

નિવેદન

આયુર્વેદના મૂળ ગ્રંથો ચરકસંહિતા, સુશ્રુતસંહિતા ઇત્યાદિ આયુર્વેદની પૃથક્-ત્રયીના ગ્રંથોમાં પ્રવેશ થવા માટે આ ગ્રંથ પ્રથમ પગથિયારૂપ છે; અને તેથી તેની વૈદ્યસમાજમાં અનિવાર્ય આવશ્યકતા સમજવામાં આવે છે. આયુર્વેદના અભ્યાસીઓને સરળતા થાય, તેમ જ સંસ્કૃત ન જાણનારા આયુર્વેદજ્ઞાસુઓને પણ સહાયક થાય, તે માટે ભાવપ્રકાશ-ગ્રંથ બંને ભાગમાં ઈ. સ. ૧૯૫૫માં રાજવૈદ્ય પ્રભાશંકરભાઈ ગઢડાવાળાની દોરવણી નીચે શ્રી ગિરિનાથંકર શાસ્ત્રી પાસે અનુવાદ કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. તેમાંના ભાવપ્રકાશ-પહેલો ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૯૬૩માં પુનર્નુદ્રણરૂપે ગહાર પાણ્યો છે અને બીજા ગ્રંથની આ બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આમાં પણ આગલી આવૃત્તિની જેમ મૂળ શ્લોકો સાથે અન્વય, અનુવાદ, ટીકા, વ્યુત્પત્તિ વગેરે આપ્યા છે. જરૂર જણાઈ ત્યાં ત્યાં ચરકસંહિતા, સુશ્રુતસંહિતા વગેરેનાં જરૂરી અવતરણ અર્થ સંહિત આપ્યાં છે.

પંડિત ભાવમિશ્ર રચિત ભાવપ્રકાશના આ બીજા ભાગમાં જ્વર, અતિસાર, ગ્રહણી, અર્શ, જઠરાગ્નિના વિકારો, પાંડુ, હૃલીમક, કમળો, રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, શ્લેષ્મપિત્ત, ક્ષયરોગ, ઉધરસ, હેઠકી, શ્વાસ, સ્વરભેદ, અરુચિ, બિલટી, તરસ, મૂર્છા, ઉન્માદ, ૮૦ પ્રકારના વાયુના રોગ, અપરમાર (વાઈ), આમવાત, વાતરક્ત, શૂળ, શુદ્ધ, હૃદયરોગ, મૂત્રકૃમ્મ, મૂત્રાઘાત, પથરી, મેહ, મેદ, ઉદરરોગ ઇત્યાદિ જુદા જુદા ૭૨ રોગોના અધિકાર ઉપરાંત ઓછો અને બાળકોના ખાસ રોગો, તેનાં નિદાન, પૂર્વરૂપ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ અને ઉપચાર વગેરે બાબતો વિસ્તારપૂર્વક અને ખૂબ સૂક્ષ્મતાથી સમજાવવામાં આવી છે. ઉપરાંત આમાં ઉત્તરખંડમાં વાણકરજીના અનેક પ્રયોગો અને માણસને જીવલેણ રોગોમાંથી છોડાવી દીધે આયુષ અને તંદુરસ્તી આપે એવાં રસાયણોની વિગત, તે બનાવવાનો વિધિ તેમ જ તેના સેવનમાં પાળવાની પરજી, તેના ગુણો ઇત્યાદિની વિગત પણ આપેલી છે.

આ ગ્રંથમાં પંડિત ભાવમિશ્રે રોગોનો ક્રમ જ્વર પછી અતિસાર ઇત્યાદિ પ્રમાણે આપ્યો છે તે હેતુચુક્ત છે. અતિસારને જ્વરનો એક ઉપદ્રવ ગણી અથવા પિત્તજ્વરમાં અતિસાર થાય છે ઇત્યાદિ અનુસંધાન ધ્યાનમાં લઈ પહેલાં કારણરૂપ રોગ અને તે પછી તેની અસર અથવા કારણથી થતા રોગ, એ રીતે આ આખાં ગ્રંથમાં રોગોનો ક્રમ આપી રોગોના નિદાનમાં ક્રમજ્ઞાનની આવશ્યકતા પણ સમજાવી છે. જ્વરમાં દોષનો અંશ રહી જાય કે ક્રમજ્ઞાન ન થાય અથવા સ્વલ્પ અપચારથી દોષ પ્રકુપિત થાય તો વિષમજ્વર થાય છે; તેમ જ જ્વર અને અતિસાર સાથે પણ થાય છે; તેને જ્વરાતિસાર નામથી ઓળખાવી તેની નિરાળી ચિકિત્સા પણ દર્શાવી છે.

ફિરંગરોગ એ આપણા દેશમાં બિલકુલ નવીન કે આગંતુક નથી, પરંતુ તે રોગ બીજા રોગોની જેમ જૂનો છે, છતાં ફિરંગી લોકો-પોર્ટુગીઝોના આગમન પછી,

સ્વેચ્છાચાર વધતાં તે વધુ પ્રમાણમાં પ્રચલિત થયો. ભાવમિશ્રણએ પહેલી જ વાર ફિરંગના અનેક રોગીઓ પર પારદ, રસકપૂર વગેરેનો સિદ્ધ ઉપચાર બતાવ્યો છે. ઉપરાંત ચોપચીની(દ્વીપાંતરવચા)નો ઉપયોગ ફિરંગ અને આમવાત આદિ વાત-રોગોમાં તેમણે કરેલો છે. આ ગ્રંથમાં તેમણે (પૃષ્ઠ ૧૩૬૯-૭૧) શીતલા (Small-Pox) અને મસૂરિકા ઓરી(Measles)નાં નિદાન અને ચિકિત્સા તથા તેર પ્રકારના સન્નિપાતનાં લક્ષણ અને ચિકિત્સા સવિસ્તર આપેલ છે, તેમ જ વલ્મીકરોગ પર શસ્ત્રકર્મ અને ક્ષાર તથા અગ્નિથી દહન (Cautery) કરવા ઉપરાંત મનઃશિક્ષાદિ તેલ(પાન ૧૩૯૧)ને બહુમુખી અને બહુ હિદ્રવાળી રાક્ષી (વલ્મીક) પર વાપરી તેને સિદ્ધ ઔષધ તરીકે પ્રકાશિત કરેલ છે. આ તેલના રૂસિંગથી આજે પણ દાકતરોએ અસાધ્ય કઢી છોડી દીધેલા વલ્મીક-રાક્ષીના દરદીઓને વૈદ્યો સાબ કરે છે.

જવરમાં તથા બીજાં પણ ઘણાં રોગોમાં લંઘન માટેનાં પંચ ભાવમિશ્રણનાં વચનો ઘણા અનુભવથી કહેલાં જણાઈ આવે છે; તે ઉપરાંત પ્રત્યેક રોગ ઉપર કવાથ, ચૂર્ણ, શુટિકા, ઘૂત, તૈલ, અવલેહ, રસ, લરમ અને વિષ-ઉપવિષના ખાસ અનુભૂત યોગો પણ તેમણે દર્શાવ્યા છે; એટલે કે ચિકિત્સા માટેના ઔષધ-વિસ્તાર પણ તેમણે આ ગ્રંથમાં સારા પ્રમાણમાં આપેલ છે. પુરાતન યોગોની સાથે નવીન ઔષધ-યોગો આપીને પંચ ભાવમિશ્રે આયુર્વેદીય ચિકિત્સા-પદ્ધતિ ખૂબ જ સચોટ તથા સમૃદ્ધ છે એ બતાવ્યું છે. તેમણે આમાં બતાવેલા ઔષધયોગો બનાવવા અને સંગ્રહ કરવા ઘણા સરળ છે, તેથી વૈદ્યસમાજમાં ઘણા લાંબા સમયથી તે ઉપયોગમાં આવ્યા છે. એમાં વૈદ્યવર્ગની શ્રદ્ધા અને પ્રતીતિ પણ વધી છે અને એથી તે સફળ પ્રયોગો તરીકે પ્રખ્યાત થયા છે.

ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્બટ, હારીતસંહિતા, શાર્દૂલધરસંહિતા વગેરેના કરતાં આ ગ્રંથ અર્વાચીન છે, તેથી આ ગ્રંથના લેખકને એ સર્વ પુસ્તકો કરતાં વધુ વિગતવાર અને વધુ વિસ્તૃત માહિતી આપવાનો અવકાશ મળ્યો છે. આ ગ્રંથની ખાસ વિશેષતા એ છે કે, આ પૂર્વેના ઘણાખરા ગ્રંથોનું હોદ્દન આમાં આવી જાય છે. આયુર્વેદનાં (૧) શલ્ય, (૨) શાલાક્ય, (૩) રસાયન, (૪) વાણિકરણ, (૫) કૌમારભૂત્ય, (૬) કાયચિકિત્સા, (૭) અગદતંત્ર અને (૮) ભૂતવિદ્યા-આ આઠે અંગોનો સંક્ષિપ્ત સમાવેશ આમાં કરેલ છે. વળી ‘ચરકસંહિતા’, ‘સુશ્રુતસંહિતા’ તથા રસશાસ્ત્રમાંથી મહત્વના વિષયો ઉદ્ધૃત કરી, વનસ્પતિ-ગુણદોષનિરૂપણ, ધાતુ-ઉપધાતુ, રેત્ન-ઉપરત્ન, વિષ-ઉપવિષનાં શોધન-મારણ અને રોગ પરત્વેનું જ્ઞાન પણ આમાં નિરૂપાયું છે. આ એક જ ગ્રંથના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીને આયુર્વેદનું બહુ જ સુખ્ય જ્ઞાન મળી રહે એવી યોજના આ ગ્રંથના વિદ્વાન કર્તા પંચ ભાવમિશ્રે કરેલી જણાઈ આવે છે.

પંચ ભાવમિશ્ર સોળમી સદીના અંતમાં કોનાજ દેશમાં જન્મ્યા હતા. તેઓ સંસ્કૃત સાહિત્ય અને આયુર્વેદના મહાન પંડિત હતા. તેમના સમયમાં તેઓ આયુર્વેદ વિજ્ઞામાં શિરોમણિ ગણાતા હતા. તેમણે પોતાના આ ગ્રંથને વધુ સ્પષ્ટ સમજાવવા ખાસ આવશ્યક સ્થળોએ જે સંસ્કૃત ટીકા લખી છે, તે જોતાં તેમનો આયુર્વેદ

ઉપરનો તથા સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનો ભારે કાળૂ તરત જણાઈ આવે છે; એટલું જ નહિ પણ આયુર્વેદના ચૂદ પ્રયોગોમાં તે કેટલા નિષ્ણાત હતા, તે પણ સાબિત થાય છે.

દેશની આ પ્રાચીન વિદ્યાનો લોકો જે ઉપયોગ કરતા થાય તો ઘણાં દરદો સંબંધે સાચા જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય અને લોકો પશ્ચિમી પદ્ધતિની મોંઘી અને આ દેશને ન પોષાય તેવી ચિકિત્સાનો ભોગ બનતા મટે. વળી આ સરળ વૈદકશાસ્ત્રથી પરિચિત થયેલ જનતા રોગ કેમ અટકાવવા, પથ્ય એ શું છે, કયા રોગોમાં કયું ખાનપાન પથ્ય છે એ જાણી શકે તો મોટા ભાગના સામાન્ય રોગોમાંથી તે દવા વિના જ મુક્તિ મેળવી આરોગ્ય ભોગવી શકે.

વર્તમાન સમયમાં જનતા આયુર્વેદ સંબંધે જાણત થઈને તેમાં રસ લેતી થઈ છે. આ સ્થિતિમાં આયુર્વેદનું યથાર્થ સ્વરૂપ દર્શાવતા આયુર્વેદના શાસ્ત્રીય ગ્રંથો સસ્તા મૂલ્યે મુલ્લભ થાય એ હેતુથી આ સંસ્થા આવા ગ્રંથો પ્રકટ કરે છે. આ ગ્રંથોના પ્રથમ ભાગ જેમાં આયુર્વેદના સાંગોપાંગ પ્રાકૃતિક જ્ઞાનનો સમાવેશ થયો છે, તે પુનર્મુદ્રણરૂપે ઈ. સ. ૧૯૬૩માં ડા. ૧૨)ની કિંમતે પ્રસિદ્ધ થયો છે. તે ઉપરાંત સુશ્રુત આયુર્વેદ, શાર્દૂલગંધરસંહિતા, અષ્ટાંગહૃદય, આર્યભિષક, હારીતસંહિતા, માધવનિદાન, આરોગ્યની કૂંચી (પથ્યાપથ્યમ્), યોગશતક, વૈદ્યજીવન ઇત્યાદિ આયુર્વેદના શાસ્ત્રીય ગ્રંથો આ સંસ્થા તરફથી બહાર પડી ચૂક્યા છે.

પુસ્તકની ઉપયોગિતા વધે તે સારું વિધેયોના સામાન્ય અનુક્રમ ઉપરાંત રોગ તથા ઔષધોને શોધવાં સરળ પડે એ માટે તેનો કક્ષાવાર અનુક્રમ પણ આ પછીના પાન ૫૦ ઉપર આપવામાં આવ્યો છે; તેમજ તાવના જુદા જુદા લેદ બરાબર સમજાય તે માટે તેનો એક કોઠો બનાવીને જવરપ્રકરણની શરૂઆતમાં આપવામાં આવ્યો છે તે તરફ વાચકબંધુઓનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

આવો અન્વય, વ્યુત્પત્તિ અને ટિપ્પણ વગેરે સાથેનો આ ગ્રંથ ગુજરાતીમાં આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. સુસ વૈદો, આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓ અને જિજ્ઞાસુઓને આ ગ્રંથ ઘણો ઉપયોગી નીવડશે એવી આશા છે.

વૈદ્યભવિદ્યાનગર,
ભા. ૨-૭-૬૬ }

‘સન્દ્ર સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ’ના ટ્રસ્ટીઓ વતી
એચ. એમ. પટેલ (મુખ્ય)

અનુક્રમશિકા

મધ્યમખંડ : પ્રથમ ભાગ

૧ : જવર (તાવ) નો અધિકાર

વિષય

પૃષ્ઠ

જવરનો અધિકાર પ્રથમ લખવાનું કારણ	૬૮૬
સુશ્રુતે કહેલી જવરની પ્રથમ ઉત્પત્તિ અને પ્રકાર	...
પિત્ત વિના જવર ન હોય	...
જવર પૂર્ણપાત્ર છે	૬૯૦
સુશ્રુતે વલુવેલી જવરની મૂર્તિ	...
તાવની સંખ્યારૂપ સંપ્રાપ્તિ	૬૯૧
ચરકે કહેલા સનિપાત જવરના તેર ભેદો	...
જવરનાં દૂરનાં કારણોપૂર્વકની સંપ્રાપ્તિ	૬૯૨
જવરનું સામાન્ય તથા વિશેષ પૂર્વારૂપ	...
દ્વન્દ્વજ જવરનું પૂર્વારૂપ	૬૯૩
સનિપાત જવરનું પૂર્વારૂપ	...
તાવનું સામાન્ય લક્ષણ	૬૯૪
જવરમાં થતા સંતાપનું ચરકે કહેલું લક્ષણ	...
તાવમાં પરસ્પેશ ન આવે તેનું કારણ	...
જવરની સામાન્ય ચિકિત્સા	...
તાવવાળાને વાયુરહિત સ્થાન હિતકારી	૬૯૫
જુદા જુદા પંચાંગોના પવનના ગુણો	...
તરતના નવા તાવવાળાએ કરવા જેવું	...
પથ્યથી જ રોગ મટે	...
તરતના તાવવાળાએ ત્યજવા જેવું	...
ઉપયુક્ત ન તજે તો દોષ	...
હારીતે કહેલાં પ્રત્યેકનાં દૂષણો	...
વળી બીજી પક્ષ ત્યજવા જેવું	૬૯૬
તાવમાં લંઘન કે લાંઘણની ખાસ જરૂર	...
એ લાંઘણ વગેરે ક્યારે ?	...
ઉપર જણાવેલા ત્રણેના સંબંધમાં વધુ સ્પષ્ટતા	...
નવા તાવમાં પ્રથમ લંઘનમાં ચક્રદત્તની સંમતિ	૬૯૭
કયો દોષ કેટલા દિવસે પાકે ?	...
દોષને અનુસરી લાંઘણ કરવી	...
તાવવાળાને ઔષધ ક્યારે દેવાય ?	...
લંઘન આદિ માટે આનેયનો મત	...
દોષો પાકે ત્યાં સુધી કેવળ લંઘન જ	...
ચરકે ગણેલાં લંઘનો	૬૯૮
લંઘન તથા બૃંહણની સુશ્રુતે કરેલ સ્પષ્ટતા	...
વમનાદિ સંશોધનો કેના માટે અને ક્યારે	...

વિષય

પૃષ્ઠ

હરકોઈ તૃપાતુરને પાણી તો દેવું જ	૬૯૯
તાવ ઉતારનારા પાચન ક્રિયાના ક્યારે દેવા ?	...
લાંઘણથી દોષરહિત થયેલાને શું દેવું ?	...
લાંબી લાંઘણ કરી ચૂકેલાને તર્પણ જરૂરી	...
ઉપવાસરૂપ લંઘનનું ફળ	૭૦૦
વળી બીજી લંઘનફળ સુશ્રુત કહે છે	...
લાંઘણ બરાબર કરાયાનાં લક્ષણો	...
લાંઘણ બરાબર ન થયાનાં લક્ષણો	૭૦૧
પ્રમાણથી વધારે લાંઘણ થયાનાં લક્ષણો	...
બળ ટકી રહે તેવી જ લાંઘણ કરાવવી	...
લાંઘણ કોણે ન કરવી ?	...
સામ વાતજવરમાં લંઘન કરવું જ પડે	૭૦૨
આમનું લક્ષણ	...
બીજા શાસ્ત્રોમાં કહેલું આમનું લક્ષણ	...
આમનું વળી બીજું લક્ષણ	...
આમયુક્ત દોષો, ધાતુઓ અને રોગો-સામ	૭૦૩
આમયુક્ત વાયુ શું કરે છે ?	...
આમરહિત વાયુ કેવો હોય ?	...
આમયુક્ત પિત્ત કેવું હોય ?	...
આમરહિત પિત્ત કેવું હોય ?	...
આમયુક્ત કફ કેવો હોય ?	...
આમરહિત કફ કેવો હોય ?	...
આમયુક્ત રોગનું લક્ષણ	૭૦૪
આમની ચિકિત્સા	...
તાવવાળાને લંઘનમાં પણ થોડું થોડું પાણી	...
તો આપવું જ	...
આ વિષે હારીત પણ સંમત	...
સુશ્રુત પણ સંમત	...
નીચેના રોગોમાં પાણી, થોડું થોડું	...
એકી વખતે વધારે પાણીથી નુકસાન	...
નીચેના રોગોમાં નહિ ઉકાળેલું ઠંડું પાણી	...
ન જ પિવાય	૭૦૫
પાણી ઉકાળવાની વિધિ તથા તેના ગુણ	...
વાયુના તથા કફના તાવમાં ગરમ પાણી હિતકારી	...
બરાબર ઉકાળેલા પાણીનું લક્ષણ તથા ગુણ	૭૦૬
ઋતુ પ્રમાણે પાણી ઉકાળવાની સૂચના	...
ઉકાળતાં બાકી રાખેલ પાણીના ગુણો	...
આરોગ્યશુંનું લક્ષણ તથા ગુણો	...
કઈ ઋતુમાં કયું પાણી સારું ?	૭૦૭

વિષય

પૃષ્ઠ

કેકાળી કંડુ કંરેલું પાણી જ્યા રોગોમાં જરૂરી ?	૭૦૭
પાણીને કેકાળી કંડુ કરવાના પ્રકારો-ગુણો	..
પાતે પીધેલા ગરમ પાણીના ગુણો	૭૦૮
કેકાળેલા પાણીની આબતમાં બીજું બહુવાનું	..
ઉણોદકનું લક્ષણ	..
પાતે પીધેલા એ ઉણોદકના ગુણો	..
પાતે કંડુ કયાં વિના જ ઉણોદક પીવું	..
કયા રોગોમાં કેકાળ્યા વગરનું ટાકું જ પાણી ઉત્તમ છે ?	૭૦૯
કયાં વગેરે પાણીને જરૂરાશિથી પચવાના ત્રણે કાળ	..
નીચેના રોગોમાં જળને વધુ સંસ્કારી કરવું	..
પ્રધંગપાનીય તથા પડંગપાનનું લક્ષણ	..
શીખના કાળ વિના દિવસે જીવવું નહિ	૭૧૧
દિવસે જીવવાની ટેવ હોય તો જીવવું	..
દિવસે જીવવા ચોખ્ખું કોણ ?	..
વાતજ્વર આદિ જ્વરોના પાકવાના કાળ	..
મુદત વીલા પછી પછુ આહુ રહેતા જીર્ણ-જ્વરમાં પાચનકવાયો દેવા	..
જ્વરની તરુણાવસ્થા, મધ્યાવસ્થા અને જીર્ણાવસ્થાના કાળ	૭૧૨
જ્વર ઉપર ઔષધ આપવાનો સમય	..
દોષો પાક્યાનું લક્ષણ	૭૧૩
દોષપાકના લક્ષણમાં મતભેદ	..
કેટલાકના મતે નિરાશ જ્વરનું લક્ષણ	..
ઔષધ લેવાના પાંચ સમય છતાં કવાય તો પ્રભાતમાં જ લેવો	૭૧૪
તરુણજ્વરમાં કવાયના નિષેધ વિષે	..
તરુણજ્વરમાં કવાય ખરાબી કરે	..
કવાય વગેરે કવાયના જ પચાયો	..
કવાય કે કવાયનું લક્ષણ	..
તરુણજ્વરમાં કવાયના દોષો	૭૧૫
કવાયો નવા તાવને કયું કરે કરે	..
તરુણજ્વરવાળાને વમન પાણુ ન કરાવાય	..
વમનને ચોખ્ખું હોય તો વમન ફીક છે	..
વમનને અચોખ્ખું કોણ ?	૭૧૬
પાચન તથા શમન આપવાનો સમય	..
આમજ્વરનાં ચિહ્નો અને તેમાં ઔષધનો ખાસ નિષેધ	..
આમજ્વરમાં ઔષધોથી વધુ હાલ	..
આમજ્વરમાં પાચન અને શમન ક્યારે ?	૭૧૭
સામાન્ય જ્વરમાં પાચન-નાગરાદિ કવાય	..

વિષય

પૃષ્ઠ

અથા તાવમાં અપાય એવાં સામાન્ય સંશમનો	૭૧૭
દૂધ પકાવવાની રીત	..
ગુરૂઆદિ કવાય	૭૧૮
તરુણજ્વરમાં સંશોધનનો નિષેધ	..
છતાં એ સંશોધન અપાય ક્યારે ?	..
વમનરૂપ શોધનથી મટે એવા રોગો	..
વિરેચનરૂપ શોધનથી મટે એવા રોગો	..
પાકેલા દોષોને બહાર ન કાઢવાથી નુકસાન	૭૧૯
સંશોધન ઔષધો : આરગ્વધાદિ કવાય અથવા પહેલું આરોગ્યપંચક	..
બીજું આરોગ્યપંચક	..
સારિવાદિ કદક	..
સંશોધન અને શમન ઔષધોનો કેવા રોગીએ ઉપયોગ ન કરવો ?	૭૨૦
સુદર્શન ચૂર્ણ અને તેના ગુણો	..
નિમ્બાદિ ચૂર્ણ	૭૨૧
ખાસ અનુભવેલો શસ્ત્રાદિ કવાય	..
ખાસ અનુભવેલી હરીતકયાદિવટી	૭૨૨
લાક્ષાદિતેલ અને તેના ગુણો	..
બીજા પ્રકારનું લાક્ષાદિતેલ	૭૨૩
ત્રીજા પ્રકારનું મહાલાક્ષાદિતેલ	..
નવ જ્વરમાં આપવાના રસો : ઉદકમંજરીરસ	૭૨૪
જ્વરધૂમકેતુરસ	..
મહાજ્વરાંકુશરસ	..
જ્વરઘ્ની વટિકા	..
બીજા પ્રકારની જ્વરઘ્ની વટિકા	૭૨૬
નવજ્વરહરીવટી	..
સર્વજ્વરહરીવટી	..
સામાન્ય જ્વર ઉપર આપવાના રસો : મહાજ્વરાંકુશરસ	૭૨૭
શ્રાસકુઠારરસ	..
જ્વરાંકુશવટી	..
દુતાશનરસ	૭૨૮
જીર્ણજ્વરઘ્ની વટિકા	..
રવિચુંદરરસ	..
કન્નજલી કરવાની રીત તથા તેના ગુણો	..
જ્વરાદિનાશિની રસપર્પટી	૭૨૯
જ્વરવાળાને અજ આપવાનો સમય	૭૩૦
કયો તાવ ક્યારે પાકે ?	..
વાતજ્વરમાં સાતમા દિવસે જ ખોરાક દેવાનું કારણ	૭૩૧

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વાતજ્વરવાળો છ દિવસ પછી ખોરાક		જ્વરમાં કઈ પેયા પીવી ?	૭૪૦
તથા ઔષધ લે	૭૩૧	ઔષધમુક્ત પેયા પ્રથમ પીનાના કારણે	,
તાવ પાક્યા પછી ખોરાક તથા ઔષધ		પચ્ચમુદ્ધિ ક યૂષની બનાવટ અને ગુણે	૭૪૧
આપવાનો સમય	,	રોકાઈ ગયેલ મૂનવિષા માટેની વાટ અને યવાગૂ	
વાત, પિત્ત અને કફના મુખ્ય સ્થાન-કાળ	૭૩૨	લાજતર્પણ	"
પિત્તનો કાળ એ જ ભોજનકાળ	,	લાજસ તર્પણનું સ્વરૂપ ધનવ તરિ કહે છે	૭૪૨
ઉપરના કથનમાં સચોટ કારણ	"	ચોખ્ખાની ધાણીના સાથનાના ગુણે	,
વિષમજ્વરવાળાને અન્ન આપવાનો સમય	,	ચરકે કહેલું લાજતર્પણ	"
હરકોઈ માટે અન્ન જમવા આદિનું ઠેકાણું	"	ચરકે કહેલું બીજું જ્વરનાશન તર્પણ	"
જ્વરથી અત્યંત નિર્બળ થયેલાને ભોજન		શ્રમ-ઉપવાસ-વાયુથી ઉત્પન્ન જ્વરો	
આદિ માટે બેસાડવાનો પ્રકાર	૭૩૩	ઉપર હિતકારી	"
જ્વરવાળાને પ્રથમ કરવાનો કવલ અને		કફજ્વર તથા પિત્તજ્વરમાં હિતકારી શું ?	
તેના ગુણે	"	દૂધ કેને હિતકારી થાય ?	,
જ્વરવાળાએ હિતકર જ ખાવું	"	પણ તરુણજ્વરમાં દૂધ ન પિવાય	૭૪૩
જ્વરવાળો અહિતકર ખાય તો દોષો	,	દૂધ તરુણજ્વરમાં ઝેર સમાન છે	"
જ્વરવાળાને હિતવસ્તુ પર અરુચિનું કારણ	૭૩૪	જ્વરવાળાએ પાળવાના નિયમો	,
રોગીને અપ્રિય પથ્ય જ પ્રિય કરાવવું	,	જ્વરકર્શિતને એકદમ તર્પણ ન દેવું	,
જ્વરવાળાને હિતકારી અન્નાદિ	"	જ્વરથી મુક્ત થવાના પૂર્વરૂપ	,
રોગીએ માટેના અન્ન પકાવવાની રીતો		બીજા તાવમાં પરસેવો એ જ્વરમુક્તનું	
—મહત્ત્વ લક્ષણ તેની રીત તથા ગુણે	૭૩૫	પૂર્વરૂપ	૭૪૪
—પેયા બનાવવાની રીત તથા ગુણે		જ્વરથી મુક્ત થયેલાના લક્ષણે	"
—પ્રમથ્યા બનાવવાની રીત તથા તેના ગુણે	૭૩૬	મુશ્નુત પણ એ જ કહે છે	,
—યૂષ બનાવવાની રીત તથા તેના ગુણે	,	જ્વરથી મુક્ત થયેલાએ પાળવાના નિયમો	
—યૂષ કરવાનો બીજો પ્રકાર	,	વાતજ્વરનો અધિકાર	,
—યૂષના ગુણે	,	વાતજ્વરની દૂનના તથા પાસેના કારણે	
મગનો યૂષ બનાવવાની રીત તથા તેના ગુણે	"	પૂર્વકની મ પ્રાપ્તિ	
મગના યૂષના ગુણે	૭૩૭	વાતજ્વરનો મુશ્નુતે કહેલા લક્ષણે	"
મગ તથા આમળાના યૂષના ગુણે	"	ચરકે કહેલા તે ઉપરાંત લક્ષણે	"
મસૂરના યૂષના ગુણે	,	વાચ્ચાટે કહેલા કેટલાક લક્ષણે	"
—યવાગૂ બનાવવાની રીત તથા તેના ગુણે	,	વાતજ્વરની ચિકિત્સા લઘન	૭૪૬
—વિલેપી બનાવવાની રીત	"	મુશ્નુતે કહેલા લઘન તથા ઔષધના કાળ	,
વિલેપીના ગુણે	"	કયો દોષ કેટલું લઘન સહે છે ?	"
—લક્ષ (લાત) બનાવવાની રીત તથા તેના ગુણે	૭૩૮	વાતજ્વરના ઔષધો દશમૂલાદિ કવાથ	"
લક્ષન ગુણે	"	બૃહત્પચ્ચમૂલી-જ્વાથ	૭૪૭
—રસોદન બનાવવાની રીત	"	કિરાતાદિ-કવાથ	"
—રસોદનના ગુણે	૭૩૯	કાનિગ-કવાથ	"
—ઔષધો નાખી તૈયાર કરાતા મહ આદિની રીત	"	વિશ્વાદિ-કવાથ	,
ઔષધથી બનાવેલી પેયાના ગુણે	"	બૃહત્પચ્ચમૂલાદિ-કવાથ	૭૪૮
કયા જ્વરમાં કયા ઔષધના કવાથથી		કણ્ઠાદિ-કવાથ	"
પેયાદિ કરવા ?	"	કંપતરુ-રસ	"
લઘુપચ્ચમૂલ	૭૪૦	મહ જ્વરાકુશરસ	૭૪૯
બૃહત્પચ્ચમૂલ	"		

વિષય

પૃષ્ઠ

ત્રિપુરલેવર-રસ	૭૪૯
વાતકંઠ્ઠરમા કરવાનો સ્વેદ-શેક અને તેના ગુણો
વાહુ-સ્નેહ
વાયુ, કફ, શોષ આદિ મટાડનાર કવચ મોઢાનો ગોપ તથા વિરમપણુ મટાડનારી બીજી ક્રિયા	૭૫૦
નિદ્રાનાશન નિદાનો
નિદ્રાનાશની ચિકિત્સા
પેટનુ શુભ તથા આક્રોશ મટાડનાર દારુ-પદ્ધતિ લેપ	૭૫૧
કાનમાં અવાજ થતો હોય તો ચિકિત્સા
સૂક્ષ્મ ઉધરસની ચિકિત્સા
વાતજ્વર પર હિતકારી ખોરાક	૭૫૨
પિત્તજ્વરનો અધિકાર
દૂરના તથા પાસેના કારણોપૂર્વક પિત્ત જ્વરની સપ્રાપ્તિ
પિત્ત, કફ અને મળ-ધાતુઓ પાગળા કેપેલો એક દોષ બીજાઓને પણ કેપાવે
પિત્તજ્વરનું સામાન્ય તથા વિશેષ પૂર્વરૂપ
પિત્તજ્વરના લક્ષણો	૭૫૩
પિત્તજ્વરની ચિકિત્સા-લઘન
પિત્તજ્વરમાં દશ દિવસના લઘન પછી જ ઔષધ દેવાય
✓ નિતજ્વરમાં ઔષધો તિફાદિ-કવાથ
✓ પપૈટાદિ-કવાથ
દ્રાક્ષાદિ-કવાથ	૭૫૪
પટ્ટેલાદિ-કવાથ
ગુરૂચાદિ-કવાથ
હીંગેરાદિહિમ
બૂનિઆદિકવાથ
મહાદ્રાક્ષાદિકવાથ	૭૫૫
ધાન્યાક્રહિમ
અમૃતાહિમ
વાસાહિમ
મીઠો ગુરૂચાદિકવાથ
પ્રલેપ	૭૫૬
શીતળ જલધારા
પચ્ચાદિ-અવલેહ
આદ્રવત્રાવગુ ઠન
કવલ

વિષય

પૃષ્ઠ

પિત્તજ્વરવાળાને લાગત રીણ પાણુ	૭૫૬
મગના ધૂષ સાથે સાકરવાળો બાત દેવો	૭૫૭
પિત્તજ્વરવાળા માટેના ઉપચારો
કંઠજ્વરનો અધિકાર
દૂરના તથા પાસેના કારણોપૂર્વકની કફ જ્વરની સપ્રાપ્તિ
કંઠજ્વરનું સામાન્ય અને વિશેષ પૂર્વરૂપ
કંઠજ્વરના લક્ષણો
કંઠજ્વરની ચિકિત્સા પ્રથમ ચાર દિવસ લઘન	૭૫૮
કંઠજ્વરવાળાને ચાર દિવસના લઘન પછી ઔષધ
કંઠજ્વરના ઔષધો પિપ્પલાદિ-કવાથ
પિપ્પલાવલેહ	૭૫૯
ચતુર્ભદ્રિકાવલેહ
ચતુર્ભદ્રિકાવલેહનો બીજો પ્રકાર
અષ્ટાગ-અવલેહ
નિગુડીકવાથ
ચવાન્યાદિકવાથ	૭૬૦
વાસાદિકવાથ
મરિચાદિકવાથ
કંઠજ્વરમાં પણ કટપતરસ દેવાય
કંઠજ્વરમાં હિતકારી કવલ
કંઠજ્વરમાં આપવાનું અન્ન
વાતપિત્તજ્વરનો અધિકાર
દૂરના તથા પાસેના કારણોપૂર્વક વાતપિત્ત જ્વરની સપ્રાપ્તિ
વાતપિત્તજ્વરનું પૂર્વરૂપ	૭૬૧
વાતપિત્તજ્વરના લક્ષણો
વાતપિત્તજ્વરની ચિકિત્સાનો સમય
વાતપિત્તજ્વરના ઔષધો કિરાતાદિ કવાથ
૫ ચક્ષુદ્રકવાથ
નિક્ષલાદિકવાથ
દાહ ઉપર મધુઆદિહિમ
વાતપિત્તજ્વરમાં આપવાના અન્ન	૭૬૨
મગ અને કારેલા વગેરે વાતપિત્તજ્વર ઉપર ન દેવાં
વાતકંઠજ્વરનો અધિકાર
વાતકંઠજ્વરના દૂરના તથા પાસેના કારણો પૂર્વકની સપ્રાપ્તિ
વાતકંઠજ્વરનું પૂર્વરૂપ

વિષય

પૃષ્ઠ

વાતકફળવરનાં લક્ષણો	૭૬૩
હારીતે કહેલાં લક્ષણો	"
વાતકફળવરની ચિકિત્સાનો સમય	"
પંચકોણ	૭૬૪
બીજા પ્રકારનો કિરાતારાદિ કવાથ	"
બૃહત્-પિપ્પલ્ય દિગ્બલુ-કવાથ	"
દશમૂલી-કવાથ	૭૬૫
પિપ્પલી-કવાથ	"
સૂચીશેખર-રસ	"
ઉદ્બળન-ખરડ કે લભરાવણુ	"
રેતીનો શેક	૭૬૬
કવલ-ધારણુ	"
વાતકફળવર ઉપર અન્ન	"
પિત્તકફળવરનો અધિકાર	૭૬૭
પિત્તકફળવરની દૂરના તથા પાસેનાં કારણો- પૂર્વકની સંપ્રાપ્તિ	"
પિત્તકફળવરનું પૂર્વરૂપ	"
પિત્તકફળવરનાં લક્ષણો	"
પિત્તકફળવરની ચિકિત્સાનો સમય	"
પિત્તકફળવરનાં ઔષધો : ગુરુઆદિ કવાથ	"
અમૃતાષ્ટક-કવાથ	"
કંટકાર્યાદિ-કવાથ	"
નાગરાદિ-કવાથ	૭૬૮
કટુકી-કલક	"
વાસારસ	"
આદુનો તથા કડવાં પરવળનો કે કડવી બિસોડીનો કવાથ	"
પિત્તકફળવર ઉપર અન્ન	"
સન્નિપાતજ્વરનો અધિકાર	"
સન્નિપાતજ્વરની દૂરના તથા પાસેનાં કારણો- પૂર્વકની સંપ્રાપ્તિ	"
સન્નિપાતજ્વરનું પૂર્વરૂપ	૭૬૯
સન્નિપાતજ્વરનાં સામાન્ય લક્ષણો	"
સામાન્ય સન્નિપાતજ્વરનાં તેર લેદો	૭૭૦
એ તેરે સન્નિપાતજ્વરોનાં અનુક્રમે નામો	"
વતોલબલુ-વિસ્ફારક સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો ૭૭૧	...	"
પિત્તોલબલુ-આયુકારી સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
કફોલબલુ-કંબન સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
વાતપિત્તોલબલુ-અબુ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો ૭૭૨	...	"
વાતશ્લેષ્મોલબલુ-શીઘ્રકારી સન્નિપાતજ્વરના લક્ષણો	"

વિષય

પૃષ્ઠ

પિત્તકફોલબલુ-લલ્લુ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો ૭૭૨	...	"
વાતપિત્તકફોલબલુ-કટપાકલ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	૭૭૩
‘પ્રવૃદ્ધવાત-મધ્યપિત્ત-હીનકફ’- સમોદક સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	૭૭૪
‘મધ્યવાત-પ્રવૃદ્ધપિત્ત-હીનકફ’ પાકલ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	૭૭૫
‘હીનવાત-પ્રવૃદ્ધપિત્ત-મધ્યકફ’-ય, મ્ય સન્નિ- પાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
‘પ્રવૃદ્ધવાત-હીનપિત્ત-મધ્યકફ’ કકચ સન્નિ- પાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
‘મધ્યવાત-હીનપિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફ’-કકટક સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	૭૭૬
‘હીનવાત-મધ્યપિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફ’ વૈદારિક- સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	૭૭૭
ઉપયુક્ત તેરે સન્નિપાતજ્વરોનાં શીતાગ આદિ બીજાં તેર નામો તથા લક્ષણો ૭૭૮	...	"
શીતાગ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
તદ્રિક સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
પ્રલાપક સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	૭૭૯
રક્તકાષી સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
ભુગ્નેત્ર સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
અભિન્યાસ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
ગિહ્વક સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	૭૮૦
સંધિગ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
અંતક સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
રુગ્દાહ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
ચિત્તવિશ્રમ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	૭૮૧
કલ્પક સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
કંઠકુળ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
ઉપયુક્ત સન્નિપાતજ્વરોમાં સાધ્ય-અસાધ્ય વળી એ વાતોલબલુ આદિ તેર સન્નિપાતજ્વરોનાં કુલીપાક આદિ બીજાં તેર નામો	૭૮૨
બીજાં અંતમાં કહેલાં એ તેર સન્નિપાત- જ્વરોનાં લક્ષણો	"
તેમાં કુલીપાક સન્નિપાતજ્વરોનાં લક્ષણો	"
પ્રોલુનાવ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
પ્રલાપી સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
અંતદાહ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	૭૮૩ ✓
દંડપાત સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
અંતક સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"
એણીદાહ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	"

વિષય

પૃષ્ઠ

હારિદ્રક સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો ...	૭૮૩
અજઘેષ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો ...	૭૮૪
ભૂતહાસ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો ...	"
ચંત્રાપીડ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો ...	"
સંન્યાસ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો ...	"
સંશોષી સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો ...	"
સન્નિપાતજ્વરોની લય કરતાનું મૂલ્યન ...	૭૮૫
અસાધ્ય સન્નિપાતજ્વરનું લક્ષણ ...	"
સન્નિપાતજ્વર અસાધ્ય તથા કષ્ટસાધ્ય ક્યારે ?	"
સામાન્ય સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા ...	"
સન્નિપાતજ્વરમાં લઘનની અવધિ ...	૭૮૭
અથવા સન્નિપાતજ્વરમાં લઘનની અવધિ ચોક્કસ નથી ...	"
સન્નિપાતજ્વર મારે કે શાંત થાય તેનું કારણ ...	"
ધાતુઓ પાક્યાનું લક્ષણ ...	"
મળો પાક્યાનું લક્ષણ ...	૭૮૮
આમની અધિકતામાં ત્રિદોષજ્વરની અવધિ ...	"
સન્નિપાતજ્વરવાળાને કેવું પાણી પાવું ...	૭૮૯
રેતીથી સ્વેદ કરવા વિષે ...	"
ઘેન મટાડવા સૈંધવ આદિ નસ્ય ...	"
બાન લાવવા મધૂકસારાદિ નસ્ય ...	"
કફ તોડવા માતુલુંગાદિ નસ્ય ...	"
ઘેન મટાડવા સર્વોત્તમ કલ્પતરુ રસ ...	૭૯૦
સન્નિપાતમાં યૂકાવવા માટે શ્રેષ્ઠ ઔષધ ...	"
અષ્ટાંગ-અવલેહ ...	"
દરેક સન્નિપાતમાં મધ પિરુદ્ધ છે ...	૭૯૧
ચતુર્ગ-અવલેહ ...	"
ઘેન મટાડવા શિરીષળીનદિ-અંજન ...	૭૯૨
ઘેન મટાડવા લોહચૂર્ણાદિ-અંજન ...	"
ઘેન મટાડવા દંડપાણિએ કહેલું અંજન ...	"
સન્નિપાતનું ઘેન મટાડનાર લેપ ...	"
કવાથો : દશમુલકવાથ ...	"
દ્વાદશાંગ-કવાથ ...	૭૯૩
ચતુર્દશાંગ-કવાથ ...	"
કિરાતતિક્તાદિ કવાથ ...	"
અષ્ટાદશાંગ-કવાથ ...	"
ળીઝ પ્રકારનો અષ્ટાદશાંગ-કવાથ ...	૭૯૪
સન્નિપાતજ્વરમાં અપાતા રસો : રસપ્રદીપમાં ...	"
કહેલી મૃતસંજ્ઞાની ગોળી ...	"
રસપ્રદીપમાં કહેલો ત્રિનેત્ર-રસ ...	"
રસેન્દ્ર-ચિંતામણિમાં કહેલો લસ્મેશ્વરરસ ...	૭૯૫

વિષય

પૃષ્ઠ

રસેન્દ્ર-ચિંતામણિમાં કહેલો અશિકુમારરસ ...	૭૯૫
રસેન્દ્ર-ચિંતામણિમાં કહેલો પંચવક્ત્રરસ ...	૭૯૬
અમૃતાદિ-વટી ...	"
શીતજ્વર ઉપર રસો : રસપ્રદીપમાં કહેલો ...	"
શીતજ્વરાદિ રસ ...	"
રસપ્રદીપમાં કહેલો શીતકેસરીરસ ...	૭૯૭
શીતભંજરસ ...	"
રસેન્દ્ર-ચિંતામણિમાં કહેલો શીતભંજરસ ...	"
રસરત્નપ્રદીપમાં કહેલો શીતભંજરસ ...	૭૯૮
કટુકલાદિ-પાન ...	"
સન્નિપાતમાં ટાઢું પાણી ન સિંચાય ...	"
સન્નિપાતવાળાને અન્ન આપવા વિષે ...	૭૯૯
સન્નિપાતમાં માંસયુક્ત ભાત ન અપાય ...	"
પાતોલ્યણુ સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા ...	"
જૂલપંચમુલકવાથ ...	૮૦૦
પિત્તોલ્લણુ સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા ...	"
પૃષ્ઠકાદિ કવાથ ...	"
કિરાતાદિ-સપ્તક ...	"
કફોલ્લણુ સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા ...	"
જૂલત્યાદિ કવાથ ...	"
વાતપિત્તોલ્લણુ સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા ...	"
લઘુપંચમુલકવાથ ...	"
આતુર્લદ્રક કવાથ ...	૮૦૧
પિત્તકફોલ્લણુ સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા ...	"
પર્પટાદિકવાથ ...	"
વાતપિત્તકફોલ્લણુ સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા ...	"
યોગરાજ-કવાથ ...	"
પ્રવૃદ્ધ મધ્ય તથા હીન વાયુ આદિથી થયેલા ...	"
સન્નિપાત-જ્વરોની ચિકિત્સા ...	"
શીતાંગ આદિ તેરે સન્નિપાતજ્વરોની ...	"
નામવાર જુદી જુદી ચિકિત્સાઓ : ...	"
શીતાંગની ચિકિત્સા ...	૮૦૨
તદ્રિકની ચિકિત્સા-કવાથરૂપે ...	"
નસ્યરૂપે ...	"
ળીઝ નસ્યરૂપે ...	૮૦૩
અંજનરૂપે ...	"
પ્રલાપકની ચિકિત્સા-કવાથરૂપે ...	"
ખીજ વિવિધ ચિકિત્સાઓ ...	"
રક્તછીવીની ચિકિત્સા કવાથરૂપે ...	"
ખીજ ચિકિત્સા પણ કવાથરૂપે ...	"
ત્રીજ ચિકિત્સા-હિમપાન ...	૮૦૪
ભુજનેત્રની ચિકિત્સા-નસ્યરૂપે ...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

અભિન્યાસની ચિકિત્સા-શૃંગ્યાદિકવાથરૂપે	૮૦૪
બિહ્વકની ચિકિત્સા : કિરાતાદિ કવલ
શાહૂરપણ્યાદિ અવલેહ ...	૮૦૫
ક્ષુદ્રાદિ તથા વિશ્વાદિ ક્વાથ
સધિકની ચિકિત્સા
અંતકની ચિકિ સા ...	૮૦૬
રુગ્દાહની ચિકિત્સા-પડગપાનીયરૂપે	..
ધાન્યાક-કવાથરૂપે ..	૮૦૭
પથ્યાવલેહરૂપે
લેપરૂપે
જળધારારૂપે
અવગાહનરૂપે
અવગુંઠનરૂપે
અન્ન-લાજતપણુ
દાહ મટાડનારા બીજ ઉપાયો	૮૦૮
ચિત્તશ્રમની ચિકિત્સા : પ્રચેતના-અંજનગુટી	..
ચિત્તશ્રમની નરયરૂપ ચિકિત્સા	..
સૌભાગ્યકર ધૂપ	..
દ્રાક્ષાદિ કવાથ અને પ્રાણી આદિ કવાથ	૮૦૯
કર્ણિકની ચિકિત્સા
કંઠકુબ્જની ચિકિત્સા ...	૮૧૦
આગંતુકજ્વરોનો અધિકાર	૮૧૧
આગતુકજ્વરોનાં નિદાનો	..
આગંતુજ્વરનાં બીજ પણ નિદાનો	..
કયા આગંતુજ્વરનાં કયા દોષ કોપે છે ?	૮૧૨
કારણોનાં ભેદને લીધે આગંતુજ્વરોનાં	..
જુદાં જુદાં લક્ષણો	..
ઔષધીગંધજન્ય તથા કામજન્ય આગંતુજ્વર	..
ત્રીઓનો કામજ્વર અને તેની ચિકિત્સા	૮૧૩
લયજન્ય, શોકજન્ય તથા કોપજન્ય	..
આગંતુજ્વર
ભૂનાભિપ જન્ય આગતુજ્વર	..
અભિચારજન્ય તથા અભિશાપજન્ય	..
આગંતુજ્વર
હારીતમતાનુસાર વાગ્મટનું વિશેષ કથન	૮૧૪
આગંતુજ્વરોની ચિકિત્સા
અભિધાતજન્ય આગંતુજ ચિકિત્સા	..
માર વગેરેથી થયેલા આગંતુઓની ચિકિત્સા	..
માર્ગના થાકથી થયેલ આગંતુની ચિકિત્સા	..
ઔષધિગંધ-વિષજન્ય આગંતુની ચિકિત્સા	..
સર્વગંધ કપાયો	૮૧૫

વિષય

પૃષ્ઠ

સર્વગંધની ઝોળખ ...	૮૧૫
કામ-ક્રોધ-ભયજન્ય આગંતુની ચિકિત્સાઓ	..
જૂતાવેશજન્ય તથા માનસ આગંતુની	..
ચિકિત્સા
જૂતાજ્વરની ખાસ ચિકિ સા	..
અભિચાર-અભિશાપજન્ય તથા ઉત્પાત-ચેહ	..
દોષજન્ય આગંતુની ચિકિત્સાઓ	૮૧૬
વિષમજ્વરનો અધિકાર	..
વિષમજ્વરની નિદાનપૂર્વક સપ્રાપ્તિ	..
કોપેલા દોષ કયા ધાતુને દૂષિત કરી કયા	..
વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે ?	..
વિષમજ્વરનું સામાન્ય લક્ષણ	૮૧૭
વિષમજ્વરનાં ભેદો	..
સંતતજ્વરનું લક્ષણ	..
સંતતજ્વર વિષમજ્વર કઈ રીતે છે ?	..
સતત-જ્વરનું લક્ષણ	૮૧૮
અન્યેદુષ્ક-જ્વરનું લક્ષણ	..
તૃતીયકજ્વરનું તથા ચાતુર્થિકજ્વરનું લક્ષણ	..
દોષ કેવી રીતે વિષમજ્વરો કરે છે ?	૮૧૯
ચાતુર્થિક-વિષયક આદિ બીજા વિષમજ્વરો	૮૨૦
સુશ્રુત પણ એમ જ કહે છે	૮૨૧
બે દોષની ઉલ્ભણતાવાળા તૃતીયકજ્વરનું લક્ષણ	..
કફથી, વાયુથી અને પિત્તથી ઉલ્ભણ	..
ચાતુર્થિક-જ્વરનું લક્ષણ	..
ચતુર્થિક-વિષયક આદિ વિષમજ્વરોનાં લક્ષણ	૮૨૨
કેવળ રાત્રિજ્વર અને કેવળ દિવસજ્વર	..
પણ વિષમજ્વર જ હોય તેનું કારણ	..
સંતત આદિ જ્વરોમાં કોઈને ટાઢ પ્રથમ	..
આવે અને કોઈને દાહ પ્રથમ થાય	..
તેનું કારણ	૮૨૩
આરંભમાં શીતવાળા તથા આરંભમાં	..
દાહવાળા જને જ્વરો ત્રિદોષજન્ય છે	..
અધુ અંગ શીતળ અને અધુ અંગ ગરમ	..
કરે તેવો જુદો જ વિષમજ્વર	..
શરીર ગરમ અને હાથપગ ઠંડા રહે	..
તેનું કારણ	..
શરીર ઠંડું અને હાથપગ ગરમ રહે તેનું કારણ	..
પ્રલેપક નામના વિષમજ્વરનું લક્ષણ	૮૨૪
વિષમજ્વરોની સામાન્ય ચિકિત્સા	..
પાંચે વિષમજ્વરોના પાંચ કપાયો	..
સંતત આદિ વિષમજ્વરોની સામાન્ય	..
ચિકિત્સા ગુરૂચીમોદક-ગળીના લાડુ	૮૨૫

વિષય

૫૪

વિષમન્વરવાળાનો જોરાક ...	૮૨૬
સંતતન્વરની વિશેષ ચિકિત્સા ...	"
સતતન્વરની વિશેષ ચિકિત્સા ...	"
અન્દેશુધન્વરની વિશેષ ચિકિત્સા ...	"
તૃતીયક તથા ચતુર્થક-ન્વરની વિશેષ ચિકિત્સા ...	"
ચતુર્થકન્વરની વિશેષ ચિકિત્સા બીજી ...	૮૩૭
વિષમન્વરના રોગીને વેગ જુલાવેના જોઈએ ...	"
શીતમાં શીતવારુ તથા દાદમાં દાદવારુ કરવું ...	૮૨૮
શીતન્વર ઉપર યૂનનરવરમ ...	"
કાયસ્થાદિ ઘૂપ, દેખન, તેવ ...	"
પદેલાં દાદ, પછી શીત જલાય તેનું વારુ ...	૮૨૯
દાદન્વરના પદ્યુલુતક-તેવ ...	"
દાદાદિ-શીતાદિ-ન્વરના-મદાપર્યુલુતક તેવ ...	૮૩૦
દાદન્વર ઉપર ઉત્તમ પચકાદિનું ...	"
પ્રલેપકની ચિકિત્સા ...	"
અથા તાવ અને થંદાદિની ખીડા મટાડનાર માદેશ્વર ઘૂપ ...	"
શિવપૂજન કરવાથી વિષમન્વર મટે છે ...	૮૩૧
વિષયુગલસનામથી વિલુટનુતિ કરનાર સુવં ન્વરોની રદિત માય ...	"
તાવ મટાડવાના બીજા પજુ દેવી ઉપચારો ...	"
સામધાનુગતજનરોનો અધિકાર ...	"
રમમાં રહેલા ન્વરનાં ચિદ્ને ...	"
રમમાં રહેલા ન્વરની ચિકિત્સા ...	૮૩૨
રુધિરમાં રહેલા ન્વરનાં ચિદ્ને ...	"
રુધિરમાં રહેલા ન્વરની ચિકિત્સા ...	"
મામમાં રહેલા ન્વરનાં ચિદ્ને ...	"
માંસમાં રહેલા ન્વરની ચિકિત્સા ...	"
મેદમાં રહેલા ન્વરનાં ચિદ્ને ...	"
મેદમાં રહેલા ન્વરની ચિકિત્સા ...	"
અદિધ્યોમાં રહેલા ન્વરનાં ચિદ્ને ...	૮૩૩
અદિધ્યોમાં રહેલા ન્વરની ચિકિત્સા ...	"
મન્તમાં રહેલા ન્વરનાં ચિદ્ને ...	"
વીર્યમાં રહેલા ન્વરનાં ચિદ્ને ...	"
જીર્ણન્વરનો અધિકાર ...	"
જીર્ણન્વરનું સામાન્ય લક્ષણ ...	"
વાતપચાસક જીર્ણન્વરનું લક્ષણ ...	"
જીર્ણન્વરની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૮૩૪
જીર્ણન્વર ઉપર ત્રિકંટકકવાથ ...	"
જીર્ણન્વર ઉપર ગુહ્વીકવાથ કે પંચમૂલકવાથ ...	"

વિષય

૫૪

ગુહ્વીકવાથ-જીર્ણન્વર ઉપર ...	૮૩૪
મળોનો સ્વરસ-જીર્ણન્વરનાદિનાશક ...	"
જીર્ણન્વરમાં ગુહ્વીકવાથ ...	"
કફથી મધુપિષ્પલી ...	૮૩૫
દરેક તાવ ઉપર આમલક્યાદિ ચૂર્ણ ...	"
જીર્ણન્વરના-નાશક દ્રાઘાદિ-અથાદશાંગકવાથ ...	"
ન્વરનાદિમામક-વર્ધમાનપિષ્પલી-પ્રયોગ ...	"
વાતપચાસકની ચિકિત્સા ...	૮૩૬
જીર્ણન્વર ઉપર દૂધ અમૃત તુલ્ય ...	"
જીર્ણન્વર ઉપર દિતકારી જે તેવ ...	"
ખરાબ પાણીથી મળેલા ન્વરની ચિકિત્સા ...	"
તરીતક્યાદિ ચૂર્ણ ...	"
ગુહ્વી-કવાથ ...	"
દુર્ગંધગ્રેતા રસ ...	"
પદેલાદિ-કવાથ ...	૮૩૭
કિશતાદિ-ચૂર્ણ ...	"
ગુહ્વી-કવાથ ...	"
આર્દ્રકાદિ-કફક ...	"
સાધ્યન્વરનું લક્ષણ ...	"
ન્વરના દશ ઉપદ્રવો ...	"
પ્રસંગને લીધે ઉપદ્રવોની ચિકિત્સાનું કથન ...	૮૩૮
ન્વરમાં શ્વાસની ચિકિત્સા : દશાંગ-પ્રયોગ ...	"
હાનિ-કવાથ ...	"
પિષ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ ...	૮૩૯
દાતરકાંઠો કાંઠા શ્વાસને અવશ્ય મટાડે ...	"
ન્વરમાં મૂર્છાની ચિકિત્સા ...	"
ન્વરમાં અરુચિની ચિકિત્સા ...	"
ન્વરમાં હિમ્મતની ચિકિત્સા ...	"
ન્વરમાં તરસની ચિકિત્સા ...	"
ન્વરમાં અતિસાર કે બદુ બ પાતળા આડાની ચિકિત્સા ...	૮૪૦
અતિસારના ખાડાદિ કવાથ ...	"
ન્વરમાં મળખંધ કે ગરો રાકાયાની ચિકિત્સા ...	"
ન્વરમાં દેડકાની ચિકિત્સા ...	"
ન્વરમાં ઉધરસની ચિકિત્સા ...	૮૪૧
ન્વરમાં દાદની ચિકિત્સા ...	"
સુખસાધ્ય ન્વરનું લક્ષણ ...	"
પ્રાકૃતન્વર ...	"
વૈદ્ય તથા પ્રાકૃત-વાતિક કફસાધ્ય ન્વરનું લક્ષણ ...	"
વર્ષા આદિ ઋતુઓમાં થયેલા ન્વરોની વિશેષ ચિકિત્સાસૂચક તે તે ઋતુ પ્રમાણે દોષોનું પ્રાધાન્ય ...	૮૪૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અસાધ્ય જ્વરનું લક્ષણ	૮૪૩	વાતાતિસારની ચિકિત્સા : વચ્ચાદિકવાથ ...	૮૫૩
ગંભીર જ્વરનું લક્ષણ	"	પિત્તાતિસારનું લક્ષણ	"
સામાન્ય જ્વરમાં કાનના મૂળમાં થયેલો		પિત્તાતિસારની ચિકિત્સા	"
સેજો-સુખસાધ્ય આદિ	"	બિલ્વાદિકવાથ	"
જ્વરવાળાનું અરિષ્ઠ	"	રસાંજનાદિ ચૂર્ણ	"
પ્રાણાત્ક્રમ જ્વરનું લક્ષણ	"	પિત્તાતિસારનો જ્યેષ્ઠ રક્તાતિસારની લક્ષણ-	
ખીબું પણુ અરિષ્ઠ	૮૪૪	યુક્ત સંપ્રાપ્તિ	"
વિષમજ્વરનું અરિષ્ઠ	૮૪૫	રક્તાતિસારની ચિકિત્સા	૮૫૪
૨ : અતિસારનો અધિકાર		કુટજ-દાડિમકવાથ	"
અતિસારનાં દૂરનાં નિદાનો	૮૪૫	કુટજદિકવાથ	"
અતિસારનું પૂર્વરૂપ	૮૪૬	તિલકકંક	"
અતિસારની સંપ્રાપ્તિ	"	વત્સકાદિકવાથ	"
અતિસારનું સામાન્ય રૂપ	૮૪૭	કૃષ્ણમૃદાદિકકંક	"
અતિસારની છની સંખ્યા	"	ગુડબિલ્વ	"
અતિસારની સામાન્ય ચિકિત્સા	"	જંબવાદિ સ્વરસ	૮૫૫
તેમાંના આમનુ લક્ષણ	"	કુટજક્ષીર	"
પકવનું લક્ષણ	"	શતાવરીકંક	"
આમ-અતિસારની ચિકિત્સા	૮૪૮	નવનીતાવલેહ	"
અતિસારમાં પણુ લંબન ઉત્તમ	"	ચંદનકંક	"
લંબનમાં જ અતિસારના રોગીની તરસ		ગુદામાં થતી બળતરા અથવા ગુદા પાકે તો	
મટાડનારા ચાર કવાથો	"	તેના ઉપચાર	૮૫૬
લંબનના અંતે પ્રવાહી હલકું લોજન	"	ગુદા બહાર નીકળી આવે તો સ્વેદન ઉપચાર	"
આમાતિસારનાશક-પથ્યાદિ કવાથ	૮૪૯	મૂષકવસા-પ્રલેપ-ઉપચાર	"
પામ્પાદિચૂર્ણ	"	આગેરીષ્ઠપાન-ઉપચાર	૮૫૭
હરીતકયાદિ કંક	"	સાકર સાથે કમલિનીપત્રલક્ષણુ	"
વત્સકાદિકવાથ	"	કફાતિસારનું લક્ષણ	"
સૂકનો પુટપાક અને કંક	"	કફાતિસારની ચિકિત્સા	"
ધાન્યાદિ પંચક કવાથ	"	ચવ્વાદિ-કવાથ	"
ધાન્યાદિ ચતુષ્ક કવાથ	૮૫૦	હિંબાદિ-ચૂર્ણ	"
પકવ-અતિસારની ચિકિત્સા	"	હરકોઈ જે દોષના અતિસારની સામાન્ય	
લોધાદિ ચૂર્ણ	"	ચિકિત્સા	૮૫૮
સમંગાદિ ચાર ચૂર્ણો	"	વાયુ તથા કફના અતિસારની નિરોપ ચિકિત્સા	"
ગંગાધરકવાથ	૮૫૧	વાયુ તથા પિત્તના અતિસારની ચિકિત્સા	"
ગંગાધર ચૂર્ણ	"	પિત્તના તથા કફના અતિસારની ચિકિત્સા	"
ખીબું ગંગાધર ચૂર્ણ	"	સન્નિપાતાતિસારનું લક્ષણ	"
વૃદ્ધ ગંગાધર ચૂર્ણ	"	સન્નિપાતાતિસારની ચિકિત્સા	"
અકોલ કંક	"	પંચમૃદ્યાદિ-કવાથ	"
કુટજકાવલેહ	૮૫૨	પંચમૃદી સંઘ ધે ખુલાસો	૮૫૯
આમલક ચાલવાલ	"	ચતુઃસમ-મોદક	"
પાકાદિ ચૂર્ણ	"	કુટજ-પુટપાક	"
વાતાતિસારનું લક્ષણ	"	કુટજવલેહ	"

વિષય

પૃષ્ઠ

અ કોટવટક ...	૮૬૦
આગંતુક શોકાતિસારનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વકનું લક્ષણ ...	૮૬૧
આગંતુજ-ભયાતિસારનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વકનું લક્ષણ ...	૮૬૧
શોકાતિસારની તથા ભયાતિસારની ચિકિત્સા ...	૮૬૨
આમાતિસારનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વકનું લક્ષણ ...	૮૬૨
આમાતિસારની ચિકિત્સા : વત્સકાદિ ક્વાથ ...	૮૬૨
શોથાતિસાર એટલે સોભના સંબંધવાળા ...	૮૬૨
અતિસારની ચિકિત્સા : પુનર્નવાદિક્વાથ ...	૮૬૨
છઘર્તીસાર-એટલે ઊલટીના સંબંધવાળા ...	૮૬૨
અતિસારની ચિકિત્સા : આઆસ્થાદિક્વાથ ...	૮૬૨
છઘર્તીસારાદિનાશક શેફલા મગનો ક્વાથ ...	૮૬૩
નિઃસારક-એટલે મરડાની ચિકિત્સા ...	૮૬૩
વિષ્ણો ભય થયાની ચિકિત્સા ...	૮૬૩
અતિસારાદિનાશક બિલ્વાદિ તૈલ ...	૮૬૩
અતિદેશ એટલે અતિસાર, ગ્રહણી અને ...	૮૬૩
અશર્માં સ્નેહો સરખા જ હોય ...	૮૬૪
પ્રવાહિકા અતિસારનો જ ભેદ છે તેનું ...	૮૬૪
સંપ્રાપ્તિપૂર્વકનું લક્ષણ ...	૮૬૪
દોષોના ભેદથી પ્રવાહિકાનાં જુદાં જુદાં રૂપ ...	૮૬૪
અતિદેશ-એટલે પ્રવાહિકાએને અતિસાર ...	૮૬૪
જેવી જાણુવી ...	૮૬૪
પ્રવાહિકાની ચિકિત્સા : બિલ્વાદિ અવલેહ ...	૮૬૪
ધાતકયાદિ પાન ...	૮૬૪
અસાધ્ય અતિસારવાળાનાં લક્ષણો ...	૮૬૪
અસાધ્ય અતિસાર (આહુ) ...	૮૬૪
અતિસારથી મુક્ત થયેલાનું લક્ષણ ...	૮૬૪
અતિસારવાળાએ ત્યજવા યોગ્ય ...	૮૬૪
આમજન્યરાતિસાર આદિ નાશક શંખપોટલી રસ ...	૮૬૪
અધા અતિસારે મટાડનાર વિજયાવલેહ ...	૮૬૪
અતિવિધાવલેહ ...	૮૬૪

૩ : જ્વરાતિસારનો અધિકાર

જ્વરાતિસારનું નિદાન ...	૮૬૮
જ્વાતિસારની ચિકિત્સા વિષે સૂચન ...	૮૬૮
જ્વરાતિસારમાં વિરુદ્ધ ઔષધ ...	૮૬૮
જ્વરાતિસારમાં લંઘન અતિશ્રેષ્ઠ ...	૮૬૮
ઉત્પલ્લપકકવાથ ...	૮૬૮
કણ્ઠાદિક્વાથ ...	૮૬૮
નાગરાદિક્વાથ ...	૮૬૮
પૃષ્ઠગુહ્યાદિક્વાથ ...	૮૬૮
ઉત્પલાદિચૂર્ણ ...	૮૬૮
બિલ્વાદિક્વાથ ...	૮૬૮

વિષય

પૃષ્ઠ

બીજો નાગરાદિ-ક્વાથ ...	૮૬૮
દશમુદ્લી-ક્વાથ ...	૮૬૮
ગ્રહણીરોગનો અધિકાર	
ગ્રહણીરોગની સંપ્રાપ્તિ ...	૮૬૮
ચરકે કહેલું ગ્રહણીનું સ્વરૂપ ...	૮૬૯
મુશ્નુતે કહેલું ગ્રહણીનું સ્વરૂપ ...	૮૬૯
ગ્રહણીરોગનું સંખ્યાપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ ...	૮૬૯
વાયુથી થયેલી ગ્રહણીનું નિદાન તથા ...	૮૬૯
સંપ્રાપ્તિપૂર્વકનું લક્ષણ ...	૮૬૯
પિત્તથી થયેલી ગ્રહણીનું નિદાન તથા ...	૮૬૯
સંપ્રાપ્તિપૂર્વકનું લક્ષણ ...	૮૬૯
કફથી થયેલી ગ્રહણીનું નિદાન તથા ...	૮૬૯
સંપ્રાપ્તિપૂર્વકનું લક્ષણ ...	૮૬૯
ત્રણે દોષથી થયેલી ગ્રહણીનું નિદાન તથા ...	૮૬૯
સંપ્રાપ્તિપૂર્વકનું લક્ષણ ...	૮૬૯
ગ્રહણીરોગનો ભેદ-સંગ્રહણીરોગ ...	૮૬૯
ગ્રહણીરોગનો ભેદ-વટીયત્ર ...	૮૬૯
ગ્રહણીરોગની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૮૬૯
ગ્રહણીમાં આપવાનાં અન્ન વગેરે ...	૮૬૯
ગ્રહણીમાં અપાતી યવાગૂ ...	૮૬૯
છાશ ...	૮૬૯
ગાયના દહીંના ગુણો ...	૮૬૯
ભેંસના દહીંના ગુણો ...	૮૬૯
બકરીના દહીંના ગુણો ...	૮૬૯
છાશના ચાર ભેદો ...	૮૬૯
એ ચારે ભેદોનાં લક્ષણો ...	૮૬૯
એ ચારે ભેદોમાંના ત્રણના ગુણો ...	૮૬૯
છાશનો ચોથો ભેદ-તકના ગુણો ...	૮૬૯
જેમાંથી સઘળું માખણ કાઢી લીધું હોય ...	૮૬૯
કે થોડું કાઢી લીધું હોય અને બિલકુલ ...	૮૬૯
કાઢી લીધું ન હોય એવી છાશના ગુણો ...	૮૬૯
તે તે દોષ તથા વ્યાધિ ઉપર તે તે જુદી ...	૮૬૯
જુદી છાશના પ્રયોગો ...	૮૬૯
કાંચી તથા પાકી છાશના ગુણો ...	૮૬૯
અમુક રોગો અને ઋતુ પર છાશનો નિયેધ ...	૮૬૯
છાશના ગુણોની ખૂબ પ્રશંસા ...	૮૬૯
ગ્રહણી પર પડ્યૂપણ ...	૮૬૯
લાયિ-ચૂર્ણ ...	૮૬૯
ભતિક્વાદિ-ચૂર્ણ ...	૮૬૯
ચિત્રકાદિ-વટિકા ...	૮૬૯
બિલ્વ-કલ્ક ...	૮૬૯

વિષય

પૃષ્ઠ

વાર્તાકુ-ગુટિકા	૮૭૮
મુસ્તકાદિ-ચૂર્ણ	"
સર્જરસ-ચૂર્ણ	૮૭૯
બિલ્વાદિ-સિદ્ધ બકરીનું દૂધ	"
કલ્યાણ-ગુડ	"
મહાકલ્યાણુક-ગુડ	૮૮૦
કૃષ્માંકકલ્યાણુક-ગુડ	"
બિલ્વતૈલ	૮૮૧

મધ્યમખંડ : બીજો ભાગ

✓ પ : અરશનો અધિકાર

અરશના સમીપનાં નિદાનો અને છની સંખ્યા	૮૮૨
ગુદાનો હોઠ તથા ત્રણ વલિઓ	"
વાયુના અરશનાં દૂરનાં નિદાનો	૮૮૩
પિત્તના અરશનાં દૂરનાં નિદાનો	"
કફસંબંધી અરશનાં દૂરનાં નિદાનો	"
બે દોષ તથા ત્રણે દોષસંબંધી અરશનાં દૂરનાં નિદાનો	૮૮૪
અરશનું પૂર્વરૂપ	"
અરશનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વકનું લક્ષણ	"
વાયુસંબંધી અરશનું લક્ષણ	૮૮૫
પિત્તસંબંધી અરશનું લક્ષણ	૮૮૬
પિત્તના જ લેદરૂપ અને પિત્તના પ્રકોપવાળા રુધિરસંબંધી અરશનું લક્ષણ	"
વાયુના પ્રકોપવાળા રુધિરસંબંધી અરશનું લક્ષણ	"
કફના પ્રકોપવાળા રુધિરસંબંધી અરશનું લક્ષણ	૮૮૭
કફની ઉદ્ભવ્યતાવાળા અરશનું બીજાં અંશમાં કહેલું લક્ષણ	"
બે દોષની ઉદ્ભવ્યતાવાળા અરશનું લક્ષણ	૮૮૮
ત્રણે દોષની ઉદ્ભવ્યતાવાળા તથા સ્વાભાવિક અરશનું લક્ષણ	"
બીજાં અંશમાં કહેલું સહજ અરશનું જુદું લક્ષણ	"
મુખસાધ્ય અરશનું લક્ષણ	"
કષ્ઠસાધ્ય અરશનું લક્ષણ	"
અસાધ્ય અરશનું લક્ષણ	૮૮૯
યાપ્ય અરશનું લક્ષણ	"
અરશસંબંધી અરિષ્ટ	"
અરશનાં એકઠાં મળેલાં બચકર અરિષ્ટો	"
વળી તેવાં જ બીજાં પ્રાણુવાતક અરિષ્ટો	૮૯૦
લિંગ આદિમાં થતા અરશનું લક્ષણ	"
અમ્લીલનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વકનું લક્ષણ	"

વિષય

પૃષ્ઠ

વાયુ આદિના લેદ પ્રમાણે-અમ્લીલનું લક્ષણ	૮૯૦
અરશની સામાન્ય ચિકિત્સા	"
કરંબદિ-ચૂર્ણ	૮૯૧
રજનિલેપ	"
પિપ્પલ્યાદિ-લેપ	"
હરિદ્રાદિ-લેપ	૮૯૨
તિલબલ્લુ	"
રુધિર-સાવણુ	"
બૃહતકાસીસાઘ-તૈલ	"
સમશકર-ચૂર્ણ	"
વિજય-ચૂર્ણ	૮૯૩
લઘુસરણુ-મોદક	૮૯૪
બૃહત્સરણુ-મોદક	"
શ્રીબાહુશાલ-ગુડ	૮૯૫
શ્રીબાહુશાલ ગુડસેવન-ફલશ્રુતિ, ગુડપાક-લક્ષણ તથા માત્રાકથન	"
તિલાદિ મોદક	૮૯૬
સગુડાભયા	"
શંકરલોહ	"
શંકરલોહ સેવવાનાં ફળ અને પથ્ય	૮૯૮
શંકરલોહ સેવનારે ત્યજવા યોગ્ય	૯૦૦
દુર્નામારિનું વિશેષ માહાત્મ્ય	"
આ લોહના સેવનથી કદાચ દોષો થાય તેનું વારણ કરવાના ઉપાયો	"
લોહી ઝરતા અરશની ચિકિત્સા	૯૦૧
ચંદનાદિ-કંવાથ	"
બીજાં ત્રણ ઉપાયો	"
સમગાદિ-દુગ્ધ	૯૦૨
ક્ષારસ્રવ	"
નાક આદિમાં થયેલા અરશની ચિકિત્સા	"
અમ્લીલની ચિકિત્સા	"
અરશવાળાએ પાળવાની પરેશ	"

૬ : જઠરાગ્નિના વિકારોનો અધિકાર

પાસેનાં નિદાનોપૂર્વક જઠરાગ્નિના વિકારો	૯૦૨
જઠરાગ્નિના ચાર પ્રકારો	"
મંદ અગ્નિનું લક્ષણ અને તેથી થતા વિકારો	૯૦૩
તીક્ષ્ણ અગ્નિનું લક્ષણ	"
વિષમ અગ્નિનું લક્ષણ અને તેથી થતા વિકારો	"
સમ અગ્નિનું લક્ષણ	"
કયો અગ્નિ કયા દોષના વિકારો ઉત્પન્ન કરે ?	"
બરમકરોગનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વકનું લક્ષણ	૯૦૪

વિષય

પૃષ્ઠ

લસમકના ઉપદ્રવો તથા અરિષ્ટ ...	૯૦૪
અછળું દૂરનું કાયિક નિદાન ...	"
વળી બીણું-ગાનસ નેદાન ...	"
અછળું ખાસ કારણ ...	૯૦૫
અનિયમિત આહાર પછી અછળું કારણ ...	"
અછળું સામાન્ય લક્ષણ ...	"
નછળનાં કારણો સહિત અછળુંના ૭ ભેદો ...	"
આમાછળું લક્ષણ ...	૯૦૬
વિદ્યમાછળું લક્ષણ ...	૯૦૭
વિદ્યમાછળું લક્ષણ ...	"
રસશેષાછળું લક્ષણ ...	"
અછળુંના ઉપદ્રવો ...	"
આમાછળું આદિ અછળો ખૂબ વધી જવાથી ...	"
કોલેરા વગેરે રોગો થાય ...	૯૦૮
વિસ્રવીની બાળ્યા ...	"
વિસ્રવીનું નિદાન ...	"
વિસ્રવીનું લક્ષણ ...	"
વિસ્રવીના ઉપદ્રવો ...	૯૦૯
અલસકનું લક્ષણ ...	"
કારણો કહેલી અલસકની બાળ્યા ...	"
વિસ્રવીનું તથા અલસકનું અરિષ્ટ ...	"
વિલંબિકાનું લક્ષણ ...	"
છળું-પથેલા આહારનું લક્ષણ ...	૯૧૦
અછળુંની ચિકિત્સા ...	"
ગુણકચૂળું ...	"
અગ્નિકરચૂળું ...	"
ચાર/અછળુંની જુદી જુદી ચિકિત્સા ...	"
આમાછળું પર ખાસ વધુ ...	૯૧૧
અછળું ઉપર ચૂણો તથા દારૂ : દ્રવ્યક ચૂણું ...	"
ગુણકચૂળું ...	"
વૈશ્વાનર-શાર ...	૯૧૨
બાસ્કર-લવણ ...	૯૧૩
વડવાનલ-ચૂણું ...	૯૧૪
બીજ પ્રકારનું વડવાનલ-ચૂણું ...	"
સમશકર-ચૂણું ...	"
અછળું ઉપરના રસો ...	૯૧૫
કંબાદ-રસ ...	"
લવણાનલ-રસ ...	૯૧૬
અગ્નિકુમાર-રસ ...	"
રામબાલ-રસ ...	૯૧૭
શંખવટી ...	"
અછળું ઉપર જુદત-શંખવટી ...	૯૧૮

વિષય

પૃષ્ઠ

અછળુંકંટક-રસ ...	૯૧૯
અછળું-અરિ-રસ ...	"
વિસ્રચિકા-કોલેરા ઉપરનાં પાન, તેલ તથા ...	"
કવાથ વગેરે ...	"
વિસ્રચિકાનાશક અંગન ...	૯૨૦
વિસ્રચિકાનાશક બીણું અંગન ...	"
વેસ્રચિકા ખૂબ વધી હોય તો ? ...	"
વિસ્રચિકાની ખાત્રી પર ઉદ્વર્તન તથા તેલ ...	"
વિસ્રચિકાની તરશ-ઉત્કલેશ માટે ઉપચાર ...	"
ઉત્કલેશનું લક્ષણ ...	"
દારપદ્મ પ્રલેપ ...	૯૨૧
છાશ તથા દારથી યુક્ત ગરમ જવના ...	"
ચૂણો લેપ અને ચેક ...	"
વિલંબિકાની તથા અલસકની ચિકિત્સા ...	"
ભરમકની ચિકિત્સા ...	"
અમુક પદાર્થોના અછળુંમાં અમુક જ ...	"
દ્રવ્યોથી પાચન થાય ...	૯૨૨
માંસના અછળુંનાં પાચન દ્રવ્યો ...	૯૨૩
બીજાં અછળુંનાં પાચન કરતા દ્રવ્યો ...	"
૧૭ : કૃમિઓનો અધિકાર	
કૃમિઓના ભેદ ...	૯૨૪
એ કૃમિઓના સમીપમાંનાં નિદાનો તથા ભેદો ...	"
બાલ કૃમિનાં રૂપ, માપ, રંગ તથા સ્થાન વગેરે ...	૯૨૫
બાલ કૃમિથી થતા વિકારો ...	૯૨૬
બાલ-આભ્યંતર કૃમિઓનાં દૂરનાં નિદાનો ...	"
કૃમિ ઉત્પન્ન થયાં હોય તે માણસનાં લક્ષણો ...	"
કૃમિ થતા આભ્યંતર કૃમિઓનાં દૂરનાં નિદાનો ...	"
કૃમિ થતા કૃમિઓની સંપ્રાપ્તિપૂર્વકનું ...	"
લક્ષણ, મન્યા, નામો તથા વિકારો ...	"
રુધિરથી થતા કૃમિઓનાં દૂરનાં નિદાનો ...	૯૨૭
વિદ્યાર્થી થતા કૃમિઓનાં દૂરનાં નિદાન, ...	"
લક્ષણ વગેરે ...	૯૨૮
કૃમિઓની ચિકિત્સા ...	૯૨૯
કૃમિવાળાએ પાળવાની પરેશ ...	૯૩૦
૮ : પાંડુરોગ, કમળો તથા	
હલીમકનો અધિકાર	
પાંડુરોગનાં સમ્યાપર્તક પાસેનાં નિદાનો ...	૯૩૦
પાંડુરોગની દૂરનાં નિદાનપૂર્વકની સંપ્રાપ્તિ ...	૯૩૧
પાંડુરોગનું પૂર્વરૂપ ...	"
વાયુથી થયેલા પાંડુરોગનું લક્ષણ ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
પિત્તથી થયેલા પાંદુરોગનું લક્ષણ ...	૯૩૧
કફથી થયેલા પાંદુરોગનું લક્ષણ ...	”
ત્રણે દોષોથી થયેલા પાંદુરોગનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૯૩૨
માટી ખાવાથી થયેલા પાંદુરોગની સંપ્રાપ્તિ ...	”
માટી ખાવાથી થયેલા પાંદુરોગનું લક્ષણ ...	”
અસાધ્ય પાંદુરોગનું લક્ષણ ...	”
આવે પાંદુરોગી તો મરી જ નય ...	૯૩૩
પાંદુરોગીનાં વિશેષ મરણચિહ્નો ...	”
પાંદુરોગનો જ લેદ કામલા (કમળા) રોગની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ ...	”
કમળાનું લક્ષણ ...	૯૩૪
કમળાનાં બે લેદો ...	”
કોઠાના આશ્રયવાળી હુંલકામલા કદસાધ્ય છે ...	”
કોઠાના આશ્રયવાળી હુંલકામલાનું અરિષ્ટ ...	”
બંને પ્રકારના કમળાના અરિષ્ઠોનું લક્ષણ ...	”
પાંદુરોગનો જ લેદ હલીમકનું લક્ષણ ...	૯૩૫
પાંદુરોગની ચિકિત્સા ...	”
પુનર્નવાદિ-મંદૂર ...	”
નવાયસ-ચૂર્ણ ...	૯૩૬
કમળાની ચિકિત્સા-કવાથ, અંજન તથા કદકરૂપે ...	”
આમળાં તથા લોહમિશ્ર આટણુ ...	૯૩૭
હુંલકામલાની ચિકિત્સા ...	”
હલીમકની ચિકિત્સા ...	”
અમૃતલતાદિ ઘૃત ...	”
કમળાની તથા પાંદુરોગની ચિકિત્સા પણ હલીમકને મટાડે ...	”
પાંદુરોગ, કમળો અને હલીમકની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	”
ચૂપણાદિ-મંદૂર વટિકા ...	૯૩૮
અષ્ટાદશાંગ-લોહ ...	”
પાંદુરોગ, કમળો અને હલીમકનાં કયું લોજન કરવું? ...	૯૩૯

✓ ૯: રક્તપિત્તનો અધિકાર

રક્તપિત્તની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ ...	૯૩૯
રક્તપિત્તનું સામાન્ય લક્ષણ ...	”
રક્તપિત્તને વહેવાના માર્ગો ...	૯૪૦
રક્તપિત્તનું પૂર્વરૂપ ...	”
કફસંબંધી રક્તપિત્તનું રૂપ ...	”
વાયુસંબંધી રક્તપિત્તનું રૂપ ...	”

વિષય	પૃષ્ઠ
પિત્તસંબંધી રક્તપિત્તનું રૂપ ...	૯૪૧
ત્રણે દોષના સંબંધવાળા રક્તપિત્તનું રૂપ ...	”
બુદા બુદા સંબંધને લીધે રક્તપિત્તના માર્ગલેદ ...	”
રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો ...	”
કયું રક્તપિત્ત સાધ્ય, યાપ્ય તથા અસાધ્ય છે? ...	”
સાધ્ય સંબંધે વધુ સ્પષ્ટતા ...	”
અસાધ્ય સંબંધે વધુ સ્પષ્ટતા ...	૯૪૨
અવશ્ય અસાધ્ય રક્તપિત્ત ...	”
રક્તપિત્તનું અરિષ્ટ અથવા મૃત્યુસમક રક્તપિત્ત ...	”
રક્તપિત્ત સંબંધે આવશ્યક સૂચન ...	”
રક્તપિત્તના રોગીને હિતકારી ભોજન ...	”
રક્તપિત્તની ચિકિત્સા ...	”
રક્તપિત્તવાળાને હિતકારી માસના રસો ...	૯૪૩
કફ તથા વાકુસંબંધી રક્તપિત્તની ચિકિત્સા ...	”
રક્તપિત્તાદિનાશક ધાન્યાકાદિ-હિમ ...	”
હીમેરાદિકવાથ ...	”
કમળાના કેસરા તથા પૃષ્ઠિપદ્યુર્વાદિકવાથની પેયા ...	”
અરડૂસીનાં પાનનો સ્વરસ વગેરે ...	૯૪૪
રક્તપિત્તનાશક ગુણુ ...	”
અરડૂસીમાહાત્મ્ય અને આટરૂષકાદિ-કવાથ ...	”
દૂર્વાઘૃત ...	”
સર્વોત્તમ મૃદ્વીકાદિ ચૂર્ણપ્રયોગ ...	૯૪૫
શેલરીની વચલી કાતરીઓ વગેરેનું હિમ ...	”
દ્રાક્ષ વગેરેથી પકવેલું દૂધ અને ખીજાં આટણુ ...	”
બકરાનું રુધિરપાન વગેરે ...	”
આમળાનો પ્રયોગ વગેરે ...	૯૪૬
ખંડકૂંભાંડ અવલેહ ...	”
ખૂદત્-કૂંભાંડાવલેહ ...	૯૪૭
ખંડકૂંભાંડક-અવલેહ ...	૯૪૮
ખંડખાથ-લોહ ...	”
શતાવરી-કદક-પાક ...	૯૪૯

૧૦: અમ્લપિત્તનો તથા પ્રલેખ-પિત્તનો અધિકાર

અમ્લપિત્તનું દ્રવનું નિદાન ...	૯૫૦
અમ્લપિત્ત-રોગનું લક્ષણ ...	૯૫૧
અમ્લપિત્તના બે લેદ ...	”
જિધ્વજ અમ્લપિત્તનું લક્ષણ ...	”
અધોગ અમ્લપિત્તનું લક્ષણ ...	”
અમ્લપિત્તની વિશેષ અવસ્થા ...	”

વિષય

પૃષ્ઠ

અમ્લપિતમાં દોષોના સંસર્ગ જાણવાની જરૂર	૮૫૨
દોષોના લેદ ઉપરથી અમ્લપિતના લક્ષણોમાં	
લેદ : પહેલું વાયુમન્ય
કફજન્ય અમ્લપિત...	...
વાતકફજન્ય અમ્લપિત
કથું અમ્લપિત સાધ્ય, સાધ્ય અને કષ્ટસાધ્ય	...
હોય છે ?	...
શ્લેષ્મપિત્તનું લક્ષણ...	...
અમ્લપિતની સામાન્ય ચિકિત્સા	...
વિશેષ ચિકિત્સા
ખંડ-કૃમ્માંડકાવલેહ...	...
નારિકેલખંડ
બૃહનારિકેલખંડ
શ્લેષ્મપિત્તની ચિકિત્સા

૧૧ : ક્ષયરોગનો અધિકાર

ક્ષયરોગનાં પાસેનાં તથા દૂરનાં નિદાનો ...	૮૫૬
ક્ષયના 'યક્ષ્મન' નામની નિરુક્તિ કે વ્યાખ્યા	...
ક્ષયના 'રાજ્યદ્વમા' નામની નિરુક્તિ કે વ્યાખ્યા	...
'ક્ષય' તથા 'શેષ' નામની નિરુક્તિ કે વ્યાખ્યા	...
ક્ષયરોગની સંપ્રાપ્તિ...	...
ક્ષયરોગનું પૂર્વરૂપ
ચરકે કહેલાં ક્ષયરોગનાં ત્રણ લક્ષણો
સુશ્રુતે કહેલાં ક્ષયરોગનાં છ લક્ષણો
ક્ષયરોગ સાન્નિપાતિક છે છતાં દોષોની	...
ઉલ્ખણતા ઉપરથી નેનાં અગિયાર લક્ષણો	...
ક્ષયરોગ અસાધ્ય ક્યારે ?	...
ઉપર જણાવેલ અસાધ્યતામાં પણ વિશેષતા	...
ક્ષયરોગની અસાધ્યતાનાં ત્રણ લક્ષણો
ક્ષયરોગીનું અરિષ્ટ અથવા મૃત્યુચિહ્નો
ક્ષયરોગીના જીવનની અવધિ
કેવા ક્ષયરોગીની ચિકિત્સા કરવી ?	...
જુદાં જુદાં નિદાનોને લીધે જુદા જુદા ક્ષયરોગીઓ,	...
અતિ મૈથુનથી થયેલ શોષવાળાનું લક્ષણ	...
શોકથી થયેલ શોષવાળાનું લક્ષણ
વડપણથી થયેલ શોષવાળાનું લક્ષણ
ખૂન પંચ કરવાથી થયેલ શોષવાળાનું લક્ષણ	...
ખૂન કસરતથી થયેલ શોષવાળાનું લક્ષણ	...
ત્રણરોષનું નિદાન, લક્ષણ તથા અસાધ્યપણ	...
ઉરઃક્ષતરોષનું નિદાન
ઉરઃક્ષતરોષનું લક્ષણ
ઉરઃક્ષતરોષનું ખાસ વિશેષ લક્ષણ	...

વિષય

પૃષ્ઠ

અમુક નિદાનથી ઉરઃક્ષતરોષ થયાનું લક્ષણ	૮૬૩
સાધ્ય, સાધ્ય તથા અસાધ્ય	...
ઉરઃક્ષતરોષનું લક્ષણ
રાજ્યદ્વમા નામના મુખ્ય ક્ષયરોગની ચિકિત્સા	...
ક્ષયરોગીને હિતકારી અન્નાદિ
ક્ષયરોગીને આપવાના પડગચ્છ તથા કટક	...
આસુંદરાની છાલ આદિનું ચૂર્ણ
બકરાનું સમય સેવન ક્ષય મટાડે
ઉચ્ચ ક્ષયરોગ મટાડનાર ઔષધ
ક્ષયરોગીનું પોષિક ચાટણુ તથા ખોરાક
સ્તિપ્તોષવાદિ ચૂર્ણ
ભતિક્ષાદિ ચૂર્ણ
ક્ષયરોગીને હમેશાં લાક્ષાદિ તેલનું માલિશ	...
અવશ્ય કરવું
વાસાવલેહ
મૈથુન આદિથી થયેલા શોષોની ચિકિત્સાઓ	...
વ્યવાય કે મૈથુનરોષની ચિકિત્સા
શોકરોષની ચિકિત્સા
વ્યાયામ-કસરતથી થયેલા શોષની ચિકિત્સા	...
ખૂન પંચ કરવાથી થયેલ અધ્વરોષની ચિકિત્સા	...
ત્રણરોષની ચિકિત્સા
ઉરઃક્ષતરોષની ચિકિત્સા : બલાદિ ચૂર્ણ	...
એલાદિ-ગુટિકા
દ્રાક્ષાદિધૂત
અમૃતપ્રાશ અવલેહ
ઉરઃક્ષત-રોષવાળાએ સેવવા શોષ્ય તથા	...
તજવા શોષ્ય	...
રાજ્યદ્વમા કે મુખ્ય ક્ષયરોગ ઉપર રસો :	...
અમૃતેશ્વર-રસ
રાજ્યમૃગાક-રસ
અગ્નિરસ
—૧૨ : ઉધરસનો અધિકાર	...
ઉધરસનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વકનું	...
સામાન્ય લક્ષણ
ઉધરસની સંખ્યા : ૫	...
ઉધરસનું પૂર્વરૂપ
વાયુથી થયેલી ઉધરસનું લક્ષણ	...
પિત્તથી થયેલી ઉધરસનું લક્ષણ
કફથી થયેલી ઉધરસનું પૂર્વરૂપ	...
છાતીમાં ક્ષત થવાથી થતી ઉધરસની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ	...

વિષય	પૃષ્ઠ
ક્ષત થવાથી થયેલી ઉધરસનું લક્ષણ ...	૯૭૧
ક્ષયથી થતી ઉધરસની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ ૯૭૨	
ક્ષયક થયેલી ઉધરસનું લક્ષણ ...	"
કઈ ઉધરસ સાધ્ય, અસાધ્ય તથા	
યાપ્ય હોય ? ...	"
પહેલી ત્રણ ઉધરસ સાધ્ય અને બીજી યાપ્ય	"
થોડી ઉધરસની પણ બેદરકારી નહિ કરતાં	
તરત તેનો ઉપાય કરવો ...	૯૭૩
ઉધરસની ચિકિત્સાઓ : વાયુસંબંધી	
ઉધરસની ચિકિત્સા ...	"
ઉપર કહેલ મુનિષ્વરુક શાકની ઝોળખ	"
વાયુની ઉધરસવાળાનું ભોજન	"
દશમૂળની યવાગૂ અને બીજી	"
પિત્તસંબંધી ઉધરસની ચિકિત્સા :	
કંટકાર્યાદિ-કવાથ ...	"
કફસંબંધી ઉધરસની ચિકિત્સા :	
પિષ્પત્યાદિ-કવાથ ...	૯૭૪
ક્ષતથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા .	
ઇક્ષ્વાદિ-ચાટણ ...	"
ક્ષયસંબંધી ઉધરસની ચિકિત્સા : આશુ દરના	
ચૂર્ણનું ચાટણ ...	"
ઉધરસની સામાન્ય ચિકિત્સા : મનશીલ	
આદિનું ધૂમપાન ...	"
મનશીલ ચોપડેલ ભોરડીના પાનનું ધૂમપાન ૯૭૫	
પીપરચુક્ર ભોરીગણીનો કવાથ અથવા	
ભોરીગણી અને પીપરનું ચૂર્ણ ...	"
સમશકર લવંગાદિ ચૂર્ણ કે ગોળી ...	"
હુન્દી-મનશીલ આદિનું ચૂર્ણ ...	"
હરીતકી આદિનું ચૂર્ણ ...	"
મરી આદિનું ચાટણ ...	"
મરીઆદિ-ગુટિકા ...	૯૭૬
ભૂગુ-હરીતકી-અવલેહ ...	"
કંટકાર્યવલેહ ...	૯૭૭

✓ ૧૩ : હેડકીનો અધિકાર

હેડકીનાં દરનાં નિદાનો ...	૯૭૭
હેડકીની સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યા ...	૯૭૮
હેડકીનું સામાન્ય લક્ષણ ...	"
હેડકીનું પૂર્વરૂપ ...	"
અન્ય હેડકીનું લક્ષણ ...	"
મમલા હેડકીનું લક્ષણ ...	"
શુદ્ધ હેડકીનું લક્ષણ ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
મંબીરા હેડકીનું લક્ષણ ...	૯૭૯
મહત્તી હેડકીનું લક્ષણ ...	"
અસાધ્ય હેડકીનું લક્ષણ ...	"
આવી હેડકી-યમલા તો તરત મારે ...	"
આવા માણસની એ યમલા હેડકી સાધ્ય છે ૯૮૦	
હેડકીની ચિકિત્સા ...	"
હેડકી માટે હિંગ તથા અડદના ચૂર્ણનો	
ધુમાડો ...	૯૮૧
હેડકી માટે નગોડનાં બી તથા પીપરનો કવાથ	"
ચંદ્રશર-અરોગિવાનો સ્વરસ ...	"

✓ ૧૪ : શ્વાસનો અધિકાર

શ્વાસનું નિદાન ...	૯૮૧
શ્વાસના પાંચ ભેદો ...	"
શ્વાસનું પૂર્વરૂપ ...	"
શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ ..	૯૮૨
મહાશ્વાસનું લક્ષણ ...	"
ઉર્ધ્વશ્વાસનું લક્ષણ ...	"
છિન્નશ્વાસનું લક્ષણ ...	૯૮૩
તમકશ્વાસનું લક્ષણ ..	"
પિત્તના સંબંધવાળો તથા જ્વર વગેરેથી	
યુક્ત તમક જ 'પ્રતમક' કહેવાય ૯૮૪	
પ્રતમકનું જ બીજું લક્ષણ ...	૯૮૫
શુદ્ધશ્વાસનું લક્ષણ ...	"
કયો શ્વાસ સાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય તથા	
અસાધ્ય છે ? ...	"
હેડકી અને શ્વાસરોગ અતિ ભયંકર ...	૯૮૬
શ્વાસની ચિકિત્સા ...	"
બહેડનો અવલેહ ...	"
દેવદાર, બળદાણા તથા જટામાંસીની વાટનું	
ધૂમપાન ...	"
દશમૂળ આદિની યવાગૂ કે કવાથ ...	૯૮૬
ઝેરડાનાં મૂળ ભચરાવેલ દશમૂળકવાથ ૯૮૭	
ચોખાના ઘોણ સાથે પુષ્પપાન ...	"
અમૃતાદિકવાથ સાથે શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ ...	"
ભિના પાણી સાથે કોળાનાં મૂળનું ચૂર્ણ	"
હળદર આદિનું સરસિયા તેલ સાથે ચાટણ	"
ભાગીચુડ-અવલેહ ...	"
મહાડદ્ધલાદિ ચૂર્ણ ...	૯૮૮
દશમૂલ-રસ ...	"
શ્વાસક્રોધર-રસ ...	"

૧૫ : સ્વરભેદ-સાદ બેસી બવાનો અધિકાર

સ્વરભેદનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક		
સામાન્ય લક્ષણ	...	૯૮૯
વાયુથી થયેલા સ્વરભેદનું લક્ષણ	...	"
પિત્તથી થયેલા સ્વરભેદનું લક્ષણ	...	"
કફથી થયેલા સ્વરભેદનું લક્ષણ	...	"
ત્રણે દોષોના સન્નિવાતથી થયેલા સ્વરભેદનું લક્ષણ	...	"
ક્ષયથી થયેલા સ્વરભેદનું લક્ષણ	...	૯૯૦
મેદથી થયેલા સ્વરભેદનું લક્ષણ	...	"
અસાધ્ય સ્વરભેદ	...	"
સ્વરભેદની ચિકિત્સા	...	"
નિદિગ્ધકાવલેહ	...	૯૯૧
મૃગનાભ્યાદિ-અવલેહ	...	"
આદ્યપાદિ-અવલેહ	...	"

૧૬ : અરોચક(અરુચિ)નો અધિકાર

અરોચકનું નિદાન તથા સંખ્યા સહિત		
સામાન્ય લક્ષણ	...	૯૯૨
વાયુથી થયેલ અરોચકનું લક્ષણ	...	"
પિત્તથી થયેલ અરોચકનું લક્ષણ	...	"
કફથી થયેલ અરોચકનું લક્ષણ	...	"
ખાગંતુક કારણોથી થયેલ અરોચકનું લક્ષણ	...	"
ત્રણે દોષથી થયેલ અરોચકનું લક્ષણ	...	૯૯૩
વાયુ આદિથી થયેલ અરોચકના ઉપર કહેલા વિકારો ઉપરાંત બીજા પણ વિકારો	...	"
વૃદ્ધભોજે કહેલા અરોચકનાં ભૂદાં લક્ષણો	...	"
હકન્નપનાં તથા ભક્ષાન્નદનાં વૃદ્ધભોજે કહેલાં અલગ લક્ષણો	...	"
અરોચકની સામાન્ય ચિકિત્સા	...	"
અમ્લિકાપાનક	...	૯૯૪
રાઈ વગેરેથી યુક્ત તકપાનક	...	"
શિખરિણી કે શ્રીખંડ	...	"
દાડિમાદિ-ચૂર્ણ	...	૯૯૫
લવંગાદિ-ચૂર્ણ	...	"
ચવાની-ખાંડવ-ચૂર્ણ	...	"

૧૭ : ઊલટીનો અધિકાર

ઊલટીની સંખ્યા પાંચ	...	૯૯૬
ઊલટીનું પૂર્વરૂપ	...	૯૯૭
ઊલટીનું સામાન્ય લક્ષણ	...	"

વિષય

૫૪૬

વાયુથી થતી ઊલટીનું લક્ષણ	...	૯૯૭
પિત્તથી થતી ઊલટીનું લક્ષણ	...	"
કફથી થતી ઊલટીનું લક્ષણ	...	"
ત્રણે દોષથી થતી ઊલટીનું લક્ષણ	...	૯૯૮
આગંતુક કારણોથી થતી ઊલટીનું લક્ષણ	...	"
કૃમિઓથી થતી ઊલટીનું લક્ષણ	...	"
ઊલટીના ઉપદ્રવો	...	"
અસાધ્ય તથા સાધ્ય ઊલટી	...	"
વાયુ વિનાની ઊલટીની સામાન્ય ચિકિત્સા	...	"
વાયુની ઊલટીની ચિકિત્સા	...	૯૯૯
પિત્તની ઊલટીની ચિકિત્સા	...	"
કરકોઈ ઊલટીની ચિકિત્સા	...	"
કફની ઊલટીની ચિકિત્સા	...	"
ત્રિદોષની ઊલટીની ચિકિત્સા : પ્રપાનક તથા હિમરૂપે	...	"
એલાદિ ચૂર્ણ	...	"
ઊલટી મટાડનારાં બીજાં ઔષધો	...	૧૦૦૦
ઊલટીનાશક વધુ ઉપાયો	...	"

૧૮ : તરશનો અધિકાર

તરશનો નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ તથા ૭ સંખ્યા ૧૦૦૧		
તરશનું સામાન્ય લક્ષણ	...	"
વાયુથી થતી તરશનું લક્ષણ	...	૧૦૦૨
પિત્તથી થતી તરશનું લક્ષણ	...	"
કફથી થતી તરશનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	"
ક્ષતથી થતી તરશનું લક્ષણ	...	"
ક્ષયથી થતી તરશનું લક્ષણ	...	"
આમથી થતી તરશનું લક્ષણ	...	૧૦૦૩
ખાધેલ અલથી થતી તરશનું લક્ષણ	...	"
તરશના ઉપદ્રવો	...	"
ઉપદ્રવેવાળી તરશનું અરિથ	...	"
તરશની ચિકિત્સા	...	"
તરશ મટાડનારાં વધુ ઉપાયો	...	૧૦૦૪
ક્ષત, ક્ષય, આમ તથા બારે ખોરાકથી થયેલી તરશના ઉપાયો	...	૧૦૦૫
સ્તનગ્ધ ખોરાકથી થયેલ તથા અતિરોગથી દુર્જલને થયેલ તરશના ઉપાયો	...	"
તરશ આદિનો સાવ સહેલો ઉપાય	...	"
દરેક રોગીની તરશ પ્રથમ જ મટાડવી બરૂરી	...	"

૧૯ : મૂર્છાદિકનો અધિકાર

મૂર્છાની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ	...	૧૦૦૬
મૂર્છાનું સામાન્ય લક્ષણ	...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

મૂર્છાના છ પ્રકાર	૧૦૦૭
મૂર્છાનું પૂર્વરૂપ	"
વાયુથી થતી મૂર્છાનું લક્ષણ	"
પિત્તથી થતી મૂર્છાનું લક્ષણ	"
કફથી થતી મૂર્છાનું લક્ષણ	"
ચરકના મને ત્રણે દોષોના સમુદાયથી પણ થતી મૂર્છા	૧૦૦૮
રુધિરથી થતી મૂર્છાનું નિદાન	"
રુધિરથી થતી મૂર્છાનું લક્ષણ	"
મઘથી તથા નિષથી થતી મૂર્છાનું નિદાન ...	૧૦૦૯	
મઘથી થતી મૂર્છાનું લક્ષણ	"
નિષથી થતી મૂર્છાનું લક્ષણ	"
મૂર્છા, ભ્રમ અને તન્દ્રાને ભેદ	"
તન્દ્રાનું લક્ષણ	૧૦૧૦
કલ્પમનું લક્ષણ	"
નિદ્રાનું લક્ષણ	"
સંન્યાસનું સ પ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ	૧૦૧૧
સંન્યાસમાં અને મૂર્છા આદિમાં ભેદ	"
મૂર્છાની ચિકિત્સા	"
મૂર્છામાં હિતકારી પદાર્થો	૧૦૧૨
મૂર્છાવારણ ઉપાયો	"
બીજો અંજનપ્રયોગ	"
મૂર્છાનિવારણ નસ્યપ્રયોગ	"
રુધિર વગેરેથી થયેલી મૂર્છાની ચિકિત્સા	"
સંન્યાસની ચિકિત્સા	૧૦૧૩
મૂર્છામાં ઉપયોગી નસો	"
ભ્રમની ચિકિત્સા	"
તન્દ્રાની તથા અતિનિદ્રાની ચિકિત્સા : અંજનરૂપે	૧૦૧૪
નસ્યપ્રયોગરૂપે	"
બીજો નસ્યપ્રયોગ તથા ભોરીંગણી આદિના ક્વાથ	"

૨૦ : મદાત્મ્યયનો અધિકાર

મદનો સ્વભાવ	૧૦૧૪
યુક્તિયુક્ત મદનો મહિમા	"
મદ પીવાની વિધિ	૧૦૧૫
મદ પીવાની જગ્યા	"
બીજા ચંથમાં કહેલી મદની માત્રા	"
અથવા આ માત્રા જ યોગ્ય ગણાય ...	૧૦૧૬	
કઈ ઋતુમાં કઈ મદિરા પીવી ?	"
મદમાં હિતકારી અંગો	"

વિષય

પૃષ્ઠ

વાત, પિત્ત અને કફ પ્રકૃતિવાળા માણસે		
કેવા ખોરાક સાથે મદ પીવું ...	૧૦૧૬	
કઈ પ્રકૃતિવાળાએ કયું મદ ખ્યારે પીવું ?	૧૦૧૭	
દશ ગુણવાળું મદ ઓળખના દશે ગુણોને		
બળસળાવે	"
મદના દશ ગુણો	"
ઓળસના દશ ગુણો	"
મદનો કયો ગુણ ઓળસના કયા ગુણનો		
નાશ કરે છે ?	...	"
મદથી થતા મદ(કેફ)નું લક્ષણ ...	૧૦૧૮	
યુક્તિથી સેવેલ મદના ગુણો	"
મદના ત્રણ પ્રકારો		
— તેમાં સાત્ત્વિક મદનું લક્ષણ	"
રાજસ મદનું લક્ષણ ...	૧૦૧૯	
તામસ મદનું લક્ષણ	"
મદ ત્રણ હોવા છતાં સુશુને માનેશે. અતિ-		
તામસ નામનો ચોથો મદ	"
સમણ માણસ એ ચોથા મદમાં ન જાય		"
કેને અલંત મદ ન થાય અને કેને થાય ?	૧૦૨૦	
મદાત્મ્યનું નિદાન	"
અવિધથી સેવેલું મદ બીજા વિકારો પણ કરે		"
મદાત્મ્ય આદિ વિકારોનાં બીજાં પણ કારણો		"
મદથી થતા ખાસ વિકારો ...	૧૦૨૧	
મદાત્મ્યનું સામાન્ય લક્ષણ	"
વાયુસંબંધી મદાત્મ્યનું નિદાન	"
વાયુસંબંધી મદાત્મ્યનાં લક્ષણો ...	૧૦૨૨	
પિત્તસંબંધી મદાત્મ્યનું નિદાન	"
પિત્તસંબંધી મદાત્મ્યનાં લક્ષણો	"
કફસંબંધી મદાત્મ્યનું નિદાન	"
કફસંબંધી મદાત્મ્યનાં લક્ષણો	"
ત્રણે દોષસંબંધી-સાન્નિપાતિક મદાત્મ્યનું		
નિદાન તથા લક્ષણ	"
પરમદનું લક્ષણ	"
પાનાશુણુંનું લક્ષણ ...	૧૦૨૩	
પાનવિશ્રમનું લક્ષણ -	...	"
અસાધ્ય મદાત્મ્ય આદિનું લક્ષણ		"
મદાત્મ્ય આદિ વિકારોની ચિકિત્સા મદ જ હોય	૧૦૨૪	
વાયુના તથા પિત્તના મદાત્મ્યની ચિકિત્સા		"
કેવળ વાયુના મદાત્મ્યની ચિકિત્સા	"
હરકોઈ મદાત્મ્યની ચિકિત્સા...	...	"
લગભગ વાયુના મદાત્મ્યની ચિકિત્સા	"
હરકોઈ મદાત્મ્યની તાત્કાલિક ચિકિત્સા		"

વિષય

પૃષ્ઠ

કેળ પિત્તના મહાત્મ્યની ખાત્ર ચિકિત્સા	૧૦૨૫
કેવળ કફના મહાત્મ્યની ખાત્ર ચિકિત્સા	"
સાન્નિપાતિક મહાત્મ્યની ચિકિત્સા	... ૧૦૨૬
કોદર, સોપારી, પાન, ત્ર્યક્ષુ તથા	
લોદરના મદની પ્રાસંગિક ચિકિત્સા	"
મનુષ્યન કર્માણનાં મદ જ ન રાગ એ ઉપાય	"

૨૧ : દાદનો અધિકાર

દાદના આત્મ પ્રકારોમાં પદો પિત્તથી યનો દાદ	૧૦૨૭
ત્રીને રૂપિયથી યનો દાદ	...
ત્રીને રૂપિયથી કોઠો ભરાઈ જતાં યનો દાદ	"
મનુષી યનો ગોરો દાદ	...
ત્રણ દોઢાથી યનો પાંચમો દાદ	... ૧૦૨૮
ધાનુન ક્ષયથી યનો છઠો દાદ	...
મનુષી દાગવાથી યનો અત્તમો દાદ	"
અધાપ્ય દાદ
દાદની ચિકિત્સા
દાદની વધુ ચિકિત્સા-આગુ
દાદચિકિત્સા-વધુ ૧૦૨૯
અદનાદિ ક્ષય
કન્નિક-તંત્ર

૨૨ : ઉન્માદનો અધિકાર

ઉન્માદની વ્યાખ્યા ૧૦૩૦
આ જ ઉન્માદનું અવસ્થાગ્રેહે બીજું નામ	"
ઉન્માદનાં દુરનાં નિદાનો	"
ઉન્માદનું પાસેનું નિદાન અને ૭ પ્રકાર	"
ઉન્માદની સંપ્રાપ્તિ
ઉન્માદનું સામાન્ય લક્ષણ ૧૦૩૧
વાયુસંબંધી ઉન્માદની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ	"
વાયુસંબંધી ઉન્માદનું લક્ષણ	"
પિત્તસંબંધી ઉન્માદની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ	"
પિત્તસંબંધી ઉન્માદનું લક્ષણ	... ૧૦૩૨
કફે કહેલા ઉન્માદની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ	"
કફે કહેલા ઉન્માદનું લક્ષણ	...
સાન્નિપાતિક ઉન્માદનું નિદાનપૂર્વક લક્ષણ	"
મનના દુઃખથી થયેલા ઉન્માદનું દુરનું નિદાન	૧૦૩૩
મનના દુઃખથી થયેલા ઉન્માદનું લક્ષણ	"
નિપથી થતા ઉન્માદનું લક્ષણ	...
ઉન્માદનું અર્થ ૧૦૩૪
દેવ વગેરેએ કહેલા ઉન્માદનું સામાન્ય લક્ષણ	"
દેવના આવેશવાળાનું લક્ષણ

વિષય

પૃષ્ઠ

દેવના આવેશવાળાનું લક્ષણ	... ૧૦૩૪
ગંધર્વના આવેશવાળાનું લક્ષણ
યક્ષના આવેશવાળાનું લક્ષણ	... ૧૦૩૫
પિતૃના આવેશવાળાનું લક્ષણ
નાગના આવેશવાળાનું લક્ષણ
રાક્ષસના આવેશવાળાનું લક્ષણ
અંધારાક્ષસના આવેશવાળાનું લક્ષણ	... ૧૦૩૬
પિશાચના આવેશવાળાનું લક્ષણ
રાક્ષસ વગેરે દિવસકે ભતિયો કોને શા	
માટે વળગે છે ?
મારી નાખવા પડેલાનું લક્ષણ
દેવ આદિના આશનો સમય	... ૧૦૩૭
માનુષ્યના ગરીરમાં પવેશ કરતા દેવાદિ	
દેખાતા નથી તે વિષે દર્શાવે	... ૭૭
ઉન્માદની ચિકિત્સા
ઉન્માદના ચાર અનુબૂત ઉપાયો	... ૧૦૩૮
સિદ્ધાર્થકાદિ ચોટલે સરસવ આદિ ઔષધપ્રયોગો	"
ઉન્માદ મટાડનાર બીજા ઉપાયો
ત્ર્યુષ્ણાવજન ૧૦૩૯
સારસ્વત-ચૂર્ણ
ત્રિશ્વાચ-ચૂર્ણ ૧૦૪૦
મહાયૈતસ-ચૂર્ણ
દેવ વગેરેના આવેશની ચિકિત્સા	... ૧૦૪૧
કૂષ્માવજન
અશ્વલોમક-ધૂપ
કલ્યાણકૃષ્ણ આદિ ૧૦૪૨
પિશાચ વગર બીજાઓના આવેશમાં	
પ્રતિકૂળ કરાય...

૨૩ : અપસ્માર ચોટલે

વાઈનો અધિકાર

અપસ્મારની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ	... ૧૦૪૨
અપસ્મારની સંખ્યા-ચાર
અપસ્મારનું સામાન્ય લક્ષણ
અપસ્મારનું પૂર્વરૂપ ૧૦૪૩
વાયુથી થતા અપસ્મારનું લક્ષણ
કફથી થતા અપસ્મારનું લક્ષણ
ત્રાણે દોષોથી થતા અપસ્મારનું લક્ષણ તથા	
અસાધ્ય અપસ્માર
અપસ્મારનું અર્થ
અપસ્મારના પ્રકોપનો સમય	... ૧૦૪૪

વિષય	પૃષ્ઠ
અપરમાર હમેશનો કેમ નહિ ? ...	૧૦૪૪
અપરમારની ચિકિત્સા
નસ્યપ્રયોગ તથા અંગન ...	૧૦૪૫
વેડાવળનું ચૂર્ણ
કોળાના રસથી વાટેલું બેદીમધ ...	;
આદીનું ઘી
કોળાનું ઘી
કલ્યાણક ચૂર્ણ
અંથેમાં નથી એવો ઉપાય ...	૧૦૪૬
સરગવા આદિનું નસ્ય
ઉન્મદોનાં પથ્ય અપરમારમાં પણ યોગ્ય ...	;
શૂતભૈરવ રસ

૨૪ : વાતવ્યાધિઓ કે ૮૦ વાયુ

સંબંધી રોગોનો અધિકાર

વાતવ્યાધિઓનાં સામાન્ય રીતે દૂરનાં નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ ...	૧૦૪૭
વર્ષાઋતુ વગેરે નિદાનોથી પ્રભળ થતા વાયુને લીધે ઉત્પન્ન થતા ૮૦ રોગો
વાતવ્યાધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૧૦૪૮
ખાસ ગણેલ તે તે વ્યાધિઓનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ : શિરોચ્છેદનું લક્ષણ
શિરોચ્છેદની ચિકિત્સા
નૃંબાનું લક્ષણ
નૃંબાની ચિકિત્સા ...	૧૦૫૦
હનુચ્છેદનું નિદાન સહિત લક્ષણ
હનુચ્છેદની ચિકિત્સા
પ્રસારણી-તૈલ ...	૧૦૫૧
ત્રિહ્વાસ્તંભનું લક્ષણ ...	૧૦૫૨
ત્રિહ્વાસ્તંભની ચિકિત્સા
ગદ્ગદત્વ, મિન્મિનત્વ તથા મૂંઝતાની ચિકિત્સા
સારસ્વત ઘૃત ...	૧૦૫૩
કલ્યાણક અવચ્છેદ
પ્રલાપકનું લક્ષણ
પ્રલાપકની ચિકિત્સા ...	૧૦૫૪
રસાંજાનનું લક્ષણ
રસાંજાનની ચિકિત્સા
કિરાતતિક્તાદિ-કલ્ક
બાધિયં તથા કલ્પનાદ
ત્વદ્વ્યન્નતાનું લક્ષણ
ત્વદ્વ્યન્નતાની ચિકિત્સા ...	૧૦૫૫
અદિતનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ

વિષય	પૃષ્ઠ
અદિતનું ત્રણ પ્રકરો અને તેઓનાં લક્ષણો ...	૧૦૫૫
સાંસાધ્ય અદિત ...	૧૦૫૬
અદિતની ચિકિત્સા
મન્યાસ્તંભનું નિદાનપૂર્વક લક્ષણ ...	૧૦૫૭
મન્યાસ્તંભની ચિકિત્સા
બાહુશોષનું લક્ષણ
બાહુશોષની ચિકિત્સા ...	૧૦૫૮
અપગાહકનું લક્ષણ
અપગાહકની ચિકિત્સા
સાપ-તૈલ
વિશ્વાચીનું લક્ષણ ...	૧૦૫૯
વિશ્વાચીની ચિકિત્સા
માષાદિ તૈલ
ભિન્નવાતનું લક્ષણ
ભિન્નવાતની ચિકિત્સા
આખ્માનનું લક્ષણ ...	૧૦૬૦
આખ્માનની ચિકિત્સા
નારાયણ ચૂર્ણ
દારુપદ્ક લેપ
મહાનારાય-રસ ...	૧૦૬૧
પ્રત્યાખ્માનનું લક્ષણ
પ્રત્યાખ્માનની ચિકિત્સા ...	૧૦૬૨
ત્રાનાષીલાનું લક્ષણ
પ્રત્યષીલાનું લક્ષણ
વાતાષીલાની તથા પ્રત્યષીલાની ચિકિત્સા
હિંગાદિ-ચૂર્ણ
તૂનીનું લક્ષણ ...	૧૦૬૩
પ્રતિતૂનીનું લક્ષણ
તૂનીની તથા પ્રતિતૂનીની ચિકિત્સા
ત્રિક્ષલનું લક્ષણ
ત્રિક્ષલની ચિકિત્સા ...	૧૦૬૪
ત્રયોદશાંગ-ગુચ્છુ
મુદ્ગમૂત્રનું તથા મૂત્રનિચ્છેદનું નિદાનપૂર્વક લક્ષણ
મુદ્ગમૂત્રની ચિકિત્સા ...	૧૦૬૫
મૂત્રનિચ્છેદની ચિકિત્સા
મૂત્રસીનું લક્ષણ અને બે ભેદ
મૂત્રસીની ચિકિત્સા ...	૧૦૬૬
મૂત્રસીની ચિકિત્સા (ચાલુ)
કફ તથા વાયુની મૂત્રસીની ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૦૬૭
મૂત્રસીના સચોટ છ મથો
રસનાગુચ્છુ
રસના-સાંસક-કવાથ

વિષય

પૃષ્ઠ

પચ્ચાદિ-ગુગુલુ	૧૦૬૭
ખંજતા તથા પંચુતાનાં લક્ષણ	૧૦૬૮
ખંજતા તથા પંચુતાની ચિકિત્સા	"
કલાયખંજતાનું લક્ષણ	૧૦૬૯
કલાયખંજતાની ચિકિત્સા	"
કોબ્દકરીષનું લક્ષણ	"
કોબ્દકરીષની ચિકિત્સા	"
ખઘીનું લક્ષણ	૧૦૭૦
ખઘીની ચિકિત્સા	"
વાતકંટકનું લક્ષણ	"
વાતકંટકની ચિકિત્સા	"
પાદદાહનું લક્ષણ	"
પાદદાહની ચિકિત્સા	"
પાદદહનું લક્ષણ	૧૦૭૧
પાદદહની ચિકિત્સા	"
આક્ષેપક (આયક્રી)નું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ	"
આક્ષેપકના ચાર ભેદો	"
કેવળ વાયુથી થતા દંડકાક્ષેપકનું લક્ષણ	૧૦૭૨
કેચુલ વાયુથી થતા દંડકાક્ષેપકનું લક્ષણ	"
અભિઘાતકૃત-આક્ષેપકનું લક્ષણ	"
ચારે પ્રકારના આક્ષેપકોની ચિકિત્સા	"
મદાબલાતેલ	"
અતરાયામનું લક્ષણ	૧૦૭૩
બાઘાયામનું લક્ષણ	૧૦૭૪
અંતરાયામની તથા બાઘાયામની ચિકિત્સા	"
ધનુર્વાત કે ધનુસ્તંભનું લક્ષણ	"
કુબ્જકનું લક્ષણ	"
ધનુર્વાતની તથા કુબ્જકની ચિકિત્સા	૧૦૭૫
અપતંત્રકનું લક્ષણ	"
અપતંત્રકની ચિકિત્સા	"
મરિચાદિ નરસ્ય	૧૦૭૬
હરીતકયાદિયોગ	"
અપતાનકનું લક્ષણ	"
અપતાનકની ચિકિત્સા	"
પક્ષાઘાતનું લક્ષણ	૧૦૭૭
પક્ષાઘાતને સાધ્ય કે અસાધ્ય જણાવતા વાયુ સખધી દોષજન્ય ઉપદ્રવો	"
કયો પક્ષાઘાત સાધ્ય તથા અસાધ્ય જણવો ?	"
એ સિવાયના બીજા અસાધ્ય પક્ષાઘાત	"

વિષય

પૃષ્ઠ

પક્ષાઘાતની ચિકિત્સા	૧૦૭૮
માપાદિ-કવાય	"
અંથિકાદિ-તેલ	"
માપાદિ-તેલ	"
સર્વાંગવાતનું લક્ષણ	"
સર્વાંગવાતની ચિકિત્સા	"
હૃસ્વકેશવધી માંડી પરિશ્રમ મુધીના ઉપવાતવ્યાધિઓનાં લક્ષણો તેમનાં સ્થાનકો તથા નામો ઉપરથી જ જણાય છે	...	૧૦૭૯
ઉપર જણાવેલ હૃસ્વકેશવ વગેરે વાત વ્યાધિઓની ચિકિત્સા	૧૦૮૧
ઉપર કહેલ સિવાય બીજા પ્રકારે પણ વાતવ્યાધિઓ થાય	"
હેતુઓના ભેદોથી થતા જુદા જુદા વાત-વ્યાધિઓ	"
હેતુઓના ભેદોથી થતા જુદા જુદા વાત-વ્યાધિઓની ચિકિત્સા	૧૦૮૨
રસ આદિ ધાતુઓમાં ગયેલ વાયુથી થતા જુદા જુદા વાતવ્યાધિઓ : રસગત વાયુનાં લક્ષણ	"
રુધિરગત વાયુનાં લક્ષણો	"
માંસગત વાયુનાં લક્ષણો	"
મેદોગત વાયુનાં લક્ષણો	"
અસ્થિગત વાયુનાં લક્ષણો	૧૦૮૩
મંબળમત વાયુનાં લક્ષણો	"
વીર્યગત વાયુનાં લક્ષણો	"
રસ, રુધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ તથા મંબળ ધાતુઓમાં ગયેલા વાયુઓની ચિકિત્સાઓ	"
અસ્થિગત વાયુની ખાસ ચિકિત્સા	૧૦૮૪
વીર્યગત વાયુની ચિકિત્સા	"
સ્થાનવિશેષને આશ્રય કરતા વાયુથી થતા વાતવ્યાધિ : કોઠામાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ	...	"
કોઠાનું લક્ષણ	"
કોઠામાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
આગાશ્યમાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ	"
આગાશ્યનું લક્ષણ	"
આગાશ્યમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા	૧૦૮૫
પૃથ્વરણુયોગ	"
બીજા પ્રકારનો પૃથ્વરણુયોગ	"
પૃથ્વરણુયોગમાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ	૧૦૮૬
પૃથ્વરણુયોગમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"

વિષય	પૃષ્ઠ
પેટમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા	... ૧૦૮૬
કૂખમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા	... "
ગુદામાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ	... "
ગુદામાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા	... "
હૃદયમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા	... "
કાન આદિ ઇન્દ્રિયોમાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ	૧૦૮૭
કાન આદિ ઇન્દ્રિયોમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા	...
શિરામાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ	... "
શિરામાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા	... "
સ્નાયુમાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ	... "
સ્નાયુમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા	... "
સાંધાઓમાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ	... "
સાંધાઓમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા	... "
કષ્ઠસાધ્ય વાતવ્યાધિઓ	... ૧૦૮૮
વાતવ્યાધિઓના ઉપદ્રવો	... "
વાતવ્યાધિનું અસાધ્ય લક્ષણ	... "
પાંચે પ્રકારનો વાયુ તેની મૂળ સ્થિતિમાં રહે તો ?	... "
વાતવ્યાધિઓનાં સામાન્ય ઔષધો	...
ચક્રદત્તે કહેલું મહાભાષાદિતેલ	... "
શાર્ંગધરમાંથી લખેલું બીજું	...
માષાદિ-તેલ	... ૧૦૮૯
મધ્યમ નારાયણ-તેલ	... ૧૦૯૦
મહાનારાયણ-તેલ	... ૧૦૯૧
મહાયોગરાજ-ગુચ્છુ	... ૧૦૯૪
રાસ્નાદિ-કવાથ	... ૧૦૯૫
લસણનો કલ્ક	... ૧૦૯૬
લસણના કલ્કના સાત દિવસના પ્રયોગો	...
શિયાળામાં લસણ ખાવાના પ્રયોગો	... "
રસોનાદક	... ૧૧૦૦
વાતાદિ રસ	... ૧૦૯૭

૨૫ : ઊરુસ્તંભનો અધિકાર

ઊરુસ્તંભનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો અને

સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ	... ૧૦૯૮
ઊરુસ્તંભનું પૂર્વરૂપ	... ૧૦૯૯
ઊરુસ્તંભનું રૂપ	... "
ઊરુસ્તંભનું અરિષ્ટ	... "
ઊરુસ્તંભની ચિકિત્સા	... ૧૧૦૦
ઊરુસ્તંભની વધુ ચિકિત્સાઓ	... ૧૧૦૧
રાસ્નાદિ-કવાથ	... "
ઊરુસ્તંભના વધુ ઉપાયો	... "

વિષય	પૃષ્ઠ
કુષ્ઠાઘતેલ	... ૧૧૦૨
અષ્ટકદ્વરતેલ	... "
દ્વિપચ્યુલ્યાઘ તેલ	... "
મહાસૈંધવાઘ તેલ	... ૧૧૦૩
સૈંધવાઘ તેલ	... "

૨૬ : આમવાતનો અધિકાર

આમવાતની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ	... ૧૧૦૪
આમનું સ્વરૂપ	... ૧૧૦૫
આમવાતનું સામાન્ય લક્ષણ	...
બીજાં ઐશ્વર્યમાં કહેલું આમવાતનું લક્ષણ	...
ખૂબ જ વધેલા આમવાતનું લક્ષણ	...
આમવાતનાં દોષ સંબંધી ખાસ લક્ષણો	...
સાધ્ય, યાધ્ય તથા અસાધ્ય આમવાત	... ૧૧૦૬
આમવાતની ચિકિત્સા	... "
હિંગ્વાઘ-ચૂર્ણ	... ૧૧૦૭
પિપ્પલ્યાઘ-ચૂર્ણ	... "
પથ્યાઘ-ચૂર્ણ	... ૧૧૦૮
રસોનાદિ-કવાથ	... "
રાસ્નાપચક્ર-કવાથ	... "
ચિપ્પલ્યાદિ-કવાથ	... "
સાટોડીના કવાથ સાથે ચક્રચૂરનો તથા સંકેનો કલ્ક	... "
રાસ્નાસમક-કવાથ	... ૧૧૦૯
દશમૂળનો ઉકાળો અને બીજા ઉપાયો	...
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ	... "
પુનર્વાદિ-ચૂર્ણ	... "
કાંજ સાથે સંકેનું ચૂર્ણ	... "
પંચકોલ-ચૂર્ણ	... "
ઐરંડ-તેલ	... ૧૧૧૦
ઐરંડ-તેલયુક્ત હરડે	... "
ગરમાળાનાં પાંદડાંનો પ્રયોગ	... "
આમવાતનો પેટારોગ, કટીઅઘનું લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	... "
અમૃતાઘ-ચૂર્ણ	... ૧૧૧૧
અલંબુપાદિચૂર્ણ	... "
બીજા પ્રકારનું અલંબુપાદિચૂર્ણ	... "
ત્રીજા પ્રકારનું અલંબુપાદિચૂર્ણ	... "
વૈશ્વનારચૂર્ણ	... ૧૧૧૨
અસીતકચૂર્ણ	... "
શુદ્ધીધાન્યકણ્ઠ	... ૧૧૧૩
શુદ્ધીકૃત	... "

વિષય

પૃષ્ઠ

બીજા પ્રકારનું શુદ્ધિદ્રુત ...	૧૧૧૩
કાન્નિકાદ્ય-દ્રુત
શુન્ગવેરાદ્ય-દ્રુત ...	૧૧૧૪
આમવાતમાં ઉપયોગી દ્રુતો તથા મસ્તુ
અન્ન મોદાદિ ચૂર્ણ કે ગોળી
યોગરાજ-ચુગ્ગુલુ ...	૧૧૧૫
પ્રસારણી લેહ
ખંડશુદ્ધિ પાક
રસોતપિંડ ...	૧૧૧૬
પ્રસારણી તૈલ
દ્વિપંચમુલ્યાદ્ય-તૈલ
બૃહત્-સૈંધવાદ્ય-તૈલ ...	૧૧૧૭
પૂર્વોક્ત તૈલોની નિરૂહબસ્તિ
આમવાતવાળાએ પાળવાની પરેલ ...	૧૧૧૮
મધ્યમ રાસ્નાદિ ક્વાથ
મહારાસ્નાદિ ક્વાથ...
રાસ્નાદિ દશમૂળ ક્વાથ ...	૧૧૧૯

૨૭ : પિત્તવ્યાધિઓનો અધિકાર

પિત્તવ્યાધિઓનાં દૂરનાં નિદાનો ...	૧૧૧૯
પિત્તથી થતા રોગો ...	૧૧૨૦

૨૮ : કફવ્યાધિઓનો અધિકાર

કફવ્યાધિઓનાં સામાન્ય દૂરનાં નિદાનો ...	૧૧૨૧
કફથી થતા રોગો :
કફનાં વ્યાધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા

૨૯ : વાતરક્તનો અધિકાર

વાતરક્તનાં દૂરનાં નિદાનો ...	૧૧૨૨
વાતરક્તની સંપ્રાપ્તિ ...	૧૧૨૩
વાતરક્તનું પૂર્વરૂપ
વાયુની અધિકતાવાળા વાતરક્તનું લક્ષણ ...	૧૧૨૪
રુધિરની અધિકતાવાળા વાતરક્તનું લક્ષણ
પિત્તની અધિકતાવાળા વાતરક્તનું લક્ષણ
કફની, બે દોષની તથા ત્રણે દોષની અધિકતાવાળા વાતરક્તનું લક્ષણ ...	૧૧૨૫
પગ સિવાય બીજાં સ્થળે પણ વાતરક્તનું ફેલાવું
વાતરક્તના ઉપદ્રવો
વાતરક્તનું અસાધ્યપણું વગેરે
દોષ પરત્વે સાધ્યતાદિ ...	૧૧૨૬
ફેલાવા આદિથી અસાધ્યતા વગેરે
વાતરક્તની ચિકિત્સા
રુધિર-સ્રાવણ
ઘોઢી કાઢવાના વિભિન્ન પ્રકારો

વિષય

પૃષ્ઠ

અમુક સ્થિતિમાં ઘોઢી ન જ કઢાય ...	૧૧૨૬
વાતરક્તચિકિત્સા : વિરેચનાદિ ...	૧૧૨૭
દ્રુતપાન આદિ વાતરક્તચિકિત્સા (ચાલુ)
ગૂળણ અને ગળોની ગોળીઓ ...	૧૧૨૮
બે સના માખણથી શરીર યોળવાનો પ્રયોગ
ગળોનો પ્રયોગ
અરડૂસી આદિનો ક્વાથ
ઝેરંડો વગેરેનાં મૂળિયાનો ક્વાથ
ગોળ-ઘીનો પ્રયોગ ...	૧૧૩૦
વર્ધમાનપિષ્પલી, ગોળ સાથે હરડે અને ઝોખરો તથા ગળોનો ક્વાથ
જેઠીમધ, તેલ તથા બકરીનું દૂધ પીવું
અગધિયાનાં ફૂલનું ચૂર્ણ નાખી તૈયાર કરાવું બે સનું માખણ
નવકાષિકં ત્રિક્ષ્ણાદિ-ક્વાથ
રેચ વગેરેથી વાતરક્ત મટે
લેપન તથા સિંચનથી પણ મટે ...	૧૧૩૧
ધોયેલા ઘીથી કે ઘી મિશ્ર રાળથી લેપન શીતળ સિંચનો
રુધિરસ્રાવણ તથા પ્રલેપ
સીવણના ફળ આદિનો ક્વાથ
મૂત્ર તથા નસોતર સાથે શેડકકું દૂધ પીવાથી વાતરક્ત મટે
ઝેરંડિયું તેલ અને દૂધ પીવાનો પ્રયોગ
કડવાં પરવળ વગેરેનો ક્વાથ
કડવાં ઔષધોથી પકવેલું ઘી વગેરે ...	૧૧૩૨
સરગવો અને વાયવરણના કઢકેનો લેપ
બીજા ત્રણ લેપો
મસૂર અને સરગવોનો લેપ તથા સિંચન
મોથ, આમળાં ને હળદરનો ક્વાથ
હળદર તથા ગળોનો ક્વાથ, ત્રિક્ષ્ણાનો ક્વાથ અને હરડેચૂર્ણ
ઘરના ધુમાડાની ધૂંસ વગેરેનો લેપ ...	૧૧૩૩
ગળો વગેરેનો કઢક ગોમૂત્ર સાથે
ગોમૂત્ર સાથે ગળો વગેરેનો કઢક પીવો
ત્રિક્ષ્ણા, હળદર અને મોથનો ક્વાથ
લાંગલી ગુટિકા
બલા-દ્રુત
અપરપિંડ-તૈલ ...	૧૧૩૪
પાડપક-દ્રુત
શતાવરી-દ્રુત
અપરપક-દ્રુત
ગુડચી-દ્રુત

વિષય

૫૪૪

દૃત પકાવવા સંબંધે સૂચન	૧૧૩૫
બીજા પ્રકારનું ગુરૂચી-દૃત	"
ત્રીજા પ્રકારનું ગુરૂચી-દૃત	"
ચોથા પ્રકારનું ગુરૂચી-દૃત	"
અમૃતાદ્ય-દૃત અથવા પાંચમા પ્રકારનું		
ગુરૂચી-દૃત	"
છઠ્ઠા પ્રકારનું ગુરૂચી-દૃત	૧૧૩૬
મહાગુરૂચી-દૃત	"
શતાહવાદિ તૈલ	૧૧૩૭
મહાપિંડ તૈલ	"
પિંડ-તૈલ...	...	"
બીજા પ્રકારનું પિંડતૈલ	"
મહાપદ્મક-તૈલ	૧૧૩૮
ધુડાકપદ્મક-તૈલ	"
ગુરૂચી તૈલ	"
અમૃતાદ્ય તૈલ અથવા બીજા પ્રકારનું		
ગુરૂચી તૈલ	૧૧૩૯
મૃણાલાઘ મિશ્રક	૧૧૪૦
ધતુરાઘ-તૈલ	"
નાગબલા તૈલ	"
જીવકાઘ મિશ્રક	૧૧૪૧
શતપાક-બલા-તૈલ	"
મધુકાઘ-તૈલ	"
શતપાક-મધુક-તૈલ	૧૧૪૨
સહજપાક-બલા-તૈલ	"
પુનર્નવા-ગુચ્છુ	"
સમશકર-ગુચ્છુ	૧૧૪૩
ગૂગળનો માત્રાક્રમ	૧૧૪૪
અમૃતા-ગુચ્છુ	"
બીજા પ્રકારનો અમૃતા-ગુચ્છુ	૧૧૪૫
ઉપરના ગૂગળમાં અસ્થના માપ વિશે	...	"
નવા તથા જૂના ગૂગળનું લક્ષણ	...	"
ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા	"
કેશોરક-ગુચ્છુ	૧૧૪૭
ઉપરના ગૂગળની બનાવટ સંબંધે	...	૧૧૪૮
ત્રિફલા-ગુચ્છુ	"
સિંહનાદ-ગુચ્છુ	૧૧૪૯
બીજા પ્રકારનો સિંહનાદ-ગુચ્છુ	...	૧૧૫૦
ત્રીજા પ્રકારનો સિંહનાદ-ગુચ્છુ	...	૧૧૫૧
ચોગસારામૃત	૧૧૫૨
વાતરક્તવાળાએ પાળવાની પરેશ	...	"

મધ્યમખંડ : ત્રીજો ભાગ

૩૦ : શૂળનો અધિકાર

શલનું પાસેનું નિદાન તથા શલની સંખ્યા	૧૧૫૩
વાયુથી થતા શલનાં દૂરનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ	
તથા લક્ષણ
હૃદયના શલનું લક્ષણ	૧૧૫૪
પડખાંના શલનું લક્ષણ
મૂત્રાશયના શલનું લક્ષણ .	૧૧૫૫
પિત્તથી થતા શલનાં દૂરનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ	
તથા લક્ષણ
કફથી થતા શલનાં દૂરનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ	
તથા લક્ષણ
બળે દોષથી થતાં શળોનું લક્ષણ ...	૧૧૫૬
ત્રણે દોષથી થતાં શળોનું લક્ષણ ,	"
આમથી થતા શળોનું લક્ષણ...	"
દોષોના લેદથી આમશળોનાં સ્થાનોનો લેદ	"
બે દોષનાં શળના સ્થાનલેદ ...	૧૧૫૭
બીજા અંગમાં કહેલું આમશળોનું લક્ષણ	"
શળના ઉપદ્રવો
સાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય તથા અસાધ્ય શળ ...	"
શળનું અરિષ્ટ
શળનો જ એક લેદ-પરિણામશળનાં નિદાન,	
સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ ...	૧૧૫૮
લેદયુક્ત પરિણામશળનું દૂંકમા લક્ષણ	"
અતદ્રવ નામના એક જાતના શળનું લક્ષણ	"
શળની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૧૧૫૯
વાતશળની વિશેષ ચિકિત્સા
મૃતિકાસ્વેદ
કાર્પાસાસ્થાદિ-સ્વેદ
તલની ગોળી અને મીઠળનો પ્રયોગ ...	"
સૂંઠ અને એરંડાના મૂળનો ક્વાથ ...	"
વાયુના શળની ખાસ ચિકિત્સા	...
પિત્તના શળની ચિકિત્સા ...	૧૧૬૦
કફના શળની ચિકિત્સા
આમશળની ચિકિત્સા ...	૧૧૬૧
હરકોઈ શળનો ઉપાય ...	"
કૂબાંડ-(કોળાનો)-ક્ષાર
પરિણામશળની ચિકિત્સા ...	૧૧૬૨
વિડંગાદિમોદક
શુભાદિકલક

વિષય	પૃષ્ઠ
પર્યાદિ-લોક	૧૧૬૨
નારિકેલ-શાર	૧૧૬૩
અમલવલ્લની ચિકિત્સા	"
ગુદમંદૂર	૧૧૬૪

૩૧ : ઉદાવર્ત તથા આનાહનો અધિકાર

ઉદાવર્તનું દરનું નિદાન	૧૧૬૫
ઉદાવર્તનું સામાન્ય લક્ષણ	"
જુદા જુદા લેગોને રોકવાથી થતા જુદા જુદા ઉદાવર્તોનાં વિશેષ લક્ષણો : આપાનવાયુને રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ..	"
વિશ્વનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ..	"
મૂત્રનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ..	"
જગામનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ૧૧૬૬	"
આંશુનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ..	"
છીકનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ..	"
આકારનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ..	"
લિટ્ટીનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ..	"
વીધનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ..	"
જૂખનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ૧૧૬૭	"
તરસનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ..	"
શ્વાસ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ..	"
નિદ્રાનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ..	"
વાયુના કોપથી થતા ઉદાવર્તોનાં લક્ષણો ...	"
અસાધ્ય ઉદાવર્તનું લક્ષણ	૧૧૬૮
આનાહનું સામાન્ય લક્ષણ	"
આનાહના નદિ પાંદેલા રસથી થતા આનાહનું લક્ષણ	"
વિશાના સંશયથી થતા આનાહનું લક્ષણ ..	"
ઉદાવર્તોની ચિકિત્સા	"
રક્ત આદિ પદાર્થોના કોમળથી કોપેલા વાયુને લીધે થતા ઉદાવર્તની ચિકિત્સા ૧૧૭૦	"
મીઠળ વગેરેની વાટ	"
નારાય-ચૂર્ણ	"
ગુડાણક	૧૧૭૧
ગુચ્છમુલકાદ-ધૂત	"
આનાહની ચિકિત્સા	"
ત્રિકટુકાદ-વર્તિ	"

૩૨ : ગુદમનો અધિકાર

ગુદમનાં પાસેનાં તથા દૂરનાં નિદાનો અને સામાન્ય લક્ષણ	૧૧૭૨
--	------

વિષય	પૃષ્ઠ
ગુદમના પાંચ પ્રકારનું વિવરણ	૧૧૭૨
રત્નરૂપ રુધિરથી પળ ગુદમ થાય	"
કોકામાં પળ ગુદમનાં ખાસ સ્થાનદો	"
ગુદમનું સામાન્ય લક્ષણ	"
ગુદમનું પૂર્વરૂપ	૧૧૭૩
વાયુથી થતા ગુદમનું નિદાન	"
વાયુથી થતા ગુદમનું લક્ષણ	"
પિત્તથી થતા ગુદમનું નિદાન	૧૧૭૪
પિત્તથી થતા ગુદમનું લક્ષણ	"
કફથી તથા ત્રણે દોષોથી થતા ગુદમનું નિદાન ..	"
કફથી થતા ગુદમનું લક્ષણ	"
ભે ભે દોષથી થતા ગુદમનાં લક્ષણો	૧૧૭૫
ત્રણે દોષથી થતા ગુદમનું લક્ષણ	"
ધાતુરૂપ રુધિરથી થતા ગુદમનાં દૂરનાં નિદાનો તથા લક્ષણો	"
રત્નરૂપ રુધિરથી થતા ગુદમનું નિદાન લક્ષણ ..	"
અસાધ્ય ગુદમનું લક્ષણ	૧૧૭૬
બીજું પળ અસાધ્ય લક્ષણ	૧૧૭૭
અવશ્ય ખારે તેવો અસાધ્ય ગુદમ	"
ગુદમના રોગીનાં મરણ-ચિહ્નો	"
ખાસ વાયુના ગુદમની ચિકિત્સા	"
વાયુના તથા પિત્તના ગુદમની ચિકિત્સા ..	"
પિત્તના તથા કફના ગુદમની ચિકિત્સા ૧૧૭૮	"
દિગ્બાસ ચૂર્ણ	"
એક એક દોષ તથા સંગિપાત ગુદમની ચિકિત્સા ..	"
દારાણક	૧૧૭૯
વજ્રશાર	"
મરોખાર તથા આફુ નો પ્રયોગ	૧૧૮૦
કુવારના મળનો તથા સ્ત્રીપત્ની યોગીનો પ્રયોગ ..	"
ગુદમના રોગીએ આટલાં ન ખાવાં	"
રુધિરથી થતા ગુદમની ચિકિત્સા	"

૩૩ : બરલનો તથા જમણા પડખાની ગાંઠનો અધિકાર

શરીરના એક અવયવરૂપ બરલનું સ્વરૂપ ૧૧૮૧	
બરલના રોગનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ	"
લોહીથી થયેલા બરલના રોગનું લક્ષણ	૧૧૮૨
પિત્તથી થયેલા બરલના રોગનું લક્ષણ	"
કફથી થયેલા બરલના રોગનું લક્ષણ	"
વાયુથી થયેલા બરલના રોગનું લક્ષણ	"
અસાધ્ય બરલરોગ	"

વિષય

૫૦૪

ચરીરનો એક અવયવ યકૃત(જમણા)	
પડખાની ગાંઠ-કસેલ)નું સ્વરૂપ ...	૧૧૮૨
યકૃતના રોગનાં નિદાન વગેરે
ખરલના રોગની ચિકિત્સા ...	૧૧૮૩
યકૃતના રોગની ચિકિત્સા ...	૧૧૮૪

૩૪ : હૃદયના રોગનો અધિકાર

હૃદયગુનું દૂરનું નિદાન તથા પાંચની સંખ્યા	૧૧૮૪
હૃદયગુનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ...	...
વાયુસંબંધી હૃદયગુનું લક્ષણ...	...
પિત્તસંબંધી હૃદયગુનું લક્ષણ...	૧૧૮૫
કફસંબંધી હૃદયગુનું લક્ષણ
ત્રણે દોષ સંબંધી હૃદયગુનું લક્ષણ
કૃમિજ હૃદયગુનું દૂરનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ
કૃમિજ હૃદયગુનું લક્ષણ
હૃદયગના ઉપદ્રવો ...	૧૧૮૬
હૃદયગની ચિકિત્સા
અભ્યુનઘૃત
ખલાઘૃત ...	૧૧૮૭

૩૫ : મૂત્રકૃચ્છ્રનો અધિકાર

મૂત્રકૃચ્છ્રનું દૂરનું નિદાન તથા સંખ્યા ...	૧૧૮૭
મૂત્રકૃચ્છ્રનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ
વાયુથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રનું લક્ષણ
પિત્તથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રનું લક્ષણ
કફથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રનું લક્ષણ ...	૧૧૮૮
ત્રણે દોષથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રનું લક્ષણ
શલ્યથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રનું લક્ષણ
વિષાથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રનું લક્ષણ
વીર્યથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રનું લક્ષણ
પથરીથી થયેલ મૂત્રકૃચ્છ્ર
પથરી તથા કાંકરીના ઉપદ્રવો ...	૧૧૮૯
વાયુથી થતા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા
પુનર્નવાદ્ય-મિશ્રક
પિત્તથી થતા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા ...	૧૧૯૦
પૃષ્ઠ-પંચમૂળ
શતાવર્યાદિ-કવાથ
એર્વારુણીજાદિ પાન
દાર્યાદિ પાન
હરીતક્યાદિ-કવાથ

વિષય

૫૦૪

શતાવરીઘૃત	૧૧૯૧
ત્રિકંટકાઘૃત
કફથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા
ત્રણે દોષથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા
સર્વ મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર ગૃહસ્થાદિ કવાથ અને		
ગોળમિશ્ર દૂધ	૧૧૯૨
શલ્યથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા
વિષાથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા
વીર્યથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા
પથરીથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા ...	૧૧૯૩	
મૂત્રકૃચ્છ્રની સામાન્ય ચિકિત્સા
સુકુમારકુમારક-પુનર્નવા લેહ	૧૧૯૪

૩૬ : મૂત્રાઘાતનો અધિકાર

મૂત્રાઘાતનાં કારણો તથા તેર પ્રકારો ..	૧૧૯૫
વાતકુંડલિકાનું લક્ષણ
અષીલાનું લક્ષણ
વાતખસ્તિનું લક્ષણ
મૂત્રાતીતનું લક્ષણ
મૂત્રજઠરનું લક્ષણ
મૂત્રોત્સર્ગનું લક્ષણ
મૂત્રક્ષયનું લક્ષણ ...	૧૧૯૭
મૂત્રઅંશિનું લક્ષણ
મૂત્રશુકેનું લક્ષણ
ઉષ્ણવાત (હિનવા)નું લક્ષણ ...	૧૧૯૮
મૂત્રસાદનું લક્ષણ
વિરુવિધાતનું લક્ષણ
ખસ્તિકુંડલનું લક્ષણ ...	૧૧૯૯
અસાધ્ય ખસ્તિકુંડલનું લક્ષણ
મૂત્રાઘાતની ચિકિત્સા ...	૧૨૦૦
પાપાચ્છેદ આદિનું તેલ ...	૧૨૦૧
ધાન્ય-ગોશુરક-ઘૃત
ભદ્રાવહઘૃત
વિદારીઘૃત ...	૧૨૦૨
આરનાલ સાથેનું પીણું ...	૧૨૦૩
તામ્રચૂરણ તૈલ
કૌર્યાનાં ફળ વગેરેનું ચાટણું
ક્ષૌદ્રાધિભાગ-ઘૃત
કપૂરવાળી કપડાંની વાટ ...	૧૨૦૪
ધાન્યગોશુરક-ઘૃત
મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા અશ્મરિનાં ઔષધો મૂત્રાઘાત-	
માં પણ ગોળ્ય

૩૭ : અશ્મરી(પથરી)નો અધિકાર

પથરીનાં પાસેનાં નિદાન તથા ચારની સંખ્યા	૧૨૦૪
પથરીની સંપ્રાપ્તિ	...
પથરીનું પૂર્વરૂપ	... ૧૨૦૫
પથરીનું સામાન્ય લક્ષણ	...
વાયુના પ્રકોપવાળી પથરીનું લક્ષણ	...
વાયુના પ્રકોપવાળી પથરીની ચિકિત્સા	...
શુક્રાદિ-કવાય	... ૧૨૦૬
એલાદિ-કવાય	...
વરુણાદિ-કવાય	...
પાવાણ્વોદાહ-ઘૃત	...
વીરતરાદિગણ અને તેમાં લેવાના ખોરાક	૧૨૦૭
પિત્તની પથરીનું લક્ષણ	...
પિત્તની પથરીની ચિકિત્સા	...
હ્રશાહ-ઘૃત	...
કફના પ્રકોપવાળી પથરીનું લક્ષણ	... ૧૨૦૮
કફની પથરીની ચિકિત્સા	...
વરુણાદિઘૃત	...
વરુણાદિ-ગણ	...
વીરની પથરીનું નિદાન તથા તેના રોગી	...
વીરની પથરીની સંપ્રાપ્તિ	... ૧૨૦૯
વીરની પથરીનું લક્ષણ	...
વીરની પથરી કાઢીરૂપ કઈ રીતે થાય છે ?	...
કાંકરી પડવાનું તથા અટકવાનું કારણ	...
કાંકરીના તથા રેતીના ઉપદ્રવો	... ૧૨૧૦
પથરીનું, કાંકરીનું તથા રેતીનું અરિષ્ટ	...
વીરની પથરીની ચિકિત્સા	...
તૃણપંચમૂલાહ-ઘૃત	... ૧૨૧૧
વરુણ-તૈલ	...
હ્રશાહ-તૈલ	... ૧૨૧૨
સઘળા પ્રકારની પથરીઓની સામાન્ય ચિકિત્સા	...
વંરુણાહ-ચૂર્ણ	... ૧૨૧૩
વરુણક-ગુડ	...
હ્રલ્લ-થાહ ઘૃત	... ૧૨૧૪
શરાદિપંચમૂલાહ-ઘૃત	...
વરુણાહ-ઘૃત	...
વીરતરાહ-તૈલ	... ૧૨૧૫
બીજા પ્રકારનું વીરતરાહ-તૈલ	...
પુનર્નવાહ-તૈલ	... ૧૨૧૬
સૈંધવાહ તૈલનો તથા વીરતરાદિગણનો અશ્મરી વગેરે ઉપર ઉપયોગ	...

વિષય

૫૫૭

અશ્મરીઓનાં છેદન તથા ઉદ્ધરણ ... ૧૨૧૬

૩૮ : મેહરોગનો અધિકાર

પ્રમેહનાં દરનાં નિદાનો	... ૧૨૧૬
મેહની સંપ્રાપ્તિ તથા પાસેનાં નિદાનો	... ૧૨૧૭
મેહની રંગની સંખ્યા તથા સાધ્યપણું	...
મેહમાં દોષોનો તથા દુષ્ટોનો વિવેક	... ૧૨૧૮
મેહનું પૂર્વરૂપ	...
મેહનું સામાન્ય લક્ષણ	...
કફસંબંધી ઉદકમેહનું લક્ષણ	...
ધમુમેહનું લક્ષણ	... ૧૨૧૯
સાંદ્રમેહનું લક્ષણ	...
ચુરમેહનું લક્ષણ	...
પિષ્ટમેહનું લક્ષણ	...
શુક્રમેહનું લક્ષણ	...
સિંકતામેહનું લક્ષણ	...
શીતમેહનું લક્ષણ	...
શનેમેહનું લક્ષણ	...
લાલામેહનું લક્ષણ	...
ક્ષારમેહનું લક્ષણ	...
નીલમેહનું લક્ષણ	... ૧૨૨૦
કાલમેહનું લક્ષણ	...
હારિદ્રમેહનું લક્ષણ	...
મોળિષમેહનું લક્ષણ	...
રક્તમેહનું લક્ષણ	...
વસામેહનું લક્ષણ	...
મળમળમેહનું લક્ષણ	...
ક્ષૌદ્રમેહ(મધુમેહ)નું લક્ષણ	...
હસ્તિમેહનું લક્ષણ	...
કફસંબંધી દશ મેહોના ઉપદ્રવો	...
પિત્તસંબંધી છ મેહોના ઉપદ્રવો	...
વાયુસંબંધી ચાર મેહોના ઉપદ્રવો	... ૧૨૨૧
મેહનું લયબળક અરિષ્ટ	...
બીજો મેહ નહિ થવાનું કારણ	...
અસાધ્ય લક્ષણ	...
મધુમેહનું લક્ષણ અને તે કષ્ટસાધ્ય	...
સઘળા મેહોને 'મધુમેહ' કહી શકાય	... ૧૨૨૨
પ્રમેહની ભેદરકારી કરવાથી થતી દશ પ્રકારની ફાલીઓ અને તેઓનાં નામો તથા સ્થાનો	...
દશે પ્રકારની ફાલીઓનાં લક્ષણો	...
પ્રમેહની ફાલીઓમાં દોષોના નિર્ણય	... ૧૨૨૩
પ્રમેહ વિના પણ એ ફાલીઓ થાય	...

વિષય

પૃષ્ઠ

એ દ્રાક્ષીમાંની અસાધ્ય આ છે ...	૧૨૨૩
દ્રાક્ષીઓના ઉપદ્રવો... ..	"
મેહવાળાને હિતકારી પદાર્થો ...	"
મેહવાળાએ છોડી દેવાના પદાર્થો ...	૧૨૨૪
મેહની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	"
પ્રમેહની વિશેષ ચિકિત્સા ...	"
હરકોઈ પ્રમેહનો નાશ કરનાર કવાચ ...	૧૨૨૬
સર્વ મેહ ઉપર ફલનિકાદિ કવાચ ...	"
નિકટુકાઘ મોદક	"
ન્યગ્રોધાઘચૂર્ણ	૧૨૨૭
લોહાદિચૂર્ણ અને ગુરૂચી સ્વરસ ...	"
નિકટુ-ગુટિકા	"
દાડિમાઘ-ઘૃત	૧૨૨૮
ગોક્ષુરાદિ ચૂર્ણ તથા ગુટિકા ...	"
સિંહામૃત-ઘૃત	૧૨૨૯
ધાન્વંતર-ઘૃત	"
અભ્યુનાઘ-ઘૃત તથા અભ્યુનાઘ-તૈલ ...	૧૨૩૦
સારલેહ	"
ગોક્ષુરકાઘવલેહ	૧૨૩૧
અસનાદિ-યોગ	"
શિક્ષાજિત, સેનામખી, રૂપામખીનો પ્રયોગ ...	"
પ્રમેહથી થયેલી દ્રાક્ષીઓની ચિકિત્સા ...	૧૨૩૩
પ્રમેહવાળાની આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયાની પરીક્ષા ...	"

૩૯ : મેહની વૃદ્ધિનો અધિકાર

મેહની વૃદ્ધિનાં નિદાનો	૧૨૩૩
મેહની વૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ	૧૨૩૪
મેહની વૃદ્ધિનું લક્ષણ અને મેહવૃદ્ધિથી થતા બીજા રોગો	"
મેહની વૃદ્ધિની ચિકિત્સા	૧૨૩૫
અમૃતાદિ-ગુગ્ગુલુ	૧૨૩૭
દશાંગ-ગુગ્ગુલુ	"
ત્ર્યુષણાદિ-ગુગ્ગુલુ	"
લોહ-રસાયન	"
લોહારિષ્ટ	૧૨૪૮
વ્યોપાઘ-સકતુ-પ્રયોગ	૧૨૩૯
ત્રિક્ષણાઘ તૈલ	૧૨૪૦
મહાસુગંધિ-તૈલ	"
પરસેવો તથા દુર્ગંધપણું આદિ મેહસંબંધી રોગોની ચિકિત્સા	૧૨૪૧

૪૦ : કાર્શ્ય (શરીરના અત્યંત પાતળાપણા)નો અધિકાર

કાર્શ્યનું નિદાન	૧૨૪૩
અતિકૃશનું લક્ષણ	"
અતિકૃશને થતા રોગો	"
અતિકૃશ છતાં કોઈ બળવાન હોય તેનું કારણ ...	"
કોઈ વસ્તુ ભરો હોય છતાં એછા બળવાળો હોય તેનું કારણ	"
કાર્શ્યની ચિકિત્સા	૧૨૪૪
અશ્વગ ધા-ચૂર્ણ	"
અશ્વગ ધા-તૈલ	"
અશ્વગ ધા-ઘૃતાદિ	"
અસાધ્ય કાર્શ્ય	"

૪૧ : ઉદરરોગોનો અધિકાર

ઉદરરોગનું નિદાન	૧૨૪૪
ઉદરરોગની સંપ્રાપ્તિ	૧૨૪૫
ઉદરરોગનું સામાન્ય રૂપ	"
ઉદરરોગનાં પાસેનાં નિદાનો અને તે રોગોની આકળી સંખ્યા	"
વાતોદરનું લક્ષણ	"
પિત્તોદરનું લક્ષણ	૧૨૪૬
કફોદરનું લક્ષણ	"
સચ્ચિપાતોદરનું લક્ષણ	"
ખલીહોદરનું લક્ષણ	૧૨૪૭
બદ્ધ-ગુદોદરનું લક્ષણ	૧૨૪૮
ક્ષતોદરનું લક્ષણ	"
દંડોદર કે જલોદરનું લક્ષણ	૧૨૪૯
કષ્ઠસાધ્ય તથા અસાધ્ય ઉદરરોગ	"
અસાધ્ય બદ્ધગુદ જલોદર તથા ક્ષતોદર ...	"
જલોદરનું લક્ષણ તથા અસાધ્યપણું	"
અસાધ્ય ઉદરરોગ	૧૨૫૦
ઉદરરોગની ચિકિત્સા	"
કુષ્ઠાદિચૂર્ણ	"
લથુન-તૈલ	"
પિત્તોદર અને કફોદરની ચિકિત્સા	૧૨૫૧
સર્વ ઉદરરોગોમાં નાગરાદિ-તૈલ તથા નાગરાદિ-ઘૃત	"
સર્વ ઉદરરોગની ચિકિત્સા	"
ઉદરરોગવાળાએ લજવાનું	"
ઉદરરોગમાં શોષનની જરૂર	૧૨૫૨
વાતોદરવાળાએ કેવી છાશ પીવી ?	"

વિષય

૫૪૭

પિત્તોદરવાળાએ કેવી છાશ પીવી ? ...	૧૨૫૨
કફોદરવાળાએ કેવી છાશ પીવી ? ...	"
ત્રિદોષગ્રન્થ-ઉદરરોગીએ કેવી છાશ પીવી ? ..	"
નારાયણ-ચૂર્ણ
નારાય-મૂત ..	૧૨૫૩
વજ્ર કદક
પુનર્નવાદિ કવાથ ..	૧૨૫૪

૪૨ : શોથ કે સોજનો અધિકાર

સોજનું દૂરનું નિદાન ..	૧૨૫૪
સોજની સપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ ..	૧૨૫૫
વાયુસ બંધી સોજનું લક્ષણ ..	"
પિત્તસ બંધી સોજનું લક્ષણ ..	"
કફસ બંધી સોજનું લક્ષણ ..	૧૨૫૬
બે દોષથી થતા સોજનું લક્ષણ ..	"
માસિપાતિક સોજનું લક્ષણ ..	"
અભિઘાતથી થતા સોજનું લક્ષણ ..	"
ઝેરથી થતા સોજનું લક્ષણ ..	"
કયા દોષો ક્યા સોજો કરે છે ? ..	૧૨૫૭
સોજના ઉપદ્રવો ..	"
અસાધ્ય સોજો
સોજનું કષ્ટસાધ્યત્વ વગેરે ...	"
સોજની ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૨૫૮
સોજની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૧૨૫૯
પથ્યાદિ-કવાથ ..	"
ગોમૂત સાધિત ત્રિક્ષા-કવાથ આદિ ..	"
સિન્ધન તથા પ્રદોષચિકિત્સા ..	"
ગુરાદિ-વટિકા તથા ચૂર્ણ ..	"
માનકદ-ધી ...	૧૨૬૦
સૂકા મૂળાનું તૈલ ..	"

૪૩ : વૃદ્ધિ કે વધરાવળ તથા ઊંચે કે બદનો અધિકાર

વધરાવળનું નિદાન તથા સાતની ગણ્યા ..	૧૨૬૦
વધરાવળની સપ્રાપ્તિ ..	"
વાયુસ બંધી વધરાવળનું લક્ષણ ..	૧૨૬૧
પિત્તસ બંધી વધરાવળનું લક્ષણ ..	"
કફસ બંધી વધરાવળનું લક્ષણ ..	"
રગિરસ બંધી વધરાવળનું લક્ષણ ..	"
મેદસ બંધી વધરાવળનું લક્ષણ ..	"
મૂત્રસ બંધી વધરાવળનું નિદાન તથા લક્ષણ ..	"
અતરકા સ બંધી વધરાવળનું નિદાન તથા લક્ષણ ..	"

વિષય

૫૪૮

આતરકાની વધરાવળની બેદરકારી કરાય તો ? ૧૨૬૨	
આતરકાની વધરાવળ અસાધ્ય ક્યારે ? ...	"
ઊંચ કે બદરોગનું નિદાન તથા લક્ષણ ..	"
વધરાવળની ચિકિત્સા ..	૧૨૬૩
આતરકાની વધરાવળની ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૨૬૪
અત્રવૃદ્ધિ ઉપર રત્નાદિ કવાથ ..	"
દરકોઈ વૃદ્ધિની ખાસ ચિકિત્સા ...	"
અસાધ્ય અત્રવૃદ્ધિની મક્કળ ચિકિત્સા ...	"
ઊંચ કે બદની ચિકિત્સા ...	૧૨૬૫

૪૪ : ગલગંડ, ગંડમાલા, અપચી, ગ્રંથિ તથા અર્ણુદનો અધિકાર

ગલગંડનું સામાન્ય લક્ષણ ..	૧૨૬૫
ગલગંડની સપ્રાપ્તિ ..	૧૨૬૬
વાયુસ બંધી ગલગંડનું લક્ષણ ..	"
કફસ બંધી ગલગંડનું લક્ષણ ..	"
મેદસ બંધી ગલગંડનું લક્ષણ ..	"
અસાધ્ય ગલગંડ ...	૧૨૬૭
ગંડમાલાનું લક્ષણ ..	"
ગંડમાલાની જ એક સ્થિતિ-અપચીનું લક્ષણ ..	"
સાધ્ય તથા અસાધ્ય અપચી ...	"
અચિનું લક્ષણ ..	૧૨૬૮
વાયુસ બંધી અચિનું લક્ષણ ..	"
પિત્તસ બંધી અચિનું લક્ષણ ..	"
કફસ બંધી અચિનું લક્ષણ ..	"
મેદસ બંધી અચિનું લક્ષણ ..	૧૨૬૯
ગિરાસ બંધી અચિનું લક્ષણ ..	"
કષ્ટસાધ્ય તથા અસાધ્ય અચિ ..	"
અર્ણુદાદેન્સર)નું સપ્રાપ્તિપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ ..	"
અર્ણુદના નિદાનપૂર્વક વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	૧૨૭૦
અધિરવી થયેલા અર્ણુદનું નિદાન, સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ ..	"
મંમથી થયેલા અર્ણુદની સપ્રાપ્તિ ..	"
માસથી થયેલા અર્ણુદનું નિદાન ..	૧૨૭૧
અસાધ્ય આર્ણુદ ..	"
બીજા પાત્ર અસાધ્ય અર્ણુદ ..	"
અર્ણુદ પાકે નહિ તેનું કારણ ..	"
ગલગંડની ચિકિત્સા એપ ..	"
ગલગંડનાતક પાત્ર ..	૧૨૭૨
અર્ણુદાદિ તૈલ ..	"
ગલગંડની જ વધુ ચિકિત્સા (આત્ર) ...	"

વિષય

૪૫૪

શૈવાળના ક્ષારનો પ્રયોગ ૧૨૭૨
ચંડાલાની ચિકિત્સા "
કાચનાર-ગુચ્છુ ૧૨૭૩
ચક્રમર્દ-કૂંવાડિયાનું તેલ "
ચુંબક કે ચણાડીનું તેલ "
અપચીની ચિકિત્સા : ચંદનાદિ તેલ "
સુંઠ, મરી, પીપર આદિનું તેલ ૧૨૭૪
મંથિ અને અશુંદની ચિકિત્સા "

૪૫ : શ્લીપદનો અધિકાર

શ્લીપદનું દૂરનું નિદાન ૧૨૭૫
શ્લીપદનું સામાન્ય લક્ષણ "
ત્રણે પ્રકારનાં શ્લીપદનાં અનુક્રમે લક્ષણો "
અસાધ્ય શ્લીપદ "
શ્લીપદની ચિકિત્સા ૧૨૭૬

૪૬ : વિદ્રધિનો અધિકાર

વિદ્રધિનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ ૧૨૭૭
વિદ્રધિના છ પ્રકાર કે છની સંખ્યા "
વિદ્રધિનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ "
વાયુસંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ "
પિત્તસંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ "
કફસંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ ૧૨૭૮
ત્રણે દોષ સંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ "
અભિષાત કે ક્ષતથી થતા વિદ્રધિનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ "
રુધિરસંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ "
સ્થાનના ફેરફાર ઉપરથી ચિહ્નોનો ફેરફાર જણાવવા અંદરના વિદ્રધિયોનું કથન ૧૨૭૯
અમુક સ્થાન ઉપરથી વિદ્રધિનાં અમુક ચિહ્નોમાં તફાવત "
વિદ્રધિના સ્થાવના માર્ગો "
સાધ્ય અને અસાધ્ય વિદ્રધિ ૧૨૮૦
બહારના વિદ્રધિ સાધ્ય અને અસાધ્ય "
વિદ્રધિની ચિકિત્સા "
પિત્ત, કફ, રક્ત, આગતુક તથા કોઠાના વિદ્રધિની વિશેષ ચિકિત્સા ૧૨૮૧
અંતવિદ્રધિની ખાસ ચિકિત્સા "

૪૭ : ત્રણસંબંધી સોળ અને

દાઝેલાનો અધિકાર

ત્રણના સોળનું છની સંખ્યાપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ ૧૨૮૨
--	----------

વિષય

૪૫૪

ત્રણના સોળનું વિશિષ્ટ રૂપ ૧૨૮૨
નહિ પાકેલા ત્રણના સોળનું લક્ષણ ૧૨૮૩
પાકવા લાગેલા ત્રણનાં સોળનાં લક્ષણ "
પાકી ગયેલા ત્રણના સોળનું લક્ષણ "
એક દોષથી થયેલા સોળે પણ પાકતી વખતે સઘળા દોષોથી પાકે ૧૨૮૪
સોળે પાકવા સંબંધી બીજો મત "
હોડા પાકવાળા સોળમાં પાક સમજાવવા સુશ્રુતે કહેલું બીજું લક્ષણ "
સોળમાંથી પરુ ન કઢાય તો વધુ ખરાબી કરે "
સોળે કાચો કે પાકેલો હોવાનાં લક્ષણો જાણે તે જ વેદ; ન જાણે ને વેદ નહિ ૧૨૮૫
આ વેદો ચાડાવ જોવા ! "
ત્રણના સોળની ચિકિત્સા "
સોળે ઉતારનારા લેપો "
કફના સોળ પર લેપ અને રાતે લેપનો નિયેષ વગેરે ૧૨૮૬
રાતે લેપ ન કરવાનું કારણ-છતાં અપવાદ "
સોળ ઉપર કવાથ વગેરેનાં સિંચન "
સોળને ચોળી કરાવી નાખવો ૧૨૮૭
સોળે કરાવવાની રીત "
સોળમાંથી લોહી કાઢવું "
લોહી કાઢવાની રીત "
સોળ ઉપર ગરમ ઔષધો બાંધીને બાફ આપવો "
અમુક સોળ પર ઉપનાદ-સ્વેદ "
વાયુના સોળ પર ખાસ શોભાજનાદિ-સ્વેદ ૧૨૮૮
પુનર્નવાદિ લેપ "
સોળે પકાવવાની રીત "
સોળે પકાવનારાં દ્રવ્યો "
સોળને શસ્ત્ર કે ઔષધોથી ભેદી-ફાડી નાખવો "
શસ્ત્રસાધ્ય ભેદન ૧૨૮૯
શસ્ત્રપ્રયોગનો અમુક અપવાદ "
ભેદન દ્રવ્યો "
ત્રણને ચીરી નાખનાર દ્રવ્યો "
સોળને ફાડી નાખે તેવા હાથીદાંતનો પ્રલેપ "
સોળને દબાવી પરુ કાઢવા તેના ઉપર ઔષધોના જડા લેપો "
સોળને કવાથ વગેરેથી સાફ કરવા ૧૨૯૦
ત્રણને ફાવનાર કલ્કો "
ત્રણને ફાવનાર લેપો ૧૨૯૧
ધૂપન તથા ઉકાળા "

વિષય

૫૪૪

મણુ મળ્યા પછી તે સ્થળનો શરીરના	
જેવો રંગ બનાવનાર લેપ ...	૧૨૯૧
મણુવાળાનો ખોરાક ...	૧૨૯૨
મણુવાળાએ લજવાના પદાર્થો ...	"
મણુવાળાએ પરિશ્રમ વગેરે પણ લજવા	"
આમંત્રણ મણુની ચિકિત્સા ..	"
ભત્સાદિ-મૃત ...	૧૨૯૩
ભત્સાદિ-તૈલ ...	"
વિષરીતમક્ષ-તૈલ ...	૧૨૯૪
અમૃતાદિગુગુલુ ...	"
અગ્નિથી બળેલાની ચિકિત્સા ...	"
દાઝયા ઉપર સિક્કકાદિમૃત ..	૧૨૯૫
પટોલાદિ તૈલ ...	"
મણુસંબંધી ગાંડનું લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા	"

૪૮ : ભક્ષ (હાડકું ભાંગ્યા) નો

અધિકાર

ભક્ષના બે ભેદ પૈકી બીજાના છ ભેદ	૧૨૯૬
સંધિભક્ષનું સામાન્ય ચિહ્ન ...	"
સંધિભક્ષના છ ભેદો પૈકી ઉત્પિષ્ટ તથા	
વિસ્થાપનાં વિશેષ ચિહ્ન ...	"
વિવર્તિત, તિર્ચ્ચાત, ક્ષિપ્ત તથા અધો-	
ગતનાં લક્ષણો ...	૧૨૯૭
કાંડભક્ષના બાર પ્રકારો ...	"
કર્કટક આદિ કાંડભક્ષનું સામાન્ય લક્ષણ	૧૨૯૮
કષ્ટસાધ્ય ભક્ષ ...	૧૨૯૯
અસાધ્ય ભક્ષ ...	"
બીજું અસાધ્ય ભક્ષ ...	"
વળી બીજું અસાધ્ય ભક્ષ ...	"
અમુક હાડકામાં અમુક પ્રકારના ભક્ષ થાય	"
વલય નામના હાડકાં ...	૧૩૦૦
ભક્ષની ચિકિત્સા ...	"
આભા-ગુગુલુ ...	૧૩૦૨
લાક્ષાદ-ગુગુલુ ...	"
ગંધ-તૈલ ...	"
ઉંમર પ્રમાણે ભક્ષનું સાધ્યપણું તથા સંધાનું	૧૩૦૩
ભક્ષની કાળજી પૂર્વક સંભાળ રાખવી જરૂરી	"
આવશ્યક વધુ સૂચન ...	૧૩૦૪
ભક્ષવાળાએ પાળવાની પરેશ	"
અરાખર સંધાયેલા ભક્ષનું લક્ષણ	"

મધ્યમખંડ : ચોથો ભાગ

૪૯ : નાડીમણુ (ભરનીંગળ) નો

અધિકાર

સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક નાડીમણુની નિરુક્તિ કે વ્યાખ્યા	૧૩૦૫
નાડીમણુની પાંચની સંખ્યા ...	૧૩૦૬
વાયુથી થતા નાડીમણુનું લક્ષણ	"
પિત્તથી થતા નાડીમણુનું લક્ષણ	"
કફથી થતા નાડીમણુનું લક્ષણ	"
મણુ દોષથી થતા નાડીમણુનું લક્ષણ	"
શલ્યના કારણે થતા નાડીમણુનું લક્ષણ	"
અસાધ્ય તથા કષ્ટસાધ્ય નાડીમણુ	૧૩૦૭
વાયુના નાડીમણુની ચિકિત્સા	"
હિંસાદતૈલ	"
પિત્તના નાડીમણુની ચિકિત્સા...	"
સ્વાભાવૃત	"
કફના નાડીમણુની ચિકિત્સા ...	૧૩૦૮
સ્વર્નિકાદતૈલ ...	"
સેત્રવાદતૈલ ...	"
શલ્યથી થતા નાડીમણુની ચિકિત્સા	"
કુંભીકાદતૈલ ...	"
ભતભતની બાટરૂપ ચિકિત્સા ...	૧૩૦૯
કચૂરાનું તૈલ ...	"
શિલામાં વગેરેનું તૈલ ...	૧૩૧૦
સાજખાર વગેરેનું તૈલ ...	"
મણુની ચિકિત્સા પણ નાડીમણુમાં કરાય	"
સત્તાગ ગુગુલુ ...	"
નાડીમણુની ચિકિત્સામાં વિશેષ ભલામણ	"

૫૦ : ભગંદરનો અધિકાર

ભગંદરનું પૂર્વરૂપ, સ્વરૂપ અને પાંચની સંખ્યા	૧૩૧૧
'ભગંદર' શબ્દનો અર્થ ...	"
વાયુસંબંધી શતપોનક નામના ભગંદરનું લક્ષણ	૧૩૧૨
પિત્તસંબંધી ઉષ્ણગ્રીવ નામના ભગંદરનું લક્ષણ	"
કફસંબંધી પરિસાવી નામના ભગંદરનું લક્ષણ	"
ત્રણે દોષ સંબંધી સંયુક્તવર્ત નામના	
ભગંદરનું લક્ષણ ...	૧૩૧૩
શલ્યસંબંધી ઉન્માર્ગી નામના ભગંદરનું	
લક્ષણ ...	"
કષ્ટસાધ્ય તથા અસાધ્ય ભગંદર	"
ભગંદરની ચિકિત્સા...	"
વિવિધ દન-તૈલ ...	૧૩૧૫

વિષય

પૃષ્ઠ

નિશાઘ-તૈલ	૧૩૧૫
કરવીરાદિ-તૈલ	"
નવકાષિક-ગુગુલુ	૧૩૧૬
‘શતપોનક’ ભગંદર પર શસ્ત્રક્રિયા તથા ડામ ..	"
‘ઉષ્ણીવ’ ભગંદર પર શસ્ત્રક્રિયા તથા ડામ ..	"
‘પરિસાવી’ ભગંદર પર શસ્ત્રક્રિયા તથા ડામ ..	"
‘શંબૂકાવર્ત’ ભગંદર પર શસ્ત્રક્રિયા તથા ડામ ..	"
શસ્ત્રક્રિયાની વેદના પર ઉપાય... ..	૧૩૧૭
આગંતુ શત્રુજન ભગંદર પર શસ્ત્રક્રિયા તથા ડામ ..	"
ભગંદર રજાયા પછી એક વર્ષ સુધી પાળ- વાની પદ્ધતિ	"

પૃષ્ઠ : ઉપદંશ કે ચાંદીનો અધિકાર

ઉપદંશનું દૂરનું નિદાન તથા પાંચની સંખ્યા ૧૩૧૭	
પાંચ પ્રકારના ઉપદંશોનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો ૧૩૧૮	
અસાધ્ય ઉપદંશ	"
ઉપદંશની ચિકિત્સા તરત કરવાની જાણ ૧૩૧૯	
ઉપદંશની ચિકિત્સા	૧૩૧૯
વાયુના તથા પિત્તના ઉપદંશની ચિકિત્સા ..	"
પિત્તના ઉપદંશની ચિકિત્સા	"
કફના ઉપદંશની ચિકિત્સા	"
કફના ઉપદંશ પર સિંચન	૧૩૨૦
પિત્ત તથા રુધિરના ઉપદંશની ચિકિત્સા ..	"
હરકોઈ ઉપદંશની ચિકિત્સા	"
ત્રિદોષનો તથા રુધિરનો ઉપદંશ અસાધ્ય છે; છતાં ચિકિત્સા કરાય	"
શસ્ત્રક્રિયા તથા બીજા પ્રલેપો વગેરે	"
વરાદિ-ગુગુલુ	૧૩૨૨
કરંબઘ-ઘૂત	"
બૂનિંબાઘ ઘૂત	"
કોઠ, નાડીમણ તથા ત્રણમાં કહેલાં ઘી ઉપદંશમાં વપરાય	"
અગારપૂમાઘ-તૈલ	"
ગોળ-તૈલ	૧૩૨૩
જંબવાઘ-તૈલ	"
કોશાતકી-તૈલ	"
ઉપદંશમાં દિતકારી અથવા વગેરે	"

પર : લિંગના અરશ કે મસાનો અધિકાર

લિંગના અરશનું લક્ષણ	૧૩૨૪
અસાધ્ય લિંગના અરશ	"
લિંગના અરશની ચિકિત્સા	"

પૃષ્ઠ : શૂક્રદોષ એટલે લિંગ વધારવા
જતાં થયેલા રોગનો અધિકાર

શૂક્રદોષનું દૂરનું નિદાન તથા અઠારની સંખ્યા ૧૩૨૫	
વિગવૃદ્ધિ કર ઉપાય	"
લિંગવૃદ્ધિ કર નિર્દોષ અશ્વગંધાદિ તૈલ ..	"
શૂક્રદોષના અઠાર ભેદોનાં નામો તથા લક્ષણો ૧૩૨૬	
સપંપિકાનું લક્ષણ	"
અધીલિકાનું લક્ષણ	"
અધિતેનું લક્ષણ	"
કુંભીકાનું લક્ષણ	"
અલજનું લક્ષણ	૧૩૨૭
મૃદિતનું લક્ષણ	"
સમૂહ-પિકાનું લક્ષણ	"
અવમંથનું લક્ષણ	"
પુષ્કરિકાનું લક્ષણ	"
સ્પર્શહાનિનું લક્ષણ	૧૩૨૮
ઉત્તમાનું લક્ષણ	"
શતપોનકનું લક્ષણ	"
ત્વક્પાકનું લક્ષણ	"
શોણિતાશુદ્ધનું લક્ષણ	"
માસાશુદ્ધનું લક્ષણ	૧૩૨૯
માંસપાકનું લક્ષણ	"
વિદ્રષિનું લક્ષણ	"
તિલકાલકનું લક્ષણ	"
અસાધ્ય શૂક્રદોષ	૧૩૩૦
શૂક્રદોષની ચિકિત્સા	"
દાવી-તૈલ	"
રસાંજન લેપ	"

પૃષ્ઠ : કોઠનો અધિકાર

કોઠનું નિદાન તથા ૧૮ની સંખ્યા	૧૩૩૦
સાત મોટા કોઠોનાં નામો	૧૩૩૧
અગિયાર છોટા કોઠોનાં નામો	૧૩૩૨
કોઠ ત્રિદોષવન્ય છતાં દોષોની ઉદ્બળતા ને લીધે સાત	"
કોઠનું પૂર્વરૂપ	"
કોઠનું લક્ષણ	૧૩૩૩
કાપાલ નામના મહાકોઠનું લક્ષણ	"
ઔદુમ્બર નામના કોઠનું લક્ષણ	"
મંડલ નામના કોઠનું લક્ષણ	૧૩૩૪
સિંધ નામના કોઠનું લક્ષણ	"
કાકણક નામના કોઠનું લક્ષણ	"
પુંડરીક નામના કોઠનું લક્ષણ	"

વિષય

પૃષ્ઠ

નક્ષત્રિહ્વક નામના કોઠનું લક્ષણ ...	૧૩૩૫
એકકુદ અને ગજચર્મ નામના કુદ કોઠનું લક્ષણ
ચર્મદલ નામના કુદ કોઠનું લક્ષણ
વિચરિષ્કા નામના કુદ કોઠનું લક્ષણ
વિપાદિકા નામના કુદ કોઠનું લક્ષણ ...	૧૩૩૬
પામા કે ખસ નામના કુદ કોઠનું લક્ષણ
કચ્છ નામના કુદ કોઠનું લક્ષણ
દર્દ (દાદર) નામના કુદ કોઠનું લક્ષણ	૧૩૩૭
વિરજાટક નામના કુદ કોઠનું લક્ષણ
કિટિલ નામના કુદ કોઠનું લક્ષણ
અલસક નામના કુદ કોઠનું લક્ષણ
શતારૂપ નામના કુદ કોઠનું લક્ષણ
સાત ધાતુઓમાં ગયેલા કોઠોનાં લક્ષણો :	
રસમાં ગયેલા કોઠનું લક્ષણ
રુધિરમાં ગયેલા કોઠનું લક્ષણ ...	૧૩૩૮
મસમાં ગયેલા કોઠનું લક્ષણ
મેદમાં ગયેલા કોઠનું લક્ષણ
હાડકાં તથા મજ્જામાં ગયેલા કોઠનું લક્ષણ
વીર્યમાં ગયેલા કોઠનું લક્ષણ
કોઠમાં વાયુ વગેરે દોષોની ઉલ્લેખલુતાનાં ચિહ્નો	૧૩૩૯
સાધ્ય, અપચ તથા અસાધ્ય કોઠ
કોઠનું અરિષ્ઠ
કોઠનો જ ભેદ-શ્વિત્ર તથા શ્વિત્રનો જ ભેદ-	
કિલાસનું અને અરણ્યનું નિદાન તથા લક્ષણ	૧૩૪૦
દોષોના ભેદ ઉપરથી શ્વિત્રનાં લક્ષણોના ભેદ
સાધ્ય તથા અસાધ્ય શ્વિત્ર ...	૧૩૪૧
કોઠ વગેરે કેટલાક રોગો સંસ્પર્શથી થતા-ચેપી છે
કોઠના રોગ સાથે મરનાર ફરી કોઠિયો
કોઠની સામાન્ય ચિકિત્સા
પચ્ચાદિલેપ ...	૧૩૪૨
સોમરાજ્યુદ્રતન
પંચત્રિબકાવલેહ
સ્વાયંભુવ-ગુગ્ગુલુ ...	૧૩૪૩
ઐકવિંશતિક-ગુગ્ગુલુ ...	૧૩૪૪
કેશીર-ગુગ્ગુલુ
અમૃતભદ્લાતકાદ્યવલેહ
મહાભદ્લાતકાવલેહ ...	૧૩૪૫
લઘુમંજિષ્ઠાદિ કવાથ ...	૧૩૪૭
મધ્યમંજિષ્ઠાદિ કવાથ
બૃહન્મંજિષ્ઠાદિ કવાથ
લઘુમરિચાદિ-તૈલ ...	૧૩૪૮

વિષય

પૃષ્ઠ

મહામરિચાદ-તૈલ	૧૩૪૮
તાલકેશ્વર-રસ	૧૩૪૯
ગલિતકુષારિ-રસ
સિંધમની ચિકિત્સા : કેશરવટ્ક-પ્રલેપ	૧૩૫૦
મૂળાના યોજનો પ્રલેપ
દારુહળદર વગેરેનો પ્રલેપ
ચર્મદલની ચિકિત્સા : આંખાની ગોટલી તથા સૈંધવનો લેપ
ચૂકાં આમળાનો લેપ
પામા કે ખસની ચિકિત્સા	૧૩૫૧
જીરકાદ-તૈલ
આદિલપાક-તૈલ
સૈંધવાદિ-લેપ
કચ્છની ચિકિત્સા : અક-તૈલ...
કચ્છરાક્ષસ-તૈલ
કૃતમાલાદિ કલ્ક	૧૩૫૨
દર્દ (દાદર) ની ચિકિત્સા બે પ્રલેપરૂપે
સાત દિવસમાં દાદર મટાડતો લેપ
શ્વિત્રની ચિકિત્સા કવાથ, લેપ તથા ચૂર્ણપાન
સોમરાજ્ય-મૃત	૧૩૫૩
પૃષ્ઠ : શીતપિત્ત, ઉદદર્, કોઠ તથા ઉત્કોઠનો અધિકાર		
શીતપિત્ત વગેરેનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ	૧૩૫૪
શીતપિત્ત વગેરેનું સ્વરૂપ
શીતપિત્તનું લક્ષણ
ઉદદર્-શીળસનું લક્ષણ
કોઠ અને ઉત્કોઠનું લક્ષણ
શીતપિત્ત, ઉદદર્, કોઠ અને ઉત્કોઠની ચિકિત્સા	૧૩૫૫	
નવકાપિક ગૂગળ અને ળીલ ઉપચારો
આર્દ્રક ખંડ	૧૩૫૬
પૃષ્ઠ : વિસર્પ કે રતવાનો અધિકાર		
વિસર્પનું દૂરનું નિદાન, સાતની સંખ્યા તથા વિસર્પ શબ્દનો અર્થ
વિસર્પના સાત પ્રકાર	૧૩૫૭
વિસર્પમાં દૂષક તથા દૂષ્ય-દૂષિત ચનારનું સ્પષ્ટ કર્તન
વાયુસંબંધી વિસર્પનું લક્ષણ
પિત્તસંબંધી વિસર્પનું લક્ષણ
કફસંબંધી વિસર્પનું લક્ષણ

વિષય	પૃષ્ઠ
માત્રિપાતિક વિસર્પનું લક્ષણ	૧૩૫૮
વાયુ અને પિત્તથી થતા દ્રઢજ-આગ્રેય	
વિસર્પનું લક્ષણ	...
વાયુ તથા કફથી થતા દ્રઢજ અથિ-	
વિસર્પનું લક્ષણ	...
પિત્ત તથા કફથી થતા દ્રઢજ 'કર્દમક'	
વિસર્પનું લક્ષણ	૧૩૫૯
શ્વતથી થતા વિસર્પનું લક્ષણ	૧૩૬૦
વિસર્પના ઉપદ્રવો	...
સાધ્ય, અસાધ્ય તથા કષ્ટસાધ્ય વિસર્પ	...
વિસર્પની ચિકિત્સા-વાતવિસર્પનાશક લેપ	...
પિત્તવિસર્પ ઉપર લેપ	...
કફવિસર્પ ઉપર લેપ	૧૩૬૧
દ્રઢજ તથા ત્રિદોષજ વિસર્પની ચિકિત્સા	...
સર્વ વિસર્પ ઉપર દશાંગ લેપ	...
સર્વ વિસર્પ ઉપરનાં સિંચન, પ્રલેપ તથા ક્વાથ	...
કોઢ ઉપરનાં ઘી આદિનો વિસર્પ ઉપર	
પણ પ્રયોગ કરવો	...
કરંજ-તૈલ	...
વિસર્પની વધુ ચિકિત્સા માટે સૂચન	૧૩૬૨

૫૭ : સ્નાયુ કે વાળા નામના રોગનો અધિકાર

વાળાનું નિદાન તથા લક્ષણ	૧૩૬૨
સ્નાયુરોગની ચિકિત્સા	...
સ્નેહ-સ્વેદ-પ્રલેપાદિરૂપે	...
અતિવિષ આદિના ચૂર્ણનું પાન તથા બે લેપ	૧૩૬૩

૫૮ : વિસ્ફોટકનો અધિકાર

વિસ્ફોટકનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો-સંપ્રાપ્તિ	૧૩૬૩
વિસ્ફોટકનું સામાન્ય રૂપ	૧૩૬૪
વાયુસંબંધી વિસ્ફોટકનું લક્ષણ	...
પિત્તસંબંધી વિસ્ફોટકનું લક્ષણ	...
કફસંબંધી વિસ્ફોટકનું લક્ષણ	...
કફ તથા પિત્તજન્ય વિસ્ફોટકનું લક્ષણ	...
વાયુ તથા પિત્તજન્ય વિસ્ફોટકનું લક્ષણ	૧૩૬૫
વાયુ તથા કફજન્ય વિસ્ફોટકનું લક્ષણ	...
ત્રણ દોષસંબંધી વિસ્ફોટકનું લક્ષણ	...
રુધિરસંબંધી વિસ્ફોટકનું લક્ષણ	...
એમ બાદ વિસ્ફોટકના ૮ ભેદો અને ૯ મો આંતર	...
વિસ્ફોટકના ઉપદ્રવો	...
વિસ્ફોટકના ઉપદ્રવો વિષે મતભેદ	૧૩૬૬

વિષય	પૃષ્ઠ
સાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય વિસ્ફોટક	૧૩૬૬
વિસ્ફોટકની ચિકિત્સા	...
પદ : ફિરંગરોગનો અધિકાર	
ફિરંગરોગની વ્યાખ્યા	૧૩૬૭
ફિરંગરોગનું દૂરનું નિદાન	૧૩૬૮
ફિરંગરોગના ત્રણ પ્રકાર તથા રૂપ	...
ફિરંગરોગના ઉપદ્રવો	...
સાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય ફિરંગરોગ	૧૩૬૯
ફિરંગરોગની ચિકિત્સા	...
કર્પૂરસસેવનવિધિ	...
સપ્તશાસ્ત્રિ-વટી	...
પારો, ગંધક તથા ચોખાનો ધૂમ-પ્રયોગ	૧૩૭૦
પારદ-સ્વેદન-પ્રયોગ	...
લીંબડાનાં પાન આદિનું ચૂર્ણ	...
મધ સહિત ચોપચીની-ચૂર્ણ	...
૨૧ દિવસનો પારદ-ગંધકાદિ પ્રયોગ	...
૬૦ : મસૂરિકા (બનિયા કે માતા) નો અધિકાર	
મસૂરિકાનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો	
અને સંપ્રાપ્તિ	૧૩૭૧
મસૂરિકાનું પૂર્વરૂપ	૧૩૭૨
વાયુથી થયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
પિત્તથી થયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
રુધિરથી થયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
કફથી થયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
ત્રણ દોષથી થયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	૧૩૭૩
સાત ધાતુઓમાં ગયેલી મસૂરિકાનાં	
લુદાં લુદાં લક્ષણો	...
રક્તમાં ગયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
શ્લેષ્મીમાં ગયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
માંસમાં રહેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
મેદમાં રહેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
હાડકામાં અને મજ્જામાં ગયેલી	
મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
વીર્યમાં ગયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	૧૩૭૪
મસૂરિકામાં દોષોની પરીક્ષા	...
ચામડીમાં રહેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
રંવાડાં સુધી પહોંચેલી રોમાન્તિક-મસૂરિકા	
(ઝોરી)નું લક્ષણ	...
સાધ્ય મસૂરિકા	...
કષ્ટસાધ્ય મસૂરિકા	૧૩૭૫

વિષય	પૃષ્ઠ
અસાધ્ય મસૂરિકા	૧૩૭૫
આ લક્ષણોવાળી મસૂરિકા પણ અસાધ્ય
મસૂરિકાનું અરિષ્ટ
મસૂરિકાથી થતો કષ્ટસાધ્ય કે અસાધ્ય સોબો
સાધ્ય-અસાધ્ય મસૂરિકા	૧૩૭૬
મસૂરિકાની સામાન્ય ચિકિત્સા
મસૂરિકાના આર લમાં જ હિલમોચીરસ
વાતજન્ય મસૂરિકાની ખાસ ચિકિત્સા
મસૂરિકામાં લેવાનો ખોરાક	૧૩૭૭
પિત્તજન્ય મસૂરિકાની વિશેષ ચિકિત્સા
રુધિરજન્ય મસૂરિકાની ચિકિત્સા
કફજન્ય મસૂરિકાની ખાસ ચિકિત્સા
કફની તથા પિત્તની મસૂરિકા પર લેપ
સર્વદોષજન્ય મસૂરિકાની ચિકિત્સા
ભ્રૂક્ષીત પેસી જતી મસૂરિકાની ચિકિત્સા ...	૧૩૭૮
મોઢાના તથા ગળાના ઘણું માટે કોગળા તથા આંખમાં સિંચન
આંખની મસૂરિકા પર પ્રલેપ...
મસૂરિકાની લીનાશ સ્કવવા માટે
રોમાન્તિકાની ચિકિત્સા

૬૧ : શીતલાનો અધિકાર

શીતલાનાં સ્વરૂપ તથા સાત લેદ પૈકી બૃહતી નામે પહેલો લેદ અને તેની ચિકિત્સા	૧૩૭૯
શીતલામાં શીતલ જ ક્રિયા કરાય ...	૧૩૮૦
શીતલાનો તાવ મટાડનાર હિમ
શીતલા પરના દૈની ઉપચારો
ઋષિ-છંદ-દેવતા-વિનિયોગ સહિત શીતલાષ્ટક-સ્તોત્ર
શીતલાનો ખીએ લેદ 'કોદ્રવા' ...	૧૩૮૨
શીતલાનો ત્રીએ લેદ 'પાણિસઢા'
શીતલાનો ચૌથો લેદ 'સર્પપિકા'
શીતલાનો પાંચમો લેદ 'કુ.ખકોદ્રવા' ...	૧૩૮૩
શીતલાનો છઠ્ઠો લેદ 'લોહિતોત્તમ કલા'
શીતલાનો સાતમો લેદ 'ચર્મળ'
સાતે શીતલાની સામાન્ય ચિકિત્સા
સાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય શીતલાઓ

૬૨ : કુદ્ર-રોગનો અધિકાર

પલિત(વાળ ધોળા થવાના)રોગનું નિદાન તથા લક્ષણ	૧૩૮૪
પલિતની ચિકિત્સા : લેપરૂપે

વિષય	પૃષ્ઠ
સીવણ આદિનું તેલ અને ત્રિકલા આદિનો લેપ	૧૩૮૪
ઇંદ્રલુપ(ઈંદરી)નું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૧૩૮૫
ઇંદ્રલુપની ચિકિત્સા
સ્તુભીકુમ્ભાદિ તેલ	૧૩૮૬
દારુણકનું નિદાન તથા લક્ષણ...
દારુણકની ચિકિત્સા
ગુંબદિ-તૈલ
અરુષિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ
અરુષિકાની ચિકિત્સા	૧૩૮૭
ત્રિકલાઘ-તૈલ
ઈરિવેલિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ
ઈરિવેલિકાની ચિકિત્સા
પનસિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ
પનસિકાની ચિકિત્સા
પાપાણુગર્દભનું નિદાન તથા લક્ષણ
પાપાણુગર્દભની ચિકિત્સા	૧૩૮૮
ગુપ્તપિકા(ખીલ)નું નિદાન તથા લક્ષણ
ગુપ્તપિકાની ચિકિત્સા
ગોઢા પર લેપ રાખવાનો સમય
ગોઢા પર કરવાના લેપ
બ્યંગનું લક્ષણ	૧૩૮૯
નીલિકાનું લક્ષણ
બ્યંગ તથા નીલિકાની ચિકિત્સા
કુંકુમાઘ-તૈલ	૧૩૯૦
વલ્મીક(રાક્ષ)નું નિદાન તથા લક્ષણ
વલ્મીક(રાક્ષ)ની ચિકિત્સા	૧૩૯૧
મનઃશિલાઘ-તૈલ
અસાધ્ય વલ્મીક	૧૩૯૨
કક્ષા (ખાંખલાઈ) અને ગંધનામાનું નિદાન તથા લક્ષણ
કક્ષા અને ગંધનામાની ચિકિત્સા
અગ્નિરોહિણીનું લક્ષણ તથા નિદાન
અગ્નિરોહિણીની ચિકિત્સા	૧૩૯૩
વિદારિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન
વિદારિકાની ચિકિત્સા
ચિપ્પનું નિદાન તથા લક્ષણ...
કુનખનું કે કુલીરનું નિદાન તથા લક્ષણ
ચિપ્પની ચિકિત્સા	૧૩૯૪
કુનખ કે કુલીરની ચિકિત્સા
પરિવતિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ
પરિવતિકાની ચિકિત્સા	૧૩૯૫

વિષય	પૃષ્ઠ
સાન્નિપાતિક વિસર્પનું લક્ષણ	૧૩૫૮
વાયુ અને પિત્તથી થતા-દ્વંદ્વજ-આમેય	
વિસર્પનું લક્ષણ	...
વાયુ તથા કફથી થતા દ્વંદ્વજ થાયિ-	
વિસર્પનું લક્ષણ	...
પિત્ત તથા કફથી થતા દ્વંદ્વજ 'કર્દમક'	
વિસર્પનું લક્ષણ	૧૩૫૯
ક્ષતથી થતા વિસર્પનું લક્ષણ	૧૩૬૦
વિસર્પના ઉપદ્રવો	...
સાધ્ય, અસાધ્ય તથા કષ્ટસાધ્ય વિસર્પ	...
વિસર્પની ચિકિત્સા-વાતવિસર્પનાશક લેપ	...
પિત્તવિસર્પ ઉપર લેપ	...
કફવિસર્પ ઉપર લેપ	૧૩૬૧
દ્વંદ્વજ તથા ત્રિદોષજ વિસર્પની ચિકિત્સા	...
સર્વ વિસર્પ ઉપર દશાંગ લેપ	...
સર્વ વિસર્પ ઉપરનાં સિંચન, પ્રલેપ તથા ક્વાથ	...
કોઠ ઉપરનાં ઘી આદિના વિસર્પ ઉપર	
પણ પ્રયોગ કરવો	...
કરજ-તૈલ	...
વિસર્પની વધુ ચિકિત્સા માટે મૂચન	૧૩૬૨

૫૭ : સ્નાયુ કે વાળા નામના રોગનો અધિકાર

વાળાનું નિદાન તથા લક્ષણ	૧૩૬૨
સ્નાયુરોગની ચિકિત્સા	...
સ્નેહ-સ્વેદ-પ્રલેપાદિરૂપે	...
અતિવિષ આદિના ચૂર્ણનું પાન તથા બે લેપ	૧૩૬૩

૫૮ : વિસ્ફોટકનો અધિકાર

વિસ્ફોટકનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો-સંપ્રાપ્તિ	૧૩૬૩
વિસ્ફોટકનું સામાન્ય રૂપ	૧૩૬૪
વાયુસંબંધી વિસ્ફોટકનું લક્ષણ	...
પિત્તસંબંધી વિસ્ફોટકનું લક્ષણ	...
કફસંબંધી વિસ્ફોટકનું લક્ષણ	...
કફ તથા પિત્તજન્ય વિસ્ફોટકનું લક્ષણ	...
વાયુ તથા પિત્તજન્ય વિસ્ફોટકનું લક્ષણ	૧૩૬૫
વાયુ તથા કફજન્ય વિસ્ફોટકનું લક્ષણ	...
ત્રણ દોષસંબંધી વિસ્ફોટકનું લક્ષણ	...
રુધિરસંબંધી વિસ્ફોટકનું લક્ષણ	...
એમ બાદ વિસ્ફોટકના ૮ ભેદો અને ૮ મો આંતર	...
વિસ્ફોટકના ઉપદ્રવો	...
વિસ્ફોટકના ઉપદ્રવો વિષે મતભેદ	૧૩૬૬

વિષય	પૃષ્ઠ
સાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય વિસ્ફોટક	૧૩૬૬
વિસ્ફોટકની ચિકિત્સા	...
૫૯ : ફિરંગરોગનો અધિકાર	
ફિરંગરોગની વ્યાખ્યા	૧૩૬૭
ફિરંગરોગનું દૂરનું નિદાન	૧૩૬૮
ફિરંગરોગના ત્રણ પ્રકાર તથા રૂપ	...
ફિરંગરોગના ઉપદ્રવો	...
સાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય ફિરંગરોગ	૧૩૬૯
ફિરંગરોગની ચિકિત્સા	...
કર્પૂરરસસેવનવિધિ	...
સમ્પ્રશાલિ-વટી	...
પારો, મંધક તથા ચોખાનો ધૂમ-પ્રયોગ	૧૩૭૦
પારદ-સ્વેદન-પ્રયોગ	...
લીંબડાનાં પાન આદિનું ચૂર્ણ	...
મધ સહિત ચોખચીની-ચૂર્ણ	...
૨૧ દિવસનો પારદ-મંધકાદિ પ્રયોગ	...
૬૦ : મસૂરિકા (બળિયા કે માતા)નો અધિકાર	
મસૂરિકાનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો	
અને સંપ્રાપ્તિ	૧૩૭૧
મસૂરિકાનું પૂર્વરૂપ	૧૩૭૨
વાયુથી થયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
પિત્તથી થયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
રુધિરથી થયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
કફથી થયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
ત્રણ દોષથી થયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	૧૩૭૩
સાત ધાતુઓમાં થયેલી મસૂરિકાનાં	
જુદાં જુદાં લક્ષણો	...
રસમાં થયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
લોહીમાં થયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
માંસમાં રહેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
ઝેદમાં રહેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
હાડકાંમાં અને મજ્જામાં થયેલી	
મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
વીર્યમાં થયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	૧૩૭૪
મસૂરિકામાં દોષોની પરીક્ષા	...
ચામડીમાં રહેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ	...
૩ વાડાં સુધી પહોંચેલી રોમાન્તિક-મસૂરિકા	
(ઝોરી)નું લક્ષણ	...
સાધ્ય મસૂરિકા	...
કષ્ટસાધ્ય મસૂરિકા	૧૩૭૫

વિષય	પૃષ્ઠ
અસાધ્ય મસૂરિકા	૧૩૭૫
આ લક્ષણોવાળી મસૂરિકા પણ અસાધ્ય
મસૂરિકાનું અરિષ્ઠ
મસૂરિકાથી થતો કષ્ટસાધ્ય કે અસાધ્ય સોજો
સાધ્ય-અસાધ્ય મસૂરિકા	૧૩૭૬
મસૂરિકાની સામાન્ય ચિકિત્સા
મસૂરિકાના આર લમાં જ હિલમોન્થીરસ
વાતગ્રન્ય મસૂરિકાની ખાસ ચિકિત્સા
મસૂરિકામાં લેવાનો ખોરાક	૧૩૭૭
પિત્તગ્રન્ય મસૂરિકાની વિશેષ ચિકિત્સા
રુધિરગ્રન્ય મસૂરિકાની ચિકિત્સા
કફગ્રન્ય મસૂરિકાની ખાસ ચિકિત્સા
કફની તથા પિત્તની મસૂરિકા પર લેપ
સર્વદોષગ્રન્ય મસૂરિકાની ચિકિત્સા
ભીંડીને પેસી જતી મસૂરિકાની ચિકિત્સા ...	૧૩૭૮
મોઢાના તથા ગળાના ઘણા માટે દોષગળા તથા આંખમાં સિંચન
આંખની મસૂરિકા પર પ્રલેપ
મસૂરિકાની ભીનાશ સૂકવવા માટે
રોમાન્તિકાની ચિકિત્સા

૬૧ : શીતલાનો અધિકાર

શીતલાનાં સ્વરૂપ તથા સાત ભેદ પૈકી બૃહતી નામે પહેલો ભેદ અને તેની ચિકિત્સા	૧૩૭૯
શીતલામાં શીતલ જ ક્રિયા કરાય	૧૩૮૦
શીતલાનો તાવ મટાડનાર દિમ્બ
શીતલા પરના દૈની ઉપચારો
ઋષિ-હંદ-દેવતા-વિનિયોગ સહિત શીતલાદ્રક-સ્તોત્ર
શીતલાનો ખીન્ને ભેદ 'કોદ્રવા'	૧૩૮૨
શીતલાનો ત્રીજો ભેદ 'પાણિસઢા'
શીતલાનો ચોથો ભેદ 'અર્ધપિકા'
શીતલાનો પાંચમો ભેદ 'દુઃખકોદ્રવા' ...	૧૩૮૩
શીતલાનો છઠ્ઠો ભેદ 'લોહિતોન્નતમ કલા'
શીતલાનો સાતમો ભેદ 'ચર્મલ'
સાતે શીતલાની સામાન્ય ચિકિત્સા
સાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય શીતલાઓ

૬૨ : છુદ્ર-રોગનો અધિકાર

પલિત(વાળ ઘોળા ચવાના)રોગનું નિદાન તથા લક્ષણ	૧૩૮૪
પલિતની ચિકિત્સા : લેપરૂપે

વિષય	પૃષ્ઠ
સીવણ આદિનું તેલ અને ત્રિકલા આદિનો લેપ	૧૩૮૪
છંદ્રલુપ(વિંદરી)નું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૧૩૮૫
છંદ્રલુપની ચિકિત્સા
સ્તુલીકૃત્ત્વાદિ તેલ	૧૩૮૬
દારુણકનું નિદાન તથા લક્ષણ
દારુણકની ચિકિત્સા
ગુન્નદિ-તેલ
અરુપિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ
અરુપિકાની ચિકિત્સા	૧૩૮૭
ત્રિકલાલ-તેલ
હરિવેલિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ
હરિવેલિકાની ચિકિત્સા
પનસિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ
પનસિકાની ચિકિત્સા
પાપાણુગર્દભનું નિદાન તથા લક્ષણ
પાપાણુગર્દભની ચિકિત્સા	૧૩૮૮
ગુપ્તપિકા(ખીલ)નું નિદાન તથા લક્ષણ
ગુપ્તપિકાની ચિકિત્સા
ગોઠા પર લેપ રાખવાનો સમય
ગોઠા પર કરવાના લેપ
બ્યંગનું લક્ષણ	૧૩૮૯
નીલિકાનું લક્ષણ
બ્યંગ તથા નીલિકાની ચિકિત્સા
કુંદમાલ-તેલ	૧૩૯૦
વલ્મીક(રાફા)નું નિદાન તથા લક્ષણ
વલ્મીક(રાફા)ની ચિકિત્સા	૧૩૯૧
મનઃશિલાલ-તેલ
અસાધ્ય વલ્મીક	૧૩૯૨
કક્ષા (બાંગલાઈ) અને ગંધનામાનું નિદાન તથા લક્ષણ
કક્ષા અને ગંધનામાની ચિકિત્સા
અગ્નિરોહિણીનું લક્ષણ તથા નિદાન
અગ્નિરોહિણીની ચિકિત્સા	૧૩૯૩
વિદારિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન
વિદારિકાની ચિકિત્સા
ચિખ્પનું નિદાન તથા લક્ષણ
હુનખનું કે કુલીરનું નિદાન તથા લક્ષણ
ચિખ્પની ચિકિત્સા	૧૩૯૪
હુનખ કે કુલીરની ચિકિત્સા
પરિવર્તિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ
પરિવર્તિકાની ચિકિત્સા	૧૩૯૫

વિષય	પૃષ્ઠ
અવપાટિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ	... ૧૩૯૫
અવપાટિકાની ચિકિત્સા
નિરુદ્ધપ્રકરણનું નિદાન તથા લક્ષણ	... ૧૩૯૬
નિરુદ્ધપ્રકરણની ચિકિત્સા
સનિરુદ્ધગુદનું નિદાન તથા લક્ષણ
સનિરુદ્ધગુદની ચિકિત્સા	... ૧૩૯૭
વૃષણકરૂણનું નિદાન તથા લક્ષણ
વૃષણકરૂણની ચિકિત્સા
અહિપૂતનનું નિદાન તથા લક્ષણ
અહિપૂતનની ચિકિત્સા
ગુદબ્રશ (આગણ)નું લક્ષણ તથા નિદાન	૧૩૯૮
ગુદબ્રશની ચિકિત્સા
ખાતરી કરેલી સચોટ ચિકિત્સા
મૂષક-તેલ
શકરદંટૂનું લક્ષણ
શકરદંટૂની ચિકિત્સા	... ૧૩૯૯
અનુશયીનું લક્ષણ
અનુશયીની ચિકિત્સા
અલસનું લક્ષણ
અલસની ચિકિત્સા
કરંજનાં બીજ આદિનો લેપ	... ૧૪૦૦
દારીનું કે વાઙિયાનું લક્ષણ
દારીની ચિકિત્સા
ઉન્મત્ત કે ધંતરાનાં બીજનું તેલ
કદર (કપાશિયા)નું લક્ષણ
કદરની ચિકિત્સા	... ૧૪૦૧
તિલકાલક (તલ)નું લક્ષણ
મશક (મસ)નું લક્ષણ
જતુમણિ (લાખાં)નું લક્ષણ
તિલકાલક, મશક તથા જતુમણિની ચિકિત્સા
ન્યચ્છનું લક્ષણ	... ૧૪૦૨
ન્યચ્છની ચિકિત્સા
પંચિનીકંટકનું લક્ષણ
પંચિનીકંટકની ચિકિત્સા
નિંબાદિ ઘૃત
અજગણિકાનું લક્ષણ	... ૧૪૦૩
અજગણિકાની ચિકિત્સા
અવપ્રખ્યાનું લક્ષણ
અંત્રાલજનું લક્ષણ
અવપ્રખ્યા અને અંત્રાલજની ચિકિત્સા
વિવૃતાનું લક્ષણ	... ૧૪૦૪

વિષય	પૃષ્ઠ
ઇદ્રવિદ્ધાનું લક્ષણ	... ૧૪૦૪
ગદંબિધાનું લક્ષણ
ભગદંબનું લક્ષણ
વિવૃતા, ઇદ્રવિદ્ધા, ગદંબિધા તથા ભગદંબની ચિકિત્સા
કન્ધપિકાનું લક્ષણ	... ૧૪૦૫
કન્ધપિકાની ચિકિત્સા
શકંરાયુદનું લક્ષણ
શકંરાયુદની ચિકિત્સા
કાણુ અને લક્ષણ સહિત કેટલાક આવસ્થા
વગેરે વિકારો

૬૩ : શિરોરોગ (માથાનાં દરદ)નો

અધિકાર

શિરોરોગનું નિદાન તથા ૧૧ની સંખ્યા	૧૪૦૬
વાતજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ	...
પિત્તજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ	૧૪૦૭
કફજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ	...
સન્નિપાતજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ	...
લોહીથી થયેલા શિરોરોગનું લક્ષણ	...
રસ આદિના ક્ષયથી થયેલા શિરોરોગનું લક્ષણ	...
કૃમિજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ	... ૧૪૦૮
સૂર્યાવર્તનું લક્ષણ
અનંતવાતનું લક્ષણ
શંખકનું લક્ષણ	... ૧૪૦૯
અર્ધાવલેદક (આધાશીશી)નું નિદાન તથા લક્ષણ	...
વાયુના શિરોરોગની ચિકિત્સા	...
વાયુજન્ય શિરોરોગ પર શિરોઅસ્તિનો વિધિ	૧૪૧૦
પિત્તજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા	...
રક્ત, કફ તથા સન્નિપાતજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા	... ૧૪૧૧
પૃથ્વીકું તેલ
ક્ષયજન્ય તથા કૃમિજન્ય શિરોરોગ અને સૂર્યાવર્તની ચિકિત્સા	... ૧૪૧૨
કુમારી-તેલ
સૂર્યાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા
અર્ધાવલેદકની ખાસ ચિકિત્સા	... ૧૪૧૩
સૂર્યાવર્ત અને અર્ધાવલેદક-બન્નેની એક ચિકિત્સા	...
અનંતવાતની ખાસ ચિકિત્સા
આધાશીશી માટે પથ્યાદિ-કવાથ
શંખકની ખાસ ચિકિત્સા
સર્વ શિરોરોગની અનુભવેલી ચિકિત્સા	૧૪૧૪

૬૪ : નેત્ર(આંખ)ના રોગોનો આધકાર

નેત્રનું માપ	૧૪૧૪
નેત્રનાં અંગોરૂપ પાંચ મંડલો	"
નેત્રના મંડલમાં થતા અઘ્યોતર રોગો	૧૪૧૫
સુષુત્તે કહેલા ૭૬ નેત્રરોગો	"
નેત્રના રોગોનાં સામાન્ય દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો, નેત્રના રોગોની સંપ્રાપ્તિ	૧૪૧૬
ક્રીડીના રોગો : પ્રથમદષ્ટિ(ક્રીડી)નું લક્ષણ	"
નેત્રનાં ચાર પડળો કે પડો	"
પહેલા પડળમાં ગયેલા દોષનો સ્વભાવ	"
બીજા પડળમાં ગયેલા દોષનો સ્વભાવ	૧૪૧૭
ત્રીજા પડળમાં ગયેલા દોષનો સ્વભાવ	"
બહારના ચોથા પડળમાં ગયેલા દોષનો સ્વભાવ તથા તેનાં નામો	૧૪૧૮
ક્રીડીના રોગોનાં નામો તથા ૨૨ની સંખ્યા ૧૪૧૯	"
બીજા છ રોગોનાં નામ	"
ચરકે કહેલા બે રોગોનાં નામો	"
વાયુજન્ય લિંગનાશનું લક્ષણ	"
પિત્તજન્ય લિંગનાશનું લક્ષણ	"
કફજન્ય લિંગનાશનું લક્ષણ	૧૪૨૦
સન્નિપાતજન્ય લિંગનાશનું લક્ષણ	"
રક્તજન્ય લિંગનાશનું લક્ષણ	"
પરિસ્થાથી લિંગનાશનું લક્ષણ	"
નેત્રના રંગભેદથી લિંગનાશના છ પ્રકાર	"
વાયુ વગેરેથી ઉત્પન્ન કરેલા લિંગનાશોથી નેત્રોમાં મંડલનાં જીદાં જીદાં રૂપો	૧૪૨૧
દોષોનાં વ્યથા, દાહ તથા ભારેપણું વગેરે ચિહ્નો	"
પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિનું લક્ષણ	૧૪૨૨
ઉપરનો જ એક પેટા ભેદ : દિવસનો અધાપો	"
કફવિદગ્ધદષ્ટિનું લક્ષણ	"
ઉપરનો જ પેટા ભેદ : રાત્રે અધાપો	"
ધૂમદશીનું લક્ષણ	૧૪૨૩
હ્રસ્વલત્યનું લક્ષણ	"
નકુલાધ્યનું લક્ષણ	"
ગંભીરિકાનું લક્ષણ	"
આરની સંખ્યાથી અધિક બે રોગો	"
સનિમિત્ત લિંગનાશનું નિદાન તથા લક્ષણ	"
અનિમિત્ત લિંગનાશનું નિદાન તથા સ્વરૂપ ૧૪૨૪	"
અનિમિત્ત લિંગનાશનું લક્ષણ	"
કાળા ડોળાના રોગો	"
કાળા ડોળાના રોગોનાં નામો તથા ચારની સંખ્યા	"

વિષય	પૃષ્ઠ
સમણશુકલનું લક્ષણ	૧૪૨૫
સાધ્ય તથા અસાધ્ય સમણશુકલ	"
અમણશુકલનું લક્ષણ	"
અમણશુકલ અત્યંત સાધ્ય છતાં સ્થિતિભેદ	"
કષ્ટસાધ્ય	"
અસાધ્ય અમણશુકલ	૧૪૨૬
અમણશુકલનું બીજું પલ્લ અસાધ્ય લક્ષણ	"
અક્ષિપાકાત્યયનું લક્ષણ	"
અન્કાભાતનું લક્ષણ	"
ઘોળા ડોળાના રોગો	"
ઘોળા ડોળાના રોગોનાં નામો તથા ૧૧ સંખ્યા	"
(૧) પ્રસ્તાયર્મનું લક્ષણ	૧૪૨૭
(૨) શુકલાર્મનું લક્ષણ	"
(૩) રક્તાર્મનું લક્ષણ	"
(૪) અધિમાંસાર્મનું લક્ષણ	"
(૫) સ્નાયુર્મનું લક્ષણ	૧૪૨૮
(૬) શુક્તિનું લક્ષણ	"
(૭) અણુનનું લક્ષણ	"
(૮) પિષ્ટકનું લક્ષણ	"
(૯) શિરાભવનું લક્ષણ	"
(૧૦) શિરાભપિડકાનું લક્ષણ	"
(૧૧) બલાસમથિતનું લક્ષણ	૧૪૨૯
પાંપણ કે આંખનાં પોપચાનાં રોગો	
પાંપણના ૨૧ રોગોનાં નામો	"
(૧) ઉત્સર્ગિનીનું લક્ષણ	"
(૨) કુંભીકાનું લક્ષણ	૧૪૩૦
(૩) પોથરીનું લક્ષણ	"
(૪) વર્ત્તશર્કરાનું લક્ષણ	"
(૫) અર્શોવર્ત્તનું લક્ષણ	"
(૬) શુષ્કાર્શનું લક્ષણ	૧૪૩૧
(૭) અન્નનૂષિકાનું લક્ષણ	"
(૮) બહવર્ત્તનું લક્ષણ	"
(૯) વર્ત્તજંધકનું લક્ષણ	"
(૧૦) કિલ્લવર્ત્તનું લક્ષણ	"
(૧૧) વર્ત્તકેદનું લક્ષણ	"
(૧૨) રચાવર્ત્તનું લક્ષણ	૧૪૩૨
(૧૩) પ્રકિલ્લવર્ત્તનું લક્ષણ	"
(૧૪) અકિલ્લવર્ત્તનું લક્ષણ	"
(૧૫) વાતહતવર્ત્તનું લક્ષણ	"
(૧૬) વર્ત્તાર્ણવનું લક્ષણ	"
(૧૭) નિમેષનું લક્ષણ	૧૪૩૩

વિષય	પૃષ્ઠ
(૧૮) શેલિતારાનું લક્ષણ ...	૧૪૩૩
(૧૯) લગણનું લક્ષણ ...	"
(૨૦) બિસવત્તનું લક્ષણ ...	"
(૨૧) હુન્નનું લક્ષણ ...	"
પાંપણોના વાળના રોગો ...	"
પાંપણોના વાળના બે રોગોનાં નામ ...	૧૪૩૪
(૧) પદ્મકોપ(કે પરવાળાં)નું લક્ષણ	"
બીજાં અંતમાં કહેલું પદ્મકોપનું લક્ષણ	"
(૨) પદ્મશાંતનું લક્ષણ ...	"
સાંધાઓના રોગો ...	"
આંખમાં રહેલા છ સાંધાઓ ...	૧૪૩૫
સાંધાઓમાં થતા નવ રોગોનાં નામો ...	"
(૧) પ્યાલસ(નાસુર)નું લક્ષણ	"
(૨) ઉપનાહનું લક્ષણ ...	"
સાવોની સંપ્રાપ્તિ ...	૧૪૩૬
(૩) પિત્તજન્ય સાવનું લક્ષણ	"
(૪) કફજન્ય સાવનું લક્ષણ	"
(૫) સન્નિપાતજન્ય સાવનું લક્ષણ	"
(૬) રુધિરજન્ય સાવનું લક્ષણ	"
(૭-૮) પવંછી તથા અલ્પનું લક્ષણ	"
(૯) જંતુઅંધિનું લક્ષણ ...	૧૪૩૭
આંખા નેત્રના રોગો ...	"
આંખા નેત્રમાં થતા સત્તર રોગો ...	૧૪૩૭
ચાર અભિધ્યદોનાં નામો ...	"
(૧) વાતાભિધ્યદનું લક્ષણ ...	૧૪૩૮
(૨) પિતાભિધ્યદનું લક્ષણ ...	"
(૩) કફાભિધ્યદનું લક્ષણ ...	"
(૪) રક્તાભિધ્યદનું લક્ષણ ...	"
ચારે અધિમથો અભિધ્યદથી થાય ...	"
(૫-૮) અધિમથનું લક્ષણ ...	૧૪૩૯
ચારે અધિમથો યથોત્તર લાયકર ...	"
(૯) સરોથ નેત્રપાકનું લક્ષણ	"
(૧૦) અરોથ નેત્રપાકનું લક્ષણ	૧૪૪૦
(૧૧) હતાધિમથનું લક્ષણ	"
(૧૨) વાતપથ્યનું લક્ષણ ...	"
(૧૩) શુષ્કાક્ષિપાકનું લક્ષણ	"
(૧૪) અ-યતોવાતનું લક્ષણ	"
(૧૫) અમલાધુપિતનું લક્ષણ	૧૪૪૧
(૧૬) શિરોત્પાતનું લક્ષણ ..	"
(૧૭) શિરોપ્રહર્ષનું લક્ષણ ...	"
આમયુક્ત નેત્રનું લક્ષણ ...	૧૪૪૨

વિષય	પૃષ્ઠ
આમરહિત નેત્રનું લક્ષણ ...	૧૪૪૨
નેત્રના રોગોની ચિકિત્સા ...	"
નેત્રરોગમાં હિત-અહિતકારી પદાર્થો ...	"
નેત્રરોગમાં કરવાના ઉપચારો ...	૧૪૪૩
સેકવિધિ અથવા નેત્ર પર કરવાની સિંચનક્રિયા	"
આંખમાં ટીપાં પાડવારૂપ આશ્વોતનક્રિયા	૧૪૪૪
સર્વ અભિધ્યદ ઉપરનાં ટીપાં ...	"
પિંડીવિધિ એટલે આંખ પર ઔષધોની	"
થેપલી મૂકવારૂપ ક્રિયા ...	૧૪૪૫
દોષ પરત્વે થેપલી માટેનાં ઔષધો ...	"
બિડાલક : આંખની મહાર કરવાનો લેપ...	"
મોઢા પર કરવાના લેપની માત્રા	"
સર્વ નેત્રરોગ પર બહાર કરવાનો લેપ	૧૪૪૬
નેત્રની તપ્પણક્રિયા	"
અતિતર્પિત અને હીનતર્પિત	"
નેત્રનાં લક્ષણો	૧૪૪૭
નેત્રતર્પણ ક્યારે ન કરાય ? ...	૧૪૪૮
પુટપાકક્રિયા વિધિ	"
અંજનવિધિ અને તેનાં મોઢો વગેરે	"
રસભાવિત દષ્ટિપ્રસાદની સળી	૧૪૪૯
અંજન આંજવાની રીતિ	"
અંજન કોને ન અંજાય ?	"
સ્નેહન ગોળી	૧૪૫૦
રોપણ ગોળી	"
ચંદ્રોદયા નામની લેખન ગોળી	"
ફૂલાં મટાડનારી વાટ	"
સ્નેહન-રસક્રિયા	"
રોપણ-રસક્રિયા	"
લેખન-રસક્રિયા	૧૪૫૧
સ્નેહન-ચૂર્ણ	"
રોપણ-ચૂર્ણ	"
લેખન-ચૂર્ણ	૧૪૫૨
મુક્તાદિ-મહાંજન	"
મુક્તાદિ-મહાંજન-ફલશ્રુતિ	"
નયન-શોભાંજન	"
ચંદ્રોદયા-વટી	૧૪૫૩
ચંદ્રપ્રભા-વટી	"
ખાસ રાત્રિનો અંધાપો મટાડનાર કણાપ્રયોગ	"
તથા મરિચપ્રયોગ	"
સર્વ નેત્રરોગો પર મહાત્રિક્લવાષ્ણ	"
બીજા પ્રકારનું ત્રિક્લવાષ્ણ	"
સર્વ નેત્રરોગ પર વાસકાદિ-કવાચ	૧૪૫૫

૬૫ : કાનના રોગોનો અધિકાર

કાનના ૨૮ રોગોનાં નામો ...	૧૪૫૫
(૧) કણ્થલનુ સપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ... ૧૪૫૬	
મૂર્છા આદિ ઉપદ્રવોના યોગથી અસાધ્ય કણ્થલનુ ,,	
(૨) કણ્નાદનુ લક્ષણ
(૩) બાધિયનુ લક્ષણ
અસાધ્ય બહેરાશ ...	૧૪૫૭
(૪) કણ્કેવેડનુ લક્ષણ
(૫) કણ્સાવનુ લક્ષણ
(૬) કણ્કેડનુ લક્ષણ
(૭) કણ્ગૂથનુ લક્ષણ
(૮) કણ્પ્રતિનાદનુ લક્ષણ... ૧૪૫૮	
(૯) કૃમિકણ્નુ લક્ષણ
પત ગિયાં વગેરે કાનમાં ઘેસે ત્યારે થતાં ચિહ્નો
(૧૦-૧૧) બંને કણ્-વિદ્રષિનાં લક્ષણ
(૧૨) કણ્પાકનુ લક્ષણ ... ૧૪૫૯	
(૧૩) પૂતિકણ્નુ લક્ષણ
(૧૪-૨૮) કાનના ૪ સોભ, ૪ અશુદ્ધ અને ૭ અરશનાં લક્ષણો
(૧) વાયુથી થયેલા કાનના રોગનું લક્ષણ
(૨) પિત્તથી થયેલા કાનના રોગનું લક્ષણ ૧૪૬૦	
(૩) કફથી થયેલા કાનના રોગનું લક્ષણ ,,	...
(૪) સન્નિપાતથી થયેલા કાનના રોગનું લક્ષણ
કાનની પાળના પાંચ રોગો
(૧) પરિપોટકનું નિદાન સહિત લક્ષણ
(૨) ઉત્પાતનું લક્ષણ
(૩) ઉન્નયકનું લક્ષણ ... ૧૪૬૧	
(૪) દુઃખવર્ધનનું લક્ષણ
(૫) પરિચેડીનું લક્ષણ
કાનના ચાર રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા ઉપરના જ ચાર રોગો પર વધુ ઉપાયો ૧૪૬૨	
ખાસ બહેરાશ ઉપર બિલ્વ-તેલ
કણ્સાવ, પૂતિકણ્ તથા કૃમિકણ્ની ચિકિત્સા ૧૪૬૩	
ખાસ પૂતિકણ્ માટે હુધાદિતેલ
કણ્નાડી માટે ખાસ ચિકિત્સા
કૃમિકણ્થી કણ્શુદ્ધ સુધીની ચિકિત્સા... ૧૪૬૪	
કાનની પાળના રોગોની ચિકિત્સા
શતાવરી-તેલ
કણ્પોટથી પરિચેડી સુધીના કણ્પાલીના રોગોની ચિકિત્સા

૬૬ : નાકના રોગોનો અધિકાર

નાકના ૩૪ રોગોનાં નામો ...	૧૪૬૫
(૧) પીનસનું લક્ષણ
પીનસનાં નહિ કહેલાં ચિહ્નોનો સંગ્રહ ,,	
(૨) પૂતિનસ્યનું લક્ષણ ... ૧૪૬૬	
(૩) નાસાપાકનું લક્ષણ
(૪) પૂયશોષિતનું લક્ષણ
(૫) દોષજન્ય ક્ષવચુનું લક્ષણ
આવતુજ ક્ષવચુનું લક્ષણ ... ૧૪૬૭	
(૬) ગ્રંથચુનું લક્ષણ
(૭) દીપ્તનું લક્ષણ
(૮) પ્રતીનાદનું
(૯) સાવનું લક્ષણ ... ૧૪૬૮	
(૧૦) નાસાશોષનું લક્ષણ ... ૧૪૬૯	
પ્રતિશ્યાય વિષે સામાન્ય નિરૂપણ
પ્રતિશ્યાયની સઘોળનક નિદાનપૂર્વક સપ્રાપ્તિ ,,	
પ્રતિશ્યાયની ત્રયાદિકમળનક નિદાનપૂર્વક સપ્રાપ્તિ
પ્રતિશ્યાયનું પૂર્વરૂપ
(૧૧) વાતજન્ય પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ... ૧૪૭૦	
(૧૨) પિત્તજન્ય પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ...	...
(૧૩) કફજન્ય પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ ... ૧૪૭૦	
(૧૪) સન્નિપાતજન્ય પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ ,,	...
(૧૫) દુષ્ટ પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ
(૧૬) રુધિરજન્ય પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ
ચિકિત્સારહિત સર્વ પ્રતિશ્યાયો કાલાતરે અસાધ્ય થાય ... ૧૪૭૧	
પ્રતિશ્યાયોમાં ક્રીડાઓ થાય
વધેલા પ્રતિશ્યાયો બીજા પક્ષ વિકારો કહે ,,	
(૧૭-૩૪) નાકના બીજા રોગો
કાચા પીનસનું લક્ષણ
પાકા પીનસનું લક્ષણ ... ૧૪૭૨	
નાકના રોગોની ચિકિત્સા
બ્યોષાદિ-વટી
બ્યાધ્રી-તેલ ... ૧૪૭૩	
શિથુ-તેલ...
જુલા જુલાનાસારોગની જુદી જુદી ચિકિત્સાઓ ,,	
૬૭ : મુખ(મોઢા)ના રોગોનો અધિકાર	
મોઢાનું સ્વરૂપ ... ૧૪૭૪	
મુખ(મોઢા)ના ૬૭ રોગો .. ૧૪૭૫	

વિષય

પૃષ્ઠ

મેઢાના રોગોનું નિદાન ...	૧૪૭૫
હોઠના રોગોની નિદાનપૂર્વક ૮ ની સંખ્યા ..	"
(૧) વાતજન્ય હોઠના રોગનું લક્ષણ ...	"
(૨) પિત્તજન્ય હોઠના રોગનું લક્ષણ ...	"
(૩) કફજન્ય હોઠના રોગનું લક્ષણ ...	"
(૪) સંનિપાતજન્ય હોઠના રોગનું લક્ષણ ૧૪૭૬	"
(૫) રુધિરજન્ય હોઠના રોગનું લક્ષણ ..	"
(૬) ગાંડજન્ય હોઠના રોગનું લક્ષણ ...	"
(૭) મેદોજન્ય હોઠના રોગનું લક્ષણ ...	"
(૮) અભિઘાતજન્ય હોઠના રોગનું લક્ષણ ..	"
(૯) અભિઘાતજન્ય હોઠના રોગનું લક્ષણ ..	"
હોઠના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા અને	
વાતજન્યની વિશેષ ચિકિત્સા ..	"
પિત્ત, કફ તથા મેદોજન્ય હોઠના રોગોની	
ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૪૭૭
પ્રતિસારણ એટલે શું? ...	"
હોઠના રોગ માટે ખાસ સચન ...	"

દાંતના પેઢાના રોગો

દાંતના પેઢાના ૧૬ રોગોનાં નામો ..	"
(૧) શીતાદનું લક્ષણ ...	૧૪૭૮
(૨) દન્તાપુષ્પુટનું લક્ષણ ...	"
(૩) દંતવેદનું લક્ષણ ...	"
(૪) સૌપિરનું લક્ષણ ...	"
(૫) મહાસૌપિરનું લક્ષણ ...	"
(૧) પરિદરનું લક્ષણ ...	૧૪૭૯
(૭) ઉપક્રુણનું લક્ષણ ...	"
(૮) વૈદર્ભનું લક્ષણ ...	"
(૯) ખલીવર્ધનનું રક્ષણ ...	"
(૧૦) અધિમાંસકનું લક્ષણ ...	૧૪૮૦
(૧૧-૧૫) પાંચ પ્રકારની દંતનાડીનાં લક્ષણો ..	"
(૧૬) દંતવિદ્રધિનું લક્ષણ ...	"
દાંતનાં મૂળ કે પેઢાના રોગોની ચિકિત્સા ..	"
પ્રથમ શીતાદની ચિકિત્સા ...	"
શીતાદ, દંતાપુષ્પુટક તથા દંતવેદની ચિકિત્સા ૧૪૮૧	"
હાલતા દાંત સ્થિર કરે ...	"
(૧) મુસ્તાદિ-વટિકા ...	"
(૨) સહયરાઘ-તૈલ કે ઘૃત ...	"
સૌપિર, પરિદર, ઉપક્રુણ, વૈદર્ભ તથા	
ખલીવર્ધનની ચિકિત્સા ...	૧૪૮૨
અધિમાંસકની ચિકિત્સા ...	"
દંતનાડી-ચિકિત્સા ...	૧૪૮૩

વિષય

પૃષ્ઠ

ભત્યાદિ-તૈલ ...	૧૪૮૩
દંતવિદ્રધિમાં શસ્ત્રક્રિયા સિવાય વિદ્રધિની	
ચિકિત્સા ...	"
દાંતના રોગો ...	"
દાંતના ૮ રોગોનાં નામો ...	૧૪૮૪
(૧) દાલનનું લક્ષણ ...	"
(૨) કૃમિદંતનું લક્ષણ ...	"
(૩) ભંજનકનું લક્ષણ ...	"
(૪) દંતહર્ષનું લક્ષણ ...	"
(૫) દંતશકરાનું લક્ષણ ...	૧૪૮૫
(૬) કપાલિકાનું લક્ષણ ...	"
(૭) શ્યાવદંતનું લક્ષણ ...	"
(૮) કરાલનું લક્ષણ ...	"
દાંતના રોગોની ચિકિત્સા ...	"
લાક્ષાઘ-તૈલ ..	૧૪૮૫
કૃમિદંતકની ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૪૮૬
કૃમિદંતક પર વિશેષ ...	"
દંતહર્ષની ખાસ ચિકિત્સા ...	"
દંતહર્ષ ઉપર વધુ ...	૧૪૮૭
દંતશકરાની ચિકિત્સા ...	"
દાંતના રોગોએ ત્યજવા જેવાં ...	"
જીભના રોગો ...	"
જીભના પાંચ રોગોનાં નિદાનો તથા નામો ..	"
(૧) વાયુજન્ય જીભના રોગનું લક્ષણ ...	"
(૨) પિત્તજન્ય જીભના રોગનું લક્ષણ ...	"
(૩) કફજન્ય જીભના રોગનું લક્ષણ ...	૧૪૮૮
(૪) અલાસનું લક્ષણ ...	"
(૫) ઉપગ્નિહ્વિકાનું લક્ષણ ...	"
ગિહ્વા (જીભ) ના રોગોની ચિકિત્સા ...	૧૪૮૯
તાળવાના રોગો ...	"
તાળવાના નવ રોગોનાં નામો ...	"
(૧) ગલથુંડીનું લક્ષણ ...	"
(૨) ટુંડિકેરીનું લક્ષણ ...	૧૪૯૦
(૩) અભૂષનું લક્ષણ ...	"
(૪) કન્ધપનું લક્ષણ ...	"
(૫) તાલવથુંદનું લક્ષણ ...	"
(૬) માંસસંવાતનું લક્ષણ ...	૧૪૯૧
(૭) તાલુપુષ્પુટનું લક્ષણ ...	"
(૮) તાલુશોષનું લક્ષણ ...	"
(૯) તાલુપાકનું લક્ષણ ...	"
તાળવાના રોગોની ચિકિત્સા ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ગળાના રોગો ...	૧૪૯૨
ગળાના અઢાર રોગોના નામો...	"
પાંચે રોહિણીઓની નિદાનપૂર્વક સામાન્ય સંપ્રાપ્તિ ...	"
(૧) વાતજન્ય રોહિણીનું લક્ષણ ...	૧૪૯૩
(૨) પિત્તજન્ય રોહિણીનું લક્ષણ ...	"
(૩) કફજન્ય રોહિણીનું લક્ષણ ...	"
(૪) સંનિપાતજન્ય રોહિણીનું લક્ષણ ...	"
(૫) રક્તજન્ય રોહિણીનું લક્ષણ ...	"
કઈ રોહિણી કેટલા દિવસે મારી નાખે છે ? ૧૪૯૪	
(૬) કંઠશાલુકનું લક્ષણ ...	"
(૭) અધિનિદ્રાનું લક્ષણ...	"
(૮) વલયનું લક્ષણ ...	"
(૯) બલાસનું લક્ષણ ...	"
(૧૦) એકવૃન્દનું લક્ષણ ...	૧૪૯૫
(૧૧) વૃન્દનું લક્ષણ ...	"
(૧૨) શતધીનું લક્ષણ ...	"
(૧૩) ગિલાયુનું લક્ષણ ...	"
(૧૪) કંઠવિદ્રધિનું લક્ષણ ...	૧૪૯૬
(૧૫) ગલોદનું લક્ષણ ...	"
(૧૬) સ્વરદ્વનું લક્ષણ ...	"
(૧૭) માંસતાનનું લક્ષણ ...	"
(૧૮) વિદારીનું લક્ષણ ...	૧૪૯૭
ગળાના રોગોની ચિકિત્સા ...	"
ગળાના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૧૪૯૮
આખા મોઢાના રોગો ...	"
આખા મોઢાના રોગોનાં નિદાન તથા સંખ્યા ૧૪૯૯	
(૧) વાયુથી થયેલાનું લક્ષણ...	"
(૨) પિત્તથી થયેલાનું લક્ષણ...	"
(૩) કફથી થયેલાનું લક્ષણ ...	"
મોઢાના અસાધ્ય ૧૯ રોગો ...	"
આખા મોઢાના રોગોની ચિકિત્સા ...	૧૫૦૦
મુખપાકની ચિકિત્સા ...	"
મુખપાક આદિની વિવિધ ચિકિત્સા ...	૧૫૦૧

૬૮ : વિષ(ઝેર)નો અધિકાર

ઝેરના બે પ્રકાર ...	૧૫૦૧
સ્થાવર ઝેરનાં દસ સ્થાનો ...	૧૫૦૨
જંગમ ઝેરનાં સોળ સ્થાનો ...	"
સ્થાવર ઝેરનાં સામાન્ય કાર્યો ...	"
(૧) મૃગિયાના ઝેરનું કારણ ..	"
(૨) પાનના ઝેરનું કાર્ય ...	૧૫૦૨

વિષય	પૃષ્ઠ
(૩) ફળના ઝેરનું કાર્ય ...	"
(૪) ફૂલના ઝેરનું કાર્ય ...	"
(૫-૭) છાલના, સાર(ગરુ)ના તથા ગુદરના ઝેરનાં કાર્યો ...	"
(૮) ક્ષીરના ઝેરનું કાર્ય ...	૧૫૦૩
(૯) ધાતુના ઝેરનું કાર્ય ...	"
ઉપર લખેલાં નવ ઝેરો ક્યારે મારે છે ?	"
કંદના ઝેરનું વિશેષ કાર્ય ...	"
કંદનાં ઝેર તરત ખાણુ લે ? ...	"
ઝેરની પરીક્ષા ...	"
ઝેરના ૧૦ ગુણો ...	"
તે તે ગુણોને લીધે ઝેરનાં કાર્ય ...	"
ઝેરથી ચોપડેલ શસ્ત્ર વામ્યાનું લક્ષણ ...	૧૫૦૪
ઝેર ખવડાવનારને ઓળખવાનાં લક્ષણો...	"
જંગમ ઝેરનાં સામાન્ય કાર્યો...	૧૫૦૫
અત્યંત તીક્ષ્ણ જંગમ ઝેરવાળા સર્પો...	"
ભોગી વગેરે સર્પોએ કરેલા દંશના સ્થાનોનો રંગભેદ તથા વિકારભેદ...	"
અસાધ્ય દંશવાળા લોકો ...	૧૫૦૬
દર્વીકર સર્પોનું ઝેર તથા તેઓનું લક્ષણ	"
સર્પોનું ઝેર આટલાને તરત મારી નાખે	"
દ્વીપીવિષનું લક્ષણ ...	૧૫૦૭
દ્વીપીવિષનું કાર્ય ...	"
દ્વીપીવિષનાં વિભિન્ન સ્થાનોથી વિભિન્ન પરિણામો ...	"
દ્વીપીવિષના પ્રકોપનો સમય ...	૧૫૦૮
કોપેલા દ્વીપીવિષનું પૂર્વરૂપ ...	"
કોપેલા દ્વીપીવિષનું રૂપ ...	"
ભુદાં ભુદાં દ્વીપીવિષના ભુદા ભુદા વિકારો	"
‘દ્વીપીવિષ’ શબ્દનો અર્થ ...	"
સાધ્ય-અસાધ્ય દ્વીપીવિષ ...	૧૫૦૯
કૃત્રિમ વિષ-ગરનું નિરૂપણ ...	"
ગરનું કાર્ય ...	"
લૂતા (કરોળિયા) નામનાં જીવડાંઓની ઉત્પત્તિ, વ્યાખ્યા તથા સંખ્યા ...	૧૫૧૦
સર્વ લૂતાદંશોનું સામાન્ય લક્ષણ ...	"
ત્રિમંડલા આદિ ૮ કટસાધ્ય લૂતાદંશોનું લક્ષણ	"
સૌવર્ણિકાદિ અસાધ્ય લૂતાદંશોનું લક્ષણ	૧૫૧૧
ઉદરના ઝેરનું લક્ષણ ...	"
ખાણુ લેનારા ઉદરના ઝેરનું કાર્ય ...	"
કાઠીડા કે કાર્યડાના દંશનું લક્ષણ ...	"
વીંછીના ઝેરનું લક્ષણ ...	"

વિષય

૫૦૪

અસાધ્ય વીંછીના દંશનું લક્ષણ ...	૧૫૧૨
કણુભ નામના ક્રીડાના દંશનું લક્ષણ ...	"
કાળા અને મોટાં રૂંવાડાંવાળી ધ્યનના દંશનું લક્ષણ ...	"
ઝેરી દેડકાના દંશનું લક્ષણ ...	"
ઝેરી માછલાના દંશનું લક્ષણ ...	"
જળોના ઝેરનું કાર્ય ...	"
ગરોળીના ઝેરનું કાર્ય ...	"
કાનખજૂરાના ઝેરનું કાર્ય ...	૧૫૧૩
મચ્છરના ઝેરનું કાર્ય ...	"
અસાધ્ય મચ્છરના દંશનું લક્ષણ ...	"
માખીના દંશનું લક્ષણ ...	"
વાઘ વગેરેનાં ઝેરનું કાર્ય ...	"
ઝેરથી રહિત થયેલા માણસનું લક્ષણ ...	"
વિષોની ચિકિત્સા ...	"
તેમાં સ્થાવર વિષની ચિકિત્સા ...	૧૫૧૩
જંગમ વિષની ચિકિત્સા ...	૧૫૧૪
મૃત્યુપાશચ્છેદિ ધૃત ...	"
કૂતરાં, કરોળિયા અને વીંછીના ઝેરના ખાસ ઉપાયો ...	૧૫૧૫

૬૬ : સ્ત્રીઓના પ્રદર આદિ રોગોનો અધિકાર

પ્રદરરોગ ...	૧૫૧૬
પ્રદરનાં દૂરનાં નિદાનો તથા જની સંખ્યા ...	"
પ્રદરનું સામાન્ય લક્ષણ ...	"
(૧) કફથી થયેલા પ્રદરનું લક્ષણ ...	"
(૨) પિત્તથી થયેલા પ્રદરનું લક્ષણ ...	"
(૩) વાયુથી થયેલા પ્રદરનું લક્ષણ ...	૧૫૧૭
(૪) ત્રણે દોષથી થયેલા પ્રદરનું લક્ષણ ...	"
બહુ રક્તસાવથી થતા ઉપદ્રવો ...	"
અસાધ્ય પ્રદરવાળી સ્ત્રીની ચિકિત્સા ન કરવી ...	"
પ્રદરરોગરહિત શુદ્ધ રજનું લક્ષણ ...	"
વાયુના પ્રદરની ચિકિત્સા ...	"
હરકોઈ રાતા પ્રદરના ઉપાય ...	૧૫૧૮
હરકોઈ પ્રદરની ચિકિત્સા ...	"
તીવ્ર પ્રદર મટાડનાર ઉપાય ...	"
પ્રદરનાશક બે પ્રયોગ ...	"
તુળડીના લાડુ પ્રદર મટાડે ...	૧૫૧૯
દાબ્યાદિ-કવાથથી પ્રદર મટે ...	"
અંડકૂખાંડકથી પ્રદર મટે ...	"

૭૦ : સોમરોગનો અધિકાર

સોમરોગનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ ...	૧૫૧૯
સોમરોગનું લક્ષણ ...	"
સોમરોગની ચિકિત્સા ...	૧૫૨૦
સોમરોગમાં જ મૂત્રનો અતીસાર ...	"

૭૧ : યોનિરોગનો અધિકાર

યોનિરોગનાં નિદાનો ...	૧૫૨૧
યોનિરોગનાં નામો તથા ૨૦ની સંખ્યા ...	"
વાતજન્ય પાંચ યોનિરોગોનાં લક્ષણો ...	"
પિત્તજન્ય પાંચ યોનિરોગોનાં લક્ષણો ...	૧૫૨૨
કફજન્ય પાંચ યોનિરોગોનાં લક્ષણો ...	"
ત્રિદોષજન્ય પાંચ યોનિરોગોનાં લક્ષણો ...	"
અસાધ્ય યોનિરોગો ...	૧૫૨૩
યોનિકંદનું નિદાન ...	"
યોનિકંદનું લક્ષણ ...	"
યોનિકંદનાં રૂપો ...	"
યોનિરોગોની ચિકિત્સા : પ્રથમ નિષ્કર્તવ્ય ચિકિત્સા ૧૫૨૪	"
ત્રણ જ દિવસમાં રક્તોદર્શન કરાવતો ઉપાય ...	"
વાંઝણીને અવશ્ય સંતાનકારક ઉપાય ...	"
પુત્રપ્રાપ્તિ માટેનો અચૂક ઉપાય ...	"
સગલાં પુત્રને જ જન્મ આપે, તેવો ઉપાય ...	૧૫૨૫
સગલાં અવશ્ય પુત્રને જ પ્રસવે, તેવો પ્રયોગ ...	"
ગર્ભ રોકનારાં ઔષધો ...	"
અનુક્રમે યોનિરોગોની ચિકિત્સા ...	"
ઉપર કહેલ 'વેશવાર'નું લક્ષણ ...	"
યોનિદાહશામક ઉપાય ...	"
પરુ સવતી યોનિની ચિકિત્સા ...	"
દુર્ગંધી કે ચીકણી યોનિની ચિકિત્સા ...	"
યોનિના કફરોધન માટે વાટ ...	"
યોનિરોગનાશક વિવિધ ઉપાયો ...	૧૫૨૭
યોનિરોગશામક ત્રિકલા-ધૃત ...	"
સર્વ યોનિરોગો ઉપર ફલ-ધૃત ...	"
યોનિકંદની ચિકિત્સા ...	૧૫૨૮
ગર્ભિણીના રોગોની ચિકિત્સા ...	"
અલિત ગર્ભ સ્થાપક હ્રીમેરાદિ-કવાથ ...	૧૫૨૯
ગર્ભિણીના તાવ માટે ખાસ ઉકાળો ...	"
ગર્ભિણીનો ગ્રહણરોગ મટાડનાર કવાથ ...	"
હરકોઈ સ્તિભરોગ માટે ઉપાય ...	"
ગર્ભસાવનું તથા ગર્ભપાતનું નિદાન ...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

ગર્ભસાવનું તથા ગર્ભપાતનું પૂર્વરૂપ ...	૧૫૩૦
ગર્ભસાવનો તથા ગર્ભપાતનો અવધિ	"
ગર્ભપાતનાં નિદાન તથા દર્શાત ...	"
ગર્ભસાવની ચિકિત્સા ...	"
ઉત્પલાદિગણુ-કવાથ ...	"
ગર્ભપાતના ઉપદ્રવો...	૧૫૩૧
ગર્ભ બીજ સ્થાને જતાં થતા ઉપદ્રવો	"
ગર્ભપાતની તથા તેના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા	"
ગર્ભપાત રોકનાર યાદણુ ...	"
ગર્ભિણીના પેડુનો આક્રોશ મટાડતા ઉપાયો	"
ગર્ભિણીનું મૂત્ર અટક્યું હોય કે તરશ કે	"
દાહ થયેલ હોય તો ઉપાય ...	૧૫૩૨
ગર્ભિણીના દરેક મહિને કરવાના ઉપચારો	"
ગર્ભિણીને આઠમા મહિને આપવાનું ઔષધ	૧૫૩૩
ગર્ભિણીએ નવમા મહિને પીવાનું ઔષધ	"
દશમા મહિને ગર્ભિણીએ પીવાનું ઔષધ	"
અગિયારમા મહિને ગર્ભિણીએ પીવાનું ઔષધ	"
બારમા મહિને ગર્ભિણીએ પીવાનું ઔષધ	"
વાયુથી મુકાઈ ગયેલા ગર્ભની ચિકિત્સા	૧૫૩૪
પ્રસવનો સમય ...	"
પ્રસવનો સમય વીસા છતાં ગર્ભ પેટમાં	"
રહે તો તેની ચિકિત્સા ...	"
પ્રસવના સમયે પણ પ્રસવ થતાં ઘણી	"
વાર લાગે તો તેની ચિકિત્સા ...	"
મૂઠ (રોકાયેલી ગતિયુક્ત) ગર્ભનું નિદાન-	"
સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણુ ...	૧૫૩૫
મૂઠગર્ભને યોનિમાં આવવાના ચાર પ્રકાર	૧૫૩૬
મૂઠગર્ભના યોનિમાં આવવાના આઠ પ્રકાર	"
સુશ્રુતે કહેલા બીજા આઠ પ્રકાર ...	૧૫૩૭
અસાધ્ય મૂઠગર્ભવાળી સ્ત્રીનું લક્ષણુ ...	"
મરી ગયેલા ગર્ભનું લક્ષણુ ...	"
ગર્ભના મરણનું કારણુ ...	૧૫૩૮
ગર્ભિણીનું બીજું અસાધ્ય લક્ષણુ ...	"
યોનિસંવરણ રોગનાં નિદાન વગેરે ...	"
મૂઠગર્ભની ચિકિત્સા ...	"
શસ્ત્રક્રિયા ક્યારે કરાય, ન કરાય ? ...	૧૫૩૯
ગર્ભનું છેદન કરવાનો પ્રકાર ...	"
પ્રસવેલી યોનિમાં ક્ષત વગેરેની ચિકિત્સા	"
પ્રસવેલીના પેટમાં ચોર રહી જવાથી થતા	"
ઉપદ્રવો ...	"
પેટમાં રહી ગયેલી ચોરની ચિકિત્સા ...	૧૫૪૦
મક્કરનું નિદાન તથા લક્ષણુ ...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

મક્કલ્લની ચિકિત્સા ...	૧૫૪૦
પિપ્પલાદિગણુ-કવાથ ...	૧૫૪૧
ત્રિકટુ આદિથી યુક્ત જૂનો ગોળ મક્કલ મટાડે	"
સુવાવડીને હિત-અહિતકારી પદાર્થો ...	"
સુવારોગનું નિદાન ...	"
સુવારોગોનાં નામો ...	"
સુવાવડીના બ્વરાદિ રોગોનું વિશેષ નિદાન	૧૫૪૨
સુવાવડીના રોગોની ચિકિત્સા ...	"
દેવદારાદિ-કવાથ ...	"
પંચશરક-પાક ...	૧૫૪૩
સૌભાઅશુદ્ધી-પાક ...	"
સુવાવડી સ્ત્રીએ પરેશ રાખવાનો સમય	"
ધનંતરિનો અસિપ્રાય ...	૧૫૪૪
સ્તનરોગની સંપ્રાપ્તિ ...	"
પ્રસવેલી સ્ત્રીને ધાવણુ આવે તેનું કારણુ	"
પાંચે સ્તનરોગોનાં લક્ષણો આઠ વિદ્રધિ	"
જેવાં જ હોય ...	"
સ્તનરોગની ચિકિત્સા ...	"
સ્તનપીડાનાશક બે પ્રકારો ...	૧૫૪૫
૧૭૨: બાળકના રોગોનો અધિકાર	
બાલ્યહોથી બાળકનું રક્ષણ કરવાની લલામણુ	"
નવ બાલ્યહોનાં નામો ...	"
બાલ્યહોની ઉત્પત્તિ ...	૧૫૪૬
બાલ્યહો બાળકોને વળગે છે, તેમાં કારણુ	૧૫૪૭
સામાન્ય બાલ્યહોના વળગાડનું લક્ષણુ	"
સ્કેન્ડ નામે બાલ્યહોના વળગાડવાળાં	"
બાળકોનાં લક્ષણો ...	૧૫૪૮
સ્કેન્ડાપરમાર બાલ્યહોના વળગાડવાળાં	"
બાળકનાં લક્ષણો ...	"
શકુની બાલ્યહોના વળગાડવાળાં બાળકનું	"
લક્ષણુ ...	"
રેવતી બાલ્યહોના વળગાડવાળાં બાળકનું	"
લક્ષણુ ...	"
પૂતના બાલ્યહોના વળગાડવાળાં બાળકનું	"
લક્ષણુ ...	૧૫૪૯
અધપૂતના બાલ્યહો પીડેલા બાળકનું લક્ષણુ	"
શીતપૂતનાથી પીડાયેલા બાળકનું લક્ષણુ	"
ગુપ્તમંડિકાના વળગાડવાળાં બાળકનું લક્ષણુ	"
નેમરોગે બાલ્યહો પીડેલા બાળકનું લક્ષણુ	૧૫૫૦
સામાન્ય ચઢોના વળગાડની ચિકિત્સા	"
અષ્ટમંગલ-ઘૂત ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
અમુક ખાસ બાલકોના વળગાડની ચિકિત્સા ...	૧૫૫૧
સ્કંદચંદના વળગાડની ચિકિત્સા ...	,
બાલકોના નિવારક ઔષધયુક્ત દોરો ...	,
સ્કંદચંદ-શાન્તિકર્મ ...	,
સ્કંદચંદથી બાલરક્ષા અને સ્કંદપ્રાર્થના ...	,
સ્કંદાપસ્મારના વળગાડની ચિકિત્સા ...	૧૫૫૨
મુરસાદિ-ગણુ ...	,
માલિસ માટેનું તૈલ ...	,
મૂત્રાટક (આઠ મૂત્ર) ...	,
કાકોત્યાદિ-મણુપકવ તૈલ ...	,
કાકોત્યાદિ-ગણુની ઓળખ ...	૧૫૫૩
ઉત્સાદન, ઉદ્દૂપન તથા ઔષધિધારણુ ...	,
નેવેલ-પ્રદાન ...	,
ચૌટામાં સ્નાન અને પ્રાર્થના ...	,
શકુનીના વળગાડની ચિકિત્સા ...	,
ધૂપ, ઘૂત તથા ઔષધિધારણુ ...	૧૫૫૪
નેવેલ, સ્નાન, પ્રદેહ, અભયંગ તથા પૂજા ...	,
શકુનીની પ્રાર્થના ...	,
રેવતીના વળગાડની ચિકિત્સા ...	૧૫૫૫
કવાથ-સિંચન ...	,
તૈલ-માલિશ ...	,
ઘૂત-પાન ...	,
વિદ્યેપન તથા ઉદ્દૂપન ...	,
રેવતી-બલિદાન ...	,
સંગમસ્નાન અને રેવતીની પ્રાર્થના ...	,
પૂતનાના વળગાડની ચિકિત્સા ...	,
કવાથ-સિંચન ...	,
તૈલ-માલિશ ...	૧૫૫૬
ઘી અને ધૂપ ...	,
ઔષધિધારણુ ...	,
બલિદાન, સ્નાન, ધૂપન તથા પ્રાર્થના ...	,
અધપૂતનાના વળગાડની ચિકિત્સા ...	,
કવાથ-સિંચન ...	,
તિલ વૃક્ષો, ઘી તથા લેપન ...	,
ધૂપ, ઔષધિધારણુ, નેવેલ, સ્નાન તથા પ્રાર્થના ...	૧૫૫૭
શીતપૂતનાના વળગાડની ચિકિત્સા ...	,
માલિશ માટેનું તૈલ ...	,

વિષય	પૃષ્ઠ
ઘૂતપાન, ધૂપન, ઔષધિધારણુ વગેરે ...	૧૫૫૭
બલિપ્રદાન તથા પ્રાર્થના ...	૧૫૫૮
સુખમંડલિકાના વળગાડની ચિકિત્સા ...	,
કવાથ-સિંચન ...	,
માલિશનું તૈલ ...	,
ઉદ્દૂપનથી પ્રાર્થનાપર્યન્ત ...	,
નૈગમેયના વળગાડની ચિકિત્સા ...	,
કવાથ-સિંચન ...	૧૫૫૯
તૈલ-માલિશ ...	૧૫૬૦
ઔષધિધારણુ ...	,
ઉત્સાદન, પ્રધૂપન તથા બલિપ્રદાન ...	,
સ્નાન તથા પ્રાર્થના ...	,
બાલરોગોનાં નિદાનો તથા લક્ષણ ...	,
તાલકંટક (મળું પડવા)નું લક્ષણ ...	૧૫૬૧
મહાપદ્મનું લક્ષણ ...	,
હૃક્ષણનું લક્ષણ ...	૧૫૬૨
તુંડિનું તથા ગુદપાકનું લક્ષણ ...	,
અહિપૂતનું લક્ષણ ...	,
અભગલ્લીનું લક્ષણ ...	,
પારિગલિકનું લક્ષણ ...	૧૫૬૩
દંતોદ્ભેદક (દાંત આવતાં થતાં) રોગો ...	,
બાલરોગોની ચિકિત્સા ...	,
બાળકોને ઔષધમાત્રા ખૂબ ઓછી ...	,
બાળકોને ઔષધ દેવાનું માપ ...	૧૫૬૪
બાળકથી વૃદ્ધપર્યન્ત ઔષધમાત્રા ...	,
બાળકોને ઔષધ આપવા વિષે સુશ્રુતે કહેલ જુદો જ પ્રકાર ...	,
બાલતાં નહિ શીખેલાં બાળકોના અંદરના રોગ બાલુવા ઉપાય ...	૧૫૬૫
બાળકના તાવની ચિકિત્સા ...	,
બાળકોના જ્વરો ઉપર ભદ્રમુસ્તાદિ કવાથ ...	,
જ્વરયુક્ત અતિસાર ઉપર ચાતુર્ભદ્ર અવલેહ ...	,
અતિસાર ઉપર બિલ્વાદિ કવાથ તથા અવલેહ ...	,
બાળકોના કબજર અતિસાર ઉપર સમગાદિ-કવાથ ...	૧૫૬૬
આમાતિસાર ઉપર વિડંગાદિ-ચૂણું ...	,
લોહીવાળા અતિસાર ઉપર મોચરસાદિ યવાચૂ ...	,

વિષય	પૃષ્ઠ
સઘળા અતિસાર ઉ ૧૨ નાગરાદિકવાથ ...	૧૫૬૫
પ્રવાહિકા ઉપર લાન્દિ ચૂર્ણ ...	"
ઝહલ્લી વગેરે ઉપર રજન્યાદિ ચૂર્ણ ...	"
ઉધરસ ઉપર મુસ્તકાદિ-સ્વરસ ...	"
બાળકની જુની ઉધરસ ઉપર બ્યાઘ્રી-કેસરાવલેહિકા ...	૧૫૬૬
ઉધરસ અને શ્વાસ ઉપર ધાન્યાદિ-પાન ...	"
ઉધરસ અને શ્વાસ ઉપર દ્રાક્ષાદિ-ચૂર્ણ ...	"
હેઠમી તથા ઊલટી ઉપર કટુકરૌહિણી અવલેહ ...	"
દૂધની ઊલટી ઉપર આટણ ...	"
પેટ અડી આવવા ઉપર તથા વાયુસ બંધી થળ ઉપર સૈંધવાદિ અવલેહ ...	"
મૂત્રાવાત ઉપર કણ્ઠાલવલેહ ...	"
દૂળળાં બાળક માટેનો પ્રયોગ ...	૧૫૬૭
બાળકોના સોજા ઉપર ...	"
ક્ષત, વિસર્પ, વિસ્ફોટક તથા જ્વર ઉપર સિંધમ, પામા તથા વિચરિંકાનો ઉપાય ...	"
મોઢાના સાવ ઉપર ...	"
મોઢું પાકે તે ઉપર લેપ ...	"
બાળક રચા કરે તો ? ...	"
તાલુકંટક રોગ ઉપર ...	"
હુકંટક રોગ ઉપર ...	"
નાભિના સોજા ઉપર ...	૧૫૬૮
નાભિ પાકે તે ઉપર... ...	"
શુદ્ધ પાકે તે ઉપર... ...	"
અહિપૂતન રોગ ઉપર ...	"
પારિગભિકં (પારગલા) ઉપર ...	"
દાંત આવવાના સમયના રોગો ઉપર ...	"
બાલશક્તિવર્ધક ચાર ઉપાયો ...	"
બાળરોગ ઉપર લાક્ષાદિતેલ ...	૧૫૬૯
નાના બાળકોને વારંવાર લાગતી તરમ ઉપર ...	"

ભાવપ્રકાશ-ઉત્તરખંડ

✓૧: વાજકરણનો અધિકાર

વાજકરણ દ્રવ્યનું લક્ષણ ...	૧૫૭૦
કલ્પેભ્ય (નપુ સકપણ) નાં લક્ષણ, માતની સખ્યા તથા નિદાન ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
માનસિક નપુંસકપણ ...	૧૫૭૦
પિત્તગન્ય નપુંસકપણ ...	૧૫૭૧
વીર્યક્ષયગન્ય નપુંસકપણ ...	"
રોગગન્ય નપુંસકપણ ...	"
શિરાચ્છેદનગન્ય નપુંસકપણ ...	"
વીર્ય રોગવાથી સહજ નપુંસકપણ ...	"
સાતયુ સહજ નપુંસકપણ ...	"
અસાધ્ય કલ્પેભ્ય ...	"
કલ્પેભ્યની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	"
કલ્પેભ્યની ચિકિત્સામાં વાજકરણ વિધિનો કાળ ૧૫૭૨	"
સ્ત્રી-સ યોગનો પણ કાળ ...	"
અયોગ્ય પ્રકારે સ્ત્રીસેવનથી નુકસાન ...	"
વાજકરણ કયા પુરુષોને હિતકારી છે ? ...	"
વાજકરણ-વસ્તુઓ ...	"
રતિવર્ધનમોદક ...	૧૫૭૩
મદનમંજરી વટી ...	૧૫૭૪
બસ્તાંડ અને કચ્છપાંડ વાજકરણયોગ ...	"
સ્ત્રીરતિવલ્લભ-પૂગપાક ...	"
કામેશ્વર-મોદક ...	૧૫૭૬
મહાખંડકૂખમાંડાવલેહ ...	"
આમ્રપાક ...	"
કૃત્રિમ નપુંસકતા નિવારણ-પ્રયોગ ...	૧૫૭૭
મહાર્ચંદનાદિતેલ ...	"
મધુપકવહરીતકી ...	૧૫૭૮
વાનરી વટિયા ...	૧૫૭૯
અકારકરભાદિવટી ...	૧૫૮૦

✓૨: રસાયનનો અધિકાર

રસાયનનું લક્ષણ ...	૧૫૮૦
રસાયનનું કળ અને સેવનવિધિ ...	"
રસાયનનાં ઉદાહરણો ...	"
લોહગુચ્છુ ...	૧૫૮૨
રસાયનનું વિશેષ કળ ...	"
અંચકર્તાના શુભ આશીર્વાદ ...	"

કક્કાવારી અનુક્રમ

[આ અગાઉ સામાન્ય ક્રમ આવ્યો છે, પરંતુ સરળતા માટે આ ગ્રંથમાં આવતા રોગો અને ઔષધોના કક્કાવારી ક્રમ અહીં આપવામાં આવ્યો છે.]

અ	વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
	અકારકરભાદિવટી ...	૧૫૮૦	અમૃતાદિગુગ્ગુલુ ...	૧૨૩૭, ૧૨૬૪
	અગથિયાનાં ફૂલનું ચૂર્ણ ...	૧૧૩૦	અમૃતાદિતૈલ ...	૧૨૭૨
	અગારધૂમાદતૈલ ...	૧૧૩૨	અમૃતાદિવટી ...	૭૬૧
	અગ્નિકરચૂર્ણ ...	૬૧૦	અમૃતાલચૂર્ણ ...	૧૧૧૧
	અગ્નિહુમારસ ...	૭૬૫, ૬૧૬	અમૃતાદિક-કવાથ ...	૭૬૭
	અગ્નિથી બળેલાની ચિકિત્સા ...	૧૨૬૪	અમૃતાદિમ ...	૭૫૫
	અગ્નિરસ ...	૬૬૬	અમૃતાદિવચ તૈલ ...	૧૧૩૬
	અગ્નિરોહિણીની ચિકિત્સા ...	૧૩૬૩	અમ્લપિત્તાની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૬૫૩
	અબગદિલકાની ચિકિત્સા ...	૧૪૦૩	અમ્લપિત્તાનો તથા શ્લેષ્મપિત્તાનો અધિકાર ...	૬૫૦
	અબ્મોહાદિચૂર્ણ કે ગોળી ...	૧૧૧૪	અમ્લિકાપાન ...	૬૬૪
	અલ્પજીરણ રસો ...	૬૧૫	અરઝૂસી આદિનો કવાથ ...	૧૧૨૬
	અલ્પજીરણ રસ ...	૬૧૬	અરઝૂસીના પાનનો સ્વરસ ...	૬૪૪
	અલ્પજીરણ ચિકિત્સા ...	૬૧૦	અરશનો અધિકાર ...	૮૮૨
	અતિવિષ આદિના ચૂર્ણનું પાન ...	૧૩૬૩	અરિ-રસ ...	૬૧૬
	અતિવિષાવલેહ ...	૮૬૮	અરુચિની ચિકિત્સા (જવરમા) ...	૮૩૬
	અતિસારનો અધિકાર ...	૮૪૫	અરૂંધિકાની ચિકિત્સા ...	૧૩૮૭
	અધિમાંસકની ચિકિત્સા ...	૧૪૮૨	અરોચક (અરુચિ) નો અધિકાર ...	૬૬૨
	અનન્તવાતની ચિકિત્સા ...	૧૪૧૩	અભ્યુનવૃત્ત ...	૧૧૮૬
	અનુક્રમે યોનિરોગની ચિકિત્સા ...	૧૫૨૫	અભ્યુનાદ-વૃત્ત તથા અભ્યુનાદ-તૈલ ...	૧૨૩૦
	અનુશયીની ચિકિત્સા ...	૧૩૬૬	અદિતની ચિકિત્સા ...	૧૦૫૬
	અબદ્રવશળની ચિકિત્સા ...	૧૧૬૩	અર્ધાવલેહકની ચિકિત્સા ...	૧૪૧૩
	અપચીની ચિકિત્સા ...	૧૨૭૩	અલસની ચિકિત્સા ...	૧૩૬૬
	અપતન્નકની ચિકિત્સા ...	૧૦૭૫	અલ્પુષાદિચૂર્ણ ...	૧૧૧૧
	અપતાનકની ચિકિત્સા ...	૧૦૭૬	અવપાટિકાની ચિકિત્સા ...	૧૩૬૫
	અપખાલકની ચિકિત્સા ...	૧૦૫૮	અરમરી (પથરી) નો અધિકાર ...	૧૨૦૪
	અપરપિડતૈલ ...	૧૧૩૪	અશ્વગંધાવૃતાદિ ...	૧૨૪૪
	અપરમાર એટલે વાઈનો અધિકાર ...	૧૦૪૨	અશ્વગંધાચૂર્ણ
	અપરમારની ચિકિત્સા ...	૧૦૪૪	અશ્વગંધાતૈલ
	અભિઘાતજન્ય આગતુગ ચિકિત્સા ...	૮૧૪	અશ્વગંધાવૃત્ત ...	૧૫૫૦
	અમુક ખાસ બાલચંદ્રોના વળગાડની ચિકિત્સા ...	૧૫૫૧	અષ્ટાદશાંગ કવાથ ...	૭૬૩
	અમૃતપ્રાશઅવલેહ ...	૬૬૭	અષ્ટાદશાંગકવાથ-બીજ પ્રકારનો ...	૭૬૪
	અમૃતમલ્લાતકાદવલેહ ...	૧૩૪૪	અષ્ટાદશાંગહોહ ...	૬૩૮
	અમૃતલતાદિવૃત્ત ...	૬૩૭	અષ્ટાંગ-અવલેહ ...	૭૫૬, ૭૬૦
	અમૃતાગુગ્ગુલુ ...	૧૧૪૪	અસનાદિ-યોગ ...	૧૨૩૧
			અસાધ્ય અંત્રવૃદ્ધિની સફળ ચિકિત્સા ...	૧૨૬૪

વિષય	પૃષ્ઠ
અસાધ્ય ઉપદેશ ...	૧૩૧૮
અસીતકચૂર્ણ ...	૧૧૧૨
અઢિપૂતનની ચિકિત્સા ...	૧૩૯૭
અકોટવટક ...	૮૬૦
અકોલકલક ...	૮૫૧
અન્નવિધિ અને તેના ભેદો વગેરે ...	૧૪૪૮
અંતક સંનિપાતની ચિકિત્સા ...	૮૦૬
અંતવિદ્રધિની ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૨૮૧
અધપૂતનાના વળગાડની ચિકિત્સા ...	૧૫૫૬

આ

આખા મોઢાના રોગો ...	૧૪૯૯
આખા મોઢાના રોગોની ચિકિત્સા ...	૧૫૦૦
આગંતુકની ચિકિત્સા ...	૮૧૫
આગંતુ જ્વરોની ચિકિત્સા ...	૮૧૪
આટરુપકાદિકવાથ ...	૯૪૪
આદિત્વપાકતેલ ...	૧૩૫૧
આખાનની ચિકિત્સા ...	૧૦૬૦
આનાહની ચિકિત્સા ...	૧૧૭૧
આસાગુચ્છુ ...	૧૩૦૨
આમની ચિકિત્સા ...	૭૦૪
આમનું લક્ષણ ...	૭૦૨
આમલક આલવાલ ...	૮૫૨
આમલકયાદિ ચૂર્ણ ...	૮૩૫
આમવાતની ચિકિત્સા ...	૧૧૦૬
આમથળની ચિકિત્સા ...	૧૧૧૧
આમળાં તથા શેદામિશ્ર આટણ ...	૯૩૭
આમળાના પ્રલેપ ...	૯૪૬
આમાતિસારની ચિકિત્સા ...	૮૬૨
આમાશયમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા ...	૧૦૮૫
આમાશયમાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ ...	૧૦૮૪
આમ્રપાક ...	૧૫૭૬
આમ્રાચ્યાદિ કવાથ ...	૮૬૨
આરનાલ સાથેનું પીણું ...	૧૨૦૩
આરોચ્યપંચક ...	૭૧૯
આરોચ્યપંચક બીજું ...	"
આરોચ્યાણુનું લક્ષણ તથા ગુણ ...	૭૦૬
આર્દ્રકંપક ...	૧૩૫૬
આર્દ્રકાદિકલક ...	૮૩૭
આર્દ્રવસ્ત્રવગુકન ...	૭૫૬
આશ્વોતનક્રિયા ...	૧૪૪૪
આસુદરાના ચૂર્ણનું આટણ ...	૯૭૪

વિષય	પૃષ્ઠ
આંખની બહાર કરવાનો લેપ ...	૧૪૪૫
આંતરડાંની વધરાવળની ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૨૬૪
આંખની ગોટલી તથા સ્ત્રેધવનો લેપ ...	૧૩૫૦

ઈ-ઈ

ઈક્વાદિ આટણ ...	૯૭૪
ઈરિવેલિકાની ચિકિત્સા ...	૧૩૮૭
ઈદ્રલુમની ચિકિત્સા ...	૧૩૮૫

ઉ

ઉકાળી ઠંડું કરેલું પાણી કયા રોગોમાં ખાસ જરૂરી ? ...	૭૦૭
ઉકાળેલા પાણી વિષે ખાસ બહુવાનું ...	૭૦૮
ઉત્પલ્લપકકવાથ ...	૮૬૯
ઉત્પલાદિચૂર્ણ ...	૮૭૦
ઉદકમંજરીરસ ...	૭૨૪
ઉદરરોગની ચિકિત્સા ...	૧૨૫૦
ઉદરરોગમાં શોષનની જરૂર ...	૧૨૫૨
ઉદરરોગવાળાએ ત્યજવાનું ...	૧૨૫૧
ઉદાવર્ત તથા આનાહનો અધિકાર ...	૧૧૬૫
ઉધરસની ચિકિત્સા ...	૯૭૩
ઉધરસનો અધિકાર ...	૯૭૦
ઉન્માદની ચિકિત્સા ...	૧૦૩૭
ઉન્માદનો અધિકાર ...	૧૦૩૦
ઉપદેશ કે ચાંદીનો અધિકાર ...	૧૩૧૭
ઉપદેશની ચિકિત્સા ...	૧૩૧૯
ઉપદેશની ચિકિત્સા તરત કરવાની ભલામણ ...	૧૩૧૮
ઉપદેશમાં દિતકારી અન્ન વગેરે ...	૧૩૨૩
ઉપનાહ-સ્વેદ ...	૧૨૮૭

ઊ

ઊરુસ્તંભની ચિકિત્સા ...	૧૧૦૦
ઊરુસ્તંભનો અધિકાર ...	૧૦૯૮
ઊર્ધ્વવાતની ચિકિત્સા ...	૧૦૫૬
ઊલટીનો અધિકાર ...	૯૬૬

ઋ

ઋક્ષલોમક ધૂપ ...	૧૦૪૧
ઋષલકપૃત ...	૧૧૩૪

એ

એરંડ-તેલ ...	૧૧૧૦
એરંડ-તેલધુકા હરડે ...	૧૧૧૦
એરંડા વગેરેનાં મુળિયાનો કવાથ ...	૧૧૨૯
એરંડિયું તેલ અને દૂધ પીવાનો પ્રયોગ ...	૧૧૩૧

વિષય	પૃષ્ઠ
એવાંરુખીજાદિ પાન ...	૧૧૯૦
એલાદિ કવાથ ...	૧૨૦૬
એલાદિ ગુટિકા ...	૯૬૭
એલાદિ ચૂર્ણ ...	૯૯૯
ઐકવિંશતિક ગુચ્છુલુ ...	૧૩૪૪
ઔષધથી બનાવેલી પેચા ...	૭૩૯
ક	
કક્ષા અને ગંધનામાની ચિકિત્સા ..	૧૩૯૨
કચૂરાનું તૈલ ..	૧૩૦૯
કચ્છપિકાની ચિકિત્સા ...	૧૪૦૫
કચ્છૂની ચિકિત્સા : અકતૈલ ...	૧૩૫૧
કચ્છૂરાક્ષસ તૈલ ...	૧૩૫૧
કટુકીકલક ...	૭૬૮
કટુકલાદિપાન ...	૭૯૮
કડવાં ઔષધોથી પકાવેલું ઘી વગેરે ...	૧૧૩૨
કડવાં પરવળ વગેરેનો કવાથ ...	૧૧૩૧
કણાદિ કવાથ ...	૭૪૮
કપૂરવાળી કપડાંની વાટ ...	૧૨૦૪
કફજ્વરની ચિકિત્સા ...	૭૫૮
કફજ્વરનો અધિકાર ...	૭૫૭
કફથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા ...	૧૧૬૧
કફના ઉપદંશની ચિકિત્સા ...	૧૩૧૯
કફના ઉપદંશ પર સિંચન ...	૧૩૨૦
કફના નાડીગ્રણની ચિકિત્સા ...	૧૩૦૮
કફના શૂળની ચિકિત્સા ...	૧૧૬૦
કફની તથા પિત્તની મસૂરિકા પર લેપ ...	૧૩૭૭
કફવિસર્પ ઉપર લેપ ...	૧૩૬૧
કફાતિસારની ચિકિત્સા ...	૮૫૭
કફોદરવાળાએ કેવી છાશ પીવી ? ...	૧૨૫૨
કમળાની ચિકિત્સા-કવાથ, અંજન તથા ...	૯૩૬
કકકરૂપે ..	૯૩૬
કયા રોગોમાં નહિ ઉકાળેલું ઠંડું પાણી ...	૭૦૫
ન જ પિવાય ...	૧૩૧૫
કરવીરાદિ તૈલ ...	૮૯૧
કરંજાદિ ચૂર્ણ ...	૧૩૨૨
કરંજાદિઘૃત ...	૧૪૬૩
કર્ણનાડી માટે ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૪૬૪
કર્ણપોટથી પરિવેહી સુધીના કર્ણપાલીના ...	૮૦૯
રોગની ચિકિત્સા ...	૧૩૬૯
કર્ણિકની ચિકિત્સા ...	૮૦૯
કર્પૂર-રસસેવનવિધિ ...	૧૩૬૯

વિષય	પૃષ્ઠ
કલાયમંજતાની ચિકિત્સા ...	૧૦૬૯
કલ્પતરુરસ ...	૭૪૮, ૭૬૦, ૭૯૦
કલ્યાણુક અવલેહ ...	૧૦૫૩
કલ્યાણુક ઘૃત આદિ ...	૧૦૪૨
કલ્યાણુકગુડ ...	૮૭૯
કલ્યાણુકચૂર્ણ ...	૧૦૪૫
કવલ ...	૭૫૦
કંકુમાલ તૈલ ...	૧૩૯૦
કંટકાર્યવલેહ ...	૯૭૭
કંટકાર્યાદિ કવાથ ..	૭૬૭, ૯૭૩
કંકુબળની ચિકિત્સા ..	૮૧૦
કાન આદિ છદ્મિયોમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા ૧૦૮૭	૧૦૮૭
કાનના ચાર રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા ૧૪૬૧	૧૪૬૧
કાનના રોગોનો અધિકાર ...	૧૪૫૫
કાનની પાળના પાંચ રોગો ..	૧૪૬૦
કાનની પાળના રોગોની ચિકિત્સા ...	૧૪૬૪
કામ-ક્રોધ-ભયજનક આગંતુની ચિકિત્સાઓ ૮૧૫	૮૧૫
કામેશ્વરમોદક ...	૧૫૭૬
કાચસ્થાદિ ધૂપ, લેપન, તૈલ ...	૮૨૮
કાપાસાસ્થાદિ-સ્નેહ ...	૧૧૫૯
કાર્થની ચિકિત્સા ...	૧૨૪૪
કાર્થ્ય શરીરના અત્યંત પાતળાપણા)નો અધિકાર ...	૧૨૪૪
કાલિંગ કવાથ ...	૭૪૭
કાળા ડોળાના રોગો ...	૧૪૨૪
કાંચનાર ગુચ્છુલુ ...	૧૨૭૩
કાંચિક તૈલ ...	૧૦૨૯
કાંચિકાઘ-ઘૃત ...	૧૧૧૩
કાંચ સાથે ચંદનું ચૂર્ણ ...	૧૧૦૯
કિરાતતિક્તાદિ કલક ...	૧૦૫૪
કિરાતતિક્તાદિ કવાથ ...	૭૯૩
કિરાતાદિ કવલ ..	૮૦૪
કિરાતાદિ કવાથ ...	૭૪૭, ૭૬૧, ૭૬૪
કિરાતાદિ ચૂર્ણ ..	૮૩૩
કિરાતાદિ સમક ...	૮૮૦
કુટબ સ્ત્રીર ...	૮૮૫
કુટબ-દાડિમ કવાથ ...	૮૫૪
કુટબ-મુટપાક ...	૮૫૯
કુટબાદિ કવાથ ...	૮૫૪
કુટબવલેહ ...	૮૫૯
કુટબાદિકાવલેહ ...	૮૫૨
કુનાળ કે કુલીરની ચિકિત્સા ...	૧૩૬૪

વિષય

પૃષ્ઠ

કુમારી તૈલ	૧૪૧૨
કુલત્યાદ ઘૃત	૧૨૧૪
કુશાદ ઘૃત	૧૨૦૭
કુશાદ તૈલ	૧૨૧૨
કુષાદિ ચૂર્ણ	૧૨૧૦
કુષાદ તૈલ	૧૧૦૨
કુંભકામલાની ચિકિત્સા	૬૩૭
કુંભીકાદ તૈલ	૧૩૦૮
કુંવાડિયાનું તૈલ	૧૨૭૩
કૃપમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા	૧૦૮૬
કૃતરા, કરોળિયા અને વીંછીના ઝેરના ખાસ ઉપાયો... ..	૧૫૧૫
કૃષ્માંડ કલ્યાણુક ગુડ	૮૮૦
કૃષ્માંડ(કોળાનો)ધાર	૧૧૬૧
કૃતમાલાદિ કલ્ક	૧૩૫૨
કૃમિઓની ચિકિત્સા	૯૨૯
કૃમિઓના અધિકાર	૯૨૪
કૃમિકણ્થી કણ્ણિજીંદ મુધીની ચિકિત્સા	૧૪૬૪
કૃમિદંતની ખાસ ચિકિત્સા	૧૪૮૬
કૃષ્ણમૃદાદિ કલ્ક	૮૫૪
કૃષ્ણાલ્બન	૧૦૪૧
કૃષોરક-ગુગ્ગુલુ	૧૧૪૭, ૧૩૪૪
કોઠામાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા	૧૦૮૪
કોઠની સામાન્ય ચિકિત્સા	૧૩૪૧
કોઠનો અધિકાર	૧૩૩૦
કોશાતકી-તૈલ	૧૩૨૩
કોળાના રસથી વાટેણું જેડીમધ	૧૦૪૫
કોળાનું ઘી	૧૦૪૫
કૌંચાના ફળ વગેરેનું આટણુ	૧૨૦૩
કૌંચાદ-રસ	૯૧૫
કૌંબુક-શીષની ચિકિત્સા	૧૦૬૯
કલ્પવૃક્ષની ચિકિત્સા	૧૫૭૧
ક્ષયરોગનો અધિકાર	૯૫૬
ક્ષારસ્રવ	૯૦૨
ક્ષારાદક	૧૧૭૯
ક્ષુદ્રરોગનો અધિકાર	૧૩૮૪
ક્ષુદ્રાદિ તથા વિશ્વાદિ કવાથ	૮૦૫
ક્ષોદ્રાધ્વાગ-ઘૃત	૧૨૦૩

અ

ખરાબ પાણીથી થયેલા જ્વરની ચિકિત્સા	૮૩૬
ખલ્લની ચિકિત્સા	૧૦૭૦

વિષય

પૃષ્ઠ

ખંજતાની તથા પંચુતાની ચિકિત્સા	૧૦૬૮
ખંડકૃષ્માંડક અવલેહ	૯૪૬, ૯૪૮, ૯૫૪
ખંડકૃષ્માંડકથી પ્રદરરોગ મટે	૧૫૧૯
ખંડખાલ-લેહ	૯૪૮
ખંડચુંડીપાક	૧૧૧૫
ખાસ રાત્રિનો અધાપો મટાડનાર કણુપ્રયોગ તથા મરિચપ્રયોગ	૧૪૫૩
ખાસ વાયુના ગુદમની ચિકિત્સા	૧૧૭૭
ખુરડાકપલક-તૈલ	૧૧૩૮

ગ

ગરમ પાણી હિતકારી	૭૦૫
ગરમાળાનાં પાંદડાંનો પ્રયોગ	૧૧૧૦
ગર્ભસાવની ચિકિત્સા	૧૫૩૦
ગર્ભિણીના રોગની ચિકિત્સા	૧૫૨૯
ગર્ભિણીનો મહણીરોગ	૧૫૨૯
ગલગંડ. ગંડમાલા, અપચી, અંચિ તથા અણુદનો અધિકાર	૧૨૬૫
ગલગંડનાશક પીણું	૧૨૭૨
ગલગંડની ચિકિત્સા : પ્રલેપ	૧૨૭૧
ગલગંડની વધુ ચિકિત્સા	૧૨૭૨
ગલિતકુષારિ-રસ	૧૩૪૯
ગળાના રોગો	૧૪૯૨
ગળાના રોગોની ચિકિત્સા	૧૪૯૭
ગળાના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા	૧૪૯૮
ગળોનો પ્રયોગ	૧૧૨૯
ગળોનો સ્વરસ	૮૩૪
ગંભાધર કવાથ	૮૫૧
ગંભાધર ચૂર્ણ	"
ગંભાધર ચૂર્ણ બીણું	"
ગંડમાલાની ચિકિત્સા	૧૨૭૨
ગંધતૈલ	૧૩૦૨
ગંડપિપ્પલી	૮૩૪
ગુડબિલ્વ	૮૫૪
ગુડમંદૂર	૧૧૬૪
ગુડાદિ-વટિકા ચૂર્ણ	૧૨૫૯
ગુડાદક	૧૧૭૧
ગુડાદક ચૂર્ણ	૯૧૦
ગુરૂચી-કવાથ	૮૩૪
ગુરૂચી-ઘૃત	૧૧૩૪
ગુરૂચી-તૈલ	૧૧૩૮
ગુરૂચીગોદક-ગળોના લાડુ	૮૨૫

વિષય

પૃષ્ઠ

ગુરુઆદિ કવાથ	૭૧૮,૭૫૪
ગુરુઆદિ કવાથ-ખીલો	૭૫૫
ગુલમનો અધિકાર	૧૧૭૨
ગુલ કે ચણોઠીનું તૈલ	૧૨૭૩
ગુલદિ તૈલ	૧૩૮૬
ગૂગળ અને ગળોની ગોળીઓ	...	૧૧૨૯
ગ્રધ્રસીની ચિકિત્સા	૧૦૬૬
ગોક્ષુરકાઘવલેહ	૧૨૩૧
ગોક્ષુરદિ ચૂર્ણ તથા ગુટિકા	...	૧૨૨૮
ગોલ-તૈલ	૧૩૨૩
ગોમૂતસાધિત ત્રિફલાકવાથ આદિ	...	૧૨૫૯
ગહણી-રોગની સંપ્રાપ્તિ	૮૭૦
ગહણી-રોગનો અધિકાર	"
અથિ અને અણુદની ચિકિત્સા	...	૧૨૭૪
અંધિકાદિ-તૈલ	૧૦૭૮

ધ

ધિસોડીનો કવાથ	૭૬૮
ધોડાવજનું ચૂર્ણ	૧૦૪૫

ચ

ચતુર ગ અવલેહ	૭૯૧
ચતુર્દશાગ-કવાથ	૭૯૩
ચતુર્ભાદ્રિકાવલેહ	૭૫૯
ચતુઃસમ-મોદક	૮૫૯
ચળ્યાદિ કવાથ	૮૫૭
ચ દનકલક	૮૫૫
ચંદનાદિ-કવાથ	૯૦૧, ૧૦૨૯
ચંદનાદિ-તૈલ	૧૨૭૩
ચંદ્રપલા-ગુટિકા	૧૧૪૫
ચંદ્રપલાવતિ	૧૪૫૩
ચંદ્રશર-અશોળિયાનો સ્વરસ	...	૯૮૧
ચંદ્રોદયા નામની લેખન ગોળી	...	૧૪૫૦
ચંદ્રોદયાવટી	૧૪૫૩
ચાતુર્ભાદ્રક કવાથ	૮૦૧
ચાગેરી છૂતપાન ઉપર	...	૮૫૭
ચિત્તશ્લમની ચિકિત્સા	૮૦૮
ચિત્રકાદિ-ચૂર્ણ	૧૧૦૯
ચિત્રકાદિ-વટિકા	૮૭૮
ચિષ્પની ચિકિત્સા	૧૩૯૪
ચોપચીની ચૂર્ણ	૧૩૭૦

છ

વિષય

પૃષ્ઠ

છાશ	૮૭૫
છાશના ગુણો	૮૭૬
છાશના પ્રયોગો	"
છાશનો ચોથો લેદ-તકના ગુણો	...	૮૭૫
છાશનો નિષેધ	૮૭૬

જ

જઠરાગ્નિના વિકારોનો અધિકાર	...	૬૦૨
જ ગમ વિષની ચિકિત્સા	૧૫૧૪
જંખાદિ તૈલ	૧૩૨૩
જંખાદિ સ્વરસ	૮૫૫
જાતિફલાદિ ચૂર્ણ	૮૭૭, ૮૬૫
જાત્યાદિષ્ટત	૧૨૯૩
જાત્યાદિતૈલ	૧૨૯૩, ૧૪૮૩
જિહ્વકની ચિકિત્સા	૮૦૪
જિહ્વા(શ્લ)ના રોગોની ચિકિત્સા	...	૧૪૮૯
જિહ્વાસ્તાંબની ચિકિત્સા	...	૧૦૫૨
જલના રોગો	૧૪૮૫
જરકાઘ તૈલ	૧૩૫૧
જલ્મવર ઉપર ગુરુચી કવાથ કે		
પંચમુલ કવાથ	૮૩૪
જલ્મવરણી વટિકા	૭૨૮
જલ્મવરની સામાન્ય ચિકિત્સા	...	૮૩૬
જલ્મવરનો અધિકાર	૮૩૩
જલકાઘ-મિશ્રક	૧૧૪૧
જુદા જુદા નાસારોગની જુદી જુદી		
અવસ્થાઓ	૧૪૭૩
જૂંલાની ચિકિત્સા	૧૦૫૦
જેલીમધ, તેલ તથા બકરીનું દૂધ પીવું	...	૧૧૩૦
જવરણી વટિકા	૭૨૫
જવરથી મુક્ર થયેલાના લક્ષણો	...	૭૪૮
જવરધૂમકેતુરસ	૭૨૫
જવરનાશન તર્પણ-ગ્રીજી	...	૭૪૨
જવરનાં દૂરના કારણો	૬૯૨
જવરની ચિકિત્સા	૮૦૧
જવરની-પ્રથમ ઉત્પત્તિ અને પ્રકાર	...	૬૮૯
જવરની મૂર્તિ	૬૯૦
જવરની સામાન્ય ચિકિત્સા	૬૯૪
જવરનો અધિકાર	૬૮૯
જવર પૂલપાત્ર છે	...	૬૯૦

વિષય	પૃષ્ઠ
જવરમાં અતિસાર કે બહુ જ પાતળા	
આડાની ચિકિત્સા ...	૮૪૦
જવરમાં ઉધરસની ચિકિત્સા ...	૮૪૧
જવરમાં ઊલટીની ચિકિત્સા ...	૮૩૯
જવરમાં તરસની ચિકિત્સા
જવરમાં થતો સંતાપ ..	૬૯૪
જવરમાં દાહની ચિકિત્સા ...	૮૪૧
જવરમાં મૂર્છાની ચિકિત્સા ...	૮૩૬
જવરમાં શ્વાસની ચિકિત્સા ...	૮૩૮
જવરમાં હેડકોની ચિકિત્સા ...	૮૪૦
જવરવાળાને હિતકારી અન્નાદિ	..
જવરહુરીવટી ...	૭૨૬
જવરાતિસારનો અધિકાર ..	૮૬૮
જવરાદિનાશિની રસપર્પટી ...	૭૨૯
જવરાકુશવટી ...	૭૨૭
જવાલાનલ-રસ ...	૯૧૬

ત

તરસની ચિકિત્સા ...	૧૦૦૩
તરસનો અધિકાર ...	૧૦૦૧
તલની ગોળી અને મીઠળનો પ્રયોગ ...	૧૧૫૯
તંદ્રાની તથા અતિનિદ્રાની ચિકિત્સા ...	૧૦૧૪
તદ્રિકની ચિકિત્સા ...	૮૦૨
તામ્રચૂડવસાતૈલ ...	૧૨૦૩
તાલકેશ્વરરસ ...	૧૩૪૯
તાવની સંપ્રાપ્તિ ...	૬૯૧
તાવનું સામાન્ય લક્ષણ ...	૬૯૪
તાવમાં લંઘન ...	૬૯૬
તાળવાના રોગો ...	૧૪૮૯
તાળવાના રોગોની ચિકિત્સા ...	૧૪૯૧
તિક્તાદિ ક્વાથ ..	૭૯૩
તેલકલક ...	૮૫૪
તેલલક્ષણ ...	૮૯૨
તેલાદિ મોદક ...	૮૯૬
તેલીના લાડુ પ્રદર મટાડો ...	૧૫૧૯
તેલીની તથા પ્રતિતેલીની ચિકિત્સા ...	૧૦૬૩
ત્રિ-પંચમૂલ ...	૧૧૯૦
ત્રિપ ચમૂલાઘ-ઘૃત ...	૧૨૧૧
ત્રિદશાંગ-ગુચ્ચુલુ ..	૧૦૬૪
ત્રેકટુકાઘ મોદક ...	૧૨૨૬
ત્રેકટુકાઘવર્તિ ...	૧૧૭૧
ત્રેકટુ-ગુટિકા ...	૧૨૨૭

વિષય	પૃષ્ઠ
ત્રિકચલની ચિકિત્સા ...	૧૦૬૪
ત્રિકંટક-ક્વાથ ...	૮૩૪
ત્રિકંટકાઘ-ઘૃત ...	૧૧૯૧
ત્રિદોષજન્ય ઉદરરોગોએ કેવી છાશ પીવી ?	૧૨૫૨
ત્રિદોષની ઊલટીની ચિકિત્સા ...	૯૫૫
ત્રિનેત્રરસ ...	૭૯૪
ત્રિપુરલૈરવ-રસ ...	૭૪૯
ત્રિકલાગુચ્ચુલુ ...	૧૧૪૮
ત્રિકલાઘૃત ...	૧૪૫૪
ત્રિકલાદિ ક્વાથ ...	૭૬૧
ત્રિકલાદિ ક્વાથ નવકાવિકે ...	૧૧૩૦
ત્રિકલાઘ-તૈલ ...	૧૨૪૦
ત્ર્યુપણાદિ ગુચ્ચુલુ ...	૧૨૩૭
ત્ર્યુપણાઘંજન ...	૧૦૩૬
ત્વક્કથ-ચત્તાની ચિકિત્સા ...	૧૦૫૧

થ

થેપલી ચૂકવાની ક્રિયા ...	૧૪૪૫
--------------------------	------

દ

દદ્ (દાદર)ની ચિકિત્સા ...	૧૩૫૨
દશમૂલાદિ ક્વાથ ...	૭૪૬
દશમૂલી ક્વાથ ...	૭૬૫, ૮૭૦
દશમૂળ આદિની ચવાગૂ કે ક્વાથ ...	૯૮૬
દશમૂળ ક્વાથ ...	૭૯૨, ૯૮૭
દશમૂળની ચવાગૂ ...	૯૭૩
દશમૂળ રસ ...	૯૮૮
દશાંગ-ગુચ્ચુલુ ...	૧૨૩૭
દશાંગ-પ્રયોગ ...	૮૩૮
દંતનાડી-ચિકિત્સા ...	૧૪૮૩
દંતવિદ્રધિમાં શસ્ત્રક્રિયા સિવાય	
વિદ્રધિની ચિકિત્સા
દંતવેદની ચિકિત્સા ...	૧૪૮૧
દંતશકેરાની ચિકિત્સા ...	૧૪૮૭
દંતલ્હવની ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૪૮૬
દાડિમાદિ ચૂર્ણ ...	૯૯૫
દાડિમાઘ ઘૃત ...	૧૨૨૮
દાદર મટાડતો લેપ ...	૧૩૫૨
દારીની ચિકિત્સા ...	૧૪૦૦
દારુણકની ચિકિત્સા ...	૧૩૮૬
દારુષ્ટક લેપ ...	૭૫૧, ૯૨૧, ૧૦૬૦
દારુહળદર વગેરેનો પ્રલેપ ...	૧૩૫૦

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પથ્યાથ ચૂર્ણ	૧૧૦૮	પિત્તજન્ય મસૂરિકાની વિશેષ ચિકિત્સા	૧૩૭૭
પથ્યાથવેદકરૂપે	૮૦૭	પિત્તજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા ...	૧૪૧૦
પન્નકાદિ-તેલ	૮૩૦	પિત્તજ્વરની ચિકિત્સા-લ્લંઘન ...	૭૫૩
પન્નિકાકંઠકની ચિકિત્સા ...	૧૪૦૨	પિત્તજ્વરનો અધિકાર ...	૭૫૨
પનસિકાની ચિકિત્સા ...	૧૩૮૭	પિત્તજ્વરવાળાને લાગતપર્ણ ...	૭૫૬
પરિણામશળની ચિકિત્સા ...	૧૧૬૨	પિત્ત તથા રુધિરના ઉપદ્રવની ચિકિત્સા	૧૩૨૦
પરિવર્તિકાની ચિકિત્સા ...	૧૩૬૫	પિત્તથી થતા મૂત્રકૃમ્મની ચિકિત્સા ...	૧૧૬૦
પરિશ્રમ વગેરે પાતુ ત્યજવા (મલુવાળાએ)	૧૨૯૨	પિત્તના ઉપદ્રવની ચિકિત્સા ...	૧૩૮૮
‘પરિસાવી’ ભગ્નદર પર શસ્ત્રક્રિયા તથા ડામ ૧૩૧૬		પિત્તના તથા કફના ગુદમની ચિકિત્સા	૧૧૭૮
પરુ કાઢવા તેના ઉપર ઔષધોના ભડા		પિત્તના નાડીમૂળની ચિકિત્સા ...	૧૩૦૭
લેપો કરવા	૧૨૮૯	પિત્તના શળની ચિકિત્સા ...	૧૧૬૦
પરુષકાદિકવાથ	૮૦૦	પિત્ત વિના જ્વર ન હોય ...	૬૮૯
પરુ સ્વતંત્ર શોનિની ચિકિત્સા ...	૧૫૨૬	પિત્તવિસર્પ ઉપર લેપ ...	૧૩૬૦
પર્પટાદિ ક્વાથ	૭૫૩, ૮૦૧	પિત્તઆધિઓનો અધિકાર ...	૧૧૧૬
પક્ષિતની ચિકિત્સા લેપરૂપે	૧૩૮૪	પિત્તોદરની અને કફોદરની ચિકિત્સા	૧૨૫૧
પ ચક્રોલ	૭૬૪	પિત્તોદરવાળાએ કેવી છાશ પીવી ? ...	૧૨૫૨
પ ચક્રોલચૂર્ણ	૧૧૦૯	પિષ્પકીકવાથ	૭૬૫
પ ચનિભકાવલેહ	૧૩૪૨	પિષ્પલ્પાવલેહ	૭૫૯
પ ચબદ્રકવાથ	૭૬૧	પિષ્પલ્પાદિ ક્વાથ ... ૭૫૮, ૮૭૪, ૧૧૦૮	
પ ચમુદ્ધિક ચૂપની બનાવટ ...	૭૪૧	પિષ્પલ્પાદિગણુ ક્વાથ	૭૬૪
પ ચમૂલ ક્વાથ બૃહત્	૮૮૦	પિષ્પલ્પાદિ ચૂર્ણ	૮૩૬
પ ચમૂલ બૃહત્	૭૪૦	પિષ્પલ્પાદિ લેપ	૮૬૧
પ ચમૂલ લઘુ	પિષ્પલ્પાદિ ચૂર્ણ	૧૧૦૭
પ ચમૂલી ક્વાથ	૭૪૭	પિંડતેલ	૧૧૩૭
પ ચમૂલ્યાદિ ક્વાથ	૭૪૮	પિંડતેલ બીજ પ્રકારનું
પ ચવકચરસ	૭૨૬	પુટપાક અને કલક (મૂંઠનો)	૮૪૧
પાઠાદિ ક્વાથ	૮૪૦	પુટપાક ક્રિયાવિધિ	૧૪૪૮
પાઠાદિ ચૂર્ણ	૮૪૯, ૮૫૨	પુનર્નવા-ગુગુલુ	૧૧૪૨
પાદદાદની ચિકિત્સા	૧૦૭૦	પુનર્નવાદિ ક્વાથ	૮૬૨, ૧૨૫૪
પાદલપની ચિકિત્સા	૧૦૭૧	પુનર્નવાદિ ચૂર્ણ	૧૧૦૯
પારદ-વેદન-પ્રયોગ	૧૩૭૦	પુનર્નવાદિ-મંદૂર	૮૩૫
પાણકપુત	૧૧૩૪	પુનર્નવાદિ-લેપ	૧૨૮૮
પાપાણુગદ્ગની ચિકિત્સા ...	૧૩૮૮	પુનર્નવાદિ મિશ્રક	૧૧૮૯
પાપાણુમેદ આદિનું તેલ ...	૧૨૦૧	પૂતનાના વળગાડની ચિકિત્સા ...	૧૫૫૫
પાપાણુમેદાદ ઘૃત	૧૨૦૬	પૂતિકર્ણ માટે કુદાદિતેલ ખાસ ...	૧૪૬૩
પાંડુરોગ, કમળો તથા હલીમકનો અધિકાર	૯૩૦	પૂત્રિપણ્યાદિ ક્વાથની પેયા ...	૯૪૩
પાંડુરોગની ચિકિત્સા	૯૩૫	પેટમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા ...	૧૦૮૬
પાંપણુ કે આંખનાં પોપચાના રોગો ...	૧૪૨૯	પેટમાં રહી ગયેલી ઓરની ચિકિત્સા	૧૫૪૦
પાંપણોના વાળના રોગો ...	૧૪૩૪	પેયા બનાવવાની રીત	૭૩૫
પિત્ત, કફજ્વરનો અધિકાર ...	૬૬૭	પ્રચેતના-અન્નનગુટી	૮૦૮
પિત્ત, કફ તથા મેદોજન્ય હોઠના રોગોની ચિકિત્સા	૧૪૭૭	પ્રલાધ્માનની ચિકિત્સા	૧૦૬૨
		પ્રથમ નક્ષત્રચંચિકિત્સા	૧૫૨૪

વિષય

પૃષ્ઠ

દાવી તૈલ	૧૩૩૦
દાબ્યાદિ કવાથથી પ્રદર મટે	૧૫૧૯
દાબ્યાદિ-પાન	૧૧૯૦
દાહની ચિકિત્સા	૧૦૨૮
દાહની વધુ ચિકિત્સા ચાલુ...	૧૦૨૮
દાહનો અધિકાર	૧૦૨૭
દાંતના રોગો	૧૪૮૪
દાંતના રોગોની ચિકિત્સા	૧૪૮૫
દાંતનાં પેઢાના રોગો	૧૪૭૭
દાંતનાં મૂળ કે પેઢાના રોગોની ચિકિત્સા	...	૧૪૮૦
દુર્ગંધી કે ચીકણી યોનિની ચિકિત્સા	...	૧૫૨૬
દુર્ગંધજેતા રસ	૮૩૬
દુધ તરુણજનરમાં ઝેર સમાન છે	૭૪૩
દુર્વાદ્ય ઘૃત	૯૪૪
દેવદાર, અળદાણા તથા જટામાસીની		
વાટનું ધૂંઝપાન	૯૮૬
દોષો પાક્યાનું લક્ષણ	૭૧૩
દ્રાક્ષાદિ-અષ્ટાદશાંગ કવાથ	૮૩૫
દ્રાક્ષાદિ કવાથ	૭૫૪, ૮૦૯
દ્રાક્ષાદિ-ઘૃત	૯૬૭
દ્વન્દ્વજ જનરનું પૂર્વરૂપ	૬૯૩
દ્વાત્રિંશ-કવાથ	૮૩૮
દ્વાદશાંગ-કવાથ	૭૯૩
દ્વિપંચમૂલાદ્ય તૈલ	૧૧૦૨, ૧૧૧૬

ધ

ધતુરાદ્ય-તૈલ	૧૧૪૦
ધનુર્વાતની તથા કુખજની ચિકિત્સા	૧૦૭૫
ધાતક્યાદિ પાન	૮૬૪
ધાન્ય-ગોશુરક-ઘૃત	૧૨૦૧
ધાન્યાક કવાથરૂપે...	૮૦૭
ધાન્યાક-હિમ	૭૫૫
ધાન્યાકાદિ હિમ	૯૪૩
ધાન્યાદિ ચતુષ્ક કવાથ	૮૫૦
ધાન્યાદિ પંચક કવાથ	૮૪૯
ધાન્યંતરઘૃત	૧૨૨૯
ધૂપન તથા ઉકાળા	૧૨૯૧
ધોળા ડોળાના રોગો	૧૪૨૭

ન

નયનચોણાંજન	૧૪૫૨
નવકાર્પિક ગુગ્ગુલુ	૧૩૧૬

વિષય

પૃષ્ઠ

નવકાર્પિક ગૂગળ અને બીજા ઉપચારો	...	૧૩૫૫
નવનીતાવલેહ	૮૫૫
નવાયસચૂર્ણ	૯૩૬
નસ્યપ્રયોગ બીજો (ભ્રમચિકિત્સા માટે)	...	૧૦૧૪
નાકના રોગોની ચિકિત્સા	૧૪૭૨
નાકના રોગોનો અધિકાર	૧૪૬૫
નાગબલા-તૈલ	૧૧૪૦
નાગરાદિકવાથ	૭૬૮, ૮૬૯
નાગરાદિ કવાથ બીજો	૮૭૦
નાગરાદિ તૈલ તથા નાગરાદિ ઘૃત	૧૨૫૧
નાડીમૂળની ચિકિત્સામાં વિશેષ લક્ષ્યામણ	...	૧૩૧૦
નાડીમૂળ(ભરની ગળ)નો અધિકાર	૧૩૦૪
નારાચઘૃત	૧૨૫૭
નારાચચૂર્ણ	૧૧૭૦
નારિકેલ-ક્ષાર	૧૧૬૩
નારિકેલખંડ	૯૫૪
નિદિગ્ધિકાવલેહ	૯૯૧
નિદ્રાનાશની ચિકિત્સા	૭૫૦
નિમ્બાદિ ચૂર્ણ	૭૨૧
નિરુદ્ધપ્રકરણની ચિકિત્સા	૧૩૬૬
નિયુગ્મીકવાથ	૭૫૯
નિશાદ્યતૈલ	૧૩૧૫
નેત્રના રોગો	૧૪૩૭
નેત્રના રોગોની ચિકિત્સા	૧૪૪૨
નેત્ર(આંખ)ના રોગોનો અધિકાર	૧૪૧૪
નેત્રની તપરૂકિયા	૧૪૪૬
નેગમેયના વળગાડની ચિકિત્સા	૧૫૫૮
ન્યમ્રોધાણ ચૂર્ણ	૧૨૨૭
ન્યચ્છની ચિકિત્સા	૧૪૦૨

પ

પકવાશયમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા	...	૧૦૮૬
પકવાશયમાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ	"
પક્ષાઘાતની ચિકિત્સા	૧૦૭૮
પટોલાદિ કવાથ	૭૫૪, ૮૩૭
પટોલાદિ તૈલ	૧૨૯૫
પથરીથી ગયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા	...	૧૧૬૩
પથ્યાદિ અવલેહ	૭૫૬
પથ્યાદિ કવાથ	૧૨૫૯
પથ્યાદિ-ગુગ્ગુલુ	૧૦૬૭
પથ્યાદિ લેપ	૧૩૪૨
પથ્યાદિ-લોહ	૧૧૬૨

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રમથ્યા બનાવવાની રીત	૭૩૬
પ્રમેહથી થયેલી ફોક્ષીઓની ચિકિત્સા ...	૧૨૩૩
પ્રમેહની વિશેષ ચિકિત્સા	૧૨૨૪
પ્રમેહનો નાશ કરનાર ઘટો	૧૨૨૬
પ્રલાપકની ચિકિત્સા	૧૫૩૪
પ્રસવના સમયે પણ પ્રસવ થતાં ઘણી વાર	
છ જે તો તેની ચિકિત્સા ..	૧૦૫૪
પ્રસવનો સમય વીત્યા છતાં ગર્ભ પેટમાં	
રહે તો તેની ચિકિત્સા	૧૫૩૪
પ્રસારણી તૈલ	૧૦૫૧, ૧૧૧૬
પ્રસારણી દોહ	૧૧૧૫

૬

ફલત્રિકાદિ ક્વાથ	૧૨૨૬
ફિરંગ-રોગની ચિકિત્સા	૧૩૬૯
ફિરંગ-રોગનો અધિકાર	૧૩૬૭
ફૂલાં મટાડનારી વાટ	૧૪૫૦

બી

બરલના રોગની ચિકિત્સા	૧૧૮૩
બરલનો તથા જમણા પડખાની	
ગાંઠનો અધિકાર	૧૧૮૧
બરાબર સંધાયેલું લાંબનું લક્ષણ	
બલા-ધૂત	૧૧૩૩
બલાદિ ચૂર્ણ	૯૬૬
બલાદ્યધૂત	૧૧૮૭
બહારના વિદ્રધિ સાધ્ય અને અસાધ્ય ...	૧૨૮૦
બહેડાનો અવલેહ	૯૮૬
બહેરાશ ઉપર બિલ્વ તૈલ	૧૪૬૨
બાલરોગની ચિકિત્સા	૧૫૬૨
બાલ્ય કૃમિથી થતા વિકારો	૯૨૬
બાળકના તાવની ચિકિત્સા	૧૫૬૪
બાળકના રોગોનો અધિકાર	૧૫૪૫
બિદ્યકલક	૮૭૮
બિદ્યાદિ અવલેહ	૮૬૪
બિદ્યાદિ-ક્વાથ	૮૫૩, ૮૭૦
બિદ્યાદિ તૈલ	૮૬૩
બિદ્યાદિ-સિદ્ધ બકરીનું દૂધ	૮૭૯
બુદ્ધત્વાસીમાઘ તૈલ	૮૯૨
બુદ્ધત-કૃંમાંડાવલેહ	૯૪૭
બુદ્ધ્યાદિ ક્વાથ	૮૦૦, ૧૧૯૨
બુદ્ધસૂત્રમોદક	૮૯૪

વિષય	પૃષ્ઠ
બૃહત્સૈધવાઘ તૈલ	૧૧૧૭
બૃહદગ્નિમુખ ચૂર્ણ	૯૧૧
બૃહદ્ ગુરુચ્યાદિ ક્વાથ	૮૬૬
બૃહદ્વારિકેલખંડ	૯૫૫
બૃહન્મ ગિષ્ઠાદિ ક્વાથ	૧૩૪૭
બૃહ્ન કે બદની ચિકિત્સા	૧૨૬૫
બ્રાહ્મી આદિ ક્વાથ	૮૦૬
બ્રાહ્મીનું લી	૧૦૪૫
બ્રાહ્મ્યાદિ અવલેહ	૯૯૧

ભ

ભક્ત (ભાત) બનાવવાની રીત	૭૩૮
ભગંદરની ચિકિત્સા	૧૩૧૩
ભગંદરનો અધિકાર	૧૩૧૧
ભગંદર પર શસ્ત્રક્રિયા તથા ડામ	૧૩૧૭
ભગંદર રોગાયા પછી એક વર્ષ સુધી	
પાળવાની પરેશ	૧૩૧૭
ભાગની કાળજીપૂર્વક સભાળ	૧૩૦૨
ભગન(હાડકું લાંબા)નો અધિકાર ..	૧૨૯૬
ભાગવાળાએ પાળવાની પરેશ	૧૩૦૪
ભદ્રાવલ્લભ	૧૨૦૧
ભસ્મકની ચિકિત્સા	૯૨૧
ભસ્મેશ્વરરસ	૭૯૫
ભાગીનું અવલેહ	૯૮૭
ભાસ્કર-લવણ	૯૧૩
ભિલામાં વગેરેનું તૈલ	૧૩૧૦
ભુજનેત્રની ચિકિત્સા	૮૦૪
ભૂતભવરની ખાસ ચિકિત્સા	૮૧૫
ભૂતભેરવરસ	૮૨૮, ૧૦૪૬
ભૂતાવેશજન્ય તથા માનસ	
આગંતુની ચિકિત્સા	૮૧૫
ભૂનિર્ભાદ્યધૂત	૧૩૨૨
ભેદન દ્રવ્યો	૧૨૮૯
ભેરીંગણી આદિનો ક્વાથ	૧૦૧૪
ભેરીંગણીનો ક્વાથ	૯૭૫
ભૂયુ-હરીતાકી અવલેહ	૯૭૬
ભ્રમની ચિકિત્સા	૧૦૧૩

મ

મક્કણની ચિકિત્સા	૧૫૪૦
મગના યુષ સાથે સાકરવાળો ભાત ...	૭૫૭
મગનો ક્વાથ	૮૬૨
મગનો યુષ બનાવવાની રીત	૭૩૬

વિવિધ	પૃષ્ઠ	વિવિધ	પૃષ્ઠ
મનશિવ આદિનું ચૂર્ણ ...	૬૭૫	મહાસેધવાલ તૈલ ...	૧૨૦૩
મનશિવ આદિનું ધૂમપાન ...	૬૭૪	મંડુનું લક્ષણ ...	૭૩૫
મદનમંજરી વટી ...	૧૫૭૪	મંડૂર-વટિકા ...	૬૩૮
મદાલ્યની ચિકિત્સા ...	૧૦૨૪	માલુભૂંગાદિ નસ્ય ...	૭૮૯
મદાલ્યપનો અધિકાર ...	૧૦૧૪	માપ-તૈલ ...	૧૦૫૮
મધુકાઘ તૈલ ...	૧૧૪૧	માપાદિ-કવાથ ...	૧૦૭૮
મધુપકવ હરીતકી ...	૧૫૭૮	માપાદિ તૈલ ...	૧૦૫૬, ૧૦૭૮
મધુપિપ્પલી ...	૮૩૫	માપાદિ તૈલ બીજું ...	૧૦૮૯
મધૂકસારાદિ નસ્ય ...	૭૮૯	માહેશ્વર ધૂપ ...	૮૩૦
મધૂકાદિહિમ ...	૭૬૧	મીઠળ વગેરેની વાટ ...	૧૧૭૦
મધ્યમ નારાયણ તૈલ ...	૧૦૬૦	મુક્તાદિ-મહાજન ...	૧૪૫૨
મધ્યમ મંત્રિષાદિ કવાથ ...	૧૩૪૭	મુક્તાદિ-મહાજન ક્ષયક્રુતિ
મધ્યમ રાસ્તાદિ કવાથ ...	૧૧૧૮	મુખરૂપિકાની ચિકિત્સા ...	૧૩૮૮
મનઃશિલાલ તૈલ ...	૧૩૬૨	મુખ(મેઠા)ના રોગોનો અધિકાર ...	૧૪૭૪
મન્યાસ્તભની ચિકિત્સા ...	૧૦૫૭	મુખપાક આદિની વિવિધ ચિકિત્સા ..	૧૫૦૧
મરકાની ચિકિત્સા ...	૮૬૩	મુખપાકની ખાસ ચિકિત્સા ..	૧૫૦૦
મરિયાદિ કવાથ ...	૭૬૦	મુખમ ઉલ્કાના વળગાડની ચિકિત્સા	૧૫૫૮
મરિયાદિ ગુટિકા ...	૯૭૬	મુસ્તકાદિ ચૂર્ણ ...	૮૭૮
મરિયાદિ નસ્ય ...	૧૦૭૬	મુસ્તાદિ-વટિકા ...	૧૪૮૧
મસૂરિકાની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૧૩૭૬	મુદુમૂર્ચ્ણની ચિકિત્સા ...	૧૦૬૫
મસૂરિકા(બગિચા કે માતા)નો અધિકાર	૧૩૭૧	મુકતાની ચિકિત્સા ...	૧૦૫૩
મસૂરિકા પર દોષ ...	૧૩૭૭	મુકગર્ભની ચિકિત્સા ..	૧૫૩૮
મસૂરિકામાં દેવાનો ઘોરાક ...	૧૩૭૭	મૂતકૃચ્છની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૧૧૬૩
મઠાકટ્ટકાદિ ચૂર્ણ ...	૬૮૮	મૂતકૃચ્છનો અધિકાર ...	૧૧૮૭
મઠાકટ્ટકાલુક ગુડ ...	૮૮૦	મૂતનિમગ્નની ચિકિત્સા ...	૧૦૬૫
મઠાચંદનાદિ તૈલ ...	૧૫૭૭	મૂત્રાવાતની ચિકિત્સા ...	૧૨૦૦
મઠાચૈતસ-ઘૂત ...	૧૦૪૦	મૂત્રાવાતના અધિકાર ...	૧૧૬૫
મહાન્વરાંકુશરમ્ભ ...	૭૨૫, ૭૪૬	મૂર્છાદિકોનો અધિકાર ...	૧૦૦૬
મહાન્દ્રાદિ કવાથ ...	૭૫૫	મૂર્છાનિવારણ નસ્યપ્રયોગ ...	૧૦૧૨
મહાનારાયરસ ...	૧૦૬૧	મૂર્છાની ચિકિત્સા ...	૧૦૧૧
મહાનારાયણ તૈલ ...	૧૦૬૧	મૂર્છામાં ઉપયોગી રસો ...	૧૦૧૩
મહાપદ્મક તૈલ ...	૧૧૩૮	મૂર્છાનારણ ઉપાયો ...	૧૦૧૨
મહાપિંડ તૈલ ...	૧૧૩૭	મૂળાના બીજનો પ્રલેપ ...	૧૩૫૦
મહાબલતૈલ ...	૧૦૭૨	મૂળાભ્યાદિ અવલેહ ...	૯૯૧
મહામહાતકાવલેહ ...	૧૩૪૫	મૂળાવાલમિશ્રક ...	૧૧૪૦
મહામરિયાલ તૈલ ...	૧૨૪૮	મૂતસંલ્લવની મોળી ...	૭૦૪
મહામાપાદિ તૈલ ...	૧૦૮૮	મૃતિકા-સ્વેદ ...	૧૧૫૯
મહાયોગરાગ ગુચ્છુલુ ...	૧૦૬૪	મૃત્યુપાથ છેદી ઘૂત ...	૧૫૧૪
મહારાસ્નાદિ કવાથ ...	૧૧૧૮	મૃદ્ધીકાદિ-ચૂર્ણ ...	૯૪૫
મહાપુણુલુતક તૈલ ...	૮૩૦	મેદની વૃદ્ધિની ચિકિત્સા ...	૧૨૩૫
મહામુરંધિ તૈલ ...	૧૨૪૦	મેદની વૃદ્ધિનો અધિકાર ...	૧૨૩૩

વિષય

પૃષ્ઠ

મેહની સામાન્ય ચિકિત્સા	૧૨૨૪
મેહનો અધિકાર	૧૨૧૬
મેદુન આદિથી થયેલા શોષાની ચિકિત્સા	૯૬૬
મોઢા પર કરવાના લેપ	૧૩૮૮

ચ

ચક્રતાના રોગની ચિકિત્સા	૧૧૮૪
ચવપ્રખ્યા અને અન્નાક્ષણની ચિકિત્સા	૧૪૦૩
ચવાની-ખાંડવ-ચૂર્ણ	૯૯૫
ચવાન્યાદિકવાથ	૭૬૦
ચૂષ બનાવવાની રીત	૭૩૬
ચોમરાજકવાથ	૮૦૧
ચોમરાજગુગ્ગુલુ	૧૧૧૫
ચોનિકંદની ચિકિત્સા	૧૫૨૮
ચોનિરોગની ચિકિત્સા	૧૫૨૪
ચોનિરોગનો અધિકાર	૧૫૨૧
ચોનિરોગશામક ત્રિકલાઘૃત	૧૫૨૭
ચોનિરોગો ઉપર ફલઘૃત	"

ર

રક્ત, કફ તથા સંનિપાતજન્ય શિરોરોગની

ચિકિત્સા	૧૪૧૧
રક્તપિત્તની ચિકિત્સા	૯૪૨
રક્તપિત્તનો આધિકાર	૯૩૯
રક્તછીલીની ચિકિત્સા : કવાથરૂપે	૮૦૩
રક્તાતિસારની ચિકિત્સા	૮૫૪
રજનિલેપ	૮૯૧
રતિવર્ધન મોદક	૧૫૭૩
રતિચુંદર રસ	૭૨૮
રસ, રુધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ તથા મજ્જા ધાતુઓમાં ગમેલા વાયુની ચિકિત્સાઓ	૧૦૮૩
રસાંજન લેપ	૧૩૩૦
રસાંજનાદિ ચૂર્ણ	૮૫૩
રસોનપિંડ	૧૧૧૬
રસોનાદિ કવાય	૧૧૦૮
રસોનાદક	૧૦૯૬
રસોદન	૭૩૮
રાઈ વગેરેથી યુક્ત તકપાન	૯૬૪
રાજમૃગાકરસ	૯૬૮
રાત્રે લેપ ન કરવાનું કારણ	૧૨૮૬
રામબાણ રસ	૯૧૬

વિષય

પૃષ્ઠ

રાસ્નાગુગ્ગુલુ	૧૦૬૭
રાસ્નાદિકવાથ	૧૦૬૫, ૧૧૦૧, ૧૨૧૪
રાસ્નાપચક-કવાથ	૧૧૦૮
રાસ્નાસત્તક-કવાથ	૧૦૬૭, ૧૧૦૮
રુઝદાહની ચિકિત્સા	૮૦૬
રુધિરજન્ય ગ્રસરિકાની ચિકિત્સા	૧૩૭૭
રુધિરથી થતા ગુદમની ચિકિત્સા	૧૧૮૦
રેવતીના વળગાડની ચિકિત્સા	૧૫૫૫
રોગોનો અધિકાર	૧૫૧૬
રોપણ ગ્રોળી	૧૪૫૦
રોપણ ચૂર્ણ	૧૪૫૧
રોપણ રસક્રિયા	૧૪૫૦

લ

લઘુપ ચમૂલ કવાથ	૮૦૦
લઘુમરિચાદિ તેલ	૧૩૪૮
લઘુમંત્રિષાદિ કવાથ	૧૩૪૭
લઘુસરણ-મોદક	૮૯૪
લવંગાદિ ચૂર્ણ	૯૯૫
લથુન-તેલ	૧૨૫૦
લસણનો કલક	૧૦૯૬
લાક્ષાદિ તેલ	૭૨૨
લાક્ષાદિ તેલનું માલિશ અવશ્ય કરવું	૯૬૫
લાક્ષાદિ તેલ બીજા પ્રકારનું	૭૨૩
લાક્ષાદિ ગુગ્ગુલુ	૧૩૦૨
લાક્ષાદિ તેલ	૧૪૮૫
લાજતપણ	૭૪૧
લાજસંતપણ	૭૪૨
લાયિ-ચૂર્ણ	૮૭૭
લાંગની ગુટિકા	૧૧૩૩
લાંઘણ કોણે ન કરવી	૭૦૧
લિંગ ૧ અરશ કે મસાનો અધિકાર	૧૩૨૪
લિંગના અરશની ચિકિત્સા	"
લીબડાનાં પાન આદિનું ચૂર્ણ	૧૩૭૦
લેખન ચૂર્ણ	૧૪૫૨
લેખન રસક્રિયા	૧૪૫૧
લેપ કરવાની માત્રા	૧૪૪૫
લોધાદિ ચૂર્ણ	૮૫૦
લોહગુગ્ગુલુ	૧૫૮૨
લોહ ચૂર્ણાદિ અંજન	૭૯૨
લોહ-રસાયન	૧૨૩૭
લોહાદિ ચૂર્ણ અને ગુરૂની સ્વરસ	૧૨૨૭

વિષય

પૃષ્ઠ

સોહારિષ્ટ	૧૨૩૮
સોહી કાઠવાની રીત	૧૨૮૭
સોહી કાઠવું (મસૂમાથી)	"
સોહી ઝરતા અરસની ચિકિત્સા	૯૦૧

વ

વચ્ચારિકવાથ	૮૫૩
વજ્રકલક	૧૨૫૩
વજ્રક્ષાર	૧૧૭૬
વડવાનલ ચૂર્ણ	૯૧૪
વત્સકાદિ કવાથ	૮૪૯, ૮૫૪ ૮૬૨
વરાદિ-ગુચ્છુલુ	૧૩૨૨
વરુણક-ગુડ	૧૨૧૩
વરુણ-તૈલ	૧૨૧૧
વરુણાદિ-કવાથ	૧૨૦૬
વરુણાદિ-ગણુ	૧૨૦૮
વરુણાદિ-ઘૃત	૧૨૦૮
વરુણાદિ-મૃત	૧૨૧૪
વરુણાદિ-ચૂર્ણ	૧૨૧૩
વધ્મમાનપિષ્પક્ષી-પ્રયોગ	૮૩૫
વલ્મીક (રક્ષા)ની ચિકિત્સા	૧૩૯૧
વળગાડની ચિકિત્સા	૧૫૫૧
વાટકૂપ ચિકિત્સા	૧૩૦૯
વાતકૂકેન્દ્રવરનો અધિકાર	૭૬૨
વાતકૂકેન્દ્રવરમાં કરવાનો સ્વેદ, શેક અને તેના ગુણો	૭૪૯
વાતકૂટકની ચિકિત્સા	૧૦૭૦
વાતજન્ય મસરિકાની ખાસ ચિકિત્સા	૧૩૭૬
વાતજન્યની ચિકિત્સા	૭૪૬
વાતજન્યનો અધિકાર	૭૪૫
વાતપિત્તકફ્ફેલ્લણ સન્નિપાતજન્યની ચિકિત્સા	૮૦૧
વાતપિત્તજન્યનો અધિકાર	૭૬૦
વાતરક્તની ચિકિત્સા	૧૧૨૬
વાતરક્તનો અધિકાર	૧૧૨૨
વાતવિસર્પનાશક લેપ	૧૩૬૦
વાતવ્યાધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા	૧૦૪૯
વાતવ્યાધિ કે ૮૦ વાયુસંબંધી રોગોનો અધિકાર	૧૦૪૭
વાતાશિરસ	૧૦૯૭
વાતાકે ગુટિકા	૮૭૮
વાતાશીલાની તથા પ્રત્યશીલાની ચિકિત્સા	૧૦૬૨
વાતાદરવાળાએ કેવી છાશ પીવી ?	૧૨૫૨

વિષય

પૃષ્ઠ

વાનરી વટિકા	૧૫૭૬
વાયુ, કફ, શોષ આદિ મટાડનાર કવલ	૭૫૦
વાયુથી થતા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા	૧૧૮૯
વાયુથી મુકાઈ મથેલા ગર્ભની ચિકિત્સા	૧૫૩૪
વાયુના તથા પિત્તના ઉપદંશની ચિકિત્સા	૧૩૧૯
વાયુના તથા પિત્તના ગુલ્મની ચિકિત્સા	૧૧૭૭
વાયુના પ્રકોપવાળી પથરીની ચિકિત્સા	૧૨૦૫
વાયુના પ્રદરની ચિકિત્સા	૧૫૧૭
વાયુના શિરોગોળની ચિકિત્સા	૧૪૦૬
વાયુના શળની ખાસ ચિકિત્સા	૧૧૫૯
વાલુકા સ્વેદ	૭૪૯
વાસકાદિ કવાથ	૧૪૫૫
વાસાદિ કવાથ	૭૬૦
વાસારસ	૭૬૮
વાસાવલેહ	૯૬૫
વાસાહિમ	૭૫૫
વિજય ચૂર્ણ	૮૯૩
વિજયાવલેહ	૮૬૮
વિડંગાદિ-મોદક	૧૧૬૨
વિદારિકાની ચિકિત્સા	૧૩૯૩
વિદારી-ઘૃત	૧૨૦૨
વિદ્રધિની ચિકિત્સા	૧૨૮૦
વિદ્રધિનો અધિકાર	૧૨૭૭
વિપરીતમહ-તૈલ	૧૨૯૪
વિલ બિકાની તથા અલસકની ચિકિત્સા	૯૨૧
વિલેપી બનાવવાની રીત	૭૩૭
વિવૃતા, ઇદ્રવિદ્ધા, ગદાસિકા તથા બલગદાંભની ચિકિત્સા	૧૪૦૪
વિશ્વાચીની ચિકિત્સા	૧૦૫૬
વિશ્વાચીનું લક્ષણ	૧૦૫૬
વિશ્વાદિ કવાથ	૭૪૭
વિશ્વાલ ચૂર્ણ	૧૦૪૦
વિષ (ઝેર)નો અધિકાર	૧૫૦૧
વિષમજન્યનો અધિકાર	૮૧૬
વિષમજન્યોની સામાન્ય ચિકિત્સા	૮૨૪
વિષોની ચિકિત્સા	૧૫૧૩
વિષાથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા	૧૧૬૨
વિવ્યંદન તૈલ	૧૩૧૫
વિસર્પ કે રતવાનો અધિકાર	૧૩૫૬
વિસર્પની ચિકિત્સા	૧૩૬૦
વિસર્પનો અધિકાર	૧૩૫૬

વિષય	પૃષ્ઠ
વિસ્થિકાનાશક અંગન ...	૯૨૦
વિસ્થિકાનાશક અંગન બીજું ...	"
વિસ્ફોટકની ચિકિત્સા ...	૧૩૬૬
વિસ્ફોટકનો અધિકાર ...	૧૩૬૦
વીર્યગત વાયુની ચિકિત્સા ...	૧૦૮૪
વીર્યથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા...	૧૧૯૨
વીર્યની પથરીની ચિકિત્સા...	૧૨૧૦
વૃદ્ધ ગંગાધરચૂર્ણ ...	૮૫૧
વૃદ્ધિ કે વધારાવળતથા શ્રદ્ધા કે બદને અધિકાર	૧૨૬૦
વૃદ્ધિની ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૨૬૪
વૃષણકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા ...	૧૩૬૭
વૈશ્વાનરક્ષાર ...	૯૧૨
વૈશ્વાનરચૂર્ણ ...	૧૧૧૨
વ્યંગ તથા નીલિકાની ચિકિત્સા ..	૧૩૮૯
વ્યાધી-તૈલ ...	૧૪૭૩
વ્યયામ-કસરતથી થયેલા શોષની ચિકિત્સા	૯૬૬
વ્યોષાદ્ય-સકતુ-પ્રયોગ ...	૧૨૩૯
વ્રણના સોળની ચિકિત્સા ...	૧૨૮૫
વ્રણને રૂઝવનાર લેપો ..	૧૨૯૦
વ્રણને રૂઝવનારા કઢકો ..	"
વ્રણ મહ્યા પછી તે સ્થળનો શરીરના ભેવો	
રંગ ઘનાવનાર લેપ ...	૧૨૯૧
વ્રણવાળાએ સમજવાના પદાર્થો ...	૧૨૯૨
વ્રણવાળાનો ખોરાક...	૧૨૯૨
વ્રણસંબંધી ગાંઠનું લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા	૧૨૯૫
વ્રણસંબંધ સોળે અને દાઝેલાનો અધિકાર	૧૨૮૨

૨૧

શકુનીના વળગાડની ચિકિત્સા ...	૧૫૫૩
શઙ્ગાદિ ક્વાથ ...	૭૨૧
શતપાક-મલા-તૈલ ...	૧૧૪૧
શતપાક-મધૂક તૈલ ...	૧૧૪૨
શતપોતક ભગંદર પર શસ્ત્રક્રિયા તથા	
ડામ દેવાની રીત ...	૧૩૧૬
શતાવરી કઢક ...	૮૫૫
શતાવરી-૧૯૬-પાક ...	૯૫૦
શતાવરી છૂત ..	૧૧૩૪, ૧૧૯૧
શતાવરી તૈલ ...	૧૪૬૪
શતાવર્યાદિ ક્વાથ ..	૧૧૯૦
શતાહવાદિ તૈલ ...	૧૧૩૭
શરાદિ પંચ મૂલાદ્યુત ...	૧૨૧૪

વિષય	પૃષ્ઠ
શકંરાશુદની ચિકિત્સા ...	૧૪૦૫
શક્યથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા ...	૧૧૯૨
શસ્ત્ર ક્રિયાની વેદના ઉપર ઉપાય ...	૧૩૧૭
શંકરેલોહ ...	૮૯૬
શંખકની ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૪૧૩
શંખપોટલી રસ ...	૮૬૬
શંખવટી ...	૯૪૭
શંખવટી બૃહત્ ...	૯૧૮
શંખૂકાવર્ત ભગંદર પર શસ્ત્રક્રિયા તથા ડામ	૧૩૧૬
શાશુર પશુર્યાદિ અવલેહ ..	૮૦૫
શિખરિણી કે શ્રીખડ ...	૯૬૪
શિરામાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા ...	૧૦૮૭
શિરિષખીઅદિ અંગન ..	૭૯૨
શિરોચ્છની ચિકિત્સા ...	૧૦૪૯
શિરોરોગની ચિકિત્સા ...	૧૪૧૧
શિરોરોગ(માથાનાં દરદ)નો અધિકાર ..	૧૪૦૬
શિલાગ્રિત, સોનામખી તથા રૂપામખીનો	
પ્રયોગ ...	૧૨૩૧
શીતકેસરીરસ ...	૭૬૭
શીતમંજીરારિરસ ...	૭૬૬
શીતપિત્ત, ઉદદ, કોઠ અને ઉત્કોઠની	
ચિકિત્સા ...	૧૩૫૫
શીતપિત્ત, ઉદદ, કોઠ તથા ઉત્કોઠનો..	
અધિકાર ...	૧૩૫૪
શીતપૂતનાના વળગાડની ચિકિત્સા ...	૧૫૫૭
શીતભંજરસ ...	૭૭૭
શીતભંજરસ રસરત્નદીપમાં કહેલો ...	૭૭૮
શીતભંજરસ રસેન્દ્રચિંતામણિમાં કહેલો	૭૭૭
શીતલાનો અધિકાર...	૧૩૭૯
શીતલા પરના દેવી ઉપચાર ..	૧૩૮૦
શીતલાદ્યક સ્તોત્ર ..	"
શીતાદ, દંતપુષ્પુટક તથા દંતવેદની ચિકિત્સા	૧૪૮૧
શીતાદની ચિકિત્સા...	૧૪૮૦
શુક્રદોષ એટલે લિંગ વધારવા જતાં થયેલા	
રોગનો અધિકાર ...	૧૩૨૫
શુક્રદોષની ચિકિત્સા ..	૧૩૩૦
શુક્રમૂલકાદ્યુત ...	૧૧૭૧
શકરદંષ્ટ્રની ચિકિત્સા ...	૧૩૯૯
શલનો અધિકાર ...	૧૧૫૪
શુદ્ધી ક્વાથ ...	૮૩૬

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
શુદ્ધિ ઘૃત	૧૧૧૩	સમંગાદિ દુગ્ધ	૬૦૨
શુદ્ધિધાન્યક ઘૃત	સરગવો અને વાયવરણાના કલ્કનો લેપ	૧૧૩૨
શુદ્ધાદિકલ્ક	૧૧૬૨	સર્વરસચૂર્ણ	૮૭૬
શુદ્ધ દિકપાય	૧૨૦૬	સર્વ ઉદરરોગની ચિકિત્સા	૧૨૫૧
શુગ્ધેરાઘઘૃત	૧૧૧૪	સર્વજ્વરહરીવટી	૭૨૬
શેવાળના ક્ષારનો પ્રયોગ	૧૨૭૨	સર્વ વિસર્પ ઉપર દશાંગ લેપ	૧૩૬૧
શોક-શોષની ચિકિત્સા	૬૭૬	સર્વ વિસર્પ ઉપરનાં સિંચન, પ્રલેહ	..
શોભકજ્વાદિ સ્વેદ	૧૨૮૮	તથા ક્વાથ	૧૩૬૧
શ્યામાઘૃત	૧૩૦૭	સર્વાંગવાતની ચિકિત્સા	૧૦૭૮
શ્લીષદની ચિકિત્સા	૧૨૭૫	સહચરાશ્વ-તૈલ કે ઘૃત	૧૪૮૧
શ્લીષદનું દૂરનું નિદાન	૧૨૭૫	સહસ્રપાક-જલા-તૈલ	૧૧૪૨
શ્લીષદનો અધિકાર	સંધિકની ચિકિત્સા	૮૦૫
શ્લેષ્મણિતાની ચિકિત્સા	૬૫૬	સંનિપાતાના ગુદમની ચિકિત્સા	૧૧૭૮
શ્વાસકુકારરસ	૭૨૭,૬૮૮	સંન્યાસની ચિકિત્સા	૧૦૧૩
શ્વાસની ચિકિત્સા	૬૮૬	સાકર સાથે કમલિનીપત્રલક્ષણ	૮૫૭
શ્વાસનો અધિકાર	૬૮૧	સાજાખાર વગેરેનું તૈલ	૧૩૧૦
શ્વિત્રનાં લક્ષણના બેદો	૧૩૪૦	સાતે શીતલાની સામાન્ય ચિકિત્સા	૧૩૮૩
શ્વિત્રની ચિકિત્સા	૧૩૫૨	સામાન્ય ચઢોના વળગાડની ચિકિત્સા	૧૫૫૦
ષ		સારલેહ	૧૨૩૦
ષડંગપાનીયરૂપે	૮૦૬	સારસ્વતઘૃત	૧૦૫૩
ષડંગધૂપ તથા કલ્ક	૬૬૪	સારસ્વતચૂર્ણ	૧૦૩૬
ષડગુણુતક-તૈલ	૮૨૬	સારિવાદિ કલ્ક	૭૧૬
ષડધરણ્યયોગ	૧૦૮૫	સાંધાઓના રોગો	૧૪૩૫
ષડધરણ્યયોગ બીજા પ્રકારનો	૧૦૮૫	સાંધાઓમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા	૧૦૮૭
ષડ્વિઠુ તૈલ	૧૪૧૧	સિક્કાદિ ઘૃત	૧૨૬૫
ષડ્વપલ્લુ	૮૭૭	સિતોપલાદિ ચૂર્ણ	૬૬૫
સ		સિદ્ધાશ્વકાદિ ઔષધપ્રયોગ	૧૦૩૮
સગુકાબયા	૮૬૬	સિદ્ધમની ચિકિત્સા	૧૩૫૦
સઘળા પ્રકારની પથરીઓની ચિકિત્સા	૧૨૧૨	સિંચનક્રિયા (નેત્ર માટેની)	૧૪૪૩
સંનિપાતજ્વરના તેર બેદો	૬૬૧	સિંચન તથા પ્રલેપચિકિત્સા	૧૨૫૯
સંનિપાતજ્વરનું પૂર્વરૂપ	૬૬૩	સિંહનાદ-ગુચ્છુ	૧૧૪૬
સંનિરુદ્ધગુદની ચિકિત્સા	૧૩૬૭	સિંહામૃત-ઘૃત	૧૨૨૬
સપ્તધાતુગત જ્વરનો અધિકાર	૮૩૧	સીવણુ આદિનું તૈલ અને ત્રિક્ષણ	..
સપ્તધાતુવિવટી	૧૩૬૬	આદિનો લેપ	૧૩૮૪
સપ્તગ ગુચ્છુ	૧૩૧૦	સીવણુના ક્ષણ આદિનો ક્વાથ	૧૧૩૧
સપ્તશકરગુચ્છુ	૧૧૪૩	સુકુમારકુમારક-પુનર્નવા-લેહ	૧૧૬૪
સપ્તશકરચૂર્ણ	૮૬૨,૬૧૪	સુદર્શન ચૂર્ણ	૭૨૦
સપ્તશકર લવંગાદિ ચૂર્ણ કે ગોળી	૬૭૫	સુવાવડીના રોગોની ચિકિત્સા	૧૫૪૨
સમંગાદિ ચાર ચૂર્ણો	૮૫૦	સકાં આમળાનો લેપ	૧૩૫૦
		સડી ઉધરસની ચિકિત્સા	૭૫૧
		સરોખાર તથા આદુનો પ્રયોગ	૧૧૮૦

વિષય	પૃષ્ઠ
સૂર્યશેખર રસ	૭૬૫
સૂર્યાવતર્ની ખાસ ચિકિત્સા	૧૪૧૨
સૂંઠ અને એરડાનાં મૂળનો કવાથ	૧૧૫૯
સૂંઠ, મરી, પીપર આદિનું તેલ	૧૨૭૪
સૈંધવ આદિ નરમ્ય	૭૮૯
સૈંધવાદિ લેપ	૧૩૫૧
સૈંધવાઘ તેલ	૧૧૦૩, ૧૩૦૮
સૈંધવાઘ તેલનો તથા પીરતરાદિ ગણનો અશ્મરી વગેરે ઉપર ઉપયોગ	૧૨૧૬
સોભ ઉપર કવાથ વગેરેનાં સિંચન	૧૨૮૬
સોભની ખાસ ચિકિત્સા	૧૨૫૮
સોભની સામાન્ય ચિકિત્સા	૧૨૫૯
સોભને કવાથ વગેરેથી સાફ કરવા	૧૨૯૦
સોભને શસ્ત્ર કે ઓષધોથી ભેદી ફેાડી નાખવા વિષે	૧૨૮૮
સોભે ઉતારનારા લેપો	૧૨૮૫
સોભ પકાવનારાં દ્રવ્યો	૧૨૮૮
સોભે પકાવવાની રીત	"
સોમરાજ્ય ધૂત	૧૩૫૩
સોમરાજ્યધૂતન	૧૩૪૨
સોમરેતાની ચિકિત્સા	૧૫૨૦
સોમરેગનો અધિકાર	૧૫૧૯
સૌભાગ્યકર ધૂપ	૮૦૮
સૌષિર, પરિહર, ઉપકૃશ, વૈદર્ભ તથા ખલીવર્ધનની ચિકિત્સા	૧૪૮૨
સ્કંદાપસ્મરના વળગાડની ચિકિત્સા	૧૫૫૨
સ્નાનરોગની ચિકિત્સા	૧૫૪૪
સ્થાવર વિષની ચિકિત્સા	૧૫૧૩
સ્નાયુ કે વાળા નામના રોગનો અધિકાર	૧૩૬૨
સ્નાયુમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા	૧૦૮૭
સ્નાયુરોગની ચિકિત્સા	૧૩૬૨
સ્તુહી દ્રવ્યાદિ તેલ	૧૩૮૬
સ્નેહન ગોળી	૧૪૫૦

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્નેહન ચૂર્ણ	૧૪૫૧
સ્નેહન રસક્રિયા	૧૪૫૦
સ્વરભેદની ચિકિત્સા	૯૯૦
સ્વરભેદ-પાદ ભેસી જવાનો અધિકાર	૯૮૯
સ્વર્જિકાઘ તેલ	૧૩૦૮
સ્વાય સુત-ગુગુલુ	૧૩૪૩

હ

હનુચ્છની ચિકિત્સા	૧૦૫૦
હરકોઈ ઉપદંશની ચિકિત્સા	૧૩૨૦
હરકોઈ પ્રદરની ચિકિત્સા	૧૫૧૮
હરિદ્રાદિ લેપ	૮૬૨
હરીતક્યાદિ કઢક	૮૪૯
હરીતક્યાદિ કવાથ	૧૧૯૦
હરીતક્યાદિ ચૂર્ણ	૮૩૬
હરીતક્યાદિ યોગ	૧૦૭૬
હરીતક્યાદિ વટી	૭૨૨
હલીમકની ચિકિત્સા	૬૩૭
હાથીદાંતનો પ્રલેપ	૧૨૮૯
હિંગ્વલ્કચૂર્ણ	૯૧૧
હિંગ્વાદિચૂર્ણ	૧૦૬૨
હિંગ્વાઘચૂર્ણ	૧૧૦૭, ૧૧૭૮
હુતાશનરસ	૭૨૮
હેડકીની ચિકિત્સા	૯૮૦
હેડકીનો અધિકાર	૬૭૭
હેડકી માટે હિંગ તથા અડદના ચૂર્ણનો ધુમાડો	૯૮૧
દોઠના રોગની સામાન્ય ચિકિત્સા અને વાતજન્ય વિશેષ ચિકિત્સા	૧૪૭૬
હૃદયના રોગનો અધિકાર	૧૧૮૪
હુરોગની ચિકિત્સા	૧૧૮૬
હીભેરાદિ કવાથ	૯૪૪
હીભેરાદિહિમ	૭૫૪

શ્રીમાવમિશ્રવિચિત

ભાવ પ્રકાશ

શુદ્ધ સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર

ભાવપ્રકાશ-મધ્યમસ્વંદ

પ્રથમ ભાગ

૧ : જ્વર(તાવ)નો અધિકાર

જ્વરનો અધિકાર પ્રથમ લખવાનું કારણ

તઃ સમસ્તરોગાનાં જ્વરો રાજેતિ વિશ્રુતઃ ।
તો જ્વરાધિકારોઽન્ન પ્રથમં લિખ્યતે મયા ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ-‘જ્વરઃ સમસ્તરોગાનાં રાજા’ इति यतः
वेद्युतः (अस्ति), अतः अन्न ज्वराधिकारः मया
प्रथमं लिख्यते ॥

‘જ્વર’ બધા રોગોનો રાજા છે’ એમ
જે કારણે તે પ્રખ્યાત થયો છે, આથી
એહી જ્વરનો અધિકાર હું પ્રથમ લખું છું’ ૧

૧. જ્વરતિ-વજતિ-મનન્તિ સર્વાન્ યુગપત્ સ્વેદાવ
રોધં-સંતાપં નિહિલાન્નપ્રદાનં ચ કૃત્વેતિ જ્વરઃ, જ્વર રોગે
અન્ન; યદ્વા જ્વરણં જ્વરઃ-પ્ર્યન્તાદ્ ઘન-ગિલોપત્ય
ત્વાનિવત્ત્વામ્ વૃદ્ધિઃ ‘પરસ્’ વા-આખ્યાયે અંગમાં
એકી વખતે પરસેવો રોડી લઈ, ખૂબ તપાસે
ઉપખની, તેમ જ બધાં અંગોને પકડી લઈને જે
આખું શરીર ભાંગી નાખે; અથવા શરીરમાં જે
નોડ થાય; બધું ઝલાઈ બધ, ભાંગે; તે જ્વર-તાવ.

સુશ્રુતે કહેલી જ્વરની પ્રથમ

ઉત્પત્તિ અને પ્રકાર

દક્ષાપમાનસંકુદ્ધરુદ્રનિઃશ્વાસસંમવઃ ।

જ્વરોઽષ્ટઘા પૃથગ્-દ્વન્દ્વ-સજ્ઞાતા-ગન્તુજઃ સ્મૃતઃ ॥

* એ કારણુ આ છે-તાવ વિના કોઈ રોગથી
મરણુ થતું જ નથી; હરકોઈ રોગ હોય છતાં મરણુ
વખતે પણ એ રોગ સાથે મહામોહજ્વર લાગુ
થાય જ છે, જેથી પ્રાણી બેભાન બને છે; અને
જન્મના આરંભકાળે પણ મહામોહ નામનો તાવ
લાગુ થાય જ છે, જેથી પ્રાણી ગર્ભવાસની પોતાની
સ્થિતિ તથા પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન સૂલી બધ છે;
આ કારણે તાવ રોગોનો રાજા છે.

અન્વયઃ-દક્ષાપમાનસંકુદ્ધરુદ્રનિઃશ્વાસસંમવઃ જ્વરઃ
પૃથગ્-દ્વન્દ્વ-સજ્ઞાતા-ગન્તુજઃ (इति) अष्टघा स्मृतः
(अस्ति) ॥

દશે કહેલા અપમાનથી અત્યંત ક્રોધ
પામેલા રુદ્ર-મહાદેવના ક્રોધના કૂંડાડાઓ-
માંથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્વર પૃથગ્-વાતજ,
પિત્તજ, કફજ; દ્વન્દ્વ-વાતપિત્તજ, વાત-
કફજ, પિત્તકફજ; સજ્ઞાતા અને આગંતુજ-
એમ આઠ પ્રકારનો કહેલ છે. ૨

ટીકા-અભ્યાવમર્થઃ-‘દક્ષર્તુકો યોડ્યમાનસ્તેન સંકુ-
દ્ધો યો રુદ્રસ્તસ્ય યો નિઃશ્વાસસ્તસ્માત્સમ્મવ ઉત્પતિર્યસ્ય
સ જ્વરઃ । કુદ્ધરુદ્રનિઃશ્વાસસંમૂતત્વેન જ્વરઃ સ્વભાવાત્પૈત્તિક
इति बोध्यते । यत उक्तं चरकेण-‘क्रोधात्पित्तम्’ इत्यादि ।
तेन सर्वज्वरेषु पित्तोपशमकारिणी विकिरिद्धा कर्तव्या ।

આનો આ અર્થ છે : દશે જે અપમાન કર્યું,
તેથી રુદ્ર જે ખૂબ ક્રોધે લારાયા અને તેથી તેમણે
જે ક્રોધના કૂંડાડા કર્યા, તેમાંથી જ્વરની ઉત્પત્તિ
થઈ છે; એમ ક્રોધ પામેલા રુદ્રના કૂંડાડામાંથી
જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોવાને લીધે સ્વભાવથી તે
પિત્તવાળો હોય, એમ સ્પષ્ટ થાય છે; કારણ કે
ચરકે કહ્યું છે કે, ‘ક્રોધથી પિત્ત થાય છે’ ઇત્યાદિ.
આ કારણે સર્વ જ્વરોમાં પિત્તનું શમન કરનારી
ચિકિત્સા કરવી જોઈએ.

અતઃ એવાદ વાગમઃ-આ આશયથી જ વાગમટ
આમ કહે છે :

પિત્ત વિના જ્વર ન હોય

उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम् ॥३॥

અન્વયઃ-પિત્તાવ જ્વરે ઉષ્મા ન અસ્તિ, ઉષ્મણા
વિના જ્વરઃ ન અસ્તિ, તસ્માત્ પિત્તાધિકે (જ્વરે
પિત્તવિરુદ્ધાનિ ત્યજેત્, અધિકમ્ (અપિ કુર્યાત્) ॥

પિત્ત વિના ગરમી હોતી નથી અને ગરમી વિના તાવ હોતો નથી, માટે પિત્તની અધિકતાવાળા તાવમાં પિત્તવિરોધી (વિરેચનાદિ કે તેવાં દ્રવ્યો) ત્યજવાં જોઈએ અને અધિક+ પણ કરવું. ૩

+ આ શ્લોકનો આવો અન્વય તથા તેને અનુસરવું તેનું ભાષાન્તર જે અપાયેલ છે, તેનું કારણ-આ શ્લોક ઉપર અંથકારે પોતે જ લખેલી ‘અધિકમ્’ ઇતિ’ એ ટીકાના ભાવનું અનુસરણ છે. અંથકારે પોતે જ એવી ટીકા લખીને તે ટીકામાં જણાવેલ વૈદેહના મતનું અનુસરણ કર્યું છે; ખરી રીતે આ શ્લોક વાગ્લટનો છે, અને વાગ્લટે પોતે તો વૈદેહનો એ અભિપ્રાય આ શ્લોકમાં સૂચવ્યો જ નથી. વાગ્લટ તો આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં આમ જ જણાવવા માગે છે કે ‘તસ્માત્ (જ્વરે) પિત્તવિરોધાનિ ત્યજેત્, પિત્તાધિકે (તુ) અધિક ત્યજેત્- (પિત્ત વિના ઉષ્ણતા હોતી નથી અને ઉષ્ણતા વિના જ્વર હોતો નથી;) એ કારણે હરકોઈ જ્વરમાં પિત્તવિરોધી-વિરેચન આદિનો કે તેવા કોઈ દ્રવ્યોનો ત્યાગ કરવો; અને જે જ્વરમાં પિત્ત અધિક હોય તે જ્વરમાં તો એ પિત્તવિરોધીઓનો અધિક-ખાસ કરી વિશેષ-વધારેપડતો ત્યાગ કરવો.’ આમ વાગ્લટ-અંથના કેટલાક ટીકાકારો આ શ્લોકના

ટીકા-અધિકમિતિ । દ્વલસમ્ભૂતત્વેન જ્વરસ્ય દેવત્વ સ્મત્વાત્પૂજાર્હત્વં ચોપદર્શિતમ્ । અત એવ વૈદેહ-આ શ્લોકમાં છેલ્લું ‘અધિકમ્’ પદ મૂકી આ દર્શાવ્યું છે કે, જ્વરની ઉત્પત્તિ ૨૬થી થઈ છે, તેથી એ દેવસ્વરૂપ છે અને તે જ કારણે તે પૂજવાયોગ્ય પણ છે; આથી જ વૈદેહ કહે છે

જ્વર પૂજપાત્ર છે

‘જ્વરઃ સંપૂજનૈર્વાપિ સહસૈવોપશામ્યતિ’ । ઇતિ

અન્વયઃ-વા સંપૂજનૈઃ અપિ જ્વરઃ સહજા એવ રા-શામ્યતિ ॥

વળી (વૈદેહ કહે છે :) ‘ખરાખર પૂજા કરવાથી પણ જ્વર તરત શાંત થાય છે.’ ૪

મુશ્વતે વણ્વિદી જ્વરની મૂર્તિ

રુદ્રકોપાગ્નિસમ્ભૂતઃ સર્વભૂતપ્રતાપનઃ ।

ત્રિપાદ્મસ્મપ્રહરણત્રિશિરાઃ સુમહોદરઃ ॥ ૫ ॥

વૈયાઘ્રચર્મવસન કપિલો માલ્યવિગ્રહઃ ।

પિન્જેક્ષ્ણો હસ્વજઙ્ઘો વીમત્સો ઘલવાન્મહાન્ ॥ ૬ ॥

પુરુષો લોકનાશાર્યમસા જ્વર ઇતિ સ્મૃતઃ ।

તૈસ્તૈર્નામભિરન્યેષાં સત્ત્વાનાં પરિકીર્ત્યતે ॥ ૭ ॥

જન્માદૌ નિઘને ચૈવ પ્રાયો વિશતિ દેહિનામ્ ।

ઋતે દેવમનુષ્યાભ્યાં નાન્યો વિપહતે હિ તમ્ ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ-રુદ્રકોપાગ્નિસમ્ભૂતઃ સર્વભૂતપ્રતાપન ત્રિપાદ્મસ્મપ્રહરણઃ ત્રિશિરાઃ સુમહોદરઃ વૈયાઘ્રચર્મવસન કપિલઃ

પિત્ત વિના ગરમી હોતી નથી અને ગરમી વિના તાવ હોતો નથી, માટે પિત્તની અધિકતાવાળા તાવમાં પિત્તવિરોધી (વિરેચનાદિ કે તેવાં દ્રવ્યો) ત્યજવાં જોઈએ અને અધિક+ પણ કરવું. ૩

ટીકા-અધિકમિતિ । રુદસમ્ભૂતત્વેન જ્વરસ્ય દેવતા-ત્મકત્વાત્પૂર્જાર્હત્વં ચોપદશિતમ્ । અતઃ એવ વૈદેહઃ-આ શ્લોકમાં છેલ્લું ‘અધિકમ્’ પદ મૂકી આમ દર્શાવ્યું છે કે, જ્વરની ઉત્પત્તિ રૂદથી થઈ છે; તેથી એ દેવસ્વરૂપ છે અને તે જ કારણે તે પૂજવાયોગ્ય પણ છે; આથી જ વૈદેહ કહે છે :

માતૃવિપ્રહઃ પિત્રેક્ષણઃ દૂસ્વજઙ્ઘઃ વીમત્સઃ કલવાન
ઘસૌ મહાન પુરુષઃ જ્વરઃ લોકનાશાર્ધમ્ કૃતિ (સ્વરૂપેણ
વર્તમાનઃ) સ્મૃતઃ (પૂર્વમહર્ષિભિઃ) અન્યેષાં સ્વસ્વાનાં
તૈઃ તૈઃ નામભિઃ (સ એવ) પરિકીર્ત્યતે। (સ ચ)
દેહિના જન્માદો ચ નિષ્કલે પ્રાયઃ વિશતિ એવ, તં દેવ-
મનુષ્યાભ્યામ્ ક્રત્તે અન્યઃ ન વિપદ્ધતે ॥

રુદ્રના કેાપરૂપી અશિથી ઉત્પન્ન થયેલો
અને સર્વ પ્રાણીઓ તથા પદાર્થોને ખૂબ
પાવનારો જ્વર ત્રણ પગવાળો, ભરમરૂપી
કૃતિચારવાળો, ત્રણ મસ્તકવાળો, બહુ મોટા
ડેવાળો, વાઘના આમડાંરૂપી વઓવાળો,
પેંગળા રંગનો, માખા પહેરનારો, પિંગળી
માંખોવાળો, દૂંડી નાંધવાળો, બિહામણા
ખાવવાળો અને અત્યંત બળવાન એ જ્વર
નામનો પુરુષ લોકોના નાશ કરવા એવા સ્વરૂપે
લક્ષી છે, એમ પૂર્વજાળના મહર્ષિઓએ તેને
લખ્યો છે. મનુષ્ય સિવાયનાં બીજાં પ્રાણીઓની
જ્વર (તાવ) બીજાં નામોથી કહેવાય છે.
જન્મના આરંભકાળે તથા મરણના સમયે
પ્રાણીઓના હૃદયમાં તે લગભગ પ્રવેશે છે;
અને દેવો તથા મનુષ્યો વિના બીજાં પ્રાણીઓ
તેને સહન જ કરી શકતાં નથી. ૫-૮

તાવની સંખ્યારૂપ સંપ્રાપ્તિ

જ્વરોઽપૃષ્ઠા પૃથગ્દ્વન્દ્વસદ્વાતાગન્તુજઃ સ્મૃતઃ ॥૯॥
અન્યઃ-પૃથગ્-દ્વન્દ્વ-સદ્વાતા-આગન્તુજઃ જ્વરઃ
જથ્થા સ્મૃતઃ ॥

ગુહા ગુહા ત્રણ દોષોથી થયેલ, બે બે
દોષોથી થયેલ, ત્રણ દોષોના એકઠા થવાથી
થયેલ અને આગંતુજ-એટલે પ્રહાર વગેરેની
વેદનાથી થયેલ-એમ જ્વરને આઠ પ્રકારનો
કહેલ છે. ૯

ટીકા-તસ્ય જ્વરસ્ય સપ્તાર્ષાણાં સંપ્રાપ્તિમાહ-જ્વરોઽ-
પ્રથેતિ। અટ્વ વિવૃણોતિ-પૃથગ્ગિતઃ। વાતિકઃ, પૈત્તિકઃ,
લૈમ્બિકઃત્રયઃ। દ્વન્દ્વજાથ ત્રયઃ-વાતપૈત્તિકઃ,
વાતલૈમ્બિકઃ પિત્તલૈમ્બિકઃત્રયઃ। સંધાતજઃ-સાન્નિપા-
તિક એકઃ। આગન્તુજોઽમિધાતજઃ। એ જ્વરની
સંખ્યારૂપ સંપ્રાપ્તિ કહે છે કે-જ્વર આઠ પ્રકારનો
એ આઠ પ્રકારોનું વિવરણ આ લાવ દશવિ છે :-
૧ વાતિક એટલે વાયુથી થયેલો, ૨ પૈત્તિક
પિત્તથી થયેલો, ૩ લૈમ્બિક એટલે કૃદ્ધી

થયેલો; ૪ વાયુ તથા પિત્તથી થયેલો, ૫ વાયુ
તથા કૃદ્ધી થયેલો, ૬ પિત્ત તથા કૃદ્ધી થયેલો;
૭ સન્નિપાતજ એટલે વાયુ, પિત્ત અને કૃદ્ધ એ
ત્રણે દોષોથી થયેલો અને ૮ આગંતુજ એટલે પ્રહાર
વગેરેની પીડાથી થયેલો-એમ આઠ પ્રકારનો જ્વર
કહ્યો છે.

ચરકે કહેલા સંનિપાતજવરના તેર લેહો
દ્યુત્યલ્પનૌલ્પનૌ પદ સ્યુર્જાનમધ્યાધિકૈષ્વ પદ।
સમઘ્નૌ વિકારાસ્તે સન્નિપાતાશ્ચયોદશ ॥૧૦॥

અન્યઃ-દ્વિ-ઉત્લ્પન-એક-ઉત્લ્પનૌ પદ, ચ હીન-
મધ્ય-અધિકૈઃ પદ સ્યુઃ, ચ સમઃ એકઃ, (હત્યેવં) તે
સન્નિપાતાઃ વિકારાઃ ત્રયોદશ (સ્યુઃ) ॥

બે દોષની અધિકતાથી અને એક દોષની
અધિકતાથી છ; અને એકએક દોષ અધિક,
મધ્યમ તથા હીન થવાથી બીજા છ (મળી
બાર); અને ત્રણે દોષો એકસરખા વધવાથી
થયેલો એક (તેરમો)-એમ તે સંનિપાત-
વિકારો (સંનિપાતથી થયેલા તાવ) તેર
થાય છે. ૧૦

ટીકા-હતિ ચરકે ત્રયોદશ સન્નિપાતા ઉક્તાઃ। તે યથા-
વાતોત્લ્પનઃ, પિત્તોત્લ્પનઃ, કફોત્લ્પનઃ, વાતાપિત્તોત્લ્પનઃ,
વાતલૈમ્બોત્લ્પનઃ, પિત્તલૈમ્બોત્લ્પનઃ,-એવં પદ। અધિકવાતો
મધ્યપિત્તો હીનકફઃ, અધિકવાતો મધ્યકફો હીનપિત્તઃ,
અધિકપિત્તો મધ્યવાતો હીનકફઃ, અધિકપિત્તો મધ્યકફો
હીનવાતઃ, અધિકકફો મધ્યપિત્તો હીનપિત્તઃ, અધિક-
કફો મધ્યપિત્તો હીનવાતઃત્રયોદશ પદ। ત્યુત્લ્પન એકઃ, એવં
ત્રયોદશ ॥ અથ તુ ત્રિદોષજત્વેન સામ્યાત્સાન્નિપાતિક
એક એવ ગણિતઃ। આગન્તુજ હતિ। અન્નાગન્તુજાન્દે-
નામિધાતાદયો હેતવ ઉચ્યન્તે। કુત્રચિદ્ શ્યાબય. કાર્ય-
કારણયોરમેદોવચારાત્। આગન્તુજા અમિધાતાશ્ચેકકારણ
યોગાદનેકે ભવન્તિ, તથાપ્યાગન્તુજત્વેન સામ્યાદાગન્તુજોઽ-
પ્યત્રક એવ ગણિતઃ। અન્નાગન્તુજેઽપિ જ્વરે વાતાદિ-
લક્ષણદર્શનાદાગન્તુજઃ કથ દોષજાદ મિથઃ?। ઉચ્યતે-
ઉત્તરકાલં દોષોત્પત્તેઃ। તથા ચ ચરકે-‘આગન્તુકો દિ
વ્યાપાર્વ જાયતે પથાદ મિથેર્દોપિરતુવપ્યતે’ હતિ।

એમ ચરકમાં તેર સંનિપાત કહ્યા છે, તે આ
પ્રમાણે છેઃ ત્રણે દોષમાથી વાયુની અધિકતાવાળો
વાતોત્લ્પણ, પિત્તની અધિકતાવાળો પિત્તોત્લ્પણ,
કૃદ્ધી અધિકતાવાળો કૃદ્ધોત્લ્પણ, વાયુ તથા પિત્તની
બેની અધિકતાવાળો વાતાપિત્તોત્લ્પણ, વાયુ તથા
કૃદ્ધ બેની અધિકતાવાળો વાતલૈમ્બોત્લ્પણ, પિત્ત અને

પિત્ત વિના ગરમી હોતી નથી અને ગરમી વિના તાવ હોતો નથી, માટે પિત્તની અધિકતાવાળા તાવમાં પિત્તવિરોધી (વિરેચનાદિ કે તેવાં દ્રવ્યો) ત્યજવાં જોઈએ અને અધિક પણ કરવું. ૩

+ આ શ્લોકોનો આલો અન્વય તથા તેને અનુસરતું તેનું ભાષાન્તર જે અપાયેલ છે, તેનું કારણ-આ શ્લોક ઉપર અંથકારે પોતે જ લખેલી 'અધિકમ્' इति 'એ ટીકાના ભાવનું અનુસરણ છે. અંથકારે પોતે જ એવી ટીકા લખીને તે ટીકામાં જણાવેલ વૈદેહના મતનું અનુસરણ કર્યું છે; ખરી રીતે આ શ્લોક વાજલટનો છે, અને વાજલટ પોતે તો વૈદેહનો એ અભિપ્રાય આ શ્લોકમાં સૂચવ્યો જ નથી. વાજલટ તો આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં આમ જ જણાવવા માગે છે કે 'તસ્માત્ (જ્વરે) પિત્તવિરુદ્ધાનિ ત્યજેત્, પિત્તાધિકે (તુ) અધિક ત્યજેત્- (પિત્ત વિના ઉષ્ણતા હોતી નથી અને ઉષ્ણતા વિના જ્વર હોતો નથી,) એ કારણે હરકોઈ જ્વરમાં પિત્તવિરોધી-વિરેચન આદિનો કે તેવાં કોઈ દ્રવ્યોનો ત્યાગ કરવો; અને જે જ્વરમાં પિત્ત અધિક હોય તે જ્વરમાં તો એ પિત્તવિરોધીઓનો અધિક-ખાસ કરી વિશેષ-વધારેપડતો ત્યાગ કરવો.' આમ વાજલટ-અંથના કેટલાક ટીકાકારો આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં બે વાક્યો જણાવી જોડે તાવમાં પિત્તવિરોધીઓનો ત્યાગ કરવા સૂચવે છે ખરા; છતાં તેમનાં એવા બે વાક્યોથી આવો ભ્રમચક્રિત ભાવ પણ નીકળી આવે છે કે, 'જેમાં પિત્ત અધિક હોય એવા જ્વરમાં તો પિત્તવિરોધી તત્ત્વો ખાસ ત્યજવાં જ જોઈએ અને એ સિવાયના બીજા જ્વરોમાં પિત્તવિરોધી કદાચ લેવાય તો વાઘો પણ નહિ.' આવો ભાવ ટીકાકારો જણાવે છે, પણ ખુદ વાજલટનો પોતાનો જ આ શ્લોક લખવાનો જે અભિપ્રાય છે, તેને સ્પષ્ટ દર્શાવવા આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં બે વાક્યો ન કાઢી કેવળ આવા એક વાક્યનો જ આવો અન્વય તથા અર્થ કરવો યોગ્ય છે-તસ્માત્ પિત્તાધિકે (જ્વરે) પિત્તવિરુદ્ધાનિ અધિકં ત્યજેત્ ॥ (પિત્ત વિના ઉષ્ણતા નહિ અને ઉષ્ણતા વિના હરકોઈ જ્વર નહિ.) એ કારણે પિત્તના વધારારૂપ (હરકોઈ) તાવમાં પિત્તવિરુદ્ધ વિરેચનાદિનો કે તેવા કોઈ પિત્તવિરુદ્ધ દ્રવ્યોનો અધિક ત્યાગ કરવો. ખાસ-વિશેષે કરી હરકોઈ તાવમાં પિત્ત વિરોધીઓને ઘાંડવાં જ જોઈએ.' આવો આયુ-

ટીકા-અધિકમિતિ । હ્રદયમ્મૂતત્વેન જ્વરસ્ય વેગતા-ત્મકતાત્પૂર્જાર્હલ્લં ચોપદશિતમ્ । અત એવ વૈદેહ-આ શ્લોકમાં છેલ્લું 'અધિકમ્' પદ મૂકી આમ દર્શાવ્યું છે કે, જ્વરની ઉત્પત્તિ રૂઢી થઈ છે, તેથી એ દેવસ્વરૂપ છે અને તે જ કારણે તે પૂજવાયોગ્ય પણ છે, આથી જ વૈદેહ કહે છે.

જ્વર પૂજાપાત્ર છે

'જ્વરઃ સંપૂજનૈર્વાપિ સહસૌવોપશામ્યતિ' । इति ॥
અન્વયઃ-વા સંપૂજનૈઃ અપિ જ્વરઃ સહસા એવ ડગ-શામ્યતિ ॥

વળી (વૈદેહ કહે છે :) 'ખરાબર પૂજન કરવાથી પણ જ્વર તરત શાંત થાય છે.' ૪

સુશ્રુતે વર્ણવેલી જ્વરની ભૂતિ

હ્રદકોપાગ્નિસમ્ભૂતઃ સર્વભૂતપ્રતાપનઃ ।
ત્રિપાન્નસ્મપ્રહરણાન્નિશિરાઃ સુમહોદરઃ ॥ ૫ ॥
વૈયાઘ્રચર્મવસન કપિલો માલ્યવિપ્રહઃ ।
પિદ્ધેક્ષ્ણો હ્રસ્વજઙ્ઘો વીમત્સો ઘલવાન્મહાન ॥ ૬ ॥
પુરુષો લોકનાશાર્યમસા જ્વર इति स्मृतः ।
તૈસ્તૈર્નામભિરન્યેષાં સસ્વાનાં પરિકીર્ત્યતે ॥ ૭ ॥
જન્માદૌ નિઘને ચૈવ પ્રાયો વિશતિ વેદિતામ્ ।
ઋતે દેવમનુષ્યાભ્યાં નાન્યો વિપ્રહતે હિ તમ્ ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ-હ્રદકોપાગ્નિસમ્ભૂત, સર્વભૂતપ્રતાપન ત્રિપાન્ન સ્મપ્રહરણઃ નિશિરાઃ સુમહોદરઃ વૈયાઘ્રચર્મવસન કપિવ

વેદના સિદ્ધાન્તને અનુસરતો વાજલટનો અભિપ્રાય અહીં સમજાવે જોઈએ, અને તે જ યોગ્ય છે, કારણ કે શ્લોકમાંનું 'અધિકમ્' એ ક્રિયાવિશેષ્ય છે, તેથી 'ત્યજેત્' એ ક્રિયાપદ સાથે સીધું જ જોડાય, તે વ્યાકરણ-દૃષ્ટિએ બધેબેસતું છે. વળી આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં 'જ' કે 'તુ' શબ્દો મૂક્યો જ નથી, તેથી બે વાક્યો ગોઠવવા, તે પણ નિર્મૂળ જણાય છે, છતાં આ શ્લોક પર ટીકા કરના અંથકાર શ્રીભાવમિત્ર તો કેવળ વૈદેહનો જ જણાવવાના ધરાદાથી જ તેને અનુસરતી રીત લખી હોય, એમ લાગે છે. વળી વૈદેહનો મત પણ કેવળ એકદેશીય જ હોય તેવો અનુભવ પણ થાય છે; કેમ કે સઘળા ભતના તાવ કેવળ પૂજન શાંત થતા દેખાતા જ નથી અમુક જ પ્રકારે કોઈક જ તાવ તેના પૂજનથી શાંત થાય છે, એ માનવું તે ઠીક છે, એ જ અભિપ્રાય અહીં દર્શાવવા અંથકારે આ શ્લોક પર આવી ટીકા લખી છે એમ લાગે છે. વિશેષ તો આયુર્વેદના વિદ્વાનો

માત્ર્યવિપ્રદઃ પિન્નેશ્વનઃ દ્રુસ્વજઙ્ઘઃ સ્વીમત્સઃ બલવાન્
અસૌ મહાન્ પુરુષઃ જ્વરઃ લોકનાશાર્થમ્' इति (સ્વરૂપેણ
વર્તમાનઃ) સ્મૃતઃ (પૂર્વમહાભિઃ) અન્યેષાં સર્વાનાં
તૈઃ તૈઃ નામભિઃ (સ એવ) પરિકીર્ત્યતે। (સ ચ)
દેહિતાં જન્માદૌ ચ નિધને પ્રાયઃ વિરાતિ એવ, તં દેવ-
મનુષ્યાભ્યામ્ પ્રયતે અન્યઃ ન વિપદ્યતે ॥

રુદ્રના દોષરૂપી અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલો
અને સર્વ પ્રાણીઓ તથા પદાર્થોને ખૂબ
તપાવનારો જ્વર ત્રણ પગવાળો, લક્ષ્મરૂપી
હથિયારવાળો, ત્રણ મસ્તકવાળો, બહુ મોટા
પેટવાળો, વાઘના આમડાંરૂપી વસ્ત્રોવાળો,
પિંગળા રંગનો, માળા પહેરનારો, પિંગળી
આંખોવાળો, ટૂંકી બાંધવાળો, બિહામણા
દેખાવવાળો અને અત્યંત બળવાન એ જ્વર
નામનો પુરુષ લોકોનો નાશ કરવા એવા સ્વરૂપે
રહ્યો છે, એમ પૂર્વકાળના મહર્ષિઓએ તેને
વર્ણવ્યો છે. મનુષ્ય સિવાયનાં બીજાં પ્રાણીઓનો
જ્વર (તાવ) બીજાં નામોથી કહેવાય છે.
જન્મના આરંભકાળે તથા મરણના સમયે
પ્રાણીઓના દેહમાં તે લગભગ પ્રવેશે છે;
અને દેવો તથા મનુષ્યો વિના બીજાં પ્રાણીઓ
તેને સહન જ કરી શકતાં નથી. ૫-૮

તાવની સંખ્યારૂપ સંપ્રાપ્તિ

જ્વરોઽપ્રજ્ઞા પૃથગ્નૃદ્વસદ્ઘાતામનુજઃ સ્મૃતઃ ॥૧॥
અન્યથઃ-પૃથગ્-દ્વન્દ્વ-સદ્ઘાત-આગનુજઃ જ્વરઃ
મદ્ધા સ્મૃતઃ ॥

બુદ્ધા બુદ્ધા ત્રણ દોષોથી થયેલ, બે બે
દોષોથી થયેલ, ત્રણે દોષોના એકઠા થવાથી
થયેલ અને આગનુજ-એટલે પ્રહાર વગેરેની
વેદનાથી થયેલ-એમ જ્વરને આઠ પ્રકારનો
કહેલ છે. ૬

ટીકા-તસ્ય જ્વરસ્ય સંખ્યાસ્વાં સંપ્રાપ્તિમાહ-જ્વરોઽ-
પ્રજેતિ । અપ્રજ્ઞં વિવૃણોતિ-પ્રથગિતિ । વાતિકઃ, પૈત્તિકઃ,
લૈમ્પિકઃ એતિ ત્રયઃ । દ્વન્દ્વજાથ ત્રયઃ-વાતપૈત્તિકઃ,
વાતલૈમ્પિકઃ પિત્તલૈમ્પિકઃ એતિ । સંઘાતજઃ-સાન્નિપા-
તિક એકઃ । આગનુજાંઽમિષાતજઃ । એ જ્વરની
સંખ્યારૂપ સંપ્રાપ્તિ કહે છે કે-જ્વર આઠ પ્રકારનો
છે. એ આઠ પ્રકારોનું વિવરણ આ ભાવ દર્શાવે છે :-
૧ વાતિક એટલે વાયુથી થયેલો, ૨ પૈત્તિક
એટલે પિત્તથી થયેલો, ૩ લૈમ્પિક એટલે કફથી

થયેલો; ૪ વાયુ તથા પિત્તથી થયેલો, ૫ વાયુ
તથા કફથી થયેલો, ૬ પિત્ત તથા કફથી થયેલો;
૭ સન્નિપાતજ એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફ એ
ત્રણે દોષોથી થયેલો અને ૮ આગનુજ એટલે પ્રહાર
વગેરેની પીડાથી થયેલો-એમ આઠ પ્રકારનો જ્વર
કહ્યો છે.

ચરકે કહેલા સંનિપાતજ્વરના તેર ભેદો
દ્વપુલ્વૈકોલ્વૈઃ પદ્ સ્યુર્હીનમધ્યાધિકૈશ્વ પદ્ ।
સમશ્વૈનો વિકારાસ્તે સન્નિપાતાશ્ચયોદશ ॥૧૦॥

અન્યથઃ-દ્વિ-ઉલ્વણ-એક-ઉલ્વૈઃ પદ્, ચ હીન-
મધ્ય-અધિકૈઃ પદ્ સ્યુઃ, ચ સમઃ એકઃ, (इत्येवं) તે
સન્નિપાતાઃ વિકારાઃ ત્રયોદશ (સ્યુઃ) ॥

બે દોષની અધિકતાથી અને એક દોષની
અધિકતાથી છ; અને એકએક દોષ અધિક,
મધ્યમ તથા હીન થવાથી બીજા છ (મળી
બાર); અને ત્રણે દોષો એકસરખા વધવાથી
થયેલો એક (તેરમો)-એમ તે સંનિપાત-
વિકારો (સંનિપાતથી થયેલા તાવ) તેર
થાય છે. ૧૦

ટીકા-इति चरके त्रयोदश सन्निपाता उक्ताः । ते यथा-
वातोत्पन्नः, पित्तोत्पन्नः, कफोत्पन्नः, वातपित्तोत्पन्नः,
वातश्लेष्मोत्पन्नः, पित्तश्लेष्मोत्पन्नः, - एवं पद । अधिकवातो
मध्यपित्तो हीनकफः, अधिकवातो मध्यकफो हीनपित्तः,
अधिकपित्तो मध्यवातो हीनकफः, अधिकपित्तो मध्यकफो
हीनवातः, अधिककफो मध्यपित्तो हीनपित्तः, अधिक-
कफो मध्यपित्तो हीनवातश्चेति पद । त्र्युल्वण एकः, एवं
त्रयोदश ॥ अत्र तु त्रिदोषजस्त्वेन साम्यात्साक्षिपातिक
एक एव गणितः । आगन्तुज इति । अत्रागन्तुशब्दे-
नाभिघातादयो हेतव उच्यन्ते । कुत्रचिद् व्यापयः कार्य-
कारणयोर्भेदोपचारात् । आगन्तुजा अभिघाताद्यनेककारण
योगादनेके भवन्ति, तथाप्यागन्तुजत्वेन साम्यादागन्तुजोऽ-
प्यत्रैक एव गणितः । नन्वागन्तुजेऽपि ज्वरे वातादि-
लक्षणदर्शनादागन्तुजः कथं दोषजाद् मित्रः ? । उच्यते-
उत्तरकालं दोषोत्पत्तेः । तथा च चरके 'आगन्तुको हि
व्यापुर्ल जायते पश्चाद् भिन्नैर्दोषैरनुपच्यते' इति ।

એમ ચરકમાં તેર સંનિપાતો કહ્યા છે, તે આ
પ્રમાણે છેઃ ત્રણે દોષમાંથી વાયુની અધિકતાવાળો
વાતોત્પન્ન, પિત્તની અધિકતાવાળો પિત્તોત્પન્ન,
કફની અધિકતાવાળો કફોત્પન્ન, વાયુ તથા પિત્તની
બેની અધિકતાવાળો વાતપિત્તોત્પન્ન, વાયુ તથા
કફ બેની અધિકતાવાળો વાતકફોત્પન્ન, પિત્ત અને

કદ બેની અધિકતાવાળો-પિત્તશ્લેષ્મોળ્મણ એમ
છ થયા; પછી વાયુ અધિક, પિત્ત મધ્યમ અને
કદ ઓછો; વાયુ અધિક, કદ મધ્યમ અને પિત્ત
ઓછું; પિત્ત અધિક, વાયુ મધ્યમ અને કદ ઓછો;
પિત્ત અધિક, કદ મધ્યમ અને વાયુ ઓછો; કદ
અધિક, વાયુ મધ્યમ અને પિત્ત ઓછું; તેમજ
કદ અધિક, પિત્ત મધ્યમ અને વાયુ ઓછો-એમ
બીજા છ મળી બાર થયા; છેલ્લા ત્રણે દોષોની એક
સરખી અધિકતાવાળો ત્ર્યુલ્મણ, આમ તેરની સંખ્યા
થાય છે. અહીં ચાલુ પ્રથમાં તો હરકોઈ સંનિપાત-
નવર ત્રણે દોષોમાંના કોઈ પણ એકજિત થયેલ ત્રિદોષ-
થી જ એકંદર ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સમાનતા
હોવાથી તેને એક જ ગણ્યો છે. ‘આગ-તુજ’ એ
શબ્દમાં ‘આગ-તુ’ શબ્દનો અર્થ પ્રહાર વગેરે
કારણો કહેલ છે; અને કોઈક સ્થળે ‘આગ-તુજ’
શબ્દનો અર્થ વ્યાધિઓ પણ થાય છે; કેમ કે કાર્ય
તથા કારણનો અભેદવ્યવહાર થઈ શકે છે, એટલે
એવા આગ-તુજ નવરો પણ પ્રહાર વાગવા વગેરે
અનેક કારણોના સંબંધથી અનેક થાય છે, તોપણ
એકંદર એ બધામાં આગ-તુજત્વભવિત તો એક-
સરખી જ હોય છે, તેથી અહીં એ આગ-તુજને
પણ એક જ ગણ્યો છે.

અહીં આવી એક શંકા થાય છે કે, આગ-તુજ-
નવરમાં પણ વાતાદિ દોષોનાં લક્ષણો તો દેખાય જ
છે; છતાં એ આગ-તુજને દોષોથી થતા-દોષજ
નવરોથી ભ્રુદા કેમ માન્યો છે? આનું સમાધાન
આ છે કે આગ-તુજમાં પ્રથમ તો પ્રહારાદિ કારણો
જ નવરતું ઉત્પત્તિકારણ બને છે. દોષોની ઉત્પત્તિ
તો પાછળથી જ થાય છે, તેથી એ નવરને ઉત્પન્ન
થવામાં દોષોને કારણ ગણી શકાય જ નહિ.
ચરકમાં પણ આમ જ કહ્યું છે કે, ‘આગ-તુજ-
નવર કોઈક બહારની જ પીડાથી પ્રથમ ઉત્પન્ન
થાય છે અને તે પછી પાછળથી (ભ્રુદા જ તરીકે)
દોષો તેમાં લાગુ થાય છે.’

૨ નવરનાં દૂરનાં કારણોપૂર્વકની સંપ્રાપ્તિ
મિથ્યાડહરવિહારાભ્યાં દોષા હ્યામાશયાશ્રયાઃ
યહિનિરસ્ય કોષ્ટાગ્નિ જ્વરદાઃ સ્યુ રસાનુગાઃ ॥૧૧
અન્યઃ-મિથ્યાડહરવિહારાભ્યાં દોષા હિ આમા-
શયાશ્રયાઃ રસાનુગાઃ (સન્તઃ) કોષ્ટાગ્નિ વહિર નિરસ્ય
જ્વરદાઃ સ્યુઃ ॥

અયોગ્ય આહાર-વિહારરૂપ કારણથી
વાત, પિત્ત અને કફરૂપી દોષોજ આમા-

શયમાં જઈ વાત, પિત્ત અને રસને અનુસરી-
દૂષિત કરીને કોઠાના અગ્નિની ઉષ્ણતાને
બહાર કાઢી નવરને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧

ટીકા-મિથ્યાડહરવિહારાભ્યામ્-અનુચિતાદાવેશ-
ભ્યાં હેતુભૂતાભ્યાં, દોષાઃ-વાતપિત્તકફાઃ, આમાશયાશ્રયાઃ-
આમાશયગતાઃ, રસાનુગાઃ-રસદૂપકાઃ, યહિનિરસ્ય કોષ્ટાગ્નિ-
કોષ્ટગતાગ્રેષ્માગ્નિ, ન ॥ સમસ્તમર્મિ, તદા તુ દોષપાકા-
સમ્ભવઃ સ્વાત્ ॥ વહિઃ પ્રક્ષિપ્ય, જ્વરદાઃ સ્યુર્જ્વરકારિણો
મવેયુરિત્યર્થઃ ॥ અયોગ્ય આહાર અને યેષાંઓરૂપ બે
કારણોને લીધે વાત, પિત્ત અને કફરૂપી દોષો જ
આમાશયમાં જઈ રસને દૂષિત કરે છે અને તે પછી
કોઠામાં રહેલા અગ્નિની ગરમીને બહાર ફેંકે છે,
પૂરતું કોઠાના સમગ્ર અગ્નિને બહાર કાઢતા નથી,
કેમ કે તે સધળો અગ્નિ જો બહાર આવી જાય તો
અંદર રહેલા દોષોનું પાકવું સંભવે નહિ; એમ
કોઠાના અગ્નિની ઉષ્ણતાને બહાર કાઢીને તે દોષો
નવર ઉપભવનારા થાય છે, આવે અર્થ છે.

નવરતું સામાન્ય તથા વિશેષ પૂર્વરૂપ
ધ્રમોડરતિવિવર્ણત્વં વૈરસ્યં નયનપ્લવઃ ॥૧૨
इच्छाद्वेषौ मुहुष्वापि शीतवातातपादियु ॥૧૨
जृम्भाऽङ्गमर्दौ गुक्ता रोमहर्षौऽरुचिस्तमः ॥
अग्रहर्षश्च शीतं च भवन्त्युत्पस्यति ज्वरे ॥૧૩
सामान्यतो विशेषाच्च जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात् ॥
पित्ताग्नयनयोर्दाहः कफाग्नाग्निमनन्दतम् ॥૧४॥

અન્યઃ-જ્વરે उत्पस्यति ध्रमः अरतिः विवर्णत
वैरस्यं नयनप्लवः अपि च शीत-वात-आतप-आदियु मुहुः
इच्छाद्वेषौ जृम्भा अङ्गमर्दः गुक्ता रोमहर्षः अरुचिः
तमः च अग्रहर्षः च शीतं सामान्यतः भवति ॥ विशेषाच्च
तु समीरणात् अत्यर्थं जृम्भा, पित्तात् नयनयोः दाहः
कफात् अग्नाग्निमनन्दं न (भवति) ॥

નવર ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે શાક,
અણુગમે અને શરીર કરમાઈ ગયા જેવું ઝાંખું
થાય; મોઢું રસ વગરનું અથવા તેનો મૂળ
રસ બદલાઈ જાય, આંખમાં આંસુ આવે; ટાઢ,
તડકો તથા પવન આદિની વારંવાર ઇચ્છા
તથા દ્વેષ થાય; બગાસાં, શરીરનું લાંગડું,
શરીરમાં ભારેપણું, રુવાંટાં ઊભાં થવાં,
ખોરાક ઉપરનો અભાવ, ખેલાન જેવી સ્થિતિ,
આનંદ ન રહે અને ટાઢ વાય-આટલાં
સામાન્ય પૂર્વરૂપો થાય; વિશેષ પૂર્વરૂપોમાં

વાયુથી ઉત્પન્ન થનારા ૧૧૨માં બહુ બગાસાં, પિત્ત૧૧૨માં આંખો બળે અને કફ૧૧૨માં અન્ન ઉપર અભાવો થાય છે. ૧૨-૧૪

ટીકા-પ્રમો વ્યાપારં વિનેવ । અતિસ્વસ્થચિત્તત્વમ્ । વેવર્ણત્વં-મ્લાનગાત્રતા । વૈરસ્યં-મુલસ્યાડ્યક્રુતરસતા । યનદ્રવ્યં-નયનયોરધ્રુવર્ણત્વમ્ । શીતવાતાત્પાદિષુ મુહુરેચ્છાદ્યેષો । આદિશબ્દાઞ્જવલ્લને જલે ચ । ચત્ત ઉર્જં વરકેળ-

‘ ઉચ્ચનાતપવાધ્વમ્પ્રમુમકિદ્વેપાવનિશ્ચિતાવિંતિ ।

શયનાદિશ્વિત્સન્ધે । અદ્વમદોડ્ગમોઠનમ્ । ગુહ્તા ગાત્રસ્ય । રોમહૃયં-રોમાશ્વતા । અરુચિર્મોઞ્ચે, તમઃ તમોગમસ્થેવજ્ઞાનમ્ । અપ્રદર્શો-હર્ષાભાવઃ । શીતં ભગતિ, વકારાદુષ્ક્રાન્તિઃ । બાલહિતોપવેશદ્વેષાદયોડપિ ભવન્તિ । તૃતીયશ્લોકસ્ય સામાન્યત્વ ઇતિ પદં પૂર્વશ્લોકાભ્યાં સમ્બન્ધનીયમ્, તેન સામાન્યતો જ્વર ઉત્પત્સ્યતિ-અવિષ્યતિ, પ્રમાદયઃ પૂર્વમેવ ભવન્તીત્યર્થઃ । ઉત્પત્સ્યતીત્યારમ્ભેવદિનોડપિ શત્રુમાવ આપ્તવાત્ । વિશેયાત્ ઉચ્ચતે-સમીરનાત્ જ્વરે ઉત્પત્સ્યતિ અતિશયેન જન્મમા ભવતિ । પિત્તાજ્જ્વરે ઉત્પત્સ્યતિ અત્યર્થે નયનચોદાદિ ભવતિ । કફજ્વરે ઉત્પત્સ્યતિ અત્યર્થેન ન અગ્રાભિનન્દનમ્-અગ્રાકાદ્દક્ષા ન ભવતિ । જૂઝ્માદયોડપિ પ્રમાદિપૂર્વા ભવન્તિ । યતઃ સામાન્યધર્માન્તો વિશિષ્ટો ધર્મો ભવતિ ।

અમ એટલે કોઈ ભતની યેજા કર્યા વિના જ થાક ધાગે; અરતિ એટલે ચિત્ત અસ્વસ્થ બને; વિવર્ણત્વ એટલે શરીરનો રંગ બદલાઈ બન્ય; વૈરસ્ય એટલે મોઢું બેરવાદ બને-તેનો ચાણુ રસ ન રહે; નયનપ્લવ એટલે બેય આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે; અને ટાઢ, વાયરા તથા તડકા આદિની વારંવાર ધ્રુજા તથા તેના તરફનો અણુગમે થયા કરે. અહીં આદિ શબ્દ મૂળને સૂચવ્યું છે કે અગ્નિ તથા પાણી ઉપર પણ વારંવાર ધ્રુજા તથા અણુગમે થાય; કારણુ-ચરકે કહ્યું છે કે અગ્નિ, તડકા તથા વાયરા, ઉપરની પ્રીતિ કે દ્વેષ નિશ્ચિત ન રહે-ઘડીભર પ્રીતિ અને ઘડીભર અણુગમે થયા કરે; ખીન્ન વિદ્વાનો આમ પણ કહે છે કે, સ્વપુ-મેસલુ વગેરેમાં પણ એવું જ થાય-ઘડીવાર સૂઈ રહેવું ગમે, તો ઘડીવાર મેસલુ-જોડલુ, ચાલલુ વગેરે ગમે-ન ગમે; અંગમદ એટલે શરીર ભાંગે-નૂટે; શરીરતુ ભારેપણું જણાય; રોમહર્ષ-એટલે રૂવાંટાં ખડાં થઈ બન્ય; ખોરાક ઉપર અપ્રીતિ બપને, તમસ્-એટલે પોતે બળે અધકારમાં રૂપો હોય અને બળે અધારામાં ગરકાવ થયેલાના જેવું જણાય-અધારાં આવે, અપ્રદર્શ

એટલે હર્ષ ન રહે; અને ટાઢ વાય. અહીં મૂળમાં ‘ચ’ શબ્દ મૂળને વધારે આ સૂચન પણ કર્યું છે કે બળપણુ આણું થઈ બન્ય; ઉપરાંત બાળક ઉપર તથા હિતકારી ઉપદેશ તરફ પણ અપ્રીતિ વગેરે થાય. અહીં ત્રીજા શ્લોકમાં રહેલું ‘સામાન્યત્વ’ પદ પહેલા બે શ્લોક સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેથી આમ સમજવાનું કે તાવ આવવાનો હોય ત્યારે અમ વગેરે પ્રથમ જ સામાન્ય રીતે થાય છે; એટલે કે તાવ આવવાનો હોય ત્યારે અમ વગેરેનો સૌ પહેલાં જ તાવના સામાન્ય પૂર્વરૂપો તરીકે અનુભવ થાય છે. અહીં મૂળમાં ‘ઉત્પત્સ્યતિ’ એ વર્તમાન કૃદન્તમાં ઉત્પન્નદ્વાદાત્ આત્મને પહો હોવા છતાં શત્રુ પ્રત્યય કર્યો છે, તે આર્ષ વ્યાકરણના આધારે કર્યો છે. હવે તાવ આવવાનો હોય ત્યારે તેના વિશેષ પૂર્વરૂપો કહે છે: વાયુને લીધે તાવ આવવાનો હોય તો અતિશય બગાસાં આવે અને આખું શરીર ઢીલું પડે; પિત્તથી તાવ આવવાનો હોય તો બન્ને નેત્રોમાં ઘણી જ બળતરા થાય; અને કફથી તાવ આવવાનો હોય તો ખોરાક તરફ ઘણી જ અરુચિ થાય-ખોરાક લેવાની ધ્રુજા જ ન થાય. બગાસાં વગેરે આ વિશેષ પૂર્વરૂપો પણ અમ આદિ સામાન્ય પૂર્વરૂપો પ્રથમ થયા પછી જ થાય છે; કારણ કે વિશેષ ધર્મ સામાન્ય ધર્મથી દબાયેલા અથવા વ્યાપ્ત જ હોય છે.

કન્દજૈવૈવરતુ પૂર્વરૂપ

રૂપૈરન્યતરાભ્યાં તુ સંસ્પૃષ્ટૈર્દ્વજં વિદુઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્યયઃ-અન્યતરાભ્યાં તુ સંસ્પૃષ્ટૈઃ સ્પૈઃ (વિદ્વાઃ) દ્વન્દ્વજં (પૂર્વસ્વં) વિદુઃ ॥

બે બે સાથે મળેલાં (વિશેષ) પૂર્વરૂપો વડે વિદ્વાનો કન્દજૈવૈ પૂર્વરૂપને બાણ છે. ૧૫

ટીકા-અન્યતરાભ્યાં-જૂઝ્માનેત્રદાહાભ્યામ્, જૂઝ્માન્નારુચિભ્યાં, નેત્રદાહાન્નારુચિભ્યાં વા સંસ્પૃષ્ટૈઃ-પ્રમાદિનિઃ દ્વન્દ્વજં-હિદોષજં પૂર્વસ્વં વિદુઃ-જ્ઞાનીયુઃ । બન્ને વિશેષ પૂર્વરૂપો એટલે બે બગાસાં આવતાં હોય તથા અગ્નિમાં દાહ થતો હોય તો વાયુ તથા પિત્તથી તાવ આવવાનો; બગાસાં તથા અન્ન ઉપર અપ્રીતિ હોય તો વાયુ તથા કફથી તાવ આવવાનો અને આંખોમાં બળતરા તથા અન્ન પર અભાવો હોય તો પિત્ત તથા કફથી તાવ આવવાનો છે, એમ સમજવું.

સંનિષ્પાતૈવૈવરતુ પૂર્વરૂપ

સર્વલિક્ષ્મસમાયઃ સર્વદોષપ્રકોપજે ॥ ૧૬ ॥

અન્યયઃ-સર્વદોષપ્રકોપજે સર્વ-લિક્ષ્મ-સમાયઃ (શાયતે વૈઐઃ) ॥

તાવવાળાને વાયુરહિત સ્થાન હિતકારી
સામાન્યતો જ્વરી પૂર્વે નિવર્તિ નિલયે વસેત્ ।
નિર્વાતમાયુષો વૃદ્ધિમારોગ્યં કુરુતે યતઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્વયઃ-જ્વરી સામાન્યતઃ પૂર્વે નિવર્તિ નિલયે વસેત્ ।
યતઃ નિર્વાતમ્ આયુષઃ વૃદ્ધિમ્ આરોગ્યં (ચ) કુરુતે ॥

તાવવાળાએ સામાન્ય રીતે પ્રથમ વાયુ-
રહિત સ્થાનમાં જ રહેવું બેઈએ; કારણ કે
વાયુ વિનાનું સ્થાન આયુષનો વધારો તથા
આરોગ્ય કરે છે. ૨૧

જુદા જુદા પંખાઓના પવનના શુભે
દ્યુજનસ્પાનિલસ્તૃણાસ્વેદમૂર્છાશ્રમાપદઃ ।
તાલવેત્રમ્બો વાતસ્ત્રિદોષશ્મનો મતઃ ।
વંશાવ્યજનજઃ સોષ્ણો રક્તપિત્તપ્રકોપનઃ ॥ ૨૨ ॥
ચામરો વલ્લસમ્ભૂતો માયૂરો વેત્રજસ્તથા ।
પ્લેતે દોષજિતો વાતાઃ ક્ષિપ્ત્વા દ્વયાઃ સુપૂજિતાઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્વયઃ-વ્યજનસ્ય અનિલઃ તૃણા-સ્વેદ-મૂર્છા-
શ્રમાપદઃ (મવંતિ), તાલવૃન્તમ્બઃ વાતઃ ત્રિદોષશ્મનઃ
મતઃ, વંશાવ્યજનજઃ (વાતઃ) સોષ્ણઃ (સન્) રક્ત-
પિત્તપ્રકોપનઃ (સ્વાત); ચામરઃ વલ્લ-સંભૂતઃ માયૂરઃ
તથા વેત્રજઃ-એતે વાતાઃ દોષજિતાઃ ક્ષિપ્ત્વાઃ દ્વયાઃ
સુપૂજિતાઃ ॥

વીજણાનો વાયુ તરશ, પરસેવો, મૂર્છા
અને શ્રમને દૂર કરે છે. તાલના પંખાનો પવન
ત્રણે દોષોનું શમન કરે છે. વાંસના પંખાનો
પવન ગરમ હોઈ રક્તપિત્તને કોપાવે છે;
આમર, વલ્લ, મોરપીંછ તથા નેતરના પંખાનો
પવન વાયુના દોષને દૂર કરે છે તથા સ્તિબ્ધ
હોઈ મનને ગમે છે અને વખાણવા યોગ્ય છે.

તરતના નવા તાવવાળાએ કરવા બેઠું
નવજ્વરી ભવેયક્ષાદ્ ગુરુણ્ણવસનાવૃતઃ ।
યયતુપકપાનીયં પિબેત્ કિંચિન્નિવારયન્ ॥ ૨૪ ॥
અન્વયઃ-નવજ્વરી યત્નાત્ ગુરુણ્ણવસનાવૃતઃ ભવેત્
(તથા) યયતુપકપાનીયં કિંચિત્ (તૃપ્ત) નિવારયન્
પિબેત્ ॥

નવા તાવવાળાએ કાળજી રાખી ભારે
ગરમ કપડાંથી ચોપાસ ઠંકાયેલા રહેવું અને
ઋતુ અનુસાર ગરમ કરેલું પાણી કંઈક
(તરશને) અટકાવતા રહી-થોડું થોડું
પીધા કરવું. ૨૪

પથ્થથી જ રોગ મટે

વિનાપિ મેપજૈર્ધ્યાધિઃ પથ્યાદેવ નિવર્તેતે ।
ન તુ પથ્યવિહીનસ્ય મેપજાનાં શતૈરપિ ॥ ૨૫ ॥
અન્વયઃ-(કથિદપિ) વ્યાધિઃ મેપજઃ વિના અપિ
(કેત્તલાત્) પથ્યાત્ એવ નિવર્તેતે । પથ્યવિહીનસ્ય
મેપજાનાં શતૈઃ અપિ ન (નિવર્તેતે) ॥

હરકોઈ રોગ ઔષધો વિના પણ કેવળ
પથ્થ (પરેજ) પાળવાથી જ મટી જાય છે;
પરંતુ પથ્થ નહિ પાળતા (રોગી) માણસનો
રોગ સેંકડો ઔષધોથી પણ મટતો નથી. ૨૫

તરતના તાવવાળાએ ત્યજવા બેઠું
પરિપેકાન્ પ્રવેદાંશ્ચ સ્નેહાન્ સંશોધનાતિ ચ ।
દિવાસ્થાપં વ્યવાયજ્ઞ વ્યાયામં શિશિરં જલમ્ ।
ઋષપ્રવાતમોગ્યાંશ્ચ વર્જયેત્તત્તણજ્વરી ॥ ૨૬ ॥
અન્વયઃ-તણજ્વરી પરિપેકાન્ ચ પ્રવેદાન્ સ્નેહાન્
ચ સંશોધનાતિ દિવાસ્થાપં વ્યવાયં ચ વ્યાયામં શિશિરં
જલં ચ ઋષપ્રવાતમોગ્યાન્ વર્જયેત્ ॥

(સુશ્રુત કહે છે) : તરતના તાવવાળાએ
સ્નાન વગેરે, અનુલેપન-અભ્યંગ આદિ,
ચીકાશવાળાં દ્રવ્યો, સંશોધનો, દિવસે નિદ્રા,
મૈથુન, ઠંડરત, ઠંડું પાણી, ક્રોધ, ઘણો પવન
અને લોજન ત્યજવાં બેઈએ. ૨૬

ટીકા-પરિપેકઃ-જ્ઞાનાદિઃ । પ્રવેદો-પ્રત્યેકપાન્થકાદિ ।
સ્નેહાન્-પાને નિષિદ્ધાન્ ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

ઉપયુક્ત ન ત્યજે તો દૈપ
શોષં છાદૈ મદં મૂર્છાં શ્રમં તૃણામરોચકમ્ ।
પ્રાપ્તોત્યુપદ્રવાનેતાન્ પરિપેકાદિસેવનાત્ ॥ ૨૭ ॥
અન્વયઃ-પરિપેકાદિસેવનાત્ શોષ છાદૈ મદં મૂર્છાં
શ્રમં તૃણામ્ અરોચકમ્-એતાન્ ઉપદ્રવાન્ પ્રાપ્નોતિ ॥

(તરતના તાવમાં ઉપયુક્ત) સ્નાનાદિને
સેવવાથી શોષ, કિલટી, મદ, મૂર્છા, શ્રમ,
તરશ તથા અરુચિ, એ ઉપદ્રવોને પામે છે. ૨૭

ટીકા-આદિશબ્દેન પ્રવેદાદયો વૃષ્ણન્તે ।
હારીતે કહેલાં પ્રત્યેકનાં દ્રવ્યો

હારીતેન પ્રત્યેકં દૃષ્યમુક્તમ્-
' વ્યાયામઙ્ગરસંવૃદ્ધિર્વ્યવાયાત્ સ્તમ્મમૂર્છનમ્ ।
મૃતિશ્ચ સ્નેહપાનાત્ તુ મૂર્છાં ચ્છાદૈર્મદોરુચિઃ ॥
ગુર્વન્નમોજનાત્ સ્વપ્નાદિદૃષ્મો દોષકોપનમ્ ।
અગ્નિષાદઃ હરત્ત્વં ચ ક્ષોતસાં ચાપવર્તનમ્ ' ॥ ૨૮ ॥
અન્વયઃ-વ્યાયામાત્ જ્વરસંવૃદ્ધિઃ, વ્યવાયાત્ સ્તમ્મ-
નમ્, મૃતિશ્ચ સ્નેહપાનાત્ તુ મૂર્છાં ચ્છાદૈર્મદોરુચિઃ ॥
ગુર્વન્નમોજનાત્ સ્વપ્નાદિદૃષ્મો દોષકોપનમ્ ।
અગ્નિષાદઃ હરત્ત્વં ચ ક્ષોતસાં ચાપવર્તનમ્ ' ॥ ૨૮ ॥

મૂર્ચ્છાં ચ મૃતિઃ, સ્નેહપાનાત તુ મૂર્ચ્છાં છદિઃ મદઃ
અહચિઃ, ગુર્વમ્ભોજનાત (ચ) સ્વપ્નાત વિશ્મ્મઃ દોષ-
કોપનમ્ અભિસાદઃ ચરત્ત્વ ચ છોત્સામ્ અપ્રવર્તનમ્
(મવતિ) ॥

‘કસરતથી તાવ વધે છે; મૈથુનથી સ્તંભ,
મૂર્ચ્છા તથા મરણ પશુ થાય છે; સ્નેહપાનથી
મૂર્ચ્છા, ઊલટી, મદ અને અરુચિ થાય છે;
ભારે અનાજ ખાવાથી તથા દિવસે સૂવાથી
કબજિયાત અને દોષોના કોપ થાય છે; તથા
મંદાસિ, ખરસટપણું અને નાડીઓમાં રસા-
દિના પ્રવાહનું અટકવું પશુ થાય છે.’ ૨૮, ૨૯
ટીકા-મૃતિરિતિ વ્યવાયાદિત્યત્ર સમ્યખ્યતે । સ્વપ્નાત-
દિવાસ્વાપાત ॥

વળી બીજી પશુ ત્યજવા જેવું
સજ્વરો જ્વરમુકો યા વિદાહીનિ ગુરુણિ ચ ।
અસાત્પ્યાઘ્રાનિ પાનાનિ વિરુદ્ધાનિ અશનનિ ચ ॥૩૦॥
ધ્યાયામમતિચેષ્ટાં યાડશ્યક્ત્ત્વાનં ચ યર્જયેત્ ।
તેન જ્વરઃ શમં યાતિ શાન્તશ્ચ ન પુનર્ભવેત્ ॥૩૧॥
અન્વયઃ-સજ્વરઃ વા જ્વરમુકઃ વિદાહીનિ ચ ગુરુણિ
અસાત્પ્યાઘ્રાનિ પાનાનિ વિરુદ્ધાનિ અશનનિ ચ વ્યાયામં
વા અતિવેશ્મ અમ્યક્ત્ત્વાનં ચ સ્નાનં વર્જયેત્, તેન જ્વરઃ
શમં યાતિ, શાન્તઃ ચ પુનર્ ન ભવેત્ ॥

તાવવાળાએ તથા તાવથી રહિત થયેલાએ
પશુ અતિહાલક તથા ભારે પદાર્થો, અહિત
અન્નપાને તેમ જ વિરુદ્ધ લોજનો, કસરત,
ખડું હરફર, અભ્યંગ અને સ્નાન પશુ
છેડવાં, જેથી તાવ શમી જાય છે અને શાંત
થયેલા તે પાછો આવતો પશુ નથી. ૩૦, ૩૧

તાવમાં લંધન કે લાંઘણની ખાસ જરૂર
આમાશયસ્થો હત્વાગ્નિ સામો માર્ગાન્ પિષાયયન્ ।
વિદધાતિ જ્વરં દોષસ્તસ્માલ્લહનમાચરેત્ ॥૩૨॥
અન્વયઃ-આમાશયસ્થઃ દોષઃ અગ્નિ હત્વા સામઃ
માર્ગાન્ પિષાયયન્ જ્વરં યત્ વિદધાતિ, તસ્માત્ (અગ્નિ-
સીત્યે, સામદોષપરિવકયે માર્ગપિષાણદૂરીકરણાર્થે ચ)
લઙ્ઘનમ્ આચરેત્ ॥

(ચરક તથા વાઙ્મત કહે છેઃ) આમા-
શયમાં રહેલા (વાતાદિ) દોષો જકરાશિની
ઉષ્ણતાને ઢાંકી દઈ, કાચા આહારરસ સાથે
મળી જઈ માર્ગોને પશુ ઢાંકી દે છે અને
તાવને જે કરે છે, તે કારણે (જકરાશિને

પ્રતીક્ષ કરવા, આમ સહિત દોષોને પકવવા
તથા માર્ગોને ખુલા કરવા) લંધન^૧ કે લાંઘણ
ખાસ કરવું. ૩૨

ટીકા-અસ્યાચમર્થઃ-ચતો દેતોરામાશયસ્થો દોષો
વાતપિત્તકફસ્યઃ, અગ્નિ હત્વા-આન્નછાદ, સામઃ-અન્ન-
હારસસહિતઃ, માર્ગે પિષાયયન્-અન્ન આર્પત્વાદેહેતાવનિ
કર્તરિ શત્રુપ્રત્યયઃ, તેન વિદધાતીત્યર્થઃ । જ્વરં ક્રોધિ,
તસ્માદેતોર્લંધનં જ્વરી આચરેદિત્યર્થઃ ।-આનો આ
અર્થ છે કે, જે કારણે આમાશયમાં રહેલા દોષ-
વાત, પિત્ત કે કફ, અગ્નિને ઉણી નાખી-એટલે ઢાંકી
દઈ આમ-કાચા આહારના રસની સાથે મળી જઈ
માર્ગોને ઢાંકી દે છે. અહીં ‘પિષાયયન્’-એ કૃદન્તમાં
પ્રેરક કર્તા ન હોવા છતાં આર્પ વ્યાકરણના આધારે
શત્રુ પ્રત્યય કયો છે, તેથી જ ‘ઢાંકે છે’ એવો અર્થ
કરેલ છે. આ કારણે તાવવાળાએ લંધન કરવું
જોઈએ.

૧ લઙ્ઘયતે-પ્રાપ્યતે શરીરે લાગવું સ્વાપ્યં ચ
અનેન-અનશન-ઉપવાસ-સ્વકર્મણચિકિત્સાસ્થાને દોષ-
પરિપાક્ષાવનેતિ-તદ્ લઙ્ઘનમ્, લપિ ગતો-કરને
ત્યુદ્-જેનાથી શરીરમાં હલકાઈ-સ્ફૂર્તિ તથા સ્વાસ્થ્ય
મેળવાય છે, તે અનશન કે ઉપવાસરૂપ કર્મણ-
ચિકિત્સા નામનું દોષોને અતિશય પકવવાનું જે
સાધન, તે લંધન-લાંઘણ.

એ લાંઘણ વગરે કયારે ?

ચા-જેમ કે :

જ્વરાદો લહનં પ્રોકં જ્વરમયે તુ પાચનમ્ ।
જ્વરાન્તે મેપજં દયાત્જ્વરમુકે વિરેચનમ્ ॥ ૩૩ ॥
અન્વયઃ-જ્વરાદો લહનં પ્રોકમ્, જ્વરમયે તુ
પાચનં (પ્રોકમ્), જ્વરાન્તે મેપજં દયાત્, જ્વરમુકે
વિરેચનં (દેવમ્) ॥

તાવની શરૂઆતમાં લાંઘણ કરવા કહેલ
છે; તાવની મધ્ય અવસ્થામાં પાચન દેવું;
તાવ ઊતરવા લાગે ત્યારે ઔષધ દેવું અને
તાવ ગિલકુલ ઊતરી ગયા પછી વિરેચન દેવું.
ઉપર જણાવેલ ત્રણના સંખ્યામાં વધુ સુપ્રતા
ત્રિવિધં ત્રિવિધે દોષે તત્સમીક્ય પ્રયોજયેત્ ।
દોષેડ્યે લહનં પથ્યં મધ્યે લહનપાચનમ્ ।
પ્રમૂતે શોષનં તચ્ચ મૂલાદુન્મૂલયેન્મલાન્ ॥ ૩૪ ॥
અન્વયઃ-ત્રિવિધે દોષે ત્રિવિધ સમીક્ય તત્ પ્રયો-
જયેત્ । દોષે મધ્યે લહનં પથ્યમ્, દોષે મધ્યે લહન-
ન-પાચનં (પથ્યમ્), દોષે પ્રમૂતે શોષનં (પથ્યમ્),

તત્ત્વ મલાત્ મૂલાત્ ઉન્મૂલયેત્ ॥

ત્રણ પ્રકારના દોષોમાં ત્રણ પ્રકાર ખરા-ખર જોયા પછી (ઉપર જણાવેલ) એ ત્રણેની ખરાખર યોજના કરવી; (જેમ કે) દોષ ઓછા હોય તો કેવળ એકલું લંઘન જ હિતકારી થાય છે; દોષો મધ્યમ હોય એટલે બહુ ઓછા કે બહુ વધારે ન હોય ત્યારે લંઘન અને પાચન બેય સાથે હિતકારી થાય છે અને દોષો બે ઘણા જ હોય તો શોધન હિતકારી થાય છે; કેમ કે તે મૂળમાંથી જ દોષોને ઉખાડી કાઢે છે. (અહીં આ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે, કે આ સામાન્ય ચિકિત્સા હોઈ વિષમજ્વરમાં જ લાગુ કરી શકાય છે, પણ તરુણજ્વરમાં તો કેવળ લંઘન જ હિતકારી છે, એમ પૂર્વોપર બેતાં સ્પષ્ટ થાય છે.) ૩૪

નવા તાવમાં પ્રથમ લંઘન વિષે
અકલ્પિતની સંભતિ

તરુણં તુ જ્વરં પૂર્વે લઘ્નને ક્ષયં નયેત્ ।
આમદોષમલિહ્નં વા લઘ્નયેત્ યથાવિધિ ॥ ૩૫ ॥

અન્વય:-તરુણ જ્વરં પૂર્વે તુ લઘ્નને ક્ષયં નયેત્, તા આમદોષં તુ અલિહ્નં યથાવિધિ લઘ્નયેત્ ॥

નવા તાવને પ્રથમ તો લાંઘણથી જ ઓછો કરવો; અથવા કાચા દોષવાળા તે તાવને (કાચા દોષવાળો તે છે એમ) ન ઓળખવાથી પણ વિધિ પ્રમાણે લાંઘણ પર જ લઈ જવો. ૩૫

કયો દોષ કેટલા દિવસે પાકે ?

અન્વય:-વળી ખીલું :

વાતઃ પચતિ સપ્તાહાત્પિત્તં તુ દશભિદિનૈઃ ।
શ્લેષ્મા દ્વાદશભિર્ઘૈઃ પચ્યતે વદતાંવર ॥ ૩૬ ॥

અન્વય:-હે વદતાંવર ! વાતઃ સપ્તાહાત્ પચતિ, પિત્તં તુ દશભિઃ દિનૈઃ (પચતિ), શ્લેષ્મા દ્વાદશભિઃ ઘૈઃ પચ્યતે ॥

હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! વાયુ સાત દિવસે પાકે છે, પિત્ત દશ દિવસે પાકે છે અને કફ બાર દિવસે પાકે છે. ૩૬

દોષને અતુસરી લાંઘણ કરવી

લઘ્નનં લઘ્નનીયસ્તુ કુર્યાદોપાનુરૂપતઃ ।
ત્રિરાત્રમેકરાત્રં વાહોરાત્રમથવા જ્વરે ॥ ૩૭ ॥

અન્વય:-જ્વરે લઘ્નનીયઃ તુ દોપાનુસ્પતઃ ત્રિરાત્રં વા એકરાત્રમ્ અથવા અહોરાત્રં લઘ્નનં કુર્યાત્ ॥

તાવમાં જેને લાંઘણ કરાવવાની હોય તેણે પણ દોષને અતુસરી ત્રણ દિવસ, એક રાત્રિ કે એક આખા દિવસ-સાતની લાંઘણ કરવી. ૩૭ તાવવાળાને ઔષધ ક્યારે દેવાય ?

નિર્વાતસેવનાત્ સ્વેદાલ્લહ્નનાદુષ્ણવારિણઃ ।

પાનાદામજ્વરે ક્ષીણે પચ્ચાદોષમાચરેત્ ॥ ૩૮ ॥

અન્વય:-નિર્વાતસેવનાત્ સ્વેદાત્ લઘ્નનાત્ લ્હ્ણ-વારિણઃ પાનાત્ આમજ્વરે ક્ષીણે પચાત્ ઔષધમ્ આચરેત્ ॥

વાયુરુહિત પ્રદેશમાં રહેવાથી, ધરસેવો આવવાથી અને ઉકાળે પાણી પીવાથી કાચો (એટલે કાચા મળવાળો) તાવ નાશ પામી જાય, તે પછી જ ઔષધ કરવું. ૩૮

લંઘન આદિ માટે આગ્રેયનો મત આગ્રેયેણીકમ્—

જ્વરાદૌ લઘ્નં કુર્યાત્ જ્વરમધ્યે તુ પાચનમ્ ।
જ્વરાન્તે+રેચનં દદ્યાત્ કોષ્ટશુદ્ધૌ યથાચલમ્ ॥ ૩૯ ॥

અન્વય:-જ્વરાદૌ લઘ્નનં પ્રોક્તમ્, જ્વરમધ્યે તુ પાચનં (દેયમ્), જ્વરાન્તે કોષ્ટશુદ્ધૌ યથાચલ રેચનં દદ્યાત્ ॥

તાવની શરૂઆતમાં લાંઘણ કરવાનું જ કહેલ છે; તાવની મધ્ય અવસ્થામાં પાચન દેવું અને તાવ કિતર્યા પછી જ કોઠો સાફ કરવા બળ પ્રમાણે વિરેચન આપવું. ૩૯

ટીકા-અન્ન લઘ્નનશન્દેનાનશનમુચ્યતે-અહીં લંઘન શબ્દનો અર્થ અનશન-ખોરાક ખિલકેલ ન લેવો, એ છે.

યત્ આહ સુશ્રુતઃ-આ સંબંધે સુશ્રુત કહે છે :

દોષો પાકે ત્યાં સુધી કેવળ લંઘન જ

માનદઃ સ્તિમિતૈર્દોષૈર્વાન્તં કાલમાતુરઃ ।

તાવત્ત્વનશનં કુર્યાત્તતઃ સંસર્ગમાચરેત્ ॥ ૪૦ ॥

અન્વય:-આતુરઃ યાવન્તં કાલં સ્તિમિતૈઃ દોષૈઃ આનદઃ (સ્યાત્) તાવત્ તુ અનશનં કુર્યાત્, તતઃ સંસર્ગમ્ આચરેત્ ॥

રોગી એટલા કાળ સુધી કોઠામાં નમેલ (કાચા) દોષના સંબંધવાળો હોય, ત્યાં સુધી તો તેણે અનશન-એટલે લાંઘણ જ કર્યા કરવી બેઈએ; પછી (દોષો પાકી જાય ત્યારે જ)

+ 'જ્વરાન્તે મેયજં દદ્યાજ્વામુક્તે વિરેચનમ્' इत्यपि पाठः ।

તેણે ઔષધ-અન્ન આદિનો સંસર્ગ કરવો અર્થાત્ દોષો ભરાબર પાકી ગયા પછી જ ખોરાક અને ઔષધ લેવાય. ૪૦

દીકા-આનદ્વસ્તિમિતદોષિઃ-નિષ્કલેદોષઃ સમ્પદઃ સંતર્કમ્-ઔષધાન્નાદિપ્રસન્નમ્ ॥ (અર્થ) ભાષા-તરમાં સમાયો છે.)

યત આહ ચરકઃ-

ચરકે ગણેલાં લંઘનો

ચતુષ્પ્રકારા સંશુદ્ધિઃ પિપાસા માસ્તાતપૌ ।
પાચનાન્યુપવાસશ્ચ ક્ષ્યાયામથેતિ લઙ્ઘનમ્ ॥૪૧॥

અન્વયઃ-ચતુષ્પ્રકારા સંશુદ્ધિઃ, પિપાસા, માસ્તાતપૌ, પાચનાનિ, ચ ઉપવાસઃ, ચ ક્ષ્યાયામઃ-इति (દસવિધ) લઙ્ઘન (જેયમ્) ॥

(વમન, વિરેચન, નિરૂહણસ્તિ અને શિરો-વિરેચન, એમ) ચાર પ્રકારનાં સંશોધનો, તરશ, પવન, તડકો, પાચનદ્રવ્યો, ઉપવાસ અને કસરત-એ (દશ પ્રકારનાં) લંઘનો બાણુવાં. ૪૧

દીકા-ચતુષ્પ્રકારા સંશુદ્ધિઃ=વમન-વિરેચન-નિરૂહ-સ્તિ-શિરોવિરેચનાનિ, નત્તુવાસનમ્; તસ્ય ઘુંહણત્વાત્ ।
અન્ન લઙ્ઘન કર્પણમિત્યર્થઃ ॥ સંશોધનો ચાર જ છે. અતુવાસન એ સંશોધન નથી; કેમ કે તે બૃંહણ છે. અહીં લંઘનનો અર્થ કર્પણ છે.

તથા ચ સુપ્રતઃ-

લંઘન તથા બૃંહણની સુપ્રતે કરેલ રૂપરૂપતા શરીરલાઘવકરં યદ્યથા કર્મ વા પુનઃ તલ્લઙ્ઘનમિતિ જ્ઞેયં ઘુંહણં તુ પૃથક્ તતઃ ॥૪૨॥

અન્વયઃ-યદ્ દ્રવ્ય પુનઃ વા કર્મ શરીરલાઘવકર (ભવેત્) તત્ ‘લઙ્ઘનમ્’, ઘુંહણં તુ તતઃ પૃથક્ (ગણ્યતે) ॥

જે દ્રવ્ય કે કર્મ શરીરને હલકું કરનાર અથવા અંદરના વધેલા દોષોને ઓછા કરનાર હોય, તેને ‘લંઘન’ બાણુવું; બૃંહણ તો (શરીરને પુષ્ટ કરનાર હોઈ) તેનાથી બુદ્ધ જ ગણાય છે. ૪૨

દીકા-લઙ્ઘનાકર્પણાદન્યત્ શરીરપોષકમિત્યર્થઃ ।
નત્તુ ‘આનદ્વસ્તિમિતદોષિઃ’ इत्यादिपूर्वोक्तસુપ્રત-વચનાસ્તામાન્યતો જ્વરિણા યથાજ્ઞાનરૂપ લઙ્ઘન ક્રિયતે, તથા ‘ચતુષ્પ્રકારા સંશુદ્ધિઃ’ इत्यादિચરકવચનાદ્દમનાદિ-રૂપ લઙ્ઘન સર્વજ્વરિભિઃ કથં ॥ ક્રિયતે? તત્રોચ્યતે-ક્રિયતે, ન તુ સર્વજ્વરેષુ ॥

લંઘન એટલે કર્પણ અર્થાત્ વધેલા દોષોને ઓછા કરવા તે લંઘન; અને બૃંહણ તો શરીરનું પોષક છે, તેથી જ એ લંઘનથી બુદ્ધ પડે છે, આવો ભાવ છે. અહીં શંકા થાય કે, આનદ્વસ્તિમિતદોષિઃ’ इत्यादि ઉપર જણાવેલ સુપ્રતનાં વચનથી સામાન્ય હરકોઈ તાવવાળાએ અનશન કે ઉપવાસરૂપ લંઘન જેમ કરવું એઈએ, તેમ ‘ચતુષ્પ્રકારા સંશુદ્ધિઃ’ इत्यादि ચરકનાં વચનથી વમન આદિરૂપ (દશ પ્રકારનું) લંઘન હરકોઈ-બધી ભતના તાવવાળાએ કેમ ન કરવું? આનું સમાધાન આ કહેવાય છે કે, વમન આદિરૂપ એ લંઘન અમુક ભુદી ભુદી અવસ્થાઓમાં જ કરાય છે, પણ બધી ભતના તાવમાં કરાવું નથી.

તથા ચ સુપ્રતઃ-સુપ્રત પશુ તેમ જ કહે છેઃ
વમનાદિ સંશોધનો કોના માટે અને ક્યારે? સોલ્કેશે વલ્લિને દેવં વમનં ત્રૈષ્ઠમિકજ્વરે ।
પિત્તપ્રાયે વિરેકસ્તુ કાર્યઃ પ્રશિયિલાશયે ॥૪૩॥
સજ્જે*નિલજે કાર્યં સોદાવર્તે નિરૂહણમ્ ।
કફામિપન્ને શિરસિ કાર્યં મૂર્ધવિરેચનમ્ ॥૪૪॥

અન્વયઃ-સોલ્કેશે ત્રૈષ્ઠમિકજ્વરે (સતિ) વલ્લિને વમનં દેવમ્, વિરેકઃ તુ પિત્તપ્રાયે પ્રશિયિલાશયે કાર્યઃ । સજ્જે સોદાવર્તે અનિલજે (જ્વરે) નિરૂહણ કાર્યમ્ । શિરસિ કફામિપન્ને (સતિ) મૂર્ધવિરેચન કાર્યમ્ ॥

(છાતીમાં કફનો ખૂબ ભરાવો હોઈને જેમાં તે કફ ખૂબ ખડખડતો હોય, જેથી દરદી વમનને ઇચ્છતો હોય ત્યારે એવા) કફનો તાવમાં (એટલે તાવના પૂર્વરૂપમાં) એ બળવાન હોય એટલે વમન કરી શકે તે સ્થિતિમાં હોય-તો તેને વમન દેવું-એટલે વમનદ્રવ્ય આપી ઊલટી કરાવવી; વિરેચન પણ લગભગ પિત્તના તાવમાં (એટલે એ તાવના પૂર્વરૂપમાં) કોઠો ખૂબ કઠણ થઈ ગયો હોય ત્યારે જ કરાવવું; તેમ જ પીડા સાથેનો અને ઉદાવર્ત સહિત (એટલે જેમાં વાયુથી પેટ ભરાઈ ગયું હોય) એવા વાયુના તાવમાં (એટલે પૂર્વરૂપમાં) નિરૂહણ કરવું એટલે નિરૂહણસ્તિ દેવી; અને બ્યારે માથું કફથી યુક્ત થઈ ભારે ભારે થઈ ગયું હોય ત્યારે મસ્તકવિરેચન દેવું. ૪૩, ૪૪

દીકા-સોલ્કેશે-વમનેન્નાવતિ, પ્રશિયિલાશયે-પ્રોપ-

* ‘સજ્જેડતિજ્જે કાર્યમ્’ इत्यपि पाठઃ ।

સર્વેપરીત્યેન ગાઢાશય ક્ષયર્થઃ । સોદાવર્તે-ઝડપૂર્ણ-
વતિ । (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

હરકોઈ તૃપાતુરને પાણી તો દેવું જ

અપિ ચ સર્વજ્વરિમિઃ પિપાસાનિપ્રદથ ન કાર્યઃ ।
યત આદ્ય હારીતઃ-વળી હરકોઈ તાવવાળાએ તરશને
તો ન જ રોકતી, કારણ કે હારીત કહે છે કે :
તૃણા ગરીયસી ચોરા સઘઃપ્રાણવિનાશિની ।
તસ્માદ્દેયં તૃપાડડત્તાય પાનીયં પ્રાણધારણમ્ ॥૪૫

અન્યઃ-ગરીયસી તૃણા ચોરા (સતી) સઘઃ
પ્રાણવિનાશિની (મવતિ), તસ્માત્ તૃપાડડત્તાય પ્રાણ-
ધારણં પાનીયં દેયમ્ ॥

અતિશય ભારે તરશ ભયાનક હોઈને
તત્કાળ પ્રાણનો વિનાશ કરનારી થાય છે,
માટે (હરકોઈ) તૃપાતુરને પ્રાણ ટકાવનારું
પાણી અવશ્ય દેવું જ જોઈએ. ૪૫

ટીકા-અતોડવસ્થાવિશેષ એ પિપાસાસહનં જ્વરિમિ-
માંસત્તેવનં ન કાર્યમ્ । સુદ્યુતેન પ્રવાત્તેવનસ્ય સર્વયા
નિપિદ્ધત્વાત્ । અતોનાસ્તેવનમપ્યવસ્થાવિશેષ એવોકમ્ ॥
આતપસેવનં વાપ્યવસ્થાવિશેષ એ ચુકમ્ ॥ આથી
અમુક અવસ્થામાં જ તાવવાળાએ તરશને સહન
કરતી અને પવનનું સેવન પણ કરવું; સુદ્યુતે અતિશય
(ખાલ) વાયુનું સેવન સંપૂર્ણ નિષેધિત્વં જ છે.
આ કારણે પવનનું સેવન પણ અમુક અવસ્થામાં જ
કહેવાયું છે; એ જ રીતે તડકાનું સેવન પણ અમુક
અવસ્થામાં જ ચુક છે. ૪૫

તાવ ઉતારનારા પાચન ઉકાળા ક્યારે દેવા ?
લઙ્ગનામ્ન્યુયવાગુર્મિર્યદા દોષો ન પચ્યતે ।

તદા તુ મુલવૈરસ્ય-તૃણા-અરોચનાશનૈઃ ॥
જ્વરઃ પાચનૈર્દૃઘૈઃ કપાયૈઃ સમુપાચરેત્ ॥૪૬॥

અન્યઃ-યદા લઙ્ગન-અમ્બુ-યતાગૃમિઃ દોષઃ ન
પચ્યતે, તદા તુ મુલવૈરસ્ય-તૃણા-અરોચનાશનૈઃ જ્વરઃ
દૃઘૈઃ પાચનૈઃ કપાયૈઃ સમુપાચરેત્ ॥

જ્યારે લાંબણ, (ઉકાળેલું) પાણી અને
રાખથી પણ દોષો ન પાકે (અને તાવ
ઊતરે જ નહિ), ત્યારે (એ વિપન્ન-અવસ્થામાં)
મોઢાનું ખેસવાદપણું, તરશ તથા અરુચિને
નાશ કરનારા, તાવને ઉતારે એવા અને
હૃદયને ગમે એવા પાચન ઉકાળાઓ વડે
(તાવવાળા રોગીના) બરાબર યોગ્ય ઉપચારો
કરવા. ૪૬

ટીકા-હ્યત્ર લઙ્ગન-પાચનયોઃ સ્ફુટ એ મેદઃ ।
વ્યાયામોડપિ ન કાર્યસ્તસ્વાતિનિપિદ્ધત્વાત્ । અવસ્થા-
વિશેષે પુનઃ પાર્શ્વપરિવર્તનાદિભ્યઃ સોડપિ કર્તવ્યઃ ।
તસ્માત્ 'ચતુષ્પ્રકારા સંશુદ્ધિઃ' इत्यादिश्लोके લઙ્ગનપદં
કર્ણમર્પાયમિતિ નિર્ણાતમ્ ॥ આમ આ શ્લોકમાં પણ
લંઘન તથા પાચનનો ભેદ સ્પષ્ટ જ બતાવ્યો છે.
તાવવાળાએ કસરત પણ ન જ કરતી, એમ તેનો
અર્થ નિષેધ કર્યો જ છે; છતાં અમુક અવસ્થામાં
પડખાં બદલવાં-આદિરૂપે એટલી કસરત કે મહેનત
તો (વિના છૂટકે) કરતી જ પડે; માટે 'ચતુષ્પ્રકારા
સંશુદ્ધિઃ' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં જ્યાં જ્યાં 'લંઘન'
શબ્દ વાપર્યો છે, ત્યાં ત્યાં એ 'કર્ણણ'નો પર્થાય
છે, એવા નિર્ણય કર્યો છે. ૪૬

લાંબણથી દોષરહિત થયેલાને શું દેવું ?
દોષરોપસ્ય પાકાર્યમ્નયેઃ સન્ધુક્ષણાય ચ ।
લક્ષિતશ્ચાપ્યદોષશ્ચેદવાગૂપાનમાચરેત્ ॥૪૭॥

શાલિપટિકમુદ્ગાનાં યૂપં વા શસ્ત્રમાચરેત્ ।
પચ્ચકોલેન સંસિદ્ધાં યવાગૂં મધ્યલઙ્ગને ॥૪૮॥

અન્યઃ-લઙ્ગિતઃ અપિ અદોષઃ ચેત્ (તદિ) દોષ-
રોપસ્ય પાકાર્યં ચ ઇમેઃ સન્ધુક્ષણાય યવાગૂપાનમ્ આચ-
રેત્, વા શાલિપટિકમુદ્ગાનાં શસ્ત્રં યૂપમ્ આચરેત્ ।
મધ્યલઙ્ગને ચ પચ્ચકોલેન સંસિદ્ધાં યવાગૂં આચરેત્ ॥

જેણે લાંબણ કરી હોય તે માણસ લાંબણ
કયાં પછી પશુ જો દોષરહિત (અથવા
પાકેલા દોષવાળો) થયો હોય છતાં તેણે-
(પાકતાં) કંઈક ખાકી રહી ગયેલા દોષોને
પકવવા માટે અને જઠરાગ્નિને પ્રતીક્ષ કરવા
રાખ પીવાની શરૂઆત કરતી; અથવા શાળના
ચોખ્ખાનું, સાદીચોખ્ખાનું કે મગનું (પાચનમાં)
વખણાયેલું એઃસામણ પીવું; અને લાંબણની
સુદતના મધ્યકાળે તો પંચકોલ-પીપર, પીપરી-
મૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સૂંકની બનાવેલી
રાખ જ પીવી. ૪૭, ૪૮

લાંબી લાંબણ કરી ચૂકેલાને તપણું જરૂરી
અર્થે લઙ્ગિતં દૃષ્ટ્વા તસ્ય સન્તર્પણં હિતમ્ ।
દ્રાક્ષાદાદિમલજૂરમિયાલૈઃ સપરુપકૈઃ ।
તર્પણાર્દસ્ય કર્તવ્યં તર્પણં જ્વરશાન્તયે ॥૪૯॥

અન્યઃ-અતિરૂપિતં (જનં) દૃષ્ટ્વા તસ્ય સન્ત-
ર્પણં હિતમ્ (મતિ) । તર્પણાર્દસ્ય જ્વરશાન્તયે સપરુ-
પકૈઃ દ્રાક્ષાદિમલજૂરમિયાલૈઃ તર્પણં કર્તવ્યમ્ ॥

જેણે અતિશય-ઘણી લાંબણ કરી હોય

એવા રોગીને જોઈ, તેને સારી રીતે તૃપ્ત કરવો તે હિતકારી છે; માટે તર્પણને ચોગ્ય એ રોગીના તાવને શાંત કરવા ફાલસાં, દ્રાક્ષ, દાડિમ, ખજૂર તથા રાયણોથી તેને તર્પણ કરવું.

ઉપવાસરૂપ લંઘનનું ફળ

લઘ્વનેન ક્ષયં નીતે દોષે સન્ધુક્ષિતેऽનલે ।

વિજ્વરત્વં લઘુત્વં ચ ક્ષુચૈવાસ્યોપજાયતે ॥૫૦॥

અન્યથા:-લઘ્વનેન દોષે ક્ષય નીતે, અનલે ચ સન્ધુક્ષિતે (સતિ) અસ્ય (જ્વરિણઃ) વિજ્વરત્વં લઘુત્વં ચ ક્ષુર ઉપજાયતે ॥

(ઉપયુક્ત) લંઘન દ્વારા દોષો ઓછા થઈ જાય અને જઠરાગ્નિ ખરાબર પ્રદીપ્ત થાય, ત્યારે એ તાવનો રોગી તાવથી રહિત થાય છે, તેનું શરીર પણ હલકું-સ્ફૂર્તિવાળું થાય છે અને તેને જૂખ પણ લાગવા માંડે છે. ૫૦

ટીકા-લઘ્વનેન-અનહનેન દોષે પ્રયદે ક્ષયં નીતે । યત આહ-‘આહારં પચતિ શિર્ષીં દોષાનાહારવર્જિતઃ’ । પચતીતિ । સન્ધુક્ષિતેઽનલે-આચ્છાદકદોષે ક્ષીણેઽગ્નौ પ્રવીણે ચયોક્ષસન્નાતિસામગ્રીવિષટનાત્ વિજ્વરત્વ, શરીરસ્ય ગૌરવાભાવેન લઘુત્વમ્, ક્ષુદ્ર-ક્ષુષ્કા ચ જાયતે इत्यर्थः ॥

લંઘન એટલે અનશન અથવા ઉપવાસથી વધેલા દોષો ઓછા થઈ જાય છે; કારણ (કહ્યું છે) કે ‘જઠરનો અગ્નિ આધેલા ખોરાકનું પાચન કરે છે, પણ તેને બ્યારે ખોરાક જ ન મળે, ત્યારે તે દોષોનું પાચન કરે છે;’ પરંતુ દોષો ખૂબ વધી ગયા હોય ત્યારે તે અગ્નિને દોષો ઢાંકી દે છે, જેથી અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે; છતાં લંઘન ચાલુ થતા એ મંદ પડેલા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, ત્યારે ઉપર કહ્યા પ્રમાણેની સંપ્રાપ્તિ તૃટવાથી માણસના શરીર-માંથી તાવ જતો રહે છે અને શરીરનું ભારેપણ દૂર થવાથી હલકાપણું થાય છે અને જૂખ પણ લાગે છે. ૫૦

અન્યથાહ મુશ્રુતઃ:-

પળી બીજી લંઘનફળ મુશ્રુત કહે છે

મનવસ્થિતદોષાગ્નેર્લઘ્વનં દોષપાચનમ્ ।

જ્વરઘ્નં દીપનં કાઙ્ગારુચિલાઘવકારકમ્ ॥૫૧॥

અન્યથા:-અનવસ્થિતદોષાગ્નેઃ લઘ્વનં દીપન દોષ-પાચનં જ્વરઘ્ન કાઙ્ગારુચિ-લાઘવકારકમ્ (અવતિ) ॥

જેનો દોષ તથા જઠરાગ્નિ (ની ઉજ્જ્વળતા)

અનવસ્થિત એટલે પોતાના સ્થાનેથી આઠા-અવળા જઈ રહ્યા હોય એવા તાવવાળા માણસને લંઘન અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, દોષને પકવનાર, તાવનો નાશ કરનાર, અત્રની ઇચ્છા કરાવનાર, મુખની શોભા કરનાર અને શરીરને હલકું કરનાર થાય છે. ૫૧

ટીકા-અનવસ્થિતદોષાગ્નેઃ-સ્વસ્થાનાદિતસ્તતો ગતો દોષેઽગ્નિષ્ઠ યસ્ય તસ્ય જ્વરિણઃ । કાઙ્ગારુ-અન્નામિલાપ, રુચિઃ-લઘ્વનેનામપાકાન્મુષણોપાદિનાશો મુષસ્ય યત્પ્રવૃત્તત્વં સર્વં રુચિઃ-શોભા । ‘રુચિઃ સ્ત્રી રીતિશોભાયમમિવજ્ઞા-મિલાપયોઃ’ इति मेदिनीकारः ॥ આ શ્લોકમાં જે ‘રુચિ’ શબ્દ આપ્યો છે, તે લંઘનથી દોષોનું પાકવું થવાથી મોઢું મુકાવું મટે છે અને તેથી મુખની જે મુળ શોભા હોય તે જ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સૂચવે છે. મેદિની શબ્દકોષના કર્તા કહે છે કે, ‘રુચિ શબ્દ સ્ત્રીલિંગે છે અને તેના અર્થ-કાંતિ શોભા, આસક્તિ તથા અભિલાષા’ એટલા થાય છે.

લાંઘણ ખરાબર કરાયાનાં લક્ષણો

વાતમૂત્રપુરીપાણાં વિસર્ગે, ગાત્રલાઘવે ।

હૃદયોદ્ગારકળાસ્યશુદ્ધૌ તન્દ્રાક્ષમે ગતે ॥૫૨॥

સ્વેદે જાતે રુચૌ ચાપિ ક્ષુત્પિપાસાસહોદયે ।

કૃતં લઘ્વનમાદેશ્યં નિર્વ્યયે ચાન્તરાત્રમ્નિ ॥૫૩॥

અન્યથા:-વાતમૂત્રપુરીપાણા વિસર્ગે, ગાત્રલાઘવે, હૃદયોદ્ગારકળાસ્યશુદ્ધૌ, તન્દ્રાક્ષમે ગતે, સ્વેદે અપિ ચ રુચૌ ક્ષુત્પિપાસાસહોદયે અન્તરાત્રમ્નિ ચ નિર્વ્યયે જાતે (સતિ) લઘ્વનં કૃતમ્ આદેશ્યમ્ ॥

બ્યારે વાયુ, મૂત્ર તથા આડાની છૂટ થાય, શરીર હલકું થાય, હૃદય, ઓઠકાર, મળ અને મોઢું સાફ-સ્વચ્છ થાય, નિદ્રા જેવું ઘેન અને થાક જતાં રહે, પરસેવો આવે, ખોરાક ઉપર રુચિ થાય, જૂખ અને તરશ એકીસાથે પ્રકટે અને મન પીડા રહિત થાય ત્યારે લાંઘણ ખરાબર કરેલ છે, એમ કહેવું. ૫૨, ૫૩

ટીકા-હૃદયસ્ય શુદ્ધિઃ-હૃદયાનવરોષઃ । ઉદ્ગારશુદ્ધિઃ-સધૂમામ્લોદ્ગારમાવઃ । કળાસ્ય શુદ્ધિઃ-કષાયલિપ્તત્વમ્ । આચ્ચુદ્ધિઃ-મુષસ્ય પ્રવૃત્તરસત્ત્વમ્ । તન્દ્રાક્ષમે-તન્દ્રા જ ક્ષમથ તસ્મિન્તન્દ્રા-નિદ્રાવત્ ક્ષાન્તિઃ, ક્ષ્મોઽત્ર રાત્રિઃ । ક્ષુત્પિપાસાસહોદયે-ક્ષુત્પિપાસયોઃ સહ યુગપદુદયે । અન્તરા

ત્મનિ-મનસિ । એતાનિ લક્ષણાનિ મિલિતાન્યેવ સમ્યક્તં
લઙ્ઘન ઘોષયન્તિ, નતુ પ્રત્યેકમ્ ॥ આ શ્લોકમાં જણાવેલી
હૃદયશુદ્ધિ એટલે હૃદયની ગતિ બરાબર થાય;
ગભરામણ મટે; ઉદ્ગારશુદ્ધિ એટલે ધુમાડાવાળા
ખાટા ઝોડકાર ન આવે; કંઠશુદ્ધિ એટલે ગળું
કઠ્ઠી બરાડાયેલું મટે અને આસ્થશુદ્ધિ એટલે
મોઢું ખેસ્વાદ મટી જઈ તેમાં મૂળ રસ-અમી
ચાણ થાય. આ બે શ્લોકમાં કહેલાં બધાં લક્ષણો
એક સાથે જ્યારે જણાય ત્યારે જ લંઘન
બરાબર થયું છે એમ કહેવાય; પરંતુ એમાંનાં
કોઈ અમુક જ લક્ષણો જણાય અને બીજાં ન
જણાય તો લંઘન બરાબર થયું ન ગણાય.

લાંઘણ બરાબર ન થયાનાં લક્ષણો.

કફોલ્લેશઃ સહજાસઃ ધ્રોવનં ચ મુહુર્મુહુઃ ।

કળ્ઠાસ્પહૃદયાશુદ્ધિસ્તન્દ્રા સ્યાચ્છીનલઙ્ઘને ॥૫૪॥

અન્યઃ-હીનલઙ્ઘને સહજાસઃ કફોલ્લેશઃ, મુહુઃ
ધ્રોવનં, કળ્ઠાસ્પહૃદયાશુદ્ધિઃ ચ તન્દ્રા સ્યાત્ ॥

લાંઘણ અધૂરી રહી હોય તો કઠ્ઠની
ઊલટીના ઉછાળા થાય, મથે હમણાં ઊલટી
થશે એમ લાગે, વારંવાર હૃદયમાંથી કઠ્ઠ
નીકળ્યા કરે, ગળું, મોઢું અને હૃદય સાફ ન
જણાય અને ઊંઘના જેવું યેન થયા કરે. ૫૪
ટીકા-કફલ્પ વમનાયોપસ્થિતિઃ-કફોલ્લેશઃ ।
હજાસઃ-ઉપસ્થિતવતમનમિવ । ધ્રોવનં-હૃદયાલ્પકર્મનિર્મમઃ ।

પ્રમાણથી વધારે લાંઘણ થયાનાં લક્ષણો.
પર્વમેદોઽન્નમર્દચ કાસઃ શોષો મુલસ્ય ચ ।

શ્વત્પ્રણાશોઽવિસ્તૃપ્ણા દૌર્બલ્યં શ્રોત્રનેત્રયોઃ ॥૫૫॥

મનસઃ સંપ્રમોઽમીક્ષમધૂર્વાતસ્તમો હૃદિ ।

દેહાગ્નિવલ્હાનિશ્ચ લઙ્ઘનેઽતિકૃતે મવેત્ ॥૫૬॥

અન્યઃ-લઙ્ઘને અતિકૃતે (સતિ) પર્વમેદઃ અન્નમર્દઃ
ચ કાસઃ, મુલસ્ય ચ શોષઃ શ્વત્પ્રણાશઃ, અવિઃ, તૃપ્ણા,
શ્રોત્રનેત્રયોઃ દૌર્બલ્યં, મનસઃ સંપ્રમઃ, અમીક્ષમ
ઠર્વાતઃ, હૃદિ તમઃ ચ દેહાગ્નિવલ્હાનિ (સ્યાત્) ॥

જો લાંઘણ પ્રમાણથી ખૂબ વધારે થઈ હોય
તો સાંધા તૂટે, શરીર ભાંગે, ઉધરસ થાય,
મોઢું સુકાય, બૂખ ન લાગે, કંઈ ગમે નહિ,
તરશ લાગે, કાન તથા આંખ નળળાં થાય,
મન ભરી જાય, વારંવાર (ખાટા) ઝોડકાર
આવે, હૃદયમાં અધારા જેવું લાગે અને દેહનું
તથા અગ્નિનું બળ ઓછું થઈ જાય.

ટીકા-શ્રોત્રનેત્રયોર્દૌર્બલ્યં-કર્ણનેત્રયોઃ સ્વવિષયગ્રહ-
ણાસામર્થ્યમ્ । મનસઃ સંપ્રમઃ=પ્રાન્તિઃ । ઠર્વાતઃ=ઉદ-
ગારવાહુલ્યમ્ । હૃદિ તમઃ=અન્યકારપ્રવિશ્ચયેવ જ્ઞાનમ્-
કાન તથા આંખ નળળાં થાય એટલે પોતપોતાના
વિષયોને ગ્રહણ કરવા સમર્થ ન થાય; અને હૃદય-
માં અધારા જેવું લાગે એટલે પોતે જાણે અધા-
રામાં પેઠા હોય, એમ જણાય એટલે બેલાન થાય.

બળ વિરોધિના ચૈનં લઙ્ઘનેનોપપાદયેત્ ।
બલાધિપ્પાનમારોગ્યં યદ્યોઽર્થ ક્રિયાક્રમઃ ॥૫૭॥

અન્યઃ-એન ચ બલાવિરોધિના લઙ્ઘનેન ઉપપાદયેત્,
(યતઃ) યદ્યઃ અર્થ ક્રિયાક્રમઃ, (તદ્) આરોગ્યં વળા-
ધિપ્પાનમ્ (મવતિ) ॥

એ રાગીને તેના શરીરનું બળ અત્યંત
નાશ ન પામે એવી જ લાંઘણ કરાવવી; કેમ કે
જેને માટે આ ચિકિત્સા આરંભાય છે, તે
આરોગ્યનો મુખ્ય આશ્રય બળનો જ છે. ૫૭

ટીકા-અર્થઃ-એન-રોગિણં, બલાવિરોધિના-અનતિ-
યલ્લયકારિણા લઙ્ઘનેન ઉપપાદયેત્-ઉપચરેત્, કૃત્ત્વમ્
ચેત્તનાહ-યદ્યોઽર્થ-યસ્મે આરોગ્યાય, અર્થ ક્રિયાક્રમઃ=ચિકિ-
ત્સોપક્રમઃ તદ્ આરોગ્યં બલાધિપ્પાનં-ચક્રાધ્રવમિત્યર્થઃ ॥

લાંઘણ કોણે ન કરવી ?

તદ્દિ માસ્તતૃપ્ણાશ્ચુલ્લશોષપ્રમાન્વિતઃ ।
ન કાર્યં ગુર્મિણીવાલ્લૃત્તુર્વલ્ભીભિઃ ।
ન ક્ષયાધ્વધ્રમકોષકામશોષચિરજ્વરી ॥૫૮॥

અન્યઃ-માસ્તતૃપ્ણાશ્ચુલ્લશોષપ્રમાન્વિતઃ, ગુર્મિણી-
વાલ્લૃત્તુર્વલ્ભીભિઃ તત્ (લંઘનં ન હિ કાર્યમ્)
(તથા) ક્ષયાધ્વધ્રમકોષકામશોષચિરજ્વરી (તત્ લંઘનં)
ન (કુર્વાત્) ॥

(સુશ્રુત કહે છે) : ' વાયુના તાવવાળાએ,
તરસ્યાએ, બૂખ્યાએ, મોઢું સુકાતું હોય તેણે,
બ્રમવાળાએ, ગર્ભવતીએ, બાળકે, વૃદ્ધે, હર્ષણે,
ખીકણે, ધાતુક્ષયવાળાએ, ચાલવાથી થાકેલાએ,
કોધીએ, કામીએ, શોષવાળાએ અને લાંબા
કાળના તાવવાળાએ લાંઘણ કરવી નહિ. ' ૫૮

ટીકા-તત્=અનશનમ્ ઉલ્લયમાશ્નયુકેન જ્વરિણા ન
કાર્યમ્, તદ્ગ્નમાશ્નતૃપ્ણાયાં લંઘન કાર્યમેવ ન । તથા
મુપશોષપ્રમાવપિ નિરામાવેવ વિવક્ષિતો સામયેસ્તુ તયો-
ર્લંઘન કાર્યમેવ । ગુર્મિણીવાલ્લૃત્તાદિમિતિરિમારેવ લંઘનં

ન કાર્યમ્ । સામે: પુનસ્તૈરપિ લઙ્ઘનં કાર્યમેવ । ક્ષય= ધાતુક્ષયો રાજયક્ષમા ચ ॥ માસ્તોઽગ્ર નિરામો વોદ્યવ્ય: । સામે માસ્તે લઙ્ઘન કાર્યમેવ ॥

વાયુની અધિકતાવાળો તાવ જેને આપ્યો હોય તેણે લાંઘણ ન કરવી; એ જ પ્રમાણે વાયુની તરશમાં પણ લાંઘન કરાવાય જ નહિ; તેમ જ મોહાનો શોષ અને બ્રમ પણ આમરહિત હોય તો જ તેમાં પણ લાંઘન ન કરાવાય, પણ એના એ જ આમયુક્ત હોય તો તેમાં પણ લાંઘન કરવું જ પડે. ગર્ભિણી, બાળક અને વૃદ્ધ પણ આમરહિત હોય તો જ તેઓ લાંઘન ન કરે, પણ તેઓ જે આમ-યુક્ત હોય તો તેઓએ પણ લાંઘન કરવું જોઈએ. અહીં ક્ષયનો અર્થ ધાતુક્ષય કે રાજયક્ષમા-ક્ષય સમજવો. વળી અહીં વાયુ પણ આમરહિત હોય તે જ સમજવો, પણ જે વાયુ આમથી યુક્ત હોય એ વાયુના તાવવાળાએ તો લાંઘણ કરવી જ જોઈએ; કારણ કે -

યત આહ તન્ત્રાન્તરે-ખીજ શાસ્ત્રમાં પણ કહે છે :

સામ વાતાન્વરમાં લાંઘન કરવું જ પડે
અવશ્યમેવ કુર્વાતિ જ્વરી સામે સમીરણે ।
લઙ્ઘનં હ્યામપાકાર્યં ન તદૂર્ધ્વં યથા કફે ॥૫૨॥
અન્વય:-સામે સમીરણે જ્વરી અવશ્યમ્ એવ લઙ્ઘન કુર્વાતિ, (યત:) લઙ્ઘન હિ આમપાકાર્યં (ક્રિયતે, તસ્માત્ સામે સમીરણજ્વરે) તદૂર્ધ્વં યથા કફે (લઙ્ઘનં ક્રિયતે તથા) ન (કાર્યમ્) ॥

આમયુક્ત વાતાન્વરવાળાએ તો અવશ્ય લાંઘન કરવું જ જોઈએ; કારણ કે લાંઘન (અલ્પશી) આમને પકવવા માટે કરવું જરૂરી છે; છતાં એ આમયુક્ત વાયુના તાવમાં લાંઘન થી આમ (કાચા દોષો) પાકી ગયા પછી, જેમ કફના તાવમાં લાંઘન ચાલુ રખાય છે, તેમ એ વાયુના તાવમાં લાંઘન ચાલુ રખાય જ નહિ. ૫૯

રીકા-તદૂર્ધ્વ=આમપાકાર્યમ્ ।

અત્ એવોક્તમ્-આ કારણે જ કહ્યું છે કે -

કફપિત્તે દ્રવે ઘાતુ સહેતે લઙ્ઘનં વહુ ।
આમક્ષયાદૂર્ધ્વમપિ, વાયુનં સહેતે ક્ષણમ્ ॥૬૦॥
અન્વય-કફપિત્તે દ્રવે ઘાતુ (સ્ત, તત:) આમ ક્ષયાત્-કર્ત્તવ્યમ્ અપિ વહુ લઙ્ઘનં સહેતે, (કિંતુ) વાયુ: ક્ષણં ન સહેતે ॥

કદ અને પિત્ત એ બન્ને પ્રવાહી ધાતુઓ

છે, તેથી આમ (પાકીને) એણે થઈ ગયા પછી પણ (તેઓ) વધારે લાંઘન સહી શકે છે, પણ વાયુ (એ પ્રવાહી ધાતુ નથી, માટે આમ પાકી ગયા પછી) તે એક ક્ષણ વાર પણ લાંઘન સહી શકતો નથી (એટલે આમયુક્ત વાયુનો તાવ લાંઘનથી આમ પાક્યા પછી જેવો ઊતરી જાય કે તરત એ તાવવાળાને હલકું જમાડી લેવો જોઈએ, પણ લાંઘન પર લગારે રાખવો નહિ, એ ભાવ છે.) ૬૦

આમનું લક્ષણ

માહારસ્ય રસ: સારો યો ન પક્કોઽગ્નિલાઘવાત્ ।
આમસંજ્ઞાં સ લભતે વહુવ્યાધિસમાશ્રય: ॥૬૧॥

અન્વય:-માહારસ્ય સાર: ય: રસ: અગ્નિગણવાત્ પક્ક: ન (મવેત્, સ:) વહુવ્યાધિસમાશ્રય: (અસ્તિ, સ:) ચ આમસંજ્ઞા લભતે ॥

ગેરાકનો સાર જે રસ, અગ્નિના મંદ-પણાને લીધે પાક્યો ન હોય, તે અનેક રોગો-નો આશ્રયબને છે અને તે જ 'આમ' સંજ્ઞા-ને પામે છે એટલે 'આમ' કહેવાય છે. ૬૧

તન્ત્રાન્તરે તુ—

ખીજ શાસ્ત્રોમાં કહેલું આમનું લક્ષણ
આમમંદરસં કેચિત્કેચિન્ન મલસંચયમ્ ।

પ્રથમાં દોષદુષ્ટિં વા કેચિદામં પ્રચક્ષતે ॥૬૨॥

અન્વય:-કેચિત્ આમમ્ અમરસ, કેચિત્ તુ મલ-સંચયં, વા કેચિત્ પ્રથમાં દોષદુષ્ટિમ્ આમ પ્રચક્ષતે ॥

કેટલાક (વૈદ્યો) કાચા અન્નના રસને, કેટલાક તો મળના ભરાવાને અને કેટલાક પ્રથમ થયેલા દોષોનાં બગાડને 'આમ' કહે છે. ૬૨

આમનું વળી ખીજું લક્ષણ

અવિપકમસંસકં દુર્ગન્ધં વહુપિચ્છિલમ્ ।

સાદનં સર્વગાત્રાણામામં હૃત્યમિશન્દિત: ॥૬૩॥

અન્વય:-અવિપકમ્ અસંસકં દુર્ગન્ધં વહુપિચ્છિલં સર્વગાત્રાણાં સાદનમ્-આમ: હૃતિ અમિશન્દિત: ॥

જે બરાબર પાક્યો ન હોય, એકમેકથી મળ્યો ન હોય, દુર્ગંધી હોય, ઘણો ચીકણો હોય અને સર્વ ગાત્રોમાં પીડા કરતો હોય, તે 'આમ' કહેવાય છે. ૬૩

આમયુક્ત દોષો, ધાતુઓ અને રોગો-સામ તેનામેન સમાયુક્તા દોષા દૃષ્યાશ્ચ તાદૃશાઃ ।

તદુદ્ભવા ધામ્યાશ્ચ સામાં હિતિ વૃધૈઃ સ્મૃતાઃ ॥૬૪॥

અન્વયઃ-તેન આમેન સમાયુક્તાઃ દોષાઃ, તાદૃશાઃ ચ દૃષ્યાઃ, ચ તદુદ્ભવાઃ આમ્યાઃ વૃધૈઃ 'સામાઃ' હિતિ સ્મૃતાઃ ॥

એ આમથી હ્રષિત થયેલા દોષોને, તેમ જ તેવા દોષોવાળા ધાતુઓને તથા તેથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને વિદ્વાનો 'સામ' કહે છે. ૬૪

આમયુક્ત વાયુ શું કરે છે ?

વાયુઃ સામો વિચન્ધામિસાદતન્દ્રાન્નકૂજનૈઃ ।

વેદનાશોથનિસ્તોદૈઃ ક્રમશઃ ઇજ્ઞાનિ પીડયેત્ ॥૬૫॥

વિચરેદ્યુગપચ્ચાપિ ગૃહ્ણતિ કુપિતો મૃશમ્ ।

સ્નેહાયૈવૃદ્ધિમાયાતિ મેધે સૂર્યોદયે નિશિ ॥૬૬॥

અન્વયઃ-સામઃ વાયુઃ વિચન્ધ-અમિસાદ-તન્દ્રા-અન્ન-કૂજનૈઃ વેદના-શોથ-નિસ્તોદૈઃ ક્રમશઃ ઇજ્ઞાનિ પીડયેત્ ॥ અપિ ચ યુગપત્ વિચરેત્, કુપિતઃ (સન્ અજ્ઞાનિ) મૃશં પીડયેત્, (તથા) સ્નેહાયૈઃ મેધે સૂર્યોદયે નિશિ વૃદ્ધિમ્ આયાતિ ॥

આમયુક્ત વાયુ મળખંધ કરે છે, અગ્નિને મંદ પાડે છે, આજસ અથવા ઘેન કરે છે, આંતરડાંમાં અવાજ કરે છે; તેમ જ વેદના, સોજો અને શૂળથી અતુકમે અંગને પીડે છે; વળી અત્યંત કોપેલો તે આમયુક્ત વાયુ એકીવખતે આખા અંગમાં ફેરી વળે છે, બધાં અંગોને એકદમ પકડી લે છે અને (ચીકાશવાળા પદાર્થોથી તેમ જ વર્ષાઋતુમાં, સૂર્યોદય વખતે તથા રાત્રિમાં વધે છે. ૬૫, ૬૬

ટીકા-વિચરેદ્ યુગપત્=વાયુરામયૈકકાલં વિચરેત્, કુપિતઃ સામો વાયુઃ મૃશમતિશયેન ગૃહ્ણત્યજ્ઞાનીત્યર્થઃ ॥ (ભાષાન્તરમાં અર્થ અપાયો છે.)

આમરહિત વાયુ કેવો હોય ?

નિરામો વિશદો રુક્ષો નિર્ગન્ધોઽન્યત્પવેદનઃ ।

વિપરીતગુણૈઃ શાન્તિં ક્ષિપ્તિર્થાતિ વિશેષતઃ ॥૬૭॥

અન્વયઃ-નિરામઃ (વાયુઃ) વિશદઃ રુક્ષઃ નિર્ગન્ધઃ અન્યત્પવેદનઃ (સન્) વિપરીતગુણૈઃ શાન્તિં યાતિ, ક્ષિપ્તિઃ (તુ) વિશેષતઃ (શાન્તિં યાતિ) ॥

આમ વગરનો વાયુ સ્વચ્છ, લૂખો, દુર્ગંધ વિનાનો અને બહુ થોડી વેદનાવાળો હોઈ વિપરીત ગુણવાળા પદાર્થોથી શાંત થાય છે

તેમ જ ચીકાશવાળા (લી વગેરે) પદાર્થોથી તો વધારે શાંત થાય છે. ૬૭

આમયુક્ત પિત્ત કેવું હોય ?

પિત્તં સામં ભવેદમ્લં દુર્ગન્ધં હરિતં ગુરુ ।

અમ્લિકાકાન્ઠહૃદાહકરં શ્યાવં તથા સ્થિરમ્ ॥૬૮॥

અન્વયઃ-સામં પિત્તમ્ અમ્લં દુર્ગન્ધં હરિતં ગુરુ અમ્લિકા-(હવ) કન્ઠ-હૃદ-દાહકરં શ્યાવં તથા સ્થિરમ્ (મવિત) ॥

આમયુક્ત પિત્ત ખાડું, દુર્ગંધવાળું, લીલું, ભારે, આંખોની પેઠે કંક તથા હૃદયમાં દાહ કરનાર, કાળું તથા સ્થિર હોય છે. ૬૮

ટીકા-અમ્લિકા=અમ્બલી, સ્વક્રિતિ લોકે ॥

આમરહિત પિત્ત કેવું હોય ?

નિરામં પિત્તમાતાન્નમન્યુર્ણં કટુકં સરમ્ ।

દુર્ગન્ધિ રુચિકૃદ્વક્ત્રિયલવર્ધનમીરિતમ્ ॥૬૯॥

અન્વયઃ-નિરામં પિત્તમ્ આતાન્નમ્ અતિ-ઉર્ણં કટુકં સરં દુર્ગન્ધિ રુચિકૃત્ વક્ત્રિયલવર્ધનમ્ ઈરિતમ્ ॥

આમરહિત પિત્ત કંઈક રાતું, ઘણું જ ગરમ, તીવ્રું, સારક, દુર્ગંધવાળું, રુચિ કરનાર તથા જઠરાગ્નિના બળને વધારનાર કહેવાય છે. ૬૯

આમયુક્ત કફ કેવો હોય ?

આવિલસ્તન્તુલઃ સ્ત્યાનઃ કન્ઠવેશે ચ તિષ્ઠતિ ।

સામો યલાસો દુર્ગન્ધસ્તદ્ધુધોરુપઘાતકૃત્ ॥૭૦॥

અન્વયઃ-સામઃ યલાસઃ આવિલઃ તન્તુલઃ ચ સ્ત્યાનઃ (સન્) કન્ઠવેશે તિષ્ઠતિ, (તથા) દુર્ગન્ધઃ તદ્ધુધોઃ ઉપઘાતકૃત્ (સ્વાત્) ॥

આમયુક્ત કફ મેલો, તાંતણાવાળો અને ધાટો હોઈ ગળામાં ભરાઈ રહે છે; તથા દુર્ગંધવાળો અને બૂખ-તરસનો નાશ કરનાર હોય છે. ૭૦

ટીકા-સ્ત્યાનઃ-સંહતઃ ॥

આમરહિત કફ કેવો હોય ?

શ્લેષ્મા નિરામો નિર્ગન્ધઃ ફેનવાંરહેદવાનપિ ।

ભવેત્સપિષ્ઠિતઃ પાણ્ડુરાસ્યવૈરસ્યનાશકૃત્ ॥૭૧॥

અન્વયઃ-નિરામઃ શ્લેષ્મા નિર્ગન્ધઃ ફેનવાન્ છેદવાન્ અપિ પિષ્ઠિતઃ પાણ્ડુઃ ભવેત્, સઃ આસ્યવૈરસ્યનાશકૃત્ (સ્વાત્) ॥

આમ વગરનો કફ દુર્ગંધ વગરનો, ફીણ વાળો, કકડા કકડાવાળો, ગોળ ઠણીડપ થયેલો,

ધોળો અને મુખની વિરસતા મટાડનારો હોય છે. ૭૧

આમયુક્ત રોગનું લક્ષણ

આલસ્યતન્દ્રાહ્વદયાવિશુદ્ધિ-

દોષાપ્રવૃત્ત્યાવિલમૂચતામિઃ ।

ગુરુદરત્વારુચિસુતતામિ-

રામાન્વિતં વ્યાધિમુદાહરન્તિ ॥૭૨॥

અન્યયઃ-આલસ્ય-તન્દ્રા-હ્વદયાવિશુદ્ધિ-દોષાપ્રવૃત્તિ-આવિલમૂચતામિઃ ગુરુદરત્વ-અરુચિ-સુતતામિઃ (લક્ષણેઃ વૈદ્યા.) આમાન્વિત વ્યાધિમ્ ઉદાહરન્તિ ॥

આળસ, ઘેન-હૃદયની અશુદ્ધિ, દોષની અપ્રવૃત્તિ-મળખંધ, મેલો-ડહોળો પેશાબ, પેટમાં ભાર, અરુચિ અને-આમડીની બહેરાશ, એટલાં લક્ષણો ઉપરથી વૈદ્યો આમ સહિત વ્યાધિને કહે છે. ૭૨

આમની ચિકિત્સા

આમં જયેદ્ધનકોષ્ણપેયાલ્લ્હનસૂપૌદનતિકયૂપૈ ।
વિરુદ્ધણસ્વેદનપાચનૈશ્ચ સંશોધનૈર્કર્ષ્વમચસ્તૈવ ॥

અન્યય-લહ્વન-કોષ્ણપેયા-લ્હુઅન-સૂપૌદન-તિક-યૂપૈઃ ચ વિરુદ્ધણ-સ્વેદન-પાચનૈઃ તથા એવ કર્ષ્વમ્ અથઃ સંશોધનૈ આમ જયેત્ ॥

તે આમને લંઘન, લગાર ગરમ ઓસામણ, હલકો ખોરાક, દાળ-ભાત, કડવા યૂષો, લૂખા ઉપાયો અને સ્વેદન, પાચન, વમન આદિ ઉપરનાં શોધનો વડે તથા વિરેચનાદિ નીચેનાં સંશોધનો વડે મટાડી શકાય છે. ૭૩

તાવવાળાને લંઘનમાં પણ થોડું થોડું
પાણી તો આપવું જ

તૃપિતો મોહમાયાતિ મોહાત્પ્રાણાન્વિમુચ્ચતિ ।

અતઃ સર્વાસ્તવસ્યાસુ ન કચિદ્વારિ વર્જયેત્ ॥૭૪॥

અન્યયઃ-તૃપિત. (સર્વઃ પ્રાણી) મોહમ્ આયાતિ મોહાત્ પ્રાણાન્ વિમુચ્ચતિ, અતઃ સર્વાસુ અવસ્થાસુ કચિત્ વારિ ન વર્જયેત્ ॥

(સુશ્રુત કહે છેઃ) ‘તરસ્યો રોગી ભેલાન થાય અને ભેલાન થયેલો મરી પણ બચ; માટે હરકોઈ સ્થિતિમાં પાણીનો ત્યાગ કદી ન જ કરાવવો.’ ૭૪

હારીતેનોકમ્-

આ વિષે હારીત પણ સંમત

તૃણા ગરીયસી ઘોરા સઘ.પ્રાણવિનાશિની ।
તસ્માદર્થે તૃપાર્ત્તાય પાનીયં પ્રાણચારણમ્ ॥૭૫॥

અન્યય-ગરીયસી તૃણા ઘોરા (સતી) સઘ. પ્રાણ વિનાશિની (મવતિ), તસ્માત્ તૃપાર્ત્તાય પ્રાણચારણ પાનીયં દેયમ્ ॥

(હારીત પણ કહે છેઃ) ‘અતિશય ભારે તરશ ઘોર બનીને તરત પ્રાણ હેનારી થાય છે, માટે તરશથી પીકાતાને તેનો પ્રાણ ટકાવનારું પાણી તો અવશ્ય આપવું જ નોંધ એ’ ૭૫

ટીકા-અવશ્ય વેયમપિ જલ જ્વરી કિંચિદ્વારણ પિવેત્ ॥ પાણી અવશ્ય પીવું, છતાં તાવવાળાએ તરશને કંઈક રોફા રોફા-થોડું થોડું જ પીવું

સુશ્રુત પણ સંમત

યત આહ સુશ્રુત એવ-વળી સુશ્રુત પણ કહે જ છે
જીવિનાં જીવનં જીવો જગત્સર્વં તુ તન્મયમ્ ।
અતોડસ્યન્તનિપેધેન ન કચિદ્વારિ વારયેત્ ॥૭૬॥

અન્યય-જીવનમ્ જીવિનાં જીવઃ (અસ્તિ), સર્વં તુ જગત્ તન્મય (વિષયે), તતઃ અત્યન્તનિપેધેન વારિ કચિત્ ન વારયેત્ ॥

‘પાણી દરેક પ્રાણીઓનું જીવન અથવા જીવ છે અને સર્વ જગત તે મય છે; માટે અત્યંત નિપેધ કરી પાણીને કદી ન અટકાવવું.’ (છતાં કંઈક તો શકવું જ એટલે તરશ છીપે તેટલું થોડું થોડું જ પાણી પીધા કરવું.) ૭૬

ટીકા-જીવન=જલ, કિંચિત્ વારયેદેવ ॥

નીચેના રોગોમાં પાણી થોડું થોડું પીવું

તથા ચ-તે આ પ્રમાણે :

જ્વરે નેત્રામયે કુષ્ઠે મન્દેડમાલુદરે તથા ।
અરોચકે પ્રતિશ્યાયે પ્રસેકે શ્વયથો ક્ષયે ।

વળે ચ મધુમેહે ચ પાનીય મન્દમાચરેત્ ॥૭૭॥

અન્યયઃ-જ્વરે નેત્રામયે કુષ્ઠે મન્દે અતો તથા ઉદરે અરોચકે પ્રતિશ્યાયે પ્રસેકે શ્વયથો ક્ષયે ચ વળે ચ મધુમેહે પાનીય મન્દમ્ આચરેત્ ॥

તાવ, નેત્રરોગ, કોઠ, મંદાગ્નિ, ઉદરરોગ, અરુચિ, સળેખમ, મુખમાથી લાળો આવવી, સોબ, ક્ષય, વળ અને મધુપ્રમેહ, એ રોગોમાં પાણી થોડું થોડું પીવું. ૭૭

ટીકા-પ્રસેકે=મુલપ્રસેકે । મન્દમાચરેત્=અલ્પ પિવેત્ ॥

એકીવબતે વધારે પાણીથી તુકસાન

યત આહ-કારણ કહે છે.

અતિયોગેન સલિલં તૃપ્યતોડપિ પ્રયોજિતમ્ ।

પ્રયાતિ શ્લેષ્મપિત્તવં જ્વરિતસ્ય વિદોષતઃ ॥૭૮॥

અન્વયઃ-તુષ્યતઃ અપિ અતિયોગેન પ્રયોજિતં સલિલં
સ્લેષ્મવિતત્ત્વં પ્રયાતિ, જ્વરિતસ્ય (તુ) વિશેષતઃ ॥

તરશ્યાને પશુ બહુ એકસામટું-ખૂબ
પાણી પીવાથી તે કફ તથા પિત્તરૂપ થાય છે
અને તાવવાળાને તો ખાસ કરી તે કફ તથા
પિત્તરૂપે થાય છે. ૭૮

૨૧૩ મીથેના રોગોમાં (નહિ ઉકાળેલું)

૧ ને ૨, ઠંડું પાણી ન જ પિવાય
તેજસ્વરે પ્રતિરૂપાયે પાર્શ્વશૂલે ગલગ્રહે ।
ઉદ્યઃશુદ્ધૌ તથાધ્માને ધ્યાધૌ વાતકફોદ્ગ્રહે ॥૭૯॥
મહચિમ્નહ્નોગુલમશ્વાસકાસેષુ વિદ્રઘ્નો ।
હેઠ્ઠાયાં સ્નેહપાને ચ શીતં વારિ વિવર્જયેત્ ॥૮૦॥

અન્વયઃ-નવજ્વરે પ્રતિરૂપાયે પાર્શ્વશૂલે ગલગ્રહે સઘઃ-
ગુદૌ તથા આધ્માને વાતકફોદ્ગ્રહે ધ્યાધૌ મહચિ-
મ્નહ્નો-ગુલમ-શ્વાસ-કાસેષુ વિદ્રઘ્નો હેઠ્ઠાયાં ચ સ્નેહપાને
શીતં વારિ વિવર્જયેત્ ॥

(સુશ્રુત કહે છે) : ' નવા તાવમાં, સળેખમ-
માં, પડખાનાં શૂળમાં, ગલગ્રહમાં, શોષન પછી
તરત અને આક્રુરો, વાયુ તથા કફના રોગોમાં,
અરુચિ, ગ્રહણી, ગોળો, શ્વાસ, ઉધરસ,
વિદ્રધિ કે હેઠ્ઠીમાં અને સ્નેહપાન કર્યા પછી
પશુ નહિ ઉકાળેલું ઠંડું પાણી પીવું નહિ. '

અન્વયઃ-ત્વ એવ-વળી ખીણું પશુ તે કહે છે :
સેવ્યમાનેન શીતેન જ્વરસ્તોયેન વર્ધતે ॥ ૮૧ ॥

અન્વયઃ-શીતેન તોયેન સેવ્યમાનેન જ્વરઃ વર્ધતે ॥

' નહિ ઉકાળેલું ઠંડું પાણી પીવાથી તાવ
વધે છે. ' (માટે ઉકાળી ટાડું કરેલું જ
પાણી પીવું.) ૮૧

ટીકા-અગ્ર શીત જલમશ્વયિત નિષિદ્ધમ, તથા
સતિ ક્વચિત્ પ્રાથમયાતમ્ ॥ અહીં નહિ ઉકાળેલા જ
ઠંડા પાણીનો નિષેધ કર્યો છે, તેથી એ નક્કી જ
થઈ નાથ છે કે ઉકાળેલું ઠંડું પાણી તો પિવાય.

ક્વચિત્સ્ય વિધાનમાહ સુપ્રતઃ-

પાણી ઉકાળવાની વિધિ તથા તેના ગુણો
કાવ્યમાનં તુ નિર્વેગં નિષ્ફેનં નિર્મલં ચ યત્ ।
તત્તોયં કથિતં જ્યેષ્ઠં દોષદ્વં પાચનં લઘુ ॥૮૨॥

અન્વયઃ-વધાધ્યમાન તુ યત્ તોયં નિર્વેગં નિષ્ફેનં
ચ નિર્મલં (મવેત્) તત્ ક્વચિત્ જ્યેષ્ઠ, (તત્)
દોષદ્વં પાચનં લઘુ (સ્વાત્) ॥

ભા. ૪૫

ઉકાળાતું જે પાણી વેગ વિનાનું, કીણુ
વગરનું તથા નિર્મળ થાય ત્યારે તેને ઉકાળેલું
બલ્લવું. એ પાણી દોષોનો નાશ કરનાર,
પાચન અને હલકું થાય છે. ૮૨

ટીકા-નિર્વેગ-જન્યઃ ॥

વાયુના તથા કફના તાવમાં
ગરમ પાણી હિતકારી

વાતશ્લેષ્મજ્વરાત્યાય હિતમુષ્ણામ્ણુ તુષ્યતે ।
દીપનં+ કફવિષ્ણેદિ વાતપિત્તાનુલોમનમ્ ॥
તદ્દિ માર્દવકૃદ્દોષસ્રોતસાં શીતમન્યથા ॥ ૮૩ ॥

અન્વયઃ-તુષ્યતે વાતશ્લેષ્મજ્વરાત્યાય તત્ ઉષ્ણામ્ણુ હિતં
દીપનં કફવિષ્ણેદિ વાતપિત્તાનુલોમનં દોષસ્રોતસાં માર્દવ-
કૃત્. હિ (મવેત્), શીતં (તુ) અન્યથા (સ્વાત્) ॥

(સુશ્રુત કહે છે) : ' વાયુ અને કફના
તાવથી પીડાતા તરશ્યાને ઊંચુ પાણી હિત-
કારી છે; તે દીપન હોઈ કફનો નાશ કરે
છે; તેમ જ વાયુ અને પિત્તનું અનુલોમન-
સવળું ચાલવું કરે છે; તથા દોષો અને નાડી-
ઓને કામળ કરે છે; પશુ ટાડું-નહિ ઉકાળેલું
પાણી તો આથી ઊઘટા શુભોવાળું છે. ' ૮૩

વાગ્મટ-વાગ્મટનો પશુ એ જ મત-
તુષ્ણાયાં પ્રાપ્તમુષ્ણામ્ણુ વિવેદ્રાતકફજ્વરે ।
તત્ કર્ક વિલયં નીત્વા તુષ્ણામાશુ નિવર્તયેત્ ॥૮૪॥
ઉદીર્ધ ચાગ્નિ સ્રોતાંસિ મૃદુકૃત્ય વિશોષયેત્ ।
વાતપિત્તકફસ્વેદશક્ત્યુપ્રાણિ સારયેત્ ॥ ૮૫ ॥

અન્વયઃ-વાતકફજ્વરે તુષ્ણાયાં પ્રાપ્તમ્ ઉષ્ણામ્ણુ
પિવેત્, તત્ કર્ક વિલયં નીત્વા આશુ તુષ્ણાં નિવર્તયેત્,
(તથા) ચ અગ્નિમ્ ઉદીર્ધ સ્રોતાંસિ મૃદુકૃત્ય વિશોષ-
યેત્, વાત-પિત્ત-કફ-સ્વેદ-શક્ત્યુપ્રાણિ સારયેત્ ॥

(વાગ્મટ કહે છે) : ' વાત-કફના તાવમાં
તરશ લાગે ત્યારે ગરમ પાણી જે મળે તો
તે જ પીવું; કેમ કે તે કફનો નાશ કરી તરશને
તરત મટાડે છે; અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી નાડી-
ઓને કામળ તથા વિશુદ્ધ કરે છે; અને
વાત, પિત્ત, કફ, પરસેવો, આડો તથા મૂત્રની
પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. ' ૮૪, ૮૫

+ ' દીપન ઇયાતુ કફજે ' આવો પાક પશુ અહીં
મળે છે; તેનો અર્થ-એ ગરમ પાણી કફના તાવમાં
દીપન છે. ' એમ સમજાવો.

બરાબર ઉકાળેલા પાણીનું લક્ષણ તથા ગુણે
કાથ્યમાનં તુ નિર્વેગં નિષ્ફેનં નિર્મલં તથા ।
અર્ધાવશિષ્ટં યત્તોયં તદુષ્ણોદકમુચ્યતે ॥૮૬॥

જ્વરકાસકફશ્વાસપિત્તવાતામમેદસામ્ ।

નાશનં પાચનં ચૈવ પથ્યમુષ્ણોદકં સદા ॥૮૭॥

અન્યથા-અર્ધાધ્યમાન ॥ યત્ તોયં નિર્વેગં નિષ્ફેન
તથા નિર્મલં (સત્) અર્ધાવશિષ્ટ (ભવેત્) તત્ ઉષ્ણો-
દકમ્ ઉચ્યતે, (તત્) ઉષ્ણોદક જ્વર-કાસ-કફ-
શ્વાસ-પિત્ત-વાત-આમ-મેદસાં નાશન પાચન ચ સદા
એવ પથ્ય (ભવેત્) ॥

ઉકાળાતું જે પાણી વેગ વગરનું, ફીણ
વગરનું તથા નિર્મળ થઈ અધુન બાકી રહે.
ત્યારે તે બરાબર ઉકાળેલું કહેવાય છે. તે
તાવ, ઉધરસ, કફ, શ્વાસ, પિત્ત, વાયુ, આમ
તથા મેદને નાશ કરી પાચન કરે છે; તેથી
એવું ઉષ્ણોદક હમેશાં હિતકારી છે. ૮૬, ૮૭

ઋતુ પ્રમાણે પાણી ઉકાળવાની સૂચના

અન્યે તુ-ખીનઓ આમ કહે છે :

ત્રિપાદશેષં સલિલં પ્રીષ્મે શરદિ શસ્યતે ।

હિમેઽર્ધશેષં શિશિરેઃ તથા વર્ષાવસન્તયોઃ ॥૮૮॥

અન્યથા-પ્રીષ્મે (ચ) શરદિ ત્રિપાદશેષ સલિલ
શસ્યત; હિમે શિશિરે તથા વર્ષાવસન્તયોઃ અર્ધશેષ
(શસ્યત ॥

ગ્રીષ્મ અને શરદમાં પાણી ઉકાળતાં
પાણી ભાગ બાકી રહે તે ઉત્તમ ગણાય છે;
હેમંત, શિશિર, વર્ષા અને વસંતમાં બરાબર
અધુન બાકી પાણી ઉત્તમ ગણાય છે. ૮૮

નિદ્રાથે ત્વર્ધગદોત્તં પાદહીનં તુ શારદમ્ ।

શિશિરે ચ વસન્તે ચ હિમે ચાર્ધાવશેષિતમ્ ॥૮૯॥

અષ્ટમાશાયશેષં તુ વાર વર્ષાસુ શસ્યતે ।

ઈતિ કોચદ્ ધુધાઃ પ્રાદુર્જ્જ્ઞાગમદર્શનાત્ ॥૯૦॥

અન્યથા-નિદ્રાથે તુ અષ્ટમાસે શારદ તુ પાદહીન
ચ શિશિરે ચ વસન્તે ચ હિમે અર્ધાવશેષિત વર્ષામ્ તુ
અષ્ટમાશાયશેષ વારિ શસ્યત, ઇતિ જ્ઞાગમદર્શનાત્
કેચિત્તુ ધુધાઃ પ્રાદુઃ ॥

(ખીનઓ વળી આમ પણ કહે છે કેઃ)

ગ્રીષ્મમાં ચાર ભાગમાંથી સાડાત્રણ ભાગ રહેલું
અને શરદમાં ત્રણ ભાગ રહેલું પાણી ઉત્તમ
થાય છે. શિશિરમાં, વસંતમાં તથા હેમંત
; ઉકળતાં અધુન બાકી રહેલું પાણી અને

વર્ષાઋતુમાં આઠમા ભાગે બાકી રહેલું પાણી
શ્રેષ્ઠ છે; એમ વૈજયંટનું શાસ્ત્ર ભેદને કેટલાક
વિદ્વાનો કહે છે. ૮૯, ૯૦

વસુધંગેષુ વેદેષુ વાણેષુ ત્રિપુ પક્ષયોઃ ।

પતદ્ ભાગાવશેષં સ્યાદમ્બુ વર્ષાદિપુ કમાત્ ॥૯૧॥

અન્યથા-વર્ષાદિપુ કમાત્ વસુષુ અગ્રેષુ વેદેષુ વાણે
ત્રિપુ પક્ષયોઃ-પતદ્ ભાગાવશેષમ્ અમ્બુ સ્યાત્ ॥

(કેટલાક વળી આમ પણ કહે છે કેઃ)

વર્ષાદિ (વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર, વસંત
અને ગ્રીષ્મ) ઋતુઓમાં અનુક્રમે આઠમા
ભાગ, છઠો ભાગ, ચોથો ભાગ, ત્રીજો ભાગ
અને બીજો ભાગ બાકી રહે તે પાણી ઉત્તમ
ગણાય છે. ૯૧

રીકા-અત્ર દોષાણાં યયોલ્લગ્નતા હીનતા વા ત્વા
વ્યવસ્થા કલ્પનીયા-અહીં દોષોની ન્યૂનાધિકતા પ્રમાણે
ગરમ પાણી આપવાની વેદે ગોઠવણ કરવી.

ઉકાળતાં બાકી રાખેલ પાણીના ગુણે
તત્પાદહીનં પિત્તમ્નમર્ધહીનં તુ વાતતુત્ ।

ત્રિપાદહીનં શ્લેષ્મણં સંપ્રાહ્યામિદં લઘુ ॥૯૨॥

અન્યથા-પાદહીન તત્ પિત્તમ્નમ્, અર્ધહીનં તુ
વાતતુત્, ત્રિપાદહીન (તુ તત્) શ્લેષ્મણં સંપ્રાદિ
અમિદં લઘુ (ભવતિ) ॥

ઉકળતાં એક ચતુર્થાંશ ઓછું થયેલું
પાણી પિત્તનાશક છે, અર્ધો ભાગ રહેલું પાણી
વાયુનાશક છે અને ત્રણ ચતુર્થાંશ ઓછું થયેલું
પાણી કફનાશક, ગ્રાહી અને દીપન છે. ૯૨

‘આરોગ્યાણુ’નું લક્ષણ તથા ગુણે

પાદશેષ તુ યત્તોયમારોગ્યામ્બુ તદુચ્યતે ।

આરોગ્યામ્બુ સદા પથ્યં કાસશ્વાસક્રુકાપહમ્ ॥૯૩॥

સયોજ્વરહરં ગ્રાહિ દીપનં પાચનં લઘુ ।

આનાહપાણ્ડુશ્લશ્શોગુલ્મશોથોદરાપહમ્ ॥૯૪॥

અન્યથા-યત્ તોયં પાદશેષ (ભવેત્) તત્ તુ
આરોગ્યામ્બુ ઉચ્યતે, આરોગ્યામ્બુ સદા પથ્ય કાસશ્વાસ
ક્રુકાપહ સયોજ્વરહર ગ્રાહિ દીપનં પાચન લઘુ (સત્)
આનાહ-પાણ્ડુ-શ્લ-અર્શો-ગુલ્મ-શોથ-ઉદરાપહ (ભવતિ) ॥

બળતાં ચોથો ભાગ જ બાકી રહેલું
પાણી ‘આરોગ્યાણુ’ કહેવાય છે; તે હમેશાં
હિતકારી હોઈ ઉધરસ, શ્વાસ તથા કફને
નાશ કરે છે, તાવને એકદમ ઉતારે છે;

આહી, દીપન, પાચન તથા હલકું છે; અને આક્રો, પાંડુ, શૂળ, અર્શ, ગોળો, સોળ તથા પેટના રોગોનો નાશ કરે છે. ૯૩, ૯૪

ટીકા-ત્રિપાદહીનસ્ય તન્ત્રાન્તરે આરોગ્યામ્બુજા ॥
ખીજા ગ્રંથોમાં ત્રણ ચતુર્થાંશ આછા થયેલા પાણીને 'આરોગ્યામ્બુ' કહેલ છે. (તે જ આ અહીં કહ્યું છે.)

કઈ ઋતુમાં કયું પાણી સારું?

હેમન્તે શિશિરે ચામ્બુ સારસં વા તઢાગજમ્ ।
વસન્તગ્રીષ્મયોઃ કૌપં વાપ્યં વા નૈર્ઋત્ હિતમ્ ॥૧૫॥
નાદેયં ઘારિ નાદેયં વસન્તગ્રીષ્મયોર્બુધૈઃ ।

વિપવત્પત્રપુષ્પાદિદુષ્નિર્ઋતયોગતઃ ॥ ૧૬ ॥

ઔદ્ભિદં ચાન્તરિક્ષં વા કૌપં વા પ્રાવૃષિ સ્મૃતમ્ ।

શસ્તં શરદિ નાદેયં નીરમંશૂદકં પરમ્ ॥ ૧૭ ॥

દિવા રવિકરેન્નુપ્તં નિશિ શીતકરાન્નુમિઃ ।

હ્રેયમંશૂદકં નામ ક્ષિપ્તં દોષત્રયાપહમ્ ॥ ૧૮ ॥

અનભિષ્યન્દિ નિર્દોષં ચાન્તરિક્ષજલોપમમ્ ।

વલ્યં રસાયનં મેથ્યં શીતં લઘુ સુધાસમમ્ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથ-

પરઘમસ્તેવદ્યાદિલિલં સલિલં હિતમ્ ।

વૃદ્ધશુશ્રુત-

તાત્તિકે માર્ગશીર્ષે ચ જલમાત્રં પ્રશસ્યતે ॥૨૦॥

અન્યથ-હેમન્ત ચ શિશિરે સારસ વા તઢાગજમ્
અમ્બુ હિતમ્, વસન્તગ્રીષ્મયોઃ કૌપ વાપ્ય વા નૈર્ઋ
હિતમ્, વસન્તગ્રીષ્મયોઃ વિપવત્પત્રપુષ્પાદિદુષ્નિર્ઋત-
યોગત નાદેય બુધૈઃ ન આદેયમ્, પ્રાવૃષિ ઔદ્ભિદ
ચ આન્તરિક્ષ વા કૌપ નીર ઘસ્ત સ્મૃતમ્, શરદિ
નાદેય નીર પરમ્ અશૂદક ઘસ્ત સ્મૃતમ્, દિવા
રવિકરે, નિશિ શીતરુગાનુમિઃ સુષ્કમ્ અશૂદક નામ
હ્રેયમ્, (તત્) દોષત્રયાપહમ્ ક્ષિપ્ત અનભિષ્યન્દિ
નિર્દોષ ચ (સત્) આન્તરિક્ષજલોપમ વલ્યં રસાયન
મેથ્ય શીત લઘુ સુધાસમ (મવતિ) ॥ શરદિ અગત્તે
લઘવાત અલિલ સલિલં હિતમ્ (મવતિ) ॥ કાર્તિકે
ચ માર્ગશીર્ષે જલમાત્ર પ્રશસ્યતે ॥

હેમંત અને શિશિરમાં સરોવરનું કે તળા-
વનું પાણી હિતકારી છે; વસંત અને ગ્રીષ્મમાં
કૂવાનું, વાવનું કે ઝરણાનું પાણી હિતકારી છે.
ઠાઠા માણસોએ વસંત અને ગ્રીષ્મમાં ઝેરી
યુષ્પત્ર વગેરેથી તથા ખરાબ ઝરણાં મળેલાં
હોવાથી (ઝેરી થયેલું) નદીનું પાણી લેવું જ
નહિ; વધોઋતુમાં પૃથ્વીમાથી નીકળતું

કે અંતરિક્ષનું કે કૂવાનું પાણી સારું છે;
શરદઋતુમાં નદીનું કે અંશૂદક પાણી ઉત્તમ
છે; દિવસે સૂર્યનાં દિરણોથી અને રાત્રે
ચંદ્રનાં કિરણોથી સંબંધ પામેલું પાણી
'અંશૂદક' કહેવાય છે. તે ત્રણે દોષોને દૂર
કરનારું તથા સ્નિગ્ધ હોય છે; તેમ જ રસ-
વાહી નાહીએને નહિ રોકનાર તથા નિર્દોષ
હોઈ અંતરિક્ષના જળ જેવું જ બળ આપ
નાર, રસાયન, પુદિને હિતકારી, શીતળ,
હલકું અને અમૃત સમાન હોય છે. વળી ખીજું
શરદમાં અગસ્ટ્યના ઉદયથી બધાં પાણી હિત
કર થાય છે; (એમ ઘણા કહે છે.) વૃદ્ધ સુશ્રુત
પણ કહે છે : 'કાર્તિક અને માર્ગશીર્ષમાં
બધાં પાણી વખણાય છે.' ૯૫-૧૦૦

ટીકા-અમ્બુ ઋતુમેદેન જલસ્ય વ્રણાય વેશમેદો
વારિવેં વોદ્ધવ્ય-ભુદી ભુદી ઋતુ પ્રમાણે પાણી લેવાને
અહીં જણાવેલ ભુદાં ભુદા મ્થાનો આદિ વારિવર્ગમાં
કહેલાં હોઈ ત્યાંથી બાણી લેવાં

ઉકાળી ઠંડું કરેલું પાણી કયા રોગોમાં
ખાસ જરૂરી ?

દાહાતિસારપિત્તાક્ષમૂર્ચ્ઝામઘવિપાત્તિપુ ।
મૂત્રકૃન્દ્રે પાણુરોગે તૃષ્ણાચ્છદિશ્રમેષુ ચ ॥૨૦॥
મઘપાનસમુદ્ભૂતે રોગે પિત્તોત્થિયતે તથા ।
સન્નિપાતસમુદ્ધેયુ શ્રુતશીતં પ્રશસ્યતે ॥ ૨૦૨ ॥

અન્યથ-દાહ-અતિસાર-પિત્તાક્ષ-મૂર્ચ્ઝા-મઘવિપાત્તિ-
મૂત્રકૃન્દ્રે પાણુરોગે ચ તૃષ્ણા-ચ્છદિ-શ્રમેષુ મઘપાન
સમુદ્ભૂતે તથા પિત્તોત્થિયતે રોગે સન્નિપાતસમુદ્ધેયુ (રોગેષુ)
શ્રુતશીત બલં પ્રશસ્યત ॥

દાહ, અતિસાર, અતિપિત્ત, મૂર્ચ્ઝા, મઘ,
વિપ, મૂત્રકૃન્દ્ર, પાણુરોગ, તરશ, ઊલટી, શ્રમ,
મઘપાનથી થયેલો રોગ, પિત્તનેા રોગ અને
સન્નિપાતમાં ઉકાળી ઠંડું કરેલું પાણી ખૂબ
વખણાય છે. ૧૦૧, ૧૦૨
પાણીને ઉકાળી ઠંડું કરવાના પ્રકારો તથા
તેના ગુણો

શ્રુતામ્બુ તત્ ત્રિરોષણં યદન્તર્વાપ્તશીતલમ્ ।
ઋક્ષમનભિષ્યન્દિ હમિત્ત્વગ્ગહલ્ય ॥
ધારાપાતેન વિષ્મિમ્ દુર્જરં પત્તાહતમ્ ॥ ૨૦૩ ॥
અન્યથ-યત્ શ્રુતામ્બુ અન્તર્વાપ્તશીતલ (ફૂત,

મવેત્) તત્ત્રિદોષમ્ અલ્પમ્ અનમિષ્યન્દિ લઘુ
(સત્) કૃમિત્વજ્વરહૃદ (મવતિ, તયા) ધારાપાતેન
(યત્ શીતીકૃતં, તત્) વિષ્ટમ્, પવનાહતં (સત્ શીતી-
મૂતં ચ) દુર્જરં (મવતિ) ॥

(સુશ્રુત કહે છે:) ‘જે ઉકાળેલું પાણી,
ઉકાળવાના વાસણમાં જ ઢાંકણું ઢાંકી શીતળ
કયું હોય, તે ત્રણે દોષોનો નાશ કરે છે,
લઘુ રહેતું નથી, રસવાહી નાડીઓને રોકતું
નથી, હલકું થાય છે અને કૃમિઓને, તરશને
તથા તાવને મટાડે છે. જે ઉકાળેલું પાણી
ધાર પાડી શીતળ કયું હોય તે ઝાડાની
કબજિયાત કરે છે અને પવન નાખીને
શીતળ કયું તે પચવું મુશ્કેલ થાય છે. ૧૦૩

ટીકા-અન્તર્ગપ્પશીતલમ્=પિહિતમેવ શીતલમ્ ॥

રાત્રે પીધેલા ગરમ પાણીના ગુણો
મિનત્તિ શ્લેષ્મસંઘાતં માલતં ચાપકર્પતિ ।
અર્જીર્ણં જરપત્યાશુ પીતમુષ્ણોદકં નિશિ ॥ ૧૦૪ ॥
અન્વય:-નિશિ પીતમ્ ઉષ્ણોદક શ્લેષ્મસંઘાત
મિનત્તિ, માલતમ્ અપકર્પતિ, અર્જીર્ણં ચ આશુ જરયતિ ॥
રાત્રે પિવાયેલું ઊંચું પાણી કફના જથ્થાને
વિખેરી નાખે છે, વાયુને દૂર કરે છે અને
અપચાને તરત પચાવી દે છે. ૧૦૪

ઉકાળેલા પાણીની આખતમાં બીણું
ખાસ જાણવાનું
દેવા શ્રુતં પયો રાત્રી ગુરુતામધિગચ્છતિ ।
રાત્રી શ્રુતં દિવા પીતં ગુરુત્વમધિગચ્છતિ ॥ ૧૦૫ ॥
તત્ત્વ પર્યુષિતં વહ્નિગુણોત્સૃષ્ટં ત્રિદોષકૃત્ ।
ગુર્મ્મલપાકં વિષ્ટમ્ સર્વરોગેષુ નિન્દિતમ્ ॥ ૧૦૬ ॥
શ્રુતશીતં પુનસ્તત્તં તોયં વિપસમં ભવેત્ ।
નિર્યૂદ્ધોઽપિ તથા શીતઃ પુનસ્તત્તો વિપોષમઃ ॥ ૧૦૭ ॥
અન્વય: દિવા શ્રુતં પયઃ રાત્રી પીત (સત્)
ગુરુતામ્ અધિગચ્છતિ, રાત્રી શ્રુતં (પયઃ) દિવા પીતં
(સત્) ગુરુત્વમ્ અધિગચ્છતિ, (રાત્રી શ્રુતં) પર્યુષિતં
તુ તત્ત્વ વહ્નિગુણોત્સૃષ્ટ (સત્) ત્રિદોષકૃત ગુરુ અલ્પાકં
વિષ્ટમ્ (ચ સત્) સર્વરોગેષુ નિન્દિતં (ગણ્યતે),
શ્રુતશીતં પુનઃ તત્તં તોયં વિપસમં ભવેત્ । નિર્યૂદ્ધઃ અપિ
તથા (શ્રુતઃ) શીતઃ પુનઃ તત્તઃ (ચેત્) વિપોષમઃ
(સ્યાત્) ॥

દિવસે ઉકાળેલું પાણી રાત્રે પિવાય તો
(પચવું) ભારે થાય છે અને રાત્રે ઉકાળેલું પાણી
દિવસે પિવાય તો પચતું ભારે જ થાય છે.

રાત્રે ઉકાળેલું વાસી પાણી પચુ. અગ્નિના ગુણોથી
રહિત થઈ ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે, ભારે થાય
છે, પાકમાં ખાટું થાય છે, ઝાડાની કબજિ-
યાત કરે છે અને સઘળા રોગોમાં નિન્દિત
ગણાય છે. જે પાણી ઉકાળ્યા પછી ઠંડું થઈ
ગયું હોય તેને પાછું તપાવી પિવાય તો તે
ઝેર જેવું થાય છે; ક્વાથ પણ એ રીતે ઠંડો
થઈ ગયા પછી પાછો તપાવીને પિવાય તો તે
પણ ઝેર જેવો થાય છે. ૧૦૫-૧૦૭

‘ઉષ્ણોદક’નું લક્ષણ

અષ્ટમેનાંશરોપેણ ચતુર્થેનાર્ધકેન વા ।
અથવા કથયનેનૈવ સિદ્ધમુષ્ણોદકં વદેત્ ॥ ૧૦૮ ॥
અન્વય:-અષ્ટમેનાંશરોપેણ, ચતુર્થેનાર્ધકેન,
અથવા કથયનેનૈવ સિદ્ધમ્ ઉષ્ણોદક વદેત્ ॥

ઉકાળતાં આઠમા ભાગે બાકી રહેલા
અથવા ચોથા ભાગે બાકી રહેલા કે અર્ધા
ભાગે બાકી રહેલા પાણીને ‘ઉષ્ણોદક’ કહેવું
અથવા ફેવળ ઊકળવાથી જ તૈયાર થયેલું
ઉષ્ણોદક કહેવું. ૧૦૮

રાત્રે પીધેલા એ ઉષ્ણોદકના ગુણો
શ્લેષ્માનિલામમેદોર્ણ દીપતં વસ્તિશોચનમ્ ।
શ્વાસકાસજ્વરહરં પીતમુષ્ણોદકં નિશિ ॥ ૧૦૯ ॥
અન્વય:-નિશિ પીત (તત્ત્વ પર્યુષિતમ્) ઉષ્ણોદક
દીપતં વસ્તિશોચનં શ્લેષ્માનિલામમેદોર્ણ શ્વાસ-કાસ-
જ્વરહરં (ભવેત્) ॥ ૧૦૯ ॥

રાત્રે પીધેલું (તે-ઉપર કહેલું) ઉષ્ણોદક
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને મૂત્રાશયને સાફ કરે
છે; તેમ જ કફ, વાયુ, આમ, મેઠ, આસ,
ઉધરસ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ૧૦૯

રાત્રે ઠંડું કર્યા વિના જ ઉષ્ણોદક
પીવું ઉત્તમ છે

ઉષ્ણં તદ્દશિજનનં લઘ્વચ્છં વસ્તિશોચનમ્ ।
પાર્શ્વરૂપીનસાધ્માનહિક્કાનિલકાપહમ્ ॥ ૧૧૦ ॥
શસ્તં તદ્દશ્વાસશ્લેષુ સઘા:શુદ્ધો નવજ્વરે ॥ ૧૧૦ ॥
અન્વય:-(રાત્રી) ઉષ્ણમ્ (એવ પીત) તત્ત્વ
(ઉષ્ણોદકં) અમિજનન લઘુ અચ્છં વસ્તિશોચન
પાર્શ્વરૂપીનસાધ્માનહિક્કાનિલકાપહં (સત્) તદ્દશ્વા-
શ્લેષુ નવજ્વરે (ચ) સઘા:શુદ્ધો શસ્ત (ગણ્યતે) ॥

રાત્રે ઠંડું કર્યા વિના જ-ગરમ તે ઉષ્ણો-
દક પિવાય તો તે અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર, હલકું,

પ્રથમ, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર ચર્મ પડખાં-
ની પીડા, સળેખમ, પેટનો આકરો, હેડકી,
ચાચુ તથા ઠકનો નાશ કરે છે; તેમ જ
તરશ, શ્વાસ, શુલ્ક, તરતનો રેચ વગેરે શુદ્ધિમાં
અને નવા તાવમાં ઉત્તમ ગણાય છે. ૧૧૦

કયા રોગોમાં (ઉકાળ્યા વગરનું)

ટાહું જ પાણી ઉત્તમ છે?

મૂત્રાપિત્તોણદાહેષુ વિપે રક્તે મદાત્મયે ।
ત્રમશ્રમપરીતેષુ તમકે શ્વયથો તથા ॥૧૧૧॥
પૂમોદ્ગારે વિદગ્ધેષ્ઠે શોષે ચ મુલકઘ્નયોઃ ।
ઋર્ધ્વગે રક્તપિત્તે ચ શીતલામ્બુ પ્રશસ્યતે ॥૧૧૨॥
અન્યથા-મૂત્રાપિત્તોણદાહેષુ વિપે રક્તે મદાત્મયે
ત્રમશ્રમપરીતેષુ તમકે શ્વયથો તથા પૂમોદ્ગારે વિદગ્ધે
ઋર્ધ્વગે મુલકઘ્નયોઃ ચ શોષે ચ ઋર્ધ્વગે રક્તપિત્તે શીત-
લામ્બુ પ્રશસ્યતે ॥

(સુશ્રુત કહે છે કે:) 'મૂત્રછી, પિત્ત,
ગરમી, ઠાહ, ઝેર, લોહીનાં ઠરઠ, મદાત્મય,
શ્રમ, શ્રમ, તમકશ્વાસ, સોજા, ધુમાડાવાળા
ઓઠકાર, નહીં' પચેલું અન્ન, સુખનો શોષ,
કંઠનો શોષ અને ઊંચી ગતિવાળા રક્તપિત્તમાં
ઉકાળ્યા વગરનું કાચું-ટાહું પાણી પોવું
સારું છે.' ૧૧૧, ૧૧૨

ટીકા-શીતલં જલમ્ આમમેવ ન તુ ક્વચિત્તમ્,
ક્વચિત્તુ શીતં દાહાદિષુ ચક્રુકં તત્ સજ્જરેષુ, વિજ્જ-
રેષુ તુ દાહાદિષ્વામં શીતં પ્રશસ્યત્ત્વમ્ એતિ મેદઃ ॥

ઉકાળીને ટાહું કરેલું પાણી ઠાહાદિકનાં ઠરઠો
ઉપર પીવાનું જે ઉપર કહ્યું છે તે અવર સહિત
ઠાહાદિક ઉપર સમજવું; અવર વગરના એકલા
ઠાહાદિક ઉપર તે કાચું-ટાહું પાણી જ શ્રેષ્ઠ છે.

— કાચા વગેરે પાણીને જઠરાગ્નિથી
પચવાના ત્રણ કાળ

આમં જલં પાકમુપૃતિ યામં,
પકં પુનઃ શીતલમર્ધયામમ્ ।

પકં કદુર્ણં ચ તતોર્ધકાલં,

કાલાસ્ત્રયઃ પીતજલસ્ય પાકે ॥૧૧૩॥

અન્યથા-આમ જલં યામં પાકમ્ ઉપૃતિ, પકવં પુનઃ
શીતલમ્ અર્ધયામમ્, પકવં ચ કદુર્ણં તતઃ અર્ધકાલમ્
(દ્વયેવં) પીતજલસ્ય પાકે ત્રયઃ કાલાઃ (પ્રોકાઃ) ॥

કાચું પાણી ત્રણ કલાકે પચે છે, ઉકાળીને
ટાહું કરેલું પાણી દોઢ કલાકે પચે છે અને
ઉકાળીને જરાક ઊનું સખેલું પાણી પોણા કલાકે

પચે છે; આમ પીધેલા જળને પચવાના આ
ત્રણ સમયો કહ્યા છે. ૧૧૩

નીચેના રોગોમાં જળને વધુ સંસ્કારી કરવું
પિત્તમઘવિપાત્તેષુ તિક્તકૈઃ શ્વતશીતલમ્ ॥૧૧૪॥

અન્યથા-પિત્તમઘવિપાત્તેષુ તિક્તકૈઃ શ્વતશીતલં (જલ
હિતં મવતિ) ॥

પિત્તથી, મઘથી કે ઝેરથી પીડાયેલા
માણસોને પીવાના ઉકાળી ઠંડા કરેલ પાણીને
કાચા ઠડવા પદાર્થો નાખી સંસ્કારી કરી
પાવું અથવા પાણીને ઉકાળતી વેળા જ પ્રથમ
કઠવા પદાર્થો નાખી દઈ તે ઉકાળેલું પાણી ટાહું
કરીને પાવું હિતકારી થાય છે. ૧૧૪

તિક્તાનિ બહુલાનિ, તેષ્વો નિશ્ચિત્ય યોગમાહ
સુશ્રુતઃ-કઠવા પદાર્થો તો ઘણા છે; માટે તેઓમાંથી
જે લેવાના છે, તેઓને સુશ્રુત જણાવે છે :

પઠંગપાનીય તથા પઠંગપાનનું લક્ષણ
'મુસ્તપપટકોદીલ્પચ્છત્રાણ્યોશીરચન્દનૈઃ ।

શ્વતં શીતં જલં દયાચક્રદ્વાહજ્વરશાન્તયે' ॥૧૧૫॥

અન્યથા-મુસ્ત-પપટક-ઉદીલ્પ-છત્રાણ્ય-ઉશીર-
ચન્દનૈઃ શ્વતં શીતં જલં તૃહ-દાહ-જ્વરશાન્તયે દયાત્ ॥

'મોથ, ખડસલિયો પિત્તપાપડો, સુગંધી
વાળો, છત્રા એટલે ધાણા, કાળા વીરણવાળાનાં
મૂળિયાં અને ચંદન એટલા (કઠવા) પદાર્થો,
પ્રથમ ઉકાળી ઠંડા કરેલા પાણીમાં પાછળથી
કાચા જ નાખીને પઠંગપાનીયરૂપે અથવા એ
પદાર્થો પ્રથમ નાખી તે પછી ઉકાળેલા પાણીને
ટાહું કરી પઠંગપાનરૂપે કરેલું તે પાણી તરશ,
ઠાહ તથા તાવને શાંત કરવા પાવું.' ૧૧૫

ટીકા-છત્રાઽપ્ર ધાન્યકઃ । ચત્ત આહ નિષ્કર્ષો
ધન્યન્તરિઃ-કુસ્તુમ્બુઃ સ્વર્ણિકા ચ છત્રા ધાન્યં વિતુ-
ન્નકમ્' इत्यादि । तद्वगुणाद्य- धान्यकरीषणं हृत्वं प्राचवं
स्वादुपाकि च । दोषत्रयवृत्त्यादाहकाष्ठभाज्वरप्रणुत्
इत्यादि । चक्रदत्तवक्त्रेन वृन्दादयस्तु छत्रास्थाने नागरं
पठन्ति । तद्यथा- 'मुस्तपपटकोशीरचन्दनोदीलप्यनागरः ।'
नागरं कटुकमपि नात्र पित्तजनकं मधुरपाकिवादिदिति तेषा-
मभिप्रायः । नागरं मुस्तकमिति केचित् । क्वचिदेकदेशेन
समुदायोऽवगम्यते । यथा मीमो मीमसेन इति । चन्द-
नैरित्यत्र षड्यो वृत्तिया । तेन मुस्तादिभिः पश्चिमागैरेव
क्षुण्णैः सहितं जलं श्वतं जलमेव केवलं ययतुपक पश्चात्-
च्छीतलीकृतं दयात् ॥ तथा च वक्त्रेन- 'यदप्यु श्वत-

શીતાસુ પદ્મહાદિ પ્રયુજ્યતે । કર્મમાત્ર તતો દ્રવ્યં પ્રાહ-
યેપ્રાસ્થિકેડમ્મસિ ।-અસ્થાયમર્થઃ-યથસ્માદ્દેતોરપ્સુ જલે
શ્વતશીતાસુ શ્વતાસુ કેવલાસ્યેવ યદાર્તુપક્કાસુ શીતાસુ તાસુ
શીતલીકૃતાસુ પદ્મહાદિ દ્રવ્યં પ્રયુજ્યતે, આમમેવ સંકુચ
જલે સ્થાપ્યતે, તતઃ પ્રક્ષેપ્યતાત્ કર્મમાત્ર દ્રવ્યં સમુચિતં
પદ્મહાદિ, પ્રાસ્થિકેડમ્મસિ-પ્રસ્થમાત્રે કથિતશીતલે જલે
ક્ષેપ્તું પ્રાદ્યેત ॥ અત એવ પદ્મમભિધાય પદ્મપાનીય-
મિતિ વક્ષસેનાદિભિરુક્તમ્ । અસ્મિન્ પક્ષે ચન્દનં ચેતમેવ
પ્રાપ્યમ્ નતુ રક્તં, તત્ કપાયલેપયોરેવ પ્રયોક્તુમુક્તમ્ ।
યત આહ-‘કપાયલેપયોઃ પ્રાયો યુજ્યતે રક્તચન્દનમ્’ ।
હિતિ । ‘પદ્મપાનીયમિદ્ પદ્મહાદેઃ પાનેડનુવિધાતવ્યે
પ્રક્રિયા વિહિતા મહાવક્ષસેનેન-‘કર્મમાત્ર તથા દ્રવ્યં પ્રાહ-
યેપ્રાસ્થિકેડમ્મસિ । અર્થશ્ચ પ્રયાંકવ્યપાને પેયાદિસંવિધૌ’ ॥
આદિશબ્દેન યૂયયવાત્વિલેખીયકાનિ યુજ્યન્તે । પાન-
પ્રક્રિયાં શાર્દૂલધરોડયેતામેવાહ-‘ક્ષુણ્ણ દ્રવ્યં પલં સાધ્યં
ચતુઃપચિલે જલે । અર્ષદિષ્ટ તુ તેદ્ય પાને પેયાદિસંવિધૌ’ ॥
પાનપ્રયોગ ચ પદ્મમુક્તવાન્ । અસ્મિન્ પક્ષે ચન્દન રક્તં
પ્રાપ્યમ્ । ‘કપાયલેપયોઃ પ્રાયો યુજ્યતે રક્તચન્દનમ્’
હિતિ વચનાત્ । તથા ચ રક્તચન્દનસ્ય ગુણાઃ-‘રક્તં
હિમં સ્વાદુપાક ઇદિતુષ્ણાદપિતજિત્ । તિક્ત નેત્રહિત
ઘૃષ્યં ઝવરમ્ણવિપાવહમ્’ ॥ ‘પદ્મહાદિ પ્રયુજ્યત’ इत्यादि
શબ્દેન વક્ષ્યમાણાદયો યોગા ઉચ્ચન્તે, યથા-‘શ્રીપર્ણી-
ચન્દનોશીરસમધૂકપરુષકમ્’ । અગ્ર શ્રીપર્ણોષ્પકયોઃ
ફલં પ્રાઢ્યં મધુકવસ્ય તુ પુષ્પમ્ । ‘પાનં પિત્તઝ્વર હન્યાત્
શારિવાચં સશર્કરમ્’ । અન્યચ-‘હન્યાત્સયટિમધુક તથે-
વોત્પલપૂર્વકમ્ । પાને શ્વનં જલ કિં વા સાંત્વલં શર્કરાયુતમ્’
હન્યાત્ પિત્તઝ્વરમિતિ શેષઃ । ઉત્પલમગ્ર કમચમિલાદિ ।

છત્રા શબ્દનો અર્થ અહીં ‘ધાણી’ થાય છે;
કારણુ કે નિધંદુમાં ધનવન્તરિ આમ કહે છે કે-
કુસ્તુભુરુ, સ્વર્ણિકા, છત્રા, ધાન્ય અને વિતુન્નક-
એટલાં ધાણુના સંસ્કૃત નામો છે. તેના શુભ્રા આ
પ્રમાણે છે-ધાણુ દીપન, રુચિકારક, પાચન અને
પાકમાં મધુર હોઈ ત્રણે દોષોને, તરશને, દાહને,
આસને, ઉષ્ણસને તથા તાવને મટાડે છે. ચક્રદત્ત,
વંગસેન અને વૃંદ આદિ વૈદો તો મૂળ ૧૧૫ મા
શ્લોકમાં છત્રાને બદલે ‘નાગર’ શબ્દ દાખલ કરી
‘મુક્તપર્વટકોશીરચંદનોદીન્યનાગરિઃ’ એમ લખે છે.
તેમાં નાગરનો અર્થ સૂંઠ સમજવો. જોકે સૂંઠ
તીખી છે તોપણ પાકમાં મધુર હોવાને લીધે
પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર નથી’ એમ ધારી તેઓએ
સૂંઠને આમા દાખલ કરી છે, એમ જણાય છે.
કેટલાક તો આમ કહે છે કે-‘ચક્રદત્ત આદિના

આ શ્લોકમાં ‘નાગર’ શબ્દનો અર્થ નાગરમેષ
સમજવી; જેમ કોઈકે સ્થળે ‘લીમ’ શબ્દથી
લીમસેનની પેઠે, નામના એક ભાગથી આણું નામ
સમજી લેવાય છે.’ મોથ આદિ છ પદાર્થોને કાઢ-
ને કાયા ફૂટી, જે પાણી કેવળ એકલું જ ન
પ્રમાણે ઉકાળી શીતળ કરી રાખ્યું હોય તેમાં
પદાર્થો નાખવા; એમ તે કાયા જ છ પદાર્થો નાખ-
સંસ્કારી કહેલું તે પાણી-એટલે પડંગપાનીય પિ-
આદિના રોગીઓને દેવું. વંગસેન પણ આમ જ
છેઃ ‘પાણીને મલુઓ પ્રમાણે ઉકાળી ઠંડું કરી
ચોસડ રૂપિયાભાર પાણીમાં મોથ આદિ છ પદાર્થો
કાયા જ ફૂટી બધા મળીને એક તોલાભાર નાખવા
આ ઉપરથી એમ જ જણાય છે કે વંગસેન આદિ
પડંગ કહીને કવાય કરવાનો પક્ષ નહીં લેતાં કેવળ પડ-
પાનીય એટલે છ કડવા પદાર્થો કાયા જ નાખ-
પ્રથમ ઉકાળી ઠંડું કરેલ પાણીને સંસ્કારી કરવા
જ પક્ષ લીધો છે. આમ વંગસેન આદિ વૈદો
મોથ આદિ છ અંગોના નામ આપી આ પ્રમા-
સંસ્કાર આપેલા જળને ‘પડંગપાનીય’ એવું ના
આપ્યું છે. આ પક્ષમાં ‘ચંદન’ એટલે ધોળી-સુખ-
સમજવી, પણ રતાંજલી સમજવી નહીં; કારણુ
કવાયમાં અને લેપમાં જ રતાંજલીનો ઉપયોગ
કરવો યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે-ઉકાળા અને લેપ-
કામમાં ઘણું કરી રતાંજલી લેવાય છે. ૨
(પદ્મપાનીય) બનાવવા નો પ્રકાર કહ્યો છે; પણ ૫૩
આદિનુ પાન બનાવવું હોય તો તેની રીત મહાવજ્રને
નામના વૈદે આ પ્રમાણે કહી છેઃ ચોસડ રૂપિયાભ-
પાણીમાં ઔષધના પદાર્થો એક તોલાભાર નાખવ
પછી તે પાણીને ઉકાળતાં અધું બાકી રહે ત્યા
તેનો પાન તથા પેયા, યવાગૂ, વિલેપી અને ભઠ
બનાવવામાં પણ ઉપયોગ કરવો. મહાવજ્રને
શ્લોકમાં ‘આદિ’ શબ્દથી યૂપ, યવાગૂ, વિધે
અને ભાત લેવાય છે. આ પાન બનાવવાની રી-
શાર્દૂલધરે પણ આમ કહી છેઃ ‘ચોમડ પલમ
પાણીમાં ફૂટેલાં ઔષધો એક પલ પકાવવા અ-
તે પાણી અધું બાકી રહે ત્યારે પેયા આદિ બનાવવા
માં તેનો ઉપયોગ કરવો.’ એમ કહ્યા પછી પાનન
પ્રયોગને પડંગ કહ્યો છે-એટલે ઉપર કહેલાં મોથ આ
છ અંગોવાળો પણ એ જ રીતે કરવા શાર્દૂલધરે ૫૫
કહેલ છે. આ પક્ષ લેવામાં આવે તો જળનો કવાય થયો
માટે તેમાં ધોળી સુખડ નાંધે નાખતાં રતાંજલી
નાખવી; કારણુ કે ‘ઘણું કરી કવાયમાં અને લેપમ

તાંજલીનો જ ઉપયોગ કરવો' એવું વચન છે. તાંજલીનો ગુણ આ પ્રમાણે છે- 'તાંજલી ટાલી છે, પાકમાં મધુર છે, કડવી છે, નેત્રને હિતકારી છે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર છે અને ઊલટી, તરથ, ક્ષતપિત્ત, તાવ, મૂળ તથા ઝેરને મટાડનાર છે.' પાન ખનાવવાના ખીખ પણ પ્રકારો છે; જેમ કે રંગસેનના 'પદ્માદિ પ્રયુજ્યતે' એ વચનમાં આદિ સહ મૂકી સૂચ્યું છે કે, શીવણું ફળ, ચંદન, રાગો, મહુડાનું ફલ, ફાલસાં નામનું ફળ, ઉપલસરી અને સાકરથી ખનાવેલું પાન પિત્તબવરનો નાશ કરે છે. જેઠીમધ અને કમળ નાખીને અથવા કમળ અને સાકર નાખીને પાણી ઉકાળી ખનાવેલું પાન પણ પિત્તબવરને મટાડે છે. એવા જ ખીખ પ્રયોગો પણ સમજી લેવા. (એકંદર આ ટીકાથી આમ જ સ્પષ્ટ કરવા માગે છે કે-જે એકલું પાણી રોગીને પીવા માટે ઋતુ અનુસાર ઉકાળી ઠંડું કરી રાખ્યું હોય તેમાં એક તોલો મોઘ આદિ છ કડવા પદાર્થો કાઢ્યા જ ફૂટીને નાખી દેવા અને પછી તે પાણી પિત્ત, મધ કે ઝેરના રોગીને આપવું તે ષડંગપાનીય કહેવાય છે; પણ મોઘ આદિ તે પદાર્થોને નહિ ઉકાળેલા પાણીમાં પ્રથમ જ નાખ્યા પછી તે પાણીને ઉકાળી ઠંડું કરી તે પિત્ત આદિના રોગીને આપવું, તે ષડંગપાન કહેવાય છે.)

ગ્રીષ્મના કાળ વિના દિવસે ઊંઘવું નહિ દિવાસ્વાપ ન કુર્વોત યતોડસો સ્યાત્કફાવહઃ ।
ગ્રીષ્મવર્જેષુ કાલેષુ દિવાસ્વાપો નિરિષ્યતે ॥૧૧૬॥
અન્વય:-દિવાસ્વાપ ન કુર્વોત, યતઃ અસૌ કફાવહ સ્યાત્ । ગ્રીષ્મવર્જેષુ કાલેષુ દિવાસ્વાપઃ નિરિષ્યતે ॥
હરકોઈ માણસે દિવસે સૂવું નહિ; કારણ કે દિવસે સૂવાથી કફ વધે છે. ગ્રીષ્મ વિના ખીજ સઘળી ઋતુઓમાં દિવસે સૂવાનો (આ) નિષેધ છે.

દિવસે ઊંઘવાની ટેવ હોય તો ઊંઘવું ઊચિતો હિ દિવાસ્વાપો નિત્યં યેવાં શરીરિણામ્ ।
વાતાદયઃ પ્રકુપ્યન્તિ તેપામસ્વપતાં દિવા ॥૧૧૭॥
અન્વય:-યેવાં શરીરિણાં નિત્યં દિવાસ્વાપઃ ઊચિતઃ હિ (મંવેત્), તેવાં દિવા અસ્વપતાં વાતાદયઃ પ્રકુપ્યન્તિ ॥
પણ જે માણસોને કાયમ દિવસે સૂવાની ટેવ હોય તેઓ દિવસે સૂએ નહિ તો તેઓના પાચુ આદિ દોષો પ્રકાશ પામે છે. ૧૧૭

દિવસે ઊંઘવા ચોગ્ય કોણ ?

વ્યાયામપ્રમદાઽધ્વવાહનરતાનુ ક્લાન્તાનતીસારિણઃ
શૂલશ્વાસવમીત્પાપરિગતાનુ હિકામરુપીઢિતાનુ ।
ક્ષીણાનુ ક્ષીણકફાન્નિશૂનમદહતાનુ વૃદ્ધાનુ
તથાઽર્જીણિનો, રાત્રી જાગરિતાનુરાગિરશનાનુ
કામં દિવા સ્વાપ્યેત્ ॥

અન્વય:-વ્યાયામ-પ્રમદા-અધ્વવાહનરતાનુ ક્લાન્તાનુ
ગતીસારિણઃ શૂલ-શ્વાસ વમી ત્પા-પરિગતાનુ હિકા-મરુત-
પીઢિતાનુ ક્ષીણાનુ ક્ષીણકફાનુ શિશુ મદહતાનુ વૃદ્ધાનુ
અર્જીણિનઃ રાત્રી જાગરિતાનુ તથા નિરશનાનુ નરાનુ
કામં દિવા સ્વાપ્યેત્ ॥

કસરતમાં આસક્ત, સ્ત્રીઓમાં આસક્ત, લાંબે પંથે ચાલનારા, વાહન પર ખસવાની ટેવ-
વાળા, શ્રમવાળા, અતિસારવાળા, શૂળવાળા,
શ્વાસના કઠી, ઊલટીના કઠી, તરશના કઠી
હેકરીથી પીડાયેલા, વાયુથી પીડાયેલા, ક્ષીણ
થયેલા, જેઓનો કફ ક્ષીણ થયો હોય એવા,
ખાળકો, નશાથી ઘેરાયેલા, વૃદ્ધો, અશુભવાળા,
રાતના ઉઝગરાવાળા અને ઉપવાસવાળા લોકોને
તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે દિવસે ઊંઘવા દેવા.

વાતબવર આદિ બધેરોના પાકવાના કાળ
વાતિકઃ સત્તરાત્રેણ દશરાત્રેણ પૈત્તિકઃ ।
ઐષ્મિકો દ્વાદશાહેન જ્યરઃ પાકનુપૈતિ હિ ॥૧૧૮॥

અન્વય:-વાતિકઃ જ્વરઃ સત્તરાત્રેણ, પૈત્તિકઃ (જ્વરઃ)
દશરાત્રેણ, ઐષ્મિક (જ્વરઃ) દ્વાદશાહેન હિ પાકમ્
ઉપૈતિ ॥

વાતબવર સાત દિવસે, પિત્તબવર દશ
દિવસે અને કફબવર ખાર દિવસે જ પાકે છે.
સસ્યામત્વેઽધિમતિઋત્યાપિ જ્વરસ્તિશ્ચતિ । યત
આહ મુશ્રુતઃ-નસ જો કામો હોય તો ઉપર બળ્યુવેક્ષી
અવધિ પટાવીને પણ તાવ ચાલુ રહે છે, તેનું કારણ
સુશ્રુત કહે છે :

મુદ્ધા વીત્યા પછી પણ ચાલુ રહેતા
શુભ્રબવરમાં પાચનક્રયાથો દેવા
વહુદોષસ્ય મન્દાગ્નિઃ સત્તરાત્રાત્પરં જ્વરે ।
લઘ્વનામ્બુયવામ્ભિર્યદા દોષો ન પત્યતે ॥૧૨૦॥
તદા તે મુલયૈરત્પન્નાડોચકનાશનૈઃ ।
કપાયૈઃ પાચનૈર્દૈર્ઘ્યૈઃ સમુપાચરેત્ ॥૧૨૧॥
અન્વય:-યહુદોષસ્ય મન્દાગ્નિઃ સત્તરાત્રાત્ પરં જ્વરે
(જ્વરદુઃખે વિચમાને સતિ) યદા (ચ) લઘ્વનામ્બુ-

યવાગૂમિઃ દોષો ન પચ્યતે, તદા મુલવૈરસ્ય-તૃણા-અરો-
ચક-નાશનઃ હ્યઃ જ્વરઃ પાચનૈ કપાયઃ તં સમુપાચરેત્ ॥

‘ ઘણા દોષવાળા અને મંદ અગ્નિવાળા
માણસને સાત દિવસ પછી પણ તાવનું દુઃખ
ચાલુ રહે અને જ્યારે તેનો દોષ લંઘનથી,
પાણીથી અને યવાગૂથી ન પાકે ત્યારે સુખના
વિરસપણાને, તરશને તથા અરુચિને મટાડ-
નારા, હૃદયને પ્રિય, તાવને ઉતારે એવા અને
પાચન કરનારા ક્વાથોથી તે રોગીના ઉપચાર
કરવા. ’ ૧૨૦, ૧૨૧

જ્વરની તરુણવસ્થા, મધ્યાવસ્થા અને
જીર્ણવસ્થાના કાળ

આસત્રાત્રાત્તરુણ જ્વરમાહુર્મનીપિણઃ ।

દ્વાદશાહમભિવ્યાપ્ય મર્ચ્ય જીર્ણ તતઃ પરમ્ ॥૧૨૨॥

અન્વયઃ-આસત્રાત્રાત્ તરુણ જ્વરં, દ્વાદશાહમ
અભિવ્યાપ્ય મર્ચ્ય, તતઃ પરં જીર્ણ (જ્વરં) મનીપિણઃ આહુઃ ॥

સાત રાત સુધી તરુણજ્વર કહેવાય,
બાર દિવસ સુધી મધ્યજ્વર કહેવાય અને તે
પછી જીર્ણજ્વર કહેવાય, એમ વિદ્વાન વૈદ્યો
કહે છે. ૧૨૨

ટીકા-આસત્રાત્રાદિતિ । અગ્ર આહમર્યાદાયો, રાત્રિ-
શબ્દો દિવસસ્યોપલક્ષકઃ, તેન સમમદિવસાદર્શન જ્વર-
સ્તરુણ इत्यर्थः । તથા ચોક્તં તન્નાન્તરે ‘જ્વરે વ્યતીતે
પરહે જીર્ણ इत्युच्यते યુષેઃ । દ્વાદશાહાત્પર જીર્ણમાહુરુચ્યે
મનીપિણઃ ’ ॥ इति । અત एव नातृकर्ण्य-‘ જીર્ણવ્યયોદશે
દિવસે ’ इति । अथ ज्वरे युञ्जीत औषधम् ।

આ વાક્યમાં જે ‘આહ’ ઉપસર્ગ છે, તે
મર્યાદા અર્થમાં છે અને જે ‘રાત્ર’ શબ્દ છે તે
દિવસને જણાવનાર છે, તેથી એમ સમજવું કે
સાતમા દિવસની પહેલાંના કાળ સુધી તાવ તરુણ-
વસ્થામાં રહે છે. બીજા ત્રંથમાં પણ તેમ જ કહ્યું છે
કે, ‘ ૭ દિવસ વીત્યા પછી જ્વર જીર્ણ થયો કહેવાય,
એમ વિદ્વાનો કહે છે; ’ જ્યારે બીજા વિદ્વાનો કહે છે
કે, બાર દિવસ વીત્યા પછી જ્વર જીર્ણ થયો કહેવાય. ’
આથી જ નાતૃકર્ણ્યે પણ કહ્યું છે કે, તેમજ દિવસે
જ્વર જીર્ણ થાય છે અને તે પછી જ ઔષધ આપવું.

જ્વર ઉપર ઔષધ આપવાનો સમય
વાતિકે સત્રાત્રેણ દશરાત્રેણ પૈત્તિકે ।

શ્લૈષ્મિકે દ્વાદશાહેન જ્વરે યુજ્ઞીત મેપજમ્ ॥૧૨૩॥

અન્વયઃ-વાતિકે જ્વરે સત્રાત્રેણ, પૈત્તિકે દશરાત્રેણ,
શ્લૈષ્મિકે દ્વાદશાહેન મેપજં યુજ્ઞીત ॥

વાતજ્વર ઉપર ૭ દિવસ (લંઘન કરતાં વીત્યો)
પછી સાતમા દિવસે ઔષધ આપવું, પિત્ત-
જ્વર ઉપર દશ દિવસ (લંઘન કરતાં વીત્યો) પછી
ઔષધ આપવું અને કફજ્વર ઉપર બાર દિવસ
(લંઘન કરતાં વીત્યો) પછી ઔષધ આપવું. ૧૨૩

ટીકા-સત્રાત્રેણેત્યત્ર રાત્રિશબ્દો દિવસસ્યોપલક્ષકઃ ।
અત एवोक्तम्-‘ પાયયેદાતુરં સામમોષધં સમમે દિને । સમ-
નેનાયવા દૃષ્ટવા નિત્રામં તમુપાચરેત્ ’ ॥ इति । शार्ङ्गधरेणो-
क्तम्-‘ युद्धेजीपिण्णलीमूलनागैः पाचनं श्रुतम् । दद्याद्
वातज्वरे पूर्णलिङ्गे सप्तमाचरेत् ’ ॥ हारीतेनोक्तम् ‘ एतां क्रियां
प्रयुञ्जीत पद्मात्रं सप्तमेऽहनि । पित्रैरुपपायसंयोगायेवं
ज्वरविनाशिनीम् । एतां क्रियां लघ्वनादिह्वा कपाय-
संयोगात् कपायेण साधितां पेयामित्यर्थः । खरनादेना-
प्युक्तम्-‘ इति पद्मात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरा विधिः ।
ततः परं पाचनीयं शमनीय ज्वरे हितम् ’ ॥ ततो ज्वर-
मध्ये करणीयमित्यर्थः । वामभट्टाह-‘ सप्ताहदौषधं केचि-
दाहुरन्ये दशाहत् । लघ्वन्ने भोजित केचिदेयमामोल्बणे न
दु ’ ॥ सप्ताहात्सप्ताहमारभ्येत्यर्थः । अत्र त्यक्तोपे कर्मणि
पञ्चमी । अत एव सुभ्रुत आह-‘ दशरात्रात् परं सर्वदा-
तव्यमिति निश्चितम् ’ । इति । अत एव दशरात्रेण द्वादश-
हेन वेति लङ्घनवता व्यतीतेनेत्यर्थः । अत्र चरकस्त्वेवमाह
-‘ ज्वरिते पक्वहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् । पाचनं पाय
येद्देवो निरामं सप्तमेऽहनि ’ ॥ अस्यायमर्थः-ज्वरिते पक्वहे
लङ्घनेन व्यतीते सप्तमेऽहनि लघ्वन्नं दत्त्वा, अष्टमे दिने
कपायं पाययेदित्यर्थः । तथा च सुभ्रुतः-‘ सप्तात्रात्परं
केचिन्मन्यन्ते देयमोषधमिति ’ ॥ सप्तात्रात्परम्-अष्टमेऽह-
नीत्यर्थः केचित्-चरकादयः । चरकदत्तोऽपि-‘ सप्तात्रेण
पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः । निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वर-
प्रायोऽष्टमे दिने ’ ॥ एवं सति कपायदाने सप्तमाष्टमयो-
दिवसयोर्विकल्पः । तत्रापि वयोवृद्धाग्निरोपयो देशकालोचित
कुर्यात् । मेपजमन्नं च दोषपाकं दृष्ट्वा दद्यादित्यह
सुभ્રुतः-‘ पैतिके च ज्वरे देयमल्पकाजमस्त्वित् । अचिर-
ज्वरितस्यापि मेपज्यं दोषपाकतः ’ ॥ अस्यायमर्थः-अल्प-
कालसम्वित्ते पैतिके ज्वरे दोषपाकं दृष्ट्वा मेपज्यं देवं,
न तु तत्र दशरात्रापेक्षा । तथा अचिरज्वरितस्यापि पैतिके-
तरमज्वरयुक्तस्यापि दोषपाकं दृष्ट्वा मेपज्यं देयमित्यर्थः ॥

આ શ્લોકમાં ‘સત્રાત્રેણ’ એ પદમાં રહેલો
રાત્રિ શબ્દ દિવસરૂપ અર્થને જણાવે છે, આથી જ
કહ્યું છે કે-‘ વાતજ્વરવાળો સામ એટલે ધાતુસામ
હોય તો સાતમા દિવસે ઔષધ પાવું અને તે ને
આમ વગરનો દેખાય તો તેને શમનરૂપ આપી
ઉપચાર કરવો. ’ શાર્દંગધરે પણ કહ્યું છે કે, ‘ વાત-

જ્વર સંપૂર્ણ ચિહ્નોવાળો થાય ત્યારે ગળા, પીપરીમૂળ અને સૂઠથી પકાવેલો પાચન ઉકાળો પાતમા દિવસે આપવો. હારીતે પણ કહ્યું છે કે, ૭ રાત સુધી લંધન આદિ કર્યા કરવી અને રાતમા દિવસે કાઢાના સંયોગથી પકાવેલી જ્વરનો નાશ કરનારી પેષા પીતી. અરુણે પણ કહ્યું છે કે, તરુણ જ્વરને હરનારો આ (લંધનરૂપ) વિધિ ૭ રાત સુધી કરવાનો કહ્યો છે. એ કર્યા પછી જ્વરની મધ્યાસ્થામાં પાચનની અને શમનની ક્રિયા કરવી હિતારી છે. વાગ્બટ કહે છે કે, 'વાતજ્વરના રોગીને રાતમા દિવસે હલકું અથવા જમાડી તે દિવસથી ઔષધ આપવું, એમ કેટલાક કહે છે, કેટલાક કહે છે કે દશમા દિવસે હલકું અથવા જમાડી તે દિવસથી ઔષધ આપવું; પણ કેટલાક કહે છે કે, જો આમ મૂળ જ ઉગ્ર કે વધારે હોય તો અજ કે ઔષધ નહિ આપતાં તે દિવસે પણ લંધનમાં જ ગાળી કાઢવા. માથી જ સુશ્રુત કહે છે-અથા વૈદ્યોએ, દશ દિવસ લંધનમાં જ વીત્યા પછી હલકા ખોરાક આપીને ઔષધ દેવું, એવો નિશ્ચય કર્યો છે.' આ કારણે જ શ કે પાર દિવસ લંધનવાળા જવા દેવા નોંધે એ, એવો અર્થ છે આ વિષયમાં ચરક તો આમ જ કહે છે કે, 'તાવવાળો ૭ દિવસ વીત્યા પછી જો નિરામ થયો હોય તો વૈદ્યે તેને સાતમા દિવસે હલકું અથવા જમાડી આપેલા દિવસે કાઢા રાવો.' સુશ્રુત પણ કહે છે કે, 'સાત રાતદિવસ વીત્યા પછી આઠમા દિવસે ઔષધ આપવું, એમ ચરક આદિ કેટલાક આચાર્યો માને છે.' ચક્રદત્તે પણ કહ્યું છે કે, 'સાત ધાતુઓમાં રહેલા મળો સાત દિવસે પાકી જાય છે, માટે ધણું કરી પાઠમા દિવસે જ્વર આમરહિત થયેલા કહેવાય કે, 'આવો મતભેદ હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, કાઢો પાવામાં સાતમા દિવસનો અને આઠમા દિવસનો વિકલ્પ છે.' સાતમા અથવા આઠમા દિવસે કાઢો પાવાવું કહ્યું છે, પણ તે વાતને જ વળગી રહી રહેતાં અવસ્થા, બળ, અગ્નિ, દોષ, દેશ અને જાળની યોગ્યતા વિચારીને કરવું; કારણ કે દોષ પાકી ગયેલા દેખાય તો અવધિ પ્રાપ્ત થયા વિના પણ ઔષધ અને અજ આપવાં નોંધે એ; અને ન પાકેલા દેખાય તો અવધિ પ્રાપ્ત થયા છતાં ઔષધ કે અજ ન આપવાં નોંધે એ. સુશ્રુત કહે છે કે, 'થોડા કાળથી ઉત્પન્ન થયેલા પિત્તજ્વરમાં દોષનો પાક થયેલો નોંધેને ઔષધ આપવું જ, પણ તેમાં

દશ દિવસો વીત્યાની વાટ જોવી નહિ; તેમ જ થોડા કાળથી ઉત્પન્ન થયેલા વાતજ્વરમાં અને થોડા કાળથી ઉત્પન્ન થયેલા કફજ્વરમાં પણ દોષને પાક થયેલો દેખાય તો ઔષધ આપવું.'

દોષો પાક્યાનું લક્ષણ

અથ દોષપાકલક્ષણમાહ સુશ્રુત:-હવે દોષો પાક્યાનું લક્ષણ સુશ્રુત આમ કહે છે :

મૃદો જ્વરે લઘો દેહે પ્રચલેતુ મલેષુ ચ ।
પર્કં દોષં વિજ્ઞાનીયાજ્જ્વરે દેયં તદોષધમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

અન્યથ:-જ્વરે મૃદો, દેહે લઘો, ચ મલેષુ પ્રચલેતુ (સત્તુ) દોષ પર્વ વિજ્ઞાનીયાત્, તદા જ્વરે ઔષધ દેયમ્ ॥

તાવ નરમ ધર્ષ ગયો હોય, શરીર પણ હલકું થઈ ગયું હોય અને વાયુ, પિત્ત, કફ, મૂત્ર તથા વિદ્યારૂપ મળો પોતપોતાના માર્ગમાં ચાલવા લાગ્યા હોય ત્યારે દોષોને પાકી ગયેલો એટલે આમથી રહિત થયેલો બહુવો. એમ દોષ પાકી જાય ત્યારે એટલે તાવની એવી સ્થિતિ થયા પછી ઔષધ આપવું. ૧૨૪

ટીકા:-જ્વરે મૃદો-સ્વલ્પીમૂત્તે, મલેષુ-વત્ત-પિત્ત-કફ-મૂત્ર-પુત્રિવેષુ, પ્રચલેતુ-સ્વમાર્ગસચારિણુ, પર્વ-નિરામમ્ ॥

દોષપાકના લક્ષણમાં મતભેદ
દોષપ્રકૃતિવૈકલ્યાદેકેનાં પક્ષલક્ષણમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

અન્યથ:-દોષપ્રકૃતિવૈકલ્યાત્ (દોષોનાં) પક્ષલક્ષણં (જેયમિતિ) એકેનાં (મતમ્) ॥

કુદ થયેલા વાત, પિત્ત અને કફને, જ્વરને તથા જ્વરના ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ બહુલાર્થ અથાથી દોષો પાક્યાનું લક્ષણ બહુવું, એમ કેટલાક વૈદ્યોનો મત છે.

ટીકા:-દોષોનાં દુષ્ણવાતપિત્તકફાનાં, પ્રકૃતિ:-જ્વરસ્ય તદુપદ્રવાણાં ચોત્પાદનમ્, તસ્યા વૈકલ્ય-વૈપરીત્ય, તસ્મા-દોષપાકજ્ઞાનમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

કેટલાકના મતે નિરામજ્વરનું લક્ષણ
કેષાશિન્મતે-

ક્ષુત્કામચ્ચં લઘુત્વં ચ ગાત્રાણાં જ્વરમાર્દયમ્ ।
દોષપ્રકૃતિરુસાહો નિરામજ્વરલક્ષણમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

અન્યથ:-ક્ષુત્કામત્ત્વં ગાત્રાણાં લઘુત્વં જ્વરમાર્દયં દોષપ્રકૃતિઃ ઉત્સાહઃ (શ્ચેતદ્) નિરામજ્વરલક્ષણં (જેયમ્)

ભૂખથી ઘૂળખાપણું, શરીરના અવયવો-
માં હલકાપણું, તાવની નરમાશ. દોષોનો
પોતપોતાના માર્ગમાં સંચાર અને ઉત્સાહ
એટલાં આમરહિત થયેલા જ્વરનાં લક્ષણો
જાણવાં. ૧૨૬

ટીકા-દોષપ્રકૃતિઃ-દોષાણાં સ્વમાર્ગસંચારઃ ॥

ઔષધ લેવાના પાંચ સમય છતાં

કવાથ તો પ્રભાતમાં જ લેવો

જેયઃ પશ્ચવિધઃ કાલો મૈપજ્યગ્રહણે નૃણામ્ ।

તત્રાનુકે પ્રભાતે સ્વાસ્થ્યકાવેષુ વિશેષતઃ ॥૧૨૭॥

અન્વયઃ-નૃણાં મૈપજ્યગ્રહણે પશ્ચવિધઃ કાલઃ જ્ઞેયઃ,
તત્ર અનુકે પ્રભાતે સ્વાસ્થ્ય, કવાવેષુ (તુ) વિશેષતઃ
(પ્રમાતમેવ) ॥

માણુસોને ઔષધનો ઉપયોગ કરવાના
સમય પાંચ પ્રકારના કહેવાય છે. જ્યાં
ઔષધનો ઉપયોગ કરવાનો સમય કહ્યો ન
હોય ત્યાં પ્રભાતનો સમય લેવો અને કવાય
(કવાથ) પીવામાં તો ખાસ કરી પ્રભાતનો
જ સમય લેવો. ૧૨૭

તરુણજ્વરમાં કવાથના નિષેધ વિષે

મુત્યમૈપજ્યસમ્યગ્ચો નિપિહ્સ્તરુણજ્વરે ।

તોયપેયાદિસંસ્કારૈસ્વદોષં તત્ર મેપજમ્ ॥૧૨૮॥

અન્વયઃ-તરુણજ્વરે મુલ્યમૈપજ્યસમ્યગ્ચઃ નિપિદ્ધઃ,
(કિંતુ) તત્ર તોયપેયાદિસંસ્કારૈઃ મેપજમ્ તુ અદોષમ્ ॥

તરુણજ્વરમાં મુખ્ય ઔષધ-કવાય પીવા
નો નિષેધ છે; છતાં તે કવાયને જળ કે પેયા
આદિ સંસ્કારથી યુક્ત કરેલ હોય તો તે
પીવામાં કશો દોષ નથી. ૧૨૮

ટીકા-મુલ્યમેપજં-ઢાવઃ, તસ્ય સમ્બન્ધઃ-પાનમ્ ॥

યત આહ-કારણ કહે છે :

તરુણજ્વરમાં કવાથ ખરાબી કરે

ન કવાયં પ્રશંસન્તિ નરાણાં તરુણે જ્વરે ।

કવાયેનાકુલીભૂતા દોષા જેતું સુદુસ્તરાઃ ॥૧૨૯॥

અન્વયઃ-નરાણાં તરુણે જ્વરે (વૈદ્યાઃ) કવાયં ન
પ્રશંસન્તિ, (યતઃ) કવાયેન આકુલીભૂતાઃ દોષાઃ
જેતુ સુદુસ્તરાઃ (ભવન્તિ) ॥

‘માણુસોને તરુણજ્વરમાં કવાય પાવાનું’
વૈદ્યો વખાણતા નથી; કારણ કે કવાયને લીધે
વધી જઈ પોતપોતાના માર્ગને છોડી શરીર-
માં આમતેમ ગયેલા (દોષોને) વશ કરવા બહુ

મુશ્કેલ થાય છે.’ ૧૨૯

ટીકા-આકુલીભૂતાઃ-પ્રવૃદ્ધાઃ-સ્વમાર્ગ પરિત્યજ્ય દ્વ-
સ્તતો ગતાઃ । અત્ર કવાયશબ્દેન કાવો ગૃહતે । રક્તાય
કાયસ્ય પર્યાયાઃ-

કવાય વગેરે કવાથના જ પર્થયો

કૃતં ક્વાથઃ કવાયશ્ચ નિર્ઘૂહઃ ॥ નિગદ્યતે ॥

અન્વયઃ-સઃ કાયઃ કૃત કવાયઃ ચ નિર્ઘૂહઃ નિગદ્યતે ।

શૂત, કવાથ, કવાય અને નિર્ઘૂહ એટલા

કવાથના જ પર્થયો કહેવાય છે. ✓

તોયપેયાદિસંસ્કારૈર્નિર્દોષં તત્ર મેપજમ્ ॥૧૩૦॥

અન્વયઃ-તત્ર તોયપેયાદિસંસ્કારૈઃ મેપજં નિર્દોષમ્ ॥

તરુણજ્વરમાં જળ, પેયા કે યવાશૂથી

સંસ્કાર કરેલા કવાયનો ઉપયોગ કરવામાં

કશો દોષ નથી. ૧૩૦

ટીકા-તત્ર-તરુણજ્વરે, મેપજમ્-મુલ્યમેપજં કાય
સ્ય તોયપેયાદિસંસ્કારૈર્નિર્દોષં, ન તુ કમ્પનમુદિસ્ય કવાયઃ
પ્રતિપિપ્પ્યત્ इति । કમ્પન-તોયપેયાયવાવાદિકમ્ ।

નવુ ‘સ્વરસથ તથા કલ્પઃ કાયથ હિમફાળકૃતૌ ॥

જ્ઞેયાઃ કવાયાઃ પથૈત લઘ્નઃ સ્યુર્યથોત્તરમ્ ।’ इति वच-
નાत् સ્વરસાદયોડપિ કથં ન નિપિપ્પ્યન્તે ? તત્રાહ-

અહીં ‘શકા થાય છે કે, ‘સ્વરસ, કલ્પ, કવાથ,
હિમ અને ફાટ એ પાંચે કવાય કહેવાય છે અને
તેઓ ઉત્તરોત્તર અધિક હલકા છે, ‘એ વચન ઉપ-
રથી સ્વરસ આદિ પાંચે પદાર્થો કવાય શબ્દથી કહે-
વાય છે, છતાં ‘તરુણજ્વરમાં કવાય પીવાનો નિષેધ
છે’ એ વાક્યથી એકલા કવાથનો જ નિષેધ કેમ
સમજી શકાય ? પાંચે કવાયોનો નિષેધ શા માટે
નહિ ? આનું સમાધાન નીચેના શ્લોકમાં કહે છે.

‘યઃ કવાયઃ કવાયઃ સ્યાત્ ॥ વર્જસ્તરુણજ્વરે ’ इति ।

તતુર્થમાગાવશેષકરણેન અટમમાગશેષકરણેન વા વ
કવાયવર્ગઃ કવાયરસથ સ્વાત્, ॥ કવાયઃ-કાયઃ તરુણ
જ્વરે નિપિદ્ધઃ । પાણીનો ચોથો અથવા આક્રમે ભાગ
ખાકી રહે, એ રીતે ઉકાળવાથી જે કવાય કવાય રસ-
વાળો અને તૃણ રસવાળો થઈ જાય છે, તેનો જ
તરુણજ્વરમાં નિષેધ છે. ’

કાયસ્ય લક્ષણમાહ-

કવાથ કે કવાયનું લક્ષણ

પાદશિષ્ટઃ કવાયઃ સ્વાદઃ પોઢશગુણામ્મસા ।

કથિતોડતઃ પઢજ્ઞાદિર્નિ નિપિદ્ધો નવજ્વરે ॥૧૩૧॥

અન્વયઃ-યઃ પોઢશગુણામ્મસા કથિતઃ (અથ વ)

પાદશિષ્ટઃ સ્વાત્ સ. કવાયઃ (કથ્યતે, તસ્યૈવ ચ નવ-

જવરે નિપેધ:), અતઃ પઢક્ષાદિ. નવજવરે ન નિપિદ્ધઃ ॥

સોળગણા પાણીમાંથી ચોથા ભાગનું જ પાણી બાકી રહે, એ રીતે જ ઉકાળ્યો હોય તે કનાથ કપાય કહેવાય છે, માટે તરુણ જવરમાં ધડંગ આદિને નિપેધ કર્યો નથી. ૧૩૧

ટીકા-અત્યાયમર્થઃ-યઃ ક્વાપ્યદ્યાત્ પોદ્ગણુને નામ્મસા ક્વથિતઃ-પન્નઃ, અથ ચ પાદશિષ્ટઃ-ચતુર્થમાયાવ-શેષઃ, મ કપાયઃ મ્યાત્. અતઃ પઢક્ષાદિસ્તરુણજવરે ન નિપિદ્ધઃ. અપાકાદધેપકાચોક્લક્ષણમાયેન કપાયત્વામાવાત્. ॥

કારણ કે ન જ ઉકાળવાને લીધે અથવા અર્ધ ઉકાળવાને લીધે ધડંગપાનીય કે ધડંગપાન આદિમાં કપાયન લક્ષણ આવતું નથી

અથ તરુણજવરે કપાયમ્ય દોષમાહ-

તરુણજવરમાં કપાયના દોષો

દોષા બુદ્ધાઃ કપાયેન સ્તમ્ભિતાસ્તરુણજવરે. સ્તમ્ભ્યન્તે ન વિપચ્યન્તે કુર્વન્તિ વિપમન્જરમ્ ॥૧૩૨॥

અન્વયઃ-તરુણજવરે રૂઢા દોષાઃ કપાયેન સ્તમ્ભિતાઃ (સન્તાઃ) સ્તમ્ભ્યન્તે, ન વિપચ્યન્તે, (પ્રત્યુત) વિપમન્જર કુર્વન્તિ ॥

તરુણજવરમાં વધેલા દોષો કપાય આપ્યાથી અટકી જઈ સંજ્ઞાડ જ રહે-આક્રેર કરે છે, પણ સુખેથી પાકતા નથી; અને ઊલટા વિપમન્જરને લાગુ કરે છે. ૧૩૨

ટીકા-કપાયેન સ્તમ્ભિતાઃ-પ્રવૃત્તયે નિવારિતા. ॥

યત આહ કપાયરસગુણાન્-‘કપાય. સ્તમ્ભન. શ્રીતો રૂઢઃ પિત્તકપાપહઃ’ ॥ इत्यादि ॥ કપાયરસના ગુણો કહે છે-કપાય દોષોને રોકનાર, શીતળ, ડક્ષ અને પિત્તનો તથા કફનો નાશ કરનાર છે

સ્તમ્ભ્યન્તે-આધ્માન કુર્વન્તિ, ન વિપચ્યન્તે-મુગ્ધેન ન વિપચ્યન્તે, દુ ર દત્તવા બિભ્વેન વિપચ્યન્તે ઇતિ યાવત્. ॥

કપાયમાં દોષોને અટકાવી રાખવાનો ગુણ રહ્યો છે, માટે તરુણજવરમાં જો કપાય આપવામાં આવે તો તેથી તેઓને નિકામ થતો અટકવાને લીધે વધી ગયેલા તે દોષો પેટનો આક્રેર કરી દે છે અને સુખથી પાકતા નથી, પણ દુઃખ દર્દિવિલંબથી પાકે છે.

અન્વયઃ, વળી ખીલું-

કપાયો નવા તાવને ભયંકર કરે છે

ન ચ્યન્તે ન પચ્યન્તે કપાયૈઃ સ્તમ્ભિતા મલાઃ. ॥ તિર્યગ્વિમાર્ગા વા તે ધોરં કુર્ચુત્તવજ્વરમ્ ॥૧૩૩॥

અન્વયઃ-કપાયૈઃ સ્તમ્ભિતાઃ મઝાઃ ન ચ્યન્તે, ન વા

પચ્યન્તે, (કિંતુ) તે તિર્યગ્વિમાર્ગાઃ (સન્તાઃ) નવજવરં ધોરં કુર્ચુઃ ॥

‘કપાયોએ અટકાવેલા-સંજ્ઞાડ કરેલા મળો સ્થાનથી બ્રહ્મ થતા નથી અને પાકતા પણ નથી; અથવા તેઓ આડેઅવળે માર્ગે જઈ તરુણજવરને (ઊલટો) ભયંકર કરે છે.’ ૧૩૩

તરુણજવરવાળાને વમન પણ ન કરાવાય અનુપસ્થિતદોષાણાં વમનં તરુણજવરે. ॥

હૃદ્રોગં શ્વાસમાનાહં મોહં ચ કુરુતે મૃશમ્ ॥૧૩૪॥

અન્વયઃ-તરુણજવરે અનુપસ્થિતદોષાણાં વમન હૃદ્રોગ શ્વાસમ્ આનાહં ચ મૃશ મોહ કુરુતે ॥

(‘કફ આદિ દોષો ઉપર ચડી આવવાને લીધે પોતાની મેળે જ વમન થાય તો કશી હરકત નહિ પણ) તરુણજવરમાં જેઓના દોષો ઉપર ચડી આવ્યા ન હોય એવા માણુ-ઓને (યત્નથી વમન કરાવાય જ નહિ, છતાં) યત્નથી વમન કરાવવામાં આવે તો તે વમન હૃદયના રોગને, આક્રાંને તથા અત્યંત મોહને ઉત્પન્ન કરે છે. ’ ૧૩૪

ટીકા-અયમર્થઃ-કપાદિદોષોપસ્થિતો સ્વયમેવ ચેદ્ર-વતિ વમન ન તદોપાય. ॥ અનુપસ્થિતદોષાણા તરુણજવરે વમન યત્નકૃત હૃદ્રોગશીન કરોતીત્યર્થઃ. ॥ एतेन वचनेन तरुण-जवरे यत्नाद्गमन निषिद्धम्. ॥ अवस्थाविशेषे तदपि कर्त-व्यमित्याह-आ वयनं प्रमाद्ये तरुणजवरा नोके य-नथी वमन कराववानो निपेधं છે, છતાં અમુક અવ-સ્થામાં તે વમન પણ કરાવવું જ જોઈએ, કારણ કે-

વમનને યોગ્ય હોય તો વમન ઠીક છે સચોમુક્તસ્ય વા જાતે જવરે સન્તપંગોન્યિતે. ॥

વમન વમનાર્હસ્ય શસ્ત્રમિત્યાહ વામ્મટઃ ॥ ૧૩૫ ॥

અન્વયઃ-પ્રત્યોમુક્તસ્ય જાત વા સંતપંગોન્યિતે જવરે વમનાર્હસ્ય વમન શસ્ત્રમ્, ઇતિ વામ્મટઃ આહ ॥

તરતમાં જમેલાને તાવ આવવાનો લાગે કે સંતપંબુથી તાવ આવવાનો જણાય ત્યારે તે પણ જો વમન કરવાને યોગ્ય હોય, એટલે ગર્ભિણી, અત્યંત કુશ કે અત્યંત વૃદ્ધ ન હોય તો તેને (નિરામ સ્થિતિમાં લંઘનને બદલે) વમન કરાવવું એમ વાગ્મટે કહ્યું છે. ૧૩૫

ટીકા-વમન ચેનિ વિકલો લઘ્વનાપેમયા. ॥ વમના-ર્હસ્યેત્યેનેન ગર્ભિણ્યતિશ્વિત્તિશ્ચાતિવૃદ્ધાદિનિપેધઃ અતઃ આહ વૃદ્ધવામ્મટઃ ॥

વમનને અયોગ્ય કોણ ?

વમિતં લઙ્ઘયેન્પ્રાણો લક્ષિતં ન તુ વામયેત્ ।

વમનં ક્લેશયાદુલ્લાસાદન્યાલ્લઘનકર્ષિતમ્ ॥

ન કાર્યં ગુર્વિળીલાલવૃદ્ધદુર્વલમીદમિઃ ॥ ૧૩૬ ॥

અન્યઃ-પ્રાણઃ વમિત લંઘયેત્, (કિંતુ) લઙ્ઘિત ન તુ વામયેત્ । (યતઃ) વમન ક્લેશયાદુલ્લાસાદ ન્યાલ્લઘનકર્ષિતં હન્યાત્ । (તથા ચ) ગુર્વિળી-લાલ-વૃદ્ધ-દુર્વલ-મીદમિ (લગ્ન) ન કાર્યમ્ ॥

(આ વિધયમાં વૃદ્ધ વાગ્લટ કહે છે કે :) 'જેણે વમન કયું' હોય તેને લંઘન કરાવવું, પણ જેણે લંઘન કયું' હોય તેને વમન કરાવવું નહિ; કારણ કે વમન ઘણા કલેશોથી યુક્ત હોવાને લીધે લંઘનથી કષ્ટ ધીમાને મારી નાખે છે; તેમજ 'ગર્ભિણી, બાલક, વૃદ્ધ, દુર્બળ અને બીકણ માણસે લંઘન કરવું નહિ.' (આ વચન ઉપરથી ગર્ભિણી વગેરેને લંઘન કરવાનો નિષેધ છે.) ૧૩૬

ટીકા-અનશનમિતિ શેષઃ । અનેનાનશનનિવેષેન ગુર્વિળ્યાદીનામનશનનિવેષઃ ॥ જ્વરે સામે પાચન, નિરામે શમન પથ્યાન્નમ્બાદિકં ચ દદ્યાત્ । પાચનલક્ષણ પથ્યાદ્ ગુણવસ્ત્વાવે બોદ્યમ્ ॥

અહીં 'અનશન' એ અધ્યાહાર છે, તેથી ગર્ભિણી આદિને લંઘનનો નિષેધ કર્યો હોવાથી તેઓનો તાવ જો સામ એટલે ધાતુગત આમવાળો હોય તો તેઓને પાચન આપવું અને આમથી રહિત હોય તો શમન-ઔષધ તથા પથ્ય અળનો રસ ધસાદિ આપવું. પાચનનું લક્ષણ પાછળના ગુણ-પ્રકરણમાં કહ્યું છે, તે ઉપરથી સમજ લેવું.

પાચન તથા શમન આપવાનો સમય

પાચનશમનયોઃ સપ્રદાનકાલમાહ-

પાયયેદાનુરં સામં પાચનં સપ્તમે દિને ।

શમનેનાથવા દૃષ્ટ્વા નિરામં તમુપાચરેત્ ॥ ૧૩૭ ॥

અન્યઃ-ધામમ્ આનુર સપ્તમે દિને પાચન પાયયેત્, અથવા તં નિરામ દૃષ્ટ્વા શમનેન ઉપાચરેત્ ॥

આમવાળા રોગીને સાતમા દિવસે પાચન પાવું અથવા તે આમરહિત દેખાય તો શમનથી તેનો ઉપચાર કરવો. ૧૩૭

નનુ-અહીં આ શંકા છે-

આમબવરનાં ચિહ્નો અને તેમાં ઔષધનો

ખાસ નિષેધ

લાલાપ્રસેકો દુલ્લાસો હૃદયાશુદ્ધયરોચકો ।

તન્દ્રાલસ્યાવિપાકાસ્યવૈરસ્યં ગુરુગાત્રતા ।

શુદ્ધાશો બહુમૂત્ત્વં સ્તબ્ધતા વલવાન્નજ્વરઃ ॥ ૧૩૮ ॥

આમજ્વરસ્ય લિહ્વાનિ ન દદ્યાત્તત્ર મેપજમ્ ।

મેપજં હ્યામદોપસ્ય ભૂયો જનયતિ જ્વરમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

અન્યઃ-લાલાપ્રસેકઃ દુલ્લાસઃ હૃદય-અશુદ્ધિ-અરો-ચકો તન્દ્રા-આલસ્ય-અવિપાક-આસ્યવૈરસ્ય ગુરુગાત્રતા ક્ષુનાશઃ બહુમૂત્ત્વ સ્તબ્ધતા વલવાન્ જ્વરઃ (દાતાનિ) આમજ્વરસ્ય લિહ્વાનિ (સન્તિ), તત્ર મેપજ ન દદ્યાત્, (યતઃ) આમદોપસ્ય મેપજ ભૂયઃ જ્વરં હિ જનયતિ ॥

લાળ અર્ધાં કરે, મોળ-બીખકા આવ્યા કરે; છાતી સાફ ન હોય; અરુચિ, ઘેન તથા આળસ અને અપચો હોય, મોઢું ખગજેલા રસ-વાળું અને શરીરમાં ભારેપણું હોય, બૂખનો નાશ થઈ ગયો હોય, પેશાબ ખડું આવે, શરીર સજ્જડ થઈ ગયું હોય અને તાવ પ્રબળ હોય એ આમબવરનાં ચિહ્નો છે. એવા આમબવર-માં ઔષધ ન આપવું; કારણ કે જેના દોષ આમ-કાચા હોય તેને આપેલું ઔષધ તાવને ઘણા વધારી મૂકે છે. ૧૩૮, ૧૩૯

ટીકા-ભૂયઃ=યાદુલ્લેન ।

અન્ય-વળી બીજી-

આમબવરમાં ઔષધોથી વધુ લય

પાયયેદોપહરણં મોહાદામજ્વરે તુ યઃ ।

સ સુપ્તે કૃષ્ણસર્પે તુ કરામેણ પરામૃશેત્ ॥ ૧૪૦ ॥

અન્યઃ-યઃ તુ આમજ્વરે દોષહરણં મોહાત્ પાય-યેત્, સઃ તુ સુપ્તે કૃષ્ણસર્પે કરામેણ પરામૃશેત્ ॥

'જે વેધ આમબવરમાં દોષોને હરનાર' ઔષધ બૂલથી પાય, તે સૂતેલા કાળા નાગ ઉપર હાથ ફેરવે છે એમ સમજવું.' ૧૪૦

ટીકા-इति वचनादामज्वरे मेपजनियेष्टात्कथं सामे ज्वरे पाचनं देयम् ? उच्यते-निरुपद्रवे सामज्वरे पाचनं देयम् । सोपद्रवे तु सामे मेपजं निषिद्धम् । तथा च वाग्मटः-ये वयनेन उपरधी आमबवरमां औषधं न न आपायं अत्र सिद्धं थायं છે; છતાં તમે પાચન આપવાનું કેમ કહો છો ? આનું સમાધાન આ છે કે, આમબવર જો ઉપદ્રવોથી રહિત હોય તો પાચન આપવું, પણ ઉપદ્રવોથી સહિત હોય તો

ઔષધ આપવાનો નિષેધ જ છે, તે જ પ્રમાણે વાગ્લટ કહે છે :

આમજનરમાં પાચન અને શમન કયારે ? સપ્તાહાત્પરતોડુદ્ધે સામે સ્વાત્પાચનં જ્વરે ।

નિરામે શમનં સ્તબ્ધે સામે નૌપધમાચરેત્ ॥૧૪૧॥

અન્યથા-સપ્તાહાત્પરતઃ સામે જ્વરે અદુષ્ટે (સતિ) પાચનં સ્વાત્, નિરામે શમનં (સ્વાત્ કિંતુ સપ્તાહાત્પરતઃ સતિ) સામે સ્તબ્ધે (ચ સતિ) ઔષધં ન આવરેત્ ॥

સાત દિવસ પછી જનર આમવાળો હોય છતાં ઉપદ્રવોથી રહિત હોય તો પાચન આપવું અને આમથી રહિત હોય તો શમન આપવું; પરંતુ સાત દિવસ વીત્યા પછી પણ જો જનર આમથી તથા ઉપદ્રવોથી પણ યુક્ત હોય તો ઔષધ આપવું જ નહિ. ૧૪૧

ટીકા-અદુષ્ટે-નિરુપદ્રવે, સ્તબ્ધે-સોપદ્રવે ॥

અન્યથ-વળી ખીલું :-

કૃશં ચૈવાત્પદોયં ચ શમનીયૈરુપાચરેત્ ॥૧૪૨॥
અન્યથ-કૃશં ચ અત્પદોયં ચ એવ શમનીયઃ ઉપાચરેત્ ॥

જે રોગી દુખળો અને ઓછા દોષવાળો હોય તેને જ શમનના ઉપચાર કરવા, (પણ આમવાળાને તો ઔષધ આપવું જ નહિ.) ૧૪૨ સામાન્ય જનરમાં પાચન-નાગરાદિ કવાથ

અથ સામાન્યજ્વરે પાચનકપાયમાહ સુશ્રુતઃ- સામાન્ય તાવમાં દેવાનો સુશ્રુતે કહેલો ડાઢો : નાગરં દેવકાષ્ઠં ચ ધ્યામકં બૃહતીદ્વયમ્ ।

દદ્યાત્પાચનકં પૂર્વે જ્યસ્તિભ્યો જ્વરાપહમ્ ॥૧૪૩॥
અન્યથ-નાગર ચ દેવકાષ્ઠ ધ્યામક બૃહતીદ્વયમ્ (એતત્) પાચનકં જ્વરાપહં (વિજ્ઞાય) જ્વરિતેભ્યઃ પૂર્વે દદ્યાત્ ॥

સૂંઠ, દેવદાર, શેહિસખંડ, બીલી ભોરી-ગણી-મોટાં ફળવાળી અને નાનાં ફળવાળી ભોરી-ગણીનો કવાથ પાચન હોઈ (સામાન્ય) તાવનો નાશ કરનાર છે, માટે (સામાન્ય) તાવવાળાઓને તે પ્રથમ આપવો. ૧૪૩

ટીકા-ધ્યામક-રોહિપ, તદભામાદુશીરં દદ્યાત્ । બૃહ-તીદ્વયં-વૃહત્ફલમ્ સૂક્ષ્મફલમ્ ચ । બૃહતી-કુદા બૃહતી ચેતિ કણ્ટકારીદ્વયં વા દદ્યાત્ । ' કણ્ટકારીદ્વયં કુષ્મી ધ્યામકં સુરદાહ ચ ' इति शाङ्गिपरिणीकत्वात् ॥ નાગ-રાદિકાયઃ ॥ સાર્ગધરે પણ ' બે જાતની ભોરી-ગણી,

શેહિસખંડ, સૂંઠ અને દેવદાર એ પાંચ વસ્તુઓનો કવાથ પાવો' એમ કહ્યું છે. શેહિસખંડ ન મળે તો તેને બદલે વાળો નાખવો. આને નાગરાદિ કવાથ કહેવાય છે.

બધા તાવમાં અપાય એવાં સામાન્ય સંશમનો

અથ સર્વજ્વરેષુ સામાન્યતઃ સંશમનીયાન્યાહ સુશ્રુતઃ- બધા તાવમાં સામાન્ય ગ્રથાતાં સંશમનો સુશ્રુત કહે છે :

અથ સંશમનીયાનિ કગયાણિ નિવોધ મે ।
સર્વજ્વરેષુ દેયાનિ યાનિ વૈદ્યેન જ્ઞાનતા ॥૧૪૪॥
વૃશ્ચીરવિજ્ઞાનવર્ષાભૂપયઃ સોદકમેવ ચ ।

પચેત્ શીરાવશેષ તત્ પેયં સર્વજ્વરાપહમ્ ॥૧૪૫॥
અન્યથ-અથ સંશમનીયાનિ કવાયાણિ મે નિવોધ, યાનિ જ્ઞાનતા વૈદ્યેન સર્વજ્વરેષુ દેયાનિ (સન્તિ) વૃશ્ચીર-વિજ્ઞ-વર્ષાભૂ-પયઃ ચ સોદકમ્ એવ પચેત્, શીરાવ-શેષં તત્ પેયં સર્વજ્વરાપહમ્ (ભવતિ) ॥

' હવે સંશમનીય કવાથ-ઔષધો હું કહું છું; તે તમે મારી પાસેથી સાંભળો, જે ઔષધો વિદ્વાન વૈદ્યે સર્વ જનરોમાં દેવા યોગ્ય છે; વૃશ્ચીર (ધોળી સાટોડી), ખીલું, વર્ષાભૂ (રાતી સાટોડી); દ્રધ અને પાણી-એ બધાંને લેજાં કરી પકાવવાં; પાણી બળી જઈ દ્રધ જ બાકી રહે, ત્યારે તે પીવાથી સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ કરે છે. ૧૪૪, ૧૪૫

ટીકા-વૃશ્ચીર:-ચેતપુનર્નવા, વર્ષાભૂ-રક્તપુનર્નવા । તથા ચ મદનપાલઃ- ' પુનર્નવા શ્રેતમૂલા વૃશ્ચીરો શીર્ષ-વત્રકઃ । પુનર્નગાડરા રક્તા વર્ષાભૂ રક્તપુષ્પકઃ ' ॥ ' ધોળાં મૂળવાળી અને લાંબાં પાંદડાંવાળી સાટોડી વૃશ્ચીર કહેવાય છે અને રાતાં ફલવાળી (તથા રાતાં મૂળવાળી) ખીલું સાટોડી પુનર્નવા કહેવાય છે ' એમ મદનપાલે પોતાના નિર્ધનુમાં લખ્યું છે. તે ઉપરથી અહીં ' વૃશ્ચીર એટલે ધોળી સાટોડી અને વર્ષાભૂ એટલે રાતી સાટોડી એવો અર્થ કર્યો છે. દ્રધ પકાવવાની રીત

પાકપ્રકારમાહ-

ક્ષીરમશ્નુણં દ્રવ્યાત્ ક્ષીરાશ્ચીરં ચતુર્ગુણમ્ ।
ક્ષીરાવશેષં પાતથ્યં ક્ષીરપાકે ત્વયં વિધિઃ ॥૧૪૬॥
અન્યથ-દ્રવ્યાત્ મશ્નુણં ક્ષીર, ક્ષીરાત્ ચતુર્ગુણં નીરમ્, ક્ષીરાવશેષં જ (તત્) પાતત્ત્વમ્, અથ ક્ષીરપાકે વિધિઃ (પ્રોક્તઃ) ॥

ચાર તોલા ઔષધ નાખી તેથી આઠ-

ગણું દૂધ અને દૂધથી ચોગણું પાણી નાખી ઉકાળવું; પાણી બળી જઈ દૂધ જ બાકી રહે, ત્યારે પીવું; એ દૂધ પકાવવાનો વિધિ કહ્યો છે ૧૪૬

ટીકા-દૂધ્યાત્-પલપરિમિતાત્ ।

અન્વય-૧ળી ખીબ્તુ—

उदकाद् द्विगुणं क्षीरं शिशिपोक्षीरमेव च ।
तत् क्षीरशेषं कथितं पेयं सर्वज्वरापहम् ॥ १४७ ॥

અન્વય-उदकात् द्विगुण क्षीर, च शिशिपोक्षीरम्
एव कथितं (सत्) क्षीरशेष तत् पेय, सर्वज्वराप
हम् (मवेत्) ॥

‘પાણીથી બમણુ દૂધ નાખી તેમાં શીશમ તથા વીરણુમૂળ-વાળો નાખવા; પછી પાણી બળી જઈ દૂધ બાકી રહે, ત્યારે તે ઉકાળતા પીવું. આ કવાથ સર્વ પ્રકારના તાવને મટાડે છે.’ ૧૪૭

गुहृन्वादि क्वाथ

गुहृचीषान्यकारिणं पक्षकं रक्तचन्दनम् ।
एषां क्वाथ सुप्रसिद्धः सर्वज्वरहर स्मृतः ॥
दीपनो दाहहृत्ताप्ततृष्णाछर्द्यरुचीर्हरेत् ॥ १४८ ॥

અન્વય-गुहृचीषान्यकारिणः पक्षकं (च) रक्तचन्द
नम्-एषां क्वाथ सुप्रसिद्धः सर्वज्वरापह स्मृत (सच)
दीपन (सन्) दाह-हृत्ताप्त तृष्णा-छर्दि-अहचि-हरेत् ॥

ગળો, ધાણા, લીંબડો, પક્ષકાષ્ટ અને રતાજલી એટલાનો કવાથ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે અને તે સઘળા તાવને મટાડનાર કહેવાય છે. વળી તે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ દાહ, મોળ તરશ, ઊલટી તથા અરુચિને મટાડે છે. ૧૪૮

आह-ओम स रोधननो निषेध होवा छता अमुक
अवस्थाभा न रोधन अपाय, तेनु कारणु कहे छे:

छतां ओ स'शोधन अपाय क्यारे ?

रोगे शोधनसाधे तु य विद्याहोपदुर्वलम् ।

त समोक्ष्य भिषक्कुर्याद्दोषप्रच्यावनं मृदु ॥ १५० ॥

અન્વય-य तु दोषदुर्वल विद्यात् रोगे तु शोधन-
साध् (सति) त समोक्ष्य भिषक् मृदु दोषप्रच्यावनं कुर्यात् ॥

‘જે રોગી દોષોની વૃદ્ધિથી દુર્બળ થયેા હોય અને રોગ પણ શોધનથી જ મટે એવો હોય, તો તેને જોઈ-તપાસી વેઠે કામળ રીતે દોષોને સ્થાનમાંથી ખસેડી પાડવાનુ કરવું’

ટીકા-दोषदुर्वल-दोषेऽपचितैर्दुर्वल न तत्रवासादि-
वृक्षम् । अत एव समोक्ष्येति । वधिषा दोषोऽथी रोगी
दुर्बलं यथेो होय, पणु उपवास वजरेथी दुर्बलं
यथेो न होय, ओ यरागर तपास्या पछी-ओम
सूयववा माटे ज मूलभा ‘समीक्ष्य’ पद मृदु छे.

અથ શોધનસાધ્યરોગનાહ-હવે રોધનથી મટે તેવા ગગો કહે છે

वमनश्च शोधनથી મટે એવા રોગો

सद्योज्वरे विपेऽजीर्णे मन्त्रेऽम्नावृत्तौ तथा ।

स्तन्यરોગે ચ દ્વદ્રોગે કાસશ્વાસેષુ વામયેત્ ॥ ૧૫૧

અન્વય-सद्योज्वरे विपे अजीर्णे अमौ मन्त्रे तथा
अहवो स्तन्यरोगे द्वद्रोगे च कासश्वासेषु (रोगिण)
वामयेत् ॥

તરતનો તાવ (એટલે તે તાવનુ પૂર્વરૂપ),
ઝેર, અશુભ, અગ્નિનું મંદપણું, અરુચિ,
સ્તન સબધી રોગ, હૃદયનો રોગ, ઉધરસ
અને શ્વાસ એટલા રોગોમાં રોગીને વમન
કરાવવ ૧૫૧

અન્વય:-દોષે ચલે (સતિ) કોષ્ટે (ચ) મૃદો (સતિ) તત્ર નૃણાં યદં ન હ્સેત, તદા દુર્લભસ્ય અપિ શોધનં અવ્યાપદ્ હિ ભવેત્ ॥

દોષ સંચળ થયા હોય એટલે નીકળવા તૈયાર થયા હોય અને કોઠો ફૂલો હોય તેવી સ્થિતિમાં માલ્યસના બળનો વિચાર ન કરતાં પણ શોધન આપવું; કારણ કે એ સ્થિતિમાં (પાકી અથેલા દોષોને લીધે જ) દુર્ભાગને પણ હીધેલું શોધન બિલટી આદિ વ્યાધિઓને કરતું નથી. ૧૫૩

ટીકા-કુતો યદં નાપેક્ષીયમિત્યાશ્વાયામાહ-તદા તત્સામવસ્યાયો શોધનં દુર્લભસ્યાપિ દોષદુર્લભસ્યાપિ અભ્યા-પદ્ભવેત્-છર્યાદિધ્યાયિક્રમ ભવતીત્યર્થઃ । (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

બલવતઃ પુરુષસ્ય પક્વસ્ય દોષસ્ય સ્વસ્થાનસ્થિતસ્ય શોધનાવિધાને દોષમાહ સુશ્રુતઃ-બળવાન પુરુષનો પાકે-લો દોષ પોતાના દેહાણે રહ્યો હોય, તેનું શોધન ભે કરવામાં ન આવે તો તેથી નુકસાન થાય છે એમ સુશ્રુત કહે છે :

પાકેલા દોષોને બહાર ન કાઢવાથી નુકસાન પક્વોડ્યનિર્હતો દોષો દેહે તિષ્ઠન્મહાત્મ્યમ્ । વિષમં વા જ્વરં કુર્યાદ્વિલભ્યાપદ્ભવે વા ॥ ૧૫૪॥

અન્વય:-પક્વઃ અપિ દોષઃ અનિર્હતઃ (સન્) દેહે તિષ્ઠન્ મહાત્મ્ય વા વિષમં જ્વરં લભ્યાપદમ્ એવ વા (મહાત્મ્યઃ) કુર્યાત્ ॥

‘(લંઘનથી, જળપાનથી તથા પેયા આદિથી) દોષ પાક્યા હોય છતાં તેને ભે અધો ભાગથી બહાર કાઢી નાખવામાં ન આવે તો તે દોષ દેહમાં રહી મહાત્મ્ય-મોટું નુકસાન અથવા વિષમભવરને કે બળના નાશને કરે છે.’ (અહીં-મહાત્મ્ય એટલે બહુ જ હાનિ કરનારો વિષમભવર-આતુચિકભવર બાલવો, એમ ગદાધર વૈદે કહ્યું છે; અને મહાત્મ્ય એટલે ગંભીર ઊંઠો ભવર, એમ કાર્તિક વૈદે કહ્યું છે; અથવા મહાત્મ્ય એટલે મોટું કષ્ટ સમજવું)

ટીકા:-પક્વઃ-લઘ્વનામ્બુનાપેયાદિમિઃ । અનિર્હતઃ-અધોમાર્ગેનાનુસ્ટઃ । મહાત્મ્ય-વિષમં જ્વર, આતુચિક, તત્તૈવ મહાત્મ્યવાદિતિ ગદાધરઃ । ગમ્ભીરમિતિ કાર્તિકઃ । મહાત્મ્ય=મહાકષ્ટ વા । લભ્યાપદ=લભ્યમ્ ॥

સંશોધન ઔપધોઃ આરગ્વધાદિ ક્વાથ અથવા પહેલું આરોગ્યપચક

સંશોધનમાહ-સંશોધન કહે છેઃ
આરગ્વધગ્રન્યિકમુસ્તતિક્તા,-

હરીતકીભિઃ કથિતઃ કપાયઃ ।
સામે સશ્લે કફવાતયુકે,

જ્વરે હિતો દીપનપાચનશ્ચ ॥ ૧૫૫ ॥

અન્વય:-આરગ્વધ-ગ્રન્યિક-મુસ્ત તિક્તા-હરીતકીભિઃ કથિતઃ કપાયઃ સામે સશ્લે કફ-વાત યુકે જ્વરે હિતઃ ચ દીપનપાચનઃ (કથ્યતે) ॥

ગરમાળો, પીપરીમૂત, મોથ, કડુ અને હરડેનો ક્વાથ, (ધાતુગત) આમવાળા અને શૂળવાળા કફભવરમાં તથા વાતભવરમાં પણ હિતકારી છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને પાચન છે. ૧૫૫

અન્યથ-અને વળી-

બીજું આરોગ્યપચક

પથ્યારગ્વધતિક્તા,-ત્રિવૃદ્ધામલકૈઃ શૂતં તોયમ્ ।

પાચનસારકમુક્તં, મુનિમિર્જાળજ્વરે સામે ॥ ૧૫૬ ॥

અન્વય:-પથ્યા-આરગ્વધ-તિક્તા-ત્રિવૃત્-આમલકૈઃ શૂતં તોયં સામે જીર્ણજ્વરે પાચન-સારકમ્ (ઈતિ) મુનિમિઃ ઉક્તમ્ ॥

હરડે, ગરમાળો, કડુ, નસોતર અને આમળાંનો ક્વાથ (ધાતુગત) આમવાળા છાઈભવરમાં પાચન અને સારક મળોને ખસેડનાર પણ છે, એમ મુનિઓએ કહ્યું છે. (આ બન્ને ક્વાથ ‘આરોગ્યપચક’ એવા નામથી પણ ઓળખાય છે.) ૧૫૬

ટીકા-ઈતિ આરોગ્યપચકદ્વયમ્ ।

સારિયાદિ કલ્ક

અનન્તાં લાલકં મુસ્તં નાગરં કટુરોહિણીમ્ ।

પિપ્પલા સુલામ્બુના કલ્કં પાયયેદ્દક્ષસંમિતમ્ ॥ ૧૫૭

કલ્કઃ સ્વલ્પેન કાલેન હન્યાત્સર્વજ્વરામયાન્ ।

વિદધ્યાન્કોષ્ટસંશુદ્ધિં દીપયેષ્ઠ હુતાશનમ્ ॥ ૧૫૮

અન્વય:-અનન્તા લાલકં મુસ્તં નાગરં કટુરોહિણીં સુલામ્બુના પિપ્પલા અક્ષમિત કલ્ક (રોગિનં) પાચ્યેત્ । (અયં) કલ્કઃ સ્વલ્પેન કાલેન સર્વજ્વરામયાન્ હન્યાત્, કોષ્ટશુદ્ધિં વિદધ્યાત્, ચ હુતાશન દીપ્યેત્ ॥

ઉપલસરી, વાળો, મોથ, સૂક અને કડુ એટલાને સહેવાય એવા બિના પાણીમાં વાટી એક તોલાશર કલ્ક રોગીને પાઈ દેવો.

આ કદક ઘણા થોડા જ કાળમાં સઘળા જવરો-
નો નાશ કરે છે, કોઠો સાફ કરે છે અને
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. ૧૫૭, ૧૫૮

અનન્તા=સારિવા । इति सारिवादिरुक् ।

સંશોધન અને શમન ઔષધોનો કેવા
રોગીએ ઉપયોગ ન કરવો ?

સશોધન સંશમન ચ ચેષા નિષિદ્ધં તાનાહ-

પીતામ્બુલદ્યનક્ષીણો જીર્ણો મુક્તઃ પિપાસિતઃ ।
ન પિવેદોષધે જન્તુઃ સંશોધનમયેતરત્ ॥૧૫૯॥

અન્વયઃ-પીતામ્બુઃ લઘ્વનક્ષીણઃ જીર્ણઃ મુક્તઃ પિપા-
સિતઃ જન્તુઃ સશોધનમ્ અથા હતરત્ (સંશમન) ન પિવેત ॥

જેણે કડવાં ખાણી પીધાં હોય, લઘ્વનથી
જે ફીણ થયો હોય, જીર્ણ કે વૃદ્ધ હોય,
જવરો હોય અને તરશ્યો હોય તેવા માણસે
સંશોધન કે શમન ઔષધ પીવું નહિ. ૧૫૯

દીકા-પીતામ્બુઃ=પીતતિકામ્બુઃ, મુક્તઃ=મુક્તવાનિ
-ત્યર્પઃ । અગ્રાધ્યવસિતાદિત્વાકર્તરિ જ પ્રલયઃ । હતરત્=
-શમનમ્ । (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

સુદર્શન ચૂર્ણ અને તેના ગુણો
ત્રિકલા રજનીયુગ્મં કણ્ટકારીયુગ્મં શટી ।
ત્રિકટુ પ્રત્યિકં મૂર્વા ગુદ્ધ્વી ધન્વયાસકઃ ॥૧૬૦॥
કટુકા પર્પટો મુસ્તં ત્રાયમાણા ચ લાલકમ્ ।
નિમ્બઃ પુષ્કરમૂલં ચ મધુવટ્ટી ચ વસસકઃ ॥૧૬૧॥
યવાનીન્દ્રયવો ભાગીં શિષ્ટીવીજં સુરાપૂજા ।
યચાત્યકુપ્પકોદીશીચન્દ્રનાતિવિપાયલોઃ ॥ ૧૬૨॥
શાલિપર્ણી વૃષ્ટિપર્ણી વિઢઙ્ગં તગરં તથા ।
ચિત્રકં દેવકાષ્ઠં ચ ચવ્યં પત્રં પટોલકમ્ ॥૧૬૩॥
જીવકર્મમ્ભકો ચેવ લવઙ્ગં વંશલોચનમ્ ।
પુન્ડરીકં ચ કાકોલીપત્રકં જાતિપત્રકમ્ ॥૧૬૪॥
તાલીસપત્રમેતાનિ સમમાગાનિ ચૂર્ણયેત્ ।
અર્ધાંશં સર્વચૂર્ણસ્ય કિરાતં પ્રક્ષિપેત્ સુચીઃ ॥૧૬૫॥
પત્તસુદર્શનં નામ ચૂર્ણં દોષત્રયાપહમ્ ।
જ્યરાંશ્ચ નિલિલાન્ હન્તિ નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥
દોષજાગન્તુકાંષાપિ ઘાતુસ્યાન્ વિપમજ્વરાન્ ।
સપ્પિપાતોદ્ભવાંષાપિ માનસાનપિ નાશયેત્ ॥૧૬૬॥
શીતાદીનપિ દાહાદીન્મેહં તન્દ્રાં ભ્રમે તૃષામ્ ।
કાસં શ્વાસં ચ પાણ્ડુ ચ હૃદ્રોગં કામલામપિ ॥૧૬૮॥
ત્રિકપૃષ્ઠકટીજાનુપાર્શ્વશૂલં નિવારયેત્ ।
શીતામ્બુના પિવેદેનત્સર્વજ્વરનિવૃત્તયે ॥ ૧૬૯ ॥
સુદર્શનં યથા ચક્રં દાનવાનાં વિનાશનમ્ ।
તથા જ્વરાણાં સર્વેષાં ચૂર્ણમેતત્પ્રણાશનમ્ ॥૧૭૦॥
અન્વયઃ-ત્રિકલા રજનીયુગ્મં કણ્ટકારીયુગ્મં શટી

ત્રિકટુ પ્રત્યિકં મૂર્વા ગુદ્ધ્વી ધન્વયાસકઃ કટુકા પર્પટઃ
મુસ્તં ત્રાયમાણા ચ લાલકં નિમ્બઃ પુષ્કરમૂલં ચ મધુ-
વટ્ટી ચ વસસકઃ યવાની ઇન્દ્રયવઃ ભાગીં શિષ્ટીવીજં સુરાપૂજા
વચા-લવક-પદ્મક-ઉશીર-વન્દન-અતિવિપા લલાઃ શાલિ-
પર્ણી વૃષ્ટિપર્ણી વિઢઙ્ગં તગરં તથા ચિત્રકં દેવકાષ્ઠં
ચ ચવ્યં પત્ર પટોલકં જીવક-કુપ્પમકો ચ લવઙ્ગં વંશ-
લોચનમ્ એવ પુન્ડરીકં ચ કાકોલી-પત્રકં જાતિપત્રકં
તાલીસપત્રમ્-એતાનિ સમમાગાનિ ચૂર્ણયેત્, સુચીઃ સર્વ-
ચૂર્ણસ્ય અર્ધાંશં કિરાતં પ્રક્ષિપેત્ । એતત્ સુદર્શનં નામ
ચૂર્ણં દોષત્રયાપહં (સત્) નિલિલાન્ ચ જ્વરાન્ હન્તિ,
અત્ર વિચારણા ન કાર્યા (તથા ચૈતત્) દોષજ-આગ-
ન્તુકાન્ અપિ ચ ઘાતુસ્યાન્ વિપમજ્વરાન્ અપિ ચ
સંનિપાતોદ્ભવાન્ માનસાન્ અપિ (જ્વરાન્) નાશયેત્ ।
(તથા) શીતાદીન્ અપિ દાહાદીન્ મેહ તન્દ્રાં ભ્રમે તૃષા
કાસં શ્વાસં ચ પાણ્ડુ ચ હૃદ્રોગં કામલાં ત્રિક-પૃષ્ઠ-કટી-
જાનુ-પાર્શ્વશૂલમ્ અપિ નિવારયેત્ । સર્વજ્વરનિવૃત્તયે
એતત્ શીતામ્બુના પિવેત્ । યથા સુદર્શનં ચક્ર દાનવાનાં
વિનાશનમ્ (અરિત્) તથા એતત્ ચૂર્ણં સર્વેષાં જ્વરાણાં
પ્રણાશનમ્ (અસ્તિ) ॥

હરડાં, બહેડાં, આમળાં, હળદર, દારુ-
હળદર, મોટાં ફળવાળી ભોરીંગણી, નાનાં
ફળવાળી ભોરીંગણી, કચૂરો, સૂંઠ, મરી,
પીપર, પીપરીમૂળ, મારવેલ, ગળો, ધમાસો,
કડું, ખડસલિયો પિત્તપાપડો, મોથ, ત્રાયમાણુ,
વાળો, લીંબડો, એરંડાનાં મૂળ, (આ પુષ્કર-
મૂળનો જ અર્થ સમજવો કેમ કે પુષ્કરમૂળ
અધે લગભગ હલ્લ હોવાથી તેનો પ્રતિનિધિ
આ એરંડાનું મૂળ જ લેવાય છે.) જેઠીમધ,
કડાછાલ, ચવાન, ઇંદ્રયવ, ભારંગી, સરગવાનાં
ખીજ, ફટકડી, વજ, તજ, પદ્મકાષ્ઠ, કાળો-
વીરજમૂળ-વાળો, સુખડ, અતિવિષની કળી,
નાગખલા, મોટો સમેરવો, ગંધી સમેરવો,
વાવડિંગ, તગર, ચિત્રો, દેવદાર, ચવક,
તમાલપત્ર, કડવી પટોળી, જીવક (અપ્રસિદ્ધ
છે), કુષ્માક (અપ્રસિદ્ધ છે), લવિંગ,
વંશકોચન, ઘોળું કમળ, કાકોલીનાં પાંદડાં
(અપ્રસિદ્ધ છે), બાવત્રી અને તાલીસપત્ર
એટલાં (૫૪) ઔષધોને સમલાગે લઈ
તેઓનું ચૂર્ણ કરવું. તેમાં એ સઘળા ચૂર્ણના
અર્ધભાગના વજન કરિયાતું નાખવું. આ

સુદર્શન નામનું ચૂર્ણ* ત્રણે દોષોને મટાડે છે અને સઘળા જવરોને પણ અવશ્ય મટાડે છે, એમાં વિચારવા જેવું નથી. દોષોથી થયેલા કે લાગણુંવગેરેથી થયેલા તાવ, ધાતુઓમાં રહેલા વિષમજવરો, સન્નિપાતથી થયેલા જવરો, મનની પીડા સંબંધી જવરો, શીત આદિ, ઠાંડ આદિ, પ્રમેહ, ઘેન, બ્રમ, તરશ, ઉષ્નસ, શ્વાસ, પાંડુ-રોગ, હૃદયના રોગ, કમળો, કેડના પાછલા ભાગનું શૂળ, પીંડનું શૂળ, ગોઠણનું શૂળ અને પડખાનું શૂળ પણ મટાડે છે. સઘળા પ્રકારના જવરોને મટાડવા આ ચૂર્ણને ટાંઢા પાણીમાં પીવું. જેમ વિષ્ણુનું સુદર્શનચક્ર દાનવોનો નાશ કરે છે, તેમ આ સુદર્શન ચૂર્ણ સઘળા જવરોનો નાશ કરે છે. ૧૬૦-૧૭૦

ટીકા-પુષ્પમૂલામાવે તુ કુટમપિ દયાત્ । માતૃ-માવે કળ્પકારીમૂલમ્ । સૌરાષ્ટ્રમાવે । ફલિકાં દયાત્ । તગરાભમે કુણં દેયમ્ । સીવકર્પમકરબોરભમે વિદારીકન્દમ્ય માગદ્ય દયાત્ । પુણ્ડરીકં-મ્ચેતરુમ્લ, કાકોલ્યમાવે અશ્વગન્ધામૂલં, 'તાલીસપત્રકામાવે સ્વર્ણતાલી પ્રદીયતે' इति, અથવા કળ્પકારીજટા દેવા ॥

એરડાનું મૂળ ન મળે તો તેને બદલે કડ, ભારંગી ન મળે તો ભોરીગણીનાં મૂળ, સોરઠી માટી ન મળે તો ફટકડી, તગર ન મળે તો કડ, જીવક તથા ઋષભક ન મળે તો વિદારીકંદના બે ભાગ નાખવા; કાકોલી ન મળે તો આસોદંતું મૂળ નાખવું અને તાલીસપત્ર ન મળે તો સ્વર્ણતાલી અથવા ભોરીગણીનાં મૂળ વાપરવાં.

* સુષ્ટ-શોભન વા દર્શન અસ્ય તત્ત્વ સુદર્શનમ્, ચદ્વા સુષ્ટ દશ્યતે-इति સુદર્શનં-દાનવાનાં વિનાશનં તન્નામકં વિષ્ણોધકમ્, દશિર્ પ્રશ્નઃ- 'કલ્પલ્યુટ'-इति લ્યુટ્, તદ્ ઇય સર્વેણ જ્વરાણાં વિનાશનં-સુષ્ટ દશ્યત વૈદ્યજ્વરિ-મિથેતિ-સુદર્શન-તન્નામક ચ તત્ત્વ ચૂર્ણમ્-સુદર્શનચૂર્ણમ્-જેનું દર્શન ઉત્તમ છે અથવા દાનવોનો નાશ કરનાર તરીકે લોકો જેને દેખે છે, તે 'સુદર્શન' નામનું વિષ્ણુ ભગવાનનું ચક્ર છે. એ સુદર્શનચક્રની જેમ બધા તાવનો નાશ કરનાર તરીકે જે ચૂર્ણને વૈદ્યોએ તથા બધા તાવવાળાઓએ સારી રીતે અનુસર્યું છે, તે સુદર્શન નામનું ચૂર્ણ કહેવાય છે.

નિમ્બાદિ ચૂર્ણ:

નિમ્બપત્રવરાધ્યોપયવાનીલવણત્રયમ્ ।
ક્ષારો વિશ્વહિતમેષુત્રિનેત્રાન્ કમશોડશકાન્ ॥
સર્વમેકીકૃતં ચૂર્ણં પ્રત્યૂપે મક્ષયેન્નરઃ ।
એકાદિકં દ્વાપદિકં ચ તથા ત્રિદિવસજ્વરમ્ ॥૧૭૨
ચાતુર્થિકં મહાધોરં સતતં સન્તતં તથા ।
ધાતુસ્થં ચત્રિદોષોત્થં જ્વરં હન્તિ ન સંશયઃ ॥૧૭૩
અન્યઃ-ક્રમશઃ વિશ્વ-વહિ-રામ-હ્યુ-ત્રિનેત્રાન્
અંશકાન્ નિમ્બપત્ર-વરા-વ્યાપ-યવાની-લવણત્રયં ક્ષારઃ-
સર્વમ્ એકીકૃતં ચૂર્ણં નરઃ પ્રત્યૂપે મક્ષયેત્, (પ્રત્યૂ)
એકાદિકં દ્વાપદિકં તથા ચ ત્રિદિવસજ્વરં મહાધોરં ચાતુ-
ર્થિકં સન્તતં તથા સતતં ધાતુસ્થં ચ ત્રિદોષોત્થ જ્વરં
હન્તિ, ન સંશયઃ ॥

અનુક્રમે દશ ભાગ લીંબડાનાં પાંદડા; ત્રણ ભાગ હરડાં, બહેડાં તથા આમળાં; ત્રણ ભાગ સૂંઠ, મરી તથા પીપર; પાંચ ભાગ યવાન, ત્રણ ભાગ સેંધવ, બીડલૂણ તથા સંચળ અને બે ભાગ જવખાર-એ સર્વનું એકઠું ચૂર્ણ કરી પ્રાતઃકાલમાં ખાણે એ ખાવું. આ ચૂર્ણ એકાદિક-દરરોજનો તાવ, દ્વાપદિક-એકાંતરિયો તાવ, વચમાં બે દિવસો છોડી દઈ ત્રીજા દિવસે આવતો-મહાધોર ચાતુર્થિક તાવ; સાત, દશ કે બાર દિવસ સુધી એકસરખો રહેનારો સતત નામનો તાવ અને આખાયે દિવસરાતમાં એકંદર બે વખત આવતો સતત નામનો તાવ-આ બધા ધાતુઓમાં રહેનારા તથા ત્રણે દોષથી થતા પાંચે વિષમજવરોનો અવશ્ય નાશ કરે છે. ૧૭૧-૧૭૩

ખાસ અનુસલેલો શટ્યાદિ કવાધ

શરી નિશાદ્ય દારુ શુષ્ઠી પુત્કરમૂલકમ્ ।
પલા ગુદ્ધ્વી કદુકા પર્વટશ્ચ યવાસકઃ ॥ ૧૭૪ ॥
ઝઙ્ગી વિપ્રાતતિકં ચ દશમૂલી તથૈવ ચ ।
ક્ષાયમેષાં પિવેત્ કોણં સિન્ધુચૂર્ણયુતં નરઃ ॥૧૭૫
જ્વરાન્ સર્વાન્ દ્રૂતં હન્તિ નાત્ર કાર્યા વિચારણા ।

અન્યઃ-શરી નિશાદ્ય દારુ શુષ્ઠી પુત્કરમૂલકમ્
પલા ગુદ્ધ્વી કદુકા ચ પર્વટઃ યવાસકઃ શઙ્ગી ચ

÷ નિમ્બ આદિયેષાં તાનિ-નિમ્બાદીનિ, તેવાં ચૂર્ણમ્-
જેમાં લીંબડો મુખ્ય હોય છે, એવાં ઔષધોનું ચૂર્ણ
નિંબાદિચૂર્ણ કહેવાય છે.

કિરાતતિક તથા ચ એવ દશમૂલી-એવાં વચાથ કોણ સિન્ધુચૂર્ણયુત નાઃ પિવેત્, (સ ચ) સર્ગાન્ જ્વરાન્ દુત હન્તિ, યત્ર વિચારણા ન કાર્યા ॥

કચૂરો, હળદર, દારુહળદર, દેવદાર, સૂંઠ, એરંડાનાં મૂળ, એલચી, ગળેા, કડુ, ખડ-સલિથેા પિત્તપાપડો, જ્વામો, કાકડાશિંગી, કરિયાતું અને દશમૂલ-એટલાંનાં ઉવાથ કરી થોડોક ઊનો હોય ત્યારે તેમા સૈધવનું ચૂર્ણ નાખી માણસ પીએ, તેા મધના તાવનો જલદી નાશ કરે છે, એમા વિચાર કરવો નહિ. (આ શત્યાદિ* ઉવાથનો અમે અનુભવ પણ કરેલો છે.) ૧૭૪, ૧૭૫

ટીકા-અનુભૂતોષ્યમ્ ।

ખાસ અનુભવેલી હરીતકયાદિપટ્ટી* હરીતકો ત્રિવૃદ્ધદારકાણાં પ્રથમમેત્ । પલદ્વય કળા છુળ્લી ગુઢ્વી ગોશુરો વરી ॥૧૭૬ સહદેવી વિઢજ્જ ચ પ્રત્યેકં પલસન્નિતમ્ । મધુના વટિકાં છૂલ્વા લાદન્જ્વરમપોહતિ ॥

ખાસ શ્વાસં મલસ્તમ્બં વહ્નિમાન્ચં નિયન્છતિ ॥૧૭૭ અન્વયઃ-હરીતકી-ત્રિવૃદ્-વૃદ્ધદારકાણા પ્રત્યન્ પલ-દ્વય, ચ કળા છુળ્લી ગુઢ્વી ગોશુરઃ વરી સહદેવી વિઢજ્જ પ્રત્યેક પલસન્નિત મવેત્ । મધુના વટિકાં છૂલ્વા લાદન્ (જનઃ) જ્વરમ્ અપોહતિ, કાસ શ્વાસ મલસ્તમ્બ વહ્નિ-માન્ચ નિયન્છતિ ॥

હરેક, નસોતર અને વરધારો એ દરેક આઠ આઠ તોલા, તેમ જ લીંડીપીપર, સૂંઠ, ગળેા, ગોખર, શતાવરી, ખપાટ અને વાવ-ડિંગ-એ દરેક ચાર ચાર તોલા લેવાં. એ સધળાંનું ચૂર્ણ કરી તેની મધમાં ગોળીઓ વાળીને જે માણસ ખાય, તેનાં તાવ, ઉધરસ, શ્વાસ, મલબધ અને અગ્નિની મંદતા એ ગોળીઓ મટાડે છે. (આનો અમે અનુભવ પણ કર્યો છે.) ૧૭૬, ૧૭૭

ટીકા-અનુભૂતોષ્યમ્ ।

* શરી આદિયેવા તાનિ-શટયાદિનિ, તથા વચાથઃ-જેમા કચૂરો મુખ્ય હોય છે, એવા ઔષધોનો ઉકળેા શત્યાદિવચાથ કહેવાય છે

■ હરીતકી આદિયેવા તાનિ-હરીતકયાદિનિ, તેણાં વરી-જેમા હરેક મુખ્ય હોય છે, એવા ઔષધોની ગોળીઓ-હરીતકયાદિપટ્ટી કહેવાય છે

લાક્ષાદિતૈલ+ અને તેના ગુણે ।

લાક્ષા દશાક્ષા ત્વક્ષા પડક્ષા, સ ચન્દનં લોહિતચન્દનં ચ । ત્વક્ષપત્રં વારિ મુરુ સમુસ્તા, પ્રત્યેકમેતાનિ પલોન્નિતતાનિ ॥ ૧૭૮ ॥

કિરાતતિકાત્રિવૃતાસતિકા, - 5 મૃતાકળા-પર્પટકષ્ટકાર્યઃ । ત્રિઢજ્જવિશ્વામલકાનિ વાસા, - રસાનિશાવીરણસિન્ધુવારાઃ ॥ ૧૭૯ ॥

પ્રતાનિ દેવાનિ પૃથક્ પદાર્થમાનાનિ સર્વાણિ ચ મેપજાનિ । કલ્પકાનમીયાં વિદધીત મધ્ય, - હુમેન વૈ સાર્ધંતુલામિતેન ॥ ૧૮૦ ॥

તૈલં તિલાનાં તુ તુલાનુમાનં, તેનૈવ કલ્પકેન શનૈ. પચેચ । હન્યાઝ્જ્વરાંસ્તૈલમિદં સમસ્તાન્, કુર્યાદ્ ધલં વીર્યમનીવ પુષ્ટિમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

વિમર્દનાદાનુ પરિશ્રમં શ્રમં, શમં નયે સંજ-નયેત્ દુષ્ટિ તનોઃ । તથા દ્યધામસ્થિસમુદ્ધવા-મપિ, પ્રહત્ય નિદ્રાં સમુપાર્જયેન્સુત્તમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

અન્વયઃ-લાક્ષા દશાક્ષા, અથવા તુ પડક્ષા, સ-ચન્દનં લોહિતચન્દનં ત્વક્ષપત્રક વારિ સમુસ્તા ચ મુરુ પ્રતાનિ પ્રત્યેક પલોન્નિતતાનિ, કિરાતતિકા-ત્રિવૃતા-સતિકા-અમૃતા-કળા-પર્પટ-કષ્ટકાર્યઃ વિઢજ્જ-વિશ્વા-આમલકાનિ વાસા-રસા-નિશા-વીરણ સિન્ધુવારાઃ-પ્રતાનિ ચ સર્વાણિ મેપજાનિ પૃથક્ પદાર્થમાનાનિ દેશાનિ, સાર્ધં તુલામિતેન ગમ્યદુરથેન અમીપા કલ્પકાન્ વિદધીત, તેન એવ કલ્પકેન (સહ) તુલાનુમાન તિજામા તૈલ ચ શનૈઃ પચેત્, હદ તેન સમસ્તાન્ જ્વરાન્ હન્યાત્, ધલ વીર્ય પુષ્ટિમ્ શનીવ કુર્યાત્, વિમર્દનાત પરિશ્રમ શ્રમ શમ (ચ) તનોઃ દુષ્ટિમ્ આશુ સજનયેત્, તથા અસ્થિ-સમુદ્ધવા વ્યથામ્ અપિ પ્રહત્ય સુતઃ નિદ્રા સમુપાર્જયેત્ ॥

દશ તોલા લાખ, છ તોલા મછક અને સુખડ, રતાજલી, તજ, તમાલપત્ર, વાળેા, મુરામાખી અને એાથ એ દરેક ચાર ચાર તોલા; તેમ જ કરિયાતું, નસોતર, કડુ, ગળેા, લીંડીપીપર, ખડસલિથેા પિત્તપાપડો, લોરી-ગણી, વાવડિંગ, સૂંઠ, અરડસો, રાસ્ના, હળદર, કાળેા વાળેા અને નંગેાડ-એ સધળાં ઔષધેા દરેક એ એ તોલા લેવાં; પછી છસેા રૂપિયાભાર ગાયના હ્થમા તેઓને વાટી ચટણી જેવાં કરવાં. પછી એ ચટણી નાખીને ચારસેા રૂપિયા

+ લાક્ષા આદિયેવાં તાનિ, તથા કલ્પકેન પક્ષવ તૈલમ્-જેઓમા લાખ મુખ્ય હોય છે, તે ઔષધોતેા કલ્ક નાખી પકવેશું તેવનુ તેલ-લાક્ષાદિતૈલ કહેવાય છે.

ભાર તલતુ' તેલ ધીરે ધીરે પકવવું. આ તેલ સઘળા પ્રકારના તાવોને મટાડે છે, બળ આપે છે, વીધને વધારે છે અને પુષ્ટિ આપે છે. આ તેલતુ' મદન કરવાથી પરિશ્રમ તથા બ્રમ તરત મટે છે, શરીરમાં ક્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને હાડકાંમાં બે પીડા થતી હોય તો તેને પણ મટાડી સુખકારી નિદ્રા લાવે છે.

ટીકા-અરુણા મજિષ્ઠા । વારિ=વાઝમ્ । રસા=રાત્ના ॥

બીજા પ્રકારતુ' લાક્ષાદિતૈલ

લાક્ષારસસમં તૈલં તૈલાન્મસ્તુ ચતુર્ગુણમ્ ।
અશ્વગન્ધાનિશાદાવકૌન્તીકુષ્ઠાન્દચન્દનૈઃ ॥૧૮૩॥
સમૂર્વારોહિણીરાસ્નાશતાદામધુકૈઃ સમૈઃ ।
સિદ્ધં લાક્ષાદિકં નામ તૈલમ્ અશ્વજનાદિના ॥૧૮૪॥
સર્વેન્દ્રિયોન્માદાશ્વાસાપસ્મારવાતનુત્ ।
યક્ષરાક્ષસભૂતાં ગમિણીનાં ચ શસ્યતે ॥૧૮૫॥

અન્વય:-લાક્ષારસસમં તૈલં, તૈલાત્ ચતુર્ગુણં મસ્તુ, સમૈઃ અશ્વગન્ધા-નિશા-દા-કૌન્તી-કુષ્ઠ-અન્દ-ચન્દનૈઃ સમૂર્વા-રોહિણી-રાત્ના-શતાદા-મધુકૈઃ સિદ્ધં (દ્વં) લાક્ષાદિકં નામ તૈલમ્, અશ્વજનાદિના સર્વજ્વર-ક્ષય-ઉન્માદ-શ્વાસ-અપ્સમાર-વાતનુત્ (ભવતિ), યક્ષરાક્ષસ-ભૂતાં ગમિણીનાં શસ્યતે ॥

લાખને રસ અને તેલ સમભાગે લેવાં અને દહીંતુ' પાણી તેલથી ચોગણું લેવું; પછી તેમાં આસોંદ, હળદર, દેવદાર, મેંદીનાં બીજ, કઠં, મોથ, સુખડ, નાની પીહુડી, કડું, રાતના, શતાવરી અને મહુડાં એટલું સમભાગે લઈ તેઓની સાથે ઉપરના પદાર્થોને પકાવતાં જે તેલ સિદ્ધ થાય, તે પણ લાક્ષાદિ-તૈલ કહેવાય છે. આ તૈલ માલિસ કરવાથી સઘળા તાવને, ક્ષયને, ઉન્માદને, શ્વાસને, વાઈને, યક્ષાને, રાક્ષસોને તથા ભૂતોને હથે છે; આ તૈલ ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ માટે પણ વખણાય છે. ૧૮૩-૧૮૫

ટીકા-મસ્તુ=દધિજલમ્ । કૌન્તી=રેણુકા । ચન્દ-નમત્ર ચેતમેવ, ન તુ રજમ્ । રોહિણી=કટુકા ॥

ત્રીજા પ્રકારતુ' મહાલાક્ષાદિતૈલ

લાક્ષા હરિદ્રા મજિષ્ઠા ફેનિલં મધુકં વલા ।
લામજ્જકં ચન્દનં ચ ચમ્પકં નીલમુત્પલમ્ ॥૧૮૬॥
પ્રત્યેકમેપાં પન્મુદ્રીઃ પસ્ત્વા તોયે ચતુર્ગુણે ।
ચતુર્માગવશેપે તુ ગર્મે ચૈતત્સમાવપેત્ ॥૧૮૭॥

રેણુકા પદ્મકં ચૈવ વાજિમન્થા તથૈવ ચ ।
વેતસં ચોરકં કુષ્ઠં દેવદાર નલં ત્વચમ્ ॥૧૮૮॥
શતપુષ્પા પુષ્કરીકં માંસી મધુકમેવ ચ ।
અમિરક્ષમિતૈઃ કલ્કૈઃ કપાયૈળૈવ પેપિતૈઃ ॥૧૮૯॥
મસ્તુચુકારનાલાનામાદકાંશં સમાવપેત્ ।
ક્ષીરાદકસમાયુકં તૈલપ્રસ્થં વિપાચ્યેત્ ॥૧૯૦॥
અશ્વજ્ઞાતૈલમેતદ્દિ શીઘ્રં દાહમપોહતિ ।
વ્યપોહતિ તથા વાતપિત્તશ્લેષ્મભવજ્વરમ્ ॥૧૯૧॥
અહોપસ્ટથા ચે વાલા રક્ષઃસંદૂપિતાશ્ચ ચે ॥
તેપાં કદં પ્રશમયેત્તૈલં લાક્ષાદિકં મહત્ ॥૧૯૨॥

અન્વય:-લાક્ષા હરિદ્રા મજિષ્ઠા ફેનિલં મધુક વલા લામજ્જકં ચન્દનં ચમ્પકં ચ નીલમ્ ઉત્પલમ્-પ્રપાં પ્રત્યેકં પન્મુદ્રીઃ ચતુર્ગુણે તોયે પસ્ત્વા ગર્મે ચ ચતુર્માગવશેપે તુ (તય) એત્ સમાવપેત્-રેણુકા ચ પદ્મકમ્ એવ, તથા વાજિમન્થા એવ, ચ વેતસં ચોરકં કુષ્ઠં દેવદાર નલં ત્વચં શતપુષ્પા પુષ્કરીકં માંસી ચ મધુકમ્ એવ, કપા-ચેળ પેપિતૈઃ એવ અમિરક્ષમિતૈઃ અમિઃ કલ્કૈઃ (સહ) મસ્તુ-ચુક-આનાલાનામ્ આદકાંશં સમાવહેત્, (તતઃ) ક્ષીરાદકસમાયુકં તૈલપ્રસ્થં વિપાચ્યેત્, એત્ (તિદ્ધં) તૈલમ્ અશ્વજ્ઞાતૈલ શીઘ્રં દિ દાહમ્ અપોહતિ, તથા વાત-પિત્ત-શ્લેષ્મભવજ્વર સપ્રભાં સતુષ્ણં ચ તાહ્ણશોપન્નમા-ન્વિતં વ્યપોહતિ, ચે વાલાઃ પ્રહોપસ્ટથાઃ, ચે ચ (જનાઃ) રક્ષઃસંદૂપિતાઃ (સ્યુઃ), તેપાં કદં મહત્ લાક્ષાદિકં તૈલં પ્રશમયેત્ ॥

લાખ, હળદર, મજીઠ, બોર, મહુડાં, નાગબજા, લામજ્જક (એક બાતનું વાળા જેવું પીણું ખડ), ચંદન, ચંપક (અથવા ગેર) અને નીલ કમળ-એ દરેક ચોવીસ રૂપિયાભાર લઈ તેનાથી ચોગણા પાણીમાં પકાવી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેમાં કવાથથી જ વાટેલાં મેંદીનાં બીજ, પચકાષ, આસોંદ, નેતર, ચોરક નામના તગરગંઠોડા, કઠં, દેવદાર, નખલા, તજ, સુવા, ઘોણું કમળ, જટામાંસી અને મહુડાં-એ દરેકને કદક એક એક રૂપિયાભાર નાખવે, પછી તેમાં દહીંનું પાણી, શુક્રા અને આરનાલ (આ શુક્રાનું તથા આરનાલનું લક્ષણ આ અંથના પ્રથમ ખંડમાં બોવું)-એ ત્રણે વસ્તુઓને એકંદર બસો છાપ્પન રૂપિયાભાર નાખવો. તે પછી બસો છાપ્પન રૂપિયાભાર દૂધની સાથે ચોસક

રૂપિયાભાર તેલ લઈ, તે તેલમાં ઉપર લખેલા સઘળા પદાર્થોને પકાવવા. આમ કરવાથી જે તેલ તૈયાર થાય તેનું માલિસ કરવાથી દહાડને તે તરત મટાડે છે અને વાતજવર, પિત્તજવર તથા કફજવર-એ પ્રલાપયુક્ત, તરશવાળો, તાળ વાના શોષવાળો અને બ્રમ સહિત હોય તેને પણ મટાડે છે; તેમ જ જે બાળકો અહાદિનાં વળગાડવાળાં હોય અને જે લોકોને રાક્ષસો-એ દુઃખી કર્યાં હોય, તેઓનું કષ્ટ પણ આ મહાભાક્ષાદિ તેલ શમાવે છે. ૧૮૬-૧૯૨

દીકા-ફેનિલ=વદરી । લામજ્જકમ્=અશીશ્વત્પીત-ચ્છવિસ્તુળવિશેષ: ॥ 'લામજ્જક યદા ન સ્યાદુત્તીર દીયતે તદા' । 'ચમ્પકમ્' इत्यस्य स्थाने कुत्रापि 'गैरिकम्' इति पाठः ॥ 'नीलोत्पलस्वाचामે તુ કુમુદ દેયમિપ્યતે ।' સમાપ્ત-પ્રકાશિત-વર્ણ ॥ ચોરક=પ્રત્યિપર્ણસ્ય મેદઃ, 'મટિર' इति नेपालदेशे भवति, तदलामे प्रतियपर्ण देयम् । पुण्डरीक=श्वेतकमलम् । मत्तु=दधिजलम् । शुक्र=सन्धानमेदः । आराल=सोऽपि सन्धानमेदः ॥

લામજ્જક ન મળે તો તેને બદલે વાળો નાખવો. નીલકમળ ન મળે તો તેને બદલે કુમુદ નામનું રાત્રિવિકાસી કમળ નાખવું ચોરક નામના તગર ગંદોડા, કે જે 'ભટિર' એ નામથી નેપાલ-દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે અને લા થાય છે, તે ન મળે તો તેને બદલે સાધારણ તગર ગંદોડા નાખવા. આ તેલ 'મહાભાક્ષાદિ' કહેવાય છે.

નવજવરમાં આપવાના રસો :

ઉદકમંજરી રસ

સૂતો ગન્ધદ્રવ્યઃ સોપણશ્ચ, સર્વેસ્તુલ્યા શર્કરા મસ્ત્યપિત્તૈઃ । મૂયો મૂયો મર્દયેત્તત્રિરાત્રં ચલ્લો દેયઃ શૂદ્ધવેદ્રવેણ ॥ ૧૯૩ ॥

તોયં શીતં ધ્યજનૈસ્તક્રમકં, વૃન્તાકાલ્હં પર્યમેતત્પ્રવિષ્ટમ્ । અદ્વિયોર્થં હન્તિ સયોજ્વરં તુ

* અહીંથી નવજવરોમાં આપવાના કહેલ રસો સંબંધે ખાસ જણવું જરૂરી છે કે, રસશાસ્ત્ર પણ આ ચિકિત્સાને સામાન્યરૂપે જણાવે છે; આમ છતાં આયુર્વેદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જોતાં નવજવરમા તો આવી રસચિકિત્સા પણ વિરુદ્ધ જ છે. કદાચ આ ચિકિત્સા નવા વિપજવરોમાં પણ જ્યારે જ્યાર ન હોય ત્યારે જ કરવી હોય તો થઈ શકે. અહીં તો હજી આ બધી સામાન્ય ચિકિત્સા જ આવી રહી છે.

પિત્તાધિન્યે મૂર્ધ્નિ તોયં ચ દદ્યાત્ ॥ ૧૯૪ ॥

અન્વયઃ-સૂતઃ ગન્ધઃ ચ સોપણઃ દ્રવ્યઃ, સર્વેઃ તુલ્યા શર્કરા, તત્ (સર્વે) મસ્ત્યપિત્તૈઃ (સહ) ત્રિરાત્ર મૂયઃ મૂયઃ મર્દયેત્, (તતઃ) શૂદ્ધવેદ્રવેણ વલ્લઃ દેયઃ । શીત તોય, વ્યજનૈઃ (શીતોપચારઃ), તક-મક રૂન્તા-કાટપમ્-પ્રત્ત પચ્ય પ્રવિષ્ટમ્, (અય રસઃ) અહ્ના એવ ઉપ સયોજ્વરં હન્તિ, પિત્તાધિન્યે તુ મૂર્ધ્નિ (શીત) તોય ચ દદ્યાત્ ॥

એક ભાગ શુદ્ધ પારો, એક ભાગ શુદ્ધ ગંધક, એક ભાગ મરી, એક ભાગ શેકેલો ટંકણ-ખાર, ચાર ભાગ સાકર અને ચાર ભાગ રોહિત માછલાનાં પિત્તાં-એટલાં એકઠાં કરી ત્રણ દિવસ સુધી નિત્ય વારંવાર ખરણમાં વાટવાં. પછી આદાના રમ સાથે તેની એક વાલ માત્રા ખવડાવવી, ટાઢ પાણી પિવડાવવું, પંખા આદિ શીતલ ઉપચાર કરવા અને છાશ, ભાત તથા રીં ગણાંનું શાક પથ્યરૂપે આપવાં. આ રસ ઉત્તરુજ્જવરને પણ એક દિવસમાં જ હલે છે. આ રસ ખાવાથી જો વધારે ગરમી થયેલી જણાય તો રોગીના માથા ઉપર ટાઢ પાણી રેડવું. (સઘળા તરુજ્જવરો ઉપર વપરાતો આ ઉદક-મંજરી નામનો રસ 'રસરત્નપ્રદીપ' નામના ગ્રંથમાં કહ્યો છે.) ૧૯૩, ૧૯૪

દીકા-અસ્ય પ્રક્રિયા-પારા-શુદ્ધમાગઃ ૧ ગન્ધક-માગઃ ૧ સોદાગામૃદમાગઃ ૧ મરિચમાગઃ ૧ શર્કરામાગઃ ૪ રોહિતમત્સ્યપિત્તમાગઃ ૪ પ્રતિદિન સર્વે દિનપ્રત્યં મર્દયેત્ । રસમિમે રક્તિકાગ્રયમિતમાદ્રકસેન દદ્યાત્ । ઓદન તક રૂન્તાકકલં મોકતુ દદ્યાત્ । વ્યજ્જનાયૈઃ શીતજનુપચાર કુર્યાત્ । અયમુદકમજ્જરીસો નવજ્વરેષુ સર્વેષુ રસરત્ન-

* ઉન્નતિ इति उदकम्-उन्नी हेदने-‘उदक’ (उणा. १-३९). इति साधु, यद्वा ‘मृजुन्’ (उणा. २-३२), नलोपय (६-४-२४), ततः मृजुलम् ऋच्छति-श्च गतौ-‘अव इ’ (उणा. ४-१३९), शक्-न्वादि-मञ्जरी-‘कृदिकारादिति’ वा होय-उदकस्य मञ्जरी-इव, रस्यते-आस्वाद्यते आरोग्यकामै. इति रसः-रस आस्वाद्येन मज्, रसः अस्ति अस्मिन्-अर्श, आशयः उदकमज्जरीनामा रसः उदकमज्जरीरसः-पाण्डुनी जले भांजर होय तेम तावतो तपारो मटाडनार पारद-युक्त गंधक जेमां होय છે, તે રસરૂપ ઔષધ ઉદકમંજરી રસ કહેવાય છે.

પ્રદીપે ઉક્તઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર સમાયો છે.)

નવરધૂમકેતુરસ

મઘાત્સમં સૂતસમુદ્રફેન-

હિદ્ગૂલગન્ધં પરિમૃદ્ય યામમ્ ।

નવઝરે વલ્લુયુગં ત્રિઘણ-

માદ્રાંભસાડ્યં જ્વરધૂમકેતુઃ ॥ ૧૨૫ ॥

અન્વયઃ-સમં સૂત-સમુદ્રફેન-હિદ્ગૂલ-ગન્ધં યામમ્
આદ્રાંભસા પરિમૃદ્ય નવઝરે વલ્લુયુગં ત્રિઘણમ્ અથાત્,
અયં જ્વરધૂમકેતુઃ (રસઃ રસેન્દ્રચિન્તામણી કથિતઃ) ॥

શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ હિંગળોઠક
અને સમુદ્રદ્રીણ સમભાગે લઈ સર્વને એક
પકોર સુધી આદાના રસ સાથે ખસલમાં ઘૂંટી
તેની છ છ રતીભારની માત્રા આદાના રસમાં
ત્રણ દિવસ સુધી ખાવી. (જેથી ત્રણ દિવસમાં જ
તરુણજ્વર નાશ પામે છે. આ નવરધૂમકેતુ
નામનો રસ 'રસેન્દ્રચિન્તામણિ' નામના ગ્રંથમાં
કહ્યો છે.) ૧૯૫

ટીકા-અથ પ્રક્રિયા-પારા-શુદ્ધ, ગન્ધક-શુદ્ધ,
હિદ્ગૂલશુદ્ધ, સમુદ્રફેન ધનમાં સર્વ, યામમેકમાર્દકસેન
સંમર્ધ રક્ષિકાપટ્કમિતમાર્દકસેન દિનત્રયં નવઝરી
મધયેત્ । દિનત્રયાશ્વજ્વરો નયેત્ । इति ज्वरधूमकेतुः-
रसेन्द्रचिन्तामणौ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

મહાજ્વરશંકુશરસ

શુદ્ધસૂતો વિપં ગન્ધઃ પ્રત્યેકં શાળસંમિતમ્ ।
ધૂર્તવીજં ત્રિશાળં સ્યાત્ સર્વેભ્યો દ્વિગુણા ભવેત્ ॥
હેમાદ્વા કારયેવેપાં સૂક્ષ્મં ચૂર્ણં પ્રયત્નતઃ ।
જમ્વીરજીરકૈર્દેયં ચૂર્ણં ગુણાદ્યોન્મિતમ્ ॥ ૧૨૭ ॥
આર્દ્રકસ્ય રસેનાપિ જ્વરં હન્તિ ત્રિદોષજમ્ ।
એકાદિકં દ્વપાદિકં ચ ત્ર્યાદિકં ચ ચતુર્યકમ્ ॥
વિપમં ચ ઝરં હન્યાગ્રવં જીર્ણં ચ સર્વથા ।
મહાજ્વરાદ્કુશો નાસ્ત્રા રસોડ્યં સર્વસંમતઃ ॥ ૧૨૯ ॥

અન્વયઃ-શુદ્ધસૂતઃ વિપ ગન્ધઃ-પ્રત્યેકં શાળસંમિ-
તમ્, ધૂર્તવીજં ત્રિશાળં સ્યાત્, સર્વેભ્યઃ દ્વિગુણા હેમા-
દ્વા ભવેત્ । એપાં સૂક્ષ્મં ચૂર્ણં પ્રયત્નતઃ કારયેત્ (એતન્)
ચૂર્ણં ગુણાદ્યોન્મિતં જમ્વીરજીરકૈઃ (વા) આર્દ્રકસ્ય રસેન

* ધૂમઃ કેતુઃ-વિહનમ્ અસ્યેતિ ધૂમકેતુઃ-વહનિ
ઉત્પાતપ્રહમેદો વા, જ્વરસ્ય નાશને ધૂમકેતુરિવેતિ જ્વર-
ધૂમકેતુઃ, તન્નામા ચાસો રસઃ-તાવનો નાશ કરવામાં
જાણે અગ્નિ કે ઉત્પાતપ્રહ-પૂર્ણકરણે તારો હોય
એવો જો રસ-તે નવરધૂમકેતુ કહેવાય છે.

અપિ દેયમ્, (તચ) ત્રિદોષજં જ્વરં હન્તિ, (તથા)
એકાદિકં દ્વપાદિકં ચ ત્ર્યાદિકં ચ ચતુર્યકં ચ વિપમં
જ્વરં નવં ચ જીર્ણં (જ્વર) સર્વથા હન્યાત્, અયં મહા-
જ્વરાદ્કુશઃ નાન્ના રસઃ સર્વસંમતઃ (અસ્તિ) ॥

શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ વછનાગ અને શુદ્ધ ગંધક
એ દરેક ચોવીશ ચોવીશ ચણોડીભાર; ધતૂરા-
નાં બીજ ખોતેર ચણોડીભાર અને એ સર્વથી
ખમણી પીળાં ફૂલવાળી દારુડી; એ સર્વતું
અત્યંત ઝીણું ચૂર્ણ પ્રયત્નપૂર્વક કરવું. પછી
તેમાંથી બે ચણોડીભાર ચૂર્ણ લીંબુમાં તથા
છરામાં અથવા આદાના રસમાં આપવું. આ
ચૂર્ણ ત્રણ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવને હણે
છે; તેમ જ રાજિદો, એકાંતરિયો, તરિયો,
ચાંધિયો-વિપમનવર; નવા તથા છૂંદનવરને
પણ અવરથ હણે છે. આ મહાનવરશંકુશ નામનો
રસ સઘળા વેદોએ સ્વીકારેલો છે. (સઘળા નવરો
ઉપર આલેલો આ મહાનવરશંકુશરસ* શાસ્ત્રધર
નામના ગ્રંથમાં કહ્યો છે.) ૧૯૬-૧૯૮

ટીકા-પ્રક્રિયા-શુદ્ધ પારા શુદ્ધ ગન્ધક શુદ્ધ વિપ-
પ્રત્યેકં ટઢઃ ૧, ધતૂરીપીઝટઢઃ ૨, ચોકટઢઢઃ ૧૨ સર્વેર્ણાં
ચૂર્ણમતિસૂક્ષ્મં કર્તવ્યમ્ । इति महाज्वरादकुशः सर्वज्वरेषु
शार्श्वरे ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

નવરધૂમકેતુ

एको भागो रसाच्छुद्धाच्छैलेयः पिप्पली शिवा ।
आकारकरभो गन्धः कुटुतैलेन शोधितः ॥ २०० ॥
फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी ।
एकत्र मर्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः ॥ २०१ ॥
मापोन्मितां वटीं कृत्वा दद्यात्सद्योज्वरे बुधः ।
छिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नो वटिका मता ॥ २०२ ॥

અન્વયઃ-શુદ્ધાત્ રસાત્, એકઃ ભાગઃ, શૈલેયઃ
પિપ્પલી શિવા આકારકરભઃ કુટુતૈલેન શોધિતઃ ગન્ધઃ
ચ ઇન્દ્રવારુણ્યાઃ ફલાનિ અમી ચતુર્ભાગમિતાઃ (ગ્રાહ્યાઃ
તાનિ ચ સંચૂર્ણં) એકત્ર ચૂર્ણમ્ ઇન્દ્રવારુણિકારસૈઃ મર્દ-
યેત્, માપોન્મિતાં વટીં કૃત્વા બુધઃ છિન્નારસાનુપાનેન ધયો-
જ્વરે દદ્યાત્, (ઇયં) જ્વરઘ્નો વટિકા મતા (શાર્શ્વરે) ॥

એક ભાગ શુદ્ધ પારો અને તેનાથી ચાર

* મહાધાત્તો જ્વરઃ-મહાજ્વરઃ-મહાજ્વરવશીકરણે
અદ્કુશ ઇવ-મહાજ્વરાદ્કુશઃ-તન્નામા રસઃ-મોટા તાવને
વશ કરવામાં જાણે અંકુશ હોય એવો તે નામનો
રસ-મહાનવરશંકુશ રસ કહેવાય છે.

ભાગે દગડકૂલ, લીંડી પીપર, હરડે, અક્ષલકરેા, સરસિયા તેલથી શુદ્ધ કરેલો ગંધક અને ઇંદ્ર-વારણનાં ફળ એ છનું ચૂર્ણ એકઠું કરી તેને ઇંદ્રવારણીના રસમાં ઘૂંટવું. પછી તેની અડદ જેવડી ગોળી કરી સમગ્ર પેઢે ગળેાના રસના અનુપાનથી તરુણજવરમાં આપવી. આ ગોળી તાવનો નાશ કરનારી હોઈ જવરફી કહેવાય છે. (આ જવરફી+ગોળી શાર્દૂલ+ધર નામના ગ્રંથમાં કહી છે.) ૨૦૦-૨૦૨

દીકા શૈલ્યઃ=‘હર’ इति लोके । शिवा=हरितसी । आकारकरभः=‘अकरकरा’ इति लोके । चतुर्भागमिता अमी=शैलयादयः पद् समुदिता भागचतुष्टयमिताः । इति ज्वरघ्नो वटिका शार्दूलधरे ॥ (अर्थ) ઉપર અપાયો છે.)

બીજા પ્રકારની જવરફી વટિકા
રસ ગન્ધં ચ દરદં જૈપાલં કમવર્ધિતમ્ ।
દન્તીરસેન સંપિપ્ય ઘટી ગુજામિતા મહેત્ ॥ ૨૦૩ ॥
પ્રમાતે સિતયા સાર્ધમશિતા ક્ષીતવારિણા ।
એકેન દિવસેતૈવા નવજ્વરહરી મહેત્ ॥ ૨૦૪ ॥
અન્વયઃ-રસ ગન્ધ દારૂ ચ જૈપાલ કમવર્ધિત (ગૂઢીલા) દન્તીરસેન સપિપ્ય ગુજામિતા વટી મહેત્ । પ્રમાતે સિતયા ક્ષીતવારિણા સાર્ધમ્ અશિતા એવા એકેન દિવસેન નવજ્વરહરી મહેત્ ॥

એક ભાગ શુદ્ધ પારો, બે ભાગ ગંધક, ત્રણ ભાગ હિંગળોક અને ચાર ભાગ નેપાળો, એ ચારેને નેપાળાના મૂળના રસમાં વાટી એક એક ચથોડીભાર ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી પ્રાતઃકાલમાં સાકર તથા ટાઢા પાણીની સાથે ખાધી હોય તો એક દિવસમાં તરુણજવરનો નાશ કરે છે. (આ જવરફી વટિકા ‘રસરત્ન પ્રદીપ’ નામના ગ્રંથમાં કહી છે.) ૨૦૩, ૨૦૪

નવજ્વરહરી વટી×
રસા ગન્ધો વિપં શુષ્કી પિપ્પલી મરિચાનિ ચ ।

+ જ્વર હન્તિ-હન દિસાયમ-‘અમલુષ્યકર્ત્ત્વે ચે’તિ હન્તેત્ક-‘ગમહેને’ત્યુપચાત્રોપ-‘તિસ્વાચ્ચ ડીપ-જ્વરઘ્ની-તાવને જે હણે છે, એવી ગોળી-જવરફી-વટિકા કહેવાય છે.

× નવઘાસો જ્વરઃ નવજ્વરઃ, જવજ્વર હરતિ-નવ-ત્ત્વહરી-હનુ હરણે-‘હરતેત્યુપચાત્રોપ-‘ગૌરાદિ-નવા તાવને જે દૂર કરે છે, તે ગોળી-નવજ્વરહરી વટી કહેવાય છે.

પથ્યા વિમીતકં ધાત્રી દન્તીવીજં ચ શોષિતમ્ ॥
ચૂર્ણમેપાં સમાંશાનાં દ્રોણપુષ્પીરસૈઃ પુટેત્ ।
વટીં માપનિમાં કુર્યાન્નક્ષયેન્નૂતને જ્વરે ॥ ૨૦૬ ॥

અન્વયઃ-રસઃ ગન્ધઃ વિપં શુષ્કી પિપ્પલી ચ મરિ-ચાનિ પથ્યા વિમીતકં ધાત્રી ચ શોષિત દન્તીવીજમ્-એપાં સમાંશાનાં ચૂર્ણ દ્રોણપુષ્પીરસૈઃ પુટેત્, માપનિમાં વટીં કુર્યાત્, નૂતને જ્વરે મક્ષયેત્ ॥

શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વછનાગ, સૂંઠ, પીપર, મરી, હરડે, ખડેડાં, આમળાં અને શુદ્ધ કરેલાં નેપાળાનાં બીજને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ફળાના રસમાં વાટવાં. પછી તેની અડદ જેવડી ગોળી કરી તરુણજવરમાં ખાવી. (આથી તરુણજવર નાશ પામે છે.) ૨૦૫, ૨૦૬
સર્વજ્વરહરીવટી+

એકભાગો રસો ભાગદ્વયં શુદ્ધં ચ ગન્ધકમ્ ।
ગરલસ્ય ત્રયો ભાગાશ્ચતુર્ભાગા હિમાવતી ॥ ૨૦૭ ॥
જૈપાલકઃ પશ્ચમાગો નિમ્બૂદ્રવવિમર્દિતઃ ।
કૃમિમ્લપ્રમિતા વચ્ચઃ કાર્યાઃ સર્વજ્વરચ્છિદઃ ॥ ૨૦૮ ॥
ઋદ્ધવેરેણ દાતવ્યા વટિકૈકા દિને દિને ।
જીર્ણે જ્વરે તથાડજીર્ણે સામે ઘા વિપમે તથા ॥
જ્વરં સર્વં નિહન્યેપા દાવો વનમિવાનલઃ ॥ ૨૦૯ ॥

અન્વયઃ-એકભાગઃ રસ, ભાગદ્વય ચ શુદ્ધ ગન્ધકં, ગરલસ્ય ત્રયઃ ભાગાઃ, હિમાવતી ચતુર્ભાગા, જૈપાલકઃ પશ્ચમાગો નિમ્બૂદ્રવવિમર્દિતઃ કાર્યઃ સર્વજ્વરચ્છિદઃ કૃમિમ્લ-પ્રમિતા વચ્ચઃ કાર્યાઃ ॥ જીર્ણે જ્વરે તથા અજીર્ણે વા સામે તથા વિપમે (જ્વરે) દિને દિને એકા વટિકા શુદ્ધવેરેણ દાતવ્યા । દાવઃ અનલઃ વનમ્ ઇવ એવા સર્વ જ્વર નિહન્તિ ॥

એક ભાગ શુદ્ધ પારો, બે ભાગ શુદ્ધ ગંધક, ત્રણ ભાગ વછનાગ, ચાર ભાગ પીળાં ફૂલવાળી દારુડી અને પાંચ ભાગ નેપાળો-એ સર્વને લીંબુના રસમાં વાટી બધા તાવનો નાશ કરનારી વાવડિંગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. જીર્ણજ્વર, તરુણજ્વર, સામાન્યજ્વર તથા વિપમ-જ્વરમાં પણ એ ગોળીઓમાંથી નિત્ય એક એક ગોળી આદાના રસ સાથે આપવી. જેમ દાવાનળ પનનો નાશ કરે છે, તેમ આ ગોળી સર્વ પ્રકારના

+ સર્વે ચ તે જ્વરાઃ-સર્વજ્વરાઃ, તાન્ હરતિ પૂર્વ-વત્ સર્વમ્-જે સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર કરે છે, એવી ગોળી-સર્વજ્વરહરીવટી કહેવાય છે.

જવરનો નાશ કરે છે. ૨૦૭-૨૦૮

સામાન્ય જવર ઉપર આપવાના રસો:

મહાજ્વરાંકુશરસ

શુદ્ધ સૂતં વિપં ગન્ધં ધૃત્વીજં ત્રિભિઃ સમમ્ ।
ચતુર્ણાં દ્વિગુણં ધ્યોવર્ચૂર્ણં ગુણાદ્યોન્મિતમ્ ॥૨૧૦
આર્દ્રકસ્ય રસૈઃ કિંવા જમ્વીરસ્ય રસેર્યુનમ્ ।
મહાજ્વરાંકુશો નામ્ના સર્વજ્વરવિનાશનઃ ॥૨૧૧
એકાદિકં દ્વયાદિકં ચ ત્રયાદિકં ચ ચતુર્થકમ્ ।
વિપમં વા ત્રિદોષં વા જ્વરં હન્તિ ન સંશયઃ ॥૨૧૨

અન્યય:-શુદ્ધ સૂતં વિપં ગન્ધં, ત્રિભિઃ સમં ધૃત્વી-
વીજં, ચતુર્ણાં દ્વિગુણં ધ્યોવર્ચૂર્ણં, (એતસ્માદ્) ગુણાદ્યો-
ન્મિતમ્ આર્દ્રકસ્ય રસૈઃ કિંવા જમ્વીરસ્ય રસૈઃ યુત (દેયમ્,
અર્થ) મહાજ્વરાંકુશઃ નામ્ના (સતઃ) સર્વજ્વરવિનાશનઃ
(સન્) એકાદિકં દ્વયાદિકં ચ ત્રયાદિકં ચ ચતુર્થકં વા
વિપમં વા ત્રિદોષં જ્વરં હન્તિ, ન સંશયઃ ॥

એક ટંક (ચોવીસ ચણાડીભાર) શુદ્ધ
પારો, એક ટંક શુદ્ધ વછનાગ, એક ટંક શુદ્ધ
ગંધક, ત્રણ ટંક ધંતૂરાનાં પીજ, આર ટંક
મરી, આર ટંક સૂંઠ અને આર ટંક લીંડીપીપર;
એ બધાંતું અત્યંત ઝીણું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી બે
રતીભાર આદાના રસ સાથે અથવા લીંબુના રસ
સાથે આપવું. આ મહાજ્વરાંકુશ નામનો રસ
સઘળા તાવનો નાશ કરે છે; તેમજ રોગિંદો
તાવ, એકાંતરિથો તાવ, તરિથો તાવ, ચોથિથો
તાવ, વિષમજ્વર અને ત્રણે દોષોથી થયેલા
જવરને પણ આ રસ હણે છે, એમાં સંશય નથી.
(આ રસ સઘળા જવરો ઉપર અપાય છે.)

ટીકા-પ્રક્રિયા-શુદ્ધપારદટકઃ ૧ શુદ્ધવિપટકઃ ૧ શુદ્ધ-
ગન્ધકટકઃ ૧ ધતૂર્વીજટકઃ ૩ ત્રિકટુપ્રત્યંકટકઃ ૪
સર્વેષાં ચૂર્ણમતિસૂક્ષ્મ કર્તવ્યમ્ । इति महाज्वरांकुशः
सर्वज्वरेषु । (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

શ્વાસકુહાર રસ

સૂતં ગન્ધં વિપં ચૈવ ટટ્કણં ચ મનઃશિલા ।
પ્તાનિ ટટ્કમાત્રાણિ મરિચં ત્વષ્ટટ્કમ્ ॥૨૧૩ ॥
ફટુત્રયં ટટ્કપટ્કં લલે ક્ષિપ્તગા વિચૂર્ણયેત્ ।
રસઃ શ્વાસકુહારોડયં સર્વજ્વરહરઃ પરઃ ॥૨૧૪॥

અન્યય:-સૂતં ગન્ધં વિપં ચ ટટ્કણં ચ મનઃશિલા-
પ્તાનિ ટટ્કમાત્રાણિ એવ, મરિચં ત્વષ્ટટ્કમ્, ફટુત્રયં
ટટ્કપટ્કં લલે ક્ષિપ્તગા વિચૂર્ણયેત્ । અય શ્વાસકુહારઃ રસઃ
પરઃ સર્વજ્વરહરઃ (અસ્તિ) ॥

એક ટંક (ચોવીસ ચણાડીભાર) શુદ્ધ
પારો, એક ટંક શુદ્ધ વછનાગ, એક ટંક
ટંકણુભાર, એક ટંક મનશીલ, આઠ ટંક
મરી અને છ ટંક સૂંઠ, મરી તથા પીપરને
ખરતમાં નાખી તેઓનું ચૂર્ણ કરવું. આ શ્વાસ-
કુહાર નામનો રસ સઘળા જવરોને સારી રીતે
મટાડે છે. (આ રસ 'સસરતાકર' નામના
ગ્રંથમાં કહ્યો છે.) ૨૧૩, ૨૧૪

ટીકા-इति श्वासकुहारो रसः । श्वासे=सर्वज्वरे,
रसरताकरे ।

જવરાંકુશવટી

દારુમુખાં શિલિમીનાં રસકં ચ પૃથક્ પૃથક્ ।
ટટ્કત્રયાનુમાનેન ગૃહીત્વા કનકદ્રવ્યૈઃ ॥ ૨૧૫ ॥
મહેયેત્ ત્રિદિનં કાર્યા વટી ચળકમાત્રયા ।
મરિચેરકર્ષિશત્યા સતમિસ્તુલસીરલૈઃ ॥ ૨૧૬ ॥
લાદેવટીત્વં પથ્યં દુગ્ધમક્તં સર્ષર્કરમ્ ।

તત્કર્ણં વિપમં જીર્ણં હન્યાત્સર્વજ્વરં ધ્રુવમ્ ॥૨૧૭॥
અન્યય:-દારુમુખાં શિલિમીનાં ચ રસકં પૃથક્ પૃથક્
ટટ્કત્રયાનુમાનેન ગૃહીત્વા ત્રિદિનં કનકદ્રવ્યૈઃ મહેયેત્,
ચળકમાત્રયા વટી કાર્યા, વટીદ્વયં એકર્ષિશત્યા મરિચેઃ
સતમિઃ તુલસીરલૈઃ લાદેત્, સર્ષર્કર દુગ્ધમક્તં પથ્યં
(લાદેત્, ઇય વટી) તત્કર્ણં વિપમં જીર્ણં સર્વજ્વર ધ્રુવ
હન્યાત્ ॥

ત્રણ ટંક દારુમુખા (શુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ
નથી), ત્રણ ટંક મેરશુશુ અને ત્રણ ટંક
આપરિયું લઈ ધંતૂરાના રસથી ત્રણ દિવસ
સુધી વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ
ગોળીઓમાંથી બે ગોળીઓ એકવીસ મરી
અને સાત તુલસીપત્રોની સાથે ખાવી. તેના
ઉપર સાકર સહિત દૂધલાત પથ્થરૂપે ખાવાં.
આ ગોળીઓ તરણજવરને, વિપમજવરને,
શુભજવરને અને સઘળા પ્રકારના જવરોને
અવશ્ય મટાડે છે. (આ જવરાંકુશવટી* સર્વ
જવરો ઉપર વપરાય છે.) ૨૧૫-૨૧૭

* શ્વાસ-સર્વજ્વરે કુહાર इव, तनाईकल्यात-इति
श्वासकुहारः, तनामा रसः-इरेके तावने नाश करवाभां
कुहाडा जेवो जे रस ते श्वासकुहाररस कहैवाय छे.

x ज्वराणाम् अङ्कुशस्या वटी-अधा तावने
काण्भूमां लेवा अङ्कुश जेनी जे गोणी-ते ज्वरांकुश-
वटी कहैवाय छे.

ટીકા-દાઠમુપા=દાઠમૂપમ્ । શિશિપ્રીવા=તુલ્યમ્ ।
રસક-‘સપરિશા’ પ્રત્યેકં સ્થાત્ ટકુત્રયં ૧, ઘત્તર-
પત્રસ્ય રહેન મર્દયેત્ ।

હુતાશન૨૨૨૨

નાગરં કર્પમાત્રં ચ ટકુળં કર્પકદ્વયમ્ ।
મરિચં સાર્ધકર્પં સ્વાત્તાવહગ્ધવરાટકમ્ ॥૨૧૮॥
વિપં કર્પચતુર્થાશં સર્વમેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ।
રસો હુતાશની નામ્ના લાઘો ગુજામિતો જ્વરે ॥૨૧૯॥

અન્યય:-નાગરં કર્પમાત્રં, ચ ટકુળં કર્પકદ્વયં, મરિચં
સાર્ધકર્પં, તાવદ્ દમ્ધવરાટકં સ્થાત્, વિપં કર્પચતુર્થાશં
સર્વમ્ એકત્ર ચૂર્ણયેત્, હુતાશનઃ નામ્ના (અયં) રસઃ
જ્વરે ગુજામિતઃ સ્થાત્ ॥

એક તોલો સૂંકે, બે તોલો ટંકણુઆર,
દોઢ તોલો મરી, દોઢ તોલો બાળેલી કોડીઓ
અને ૦ તોલો વછનાગ-એ સર્વને લઈ
તેઓનું એકઠું ચૂર્ણ કરવું. આ રસ હુતાશન*
નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તેને જ્વર ઉપર
એક ચણીકોભાર ખાવો. ૨૧૮, ૨૧૯

છાંદુજૈવરક્ષી+ વટિકા:

શુદ્ધજૈવાલટકું તુ કટ્વી ટકુલયોન્મિતમ્ ।
ગૈરિકં ટકુમેકં ચ કન્યાનીરેણ મર્દયેત્ ॥૨૨૦॥
કળાયસદશી કાર્યા ઘટિકા તાં ચ મક્ષયેત્ ।
શીતલેન જલેનૈષ ઘટી જીર્ણજ્વરાપહા ॥૨૨૧॥
અન્યય:-શુદ્ધજૈવાલટકું, ટકુલયોન્મિતમ્ કટ્વી ચ એક
ટકુ ગૈરિક તુ કન્યાનીરેણ મર્દયેત્, કળાયસદશી
વટિકા કાર્યા, તા ચ શીતલેન જલેન એ મક્ષયેત્,
(ઇય) ઘટી જીર્ણજ્વરાપહા (કલ્પયેત્) ॥

એક ટંક (ચોવીશ ચણીકોભાર) શુદ્ધ
રેખાળો, બે ટંક કડું અને એક ટંક જેરને
કુંવારના રસમાં ખૂબ ઘૂંટી વટાવ્યા બેવડી
ગોળીઓ કરવી. આ ગોળીઓમાંથી એક એક
ગોળી ટાઢા પાણી સાથે જ ખાવી. આ ગોળી
છાંદુજૈવરને મટાડે છે. ૨૨૦, ૨૨૧

* હુતાશન અગ્નિરિતિ હુતાશનઃ-જ્વરસ્ય નાશને
હુતાશન ક્વ*યો રસઃ-હુતાશનરસઃ-તાપનો નાશ કર-
વામાં અગ્નિ જેવો જે, રસ તે હુતાશનરસ
કહેવાય છે.

+ જીર્ણજ્વાનો જ્વરઃ જીર્ણજ્વરઃ, તં હન્તિ-જીર્ણ-
જ્વરગ્રી-છાંદુજૈવરનો નાશ કરનારી જે ગોળીઓ-તે
છાંદુજૈવરની વટિકા કહેવાય છે.

રવિમુદર૨૨૩

દ્વિમાગતાલેન હતં ચ તામ્રં, રસં ચ ગન્ધં
ચ સમીનમાયુ । વિપં સમં ચ દ્વિગુણં ચ તામ્ર,
ત્રિઃસત્તવારેણ દિવાકરાંશો ॥૨૨૨॥

વિમર્થ ચારિષ્ટરસેન ચૂર્ણં, ગુણૈકદત્તં સિત-
યા સમેતમ્ । જ્વરાદ્કુશોડ્યં રવિમુન્દરાત્પો,
જ્વરાભિહન્યષ્ટવિધાન્ સમસ્તાન્ ॥૨૨૩॥

અન્યય:-રસ ચ ગન્ધં ચ વિપ ચ સમીનમાયુ ચ
દ્વિમાગતાલેન હત દ્વિગુણં તામ્ર અરિષ્ટરસેન વિમર્થ ત્રિઃસત્ત-
વારેણ ચ દિવાકરાંશો (સશોધ્ય તત્) ચૂર્ણં ગુણૈકદત્તં
સિતયા સમેત (મણ્ણીયમ્) અયં રવિમુન્દરાત્પઃ જ્વરા-
દુશઃ અષ્ટવિધાન્ સમસ્તાન્ જ્વરાન્ નિહન્તિ ॥

એક ટંક (ચોવીશ ચણીકોભાર) શુદ્ધ
પારો, એક ટંક શુદ્ધ ગંધક, એક ટંક શુદ્ધ
વછનાગ, એક ટંક રોહિડા (રોહિત) નામના
માછલાનું પિપ્પું અને બેવડી હરતાલથી માટેલું
બે ટંક ત્રાંબુ-એ સર્વનું એકઠું ચૂર્ણ કરી
લીંબડાના પાનના રસની તેને ભાવના દઈ
એકવીસ વાર સૂકાના તડકામાં સૂકવી તેમાંથી
એક રતિભાર ચૂર્ણ ધોળી સાકર સાથે તાપ-
વાળાને ખવડાવવું. આ રવિમુદર* નામનો
જ્વરાંકુશરસ આઠે પ્રકારના બધા તાપને હુણે
છે. (આ રસ સઘળા જ્વરોમાં કામ કરે છે.)

ટીકા-મત્સ્ય પ્રક્રિયા-પારદદ્ધઃ ૧ ગન્ધકટકઃ ૧
વિપટકઃ ૧ દ્વિગુણતલ્લઃ ૧ હનતામ્રટકૌ ૨ રોહિતમત્સ્ય-
વિપટકઃ ૧ સર્વમેકત્ર ચૂર્ણયિત્વા નિમ્બપત્રરસેર્ભાવિત્વા
૨૧ વારાન્ ડળે સશોધ ૧ રક્તિકામાન્ શ્વેતશર્કરા
મણીયમ્ ।

કન્નડલી કરવાની રીત તથા તેના ગુણો
શુદ્ધ સૂત તથા ગન્ધ લહે તાવદ્વિમર્દયેત્ ।
સૂતં ન દદ્યયેતે યાવત્કિન્તુ તત્કજ્જલં ભવેત્ ॥૨૨૪॥
પપા કજ્જલિકા દ્યાતા બુંહળી વીર્યવધિની ।
નાનાડ્ડુપાનયોગેન સર્વેધ્યાધિવિનાશિની ॥૨૨૫॥

અન્યય:-શુદ્ધ સૂત તથા ગન્ધ લહે તાવદ્ વિમર્દ-
યેત્, યાવત્ સૂતં ન દદ્યયેતે, કિન્તુ તત્ કજ્જલં ભવેત્,
પપા કજ્જલિકા બુંહળી વીર્યવધિની દ્યાતા, નાનાડ્ડુ-

+ ત્રિઃસત્તવારં રવિતાપસંસોપનેન મુન્દરો જાતો
રસઃ-રવિમુન્દરરસઃ-એકવીસવાર સૂકાના તાપમાં સૂક-
વવાથી મુન્દર બનેલો જે રસ-તે રવિમુદરરસ
કહેવાય છે.

છ. પૂર્વ સદ્ગાથવ જગતન નવર આદિ રાગાથા
વેરાયેલું જોઈ દયાથી સુકત થઈ આ અમૃત
ગેરી રાગાદીની મરી મરી આ રાગાદીની

1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 26

એક રતીભાર લઈ તેમાં તેટલું જ શેકેલું જીરું અને અધીર રતીભાર શેકેલી હિંગ નાખીને આવી. તે તે રોગોને અનુસરતાં બીજાં અનુપાનોની સાથે પણ આ રસપર્પટી ખાવી અને તેની ઉપર ત્રણ કોગળા ટાકું પાણી પીવું. વેદે આ રસપર્પટીની એક એક રતી હથેલાં વધારેથી; પણ આ રસપર્પટીને દશ રતીથી વધારે કદી ખવડાવવી નહિ; અગિયારમા દિવસથી માંડી પાછી એ જ રીતે ખાવામાં એક એક રતી એાછી કરતા જવી. એમ માણસે વીસ દિવસ રસપર્પટી ખાવી. શિવને, શુક્ર-એાને તથા બ્રાહ્મણોને પૂજી, પ્રણામ કરીને શ્રદ્ધાથી આ રસપર્પટી ખાવી અને તે ઉપર રૂઢ તથા માંસનો રસ ખાવો. આ રસપર્પટી ખાવાથી માણસ જ્વરને, સંકુલ્પીને, અતિ-સારને, કમળાને, પાંડુરોગને, શૂળને, ખરલના દરદને તથા જઢોદરને પણ હણી નાખી વળિયાં તથા ધોળા કેશથી રહિત થઈ હૃદયુષ્ઠ તથા ઘણા વીર્યાવાળો થઈને સો વર્ષથી પણ વધારે જીવે છે. ૨૨૬-૨૩૯

જ્વરવાળાને અન્ન આપવાનો સમય

અથ જ્વરિણોડનદાનસમયત્તત્ર વાકઃ-

મધ્યમ અવસ્થાના તાવવાળાને ખોરાક આપવાનો જે સમય છે, તે વિષે ચરક કહે છે :

શુત્સમમયતિ પચ્વેપુ રસદોષમલેપુ ચ ।

કાલે વા યદિ વાડકાલે સોડન્નકાલ ઉદાહતઃ ॥

અન્યથા-રસદોષમલેપુ ચ પચ્વેષુ ક્ષુત્ર સમવતિ,

* પર્વતિ-ગચ્છતિ-જ્વરાદિનાશનાર્થમ્-પર્વ ગતૌ-શકા-દિશ્વાત્ અટન્ પ્રયયઃ, યદ્વા પિપતિ-પાલયતિ પૂરયતિ ચ જ્વરાદિ-રોગિણં તદ્રોગવારણં કૃત્વા-પૂ પાલનપૂરણયોઃ- "પપટ"-(હૈમ-ઉળા. ૧૪૪) હત્યતે નિપાત્યતે-ગોરાદિ-ત્વાત્ હીપ્, તતઃ જપાપત્રરસાદિશુદ્ધરસેન સુદ્ધરાજરસ-પિષ્ઠાન્ધક્રેન ચ કૃતા પર્પટી-રસપર્પટી-તાવ વગેરેનો નાશ કરવા જે કામે લાગે છે અને તાવ વગેરેનો રોગીના તે તે રોગો દૂર કરીતેનું જે પાલન-પોષણ કરે છે, તે પર્પટી કહેવાય છે; એવી પર્પટીને બસદનાં પાંદડાં વગેરેના રસોથી શુદ્ધ કરેલ પારદ તથા તે જ પ્રમાણે શુદ્ધ કરી ભાંગરના રસથી વાટેલા શુદ્ધ ગંધકથી બનાવી લેાય, તે રસપર્પટી કહેવાય છે.

(તતઃ) કાલે વા યદિ વા અકાલે (કુત્સમયે સતિ) સઃ અન્નકાલઃ ઉદાહતઃ ॥

રસ, દોષ અને મળ પાકી બધ ત્યારે ભૂખ લાગે છે; માટે સમયસર અથવા સમય વગર પણ જ્યારે ભૂખ લાગે ત્યારે રોગીને અન્ન દેવાનો સમય કહેલો છે. ૨૪૦

અન્યથ-વળી ખીલું :

આમે પાકં ગતે નૂનાં યદા મોજનલાલસા ।

મવેત્કાલે છાકાલે વા સોડન્નકાલ ઉદાહતઃ ॥૨૪૧

અન્યથા-આમે પાક ગતે નૂનાં યદા મોજનલાલસા મવેત્, (તદા) કાલે વા અકાલે હિ સઃ અન્નકાલઃ ઉદાહતઃ ॥

જ્યારે આમ પાકી બધ ત્યારે માણસોને લોજનની ઇચ્છા થાય છે, માટે સમયસર અથવા સમય વગર પણ જ્યારે એ ઇચ્છા થાય ત્યારે અન્ન આપવાનો સમય કહેવાય છે.

તત્ર કારણમાહ-જ્વરસ્ય પાકાવસ્થાન્નશનકારઃ । તત્ર જ્વરસ્ય પાકકાલચ-આમા કારણ કહે છે-તાવની પાકી ગયાની અવસ્થા એ જ અન્ન આપવાનો સમય છે અને તાવને પાકવાના તે સમય આ પ્રમાણે છે :

કથો તાવ ક્યારે પાકે ?

વાતિકઃ સત્તરાત્રેણ દશરાત્રેણ પૈત્તિકઃ ।

ઐષ્મિકો દ્વાદશાદેન જ્વરઃ પાકમુપૈતિ ॥૨૪૨

અન્યથા-વાતિક ઝરઃ સત્તરાત્રેણ, પૈત્તિકઃ દશરાત્રેણ, ઐષ્મિકઃ દ્વાદશાદેન હિ પાકમ્ ઉપૈતિ ॥

વાતજ્વર સાત દિવસે, પિત્તજ્વર દશ દિવસે અને કફજ્વર ખાર દિવસે જ પાકને પામે છે. ૨૪૨

ટીકા-જ્વરસ્ય પાક ઉપશમઃ । જ્વરપાનેનૈવ રસ-પાકો દોષપાકોડપિ કથિતઃ । યથા દોષપાક વિના જ્વર-પાકો ન ભવતિ, રસપાક વિના દોષપાકથ ન ભવતિ । નતુ યથા પૈત્તિકજ્વરો દશહોરાત્રેણ પાકં યાતિ, એકાદશ-દિનેડનં દીયતે । તથા ઐષ્મિકો જ્વરો દ્વાદશાહોરાત્રેણ પાકં યાતિ, ત્રયોદશે દિવસેડનં દીયતે । તથા વાતિકો-ડપિજ્વરઃ સપ્તાહોરાત્રેણ પાકં યાતિ, અટમે દિવસેડનં કથં ન દીયતે ? કથં સમમ એવ દિવસેડન દીયતે ? इति चेत् उच्यते-પાક એટલે ઉપશમ એમ સમજવું. જ્વરનો પાક થાય ત્યારે જ રસનો પાક થાય છે અને દોષનો પણ પાક થાય છે. કહ્યું છે કે, 'દોષનો પાક થયા વિના જ્વરનો પાક થતો નથી અને

રસનો પાક થયા વિના દોષનો પાક થતો નથી. અહીં શંકા થાય છે કે જેમ પિત્તજ્વર દશ દિવસરાત્રે પાકે છે, એટલે અગિયારમા દિવસે અન્ન આપવામાં આવે છે અને કફજ્વર ખાર દિવસરાત્રે પાકે છે, એટલે તેરમા દિવસે અન્ન આપવામાં આવે છે; તેમ વાતજ્વર સાત દિવસરાત્રે પાકે છે, માટે તે જ્વરમાં આઠમા દિવસે જ અન્ન આપવું જોઈએ, છતાં તેમ નહિ કરતાં સાતમા દિવસે જ અન્ન શા માટે આપવામાં આવે છે? આનું સમાધાન આ છે કે:

વાતજ્વરમાં સાતમા દિવસે જ ખોરાક દેવાનું કારણ

કફપિત્તે દ્રવે ધાતુ સહેતે લઘ્વનં વહુ ।
આમજ્વરપાદૂર્ધ્વમપિ વાયુનં સહેતે ક્ષણમ્ ॥ ૨૪૩ ॥
અન્વય:- કફપિત્તે દ્રવે ધાતુ (સ્ત, અતઃ) આમ-જ્વરપાદૂર્ધ્વમપિ વાયુનં સહેતે, વાયુઃ ક્ષણમ્ (અપિ) ન સહેતે ॥

કફ અને પિત્ત એ બે ધાતુઓ પ્રવાહી હોવાથી ઘણાં લંઘન સહન કરે છે, પણ વાયુ તો તેવી વ્રવધાતુ નહિ હોવાથી આમ પાક્યા પછી ક્ષણ વાર પણ લંઘનને સહન કરી શકતો નથી. ૨૪૨

ટીકા-હતિ વચનાદામરસપાકે જાતે આહારલાભં વિના વાયુઃ ક્ષણમાત્રમપિ સોડુ ન શક્નોતિ, આશુકારિત્વાત્ ક્ષણદાક્ષેપકાવીન્ વિકારાન્ સજ્જનયતિ । અતો વાર્તિકે જ્વરે પાકદિનાનામન્તિમે સત્તમ એવ દિનેઽન્ન લીયતે ॥ તથા ચ ધન્વન્તરિ । એ વચન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, આમરસનો પાક થયા પછી આહાર ન મળે તો વાયુ ક્ષણ વાર પણ લંઘન સહન કરી શકતો નથી અને પોતામાં તરત્-તરત્ નોરપણાનો સ્વભાવ હોવાને લીધે ક્ષણ વારમાં આંચકી વગેરે વાતવ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે; માટે વાતજ્વરમાં તેના પાકવાના દિવસોના છેલ્લા દિવસે-એટલે સાતમા દિવસે જ અન્ન આપાય છે. ધન્વન્તરિ પણ તેમ જ કહે છે :

વાતજ્વરવાળો છ દિવસ પછી ખોરાક તથા ઔષધ લે

જ્વરાભિમૂતઃ પઢહે વ્યતીતે, વિપક્વદોષઃ કૃતલઘ્વનાદિઃ । યો મેપજં લાદતિ વૈષ્ણવશ્યો, નિઃસંશયં હન્યચિરાત્સ રોગાન્ ॥ ૨૪૪ ॥

અન્વય:- (વાત) જ્વરાભિમૂતઃ યઃ (જનઃ) વૈષ્ણવશ્યઃ કૃતલઘ્વનાદિઃ પઢહે વ્યતીતે વિપક્વદોષઃ (સન્) મેપજં (અન્નં ચ) લાદતિ, યઃ નિઃસંશયમ્ અચિરાદ્ રોગાન્ હન્તિ ।

વાતજ્વરથી પીડાયેલો જે માણસ વેધના કહેવા પ્રમાણે લંઘન, ઉકાળેલું પાણી પીવું, વાયુ વગરના ઘરમાં રહેવું અને ભારે તથા ગરમ વસ્ત્રો ધારણ કરવાં-વગેરે નિયમો પાળતાં વાયુરૂપી દોષ પાક્યા પછી એટલે છ દિવસ વીત્યા પછી અન્ન અને ઔષધ આપ, તો તે માણસ અવશ્ય થોડા કાળમાં રોગોનો નાશ કરે છે. ૨૪૪

ટીકા-જ્વરાભિમૂતઃ=વાતજ્વરાભિમૂતઃ, વિપક્વદોષઃ=પક્વદોષઃ । કૃતલઘ્વનાદિઃ=આદિશબ્દાન્ કૃતપક્વજ્વર-નિવાતશુદ્ધવાસગુણજ્વરનિવારણાદિઃ । મેપજમિત્યન્નસ્વાપ્યુ-પલક્ષણમ્ । (આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

અતઃ એવાદ ચરકઃ-આથી જ ચરક પણ કહે છે :
'જ્વરિતં પઢહેઽતીતે લઘ્વન્નં પ્રતિભોજિતમ્ ।
પાચનં શમનીયં વા કપાયં પાયયેત્તુ તમ્' ॥ ૨૪૫ ॥
અન્વય:- (વાત) જ્વરિતં પઢહે અતીતે પ્રતિભોજિત (હત્વા) તં પાચનં વા શમનીયં કપાયં તુ પાયયેત્ ॥

'વાતજ્વરવાળાને (લંઘનના) છ દિવસ વીત્યા પછી, પિત્તજ્વરવાળાને દશ દિવસ વીત્યા પછી અને કફજ્વરવાળાને ખાર દિવસ વીત્યા પછી હલકું અન્ન જમાડી પાચન અથવા શમન કાઢો પણ પાવો.' ૨૪૫

ટીકા-જ્વરિતં=વાતજ્વરિણમ્ । પઢહેઽતીતે હત્યુપ-લક્ષણમ્ । પિત્તજ્વરિણં દશાહેઽતીતે, શ્લેષ્મજ્વરિણં દ્વાદ-શાહેઽતીતે, મોજિતં જ્વરિણમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

તાવ પાક્યા પછી ખોરાક તથા ઔષધ આપવાનો સમય પાચનં શમનીયં વા કપાયં પાયયેત્ પુનઃ ।
સ એવ સર્વજ્વરિણં દિનાન્તે મોજયેલ્લુ ॥ ૨૪૬ ॥

અન્વય:-સઃ (વૈધઃ) સર્વજ્વરિણ (તત્તત્કાલ)-દિનાન્તે (દિવસસ્ય મધ્યમાને પિત્તપ્રાપ્ત્યાન્યકાલે) એવ (પ્રથમ) લઘુ મોજયેત્, પુનઃ (તદનન્તરમ્) પાચનં વા શમનીયં કપાય પાયયેત્ ।

(વળી પણ કહ્યું છે કે) વેધે સર્વ જ્વર-વાળાઓને તેનો તે તે તાવ પાકી ગયા પછી તે પાક થયાની મુદતના દિવસે-દિવસના મધ્ય-સમયે-ન્યારે પિત્તનો કાળ હોય છે, ત્યારે (પ્રથમ) હલકું અન્ન જમાડવું અને તે પછી તે જ દિવસે પાચન અથવા શમનકપાય પાવા.

ટીકા-દિનાન્તે=અન્તશબ્દોડત્ર મધ્યવાની, તેન ત્રિધા વિમલસ્ય દિવસસ્ય મધ્યમાર્ગે-પિત્તસ્ય પ્રાધાન્યસમયે ।
 રક્તં ચ વાગ્મટેન । પિત્તના પ્રાધાન્યનો સમય દિવસનો મધ્યભાગ છે, એમ વાગ્મટના વચન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે; જેમ કે વાગ્મટ કહે છે :

વાત, પિત્ત અને કફનાં મુખ્ય સ્થાન
 અને કાળ

તે વ્યાપિતોડપિ દ્વચામ્યોરધોમધ્યોર્ધ્વસંધ્રયાઃ ।
 ઘયોડહોરાત્રમુક્તાનાં તેડન્તમધ્યાદિગાઃ ક્રમાત્ ॥

અન્વયઃ-તે (વાતપિત્તકફાઃ દેહે) વ્યાપિનઃ અપિ ક્રમાત્ દ્વચામ્યોઃ અધોમધ્યોર્ધ્વસંધ્રયાઃ (સન્નિત, પુનઃ) તે ઘયોડહોરાત્રમુક્તાનાં અન્તમધ્યાદિગાઃ (ક્રમાત્ એવ મવન્તિ) ॥

વાત, પિત્ત અને કફ ભેદે સઘળા શરીર-
 માં વ્યાપ્ત છે, તેપણુ અનુક્રમે હૃદય તથા નાભિની નીચેના ભાગમાં, મધ્યભાગમાં તથા ઉપરના ભાગમાં વિશેષે કરી રહે છે; તેમ જ ઉંમરના, દિવસના, રાત્રિના તથા લોજનના અંતમાં, મધ્યમાં તથા આદિમાં અનુક્રમે મુખ્યપણે રહેનારા છે. (આ વિષેની વધુ સમજૂતી પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગ-ગર્ભ પ્રકરણના ૯૭-૯૮ શ્લોકના અનુવાદમાં ભેળી.)
 તે=વાત-પિત્ત-જેવાળ; પિત્તકાલોડપિ મધ્યાહ્વાર્ધક ।
 યત આદ-આ વચન અહીં કહેવામાં કારણ કહે છે કે :

પિત્તનો કાળ એ જ લોજનકાળ
 યામમધ્યે ન મોક્ત્યં યામયુગ્મં ન લહ્યેત્ ।
 યામમધ્યે રસોપત્તિર્યામયુગ્માદ્લક્ષ્યઃ ॥ ૨૪૮ ॥

(પિત્તના પ્રધાનપણાનો સમય ભેદે દિવસનો સઘળો મધ્યભાગ છે, તેપણુ રોગીને બપોર થયાની અગાઉ અન્ન આપવું ભેઈએ; કારણ કે) 'પહેલા પહોરની અંદર જમવું નહિ અને બે પહોર જમ્યા વગર જવા દેવા નહિ. જમ્યા પછીના ત્રીજા પહોરની અંદર રસની ઉત્પત્તિ થાય છે અને બે પહોર જમ્યા વગરના યાળી કાઢવામાં આવે તો બળનો નાશ થાય છે.' ૨૪૮

પત્ર સંધ્યાપરમિતિ ચેત્ર, યત આદ-
 અહીં શંકા થાય કે ઉપર કહેલું વચન બપોર પહેલાં જ અન્ન આપવા માટે નથી પણ ગમે સારે એક પહોરમાં બે વાર જમવું નહિ અને ભાગ

બે પહોર જમ્યા વગરના કાઢવા નહિ, એમ જણાવે છે, છતાં તમે એ વચન ઉપરથી બપોર પહેલાં જ જમવાનું કેમ કરાવો છો ? આનું સમાધાન કહે છે-
 ઉપરના કથનમાં સચોટ કારણ)
 શ્લેષ્મશ્ચે પ્રવૃદ્ધોષ્મા વલવાનનલસ્તદા ।

વેગાપાયેડન્યથા તદ્દિ જ્વરવેગાભિવર્ધનમ્ ॥ ૨૪૯ ॥
 અન્વયઃ-શ્લેષ્મશ્ચે પ્રવૃદ્ધોષ્મા અનલઃ વલવાન્ (મવતિ અતઃ) તદા (પિત્તપ્રાધાન્યકાલે એવ મોક્ત્યમિત્યર્થઃ) અન્યથા વેગાપાયે તદ્ (મોજનં) જ્વરવેગાભિવર્ધનં (સ્યાત્) ॥

દિવસનો આદિ ભાગ પૂરે થતાં કફને ક્ષય થાય છે અને અગ્નિ વધારે ગરમીવાળે થઈ બળવાન થાય છે, માટે એ જ કરાશિન વેગના સમયે જ લોજન આપવું ભેઈએ કેમ કે નહિ તો તે અગ્નિનો વેગ શાંત થઈ ગય પછી લોજન આપવામાં આવે તો તે લોજન જ્વરના વેગને વધારનાર થાય છે. ૨૪૯

ટીકા-તદા=પિત્તપ્રાધાન્યસમયે, અન્યથા=રક્તસમ યાદન્યથા, વેગાપાયે=જટરામિવેગનાશે, તત્=મોજનં, જ્વર વેગાભિવર્ધનં મવતીત્યર્થઃ । (અર્થ ઉપર લખ્યો છે.)
 વિપમજ્વરવાળાને અન્ન આપવાનો સમય

અથ વિપમજ્વરિણોડપ્રદાનકાલવિશેષમાહ-
 સર્વજ્વરેપુ સત્તાહં માત્રવલ્લુ મોજયેત્ ।
 વેગાપાયેડન્યથા તદ્દિ જ્વરવેગાભિવર્ધનમ્ ॥ ૨૫૦ ॥
 અન્વયઃ-સર્વ (વિપમ) જ્વરેપુ (જ્વર) વેગાપાયે સત્તાહં માત્રવલ્લુ-મોજયેત્, અન્યથા તદ્ જ્વરવેગાભિવર્ધનં દિ (મવેત્) ॥

સઘળા પ્રકારના વિપમજ્વરમાં જ્વરનો વેગ શાંત થઈ બીજા ત્યારે સાત દિવસ સુધી અમુક પ્રમાણથી ચુંકત, હલકું અન્ન જમાડવું; કારણ કે જ્વરનો વેગ શાંત થયા વિના આપેલું લોજન જ્વરના વેગને વધારે છે. ૨૫૦
 ટીકા-સર્વજ્વરેપુ=સર્વવિપમજ્વરેપુ, વેગાપાયે=જ્વર-વેગાપાયે, મોજયેત્ । અન્યથા=જ્વરવેગાપાયે વિના, તત્=મોજનં, જ્વરવેગાભિવર્ધનં મવતિ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)
 હરેકેઈ માટે અન્ન જમ્યા આદિવું કેકાણ્

અયાત્રપ્રદ્ધણાય સ્થાનમાહ-
 'આહારનિર્હારવિહારયોગાઃ, સદૈવ સદ્ધિ-
 વિજ્ઞને વિષેયાઃ ॥' ૨૫૧ ॥
 અન્વયઃ-સદ્ધિઃ આહારનિર્હારવિહારયોગાઃ સદા વિજ્ઞને એવ વિષેયાઃ ॥

સજ્જનોએ આહાર, વિહાર અને મલ-
ત્રાદિક હમેશાં નિર્જન સ્થળમાં જ કરવાં
ઈએ. ૨૫૧

નરથી અત્યંત નિર્બળ થયેલાને લોજન
આદિ માટે ખેસાડવાનો પ્રકાર
રે પ્રમેહો ભવતિ સ્વલૈરપિ વિચેષ્ટિતઃ ।

પૂર્ણ મોજયેત્તસ્માન્મૂત્રોચ્ચારૌ ચ કારયેત્ ॥૨૫૨

અન્યથા:-જ્વરે સ્વલૈર: અપિ વિચેષ્ટિતઃ પ્રમેહઃ ભવતિ,
તત્પ્રમાત્ (જ્વરિણ) નિવર્ણમ્ (એવ) મોજયેત્, મૂત્રો-
ચ્ચારૌ ચ કારયેત્ ॥

જ્વરમાં થોડી પણ હરફર કરવાથી પ્રમેહ
થઈ જાય છે, માટે જ્વરવાળો ન્યાં ખેડા હોય
ત્યાં જ તેને ખેડાખેડ જમાડવો અને ત્યાં જ
મૂત્ર તથા મલોત્સર્ગ કરાવવાં-પણ લોજનાદિ
કરાવવા તેને બીજે ઠેકાણે લઈ જવો નહિ. ૨૫૨

ટીકા-નિવર્ણમ્=યથાસ્થાનસ્થિતમેવ, ન તુ સ્થાનાન્તર
નીતમ્ ॥ (અર્થ) ઉપર અપાયો છે.)

જ્વરવાળાને પ્રથમ કરવાનો કવલ
અને તેના ગુણો

યથાદોષોચિતૈર્દ્રવ્યઃ કર્તવ્યઃ કવલગ્રહઃ ।
અરોચકાસ્પૈરસ્યમલપૂતિપ્રસેકહૃત્ ॥ ૨૫૩ ॥

શુદ્ધગીરકર્ણેન વિન્નુજન્મયુતેન ચ ।

જિહ્વાદન્તાન્મુલધૃત્વા કવલમાચરેત્ ॥૨૫૪

મુલે મલં વિગન્ધત્વં વિરસત્ત્વં ચ નશ્યતિ ।

મનઃ પ્રસન્નં ભવતિ મોજનેડતિરુચિર્મંદેત્ ॥૨૫૫॥

અન્યથા:-(જ્વરિતેન પ્રથમ) યથાદોષોચિતૈર્દ્રવ્યઃ કર્તવ્યઃ
અરોચક-આત્મવૈરસ્ય-મલપૂતિ-પ્રસેક-હૃત્ કવલગ્રહ ક-
ર્તવ્યઃ । વિન્નુજન્મયુતેન શુદ્ધગીરકર્ણેન મુલસ્ય અન્તર
જિહ્વાદન્તાન્મુલ ધૃત્વા કવલમ્ આચરેત્, (એન) મુલે
મલ વિગન્ધત્વ ચ વિરસત્ત્વ નશ્યતિ, મનઃ પ્રસન્ન ભવતિ,
મોજને અતિરુચિઃ ભવેત્ ॥

જ્વરવાળાએ લોજન કરવાના સમયે
પ્રથમ તે તે દોષોને (ટાળવા) યોગ્ય પદાર્થોને
કોળિયો દેવો નેઈએ કે જેથી અરુચિ,
મોઢાનો ઘેસ્વાદ, મલથી થયેલું દુર્ગંધપણું
અને મોઢામાં વારંવાર આવતું પાણી બંધ થઈ
જાય. થેકેલા છરાના ચૂર્ણમાં સંધવ મેળવી
તેનાથી મોઢાની અંદર જીભ તથા દાંતને ઘસીને
કોળવા કરવા; એમ કવલ દેવાથી મોઢાને

મળ, મોઢાનો ઘેસ્વાદ અને મોઢાની દુર્ગંધ
નાશ પામે છે, મન પ્રસન્ન થાય છે અને લોજન
પર અત્યંત રુચિ થાય છે. ૨૫૩-૨૫૫

જ્વરવાળાએ હિતકર જ ખાવું

અથ જ્વરિણે હિતવસ્તુ દાતવ્યમિત્યાહ-

જ્વરિતો હિતમશ્રીયાશયસ્યારુચિર્મંદેત્ ।

અન્નકાલે હ્યમુજ્ઞાનઃ ક્ષીયતે ત્રિપતેડપિ ચ ॥૨૫૬॥

અન્યથા:-જ્વરિતઃ યદપિ અસ્ય અરુચિઃ ભવેત્
(તથાપિ) હિતમ્ (એવ) અશ્રીયાત્ (હિતમ્ અશ્રીયાત્
એવ ચ) । હિ અન્નકાલે અમુજ્ઞાનઃ (સઃ) ક્ષીયતે ચ
ત્રિપતે અપિ ॥

જ્વરવાળાને જેકે હિતકારી ખોરાક પર
અરુચિ હોય છતાં તેણે હિતકર જ ખાવું
જેઈએ (અને હિતકર ખાવું જ નેઈએ);
કારણ કે ખોરાક દેવાનો સમય થયા છતાં
તે ને ન ખાય તો ક્ષીણ થાય છે અને મરી
પણ જાય છે. ૨૫૬

ટીકા-અન્યમર્થઃ-યદપિ જ્વરિતસ્ય હિતે મશ્યેડક
ચિર્મંદેત્, તથાપિ જ્વરિતો હિતમેવાશ્રીયાદિતિ નિયમઃ ।

યત્ત માહ મુશ્રુતઃ-સુશ્રુત પણ એ જ કહે છે:

જ્વરવાળો અહિતકર ખાય તો દોષો

શુર્વભિવ્યન્ધકાલે ચ જ્વરી નાદ્યાત્કયજ્ઞન ।

ન તુ તસ્યાહિતં મુક્તમાયુષે વા સુલાય ચ ॥૨૫૭

આત્મઃ સ્તિમિતૈર્દોષિર્વાયન્તં કાલમાતુરઃ ।

તાવત્કાલં સ લઘ્વન્નમશ્રીયાસુવિરિક્તવત્ ॥૨૫૮

અન્યથા:-જ્વરી ગુહ અભિવ્યન્ધિત ચ અકાલે કથન
ન મદ્યાત્, (યતઃ) અહિત તુ મુક્ત તસ્ય આયુષે વા
સુલાય ચ ન (સ્વાત્) । આતુરઃ યાવન્તં કાલ સ્તિમિતૈઃ
દોષૈઃ આનૃદ્ધઃ (ભવેત્), તાવત્કાલં મુનિરિક્તવત્ લઘુ
અન્નમ્ અશ્રીયાત્ ॥

જ્વરવાળાએ ભારે અને રસવાળી નાડી
ઓને રોકનાર લોજન કોઈ પણ રીતે ખાવું
નહિ; તેમ જ સમય વચ્ચે પણ કોઈ પણ રીતે
કદી જમવું નહિ; કારણ કે જે અહિતકર જમ-
વામાં આવે તો તેના આયુષ માટે સારું થતું
નથી અને તેને સુખદાયી પણ થતું નથી. વળી
એ રોગી ન્યાં સુધી નહીં પાકેલા દોષોથી વ્યાપ્ત
હોય, ત્યાં સુધી તેણે જૂન રેષ લીધેલાની પેઠે
થોડું અને હલકું જ જમવું. ૨૫૭, ૨૫૮

ટીકા-આનૃદ્ધઃ સ્તિમિતૈર્દોષૈઃ=અપૈર્દોષિર્ન્યાત્ અત્યર્થઃ ।

નિર્ણયવાળા છે કે, 'સારસ, કૌંચ, મોરં, કાળાં તેતર અને કૂકડાનાં માંસ લાગે અને ગરમ હોવાથી જ્વરવાળાઓ માટે સારાં નથી, છતાં જે જ્વરવાળાઓને વાયુનો પ્રકોપ થયો હોય તો માત્રા અને કાળને અનુસરીને આપેલાં તેઓ પણ હિતકારી થાય છે. જેઓની પ્રકૃતિને ખાટા પદાર્થો હિતકારી હોય તેઓને ખાટા પદાર્થો ખાવાની જે ઇચ્છા થાય તો લીંબુ, દાડિમ, આમળાં અથવા જૂની કાંજી આપવી. એ પદાર્થોનાં નામો અને ગુણો પ્રથમ કહેવાયેલ છે. ૨૬૧-૨૬૮

ટીકા-તિત્તિર इत्यत्र कृष्णतित्तिरः। एतेषां गुण-
नामानि पूर्वोक्तानि। (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

રોગીઓ માટેનાં અન્ન પકાવવાની રીતોઃ
મંડુ' લક્ષણ, તેની રીત તથા ગુણો

તળાનાં સુસિદ્ધાનાં ચતુર્દશગુણે જલે।

રસઃ સિન્ધવિરાંહતો મળ્ડ इत्यभिधीयते ॥૨૬૧॥

શુષ્કીસૈન્ધવસંયુક્તો દીપનઃ પાચનશ્ચ સઃ।

અન્નસ્ય સમ્યક્સિદ્ધયાઽન્ન જ્વેયા મળ્ડસ્ય સિદ્ધતા ॥

પેયાયુપયવાગૂનાં વિલેપીમકયોરપિ।

મળ્ડો ગ્રાહી લઘુઃ શીતો દીપનો ધાતુસામ્યકૃત્।

જ્વરઘ્નસ્તર્પણો ઘલ્પઃ પિત્તશ્લેષ્મશ્મપ્રપ્તઃ ॥૨૬૨॥

અન્યઃ-ચતુર્દશગુણે જલે સુસિદ્ધાનાં તળાનાં સિન્ધવઃ

વિરહિતઃ રસઃ મળ્ડઃ इति अभिधीयते। સઃ (મળ્ડઃ)

શુષ્કી-સૈન્ધવ-સંયુક્તઃ (સન્) દીપનઃ ચ પાચનઃ

(ભવતિ)। અન્ન અપ્રસ્ય સમ્યક્સિદ્ધયા મળ્ડસ્ય (તથા)

પેયા-યુપ-યવાગૂનાં વિલેપી-મકયોઃ અપિ સિદ્ધતા જ્વેયા।

મળ્ડઃ પ્રાહી લઘુઃ શીતઃ દીપનઃ ધાતુસામ્યકૃત્ તર્પણઃ

ઘલ્પઃ (સન્) જ્વરઘ્નઃ પિત્તશ્લેષ્મશ્મપ્રપ્તઃ (ભવતિ) ॥

ચૌદશગુણ પાણીમાં સારી પેઠે પકાવેલા

ચોખાનો કણીઓ વિનાનો જે રસ થાય તે મંડુ

કહેવાય છે. એ મંડુમાં સૂંઠ અને સૈન્ધવ

નાખ્યાં હોય તો તે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને

પાચન પણ થાય છે. ચોખા સારી પેઠે પાકી

ભય એટલે મંડુ તૈયાર થયેલો સમજવો;

અને તે જ પ્રમાણે પેયા, યુપ, યવાગૂ, વિલેપી

અને ભક્ત, જેઓનાં લક્ષણ કહેવામાં આવશે,

તેઓનું પરિપકવણું પણ અન્નો પાકી જવા

ઉપરથી સમજવું. મંડુ આડાને રોકનાર, હલકો,

ટાઠો, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ધાતુઓની સમતા કરનાર, તૃપ્તિ આપનાર અને બળ આપનાર હોઈ જ્વર, પિત્ત, કફ તથા શ્રમ મટાડનાર છે. ૨૭૧

૧ મળ્ડતે મળ્ડયતે વા રોગિણાં શરીરં જ્વરઘ્નત્વાદિ-
ગુણવિશેષોત્ વલ્પત્વાચેતિ મળ્ડઃ-મહિ ભૂપાયામ્-અન્ન
પન્ વા; યદ્વા મન્યતે-ત્વાયતે વિશિષ્ટગુણવાન્ થો વૈદ્યેઃ-
મન જ્ઞાને- 'વમન્તાઙ્કઃ' (ઉગ્રા ૧-૧૧૪) તાવ
ઉતારનાર વગેરે ખાસ ગુણોને લીધે તથા બળદાયી
હોવાથી રોગીઓના શરીરને જે નીરોગી બનાવી
શોભાવે છે; તેમ જ જેના ખાસ ઉત્તમ ગુણોને વૈદ્યો
જાણે છે, તેથી મંડુ કહેવાતો રોગીઓનો ખાસ ખોરાક.

પેયા બનાવવાની રીત તથા ગુણો

ચતુર્દશગુણે નીરે રક્તશાલ્યાદિમિઃ કૃતા।

દ્રવાધિકા સ્વલ્પસિન્ધ્યા પેયા પ્રોક્તા મિપગ્ધરે ॥

સાઽતિલઘ્વી ગ્રાહિણી ચ ધાતુપુષ્ટિવિધાયિની।

તૃજ્જ્વરાનિલદૌર્બલ્યકુક્ષિરોગવિનાશિની ॥૨૭૨॥

સ્વેદાગ્નિજનની જ્વેયા વાતવર્ચોઽનુલોમની।

શુષ્કીસૈન્ધવસંયુક્તા દીપની પાચની ચ સા ॥

આમશૂલહરી રુચ્યા સ્વાદિવ્યન્નવિનાશિની ॥૨૭૩॥

અન્યઃ-ચતુર્દશગુણે નીરે રક્તશાલ્યાદિમિઃ કૃતા

દ્રવાધિકા સ્વલ્પસિન્ધ્યા મિપગ્ધરેઃ પેયા પ્રોક્તા। સા અતિ-

લઘ્વી ધાતુપુષ્ટિવિધાયિની ગ્રાહિણી સ્વેદાગ્નિજનની વાત-

વર્ચોઽનુલોમની તૃજ્જ્વરાનિલદૌર્બલ્યકુક્ષિરોગવિનાશિની

(ભવતિ), સા ચ શુષ્કી-સૈન્ધવસંયુક્તા દીપની પાચની

આમશૂલહરી રુચ્યા વિવન્નવિનાશિની સ્યાત્ ॥

ચૌદશગુણ પાણીમાં રાતા ચોખા આદિ

ધાન્યો પકાવીને કરેલી અધિક પ્રવાહી અને

થોડી કણીઓવાળી જે રાખ થાય, તેને ઉત્તમ

વૈદ્યો પેયા^૧ કહે છે. પેયા ગાંડુ હલકી, ધાતુ-

ઓને પુષ્ટ કરનાર, આડા રોકનાર; પસીનાને

તથા અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર, વાયુને તથા

વિશ્વાને યોગ્ય રસ્તે લાવનાર અને તરફ, તાવ,

વાયુ, દુર્બળપણું તથા પેટના રોગનો નાશ

કરનાર છે. એમાં સૂંઠ અને સૈન્ધવ નાખ્યાં

હોય તો એ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી, પાચન

કરનારી, આમશૂળને મટાડનારી, રુચિ ઉપ-

ભવનારી અને આડાની કષ્ટબિચાતને દૂર

કરનારી થાય છે. ૨૭૨-૨૭૪

૧ પાતું યોગ્ય યા જ્વરિણાં દ્રવાધિકા સ્વલ્પસિન્ધ્યા

સ્વેદામિજનનીત્યાદિગુણુકા સા પેયા-પા પાને-અર્ચો યત્,

ઈયતિ, ગુણથ-એ પ્રવાહી વધારે હોય અને અત્તની કણીઓ જેમાં ઓછી હોય તેમ જ પરસેવા લાવનાર તથા અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર જે હોય, તે પેલા પ્રમથ્યા બનાવવાની રીત તથા તેના ગુણો

પ્રમથ્યા પ્રોચ્યતે દ્રઘ્યપલાત્કલ્પીકૃતાચ્છૃતાત્ ।
તોષેડપ્તગુણિતે તસ્યાઃ પાનમાહુઃ પલદ્વયમ્ ॥
ગુણઃ પ્રમથ્યા પેયાવચ્ચત્તો લઘ્વી વિશેષતઃ ॥૨૭૫॥
અન્વય-દ્રઘ્યપલાત્ કલ્પીકૃતાત્ અગ્નિતોયે ચતાત્ પ્રમથ્યા પ્રોચ્યતે, તસ્યાઃ પાન પલદ્વયમ્ આહુઃ । પ્રમથ્યા ગુણેઃ પેયાવત્, (કિંતુ) તતઃ વિશેષતઃ લઘ્વી (ભવતિ) ॥

ચાર તોલા પદાર્થ લઈ તેને ચટણીના જેવો વાટી આઠગણા પાણીમાં પકાવતા આઠ રૂપિયા ભાર બાકી રહે ત્યારે તે પ્રમથ્યા^૧ કહેવાય છે એને પીવાનું માપ બે પત્ર છે. પ્રમથ્યામાં પેયાના જેવા જ ગુણો છે, પણ એ (પ્રમથ્યા) પેયા કરતાં વધારે હલકી છે.

ટીકા-દ્રઘ્ય=વાચ્યદ્રઘ્ય, તસ્યા =પલદ્વયપેયાવાઃ ॥

૧ પ્રમથ્યતે-પ્રમથિતુ ઢા યોગ્યા પાચ્યદ્રઘ્યકલ્પ-સામ્યવાત્-મથે વિલોહને-‘કૃત્યલ્યુટ’-‘ઈતિષ્ઠુલ કયપ્-પકાવવાના પદાર્થને પાણીથી વાટી ચટણી જેવો કરીને તેનાથી આઠગણા પાણીમાં જે પકાવાય છે, તે પ્રમથ્યા નામનો રોગીનો ખોરાક.

યૂષ બનાવવાની રીત તથા તેના ગુણો

અથ યૂષસ્ય વિધિગુણાનાહ-

મદ્રાદશગુણે નીરે શિશ્વીધામ્યગૃતો રસઃ ।
વિરલાડ્યો ઘનઃ કિશ્કિતેપ્યાતો યૂષ ઉચ્યતે ।
હ્રસ્વઃ સ ઇવ નિર્યૂહો રવિકૃત્ત્વ વિશેષતઃ ॥૨૭૬॥

અન્વય-અદ્રાદશગુણે નીરે શિશ્વીધામ્યગૃતઃ વિરલાભ પેયાતઃ કિંચિદ્ ઘનઃ રસઃ યૂષઃ ઉચ્યતે, સઃ ઇવ નિર્યૂહઃ હ્રસ્વઃ, ચ વિશેષતઃ રવિકૃત્ત્વ (ભવતિ) ॥

શીંગમાંથી પેદા થતા-કઠોળ ધાન્યોને અઠારગણા પાણીમાં પકાવતા તેના અત્તની છટી પટેલી કણીઓવાળો અને પેયાથી કાંઈક ઘાટો જે રસ થાય તે યૂષ^૧ અને નિર્યૂહ^૨ કહેવાય છે. આ યૂષ વિશેષે કરી રુચિ ઉપજાવનાર હોય છે.

૧ યૂષતિ-વપ્રાપ્તિ યલ રવિં ત્રાપિ યૂષ વન્તે-‘દ્યુપથેતિ કઃ’-જે બળ વધારે તથા રુચિ ઉપજાવે છે, તે અઠારગણા પાણીમાં પકવેલા કઠોળ ધાન્યોના ઘાટો રસ-યૂષ કહેવાય છે.

૨ નિરૂહતિ-નિષ્પથતે શિશ્વીધામ્યગૃતઘનરસરુપે-

એતિ નિર્યૂહઃ-નિરૂપર્વક-રૂહ વિતર્કે ‘દ્યુપથેતિ કઃ’-પ્રયોદરાદિત્વાચ ધાનોવદાગમઃ-અઠારગણા પાણીમાં કઠોળ ધાન્ય પકવતાં જે ઘાટો રસ તૈયાર થાય છે તે નિર્યૂહ-યૂષનો જ પથાય છે.

યૂષ કરવાનો બીજો પ્રકાર
કલ્પદ્રઘ્યપલં ગુણ્ઠી વિપ્પલી ચાર્ધકાર્ધિકી ।
વારિપ્રસ્યેન વિપચેત્તદ્ભવો યૂષ ઉચ્યતે ॥૨૭૭॥
અન્વય-કલ્પદ્રઘ્યપલ ગુણ્ઠી ચ વિપ્પલી અર્ધકા-વિંકી, (તદ્ ડભયમપિ) વારિપ્રસ્યેન વિપચેત્, તદ્ભવઃ યૂષઃ ઉચ્યતે ॥

શીંગોમાંથી થતાં ધાન્યોને ચાર રૂપિયા ભાર લેવા અને પીપર તથા સૂંઠ-એ બન્ને મળી અરધા રૂપિયાભાર લેવાં; તેઓની જુદી ચટણીઓ કરી ચોસઠ રૂપિયાભાર પાણીમાં તે ચટણીઓને સાથે પકાવવી; તેમાંથી જે રસ થાય તે પણ યૂષ કહેવાય છે. ૨૭૭

ટીકા-અયમર્થઃ-યૂષધાન્ય પલમિત તરફલ્પીકૃતમ્ । ગુણ્ઠી વિપ્પલી ચ સમુદિતાર્ધકર્પમિતા કલ્પીકૃતા । ડભય-મપિ પ્રસ્યમિતેન વારિણા પચેત્ । તદ્ભવઃ=યૂષઃ ॥

યૂષના ગુણો

યૂષો ઘસ્યો લઘુઃ પાકે રુચ્યઃ કઠ્ઠયઃ
કફાપહઃ ॥ ૨૭૮ ॥

અન્વય-‘યૂષઃ ઘસ્ય પાકે લઘુઃ રુચ્યઃ કઠ્ઠયઃ કફાપહઃ (ભવતિ) ॥

આ યૂષ બળ આપનાર, પચવામાં હલકો, રુચિ ઉપજાવનાર, કંઠ ખાટે સારો અને કફને તોડનાર છે. ૨૭૮

મગનો યૂષ બનાવવાની રીત તથા તેના ગુણો
મુદ્રાનાં દ્વિપલં તોયે શૃતમર્ધાદ્કોન્મિતે ।

પાદસ્ય મર્દિતં પૂતં દાહિમસ્ય પલેન તત્ ॥૨૭૯॥
યુક્તં સેન્ધવવિશ્વાદ્ધાન્યકૈઃ પાદકાંશકૈઃ ।
કળાજીરકયોશ્વર્ણે શાળૈકેનાવચૂર્ણિતમ્ ॥

સંસ્કૃતો મુદ્રયૂષોઽયં પિત્તશ્લેષ્મહરો મતઃ ॥૨૮૦

અન્વય-મુદ્રાનાં દ્વિપલમ્ અર્ધાહકોન્મિતે તોયે શૃત પાદસ્ય મર્દિત પૂતં તત્ દાહિમસ્ય પલેન યુક્ત પાદકા-શકૈઃ સેન્ધવવિશ્વાદ્ધાન્યકૈઃ યુક્ત (કાર્યમ્ તતઃ) શાળૈકેન અવચૂર્ણિત કળાજીરકયોઃ ચૂર્ણ (પ્રક્ષિપ્ય) સંસ્કૃતઃ અથ મુદ્રયૂષઃ પિત્તશ્લેષ્મહરઃ મતઃ ॥

આઠ રૂપિયાભાર મગને એકસો અઠ્ઠાવીશ રૂપિયાભાર પાણીમાં પકાવવા; ચોથા

ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તેને લૂગડામાં થોળી ગળી લેવું. તેમાં ચાર રૂપિયાભાર દાડિમનો રસ નાખવો અને સેંધવ, સૂંઠ તથા ધાણા ૦-૦ રૂપિયાભાર નાખવા. પછી લીંડીપીપરના અને છરાના ચાર આનીભાર ચૂર્ણથી એ પાણી વધારવું. આમ કરવાથી મગનો યૂષ થાય છે અને તે પિત્તને તથા કફને મટાડનાર મનાયો છે. ૨૭૬, ૨૮૦

મગના યૂષના ગુણો

અથ મુદ્ગયૂષગુણાઃ-

મુદ્ગનામુત્તમો યૂષો દીપનઃ શીતલો લઘુઃ ।
વ્રણોર્ધ્વજન્તુદ્ગ્રાહકપિત્તજ્વરાસ્રજિત્ ॥૨૮૧॥
અન્વયઃ-મુદ્ગનામ્ ઉત્તમઃ યૂષઃ દીપનઃ શીતલઃ લઘુઃ (સન્) વ્રણોર્ધ્વજન્તુદ્ગ્રાહકપિત્તજ્વરાસ્રજિત્ (અસ્તિ) ॥

મગનો યૂષ ઉત્તમ હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ટાંઠો, હલકો અને નથુ, હાંસડીથી ઉપરના ભાગના રોગ, તૃષા, દાહ, કફ, પિત્ત, તાંબ તથા લોહીને બગાડ મટાડે છે. ૨૮૧

મગ તથા આમળાના યૂષના ગુણો

અથ મુદ્ગામલકયૂષગુણાનહ-

મુદ્ગામલકયૂષસ્તુ મેદી પિત્તાનિલાપહઃ ।
તૃદ્ગ્રાહશમનઃ ક્ષીનો મૂર્છાશ્રમમદાપહઃ ॥૨૮૨॥
અન્વયઃ-મુદ્ગામલકયૂષઃ તુ મેદી ક્ષીતઃ (સન્) પિત્તાનિલાપહઃ તૃદ્ગ્રાહશમનઃ મૂર્છાશ્રમમદાપહઃ (અવતિ) ॥

મગ તથા આમળાનો યૂષ ઝાડો લગાડનાર અને ટાંઠો હોઈ પિત્ત, વાયુ, તૃષા, કાહ, મૂર્છા, શ્રમ તથા મદને મટાડનાર છે. ૨૮૨

મસૂરના યૂષના ગુણો

મસૂરયૂષઃ સંગ્રાહી વૃંદી સ્વાદુઃ પ્રમેહનુત્ ॥૨૮૩॥
મસૂરનો યૂષ ઝાડો રોકનાર, પુષ્ટિ આપનાર, મધુર અને પ્રમેહને મટાડનાર છે. ૨૮૩

યવાગ બનાવવાની રીત તથા તેના ગુણો

અથ ચવાગ્ના વિધિગુણાનહ-

યવાગ્નઃ પદ્મગુણે તોયે સંસિદ્ધા ઘનસિન્ધવા ।
પૃષ્ઠાદિરોગિણાં પથ્યા તર્પણી તૃદ્ગ્રાહી ધમ્તિશોધિની ।
શ્રમસ્થાનિહરી પથ્યા જ્વરે ચૈવાતિસારકે ॥૨૮૪॥

અન્વયઃ-પદ્મગુણે તોયે મસિદ્ધા ઘનસિન્ધવા વિરલેઃ પૃષ્ઠાદિઃ સુપ્તકા વુ ચવાગ્નઃ (વ્યયતે, સા ચ) ચવાગ્નઃ

ભા. ૪૭

જ્વરિણે હિતા, લીપની, લઘ્વી, તૃષ્ણાગ્નો, ધમ્તિશોધિની, શ્રમસ્થાનિહરી ચ અતિસારિકે જ્વરે પથ્યા એવ (અવતિ) ।

ધાન્યથી છગણા પાણીમાં પકાવેલી, ઘાટી કણીઓથી યુક્ત અને જેમાં પાણી થોડું થોડું પચપચ્યા કરતું દેખાતું હોય, તે યવાગૂં થઈ કહેવાય છે. એ યવાગૂં નવરવાળા માણસને હિતકારી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી, હલકી, તૃષાને મટાડનારી, મૂત્રાશયને સાફ કરનારી, શ્રમ તથા ગ્લાનિ મટાડનારી અને અતિસારના

તાવમાં તો ખાસ પથ્ય છે. ૨૮૪, ૨૮૫

૧. ચોતિ યુવતે વા ધાન્યાદ્ પદ્મગુણે તોયેન, સમિદ્ધા ચ સત્તી લીપનતાદિગુણેવાપિ-યુ-મિશ્રણે-સ્યુર-ચિન્મય-ઉગા. ૩-૮૧) જ્યાગૂં પ્રણય-ને ધાન્યથી છગણા પાણીથી મિશ્ર હોય અને તૈયાર થઈને દીપનપણું આદિ ગુણોથી પણ યુક્ત હોય છે, તે યવાગૂં નામનો રોગીનો ખાસ યોગક.

વિલેપી બનાવવાની રીત

ચતુર્ગુણામ્સંસિદ્ધા વિલેપી ઘનસિન્ધવા ।
પૃથગ્દ્રવેણ રહિતા સ્વાતાશિથિલમક્તિકા ॥૨૮૬॥

અન્વયઃ-ચતુર્ગુણ-અમ્બુમસિદ્ધા ઘનસિન્ધવા પૃથગ્-દ્રવેણ રહિતા શિથિલમક્તિકા વિલેપી રચાતા ॥

ધાન્યથી ચોગણા પાણીમાં સારી પેટે પકાવેલી, ઘાટા દાણાવાળી અને પચપચતા પાણીથી રહિત થઈને લીલી અનેલી હોય તે વિલેપી કહેવાય છે. ૨૮૬

ટીકા-સંસિદ્ધા=અતીવ વિદ્ધા, વિલેપી='ગિરહથી' હિત લોકે ।

૧. વિશેષેણ લિપ્યતિ-ઉપદેશિઃ જ્ઞાતાદિગુણનિવદ્ધ ચતુર્ગુણામ્સંસિદ્ધા-પૃથગ્દ્રવરાદિવ્ય પાત્રાદિ ચેતિ વિલેપી-લિપ ઉપદેહે-પચાવચ્-ગોરાદિષ્-ને હૃદયને પ્રિયપણું વગેરે ગુણો ધારણ કરે છે તથા ચારગણા પાણીમાં તૈયાર થઈ પચપચતા પાણીથી રહિત હોઈને પાત્ર વગેરેને લેવે-ખરડે-ચોપડે છે, તે વિલેપી કહેવાય છે.

વિલેપીના ગુણો

વિલેપી લીપની ઘલ્યા હલ્યા સદ્ગ્રાહિણી લઘુઃ ।
વ્રણાશિરોગિણાં પથ્યા તર્પણી તૃદ્ગ્રાહપહા ॥૨૮૭॥
વિલેપી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બળ માટે સારી, હૃદયને પ્રિય લાગનારી, ઝાડાને રોકનારી, હલકી, નથુવાળાઓને

ભરાવદાર (બકરીની) સાથળનું માંસ તથા હાડકા વગરનું તેતરનું માંસ સોળ રૂપિયાભાર લઈ તેને ઝીણું ઝીણું કાપી પાણીમાં ધોવું. પછી પીપર, પીપરીમૂળ, સૂંઠ, છરું તથા ધાણાને અડતાલીશ અણોઠીભાર લઈ એકસોઅઠાવીશ રૂપિયાભાર પાણીમાં તે માંસને પકાવવું. પાકતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે માંસને કડછીથી ખૂબ ટૂટી-ટૂટી-મસળીને તે રસો લઈ લેવો; પછી શેકેલી હિંગથી, શેકેલા સિંધવથી અને છરાથી તેને સારી રીતે વધારી ભાતમાં મેળવવું, એટલે તે ભાત રસોદન^૧ કહેવાય છે. શુદ્ધ થયેલાઓ માટે તથા શુદ્ધ થવાની ઇચ્છાવાળાઓ માટે એ રસો પથ્ય છે. ૨૯૩-૨૯૫

૧. ક્વચિત-સમ્યક્-પ્રધૂપિત-માંસરસેન સમિશ્ર-ઓદન-રસોદન-ઉકાળીને સારી રીતે વધારેલ માંસના રસથી મિશ્ર કરેલો ભાત રસોદન કહેવાય છે.

રસોદનના ગુણો
રસોદનો ગુરુત્વળો વલ્લો વાતસ્વરાપહઃ ॥
તે રસોદન ભારે છે, મૈથુનશક્તિને વધાર નાર છે, બળ આપનાર છે અને વાતજવરને મટાડનાર છે.

ઔષધો નાખી તૈયાર કરાતા મંડ આદિની રીત
કેવલજલસાધ્યાન્મવાહીનમિષાણોષધસાધ્યાનો તેવો પ્રક્રિયામાહ-એકલા પાણીથી તૈયાર કરવાના મંડ આદિ પદાર્થો કલા. હવે ઔષધોથી તૈયાર કરવાના એ પદાર્થો બનાવવાની રીત કહે છે :

સાધ્યં ચતુષ્પલં દ્રવ્યં ચતુઃપિષ્પલેઽમ્બુનિ ।
તત્કાચેનાદ્વશિષ્ટેન મણ્ડપેયાદિ સાધયેત્ ॥૨૯૬॥
વૃદ્ધવૈદ્યાઃ પલં દ્રવ્યં ગ્રાહ્યત્યાલ્લેકેઽમ્બસિ ।
મેવજસ્યાતિશાહુલ્યાત્કદાચિદ્વચિર્મંત્રેત્ ॥૨૯૭॥
ચૈરજૈરીપર્ષયેષ્ઠ કૃતા મણ્ડાદયો વૃષૈઃ ।
વિચાર્ય તદ્ગુણનેતાંસ્તદ્ગુણાયેવ નિર્દિશેત્ ॥૨૯૮

અન્ય-ચતુષ્પલ દ્રવ્ય ચતુ પિષ્પલે અમ્બુનિ સાધ્ય, મર્ધશિષ્ટેન તત્કાચેન મણ્ડપેયાદિ સાધયેત્ । વૃદ્ધવૈદ્યાઃ (તુ) આદને અમ્બસિ પલં દ્રવ્યં ગ્રાહ્યન્તિ, (યતઃ) મેવજસ્ય અતિશાહુલ્યાત્ કદાચિત્ અલ્પચિઃ મંત્રેત્ (હતિ તેવામિત્રાયઃ) । વૃષૈઃ ચૈઃ અનૈઃ ચ ચૈઃ ઔષધૈઃ મણ્ડાદયઃ કૃતાઃ, एतान् તદ્ગુણાન્ વિચાર્ય તદ્ગુણાન્ एव નિર્દિશેત્ ॥

સોળ રૂપિયાભાર ઔષધને ચોસઠ પલ- (૨૫૬ રૂપિયા)ભારે પાણીમાં પકાવતાં અર્ધ પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથથી મંડ અને પેચા આદિ પદાર્થો તૈયાર કરવા. વૃદ્ધ વૈદ્યો તેા બસો છપ્પન રૂપિયાભાર પાણીમાં ચાર રૂપિયાભાર ઔષધ નંખાવે છે; કારણ કે પહેલા પ્રકારમાં ઔષધ ઘણું હોવાથી કદાચ રાગીને અરુચિ થવાનો સંભવ તેઓ માને છે. જે અજોથી અને જે ઔષધોથી મંડ આદિ કરાય તે અત્તોના અને તે ઔષધોના ગુણો વિચારી એ મંડ આદિના ગુણો તે પ્રમાણે જ કહેવા. ૨૯૬-૨૯૮

ઔષધથી બનાવેલી પેચાના ગુણ
અર્ધોષધસિદ્ધાયાઃ પેચાયા ગુણાઃ-

મન્નકાલે હિતા પેચા યથાસ્થં પાચનૈઃ કૃતા ।
દીપની પાચની લઘ્વી જ્વરાત્તાનો જ્વરાપહા ॥ ૨૯૯

અન્ય-યથાસ્થ પાચનૈઃ કૃતા પેચા મન્નકાલે (દત્તા) હિતા દીપની પાચની લઘ્વી જ્વરાત્તાનો જ્વરાપહા (મવતિ) ॥

તે તે દોષોને અનુસરતાં પાચન ઔષધોથી તૈયાર કરેલી પેચા, ભોજનના સમયે આપવાથી હિતકારી થાય છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, પાચન કરે છે, હલકી છે અને તાવથી ખીડાયેલાઓના તાવનો નાશ કરે છે. ૨૯૯

દીકા-યથાસ્થં પાચનૈઃ કૃતા-યથાદોષં પાચનૈઃ કૃતા ।
(આનો અર્થ ઉપર છે.)

કપા જેમ કે-

ક્યા જવરમાં ક્યાં ઔષધના ક્વાથથી પેચાદિ કરવાં ?

પશ્ચમૂલ્યાઃ કપાયં તુ પાચનં વાતિકજ્વરે ।
સક્ષોદં પૈત્તિકે મુસ્તકટુન્દ્રેન્દ્રયૈઃ કૃનમ્ ॥ ૩૦૦ ॥
પિપ્પલ્યાદિકપાયં તુ પાચનં કફજે જ્વરે ।
લઘુના પશ્ચમૂલેન પિપ્પલ્યા સહ ધ્યાન્યયા ॥ ૩૦૧ ॥
મહત્યા પશ્ચમૂલ્યાથ વ્યાઘ્રોદુઃસ્પર્શોમ્શુરૈઃ ।
સિદ્ધાન્નિ મિપગન્નાન્નિ પ્રયુજીત યથાક્રમમ્ ॥
વાતપિત્તે શ્લેષ્મપિત્તે કફવાતે ત્રિદોષજે ॥ ૩૦૨ ॥

અન્ય-વાતિકજ્વરે પશ્ચમૂલ્યાઃ કપાય તુ પાચનમ્, પૈત્તિકે (જ્વરે) મુસ્તકટુન્દ્રેન્દ્રયૈઃ કૃતં સક્ષોદં (કપાયં પાચનમ્), કફજે જ્વરે પિપ્પલ્યાદિકપાયં પાચન (મંત્રેત્) વાતપિત્તે શ્લેષ્મપિત્તે કફવાતે ત્રિદોષજે (જ્વરે) યથા-ક્રમ લઘુના પશ્ચમૂલેન, પિપ્પલ્યા સહધ્યાન્યયા, અથ વ્યાઘ્રો-

દુ સ્વશ્મોધુરેઃ (સહ) મહત્વા પશ્ચમૂલ્યા સિદ્ધાન્તિ યજ્ઞાનિ મિપક્ પ્રયુજીત ।

વાતજ્વર હોય તો પંચમૂળને ક્વાથ પાચન છે; પિત્તજ્વર હોય તો ઓથ, કડું અને ઇંદ્રયવનો મધ સહિત ક્વાથ પાચન છે અને કફજ્વર હોય તો પિષ્પત્વાદિ ક્વાથ પાચન છે, માટે તે તે ક્વાથોથી પેયા કરવી. વાતપિત્તજ્વર હોય તો લઘુપંચમૂળના ક્વાથ-થી, કફપિત્તજ્વર હોય તો પીપરના તથા ધાણના ક્વાથથી, કફવાતજ્વર હોય તો બૃહત્પંચમૂળના ક્વાથથી, અને ત્રણે દોષથી થયેલો જ્વર હોય તો ભોરીંગણી, જ્વરસો તથા ગોખરના ક્વાથથી રાહેલાં ઝાત્રો (થી કરેલાં પેયાદિ) વેધે આપવાં ૩૦૦-૩૦૨

ટીકા-અયમર્ચ-વાતપિત્ત-લઘુના પશ્ચમૂલેન સિદ્ધા-ન્યજ્ઞાનિ મિપક્ પ્રયુજીત । >લ્પેષપિત્ત-પિષ્પત્વા સહ ધાન્યયા । કફજ્વાતે મહત્વા પશ્ચમૂરયા । ત્રિદોષજ્ઞ-ઝાત્રો દુઃસ્પર્શનોધુરેઃ । ઘ્યાત્રો-જ્વરકારિકા । દુ સ્પર્શઃ-યવાસ । (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

લઘુપંચમૂળ

શાલિપર્ણી પૃષ્ઠિપર્ણી કણ્ઠકારીદ્વયં તથા ।
ગોધુરઃ પશ્ચમઃ પ્રોક્તં પશ્ચમૂલમિદં લઘુ ॥ ૩૦૩ ॥

અન્વયઃ-શાલિપર્ણી પૃષ્ઠિપર્ણી તથા કણ્ઠકારીદ્વય પત્રમઃ ગોધુરઃ-ઇદ લઘુ પશ્ચમૂલ્ પ્રોક્તમ્ ।

સમેરવે, ગંધીસમેરવે, મોટાં ફળવાળી ભોરીંગણી, નાનાં ફળવાળી ભોરીંગણી અને ગોખર-એ લઘુપંચમૂળ કહેવાય છે. ૩૦૩

બૃહત્પંચમૂળ

શ્રીફલઃ સર્વતોમદ્રા પાટલા મળિકારિકા ।
ર્યોનાકઃ પશ્ચમઃ પ્રોક્તં પશ્ચમૂલમિદં મહત્ ॥ ૩૦૪ ॥

અન્વયઃ-શ્રીફલઃ સર્વતોમદ્રા પાટલા મળિકારિકા પત્રમઃ ર્યોનાકઃ, ઇદ મહત્ પશ્ચમૂલ્ પ્રોક્તમ્ ।

ખીલી, શીવણ, પાટલા અથવા કાકય, અરણી અને અરહૂચી-એ બૃહત્પંચમૂળ કહેવાય છે. ૩૦૪

જ્વરમાં કઈ પેયા પીવી ?

પેયાં વા રક્તશાલીનાં ઘસિનપાર્શ્વશિરોરજિ ।
અવદ્યકણ્ઠકારીભ્યાં સિદ્ધાં જ્વરહરીં પિવેત્ ॥ ૩૦૫ ॥
વિપક્ષવર્ચાઃ સપચાં પિષ્પત્વામલકૈઃ શૃતામ્ ।
સપિષ્પતીં પિવેત્પેયાં જ્વરીદોષાનુલોમિનીમ્ ॥ ૩૦૬ ॥

કાસી ઝાસી ચ દિક્કી ચ પશ્ચમૂલીશૃતાં પિવેત્ ॥

અન્વયઃ-(જ્વરે) વસ્તિ-પાર્શ્વ-શિરોરજિ (તાત્યા) અવદ્યકણ્ઠકારીભ્યાં સિદ્ધાં જ્વરહરીં રક્તશાલીનાં પેયા પિવેત્ । વિવદ્યવર્ચાઃ જ્વરી સપચાં પિષ્પત્વામલકૈઃ શૃતા સપિષ્પતીં દોષાનુલોમિનીં પેયાં પિવેત્ । કાસી ચ ઝાસી ચ દિક્કી પશ્ચમૂલીશૃતાં (પેયાં) પિવેત્ ॥

જ્વરમાં મૂત્રાશય, પડખાં કે માથામાં ખીડા થતી હોય તો ગોખર અને ભોરીંગણીના ક્વાથથી પકાવેલી, જ્વરને મટાડનારી, રાતા ચોખાની પેયા પીવી; જ્વરમાં ઝાડો રોકાઈ ગયો હોય તો પીપર તથા આમળાંના ક્વાથથી પકાવેલી, ધીવાળી, રાતા ચોખાની પેયા પીવી; તેથી દોષો સવળા રસ્તે ચાલુ થાય છે. જ્વરમાં ઉધરસ, શ્વાસ અને હેડકી થયાં હોય તો લઘુ પંચમૂળના અથવા બૃહત્પંચમૂળના ક્વાથથી પકાવેલી રાતા ચોખાની પેયા પીવી ૩૦૫-૭

ટીકા-યવોડરાત્રે, અત્ર પશ્ચમૂલી વૃહતી લઘ્વી ચ હિતા, તથા શૃતા પેયા પિવેદિત્યર્થ । (અર્થ ઉપર છે.)

ઔષધયુક્ત પેયા પ્રથમ પીવાનાં કારણે પેયા મેપજસંયોગાલ્લુપ્ત્વાશ્ચાગ્નિદીપની ।

વાતમૂત્રપુરીપાણાં દોષાણાં ચાનુલોમિકા ॥ ૩૦૮ ॥
સ્વેદનાય ચ સોષણત્વાદ્ દ્રવ્યત્વાન્નટક્ષયાય ચ ।

આહારમાવાતપ્રાણાય સરસગાઢાઘવાય ચ ।
જ્વરપ્રી હેતુસામ્યત્વાન્નત્સાત્તાં પૂર્વમાચરેત્ ॥ ૩૦૯ ॥

અન્વયઃ-મેપજસંયોગાત્ ચ લુપ્ત્વાત્ પેયા અગ્નિ-દીપની. વાતમૂત્રપુરીપાણાં ચ દોષાણામ્ અનુલોમિકા, સોષણત્વાત્ ચ સ્વેદનાય, દ્રવ્યત્વાત્ ચ નટક્ષયાય, આહાર-માવાન્ પ્રાણાય, સરસાત્ ચ લાવવાય, હેતુસામ્યત્વાત્ (ચ) જ્વરપ્રી (મવતિ) તસ્માત્ તાં પૂર્મ્ આચરેત્ ॥

ઔષધોના સંયોગને લીધે અને હલકા પણાને લીધે પેયા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને વાયુને, મૂત્રને, વિષ્ણને તથા દોષોને સવળે માર્ગે લાવે છે. પેયા જિની હોવાથી પસીને લાવે છે, પ્રવાહી હોવાથી તરશને નાશ કરે છે, આહારરૂપે હોવાથી તૃપ્તિ આપે છે, ઝાડો ઉતારનાર હોવાથી શરીરમાં હલકાઈ કરે છે અને વાયુને, પિત્તને તથા કફને સરખાં કરનાર હોવાથી જ્વરને મટાડે છે; માટે પ્રથમ તે પેયા-ને ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ૩૦૮, ૩૦૯

ટીકા-હેતુસામ્યત્વાત્=હેતવઃ-વાતપિત્તકફાસ્તેષાં
સામ્યત્વાત્ । (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

પંચમુષ્ટિક યૂષની બનાવટ અને ગુણો
યવકોલકુલત્યાનાં મુદ્ગમૂલકગુણ્ઠયોઃ ।
પ્રકૈકમુષ્ટમાદાય પચેદદ્દગુણે જલે ॥ ૩૧૦ ॥
પચ્ચમુષ્ટિક इत्येव वातपित्तकफापहः ।

શુભે પ્રશસ્યતે ગુસ્મે કાસે શ્વાસે ક્ષયે જ્વરે ॥૩૧૧
અન્વયઃ-યવ-કોલ-કુલત્યાનાં મુદ્ગમૂલકગુણ્ઠયોઃ
પ્રકૈકમુષ્ટમ્ આદાય મધગુણે જલે પચેત્ । इति एषः
वचमुष्कः (यूपः) वातपित्तकफापहः (सन्) शुभे
गुल्मे कાસે શ્વાસે ક્ષયે જ્વરે પ્રશસ્યતે ।

જવ, બોર, કળથી, મગ અને સૂકા મૂળા-
નો ટુકડો એ પાંચ પદાર્થો દરેક મળીને એક
મૂઠી લઈ તેનાથી આઠગણ્યા પાણીમાં પકાવવા;
એ પંચમુષ્ટિક યૂષ કહેવાય છે. આ યૂષ વાયુને,
પિત્તને તથા કફને મટાડે છે અને શુભ,
ગોળો, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય તથા જ્વર ઉપર
ખડું વખણાય છે. ૩૧૦, ૩૧૧

૧. આ 'મુદ્ગ-મૂલકગુણ્ઠયોઃ' -દ્વિવચનચૂચક
છે-મગ, મૂળા અને સૂકા-એ ત્રણની બ્રમણા દૂર
કરવા દ્વિવચન મૂકીને 'મગ તથા સૂકા મૂળાનો
ટુકડો' -એમ એ જ વસ્તુ લેવા જણાવ્યું છે.
શાર્દૂલધરે યૂષપ્રક્રિયામાં 'સમમુષ્ટિયૂષ' બતાવ્યો છે;
તેમાં 'મૂલકગુણ્ઠ' રૂપે લખ્યો છે- 'મૂલકગુણ્ઠ-
ગુણ્ઠમૂલકગણ્ઠમ્-મૂલક સૂકા એટલે 'સૂકા મૂળાનો
ટુકડો.' આ ઉપરથી અહીં પણ એ શબ્દનો એ જ
અર્થ આપેલ છે. વળી શાર્દૂલધરની એ ટીકામાં-
'મુષ્ટિપ્રમાણ, સત્તાના મુષ્ટિમાત્રપ્રયોગાદયં સમમુષ્ટિકઃ'
મૂઠી એટલે માત્ર ચાર તોલા; સાત પદાર્થોની એક
મૂઠી એટલે સાત પદાર્થો મળીને એક દર ચાર
તોલાનો સમમુષ્ટિક યૂષ કરવા જણાવ્યું છે; તે જ
પ્રમાણે અહીં પણ પાંચ પદાર્થો મળીને એક મૂઠી
એટલે માત્ર ચાર તોલા દ્રવ્યોનો જ આ પંચમુષ્ટિક
યૂષ કરવો યોગ્ય છે.

૨. યવાદીનાં પદાર્થો મુષ્ટિઃ પ્રમાણમ્ અસ્યેતિ
વચમુષ્ટિકઃ-જવ વગેરે પાંચની એક-મૂઠી જેનું માપ
હોય છે, એવો યૂષ પંચમુષ્ટિક યૂષ કહેવાય છે.
રોગોર્ગથેલ મૂત્રવિષ્ણ માટેની વાટ અને યવાગૂ
રુદ્ધમૂત્રપૂરીપસ્ય ગુદે વર્તિ નિષ્કાપયેત્ ।
પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલયવાનીચલ્પસાધિતામ્ ॥
પાયયેત્તુ યવાગૂ વા માસ્તાયનુલોમિનીમ્ ॥૩૧૨

અન્વયઃ-રુદ્ધમૂત્રપૂરીપસ્ય (રોગિણઃ) ગુદે પિપ્પલી
પિપ્પલીમૂલ-યવાની-ચલ્પસાધિતાં વાત નિષ્કાપયેત્, વા
માસ્તાયનુલોમિનીં યવાગૂ તુ પાયયેત્ ॥

જેનાં વિષ્ણ અને મૂત્ર રોગોર્ગથેલ ગયાં હોય
તેની શુદ્ધિમાં પીપર, પીપરીમૂળ, યવાની અને
ચલ્પથી બનાવેલી વાટ ખોસવી અથવા વાયુ
આદિને સવળા માર્ગે વાહુ કરનારી યવાગૂ
પાણી. ૩૧૨

લાજતર્પણ

પેચાયવાગ્ધોષ કચિદપવાદમાહ-પેચા તથા યવાગૂનો
અપવાદ કહે છે :

મદાત્યયે મદ્યનિત્યે ગ્રીભે પિત્તકફોત્થિતે ।
ઋર્ધ્વમે રક્તપિત્તે ચ યવાગૂર્ન હિતા જ્વરે ॥૩૧૩
દાહચ્છર્ધિદિતં ક્ષામં નિરત્રં તૃણયાન્વિતમ્ ।
ધર્માર્તે મધર્પં ચાપિ તોપાલોઢિતસક્તુકમ્ ॥૩૧૪
શર્કરામધુસંયુક્તં પાયયેદ્લાજતર્પણમ્
જ્વરાપહૈઃ ફલરસૈર્યુક્તમન્ત્રં હિતં કચિત્ ॥૩૧૫॥

અન્વયઃ-મદાત્યયે મદ્યનિત્યે ગ્રીભે પિત્તકફોત્થિતે
જ્વરે ચ ઋર્ધ્વમે રક્તપિત્તે યવાગૂઃ હિતા ન (મવેદ્) ।
દાહચ્છર્ધિદિતં ક્ષામં નિરત્રં તૃણયાન્વિતમ્ અન્વિતં ધર્માર્તમ્
અપિ ચ મધર્પં તોપાલોઢિતસક્તુકં શર્કરામધુસંયુક્તં લાજ-
તર્પણં પાયયેત્ । કચિત્ જ્વરાપહૈઃ ફલરસૈઃ યુક્તમ્ અન્ત્રં
હિતમ્ (મવતિ) ॥

મદાત્યયરોગ ઉપર, કાયમ મધ પીવાની
દેવવાળાને, ગ્રીભશ્કતુમાં પિત્ત અને કફથી
ઉત્પન્ન થયેલા તાવમાં અને ગળાની ઉપરના
ભાગમાંથી વહેતા ઊર્ધ્વાગમી રક્તપિત્તમાં
યવાગૂ હિતકારી થતી નથી; મારે તે વેળા
ચોખ્ખાની ધાણીના સાથવાને પાણી તથા સાકર-
માં ઘોળી પાવો જોઈએ; તેમ જ દાહથી તથા
જલદીથી પીડાયેલા, ફૂખળા, લંઘનવાળા, તરશ-
વાળા, ગરમીથી પીડાયેલા અને મધ પીવાની
દેવવાળાએ જ્વરવાળાને પણ પેચા કે યવાગૂ નહિ
પાતાં ચોખ્ખાની ધાણીના સાથવે પાણીમાં ચોળી
સાકર તથા મધ નાખીને એ-લાજતર્પણ^૧ પાવું
જોઈએ. કોઈક સમયે જ્વરને મટાડનારાં ફળો-
ના રસોથી સંયુક્ત અન્ન આપવું પણ હિતકારી
થાય છે. ૩૧૩-૩૧૫

૧. લાજસક્તુસ્ત્વં તર્પણં-લાજતર્પણમ્-ચોખ્ખાની
ધાણીનો સાથવો પાણીમાં ઘોળી તેમાં સાકર તથા

મધ નાખી પાઈને કરેલી તૃપ્તિ-તે લાજતર્પણ
કહેવાય છે

લાજસંતર્પણતુ સ્વરૂપ ધ્રુવતરિ કહે છે :
દ્રાક્ષાદાદિમલ્જૂરમૃદિતામ્બુ સશર્કરમ્ ।
લાજચૂર્ણ સમધ્વાજ્યં સતર્પણમુદાહૃતમ્ ॥૩૧૬॥

અન્યય:-લાજચૂર્ણ દ્રાક્ષાદાદિમલ્જૂરમૃદિતામ્બુ સશ
ર્કર સમધ્વાજ્ય સતર્પણમ્ ઉદાહૃતમ્ ॥

ચોખાની ધાણીના સાથવેા, દ્રાક્ષ, દાડિમ
અને ખજૂર-એ બધાને પાણીમા થોળી તેમા
સાકર, મધ અને ધી નાખી જ્વરશુક્ત થયેલાને
પાવા, એ લાજસંતર્પણ કહેવાય છે. ૩૧૬

ટીકા-લાજચૂર્ણ દ્રાક્ષાદિલલ્લશર્કરામધ્વાજ્યસહિત તર્પ-
ણમુક્તિતર્ય ॥

ચોખાની ધાણીના સાથવાના ગુણે
લાજાના સ્ત્રુવઃ ક્ષોદ્રસિતાયુકા વિશેષતઃ ।
છર્ધતીસારત્ત્વદાહવિપમ્લ્જ્જરપ્રપ્તઃ ॥૩૧૭॥

ચોખાની ધાણીના સાથવાને મધથી અને
સાકરથી શુક્ત કરી પાવામા આવે તો ખાસ
કરી ઊલટીને, અતિસારને, તૃષ્ણાને, દાહને,
વિષને, મૂછાને અને જ્વરને મટાડે છે. ૩૧૭

ચરકે કહેલું લાજતર્પણ
તત્તર્પણમેવાદૌ પ્રદેય લાજસન્તુષ્ઠિઃ ।

જ્વરાપહૈઃ ફલરસૈયુક્ત સમધુશર્કરમ્ ॥૩૧૮॥

અન્યય:-તત્તર્પણ (જ્વરે) જ્વરાપહૈઃ ફલરસૈઃ યુક્ત
સમધુશર્કર લાજસન્તુષ્ઠિઃ તર્પણમ્ એ આદૌ પ્રદેયમ્ ॥

‘જ્વરને હજીનારા કુળોના રસોથી અને
મધ તથા સાકરથી સંયુક્ત ચોખાની ધાણીના
સાથવાનું તર્પણ જ પ્રથમ આપવું.’ ૩૧૮

ચરકે કહેલું બીજું જ્વરનાશક તર્પણ
દ્રાક્ષાદાદિમલ્જૂરપ્રિયાલૈઃ સપરુપકૈઃ ।

તર્પણાર્હસ્ય દાતૃત્વં તર્પણં જ્વરનાશનમ્ ॥૩૧૯॥

અન્યય:-તર્પણાર્હસ્ય દ્રાક્ષાદાદિમલ્જૂરપ્રિયાલૈઃ સ-
પરુપકૈઃ જ્વરનાશન તર્પણ દાતૃત્વમ્ ॥

(કયાં કયા કુળો જ્વરને હજીનારાં છે તે
વિશેષ જ્વરક કહે છે કે) ‘દાહથી, ઊલટીથી
તથા તરશથી પીડાયેલાને અને લંઘનોથી ક્ષીણ
થયેલા જ્વરવાળાને દ્રાક્ષ, દાડિમ, ખજૂર, રાયણ
નાં પાકા કુળ અને ફાલસાં નામનાં કુળના રસો
થી યુક્ત જ્વરનાશક તર્પણ આપવું.’ ૩૧૯

ટીકા-પ્રિયાલમત્ર પર્વફલ, ન તુ તન્મન્ના ગુદત્વાત્ ।
તર્પણાર્હસ્ય દાહ્નછર્ધિત્વાતંસ્ય લઙ્ગિતસ્ય ક્ષીણસ્યેતર્ય ॥

અમ-ઉપવાસ-વાયુથી ઉત્પન્ન જ્વરે ઉપર
હિતકારી

અમોપવાસાનિલજે હિતં નિત્યં રસોદનમ્ ॥૩૨૦॥

અન્યય-અમ-ઉપવાસ-અનિરુજે (જ્વરે) રસોદન
નિત્ય હિતમ્ (મવેત્) ॥

અમથી, ઉપવાસથી તથા વાયુથી ઉત્પન્ન
થયેલા જ્વર ઉપર (પ્રથમ કહેલ) રસોદન
હમેશાં હિતકારી છે. ૩૨૦

ટીકા-રસોદન મામસ્ય રસ, તેન સિદ્ધ મોદનો
રસોદન. ‘અનેન વ્યજ્ઞનમ્’ ફર્યનેન સમાધ. ॥

રસથી એટલે માસના રસથી બીજાવેલો
ભાત તે રસોદન કહેવાય છે ‘રસોદન’ એ શબ્દમા
‘અનેન વ્યજ્ઞનમ્’ એ પાણિનીય સૂત્ર (૨-૧-૩૫)
પ્રમાણે સમાસ થાય છે

કંઈજ્વર તથા પિત્તજ્વરમાં હિતકારી શું ?
મુદ્ગયૂપોદનઘૈઃ હિતઃ કફસમુત્પિતે ।

સ એવસિતયાયુક. શીત પિત્તજ્વરે હિતઃ ॥૩૨૧॥

અન્યય:-કફસમુત્પિતે (જ્વરે) મુદ્ગયૂપોદનઃ
એવ હિત (મવતિ), પિત્તજ્વરે ચ સ એવ દ્વિતયા
યુક શીત હિતઃ (સ્વાત્) ॥

કંઈથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વર ઉપર મગના
યૂષથી બીજાવેલો ભાત હિતકારી છે અને
પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વર ઉપર મગના
યૂષથી બીજાવેલો તે જ સાકરવાળો ભાત
શીતળ ગુણવાળો થયેા હોવાથી હિતકારી
થાય છે. ૩૨૧

ટીકા-સ એવ=મુદ્ગયૂપોદન એવ ।

દૂધ કેને હિતકારી થાય ?

કૃશોડ્વપદોપો યઃ ક્ષીણકફો જીર્ણજ્વરાન્વિતઃ ।

વિચન્વાસ્ટદોષઃ રુક્ષપિત્તાનિલજ્વરી ।

પિપાસાર્તઃ સદાહથ પયસા સ સુખી મવેત્ ॥૩૨૨॥

અન્યય:-કૃશ. અલ્પદોષઃ ક્ષીણકફઃ જીર્ણજ્વરા-
ન્વિતઃ વિચન્વાસ્ટદોષઃ ચ રુક્ષપિત્તાનિલજ્વરી પિપાસાર્તઃ
ચ સદાહ (મવતિ), સ પયસા સુખી મવેત્ ॥

જે માણસ દૂબળો, થોડા દોષવાળો,
ક્ષીણ કંઈવાળો, અલ્પજ્વરવાળો, મળખંધને
લીધે નહિ નીકળતા દોષવાળો, રૂક્ષ, પિત્તના
કે વાયુના જ્વરવાળો, તરશથી પીડાયેલો અને

દાહવાળો હોય તે દૂધ પીવાથી સુખી થાય છે.

પણ તરુણજ્વરમાં દૂધ ન પિવાય
અજાદુગ્ધં ગુદોપેતં પાતલ્યં જ્વરશાન્તયે ।
તદેવ તુ પયઃ પીતં તરુણે હન્તિ માનવમ્ ॥ ૩૨૩ ॥

અન્યથા- (જીર્ણ) જ્વરશાન્તયે ગુદોપેતમ્ અજાદુગ્ધં
પાતલ્યં, (કિંતુ) તદ્ એવ પયઃ તરુણે પીતંતુ માનવં હન્તિ ॥

(વળી ખીભું પછી કહ્યું છે કે,) ‘છણ-
જ્વરની શાંતિ માટે જોળા નાખીને બકરીનું
દૂધ પીવું, પણ એ જ દૂધ તરુણજ્વરમાં જો
પિવાય તો માણસને મારી નાખે છે.’ ૩૨૩
ટીકા-તરુણે=જ્વરે ।

દૂધ તરુણજ્વરમાં જેર સમાન છે
અન્યથા-વળી ખીભું-

જીર્ણે જ્વરે કફે ક્ષીણે ક્ષીરં સ્યાદમૃતોપમમ્ ।
તદેવ તરુણે પીતં વિપવદ્ધન્તિ માનવમ્ ॥ ૩૨૪ ॥

અન્યથા-જીર્ણે જ્વરે કફે ક્ષીણે ક્ષીરમ્ અમૃતોપમં
સ્યાત્, (કિંતુ) તદ્ એવ (ક્ષીરં) તરુણે પીત (ચેત
તદ્) વિપવત્ (ભૂતા) માનવં હન્તિ ॥

‘છણ-જ્વરમાં કફ ક્ષીણ થયા પછી પિવા-
યેલું દૂધ અમૃતના જેવું થાય છે, પણ એ જ
દૂધ તરુણજ્વરમાં જો પીવું હોય તો જેર જેવું
થઈ માણસને મારી નાખે છે.’ ૩૨૪

।- જ્વરવાળાએ પાળવાના નિયમો
ન દ્વિરચાન્ત પૂર્વાદ્દિ નામિપ્યન્દિ કદાચન ।
ન તીક્ષ્ણં ન ગુરુપ્રાયં મુક્ષીત તરુણજ્વરી ॥ ૩૨૫ ॥

અન્યથા-તરુણજ્વરી દ્વિઃ ન અચાત્, પૂર્વાદ્દિ ન,
અમિપ્યન્દિ ન કદાચન, તીક્ષ્ણં ન, ગુરુપ્રાયં ન મુક્ષીત ।

તરુણજ્વરવાળાએ જે વાર જમવું નહિ,
દિવસના પહેલા ભાગના સમયે પણ જમવું
નહિ, રસવાહી નાહીઓને રોકનાર કે શરદી
કરે એવું જમવું નહિ, તીક્ષ્ણ અથ જમવું
નહિ, અને જેમાં ભારેપણું ઝાઝું હોય એવું
પણ જમવું નહિ. ૩૨૫

જ્વરકર્શિતને એકદમ તર્પણ ન દેવું
ન જાતુ તર્પયેત્પ્રાજ્ઞઃ સહસા જ્વરકર્શિતમ્ ।
તેન સંશમિતોઽપ્યસ્ય પુનરેવ ભવેત્જ્વરઃ ॥ ૩૨૬ ॥

અન્યથા-પ્રાજ્ઞઃ જ્વરકર્શિત સહસા જાતુ ન તર્પયેત્,
(યતઃ) તેન સંશમિતઃ અપિ અસ્ય જ્વરઃ પુનઃ ભવેત્ એવ ॥
જ્વરથી કર્શિત થયેલાને સમભૂ વેદો

એકદમ તર્પણ કરી આપવું નહિ; કારણ કે
એ સમયે તર્પણથી જ્વર શાંત થાય છે, પણ
પાછો તે આવે જ છે. ૩૨૬

જ્વરથી મુક્ત થવાનાં પૂર્વરૂપ
દાહઃસ્વેદો ભ્રમસ્તુષ્ણા કમ્પો વિહ્મિદસંજ્ઞતા ।
કૂજનઞ્ઞાતિવૈગન્યમાકૃતિર્જ્વરમોક્ષણે ॥ ૩૨૭ ॥

અન્યથા-દાહઃ સ્વેદઃ ભ્રમઃ તુષ્ણા કમ્પઃ વિહ્મિદ્
અસંજ્ઞતા કૂજન ચ અતિવૈગન્યમ્ (હયં) જ્વરમોક્ષણે
આકૃતિઃ ।

દાહ, પરસેવો, તરશ, ઠંપ, વિષ્ણાની પ્રવૃત્તિ,
ભેભાનપણું, પીડિત અવાજ અને શરીરનું
અત્યંત ડુંગધપણું-એ (ત્રિદોષજ્વર તથા ધાતુ-
ગત) જ્વરથી મુક્ત થવાનું પૂર્વરૂપ છે-જ્વરથી
મુક્ત થવાનું હોય ત્યારે એ લક્ષણો થાય છે.

ટીકા-વિહ્મિદ્=મલપ્રવૃત્તિરત્ર સમ્પદાદિભ્યો ભાવે
કિન્ । કૂજન=કન્યન; અતિવૈગન્ય ગાત્રસ્ય । જ્વરમુક્તૌ
મવિષ્યન્લામે તાદ્રશ્યં ભવતિ । તત્તુ દોષસ્ય વિના ન
વ્યાધિનિવૃત્તિઃ, ક્ષીણાદ્યદોષાઃ કથમેવં વિધિ રૂપં કરિષ્યન્તિ ?
ઉચ્યતે-કથિત ક્ષીણોઽપિ વિનાશકાલે સ્વશક્તિ દર્શયતિ ।
યથા નિર્વાણાવસ્થાયાં ક્ષીણો વિશેષાત્પ્રજ્વલતિ ।

અહીં આ શંકા થાય છે કે, દોષોને ક્ષય થયા
વિના વ્યાધિની નિવૃત્તિ થતી નથી, તો વ્યાધિની
નિવૃત્તિના સમયે ક્ષીણ થયેલા દોષો, ઉપર કહ્યા
પ્રમાણે દાહ આદિ ભયંકર રૂપ કેમ પડે ? આનું
સમાધાન આ છે કે, કઈ પદાર્થ ક્ષીણ થયા છતાં
પોતાના વિનાશના સમયે પોતાની શક્તિ દેખાડે
છે; જેમ દીવો ઠરી જવાની સ્થિતિમાં આવે ત્યારે
વધારે પ્રજ્વલિત થાય છે.

વમનદોષાદ્દ-વાગ્દત પણ એ જ કહે છે :
ઘાતુન્ પ્રક્ષોભયન્ દોષો મોક્ષકાલે વિલીયતે ।
તતો નરઃ શ્વસન્ કૂજન્ વમન્ સ્વિદ્યન્ ચેષ્ટતે’
હિતિ ॥ ૩૨૮ ॥

અન્યથા-ઘાતુન્ પ્રક્ષોભયન્ દોષઃ (મોક્ષકાલે)
વિલીયતે, તતઃ નરઃ શ્વસન્ કૂજન્ વમન્ સ્વિદ્યન્ ન
ચેષ્ટતે ॥

‘ઘાતુઓને ખૂબ ખળભળાવી દેતો દોષ
જ્યારે પ્રાણીને છોડી દેવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે
વીંખાઈ જવા લાગે છે અને તેથી જ માણસ
તે સમયે હાકે છે, કણસે છે, ઊલટી કરે છે,
પસીનાવાળો થઈ બાથ છે અને ચેષ્ટારહિત

થાય છે. ૩૨૮

દીકા-ન ચેષ્ઠે=અચેષ્ઠઃ સ્વાત્ ।

બીજા તાવમાં પરસેવો એ જ્વરમુક્તાનું પૂર્વરૂપ ત્રિદોષોએ જ્વરે હોતદન્તર્થે ચ ઘાતુગે ।

લક્ષણ મોક્ષકાલે સ્વાદન્યસ્મિન્ સ્વેદદર્શનમ્ ॥૩૨૯

અન્યઃ-ત્રિદોષોએ જ્વરે ચ અન્તર્વેગે ઘાતુગે (જ્વરે) હિ મોક્ષકાલે એતત્ લક્ષણ સ્વાત્, અન્યસ્મિન્ (જ્વરે) સ્વેદદર્શનમ્ (એ લક્ષણ મત્તિ) ॥

ગ્રણે દોષથી થયેલો જ્વર અને અંદર વેગવાળો-બીડો ઘાતુઓમા રહેલો જ્વર જ્યારે છોડી જવાનો થાય છે, ત્યારે જ તેઓમા ઉપર કહેલા કાહાદિક લક્ષણો થાય છે; બીજા પ્રકારના જ્વરે જ્યારે છોડી જવાના થાય ત્યારે તે કેવળ પત્નીના જ ભેવામા આવે છે. ૩૨૯

દીકા-એતત્=દાહાદિક લક્ષણ, મોક્ષકાલે એતેજ્વરેણ સ્વાત્ । કેયુ ત્રિદોષોએ અન્તર્વેગે ઘાતુગે જ્વરે ચ । અન્યસ્મિન્ સ્વેદમાત્રદર્શન મત્તિ ॥(અર્થ ઉપર છે.)

જ્વરથી મુક્ત થયેલાનાં લક્ષણો

અથ જ્વરમુક્તસ્ય લક્ષ્માહ-

વેદો લઘુર્વપગતઋમમોહતાપઃ, પાકો મુરો નરણાં છગમધ્યયત્વમ્ । સ્વેદઃ ક્ષયઃ પ્રકૃતિયોગિ ન્નોડ્ગલિપ્સા, કણ્ઠશ્ચ મૂર્ધ્નિ વિગતજ્વરલક્ષણાનિ ॥

અન્ય-વેદઃ લઘુઃ (સન્) વ્યવગતઋમમોહતાપઃ મત્તિ), મુખે પાક, કરણસોદગમ્, અધ્યયત્વ, સ્વેદઃ ઋઃ, મનઃ પ્રકૃતિયોગિ, અગલિપ્સા, ચ મૂર્ધ્નિ કણ્ઠઃ (હયેતામિ) વિગતજ્વરલક્ષણાનિ (મત્તિ) ॥

જ્યારે માણસ જ્વરથી મુક્ત થાય છે, ત્યારે તેના દેહ હલકો થઈ બાથ છે; આંત્રિ, મોહ તથા તાપ મટી બાથ છે, મોહ પાકે છે. ઇન્દ્રિયો સમર્થ થાય છે, પીડા રહેતી નથી, પત્નીના થાય છે, છીંક આવે છે, મન સ્વાભાવિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે, અન્ન ખાવાની ઇચ્છા થાય છે અને માથામાં ચળ આવે છે. ૩૩૦

મુશ્ત પણ એ જ કહે છે :

‘સ્વેદો લઘુર્વે ગિરસઃ કણ્ઠઃ પાકો મુલસ્ય ચ । ક્ષયશ્ચાન્નકાહ્નિ ચ જ્વરમુક્તસ્ય લક્ષણમ્’ ॥૩૩૧॥

અન્યઃ-સ્વેદ, લઘુર્વે ગિરસઃ કણ્ઠઃ, ચ મુલસ્ય

પાકઃ, ચ ક્ષયશ્ચ, ચ અન્નકાહ્નિ (દત્યેતત્) જ્વરમુક્તસ્ય લક્ષણ (લેખમ્) ॥

‘પરસેવો, દેહમાં હલકાપણ’, માથામાં ચળ, મોહાનું પાકવું, છીંક આવવી અને અન્નની ઇચ્છા થવી, એટલાં જ્વરથી મુક્ત થયેલાનાં લક્ષણો બાણવાં. ૩૩૧

જ્વરથી મુક્ત થયેલાએ પાળવાના નિયમો વ્યાયામઞ્ચ વ્યવાયઞ્ચ જ્ઞાનં ચ હઠમણાનિ ચ । જ્વરમુક્તો ન સેવેત યાવન્નો ઘલવાન્ ભવેત્ ॥૩૩૨॥ વ્યાયામઞ્ચ વ્યવાયઞ્ચ પ્રગતં શિશિરં જલમ્ । જ્વરમુક્તો ન સેવેત યાવન્નો ઘલવાન્ ભવેત્ ॥૩૩૩॥ જન્તોર્જ્વરવિમુક્તસ્ય સ્નાનં કુર્યાપુનર્જ્વરમ્ । તસાઙ્ગરવિમુક્તોઽપિ જ્ઞાનં ત્રિપિમિય સ્વજેત્ ॥૩૩૪॥ ઘલવર્ણાભિપ્રપુર્યાં યાવન્ન પ્રકૃતિર્મથેત્ । તાવન્નવરેણ મુક્તોઽપિ વર્જનીયાનિ ધર્જયેત્ ॥૩૩૫

અન્ય-જ્વરમુક્તઃ (જનઃ) યાવત્ ઘલવાન્ ન ભવેત્, (તાવત્) વ્યાયામ ચ વ્યવાયં ચ સ્નાનં ચ ચ હઠમણાનિ ન સેવેત । જ્વરમુક્તઃ (જનઃ) યાવત્ ઘલવાન્ નો મથેત્ (તાવત્), વ્યાયામ ચ વ્યવાય ચ પ્રગતં (ચ) શિશિરં જન ન સેવેત । જ્વરવિમુક્તસ્ય જન્તોઃ સ્નાનં પુનઃ જ્વર કુર્યાત્, તસ્માત્ જ્વરવિમુક્તઃ વિપમ્ દ્વ સ્નામ્ અપિ સ્વજેત્ । ઘલવર્ણવપુર્યાં ય વત્ પ્રકૃતિઃ ન મથેત્, તાવત્ જ્વરેણ મુક્તઃ અપિ વર્જનીયાનિ ધર્જયેત્ ॥

જ્વરથી મુક્ત થયેલો માણસ જ્યાં સુધી (શરીરમાં) બળવાન ન થાય ત્યાં સુધી તેણે પરિશ્રમ કરવો નહિ, મૈથુન સેવવું નહિ, નાહવું નહિ અને વધારે ચાલવું પણ નહિ. વળી બીજું ‘જ્વરથી મુક્ત થયેલો માણસ જ્યાં સુધી શરીરમાં બળવાન ન થાય ત્યાં સુધી તેણે પરિશ્રમ કરવો નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, ઘણો ખવત મેવવો નહિ અને ટાહું પાણી પણ સેવવું નહિ.’ જ્વરથી મુક્ત થયેલા માણસને સ્નાન ફરી જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે; માટે જ્વરથી મુક્ત થયેલાએ ઝેરની પેઠે સ્નાનનો પણ ત્યાગ કરવો. જ્યાં સુધી બળ, વર્ણ, આશિ અને શરીર સ્વાભાવિક-મૂળ સ્થિતિમાં ન આવે, ત્યાં સુધી માણસે જ્વરથી છૂટ્યા છતાં છોડવા યોગ્ય છોડવાં બેઈએ. ૩૩૨-૩૩૫

વાતનવરનો અધિકાર

વાતનવરની દૂરનાં તથા પાસેનાં
કારણોપ્વર્કની સંપ્રાપ્તિ

વાતલાહારવેષ્ટાશ્ચ વાયુરામાશયાશ્રયઃ ।

ઘટિનિરસ્ય કોષ્ટાશ્ચિ જ્વરકૃત્સ્યાદસાનુગઃ ॥ ૩૩૬ ॥

અન્યયઃ-વાતલ-આહાર-વેષ્ટાશ્ચ વાયુઃ આમાશયા-
શ્રયઃ (ચ) રસાનુગઃ (સન્) કોષ્ટાશ્ચિ ઘટિર નિરસ્ય
જ્વરકૃત્ સ્યાત્ ॥ ૩૩૬ ॥

વાયકા આહારથી તથા વિહારથી વાયુ
આમાશયમાં જઈ, રસને દ્રવિત કરી, કોઠાના
અગ્નિની ગરમીને બહાર કાઢી નવરને ઉત્પન્ન
કરે છે. ૩૩૬

વાતનવરનું સામાન્ય તથા વિશેષ પૂર્વરૂપ
અથ તત્ત્વ પૂર્વરૂપમુક્તમ્ । 'જૃમ્માડર્યવે સમીરણાદિ'તિ
સમીરણજ્વરે હત્પત્યતિ આર્યવે જૃમ્મા સ્યાત્, જૃમ્મા
ચ શ્રમાદિપૂર્તિકા ભવતિ ।

વાતનવર ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે શ્રમ
આદિ સામાન્ય પૂર્વરૂપ ઉત્પન્ન થયા પછી ખૂબ
ખગાસાં આવવાં એ તેનું વિશેષ પૂર્વરૂપ પ્રથમ કહ્યું છે.

વાતનવરનાં મુશ્કેલ કહેલાં લક્ષણો

અથ વાતજ્વરસ્ય લક્ષણમહ-
વેપથુર્વિવમો વેગઃ કળ્ઠૌષ્ઠમુલ્લશોષણમ્ ।
નિદ્રાનાશઃ ક્ષયસ્તમ્ભો ગાત્રાણાં રોક્ષ્યમેવ ચ ॥ ૩૩૭ ॥
શિરોહૃદ્ગાત્રસ્યવન્ત્રધૈરસ્ય ઘટ્ટવિટ્કતા ।

શૂભ્રાધ્માને જૃમ્ભણજ્ઞ ભવત્પતિલજે જ્વરે ॥ ૩૩૮ ॥

અન્યયઃ-અનિલજે જ્વરે વેપથુઃ, વિવમઃ વેગઃ, કળ્ઠૌષ્ઠ-
મુલ્લશોષણ, નિદ્રાનાશઃ, ક્ષયસ્તમ્ભઃ, ગાત્રાણાં ચ રોક્ષ્યમ્
એવ, શિરોહૃદ્ગાત્રસ્ય, વન્ત્રધૈરસ્ય, ઘટ્ટવિટ્કતા, શૂભ્ર-
ધ્માને ચ જૃમ્ભણમ્ (એતાનિ પ્રથમ) ભવન્તિ ॥

વાતનવરમાં કંપ થાય, શરીરમાં ગરમી
આદિરૂપ નવરનો વેગ વિવમ થાય; કંઠ, હોઠ તથા મોઢું સુકાવા લાગે, નિદ્રાનો નાશ
થાય, છીંક અટકી જાય, ગાત્રોમાં રક્ષતા
થાય, અંગોમાં પીડા થાય, માથામાં તથા
હૃદયમાં વધારે પીડા થાય, મોઢું બેસ્વાદ
થાય, વિષ્ટા ખંધાઈ જાય, શણ નીકળે, પેટ
ચઢી આવે અને ખગાસાં આવવા માંડે છે.
(આ લક્ષણો ઘણું કરી તાવની પહેલાં થાય છે.)

ટીકા-વિવમો વેગઃ=શરીરોણતાદિવ્યો જ્વરવેગો
વિવમો ભવતીતર્યઃ ॥ ક્ષતસ્તમ્ભઃ-ચિકાયા અમાવઃ ।

એતાનિ લક્ષણાનિ પ્રાયો ભાવિત્વેન મુશ્કેલે નિર્દિશાનિ ।
ચકારાદન્યાન્યનિ ચરકનિદાનોક્તાનિ યોદ્ધ્યાનિ ॥ તાન્યેવ
શ્લોકેન પ્રદર્શયત્યુત્તર ॥

ઉપર છેલા શ્લોકમાં 'ચ' કાર મૂકીને સરવે
છે કે, આ સિવાય બીજાં પણ ચરકના નિદાનમાં
કહેલાં લક્ષણો નીચેના શ્લોકથી કહે છે :

ચરકે કહેલાં તે ઉપરાંત લક્ષણો

ભવન્તિ વિવિધા વાતવેદનાઃ સ્યાદસુપ્તતા ।

પિષ્ટિકોદ્વેષનં કર્ણસ્વનો વન્ત્રકપાયતા ॥ ૩૩૯ ॥

ગાત્રસાદો હનુસ્તમ્ભો વિશ્લેષઃ સન્ધિજાનુનોઃ ।

ગુપ્તકાસો વમિર્લોમદન્તહર્ષઃ શ્રમશ્રમો ॥

અરુણં મૂત્રનેત્રાદિ તૃટ્પ્રલાપોષ્ણગાત્રતાઃ ॥ ૩૪૦ ॥

અન્યયઃ-અસુપ્તતા સ્યાત્, પિષ્ટિકોદ્વેષનં, કર્ણસ્વનઃ,
વન્ત્રકપાયતા, ગાત્રસાદ, હનુસ્તમ્ભઃ, સન્ધિજાનુનોઃ
વિશ્લેષ, ગુપ્તકાસઃ, વમિઃ, લોમદન્તહર્ષઃ, શ્રમશ્રમો,
મૂત્રનેત્રાદિ અરુણ, તૃટ્પ્રલાપોષ્ણગાત્રતાઃ-(હૃત્તીક્ષ્ણાઃ)
વિવિધાઃ વાતવેદનાઃ (સ્યુઃ) ॥

(એ તાવમાં) નિદ્રા આવતી નથી, પિંડી-
ઓમાં કળતર થાય, કાનમાં અવાજ થાય,
મોઢું તૂટું થઈ જાય, અંગોમાં પીડા થાય,
હૃડપથી સત્જડ થઈ જાય, સાંધાઓમાં તથા
ગોઠણોમાં જાણે આચકા ભરાતાં હોય એવું
થાય, સૂકી ઉધરસ આવે, ઊલટી થાય; રૂંવાડાં
ઊલાં થઈ જાય, હાંત અંખાઈ જાય, શ્રમ
થાય, શ્રમ થાય, મૂત્ર તથા નેત્ર આદિ રાતાં
થઈ જાય, તરશ લાગ્યા કરે, ખંધાઈ થાય
અને ગાત્રો ઊનાં થઈ જાય છે-આવી અનેક
ભાતની વાયુની વેદનાઓ થાય. ૩૩૯, ૩૪૦

તથા ચ વામઃ-
વાગ્ધટ્ટે કહેલાં કેટલાંક લક્ષણો

'હર્ષો રોમાઙ્ગદન્તેષુ વેપથુઃ ક્ષયથુગ્રહઃ ।' इति ॥

અન્યયઃ-(વાતજ્વરે ભાવિનિ) રોમાઙ્ગદન્તેષુ હર્ષઃ

વેપથુઃ ક્ષયથુગ્રહઃ (ભવન્તિ) ॥

'વાતજ્વર આવવાનો હોય ત્યારે રૂંવાડાં
ઊલાં થઈ જાય છે, હાંત અંખાઈ જાય છે,
કંપ થાય છે અને છીંક અટકી જાય છે.'

ટીકા-નરકોડપિ સ્વજ્વરારવિનિષ્ઠ इति ॥ 'શિરોહ-
દ્ગાત્રસ્ય'—જન્ન ગાત્રપદે પ્રયુક્તે શિરોહૃદ્ગાત્રપ્રયોગઃ તત્ર વય
વિશેષેણ વેદનોદ્બોધનાર્થઃ ॥ ચરક પાણુ કહે છે-છીંક અને
ઓડકાર પણ અટકી જાય. ઉપર ૩૩૮માં શ્લોકમાં-

‘શિરોહૃદગાત્રક’-એ પદમાં ‘ગાત્ર’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, છતાં ‘શિરોહૃત’ શબ્દનો જે પ્રયોગ છે, તે એ અંગોમાં વધારે વેદના જણાવે છે.

વાતજ્વરની ચિકિત્સા-લંઘન

ઘન વાતજ્વરચિકિત્સામાહ-

‘આમાશયસ્યો હત્વાગ્નિ સામો માર્ગે પિષાપયન્ ।
વિદધાતિ જ્વરં દોષસ્તસ્માલ્લહનમાચરેત્ ॥ ૩૪૨ ॥

અન્ય-આમાશયસ્યઃ સામઃ દોષઃ અગ્નિ હત્વા માર્ગે પિષાપયન્ જ્વર વિદધાતિ, તસ્માત્ (દોષપાકાર્ય) લઘ્વનમ્ આચરેત્ ॥

કુટ્થ થઈ આમાશયમાં ગયેલો દોષ, અગ્નિને ઢાંકી દઈ, અન્નાદિના અપકવ સાગથી યુક્ત થઈ, માર્ગોને ઢાંકી દઈને જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે, માટે (દોષને પકવવા) લંઘન કરવું જોઈએ. ૩૪૨

દીકા-ઈતિ ધ્વનનાત્સામાન્યતો જ્વરિત્તમાપ્રત્ય યાવ-દારોચ્છદર્શન લઘ્વનાભિધાનમ્ । આ વચન ઉપરથી આમ કહેવા માગે છે કે, શરીરમાં સામાન્ય હરકોઈ પણ તાવ શરૂ થાય કે તરત છેક બરાબર તાવ જિતરે ત્યાં સુધી લંઘન જ ચાલુ રાખવું

વાતજ્વરિણો લઘ્વનવિધાને વિશેષમાહ ચરકઃ-વાત-જ્વરમાં લંઘન સખંધે ચરકે કહેલી વિરોધતા-જ્વરિતં પઢહેડતીતે લઘ્વનં પ્રતિભોજિતમ્ । પાચનં શમનીયશ્ચ કપાયં પાયયેદ્વિપક્વ ॥ ૩૪૩ ॥

અન્ય-વાત જ્વરિતં પઢહે અતીતે લઘ્વન પ્રતિભોજિતં (હત્વા) મિપક્વ પાચન ચ શમનીય કપાય પાયયેત્ ॥

‘વાતજ્વરવાળાને છ દિવસ સુધી લંઘન કરાવ્યા પછી સાતમાં દિવસે હલકું અથવા જાડી સમજી વેંચે પાચન અથવા શમન ઉકાળા પાવા.’ ૩૪૩

સુશ્રુતે કહેલા લંઘન તથા ઔષધનના કાળ સુશ્રુતોઽપ્યાહ-

વાતિકે સપ્તરાત્રેણ દશરાત્રેણ પૈત્તિકે ।
શ્લેષ્મિકે દ્વાદશાહેન જ્વરે યુક્તિ મેપજમ્ ॥ ૩૪૪ ॥

અન્ય-વાતિકે જ્વરે સપ્તરાત્રેણ, પૈત્તિકે દશરાત્રેણ, શ્લેષ્મિકે દ્વાદશાહેન (દોષપાકે જાતે) મેપજ યુક્તિ ॥

સુશ્રુતે પણ કહ્યું છે કે, વાતજ્વરમાં સાતમાં દિવસે, પિત્તજ્વરમાં અગિયારમાં દિવસે અને કફજ્વરમાં તેરમાં દિવસે (દોષો પાક્યા પછી)

ઔષધ આપવું. ૩૪૪

નનુ ‘અત્ર વૈ પ્રાણિના પ્રાણાઃ’ इति भ्रुतिः, तदत्र विना प्राणिभिः कथं स्यात्तद्व्यमित्याह-

અહીં શકા થાય કે, ‘અત્ર જ પ્રાણીઓના પ્રાણ છે’ એમ વેદ પણ કહે છે, તો લાધણ કરી ખોરાક બંધ કરાય તો માણસ જીવે કેમ ? આનું સમાધાન નીચેના શ્લોકમાં કહે છે

કથો દોષ કેટલું લંઘન સહે છે ?

દોષાણમેવ સા શક્તિર્જ્વરે ના સહિષ્ણુતા ।

ન હિ દોષક્ષયે કશ્ચિત્સહતે લઘ્વનં મહત્ ॥ ૩૪૫ ॥

કષ્કપિતે દ્રવે ધાતુ સહેતે લઘ્વનં વહુ ।

આમશ્ચયાદુર્ધ્વમપિ વાયુનં સહતે ક્ષણમ્ ॥ ૩૪૬ ॥

અન્ય-લઘ્વને ના સહિષ્ણુતા સા દોષાણામ્ એવ શક્તિઃ (અસ્તિ) । દોષક્ષયે (જાતે) કશ્ચિત્ (વાત-જ્વરવિમુક્તઃ જન.) મહત્ લઘ્વન ન હિ સહતે ॥ કષ્કપિતે દ્રવે ધાતુ (સ્તઃ તતઃ) આમશ્ચયાદુર્ધ્વમ્ અપિ વહુ લઘ્વન સહેતે, (કિંતુ તિરાકાર-ધાતુરપ.) વાયુ. (આમશ્ચયાદુર્ધ્વ) ક્ષણ ન સહતે ॥

લંઘનમાં જે સહનશીલપણું થાય છે, તે દોષોની જ શક્તિ છે. દોષોનો ક્ષય થયા પછી કોઈ પણ-વાતજ્વરથી રહિત થયેલો માણસ ઘણાં લંઘનો સહન કરી શકતો જ નથી; કેમ કે કફ અને પિત્ત એ બન્ને દ્રવરૂપ-પ્રવાહી ધાતુઓ છે, તેથી ઘણાં લંઘનોને તે સહન કરી શકે છે, પણ (નિરાકાર ધાતુરૂપ) વાયુ તો આમનો ક્ષય થયા પછી ક્ષણમાત્ર પણ લંઘનને સહન કરતો નથી. ૩૪૫, ૩૪૬

તત્ર મેપજમાહ-

વાતજ્વરનાં ઔષધો : દશમૂલાદિ કવાથ-શ્રીફલ. સર્વતોમદ્રા કામદૂતી ચ શોળકઃ ।

તર્કારી ગોશુરઃ શુદ્ધા ગૃહતી કલશી સ્વિટા ॥ ૩૪૭ ॥

રાક્ષા કળા કળામૂલં કુટું શુષ્કી કિટાતકઃ ।

મુસ્તા બલાડમુતા બાલં દ્રાક્ષા યાસઃ શતદિક્કા ॥

પ્પાં કાથો નિહન્ત્યેવ પ્રમજ્જનરૂતં જ્વરમ્ ।

સોપદ્રવં ચ યોગોઽયં સર્વયોગવરઃ સ્મૃત્ ॥ ૩૪૮ ॥

અન્ય-પ્પા (શ્લોકદ્વયોક-શ્રીફલાદિદ્રવ્યાનાં)

- દશ-ચિત્વાદીની મૂલાની યેણ તાનિ, તથા

કાથઃ-જેમાં બીલી વજેરે દશમૂળ ઔષધિઓ મુખ્ય દોષ છે, એવા ઔષધોના ઉકાળા-દશમૂળ પ્રવાય કહેવાય છે.

ક્વાયઃ પ્રમજનકૃતં સોપદ્રવં જ્વરં નિહન્તિ એવ અયં, ચ યોગઃ સર્વયોગવરઃ સ્મૃતઃ ॥

ખીલી, શીવણ, પાટલા અથવા કાકચ, અરણી, અરલૂ, ગોખરુ, નાની લોરીંગણી, મોટી લોરીંગણી, ગંધી સમેરવો, મોટો સમેરવો, રાસ્ના, પીપર, પીપરીમૂળ, કઠ, સૂંઠ, કરિયાતું, મોથ, નાગળલા, ગળો, વાળો, જવાસો અને શતાવરી-આટલાંને કવાથ વાયુએ કરેલા ઉપદ્રવો સહિત નવરને અવશ્ય હોય છે. આ ઉપાય સઘળા ઉપાયોમાં ઉત્તમ કહેવાય છે. ૩૪૭-૩૪૯

ટીકા-શ્રીફલઃ=વિલ્વઃ । સર્વતોમદ્રા=ગામ્મારી । કામદૂતી=પાટલા । શોળકઃ=‘લોનાપાટા’ इति लोके । તર્કારી=ગણિકારી । કલશી=વૃદ્ધિપર્ણી । સ્થિરા=શાલિપર્ણી । જલા=સુગન્ધપત્તા । દાક્ષા, યાસઃ=ચવાસઃ । इति दश-मूलादिक्वायः ॥ (અર્થ ઉપર આપે છે.)

પૃહત્પંચમૂલીકવાથ

શ્રીપર્ણીતર્કારી-શ્રીફલદુષ્ટકપાટલામૂલૈઃ ।

પાચનમુચિતં માસત-જનિતજ્વરહાર

વારિણા કથિતૈઃ ॥ ૩૫૦ ॥

અન્વયઃ-વારિણા કથિતૈઃ શ્રીપર્ણી-તર્કારી-શ્રીફલ-દુષ્ટક-પાટલા-મૂલૈઃ પાચનમ્ ઉચિતં (સત્) માસત-જનિતજ્વરહારિ (મવતિ) ॥

(‘પંચમૂલી’ એટલે પૃહત્પંચમૂલી સમજવી; કારણ કે) ‘શીવણ, અરણી, ખીલી, અરલૂ અને પાટલા અથવા કાકચનાં મૂળોનો પાણીમાં કવાથ કરી પાવો; એ ચોગ્ય પાચન હોઈ વાતનવરને મટાડે છે.’ ૩૫૦

ટીકા-અગ્ર પદ્યમૂલી=વૃહત્પદ્યમૂલી, અત એવ ત્રિશતી=શ્રીપર્ણીતિ ॥

આથી ‘પંચમૂલી એટલે પૃહત્પંચમૂલી સમજવી; આથી જ ત્રિશતી ગ્રંથમાં ‘શ્રીપર્ણી’ એમ જ કહ્યું છે.

૧ વૃહતો પદ્યમૂલાનાં સમાહારઃ-વૃહત્પદ્યમૂલી, તસ્યાઃ ક્વાયઃ-વૃહત્પદ્યમૂલીકવાયઃ-મોટા પાંચ મૂળદ્રવ્યોનો કવાથ તે પૃહત્પંચમૂલી કવાથ.

સુશુતઃ-સુશુત કહે છેઃ

પદ્યમૂલીકવાયન્તુ પાચનં વાતિકે જ્વરે ॥ ૩૫૧ ॥

અન્વય-વાતિકે જ્વરે પદ્યમૂલીકવાયં તુ પાચનમ્ (મવતિ) ॥

‘વાતનવરમાં પંચમૂલીનો આ કવાથ પાચન છે.’ ૩૫૧

કિરાતાદિ-કવાથ

કિરાતાદ્યામુનોદીન્યવૃહતીદ્વયગોષ્ઠુરૈઃ ।

ત્રિપર્ણીકલશીવિલ્વૈઃ ક્વાયો વાતજ્વરાપહઃ ॥ ૩૫૨

અન્વયઃ-કિરાત-અન્દ-અમૃતા-હરીતક-વૃહતીદ્વય-ગોષ્ઠુરૈઃ (તથા) ત્રિપર્ણી-કલશી-વિલ્વૈઃ (કૃતઃ) ક્વાયઃ વાતજ્વરાપહઃ (મવતિ) ॥

કરિયાતું, મોથ, ગળો, વાળો, નાની લોરીંગણી, મોટી લોરીંગણી, ગોખરુ, મોટો સમેરવો, ગંધી સમેરવો અને ખીલી-એટલાંનો કવાથ વાતનવરને હણનારો છે. ૩૫૨

ટીકા-હરીતક્યં=વાલકં, ત્રિપર્ણી=શાલિપર્ણી, કલશી, વૃદ્ધિપર્ણી ।

૧ કિરાતમ્ આદિયેષુ તાનિ, તેષાં ક્વાયઃ કિરાતાદિક્વાયઃ-જેમાં કરિયાતું મુખ્ય ઔષધ હોય છે, એવાં એસડિયાનો ઉકાળો-કિરાતાદિકવાથ કહેવાય છે.

કાલિંગ-કવાથ

ગુહ્ચીવિપ્લીમૂલનાગરૈઃ પાચનં શ્વેતમ્ ।

વાતજ્વરવતા પેયં કાલિન્ગ સતમેહનિ ॥ ૩૫૩ ॥

અન્વયઃ-ગુહ્ચી-વિપ્લીમૂલ-નાગરૈઃ શ્વેતં કાલિન્ગ પાચનં વાતજ્વરવતા સતમેહનિ પેયમ્ ॥

‘ગળો, પીપરીમૂળ અને સૂંઠની સાથે કરેલો ઇંદ્રયવનો પાચનકવાથ વાતનવરવાળાએ સાતમા દિવસે પીવો.’ (એમ ત્રિશતી ગ્રંથમાં કહ્યું છે.) ૩૫૩

ટીકા-કાલિન્ગ=ઇન્દ્રયવઃ, તસ્ય શ્વેતં । ત્રિશતી ।

૨ કાલિન્ગસ્ય-ઇન્દ્રયવસ્ય ગુહ્ચ્યાદિયુગઃ ક્વાયઃ-ગળો વગેરેની સાથે કરેલ ઇંદ્રયવનો ઉકાળો-કાલિંગ-કવાથ કહેવાય છે.

વિશ્વાદિ-કવાથ

વિશ્વાદ્યુતાગ્રન્યિકસિદ્ધતોયં, મરુજ્જરઃ

સ્વાત્ પિષતઃ કુતોડયમ્ । ક્વાયોડય કુસ્તુમ્બુરુ-દેવદારઃ, સુદ્રૌપદૈઃ પાચનમત્ર ચાર ॥ ૩૫૪ ॥

અન્વયઃ-વિશ્વા-અમૃતા-પ્રત્યિક-સિદ્ધતોયં પિષતઃ અયં મરુજ્જરઃ કુતઃ સ્વાત્ ? અથ કુસ્તુમ્બુરુ-દેવદાર-સુદ્રૌ-

૬ વિશ્વા-શુષ્કી આદિઃ યેષુ તાનિ, તેષાં ક્વાયઃ-વિશ્વાદિક્વાયઃ-જેમાં સૂંઠ પહેલું ઔષધ હોય છે, એવાં એસડિયાનો ઉકાળો વિશ્વાદિકવાથ કહેવાય છે.

પૈઃ (કૃતઃ) ક્વાયઃ અગ્ર (વાતજ્વરે) ચાઘ પાચનં (ભવતિ) ॥

સૂંઠ, ગળો અને પીપરીમૂળનો ક્વાથ કરી પાનારને વાતજ્વર કેમ રહે? ન જ રહે; અથવા સૂંઠ, કોથમરી, દેવદાર અને લોરીંગણીનો ક્વાથ કરી પીવો, તે પણ વાતજ્વરમાં ઉત્તમ પાચન છે. ૩૫૪

ટીકા-વિશ્વાનુષ્ઠી, ક્વાયઃ પાચનમિતિ 'વેદાઃ પ્રમાણમ્' इतिवत् ॥ સંસ્કૃતરીતિ પ્રમાણે 'ક્વાથ' શબ્દ પુલ્કગ છે અને 'પાચન' શબ્દ નપુ સકલિંગ છે, જ્યાં તેઓનું જે સામાનાધિકરણ-એટલે વિશેષણુ-વિશેષ્યભાવ કરેલ છે : તે 'વેદાઃ પ્રમાણ' એ વાક્યની પેઠે કરેલ છે.

બૃહત્પચમૂલી-ક્વાથઃ

પશ્ચમૂલોથલાસાકુલત્યેઃ સહપૌષ્કરેઃ ।
ક્વાથાહન્યાસ્ચરઃકમ્પ પર્વમેદ મહુજ્વરમ્ ॥ ૩૫૫
અન્વયઃ-પશ્ચમૂલી-થલા-સાકુલત્યેઃ સહપૌષ્કરેઃ
ક્વાયઃ શિરઃકમ્પ પર્વમેદ મહુજ્વર હન્યાત્ ॥

બૃહત્પચમૂલી, નાગબળા, રાસા, કળથી અને એરડાના મૂળનો ક્વાથ માથાના કપને, સાધાઓની ત્રાડને અને વાતજ્વરને મટાડે છે. ૩૫૫

ટીકા-પશ્ચમૂલી=વિશ્વાદિઃ । બૃહત્પચમૂલ્યાદિક્વાયઃ ॥

કણાદિ-ક્વાથઃ

કળારસોનામૃતવલ્લિવિશ્વા, નિદિગ્ધિકાસિન્ધુકમૂમિનિમ્બૈઃ । સમુસ્તકૈરાચરિતઃ કપાયો, હિતાશિનાં હન્તિ ગદાનિમાંસ્તુ ॥ ૩૫૬ ॥

જ્વરં મહદ્દિષ્ઠિસમુદ્ગ્ધં તથા, યલાસર્જં ચાનલમન્દતાઞ્ચ । કળાવરોઘં હૃદયાવરોઘં, સ્વેદશ્ચ રોમાશ્ચદિમ્ભવમોહાન્ ॥ ૩૫૭ ॥

અન્વયઃ-કળા-રસોના-મૃતવલ્લી-વિશ્વા-નિદિગ્ધિકા-સિન્ધુક-મૂમિનિમ્બૈઃ સમુસ્તકૈઃ આચરિતઃ કપાયઃ હિતાશિનાં તુ મહદ્દિષ્ઠિસમુદ્ગ્ધં જ્વરં, તથા ચલાસર્જં (જ્વરં)

* બૃહત્પચમૂલી આદિઃ યેષુ તાનિ, તેષાં ક્વાયઃ-જેમાં મોટાં પચમૂળ-ઓપધા પહેલાં-મુખ્ય હોય છે, એવાં ઓસડિયાનો ઉકાળો-બૃહત્પચમૂલી-ક્વાથ કહેવાય છે.

+ કળા આદિઃ યેષુ તાનિ, તેષાં ક્વાયઃ-કળાદિક્વાયઃ જેમાં પીપર મુખ્ય-પહેલું ઓપધ હોય છે, એવાં ઓસડિયાનો ઉકાળો કણાદિક્વાથ કહેવાય છે.

ચ અનલમન્દતાં ચ કળાવરોઘં હૃદયાવરોઘં સ્વેદં ચ રોમાશ્ચ-દિમ્ભવ-મોહાન્-દ્માન્ ગદાન્ હન્તિ ॥

પીપર, લસણ, ગળો, સૂંઠ, લોરીંગણી, સિંધાલણ, ઠરિયાતું અને મોથથી કરેલો ક્વાથ, પથ જમનારાઓના વાતજ્વરને, કફજ્વરને, અગ્નિની મંદતાને, કંઠના અવરોધને, હૃદયના અવરોધને, પસીનાને, રોમાંચને, શીત વળી જવાને અને મોહને-એટલા રોગોને મટાડે છે. ૩૫૬, ૩૫૭

ટીકા-इति कणादिक्वायः

કલ્પતરુ-૨૨૫

શુક્રં શક્રશુક્રમશ્નુલિતં મારારિનારીરજ-સ્તદ્વાતાવદુમાપતિસ્ફુટગલાલકારવસ્તુ સ્મૃતમ્ ।
તાવત્યેવ મનઃશિલા ચ વિમલા તાવત્તથા ટક્કર્ણ, શુષ્ઠી દ્વયક્ષાંમતા કળા ચ મરિચં દિક્પાલ-સંલ્પાશ્કમ્ ॥ ૩૫૮ ॥

વિપાદિવસ્તુનિશિલોપરિષ્ઠા, વિચૂર્ણવેદ્યાસાસ શોધયેચ । તતસ્તુ લલ્લે રસગન્ધકૌચ, ચૂર્ણઞ્ચ તદ્ યામયુગં વિમર્ષમ્ ॥ ૩૫૯ ॥

કલ્પતરુનામધેયો, યથાર્થતામા રસઃ શ્રેષ્ઠઃ । સમીરણસ્થેષ્મગદાન્, હરતે ચ માત્રા સ્મૃતાઽસ્ય ગુજ્જેકા ॥ ૩૬૦ ॥

આર્દ્રકેળ સમમેપ મશ્નિતો, હન્તિ વાતકફ-સમ્ભવં જ્વરમ્ । શ્વાસકાસમુલસેકશીતતા, -વદ્ધિમાન્યવિસુચીશ્ચ નાશયેત્ ॥ ૩૬૧ ॥

નસ્યેનામ્બેવ હરતિ શિરોઽતિ ક્ષ્ણવાતજામ્ । મોહં મહાન્તમપિ ચ પ્રલાપં ક્ષ્ણગ્રહમ્ ॥ ૩૬૨ ॥

અન્વયઃ-અશ્નુલિત શુક્રં શક્રશુક્રં, તદ્વા મારારિ-નારીરજઃ તાવત્ ડમાપતિસ્ફુટગલાલકારવસ્તુ સ્મૃતમ્, તાવતી એવ મનઃશિલા ચ વિમલા, તથા તાવત્ ટક્કર્ણ, દ્વયક્ષમિતા શુષ્ઠી ચ કળા, મરિચં દિક્પાલસંલ્પાશ્કમ્ (શ્લેષ્મા), વિપાદિવસ્તુનિશિલોપરિષ્ઠાત્ વિચૂર્ણયેત્ ચ વાસસિ શોધયેત્ । તતઃ ॥ રાસે રસગન્ધકૌ ચ તત્ ચૂર્ણ યામયુગં વિમર્ષમ્ । (યન) કલ્પતરુનામધેયઃ યથાર્થ-નામા શ્રેષ્ઠઃ રસઃ (ભવતિ) । અસ્ય ચ માત્રા એકા ગુજ્જા સ્મૃતા, આર્દ્રકેળ સમં મશ્નિતઃ એવઃ (રસઃ) સમીરણ-

* સમીરણ-લેખ-વિનાશનપૂર્વકમારોગ્યપલપ્રદાન-કલ્પતરુદ્વયો રસઃ-કલ્પતરુરસઃ-વાયુ અને કફના રોગોનો નાશ કરવાપૂર્વક આરોગ્યરૂપ ફળ આપવામાં જે કલ્પતરુ સમાન છે, તે કલ્પતરુરસ કહેવાય છે.

એકમગદાન્, ઘાત-કફસમ્બ જ્વર હરતે, ચ શ્વાસ-કાસ-મુલસેઠ-સીતતા-વદ્નિમાન્ય-વિપ્ત્વીઃ નાશયેત, નસ્યેન કફવાતજાં શિરોડત્તિ, મહાન્ત મોહમ્, પ્રભાપં ચ ક્ષયથુ-પ્રમ્હમ્ અપિ આયુ એવ હરતિ ॥

એક તોલો શુદ્ધ પારો, એક તોલો શુદ્ધ ગંધક, એક તોલો વછનાગ, એક તોલો મનશીલ, એક તોલો સોનામખી, એક તોલો ટંકણ, બે તોલા સૂંઠ, બે તોલા પીપર અને દશ તોલા મરી લઈ વછનાગ આદિ વસ્તુઓનો છીપર ઉપર ભૂકો કરી વસ્રથી ચાળી લેવો. પછી બે પહોર સુધી પારાનું, ગંધકનું અને એ ભૂકાનું ખરણમાં મદન કરવું, એટલે 'કદપતરુ' નામનો અને કદપ વૃક્ષના જેવા જ શુભવાળો શ્રેષ્ઠ રસ તૈયાર થાય છે. આ રસની માત્રા એક રતીભારની કહી છે; આદાની સાથે આપેલો આ રસ વાયુના તથા કફના રોગોને તેમ જ વાતજ્વર, કફ જ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, મોઢામાં પાણી આવ્યા કરવું, શીત વળવાં, અગ્નિની મંદતા અને કોલેરાનો પણ નાશ કરે છે. આ રસનું નસ્ય આપવાથી કફ સંબંધી તથા વાયુ સંબંધી માથાની પીડા, મોટો મોઢ, પ્રલાપ તથા છીંકવું બધ પડવું પણ તરત જ મટાડે છે. ૩૫૮-૩૬૨

ટીકા-સ્વતઃસ્વરસઃ ।

મહાજ્વરોકુશરસ

ટીકા-સામાન્યજ્વરવિક્તિઓ મહાજ્વરહુક્રુષઃ પ્રદેયોડજ્ઞ ॥ સામાન્ય જ્વરની ચિકિત્સામાં મહાજ્વરોકુશરસ પ્રથમ જે કહેવાયો છે, તે આ વાતજ્વરમાં પણ આપી શકાય છે.

ત્રિપુરભૈરવરસ

વિપમહોપધમાગધિકોપણ, -ચુમ્બનિરક્તકર્માદ્ર-કર્માદિતમ્ । કમવિવદ્ધિતમુદ્ધલિતજ્વર, -સ્ત્રિપુર-ભૈરવ એવ રસો વરઃ ॥ ૩૬૩ ॥

અન્યથા:-કમવિવદ્ધિત વિપ-મહોપધ-માગધિકા-ત્ત્યજ-ચુમ્બનિ-રક્તકમ્ માર્દકમદિત (સત્) ત્રિપુરભૈરવઃ વરઃ રસઃ (મવતિ), એવઃ ઉદ્ધલિતજ્વરઃ (સ્વામ્) ॥

અનુક્રમે વધારેલ એક ભાગ વછનાગ, બે ભાગ સૂંઠ, ત્રણ ભાગ પીપર, ચાર ભાગ

મરી, પાંચ ભાગ મારેલું ત્રાંચું અને છ ભાગ હિંગળો-એટલાંને આદુના રસમાં ઘૂંટવાં, એટલે ત્રિપુરભૈરવ નામનો ઉત્તમ રસ થાય છે. આ રસ પણ જ્વરનો નાશ કરે છે (આ રસની માત્રા અર્ધી રતીભાર ભણવી.) ૩૬૩

ટીકા-ચુમ્બનિ-મારિત તમ્ર, તસ્ય માગઃ વચ, રક્તક = હિંગુલં, તસ્ય માગઃ પદ્ । માત્રાડસ્ય રક્તિકાડદ્મમ્ । ત્રિપુરભૈરવો રસો જ્વરે પ્રયોજ્ય ॥

વાતકફજ્વરમાં કરવાનો સ્વેદ-શેક અને તેના ગુણે

વાતપ્લેમ્પજ્વરે સ્વેદં જઙ્ઘાપાદર્ગસ્થિશૂલિનિ । પીનસશ્વાસવાધિયેં કારયેત્તદ્વિધાનવિત્ ॥ ૩૬૪ ॥ સ્રોતસાં માર્દવં કૃત્વા નીત્વા પાવકમાશયમ્ । હત્વા વાતકફસ્તમ્ સ્વેદો જ્વરમપોહતિ ॥ ૩૬૫ ॥

અન્યથા:-જઙ્ઘાપાદર્ગસ્થિશૂલિનિ પીનસશ્વાસવાધિયેં વાતાન્તેમ્પજ્વરે તદ્વિધાનવિત્ (વેદ.) સ્વેદ કારયેત્ । (યતઃ) સ્વેદ સ્રોતસાં માર્દવં કૃત્વા, પાવકમ્ બાશય નીત્વા, વાતકફસ્તમ્ હત્વા ઝકામ્ અપોહતિ ॥

જેમાં પિંડીઓમાં, પડખામાં તથા હાડકાં-ઓમાં શૂળ નીકળતાં હોય, સળેખમ, શ્વાસ તથા બહેરાપણું થયું હોય એવા વાતજ્વરમાં તથા કફજ્વરમાં, તેનું વિધાન ભણનારા વેદ સ્વેદ કરાવવો; કારણ કે સ્વેદ નાડીઓને ફૂલી કરી, અગ્નિને તેના સ્થાનમાં પહોંચાડી અને વાયુથી તથા કફથી થતું શરીરનું ગ્લાઈ જવું મટાડી જ્વરને પણ મટાડે છે. ૩૬૪, ૩૬૫

વાલુકા-સ્વેદ

લવેરમુપ્પટસ્થિત, -કાઝિકસંસિકવાલુકાસ્વેદઃ । શમયતિ વાતકફામય, -મસ્તકશ્લેષ્મકામ્લકમ્પાદીન્

† ત્રીણિ માયિકપુરાણિ ગમનસ્થાનિ યસ્ય ચ ત્રિપુરનામા દૈત્યઃ, તસ્ય ભૈરવઃ-મયાત્મક-ત્રિપુરભૈરવ-શિવઃ, તેન પ્રોક્તો રસઃ, યદ્વા ॥ ૩૬૩ ॥ ૩૬૪ ॥ જ્વરસ્પત્રિપુર-દૈત્યસ્ય ભૈરવશ્ચો રસઃ ત્રિપુરભૈરવરસઃ-આકાશવિહારી આયિક ત્રણ નગરોમાં વસતા ત્રિપુરાસુરનો નાશ કરનારા શંકરે જે રસને કહ્યો છે, અથવા જે રસ ત્રિપુરવિનાશક શંકરની પેઠે તાવરૂપી ત્રિપુરાસુરનો નાશ કરનાર છે, તેથી ત્રિપુરભૈરવરસ નામે તે કહેવાય છે.

કમ્પે શિરોહૃદયગાત્રવ્યથાયાં જૃમ્ભાયાં પાદ-
સુપ્તતાયામ્ । પિષ્ઠિકોદ્વેગ્નેઽજ્ઞસાદે હનુસ્તમ્મે
ચ લોમહર્ષે ॥ ૩૬૭ ॥

અન્યયઃ-સ્પર્શમુદ્વેગસ્થિતકાષ્ટિકસંસિક્તવાલુકાસ્વેદઃ
વાતકફામયમસ્તકશ્લેષાન્નમ્નકમ્પાવીનું શમયતિ । કમ્પે
શિરોહૃદયગાત્રવ્યથાયાં જૃમ્ભાયાં પાદસુપ્તતાયાં પિષ્ઠિકોદ્વેગ્ને
અજ્ઞસાદે હનુસ્તમ્મે ચ લોમહર્ષે (વાલુકાસ્વેદં કુર્યાત્) ॥

રેતીને કીળડામાં શેકી, લગડામાં ભરી,
કાંઈનેા છંટકાવદઈને તેનાથી કરેલો શેક વાયુ
સંબંધી તથા કફ સંબંધી રોગોને, માથાના
શુળને અને અંગ ભાગવું આદિને મટાડે છે;
તેમ જ કંપ, માથાની, હૃદયની તથા શરીરની
પીડા, બગાસાં, પગની જડતા, પિંડીઓનું
કળતર, અંગોનું ભાંગવું, હૃદયથીનું અઘાર્થ
જવું અને રૂવાડાં ઊભાં થઈ જવાં-એ દરદો
ઉપર પણ રેતીનો શેક કરવો. ૩૬૬, ૩૬૭
ટીકા-વાલુકાસ્વેદઃ ॥

વાયુ, કફ, શોષ આદિ મટાડનાર કવલ
માતુલજ્ઞફલકેશરી ધૃતઃ, સિન્ધુજન્મમરિ-
વાન્વિતો મુલે । હન્તિ વાતકફરોગમાસ્પર્ગ,
શોપમાશુ જઢતામરોચકમ્ ॥ ૩૬૮ ॥

અન્યયઃ-સિન્ધુજન્મમરિવાન્વિતઃ માતુલજ્ઞફલકેશરઃ
મુલે ધૃતઃ (સન્) વાતકફરોગમ્ આસ્ય શોષ જઢતામ્
મરોચકં (ચ) આશુ હન્તિ ॥

સંધવ તથા મરી લેળવેલ બિંબોનાં
ફળના કેસરા (કવલરૂપે) મોઢામાં ધારણ
કર્યા હોય તો વાયુ સંબંધી રોગ, કફ સંબંધી
રોગ, મોઢાનો શોષ, જડતા અને અરુચિને
તરત મટાડે છે. ૩૬૮

ટીકા-ઈતિ કવલઃ કષ્ઠોષ્ઠમુખશોષે પ્રદેયઃ ।
મોઢાનો શોષ તથા વિરસપણું મટાડનારી
ખીજ ક્રિયા

અન્યચ-વર્ણી ખીજુ-
શર્કરાદાદિમાખ્યાઞ્ચ દ્રાક્ષાદાદિમયોસ્તથા ।
કલ્કં વિચારયેદાસ્યે શોષવૈરસ્યનાશનમ્ ॥ ૩૬૯ ॥
દ્રાક્ષામલકયાઃ કલ્કં સઘૃતં વદને ક્ષિપેત્ ।
તેન ઘૃષ્ટા મુલસ્યાન્તઃ કુર્વોત્ પ્રતિસારણમ્ ॥ ૩૭૦ ॥
તેન તાલુગલાન્તસ્થઃ સંશોષશ્ચૈવ શામ્યતિ ।
સુરસં જાયતે વન્નં રુચિર્મવતિ ભોજને ॥ ૩૭૧ ॥

અન્યયઃ-શર્કરાદાદિમાખ્યાં તથા ચ દ્રાક્ષાદાદિમયોઃ

કલ્કમ્ આસ્યે વિચારયેત્, (યેન) શોષવૈરસ્યનાશનમ્
(મવતિ) । દ્રાક્ષામલકયોઃ કલ્ક સઘૃતં વદને ક્ષિપેત્,
તેન (ચ) મુલસ્ય અન્તઃ ઘૃષ્ટા પ્રતિસારણં કુર્વોત્,
તેન તાલુગલાન્તસ્થઃ સંશોષઃ શામ્યતિ, વન્નં સુરસં
જાયતે, ભોજને ચ રુચિઃ મવતિ ॥

સાકરનો અને દાડિમનો અથવા દ્રાક્ષનો
અને દાડિમનો કલ્ક (ચટણી), મોઢામાં રાખ-
વાથી મોઢાનો શોષ અને વિરસપણું મટે છે.
દ્રાક્ષનો અને આમળાનો કલ્ક કરી તેમાં ઘી
લેળવી મોઢામાં નાખી, તેનાથી મોઢાના અંદર-
ના ભાગને ઘસી લાળ બરાબરથી તાળવાનેા
તથા ગળાનો શોષ થાંત થાય છે, મોઢું
વિરસ મટી સારા રસપણું થાય છે અને
ભોજન પર રુચિ થાય છે. ૩૬૯-૩૭૧

નિદ્રાનાશનાં નિદાનો

નિદ્રાનાશસ્ય નિદાનમાહ-

નાવતં લઙ્ઘનં ચિન્તા ધ્યાયામઃ શોકભીરુપઃ ।
અમિરેષ મવેન્નિદ્રાનાશઃ શ્લેષ્માતિસંક્ષયાત્ ॥ ૩૭૨ ॥
અન્યય-નાવતં લઙ્ઘનં ચિન્તા ધ્યાયામઃ શોક-
ભી-રુપઃ-અમિઃ એવ શ્લેષ્માતિસંક્ષયાત્ નિદ્રાનાશઃ મવેત્ ॥
નમ્ય, લંઘન, ચિંતા, પરિશ્રમ, શોક, ભય
અને ક્રોધથી કફનો અત્યંત ક્ષય થવાને લીધે
નિદ્રાનો નાશ થાય છે. ૩૭૨

નિદ્રાનાશની ચિકિત્સા

અથ નિદ્રાનાશસ્ય ચિકિત્સામાહ-

ઘૃષ્ટં તુ વિજયાચૂર્ણં મધુના નિશિ મહસ્યેત્ ।
નિદ્રાનાશોઽતિસારે ચ ગ્રહણ્યાં પાવકક્ષયે ॥ ૩૭૩ ॥
મુર્દં પિષ્પલિમૂલસ્ય ચૂર્ણેનાહોઽદિતં લિહેત્ ।
ચિરાદપિ ચ સંનપ્તં નિદ્રામાપ્રોતિ માનવઃ ॥ ૩૭૪ ॥
વાયસજજ્ઞામૂલં, ચઢં વા શિરસિ કાકમાઘ્યાશ્ચ ।
વિધૃતં નિદ્રાજનકં, સ્વદ્ધસૂલં વા ઝૃતં સગુહમ્ ॥
મૂલન્તુ કાકમાઘ્યા, ચઢં સુત્રેણ મસ્તકે નિયતમ્ ।
વિદધાતિ નર્પનદ્રો, નિદ્રામાશ્વેચ સિદ્ધમિદમ્ ॥ ૩૭૫ ॥
શીલયેન્મન્દ્રનિદ્રસ્તુ ક્ષીરમચરસાન્નં દધિ ।
અમ્યક્ષોદ્વર્તનભાનમૂર્દકર્ણાશ્વિતર્પણમ્ ॥ ૩૭૬ ॥
કાન્તાવાહુલતાશ્લેષો નિર્વૃત્તિઃ કૃતકૃત્યતા ।
મનોઽનુકૂલા વિપયાઃ કામં નિદ્રાસુલપ્રદાઃ ॥ ૩૭૮ ॥
રસે શાકે ચ સ્પેષે ચ સર્પિર્પૂવપયઃસુ ચ ।
નિદ્રાં સજનત્યાશુ પલાણ્ડુરુપયોજિતઃ ॥ ૩૭૯ ॥
પેશવં પોતકી માપઃ સુરપ માંસરસઃ પયઃ ।
ગોધૂમતિલમત્સ્યાશ્ચ નિદ્રાં કુર્યન્તિ દેહિનામ્ ॥ ૩૮૦ ॥

અન્યથા-નિદ્રાનારો અતિસારે શ્રદ્ધા ચ પાવકસયે
તુ મુદ્ર વિજયાચૂર્ણ નિશિ મધુના મધાયેત્ । પિપ્પલીમૂલસ્ય
ચૂર્ણેન ચ આગ્નૌઽઽતિ ગુડ (ચેત્) લિહેત્ (તર્હિ) ચિરાત્
અપિ સનઘા નિદ્રા માનવઃ આપ્નોતિ । વાયસજઙ્ગામૂલં
શિરસિ યદ્ધ વા કાકમાચ્યાઃ ચ મૂલ વિષ્ટત, વા ત્વદ્-
મૂલ શતં સગુડ (પીત ચેત્ તર્હિ) નિદ્રાજનકમ્ (ભવતિ) ॥
કાકમાચ્યાઃ મૂલ જ્ઞ સ્વેષેન યદ્ધ નિયત (યઃ) વિદધાતિ,
નઘનિદ્રઃ (સઃ) આશુ એવ નિદ્રા (પ્રાપ્નોતિ) ઇદ સિદ્ધમ્ ॥
મન્દનિદ્રઃ દ્વ ક્ષીર-મય-રસાન્ દધિ અમ્યદ્-ઽઽદ્ધસેન-
સ્નાન-મૂર્દ્ધ-કર્ણ-અક્ષિ-તર્પણ ધીલયેત્ ॥ કાન્તાવાહુલતા-
ઽઽલેપઃ નિરુત્તિઃ કૃતકૃત્યતા મનોઽસુકૃષ્ણઃ વિપયાઃ
કામં નિદ્રાપુત્રપદા (ભવન્તિ) ॥ રસે ચ શાકે ચ
સૂપે ચ સર્વિયૂપપયઃસુ ઉપયોજિત. પલાન્ડુઃ આશુ નિદ્રા
સજનયતિ ॥ એકલં પોતસી માપઃ સુરા માસરસ પયઃ
ચ ગોઘૂમ-તિલ-મસ્યાઃ દેહિના નિદ્રા કુર્વન્તિ ॥

નિદ્રાનો નાશ થયો હોય, અતિસાર થયો
હોય, સંઘ્રક્ષી થઈ હોય કે અગ્નિનો ક્ષય
થયો હોય તો શેકેલી ભાંગતું ચૂર્ણ રાત્રે
મધની સાથે ખાવું. ગોળમાં પીપરીમૂળનું ચૂર્ણ
લેખવીને જે ચાટે, તે મનુષ્યને ઘણા કાળથી
જતી રહેલી નિદ્રા પણ પાછી પ્રાપ્ત થાય છે.
અઘેડીનું મૂળ માથે બાંધ્યું હોય અથવા
પીલુડીનું મૂળ માથે ધરી રાખ્યું હોય અથવા
પીલુડીની છાલનો અને મૂળનો ક્વાથ કરી
ગોળ સહિત પીધો હોય તો નિદ્રા ઉત્પન્ન
થાય છે. પીલુડીના મૂળને દોરાથી બાંધી
નિરંતર માથા પર જે ધારણ કરી રાખે, તેને
નિદ્રા જતી રહી હોય છતાં તરત જ નિદ્રા
પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત સિદ્ધ છે. જેની નિદ્રા
ઘોષી થઈ ગઈ હોય, તેણે દૂધ, મધ, માંસના
રસો, દહી, તેલનું માલિશ, ચૂર્ણોદિકથી શરીરને
ચોળવું; સ્નાન, માથામા તેલ ઘસાવવું, કાનમાં
તેલ ન ખાવવું અને નેત્રોમાં તેલાદિકથી તર્પણ
કરાવવાનો અભ્યાસ રાખવો. સુંદર સ્ત્રીના
બાહુરૂપી લતાનું આલિંગન, શાન્તિ-સંતોષ,
કૃતાર્થપણ અને મનને પ્રિય લાગે તેવા વિષયો,
ઈન્ધાનુસાર નિદ્રાનું સુખ આપે છે. માંસના
રસમાં, શાકમાં, દાળમાં, ઘીમાં, યૃષમાં અને
દૂધમાં ડુંગળીનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે

તરત નિદ્રા ઉત્પન્ન કરે છે. શેરડીના પદાર્થો,
પોથી, અડદ, મદિરા, માંસનો રસ, દૂધ, ઘઉં,
તેલ અને માછલાંનો ઉપયોગ માણસોને
નિદ્રા ઉપબળે છે. ૩૭૩-૩૮૦

ટીકા-સ્થમાસરસમ્ ॥ રસે-માસરસે ॥ નિદ્રાનારો ।
પેટનું શૂળ તથા આફરો મટાડનાર
દારુપટ્ટકલેપx

દારુપટ્ટકલેપશતાઘાહિશ્ચુસૈન્ધવઃ ।
લિમ્પેત્કોળૈરમ્લપિષ્ટે શૂલાધ્માનયુતોદરમ્ ॥૩૮૧
અન્યથા-દારુ-હેમવતી-કુષ્ઠ-શતાઘા-હિન્ન-સૈન્ધવઃ
અમ્લપિષ્ટઃ કોળૈઃ શૂલાધ્માનયુતોદરં લિમ્પેત્ ॥

દેવદાર, ધોળી વજ, કઠ, શતાવરી, હિંગ,
અને સૈન્ધવ-એ છ પદાર્થોને ખાટા પદાર્થમાં
વાટી, ઊના કરી, જરા જરા ઊના હોથ ત્યારે,
શૂળ તથા આફરાવાળા પેટ પર તેનો લેપ
કરવો; (જેથી પેટનું શૂળ તથા આફરો
મટે છે). ૩૮૧

ટીકા-હેમવતી=ચેતવચા । દારુપટ્ટકલેપઃ શૂલાધ્માને ।
કાનમાં અવાજ થતો હોય તો ચિકિત્સા
કટુતૈલં કળાહિશ્ચુવચાલશુનસાધિતમ્ ।
ઉષ્ણ વિનિહિતં હન્તિ કર્ણયોનિઃસ્વનદ્યધામ્ ॥

અન્યથા-કળા-હિન્ન-વચા-લશુન-સાધિત કટુતૈલમ્
ઉષ્ણં કર્ણયોઃ વિનિહિત નિ.સ્વનદ્યધામ્ હન્તિ ॥

પીપર, હિંગ, વજ અને લસણથી
પકવેલું સરસિયું તેલ જરા ઊતું કાનમાં
નાખવાથી કાનમાં અવાજ થવાની પીડા
મટાડે છે. ૩૮૨

સૂકી ઉધરસની ચિકિત્સા
કળા સુગન્ધિવચયા યવાન્યા ચ સમન્વિતા ।
તામ્બૂલસહિતા હન્તિ શુષ્કકાસં મુષેધૃતા ॥૩૮૩
અન્યથા-સુગન્ધિવચયા ચ યવાન્યા સમન્વિતા
તામ્બૂલસહિતા કળા મુષે ધૃતા (સતી) શુષ્કકાસં હન્તિ ॥
સુગંધી વજ, યવાન અને નાગરવેલના
પાનની સાથે પીપર મોઢામાં જો રાખી હોય-
તો સૂકી ઉધરસને મટાડે છે. ૩૮૩

x પટ્ પરિમાણમસ્યેતિ પટ્કમ્, દારુસહિન પટ્ક-
તસ્ય ચ લેપઃ-દારુપટ્ટકલેપઃ-દેવદાર સહિત ૭ પદાર્થોનો
જે લેપ, તે દારુપટ્ટકલેપ કહેવાય છે.

વાતજ્વર પર હિતકારી ખોરાક

અવાનમાહ-

શ્રમોપવાસાનિલજે હિતો નિત્યં રસોદન ।
મુદ્ગામલકયૂપસ્તુ યદ્વિત્કાય દીયતે ॥૩૮૫॥
પેયાં વા રક્તશાલીનાં ઘસિતપાર્શ્વશિરોરુજિ ।
શ્વદ્વદ્વાકણ્ટકારીભ્યાંસિદ્ધાં જ્વરહરીં પિવેત્ ॥૩૮૬॥
કાસી શ્વાસી ચ દિક્ષી ચ પદ્મમૂલીશ્વતાપિવેત્ ॥

અન્વય - શ્રમ-ઉપવાસ-અનિલજે (જ્વરે) નિત્ય રસોદન હિત (મવતિ) । યદ્વિત્કાયતુ મુદ્ગામલકયૂપ લીયત ॥ ઘસિત-પાર્શ્વ-શિરો-રુજિ શ્વદ્વદ્વા-કણ્ટકારીભ્યાં સિદ્ધાં જ્વરહરીં રક્તશાલીના પેયા વા પિવેત્ । કાસી ચ શ્વાસી ચ દિક્ષી પદ્મમૂલીશ્વતા (પેયા) પિવેત્ ॥

શ્રમથી, ઉપવાસથી અને વાયુથી થયેલા જ્વર ઉપર નિત્ય માસના રમ્પવાળો ભાત હિતકારી છે. વાતજ્વરમા વિષા બધાઈ ગઈ હોય તો મગનો અને આમળાનો યૂષ અપાય છે. વાતજ્વરમા મૂત્રાશયમા, પડખામા કે માથામા દરદ થતું હોય તો ગોખરુ અને લોરી ગણીના કવાથમા પકવેલી જ્વરને હરનારી રાતા ચોખાની પેયા ખીવી. વાતજ્વરમા ઉધ રસ, શ્વાસ કે હેઠકી થયા હોય તો પંચમૂલીના કવાથથી પકવેલી પેયા ખીવી. ૩૮૪-૩૮૬

રીકા-રસ = માસરસ । વેચામિતિ શ્લેષઃ । इति वात-ज्वराधिकारः ।

વાતજ્વરનો અધિકાર સમાપ્ત

પિત્તજ્વરનો અધિકાર

હૂરનાં તથા ખાસેનાં કારણોપૂર્વક

પિત્તજ્વરની સંપ્રાપ્તિ

અથ પિત્તજ્વરાધિકાર । તત્ર પિત્તજ્વરસ્ય વિપ્ર
કૃત્સનિદ્વૃટ્કારણકથનપૂર્વિકા સપ્રાપ્તિમાહ-

પિત્તલાહારચેષ્ટાભ્યાં પિત્તમામાશયાશ્રયમ્ ।
ઘર્હિનિરસ્ય કોષ્ઠાગ્નિ જ્વરકૃત્સ્વાદ્રસાનુગમ્ ॥૩૮૭॥

અન્વય - પિત્તલ-આહારચેષ્ટાભ્યાં (દુષ્ટમ્) પિત્તમ્ આમાશયાશ્રય રસાનુગ (સત્) કોષ્ઠાગ્નિ ઘર્હિ નિરસ્ય જ્વરકૃત્ સ્થાત્ ॥

પિત્તને વધારનારા આહાર તથા વિહારથી દુષ્ટ થયેલું પિત્ત આમાશયમા જઈ રસને દ્વિપિત કરી કોઠાના અગ્નિની ગરમીને બહાર

કાઠી જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૮૭

પિત્તસ્ય પદ્ધતિતેવ કોષ્ઠાગ્નિરહમ્ના વર્હિનૈતુ ન શક્યત ।
યત્ આહ । પશુ પિત્ત તો પાગળું છે, તેથી કોઠાના અગ્નિની ગરમીને બહાર લઈ જવા તે સમર્થ નથી, કારણ કે છે કે-

પિત્ત, કંઈ અને મળ-પાતુઓ પાંગળાં
'પિત્તં પદ્મગુ કફ પદ્મગુઃ પદ્મગો મલઘાતવઃ ।
વાયુના યત્ર નીયન્તે તત્ર ગચ્છન્તિ મેઘગત્' इति ॥

અન્વય - પિત્ત પદ્મ, કફ પદ્મ, મઝાતવ પદ્મવઃ (સન્તિ), વાયુના યત્ર નીયન્ત તત્ર (ત) મેઘ-ગત્ ગચ્છન્તિ ।

'પિત્ત પાગળું છે, કંઈ પાંગળો છે અને મળો તથા પાતુઓ. પણ પાગળાં છે, તેથી તેઓને વાયુ ન્યા લઈ નય ત્યા તેઓ વાહળાની થેંઠે નય છે' (એ વચન પ્રમાણે પિત્ત પાગળું-અપંગ-પરવશ હોવાથી કોઠા ના અગ્નિની ગરમીને તે બહાર લઈ જઈ શકે એમ નથી, તોપણ વાયુની સહાયતાથી બહાર લઈ નય છે, એમ સમજવું.) ૩૮૮

ત્તાડમ્ પિત્ત વાતમહાય કોદ્દવ્ય । યત્ આહ-
તેથી અહીં બધાં જ નોંધ એ કે પિત્તને વાયુની સહાયતા મળે છે, જેમ કે કહે છે-

કેાષ્ઠેલો એક દ્વાપ ળીજઓને પણ દ્વાપાવે
દ્રવ્યમેકરસં નાસ્તિ ન રોગોડ્યેકદોષજઃ ।
પક્ષસ્તુ કુપિતો દોષ इतरानपि कोपयेत् ॥૩૮૯॥

અન્વય - (દિવિત્) દ્રવ્યમ્ ટકરમ ન અસ્તિ, રોગ અપિ એકદોષજઃ ન (મવેત્) । એક દોષ કુપિત, તુ इतरાત્ અપિ કોપયેત્ ॥

'કોઈ પણ પદાર્થ એક જ રસવાળો હોતો નથી અને કોઈ પણ રોગ એક જ દોષથી થતો નથી; પણ એક દોષ કેાપ પામીને બીજા દોષોને પણ કેાપાવે છે.' ૩૮૯

પિત્તજ્વરનું સામાન્ય તથા વિશેષ પૂર્વરૂપ
તસ્ય પૂર્વરૂપમુક્તમ્ - 'પિત્તાત્યજ્યોદર્હ' इति, પિત્તજ્વરે ઉત્પત્યતિ નેત્રદાહ સ્થાત્, સ ચ શ્રમાદિપૂર્વકો મવતિ ।

પિત્તજ્વરનું પૂર્વરૂપ પહેલા કહેવાયું છે કે પિત્તજ્વર ઉપજ થવાનો દોષ ત્યારે પ્રથમ શ્રમ આદિ સામાન્ય પૂર્વરૂપ થઈને નેત્રોમા બળતરા, એ વિશેષ પૂર્વરૂપ થાય છે.

પિત્તજ્વરનાં લક્ષણા

અથ પિત્તજ્વરસ્ય લક્ષણમાહ-

વેગસ્તીક્ષ્ણોઽતિસારઃચ તિદ્રાલ્પચં તથા વમિઃ ।
કળ્ઠોઽમુલનાસાનાં પાકઃ સ્વેદઃ જાયતે ॥૩૧૦
પ્રલાપો વસ્ત્રકટુના મૂર્છાં દાહો મદસ્તૃપા ।
પીતવિષ્ણૂન્નેત્રત્વં પૈત્તિકે ભ્રમ ઇવ ॥૩૧૧॥

અન્યઃ-પૈત્તિકે (જ્વરસ્ય) વેગઃ તીક્ષ્ણઃ, ચ
ક્ષતિસારઃ, તિદ્રાલ્પચં, તથા વમિઃ, કળ્ઠોઽમુલનાસાનાં
પાકઃ ચ સ્વેદઃ જાયતે, પ્રલાપઃ વસ્ત્રકટુના મૂર્છાં
દાહઃ મદઃ તૃપા પીતવિષ્ણૂન્નેત્રત્વં ચ ભ્રમઃ ઇવ (જાયતે) ।

પિત્તજ્વર હોય ત્યારે જ્વરનેા વેગ તીક્ષ્ણ
થાય છે, અતિસાર-પિત્તના આડા થાય છે, તિદ્રા
ઓછી થઈ જાય છે (પિત્ત કટુના સ્થાનમાં જાય
ત્યારે), ઊલટી થાય છે; કંઠ, હોઠ, મોઢું તથા
નાક પાકી આવે છે, પસીના થાય છે, બક-
વાહ થાય છે, મોઢું તીથું થઈ જાય છે, રૂપ
આદિની ખબર પડતી નથી, બળતરા થાય
છે; સોપારી, કાદરા અને ધાતુરો ખાધા
જેવું મત્તપણું (મીણા) થાય છે, તરશ
લાગ્યા કરે છે; વિષા, મૂત્ર તથા નેત્ર પીળાં
થઈ જાય છે, આંકડે ચઢેલાના જેવો ભ્રમ
થાય છે; અને રાતાં ધ્રામઠાં વગેરે પણ
થાય છે. ૩૬૦, ૩૬૧

ટીકા-અતિસારઃ-વિત્તસ્ય, તાવ સરવાસાસ્રવમલગ્ર-
તિર્તિ ત્વતિસારવત્સ્ય જ્વરોપદવસાન્ । વમિઃ-વદા પિત્ત
કળ્ઠન્ય સ્થાન યાતિ તદા થોદ્વચ્ચા । પ્રલાપઃ-અનર્થક વચઃ ।
મૂર્છા-સ્પાદેરહાનમ્ ॥ મદ-પૂગાગ્રેદ્રવધત્તરમલ્લપાદિવ
મત્તતા । ભ્રમઃ-વકાસ્વદસ્યેવ જ્ઞાનં, ચકારાદ્વકકોઠાદયો
થોદ્વચ્ચાઃ । પિત્તનેા અતિસાર થાય છે એટલે અતિસાર
જેવો પાતળો આડો વશા કરે છે એમ નહિ, પણ
પિત્ત દ્રવ્ય હોવાથી દ્રવવાળો મળ પડે છે, એમ
સમજવું; કારણ કે આ અતિસાર જ્વરના ઉપદ્રવ-
રૂપ છે (બાકીનો અર્થ ઉપર છે) .

પિત્તજ્વરની ચિકિત્સા-લંઘન

અથ પિત્તજ્વરસ્ય ચિકિત્સા-

આમાશયસ્થો હૃત્વાગ્નિ સામો માર્ગાન્ પિષાપયન્ ।
વિદધાતિ જ્વરં દોષસ્તસ્માલ્લઘનમાચરેત્ ॥૩૧૨॥

અન્યઃ-આમાશયસ્થઃ (કુટ) સાગઃ દોષઃ અગ્નિ
હૃત્વા માર્ગાન્ પિષાપયન્ જ્વર વિદધાતિ, તસ્માત્
લઘ્નમ્ આચરેત્ ॥

ભા. ૪૮

‘કુટ થઈ આમાશયમાં ગયેલો દોષ,
અગ્નિને ઠાંકી દઈ અત્ત આદિના અંકક
ભાગથી યુક્ત થઈ માર્ગોને ઠાંકી દઈ જ્વરને
ઉત્પન્ન કરે છે, મોટે લંઘન કરવું જોઈએ.’

ટીકા-અતિ વચનાસમાન્યતો જ્વરિમાત્રસ્ય યાવદા-
રોગ્યદર્શનં લઘ્નનવિધાનમ્ । પિત્તજ્વરિણો લઘ્નનવિધાને
વિશેષમાહ સુધુતઃ-દશરાત્રેણ લઘ્નનવતા વ્યતીતેત્યર્થઃ ।
એ વચન પ્રમાણે સામાન્ય રીતે ગમે તે જ્વરવાળા-
એ આરોગ્ય દેખાયા સુધી લંઘન કરવું જોઈએ;
તેમાં પિત્તજ્વરવાળાને લંઘન કરાવવા વિશે સુશ્રુતે
વિશેષ કહ્યું છે કે-

પિત્તજ્વરમાં દસ દિવસના લંઘન પછી જ
ઔષધ દેવાય

પૈત્તિકે દશરાત્રેણ જ્વરે યુક્ત મેપજમ્ ॥ ૩૧૩ ॥

અન્યઃ-પૈત્તિકે જ્વરે દશરાત્રેણ મેપજં યુક્તિ ॥

‘પિત્તજ્વરમાં દસ દિવસ-રાત લાંઘણ
કરતાં પીત્યા પછી ઔષધ આપવું.’ ૩૬૩

પિત્તજ્વરનાં ઔષધો તિક્તાદિ-કવાથ^૧

કિં તદ્દમેપજં તદાહ-એ ઔષધો કયાં તે કહે છે :
તિક્તમુસ્તાયવઃ પાઠાકટુફલાભ્યાં સહોદકમ્ ।

પક્કં સશર્કરં પીતં પાચનં પૈત્તિકે જ્વરે ॥ ૩૧૪ ॥

અન્યઃ-તિક્તા-મુસ્તા-યવઃ પાઠા-કટુફલાભ્યાં સહ
પક્કં સશર્કરમ્ ડકં પીત (સન્) પૈત્તિકે જ્વરે પાચ-
નમ્ (ભવતિ) ॥

કડું, મેથ, ઈંદ્રજવ, ઠાળીયાટ અને
કાચફળોના પાણીમાં કવાથ કરી સાકર સહિત
પીવામાં આવે તો પિત્તજ્વરમાં તે પાચન
થાય છે. ૩૬૪

૧ તિક્તમ્ આદિ યસ્મિન્, સ વાસો કવાથઃ-તિક્તાદિ-
કવાથઃ-જેમાં કડું મુખ્ય-પહેલું ઔષધ હોય છે, એવો
ઉકાળો; અથવા તિક્તમ્ આદિ યેવા તામિ-તેણે કવાથઃ
કડું જેમાં મુખ્ય હોય છે, એવાં ઔષધોના ઉકાળો-
તિક્તાદિકવાથ કહેવાય છે.

પર્પટાદિ-કવાથ^૨

પર્પટો વાસકસ્તિકા કૈરાનો ધન્યવાસકઃ ।

ત્રિયલ્ગુશ્ચ કૃત કાથ ઇપાં શર્કરયા યુતઃ ।

વિપાસાદાહપિત્તાશ્ચયુક્તં પિત્તજ્વરં હરેત્ ॥ ૩૧૫ ॥

અન્યઃ-પર્પટઃ વાસકઃ તિક્તા કૈરાતઃ ધન્યવાસકઃ
ચ ત્રિયલ્ગુઃ-ઇપાં કૃતઃ કવાથઃ શર્કરાયુતઃ (પીતઃ
સન્) વિપાસાદાહપિત્તાશ્ચયુક્તં પિત્તજ્વરં હરેત્ ॥

ખડસલિયો પિત્તપાપડો, અરડૂસો, કડુ, કરિયાતું, ધમાસો અને કાંગેનો કવાથ કરી સાકર નાખી પીવામા આવે તો તરશ, દાહ અને રક્તપિત્તથી યુક્ત પિત્તજ્વરનો તે નાશ કરે છે.

દ્રાક્ષાદિ-કવાથ^૨

દ્રાક્ષા હરીતકી મુસ્તા કટુકા કૃતમાલકઃ ।
પર્પટશ્ચ કૃતઃ કાથ ઘ્વાં પિત્તજ્વરાપહઃ ॥૩૯૬॥
મુલશોષપ્રલાપાતિદાહમૂર્છાશ્રમપ્રણુત્ ।
વિપાસારકપિત્તાનાં શમનો મેદનો મતઃ ॥૩૯૭॥

અન્ય - દ્રાક્ષા હરીતકી મુસ્તા કટુકા કૃતમાલકઃ
ચ પર્પટ - ઘ્વાં કૃતઃ કવાથ (પીતથેત્) પિત્તજ્વરાપહઃ,
મુલશોષ-પ્રલાપ-આતિ-દાહ-મૂર્છા-શ્રમ-પ્રણુત્, વિપા
સારકપિત્તાનાં શમન. (ચ) મેદન મત ॥

દ્રાક્ષ, હરટે, મોથ, કડુ, ગરમાળો અને ખડસલિયા પિત્તપાપડોનો કવાથ કરી પીવામાં આવે તો પિત્તજ્વર, મોઢાનો શોષ, ખડવાદ, પીડા, દાહ, મૂર્છા, શ્રમ, તરશ તથા રક્તપિત્તને મટાડે છે અને મળને છૂટે પાડનારો મનાય છે.

પટોલાદિ-કવાથ^૩

પટોલયવધાન્યાકમધૂકં મધુસંયુતમ્ ।
હન્તિ પિત્તજ્વરં દાહં તૃણાઞ્જાતિપ્રમાયિનીમ્ ॥૩૯૮॥

અન્ય - પટોલ - યવ - ધાન્યાક - મધૂક (સ્વચિત)
મધુસયુત (પીત સત્) પિત્તજ્વર દાહ ચ અતિપ્રમાયિની
તૃણા હન્તિ ॥

કડવા પરવળ અથવા કડવી ધિસોડી, ઇંદ્રયવ, ધાણા અને મહુડાનો કવાથ કરી મધ સાથે પિવાય તો પિત્તજ્વર, દાહ અને અત્ય ત ત્રાસદાયી તરશને તે મટાડે છે. ૩૯૮

૧, ૨, ૩, -પર્પટઃ આદિઃ યેવા તાનિ-તેવા કવાથ
દ્રાક્ષા આદિ યેવા તાનિ- , , , ,
પટોલમ્ આદિ " " " "

જેમા ખડસલિયો પિત્તપાપડો પહેલો હોય છે, તે ઔષધોનો કવાથ પર્પટાદિવાથ, જેમા દ્રાક્ષ પહેલી હોય છે, તે ઔષધોનો ઉકાળો દ્રાક્ષાદિ-કવાથ અને જેમા કડવા પરવળ પહેલા હોય છે, એવા ઔષધોનો ઉકાળો પર્પટાદિવાથ કહેવાય છે.

ગુહ્યાદિ-કવાથ^૪

ગુહ્યચામલકૈર્યુતાઃ કેવલો વાપિ પર્પટઃ ।
પિત્તજ્વરં હરેત્તૂર્ણં દાહશોષપ્રમાન્વિતમ્ ॥૩૯૯॥

एक पर्पटकः श्रेष्ठ पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युञ्जीत चन्दनोशीरवालकैः ॥ ४०० ॥

અન્ય - ગુહ્યાચામલકૈઃ યુક્તઃ, અપિ વા કેવલઃ
પર્પટ દાહશોષપ્રમાન્વિત પિત્તજ્વર તૂર્ણ હરેત્ ॥ એકઃ
પર્પટકઃ પિત્તજ્વરવિનાશન, શ્રેષ્ઠ. (રૂઢ્યને, સ એવ)
યદિ ચન્દન-ઉશીર-વાલકૈઃ યુજીત (તદિ) પુનઃ કિ
(વક્તવ્યમ) ॥

ગળો, આમળાં અને ખડસલિયા પિત્ત-પાપડોનો કવાથ અથવા એકલા ખડસલિયા પિત્તપાપડોનો કવાથ દાહ, શોષ અને ભ્રમથી સંયુક્ત પિત્તજ્વરનો જલદી નાશ કરે છે. એકલો ખડસલિયો પિત્તપાપડો જ પિત્તજ્વરનો નાશ કરવામા શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે; તેમા વળી ચંદન, ઘોળો અને કાળો વાળો મેળવાય તો તેથી પિત્તજ્વરનો નાશ થાય તેમા શું કહેવું? ૩૯૯, ૪૦૦

૧ ગુહ્યી આદિયેવાં તાનિ-તેવાં કવાથ - જેમા ગળો પહેલી-મુખ્ય હોય છે, તેવા ઔષધોનો ઉકાળો-ગુહ્યાદિ કવાથ કહેવાય છે.

હીબેરાદિહિમ^૫

હીબેરચન્દનોશીરघनपर्पटसाधितम् ।
दद्यात्सुशीतलं वारि वृद्धदिज्वरदाहनुत् ॥४०१॥

અન્ય - હીબેર-ચન્દન-ઉશીર-ઘન-પર્પટ સાધિત
સુશીતલ વારિ દયાત્, (તત્ત્વ જલ) વૃદ્-ઉદિ-જ્વર-દાહ-નુત્ (સ્વચિત) ॥

કાળો વાળો, ચંદન, ઘોળો વાળો, મોથ અને ખડસલિયા પિત્તપાપડાથી સિદ્ધ કરેલું અત્યંત ટાડું પાણી (પિત્તજ્વરવાળાને) પાડું જોડેજોડે જેથી તૃષ્ણા, ઊલટી, જ્વર અને દાહને તે મટાડે છે. ૪૦૧

૧ હીબેરમ્ આદિ યેવાં તાનિ-તેવાં હિમ જેમાં કાળો વાળો મુખ્ય હોય છે, એવા ઔષધોનું હિમ-હીબેરાદિહિમ કહેવાય છે

ભૂનિઃપાદિકવાથ^૬

भूनिष्पातिविपालोघमुस्तक-द्रव्यवामृता ।
वालकं घान्यकं बिल्व फपायो माक्षिकान्वितः ॥
विड्मेदध्वासफासाश्च रक्पित्तं ज्वरं हरेत् ॥ ४०२ ॥

અન્ય - ભૂનિષ્ઠ-અતિવિષા-લોઘ-મુસ્તક-દ્રવ્યવામૃતા-
અમૃતા. વાલક ધાન્યક બિલ્વ-ફપાયો માક્ષિકાન્વિતઃ ॥
વિડ્મેદ-ધાસ-ફાસાન્ રક્ત-પિત્ત-જ્વરં ચ હરેત્ ॥

કરિયાતું, અતિવિષની કળી, લોધર, મોથ, ઇંદ્રયવ, ગળો, વાળો, ધાણા અને ખીલીનો કવાથ કરી મધ સાથે બે પિવાય તો વાર-વાર વિઠાનું નીકળવું, શ્વાસ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત અને પિત્તજ્વરને તે મટાડે છે. ૪૦૨

૧ ભૂમિમ્ય આદિઃ ચેપા તાનિ-તપા કાથઃ-જેમાં કરિયાતું મુખ્ય હોય છે, તેવા દ્રવ્યોનો ઉકાળો-ભૂનિર્બાદિકવાથ કહેવાય છે.

મહાદ્રાક્ષાદિકવાથ*

દ્રાક્ષાચન્દનપદ્માનિ મુસ્તા તિક્તકામૃતાપિ ચ ।
ધાત્રી ઘાલમુદીરં ચ લોઘ્રન્દ્રયવપર્પટાઃ ॥૪૦૩॥
પરુપકં પ્રિયદ્રુગુથ્થ ચવાસી વાસકસ્તથા ।
મધુકં કુલકજ્ઞાપિ કિરાતો ધાન્યકં તથા ॥૪૦૪॥
એવાં કાથો નિહન્ત્યેવ જ્વર પિત્તસમુત્થિતમ્ ।
તૃણાં દાહં પ્રલાપજ્ઞ રક્તપિત્તં ધ્રમં ક્રૂમમ્ ॥૪૦૫॥
મૂર્છાં હર્દિં તથા શૂલં મુલશોપમરોચકમ્ ।
કાસં શ્વાસજ્ઞ હૃદ્ધાસં નાશયેન્નાત્ર સંશયઃ ॥૪૦૬॥

અન્વયઃ-દ્રાક્ષા-ચન્દન-પદ્માનિ મુસ્તા તિક્તકા અમૃતા અપિ ચ ધાત્રી ઘાલમ્ ઉદીરં ચ લોઘ્ર-ન્દ્રયવ-પર્પટાઃ પરુપકં પ્રિયદ્રુગુ, ચ વાસઃ તથા વાસકઃ તથા મધુકં કુલકમ્ અપિ ચ કિરાતઃ તથા ધાન્યકમ્-એવા કાથઃ પિત્તજ્વરુત્થિત જ્વર તૃણાં દાહં ચ પ્રલાપ રક્તપિત્ત ધ્રમ ક્રૂમ મૂર્છાં હર્દિ તથા શૂર્દ મુલશોપમ્ અરોચક કાસ શ્વાસ ચ હૃદ્ધાસ નાશયેત્, અત્ર સંશયઃ ન ॥

દ્રાક્ષ, રતાંજલી, કમળ, મોથ, કડું, ગળો, આમળા, કાળો વાળો, ધાળો વાળો, લોધર, ઇંદ્રયવ, ખડસલિયા પિત્તપાપડો, ફાલસાં, કાગ, જવામો, અરડૂમો, મહુડાં, કડવા પરવળ, કરિયાતું અને ધાણાનો કવાથ કરી પિવાય તો પિત્તજ્વર, તરશ, દાહ, પ્રલાપ, રક્તપિત્ત, ધ્રમ, ગ્લાનિ, મૂર્છા, જિલટી, શૂળ, મોઢાનો શોષ, અરુચિ, ઉધરસ, શ્વાસ અને મોળ મટાડે છે, એમાં સંશય નથી. ૪૦૩-૪૦૬

૧ દ્રાક્ષા આદિઃ ચેપા તાનિ-તપા કાથ, મહા-ધાત્રી દ્રાક્ષાદિકાથ-જેમાં દ્રાક્ષ પહેલી ટોચ છે, એવા ઓષધોનો મોટો ઉકાળો મહાદ્રાક્ષાદિકવાથ કહેવાય છે.

ધાન્યાકહિમ*

સસિતો નિશિ પર્યુપિતઃ, પ્રાતર્ધાન્યકજકાથઃ* ।
પીતઃ શમયત્યચિરાદન્તર્દાહં જ્વરં પૈત્તમ્ ॥ ૪૦૭॥

અન્વય-નિશિ પર્યુપિતઃ ધાન્યાકજકાથઃ પ્રાતઃ સસિતઃ પીતઃ (ચેત તર્દિ) અન્તર્દાહં પૈત્ત જ્વરમ્ અચિરાત શમયતિ ॥

રાતે રાખી મૂકવાની કિયાથી કરેલું ધાણાનું હિમ પ્રાતઃકાળે સાકર નાખીને પિવાય તો અંદર દાહ કરનારા પિત્તજ્વરને તે થોડા કાળમાં મટાડે છે. ૪૦૭

૧ ધાન્યાકજકાથકૃતઃ હિમઃ-ધાણાના કવાથનું રાતવાસી કરેલું હિમ-ધાન્યાકહિમ કહેવાય છે.

અમૃતાહિમ*

અમૃતાયા હિમઃ પ્રાતઃ સસિતઃ પૈત્તિકં જ્વરમ્ ॥

અન્વયઃ-અમૃતાયાઃ હિમ. પ્રાતઃ સસિતઃ (ચેત પીત તર્દિ) પૈત્તિક જ્વરં (હન્તિ) ॥

ગળોનું હિમ કરી તેમાં પ્રાતઃકાળે સાકર નાખીને પીવાથી પિત્તજ્વરને તે નાશ કરે છે.

૧ અમૃતાયા કૃત હિમઃ-ગળોનું રાતવાસી કરેલું હિમ-અમૃતાહિમ કહેવાય છે.

વાસાહિમ*

વાસાયાશ્ચ તથા કાસરક્તપિત્તજ્વરાન્ જયેત્ ॥૪૦૮॥

અન્વયઃ-તથા ચ વાસાયાઃ (હિમ. સમિત. પ્રાતર્થેવ પીતઃ તર્દિ) કાસ-રક્તપિત્ત-જ્વરાન્ જયેત્ ॥

તે જ પ્રમાણે અરડૂસીનું હિમ કરી સવાર-માં તેમાં સાકર નાખી પીધું હોય તો ઉધરસ, રક્તપિત્ત અને પિત્તજ્વરને તે મટાડે છે. ૪૦૮

૧ વામયા કૃતઃ હિમઃ-અરડૂસીનું રાતવાસી કરેલું હિમ વાસાહિમ કહેવાય છે.

ખીલે ગુહ્યઆદિકવાથ

ગુહ્યચી ભૂમિનિમ્બશ્ચ વાલં વીરણમૂલકમ્ ।
લઘુમુસ્તં ત્રિવૃદ્ધાશ્રી દ્રાક્ષા વાસા ચ પર્પટ ॥

એવા કાથો હર-યેવ જ્વરં પિત્તકૃતં દ્રુતમ્ ।
સોપદ્રવમપિ પ્રાતર્નિપીતો મધુના સહ ॥૪૧૧॥

અન્વયઃ-ગુહ્યચી ભૂમિનિમ્બ. ચ વાલં વીરણમૂલક લઘુમુસ્ત ત્રિવૃદ્ધાશ્રી દ્રાક્ષા વાસા ચ પર્પટ-એવા કાથઃ પ્રાતઃ મધુના સહ નિપીતઃ (ચેત), સોપદ્રવમ્ અપિ પિત્તકૃત જ્વર દુર્ને હરતિ એવ ॥

ગળો, કરિયાતું, વાળો, કાળા વાળાનાં મૂળ, નાની મોથ, નસોતર, આમળાં, દ્રાક્ષ, અરડૂસી અને ખડસલિયા પિત્તપાપડોનો કવાથ કરી સવારે મધ સાથે પીધો હોય તો ઉપદ્રવો-વાળા પિત્તજ્વરને પણ તે અવશ્ય તરત મટાડે

છે. ૪૧૦, ૪૧૧

પ્રલેપ

પલાશસ્ય ઘર્ધાં વા નિમ્બસ્ય મૃદુપલ્લવૈઃ ।

અન્નપિષ્ઠે પ્રલેપોડ્યં હન્યાદાહયુત જ્વરમ્ ॥૪૧૨॥

અન્યઃ—પલાશસ્ય ઘર્ધાં. વા નિમ્બસ્ય મૃદુપલ્લવૈઃ
અન્નપિષ્ઠેઃ (વૃત્ત.) અય પ્રલેપઃ દાહયુત જ્વર હન્યાત્ ॥

ખાખરાનાં, ઘોરડીના અથવા લીંબડાનાં
ફૂલ્યાં પાંદડાંને ખાટા પદાર્થમાં વાટી તેનાથી
શરીર પર કરેલો લેપ હાહ સહિત પિત્તજ્વરને
મટાડે છે ૪૧૨

શીતલ જલધારા

ઉત્તાનસુત્તસ્ય ગમીરતામ્નઃ

કાશ્યાદિપાત્રે નિહિતે ચ નામૌ ।

શીતામ્બુધારા ઘટુલા પતન્તી,

નિહન્તિ દાહં ત્વરિતં જ્વરજ્ઞ ॥૪૧૩॥

અન્યઃ—ઉત્તાનસુત્તસ્ય (પિત્તજ્વરિણઃ) ચ નામૌ
નિહિતે ગમીરતામ્નઃકાશ્યાદિપાત્રે પતન્તી ઘટુલા શીતામ્બુ-
ધારા દાહ ચ જ્વર ત્વરિત નિહન્તિ ॥

અત્તા સુવાડેલા પિત્તજ્વરવાળાની નાભિ
ઉપર ત્રાખાનું કે કાસા વગેરેનું ઊંડું વાસણ
મૂકી તેના ઉપર પાડેલી ટાહા પાણીની ઘાટી
ધારે હાહ અને પિત્તજ્વરને તરત મટાડે છે. ૪૧૩

પથ્યાદિ-અવલેહૃ

પથ્યાં તૈલઘૃતશ્નોદ્રેર્લિહ્ન દાહજ્વરાપહામ્ ।

કાસાચ્છપિત્તવીર્ષપથ્યાસાન્હન્તિ વમીમપિ ॥૪૧૪॥

અન્યઃ—દાહજ્વરાપહામ્ પથ્યા તૈજ-ઘૃત-શ્નોદ્રેઃ
લિહ્ન (જનઃ) કાસ-અચ્છ-પિત્ત-વીર્ષ-પથ્યાસાન્હન્તિ વમીમ્
અપિ હન્તિ ॥

દાહયુક્ત પિત્તજ્વરનો નાશ કરનારી હરડેને
તેલ, ઘી કે મધ સાથે માણસ જો ચાટે તો
દાહ સહિત પિત્તજ્વરને, ઉધરસને, રક્તપિત્તને,
રતવાને, શ્વાસને તથા ઊઘટીને પણ મટાડે છે.

ટીકા—તૈલઘૃતશ્નોદ્રેર્લિયત્ર ન સમુચ્યસ્તેન કેવલેન
શ્નોદ્રેણાપિ લિહ્યાત્ ॥ અહીં હરડેની સાથે તેલ, ઘી અને
મધ ત્રણે ભેગા કરવાના નથી, પણ એકનું મધ
નાખીને પણ હરડેને ચાટી શકાય છે.

૧ પથ્યા આદિયેંવાં તાનિ તેવામ્ અવલેહૃ—હરડેનું
તેલ, ઘી કે મધથી કરેલું ચાટણુ પથ્યાદિ-અવલેહૃ
કહેવાય છે.

આદ્રિવસાવગુહન

કાક્ષિર્દ્રુપટેનાવગુઠનં દાહનાશનમ્ ।

અથ ગોતકસંસ્થિત્ત શીતલીઠ્ઠનવાસસા ॥૪૧૫॥

અન્યઃ—(પિત્તજ્વરિણઃ) કાક્ષિર્દ્રુપટેન અથ ગોતક-
સંસ્થિત્તલીઠ્ઠનવાસસા અવગુઠનં દાહનાશનં (ભવતિ) ॥

પિત્તજ્વરવાળાને કાંજીથી ભીંજવેલું વસ્ત્ર
અથવા ઊની કરેલી ગાયત્રી છાશમાં ખોળી
ટાકું કરેલું વસ્ત્ર ઓઢાડાય તો દાહને તે
મટાડે છે. ૪૧૫

૧ અદ્રિ ચ તદ્ વઘં, તેન જ્વરમ્ અવગુઠનમ્-
કાંજીથી કે ગાયત્રી છાશથી ભીનું કરેલું કપડું
પિત્તના તાવવાળાને ઓઢાડવું, તે આદ્રિવસાવગુહન
કહેવાય છે.

કવલ

દ્રાક્ષામલકલ્લકેન કવલોડ્રઞ્ચ હિતો મતઃ ।

પક્કદાડિમવીર્જેવાં ધાનાકલ્લકેન ચ ક્વચિત્ ॥

અન્યઃ—અન્ન (પિત્તજ્વર) દ્રાક્ષામલકલ્લકેન કવલઃ
હિત મતઃ । ક્વચિત્ પક્કદાડિમવીર્જેઃ વા ધાનાકલ્લકેન
ચ (કવલપ્રદાનમુક્તમ્) ॥

પિત્તજ્વરમાં દ્રાક્ષનો અને આમળાનો
કદક કરી તેનો કવલ લેવો એ હિતકારી
મનાય છે. કોઈક અંથુમાં પાકેલાં દાડમનાં
બીજોનો અથવા ધાણાના કદકનો કવલ લેવાનું
પણ કહ્યું છે. ૪૧૬

ટીકા—ધાનાડ્રઞ્ચ ધાન્યકમ્ ॥

પિત્તજ્વરવાળાને લાજતર્પણ પાત્રું

અયાગ્રમાહ—

દાહકમ્પાર્દિતં ક્ષામં નિરત્તં તૃણયાન્વિતમ્ ।

શર્કરામધુસયુક્તં પાયયેજ્ઞાજતર્પણમ્ ॥૪૧૭॥

અન્યઃ—દાહકમ્પાર્દિતં ક્ષામં નિરત્તં તૃણયાન્વિતમ્
(પિત્તજ્વરિણ) શર્કરામધુસયુક્તં લાજતર્પણ પાયયેત્ ॥

દાહથી તથા કંપથી પીડાયેલા, દુર્બળ
થયેલા, લઘનવાળા તથા તરશવાળા પિત્તજ્વરના
રોગીને સાકર અને મધની સાથે ચોખાની
ધાણીનો સાથવો પાણીમાં ઘોળીને પાવો, એ
લાજતર્પણ કહેવાય છે. (આ સંતપણુંનું
સ્વરૂપ જ્વરની સામાન્ય ચિકિત્સાના પ્રકરણમાં
પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે.) ૪૧૭

ટીકા—લાજતર્પણમ્—લાજસંતુરૂપ તર્પણમ્ । સન્તર્પણ-
સ્વરૂપમુક્તં સામાન્યજ્વરચિકિત્સાયામ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે)

- મગના યુષ સાથે સાકરવાળો ભાત દેવો
મુદ્ગયૂષોદનો દેવ: સિતયા પૈત્તિકે જ્વરે ।

અન્ય: - પૈત્તિકે જ્વરે મુદ્ગયૂષ-જોદન: સિતયા
(સહિ:) દેવ: ॥

પિત્તજ્વરવાળાને મગના યુષથી ભીંજવેલો
ભાત સાકરની સાથે ખાવા આપવો. ૪૧૮

પિત્તજ્વરવાળા મરેના ઉપચારો
હર્મે શુભ્રાશ્રસક્કાદો શશાઙ્કરશીતલે ।

મલયોદકસંસિકે સ્થપ્યાત્ પિત્તજ્વરી નર: ॥૪૧૯॥

હારાવલીચન્દનશીતલાનાં, સુગન્ધપુષ્પામ્બર-
ભૂષિતાનામ્ । નિતમ્બિનીનાં મુપયોધરાણા, -

માલિક્કનાન્યાશુ હરન્તિ દાહમ્ ॥ ૪૨૦ ॥

આહ્વાદેં ચાસ્ય વિશાય ન સ્ત્રીક્ષ્ણનયેત્પુન: ।

હિતં ચ મોજયેદ્ધં ન પ્રીતિસુરતેં હિતમ્ ॥૪૨૧॥

વાપ્ય: કમલહાસિન્યો જલયન્ત્રગૃહા: શુભા: ।

નાયૈશ્ચન્દનદિગ્ધાઙ્ગયો દાહદૈન્યહરા મતા: ॥૪૨૨॥

અન્ય: - પિત્તજ્વરી નર: શુભ્રસંકાશે શશાઙ્કરશીતલે

મલયોદકસંસિકે હર્મે સ્થપ્યાત્ ॥ હારાવલી-ચન્દનશીત-

લાનાં સુગન્ધપુષ્પામ્બરભૂષિતાનાં મુપયોધરાણાં નિતમ્બિની-

નામ્ આલિન્નનાનિ (પિત્તજ્વરિણી) દાહમ્ આશુ હરન્તિ ॥

અસ્ય ચ આહ્વાદેં વિશાય જી: પુન ન ઉપનયેત્, હિતં

ચ કાન્તં મોજયત્ (યત:) પ્રીતિસુરતેં હિતં ન (ભવતિ,

તયા ચ) કમલહાસિન્ય: વાપ્ય:, શુભા: જલયન્ત્રગૃહા:

(ચ) ચન્દનદિગ્ધાઙ્ગય: નાયૈ: દાહ-દૈન્યહરા: મતા: ॥

પિત્તજ્વરવાળા માંસુસે ધોળાં વાદળાં

સરખા, અંદ્રનાં કિરણોથી શીતલ અને અંદન-

દું જળ છાંટેલા સુંદર મહેલમાં સહુ. મોતીના

હારોની પંક્તિઓથી તથા અંદનના લેપનથી

અત્યંત શીતલ, સુગંધી પુષ્પો તથા વસોથી

શણગારેલી અને સુંદર સ્તનોવાળી સ્ત્રીઓનાં

આલિંગનો પિત્તજ્વરના દાહને તરત દૂર કરે છે;

પણ તે વેળા પિત્તજ્વરવાળા પુરુષના મનને

એ સ્ત્રીઓથી (કામવિકારરૂપ) આનંદ થયેલો

જાણ્યા પછી (ચતુર વેદ તરત) એ સ્ત્રીઓને

તે પુરુષની વધુ નજદીક જવા ન દેવી; પરંતુ

હિતકારી અન્ન જમાડી દેલું; કારણ કે તે વેળા

એ પુરુષ સ્ત્રીઓની સાથે પ્રીતિપૂર્વક જો મૈથુન

કરે, તો તેને એ હિતકારી થતું નથી. (પંચ

જાલહું) નુકસાન કરે છે) . વળી પ્રકૃષ્ટિવ કમજો-

વાળી વાવો, સુંદર કુવારાવાળાં ઘર અને સર્વ
અંગોમાં અંદનનાં લેપનવાળી સ્ત્રીઓ પિત્ત-
જ્વરના દાહથી થયેલી દીનતાને મટાડનાર
મનાય છે. ૪૧૯-૪૨૨

પિત્તજ્વરનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ શ્લેષ્મજ્વરાધિકાર:

કંકજ્વરનો અધિકાર

દૂરનાં તથા પાસેનાં કારણોપૂર્વકની
કંકજ્વરની સંપ્રાપ્તિ

અથ શ્લેષ્મજ્વરસ્ય વિપ્રકૃદ્ધસન્નિહૃતકારણકથનપૂર્વકો
સંપ્રાપ્તિમાહ-

શ્લેષ્મલાહારચેષ્ટાભ્યાં કફ આમાશયાધ્રય: ।

બહિર્નિરસ્ય કોષ્ટાન્નિ જ્વરકૃત્સ્યાદ્રસાનુગ: ॥ ૪૨૩ ॥

અન્ય: - શ્લેષ્મ-આહાર-ચેષ્ટાભ્યાં કફ: આમાશયા-

ધ્રય: રસાનુગ: (ચ સન્) કોષ્ટાન્નિ બહિર્ નિરસ્ય જ્વર-

કૃત્ સ્યાત્ ॥

કંક કરનાર આહાર તથા વિહારથી કંક

આમાશયમાં જઈ રસને દૂષિત કરી કોઠાના

અગ્નિની ગરમીને બહાર કાઢી જ્વરને ઉત્પન્ન

કરે છે. ૪૨૩

ટીકા-કફસ્ય કોષ્ટાન્નિરસો બહિર્નયને પદ્મલાદા-

શઙ્કાશો નાતાયો પિત્તસ્યેવ સિદ્ધાન્તો મોદ્ય: ॥

‘કંક પાંચળો છે છતાં કોઠાના અગ્નિને બહાર

કેમ લઈ જઈ શકે ?’ એવી શંકા થાય તો તેનું

સમાધાન પિત્તજ્વરના અધિકારના આરંભમા કહ્યું

છે, તે પ્રમાણે સમજી લેવું. ૪૨૩

કંકજ્વરનું સામાન્ય અને વિશેષ પૂર્વરૂપ

ટીકા-તત્ત્વ પૂર્વરૂપમુક્તં ‘કપાપ્રાપ્તિભિન્નનમિ’તિ ।

કફજ્વરે ઉત્પત્ત્યસિ અપ્રાપ્તિભિન્ન: સ્યાત્સ ચ પ્રમાદિ-

પૂર્વકો ભવતિ ॥ કંકજ્વર ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે

પ્રથમ થાક વગેરે સામાન્ય પૂર્વરૂપ થઈને અપ

ઉપર અરુચિ, એ વિશેષ પૂર્વરૂપ થાય છે.

અથ શ્લેષ્મજ્વરસ્ય લક્ષણમાહ-

કંકજ્વરનાં લક્ષણો

સ્તૈમિયં સ્તિમિતો વેગ આલસ્યં મધુરાસ્યતા ।

શુક્લમૂત્રપુત્રિયત્વં સ્વપ્નપ્રસૂતિરથાપિ વા ॥૪૨૪॥

ગૌરવં શીતમુક્તેદો રોમહર્ષોડતિનિદ્રતા ।

પ્રતિશ્યાયોડકચિ: કાસ: કફજેડક્ષ્ણોષ્ણ શુક્લતા ॥

પ્રસેક: પિષ્ટિકા શીતં હૃદિસ્તન્દ્રોષ્ણકામિતા ।

કફેન લિપ્તેં દૃઢયં ભવેદ્ગ્રેષ્ઠ મન્દતા ॥ ૪૨૬ ॥

અન્ય-કફજે (જ્વરે) સ્તૈમિય, વેગઃ સ્તિમિતઃ, આલસ્ય, મધુરાસ્યતા, શુક્લમૂત્રપુરીષલ, સ્તમ્ભઃ, અથ તુષ્ણિઃ અપિ વા ગૌરવ શીતમ્ ઉલ્કેદઃ રોમહર્ષઃ અતિ-નિદ્રતા પ્રતિશ્વાયઃ અરુચિઃ કાસઃ ચ અશ્વોઃ. શુક્તા (જાયતે) ॥ (યત ઉક્ત) પ્રસેકઃ પિંઙ્કા શીત હર્દિઃ તન્દ્રા ઉષ્ણકામિતા હૃદય કફેત લિપ્ત ચ ઓઃ મન્દતા મવેત ॥

કફજ્વરમાં અંગેા બાણે ભીના વચ્ચે વીંટાયાં હોય એવાં થઈ જાય છે, જ્વરનેા વેગ મંદ હોય છે, શક્તિ છતાં કામ કરવામાં ઉત્સાહ રહેતો નથી, મોઢું મીઠાશવાળું થઈ જાય છે, મૂત્ર તથા પિષ્તા ધોળાં થઈ જાય છે, શરીરના અવયવો અછડડ થઈ જાય છે, ખાવાની ઇચ્છા છતાં અન્નની ઇચ્છા થતી નથી, શરીરમાં ભારેપણું થાય છે, ટાઢ વાય છે, વમન થવાની બાણે તૈયારી હોય એવું થાય છે. રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાય છે; નિદ્રા અધિક અને સળેખમ થાય છે, ખાવાની ઇચ્છા રહેતી નથી; ઉધરસ આવે છે અને આખો ધોળી થઈ જાય છે. વળી ઠણું છેઃ મોઢામાં પાણી આવ્યા કરે છે, ફાઢીઓ થાય છે, ઊલટી થાય છે, ઘેન થાય છે, છાતી કફથી ખરડાયેલી રહે છે, ગરમીની ઇચ્છા થાય છે અને અશ્નિ મંદ થઈ જાય છે. ૪૨૪-૪૨૬

ટીકા-સ્તૈમિત્યમ્=અજ્ઞાનાં આદિપટાવગુણિતત્વમિવ । સ્તિમિતો વેગ =જ્વરસ્ય મન્દો વેગઃ । આલસ્ય=સમર્થસ્યાપિ કર્મણ્યનુસાહ । સ્તમ્ભઃ=અજ્ઞાનાં અનન્નતા । તુષ્ણિઃ=અજ્ઞાન-મિલાપઃ સત્યામપિ મોજનેચ્છાયામ્ । ગૌરવ=ગાત્રાણામ્ । શીત, લગતીતિ શેષઃ, ઉલ્કેદઃ=વમનોપરિણતિરિવ । અતિ-નિદ્રતા=તિદ્રાર્થિક્ય, પ્રતિશ્વાયઃ=નાસારોગવિશેષઃ । અરુચિઃ=મોજનામિચ્છા, વકારાત્ પિંઙ્કા મુસપ્રસેક=છર્દિસ્તન્દ્રા હૃદયોપેષે ઉષ્ણામિલાષો વૃન્નિમાન્યમિતિ । (અર્થ ઉપર આપ્યો છે)

અથ સ્લેષ્મજ્વરસ્ય ચિકિત્સા-

કફજ્વરની ચિકિત્સાઃ

પ્રથમ ખાર દિવસ લંઘન

આમાશયસ્યો હત્વાગ્નિ સામો માર્ગાન્ પિષાપયન્ । વિદધાતિ જ્વરે દોષસ્તસ્માલ્લહ્નમાચરેત્ ॥ ૪૨૭ ॥
અન્યઃ-(કુટઃ) દોષ આમાશયસ્ય. (સન્) અગ્નિ હત્વા સામઃ માર્ગાન્ પિષાપયન્ જ્વર વિદધાતિ,

તસ્માત્ (વહ્નિપ્રવીતયે આમપાકાર્ય માર્ગવિધાનદૂરીકર-વાર્યં ચ પ્રથમં તુ) લહ્નમ્ આચરેત્ ॥

‘હુષ્ થઈ આમાશયમાં ગયેલો દોષ, અશ્નિને ઢાકી દઈ અન્ન આદિના અપકવ ભાગની સાથે મળી જઈ માર્ગોને ઢાકી દઈ ને જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે; માટે (કફના વાવમાં થણુ અશ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા, આમને પકવવા તથા માર્ગોને ખુલ્લા કરવા પ્રથમ તો) લંઘન જ કરવું જોઈએ.’ ૪૨૭

ટીકા-હતિ વચનાત્ સામાન્યતો જ્વરિમાનસ્ય યાવ-દારોગ્યદર્શનં લહ્નનામિધાને ‘સેષ્મજ્વરિણો લહ્નવિધાને વિશેષમાહ સુધ્રુતઃ-એ વચન પ્રમાણે સામાન્ય રીતે ગમે તે જ્વરવાળા માણસે આરોગ્ય દેખાયા સુધી લંઘન કરવું જોઈએ; તેમાં કફજ્વરવાળાને લંઘન કરાવવા વિશે સૂક્ષ્મ આ વિશેષ કહે છે :

કફજ્વરવાળાને ખાર દિવસના

લંઘન પછી ઔપધ

‘ઋષિમેકે દ્વાદશાહેન જ્વરે યુક્તો મેવજમ્’ ।
હતિ ॥ પિપ્પલ્યાદિક્કપાચન્તુ કફજે પરિપાચનમ્ ॥
અન્યઃ-સૈષ્મિકે જ્વરે દ્વાદશાહેન મેવજ યુક્તો (હતિ) કફજે (જ્વરે) પિપ્પલ્યાદિક્કપાચ તુ પરિપાચન (દેવમ્) ॥

‘કફજ્વરમાં લંઘનો કરતાં ખાર દિવસ વીત્યા પછી ઔપધ આપવું.’ કફજ્વરમાં પાચન કરનારો પિપ્પલ્યાદિ ક્વાથ આપવો.

ટીકા-દ્વાદશાહેન=લહ્નનવતા વ્યતીતંતેત્યર્થઃ । ફિં તદ્ મેવજં તદાહ-પિપ્પલ્યાદીતિ ॥ (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

કફજ્વરનાં ઔપધોઃ

પિપ્પલ્યાદિ-ક્વાથ

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં મરીચં ગજપિપ્પલી । નાગરં ચિત્રકં ચર્ચં રેણુકૈલાજમોદિકા ॥ ૪૨૯ ॥
સર્પવો દિહુગુ માર્ગોં ચ પાઠેન્દ્રયવજીરકાઃ । મહાનિમ્બઃ મૂર્વા ચ વિપાતિકા વિઢઢ્રકમ્ ॥ ૪૩૦ ॥
પિપ્પલ્યાદિગણો હોપ કફમારુતનાશનાઃ । ગુલ્મશૂલજ્વરહરો દીપનસ્વામપાચનાઃ ॥ ૪૩૧ ॥

અન્યઃ-પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલ મરીચ ગજપિપ્પલી નાગર ચિત્રક વચ્ચ રેણુકા દ્વા અજમોદિકા સર્વેઃ દિહુ માર્ગોં ચ પાઠા-ન્દ્રયવ-જીરકાઃ ચ મહાનિમ્બઃ ચ મૂર્વા વિપાતિકા વિઢઢ્રકમ્-અપઃ દિ પિપ્પલ્યાદિગણઃ

તુ કફમાત્તનાશનઃ ગુલ્મશૂલ્જ્વરહરઃ સૌપનઃ આમપાચનઃ (મવતિ) ॥

પીપર, પીપરીમૂળ, મરી, ગજપીપર, સૂંઠ, ચિત્રો, ચવક, મેંદી, જોલથી, અજમોદ, સરસવ, હિંગ, ભારંગી, કાળીપાટ, ઇંદ્રધવ, ભૂરું, ખકાન, પીલુડી, અતિવિષ, કડુ અને વાવડિંગ-આટલાં ઔષધો (ભેગાં થતાં) પિષ્પત્થાદિગણ કહેવાય છે. એ પિષ્પત્થાદિ-ગણનો કવાથ કફનો તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે; શુદ્ધમને, શૂળને તથા જ્વરને મટાડે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને આમને યકાવે છે. ૪૨૯-૪૩૧

૧ પિપ્પલી આદિયેષુ તાનિ, તેષાં કવાથઃ-પીપર જેમાં મુખ્ય હોય છે; એવાં ઔસડિયાંનો ઉકાળો-પિષ્પત્થાદિકવાથ કહેવાય છે.

પિષ્પત્થવલેહૃ

ક્ષૌદ્રોપકુલ્યાસંયોગઃ શ્વાસકાસજ્વરાપહઃ ।
ક્ષીહાનં હન્તિ દિક્ષાઞ્ચ પાલાનામપિ શસ્યતે ॥૪૩૨॥

અન્વયઃ-ક્ષૌદ્ર-ઉપકુલ્યા-સંયોગઃ શ્વાસ-કાસ-જ્વરાપહઃ (સન્) ક્ષીહાનં ચ દિક્ષા હન્તિ, પાલાનામ્ અપિ શસ્યતે ॥

મધમાં પીપરનું ચૂર્ણ મેળવી તે ચાટવાથી શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર, ખરલનું દરદ તથા હેડકી મટી જાય છે. આ અવલેહ આળકો માટે પણ સારો છે. ૪૩૨

૧ ક્ષૌદ્રયુક્તઃ પિપ્પલ્યા અવલેહઃ-મધ સાથે પીપરનું ચાટણુ તે પિષ્પત્થવલેહ કહેવાય છે.

ચતુર્લદિકાવલેહૃ

પિપ્પલી ત્રિફલાં चापि समभागं ज्वरी लिहन् ।
मधुना सर्पिषा चापि कासी श्वासी सुखी भवेत् ॥

અન્વયઃ-પિપ્પલી ચ ત્રિફલામ્ અપિ સમભાગાં મધુના ચ સર્પિષા અપિ લિહન્ કાસી શ્વાસી જ્વરી સુખી ભવેત્ ॥

પીપર, હરડાં, ખડેડાં અને આમળાંને સમભાગે ચૂર્ણ કરી મધ અથવા ઘી સાથે જે ચાટે તે ઉધરસવાળો, શ્વાસવાળો તથા કફ જ્વરવાળો માણસ સુખી થાય છે. ૪૩૩

૧ ચતુર્ણાં મદ્રાણાં સમાહારચતુર્મદી, ચતુર્મદી एव चतुर्गदिका, તથા મધુસર્પિષુતાયા અવલેહઃ-પીપર, હરડાં, ખડેડાં અને આમળાં-એ ચારને સમભાગે ભેગાં કરાય તે ચતુર્લદિકા કહેવાય છે; તેનું મધ તથા

ઘીની સાથેનું જે ચાટણુ-તે ચતુર્લદિકાવલેહ કહેવાય છે.

ચતુર્લદિકાવલેહનો ખીજો પ્રકાર કટ્ફલં પૌષ્કરં શૃંગી કૃષ્ણા ચ મધુના સહ ।
શ્વાસકાસજ્વરહરો લેહોઽયં કફનાશનઃ ॥૪૩૪॥

અન્વયઃ-કટ્ફલં પૌષ્કરં શૃંગી ચ કૃષ્ણા મધુના સહ (લિહેત), અય લેહઃ શ્વાસ-કાસ-જ્વરહરઃ કફનાશનઃ (મવતિ) ॥

કાયફળ, એરંડાનાં મૂળ, કાકડાશિંગી, અને પીપરના ચૂર્ણને મધ સાથે ચાટવાથી શ્વાસ, ઉધરસ, કફજ્વર અને કફનો તે નાશ કરે છે. ૪૩૪

૧ કાયફળ, એરંડાનાં મૂળ, કાકડાશિંગી અને પીપર-એ ચારે ભેગા કરાય, તે પણ ચતુર્લદિકા કહેવાય છે અને તેનું મધ સાથે જે ચાટણુ તે પણ ચતુર્લદિકાવલેહ કહેવાય છે.

અષ્ટાંગ-અવલેહૃ

કટ્ફલં પૌષ્કરં શૃંગી યવાની કારવી તથા ।
કટુત્રયઞ્ચ સર્વાણિ સમभागानि चूर्णयेत् ॥૪૩૫॥

આર્દ્રકસ્વરસેલિહ્યાન્મધુના વા કફજ્વરી ।

કાસશ્વાસારુચિચ્છદિદિહિકાસ્તેષ્માનિલાપહઃ ॥૪૩૬॥

અન્વયઃ-કટ્ફલં પૌષ્કરં શૃંગી યવાની તથા કારવી ચ કટુત્રયમ્ (एतान्यष्टौ समादाय) સર્વાણિ સમભાગાનિ ચૂર્ણયેત્ । (તતઃ ચ તત્ચૂર્ણ) કફજ્વરી આર્દ્રકસ્વરસઃ વા મધુના લિહાત્ । (અય લેહઃ) કાસ-શ્વાસ-અરુચિ-ચ્છદિ-દિક્ષા-સ્તેષ્મા-અવિઘાપહઃ (સ્યાત્) ॥

કાયફળ, એરંડાનાં મૂળ, કાકડાશિંગી, યવાન, કાળીભૂરી, સૂંઠ, મરી અને પીપર-એ આઠને સમભાગે લઈ ખધાંનું ચૂર્ણ કરવું. પછી કફના તાવવાળા માણસે આઠાના સ્વરસ અથવા મધ સાથે તે ચાટવું. ઉધરસ, શ્વાસ, અરુચિ, ઊલટી, હેડકી, કફ અને વાયુનો તે નાશ કરે છે. ૪૩૫, ૪૩૬

૧ અષ્ટો અઘ્નાનિ यस्य तत् अष्टाङ्गम्, तस्य आर्द्र-कस्वरसैर्मधुना वा अवलेहः-કાયફળ વગેરે આઠ ઔસડિયાંનાં ચૂર્ણનું આઠાના રસ કે મધ સાથે જે ચાટણુ-તે અષ્ટાંગ-અવલેહ કહેવાય છે.

નિગુડીકયાથ

સિન્દુવારદલન્વાયં કળાહ્યં કફજે જ્વરે ।

જહ્વયોષ્ઠ વલે ક્ષીણે કર્ણે ચ પિહિતે પિવેત્ ॥૪૩૭॥

અન્વયઃ-કફજે જ્વરે જહ્વયોઃ ચ વલે ક્ષીણે,

કળેં ન વિહિતે (સતિ) ચિન્દુવારદલ-જ્વાય કળાલ્યં
વિવેત્ ॥

કદ્ધથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્વર હોય, સાથેજોતું
ખળ ક્ષીણ થયું હોય કે કાન બહેરા થઈ
ગયા હોય તો નગોડનાં પાંદડાંનો ક્વાથ
પીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવો. ૪૩૭

૧ નિર્ગુણીદલાના કળાયુતઃ કાયઃ-નગોડના પાનનો
પીપરયુક્ત ઉકાળો-નિર્ગુણીકવાથ કહેવાય છે.

યવાન્યાદિકવાથ ૧

યવાની વિપ્પલી વાસા તથા લાલસવલ્કલમ્ ।
પર્વાં ક્વાપં પિપ્પેલ્કાસે જ્વાસે ચ કફજે જ્વરે ॥૪૩૮
અન્વયઃ-કફજે જ્વરે કાસે ન શ્વાસે યવાની વિપ્પલી
વાસા તથા લાલસવલ્કલમ્-પર્વાં ક્વાથ વિવેત્ ॥

કદ્ધના તાવમાં, ઉધરસમાં તથા શ્વાસમાં
થવાન, પીપર, અરડૂસી અને ખસખસનાં
ડીંડવાં-એટલાનો ક્વાથ પીવો. ૪૩૮

૧ યવાની આદિયેષુ તાનિ, તેવાં કાયઃ-જેમાં
યવાન મુખ્ય હોય છે, એવાં ઓસડિયાનો ઉકાળો-
યવાન્યાદિકવાથ કહેવાય છે.

વાસાદિકવાથ ૧

વાસાભુદ્રાડમૃતાકાયઃ ક્ષોદ્રેણ જ્વરકાસહૃત્ ॥૪૩૯
અન્વયઃ-વાસા-ભુદ્રા-અમૃતા-ક્વાથઃ ક્ષોદ્રેણ (સહ
પીત્તેત્) જ્વરકાસહૃત્ (भवति) ॥

અરડૂસી, લોરીંગણી અને ગળોનો ક્વાથ
મધ સાથે પિવાય તો કદ્ધજ્વર અને ઉધરસને
તે મટાડે છે. ૪૩૯

૧ વાસા આદિયેષુ તાનિ, તેવાં કાયઃ-જેમાં
અરડૂસી મુખ્ય હોય છે, એવાં ઓસડિયાનો
ઉકાળો-વાસાદિકવાથ કહેવાય છે.

મરિચાદિકવાથ ૧

મરિચં વિપ્પલીમૂલં નાગરં કારવી કળા ।
ચિત્રકં કટ્ફલં કૃષ્ણં સસુગન્ધિવચા શિવા ॥૪૪૦॥
કળ્પકારીજટા શુક્ળી યવાની પિતુમન્દકઃ ।
પર્વાં કાયો હરત્યેવ જ્વરં સોપદ્રવં કપાત્ ॥૪૪૧॥

અન્વય-મરિચં વિપ્પલીમૂલં નાગરં કારવી કળા
ચિત્રકં કટ્ફલં કૃષ્ણં સસુગન્ધિવચા શિવા કળ્પકારીજટા
શુક્ળી યવાની પિતુમન્દકઃ-પર્વાં ક્વાથઃ કપાત્ સોપ-
દ્રવં જ્વર હરતિ એવ ॥

મરી, પીપરીમૂળ, સૂંઠ, કાળીજીરી,
પીપર, ચિત્રો, કાયકળ, કઠં, સુમધી વજ,

હરડે, લોરીંગણીનાં મૂળ, કાકડાશિંગી, યવાન
અને લીમડો-એટલાનો ક્વાથ કદ્ધથી થયેલા
ઉપદ્રવયુક્ત જ્વરનો અવશ્ય નાશ કરે છે.

૧ મરિચમ્ આદિ યેષુ તાનિ, તેવાં કાયઃ-જેમાં
મરી મુખ્ય હોય છે, એવાં ઓસડિયાનો-ઉકાળો-
મરિચાદિકવાથ કહેવાય છે.

કદ્ધજ્વરમાં પશુ કદ્ધપત્તરસ દેવાય

કફરાતબ્યાધિરત્વાદ્વાતાધિકારોકલ્પત્તર-રસો
યોજ્યઃ ॥ વાતજ્વરના અધિકારમાં કહેલો કદ્ધપત્તરસ
વાયુને તથા કદ્ધને પશુ ઉચ્ચનાર છે, તેથી કદ્ધ-
જ્વરમાં પશુ તે આપી શકાય છે.

કદ્ધજ્વરમાં હિતકારી કવલ

સિન્ધુત્રિકટુરાજીમિરાદ્રકેણ કફે હિતઃ ॥૪૪૨॥
અન્વયઃ-સિન્ધુ-ત્રિકટુ-રાજીમિઃ માર્દકેણ (હતઃ
કવલઃ) કફે હિત. (સવતિ) ॥

સેંધવ, સૂંઠ, મરી, પીપર અને રાઈનો
આદાના રસ સાથે કવલ કરી તે લેવો એ
કદ્ધજ્વરમાં હિતકારી છે. ૪૪૨

ટીકા-કવલ इति शेषः ॥

કદ્ધજ્વરમાં આપવાનું અમ્લ

અયામમાહ-

મુદ્ગયૂપોદનો દેયો જ્વરે કફસમુત્થિયે ॥ ૪૪૩ ॥

અન્વયઃ-કફસમુત્થિયે જ્વરે (લઘ્વનાત્ દોષવાકા-
નન્તરં જ્વરે ન નિવૃત્તે) મુદ્ગયૂપોદનઃ દેયઃ ॥

કદ્ધજ્વરમાં (લઘ્વનથી દોષો પાક્યા પછી
તાવ ઊતરી ગયો હોય ત્યારે) મગના ચૂપથી
સંસ્કાર આપેલો ભાત રોગીને ખવડાવવો.

કદ્ધજ્વરનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ વાતપિત્તજ્વરાધિકારઃ

વાતપિત્તજ્વરનો અધિકાર

ત્તજ વાતપિત્તજસ્ય જ્વરસ્ય વિપ્રવૃત્તસન્નિવૃત્તકારણ-
કયનપૂર્વિકા સપ્રાપ્તિમાહ ॥

હરનાં તથા પાસેનાં કારણોપૂર્વક

વાતપિત્તજ્વરની સંપ્રાપ્તિ

વાતપિત્તકરૈર્વાતપિત્તે હ્યામાશયાશ્રયે ।

વહ્નિનિરસ્ય કોષ્ઠાગ્નિ રસમે જ્વરકારિણી ॥૪૪૪॥

અન્વયઃ-વાતપિત્તકરૈઃ (આહારવિહારૈઃ) વાતપિત્ત દ્વિ-
આમાશયાશ્રયે રસમે (સતી) કોષ્ઠાગ્નિ વહ્નિ નિરસ્ય
જ્વરકારિણી (સ્થાતામ્) ॥

વાયુને તથા પિત્તને વધારનારા આહાર-

વિહારીથી વાયુ તથા પિત્ત આમાશયમાં
જઈ રસને દ્વિત કરી કોઠાના અગ્નિની ગરમી-
ને બહાર કાઢી નવરને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૪૪
દીકા-સ્વાતામિતિ શેષ: ॥

વાતપિત્તનવરણું પૂર્વરૂપ

અથ તસ્ય પૂર્વરૂપમાહ-

પ્રાચૂપે વાતપિત્તસ્ય ભવતો વાતપૈત્તિકે ॥૪૪૫॥
અન્વય:-વાતપૈત્તિકે (જ્વરે) વાતપિત્તસ્ય પ્રાચૂપે
ભવત: ॥

વાત તથા પિત્ત એ બન્નેથી ઉત્પન્ન
થતા નવરમાં વાતનવર તથા પિત્તનવર એ
બન્નેનાં પૂર્વરૂપો થાય છે. ૪૪૫

દીકા-જ્વર इति શેષ: ।

વાતપિત્તનવરનાં લક્ષણો

વાતપિત્તજ્વરસ્ય લક્ષણમાહ-

તુષ્ણા મૂર્છાં ભ્રમો દાહો નિદ્રાનાશ: શિરોરુજા ।
કળ્ઠાસ્યશોષો વમથૂ રોમહર્ષોઽરુચિસ્તમ: ॥૪૪૬॥
પર્વમેદશ્ચ જૂમ્મા ચ વાતપિત્તજ્વરાકૃતિ: ॥૪૪૬॥

અન્વય:-તુષ્ણા મૂર્છાં ભ્રમ: દાહ: નિદ્રાનાશ: શિરો-
રુજા કળ્ઠાસ્યશોષ: વમથુ: રોમહર્ષ: અરુચિ: તમ: ચ
પર્વમેદ: ચ જૂમ્મા વાતપિત્તજ્વરાકૃતિ: (ભવતિ) ॥

તરશ, મૂર્છા, ભ્રમ, દાહ, નિદ્રાનો નાશ,
માથામાં પીડા, કંઠ તથા મુખનો શોષ,
ઊલટી, રૂવાડાં ઊંઘાં થવાં, અરુચિ, મોહ,
બધે શરીરના સાંધાઓ વૂટતા હોય એવી
સાંધાઓમાં પીડા અને બગાસાં એટલાં
વાતપિત્તનવરનાં લક્ષણો થાય છે. ૪૪૬

દીકા-પર્વમેદ: = પર્વાણિ મિચન્ત ઇવ સન્નિષ્ઠુ વ્યથા ॥

વાતપિત્તનવરની ચિકિત્સાનો સમય

અથ વાતપિત્તજ્વરસ્ય ચિકિત્સામાહ-

વાતપિત્તજ્વરે દેવમૌપધં પશ્ચમેઽહ્નિ ॥૪૪૭॥

અન્વય:-વાતપિત્તજ્વરે પશ્ચમે અહ્નિ ઔપધં દેવમ્ ॥

વાતપિત્તનવરનાં પાંચમા દિવસે (એટલે
પાંચ દિવસો લંઘનમાં વીત્યા પછી છઠ્ઠા દિવસે
હલકો ખોરાક આપ્યા પછી) ઔષધ આપવું
બેઈએ. ૪૪૭

વાતપિત્તનવરનાં ઔષધો: કિરાતાદિ ક્વાથ^૧

કિરાતતિકમમૂતાં દ્રાક્ષામામલકં શટીમ્ ।

નિઃકાથ્ય સગુદં ક્વાથં વાતપિત્તજ્વરે પિબેત્ ॥૪૪૮॥

અન્વય:-કિરાત-તિકમ્ અમૂતાં દ્રાક્ષામ્ આમલકં
શટીં નિઃકાથ્ય સગુદં ક્વાથં વાતપિત્તજ્વરે પિબેત્ ॥

કરિયાતું, કડું, ગળો, દ્રાક્ષા, આમળાં
અને કચૂરાનો ક્વાથ પકાવી તેમાં ગોળ
નાખીને વાતપિત્તનવર ઉપર પીવો. ૪૪૮

૧ કિરાતમ્ આદિ ચેપુ તાનિ, તેવાં ક્વાથ:-કરિયાતું
જેમાં મુખ્ય હોય છે, એવાં આસડિયાનો ઉકાળો-
કિરાતાદિક્વાથ કહેવાય છે.

પંચભદ્રકવાથ^૧

ગુહ્ચી પર્પટો મુસ્તં કિરાતો વિશ્વમેપજમ્ ।
વાતપિત્તજ્વરે દેયં પશ્ચમદ્રમિદં શુભમ્ ॥૪૪૯॥

અન્વય:-ગુહ્ચી પર્પટ: મુસ્ત કિરાત: વિશ્વમેપજમ્-
ઈદં શુભં પશ્ચમદ્ર વાતપિત્તજ્વરે દેયમ્ ॥

ગળો, ખડસલિયો પિત્તપાપડો, મેથ,
કરિયાતું અને સૂંઠ આ ઉત્તમ પંચભદ્રનો
ક્વાથ વાતપિત્તનવરમાં આપવો. ૪૪૯

૧ પશ્ચમદ્રાણિ-કલ્યાણજનકાનિ, તેવા ક્વાથ:-ગળો
વજેરે પાંચ કલ્યાણકારી આસડિયાનો ઉકાળો-
પંચભદ્રકવાથ કહેવાય છે.

ત્રિકલાદિક્વાથ^૧

ત્રિકલાશાલ્મલીરાસનારાજયુક્ષાટ્કરૂપકૈ: ।

શૂતમમ્બુ હરત્યાશુ વાતપિત્તમવં જ્વરમ્ ॥ ૪૫૦ ॥

અન્વય:-ત્રિકલા-શાલ્મલી-રાસા-રાજયુક્ષ-શૂત-
રૂપકૈ: શૂતમ્ બમ્બુ વાતપિત્તમવં જ્વરમ્ આશુ હરતિ ॥

હરડાં, ખહેડાં, આમળાં, શીમળો, રાસા,
ગરમાળો અને અરડુસાનો ક્વાથ (કરી
પાવામાં આવે તો) વાત અને પિત્ત એ
બન્નેથી થયેલા તાવને તરત મટાડે છે. ૪૫૦

૧ ત્રિકલા આદિયેપુ તાનિ, તેવા ક્વાથ:-જેમાં
ત્રિકળા મુખ્ય હોય છે, એવાં આસડિયાનો ઉકાળો-
ત્રિકલાદિક્વાથ કહેવાય છે.

દાહ ઉપર મધૂકાદિદિમ^૧

મધૂકં સારિવા દ્રાક્ષા મધુકં ચન્દનોત્પલમ્ ।
કાશ્મરીફલકં લોઘં ત્રિફલા પન્નકેશરમ્ ॥૪૫૧॥
પરૂપકં મૃગાલશ્ચ ક્ષિપેતલંચૂર્ણં ધારિણિ ।

નિશોષિતં સિતાક્ષોદ્રલાજયુક્તં તુ તત્પિબેત્ ॥૪૫૨॥
વાતપિત્તજ્વરં દાહં તુષ્ણાં મૂર્છાંઽરુચિશ્ચમાનં ।
શમયેદ્રુક્પિત્તશ્ચ જીમૂતમિચ મારુત: ॥ ૪૫૩ ॥

અન્વય:-મધૂક સારિવા દ્રાક્ષા મધુકં ચન્દન-ઉત્પલ
કાશ્મરીફલક લોઘ ત્રિફલા પન્નકેશરં પરૂપકં ચ મૃગાલં

સંચૂર્ણ વારિણિ ક્ષિપેત્, નિશોવિતં તુ તત્ (પ્રાતઃ) સિતા-ક્ષૌદ્ર-ભાજયુક્તં પિવેત્ । (અપ દિનઃ) માદતઃ મીમૂતમ્ ઇવ વાતપિત્તજ્વરે દાહ તૃણો મૂર્ચ્છા-ગદ્ગદિ-શ્રમાન્ ચ રક્તપિત્ત શમયેત્ ॥

મહુડાં, ઉપલસરી, દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, અંદન, કમળ, શીવણનાં ફળ, લોધર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, કમળના કેસરા, ફાલસાં અને કમળની નાળાનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં નાખવું. પછી તે પાણીને રાતવાસી રાખી સવારમાં તેમાં સાકર, મધ અને ચોખાની ધાણી નાખી પીવું. આ હિમ જેમ પવન મેધને દૂર કરે છે, તેમ વાતપિત્તજ્વરને, દાહને, તૃષ્ણાને, મૂર્ચ્છાને, ગદ્ગદિને, શ્રમને અને રક્તપિત્તને મટાડે છે. ૪૫૧-૪૫૩

ટીકા-અત્ર મધુકાદિમૃણાલાન્ત સમુદિતમ્ પલ-દ્વયપરિમિત સંચૂર્ણ ક્ષિપેત્ । વારિણિ પટ્યલપરિમિતે । મધુકાદિદિમો દાહે ॥ આ હિમમાં મહુડાંથી માંડી કમળના નાળા સુધીના પદાર્થો જે કલા, તેઓને એકઠર આઠ રૂપિયાભાર સર્ધ ચૂર્ણ કરીને ચોવીશ રૂપિયાભાર પાણીમાં રાતે નાખી મૂકવા; આ મધુ-કાદિહિમ દાહમાં વપરાય છે.

૧ મધુકમ્ આદિ યેષુ તાનિ, તત્કૃતઃ દિનઃ-જેમાં મહુડાં પહેલાં હોય એવાં ઓસડિયાંનું કરેલું હિમ-મધુકાદિહિમ કહેવાય છે.

વાતપિત્તજ્વરમાં આપવાનાં અન્ન

મુદ્ગામલકયૂપસ્તુ વાતપિત્તજ્વરે હિતઃ ।

મહાદાદૈ પ્રવાતધ્યૌ ચૂપચળકસમ્મયઃ ॥ ૪૫૪ ॥

અન્વયઃ-વાતપિત્તજ્વરે મુદ્ગામલકયૂપઃ તુ હિતઃ (ભવતિ), મહાદાદૈ (તુ) ચળકસમયઃ ચૂપઃ પ્રદાતવ્યઃ ॥

વાતપિત્તજ્વરમાં મગનો અને આમળાનો ચૂપ હિતકારી થાય છે; ખડું જ દાહ થતો હોય તો એ જ્વરમાં ચણાનો ચૂપ આપવો.

અન્વય-વળી ખીણ :

‘દાહિમામલકમુદ્ગસમ્મયો,

ચૂપ ડક ઇતિ વાતપૈત્તિકે’ । ઇતિ ॥ ૪૫૫ ॥

અન્વયઃ-દાહિમામલક-મુદ્ગસમયઃ ચૂપઃ વાત-પૈત્તિકે જ્વરે ઇતિ (હિતઃ પ્રદાતવ્ય) ડકઃ ॥

દાહિમ, આમળાં અને મગનો ચૂપ યજ્ઞ વાતપિત્તજ્વરમાં એ જ પ્રમાણે હિતકારી હોઈ આપવા યોગ્ય કહ્યો છે. ૪૫૫

મગ અને કારેલાં વગેરે વાતપિત્તજ્વર ઉપર ન દેવાં

કફવાતહરાઃ મુદ્ગાઃ કારવૈલાદયસ્તથા । ઇતિ । પ્રાયેણ ન ચ તે દેયા વાતપિત્તોત્તરે જ્વરે । દત્તાસ્તુ જ્વરવિદ્મદ્મદુલોદાવર્તનારિણઃ ॥ ૪૫૬ ॥

અન્વયઃ-મુદ્ગાઃ તથા કારવૈલાદયઃ કફવાતહરાઃ (અન્તિ) ઇતિ-દેતોઃ તે વાતપિત્તોત્તરે જ્વરે પ્રાયેણ ન ચ દેયાઃ । દત્તાઃ તુ જ્વરવિદ્મદ્મ-શુભ-ડદાવર્ત-નારિણઃ (મન્વન્તિ) ॥

મગ અને કારેલાં વગેરે કફને તથા વાયુને હરનારા પદાર્થો વાતપિત્તજ્વરમાં લગભગ ન જ આપવા; છતાં જે આખ્યા હોય તો તે જ્વરને, મલબંધને તથા ઉદાવર્ત રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૫૬

વાતપિત્તજ્વરનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ વાતશૂષ્મજ્વરાધિકારઃ

વાતકફજ્વરનો અધિકાર

સત્ત્વ તસ્ય વિપ્રકૃટસત્ત્વિકૃટકારકચત્ત્વર્વિકાં સંપ્રાપ્તિમાદ-

વાતકફજ્વરની દૂરનાં તથા પાસેનાં

કારણોપૂર્વકની સંપ્રાપ્તિ

વાતશૂષ્મજ્વરેવાતકફાવામાશયાશ્રયો ।

બહિર્નિરસ્ય કોષ્ટાગ્નિ રસમા જ્વરકારિણી ॥ ૪૫૭ ॥

અન્વયઃ-વાતશૂષ્મકારઃ (આહારવિહારઃ) વાતકફો આમાશયાશ્રયો રસો (સન્તો) કોષ્ટાગ્નિ બહિર્ નિરસ્ય જ્વરકારિણો (સ્થાતામ્) ॥

વાયુને તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારા આહારવિહારથી (કેપેલા) વાયુ તથા કફ આમાશયમાં જઈ રસને દૂષિત કરી કોઠાના અગ્નિની ગરમીને બહાર કાઢી જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૫૭

વાતકફજ્વરનું પૂર્વરૂપ

પૂર્વસ્પમાદ-

પ્રાગ્રૂપે વાતકફયોઃ સ્થાતાં વાતકફજ્વરે ॥ ૪૫૮ ॥

અન્વયઃ-વાતકફજ્વરે વાતકફયોઃ પ્રાગ્રૂપે સ્થાતામ્ ॥

વાતકફજ્વરમાં વાતજ્વર તથા કફજ્વર એ બન્નેનાં પૂર્વરૂપો થાય છે. ૪૫૮

× ‘કફપિત્તહરાઃ’ ઇતિ પાઠઃ ।

વાતકંકજ્વરનાં લક્ષણો

અથ તસ્ય લક્ષણમાહ-

સ્તૈમિયં પર્યાનાં મેદો નિદ્રા ગૌરવમેવ ચ ।
શિરોમ્નઃ પ્રતિશ્યાયઃ કાસઃ સ્વેદાપ્રવર્તનમ્ ॥ ૪૫૯ ॥
સન્તાપો મધ્યવેગઃ વાતશ્લેષ્મજ્વરાકૃતિઃ ॥ ૪૫૯ ॥

અન્યઃ-સ્તૈમિય પર્વણાં મેદઃ નિદ્રા ચ ગૌરવમ્
એવ શિરોમ્નઃ પ્રતિશ્યાયઃ કાસઃ સ્વેદાપ્રવર્તન સ્તાપઃ ચ
મધ્યવેગઃ (શ્વેતવં) વાત-શ્લેષ્મજ્વરાકૃતિઃ (મવતિ) ॥

અંગેા જાણે લીના લૂગડાથી વીંટાયેલાં
હોય એવાં થઈ જાય, સાંધાઓ જાણે તૂટવા
લાગે, નિદ્રા આવે, શરીરમાં ભારેપણું થાય,
માથું પકડાઈ જાય, સળેજમ થાય, ઉધરસ
આવે, આખા શરીરમાં પરસેવો આવવા
માંડે, સંતાપ થાય અને જ્વરનો વેગ મધ્યમ
હોય-એ વાતકંકજ્વરનાં લક્ષણો છે. ૪૫૯

ટીકા-સ્વેદાપ્રવર્તન=સ્વેદસ્ય આસમન્તાદ્ગત્ત્વેન પ્રવૃત્તિઃ ।
તથા ચ હારીતઃ-

હારીતે કહેલાં લક્ષણો

‘શિરોમ્નઃ સ્વેદમવશ કાસો,
જ્વરસ્ય લિપ્તઃ કફરાતનસ્ય ।’ હતિ ॥ ૪૬૦ ॥

અન્યઃ-શિરોમ્નઃ સ્વેદમવઃ ચ કાસઃ (શ્વેતવત્)
કફરાતનસ્ય જ્વરસ્ય લિપ્તમ્ (મવતિ) ॥

(હારીતે પણ આમ જ કહ્યું છે)- ‘માથાનું
પકડાઈ જવું, પરસેવાની ઉત્પત્તિ અને ઉધરસ-
એ વાતકંકજ્વરનાં લક્ષણો છે.’ ૪૬૦

ટીકા-સ્વેદમવઃ=સ્વેદોવપત્તિઃ । નનુ સ્વેદઃ પિત્તસ્ય
ધર્મઃ, અતઃ એવં પિત્તજ્વરે-‘કઞ્ઠીષ્ઠમુજ્જનામ્નાં પાકઃ
સ્વેદશ્ચ આયતં’ શયુષઃ; તસ્માત્કપ વાતશ્લેષ્મજ્વરે
સ્વેદસ્થાપિતપ્રવૃત્તિઃ ૨ ઉચ્યતે, -‘વિકૃતિવિપમસમવાયારબ્ધ-
સ્થાન દોષઃ’ હતિ કાતિકઃ । પ્રકૃતિસમસમવાયસ્ય
વિકૃતિવિપમસમવાયસ્ય ચાયમર્મઃ-પ્રકૃત્યા હેતુભૂત્યા સમ-
કારણાનુસ્યઃ સમવાયઃ-કાર્યકારણમાવસમન્ધઃ-પ્રકૃતિ-
સમસમાયઃ-કારણાનુસ્ય કાર્યમિતિ યાવત્ । યથા-
પ્રકૃતિર્થયાદિયતૈઃ શુક્લેસ્તન્મુખિઃ સમવાયિકારણૌરાબ્ધઃ પટઃ
શુક્ર એવં મવતિ । તથા ચ પ્રકૃતેન કેવલેન વસ્ત્રેન પિત્તેન
ફર્કેન વા જનિનો જ્વરો વાતાશુચિતૈર્મૈવૈવપયુલેગાધિક્ય-
સ્તૈમિત્યાદિમિયુક્તો મવતિ । વિકૃતિવિપમસમવાયસ્તુ-
વિકૃત્યા હેતુભૂત્યા વિપમઃ-કારણાનુસ્યઃ સમવાયઃ-
કાર્યકારણમાવસમન્ધઃ-કારણાનુસ્ય કાર્યમિતિ માતઃ ।

યથા-સંયોગાદિકૃતાભ્યાં હરિદ્રાચૂળાભ્યાં હેતુમૂતાભ્યાં વિપમઃ
કારણાનુસ્યો લોહિતો વર્ણો આયતે તથા યોગેન વિકૃ-
તાભ્યાં વાતશ્લેષ્મભ્યાં હેતુમૂતાભ્યાં વિપમા કારણાનુસ્યા
સ્વેદસ્થાપિતપ્રવૃત્તિઃ હતિ સિદ્ધાન્તઃ ॥

અહીં શંકા થાય છે કે પરસેવો તો પિત્તનો
ધર્મ છે, જેથી ‘પિત્તજ્વરમાં કંઠ, હોઠ, મુખ,
અને નાક પાકી આવે છે તથા પરસેવો ઉત્પન્ન
થાય છે’ એમ કહેવાઈ ગયું છે, છતાં વાતકંકજ્વરમાં
પરસેવાની અત્યંત પ્રવૃત્તિ કેમ સંભવે ? આનું
સમાધાન આ છે કે, કાર્તિક નામના વિદ્વાન ધર્મે
કહ્યું છે કે, ‘વિકૃતિવિપમસમવાયને લીધે વાત-
કંકજ્વરમાં પરસેવાની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય છે,
માટે કોઈ દોષ નથી.’ વૈદકશાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિસમ-
સમવાય’ અને ‘વિકૃતિવિપમ-સમવાય’ એવા
બે જાતના સમવાય એટલે કાર્યકારણ-ભાવસમન્ધ
માન્યા છે. જેમાં ધોળા તંત્રુઓપ સમવાયી
કારણથી બનેલું વસ્ત્ર તે કારણને મળતું ધોળું જ
થાય છે; એટલે કે કારણના સ્વભાવને અનુસરી
કાર્ય પણ કારણને મળતું જ ઉત્પન્ન થાય, એ
‘પ્રકૃતિસમ-સમવાય’ મનાય છે. આ કારણે જ
એકલા વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો વાતજ્વર વાયુને
મળતા કંપ આદિ ધર્મોથી યુક્ત થાય છે, એકલા
પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો પિત્તજ્વર પિત્તને મળતા
તીવ્રતા આદિ ધર્મોથી યુક્ત થાય છે અને એકલા
કફથી ઉત્પન્ન થયેલો કંકજ્વર કફને મળતા સ્તૈમિય
(‘અંગેા’ લીના વસ્ત્રથી વીંટાયેલા જેવું થયું)
વગેરે ધર્મોથી યુક્ત થાય છે; પરંતુ જેમ સંયોગને
લીધે વિકાર પામેલાં હજાર અને ચૂનામાંથી તે
કારણોને નહિ મળતું રાતા રંગથી કાર્ય ઉત્પન્ન
થાય છે, તેમ વિકૃતિને લીધે કારણોને નહિ મળતું
જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, એ ‘વિકૃતિવિપમ-સમવાય’
મનાય છે. આ ‘વિકૃતિવિપમ-સમવાય’ની રીતિ
પ્રમાણે સંયોગને લીધે વિકાર પામેલા વાત અને
કફ એ બન્નેમાંથી તેઓના સ્વભાવને ન મળતી
પરસેવાની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય છે, એ સિદ્ધાન્ત છે.

વાતકંકજ્વરની ચિકિત્સાનો સમય

અથ વાતશ્લેષ્મજ્વરસ્ય ચિકિત્સામાહ-

વાતશ્લેષ્મજ્વરે દેયમૌષધં નવમેઽહનિ ॥ ૪૬૧ ॥

અન્યઃ-વાતશ્લેષ્મજ્વરે નવમે અહનિ ઔષધ દેયમ્ ।

વાતકંકજ્વરમાં (આઠ દિવસ લંઘનમાં
વીત્યા પછી) નવમા દિવસે (હલકું જમાડીને)

ઓપધ આપયું.† ૪૬૧

પંચકોલ

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચથ્વચિત્રકનાગરૈઃ ।
દીપનીયઃ સ્મૃતો વર્ગો વાતશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ॥૪૬૨॥
કોલમાત્રોપયોગિત્વાપચ્ચકોલમિદં સ્મૃતમ્ ।
તીક્ષ્ણોષ્ણ પાચનં શ્રેષ્ઠં દીપનં કફદાહનુત્ ।
શુલ્મ-લીહ-ઉદર-આનાહ-શલ્મ (મતમ્) ॥૪૬૩॥

અન્વયઃ-પિપ્પલી-પિપ્પલીમૂલ-ચથ્વ-ચિત્રક-નાગરૈઃ
દીપનીયઃ વર્ગઃ વાતશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ સ્મૃતઃ । इदं कौल-
मात्राप्रयोगित्वापचचकौलं स्मृतम्, (तच्च) तीक्ष्णोष्ण
श्रेष्ठं पाचनं दीपनं पित्तकोपनं (सत्) कफदाहनुत्
शुल्म-लीह-उदर-आनाह-शलम (मतम्) ॥

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રો અને
સૂંઠ-એ પાચ પકાથોના વર્ગ 'દીપનીય' એટલે
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા વાતકફજ્વરને
મટાડનાર કહેવાય છે. આ વર્ગ ભોરના
જેટલા વજનની માત્રાથી ઉપયોગમાં લેવાય
છે, તેથી 'પંચકોલ' પશુ કહેવાય છે. આ
પંચકોલ તીક્ષ્ણ, ગરમ, ઉત્તમ પાચન રૂપ,
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને પિત્તને કૌપાવનાર
હોઈ, કફ, દાહ, ગોળો બરલતું દરફ, પેટનું
આક્રમ્બ અને શુળને મટાડનાર છે. ૪૬૨, ૪૬૩

૧ કોલ્યાઃ ફલં કોલં, તન્માત્રાઃ-ઉપયોગિત્વમવિ
કોલમ્-ઉપચારાત્, પચાન્નાં કોલાના સમાહારઃ-પચકોલમ્-
ભોરડીનું ફળ કોલ કહેવાય છે અને એના જેટલા
માપે ઉપયોગમાં લેવાતું દ્રવ્ય-પીપર વગેરે પાંચ પશુ
'કોલ' કહેવાય છે. એ પાંચ કોલદ્રવ્યોના જે
એકત્રિત સમુદાય-તે પંચકોલ કહેવાય છે.

બીજા પ્રકારના કિરાતાદિ ક્વાથ

કિરાતવિશ્વાડમૃતવલ્લિસિંહિકા-

દ્વાપ્રીકણામૂલરસોનસિન્દુકૈઃ ।

કૃતઃ કરાપો વિનિહન્તિ સત્ત્વરં,
જ્વરં સમીરાત્સકફાત્સમુત્તિયતમ્ ॥૪૬૪॥

+ અહીં નવમા દિવસે હલકું જમાડી ઓપધ
આપયું આમ કહેવામાં આ અભિપ્રાય છે કે
જેને વાતકફજ્વર આવ્યો હોય તે માણસને પૂરા
નવ દિવસ સાંધણ કરાવ્યા પછી દસમા દિવસે
હલકું આમ જમાડું અને અગ્રિયારમા દિવસે
ઓપધ દેવું; આમ પૂર્વાપર સંપદ જોતાં અહીં
સમજવું નેઈએ.

અન્વયઃ-કિરાત-વિશ્વા-અમૃતવલ્લી-સિંહિકા-દ્વાપ્રી
કણામૂલ-રસોન-સિન્દુકૈઃ કૃતઃ કરાપઃ સકફાત્ સમી-
રાત્ સમુત્તિયંતે જ્વરં સત્ત્વરં વિનિહન્તિ ॥

કરિયાતું, સૂંઠ, ગળો, નાની ભોરીંગણી,
ભોટી ભોરીંગણી, પીપરીમૂળ, લસણ અને
નગોડનો ક્વાથ, કફ સહિત વાયુથી ઉત્પન્ન
થયેલા જ્વરને તરત મટાડે છે. ૪૬૪

પ્રહૃત-પિપ્પલ્યાદિગણ-ક્વાથ

પિપ્પલ્યાદિગણજ્વાથં પિત્તેઢાતકફજ્વરી ।
નાતઃ પરં કિશ્તિદસ્તિ જ્વરે મેપજમુત્તમમ્ ॥૪૬૫॥
પિપ્પલી ૧પ્પલીમૂલં ચથ્વચિત્રકનાગરમ્ ।
વચા સાતિવિપાડજાતી પાઠાવત્સકરેણુઃ ॥૪૬૬॥
કિરાતતિક્તકો મૂર્ધાં સર્પયા મરિચાનિ ચ ।
કટુફલં પુષ્કરં માર્ગીં વિઢઙ્ગં કર્કટાહયમ્ ॥૪૬૭॥
અર્કમૂલં બૃહતિસહી શ્રેયસા સદુરલભા ।
દીપ્યકશ્ચાજમોદા ચ શુકનાસા સહિદ્ગુકા ॥૪૬૮॥
પતાનિ સમમાગાનિ ગણં ઇકોડર્પવિશતિઃ ।
ઈપાં ક્વાથો નિપીતઃ સ્વાદ્વાતાશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ॥૪૬૯॥
હન્તિ વાતં તથા શીતં પ્રસ્વેદમતિવેપયુમ્ ।
પ્રલાવજ્ઞાતિનિદ્રાશ્ચ રોમહર્ષાદચી તથા ॥૪૭૦॥
મહાવાતેડપતન્ત્રે ચ શૂન્યત્વે સર્વગાત્રજે ।
વિપ્પલ્યાદિમહાકાથો જ્વરે સર્વત્ર પૂજિતઃ ॥૪૭૧॥

અન્વયઃ-વાતકફજ્વરી પિપ્પલ્યાદિગણજ્વાથં પિત્તેડ,
જ્વરે અતઃપરં કિશ્તિદ્ ઉત્તમં મેપજ ન ભન્તિ । પિપ્પલી
પિપ્પલીમૂલં ચથ્વ-ચિત્રક-નાગર વચા સાતિવિપા અનાજી
પાઠા-વત્સક-રેણુઃ કિરાતતિક્તકઃ મૂર્ધાં સર્પયાઃ મરિ-
ચાનિ ચ કટુફલં પુષ્કરં માર્ગીં વિઢઙ્ગં કર્કટાહયમ્
અર્કમૂલં બૃહતિસહી શ્રેયસી સદુરલભા દીપ્યકઃ ચ અજ-
મોદા ચ શુકનાસા સહિદ્ગુકા-પતાનિ અઘર્વિશતિઃ સમ-
માગાનિ (મિલિતાનિ) ઇકઃ (પિપ્પલ્યાદિઃ) ગણઃ
(કથ્યતે) । ઇપાં ક્વાથઃ નિપીતઃ (સન્) વાતશ્લેષ્મ-
જ્વરાપહઃ સ્યાત્, તથા વાતં શીતં પ્રસ્વેદમ્ અતિવેપયું
પ્રલાવં ચ અતિનિદ્રાં તથા રોમહર્ષ-અદચીં હન્તિ, (તથા)
ચ અપતન્ત્રે મહાવાતે, સર્વગાત્રજે શૂન્યત્વે, સર્વત્ર જ્વરે
(ઇપઃ) વિપ્પલ્યાદિમહાકાથઃ પૂજિતઃ (ભવતિ) ॥

વાતકફજ્વરવાળાએ પિપ્પલ્યાદિ-ગણનો
ક્વાથ પીવે; એ જ્વરમાં એથી અધિક પીવું
હોઈ પણ ઉત્તમ ઔષધ નથી. પીપર, પીપરી-
મૂળ, ચવક, ચિત્રો, સૂંઠ, વજ, અતિવિષ,
જીરું, કાળીપાટ, ઇદ્રવય, મેંદી, કરિયાતું,
પીલુડી, સરસવ, મરી, કાયફલ, ચેરંડાતું

મૂળ, ભારંગી, વાવડિંગ, કાકડશિંગી, આકડા-
નું મૂળ, મોટી ભોરીંગણી, રાતના, ધમાસો,
અજમો, અજમોદ, શીવણ અને દિંગ-એ
અઠ્યાવીશ પદાર્થો સરખા ભાગે મળી 'પિપ્પ-
દ્યાદિ ગણુ' કહેવાય છે. તેઓનો કવાથ કરી
પિવાય તો વાતકફળવર, વાયુ, શીત, પરસેવો,
અત્યંત કંપ, બકવાદ. અતિનિદ્રા, રૂંવાડાંનું
ઊણું થવું તથા અરુચિનો તે નાશ કરે છે;
તેમજ અપતંત્રક નામનો મોટો વાયુ, સઘળાં
ગાત્રોનું શૂન્યપણું અને સર્વ પ્રકારના નવરોને
મટાકેલા આ પિપ્પદ્યાદિ મહાકવાથ વજ
ણાયેલો છે. ૪૬૫-૪૭૧

ટીકા-મન્ન પ્રેયસી=રાજા, વાત્કેષ્મજ્વરલાત્ ॥
इति बृहत्सिष्यादिकाथः ॥ (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

દશમૂલીકવાથ

દશમૂલીરસઃ પેયઃ કળાદ્યઃ કફવાતજે ।
જ્વરે વિપાકે નિદ્રાયાં પાર્શ્વકફગ્રાસકાસકે ॥ ૪૭૨

અન્યયઃ-કફવાતજે જ્વરે વિપાકે નિદ્રાયાં પાર્શ્વકફ-
ગ્રાસ-કાસકે દશમૂલીરસઃ કળાદ્યઃ પેયઃ ॥

વાતકફળવરમાં, મોઢું આદિ પાકવા ઉપર,
નિદ્રા ઉપર, પડખાનાં દરદ ઉપર, ગ્રાસ ઉપર
અને ઉધરસ ઉપર દશમૂલીનો કવાથ પીપર
સહિત પીવો. ૪૭૨

પિપ્પલીકવાથ

પિપ્પલીમિઃ જૂતં તોયમનમિષ્યન્દિ દીપનમ્ ।
વાતશ્કેષ્મજ્વરં હન્તિ સેવિતં દ્રોહનાશનમ્ ॥ ૪૭૩ ॥

અન્યયઃ-પિપ્પલીમિઃ જૂતં તોયં વાત્કેષ્મજ્વરં અન-
મિષ્યન્દિ દીપનં (સત્) સેવિતં દ્રોહનાશનમ્ (ભવતિ) ॥

પીપરનો કવાથ વાતકફળવરને મટાકે છે,
રસવાહી શિરાઓને રોકતો નથી, અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરે છે અને સેવન કરવાથી બરણના
દરદનો નાશ કરે છે. ૪૭૩

સૂર્યશેખર-રસ

સૂતકં ટક્કળં મુદ્રં ગન્ધં શુદ્ધં સમં સમમ્ ।
દ્વિગુણં સૂતકાદ્યં જૈપાલં તુપવર્જિતમ્ ॥ ૪૭૪ ॥
સૈન્ધવં મરિચં ચિષ્ણાત્વજ્ઞારઃ શર્કરાપિ ચ ।
પ્રત્યેકં સૂતતુલ્યં સ્યાજ્ઞમીરં મૃદ્યેદ્દિનમ્ ॥ ૪૭૫ ॥
સૂર્યશેખરનામાડ્યં રસો ગુજાદ્વયોન્મિતઃ ।
મશ્વિતસ્તતોયેન વાત્કેષ્મજ્વરાપહઃ ॥ ૪૭૬ ॥

અન્યયઃ-શુદ્ધં સૂતકં, મુદ્રં ટક્કળં, શુદ્ધં ગન્ધં, સમં
સમં દેયમ્; તુપવર્જિતં જૈપાલં સૂતકાત્ દ્વિગુણં દેયમ્;
સૈન્ધવં મરિચં ચિષ્ણાત્વજ્ઞારઃ અપિ ચ શર્કરા પ્રત્યેક
સૂતતુલ્યં સ્યાત્, (દ્વે સર્વમ્ એકં) દિનં જમ્બીરઃ
મર્દયેત્ ॥ અર્થ સૂર્યશેખરનામા રસઃ ગુજાદ્વયોન્મિતઃ તત-
તોયેન મશ્વિતઃ (સત્) વાત્કેષ્મજ્વરાપહઃ (ભવતિ) ॥

શુદ્ધ પારો, શેકેલો ટંકણ અને શુદ્ધ
ગંધક સમભાગે લેવા; ફ્રાતરાં વગરનો
નેપાળો પારાથી બમણો લેવો; સૈન્ધવ, મરી,
આંબલીની છાલનો ક્ષાર અને સાકર-એ
દરેકને પારા જેટલાં લેવાં; પછી એ બધાંને
એક દિવસ સુધી લીંબુના રસથી ખરલમાં
વાટવાં, એટલે સૂર્યશેખર નામનો રસ થાય
છે. આ રસ ઊના પાણી સાથે બે ચણોહીભાર
ખાધો હોય તો વાતકફળવરનો તે નાશ કરે છે.

ટીકા-સૂર્યશેખરો રસો વાત્કેષ્મજ્વરે શીતજ્વરે ચ
રસપ્રત્યે ॥ આ રસનો વાતકફળવર ઉપર એને શીત-
નવર ઉપર પણ ઉપયોગ કરવો, એમ રસપ્રદીપ
નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે. ૪૭૪-૪૭૬

૧. સૂર્યસદશસ્તેનસ્વી સર્વોરગનિવારકથ સૂતઃ શેખરઃ-
શિશ્વાસ્થમાત્વસ્યો યસ્મિન્, ॥ ચાલો રસઃ સૂર્યશેખર-
રસઃ-સૂર્ય જેવો તેજસ્વી અને સર્વ રોગોને મટાક-
નાર પારો જેમાં શિખા પરની પુષ્પમાળાની પેઠે
મુખ્ય હોય છે, તે સૂર્યશેખર-રસ કહેવાય છે.

ઉજ્જલન-ખરડ કે ભભરાવવું

સ્વેદોદગમે મુષ્કુલત્યર્ચન-

નિપાતનં શ્મત્તમિતિ બ્રુવન્તિ ।

જીર્ણં શકુન્ત્વોર્લવણસ્ય ભાજનં,

સંચૂર્ણિતં સ્વેદહરં સુધૂલનાત્ ॥ ૪૭૭ ॥

મરિચં પિપ્પલી શુન્ઠી પથ્થા લોધઞ્ચ પોષ્કરમ્ ।
ભૂનિમ્બઃ કદુકા કુદ્ધં કર્કૂરો લિહ્નિકા શટ્ટી ॥ ૪૭૮ ॥
પ્રતાનિ સમમાગાનિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ ।
પત્તદુહ્નનં શ્રેષ્ઠં સ્ત્રોનોયત્ સ્વેદનિર્ગમે ॥ ૪૭૯ ॥

અન્યયઃ-સ્વેદોદગમે મુષ્કુલત્ય-ર્ચનનિપાતનં શ્મત્તમ્
इति (વંશઃ) બ્રુવન્તિ । (તથા) જીર્ણં ગોઃ શકુન્ત્
લવણસ્ય (ચ) ભાજનં સંચૂર્ણિતં (કૃત્વા) સુધૂલનાત્
સ્વેદહરં (ભવતિ) ॥ (અપિ ચ) મરિચં પિપ્પલી શુન્ઠી
પથ્થા લોધં પોષ્કરં ભૂનિમ્બઃ કદુકા કુદ્ધં કર્કૂરઃ લિહ્નિકા
ચ શટ્ટી-પ્રતાનિ સમમાગાનિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ (સતઃ)
पतदुह्ननं 'સ્ત્રોનોયત્ સ્વેદનિર્ગમે શ્રેષ્ઠ (ગણ્યતે) ॥

પરસેવો, બહુ આવતો હોય તો શેકેલા

કળથીના ચૂર્ણનો ખરડ કરવો સારો છે એમ વેદો કહે છે; તેમ જ ગાયત્રુ બ્રુનું છાણ અને લૂણ લરવાના વાસણનું ચૂર્ણ કરી તેનો શરીર પર ખૂબ ખરડ કરવાથી પરસેવાનો તે નાશ થાય છે. વળી મરી, પીપર, સૂંઠ, હરદે, લોધર, એરંડાના મૂળ, કરિયાતું, કડું, કઠ, કથૂરો, શિવલિંગી અને કપૂરકાચલીને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી આખા શરીર પર ખરડવું; તે પણ પ્રવાહની પેઠે નીકળતા પરસેવા ઉપર શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૪૭૭-૪૭૯

ટીકા-લિંગિકા=‘યગુરિકા’ હિતી લોકે ॥ અગ્ર વાદી=ગન્ધવલાદી । હિતી મરિચાદુલ્લનમ્ ॥

૧. મરિચમ્ આદિ યેષુ તાનિ-મરિચાદીનિ, તેષામ્ ઉદ્ધૂલનમ્-જેમા મરી પહેલા-મુખ્ય તગિકે હોય છે, એવા એસડિયાનો ખરડ-તે મરિચાદિ-ઉદ્ધૂલન કહેવાય છે

મૂનિમ્થઃ કારવી તિક્તા વચા કટફલજં રજઃ ।
 યપામુદ્ધૂલનં શ્રેષ્ઠ સતતં સ્વેદસંસ્થવે । ૪૮૦ ॥

અન્વય -(કિંચ) મૂનિમ્થઃ કારવી તિક્તા વચા કટ્ ફલજ રજ-એવામ્ ઉદ્ધૂલન સતત સ્વેદસંસ્થવે શ્રેષ્ઠ (કથ્યત) ॥

કરિયાતું, કાળીશુરી, કડું, વજ અને કાચકૂલી રજ-એટલાનો ખરડ કરવો; તે નિરતર નીકળ્યા કરતા પરસેવા ઉપર ઉત્તમ કહેવાય છે. ૪૮૦

ટીકા-હિતી મૂનિમ્થાદુદ્ધૂલનમ્ ॥ પૂર્વોક્તો વાલુકા-સ્વેદોદયન સમુચિત । પ્રથમે કહેલો રેતીનો શેક પણ આ વાતકકંબર ઉપર સારો છે, કારણ-

૧ મૂનિમ્થ આદિઃ યેષુ તાનિ મૂનિમ્થાદીનિ, તેષામ્ ઉદ્ધૂલનમ્-જેમા કરિયાતુ મુખ્ય હોય છે, એવા એસડિયાનો ખરડ-મૂનિમ્થાદિ-ઉદ્ધૂલન કહેવાય છે.

રેતીનો શેક

ચતુષ્વમ્-કહું છે કે-

પીતસન્ધાસપાર્થિવજઙ્ગાપાર્થિવશ્ચિહ્નિ ।

વાતશ્લેષ્મજ્વરે દેયમૌપધં તદ્વિધાનત્ ॥ ૪૮૧ ॥

અન્વય -પીતસ-ધાસ-પાર્થિવ-જઙ્ગા-પાર્થિવ-શ્ચિહ્નિ વાતશ્લેષ્મજ્વરે તદ્વિધાનત્ ઔપધ દેયમ્ ॥

‘સળેખમ, શ્વાસ, ખહેરાપણું’, સાથળના શૂલ, પડખાના શૂલ અને હાડકાના શૂલવાળા વાતકકંબરમા વાતબ્બરમા કદા પ્રમાણે ઔપધ દેવુ એટલે ‘રેતીનો શેક’ કરવો ૪૮૧

કવલ-ધારણ

માનુલુક્ષ્મફલકેશરો ધૃતઃ,

સિન્ધુજન્મમરિચાન્વિતો મુલે ।

હન્તિ વાતકફરોગમાશ્વગં,

શોષમાન્નુ જટતામરોચકમ્ ॥ ૪૮૨ ॥

અન્વયઃ-સિન્ધુજન્મમરિચાન્વિત માતુલુક્ષ્મફલકેશર-મુલે ધૃતઃ (સન્) વાયુકફરોગમાશ્વગ શોષ જટ-તામ્ અરોચકમ્ માન્નુ હન્તિ ॥

સે ધવ અને મરી સહિત બિબેરાંના કળના કસારોનો કવલ મોઢામા ધારણ કર્યો હોય તો વાયુના તથા કફના રોગને, મોઢાના શોષને, જડતાને અને અરુચિને તરત મટાડે છે. ૪૮૨

વાતકકંબર ઉપર અન્ન

અપાત્રમાહ-

મહત્યા પશ્ચમૂલ્યાન્નં સમ્યક્ સિદ્ધં ચિકિત્સકઃ ।
 સતમે દિવસ દયાજ્વરે વાતવલાસજે ॥ ૪૮૩ ॥

અન્વય -ચિકિત્સક વાતવલાસજે જ્વરે (દિવપત્ર-લક્ષણાનન્તર) સતમે દિવસે મહત્યા પશ્ચમૂલ્યા સમ્યક્ સિદ્ધમ્ ગ્રાન દશાત્ ॥

વેદે વાતકકંબરમા (છ દિવસ લંધન કરાવ્યા પછી) સાતમા દિવસે જૃહ્મપ ચમૂલીના ક્વાથથી મારી રીતે પકાવેલું અન્ન રોગીને આપવું.* ૪૮૩

વાતકકંબરનો અધિકાર સમાપ્ત

* નેકે શ્લોક ૪૬૧ મા કહેલાથી અહીં

વિરુદ્ધ લાગે છે, પરંતુ અહીં ખારીકાઈથી નેતાં લેશમાન વિરોધ નથી વસ્તુતઃ એ ૪૬૧ મા શ્લોકમા કહ્યા પ્રમાણે એટલે ત્યાં ટિપ્પણમા જણાવેલ અભિપ્રાય વાતકકંબરના રોગી માટે ખરાખર જ છે, છતાં આ શ્લોકમા કહે છે કે ‘વેદે સાતમા દિવસે જૃહ્મપ ચમૂલીના ક્વાથથી તૈયાર કરેલું અન્ન વાતકકંબરના રોગીને દેવું.’ આમ કહી અહીં ખાસ જણાવવા માગે છે કે, વાતકકંબરનો જ રોગી, ને અત્યંત દુર્બળ હોય અને પૂરા નવ દિવસની લાઘણી સહી શકે તેવો ન હોય, તેને વધારે લાઘણી ન કરાવવી, પણ સાત દિવસની લાઘણી કરાવીને આઠમા દિવસે જ અહીં જણાવેલ અન્ન આપવું તેમ જ એ જ દિવસે ઔપધ પણ દેવું, અર્થાત દુર્બળ માટે લંધન ટૂંકાવીને સાત દિવસ પછી તરત અન્ન તથા ઔપધ બંને ભેગા જ દેવા એ જ યોગ્ય છે

પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાધિકાર:

પિત્તકંકનવરનો અધિકાર

પિત્તકંકનવરની દૂરનાં તથા પાસેનાં
કારણોપૂર્વકની સંપ્રાપ્તિ

તત્ત્વ વિપ્રત્ત ઇન્દ્રિયકારણચયપૂર્વિકાં સપ્રાપ્તિમાહ—
પિત્તશ્લેષ્મકરૈઃ પિત્તકફાવામાશયાધયૌ ।

બહિર્નિરસ્ય કોઘાગ્નિ રસગૌ જ્વરકારિણૌ ॥૪૮૪॥

અનવય:—પિત્તશ્લેષ્મકરૈઃ (આદારવિદારૈઃ) પિત્તકફો
આમાશયાધયો રસગૌ (સન્તૌ) કોઘાગ્નિ બહિર્ નિરસ્ય
જ્વરકારિણૌ (સ્વાતામ્) ॥

પિત્તને તથા કંકને વધારનારા આહાર-
વિહારોથી પિત્ત અને કંક આમાશયમાં જઈ
રક્તને દૂષિત કરી કોઠાના અગ્નિની ગરમીને
ખહાર કાઢીને નવર ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૮૪

પિત્તકંકનવરનું પૂર્વરૂપ

તસ્ય પૂર્વરૂપમાહ—

પ્રામૂપે પિત્તકફયોઃ સ્વાતાં પિત્તકફજ્વરે ॥૪૮૫॥

અનવય:—પિત્તકફજ્વરે પિત્તકફયોઃ પ્રામૂપે સ્વાતામ્ ॥

પિત્તકંકનવરમાં પિત્તનવર અને કંકનવર
એ બંનેનાં પૂર્વરૂપો થાય છે. ૪૮૫

પિત્તકંકનવરનાં લક્ષણો

તસ્ય લક્ષણમાહ—

લિપ્તતિક્તાસ્વતા તન્દ્રા મોહઃ કાસોઽરુચિસ્તૃપા ।

મુદુદાહો મુદુઃ શીતં પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાકૃતિઃ ॥૪૮૬॥

અનવય:—લિપ્તતિક્તાસ્વતા તન્દ્રા મોહઃ કાસઃ અરુચિઃ
તૃપા મુદુઃ દાહઃ મુદુઃ શીતમ્ (રૂપં) પિત્તશ્લેષ્મજ્વરા-
કૃતિઃ (હેયા) ॥

મોઠામાં પિત્તને લીધે કડવાશ, મોઠાનું
કંકથી ખરડાયલાપણું, તંદ્રા એટલે વેનથી નેત્ર
અધાં ઉઘાડા રહે, મૂર્છા, ઉધરસ, અરુચિ,
તરશ, વારંવાર દાહ અને વારંવાર ટાઢ
એટલાં પિત્તકંકનવરનાં લક્ષણો જાણવાં. ૪૮૬
ટીકા—આસ્યે તિક્તત્વં પિત્તન, લિપ્તત્વ કફેન,
તન્દ્રા=અર્ધોન્મીલિતનેત્રલં, મોહઃ=મૂર્છા ॥

પિત્તકંકનવરની ચિકિત્સાનો સમય

અથ પિત્તશ્લેષ્મજ્વરસ્ય ચિકિત્સામાહ—

પિત્તશ્લેષ્મજ્વરે દેયમૌપર્ચં દશમેઽહનિ ॥ ૪૮૭ ॥

અનવય:—પિત્તશ્લેષ્મજ્વરે (નવદિવસલ્પનાન્તર)
દશમે અહનિ ઔષધ દેયમ્ ॥

પિત્તકંકનવરમાં (નવ દિવસ લંઘન

કરાવ્યા પછી) દસમા દિવસે (હલકું જમાડી-
ને) ઔષધ આપવું. (અહીં પણ ૪૬૧મા
શ્લોકની દિપ્પણી પ્રમાણે આ તાવમાં પણ
દસ દિવસના લંઘન પછી અગિયારમા દિવસે
ખોરાક અને ખારમા દિવસે ઔષધ દેવાનું
સમજવું.) ૪૮૭

પિત્તકંકનવરનાં ઔષધો

ગુરુત્યાદિકૃત્યાથ

ગુરુચીનિમ્બધાન્યાકં ચન્દનં કટુરોહિણી ।

ગુરુચ્યાદિર્યં ક્વાયઃ પાવનો દીપનઃ સ્મૃતઃ ।

તૃણાદાહારુચિચ્છદિપિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ॥૪૮૮॥

અનવય:—ગુરુચી-નિમ્બ-ધાન્યાક ચન્દનં કટુરોહિણી
અથ ગુરુચ્યાદિઃ ક્વાયઃ પાવનઃ દીપનઃ (સત્) તૃણા-
દાહ-અરુચિ-છદિ-પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ સ્મૃતઃ ॥

ગળો, લીંબડો, ધાણા, રતાંબલી અને
કડુને ક્વાથ પાચન અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરનાર હોઈ તરશ, દાહ, અરુચિ, ઊલટી,
તથા પિત્તકંકનવરને મટાડનાર કહ્યો છે. ૪૮૮

અમૃતાદિકૃત્યાથ

અમૃતાકતુકારિષ્ઠપટોલઘનચન્દનમ્ ।

નાગરેન્દ્રયયં ચંતદ્મૃતાષ્ઠકમીરિતમ્ ॥ ૪૮૯ ॥

કથિતં સકળાચૂર્ણં પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહમ્ ।

હૃલાસારોચકન્છદિતૃણાદાહનિવારણમ્ ॥૪૯૦॥

અનવય:—અમૃતા-કટુક-અરિષ્ઠ-પટોલ-ઘન-ચન્દનં,
નાગર-ઇન્દ્રયયં ચ-શ્વત્ અમૃતાઠકમ્ ફીરિતમ્ । ક્વથિતં
સકળાચૂર્ણં (ચ પીતં સત્) પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહ હૃલાસ-
ારોચક-છદિ-તૃણા-દાહ-નિવારણ (મવતિ) ॥

ગળો, કડુ, લીંબડો, કડવાં પરવળ અથવા
કડવી ઘિસોડી, મેથ, રતાંબલી, સૂંઠ અને
ઇન્દ્રયય-એ આઠ પદાર્થો મળી અમૃતાદિક
કહેવાય છે. આ અમૃતાદિકને ક્વાથ કરી
તેમાં ખીપરતું ચૂર્ણ નાખી પિવાય તો પિત્ત-
કંકનવર, મેળ, અરુચિ, ઊલટી, તરશ અને
દાહને તે મટાડે છે. ૪૮૯, ૪૯૦

કંટકાર્યાદિકૃત્યાથ

કળ્પકાર્યામૃતામાર્ગીવિશ્વેન્દ્રયવવાસકમ્ ।

મૂનિમ્બં ચન્દનં મુસ્તં પટોલં કટુરોહિણીમ્ ॥ ૪૯૧ ॥

વિપાન્ય પાયયેત્ ક્વાયં પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહમ્ ।

દાહતૃણાઽરુચિચ્છદિકાસશ્લનિવારણમ્ ॥ ૪૯૨ ॥

અનવય:—કળ્પકારી-અમૃતા-માર્ગી-વિશ્વ-ઇન્દ્રયવ-

વાસક મૂનિમ્ય ચન્દન મુસ્ત પટોલ કટુરોહિણી વિપાચ્ય
પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહ દાહ-તૂષ્ણા-અગ્નિ-હ્રદિ કાસ-શૂલ-
નિવારણ ક્વાથ (રોગિણ) પાચયેત્ ॥

ભોરી ગણી, ગળો, ભારગી, સૂક, ઇંદ્ર
યવ, અરડૂસી, કરિયાતું, રતાબલી, મોથ,
કડવી ઘિસોડી અને કડુને ઉકાળી પિત્તકંક
જ્વર, દાહ, તરશ, અરુચિ, ભિલટી, ઉધરસ
અને શૂળનો નાશ કરનારો તે ક્વાથ રોગીને
પાવો. ૪૯૧, ૪૯૨

નાગરાદિક્વાથ

નાગરોશીરવિન્વાદ્યાધ્યાન્યમોચરસામ્બુમિ. ।

કૃત. ક્વાયો મહેદ્ ગ્રાહી પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ॥

અન્વય - નાગર-રોશીર વિલ્વ-અન્દ-ધાન્ય મોચરસ-
અમ્બુમિ કૃત ક્વાથ ગ્રાહી (સન્) પિત્તશ્લેષ્મજ્વરા-
પહ મહેત્ ॥

સૂક, પીરણમૂળ-વાળો, ખીલી, મોથ,
ધાણા, મોચરસ અને પાણીથી કરેલો ક્વાથ
ગ્રાહી-એટલે પ્રવાહી દોષ-ધાતુ કે મળને
સૂકવનાર હોઈ પિત્તકંકજ્વરનો નાશ કરે છે
કટુકી-કટક

શર્કરામક્ષમાગ્રાશ્ચ કટુકી ચોષ્ણવારિણા ।

પીત્તગ્ન જ્વર જયેજન્તુ. પિત્તશ્લેષ્મસમુદ્ગમ્ ॥ ૪૯૩ ॥

અન્વય - શર્કરા ચ કટુકી ચ અક્ષમાગ્રામ્ ડગ્ણ
વારિણા પીત્તગ્ન જન્તુ પિત્તશ્લેષ્મસમુદ્ગમ્ જ્વર જયેત્ ॥

એક તોલાભાર સાકરનો અને કડુને ૬૮૬
કરી ઊના પાણી સાથે પીને માથાસે પિત્ત
કંકજ્વરને મટાડવો ૪૯૪

દીકા-અગ્ર કટુરયા દ્વાદશ માપા, શર્કરાશ
જ્વરાનો માપા, એવ કર્પ્વેતિ ચરકઃ । વૈદ્યાનાં વ્યવહારે
કટુશીર્ષકર્યો સમમાર્ગ્યો રેવ કર્પ્વે । इति कटुश्रीकल् ॥

અહીં ચરક આમ કહે છે કે, ' પાર માસા
કડુ અને ચાર માસા સાકર એમ મને મળી એક
તોલાભાર થાય એમ કરવું ' પણ વૈદ્યોકાના
વ્યવહારમાં તો કડુને અને સાકરને સમભાગે લઈ
એક તોલાભાર કરવાની રીત ચાલુ છે

વાસારસ

સપત્રપુષ્પાસાયા રસ ક્ષોદ્રિસિતાયુત ।

પિત્તશ્લેષ્મજ્વર હન્તિ સામ્લપિત્ત સન્નામ્ ॥ ૪૯૫ ॥

અન્વય સપત્રપુષ્પાસાયા રસ ક્ષોદ્રિસિતાયુત (પીત-
સન્) સામ્લપિત્ત સન્નામ પિત્તશ્લેષ્મજ્વર હન્તિ ॥

પાકડા તથા ફૂલ સહિત અરડૂસીનો રસ
મધ તથા સાકર નાખી જો પિવાય તો અગ્ન

પિત્ત અને કમળા સહિત પિત્તકંકજ્વરનો તે
નાશ કરે છે. ૪૯૫

દીકા-અગ્ર વાસારસોદ્વેપલપરિમિતો દેય । મધ
સિતયોઃ પ્રત્યેક ટક્ર પ્રક્ષેપ્ય ।

આ પ્રયોગમાં અરડૂસીનો રસ બે તોલાભાર,
સાકર ચોવીસ ચણોડીભાર અને મધ પણ ચોવીસ
ચણોડીભાર લેવાય છે

આહુનો તથા કડવાં પરવળનો કે

કડવી ઘિસોડીનો ક્વાથ

શુક્રવેરાદિક્વાથમાહ—

કપાયઃ પરિપીનસ્તુ શુક્રવેરપટોલયોઃ ।

પિત્તશ્લેષ્મજ્વરવમીશાહકળ્દુહરો મહેત્ ॥ ૪૯૬ ॥

અન્વય - શુક્રવેર-પટોલયો કપાય પરિપીત તુ
વિત્તશ્લેષ્મજ્વર-વમી-દાહ-કળ્દુહર મહેત્ ॥

આહુનો અને ઠંડવા પરવળ અથવા
કડવી ઘિસોડીનો ક્વાથ કરી પીધો હોય
તો તે પિત્તકંકજ્વર, ભિલટી, દાહ અને અળને
મટાડે છે ૪૯૬

પિત્તકંકજ્વર ઉપર અગ્ર

અગ્ર—

પટોલધાન્યયોર્યૂષ. પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહ. ॥ ૪૯૭ ॥

અન્વય - પટોલધાન્યયોઃ યૂષઃ પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહ
(અસ્તિ) ॥

કડવા પરવળ કે કડવી ઘિસોડીનો અને
ધાન્યનો યૂષ પિત્તકંકજ્વરને મટાડે છે. ૪૯૭
પિત્તકંકજ્વરનો અધિકાર સમાસ

અથ સન્નિપાતજ્વરાધિકારઃ

સન્નિપાતજ્વરનો અધિકાર

તત્ર સન્નિપાતજ્વરસ્ય વિપ્રકૃષ્ટસન્નિહટકારકચનપૂર્વિકા
સપ્રાપ્તિમાહ—

સન્નિપાતજ્વરની દૂરનાં તથા પાસેનાં

કારણોપવર્તકની અપ્રાપ્તિ

ત્રિદોષજનકૈર્ગત પિત્તે શ્લેષ્માડડમેગહગાઃ ।

ઘર્ષિનિરસ્ય કોષ્ઠાગ્નિ રસગા જ્વરકારિણ ॥ ૪૯૮ ॥

અન્વય - ત્રિદોષજનકૈર્ગત (આદારવિહારૈઃ) વાત પિત્ત
શ્લેષ્મા (એ ત્રયોડપિ દોષા) આમગેહગા રસગા
(ચ સન્) કોષ્ઠાગ્નિ ઘર્ષિ નિરસ્ય જ્વરકારિણ (સ્યુ) ॥

ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરનારા આહાર
વિહારથી વાત, પિત્ત અને કંક (એ ત્રણે
દોષો હુલ થઈ) આમશયમાં બંધ રસને
ઘર્ષિત કરી, કાઠાના અગ્નિની ગરમીને બહાર

ઠાઠી જ્વરને ઉત્પત્ત કરે છે. ૪૯૮

સન્નિપાતજ્વરનું પૂર્વરૂપ

તસ્ય પૂર્વરૂપમાહ—

પ્રાગ્રૂપાણિ ત્રિદોષાણાં સ્યુસ્ત્રિદોષજ્વરે નુણામ્ ॥

અન્વયઃ—નૂનાં ત્રિદોષજ્વરે ત્રિદોષાણાં પ્રાગ્રૂપાણિ સ્યુઃ ॥

માણુસોના સન્નિપાતજ્વરમાં પાતજ્વર, પિત્તજ્વર અને કફજ્વર—એ ત્રણેનાં પૂર્વરૂપો થાય છે. ૪૯૯

સન્નિપાતજ્વરનાં સામાન્ય લક્ષણો

અથ સન્નિપાતજ્વરસ્ય સામાન્યાનિ લક્ષણાન્યાદૃ—

ક્ષણે દાહઃ ક્ષણે શીતમસ્ત્યસન્ધિશિરોઽરુજા ।

સાક્ષાયે કલુપે રક્તે નિર્મુક્તે ચાપિ લોચને ॥૫૦૦॥

સસ્ત્રનો સરુજો કર્ણો કળઃ શૂકૈરિવાયુતઃ ।

તન્દ્રા મોહઃ પ્રલાપશ્ચ કાસઃ શ્વાસોઽર્ચચર્મમઃ ॥

પરિદગ્ધા હરસ્પર્શા જિહ્વા સ્તસ્નાઙ્ગતા પરા ।

ઘ્રીવનં રક્તપિત્તસ્ય કફેનોન્મિથ્રિતસ્ય ચ ॥૫૦૨॥

શિરસો લોઠનં તૂળા નિદ્રાનાશો હૃદિ વ્યથા ।

સ્વેદમૂત્રપુરીષાણાં ચિરાદ્દર્શનમ્લપશઃ ॥૫૦૩॥

કુશત્યં નાતિગાગ્રાણાં સતતં કળકૂજનમ્ ।

કોઠાનાં શ્યાવરક્તાનાં મળ્ડલાનાશ્ચ દર્શનમ્ ॥

મૂર્ક્ત્વં સ્રોતસાં પાકો ગુરુત્વમુદરસ્ય ચ ।

ચિરાત્પાકશ્ચ દોષાણાં સન્નિપાતજ્વરાકૃતિઃ ॥૫૦૫॥

અન્વયઃ—ક્ષણે દાહઃ ક્ષણે શીતં (લગેત્), અસ્થિ-

સન્ધિ-શિરો-રુજા (સ્થાત્), અવિ ચ લોચને સાક્ષાયે

કલુપે રક્તે નિર્મુક્તે (સ્વાતામ્), કર્ણો સસ્ત્રનો સરુજો

(મથેતામ્), કળઃ શૂકૈઃ આયુતઃ દ્વ (મથેત્), તન્દ્રા

મોહઃ પ્રલાપઃ કાસઃ શ્વાસઃ અઘ્નિઃ ચ બ્રમઃ (દશાત્),

જિહ્વા પરિદગ્ધા હરસ્પર્શા (મથેત્), પરા સ્તસ્નાઙ્ગતા

ચ કફેન ડમ્ભિથ્રિતસ્ય રક્તપિત્તસ્ય ઘ્રીવનં (સ્થાત્),

શિરસઃ તાંઠનં, તૂળા, નિદ્રાનાશઃ, હૃદિ વ્યથા, સ્વેદ-

મૂત્ર-પુરીષાણાં ચિરાત્ અલ્પશ્ચઃ દર્શનં (સ્થાત્), ગાગ્રા-

ણામ્ અતિશુષ્કત્વં ન, સતતં કળકૂજનં ચ કોઠાનાં

શ્યાવરક્તાનાં મળ્ડલાનાં દર્શનં (મથેત્), મૂર્ક્ત્વં સ્રોતસાં

પાકઃ, ઉદરસ્ય ગુરુત્વં (સ્થાત્), દોષાણાં ચ પાકઃ

ચિરાત્ (મથેત્-દ્ય) સન્નિપાતજ્વરાકૃતિઃ (હેવા) ॥

શ્લેષ્મવારમાં ઠાઠ થાય, શ્લેષ્મવારમાં ટાઢ

વાય; હાડકાંઓમાં, સાંધાઓમાં તથા માથામાં

ખીડા થાય; વળી નેત્રો આંસુવાળાં, અસ્પન્ધ,

રાતાં તથા વાંકાં થઈ જાય; કાનમાં અવાજ

તથા ખીડા થાય; કંઠ જાણે ધાન્યોની અણી-

ઓથી છવાયો હોય એવો થઈ જાય, ઘેન

થાય, મોહ થાય, અકવાહ આવે, ઉધરસ આવે,

શ્વાસ ચડે, અરુચિ થાય, બ્રમ થાય; જીભ

જાણે બળી ગઈ હોય એવી કાળી દેખાય

અને ખરસટ થઈ જાય, અંગો અત્યંત ઠીલાં

થઈ જાય, કફ સહિત રક્તપિત્ત થૂંકાય, માથું

આમતેમ ઢળ્યા કરે, તરશ લાગે, નિદ્રાનો

નાશ થાય, હૃદયમાં ખીડા થાય, મૂત્ર તથા

વિષ્ઠા ઘણી વારે થોડાં થોડાં નીકળે, (રોગના

પ્રભાવને લીધે) ગાત્રો અત્યંત જીભળાં ન

થઈ જાય, નિરંતર ગળામાં અવાજ થયા કરે,

મધમાખીના કરડ જેવાં પિંગળાં તથા રાતાં

પ્રામઠાં થાય, શરીર ઉપર ચકરડાં દેખાય,

ઝોલાય જ નહિ અથવા થોડું ઝોલાય, કાન

તથા નાક આદિ છિદ્રો પાકી આવે, પેટમાં

ભારેપણું થાય અને દોષો ધણે કાળે પાકે—એ

સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો જાણવાં. ૫૦૦-૫૦૫

૧ સમ્રાતઃ સહૈવ વા દુશ્શત્રયોઽપિ ઘાતાદયો નિતરો

પતન્તિ આમાશયં રસં ચાપિ અસ્મિન્ સ સન્નિપાતઃ—મં-

નિર્પુર્વકાત્ પાત્યુ ગતૌ-ઇત્યસ્માદ્ અધિકારો ઘ્નુ તમિ-

મિત્તકો જ્વરઃ—જેમાં વાતાદિ ત્રણે દોષો એકીસાથે કુટ્ટ

બની આમાશયમાં જઈ પહોંચે અને રસને પ્રાપ્ત થઈ

તેને દૂષિત કરે—તેથી થયેલો તાવ—સન્નિપાતજ્વર.

ટીકા—લોચને સાક્ષાયે=સાધુળી, કલુપે=અલ્પરૂઝે,

નિર્મુક્તે=નિર્ગતે કુટિલે ચ, કળઃ શૂકૈરિવાયુતઃ=ધાન્યા-

ઐરિવાયુતઃ, જિહ્વા પરિદગ્ધા=પરિદગ્ધેવ ગાયતે; અયરા,-

પરિદગ્ધા इव કૃળા દરવતે; સ્તસ્નાઙ્ગતા=શિથિલાઙ્ગતા,

ઘ્રીવનમિત્યાદિ=કફસંયુક્તસ્ય રક્તપિત્તસ્ય ઘ્રીવન, શિરસો

લોઠનમ્=સ્તસ્તતઃ શિરલાલનં, કુશત્યં નાતિગાગ્રાણામિતિ=

ગાગ્રાણાં અતિશયિત કાર્યં ન વ્યાધિપ્રમાદાત્; પ્રતતં=

નિરન્તરં, કોઠઃ=“વરટીદટ્ઠસંસ્થાન કોઠ ઇત્યમિધીયતે” ।

શ્યાવઃ=કપિયો વર્ણઃ, મૂર્ક્ત્વં=અવચનત્વમત્પવચનત્વવા,

સ્રોતસાં=કર્મનાસાદીનામ્ ॥ (આટલી ટીકાને અર્થ

ભાષાંતરમાં ઉપર છે.)

નનુ વાતાદયઃ પરસ્પરવિદ્વગુણાસ્તેષાં સંમુલ્કક્ર

કાર્યાર્મકત્વં નોપપયતે, પરસ્પરોપવાતાદ્ દહનસલિલયોરિવ;

તાત્કલં વાતપિત્તકફા મિલિત્વા વિકારોત્પાદકાઃ ? અત્ર

સમાધાનમુક્તં દૃઢવલ્લેન—અહીં શંકા થાય છે કે,

વાત, પિત્ત અને કફ પરસ્પર વિરુદ્ધ શુભુવાળા છે,

તેથી તેઓ સાથે એકઠા મળી એક કાર્યનો આરંભ

કરે, એ સંભવનું નથી; કારણ કે અગ્નિ અને જળની

પેઠે તેઓ એકબીજાનો બાધ કે નાશ કર્યા વિના

રહે જ નહિ; આમ હોવા છતાં વાત, પિત્ત અને કફ મળીને વિકારને કેમ ઉત્પન્ન કરે છે? આનું સમાધાન દરબજ નામના વૈદ્યે આમ કર્યું છે:

‘વિરુદ્ધૈરપિ ન ત્વેતે ગુણેર્દ્રન્તિ પરસ્પરમ્ ।

દોષાઃ સહજસામ્યત્વાદિર્પિં ધોરમહીનિવ ’ ॥૫૦૬॥

અન્ય-અર્થે તુ દોષાઃ સહજસામ્યત્વાત્ પરસ્પર વિરુદ્ધૈઃ અપિ ગુણૈઃ, ધોર વિપ્તમ્ અહીન્ન ઇવ (પરસ્પર) ન પ્રન્તિ ॥

એ દોષો સ્વાભાવિક રીતે તો એક બીજાને અતુક્રાં જ હોય છે, તેથી પોતપોતાના પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણો હોવા છતાં જેમ ભયંકર ઝેર સપોને હણતું નથી તેમ તેઓ એક-બીજાને હણતા નથી. ૫૦૬

ગદાધરસ્તુ હેતુવન્તરમુક્તવાન્-ગદાધર નામનો વૈદ્ય તો આ વિષયમાં ખીબ્તુ આ કારણ કહે છે:

‘દૈવાદ્રોપસ્વભાવાદ્વા દોષાણાં સન્નિપાતિકે ।

વિરુદ્ધૈશ્ચ ગુણેસ્તૈશ્ચ નોપવાતઃ પરસ્પરમ્ ’ ॥૫૦૭

અન્ય-અર્થ-દૈવાત્ વા દ્રોપસ્વભાવાત્ ચ સન્નિપાતિકે (જ્વરે) દોષાણાં તૈઃ ચ વિરુદ્ધૈઃ ગુણૈઃ (અપિ) પરસ્પરમ્ ઉપવાતઃ ન (ભવતિ) ॥

દૈવયોગે અથવા દોષોના સ્વભાવને લીધે સન્નિપાતજ્વરમાં પરસ્પર તે વિરુદ્ધ ગુણોથી પણ તે દોષોનો પરસ્પર ઉપવાત કે બાધ થતો નથી. ૫૦૭

ટીકા-નતુ મિશ્રચયપ્રકોપકાલાતઃ વાતપિત્તકફાનાં યુગપદુલ્લયમાત્રકચ સમ્ભૂય સન્નિપાતજ્વરારમ્ભકલમુપ-પવતે ? ઉચ્યતે-‘ત્રિદોષજનકનિદાનકલેન યુગપદેવા પ્રકોપા-દિતિ સિદ્ધાન્તઃ ॥’-એ તો ઠીક, પણ અહીં આ ખીબ્ત શંકા થાય છે કે વાત, પિત્ત અને કફના અયકાલ તથા પ્રકાપકાળ ભુદા ભુદા જ હોય છે, તેથી તેઓની એકી વખતે ઉત્પત્તિ હોતી જ નથી; છતાં તેઓ મળીને સન્નિપાતજ્વરને કેમ ઉત્પન્ન કરે છે? આનું સમાધાન આ કહેવાય છે કે, ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર આહાર-વિહાર આદિ નિદાનોના બળને લીધે તેઓનો એકી વખતે પ્રકાપ થાય છે, એવા સિદ્ધાંત છે.

સામાન્ય સન્નિપાતજ્વરનાં તેર લેહો

અથ સામાન્યસન્નિપાતજ્વરસ્ય ત્રયોદશ વિશેષાનાદ-હવે સામાન્ય સન્નિપાતજ્વરનાં ૧૩ લેહો કહે છે-

एकोत्पणास्त्रयस्तेषु द्वयुत्पणाश्च तथेति षट् ।
त्र्युत्पणाश्च भवेदेको विज्ञेयः स तु सप्तमः ॥५०८॥
प्रवृद्धमध्यहीनेस्तु वातपित्तकफैश्च षट् ।
सन्निपातज्वरस्यैवं स्युर्विशेषास्त्रयोदश ॥५०९॥

અન્ય-તેષુ ઓત્પણાઃ ત્રયઃ, ચ દ્વયુત્પણાઃ તથા (ત્રયઃ)-ઈતિ ષટ્; ત્ર્યુત્પણઃ ચ એકઃ ભવેત્, સ તુ સપ્તમઃ વિજ્ઞેયઃ । પ્રવૃદ્ધ-મધ્ય-હીનેઃ તુ વાત-પિત્ત-કફેઃ ચ ષટ્, एवं સન્નિપાતજ્વરસ્ય ત્રયોદશ વિશેષાઃ સ્યુઃ ॥

એ સન્નિપાતોમાં એકોત્પણ એટલે એક દોષની અધિકતાવાળા ત્રણ હોય છે અને દ્વયુત્પણ એટલે બે દોષોની અધિકતાવાળા પણ ત્રણ હોય છે, તેથી એ છ થયા; પછી ત્ર્યુત્પણ એટલે ત્રણે દોષોની અધિકતાવાળો એક હોય છે, તેને સાતમો નાણવો; અને (એકએકથી) વધેલા, મધ્યમ તથા હીન એવા વાત, પિત્ત તથા કફને લીધે બીજા છ થાય છે; એમ સન્નિપાતજ્વરનાં તેર લેહો થાય છે; અર્થાત્ વાતોત્પણ, પિત્તોત્પણ, કફોત્પણ, વાતપિત્તોત્પણ, વાતશ્લેષ્મોત્પણ, પિત્તશ્લેષ્મોત્પણ, વાતપિત્તકફોત્પણ, પ્રવૃદ્ધ-વાત-મધ્યપિત્ત-હીનકફ; મધ્યવાત-પ્રવૃદ્ધ-પિત્ત-હીનકફ, હીનવાત-પ્રવૃદ્ધપિત્ત-મધ્યકફ, પ્રવૃદ્ધવાત-હીનપિત્ત-મધ્યકફ, મધ્યવાત-હીન-પિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફ અને હીનવાત-મધ્યપિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફ; એ રીતે સન્નિપાતજ્વરનાં તેર લેહો છે. ૫૦૮, ૫૦૯

ટીકા-તત્ર પ્રવૃદ્ધવાતો મધ્યપિત્તો હીનકફઃ ૧, મધ્યવાતઃ પ્રવૃદ્ધપિત્તો હીનકફઃ ૨, હીનવાતઃ પ્રવૃદ્ધપિત્તો મધ્યકફઃ ૩, પ્રવૃદ્ધવાતો હીનપિત્તો મધ્યકફઃ ૪, મધ્યવાતો હીનપિત્તઃ પ્રવૃદ્ધકફઃ ૫, હીનવાતો મધ્યપિત્તઃ પ્રવૃદ્ધકફઃ ૬, इति षट् ॥ (અર્થ ઉપર ભાષાતરમાં આપ્યો છે.)

એ તેર સન્નિપાતજ્વરોનાં અનુક્રમે નામો તેમાં નામાનિ કમાદાદ-તેઓનાં નામો અનુક્રમે કહે છે-

विस्फारकश्चाशुकारी कम्पनो यक्षसंज्ञकः ।
शीघ्रकारी तथा भल्लुः सप्तमः कूटपाकलः ॥५१०॥
संमोहकः पाकलश्च याम्यः क्लृप्त इत्यपि ।
ततः कर्कटकः प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिः ॥५११॥

અન્યથા-વિસ્ફારકઃ ચ આશુકારી કમ્પનઃ શ્વ-
સંજ્ઞકઃ શીઘ્રકારી તથા મલ્લુઃ સામઃ કૂટપાકલઃ સંમો-
દકઃ પાવલઃ ચ યામ્યઃ કઠકચઃ इति अपि, તતઃ કર્કટકઃ
તતઃ વૈદારિકામિષઃ પ્રોકઃ ॥

વિસ્ફારક, આશુકારી, કંપન, બખ, શીઘ્ર-
કારી, ભલ્લુ, કૂટપાકલ, સંમોદક, પાકલ,
યામ્ય, કઠકચ, કર્કટક અને વૈદારિક-એ ઉપર
કહેલા તેર સન્નિપાતજવરનાં અનુક્રમે તેર
નામે છે. ૫૧૦, ૫૧૧

ટીકા-તન્નાન્તરે 'વિસ્ફારક' इत्यत्र 'વિસ્ફોરક'
इति पाठः । 'म्रत्र' स्थाने 'म्रत्रु' रिति पाठः । कुत्रापि 'यद्'
इति पाठः । 'मल्लु' रित्यत्र 'फल्गु' रिति पाठः । 'याम्य'
इत्यत्र 'संग्राम' इति पाठः । 'कर्कटक' इत्यत्र 'कर्को-
टक' इति पाठः । भीम ग्रंथभां, विस्फारकने બદલે
વિસ્ફારક, બકને બદલે બલ્લુ (કાઈ ગ્રંથમાં 'બલ'
પણ) લખેલ છે; ભલ્લુને બદલે ફલ્ગુ, યામ્યને બદલે
સંગ્રામ અને કર્કટકને બદલે કર્કોટક નામ છે.

વાતોલ્મળ-વિસ્ફારક સન્નિપાતજવરનાં
લક્ષણે।

તત્ર વાતોલ્મળવિસ્ફારકસ્ય લક્ષણમાહ-તેમાં વાતો-
લ્મળ-વિસ્ફારકનું લક્ષણ કહે છે;

શ્વાસઃ કાસો અમો મૂર્છા પ્રલાપો મોહવેપથૂ ।
પાર્શ્વસ્ય વેદના જુમ્મા કપાયત્વં મુજસ્ય ચ ॥૫૧૨॥
વાતોલ્મળસ્ય લિઘ્વાનિ સન્નિપાતસ્ય લક્ષયેત્ ।
પપ વિસ્ફારકો નામ્ના સન્નિપાતઃ સુદારુણઃ ॥૫૧૩॥

અન્યથા-શ્વાસઃ કાસઃ શ્રમઃ મૂર્છા પ્રલાપઃ મોહ-
વેપથૂ પાર્શ્વસ્ય વેદના જુમ્મા ચ મુજસ્ય કપાયત્વમ્-
(इत्येतानि) વાતોલ્મળસ્ય સન્નિપાતસ્ય લિઘ્વાનિ લક્ષયેત્ ।
સુદારુણઃ પપઃ સન્નિપાતઃ 'વિસ્ફારકઃ' (इति) નામ્ના
(कथ्यते) ॥

શ્વાસ, ઉધરસ, શ્રમ, મૂર્છા, બકવાદ,
મોહ, કંપ, પડખામાં વેદના, બગાસાં અને
મોહાનું તૂરાપણું-એટલાં વાતોલ્મળ સન્નિપાત-
જવરનાં લક્ષણે બાણ્યાં; અતિ દારુણ આ વાતો
લ્મળ સન્નિપાત 'વિસ્ફારક' એ નામથી
કહેવાય છે. ૫૧૨, ૫૧૩

૧. 'सप्त स्फुट प्रव्यक्तमल्वणम्' इत्यमरः, उत्त-
आधिस्येन वणति-शब्दयति आत्मानमिति उत्त्वणः,
उत्पूर्वकाद् वण शब्दे-इत्यंसाद् 'अव्, प्रयोदरादिः,

વયોરૈક્યં ચ, તતઃ વાતઃ ઉત્વળઃ અસ્મિન્નિતિ વાતો-
લ્વળઃ । વિશેષેણ સ્ફારયતિ શ્વાસપ્રવૃત્તિની લિઘ્વાનીતિ
વિસ્ફારકઃ-વિપૂર્વેવાત્ સ્ફર સ્ફુરણે ઇલ્ભ્યાદ્ ધ્યન્તાદ્
પ્લુઝ્, તતઃ વાતોલ્વળશ્વાસો વિસ્ફારકશ્ચ-વાતોલ્વળ-
વિસ્ફારકઃ-જેમાં વાયુ પોતાને અધિકપણે રપષ્ટ
જણાવે છે અને જે શ્વાસ આદિ ચિહ્નનોને પ્રકટ
કરે છે, તે વાતોલ્મળ-વિસ્ફારક નામનો પહેલો
સન્નિપાત.

પિત્તોલ્મળ-આશુકારી સન્નિપાતજવરનાં
લક્ષણે।

અથ પિત્તોલ્મળાશુકારિલક્ષણમાહ-હવે પિત્તોલ્મળ-
આશુકારીનું લક્ષણ છે :

અતિસારો અમો મૂર્છા મુજપાકસ્તથૈવ ચ ।
ગાત્રે ચ ચિન્દ્રવો રક્તાદાહોઽતીવ પ્રજાયતે ॥૫૧૪॥
પિત્તોલ્મળસ્ય લિઘ્વાનિ સન્નિપાતસ્ય લક્ષયેત્ ।
મિપમિમઃ સન્નિપાતોઽયમાશુકારી પ્રકીર્તિતઃ ॥૫૧૫॥

અન્યથા-અતિસારઃ શ્રમઃ મૂર્છા તથા ચ મુજપાકઃ
એવ, ગાત્રે ચ રક્તાઃ ચિન્દ્રવઃ, અતીવ દાહઃ પ્રજાયતે-
(इत्येतानि) પિત્તોલ્મળસ્ય સન્નિપાતસ્ય લિઘ્વાનિ લક્ષયેત્ ।
મિપમિમઃ અયં સન્નિપાતઃ આશુકારી પ્રકીર્તિતઃ ॥

અતિસાર, શ્રમ, મૂર્છા, મોહાનું પાકવું,
શરીર પર રાતાં ચાંદાં અને અત્યંત દાહ થાય
છે; એટલાં પિત્તોલ્મળ સન્નિપાતજવરનાં લક્ષણે।
બાણ્યાં. વૈદ્યોએ આ પિત્તોલ્મળ સન્નિપાતને
'આશુકારી' નામે કહ્યો છે. ૫૧૪, ૫૧૫

૧ પિત્તમ્ ઉત્વળ યસ્મિન્નિતિ પિત્તોલ્મળ, આશુ
કરોત્યતિસારાવીન્મરણ ચાપીત્યેવશીલઃ આશુકારી,
પિત્તોલ્મળશ્વાસો આશુકારી-પિત્તોલ્મળ-આશુકારી-જેમાં
પિત્ત પોતાને અધિકપણે રપષ્ટ જણાવે છે અને જે
અતિસાર વગેરે વિકારોને તથા મરણને પણ તરત
કરે છે, તે પિત્તોલ્મળ-આશુકારી નામે બીજો
સન્નિપાત.

કફોલ્મળ-કંપન સન્નિપાતજવરનાં લક્ષણે।

અથ કફોલ્મળકમ્પનલક્ષણમાહ-હવે કફોલ્મળ-
કંપનનું લક્ષણ કહે છે :

જહતા ગદ્ગદા વાણી રાત્રો નિદ્રા ભવત્યપિ ।
પ્રસ્નચ્ચે નયને સૈવ મુજમાધુર્યમેવ ચ ॥૫૧૬॥
કફોલ્મળસ્ય લિઘ્વાનિ સન્નિપાતસ્ય લક્ષયેત્ ।
મુનિમિઃ સન્નિપાતોઽયમુક્તઃ કમ્પનસંજ્ઞકઃ ॥૫૧૭॥

અન્યથા-જહતા ગદ્ગદા વાણી રાત્રો નિદ્રા ભવતિ

અપિ, નયને ચ પ્રસ્તુતે દત્ત, ચ મુલમાધુર્યમ્ દત્ત-
(દતાનિ) કફોલ્વણસ્ય સન્નિપાતસ્ય લિઙ્ગાનિ લક્ષયેત્ ।
અથ સન્નિપાતઃ મુનિભિઃ કમ્પનવસ્ત્રકઃ ડકઃ ॥

જડપણું, બોલવામાં ગળગળાપણું, રાતે
નિદ્રા આવે પણ ખરી (અર્થાત્ સન્નિપાત-
જ્વરનાં સામાન્ય લક્ષણોમાં 'નિદ્રાનાશ'
કહેલ છે; છતાં આ કફોલ્વણ સન્નિપાતમાં
રાતે નિદ્રા આવે પણ ખરી); નેત્રોત્તુ સજ્જડપણું
અને મોઢામાં મીઠાશ-એટલાં કફોલ્વણ સન્નિ-
પાતજ્વરનાં લક્ષણો જાણવાં આ કફોલ્વણ-
સન્નિપાતને મુનિઓએ 'કંપન' કહ્યો છે.

૧ કફ. ઉલ્લેખઃ યસ્મિન્ સ કફોલ્વણઃ, કમ્પ-
યતિ સર્વાણિ ગાત્રાણિતિ કમ્પનઃ-જનવાદિ, કફોલ્વણ
થાતો કમ્પનશ્ચ-કફોલ્વણકમ્પનઃ-જેમાં કફ પોતાને
અધિકપણે સ્પષ્ટ બતાવે છે અને જે રોગીના આખા
અંગને કંપાવી નાખે છે, તે કફોલ્વણ-કંપન નામે
ગ્રીએ સંનિપાત.

વાતપિત્તોદ્બળ-બળ સન્નિપાતજ્વરનાં
લક્ષણો.

અથ વાતપિત્તોલ્વણવસ્ત્રલક્ષણમાહ-હવે વાતપિત્તો-
લ્વણ-બળનું લક્ષણ કહે છે:

વાતપિત્તાધિકો યસ્તુ સન્નિપાતઃ પ્રકુપ્યતિ ।
તસ્ય જ્વરો મદસ્તુષ્ણા મુલકોષ્પઃ પ્રમીલકઃ ॥૫૧૮
આધમાનાડુચિત્તન્દ્રાશ્ચ કાસશ્વાસશ્ચ પ્રમથ્રમાઃ ।
મુનિભિર્વધ્નુનામાર્જ્ય સન્નિપાત ઉદાહૃતઃ ॥૫૧૯॥

અન્વયઃ-વાતપિત્તાધિકઃ યઃ સન્નિપાતઃ તુ પ્રકુપ્યતિ
તસ્ય જ્વર મદઃ તુષ્ણા મુલકોષ્પઃ પ્રમીલકઃ આધ્માન-
શ્ચ-તન્દ્રાઃ ચ શ્વાસ-શ્વાસ-પ્રમ-પ્રમાઃ (લક્ષણાનિ સ્યુ)
અથ સન્નિપાતઃ મુનિભિઃ વધ્નુનામા ઉદાહૃતઃ ॥

વાયુની તથા પિત્તની અધિકતાવાળો જે
સન્નિપાત પ્રકુપિત થયો હોય, તેનાં જ્વર, મદ,
તરશ, મોઢાનો શોષ, ઘેન, પેટનું ચડવું,
અરુચિ, નેત્રોત્તુ મિચ્છાઈ જવું, ઉધરસ, શ્વાસ,
પ્રમ અને શ્રમ-એટલા લક્ષણો થાય છે.
આ વાતપિત્તોદ્બળ-સન્નિપાતને મુનિઓએ
'બલુ' કહ્યો છે. ૫૧૮, ૫૧૯

૧ વાતચ પિત્ત ચ વાતપિત્તે, તે ઉલ્લેખે યસ્મિન્ સ
વાતપિત્તોલ્વણ, યિમિતિ મરતિ વા જ્વરમદારીન્ વિકા-
રાનિતિ યસ્ય: હમ્પન્ મરણે, મૃત્વા-કુર્ચશ્ચ (રુણા-૧-૨૨)
इति कुर्वित्वं च । વાતપિત્તોલ્વણથાતો વધુચ વાતપિત્તો-

લ્વણમ્: જેમાં વાયુ અને પિત્ત બંને પોતાને
અધિકપણે સ્પષ્ટ બતાવે છે અને જે તાવ, મદ
વગેરે વિકારોને ધારણ કરે છે, તે વાતપિત્તોલ્વણ-
બલુ નામે યોથો સંનિપાત.

વાતશ્લેષ્મોદ્બળ-શીઘ્રકારી સન્નિપાત-
જ્વરનાં લક્ષણો.

અથ વાતશ્લેષ્મોલ્વણશીઘ્રકારિલક્ષણમાહ-હવે વાત-
શ્લેષ્મોદ્બળ-શીઘ્રકારીનું લક્ષણ કહે છે:
વાતશ્લેષ્માધિકો યસ્ય સન્નિપાતઃ પ્રકુપ્યતિ ।
તસ્ય શીતજ્વરો મૂર્છાં ક્ષુત્ તૃષ્ણા પાશ્વનિદ્રાઃ ॥૫૨૦
શૂલમસ્વિચમાનસ્ય તન્દ્રા શ્વાસશ્ચ જાયતે ।
અસાધ્યઃ સન્નિપાતોડ્યં શીઘ્રકારીતિ કથયતે ।
ન હિ જીવ્યહોરાત્રમનેનાવિષ્ટવિમ્બઃ ॥ ૫૨૧ ॥

અન્વયઃ-યસ્ય વાતશ્લેષ્માધિકઃ સંનિપાતઃ પ્રકુપ્યતિ
તસ્ય શીતજ્વરઃ મૂર્છાં ક્ષુત્ તૃષ્ણા પાશ્વનિદ્રાઃ શૂલમ્
અસ્વિચમાનસ્ય તન્દ્રા ચ શ્વાસ જાયતે, અથ સંનિપાતઃ
અસાધ્યઃ શીઘ્રકારી इति कथयते । અનેન આવિષ્ટવિમ્બઃ
અહોરાત્ર ન હિ જીવતિ ॥

વાયુની તથા કફની અધિકતાવાળો સન્નિ-
પાત જેને કુપિત થયો હોય તેને શીતજ્વર,
મૂર્છા, જૂખ, તરશ, ચડખાંતુ ઝલાઈ જવું,
શૂળ, પરમેવાનો અભાવ, ઘેન અને શ્વાસ
એટલાં લક્ષણો થાય છે. આ સન્નિપાત અસાધ્ય
છે, અને તેને મુનિઓ 'શીઘ્રકારી' કહે
છે. જેને આ સન્નિપાત થયો હોય તે માથાસ
એક દિવસ-રાત પણ જીવતો નથી. ૫૨૦, ૨૧

૧ વાતશ્લેષ્મા ચ વાતશ્લેષ્માળો, તો ઉલ્લેખો
યસ્મિન્ સઃ વાતશ્લેષ્મોલ્વણઃ, શીઘ્રં કરોતિ શીતજ્વર-
મૂર્છાશીન્ વિકારાન્ મૃત્યુ ચાપીત્યેવશીલઃ-શીઘ્રકારી,
વાતશ્લેષ્મોલ્વણથાતો શીઘ્રકારી ચ વાતશ્લેષ્મોલ્વ-
શીઘ્રકારી-જેમાં વાયુ અને કફ બંને પોતાને અધિક-
પણે સ્પષ્ટ બતાવે છે અને જે શીતજ્વર તથા
મૂર્છા આદિ વિકારોને અને મૃત્યુને પણ બહારી
કરવાના સ્વભાવવાળો હોય છે, તે વાતશ્લેષ્મોલ્વણ
શીઘ્રકારી નામનો પાંચમો સંનિપાત

પિત્તકફોદ્બળ-લક્ષણ સન્નિપાતજ્વરનાં
લક્ષણો.

અથ પિત્તશ્લેષ્મોલ્વણમલ્લુલક્ષણમાહ-હવે પિત્તકફો-
દ્બળ-લક્ષણ કહે છે:

પિત્તશ્લેષ્માધિકો યસ્ય સન્નિપાતઃ પ્રકુપ્યતિ ।
અન્તર્દાહો બહિઃ શીતં તસ્ય તૃષ્ણા પ્રવચતે ॥૫૨૨॥

તુલ્યતે દક્ષિણે પાર્શ્વે ડર:શીર્ષગલગ્રહ: ।
 ધીવતિ શ્લેષ્મપિત્તસ્રઃ કૃચ્છાકોઠશ્ચ જાયતે ॥૫૨૩॥
 વિદ્મેદ-શ્વાસહિકાશ્ચ વર્ધન્તે સપ્રમીલકા: ।

પ્રતિભિર્મલ્લુનામાડ્યં સન્નિપાત ડદાહત: ॥૫૨૪॥

અન્યથા:—યસ્ય પિત્ત-શ્લેષ્માધિક: સંનિપાત: પ્રકુપ્યતિ તસ્ય અન્તરુ દાહ: ધહિ: શીતં તૃષ્ણા (ચ) પ્રવર્ધતે । દક્ષિણે પાર્શ્વે તુલ્યતે, ડર: શીર્ષ-ગલ-ગ્રહ:, શ્લેષ્મપિત્તં ચ કૃચ્છાત્ ધીવતિ, કોઠ: ચ જાયતે, વિદ્મેદ-શ્વાસ-હિકા: ચ સપ્રમીલકા: વર્ધન્તે, અયં સન્નિપાત: શ્લિષિભિ: મલ્લુનામા ડદાહત: ॥

પિત્તની તથા કફની અધિકતાવાળો સન્નિ-
 પાત જેને કુપિત થયો હોય તેના શરીરની
 અંદર દાહ થાય, બહાર શીત રહે, તરશ
 ખૂબ વધે, જમણા પડખામાં પીડા થાય, છાતી,
 માથું તથા ગળું ઝડાઈ જાય, અત્યંત કષ્ટથી
 કફ તથા પિત્ત થૂંકે, ડ્રામમાં થાય, ઝાડો
 લાગ્યા કરે, શ્વાસ થાય, હેઠકી વધે અને
 ઘેન પણ વધે છે. આ સન્નિપાતને મુનિઓએ
 ‘ભદ્રલુ’ નામે કહ્યો છે. ૫૨૨-૫૨૪

૧ પિત્તં ચ કફશ્ચ પિત્તકફો, તો ઉલ્બળો યસ્મિન્
 સ:—પિત્તકફોલ્બળ: , મલ્લતિ-હિનસ્તિ જનાન્ હિતિ મલ્લઃ,
 મલ્લ હિંસાયમ-વાહુલકાત્ કુઃ, પિત્તકફોલ્બળશ્ચાસી મલ્લશ્ચ
 પિત્તકફોલ્બળ-મલ્લઃ—જેમાં પિત્ત અને કફ પોતાને
 અધિકપણે સ્પર્શ જણાવે છે અને જે લોકોને મારી
 નાખે છે, તે પિત્તકફોલ્બળ-ભદ્રલુ નામે જીવો સંનિપાત.

વાતપિત્તકફોલ્બળશ્ચ કૂટપાકલ સન્નિપાત-
 નવરનાં લક્ષણે ।

અથ વાતપિત્ત-શ્લેષ્મોલ્બળકૂટપાકલલક્ષણમાહ-ઉવે
 વાતપિત્તકફોલ્બળશ્ચ-કૂટપાકલનું લક્ષણ કહે છે :
 સર્વદોષોલ્બળો યસ્ય સન્નિપાત: પ્રકુપ્યતિ ।
 ત્રયાણામપિ દોષાણાં તસ્ય રૂપાણિ લક્ષયેત્ ॥૫૨૫॥
 વ્યાધિભ્યો દારુણશ્ચ વજ્રશસ્ત્રાગ્નિસન્નિમ: ।
 કેવલોચ્છ્વાસપરમ: સ્તબ્ધાક્ષ: સ્તબ્ધલોચન: ॥૫૨૬॥
 ત્રિરાત્રાત્પરમેતસ્ય જન્તોઽરતિ જીવિતમ્ ।
 તદવસ્થન્તુ તં રુદ્ધ્વા મૂઢો ધ્યાહરતે જન: ॥૫૨૭॥
 ધર્પિતો રાક્ષસંનૂનમવેલાયાં ચરન્તિ ચે ।
 અમ્બયા દ્રવતે કેવિદ્ યક્ષિણ્યા મ્હારાક્ષસૈ: ॥૫૨૮॥
 પિશાચૈર્ગુણકૈશ્વેય તથાન્યર્મસ્તકે હતમ્ ।
 કુલદેવાર્ચનાહીનં ધર્પિતં કુલદેવતૈ: ॥૫૨૯॥
 નક્ષત્રપીડામપરે ગરકર્મેતિ ચાપરે ।
 સન્નિપાતમિમં પ્રાહુર્મિપજ: કૂટપાકલમ્ ॥૫૩૦॥

અન્યથા:—યસ્ય સર્વદોષોલ્બળ: સંનિપાત: પ્રકુપ્યતિ તસ્ય
 ત્રયાણામ્ અપિ દોષાણાં રૂપાણિ લક્ષયેત્, વ્યાધિભ્ય: ચ
 દારુણ: ઇવ, વજ્રશસ્ત્રાગ્નિસન્નિમ:, કેવલોચ્છ્વાસપરમ:
 સ્તબ્ધાક્ષ: સ્તબ્ધલોચન: (ભવતિ) । (અયં સન્નિપાત:)
 ત્રિરાત્રાત્પરમ્ એતસ્ય જન્તો: જીવિતં હરતિ । તદવસ્થં
 તુ તં રુદ્ધ્વા મૂઢ: જન: વ્યાહરતે—યે અવેલાયાં ચરન્તિ
 (તૈ:) રાક્ષસૈ: (અયં) નૂનં ધર્પિત:, કેચિત્ દ્રવતે—
 અમ્બયા યક્ષિણ્યા મ્હારાક્ષસૈ: પિશાચૈ: ગુણકૈ: તથા ચ
 અન્યૈ: મસ્તકે હતમ્, કુલદેવાર્ચનાહીનં કુલદેવતૈ: ધર્પિ-
 તમ્, અપરે નક્ષત્રપીડામ્ અપરે ચ ગરકર્મ્મં હિતિ (માપન્તે)
 ઇમં સન્નિપાતં મિપજ: કૂટપાકલં પ્રાહુ: ॥

જેના હેઠમાં ત્રણે દોષોની ઉલ્બળતા કે
 અધિકતાવાળા સન્નિપાતનો પ્રકોપ થાય છે, તેમાં
 ત્રણે દોષોનાં રૂપો દેખાય છે. આ સન્નિપાત સઘળા
 વ્યાધિઓ કરતાં વધારે હાથકર હોઈ વળગના
 જેવો, શસ્ત્રના જેવો તથા અગ્નિના જેવો છે;
 કેવળ બિંચા શ્વાસ તે લેવડાવ્યા કરે છે; અને
 અંગોને તથા આંગળોને સજા કરી નાખે
 છે. આ સન્નિપાત ત્રણ રાત પછી પ્રાણીના
 જીવિતને લઈ લે છે. આ સન્નિપાતવાળા
 માણસને જોઈ કેટલાક મૂખ માણસો કહે છે
 કે, ‘આને કવેળાએ ફરનારા રાક્ષસોએ નક્કી
 ઝડપી લીધો છે.’ કેટલાક કહે છે કે, ‘દેવીએ
 ઝડપી લીધો છે.’ કેટલાક કહે છે કે,
 ‘યક્ષિણીએ ઝડપી લીધો છે.’ કેટલાક કહે છે
 કે, ‘મ્હારાક્ષસોએ ઝડપી લીધો છે.’ કેટલાક
 કહે છે કે, ‘આને પિશાચોએ, યક્ષોએ કે
 એવા જ બીજાઓએ માથામાં માથું છે.’
 કેટલાક કહે છે કે, ‘કુળદેવનું આ પૂજન
 કરતો નથી, તેથી-કુળદેવોએ આને આમ
 હેરાન કર્યો છે.’ કેટલાક કહે છે કે, ‘અહ-
 નક્ષત્ર આદિએ પીડા કરી છે;’ અને કેટલાક
 કહે છે કે, ‘આને કોઈએ ઝેર દીધું છે.’ આ
 સન્નિપાતને વેવો ‘કૂટપાકલ’ કહે છે. ૫૨૦

૧ વાતશ્ચ પિત્તં ચ કફશ્ચ વાતપિત્તકફાઃ, તે ત્રયોડપિ
 ઉલ્બળા યસ્મિન્ સ:—વાતપિત્તકફોલ્બળ: તત: કૂટયતિ—
 દાહં કરોનીતિ કૂટઃ—કૂટ દાહે પચાદ્યં । પાકં ચ લાતિ—
 દદાતિ અદ્વાનામિતિ પાકલઃ—આ દાને—‘આતોડનુપર્ગે ક:’,
 કૂટયાસી પાકલશ્ચ કૂટપાકલઃ, વાતપિત્તકફોલ્બળશ્ચાદ્યો
 કૂટપાકલશ્ચ વાતપિત્તકફોલ્બળકૂટપાકલઃ—જેમાં વાત,

પિત્ત અને કફ એ-પણે પોતાને અધિકપણે રપણ જણાવે છે અને જે રોગીનાં અંગોને દાહ ઉપજાવે છે તથા પક્ષી નાખે છે, તે વાતપિત્તકફાદ્રવ્ય-કૃટપાકલ નામે સાતમે સંનિપાત.

‘પ્રવૃદ્ધવાત-મધ્યપિત્ત-હીનકફ’-
સંમેહક સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

અથ પ્રવૃદ્ધમધ્યહીનવાતાદિજનિતસમોદ્ગમસન્નિપાતજ્વર-સ્ય લક્ષણાન્યાહ-હવે પ્રવૃદ્ધ-મધ્ય-હીન વાયુ આદિથી થતા સંમેહક સંનિપાતજ્વરનાં લક્ષણો કહે છે :

પ્રવૃદ્ધમધ્યહીનસ્તુ વાતપિત્તકફૈશ્ચ યઃ ।
તેન રોગાસ્ત ય્વોકા યથાદોષગલાધ્રવાઃ ॥૫૨૧॥
પ્રલાપાયાસલંભોદ્ગમમૂર્છાપ્રતિશ્રમાઃ ।
એકપક્ષાભિયાતશ્ચ તત્રાપ્યેતે વિશેષતઃ ॥
અથ સંમેહકો નામ્ના સન્નિપાતઃ સુરાશ્નઃ ॥૫૨૨॥

અન્યથા-યઃ તુ પ્રવૃદ્ધ-મધ્ય-હીનઃ વાત-પિત્ત-કફૈઃ
ચ (ભવેત) તેન ડકાઃ તે એવ રોગાઃ યથાદોષગલાધ્રવાઃ
(ભવન્તિ), તત્ર અપિ પ્રલાપ-આયાસ-સમોદ્ગમ-મૂર્છા-
પ્રતિશ્રમા-પ્રમાઃ ચ એકપક્ષ-અભિયાત-એતે વિશેષતઃ (સ્યુ) ।
અથઃ હ્રદારણઃ સન્નિપાતઃ સમોદ્ગમઃ નામ્ના (સુનિમિઃ
કથિતઃ) ॥

પણ જે ‘પ્રવૃદ્ધવાત-મધ્યપિત્ત-હીનકફ’
સન્નિપાત થયેા હોય, તેથી પ્રથમ કહેલા તે જ
વ્યથા, કંપ, નિદ્રાનો નાશ તથા ઝાડાની
કબજિયાત વગેરે વાયુ સંબંધી રોગો, તેમ જ
દાહ, તરશ, ઉષ્ણતા તથા પરસેવો આદિ
પિત્ત સંબંધી રોગો અને ભારેપણું, અગ્નિની
મંદતા, ઉધરસ તથા નાકમાંથી અને મોઢા-
માંથી પાણી ઝરવું વગેરે કફ સંબંધી રોગો
પણ હોય તથા ખળના આશ્રય પ્રમાણે થાય
છે; તેમાં પણ ખકવાહ, પરિશ્રમ, મોહ, કંપ,
મૂર્છા, અરુચિ, શ્રમ અને જોડ પક્ષધાત વિશેષે
કરી થાય છે. આ મહાદારણ સન્નિપાતને
સુનિઓએ ‘સંમેહક’ નામે કહ્યો છે. ૫૨૨

ટીકા-રોગાસ્ત ય્વોકાઃ=ડકા એવ તે રોગા વ્યથા-
વેપયુનિદ્રાનાશવિશ્રમ્ભાદયો વાતજાઃ, દાહતુષ્ણોષ્ણતાસ્વેદા-
દયઃ પિત્તજાઃ, ગૌરાગ્રિમાન્વોક્ષાસનાસિકાસુખપ્રસેકાદયઃ
કફજાઃ । તત્રાપિ પ્રલાપાદયઃ પક્ષાવાતાન્તાઃ વિશેષાદ્રવન્તિ ।
નતુ વાતઃ પ્રવૃદ્ધઃ સ જ્વરં કરિષ્યતિ । પિત્તન્તુ મધ્ય-
સમમિતિ ચાવત, તત્ત્વ કથં જ્વરં કરિષ્યતિ ? યત્ આદ-
‘વાતવસ્તન્મલા લોપાઃ સુર્નાશ્ચાસમાસ્તત્તૌ । સમાઃ

સુભાય વિશેષા ચલાયોપચાય ચ’ ઇતિ ॥ ઉચ્યતે-અત્ર
વિનં મધ્યમપિ અપ્રકૃતમેવ, યતોડપ્રવૃત્યોર્વાત-લેપ્મળોર-
પેક્ષવા મધ્ય, તેન મધ્યકુપિતમિત્યર્થઃ । નતુ કફઃ ક્ષીણઃ સ
ચ જ્વરં કરિષ્યતિ ? હીનશક્તિવાત્ । ઉચ્યતે, -લોપાઃ
ક્ષીણા અપિ વ્યાધીન્ કુનેન્ત્યેવ; યત્ આદ-‘વાત-
લેપ્મળોર-પેક્ષવા મન્દવાદ્ધવં વિસંજ્ઞતા । પિત્તસ્યેડધિકઃ
‘લેપ્મા વર્ધિમન્દઃ પ્રમાણયઃ । શિથિલા સન્ધયો મૂર્છા
રોક્ષં દાહઃ કફશય ॥’ ઇલાશઙ્કા-મિદાન્તથાન,
પરવાપિ ॥ અહીં શંકા થાય છે કે વાયુ વૃદ્ધિ પામીને
જ્વરને ઉત્પન્ન કરશે, પણ પિત્ત તો મધ્ય એટલે
સમ હોય છે, તે જ્વરને કેમ ઉત્પન્ન કરશે ? કારણ
કહું છે કે, ‘વાયુઓ, મોહ અને દોષો શરીરમાં
જો સમ સ્થિતિમાં ન હોય તો ખરાબી કરે છે;
પણ જો સમ સ્થિતિમાં હોય તો સુખ, બળ તથા
યુષ્ઠિ આપે છે.’ આનું સમાધાન આ કહેવાય છે કે,
સન્નિપાતમાં પિત્ત મધ્યસ્થિતિમાં રહ્યા છતાં
અપ્રકૃત જ કે કુપિત જ બન્યું હોય છે એટલે કે
અપ્રકૃત બનેલા કે કોપેલા વાયુ તથા કફની અપેક્ષાએ
જ મધ્ય રહેણું તે પિત્ત પણ ખરી રીતે તો મધ્ય
રીતે કુપિત જ થયું હોય છે, એમ સમજવાનું છે.

અહીં બીજી પણ આવી શંકા થાય છે કે, કફ
તો ક્ષીણ થયેલો હોય છે, તે જ્વરને કેમ ઉત્પન્ન કરી
શે ? કારણ કે જેની શક્તિ ઓછી થઈ ગઈ હોય,
તે કાર્ય કરવા સમર્થ રહે જ નહિ; આનું સમા-
ધાન આ પ્રમાણે કહેવાય છે : દોષો ક્ષીણ થયા છતાં
વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે; જેમ કે, ‘વાયુનો ક્ષય
થાય ત્યારે ચેષ્ટા ઓછી થઈ જાય, વાહ્યો ઓછી
થઈ જાય તથા બેલાનપણું થાય છે; પિત્તનો ક્ષય
થાય ત્યારે કફ અધિક થાય, અગ્નિ મંદ થાય
તથા કાંતિનો ક્ષય થાય છે; તેમ જ કફનો ક્ષય
થાય ત્યારે સાંધા દીલા થઈ જાય, મૂર્છા થાય,
રક્ષપણું તથા દાહ થાય.’ (એમ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં
કહ્યું છે.)

આવી શંકા અને આનું સમાધાન હવે પછીના
બીજા સન્નિપાતજ્વરો વિશે પણ સમજી લેવાં.

૧ પ્રવૃદ્ધઃ વાતઃ યસ્મિન્ મધ્યં પિત્તં યસ્મિન્,
હીનઃ કફઃ યસ્મિન્, તતઃ પ્રવૃદ્ધવાતમધ્યપિત્તહીનકફઃ,
તતઃ સન્ધ્યમ્ મોહયતિ રોગિણ વેદ ચાપિ પ્રલાપાદીન્
વિશેષાત્ સમુત્પાદ્ય, મુદ્ધૈ વૈચિત્ર્યે-જ્યન્તાણ્ણુલ-જેમા વાયુ
ખૂબ વધ્યો હોય, પિત્ત મધ્ય હોય અને કફ હીન
હોય, તેમ જ પ્રલાપ વગેરે વિશેષ વિકારોને ઉપ-

જાતીને જે રાગીને બેલાન બનાવે છે તથા વૈધને
પણુ મૂંઝવી નાખે છે, તે પ્રવૃદ્ધવાત-મધ્યપિત્ત-હીનકક્ષ-
સંમોહક નામે આક્રમો સંનિપાત.

‘मध्यवात-प्रवृद्धपित्त-हीनकृद्’-

पादस्य सन्निपातज्वरनां लक्षणम्।

अथ मध्यवात-प्रचृद्धपित्त-हीनकफ-पाकलसंनिपात-
लक्षणान्याह-

मध्यप्रवृद्धहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषयलाध्रयाः ॥५३३॥
 मोहप्रलाम्पमूर्च्छाः स्युर्मन्यास्तम्भः शिरोग्रहः ।
 कासः श्वासो भ्रमस्तन्द्रा सञ्ज्ञानाशो हृदि व्यया ॥
 खेभ्यो रक्तं विसृजति संरक्तस्तब्धनेत्रता ।
 तत्राप्येतै र्दोषाः स्युर्मन्थुरर्वाक् त्रिबासरात् ।
 भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः पाकलाभिचः ॥

अन्वयः—अथ—प्रयुद्ध—हीनैः सुधात—वित्त—कफै चयः
(सन्निपातः भवति), तेन कथादोषवलाभ्रयाः ते एव
उक्ताः रोगाः स्युः, मोह—प्रलाप—मूर्च्छाः मन्वास्तम्भः
शिरोग्रहः कासः श्वासः भ्रमः तन्मा संज्ञानाशः हृदि व्यथा
(जायते), छेभ्यः रक्तं विस्स्रति, संकस्तब्धनेत्रता—
एते विशेषाः स्युः, त्रिवासरत्न अर्वाक् (रोगिणः) मृत्युः (न
स्यात्), अयं सन्निपातः मृगभिः पाकलाभिः कथितः ॥

‘મધવાત-પ્રવૃદ્ધિષિત-હીનકક્ષ’ને લીધે જે સન્નિપાત થાય, તેથી તે તે દોષોના બળના આશ્રય પ્રમાણે કંપ, દાહ અને બારેપણું આદિ સઘળા એના એ જ પ્રથમ કહેલા રોગો થાય છે અને તેઓમાં પણ મોહ, બકવાદ, મૂંઝાં, ગાળાની નાહીનું ઝઠાર્થજલું, માથાનું ઝઠાર્થજલું, ઉધરસ, શ્વાસ, બ્રમ, ઘેન, સંજાનો નાશ, હૃદય-માં પીઠા, ઇંદ્રિયોનાં છિદ્રોમાંથી દોહીનું નીકળવું અને નેત્રોત્તરં રાતાપણું તથા અઘ્નકપણું વિશેષે કરી શાય છે; આ સન્નિપાતથી ત્રણ દિવસની અંદર રોગીનું મરણ થાય છે; આ સન્નિપાતને વેદોએ ‘પાકલ’^૧ નામે કહ્યો છે. ૫૩૩-૫૩૫

१ मध्यः वातः यस्मिन्, प्रवृद्धं पित्तं यस्मिन्,
हीनः कफः यस्मिन्, ततः मध्यगतधासौ प्रवृद्धपित्त-
धासौ हीनकफधासौ इति मध्यवात-प्रवृद्धपित्त-हीनकफः,
ततः पाकलाति-ददाति अह्नानामिति पाकलः-मध्यवात-
प्रवृद्धपित्त-हीनकफधासौ पाकलश्च-मध्यवात-प्रवृद्धपित्त-
हीनकफपाकलः-तेभ्यो वायु मध्य होय, पित्तं भूय
वध्यं होय अने कफं हीन होय तेभ्यो रोगीओ-

નાં અંગોને જે પકવી નાથે છે, તે મધ્યવાત-
પ્રવૃદ્ધપિત્ત-હીનકફ-પાકલ નામે નવમે સંનિપાત.

‘हीनपात-प्रवृद्धपित्त-मध्यकृद्’-

याम्य सन्निपातज्वरनां लक्षणम्।

अथ हीनवात-प्रवृद्धपित्त-मध्यकफ-याम्यसन्निरात-
लक्षणमाह-

हीनप्रवृद्धमध्येस्तु घातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषयलाश्रयाः ॥५३६॥
 हृदयं दहते चास्य यकृतप्लीहान्नाक्रुष्णसाः ।
 पच्यन्तेऽत्यर्थमूर्ध्वाधः पूयशोणिततर्गमः ॥५३७॥
 शीर्णदन्तश्च मृत्युश्च तत्राप्येतद् विशेषतः ।
 भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो नान्ना प्रकीर्तितः॥

अन्वयः-हीन-प्रवृद्ध-मध्यैः तु वात-पित्त-कफैः
च यः (सन्निपातः भवति), तेन यथादोषश्लाश्रयाः ते
एव उक्ताः रोगाः (स्युः), तत्र अपि अथ्य (रोगिणः)
हृदयं च दृष्ट्वा, यद्गुह-ह्रीह-भञ्जं कुक्कुमाः आर्यर्थं पच्यन्ते,
सर्व-अथः पूय-शोणितनिर्गमः (स्यात्), क्षीणदन्तः च
मृत्युः च-एतद् विशेषतः (भवेत्)। अयं संनिपातः
मिषगिभिः याम्यः नाम्ना प्रतीक्षितः ॥

‘હીનવાત-પ્રવૃદ્ધિયત-મધ્યકક્ષ’ને લીધે જે સન્નિપાત થાય છે, તેથી તે તે દોષના બળના આશ્રય પ્રમાણે કંપ, દાહ અને ભારેપણું આદિ સઘળા એના એ જ કહેલા રોગો થાય છે અને તેઓમાં પણ હૃદયને દાહ, જમણા પડખાની ગાંઠ-બરલ, આંતરડાં તથા ફેફસાંનું અત્યંત પાકવું, મુખમાંથી તથા શુદ્ધમાંથી પરતું તથા લોહીનું નીકળવું, ફાંતોનું પડવું અને મરણ વિશેષે કરી થાય છે; આ સન્નિપાતને વૈદ્યોએ ‘યામ્ય’^૧ નામે કહ્યો છે. પૃ.૬-પૃ.૮

१ हीनः वातः यस्मिन्, प्रवृद्ध पित्तं यस्मिन्,
मध्यः कफः यस्मिन्, ततः हीनवातश्चासौ प्रवृद्धपित्तश्चासौ
मध्यकफश्चाविति हीनवात-प्रवृद्धपित्त-मध्यकफः, यस्य
अयं दूतः इव याव्यः, ततः कर्मधारयः-७२भां वातं हीन
लोय, पित्तं भूयं वध्युं लोयं अने कश्च मध्यं लोयं
तेभ्यो यमराजोतो ज्ञाष्टे दूतं लोयं तेवो लोवाथी
हीनवात-प्रवृद्धपित्त-मध्यकफ-याभ्यं नामे दसमे
संनिपात.

‘प्रवृद्धवात-हीनपित्त-मध्यस्थ’-

ક્રુદ્ધ મુનિપાતજવરનાં લક્ષણો

अथ प्रवृद्धवात-हीनचित्त-मध्यकफ-करुवसन्निपात-
लक्षणमाह-

પ્રવૃદ્ધહીનમધ્યેસ્તુ વાતપિત્તકફૈઃ યઃ ।
 તેન રોગાસ્ત યવોક્તા યથાદોષવલાશ્રયાઃ ॥૫૩૧॥
 પ્રલાપાયાસસંમોહાઃ કમ્પમૂર્છાઽરતિઘ્રમાઃ ।
 મન્યાસ્તમ્નેન મૃત્યુઃ સ્વાત્ તન્નાવ્યેતદ્વિશેષતઃ ।
 મિપિમ્મિઃ સન્નિપાતોઽયં ક્રકચઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ॥

અન્વયઃ-પ્રવૃદ્ધ-હીન-મધ્યેઃ તુ વાત-પિત્ત-કફૈઃ ચ
 યઃ (સનિપાતઃ ભવતિ), તેન તે એવ ઉક્તાઃ રોગાઃ (સ્વુઃ),
 તન્ન અપિ પ્રલાપ-શ્વાયાસ-સંમોહાઃ. કમ્પ-મૂર્છા-અરતિ
 ઘ્રમાઃ. મન્યાસ્તમ્નેન મૃત્યુઃ-એતદ્ વિશેષતઃ સ્વાત્ ।
 મિપિમ્મિઃ અયં સનિપાતઃ ક્રકચઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ॥

‘પ્રવૃદ્ધવાત-હીનપિત્ત-મધ્યકફ’ને લીધે
 જે સનિપાત થાય છે, તેથી તે તે દોષોનાં
 બળોના આશ્રય પ્રમાણે કંપ, હાહ અને ભારેપણું
 આદિ સઘળા એના એ જ રોગો થાય છે;
 અને તેઓમાં પશુ બકવાહ, પરિશ્રમ, મોહ,
 કંપ, મૂર્છા, બેચેની, ભ્રમ ઉપશંત ગળાની નાડી
 ઝલાઈ જવાથી મરણ વિશેષે કરી થાય છે.
 વેદોએ આ સનિપાતને ‘ક્રકચ’ નામે કહ્યો છે.

૧ પ્રવૃદ્ધઃ વાતઃ ચસ્મિન્, હીન પિત્તં ચસ્મિન્,
 મધ્યઃ કફઃ ચસ્મિન્, તતઃ પ્રવૃદ્ધવાતઃવાતૌ હીનપિત્તઃવાતૌ
 મધ્યકફઃવાસવિતિ-પ્રવૃદ્ધવાત હીનપિત્ત મધ્યકફ, તતઃ-ક
 હતિ કચતિ-શબ્દ કરોતિ કાઠ્યાદીન્ વિદારબન્ધિતિ ક્રકચઃ-
 કચ શબ્દે-અર્થ-ક્રકચઃ-કાઠ્યાદિવિદારણશક્તિવિશેષઃ, સ
 હવ ય રોગિણામહાવિદારણો મૃત્યુપ્રદયેતિ ક્રકચઃ-જેમાં
 વાયુ ખૂળ વધેા હોય, પિત્ત હીન હોય અને કફ
 મધ્ય હોય તેમ જ લાકડા ચીરતી કરવતની જેમ
 રોગીઓના અંગોને જે વિદારીને મારી નાખે
 છે, તેથી પ્રવૃદ્ધવાત-હીનપિત્ત-મધ્યકફ કફ્ય નામે
 અગિયારમે સનિપાત.

‘મધ્યવાત-હીનપિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફ’-

કર્કટક સનિપાતજવરનાં લક્ષણા

અય મધ્યવાત-હીનપિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફ-કર્કટકસનિપાત-
 લક્ષણમાહ-

મધ્યહીનપ્રવૃદ્ધેસ્તુ વાતપિત્તકફૈઃ યઃ ।
 તેન રોગાસ્ત યવોક્તા યથાદોષવલાશ્રયાઃ ॥૫૪૧॥
 અન્તર્દાહો વિશેષોઽત્ત ન ચ વક્તું સ શક્યતે ।
 રક્તમાલકવૈનેચ લક્ષ્યતે મુલમણ્ડલમ્ ॥૫૪૨॥
 પિત્તેનાકર્પિતઃ શ્લેષ્મા હૃદયાચ પ્રસિચ્ચતે ।
 રૂપુણેવાહતં પાર્શ્વં તુચતે સ્થન્યતે હૃદિ ॥૫૪૩॥

પ્રમીલરુશ્વાસહિક્કા વર્દન્તે તુ દિને દિને ।
 જિહ્વા દગ્ધા સ્વરસ્પર્શા ગલઃ શૂકૈરિવાવૃતઃ ॥૫૪૪॥
 વિસર્ગં નામિજાતાતિ કૂજેચાપિ કપોતવત્ ।
 અતીવ શ્લેષ્મણા પૂર્ણઃ શુષ્કવન્ત્રીપ્રતાલુકઃ ॥
 તન્નાતિદ્રાતિયોગાર્તો હતવાહનિહતચુતિઃ ।
 ન રતિં લભતે નિત્યં વિપરીતાતિ ચેચ્છતિ ॥૫૪૫॥
 આયમ્યતે ચ વહુશો રક્તં છીવતિ ચાલ્પશઃ ।
 એપ કર્કટકો નાન્ના સન્નિપાતઃ સુદાર્ણઃ ॥૫૪૬॥

અન્વયઃ-મધ્ય-હીન-પ્રવૃદ્ધેઃ તુ વાતપિત્તકફૈઃ ચ યઃ
 (સનિપાતઃ ભવેત્), તેન તે એવ યથાદોષવલાશ્રયા ઉક્તાઃ
 રોગાઃ (સ્વુઃ), અન્તર્દાહઃ (ભવેત્)
 સ ચ વક્તુ ન શક્યતે, મુલમણ્ડલમ્ આલકવૈને રક્તમ્
 હવ લક્ષ્યત, પિત્તેન આકર્પિતઃ શ્લેષ્મા હૃદયાત્ ન પ્રસિ-
 ચ્ચતે, રૂપુણા આહૃતમ્ હવ પાર્શ્વં તુચતે, હૃદિ સ્થન્યતે
 (હવ), દિને દિને પ્રમીલરુ-શ્વાસ-હિક્કાઃ તુ વર્દન્તે,
 જિહ્વા દગ્ધા (હવ) સ્વરસ્પર્શા (ભવતિ), ગલઃ શૂકૈઃ
 આવૃતઃ હવ (સ્વાત્), વિસર્ગં ન અમિજાતાતિ, અપિ ચ
 કપોતવત્ કૂજે, શ્લેષ્મણા અતીવ પૂર્ણઃ, શુષ્કવન્ત્રીપ્ર-
 તાલુકઃ, તન્ના-નિદ્રા-અતિયોગાર્તઃ, હતવાહ, નિહતચુતિઃ
 (સન્) રતિં ન લભતે, વિપરીતાતિ ચ ચેચ્છતિ, વહુશઃ
 ચ આયમ્યતે, અલ્પશઃ ચ રક્તં છીવતિ । એપઃ મહા-
 દાર્ણઃ સનિપાતઃ કર્કટકઃ નાન્ના (કખ્યતે) ॥

‘મધ્યવાત-હીનપિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફ’ને લીધે

જે સનિપાત થાય છે, તેથી તે તે દોષોના
 બળના આશ્રય પ્રમાણે કંપ, હાહ અને ભારે-
 પણું વગેરે સઘળા એના એ જ કહેલા રોગો
 થાય છે અને તેમાં વિશેષે કરી અંદર એવો હાહ
 થાય છે કે, જે કહી શકાતો નથી; મોઠાનું
 મંડળ બાજે અળતાથી રંગાયેલું હોય એવું
 શતું દેખાય છે; પિત્તથી ખેંચાયેલો કફ
 હૃદયમાંથી બહાર ચૂકાતો નથી; બાજુ બાજુ
 વાગ્ય હોય એવી પડખામાં પીડા થાય છે;
 હૃદયમાં બાજુ કોઈ ખોલી નાખતું હોય એવી
 પીડા થાય છે, દિવસે દિવસે આખોનું મિથાનું
 વધતું નય છે, શ્વાસ તથા હેડકી પશુ
 વધતાં નય છે; શુભ બાજુ બળી ગયેલી
 હોય તેવી કાળી તથા ખરસટ અર્ધ નય છે;
 ગળું બાજુ ધાન્યની અણીઓથી વીંટાયેલું
 હોય એવું થઈ નય છે; ઝાડો-પેશાબ

નીકળી જવાની ખબર રહેતી નથી; વળી હોલાની પેઠે ગળાથી ધૂધવાટ કરે છે; કફથી અત્યંત ભરાઈ ગયેલો રહે છે; મોડું, હોઠ તથા તાળવું સુકાય છે; ઘેનનો અને નિશ્વનો અતિયોગ થાય છે; વાણી તથા કાંતિ હંધાઈ જાય છે; કોઈ રીતે સુખ જીવજીવું નથી; વિપરીત વસ્તુઓની ઇચ્છા કરે છે; વારંવાર ઠરઠાઈ જાય છે અને થોડું થોડું લોહી થૂંક્યા કરે છે. આ મહાદારુણ સન્નિપાત 'કુકટક' નામે કહેવાય છે. ૫૪૧-૫૪૭

૧. મધ્ય: વાત: યસ્મિન્, હીનં પિત્તં યસ્મિન્, પ્રવૃદ્ધ: કફ: યસ્મિન્, તત: મધ્યવાતધાસૌ, હીનપિત્ત-ધાસૌ, પ્રવૃદ્ધકફધાસાવિતિ-મધ્યવાત-હીનપિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફ:, તત: કૃણાતિ-દિનશ્ચિત્ રાગિણમિતિ કર્-અન્યેભ્યોઽપિ-ઈતિ વિચ્, કટતિ-વર્ષતિ અન્તર્દાહીન્ વિશેષાત્, આશ્રુયોતિ જ સમપ્રગાગ્રાણિ શ્લેષ્મણેતિ કટ:-કટે વર્ષા-વર્ણયો:-પચાદય્, કર્ વાસૌ કટયેતિ કર્કટ:-અહરા-દીનાં પત્યાદિપુ ના રેફ:, તત: સ્વાર્થે કન્, મધ્યવાત-હીનપિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફધાસૌ કર્કટકથ-મધ્યવાતહીનપિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફકર્કટક:-જેમાં વાયુ મધ્ય હોય, પિત્ત હીન હોય અને કફ ખૂબ વધ્યો હોય; તેમજ રોગીને જે મારે છે તથા વિશેષે કરી અંદર દાહ આદિને વર્ષે છે અને બધાં અંગોને કફથી વીટી લઈ ઢાંકી દે છે, તે મધ્યવાત-હીનપિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફ-કર્કટક નામે ખાસો સન્નિપાત.

હીનવાત-મધ્યપિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફ-વૈદારિક-સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો

અથ હીનવાત-મધ્યપિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફ-વૈદારિકસન્નિપાત-લક્ષણમાહ-

હીનમધ્યપ્રવૃદ્ધેસ્તુ વાતપિત્તકર્ફચ ય: ।
તેન રોગાસ્ત ય્વોક્તા યપાદોપવલાશ્રયા: ॥૫૪૮॥
અલ્પશૂલં કટીતોદો મધ્યે દાહો રજા શ્રમ: ।
શૂશં ક્લમ: શિતોષસ્તિમન્યાહૃદયવાયુજ: ॥૫૪૯॥
પ્રમીલક: શ્વાસકાસહિક્ષાજાડ્યવિસંવ્રતા: ।
પ્રયમોત્પન્નમેતન્ન સાધયન્તિ કદાચન ॥૫૫૦॥
પતસ્મિન્ સન્નિવૃત્તે તુ કર્ણમૂલે સુદારુણા ।
પિટ્તિકા જાયતે જન્તોર્યયા કૃચ્છ્રેણ જીવતિ ॥૫૫૧॥
સ વૈદારિકસંજોડ્યં સન્નિપાત: સુદારુણ: ।
ત્રિરાત્રાત્પરમેતસ્ય ધ્યર્થમૌષધકલ્પનમ્ ॥૫૫૨॥

અન્વય:-હીન-મધ્ય-પ્રવૃદ્ધ: તુ વાત-પિત્ત:-કર્ફ-ચ ય: (સન્નિપાત: મવતિ), તેન યથાદોપવલાશ્રયા: તે ઉક્તા: એવ રોગા: (સ્યુ:, તત્રાપિ વિશેષત:) અલ્પ-શૂલં, કટીતોદ:, મધ્યે દાહ:, રજા, શ્રમ:, શૂશં ક્લમ:, શિતો-વસ્તિ-મન્યા-હૃદય-વાયુ-જ:, પ્રમીલક:, શ્વાસ-હિક્ષા-જાડ્ય-વિસંવ્રતા: (મવન્તિ) । એનં પ્રયમોત્પન્ન તુ (વૈદ્યા: સાત્કાલિકચિકિત્સયા) કદાચન સાધયન્તિ ।
પતસ્મિન્ સન્નિવૃત્તે તુ જન્તો: કર્ણમૂલે સુદારુણા પિટ્તિકા જાયતે, યથા (સ જન:) કૃચ્છ્રેણ જીવતિ । સુદારુણ: અયં સન્નિપાત: (વૈદ્ય:) વૈદારિકસંજ: (કથ્યતે, યત:) ત્રિરાત્રાત્ પરમ્ એતસ્ય ઔષધકલ્પનં વ્યર્થમ્ (મવતિ) ।

‘હીનવાત-મધ્યપિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફ’ ને લીધે જે સન્નિપાત થાય, તેથી તે તે દોષોના બળના આશ્રય પ્રમાણે કંપ, દાહ અને ભારેપણું વગેરે પ્રથમ કહેલા એના એ જ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓમાં વિશેષે કરી થોડું થોડું શૂળ નીકળે, ફેડમાં પીડા થાય, છાતીમાં દાહ તથા પીડા થાય, શ્રમ થાય, અત્યંત ગ્લાનિ થાય; માથામાં, મૂત્રાશયમાં, ગળાની નાડીમાં, હૃદયમાં તથા વાણીમાં પીડા થાય, આંખો ચિચાઈ જાય અને શ્વાસ, હેઠડી, જડતા તથા બેલાનપણું થાય છે. આ સન્નિપાત પ્રથમ ઉત્પન્ન થતાં જ વેધોને તત્કાળ ચિકિત્સા કરે તો કદાચ તેને મટાડી દે છે. આ સન્નિપાત નિવૃત્ત થાય ત્યારે માણસના કાનના મૂળમાં મહાદારુણ ફાહી થાય છે કે, જેનાથી માણસ ભાગ્યે જ શુભે છે. મહાભયંકર આ સન્નિપાતને વેધો ‘વૈદારિક’ નામે કહે છે. આ સન્નિપાત થયાને ત્રણ રાત વીત્યા પછી ઔષધો કરવાં વ્યર્થ થાય છે. ૫૪૮-૫૫૨

૧. હીન: વાત: યસ્મિન્ સ:, મધ્યં પિત્તં યસ્મિન્ સ:, પ્રવૃદ્ધ: કફ: યસ્મિન્ સ:, તત: હીનવાતધાસૌ મધ્યપિત્તધાસૌ પ્રવૃદ્ધકફધાસાવિતિ હીનવાત-મધ્યપિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફ:, વિદારયતિ કટીતોદારીન્ વિકારુત્સાદ્ય કૃત્યેવંશીલ-સાચ્છીલકો ગિમિ:, તત: સ્વાર્થે ટક્-વૈદારિક:, તત: કર્મધારયે-હીનવાત-મધ્યપિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફ-વૈદારિક:-જેમાં વાયુ હીન હોય, પિત્ત મધ્ય હોય અને કફ ખૂબ વધ્યો હોય, તેમજ ફેડમાં પીડા વગેરે ઉપજાવીને આખરે જે મારી જ નાખે છે, તેથી હીનવાત-મધ્યપિત્ત-પ્રવૃદ્ધકફ-વૈદારિક નામે તેઓ સન્નિપાત.

ઉપર્યુક્ત તેરે સન્નિપાતજ્વરોનાં શીતાંગ
આદિ બીજાં તેર નામો તથા લક્ષણો

અથ તત્ત્રાન્તરે વાતોત્પન્નાવીનાં સન્નિપાતજ્વર-
વિશેષાનાં ત્રયોદશાનાં શીતાંગાવીનિ ત્રયોદશાનામાન્તરાણિ
લક્ષણાન્તરાણિ વાદ-બીજા અંથમાં વાતોત્પન્ન આદિ
તેરે સન્નિપાતજ્વરોનાં શીતાંગ આદિ બીજાં તેર
નામો તથા લક્ષણો આ પ્રમાણે કહ્યાં છે :

શીતાન્નસ્ત્રિમલોદ્રવજ્વરગણે તન્દ્રી પ્રલાપી તતો,
રક્ષ્ટીવચિતા ચ તત્ર ગણિતઃ સમ્મુગ્ધનેત્રસ્તથા ।
સામિન્યાસકગ્નિદ્વકશ્ચ કયિતઃ

પ્રાન્સન્ધિગોડયાન્તન્તો,
રુગ્દાહઃ સહચિત્તવિષ્રમઃ રુદ્ધૌ કર્ણકણ્ઠગ્રહૌ ।

અન્વયઃ-ત્રિમલોદ્રવજ્વરગણે શીતાન્ન, તન્દ્રી, પ્રલાપી,
તતઃ રક્ષ્ટીવચિતા, ચ સમ્મુગ્ધનેત્રઃ, તથા સામિ-
ન્યાસક-ગ્નિદ્વકઃ તત્ર ગણિતઃ, અથ ચ પ્રાન્ સંધિગઃ,
અન્તકઃ, રુગ્દાહઃ, સહચિત્તવિષ્રમઃ કયિતઃ, (અપિ ચ)
રુદ્ધૌ કર્ણ-કણ્ઠ-ગ્રહૌ દ્વૌ (ગણિતૌ, તેપાં ચ લક્ષણાન્યપિ
સંપ્રેલોકાનિ) ॥

ત્રણે દોષોથી થતા જ્વરોના સમૂહમાં
શીતાંગ, તંદ્રિક, પ્રલાપક, રક્ષ્ટીવી, ભ્રુ-
નેત્ર, અભિન્યાસ, ગ્નિદ્વક, સંધિગ, અંતક,
રુગ્દાહ, ચિત્તવિષ્રમ, ક્ષિંક અને કંઠકુબ્જક-
એ તેર જ્વરો તે અંથમાં ગણ્યા છે; તેમ જ
એ દરેકનાં નીચે પ્રમાણે લક્ષણો પણ તે જ
અંથમાં કહ્યાં છે. ૫૫૩

દીવા-તન્દ્રી=તન્દ્રિક, પ્રલાપી=પ્રલાપક, રક્ષ્ટીવ-
ચિતા=રક્ષ્ટીવી, સમ્મુગ્ધનેત્ર=શુગ્ધનેત્ર, અભિન્યાસક=
અભિન્યાસઃ, કર્ણકણ્ઠગ્રહૌ=કર્ણગ્રહઃ, કણિકઃ, કણ્ઠગ્રહઃ=
કણ્ઠકુબ્જકઃ । અથ તેપાં પ્રત્યેકં લક્ષણાનિ-હવે તે દરેકનાં
લક્ષણો કહે છે, તેમાં પ્રથમ-

શીતાંગ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો

દિમશિશિરશીરઃ સન્નિપાતજ્વરી યઃ,

શ્વસનકસનદિકામોહકમ્પપ્રલાપઃ ।

ક્ષમયદુન્નફયાતાદાહવ્યન્નપીડા,

સ્વરવિકૃતિમિરાત્તઃ શીતાંગઃ સ ઈતઃ ॥૫૫૪॥

અન્વયઃ-યઃ સન્નિપાતજ્વરી દિમશિશિરશીરઃ શ્વસન-
કસન-દિકા-મોહ-કમ્પ-પ્રલાપઃ, ક્ષમ-દુન્નફ-યાત-
દાહ-વ્યન્ન-પીડા-

આદાહ-વમિ-અન્નપીડા-સ્વરવિકૃતિમિરાત્તઃ આત્તઃ (મવેત,)
સઃ શીતાંગઃ ઈતઃ ॥

જે સન્નિપાતજ્વરનો રોગી હિમ જેવા
ઠાઠા શરીરવાળો થઈ જાય તેને શ્વાસ થડે,
ઉધરસ થાય, હેડકી આવે, મોહ થાય, કંપ
થાય, ખકવાદ થાય, ગ્લાનિ થાય, કફ ધણે
નીકળે, પવન બહુ ચાલે, ખૂબ દાહ થાય,
ઊલટી થાય, અંગોમાં પીડા થાય અને
સ્વરમાં વિકાર થવાથી પીડાય, ત્યારે તે સન્નિ-
પાતજ્વર 'શીતાંગ' (શીતાંગ) કહેવાય
છે. ૫૫૪

૧. શીતમ્ અન્ન યસ્મિન્ રોગિણઃ સ શીતાન્નઃ-
જેમાં રોગીનું શરીર હિમ જેવું શીતાળ થઈ જાય
છે, તે શીતાંગ નામનો સન્નિપાત.

તંદ્રિક સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો

તન્દ્રાડતીવ તતસ્તૃપાડતિસરળં

શ્વાસોડધિકઃ કાસઠક્,
સન્તપાતિતનુર્ગલે શ્વયથુના

સાર્દઞ્ચ કણ્ઠઃ કફઃ ।
સુશ્યામા રક્તના ક્ષમઃ ધ્રુવણયો-

માન્ધ્યઞ્ચ વાહસ્તથા,
યત્ર સ્યાત્સ હિ તન્દ્રિકો નિગદિતો
દોષત્રયોત્યો જ્વરઃ ॥૫૫૫॥

અન્વયઃ-યત્ર અતીવ તન્દ્રા, તતઃ તૃપા, અતિસર-
ળમ્, અધિકઃ શ્વાસઃ કાસઠક્, સન્તપાતિતનુઃ, ગલે-
શ્વયથુના સાર્ધં કણ્ઠઃ ચ કફઃ, રક્તના સુશ્યામા, ક્ષમઃ,
ચ ધ્રુવણયોઃ માન્ધ્યં તથા વાહઃ સ્યાત્, ઇઃ દોષત્રયોત્યઃ
જ્વરઃ તન્દ્રિકઃ હિ નિગદિતઃ ॥

જે જ્વરમાં ઘેન બહુ થાય, તરસ લાગે,
અતિસાર-આડા થાય, શ્વાસ અત્યંત થડે,
ઉધરસનું દરદ થાય, દેહ બહુ તપે, ગળામાં
સોજો, યજ તથા કફ થાય, ભ્રુ કાળી થઈ
જાય, ગ્લાનિ થાય, કાન બહેરા થઈ જાય
અને દાહ થાય, તે સન્નિપાતજ્વર 'તંદ્રિક' ^૧
કહેવાય છે. ૫૫૫

૧. તન્દ્રા અસ્તિ અસ્મિન્-તન્દ્રિક.-ત્રીકાદિવાત
ઠન્-જેમાં રોગીને ઘેન વધારે હોય, તે તન્દ્રિક
નામનો બીજો સન્નિપાત.

પ્રલાપક સંનિપાતજ્વરનાં લક્ષણે.

યત્ર જ્વરે નિઃશ્વિત્વદોષનિતાન્તરોપ-
જાતે પ્રલાપયહુલાઃ સદસોત્પિત્તાશ્ચ ।
કમ્પવ્યથાપતનદાહવિસંજ્ઞતાઃ સ્યુઃ-
નામ્ના પ્રલાપક इति પ્રથિતઃ પૃથિવ્યામ્ ॥૫૫૬॥

અન્યઃ-નિઃશ્વિત્વદોષનિતાન્તરોપજાતે યત્ર જ્વરે
પ્રલાપયહુલાઃ ચ સદસોત્પિત્તાઃ કમ્પવ્યથાપતનદાહવિસંજ્ઞતાઃ
સ્યુઃ, (સઃ) પૃથિવ્યાં પ્રલાપકઃ इति નામ્ના પ્રથિતઃ
(અસ્તિ) ॥

સઘળા દોષોના અત્યંત કોપને લીધે
થયેલા જે જ્વરમાં બકવાહ વધે અને એકા-
એક કંપ, પીડા, પડી જવું, દાહ તથા
બેભાનપણું ઉત્પન્ન થાય, તે સંનિપાતજ્વર
પૃથ્વી પર 'પ્રલાપક' એવા નામે પ્રખ્યાત છે.

૧. પ્રકૃષ્ટ લાપયતીતિ પ્રલાપકઃ-લપ વ્યક્તાયાં
વાચિ-પ્રવ્રણ્ણવુરુ-જે રોગીને ઘણું જ બકવાહ કરાવે
છે, તે પ્રલાપક નામનો રોગે સંનિપાત.

રક્તઘીવી સંનિપાતજ્વરનાં લક્ષણે.

નિઘ્રીયો રુધિરસ્ય રક્તસદૃશં કૃષ્ણં તનો મણ્ડલં,
લોહિત્યં નયને તુપાઽવિવમિશ્વાસાતિસારપ્રમાઃ ।
આપ્માનઞ્ચ વિસંજ્ઞતા ચ પતનં હિક્કાઽઙ્કપીડામૃશં,
રક્તઘીવિનિ સંનિપાતજનિતે લિલ્લં જ્વરે જાયતે ॥

અન્ય-રક્તઘીવિનિ સંનિપાતજનિતે જ્વરે રુધિરસ્ય
નિઘ્રીયઃ, તનો રક્તસદૃશ કૃષ્ણ મણ્ડલં, નયને લોહિત્યં,
તુપા-અવિ-વમિ-શ્વાસ-અતિસાર-પ્રમાઃ, આપ્માન ચ
વિસંજ્ઞતા ચ પતનં હિક્કા મૃશમ્ ંઙ્કપીડા-(ઇચ્છેત્)
લિલ્લ જાયતે ॥

લોહીને થૂંકાવતા સંનિપાતથી ઉત્પન્ન
થયેલા જ્વરમાં લોહીનું થૂંકવું થયા કરે,
શરીર પર રાતા જેવાં કાળાં ચકરડાં થાય, નેત્ર-
માં રતાશ થાય, તરશ લાગ્યા કરે, અરુચિ
થાય, ઊંઘડી થાય, શ્વાસ ચડે, અતિસાર
થાય, બ્રમ ધાય, પેટનો આક્રોશ થાય, બે-
ભાનપણું થાય, વારંવાર પડી જવાય, હેઠડી
આવે અને અંગોમાં અત્યંત પીડા થાય-
એટલાં ચિહ્ન 'રક્તઘીવી' સંનિપાતજ્વર-
માં થાય છે. ૫૫૭

૧. રક્તં ઘ્રીવયતિ इत्यેવંશીલઃ-ધ્રિવુ નિરસને-इत्य-

સ્માણ્યન્તાત્ તાચ્છીવિકો જિનિઃ-જે રોગીને લોહી
થૂંકાવ્યા કરે છે, તે રક્તઘીવી નામનો એવો સંનિપાત.

ભુગ્નેત્ર સંનિપાતજ્વરનાં લક્ષણે.

મૃશં નયનચક્રતા શ્વસનકાસતન્દ્રા મૃશં,
પ્રલાપમદવેપથુશ્રવણહાનિમોહસ્તથા ।
પુરો નિઃશ્વિત્વદોષજે ભવતિ યત્ર લિલ્લં જ્વરે,
પુરુષતનચિકિત્સકૈઃ સ इह મુગ્ધનેત્રો મતઃ ॥૫૫૮॥

અન્યઃ-નિઃશ્વિત્વદોષજે યત્ર જ્વરે પુરઃ મૃશં નયન-
ચક્રતા, શ્વસન-કાસ-તન્દ્રાઃ તથા મૃશં પ્રલાપ-મદ-વેપથુ-
શ્રવણહાનિ-મોહાઃ, (સ્તીદ) લિલ્લ ભવતિ, સઃ પુરુષતન-
ચિકિત્સકૈઃ इह મુગ્ધનેત્રઃ મતઃ ॥

સઘળા દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા જે જ્વરમાં
પ્રથમ નેત્રો અત્યંત વાંકાં થઈ જાય, શ્વાસ
ચડે, ઉધરસ આવે, ઘેન ચડે; બકવાહ, મદ
તથા કંપ અત્યંત થાય, કાન બહેરા થઈ
જાય અને મોહ થાય-એટલાં ચિહ્ન થાય તે
સંનિપાતજ્વરને પ્રાચીન વૈદ્યો 'ભુગ્નેત્ર' ના-
માને છે. ૫૫૮

૧ મુગ્ધે નેત્રે યસ્મિન્રોગિણઃ-મુગ્ધનેત્રઃ-જેમાં રોગીનાં
બંને નેત્રો વાંકાં થઈ જાય છે, તે ભુગ્નેત્ર નામનો
પાંચમો સંનિપાત.

અભિન્યાસ સંનિપાતજ્વરનાં લક્ષણે.

દોષાસ્તીવ્રતરા ભવન્તિ ઘલિનઃ સર્વેઽપિ યત્ર જ્વરે,
મોહોઽતીવિવિષેષતા વિકલતા શ્વાસો મૃશ મૂકતા
વાહશ્ચિક્ષ્ણમાનઞ્ચ દહનો મન્દ્રો ઘલસ્ય ક્ષયઃ,
સોઽભિન્યાસ इति પ્રકીર્તિત इह પ્રાજ્ઞૈર્મિપગ્મિઃ પુરા

અન્યઃ-યત્ર જ્વરે સર્વે અપિ દોષાઃ ઘલિનઃ તીવ્ર-
તરાઃ ભવન્તિ, મોહઃ, અતીવ વિષેષતા, વિકલતા, શ્વાસઃ,
મૃશં મૂકતા, વાહઃ, આનનં વિક્ષ્ણં, દહનઃ મન્દ્રઃ, ચ
ઘલસ્ય ક્ષયઃ (સ્વાત્), સઃ પુરા પ્રાજ્ઞૈઃ મિપગ્મિઃ इह
અભિન્યાસઃ इति પ્રકીર્તિતઃ ॥

જે જ્વરમાં સઘળા દોષો બળવાન તથા
અત્યંત તીવ્ર થાય, મોહ થાય, અત્યંત જડ-
પણું અને ઘેલછા થાય, શ્વાસ ચડે, અત્યંત
મૂંગાપણું, બળતરા તથા મોહ ચીકણું થઈ
જાય, અગ્નિ મંદ થઈ જાય અને યુગ્મનો ક્ષય
થઈ જાય, તે સંનિપાતજ્વરને પુરાતની વૈદ્યોએ
'અભિન્યાસ' એમ કહ્યો છે. ૫૫૯

૧ અમિત ન્યસ્યન્ત-સ્થાપ્યન્તે તીવ્રતરા યલિનો દોષા મોહાદયથ વિકારા અનેન રોગિણઃ શરીરે-इति अभि-न्यास, -अभि-निपूर्वाकात् अणु सेषण्णे इत्यस्माद् पन्-नेने લીધે રોગીના શરીરમા ચોપાસ અતિશય તીવ્ર બળવાન દોષો તથા મોહાદિ વિકારો દાખલ કરાય છે, તે આભન્યાસ નામનો છદ્ધો સન્નિપાત.

જિહ્વક સન્નિપાતબવરનાં લક્ષણો
ત્રિદોષજનિતે જ્વરે ભવતિ યથ જિહ્વા મૃશં,
ઘૃતા કઠિનકણ્ટકૈસ્તદનુ નિર્મરં મૂક્તા ।
શ્રુતિક્ષતિચલક્ષતિશ્ચસનકાસસન્તતતાઃ,
પુરાતનભિષગચરાસ્તમિહ જિહ્વકં ચક્ષતે ॥૫૬૦॥

અન્યથા:-ત્રિદોષજનિત યત્ર જ્વરે જિહ્વા કઠિન કણ્ટકઃ મૃશ ઘૃતા (ભવતિ), તદનુ નિર્મરં મૂક્તા (ચ) શ્રુતિક્ષતિ-ચલક્ષતિ-શ્ચસન-કાસ-સન્તતતા. (સ્વુ), તમ્ શ્ચ પુરાતનભિષગચરાઃ જિહ્વક ચક્ષતે ॥

ત્રણ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા જે બવરમાં જીભ કઠણુ ઠારાઓથી અત્યંત પીંટાયેલી થઈ બાય, તે પછી અત્યંત મૂંગાપણું થાય, કાન બહેરા થઈ બાય, બળનો નાશ થાય, શ્વાસ થડે, ઉધરસ આંબ્યા કરે અને અત્યંત દાહ થાય તે સન્નિપાતબવરને બૂના ઉત્તમ વેધો ' જિહ્વક ' કહે છે. ૫૬૦

૧ જિહ્વા અસ્તિ અથ મુચ્યમ્ ઉત્પતિસ્થાન પ્રાકવ્યવિહ જેતિ જિહ્વા:-અર્શોગાયત્ર, તત. જિહ્વં એવ જિહ્વક:-સ્વાયંન્-જેતુ મુખ્ય ઉત્પતિસ્થાન તથા પ્રકટ થવાનું નિશાન જીભ હોય છે, તે જિહ્વક નામનો સાતમો સન્નિપાત.

સંધિગ સન્નિપાતબવરનાં લક્ષણો
દ્યયાડતિશયિતા ભવેચ્છયયથુસંયુતા સન્ધિપુ,
પ્રમૂલકફતા મુષ્ટે વિગતનિદ્રતા કાસરુઃ ।
સમસ્તમિતિ કીર્તિતં ભવતિ લક્ષમ યત્ર જ્વરે,
ત્રિદોષજનિતે બુધૈઃ સ હિ નિગચતે સન્ધિગ. ॥૫૬૧॥

અન્યથા:-ત્રિદોષજનિતે યત્ર જ્વરે સધિપુ શ્વયથુસંયુતા અતિશયિતા દ્યયા, મુષ્ટે પ્રમૂલકફતા, વિગતનિદ્રતા, કાસ-રુઃ-इति समस्तं लक्ष्म कीर्तितं भवति, स-बुधैः संधिगः हि निगचते ॥

ત્રણ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા જે બવરમાં સાંધાઓમાં સોજ તથા અત્યંત પીડા, મોઢામાં કઠની અત્યંત વૃદ્ધિ, નિદ્રાનો નાશ

અને ઉધરસની પીડા-એ સઘળાં લક્ષણો સામટાં જણાય, તે સન્નિપાતબવરને વિદ્રાન વેધો ' સંધિગ ' કહે છે. ૫૬૧

૧ સધિપુ ગચ્છતિ શ્વયથુસંહિતા વ્યયામત્યન્ત-મુલ્યાયેતિ સંધિગ-‘અન્યગ્રાવિ દ્યયત’ इति गमेर्ङ-ने साधाओगा सोज सहित अतिशय पीडा उपपन्नी प्राप्ता थाय છે, તે સંધિગ નામનો આઠમો સન્નિપાત.

અંતિક સન્નિપાતબવરનાં લક્ષણો
યસ્મિન્ લક્ષણમેતદસ્તિ સમૃદ્ધિર્દોષેદ્ધીતે જ્વરે,-
ડજસં મૂર્ધવિધૂનનં સરુસનં સર્વાંગ્વીપીઢાડધિકા ।
હિકાશ્વાસસદાહમોહસહિતા દેહેડતિસમ્પતા,
વૈરુપ્યચ્ચ વૃષા વચાસિ મુનિભિઃ

સંકીર્તિતઃ સોડન્તકઃ ॥૫૬૨॥
અન્યથા:-સર્કલે. દોષે ડધીતે યસ્મિન્ જ્વરે અજસે મૂર્ધવિધૂનન, સરુસન સર્વાંગ્વીપીઢા અધિકા, હિકા-શ્વાસ-સદાહ-મોહસહિતા દેહે અતિસત્તા, વૈરુપ્ય ચ વૃષા વચાસિ-एतत् लक्षणम् अस्ति, स मुनिभिः अन्तकः (इति) संकीर्तित ॥

સઘળા દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા જે બવરમાં માથાનું એકધારે કંપનું થાય, ઉધરસ, સઘળા અંગોમાં અધિક પીડા, હેઠકી, શ્વાસ, દાહ, મોહ, દેહમાં અત્યંત તપારો, ઘેઘણ અને બકવાહ એ લક્ષણો પણ થાય, તે સન્નિપાતબવરને મુનિઓએ ' અંતક ' કહ્યો છે. ૫૬૨

૧ અન્ત કરોતિ જીવિતસ્ય इति अन्तयति-इति जिज्ञन्तानामघातोर्मुह-ने मायुसना छपननो अंत-नाश કરે છે, તે અન્તક નામનો નવમો સન્નિપાત.

રુદાહ સન્નિપાતબવરનાં લક્ષણો
દાહોડધિકો ભવતિ યત્ર તૃપા ચ તીવા,
શ્વાસપ્રલાપવિહચિત્રમમોહપીઢા. ।

મન્યાહસુવ્યથનકણ્ઠરુઝઃ શ્રમશ્ચ,
રુદાહસંજડિતસ્થિમ્બો જરોડપમ્ ॥૫૬૩॥

અન્યથા:-યત્ર દાહ અધિક, તીવા ચ તૃપા ભવતિ, શ્વાસ-પ્રલાપ-વિહચિ-ત્રમ-મોહ-પીઢા (તથા) मन्या-हतव्यथन-कण्ठरुज. च श्रम (भवेत्), अथ त्रिभवः ज्वरः रुदाहसंज. उदित. ॥

જે બવરમા દાહ અત્યંત થાય, તરશ તીવ્ર લાગે, શ્વાસ થડે, બકવાહ થાય, અરુચિ

થાય, બ્રમ થાય, મોહ થાય, પીડા થાય, ગળાની નાડીમાં તથા હડપચીમાં પીડા થાય, ગળું દુખ્યા કરે અને શ્રમ થાય, તે સન્નિપાત-નવર 'રુદ્ધાહ' ^૧ કહેવાય છે. ૫૬૩

૧. મન્યા-હનવાદિયુ રુદ્ધા મહિતો દાહો યસ્મિન્ સ રુદ્ધાહ-નેમાં ગળાની નાડી તથા હડપચી વગેરેમાં પીડા સાથે દેહમાં ઘણો જ દાહ થાય છે, તે રુદ્ધાહ નામનો દસમો સન્નિપાત.

ચિત્તવિભ્રમ સન્નિપાતનવરનાં લક્ષણે।
ગાયતિ નૃત્યતિ હસતિ,
પ્રલપતિ ચિત્તંતં નિરીક્ષતે મુદ્ધેત્ ।
દાહવ્યથાભયાર્તાં,

નરસ્તુ ચિત્તભ્રમે જ્વરે ભવતિ ॥ ૫૬૪ ॥

અન્ય-ચિત્તભ્રમે જ્વરે તુ નરઃ ગાયતિ, નૃત્યતિ, હસતિ, પ્રલપતિ, વિદ્ધત નિરીક્ષતે, મુદ્ધેત્, દાહ-વ્યથા-ભય-આર્તાં (ચ) ભવતિ ॥

ચિત્તવિભ્રમ ^૧ નામનો સન્નિપાતનવરમાં તો માણસ ગાય, નાચે, હસે, બકે, બેડોળ રીતે બુએ, મોહ પામે અને દાહથી, વ્યથાથી તથા ભયથી પીડાય છે. ૫૬૪

૧. ચિત્તસ્ય વિભ્રમો યસ્માત્, યદ્વા ચિત્તં વિશેષેણ ધ્રમયતિ દાહ-વ્યથા-ભયાર્તીન્ ઉત્થાયેતિ ચિત્તવિભ્રમઃ-નેનાથી ચિત્ત ભમી ભય છે અથવા દાહ, પીડા તથા ભય ઉપજાવી માણસના ચિત્તને જે ભમાવી દે છે, તે ચિત્તવિભ્રમ નામનો અગિયારમો સન્નિપાત.

કર્ણિક સન્નિપાતનવરનાં લક્ષણે।

દોષત્રયેણ જનિતઃ કિલ કર્ણમૂલે,
તીવ્રા જ્વરે ભવતિ તુ શ્વયયુર્વ્યા ચ ।

કળ્પપ્રહો યદિરતા શ્વસનં પ્રલાપઃ,
પ્રસ્વેદમોહદહનાનિ ચ કર્ણિકારયે ॥ ૫૬૫ ॥

અન્ય-કર્ણિકારયે (હંનિપાતે) જ્વરે કર્ણમૂલે કિલ દોષત્રયેણ જનિતઃ શ્વયયુઃ ચ તીવ્રા વ્યથા તુ ભવતિ, (તથા) ચ કળ્પપ્રહઃ યદિરતા શ્વસન પ્રલાપઃ પ્રસ્વેદ-મોહ-દહનાનિ (ભવન્તિ) ॥

'કર્ણિક' ^૧ નામનો સન્નિપાતનવરમાં કાનના મૂળમાં જ ત્રણે દોષોએ ઉપભવેલો સોજો તથા તીવ્ર વેદના પશુ થાય છે; તેમ જ ગળાનું પકડાવું, બહેરાશ, શ્વાસ કે હાંફ, બકવાદ, ઘણો જ પરસેવો, મોહ કે બેશાનપણું તથા

દાહ પશુ થાય છે. ૫૬૫

૧. કર્ણઃ-કર્ણમૂલ શ્વયયુઃકવ્યયોત્પાદને સ્થાનમ્ અસ્તિ અસ્યેતિ કર્ણિકઃ-અત્ ઇમિત્તો ઇતિ મત્વર્થોયદ્ધ-નેને લીધે કાનના મૂળમાં સોજો તથા પીડા ઉપજા થાય છે, તેથી કર્ણિકા નામનો બારમો સન્નિપાત.

કંઠકુબ્જ સન્નિપાતનવરનાં લક્ષણે।

કળ્પઃ શૂક્ષ્ણતાવરુદ્ધવદતિશ્વાસઃ પ્રલાપોઽરુન્ધિ,
દાહો વેદરુદ્ધા ત્વાપિ ચહનુ-

સ્તમ્મઃ શિરોઽર્તિસ્તથા ।

મોહો વેપથુના સ્થેતિ સક્લં લિજ્ઞં ત્રિદોષજ્વરે,
યત્ર સ્યાત્સ દિ કળ્પકુબ્જઃ ઉદિતઃ

પ્રાચ્ચૈચ્છિકિસાધુષે ॥ ૫૬૬ ॥

અન્ય-યત્ર ત્રિદોષજ્વરે કળ્પઃ શૂક્ષ્ણતાવરુદ્ધ-વત્, અતિશ્વાસ, પ્રલાપઃ, અરુન્ધિ, દાહઃ, વેદરુદ્ધા, ત્વાપિ ચ હનુસ્તમ્મઃ, શિરોઽર્તિઃ તથા વેપથુના સહ મોહઃ-ઇતિ સક્લં લિજ્ઞ સ્યાત્, સઃ દિ પ્રાચ્ચૈઃ ચિકિત્સાધુષેઃ કળ્પકુબ્જઃ ઉદિતઃ ॥

જે સન્નિપાતનવરમાં કંઠ ભણે સેંકડો ધાન્યોની અણીઓથી વીંટાયેલો હોય એવો થઈ ભય, ઘણી જ હાંફ થાય, બકવાદ ચાલે, અરુચિ થાય, બળતરા થાય, દેહમાં પીડા થાય, તરશલાગ્યા કરે, હડપચી ઝડાર્થભય, માથામાં પીડા થાય, મોહ થાય અને કંપ થાય-એ સઘળાં ચિહ્નો થાય, તો તે સન્નિપાતનવરને જ પ્રાચીન વેદોએ 'કંઠકુબ્જ' ^૧ કહ્યો છે.

૧ કુ-ઈવત્ ઉચ્ચમ્ આર્જવમસ્યેતિ કુબ્જઃ, કળ્પઃ કુબ્જઃ યસ્મિન્ સઃ-નેમાં મળું કુબ્જું બની ભય છે ભણે કે સેંકડો ધાન્યોની અણીઓથી વ્યાપ કે છવાયેલું હોય તેવું થઈ ભય છે, તે કંઠકુબ્જક નામનો તરેમો સન્નિપાત.

ઉપયુક્ત સન્નિપાતનવરોમાં સાધ્ય-અસાધ્ય સન્નિગમ્નેષુ સાધ્યઃ સ્યાત્ તન્નિરુચ્છિચિન્નમ્ ।
કર્ણિકોઽરુન્ધઃ કળ્પકુબ્જઃ પઞ્ચાપિ કળ્પકાઃ ॥ ૫૬૭ ॥
રુદ્ધાહસ્તવતિકરુદ્ધે સંસાધ્યસ્તેષુ મારિતઃ ।

રક્તપ્રીડી મુગ્ધનેત્રઃ શીતગાત્રઃ પ્રલાપકઃ ।
અભિન્યાસોઽન્તઃકચ્છેતે પટસાધ્યા પ્રકીર્તિતાઃ ૫૬૮

અન્ય-તેષુ સન્નિગઃ સાધ્યઃ સ્યાત્, તન્નિરુચ્છિચિન્નમ્ ચિત્તવિભ્રમઃ કર્ણિકઃ રુદ્ધઃ કળ્પકુબ્જઃ-પચ અપિ કટસઃ (સ્વઃ), તેષુ રુદ્ધાહઃ શ્વ મતિકરુદ્ધે સંસાધ્યઃ

માપિતઃ, રક્તઘ્રીવી મુગ્ધનેત્રઃ શીતગાત્રઃ પ્રલાપકઃ અભિ-
ન્યાસઃ ચ અન્તકઃ-એતે વદ્ અસાધ્યાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

તેઓમાં સંધિગ સાધ્ય છે; તદ્રિક,
ચિત્તવિગ્રમ, કર્ણિક, બિહ્વક અને કેંકુખ-
એ પાંચ કષ્ટસાધ્ય છે; રુગ્દાહ તો અત્યંત કષ્ટ-
સાધ્ય છે; રક્તઘ્રીવી, ભુગ્ધનેત્ર, શીતગાત્ર,
પ્રલાપક, અભિન્યાસ અને અન્તક એ છ
અસાધ્ય છે. ૫૬૭, ૫૬૮

વળી એ વાતોલ્પણુ આદિ તેર સન્નિપાત-
જ્વરોનાં કુંભીપાક આદિ બીજાં તેર નામો

અથ ત્રાન્તરે વાતોલ્પણાદીનાં સન્નિપાતજ્વર-
વિશેષાનાં ત્રયોદશાનાં કુમ્મીપાકાદીનિ ત્રયોદશ નામા-
ન્તરાણિ લક્ષણાન્તરાણિ ચોક્તાનિ તાન્યાહ-હવે બીજા
પ્રથમા વાતોલ્પણુ આદિ એ તેર ભુદા ભુદા સન્નિ-
પાતોનાં કુંભીપાક આદિ બીજાં તેર નામો તથા
લક્ષણો કહ્યા છે, તે જણાવે છે:

કુમ્મીપાકઃ પ્રોર્ણનાવઃ પ્રલાપી,
હ્યન્તર્દાહો દળ્ડપાતોઽન્તકઃ ।
ઘ્ણીદાહશ્ચાય હારદ્રવંશો,

મેદા પતે સન્નિપાતજ્વરસ્ય ॥ ૫૬૯ ॥
અજઘોવમૂતહાસો, યન્ત્રાપીડક સંન્યાસઃ ।
સંશોષી ચ વિશેષાઃ, -સ્તસ્યૈવોપતાહ્યોદશાન્યત્ર ॥

અન્યઃ-કુમ્મીપાકઃ પ્રોર્ણનાવઃ પ્રલાપી અન્તર્દાહઃ
દળ્ડપાતઃ ચ અન્તકઃ ઘ્ણીદાહઃ અથ ચ હારિદ્રસઃ
અજઘોવ-મૂતહાસો ચ યન્ત્રાપીડઃ સંન્યાસઃ ચ સંશોષી-
એતે ત્રયોદશ તસ્ય એવ સન્નિપાતસ્ય મેદાઃ અન્યત્ર હિ
ઉક્ત । (સંતિ) ॥

કુંભીપાક, પ્રોર્ણનાવ, પ્રલાપી, અન્તર્દાહ,
દંડપાત, અન્તક, એણીદાહ, હારિદ્ર, અજ-
ઘોષ, ભૂતહાસ, યન્ત્રાપીડ, સંન્યાસ અને
સંશોષી-એ તેર, તે જ સન્નિપાતજ્વરનાં ભુદા
ભુદા ભેદો કે નામો બીજાં અંથેમાં કહ્યાં જ છે.

બીજાં અંથેમાં કહેલા એ તેર
સન્નિપાતજ્વરોનાં લક્ષણો

અર્થેનાં લક્ષણાનિ,-
તેમાં કુંભીપાક સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો
ઘોળાવિવરસરદ્યહુ, -શોળાસિતલોહિતં સાન્દ્રમ્ ।
વિલુટ-મસ્તકમ્ભિતઃ, કુમ્મીપાકેન પીડિતં વિદ્યાત્મ
અન્યઃ-ઘોળાવિવરસરદ્યહુશોળાસિતલોહિતં સાન્દ્રમ્

અભિતઃ વિલુટ-મસ્તકં (જનં) કુમ્મીપાકેન પીડિતં
વિદ્યાત્ ॥

જે માણસને નાકના છિદ્રમાંથી રાતું
અને કાળું ઘણું ઘાટું લોહી અર્થાં કરે અને
જેતું માથું વારંવાર આમતેમ ખૂબ લોહ્યા
કરે, તેને 'કુંભીપાક' નામના સન્નિપાત-
જ્વરથી પીડાયેલો જાણવો. ૫૭૧

૧ કુમ્મ્યામ્-ડયસાં પાક ઇવ પાકઃ પીઢાજન્યો
ચમિન્, ચદ્વા કુમ્મીપાકનરક્તદશવેદનાવારિતાત કુમ્મી-
પાક ઇવંતિ કુમ્મીપાકઃ-જાણે હાડલીમાં રંધાતો
હોય તેવી પીડાને લીધે જેમા માણસ રંધાય છે-
પીડાય છે; અથવા કુંભીપાક નામના નરકમા જેવી
વેદના થાય છે, તેવી જ વેદના જેમાં થાય છે, તે
કુંભીપાક નરક જેવો આ પહેલો સન્નિપાત કુંભી-
પાક કહેવાય છે.

પ્રોર્ણનાવ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો
ઉક્ષિપ્ય યઃ રમજ્ઞ,

ક્ષિપત્યધ્મતાઞ્જિતાન્તમુચ્છ્વસિતિ ।
તં પ્રોર્ણનાવજુષ્ટં, વિચિત્રકપ્ટં વિજાનીયાત્ ॥ ૫૭૨ ॥

અન્યઃ-યઃ સ્વમ્ અજ્ઞમ્ ઉક્ષિપ્ય અઘસ્તાત્ ક્ષિપતિ
નિતાન્તમ્ ઉચ્છ્વસિતિ, તં વિચિત્રકપ્ટ પ્રોર્ણનાવજુષ્ટં વિજા-
નીયાત્ ॥

જે માણસ પોતાના શરીરને ઊંચું કરી
કરી નીચે પછાડ્યા કરે અને બહુ જ હાંફે,
તેવિચિત્ર કષ્ટવાળા માણસને 'પ્રોર્ણનાવ' નામના
સન્નિપાતજ્વરથી પીડાયેલો જાણવો.

૧ પ્રોર્ણયતે-આચ્છાયતે વિચિત્રકપ્ટેનોચ્છ્વાસજન્યેત
રોગી અસ્મિન્નિતિ પ્રોર્ણનાવઃ-આધારે પન્ દ્વિત્વ ચ શુભલ-
ક્ષાત્-જેમાં રોગી ખૂબ હાંધી થતા વિચિત્ર
દુઃખથી વ્યાપ્ત બને છે, તે પ્રોર્ણનાવ નામે બીજો
સન્નિપાત.

પ્રલાપી સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો
સ્વેદભ્રમાહમેદાઃ, કમ્પો દવચુર્ધ્વમિર્ધયા કળેટા
ગાત્રજ્ઞ ગુર્વતીવ, પ્રઠાપિજુષ્ટસ્ય જાયતે લિહ્નમ્ ॥

અન્યઃ-પ્રઠાપિજુષ્ટસ્ય સ્વેદ-ભ્રમ-અહ્મમેદાઃ કમ્પઃ
દવચુઃ વમિઃ કળેટ વ્યયા ગાત્રં ચ અતીવ-ગુલ (દ્વય-
ત્વ) લિહ્ન જાયતે ॥

જેને 'પ્રલાપી' સન્નિપાતજ્વર લાગુ
થયો હોય તેને પરસેવો, ઝ્રમ, સાધાઓતું

તૂટવું, કંપ, દાહ, ઊલટી, કંઠમાં પીડા અને શરીરમાં અત્યંત ભારેપણું એટલાં ચિહ્નો ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૭૩

૧. પ્રલાપયતિ-સ્પંઢ જાપયતિ સ્વેદવ્રમાદીનિ વિહા-નીત્યેવંશીઃ પ્રલાપી-પરસેવા, બ્રમ આદિ ચિહ્નોને જે સ્પષ્ટ જણાવે છે, તે પ્રલાપી નામનો ત્રીજો સન્નિપાત.

અંતર્દાહ સન્નિપાતબવરનાં લક્ષણો

અન્તર્દાહઃ શીર્શ્યં, વહિઃશ્વયધુરતિરપિ તથા શ્વાસઃ અન્નમપિ દર્શયત્વં, સોડન્તર્દાહાદિતઃ કથિતઃ ॥

અન્યથા- (વચ) અન્તર દાહઃ વહિઃ શીર્શ્યં શ્વયધુઃ અરતિઃ તથા શ્વાસઃ અપિ, અન્નમ્ અપિ દર્શયત્વં (જાત), સઃ અન્તર્દાહાદિતઃ કથિતઃ ॥

જે માણસને અંદર દાહ, બહાર શીતળ-પણું, સોળ, અરતિ-બેચેની અને શ્વાસ પણ થયેલ હોય તથા અંગ પણ બળી ગયા જેવું થઈ ગયું હોય, તેને ‘અંતર્દાહ’ નામના સન્નિપાતબવરથી પીડાયેલો કહ્યો છે. ૫૭૪

૧. અન્તર દાહઃ સર્વાંગેષુ રોગિણો યસ્મિન્ દતિ અન્તર્દાહઃ-જેમાં રોગીનાં સર્વ અંગોની અંદર દાહ થયા કરે છે, તે અંતર્દાહ નામનો ચોથો સન્નિપાત.

દંડપાત સન્નિપાતબવરનાં લક્ષણો

નક્તં દિવા ન નિદ્રામુપૈતિ ગૃહ્ણતિ મૂઢધીર્નમસઃ । ઉત્પાય વળ્ડપાતી, બ્રમાતુરઃ સર્વતો બ્રમતિ ॥

અન્યથા-દળ્ડપાતી (નમઃ) નક્તં દિવા નિદ્રા ન ઉપૈતિ, મૂઢધીઃ (સન્) નમસઃ (કિંચિત્) ગૃહ્ણતિ, બ્રમાતુરઃ (ચ સન્) સર્વતઃ બ્રમતિ ॥

જેને ‘દંડપાત’ નામના સન્નિપાતબવર થયેલ હોય તે માણસ રાત્રે કે દિવસે ઊંઘતો નથી, ઊંઘના મોહને લીધે આકાશમાંથી કાંઈક લેવા હાથ લાંબા કરે છે અને બ્રમથી આતુર થઈ ઊડી ઊડીને ચારે બાજુ ભ્રમ્યા કરે છે.

ટીકા-નમસો ગૃહ્ણતિ-આકાશસ્કિન્નિદ્ પ્રહીતું કરી પ્રસારતીત્વર્યઃ ॥ (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

૧. દળ્ડસ્યેવ પાતો ‘યસ્મિન્ રોગિણઃ શરીરે વ્રમાતુરસ્યેતિ દળ્ડપાતઃ-જેમાં રોગીના શરીર પર બહુ લાકડીઓ પડતી હોય તેવા તે રોગીને બ્રમ થાય છે, તેથી દંડપાત નામનો પાંચમો સન્નિપાત.

અંતક સન્નિપાતબવરનાં લક્ષણો

સંપૂર્ણે શરીરં, પ્રત્યિમિરમિતસ્તથોદરં મરતા । શ્વાસાતુરસ્ય સતતં, વિચેતનસ્યાન્તકાર્ત્તસ્ય ॥૫૭૬

અન્યથા-અન્તકાર્ત્તસ્ય સતતં શ્વાસાતુરસ્ય વિચેતનસ્ય શરીરં પ્રત્યિમિઃ અમિતઃ સંપૂર્ણે, તથા ઉદરં મરતા (અમિતઃ સંપૂર્ણે) ॥

‘અંતક’ નામના સન્નિપાતબવરથી

પીડાતો માણસ એકધારે શ્વાસાતુર થઈ હાંફ્યા કરે છે, લગભગ બેભાન અને છે, તેનું શરીર ચારે બાજુ ગાંઠાઓથી ભરપૂર થઈ જાય છે અને તેનું ચેટ પણ પવનથી ભરપૂર થઈ જાય છે. ૫૭૬

૧. અન્તયતિ-નાશયતિ રોગિણમન્તકઃ-જે રોગીને કાળની પેઠે મારે જ છે, તેથી અંતક નામનો છઠો સન્નિપાત.

એણીદાહ સન્નિપાતબવરનાં લક્ષણો

પરિધાવતીવગાત્રે, રુક્ષપાત્રે ભુજંગપતંગહરિણમગ્ના । વૈપથુમતઃ સદાહઃ, સ્વૈર્ણીદાહજ્વરાત્તસ્ય ॥૫૭૭

અન્યથા-એણીદાહજ્વરાત્તસ્ય વૈપથુમતઃ સદાહસ્ય (જનસ્ય) રુક્ષપાત્રે ગાત્રે ભુજંગ-પતંગ-હરિણમગ્નાઃ પરિધાવતિ ઇવ ॥

‘એણીદાહ’ નામના સન્નિપાતબવરથી

પીડાતા માણસને કંપ થાય, બળતરા થાય અને પીડાથી ભરપૂર થયેલા તેના શરીર ઉપર બહુ સર્પોના, પક્ષીઓના તથા હરિણોના સમૂહો દોડતા હોય એમ લાગે છે. ૫૭૭

ટીકા-રુક્ષપાત્રે-પીડામાજને, ગાત્રસ્ય વિશેષમેતત્ ॥

૧. માંસલોભૈઃ સર્જીવાયા એવ પચ્યમાનાયા એવા દાહ ઇવ દાહો યસ્મિન્ સ એણીદાહઃ-માંસાહારી લોકો જેને જીવતી જ પક્ષી રહ્યા હોય એવી કાળિયાર મૃગલીને જેવો દાહ થાય, તેવા જેવા રોગીને દાહ થાય છે, તે એણીદાહ નામનો સાતમો સન્નિપાત.

હારિદ્રક સન્નિપાતબવરનાં લક્ષણો

યસ્યાડાતપીતમદ્ગં,

નયને સુતરાં મલસ્તનોડ્યધિકમ્ । દાહોડતિશીતતા વદિ, -સ્ય સ હારિદ્રકો જ્વેયઃ ॥

અન્યથા-યસ્ય અન્નમ્ અતિપીતં, નયને સુતરાં (પીતે), મલઃ તતઃ અપિ અધિકં (પીતઃ, અન્તર) દાહઃ વદિ

અતિશીતતા (મવેત), અથ સઃ હારિદ્રકઃ જ્ઞેયઃ ॥

જે માણસનું શરીર અત્યંત પીળું થઈ ગયું હોય, નેત્રો તેથી પણ વધારે પીળાં થઈ ગયાં હોય, મળ નેત્રોથી પણ વધારે પીળો થઈ ગયો હોય, જેને અંદર દાહ અને બહાર શીતળપણું રહેતું હોય, તેને ‘હારિદ્રક’^૧ નામનો સન્નિપાતજ્વર થયેલો બાણવો. ૫૭૮

૧. હરિદયા રક્ત રૂપ થેન રોગી નિતાન્ત પીતગતો ભવતીતિ હારિદ્રકઃ-જેને લીધે રોગીનું શરીર બણે હળદરથી રંગ્યું હોય તેવું અત્યંત પીળું થઈ જાય છે, તેથી હારિદ્રક નામનો આડમો સન્નિપાત.

અબ્જધોષ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો

છગલક્ષમાનગન્ધ-સ્તુત્વરુજાવાત્રિકદ્વગલરુષ્ણઃ
અજઘોપસન્નિપાતા, વાતાત્માક્ષઃ પુમાન્ ભવતિ ॥

અન્વય-અજઘોપસન્નિપાતાત્ પુમાન્ છગલક્ષમાન-
ગન્ધઃ સ્તુત્વરુજાવાન્ નિકદ્વગલરુષ્ણઃ આતાત્માક્ષઃ ભવતિ ॥

‘અબ્જધોષ’^૧ સન્નિપાત થવાથી માણસની ગંધ બકરાના જેવી થઈ જાય, ખભાઓમાં પીડા થાય, ગળાનું છિદ્ર રૂંધાઈ જાય અને આંખો રાતી થઈ જાય છે. ૫૭૯

૧. અજ રૂપ ધ્રુવ્યતે થેન રોગી છગલક્ષમાન-
ગન્ધત્વાદિતિ-અજઘોપ-જેને લીધે રોગી બકરાની ગંધ સમાન ગંધવાળો બની જાય છે, તેથી બકરા જેવો ગંધાતો બહાર કરાય છે, તેથી અબ્જધોષ નામનો નવમો સન્નિપાત

ભૂતહાસ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો

શબ્દાદીનધિગચ્છતિ, ન

સ્તાન્વિવયાન્યં ઇન્દ્રિયગ્રામિઃ ।

હસતિ પ્રલપાતિ પરં, સ જ્ઞેયો ભૂતહાસાર્તઃ ॥૫૮૦॥

અન્વય-ય. (જનઃ) ઇન્દ્રિયગ્રામઃ સ્વાન્ શબ્દાદીન્ વિષયાન્ ન અધિગચ્છતિ, હસતિ પરં પ્રલપતિ સઃ ભૂતહાસાર્તઃ જ્ઞેયઃ ॥

જે માણસ પોતાની ઇન્દ્રિયોથી શબ્દ આદિ વિષયોને ધક્કણ કરી શકે નહિ, હસ્યા કરે અને કઠોર બક્યા કરે તેને ‘ભૂતહાસ’^૧ નામના સન્નિપાતજ્વરથી પીડાયેલો સમજવો. ૫૮૦

૧. ભૂત રૂપ હસતિ અસ્મિન્ રોગી સાદ્દાસં મુહ-
વિસ્રઃ સન્ ઇતિ ભૂતહાસઃ-જેમાં રોગી બેલાન બની ભૂતની પેઠે વારંવાર બકબકાટ હસ્યા કરે છે, તેથી

ભૂતહાસ નામનો દસમો સન્નિપાત.

યન્ત્રાપીડ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો

યેન મુહુર્જ્વરેવાદ, યન્ત્રેણાવપીજ્યતે ગાત્રમ્ ।
રક્તં પીતઞ્ચ વમેદ, યન્ત્રાપીડઃ સ વિજ્ઞેયઃ ॥૫૮૧॥

અન્વય-યેન જ્વરેવાદ ગાત્રં યન્ત્રેણ મુહુર્ અવ-
પીજ્યતે ઇવ (ઇતિ જ્ઞાયતે), પીત ચ રક્ત વમેત, સઃ
યન્ત્રાપીડઃ વિજ્ઞેયઃ ॥

જેને લીધે જ્વરનો વેગ થવાથી શરીર બણે ચિચોડાથી પિલાતું હોય એવી પીડા થાય અને પીળા લોહીની ઊલટી થાય, તે જ્વરને ‘યન્ત્રાપીડ’^૧ સન્નિપાતજ્વર બાણવો. ૫૮૧

૧. યેન રોગિણો ગાત્ર યન્ત્રેણાવપીજ્યતે મુહુર્જ્વરેવાદ
સ યન્ત્રાપીડઃ-જેને લીધે તાવના વેગથી રોગીનું
શરીર ચીચોડામાં બણે વારંવાર પિલાતું હોય તેવું
પીડાય છે, તેથી યન્ત્રાપીડ નામનો અગિયારમો
સન્નિપાત.

સંન્યાસ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો

અતિસરતિ વમતિ કૂત્તતિ,

ગાત્રાણ્યમિતશિરં નરઃ ક્ષિપતિ ।

સંન્યાસસન્નિપાતે, પ્રલપત્યુમાશ્વિમખ્ડલો ભવતિ ॥

અન્વય-મન્યાસસન્નિપાતે નરઃ અતિસરતિ, વમતિ,
કૂત્તતિ, ગાત્રાણિ અમિતઃ ચિર ક્ષિપતિ, પ્રલપતિ, ઉમા-
શ્વિમખ્ડલઃ ભવતિ ॥

‘સંન્યાસ’^૧ નામનો સન્નિપાતજ્વર થયો હોય ત્યારે માણસને પાતળા ઝાડા થાય, ઊલટી થાય, તે માણસ ધૂધવાટ કરે, ઘણી વાર સુધી અગોને ચારે બાણ પછાડ્યા કરે, બક્યા કરે તથા તેની આંખોનું મંડલ ઉઘ થઈ જાય છે. ૫૮૨

૧ સમ્યગ્-નિતરામ્ અસ્યતિ-ક્ષિપતિ ગાત્રાણિ
યેન રોગીતિ સંન્યાસઃ-જેને લીધે રોગી પોતાના
શરીરના અવયવોને અતિશય ખૂબ પછાડ્યા કરે
છે, તેથી સંન્યાસ નામનો બારમો સન્નિપાત

સંશોષી સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો

મેચક્રવપુરતિમેચક, લોચનયુગલો મલોઃ સર્ગત્ ।

સંશોષિણિ સિતપિટ્કામખ્ડલયુક્તો

જ્વરે નરો ભવતિ ॥૫૮૩॥

અન્વય-સંશોષિણિ જ્વરે નરઃ મલોત્સર્ગત્ મેચક્રવપુ-
અતિમેચકલોચનયુગલઃ સિતપિટ્કામખ્ડલયુક્તઃ ભવતિ ॥

* ‘પિત્તશ્ચ’ હાલપિ ક્વચિત્ ।

‘સંશોધી’ નામના સન્નિપાતનવરમાં માણસનું શરીર ઝાડો છૂટી જવાથી કાશું થઈ જાય, નેત્રો પશુ અત્યંત કાળાં થઈ જાય તથા તેના શરીરમાં ઘોળી ફોલીઓ અને ચકરડાં થાય છે. ૫૮૩

૧ સમ્યક્ શોષયતિ રોષિણં મલોત્સર્ગં કારણત્રિ-
ત્યેવંશીલઃ સંશોધો-રોગીને ઝાડા કરાવેતા જે સન્નિ-
પાત તેને અત્યંત સૂકવી નાખવાના સ્વભાવવાળો
હોય છે, તેથી એ તેગમે સન્નિપાત સંશોધી
કહેવાય છે.

સન્નિપાતનવરેની ભયંકરતાનું સૂચન
નારાયણ એવ મિપક્, મેપજમેતેપુ જાહવીનીરમ્ ।
નૈરજ્યહેતુરેકો, નિત્યં મૃત્યુજ્યયો ધ્યેયઃ ॥૫૮૪॥

અન્યથા-એતેપુ નારાયણઃ એવ મિપક્, જાહવીનીરં
મેપજં, નૈરજ્યહેતુઃ એકઃ મૃત્યુજ્ઞયઃ નિત્યં ધ્યેયઃ ॥

આ સન્નિપાતનવરેમાં નારાયણ જ વૈદ્ય
છે, ગંગાજીનું જળ જ ઔષધ છે અને
આરોગ્યના કારણ એક મૃત્યુજ્યય-સદાશિવ
જ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. ૫૮૪

અસાધ્ય સન્નિપાતનવરનું લક્ષણ

અસાધ્યસ્ય સન્નિપાતજ્વરસ્ય લક્ષણમાહ-

સન્નિપાતજ્વરસ્યાન્તે કર્ણમૂલે સુદારુણઃ ।

શોથઃ સંજાયતે તેન કષિદેવ પ્રમુચ્યતે ॥૫૮૫॥

અન્યથા-સન્નિપાતજ્વરસ્ય અન્તે કર્ણમૂલે સુદારુણઃ
શોથઃ સંજાયતે, તેન કષિદેવ એવ પ્રમુચ્યતે ॥

સન્નિપાતનવરના અંતે કાનના મૂળમાં
મારી નાળે એવો અતિ ભયંકર સોજો ઉત્પન્ન
થાય છે કે, જે સોજામાંથી કોઈક જ છૂટે છે-
છવતો બચે છે. ૫૮૫

ટીકા-સુદારુણઃ મારફલવાત્ । યતસ્તેન શોથેન કષિ-
દેવ પ્રમુચ્યતે-કોડિં જીવિતં ન ત્યજતિ इत्यર્થઃ ॥

સન્નિપાતનવર અસાધ્ય તથા
કટસાધ્ય ક્યારે ?

સન્નિપાતજ્વરાન્ કથાનસાધ્યાનપરે જગુઃ ।

દોષે પ્રવૃદ્ધે સપ્તૌર્ણ્યે સર્વસમ્પૂર્ણલક્ષણઃ ॥

સન્નિપાતજ્વરોડસાધ્યઃ કટસાધ્યસ્તતોડન્યથા ॥

અન્યથા-(કેચિત્ વૈદ્યાઃ) સન્નિપાત-જ્વરાન્ કથાન્
જગુઃ, અપરે અસાધ્યાન્ (જગુઃ, તત્કારણં યથા-)
દોષે પ્રવૃદ્ધે, ઝામો નટે સર્વસમ્પૂર્ણલક્ષણઃ સન્નિપાતજ્વરઃ

ભા. ૫૦

અસાધ્યઃ, તતઃ અન્યથા કટસાધ્યઃ (કથ્યતે) ॥

કેટલાક વૈદ્યો સન્નિપાતનવરેને કટસાધ્ય
કહે છે, ત્યારે ઘીજા વૈદ્યો તેઓને અસાધ્ય
કહે છે; તેનું કારણ આ છે કે દોષો ખૂબ
વધી ગયા હોય અને અગ્નિનો નાશ થયો
હોય ત્યારે રોગીના શરીરમાં દાહ અને
શીત આદિ સઘળાં લક્ષણો સંપૂર્ણ થયાં હોય
તો તે સન્નિપાતનવર અસાધ્ય કહેવાય છે;
પશુ દોષો પાકવાથી તથા અગ્નિ પ્રતીપ્ત
થવાથી જેમાં થોડાં લક્ષણો હોય તો તે
સન્નિપાતનવર કટસાધ્ય કહેવાય છે. ૫૮૬

ટીકા-સર્વાણિ દાહશીતાદીનિ સમ્પૂર્ણાનિ આતુર-
ગતાનિ પ્રોક્તાનિ યાવદ્લક્ષણાનિ યસ્યસઃ । તતોડન્યથા દોષે
પવચે અગ્નૌ દીપ્તિ સ્વલ્પલક્ષણકઃ કટસાધ્ય इत्यર્થઃ ॥
(આનો અર્થ ભાષાંતરમાં અપાયો છે.)

સામાન્ય સન્નિપાતનવરની ચિકિત્સા

અથ સામાન્યસન્નિપાતજ્વરસ્ય ચિકિત્સા ।

સન્નિપાતાર્ણવે મગ્નં યોડ્યુદ્ધરતિ માનવમ્ ।

કસ્તેન ન કૃતોધર્મઃ કાં ચ પૂર્જાં ન સોડર્હતિ ॥૫૮૭॥

મૃત્યુના સહ યોદ્ધવ્યં સન્નિપાતં ચિકિત્સતા ।

યથ તત્ર મવેજ્જેતા સજેતાડમયસંકુલે ॥૫૮૮॥

શ્લેષ્મિનિપ્રવહમેવાદો કુર્યાદ્વ્યાધો ત્રિદોષજે ।

સંસર્ગે યોગરીયાન્ સ્યાવુપક્રમ્યઃ સવે મવેત્ ॥૫૮૯॥

અન્યથા-યઃ (વૈદ્યઃ) સન્નિપાતાર્ણવે મગ્નં માનવમ્
અન્યુદ્ધરતિ, તેન કઃ ધર્મઃ ન કૃતાઃ ? કાં પૂર્જાં ચ સઃ
ન ઔર્હતિ ? સન્નિપાતે ચિકિત્સતા મૃત્યુના સહ યોદ્ધવ્યમ્
(જસિ), તત્ર ચ યઃ જેતા મવેત્ સઃ આમયસંકુલે
જેતા (મવિતિ) । ત્રિદોષજે વ્યાધો આદો શ્લેષ્મિનિપ્રવહમ્
એવ કુર્યાત્ । સંસર્ગે યઃ ગરીયાન્ ન્યાત, સઃ વૈ ઉપ-
ક્રમ્યઃ મવેત્ ॥

જે વૈદ્ય સન્નિપાતરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબેલા
માણસને તેમાંથી બહાર કાઢે છે; તેણે કયો
ધર્મ નથી કયો અને તે કઈ પૂજાને યોગ્ય
નથી ? અર્થાત્ એ વૈદ્યે સઘળા ધર્મો કર્યા
છે અને એ સઘળી પૂજાને પણ યોગ્ય છે.
સન્નિપાતની ચિકિત્સા કરતા વૈદ્યે મૃત્યુની
સાથે લડવા જેવું છે, માટે જે વૈદ્યે સન્નિ-
પાત સામેની લડાઈમાં જ્ય મેળવ્યો હોય,
તે ઘીજા અનેક રોગોની પણ સંકુલ લડાઈ-
માં જીતે છે. ત્રણે દોષોથી થતા સન્નિપાતમાં

વેદે પ્રથમ કહ્યું ને કાળમાં લેવો જોઈએ, પણ ત્રણે દોષોમાંથી જે દોષનું અધિકપણ થયું હોય તે તો તેઓમાં જે દોષ વધુ બળવાન હોય તેને જ પ્રથમ કાળમાં લેવો જોઈએ.

સંયોગ-દોષદ્વયસંયોગે, ગરીબાનુ-અવતર: ॥

‘નિરસ્તે’ એવાજિ હાસ્ય સ્રોત:સુદષાદિતેષુ ચ । હાવં કાયતે, સદ્ગતુળ્યા ચૈવોપશામ્યતિ ’ । અન્યથ-“‘ સન્નિ-પાતજ્વરે પૂર્વ કુર્યાદામકફાનં ॥’ પથાત્ ‘એવાજિ સહીષ્ણે શમયેત્ પિત્તમાહતો ॥’ યતુનસ્તન્ત્રાન્તરે-“ શમયેત્પિત્ત-મેવાદો જ્વરેષુ સમવાયિષુ । દુર્નિવારતમ તદ્દિ જ્વરાતેષુ વિશેષતઃ ॥’ અન્યત્રાપિ-“ સમવાયે હિ દોષાણાં પૂર્વ પિત્તમુપાચરેત્ । જ્વરે ચૈવાન્નિસારે ચ સર્વાન્ન્યત્ર માહતમ્ ॥’” એનાન્નામકફનિગ્રહાન્તર પિત્ત, પિત્તપ્રશમાત્ પરં વાતપ્રલ્લીકં કાર્મભેદ, સન્નિપાતજ્વરાતિસારયોષોદ્વ્ય, શન્યસ્મિન્નામયે ઘાયોરવાદો પ્રતિકુર્યાત્ । યથા-“ વાત-સ્વાનુજયેત્ પિત્ત પિત્તસ્વાનુજયેત્ કફ । ત્રયાણાં ઘા જયેત્ પૂર્વે ચો મ્ભેદ્ સ્લક્ષતમઃ ॥’ તથા હિ તન્ત્રાન્તરે-“ જ્વરે ત્રિદોષજે સામે શમયેત્ કફ-માદિતઃ । પાકાન્તમાગતે પિત્ત ચિરજે વિષમેડનિલમ્ ॥’” સન્નિપાતના રોગીને કદ પ્રથમ જે દૂર કરાય તે તેની નાડીઓના માર્ગો ખુલ્લા થતાં એતુ શરીર હલકું થાય છે અને તેની તરફ પશુ તરત શાંત થાય છે. વળી બીજું સન્નિપાતજ્વરમાં રોગીના કાયા કહ્યો નાશ પ્રથમ જ કરવો જરૂરી છે; કેમ કે કહ્યો નાશ થયા પછી જ પિત્ત તથા વાયુનું શમન કરી શકાય છે. જોકે બીજા અંથમાં આમ કહ્યું છે કે, ‘સન્નિપાતજ્વરોમાં પ્રથમ પિત્તનું જ શમન કરવું જોઈએ, કેમ કે હરકોઈ તાવના રોગીઓમાં ખાસ કરી એ પિત્ત જ અતિ-શય દુર્નિવાર હોય છે.’ વળી બીજા અંથમાં પણ આમ જ કહ્યું છે કે, ‘દોષોના સમવાયરૂપ સન્નિ-પાતજ્વરમાં તથા અતિસાર રોગમાં પ્રથમ પિત્તના જ ઉપચારો કરવા જરૂરી છે; અને એ સિવાયના બીજા બધા રોગોમાં પ્રથમ વાયુના ઉપચાર કરવા જોઈએ.’ આ વચનોનો મૂળ આશય તો આવો જ છે કે, સન્નિપાતજ્વરમાં તથા અતિસારમાં પ્રથમ કાયા કહ્યો કાળમાં લીધા પછી પિત્તને શમાવી તે પછી એ જ પિત્તને વાયુનું વિરોધી બનાવવું જોઈએ અને એ સિવાયના બીજા રોગોમાં પ્રથમ વાયુના જ ઉપચારો કરવા, એમ સમજવું જોઈએ; છતાં બીજા રોગોમાં પ્રથમ વાયુને જ કાળમાં લેવા મારે કહ્યું છે કે, વાયુને પ્રથમ જ્યા પછી જ પિત્તને

જીતવું અને તે પછી કહ્યો જીતવો; અથવા બધા રોગોમાં ત્રણ દોષોમાંનો જે દોષ ધણો જ વધારે બળવાન હોય તેને સૌની પહેલાં જીતવો જરૂરી છે. આ જ અભિપ્રાયથી બીજા અંથમાં કહ્યું છે કે, ‘કાયા ત્રિદોષના તાવમાં પ્રથમ કહ્યો જ શમાવવો જોઈએ અને તે કદ પાક્યા પછી પિત્તને શમાવવું જોઈએ; પણ જૂના જ્વરજ્વરમાં તથા વિષમજ્વરમાં તો પ્રથમ વાયુને જ શમાવવો જોઈએ.’

અંશાંશં યત્ર દોષાણાં વિવેકું નૈવ શન્તુયાત્ । ક્રિયાં સાધારણીં તત્ર વિદધીત ચિકિત્સકઃ ॥૫૧૦
લઘુનં ઘાલુમાસ્વેદો નસ્યં નિષ્ઠોવનં તથા । મવલેહોડઞ્જનં ચૈવ પ્રાક્ પ્રયોજ્યં ત્રિદોષજે ॥૫૧૧

અન્યઃ-યત્ર (રોગે) ચિકિત્સકઃ દોષાણામ્ અંશાં-શં વિવેકતુ ન એવ શન્તુયાત્, તત્ર સાધારણીં ક્રિયાં વિદધીત । ત્રિદોષજે (જ્વરે) પ્રાક્ લઘુનં ઘાલુમાસ્વેદઃ નસ્યં નિષ્ઠોવનં તથા મવલેહઃ ચ અજનમ્ એવ પ્રયોજ્યમ્ ॥

બીજાં દોષોના જુદા જુદા અંશોની સમ-જણ ન પડે ત્યાં વેદે સાધારણ ચિકિત્સા કરવી. સન્નિપાતજ્વરમાં પ્રથમ લઘન, રેતીને શેક, નસ્ય, થૂંકાવવું, અવલેહ અને અંજનનો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૫૬૦, ૫૬૧

ટીકા-જ્વર इति शेषः । ननु, ‘क्रियायास्तु गुणा-लामे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियाघट्टो दितः ॥’ इति वचनेन क्रियासहस्रस्य नियि-द्वत्वात् कथमत्र नस्यनिष्ठीवनवलेहानानि युगपद्विधीयन्ते? इत्याहवाह-अडी’ शंका थाय છે કે ‘એક ક્રિયાથી બીજી ન થાય તો તે ક્રિયાનો વેગ શાંત થયા પછી બીજી ક્રિયાનો પ્રયોગ કરવો, પણ એક વખતે અનેક ક્રિયાઓ કરવી નહિ; કેમ કે ક્રિયાઓનું મિશ્રણ હિતકારી થતું નથી.’ એ વચનથી ક્રિયાઓના મિશ્રણનો નિષેધ છે; છતાં અડી’ સન્નિપાતજ્વરમાં નસ્ય, થૂંકાવવું, અવલેહ અને અંજન એકી વખતે કરવાનું કેમ કહ્યું ? આનું સમાધાન આ છે કે-

ક્રિયામિસ્તુલ્પરૂપામિઃ ક્રિયાસાદ્ધ્યમિપ્યતે । મિશ્રરૂપતયા તાસ્તુ નદિ કુર્યન્તિ દૂષણમ્ ॥૫૧૨

અન્યઃ-તુલ્પરૂપામિઃ ક્રિયામિઃ ક્રિયાસાંક્યમ્ અપ્યતે, તાઃ તુ મિશ્રરૂપતયા દૂષણં ન હિ કુર્યન્તિ ॥

સમાનરૂપવાળી ક્રિયાઓ એકી વખતે કરવામાં આવે તો ક્રિયાઓનું સંકરપણું કે મિશ્રણ મનાય છે, પણ ભિન્નભિન્ન રૂપવાળી ક્રિયાઓ એકી વખતે કરાય તો તેઓથી

કશી હરકત થતી નથી' (એવો સિદ્ધાંત છે).

સન્નિપાતજવરમાં લંઘનની અવધિ

તત્ર લઙ્ઘનસ્થાવધિમાહ-

ત્રિરાત્રં પચ્ચરાત્રં વા દશરાત્રમથાપિ વા ।

લઙ્ઘનં સન્નિપાતેષુ કુર્યાદ્વાડસોગ્યદર્શનાત્ ॥૫૧૩॥

અન્વય:-સન્નિપાતેષુ ત્રિરાત્રં વા પચ્ચરાત્રમ્ અથવા દશરાત્રમ્ અપિ લઙ્ઘન કુર્યાત્, વા આરોગ્યદર્શનાત્ (લઙ્ઘનં કાર્યમ્) ॥

સન્નિપાતજવરોમાં ત્રણ રાત કે પાંચ રાત કે દશ રાત સુધી અથવા જ્યાં સુધી આરોગ્ય દેખાય ત્યાં સુધી લંઘન કરવું. ૫૯૩

ટીકા-લઙ્ઘને ત્રિરાત્રાદિવિકલ્પ ઉલ્લેખવાતાચપેક્ષવા, દોષાણાં શીઘ્રમધ્યમન્દશક્તિભાત્, વ્યાધ્યભાવાદ્વા । આરોગ્યદર્શનાદિતિ । ચાવદારોગ્યદર્શન સ્થાત્ તાવદ્વા લઙ્ઘનં કુર્યાત્ । એતે ત્રિરાત્રાચવર્થેન નિયતત્વં સૂચિતમ્ । અત એવ સુશ્રુતઃ માહ-વાયુ શીઘ્ર ગતિવાળો છે, પિત્ત મધ્યગતિ-વાળું છે અને કફ મંદગતિવાળો છે, તેથી અથવા રોગના અભાવ ઉપરથી તે તે દોષની ઉલ્લેખ્યતા-અધિક-તા કે ઉત્ત્રતા ઉપર ધ્યાન આપીને ત્રણ, પાંચ કે દશ રાત સુધી લંઘન કરવાનો વિકલ્પ કહ્યો છે; છતાં આરોગ્ય દેખાયા સુધી લંઘન કરવાનો જે વિકલ્પ કહ્યો, તેથી એમ સૂચવ્યું છે કે, 'ત્રણ રાત આદિની અવધિ નિયમિત છે, એમ સમજવું નહિ.' આ કારણે જ સુશ્રુતે કહ્યું છે કે-

અથવા સન્નિપાતજવરમાં લંઘનની

અવધિ' ચાક્રસ નથી

સપ્તમે દિવસે પ્રાતે દશમે દ્વાદશેડપિ વા ।

પુનર્ચોરતરો મૂત્ત્યા પ્રશમં યાતિ હન્તિ વા ॥૫૧૪॥

અન્વય:-સપ્તમે દશમે વા દ્વાદશે અપિ દિવસે પ્રાતે (સન્નિપાતજવરઃ સ્વભાવાત્ એવ) પુનર ચોરતરઃ મૂત્ત્યા પ્રશમ યાતિ, વા હન્તિ ॥

'સાતમે, દશમે અથવા બારમે દિવસ પ્રાતઃ થતાં સન્નિપાતજવર પોતાના સ્વભાવથી જ ફરી અત્યંત ધોર થઈ શાંત થઈ જાય છે અથવા મારી નાખે છે.' ૫૯૪

ચોરત્ત્વમ્મિત્ત સ્વભાવાદેવ તદા ચોરતરો મૂત્તેતિ ॥

સન્નિપાતજવર મારે કે શાંત થાય

તેણે કારણ

દનવપ્રશમયોઃ કારણમાહ-

પિત્તકફાનિલઙ્ઘ્યદ્યા, દશદિવસદ્વાદશાહ-સપ્તાહાત્ । હન્તિ વિમુક્ષત્યથવા, ત્રિદોષજો

ધાતુમલપાકાત્ ॥૫૧૫॥

અન્વય:-પિત્ત-કફ-અનિલઙ્ઘ્યદ્યા (કમસઃ) દશ-દિવસ-દ્વાદશાહ-સપ્તાહાત્ ધાતુ-મલ-પાકાત્ ત્રિદોષજઃ (જ્વરઃ રોગિણં) હન્તિ અથવા વિમુક્ષતિ ॥

પિત્તની, કફની અને વાયુની વૃદ્ધિથી અનુક્રમે દશ, બાર કે સાત દિવસ સુધીમાં જે ધાતુઓ પાકી જાય તે સન્નિપાતજવર (રોગીને) મારી નાખે છે અને જે મળ પાકી જાય તે છોડી દે છે. ૫૯૫

ટીકા-ત્રિદોષજો જ્વર હિતિ શેષઃ । ધાતુમલપા-કાત્=ધાતુપાકાદ્વન્તિ, મલપાકાદ્વિમુક્ષતીત્યર્થઃ । ધાતુમલ-પાકે પ્રાચનકર્મૈવ હેતુઃ । તત્ર ચદિ જીવનસંવર્દકં કર્માસ્તિ તદા મલપાકઃ, અન્યથા ધાતુપાકઃ, સ ચ રસાદિચુકા-ન્તપાત્નાં પાકો શોદ્યઃ ॥ ધાતુઓના અને મળોના પાકવામાં પૂર્વજન્મનું પ્રારબ્ધકર્મ જ કારણ હોય છે. જે જીવનને વધારનારું પ્રારબ્ધકર્મ હોય તે મળ પાકે છે, પણ જીવનની હાનિ કરનાર પ્રારબ્ધ-કર્મ હોય તે ધાતુઓ પાકે છે. ધાતુઓ પાકે-એટલે રસથી તે વીર્ષ સુધીની સઘળી ધાતુઓ પાકે છે, એમ સમજવું.

ધાતુઓ પાક્યાતું લક્ષણ

તત્ર ધાતુપાકસ્ય લક્ષણમાહ-

નિદ્રાનાશો હૃદિ સ્તમ્ભો વિષ્મ્ભો ગૌરવાશ્ચી ।

અરતિર્ચલહાનિશ્ચ ધાતુનાં પાકલક્ષણમ્ ॥૫૧૬॥

અન્વય:-નિદ્રાનાશઃ હૃદિ સ્તમ્ભઃ વિષ્મ્ભઃ, ગૌરવ-અશ્ચી, અરતિઃ ચ ચલહાનિઃ (એતદ્) ધાતુના પાક-લક્ષણમ્ (જ્ઞેયમ્) ॥

નિદ્રાનો નાશ, હૃદયનું સ્તબ્ધપણું, પેટનું કંકણપણું, ગાત્રોનું ભારેપણું, અરુચિ, અરતિ કે ભેચેની અને બળની હાનિ એ ધાતુઓ પાક્યાનું લક્ષણ જાણવું. ૫૯૬

ટીકા-વિષ્મ્ભ ઉદરસ્ય, ગૌરવ ગાત્રાણામ્ ॥

અન્યથા,-વળી બીજી-

સંવાધ્યમાનો હૃદિ નામિદેશે,

માત્રેષુ વા પાકરજાન્વિતેષુ ।

પીઠાં જ્વરાત્તોડહગુલિમિથ ગચ્છેત્

સ ધાતુપાકી કથિતો મિષમિઃ ॥

અન્વય:-જ્વરાત્તો (યઃ માનવઃ) હૃદિ, નામિદેશે વા પાકરજા-અન્વિતેષુ માત્રેષુ ચ ગુલિમિઃ સંવાધ્ય-માનઃ (સન્) પીઠા ગચ્છેત્, મઃ મિષમિઃ ધાતુપાકી કથિતઃ ॥

જ્વરથી પીડાયેલો જે માણસ હૃદય પર, નાભિ ઉપર અથવા પાકને લીધે દુઃખતાં ગાત્રો ઉપર આંગળીઓ વળી દબાવતાં જે પીડા પામે તો તે માણસને વેધોએ પાકી ગયેલી ધાતુઓવાળો કહ્યો છે. ૫૯૭

અપરજ-વળી પશુ બીજું-

નામેરુર્વે દ્વદોષસ્તાતપીડિતે ચેદ્ વ્યથા મરેત્ ।
ઘાતોઃ પાર્કયિજાતીયાદન્યથા તુ મલસ્ય ચ ॥૫૯૮

અન્યથ-નામે કુર્વે ચ હૃદઃ અવસ્તાત્ પીડિતે (વતિ) ચેત્ વ્યથા મરેત્, (તદ્) ઘાતોઃ પાક વિજાતીયાત્, અન્યથા તુ મલસ્ય (પાક જાતીયાત્) ॥

નાભિથી ઉપર અને હૃદયથી નીચે દબાવતાં જે પીડા થાય તો ધાતુઓનો પાક થયેા જાણવો અને જે પીડા ન થાય તો મળેનો પાક થયેા જાણવો. ૫૯૮

મળો પાક્યાતું લક્ષણ

અથ મલપાકલક્ષણમ્-

દોષપ્રકૃતિવૈકલ્યં લઘુતા જ્વરદેહયોઃ ।

ઇન્દ્રિયાણાશ્ચ વૈમલ્યં મલાનાં પાકલક્ષણમ્ ॥૫૯૯॥

અન્યથ-દોષપ્રકૃતિવૈકલ્ય, જ્વરદેહયોઃ લઘુતા, ચ ઇન્દ્રિયાણા વૈમલ્યમ્-(દુ) મલાનાં પાકલક્ષણમ્(હૈયમ્) ॥

વાયુ આદિ દોષોનો સ્વભાવ દાહ, તંદ્રા અને ભારેપણું આદિ કરવાનો છે, તેઓના તે સ્વભાવનું વિપરીતપણું-અર્થાત્ દેહમાં દાહ, ઘેન કે ભારેપણું ન હોય; જ્વરનું તથા શરીરનું હલકાપણું અને ઇન્દ્રિયોનું નિર્મલપણું ચયુ હોય-એ લક્ષણો ઉપરથી મળો એટલે દોષો પાક્યાનું લક્ષણ જાણવું. ૫૯૯

ટીકા-દોષા=વાતાદયઃ તેષાં પ્રકૃતિવે તુ દાહ તન્દ્રાગોરવાદિકરણ તસ્ય વૈકલ્ય=વૈપરીત્ય, વૈમલ્ય=મલ-રાહિત્યમ્ । મલાનાં=દોષાણાં પાકલક્ષણમ્ ॥

અન્યથ-વળી બીજું-

શશ્વરિન્દ્રિયપશ્ચકસ્ય પટ્ટના વલ્લેશયત્ર કમાત્, ત્ષ્ણાદિપ્રશમો જ્વરસ્ય મૃદુતા તં દોષપાક વદેત્ ।
હ્રાશ્ચ્યોરતિવેદનાતિસર્ણં તીવ્રો જ્વરસ્તુષ્મદઃ,
શ્વાસાધિક્યમરોચકોઽપતિરિતિ

સ્વાદ્ધાતુપાકારૂતિઃ ॥ ૬૦૦ ॥

અન્યથ-યત્ર ઇન્દ્રિયપશ્ચકસ્ય ચ વદ્ને. શશ્વર પટ્ટના, કમાત્ ત્ષ્ણા-આદિ-પ્રશમઃ, જ્વરસ્ય મૃદુતા-તં દોષપાકં વદેત્ । (પરન્તુ) હ્રાશ્ચ્યોઃ અતિવેદના, અતિ-

સર્ણ, તીવ્રઃ જ્વર, તુદ્, મદઃ, શ્વાસ-આદિક્યમ્, અરોચક, અરતિ-ઇતિ ધાતુપાક-આરૂતિઃ સ્વાત્ ॥

તેમજ જેમાં પાચે ઇન્દ્રિયોનું અને જઠરાગ્નિનું નિર્નંતરનું સમર્થપણું, અતુકમે તરશ આદિનું શાંત થવું અને જ્વરનું ઓછાપણું એ લક્ષણો થાય તો દોષો પાક્યા છે એમ કહેવું; પરંતુ જે હૃદયમાં તથા નાભિમાં અતિ વેદના, અત્યંત પાતળો ઝાડો, જ્વરનું તીવ્રપણું, તરશ, મદ, શ્વાસનું અધિકપણું, અરુચિ અને અસ્થાન-જેએની થાય તો તે ધાતુઓ પાક્યાનાં લક્ષણો જાણવા. ૬૦૦

આમની અધિકતામાં ત્રિદોષજ્વરની અવધિ

આમસ્યાધિક્યેન સત્તમદિવસાદ્યવ્યતિક્રમે પરમાવ-
ચિન્નાદ્ દ્વારિત-આમની અધિકતાને લીધે ત્રિદોષ-
જ્વર, સાતમે દિવસ વજેરે અવધિ ઓળંગી જઈ
છેલી કઈ અવધિ સુધી પહોંચે છે, તે વિષે હારીત
કહે છે

સત્તમી દિગુણા યાવન્નવમ્યેકાદશી તથા ।

અથ ત્રિદોષમર્યાદા મોક્ષાય ચ વચાય ચ ॥૬૦૧॥

અન્યથ-દિગુણા સત્તમી (રાત્રિઃ) યાવત્ (અવધિ)
તથા (દિગુણા એવ) નવમી ચ એકાદશી (રાત્રિઃ યાવત્
અવધિ), અથ મોક્ષાય ચ વચાય ત્રિદોષમર્યાદા (હૈયા) ॥

(આમની જે ખૂબ જ અધિકતા હોય
તો આખ્યાનો દિવસ છોડીને સંનિપાતજ્વરની
છેલ્લી અવધિ) બેગણી સાતમી રાત્રિ-એટલે
ઓઢમી રાત્રિ સુધી અથવા આખ્યાનો દિવસ
ગણીને બેગણી જ દશમી રાત્રિ-એટલે વીસમી
રાત્રિ અથવા આખ્યાનો દિવસ ગણીને જ
બેગણી અગિયારમી રાત્રિ-એટલે ચોવીસમી
રાત્રિ સુધીની હોય છે. આ તેની છેલ્લી અવધિ
માણસને છોડી દેવા અથવા તો મારી નાખવા
માટેની હોય છે, એમ જાણવું. ૬૦૧

ટીકા-નવમ્યેકાદશી ચાગમનદિવસ વિદાય ચોદ્ધ્યા,
તેનાગમનદિવસ નીત્વા દશમી દ્વાદશી તથા । મત્ર રાત્રિ-
રિત્યાદિહિયતે ॥ આ ૬૦૧ શ્લોકમાં 'નવમી એકાદશી'
એમ કહી નવમી રાત્રિ તથા અગિયારમી રાત્રિ જે
કહી છે, તે સંનિપાતજ્વર આખ્યાનો દિવસ છોડી
દઈને કહેલ છે, પણ તેના આખ્યાનો દિવસ જે
સાથે ગણીએ તો બેવડી દશમી રાત્રિ-એટલે
વીસમી રાત્રિ સમબંધ છે અને બેવડી બારમી

રાત્રિ એટલે ચોવીશમી રાત્રિ સુધીની અવધિ સમગ્ર છે. અહીં રાત્રિ શબ્દ અધ્યાહ્ન છે.

સન્નિપાતનવરવાળાને કેવું પાણી પાવું
સન્નિપાતજ્વરી પૂર્વે સમ્યક્ લઙ્ગનમાચરેત્ ।
જૂતં શીતં પિવેદમ્મઃ સમયે મેપજં મજેત્ ॥૬૦૨॥
સન્નિપાતેન તૃપ્યન્તં પાર્શ્વેક્કતાલુશોપિણમ્ ।
યઃ પાપયેજ્જલં શીતં સ સ્ત્યુર્નરવિગ્રહઃ ॥૬૦૩॥

અન્યયઃ-સન્નિપાતજ્વરી પૂર્વે સમ્યક્ લઙ્ગનમ્ આચરેત્ । જૂતં શીતમ્ અમ્મઃ પિવેત્ । (તતઃ) સમયે મેવજ મજેત્ ॥ યઃ (યૈઃ) સન્નિપાતેન તૃપ્યન્તં પાર્શ્વેક્ક-તાલુશોપિણં (જનં) શીતં જલં પાપયેત્ સઃ (જ્વરિણઃ) નરવિગ્રહઃ સ્ત્યુઃ (હેયઃ) ॥

સન્નિપાતનવરવાળાએ પ્રથમ તો સારી રીતે લંઘન કરવું, ઉકાળ્યા પછી ઠંડું કરેલું પાણી પીવું અને સમય પ્રાપ્ત થતાં ઔષધ સેવવું. જે વૈધ સન્નિપાતને લીધે તરસ્યા થતા, પડખામાં પીડાતા અને તાળવાના શોષવાળા માણસને (નહિ ઉકાળેલું) ઠાડું પાણી પાથ, તેને માણસના રૂપમાં મૃત્યુ સમજવો.

ટીકા-શીતમ્ અક્ષયિતં, જૂતં છ શીતં વિહિતમેવ ।
इति लङ्घनम् ॥

રેતીથી સ્વેદ કરવા વિષે

વાલુકાસ્વેદમાહ-

વાતશ્લેષ્મકૃતે સ્વેદાન્ કારયેદ્દક્ષનિમિતાન્ ।
ક્લિન્ધઃ સ્વેદો નિપિહ્યોઽત્ર વિનાં કેયલયાતજાત્ ॥
સ્વર્પરમૃટપટસ્થિતઃ, કાઙ્ગિકસંસિકવાલુકાસ્વેદઃ ।
શમયતિ વાતકફામયમસ્તકશૂલાક્ષમજ્ઞાદીન્ ॥૬૦૫॥
શ્વોતસાં માર્દવ્યં કૃત્વા નીત્વા પાવકમાશયમ્ ।
હૃત્વા વાતકફસ્તમ્નં સ્વેદો જ્વરમપોહતિ ॥૬૦૬॥

અન્યયઃ-વાતશ્લેષ્મકૃતે દક્ષનિમિતાન્ સ્વેદાન્ કારયેત્ । કેવલવાતજાત્ વિના અત્ર ક્લિન્ધઃ સ્વેદઃ નિપિહ્યઃ ॥
સ્વર્પરમૃટ-પટસ્થિત કાઙ્ગિકસંસિક-વાલુકાસ્વેદઃ વાતકફા-મય-મસ્તકશૂલ-અજ્ઞમજ્ઞાદીન્ શમયતિ । અય (વાલુકા-) સ્વેદઃ શ્વોતસાં માર્દવ્યં કૃત્વા, પાવકમ્ આશયં નીત્વા, વાતકફસ્તમ્નં હૃત્વા જ્વરમ્ અપોહતિ ॥

વાયુ તથા કફની અધિકતાવાળા નવરમાં રક્ષ પદાર્થોથી બનાવેલા સ્વેદ કરવા; કેવળ વાયુથી જ થયેલા નવર સિવાય બાકીના નવરોમાં સ્નિગ્ધ પદાર્થોથી કરેલો સ્વેદ નિષિદ્ધ જ છે. રેતીને ઠીંગડામાં શેડી, લૂગડા-

માં બાંધી, તેના પર કાંઈ છાંટીને તેથી સ્વેદ કરાય તો તે સ્વેદ વાયુના તથા કફના રોગોને, માથાના શૂળને અને શરીર ભાંગવું-વૃણું આદિ વ્યાધિઓને શાંત કરે છે. સ્વેદ સોતોને ફૂણા પાડી, જઠરાગ્નિને તેના આશય-માં પહોંચાડી, વાયુના તથા કફના સ્તબ્ધપણા-ને દૂર કરી નવરને મટાડે છે. ૬૦૪-૬૦૬

ધેન મટાડવા સૈંધવ આદિ નસ્ય

અથ સૈન્ધવાદિનસ્યમાહ-

સૈન્ધવં શ્વેતમરિચં સર્પણઃ કુષ્ઠમેવ ચ ।
ઘસ્તમૂત્રેણ સંપિષ્ટં નસ્યં તન્દ્રાનિવારણમ્ ॥૬૦૭॥

અન્યયઃ-સૈન્ધવં શ્વેતમરિચં સર્પણઃ ચ કુષ્ઠમ્ एव ઘસ્તમૂત્રેણ સંપિષ્ટં (કૃત્વા તેન વર્તં) નસ્યં તન્દ્રાનિવા-રણમ્ (મવતિ) ॥

સૈંધવ, સરગવાનાં ખીજ, સરસવ અને કઠને બકરાના મૂત્રમાં વાટી તેનાથી આપેલું નસ્ય ધેનને મટાડે છે. ૬૦૭

ટીકા-શ્વેતમરિચં=શિશુમીઝન । इति सैन्धवादि-नस्यम् ॥

ભાન લાવવા મધૂકસારાદિ નસ્ય

મધૂકસારસિન્ધૂત્યવચોપણકણઃ સમાઃ ।
શ્લક્ષ્ણં પિષ્ટ્વાઽમ્મસા નસ્યં વદ્યાત્ સંજ્ઞાપ્રયોગનમ્ ॥

અન્યયઃ-મધૂકસાર-સિન્ધૂત્ય-વચા-ઉપણ-કણઃ સમાઃ અમ્મસા શ્લક્ષ્ણં પિષ્ટ્વા (તત્) નસ્યં વદ્યાત્, (તેન) સંજ્ઞાપ્રયોગનં (મવતિ) ॥

મહુડાનો સાર, સૈંધવ, વજ, મરી અને ખીપરને સમભાગે લઈ પાણીમાં સારી રીતે વાટી તેથી નસ્ય આપવું; જેથી ધેન મટી ભાન આવે છે. ૬૦૮

કફ તોડવા માતુલુગાદિ નસ્ય

માતુલુક્કાર્દ્રકરસં કોષ્ઠં ત્રિલવણાન્વિતમ્ ।
અન્યદ્વા સિદ્ધવિહિતં નસ્યં તીક્ષ્ણં પ્રયોજયેત્ ॥૬૦૯॥
તેન પ્રમિચતે શ્લેષ્મા પ્રમિશ્રય પ્રસિચ્યતે ।
શિરોહૃદ્વયકળાસ્યપાર્શ્વેક્ક ચોપશામ્યતિ ॥૬૧૦॥

અન્યયઃ-માતુલુક્ક-આર્દ્રકરસં કોષ્ઠં ત્રિલવણાન્વિતં (નસ્યે પ્રયોજયેત્), વા અન્યત્ સિદ્ધવિહિતં તીક્ષ્ણં નસ્યં પ્રયોજયેત્, તેન શ્લેષ્મા પ્રમિચતે, ચ પ્રમિશ્રઃ (સન્) પ્રસિચ્યતે, ચ શિરો-હૃદય-કળ-આસ્ય-પાર્શ્વેક્ક જ-શામ્યતિ ॥

ખિન્નેરાના તથા આદાના રસને જરા
ભનો કરી તેમાં સેંધવ, બીડલૂણ અને કાચ-
લૂણ નાખી તેનાથી નસ્ય આપવું અથવા
બીજું કંઈ સિદ્ધ દોષોએ શોષેલું વીઢલૂ
નસ્ય આપવું; તેથી કફ લેદાઈ બઈ પાતળો
થઈને બહાર નીકળે છે અને માથું, હૃદય,
કંઠ, મોઢું તથા પડખામાં થતી પીડા થાંત
થાય છે. ૬૦૬, ૬૧૦

વેન મઠાડવા સર્વોત્તમ કલ્પતરુરસ
મોહામયેન મુગ્ધં, યોગ્યવિતું યાદશઃ શક્તઃ ।
ક્લ્પતરુનામધેયો, રસોત્તમઃ પરં કિંચિત્ ॥૬૧૧
અન્વયઃ-મોહામયેન મુગ્ધં (જનં) યોગ્યવિતુ ક્લ્પ-
તરુનામધેયઃ રસઃ યાદશઃ શક્તઃ (મવતિ), તાદૃ પરં
કિંચિત્ (શર્ક) ન (અસ્તિ) ॥

થેનરૂપી રોગથી મૂઢ થયેલા માણસને
બગૃત કરવા કલ્પતરુ નામનો રસ જોવો
સમર્થ છે, તેવું બીજું કંઈ પણ સમર્થ
નથી. (આ રસ વાતબવરની ચિકિત્સાના
પ્રકરણમાં કહેવાયો છે, ત્યાં જોવો.) ૬૧૧
સંનિપાતમાં ધૂંકાવવા માટે શ્રેષ્ઠ ઔષધ
અથ નિષ્ઠીવનમાહ-

જિહ્વાતાલુગલ્લોમ મરુત્પિત્તેન દૂષિતમ્ ।
તદા સજ્જારયેછોરં જિહ્વાવિરસતાં તથા ॥૬૧૨
સ્ફુટનં તદા જિહ્વાં લેપયેન્મધુપિષ્ટયા ॥
દ્રાક્ષયા સાજ્યયા તેન જિહ્વા સ્વાત્સરસા મૃદુઃ ॥૬૧૩
આર્દ્રકલ્પરસોપેતં સૈન્ધવં કટુકચ્ચયમ્ ।
આકળ્પાદારયેદાસ્યે નિષ્ઠીવેચ પુનઃ પુનઃ ॥૬૧૪
તૈનાસ્પતાલુકોષ્ઠાંસમન્યાપાર્શ્વશિરોગલાત્ ।
લીનોડ્ય્યાલુપ્યતે શ્લેષ્મા લાઘ્યં ચાસ્ય જાયતે ॥૬૧૫
પર્વમેદો જ્વરો મૂર્છાં નિદ્રાશ્વાસગલામયાઃ ।
મુલાક્ષિગારવં જાલ્મ્યમુક્લેશોપશામ્યતિ ॥૬૧૬
સહદ્વિલિખિષતુપ્કુર્પાદ દૃષ્ટ્વા દોષયલાગલમ્ ।
પતદિં પરમં પ્રાહુર્મેપજં સન્નિપાતિનામ્ ॥૬૧૭॥

અન્વયઃ-જિહ્વા-તાલુ-ગ-લ્લોમ મરુત-પિત્તેન
યદા દૂષિતં (સ્વાત્) તદા શોષં જિહ્વા-વિરસતાં તથા
ચ સ્ફુટનં સંચારયેત્ । તદા મધુપિષ્ટયા સાજ્યયા દ્રાક્ષયા
જિહ્વાં લેપયેત્, તેન જિહ્વા સરસા મૃદુઃ સ્વાત્ । (યદ્વા)
આર્દ્રકલ્પરસ-ઉપેત સૈન્ધવં (ચ) કટુકચ્ચયમ્ આસ્યે
આકળ્પાદ દારયેત્, ચ પુનઃ પુનઃ નિષ્ઠીવેત્, તેન આસ્ય-
તાલુ-કોષ્ઠ-અંત-મન્યા-પાર્શ્વ-શિરો-ગલાત્ લીનઃ અપિ

શ્લેષ્મા આકળ્પ્યતે, ચ અસ્ય (રોગિણઃ) લાવવં જાયતે,
(તથા) પર્વમેદઃ જ્વરઃ મૂર્છાં નિદ્રા-શ્વાસ-ગલામયાઃ
મુલાક્ષિગારવં જાલ્મ્યં ચ ઉક્લેશઃ ઉપશામ્યતિ । દોષ-
લાગવં દૃષ્ટ્વા સહદ્વિઃ ત્રિઃ ચતુઃ વા કુર્યાત્, સંનિપાતિ-
નામ્ એતદ્દિં પરમં મેપજં (વૈદ્યાઃ) પ્રાહુઃ ॥

જીભ, તાળવું, ગળું અને તરશ લાગ-
વાનું સ્થાન વાયુથી તથા પિત્તથી બ્યારે
દૂષિત થાય છે-ત્યારે શોષ, જીભમાં વિરસ-
પણું અને ફાટવું થાય છે; એ વેળા મધમાં
વાટેલી ઘી સહિત દ્રાક્ષથી જીભને લેપવી; તેથી
જીભ રસવાળી અને કૂણી થાય છે; અથવા
આદાના સ્વરસથી સંયુક્ત સેંધવ, સૂંઠ, મરી
અને પીપરને મોઢામાં ગળા સુધી સખવાં
અને વારંવાર ધૂંકવું; તેથી મોઢું, તાળવું, કોઠા-
નો ભાગ, બહા, ગળાની નાડી, પડખાં, માથું
અને ગળામાંથી ભરાઈ રહેલો કફ પણ ખેંચાઈ
આવે છે, હલકાશ આવે છે અને સાંધાઓનું
તરવું, જ્વર, મૂઠાં, નિદ્રા, શ્વાસ, ગળાનાં
કરક, મુખનું ભારેપણું, આંખોનું ભારેપણું,
જઠપણું, તથા હૃદયમાં થતી કફની મૂંઝવણ
થાંત થાય છે. દોષનું બળાબળ બેઈ આ
ઉપાય એકવાર, બેવાર, ત્રણવાર અને ચાર-
વાર પણ કરવો; કેમ કે સંનિપાતવાળાએ
માટે આ શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે, એમ વૈદ્યો
કહે છે. ૬૧૨-૬૧૭

इति कवलप्रदः ॥

अष्टांग-अवलेह

अथावलेहः-

કટ્ફલં પોલ્કરં શુદ્ધો બ્યોપં યાસચ્ચ કારવી ।
શ્લષ્ણં ચૂર્ણીકૃતચ્ચેતન્મધુના સહ લેહેયેત્ ॥૬૧૮
एषाऽवलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् ।
हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोगञ्च नाशयेत् ॥
एतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमाद्रकजै रसैः ॥૬૧૯॥

અન્વયઃ-કટ્ફલં પોલ્કરં શુદ્ધો બ્યોપં યાસઃ ચ કારવી
એતલ્ શ્લષ્ણં ચૂર્ણીકૃતં ચ મધુના સહ લેહેયેત્ । ઇષા
અવલેહિકા સુદારુણં સન્નિપાતં હન્તિ, ચ હિક્કાં શ્વાસં ચ
કાસં ચ કણ્ઠરોગં નાશયેત્ । કફોદ્રેકે એતલ્ ચૂર્ણમ્ આર્દ્ર-
કજૈઃ રસૈઃ (સહ) યોજ્યમ્ ॥

કાષ્ઠજળ, જોરંડાનું મૂળ, કાકડાશીંગી,

સૂકે, મરી, પીપર, ધમાસો અને કલોંજી
જીરું-એ આઠ પદાર્થોને ઝીણા વાટી ચૂર્ણ
કરી તે ચૂર્ણ મધની સાથે ચટાડવું. આ
અષ્ટાંગ અવલેહ^૧ મહાદારુણ સન્નિપાતને, હેઠ-
કીને, શ્વાસને, ઉદરસને અને કંઠના રોગને
મટાડે છે. જે કફનું અધિકપણું કે ઉષ્ણતા
હોય તો એ ચૂર્ણ આદાના રસની સાથે
ચટાડવું. ૧૧૮, ૧૧૯

ટીકા-વૌષ્ઠર=વુષ્ઠરમૂલ, તદલામે કુષ્ઠ દેવમૂ.
જ્ઞી=કંકટજ્ઞી, વ્યોપ=શુષ્કી-પિપ્પલી-મરિચાનિ, યાસઃ
=યાસઃ । કેવિત્ યાસર્યાને યવાની પ્રક્ષિપન્તિ । કારવી-
=‘મર્રૈલા’ હિતિ લોકે । અષ્ટાંગાવલેહિકા ॥

૧ અઘ્રી અઘ્રાનિ યસ્ય સઃ અઘ્રાઙ્ઞઃ, અવલિષ્ઠે ઇતિ
અવલેહઃ, અઘ્રાઙ્ઞાસૌ અવલેહઃ-અઘ્રાઙ્ઞ-અવલેહઃ-જેમાં
આઠ પદાર્થો હોય છે, તેવું ચાટણુ-અષ્ટાંગ અવ-
લેહ કહેવાય છે.

તન્ત્રાન્તરે ચોક્ષ્મ—

આ વિષે ખીજા અંધમાં પણ કહ્યું છે.

અષ્ટાઙ્ઞ મધુના લિહ્યાદાર્દ્રકસ્ય રસેન વા ।
સમોહં દારુણં હન્યાત્તન્દ્રાકાસસમન્વિતમ્ ॥૬૨૦
અન્વયઃ-અષ્ટાઙ્ઞ મધુના લિહ્યાત્, યા દાર્દ્રકસ્ય રસેન
(સહ લિહ્યાત્, તત્,) તન્દ્રા-કાસસમન્વિત દારુણં
સમોહં હન્યાત્ ॥

‘અષ્ટાંગચૂર્ણ’ને મધ સાથે અથવા આદાના
રસ સાથે ચાટવું; તે થેન તથા ઉદરસ સહિત
દારુણ મોહનો નાશ કરે છે. ૧૨૦

ફરેક સન્નિપાતમાં મધ વિરુદ્ધ છે

સર્વેષુ સન્નિપાતેષુ ન ક્ષૌદ્રમવચારયેત્ ।
શીતોપચારિ ક્ષૌદ્રં સ્યાચ્છીતં ચાત્ર વિરુદ્ધયેત્ ॥૬૨૧

અન્વયઃ-સર્વેષુ સન્નિપાતેષુ ક્ષૌદ્ર ન અવચારયેત્,
(યતઃ) ક્ષૌદ્ર શીતોપચારિ સ્યાત્, શીતં ચ અત્ર વિરુ-
દ્ધયેત્ ॥

સધળા સન્નિપાતોમાં મધનેા ઉપયોગ ન
કરવેા; કારણ કે મધ શીત સાથેના ઉપચાર
માટે ઉપયોગી છે અને સન્નિપાતમાં તેા શીત
ઉપચાર વિરુદ્ધ છે. ૧૨૧

ટીકા-શીતોપચારોડ્યાસતીતિ શીતોપચારિ, શીત-
યાત્ર સન્નિપાતેન વિરુદ્ધયેત્ । (આનો અર્થ ઉપર છે.)

સન્નિપાતજ્વરેષુ ‘ક્ષેમનિપ્રદાયં સર્વદા સ્વેદો દિતઃ ।
તન્નામિસમ્યન્થેન વેદસ્તોષ્ણતા તિષ્ઠતિ । ઉષ્ણેન મધુના

વિરોધઃ । ઉત્તં ચ સુશ્રુતેન-સન્નિપાતજ્વરોમાં કફ દૂર
કરવા માટે સર્વકાળ સ્વેદ જ હિતકારી છે, કેમ કે
તેમાં અગ્નિના સંયધથી દેહમાં ઉષ્ણપણું રહે છે,
અને ઉષ્ણતા સાથે મધને તેા વિરોધ જ છે. સુશ્રુતે
કહ્યું છે કે :

ઉષ્ણૈર્વિરુદ્ધયતે સર્વે વિગાન્વયતયા મધુ ।

તૃણાત્તમુષ્ણૈ રુક્ષઞ્ચ તન્નિહન્તિ યયા વિપમ્ ॥૬૨૨

અન્વયઃ-વિગાન્વયતયા સર્વે મધુ ઉષ્ણૈઃ વિરુદ્ધયેત્ ।
ઉષ્ણૈઃ તૃણાત્તં ચ રુક્ષં (રોગિણ) તન્ (મધુ) વિપં
યયા નિહન્તિ ॥

‘વિપના સંબંધને લીધે સર્વ પ્રકારનું
મધ ઉષ્ણ પદાર્થો સાથે વિરોધવાળું છે.
ઉષ્ણ પદાર્થોને લીધે તરશથી પીકાયેલા અને
રુક્ષ થયેલા રોગીને એ મધ ઝેરની પેઠે મારી
નાખે છે. ૧૨૨

ટીકા-અયમવલેહઃ પ્રાયેષોર્ધ્વજનુરોગહરત્વાત્સાય-
મુપયુજ્યતે । યત્ ઉત્તં ચરકેણ-આ અષ્ટાંગ અવલેહ
ધણું કરી ગળાના કાંઠાથી ઉપરના રોગોને મટાડે
છે, તેથી તેને સાયંકાળે ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે;
અરકે કહ્યું છે કે :

ઊર્ધ્વજનુગદ્ગમ્નો યા સા સાયમવલેહિકા ।

અધોરોગહરી યા સા મોજનાત્ પ્રાક્ પ્રયુજ્યતે ॥

અન્વયઃ-યા અવલેહિકા ઊર્ધ્વજનુગદ્ગમ્ની (સ્યાત્)
યા સાયં પ્રયુજ્યતે, યા અધોરોગહરી (ભવેત્) સા
મોજનાત્ પ્રાક્ (પ્રયુજ્યતે) ॥

‘જે અવલેહ ગળાના કાંઠાથી ઉપરના
રોગોને મટાડનાર હોય, તેનેા સાયંકાળે
ઉપયોગ કરવો અને જે અવલેહ ગળાના
કાંઠાથી નીચેના રોગોને મટાડનાર હોય તેનેા
હોજન કર્યા પહેલાં ઉપયોગ કરવો. ’ (કેટલાક
વેદો આ અષ્ટાંગ અવલેહમાં ધમાસાને ઠેકાણે
યવાન નાખે છે.) ૧૨૩

ચતુર્થ-અવલેહ^૨

સ્વિન્નમામલકં પિપ્પા દ્રાક્ષયા સહ મેલયેત્ ।

વિશ્વમેપજસંયુક્તં મધુના સહ લેહયેત્ ॥

તેનાસ્ય શામ્યતિ શ્વાસઃ કાસો મૂર્ચ્ઝાશ્ચક્ષિત્તયા ॥

અન્વયઃ-સ્વિન્નમ્ આમલકં પિપ્પા દ્રાક્ષયા સહ મેલ-
યેત્, વિશ્વમેપજસંયુક્તં મધુના સહ લેહયેત્, તેન અસ્ય
(રોગિણઃ) શ્વાસઃ કાસઃ મૂર્ચ્ઝા તથા અશ્વિઃ શામ્યતિ ॥

બાફેલાં આમળાને વાટી દ્રાક્ષની સાથે

મેળવવા, પછી તેમા સૂઠ નાખી તેને મધની સાથે ચટાડવા આ અવલેહથી રોગીના શ્વાસ, ઉધરસ, મૂર્છા અને અરુચિ શાત થાય છે

૧ ચત્વારિ અગ્નિનિ યસ્ય સ ચતુરક્ષ, સ ચાલો અવલેહ-જેમા ચાર પદાર્થો હોય છે, એવુ ચાટણુ-તે ચતુર ગ-અવલેહ કહેવાય છે

દીકા-इति चतुरक्षावलेह ॥

ધેન મટાડવા ગિરીપખીભદિ-અંજન

અર્થાનમ્—

શિરીપવીજં ગોમૂત્ત્વળામરિચસેન્ધયૈઃ ।

અજ્ઞન સ્વામ્પ્રબોધાય સરસોતશિલાવચૈ ॥૬૨૫॥

અર્થ-શિરીપવીજ ગોમૂત-ફળ-મરિચ-સેન્ધવૈ સરસોતશિલાવચૈ અજ્ઞન પ્રબોધાય રચાત ॥

સરસાડિયાનુ ખીજ, ગોમૂત, ખીપર, મરી, સૈધવ, લસણ, મણ્ડશીવ અને વજ વાટી તે અંજન નેત્રમા આજવાથી સજ્ઞા-જ્ઞાન આવે છે-એટલે ધેન મટે છે ૬૨૫

દીકા-શિરીપવીજાચજ્ઞનમ્ ॥

૧ શિરીપસ્ય વીરૂપ્ આદિ યસ્મિન્ તત્, અજ્યત નેત્રમનેતિ અજ્ઞનમ્, શિરીપવીજાદિ ચ તત્ અજ્ઞનમ્-જેમા સરસાડિયાના ખી ખાસ મુખ્ય હોય છે, તેનુ અંજન-તે શિરીપખીભદિ અંજન કહેવાય છે

ધેન મટાડવા લોહચૂર્ણાદિ-અંજન

મયોરજ શ્વતલોદ્ર મરિચ ચાજ્ઞનં તથા ।

ગોમૂત્રેણ સમાયુક્ત તન્દ્રાનાશનમુક્તમ્ ॥૬૨૬॥

અર્થ-અયારજ શ્વેતલોદ્ર તથા મરિચ-ગોમૂત્રેણ સમાયુક્તમ્ ઉત્તમ તન્દ્રાનાશન (કીર્યતે) ॥

લોહાનુ ચૂર્ણ, ધોળું લોધર અને મરી ગોમૂત્રમા વાટી આજવાથી ધેનનો સારી રીતે નાશ થાય છે ૬૨૬

મીકા-એહચૂર્ણાજ્ઞનમ્ ॥

૧ લાહસ ચૂર્ણમ્ આદિ યસ્મિન્, તથ તદ્ અજ્ઞનમ્-લાહચૂર્ણાજ્ઞનમ્-જેમા લોહાનુ ચૂર્ણ મુખ્ય હોય, તે લોહચૂર્ણાજ્ઞન કહેવાય છે

ધેન મટાડવા ઠંડપાણિએ કહેલું અંજન

અજ્ઞનં સમ્યગારબ્ધ મધુસિન્ધુશિલોપયૌઃ ।
પ્રમોહદોદિ ભવતિ માપિત દષ્ટપાણિના ॥૬૨૭॥

અર્થ-મધુ-સિન્ધુ-શિલા-કર્ણ. સમ્યક્ આરબ્ધમ્ અજ્ઞન પ્રમોહદોદિ ભવતિ (इति) दष्टपाणिना मापितम् ॥

મધ, સૈધવ, શિલાજીત અને મરી-એ

પદાર્થોને એકઠા કરી નેત્રમા સારી રીતે આજવાથી ઘેભાનપણુ મટે છે, એમ ૬૩ પાણિ વૈધે ઠહુ છે. ૬૨૭

સન્નિપાતણું ધેન મટાડનાર લેખ

સૂત વિષ ચ મરિચં તુલ્યં નપસાદમ્ ।

ચૂર્ણિતં સ્વરસમર્થ ધૂર્તવત્ર-સોનયો ॥૬૨૮॥

સાન્નિપાતજ્વરે મોહે મૂર્છિ લિમ્પે પદોપરિ ।

અસ્થિગ્નથાસ્યનેત્ર લેપ કુર્યાપદોપરિ ॥૬૨૯॥

અર્થ-સન્નિપાતજ્વરે મોહે સૂત મરિચ તુલ્ય નપસાદર ચૂર્ણિત (इति) धूर्तवत्र-सोनयो स्वरसमर्थ, (अथ च तत्र) मूर्छि पदापरि लिम्पेत । अस्थिग्नथासु अनेत्र एव पदोपरि लेप कुर्यात् ॥

સન્નિપાતથી થયેલ ઘેભાનપણુમા પાશ, વછનાગ, મરી, મોચ્ચુ અને નવસારને વાટી ધત્રાના પાદડાના અને લસણના સ્વરસમા તેઓનુ મહંન કાવુ, પછી માથાને આસાથી ઝુકાવી તેના ઉપર એ લેપ કરવો. હાડકામા ધોડા હોય તોપણુ દરદવાળા ભાગને મૂડીનાખી તેના ઉપર એ લેપ કરવો ૬૨૮, ૨૯

દીકા-पद-‘पाठ’ इति लोके ।

કવાથો : દશમૂલકવાથ

દશમૂલકાથ -

ચિત્ત્વ ડ્યોનાકગમ્મારીપાટલાગણિકારિકા ।

પિત્તપ્ત વાતકફહૃત્પચ્ચમૂલમિદ મહત્ ॥૬૩૦॥

શાલીપર્ણી પૃશ્નિપર્ણી વૃદ્ધતી કષ્ટકારિકા ।

ગોધૂર્યાતપિત્તપ્ત કનીય પચ્ચમૂલકમ્ ॥૬૩૧॥

ઉભય દશમૂલ તપિપ્પલીચૂર્ણસયુતમ્ ।

સન્નિપાતજ્વરે હન્તિ હૃત્કણ્ડપ્રહનાશનમ્ ॥૬૩૨॥

તન્દ્રાવાતકફાતક્ર્વાસપાદ્ધર્તિકાસચુત ।

મહાન્તિ યાનિ મૂલાનિ કાષ્ઠગર્ભાણિ યાનિ ચ ।

તેપાન્તુ વલ્કલ ગ્રાહ્યં હસ્તમૂલાનિ કૃત્તશઃ ॥૬૩૩॥

અર્થ-ચિત્ત્વ-ડ્યોનાક-ગમ્મારી-પાટલા-ગણિકા-રિકા-દ્વદ મહત્ પચ્ચમૂલ (કષ્ટત, તથ) પિત્તપ્ત વાત-કફહૃત્ (અસ્તિ) । શાલીપર્ણી પૃશ્નિપર્ણી વૃદ્ધતી કષ્ટકારિકા ગોધૂર- (इति) कनीय पचमूलक (प्रो-यते, तथ) वात-पित्तप (भवति) । उभय तद् दशमूल पिप्पली चूर्णसयुत (सत) सन्निपातज्वर हन्ति, हृत्कण्डप्रहनाशन तन्द्रा-वात-कफात-क्र्वास-पाधर्तिका-काष्ठ नुत (विद्यते), (अत्र च) यानि महान्ति यानि च काष्ठगर्भाणि (सन्ति) तेषां तु वल्कल ग्राह्य, हस्तमूलानि (तु) हृत्तरा- (ग्राह्याणि) ॥

ખીલી, અરણી, સીવણ, કાકય અને અરણી એ જૃહત્પંચમૂલ કહેવાય છે અને તે પિત્તને, વાયુને તથા કફને મટાડનાર છે. સમેરવેા, ગંધી સમેરવેા, બેડી લોરીંગણી, ગાંધી લોરીંગણી અને ગોખરુ, એ લઘુ પંચમૂલ કહેવાય છે અને તે વાયુને તથા પિત્તને મટાડનાર છે. આ જૃહત્પંચમૂલ અને લઘુપંચમૂલ મળીને દશમૂળ^૧ કહેવાય છે; એ દશમૂળને કવાથ પીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી સન્નિપાતજ્વર, હૃદયતું ગ્લાર્થ જરું, કંઠ્ય ગ્લાર્થ જરું, થેન, વાયુતું દરદ, કફતું દરદ, શ્વાસ, પડખાંની પીડા અને ઉધરસનેા તે નાશ કરે છે. ખીલી આદિ જૃહત્પંચમૂલ કે, જેઓના ગર્ભમાં કાષો હોય છે, તેઓનાં મૂળોની છાલ લેવી અને સમેરવેા આદિ લઘુપંચમૂળના સઘળા ભાગેા લેવા. ૧૩૦-૧૩૩

ટીકા-અન દિલ્લાવીનાં પઘાનાં મૂલસ વલ્કલં પ્રાપ્તમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર બાપાંતરમાં છે.)

૧. દશ મૂલાનિ-ક્લિત્તપ્રમૃતીનિ પથ્થ બૃહન્મૂલાનિ વલ્કલ્લપાણિ, શાલિપર્ણાદીનિ ચ પથ્થ લઘુમૂલાનિ કૃત્તનશઃ વિચન્તે યસ્મિન્ ઇઃ, કપ્યતે इति કાયઃ, દશમૂલચાસો કાયથ દશમૂલકાયઃ ॥-જેમાં ખીલી વજેરે પાંચ જૃહ-મૂલ છાલરૂપે અને સમેરવેા વજેરે પાંચ લઘુમૂલ આખાં-એ દશમૂલ કહેવાતાં ઔષધો હોય છે એવેા ઉકાળેા-તે દશમૂલકવાથ કહેવાય છે.

દ્વાદશાંગ-કવાથ^૧

દ્વાદશાઙ્ગકાયઃ-

દશમૂલીરુપાયસ્તુ પિપ્પલીપૌષ્કરાન્વિતઃ ।
સન્નિપાતજ્વરે દેયઃ શ્વાસકાસસમન્વિતે ॥ ૬૩૪ ॥

અન્વયઃ-પિપ્પલી પૌષ્કરાન્વિતઃ-(અર્ણવ) દશમૂલી-કપાયઃ તુ શ્વાસ-કાસ-સમન્વિત સન્નિપાતજ્વરે દેયઃ ॥

પીપર અને એરંડાનાં મૂળ સાથે કરેલેા ઉપર કહેલેા દશમૂલનેા કવાથ શ્વાસ તથા ઉધરસવાળા સન્નિપાતજ્વર ઉપર આપવેા. ૧૩૪

૧. દ્વાદશ અઙ્ગાનિ-દશમૂલી-પિપ્પલી-પૌષ્કરાણિ યસ્મિન્ ઇઃ-દ્વાદશાઙ્ગઃ, ॥ ચાસો કાયથ-દ્વાદશાઙ્ગ-કાયઃ-જેમાં ઉપર કહેલાં દશમૂલી તથા પીપર અને એરંડમૂલ મળી બાર અઙ્ગપ ઔષધો હોય છે, એ ઉકાળેા-દ્વાદશાંગકવાથ કહેવાય છે.

ચતુર્દશાંગ-કવાથ^૧

ચતુર્દશાઙ્ગકાયઃ-

ચિરજ્વરે વાતકફોલ્વણે વા,
ત્રિદોષજે વા દશમૂલમિથ્રઃ ।
કિરાતતિકાદિગ્નઃ પ્રયોજ્યઃ,

શુદ્ધયર્થિને વા ત્રિવૃતા વિમિથ્રઃ ॥ ૬૩૫ ॥

અન્વયઃ-ચિરજ્વરે વા વાતકફોલ્વણે (જ્વરે) વા ત્રિદોષજે (જ્વરે) દશમૂલમિથ્રઃ કિરાતતિકાદિગ્નઃ પ્રયોજ્યઃ, શુદ્ધયર્થિને વા ત્રિવૃતા વિમિથ્રઃ (સ એવ કિરાતતિકાદિગ્નઃ દેયઃ) ।

જીર્ણજ્વરમાં, વાયુની તથા કફની અધિકતાવાળા જ્વરમાં અથવા સન્નિપાતજ્વરમાં દશમૂળ સંહિત કિરાતતિક્ત આદિ ગણુનેા કવાથ આપવેા અને જેને વિરેચનની જરૂર હોય તેને નસેાતર સંહિત કિરાતતિક્ત આદિ ગણુનેા કવાથ આપવેા. ૧૩૫

૧. ચતુર્દશ અઙ્ગાનિ-દશમૂલમિથ્રકિરાતતિકાદિગ્નઃ સ્વાણિ યસ્મિન્ સ ચાસો કાયઃ-ચતુર્દશાઙ્ગકાયઃ-જેમાં દશમૂલ ઉપરાંત કિરાતતિક્તાદિ ગણુ પણુ હોય છે, એવેા ઉકાળેા-ચતુર્દશાંગકવાથ કહેવાય છે.

કિરાતતિક્તાદિ-કવાથ

કિરાતતિક્તાદિકાયઃ-

કિરાતતિક્તકો મુસ્તં ગુહ્વૈવો વિન્ધમેવજમ્ ।
કિરાતાદિર્ગ્નૌ હોપ ચાતુર્મદ્ગકમિલ્પિ ॥ ૬૩૬ ॥
અન્વયઃ-કિરાતતિક્તકઃ મુસ્તં ગુહ્વૈવો વિન્ધમેવજમ્-અયઃ દિ કિરાતાદિઃ ગ્નઃ (કપ્યતે, સ એવ ॥) ચાતુર્મદ્ગમ્ इति અપિ (પ્રોચ્યતે) ॥

કરિયાતું, મેાથ, ગળેા અને સૂંઠ એ કિરાતતિક્ત^૧ આદિ ગણુ કહેવાય છે અને તે જ ચાતુર્મદ્ગક^૨ પણુ કહેવાય છે. ૧૩૬

૧. કિરાતતિક્તમ્ આદિ યસ્મિન્ ॥ ચાસો કાયઃ કિરાતતિક્તાદિકાયઃ-જેમાં કરિયાતું પહેલું મુખ્ય હોય છે, તે ઉકાળેા-કિરાતતિક્તાદિકવાથ કહેવાય છે.

૨. ચત્વારિ મદાણિ-કિરાતતિકાદીનિ યસ્મિન્ તત્ ચતુર્મદ્ગમ્, ચતુર્મદમેવ ચાતુર્મદ્ગમ્-જેમાં કરિયાતું વજેરે ચાર કલાણુકારી ઔષધો હોય છે, તે ચાતુર્મદ્ગક કહેવાય છે.

અષ્ટાદશાંગ-કવાથ^૧

અષ્ટાદશાઙ્ગકાયઃ-

દશમૂલી શરી ષ્ટકી પૌરુરં સદુરાભમ્ ।
માર્ગો કુટજચીજઞ્ચ પટોલં કદુરોદિળો ॥ ૬૩૭ ॥

અષ્ટાદશાઙ્ગ દ્વયેષ સન્નિપાતજ્વરાપહઃ ।
આસહજ્જહપાર્મ્યોત્તિશ્ચાસહિકાવમીહરઃ ॥૬૩૮॥

અન્ય-દશમૂલી કઠી ષ્ઠી પોષર સદુત્તમ
માર્ગી કુટઝવીજ પટોલં ચ કટુરોહિણી इति एषः अष्टा-
દશાઙ્ગઃ સન્નિપાતજ્વરાપહઃ કાલહૃદપ્રદપાર્મ્યોત્તિશ્ચાસહિકા-
વમીહરઃ (અતિ) ॥

દશમૂલ, કચૂરે, કાકડાશીંગી, એરંડાનાં
મૂળ, ધમાસો, ભારંગી, ઇંદ્રજવનાં બીજ,
ખરવળ અને કડુ-એ અઢાર પદાર્થોના કવાથ
સન્નિપાતજ્વરને, ઉધરસને, હૃદયના અઘાઈ
જવાને, પડખાંની પીડાને, શ્વાસને, હેડકીને
અને ઊભટીને મટાડે છે. ૬૩૭, ૬૩૮

૧. અષ્ટાદશ આત્માનિ-દશમૂલીશચ્ચાસીનિ પરિમિન્ સ
આસો કાપ. અષ્ટાદશાઙ્ગાયઃ-જેમા દશમૂળ ઉપરાંત
કચૂરે વગેરે આઠ ઔષધો પથ્ય હોય છે, તે
ઉકાળો-અષ્ટાદશાઙ-કવાથ કહેવાય છે.

બીજ પ્રકારને અષ્ટાદશાઙકવાથ

દ્વિતીયોઽષ્ટાદશાઙ્ગસ્વાથઃ-

મૂનિમ્પદારુદશમૂલમહૌપધાદ,-
તિક્તેન્દ્રવીજપતિકેમકપાકપાયઃ ।
તન્દ્રાપ્રલાપકસનારુચિદાહમોહ,-
શ્ચાસન્નિદોષજનિતજ્વરનાશતઃ સ્યાત્ ॥૬૩૯॥

અન્ય-મૂનિમ્પ-દારુ-દશમૂલ-મહૌપધ-અદ્-
તિક્ત-ઇન્દ્રવીજ-પતિક-કેમકપાકપાય તન્દ્રા-પ્રલાપ-
કમન-અરુચિ-દાહ-મોહ-શ્વાસ-નિદોષજનિતજ્વર-નાશનઃ
(ભવતિ) ॥

કચિસાં, દેવદાર, દશમૂળ, સૂંઠ, મોથ,
કડુ, ઇંદ્રજવનાં બીજ, ધાણ અને અજીપીપર-
એ અઢાર પદાર્થોના કવાથ લેવાને, બકવાદને,
ઉધરસને, અરુચિને, ઢાહને, મોહને, શ્વાસને
અને સન્નિપાતજ્વરને મટાડે છે. (ખંજીરેને
પણ કહ્યું છે કે આ અષ્ટાદશાઙ-કવાથ મૃત્યુ
જેવા જ્વરને પણ છોતે છે.) ૬૩૯

ટીકા-ઉર્કં ચ મન્નરેનેન-‘અષ્ટાદશાઙ્ગ દ્વયેષ
મૃત્યુકલ્પ જ્વરં જયેત્’ इति ॥ (અર્થ ઉપર છે.)
સન્નિપાતજ્વરમાં અપાતા રસોઃ રસપ્રદીપમાં
કહેલી મૃતસંજ્ઞવની ગોળી

અથ સન્નિપાતજ્વરે રસા-
વિષં ત્રિકટુકં ગન્ધં ટ્કણં મૃતશુલ્કમ્ ।
અતૂરસ્ય ચ બીજાનિ દિગ્ગુલં તથા સ્મૃતમ્ ॥૬૪૦॥

एतानि सप्तमागानि दिनैर्न विजयाद्वैः ।
मर्दयेचणकाकारा कर्तव्या चटिकाऽथ सा ॥६४१॥
भक्षणीयाऽनुपातथ्यो रविमूलकपायकः ।
मृतसंज्ञीमनी नाम्ना सन्निपातज्वरान्तकृत् ॥६४२॥

અન્ય-વિષ ત્રિકટુક ગન્ધં ટ્કણં મૃતશુલ્ક
ધતૂસ્ય બીજાનિ ચ નવમ દિગ્ગુલ સ્મૃતમ્-एतानि सप्त
માગાનિ દિનિક વિજયાદ્વૈઃ મર્દયત્, અથ ચણકાકાર
ચટિકા કર્તવ્યા, સા ભક્ષણીયા, રવિમૂલકપાયક અનુ-
પાતન્યઃ, (અથ) મૃતસંજ્ઞવનું નામ્ના (ચટિકા) સન્નિ-
પાતજ્વરાન્તકૃત્ (ભવતિ) ॥

વછનાગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ગંધક,
ટંકણ, મારેલુ તાણું, ધતૂરાનાં બીજ અને
હિંગળો એ નવ પદાર્થોને સમભાગે લઈ
એક દિવસ સુધી ભાગના રસમાં ખરસ કરી
ચણા જેવી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી ખાઈને
તેના ઉપર આકડાના મૂળને કવાથ પીવો. આ
મૃતસંજ્ઞવની નામની ગોળી સન્નિપાતજ્વર-
ને નાશ કરે છે. ૬૪૦-૬૪૨

૧. સન્નિપાતજ્વરાત્ મૃતઃ-મરણદશાપદ્માડિ જનઃ
સમ્યગ્ જીવ્યતે વ્યેતિ કરણે સ્મૃત્, ટિરવાદ્ હાંમ ચ, યદા
સમ્યગ્ જીવયતિ इति સત્તીવની-મન્દાદિઃ, ગોરાવિષ,
મૃતસ્ય-મરણશબ્દાસ્થિતસ્વાપિ સત્તીવની-મૃતસત્તીવની-
સન્નિપાતને વથ થઈ જે મરણદશાએ પહોંચે
હોય અથવા મૃત્યુશય પા પડ્યો હોય, તેને પણ જે
ખરાખર જિવાડે, તે મૃતસંજ્ઞવની ગોળી.

રસપ્રદીપમાં કહેલો ત્રિનેત્ર-રસ
શુદ્ધસત્તં સમં ગન્ધ સ્ત્રાંશ મૃતતામ્રકમ્ ।
ત્રિભિસ્તુલ્યંગવાં ક્ષીરેર્મર્દયેદ્વાતપે પરે ॥ ૬૪૩ ॥
મર્દયેદિનમેકન્તુ નિર્ગુણદીશિયુજદ્વૈઃ ।
વિધાય ગોલ તં ગોલમ્નમ્પ્રમાણતં પચેત્ ॥ ૬૪૪ ॥
ત્રિયામં ચાલુકાપન્ને તતઃ સ્વસ્તે વિચૂર્ણયેત્ ।
અષ્ટમાશં વિષં તત્ર ક્ષિપેત્ તેનાપિ મર્દયેત્ ॥ ૬૪૫ ॥
ત્રિનેત્રાપ્યો રસો હોષ દેવો ગુણાદ્યોન્મિતઃ ।
પન્નકોલકપાયેષ જાગીદુગ્ધેન વા સહ ॥ ૬૪૬ ॥
રસેનાનેન મુક્તેન સન્નિપાતજ્વરો મહાન્ ।
સંશયં વ્રજતિ ક્ષિપ્યં કત્તવ્યો નાત્ર સંશયઃ ॥ ૬૪૭ ॥

અન્ય-શુદ્ધસત્તં સમ ગન્ધ સ્ત્રાંશ મૃતતામ્રક
ત્રિભિઃ કુલ્યેઃ ગવાં ક્ષીરેઃ ચરે આતપે મર્દયેત્, (તતઃ)
एक दिन त्रि निर्गुणदीशिपुजद्वैः मर्दयेत्, (ततः)
ગોલ વિધાય તં ગોલમ્ અન્નપ્રમાણતં (કૃત્વા) ત્રિયામ
ચાલુક્ય-અન્ને પચેત્, તતઃ સ્વસ્તે વિચૂર્ણયેત્ તત્ર

અટમાંં વિં પિપેત, તેન અપિ મરિયેત, એપઃ ત્રિને-
ત્રાલ્યઃ રસઃ પચ્ચકોલકપાયેન વા છાગીદુષ્યેન સહ ગુણ-
દ્વયોન્મિતઃ દેયઃ । અનેન રસેન મુક્તેન મહાન્ સંનિપાત-
જ્વરઃ ક્ષિપ્રં સંસ્યયં વ્રજતિ, અન્ન સંસ્યયઃ ॥

શુદ્ધ પારો, પારા જેટલો ગંધક અને
પારા જેટલું મારેલું તાંબું-એ ત્રણેને તેટલા જ
ગાયના દૂધથી તીક્ષ્ણ તટકામાં બેસી ખરલ કરવાં
અને તે પછી એક દિવસ સુધી નગોડના તથા
સરગવાના રસથી ખરલ કરવાં. પછી તેમનો
ગોળો કરી તે ગોળાને શીશીમાં નાખી શીશીનું
મોઢું બંધ કરી ત્રણ પ્રહર સુધી વાલુકાયન્ન-
માં પકાવવો. પછી તે ગોળાનું ખરલમાં
ચૂર્ણ કરી તેમાં તેનાથી આઠમા ભાગનો પછ-
નાગ નાખી તેની સાથે પણ ખરલમાં મઢન
કરવું. આ ત્રિનેત્ર નામનો રસ પીપર, પીપરી-
મૂળ, અવક અને સૂંઠના ક્વાથની સાથે
અથવા બકરીના દૂધની સાથે બે ચણોડીભાર
આપવો. આ ત્રિનેત્રરસ^૧ ખાવાથી અતિભયંકર
સન્નિપાતબવર પણ તરત નાશ પામે છે, એમાં
સંશય ન કરવો. ૬૪૩-૬૪૭

૧. ત્રીણિ નેત્રાણિ વસ્ય સઃ ત્રિનેત્રઃ-શિવઃ,
ત્રિનેત્રેણ પ્રોક્તઃ રસઃ વદ્વા ત્રીણિ-શુદ્ધસૂતગન્ધમૃત-
તાત્રાણિ નેત્રાણિ-પ્રધાનાનિ યસ્મિન્ સ ચાસી રસઃ
ત્રિનેત્રરસઃ-ત્રણ નેત્રવાળા શંકરે કહેલો અથવા શુદ્ધ
પારો, ગંધક તથા મારેલું તાંબું જેમાં મુખ્ય હોય છે
એવો જે રસ-તે ત્રિનેત્રરસ કહેવાય છે.

રસેન્દ્ર-ચિંતામણિમાં કહેલો ભસ્મેન્દ્રરસ
મ્મ પોડશનિષ્ક સ્વાદારણ્યોપલસમ્મવમ્ ।
મરિચં નિષ્કમાત્રજ્જ વિપં નિષ્કં વિચૂર્ણયેત્ ॥૬૪૮॥
રસો મસ્મેન્દ્રરો નામ સન્નિપાતજ્વરાન્તરુત્ ।
પક્વગુણમિતો મધ્ય માર્દ્રકસ્ય દ્વેષેન હિ ॥૬૪૯॥
અન્યઃ-પોડશનિષ્કમ્ આરણ્યોપલસમવં મસ્મ સ્વાત્,
મરિચં નિષ્કમાત્ર વિપં ચ નિષ્કં વિચૂર્ણયેત્, (અસી)
મસ્મેન્દ્રરો નામ રસઃ માર્દ્રકસ્ય દ્વેષેન હિ મધ્યઃ સન્નિ-
પાતજ્વરાન્તરુત્ (મવતિ) ॥

સેાળ નિષ્ક^૨ અડાયાંની ભસ્મ, એક
નિષ્ક મરી અને એક નિષ્ક વછનાગને ભેગાં
કરી ચૂર્ણ કરવું, એટલે તે ભસ્મેન્દ્રરસ^૧

કહેવાય છે. આ ભસ્મેન્દ્રરસ આદાના રસની
સાથે એક ચણોડીભાર ખાવાથી સન્નિપાત-
બવરનો નાશ થાય છે. ૬૪૮, ૬૪૯

રીઝા-હતિ મસ્મેન્દ્રરો રસઃ । સન્નિપાતજ્વરે રસેન્દ્ર-
ચિન્તામણી ॥

૧. રૂંદેન્દ્રેન્દ્ર રસઃ, રૂંદેરેણ પ્રોક્તઃ રસઃ-રૂંદરસઃ,
આરણ્યોપલસમવં મસ્મ પ્રધાનં યસ્મિન્ સ ચાસી રૂંદર-
સઃ, યદ્વા મસ્મના રૂંદે-સામર્થ્યં કરોતિ સન્નિપાતવિના-
શને-હતિ મસ્મેન્દ્રરો, મસ્મેન્દ્રનામા રસઃ-મસ્મેન્દ્રરસઃ-
જેમાં જમ્બી અડાયાં છાણાંની ભસ્મ મુખ્ય
હોય છે, એવો શંકર ભગવાને કહેલો રસ-ભસ્મેન્દ્રર-
સ કહેવાય છે.

રસેન્દ્ર-ચિંતામણિમાં કહેલો અગ્નિકુમારરસ
દ્વો કર્ણો સૂતકાદ ગ્રાહ્યો ગન્ધકાદ દ્વૌ તથૈવ ચ ।
યજ્ઞતસ્તુમયં મયં દિનં હંસપરીદૈવઃ ॥૬૫૦॥
કલ્કસ્ય વટિકાં કૃત્વા નિશ્પેષ્ઠાચમાજને ।
કર્પેકમમૃતં તત્ર ક્ષિપ્ત્વા વન્નં નિરોષયેત્ ॥૬૫૧॥
કૃષિકાયાઃ પરી ભાગી વાલુકામિશ્ર પૂર્યેત્ ।
સાર્થં યાવદ્દહોરાત્રં તાવત્ તત્ર પચેદ્રસમ્ ॥૬૫૨॥
દીપમાત્રોઽતલો દેયઃ સ્વાહ્નસીતં સમુદ્રેત્ ।
તોલાદ્રમૃતં તત્ર ક્ષિપેત્ તાવત્તયોગળમ્ ॥૬૫૩॥
મક્ષિતો રક્તિકામાત્રો રસસ્યગ્નિકુમારકઃ ।
સન્નિપાતજ્વરં હન્યાદ્વાતં મન્દાગ્નિતામપિ ॥૬૫૪॥
શૂલજ્ઞ મહર્ણી ગુલ્મં ક્ષયં જઘ્નગદં તથા ।
શ્વાસકાસાદિકાન્ સર્વાન્ ગદાતેપ વિનાશયેત્ ॥

અન્યઃ-દ્વૌ કર્ણો સૂતકાદ, તથા ચ એવ દ્વૌ
ગન્ધકાદ ગ્રાહ્યો, હમયં તુ દિનં હંસપરીદૈવઃ યત્નતઃ
મર્ચન્, (તતઃ) કન્કસ્ય વટિકાં કૃત્વા કાચમાજને
નિશ્પેષેત્ । તત્ર કર્પેકમ્ અમૃતં ક્ષિપ્ત્વા વન્નં નિરોષયેત્,
કૃષિકાયાઃ પરી ચ ભાગી વાલુકામિઃ પૂર્યેત્, યાવત્
સાર્થમ્ અદ્દહોરાત્રં તાવત્ તત્ર રસં પચેત્, દીપમાત્રઃ
અતલઃ દેયઃ-સ્વાહ્નસીતં સમુદ્રેત્, તત્ર તોલાદ્રમ્ અમૃતં
તથા તાવત્ તયગં ક્ષિપેત્, એપઃ તુ ગ્નિકુમારકઃ રસઃ
રક્તિકામાત્રઃ મક્ષિતઃ (મન્) સન્નિપાતજ્વરં વાતં મન્દા-
ગ્નિતામ્ અપિ હન્યાત્, તથા ચ શૂલ પ્રહર્ણી ગુલ્મં ક્ષયં
જઘ્નગદં શ્વાસકાસાદિકાન્ સર્વાન્ ગદાન્ વિનાશયેત્ ॥

જે તોલા પારો અને જે તોલા ગંધક
લઈ તે બન્નેને એક દિવસ સુધી હંસરાજના
રસથી ખરલ કરી તે કદકની ગોળીઓ બનાવી
કાચની શીશીમાં નાખી તે શીશીમાં એક
તોલો વછનાગ નાખી શીશીનું મોઢું

* ચોવીસ ચણોડીભારનો એક નિષ્ક થાય છે.

કરવું. પછી શીશીને બીજા વાસણમાં મૂકી ગળા સુધી રેતીથી ઢાકી હઈ દોઢ દિવસરાવ સુધી દીવા જેટલો અગ્નિ આપવો. રસ પોતાની મેળે શીતળ થઈ જાય ત્યારે શીશી માથી કાઢી લઈ તેમાં અરધો તોલો વછનાગ અને અરધો તોલો મરી નાખવા જોઈલે તે 'અગ્નિકુમારરસ' સિદ્ધ થાય છે. આ રસ એક રતીભાર ખાવાથી સન્નિપાતજ્વર, વાયુ, અગ્નિનું મંદપણું, શૂળ, સંઘ્રહણી, ગોળો, ક્ષય, ગળાના કાંઠાનું દરદ, આસ અને ઉધરસ વગેરે બધા રોગોનો નાશ કરે છે. ૧૫૦-૧૫૫

इति अग्निकुमारो रसः सन्निपातज्वरादिषु रसेन्द्र-
चिन्तामणौ ॥

૧. એ કુમાર-કાર્તિકેય દ્વ શકિષ્ઠી સનિ પાતાદિવિદારણે-દ્વાયેં કન્-અગ્નિકુમારક, પત્નોડવિવસા યામ્ અગ્નિકુમારો વા-જે રસ અગ્નિકુમાર-કાર્તિકેયની પેઠે સનિપાતાદિનો નાશ કરવા શક્તિમાન છે તેથી અગ્નિકુમારક અથવા અગ્નિકુમાર કહેવાય છે રસેન્દ્ર-ચિન્તામણિમાં કહેલો. પંચવક્ત્રરસ ગન્ધેશટકુમરિચં વિપ ધતુરજૈર્દ્રવૈઃ । દિન સંમર્દિતં શુષ્કં પચ્યવક્ત્રો રસો ભવેત્ ॥૬૫૬ આર્દ્રકસ્ય દ્રવ્યેભ્ય દાતવ્યો રક્તિકામિતઃ । સન્નિપાતજ્વરે દેવો ધોરે સ્ત્રોવપનાશનઃ ॥૬૫૭॥

અન્વયઃ-ગન્ધ-દૃશ-ટકુ-મરિચ વિપ (ચ) ધતુરજૈ રસૈઃ દિન સમર્દિત શુષ્ક (ચ સત્) પચવક્ત્ર રસઃ ભવેત્ । એ. આર્દ્રકસ્ય દ્રવ્યેણ રક્તિકામિત. દાતવ્યઃ, ધોરે સન્નિપાત વેયઃ, (વેત) ત્રોવપનાશન. (ભવતિ) ॥

પારો, ગંધક, ટંકણુ, મરી અને વછ નાગને એક દિવસ સુધી ધનુશના રસમાં ખરલ કરી સુકાવવા જોઈલે તે પંચવક્ત્રરસ તૈયાર થાય છે. આ રસ આઠાના રસ સાથે રતીભાર ખવડાવવો, જેથી સન્નિપાતના દોષોનો તે નાશ કરે છે. ૧૫૬, ૧૫૭

૧. पञ्च-गन्ध-र्द्रश टक्कु मरिच विपाणि वक्त्राणि प्रधा-
नानि यस्मिन् स, यदा पच वक्त्राणि-सखोजतावीनि सुखानि
यस्य स-पचवक्त्र-शिवः तन प्रोक्तो रसोऽपि पचवक्त्रः-
ज्मेमा त्रधक, पारो, टंक्कु, मरी અને વછનાગ-
એ પાંચ મુખ્ય હોય છે, તેથી અથવા સ્વીજાત

વગેરે પાંચ મુખવાળા શંકરે જે રસ કલો છે, તે પંચવક્ત્ર કહેવાય છે.

અમૃતાદિ-વટી^૧

अमृतवराटकमरिचैर्द्विपञ्चनवभागयोजितै रचिता ।
चटिका मुद्रसमाना, कफत्रिदोषाग्निमान्द्यहरी ॥६५८

અન્વય-દ્વિ-પચ-નવભાગયોજિતૈઃ અમૃત-વરાટક-
મરિચૈ. મુદ્રગમના રચિતા વટિકા કફ-ત્રિદોષ-
અગ્નિમાન્દ્યહરી (સ્વાત) ॥

જે ભાગ વછનાગ, પાંચ ભાગ કૌડી અને નવ ભાગ મરીથી મગ જેવડી કરેલી ગોળીઓ (ખવડાવવાથી) કફ, સન્નિપાત અને અગ્નિનું મંદપણું મટાડે છે. ૧૫૮

૧. અમૃત-વક્ત્રનામ. આદિર્ધવા સા, વટલિ-વૈજ્ઞે
શોલસ્રહપમિતિ વટી-વટ વૈજ્ઞે-વચાચ-ગોરાદિઃ, અમૃ-
તાદિશક્તો વટી ચ-અમૃતાદિ વટી-જેમાં વછનાગ મુખ્ય-
ત્વે પહેલો હોય છે, તેની ગોળા-તે અમૃતાદિવટી

શીતજ્વર ઉપર રસો :

રસપ્રતીપમાં કહેલો શીતજ્વરાચરસ

अथ शीतज्वरे रसाः ।

सूतकं गन्धकश्चैव हरितालं मनःशिला ।
एकनिष्कं द्विनिष्कञ्च चतुर्निष्कं तथैव च ॥६५९॥
पञ्चनिष्कं रसैः कारवेल्त्याः सम्यक् प्ररहयेत् ।
ताम्रपत्राणि तुल्यानि तेन क्लृप्तेन लेपयेत् ॥६६०॥
शरावसपुटे तानि कृत्वा तेषामुपर्यपि ।
दद्यात् तां पिष्टिकां पश्चात् पुटपाकेन पाचयेत् ॥६६१॥
ततः संचूर्णयेद्यै रसः क्षौद्रेण भक्षितः ।

यवैकमात्रया हन्ति घोरं शीतज्वरं ध्रुवम् ॥६६२॥

અન્વય-એકનિષ્ક સૂતક, દિનિષ્ક ગન્ધક, ચતુ-
નિષ્ક ચ હરિતાલમ્ એવ સયા ચ પચનિષ્કમ્ એવ મન-
શિલા-(એતાનિ) કારવેલ્ત્યાઃ (સૈઃ સમ્યક્ પ્રકલ્પયેત્) ।
(તે સર્વે) તુલ્યાનિ તામ્રપત્રાણિ તન ક્લૃપ્તેન લેપયેત્,
તાનિ શરાવસપુટે કૃત્વા તેપામ્ ઉપરિ અપિ તો પિષ્ટિકાં
દદ્યાત્, પશ્ચાત્ પુટપાકેન પાચયેત્, તતઃ સંચૂર્ણયેદ્,
એયઃ (શીતજ્વરાચર) રસ ક્ષોદ્રેણ (સદ્) યવૈકમાત્રયા
મક્ષિતઃ (સન્) ધોર શીતજ્વર ધ્રુવ હન્તિ ॥

એક નિષ્ક પારો, બે નિષ્ક ગંધક, ચાર નિષ્ક હરતાલ અને પાંચ નિષ્ક મનશીલને કારેલીના રસથી સારી પેઠે ખરલ કરવાં. પછી એ સર્વના જેટલા વજનનો ત્રાખાનાં પતરાઓને તે કલક ચાપડી માટીના વાસણના સંયુતમાં મૂકી તેઓની ઉપર પથ્થ તે કલક

મૂકી તેઓને પુટપાકથી પકાવવાં. પાક્યા પછી તેઓ ચૂર્ણનું કરણું, એટલે તે 'શીત-જ્વરાશિરસ' ^૧ તૈયાર થાય છે. આ રસને મધની સાથે એક જવ જેટલો ખાધો હોય તો ભયંકર શીતજ્વરને અવશ્ય મટાડે છે.

દીઠા-પારાટઢા: ૧, ગન્ધકટઢા: ૨, હરિતાલઢા: ૪, મનઃશિલાટઢા: ૫, તામ્રત્રયટઢા: ૧૨ । इति शीत-ज्वरारिः रसप्रदीपे ॥

૧ શીતેન યુક્તઃ જ્વરઃ શીતજ્વરઃ, શીતજ્વરસ્ય અરિઃ-શીતજ્વરારિઃ, સ ચાસો રસઃ-ટાઢિયા તાવનો શત્રુ જે રસ, તે શીતજ્વરાશિરસ કહેવાય છે.

રસપ્રદીપમાં કહેલો શીતકેસરીરસ પારદં ગન્ધકઞ્ચૈવ તુલ્યંચ વરદં વિપમ્ ।
વિપાદગુણં યોજ્યં મરિચં વિશ્વમેષજમ્ ॥૬૬૩॥
અશ્વગન્ધાડય વિજયા કાસમર્દઃ કઠિલ્લકઃ ।
ચતુર્ણાંચ રસૈરતૈશ્ચર્ણાન્યેતાનિ મર્દયેત્ ॥૬૬૪॥
તુલ્યાસ્તુ દલૈઃ સાર્દ્ધં મક્ષિતો રક્તિકામિતઃ ।
હિન્તિ શીતજ્વરં ઘોરં નામ્નાડયં શીતકેસરી ॥૬૬૫॥

અન્વયઃ-પારદં ચ ગન્ધકમ્ એવ ચતુર્થં વરદં વિપ, વિપાદ ગુણં મરિચ વિશ્વમેષજં યોજ્યમ્ । અશ્વગન્ધા વિજયા કાસમર્દઃ કઠિલ્લકઃ-ચતુર્ણાં ચ સૈઃ રસૈઃ એતાનિ ચૂર્ણાનિ મર્દયેત્-અયં શીતકેસરી નામ્ના શુ રસઃ તુલ્યાઃ દલૈઃ સાર્દ્ધં રક્તિકામિતઃ મક્ષિતઃ (સન્) ઘોરં શીતજ્વરં હિન્તિ ॥

પારદા, ગંધક, મેરધૂથુ, હિંબળો, વછ નાગ અને વછનાગથી આઠગણાં મરી તથા સૂંઠને વાટી આસોંદ, ભાંગ, કાઝુંદરો અને કારેલી-એ ચારના રસોથી ખરલ મર્દન કરવાં એટલે એ 'શીતકેસરી' ^૧ નામનો રસ તૈયાર થાય છે. આ રસ તુલસીનાં પાંદડાંની સાથે એક રતીભાર ખાધો હોય તો ભયંકર શીતજ્વરને પણ મટાડે છે. ૬૬૩-૬૬૫

૧ કેમરાઃ સન્તિ અસ્ય કેસરી, શીતનાશકયાસો કેસરી इव-શીતકેસરી, સ ચાસો રસઃ-શીતકેસરીરસઃ-ટાઢિયા તાવનો નાશ કરનાર અણે કેસરી-સિંહ હોય એવો જે રસ, તે શીતકેસરી રસ કહેવાય છે.

શીતભંજરસ
તાલકં શુક્તિકાચૂર્ણં તુલ્યં તત્રોભયોપિ ।
નવમાંશઞ્ચ તુલ્યં સ્યાત્ મર્દયેત્ કન્યકાદૈવઃ ॥૬૬૬॥
તત્ત્વં સંયુક્તમુપલૈર્વન્યૈર્ગનપુટે પચેત્ ।
શીતં તત્ત્વચૂર્ણયેદર્દગુહામાત્રં સિતાયુતમ્ ॥૬૬૭॥

પ્રમાતે મક્ષયેત્તેન યાતિ શીતજ્વરઃ ક્ષયમ્ ।
વાન્તિર્મવતિ કસ્યાપિ કસ્યચિન્ન ભવત્યપિ ॥૬૬૮॥

અન્વયઃ-તાલકં શુક્તિકાચૂર્ણં તુલ્યં, તત્ર ઉભવોઃ અપિ નવમાંશં તુલ્યં સ્યાત્, કન્યકાદૈવઃ તત્ત્વ મર્દયેત્, સંયુક્તં (ચ તત્ત્વં) વન્યૈઃ ઉપલૈઃ ગજપુટે પચેત્, શીત તત્ત્વ ચૂર્ણયેત્, સિતાયુતમ્ મર્દગુહા-માત્રં પ્રમાતે મક્ષ-યેત્, તેન શીતજ્વરઃ ક્ષયં યાતિ । કસ્ય અપિ વાન્તિઃ મવતિ, કસ્યચિન્ન ન ભવતિ અપિ ॥

હરતાલ, તેના જેટલું છીપતું ચૂર્ણ અને એ ખતના નવમાંશ જેટલા મેરધૂથુનું કુંવારના રસથી ખરલમાં મર્દન કરવું અને પછી તેને સૂકવી વગડાનાં અડાયાંથી ગજ-પુટમાં પકાવવાં. એ ઠરી બધ ત્યારે તેનું ચૂર્ણ કરવું, એટલે તે 'શીતભંજ' ^૧ રસ તૈયાર થાય છે. આ રસને સવારે સાકરની સાથે એક ચણાડીભાર ખવડાવવો, જેથી શીતજ્વર નાશ પામે છે. આથી કોઈને ઊઘટી થાય છે અને કોઈને નથી પણ થતી. ૬૬૬-૬૬૮

૧ શીતં મનર્કિ હૃદયેવશીલઃ-શીતમજ્ઞી, સ ચાસો રસઃ-શીતમજ્ઞિરસઃ-ટાઢિયા તાવનો જે નાશ કરે છે એવા સ્વભાવનો જે રસ, તે શીતભંજ રસ કહેવાય છે.

રસેન્દ્ર-ચિંતામણિમાં કહેલો શીતભંજરસ તાલકં તુલ્યકં તામ્રં સૂતગન્ધકટઢાનમ્ ।
સર્વમેતત્ સમં ચૂર્ણં કારવેલીરસદૈવઃ ॥૬૬૯॥
દિનેકં મર્દયેત્તેન રસકર્દમકેન તુ ।
તામ્રસ્ય માજનસ્યાન્તલિમ્પેદર્દગુલોન્તિમમ્ ॥
તત્પચેદ્વાલુકાયન્ત્રે યવા યાવત્ સ્ફુટન્તિ હિ ।
શીતલં તલ્લિ ગૃહ્યોપાત્તાત્રપાત્રોદરાન્નિપક્ ॥૬૭૧॥
શીતમજ્ઞી રસો માપમાત્રો મરિચસંયુતઃ ।

મક્ષિતઃ પર્ણલખ્ડેન નાશયેદ્વિપમજ્જરાન્ ॥૬૭૨॥

અન્વયઃ-તાલકં તુલ્યકં તામ્રં સૂત-ગન્ધક-ટઢાનમ્-એતત્ સર્વં સમં ચૂર્ણં (જલ્વા) દિનેકં કારવેલીરસદૈવઃ મર્દયેત્. તેન રસકર્દમકેન તુ તામ્રસ્ય માજનસ્ય મન્તઃ અર્દગુલોન્તિ લિમ્પેત્, તત્ વાલુકાયન્ત્રે (તાવત્) પચેત્, યાવત્ યવાઃ સ્ફુટન્તિ હિ । શીતલં હિ તત્ ભિપક્ તામ્રપાત્રોદરાત્ ગૃહીયાત્, (અયં) શીતમજ્ઞી રસઃ મરિચસંયુતઃ માપમાત્રઃ પર્ણલખ્ડેન મક્ષિતઃ (સન્) વિપમજ્જરાન્ નાશયેત્ ॥

હરતાલ, મેરધૂથુ, નાંબુ, પારદા, ગંધક અને ટંકણનું સમભાગે ચૂર્ણ ઠરી એક

દિવસ સુધી કારેલીના રસથી તેનું ખરલમા મદન કરવું. પછી એ કટકથી ત્રાખાના વાસણના અંદરના ભાગને અરધો આગળ થર ચડે એ રીતે લોપવો. પછી વાલુકાયત્ર માં ત્યાં સુધી તેને પકાવવો કે, જ્યાં સુધી તે રેતી ઉપર જવના દાણા નાખતા કૂદીને ધાણી થઈ જાય. પછી શીતળ થઈ જાય ત્યારે વેધે ત્રાખાના વાસણની અંદરથી તે રસને લઈ લેવો; એ 'શીતલ'શ્રસ'ને મરી સહિત નાગરવેલના પાનના ટુકડાની સાથે પાચ રતીભાર માત્ર આવાથી વિષમજ્વરોનો તે નાશ કરે છે. ૬૬૯-૬૭૨

રસરત્નપ્રદીપમાં કહેલો શીતલ'શ્રસ તાલકો દરદોદમૂત પારદો ગન્ધક શિલા ।
ક્રમાદ્ભાગાર્ધરહિત કારવેલ્યમ્મુમદિતમ્ ॥૬૭૩॥
અનેનાસ્યપ્રમાણેન તામ્રપાત્રં પ્રલપયેત્ ।
અયોમુખં વહે માણ્ડે તન્નિરુપાય પૂરયેત્ ॥૬૭૪॥
ચુલ્ક્યા વાલુકયા ઘસર્મગ્નિ પ્રજ્વાલયેદધ્ ।
શીત સ્વર્ણમ્ પ્રપોડસ્ય તાગવહીદલે સ્થિતઃ ૬૭૫
મરિચૈ સાર્ધં સમસ્તવિપમન્જ્વરાન્ ।
શીતદાહાદિકાન્હન્તિ પથ્ય શાલ્યોદનં પયઃ ॥૬૭૬॥

અન્વય-તાલક, દરદોદમૂત પારદ, ગન્ધક, શિલા-ક્રમાદ્ ભાગાર્ધરહિત (આદાય) કારવેલ્યમ્મુ મદિત કારયેત્, અનેનાસ્યપ્રમાણેન તામ્રપાત્ર પ્રલપયેત્, અયોમુખં તદ્ (દ્વિતીયે) માણ્ડે નિરુપાય અથ વાલુકયા પૂરયેત્, ચુલ્ક્યા (તસ્ય) અથ ઘસર્મ અગ્નિ પ્રજ્વાલયેત્, શીત સ્વર્ણમ્ અસ્ય માપ નાગવહીદલે સ્થિત મરિચૈ સાર્ધં મશિત (સન્) શીતદાહાદિકાન્ સમસ્ત-વિપમન્જ્વરાન્ હન્તિ । (અસ્યોપરિ) શાલ્યોદન પય પથ્ય (મવતિ) ॥

હરતાલ, હરતાલથી અરધો હિંગળામા થી કાઢેલો પારો, પારાથી અરધો ગધક અને ગધકથી અરધું મનશીલ લઈ કારેલી ના રસથી ખરલમા ખૂબ વાટી તે કટકથી ત્રાખાના વાસણની અંદર તેના મોઢા સુધી લેપ કરવો. પછી તે વાસણને બીજા મજબૂત વાસણમા ઊંધું મેલી રેતીથી દાટી લઈ ચૂલે ચડાવવું અને તેની નીચે એક દિવસ સુધી અગ્નિ બાળવો શીતળ થઈ જાય ત્યારે તેનું ચૂર્ણ કરવું; એ શીતલ'શ્રસને નાગરવેલ

ના પાનમા રાખી મરીની સાથે પાચ રતી-ભાર આપો. હોય તો શીતજ્વર અને દાહ-જ્વર આદિ સઘળા વિષમજ્વરોનો તે નાશ કરે છે. આ રસ ઉપર દૂધ-ચોખાનો આહાર પથ્ય થાય છે. ૬૭૩-૬૭૬

કટ્ફલાદિ-પાન^૧

કટ્ફલં ત્રિફલા દારુ ચન્દનં સપરુપકમ્ ।
કટ્ફકા પદ્મકોશોરં વિપચેત્ કર્પકં જલે ॥૬૭૭॥
ત્રિદોષદાહતુળ્ણાન્નં પાનમાત્રે પ્રપૂજિતમ્ ।
દીર્ઘકાલજ્વરાત્તાનામેતત્સ્યાદમૃતોપમમ્ ॥૬૭૮॥

અન્વય-કટ્ફલ ત્રિફલા દારુ ચન્દન સપરુપક કટ્ફકા પદ્મક-કુશીર-કર્પક જલે વિપચેત્ । एतत् (કટ્ફલાદિપાન) ત્રિદોષ-દાહ-તુળ્ણાન્ન (સત્) પાન માત્રે પ્રપૂજિત, દીર્ઘકાલજ્વરાત્તાનામ્ (વ) અમૃતોપમ સ્વાત્ ॥

કાયકૃણ, હરડા, બહેડા, આમળા, દેવદાર, ચંદન, ફાલસા, કડું, પદ્મકાષ્ઠ અને વાળો-એ સઘળા મળી એક તોલો લઈ ચોસઠ તોલા પાણીમા, તે પાણી અરધું બાકી રહે ત્યાં સુધી પકાવવા. એ પાણી ત્રણે દોષને, દાહને તથા તરશને મટાડનાર હોઈ સઘળા પાન-એટલે પીણામા ઉત્તમ છે અને લાખા કાળના તાવથી પીડાતા લોકોને અમૃત સમાન છે. ૬૭૭, ૬૭૮

ટીકા-કર્પ કટ્ફલકુશીરાન્તાના સમુદિતાનાં જલે પ્રયમિત વિપચેત્ । અર્દ્રશેષ વિવેત્ કટ્ફલાદિપાન તુળ્ણાનાં દાહે ચ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે)

૧ કટ્ફલમ્ આદિ યસ્મિન્ તત્, પીયત્ इति પાનમ્, કટ્ફલાદિ ચ તત્ પાન-કટ્ફલાદિપાનમ્-જેમા કાયકૃણ પહેલું-પ્રુપ્ય તરીકે હોય છે, એવું જે પીણું તે કટ્ફલાદિપાન કહેવાય છે

સ નિપાતમા ટાહું પાણી ન સિન્ચાય સન્નિપાતે તુ દાહાર્તે ય સિચ્છીતવારિણા ।
આતુર સકથંજીવેદ્દિપગ્વા સકથમ્બેત્ ૬૭૯॥

અન્વય-ય તુ સન્નિપાત દાહાર્તે શીતવારિણા મિષત્, સ મિષક્ કથ મ્બેત્, સ. વા આતુર-કથ જીવેત્ ॥

જે વેધ સન્નિપાતમા દાહથી પીડાયેલા માણસ ઉપર ટાહા પાણીનું સિન્ચન કરે, તે વેધ જ કેમ કહેવાય ? અને તે રોગી પણ કેમ જીવે ? ૬૭૯

ટીકા-અપ સન્નિપાતિનો દાહે શીતામ્બુસેકનિયેષો
સદાહાદન્યત્ર, તત્ર ત્વગાદનસ્યાયુક્તવાત્ । સન્નિપાત-
વાળાને દાહમાં ટાઢા પાણીના સિંચનનો જે આ
નિયેષ કહ્યો, તે રુઘ્દાહ નામના સન્નિપાત સિવાય
બીજા સન્નિપાત સંબંધી દાહોમાં સમજવો; કારણ
કે રુઘ્દાહ સન્નિપાતમાં તો બળની અંદર બેસવાનું
પણ કહ્યું છે. ૧૭૯

સન્નિપાતવાળાને અગ્નિ આપવા વિષે

અપાનમદ—

દુઃસ્પર્શાગોશુરશુદ્ધાસિદ્ધમાહારમર્પયેત્ ।
દ્વિપશાન્તિયલાઙ્ગ્યથે ત્રિદોષજ્વરિણે મિપક્ ॥૬૮૦॥
અન્યઃ-મિપક્ ત્રિદોષજ્વરિણે દોષશાન્તિ-વજ-
અન્યથા દુઃસ્પર્શ-ગોશુર-શુદ્ધાસિદ્ધમ આહારમ્ અર્પયેત્ ॥

વેધે સન્નિપાતબવરવાળાના દોષોને શાંત
કરવા અને બળની તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ
કરવા ધમાસો, ગોખરુ અને ભોરીંગણીથી
પકાવેલો યોગ્ય આહાર આપવો. ૬૮૦

ટીકા-દુઃસ્પર્શઃ=ચામડા, આહારમ્=ઉચિતમન્નમ્ ।

લાજસત્તૂ સમશ્રીપાત્ સૈન્ધવેન સમન્વિતાન્ ।
તે ચ જીર્યન્ત્યવિગ્રેન જ્યરી જીવેત્તદા ધ્રુવમ્ ॥૬૮૧॥
રક્તપિત્તે હિતત્ત્વેન તુપાદાહજ્વરેષુ ચ ।

લાજાનાં સકવઃ શીતા નૈવ તેઽગ્ર હિતા મતાઃ ॥૬૮૨॥
પાચનો દીપતઃ સ્વેદો લાજમળ્હો યતઃ સ્મૃતઃ ।
દશમૂલાદિ-સંસિદ્ધઃ સન્નિપાતજ્વરે હિતઃ ॥૬૮૨॥
સન્નિપાતજ્વરી યસ્તુ કમ્પતે પ્રલપત્યપિ ।

કિશ્ચિદેવ ન જાનાતિ ચિકિત્સા તસ્ય કથ્યતે ॥૬૮૩॥
અમ્યજ્જયેતુરાણેન સર્પિપા પૂર્ધમેવ તમ્ ।

ચલારાક્ષાગુહ્યચૈરતેલેષ્ઠ પરિપેચયેત્ ॥૬૮૫॥
ઘર્ત્તકો વત્તિકા લાવો વાત્તિકસ્તિત્તિરિઃ શશઃ ।
કુલિજ્ઞઃ રસેનૌપાં તર્પયેત યયાજ્નલમ્ ॥૬૮૬॥

અન્યઃ-(વિપમસન્નિપાત-જ્વરી સૈન્ધવેન સમ-
ન્વિતાન્, લાજસત્તૂ સમશ્રીપાત્, તે ચ (યદિ
અવિધેન જીર્યન્તિ તદા ધ્રુવં ઝોવેત્ ॥ લાજનાં સકવઃ
શીતાઃ (સન્તઃ) રક્તપિત્તે ચ તુપા-દાહજ્વરેષુ હિતત્ત્વેન
અગ્ર (સંનિપાતે) તે હિતાઃ નૈવ મતાઃ ॥ સંનિપાતજ્વરે
દશમૂલાદિ-સંસિદ્ધઃ લાજમળ્હઃ યતઃ (કારણાત્) પાચનઃ
રીપતઃ સ્વેદઃ સ્મૃતઃ (સન્) હિતઃ ॥ યઃ ॥ સંનિપાતજ્વરી
કમ્પત પ્રલપતિ અપિ, કિષિત્ એવ ન જાનાતિ, તસ્ય
ચિકિત્સા (અથ) કથ્યતે-તં પૂર્વમ્ એવ પુરાણેન સર્પિપા
અમ્યજ્જયેત્, (તતઃ) ચ ચલારાક્ષા-ગુહ્યચૈઃ (તં)
પરિપેચયેત્ । (અથ ચ) વર્તિકઃ વત્તિકા લાવઃ વાત્તિકઃ
તિત્તિરિઃ શશઃ ચ કુલિજ્ઞઃ-અર્થાં રસેન (તં) યયા-

અનલં તર્પયેત ॥

કેટલાક કહે છે કે (વિષમસંનિપાત)

‘બવરવાળાએ સૈન્ધવ સહિત શાળની ધાણીને
સાથવો આવો. એ બે નિર્વિધે પચી જાય તો
એ બવરવાળો અવશ્ય જીવે.’ પણ સમજવું
ભેદ છે કે શાળની ધાણીને સાથવો શીતળ
હોઈ રક્તપિત્તમાં, તરશમાં અને દાહવાળા
બવરમાં હિતકારી છે, પણ સન્નિપાતમાં તે
હિતકારી મનાયો નથી; સન્નિપાતબવરમાં તો
દશમૂળ આદિથી પકાવેલો શાળની ધાણીને
મંડ પાચન તથા અગ્નિને પ્રતીપ્ત કરનાર
અને પસીને લાવનાર હોઈ તે હિતકારી
મનાયો છે; પણ સન્નિપાતબવરવાળો જે માણસ
કંપતો હોય, બકતો હોય અને (બેલાન
હોઈ) કંઈ જાણતો ન હોય તેની ચિકિત્સા
હવે કહીએ છીએ. એ માણસના શરીર પર
પ્રથમ તો બુના ધીતું માલિશ કરવું અને
ખપાટ આદિથી, રાસના આદિથી અથવા ગળો
આદિથી પકાવેલાં તેલોથી સિંચન કરવું. પછી
એ માણસને જઠરાગ્નિના બળના પ્રમાણમાં
બટાવડાનાં, પેયાંનાં, લાવાનાં, વાત્તિકનાં, તેતર-
નાં, સસલાંનાં અથવા ચકલાંનાં માંસના
રસાથી તૃપ્ત કરવો. ૬૮૧-૬૮૬

ટીકા-વર્તિકઃ=‘વટેરિ’ इति लोके । वतिका=
‘વટે’ इति लोके । ‘वातिको वातचटके’ति निघण्टुः ।
‘वगेरा’ इति लोके । कुलिङ्गः=‘वगैरया’ इति लोके ॥
સન્નિપાતમાં માંસયુક્ત ભાત ન અપાય
સન્નિપાતે શુધાસ્તે યો મોજયેત્પિશતોદનમ્ ।
સ કથં મિપગાર્યાં તુ લભતે મનુજાધમઃ ॥૬૮૭॥

અન્યઃ-સન્નિપાતે શુષા-આર્તિ (જન) યઃ વિશિતો-
દને મોજયેત્, સઃ ॥ મનુજાધમઃ મિપગાર્યાં કથ
લભતે ? ॥

—સન્નિપાતમાં ભૂખથી પીડાયેલા માણસને
જે વેધ માંસવાળો ભાત જમાડે, તે તો
માણસોમાં અધમ જ ગણાય અને વેધ એવું
નામ પણ કંઈ રીતે પામે ? અથોત્ એ તો
વેધના નામને પણ લાચક નથી. ૬૮૭

÷ આ શ્લોકમાં આમ કહીને સૂચવે છે કે,
સંનિપાતબવરમાં ભૂખથી પીડાતા રોગીને પણ.

વાતોદભણ સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા

અથ વાતોત્થળસન્નિપાતજ્વરસ્ય ચિકિત્સા-

પૃહ્લપંચમૂલકવાથ

પશ્ચમૂલીકપાયં તુ દવાદ્વાતોત્થળે જ્વરે ।

મૃશોળં વા મુશ્લોળં વા દૃષ્ટ્વા દોષવલાવલમ્ ॥

અન્યથા-વાતોત્થળે (સન્નિપાત-) જ્વરે દોષક્રા-
ન્ત દૃષ્ટ્વા મૃશોળ વા મુશ્લોળં વા પશ્ચમૂલીકપાયં તુ
દવાત ॥

વાતોદભણ સન્નિપાતજ્વરમાં દોષોતું
બલાબલ જોઈને બહુ ઊનો અથવા થોડો
ઊનો પંચમૂલનો ક્વાથ આપવો. ૬૮૮

ટીકા-પશ્ચમૂલી મહતી, પ્રથમપ્રાપ્તયાત્માને વચના-
ભાવાત ॥ આ રથે 'પૃહ્લ-પંચમૂળ' કે લઘુપંચમૂળ
એમ યોગ્ય કહ્યું નથી. માટે પૃહ્લ-પંચમૂળ જ લેવાં;
કારણ કે પ્રથમ ઉપસ્થિત થતાં પૃહ્લ-પંચમૂળનો
ત્યાગ કરવામાં કોઈ વચન પ્રમાણરૂપે મળતું નથી.

પિત્તોદભણ સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા

પદ્મપ્રકાશિકવાથ

અથ પિત્તોત્થળસન્નિપાતજ્વરસ્ય ચિકિત્સા-

પદ્મપક્ષ્ત્રિફલા દેવદાર ચ કટ્ફલમ્ ।

ચન્દનં પદ્મકક્ષેવ તથા કટુકતોહ્ણી ॥ ૬૮૯ ॥

શુભ્રિપર્ણી શ્વેતેભિકપિતે શીતલં જલમ્ ।

પિત્તોત્તરે મૃણામેતત્ સન્નિપાતે ચિકિત્સનમ્ ॥ ૬૯૦ ॥

અન્યથા-મૃણાં પિત્તોત્તરે સન્નિપાતે પચ્ચકં ચ ત્રિફલા
ચ દેવદાર ચ કટ્ફલં ચન્દનં ચ પદ્મકમ્ એવ તથા
કટુકતોહ્ણી શુભ્રિપર્ણી-દ્વયઃ સ્વતઃ સ્વપિતે શીતલં
જલમ્-એતદ્ ચિકિત્સિતં (કથ્યતે) ॥

માણસોના પિત્તોદભણ સન્નિપાતમાં ફાલસાં,
હરકાં, બહેડાં, આમળાં, દેવદાર, કાચફળ,
રતાંજલી, પદ્મકાક, કડુ અને ગંધી સમેરવાનો
ક્વાથ ચૂલેથી ઉતારી ઘણી વાર રાખી શીતળ
થવા પછી પાવો, એ યોગ્ય ચિકિત્સા કહેવાય
છે. ૬૮૯, ૬૯૦

ઉપર જણાવેલો યોરાક ન આપવો; છતાં ઉપર તો
૬૮૦-૬૮૬ સ્લોકોમાં સન્નિપાતવાળાને યોરાક
આપવા જણાવે છે. આ પૂર્વાપર વિરોધાભાસ
ટાળવા અહીં એમ સમજવું ખાસ જરૂરી છે કે,
વિષમ-સન્નિપાતજ્વરમાં યોરાક આપાય, પણ
પૂર્વોક્ત તેર સન્નિપાતમાં યોરાક કદી ન આપવો.

કિરાતાદિ-સમ્પદ

કિરાતતિક્કં મુસ્તં ગુહ્ણી ત્રિશ્વમેપજમ્ ।

પાડોદીચ્યં મૃણાલશ્ચ શ્વેતં પિત્તાધિકે પિબેત્ ॥ ૬૯૧ ॥

અન્યથા-પિત્તાધિકે (સન્નિપાતજ્વરે) કિરાતતિક્ક
મુસ્ત ગુહ્ણી વિશ્વમેપજં પાઠા સ્વીચ્ય ચ મૃણાલં શ્વે
પિબેત્ ॥

પિત્તોદભણ સન્નિપાતજ્વરમાં કરિયાતું,
મોથ, ગળો, સૂંઠ, કાળીપાટ, વાળો અને કમળ
ના મૃણાલનો ક્વાથ પીવો એ પણ ઠીક છે. ૬૯૧

કંક્રોદભણ સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા

બૃહ્ત્યાદિકવાથ

અથ કફોત્થળસન્નિપાતજ્વરસ્ય ચિકિત્સા-

બૃહત્તી* પોષ્કરં માર્ગી શટ્ટી શ્વેતો દુરાલભા ।

વત્સકસ્ય તુ વીજાનિ પટોલં કટુરોહિણી ॥ ૬૯૨ ॥

બૃહત્યાદિગ્ણઃ શસ્તઃ સન્નિપાતે કફોત્તરે ।

શ્વાસાદિપુ ચ સર્વેપુ હિતઃ સોપદ્મવેષ્પિ ॥ ૬૯૩ ॥

અન્યથા-બૃહત્તી પોષ્કરં માર્ગી શટ્ટી શ્વેતો દુરાલભા
વત્સકસ્ય તુ વીજાનિ પટોલ કટુરોહિણી-(અર્થ) બૃહત્યા-
દિગ્ણઃ કફોત્તરે સન્નિપાતે શ્વાસાદિપુ ચ સર્વેપુ સોપદ-
મેપુ અપિ હિતઃ (ભવતિ) ॥

હોરીંગણી, પુન્કરમૂળ, ભારંગી, કચૂરો,
કાકડાશિંગ, ધમાસો, ધંદ્રજવનાં ખીજ, પર-
વળ અને કડુ-આટલાંનો આ ક્વાથ કંક્રો-
દભણ સન્નિપાતમાં તથા શ્વાસ આદિ સઘળા
રોગો-ઉપદ્રવ સહિત હોય તોપણ તેઓ
ઉપર હિતકારી છે. ૬૯૨, ૬૯૩

વાતપિત્તોદભણ સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા

લઘુપંચમૂલકવાથ

અથ વાતપિત્તોત્થળસન્નિપાતજ્વરચિકિત્સા-

વાતપિત્તહરં વૃષ્યં ક્ષીયઃ પશ્ચમૂલકમ્ ।

તત્કાયો મધુના હન્તિ વાતપિત્તોત્થળં જ્વરમ્ ॥

અન્યથા-ક્ષીયઃ પશ્ચમૂલકં વાત-પિત્તહર વૃષ્ય
(સત્) તત્કાયઃ મધુના સહ (પીતઃ સન્) વાત-
પિત્તોત્થળં જ્વરં હન્તિ ॥

લઘુપંચમૂળ વાતપિત્તને હરનાર અને
વીર્યવર્ધક છે, તેથી તેનો ઉકાળો મધની સાથે
એ પીધો હોય તો વાતપિત્તની અધિકતાવાળા
સન્નિપાતજ્વરનો તે નાશ કરે છે. ૬૯૪

* 'બૃહત્તો' इति पाठः ।

ચાતુર્ભદ્રક ક્વાથ

કિરાતતિક્કકં મુસ્તં ગુહ્ચી વિશ્વમેપજમ્ ।
ચાતુર્ભદ્રકમિત્યાહુર્વાતપિત્તોલ્વણે જ્વરે ॥૬૯૫॥

અન્યઃ-કિરાતતિક્કકં મુસ્તં ગુહ્ચી વિશ્વમેપજમ્-
इति (वैयाः) चातुर्भद्रकम् आहुः, (तत्र) वातपित्तो-
ल्वणे ज्वरे (हितम्) ॥

કરિયાતું, મેથ, ગળો અને સૂંઠ-આને
વૈધો ચાતુર્ભદ્રક કહે છે; તેનો ક્વાથ વાત-
પિત્તોલ્બણ જ્વરમાં હિતકારી છે. ૬૯૫
પિત્તકદ્દેલ્બણ સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા :
પર્યટાદિક્વાથ

अथ पित्तश्लेष्मोत्थसन्निपातज्वरचिकित्सा-
पर्यटः कट्फलं कुष्ठमुशीरं चन्दनं जलम् ।
नागरं मुस्तकं शृङ्गी पिप्पल्येषां शृतं हितम् ॥
तृष्णादाहान्निमाद्येषु पित्तश्लेष्मोत्थज्वरे ॥६९६॥

અન્યઃ-પર્યટઃ કટ્ફલં કુષ્ઠમ્ ઉશીરં ચન્દનં જલ
નાગરં મુસ્તકં શૃંગી પિપ્પલી-એવાં શૃતં વિત્તશ્લેષ્મોલ્વણે
જ્વરે (ચ) તૃષ્ણા-દાહ-અન્નિમાન્દ્યુ હિતં (મવતિ) ॥

ખડસલિયો પિત્તપાપડો, કાયકૂળ, કંઠ,
ઘોળો વાળો, રતાંજલિ, કાળો વાળો, સૂંઠ,
મેથ, કાકડાશીંગી અને પીપરનો ક્વાથ
પિત્તકદ્દેલ્બણ જ્વરમાં તથા તરશ, દાહ અને
અન્નિની મંદતા ઉપર પણ હિતકારી છે. ૬૯૬

टीका-वातकफोत्थज्वरे चिकित्सा नोका । तस्य
शीघ्रकारिविनाशायत्वात् । सन्निपातज्वरनी चिकित्साना
आ प्रक्षयुर्मा वातकद्वेल्बण सन्निपातज्वरनी पञ्च
चिकित्सा लभ्यी नैर्धये छाता ते लप्पी नथी,
तेजुं कारण्य आ छे हे, वातकद्वेल्बण सन्निपातज्वर
पञ्च अङ्गी होवाथी असाध्य छे.

વાતપિત્તકદ્દેલ્બણ સન્નિપાતજ્વરની
ચિકિત્સા : યોગરાજ-ક્વાથ

अथ वातपित्तश्लेष्मोत्थसन्निपातज्वरचिकित्सा-

नागरं धान्यकं भार्गी पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
पटोलः पित्तुमन्दश्च त्रिफला मधुकं बला ॥६९७॥
शर्करा कटुका मुस्तं गजाह्वा व्याधिघातकः ।
किराततિકममृता दशमूली निदिग्धिका ॥६९८॥
योगराजो निहन्त्येष सन्निपातं त्रिकोत्थणम् ।
सन्निपातसमुत्थानं मृत्युमप्यागतं जयेत् ॥६९९॥

અન્યઃ-નાગરં ધાન્યકં ભાર્ગી પદ્મકં રક્તચન્દનં
પટોલઃ પિત્તુમન્દશ્ચ ત્રિફલા મધુકં બલા શર્કરા કટુકા

મુસ્તં ગજાહ્વા વ્યાધિઘાતકઃ કિરાતતિકમ્ અમૃતા દશ-
મૂલી નિદિગ્ધિકા-एषः योगराजः त्रिकोत्थणं संनिपातं
निहन्ति, सन्निपातसमुत्थानम् आगतं मृत्युम् अपि जयेत् ॥

સૂંઠ, ધાણા, ભારંગી, પદ્મકાષ્ઠ, રતાંજલિ,
પરવળ, લીંબડો, હરડાં, બહેડાં, આમળાં,
જેડીમધ, ખપાટ, સાકર, કડું, મેથ, ગજ-
પીપર, ગરમાળો, બમહું કરિયાતું. ગળો,
દશમૂળ અને ભેરીંગળીનો ક્વાથ ત્રણે દૈન્યની
અધિકતાવાળા સન્નિપાતને મટાડે છે અને
સન્નિપાતને લીધે આવેલા મૃત્યુને પણ
જીતે છે. ૬૯૭-૬૯૯

टीका-गजाह्वा=गजपिप्पली, व्याधिघातकः=राजपृक्षः-
'चिरवाला', किराततिकं हेतुपार्यर्थं घृण्यकं पठितम् ।
इति योगराजः क्वाथः ॥ (आनो अर्थ उपर छे.)

૧. યોગના-સંનિપાતનિર્વર્તકોપાયાનો રાજા-સર્વોક્ષ-
યોગત્વાત્ સંનિપાતજન્યમૃત્યોરપિ જયકારિત્વાત્, સ
ચાલો જાયઃ-યોગરાજક્વાથઃ-સંનિપાતને મટાડનારા
ઉપાયોનો જે રાજ છે; કેમ કે બધા કરતાં જે શ્રેષ્ઠ
છે અને સંનિપાતથી થતા મૃત્યુને પણ જીતનાર
છે, તેથી આ યોગરાજ ક્વાથ કહેવાય છે.

પ્રવૃદ્ધ, મધ્ય તથા હીન વાયુ આદિથી
થયેલા સન્નિપાત-જ્વરોની ચિકિત્સા

अथ प्रवृद्धमध्यहीनवातादिजनितसन्निपातज्वराणां
चिकित्सायाह-उवे प्रवृद्ध-मध्य-हीनवात आदिथी
थयेला सन्निपात ज्वरानी चिकित्सा कहे छे :
प्रवृद्धे कर्शयेदोषं क्षीणे संवर्द्धयेद्विषण्म् ।
चिकित्सेयं विधातव्या दोषयोर्बुद्ध्यहीनयोः ॥७००॥

અન્યઃ-ભિષક્ પ્રવૃદ્ધે દોષ કર્શયેત્, ક્ષીણં (ચ)
સંવર્ધયેત્, બુદ્ધહીનયોઃ દોષયોઃ દ્યં ચિકિત્સા વિધાતવ્યા ।

વૃદ્ધિ પામેલા દોષને જેઓથી તે દોષની
ક્ષીણતા થાય એવાં ઔષધોથી અને વિહારોથી
પાતળો પાડી સમ કરવો; અને ક્ષીણ થયેલા
દોષને જેઓથી તે દોષની વૃદ્ધિ થાય એવાં
ઔષધો, અન્નો અને વિહારોથી વધારી સમ
કરવો. ૭૦૦

टीका-अस्यायमर्थः-प्रवृद्धं दोषं कर्शयेत्=तत्क्षीण्य-
हेतुमिरोपघातविहारेः कृशीकृत्य समीकुर्यात् । क्षीणं दोषं
संवर्द्धयेत्=तद्विहेतुमिरोपघातविहारेर्वर्द्धयित्वा समीकुर्या-
दित्यर्थः ॥ (आ टीकानो अर्थ लापांतरमां समानो छे.)
प्रवृद्धे शमिते दोषे मध्यमः स्वयमेव हि ।
शान्तिं याति शमं नीतेऽनुबन्धेऽनुबन्धवत् ॥

અન્વય:-અનુચન્યે તુ શમં નીતે અનુચન્વત્,
પ્રવૃદ્ધે દોષે શમિતેમધ્યમઃ સ્વયમ્ एव हि शान्तिं याति ॥

જેમ વર્ષાઋતુમાં વાયુ પ્રધાન છે અને
પિત્ત તથા કફ તેના અનુચર છે, જેમ શરદ
ઋતુમાં પિત્ત પ્રધાન છે અને કફ તેના
અનુચર છે, અને જેમ વસંતઋતુમાં કફ
પ્રધાન છે અને વાયુ તથા પિત્ત તેના અનુચર
છે, તેથી તેઓમાં પ્રધાનને શાંત કરતા અનુ-
ચરો પોતાની મેળે જ શાંત થઈ જાય છે;
તે જ પ્રમાણે સન્નિપાતમાં પણ વૃદ્ધિ પામેલા
દોષને ઘટાડી સમ કરતાં મધ્યમ દોષ પોતાની
મેળે જ અવશ્ય શાંતિ પામે છે, એટલે
સમસ્થિતિમાં આવે છે. ૭૦૧

ટીકા-અસ્યાયમર્થઃ-વર્ષાઋતુ વાયુતુચન્વ્યઃ સ્વયઃ,
પ્રપાતમિતિ યાવત્ । પિત્ત-લેધ્યાનાવનુચન્વ્યોવાયોતુચરો ।
શરદિ પિત્તમનુચન્વ્યં કફોઽનુચન્વ્યઃ । વસન્તે કફોઽનુ-
ચન્વ્યો વાતપિત્તેઽનુચન્વ્યે । તત્ર યયા અનુચન્વ્યે પ્રસમ
નીતેઽનુચન્વ્યઃ સ્વયમેવ શાન્તિં યાતિ, તથા પ્રવૃદ્ધે દોષે
શમિતે=હાસયિત્વા સમીકૃત, મધ્યમો દોષો हि निश्चयेन
સ્વયમેव શાન્તિં યાતિ=પ્રકૃતો ભવતીત્યર્થઃ ॥ (આ
ટીકાનો અર્થ પણ ભાષાંતરમાં સમાર્પ જાય છે.)

અય ક્રમેણ શીતાદ્વાદીનાં સન્નિપાતગ્વરાણાં ત્રયોદશાનાં
ચિશિટાણિ ચિકિત્સા-

શીતાંગ વ્યાદિ તેરે સન્નિપાતબવરેની
નામવાર જુદી જુદી ચિકિત્સાઓ :

શીતાંગની ચિકિત્સા

તત્ર શીતાંગસ્ય ચિકિત્સામાહ-

આસ્થ્યમૂલં જીરકચ્યોપમાર્ગી,-

દ્યાગ્રીશુળી પુષ્કરં ગોજલેન ।

સિદ્ધં સઘઃ શીતગાત્રાત્તિમોહ,-

શ્વાસસ્ત્રેપ્તમોદ્રેકકાસાન્નિહન્તિ ॥ ૭૦૨ ॥

અન્વય:-માસ્થ્યમૂલં જીરક-વ્યોષ-માર્ગી-વ્યાગ્રી-
શુળી-પુષ્કરમૂલં ગોજલેન સિદ્ધમ્ (પીતં ચેત્ તદ્દિ તત્) ।
શીતગાત્ર-અત્તિ-મોહ-શ્વાસ-સ્ત્રેપ્ત-ઉદ્રેક-કાસાન્ સઘઃ
નિહન્તિ ॥

આકડાનું મૂળ, જીરું, મરી, પીપર,
ભારંગી, લોરીંગણી, જમણી સૂંઠ અને
પુંકરમૂળને ગોમૂત્રમાં પકાવી જો પીધાં
હોય તો શીતાંગ સન્નિપાતની પીડા, મોહ,
શ્વાસ, કફની અધિકતા અને ઉધરસને તરત

મટાડે છે. ૭૦૨

ટીકા-આસ્થ્યમૂલં=અર્ધમૂત્રમ્ ।

કર્કોટિકાકન્દરજઃકુલ્લ્ય,-

કૃષ્ણાવિચાકટફલકૃષ્ણજીરેઃ ।

કિરાતતિકાનલકટ્ફલામ્બુ,-

પર્યામ્નિસદ્વર્તનમત્ર શસ્ત્રમ્ ॥ ૭૦૩ ॥

અન્વય:- (કિંચ) અત્ર કર્કોટિકાકન્દરજઃ-
કુલ્લ્ય-કૃષ્ણા-વિચા-કટ્ફલ-કૃષ્ણજીરેઃ (તથા) કિરાત-
તિક-અનલ-કટ્ફલ-અમ્બુ-પર્યામ્નિઃ સદ્વર્તનમ્ (અપિ)
શસ્ત્રમ્ ॥

શીતાંગ સન્નિપાતમાં કંકાડીનાં મૂળનું
ચૂર્ણ, કળથી, પીપર, વજ્ર, કાયકૃળ, કાળી-
જીરી, કરિયાતું, ચિત્રક, કાયકૃળનું પાણી
અને હરડેથી શરીરને ઓળી ખરડ કરવો
તે પણ ઉત્તમ છે. ૭૦૩

ટીકા-કર્કોટિકાકન્દરજઃ=રેસામૂળરજઃ ॥

રસવિપમરિચમહેશ-ત્રિયફલમસ્મૈરુમ્બુચતુર્વલુમિઃ
ભાગૈમિતમુદ્બલન,-મિદમધિરુસૈદ્વૈદીત્યહરમ્ ॥

અન્વય:-રસ-વિષ-મરિચ-મહેશત્રિયફલમસ્મ-પ્રક-
મ્-ચતુર્-વલુમિઃ ભાગૈઃ મિતમ્ દ્વદમ્-ઉદ્બલનમ્ (અપિ)
અધિક-સ્વૈર-સૈલહર (ભવતિ) ॥

એક ભાગ પારો, એક ભાગ વછનાંગ,
ચાર ભાગ મરી અને આઠ ભાગ ધંતૂરાના
ઠાંઠવાની બસમથી શરીર પર ખૂબ ખરડ
કરવાથી પણ પશીનો અને અતિશીતપણું
મટે છે. ૭૦૪

તંદ્રિકની ચિકિત્સા-કયાથરૂપે

અથ તન્દ્રિકસ્ય ચિકિત્સા-

શુદ્ધાઽમૃતાપોષ્કરનાગરાણિ,

શ્ચતાનિ પીતાનિ શિશ્રાયુતાનિ ।

અન્વય:-શુદ્ધા-અમૃતા-પોષ્કર-નાગરાણિ શિશ્રાયુતાનિ
શ્ચતાનિ પીતાનિ (તન્દ્રિક ઇન્તિ) ॥

લોરીંગણી, ગળો, એરંડાનું મૂળ, સૂંઠ
અને હરડેનો કવાથ પીવાથી તંદ્રિક સન્નિપાતને
તે મટાડે છે.

નસ્યરૂપે

શુળીકળાગસ્તિરસોદગાનિ

નસ્યેન તન્દ્રાવિજયોલ્લગાનિ ॥ ૭૦૫ ॥

અન્વય:-શુળી-કળા-અગસ્તિરસ-લપગાનિ નસ્યેન
તન્દ્રાવિજય-ઉલ્લગાનિ (ભવન્તિ) ॥

સૂંઠ, પીપર, અગધિયાનો રસ અને મરીનું નસ્ય આપવાથી તંદ્રા મટી જાય છે.

બીજા નસ્યરૂપે

મરિચકપચમ્પચાવચારુકુ-

કૃમિહરનાગરશર્વરીગવાક્ષ્યઃ ।

છગલકજલકલિકતા નિતાન્તં,

નસિ નિહિતા નનુ તન્દ્રિકં જયન્તિ ॥ ૭૦૬ ॥

અન્વયઃ-મરિચ-કચ-પચમ્પચા-વચા-રુકુ-કૃમિહર-નાગર-શર્વરી-ગવાક્ષ્યઃ છગલક-જલ-કલિકતાઃ (જૂતાઃ) નસિ નિહિતાઃ (સત્યઃ) નનુ નિતાન્તં તન્દ્રિક જયન્તિ ॥

મરી, વાળો, દારુહુણદર, ૧૧, ૪૮, વાવ-ડિંગ, સૂંઠ, હુણદર અને ઇંદ્રવારુણીને ખકરાના મૂત્રમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવાથી તંદ્રિક સન્નિપાતને તે ખદેખર અત્યંત મટાડે છે. ૭૦૬

ટીકા-કચ=વાલરૂ, પચમ્પચા=દારુહરિદ્રા, રુકુ=કુદમ્, કૃમિહર=વિઘ્નઃ, શર્વરી=હરિદ્રા, ગવાક્ષી=ઇન્દ્ર-વારુણી, નાસિ=નાસિકાયામ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અંજનરૂપે

તુરજ્જલાલલવણોત્તમેન્દુ,-

મન-શિલામાગધિકામધૂનિ ।

નિયોજિતાન્યક્ષણિ નિશ્ચિતજ્ઞ,

તન્દ્રાજ્ઞ નિદ્રાજ્ઞ નિવારયન્તિ ॥ ૭૦૭ ॥

અન્વયઃ-તુરજ્જલાલા-લવણોત્તમ-ઇન્દુ-મન-શિલા-માગધિકા-મધૂનિ અન્નણિ નિયોજિતાનિ (વેતુ) તન્દ્રાં ચ નિદ્રાં ચ નિશ્ચિતં ચ નિવારયન્તિ ॥

ઘોડાની લાળ, સૈંધવ, ઠપૂર, મણ્ડુશીલ, પીપર અને મધને આંખમાં આંજવાથી, તંદ્રાને અને અતિનિદ્રાને તે અવશ્ય મટાડે છે.

ટીકા-લવણોત્તમ=સૈન્ધવ, ઇન્દુ=વર્ણ, નિદ્રામ્=અતિનિદ્રામ્ ॥ (આનો અર્થ પથુ ઉપર છે.)

અથ પ્રલાપકસ્ય ચિકિત્સા-

પ્રલાપકની ચિકિત્સા-કયાથરૂપે

સતગરવરતિકારેવતામ્પોદતિકા,-

નલદતુરગગન્ધાભારતીહારહૃદ્રાઃ ।

મલયજનદશમૂલીશઘ્નપુષ્પીસુપકાઃ,

પ્રલપનમપહન્યુઃ પાનતો નાતિદૂરયત્ ॥ ૭૦૮ ॥

અન્વયઃ-સતગર-વરતિક-આરેવત-અમ્પોદ-તિકા-નલદ-તુરગગન્ધા-ભારતી-હારહૃદ્રાઃ (તપા) મલયજ-નદશમૂલી-શઘ્નપુષ્પી-સુપકાઃ પાનતઃ ન અતિદૂરાત્ પ્રલ-પનમ્ અપહન્યુઃ ॥

તગર, ખડસલિયો પિત્તપાપડો, ગર-માળો, મોથ, ઠડુ, વાળો, આસોંદ, પ્રાક્ષી, દ્રાક્ષ, રતાંજલિ, દશમૂળ અને શંખાવળીનો સારી રીતે ક્વાથ કરી પીવાથી તે તરત જ પ્રલાપક સન્નિપાતને મટાડે છે. ૭૦૮

ટીકા-વરતિકોડગ્ર પર્પટઃ, ન તુ મહાનિમ્બઃ, સન્ત્રા-ન્ટરાતુરોઘાત્ । નલદ=લામજરુ, તદલામાડુશીર પ્રાઘમ્ । મારતી=બ્રાહ્મી, 'વરમ્મી' इति लोके । हारहृदा-द्राक्ष ।

બીજી વિવિધ ચિકિત્સાઓ

સાન્વચનૈરજ્ઞૈસ્તીક્ષ્ણૈર્નૈસ્તિમિરસેવનૈઃ ।

સર્વતો વિકૃતં ચિત્તમસ્ય પ્રકૃતિમાનયેત્ ॥ ૭૦૯ ॥

અન્વયઃ-(કિંચ) અસ્ય સર્વતઃ વિકૃત ચિત્તં સાન્વચનૈઃ અજ્ઞૈઃ તીક્ષ્ણૈઃ નસ્યૈઃ તિમિરસેવનૈઃ પ્રકૃતિમ્ જ્ઞાનયેત્ ॥

વળી પ્રલાપક સન્નિપાતવાળાના સધળી રીતે વિકાર પામેલા ચિત્તને સાંત્વનોથી, અંજનોથી, તીક્ષ્ણ નસ્યોથી અને અંધારાનું સેવન કરાવવાથી સ્વસ્થ કરવું. ૭૦૯

અથ રક્ષાધીવિનચિકિત્સા-

રક્ષાધીવીની ચિકિત્સા કયાથરૂપે

રોહિપદ્મવ્યવાસકયાસા,-પર્પટગન્ધલતા-કટુકામિઃ । શર્કરયા સમમેવ કવાયઃ, ક્ષતજ-ઘ્રોવન ઉઘડુપાયઃ ॥ ૭૧૦ ॥

અન્વયઃ-રોહિપ-ધન્વવ્યવાસક-વાસા-પર્પટ-ગન્ધ-લતા-કટુકામિઃ શર્કરયા સમમ્ એવઃ કવાયઃ ક્ષતજઘ્રોવનઃ ઉઘડુ-લપાયઃ (ગમ્યતે) ॥

રોહિષ નામનું સુગંધી ખડ, ધમાસો, અરહૂશી, ખડસલિયો પિત્તપાપડો, ઘઉંલા અને ઠડૂનો ક્વાથ સાડરની સાથે પીવો, એ રક્ષાધીવી સન્નિપાતનો તાત્કાલિક ઉપાય ગણાય છે. ૭૧૦

ટીકા-રોહિપ=મુગન્ધતૃણવિશેષઃ, 'રોહિત' इति लोके, गन्धलता=प्रियङ्गुः ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

બીજી ચિકિત્સા પથુ કયાથરૂપે

પદ્મકચન્દનપર્પટમુસ્તં, જાતિકજીવકચન્દન-વારિ । ક્ષોતકનિમ્બયુત પરિપકં, વારિ ભવેદિદ્ શોણિતહારિ ॥ ૭૧૧ ॥

અન્વયઃ-પદ્મક-ચન્દન-પર્પટ-જાતિક જીવક-ચન્દન-વારિ ક્ષોતક-નિમ્બયુત પરિપક વારિ इह शोणितहारि भवेत् ।

પક્ષકાષ્ઠ, રતાંજલિ, ખડસલિયો પિત્ત
પાપડો, મોથ, બૂધ, છવક, ચંદન, વાળો,
જેઠીમધ અને લીંબડાનો પકાવેલ ક્વાથ
ખણુ આ રક્તધીવી સન્નિપાતમા લોહી બંધ
કરનાર થાય છે. ૭૧૧

ટીકા-ફીતક=ચૂરીમધુકમ્, રૂઢ=રક્તધોવિનિ ॥

ત્રીજી ચિકિત્સા-હિમપાન

મધુકમધૂકપરૂપકપાથ, અન્નપલ્લવદાર-
સનાથઃ । ધીર્ણીફલશીતકપાથઃ, સસિત રૂઢ
સ્પાદન્નજવાય ॥ ૭૧૨ ॥

અન્વય-મધુક-મધૂક-પરૂપક-પાથસ્-ચન્દન-પલ્લવ-
દાર-મનાથ શ્રીર્ણીફલશીતકપાથ સસિત (પીત. ચેત્)
રૂઢ અલગયાય ર્થાત્ ॥

જેઠીમધ, મહુંડાં, કાલસાં, વાળો, રતાં
જલિ, તમાલપત્ર અને દેવદારથી યુક્ત
સીવણુના ફળતુ હિમ કરી તેમાં સાકર નાખી
પીવાથી રક્તધીવી સન્નિપાતમાં તે લોહી બંધ
કરનાર થાય છે. ૭૧૨

ટીકા-પાથ=વાલ, પલ્લવ=પત્રકમ્, સનાથ=સપ્ર-
ધાનઃ । શ્રીર્ણીફલ=ગમ્મારીફલમ્ ॥

ચાથ ધુમનેત્રસ્ય ચિકિત્સા-

ભુમનેત્રની ચિકિત્સા-નરચરૂપે

તુરજ્જગન્ધાલવણોપગ્રગન્ધા, મધૂકસારોપણ-
માગવીમિઃ । ઘસ્તામ્બુશુઠીલશુનાન્વિતામિઃ,
નૈસ્યં કૃષાં મુદ્રદશાં કરોતિ ॥ ૭૧૩ ॥

અન્વય-તુરજ્જગન્ધા-લવણ-ઉપગ્રગન્ધા મધૂકસાર-રૂપણ
-માગવીમિઃ ઘસ્તામ્બુ-શુઠી-લશુન-અન્વિતામિઃ (દત્ત)
નસ્ય મુદ્રદશ કૃષા કરોતિ ॥

આમેઈ, સૈંધવ, વજ, મહુંડાંના સાર,
મરી, પીપર, સૂંઠ અને લસણને બકરાના
મૂત્રમાં વાટી તેતું આપેલું નસ્ય ભુમનેત્ર
સન્નિપાતને મટાડે છે. ૭૧૩

અપામિન્યાસસ્ય ચિકિત્સા-

અભિન્યાસનીચિકિત્સા-શૃંગ્યાદિક્-કવાથરૂપે
શુદ્ધીમાર્ગ્યમયાડાજાજીરુનામૂનિમ્બપર્પટૈઃ ।
દેવદારવચાકુષ્ઠપાસકટ્ફલનાગરૈઃ ॥ ૭૧૪ ॥

* શત્રી આદિયેંવો તામિ, તેવાં કાચ -જેમાં કાકડા-
ચિંગી મુખ્ય-પહેલી દોષ છે, એવા ઔષધોનો
ઉકાળો શૃંગ્યાદિકવાથ કહેવાય છે.

મુસ્તઘાન્યાકાતિકેન્દ્ર્યવપાઠાહરેણુમિઃ ।

હસ્તિપિપ્પલ્યપામાર્ગ્યપિપ્પલીમૂલચિત્રકૈઃ ॥ ૭૧૫ ॥

વિશાલારવ્થધારિષ્ટશટીગકુચિકાફલૈઃ ।

વિદ્વદ્ધરજનીદાર્વીયવાનીદ્રવ્યસંયુતૈઃ ॥ ૭૧૬ ॥

સમાંશીવિહિતઃ કાયો હિસ્ત્રાદ્વંકરસાન્નિતઃ ।

અમિન્યાસજ્વર ધોરં હન્તિ તન્દ્રાજ્ઞ તત્ક્ષણાત્ ॥

પ્રમેહં કર્ણશૂલજ્ઞ સન્નિપાતાંછયોદશ ।

હિકાં શ્વાસજ્ઞ કાસજ્ઞ તથા સર્વાનુપદ્રવાન્ ॥ ૭૧૮ ॥

અન્વય-શુદ્ધી-માર્ગી-અમવા-અજાની-કળા મૂનિમ્બ
-પર્પટૈઃ, દેવદાર-વચા-કુષ્ઠ-પાસ-કટ્ફલ-નાગરૈઃ મુસ્ત-
ઘાન્યાક તિજ્ઞ દન્દ્ર્યવ-પાઠ હરેણુમિઃ હસ્તિપિપ્પલી-અપ-
માર્ગ્ય-પિપ્પલીમૂલ-ચિત્રકૈઃ, વિશાલા-ધારવથ-અરિષ્ટ-
શટી ગાકુચિકાફલૈઃ વિદ્વદ્ધરજની-દાર્વી-યવાનીદ્રવ્યસંયુતૈઃ
સમાંશી. વિહિત કાય હિન્દુ-આદિક-રસ-અન્વિતઃ ધોરમ્
અમિન્યાસજ્વર ચ તન્દ્રા પ્રમેહ ચ કર્ણશૂલ ત્રવોદશ
સન્નિપાતાન્ હિકા ચ શ્વાસ ચ કાસ ચ તથા સર્વાન્ ઉપ-
દ્રવાન્ તત્ક્ષણાત્ હન્તિ ॥

કાકડાશીંગી, ભારગી, છરું, પીપર,
કરિયાતું, ખડસલિયો પિત્તપાપડો, દેવદાર,
વજ, કંઠ, ધમાસો, કાચફળ, સૂંઠ, મોથ,
ધાણુ, કડું, ઇંદ્રવત, કાળીપાટ, નગોડનાં ખીજ,
અજાપીપર, અઘેડો, ચિત્રક, પીપરીમૂળ,
ઇંદ્રવારેણી, ગરમાળો, લીંબડો, કચૂરો, ખાવચી-
નાં ફળ, વાવડિંગ, હળહર, કારેહળહર અને
બે બાતની યવાનને સમભાગે લઈ તેઓનો
કરેલો કવાથ હિંગ અને આદુના રસની સાથે
પિવાય, તો તે લથંકર અભિન્યાસજ્વર, તંદ્રા,
પ્રમેહ, કાનતું શૂળ, તેર પ્રકારના સન્નિપાત,
હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને સ્રવણા ઉપદ્રવોનો
તરત નાશ કરે છે. ૭૧૪-૭૧૮

અથ જિહ્વકલ્પ ચિકિત્સા-

જિહ્વકની ચિકિત્સાઃ કિરાતાદિ કવલ

કિરાતતિકાકુલકુલિકુલિદ્ધી, કર્પૂરકુળ્લાકટુ-
તેલયુકઃ । અમ્લદ્રવઃ સંશમયેદ્રસજ્ઞા, -દોષાન્
સ્તુતો દાદારચિયંયાડર ॥ ૭૧૯ ॥

અન્વય-કિરાતતિક-આકુલકુલ-કુલિદ્ધી-કર્પૂર-
કુળ્લા-કટુતેલયુકઃ અમ્લદ્રવઃ યથા સ્તુતઃ દાદારચિઃ
(તથા) રસદોષાન્ સંશમયેત્ ॥

કરિયાતું, અકલકશી, નાગરવેલની જડ,
કપૂર, પીપર અને સરસિયા તેલથી યુક્ત

કરેલો બિજોરાં આદિ ખાટા પદાર્થોનો રસ
જેમ રતુતિ કરાયેલા રામચંદ્રજી જીભનાં
પાપને શમાવે છે, તેમ જિહ્વક સન્નિપાતને
શમાવે છે. ૭૧૯

ટીકા-શાકુલકૃત='અકલકરા' इति लोके, अम्ल-
द्रवः=मीजपूरादिरसः ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

શાહરપણાદિ+અવલેહ

શાહરપણી માલ્હરમૂલામયમશુષ્કતા ।
શાહરપુણ્યા ચ સહિતા સેવ્યા વાચાં વિશુદ્ધયે ॥૭૨૦

અન્વય:-ગ્રાહી વિશુદ્ધયે માલ્હરમૂલ-આમય-મશુષ્કતા
ચ શાહરપુણ્યા સહિતા શાહરપણી સેવ્યા ॥

વાણીની શુદ્ધિ માટે ખીલીતું મૂળ,
કઠ, મધ અને શંખાવળીથી યુક્ત કરેલી
પ્રાણીનું સેવન કરવું. ૭૨૦

ટીકા-શાહરપણી=ગ્રાહી, માલ્હરમૂલ=મિલ્કમૂલ,
આમય=કુહમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

હુદાદિ તથા વિશ્વાદિ ક્વાથ

હુદાનાગરપુષ્કરામૃતલતાપ્રાણીવચાસુવ્રતા-
ભાગીવાસકવાસતોયસુરસાપચાયો જયેજિહ્-
કમ્ । વિશ્વાવર્મવિભાવરીયુગધરાવત્સાદનીવારિદ્,
વ્યાઘ્રીનિમ્બપટોલપુષ્કરજટારુદારહમિર્વા કૃતઃ ॥

અન્વય:-હુદા-નાગર-પુષ્કર-અમૃતલતા-ગ્રાહી-વચા-
સુવ્રતા-ભાગી-વાસક-વાસ-તોય-સુરસા-વચાપ:જિહ્
કં જયેત્, યા વિશ્વા-વર્મ-વિભાવરી-યુગ-ધરા-વત્સા-
દની-વારિદ-વ્યાઘ્રી-નિમ્બ-પટોલ-પુષ્કરજટા-રુ-દારહમિ:
કૃતઃ (વચાપ: જામિ જિહ્વક જયેત્) ॥

ભેરીગણી, કમળનું મૂળ, ગળો, પ્રાણી,
વજ, ગંધપલાશી (કાર્શીર દેશમાં પ્રસિદ્ધ
છે), ભારંગી, અરદૂસો, ધમાસો, વાળો અને
તુલસીનો ક્વાથ જિહ્વક સન્નિપાતને મટાડે
છે; અથવા સૂંઠ, ખડસલિયો પિત્તપાપડો,
હળદર, દારુહળદર, હરડે, બહેડાં, આમળાં,
ગળો, મોથ, ભેરીગણી, લીંબડો, પરવળ,
ઐરંડાનાં મૂળ, કઠ અને દેવદારનો ક્વાથ
પણ જિહ્વક સન્નિપાતને મટાડે છે. ૭૨૧

ટીકા-પુષ્કર=પુષ્કરમૂલ, તથા ચામરસિદ્ધ-મૂલ

+ શાહરપણી આદિ:યેષાં તામિ, તેષામ્ ગવરેદ્-
જેમાં પ્રાણી યુખ્ય હોય છે, એવાં ઔષધોનું ચાટણ
શાહરપણાવલેહ કરેવાય છે.

પુષ્કરકાદમીરપદ્મપદ્મણિ પૌષ્કરે ॥ 'સુવ્રતા=ગન્ધપલાશી,
કાદમીરે પ્રસિદ્ધા । સુરસા=તુલસી, વિશ્વાદિયોગાન્તરમ્,
વર્મઃ=વર્ષટઃ, વિભાવરીયુગં=દરિદ્રા દારુદરિદ્રા ચ, વરા=

ત્રિફલા, વત્સાદની=ગુહચી, વ્યાઘ્રી=કૃષ્ણકારિકા ॥

અથ સન્ધિકસ્ય ચિકિત્સા-

સંધિકની ચિકિત્સા

શટીસુરતરુત્તમાસ્થવિરદારાજ્ઞા: સમાઃ,
સનાગરસુધાન્વતા: પિય શતાવરીસંયુતા: ।
મૃદુજ્વલનપાચિતા: સહ પુરેણ સન્ધિગ્રહ,-
ધ્યયાપહતયે વૃથા શિશિરસેવનં મા કૃયા: ॥

અન્વય:-સન્ધિગ્રહવ્યથા-અપહતયે શટી-સુરતર-
ઉત્તમા-સ્થવિરદાર-રાજ્ઞા: સનાગર-સુધા-અન્વિતા: શતા-
વરીસયુતા: સમા: મૃદુજ્વલન-પાચિતા: પુરેણ સહ પિય,
વૃથાશિશિરસેવનં મા કૃયા: ॥

સંધિક સન્નિપાતની પીડા મટાડવા
કચૂરો, દેવદાર, હરડે, બહેડાં, આમળાં,
વરધારો, રાસ્ના, સૂંઠ, ગળો અને શતાવરીને
સમભાગે લઈ કેમળ અગ્નિથી પકાવી (ક્વાથ
કરી) ગૂળળી સાથે પીવાં; પણ વ્યર્થ
શીતલ પદાર્થો સેવવા નહિ. ૭૨૨

ટીકા-ઉત્તમા=ત્રિફલા, સ્થવિરદાર='વિધારા' इति
लोके, सुधा=गुहच्य, पुरः=गुगुलु: ॥ (આનો અર્થ
ઉપર છે.)

વચાકવચકચ્છુરાસહચરાડમૃતામહગુરા,
સુરાદ્ધનનાગરાડતરુણદારાજ્ઞાપુરા: ।
વૃષાતરુણમીરુમિ: સહ ભવન્તિ સન્ધિગ્રહ,-
ધ્યયોરુજ્જિદિમ્ક્રમશ્રમણપદ્મઘાતદ્ગ્રહ: ॥ ૭૨૩ ॥

અન્વય:-વચા-કવચ-કચ્છુરા-સહચર-અમૃતા-મહુરા-
સુરાદ્ધ-ધન-નાગર-અતસ્પદાર-રાજ્ઞા-પુરા: ધૃવા-તરુણ-
મીરુમિ: સહ સન્ધિગ્રહવ્યથા-કવજિદિમ્-ક્રમ-વ્રમણ-
પદ્મઘાતદ્ગ્રહ: ભવન્તિ ॥

વજ, ખડસલિયો પિત્તપાપડો, જવાસો,
કાંટાઅશેળિયો, ગળો, અતિવિષ, દેવદાર, મોથ,
સૂંઠ, વરધારો, રાસ્ના, ગૂળળ, મોટો નેપાળો
કે જેનાં પાંદડાં અને શાખા ઐરંડાના જેવાં
થાય છે, તે મોટો ન મળે તો તેના જેવા
ગુણો હોવાથી સામાન્ય નેપાળો અને શતા-
વરીનો ક્વાથ સંધિકની પીડાને, સાથળની
જડતાને, જ્વાનિને, બ્રમળને અને પદ્મઘાતને
મટાડે છે. ૭૨૩

ટીકા-કવચઃ=વર્ણકઃ, કચ્છરા=ચંચાસઃ, મહુરા= અતિવિપા, મુરાહ=દેવદાહ, અતરુણદાહ=તુદાહ, પુરા= ગુણુહ, વૃષા=વૃહન્તી-પરણ્ડરૂપવિષ્ણુ, તદલામે દન્તી ચ પ્રાણ સમાનગુણત્વાત્, તરુણઃ=પરણ્ડઃ, મીઠઃ= શતાવરી ॥ (આનો અર્થ પણ ઉપર છે.)

સુરદાહશદીસુધાલતા, સુવહાગુણ્યમૃતાઃ
શૃતા જલે । સપુરાઃ શમયન્તિ સેવિતાઃ, સતતં
સન્નિગતં સદાગતિમ્ ॥ ૭૨૪ ॥

અન્વયઃ-સુરદાહ-શદી-સુધાલતા-સુવહા-ગુણી-
અમૃતાઃ સપુરાઃ જલે શૃતાઃ સતતં સેવિતાઃ સન્નિગત સદા
ગતિં શમયન્તિ ॥

દેવદાર, કચ્છરો, ખમણી ગળો, રાસ્ના
અને સૂંઠનો ક્વાથ કરી ગૂગળ સહિત
નિરંતર સેવન કરાય તો સાંધાઓમાં રહેલા
વાયુને તે શમાવે છે. ૭૨૪

ટીકા-સુવહા=રાક્ષા ॥

મુસ્તૈરણ્ડપ્રાણદાયાણદાહ, ન્હિજારાજામીઠ-
કર્ણુરતિકાઃ । વાસાવિશ્વાપચમૂલાશ્વગન્ધા,
હન્યુર્મન્યાસ્તમ્મસન્નિગ્રહાર્તીઃ ॥ ૭૨૫ ॥

અન્વયઃ-મુસ્તા-પરણ્ડ-પ્રાણદા-વાણ-દાહ-ઝિના-
રાજા-મીઠ-કર્ણુ-તિકાઃ । વાસા-વિશ્વા-પચમૂલ-અશ્વ-
ગન્ધાઃ મન્યાસ્તમ્મ-સન્નિગ્રહ-અર્તીઃ હન્યુઃ ॥

મોથ, એરંડો, હરંડે, કાળાં ફૂલોના કાંટા-
અથેળિયો, દેવદાર, ગળો, રાસ્ના, શતાવરી,
કચ્છરો, કડું, અરૂંમી, સૂંઠ, પંચમૂળ અને
આસોદ-એ એરંડ (ગરદન)ના બદાવાને તથા
સાંધાઓ બલાઈ જવાની પીડાને મટાડે છે.

ટીકા પ્રાણદા=હરીતકી, વાણઃ=નીલગુણસહચરઃ,
તિકા=કટુકી ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અધાન્તકવિકિત્સા-

અંતકની ચિકિત્સા

દ્વાપહાય વ્રતમુણવારિ, જ્વરાચિપ્પાદિ
ગદાપહારિ । જ્વરચ્છિદં જીવિતદ્વચ્ચ નિત્યં,
મૃત્યુઞ્ચજ્વેતસિ ચિન્તયસ્વ ॥ ૭૨૬ ॥

અન્વયઃ-દ્વહ (અન્તકે) વ્રતમ્ રણવારિ જ્વરાચિ
ગદાપહારિ યુગાદિ અપહાય જ્વરચ્છિદં ચ જીવિતદં મૃત્યુઞ્ચં
ચેતસિ નિત્યં ચિન્તયસ્વ ॥

આ અંતક નામના સન્નિપાતબરમાં
લંઘન આદિ નિયમોને, ગરમ પાણીને, તાપને
મટાડનારા ક્વાથોને અને રોગ મટાડનારાં યુષ

આદિને છોડી ઈધ બરને કાપનાર અને
જીવિતને આપનાર મૃત્યુજય-સદાશિવનું જ
ચિત્તમાં નિરંતર ચિંતન કરવું. ૭૨૬

ટીકા-દ્વહ=અન્તકે, વ્રત=જ્ઞાનાદિનિયમમ્ ॥

કર્ણુપ્રમુદાવદાતવપુપં સંયોગમુદ્રાજુપં, શશ્વ-
ઝકજનેપુ માલુકજુપં માલસ્ફુરચક્ષુપમ્ । સમ્પૂર્ણ-
મૃતકુમ્પસમ્મતકરં શુભ્રાક્ષમાલાધરં, પિહ્નોત્તદ્ધ-
જટાકલાપચરિરં વન્દાર્દમૌલિં સ્તુહિ ॥ ૭૨૭ ॥

અન્વયઃ-કર્ણુ-પ્રમુદ-અવદાત-વપુષ, સંયોગ-મુદ્રા-
જુપં, મજ્જકજનેપુ શશ્વદ માલુકજુપં, માલ-સ્ફુરદ-
ચક્ષુષ, સમ્પૂર્ણ-અમૃત-કુમ્પ-સમ્મતકર, શુભ્ર-અક્ષ-માલા-
ધર, પિહ્ન-ઉત્તુજ-જટા-કલાપ-ચરિરં, વન્દ-અર્ધ-મૌલિં
(સદાશિવં) સ્તુહિ ॥

કપૂરના સમૂહની પેઠે ઉભવળ શરીર-
વાળા, સંયોગની મુદ્રાને સેવનાર, ભક્તજનો
ઉપર નિરંતર પ્રેમ રાખનાર, કપાળમાં ચળકતાં
ચક્ષુવાળા, અમૃતથી ભરેલો કળશ હાથમાં
ધરનાર, સુંદર અક્ષમાળાને ધરનાર, પિંગળા
તથા બેંચા બટાના સમૂહથી સુશોભિત અને
મુકુટમાં અર્ધચંદ્ર ધરનાર સદાશિવની જ
(અંતક સન્નિપાતમાં) સ્તુતિ કરવી. ૭૨૭

મિષમિરિતિ નિર્ણતં સન્નિપાતેઽન્તકામિથે ।
મેપજં જાહ્નવીનીરં વૈથો મોવિન્દ્ય એવ હિ ॥ ૭૨૮ ॥

અન્વયઃ-અન્તક-અમિથે સન્નિપાતે જાહ્નવી-નીર
મેપજ મોવિન્દઃ એવ હિ વૈથઃ (અસ્તિ), इति मेषमिः
નિર્ણતમ્ ॥

અંતક નામના સન્નિપાતમાં ગંગાજીવું
જળ જ ઔષધ જ છે અને વિષ્ણુ ભગવાન જ
વૈથ છે, એમ વૈથોએ નિર્ણય કર્યો છે. ૭૨૮

અથ હ્રદાહસ્ય ચિકિત્સા-

રુગ્દાહની ચિકિત્સા-પડગપાનીયરૂપે

અશીરચન્દનોદીચ્યદ્રાક્ષામરુચકર્પટં ।
શ્વતં શીતં જલં દયાદાહતુઙ્ગજ્વરશાન્તયે ॥ ૭૨૯ ॥

અન્વયઃ-અશીર-ચન્દન-અડીચ્ય-દ્રાક્ષા-આમલક-
કર્પટઃ શ્વતં શીતં જલં દાહ-તુઙ્ગ-જ્વર-શાન્તયે દયાત્ ॥

વાળો, રતાંજલી, કાળો વાળો, દ્રાક્ષ,
આમળાં અને ખડસલિયા પિત્તપાપકાથી
પકાવેલા પાણીને કંડું કરી દાહની, તૃધાની
તથા બરની શાંતિ માટે આપવું. ૭૨૯

ધાન્યાક-કંચાથરૂપે

સસિતો નિશિ પર્યુપિતઃ, પ્રાતર્ધાન્યાક-
તણ્ડુલકાથઃ । પીતઃ શમયત્યચિરા, -દન્તર્દાહં
જ્વરં પૈત્તમ્ ॥ ૭૩૦ ॥

અન્વયઃ-નિશિ પર્યુપિતઃ ધાન્યાક-તણ્ડુલકાથઃ
સસિતઃ પ્રાતઃ પીતઃ (ચેત્) અન્તર્દાહં પૈત્ત જ્વરય્
અચિરાત્ શમયતિ ॥

ખાંડેલા ધાણાનાં ખિયાને રાતે પલાળી
રાખી કવાથ કરી સાકર સહિત સવારે પિવાય
તો અંદરના દાહવાળા પિત્તજ્વરને તરત તે
શમાવે છે. ૭૩૦

ટીકા-ધાન્યાક-તણ્ડુલઃ=કણ્ઠિતધાન્યાકવીજાનિ ।

પૃથ્વાપલેહરૂપે

પૃથ્વાં તૈલઘૃતશ્વેદૈર્લિઘ્વાદાહવિનાશિનીમ્ ॥ ૭૩૧ ॥

અન્વયઃ-દાહવિનાશિનીં પૃથ્વા તૈલઘૃતશ્વેદૈર્લિઘ્વાત્ ॥

દાહનો વિનાશ કરનારી હરડે તેલની સાથે,
ધીની સાથે કે મધની સાથે ચાટવી. ૭૩૧

ટીકા-‘પૃથ્વાં તૈલઘૃતશ્વેદૈર્લિઘ્વા’, इत्यत्र न समुच्चयः,
सैन केवलैर्न मधुनापि लिङ्गात् । अर्द्धां तैल, धी અને
મધ એ ત્રણે ભેગાં કરી તેઓની સાથે હરડે ચાટવી,
એમ સમજવાનું નથી; એટલે એકલા મધ સાથે
પણ હરડે ચાટવી.

લેપરૂપે

પ્રશમયતિ દાહમચિરા, -દધિયુક્કર્કશ્ચુપલ્લવૈ-
લેપઃ । લેપો હિમરુરમલયજનિમ્બદલૈસ્તકપિષ્ટૈર્વા ॥

અન્વયઃ-દધિયુક્-કર્કશ્ચુ-પલ્લવૈઃ (કૃતઃ) લેપઃ,
વા હિમરુ-મલયજ-નિમ્બદલૈઃ તકપિષ્ટૈઃ (કૃતઃ) લેપ-
અચિરાત્ દાહ શમયતિ ॥

દહીની સાથે બોરડીનાં પાંદડાં વાટી
તેનાથી કરેલો લેપ અથવા કપૂર, ચંદન અને
લીંબડાનાં પાંદડાંને ચોથા ભાગના પાણીવાળી
છાશમાં વાટી તેનાથી કરેલો લેપ દાહને તરત
શમાવે છે. ૭૩૨

ટીકા-હિમકર=કર્પૂરઃ । तथा च-‘घनसारखट्व-
संज्ञः’ इत्यमरः ॥-અર્ધી યુળના ‘હિમકર’ શબ્દ-
નો અર્થ ‘કપૂર’ કર્યો છે, તે અમરકોષમાં જોટલાં
ચંદ્રનાં નામ છે, તેને કપૂરનાં નામો કલાં છે એ
આધારે કરેલ છે.

જળધારારૂપે

उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र-कांस्यादिपात्रे

નિહિતે ચ નાભૌ । શીતામ્બુધારા ઘટ્ટલા પતન્તી,
નિહન્તિ દાહં ત્વરિતં જ્વરજ્ઞ ॥ ૭૩૩ ॥

અન્વયઃ-ઉત્તાનસુપ્તસ્ય (રુદાહવતો રોગિણઃ) નાભૌ
ચ નિહિતે ગમીર-તામ્ર-કાંસ્ય-આદિ-પાત્રે ઘટ્ટલા શીતા
અમ્બુધારા પતન્તી (સતી) ત્વરિત દાહ ચ જ્વર નિહન્તિ ॥

રુદાહવાળા માણસને ચત્તો સુવાડી તેની
નાભિ ઉપર ત્રાંખાનું અથવા કાંસા આદિનું
જંડું વાસણ મૂકી તેમાં ખૂબ ઘાટી શીતલ
જલની ધારા પાડવામાં આવે તો તરત
દાહનો અને જ્વરનો તે નાશ કરે છે. ૭૩૩

અવગાહનરૂપે

શીતામ્મસા તુ શતશઞ્ચ વિલોહિતેન, ગચ્ચેન
ચન્દનયુતેન ઘૃતેન દિગ્ધ્વા । રાહજ્વરી સક્રમલો-
ત્પલમાલ્યધારી, ક્ષિપ્રં વિશેઃસલિલકોષ્ઠમનલ્પ-
કાલમ્ ॥ ૭૩૪ ॥

અન્વયઃ-રાહજ્વરી શીત-અમ્મસા શતશઃ વિલો-
હિતેન ચન્દનયુતેન ચ ગચ્ચેન ઘૃતેન (વપુઃ) દિગ્ધ્વા
સક્રમલ-ઉત્પલ-માલ્ય-ધારી (સન્) ક્ષિપ્ર સલિલ-કોષ્ઠમ્
અનલ્પકાલં વિશેત્ ॥

દાહજ્વરવાળાએ ટાઢા જળથી સેંકડો
વાર ધોયેલા અને ચંદનથી યુક્ત કરેલા
ગાયના ઘીથી શરીર દેખીને કમળ અને ઉત્પલ
નામનાં પુષ્પોની માળાઓ પહેરી તરત જ
પાણીની કોઠીમાં ઘણા કાળ સુધી રહેવું. ૭૩૪

અવગુહનરૂપે

કાક્ષિકાર્દ્રપટેનાવગુઠનં દાહનાશનમ્ ।

અથ ગોતકરસંસ્વિન્નશીતલીઠ્ઠતવાસસા ॥ ૭૩૫ ॥

અન્વયઃ-કાક્ષિક-આર્દ્રપટેન અથ (વા) ગોતક-
સંસ્વિન્ન-શીતલીઠ્ઠત-વાસસા અવગુઠનં દાહનાશન
(ભવતિ) ॥

કાંજીથી ભિજવેલા કપડા વડે અથવા
ગાયની છાશમાં ખાફીને ઠંડા કરેલા કપડા
વડે શરીરને ચારે બાજુ ઢાંકવું, તે દાહનો
નાશ કરે છે. ૭૩૫

અયાગ્રમાહ-

અન્ન-સાજતપશ્ચુ

દાહવપ્યદિતં ક્ષામં નિરત્તં તૃણયાન્યિતમ્ ।
શર્કપમધુસંયુક્તં પાયયેહ્યજતર્પણમ્ ॥ ૭૩૬ ॥

અન્યઃ-દાહ-વમિ-ઝડિતં દ્વામં નિરન્ત્રં તુળ્યા
અન્વિતં (જન) શર્કરા-મધુ-સંયુક્તં લાજતર્પણં પાયયેત ॥

દાહથી તથા જીલદીથી પીડાયેલા, દૂબળા,
અન્ન વગર રહેલા અને તરશવાળા માણસને
સાકર અને મધ સહિત ચોખાની ધાણીના
સાથવારૂપ તર્પણ પાવું. ૭૩૬

ટીકા-લાજસુકુપ્તતર્પણમ્ ।

દાહ મટાડનારા બીજા ઉપાયો

વાપ્ત્યઃ કમલહાસિન્યો જલયન્ત્રગ્રહાઃ શુમાઃ ।
નાયશ્રન્દનદિગ્ધાક્ષ્યો વાહદૈન્યહરા મતાઃ ॥૭૩૭॥
મુકાવલી-ચન્દન-શીતલાનાં, સુગન્ધપુષ્પાન્વર-
ભૂષિતાનામ્ । નિતમ્બિનીનાં સુપયોધરાણામાલિક્ક-
નાન્યાનુ હરન્તિ વાહમ્ ॥૭૩૮॥

પ્રહ્લાદઞ્જાસ્ય વિજ્ઞાય તાઃ સ્ત્રીરપનયેપુનઃ ।
હિતજ્ઞ મોજયેદ્દં યેનામોતિ સુલં મહત્ ॥૭૩૯॥

અન્યઃ-કમલહાસિન્યઃ વાપ્ત્યઃ શુમાઃ જલયન્ત્રગ્રહાઃ
ચન્દનદિગ્ધાક્ષ્યઃ નાયઃ વાહ-દૈન્ય-હરાઃ મતાઃ । મુકા-
વલી-ચન્દન-શીતલાનાં સુગન્ધપુષ્પ-અન્વર-ભૂષિતાનાં
સુપયોધરાણા નિતમ્બિનીનામ્ આલિક્કનાનિ આનુ વાહં
હરન્તિ ॥ અથ ચ (રોગિણઃ) પ્રહ્લાદ વિજ્ઞાય તાઃ
સ્ત્રીઃ પુનઃ અપનયેત્, હિતં ચ એન મોજયેત્, યેન
મહત્ સુખમ્ આપોતિ ॥

કમ્બોથી શેઠી રહેલી વાવો, સુંદર
કુંવારાવાળાં ઘરો અને જેઓએ અંગે પર
ચ દનનાં લેપન કર્યાં હોય એવી જીવાન સ્ત્રીઓ
દાહને તથા હીનતાને હરી લેનાર મનાય છે.
મોતીનાં હારો અને ચંદન ધરવાથી શીતલતા-
વાળી, સુગંધી પુષ્પોથી તથા વસ્ત્રોથી શણ-
ગારેલી અને સુંદર સ્ત્રીઓની જીવાન સ્ત્રીઓનાં
આલિંગને. દાહને તરત મટાડે છે. એ સ્ત્રીઓનું
આલિંગન કરતાં રોગીને કામદેવ ઉત્પન્ન થયેા
જણાય, ત્યારે તે સ્ત્રીઓને ખસેડી લેવી અને
તે રોગીને હિતકારી અન્ન જમાડવું કે, જેથી
તે ઘણું સુખ પામે. ૭૩૭-૭૩૯

ટીકા-પ્રહ્લાદન્-કામકૃતહર્ષમ્ ॥ (આનો અર્થ
ઉપર છે.)

અથ ચિત્તવ્રમસ્ય ચિકિત્સા-

ચિત્તવ્રમની ચિકિત્સાઃ પ્રચેતના-અજનગુટી
કમોગ્ગણોપાલયણોત્તમાનિ, કરજ્જવીજં પ્રમદા-
મલાનિ । પથ્યાશ્વસિદ્ધાર્થકહિદ્ગુણુડી, -યુતાનિ

વસ્તામ્બુવિમિશ્રિતાનિ ॥ ૭૪૦ ॥

પિષ્ટવા ગુટીયં નયને નિષેધા, પ્રચેતનેતિપ્રથિતા-
ન્વિતાર્યા । ચિત્તવ્રમાપસ્મૃતિભૂતદોષ, -શિરોઽ-
શિરોગમ્મનાશનાશહેતુઃ ॥ ૭૪૧ ॥

અન્યઃ-કળા-કલ્પણ-ક્રમ-લવણોત્તમાનિ પથ્યા અન્ન-
સિદ્ધાર્થક-હિદ્ગુ-ગુણુડીયુતાનિ વસ્તામ્બુ-વિમિશ્રિતાનિ પિષ્ટવા
ગુટી નયને નિષેધા, ક્યમ્ અન્વિતાર્યા (સતી) પ્રચેતના
ઇતિ પ્રથિતા ચિત્તવ્રમ-અપસ્મૃતિ-ભૂતદોષ-શિરસ્-અશિ-
રોગ-વ્રમ-નાશહેતુઃ (મવતિ) ॥

પીપર, મરી, વજ, સેંધવ, કરંજનું
બીજ, હળંદર, આમળાં, હરડે, ખહેડાં, સર-
સવ, હિંગ અને સૂંઠને બકરાના મૂત્રમાં વાટી
તેની ગોળી કરીને નેત્રમાં આંખવી. આ
ગોળી ચેતના આપે છે, તેથી 'પ્રચેતના'
કહેવાય છે. આ ગોળી ચિત્તને બ્રમ, સ્મરણ-
નો અભાવ, ભૂતદોષ, માથાનુ દરદ, આંખનું
દરદ અને બ્રમના નાશનું કારણ થાય છે.

ટીકા-સ્તામ્બુ-છાગમૂત્રમ્ ॥

ચિત્તવ્રમની નરચરૂપ ચિકિત્સા

કુમ્ભોદ્રવતરોરમ્મો ગુહચિશ્વકળાન્વિતમ્ ।

નિહિતં નસિ નૂનં સ્યાચિત્તવ્રમવિનાશનમ્ ॥૭૪૨॥

અન્યઃ-ગુહ-વિશ્વ-કળા-અન્વિતં કુમ્ભોદ્રવતરોઃ
અમ્મઃ નસિ નિહિતં (સત્) નૂન ચિત્તવ્રમવિનાશન સ્યાત્ ॥

ગોળ, સૂંઠ અને પીપર સહિત અગધિયા-
ની છાલના કંદકના રસનું નરચ નાકમાં
આપવાથી તે ચિત્તવ્રમને મટાડે છે. ૭૪૨

ટીકા-કુમ્ભોદ્રવતરોરમ્મઃ-અગસ્તિવૃક્ષત્વક્કરતઃ ॥

સૌભાગ્યકર ધૂપ

મુરામૂર્દ્વજમેષાહ્વમધૂકમલયોદ્રવૈઃ ।

મરુત્તમધૂમિશ્રૈઃ પુરપાણિજપાંસુમિઃ ॥ ૭૪૩ ॥

લોહલામઞ્જકૈલામિર્ધૂપચિત્તવ્રમાપહઃ ।

પ્રહદોપહરઃ શ્રીદઃ સૌભાગ્યકર ઉત્તમઃ ॥ ૭૪૪ ॥

અન્યઃ-મુરા-મૂર્દ્વજ-મેષાહ્વ-મધૂક-મલયોદ્રવૈઃ-મર્-
તુ-મધુ-ઉન્મિષ્ટૈઃ પુર-પાણિજ-પાંસુમિઃ-લોહ-લામ-
ઞ્જ-કૈલામિઃ (કૃતઃ) ધૂપઃ ચિત્તવ્રમ-અપહઃ પ્રહદોપ-
હરઃ શ્રીદઃ સૌભાગ્યકરઃ ઉત્તમઃ (સીર્વતે) ॥

જટામાંસી, વાળો, મોથ, મહુંડાં, ચંદન,
દેવદાર, મધ, ગુગળ અને નખલાંનું ચુર્ણ,
ખડસલિયો પિત્તપાપડો, અશુર, લામનજક
નામનું વાળા જેવું પીણું ખડ, તે ન મળે

તો કાળો વાળો અને એલચી-એ સઘળા પદાર્થોનો ધૂપ ચિત્તબ્રમ મટાડે છે, ગ્રહદોષ હરે છે, લક્ષ્મી આપે છે અને સૌભાગ્ય કરનાર હોઈ ઉત્તમ છે. ૭૪૩, ૭૪૪

ટીકા-મુરા=एकाद्री, મૂર્દજઃ=ચાલ; મહત્તઃ=દેવ-દાર; પુરઃ=મુમુક્ષુ; પાણિજઃ=નચ; પાંચુ=પર્વટકમ્, લોહમ્=અગુરુ, લામચકમ્=ઉત્તીરવત પીતૃણવિરોધઃ । તદ્દલામે ઉત્તીર પ્રાપ્તમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ અને બ્રાહ્મી આદિ ક્વાથ મુદ્દીકાકરદારમત્સ્યશકલામુસ્તામલકયોઽમૃતા-પથ્યારેવતરામસેનકરજોરાજીફલૈઃ સંયુતાઃ ॥ હન્યુશ્વિત્તવજોઽથ વર્દુરદલાપાટાપટોલીપયઃ-પથ્યાપર્પટરાજવૃક્ષકટુકાશામ્બૂકપુણ્યઃ ગૃતાઃ ॥

અન્વયઃ-મુદ્દીકા-અમરદાર-મત્સ્યશકલા-મુસ્તા-શામલકયઃ અમૃતા-પથ્યા-વારેવત-રામસેનક-રજ-રાજી-ફલૈઃ સંયુતાઃ ગૃતાઃ ચિત્તરજઃ હન્યુઃ, અથ વર્દુરદલા-પાટા-પટોલી-પયઃ-પથ્યા-પર્પટ-રાજવૃક્ષ કટુકા-શામ્બૂકપુણ્યઃ ગૃતાઃ ચિત્તરજઃ હન્યુઃ ॥

દ્રાક્ષ, દેવદાર, કડું, ચેાથ, આમળાં, હરડે, ગરમાળો, કરિયાતું, ખડસલિયો પિત્ત પાપડો અને પરવળનો ક્વાથ અથવા બ્રાહ્મી, કાળીપાટ, કડવી ધિસેડી, વાળો, હરડે, ખડસલિયો પિત્તપાપડો, ગરમાળો, કડું અને શંખાવળીનો ક્વાથ પાવાથી તે ચિત્તબ્રમ મટાડે છે. ૭૪૫

ટીકા-મુદ્દીકા=દ્રાક્ષા, મત્સ્યશકલા=કટુકી, આરેવત=આરવચ; રામસેનકઃ=કિરાતતિકક, રજઃ=પર્વટક; રાજીફલઃ=પટોલઃ । અથ યોગાન્તરમાહ-વર્દુરદલા=મળ્લક-પર્ણી, સા ચ દ્રાક્ષી, મઙ્ગિષ્ઠા, શોળકથ, તથાપ્યત્ર દ્રાક્ષી પ્રાશા । યત્ત ઉત્તં દ્રવ્યગુણપ્રત્યે-‘દ્રાક્ષી મતિપ્રદા મેધ્યા જ્વરહન્ત્રી રસાયની’ ॥ દ્રાક્ષી=‘વરમ્મી’ તિ લોકે, પયઃ=વાલકમ્ । રાગવૃક્ષઃ=આરવચ; શામ્બૂકપુણી=શઙ્ખપુણી ॥ મૂળમાં જે ‘વર્દુરદલા’ શબ્દ છે તેનો અર્થ ‘મર્દુકપણી’ થાય છે, જોકે મર્દુકપણી શબ્દના અર્થ બ્રાહ્મી, મહુડ અને અરહુ એ ત્રણ થાય છે, તોપણ યોગ્યતાને લીધે બ્રાહ્મી જ લેવી; કારણ કે દ્રવ્યગુણપ્રમાણ કહ્યું છે કે, ‘બ્રાહ્મી છુદ્ધિને આપનારી છે, જવરને હણનારી છે અને રસાયન-રૂપ છે.’ ૭૪૫

અથ કર્ણિકસ્ય ચિકિત્સા-

—કર્ણિકાની ચિકિત્સા

પ્રલોપસ્તમસ્તં નયત્યલ્પમેકઃ, સમુદિક-શોથજ્ઞ રક્તાવશેપમ્ । સુપકે ક શક્ત્રિક્રિયા પૂયજિત્સા, વ્રણત્વં ગતે ચોચિતા તચિકિત્સા ॥

અન્વયઃ-અલ્પં તં (કર્ણિકં) સમુદિકશોથં ચ રક્તા-વશેપમ્ એકઃ પ્રલેપઃ અસ્તં નયતિ । સુપકવે ચ શક્ત્ર-ક્રિયા (કર્ન્યા, યતઃ) સા પૂયજિત્ (મવતિ), વ્રણત્વં ગતે ચ તચિકિત્સા (કર્ણમ્) રૂચિતા ॥

જો કર્ણિક અલ્પ હોય અથવા વધેલા સોજવાળો હોય અથવા તેમાં કાંઈ દોહીનો ભાગ બાકી રહી ગયો હોય તો નીચે લખેલા કેવળ પ્રલેપો તેનો નાશ કરે છે; પણ જો કર્ણિક બરાબર જો પાડયો હોય તો શસ્ત્રક્રિયા કરવી; કેમ કે તે ક્રિયા પરને મટાડે છે અને જો ત્રણરૂપે થયો હોય તો ત્રણની ચિકિત્સા કરવી યોગ્ય છે. ૭૪૬

ટીકા-અયમર્થઃ-ત=કર્ણિક, એકઃ=પ્રલેપઃ અસ્ત નાશં નયતિ । તચિકિત્સા=વ્રણચિકિત્સા ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

નિશાવિશાલામયમાણિમન્થ-દાર્વીઙ્ગુદી-મૂલકૃતઃ પ્રલેપઃ । પ્રમાકરક્ષીરયુતઃ પ્રમાવાદ્, વ્યસ્તઃ સમસ્તોઽવ્યથ કર્ણિકઘ્ન ॥ ૭૪૭ ॥

અન્વયઃ-નિશા-વિશાલા-આમય-માણિમન્થ-દાર-દ્વૈશી-મૂલકૃતઃ પ્રલેપઃ વ્યસ્તઃ અથ સમસ્તઃ અપિ (સ્વક્રીય)-પ્રમાવાદ્ કર્ણિકઘ્નઃ (મવતિ) ॥

હળદર, ઈંદ્રવારુણી, કડું, સૈંધવ, દેવદાર અને ઇંગોરિયાનાં મૂળનો આકડાના છીરથી યુક્ત કરેલો લેપ, છૂટા છૂટા અસુક તે થોડા પદાર્થોના કે સઘળા પદાર્થોના કયો હોય, તોપણ તે ચોતાના અણાવથી કર્ણિકને મટાડે છે. ૭૪૭

કુલત્યઃ કટુફલં શુન્ઠી કારવી ચ સમાંશકૈઃ । સુહોળૈર્લેપનં કાર્યં કર્ણમૂલે મુહુર્મુહુઃ ॥ ૭૪૮ ॥

અન્વયઃ-કુલત્યઃ કટુફલં શુન્ઠીઃ ચ કારવી (પૈતઃ) સમાંશકૈઃ સુહોળૈઃ કર્ણમૂલે મુહુઃ મુહુઃ લેપનં કાર્યમ્ (તદપિ કર્ણિકઘ્ન સ્યાત) ॥

કળથી, કાયકળ, સૂંઠ અને કાળીજીરીને સમભાગે લઈ સહન થાય તેવાં ગરમ કરીને તેઓથી કાનના મૂળમાં વારંવાર લેપન કરવામાં

આવે તોપણ તે કહ્મિકને મટાડે છે. ૭૪૮
જૈરિકં કઠિની શુષ્કી કટ્ફલામ્વઘૈઃ સમૈઃ ।
ઉષ્મૈઃ કાશ્નિકસપિઠેલેપઃ કર્ણિકમૂલનુત્ ॥ ૭૪૯ ॥

અન્યથા-જૈરિકં કઠિની શુષ્કી કટ્ફલ-આમ્વઘૈઃ
સમૈઃ કાશ્નિકસપિઠેઃ ઉષ્મૈઃ લેપઃ કર્ણિકમૂલનુત્ ॥

જેરુ, ખરી, સૂંઠ, કાયફળ અને ગર
માખાને સમભાગે લઈ કાંઠામાં વાટી ગરમ
કરીને તેના લેપ કરવામાં આવે તો તે પથ્થુ
કહ્મિકનાં મૂળને મટાડે છે. ૭૪૯

શિયરાજિકયોઃ કલ્કં કર્ણમૂલે પ્રલેપયેત્ ॥
કર્ણમૂલમવઃ શોષસ્તેન લેપેન શામ્યતિ ॥ ૭૫૦ ॥

અન્યથા-શિયુ-રાજિકયોઃ કલ્ક કર્ણમૂલે પ્રલેપયેત્,
સ્તેન લેપેન કર્ણમૂલમવઃ શોષઃ શામ્યતિ ॥

સરગવાનો અને રાઈનો કઢક કરી તેથી
કાનના મૂળમાં હેપ કરવો; એ હેપથી કાનના
મૂળમાં થયેલો સોજો શાત થાય છે. ૭૫૦
અશિશિરજલપરિમૃદિતં, મરિચકળાજીરસિન્ધુજં
સ્વરિતમ્ । નસ્યવિધિસેવિતં નનુ, કર્ણોઽરુદ્ધાશ-
કૃદ્ ગદિતમ્ ॥ ૭૫૧ ॥

અન્યથા-મરિચ-વળા-જીર-સિન્ધુજમ્ અશિશિર-
જલ-પરિમૃદિતં સ્વરિત નસ્યવિધિ-સેવિતં (સત્) નનુ
કર્ણિક-અર્-નાશકૃત્ ગદિતમ્ ॥

મરી, પીપર અને સૈંધવને ઊંચા પાણીમાં
વાટી તરત નસ્યના વિધિથી તેને સેવાય, તો
તેને પથ્થુ ખરેખર કહ્મિકની પીડાનો નાશ
કરનાર ઠહેલ છે. ૭૫૧

માર્ગોજયાપૌષ્કરકણ્ઠકારી, કટુત્રિકોગ્રાઘન-
કુણ્ઠલીમિઃ ॥ કુલીગ્રાહ્મીકટુકારસામિઃ, કૃત
કપાયઃ કિલ કર્ણિકક્રમઃ ॥ ૭૫૨ ॥

અન્યથા-માર્ગો-જયા-પૌષ્કર-કણ્ઠકારી-કટુત્રિક-
ઉગ્રા-ઘનકુણ્ઠલીમિઃ, કુલીગ્રાહ્મી-કટુકા-સામિઃ કૃતઃ
કપાયઃ કિલ કર્ણિકક્રમઃ (મવતિ) ॥

સારંગી, અરણી, પુષ્કરમૂળ, લોરીંગણી,
સૂંઠ, મરી, પીપર, વજ, મોથ, ગળો, કાકડા-
શિંગી, ઠડું અને રાસાનો કવાથ કરી પિવાય
તો તે કહ્મિકને અવશ્ય નાશ કરે છે. ૭૫૨

ટીકા-માર્ગો='વમનેટી'તિ લોકે, તદ્વાસે કણ્ઠ-
કારીમૂલં ગ્રાહ્યમ્ । જયા='ગનિમારી'તિ લોકે, પૌષ્કરમૂ-
લં=પુષ્કરમૂળ, ઉગ્રા=વજા, કુણ્ઠલી=ગુદ્લી, કુલીગ્રાહ્મી=

કર્ણચક્ત્રી, રસા=રાસા । (આનો અર્થ ૭૫૨ છે.)

દશમૂલમત્સ્યશકલા, -વપલાત્રિકલામહોપઘ-
કિરાતયુતમ્ । મરિચં પરિકથિતમાશુ, ઘલાદ-
પઠન્તિ કર્ણરુજઃ સમુદ્ધાઃ ॥ ૭૫૩ ॥

અન્યથા-દશમૂલ-મત્સ્યશકલા-વપલા-ત્રિકલા-મહો-
પઘ-કિરાત-યુત મરિચ પરિકથિત (પીત સત્) વળાત્
સકલાઃ કર્ણરુજઃ આશુ અપઠન્તિ ॥

દશમૂળ, ઠડું, પીપર, હરડે, બહેડાં,
આમળાં, સૂંઠ, કરિયાતું અને મરીનો કવાથ
કરી પિવાય, તો તે પથ્થુ બખારકારે કહ્મિકની
સઘળી પીડાઓને તરત મટાડે છે. ૭૫૩

ટીકા-વપલા=વિપ્પલી ॥

અથ કણ્ઠકુન્ઝસ્ય ચિકિત્સા-

કંઠકુન્ઝની ચિકિત્સા

ફલત્રિકુન્ઝપુણમુસ્તકન્વી-કલિન્ઝસિંહાનન-
શર્વરીમિઃ । કાથઃ કૃતઃ કૃન્તતિ કણ્ઠકુન્ઝં,
કળીરવઃ કુઞ્જરમાશુ તદ્વત્ ॥ ૭૫૪ ॥

અન્યથા-ફલત્રિક-પુણ-મુસ્ત-કન્વી-કલિન્ઝ-
સિંહાનન-શર્વરીમિઃ કૃતઃ કાથઃ, (યદત્) કળીરવઃ
કુઞ્જર કૃન્તતિ, તદ્વત્ કણ્ઠકુન્ઝમ્ આશુ કૃન્તતિ ॥

હરડે, બહેડાં, આમળાં, સૂંઠ, મરી,
પીપર, મોથ, ઠડું, ઇંદ્રયવ, અરહૂસો અને
હળદરથી કરેલો કવાથ, જેમ સિંહ હાથીને
તરત જ મારી નાખે છે, તેમ કંઠકુન્ઝનો
તરત જ નાશ કરે છે. ૭૫૪

ટીકા-સિંહાનન=વાસકઃ, શર્વરી=હરિદ્રા ॥

કિરાતકટુકાકળાકુટજકણ્ઠકારીશદી, -કલિ-
નુકિલિમામયાકટુકકટ્ફલામ્મોઘરૈઃ ॥ વિપા-
મલકપુષ્કરનાલકુલોરચ્છદ્વીવૃષૈઃ, મહોપચસેવિતયં
જયતિ કણ્ઠકુન્ઝં ગણઃ ॥ ૭૫૫ ॥

અન્યથા-કિરાત-કટુકા-કળા-કુટજ-કણ્ઠકારી-
શદી-કલિન્ઝ-કિલિમ-અમયા-કટુક-કટ્ફલ અમ્મોઘરૈઃ,
વિપા-આમલક-પુષ્કર-અનલ-કુલોર-ચ્છદ્વી-વૃષૈઃ મહો-
પચિસૈઃ-અથ ગણઃ કણ્ઠકુન્ઝં જયતિ ॥

કરિયાતું, ઠડું, પીપર, ઇંદ્રયવ, લોરીંગણી,
કચૂરો, બહેડાં, હરડે, દેવદાર, મરી, કાયફળ,
મોથ, અતિવિષ, આમળાં, એરંડાનાં મૂળ,
ચિત્રક, કાકડાશિંગ, અરહૂસો અને સૂંઠ-આ
ઔષધોનો સમુદાય (નો કરેલો કવાથ) કંઠ-
કુન્ઝનો નાશ કરે છે. ૭૫૫

ટીકા-શરી=કચૂર, કલિદુઃ=ચિમીતક, કિલ્મિં=
 દેવદાર, કટુકં=મરિચં, વિષા=અતિવિષા । ત્રિતાદિ-
 મિઃ કિલ્મિશિદ્ધેઃ ? મહોપધસરોઃ । મહોપધસ્ય સચિમિઃ,
 સેન પૈઃ સહિતેન મહોપધેનેતર્યઃ ॥ અયોલ્લખવાતાદિ-
 પ્રવૃદ્ધમધ્યક્ષેણવાતાદિહેતુકાનાંકુમ્મીપાકારીનાંત્રયોદશાનાં
 ચિકિત્સાડમિધીયતે, સા ચ તુલ્યેતુકાનાં વિસ્ફારકારીનાં
 ધ્રુવોદશાનામિવ વિધાતવ્યા ॥ કુંભીપાક આદિ નાગો-
 વાળા તેર સન્નિપાતજ્વરો, કે જેઓનાં કારણે ઉલ્લપ્ત
 વાયુ આદિ તથા પ્રવૃદ્ધ મધ્ય અને હીન વાયુ
 આદિ જ છે, તેઓની ચિકિત્સા ભેદે હવે કહેવી
 નેઈએ, પરંતુ એ ચિકિત્સા પણ સમાન કારણ-
 વાળા ‘વિસ્ફારક’ આદિ તેરના જેવી જ કરવી.

સન્નિપાતજ્વરોનો અધિકાર સમાપ્ત

આગંતુકજ્વરોનો અધિકાર

આગંતુકજ્વરનાં નિદાનો

અગામ્નુકગ્વરાધિકારઃ, તન્પ્રાગ્નુકગ્વરસ્ય નિદાનાન્યાહ-

અભિધાતામિપજ્ઞામ્યામિચારામિશાપતઃ ।

આગન્તુર્જાપતે દોષૈર્યથાસ્વં તં વિભાવયેત ॥૭૫૬॥

અન્યઃ-અભિધાત-અમિપજ્ઞામ્યામ્ અમિચાર-અમિ-
 શાપતઃ આગન્તુઃ જાપતે, તં દોષૈઃ યથાસ્વં વિભાવયેત ॥

કોઈ હથિયાર, મૂડી કે લાકડી વગેરેના
 પ્રહારો થવાથી અથવા કામ, શોક, ભય, ક્રોધ
 કે ભૂત આદિનો આવેશ થવાથી અથવા કોઈ
 શત્રુએ કરેલી કૃત્યાની ઉત્પત્તિ આદિ અભિ-
 ચાર ક્રમથી અથવા પ્રાદ્યષ્ટ, શુરુ, વૃદ્ધ કે
 સિદ્ધ આદિના શાપથી આગંતુકજ્વર ઉત્પન્ન

* આગચ્છન્તિ-અકસ્માત્ પ્રાપ્તુવન્તિ-ઈતિ આગ-
 ન્તવઃ- સિતનિગમિ-(ડળા. ૧-૬૯) ઇતિ તુનપ્રત્યયઃ ।
 તે ચ અભિધાતાદિહેતવઃ, તન્ન્યાં જ્વરાધાપિ કલ્પન્તે-
 કાર્યકારણયોરમેદવ્યવહારાત્-જેઓ અકસ્માત્-અણુ-
 ધાર્મી પ્રાપ્ત થાય તે અભિધાત-પ્રહાર આદિ કારણો
 તથા તે કારણોથી થતા જ્વરો-એ બંને ‘આગન્તુ’
 કહેવાય છે; કેમ કે કર્તા તથા કારણ એ બંનેને એકજ
 ગણી શબ્દપ્રયોગ કરવાનો શારીરિક વ્યવહાર છે. આ
 આગંતુ હેતુઓ તથા તેથી થતા જ્વરોની સંખ્યા
 અહીં પંડિત ભાવમિત્રે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી
 નથી, પણ આગળ શ્લોક ૭૫૬થી માંડી છેક
 આગંતુજ્વરાધિકાર પૂરો થાય છે, ત્યાં સુધીમાં
 જણાવેલ આગંતુજ્વરોનાં લક્ષણો તથા તેઓની
 ચિકિત્સા ભેદો પંડિત ભાવમિત્રે ૨૮ આગંતુ-

થાય છે; એ આગંતુજ્વરને તેના દોષો
 ઉપરથી જેવા તેના દોષો હોય તેવાં લક્ષણવાળો
 બતાવેલો. ૭૫૬

ટીકા-અભિધાતઃ=શબ્દમુદ્દિગ્દાદિમિર્દનમ્, અમિ-
 પત્તઃ=કામશોકમયક્રોધમૂતાદીનામાવેશઃ । અમિચારઃ=
 કૃત્વાશુતાદનમ્, અમિશાપઃ=ત્રાક્ષણગુરુદ્ધવિદ્વાદિકૃતઃ
 શાપઃ, તન્=આગન્તુજ્વરમ્, યથાસ્વં=યથાદોષલક્ષણં,
 દોષૈર્વિભાવયેત્=વિજ્ઞાતીયાત્ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ
 ભાષાન્તરમાં સમાયો છે.)

અપરાધપિ નિદાનાન્યાહ-

આગંતુજ્વરનાં બીજાં પણ નિદાનો

યે ભૂતવિપચારયન્નિશ્વતમજ્ઞાદિસમ્મવાઃ ।

રામદેવમયાદૈશ્વતે સ્યુરાગન્તવો ગદ્ધાઃ ॥૭૫૭॥

અન્યઃ-યે ગદ્ધાઃ ભૂત-વાયુ-અગ્નિ-ક્ષત-મજ્ઞ-આદિ-
 સમ્મવાઃ, યે ચ રામ-દેવ-મયાદૈઃ સ્યુઃ, તે આગ-
 ન્તવઃ (કલ્પન્તે) ॥

જે રાગો ભૂત, એર, વાયુ, અગ્નિ, ક્ષત
 કે ભાગ આદિથી ઉત્પન્ન થાય છે અને રામ,
 દેવ કે ભય આદિથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ
 પણ આગંતુ કહેવાય છે. ૭૫૭

ટીકા-રાગાદયો હેતવોડપ્યાગન્તુત્ત્વાઃ સ્યુઃ, કાર્ય-
 કારણયોરમેદોષચારાત્ । एतेन ‘આગન્તુજઃ સ્મૃતઃ’

જ્વરો બતાવ્યા છે-જેમ કે, અભિધાતજ્વર, કામા-
 વેશજ્વર, શોકાવેશજ્વર, ભયાવેશજ્વર, ક્રોધાવેશ-
 જ્વર, ભૂતાવેશજ્વર, વિષજ્વર, વાયુજ્વર, અગ્નિ-
 જ્વર, ક્ષતજ્વર, ભંગજ્વર, રાગજ્વર, દેવજ્વર,
 ભયજ્વર, ઔષધિગંધજ્વર, અભિચારજ્વર, અભિ-
 શાપજ્વર, ચિંતાજ્વર, સંધનજ્વર, વ્યંધનજ્વર,
 બંધનજ્વર, શ્રમજ્વર, અત્યંતજ્વર, ભ્રંશજ્વર, મનો-
 જ્વર-માનસ, ઉપાતજ્વર તથા અદોષજ્વર-આ
 ૨૮ આગંતુજ્વરો ઉપરાંત પણ હોવા સંભવ છે;
 કેમ કે તે તે ધણું સ્થળે ‘આદિ’ શબ્દ તેમણે
 લખ્યો છે. બ્યારે શાંત્રધરમાં આગંતુજ્વરને મૂળ
 એક જ ગણી તેના પર ત્રેસેટ કલા છે-અભિચાર,
 પ્રહારવેશ તથા શાપથી થતા ત્રણ પ્રકારના આગંતુ
 અને શ્રમ, ઉદ્, ક્ષત તથા દાર્થી થતા ચાર
 અભિધાતજ્વર આગંતુ, તેમ જ કામ, ભય, શોક,
 રોષ, વિષ તથા ઔષધ-ગંધજ્વર એમ ૭ અભિ-
 પંજ્વર આગંતુ ગણીને તેર ભેદો કલા છે અને
 એ તેરમાં જ બીજા સમાવ્યા છે.

इत्यत्राग्यगन्तुशब्दो हेतुवाची, 'आगन्तुर्जायते दोषः' इत्यत्र व्याख्याची ॥ ननु 'अभिघातामिपङ्काम्याम्' इत्यादिश्लोके 'दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत्' इति वचनेनैवं प्रतीयते-अभिघातादीना विप्रकृष्टकारणत्वं मिथ्याहार-विहाराणामिव दोषाणां सप्रिकृष्टकारणत्वं, तथा सति 'दक्ष-पमानसङ्कुद्धदे' -त्यादिश्लोके आगन्तुज्वरस्याष्टमत्वविघातो दोषजेष्वेव प्रयेशात् । उच्यते-आगन्तुज्वरस्य दोषा आरम्भका न, किन्तु पश्चादनुबन्धिनाः ॥ तथा चागन्तु ज्वरस्य संप्राप्तिमाह चरकः- 'आगन्तुर्हि व्यथापूर्वो जायते, पश्चाद्भिजैर्होपरनुगम्यते' इति ॥ कार्येने અને કારણને એક જ ગણવાની પણ શાસ્ત્રકારોની પદ્ધતિ છે, આથી રાગ આદિ જેઓ આગંતુ રોગોનાં કારણો છે, તેઓ પણ આગંતુ કહેવાય છે; આ ઉપરથી 'જ્વર આગંતુજ (આગંતુથી થયેલો) કહેવાય છે' એ વચનમાં 'આગંતુ' શબ્દ કારણોને જણાવે છે અને 'દોષોથી આગંતુ થાય છે' એ વચનમાં 'આગંતુ' શબ્દ વ્યાધિને જણાવે છે, એમ અમરજીવું. અહીં શંકા થાય છે કે 'અભિઘાતામિપકામ્યાં' એ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, 'આગંતુજ્વરને દોષો ઉપરથી જેવા તેના દોષો હોય તેવાં લક્ષણોવાળા જાણી લેવો.' એ વચન ઉપરથી જણાય છે, કે અભિઘાત આદિ તેનાં દુરનાં કારણો છે અને મિથ્યાઆહારવિહારની પેઠે દોષો નજદીકના કારણો છે. આમ હોય તો 'દક્ષપમાનસંકુદ્ધદ' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં આગંતુજ્વર આક્રમો થઈ શકતો નથી; કારણ કે તે આગંતુ-જ્વરનો પણ દોષજ-જ્વરોમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે. આનું સમાધાન આ છે કે, દોષો આગંતુ-જ્વરને ઉત્પન્ન કરતા નથી, પણ જ્વર ઉત્પન્ન થયા પછી તેની સાથે પાછળથી તે દોષો સંબંધ પામે છે. તે જ પ્રમાણે આગંતુજ્વરની સંપ્રાપ્તિ વિષે ચરકે કહ્યું છે કે, 'આગંતુજ્વરમાં પ્રથમ પીડા ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછળથી પોતપોતાના દોષોની સાથે તે સંબંધ પામે છે.'

તत्र कस्यागन्तोः को निजो दोष इत्यपेक्षायामाह-
इया आगंतुज्वरधी कथो दौष कोपे छे ?
कामशोकमयाहायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः ।
भूतामिपङ्गात्कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥ ७५८
અન્યથા-કામશોકમયાત્ વાયુઃ (કુપ્યતિ), ક્રોધાત્ પિત્તં (પ્રકુપ્યતિ), ભૂતામિપકાત્ ભૂતસામાન્યલક્ષણાઃ ત્રયઃ મલાઃ કુપ્યન્તિ ॥

કામ, શોક કે કષયથી થયેલા આગંતુ-જ્વરથી વાયુ કુપિત થાય છે, ક્રોધથી થયેલા

આગંતુજ્વરથી પિત્ત પ્રકુપિત થાય છે અને જૂતના આવેશથી થયેલા આગંતુજ્વરથી જૂતના જેવાં જ લક્ષણોવાળા ત્રણે મળ-દોષો કોપે છે. ૭૫૮

टीका-कामशोकमयात्=कामशोकमयजादागन्तोः वायुः कुप्यति । क्रोधात् तु=क्रोधजादागन्तोः पित्तं प्रकुप्यति । भूतामिपङ्गात्=भूतावेशजादागन्तोः त्रयो मलाः=दोषाः कुप्यन्तीत्यर्थः । भूतसामान्यलक्षणाः=भूतस्य-भूत-लक्षणस्य, सामान्य-समानता येषां तानि भूतसामान्यानि लक्षणानि येषां ते भूतसामान्यलक्षणा मलाः ॥ (आ-टीकाते अर्थ લાપાંતરમાં અપાયો છે.)

આગાન્તુજ્વરાણાં હેતુમેદેન લક્ષણનેદાનાહ-
કારણોના લેહને લીધે આગંતુજ્વરોનાં
ત્રણે ત્રણે લક્ષણો.

इयावास्तथा विपङ्कने तयातीसार एव च ।
मत्तारुचिः पिपासा च तोदक्ष सहमूर्च्छता ॥ ७५९ ॥

અન્યથા-વિપકૃતે (આગન્તુજ્વરે) ઇયાવાસ્તથા તથા ચ મત્ત-અર્હચિઃ ચ પિપાસા ચ મૂર્ચ્છયા સહ તોદઃ (મરતિ), તથા અતિસારઃ એવ ॥

સ્થાવર કે જંગમ ઝેર ખવાયાથી થયેલા આગંતુજ્વરમાં મોઢું ઠાણું અથવા કાંઈક સફેદ અથવા ઠાણું ઠાણું થાય છે, પીડા અને ખોરાક ઉપર અરુચિ થાય છે, તરશ લાગે છે અને જાણે સોથા ભોંકાતા હોય તેવી પીડા થાય છે, મૂર્છા આવે છે તથા અતિસાર થાય છે. (આમાંનો અતિસાર તો સ્થાવર વિષે ખવાયું હોય તો જ થાય છે; કારણ કે તે વિષ નીચેના ભાગમાં ગતિ કરનાર છે.) ૭૫૯

टीका-विपङ्कने=स्थायरज्जमविषमक्षणाकृते ज्वरे, सुप्तस्य श्वावः-सुप्तानुविद्धः दृष्टो वर्णः श्वाववर्णो वा । अतीसारः स्थावरविषेणैव, तस्याधोगोमित्वात् । तोदः=दुर्ची-व्यघनेनेव व्यादा (आनो अर्थ ઉપર અપાયો છે.)

ઓપધીગધજન્ય તથા કામજન્ય
આગંતુજ્વર

ઓપધીગધજે મૂર્છા શિરોરુવમયુસ્તથા ।
કામજે ચિત્તવિગ્રહસ્તન્દ્રાલસ્યમમોજનમ્ ।
હૃદયે વેદના શ્વાસ્ય માત્રજ્વર પરિશુચ્યતિ ॥ ૭૬૦ ॥

અન્યથા-ઓપધીગધજે (જ્વરે) મૂર્છા શિરો-રુક્ તથા વમયુઃ (જાયતે) । કામજે ચિત્તવિગ્રહઃ, તન્દ્રા, આલસ્યમ્, અમોજનમ્, અસ્ય હૃદયે ચ વેદના,

ચ ગાત્રં પરિશુષ્યતિ ॥

ઓષધીના ગંધથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વર-
માં મૂછાં, માથામાં પીડા તથા ઊલટી થાય
છે. કામથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરમાં ચિત્તનું
મેલાનપણું, ઘેન, આલસ્ય, અભોજન, છાતીમાં
વેદના અને શરીર ખૂબ સુકાય છે. ૭૬૦

ટીકા-કામજે=સમીહિતકાન્તાયપ્રાતિનિમિત્તકે જ્વરે ।
ચકારાદ્યમટોકાન્યપિ લક્ષણાનિ યોદ્યથાનિ ॥ તાનિ
યથા-‘કામાદ્ બ્રમોઽદ્યવિદોઃ હીનિદ્રાવીર્યતિક્ષયઃ’ इति ॥
પોતે ઇન્દ્રિયો જી આદિ કંઈ ન મળવાથી
જે જ્વર આવે છે તે કામથી પ્રાપ્ત થયેલો જ્વર
કહેવાય છે. કામજ્વર વિષેના મૂળ શ્લોકમાં ‘ચ’
છે, તે ઉપરથી વાગબટે કહેલાં કામજ્વરનાં લક્ષણો
પણ લેવાનાં છે. વાગબટે કહ્યું છે કે, ‘કામથી
બ્રમ, અરુચિ, દાહ, લાજનો નાશ, નિદ્રા ઓછી,
બુદ્ધિનો ક્ષય અને ધીરજનો પણ નાશ થાય છે.’

શ્રીઓને કામજ્વર અને તેની ચિકિત્સા
મૂર્છાક્ષમર્દો ત્વનેત્રચાપલ્યં કુચવનવ્રયો ।
સ્વેદમ્ હૃદિ દાહશ્ચ લીળાં કામજ્વરે ભવેત્ ॥ ૭૬૧
ચાલકં શતપત્રાણિ ગન્ધસારમુદરીરકમ્ ।
ચોષધાનેયકં માંસીકાથઃ કામજ્વરાપહઃ ॥ ૭૬૨ ॥
સન્ધ્યાયાં સંસ્તરઃ કાર્યઃ સુગન્ધૈઃ કુસુમૈર્મૃશમ્ ।
ક્રીડનીયં સ્વકાન્તેન સહ રાત્રી તથા ક્રિયા ॥

અન્યઃ-લીળાં કામજ્વરે મૂર્છા-અક્ષમર્દો, તટ્,
નેત્રચાપલ્યં, કુચ-વનવ્રયોઃ ચ સ્વેદઃ હૃદિ ચ દાહઃ
ભવેત્ ॥ ચાલકં શતપત્રાણિ ગન્ધસારમ્ ઉદરીરકં ચોષ-
ધાનેયકં માંસી-કથાયઃ કામજ્વરાપહઃ, તથા સન્ધ્યાયાં
મૃશં સુગન્ધૈઃ કુસુમૈઃ સંસ્તરઃ કાર્યઃ, રાત્રી (ચ) ક્રિયા
સ્વકાન્તેન સહ ક્રીડનીયમ્ ॥

શ્રીઓને કામજ્વર આવ્યો હોય તો મૂછાં,
અંગેાતું લાંગણું, તરશ, નેત્રમાં અપળતા,
સ્તન ઉપર તથા મોઢા પર પરસેવો અને
હૃદયમાં દાહ થાય છે. (તેની ચિકિત્સા-)
વાળો, કમળ, અંદન, કાળો વાળો, તજ, ધાણા
અને જાઠામાંસીનો ક્વાથ કામજ્વરને મટાડે
છે; તેમ જ સાયંકાળે અત્યંત સુગંધી
ગુળોની શય્યા પર સૂવું અને રાતે પોતાના
પ્રિયની સાથે ક્રીડા કરવી. (એમ પણ કોઈ
અંશમાં કહ્યું છે.) ૭૬૧, ૭૬૨

ટીકા-દ્રમપિ કુત્રાપિ કથિતમ્ ॥

ભયજન્ય, શોકજન્ય તથા ક્રોધજન્ય
આગંતુજ્વર

મયાત્ પ્રલાપઃ શોકાચ ભવેત્ કોપાચ વેપથુઃ ૭૬૩
! અન્યઃ-મયાત્ ચ શોકાત્ પ્રલાપઃ, કોપાત્ ચ
વેપથુ (જાયતે) ॥

ભય અથવા શોકથી થયેલા જ્વરમાં
પ્રલાપ થાય છે અને ક્રોધથી થયેલા જ્વરમાં
કંપ થાય છે. ૭૬૩

ટીકા-મયાત્-મયજે જ્વરે પ્રલાપઃ, શોકાચેતિ ચકા-
રેણ પ્રલાપ એવાનુકૂળ્યતે ॥ કોપાચ વેપથુર્ભવતિ ॥ નનુ
વેપથુર્વાતસ્ય ધર્મસ્તત્સ્થ કોષલે જ્વરે વેપથુઃ ? ઉચ્યતે-
‘एकः प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपयेत्’ इति वचनात्
પિત્તકોપિતવાતજન્ય એવાત્ર વેપથુઃ । ક્રોધાદ્યુરપિ ભવતિ ।
યત્ત ઝર્કં વિદેહેત્-‘ક્રોધશોકો સ્વતો વાતપિત્તરક્તક્રો-
પનો’ इति । અહીં શંકા થાય છે કે કંપ તો વાયુનો ધર્મ
છે; છતાં ક્રોધથી થયેલા જ્વરમાં કંપ કેમ સંભવે ?
આતું સમાધાન આ છે કે, ‘ક્રોધેલો એક ક્રોધ
ખીલ દોષોને પણ ક્રોધાવે છે’ એ વચન પ્રમાણે
ક્રોધજ્વરમાં પિત્તથી ક્રોધેલા વાયુથી જ કંપ થાય
છે. ક્રોધથી વાયુ પણ થાય છે; કારણ કે વિદેહે
કહ્યું છે કે, ‘ક્રોધ અને શોક વાયુને, પિત્તને તથા
રુધિરને ક્રોધાવનારા કહેવાય છે.’

ભૂતાભિપંગજન્ય આગંતુજ્વર

ભૂતાભિપન્નાહુદ્ગેગો હાસ્યરોદનકમ્પનમ્ ।
કેચિદ્ ભૂતાભિપન્નોત્યં બ્રુવતે વિપમજ્વરમ્ ॥ ૭૬૪ ॥

અન્યઃ-ભૂતાભિપન્નાહુ ઉદ્ગેગઃ હાસ્ય-રોદન-કમ્પનં
(જાયતે) । કેચિત્ ભૂતાભિપન્નોત્યં-વિપમજ્વરં બ્રુવતે ॥

ભૂતના આવેશથી થયેલા જ્વરમાં ઉદ્ગેગ,
હસણું, રોડું અને કંપ થાય છે. કેટલાક
કહે છે કે, ‘ભૂતના આવેશથી વિપમજ્વર-
થાય છે.’ (એટલે તે જ્વર કોઈક સમયે
વેગવાળો અને કોઈક સમયે શાંત વેગવાળો
પણ થાય છે.) ૭૬૪

ટીકા-ભૂતાભિપન્નોત્યો વિપમજ્વરો ભવતિ । કદા-
ચિદ્દેગવાનુ, કદાચિચ્છાન્તવેગ इत्यर्थः ।

અભિચારજન્ય તથા અભિશાપજન્ય

આગંતુજ્વર

અભિચારાભિશાપાભ્યાં મોહસ્તૃષ્ણા ચ જાયતે ॥

અન્યઃ-અભિચાર-અભિશાપાભ્યાં મોહઃ ચ તૃષ્ણા
જાયતે ॥

અભિચારથી કે અભિશાપથી થયેલા
જ્વરમાં મોહ અને તરશ ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૬૫

ટીકા-નૃણાં ચેતિ ચકારેણ હારીતાનુવાદિ વાગ્મટો-
ક્ષય મોહવ્યમ્ । તથા, -શૂળ શ્લોકમાં 'ચ' છે, તે
ઉપરથી હારીતસંહિતાને મળતાં વાગ્મટે કહેલાં
લક્ષણો પણ સમજી લેવાં. વાગ્મટે કહ્યું છે કે,
હારીતમતાનુસાર વાગ્મટનું વિશેષ કથન
'તત્રાભિચારિકૈર્મન્ત્રૈર્હૃદયમાનસ્ય તપ્યતે ।
પૂર્વે મનસ્તતો દેહસ્તતો વિસ્ફોટતદ્ભ્રમૈઃ ॥
સદાહમૂર્છામસ્તસ્ય પ્રત્યહં વર્જતે જ્વરઃ' इति ॥

અન્યથા-તત્ર અભિચારિકૈઃ મન્ત્રૈઃ હૃદયમાનસ્ય
(જ્વરિણઃ) પૂર્વ મનઃ તપ્યતે, તતઃ વિસ્ફોટ-તદ્-ભ્રમૈઃ
દેહઃ (તપ્યતે), તતઃ સદાહ-મૂર્છામસ્તસ્ય (તસ્ય)
જ્વરઃ પ્રત્યહં વર્જતે ॥

'અભિચારસંબંધી મંત્રોથી જેના સંબંધે
હોમ કરાય, તેનું પ્રથમ મન તપે છે; પછી
વિરેકાટકથી, તૃણથી અને જ્રમથી દેહ તપે
છે અને તે પછી દાહવાળી મૂર્છાથી ઘેરાયેલો
તે રોગીનો તાવ દરરોજ વધવા લાગે છે. ૭૬૬
અથ તેવાં ચિકિત્સા—

આગંતુજ્વરોની ચિકિત્સા

તથા ચ વાગ્મટઃ—

આગન્તુજે જ્વરે નૈવ તરઃ કુર્વાત લઘ્નમ્ ।
શુદ્ધવાતક્ષયપાગ્નુજીર્ણજ્વરિણુ લઘ્નમ્ ॥ ૭૬૭ ॥
અન્યથા-આગન્તુજે જ્વરે તરઃ લઘ્નનં ન એવ
કુર્વાત ॥ (તથા) શુદ્ધવાત-ક્ષય-આગન્તુ-જીર્ણ-જ્વરિણુ
લઘ્નનં (ન એવ કથ્યતે) ॥

આગંતુજ્વરમાં માણસે લંઘન કરવું
જ નહિ. (વાગ્મટે પણ તેમ જ કહ્યું છે કે,)
'શુદ્ધ વાતજ્વર, ક્ષયજ્વર, આગંતુજ્વર અને
છુદ્ધજ્વરમાં લંઘન કરવું યોગ્ય નથી.' ૭૬૭

ટીકા-નેષ્યત इति સંબન્ધઃ ।

અન્યથા, -વળી ખીજ સૂચના :

લઘ્નનં ન હિતં કામશોકચિન્તાપ્રહારજે ।
મયમૂનધ્રમકોધલઘ્નૈશ્ચ કૃતે જ્વરે ॥
કિન્તવ્યો દીપતે તત્ર દયાત્ માંસરસોદનમ્ ॥ ૭૬૮ ॥
અન્યથા-કામ-શોક-ચિન્તા-પ્રહારજે ચ મય-મૂન-
ધ્રમ-કોધ-લઘ્નૈઃ કૃતે જ્વરે લઘ્નનં હિતં નં (યત્તિ)
ચિત્તુ તત્ર અગ્રો દીપતે માંસરસ-ઓદનં દયાત્ ॥

કામથી, શોકથી, ચિંતાથી, પ્રહારથી,

ભયથી, ભૂતથી, શ્રમથી, ક્રોધથી કે લંઘનથી
થયેલા જ્વરમાં લંઘન કરવું હિતકારી નથી,
પણ એ જ્વરોમાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય છે, તેથી
માંસના રસવાળો ભાત ખાવા આપવો. ૭૬૮

અભિષાતજ્વર અગાંતુની ચિકિત્સા
અભિષાતજ્વરે યુક્ષ્યાત્ ક્રિયામુણ્યવિવર્જિતામ્ ॥
કપાયં મધુરં સ્નિગ્ધં યથાદોષમથાપિ ચ ॥ ૭૬૯ ॥
અભિષાતજ્વરો નશ્યેત્વાનાશ્યક્તેન સર્પિયઃ ॥
રક્તાવસેકૈર્મૈષૈશ્ચ તથા માંસરસાદનં ॥ ૭૭૦ ॥

અન્યથા-અભિષાતજ્વરે ઉષ્ણવિધિમિત ક્રિયાં યુક્ષ્યાત્,
અથ ચ યથાદોષ કપાયં મધુર સ્નિગ્ધમ્ અપિ (યુક્ષ્યાત્) ॥
(કિંચ) સર્પિયઃ પાન-અભ્યક્તેન, રક્ત-અવસેકૈઃ તથા ચ
મૈષૈઃ માંસરસ-ઓદનૈઃ અભિષાતજ્વરઃ નશ્યેત્ ॥

અભિષાતથી થયેલા જ્વરમાં ઉષ્ણતા
વિનાની ક્રિયા કરવી અને દોષ પ્રમાણે કષાય,
મધુર તથા સ્નિગ્ધ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરાવવો;
તેમજ ઘી પીવાથી, ઘીનું માલિશ કરવાથી,
લોહી કઢાવવાથી તથા ખુદિને હિતકારી
માંસના રસવાળા ભાતોનો ઉપયોગ કરવાથી
પણ અભિષાતજ્વર નાશ પામે છે. ૭૬૯-૭૭૦
માર વગેરેથી થયેલા આગંતુઓની ચિકિત્સા
દ્યયવ્યવધ્રમાત્યવ્યવધ્રમન્ત્રાંશસમુદ્ગવાન્ ।
જ્વરાનુપાચરેપૂર્વે ક્ષીરમાંસરસોદનૈઃ ॥ ૭૭૧ ॥

અન્યથા-વ્યય-વ્યવ-ધ્રમ-અરયધ્વ-મન્ત્ર-ધ્રમ-સમુદ્-
ગવાન્ જ્વરાન્ પૂર્વે ક્ષીર-માંસરસ-ઓદનૈઃ ઉપાચરેત્ ॥

કંઈ વાગવાથી કે કાન વગેરે વીંધવાથી,
શ્રમથી, બહુ પંથ કર્યાથી, છેદ-લેદ આદિથી
કે ઝાડ વગેરે ઉપરથી પડવાથી થયેલા આગંતુ-
જ્વરોનો પ્રથમ દૂધ અને માંસના રસવાળા
ભાતોથી ઉપચાર કરવો. ૭૭૧

ટીકા-અષઃ=ત્રાસનં કર્ણાદિવેપો વા, મઠઃ=છેદ-
મેદાદિકઃ, ઝંશઃ=ટક્ષાદિતઃ પતનમ્ ॥ (આનો અર્થ
ઉપર છે.)

માર્ગના થાકથી થયેલ આગંતુની ચિકિત્સા
અવ્યધ્રાન્તેષુ વાચ્યમ્ ક્લેદિવાનિદ્રાઙ્ગ કારયેત્ ॥

અન્યથા-અવ્યધ્રાન્તેષુ અચ્યત્ વા દિવાનિદ્રાં ચ
કારયેત્ ॥

બહુ પંથ કરવાના શ્રમથી જેને આગંતુ-
જ્વર આવ્યો હોય તેને તેલનું માલિશ
કરાવવું અને દિવસે નિદ્રા કરાવવી. ૭૭૨

ઔષધિગંધ-વિપજન્ય આગંતુની ચિકિત્સા
સર્વગંધ કપાયે

ઓપધીગન્ધવિપજૌ વિપવિત્તપ્રવાધનૈઃ ॥
જયેત્કપાયૈર્મિતિમાન્ સર્વગન્ધકૃતૈર્મિષક્ ॥ ૭૭૩ ॥

અન્વય:-મિતિમાન્ મિષક્ ઓપધીગન્ધ-વિપજૌ
વિપ-વિત્ત: પ્રવાધનૈઃ કપાયૈઃ જયેત્ ॥

ભુદ્ધિમાન વૈદ્યે ઔષધીની ગંધથી કે
ઝેરથી આવેલા આગંતુજ્વરોને વિષનો તથા
પિત્તનો નાશ કરનારા સર્વગંધના કપાયેથી
મટાડવા. ૭૭૩

અથ સર્વગન્ધમાહ—

સર્વગંધની ઓળખ

ચાતુર્જાતકર્પૂરં કઢ્ઢોલાડ્ગુરુકુલકુમ્ભમ્ ।
લયઙ્ગસહિતઞ્ચૈવ સર્વગન્ધં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૭૭૪ ॥

અન્વય:-ચાતુર્જાતક-કર્પૂરં કઢ્ઢોલ-મગુલ-કુલકુમ્ભં
ચ લયઙ્ગસહિત સર્વગન્ધં વિનિર્દિશેત્ ॥

તજ, તમાલપત્ર, એલથી, નાગકેસર,
કપૂર, ચણકબાબ, અશુરુ, કેસર અને લવંગ-
એ બધાં મળી સર્વગંધ કહેવાય છે. ૭૭૪

કામ-ક્રોધ-ભયજન્ય આગંતુની ચિકિત્સાઓ
ક્રોધજે પિત્તજિત્કાર્યે ધાર્યે સદ્વાક્યમેવ ચ ।

આશ્વાસનેષ્ટભામેન ધાર્યોઃ પ્રશમનેન ચ ॥

હર્ષણેષ્ઠ શમં યાન્તિ કામક્રોધમયજ્વરાઃ ॥ ૭૭૫

કામૈરથ મનોદ્વૈષ્ઠ પિત્તદ્વૈષ્ઠાપ્યુપક્રમૈઃ ॥

સદ્વાક્યૈષ્ઠ શમં યાતિ જ્વરઃ ક્રોધસમુત્થિતઃ ॥ ૭૭૬

અન્વય:-ક્રોધજે પિત્તજિત્ કાર્ય, ચ સદ્વાક્યમ્
એવ ધાર્યમ્ । કામ-ક્રોધ-ભય-જ્વરાઃ આશ્વાસને
ઈષ્ટ-ભાગેન ચ ધાર્યોઃ પ્રશમનેન ચ હર્ષણેઃ શમં યાન્તિ ॥
ક્રોધસમુત્થિતઃ જ્વરઃ કામૈઃ, અથ ચ મનોદ્વૈષઃ, ચ
પિત્તદ્વૈષઃ ઉપક્રમૈઃ ચ સદ્વાક્યૈઃ અપિ શમં યાતિ ॥

ક્રોધથી જ્વર આવ્યો હોય તો પિત્તને
મટાડનારી ક્રિયા કરવી અને સજ્જનોનાં-
સારાં વચનો કહેવાં; કામથી, ક્રોધથી અથવા
ભયથી આવેલા જ્વરો આશ્વાસન આપવાથી,
ઇષ્ટ વસ્તુના લાભથી, વાયુને શમાવવાથી
અને હર્ષ પમાડનારાં સાધનોથી શાંત થાય
છે. ક્રોધથી થયેલો જ્વર ઇષ્ટ વિષયોથી,
ધિક્કાર આદિથી, લાયકે ઉત્પન્ન કરનારાં
વચનોથી અને પિત્તને તોડનારા ઉપચારોથી

પણ શાંત થાય છે. ક્રોધથી થયેલો જ્વર સારાં
વાક્યોથી પણ શાંત થાય છે. ૭૭૫, ૭૭૬

ટીકા-કામૈઃ=કામવિષયઃ, મનોદ્વૈષઃ=ધિક્કારાદિમિ-
મંચજનકવચનૈર્વા ॥ (આનો અર્થ ૭૫૨ છે.)

કામાત્ ક્રોધજ્વરો નશ્યેત્ ક્રોધાત્કામજ્વરસ્તથા ।
ઘાતિતાભ્યામુમાભ્યાઞ્ચ કામક્રોધજ્વરક્ષયઃ ॥ ૭૭૭

અન્વય:-કામાત્ ક્રોધજ્વરઃ, તથા ક્રોધાત્ કામ-
જ્વરઃ નશ્યેત્ ॥ ચ ઉમાભ્યાં ઘાતિતાભ્યાં કામ-ક્રોધ-
જ્વરક્ષયઃ (મવતિ) ॥

કામથી ક્રોધજ્વરનો નાશ થાય છે અને
ક્રોધથી કામજ્વરનો નાશ થાય છે. કામ અને
ક્રોધ એ બંનેને મનમાં દાખી દેવાથી પણ કામ-
જ્વરનો તથા ક્રોધજ્વરનો નાશ થાય છે. ૭૭૭

ટીકા-ઘાતિતાભ્યામુમાભ્યાં=મનસિ નિવૃત્તિતાન્યાં
કામક્રોધાભ્યામ્ ॥ (આનો અર્થ ૭૫૨ છે.)

ભૂતાવેશજન્ય તથા માનસ આગંતુની
ચિકિત્સા

ભૂતવિદ્યાસમુદ્દિષ્ટૈર્વૈશ્વાવેશનતાદૈનૈઃ ।

જયેદ્ ભૂતામિપક્લેપ્યં મનઃશાન્ત્યા ચ માનસમ્ ॥

અન્વય:-ભૂત-અમિપક્લ-ઉત્પન્ન ભૂતવિદ્યા-સમુદ્દિષ્ટઃ
વન્ધ-આવેશન-તાદૈનૈઃ જયેત્, માનસં ચ મનઃશાન્ત્યા
(જયેત્) ॥

ભૂતના આવેશથી આવેલા જ્વરને ભૂત-
વિદ્યામાં કહ્યા પ્રમાણે બંધન, બેસાડી મૂકવું
તથા માર મારવો ઇત્યાદિ ઉપાયોથી છૂતવો
અને મનના જ્વરને મનની શાંતિથી છૂતવો.

ટીકા-‘તાદૈનૈઃ, इत्यस्य स्थाने केचित् ‘पूजनैः’
इति पठन्ति ॥ भूतं श्लोकभा ‘सादनैः’ ने अदले ‘पूजनैः’
એવો પાઠ પણ કેટલાક ભાણે છે; તેા એ પક્ષમાં
બંધન, બેસાડી મૂકવું તથા યોગ દેવનું પૂજન
કરવું, ઇત્યાદિ ઉપાયોથી ભૂતજ્વરને છૂતવો, એમ
સમજવું.

ભૂતજ્વરની ખાસ ચિકિત્સા

સહદેવાયા મૂલં, વિચિના કળ્થે નિવદ્ધમપહરતિ ।
અકલ્પિત્તિચતુર્મિ, દિવસૈર્ભૂતજ્વરં પુંસામ્ ॥ ૭૭૮ ॥

અન્વય:-સહદેવાયાઃ મૂલં વિચિના કળ્થે નિવદ્ધ-
(સત્) અક-લ્પિ-તિ-ચતુર્મિઃ દિવસૈઃ પૂર્વાં ભૂતજ્વરમ્
અપહરતિ ॥

ખપાટવું મૂળિયું વિધિ પ્રમાણે ગળામાં
બાંધવાથી એક, બે, ત્રણ કે ચાર દિવસમાં.

માણસોના ભૂતજ્વરને તે મટાડે છે. ૭૭૯
અભિચાર-અભિશાપજન્ય તથા ઉત્પાત-અહ-
દોષજન્ય આગતુની ખાસ ચિકિત્સાઓ
અભિચારમિશ્રાપોત્યૌં જ્વરૌં હોમાદિમર્જયેત્ ।
દાનસ્વસ્ત્યપનાતિથ્યૈરુત્પાતગ્રહદુષ્ટિજૌં ॥ ૭૮૦ ॥

અન્યઃ-અભિચાર-અભિશાપ-ડત્યૌં જ્વરૌં હોમા-
દિમિઃ જયેત્ । ઉત્પાત-ગ્રહદુષ્ટિ-જૌં (જ્વરૌં) દાન-સ્વાસ્થ્ય-
યન-આતિથ્યૈઃ (જયેત્) ॥

અભિચારથી કે અભિશાપથી ઉત્પન્ન થયેલા
જ્વરોને હોમ આદિ ક્રિયાઓથી છૂતવા અને
ઉત્પાતથી કે ગ્રહોના દોષથી થયેલા જ્વરોને
દાનોથી, સ્વસ્તિવાચનોથી તથા અતિથિઓનાં
પૂજનોથી છૂતવા. ૭૮૦

આગતુકજ્વરનો અધિકાર સમાસ

વિષમજ્વરનો અધિકાર

તત્ર વિષમજ્વરસ્ય નિદાનકથનપૂર્વિકાં સપ્રાપ્તિમાહ-
વિષમજ્વરની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ
દોષોડ્વયોદ્ધિતસમ્ભૂતૌં જ્વરોત્પન્નસ્ય વા પુનઃ ।
ધાતુમન્યતમં પ્રાપ્ય કરોતિ વિષમજ્વરમ્ ॥ ૭૮૧ ॥

અન્યઃ-જ્વરોત્પન્નસ્ય દોષઃ અલ્પઃ (સન્ અપિ)
પુનર્ અહિત-સંભૂતઃ-(સપૂર્ણૌં જાતઃ સન્) અન્યતમ
ધાતું પ્રાપ્ય (દૂષિત્વા પુનર્) વિષમજ્વર કરોતિ ॥

જ્વરે છેાડી દીધેલા માણસનો બાકી રહી
ગયેલો સ્વદંષ્ટદોષ પણ અહિત આહાર-વિહાર
આદિના સેવનથી સંપૂર્ણ થઈ રસ તથા
રુધિર આદિ ધાતુઓમાંની કોઈ પણ ધાતુને
દૂષિત કરી પાછો 'વિષમજ્વર' નામનો બીજો

જ તાવ ઉત્પન્ન કરે છે. ૭૮૧

ટીકા-અયમર્થઃ-જ્વરોત્પન્નસ્ય=જ્વરેણ ત્વક્ત્વ,
સચિક્રુદ્દેહુમાહ-દોષઃ, અલ્પઃ=જ્વરમુક્તસ્ય સ્વત્વોડ્વિ ।
વિપ્રક્રુદ્દેહુમાહ-અહિતમ્=આહારવિહારાદિ, તેન સમ્ભૂતઃ=
મપૂર્ણૌં જાતઃ । અન્યતમ ધાતું=સરકાદિકં, પ્રાપ્ય=
દૂષિત્વા, પુનર્વિષમં જ્વર કરોતિ । 'જ્વરોત્પન્નસ્ય વેતિ
વાશ્વદેનેતિ' જોષ્યતે-પ્રથમતોડ્વિ વિષમજ્વરો ભવતિ ।
યત ઉક્તમ્-'આરમ્ભાદ્વિપમો યતુ' इति ॥ સ્વદંષ્ટ-
દોષ એ વિષમજ્વરનું નજીકનું કારણ છે અને
અહિત આહાર-વિહાર આદિ દૂરનાં કારણો છે,
એમ સમજવું. મૂળ શ્લોકમાં 'વા' શબ્દ છે તેથી
એમ સમજાય છે કે, વિષમજ્વર કારણે ને શરૂઆત-
થી જ એટલે બીજા પ્રકારનો જ્વર આવ્યા વિના
પણ થાય છે. કહ્યું છે કે 'આરંભથી જ વિષમ-
જ્વર લાગુ થયો હોય તો તે જ્વર માણસને મારી
નાખે છે.'

ક ધાતુ દૂષિત્વા ક વિષમજ્વર કરોતિ, ક્યપેક્ષા
યામાહ-

કોપેક્ષો દોષ કયા ધાતુને દૂષિત કરી કયા
વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે?

સન્તતં રસધાતુસ્યઃ સતતં રક્તધાતુગઃ ।

દોષઃ ક્રુદ્ધો જ્વરં પુંસાં સોડ્વયેયુઃ પિશિતાધિતઃ ॥

મેદોગતસ્તૃતીયેડ્વિ અસ્થિમજ્જાગતઃ પુનઃ ।

કુર્યાન્નાતુર્થિકં ધોરમન્તકં રોગલક્ષ્મ ॥ ૭૮૩ ॥

અન્યઃ-ક્રુદ્ધઃ દોષઃ પુણ રસધાતુસ્યઃ (સન્)

સન્તત જ્વર કુર્યાત્, રક્તધાતુગઃ (સન્) સતત (જ્વર

કુર્યાત્), પિશિતાધિતઃ (સન્) અન્વેયુઃ (જ્વરં કુર્યાત્),

મેદોગતઃ (સન્) તૃતીયે અસ્થિ (જ્વર કુર્યાત્), અસ્થિ-

મજ્જા-ગતઃ પુનઃ રોગસંકર ધોરમ્ અન્તકં આતુર્થિકં

(જ્વરં કુર્યાત્) ॥

* વિષદ્ધં વિવિધ વા સમતિ-વિરુદ્ધતે-વૈપરીત્યં
ગચ્છતિ અનિયતકાલસ્વં શીતોષ્ણગુણસ્ય વેગસ્વં ચેતિ
વિષમઃ, ધમ વૈઘ્ન્યે-અન્, યદ્વા વિષદ્ધં વિવિધ વા સમતિ-
પરિણમતિ-અનિયતકાલાદિકારરૂપેણેતિ વિષમઃ, યદ્વા
વિગતઃ વિષદ્ધઃ વા સમઃ વિષમઃ, સ ચાષ્ટો જ્વરઃ
વિષમજ્વર-જે અયોક્ષસ કાળ. અયોક્ષસ શીત-
ઉષ્ણ તથા અયોક્ષસ વેગરૂપે વિરુદ્ધ-અનેક ભતની
વિપરીતતાને પામે અથવા તેની અનિયમિતતારૂપે
જે પરિણામે અથવા અનેક ભતના વિરુદ્ધ વિકારોને
ગ્રામ કરે તેવો તાવ-વિષમજ્વર કહેવાય છે.

આ વિષમજ્વરોના ભેદો આ પ્રકારે ૨૪
મળે છે-૧ સતત, ૨ સતત, ૩ અન્વેષુષ્ક, ૪

તૃતીયક, ૫ આતુર્થિક, ૬ સતતવિપરીત્ય, ૭ અન્વે-

ષુષ્કવિપરીત્ય, ૮ તૃતીયકવિપરીત્ય, ૯ આતુર્થિકવિપ-

રીત્ય, ૧૦ એકાલ્પાલ્પસતત, ૧૧ એકાલ્પાલ્પસતત,

૧૨ એકાલ્પાલ્પાન્વેષુષ્ક, ૧૩ એકાલ્પાલ્પતૃતીયક,

૧૪ એકાલ્પાલ્પાતુર્થિક, ૧૫ દ્વિ-ઉલ્પાલ્પસતત, ૧૬

દ્વિ-ઉલ્પાલ્પસતત, ૧૭ દ્વિ-ઉલ્પાલ્પાન્વેષુષ્ક, ૧૮

દ્વિ-ઉલ્પાલ્પતૃતીયક, ૧૯ દ્વિ-ઉલ્પાલ્પાતુર્થિક, ૨૦

ત્રલેપક, ૨૧ કેવલરાત્રિજ્વર, ૨૨ કેવલદિવસજ્વર,

૨૩ અર્ધનારીશ્વરાકારજ્વર અને ૨૪ તૃસિકા-

કારજ્વર-આ યોપીસે ભેદો, અસલ તો પાંચ

વિષમજ્વરોના જ પેટા ભેદ તરીકે સમજવા પૂરતા જ

પ્રકારે ગણ્યા છે, એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

કેપેલો દોષ માણસોના રસધાતુમાં રહ્યો હોય તો સંતતજવરને ઉત્પન્ન કરે છે, રુધિર-ધાતુમાં રહ્યો હોય તો સતતજવરને ઉત્પન્ન કરે છે, માંસમાં રહ્યો હોય તો અન્યેદ્યુષ્કજવરને ઉત્પન્ન કરે છે, મેદમાં રહ્યો હોય તો તૃતીયક-જવરને ઉત્પન્ન કરે છે અને અસ્થિમાં કે મજ્જામાં રહ્યો હોય તો રોગોના સમૂહરૂપ, ઘોર અને કાળની પેઠે પ્રાણ લેનાર આતુર્થિક-જવરને ઉત્પન્ન કરે છે. ૭૮૨, ૭૮૩

ટીકા-અન્તકમિવ મારકત્વાત્ ॥

અથ વિષમજ્વરસ્ય સામાન્ય લક્ષણમાહ-

વિષમજ્વરનું સામાન્ય લક્ષણ

યઃ સ્યાદનિયતાત્ કાલાત્ શીતોષ્ણાભ્યાં તથૈવ ચ ।
વેગતઃ ક્ષાપિ વિષમો ઝવરઃ સ વિષમઃ સ્મૃતઃ ॥ ૭૮૪

અન્યથા-ય અનિયતાત્ કાલાત્ સ્યાત્, શીત-
ઉષ્ણાભ્યાં ચ તથા એવં સ્યાત્, ન વેગતઃ અપિ વિષમઃ
સ્યાત્, સઃ ઝવરઃ વિષમઃ સ્મૃતઃ ॥

જે જવર અનિયમિત કાલે પ્રાપ્ત થાય, શીતના કે ઉષ્ણના નિયમ વગરનો હોય અને વેગથી પણ વિષમ-અનિયમિત હોય તે વિષમજ્વર કહેવાય છે. ૭૮૪

ટીકા-યસ્ય નિયતાત્ કાલાત્ સ્યાદિત્યસ્યાયમર્થઃ-
યથા વાતિકો ઝવર સપ્ત દિનાનિ, પૈત્તિકો દશ દિનાનિ,
ક્લેમ્પિકો દ્વાદશ દિનાનિ, રોપાણાં પ્રાગ્વૈરાતિકથતુર્દશ
દિનાનિ, પૈત્તિકો વિંશતિ દિનાનિ, ક્લેમ્પિકથતુર્વિંશતિ
દિનાનિ સ્યાત્, તથા વિષમજ્વરો નિયત કાલ વ્યાપ્ય
ન સ્યાદિત્યર્થઃ । શીતોષ્ણાભ્યાં યુગાભ્યામપિ તથા સ્યાત્ ॥
વેગતઃ ક્ષાપિ વિષમઃ-ફદાચિદતિવેગવાન્, ફદાચિચ્છા-
ન્તવેગઃ ॥ જેમ વાતજ્વર સાત દિવસ સુધી, પિત્તજ્વર
દશ દિવસ સુધી, કફજ્વર પાંચ દિવસ સુધી રહે
છે; અને રોપાણી પ્રજ્વળતા હોય તો વાતજ્વર
ચૌદ દિવસ સુધી, પિત્તજ્વર વીસ દિવસ સુધી
અને કફજ્વર ચોવીસ દિવસ સુધી રહે છે, તેમ
વિષમજ્વર નિયમિત કાલમાં રહેતો નથી. એ
જવરમાં શીત તથા ઉષ્ણ ગુણ પણ અનિયમિત
રહે છે; એ જવરનો વેગ પણ વિષમ-અનિયમિત
હોય છે-એટલે કોઈ સમયે ઘણો જ હોય છે અને
કોઈ સમયે શાંત પણ હોય છે.

વિષમજ્વરસ્ય મેદાનાહ-

વિષમજ્વરના લેદો

સન્તતઃ સતતોઽન્યેદ્યુષ્કતૃતીયકચતુર્થકૌ ॥ ૭૮૫ ॥

ભા. ૫૨

સંતત, સતત, અન્યેદ્યુષ્ક, તૃતીયક અને
આતુર્થિક એ પાંચ વિષમજ્વરના લેદો છે. ૭૮૫

તત્ર સન્તતસ્ય લક્ષણમાહ-

સંતતજ્વરનું લક્ષણ

સત્તાહં વા દશાહં વા દ્વાદશાહમયાપિ વા ।

સન્તત્યા યોઽવિસર્ગો સ્યાત્ સન્તતઃ સ નિગદ્યતે ॥

અન્યથા-સત્તાહં વા દશાહમ્ અથ વા દ્વાદશાહમ્
અપિ સન્તત્યા યઃ અવિસર્ગો સ્યાત્, સઃ સન્તતઃ
નિગદ્યતે ॥

જે જવર સાત દિવસ, દશ દિવસ કે
પાંચ દિવસ સુધી નિરંતરપણે રહી, છોડે
જ નહીં, તે સંતતજ્વર કહેવાય છે. ૭૮૬

ટીકા-વિકલ્પો વાતિકાદિમેદાત્ । સન્તત્યા-નૈર-
ન્તર્યેન, અવિસર્ગો-અપરિત્યાગી ॥ અહીં સાત, દશ અને
પાંચ દિવસનો વિકલ્પ કહ્યો, તે વાત, પિત્ત અને
કફના મેદથી સમજવો.

નહુ 'મુક્તાનુબંધિત્વં વિષમત્વમિ'તિ વિષમલક્ષણમ્ ।
તદ્વચ ન ઘટત્ इति कथमयं विषमेषु पठने? घटन्
एवेति न दोषः । यत उक्त चरकेण-अहो! शक
याय છે કે, 'ઊતરી જઈ જે પાછો આવે એ
વિષમજ્વરનું લક્ષણ છે' તો એ લક્ષણ આ સંતત-
જ્વરમાં ઘટતું નથી, છતાં સંતતજ્વરને વિષમ-
જ્વરોમાં કેમ ગણ્યો છે? આતું સમાધાન આ
છે કે, વિષમજ્વરનું લક્ષણ સંતતજ્વરમાં ઘટે જ
છે, માટે કશો દોષ નથી; કારણ ચરકે કહ્યું છે કે,
સંતતજ્વર વિષમજ્વર કર્ધ રીતે છે!

'વિસર્ગો દ્વાદશે કૃત્વા દિવસેઽધ્યક્તલક્ષણમ્ ।
દુર્લભોપશમઃ કાલં દીર્ઘમેવાનુવર્તતે' इति ॥ ૭૮૭ ॥

અન્યથા-દ્વાદશે દિવસે અધ્યક્તલક્ષણ વિસર્ગ કૃત્વા
દીર્ઘમ્ એવં કાલમ્ અનુવર્તતે, દુર્લભ-ઉપશમઃ (ન
મવતિ) ।

પારમે દિવસે અરૂપ લક્ષણયુક્ત ત્યાગ
કરી (અંદર લીન રહીને જ) પાછો લાભા-
કાળ સુધી આહ્યા જ કરે છે (આ વિષમજ્વરનું
લક્ષણ સંતતમાં છે) અને તેનો ઉપશમ પણ
દુર્લભ થઈ પડે છે. ૭૮૭

* सम्यक् तन्यते स्म-विस्तार्यते स्म दोषैः अवि-
सर्गितया इति सततः-ज्वरे, रોपे, अक्षधारे-निरंतरपणे
રહી, ન છોડે એવા ફેલાવે છે, તેથી સંતત નામે
કહેવાતો વિષમજ્વર.

ટીકા-ચતુ મરનાદેનોકમ્-‘નરાઃ પથ તુ યે પ્રાન્તાઃ પૂર્વે મન્તતકાઢયઃ । ચત્વારઃ સન્તતં દિવા જ્ઞેયાન્તે વિપમન્વરાઃ ’ ઇતિ, તચ્ચિરેણ ત્યાગામિપ્રાયેણ ॥

‘પ્રથમ અંતત આદિ ને પાંચ જ્વરો કલા છે, તેઓમાં સંતતને છોડી દઈ બાકીના ચાર વિપમન્વરો જાનુવા.’ એમ ખગનાદે ને કહ્યું છે, તે તો ‘સંતતજ્વર લાંબે કાળે છોડે છે,’ એ અભિપ્રાયથી કહ્યું છે, એમ સમજવું.

સતતજ્વરમાહ-

સતત-જ્વરનું લક્ષણ

મહોરાત્ર સતતકો દ્વો કાલાવનુવર્તતે ॥૭૮૮॥

અન્યયઃ-મતતકઃ અંદારાત્રે દ્વો કાલો અનુવર્તતે ॥

જે જ્વર એક દિવસ-રાતમાં બે વખત આવે તે સતતજ્વર* કહેવાય છે. ૭૮૮

ટીકા-દ્વો કાલો=અદ્યેકકાલ, રાત્રાવેકકાલમ્ । યતો દોષાણામહોરાત્રે પ્રત્યેક દ્વો દ્વો પ્રકોપકાલો ॥ યત ઉક્ત વાગ્મટેન-‘વયોઽહોરાત્રિમુકાનામન્તમપ્યાદિગઃ કમાન્ત’ ઇતિ ॥ સતતજ્વર બે વખત આવે છે-એટલે એક વાર દિવસે આવે છે અને એક વાર રાત્રે આવે છે, કારણ કે એક દિવસ-રાતમાં દરેક દોષોના પ્રકોપના સમય બબે છે. આ સંબંધિ વાગ્મટે કહ્યું છે કે, ‘ઉંમરની અંતમાં વાયુ, મધ્યમાં પિત્ત અને આદિમાં કફ પ્રબળ થાય છે; તેમ જ ‘દિવસના અંતમાં વાયુ, મધ્યમાં પિત્ત અને આદિમાં કફ પ્રબળ થાય છે; તેમ જ રાત્રિના અંતમાં વાયુ, મધ્યમાં પિત્ત અને આદિમાં કફ પ્રબળ થાય છે.’

અન્યેયુક્તલક્ષણમાહ-

અન્યેયુક્ત-જ્વરનું લક્ષણ

અન્યેયુક્તસ્વહોરાત્રાદેકકાલં પ્રવર્તતે ॥૭૮૯॥

અન્યયઃ-અન્યેયુક્તઃ તુ મહોરાત્રાત્ એકકાલં પ્રવર્તતે ॥

જે જ્વર દિવસ-રાતમાં એક જ વખત આવે, તે અન્યેયુક્ત* કહેવાય છે. ૭૮૯

* સમ્યક્ તન્યતે-વિસ્તાર્યતે સ્મ દોષૈઃ અહોરાત્રે દ્વો કાલો-ઇતિ મન્તાઃ, ‘સમો વા હિત્તતયોઃ’ ઇતિ સમા-મકામ્ય વા લોપઃ-‘નેને દોષો દિવસમાં એકવાર તથા રાત્રિમાં એકવાર-એમ બે વાર વિસ્તારે છે, તેથી સતત કહેવાતો વિપમન્વર.

+ મહોરાત્રાત્ અન્વસિન્ન કાલે-દ્વિતીયસિન્ન દોષ-પ્રકોપકાલે મવઃ-અન્યેયુક્તઃ-ને આખાય દિવસ-

ટીકા-એકકાલં-દોષાવેક્ષ્યા એકકાલમપિ દ્વિતીયમ્, પ્રથમકાલે હ્યેવ દોષસ્થિતેઃ ॥ આ જ્વર દોષની અવેક્ષાએ દિવસ-રાતમાં એક વખત જ આવે છે, પણ તે પોતાના પ્રકોપના પહેલા વખતને છોડી બીજા વખતે જ આવે છે, એમ સમજવું; કારણ કે પહેલા સમયમાં દોષની સ્થિતિ હૃદયમાં જ રહે છે.)

તૃતીયક-ચતુર્થચોલક્ષણમાહ-

તૃતીયકજ્વરનું તથા ચાતુર્થિકજ્વરનું લક્ષણ

તૃતીયકસ્તૃતીયેઽફિ ચતુર્થેઽફિ ચતુર્થકઃ ॥૭૯૦॥

ત્રીજા દિવસે આવે તે તૃતીયક*-જ્વર (તરિયો) અને ચોથા દિવસે આવે તે ચાતુર્થિક+ (ચોથિયો) કહેવાય છે. ૭૯૦

ટીકા-‘તૃતીયેઽફિ’ ઇલાગમનદિનં પૂર્હીવા । યત ઉક્તમ્ । કારણ કહ્યું છે કે-

‘દિનમેકમતિકમ્ય યો મથેત્ સ તૃતીયકઃ । દિનદ્વયસ્વતિકમ્ય યઃ સ્યાત્ સ હિ ચતુર્થકઃ’ ॥

અન્યયઃ-યઃ એકમ્ દિનમ્ અતિકમ્ય મથેત્ સઃ તૃતીયકઃ, યઃ તુ દિનદ્વયમ્ અતિકમ્ય સ્યાત્ સઃ હિ ચતુર્થકઃ (કથ્યત) ॥

(જે ત્રીજા દિવસે આવે એટલે આવવાના દિવસને સાથે ગણતાં ત્રીજા દિવસે આવે; અને જે ચોથા દિવસે આવે, એટલે આવવાના દિવસને સાથે ગણતાં ચોથા દિવસે આવે છે; એમ સમજવું.) કારણ કે ‘વચમાં એક દિવસને મૂકી જે જ્વર આવે તે તૃતીયક કહેવાય અને વચમાં બે દિવસને મૂકી આવે તે જ્વર ચાતુર્થિક કહેવાય’ એમ કહેલું છે.

રાતમાંથી દોષના બે પ્રકોપકાળમાંના બીજા પ્રકોપકાળે-રાત્રિમાં કે દિવસમાં એમ આખાયે ચોવીસ કલાકમાં એક જ વાર આવે છે, તે અન્યેયુક્ત વિપમન્વર.

* તૃતીયે મદ્ધનિ-આગમનદિનં પૂર્હીવા મવઃ-તૃતીયકઃ-જે આવવાના દિવસને ગણીને ત્રીજા દિવસે આવે છે, તે તૃતીયક-તરિયો વિપમન્વર.

+ એવમેવ ચતુર્થે મદ્ધનિ મવઃ. ચતુર્થકઃ-એ જ પ્રમાણે આવવાના દિવસને ગણી ચોથા દિવસે જ આવે છે, તે ચતુર્થક વિપમન્વર-ચોથિયો તાવ.

અગ્રાદ સુધુત:-

દોષ કેવી રીતે વિપમજ્વરે કરે છે ?

કફસ્થાનવિમાનેન યથાસહ્યં કરોતિ હિ ।
સનતાન્યેદ્યુસ્તૃતીયચતુર્થકપ્રલેપકાન્ ॥૭૨૨॥
અહોરાત્રાદહોરાત્રાત્ સ્થાનાત્ સ્થાનં પ્રપદ્યતે ।
દોષ આમાશયં પ્રાપ્ય કરોતિ વિપમજ્વરમ્ ॥૭૨૩॥

અન્યથ:-કફસ્થાનવિમાનેન (દોષ:) હિ યદાસહ્ય સતત-અન્યેદ્યુસ્-તૃતીય-ચતુર્થક-પ્રલેપકાન્ કરોતિ । દોષ: અહોરાત્રાત્ અહોરાત્રાત્ સ્થાનાત્ સ્થાનં પ્રપદ્યતે, આમાશયં પ્રાપ્ય વિપમજ્વરં કરોતિ ॥

આ વિષયમાં સુક્ષુત કહે છે કે, 'કફનાં સ્થાનોના વિભાગ પ્રમાણે દોષ અતુલકે સતત, અન્યેદ્યુષ્ક, તૃતીય, ચાતુર્થિક અને પ્રલેપક નામના વિપમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. એ દોષ એક એક અહોરાત્રે એક સ્થાનમાંથી ખીજ સ્થાનમાં જાય છે; તે પોતે અતુલકે આમાશયમાં આવી વિપમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે.

ટીપ્પા-અયમર્થ:-આમાશયોર:કળ્ઠશિર:સન્નયઃ પચ કફસ્થાનાનિ, એવુ તિષ્ઠન્ દોષો યથાસહ્ય સનતાવીન્ કરોતિ, તત્ર આમાશયે સ્થિતો દોષ: મતતં કરોતિ દ્વૌ કાલી । અહોરાત્રે કાલદ્વયે દોષપ્રકોપાન્ ॥ હૃદયે સ્થિતો દોષ આમાશયમાગત્ય અન્યેદ્યુષ્કં કરોતિ । એકકાલ નૈકદૈકદિનેન્નેવાહોરાત્રે દોષ આમાશયમાગત્ય અન્યેદ્યુષ્કં કરોતિ । તત્ર દ્વૌ દોષપ્રકોપકાલી, એકસ્મિન્ કાલે હૃદયે તિષ્ઠત્યપરસ્મિન્નામાશય ઇતિ । કળ્ઠે સ્થિતો દોષોઽહોરાત્રાદ્ હૃદયમાયાતિ । તૃતીયે દિને આમાશયમાગત્ય સ્વપ્રકોપકાલે તૃતીયકં જ્વર કરોતિ, એકકાલં ન તુ દ્વૌ કાલી સ્વમાવાત્ । એવમેવ શિર:સ્થિતો દોષોઽહોરાત્રાત્ કળ્ઠમાયાતિ । તત: પુનરાહોરાત્રાત્ હૃદયમાગતિ, ચતુર્થે દિને આમાશયમાગત્ય સ્વપ્રકોપકાલે ચતુર્થકં જ્વર કરોતિ એકકાલ, ન તુ દ્વૌ કાલી સ્વમાવાદેવ ॥ નતુ દોષસ્થાગમનક્રમેણ ત્રિજ્ઞાનગમનક્રમાત્ કવં તૃતીયચતુર્થદિવસયોર્જ્વરાગમનમ્, ઉચ્યતે, દોષો હિ પ્રકોપસમયે વેગ પરિદર્શ્ય લાઘ્યાત્ સ્વમ્યાનન્તુ વેગદિન એવ યતિ । યત આદ-

સુત્રુતના આ વચનની સમગ્રણુ નીચે પ્રમાણે છે: આમાશય, હૃદય, કંઠ, માથું અને સાધા એ પાંચ કફના સ્થાનો છે. તેઓમા રહેલો દોષ અતુલકે સતત આદિ પાંચ વિપમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓમાં આમાશયની અંદર રહેલો દોષ દિવસરાતમાં બે વખત આવતા સતત-જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે; કારણ કે એક દિવસ-રાતમાં બે વાગે તે

દોષનો પ્રકોપ થાય છે. હૃદયમાં રહેલો દોષ આમાશયમાં આવી દિવસ-રાતમાં એક વખત આવતા અન્યેદ્યુષ્કજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. જોકે એક દિવસ-રાતમાં દોષના પ્રકોપના સમય બે છે; તોપણ એક સમયમાં તે દોષ હૃદયમાં રહે છે, તેથી જ્વરને ઉત્પન્ન નહિ કરી શકતાં ખીજ સમયે આમાશયમાં આવી અન્યેદ્યુષ્કજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. (દોષની સ્થિતિ આમાશયમા હોય સારે જ જ્વર થાય છે.) કંઠમાં રહેલો દોષ એક દિવસ-રાત્રે હૃદયમાં આવે છે અને હૃદયમાંથી ખીજ દિવસ-રાત્રે આમાશયમાં આવે છે, એટલે ત્યાં આવીને પોતાના પ્રકોપના સમયોમાં એક સમયે જ તૃતીયક (તરિયા) જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. (જોકે એ દોષ આમાશયમાં એક દિવસ-રાત સુધી રહે છે, તોપણ તે દિવસ-રાત બે સમયમાં જ્વરને ઉત્પન્ન નહિ કરતાં એક સમયમાં જ જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે, એવા તેનો સ્વભાવ થાય છે.) એ જ પ્રમાણે માથામાં રહેલો દોષ એક દિવસ-રાત્રે કંઠમાં આવે છે, ખીજ દિવસ-રાત્રે હૃદયમાં આવે છે અને ત્રીજ દિવસ-રાત્રે આમાશયમાં આવે છે, એટલે ત્યાં આવીને પોતાના પ્રકોપના સમયોમાં એક સમયે જ ચાતુર્થિક- (ચોથિયા) જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે (જોકે એ દોષ આમાશયમાં એક દિવસરાત સુધી રહે છે, તોપણ તે દિવસરાતના બે સમયમાં જ્વરને ઉત્પન્ન નહિ કરતાં એક સમયમાં જ ઉત્પન્ન કરે છે, એવા તેનો સ્વભાવ થાય છે). અહીં શંકા થાય છે કે દોષને તે તે સ્થાનમાંથી આમાશયમાં આવતાં જોડેલો વિલંબ થાય છે, તેટલો જ વિલંબ તે જ્યાં પાછો જવામાં પણ લાગશે જોડેલો; તે એ હિસાબે ત્રીજે અને ચોથે દિવસે જ્વરની પ્રાપ્તિ થવી કેમ સંભવે? આવું સમાધાન આ છે કે, દોષ પ્રકોપના સમયે પોતાના વેગને દેખાડી પાછો ઝડપથી પોતાના સ્થાને વેગના દિવસે જતો રહે છે. કહ્યું છે કે-

દોષ: પ્રકોપકાલે હિ દેગવત્ત્વેન લાઘ્યાન્ત્ ।
વેગવાસર પચાયં સ્વસ્થાનમધિગચ્છતિ ॥૭૨૪॥

અન્યથ-અર્થ દોષ: હિ પ્રકોપલે વેગવત્ત્વેન લાઘ્યાન્ત્ વેગવાસર એ સ્વસ્થાનમ્ અધિગચ્છતિ ॥

એ દોષ પોતાના પ્રકોપના સમયે વેગવાળો હોવાથી પાછો વેગના દિવસે જ (પચાયથાના કારણે) ઝડપથી પોતાના સ્થાનમાં પહોંચી જાય છે. ૭૮૪

દીઘા-સન્ધિયુ સ્થિતઃ પ્રલેખક કરોતિ । સન્ધ્ય-
ચામાશ્યેડપિ સન્ધિ, તેષુ સ્થિતઃ પ્રલેખક સર્વદા કરોતિ ।
સાંધાઓમાં રહેલો દોષ પ્રલેપકના નામના બ્બરને

× પ્રકૃત્ત્વં લિપ્યતિ રોગિણો બાધાવયવાન્ ધર્મણા
ગોરવેણ ચ પિત્તકફજન્યત્વાદિતિ પ્રલેખકઃ-જે તાવ
રોગીના બાધ અવયવોને ધામ તથા ભારેપણથી
ખરડી મૂકે છે; કેમ કે તે પિત્ત અને કફથી જ
ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રલેપક નામનો પિત્તકફજન્ય
હોયું વિષમબ્બર અથવા ક્ષયરોગીનો તાવ કહેવાય
છે. જોઈ આ પ્રલેપકને વિષમબ્બર ગણવો, તે
ચરકથી વિરુદ્ધ છે; કેમ કે જોના કાળ અનિયમિત
હોય અને જે આવે તથા છોડે એવા સાંનિપાતિક-
બ્બર જ વિષમબ્બર કહેવાય; બ્યારે આ પ્રલેપક
તો હજુ ધર્મ સર્વકાળ રહેતો તથા દ્વિદોષજન્ય
હોવાથી વિષમબ્બરના લક્ષણથી ભુદા પડે છે. વળી
તેનું કારણ આ પણ છે કે, 'મુક્તાનુવન્ધિત્વ વિષમ-
ત્વમ્' -જે છોડે અને પાછો લાગુ થાય, એ વિષમ-
બ્બર કહેવાય-એ વિષમબ્બરનું લક્ષણ આ પ્રલેપકમાં
ઘટતું નથી; કેમ કે આ પ્રલેપક તો સર્વ કાળ રહ્યા
જ કહે છે; તેમ જ સતતાદિ વિષમબ્બરોના જે જે
દોષસ્થાનો છે, તેઓથી ભુદા આ પ્રલેપકનાં દોષ-
સ્થાનો વિષમબ્બર તરીકેના અધિક કંપવા પડે છે
એ ગૌરવ પણ છે, જોકે આમાશય-હોજરી,
વિષમબ્બરના દોષોનું અને આ પ્રલેપકનું પણ દોષ-
સ્થાન છે, છતાં પ્રલેપકના દોષસ્થાન તરીકે આમાશય-
ના સંધિઓની જે કંપના કરવી પડે છે, તે ખાસ
ગૌરવ છે અને એ રીતે પણ તેના દોષનું સ્થાન
વિષમબ્બરનાં સ્થાનથી ભુદું પડે છે. વળી આમાશયમાં
સંધિઓ તો છે જ નહિ, છતાં આમરીની જે
કરચલીઓ છે, તેને જ આ પ્રલેપકના દોષનું સ્થાન-
સંધિઓ માની લેવી પડે છે અને એ પણ આ
પ્રલેપકને વિષમબ્બરોથી અલગ સૂચવે છે.

વળી લગવાન ચરકે પાંચ વિષમબ્બરો માન્યા
છે, તેમાં આ પ્રલેપકને તો ગણ્યો જ નથી. કેવળ
ભેડ આદિ આચાર્યોએ, પાંચ વિષમબ્બરોમાંથી
સંતતવિષમબ્બરને કાઢી નાખી પાંચમા આ
પ્રલેપકને વિષમબ્બર તરીકે દાખલ કરેલ છે; લગ-
વાન ચરક, પ્રલેપકને વિષમબ્બર ગણ્યા નથી, તેમાં
આવાં સળગ કારણો છે કે, એક તો આ પ્રલેપક
સર્વકાળ આવે છે, બીજું તેનાં દોષનાં સંધિસ્થાનો
આમાશયમાં કંપવાં પડે છે. જે વિષમબ્બરોના
દોષનાં સ્થાનોથી ભુદાં પડે છે અને ત્રીજું-આ

ઉત્પન્ન કરે છે. સાંધાઓ આમાશયમાં પણ છે,
માટે તેઓમાં રહેલો દોષ, પ્રલેપકબ્બરને સર્વકાળ
કરે છે.

નિવૃત્તઃ પુનરાયાતિ વિષમો નિયતે દિને ।

સ્વભાવે કારણં તત્ર મન્યન્તે મુનિપુક્તવાઃ ॥ ૭૨૫ ॥

અન્યઃ-નિવૃત્તઃ વિષમઃ પુનર નિયતે દિને આયાતિ,
તત્ર મુનિપુક્તવાઃ સ્વભાવ કારણ મન્યન્તે ॥

અટકી ગયેલો વિષમબ્બર પાછો નિય-
મિત દિવસે આવે છે, તેમાં મહાત્મા મુનિઓ,
તે દોષના સ્વભાવને જ કારણરૂપ માને છે. ૭૨૫
આતુર્થિક-વિષયથી આદિ બીજા
વિષમબ્બરો.

સ્વભાવસ્ય કારણત્વેન કફમધ્વાનવિભાગનિરપેક્ષા-
ધર્તુર્યકાદિવિપર્યયા અપિ જ્વરાઃ સ્વસ્વકાલે પ્રમવન્તિ ॥

દોષોનો ન્વભાવ જ કારણ હોવાને લીધે ઉપર
કહેલાં કફનાં સ્થાનકોના વિભાગોની જરૂર રાખ્યા
પ્રલેપક, પિત્ત તથા કફરૂપ બે ઉ મણુ થયેલા દોષોથી
થતો હોવાને લીધે દ્વિદોષનો હજુ બ્બર જ ગણી
શકાય. આ બધું લક્ષ્યમાં ગણીને જ ચરક લગવાને
આ પ્રલેપકને વિષમબ્બર ગણ્યો નથી, તે ચોક્કસ જ છે.

વળી આવા દ્વિદોષજન્ય હજુ બ્બરને જે વિષમ-
બ્બર માની લેવાય, તો વાતમલાસક વગેરે હજુ બ્બરોને
પણ વિષમબ્બરો કેમ ન માનવા ? માટે જેમ-
વાતમલાસક આદિ બ્બરો વિષમબ્બર નથી, તેમ
આ પ્રલેપક પણ વિષમબ્બર નથી, એ જ સિદ્ધાંત
મલ છે.

વળી લગવાન શ્રી ચરકે સંતતાદિ પાંચ વિષમ-
બ્બરોને ત્રિદોષજન્ય-સાંનિપાતિક ગણ્યા છે, બ્યારે
આ પ્રલેપક તો દ્વિદોષજન્ય હોઈને સાંનિપાતિક નહિ
હોવાથી પણ તે વિષમબ્બર ગણાય નહિ. જોકે વૃદ્ધ
સુક્ષ્મ પણ ભેડ આદિ કેટલાક આચાર્યોના મતને
અનુસરી પ્રલેપકને વિષમબ્બર ગણે છે, છતાં તેમની
પોતાની માન્યતા પ્રમાણે તો પ્રલેપક એ વિષમબ્બર
નથી; કેમ કે એ સુશ્રુત જ કહે છે કે-‘પ્રલેખકસ્વવિષમઃ
પ્રાયઃ ક્ષેણાય શોષિણમ્’-પ્રલેપકબ્બર તો વિષમબ્બર
છે જ નહિ; એ તો લગલગ ક્ષયરોગીઓને જ હેગન
કરનાર એક હજુ બ્બર છે. માધવનિદાનની રીકા-
મધુકાપમાં પણ લખ્યું છે કે, પ્રલેપક તાવ વિષમબ્બર
નથી, છતાં તેની ઉત્પત્તિ કફના સ્થાનમાં હોવાથી
તેને વિષમબ્બરોનો સહચારી ગણવામાં આવ્યો છે,
તે જ કારણે અહીં અંચકાર પંડિત ભાવમિત્રે પણ
તે જ સૂચન કર્યું હોય એ સંભવિત છે.

વગર પણ આતુર્થિક-વિપર્યય આદિ બીજા વિષમ-જવરો પોતપોતાના સમયે પ્રકટ થાય છે.

અધિશેતે યથા ભૂમિ વીજં કાલે પ્રરોહતિ ।

અધિશેતે તથા ધાતૂન દોષઃ કાલે પ્રકુપ્યતિ ॥૭૨૬

અન્ય-યથા વીજ ભૂમિમ્ અધિશેતે, કાલે પ્રો-હતિ, તથા દોષઃ ધાતૂન અધિશેતે, કાલે પ્રકુપ્યતિ ॥

જેમ બીજા પૃથ્વીમાં રહે છે અને સમય આવતાં તે ઊગી નીકળે છે, તેમ દોષ, ધાતુ-ઓમાં રહે છે અને પોતાનો સમય થતાં પ્રકટ પામે છે. ૭૨૬

સુધુતોડ્યાહ-

સુધુત પશુ એમ જ કહે છે
સ ચાપિ વિપમો દેહં ન કશ્ચિત્ પ્રમુચ્યતિ ।

ગ્લાનિગૌરવકાશ્યેભ્યઃ સ યસ્માન્ પ્રમુચ્યતે ॥૭૨૭

અન્ય-અપિ ચ સઃ વિપમઃ (જવર.) દેહ કદા-ચિત્ ન પ્રમુચતિ, યસ્માત્ સઃ (વિપમજ્વરી) ગ્લાનિ-ગૌરવ-કાશ્યેભ્ય ન પ્રમુચ્યતે ॥

એ વિષમજ્વર કદી પણ દેહને મૂકતો નથી; કારણ કે તે વિષમજ્વરવાળો માણસ ગ્લાનિથી, ભારેપણાથી અને દુર્બળપણાથી છૂટતો જ નથી. ૭૨૭

વેગે તુ સમતિક્રાન્તે ગતોડ્યમિતિ લક્ષ્યતે ।

ધારગતરેષુ લીનત્વાસક્ષમ્યાદૈવોપલભ્યતે ॥૭૨૮॥

અન્ય-વેગે સમતિક્રાન્તે તુ ઇય ગતઃ इति લક્ષ્યતઃ, (કિંતુ) ધાતવન્તરેષુ લીનત્વાત્ તૌક્ષમ્યાત્ ન એવ ઉપલભ્યતઃ ॥

વેગ જતો રહે ત્યારે તાવ જતો રહ્યો જણાય છે ખરો, પણ જતો નહિ રહેતાં બીજા ધાતુઓમાં હુપાર્થ જાય છે; જેથી સૂક્ષ્મ પણાને હીધે પ્રત્યક્ષ જણાતો નથી. ૭૨૮

દ્વિદોષોત્તગસ્ય+તૃતીયકસ્ય લક્ષણમાહ-

એ દોષની ઉદ્બળતાવાળા

તૃતીયકજ્વરનું લક્ષણ

કફપિત્તાત્ ત્રિક્રાહી પૃષ્ઠાદ્યત્કફાત્મક ।

વાતપિત્તાચિરોગ્રાહી ત્રિવિધઃ સ્યાત્ તૃતીયકઃ ॥

+ કફપિત્ત, વાતકફો, વાતપિત્તે ચેતિ-દ્વો દોષો ઉત્તળો યસિન્ ॥ ચાક્ષી તૃતીયકઃ-દ્વિદોષોત્તળતૃતી-યક-જેમાં કફ અને પિત્ત, વાત અને કફ; તથા વાત અને પિત્ત એમ બે-બે દોષો ઉત્તળ એટલે અધિક ક્રોધા હોય, તેવા તરંગિતાવ-દ્વિદોષોત્તળ તૃતીયકજ્વર કહેવાય છે

અન્ય-કફપિત્તાત્ ત્રિક્રાહી, વાતકફાત્મક. (સન્) પૃષ્ઠાત્ (પૃષ્ઠ વ્યાપ્ય મવતિ), વાતપિત્તાત્ શિરોગ્રાહી (इत्येव) તૃતીયકઃ ત્રિવિધઃ સ્યાત્ ॥

કફ તથા પિત્ત એ બે દોષની ઉદ્બળતા-વાળો તૃતીયકજ્વર, વેદનાથી ખરડાના છેડાના ભાગને પકડે છે; વાયુ તથા કફ એ બે દોષની ઉદ્બળતાવાળો તૃતીયકજ્વર, વેદના-થી પીઠમાં વ્યાપીને ઉત્પન્ન થાય છે, વાયુ તથા પિત્ત એ બે દોષની ઉદ્બળતાવાળો તૃતીયકજ્વર વેદનાથી માથાને પકડે છે; એમ તૃતીયકજ્વર, (તરિયો તાવ) ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. ૭૨૯

દીર્ઘ-ત્રિક્રાહી=વેદનયા ત્રિક ગૃહ્ણતીત્યર્થઃ । વાત-કફાત્મકઃ પૃષ્ઠાત્=વ્યથયા પૃષ્ઠ વ્યાપ્ય મવતીત્યર્થઃ । ‘સ્વરૂપે કર્મણ્યધિકરણે ચ’ इति વાર્તિકેન પદમી । મૂળ શ્લોકમાં ‘પૃષ્ઠાત્’ એ પદમાં જે પંચમી વિભક્તિ છે, તે ‘સ્વરૂપે કર્મણ્યધિકરણે ચ’ એ વાર્તિકથી કર્મ અર્થમાં કરેલી છે. ૭૩૦

કફથી, વાયુથી અને પિત્તથી ઉદ્બળ તાતુર્થિક-જ્વરનું લક્ષણ

x કફોત્તળસ્ય વાતોત્તળસ્ય ચ પિત્તોત્તળસ્ય ચતુ-ર્થજ્વરસ્ય લક્ષણમાહ-

ચતુર્થકો દર્શયતિ સ્વભાવં ત્રિવિધં જ્વરઃ ।

જઘ્નામ્યાં સ્તૈષ્ઠિકઃ પૂર્વે શિરસોડનિલસમ્મનઃ ॥

મધ્યકાયાં તુ ગૃહ્ણતિ પૂર્વે યસ્તુ સ પિત્તજઃ ॥૮૦૦॥

અન્ય-ચતુર્થક. જ્વરઃ ત્રિવિધ સ્વભાવ દર્શયતિ-સ્તૈષ્ઠિકઃ પૂર્વે જઘ્નામ્યાં (વ્યથયાં જંઘુષે વ્યાપ્ય પશ્ચાત્ સકલ શરીર) ગૃહ્ણતિ, અનિલસમનઃ શિરસઃ પૂર્વે (વ્યથયા શિરો વ્યાપ્ય સકલ શરીર) ગૃહ્ણતિ, યઃ તુ પિત્તજઃ (મરતિ) સઃ ॥ પૂર્વે મધ્યકાયા ગૃહ્ણતિ ॥

આતુર્થિકજ્વર ત્રણ પ્રકારનો પોતાનો સ્વભાવ દેખાડે છે : જે કફની ઉદ્બળતાવાળો હોય તે પ્રથમ વેદનાથી પિંડીઓમાં વ્યાપીને

x કફ ઉત્તળઃ યસિન્, વાતઃ ઉત્તળઃ યસિન્, પિત્તમ્ ઉત્તળ યસિન્-સ ચાક્ષો ચતુર્થકજ્વર-જેમાં કફ ઉત્તળ એટલે અધિક થઈ ક્રોધો હોય, જેમાં વાયુ ઉત્તળ એટલે અધિક થઈ ક્રોધો હોય અને જેમાં પિત્ત અધિક થઈ ક્રોધો હોય એવો એકથિયો તાવ-કફોત્તળ, વાતોત્તળ તથા પિત્તોત્તળ ચતુર્થક-જ્વર કહેવાય છે

પછી સઘળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થાય છે; જે વાયુની ઉદ્બલ્બતાવાળો હોય તે પ્રથમ વેદનાથી માધામાં વ્યાપીને પછી સઘળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થાય છે અને જે પિત્તની ઉદ્બલ્બતાવાળો હોય તે પ્રથમ વેદનાથી શરીરના મધ્યભાગને પકડે છે. ૮૦૦

ટીકા—**લૈપ્મિટ્ઃ**—**લેમ્બોલ્યગઃ** । તથા અનિલસમ્ભવો વાતોરણઃ । સન્તતાદીનાં ત્રિદોષજત્વમ્ । યત્ ઉક્તં ચરકે—
‘પ્રાયશઃ સત્પાતેત પદ્મ સ્વુષિમન્જરાઃ’ ક્તિ । ‘પ્રાયશો મહાપાદેકરોષજા દ્વિદોષજા અપિ ભવન્તી’તિ જૈનટ ॥
પૂર્વે=પ્રથમે, જઙ્ગામ્યામ્=અવ્યયજા જન્મે વ્યાપ્ત પશ્ચાત્ સફલ શરીર વ્યાપ્રોતિ । એવમુત્પન્નવાતજાત. શિરસઃ પૂર્વે વ્યપય્યા શિરો વ્યાપ્ય સર્વં શરીર વ્યાપ્રોતીત્યર્થઃ ॥

ચરકમાં કહ્યું છે કે, ‘પાચે વિપમન્જરો ધાતુ કરી સન્નિપાતથી થાય છે.’ તે ઉપરથી સંતત આદિ પાચે ભવરો તથા દોષોથી થાય છે, એમ સમજાય છે. આ વિપયમા ભૈજનક કહે છે કે, ‘ચરકના વચનમાં ‘ધાતુ કરી’ એમ કહ્યું છે, માટે સંતત આદિ વિપમન્જરો એક દોષથી અને બે દોષથી પણ થાય છે, એમ સમજવું.’

અથ ચતુર્થકવિપર્યયાદિ-અન્યવિપમન્જરાણા લક્ષણમાહ-
ચતુર્થક-વિપર્યય આદિ વિપમન્જરેનાં લક્ષણ વિપમન્જર પવાન્યચતુર્થકવિપર્યયઃ ।
અસ્થિમજ્જાગતો વૌષ્ણચતુર્થકવિપર્યયઃ ॥

જાયન્તે મિપજા જ્યેયો વિપમન્જર એવ સઃ ।
સ મધ્ય જ્વરયત્યદ્વી માદ્યન્તે ચ વિમુચ્ચતિ ॥૮૦૧

અન્યઃ-અન્યઃ ચતુર્થકવિપર્યયઃ વિપમન્જરઃ એવ ।
લૌકઃ અસ્થિ-મજ્જાગતઃ ચતુર્થકવિપર્યયઃ જાયન્તે, સઃ મધ્યે અહો જ્વરયતિ, આદ્યન્તે ચ (અહની) વિમુચ્ચતિ ॥
સઃ મિપજા વિપમન્જરઃ એવ જ્ઞેયઃ ॥

સંતત આદિ પાંચ વિપમન્જરોથી બુદ્ધો ચતુર્થક-વિપર્યય નામનો પણ વિપમન્જર જ છે. એ વિપમન્જરનો દોષ અસ્થિમાં તથા મજ્જામાં રહેલો હોઈ ચતુર્થકવિપર્યયરૂપે પ્રકટે છે. એ ભવર વચલા બે દિવસમાં આવે અને આદિના તથા અંતના દિવસમાં ન આવે, એટલે ચોથિયા તાવથી વિપરીત પ્રકારનો હોય છે; તેથી ચતુર્થક-વિપર્યય+ કહેવાતા

ચતુર્થક એ ચાતુર્થક, ચાતુર્થકાત વિપર્યયઃ-

તેને વેચે વિપમન્જર જ બાબુવો. ૮૦૧

ટીકા-અન્યઃ=અન્તતાદિપમન્જરઃ, ચતુર્થક-વિપર્યયાલ્લો જ્વરઃ સોડપિ વિપમન્જર એવ વૈયેન જ્ઞાતવ્યઃ । સન્નિપાતસ્ય ફલ્યપેક્ષાયામાદ-અસ્વીત્યાદિ । ચતુર્થકવિપર્યય ઇત્યુપનિષ્ણમ્ । તેન સત્તાદિવિપર્યયોડપિ શોદ્યઃ । અથા અહોરાત્રે દ્વો કાર્ત્તો મુગતિ રોપં સર્વમહોરાત્ર તિષ્ઠતીતિ સતતવિપર્યયઃ । અહોરાત્રે એકકાલ મુચ્ચતિ, રોપ સર્વમહોરાત્રં તિષ્ઠતીતિ અન્યેષુકવિપર્યયઃ ॥ મધ્યે એક દિન જ્વરયતિ, આદ્યન્તે ચ દિને મુચ્ચતીતિ તૃતીયકવિપર્યયઃ । એતે વિપમન્જરોલ્લક્ષ્યાસ્તેન અન્યે રાત્રિન્જ્વરાદ્યોડપિ વિપમન્જરા શોધન્ત્યા-વયા-

જેમ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ચોથિયા તાવથી વિપરીત પ્રકારવાળો ચાતુર્થક-વિપર્યય નામનો વિપમન્જર છે, તેમ સતત આદિ ભવરોથી વિપરીત પ્રકારવાળા બીજા પણ વિપમન્જરો સમજવા. જેમ કે એક દિવસ-રાતમાં બે વખત છોડી અને બાકી આખા દિવસ-રાતમાં જે રહે, તે સતત-વિપર્યય; અને જે એક દિવસ-રાતમાં એક વખત છોડી દે અને બાકી આખા દિવસ-રાતમાં જે રહે તે અન્યેષુકવિપર્યય. અને જે વચમાં એક દિવસ આવે, પણ પહેલાં તથા છેલ્લા દિવસમાં ન આવે, તે તૃતીયકવિપર્યય કહેવાય છે.

કેવળ રાત્રિભવર અને કેવળ દિવસભવર પણ વિપમન્જર જ હોય તેનું કારણ

સમો વાતરુક્તો यस્ય ક્ષીણવિત્તસ્ય દેહિનઃ ।
રાત્રો પ્રાયો જ્વરસ્તસ્ય દિવા હીનકફસ્ય તુ ॥૮૦૨

અન્યઃ-યસ્ય ક્ષીણવિત્તસ્ય દેહિનઃ વાતરુક્તો સમો (સ્થાતામ્), તસ્ય પ્રાયઃ રાત્રો જ્વરઃ (અવાપ્તિ) ।
હીનકફસ્ય તુ દિવા (જ્વરઃ તિષ્ઠતિ) ॥

જેમ કે ‘જે માણસનું પિત્ત ક્ષીણ થયું હોય અને વાયુ તથા કફ સમ હોય તે માણસને ઘણું કરી રાત્રે ભવર આવે છે; અને જે માણસનો કફ ક્ષીણ થયો હોય અને વાયુ તથા પિત્ત સમ હોય તે માણસને ઘણું કરી દિવસે ભવર લાગુ થાય છે.’ ૮૦૨

વિપરીતસ્વભાવઃ-ચાતુર્થક-વિપર્યયઃ-જે તાવ ચોથિયા તાવથી બિલકા સ્વભાવનો હોય છે, તેથી ચાતુર્થક-વિપર્યય કહેવાય છે.

સન્તાદીના શીતપૂર્વત્વે દાહપૂર્વત્વે ચ હેતુમાહ-
સન્તાત આદિ જ્વરેભાં કોઈને ટાઢ પ્રથમ આવે
અને કોઈને દાહ પ્રથમ થાય તેનું કારણ
સ્વકૃત્યો શ્લેષ્માનિલો શીતમાદૌ જનયતો જ્વરમ્ ।
તયોઃ પ્રશાન્તયોઃ પિત્તમન્તદાદં કરોતિ ચ ॥૮૦૩

અન્વયઃ-ત્વકૃત્યો શ્લેષ્મા-અનિલો આદૌ શીત જ્વરં
જનયતઃ, તયોઃ પ્રશાન્તયોઃ (સતોઃ) પિત્ત ચ અન્ત-
દાદં કરોતિ ।

ત્વઆમાં રહેલા કદ્દ તથા વાયુ, પ્રથમ
શીતવાળા જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી
તેઓનો વેગ ખૂબ શાંત થતાં પિત્ત અંદરના
દાહને ઉત્પન્ન કરે છે. ૮૦૩

ટીકા-શીતં=શીતપ્રહિતમ્, પ્રશાન્તયોઃ=પ્રશાન્તવૈગયો
અન્તઃ=અમ્યન્તરે ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)
કરોત્યાદૌ તથા પિત્તં સ્વકૃત્યં દાહમતીથ ચ ।
તસ્મિન્ પ્રશાન્તે ત્વિતરૌ કુરુતઃ શીતમન્તતઃ ॥૮૦૪

અન્વયઃ-તથા સ્વકૃત્ય પિત્તમ્ આદૌ મતીથ દાહ
કરોતિ, તસ્મિન્ ચ પ્રશાન્તે (સતિ) ઇતરૌ તુ અન્તતઃ
શીત કુરુતઃ ॥

તેમ જ ત્વઆમાં રહેલું પિત્ત, પ્રથમ
અત્યંત દાહને ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી
પિત્તનો વેગ ખૂબ શાંત થતાં કદ્દ અને વાયુ
હાય, પગ આદિ છેડાના ભાગોથી શીતને
ઉત્પન્ન કરે છે. ૮૦૪

ટીકા-અન્તતઃ=હસ્તપાદાદિતઃ ॥
શીતદાહાદિજ્વરયોલ્લિદોપજાવમાહ-
આરંભમાં શીતવાળા તથા આરંભમાં
દાહવાળા બન્ને જ્વરે ત્રિદોષજન્ય છે
દ્વાવેતો દાહશીતાદી જ્વરો સંસર્ગજો સ્મૃતૌ ।
દાહપૂર્વસ્તયોઃ કટઃ સુલસાધ્યતમોઽપરઃ ॥૮૦૫॥

અન્વયઃ-દાહ-શીતાદી એતૌ દ્વૌ જ્વરૌ સંસર્ગજો
સ્મૃતૌ । તયોઃ દાહપૂર્વઃ કટઃ, અપરઃ સુલસાધ્યતમઃ ॥
(મતઃ) ॥

આરંભમાં દાહવાળા તથા આરંભમાં
શીતવાળા એ બે જ્વરે ત્રણે દોષોથી
થતા હોઈ સાન્નિપાતિક છે; તેઓમાં આરંભે
દાહવાળો જ્વર કટસાધ્ય અને આરંભે શીત-
વાળો જ્વર સુખસાધ્ય મનાય છે. ૮૦૫

ટીકા-સંસર્ગજો=સાન્નિપાતિકો, કટઃ=કટસાધ્યઃ ॥

વિપમજ્વરવિરોપમાહ-

અધુઃ અંગ શીતળ અને અધુઃ અંગ ગરમ
કરે તેવો જીદા જ વિપમજ્વર

વિદગ્ધેઽન્તરસે દેહે શ્લેષ્મપિત્તે વ્યવસ્થિતે ।
તેનાર્થે શીતલં દેહમર્ધમુખ્યં પ્રજાયતે ॥૮૦૬॥

અન્વયઃ-અન્તરસે વિદગ્ધે (સતિ) દેહે શ્લેષ્મપિત્તે
વ્યવસ્થિતે (મરતઃ), તેન અર્થે દેહ શીતલમ્, અર્ધ
(ચ) ડળ પ્રજાયતે ॥

આહારથી થયેલો રસ દુષ્ટ થતાં દેહમાં
કદ્દ તથા પિત્ત દુષ્ટ થઈને રહે છે, તે કારણે
અધુઃ શરીર શીત અને અધુઃ શરીર ઉષ્ણ
થાય છે. ૮૦૬

ટીકા-અન્તરસે વિદગ્ધે=આહારજે રસે દુષ્ટે, દેહે
શ્લેષ્મપિત્તં વ્યવસ્થિતે દુષ્ટે=સ્થિત । તેન હેતુના શીતલ
કષેન, ડળ પિત્તેન, અર્ધત્વ ચાર્ધનારીશ્વરાકારેણ નર-
સિદ્ધાકારેણ વા ॥ જેમ અર્ધનારીશ્વરના શરીરનો અર્ધ-
ભાગ સ્ત્રીરૂપ અને બીજો અર્ધભાગ પુરુષરૂપ છે, તેમ આ
જ્વરવાળાના શરીરનું એક ફાડિયું શીત અને બીજું
ફાડિયું ઉષ્ણ થાય છે, અથવા જેમ ત્રિસિદ્ધાંતના
સ્વરૂપના ઉપરના તથા નીચેના બે ભાગોમાં એક
ભાગ મનુષ્યરૂપ અને એક ભાગ મિંહરૂપ છે, તેમ
આ જ્વરવાળાના શરીરના ઉપરના તથા નીચેના
બે ભાગોમાં એક ભાગ શીત અને એક ભાગ
ઉષ્ણ થાય છે.

શરીર ગરમ અને હાથપગ ઠંડા રહે
તેનું કારણ

કાયે દુષ્ટં યદા પિત્તં શ્લેષ્મા ચાન્તે વ્યવસ્થિતઃ ।
તેનોપાત્યં શરીરસ્ય શીતત્વં હસ્તપાદયોઃ ॥૮૦૭॥

અન્વયઃ-યદા દુષ્ટ પિત્ત કાયે, શ્લેષ્મા ચ અન્તે
વ્યવસ્થિતઃ (સ્થાત્), તેન શરીરસ્ય ડળત્વ, હસ્ત-
પાદયોઃ (તુ) શીતત્વ (ભવેત્) ॥

જો દુષ્ટ થયેલું પિત્ત કાયમાં રહ્યું હોય
અને દુષ્ટ થયેલો કદ્દ હાય, પગ આદિ નીચેના
ભાગોમાં રહ્યો હોય તો શરીર ઊનુ અને
હાથ તથા પગ ટાઢા રહે છે. ૮૦૭

શરીર ઠંડુ અને હાથપગ ગરમ રહે
તેનું કારણ

કાયે શ્લેષ્મા યદા દુષ્ટઃ પિત્તે ચાન્તે વ્યવસ્થિતમ્ ।
શીતત્વં તેન ગાત્રે સ્પાદુષ્ણત્વં હસ્તપાદયોઃ ॥૮૦૮

અન્વયઃ-યદા દુષ્ટઃ શ્લેષ્મા કાયે, પિત્તં ચ અન્તે

વ્યવસ્થિત (સ્થાત્), તેન ગાત્રે શીતત્વ, હસ્તપાદયો
ઉપત્ત્વ સ્થાત્ ॥

જે દુષ્ટ થયેલો કફ કાયામા રહ્યો હોય
અને દુષ્ટ થયેલું પિત્ત હાથ, પગ આદિમા
રહ્યું હોય તો કાયા શીતળ અને હાથપગ
ઊના રહે છે. ૮૦૮

વિપમજ્વરવિશેષસ્ય પ્રલેપકસ્ય લક્ષણમાહ—

પ્રલેપક નામના વિપમજ્વરનું લક્ષણ
પ્રલિમ્પન્નિવ ગાત્રાણિ ધર્મેણ ગૌરવેણ ચ ।
મન્દજ્વરવિલેપી ચ સ શીતઃ સ્થાત્ પ્રલેપક ॥ ૮૦૯

અન્યથા—(ય. સર્વદા) મન્દજ્વરવિલેપી (સન્)
ધર્મેણ ગાત્રાણિ પ્રલિમ્પન્ હવ ગૌરવેણ ચ (ઉપલક્ષિત)
શીત ચ સ્થાત્ સ પ્રલેપક (કથ્યત) ॥

જે જ્વર ધીમા વેગે સર્વકાળ સખધ
વાળો હોય, ધામથી ગાત્રોને બાંધે લી પતો
હોય તથા ભારેપણવાળો હોઈ શીતવાળો
હોય તે પ્રલેપકજ્વર કહેવાય છે ૮૦૯

દીકા-ગૌરવેણ ઉપલક્ષિત । મન્દજ્વરવિલેપી=મન્દ-
વેગસ્ય સદા સમ્યન્ધોડ્યાસ્તીતિ મન્દજ્વરવિલેપી ॥ અથ
વિપમજ્વર । તથા ચ સુશ્રુત—‘પ્રલેપકાર્યો વિપમ
શોષિણા પ્રાણનાશન । જ્વરાશ્ચ વિપમા સર્વે પ્રાયઃ
જ્વેદાચ ‘શોષિણામ્’ इति ॥ આ પ્રલેપક પણ વિપમ-
જ્વર છે, એમ સુશ્રુત કહે છે, ‘નેકે સધળા
વિપમજ્વરે ધણુ કરી શોષવાળા માણસોને બહુ જ
દુખ દેનારા હોય છે, છતાં તેઓમા પ્રલેપક નામનો
વિપમજ્વર તો શોષવાળાઓના પ્રાણનો નાશ જ
કરે છે’ (આના સખધે ૭૬૪ શ્લોક નીચેનું
ટિપ્પણ બુઝો)

અથ વિપમજ્વરાણા સામાન્યચિકિત્સા—

વિપમજ્વરોની સામાન્ય ચિકિત્સા

જ્વરાશ્ચ વિપમા. સર્વે સન્નિપાતસમુદ્રવા ।
યથોલ્લેખનસ્ય દોષસ્ય તેષુ કાર્યં ચિકિત્સિતમ્ ૮૧૦
નિપમેષ્વપિ કર્તવ્યમૂર્ધ્વજ્ઞાપ્ત્ય શોધનમ્ ।
ક્ષિગ્ધોષૌરગ્રપાનેશ્ચ શમયેદ્વિપમજ્વરમ્ ॥ ૮૧૧ ॥

અન્યથા—સર્વે ચ વિપમા. જ્વરા સન્નિપાતસમુદ્રવા,
તપુ યથોલ્લેખનસ્ય દોષસ્ય ચિકિત્સિત કાર્યમ્ ॥ વિપમેષુ
અપિ ઈર્ષ્વે ચ બધ ચ શોધન કર્તવ્યમ્ । સ્તિમ્માણે ચ
અત્રાણે વિપમજ્વર શમયેત્ ॥

સધળા વિપમજ્વરે સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન
થાય છે, તે જ્વરોમા દોષની જેવી ઉલ્લેખતા

હોય તે પ્રમાણે તેની ચિકિત્સા કરવી વિપમ-
જ્વરોમા પણ ઉપર વખતથી અને નીચે
વિરચનથી શોધન કરવું અને સ્તિમ્માણ તથા
ઉષ્ણ અત્રપાનોથી વિપમજ્વરને શાત કરવો.

પાંચે વિપમજ્વરોના પાંચ કપાયો
કાલિદ્વક પટોલસ્ય પત્રં કટુકરોહિણી ।
પટોલં સારિવા મુસ્તં વાઠા કટુકરોહિણી ॥ ૮૧૨
નિમ્બ. પટોલ ત્રિકલા મૃદ્ધીકા મુસ્તત્સકૌ ।
કિરાતતિકમમૃતા ચન્દનં વિશ્વમેવજમ્ ॥ ૮૧૩ ॥
ગુહ્યવામલકં મુસ્તધર્મશ્લોકસમાપના. ।

કપાયાઃ શમયન્મયાશુ પચ્ચ પચ્ચવિધં જ્વરમ્ ॥ ૮૧૪

અન્યથા—કાલિદ્વક પટોલસ્ય પત્ર કટુકરોહિણી ।
પટોલ સારિવા મુસ્ત વાઠા કટુકરોહિણી । નિમ્બ
પટોલ ત્રિકલા મૃદ્ધીકા મુસ્તત્સકૌ । કિરાતતિકમ
અમૃતા ચન્દન વિશ્વમેવજમ્ । ગુહ્યવામલક મુસ્તમ્
(શ્લેષ્યમ્) અર્થશ્લોકસમાપના પચ્ચ કપાયા પચ્ચવિધ
જ્વરમ્ આશુ શમયન્તિ ॥

૧. ધંદ્રજ્વ, કડવી ઘિસોડીના પાંદડા
અને કડું ૨. કડવી ઘિસોડી, ઉપલસરી,
મોથ, કાળીપાટ અને કડું. ૩. લીંબડો, કડવી
ઘિસોડી, ત્રિકલા=હરડો, બહેડો, આમળા,
દ્રાક્ષ, મોથ અને ધંદ્રજ્વ. ૪. કરિયાતું, ગળો,
રતાજલી અને સૂંઠ. ૫ ગળો, આમળા અને
મોથ. આ પાચ કપાયો મૂળ ગ્રથમા અરધા
અરધા શ્લોકથી કહ્યા છે; તેઓ પાચે પ્રકાર
ના વિપમજ્વરોને તરત શમાવે છે. (સતત,
સતત, અન્યેધુષક, તૃતીયક અને ચાતુર્થક એ
પાચ વિપમજ્વરો સમજવા) ૮૧૨-૮૧૪

દીકા-કાલિદ્વક=દ્વિમ્બજ, વત્સક=કુટજ., ચન્દ-
નમ્=અન્ન રક્તચન્દનમ્, કપાયા પચ્ચ, પચ્ચવિધ=સન્નત-
વતતા ડ્યોયુષ્ક-તૃતીયક-ચતુર્થકરપમ્ ॥ (આનો અર્થ
ઉપર છે)

મહાબલામૂલમદ્દૌષધાગ્ર્યાં, કાપો નિહન્યા-
દ્વિપમજ્વર હિ । શીત સકમ્પં પરિદાહયુક્તં, વિના-
શયેત્ દ્વિત્રિવિનપ્રયોગાત્ ॥ ૮૧૫ ॥

અન્યથા—મહાબલામૂલ-મદ્દૌષધાગ્ર્યાં કાપ વિપમ-
જ્વર નિહન્યાત્ હિ । શીત સકમ્પં પરિદાહયુક્ત (જ્વર)
દ્વિત્રિવિનપ્રયોગાત્ વિનાશયત્ ॥

ખપાટના મૂળ અને સૂંઠનો કપાથ વિપમ
જ્વરને મટાડે છે. આ કપાથ શીતવાળા,

કૃપવાળા તથા આખા શરીરમાં બળતરા કરતા
અવરને પણ બે કે ત્રણ દિવસના પ્રયોગથી
મટાડે છે. ૮૧૫

મુસ્તામલકગુટ્ટી, -વિશ્વોપચ-કણ્ટકા-
કાથઃ । પીતઃ સકળાચૂર્ણઃ, સમધુવિપ્રમ્ જ્વરં
હન્તિ ॥૮૧૬॥

અન્યથા-મુસ્તા-આમલક-ગુટ્ટી-વિશ્વોપચ-કણ્ટકા-
રિકાકાથઃ સકળાચૂર્ણઃ સમધુઃ પીતઃ (સન્) વિપમ જ્વરં
હન્તિ ॥

મોઢ, આમળાં, ગળેા, સૂંઠ અને
લોરીંગણીનો કવાથ પીપરના ચૂર્ણ સાથે તથા
મધની સાથે પિવાય તો તે વિપમઅવરને
મટાડે છે. ૮૧૬

તિલતૈલલવણયુકઃ, કલ્કો લગ્નસ્ય સેવિતઃ
પ્રાતઃ । વિપમજ્વરમપહરતે, વાતવ્યાધીનશોષાંશ્ર ॥
અન્યથા-તિલતૈલલવણયુકઃ લગ્નસ્ય કલ્કઃ પ્રાતઃ
સેવિતઃ (ચૈત્) વિપમજ્વરં ચ અશ્વેપાન્ વાતવ્યાધીન્
અપહરતે ॥

તલના તેલ તથા લૂણ સાથે લસણનો
કલક નિત્ય પ્રાતઃકાળે સેવ્યો હોય તો વિપમ-
અવર અને વાયુ સંબંધી સઘળા વ્યાધિઓને
પણ મટાડે છે. ૮૧૭

કાલાજાજી તુ સગુહા વિપમજ્વરનાશિની ।
મધુના ચામયા લીઢા, હન્યાશુ વિપમજ્વરાન્ ॥

અન્યથા-સગુહા તુ કાલાજાજી વિપમજ્વરનાશિની
(ભવતિ) । મધુના ચ લીઢા અમયા આશુ વિપમ-
જ્વરાન્ હન્તિ ॥

એક તોલાભાર કાળીભરીને અગ્નિમાં
જરા શેકી તેમાં એક તોલાભાર ગોળ નાખીને
ખાવાથી વિપમઅવરને તે નાશ કરે છે; તેમ જ
મધ સાથે ચાટેલી હરડે પણ વિપમઅવરનો
નાશ કરે છે. ૮૧૮

ટીકા-કાલાજાજી તુ ‘મઢરૈઝ’ इति च । सा च
किंचिदुष्ण गुडतुल्या कर्पमिता भक्षणीया ॥ (આનો
અર્થ ઉપર છે.)

પીતો મરિચચૂર્ણેન તુલસીપત્રજો રસઃ ।
દ્રોણપુષ્પીરસો વાપિ નિહન્તિ વિપમજ્વરાન્ ॥૮૧૯॥

અન્યથા-મરિચચૂર્ણેન પીતઃ તુલસીપત્રજઃ રસઃ,
અપિ વા દ્રોણપુષ્પીરસઃ વિપમજ્વરાન્ નિહન્તિ ॥

મરીના ચૂર્ણની સાથે તુલસીનાં પાંદડાંનો

રસ કે કૃષ્ણનો રસ પીધો હોય તો વિપમ-
અવરનો તે નાશ કરે છે. ૮૧૯

સમગુહમચિતં જીરક, મીપન્મરિચેન મક્ષિતં સયઃ ।
વિપમજ્વરં પ્રશમયેત્, સમરોચિય દાનવાનિન્દ્રઃ ॥

અન્યથા-સમગુહમ્ અસિતં જીરકમ્ રૂપત્ મરિચેન
(સહ) મક્ષિતં (સત્), ઇન્દ્રઃ સમરેયુ દાનવાન્ ઇવ
સયઃ વિપમજ્વરં પ્રશમયેત્ ॥

કાળીભરી અને ગોળ સમભાગે લઈ
તેમાં જરા મરીતું ચૂર્ણ નાખી તે ખાધું હોય
તો જેમ ઇન્દ્ર યુદ્ધમાં દાનવોનો તરત નાશ
કરે છે, તેમ એ ઉપાય વિપમઅવરનો તરત
નાશ કરે છે. ૮૨૦

શુષ્કયજ્ઞાજી ગુહં પિપ્તં પીતમુષ્ણેન વારિણા ।
જીર્ણમચેન તક્ષેણ તીવ્રં શીતજ્વરં જયેત્ ॥૮૨૧॥

અન્યથા-શુષ્કી અજાજી ગુહ પિપ્તં (કૃતમ્) ઉષ્ણેન
વારિણા જીર્ણમચેન તક્ષેણ (વા) પીતં (સત્) તીવ્રં
શીતજ્વરં જયેત્ ॥

સૂંઠ, ભૂરું અને ગોળને વાટી ઊના
પાણી સાથે અથવા જૂના દારૂ કે ખૂબ નાડી
છાશ સાથે પિવાય તો તે તીવ્ર ટાઢિયા
વિપમઅવરને મટાડે છે. ૮૨૧

અથ સન્તતાદિજ્વરાણામધિશિશ ચિકિત્સા-
સંતત આદિ વિપમઅવરેની સામાન્ય ચિકિ-
ત્સા-ગુટ્ટીમોહક-ગળેાના લાડ

અમૃતાયાઃ શતં ચૂર્ણં વાસસા પરિશોધિતમ્ ।
પૃથક્ પોઢશ ભાગાઃ સ્યુર્ગુહમાશ્નિકસપિપામ્ ૮૨૨

યથાડમ્ મહાયેયેતન્નરો હિતમિતાશનઃ ।
નાસ્ય કશ્ચિદ્વેદ્યાધિર્ન જરા પલિતં ન ચ ॥૮૨૩॥

ન જ્વરા વિપમા નૈવ મોહો નાનિલરુકકમ્ ।
ન ચ નૈત્રગતા રોગાઃ પરમેતદ્રસાયનમ્ ॥૮૨૪॥

મેઘાકરં ત્રિદોષમ્ પ્રયોગાદસ્ય બુદ્ધિમાન્ ।
જીવેદર્પશતં સામ્રં યર્થવાદિતિજસ્તથા ॥૮૨૫॥

અન્યથા-અમૃતાયાઃ શત ચૂર્ણં વાસસા પરિશોધિતં
(કાર્યમ્, તત્ર ચ) ગુહ-માશ્નિક-સર્પિપો પૃથક્ પોઢશ
ભાગાઃ સ્યુઃ । એત્ત નરઃ યથાડમ્ મહાયેત્, હિતમિતા-
શનઃ (ચ સ્થાત્) । અસ્ય કશ્ચિદ્ વ્યાધિઃ ન ભવેત્,
જરા ન, પલિતં ચ ન, વિપમાઃ જ્વરાઃ ન, મોહઃ ન
એવ, અનિલરુકકં ન, નૈત્રગતાઃ ચ રોગાઃ ન (સ્યુઃ) ।
એત્ત પરં રસાયનં મેઘાકરં ત્રિદોષત્ર (ચ અસ્તિ) ।
અસ્ય પ્રયોગાત્ (જનઃ) બુદ્ધિમાન્ (સન્) યથા યદિ-
તિજઃ તથા એવ સામ્રં વર્ષશતં વીવેત્ ॥

સો, ગળોતું ચૂર્ણ વચ્ચગળ કરી તેના સોળ ભાગ અને ગોળ, મધ તથા ઘીના અલગ અલગ સોળ ભાગ લેગા કરી જે મનુષ્ય પોતાના અગ્નિના અળ પ્રમાણે તે આથ અને હિતકારી તથા માપચર ખોરાક ખાવાને નિયમ રાખે, તે મનુષ્યને રોગ, ઘડપણ, ઘોળા વાળ, વિષમજ્વરો, મોઢ, વાતરક્ત કે નેત્રના રોગો કદી થતા નથી. આ ઔષધ મોઢું રસાયન હોઈ બુદ્ધિને વધારનાર અને ત્રણે દોષોને હણનાર છે. આ ચુકૂચી-મોઢક (ગળોના લાડું) નામના ઔષધના પ્રયોગથી માણસ બુદ્ધિમાન થઈ દેવની પેઠે સો કરતા પણ વધારે વર્ષ સુધી જીવે છે. ૮૨૨-૮૨૫

અથાનમાહ-

ત્રિપમજ્વરયાળાનો ખોરાક
તકમાંસં પયોમાંસં દધિમાંસમયાપિ વા ।
માપમાસજ્ઞ મુજ્જાનો મુચયતે વિપમજ્જરાત્ ॥૮૨૬॥
અન્ય-તકમાંસ પયામાંસ દધિમાંસ અથવા માપ-
માંસ વ અપિ મુજ્જાન (જન) વિપમજ્જરાત્ મુચ્યતે ॥
જે માણસ છાશ સહિત માસને, દૂધ સહિત માસને, દહીં મહિત માસને અથવા અડદ સહિત માસને જમે તે વિષમજ્વરથી મુક્ત થાય છે. ૮૨૬

અગ્નિવેરોનોકમ્-અગ્નિવેરો કહ્યું છે કે-
સુરા સમજ્ઞા પાનાથે મોજને ચરણાયુધા ।
તિત્તિરા ત્રિકિરા પથ્યા કુકુટા ત્રિપમજ્જરે ॥૮૨૭॥
અન્ય-વિપમજ્જરે પાનાથે સમજ્ઞા સુરા, મોજને ચરણાયુધા તિત્તિરા, ત્રિકિરા કુકુટા પથ્યા: (ખવન્તિ) ॥
'વિષમજ્વરવાળાને પીવા માટે મંડ તથા ઓસામણ સહિત મહિરા અને ખોરાકમાં વનના ફકડાંનું, તેતરતું, ધરના ફકડાંનું તથા બટાઉડા, લાવા અને અકોર આદિનું માસ આપણુ એ પથ્ય છે.' ૮૨૭

ટીકા-ચરણાયુધા=શુક્રુચુડા, કુકુટા=વનકુકુટા, ત્રિકિરા=ત્રિલિંગા-લાવા-ચકોરાયા ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

અથ સન્તતાદીના વિશિષ્ટ ચિકિત્સા-

સંતતજ્વરની વિગેષ ચિકિત્સા
ત્રાયન્તીકટુકાનન્તાસારિવામિ. જૂતં જલમ્ ।
પટોલોદ્યુગાતિકાસારિવામિ જૂતં જલમ્ ॥

સન્તતારથે જ્વરે દેયં વાતાદીનાં નિવૃત્તયે ॥

અન્ય-સન્તતારથે જ્વરે વાતાદીનાં નિવૃત્તય ત્રાયન્તી-કટુકા-અનન્તા સારિવામિ જૂત જલમ્ (અથવા) પટોલ-અર્ધ-ટ્યા-તિકા-સારિવામિ: જૂત જલ દેયમ્ ॥

મંતત નામના જ્વરમાં વાયુ આદિને મટાડવા ત્રાયમાણુ, કટુ, ક્ષો અને ઉપસ-સરીનો ક્વાથ અથવા કડવી ઘિમોડી, મોથ, મોટો નેપાળો કે જેના પાદડા અને શાખા એરડાના જેવા થાય છે તે, કટુ અને ઉપવ-સરીનો ક્વાથ આપવો. (મોટો નેપાળો ન મળે તો તેના સમાન શુભવાળો હોવાથી નાનો નેપાળો લેવો.) ૮૨૮

ટીકા-પટા=શુદ્ધન્તી દુર્લભત્રયવિદ્યા, તદન્તમે દન્તી ચ ગ્રાણા, સમાનગુણવાત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

મતતજ્વરની વિગેષ ચિકિત્સા

પટોલોદ્યુગાડનન્તાપથ્યારિષ્ટાડમ્તાજલમ્ ।
લથિતં તજ્ઞલ પીતં જ્વરં સતતકં જયેત્ ॥૮૨૯॥

અન્ય-પટોલ-ઇન્દ્રય-અનન્તા-પથ્યા અરિષ્ટ-શમ્તા-જલ વચિત (હૃત્વા) પીત તજ્ઞલ સતતક જ્વર જયેત્ ॥

કડવી ઘિમોડી અથવા કડવાં પરવળ, ઇંદ્રયવ, ઉપસસરી, હરડે, લીંબડો, ગળો અને વાળાનો ક્વાથ કરી પીધો હોય તો તે સતતજ્વરને મટાડે છે. ૮૨૯

ટીકા-અનન્તા=સારિવા, અરિષ્ટ=નિમ્બ, જલ=ચાલકમ્ ॥

અન્યેધુષ્કજ્વરની વિગેષ ચિકિત્સા

દ્રાક્ષાપટોલનિમ્બાદ્દશકાદ્વિકલાશ્વતમ્ ।

જલં જન્તુ: પિપ્પેચીત્રમન્યેધુર્ગરશાન્તયે ॥૮૩૦॥

અન્ય-દ્રાક્ષા-પટોલ-નિમ્બ-અર્ધ દાક્ષાદ્વ ત્રિપ્પા-જૂત જલમ્ અન્યેધુર્ગરશાન્તયે જન્તુ: ક્ષીઘ્ર વિવેર ॥

દ્રાક્ષ, કડવી ઘિમોડી અથવા કડવાં પરવળ, લીંબડો, મોથ, ઇંદ્રયવ અને ત્રિકુળાનો ક્વાથ અન્યેધુષ્કજ્વરને શાંત કરવા માણુએ તરત પીવો. ૮૩૦

ટીકા-શકાદ્વ=ઇન્દ્રયવ: ॥

તતીયકં તથા ચતુર્થકં જ્વરની વિશેષ ચિકિત્સા
કર્મ સાધારણં કૃત્વા X તૃતીયકચતુર્થકો ।

મિપજ્ઞા પ્રતિકર્ત્તવ્યો વિદોષોક્તચિકિત્સતૈ: ॥૮૩૧॥

X કાશીના પુસ્તકમાં આ 'કૃત્વા'ને બદલે 'જગાત્' એવો પાઠ રાખ્યો છે, તેથી તેનો અર્થ બેસતો અર્થ મેળવવા લોક ૮૩૧ ની ટીકામાં પણ

અન્યઃ-મિષજા (પૂર્વે) સાધારણ કર્મ કર્ત્વા (તતઃ) વિગેષોક્તચિકિત્સિતૈઃ તૃતીયક-ચતુર્થકૌ પ્રતિ-કર્ત્તવ્યૌ ॥

વૈધે પ્રથમ સાધારણ કર્મ કરીને પછી વિશેષ કહેલી ચિકિત્સાઓથી તરિયા તથા ચોથિયા તાવ મટાડવા ઉપાય કરવા. ૮૩૧

ટીકા-દૈવવ્યપાપ્રથ-વલિ-મજ્જલહોમાદિ, યુક્તિ-વ્યપાપ્રથ કપાયાદિ, દત્તમુચમપિ સાવારણશબ્દનોચ્યતે-આ શ્લોકમાં જે 'સાધારણ' શબ્દ લખ્યો છે, તેથી દેવતાઈ બલિદાન તથા મંગલહોમ આદિ અમજવા, અને યુક્તિપૂર્વકના કપાય આદિ પણ સમજવા; એવાં બન્ને ક્યોને સાધારણ શબ્દ મુશવે છે.

उशीरं चन्दनं सुस्तं गुड्वची धान्यनागरम् ।
अम्भसा कथितं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ ८३२ ॥
उबरे तृतीयके पुंसां तृणादाहसमन्विते ॥ ८३३ ॥
अपामार्गजटा कट्यां लोहितैः सततन्तुभिः ।
बद्धा वारे रवेस्तूर्णं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥
स्थिरातामलकीदाहशिवाद्युपमहौषधैः ।
सितामधुयुतः कायश्चतुर्थकः परः ॥ ८३४ ॥

અન્યઃ-પુંસા તૃણા-દાહ-સમન્વિતે તૃતીયકે ઉબરે ઉશીરં ચન્દન સુસ્તં ગુડવચી ધાન્ય-નાગરમ્ અમ્ભસા કથિતં પેયમ્ ॥ (તથા) રવેઃ વારે કટ્યાં લોહિતૈઃ સતતન્તુભિઃ બદ્ધા અપામાર્ગજટા તૂર્ણ તૃતીયકં જ્વરં હન્તિ ॥ સ્થિરા-તામલકી-દાહ-શિવા-દ્યુપ-મહૌષધૈઃ (કૃતઃ) પરઃ કવાયઃ સિતા-મધુયુતઃ (પીતઃ) ચતુર્થકઃ (ભવતિ) ॥

માણસોના તરશ તથા ઠાંડવાળા તરિયા તાવમાં વાળો, રતાંજલી, મેઘ, ગળો, ધાણા અને સૂંઠનો ક્વાથ સાકર અને મધ નાખીને તેઓએ પીવો; તેમ જ રવિવારના દિવસે કૈંકમાં સાત રાતા તાંતણાઓથી અથેકાતું

છેલું આટલું વધારુ પાચું છે:-

તેન સાધારણ કર્મ-ચિકિત્સિત કર્ત્વ, તૃતીયક-ચતુર્થકૌ કર્મસ્વૌ, જગાત્-સ્પષ્ટ-મિરાકુલ્યદિવ્યઃ-અર્થાત્ 'ઉપર્યુક્ત સાધારણ કર્મ-પી ચિકિત્સા (રૂપકર્તા), તૃતીય તથા ચતુર્થક (જવરૂપી કર્મ) એ બંને તાવને મટાડે છે.' આમ 'જગાત્' પાક રાખવાથી વાસ્તવ્યના કિલ્લ બને છે, તેના કરતાં 'જગાત્' પાક રાખવો વધારે કીક છે, જેથી સરળ વાક્ય-સ્થનાથી અર્થ પણ સમજવો સહેલો થાય છે.

મૂળ બાંધું હોય તો તરત તરિયા તાવને તે મટાડે છે. સમેરવે, લોંચઆમલી, દેવદાર, હરડે, અરડુસો અને સૂંઠનો ઉત્તમ ક્વાથ સાકર અને મધ નાખી પીવો હોય તો ચોથિયા તાવને તે મટાડે છે. ૮૩૨-૮૩૪

ટીકા-સ્થિરા=ચાલિપણો, તામલકી=મૂવાત્રી, શિવા=હરીતકી, વપઃ=વાસઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અતુર્થકજવરની વિશેષ ચિકિત્સા બીજી અગસ્તિપત્રસ્ય રસેન નસ્ય, નિહન્તિ ચાતુર્થક-મુશવીર્મ્મ ॥ ૧શીપપુપ્પસ્ય નિશાદ્રવ્યસ્ય, કલ્કેન ચા તદ્દૃષ્ટસંયુતેન ॥ ૮૩૫ ॥

અન્યઃ-અગસ્તિપત્રસ્ય રસેન (દત્તં નસ્ય, વા શિરીપપુપ્પસ્ય નિશાદ્રવ્યસ્ય તદ્દૃષ્ટસંયુતેન કલ્કેન (દત્તં) તન્ નસ્યમ્ ઉગ્રવીર્યં ચાતુર્થક નિહન્તિ ॥

અગધિયાનાં પાંદડાંના રસનું નસ્ય આપ્યું હોય; અથવા સરસડિયાના, હળદરના અને દારુહળદરના કદકમાં ઘી નાખી તેનું નસ્ય આપ્યું હોય તો તે બથંકર ચોથિયા તાવને પણ નાશ કરે છે. ૮૩૫

વિપમજવરના રોગીને વેગ ભુલાવવો બોધ્યો જ્વરસ્ય વેગં કાલઞ્ચ ચિન્તયન્ જ્વર્યતે નુ યઃ ।
તસ્યૈષ્ટૈરદ્ભુતૈર્વાપિ વિપમ્નાંશયેત્ સ્મૃતિમ્ ॥
સન્તતં વિપમં વાપિ સતતં સુચિરોત્પિતમ્ ।
જ્વરં સુમોજનૈઃ પર્યૈરિષ્ટૈષ્ સમુપાચરેત્ ॥ ૮૩૬ ॥

અન્યઃ-યઃ કુ (રોગી) જ્વરમ્ય વેગં ચ કાલ ચિન્તયન્ જ્વર્યતે, તસ્ય હૃદૈઃ અદ્ભુતૈઃ અપિ વા વિપમૈઃ (પદાર્થઃ) સ્મૃતિ ગમ્યેત્ ॥ અગિ ચ સુચિરોત્પિતં સન્તત સતત વિપમ જ્વર વત્તૈઃ સુમાજનૈઃ હૃદૈઃ ચ સમુપાચરેત્ ॥

જે માણસ જવરના વેગ અને જ્વર આવવાનો સમય યાદ કરતો જ્વરિત થાય, તેની તે સ્મૃતિને પ્રિય પદાર્થોથી, અદ્ભુત પદાર્થોથી અથવા વિપમ પદાર્થોથી ટાળવી બોધ્યો. લાંબા દિવસથી લાગેલા સંતત-જવરના, સતત-જવરના અને બીજા વિપમ-જવરનાં પણ મુંદર ભોજનોથી અને ઇષ્ટ પદાર્થોથી પથ્ય ઉપચાર કરવા. ૮૩૬, ૮૩૭

ટીકા-સન્તતાદીવિપર્યયાણાં વિપમન્દરાણાં ચિકિત્સા સન્તતાદીનામિવ કર્ત્તવા ॥ સંતતવિપર્યય આદિ બીજા વિપમ-જવરોની ચિકિત્સા પણ સંતત આદિ વિપમ-

જવરના જેવી જ કરવી.

શીતમાં શીતવારણ તથા દાહમાં

દાહવારણ કરવું

શીતાભિભૂતે પુરુષે કુર્યાચ્છીતહરીં ક્રિયામ્ ।

દાહાભિભૂતે તુ વિધિ વિદધ્યાદાહનાશનમ્ ॥

અન્યથા-શીતાભિભૂતે પુરુષે શીતહરીં ક્રિયાં કુર્યાન્, દાહાભિભૂતે તુ દાહનાશન વિધિ વિદધ્યાન્ ॥

માણસ શીતથી (ટાઠ આપવાથી) હુઃખી

થતો હોય, ત્યારે શીતને ટાળનારી ક્રિયા કરવી અને દાહથી પીડાતો હોય ત્યારે દાહને ટાળનારી ક્રિયા કરવી. ૮૩૮

આચ્છાદતૈર્જહુતૈર્ગુહમિઃ કમ્પલાદિમિઃ ।

તૂલવત્યા મદાશીતં શીતાદિજ્વરિણો હરેત્ ॥

અન્યથા-શીતાદિજ્વરિણઃ મદાશીતં હરૈતૈઃ આચ્છાદનૈઃ ગુહમિઃ કમ્પલાદિમિઃ તૂલવત્યા (ચ) હરેત્ ॥

શીતાદિ જવરવાળાની ભારે ટાઠને અતિ-

શય ઘણું ઓઢવાના શાલ, હુશાલા તથા ભારે ધાખળા આદિ અને રબઈ ઓઢાડીને

મટાડવી. ૮૩૯

ટીકા-તૂલવતી 'તુરગાપિ' ('રગાઈ') હિતી લોકે ॥

તં સ્તનામ્યાં સુપીનામ્યાં પીવરોક્નિતમ્પિની ।

યુવતી ગાદમાલિક્ષેતેન શીતં પ્રશામ્યતિ ॥૮૪૦॥

કાન્તાન્નસજ્જે સજ્જાતે તદ્વચ્છીતે નિવારિતે ।

પ્રહ્લાદં ત્રાસ્ય વિજ્ઞાય પૃથક્ તાં કારયેત્સ્ત્રિયમ્ ॥

તતો દાદે તુ સજ્જાતે પત્રેરરણ્ડસમમયે ॥

શીતલૈર્દારિતૈરગ્ને દાદે તસ્યાપનોદયેત્ ॥૮૪૨॥

અન્યથા-પીવરોહઃ નિતમ્પિની યુવતી સુપીવરામ્યાં

સ્તનામ્યાં તં ગાદમ્ આલિક્ષેત, તેન શીતં પ્રશામ્યતિ ।

કાન્તા-અન્નસજ્જે જાતે તદ્વત્ શીતે નિવારિતે, અસ્ય ચ

પ્રહ્લાદં વિજ્ઞાય તાં સ્ત્રિય, પૃથક્ કારયેત્ ॥ તતઃ તુ

અન્ન દાદે સંજાતે રણ્ડસમયેઃ શીતલૈઃ પત્રેઃ કારિતેઃ

તસ્ય દાદમ્ અપનોદયેત્ ॥

પુષ્ટ સાધળોવાળી અને મોટા નિતંબ

વાળી જુવાન સ્ત્રી પેતાનાં પુષ્ટ સ્તનેથી

શીતવાળા પુરુષને આલિંગન કરે, તો તેથી

શીત શાંત થઈ જાય છે. સ્ત્રીના અંગનું

આલિંગન થતાં તેમજ શીત દૂર થતાં

રોગીને કામદેવ ઉત્પન્ન થયેલો જણાય ત્યારે

તે સ્ત્રીને અલગ કરવી. પછી અંગમાં દાહ

ઉત્પન્ન થાય તો રોગીના શરીર પર એરંડાનાં

શીતલ પાંદડાં ધારણ કરાવી તેનો દાહ મટાડવો. ૮૪૦-૮૪૨

શીતજ્વર ઉપર ભૂતભૈરવરસ+

તાલકં શુક્તિકાચૂર્ણં દત્તં તત્રોભયોરપિ ।

નવમાંશસ્ત્ર તુલ્યં સ્યાન્મર્દયેત્ કન્યકાદૈઃ ॥

તત્તુ સંશુષ્કમુપલૈર્વન્યૈર્ગજપુટે પચેત્ ।

શીતં તચ્ચૂર્ણયેચ્ચૂર્ણં ગુઝામાત્રં સિતાયુતમ્ ॥૮૪૩॥

પ્રમાતે મશ્વયેત્તેન યાતિ શીતજ્વરઃ ક્ષયમ્ ।

વાન્તિર્ભવતિ કસ્યાપિ કસ્યચ્ચિન્ન ભવત્યાપિ ॥૮૪૪

પકેન દિવસેનૈવ શીતજ્વરહરં પરમ્ ।

મધ્યાહ્નસમયે પર્યં શિશિરિણ્યોદન તથા ॥૮૪૫

અન્યથા-તાલક ચ શુક્તિકાચૂર્ણં તત્ર ઉભયોઃ અપિ

નવમાંશ તુલ્યં સ્યાત્, તત્ કન્યકાદૈઃ મર્દયેત્, સશુષ્ક

તુ વન્યે. ઉપલેઃ ગજપુટે પચેત્, શીત તત્ ચૂર્ણયેત્ ।

(તત્) ચૂર્ણં પ્રમાતં સિતાયુત ગુઝામાત્ર મશ્વયેત્, તેન

શીતજ્વરઃ ક્ષય યાતિ । કસ્ય અપિ વાન્તિ. ભવતિ,

કસ્યાંચિત્ અપિ ન ભવતિ । એકન દિવસેન એક પર શીત-

જ્વરહરં (ભવતિ) તથા મધ્યાહ્નસમયે શિશિરિણી-ઓદન

પચ્યમ્ ॥

હરતાલ, છીપડું ચૂર્ણ અને તેમાં તે

ખત્રેનો નવમાંશ મેરચ ચુ નાખી તેનું કુંવારના

રસથી મર્દન કરવું. પછી તે સુકાઈ જાય

ત્યારે વગડાનાં અડાયાંથી ગજપુટમાં તેને

પકાવવું. પાક્યા પછી તે ઠંડું થઈ જાય ત્યારે

તેનું ચૂર્ણ કરી રાખવું. એ ચૂર્ણને પ્રાતઃકાલે

સાકર સહિત એક રતીભાર ખાવું; તેથી

શીતજ્વર નાશ પામે છે. આ ચૂર્ણ ખાવાથી

કોઈક માણસને જિલટી થાય છે અને કોઈકને

નથી પણ થતી. આ ચૂર્ણ એક દિવસમાં જ

શીતજ્વરને અવશ્ય મટાડે છે. આ ચૂર્ણ

ઉપર મધ્યાહ્ન સમયે સ્ત્રીખંડ અને ભાતનું

લોખન પથ્થ થાય છે. ૮૪૩-૮૪૫

કાયસ્થાદિ-ધૂપ, લેપન, તૈલ

કાયસ્થાનાકુલીતિકાવયઃસ્થાપુરચારકેઃ ।

સહદેવાવચાકુપ્તૈઃ શીતઘ્રેધૂપલેપનૈઃ ॥૮૪૬॥

+ મૂલસદ્યો ચઃ શીતજ્વરઃ, તસ્ય મૈરવો-મયાનક-

ધાસો રસઃ ઇતિ મૂતમૈરવસા-મૂત જેવા ટાંકિયા

તાવને ભયંકર જે રસ-તે ભૂતભૈરવ-રસ કહેવાય છે.

- કાયસ્થા-હરીતકી આદિયેંયો તાનિ કાયસ્થાશીનિ,

ધૂપાયતિ-સતાપયતિ દેહસ્વશીતાશીન્ વિકારાન્ જન્નૈવાપિ

एतैरेद्योषधैः पिष्टैर्लवणक्षारसंयुतैः ।

साम्लैर्विपाचितं तैलमग्न्यङ्गाच्छीतनाशनम् ॥ ૮૪૭

અન્યથા-કાયસ્થા-નાકુલી-વચ-સ્થા-પુર-ચોરકૈઃ (તવા) સહદેવા-વચા-કુષ્ઠેઃ ધૂપ-લેપનૈઃ એતૈઃ એવ ઓષધૈઃ પિષ્ટૈઃ લવણ-ક્ષારસંયુતૈઃ સામ્લૈઃ વિપાચિતં તૈલમ્-અગ્ન્યઙ્ગાત્ શીતનાશનં (મવતિ) ॥

હરદે, નાઈ નામની એક જાતની ચાસા, કડુ, ગળો, ગૂગળ, ભરૂંઠ, ભરૂંઠ ન મળે તો તગર ગાંઠોડા, મોટી ખપાટ, વજ અને કઠ એટલાં ઔષધોનાં ધૂપ અને લેપન કરવાથી શીતનો તે નાશ કરે છે. તેમ જ એ સધળાં ઔષધોને વાટી તેમાં લૂણ, જવખાર તથા લોખુનો રસ નાખી તેથી પકવેલું તૈલ પણ માલિશ કરવાથી શીતનો નાશ થાય છે. ૮૪૬, ૮૪૭

टीका-कायस्था=इरीतकी, नाकुली=रानामेदः, 'नाह' इति लोके, वचःस्था=गुडची, पुरः=गुग्गुलुः, चोरक= 'मण्डीउर' तद्वत् 'गण्डिवन', सहदेवा=सहद्वज, क्षारः=यवक्षारः, कायस्थ्यादि धूपनं, लेपनं, तैलञ्च ॥

પહેલાં દાહ અને પછી શીત

જણાય, તેનું પારણુ

परण्डस्य तु पत्राणि लिप्तमूर्मो निधापयेत् ।
दाहादिज्वरिणो देहे तानि पत्राणि धारयेत् ॥ ૮૪૮
तेन नश्यति दाहोऽस्य ज्वरश्चोपशम्यति ।
दाहे शान्ते यदा शैत्यं तच्च युक्त्या निवारयेत् ॥

જઘનચક્રચલનમ્નિમેષલા, સરસચન્દનચન્દ્ર-વિલેપના । ઘનલતેષ તદ્ પરિવેષયેત્, પ્રવલ-દાહનિપીડિતમદ્વના ॥ ૮૫૦ ॥

તદદ્વજસજ્જાતશૈષ્પદાદિ નિવારિતે ।
પ્રહ્લાદઞ્જાસ્ય વિજ્ઞાય તાં શ્રીમપનયેત્ પુનઃ ॥ ૮૫૧

અન્યથા-પરણ્ડસ્ય તુ પત્રાણિ લિપ્તમૂર્મો નિધાપયેત્, તાનિ પત્રાણિ દાહાદિજ્વરિણઃ દેહે ધારયેત્, તેન અસ્ય દાહઃ નશ્યતિ, જ્વરઃ ચ ઉપશમ્યતિ એવ । દાહે શાન્તે

इति धूपः-धूप सतापे-पचायच्, लिप्यते अनेनाद्रिमिति लेपनं-करणे ल्युट्, तिलाना विकारः-स्नेहः-तैलम्-विकारेण्, कायस्थादीर्धूपः, कायस्थादिलेपनं, कायस्थादि-तैलं च-हरते नेमां मुच्य डोय छे ओषां औषधानो टाढ वजरेने हूर करना धूप, लेपन तथा तैल, ओ कायस्थादि-धूप, कायस्थादि-लेपन तथा कायस्थादि-तैल कहेवाय छे.

यदा शैत्यं (मवेत्), तत् च युक्त्या निवारयेत् ॥
जघनचक्रचलनमणिमेखला सरसचन्दनचन्द्रविलेपना अङ्गना, वनलता तदम् इव प्रबलदाहनिपीडित परिवेष्टयेत्, तदद्व-सगसंजातशैत्यैः अस्य दाहे निवारिते प्रह्लाद विज्ञाय पुनः तां श्रौम् अपनयेत् ॥

લીપેલી જમીન પર એરંડાનાં પાંદડાં મૂકવાં; પછી જેને આરંભમાં દાહવાળો જવર આળ્યો હોય તે માણસના શરીર પર તે પાંદડાં રખાવવાં; તેથી એનો દાહ મટી જાય છે અને જવર પણ શાંત જ થાય છે. દાહ શાંત થયા પછી જો ટાઢ આવે તો તેને પણ યુક્તિથી દૂર કરવી. જેના નિતબ ઉપર મણિ જડેલ કંદોરો ઝૂકી રહ્યો હોય અને રસભરેલા કપૂરયુક્ત ચંદનનું વિલેપન જેણે અંગો પર લગાડયું હોય એવી કોઈ સુંદરાંગી સ્ત્રી, વનની જતા જેમ વૃક્ષને વીંટી લે છે, તેમ (ખાથ ભરી પેતાના આખા શરીરથી) ખૂબ દાહને લીધે અત્યંત પીડાયેલા પુરુષને વીંટી લે-આલિંગન કરે; પછી એ સ્ત્રીનાં અંગોના સંબંધથી થયેલી શીતળતાથી એ રોગીને દાહ દૂર થતાં તે પુરુષને કામદેવનો આનંદ પ્રકટેલો જણાય ત્યારે તે સ્ત્રીને તેની પામેથી ખસેડી લેવી. ૮૪૮-૮૫૧

દાહજ્વરપ્ર પડ્યુણતક-તૈલx

सुवर्चिकानागरकुष्ठमूर्मो, -लाक्षानिशालोहित-यष्टिकाभिः । सिद्धं हरेत् पट्गुणतक्रपकं, तैलं ज्वरं दाहसमन्वितं च ॥ ૮૫૨ ॥

અન્યથા-સુવર્ચિકા-નાગર-કુષ્ઠ-મૂર્મા-લાક્ષા-નિશા-લોહિત-યષ્ટિકામિઃ સિદ્ધ પટ્ગુણતક્રપકં તૈલં ચ દાહ-સમન્વિત જ્વર હરેત્ ॥

સાણખાર, સૂંઠ, કઠ, મોરવેલ, લાખ, હળદર, રતાંજલિ અને જેઠીમધથી છ ગણી બીડી છાશમાં પકાવેલું તૈલ દાહવાળા જ્વરને

x દાહયુક્તઃ જ્વરઃ દાહજ્વરઃ, તે હન્તિ તત્ દાહ-જ્વરમ્, પટ્ ગુણા यस્ય તત્ પટ્ગુણં, સુવર્ચિકાદ્યોષધૈઃ પટ્ગુણં ચ તત્ તદ્, તત્ત્ પશ્વ તૈલ-પટ્ગુણતક્રત્તેજ, દાહજ્વરમ્ ચ તત્ પટ્ગુણતક્રતૈલમ્-સાદખાગ વજેરે ઔષધોથી છ ગણી છાશમાં તે ઔષધોની સાથે પકવેલું-દાહજ્વરનો નાશ કરનાર તૈલ-એ દાહજ્વરમ્ પટ્ગુણતક્ર-તૈલ કહેવાય છે.

મટાડે છે. ૮૫૨

દાહાદિ-શીતાદિ-અવર-

મહાપદ્મગુણતત્ત્વ-તૈલ+

રાક્ષાનામરકુષ્ઠચન્દનનિશાયપ્રાહ્લકૃષ્ણાચ
લા, લાક્ષાસિન્ધવસારિવામધુરસાદેવાદ્રોહીતકૈઃ ।
સોદીરામ્બુધિકેનરોહિપજલેસ્તૈલ પચેત્ પદ્મગુણે,
તકે તચ્ચ જયેજ્ સ્વર દ્વદતરં દાહાદિશીતાદિ-
કમ્ ॥ ૮૫૩ ॥

અન્વય - રાક્ષા-નામર-કુષ્ઠ-ચન્દન-નિશા-યટિ આદિ
-કૃષ્ણા-પદ્મા લાક્ષા-સિન્ધવ-સારિવા-મધુરસા-દેવ-આદિ
રોહીતકૈ, સોદીર-અમ્બુધિકેન-રોહિપ-જલે, પદ્મગુણે તકે
તૈલ પચેત્, તત્ત્વ ચ દાહાદિ શીતાદિક દ્વદતરં જ્વર જયેત્ ॥

રાક્ષા. સ્ત્રઠ, કઠ, સુખઠ, હળદર, જેઠી
મધ, પીપર, અપાટ, લાખ, સૈધવ, ઉપલમરી,
મોરવેલ, દેવદાર, રગતરોહિડો, વાળો, સમુદ્ર
ફીણ, રોહિપ નામનુ મુગ ધી ખઠ અને કાળો
વાળો-એ ઔષધોની સાથે તેનાથી છગણી
બી ઘાશમા પકવેલુ તૈલ, આરંભમા દાહ
વાળા અથવા આરંભમા શીતવાળા અતિશય
બળવાન તાવને પણ મટાડે છે ૮૫૩

દીકા-ચન્દનમ્=અન્ન ચેતમ્, મધુરસા-મૂર્ગ, રોહી-
તક = 'રોહિણી' તિ ભાર, 'રોહિ' 'તિ' ગોદિતત્ત્વવિશેષ,
જલ-વાતમ્ ॥

દાહાદિ-ઉપર ઉત્તમ પદ્મકાદિતૈલ*
પદ્મકોત્પલકલ્હારમૃગાલવિપચોક્તૈઃ ।
કુમુદોદીરમજિષ્ઠાપદ્મગૈરિકન્દુફલૈઃ ॥ ૮૫૪ ॥
સારિવાદ્યલોધ્રાહ્લક્ષીરોક્ષર્જૂરમસ્તકૈઃ ।
ધાત્રીશતાવરીયુકૈઃ કાયે કલ્કે પ્રયોજિતૈઃ ॥ ૮૫૫ ॥
લાક્ષારસપય શુકમસ્તુભિઃ સહ કાઞ્જિકઃ ।
પક્તં તૈલમિદં ત્વચ્યં દાહજ્વરહરં પરમ્ ॥ ૮૫૬ ॥

+ દાહ આદિરમ્ય, શીતમાદિ ચર્ય, સ ચાસો જ્વર-
સ હન્તિ-દાહાદિશીતાદિજ્વરમ્, તત્ત્વ ચ તત્ત્વ મહત્ત્વ તત્ત્વ
મહાપદ્મગુણતત્ત્વ-રાક્ષા વગેરે ઔષધોથી છગણી
ઘાશમા તે ઔષધો સાથે પકવેલુ મહાન-તૈલ-એ
દાહદિજ્વર તથા શીતાદિજ્વરનો પણ નાશ કરે
છે, તેથી દાહાદિ-શીતાદિજ્વર-મહાપદ્મગુણતત્ત્વ
કહેવાય છે .

* પદ્મકમ્ બાદિ ચેવા તાનિ પદ્મકાદિનિ, તવા કાયે
પદ્મ તૈવ પદ્મકાદિતમ્-પદ્મકાદિ આદિ ઔષધોનો
કંડ કરી તેઓના ક્વાથમા પકવેલુ તેન-પદ્મકાદિતૈવ
કહેવાય છે

અન્વય - પદ્મા-ઉત્પલ-કલ્હાર-મૃગાલ-વિપ-ચોક્તૈઃ
કુમુદ-ઉદીર-મજિષ્ઠા-પદ્મ-ગૈરિક-ન્દુફલૈઃ સારિવાદ્ય-
લોધ્ર-આહ્લ-ક્ષીરી-સર્જૂર-મસ્તકૈઃ વાત્રી-શતાવરીયુકૈઃ
કલ્કે પ્રયોજિતૈઃ લાક્ષારસ-પયઃ-શુક-મસ્તુભિ કાઞ્જિકૈઃ
સહ કાયે પદ્મમ્ इद તૈલ ત્વચ્ય પર દાહજ્વરહરં (મવતિ) ॥

પદ્મકાષ્ઠ, ઉત્પલ નામનુ કમળ, કંડાર
નામનુ રાતું કમળ, કમળકંડ, વછનાગ, કઠ,
કુમુદ નામનુ રાત્રિવિકાસી કમળ, વાળો, મજ્જા
સ્વેત કમળ, સોનાગેર, કાયફળ, ઉપલસરી,
લોધર, વેલિયા પીપળાના દી ટિયા, ખજૂરીનાં
દી ટિયાં, આમળી અને શતાવરીનો કંડ તથા
લાખનો રસ, રૂધ. અથાણાનો રસ, દહીં તુ
પાણી અને કાણ નાખીને કંડેલા ક્વાથમાં
પકાવેલુ તૈલ આમળીને હિતકારી થાય છે
અને દાહજ્વરને અત્યંત મટાડે છે. (લાખનો
રસ, રૂધ, અથાણાનો રસ, દહીં તુ પાણી
અને કાણ એ તૈલના જેટલા વળનનાં
નાખવા.) ૮૫૪-૮૫૬

દીકા-લાક્ષારસાદિ ટુપક્ તૈવતુલ્ય । પદ્મકાદિતૈલમ્ ।

પ્રલેપકની ચિકિત્સા

પ્રલેપકે પ્રયુજીત સ્ત્રેષ્ઠમ્જ્વરહરીં ક્રિયામ્ ॥ ૮૫૭ ॥

અન્વય - પ્રલેપકે સ્ત્રેષ્ઠમ્જ્વરહરી ક્રિયા પ્રયુજીત ॥

પ્રલેપકજ્વરમા કહ્નજ્વરને મટાડનારી
સઘળી ક્રિયા કરવી. ૮૫૭

અથ તાવ અને બ્રહ્મદિની પીડા

મટાડનાર માહેશ્વર-ધૂપ

રુદ્રજટા ગોગૃહ્ણ, વિટાલવિષ્ટોરગસ્ય નિર્મમોઃ ।
મદનફલમૂતકૈર્યો, ઘંશત્રમદ્રનિર્માલ્યમ્ ॥ ૮૫૮ ॥

ધૂતયવમયૂરપુલ્લ, રુદ્રગલકલોમાનિ સર્વપાઃ
સવચાઃ । દિઘ્નમુપવાસિયમરીચા, સમભાગા-
રુદ્રાગમૂચસંપિઠઃ ॥ ૮૫૯ ॥

ધૂપનવિચિના શમય, ન્યેને સર્ગાન્જ્વરાત્રિયતમ્ ।
મહાકાકીર્નીપિશાચ, પ્રેતવિકારાતયં ધૂપઃ ॥ ૮૬૦ ॥

અન્વય - રુદ્રજટા, ગોગૃહ્ણ, વિટાલ-વિષ્ટા, ઊરગસ્ય

- મહોવાસો હૈશર. મહેશ્વર, મહેશ્વરેન પ્રોક્તો, વા
મહેશ્વરેયદે રુદ્રજટા-રુદ્રનિર્માલ્યપુષ્પાદિ માહેશ્વર, તેવ
યુક્તો ધૂપો-માહેશ્વરધૂપ-મહાન ધૈશ્વર ભગવાન શંકરે
કહેલો ધૂપ; અથવા મહેશ્વર-વટવૃક્ષની વડવાઈ તથા
મહેશ્વર-સદાશિવનુ નમાવું-ગુપ આદિથી યુક્ત જે
ધૂપ-તે માહેશ્વરધૂપ કહેવાય છે.

નિર્મોઁકઃ, મદનફલ-મૂતકેદયો, વશત્વક, સ્તનિર્માલ્ય, ઘૃત-યવ-મયૂરપુન્ડ-ચગલકલોમાનિ, સર્વપાઃ સવવાઃ દિગ્ગુણાસ્થિ-મરીચા, સમમાગાઃ છામપૂત્રપિથા-એતે (પદાર્થઃ) ધૂપનવિવિના સર્વાન્ જ્વરાન્ નિયત શમ-યન્તિ । અર્થ ધૂપઃ ગ્રહ-ડાકિની-વિશાચ-પ્રેતવિકારાન્ (અપિ નિયત શમયન્તિ ॥

વડવાઈ, ગાયનું શિંગડું, બિલાડાની વિથા, સર્પની કાચળી, મીઠળ, જટામાંસી, વાંસની છાલ, ફૂલ આદિ મહાદેવનું નિર્મોલ્ય, ઘી, જવ, મોરપી છતાં ચાંદલા, બકરાનાં રૂંવાટાં, સરસવ, વજ, હિંગ, ગાયનું હાડકું અને મરી સમભાગે લઈ બકરાના મૂત્રમાં વાટી તેના ધૂપ કર્યો હોય તો તેના ધુમાડો સઘળા પ્રકારના જ્વરોને અવશ્ય મટાડે છે. આ ધૂપ ગ્રહ, ડાકણ, પિશાચ અને પ્રેતના વિકારોને પણ અવશ્ય શમાવે છે. ૮૫૮-૮૬૦

ટીકા-રુદ્રજટા=જટાધારી, મૂત્રકેશી=જટામાંસી, સ્તનિર્માલ્ય=પુષ્પાદિ, મયૂરપુન્ડ=ચન્દ્રક । (આનો અર્થ ઉપર છે.)

શિવપૂજન કરવાથી વિષમજ્વર મટે છે સોમં સાનુચરં દેવં સમાત્મગમીશ્વરમ્ । પૂજયન્ પ્રયતઃ ક્ષીઁરં મુચ્યતે વિષમજ્વરાત્ ॥ ૮૬૧ ॥ અન્વય-સોમ સાનુચરં દેવમ્ ફેરં પ્રયતઃ પૂજયન્ (જનઃ) વિષમજ્વરાત્ ક્ષીઁરં મુચ્યતે ॥

પાર્વતી સહિત, નંદી આદિ ગણે સહિત અને માતૃગણ સહિત સદાશિવનું પવિત્ર થઈને પૂજન કરનાર માણુમ વિષમજ્વરથી તરત મુક્ત થાય છે. ૮૬૧

ટીકા-સોમ=ઉમયા સહિત, સાનુચર=નન્દ્યાદિગ-સહિતમ્, પ્રયતઃ=પવિત્રઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

વિષ્ણુસહસ્રનામથી વિષ્ણુસ્તુતિ કરનાર સર્વ જ્વરોથી રહિત થાય

વિષ્ણુ સહસ્રમૂર્ધાનં ચરાચરપતિં વિષ્ણુમ્ । સ્તુવન્નામસહસ્રેણ જ્વરાન્ સર્વાન્ વ્યપોહતિ ॥ ૮૬૨

અન્વય-ચરાચરપતિં સહસ્રમૂર્ધાનં વિષ્ણુ નામ-સહસ્રેણ સ્તુત્વ (જનઃ) સર્વાન્ જ્વરાન્ વ્યપોહતિ ॥

સ્થાવર-જંગમના પતિ, સર્વવ્યાપક અને ‘ૐ સહસ્રશીર્ષ’ ઇત્યાદિ વેદમંત્રોમાં વર્ણવેલા વ્યાપક વિષ્ણુની મહાભારતના આનુ

શાસનિક નામના ૧૩ માં પર્વમાં કહેલા વિષ્ણુ-સહસ્ર નામના સ્તોત્રથી સ્તુતિ કરનાર માણુસ પણ સઘળા જ્વરોનો નાશ કરે છે. ૮૬૨

ટીકા-સહસ્રમૂર્ધાનમિતિ=‘સહસ્રશીર્ષ’ ઇત્યાદિવેદા-મિહિત, નામસહસ્રેણ=મારતોએનેત્યર્થઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

જ્વરત્યાગિ દેવતાત્ પૂજા કાર્યા, યત આહ વિદેહઃ-જ્વર પણ દેવરૂપ છે, માટે તેની પણ પૂજા કરવી, એમ વિદેહે કહ્યું છે :

તાવ મટાડવાના બીજ પણ દેવી ઉપચારે । તીર્થપતનદેવાગ્નિગુરુવૃદ્ધોપસર્ગજઃ ।

શ્રદ્ધયા પૂજનૈશ્ચાપિ સહસ્રા શામ્યતિ જ્વરઃ ॥ ૮૬૩ અન્વયઃ-તીર્થ-આયતન-દેવ-અગ્નિ-ગુરુ-વૃદ્ધ-ઉપ-સર્ગજઃ શ્રદ્ધયા ચ પૂજનૈઃ અપિ જ્વરઃ સહસ્રા શામ્યતિ ॥

‘અગ્નિઓએ એવેલાં તીર્થોરૂપ, જળો, દેવતાઓના નિવાસરૂપ જગન્નાથક્ષેત્ર તથા શ્રીશૈલપર્વત આદિ ક્ષેત્રો, દેવતાઓ, અગ્નિઓ, ગુરુઓ અને વૃદ્ધોનું શરણ લેવાથી અને શ્રદ્ધા-પૂર્વક તેઓનાં તથા તાવનાં પૂજનો કરવાથી પણ જ્વર તરત શાંત થાય છે. ૮૬૩

ટીકા-તીર્થ=સ્વપિતૃજન્મ, આયતનમ્=દેવાધિષ્ઠિતં પુરોતમક્ષેત્ર શ્રીશૈલાદિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

વિષમજ્વરઅધિકાર સમાપ્ત

સમધાતુગતજ્વરોનો અધિકાર

અથ રસાદિધાતુગતજ્વરમાહ ।

રસમાં રહેલા જ્વરનાં ચિહ્નો ।

ગુરુતા હૃદયોત્ક્રેશઃ સદનં હૃદયોરોચકૌ ।

રસસ્યે તુ જ્વરે લિહ્નં દૈન્યં ચાસ્યોપજાયતે ॥ ૮૬૪ ॥

અન્વયઃ-જ્વરે રસસ્યે તુ (સતિ) હૃદય (જગ્નિજો ગાત્રાણાં) ગુરુતા હૃદય-ઉત્ક્રેશઃ સદનં હૃદયોરોચકૌ દૈન્યં ચ લિહ્નમ્ અન્ય (જ્વરસ્ય) ઉપજાયતે ॥

જ્વર જે રસ ધાતુમાં રહ્યો હોય તો (રાગીનાં) ગાત્રોનું ભારપણું, હૃદયમાં રહેલા દોષની વૃદ્ધિ થવાને લીધે શેત્રીક્રૂરથવા જેવી મોળ-ભીખડા, ગ્લાનિ, બુદ્ધિ, અરુચિ અને ચિત્તનું કાયરપણું-એ તેનાં ચિહ્નો થાય છે.

ટીકા-ગુરુતા ગાત્રાણાં, હૃદયોત્ક્રેશઃ=હૃદયસ્ય દોષસ્પોષિતભાવમતિવ । દૈન્ય=નિરવિનના, રમ્ય=રસધાતુગતે જ્વરે । ચદનિ રસેધવાનુ પ્રાય ગન્તાયાય તથાપ્યનુક્રમાદ્ધાતુમન્કયન્થં પુત્રાન નિર્દેશઃ ॥ જેઠે

રસ નામના એક ધાતુમાં રહેલો જ્વર પ્રથમ કહેવાઈ ગયેલો સતતજ્વર જ છે, અને એ જ રીતે બીજી ધાતુઓમાં રહેલા જ્વરો પણ વિષમ જ્વરોમાં ગણાઈ ગયા છે, છતાં તે તે ધાતુઓમાં રહેલા જ્વરોના ચિહ્નો અને ચિકિત્સાઓ અનુક્રમે કહેવા માટે આ પ્રકરણમાં નિર્દેશ કરવામાં આવે છે

રસગતજ્વરસ્ય ચિકિત્સા-

મ્મમાં ગહેલા જ્વરની ચિકિત્સા

રસસ્યે તુ જ્વરે તસ્મિન્ કુર્યાદ્મનલહનૈ ॥૮૬૫॥

અન્યથ - રસસ્યે તસ્મિન્ જ્વરે તુ મન-નહનૈ કુર્યાત્ ॥

રસમાં રહેલા એ જ્વરમાં તે ઊલટી અને લાઘ્ય કરવા ભેદ છે. ૮૬૫

અથ રક્તગતજ્વરલક્ષણમાહ-

અધિરમાં ગહેલા જ્વરનાં ચિહ્નો

રક્તનિષ્ઠીયનં દાહો મોહરુદ્ધનવિષ્ણમો ।

પ્રલાપ પિષ્ટિકા તુષ્ણા રક્તપ્રાપ્તે જ્વરે નૃણામ્ ॥૮૬૬॥

અન્યથ - નૃણા જ્વરે રક્તપ્રાપ્તે (સતિ) રક્તનિષ્ઠીયન દાહ માદ્દ છર્દનવિષ્ણમો પ્રલાપ પિષ્ટિકા તુષ્ણા (ચ જાયતે) ॥

માણુમનો જ્વર રુધિર ધાતુમાં પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે લોહી થૂકાયા ઠરે, ઢાઢ થાય, બેભાનપણ થાય, ઊલટી થાય, વિષ્ણમ થાય, બેકવાદ ચાલે, ફેફસાઓ થાય અને તરસ લાગ્યા કરે છે ૮૬૬

ટીકા-મોહ = વ્યવચિત્તા ॥

અથ તસ્ય ચિકિત્સા-

રુધિરમાં ગહેલા જ્વરની ચિકિત્સા

સેક સશમનો લેવો રક્તમોક્ષોઽપ્યસુગતે ॥૮૬૭॥

અન્યથ - (જ્વરે) અસુગત (સતિ) સેક સશમન લેવ રક્તમોક્ષ અપિ (કાર્ય) ॥

જ્વર રુધિરમાં પ્રાપ્ત થયો હોય ત્યારે જળ આદિથી સિંચન કરવું, સશમન લેવ કરવા અને શિરાઓમાંથી લોહી પણ ડહાપવું

મામગતજ્વરલક્ષણમાહ-

માસમાં ગહેલા જ્વરનાં ચિહ્નો

પિણ્ડકોઢેષ્ટન તુષ્ણા સુષ્પ્મૂત્રપુરીપતા ।

ઉષ્માન્તદર્શવિક્ષેપો ગ્લાનિ સ્યાન્માસગેજ્વરે ૮૬૮

અન્યથ - જ્વરે માસગે (સતિ) પિણ્ડકા-ઉદ્દેષ્ટન, તુષ્ણા સુષ્પ્-મૂત્ર-પુરીપતા, ઉષ્મા (વહિ), અન્તરદર્શ-વિક્ષેપો (ચ) ગ્લાનિ સ્યાત્ ॥

જ્વર માસમાં પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પિંડી બોમાં ગોઠલીઓ ચડે, તરસ લાગે, વિષ્ણ અને મૂત્રવધારે થયા કરે, બુઢાગરમી બહુથાય, અદર ઢાઢ થાય; હાથ, પગ આદિ પેછાડવા પડે અને ગ્લાનિ થાય છે ૮૬૮

ટીકા-‘ઉષ્માન્તમોહવિક્ષેપો’તિ કેચિત્ પઠન્તિ, તત્ત ઉષ્મા-અન્ત, વિક્ષેપ = હસ્તપાદાદિચાલનમ્ ॥

અહીં મૂળ શ્લોકમાં ‘ઉષ્માન્તમોહવિક્ષેપો’ એવો પાઠ પણ છે તે પક્ષમાં ‘અદર ગરમી થાન છે, બેભાનપણ થાય છે અને હાથ, પગ આદિ પણ પેછાડવા પડ છે’ એવો અર્થ મળે ॥

તસ્ય ચિકિત્સા-

માસમાં રહેલા જ્વરની ચિકિત્સા

તીક્ષ્ણં વિરેકજ્ઞ તથા કુર્પાત્ માસગતે જ્વરે ॥૮૬૯॥

અન્યથ - જ્વરે તથા માસગત (સતિ) તીક્ષ્ણ ચ વિરેક કુર્યાત્ ॥

જ્વર એ રીતે માસમાં પ્રાપ્ત થયો હોય ત્યારે તીક્ષ્ણ વિરેચન આપવું ૮૬૯

મેદોગતજ્વરલક્ષણમાહ-

મેદમાં ગહેલા જ્વરનાં ચિહ્નો

મ્મશ સ્વેદસ્તુપા મૂર્છાં પ્રલાપદહર્દિરેષ ચ ।

દોર્ગન્ધ્યારોચકો ગ્લાનિર્મેદ સ્યેન્વાસહિણુતા ૮૭૦

અન્યથ - (જ્વરે), મેદ સ્યે (સતિ) મ્મશ સ્વેદ, તુપા, મૂર્છા, પ્રલાપ, હર્દિ દ્વ, દોર્ગન્ધ્ય-ઓરોચકો, ગ્લાનિ, ચ અસહિણુતા (જાયતે) ॥

જ્વર મેદમાં પ્રાપ્ત થયો હોય ત્યારે પરમેવો ખૂળ થાય, તરસ લાગે, મૂર્છા આવે, બેકવાદ ચાલે, ઊલટી થાય, ડુર્ગં ધધુક્તાપણ થાય, અરુચિ થાય અને (તેને) મહન કરવાની શક્તિ રહેતી નથી (પરમેવો એ મેદનો મળ છે, માટે તે વધારે થયો મહવિત છે.) ૮૭૦

ટીકા-મ્મશ સ્વેદ મેદોમત્તવાન્ । (આનો અર્થ ઉપર છે)

તસ્ય ચિકિત્સા-

મેદમાં ગહેલા જ્વરની ચિકિત્સા

મેદ સ્યે મેદસો નાશં વિદધીત ચિકિત્સક ॥૮૭૧॥

અન્યથ - (જ્વરે) મેદ સ્યે (સતિ) ચિકિત્સક મેદસ નાશ વિદધીત ॥

જ્વર મેદમાં પ્રાપ્ત થયો હોય ત્યારે વેદ મેદનો નાશ કરવો. ૮૭૧

અસ્થિગતજ્વરલક્ષણમાહ—

અસ્થિઓમાં રહેલા જ્વરનાં ચિહ્નો

મેદોડ્ડશ્ચાં કૂજનં શ્વાસો વિરેકચ્છદિરેવ ચ ।
વિક્ષેપણસ્ય ગાત્રાણાં વિદ્વાદસ્થિગતે જ્વરે ॥૮૭૨॥

અનવયઃ—જ્વરે અસ્થિગતે અસ્થાં મેદઃ, કૂજન યાસઃ
વિરેકઃ ચ છદિઃ એવ ચ ગાત્રાણાં વિક્ષેપણ (લિજ્ઞ)
વિદ્વાત્ ॥

જ્વર અસ્થિઓમાં પ્રાપ્ત થયો હોય ત્યારે
હાડકાં તૂટે, અવાજ થાય, શ્વાસ ચડે, ઝાડો
થાય, ઊલટી થાય જ અને ગાત્રો પછાડવાં
પડે, એ ચિહ્નો જાણવાં. ૮૭૨

તત્ત્વ ચિકિત્સા—

અસ્થિઓમાં રહેલા જ્વરની ચિકિત્સા

અસ્થિસ્યે તુ જ્વરે કુર્યાદ્વાતનાશનકં વિધિમ્ ।
વસ્તિકર્મ પ્રયોક્તવ્યમભ્યક્તોમર્દનં તથા ॥ ૮૭૩ ॥

અનવયઃ—જ્વરે અસ્થિસ્યે તુ વાતનાશનક વિધિ કુર્યાત્,
વસ્તિકર્મ તથા અભ્યક્ત—ઉન્મર્દનં પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

જ્વર અસ્થિઓમાં પ્રાપ્ત થયો હોય,
ત્યારે તો વાયુનો નાશ કરનાર ઉપાય કરવો,
અસ્તિ આપવી, માલિશ અને મર્દન કરવું. ૮૭૩

મગ્ગગતજ્વરલક્ષણમાહ—

મગ્ગમાં રહેલા જ્વરનાં ચિહ્નો

તમઃપ્રવેશનં હિક્કા કાસઃ શીત્યં વમિસ્તથા ।
અન્તર્દાહો મહાશ્વાસો મર્મચ્છેદશ્ચ મજ્જગે ॥૮૭૪॥

અનવયઃ—(જ્વરે) મજ્જગે (સતિ) તમઃ—પ્રવેશન
હિક્કા કાસઃ શીત્યં વમિઃ અન્તર્દાહઃ મહાશ્વાસઃ તથા
ચ મર્મચ્છેદઃ (જાયતે) ॥

જ્વર મગ્ગમાં પ્રાપ્ત થયો હોય ત્યારે
અંધારામાં પ્રવેશ કર્યો જેવું જણાય, હેડકી
આવે, શીતપણું થાય, ઊલટી થાય, અંત-
દાહ થાય, મોટો શ્વાસ થાય અને મર્મ-
સ્થળો કપાતાં હોય એવું જણાય છે. ૮૭૪

ટીકા—અસાધ્યતાવાચ ચિકિત્સા—આ જ્વર અસાધ્ય
હોવાને લીધે તેની ચિકિત્સા લખી નથી.

શુક્રગતજ્વરલક્ષણમાહ—

વીર્યમાં રહેલા જ્વરનાં ચિહ્નો

મરણં પ્રાપ્નુયાત્તત્ર શુક્રસ્થાનગતે જ્વરે ।
શેફસઃ સ્તબ્ધતા મોક્ષઃ શુક્રસ્ય તુ વિશેષતઃ ॥૮૭૫॥

અનવયઃ—તત્ર જ્વરે શુક્રસ્થાનગતે (સતિ) શેફસઃ
સ્તબ્ધતા, શુક્રસ્ય તુ વિશેષતઃ મોક્ષઃ (જાયતે) । તત્ર

ભા. ૫૩

(બનઃ) મરણં પ્રાપ્નુયાત્ ॥

જ્વર વીર્યમાં પ્રાપ્ત થયો હોય ત્યારે
લિંગનું અઘડપણું થાય છે અને વીર્ય બહુ
જ નીકળ્યા કરે છે. આ જ્વરમાં માણસનું
મરણ જ થાય છે. ૮૭૫

ટીકા—નતુ શુક્રગત મરણમિત્યુક્તં, તત્ત્વ શુક્રં સર્વ-
દેહમમ્ । નૈવ, સ્થામ્યસ્ય શુક્રો મરણમ્ ॥ અહીં
શંકા થાય છે કે, જ્વર વીર્યમાં પ્રાપ્ત થતાં
મરણ થાય, એમ કહ્યું, પણ વીર્ય તો આખાય
દેહમાં રહ્યું છે, તેથી ગમે તે સ્થળમાં જ્વર હોય
તોપણ તે વીર્યને પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી મરણ જ
થવું જોઈએ. આનું સમાધાન આ છે કે વીર્યને
રહેવાનું જો યુગ્મ સ્થાન છે, તે સ્થાનમાં રહેલા
વીર્યમાં જો જ્વર પ્રાપ્ત થાય તો જ મરણ થાય છે.

સસધાતુગત-જ્વર અધિકાર સમાપ્ત

જીર્ણજ્વરનો અધિકાર

તત્ર જીર્ણજ્વરસ્ય સામાન્ય લક્ષણમાહ—

જીર્ણજ્વરનું સામાન્ય લક્ષણ

યો દ્વાદશભ્યો દિવસેભ્યઃ ઋર્ધ્વં, દોષ-
ત્રયેભ્યો દ્વિગુણેભ્યઃ કુર્ધ્વં । તૃણાં તનોં તિષ્ઠતિ
મન્દવૈવેગો, મિપમિમરુક્તો જ્વર एव જીર્ણઃ ॥૮૭૬॥

અનવયઃ—યઃ દ્વાદશેભ્યઃ દિવસેભ્યઃ ઋર્ધ્વં, દોષત્રયેભ્યઃ
દ્વિગુણેભ્યઃ કુર્ધ્વં તૃણાં તનોં મન્દવૈવેગ. (સન્) તિષ્ઠતિ,
एवઃ મિપમિમઃ જીર્ણઃ જ્વરઃ ઉક્તઃ ॥

જે જ્વર બાર દિવસથી ઉપર અને ત્રણે
દોષોની જે બમણી અવધિ છે તેથી પણ
ઉપર માણસોના શરીરમાં ધીમા વેગથી રહ્યા
કરે, તે જ્વરને વૈવે જીર્ણજ્વર કહે છે. ૮૭૬

જીર્ણજ્વરસ્યેવ વિશેષ વાતવલાસકમાહ—

વાતવલાસક નામના જીર્ણજ્વરના

લેહનું લક્ષણ

નિત્યં મન્દજ્વરો રુક્ષઃ શૂનઃ કુચ્છેણ સિદ્ધતિ ।
સ્તન્વાહ્નઃ શ્લેષ્મભૂયિષ્ઠો નરો વાતવલાસકી ॥૮૭૭॥

અનવયઃ—વાતવલાસકી નરઃ નિત્ય મન્દજ્વરઃ રુક્ષઃ
શૂનઃ સ્તન્વાહ્નઃ શ્લેષ્મ-ભૂયિષ્ઠઃ (સન્) કુચ્છેણ સિદ્ધતિ ।

+ જીર્ણતિ વયસા—દ્વાદશદિનાં દ્વિગુણીકૃતદોષત્રયા-
વાપ્યર્ધ્વકાલં તિષ્ઠતીતિ જીર્ણઃ, સ વાસો જ્વરઃ—જે બાર
દિવસથી ઉપર અને ત્રણે દોષોની અવધિથી ઉપર
પણ ધીમા વેગે ચાલુ રહે તે જીર્ણજ્વર.

જેને વાતળસાસક^x નામનો જીર્ણવર
લાગુ થયો હોય તે માણસ નિત્ય મંદ-
જનરવાળો, રુદ્ધ, મોઢવાળો, સ્તબ્ધ અંગો-
વાળો અને ઘણા કફવાળો થઈને કષ્ટસાધ્ય
સ્થિતિમાં રહે છે એનો એ તાવ મહામુશકેલીએ
ભિતરે છે. ૮૭૭

દીઠા-વાતવજાપકી નર દ્વિગમવેત-ચત્ર = શોષી,
મ્લેષાભૂમિષ્ઠ = ચતુર લેખક ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ જીર્ણજ્વરસ્ય સામાન્યચિકિત્સા-

જીર્ણજ્વરની સામાન્ય ચિકિત્સા

જીર્ણજ્વરી નર કુર્યાન્નોપવાસં કદાચત્ ।
લઘ્વનાત્ સ મહેત્ શોગો જ્વરસ્તુ સ્વાદ્વલી યત્ ॥
પુરાણેઽપિ જ્વરે દોષા યથપથ્યેઃ પુનઃસ્તથા ।
લઘ્વયેતન્ તત્પશ્ચાત્ પૂર્વામેવાચરેત્ ક્રિયામ્ ॥૮૭૯
અન્ય - જીર્ણજ્વરી નરઃ ઉપવાસ કદાચન ન કુર્યાત્ ।
યત્. લઘ્વનાત્ સ ક્ષીનઃ મહેત્, જ્વર તુ ઘલી સ્યાત્ ॥
પુરાણે અપિ જ્વરે યદિ અપથ્યે પુનઃ. તથા દોષા (ચેત્
સ્ય) તત્ લઘ્વયેત્, તત્પશ્ચાત્ પૂર્વામ્ એવ ક્રિયામ્
આચરેત્ ॥

જીર્ણજ્વરવાળા માણસે ઉપવાસ કરી
કરવો નહિ; કારણ કે લઘ્વન કરવાથી તે
માણસ ક્ષીણ થાય છે અને જ્વર બળવાન થાય
છે. જીર્ણજ્વરમાં પણ જો અપથ્યો થવાથી
પાછા પૂર્વના જેવા જ દોષો થયા હોય તે
લઘ્વન-કસાવણું અને લઘ્વન કરાવ્યા પછી
પહેલાના જેવી જ ક્રિયા કરવી. ૮૭૮, ૮૭૯

જીર્ણજ્વર ઉપર ત્રિકંટકકથાથ

નિદિગ્ધિકાનાગરકાઽમૃતાનાં, કાથં પિથે-
ન્મિશ્રિતપિપ્પલીકમ્ । જીર્ણજ્વરોચકકાસશૂલ-
શ્વાસાગ્નિમાન્ધાદિતપીનસેષુ ॥ ૮૮૦ ॥

હન્યુર્હવજામર્ય પ્રાયઃ સાયં તેનોપયુજ્યતે ॥૮૮૧

અન્ય - નિદિગ્ધિકા-નાગરક-અમૃતાના કથાથ મિશ્રિત-
પિપ્પલીક (કુલ્લા) જીર્ણજ્વર-અરોચક-કાસ-શૂલ-શ્વાસ-
અગ્નિમાન્ધ-અદિત-પીનસેષુ પિથેત્ ॥ અથ (કથાથ)
પ્રાયઃ હર્ષજા (વ્યથા) દન્તિ, તેન સાથમ્ ઉપયુજ્યતે ॥

x પલમ્ અસ્યિત-ક્ષિપતિ પ્રાણિનામકે કુપિતથેદિતિ
યજાસ - અમુ ક્ષેપે-કર્મણ્યણ, તતઃ સ્વાર્થે ચ કન્, વાતયુક્તો
ચલાસક મસ્તિ અસ્મિન્ કુપિત ઇતિ વાતચલાસક -
જે તાવમાં વાયુ સહિત કફ કોપેલો હોઈ કાળુરૂપ
હોય છે, તે વાતળસાસક નામનો જીર્ણજ્વર.

હોરીંગણી, સૂંઠ અને ગળેનો કથાથ
પીપરના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી જીર્ણજ્વર,
અરચિ, ઉધરસ, શ્વાસ, અગ્નિની મંદતા,
અદિત-વાયુરોગ અને સળેખમ ઉપર પીવો.
આ કથાથ ઘણું કરી (કંઠના કાઠલાથી) ઉપરના
રોગોને મટાડે છે, તેથી તેનો ઉપયોગ
સાથ કાળે કરવો. (આ ' ત્રિકંટક-કથાથ * '
કહેવાય છે.) ૮૮૦, ૮૮૧

જીર્ણજ્વર ઉપર ગુડ્ડચીકથાથ કે

પંચમૂલકથાથ

પિપ્પલીમધુસંયુક્તઃ કાથરિજ્જનોદ્વયોદ્વયઃ ।
જીર્ણજ્વરકફમતી પશ્ચમૂલકૃતોઽયમ્ ॥ ૮૮૨ ॥
અન્ય - છિનોદ્વયોદ્વયઃ અથવા પચમૂલકૃત કાથ
પિપ્પલીમધુસંયુક્ત (સન્) જીર્ણજ્વરકફમતી (મતી) ॥
ગળેનો અથવા પંચમૂળનો કથાથ
પીપરનું ચૂર્ણ અને મધ સહિત પિવાય તો
તે જીર્ણજ્વરનો અને કફનો નાશ કરે છે. ૮૮૨
ગુડ્ડચીકથાથ-જીર્ણજ્વર ઉપર

અમૃતાયાઃ કથાયન્તુ રીતલીકૃતમીરિતમ્ ।
મધુપાદયુતં પીતં જીર્ણજ્વરહરં પરમ્ ॥ ૮૮૩ ॥
અન્ય - અમૃતાયા કથામ તુ રીતલીકૃત મધુપાદ-
યુત પીત પર જીર્ણજ્વરહરમ્ ઈરિતમ્ ॥

ગળેના કથાથને શીતળ કરી તેમાં થોડા
ભાગે મધ નાખી પિવાય તો તે જીર્ણજ્વરને
અત્યંત મટાડે છે, એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે.

ગળેનો સ્વરસ-જીર્ણજ્વરશાહનાશક
પિપ્પલીમધુસમિશ્રં ગુડ્ડચીસ્વરસં પિથેત્ ।
જીર્ણજ્વરકફહ્રીહકાસારોચકનાશનમ્ ॥ ૮૮૪ ॥

અન્ય - ગુડ્ડચીસ્વરસ પિપ્પલીમધુસમિશ્ર જીર્ણજ્વર
કફ-હ્રીહ-કાસ-અરોચકનાશન (શાસ્ત્ર) પિથેત્ ॥

ગળેનો સ્વરસ કાઢી તેમાં પીપર અને
મધ નાખી પીવો. તે જીર્ણજ્વર, કફ, અરલતું
દરદ, ઉધરસ અને અરચિ મટાડે છે. ૮૮૪

જીર્ણજ્વરમાં ગુડ્ડપિપ્પલી
જીર્ણજ્વરેઽગ્નિમાન્ધે ચ શસ્યતે ગુડ્ડપિપ્પલી ।
કાસાગ્નિર્જાલચિશ્વાસહ પાણ્ડુરુમિરોગનુત્ ॥

દિગુણઃ પિપ્પલીચૂર્ણાદ્ગુડ્ડોઽન્નમિપ્રજાં મતઃ ॥૮૮૫॥

* ત્રયાણામપિ દોષાણાં કષ્ટક ઇવ વિદારણ-
ત્રિકષ્ટક, સ ચાસૌ કાથ - ત્રણ દોષોનો નાશ કરનાર
હોઈ ત્રણ દોષોથી થયેલા રોગોને જ મટાડે છે,
તેથી ત્રિકંટકકથાથ

અન્વય:-ગુડપિપ્પલી કાસ-ઝીર્ણ-મરુચિ-શ્વાસ-હૃદ
પાન્ડુ-કૃમિરોગનુત્ (ચ સતી) ઝીર્ણજ્વરે ચ અગ્નિમાન્વે
શસ્યતે અત્ર વિપ્પલીચૂર્ણદ્વિગુણઃ ગુઢઃ મિષજાં મતઃ ॥

ગોળ અને પીપરનું ચૂર્ણ ઉધરસ, અજીર્ણ,
અરુચિ, શ્વાસ, પાંડુરોગ અને કૃમિને મટાડ
નાર હોઈ જીર્ણજ્વર અને અગ્નિની મંદતા
ઉપર વખણાય છે. (આ ઉપાય ‘ ગુડપિપ્પલી ’
નામે ઓળખાય છે.) તેમાં પીપરના ચૂર્ણથી
ખમ્ભો ગોળ નાખવો, એવો વૈદ્યોનો મત છે.

કફી મધુપિપ્પલી

પિપ્પલી મધુસંયુક્તા મેદઃકફવિનાશિની ।

શ્વાસકાસજ્વરહરી પાન્ડુ-ક્રોધોદ્રાવહા ॥૮૮૬॥

અન્વય:-મધુસંયુક્તા પિપ્પલી મેદઃ-કફ-વિનાશિની
શ્વાસ-કાસ-જ્વરહરી પાન્ડુ-ક્રોધોદ્રા-અવહા (મવતિ) ॥

મધ સહિત પીપરનું ચૂર્ણ મેદ, કફ, શ્વાસ,
ઉધરસ, જ્વર, પાંડુરોગ, ખરલતું હરદ અને
પેટના રોગો મટાડે છે. ૮૮૬

ફરેક તાવ ઉપર આમલકયાદિ-ચૂર્ણ
આમલં ચિત્રકં પથ્યા પિપ્પલી સૈન્ધવં તથા ।
ચૂર્ણિતોઽય ગળે જ્વેઃ સર્વજ્વરહરઃ પરઃ ॥

મેદી રુચિકરઃ શ્લેષ્મહન્તા દીપનપાચનઃ ॥૮૮૭॥

અન્વય:-આમલં ચિત્રકં પથ્યા પિપ્પલી તથા સૈન્ધ-
વમ્-અયં ચૂર્ણિતઃ ગળઃ મેદી રુચિકરઃ શ્લેષ્મહન્તા
દીપન-પાચનઃ (સન્) પરઃ સર્વ-જ્વરહરઃ જ્વેઃ ॥

આમળા, ચિત્રક, હરદે, પીપર અને
સૈન્ધવ-આટલાંનું ચૂર્ણ ઝાડો છટો પાડનાર,
રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર, કફનો નાશ કરનાર,
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને પાચન હોઈ બધા
તાવને મટાડનાર તરીકે ઉત્તમ બળવું. ૮૮૭

જીર્ણજ્વરાદિનાશક દ્રાક્ષાદિ-અષ્ટાદશાંગકવાથ
દ્રાક્ષાઽમૃતા શટ્ટી શૃંગી મુસ્તકં રત્નચન્દનમ્ ।
નાગરં કટુકા પાઠા મૂનિમ્બઃ સદુરુલભઃ ॥૮૮૮॥

અન્વય:-દ્રાક્ષા અમૃતા શટ્ટી શૃંગી મુસ્તકં રત્નચન્દનમ્
નાગરં કટુકા મૂનિમ્બઃ સદુરુલભઃ ડાહીરં ધાન્યક પદ્મ

આમલકી આદિયૌ તાનિ-આમલક્યાદીનિ, તેવાં
ચૂર્ણમ્-જેમાં આમળાં પહેલાં-મુખ્ય હોય છે, એવાં
ઔપધાનું ચૂર્ણ આમલક્યાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે.

પાલકં કણ્ટકારિકા પુષ્કરં ચ વિતુમન્દઃ-ઈદં દશાષ્ટાન્તં
ઝીર્ણજ્વર-મરુચિ-શ્વાસ-કાસ-શ્વયથુનાશન સ્મૃતમ્ ॥

દ્રાક્ષ, ગળો, કચૂરો, કાકડાશિંગી, મોથ,
રતાંજલી, સૂંઠ, કડુ, કાળીપાટ, કરિયાતું,
ધમાસો, વાળો, ધાણા, કમળ, કાળો વાળો,
હોરીંગણી, એરંડાનાં મૂળ અને લીંબડો-એ
અઠાર પદાર્થોનો અષ્ટાદશાંગ કવાથ જીર્ણજ્વર,
અરુચિ, શ્વાસ, ઉધરસ અને સોજનો નાશ
કરનાર કહેવાય છે. ૮૮૮, ૮૮૯

જ્વરાદિશામક-વર્ધમાનપિપ્પલી-પ્રયોગ

ત્રિવૃદ્ધયા પચ્ચવૃદ્ધયા વા સત્ત્વૃદ્ધયાઽયવાપિ વા ।
ગચ્ચક્ષીરેણ સંપિષ્ઠાઃ પિત્તેદ્વશદિનાનિ હિ ॥૮૯૦

તથૈવાપનયેદેતા एवं વિંશતિવાસરાન્ ।

પિવતાં જ્વરશાન્તિઃ સ્વાત્ પાન્ડુરોગથ શામ્યતિ ॥

કાસઃશ્વાસોઽગ્નિમાન્વજ્ઞ કફાધિન્યજ્ઞ નશ્યતિ ॥

અન્વય:-ત્રિવૃદ્ધયા વા પચ્ચવૃદ્ધયા અથવા સત્ત્વૃદ્ધયા
અપિ (વિપ્પલીઃ) ગચ્ચ-ક્ષીરેણ સંપિષ્ઠાઃ દશ દિનાનિ હિ
પિવેત્, તથા એવં દેતાઃ અપનયેત્, एवं વિંશતિવાસરાન્
વિકતાં (જનાનાં) જ્વરશાન્તિઃ સ્વાત્, ચ પાન્ડુરોગઃ
શામ્યતિ, કાસઃ શ્વાસઃ ચ અગ્નિમાન્વ ચ કફાધિકયં
નશ્યતિ ॥

નિત્ય ત્રણ-ત્રણ અથવા પાંચ-પાંચ
અથવા સાત-સાત વધારીને લીંડીપીપરને
ગાયના દૂધમાં વાટી દસ દિવસ સુધી પીવી.
પછી દસ દિવસ સુધી એ રીતે જ ઓછી
ઓછી કરીને પીવી. એમ વીસ દિવસ સુધી
પીનાર માણસોના જ્વરની તથા પાંડુરોગની
શાંતિ થાય છે અને ઉધરસ, શ્વાસ, અગ્નિની
મંદતા અને કફની અધિકતા મટી જાય છે.

(કફની વૃદ્ધિને તથા અગ્નિની વૃદ્ધિને અત્યુ-
સરી ત્રણ-ત્રણ વગેરેનો વધારો કરવો અને
જેમ જેમ પીપર વધારવામાં આવે તેમ તેમ
દૂધ પર્ણ વધારતા જવું. આ પ્રયોગ ‘વર્ધમાન’

× દ્રાક્ષા આદિયૌ તાનિ-દ્રાક્ષાદીનિ, અર્થે ચ દશ-
ચ અષ્ટાદશ, દ્રાક્ષાદીનિ-અષ્ટાદશ અજ્ઞાનિ યસ્યેતિ દ્રાક્ષાદિ-
અષ્ટાદશાન્તઃ, સ ચાસૌકવાથઃ-દ્રાક્ષ વગેરે અઠાર ઔપધે-
જેનાં અંગો છે, એવો ઉકાળો-દ્રાક્ષાદિ-અષ્ટાદશાંગ-
કવાથ કહેવાય છે.

પિપ્પલી* નામે ઓળખાય છે.) ૮૯૦, ૮૯૧

ટીકા-ત્રયાદિવૃદ્ધિયેષા-કફરુદ્ધિઃ, દુઘ્નરુદ્ધિઃ ચયા-
ડમિરુદ્ધિઃ ॥ इति वर्द्धमानपिप्ली ॥ (આનો અર્થ
ઉપર છે.)

વાતખલાસકની ચિકિત્સા

વાતશ્લેષ્મજ્વરોક્તા સ્યાત્ક્રિયાવાતચલાસકે ॥ ૮૯૨

અન્યથા-વાતચલાસકે વાતશ્લેષ્મજ્વરોક્તા ક્રિયા સ્યાત્ ॥

વાતખલાસક નામના શુભ્વજ્વર ઉપર

વાતકક્રન્નરમાં કહેલી ક્રિયા થાય. ૮૯૨

શુભ્વજ્વર ઉપર દૂધ અમૃત તુલ્ય

જીર્ણજ્વરે કફે ક્ષીણે દાહે તૃણાસમન્વિતે ॥

પયઃ પીયૂષસદૃશં તદ્વેતુ વિવોપમમ્ ॥ ૮૯૩ ॥

અન્યથા-જીર્ણજ્વરે, કફે ક્ષીણે, તૃણાસમન્વિતે દાહે,

પયઃ પીયૂષસદૃશ, નવે (જ્વરે) તુ તદ્ વિવોપમમ્
(અસ્તિ) ॥

શુભ્વજ્વર, કક્રની ક્ષીણતા અને તરશ

વાળા હાલ ઉપર દૂધ અમૃત સમાન છે, પણ

નવા જ્વર ઉપર તે ઝેર સમાન છે. ૮૯૩

શુભ્વજ્વર ઉપર હિતકારી એ તૈલ

ચન્દનાચં હિતં તૈલં શોષાધિકારકીર્તિતમ્ ॥

તથા નારાયણં તૈલં જીર્ણજ્વરહરં પરમ્ ॥ ૮૯૪ ॥

અન્યથા-શોષાધિકારકીર્તિત ચન્દનાચ તૈલ, તથા

નારાયણ તૈલં જીર્ણજ્વરહરં (સત્) પર હિતં (મવતિ) ॥

શોષના અધિકારમાં કહેલું ચંદનાચ-તૈલ

તથા નારાયણ-તૈલ શુભ્વજ્વરને મટાડનાર

હોઈ અત્યંત હિતકારી છે. ૮૯૪

શુભ્વજ્વરનો અધિકાર સમાપ્ત

* ત્રિભિઃ પચ્ચમિઃ સપ્તમિર્વા નિત્યં વર્ધન્તે દશ-

દિનાનિ યાવદિતિ-વર્ધમાનાઃ, વર્ધમાનાથ તાઃ પિપ્પલ્યઃ-

વર્ધમાનપિપ્પલ્યઃ, તાસાં પ્રયોગઃ-ત્રણુ, પાંચ કે સાત

સુધી દરરોજ વધારી ગાયના દૂધમાં પીસેલી પીપરો

દસ દિવસ પીવી અને તે પછી દસ દિવસ ઓછી

ઓછી કરીને પીવી. એ વીસ દિવસનો પ્રયોગ

વર્ધમાનપિપ્પલી પ્રયોગ કહેવાય છે.

અથ દુર્જલજનિતજ્વરસ્ય[†] ચિકિત્સા

ખરાબ પાણીથી થયેલા

જ્વરની ચિકિત્સા

હરીતકયાદિ ચૂર્ણ

હરીતકી નિમ્બપત્રં નાગરં સૈન્ધવોડનલઃ ॥

एषां चूर्णं सदा खादेत् दुर्जलज्वरशान्तये ॥ ૮૯૫ ॥

અન્યથા-હરીતકી નિમ્બપત્રં નાગરં સૈન્ધવઃ અનલઃ-

एषां चूर्णं दुर्जलज्वरशान्तये सदा खादेत् ॥

હરકે, લીંબડાનાં પાંદડાં, સૂંઠે, સૈન્ધવ

અને ચિત્રો-એટલાતું ચૂર્ણ, ખરાબ પાણી-

થી લાગુ થયેલા તાવને મટાડવા હમેશાં

ખાધું. ૮૯૫

શુઠી-કયાથ

અરુચિમનલમાન્થં પીનસશ્વાસકાસા, -તુદ્-

રમુદ્કરોપાનાશુ હન્યાદશેષાન્ ॥ જનયતિ તતુ-

કાન્તિં ચિત્તનેત્રપ્રસાદં, પલપરિમિતશુષ્કીક્ષોદ્ર-

સિદ્ધઃ કપાયઃ ॥ ૮૯૬ ॥

અન્યથા-પલપરિમિતશુષ્કી-ક્ષોદ્રસિદ્ધઃ કપાયઃ અરુ-

ચિમ્ અનલમાન્થ પીનસ-શ્વાસ-કાસાન્ ડર (વ)

અશેષાન્ ડદ્કરોપાન્ આશુ હન્યાત્, (તથા) તતુ-

કાન્તિં (વ) ચિત્ત-નેત્ર-પ્રસાદ જનયતિ ॥

આર તોલાભાર સૂંઠનો કયાથ મધ નાખીને

પિવાય તો તે અરુચિને, અગ્નિની મંદતાને,

સળેખમને, શ્વાસને, ઉધરસને, પેટના રોગોને

અને જળ સંબંધી સધળા દોષોને હથે છે;

તેમ જ શરીરમાં કાંતિ તથા ચિત્તની અને

નેત્રની સ્વચ્છતા કરે છે. ૮૯૬

દુર્જલજેતા-૨૨૨

વિપં મગગ્ધયં દર્થં કપર્દં પદ્મમાગમ્ ॥

મરિચં નવમામં ચ ચૂર્ણં વલ્લેણ શોષયેત્ ॥ ૮૯૭ ॥

વાર્દ્રકસ્ય રસેનાસ્ય કુર્યાન્મુદ્રનિર્માં ઘટીમ્ ॥

વારિણા વટિકાયુર્મં પ્રાતઃ સાયન્ન મશ્નયેત્ ॥ ૮૯૮

અયં રસો જ્વરે યોજ્યઃ સામે દુર્જલજેડપિ ચ ॥

અજીર્ણાધ્માનવિષ્મશૂલેપુશ્વાસકાસયોઃ ॥ ૮૯૯ ॥

+ દુષ્ટ ચ તદ્ગલ, -દુર્જલ, દુર્જલેન જનિતઃ જ્વરઃ

દુર્જલજનિતજ્વરઃ, તસ્ય-ખરાબ પાણીથી લાગુ થયેલો

તાવ-દુર્જલજનિતજ્વર કહેવાય છે.

* જયતિ इति जेता, दुर्जलजनितज्वरस्य जेता-

ખરાબ પાણીથી લાગુ થયેલા તાવને મટાડનારો રસ

-દુર્જલજેતા કહેવાય છે.

અન્વય:-વિપ્પં ભાગદ્વયં દર્શ્યં કર્પઈ પચમાગકં ચ મરિચં નવભાગં ચૂર્ણં (કૃત્વા) વચ્ચેણ શોષયેત્ । અથ આર્દ્રકત્ય રસેન મુદ્ગનિર્મા વટીં કુર્યાત્, પ્રાતઃસાયં ચ વટિકાયુગ્મં વારિણા મશ્નયેત્ । સામે જ્વરે ચ ડુર્જલજે અપિ (જ્વરે), અર્જીર્ણ-આધ્માન-વિદ્યમ્-શૂલેષુ શ્વાસ-કાસયોઃ અથ રસઃ યોજ્યઃ ॥

પછનાગ બે ભાગ, બાળેલી કોડી પાંચ ભાગ અને મરી નવ ભાગ લઈને ચૂર્ણ કરી વચ્ચથી ચાળી આડુંના રસથી તેની મગ નેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓમાંથી સવારે અને સાંજે બે ગોળીઓ પાણી સાથે ખાવી. આમવાળા જ્વર ઉપર, ખરાબ પાણીથી થયેલા જ્વર ઉપર, અશુભ ઉપર, આંદરા ઉપર, મળખંધ ઉપર, શુળ ઉપર, શ્વાસ ઉપર અને ઉધરસ ઉપર આ રસનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે. ૮૯૭-૮૯૮

પટોલાદિ-કયાથ×

પટોલમુસ્તાડમૃતવલ્લિવાસકં, સનાગરં ધાન્ય-કિરાતતિક્કમ્ । કપાયમેષાં મધુના પિવેત્રો, નિવારયેદુર્જલદોષમુલ્થ્યજમ્ ॥ ૯૦૦ ॥

અન્વય:-પટોલ-મુસ્તા-મમૃતવલ્લિ-વાસકં સનાગરં ધાન્ય-કિરાત-તિક્કમ્-એવાં કપાયં નરઃ મધુના પિવેત્, (યતઃ) હલ્વજ ડુર્જલદોષં નિવારયેત્ ॥

કઠવાં ખરવળ અથવા કઠવી ધિસોડી, ચોથ, ગળો, અરડૂસો, સૂંઠ, ધાણા અને કરિયાતું-એટલાંને કવાથ માણસે મધની સાથે પીવો; કારણ કે તે કવાથ ખરાબ પાણીથી ઉત્પન્ન થયેલ ભયંકર વિકારને મટાડે છે. ૯૦૦

કિરાતાદિ-ચૂર્ણ

કિરાતતિક્કત્રિવૃદ્ધમ્પિપ્પલી, વિઢઙ્ગવિશ્વા-કટુરોહિણીરજઃ । નિહન્તિ લીઢં મધુનાતિસ્તવરં, સુદુસ્તરં ડુર્જલદોષજં જ્વરમ્ ॥ ૯૦૧ ॥

અન્વય:-કિરાતતિક્ક-ત્રિવૃત્-અમ્બુ-પિપ્પલી-વિઢઙ્ગ-વિશ્વા-કટુરોહિણીરજઃ મધુના લીટં (સત્) સુદુસ્તરં ડુર્જલદોષજં જ્વરમ્ અતિસત્વરં નિહન્તિ ॥

કરિયાતું, નસોતાર, વાળો, પીપર, વાવ-

× પટોલમ્ આદિ ચેવાં તાનિ, તેવાં કાય-જેમાં પરવળ મુખ્ય તરીકે પહેલું હોય છે, એવાં ઔષધોનો ઉકાળો-પટોલાસ્તિવાથ કહેવાય છે.

ડિંગ, સૂંઠ અને કડુંતું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટ્યું હોય તો ખરાબ પાણીથી થયેલા, મટવા અતિ મુરકેલ જ્વરને પણ તરત મટાડે છે. ૯૦૧

શૂંઠયાદિ-કૃદ્ધ

મોજનાગ્રે નરૈનિત્યં શુષ્કજાજ્યમ્પોતિયતઃ ।
ક્લક્ષ્તુ સેવિતો હન્યાન્નાનાદેશોદ્ભવં જલમ્ ॥ ૯૦૨ ॥

અન્વય:-મોજનાગ્રે નરૈઃ શુષ્કી-અજાતી-મમયા-ઉત્પિતઃ ક્લક્ષઃ નિત્ય સેવિતઃ (ચેત્) નાનાદેશોદ્ભવં જલ હન્યાત્ ॥

ભોજન કર્યા પહેલાં માણસો સૂંઠ, જીરું અને હરડેના કદકતું નિત્ય સેવન કરે તો અનેક દેશોનાં પાણી પીવાથી લાગુ થયેલા જ્વરને તે મટાડે છે. ૯૦૨

આર્દ્રકાદિ-કૃદ્ધ

સહાર્દ્રકપયશ્કારૌ પીન્વા કોષ્ણેત વારિણા ।
નાનાદેશસમુદ્ભૂતં વારિદોષમપોહતિ ॥ ૯૦૩ ॥

અન્વય:-આર્દ્રક-યવશ્કારૌ કોષ્ણેત વારિણા સદ પીન્વા (બનઃ) નાનાદેશમુદ્ભૂતં વારિદોષમ્ અપોહતિ ॥

આડુંનો અને જવખારનો કદક કાંઈક ઊંના પાણી સાથે પીને માણસ અનેક દેશોના જળથી થયેલા દોષ મટાડે છે. ૯૦૩

અથ સાધ્યસ જ્વરસ્ય લક્ષણમાહ-

સાધ્યજ્વરતું લક્ષણ

યલ્લક્ષ્ણસ્વલ્પદોષેષુ જ્વરઃ સાધ્યોડનુપદ્રવઃ ॥ ૯૦૪ ॥

અન્વય:-યલ્લક્ષ્ણ સ્વલ્પદોષેષુ (પ્રાતઃ) અનુપદ્રવઃ જ્વરઃ સાધ્યઃ (હૈયઃ) ॥

બળવાળાં અને અલ્પદોષવાળાં માણસોને આવેલો ઉપદ્રવ વગરનો જ્વર સાધ્ય સમજવો.

અથ જ્વરસ્વોપદ્રવાનાહ-

જ્વરના દશ ઉપદ્રવો

શ્વાસો મૂર્છાડરુચિશ્લદિસ્તૃષ્ણાડતીસાર-વિઢઙ્ગપ્રહાઃ । દિક્કાકાસાઙ્ગદાહાશ્ચ જ્વરસ્વોપદ્રવા દશ ॥ ૯૦૫ ॥

અન્વય:-શ્વાસઃ મૂર્છાં મહત્તિઃ છર્દિઃ તૃષ્ણા-અતી-સાર-વિઢઙ્ગપ્રહાઃ દિક્કા-કાસ-અઙ્ગદાહાઃ ચ દશ જ્વરસ્ય ઉપદ્રવાઃ (હૈયાઃ) ॥

શ્વાસ, મૂર્છા, અરુચિ, ઊલટી, તરસ, અતિ-સાર, મળખંધ, હેડકી, ઉધરસ અને અંગોમાં બળતરા એ દસ જ્વરના ઉપદ્રવો સમજવા.

અથ પ્રસન્નાદુપદવાના ચિકિત્સાવિશેષમાહ-
પ્રસંગને લીધે ઉપદ્રવોની ચિકિત્સાનું કથન
સંજાતોપદ્રવો વ્યાધિસ્વાખ્યો ન સ્યાચિકિત્સકૈઃ ।
વ્યાધી શાન્તે પ્રણશ્યન્તિ સઘઃ સર્વેઽપ્યુપદ્રવાઃ ॥૧૦૬॥
અતો વ્યાધિ જયેદ્યજ્ઞાતપૂર્વે પશ્ચાદુપદ્રવાન્ ।
મિપન્ યઃ કુશલઃ સોઽત્ર જયેત્પૂર્વેમુપદ્રવમ્ ॥૧૦૭॥
તેષ્વપિ પ્રચુરેષુ પ્રાહ નાશયેદાશુકારિણમ્ ।

મૂલવ્યાધિ જયેત્પૂર્વે યત્ર ચો વા મવેદ્ યતી ।
અવિરોધેન કાર્યો તદુમયોરપિ ચ ક્રિયા ॥૧૦૮॥

અન્યથા:-સંજાત-ઉપદ્રવઃ વ્યાધિઃ ચિકિત્સકૈઃ ત્યાજ્યઃ
ન સ્યાત્, (યતઃ) વ્યાધી શાન્તે (સતિ) સર્વે અપિ
ઉપદ્રવાઃ સઘઃ પ્રણશ્યન્તિ । અત્ર (વેશઃ) પૂર્વ ચત્તાત્
વ્યાધિ જયેત્, પશ્ચાત્ ઉપદ્રવાન્ (જયેત્) । યઃ મિપન્
કુશલઃ (સ્યાત્) સઃ અત્ર પૂર્વમ્ ઉપદ્રવ જયેત્ । તેષુ
અપિ પ્રચુરેષુ (સાદુ) આશુકારિણ પ્રાહ નાશયેત્ ।
મૂલવ્યાધિ પૂર્વ જયેત્, યત્ર વા યઃ યતી મવેત્ (તં
પૂર્વ જયેત્), અપિ ચ તદુમયોઃ અવિરોધેન ક્રિયા કાર્યો ॥

જેમાં ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થયા હોય એવા
રોગને પણ વૈદ્યોએ છોડી દેવો ન જોઈએ;
કારણ કે વ્યાધિ શાંત થાય તો સઘળા ઉપદ્રવો
પણ તરત નાશ પામે છે, મારે પ્રથમ યત્ન-
પૂર્વક વ્યાધિને છૂટવો અને પછી ઉપદ્રવોને
છૂટવા; પણ જે વૈદ્ય પ્રવીણ હોય તે તો
વ્યાધિમાં પ્રથમ ઉપદ્રવને જ છૂટે છે. ઉપદ્રવો
પણ ઘણા હોય તો તેમાં જે ઉપદ્રવ હડપી
કામ કરતો હોય તેને પ્રથમ છૂટવો. પ્રથમ
મૂળ વ્યાધિને છૂટવો અથવા જેમાં જે વધારે
બળવાન હોય તેને પ્રથમ છૂટવો અથવા
વિશેષ ન આવે એ રીતે એકી વખતે એ બન્નેની
ચિકિત્સા કરવી. ૯૦૬-૯૦૮

તત્ર ઉવરે શ્વાસસ્ય ચિકિત્સા-
જવરમાં શ્વાસની ચિકિત્સા : દશાંગ-પ્રયોગ

સિંહી વ્યાગ્રી તામ્રમૂલી પટોલી, ઝટ્કી પદ્મા
પુષ્કરં રોહિણી ચ । શાર્કં શઙ્ખાઃ શૈલમલ્લ્યાશ્ચ
વીજં, શ્વાસં હન્યાત્ સન્નિપાતં દશાઙ્ગઃ ॥૧૦૯॥

અન્યથા:-સિંહી વ્યાગ્રી તામ્રમૂલી પટોલી ઝટ્કો પદ્મા
પુષ્કરં ચ રોહિણી શઙ્ખાઃ શાર્કં ચ શૈલમલ્લ્યાઃ વીજં-
દશાઙ્ગઃ સન્નિપાત શ્વાસ હન્યાત્ ॥

જીભી ભોરીંગણી, બેડી ભોરીંગણી,
ધમાસો, હડપી ધિસોડી, કાકડાશિંગી, ભારંગી-

નાં મૂળ, એરંડાનાં મૂળ, કડું, કચૂરાનાં
પાંદડાં અને ઇંદ્રજવ એ દસ ઔષધોનો દશાંગ
પ્રયોગ સન્નિપાતના શ્વાસને મટાડે છે. ૯૦૯
ટીકા-સિંહી=વડી કટ્ટેયા, વ્યાગ્રી=લઘુકળ્પત્રી,
તામ્રમૂલી=દુરાલમા, રોહિણી=કટુસી, શૈલમલ્લી=કોરેલા ।

દ્વાત્રિંશ-કવાથ

માર્ગોનિમ્વઘનામયામૃતલતામૂનિમ્વવાસાવિપા-
ત્રાયન્તીકટુકાવચાત્રિકટુકર્યોનાકશકટુમૈઃ ॥
રાક્ષાયાસપટોલપાટલશટીદાર્વીવિશાલાત્રિવૃત્ત-
બ્રાહ્મીપુષ્કરંસિંહિકાદ્યનિશાઘાત્ર્યક્ષદેવદ્રુમૈઃ ॥૧૧૦॥
કાયોઽયં લલુ સન્નિપાતનિવહાન્ દ્વાત્રિંશતાં
પાનતો, દુર્ધર્વાન્નિજતેજસા વિજયતે સર્પાન્ મહ-
સ્માનિષ ॥ કિંચ-શ્વાસવલાસકાસગુદરુદ્રોગ-
હિકામરુ, -મન્યાસ્તમ્મગલામયાદિતમલાવિષ્મ-
મ્પ્રાપ્નવિ ॥૧૧૧॥

અન્યથા:-માર્ગો-નિમ્બ-ઘન-અમઘા-અમૃતલતા-મૂનિ-
મ્બ-વાસા-વિપા-ત્રાયન્તી કટુકા-વચા-ત્રિકટુક-ર્યોના-
ક-શકટુમૈઃ, રાક્ષા-યાસ-પટોલ-પાટલ-શટી-દાર્વી-
વિશાલા-ત્રિવૃત્ત-બ્રાહ્મી-પુષ્કર-સિંહિકાદ્ય-નિશા-ધારી-
-અક્ષ-દેવદ્રુમૈઃ કાયઃ (કાર્યઃ), દ્વાત્રિંશતામ્ અયં (કાયઃ)
પાનતઃ, ગલ્તમાન નિજતેજસા દુર્ધર્વાન્ સર્પાન્ દ્વ સન્નિ-
પાતનિવહાન્ લલુ વિજયતે । કિંચ શ્વાસ-ગાસ-કાસ-
ગુદરુ-હરોગ-હિકા-મરુ-મન્યાસ્તમ-મગામય-અદિત-
-મલાવિષ્મ-મ્પ્રાપ્નવિ અપિ (વિજયતે) ॥

ભારંગી, લીંબડો, મોઘ, હરડે, ગળો,
કરિયાતું, અરડૂસી, અતિવિષ, ત્રિકટું (સૂંઠ,
મરી, પીપર), ત્રાયમાલુ, કડું, વજ, અરકું,
ઇંદ્રજવ, રાસના, જવાસો, કડવાં પરવળ, કાંક-
ચિયા, કચૂરો, દારુહળદર, ઇંદ્રવારુણી, નસોતર,
બ્રાહ્મી, એરંડાનાં મૂળ, જીભી ભોરીંગણી,
બેડી ભોરીંગણી, હળદર, આમળી, બહેડાં
અને દેવદાર-એ બત્રીસ પદાર્થોનો કવાથ
કરવો. બત્રીસ ઔષધિઓનો આ કવાથ પીવાથી

+ વિદીપ્રવૃત્તીનિ દશ અઘ્નિનિ યસ્ય, તસ્ય પ્રયોગ-
દશાઙ્ગપ્રયોગઃ-જેમાં જીભી ભોરીંગણી વગેરે દસ
ઔષધિઓ હોય છે, તેવાં ઔષધોના પ્રયોગ-દશાંગ-
પ્રયોગ કહેવાય છે.

* દ્વામ્યામ્ અધિકા ત્રિંશત ઔષધયો યસ્મિન્
સઃ-દ્વાત્રિંશઃ, ॥ ચાસો કાયઃ-જેમાં બત્રીસ ઔષધિ-
ઓ આવે છે એવો જે ઉકાળો, તે દ્વાત્રિંશ-
કવાથ કહેવાય છે.

એમ ગરુડ પોતાના પરાક્રમથી ભયંકર સર્પોને
છતે છે, તેમ પોતાના પ્રભાવથી મહાભયંકર
સન્નિપાતોના સમૂહોને તે છતે છે; તેમ જ
શ્વાસ, કફ, ઉધરસ, ગુદાના રોગ, હૃદયનાં
દરદ, હેડરી, પવન, ગળાની નાડીનું ગ્રહાઈ
જવું, ગળાના રોગ, અદિતવાયુ, મલમધ
અને પ્રદન નામના (સાથળના સાંધા વગેરેના
અંધિક્ષ) રોગને પણ મટાડે છે. ૯૧૦, ૯૧૧

દીઠા-વિપા=અતિવિપા, શ્વક્રુમે= ' ચક્રુ ' હતિ
લોકે; દેવક્રુમે=દેવદાહ । (આનો અર્થ ઉપર છે.)
પિપ્પદયાદિ ચૂર્ણ

મધુના કૃષ્ણાકટુફલ, -કર્કટશ્દક્ષીમવં ચૂર્ણમ્ ।
શ્વાસામયે મહોમ્, લીઢ્વા લોકઃ સુરતી ભવતિ ૧૧૨
અન્વયઃ-મહા-ઉપેશ્વાસામયે વૃષ્ણા-કટુફલ-કર્કટ-
શ્દક્ષીમવં ચૂર્ણ મધુના (સદ) લીઢ્વા લોકઃ મુક્તી ભવતિ ॥
મહા ઉપ શ્વાસના રોગમાં પીપર,
કાયકૃષ્ણ અને કાકડાશિંગીતું ચૂર્ણ મધ સાથે
ચાટીને માણસ મુખી થાય છે. ૯૧૨

દાતરડાનો ડાંભ શ્વાસને અવશ્ય મટાડે
વન્યોપલાશ્નિતાપિત, -દાત્રવ્યાગ્રેણ પઞ્જરે દાહઃ ।
અપહરતિ શ્વાસામય, -મસંશયં માપિતં મુનિમિઃ ॥
અન્વયઃ-વન્ય-ઉપલ-અગ્નિ-તાપિત-દાત્રસ્ય અગ્રેણ
પઞ્જરે દાહઃ, શ્વાસ-આમયમ્ અંતઃશયમ્ અપહરતિ (હતિ)
મુનિમિઃ માપિતમ્ (અસ્તિ) ॥

અડાયાં છાણાંના અગ્નિથી તપાવેલા દાત-
રડાની અણીથી પિંજરમાં (દંડી અને છાતીની
વચ્ચેના પેટ ઉપરના ભાગમાં) ડાંભ દીધો હોય
તો તે શ્વાસના રોગને અવશ્ય મટાડે છે,
એમ મુનિઓએ કહ્યું છે. ૯૧૩

અથ જવરે મૂર્છાયા વિકિત્સા-

જવરમાં મૂર્છાની ચિકિત્સા
આર્દ્રકસ્ય રસૈર્નસ્યં મૂર્છાયામાચરેન્નરઃ ।
અજ્ઞનઞ્ચ પ્રયુજ્ઞોત મધુસિન્ધુશિલોપણઃ ॥૧૧૪॥
શીતામ્મસાક્ષિસેકઃ, સુરમિર્ધૂપઃ સુગન્ધિપુષ્પઞ્ચ ।
મૃદુનાલવૃન્તવાતઃ, કોમલકદલીદલસ્પર્શઃ ॥૧૧૫॥

અન્વયઃ-મૂર્છાયા નરઃ આર્દ્રકસ્ય રસઃ નત્યમ્
આચરેત્ વ મધુ-સિન્ધુ-શિલા-કર્ણેઃ અજ્ઞનં પ્રયુજ્ઞોત ।
(તથા) વ શીતામ્મસા અક્ષિસેકઃ, સુરમિઃ ધૂપઃ, સુગન્ધિ
પુષ્પમ્, મૃદુ-નાલવૃન્ત-વાતઃ કોમલ-કદલી-દલસ્પર્શઃ
(કાર્યઃ) ॥

મૂર્છાને મટાડવા રોગીએ (વેધ દ્વારા)
આદુના રસથી નસ્ય લેવું; મધ, સેંધવ,
મનશીલ અને મરીતું અંજન આંજવું; શીતળ
પાણીથી નેત્ર પર સિંચન કરવું; સુગંધી ધૂપ
લેવો; સુગંધી પુષ્પોને ઉપયોગ કરવો; કોમળ
તાડીના પંખાનો પવન લેવો અને કેળનાં
કોમળ પાંદડાંનો સ્પર્શ કરવો. ૯૧૪, ૯૧૫

અથ જવરેડવેધિકિત્સા-

જવરમાં અરુચિની ચિકિત્સા
મરુચીં તુ શૂદ્રવેરજ, -રસકૈઃ સાયોઃ સસિન્ધુજૈઃ
કવલઃ । સિન્ધૂત્યમાતુલુહો, -ફલકેશર-
ધારણં વન્નરે ॥ ૧૧૬ ॥

અન્વયઃ-મરુચીં તુ શૂદ્રવેરજરસકૈઃ સાયોઃ સસિન્ધુજૈઃ
વન્નરે કવલઃ (ધાયઃ, તથા) સિન્ધૂત્ય-માતુલુહો-
ફલ-કેશરધારણ (કાર્યમ્) ॥

અરુચિ થઈ હોય તો આદુના રસને
ગરમ કરી તેમાં સેંધવ નાખી તેનો કવલ
મોઢામાં ધારણ કરાવવો અને બિજેરનાં ફળના
કેસરા તથા સેંધવ મોઢામાં રખાવવાં. ૯૧૬

અથ જવરે હર્દેધિકિત્સા-

જવરમાં ઊલટીની ચિકિત્સા
ક્રાવો ગુદ્વચ્યાઃ સમધુઃ સુશીતઃ, પીતઃ
પ્રશાન્તિ વમનસ્ય કુર્યાત્ । વિદ્ મક્ષિકાણાં મધુ-
નાડવલીહા, સવન્દના શર્કરયાન્વિતા વા ॥૧૧૭॥

અન્વયઃ-ગુદ્વચ્યાઃ ક્રાવઃ સુશીતઃ સમધુઃ પીતઃ
(સન્) વમનસ્ય પ્રશાન્તિ કુર્યાત્, વા મક્ષિકાણાં વિદ્
મધુના અવલીહા વા સવન્દના શર્કરયા અન્વિતા (વમ-
નસ્ય પ્રશાન્તિ કુર્યાત્) ॥

ગળોનો ક્વાથ શીતળ કરી મધ સહિત
પીધો હોય તો તે ઊલટીની શાંતિ કરે છે;
અથવા માખીઓની હુગારને મધમાં નાખી
ચાટી હોય અથવા ચંદન સહિત સાકર સાથે
ખાધી હોય, તો તે પણ ઊલટીની શાંતિ
કરે છે. ૯૧૭

અથ જવરે વૃષ્ણાયાધિકિત્સા-

જવરમાં તરસની ચિકિત્સા
દન્તશઠવીજપૂરક, -દાહિમવદરૈઃ સચુકર્કવદને ।
લેપો જયતિ પિપાસા, -મયરજતગુટી મુલાન્તઃસ્થા ॥
અન્વયઃ-દન્તશઠ-વીજપૂરક-દાહિમ-વદરૈઃ સચુકર્કઃ
વદને લેપઃ પિપાસાં જયતિ, અથ મુલાન્તઃસ્થા રજતગુટી
(પિપાસાં જયતિ) ॥

લીંબુ, બિજેરું, દાડિમ, બોર અને ચૂકાનો મોઢામાં કરેલા લેપ તરસને મટાડે છે; અથવા મોઢાની અંદર રાખેલી રૂપાની (રજતભરમની)ગોળી તરસને મટાડે છે. ૯૧૮

શીતં પયઃ ક્ષોદ્રયુતં નિપીત, માકષ્ઠ-માશ્વેવ તદુદ્ગમેચ । તર્પ મહાન્તં શમયેદ્દિ વક્ત્રે, ધૃન્વાડ્યવા ક્ષોદ્રવદાગ્રલાજાન્ ॥ ૯૧૯ ॥

અન્વયઃ-ક્ષોદ્રયુતં શીતં પયઃ માકષ્ઠં નિપીતમ્ આશુ એવ ઉદ્ગમેત્, તત્ત્વ મહાન્તં તર્પ શમયેદ્ દિ, અથવા ક્ષોદ્ર-વદાગ્ર-લાજાન્ વક્ત્રે પૃથ્વા (મહાન્તં તર્પ શમયેત્) ॥

મધ સહિત ટાઢું દૂધ ગળા સુધી પીને જલદી ઓછી કાઢવું, એ મોટી તરસને મટાડે અથવા મધ, વડની ટીશીઓ તથા ડાંગરની ધાણીને મોઢામાં રાખી હોથ તો તે પણ તરસને મટાડે છે. ૯૧૯

અથ જ્વરેડતિસારસ્ય ચિકિત્સા-

જ્વરમાં અતિસાર કે બહુ જ પાતળા આડાની ચિકિત્સા

લઙ્ગનમેકં મુક્ત્વા, નામ્યદસ્તીહ મેપજં વલિનઃ । સમુદીર્ણદોષનિચયં, શમયતિ તપાચ્ચયેદપિ ચ ૯૨૦

અન્વયઃ-એક લઙ્ગન મુક્ત્વા વલિનઃ (અતિસારસ્ય) અન્યત્ મેપજં રૂઢ ન અસ્તિ । તત્ સમુદીર્ણદોષનિચયં શમયતિ, ચ પાચયેત્ અપિ ॥

કેવળ લંઘન સિવાય બળવાન અતિસારવું બીજું ઔષધ આ શાસ્ત્રમાં નથી; કારણ કે તે લંઘન વૃદ્ધિ પામેલા દોષોના સમૂહને શમાવે છે અને પાચન પણ કરે છે. ૯૨૦

વત્સાદનીયત્સકવારિવાહ, -વિશ્વમ્મરાનિમ્બ-વિપાઃ સવિશ્વાઃ । જ્વરેડતિસારં ત્વરિતં જયન્તિ, વિશ્વામૃતાવત્સકવારિવાહઃ ॥ ૯૨૧ ॥

અન્વયઃ-વત્સાદની-વત્સક-વારિવાહ-વિશ્વમ્મરા-નિમ્બ-વિપાઃ સવિશ્વાઃ જ્વરે અતિસારં ત્વરિતં જયન્તિ, (તથા) વિશ્વા-અમૃતા-વત્સક-વારિવાહઃ (અપિ અતિસારં જયન્તિ) ॥

ગળો, ઇંદ્રયવ, મોથ, કરિયાતું, લીંબડો, અતિવિષ અને સૂંઠ તાવમાં થયેલા અતિસારને તરત મટાડે છે અથવા સૂંઠ, ગળો, ઇંદ્રયવ અને મોથ પણ જ્વરમાં થયેલા અતિસારને તરત મટાડે છે. ૯૨૧

ટીકા-વિશ્વમ્મરા=મુનિમ્બઃ ॥

અતિસારમ્ પાઠાદિકવાથ

પાઠાડમૃતાપર્પટમુસ્તવિશ્વા, -કિરાતતિક્તેન્દ્ર-યવાન્ વિપાચ્ય । પિવન્ હરત્યેવ હટેન સર્વાન્, જ્વરાતિસારાનપિ દુનિવારાન્ ॥ ૯૨૨ ॥

અન્વયઃ-પાઠા-અમૃતા-પર્પટ-મુસ્ત-વિશ્વા-કિરાત-તિક્ત-દન્દ્રયવાન્ વિપાચ્ય પિવન્ (અતિસારકી) દુનિવારાન્ સર્વાન્ જ્વરાતિસારાન્ અપિ હટેન હરતિ એવ ॥

કાળીપાટ, ગળો, ખડસલિયો પિત્ત-પાપડો, મોથ, સૂંઠ, કરિયાતું અને ઇંદ્રયવનો ક્વાથ અતિસારનો રોગી પીએ, તો તે ક્વાથ જ્વરમાં થયેલા અને મટાડવા સુશકેલ અતિસારને પણ બળાત્કારે મટાડે છે. ૯૨૨

અથ જ્વરે વિઙ્મહસ્ય ચિકિત્સા-

જ્વરમાં મળખંધ કે આડો રોગીયાની ચિકિત્સા વિઙ્મહ્રે વાતજિત્ત્વ કર્મ કુર્વાદ્વાનુલોમનમ્ । મલં પ્રવર્તયેદાશુ તીક્ષ્ણામિઃ ફલવર્તિમિઃ ॥ ૯૨૩ ॥

પથ્યાઆરવધતિક્તા, -ત્રિવૃદામલકૈઃ જૂતં તોયમ્ । જીર્ણજ્વરે વિવન્થે, દયાદાશ્વેવ વિઙ્મહ્રઃ શામ્યેત્ ॥

અન્વયઃ-અત્ર વિઙ્મહ્રે અનુલોમનં વાતજિત્ત્વ કર્મ કુર્વાત્, તીક્ષ્ણામિઃ ફલવર્તિમિઃ આશુ મલં પ્રવર્તયેત્ ॥ જીર્ણજ્વરે વિવન્થે પથ્યા-આરવધ-તિક્તા-ત્રિવૃત્-આમ-લકૈઃ જૂતં તોયં દયાત્, (તતઃ) આશુ એવ વિઙ્મહ્રઃ શામ્યેત્ ॥

જ્વરમાં આડો રોગી ગયો હોય તો વાડુવું અનુલોમન કરવારૂ તેને જીવનદારી ક્રિયા કરવી; શુદ્ધામાં તીક્ષ્ણ ઔષધોની વાટો મૂકીને તરત આડને આહુ કરવો. જીર્ણજ્વરમાં મળખંધ થયેલ હોય તો હરડે, ગરમાળો, કડું, નસોતર અને આમળાનો ક્વાથ આપવો તેથી તરત જ મળખંધ મટી નત્ય છે. ૯૨૩, ૨૪

અથ જ્વરે દિક્કાયાચિકિત્સા-

જ્વરમાં હેડકીની ચિકિત્સા

નીરેણ સિન્ધૂત્થરજોડતિસૂક્ષ્મં, નસ્યેન નૂતં વિનિહન્તિ દિક્કામ્ । શુષ્ઠી હઠાદ્ વા સિતયા સમેતા, ધૂપોડ્યવા હિહગુસમુદ્ગવચ ॥ ૯૨૫ ॥

અન્વયઃ-અતિસૂક્ષ્મં સિન્ધૂત્થરજઃ નીરેણ નસ્યેન નૂતં

* પાઠા અદિર્યેષાં તાનિ-પાઠાદીનિ, તેવાં કાથઃ-કાળીપાટ જેમાં મુખ્ય હોય એવાં ઔષધોનો ઉદ્ગાળ -પાઠાદિક્વાથ કહેવાય છે.

હિમાં વિનિહન્તિ । વા સિતયા સમેતા શુષ્કી હઠાદ
(દિકા વિનિહન્તિ) અથવા દિનુસમુદ્રવઃ ચ ઘૂષઃ
(દિકા વિનિહન્તિ) ॥

સંધવનું વસગાળ ચૂર્ણ પાણી સાથે
નસ્યરૂપે આપવાથી અવશ્ય હેડકીને મટાડે
છે; અથવા સાકરની સાથે સૂંઠનું નસ્ય
આપવાથી પણ બળાત્કારે હેડકીનો તે નાશ
કરે છે; અથવા હિંગનો ધૂપ પણ હેડકીને
નાશ કરે છે. ૯૨૫

અથ જ્વરે કાપસ્ય ચિકિત્સા—

નવરમાં ઉધરસની ચિકિત્સા

કાસે કળા કળામૂલં કલિજ્જદુફલં રજઃ ।
સવિશ્વમેવજં લિહ્યાત્ મધુના યા ઘૃપાદ્રસમ્ ॥૯૨૬॥
અન્વયઃ—કાસે કળા કળામૂલં કલિજ્જદુફલં રજઃ
સવિશ્વમેવજં મધુના લિહ્યાત્ । યા ઘૃપાત્ રસ (મધુના
લિયાત્) ॥

નવરમાં ઉધરસ થયેલ હોય તો પીપર,
પીપરીમૂળ, ઇંદ્રજવનું ફળ, ખડસલિયો
પિત્તપાપડો અને સૂંઠનું ચૂર્ણ મધ સાથે
ચાટવું; અથવા અરડુસાનો રસ મધ નાખી
પીવો. ૯૨૬

ટીકા—રજઃ=વર્ષટનમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

પુષ્કરમૂલકઢુચિકગૃહી, કટુફલયાસરુકા-
રવિકામિઃ । મધુલુલિતામિર્યં લલુ લેહઃ, કાસ-
રિપુઃ કફરોગહરઃ ॥ ૯૨૭ ॥

અન્વય—પુષ્કરમૂલ—કઢુચિક—ગૃહી—કટુફલ—યાસ-
રુકારવિકામિઃ મધુલુલિતામિઃ અથ રાહ લેહઃ કાસ-
રિપુઃ ચ કાસરોગહરઃ (મવતિ) ॥

એરંડાનું મૂળ, ત્રિકટુ(સૂંઠ, મરી,
પીપર), કાકડાશિંગી, કાયફળ, રાતો ધમાસો
અને કંતૌંછી છરાનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને
ચાટવું. આ ચાટણુ ઉધરસનો શત્રુ છે અને
કફના રોગો. પણ દૂર કરે છે. ૯૨૭

અથ જ્વરે દાહસ્ય ચિકિત્સા—

નવરમાં દાહની ચિકિત્સા

દાહાધિકારે લિખિતં દાહે કુર્યાચિકિત્સિતમ્ ।
પરં જ્વરે વિરુદ્ધં યત્નોચિતં તચિકિત્સિતમ્ ॥૯૨૮॥

અન્વયઃ—દાહાધિકારે લિખિતં ચિકિત્સિત દાહે કુર્યાત્,
પરં યત્ ચિકિત્સિત જ્વરે વિરુદ્ધં તત્ ન યતિતમ્ ॥

દાહના અધિકારમાં જે ચિકિત્સા લખેલ

છે, તે નવરના દાહમાં પણ કરવી; પરંતુ
તેમાંની જે ચિકિત્સા નવરમાં વિરુદ્ધ હોય
તે કરવી યોગ્ય નથી. ૯૨૮

અથ મુગસાધ્યસ્ય જ્વરસ્ય લક્ષણમ્—

સુખસાધ્ય નવરતું લક્ષણ

સન્તાપોઽધિકો વાહ્યે તૃણાદીનાં ચ માર્દવમ્ ।
યદિવંગસ્ય લિહ્યાતિ સુલસાધ્યત્વમેવ ચ ॥૯૨૯॥

અન્વયઃ—વાહ્યે સતાપઃ અધિકઃ, તૃણા—આવીને
ચ માર્દવમ્,—(એતાનિ) મદિવંગસ્ય (જ્વરસ્ય) લિહ્યાતિ
ચ મુગસાધ્યત્વમ્ એવ (જેયમ્) ॥

બહાર સંતાપ અધિક હોય અને તરસ,
અંદર દાહ, સાંધાઓમાં તથા હાડકાંઓમાં
પીડા તથા શ્વાસ ઓછા હોય; એટલાં
બહાર વેગવાળા નવરનાં ચિહ્નો છે અને એ
ચિહ્નો ઉપરથી તે નવરને સુખસાધ્ય જાણવો.

ટીકા—“તૃણાદિ” इति “आदि” शब्देनान्तर्दाहसन्ध्य-
स्थिव्यथाश्वासा गृह्यन्ते, तेषां मार्दवमप्यता । मदिवंगस्य=
ज्वरस्य ॥ (आનો अर्थ ઉપર અપાયો છે.)

પ્રાકૃતનવર

વર્ષાશરદ્વસન્તેષુ વાતાયૈઃ પ્રાકૃતઃ ક્રમાત્ ।
પ્રાકૃતઃ સુલસાધ્યસ્તુ જ્વરઃ સુરમિસન્મયઃ ॥૯૩૦॥

અન્વયઃ—વર્ષા—શરદ્—વસન્તેષુ ક્રમાત્ વાતાયૈઃ પ્રાકૃતઃ
(જ્વરઃ મવતિ, તત્ર) સુરમિસન્મયઃ પ્રાકૃતઃ જ્વર
હુ મુગસાધ્યઃ (જેય) ॥

વર્ષાઋતુમાં વાયુથી, શરદઋતુમાં પિત્તથી
અને વસંતઋતુમાં કફથી જે નવર આપ્યો
હોય તે પ્રાકૃત (ઋતુના સ્વભાવને અનુસરીને
પ્રાપ્ત થયેલો) સમજવો; તેઓમાં વસંત-
ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલો પ્રાકૃતનવર સુખસાધ્ય
જાણવો. ૯૩૦

અથ કટ્તાધ્યસ્ય જ્વરસ્ય લક્ષણમ્—

વૈકૃત તથા પ્રાકૃત—વાતિક કષ્ટસાધ્ય

નવરતું લક્ષણ

વૈકૃતોઽન્યઃ સ દુઃસાધ્યઃ પ્રાકૃતશ્ચાનિલોદ્ભવઃ ।
અન્તર્દાહોઽધિકા તૃણા પ્રલાપઃ શ્વસનં શ્રમઃ ૯૩૧
સંઘચ્છિશૂલમસ્વેદસ્તથા વર્ષાવિનિગ્રહઃ ।
અન્તર્વેગસ્ય લિહ્યાતિ કટ્તાધ્યત્વમેવ ચ ॥૯૩૨॥

+ પ્રકૃતે. વર્ષાદિકતુલ્લભાવાત્ આગતઃ પ્રાકૃતઃ—
વર્ષા આદિ ઋતુઓના સ્વભાવથી આવેલો નવર—
પ્રાકૃતનવર કહેવાય છે.

અન્યઃ-અન્યઃ વૈકૃતઃ ચ અનિલોદ્ભવઃ પ્રાકૃતઃ સઃ
દુ સાધ્યઃ । અન્તર દાહઃ, તૃષ્ણા અધિકા, શ્વસન પ્રમઃ,
સંધિ-અસ્થિ-શૂન્યમ્, મસ્તેદઃ, તથા વર્ષો-વિનિપ્રહઃ-
(દુર્તાનિ) અન્તર્વેગસ્ય (જ્વરસ્ય) ત્રિદ્વાનિ (જ્વેયાનિ,
તસ્ય) ચ કટપાપ્યત્વમ્ એવ (જ્વેયમ્) ॥

પ્રાકૃતથી જુદો વૈકૃતજ્વર અને વાયુથી
થયેલો પ્રાકૃતજ્વર પણ કટપાપ્ય છે. અંદર
દાહ, તરસ વધારે, બકવાહ, શ્વાસ, શ્વસ, પ્રમ,
સંધિઓમાં તથા હાડકાંઓમાં શૂન્ય, પરસેવો
ન આવે અને ઝાડો અટકે, એટલાં અંદર
વેગવાળા જ્વરના ચિહ્નો છે; અને એ ચિહ્નો
ઉપરથી એ જ્વરને કટપાપ્ય જાણવો. ૯૩૧, ૯૩૨

ટીકા-અન્યઃ=પ્રાજ્ઞતાદન્યો વૈકૃતઃ । વર્ષોવિનિપ્રહઃ=
પુત્રીવાપ્રવૃત્તિઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

વર્ષાદિયુ જાતાનાં ચિકિત્સાવિશેષાર્થ પ્રાધાન્યમાહ-
વર્ષા આદિ ઋતુઓમાં થયેલા જ્વરોની
વિશેષ ચિકિત્સાસૂચક તે તે ઋતુ

પ્રમાણે દોષોનું પ્રાધાન્ય

વર્ષાસુ મારુતો દુષ્ટઃ પિત્તશ્લેષ્માન્વિતો જ્વરમ્ ।
કુર્યાત્પિત્તજ્વરશરદિ તસ્ય ચાનુચલઃ કફઃ ॥ ૯૩૩
કફો વસન્તે તમપિ વાતપિત્તં ભવેદ્વતુ ।
તત્પ્રકૃત્યા વિસર્ગાચ તત્ર નાનશાનાદ્રયમ્ ॥ ૯૩૪ ॥

અન્યઃ-વર્ષાસુ દુષ્ટઃ પિત્તશ્લેષ્માન્વિતઃ મારુતઃ જ્વર
કુર્યાત્, શરદિ ચ પિત્ત (કુપિતં સત્ જ્વરં કુર્યાત્ તદા)
કફઃ તસ્ય અનુચલઃ (ભવતિ), વસન્તે (દુષ્ટઃ) કફઃ
(જ્વર કુર્યાત્), તમ્ અપિ વાતપિત્તમ્ ગતુ ભવેત્ ।
તત્પ્રકૃત્યા ચ વિસર્ગાત્, તત્ર (શરદિ) અનશાનાદ્રયં
ન (ભવતિ) ॥

(વર્ષાઋતુમાં વાયુ પ્રધાન હોય છે અને
પિત્ત તથા કફ અપ્રધાન હોય છે તેથી)
વર્ષામાં દુષ્ટ થયેલો અને પિત્ત તથા કફ
જેના પેટામાં રહે છે એવો પવન જ્વરને
ઉત્પન્ન કરે છે. (શરદઋતુમાં પિત્ત પ્રધાન
હોય છે અને કફ અપ્રધાન હોય છે તેથી)
શરદમાં દુષ્ટ થયેલું અને કફ જેના પેટામાં
રહે છે એવું પિત્ત જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે.
(વસંતઋતુમાં કફ પ્રધાન હોય છે અને
વાયુ તથા પિત્ત અપ્રધાન હોય છે તેથી)
વસંતમાં દુષ્ટ થયેલો અને વાયુ તથા પિત્ત
જેના પેટામાં રહે છે એવો કફ જ્વરને

ઉત્પન્ન કરે છે. પિત્તના સ્વભાવને લીધે અને
શરદઋતુ, વિસર્ગનો એટલે સૂર્યને રસ આદિ
જેવાનો કાળ હોવાને લીધે શરદઋતુમાં
થયેલા પિત્તજ્વરમાં લંઘનથી કશે ભય થતો
નથી. ૯૩૩, ૯૩૪

ટીકા-તત્પ્રકૃત્યા-તસ્ય=વિતસ્ય, પ્રકૃત્યા=સ્વભાવેન ।
યત્ ઉક્તમ્-‘કફપિત્તે દ્રવે ધાતુ સહેતે લઘુનં દદુઃ’
इति विसर्गाच्च शरदो विसर्गकालत्वाच्च । यत उक्तम्-
‘वर्षाशरद्वेमेन्ता विसर्गकालास्तत्रोपचितज्वराः प्राणिनो
भवन्ति, सोमस्य बलवत्त्वात्’ इति ॥ तत्र शरदि पित्त-
ज्वरे अनशानाद्रयं न । वसन्ते कफज्वरेऽपि कफप्रकृत्या
लघुषणाद्वयं न भवति, किन्तु वसन्तस्यादानकालत्वाभि-
शङ्क न कर्तव्यम् । यत उक्तम्-‘शिशिरवसन्तप्रौष्मास्त-
दान-कालास्तत्रोपचितज्वराः प्राणिनो भवन्ति, सूर्यस्य
बलवत्त्वादि’ति । एतन्नेदमुक्तम्-वर्षासु वायुः प्रधानम्,
पित्तश्लेष्माणवप्रधानौ । शरदि पित्तं प्रधानम्, कफोऽ-
प्रधानः । वसन्ते श्लेष्मा प्रधानः, वातपित्ते भ्रमणानि,
तत्र प्रधानस्य प्राधान्येन चिकित्सा वर्तय्या । सा
चाप्रधाने निषिद्धा न विधेया । एवं वैदृतेष्वपि प्रधानस्य
प्राधान्येन चिकित्सा कर्तव्या । तथा चोक्तम्-

‘सर्गं यो गरीयान् स्वादुपक्रमः स वै भवेत् ।
शेषदोषाऽविरोधेन सन्निपाते तथैव च’ इति ॥
सर्ग=दોષદ્વયસંઘર્ષ, ગરીયાન્=પ્રધાનઃ ॥

કફ અને પિત્ત એ બંને પ્રવાહી ધાતુ છે, તેથી તેઓ
ધાતુ લંઘન સહન કરે છે, એમ કહેવાઈ ગયું છે.
શરદઋતુ વિસર્ગનો કાળ છે; તે વિષે પણ પ્રાચીન-
મંદોમાં કહ્યું છે કે, ‘વર્ષા, શરદ અને હેમંત એ
ત્રણે ઋતુઓ વિસર્ગનો કાળ છે, તેથી તેઓમાં
સોમ બળવાન હોવાથી બધાં પ્રાણીઓ વધારે
બળવાન થાય છે.’

જોકે વસંતઋતુમાં થયેલા કફજ્વરમાં પણ
કફના સ્વભાવને લીધે લંઘનથી ભય થતો નથી,
તોપણ વસંત ઋતુ આદાનનો એટલે સૂર્યને રસ
આદિ જેવી લેવાનો કાળ હોવાથી તેમાં નિઃશક-
પણે લંઘન કરવું ન જોઈએ. દારણ કહ્યું છે કે
‘શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ એ ત્રણ ઋતુઓ
આદાનનો કાળ છે, તેથી તેમાં સૂર્ય બળવાન થતો
હોવાથી બધાં પ્રાણીઓ આદાન બળવાળાં થાય છે.’

આથી આમ સિદ્ધ થાય છે કે, ‘વર્ષા ઋતુમાં
વાયુ પ્રધાન હોય છે અને પિત્ત તથા કફ અપ્રધાન
હોય છે; શરદઋતુમાં પિત્ત પ્રધાન હોય છે અને
કફ અપ્રધાન હોય છે અને વસંતઋતુમાં કફ પ્રધાન

હોય છે અને વાયુ તથા પિત્ત અપ્રધાન હોય છે. પ્રાકૃતજ્વરોમાં પ્રધાનદોષની ચિકિત્સા પ્રધાન-પણે કરવી. પણ તે એવી રીતે કરવી જોઈએ કે જે ચિકિત્સા અપ્રધાન માટે નિષિદ્ધ ન હોય. વૈકૃતજ્વરોમાં પણ પ્રધાનદોષની ચિકિત્સા પ્રધાન-પણે કરવી અને તે પણ આ પદ્ધતિથી જ કરવી. કહ્યું છે કે, ‘એ દોષના સંસર્ગમાં અને ત્રણ દોષના સંસર્ગરૂપ સન્નિપાતમાં જે દોષ પ્રધાન હોય તેની ચિકિત્સા અપ્રધાન દોષનો વિગેધ ન કરે, એવી રીતે કરવી જોઈએ.

અષાઠ્ઠાધ્યસ્ય જ્વરસ્ય લક્ષણમાહ-

અસાધ્ય જ્વરતું લક્ષણ

જ્વરઃ ક્ષીણસ્ય શૂનસ્ય ગમ્મીરો દીર્ઘરાત્રિકઃ ।
અસાધ્યો યલવાન યક્ષ્ઞકેશસીમન્તકુજ્વરઃ ॥૧૩૫॥

અન્વયઃ-ક્ષીણસ્ય શૂનસ્ય જ્વરઃ, ગમ્મીરઃ જ્વરઃ, દીર્ઘરાત્રિકઃ જ્વરઃ, યલવાન જ્વરઃ, ચ યઃ જ્વરઃ કેશ-સીમન્તકુજ્ (ત્યાત્ સઃ) અસાધ્યઃ (ભવતિ) ॥

ક્ષોણ થયેલાને તથા સોળવાળાને થયેલો જ્વર, ગંભીર જ્વર, ધણુ લાંબા કાળથી થયેલો જ્વર, બળવાન જ્વર અને જે જ્વરે પ્રસાવથી કેશમાં સેંથો પાડી દીધો હોય તે જ્વર અસાધ્ય છે. ૯૩૫

ટીકા-દીર્ઘરાત્રિકઃ=વહુરાત્રાનુબન્ધી, કેશસીમન્ત-કુજ્=પ્રભાવાત્ કેશેષુ સીમન્ત યઃ કરોતિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ ગમ્મીરજ્વરસ્ય લક્ષણમાહ-

ગંભીર જ્વરતું લક્ષણ

ગમ્મીરસ્તુ જ્વરો દ્રોયો દ્યુતદર્શિન તુષ્ણયા ।
આનદ્ભવેન ચાત્યયં કાસશ્વાસોદ્ગમેન ચ ॥૧૩૬॥

અન્વયઃ-અન્તદર્શિન તુષ્ણયા ચ આનદ્ભવેન ચ અસર્થ કાસ-શ્વાસ-ઉદ્ગમેન તુ ગમ્મીરઃ જ્વરઃ જ્વરઃ ॥

અંદરનો દાહ તથા તરસ, ઝાડાની અટકા-યત અને ઉધરસની તથા શ્વાસની અત્યંત ઉત્પત્તિ-એ લક્ષણો ઉપરથી ગંભીર જ્વર* બાણવો. ૯૩૬

* ગાતે ગન્છન્તિ વા અન્તર્દહસ્તૃણાનદ્ભવમસર્થ કાસ-શ્વાસ-ઉદ્ગમના અસિન્નિતિ-ગમ્મીરઃ ગાઙ્ગમ્નો, ગમ્લ ગતૌ વેતિ ‘ગમીરાદયથ’ इति ‘ગમીરગમ્મીરો’ (જળા. ૪-૩૫) इति નિપાતિતૌ-જેમા અંતર્દાહ, તરસ, ઝાડાનુ રોકાણ અને ખૂબ જ ઉધરસ તથા શ્વાસ બીપજે છે, તે તાવ ગંભીરજ્વર કહેવાય છે

ટીકા-આનદ્ભવેન=વિશદ્ભવત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

સામાન્યજ્વરે કર્ણમૂલશોથસ્ય સુસાધ્યતાદિકમાદ-સામાન્ય જ્વરમાં કાનના મૂળમાં થયેલો સોજો-સુખસાધ્ય આદિ

જ્વરસ્ય પૂર્વ જ્વરમપ્યતો વા, જ્વરાન્તતો વા યુતિમૂલશોથઃ । કમાદસાધ્યઃ લલુ કુદ્ગ્રસાધ્યઃ, સુષેન સાધ્યો મુનિમિઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥૧૩૭॥

અન્વયઃ-જ્વરસ્ય પૂર્વ, વા જ્વરમપ્યતઃ, વા જ્વરાન્તતઃ યુતિમૂલશોથઃ કમાત્ અસાધ્યઃ કુદ્ગ્રસાધ્યઃ સુષેન સાધ્યઃ સહ મુનિમિઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥

જ્વર આવ્યા પહેલાં કાનના મૂળમાં જે સોજો થાય તે અસાધ્ય છે; જ્વરના મધ્યમાં કાનના મૂળમાં જે સોજો થાય છે, તે કદ-સાધ્ય છે; અને જ્વરના અંતે કાનના મૂળમાં જે સોજો થાય છે, તે સુખસાધ્ય છે, એમ મુનિ-ઓએ જણાવેલ છે. ૯૩૭

અપારિશ્માહ-

જ્વરવાળાનું અરિષ્ટ

રોગિણો મરણં યસ્માત્ અવશ્યમ્ભવિ લક્ષ્યતે ।
તદ્લક્ષણમરિષ્ટં સ્વાદ્રિષ્ટમપ્યભિધીયતે ॥૧૩૮॥

અન્વયઃ-યસ્માત્ રોગિણઃ મરણમ્ અવશ્યમ્ભવિ લક્ષ્યતે, તત્ લક્ષણમ્ અરિષ્ટં ત્યાત્, (તત્ ચ) રિષ્ટમ્ અપિ અભિધીયતે ॥

જે લક્ષણો ઉપરથી રોગીનું મરણ અવશ્ય થવાનું જણાય છે, તે લક્ષણો અરિષ્ટ* કે રિષ્ટ કહેવાય છે. ૯૩૮

પ્રાણાનૃત્ત જ્વરતું લક્ષણ

હેતુભિર્વહુનિર્જાતો વલિભિર્વહુલક્ષણઃ ।
જ્વરઃ પ્રાણાન્તકૃચ્છ્ર સીદ્ધમિન્દ્રિયનાશન ॥૧૩૯॥

અન્વયઃ-યઃ ચ જ્વરઃ વલિમિઃ વહુમિઃ હેતુમિઃ જાતઃ (સન્) વહુલક્ષણઃ સીદ્ધમ્ इन्द्रियनाशनઃ (મવેત્ સઃ) પ્રાણાન્તકૃત્ (ક્ષેવઃ) ॥

જે જ્વર ધણું બળવાન કારણોથી થયો

+ જપતિ-પ્રાપ્નોતિ-અનુમ-સરણાદિરૂપેણિતિ-અરિ-શ્મ-શ્લેષી-ગતૌ-ક્ષ-૩-૨-૧૦૨, રેપણ રિવ્યતે સ્મ વા પ્રાણી અનેતિ રિષ્ટવા, રિપ હિંસાયામ્-ક્ષ-૩-૩-૧૧૪-જે અશુભ મરણાદિરૂપે પ્રાપ્ત થાય અથવા જેનાથી પ્રાણી મરે છે, તે અશુભમૂલક ચિહ્ન કે અશુભ-અરિષ્ટ કે રિષ્ટ કહેવાય છે.

હોય, ઘણાં લક્ષણોવાળો હોય અને જે ઉત્પન્ન થતાં જ ચિકિત્સા કર્યા છતાં ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોની શક્તિનો નાશ કરે છે, તે જ્વરને પ્રાણુનો નાશ કરનાર સમજવો. ૯૩૯

ટીકા-શીઘ્રમિન્દ્રિયાશન. = ઉત્પન્નમાત્ર એવ વિકિન્દ્રિયાશન. = ઉત્પન્નમાત્ર એવ વિકિન્દ્રિયાશન. = ઉત્પન્નમાત્ર એવ વિકિન્દ્રિયાશન. = ઉત્પન્નમાત્ર એવ વિકિન્દ્રિયાશન.

અન્યચારિત્રમાહ-

ખીજાં પશુ અરિષ્ટ

વિવંદસ્તામ્યતે યસ્તુ રોતે નિપતિતોઽપિ વા ।

શ્વીતાદિતોઽન્તરૂપ્ણશ્ચ જ્વરેણ ત્રિપતે નરઃ ॥૧૪૦॥

અન્ય. - યઃ કુ નરઃ જ્વરેણ વિવંદઃ (સન્) તામ્યતે, રોતે અપિ વા નિપતિતઃ (ભવતિ), શ્વીતાદિતઃ ચ અન્તરૂપ્ણઃ (સ્વાત, સ.) જ્વરેણ ત્રિપતે ॥

જે માણસ તાવથી ખેભાન થઈ જાય, હૃદયથી અત્યંત રહિત થઈ સૂઈ રહે કે પડ્યો જ રહે એટલે ઊઠી ન જ શકે, તેમ જ ખહાર ટાઢથી પીડાય અને અંદર દાહવાળો હોય, તે માણસ જ્વરથી મરે છે. ૯૪૦

ટીકા-વિસ્રઃ=વિગતહાનઃ. તામ્યતે=જઠર્યઃ રોતે નિપતિતો વા, અગ્રાપિ વાક્યન્દ્ર એવાર્થ, નિપતિત એવ તિષ્ઠતિ ન ચોથાતુ સમર્થઃ । તથા સન્ રોતે વા । શ્વીતાદિતઃ=પ્રદિઃ । અન્તરૂપ્ણઃ=અન્તરૂહવાન્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અન્યચ-વળી ખીજું-

યો હૃદરોમા રક્ષાક્ષો હૃદિ સજ્ઞાતશૂલવાન્ ।

વક્ત્રેણ ચૈવોચ્છ્વસિતિ સં જ્વરો હન્તિ માનવમ્ ॥૧૪૧॥

અન્ય. - યઃ (જ્વરેણ) હૃદરોમા રક્ષાક્ષઃ હૃદિ સજ્ઞાતશૂલવાન્ (સન્) વક્ત્રેણ એવ ચ ઉચ્છ્વસિતિ સં માનવં જ્વરઃ હન્તિ ॥

(તાવને લીધે) જે માણસનાં રુવાંટાં ઊભાં થઈ જતાં હોય, આંખો લાલ થઈ હોય, હૃદયમાં સન્નિષાતના સંબંધવાળું શૂળ નીકળતું હોય અને (નાકથી નહિ પશુ) મોઢાથી જ શ્વાસ લેતો હોય, તે માણસને જ્વર મારી જ નાખે છે. ૯૪૧

ટીકા-હૃદરોમા=રોમાશવાન્, હૃદિ સજ્ઞાતશૂલવાન્=સાન્નિપાતિતશૂલવાન્, વક્ત્રેણ ચૈવોચ્છ્વસિતિ-ન તુ નામિકયા । (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અન્યચ-વળી ખીજું-

હિકાશ્વાસતૃપાયુકં મૂઢં વિશ્રાન્તલોચનમ્ ।

સન્તતોચ્છ્વસિનં ક્ષીણં નરં ક્ષપયતિ જ્વરઃ ॥૧૪૨॥

અન્ય. - હિકા-શ્વાસ-તૃપાયુકં મૂટ વિશ્રાન્તલોચનં સંતત-ઉચ્છ્વસિનં ક્ષીણં નરં જ્વરઃ ક્ષપયતિ ॥

(તાવને લીધે) જે માણસ હેઠકીથી, શ્વાસથી તથા તરસથી મુકા થાય, મૂઢ થઈ જાય, લમતી આંખોવાળો થઈ જાય, નિરંતર એકધારા ઊંચા શ્વાસ લીધા કરતો હોય અને ક્ષીણ થયે હોય તે માણસને જ્વર મારી જ નાખે છે. ૯૪૨

ટીકા-ક્ષપયતિ=સમાપયતીત્યર્થઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અન્યચ-વળી ખીજું-

હૃતપ્રમેન્દ્રિયં ક્ષામમરોચકનિપીઢિતમ્ ।

ગમ્भीરતીક્ષ્ણવેગાર્તં જ્વરિતં પરિવર્જયેત્ ॥૧૪૩॥

અન્ય. - હૃતપ્રમ-હિન્દ્રિયં, ક્ષામમ્ અરોચકનિપીઢિતં ગમ્भीર-તીક્ષ્ણવેગાર્તં જ્વરિતં પરિવર્જયેત્ ॥

(તાવને લીધે) જેની ક્રાંતિ હજાર્ધ ગઈ હોય, જેની ઇન્દ્રિયોની પોતપોતાના વિષયોનું અહણ કરવાની શક્તિ નાશ પામી હોય, જે ક્ષીણ થઈ ગયે હોય, જે અરુચિથી પીડાતો હોય અને જે ગંભીર જ્વરના તીક્ષ્ણ વેગથી પીડાયો હોય, તે જ્વરવાળાને વેઢે છોડી દેવો.

ટીકા-હૃતપ્રમેન્દ્રિયમ્=હૃતા પ્રમા-કીર્તિયેષાં, અપવા હૃતા પ્રમા-પ્રતિમા-વિષયગ્રહણશક્તિયેષામ્ તથાવિધાનિ હિન્દ્રિયાણિ યસ્ય ત હૃતપ્રમેન્દ્રિયમ્; ક્ષામ=શીર્ણમ્, ગમ્भीરતીક્ષ્ણવેગાર્ત-ગમ્भीરઃ=ઉચ્છ્વસનકઃ, તીક્ષ્ણવેગ = અતિદુઃસ્વદેવઃ, તામ્યાં આર્તે=દુઃસ્થિતમ્ ॥

અન્યચ-વળી ખીજું-

મરણં પ્રાપ્તુયાત્તત્ર શુક્રસ્થાનગતે જ્વરે ।

શેષસઃ સ્તંભ્યતા મોક્ષઃ શુક્રસ્ય તુ વિશેષતઃ ॥૧૪૪॥

અન્ય. - તત્ર જ્વરે શુક્રસ્થાનગત (સતિ) શેષસઃ સ્તંભ્યતા, શુક્રસ્ય તુ વિશેષતઃ મોક્ષઃ (જાયતે, યેન રોગી) મરણં પ્રાપ્તુયાન્ ॥

જે જ્વર વીર્યના સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થયે હોય તેમાં લિંગ અઘડનું અઘડ-બાગરું જ રહે અને વીર્ય પધારે નીકળ્યા કરે છે; આ તાવથી રોગી મરણ પામે છે. ૯૪૪

ટીકા-વ્યાપ્ત્યાતોઽયં શ્લોકઃ ॥ (આ શ્લોક પ્રથમ આવી ગયો છે.)

અથ વિપમજ્જરસ્યારિષ્ટમાહ-

વિપમજ્જરત્ અરિષ્ટ

આરમ્ભાદ વિપમો યસ્તુ યસ્ય વા દીર્ઘ-
રાત્રિકાઃ । ક્ષીણસ્ય ચાતિરુક્ષસ્ય ગમ્भीરો યસ્ય
હન્તિ તમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

અન્વયઃ-યઃ ॥ (જ્વરઃ) આરમ્ભાદ વિપમઃ, યસ્ય
વા દીર્ઘરાત્રિકઃ (જ્વરઃ), યસ્ય ક્ષીણસ્ય ચ અતિરુક્ષસ્ય
ગમ્भीરઃ (ભવતિ, તા ત્રિવિધોઽપિ જ્વરઃ), તં
(રોગિણં) હન્તિ ॥

જેને પ્રથમ બીજા પ્રકારનો જ્વર આપ્યા
વિના આરંભથી જ વિપમજ્જર થયો હોય
અથવા જેને હાંખા કાળથી જ્વર લાગુ પડ્યો
હોય અથવા ક્ષીણ થયેલા અને અત્યંત રૂક્ષ
થયેલા જે માણસને ગંભીર જ્વર થયો હોય
(એ ત્રણ પ્રકારનો) તે જ્વર તે રોગીને
મારી જ નાખે છે. ૮૪૫

ટીકા-યસ્ય આરમ્ભાદિપમઃ=પ્રથમમેવ વિપમઃ, ન
તુ જ્વરોષ્ટકસ્ય; યસ્ય દીર્ઘરાત્રિકઃ, યસ્ય ક્ષીણસ્વાતિ-
રુક્ષસ્ય ચ ગમ્भीરો ભવતિ; ॥ વિપમો દીર્ઘરાત્રિકો
ગમ્भीરશ્ચ હન્તીત્યર્થઃ । (અર્થ લાપાંતરમાં સમાયો છે.)

જ્વરનો અધિકાર સમાપ્ત

૨ : અતિસારનો અધિકાર

તત્રાતીસાસ્ય વિષ્ણુશનિ નિદાનાન્વાહ-

અતિસારનાં દૂરનાં નિદાનો

ગુર્ધતિસ્થિગ્ધરુક્ષોણદ્રવસ્થૂલાતિશીતલૈઃ ।
વિરુદ્ધાધ્યશનાજીર્ણવિપમૈશ્ચાપિ ભોજનૈઃ ॥ ૧ ॥
હોહાદૈરતિયુક્તૈશ્ચ મિથ્યાયુક્તૈર્વિપર્મયૈઃ ।
શોકદુષ્ટામ્બુમઘાતિપાનૈઃ સાત્મ્યર્નપર્મયૈઃ ॥ ૨ ॥

* અહીં સમાપ્ત થતા આ જ્વરાધિકારમાં
જ્વરના એકંદર પ્રકારો, તેઓની સંખ્યા સાથે આ
પ્રમાણે છે-એક દોષથી થતા ત્રણ-વાતજન્ય,
પિત્તજન્ય અને કફજન્ય; બે દોષથી થતા ત્રણ-વાત
-પિત્તજન્ય, વાત-વેગજન્ય અને પિત્તકફજન્ય;
સંનિપાત અથવા ત્રણ દોષોથી થતા જ્વરો મુખ્ય
તેર છે; પણ તેઓનાં જ બીજાં છવીસ નામો જે
ગણીએ તો ૩૯ સંનિપાતો ગણ્યા છે; તેમજ ૨૮
આગંતુજ્વરો તથા ૨૪ વિષગજ્વરો ગણી જ્વરોની
કુલ સંખ્યા તથા પ્રકાર ૯૭ થાય છે; તેઓની
વિશેષ સમજૂતી તે તે અધિકારમાં જોઈ લેવી

જલામિરમણૈર્વેગવિષાતૈઃ કૃમિદોષતઃ ।

નૃણાં મવત્યતીસારો લક્ષણં તસ્ય વક્ષ્યતે ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ-ગુરુ-અતિશ્લિષ્ઠ-અતિરુક્ષ-અતિ-ઊષ્ણ-અતિ-
દ્રવ-અતિસ્થૂ-અતિશીતલૈઃ ભોજનૈઃ, વિરુદ્ધ-અધ્યશન-
અજીર્ણઃ, અપિ ચ વિપમૈઃ ભોજનૈઃ, સ્નેહાયોઃ ચ અતિ-
યુક્તૈઃ મિથ્યાયુક્તૈઃ, વિપૈઃ, મયૈઃ, શોક-દુષ્ટામ્બુ-મઘ-
અતિપાનૈઃ, સાત્મ્ય-ઋતુ-પર્મયૈઃ, જલ-અમિરમણૈઃ, વેગ-
વિષાતૈઃ, કૃમિ-દોષતઃ (ચ), નૃણામ્ અતીસારઃ ભવતિ,
તસ્ય લક્ષણં વક્ષ્યતે ॥

શુરુ ભોજનથી, અતિ સ્નિગ્ધ ભોજનથી,
અતિ રૂક્ષ ભોજનથી, અતિ ઉષ્ણ ભોજનથી,
અતિ દ્રવરૂપ (ખૂળ પ્રવાહી) ભોજનથી,
અતિ સ્થૂળ ભોજનથી, અતિ શીતળ ભોજનથી,
વિરુદ્ધ ભોજનથી, અશુભાંમાં ભોજન કરવાથી,
વિપમ-અનિયમિત ભોજન કરવાથી, સ્નેહન
આદિ ક્રિયાઓનો વારંવાર પ્રયોગ કરવાથી,
સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓનો વિધિરહિત પ્રયોગ
કરવાથી, ઝેરથી, લયથી, શોકથી, દુષ્ટ જળથી,
મદિરા ખૂળ પીવાથી, પ્રકૃતિવિરુદ્ધ આહાર
આદિથી, ઋતુવિરુદ્ધ આહાર આદિથી, જળમાં
કોડા કરવાથી, મૂત્ર તથા વિષ્ણુ આદિના વેગને
ખળાત્કારે રોકવાથી અને કૃમિઓથી પકવાશય
દુષ્ટ થવાને લીધે માણસોને અતિસાર+ રોગ
થાય છે, તેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે. ૧-૩

ટીકા-ગુરુ=માત્રયા સ્વભાવેન સંસ્કારેણ ચ, 'અતિ'-
શબ્દઃ સ્થૂલાન્તૈઃ સહ સમ્યદ્વપતે । સ્થૂલમ્-અસમ્યક્ પિષ્ઠ
ગોષ્માદિ, વિરુદ્ધ=સંયુક્ત ક્ષીરમસ્યાદિ, અધ્યશનમ્=
'અજીર્ણં મુજ્જતે યત તુ તદધ્યશનમુચ્યતે ॥' અજીર્ણ=
આમં વિદગ્ધચ, 'બહુ સ્તોકમકાલે ચ ભુક્તં વદિપમં

+ અતિશયેન તરતિ પ્રવૃદ્ધઃ અર્વાં ધાતુઃ-રસાદિઃ
અગ્નિ સંશામ્ય પુરીપયુક્તઃ ગુદાધ્વનેતિ-અતીસારઃ-વ્યાધિ-
મત્સ્ય-ચ્છેદુ ચેતિ વાચ્યમ્' इति अस्थिरैरपि कर्तारि सर्वैः
घञ्, उपसर्गस्य घञोति वा दीर्घश्च-ખૂળ વધી ગયેલી
રસ આદિ દ્રવ ધાતુ જઠરાગ્નિને શમાવી દઈ વિઝાની
સાથે શુદ્ધમાર્ગે જે બહાર વહે છે તે રોગ અતિ-
સાર કહેવાય છે. પિત્તજ્વરમાં અતિસાર કહેવાયો
છે, તેમજ જ્વર તથા અતિસાર, એકએકના
ઉપદ્રવરૂપે પણ થાય છે, તેથી જ્વરના અધિકાર
સાથે સંકળાયેલા આ અતિસારનો અધિકાર તેના
પછી લાગેલો જ શરૂ કરાયો છે.

હિ તત્ ।' इति । 'भोजनै'रिति गुर्वदिभिविपमान्तैः सर्वैः सह सम्बध्यते, स्नेहाद्यैः—स्नेहपानस्वेदनवमनविरचनानुवासननिष्क्रान्तैः अतियुक्तैः=वारवार प्रयुक्तैः, मिथ्या युक्तैः—अविप्रयुक्तैश्च । विपैः—विपाप्यन्=स्थारणि, तेषामधोगतरात्; शोकः=वन्धादिवियोगजनितमनःपीडा, सारम्यवर्तुषधेयैः=सारम्यविपरीतैःसारम्यैः, तथा यस्मिन् ऋतो यदुचित तद्विपरीतैः, जलाभिरमणैः=जलक्रीडादिभिः, वेग-विघातैः=मूलपुरीषादिदृढघातैः, कृमिदोषतः—कृमिभिः पञ्चादावस्य दुष्टैः, एतानि यथासम्भवं वातादीनां दुष्टैः कारणानि बोद्धव्यानि । तन्मेव सति स्वेहेतुदुष्टेन वातादिनाऽतिमारो भवत्येव, तावन्मात्रं वाच्य किमर्थं गुर्वाय-मिधान ? उच्यते—गुर्वाद्विहेतुदृष्टिना एव बानादयो बाहुव्ये-नातिसार जनयन्ति, न तु लङ्घनमुक्तजीर्णादिलघ्वन्नतोष-तृयाक्षुधाभिहननद्व्यारालाज्यामवर्षाशरदूषसन्तादिभिः कृपिताः, अतो गुर्वीन्मुच्यन्ते, एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् ॥

જે ભોજન પ્રમાણથી, સ્વભાવથી કે સંસ્કારથી ભારે હોય તે શુરુ ભોજન કહેવાય છે. ધૃષ્ટિ વગેરે જે ધાન્ય ખરાખર નહિ દળાયેલું હોય તે અતિ સ્થૂલ કહેવાય છે. દૂધ અને માછલા ઇત્યાદિ સંયુક્ત પદાર્થો વિરદ્ધ ભોજન કહેવાય છે. અજીર્ણમાં જે જમાય તે અધ્ધશન કહેવાય છે. પેટમાં જઈ કાચું રહેલું અથવા ખરાખર નહિ પચેલું હોય તે અજીર્ણ કહેવાય છે. ઝાડું, થોડું અથવા સમય વગર જે જમવામાં આવે, તે વિપન્ન ભોજન કહે-વાય છે. સ્નેહપાન, સ્વેદન, વમન, વિરચન, ક્વાથ-ની પિચકારી અને તેલ આદિની પિચકારી એ સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓ સમજવી. નેકે ઝેર સ્થાવર એને જંગમ એમ બે પ્રકારના છે, છતાં આ પ્રકરણમાં ઝેર એટલે સ્થાવર ઝેર જ સમ-જવાં; કારણ કે નીચેના ભાગમાં જવાને સ્વભાવ સ્થાવર ઝેરનો છે. બાંધુ આદિના વિયોગથી થયેલી મનની પીડા શોક કહેવાય છે. એ શુરુ ભોજન આદિ જે કલા, તે સંભવને અનુસરી વાયુ આદિને ખાડાવામાં કારણો થાય છે, એમ સમજવું.

અહીં શંકા થાય છે કે, જો એમ છે તો 'પોતાનાં કારણોથી દુષ્ટ થયેલા વાયુ આદિથી અતિસાર થાય છે' એટલું જ કહેવું નેઈએ; છતાં શુરુ ભોજન વગેરે નામો આપીને કહેવામાં શું કારણ છે ?

આનું સમાધાન આ છે કે શુરુ ભોજન આદિ કાણેથી જ દ્રવિત થયેલા વાયુ આદિ દોષો ધણું ધરી અતિસારને ઉત્પન્ન કરે છે, પણ લંઘન, પચી

ગયેલું અન્ન, ઉલટું અન્ન, ક્રોધ, તરશ, ભૂખ, અભિધાત, દહીં, કાંજી—ખાટું પાણી—આપાર્પ થયેલું હોય છે તે, કસરત, વર્ષાઋતુ, શરદઋતુ કે વસંતઋતુ વગેરેથી કાપ પામેલા દોષો અતિસારને ઉત્પન્ન કરતા નથી, એમ જણાવવા શુરુ ભોજન વગેરેને નામ આપીને કલાં છે એમ સમજવું. ખીખાં સ્થળોમાં પણ બ્યાં બ્યાં દૂરનાં નિદાનો કહેવામાં આવે ત્યાં પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું.

સસ્યેવ પૂર્વમ્પ્રમાદ—

અતિસારનું પૂર્વરૂપ

હ્રામિપાશ્વોદરકુક્ષિતોદ, ગાત્રાવસાદા-નિલસન્નિરોધાઃ । વિટ્સજ્ઞ આધ્માનમથાવિપાકો, મવિવ્યતસ્તસ્ય પુરઃસરાણિ ॥ ૪ ॥

અન્યથા—હૃદ-નાભિ-પાર્શ્વ-ઉદર-કુક્ષિ-તોદ, ગાત્ર-અવસાદ-અનિલ-સનિરોધાઃ, વિટ્સજ્ઞ, આધ્માનમ્, અથ (યુક્તસ્ય) અવિપાકઃ—(એતાં લક્ષણાં) મવિવ્યતઃ તસ્ય પુરઃસરાણિ (ભવન્તિ) ॥

હૃદય, નાભિ, પડખાં, પેટ અને કૂખમાં પીડા, ગાત્રોમાં ગ્લાનિ, પવનનું રોકાણ, ઝાડાની અટકાયત, પેટનું આક્રમણ અને આધેલા ખોરાકનો અપચો—એટલાં ચિહ્નો બ્યારે અતિસાર થવાનો હોય ત્યારે પ્રથમથી થાય છે.

ટીકા—વિટ્સજ્ઞઃ=પુરીપાશ્રુતિઃ, અવિપાકઃ=યુક્તસ્ય, પુરઃસરાણિ=એતાં લક્ષણાં પૂર્વભાવીની ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અઘાતીવારસ્ય સંપ્રાપ્તિમાદ—

અતિસારની સંપ્રાપ્તિ

સંશમ્યાવાં ઘાતુરગ્નિ પ્રવૃદ્ધો, વર્ચોમિથ્રો વાયુનાઽષઃ પ્રણુચઃ ।

અન્યથા—અગ્ર ઘાતુઃ પ્રવૃદ્ધઃ (સન્) અગ્નિ સંશમ્ય વર્ચોમિથ્રઃ વાયુના ંષઃ પ્રણુચ (ભવન્તિ) ॥

રસ, જળ, મૂત્ર, સ્વેદ, મેદ, કફ, પિત્ત અને રુધિર આદિ દ્રવરૂપ ધાતુઓ ખૂબ વધી જઈ અગ્નિને ઠારી નાખી વિઘ્નાની સાથે વાયુના બળથી નીચે પ્રેશાય છે.

ટીકા—અગ્ર ઘાતુઃ=અત્ર સમાસાકરણાદ્બહુત્વેન ચ રસજલમૂત્રસ્વેદમેદઃકષ્પપિત્તરક્ત્રાદયો દ્રવધાતવો વૃદ્ધન્તે, પ્રવૃદ્ધઃ, અગ્નિ સંશમ્ય=શમયિત્વા, વર્ચોમિથ્રઃ=પુરીપયુક્તઃ, વાયુના ંષઃ પ્રણુચ=અષઃ પ્રેરિતઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ સામાન્યત્વમાહ-

અતિસારનું સામાન્ય રૂપ

સરત્યતીવાડતિસારં તમાહુ, ગ્યર્થિ ઘોરં
પઢ્વિધં તં વદન્તિ ॥ ૫ ॥

અન્વય:- (ય: રસાદિ: દ્રવધાતુ:) અતીવ સરતિ,
ત ઘોર વ્યાધિમ્ અતિસારમ્ આહુ:; ત પઢ્વિવ વદન્તિ ॥

એ રીતે પ્રેરાયેલ જે રસાદિ પ્રવાહી
ધાતુઓ, પોતાની પ્રકૃતિને છોડીને નદીની પેઠે
પ્રવાહરૂપે શુદ્ધતા ભાગેથી બહાર વહે છે,
તે ભયંકર વ્યાધિને વિદ્વાનો અતિસાર કહે
છે અને તેના પ્રકાર છ કહે છે. ૫

ટીકા-અતિસરતિ નદીવત્ અતિસાર તમાહુગ્યર્થિ
ઘોરમિતિ, યો રસાદિ: દ્રવધાતુ: અતીવ સરતીતિ=પ્રકૃતિ-
મતિક્ષ્મ્ય શુદ્ધાધ્વના સરતિ, + ત વ્યાધિમતીસારમાહુ:
કિં વિધ? ઘોર, 'ઘોર મીમ મયાનકમ્' ફલ્ગમર:
સહ્યામાહ-પઢ્વિધમિતિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)
'પઢ્વિધન્ત વદન્તિ' ફલ્યુકં, તન્ પઢ્વિધવ
વિનુણોતિ-

અતિસારની છની સંખ્યા

પદ્મેશ્વર: સર્વેશ્વરપિ દોષૈ: શોકેતાન્ય:
પથુ મામેન ચોક્ત: ॥ ૬ ॥

અન્વય:-પદ્મેશ્વર: અપિ ચ સર્વેશ્વર: દોષૈ: અન્ય-
શોકેન, પથુ: ચ મામેન ઉક્ત: ॥

(એ અતિસાર છ પ્રકારનો કહેવાય છે,
એમ ઉપર કહ્યું તેનું વિવરણ કરે છે:)
વાયુથી થયેલો અતિસાર, પિત્તથી થયેલો
અતિસાર, કફથી થયેલો અતિસાર, ત્રણે
દોષોથી થયેલો અતિસાર, શોકથી થયેલો
પાંચમો અતિસાર, અને છઠ્ઠો આમના સંબંધ

+ અંશકાર પડિત લાવમિત્રે અહીં ટીકામાં
વ્યાકરણદૃષ્ટિએ 'અતિસાર'ની આ વ્યુત્પત્તિ કે
વ્યાખ્યા લખી છે; બ્યારે પાણિનીય વ્યાકરણની
પ્રક્રિયા-'સિદ્ધાંતકોમુદી' અંશના કર્તા શ્રી લઘોછ-
દીક્ષિત, સિદ્ધાંતકોમુદીના ઉત્તરકુદન્ત પ્રકરણમાં
'ચ સ્થિરે (૬-૩-૧૦)' એ સૂત્રના વાર્તિક-
'વ્યાધિ-માત્ર્ય-વલેપુ ચેતિ વાન્યમ્' -પછી લખે છે-
'અતીસારો વ્યાધિ:', 'ઉપસર્ગસ્ય' इति दीर्घ:, અન્ત-
ભવિતગ્યયોડ્ગ સરતિ: કુધિરાદિકમતિસારયેન સારત્યતી-
ત્યર્થ:-જે રુધિર આદિને ખૂણ સારે-શુદ્ધાભાગે
બહાર કાઢે, તે રોગ અતિસાર કહેવાય છે.

થી થયેલો અતિસાર, એમ અતિસારને છ
પ્રકારનો કહ્યો છે. ૬

અથ સામાન્યમતીસારત્ય ચિકિત્સામાહ-

અતિસારની સામાન્ય ચિકિત્સા

આમપક્કમં હિત્વા નાતીસારે ક્રિયા યત: ।

અતોડતીસારે સર્વસ્થિનામં પક્કં ચ લક્ષ્યેત્ ॥ ૭ ॥

અન્વય:-આમ-પક્કમં હિત્વા યત: અતિસારે ક્રિયા
ન (મવતિ), અત: સર્વસ્થિન્ અતિસારે આમ ચ પક્ક
લક્ષ્યેત્ ॥

આમના અને પક્કના કમને છોડી (જે
કારણે) અતિસારમાં કોઈ ચિકિત્સા જ નથી,
એથી સઘળા અતિસારોમાં આમ અને પક્ક
તરફ જ ધ્યાન આપવું નોંધ એ. ૭

તત્રાડ્ડમ-પક્કયોલક્ષણમાહ-

તેમાંના આમનું લક્ષણ

સંસ્પૃશ્મામૈર્દોષેસ્તુ ન્યસ્તમપ્તુ નિમજ્જતિ ।

પુરીપં મૃશદુર્ગન્ધિ પિચ્છિલજ્જામસંજિતમ્ ॥ ૮ ॥

અન્વય:-પુરીય આમૈ દોષૈ: સઘટે તુ અપ્તુ ન્યસ્ત
નિમજ્જતિ, મૃશદુર્ગન્ધિ પિચ્છિલં ચ (મવતિ, તદ્)
આમસંજિત (જેયમ) ॥

વિષા બે કાચા દોષોના સંબંધવાળી હોય
તો પાણીમાં નાખતા ઢૂળી બાય છે, બહુ જ
દુર્ગંધવાળી હોય છે અને ચીકણી હોય છે.
આ લક્ષણો ઉપરથી તેને આમ નામે જાણવી.

પક્કનું લક્ષણ

પ્તાન્યેવ તુ લિજ્જાનિ વિપરીતાનિ યસ્ય ચ ।

લાઘવચ્ચ વિશેષેણ તત્તુ પક્કં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૯ ॥

અન્વય:-યસ્ય ॥ ૧ ॥ પ્તાનિ એવ લિજ્જાનિ વિપ-
રીતાનિ (સ્યુ:), વિશેષેણ ચ લાઘવ (સ્યાત્), તત્તુ

* અહીં જોઈ અતિસારના છ પ્રકારો કહ્યા
છે, પણ અતિસારનું આખું આ પ્રકરણ તથા તેમાં
ખતાવેલી જુદી જુદી ચિકિત્સાઓ જોતાં ૧૩ જાતના
અતિસારો મળે છે: ૧ વાતાતિસાર, ૨ પિત્તાતિ-
સાર, તેનો જ ભેદ ૩ રક્તાતિસાર, ૪ કફાતિસાર
૫ વાતકફાતિસાર, ૬ વાતપિત્તાતિસાર, ૭ પિત્ત-
કફાતિસાર, ૮ સંનિષાતાતિસાર, ૯ આગંતુક શોકા-
તિસાર, ૧૦ આગંતુક લઘાતિસાર. ૧૧ આમાતિ-
સાર, ૧૨ પ્રવાહિકા અને ૧૩ જ્વરાતિસાર આ તેરે
પ્રકારો એકંદરે અહીં ગણેલી છની સંખ્યામાં જ
સમાઈ જાય છે, એમ સમજવું નોંધ એ.

एव विनिर्दिशेत् ॥

વિદ્યા એ ઉપર કહેલાં ચિહ્નોથી વિપરીત ચિહ્નોવાળી હોય-એટલે પાણીમાં નાખતાં ઠૂબે નહિ, ખડું દુર્ગંધવાળી ન હોય, ચીકણી ન હોય અને વિશેષે કરી હલકી હોય,-તે એ લક્ષણો ઉપરથી તેને યકવ બાણવી. ૯

આમ-અતિસારની ચિકિત્સા

न च संप्राहकं दद्यात् पूर्वमामातिसारिणे ।
अकाले संगृहीतस्तु विकारान् कुरुते यद्गन् ॥ १० ॥
दण्डकाऽलसकामानग्रहणशोभिगन्दरान् ।
शोथपाण्ड्वामयप्लोहगुल्ममेहोदरज्वरान् ॥ ११ ॥
डिम्भस्थः स्थविरस्थश्च वातपित्तात्मकश्च यः ।
क्षीणधातुयलश्चापि बहुदोषोऽतिनिष्ठुतः ॥
बामोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनान्मरणं भवेत् ॥

अन्वय-आमातिसारणे पूर्वं सप्राह्न न च दद्यात्,
(यतः) अकाले सपृहीतः तु (आमः) दण्डरु-अलसक-
आभ्रान्-प्रहणी-अर्शस्-भगन्दरान्, शोथ-पाण्डु-आमय
प्लीह-गुल्म-मेह-उदरज्वरान् वहन् विकारान् कुपते ॥
यः च हिमस्यः स्थविरस्थः च वात-पित्तामकः
अपि च क्षीणधातु-शूलः बहुदोषः अतिनिवृत्त आमः
अपि स्तम्भनीयः स्यात्, पाचनान्न मरण भवेत् ॥

આમના અતિસારવાળાને પ્રથમ ઝાડો રોકનારું ઔષધ આપવું નહિ; કારણ કે સમય થયા વગર ઝાડો રોકવામાં આવે તો ઠંડક,^{*} અલસક,^x આફરો, અહણી, અરશ, લગંદર, સોભ, પાંડુરોગ, ખરલતું દરદ, ગોળાનુ દરદ, પ્રમેહ, પેટના રોગ અને જ્વર એ ઘણા રોગોને તે કરે છે; પરંતુ જે આમાતિસાર વાળકને કે વૃદ્ધને થયેલ હોય, વાતપિત્તાત્મક હોય, ધાતુના તથા બળના ક્ષયવાળો હોય, ઘણા દોષવાળો હોય કે અત્યંત સહેલો હોય, તે આમયુક્ત હોય તોપણ તેને રોકવો જોઈએ; કારણ કે તેનું પાચન કરવા જતાં રોગીનું મરણ થાય છે. ૧૦-૧૨

* જેથી હાથ, પગ, માથુ, વસો તથા ઠાકું
લાકડાની પેઠે અલાર્ધ ભય છે, એવો એક ભતનો
આલેપક-વાયુ.

x જોમાં પેટ ચડી આડો તથા પેશાબ બંધ થઈ જાય છે, તે એક જાતનો કોલેરા.

અતિસારમાં પણ લંઘન ઉત્તમ

लङ्घनमेकं मुक्त्वा, नान्यदस्तीह मेपजं वलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं, शमयति तत् पाचयेदपि च ॥

अन्वयः—बलिनः (अतिसारस्य) एकलङ्घनं सुक्त्वा
इह अन्यत् मेपज न अस्ति, तत् समुशीर्णदोषनिचय
शमयति, च पाचयेत् अपि ॥

ખાજવાન અતિસારનું લંઘન સિવાય બીજું
ઉત્તમ ઔષધ છે જ નહિ; કારણ કે લંઘન,
વૃદ્ધિ પામેલા દોષોના સમૂહને શમાવે છે
અને તેનું પાચન પણ કરે છે. ૧૩

લજ્જન એવ દોપદ.સહવિપાસાયા દોપનાકાર્ય પઢક-
વિચિત્રાર્દ જત યોગપત્રુચમાહ-સંધનમાં જ દાષેને
લીધે સહન કરવી ખુરકેલ તરત સાગે, તે દોપ
પકવવા માટે ૫૩ મની વિધિ પ્રમાણે ચરથું પાણી
બાળી નાખી ઉઝાળેલા ચાર કવાથો કહે છે-

લાંઘનમાં જ અતિસારના રોગીની તરફ
મદાદનારા ચાર ક્ષાથો

घान्याम्बुभ्यां शृतं तीर्थं कृष्णादाहातिसारिणे ।
होत्रेश्चङ्गवेराभ्यां मुस्यपर्वटकेन वा ।
मुस्तोदीव्यशृतं शीतं प्रदातव्यं पिपासवे ॥ १४ ॥

अन्य-सृष्णा-दाह-अतिसारिणे घान्य-अश्वभ्या-
शत तोय शीत प्रदातव्यम् ॥ वा ह्रीवैर-शृङ्गवैराभ्यां द्यत
तोय शीत प्रदातव्यम् ॥ वा सुस्त-पर्यङ्केन शतं तोय
शीतं प्रदातव्यम् ॥ वा पिपासवे (तस्मै) सुस्त-उर्दीन्य-
द्यतं तोय शीत प्रदातव्यम् ॥

તરસ તથા દાહથી યુક્ત અતિસાર
વાળાને ધાણાથી અને વાળાથી પકાવેલું પાણી
ઠંડું કરીને આપવું, અથવા ધાણાથી અને
સૂંઠથી પકવેલું પાણી ઠંડું કરીને આપવું,
અથવા મોથથી અને ખડસલિયા પિત્ત-
પાપકાથી પકાવેલું પાણી ઠંડું કરીને આપવું,
અથવા પાણી પીવા ઇચ્છતા તેને પાણી
મોથથી અને વાળાથી પકાવી ઠંડું કરેલું
આપવું. ૧૪

સંઘનના અંતે પ્રવાહી હલકું ભોજન

हितं लङ्घनमेवादी पूर्वरूपेऽतिसारिणे ।

कार्ये चानशनस्यान्ते प्रद्रवं लघु भोजनम् ॥ १५ ॥
 अन्वयः—अतिसारिणे पूर्वरूपे आदौ एव लघुघन
 हितं (भवति), अनशनस्य च अन्ते प्रद्रवं लघु भोजन
 कार्यम् ॥

અતિસારનું પૂર્વરૂપ દેખાય ત્યાં પ્રથમ જ લંઘન કરવું એ સારું છે. લંઘનના અંતે દ્રવરૂપ અને હલકું લોચન આપવું. ૧૫

આમાતિસારનાશક-પથ્યાદિ ક્વાથ+
પથ્યાદારુચામુસ્તૈર્નાગરાતિવિપાન્વિતૈઃ ।
આમાતીસારનાશાય કાચમેભિઃ પિવેન્નરઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ-નરઃ આમ-અતીસાર-નાશાય પથ્યા-દારુ-
વચા-મુસ્તૈઃ નાગર-અતિવિષ-અન્વિતૈઃ એભિઃ 'કવાયં
પિવેત્ ॥

માથુસે આમ અતિસારનો નાશ કરવા
હરડે, ફારુહાદર, વજ, મોથ, સૂંઠ અને
અતિવિષ એટલાંનો ક્વાથ પીવો. ૧૬

પાઠાદિચૂર્ણઃ

પાઠાદિક્વજમોદોદ્રાપણ્ણકોલાહજં રજઃ ।
ઉષ્ણામ્બુપીતં સઘ્નં જયત્યામં સંસ્તંધવમ્ ॥

અન્વયઃ-પાઠા-દિહુ-અજમોદા-ઉદ્રા-પણ્ણકોલાહજ રજઃ
સંસ્તંધવમ્ ઉષ્ણામ્બુપીત (સત્) સઘ્નમ્ આમ જયતિ ॥

કાળીપાટ, હિંગ, અજમોદ, વજ, પીપર,
પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સૂંઠનું ચૂર્ણ
સેંધવ નાખી ઊના પાણી સાથે પીધું હોય
તો પીઠાવાળા આમાતિસારને તે મટાડે છે. ૧૭

હરીતકયાદિ કલ્કઃ

હરીતકીં સાતિવિપાં હિદ્ગુ સૌવર્ચલં વચામ્ ।
સંન્ધવજ્ઞાપિ સંપિષ્ય પાયયેદુષ્ણવારિણા ॥ ૧૮ ॥
આમાતીસારયોગોડયં પાચયિત્વા ચિકિત્સતિ ।
આમાતિસારો યોગેન યસ્ત્વેતેન ન શામ્યતિ ॥
ન તં યોગશતેનાપિ ચિકિત્સતિ ચિકિત્સકઃ ॥ ૧૯ ॥

અન્વયઃ-હરીતકીં સાતિવિપાં, હિદ્ગુ સૌવર્ચલં વચામ્
અપિ ચ સંન્ધવં સંપિષ્ય ઉષ્ણવારિણા પાયયેત્ । અયમ્
આમાતીસારયોગઃ પાચયિત્વા ચિકિત્સતિ । યઃ તુ આમાતિ-
સારઃ એતેન યોગેન ન શામ્યતિ, તં ચિકિત્સકઃ (અન્યેન)

+ પથ્યા આદિયેંષાં તાનિ પચ્યાદીનિ, તેષાં ક્વાયઃ-
નેમાં હરડે પહેલી-મુખ્ય તરીકે હોય છે, એવા
ઉકાળો-પથ્યાદિક્વાથ કહેવાય છે.

÷ પાઠા આદિયેંષાં તાનિ, તેષાં ચૂર્ણમ્-નેમાં
કાળીપાટ મુખ્ય હોય છે, એવાં ઔષધોનું ચૂર્ણ
પાઠાદિચૂર્ણ કહેવાય છે.

* હરીતકી આદિયેંષાં તાનિ, તેષાં કલ્કઃ-નેમાં
હરડે મુખ્ય હોય છે, એવાં ઔષધોનો કલ્ક હરી-
તક્યાદિકલ્ક કહેવાય છે.

યોગશતેન અપિ ન ચિકિત્સતિ ॥

હરડે, અતિવિષ, હિંગ, સંથળ, વજ અને
સેંધવને વાટી ઊના પાણી સાથે પાવાં. આ
આમ-અતિસાર માટેનો ઉપાય, પાચન કરીને
આમને મટાડે છે. જે આમાતિસાર આ
ઉપાયથી શાંત ન થાય તેને વેધ બીજા સેંકડો
ઉપાયોથી પણ મટાડી શકતો નથી. ૧૮, ૧૯

વત્સકાદિક્ ક્વાથ

વત્સકાતિવિપાવિહ્વં મુસ્તકં ચાલકં શટી ।
અતીસારં જયેત્યામં ચિરજં રક્તશૂલજિત્ ॥ ૨૦ ॥
અન્વયઃ-વત્સક-અતિવિપા-વિહ્વં, મુસ્તકં ચાલકં
શટી-(એવાં વચાઃ) ચિરજં સામમ્ અતીસારં જયેત્,
રક્ત-શૂલ-જિત્ (ન મવતિ) ॥

ઇદ્રજવ, અતિવિષ, બીહું, મોથ, વાળો
અને કચૂરો-એટલાંનો ક્વાથ લાંબા કાળેથી
થયેલા આમાતિસારને મટાડે છે અને દોહી-
વિકાર તથા શૂળને મટાડે છે. ૨૦

સૂંઠનો પુટપાક કલ્ક

પરણ્ડરસસંપિઠં પક્કમામજ્ઞ નાગરમ્ ।
આમાતીસારશૂલઘ્નં પાચનં દીપનં પરમ્ ॥ ૨૧ ॥
અન્વયઃ-પરણ્ડરસસંપિઠ નાગરં પક્વ ચ આમં
(મક્ષિતં) આમાતીસાર-શૂલઘ્ન પાચનં પર દીપનમ્
(અતિ) ॥

એરંડાના રસમાં વાટેલી સૂંઠ પાટી કે
કાથી પણ ખાધી હોય તો તે આમાતિ-
સારને તથા શૂળને હલ્લે છે, પાચન કરે છે
અને અગ્નિને અત્યંત પ્રતીક્ષ કરે છે. ૨૧

ટીકા-નાગરસ્ય પુટપાકઃ, કલ્કઃ ॥

ધાન્યાદિક્ પચ્યક ક્વાથ

ધાન્યચાલકવિલ્વચાન્દનાગરૈઃ પાચિતં જલમ્ ।
આમશૂલવિબન્ધઘ્નં પાચનં દીપનં પરમ્ ॥ ૨૨ ॥
અન્વયઃ-ધાન્ય-ચાલક-વિલ્વ-ચાન્દ-નાગરૈઃ પાચિતં
જલમ્ આમ-શૂલ-વિબન્ધઘ્નં પાચન પર દીપનમ્
(મવતિ) ॥

× વત્સક. આદિયેંષાં તાનિ, તેષાં વચાઃ-
નેમાં કલ્કય મુખ્ય હોય છે, એવાં ઔષધોનો
ઉકાળો-વત્સકાદિક્વાથ કહેવાય છે.

+ પચ્ચપરિમાણમસ્ય વર્ગસ્યેતિ પચ્ચકઃ, ધાન્યાદિયેંષાં
તાનિ ધાન્યાદીનિ, ધાન્યાદીનાં પચ્ચકઃ ધાન્યાદિવચકઃ,
તસ્ય વચાઃ-ધાણા વગેરે પાંચ ઔષધોનો ઉકાળો-
ધાન્યાદિક્ પચ્યક ક્વાથ કહેવાય છે.

ધાણા, વાળા, બીલું અને સૂંઠનો ક્વાથ આમને, શુળને તથા મળખંધને મટાડે છે, પાચન કરે છે અને અગ્નિને અત્યંત પ્રદીપ્ત કરે છે. ૨૨

ધાન્યાદિ ચતુષ્ક ક્વાથ:-

પિત્તે ધાન્યચતુષ્કન્તુ શુષ્કીત્યાગાદ્વદન્તિ ચ ।
રક્તેऽપિ પિત્તસાધર્મ્યાદિયં ધાન્યચતુષ્ટયમ્ ॥૨૩॥

અન્વય:-પિત્તે તુ શુષ્કીત્યાગાત્ ધાન્યચતુષ્ક વદન્તિ (વેદા:), રક્તે ચ અપિ પિત્તસાધર્મ્યાત્ ધાન્યચતુષ્ટયં દેયમ્ ॥

પિત્તનો વ્યાધિ હોય તો સૂંઠને છોડી દઈ બાકીના ઉપર કહેતા ધાણા આદિ ચાર પદાર્થોનો ક્વાથ આપવો અને રુધિરનો વ્યાધિ હોય તોપણ રુધિરના ધર્મો પિત્તના જેવા જ હોવાથી એ જ ક્વાથ આપવો. ૨૩

આમાતિસાર ચિકિત્સા સમાપ્ત

૫૩૫-અતિસારની ચિકિત્સા:

લોધાદિ ચૂર્ણ+

સલોઘં ઘાતકીચિદ્વસ્તુસાન્નાસ્થિકલિઙ્ગકમ્ ।
પિચ્ચેન્માહિપત્રકેળ પક્વાતીસારનાશનમ્ ॥ ૨૪ ॥

અન્વય:-સલોઘ ઘાતકી-વિલ્-મુસ્તા-આમ્ર-અસ્થિ-કલિઙ્ગકં પક્વાતીસારનાશનં (સત્) માહિપત્રકેળ પિચ્ચે ॥

લોધર, ધાવડી, બીલું, મોથ, આંખાની ગોટલી અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ ૫૩૫ અતિસારનો નાશ કરનાર હોઈ ભેંસની છાશ સાથે પીવું.

સમજારીને ચત્વારિ ચૂર્ણાનિ-

સમગ્રાદિ ચાર ચૂર્ણા

સમજ્ઞા ઘાતકીપુષ્પં મહિષ્ઠા લોઘ્ર પચ ચ ।
શાલ્મલીવેટ્રકો લોઘ્રો દાહિમદ્રફલત્વચૌ ॥ ૨૫ ॥
આમ્રાસ્થિમર્યં લોઘ્રશ્ચ વિલ્વમધ્યં પ્રિયજ્ઞુ ચ ।
મધુકં શૃંગવેરશ્ચ દીર્ઘવૃન્તત્વગેચ ચ ॥ ૨૬ ॥

÷ ચત્વારિ પરિમાણમસ્ય ચતુષ્કં, ધાન્યાદિક શુષ્કીચતિરિકં ચતુષ્કં તસ્ય સ્વાથ:-ધાણા વગેરે પાંચમાંથી સૂંઠ સિવાયનાં ચાર ઔષધોનો ઉકાળો-ધાન્યાદિચતુષ્કક્વાથ કહેવાય છે.

+ લોઘ્રમ્ આદિ ચેષાં તાનિ, તેષાં ચૂર્ણમ્-જેમાં લોધર પહેલું હોય છે, તે ઔષધોનું ચૂર્ણ-લોધાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે.

ચત્વાર પતે યોગાઃ સ્યુઃ પક્વાતીસારનાશનાઃ ।
પતે યોગાઃ પ્રયોજ્યાઃ સ્યુઃ સક્ષોદ્રાસ્તપ્દુલામ્બુના ॥

અન્વય:-સમજ્ઞા ઘાતકીપુષ્પં મહિષ્ઠા ચ લોઘ્ર એવં શાલ્મલીવેટ્રકઃ લોઘ્રઃ દાહિમદ્રફલત્વચૌ । આમ્રાસ્થિ-મધ્ય ચ લોઘ્રઃ વિલ્વમધ્ય ચ પ્રિયજ્ઞુ । મધુક ચ શૃંગવેરં ચ દીર્ઘવૃન્તત્વક એવ-એતે ચત્વાર યોગાઃ પક્વાતીસાર-નાશનાઃ સ્યુઃ । એતે યોગાઃ સક્ષોદ્રાઃ તપ્દુલામ્બુના પ્રયોજ્યાઃ સ્યુઃ ॥

(૧) રિસામણી, ધાવડીનાં ફૂલ, મજીક અને લોધર એ ચાર પદાર્થોનું ચૂર્ણ સમગ્રાદિ^x ચૂર્ણ કહેવાય છે. (૨) મોચરસ, લોધર, હાડિમની છાલ અને હાડિમનાં ફળની છાલ એ ચાર પદાર્થોનું ચૂર્ણ શાલ્મલીવેટ્રકાદિ⁺ ચૂર્ણ કહેવાય છે. (૩) આંખાની ગોટલીનો ગર્ભ, લોધર, બીલાનો ગર્ભ અને ઘઉંના-એ ચાર પદાર્થોનું ચૂર્ણ આમ્રાસ્થ્યાદિ⁺ ચૂર્ણ કહેવાય છે. (૪) જેડીમધ, સૂંઠ અને અરલની છાલ એ ત્રણ પદાર્થોનું ચૂર્ણ મધુકાદિ⁺ ચૂર્ણ કહેવાય છે. આ ચાર ચૂર્ણો ૫૩૫ અતિસારનો નાશ કરે છે; પણ એ ચારેનો મધ તથા ચોખાના પાણી સાથે ઉપયોગ કરવો જોઈ એ. ૨૫-૨૭

ટીકા-પ્રમત્તા=જ્વાલુ; શાલ્મલીવેટ્રકઃ=મોચરસ; દાહિમસ્ય દ્રુમફલયોઃ સ્વચૌ ॥ પ્રિયજ્ઞોર્નૃપુલકમત્ર ફલે વર્તમાનત્વાત્ । શૃંગવેરમત્ર શુષ્કી, દીર્ઘવૃન્તઃ=સ્વોત્તમ; તસ્ય સ્વચઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

x સમજ્ઞા આદિ ચેષાં તાનિ, તેષાં ચૂર્ણમ્-જેમાં રિસામણી પહેલી હોય છે, એવાં ઔષધોનું ચૂર્ણ-સમગ્રાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે.

* શાલ્મલીવેટ્રકં આદિચેષાં તાનિ, તેષાં ચૂર્ણમ્-જેમાં મોચરસ મુખ્ય હોય છે, એવાં ઔષધોનું ચૂર્ણ શાલ્મલીવેટ્રકાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે.

÷ આમ્રસ્ય અસ્થિ-આમ્રાસ્થિ-આદિ ચેષાં તાનિ તેષાં ચૂર્ણમ્-આંખાની ગોટલી જેમાં મુખ્ય હોય છે, તે ઔષધોનું-ચૂર્ણ-આમ્રાસ્થ્યાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે

+ મધુકાદિ ચેષાં તાનિ, તેષાં ચૂર્ણમ્-જેમાં જેડી-મધ પહેલું હોય છે, એવાં ઔષધોનું ચૂર્ણ મધુ-કાદિચૂર્ણ કહેવાય છે.

ગંગાધરઃ ક્વાથ

કચ્છટદાડિમજમ્બૂ, -શુક્લાટકપત્રવિલ્વચર્દિ-
ષ્ટમ્ । જલધરનાગરસહિતં, ગજામપિ વેગવાહિનીં
રુચ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

અન્વયઃ-કચ્છટ-દાડિમ-જમ્બૂ-શુક્લાટક-પત્ર-વિલ્વ-
ચર્દિ જલધર-નાગરસહિતં (ક્ષયિત) વેગવાહિનીં ગજામ
અપિ રુચ્યાત્ ॥

ખાટા ચૂકાનાં પાંદડાં, દાડિમનાં પાંદડાં,
જાંબુનાં પાંદડાં, શિંગોડાનાં પાંદડાં, બીલાનો
ગર્ભ, વાળો, મોથ અને સૂંઠનો ક્વાથ પિવાય
તો તે વેગથી ચાલતી ગંગાનદીના પ્રવાહ જેવા
પકવ અતિસારને પણ તે રોકે છે. ૨૮

ટીકા-કચ્છટઃ=[ચૌરાઈ] શાકસ્ય મેદઃ કચ્-
છટિમિષ્ઠતુર્ભિઃ અત્ર પત્રસાન્દઃ સન્વધ્યતે । ચર્દિષ્ટ=
ચાલકમ્ । (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ગંગાધરઃ ચૂર્ણ

મોચરસમુસ્તાનાગર, -પાટાડરુલુધાતકીકુસુમૈઃ ।
ચૂર્ણ મયિતસમેતં, રુણદિ ગજાપ્રવાહમપિ સયઃ ૨૯

અન્વયઃ-મોચરસ-મુસ્તા-નાગર-પાટા-અરુલ-ધાતકી
-કુસુમૈઃ (કૃતં) ચૂર્ણ મયિતસમેતં (ચેત્ પીત) સયઃ
ગજાપ્રવાહમ્ અપિ રુણદિ ॥

મોચરસ, મોથ, સૂંઠ, કાળીપાટ, અરુલ
અને ધાવડીનાં ફૂલડું કરેલું ચૂર્ણ વસથી
ગાળેલા-પાણી વગરના દહીંની સાથે પિવાય
તો તે તરત ગંગાના પ્રવાહ જેવા પકવ અતિ-
સારને પણ રોકે છે. ૨૯

ટીકા-અરુલઃ=શોગપાટા, મયિત=નિર્મલં દધિ વચ્ચ-
પૂતમ્ । (આનો અર્થ ઉપર છે.)

બીજું ગંગાધર ચૂર્ણ

મુસ્તા વસંતકીજં, મોચરસો વિલ્વધાતકીલોધમ્ ।
ગુડમયિતસંપ્રયુક્તં, ગજામપિ વેગવાહિનીં રુચ્યાત્ ॥

÷ ધરતીતિ ધરઃ, ગજામ્-ગજાપ્રવાહસદશ-વેગ-
વાદિ-પક્વાતિમારપ્રવાહસ્ય ધરઃ-ગજાધરઃ-સ વાસો
-કાચઃ-ગંગાનદીના પ્રવાહની પેઠે વેગથી વહેતા
પકવાતિસારના પ્રવાહને અટકાવનારો ઉકાળો-
ગંગાધરક્વાથ કહેવાય છે.

+ ધરતીતિ ધરમ્, ગજાપ્રવાહસદશ-પ્રવાહવતઃ
પક્વાતિસારસ્ય ધરં ન તત્ ચૂર્ણમ્-ગંગાના પ્રવાહ
જેવા પ્રવાહવાળા પકવ અતિસારને અટકાવનારું
ચૂર્ણ-ગંગાધરચૂર્ણ કહેવાય છે.

અન્વયઃ-મુસ્તા વસંતકી-બીજં મોચરસઃ વિલ્વ-ધાત-
કી-લોધં ગુડ-મયિત-સંપ્રયુક્તં (સત્) વેગવાહિનીં
ગજામ્ અપિ રુચ્યાત્ ॥

મોથ, ઇંદ્રજવનાં બીજ, મોચરસ,
બીલાનો ગર્ભ, ધાવડીનાં ફૂલ અને લોધરનું
ચૂર્ણ ગોળ અને વસથી ગાળેલા પાણી
વગરના દહીંની સાથે પિવાય તો તે વેગથી
ચાલતી ગંગાના પ્રવાહ જેવા અતિસારને
પણ રોકે છે. ૩૦

વૃદ્ધગંગાધર ચૂર્ણ+

મુસ્તાડરુલુકગુણ્ઠીમિર્ધાતકીલોધવાલકૈઃ ।
વિલ્વમોચરસાશ્ચ પાટેન્દ્રયવવસંકૈઃ ॥ ૩૧ ॥
આમ્રવીજસમજ્ઞાતિવિપાયુકૈશ્ચ ચૂર્ણિતઃ ।
મધુ તણ્ડુલપાનીયં પીતં હન્તિ પ્રવાહિકામ્ ॥ ૩૨ ॥
હન્તિ સર્વાનતીસારાન્ વ્રહ્મણીં હન્તિ વેગતઃ ।
વૃદ્ધગજાધરં ચૂર્ણં રુચ્યાદ્ ગીર્વાણવાહિનીમ્ ॥ ૩૩ ॥

અન્વયઃ-મુસ્તા-અરુલ-ગુણ્ઠીમિઃ ધાતકી-લોધ-
વાલકૈઃ વિલ્વ-મોચરસાશ્ચ પાટા-ઇન્દ્રયવ-વસંકૈઃ ચ
આમ્રવીજ-સમજ્ઞા-અતિવિપાયુકૈઃ ચૂર્ણિતઃ મધુ તણ્ડુલ-
પાનીયં (ચ) પીતં પ્રવાહિકાં હન્તિ, સર્વાન્ અતિસારાન્
હન્તિ, વ્રહ્મણી વેગતઃ હન્તિ । (ઇદં) વૃદ્ધગજાધરં ચૂર્ણં
ગીર્વાણવાહિની રુચ્યાત્ ॥

મોથ, અરુલ, સૂંઠ, ધાવડી, લોધર,
વાળો, બીજું, મોચરસ, કાળીપાટ, ઇંદ્રજવ,
કડાછાલ, આંખાની ગોટલી, રિસામણી અને
અતિવિષનું ચૂર્ણ મધ તથા ચોખાના ધોવણી
સાથે પિવાય તો તે ચૂર્ણ પ્રવાહિકાને, સધળા
પ્રકારના અતિસારને અને વ્રહ્મણીને તરત
મટાડે છે. આ વૃદ્ધગંગાધર-ચૂર્ણ ગંગાના
પ્રવાહ જેવા ગાડાને પણ રોકે છે. ૩૧-૩૩

અંકોલ કલ્કઃ

અંકોલમૂલકલ્કઃ-સ્તણ્ડુલપયસા સમાશ્લિકઃ પીતઃ
સેતુરિવ વારિવેગ્, શ્વટિતિ નિરુચ્યાદતીસારમ્ ॥ ૩૪ ॥
અન્વયઃ-અંકોલમૂલકલ્કઃ તણ્ડુલપયસા સમાશ્લિકઃ
પીતઃ (સન્) સેતુઃ વારિવેગમ્ ઇવ શ્વટિતિ અતીસારં
નિરુચ્યાત્ ॥

+ વૃદ્ધં ન તદ્ ગજાધરનામકં ચૂર્ણમ્-મોટું ગંગા-
ધર ચૂર્ણ-વૃદ્ધ ગંગાધર ચૂર્ણ કહેવાય છે.
÷ અંકોલસ્ય-અંકોલમૂલસ્ય કલ્કઃ-અંકોલનાં
મૂળવાળો કલ્ક-અંકોલ કલ્ક કહેવાય છે.

અ કોલના મૂળિયાને કલક મધ તથા ચોખાના ધોવણીની સાથે પિવાય તો જેમ પાળ કે પુલ જળના વેગને તરત રોકી છે, તેમ અતિસારને તરત રોકી દે છે. ૩૪

ટીકા-અઢોલ:-'ઢેલા' इति प्रसिद्धः ॥

કુટખટકાવલેહ+

કુટખટકાવલેહામાર્દા દ્રોણનીરે પચેદ્વિપક્. પાવરોપં શ્રુત નીત્વા ઘણપૂતં પુનઃ પચેત્ ॥૩૫॥ લજ્જાલુર્ધાતકી ચિલ્વ પાઠા મોચરસસ્તથા । મુસ્તા ચાતિવિપા ચૈવ ચૂર્ણમેપાં પલં પલમ્ ॥૩૬॥ નિષ્કિષ્પ ત્રિપચેતાવધાવહર્વી પ્રલિપ્યતે । જલેન છાગદુષ્ઠેન પીતો મળ્ડેન વા જયેત્ ॥૩૭॥ ઘોરાન્ સર્વાનતીસારાન્ નાનાવર્ણાન્ સવેદનાન્ । અસુગ્દરં સમસ્તં તથાઽર્શસિ પ્રવાહિકામ્ ॥૩૮॥

અન્વય:-મિપક્ આદ્રી કુટખટકાવલેહા દ્રોણનીરે પચેત્ । પાવરોપં શ્રુત નીત્વા ઘણપૂતં પુનઃ પચેત્ । (તદા તત્ર) લજ્જાલુ ધાતકી ચિલ્વ પાઠા તથા મોચરસં મુસ્તા ચ ચાતિવિપા-અથા ચ ચૂર્ણ પલ પલમ્ એવ નિષ્કિષ્પ તાવદ્ વિપચેત્, યાવદ્ દર્વી પ્રલિપ્યતે । (અયમવરેહ.) જલેન છાગદુષ્ઠેન મળ્ડેન વા (પીત) નાનાવર્ણાન્ સવેદનાન્ સર્વાન્ ઘોરાન્ અતીસારાન્, સમસ્તં ચ અસુગ્દરં તથા ંર્શસિ પ્રવાહિકા જયેત્ ॥

વૈદ્યે ચારસો તોલા લીલી ઠડાછાલનો એક હજાર ને ચોવીસ તોલા પાણીમા ક્વાથ કરવો. તે પાણી બળતાં બળતા ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે તેને વાસણુમાંથી કાઢી લઈ વઘ્વથી ગાળીને ફરી વાર પકાવવો. એ વેળા તેમાં રિસામણી, ધાવડી, બીલાનો ગર્શ, કાળી પાટ, મોચરસ, મોથ અને અતિવિષતુ ચાર ચાર તોલા જ ચૂર્ણ નાખવું. પકાવતા પકાવતાં ઠડછીને ચોટે ત્યારે તે અવલેહને ઉતારી લેવો. આ અવલેહને પાણી, બકરીનું દૂધ કે દહીંના મંડની સાથે પિવાય તો વેદના વાળા અને અનેક વર્ષોવાળા સધળા ભયંકર અતિસારોને, સર્વ પ્રકારનાં રક્તપ્રદરને, અરશ અને પ્રવાહિકાને પણ તે મટાડે છે. ૩૫-૩૮

+ અગ્રી પરિમાણમસ્ય-અટક, કુટખટકાવલેહ, સસ્ય સ્વલિપ્ત इति अवलेह-ઠડાછાલ વગેરે આઠ ઔષધોનું બનાવેલ ચાટણુ-કુટખટકાવલેહ કરેવાય છે

આમલક આલવાલ+

કૃત્વાઽઽલવાલં સુદૃઢં પિષ્ટૈરામલકૈર્મિપક્. આર્દ્રકસ્ય રસેનાશુ પુર્યેન્નામિમળ્ડલમ્ ॥ ૩૯ ॥ નદીવેગોપમં ઘોરં પ્રતૂઢં દુર્ધરં નૃણામ્ । સઘોઽતીસારમજયં નાશયત્યેવ યોગરાટ્ ॥૪૦॥

અન્વય-મિપક્ પિષ્ટૈ. આમલકૈ (રોગિણ નાનો) સુદૃઢમ્ આલવાલ કૃત્વા આશુ આર્દ્રકસ્ય રસેન નામિમળ્ડલ પૂર્યેત્ । અપ. યોગરાટ્ પ્રતૂઢ નદીવેગોપમ દુર્ધર ઘોર અજયમ્ અતીસાર સઘ. નાશયતિ ॥

વૈદ્યે રોગીની નાભિ ઉપર વાટેલાં આમળાથી અતિશય મજબૂત ક્યારે કરી તરત આદુંના રસથી નાભિના મંડને પૂરી દેવું. આ ઉત્તમ પ્રયોગ માણસોના અતિશય વધેલા, નદીના વેગ સમાન રોકવાને મુશ્કેલ, ભયંકર અને દુર્બલ એવા અતિસારોને પણ તરત નાશ કરે છે ૩૯, ૪૦

પાટાદિ-ચૂર્ણ

પાઠા પિષ્ટા ચ ગોદપ્પા તથા મધ્યત્વમાત્રજા । અતીસારં વ્યયાદાહં હન્યેવાશુ ન સંશયઃ ॥ ૪૧ ॥

અન્વય-ગોદપ્પા ચ પિષ્ટા પાઠા તથા માત્રજા મધ્યત્વક (પીતા સતી) અતીસાર વ્યયાદાહમ્ આશુ એવ હન્તિ, ન સંશયઃ ॥

ગાયના દહીંથી વાટેલી કાળીપાટનું અને આખાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ ને પિવાય તો તે અતિસાર, વ્યથા અને ઠાહનો તરત નાશ કરે છે, એ નક્કી છે. ૪૧

અથ વાતાતીસારસ્ય લક્ષણમાહ-

વાતાતિસારેનું લક્ષણ

અરુણં ફેનિલં રુદ્ધમલ્પમલ્પં મુદુર્મુદુઃ । શરૂદામં સરુન્નશબ્દ માચ્છતેનાતિસાર્યતે ॥ ૪૨ ॥

અન્વય-માશ્વત અરુણ ફેનિલ રુદ્ધમ્ આમ સરુન્ન-શબ્દમ્ અલ્પમ્ અલ્પ શરૂન્ન મુદુર્મુદુ અતિસાર્યતે ॥

+ આ-સમન્તાદ્ જલમ્બ લવમ્ માલતિ इति आलवालम्, આ આદાને-મૂલવિમુજાદિત્વાત્ ક, પિષ્ટૈ-રામલકૈર્નામો રૂતમાર્દકસ્ય રસેન ચ પૂરિતમ્ આલવાલમ્-આમલક-આલવાલમ્-જે ચારે પાણીથી પાણીને અંશ ગ્રહણ કરે, તે આલવાલ એટલે પાણી ભરવાનો ક્યારો, એવા ક્યારો રોગીની નાભિ ઉપર પાસેલા આમળાથી કરાય અને તેને આદુંના રસથી ભરાય, તે આમલક-આલવાલ કહેવાય છે.

વાયુથી (થયેલા અતિસારમાં) કાંઈક રાત્રી, રૂઝા, કાચી અને શુદ્ધામાં અવાજ તથા વેદના કરતી થોડી થોડી વિદ્યા વારંવાર બહાર કઢાય છે. ૪૨

ટીકા-અરુણમ્=રૂંધદફમ, શક્રત્=પુરીપમ્, સ-રુક્ષાદ્રમ્=સાદો ગુદે, તસાદ્યચયતિ રુગપિ ગુદે એવ બોલ્યા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

વાતાતિસારની ચિકિત્સા :

વયાદિક્ષવાય +

ઘષ્ટા ચાતિરિપા મુસ્તં વીજાનિ કુટજસ્ય ચ ।
શ્લેષ્ઠ. કપાય એતેપાં વાતાતીસારશાન્તયે ॥૪૩॥

અન્વય:-વચા અતિરિપા મુસ્તં ચ કુટજસ્ય વીજાનિ ચ એતેપાં કપાય: વાતાતીસારશાન્તયે શ્લેષ્ઠ: (અસ્તિ) ॥

વજ, અતિવિષ, મોથ અને ઇંદ્રજવનાં બીજ-એટલાનો કવાથ વાતાતિસારની શાંતિ ને માટે શ્રેષ્ઠ છે. ૪૩

અથ પિતાતિસારલક્ષણમાહ-

પિતાતિસારતું લક્ષણ

પિત્તાત્ પીનં શક્રદ્રકં દુર્ગન્ધિ હરિતં દ્રુતમ્ ।
શુદ્ધપાકતૃપામૂર્છાદાદ્યુક્તં પ્રવર્તતે ॥૪૪॥

અન્વય:-પિતાત્ પીતં રક્તં દુર્ગન્ધિ હરિતં દ્રુત ગુદ-પાક-તૃપા-મૂર્છા-રાદ્યુક્ત શક્રત્ પ્રવર્તતે ॥

પિત્તથી (થયેલા અતિસારમાં) પીળી, રાત્રી, દુર્ગંધવાળી, હરિયાળા રંગની, પાણી જેવી અને શુદ્ધનો પાક, તરશ, મૂર્છા તથા દાહથી યુક્ત વિદ્યા બહાર નીકળ્યા કરે છે. ૪૪

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

પિતાતિસારની ચિકિત્સા

ખિલ્વાદિ કવાથ*

વિલ્વશાકયવામ્મોદવાલકાતિરિપાકૃત: ।

કપાયો હન્યતીસારં સામં પિત્તસમુદ્રવમ્ ॥૪૫॥

+ વચા આદિયેવા તાનિ, તેવાં કવાથ:-જેમાં વજ મુખ્ય-પહેલી હોય છે, એવા ઔષધોનો ઉકાળો-વયાદિક્ષવાય કહેવાય છે.

* વિલ્વમ્ આદિ ચેપાં તાનિ, તેવાં કવાથ:-જેમાં ખીલાનો ગર્ભ મુખ્ય હોય છે, એવા ઔષધોનો ઉકાળો-ખિલ્વાદિક્ષવાય કહેવાય છે.

અન્વય:-વિલ્વ-શાકયવ-અમ્મોદ-વાલક-અતિરિપા-કૃત: કપાય: પિત્તસમુદ્રવં સામમ્ અતીસાર હન્તિ ॥

ખીલાનો ગર્ભ, ઇંદ્રજવ, મોથ, વાળો અને અતિવિષનો કરેલો કવાથ પિવાય તો તે પિત્તથી થયેલા આમવાળા અતિસારને હણે છે.

રસાંજનાદિ ચૂર્ણ

રસાંજનં સાતિરિપં કુટજસ્ય ફલત્વચમ્ ।
ઘાતર્કી શૃંગવેરશ્ચ પાયયેત્તપ્પુલામ્બુના ॥૪૬॥
નિહન્તિ પ્રધુના પીતં પિત્તાતીસારમુલ્બળમ્ ।
અગ્નિ સંદીપયેદેતચ્છૂલમાશુ નિવારયેત્ ॥૪૭॥

અન્વય-રસાંજનં સાતિરિપ, કુટજસ્ય ફલત્વચ ઘાતર્કી ચ શૃંગવેરશ મધુના (ચ) તપ્પુલામ્બુના પાયયેત્, (અ) પીતમ્ એતત્ (ચૂર્ણમ્) ઉલ્બળં પિત્તાતીસાર નિહન્તિ, અગ્નિ સંદીપયેત્, શૂલમ્ આશુ નિવારયેત્ ॥

રસવંતી, અતિવિષ, ઇંદ્રજવનાં ફળોની છાલ, ધાવડી અને સૂંઠડું ચૂર્ણ મધ અને ચોખાના ધોવણુની સાથે પિવડાવવું, એમ પિવાયેલું તે ચૂર્ણ અયંકર પિતાતિસારનો નાશ કરે છે, અગ્નિને પ્રદીપ કરે છે અને શૂળને પણ તરત મટાડે છે. ૪૬, ૪૭

અથ પિતાતીસારમેદસ્ય રક્તાતીસારસ્ય લક્ષણ-સંપ્રાપ્તિમાહ-

પિતાતિસારનો જ લેદ રક્તાતિસારની લક્ષણયુક્ત સંપ્રાપ્તિ

પિત્તકૃન્તિ યદાડ્યર્થ દ્રવ્યાણ્યશ્નાતિ વૈત્તિકે ।
તદાડ્યસ્ય જાયતે અમીક્ષ્ણં રક્તાતીસાર ઉલ્બળ: ॥૪૮॥

અન્વય-(જન:) યદા પત્તિકે (અતિસારે) અન્યર્થ પિત્તકૃન્તિ દ્રવ્યાણિ અશ્નાતિ, તદા અસ્ય ઉલ્બળ: અમીક્ષ્ણં રક્તાતીસાર: જાયતે ॥

માણસ બ્યારે પિતાતિસારમાં અતિથય પિત્તકારી પદાર્થોને ખૂબ ખાય, ત્યારે તેને અયંકર વારંવાર લોહીવાળો રક્તાતિસાર (લોહીનો ઝાડો) ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૮

* રસાંજનમ્ આદિ ચેષુ તાનિ, તેવાં ચૂર્ણમ્-જેઓમાં રસવંતી મુખ્ય હોય છે, એવા ઔષધોનું ચૂર્ણ રસાંજનાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે.

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

રક્તાતિસારની ચિકિત્સા :

કુટજ-દાડિમ કવાથ+

વન્ધ્યગદાદિમતરુ-શલાટુફલસમ્ભવાત્વકચ ।
ત્વગ્યુગલં પલમાતં, વિપ્વેદદ્વાંશસમ્મિતે તોયે ॥૪૨
અષ્ટમભાગં શેષં, કાયં મધુના પિવેત્ પુરુષઃ ।
રક્તાતિસારમુલ્થવળ, -મતિશયિતં નાશયેધિયતમ્ ॥

અન્વય:-વન્ધ્યગદા વન્ધ્યગદા-શલાટુફલ-સમ્ભવા
ત્વક- (એટલું) ત્વગ્યુગલં પલમાનમ્ અષ્ટાશ્વસંમિતે તોયે
વિપ્વેદત્ । અષ્ટમભાગ શેષ કવાથં પુરુષઃ મધુના (સહ)
પિવેત્, (તતઃ) અતિશયિતમ્ ડરુણં રક્તાતિસારં
નિવર્તે નાશયેત્ ॥

કડાછાલ અને દાડિમના કાચા ફળની
છાલ ચાર રૂપિયાસાર લઈ આઠગણા પાણીમાં
પકાવવી. આઠમે ભાગ ખાકી રહે ત્યારે તે
કવાથ માણસે મધની સાથે પીવે. આ
કવાથ અતિશય ભયંકર રક્તાતિસારને અવશ્ય
મટાડે છે. ૪૬, ૫૦

કુટજાદિકવાથ×

કુટજાડિવિંધામુસ્તાવાલકં લોધચન્દનમ્ ।
ઘાતકી વાઙિમે પાઠા કાયમેપાં સમાશ્લિકમ્ ॥૫૧
પિવેદ્રક્તાતિસારે તુ વાહશૂલપ્રશાન્તયે ।
કુટજાદિકવાયોડ્યં સર્વાતિસારનાશનઃ ॥૫૨॥

અન્વય:-કુટજ-અતિવિષા-મુસ્તા-વાલક લોધચન્દનં
ઘાતકી વાઙિમે પાઠા-એવાં કવાથં સમાશ્લિક રક્તાતિસારે
તુ વાહ-શૂલ-પ્રશાન્તયે પિવેત્ । અથ કુટજાદિકવાયઃ
સર્વાતિસારનાશનઃ (ભવતિ) ॥

ઇંદ્રજવ, અતિવિષ, મેથ, વાળો, લોધર,
રતાંજલી, ધાવડી, દાડિમ અને કાળીપાટ,
એટલાનો કવાથ મધ સાથે રક્તાતિસારમાં
હાલની તથા શૂળની શાંતિ માટે પીવે. આ
કુટજાદિકવાથ સઘળા અતિસારોનો નાશ
કરે છે. ૫૧, ૫૨

+ કુટજે વ દાડિમે વ કુટજદાડિમે તયોઃ કાયઃ-
કડાછાલ અને કાચા દાડિમની છાલનો ઉકાળો-
કુટજદાડિમકવાથ કહેવાય છે.

× કુટજમ્ આદિ તેપાં તાનિ, તેપાં કવાથઃ-
નેઓમાં ઇંદ્રજવ મુખ્ય હોય છે, એવાં ઔષધો-
નો ઉકાળો-કુટજાદિકવાથ કહેવાય છે.

તિલકલ્ક+

કલ્કસ્તિલાનાં કૃષ્ણાનાં શર્કરાપચ્ચમાગિકઃ ।
આજેન પયસા પીતઃ સઘોડતીસારનાશનઃ ॥૫૩॥
અન્વય:-કૃષ્ણાનાં તિલાનાં કલ્કઃ શર્કરા-વન્ધ્ય-
માગિકઃ આજેન પયસા પીતઃ (સન્) સઘઃ અતિસાર-
નાશનઃ (ભવતિ) ॥

કાળા તલનો કલ્ક પાંચમા ભાગની
સાકર નાખેલો બકરીના દૂધથી પિવાય તે
તે તરત અતિસારનો નાશ કરે છે. ૫૩
વત્સકાદિકવાથ-

સવત્સકઃ સાતિવિષઃ સહિલ્લઃ, સોરીલ્લ-
મુસ્તશ્ચ કૃતઃ કવાયઃ । સામે સશૂલે સહશોણિજે
ચ, ચિરપ્રવૃત્તેઽપિ હિતોડિતસારે ॥૫૪॥

અન્વય:-સવત્સકઃ સાતિવિષઃ વ સ-હરીલ્લ-મુસ્તઃ
કૃતઃ કવાયઃ સામે સશૂલે સહશોણિતે વ ચિરપ્રવૃત્તે અપિ
અતિસારે હિત (ભવતિ) ॥

ઇંદ્રજવ, અતિવિષ, ખીલાનો ગર્લ, વાળો,
અને મેથનો કરેલો કવાથ આમવાળા, શૂળ-
વાળા, લોહીવાળા અને લાંબા દિવસોથી થયેલા
અતિસાર ઉપર પણ હિતકારી થાય છે. ૫૪

કૃષ્ણમૃદાદિકલ્ક+

કૃષ્ણમૃન્મધુકં લોધં કૌટજં તળુલામ્બુના ।
પીતમેકચ સશૌદ્રં રક્તસંપ્રાહણં પરમ્ ॥૫૫॥
અન્વય:-કૃષ્ણમૃત્ મધુકં લોધં કૌટજમ્ એકચ સશૌદ્રં
તળુલ-અમ્બુના પીત પર રક્તસંપ્રાહણં (ભવતિ) ॥

કાળી માટી, જેડીમધ અને ઇંદ્રજવનાં
ખીજનો એકઠો કલ્ક મધ તથા ચોખાના
ધોવણ સાથે ને પિવાય તે લોહીવાળા આડાને
તે સારી રીતે મટાડે છે. ૫૫

શુડબિલ્લ×

શુડેન મશ્વરેદ્વિલ્લે રક્તાતિસારનાશનમ્ ।
આમશૂલવિવચ્ચં કુશ્વિરોગહરં પરમ્ ॥૫૬॥

* તિલાનાં કલ્કઃ-કાળા તલની ચટણી જેવી
લૂગડી તિલકલ્ક કહેવાય છે.

÷ વત્સકઃ આદિયેપાં તાનિ, તેપાં કવાથઃ-નેઓમાં
ઇંદ્રજવ મુખ્ય હોય છે, એવાં ઔષધોનો ઉકાળો-
વત્સકાદિકવાથ કહેવાય છે

+ કૃષ્ણા ચાતી મૃત. આદિયંસ્મિન્ સ ચાતો કલ્કઃ-
નેઓમાં કાળી માટી મુખ્ય હોય છે, એવાં ઔષધોની
લૂગડી-કૃષ્ણમૃદાદિકલ્ક કહેવાય છે.

× શુડેન શુક બિલ્લ-શુડબિલ્લમ્-ગોળ-સાથે
ખીલાનો ગર્લ-શુડબિલ્લ કહેવાય છે.

અન્વય:-શિલ્પ ગુહન (સહ) મણ્યેત્ । (તત્) રક્તાતિસારનાશનમ્ ગામલ્લ-વિવન્ધન પર કુશિરોગહર (મવતિ) ॥

બીજાંનો ગર્ભ ગોળ સાથે ખાવો, તે રક્તાતિસારને, આમશુળને, મળખંધને તથા કૂખના રોગને મટાડે છે. ૫૬

જન્વાદિ સ્વરસ-

જમ્મામ્રામલકીનાન્તુ કુટ્ટયેત્ પલ્લવાન્ નવાન્ ।
સંગ્રહ સ્વરસન્તેપામજાક્ષીરેણ યોજયેત્ ॥

તત્પીતં મધુના યુક્તં રક્તાતિસારનાશનમ્ ॥ ૫૭ ॥

અન્વય:-જમ્-આમ્ર-આમલકીનાં તુ નવાન્ પલ્લ-વાન્ કુટ્ટયેત્, તેમાં સ્વરસં સગ્રહ અજાક્ષીરેણ યોજયેત્, તત્ મધુના યુક્ત પીતં (સત્) રક્તાતિસારનાશનમ્ (મવતિ) ॥

બાંધુ, આંબો અને આમલીનાં ફૂળાં પાંદડાં કૂટી તેનો સ્વરસ લઈ બકરીના દૂધ સાથે તેને મિશ્ર કરવો. પછી તેમાં મધ નાખી તે બે પિવાય, તે રક્તાતિસારનો નાશ કરે છે.

કુટજક્ષીરઃ

નિન્નવાથ્ય મૂલમમલં ગિરિમલ્લિકાયાઃ,
સમ્યક્ પલદ્વિતપમ્મુચતુઃશરાવે । સત્ પાદરોપ-
સલિલં લલ્લ શોષણીયં, ક્ષીરે પલદ્વયમિતે કુટ્જ-
ક્ષીરજાયાઃ ॥ ૫૮ ॥

પ્રશિષ્ય માપકાનયૌ મધુનસ્તત્ર શીતલે ।

રક્તાતિસારી તત્ પીત્વા નૈઋજ્યં શિપ્રમાપ્નયાત્ ॥ ૫૯ ॥

અન્વય:-ગિરિમલ્લિકાયાઃ પલદ્વિતપમ્ અમલ મૂલમ્ અમ્બુચતુઃશરાવે સમ્યક્ નિન્નવાથ્ય કુશલેઃ તત્ પાદરોપ-સલિલં પલદ્વયમિતે અજાયાઃ ક્ષીરે લલ્લ શોષણીયમ્, (તતઃ) શીતલે તત્ર મધુના અયૌ માપાન્ પ્રશિષ્ય, તત્ પીત્વા રક્તાતિસારી ક્ષિપ્ર નૈઋજ્યમ્ આપ્નયાત્ ॥

ઈદ્રજવના ઝાઝનાં આઠ તોલા સારાં મૂળિયાંને ચાર શરાવભાર (એટલે બનીશ રૂપિયાભારનો એક શરાવ એ માપે) પાણીમાં સારી રીતે ઉકાળી કુશળ વૈદ્યોએ તે પાણી

÷ જમ્બૂઃ આદિયેવાં તાનિ, તેવાં સ્વરસ-જેમાં બાંધુડી મુખ્ય હોય છે, એવાં આંબો તથા આમ-લીનાં ફૂળાં પાંદડાં રસ-જન્વાદિ સ્વરસ કહેવાય છે.

કુટ્જજવાથયુક્તમ્ અજાયાઃ ક્ષીરમ્-ધ્રુવવાનાં મૂળિયાંનો ઉકાળો નાખી પકવેલું બકરીનું દૂધ-કુટજક્ષીર કહેવાય છે.

ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે તેને આઠ રૂપિયા-ભાર બકરીના દૂધમાં નાખી તે સઘળું પાણી બરાબર બળી બીય તેમ કરવું. પછી તે દૂધ ઠંડું થાય, ત્યારે તેમાં આઠ માસાભાર (એટલે ૧૨તીનો એક માસો એ હિસાબે) મધ નાખી તે બે પિવાય તેા તેથી રક્તાતિસારવાળો માણસ તરત આરોગ્ય પામે છે. ૫૮, ૫૯

શતાવરી-૬૯૬x

પીંગા શતાવરીકલ્કં પચસા ક્ષીરમુગ્ જયેત્ ।
રક્તાતિસારં પીન્વા વા તયા સિદ્ધં ઘૃતં નરઃ ॥ ૬૦ ॥

અન્વય:-શતાવરી-કલ્ક પચસા પીંગા વા તયા સિદ્ધં ઘૃતં પીત્વા ક્ષીરમુગ્ નરઃ રક્તાતિસાર જયેત્ ॥

શતાવરીનો ૬૯૬ દૂધની સાથે પીને અથવા શતાવરીના ૬૯૬થી પકવેલું ઘી પીને માણસ દૂધ જમવાનું (પથ) રાખે, તેા રક્તાતિસારને મટાડે છે. ૬૦

નવનીતાવલેહ+.

ગોદુગ્ધનવનીતસ્ર મધુના સિનયા સહ ।
લીઢં રક્તાતિસારે તુ પ્રાહ્લકં પરમં મતમ્ ॥ ૬૧ ॥

અન્વય-રક્તાતિસારે ગોદુગ્ધનવનીત તુ મધુના ચ સિનયા સહ લીઢ (સત્) પરમ પ્રાહ્લકં મતમ્ ॥

રક્તાતિસારમાં ગાયના દૂધનું માખણ મધ અને સાકર સાથે ચટાડયું હોય તેા તે ઝાડો રોકનાર તરીકે ઉત્તમ મનાયું છે. ૬૧

ચંદનકલ્ક+

પીતં મધુસિતાયુક્તં ચન્દનં તપ્તુલામ્બુના ।
રક્તાતિસારજિદ્રકપિત્તવૃદ્ધાહમેહનુત્ ॥ ૬૨ ॥

અન્વય:-ચન્દન મધુ-સિતાયુક્ત તપ્તુલામ્બુના પીતં (સત્) રક્તાતિસારજિત્ રક્તપિત્ત-વૃદ્-દાહ-મેહ-નુત્ (મવતિ) ॥

સુખઠને ઘસી મધ તથા સાકરથી યુક્ત કરી ચોખાના ધોવણ સાથે તે પિવાય તેા રક્તાતિસાર, રક્તપિત્ત, વૃષા, દાહ અને પ્રમેહને

x શતાવરીઃ કલ્કઃ-શતાવરીનો ૬૯૬ એટલે ચટણી જેવો કરેલો લોંલો-શતાવરીકલ્ક કહેવાય છે.

+ નવનીતસ્ય મધુસિતા-ધ્યામવલેહઃ-ગાયના માખ-ણનું મધ તથા સાકર સાથેનું ચાટયું-નવનીતાવલેહ કહેવાય છે.

* ચન્દનસ્ય કલ્કઃ-ચંદનની લૂગદી-ચંદનકલ્ક કહેવાય છે.

મટાડે છે. ૬૨

ટીકા-ચન્દનમગ્ર-શ્વેતચન્દનમ્ ।

શુદ્ધામાં થતી બળતરા અથવા શુદ્ધ પાકે

તો તેના ઉપચાર

વિરેકૈર્વહુભિર્યસ્ય ગુદં પિત્તેન દહને ।

પચ્યતે ચા તયોઃ કાર્યં સેકપ્રક્ષાલનાદિકમ્ ॥૬૩॥

અન્ય-ચ-ચુરુભિઃ વિરેકૈઃ ચત્ત્વ ગુદ પિત્તેન દહ્યતે
વા પચ્યત, તયોઃ સેકપ્રક્ષાલનાદિક કાર્યમ્ ॥

ઘણા ઝાડા થવાને લીધે પિત્તથી શુદ્ધમાં
બળતરા થાય અથવા શુદ્ધ પાકી જાય તો તે
ખત્રે ઉપદ્રવો પર નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે
શુદ્ધ ઉપર સિંચન, શુદ્ધને ધોવાના અને શુદ્ધ
ઉપર હેપ આદિ કરવાના ઉપચારો કરવા. ૬૩

ટીકા-આદિશબ્દેન લેગાદિપ્રદઃ ॥

પટોલયદ્દીમચુકન્નાયેન શિશિરેણ હિ ।

ગુદપ્રક્ષાલનં કાર્યં તૈત્તેન ગુદસેચનમ્ ॥૬૪॥

અન્ય-ચ-(ગુદસ્ય દાહપાકયોઃ) પટોલ-ચદ્દીમચુક-
ન્નાયેન શિશિરેણ હિ ગુદપ્રક્ષાલન કાર્યં, તેન એવ ગુદ-
સેચન (ચ) કાર્યમ્ ॥

કડવી ઘિસોડી અથવા કડવાં પરવળ
અને જેડીમધનો કવાથ શીતળ કરીને જ
તેનાથી શુદ્ધને ધોવી તથા તેથી જ શુદ્ધ
ઉપર સિંચન કરવું નોંધવું. ૬૪

દાહે પાકે હિતં છાનીદુર્ગ્ધં સફોદ્રશર્કરમ્ ।

ગુદસ્ય ક્ષાલને સ્તેકે યુક્તં પાને ચ મોજને ॥૬૫॥

અન્ય-ચ-ગુદસ્ય દાહે ચ પાકે સફોદ્રશર્કર છાની-
દુર્ગ્ધં દિન, (તથા) ગુદસ્ય ક્ષાલને ચ સ્તેકે, પાને ચ
મોજને (તદેવ) યુક્તમ્ ॥

શુદ્ધાના દાહમાં તથા પાકવામાં મધ
તથા સાકર સહિત બકરીનું દૂધ હિતકારી
છે; તેમ જ શુદ્ધને ધોવામાં, શુદ્ધ ઉપર
સિંચન કરવામાં, પીવામાં અને લોજનમાં
પણ એનું જ સેવન કરવું. ૬૫

ટીકા-ગુદસ્ય-દાહપાકયોઃ ॥

શુદ્ધ બહાર નીકળી આવે તો સ્વેદન

ઉપચાર

ગુદનિઃસરણે પ્રોક્તં ચાક્ષેરીઘૃતમુત્તમમ્ ।

અતિપ્રગૃહ્યા મહતી મનેચદિ ગુદલ્પયા ॥૬૬॥

સ્વિગ્નમૂપકમાંસેન તદ્વા સંસ્વેદયેદગુદમ્ ।

અથ ગોધૂમચૂર્ણસ્ય સંગૃહ્યત્વ તુ વારિણા ॥૬૭॥

સાગ્રસ્ય ગોલકં કૃત્વા મૃદુ સંસ્વેદયેદગુદમ્ ॥૬૮॥

ગુદભંશે ગુદં લૈતૈરમ્પગ્નન્તઃ પ્રવેશયેત્ ।

પ્રવિઢં સ્વેદયેન્મન્દ મૂપકસ્યામિપેણ હિ ॥૬૯॥

અન્ય-ચ-ગુદનિઃસરણે ચાક્ષેરીઘૃતમ્ ઉત્તમ પ્રોક્તમ્ ॥
અતિપ્રગૃહ્યા ચદિ મહતી ગુદલ્પયા મનેચ તદ્વા સ્વિગ્નમૂપક-
માંસેન ગુદં સંસ્વેદયેત્ ॥ અથ સાગ્રસ્ય ગોધૂમચૂર્ણસ્ય
વારિણા સંગૃહ્યત્વ ગોલકં કૃત્વા ગુદ મૃદુ, સંસ્વેદયેત્ ॥
ગુદમ્પરે ગુદં સ્નેહઃ સમ્યજ્ય અન્ત પ્રવેશયેત્, પ્રવિઢં
હિ મૂપકસ્ય આમિપેણ મન્દ સ્વેદયેત્ ॥

શુદ્ધ બહાર નીકળી જાય ત્યારે ખાટી
લણીથી પકાવેલું ઘી ઉત્તમ કહ્યું છે. ઝાડા
ખૂબ ચાલુ રહેવાથી શુદ્ધમાં બે ઘણી પીડા
થાય તો બાફેલા ઉંદરના માંસથી શુદ્ધ પર
શેક કરવો અથવા ઘી સહિત ઘઉંના દોઢને
પાણીમાં પકાવી તેના ગોળો કરી તેનાથી
શુદ્ધ ઉપર ફૂંચો ફૂંચો શેક કરવો. આમણ
બહાર નીકળી પડી હોય તો તેના ઉપર
(ઘી, તેલ આદિ) સ્નેહ પદાર્થોનું માલિશ
કરી તેને અંદર પેસાડવી અને પેસાડ્યા
પછી (કાંઈથી બાફેલા અને ચોરડાનાં પાંદડાં
વગેરેની ઉપર રાખેલા) ઉંદરના માંસથી
થોડો થોડો શેક કરવો. ૬૬-૬૯

ટીકા-મૂપકસ્યામિપેણ કાઙ્ગિકસ્થિનેન પરખ્વનાદિ-
સ્થાપિતેન સ્વેદયેત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

શમ્યૂકમાંસં સુસ્વિઢં સતૈલ-લવણાન્વિતમ્ ।

ઈપ્ષ્ઠ ઘૃતેન ચામ્યજ્ય સ્વેદયેત્તેન યત્નતઃ ॥

ગુદમ્પરશમરોપેણ નાશયેત્ ક્ષિપ્રમેવ ચ ॥૭૦॥

અન્ય-ચ-શમ્યૂક-માંસં સતૈલ-લવણાન્વિત મુસ્તિષ્ઠ
(કૃત્વા ગુદ) ચ ઈપ્ષ્ઠઘૃતેન અમ્યજ્ય તેન (માંસેન)
યત્નતઃ સ્વેદયેત્. (તત્ત્વ દ્વ સ્વેદન) ક્ષિપ્રમ્ એવ ચ
અરોપેણ ગુદમ્પર નાશયેત્ ॥

ચ ખના છપડાંના માંસને તેલ તથા
લણ નાખી સારી ચેઠે બાફી શુદ્ધ ઉપર
જરાક ઘી ચોપડી તે માંસથી યત્નપૂર્વક શેક
કરવો, તે આમણના દરદનો તરત જ સંપૂર્ણ
નાશ કરે છે. ૭૦

મૂપકવસા-પ્રલેપ-ઉપચાર

મૂપકસ્યાય વસ્યા પાનું સમ્યક્ પ્રલેપયેત્ ।

ગુદમ્પરશમિચો વ્યાધિઃ પ્રણયતિ ન સંશયઃ ॥૭૧॥

અન્વયઃ—અથ મૂપકસ્ય વસ્યા પાપુ સમ્યક્ પ્રલેપયેત્, (તેન) ગુદ્વ્રજા—અભિષઃ ધ્યાયિઃ પ્રણવયતિ, ન સંશયઃ ॥

અથવા ઉંદરની ચરખીથી શુદ્ધ ઉપર સારી પેઠે લેપ કરવો; તેથી પણ આમણું દરદ નાશ પામે છે, એ નક્કી છે. ૭૧

આંગેરીઘૃતપાન-ઉપચાર

ચાક્ષેરીકોલદધ્યમ્લક્ષારનાગરસંયુતમ્ ।
ઘૃતં વિપક્વં પાતવ્યં ગુદ્વ્રજાગદાપહમ્ ॥ ૭૨ ॥

અન્વયઃ—ચાક્ષેરી—કોલ—દધ્યમ્લ—ક્ષાર—નાગરસયુતં વિપક્વં ઘૃતં પાતવ્યમ્ । (તદ્ હિ) ગુદ્વ્રજા—ગદ—અપ-હમ્ (અસ્તિ) ॥

ચાર પાંદડાંવાળી ખાટી લૂણીને સ્વરસ, બારનો ક્વાથ, હઠી અને જવખારનો તથા સૂંઠનો કફક—એટલાંને ઘીથી ચારગણાં લઈ તેથી સંયુક્ત કરીને પકાવેલું ઘી પીવું. આઘી આમણું દરદ મટાડે છે. (અને તે આંગેરી-ઘૃત કહેવાય છે.) ૭૨

ટીકા—ચાક્ષેરી=ચતુઃપત્રી અમ્લોણિકા, તસ્યાઃ સ્વરસઃ, કોલસ્ય ક્વાથઃ, દધ્યમ્લ=દધિરપમ્લમ્ । एतद् त्रय मिलितं घृताच्चतुर्गुणं क्षारनागरयोः ककम् ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

સાકર સાથે કમલિનીપત્રલક્ષણ

કોમલં પશ્ચિનીપત્રં યઃ લ્પાદેચ્છર્કતાન્યતમ્ ।
પતશ્ચિચિત્ય નિર્વિદ્યં ન તસ્ય ગુદનિર્ગમઃ ॥ ૭૩ ॥

અન્વયઃ—યઃ કોમલં પશ્ચિનીપત્રં ચર્કરાન્વિતં લ્પાદેત્, તસ્ય ગુદનિર્ગમઃ ॥ (સ્યાત્), एतद् निश्चित्य निर्दिष्टम् ॥

જે માણસ કમળના છાડનાં ફોભળ પાનને સુકાવી ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે ખાય, તો તેને આમણ નીકળવાનું દરદ રહેતું નથી, એ નિશ્ચય કરી કહેવાયું છે. ૭૩

ટીકા—પશ્ચિનીપત્રં સંશોધ્ય સંતૂર્ણ ચર્કરાયુક્તં લ્પાદેત્ । अयं ॥ गुदव्रजोऽतीसारं विनापि भवति । ततः सुद्र-
રોગેષુ લિખિતઃ । अथ गुदस्य दाहपाकव्याध्याप्रसङ्गाद्
व्रजोऽपि लिखितः । चिकित्सा तमयत्र तुल्यैव ॥
આમણ નીકળવાનું આ દરદ અતિસારમાં થાય છે અને અતિસાર વિના પણ થાય છે, માટે તેને મુદ્રજોગમાં લખ્યું છે. અહીં શુદ્ધના દાહની તથા પાકવાની પીડાનો પ્રસંગ હોવાથી આ પ્રકરણમાં પણ તે લખ્યું છે; ચિકિત્સા તો બન્ને ગુદ્વ્રજ અથવા આમણના દરદમાં સરખી જ છે.

અથ શ્લેષ્માતિસારસ્ય લક્ષણમાહ—

કફાતિસારનું લક્ષણ

શ્વેતં સ્તિગ્ધં ઘનં ઘદ્નં શીતલં મન્વવેદનમ્ ।

ગૌરવાશ્વચિસંયુક્તં શ્લેષ્મણા સાર્યતે શક્ત્ ॥ ૭૪ ॥

અન્વયઃ—શ્લેષ્મણા શ્વેતં સ્તિગ્ધં ઘનં ઘદ્નં શીતલં મન્વવેદનં શક્ત્ ગૌરવ—અશ્વચિ—સંયુક્તં સાર્યતે ॥

કફથી (થયેલા અતિસારમાં) ઘોળી, સ્તિગ્ધ, ઘાટી, બંધાયેલી, શીતળ અને થોડી વેદનાવાળી વિષા બહાર કઢાય છે અને તે સાથે શરીરમાં લારેપણું તથા અરુચિ પણ થાય છે. ૭૪

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ—

કફાતિસારની ચિકિત્સા

શ્લેષ્માતિસારે પ્રથમં હિતં લઙ્ગનપાચનમ્ ।

યોજ્યશ્માતિસારો યથોક્તો દીપનો ગળઃ ॥ ૭૫ ॥

અન્વયઃ—શ્લેષ્માતિસારે પ્રથમં લઙ્ગન—પાચન હિતં (મવતિ, તતઃ) ચ યયોક્ત. શ્માતિસારઃ દીપનઃ ગળઃ યોજ્યઃ ॥

કફાતિસારનાં પ્રથમ તો લંઘન તથા યાચન હિતકારી થાય છે, અને પછી આશ્માતિસારના વિષયમાં કહેલો અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર ઔષધોના ગણ ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે.

અવ્યાદિ—ક્વાથ

વધ્યં સાતિવિપાનુસ્તં બાલયિત્વં સનાગરમ્ ।

વત્સકસ્વફલં પથ્યા છર્દિશ્લેષ્માતિસારનુત્ ॥ ૭૬ ॥

અન્વયઃ—વધ્યં સાતિવિપા—નુસ્તં બાલયિત્વં સનાગરં વત્સક—સ્વફલં પથ્યા (એવા ક્વાથઃ) છર્દિ—શ્લેષ્માતિસારનુત્ (મવતિ) ॥

ચવક, અતિવિષ, મોથ, કાચું ખીલું, સૂંઠ, કડાછાલ, ઇંદ્રજવ અને હરડેનો ક્વાથ બિલટીને તથા કફાતિસારને મટાડે છે. ૭૬

હિંબ્યાદિ—ચૂર્ણ

હિદયુ સૌવર્ચલં વ્યોપમમ્પાતિવિપા વચા ।

પીતમુષ્ણામ્બુના ચૂર્ણમેપાંશ્લેષ્માતિસારનુત્ ॥ ૭૭ ॥

અન્વયઃ—હિદ્યુ સૌવર્ચલં વ્યોપમ્ અમયા અતિવિપા વચા—એવાં ચૂર્ણ વ્યામ્બુના પીતં શ્લેષ્માતિસારનુત્ મવતિ ॥

હિંગ, સંચાળ, બ્યોષ (સૂંઠ, મરી, પીપર), હરડે, અતિવિષ, અને વજ—એટલાંનું ચૂર્ણ બિના પાણી સાથે પીવું હોય તો તે કફાતિસારને મટાડે છે. ૭૭

હરકેઈ એ દોષના અતિસારની
સામાન્ય ચિકિત્સા

કૃમિશત્રુવચાચિત્વપાઠાધાન્યાકફલમ્ ।
પપાં કાથં મિપગ દયાદતીસારે દ્વિદોષજે ॥
તેપાં ચિકિત્સા પ્રોક્તેવ વિશિષ્ટા ચ નિગચતે ॥૭૮
અન્વય:-મિપક્ દ્વિદોષજે અતીસારે કૃમિશત્રુ-વચા-
ચિત્વ-પાઠા-ધાન્યાક-ફલમ્-પપાં કાથ દયાત્ ।
તેપાં (સામાન્યા) ચિકિત્સા એવ પ્રોક્તા, વિશિષ્ટા ચ
નિગચતે ॥

દેશે હરકેઈ એ દોષથી થયેલા અતિ-
સારમાં વાવડિંગ, વજ, ખીલુ, કાળીપાટ,
ધાણુ અને કાયકુળનો કવાથ આપવો. આ
તેઓની સામાન્ય ચિકિત્સા કહી છે; વિશેષ
ચિકિત્સા હવે કહેવાય છે. ૭૮

વાયુ તથા કફના અતિસારની વિશેષ ચિકિત્સા
કદ્ફલં મધુકં લોઘં ત્વગ્ દાદિમફલસ્ય ચ ।
સતપ્તુલજલં ચૂર્ણં વાતશ્લેષ્માતિસારનુત્ ॥૭૯॥

અન્વય:-કદ્ફલ મધુક લોઘ દાદિમ-ફલસ્ય ચ
ત્વગ્-એતેપાં ચૂર્ણં સતપ્તુલજલ વાત-શ્લેષ્માતિસારનુત્
(મવતિ) ॥

કાયકુળ, જેઠીમધ, હોધર અને દાડિમના
કુળની છાલનુ ચૂર્ણ ચોખાના ધોવણુની સાથે
ખીવાથી વાયુના તથા કફના અતિસારને તે
મટાડે છે. ૭૯

વાયુ તથા પિત્તના અતિસારની ચિકિત્સા
ચિત્રકાતિવિપામુક્તં શાલચિત્વં સનાગરમ્ ॥

વસકત્વકફલં પથ્યા વાતપિત્તાતિસારનુત્ ॥૮૦॥
અન્વય-ચિત્રક-અતિવિપા-મુક્ત શાલચિત્વ સના-
ગરં વસક-ત્વક-ફલં પથ્યા-(એણી ક્વાણર) વાત-
પિત્તાતિસારનુત્ (મવતિ) ॥

ચિત્રક, અતિવિષ, મોથ, કાયું ખીલુ,
સુંઠ, કડાછાલ, ઇંદ્રજવ અને હરડેનો કવાથ
ખીવાથી વાયુના તથા કફના અતિસારને તે
મટાડે છે. ૮૦

પિત્તના તથા કફના અતિસારની ચિકિત્સા
મુસ્તા સાતિવિપા મૂર્વા વચા ચ કુટજઃ સમા ।

પપાં કપાપઃ સક્ષોદ્રઃ પિત્તશ્લેષ્માતિસારનુત્ ॥૮૧॥
અન્વય:-મુસ્તા સાતિવિપા, મૂર્વા વચા ચ કુટજઃ-
(એ) સમાઃ (પ્રાપ્તાઃ તતઃ) ॥ પપાં કપાપઃ સક્ષોદ્રઃ પિત્ત-
શ્લેષ્માતિસારનુત્ (મવતિ) ॥

મોથ, અતિવિષ, મોરવેલ, વજ અને
ઇંદ્રજવને સમભાગે લઈ તેનો કવાથ કરી
મધ સાથે ખીવાથી પિત્તના તથા કફના
અતિસારને તે મટાડે છે. ૮૧

અથ સન્નિપાતાતિસારસ્ય લક્ષણમ્ ।

સન્નિપાતાતિસારણું લક્ષણુ

તન્દ્રાયુકો મોહસાદાસ્યશોષી, વર્ષઃ કુર્યાત્
નૈકરૂપં તૃપાર્તઃ । સર્વોદ્ભૂતે સર્વલિઙ્ગોપપત્તિઃ,
કૃત્તૈઃ સાધ્યો શાલવૃદ્ધાવલાનામ્ ॥૮૨॥

અન્વય:-સર્વાદ્ભૂતે સર્વલિઙ્ગોપપત્તિઃ (તેન ચ રોગી)
તૃપાર્તઃ તન્દ્રાયુકઃ મોહ-સાદ-આસ્યશોષો (સન્) નૈક-
રૂપ વર્ષઃ કુર્યાત્, શાલ-વૃદ્ધ-અવલાનામ્ (અયમ્ અતિસારઃ)
કૃત્તૈઃ સાધ્યઃ (સ્યાત્) ॥

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોથી
થયેલા અતિસારમાં ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો
થાય છે; તેમાં માણસ તરશથી પીઠાય,
તંદ્રાયુક્ત થાય, મોહ તથા શ્વાનિ પામે,
મોહું સુકાય અને અનેક રંગોવાળી વિદ્યાને
તે ખડાર કરે છે. બાળકનો, વૃદ્ધનો કે
નિર્બળનો આ અતિસાર કદાચ છે. ૮૨

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

અન્નિપાતાતિસારની ચિકિત્સા :

પંચમૂલ્યાદિ-કવાથx

પન્નમૂલીવલાચિત્વગુદ્ધચીમુસ્તનાગરૈઃ ।

પાઠામૂનિમ્બર્ષદિષ્ટકુટજત્વકફલૈઃ શૃતમ્ ॥૮૩॥

સર્વજં હન્યતીસારં ઝરજ્ઞાપિ તથા વમિમ્ ॥૮૪॥

સશ્લોપદ્રવં શ્યાસ કાસં ચાપિ સુદુસ્તરમ્ ॥૮૫॥

અન્વય:-પન્નમૂલી-વલા-ચિત્-ગુદ્ધ-ચી-મુસ્ત-નાગરૈઃ
પાઠા-મૂનિમ્બ-ર્ષદિષ્ટ-કુટજત્વકફલૈઃ શૃત સર્વજન્ બની-
સાર ચ ઝરજન્ અપિ તથા વમિ સશ્લ-ઉપદ્રવ શ્યામ ચ
સુદુસ્તર કાસન્ અપિ હન્તિ ॥

પંચમૂલ, ખપાટ, ખીલું, ગળો, મોથ,
સુંઠ, કાળીપાટ, કરિયાતું, વાળો, કડાછાલ,
અને ઇંદ્રજવનો કવાથ ત્રણે દોષના અતિ-
સારને, જવરને, ઊલટીને, શૂળના ઉપદ્રવ સહિત

x પન્નમૂલી મૂલાનો સમાહાર: પન્નમૂલી, સા આદિ-
યેણં તાનિ-પન્નમૂલ્યાદીનિ-તેણં ક્વાથ. -જેમા લઘુ કે
બૃહત્-પંચમૂળ ગુપ્થ-પહેલાં દોષ છે, એવાં ઔષધો-
નો ઉકાળો-પંચમૂલ્યાદિ-કવાથ કહેવાય છે.

આસને અને મટલી મુશ્કેલ ઉદરસને પણ મટાડે છે. ૮૩, ૮૪

પંચમૂલી સંબંધે ખુલાસો

પંચમૂલી તુ સામાન્યાત્ પિત્તે યોજ્યા ક્લીયસી ।
વાતે પુનર્બલાસે ચ સા યોજ્યા મહતી મતા ॥૮૫॥

અન્યથા-સામાન્યાત્ પિત્તે પંચમૂલી તુ ક્લીયસી યોજ્યા, વાતે પુનર્ વચાસે ચ સા મહતી યોજ્યા મતા ॥

સામાન્ય રીતે પિત્ત ઉપર લઘુપંચમૂળનો ઉપયોગ કરવો અને વાયુ ઉપર તથા કફ ઉપર પૃષ્ઠપંચમૂળનો ઉપયોગ કરવો, એમ મનાયેલ છે. ૮૫

અતુઃસમ-મોદક+

અમયા નાગરં મુસ્તં ગુદેન સહ યોજિતમ્ ।
ચતુઃસમેયં ગુટિકા સ્યાત્ સર્વાતીસારનાશિની ॥૮૬॥
આમાતીસારમાનાહં સવિવચ્ચં વિપુચિકામ્ ।
ક્રમીનરોચકં હન્યાદ્દીપયત્યાશુ ચાતલમ્ ॥૮૭॥

અન્યથા-અમયા નાગરં મુસ્તં ગુદેન સહ યોજિત (સત્)-ચતુઃસના ર્થં ગુટિકા સર્વાતીસારનાશિની સ્યાત્, (તથા ચેયં ગુદી) આમાતીસારમા આનાહં સવિવચ્ચવિપુચિકાં ક્રમીન્ અરોચકં વા હન્યાત્, અતલં વ આશુ રીપયતિ ॥

હરડે, સૂંક, મોથ અને ગોળ-એ ચાર પદાર્થોને સમભાગે સાથે મેળવી તેની ગોળી બનાવવી. આ 'અતુઃસમ' નામની ગોળી સન્નિપાતાતિસારને, આમાતિસારને, પેટના ચડવાને, મળખંધને, કૌલેશને, કૃમિઓને, તથા અરુચિને મટાડે છે અને આગ્નિને તરત પ્રદીપ્ત કરે છે. ૮૬, ૮૭

કુટજ-પુટપાક

તત્કાલારુપકુટજત્વચં તણ્ડુલવારિણા ।
પિપ્પ્વા ચતુઃપલમિતાં જમ્બૂપત્રેણ વેષ્ટિતામ્ ॥૮૮॥
સૂત્રેણ ઘણ્વા ગોધૂમપિષ્ટેન પરિવેષ્ટિતામ્ ।
લિષ્તાશ્ચ ઘનપદ્ધેન નિર્દહેત્ ગોમયાગ્નિના ॥૮૯॥
અક્ષારવર્ણાશ્ચ મૃદં દણ્ડવા વલ્લેઃ સમુદ્ધરેત્ ।
તતો રસં સમાદાય શીતં ક્ષોદ્રયુતં પિબેત્ ॥૯૦॥

+ ચત્વારિ અમયાદીનિ સમાનિ યસ્મિન્ સઃ, મોદ-યતિ ચિત્તં જનાનામિતિ મોદકઃ-ચતુ.સમયાસો મોદકઃ-જેમાં હરડે વગેરે ચાર ઔષધો સરખા ભાગે હોય છે અને રોગી લોકોના ચિત્તને જે આનંદ પમાડે છે, એવી ગોળી-અતુઃસમ-મોદક કહેવાય છે.

અતઃ કૃષ્ણાત્રિપુત્રેણ પુટપાકસ્તુ કૌટજઃ ।
જયેત્ સર્વાતીસારાન્ રક્તજાન્ સુચિરોત્પિતાન્ ॥

અન્યથા-ચતુઃપલમિતાં તત્કાલારુપ-કુટજત્વચં તણ્ડુલવારિણા પિપ્પ્વા, જમ્બૂપત્રેણ વેષ્ટિતાં સૂત્રેણ ઘણ્વા, ગોધૂમપિષ્ટેન પરિવેષ્ટિતાં ઘનપદ્ધેન ચ લિષ્તા (કુલ્વા) ગોમય-અગ્નિના નિર્દહેત્ । મૃદં ચ અક્ષારવર્ણા દૃષ્ટ્વા વલ્લેઃ સમુદ્ધરેત્, તતઃ રસં સમાદાય શીતં ક્ષોદ્રયુતં પિબેત્ ।
કૃષ્ણાત્રિપુત્રેણ અતઃ (અયં) કૌટજઃ પુટપાકઃ શુ સુચિરોત્પિતાન્ રક્તજાન્ સર્વાન્ અતીસારાન્ જયેત્ ॥

સોળ તોલા લીલી કડાછાલને ચોખાના ધોણથી વાટી, બાંબુનાં પાંદડાંઓથી વીંટી, દોરાથી બાંધી તેના ઉપર ફરતો ઘઉંના લોટને થર ચડાવી તેના ઉપર માટીનો ઘાટો થર કરીને તે ગોળાને છાછાના અગ્નિથી બાળવો. તેના પરની માટીને અગારાના જેવા લાલ રંગવાળી થયેલી જોયા પછી તે ગોળાને અગ્નિમાંથી કાઢી લેવો. પછી એ પાકેલી કડાછાલને રસ કાઢી લઈ ઠંડો પાડી તેને મધ સાથે પાવો. પુનર્વાસુ મુનિએ કહેલો આ 'કુટજ-પુટપાક' ઘણા લાંબા કાળથી થયેલા રક્તાતિસાર આદિ સઘળા અતિસારોને મટાડે છે. ૮૮-૯૧

કુટજવલેહ-

કુટજત્વકૃતઃ કાપો વલ્લપૂતો હિમીકૃતઃ ।
સલીદોડતિવિવાયુકઃ સ્વાત્ ત્રિદોષાતિસારનુત્ ॥
ઇચ્છન્ત્યત્રાષ્ટમાશેન ક્વાથાદતિવિવારજઃ ।
પ્રક્ષેપયેત્ ચતુર્થાશમિત્ કેચિદ્ વદન્તિ હિ ॥૯૩॥

અન્યથા-કુટજત્વકૃતઃ ક્વાથઃ વલ્લપૂતઃ હિમીકૃતઃ અતિવિવાયુકઃ સ્લીઢઃ (સન્) સઃ ત્રિદોષાતિસારનુત્ સ્વાત્ ॥ અત્ર કેચિન્ ક્વાથાત્ અષ્ટમાશેન અતિવિવારજઃ ઇચ્છન્તિ, કેચિન્ ચતુર્થાસં પ્રક્ષેપયેત્, ઇતિ હિ વદન્તિ ॥

કડાછાલના કરેલા ક્વાથને વચ્ચી ગાળી લઈ ઠંડો પાડી, તેમાં અતિવિષતુ' શૂર્ષ્ નાખી ચાલ્યો હોય તો તે અવલેહ ત્રણે દોષના

* કુટજત્વકૃતઃ પુટપાકઃ-કડાછાલનો કરેલો પુટપાક 'કુટજ-પુટપાક' કહેવાય છે.

÷ કુટજત્વકૃતક્વાથઃ અતિવિવાયુકઃ અવલિષ્તે ઇતિ-કુટજત્વકૃતક્વાથઃ-કડાછાલના ક્વાથતું અતિવિષનાખીને કરેલું ચાટણુ-કુટજવલેહ કહેવાય છે.

શ્લોકોત્પાડનીસારોડતિમાત્ર દુષ્કિત્સ્યઃ, શ્લોકાપનોદનં વિના કેવલેન મેપજેન પ્રતીતર્ત્તમશક્યત્વાત્ । ઇપોડતી-સારઃ કઠસાધ્યઃ કથિતઃ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર ભાષાંતરમાં સંપૂર્ણ સમાવ્યો છે.)

અયાગન્તુજસ્ય મયાતીસારસ્ય સંપ્રાપ્તિર્વર્ત્તકલ્પનમાહ-

આગંતુજ-ભયાતિસારં સંપ્રાપ્તિ-પૂર્વકં લક્ષણ

મયેન દ્યોમિતા દોષા દૂપયન્તિ મલં યદા । તદાડતિસાર્યેતે જન્તુઃ ક્ષિપ્રમુણં જલપ્લવમ્ ॥૧૧॥ વાતપિત્તાતિસારસ્ય પ્રાયો લિઙ્ગઃ સપ્રન્વિનમ્ । અમયોપશમાચ્છમં યસ્મિન્ સ્યાત્ સમયાત્સમૃતઃ ॥

અન્વયઃ-મયેન દ્યોમિતાઃ દોષાઃ યદા મલ દૂપયન્તિ, તદા જન્તુઃ ક્ષિપ્ર પ્રાયઃ વાતપિત્તાતિસારસ્ય લિઙ્ગઃ સપ્રન્વિતમ્ ઉષ્ણં જલપ્લવં (શઙ્કુ) અતિસાર્યેતે; યસ્મિન્ અમય-ઉપશમાત્ શર્મ સ્યાત્ સઃ મયાત્ (આગન્તુકારણાત્ જાતઃ અતીસારઃ) સ્યાત્ ॥

ભયરૂપ કારણે શ્લેષ પમાડેલા વાત, પિત્ત અને કફ એ દોષો જ્યારે મળને દૂષિત કરે છે (આ સંપ્રાપ્તિ સમજવી), ત્યારે જ માણસ ઘણું કરી વાયુસંબંધી તથા પિત્તસંબંધી અતિસારનાં લક્ષણોવાળી, બીની અને પાણીમાં તરનારી વિદ્યા, શુદ્ધાના માગમાં થી પ્રવાહરૂપે બહાર કાઢે છે. તે ભયાતિસાર કહેવાય છે; જેમાં નિર્ભયતા તથા શાંતિ થવાથી સુખ થાય છે (આ લક્ષણ સમજવું); આમ ભયરૂપ આગંતુ-કારણથી થયેલા આ ભયાતિસાર હોય છે. ૯૯, ૧૦૦

ટીકા-પ્લવતીતિ પ્લવમ્=જલે પ્લવમાનમિત્યર્થઃ । નનુ મયાતીસારસ્ય કથમાગન્તુજસ્યમ્ ? અયમપિ દોષજ એવં યત આહ-મયેન દ્યોમિતાઃ=દૂષિતા દોષા મલ દૂપયન્તિ, તન્મલમતિવરતિ । અત્ર પૂર્વમેવ દોષવચ્ચઃ ॥ ઉચ્યતે-રાગદ્વેપમયાચૈવ તે સ્વરાગન્તવો ગદાઃ' इति वचनाद्भयातीसार आगन्तुज एव । अयंनैव हेतुभूतेन दोषा वातपित्तकफाः अतिसारं जनयन्ति, द्योमिता=संचालिताः, न तु दूषिताः ॥ मयेन त्रयाणामपि दोषाणा दूषणासम्भवात् । अतिसर्तुं चञ्चिता वातपित्तकफा मलं दूषयन्ति, तत्सर्वं वातपित्तकफमलं मयेनैवातिशय्यते ॥ यथाहातप्रवन्धेत । 'मयाद्वायुः इति वचनात् । अत एव मयातिसारे वातद्वयैव क्रिया कथितेति साधुः ॥

અડી' શ'કા થાય છે કે ભયાતિસાર આગંતુજ કેમ સંભવે ? કારણ કે 'ભયે શ્લેષ પમાડેલા-એટલે દૂષિત કરેલા દોષો મળને દૂષિત કરે છે

અને તે મળ પ્રવાહરૂપે નીકળે છે' એમ કહ્યું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે, એમાં દોષોનો સંબંધ પ્રથમ જ થાય છે, તેથી ભયાતિસાર દોષજન્ય હોવો જોઈએ.

આનુ સમાધાન આ છે કે, 'રાગથી, દ્વેષથી અને ભયથી જે રોગો થાય છે, તેઓ આગંતુજ કહેવાય છે' એ વચન પ્રમાણે ભયાતિસાર આગંતુજ જ કહેવાય છે. 'ભયે શ્લેષ પમાડેલા' એ વાક્યનો અર્થ 'ભયે દૂષિત કરેલા' એવો સમજવાનો નથી, પણ 'ભયે સ્થાયમાન કરેલા' એવો સમજવો; કારણ કે ભયથી ત્રણે દોષોનું દૂષિત થવું સંભવતું નથી. ભયે વેગ આપતાં જોરથી નીકળવાને ચલિત થયેલા વાત, પિત્ત અને કફ મળને દૂષિત કરે છે અને તેમ થતાં વાત, પિત્ત, કફ અને મળ એ સઘણું ભયને લીધે જ પ્રચલિત થાય છે. આ અતિસારમાં પાછળથી દુષ્ટ વાયુનો સંબંધ થાય છે; કારણ કે 'ભયથી વાયુ થાય છે' એવું વચન છે. આ જ કારણે ભયાતિસારમાં વાતહર-ચિકિત્સા કરવાનું જ કહ્યું છે, આથી ભયાતિસારને આગંતુજ કહેલ છે તે ખરાખર છે.

અય તયોચિકિત્સામાહ-

શ્લોકાતિસારની તથા ભયાતિસારની ચિકિત્સા મયશોકસમુદ્ભૂતો હ્યેયો વાતાતિસારવત્ । તયોર્વાતહરી કાર્યા હર્પણાશ્વાસનૈઃ ક્રિયા ॥૧૦૧॥ અન્વયઃ-મવ-શોક-સમુદ્ભૂતો વાતાતિસારવત્ હ્યેયો, (અતઃ) તયોઃ હર્પણ-આશ્વાસનૈઃ વાતહરી ક્રિયા કાર્યા ॥

શ્લોકાતિસાર તથા ભયાતિસાર એ વાતાતિસારના જેવાં લક્ષણોવાળા થાય છે, આથી એ બન્ને અતિસારોમાં હર્પ ઉપજાવવો તથા આશ્વાસન આપવાપૂર્વક વાયુને હરનારી ચિકિત્સા કરવી. ૧૦૧

ટીકા-વાતાતિસારવત્ વાતાતિસારલક્ષણયોઃ તયો-ચિકિત્સા ચ હર્પણાશ્વાસનપૂર્વિકા વાતહરી કર્તવ્યા ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર છે.)

અયામાતીસારસ્ય સંપ્રાપ્તિર્વર્ત્તકલ્પનમાહ-

આમાતિસારં સંપ્રાપ્તિપૂર્વકં લક્ષણ

અન્નાજીર્ણાત્પ્રદુતાઃ શ્લેષમયનો, દોષાઃ કોષ્ટે ઘાતુસહ્યાન્ મલોઽથ । નાનાવર્ણાન્નૈકકઃ સારયન્તિ, શૂલોપેતં પથમેતં વદન્તિ ॥ ૧૦૨ ॥

અન્વયઃ-અભાજીર્ણત્વ પ્રદુતાઃ. કોષ્ઠે ઘાતુસંપાન્ ચ મલાન્ ક્ષોભયન્તઃ દોષાઃ નૈકશઃ નાનાવર્ણાન્ (તાન્) સારયન્તિ । શૂનોપેતમ્ એનં પૃથમ્ (મતીસારં) વદન્તિ (વિદ્વાંસઃ) ॥

ખાધેક્ષા પદાર્થોનું અશુભ્થયથી આડા-અવળા માર્ગે ગયેલા અને કોઠામાં ઘાતુ-ઓના સમૂહોને તથા મળોને અસાધ્યમાન કરતા હોયો, વારંવાર શુળવાળા અને અનેક રંગોવાળા આડાને શુદ્ધકારથી વહેવડાવે છે; શુળથી યુક્ત આ અતિસારને વિદ્વાનો છૂટો આમાતિસાર કહે છે. ૧૦૨

ટીકા-અન્નં મુક્તં તદ્ગીર્ણવેતિ કર્મધારયે અભાજી-ર્ણમ્, તસ્માદ પ્રદુતાઃ=વિમાર્ગાઃ ક્ષોભયન્તઃ=ચાલયન્તઃ । 'નૈકશ' इत्यत्र नाकादित्वासाक्षरविपर्ययः ॥ मन्वामेन दोषा दृष्यन्ते गुर्वादिमक्षणादिभिरिव ते वातीसारमुत्पादयन्ति । नत्वाममतीसारमुत्पादयन्ति, तेनामातीसारोऽपि दोषश्च एव (इति) किमर्थं पृथगुक्तम् ? उच्यते-आमातीसारस्य पृथक् चिकित्सार्थं अतीसारेषु सर्वेषु एव संप्रादिकमौषधमुक्तम्, आमातीसारं तु प्रादિકं निषिद्धम् । यत उक्तम्-'नामे संप्रादિક दद्यादतीसारं कदाचन । संश्रुतां कलादामो विकारान् कुरुते बहून् ॥' क्वात=मेघज्वलत्, विकारान्=ग्रहण्यान्मातશूलगुल्मशोषोदरज्वरादीन् ॥

મૂળ શ્લોકમાં 'નૈકશઃ' એ પદમાં સંસ્કૃતની રીતિ પ્રમાણે 'અનેકશઃ', એમ થયું જોઈએ; છતાં તેમ કહ્યું, તેનું કારણ આ છે, કે તેને (વ્યાકરણના) 'નાક' આદિ ગણમાં ગણેલ છે.

અહીં શંકા થાય છે કે જેમ ભારે પદાર્થોના ભોજન આદિથી દોષો દૂષિત થાય છે, તેમ આમથી પણ દોષો દૂષિત થાય છે અને એ રીતે દૂષિત થયેલા દોષો જ અતિસારને ઉત્પન્ન કરે છે, પણ આમ અતિસારને ઉત્પન્ન કરતો નથી, માટે આમાતિસાર પણ દોષજન્ય જ છે, છતાં તેને બુદ્ધિ કેમ ગરથો છે ?

આખું સમાધાન આ છે કે આમાતિસારની ચિકિત્સા બુદ્ધિ જણાવવા આમાતિસારને બુદ્ધિ ગરથો છે. સધળા અતિસારોમાં આડાને રોકનારાં ઔષધો ક્યાં છે, પણ આમાતિસારમાં આડાને રોકનારાં ઔષધોના નિષેધ છે. કહ્યું છે કે 'આમ અતિસારમાં કદી પણ સંપ્રાદિક-આડાને રોકનાર ઔષધો આપવાં નહિ; કારણ કે એવાં ઔષધોના જળથી પકડાયેલા આમ પ્રહણી, આદરો, થલ,

ગોળો, મોઝા, પેટના રોગ તથા જ્વર આદિ ધણા વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે.

તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

આમાતિસારની ચિકિત્સાઃ વત્સકાદિક્ષવાથ વત્સકાતિવિષાગુણીવિલ્વહિન્નગુવામ્બુદાઃ ।

ચિત્રકેળ યુતઃ કાથ આમાતીસારનાશનઃ ॥૧૦૩

અન્વયઃ-વત્સક-અતિવિષા-ગુણી-વિલ્વ-હિન્ન-યવ-અમ્બુદાઃ-(આર્ણ) ચિત્રકેળ યુતઃ ક્વાથઃ આમાતીસાર-નાશનઃ (મવતિ) ॥

ઇદ્રજવ, અતિવિષ, સૂંઠ, ખીલું, હિંગ, જવ, મોથ અને ચિત્રકનો ક્વાથ આમાતિ-સારનો નાશ કરે છે. ૧૦૩

અથ શોયાતીસારસ્ય ચિકિત્સા-

શોયાતિસાર-એટલે સોજના સંબંધવાળા અતિસારની ચિકિત્સાઃ પુનર્નવાદિક્ષવાથ શોયમ્નોદ્રયવો પાઠા શ્રીફલાતિવિષાઘનાઃ ।

કથિતાઃ સોયનાઃ પીતાઃ શોયાતીસારનાશનઃ ॥

અન્વયઃ-શોયમ્નો-ઇન્દ્રયવો પાઠા શ્રીફલ-અતિવિષા-ઘનાઃ (એ) કથિતાઃ સોયનાઃ પીતાઃ (સન્તઃ) શોયા-તીસારનાશનઃ (મવન્તિ) ॥

સાટોડી, ઇદ્રજવ, કાળીપાટ, ખીલું, અતિવિષ, મોથ અને મરીનો ક્વાથ પીવાથી શોયાતિસારને તે મટાડે છે. ૧૦૪

ટીકા-શોયમ્નો=પુનર્નવા, કપળ=મરિચં ॥

અથ છર્ચતીસારચિકિત્સા-

છર્ચતિસાર-એટલે હિસ્ટીના સંબંધવાળા અતિસારની ચિકિત્સાઃ આમ્નાસ્થિમધ્યમાલૂરફલકાથઃ સમાશ્નિકઃ ।

શર્કરાસહિતો હન્યાત્ છર્ચતીસારમુદ્ગળમ્ ॥૧૦૫

અન્વયઃ-આમ્નાસ્થિમધ્ય-માલૂર-ફલકાથઃ મમાશ્નિકઃ શર્કરાસહિતઃ (પીતઃ સન્) ઉત્ત્વળં છર્ચતીસારં હન્યાત્ ॥

આંખાથી ગોટલીનો ગર્ભ અને ખીલાંનો ક્વાથ મધ તથા સાકર સહિત પીધો હોય તો તે લયકર છર્ચતિસારનો નાશ કરે છે.

ટીકા-માલૂરફલ=દિગ્ગજફલ ॥

છર્ચતિસારાદિનાશક શેકેલા મગનો ક્વાથ કયાયો મૃદુમુદ્રસ્ય સલાજમધુશર્કરઃ ।

નિહન્યાત્ છર્ચતીસારં તૃણાં દાહં જ્વરં શ્રમમ્ ॥૧૦૬

અન્વયઃ-મૃદુમુદ્રસ્ય ક્વાથઃ સલાજમધુશર્કરઃ (પીતઃ ચેન્) છર્ચતીસારં તૃણાં દાહં જ્વરં શ્રમં નિહન્યાત્ ॥

શેકેલા મગનો કથાય હાંગરની ધાણી, મધ અને સાર સાથે પીધો હોય તો તે હર્ધતીસાર, તરસ, દાહ, જ્વર અને જમનો નાશ કરે છે. ૧૦૬

અય નિઃસારકચિકિત્સા-

નિઃસારક એટલે મરડાની ચિકિત્સા

દ્વન્ના સસારેણ સમાક્ષિકેણ, મુજ્જીત નિઃસાર-કપીઢિતસ્તુ । સુતતકુપ્યસ્વચિતેન વાપિ, ક્ષીરેણ શીતેન મધુપ્લુતેન ॥ ૧૦૭ ॥

અન્યથા-નિઃસારકપીઢિતઃ તુ સસારેણ સમાક્ષિકેણ દ્વન્ના, અપિ ચા સુતતકુપ્યસ્વચિતેન શીતેન મધુપ્લુતેન ક્ષીરેણ મુજ્જીત ॥

નિઃસારક એટલે મરડાથી પિઠાયેલા માણસે તરવાળા દહીંમાં મધ નાખી તેની સાથે પથ્ય લોજન કરવું; અથવા અત્યંત તપાવી સોતું કે રૂપું ઠારી ગરમ કરેલા અને પછી ઠંડા કરેલા દૂધમાં મધ નાખી તેની સાથે પથ્ય લોજન કરવું. ૧૦૭

ટીકા-નિ.સારક=પ્રવાહિકા, 'નિઠાહી' इति लोके; सुततकूप्यस्वचिતેन सुततसुवर्णरजतनिर्वाणकचिતેन मुज्जीत पथ्यमिति शेषः । (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અય પુરીપક્ષયચિકિત્સા-

વિષાનો ક્ષય થયાની ચિકિત્સા

દીતામ્નિનિઃપુરીપો યઃ સાર્યતે કેનિલં શક્યત્ । સ પિયેત્કાણિતં શુષ્કીદધિતૈલં પયોધૃતમ્ ॥ ૧૦૮ ॥ ઘલાવિશ્વાનૃતં ક્ષીરં ગુડતૈલાનુયોજિતમ્ । દીતામ્નિ પાયયેત્પ્રાતઃ સુલ્લદં ઘર્ષસઃ ક્ષયે ॥ ૧૦૯ ॥

અન્યથા-દીતામ્નિઃ નિઃપુરીપઃ યઃ કેનિલ શક્યત્ સાર્યતે, સઃ કાણિત શુષ્કી-દધિ-તૈલં પયઃ ધૃતં પિબેત્ ॥ (અથવા) ઘર્ષસઃ ક્ષયં. દીતામ્નિઃ બલા-વિશ્વા-શૃત ગુડ-તૈલ-અનુયોજિતં સુલ્લદં ક્ષીરં પ્રાતઃ પાયયેત્ ॥

પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અને વિષાથી રહિત થયેલા જે માણસને શીણવાળો મળ નીકળ્યા કરતો હોય, તેણે અરધો પાકેલો રાખ જેવો

× નિ સાર્યતિ નિચિતં મ્હસઃ યદુશોડય પ્રવૃદ્ધો વામુરપોમાર્ગાદિતાશિન इति नि.सारकः-निर्णयकत्वात् स गताविति पञ्चताद ण्वुल्-वायडा-अहितकारी पदार्थो भूय जाता माणसने भूय वधी गयेला वायु, जमेला કરને વારંવાર થોડો થોડો ગુદા માર્ગે જહાર કાઢે તે-નિ.સારક-પ્રવાહિકા કે મરડો.

ગોળ, સૂંઠ, દહીં, તેલ, દૂધ અને ઘી પીવાં. અથવા વિષાનો નાશ થયો હોય, તો પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા માણસને મળદાણાથી તથા સૂંઠથી પકાવેલા દૂધમાં ગોળ તથા તેલ નાખી તે સુખદાથી દૂધ પ્રાતઃકાલે પાવું. ૧૦૮, ૧૦૯

અતિસારહિનાશક મિથ્વાદિ તૈલ-

તુલાં સદ્ગુલ્પ્ય ચિલ્વસ્ય પચેત્ પાદાવશેપિતમ્ । સક્ષીરં સાધયેત્તૈલં શ્લક્ષ્ણપિટ્ટરિમ્ઃ સમૈઃ ॥ ૧૧૦ ॥ ચિલ્વં સઘાતકીકુપું શુષ્કીરાક્ષાપુનર્નવાઃ । દેવદારુચ્વામુસ્તં લોધ્રમોચરસાન્વિતમ્ ॥ ૧૧૧ ॥ પર્મિર્મુદ્ગશિતા પથ્યં ગ્રહણ્યશોઽતિસારનુત્ । ચિલ્વતૈલમિતિ ધ્યાતમન્નિપુત્રેણ માપિતમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

અન્યથા-ચિલ્વસ્ય તુલા સકુલ્પ્ય પાદાવશેપિતં પચેત્, (તતઃ તેન કયાયેન સહ) સક્ષીરં તૈલ સમૈઃ શ્લક્ષ્ણપિટ્ટઃ દ્યૈઃ (સહ) સાધયેત્-ચિલ્વં સઘાતકી-કુપ્ત શુષ્કી-રાક્ષા-પુનર્નવાઃ-દેવદારુ-ચ્વામુસ્તં લોધ્ર-મોચરસ-અન્વિતમ્-પર્મિઃ મુદ્ગ-અમ્નિના પક્વમ્ અન્નિપુત્રેણ માપિતમ્ इति चिल्वतैलं ग्रहणी-अर्शम्-अविसारनूतं (भवति) ॥

આરસો રૂપિયાભાર ખીલાઓને ફૂટી તેનો કથાય કરતાં એક ચતુર્થાંશ રહે ત્યારે તે કથાયથી અને દૂધથી તેલને પકાવવું અને તે વેળા તેની સાથે ખીલાં, ધાવણી, કઠ, સૂંઠ, રારના, સાટોડી, દેવદાર, વજ, મેથ, લોધર અને મેથરસને સમભાગે લઈ ઝીણું વાટી તેનો કલક તે તેલમાં નાખવો. પછી થોડા થોડા અગ્નિથી તે તેલને પકાવવું. પુનઃ વંસુ મુનિએ કહેલું આ મિથ્વતૈલ નામનું તેલ ગ્રહણીને, અર્શને તથા અતિસારને મટાડે છે. ૧૧૦-૧૧૨

અતિદેશ એટલે અતિસાર, ગ્રહણી અને

અર્શમાં રેનેહો સરખા જ હોય ગ્રહણ્યશોઽધિકારે યે સ્નેહાઃ સમુપદર્શિતાઃ । પ્રયોજ્યાસ્તેઽતિસારેઽપિ ત્રયાણાં તુલ્યહેતુતા ॥ ૧૧૩ ॥

અન્યથા-યે સ્નેહાઃ ગ્રહણી-અર્શ-અધિકારે સમુપદર્શિતાઃ તે અતિસારે અપિ પ્રયોજ્યાઃ (યતઃ) ત્રયાણાં તુલ્યહેતુતા ॥

= ચિલ્વમ્ આદિ યેવા તાનિ ચિલ્વારીનિ, ચિલ્વાદિ-સાધિત તૈલમ્-ચિલ્વાદિતૈલમ્-ખીલું જેમા મુખ્ય હોય છે, એવાં ઔષધોથી તૈયાર કરેલુ તેલ-ચિલ્વાદિ-તેલ કહેવાય છે.

તે સ્નેહો શ્રદ્ધાના અને અર્થના અધિકારમાં અતાવ્યા છે, તેમનો અતિસારમાં પણ ઉપયોગ કરવો; કારણ કે એ ત્રણેના હેતુ સમાન છે. ૧૧૩

અયાતીસારમેદપ્રવાહિકાયાઃ સપ્રાપ્તિપૂર્વકલક્ષણમાહ-
પ્રવાહિકા અતિસારનો જ ભેદ છે તેનું
સંપ્રાપ્તિપૂર્વકનું લક્ષણ

વાયુઃ પ્રવૃદ્ધો નિચિતં ઘલાસં, નુદત્યચસ્તાદ-
હિતાશનસ્ય । પ્રવાહતોઽલ્પં ઘદુશો મલાક્તં,
પ્રવાહિકાં તાં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥ ૧૧૪ ॥

અન્યઃ-અહિતાશનસ્ય પ્રવૃદ્ધઃ વાયુઃ પ્રવાહતઃ
નિચિતં ઘલાસ મલાક્ત ઘદુશઃ અધસ્તાદ નુદતિ, તાં
તજ્ઞાઃ પ્રવાહિકાં વદન્તિ ॥

ખૂબ વાયડા પદાર્થોને ખાતા માણસનો
ખૂબ વધી ગયેલો વાયુ જ્યારે તે માણસ
ઝેર કરી શુદ્ધમાંથી શબ્દ સહિત અધોવાયુ
છોડવા લાગે ત્યારે તે માણસની શુદ્ધમાંથી
વિશ્વા વડે ખરડાયેલા જમા થયેલા કફને
વારંવાર થોડો થોડો નીચે શુદ્ધમાંથી બહાર
ઠાડે છે, તે રાગને વેધો પ્રવાહિકા⁺ કહે છે.

ટીકા-અસ્યાયમર્થઃ-અહિતાશનસ્ય=અતિશયેન ઘાત-
લભ્યમ્બોજિનઃ, પ્રવૃદ્ધો વાયુઃ, પ્રવાહતઃ=દૃઢત્વેન સશબ્દ
વાયુમપાનમાર્ગેન ત્યજતઃ, નિચિત્=સચિત, ઘલાસ=કફ,
મલાક્તં=નુરીયયુક્ત, અલ્પ ઘદુશઃ=વારવાર, અધસ્તાદ=
શુદાન્ નુદતિ । વૈશાઃ તાં પ્રવાહિકાં પ્રવદન્તિ ॥

તસ્યા વાતજાદિમેદેન રપમાહ-
દોષોના ભેદથી પ્રવાહિકાનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં* ૩૫
પ્રવાહિકા વાતકૃતા સશલા, પિત્તાત્ સદાહા
સરુફા કફાચ । સશોણિતા શોણિતસમ્મવા ચ,

+ પ્રવદતિ-અહિત-વાતલભ્યમ્બોજિનઃ પ્રવૃદ્ધઃ વાયુઃ
નિચિત ઘલાસં ઘદુશોઽલ્પમધસ્તાદ નુદતિ इति પ્રવાહિકા-
પ્રવદતેપુરં (૩-૧-૧૩૩), યદ્વા પ્રવહનં વાયુના પ્રવૃદ્ધ-
ઘલાસસ્યેતિ પ્રવાહિકા-રોગાસ્થયાપ્તુર્- (૩-૩-૧૦૮)
અહિતકારી-વાયડા ખોરાક ખાતા માણસનો ખૂબ
વધેલો વાયુ, એકઠા થયેલા કફને થોડો થોડો
વારંવાર શુદ્ધમાંથી બહાર ઠાડે, તે પ્રવાહિકા
નામનો અતિસારનો જ ભેદ-મરકાનો રોગ.

* અહીં પ્રવાહિકાને ચાર પ્રકારની જણાવવા
માટે છે-વાતજન્ય,^૧ પિત્તજન્ય,^૨ કફજન્ય^૩ અને
રુચિરજન્ય.^૪

તાઃ ક્ષેદ્વક્ષપ્રમવા મનાસ્તુ ॥ ૧૧૫ ॥

અન્યઃ-સશલા પ્રવાહિકા વાતકૃતા, સદાહા પિત્તાત્,
સરુફા ચ કફાત્, સશોણિતા ચ શોણિતસમ્મવા
(ત્રેયા, इत्येवं) તાઃ તુ સ્નેહલક્ષપ્રમવાઃ મતાઃ ॥

શુભવાળી પ્રવાહિકા વાયુએ કરેલી સમ-
જવી અને તે રુક્ષ પદાર્થોથી થાય છે; કાહ-
વાળી પ્રવાહિકાને પિત્તે કરેલી સમજવી અને
તે તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ પદાર્થોથી થાય છે;
કફવાળી પ્રવાહિકાને કફે કરેલી સમજવી અને
તે સ્નેહવાળા પદાર્થોથી થાય છે; અને લોહી-
વાળી પ્રવાહિકાને લોહીએ કરેલી સમજવી
અને તે તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ પદાર્થોથી થાય છે.

ટીકા-તત્ર લક્ષપ્રમવા વાતજા, સ્નેહપ્રમવા કફજા,
તુ શબ્દાત્ તીક્ષ્ણોષ્ણપ્રમવા પિત્તજા રક્તજા ચ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર છે.)

અતિદેશ એટલે પ્રવાહિકાઓને
અતિસાર જેવી જણવી
તાલામતીસારવદાદિદોષ, લિઙ્ગ ક્રમં ચામ-
વિપન્નવતાં ચ ॥ ૧૧૬ ॥

અન્ય-તાસા ચ લિઙ્ગં ચ ક્રમં ચ આમવિપન્ન-
તામ્ આમારવત્ ગાદિશેત્ ॥

એ ચારે પ્રવાહિકાઓનાં ચિહ્નો, ચિકિત્સા
અને કાયાપણું તથા પાકાપણું રીતિ-એ બધું
અતિસારની પેઠે જ સમજવું. ૧૧૬

તસ્યાચિકિત્સામાહ-
પ્રવાહિકાની ચિકિત્સા : બિલ્વાદિ અવલેહનં
ચિત્તવેર્ષી ગુદં લોપ્તં તૈલં મરિચસંયુતમ્ ।
લીઢ્વા પ્રવાહિકાકાન્તઃ સત્વરં સુખમામૃયાત્ ॥ ૧૧૭ ॥

અન્યઃ-ચિત્તવેર્ષી ગુદ લોપ્તં તૈલં મરિચ-સંયુત
લીઢ્વા પ્રવાહિકાકાન્ત (જનઃ) સત્વરં સુખમ્ આનુયાત્ ॥

ખીલાંનો ગર્ભ, ગોળ, દોષર, તેલ અને
મરીનો અવલેહ આટવાથી પ્રવાહિકાનો દર્દી
તરત સુખ પામે છે.

ધાતકયાદિ પાન
ધાતકીવદરીપનં કપિત્થરસમાશ્લિષ્મ ।
સલોઘમેક્કનો વધ્વા પિત્તેન્નિર્વોહિકાદિતઃ ॥ ૧૧૮ ॥

+ ચિત્તવ્મ આદિ ચેષાં તાત્તિ, તેપામવલ્લેદ-
ખીલાંનો ગર્ભ વગેરેનું જે ચાટણું ને બિલ્વાદિ
અવલેહ કહેવાય છે.

એ પાકી ગઈ હોય, સાંધાએ પાકી ગયા હોય, મૂત્ર અટકી ગયું હોય તથા વિષ્ણુ અત્યંત ઊની હોય—એ ચિહ્નો, અતિસારવાળાના મરણ માટે જ થાય છે. જે કોઈ અતિસાર વાળો, ક્ષયરોગવાળો અથવા ગ્રહણીરોગવાળો માણસ માંસથી તથા અગ્નિના બળથી રહિત થયો હોય, તેનું જીવનું દુર્લભ બાણુનું ઉપર કહેલાં ચિહ્નો થયાં હોય તે બાળકોનો તથા વૃદ્ધોનો અતિસાર અસાધ્ય છે; અને ધાતુઓ ઘણી જ દુષ્ટ થઈ હોય તે જીવાનોનો અતિસાર પણ અસાધ્ય છે. ૧૨૪-૧૨૮

અયાતીસારમુજસ્ય લક્ષણમ્—

અતિસારથી મુક્ત થયેલાનું લક્ષણ યસ્યોચ્ચારં વિના મૂત્રં સમ્યગ્વાયુષ્ય ગच्छति ।
દીપ્તાન્નર્લઘુકોષ્ટસ્ય સ્થિતસ્તસ્યોદરામયઃ ॥૧૨૯॥

અન્યથા—દીપ્તાન્નઃ લઘુકોષ્ટસ્ય યસ્ય ઉચ્ચાર વિના મૂત્રં ચ વાયુ સમ્યગ્ ગच्छति, તસ્ય ઉદરામયઃ સ્થિતઃ (જેવઃ) ॥

જેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થતો હોય અને કોઠો હલકો થયો હોય એવા માણસનો, સાથે વિષ્ણુ નીકળ્યા વિના મૂત્ર તથા અધોવાયુ બરાબર નીકળવા લાગે ત્યારે તેનો અતિસાર મટેલો સમજવો. ૧૨૯

અયાતીસારિણો વર્જનીયાન્યાહ—

અતિસારવાળાએ ત્યજવા યોગ્ય જ્ઞાનાવગાહાવશ્યં શુભક્ષિણ્યાદિભોજનમ્ ।

ધ્યાયામમન્નિસન્તાપમતીસારી વિવર્જયેત્ ॥ ૧૩૦ ॥

અન્યથા—અતીસારી સ્નાન—અવગાહો અશ્યક્ત ગૃહ—

સ્નિગ્ધ—આદિભોજન વ્યાયામમ્ અમિસંતાપં વિવર્જયેત્ ॥

અતિસારના રોગીએ (પાણી જેથીને ઠરાવું) સ્નાન, નદી વગેરેમાં પ્રવેશ, શારે કે સ્નિગ્ધ આદિ ખોરાક, કસરત અને અગ્નિનો તાપ ત્યજવાં બેઈએ. ૧૩૦

દીપ્તાન્નમ્—ઉદતતજલેન । અવગાહઃ—નથાદી ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

આમજ્વરાતિસાર આદિ નાશક

શંખપોટલી—૨૩

પ્રત્યેક દશગયાણાઃ શુદ્ધસૂતકગન્ધયોઃ ।

વિંશતિત્રિદિનં સ્ત્રવે પિષ્ઠા કુર્યાંચ કજ્જલીમ્ ॥

પશ્ચાદર્કસ્ય દુષ્પેન પિષ્ઠા તાં કજ્જલીં જ્યહમ્ ।

તતો વજ્રસ્ય દુષ્પેન પિષ્ઠા તાં કજ્જલીં જ્યહમ્ ॥૧૩૨

આર્દ્રકં ચિત્રકં શ્વેનં નિઃસહાયશ્ચ મર્દયેત્ ।

પેપયેત્ તદ્રસેરં કજ્જલીં તાં દિનત્રયમ્ ॥૧૩૩॥

પીતાનાશ્ચ કપર્દીનાં ચૂર્ણં ગયાણવિંશતિઃ ।

વિંશતિઃ શાઙ્ગચૂર્ણસ્ય ચત્વારિંશાચ મિશ્રિતમ્ ॥૧૩૪

ત્રિદિનં મર્દયેત્ સ્ત્રવે પૂર્વોક્તેન ક્રમેણ ચ ।

જ્યહમર્કસ્ય દુષ્પેન વજ્રીદુષ્પેન ચ જ્યહમ્ ॥૧૩૫॥

તન્મધ્યે કજ્જલીં ક્ષિપ્ત્વા ચિત્રકાર્દ્રસેન તુ ।

સ્ત્રવે પિષ્ઠા દ્વયોઃ કાર્યા ગુચ્છો વદરસમિતાઃ ॥

લિપ્ત્વા વશ્પાગ્નિ ચૂર્ણેન પન્થકુહ્લરિકામ્તરમ્ ।

પ્રક્ષિપ્ય ગુટિકાસ્ત્ર ચૂર્ણલિપ્તપિધાનકમ્ ॥૧૩૬॥

દત્ત્વા વજ્રમુદા લિપ્ત્વા ગર્ત્તે હસ્તપ્રમાણકમ્ ।

તદ્રમે કુહ્લરીં મુક્ત્વા પુટો દેવશ્ચ શાળકૈઃ ॥૧૩૮॥

પશ્ચાચિત્રકનીરેણ સ્વાદ્વશીતશ્ચ પેપયેત્ ।

ગુટિકાઃ પૂર્વરીત્યેવ કૃત્વા દેયઃ પુનઃ પુટઃ ॥૧૩૯॥

દગ્ધાનાં ગુટિકાનાશ્ચ ચૂર્ણં કૃત્ત્વાડ્ય કૂપકૈઃ ।

ક્ષેપ્યં ચૈવં હિ નિપ્પશો રસોડ્યં શાઙ્ગપોટલી ॥૧૪૦॥

આમજ્વરાતિસારે ચ શ્વાસે કાસે તથેવ ચ ।

શ્લેષ્મપિપ્તામવાતેષુ મન્દામ્નો ગ્રહણીષુ ચ ॥૧૪૧॥

અણદશપ્રમેહેષ્વર્જીણં જીર્ણપલેષુ ચ ।

દ્વાત્રિંશમ્પરિચ્છેઃ સાકં સઘૃતં વલ્લપણ્ણકમ્ ॥૧૪૨

સર્વરોગેષુ દાતવ્યં મરિચાઙ્ગં વિના જ્વરે ।

શાલયો દધિદુગ્ધાદિ ભોજનં મધુરં હિતમ્ ॥

કદ્વચ્છલશ્વારતૈલાધાનુ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥૧૪૩॥

વિધિનાનેન કર્તવ્યો રસોડસી શાઙ્ગપોટલી ।

ક્રમેણ વિનિવર્તન્તે પ્રોકુરોગા ન સંશયઃ ॥૧૪૪॥

અન્યથા—શુદ્ધસૂતક—ગન્ધયોઃ પ્રત્યેકં દશગયાણાઃ

વિંશતિઃ ત્રિદિનં સ્ત્રવે પિષ્ઠા કજ્જલીં કુર્યાંત, પશ્ચાદ

તાં કજ્જલીંમ્ અર્કસ્ય દુષ્પેન જ્યહં પિષ્ઠા, તતઃ તાં

કજ્જલીં વજ્રસ્ય દુષ્પેન જ્યહં પિષ્ઠા, આર્દ્રકં ચ શ્વેત

ચિત્રકં નિઃસહાય મર્દયેત્ (તતઃ) તદ્રસેઃ તાં કજ્જલીં

દિનત્રયમ્ એવ પેપયેત્. (તતઃ) પીતાનાં કપર્દીનાં ચ

ચૂર્ણં ગયાણવિંશતિઃ શાઙ્ગચૂર્ણસ્ય ચ વિંશતિઃ, મિશ્રિત

ચ ચત્વારિંશત (ગયાણાઃ) ત્રિદિનં ચ પૂર્વોક્તેન ક્રમેણ

સ્ત્રવે મર્દયેત્. (તતઃ) જ્યહમર્કસ્ય દુષ્પેન જ્યહં

ચ વજ્રીદુષ્પેન (પૂર્વવત્) મર્દયેત્. તન્મધ્યે કજ્જલીં ક્ષિપ્ત્વા

ચિત્રક—આર્દ્રકસેન તુ સ્ત્રવે પિષ્ઠા દ્વયોઃ વદરસમિતા-

ગુચ્છઃ કાર્યાઃ (તતઃ) પન્થકુહ્લરિકામ્તરં ચૂર્ણેન લિપ્ત્વા

વજ્ર—મુદા લિપ્ત્વા હસ્તપ્રમાણક (ચ) ગર્ત્તે (કૃત્વા)

તદ્રમે ચ કુહ્લરીં મુક્ત્વા શાળકૈઃ પુટઃ દેયઃ । પશ્ચાદ

સ્વાદ્વશીત ચ ચિત્રકનીરેણ પેપયેત્. પૂર્વરીત્યા એવ પુનઃ

ગુટિકાઃ કૃત્ત્વા પુનઃ પુટઃ દેયઃ, અથ દગ્ધાનાં ચ ગુટિ-

कानां चूर्णं कृत्वा कूपके च क्षेप्यम्-एवं हि अयं शंख-
पोटलीसः निघ्नः (भवति) । आमज्वरातिशारे कसे
च श्वासे तथा एव च श्लेष्म-पित्त-आमवातेषु मन्दासौ
च ग्रहणीषु अश्लक्ष्ण-प्रमेहेषु अजीर्णे च जीर्णश्लेष्म
सप्ततन्त्रवर्णकं द्वात्रिंशन्मरिचैः साकं सर्वरोगेषु (एवं)
दातव्यम्, (किन्तु) ज्वरे मरिचाज्यं विना (दातव्यम्)
एतद्-उपरि शालयः दधि-दुग्धादि मयुरं भोजनं हितम्
(भवति) । एतस्तेष्वी च कटु-अम्ल-क्षार-तैल-आद्यान्
दूरतः परिवर्जयेत् । अनेन विधिना असौ शंखपोटलीसः
कर्तव्यः (एतत्-सेवनेन च) प्रोक्तरोगाः क्रमेण विनि-
वर्तन्ते न संशयः ॥

હસ ગદિયાણા શુદ્ધ પારો અને હસ ગદિયાણા શુદ્ધ ગંધકને ત્રેવીસ દિવસ સુધી ખરલમાં વાટી કળજલી કરવી. પછી ત્રણ દિવસ સુધી આકડાના દૂધથી તે કળજલીને વાટવી. પછી ત્રણ દિવસ સુધી ચોરના દૂધથી તે કળજલીને વાટવી. પછી આડુંને તથા ધોળા ચિત્રકને લુદી લુદી ખરલમાં વાટી તેના રસ સાથે ત્રણ દિવસ સુધી કળજલીને વાટવી. પછી વીસ ગદિયાણા પીળી કોડીઓનું ચૂર્ણ તથા વીસ ગદિયાણા શંખોનું ચૂર્ણ મળી ચાળીસ ગદિયાણા ચૂર્ણને ત્રણ દિવસ સુધી લુદી ખરલમાં વાટ્યા પછી તે ચૂર્ણને ઉપર કઠ્ઠા પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સુધી આકડાના દૂધ સાથે તથા ચોરના દૂધ સાથે વાટવું. પછી તે ચૂર્ણમાં પેલો કળજલી નાખી તેને ચિત્રકના તથા આડુંના રસથી ખરલમાં વાટીને તેની ઘોર જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી માટીની પાકી કુલડીને ચૂનો ચોપડી તે કુલડીને તરત અગ્નિમાં નાખી સારી પેઠે તપાવી તેમાં પેલો ગોળીઓ નાખીને તેના ઉપર ચૂનાથી ચોપડેહું ઢાંકણું ઢાંકવું. પછી તે કુલડીને તથા ઢાંકણુને કપડમટ્ટી કરી જમીનમાં એક હાથનો ખાડો કરી તેમાં તે કુલડીને મૂકી અડાયાનો પુટ આપવો. તે ખળીને ફરી બીજ ત્યાદે તેમાં મૂકેલી કુલડી-માંથી રસને કાઢી લઈ તે રસને ચિત્રાના રસ સાથે વાટવો. વળી પાછી પહેલાંના જેવી ગોળીઓ કરી કુલડીમાં નાખી અડાયાનો પુટ

આપવો. પછી તે બળી ગયેલી ગોળીઓનું ચૂર્ણ કરી શીયામાં ભરી મૂકવું; તે શંખ-પોટલી નામનો રસ સિદ્ધ થયો ગણાય છે. એ રસને જવરવાળા આમાતિસાર ઉપર, શ્વાસ ઉપર, ઉધરસ ઉપર, કફ ઉપર, પિત્ત ઉપર, આમવાત ઉપર, મંદ અગ્નિ ઉપર, અહ્ણી ઉપર, અઢાર જાતના પ્રમેહો ઉપર, અભ્રૂ ઉપર અને બળની ક્ષીણતા ઉપર પાંચ વાલની માત્રાએ રોગીને ખવડાવવો. સઘળા રોગો ઉપર બત્રીશ મરીની સાથે ઘીમાં ખવડાવવો, પણ જવરમાં મરી તથા ઘી વિના જ ખવડાવવો. આ રસ ઉપર ચોખા તથા ઘી, દૂધ, આદિ મધુર પદાર્થો જમવા તે હિતકારી છે. આ રસ ખાનારે તેલ અને તીખા, ખાટા તથા ક્ષાર આદિ પદાર્થો દૂરથી છેડવા બેઠવે. આ વિધિથી શંખપોટલી રક્ષા તૈયાર કરવે; તેના ઉપ-

* શં સુખં કલ્યાણં વા યતિત્વં-અન્યથા જનાનામિતિ શંસઃ:-ચતુ અરદારણે, ધાતૂનામને કાર્યત્વમ્, અન્યેભ્યો-
પિ' -ઈતિ ઠઃ, યદ્વા શં ચમ્ અરપેતિ શંસઃ, યદ્વા
શામ્યતિ અલક્ષ્મીમિતિ શંસઃ:-શમુ ઉપશમે-અન્તર્ભવિત-
ર્ણર્થાત્ 'શમે સઃ' (ઉગ્રા ૧૦૨)-ઈતિ શઃ । તતઃ
પુટ્યતે-શ્ચિડ્યતે ઇતિ પોટઃ-પુટ ષ્લેપે-ભાવે ધનુ, સમાશ-
પીતકપર્દાધિકશંખાનાં પોટઃ-શ્લેપ-સુદયતયા સંવન્ધઃ-
વહિસપન્વથેતિ-શંસપોટઃ, શંસપોટેન લીયતે લિનાતિ
વેતિ શંસપોટલીઃ, લીઙ્ શ્લેપણે, લીઙ્લેપણે દ્વયસ્માદ્
ક્ષિપ્, તતઃ રસ્યતે આસ્વાયતે આરોગ્યકામૈરિતિ રસઃ, રસ
આસ્વાદને-ચુરાદિરદન્તઃ- 'ઈર્ષ્, ' યદ્વા રસયતિ ધાતૂન્
ઈતિ રસઃ-અર્ચ, સઃ રચઃ ઋતિ અસ્મિન્ ગચ્છયુક્ત્વ દ્વયપિ
રસઃ-અર્શઆદર્ચ-શંસપોટલીઘાસો રપઃ શંસપોટલીસઃ-
લોકાનુ' ને સુખ અથવા કલ્યાણ કરે; અથવા
નેતુ આકાશ કે પોલાણ સુખરૂપ તથા કલ્યાણરૂપ
હોય છે; અથવા ને અલક્ષ્મી કે દરિદ્રતાને શમાવે-
દૂર કરે છે, તે શંખ કહેવાય છે. એવા શંખોના
પીળા ડોડીઓ સાથે સમસાને ને સંબંધ, તે
શંખપોટ અથવા એ શંખોને પુટપાકની રીતે ને
અગ્નિ સાથેના સંબંધ, તે પણ શંખપોટ કહેવાય
છે; એ પ્રકારના શંખોના સંબંધથી ને યુક્ત હોય
તેમ જ આરોગ્યને પ્રચ્છતા લોકો જેના સ્વાદ લે છે
અને શરીરની ધાતુઓને ને રસયુક્ત કરે છે એવે

યોગથી ઉપર કહેલા રાગો અનુક્રમે મટી બધ છે એ નક્કી છે. ૧૩૧-૧૪૪

બધા અતિસારો મટાડનાર વિજયાવલેહ* ત્રેલોક્યવિજયાજાતીફલે તુલ્યે કલિન્નકમ્ ।

ગૃહીત્વા દ્વિગુણં શ્રેષ્ઠો લેહઃ સર્વાતિસારનુત્ ॥૧૪૫
અન્વયઃ-ત્રેલોક્યવિજયા-જાતીફલે તુલ્યે કલિન્નકં (ચ) દ્વિગુણં ગૃહીત્વા સંવિધ્ય કૃતઃ શ્રેષ્ઠઃ લેહઃ સર્વાતિસારનુત્ (ભવતિ) ॥

એક ભાગ ભાંગ, એક ભાગ બધકુળ અને બે ભાગ ઇંદ્રજવને વાટી (મધમાં) અવલેહ કરવો. આ અવલેહ સધળા અતિસારોને મટાડે છે. ૧૪૫

અતિવિધાવલેહ

પિલ્વમોચરસલોઘ્રાઘાતકી, પુષ્પચૂતફલવીજ-સંયુતામ્ । મધયેદતિવિધાવલેહિકાં, સિન્ધુવેગ-મપિ હુર્ધ્વં જયેત્ ॥૧૪૬॥

ખીલાંનો ગર્લ, મોચરસ, લોધર, ધાવડીનાં ફૂલ, આંખાની ગોટલીનો ગર્લ અને અતિવિધનો અવલેહ આલ્યો હોય તો સમુદ્રની ભરતીના જેવા વેગવાળા પ્રળળ અતિસારને પણ મટાડે છે. ૧૪૬

અતિસારનો અધિકાર સમાપ્ત

૩ : જ્વરાતિસારનો અધિકાર

જ્વરાતિસારનું નિદાન

જ્વરાતિસારયોરુક્તં નિદાનં યત્ પૃથક્ પૃથક્ । તસ્માદ્જ્વરાતિસારસ્ય નિદાનં નોદિતં પુનઃ ॥૧॥

અન્વયઃ-જ્વરાતિસારોઃ પૃથક્ પૃથક્ નિદાનં યત્ ઉક્તં, તસ્માદ્ જ્વરાતિસારસ્ય નિદાનં પુનઃ (ફર) ન ચદિતમ્ ॥

જ્વરનાં અને અતિસારનાં નિદાન બુદ્ધાં બુદ્ધાં (પ્રથમ) કહેવાયાં છે, તેથી અહીં જ્વર સહિત અતિસારનું નિદાન ફરી કહેવાતું નથી. (એકંદર) જ્વરનાં નિદાનો તથા અતિસારનાં પાદ પણ જેમાં ગંધકની સાથે હોય છે, તે શંખપોટલી રસ કહેવાય છે.

× વિજયાપ્રધાનઃ અવલેહઃ-વિજયાવલેહઃ-જેમાં ભાંગ મુખ્ય હોય છે, એવાં ઔષધોનું મધ સાથેનું આટણુ-‘વિજયાવલેહ’ કહેવાય છે.

સારનાં નિદાનો મળીને જ્વરાતિસાર*નાં નિદાનો થાય છે. ૧

અથ જ્વરાતિસારસ્ય ચિકિત્સા-

જ્વરાતિસારની ચિકિત્સા વિષે સૂચન
જ્વરાતિસારયોરુક્તં મેષજં યત્ પૃથક્ પૃથક્ । ન તન્મિલિતયોઃ કાર્યમન્યોન્યં વર્ધયેયતઃ ॥૨॥
અન્વયઃ-જ્વરાતિસારયોઃ યત્ પૃથક્ પૃથક્ મેષજં ઉક્તં, તત્ મિલિતયોઃ ન કાર્યમ્, યતઃ (તત્) અન્યોન્યં વર્ધયેત્ ॥

જ્વરનાં અને અતિસારનાં બે બુદ્ધાં બુદ્ધાં ઔષધો કહ્યાં છે, તે જ્વર સહિત અતિસારમાં કરવાં નહિ; કારણ કે જ્વરનાં ઔષધો અતિસારને અને અતિસારનાં ઔષધો જ્વરને વધારે છે. ૨

ટીકાઃ-અયમભિપ્રાયઃ-જ્વરહરમનુલોમનં ભવતિ, અતિસારહર સ્તમ્મન ભવતિ, અતઃ પરસ્પરવિરુદ્ધત્વત્ પૃથગુક્તં મેષજં મિલિતયોર્ન કાર્યમ્ યત્ આહ-આનો અભિપ્રાય આ છે કે, જ્વરને મટાડનાર ઔષધ મળતું અનુલોમન કરનાર હોય છે અને અતિસારને મટાડનાર ઔષધ મળને અટકાવનાર હોય છે; માટે પરસ્પર વિરુદ્ધપણાને લીધે જ્વરનાં અને અતિસારનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં કહેલાં ઔષધો, જ્વર અને અતિસાર બેમાં હોય ત્યારે કરાય નહિ. કારણ કે છે :

જ્વરાતિસારમાં વિરુદ્ધ ઔષધ

અનુલોમનં જ્વરપ્રં, ગ્રાહકમતીસારહૃદ્ ભવતિ । પૃથગુક્તમૌષધં ત, -જ્વરાતિસારે વિરુદ્ધમન્યોન્યમ્ । અતસ્તૌ પ્રતિકુર્વાતિ વિસેષોક્તચિકિત્સૈઃ ॥૪॥

અન્વયઃ-અનુલોમનમ્ ઔષધ જ્વરપ્રં, ગ્રાહકમ્ અતિસારહૃદ્ ભવતિ, (તસ્માત્) પૃથક્ ઉક્તં તત્ (ઔષધં) જ્વરાતિસારે અન્યોન્યં વિરુદ્ધ (સ્વાત્), અતઃ તૌ વિસેષોક્ત-ચિકિત્સૈઃ પ્રતિકુર્વાતિ ॥

અનુલોમન ઔષધ જ્વરને મટાડનાર અને ગ્રાહક ઔષધ અતિસારને મટાડનાર હોય છે. આથી જો બન્ને માટે બુદ્ધાં બુદ્ધાં કહેલાં ઔષધો જ્વર અને અતિસાર બંન્ને લેવા હોય ત્યારે અન્યોન્યથી વિરુદ્ધ થાય છે. આ કારણે સાથે રહેલા જ્વર અને અતિસાર માટે (ખાસ બુદ્ધાં) કહેલી વિશેષ ચિકિત્સાથી તેનો પ્રતિકાર-

* જ્વરસહિતઃ અતિસારઃ જ્વરાતિસારઃ-તાવતી સાથે જે અતિસાર હોય, તે ‘જ્વરાતિસાર’ કહેવાય છે.

સામનો કે ઉપચાર કરવો. ૩,૪

જ્વરાતિસારમાં લંઘન અતિશ્રેષ્ઠ
લઘુનમેકં મુસ્ત્વા, ન ચાન્વદસ્તીહ મેપજં યલિનઃ ।
સમુદીર્ણદોષનિચયં, શમયતિ તત્ પાચયેદપિ ચ ॥

લઘુનમેકં મુસ્ત્વા, નિલિતે કાર્યે વિશેષતસ્તદ્વુ ।
ઉત્પલપટ્ટકસિદ્ધં, લાજકાયાદિકં સફલમ્ ॥૬॥

અન્યઃ-યલિનઃ (જ્વરાતિમાસ્ય) એક લઘૂનં
મુક્ત્વા ઇદ્ અન્યન્ મેપજં ન ચ અસ્તિ, તત્ સમુદીર્ણ-
દોષનિચય શમયતિ, ચ પાચયેત્ અપિ, ઉભયોઃ લઘૂનમ્
ઉક્તં, નિલિતે વિશેષતઃ કાર્યમ્, તદ્વુ ઉત્પલપટ્ટકસિદ્ધ
લાજકાયાદિકં સફલં વિશેષતઃ કાર્યમ્ ॥

ખળવાન અતિસાર માટે માત્ર એક લંઘન
સિવાય બીજું કંઈ ઔષધ નથી; કારણ-લંઘન
વૃદ્ધિ પામેલા દોષોના સમૂહને શમાવે છે
અને પાચન પણ કરે છે; માટે જ્વર અને
અતિસાર બન્નેમાં લંઘન કહેવાયું છે; અને
તે બન્ને ભેગા થયા હોય ત્યારે તો ખાસ
પ્રથમ લંઘન કર્યો પછી ઉત્પલપટ્ટકનો કવાથ
અને ડાગરની ધાણીવાળો કણાદિકવાથ ઇત્યાદિ
સઘળી વિશેષ ચિકિત્સા કરવી. ૫,૬

ઉત્પલપટ્ટક ચયા-

ઉત્પલપટ્ટક-કવાથ+

પુશ્નિપર્ણીચલાવિસ્વધનિકાનાગરોત્પલૈઃ ।

જ્વરાતીસારયોર્વાપિ પિવેત્સામ્લં શ્વેતં નરઃ ॥૭॥

અન્યઃ-પુશ્નિપર્ણી-ચલા-વિસ્વ-ધનિકા-નાગર-
ઉત્પલૈઃ શ્વેતં સામ્લં વાડપિ નર. જ્વરાતિસારયોઃ પિવેત્ ॥

ગંધી સમેરવો, ખપાટ, બીહું, ધાણા,
સૂંઠ અને કમળનો કવાથ ખાટો કરીને જ
માણસે જ્વરાતિસારમાં પીવે ભેઈએ. ૭

ટીકા-અન્ન લાજમળાકાપેન્ન્યા 'વા' શબ્દઃ અતિસારે
પુરીયોત્પિવૃત્તશામ્લત્વદાહિમરસાદિના કર્તવ્યમ્ । આ
શ્લોકમાં લાજમ'ડની અપેક્ષાએ વા શબ્દ રાખ્યો છે.
અતિસારમાં વિઝાની પ્રવૃત્તિ બહુ થાય છે, ચાટે આ
કવાથને દાડિમના રસ આદિથી ખાટો કરવો.

કણાદિકવાથ+

કળાકરિકળાલાજકાયો મધુસિતાયુતઃ ।

પીતો જ્વરાતિસારસ્ય તૃણામાશુ વિનાશયેત્ ॥૮॥

+ ઉત્પલં વટં યેષુ તાનિ ઉત્પલપટ્ટકાનિ, તેવાં કાયઃ-
નેમાં કમળ છડું હોય છે, એવાં ઔષધોનો
ઉકાળો-ઉત્પલપટ્ટકકવાથ કહેવાય છે.

* કળા આદિયેષુ તાનિ-કળાદીનિ, તેવાં કાયઃ-

અન્યઃ-કળા-કરિકળા-લાજકવાયઃ મધુ-સિતા-
યુતઃ પીતઃ (ચેત) જ્વરાતિસારસ્ય તૃણામ્ આશુ વિનાશયેત્ ॥

પીપર, ગજપીપર અને ચોખાની ધાણીનો
કવાથ મધ અને સાકર સાથે પિવાય તો જ્વર-
વાળા અતિસારની તરસને તરત મટાડે છે. ૮

નાગરાદિકવાથઃ

નાગરાતિવિપમુસ્તાડમૃતામૂનિમ્બચક્રૈઃ ।
કાયઃ સર્વજ્વરાન્હન્તિ વાતીસારં સુદારણમ્ ॥૯॥

અન્યઃ-નાગર-અતિવિપા-મુસ્તા-અમૃતા-મૂનિમ્બ-
ચરકૈઃ (કૃતઃ) કવાયઃ સર્વ-જ્વરાન્ ચ સુદારણમ્
અતીસારં હન્તિ ॥

સૂંઠ, અતિવિષ, મોથ, ગળો, કરિયાતું
અને ઇંદ્રજવનો કરેલો કવાથ સઘળા જ્વરોને
તથા મહાદારુણ અતિસારને હથે છે. ૯

બૃહદ્ગુડ્ગુડ્ગુઆદિકવાથઃ

ગુદ્ગુતિવિપાધાન્યશુઠ્ઠીચિત્વાન્દલાલકૈઃ ।
પાઠામૂનિમ્બકુટજચન્દનોશીરપર્વટૈઃ ॥૧૦॥

પિવેત્કપાયં સક્ષોદ્રં જ્વરાતીસારનાશનમ્ ।
હ્રાસાડચિત્તુદ્ગાહવમીનાશ્ચ નિવૃત્તયે ॥૧૧॥

અન્યઃ-ગુદ્ગુ-અતિવિપા-ધાન્ય-શુઠ્ઠી-ચિત્ત-
અન્દ-લાલકૈઃ, પાઠા-મૂનિમ્બ-કુટજ-ચન્દન-ઉશીર-પર્વટૈઃ

(કૃતં) કપાયં જ્વરાતીસારનાશન (જાતિ તથા) હ્રાસા-
અશ્વિ-તુદ્-ગાહ-વમીના ચ નિવૃત્તયે સક્ષોદ્રં પિવેત્ ॥

ગળો, અતિવિષ, ધાણા, સૂંઠ, બીહું,
મોથ, વાળો, કાળીખાટ, કરિયાતું, ઇંદ્રજવ,
રતાંજલી, કાળો વાળો અને ખડસલિયા
પિત્તપાપડાનો કરેલો કવાથ જ્વર સહિત
અતિસારનો નાશ કરે છે, એમ સમજીને
તેમ જ મોળ, અરુચિ, તરસ, દાહ તથા
ઊલટીને પણ મટાડવા મધ સાથે પીવે
ભેઈએ. ૧૦, ૧૧

નેમાં પીપર પહેલી-મુખ્ય તરીકે હોય છે, એવાં
ઔષધોનો ઉકાળો-કણાદિકવાથ કહેવાય છે.

÷ નાગમ્ આદિ યેષુ તાનિ, તેવાં કવાયઃ-જેઓમાં
સૂંઠ પહેલી-મુખ્ય હોય છે, એવાં ઔષધોનો
ઉકાળો-નાગરાદિકવાથ કહેવાય છે.

§ ગુદ્ગુ આદિયેષુ તાનિ, તેવા કવાયઃ, બૃહદ્ગુ
ગુદ્ગુઆદિકવાયઃ-જેમાં ગળો મુખ્ય હોય છે, એવાં
ઔષધોનો મોટો ઉકાળો-બૃહદ્ગુગુઆદિકવાથ કહે-
વાય છે.

ઉત્પલાદિચૂર્ણ

અત્પલં દાહિમત્વક ચ પદ્મકેશરમેવ ચ ।

પીતં તણ્ડુલતોયેન જ્વરાતીસારનાશનમ્ ॥૨૨॥

અન્યયઃ-અત્પલં ચ દાહિમત્વક ચ પદ્મકેશરમ્ એવ તણ્ડુલતોયેન પીતં (ચેત) જ્વરાતીસારનાશનં (સ્યાત) ॥

કમળ, દાહિમની છાલ અને કમળના કેસરાતું ચૂર્ણ એખાના ધોવણ સાથે પીધું હોય, તે તે જ્વર સહિત અતિસારનો નાશ કરે છે. ૧૨

બિલ્વાદિ-કવાથ+

વિલ્વચાલકમૂનિમ્બગુહ્ચીમુસ્તવત્સકૈઃ ।

કવાયઃ પાચનઃ શોથજ્વરાતીસારનાશનઃ ॥૨૨॥

અન્યયઃ-વિલ્વ-ચાલક-મૂનિમ્બ-ગુહ્ચી-મુસ્ત-વત્સકૈઃ (કૃતઃ) કવાયઃ પાચનઃ (સન્) શોથ-જ્વરાતીસાર-નાશનઃ (અવતિ) ॥

ખીહું, વાળો, કરિયાતું, ગળો, મોથ અને ઇંદ્રજવનો કરેલો કવાથ પાચન હોઈ સોજનો તથા જ્વરવાળા અતિસારનો નાશ કરે છે. ૧૩

ખીજો નાગરાદિ-કવાથ-

નાગરાતિવિપાવિલ્વગુહ્ચીમુસ્તવત્સકૈઃ ।

કવાયઃ પાચનઃ શોથજ્વરાતીસારનાશનઃ ॥૨૩॥

અન્યયઃ-નાગર-અતિવિપા-વિલ્વ-ગુહ્ચી-મુસ્ત-વત્સકૈઃ (કૃતઃ) કવાયઃ પાચનઃ (સન્) શોથ-જ્વરાતીસાર-નાશનઃ (અસ્તિ) ॥

સૂંઠ, અતિવિષ, ખીહું, ગળો, મોથ અને ઇંદ્રજવનો કવાથ પાચન છે અને સોજનો તથા જ્વરવાળા અતિસારનો નાશ કરે છે. ૧૪

દશમૂલી-કવાથઃ

દશમૂલીકપાયેણ વિશ્વામશ્વસમાં પિત્રેત્ ।

જ્વરે સેવાતિસારે ચ સશોયે પ્રહ્ણીગદે ॥૨૫॥

† અત્પલમ્ આદિ યેષુ તાનિ, તેષાં ચૂર્ણમ્-જેમાં કમળ પહેલું-મુખ્ય તરીકે હોય છે, એવાં ઔષધોનું ચૂર્ણ-ઉત્પલાદિચૂર્ણ કહેવાય છે.

+ વિલ્વમ્ આદિ યેષુ તાનિ, તેષાં કવાથઃ-જેઓમાં ખીહું મુખ્ય તરીકે પહેલું હોય છે, એવાં ઔષધોના ઉકાળો-બિલ્વાદિકવાથ કહેવાય છે.

- નાગરમ્ આદિ યેષુ તાનિ, તેષાં કવાથઃ-જેઓમાં સૂંઠ મુખ્ય તરીકે પહેલી હોય છે, એવાં ઔષધોના ઉકાળો ખીજો નાગરાદિકવાથ કહેવાય છે.

‡ દશાનાં મૂલાના સમાહારઃ-દશમૂલી, તસ્યાઃ કવાથઃ-

અન્યયઃ-જ્વરે ચ અતિસારે ચ સશોયે પ્રહ્ણીગદે દશમૂલીકપાયેણ (સદ) અશ્વસમાં વિશ્વાં પિત્રેત્ એવ ॥

જ્વરમાં, અતિસારમાં તથા સોજવાળા અહણીના રોગમાં દશમૂળના કવાથની, સાથે એક તોલો સૂંઠ અવશ્ય પીવી. ૧૫

જ્વરાતિસારનો અધિકાર સમાપ્ત

૪ : અહણીરોગનો અધિકાર

તત્ર પ્રહ્ણીરોગસ્ય સપ્રાપ્તિમાદ-

અહણીરોગની સંપ્રાપ્તિ

અતિસારે નિવૃત્તેઽપિ મન્દામેરહિતાગ્રાશનઃ ।

મૂયઃ સન્દૂપિતો વહ્નિપ્રહ્ણીમપિ દૂષયેત્ તસ્માત્ કાર્યઃ પરીહારો હ્યતિસારે વિરિકવત્ ॥૨૬॥

અન્યયઃ-અતિસારે નિવૃત્તે અપિ મન્દામે. (સતોઽપિ) અહિતાગ્રિનઃ (બનસ્ય) મૂયઃ સન્દૂપિતઃ વહ્નિઃ પ્રહ્ણીમ્ અપિ દૂષયેત્ ॥ તસ્માદ-અતિસારે (નિવૃત્તેઽપિ) વિરિકવત્ (અહિતાગ્રનાદેઃ) પરીહારઃ હિ કાર્યઃ ॥

અતિસાર થઈને મટી ગયા પછી પણ માણસ મંદ અગ્નિવાળો હોય છતાં અહિત પદાર્થોને જો પાય, તે તેનો ફરી ખૂબ હાથે થયેલો અગ્નિ અહણીને પણ હાથે કરે છે; માટે અતિસાર બંધે મટી ગયો હોય તે પછી જેમ વિદેશન લીધેલા માણસે અહિત ભોજનાદિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; તેમ (અહણીરોગ થવાનો

સંદુષ્ટચમૂળ તથા બૃહતપચમૂળ એ દસ ઔસડિયાં ઉકાળો-દશમૂલીકવાથ કહેવાય છે.

+ યદ્વાતિ-ધારયતિ પિત્તરૂપ જાઠરં વહ્નિમપક્રમન્ન ચ, ધાતુનામેનકાર્યત્વાચ-ત્યજતિ પક્કં વાપ્યધસ્તાદ સા પ્રહ્ણી-પ્રહ ઉપાદાતે-‘કૃત્યસ્પુટ’-હતિ-સ્પુટ-સ્તિસ્વાચ હીપ્, તસ્યા પ્રહ્ણ્યાઃ પિત્તધારાયાઃ પૃષ્ઠાઃ કલાયા આમાશય-પક્વાશય-મધ્યસ્થાયા દ્વાદશાંગુલ-આવતાયા દુષ્ટવહ્નિદૂષિતાયા રોગઃ-પ્રહ્ણીરોગઃ-પિત્તરૂપ જઠરાગ્નિને તથા આધેલા કાચા ખોરાકને જો ધારણ કરે છે; તેમજ પચી ગયેલા તે ખોરાકને જો નીચે ત્યજે છે, તે અહણી નામની પિત્ત-ધારણી છટ્ટી કલા આમાશય તથા પક્વાશયની વચ્ચે રહેલી છે. તે જ્યારે ખગડેલા જઠરાગ્નિને લીધે ખગડે છે, ત્યારે તેના સંબંધી જો રોગ થાય છે, તે અહણીરોગ કહેવાય છે. આ અહણીરોગમાં અતિસાર જેવા પ્રવાહી ઝાડા પણ થાય છે, તેથી જો બંને રોગ લગભગ સમાનતા ધરાવે છે,

કાર પછી લાગતા જ સરૂ કરાય છે.

2019-2020 2020-2021 2021-2022 2022-2023 2023-2024 2024-2025 2025-2026 2026-2027 2027-2028 2028-2029 2029-2030 2030-2031 2031-2032 2032-2033 2033-2034 2034-2035 2035-2036 2036-2037 2037-2038 2038-2039 2039-2040 2040-2041 2041-2042 2042-2043 2043-2044 2044-2045 2045-2046 2046-2047 2047-2048 2048-2049 2049-2050 2050-2051 2051-2052 2052-2053 2053-2054 2054-2055 2055-2056 2056-2057 2057-2058 2058-2059 2059-2060 2060-2061 2061-2062 2062-2063 2063-2064 2064-2065 2065-2066 2066-2067 2067-2068 2068-2069 2069-2070 2070-2071 2071-2072 2072-2073 2073-2074 2074-2075 2075-2076 2076-2077 2077-2078 2078-2079 2079-2080 2080-2081 2081-2082 2082-2083 2083-2084 2084-2085 2085-2086 2086-2087 2087-2088 2088-2089 2089-2090 2090-2091 2091-2092 2092-2093 2093-2094 2094-2095 2095-2096 2096-2097 2097-2098 2098-2099 2099-2100 2100-2101 2101-2102 2102-2103 2103-2104 2104-2105 2105-2106 2106-2107 2107-2108 2108-2109 2109-2110 2110-2111 2111-2112 2112-2113 2113-2114 2114-2115 2115-2116 2116-2117 2117-2118 2118-2119 2119-2120 2120-2121 2121-2122 2122-2123 2123-2124 2124-2125 2125-2126 2126-2127 2127-2128 2128-2129 2129-2130 2130-2131 2131-2132 2132-2133 2133-2134 2134-2135 2135-2136 2136-2137 2137-2138 2138-2139 2139-2140 2140-2141 2141-2142 2142-2143 2143-2144 2144-2145 2145-2146 2146-2147 2147-2148 2148-2149 2149-2150 2150-2151 2151-2152 2152-2153 2153-2154 2154-2155 2155-2156 2156-2157 2157-2158 2158-2159 2159-2160 2160-2161 2161-2162 2162-2163 2163-2164 2164-2165 2165-2166 2166-2167 2167-2168 2168-2169 2169-2170 2170-2171 2171-2172 2172-2173 2173-2174 2174-2175 2175-2176 2176-2177 2177-2178 2178-2179 2179-2180 2180-2181 2181-2182 2182-2183 2183-2184 2184-2185 2185-2186 2186-2187 2187-2188 2188-2189 2189-2190 2190-2191 2191-2192 2192-2193 2193-2194 2194-2195 2195-2196 2196-2197 2197-2198 2198-2199 2199-2200 2200-2201 2201-2202 2202-2203 2203-2204 2204-2205 2205-2206 2206-2207 2207-2208 2208-2209 2209-2210 2210-2211 2211-2212 2212-2213 2213-2214 2214-2215 2215-2216 2216-2217 2217-2218 2218-2219 2219-2220 2220-2221 2221-2222 2222-2223 2223-2224 2224-2225 2225-2226 2226-2227 2227-2228 2228-2229 2229-2230 2230-2231 2231-2232 2232-2233 2233-2234 2234-2235 2235-2236 2236-2237 2237-2238 2238-2239 2239-2240 2240-2241 2241-2242 2242-2243 2243-2244 2244-2245 2245-2246 2246-2247 2247-2248 2248-2249 2249-2250 2250-2251 2251-2252 2252-2253 2253-2254 2254-2255 2255-2256 2256-2257 2257-2258 2258-2259 2259-2260 2260-2261 2261-2262 2262-2263 2263-2264 2264-2265 2265-2266 2266-2267 2267-2268 2268-2269 2269-2270 2270-2271 2271-2272 2272-2273 2273-2274 2274-2275 2275-2276 2276-2277 2277-2278 2278-2279 2279-2280 2280-2281 2281-2282 2282-2283 2283-2284 2284-2285 2285-2286 2286-2287 2287-2288 2288-2289 2289-2290 2290-2291 2291-2292 2292-2293 2293-2294 2294-2295 2295-2296 2296-2297 2297-2298 2298-2299 2299-2300 2300-2301 2301-2302 2302-2303 2303-2304 2304-2305 2305-2306 2306-2307 2307-2308 2308-2309 2309-2310 2310-2311 2311-2312 2312-2313 2313-2314 2314-2315 2315-2316 2316-2317 2317-2318 2318-2319 2319-2320 2320-2321 2321-2322 2322-2323 2323-2324 2324-2325 2325-2326 2326-2327 2327-2328 2328-2329 2329-2330 2330-2331 2331-2332 2332-2333 2333-2334 2334-2335 2335-2336 2336-2337 2337-2338 2338-2339 2339-2340 2340-2341 2341-2342 2342-2343 2343-2344 2344-2345 2345-2346 2346-2347 2347-2348 2348-2349 2349-2350 2350-2351 2351-2352 2352-2353 2353-2354 2354-2355 2355-2356 2356-2357 2357-2358 2358-2359 2359-2360 2360-2361 2361-2362 2362-2363 2363-2364 2364-2365 2365-2366 2366-2367 2367-2368 2368-2369 2369-2370 2370-2371 2371-2372 2372-2373 2373-2374 2374-2375 2375-2376 2376-2377 2377-2378 2378-2379 2379-2380 2380-2381 2381-2382 2382-2383 2383-2384 2384-2385 2385-2386 2386-2387 2387-2388 2388-2389 2389-2390 2390-2391 2391-2392 2392-2393 2393-2394 2394-2395 2395-2396 2396-2397 2397-2398 2398-2399 2399-2400 2400-2401 2401-2402 2402-2403 2403-2404 2404-2405 2405-2406 2406-2407 2407-2408 2408-2409 2409-2410 2410-2411 2411-2412 2412-2413 2413-2414 2414-2415 2415-2416 2416-2417 2417-2418 2418-2419 2419-2420 2420-2421 2421-2422 2422-2423 2423-2424 2424-2425 2425-2426 2426-2427 2427-2428 2428

તઃ માતૃતઃ વહ્નિ સંઘાય (પ્રદુષ્યાઃ) ગદં કુસ્તે । તસ્ય
અન્નં દુઃસં પચ્યતે, શુક્રપાકઃ, ચરાક્ષતા, કષ્ઠ-આસ્ય-
શોષ, ક્ષુત્, તૃષ્ણા, તિમિરં, કર્ણયોઃ સ્વનઃ, પાર્શ્વ-
હ્રસ્વદ્વક્ષણ-પ્રોવા-રક્, અમીષ્ણં વિપૂર્નિકા, હૃત્-પીઠા,
કાશ્યં-દોર્બચ, ધૈર્યં, પરિકતિકા, સર્વરસાનાં ચ વૃદ્ધિઃ
તથા મનનઃ સદ્નં જીર્ણં ચ જીર્વતિ (સતિ) આમાનં
(મવતિ), ય ચ માનવઃ મુકે (સતિ) સ્વાસ્થ્યમ્
ઉપૈતિ, વાતગુહ્ય-દુરોગ-દ્રીઘા-શક્તી (મવતિ), અનિ-
શ્વાત કાસ-શ્વાસ-અર્ધિતઃ (સન્) ચિરાત્ દુઃસં (યથા
સ્થાત્ તથા) પુનઃ પુનઃ શ્વ શુરકં તત્તુ આમ શબ્દ-
ફેનવત્ વર્ષઃ સુજેત ॥

તીખાં, ઠડવાં, તૂરાં, અતિ રુક્ષ, અતિ
શીતળ લોજનેા કરવાથી, માપસર લોજન નહિ
કરવાથી, અતિ પંથ કરવાથી, વિષા આદિના
વેગેને રોકવાથી અને અત્યંત મૈથુન કરવાથી
પ્રકોપ પામેજો વાયુ, અગ્નિને ઠાંકી દઈ
અહણીનેા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. એ માણસને
ખોરાક માંડ માંડ પચે છે, ખોરાકનેા પાક
ખાટો થાય છે, અંગેા ખરસટ થઈ જાય
છે, ઠંઠ તથા મોડું સુકાય છે, જૂખ અને
તરસ લાગ્યા કરે છે, આંખે આંખ પડે છે,
કાનમાં અવાજ થાય છે; પડખામાં, સાથળેા
માં, સાથળેાના સાંધાઓમાં તથા કંઠમાં
પીડા થાય છે, વારંવાર કોલેરા જેવું થાય
છે, હૃદયમાં પીડા થાય છે, શરીર દ્રબળું
થાય છે, બળ ઓછું થઈ જાય છે, બેસ્વાદ-
પણું લાગે છે, પેટમાં વાઢ થાય છે, સઘળા
રસો ખાવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે, મનને
દુઃખ-કંટાળેા થાય છે, ખાધેલો ખોરાક
પચ્યો હોય કે પચતો હોય ત્યારે આફરો
થાય છે અને જગ્યા પછી સ્વસ્થતા થાય છે.
એ માણસને વાયુના ગોળાની, હૃદયરોગની
અને બરળના દરદની શંકા થાય છે, વાયુને
હીધે ઉધરસ તથા શ્વાસથી તે પીડાય છે
અને ઘણી વારે માઠ માંડ તથા વારંવાર પ્રવાહી
અથવા સુકાયેલો, પાતળો, કાચો અને શબ્દ
કરતો તથા ફીણવાળો ઝાડો આવે છે. ૭-૧૨

ટીકા-પ્રમિતં=અત્યપ્રમિતં, ગદં=ગ્રહણીગદમ, શુક-

પાકં=અમ્લપાકમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ પિત્તજાયા પ્રદુષ્યા નિદાનસંપ્રાપ્તિર્વૃક્લક્ષણમાદ-

પિત્તથી થયેલી અહણીનું નિદાન તથા
સંપ્રાપ્તિર્વૃક્લું લક્ષણ

કદુતિકવિદાહમ્શ્વારાયૈઃ પિત્તમુલ્લગ્નમ્ ।

માપ્લાવયજ્ઞન્યનલં જલં તત્પ્રમિવાનલમ્ ॥ ૧૩ ॥

સોડજીર્ણ પોતનીલામ પીતામઃ સાર્થતે દ્રવમ્ ।

મન્યમ્લોદ્ધારદ્ધ્વકષ્ઠદાહારચિત્પાર્દિતઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્યઃ-કદુ-તિક-વિદાહિ-અમ્લ-શ્વાર-શ્વાયૈઃ
ઉત્થળં પિત્તં તપ્ત જલમ્ અનગમ્ ઇત્ અનલમ્ માપ્લાવ-
ચન્ હન્તિ । (इत्येवं वृत्ताभिः) सः (मानवः) पीतामः
(सन्, कुपितपित्तेन कर्त्रा) अजीर्ण पीत-नील-आमं
द्रव (रात्रि) सार्थते, (तथा च सः) अति-मन्य-
उद्गार इत-कण्ठ-दाह-अध्वि-तृषा-अर्धितः (मवति) ॥

તીખાં, ઠડવાં, બળતરા દરનારાં, ખાટાં
તથા ક્ષાર આદિ લોજનેા કરવાથી ઉદભવ
થયેલું (એટલે જૂખ વધી જઈ કાપેલું) પિત્ત,
જેમ જીનું પાણી અગ્નિને લીંબવી ઠારી નાખે
છે, તેમ જઠરાગ્નિને લીંબવી ઠારી નાખે છે.
એ રીતે જેનો જઠરાગ્નિ ઠરી ગયો હોય તે
માણસ પીળાશવાળો થાય છે; તેને પકવ
લીલો, પીળો તથા પ્રવાહી ઝાડો નીકળે છે.
એ માણસ અત્યંત ખાટા ઓઢકારેથી,
હૃદયના તથા ગળાના દાહથી, ચરુચિથી
અને તરસથી પીડાય છે. ૧૩, ૧૪

ટીકા-આપ્લાવયન=મજ્જયત । નતુ પિત્તમણિગુણયુક્તં
તત્ કથમગ્નિ હન્તિ ? इत्यत आह-जलं तत्प्रमिवा नलमिति ।
यथा मणिगुणयुक्तमग्निं तप्तं जलमनलं हन्ति तथा पित्तमग्निं
हन्ति । सार्थते-‘अन पितेन’ इति कर्तृपदमन्याहारीण्यम्-
अधी कर्षते शंकां थाय के ‘पित्ते तो अग्निना
अलुवाणुं’ છે, તે અગ્નિને કેમ હમ્મે ? ‘આનું’ સમા-
ધાન જ અહીં કહ્યું છે કે, ‘જેમ જીનું પાણી
અગ્નિના અલુવાણુ હોય છે. છતાં અગ્નિને લીંબવીને
ઠારી નાખે છે, તેમ પિત્ત અગ્નિના અલુવાણુ હોવા
છતાં (બગીચે) જઠરાગ્નિને લીંબવી હણી નાખે છે.

અથ પ્લેષ્મજાયા પ્રદુષ્યા નિદાનસંપ્રાપ્તિર્વૃક્લ લક્ષણમાદ-

કંદ્થી થયેલી અહણીનું નિદાન તથા

સંપ્રાપ્તિર્વૃક્લું લક્ષણ

ગુર્વતિશ્લિષ્ણશીતવદિભોજનાદતિમેથુનાત્ ।

શુકમાત્રસ્ય ચ સ્વમાદ્યન્નર્થાંશિ કુપિતઃ કષ્ઠઃ ॥ ૧૫ ॥

તસ્યાન્નં પચ્યતે દુઃખ હૃદ્યાસન્નદ્યંરોચકાઃ ।
આસ્ત્રોપદેહમાધુર્યકાસઘ્રીગતપીનસાઃ ॥ ૧૬ ॥
હૃદયં મન્યતે સ્તન્ધમુદરં સ્તિમિતં ગુહ ।
દુષ્ટો મધુર ઉદ્ગારઃ સદનં સ્ત્રીપ્રહર્ષણમ્ ॥ ૧૭ ॥
મિત્રામશ્લેષમસંશ્લિષ્ટગુરુવર્ચઃપ્રવર્તનમ્ ।
અકૃશસ્યાપિ દૌર્બલ્યમાલસ્યશ્ચ કફાત્મકે ॥ ૧૮ ॥
અન્વયઃ-ગુહ-અતિશય-શ્રીત-આદિ-મોજનાત્ અતિ-
મૈથુનાત્ મુકમાનસ્ય ચ સ્વપ્નાત્ કુપિતાઃ કફઃ અર્મિ
હન્તિ । તસ્ય અત્ર દુઃસં પચ્યતે, હૃદ્યાસ-છર્દિ-મરોચકાઃ,
આસ્ય-ઉપદેહ-માધુર્ય-કાસ-ઘ્રીવન-પીનસાઃ (મવન્તિ),
હૃદય સ્તન્ધ મન્યતે, ઉદર સ્તિમિતં ગુહ (ચ મવતિ),
ઉદ્ગારઃ દુષ્ટઃ મધુરઃ (આયાતિ), સદનં, સ્ત્રીપ્ર હર્ષણં,
મિત્ર-આમ-શ્લેષ-સંશ્લિષ્ટ-ગુરુ-વર્ચઃ-પ્રવર્તન (સ્યાત્),
કફાત્મકે (તત્ર પ્રહ્ણીરોગે) અકૃશસ્ય અપિ (રોગિણઃ)
દૌર્બલ્ય ચ આલસ્યં (જાયતે) ॥

ભારે, અત્યંત ત્રિગ્ધ તથા અત્યંત
શીતળ આદિ ખોરાક ખાવાથી, અત્યંત મૈથુન
કરવાથી અને જમીને તરત સૂઈ રહેવાથી
કોપેલો કદ જઠરાગ્નિનો નાશ કરે છે.
એ માણસને ખોરાક માંઠ માંઠ પથે છે,
મોળ આવે છે, ઊઠડી થાય છે, અરુચિ
થાય છે, મોઢું કદથી ચોપડાયેલું રહે છે,
મોઢામાં મીઠાશ રહ્યા કરે છે, ઉપરસ આવે
છે, થૂકણું પડે છે, સળેખમ થાય છે, હૃદય
સ્તબ્ધ થયેલું જણાય છે, પેટ ભારે અને
સતજઠ રહે છે, ઘોરકાર ખરાબ અને મીઠો
આવે છે, કંઠાળો-જેઝેની રહે છે, સી સાથે
કામકીડા કરવાની ઇચ્છા થતી નથી, ઝાડો
લેકાયેલો-છોતાપાણીવાળો, કાચો, કદથી યુક્ત
અને ભારે નીકળ્યા કરે છે અને તે કદજન્ય
અહણીરોગમાં રોગીનું શરીર કુશ નહિ થયા
છતાં ખજરહિતપણું અને આલસ્ય રહ્યા
કરે છે. ૧૫-૧૮

રીવા-મુકમાનસ્ય ચ સ્વપ્નાત્, -મુકેત્વનાપ્ચન-
ચિતાદિશત્ કર્મયં કઃ, તેન મુકયતઃ ઘનઃ શયનાદિ-
ત્વયઃ । આસ્ત્રોપદેહ-મુકસ્ય કપેન ક્ષિત્તમ્, સ્તિમિતં=
વિપદ, નિયમક્રિતિ યાત્; સ્ત્રીપ્ર અર્ધપ્રગમ્-રિંશાયા
મમાયઃ, મિત્રે-સ્ફુટિનમ્, આમમ્=અવર્ચ, શ્લેષમસંશ્લિ-
ષ્ટમ્ । તત્ર એવ ગુહ=વર્ચઃ=પ્રતિપં તસ્ય પ્રવૃત્તિઃ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર છે.)

અથ ત્રિદોષજસ્ય પ્રહ્ણીરોગસ્ય નિદાનસંપ્રાપ્તિપૂર્વકં-
લક્ષણમાહ-

ત્રણ દોષથી થયેલી અહણીરું નિદાન
તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ
પૃથગ્ વાતાદિનિર્દિષ્ટદેતુલિહ્નસમાગમે ।
ત્રિદોષં નિર્દિશેદ્યં તેવામુક્તં ચ લક્ષણમ્ ॥ ૧૯ ॥
અન્વયઃ-પૃથક-વાત-આદિ-નિર્દિષ્ટદેતુ-લિહ્ન-સમા-
ગમે (સતિ) ત્રિદોષમ્ એવં નિર્દિશેદ્ય, ચ લક્ષણમ્
ઉક્તમ્ ॥

વાયુની, પિત્તની તથા કફની અહણીમાં
જે નિદાનો અને ચિકો બુઢાં બુઢાં કદ્યાં છે,
તે નિદાનો અને તે ચિકોનો સમાગમ થયેલો
દેખાય, ત્યારે એ અહણીરોગ ત્રણે દોષથી
થયો છે, એમ કહેવું. તેઓનાં નિદાનો અને
લક્ષણો પ્રથમ કહેવાઈ ગયાં છે. ૧૯

અથ પ્રહ્ણીરોગસ્ય મેદ મંપ્રહ્ણીરોગમાહ-
અહણીરોગનો લેદ-સંપ્રહણીરોગ+
દ્રવં ઘનં મિત્તં ક્ષિપ્યં સઙ્ક્રીવેદનં શક્યત્ ।
આમં ઘ્નુ સુપૈચ્છિલ્લ સશબ્દ મન્દવેદનમ્ ॥ ૨૦ ॥
પક્ષાત્ માસાદશાદાદ્ વા નિલચ્છાપિ વિમુચ્ચતિ ।
અમ્બકૂજનમાલસ્યં દૌર્બલ્યં સદનં મવેત્ ॥ ૨૧ ॥
દિવા પ્રત્નોપો મયતિ રાત્રી શાન્તિ ચ ગચ્છતિ ।
દુર્નિશ્લેષા દુર્નિશ્વારા ચિરકારાનુચન્ચિની ॥ ૨૨ ॥
સા મવેદામવાતેન સંપ્રહાત્ પ્રહ્ણી મતા ॥ ૨૩ ॥

અન્વયઃ-પક્ષાત્ માસાત્ દશાદાદ્ વા નિલચ્છાપિ
અપિ દ્રવં ઘનં મિત્તં ક્ષિપ્યં સઙ્ક્રીવેદનમ્ આમં ઘ્નુ
સુપૈચ્છિલ્લ સશબ્દ મન્દવેદનં શક્યત્ વિમુચ્ચતિ, (યત્ર)
અમ્બકૂજનમ્ આલસ્ય દૌર્બલ્ય સદનં મવેત્, દિવા
પ્રત્નોપઃ રાત્રી ચ શાન્તિ ગચ્છતિ, સા દુર્નિશ્લેષા દુર્નિશ્વારા
ચિરકારાનુચન્ચિની મવેત્, આમવાતેન સંપ્રહાત્ પ્રહ્ણી
મતા ॥

પાખવાડિયે, મહિને, દશ દિવસે અથવા
હમેશાં પ્રવાહી, ઘાટો, થોડો, સ્નેહપદાર્થ
જેવો, કેઠની વેદનાવાળો, કાચો, બહુ જ
તાંતણાવાળો, અવાજવાળો અને ઓછી વેદના-
વાળો ઝાડો પડે, આંતરકામાં પૂષપાટ થાય,

+ આમવાતેન કૃતઃ મલસ્ય સંપ્રદઃ, કેન મુકા
પ્રહ્ણી-સંપ્રહ્ણી, તસ્યા રોગઃ-આમવાતે કરેલા મળના-
સંપ્રહ્ણી મુક્ત થયેલી મહણીનો ગેત્ર-સંપ્રદહ્ણી-
ગેત્ર કહેવાય છે.

આવસ્ય રહે, હુર્લપણુ થાય અને જ્ઞાનિ થાય એ સંગ્રહણી કહેવાય છે. આ રોગનો દિવસે પ્રકોપ અને રાતે શાંતિ થાય છે. તે બાણવી મુશ્કેલ અને મટાકવી પણ મુશ્કેલ હોય છે; અને લાંબા કાળ સુધી ચાલનારી આ ગ્રહણી આમવાયુએ કરેલા સંગ્રહથી થાય છે, તેથી ‘સંગ્રહણી’ કહેવાય છે (દિવસે પ્રકોપ થવો અને રાતે શાંતિ થવી, એ વ્યાધિનો જ પ્રભાવ છે). ૨૦-૨૩

ટીકા-શ્નિગ્ધ=સ્નેહસ્પર્શમ્ । દિવા પ્રકોપો ભવતિ, રાત્રી શાન્તિ ચ ગચ્છતીતિ વ્યાધેરેવ પ્રભાવઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ ઘટીયન્ત્રાણ્ય ગ્રહણીરોગમેદમાહ-

ગ્રહણીરોગનો ભેદ-ઘટીયન્ત્ર

પ્રસુતિઃ પાર્શ્વયોઃ શૂનં તથા જલઘટીય્વનિઃ ।
તં વદન્તિ ઘટીયન્ત્રમસાધ્યં ગ્રહણીગદમ્ ॥ ૨૪ ॥

અન્વયઃ-પ્રસુતિ, પાર્શ્વયોઃ શૂનં તથા જલ-ઘટી-
ય્વનિઃ, તં ઘટીયન્ત્રમ્ અસાધ્યં ગ્રહણીગદં વદન્તિ ॥

પૂખ સૂઈ રહેવું પડે, પડખામાં થળ નીકળે અને રેંટના ઘડાઓનાં મોઢાં ઊંધાં વળે ત્યારે તેઓમાંથી પાણી નીકળતાં જેવો અવાજ થાય, તેવો અવાજ શુદ્ધમાગે મળે ત્યાર નીકળે ત્યારે જેમાં થાય, એ ‘ઘટીયન્ત્ર’ નામનો અસાધ્ય ગ્રહણીરોગ કહેવાય છે. (આ રોગ ત્યારે દેહમાં વ્યાપે ત્યારે પ્રાણ જતા રહે છે.) ૨૪

ટીકા-પ્રસુતિઃ=પ્રકર્ષેણ શયનમ્, તથા જલઘટી-
ય્વનિઃ=અપોમુલીકૃતાયા જઞ્ઞયટયા જઞ્ઞનિઃસરણે યથા
ય્વનિઃ તથા મલનિર્ગમસમયે ભવતિ, યદા ગદોડ્યં દેહં
વ્યાપ્રોતિ તદા તસ્ય જીવિતં ગચ્છતિ ॥ (અર્થ ભાષા-
ન્તરમાં સેવાયો છે.)

× ઘટીનાં યન્ત્ર-ઘટીયન્ત્ર, તદ્ યથા કૂજતિ
અપોમુલીકૃતજલઘટીય્વો જલનિર્ગમે, તથૈવ યત્ર મલ-
નિર્ગમકાલે કૂજનમિતિ તદ્ધ્વનિસાદસ્યાન્ત્ર ઘટીયન્ત્રમિવ-
પાણી ભરેલા રેંટના ઘડા ઠલવાતાં જેવો અવાજ
થાય તેવો જ ગ્રહણીરોગમાં મળે નીકળતી વેળા
અવાજ થાય છે, તેથી તેના અવાજની સમાનતાને
શીધે તેના નામે કહેવાતા ગ્રહણીનો જે અસાધ્ય
રોગ-એ રોગ-તે ઘટીયન્ત્ર કહેવાય છે.

અથ સામાન્યતો ગ્રહણીરોગસ્ય ચિકિત્સામાહ-

ગ્રહણીરોગની સામાન્ય ચિકિત્સા

ગ્રહણીમાશ્રિતં રોગમર્જીર્ણવદુપાચરેત્ ।

લઘ્વનૈર્દીપનીયૈશ્ચ સદાઽતિસારમેપજૈઃ ॥ ૨૫ ॥

દોષં સામં નિરામઞ્ચ વિદ્યાદત્રાતિસારવત્ ।

અતિસારોક્તવિધિના તસ્માન્ન વિપાચયેત્ ॥ ૨૬ ॥

અન્વયઃ-ગ્રહણીમ્ આશ્રિતં રોગ લઘ્વનૈઃ ચ દીપનીયૈઃ
અતિસાર-મેપજૈઃ મર્જીર્ણવત્ સદા ઉપાચરેત્, અત્ર સામં
ચ નિરામં દોષમ્ અતિસારવત્ વિદ્યાત્, તસ્ય સામં ચ
અતિસારોક્ત-વિધિના વિપાચયેત્ ॥

ગ્રહણીને લગતા રોગની લંઘનોથી અને
અશ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં અતિસારનાં ઔષધોથી
અણુની પેઠે હમેશાં ચિકિત્સા કરવી. આ
રોગમાં સામ અને નિરામ દોષને અતિસારની
પેઠે બણવો અને તેના સામનું અતિસારમાં
કહેલા પ્રકારે પાચન કરવું. ૨૫, ૨૬

ગ્રહણીમાં આપવાનાં અન્ન વગેરે
પેચાદિ પદ્ધતિ લક્ષણં પશ્ચકોલાદિમિર્યુનમ્ ।
દીપનાનિ ચ તત્કં ચ ગ્રહણ્યાં યાજયેદ્ધિપક્ ॥ ૨૭ ॥

અન્વયઃ-મિપક્ ગ્રહણ્યાં પશ્ચકોલાદિમિઃ યુતં પેચાદિ
પદ્ધતિ લઘુ અન્નં દીપનાનિ ચ તત્કં યોજયેત્ ॥

વૈદે ગ્રહણીરોગમાં પચકોલ (=પીપર,
પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સૂંઠ) આદિથી
યુક્ત (ભાતની બાટી) પેચા આદિ હલકું તથા
આદોઅ આપનાર અન્ન, અશ્નિને પ્રદીપ્ત કર-
નારા પદાર્થો અને ચોથા ભાગના પાણીનાળી
છાશની યોજના કરવી. ૨૭

ગ્રહણીમાં અપાતી યવાગૂ
કપિત્થવિલ્વચાક્ષેરીતકદાઢિમસાચિતા ।
યવાગૂઃ પાચયત્યામં શઙ્કત્સંવર્તયત્યપિ ॥ ૨૮ ॥

અન્વયઃ-કપિત્થ-વિલ્વ-ચાક્ષેરી-તક-દાઢિમ-સાચિતા
યવાગૂઃ આમં પાચયતિ, શઙ્કત્ સંવર્તયતિ અપિ ॥

કોઠ, ખીલું, ખાટી લૂણી, ચોથા ભાગના
પાણીવાણી છાશ અને દાઢિમના રસથી પકા-
વેલી યવાગૂ આમનું પાચન કરે છે અને
વિધાને ઘાટી પણ કરે છે. ૨૮

ટીકા-સંવર્તયતિ=બનીકરોતિ ॥

અથ તકમ્ । તત્ર ગોદધિગુણાનહ-

છાશ

ગાયના દહીંના ગુણે

મધ્યં દધ્યુત્તમં ચલ્યં પાકે સ્વાદુ કચિપ્રદમ્ ।

પવિત્રં દીપનં સ્તિગ્ધં પુષ્ટિકૃત્પવનાપહમ્ ॥

ઇત્તં દધ્મામશેવાણાં મધ્યે મધ્યં ગુણાધિકમ્ ॥૨૯

અન્વય:-મધ્ય દધિ ઉત્તમ (સત્) કલ્ય પાકે સ્વાદુ કચિપ્રદ પવિત્ર દીપન સ્તિગ્ધ પુષ્ટિકૃત્ પવનાપહમ્ (અસ્તિ, અત એવ) અશેવાણાં દધ્મા મધ્યે મધ્યં ગુણાધિકમ્ ઉત્તમ ॥ ૨૯ ॥

ગાયનું દહીં ઉત્તમ હોઈ બળ આપનાર, પાકમાં મધુર, રુચિ આપનાર, પવિત્ર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રિનગ્ધ, પુષ્ટિ આપનાર અને વાયુને હણનાર છે. સઘળાં દહીંમાં ગાયનું દહીં ગુણોથી અધિક કહેલું છે. ૨૯

અથ મહિપીદધિગુણા:-

ભેંસના દહીંના ગુણે

માહિપં દધિ સુક્તિગ્ધં સ્ત્રુમ્મલં વાતપિત્તનુત્ ।

સ્વાદુપાકમમિપ્યન્દિ વૃષ્યં યુર્વલ્લપ્પનમ્ ॥૩૦॥

અન્વય:-માહિપ દધિ સુક્તિગ્ધ (સત્) સ્ત્રુમ્મલ વાત-પિત્તનુત્ સ્વાદુપાકમ્ અમિપ્યન્દિ વૃષ્યં યુર્વ અલ્લ-પ્પનમ્ (અસ્તિ) ॥

ભેંસનું દહીં અત્યંત રિનગ્ધ હોઈ કઠ્ઠ કરનાર, વાયુને તથા પિત્તને હણનાર, પાકમાં મધુર, રસવાહી નાડીઓને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, ભારે અને લોહીને રૂષિત કરનાર છે.

અથ છાગીદધિગુણા:-

બકરીના દહીંના ગુણે

માજં દધ્યુત્તમં પ્રાહિ લઘુ દોષત્રયાપહમ્ ।

શસ્યતે પ્રાસકાસાર્શઃ ક્ષયકાશ્યેયુ દીપનમ્ ॥૩૧॥

અન્વય:-માજં દધિ ઉત્તમ પ્રાહિ લઘુ દોષત્રયાપહ દીપન (સત્) શાસ-કાસ-અર્શઃ-ક્ષય-કાશ્યેયુ ક્ષયતે ॥

બકરીનું દહીં ઉત્તમ છે, આડા રોકનાર છે, હલકું છે, ત્રણે દોષને મટાડનાર છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ શ્વાસ, ઉપરસ, અર્શ, ક્ષય તથા કૃશતા ઉપર વખણાય છે. ૩૧

દીકા-ઉત્તમ પ્રાહિ-પ્રદહ્યામતિપ્રેષિત્યર્થ:-બકરીનું દહીં ઉત્તમ છે અને આડાને રોકનાર છે, આ કારણે ગ્રહણી ઉપર અતિશ્રેષ્ઠ છે, એમ સમજવું.

અથ તકસ્ય મેદા-

છાશના ચાર ભેદો

તત્કં તુ ઘ્રોલમથિતોદશ્ચિત્તક્રમેદતઃ ।

સુશ્રુતાચીમુનિશ્રેષ્ઠશ્રુત્વા પરિકીર્તિતમ્ ॥૩૨॥

અન્વય:-સુશ્રુતાચીઃ મુનિશ્રેષ્ઠઃ તત્કં તુ ઘ્રોલ-મથિત-ઉદશ્ચિત્-તક-પ્રમેદતઃ ચતુર્ણાં પરિકીર્તિતમ્ ॥

સુશ્રુત આદિ મહામુનિઓએ છાશના ઘ્રોલ, મથિત, ઉદશ્ચિત્ અને તક-એવા ચાર ભેદો કહ્યા છે. ૩૨

એ ચારે ભેદોનાં લક્ષણે

સસરં નિર્જલં ઘ્રોલં મથિતં ત્વસરોદકમ્ ।

તત્કં પાદજલં પ્રોકમુદશ્ચિચાર્ધવારિકમ્ ॥૩૩॥

અન્વય:-નિર્જલ સસર ઘ્રોલ, અસરોદકં તુ મથિત, અર્ધવારિકમ્ ઉદશ્ચિત્ પ્રોકં, તત્કં ચ પાદજલ પ્રોકમ્ ॥

પાણી નહિ નાખેલું અને ઉપરના ચીકાશ-વાળા ભાગ સહિત વઢોવેલું દહીં 'ઘ્રોલ' કહેવાય છે. ઉપરના ચીકાશવાળો ભાગ કાઢી નાખી પાણી નાખ્યા વગર જ વઢોવેલું દહીં 'મથિત' કહેવાય છે. અરધું પાણી નાખી વઢોવેલું દહીં 'ઉદશ્ચિત્' કહેવાય છે અને ચોથા ભાગનું પાણી નાખી વઢોવેલું દહીં 'તક' કહેવાય છે. ૩૩

એ ચારે ભેદોમાંના ત્રણના ગુણે

વાતપિત્તહરં ઘ્રોલં મથિતં કફપિત્તનુત્ ।

ઉદશ્ચિત્ કફદં કલ્યં શ્રમણે પરમં મનમ્ ॥૩૪॥

અન્વય:-ઘ્રોલ વાત-પિત્તહર, મથિત કફપિત્તનુત્, ઉદશ્ચિત્ કફદ કલ્યં પરમં શ્રમણ મતમ્ ॥

ઘ્રોલ વાયુને તથા પિત્તને હરનાર છે, મથિત કફને તથા પિત્તને હરનાર છે અને ઉદશ્ચિત્ કફ કરનાર, બળ આપનાર અને શ્રમને મટાડવામાં અત્યંત ઉત્તમ મનાયુ છે. ૩૪

અથ તકસ્ય ગુણા:-

છાશના ચોથો ભેદ-તકના ગુણે

તત્કં પ્રાહિ કપાયામ્લં મધુરં દીપનં લઘુ ।

વીર્યોષ્ણં ઘલદં વૃષ્યં પ્રીણનં વાતનાશનમ્ ॥૩૫॥

યાન્યુકાનિ દધીન્પથ્યો તદ્ગુણં તકમાદિરોત્ ।

યદ્ગુણ્યાદિમતાં તત્કં પથ્યં સંપ્રાહિ લાઘવાત્ ॥૩૬॥

વાતમ્મમ્લસાન્દ્રત્યાત્ સચસ્કન્ધપિદાદિ ચ ।

કિચ્ચ સ્વાદુવિપાકશ્ચ મન્તે પિત્તપ્રકોપણમ્ ॥

કપાયોષ્ણવિકાસિત્વાદ્રોક્ષ્યાચ્ચૈવ કફે હિતમા ॥૩૭

અન્વય:-તક પ્રાહિ કપાય-મ્લં મધુરમ્ (મપિ

સત્) દીપન લઘુ વીર્ય-ઉષ્ણ ઘલદ વૃદ્ધ પ્રીણન વાત-
નાશનમ્ (અસ્તિ) ॥ યાનિ અગ્નિ દવીનિ ડકાનિ
(તેપાં) તક તદગુણમ્ આદિશેત્ । તક પ્રહ્ણી-આદિમતાં
પથ્ય, લાષવાત્ સપ્રાહિ, અમ્લસાન્દત્વાત્ વાતન્ન, સચક્ક
તુ અવિદાદિ ચ । કિંચ (તત્) સ્વાદુ-વિષાક (સત્
અપિ) અન્તે ચ પિત્તપ્રકોષણ, (તથાપિ) ક્ષ્પાય-ઉષ્ણ-
વિકાસિત્વાત્ ચ રોક્ષાત્ કફે હિતમ્ એવ (મવતિ) ॥

તક (ચોથા ભાગના પાણીવાળી છાશ)
ઝાડાને રોકનાર, તૂરી, ખાટી તથા મધુર
પણ હોઈને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકી,
ઉષ્ણવીર્ય, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધાર
નાર, તૃપ્તિ આપનાર અને વાયુનો નાશ
કરનાર છે, જે આઠ પ્રકારના દહીં કઢ્યાં છે,
તે દહીંની છાશમા તે દહીંના જેવા જ ગુણો
સમજવા. તક શ્રહણી આદિ રોગવાળાઓને
પથ્ય છે, હલકી હોવાથી ઝાડાને રોકનાર,
ખાટી તથા ઘાટી હોવાથી વાયુને હંજુનાર
પણ છે. એ જે તાણ હોય તેા દાહ પણ
કરતી નથી, પાકમાં મધુર છે, છતાં અંતે
પિત્તને કોપાવે છે; પણ તૂરી, ગરમ, સાધા
ઓને ઢીલા કરનાર તથા રક્ષ હોવાથી કફમાં
હિતકારી જ છે. ૩૫-૩૭

અયોદ્ગતસ્તેહસ્ય સ્તોકોદ્ગતસ્તેહસ્યાનુદ્ગતસ્તેહસ્ય ચ
તકસ્ય ગુણાનાહ-

જેમાંથી સઘળું માખણ કાઢી લીધું હોય
કે થોડું કાઢી લીધું હોય અને બિલકુલ
કાઢી લીધું ન હોય એવી છાશના ગુણો
સમુદ્ગતઘૃતં તકં પથ્યં લઘુ વિરોપતઃ ।

સ્તોકોદ્ગતઘૃતં તસ્માદ્ ગુરુ તૃપ્યં કષાયહમ્ ॥
અનુદ્ગતઘૃતં સાન્દ્રં ગુરુ પુષ્ટિવલપ્રદમ્ ॥ ૩૮ ॥

અન્વય - સમુદ્ગત-ઘૃત તકપથ્ય વિરોપત. લઘુ (સ્યાત્)
સ્તોક-રુદ્ધત-ઘૃત તસ્માદ્ ગુરુ વૃદ્ધ કષાયહ (મવતિ),
અનુદ્ગત-ઘૃત (તક તુ) સાન્દ્ર ગુરુ પુષ્ટિવલ-પ્રદ (મવેત) ॥

જેમાંથી સઘળું માખણ કાઢી લીધું હોય
તે છાશ પથ્ય અને વિશેષે કરી હલકી છે;
જેમાંથી થોડુંક માખણ કાઢી લીધું હોય તે
છાશ ઉપરની છાશ કરતાં ભારે છે, મૈથુન
શક્તિને વધારનાર છે અને કફ કરનાર છે;
અને જેમાંથી માખણ બિલકુલ કાઢી લીધું
ન હોય તે છાશ ઘાટી તથા ભારે હોઈને પુષ્ટિને

તથા બળને આપનાર છે. ૩૮

અય દોષવિશેષે તકવિરોપા -

તે તે દોષ તથા વ્યાધિ ઉપર તે તે

જીલી જીલી છાશના પ્રયોગો

વાતેડ્મલં સૈન્ધવોપેતં પિત્તે ત્વાદ્મલશર્કરમ્ ।
પિત્તેત્તકં કફે ચાપિ ક્ષારત્રિકટુસયુતમ્ ॥ ૩૯ ॥
હિસ્તુજીર્યુનં ઘોલં સૈન્ધવેનાવધૂલિતમ્ ।
પ્રહણ્યશોડિતિસારધં મવેદ્વાતહરં પરમ્ ।
રોચનં પુષ્ટિદં વસ્ત્યં વસ્તિશૂલવિનાશનમ્ ॥ ૪૦ ॥

અન્વય - વાતે અમ્લ સૈન્ધવ-ઉપેત તક વિવેત્, પિત્તે
સ્વાદુ-અમ્લ-શર્કર તક વિવેત્, અપિ ચ કફે ક્ષાર-
ત્રિકટુ-મયુત તક વિવેત્ । હિસ્તુ-જીર્યુત સૈન્ધવેન અવ
ધૂલિત ઘોલ પ્રહ્ણી-અર્શસુ-અતિસારાન્ન પર વાતહર
રોચન પુષ્ટિદ વસ્ત્ય વસ્તિ-શૂલ-વિનાશન મવેદ્ ॥

વાયુ ઉપર ખાટી તથા મૈધવ નાખેલી
છાશ પીવી; અને પિત્ત ઉપર ખટમધુરી
તથા સાકરવાળી છાશ પીવી; કફ ઉપર ક્ષાર
વાળી તથા સૂંક, મરી અને પીપર નાખેલી
છાશ પીવી; હિંગ તથા જીરાથી યુક્ત અને
સૈન્ધવનો જૂકો ભખરાવેલ થોડા નામની છાશ
શ્રહણીને, અરથને તથા અતિસારને મટાડ
નાર, વાયુને અત્યંત હરનાર, રુચિ ઉપભવ-
નાર, પુષ્ટિ આપનાર, બળ માટે સારી અને
મૂત્રાશયના શુભને પણ મટાડનાર છે. ૩૯, ૪૦

મથાડ્ડમ-પક્વતકગુણા -

કાચી તથા પાકી છાશના ગુણો

તક્રમામં કર્ફ કોષ્ઠે હન્તિ કળ્થે કરોતિ ચ ।
પીનસસ્વાસકાસાદૌ પન્નમેવ ચિશિષ્યતે ॥ ૪૧ ॥
અન્વય - આમ તક કોષ્ઠે કર્ફ હન્તિ, કળ્થે ચ
કર્ફ કરોતિ । પીનસ-સ્વાસ-કાસાદૌ પન્નમ્ એવ (તક)
ચિશિષ્યતે ॥

કાચી છાશ કોઠાના કફને તોડે છે અને
કંઠમા કફ કરે છે; સળેખમ, શ્વાસ અને
ઉધરસ આદિ રોગો પર પાકી છાશનો જ
ઉપયોગ ઉત્તમ છે. ૪૧

અય તકસ્ય નિષેધ.-

અમુક રોગો અને ઋતુ પર છાશનો નિષેધ
નૈવ તકં ક્ષતે દધાન્નોષ્ણઝાલે ન હૃદયલે ।
ન મૂર્છાધ્રમદાહેષુ ન રોગે રક્તપેત્તિકે ॥ ૪૨ ॥
અન્વય - ઉષ્ણકાલે તક ન એવ દધાત્, (તથા)

હવે ન, હવે ન, મૂર્ચ્છા-ભ્રમ-દાદેષુ ન, રક્ષેતિકે રોગે (ચ) ન (એવ દયાત) ॥

ઉનાળામાં છાશ આપવી જ નહિ; તેમ જ ક્ષતવાળાને, હર્ષાળને, મૂર્છાવાળાને, ભ્રમ-વાળાને, દાહવાળાને અને રક્ષાપિત્તના રોગ ઉપર પણ છાશ આપવી જ નહિ. ૪૨

અથ તક્ષ્ય યુગોત્કર્ષ:-

છાશના ગુણોની ખૂબ પ્રશંસા

ન તક્ષેવી દયયતે કદાચિત્, ન તક્ષઘ્નાઃ પ્રમવન્તિ રોગાઃ । યથા સુરાણામ્મૃતં સુલાય, તથા નરાણા મુદિ તક્ષમાહુઃ ॥ ૪૩ ॥

અન્યઃ-તક્ષેવી કદાચિત્ ન જ્યયતે, તક્ષઘ્નાઃ રોગાઃ ન પ્રમવન્તિ, યથા અમૃતં સુરાણાં સુલાય (મવતિ), તથા તક્ષં મુદિ નરાણાં સુરાય (મવતિ, હિતિ વિદ્વાંઃ) આહુઃ ॥

તક નામની છાશનું સેવન દરનાર માણસ કદી પીકા પામતો નથી અને તે છાશથી બળી ગયેલા રોગો પાછા કદી થતા નથી. જેમ અમૃત દેવતાઓને સુખ આપનાર છે, તેમ છાશ પૃથ્વી પર મનુષ્યોને સુખ આપનાર છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૪૩

ગ્રહણી પર પડ્યુપણ+

મુદ્ગયુપં રસં તક્ષ ધાન્યજીરકસંયુતમ્ । સૈન્ધવેનાન્વિતં દદ્યાત્ પદ્મયૂષમિતીરિતમ્ ॥ ૪૪ ॥

અન્યઃ-મુદ્ગયુપં રસં ધાન્ય-જીરક-સંયુતં સૈન્ધવેનાન્વિતં તક્ષ-હિતિ પદ્મ-યૂષમ્ હરિતમ્ । હૃદ્ પ્રહૃષ્ટા રોગે દદ્યાત્ ॥

મગનો યુષ્તેમ જ હલકો તથા ઝાઝાને રોકનાર માંસનો રસો અને ધાણા, છોં તથા સૈન્ધવથી યુક્ત તક નામની છાશ-એ પડ્યુપણ કહેવાય છે (આ પડ્યુપણ ગ્રહણીના રોગવાળાને આપવું). ૪૪

ટીકા:-રસં=લઘુ પ્રાહિ માંવરમ્ ।

લાયિ-યુષ્ઃ

કર્ષે ગન્ધકમર્દપારદમુમે કુર્યાચ્છુમાં કજ્જલોં, દ્વયષં ઋપૂણતક્ષ પજ્જલવર્ણં સાર્દ્ધં કર્ષે પૃથક્ ।

+ યુષ્તે સ્થયતે પ્રહ્ણીરોગવિકારોડનેતિ યુષ્મ-યુષ્મ-કર્ષે-કર્ષે લ્યુટ, પટ્-પદાર્થસ્ય યુષ્મ-પ્રહ્ણીરોગવિકાર-ન્યતમિતિ-વટ્-યુષ્મ-મગનો યુષ્ આદિ ૭ પદાર્થોપી ગ્રહણીરોગને મટાડનાર ઔષધ પડ્યુપણ કહેવાય છે.

+ લાયિવર્ણાં વર્ણમ્ લાયિવર્ણમ્-આયુર્વેદમાં 'લાયિ'

મુદ્ગં હિલ્લુ ચ જીરકદ્રવયુતં સર્વાર્દ્ધમજ્જાન્વિતં, લાલેત્ ટક્ષમિતં પ્રવૃત્તિમદવાન્ કર્ષે ગન્ધકમ્ અર્ધપારદમ્-ઉમે (શ્લીઘા) શુમાં કજ્જલોં કુર્યાત્, (તત્ર) દ્વયષં ચ ઋપૂણતક્ષ, સાર્ધં ચ પૃથક્ કર્ષે પય્જલર્ણ, મુદ્ગં હિલ્લુ ચ (શ્લિષ્વા) જીરકદ્રવયુતં સર્વાર્દ્ધમજ્જાન્વિતં (તત્) તલ્લેગ વા ચિત્વેન ટક્ષમિતં લાલેત્ ॥

અન્યઃ-પ્રવૃત્તિમદવાન્ કર્ષે ગન્ધકમ્ અર્ધપારદમ્-ઉમે (શ્લીઘા) શુમાં કજ્જલોં કુર્યાત્, (તત્ર) દ્વયષં ચ ઋપૂણતક્ષ, સાર્ધં ચ પૃથક્ કર્ષે પય્જલર્ણ, મુદ્ગં હિલ્લુ ચ (શ્લિષ્વા) જીરકદ્રવયુતં સર્વાર્દ્ધમજ્જાન્વિતં (તત્) તલ્લેગ વા ચિત્વેન ટક્ષમિતં લાલેત્ ॥

ગ્રહણીના ઝાઝાના રોગોએ એક તોલો મંધક અને અરધો તોલો પાશાની સુંદર કનજલી કરવી. એ કનજલીમાં ત્રણ તોલો યુષ્ણ (સૂંઠ, મરી, પીપર), દોઢ તોલો અલગ પંચલપણ (લૂણ, ટંકણપાર, સૈન્ધવ, ખીરલૂણ, સંચળ), એકેલી હિંગ, બે બાતનાં છોં અને એ સઘળાના વજનથી અર્ધભાગે ભાંજ નાખી છાશ કે ખીલાના ગળાં સાથે એ ચૂર્ણ ચોવીસ ચલોડીભાર ખાવું. ૪૫

બતીફલાદિ-યુષ્ઃ

જાતીફલલવૈજ્ઞાપત્ત્યવજ્જનાગકેસરૈઃ । કર્પૂર-ચન્દનતિલ-તક્-ક્ષીરી-તગર-આમલૈઃ ॥ ૪૬ ॥ તાલીષપિપ્પલીપથ્યાસ્થૂલજીરકચિત્રકૈઃ । શુષ્કીવિઙ્ગમરિચૈઃ સમમાર્ગં વિચૂર્ણિતૈઃ ॥ ૪૭ ॥ યાચન્ત્યેતાનિ સર્વાણિ દવાદ્ગજાશ્ચ તાયતીમ્ । સર્વચૂર્ણં સમં કૃત્વા પ્રદેયા શુશ્રશર્કરા ॥ ૪૮ ॥ કર્પમાત્રમિદં લાલેન્મધુના પ્લાવિતં જનઃ । નાશયેદ્ગ્રહણીં કાસં ક્ષયં શ્વાસમરોચકમ્ ।

અન્યઃ-જાતીફલ-લવઙ્ગ-આમ-પત્ર-તલ્ક-નાગકેસરૈઃ, કર્પૂર-ચન્દન-તિલ-તલ્ક-ક્ષીરી-તગર-આમલૈઃ, તાલીષ-પિપ્પલી-પથ્યા-સ્થૂલજીરક-ચિત્રકૈઃ, શુષ્કી-વિઙ્ગ-મરિચૈઃ સમમાર્ગં વિચૂર્ણિતૈઃ (મદ્) યાવન્તિ દવાનિ સર્વાણિ

શબ્દનો અર્થ ભાંગ થાય છે, એ ભાંગ જેમાં યુષ્મ-વધારે હોય છે, એવા ઔષધોનું ચૂર્ણ-લાયિચૂર્ણ કહેવાય છે; અથવા કાતિ-આદલે ગન્ધકાદિયોગં દત્તે ચ પ્રહ્ણીરોગિણે સ્વાસ્થ્યં, હીયતે, હિનાતિ વા પ્રહ્ણ્યા સદ્ તદોપગ્રહણાર્થમિયેવંશીલં-કાય, તથ તત્તર્ણમ્-જે મંધક આદિ ઔષધોના સંબધ પામે, ગ્રહણીના રોગોને સ્વાસ્થ્ય આપે અથવા ગ્રહણીને દોષ દૂર કરવા તેની અંદર જે પદોંની બધ, એવા સ્વસ્થાવનું ચૂર્ણ-લાયિ-ચૂર્ણ કહેવાય છે.

§ જાતીફલમ્ આદિ યેષુ તાનિ જાતીફલાદિનિ, તેર્ણં વર્ણમ્-બધ્ધજ્ઞ જેમાં પહેલું-યુષ્મ તરીકે હોય એવાં ઔષધોનું ચૂર્ણ-બતીફલાદિ ચૂર્ણ કે?

તાવતી મહાં દયાત્ । સર્વચૂર્ણ સમં દૃત્વા (તાવતી) શુભ્ર-
શર્કરા (તત્ર) પ્રદેયા । કર્મમાત્રં મધુના પ્લાવિતમ્
દ્વં જનઃ (યદિ) સ્વાદેત્, (તર્હિ) પ્રદ્ધર્ણી કાસં ક્ષયં
શ્વાસમ્ સ્ત્રોત્રકં નાશયેત્ ॥

ભયદ્રુણ, લવિંગ, એલચી, તમાલપત્ર,
તજ, નાગકેસર, બીમસેની બરાસ, ચંદન,
તલ, વંશલોચન, તગર, આમળાં, તાલીસ-
પત્ર, પીપર, હરડે, કલૌંજી છુરું, ચિત્રક,
સૂંઠ, વાવડિંગ અને મરી સમભાગે લઈ
તેમાં એ સર્વના વજન જેટલી ભાંગ નાખવી.
પછી તેમાં ભાંગ સહિત એ સઘળાં ચૂર્ણ જેટલી
ખડીસાકર નાખી તેમાંથી એક તોલો ચૂર્ણ
મધમાં કાલવી માણસ જો ખાય તો તે
શ્રદ્ધા, ઉધરસ, ક્ષય, શ્વાસ અને અરુચિને
નાશ કરે છે. ૪૬-૪૮

ચિત્રકાદિ-વટિકા*

ચિત્રકં પિપ્પલીમૂલં ક્ષારો લવણવચ્ચકમ્ ।
ઘ્યોપં હિસ્ત્યજમોદાં ચ ચઘ્યજ્ઞેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥૫૦॥
ઘટિકા માતુલુહસ્ય રસૈર્વા દાહિમસ્ય ચ ।
કૃતા ત્રિપાચિયત્યામં દીપયત્યાશુ ચાનલમ્ ॥૫૧॥

અન્વયઃ—ચિત્રક પિપ્પલીમૂલ ક્ષારઃ લવણ-વચ્ચક ઘ્યોપં
હિત્તુ ચ અજમોદાં વ ચઘ્યમ્—(તાનિ) એકત્ર ચૂર્ણયેત્ ।
(તતઃ) માતુલુહસ્ય વા દાહિમસ્ય ચ રસૈઃ (તસ્ય)
કૃતા ઘટિકા આમં વિપાચયતિ, અનલં ચ આશુ દીપયતિ ॥

ચિત્રક, પીપરીમૂળ, જવખાર, પંચલવણ,
ઘ્યોપ (સૂંઠ, મરી, પીપર), હિંગ, અજમો
અને ચવકતુ એકઠું ચૂર્ણ કરવું; પછી બિજેરાં-
ના અથવા હાડિમના રસથી તેની ગોળીઓ
કરવી. આ ગોળી આમતું પાચન કરે છે
અને અગ્નિને તરત પ્રદીપ્ત કરે છે. ૫૦, ૫૧

ટીકા—અજમોદા=યવાનિકા ।

બિલ્વ-કલક

શ્રીપલશાહમજ્જા, નાગરચૂર્ણેત મિશ્રિતઃ
સગુઢઃ । પ્રહ્ણીગદમન્યુરં, તકમુજા સ્તીલિતો
જયતિ ॥૫૨॥

અન્વયઃ—નાગરચૂર્ણેત મિશ્રિતઃ સગુઢઃ શ્રીપલશાહમજ્જા

* ચિત્રકમ્ આદિ યેષુ તાનિ ચિત્રકારીનિ તેષાં ઘટિકા-
જેમાં ચિત્રક પહેલાં-મુખ્ય તરીકે હોય છે, એવાં
ઓપધાનું ચૂર્ણ કરી તેઓની કરેલી ગોળી-ચિત્ર-
કાદિવટિકા કહેવાય છે.

તકમુજા સ્તીલિતઃ (સર્વ) અતિ-હ્રમં પ્રહ્ણીગદં જયતિ ॥
સૂંઠનું ચૂર્ણ અને બે ભાગ ગોળીથી મિશ્ર
કરેલો બીલીના કાચા ફળનો ગર્ભ, છાશનું
લોજન કરનારે માણસ જો ચેવે, તો અત્યંત
ઉચ્ચ ગ્રહણીરોગને પણ તે મટાડે છે. ૫૨

ટીકા—શ્રીપલ શાહમ્=વિલ્વશ્યાડડમં ફલમ્, ગુઢ-
માઘ્યમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

વાર્તાકુ-ગુટિકા*

ચતુષ્પલં સુધાકાળઢાત્ ત્રિપલં લવણત્રયાત્ ।
વાર્તાકોઃ કુઢવચ્ચાર્કાર્દણો દ્વે ચિત્રકાત્ પલે ॥૫૩॥
દગ્ધ્વા દ્રવેળ વાર્તાકોર્ગુટિકા ભોજનોત્તરા ।
મુકા મુક્તં પચત્યાશુ નાશયેદ્ પ્રહ્ણીગદમ્ ।
કાસં ફગસ તથાશ્વાસિ વિપ્વીચ્ચ દ્વદામયમ્ ॥૫૪॥

અન્વયઃ—સુધાકાળઢાત્ ચતુષ્પલં, લવણત્રયાત્ ત્રિપલં,
વાર્તાકોઃ કુઢવ, અર્કાત્ અરી (પલાનિ), ચિત્રકાત્ દ્વે
પલે દગ્ધ્વા, વાર્તાકોઃ દ્રવેળ (દૃતા) ગુટિકા ભોજનો-
ત્તરા મુકા (સતી) મુક્તમ્ આશુ પચતિ, પ્રહ્ણીગદં કાસં
શ્વાસ તથા અર્શાસિ વિપ્વીચ્ચ દ્વદામયમ્ આશુ નાશયેત્ ॥

ચેરના ડીંઠલા સોળ તોલા, ત્રણ લવણ-
સંઘવ, બીડલણ અને સંચળ-મળી ખાર
તોલા, વંતાક સોળ તોલા, આકડાનાં મૂળ
બત્રીસ તેલા અને ચિત્રો આઠ તોલા-એ
બધાંને બાળી વંતાકના રસથી તેઓની
ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીને જમ્યા પછી
ખાધી હોય તો ખાધેલો ખોરાક જલદી પચે
છે અને શ્રદ્ધાને રોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, અરુચિ,
કોલેરા તથા હૃદયના રોગને પણ તે તરત
મટાડે છે. ૫૩, ૫૪

મુસ્તકાદિ-ચૂર્ણ*

મુસ્તકાતિવિપાચિત્વકૌટજં સૂક્ષ્મચૂર્ણિતમ્ ।
મધુના ચ સમાલોદે પ્રહ્ણીં સર્વજાં જયેત્ ॥ ૫૫ ॥
અન્વયઃ—મુસ્તક-અતિવિપા-વિ-વ-કૌટજં સૂક્ષ્મ-
ચૂર્ણિત મધુના ચ સમાલોદ સર્વજાં પ્રહ્ણીં જયેત્ ॥

મોથ, અતિવિષ, બીલું અને ઇંદ્રવનું

* વાર્તાકુપ્રમૂતીનાં ગુટિકા, વાર્તાકુપ્રવાના વા ગુટિકા
જેમાં વંતાક મુખ્ય તરીકે હોય છે, એવાં ઓપધાની
ગોળી વાર્તાકુગુટિકા કહેવાય છે.

÷ મુસ્તકમ્ આદિ યેષુ તાનિ, તેવાં ચૂર્ણમ્-
જેમાં મોથ પહેલાં-મુખ્ય તરીકે હોય છે, એવાં
ઓપધાનું ચૂર્ણ—મુસ્તકાદિચૂર્ણ કહેવાય છે.

ખારીક કરેલું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટયું હોય
તો સઘળા દોષની ગ્રહણીને તે મટાડે છે. ૫૫
ટીકા-કોટજ:-ચંદ્રયવ: ।

સર્જરસ-ચૂર્ણ+

શ્વેતો વા યદિ વા રક્તઃ સુપક્વો ગ્રહણીગદઃ ।
ગુડેનાધિકસર્જનં ભક્ષિતેનાશુ નશ્યતિ ॥ ૫૬ ॥

અન્ય:-અધિકસર્જન ગુડેન ભક્ષિતેન યદિ વા શ્વેતઃ
વા રક્તઃ સુપક્વઃ ગ્રહણીગદઃ આશુ નશ્યતિ ॥

વધારે રાજા નાખેલો ગોળ ખાવાથી
ધોળો અથવા શતો સારી રીતે પાકેલો
ગ્રહણીનો રોગ તરત નાશ પામે છે. ૫૬

ખિદ્યાદિ-સિદ્ધ બકરીનું દૂધ

યિત્વાદ્વદશરૂપયવાલકમોચસિદ્ધમાર્જનં-પયઃ
પિયતિ યો દિવસત્રયં ના । સોઽતિપ્રવૃદ્ધચિરં
ગ્રહણીવિકારં, સામં સશોણિતમસાધ્યમપિ
ક્ષિણોતિ ॥ ૫૭ ॥

અન્ય:-યઃ ના કિલ્વ-અન્ન-શકયવ-બાલક-મોચ-
સિદ્ધમ્ આજ પયઃ દિવસત્રય પિયતિ, સઃ અતિપ્રવૃદ્ધ-ચિરંજ
સામ સશોણિતમ્ અસાધ્યમ્ અપિ ગ્રહણીવિકાર ભિણોતિ ॥

જે માણસ ખીલાંનો ગર્ભ, મોથ, ઇંદ્રજવ,
વાળો અને મોચરસ નાખી પકાવેલું બકરીનું
દૂધ ત્રણ દિવસ સુધી પીએ તો તે અત્યંત
વધી ગયેલા, લાભા કાળના, આમયુક્ત
અને લોહીવાળા અસાધ્ય ગ્રહણીરોગને પણ
મટાડી દે છે. ૫૭

કદ્યાણુ-ગુડ*

પ્રસ્થત્રયં દામલકીરસસ્ય, ગુદસ્ય દત્ત્વા-
ર્જતુલાં ગુદસ્ય । ચૂર્ણીકૃતૈર્પ્રત્યિકજીરસવ્ય,-
શ્વેતૈઃ સઙ્ખળાહપુપાડજમોદૈઃ ॥ ૫૮ ॥

વિદ્ધક્ષિન્ધુત્રિફલાયવાની,-પાટાગ્નિધાનૈશ્ચ
પલપ્રમાણૈઃ । દત્ત્વા ત્રિવૃદ્ધૂર્ણપલાનિ ચાષ્ટા, ચષ્ઠી
ચ તૈલસ્ય પચેદ્ યથાવત્ ॥ ૫૯ ॥

+ સર્જરસસ્ય ગુડાધિકસ્ય ચૂર્ણમ્-જેમાં ગોળ વધારે
હોય એવું રાજનું ચૂર્ણ-સર્જરસચૂર્ણ કહેવાય છે.

* કલ્ય-નીદજલમ્ આગયતિ-શબ્દયતિ, યદ્વા
કલ્યે-પ્રાતઃકાલે અપ્યતે-શબ્દયતે-કર્મણ્યન્, 'અર્તરિ' -ઈતિ
પન્ વા-કલ્યાણ-મદ્દવાદિરોગિણાં કલ્યાણસ્વઃ કલ્યાણ-
કદ્દા ગુડઃ-કલ્યાણગુડઃ-જે નીરીંગીપાત્રુ જણાવે અથવા
પ્રાતઃકાળે જે ઉચ્ચારાય તે કલ્યાણ કહેવાય છે;
મદ્દણી આદિ રોગવાળાઓને એવા કલ્યાણરૂપ અથવા
કલ્યાણ કરનાર જે ગોળ-તે કલ્યાણગુડ કહેવાય છે.

તં મક્ષયેદક્ષપલપ્રમાણં, યથેષ્વેષ્વેષ્વિસુગન્ધિ-
યુક્તમ્ । અનેન સર્વે ગ્રહણીવિકારાઃ, સદ્યાસ-
કાસસ્વરમેદશોથાઃ ॥ ૬૦ ॥

શામ્યન્તિ ચાયં ચિરમ્નરરો, હંતસ્ય
પુંસ્ત્વસ્ય ચ વૃદ્ધિદેતુઃ । ક્ષોણાં તુ વન્ધ્યામય-
નાશનઃ સ્વાત્, કલ્યાણકો નામ ગુડઃ પ્રસિદ્ધઃ ॥
તૈલે મનામ્ ત્રિવૃદ્ મૃદ્વાત્રિફલાયાઃ પલત્રયમ્ ।
સિદ્ધે નિધેયમર્ત્રવ ગુડે કલ્યાણપૂર્વકે ॥ ૬૨ ॥

અન્ય:-આમલકીરસસ્ય પ્રસ્થત્રય, ગુદસ્ય ગુદસ્ય
તુ અર્ધતુલાં દત્તા (તત્ર) પ્રત્યિક-જીર-ચવ્ય-શ્વેતૈઃ
સઙ્ખળા-હપુપા-અર્જમોદૈઃ વિદ્ધ-ક્ષિન્ધુ-ત્રિફલા-યવાની-
પાટા-મગ્નિ-ધાનૈઃ ચૂર્ણીકૃતૈઃ પલપ્રમાણૈઃ (સહ) શઘૌ
ત્રિવૃદ્ધૂર્ણપલાનિ અઘૌ ચ તૈલસ્ય (પલાનિ) દત્ત્વા યથા-
વત્ પચેત્ । અક્ષપલપ્રમાણ ત્રિસુગન્ધિયુક્તં ત (જનઃ)
યથેષ્વેષ્ઠઃ (સન્) મક્ષયેત્ । અનેન સર્વે ગ્રહણીવિકારાઃ
સદ્યાસ-કાસ-સ્વરમેદ-શોથા. શામ્યન્તિ, અયં ચ ચિરં હૃતસ્ય
અન્તાભેઃ ચ પુસ્ત્વસ્ય વૃદ્ધિદેતુઃ (ભવતિ) । કલ્યાણકઃ
નામ પ્રસિદ્ધઃ (અથ) ગુડઃ ક્ષોણાં તુ વન્ધ્યામયનાશનઃ (અસ્તિ)
(કિં ચ) સિદ્ધે અન્ન કલ્યાણપૂર્વકે ગુડે તૈલે ત્રિવૃદ્
ત્રિફલાયાઃ પલત્રય મનામ્ મૃદ્વા નિધેયમ્ એવ ॥

આમળાંતી રસ એકસો માણું રૂપિયાભાર
અને ગોળ બસો રૂપિયાભાર મિશ્ર કર્યા
પછી તેમાં પીપરીમૂળ, જીરું, ચવક, બેાષ
(સૂંઠ, મરી, પીપર), શાહજીરું, પલાશી,
અજમોદ, વાવડિંગ, સેંધવ, ત્રિફળા (=કરંડાં,
બહેડાં, આમળાં), યવાન-અજમો, કાળીપાટ,
ચિત્રક અને ધાણું ચૂર્ણ ચાર ચાર રૂપિયાભાર
તથા નસોતરનું ચૂર્ણ બગીચા રૂપિયાભાર અને
બગીચા રૂપિયાભાર તેલને તે ગોળમાં નાખી
તે ગોળને બરાબર પકાવવો. પછી તેમાંથી
એક રૂપિયાભાર અથવા ચાર રૂપિયાભાર
ગોળને તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી નાખી
ખાવો. તે વેળા ખાસ કોઈ પરેશની જરૂર
રહેતી નથી. આથી ગ્રહણીના સઘળા વિકારો-
શ્વાસ, ઉધરસ, સ્વરસેદ તથા સોજા શાંત
થાય છે. ઘણા દિવસથી હણાઈ ગયેલા
જઠરાગ્નિને તથા હણાયેલ પુરુષપણને વધાર
વામાં આ ગોળ કારણ બને છે. 'કદ્યાણુ' એ
નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો આ ગોળ સ્ત્રીઓના
વાંઝિયાપણના રોગને પણ નાશ કરે છે. તૈયાર

અથેલા આ કલ્યાણ-ગુડમાં તેજની અંદર નસો-
તર તથા હરડાં, બહેડાં અને આમળાંને લગાર
શેકીને અવશ્ય નાખવાં જોઈ એ. ૫૮-૬૨

મહાકલ્યાણ-ગુડ+

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચિત્રકં ગજપિપ્પલી ।
ધાન્યકજ્જ વિઢહાનિ યવાની મરિચાનિ ચ ॥૬૩॥
ત્રિફલા યાજ્ઞમોદા ચ નીલિની જીરકસ્તયા ।
સૈન્ધવ રોમકજ્જાપિ સામુદં દ્રવકં વિઢમ્ ॥૬૪॥
આરમ્બચ ત્વરૂપત્રં સૂક્ષ્મૈલા ચોપકુશ્ચિકા ।
શુળી શકયવાશ્ચ પ્રત્યેકં કર્પસંમિતાઃ ॥૬૫॥
મૃદ્વીકાયા પલાન્યત્ર ચત્વારિ કથિતાનિ હિ ।
ત્રિવૃતાયાઃ પલાન્યયો ગુડસ્યાર્જતુલાં તથા ॥૬૬॥
તિલતેલપલાન્યપાનામલકયા રસસ્ય તુ ।
પ્રસ્થત્રયમિદં સર્વં શનૈર્મૃદ્વગ્નિના પચેત્ ॥૬૭॥
ઔદુમ્બરં ચામલકં ધાદરજ્જ યથાચલમ્ ।
તાવન્માત્રમર્દં દ્વાદેદ ભક્ષયેદ્વા યથાનલમ્ ॥૬૮॥
નિલિલાન્ પ્રહ્ણીરોગાન્ પ્રમેહાશ્ચૈવ વિંશતિમ્ ।
ઝરોઘાતં પ્રતિશ્યાયં દૌર્બલ્યં વહ્નિસહ્ણયમ્ ॥૬૯॥
જ્વરાનપિ હરેત્ સર્ગાન્ કુર્યાત્ કાન્તિ મર્તિ ચલમ્ ।
પાણ્ડુરોગાન્ જવાક્ષ્મિત્ રક્તપિત્તજ્જ વિઢમ્ ॥૭૦॥
ધાતુભીણો વયઃક્ષીણઃ સ્ત્રીપુ ક્ષીણઃ ક્ષયી ચ યઃ ।
સેવ્યો હિત્ત વન્ધ્યાયૈ મહાકલ્યાણકો ગુડઃ ॥૭૧॥

અન્ય-પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલ ચિત્રક ગજપિપ્પલી
ધાન્યક ચ વિઢહાનિ યવાની ચ મરિચાનિ ત્રિફલા ચ
યાજ્ઞમોદા ચ નીલિની તથા જીરકઃ સૈન્ધવ રોમકમ્
અપિ ચ સામુદ દ્રવક વિઢમ્, આરમ્બચ. ચ ત્વરૂપત્રં
સૂક્ષ્મૈલા ચ ઓપકુશિકા, શુળી ચ શકયવાઃ-પ્રત્યેક
કર્પસંમિતાઃ (ગ્રાહાઃ), અત્ર મૃદ્વીકાયાઃ ચત્વારિ પલાનિ
હિ કથિતાનિ, ત્રિવૃતાયા અથો પલાનિ, તથા ગુડસ્ય
અર્ધતુલાં, તથા તિલતેલપલાનિ અથો, આમલકયાઃ રસસ્ય
તુ પ્રસ્થત્રયમ્-ઈદં સર્વં મૃદુ-અગ્નિના પચેત્ । યથાચલમ્
ઔદુમ્બર ચ આમલકં ચ ધાદર-તાવન્માત્રમ્ ઇદ દ્વાદેદ વા
યથાનલ મસ્યેત્, (અય) મહાકલ્યાણકઃ ગુડઃ નિલિલાન્

+ કલ્ય-નીરજતવમ્-આગયતિ-કર્મણ-કલ્યાણ,
રોગિણાં મહત્ કલ્યાણમ્ અસ્માત્ ॥ મહાકલ્યાણકઃ-
શેષાદિમાપેતિ વહુવીહિલક્ષણઃ કપ્, સ ચાતો ગુડઃ, વદ્વા
કલ્યાણં કરોતીતિ કલ્યાણકઃ, હુક્ત્ કરણ-અન્યગ્રા-
પીતિઃ, મહૌધાસી કલ્યાણકચાતો ગુડઃ-પૂર્વોકાપેક્ષયેતિ-
મહાકલ્યાણકગુડઃ-જેનાથી રોગીઓનું મોટું કલ્યાણ
જણાય છે; અથવા ઉપર કહેલ કલ્યાણગુડ કરતા
મોટા-એટલે જેમાં ધણું ઓસડિયા હોય છે, એવો
તે નામનો ગોળ-મહાકલ્યાણકગુડ કહેવાય છે.

પ્રહ્ણીરોગાન્ વિંશતિં ચ પ્રમેહાન્ ઝરોવાન્ પ્રતિશ્યાય દૌર્બલ્યં
વહ્નિસહ્ણયં સર્ગાન્ જ્વરાન્ અપિ હરેત્ એવ, કાન્તિ મર્તિ
ચલ કુર્યાત્, પાણ્ડુરોગાન્ રક્તપિત્તં ચ વિઢમ્ જવાત્ હસ્તિ,
યઃ (નરઃ) ધાતુક્ષીણઃ વયઃક્ષીણઃ સ્ત્રીપુ ક્ષીણઃ ચ ક્ષયી
સ્યાત્, તેભ્યઃ ચ વન્ધ્યાયૈ (અયં ગુડઃ) હિતઃ (મવતિ) ॥

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, ગજપીપર,
ધાણા, વાવડિંગ, યવાન-અજમો, મરી, ત્રિકુળા,
અજમોદ, ગળો, જીરું, સૈન્ધવ, વડાગરું મીઠું,
દરિયાઈ મીઠું, સંચળ, બીડલૂણ, ગરમાળો,
તજ, તમાલપત્ર, ઝીણી એલચી, કલૌંજ
જીરું, સૂંઠ અને ઇંદ્રજવ-એ દરેક પદાર્થો
એક એક તોડો લેવા. દ્રાક્ષ સોળ તોલા,
નમોતર બત્રીસ તોલા, ગોળ બસો તોલા,
તલતું તેલ બત્રીસ તોલા અને આમળાંને
રસ એકસો બાણું તોલા લેવો. આ સઘળા
પદાર્થોને મિશ્ર-એકઠા કરી ધીરે ધીરે ધીના
અગ્નિથી પકાવવા એટલે ‘મહાકલ્યાણક’ નામ-
નો ગોળ તૈયાર થાય છે. પોતાના બળને અતુ
સરી ઉંઘરાના કૂળ જેટલો, આમળાં જેટલો
અથવા બેર જેટલો આ ખાવો અથવા પોતાના
જઠરાગ્નિ પ્રમાણે ખાવો. આ ગોળ સઘળા
અહણીરોગોને, વીસ બાતના પ્રમેહોને, છાતીના
ઘાતને, સળેખમને, હુબલપણને, જઠરાગ્નિના
ક્ષયને, સઘળા પ્રકારના જવરોને, પાંડુરોગોને,
રક્તપિત્તને અને મળખંધને પણ તરત મટાડે
છે; તેમ જ કાંતિ, યુદ્ધિ અને બળ આપે
છે. ધાતુક્ષયવાળાને, ક્ષયવાળાને, સ્ત્રીના પ્રસંગ-
થી ક્ષીણ થયેલાને, ક્ષયરોગવાળાને અને વાંઝણી
સ્ત્રીને પણ આ મહાકલ્યાણક નામનો ગોળ
હિતકારી છે. ૬૩-૭૧

દૂધમાડકલ્યાણક-ગુડ+

કૃષ્ણાણ્ડાનાં સુપકાનાં સ્વિન્નાનાં નિષ્કુલત્વચામ્ ।
સર્પિઃપ્રસ્યે પલશતં તામ્રપાત્રે શનૈઃ પચેત્ ॥૭૨॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચિત્રકં ગજપિપ્પલી ।
ધાન્યકાનિ વિઢહાનિ નાગરં મરિચાનિ ચ ॥૭૩॥

+ કલ્યાણં કરોતીતિ કલ્યાણકઃ ॥ ચાતો ગુડઃ કલ્યાણક-
ગુડઃ, કૃષ્ણાણ્ડપ્રધાન-કલ્યાણકગુડઃ-જેમા કાણું ખાસ
મુખ્ય તરીકે હોય છે, એવો અને અહણી આદિના
રોગવાળાઓનું કલ્યાણ કરનાર જે ઔષધસિદ્ધ
ગોળ-તે દૂધમાડકલ્યાણકગુડ કહેવાય છે.

ત્રિફલા વાજમોદા ચ કલિજ્ઞાઽજાજિસૈન્ધવમ્ ।
 एकैकस्य पलञ्चैकं त्रिवृतोऽष्टौ पलानि च ॥ ७४ ॥
 તૈલસ્ય ચ પલાન્યઠૌ ગુટાત્ પચ્ચાશદેય તુ ।
 मामलक्या रसस्यात्र प्रस्यत्रयमुदीरितम् ॥ ७५ ॥
 તાવત્પાકં પ્રકુર્ચીત મૃદુના વહ્નિના મિપક્ ।
 यावद्द्वयः प्रलेपः स्यात्तदैनमवतारयेत् ॥ ७६ ॥
 ઔદુમ્બરં ચામલકં વાદરં ચા યથાવલમ્ ।
 तावन्मात्रमिदं खादेत्तृक्षयेद्वा यथाऽनलम् ॥ ७७ ॥
 અનેનેવ વિધાનેન પ્રયુક્તશ્ચ દિને દિને ।
 निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठानशोभगंदरान् ॥ ७८ ॥
 જ્વરમાનાહદ્રોગં ગુલ્મોદરવિપૂચિકાઃ ।
 कामलां पाण्डुरोगञ्च प्रमेहांश्चैव विशतिम् ॥ ७९ ॥
 વાતશોણિતવીસર્પદ્વૈયક્ષ્મહલીમકાન્ ।

વાતપિત્તકફાન્ સર્વાન્ દુષાન્ શુદ્ધાન્ સમાચરેત્ ॥
 व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये नराः ।
 તેમ્બો હિતો ગુહોઽયં સ્વાવ્ચ્યાનામપિ પુત્રદઃ ।
 दृश्यो बल्यो बृंहणश्च वयसः स्थापनस्तथा ॥ ८१ ॥

અન્યથા:-દુપક્ષવાનાં ત્રિફલવાં સ્વિજ્ઞાના કૂષ્માણ્ડનાં
 પલશતે તાન્નપાત્રે સર્પિઃપ્રસ્યે શનૈઃ પચેત્, (તતઃ ચ તત્ર)
 પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચિત્રક ગજપિપ્પલી ધાન્થકાનિ
 વિઘ્નહાનિ નાગરં ચ મરિચાનિ ત્રિફલા ચ અજમોદા
 ચ કલિજ્ઞા-અજાજિ-સૈન્ધવમ્-(એતેપામ્)-એકૈકસ્ય ચ
 એક પલં, ત્રિવૃતઃ ચ અઠૌ પલાનિ, તૈલસ્ય ચ અઠૌ
 પલાનિ, ગુટાન્ તુ પચ્ચાશત્ એવ (પલાનિ-ચૂર્ણિતાનિ
 ક્ષિપેત્), અત્ર આમલક્યાઃ રસસ્ય (ક્ષેપે) પ્રસ્યત્રયમ્
 ડરીરિતમ્ । મિપક્ મૃદુના વહ્નિના તાવત્ પાક પ્રકુર્ચીત,
 યાવત્ દ્વયાઃ પ્રલેપઃ સ્યાત્, તદા એનમ્ અવતારયેત્ ।
 યથાવલમ્ ઔદુમ્બર ચ આમલક વા વાદર-તાવન્માત્રમ્ હૃદં
 રાદેત્, વા યથા-અનલં ભક્ષયેત્, અનેન એવ વિધાનેન
 દિને દિને પ્રયુક્તઃ ચ અયં ગુહઃ ગ્રહણીરોગાન્ કુષ્ઠાન્
 અશો-ભગન્દરાન્ જ્વરમ્ આનાહ-દ્રોગં ગુલ્મ-ડદર-
 વિપૂચિકાઃ કામલાં ચ પાણ્ડુરોગં ચ વિશતિ પ્રમેહાન્
 વાતશોણિત-વીસર્પ-દ્વૈ-યક્ષ્મ-હલીમકાન્ નિહન્તિ । શુદ્ધાન્
 સર્વાન્ વાત-પિત્ત-કફાન્ શુદ્ધાન્ સમાચરેત્ । યે નરાઃ
 વ્યાધિક્ષીણાઃ વયઃક્ષીણાઃ ચ સ્ત્રીષુ ક્ષીણાઃ (સ્તુઃ) તેમ્બઃ
 અયં ગુહઃ હિતઃ સ્યાત્, વન્ચ્યાનામ્ પુત્રદઃ શ્વલ્ઃ બલ્યઃ
 ચ બૃહણઃ તથા વયસઃ સ્થાપનઃ (સ્યાત્) ॥

સારી પેઠે પાકેલા કોળાની છાલ તથા
 બી કાઠી નાખી તેના ગર્ભને બાફી તેમાંથી

ચારસો તોલા બાફેલો ભાગ લઈ તેને ત્રાંબાના
 વાસણમાં ચોસક તોલા ઘીમાં પકાવવો. પછી
 તેમાં પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, ગજપીપર,
 ધાણા, વાવડિંગ, સૂંઠ, મરી, ત્રિકુળા, અજ-
 મોદ, ઇંદ્રજવ, શુરં અને સૈન્ધવ એ દરેક
 પકાઈથી ચાર ચાર તોલા, નસોતર બત્રીસ
 તોલા, તેલ બત્રીસ તોલા, ગોળ બસો તોલા
 અને આમલીનો રસ એકસો બાણું તોલા
 નાખી વૈદે ધીમા અગ્નિથી તેના ત્યાં સુધી
 પાક કરવો કે જ્યાં સુધી તે ઠંડીને ઘોટે.
 પછી એ પાક ઉતારી લેવો, એટલે તે
 ‘કૂખાંકકથ્યાણુક-શુક’ સિદ્ધ થાય છે. પોતાના
 બળને અનુસરી આ ગોળ ઊંબરાના ફળ
 જેટલો, આમળાં જેટલો અથવા ધોર જેટલો
 ખાવો; અથવા પોતાના જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે
 ખાવો. આ વિધિથી નિત્ય આ ગોળનું સેવન
 કર્યું હોય તો અહણી સંબંધી વિકારો, દોઢ,
 અરશ, ભગંદર, જવર, પેટનું આક્રમણ, છાતીનું
 દરદ, ગોળો, ઉદરના રોગ, કોલેરા, કમળો,
 પાંડુરોગ, વીસ પ્રકારના પ્રમેહો, વાતરક્તા,
 રતવા, દાંદર, ક્ષયરોગ અને હલીમક નામના
 પાંડુરોગના લેહનો પણ નાશ કરે છે; તેમ જ
 હૃદય થયેલા સઘળા વાત, પિત્ત અને કફને
 શુદ્ધ કરે છે. જે માણસો વ્યાધિથી ક્ષીણ
 થયા હોય, ઉંમરથી ક્ષીણ થયા હોય અથવા
 સ્ત્રીના ખૂબ સંગથી ક્ષીણ થયા હોય, તેમને
 આ ગોળ હિતકારી છે; અને આ ગોળ
 વાંઝણી સ્ત્રીને પુત્ર આપે છે, મૈથુનશક્તિને
 વધારે છે, બળ આપે છે, ધાતુની પુષ્ટિ કરે
 છે અને જીવાનીને સ્થિર રાખે છે. ૭૨-૮૧
 બિલ્વતૈલ :

ટીકા-અતીસારાધિકારલિપિતં વિલ્વતૈલયાત્ર હિતમ્ ॥
 અતિસારના અધિકારમાં જે બિલ્વતૈલ લખ્યું છે,
 તે પણ અહણીના રોગ ઉપર હિતકારી છે.

અહણીરોગનો અધિકાર સમાપ્ત

મધ્યમખંડમાં પ્રથમ-ભાગ સમાપ્ત

ભાવ પ્રકાશ

શુદ્ધ સરળ શુભરાતી ભાષાંતર

ભાવપ્રકાશ-મધ્યમખण्ड

બીજો ભાગ

અધ્યાત્મોપદેશ-

૫ : અરશનો અધિકાર

તત્રાર્શસ સન્નિકૃષ્ટાનિ નિદાનાન્યાહ-

અરશ-નાં સંમીપનાં નિદાનો અને છની સંખ્યા

પૃથગ્દોષૈઃ સમસ્તૈશ્ચ શોણિતાસહજાનિ ચ ।

અર્શાસિ પટ્પ્રકારાણિ વિદ્યાત્ ગુદવલિત્રયે ॥ ૧ ॥

અન્વય - પૃથક્-દોષૈઃ, ચ સમસ્તૈ દોષૈઃ, શોણિ-
તાત્ ચ સહજાનિ-(હયેવ) પટ્ પ્રકારાણિ અર્શાસિ
ગુદ-વલિત્રયે વિદ્યાત્ ॥

પૃથક્-વાયુથી, પિત્તથી, કફથી અને
સમસ્ત-ત્રણે દોષથી, રુધિરથી અને સ્વાભા-
વિક એમ છ પ્રકારના અરશ ગુદાની ત્રણ
વળીઓમાં થાય છે. ૧

ટીકા-કેચિત્ રુધિરસ્યાપિ દોષત્વ મન્યન્તે, તન્મત-

- ઋચ્છન્તિ-પ્રાપ્નુવન્તિ, અર્થન્તે વા સદુષ્-સ્વદ્-
માસમેદોઘ્યો વિવિધાકૃતય. પટ્પ્રકારા-માંસાદ્યા ગુદવલિ-
ત્રયે નાસા-નેત્ર-નાભિ-મેઢાદિવ્યપિ-ઈતિ અર્શાસિ-ઋ ગતૌ
'અર્તેર્ચાધૌ શુદ્ધ ચ'-(હજા ૪-૧૧૬)-દ્વલસુન્
પ્રત્યયઃ શુદ્ધ આગમચ્ચ-યદ્વા અરિત્વ પ્રાણાન્ શુણન્તિ-
હિસન્તિ-ઈતિ અર્શાસિ-શ્ચ હિંસાયામ્-પ્રયોદાદિ-દોષો-
થી ખૂણ દુષ્ટ થયેલ ત્વયા, માસ, રુધિર તથા મેદસ્-
માંથી ભ્રુદા ભ્રુદા આકારના છ પ્રકારના માસના
અ કુરો ગુદાની ત્રણ વલિઓમાં, નાકમાં, આંખોમાં,
નાભિમાં કે સિંગ આદિ સ્થાનોમાં જે ઉત્પન્ન થાય
છે તેથી અથવા શત્રુની પેઠે પ્રાણોના જે નાશ કરે
છે-તે અર્શસરોગ કહેવાય છે. તેના છ પ્રકાર
આ પ્રમાણે છે. ૧ વાતજન્ય, ૨ પિત્તજન્ય, ૩ કફ-
જન્ય, ૪ ત્રિદોષજન્ય, ૫ રુધિરજન્ય અને ૬ સહજ.

માથિત્યાહ-શોણિતાદિતિ । સહજાનિ=શરીરે સહજાનિ ।
સહ્યા વાહ-પટ્પ્રકારાણીતિ । ગુદવલિત્રય=સાદૈ સાદૈ
ચતુરજુલં ગુદસ્ય માનમ્ ॥ તસ્યાવચચભૂતાસિદ્ધો વલય
સપ્તાર્વર્તનિમા ઉપરુપરિ સન્તિ, તાસાં નામાનિ-પ્રવાહની,
વિસર્જની, સ્વરણી ચેતિ । તત્ર ગુદોષ્ટોઽર્ધાજુલમાનસ
દૂર્ધ્વમજુલમાના પ્રથમા વલિ, સાદૈર્વાજુલમાના દ્વિતીયા,
તૃતીયા ચ તાવતી ॥ કેટલાક આચાર્યો રુધિરને પણ
દોષ માને છે. તેમના મતને અનુસરી 'રુધિરથી
પણ અરશ થાય છે' એમ કહ્યું છે. સ્વાભાવિક-
એટલે શરીરની સાથે જ થયેલા સમજવા છ
પ્રકારના અરશ થાય છે એ સંખ્યા કહી છે ગુદાનુ
માપ સાકાચાર આગળનું છે એ ગુદાના અવધવૈરૂપ
અને સંખના આવર્ત જેની ત્રણ વળીઓ કે
કુંડલીઓ એક એકની ઉપર છે, તેમાં પહેલી વળી
પ્રવાહણી, બીજી વળી વિસર્જની અને ત્રીજી વળી
સંવરણી નામની છે. ગુદાનો હોઠ અર્ધા આગળનો
છે, તેની ઉપર એક આગળના માપની પહેલી વળી
છે અને ત્રીજી પણ તેવડી જ છે

ઉપચ-આ સંખધે કહ્યું છે.

ગુદાનો હોઠ તથા ત્રણ વળીઓ

અર્ધાજુલપ્રમાણેન ગુદોષ્ટં પરિચક્ષતે ।

ગુદોષ્ટાદઋજુલઞ્ચેકં પ્રથમા તુ વલિ વિદુઃ ॥

સાદૈર્વાજુલમાનેન પૃથગન્યે પ્રકીર્તિતે ॥ ૨ ॥

અન્વય - ગુદ-ઓષ્ટ (વિદ્યાત્) અર્ધ-અજુ-પ્રમાણેન
પરિચક્ષતે, ગુદ-ઓષ્ટાત્ (ઉપરિ) ॥ અજુલ પ્રથમાં વર્તિ
વિદુઃ, અન્યે ચ (દે તત્ ઉપરિ) સાદૈર્વાજુલમાનેન
પૃથક્ પ્રકીર્તિતે ॥

'ગુદાનો હોઠ વિદ્યાનો અર્ધા આંગળનો
કહે છે; એ હોઠથી ઉપર હોઠ આંગળની
પહેલી વળી છે, તેની ઉપર હોઠ આંગળની

બીજી અને તેની ઉપર દોઢ આંગળની ત્રીજી વળી જુદી જુદી કહી છે. ૨

અથ વાર્તાસો વિપ્રકૃષ્ટનિદાનમાહ-

વાયુના અરશનાં દૂરનાં નિદાનો

કપાયકટુતિક્કાનિ રુક્ષશીતલઘૂનિ ચ ।

પ્રમિતાલ્પશનં તીક્ષ્ણં મયં મૈથુનસેવનમ્ ॥ ૩ ॥

લઘુનં દેશકાલો ચ શીતો ધ્યાયામકર્મ ચ ।

શોકો વાતાતપસ્પર્શો હેતુર્વાર્તાશ્ચાં મતઃ ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ-કપાય-કટુ-તિક્કાનિ ચ રુક્ષ-શીત-લઘૂનિ

(મોજાનાં), પ્રમિત-અતિ-અજ્ઞાન, તીક્ષ્ણ મયં, મૈથુન-

સેવનં, લઘુનં, ચ શીતો દેશ-કાલો, ધ્યાયામ-કર્મ,

શોકઃ ચ વાત-આતપ-સ્પર્શઃ વાત-અર્શોર્ણ હેતુઃ મતઃ ॥

તુરાં, તીખાં, કડવાં, રુક્ષ, શીતળ અને

હલકાં લોખનો, બહુ જ થોડું જમણું, આજું

જમણું, તીક્ષ્ણ મધ પીણું, મૈથુનનું અતિ-

સેવન, (વધારે પડતું) લંઘન કરણું, શીતળ

દેશકાળ, (વધારે પડતી) કસરત, શોક તથા

(વધારે પડતા) વાયુનો અને તડકાનો સ્પર્શ-

આટલાં વાયુ સંબંધી અરશનાં દૂરનાં કારણો

અનાર્થાં છે. ૩ ૪

ટીકા-અન્વયશનમ્=અરશિત્તં, તીક્ષ્ણમિતિ મદ્યવિ-

શેષનમ્ । પૈષ્ટિકાદિમૃદુમદ્યસ્ય વાતશ્ચમજ્જવાત્ । આતપ-

સ્તુષ્ણવીર્યોદ્ભૂતૌસ્વાદ્વાતપ્રકોપે હેતુઃ વાર્તાશ્ચામ્ । નન્વ-

ર્શાસિ સર્વાણિ ત્રિદોષજાનિ, ચત આહ-‘પચાત્મા માત્નઃ

પિતં કન્કો શુદ્ધવલ્લભ્યમ્ । સર્વે એવ પ્રકૃષ્ઠ્યન્તિ શુદ્ધજાનો

સમુદ્ભવે’ ॥ તથા કથ વાર્તાશ્ચામિતિ? ઉચ્યતે-તત્તદાધિ-

ક્યાદ્વયપદેશમેદ્દ્વિતિ ન દ પઃ । અત્ત એવામે વક્ષ્યતે

‘વાતોલ્પજાનામ્’ ઇતિ । તથા ચ ચરકઃ-‘અર્શાસિ નામ

જાયન્તે માસશ્પિત્તિવિશિષ્ટિઃ । દોષેદોષવિશેષાત્તુ વિશેષઃ

કચ્ચન્નેડર્શામિતિ’ ॥ લોટ આદિથી બનાવેલું કોમળ

મધ તો વાયુને થાંત કરનાર છે, તેથી જ ‘તીક્ષ્ણ

મધ’ને વાયુના અરશનું કારણ કહ્યું છે. તડકા

એ ઉષ્ણવીર્યથી ઉપજ થયેલા રુક્ષપણને લીધે

વાયુ સંબંધી અરશમાં નિદાન છે. અહીં શંકા

થાય છે, કે ‘શુદ્ધાની ત્રણ વળીઓમાં પાંચ

પ્રકારનો પવન, પિત્ત અને કફ એ સઘળાં

કોપે છે, ત્યારે અરશ ઉપજ થાય છે,’ એમ પ્રાચીન

મૈથુનું વચન છે, તેથી સઘળા પ્રકારના અરશો ત્રણે

દોષથી થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે; છતાં

‘વાયુસંબંધી અરશ, પિત્તસંબંધી અરશ અને

કફસંબંધી અરશ બુદ્ધા બુદ્ધા કેમ કહ્યા?’ આતુ

સમાધાન આ છે કે, બે અરશ ત્રણે દોષોના પ્રક્રોપથી થાય છે, તોપણ બે અરશમાં દોષની અધિકતા હોય તે અરશને તે દોષસંબંધી બુદ્ધા બુદ્ધા ગણવાનો વ્યવહાર છે, માટે કોઈ દોષ નથી; આ જ કારણે આગળ જતાં વાયુસંબંધી અરશને ‘વાતોલ્પજ’ કહેવામાં આવશે. ચરકે પણ કહ્યું છે કે ‘જોકે અરશો ત્રણે દોષના અવશ્ય સંનિપાતથી જ થાય છે, તોપણ તેમાં દોષની અધિકતા ઉપરથી તે તે બુદ્ધા બુદ્ધા દોષોના અરશો પણ કહેવાય છે.’

અથ પિત્તાર્શસો વિપ્રકૃષ્ટ નિદાનમાહ-

પિત્તના અરશનાં દૂરનાં નિદાનો

કટ્વમ્લલવળોષ્ણાનિ ધ્યાયામાઙ્યાતપપ્રમાઃ ।

દેશકાલાવશિશિરો ક્રોધો મદ્યમસ્યનમ્ ॥ ૫ ॥

વિદાહિ તીક્ષ્ણમુષ્ણઞ્ચ સર્વે પાનાન્નમોજનમ્ ।

પિત્તોલ્પજાનાં વિશ્લેષઃ પ્રકોપે હેતુરર્શાસામ્ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ-કટુ-અમ્લ-લવણ-ઉષ્ણાનિ ધ્યાયામ-અગ્નિ-

આતપ-પ્રમાઃ, અશિશિરો દેશકાલો ક્રોધઃ મદ્યમ અસુ-

ચનં, વિદાહિ તીક્ષ્ણં ચ ઉષ્ણં-સર્વ પાન-અન્નમોજનમ્

પિત્તોલ્પજાનામ્ અર્શાં પ્રકોપે હેતુઃ વિશ્લેષઃ ॥

તીખાં, ખાટાં તથા ખારાં લોખનો,

જિના પદાર્થોના સ્પર્શ, વધારે પડતી કસરત,

અજ્ઞિનો તાપ, સૂર્યનો તાપ, ઉષ્ણ દેશ,

ઉષ્ણ કાળ, ક્રોધ, મધ, પરાર્થ સંપત્તિનો દ્રેષ

અને બળતરા ઉપજાવનારા સઘળાં તીક્ષ્ણ

તથા ઉષ્ણ અન્નપાનો-એ બધાં પિત્તોલ્પજ

અરશના પ્રક્રોપનાં કારણો ગણવાં. ૫, ૬

ટીકા-ઉષ્ણદ્યસ્ય સ્પર્શનાદિ શોદ્ધ્યમ્, ઉષ્ણપાન-

મોજનસ્યામે વચ્ચમાજ્જવાત્ ॥ અધ્યાતપપ્રમાઃ-અધ્યાતપયોઃ

પ્રમા-તેજઃ, અધ્યાત્મ અધ્યાતપેતર-તેજસ્વિદ્રવ્યસ્ય તેજઃ

વીક્ષિઃ-પ્રમા । અશિશિરો દેશો મઠઃ, શરદ્દ્રોષ્મઃ કાલઃ,

ક્રોધઃ-ક્રોધઃ, અસુચન-પરસ્પર્યતો દ્રેષઃ, પ્રકોપે-ઉત્પત્તો ॥

મરુદેશ કે નિર્ગદદેશને અહીં ઉષ્ણદેશ સમ-

જવો અને ચરદ તથા ગ્રીષ્મ એ બે ઋતુઓને

ઉષ્ણકાળ સમજવો.

અથ કપાર્શસો વિપ્રકૃષ્ટ નિદાનમાહ-

કફસંબંધી અરશનાં દૂરનાં નિદાનો

મધુરભિગ્ધશીતાનિ લવણામ્લગુરુણિ ચ ।

અધ્યાયામદિવાશ્યપ્રશય્યાસનસુપ્તે રતિઃ ॥ ૭ ॥

પ્રાગવાતસેવા શીતો ચ દેશકાલાચિન્તનમ્ ।

રૂઝ્મિકાણાં મ્લમુદિદ્રમેતત્ કારણમર્શસા ॥ ૮ ॥

અન્યઃ-મધુર-સ્નિગ્ધ-શીતાનિ ચ લવણ-અમ્લ-મુશુણિ (મોઝનાનિ), અગ્રયામ-દિવાત્મ-ચાયા-આસન-સુલે રતે., પ્રાગ-વાત-સેવા, શીતો વદેશ-કાલો, અચિન્તનમ્-અનુ-શ્લેષિકાણામ્ અર્શસા પાણ સમુદિષ્ટમ્ ॥

મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતળ, આરાં, આટાં તથા ભારે લોખ્ખો, કસરત નહિ કરવી, દિવસે જી ધવું, સૂઈ રહેવાના તથા બેગી રહેવાના સુખમાં જ રુચિ રાખવી, પૂર્વ દિશાનો પવન એવો, શીત દેશ તથા શીત કાળ, અને ચિંતા ન કરવી-એટલાં કક્ષંબંધી અરશોનાં કારણો કહ્યા છે. ૭, ૮

અય દ્વિશેષ-ત્રિદોષાર્શસા વિપ્રકૃષ્ટ નિદાનમાહ-

બે દોષ તથા ત્રણે દોષસંબંધી

અરશનાં દૂરનાં નિદાનો

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विधाद् द्वन्द्वोत्पत्तयानि च ।

सर्वो हेतुद्विदोषाणो सहजैल्लक्षणे समम् ॥ ९ ॥

અન્યઃ-હેતુ-લક્ષણ-સંસર્ગાત્ ચ દ્વન્દ્વોત્પત્તયો વિદ્યાત્, સર્વ. હેતુ. ત્રિદોષાણા (હેતુ જ્ઞેયઃ, તથા ચ) લક્ષણ સહજૈ સમં (મતમ્) ॥

બે બે દોષના હેતુઓ તથા લક્ષણો એકઠા થવાથી બે બે દોષની અધિકતાવાળા અરશો બાહ્યવા; તેમજ વાયુસંબંધી, પિત્ત સંબંધી અને કક્ષંબંધી અરશના જે જે જુદા જુદા નિદાનો કહ્યા છે, તે સ્વઘા નિદાનો થી ત્રણે દોષસંબંધી અરશ થાય છે અને તેમનું લક્ષણ સ્વાભાવિક અરશના જેવું હોય છે-એટલે તેમાં શ્વાસ, વ્યથા તથા મળબંધ થાય છે. ૯

દીકા-જનકદેવેન ત્રયો દોષા યેષા તાનિ ત્રિદોષ-જ્ઞાનિ । અર્શસા સર્ગો હેતુઃ-પ્રુયમ્વાતપિત્તકફાશોદિતુઃ ॥ ત્રિદોષાર્શોલક્ષણ શ્વાસરુજાવિવ-ધૈઃ સહજાશોનિ. સમમ્ ॥

નનુ ત્રિદોષાણામિતિ વિશેષણ વ્યર્થમ્ । યત્. સર્વે એવ આધયત્રિદોષજઃ । ઉક્ત્ય, - 'દ્રવ્યમેકસ નાસ્તિ ન રોગોડ્યેકદોષજઃ । એકસ્તુ કુપિતો દોષ इतरानपि कोपयेत् ॥' इति युक्तिमप्याह- 'एकारणाद् द्वदो वायुः शैत्यात् कफं द्रवत्वात् पित्त वर्धयते, तथा पित्त कटुत्वात् वात द्रवत्वात् कफ वर्धयते, कफश्च शैत्यात् वायु द्रवत्वात् पित्त वर्धयते' इति ॥ उन्त्यते-यत्र स्वस्वकारणात् त्रयो दोषाः कुप्यन्ति तत्र त्रिदोषजन्यवदेश इति न दोष ॥ अर्श' શંકા થાય છે કે અરશને 'ત્રણ દોષ-

સંબંધી' એ વિશેષણ આપવું વ્યર્થ છે; કારણ કે સઘળા રોગો ત્રણે દોષોથી જ થાય છે. કહ્યું છે કે, 'જેમ કોઈ દ્રવ્ય એક રસવાળું હોતું નથી, તેમ કોઈપણ રોગ એક જ દોષથી થતો નથી, કારણ કે પ્રક્રિયેલો એક દોષ બીજા દોષોને પણ દોષાવે છે' આ વિષયમાં યુક્તિ પણ કહી છે કે, 'પોતાના કારણથી વધેલો વાયુ શીતપણાથી કસે અને દ્રવપણાથી પિત્તને વધારે છે, તેમ જ પોતાના કારણથી વધેલું પિત્ત તીષ્ણું હોવાથી વાયુને તથા દ્રવપણાથી કસે વધારે છે, અને એ જ રીતે, પોતાના કારણથી વધેલો કફ શીતપણાથી વાયુને તથા દ્રવપણાથી પિત્તને વધારે છે.' આ યુક્તિ પ્રમાણે દોષ પામેલા એક દોષથી બીજા દોષોના પ્રક્રોધ પણ સભવે જ છે. આનું મમાધાન આ છે કે જે રોગોમાં ત્રણે દોષો એકબીજાથી નહિ પણ પોતપોતાના કારણથી પ્રક્રોધ પામ્યા હોય, તે રોગને જ ત્રણે દોષથી થયેલો કહેવામાં આવે છે, આથી દોષ નથી.

અર્શસંર્વસ્વમાહ-

અરશતુ' પૂર્વં ૩૫

विष्टमोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
कार्श्यमुद्गारायाहुल्यं सक्रियसादोऽल्पविकृता ॥ ૧૦ ॥
ग्रहणीदोषपाश्चात्तिः प्रशङ्का चोदरस्य च ।
पूर्वत्वं विनिर्दिष्टमर्शसामभिमुख्ये ॥ ૧૧ ॥

અન્યઃ-અન્નસ્ય વિશ્મનઃ, દૌર્બલ્ય, કુક્ષેઃ વ માટોઃ એવ, કાર્શ્યમ્, ઉદ્ગાર-આહુલ્યં, સક્રિયસારઃ, અલ્પવિકૃતા, વ ગ્રહણીરોષ-પાશ્ચાત્તિઃ, વ ઉદરસ્ય પ્રશંકા- (અન્ન) અર્શસામ્ અભિમુખ્યે પૂર્વત્વ વિનિર્દિષ્ટમ્ ॥

પેટમાં અન્નનું અટકવું એટલે આડાની કળગિયાત, શરીરનું દુર્બળપણું, પેટનું અટકવું, કૂચપણું, ઘણું ઓડકાર, સાથળમાં પીડા, વિકા એાછી થવી, અહણીનો વિકાર, પડખામાં પીડા અને પેટના રોગોની ખૂબ શંકા થવી-એટલા અરશની વૃદ્ધિનાં પૂર્વં ૩૫ છે. ૧૦, ૧૧

અર્શાર્શસા સપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણમાહ-

અરશતુ' સંપ્રાપ્તિપૂર્વકતુ' લક્ષણ

दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन् ।
मांसाद्वङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शसि तान् जगुः ॥ ૧૨ ॥
અન્યઃ-રોષાઃ ત્વઃ-માસ-મેદાસિ સદૂષ્ય ભગાન-આદૌ વિવિધ-આકૃતીન્ માસાદુરન્ કુર્વન્તિ, તાન્ અર્શસિ જગુઃ ॥

દોષો ત્વચાને, માંસને (રુધિરને) અને મેદને

દૂષિત કરી શુદ્ધ, નાસિકા, નેત્ર, નાભિ અને લિંગ આદિ સ્થાનો. પર બુદ્ધા બુદ્ધા આકારના માંસના જે અંકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે, તે અંકુરોને અરશ કહે છે. ૧૨

ટીકા-ત્વદ્વાંસપદેન ત્વદ્વાંસમાશ્રિતં રક્તમપિ યજ્ઞતે । કિંચિત્ સાધારણરક્તદાવર્ણોપદેશાત્ । અગન=મુચ્ચદેશઃ, 'આદિ' શબ્દે નાસાનેત્રનામિમેદાદિષ્વપિ કુર્વન્તિ ॥ 'ત્વયાને તથા માસને' એ પેદાથી ત્વયામાં તથા માંસમાં રહેલા લોહીનું પશુ ગ્રહણ થાય છે, એટલે દોષો લોહીને પણ દૂષિત કરી અરશને ઉત્પન્ન કરે છે, એ પણ સમજ લેવું; કારણ કે અરશના રોગમાં કાંઈક સાધારણ લોહી આરવાનું પણ કહેણ છે.

અથ વાતાશોલક્ષણમાહ-

વાયુસંબંધી અરશનું લક્ષણ

ગુદાઘ્રુરા વદ્ધનિલાઃ શુષ્કાશ્ચિમિચિમાન્વિતાઃ ।
સ્નાનાઃ શ્યાવાશ્વનાઃ સ્તંધ્યાવિશદાઃ પલ્પાઃ સ્વરાઃ ॥
મિયો વિસદશા વક્રાસ્તીશ્વા વિસ્ફુટિતાનનાઃ ।
ચિન્મીકર્કશુલ્કર્કકોટીકલસત્રિમાઃ ॥ ૧૪ ॥
કેચિત્ કદમ્બપુષ્પાભાઃ કેચિત્ સિદ્ધાર્થકોપમાઃ ।
શિરઃપાર્શ્વસકટગૂર્ણવદ્ગજાભ્યધિક્કથયાઃ ॥ ૧૫ ॥
શ્વવધુદ્ગારવિષ્મહદ્ગોગારોચકપદાઃ ।
કાસશ્વાસાશ્નિરૈપમ્વર્ગનાદ્ભ્રમાવહાઃ ॥ ૧૬ ॥
તૈરાત્તૌ પ્રયિતં સ્તોકં સશબ્દં સપ્રવાહિકમ્ ।
રુક્ષેતપિચ્છાનુગતં વિદ્વદ્મુપવેશ્યતે ॥ ૧૭ ॥
કૃષ્ણઃવદ્ધનલવિષ્મૂત્રનેત્રવન્નમ્ જાયતે ।
ગુલ્મહોદોદરાછીલાસમ્બવસ્તત્ એવ ચ ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ-વદ્ધનિલાઃ ગુદાઘ્રુરાઃ શુષ્કાઃ ચિમિચિમાન્વિતાઃ-અન્વિતાઃ સ્નાનાઃ શ્યાવ-અશ્વનાઃ સ્તંધ્યાઃ વિશદાઃ પલ્પાઃ સ્વરાઃ મિયઃ વિસદશાઃ વક્રાઃ તીશ્વાઃ વિસ્ફુટિત-આનનાઃ ચિન્મી-કર્કશુ-સ્વર્ક-કર્કોટીક-સત્રિમાઃ કેચિત્ કદમ્બ-પુષ્પ-આભાઃ, કેચિત્ સિદ્ધાર્થક-ઉપમાઃ શિરઃ-પાર્શ્વ-અંસ-કટી-કંઠ-વદ્ધ-અભ્યધિક-વ્યયાઃ શ્વવધુ-ઉદ્ગાર-વિષ્મ-હોદોગ-અરોચક-પ્રદાઃ, કાસ-શ્વાસ-અમિ-વૈપમ્ય-કર્ગનાદ-ભ્રમ-આવહાઃ (મવન્તિ), તૈઃ આર્તઃ (રોગી) પ્રયિતં સ્તોક સશબ્દ સપ્રવાહિક રુક્ષ-ફન-પિચ્છ-અનુગત બદ્ધ વિદ્ ઉપવિશ્યતે, (તથા) ચ કૃષ્ણ-ત્વદ્-નલ-વિદ્-મૂત્ર-નેત્ર-વન્ન-જાયતે, તતઃ ચ એવ ગુલ્મ-પીઝા-ઉદર-અછીલા-સમ્બવઃ (મવતિ) ॥

વાયુની ઉદભવતા (અધિકતા અથવા કોપ) વાળા અરશો સૂકા, અમથમાટની પીડાવાળા, ચિમળાયેલા, ભૂખરા રંગના કે લાલ રંગના,

કઠણ, ચીકાશ વગરના, ગાયત્રી જીભની પેઠે ખરસટ સ્પર્શવાળા, કરકરા એટલે કંટોલીના ફળની પેઠે અનેક બારીક કાંટાઓથી વ્યાસ, એકબીજાથી બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારના, વાંકા, તીક્ષ્ણ, ફટેલા મોઢાવાળા, આકારમાં કેટલાક ઘોલાં જેવા, કેટલાક ખોર જેવા, કેટલાક ખબૂરની પેશી જેવા, કેટલાક કંટોલાં જેવા, કેટલાક કદંબના ફૂલની પેઠે સ્થિર-અનેક-તથા સૂક્ષ્મ શિખરોવાળા અને કેટલાક સરસવ જેવી પીળી તથા ઊંચી ફાલ્લીવાળા હોય છે. વળી વાયુસંબંધી એ અરશોને લીધે માથામાં, પડખામાં, ખભામાં, ડેકમાં, સાથળોમાં અને સાથળના સાંધામાં ઘણી પીડા થાય છે; તેમ જ છીંક, એડકાર, મલ-ખંધ, હૃદયનો રોગ, અરુચિ, ઉદરસ, શ્વાસ, અગ્નિનું વિષમપણું, કાનમાં અવાજ અને ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. એ અરશોથી પીડાયેલા માણસને મળની ગોળીઓથી ગૂંથાઈને વાટ જેવો થયેલો, થોડો, અવાજવાળો, પ્રવાહિકાવાળો, પીડાવાળો, ફીણ તથા ચીકાશ-યુક્ત પ્રવાહી ભાગવાળો અને બંધાયેલો ઝાડો આવે છે. તેનાં ચામડી, નખ, વિષા, મૂત્ર, નેત્ર અને મોઢું કાળાં થઈ જાય છે અને એ અરશોથી જ ગોળાનો રોગ, ખરસનાં ફરફ, પેટના રોગો અને નાભિથી નીચેના ભાગમાં થતી લાંબા પથરા જેવી અછીલા નામનો એક જાતનો વાયુસંબંધી રોગ થવા સંભવ રહે છે. ૧૩-૧૮

ટીકા-વદ્ધનિલાઃ=વાતોલ્લગ્નાઃ, ગુદાઘ્રુરાઃ-અર્શોચિ ચિમિચિમાન્વિતાઃ-ચિમિચિમાન્વિયાવિશેષઃ, 'ચરચરા' इति लोके; तदन्विताः । श्यावाश्वनाः-श्यावाः=धूलवर्णाः अश्ववर्णा वा । स्तंघाः=कटिवाः, विशदाः=अपिच्छिलाः, पल्पाः=गोष्ठिद्वारवत् सरसशाः-स्वराः-कर्कशाः, कर्कोटी-फलवत् सूक्ष्मानेककण्टकचिताः ॥ चिन्म्यादिकलसत्रिमाः आकृत्या । अत्र विकल्पबोधकं वक्ष्यमाणं 'केचित् केचिदि'ति पद प्रतिस्मरन्वनीयम् । कदम्बपुष्पाभाः=सिरा-नेकसूक्ष्मशिखराः, सिद्धार्थकोपमाः=पीतसूक्ष्मपिण्डकाचिताः, तैरातौ इति=अर्शोभिः पीडितः । 'तैरातौ विद्वद्मुप-

વેચયે' હ્યાર્તસ્ય પ્રયોજ્યકર્તુઃ કર્મતાડ્યત્વાત્ ॥
 પ્રવિત=મલગુટિકાપ્રવિતં વિહવતિસ્વપ્નમ્, પિત્ત=પિત્તિ-
 લો દ્રવમાગઃ, વદ્=સહતમ્ । 'વિટ્' શબ્દો નપુમ્લકેડ-
 પ્યસ્તિ । ઉપવેચયતે=ત્યાગ્યતે ॥ તત્ એવ=વાતાશ્ચ એવ
 ગુલ્મારીના સમ્ભવઃ । અટ્રીલા=નામેરબોખાગે પાપાણપિન્ડિ-
 કાશ્વદ્વાત્આધિવિશેષઃ ॥

અથ પિતાશલિશનમાહ-

પિત્ત સંખંધી અરશતુ' લક્ષણુ

પિત્તોત્તરા નીલમુલા રક્તપીનાસિતપ્રમાઃ ।
 તન્વસ્ત્રાચિણો વસ્ત્રાસ્તનયો મૃદવઃ શ્લયાઃ ॥૧૯॥
 શુક્રજિહ્વાપક્ત્વખંડજલાકોવન્નસન્નિમાઃ ।
 વાહપાકન્નસ્વેદનૃણામૂર્છાડરતિપ્રદાઃ ॥૨૦॥
 સોષ્માણો દ્રવનીલોષ્ણપીનરક્તમવર્ચસઃ ।
 યવમધ્યા હરિતપીતહારિત્વજ્જનલાદયઃ ॥૨૧॥

અન્વયઃ-પિત્તોત્તરાઃ (માસાકુટાઃ) નીલમુલાઃ રક્ત-
 પીત-અસિતપ્રમા' તન્નુ-અન્ન-સ્રાચિણઃ વિશ્વાઃ તનવઃ મૃદવઃ
 શ્લયાઃ શુક્રજિહ્વા-પક્ત્વખંડ-જત્રોકોવન્ન-સન્નિમાઃ વાહ-
 પાક-ડવર-સ્વેદ-નૃણા-મૂર્છા-ડરતિપ્રદા' સોષ્માણ
 દ્રવ-નીલ-ડષ્ણ-પીત-રક્ત આમ-વર્ચસઃ યવમધ્યા, હરિત
 પીત-હારિત-ત્વજ્જ-નલાદયઃ (મવન્તિ) ॥

પિત્તની અધિકતા કે કોપવાળા અરશ
 શ્યામ મોઢાવાળા; રાતી, પીળી તથા ધોળી
 કાતિવાળા, માતળા ઢોહીને સવતા, દુર્ગંધવાળા,
 ઝીણા, ફૂણા, લટકતા, ફેટલાક પોપટની ભૂમ
 જેવા, ફેટલાક જમણા પડખાની ગાંઠના કટકા
 જેવા અને ફેટલાક જળો નામના ભુવડાના
 મોઢા જેવા હોય છે. એ અરશોથી બળતરા,
 ચુકાતું પાકતું, જવર, પરમેવો, તરશ, મૂર્છા
 તથા અરુચિ થાય છે. એ અરશોને રુષર્ષ
 જીનો હોય છે, મધ્ય ભાગ જવના જેવો
 હોય છે અને તેને લીધે વિશ્વા પ્રવાહી, લીલી,
 જીની, પીળી, રાતી અને કાચી થાય છે. એ
 અરશથી ચામડી, નખ, મળ, મૂત્ર અને
 વિશ્વા આદિ શાકના જેવા હરિયાળા રંગનાં,
 હરતાલ જેવાં અને હળદર જેવાં થઈ જાય છે.

ટીકા-તન્નુ=અપનમ્, શ્લયાઃ=લક્ષ્મિ, સન્નિમા-
 આહત્યા, પાકો ગુદસ્ય, સોષ્માણ=ડળાશ્વર્ણાઃ, હરિત
 શાકવર્ણમ્, પીન=હરિતાલવર્ણમ્, હારિત=હરિદાવર્ણમ્ ।
 આદિશબ્દાન્મનમૂત્રપુત્રીવાળા મદ્દનમ્ ॥ (આનો અર્થ
 ૯૫૨ છે.)

અથ પિત્તોત્તમેરકાશલિશનમાહ-

પિત્તના જ ભેદરૂપ અને પિત્તના પ્રકોપવાળા
 રુધિરસંખંધી અરશતુ' લક્ષણુ

રક્તોત્તવા ગુદે કીલાઃ પિત્તાકૃતિસમન્વિતાઃ ।
 વટપ્રરોહસદશા ગુજાવિદુમસન્નિમાઃ ॥૨૨॥
 તેડ્યર્થે દુષ્મુષ્ણં ચ ગાદવિદુમ્પ્રપીડિતાઃ ।
 સ્વન્તિ સહસા રક્તં તસ્ય ચાતિપ્રવૃત્તિઃ ॥૨૩॥
 મેકામઃ પીહ્યતે દુઃલેઃ શોણિતશ્વસમ્ભવઃ ।
 હીનવર્ણશ્લેષાહો હતોજાઃ કલુપેન્દ્રિયઃ ॥૨૪॥

અન્વયઃ-રક્તોત્તવાઃ ગુદે પિત્તાકૃતિ-સમન્વિતાઃ વટ
 પ્રરોહસદશાઃ ગુજા-વિદુમ્-સન્નિમાઃ (મવન્તિ) । ગાદ-
 વિદુલ્-પ્રપીડિતાઃ ચ તે અત્યર્થે દુષ્મ્ ઉષ્મં રક્ત સહસા
 સ્વન્તિ, તસ્ય ચ અતિપ્રવૃત્તિઃ (રોગી) મેકામ.
 (સન્) શોણિતશ્વસમ્ભવઃ દુઃલે પીહ્યતે, હીન-વર્ણ-શ્વ-
 લેષાહો હતોજાઃ કલુપેન્દ્રિયઃ (મવન્તિ) ॥

રુધિરની અધિકતા કે પ્રકોપવાળા અરશો
 પિત્તસંખંધી અરશોના જેવી જ આકૃતિવાળા,
 વડની વડવાઈ જેવા આકારના અને ચણેડી
 જેવા તથા પરવાળાં જેવા રંગના હોય છે.
 વિશ્વા કઠણ હોવાને લીધે કબાચેલા એ અરશો,
 અત્યંત દુષ્ટ અને જીનાશવાળા રુધિરને એકા
 એક ઝરે છે. રુધિર ખૂબ વહેવાથી તે અરશનો
 રોગી ફેડકા જેવો થઈ જઈ રુધિરના ક્ષયથી
 થતું ચામડીનું કઠણપણું અને જળની તથા
 શીતની ખૂબ ઇચ્છા આદિ દુઃખોથી પીડાય
 છે. તે માણસનાં રંગ, બળ તથા ઉત્સાહ
 એવાં થઈ જાય છે, એજ હુણાઈ જાય છે અને
 સઘળી ઇંદ્રિયો વ્યાકુળ થઈ જાય છે. ૨૨-૨૪

ટીકા-ગુદે કીલાઃ=અશોસિ, પિત્તાકૃતિસમન્વિતાઃ=
 પિત્તાશોક્ષણયુક્તાઃ । આકારેણ ચ વટપ્રરોહસદશા । દુઃલે'
 =રોગે ત્વકાશ્વચ્ચાત્સીતપ્રવર્ણનાદિમિઃ, કલુપેન્દ્રિયઃ=
 વ્યાકુલચેન્દ્રિયઃ ॥ (આનો અર્થ ૯૫૨ છે.)

અથ રક્તસ્યામિ વાતોત્ત્વનમ્ લક્ષણમાહ-

વાયુના પ્રકોપવાળા રુધિરસંખંધી
 અરશતુ' લક્ષણુ

વિદ્ રયાવં કઠિનં રુક્ષમધોવાયુર્ન વર્તતે ।
 તન્નુ ચારુણવર્ણં જ ફેનિલં વાડચ્છાશીસામ્ ॥૨૫॥
 કટયૂરુગુદશૂલજ્વ દૈર્ઘ્યલ્યં યદિ વાધિકમ્ ।
 તન્નાનુચ્ચયો વાતસ્ય હેતુર્નયદિ ચ રુક્ષનમ્ ॥૨૬॥

અન્વયઃ-અણુ-અણસા વિદ્ રયાવ કઠિન રુક્ષ

(મવતિ), અર્થવાયુઃ ન વર્તતે । અર્થસામ્ અમૃત્ વા તત્તુ ચ અરુણવર્ણ ચ ફેનિલં સ્યાત્, કટિ-ઝરુ-ગુદચ્છલં ચ (સ્યાત્), યદિ વા અધિકં દૌર્લભ્યં, યદિ ચ રુદ્ધજં (મવેત્, તર્હિ) તત્ર વાતસ્ય અનુબન્ધઃ હેતુઃ (જેયઃ) ॥

પરંતુ જો રુધિર સંબંધી અરશોમાં વિષા કાળી, કંઠેષુ અને રુક્ષ પડે; અર્થોવાયુ-અપાન નીકળે નહિ અને અરશેનું લોહી યાતળું, લાલ રંગનું અને ક્ષીણવાળું હોય; તેમ જ કેડમાં, સાથળોમાં તથા શુદ્ધમાં શૂળ નીકળતાં હોય; અને અત્યંત બળરહિત તથા રુક્ષતા થઈ હોય તો એ રુધિરમાં વાયુનો અનુબંધ (ઉદભવપણું) કે પ્રકોપ) બળુવો જોઈએ. ૨૫, ૨૬

ટીકા-અમૃતર્ણાં રક્તાર્ણામ્, તત્ર-રક્તાર્ણાસિ, અનુબન્ધઃ=ઉલ્લગણમ્ । રુદ્ધં રુદ્ધયતીતિ રુદ્ધગમ્=રુદ્ધં દ્રવ્યમ્ । પિત્તોલ્લગણસ્ય તુ લક્ષણમ્-’ રક્તોલ્લગણા ગુદે કીલાઃ પિત્તાકૃતિસમન્વિતાઃ ॥ ક્ત્યાદિનૈવોક્ત્, રુક્ષવિસયોઃ સમાન-ક્ષિત્ત્વાત્ । પિત્તની અધિકતા કે પ્રકોપવાળા રુધિર-સંબંધીઅરશેનું લક્ષણ તો ‘રુધિરની અધિકતા કે પ્રકોપવાળા અરશો પિત્તસંબંધી અરશેના જેવી આકૃતિવાળા હોય છે.’ ઇત્યાદિ પ્રથમ જ કહેલું છે; કારણ કે રુધિરનાં અને પિત્તનાં ચિહ્નો સરખાં જ હોય છે, માટે ફરી તેને કહેવાની જરૂર નથી.

કંક્રના પ્રકોપવાળા રુધિરસંબંધી

અરશેનું લક્ષણ

શિથિલં શ્વેતપીતં ચ વિદ્ ક્ષિગ્ધં ગુરુ શીતલમ્ ।
પદાર્થસાં ઘનં ચાલુક તન્તુમત્પાણ્ડુ પિચ્છિલમ્ ॥૨૭॥
ગુદં સપિચ્છં સ્તિમિતં ગુરુ ક્ષિગ્ધં ચ કારણમ્ ।
શ્લેષ્માનુબન્ધો વિજ્ઞેયસ્તત્ર રક્તાર્ણસાં સુધેઃ ॥૨૮॥

અન્વયઃ-યદિ ચ વિદ્ શિથિલં શ્વેતપીતં ક્ષિગ્ધં ગુરુ શીતલં (સ્યાત્), અર્થસામ્ અમૃત્ ચ ઘનં તન્તુમત્ પાણ્ડુ પિચ્છિલં (મવેત્), ગુદં ચ સપિચ્છં સ્તિમિતં ગુરુ ક્ષિગ્ધં (સ્યાત્, તર્હિ) તત્ર શ્લેષ્માનુબન્ધઃ રક્તાર્ણસાં કારણં સુધેઃ વિજ્ઞેયઃ ॥

પરંતુ જો વિષા શિથિલ, ઘાળી, પીળી, ક્ષિગ્ધ, ભારે તથા શીતળ હોય; લોહી ઘાટું, તાંતણવાળું, ક્ષીકાશવાળું તથા ચીકાશવાળું હોય, શુદ્ધ ચીકાશવાળી, સખજડ ભારે તથા ક્ષિગ્ધ રહેતી હોય તો એ રુધિરના અરશેમાં કંક્રના અનુબંધ-ઉદભવપણું કે પ્રકોપનું કારણ છે, એમ વિદ્વાન વેદોએ સમજવું. ૨૭, ૨૮

કક્ષોલ્લગણસ્ય તન્ત્રાન્તરસ્થં લક્ષણમાહ-

કંક્રની ઉદભવતાવાળા અરશેનું

બીજા ગ્રંથમાં કહેલું લક્ષણ

શ્લેષ્મોલ્લગણા મહામૂલા ઘના મન્દરુજઃ । સ્થિતાઃ ।
ઉત્સન્નોપચિતાઃ ક્ષિગ્ધાઃ સ્તન્ધવૃત્તગુરુસ્થિરાઃ ॥૨૯॥

પિચ્છિલાઃ સ્તિમિતાઃ રુદ્ધગ્નાઃ કણ્ડવા-
ઢ્યાઃ સ્પર્શનપ્રિયાઃ । કરીરપનસાસ્યામાસ્તથા
ગોસ્તનસન્નિમાઃ ॥ ૩૦ ॥

વક્ષાનાનાહિનઃ પાયુવસ્તિનામિવિકર્પિણઃ ।
સકાસશ્વાસહૃણાસપ્રસેકારુચિપીનસાઃ ॥ ૩૧ ॥
મેઠુકુચ્છશિરોજાઢ્યશિશિરજ્વરકારિણઃ ।
ક્લેબ્યાગ્નિમાર્દવચ્છદિરામપ્રાયવિકારવાઃ ॥ ૩૨ ॥
વસામસક્રકપ્રાયપુરીવાઃ સપ્રવાહિકાઃ ।
ન સ્થવન્તિ ન મિથ્યન્તે પાણ્ડુક્ષિગ્ધાસ્ત્વનાદયઃ ॥૩૩॥

અન્વયઃ-શ્લેષ્મોલ્લગણઃ (ગુદાદિકુરાઃ) મહામૂલાઃ ઘનાઃ મન્દરુજઃ સ્થિતાઃ ઉત્સન્ન-ઉપચિતાઃ ક્ષિગ્ધાઃ સ્તન્ધ-વૃત્ત-ગુરુ-સ્થિરાઃ પિચ્છિલાઃ સ્તિમિતાઃ રુદ્ધગ્નાઃ કણ્ડવાઢ્યાઃ સ્પર્શનપ્રિયાઃ કરીર-પનસ-અસ્થિ-ભામાઃ તથા ગોસ્તન-સન્નિમાઃ વૃદ્ધાણ-અનાહિનઃ પાયુ-વસ્તિ-નામિવિકર્પિણઃ સકાસ-શ્વાસ-હૃણાસ-પ્રસેક-અરુચિ-પીનસાઃ મેઠુ-કુચ્છ-શિરોજાઢ્ય-શિશિરજ્વર-કારિણઃ ક્લેબ્ય-અગ્નિમાર્દવ-ચ્છદિલ્-આમપ્રાયવિકારવાઃ વસામસક્રકપ્રાય-પુરીવાઃ સપ્રવાહિકાઃ (મવન્તિ તે ચ), ન સ્થવન્તિ, ન મિથ્યન્તે, ત્વનાદયઃ (ચ) પાણ્ડુ-ક્ષિગ્ધાઃ (મવન્તિ) ॥

કંક્રની ઉદભવતા એટલે અધિકતા કે પ્રકોપવાળા અરશ ઊંઠાં મૂળવાળા, ઘાટો, થોડી વેદનાવાળા, ઘોળા, ઊંચા, નાકા, રેનેહથી ખરડાયેલા, અક્કડ, ઝોળ, ભારે, સ્થિર, ચીકાશવાળા, આળાં આમડાંથી વીંટાયેલા જેવા, મણિ જેવા લીસા, ઝુંવાળા, ચળવાળા, કોઈનો સ્પર્શ જેઓને મીઠા લાગે એવા, પાંસના અંકુર જેવા, કૃણુસનાં બિયાં જેવા, ગાયના આંચળ જેવા, સાથળોના સાંધાઓને સખજડ કરનારા; શુદ્ધમાં, મૂત્રાશયમાં તથા નાભિમાં જાણે જે ચાલુ થતું હોય એવી પીકા કરનારા; ઉધરસ, શ્વાસ, મેળ, થૂંકડું, અરુચિ, સળેખમ, પ્રસેક, મૂત્રકૃત્ત્ર, માથાની જડતા, શીતભવર, મૈથુનની ઇચ્છાનો અભાવ, અગ્નિનું મંદપણું, ઊતરી તથા લગભગ આમ-યુક્ત એવા અતિસાર અને ગ્રહણી આદિ

વિકારોને કરનારા, અરબીના જેવી કાંતિવાળા, લગભગ કદ્દથી વ્યાપ્ત વિદ્યાવાળા અને પ્રવાહિકાવાળા થાય છે. એ અરશેા કંઈ પણ અરતા નથી કે કાટતા-ચિરાતાય નથી અને એથી આમલી વગેરે પાંડુ રંગનાં તથા સિન્ધ થઈ બાય છે. ૨૯-૩૩

ટીકા-ઉત્સનાઃ=ઉદ્ગતાઃ, ઉપચિતાઃ=સ્થૂલાઃ, સ્નિગ્ધાઃ સ્નેહાભ્યકાઃ, સ્થિરાઃ=નિશ્ચયાઃ, પિષ્તિલાઃ=કફોત્ત્વળ-દ્વાત્, સ્તિમિતાઃ=આંદ્રવર્મોવગુણિતા દ્વા, શ્લક્ષ્ણાઃ=મણિવન્મલ્લનાઃ, કરીરઃ=વંશાદુરઃ, પનસાસ્તિવ્યોસ્તનાઃ=તદાકૃતયઃ, વૃક્ષણાનાહિનઃ=વૃક્ષણયોરનાહકારિણઃ, પાણ્વા દિધ્વાકર્ષણવત્પીઢાકારિણઃ, કૃચ્છ્ર=દૃઢકૃચ્છ્રયુ, શિરો-જાઢર્પ=શિરોમાર્ગે શીતાકાન્તસ્વમિવ, ચં=સ્રીધ્વનિચ્છા, કાષ્ટ 'છર્દિ' સદ્ગુઃ સાન્તઃ, આર્પિત્વાત્. આમપ્રાયવિકારતાઃ=આમયદુલા વ્યાધયોડતીસારપ્રવૃત્ત્યાદયઃ, તાન્ દદતિ ॥ (આ ટીકાનો બધો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

દ્વન્દ્વજાશૌલક્ષણમાહ-

એ દોષની ઉલ્બહુતાવાળા અરશનું લક્ષણ હેતુલક્ષણસંસર્ગાદિદ્વાદ્વન્દ્વોત્ત્વગાનિ ચ ॥ ૩૪ ॥
અન્વયઃ-હેતુલક્ષણ-સંસર્ગાત્ ચ દ્વન્દ્વ-ઉત્ત્વગાનિ વિદ્યાત્ ॥

એ દોષનાં નિદાનો તથા એ દોષનાં લક્ષણો ઉપરથી તે એ-એ દોષની-ઉલ્બહુતા-વાળા અરશેા બહુવા. ૩૪

અપ ત્રિદોષજાર્ણઃસહજાશૌલક્ષણમાહ-

ત્રણે દોષની ઉલ્બહુતાવાળા તથા સ્વાભાવિક અરશનું લક્ષણ સર્વેઃ સર્વાત્મકાન્યાહુર્લક્ષણેઃ સહજાનિ ચ ॥ ૩૫ ॥
અન્વયઃ-સર્વેઃ લક્ષણેઃ સર્વાત્મકાનિ ચ સહજાનિ આહુઃ ॥ વાયુ, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણેની ઉલ્બહુતાનાં ચિહ્નો ઉપરથી ત્રણે દોષની ઉલ્બહુતાવાળા અરશેાને તથા સહજ અરશેાને વિદાનો કહે છે. ૩૫

ટીકા-સર્વલક્ષણેઃ=વાતપિત્તકફાશૌલક્ષણેઃ પ્રાગુક્તેઃ, સર્વાત્મકાનિ સન્તિ તાન્યશૌસિઃ, તથા તૈરેવ લક્ષણેઃ સહ-જાન્યશૌસ્યાહુઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર સમાયો છે.)

તન્ત્રાન્તરોક્તે સહજાશૌલક્ષણં પૃથગાહુઃ-

બીજા અંધમાં કહેલું સહજ અરશનું ગુરુ લક્ષણ અર્શાસિ સહજાતાનિ દાઢગાનિ ભવન્તિ હિ ।
દુર્દર્શનાનિ પાણ્ડુનિ પથ્થાપ્યરુણાનિ ચ ॥ ૩૬ ॥

અન્તર્મુલ્લાનિ તૈરાર્તઃ ક્ષીણઃ ક્ષીણસ્વરો ભવેત્ ।
ક્ષીણાનલઃ ક્ષીણરેતાઃ શિરાસન્તતવિપ્રદઃ ॥ ૩૭ ॥
અલ્પપ્રજાઃ ક્રોધશીલો મમ્પ્રકાંસ્યસ્વનાન્વિતઃ ।
શિરોદ્યુક્કર્ણનાસાસુ રોગી હલ્લેપસેકવાન્ ॥ ૩૮ ॥
અન્વયઃ-પદ્મજાતાનિ અર્શાસિ દાઢગાનિ દુર્દર્શનાનિ પાણ્ડુનિ પથ્થાપિ અઢગાનિ ચ અન્તર્મુલ્લાનિ હિ ભવન્તિ, તૈઃ આર્તઃ (જનઃ) ક્ષીણઃ ક્ષીણસ્વરઃ ક્ષીણ-અનલઃ ક્ષીણરેતાઃ શિર-સંતતવિપ્રદઃ અલ્પપ્રજાઃ ક્રોધશીલઃ મમ્પ્ર-કાંસ્યસ્વન-અન્વિતઃ શિરસ્-દ્યુક્-કર્ણ-નાસાસુ રોગી હલ્લેપસેકવાન્ ભવેત્ ॥

સહજત એટલે જન્મસમયે શરીરની સાથે જ થયેલા અરશેા દારુણ, ખરાબ દેખા-વના, પાંડુ, કંઠલ, રાતા અને અંદર સુખ-વાળા થાય છે. એથી પીડાયેલો માણસ ક્ષીણ, ક્ષીણ સ્વરવાળો, ક્ષીણ અગ્નિવાળો, ક્ષીણ વીર્યવાળો, નસોથી વ્યાપ્ત શરીરવાળો, અલ્પ પ્રજાવાળો, ક્રોધી, લાગેલા કાંસાના જેવા અવાજવાળો; માથામાં, નેત્રમાં, કાનમાં તથા નાસિકામાં રોગવાળો; કદ્દથી લેપાયેલી છાતીવાળો અને વારંવાર લાળ કરવાના સ્વભાવવાળો થાય છે. ૩૬-૩૮

સુલ્પસાધ્યાશૌલક્ષણમાહ-

સુખસાધ્ય અરશનું લક્ષણ ઘાહ્યાયાં તુ વલોં જાતાન્યેકદોષોત્ત્વગાનિ ચ ।
અર્શાસિ સુલ્પસાધ્યાનિ ન ચિરોત્પતિતાનિ ચ ॥ ૩૯ ॥
અન્વયઃ-ઘાહ્યાયાં વલોં જાતાનિ એક-દોષ-ઉત્ત્વગાનિ ન ચ ચિરોત્પતિતાનિ અર્શાસિ સુલ્પસાધ્યાનિ ચ (ત્રિયાનિ) ॥
શુદ્ધાની સંવરણી નામની વળીમાં થયેલા, એક દોષની ઉલ્બહુતાવાળા અને થોડા કાળથી થયેલા અરશેાને સુખસાધ્ય બહુવા. (જેની ઉત્પત્તિને એક વર્ષ પૂરું ન થયું હોય તે અરશને થોડા કાળથી થયેલા સમજવા.) ૩૯

ટીકા-ઘાહ્યાયાં વલોં=સંવરણ્યામ્, ન ચિરોત્પતિતાનિ=અનતિકાન્તસંવત્સરાણિ, એતાનિ લક્ષણાનિ મિલિતાનિ સુલ્પ-સાધ્યત્વવેષકાનિ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર અપાઈ ગયો છે.)

કષ્ટસાધ્યાશૌલક્ષણમાહ-

કષ્ટસાધ્ય અરશનું લક્ષણ દ્વન્દ્વજાનિ દ્વિતીયાયાં વલોં યાન્યાધિતાનિ ચ ।
કૃચ્છ્રસાધ્યાનિ તાન્યાહુઃ પરિસંવત્સરાણિ ચ ॥ ૪૦ ॥

અન્યથા-યાનિ દ્વન્દ્વાનિ દ્વિતીયાયાં વલો ચ આશ્રિ-
તાનિ પરિવંતસરાણિ ચ (સ્યુ:), તાનિ કૃન્છસાધ્યાનિ
માહુ ॥

જે અરશો જે દોષની ઉદ્બહુતાવાળા
હોય અથવા જે અરશો શુદ્ધાની વિસર્જની
નામની બીજી વલિમાં થયેલા હોય અથવા
જે અરશોની ઉત્પત્તિને એક વર્ષ પૂરું થઈ
ગયું હોય, તે અરશોને દરેકને (વિક્ષાનો)
કષ્ટસાધ્ય કહે છે. ૪૦

ટીકા-દ્વિતીયાયાં વલો=વિસર્જન્યામ્, પરિવંતસરાણિ-
પરિવતઃ સંવત્સરો યેષાં તાનિ, અતીતવંતસરાણીતિ
ચાત્, એતાનિ પ્રત્યેક કષ્ટસાધ્યલક્ષણાનિ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર સમાયો છે.)

અસાધ્યશોલક્ષણમાહ-

અસાધ્ય અરશતું લક્ષણ

સહજાનિ ત્રિદોષાણિ યાતિ ચામ્યન્તરો વલિમ્ ।
જાયન્તે ડર્શસિ સંશ્રિત્ય તાન્યસાધ્યાતિ નિર્દિશેત્ ॥

અન્યથા-યાગિ અર્શસિ સહજાનિ ત્રિદોષાણિ અન્ય-
ન્તરો ચ વલિ સધિલ્ જાયન્તે, તાનિ અસાધ્યાનિ
નિર્દિશેત ॥

જે અરશો શરીરની સાથે જ થયા હોય
અથવા ત્રણે દોષોની ઉદ્બહુતાવાળા હોય
અથવા શુદ્ધાની પ્રવાહણી નામની છેક અંદર-
ની ત્રીજી વલિમાં થયા હોય, તે દરેક અરશો-
ને અસાધ્ય કહેવા. ૪૧

ટીકા-અન્યન્તરો વલિ=પ્રવાહિણીમ્, એતાન્યપિ પ્રત્યે-
ક્ષમાધ્યાનિ લક્ષણાનિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

યાપ્યાશોલક્ષણમાહ-

યાપ્ય અરશતું લક્ષણ

શેપત્યાદાયુપસ્તાનિ ચતુષ્પાદસમન્યવે ।

યાપ્યન્તે દીપ્તકાયાગ્રે પ્રત્યાપ્યેયાન્યતો ડન્યયા ॥૪૨

અન્યથા-આયુષઃ શેપતાત્, ચતુષ્પાદસમન્યવે દીપ્ત-
કાયાગ્રે તાનિ યાપ્યન્તે, અતઃ અન્યયા પ્રત્યાપ્યેયાનિ ॥

રોગીનું આયુષ્ય જે બાકી હોય, ચિકિ-
ત્સાના આરે પાકેના સંપૂર્ણ સમાગમ હોય
અને રોગીને જકરાશિ અત્યંત પ્રદીપ્ત હોય,
તો તેવા અરશોને ઔષધના બળથી અતિ-
બળવાન નહિ થવા દેતાં વૈદે એમને એમ
ચલાવે જવા; પણ જે એ પ્રમાણે આયુષ

આદિ ન હોય, તો તેવા અરશોની ચિકિત્સા
કરવાની ના જ પાડવી. ૪૨

ટીકા-ચતુષ્પાદઃ શેપો વર્તેત, ચિકિત્સાયાઃ ચત્વારઃ પાદાસ્તે
યથા-વૈધવચનકારી ધનવાતુદારો જિતેન્દ્રિયો રોગી ૧,
શલ્કર્મેણ કુલ્લો વૈદઃ ૨, અનલસઃ આતઃ પ્રિયઃ પરિ-
ચરકઃ ૩, નવરસવૌર્વાદિકમૌપધ ૪, એવાં સમન્વયે=
સમાગમે, અતિ-દીપ્તકાયાગ્રે=પુરુષસ્ય, તાનિ=અર્શસિ,
યાપ્યન્તે ચિકિત્સાયામ્ । અતો ડન્યયા પ્રત્યાપ્યેયાનિ=
ચિકિત્સાહોનાનીત્યર્થઃ ॥ રોગી વૈદનું વચન માનનાર,
ધનવાન, ઉદાર તથા જિતેન્દ્રિય હોય; ૧ તેમ જ વૈદ
શલ્કર્યામાં કુશળ હોય, ૨ પરિચારક આળસ વગરનો,
સાચું ખેલનાર અને પ્રિય હોય, ૩ તેમ જ ઔપધ નવા
રસ તથા વીર્ય આદિવાળું હોય ૪ અને આયુષ હોય, તો
ચિકિત્સાના ચારે પદોના સમાગમ પરિપૂર્ણ સમજવા.

અયાશોરિચ્છમાહ-

અરશાસંબંધી અરિષ્ટ

હસ્તે પાદે મુલે નાભ્યાં ગુદે વૃષણયો-
સ્તથા । શોયો હૃત્પાર્શ્વશૂલં ચ યસ્વાડસા-
ધ્યોડર્શસા હિ સઃ ॥ ૪૩ ॥

અન્યથા-યસ્ય હસ્તે પાદે મુલે નાભ્યાં ગુદે તથા
વૃષણયોઃ શોયઃ, હૃત-પાર્શ્વ-શૂલં ચ (સ્યાત્) ઇ અર્શસિઃ
અસાધ્યઃ હિ ॥

જે અરશવાળાને હાથ, પગ, મોઢું, નાભિ,
શુદ્ધા કે વૃષણ ઉપર સોબ થયા હોય તથા
છાતીમાં અને પડખામાં શૂળ નીકળતાં હોય,
તે અરશના રોગીને અસાધ્ય જાણવો-અર્થાત્
તેનું મરણ નહીં છે, એમ સમજવું. ૪૩

ટીકા-અસાધ્યઃ=અનિહિતમરણો યોદ્યઃ । અર્શસઃ=
અર્શરોગયુક્તઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

એતન્મિલિતમરિચ્છલક્ષણમાહ-

અરશાનાં એકંદાં મળેલાં ભયંકર અરિષ્ટો
હૃત્પાર્શ્વશૂલં સંમોહશ્લદિરક્ષસ્ય રાગ્ જ્વરઃ ।
તુષ્ણા ગુદાડડસ્ય પાકશ્ચ નિદ્રન્યુર્ગુદજાતુરમ્ ॥ ૪૪ ॥

અન્યથા-હૃત-પાર્શ્વ-શૂલં સંમોહઃ હર્ષિઃ ગ્રાસસ્ય રક્ત-
જ્વરઃ તુષ્ણા ચ ગુદ-આસ્ય પાકઃ ગુદજાતુરં નિદ્રન્યુઃ ॥

હૃદયમાં તથા પડખામાં શૂળ, મોઢું,
જીવટી, અંગમાં પીડા, જ્વર, તરશ અને
શુદ્ધાના હોઠનું પાકવું-એ સઘળાં ચિહ્નો
લેગાં થયાં હોય તો અરશના રોગીને
મારી નાખે છે. ૪૪

ટીકા-ગુદસ્ય ચાસ્યમ્=ઓષ્ઠદેશ, તસ્ય પાક ।
 કૃત્યાર્થશ્રુતિ સમસ્ત ચારિત્રલક્ષણમ્ ॥ (આનો અર્થ
 ઉપર છે)

વળી તેવાં જ ખીજાં પ્રાણુઘાતક અરિષ્ટો
 તૃષ્ણાડરોચકદૂલાત્તપ્રતિપ્રચુતશોષિતમ્ ।
 શોથાતીસારસંયુકમર્શસિ ક્ષયયન્તિ હિ ॥૪૫॥

અન્વય:-તૃષ્ણા-અરોચક-દૂલ-આર્ત અતિપ્રદુત-
 શોષિત શોથ-અતીસારસંયુક (રોનિગમ્) અર્શસિ
 ક્ષયયન્તિ હિ ॥

તરશ, અરુચિ તથા શૂળથી પીડાયેલા,
 અતિશય હોહીને અસ્તા તેમ જ સોજા તથા
 અતિસારથી સંયુક્ત રોગીને અરશ મારી જ
 નાખે છે. ૪૫

મેદ્વાશોલક્ષણમાહ-

લિંગ આદિમાં થતા અરશાનું લક્ષણ
 મેદ્વાદિશ્ચપિ જાયન્તે યથાસ્તં નામિજ્ઞાનિ ચ ।
 ગણ્ઢપદાસ્યરૂપાણિ પિચિઙ્ગાનિ મૃદૂનિ ચ ॥૪૬॥

અન્વય-(યાનિ અર્શોસિ) મેદ્વાદિયુ અપિ જાયન્તે,
 યથાસ્તં ચ નામિજ્ઞાનિ (ભવન્તિ, તાનિ) ગણ્ઢપદ-
 આસ્યરૂપાણિ વિનિહ્ન્યામિ ચ મૃદૂનિ (સ્યુઃ) ॥

જે અરશેા લિંગ આદિ સ્થાનો અને
 નાભિ ઉપર પણ પોતપોતાના લક્ષણ પ્રમાણે
 થાય છે, એ અરશેા ચોમાસામાં થતાં સાપો
 લિયાં કે અળશિયાના મોઢા જેવા આકારવાળા,
 પીંછડાવાળા તથા ફૂણા હોય છે. ૪૬

ટીકા-યથાસ્તં=યથાભીયલક્ષણમ્ । ચાત્રોક્ષ-
 નિદાનપૂર્વક સમગ્રાભિલક્ષણ યુક્તમ્ । ઠનાશં પદન્તુ માસાદ્કુર-
 સામ્યાત્ । ગણ્ઢપદ=ચિકિત્સુલક. ॥ આ અરશેામાં પ્રથમ
 કહેલા નિદાનપૂર્વકની સપ્રાપ્તિ ઘટતી નથી, છતાં
 તેમને જે 'અરશ' શબ્દ લાગુ કર્યો છે, તે
 માત્રના અંકુર જેવા હોવાને લીધે લાગુ કર્યો છે
 એમ સમજવું

અથ માસાદ્કુસામ્યાદત્રાધિકારે ચર્મકીલસ્ય
 સપ્રાપ્તિર્વૃક્ લક્ષણમાહ-

ચર્મકીલસુ+ સપ્રાપ્તિપૂર્વકનું લક્ષણ
 ધ્યાનો ગૃહીત્વા શ્લેષ્મણ કરોત્યશ્ચસ્વચો બહિઃ ।
 કીલોપમ સ્થિરચર ચર્મકીલં તુ તદ્વિદુઃ ॥૪૭॥

+ વ્યાનગૃહીત-કપજન્યચર્મણો બહિઃ સ્થિરચર
 કીલં ઇવ અર્શ-ચર્મકીલ-વ્યાનવાયુએ ગ્રહણ કરેલા

અન્વય:-વ્યાનઃ શ્લેષ્માણ ગૃહીત્વા ત્વચઃ બહિઃ
 કીલોપમ સ્થિર-ચર અર્શં કરોતિ, તત્ ॥ (વૈયાઃ)
 ચર્મકીલં વિદુઃ ॥

વ્યાનવાયુ કદને ગ્રહણ કરી ચામડીની
 બહાર ખીટા જેવો સ્થિર અને કઠણ અરશ
 ઉત્પન્ન કરે છે, તેને વેદો 'ચર્મકીલ' કહે છે.

ટીકા-ચર=ચર્મશમ્ ॥

તસ્ય ચ વાતાદિમેદેન લક્ષણમાહ-

વાયુઆદિના ભેદ પ્રમાણે-ચર્મકીલસુ લક્ષણ
 સાતેન તોદપાકયં પિત્તાદિસતરક્તતા ।
 શ્લેષ્મણા સ્નિગ્ધતા તસ્ય પ્રથિતત્વં સર્ગતા ॥૪૮॥

અન્વય-વાતેન વ્યત્ તોદ-પાકય, પિત્તાત્ અસ્થિત-
 રક્તતા, શ્લેષ્મણા સ્નિગ્ધતા પ્રથિતત્વ સર્વગતા (સ્યાત્) ॥

વાયુથી થયેલ તે ચર્મકીલમાં પીઠા તથા
 કઠણપણું હોય; પિત્તથી થયેલા તેમાં કાળાશ
 તથા રતાશ હોય; અને કદથી થયેલા તેમાં
 સ્નિગ્ધપણું, ગૂંથાયેલાપણું તથા શરીરના જેવો
 જ રંગ હોય છે. ૪૮

ટીકા-મર્વગતા=શરીરસમાનવર્ણતા ॥

અથ સામાન્યતોડર્શતઃ ચિકિત્સા-

અરશની સામાન્ય ચિકિત્સા

યદ્વાતસ્પાનુલોમ્યાય યદ્ગ્નિવલગ્નયૈ ।
 અદ્રપાનોપધં સર્વે તત્સેધ્યં નિત્યમર્શસૈ ॥૪૯॥

અન્વય-અર્શસૈ ચત્ અન્-પાન-ઔપધ વાતસ્ય
 આનુલોમ્યાય (ભવેત્), ચત્ અગ્નિવલગ્નયૈ (સ્યાત્),
 તત્ સર્વ નિત્ય સેધ્યમ્ ॥

અરશના રોગીએ જે અન્ન, પાન તથા
 ઔપધ વાયુનું અનુલોભન કરનાર હોય અને
 જે અગ્નિના બળને વધારનાર હોય તે સર્વનું
 નિત્ય સેવન કરવું. ૪૯

ટીકા-અર્શસૈ=અર્શરોગ્યુક્ત ॥

શાલિવદિત્તગ્રોધૂમયવાહાનિ ઘૃતૈઃ સહ ।
 અજાક્ષીરેણ વા નિમ્બપટોલાના રસેન વા ॥૫૦॥
 કાન્દૈર્વાર્ત્તિકુમૂલોત્થૈ રસેર્માસરસેન વા ।
 જીગ્ત્યુપોદિકાશાકૈસ્તપ્તુલ્લીયકવાસ્તુકૈઃ ॥૫૧॥
 અન્યૈશ્ચ સુષ્પિન્નમૂત્રમરુદ્ધિર્વદ્ધિદીપનૈઃ ।
 અર્શોસ્યમિત્રવર્ચસિ હન્યાદ્વાતાતિસારવત્ ॥૫૨॥

કદથી ચામડીથી બહાર સ્થિર અને કઠણ ખીટા
 જેવા જે અરશ થાય છે, તે ચર્મકીલ કહેવાય છે.

સતકં લવણં દધાદ્વાતચર્ચોડનુલોમનમ્ ।
ન પ્રોહન્તિ ગુદ્જાઃ પુનસ્તક્ષમાહતાઃ ॥ ૫૩ ॥
તકાભ્યાસોડર્શસિઃ કાર્યો ઘલવર્ણોડગ્નિવૃદ્ધયે ।
સ્રોતઃસુ તકગુદ્દેપુ સમ્યક્ ચલતિ તદ્રસઃ ॥ ૫૪ ॥
તેન પુષ્ટિસ્તથા તુષ્ટિર્લં વર્ણશ્ચ જાયતે ।
વાતશ્લેષમવિકારાણાં શતશ્ચ વિનિવર્તતે ॥ ૫૫ ॥

અન્યયઃ-શાલિ-પટિક-મોધૂમ-ચવ-અગ્નિ સ્તુતેઃ
સહ વા અગ્નીશીરેણ વા નિમ્બ-પટોકાનાં રસેન, કાન્દેઃ
વાતાફુનુ-ડયૈઃ રસૈઃ વા માંષરસેન (સહ મુક્તી) ॥
અભિમવર્ચસિ અર્શોસિ જીવન્તી-ડરોદિકા-શાકૈઃ તણુ-
લીયક-પાસ્તુકૈઃ ચ અન્યૈઃ સુદઃ વિળ્-મૂત્ર-મહદ્મિઃ-
ઘૃતિદીપતૈઃ હન્યાત, (મિમવર્ચસિ તુ) વાતાતિસાર-
વત્ (હન્યાત) । વાત-વર્ચોડનુલોમન સતક લવણં
દધાત્ । તક્ષમાહતાઃ ગુદ્જાઃ પુનઃ ન પ્રોહન્તિ । અર્શસૈઃ
ઘલ-વર્ણ-અમિતૃદ્ધયે તકાભ્યાસઃ કાર્યઃ । તકગુદ્દેપુ સ્રોત સુ
તદ્રસઃ સમ્યક્ ચલતિ, તેન પુષ્ટિઃ તથા તુષ્ટિઃ ઘલ ચ
વર્ણઃ જાયતે, વાત-શ્લેષ-વિકારાણાં ચ શત વિનિવર્તતે ॥

એખા, સાઠી એખા, ઘઉં અને જવનાં
લોખના ધીની સાથે, બકરીના દૂધની સાથે,
દીંબકાના તથા કડવાં પચવળના રસની સાથે,
કંઠોના રસની સાથે, રીંગણીના મૂળના રસની
સાથે અથવા માંસના રસાની સાથે કરવાં.
જેમાં વિધાનું લેહન થતું ન હોય એવા
અરશને મીઠી ખરખોડી, પોથી, તાંદળજો
અને બથવાનાં શાકોથી તથા બીજાં યજ્ઞ
વિધાની, મૂત્રની તથા વાયુની ઘણી પ્રવૃત્તિ
કરાવનાર અને અગ્નિને પ્રતીક્ષ કરનારાં દ્રવ્યો-
થી મટાડવા અને જેમાં વિધાનું લેહન થતું
હોય એવા અરશને વાયુસંબંધી અતિસારની
પેઠે મટાડવા. (અરશના રોગીને) વાયુને
તથા વિધાને સવળે રસને લાવનાર લૂણ સહિત
તક-છાશ આપવી. તક નામની છાશથી
હજાયેલા અરશો પાછા ઉત્પન્ન થતા નથી.
અરશવાળાએ બગની, વજૂની તથા અગ્નિની
વૃદ્ધિ માટે તક નામની છાશનો અભ્યાસ
રાખવો. તક છાશના અભ્યાસથી સ્રોતોની
શુદ્ધિ થતાં અત્તાદિકનો રસ સારી રીતે યાવે
છે અને તેથી પુષ્ટિ, તુષ્ટિ, બળ તથા વજૂ

સારી રીતે યાય છે અને વાયુના તથા
કફના સેંકડો વિકારો મટી જાય છે. ૫૦-૫૫

કરંજાદિ-ચૂર્ણ*

ચિરવિલગ્નિસિન્ધૂચ્યનાગરેન્દ્રયવાલુમ્ ।
તકેષ પિયતોડર્શોસિ નિપતન્ત્યસૃજા સહ ॥ ૫૬ ॥

અન્યયઃ-ચિરવિલ્ગ-મગ્નિ-સિન્ધૂચ-નાગર-ઇન્દ્રયવ-
અલં તકેષ પિયનઃ (જનસ્ય) અર્શોસિ અસૃજા સહ
નિપતન્તિ ॥

કરંજનાં ફળનો ગર્ભ, ચિત્રો, સિંધાલુણ,
સૂંઠ, ઇંદ્રજવ અને અરલુ-મોટા અરલુના
ચૂર્ણને તક-છાશની સાથે જે પીએ, તેના અરશ
હોહીની સાથે નીચે ખરી પડે છે. ૫૭

ટીકા-ચિરવિલ્ગ=કરજ; તસ્ય ફલસ્યાન્ન મજા
પ્રાપ્ત । અરલુ=શોળકઃ । (આનો અર્થ ઉપર છે.)

રજનિલેપ+

લેપં રજનિચૂર્ણેન સુધાદુગ્ધયુતેન ચ ।
અર્શોરોગનિવૃત્તયર્થે કારયેતુ ચિકિત્સકઃ ॥ ૫૭ ॥

અન્યયઃ-ચિકિત્સકઃ અર્શોરોગ-નિવૃત્તયર્થે ચ સુધા-
દુગ્ધયુતેન રજનિચૂર્ણેન તુ લેપં કારયેત્ ॥

વેઢે અરશરોગ મટાડવા હળદરના ચૂર્ણને
થોરના દૂધમાં કાલવી તેનો લેપ કરાવવો. ૫૭

પિપ્પલ્યાદિ-લેપ+

પિપ્પલી સૈન્ધવં કુષ્ઠં શિરીષસ્ય ફલં તથા ।
સુધાદુગ્ધાર્કદુગ્ધં વા લેપોડર્ગ ગુદ્જાન્ હરેત્ ॥ ૫૮ ॥

અન્યયઃ-પિપ્પલી સૈન્ધવ કુષ્ઠં શિરીષસ્ય ફલ તથા
સુધાદુગ્ધ-અર્કદુગ્ધ વા (અમિઃ કૃતઃ), અર્થ લેપઃ ગુદ-
જાન્ હરેત્ ॥

પીપર, સૈંધવ, કઠ તથા સરસડિયાના
ફળને થોરના અથવા આકડાના દૂધમાં વાટી
તેનો કરેલો લેપ અરશોને મટાડે છે. ૫૮

* કરજ આદિયેંણાં તાનિ, તેણાં ચૂર્ણ-જેમાં
કરંજના ફળનો ગર્ભ મુખ્ય તરીકે પડેલો હોય છે,
એવાં ઔષધોનું ચૂર્ણ-કરંજાદિચૂર્ણ કહેવાય છે.

+ સુધાદુગ્ધયુત-રજનિચૂર્ણ-કૃતઃ લેપઃ-રજનિલેપઃ-
થોરના દૂધમાં કાલવેલ હળદરના ચૂર્ણથી કરાતો
લેપ-રજનિલેપ કહેવાય છે.

+ પિપ્પલી આદિયેંણાં તાનિ, તત્ક્રનો લેપઃ-
પિપ્પલ્યાદિલેપઃ-જેમાં પીપર મુખ્ય હોય છે, એવાં
ઔષધોનો કરાતો લેપ-પિપ્પલ્યાદિલેપ કહેવાય છે.

હરિદ્રાદિ લેપ*

હરિદ્રાજાલીનીચૂર્ણ કટુતૈલસમન્વિતમ્ ।

एष लेपो वरः प्रोक्तो हर्षसामन्तकारक ॥५१॥

અન્વય - હરિદ્રા-જાલીનીચૂર્ણ કટુતૈલ-સમન્વિત (લિમ્બેત) । અર્શસામ્ અન્તકારક એ લેપ વર હિ પ્રોક્ત ॥

હજાદર અને કડની ઘિસોડીના ચૂર્ણને સરસિયા તેલમા કાલવી તેનો લેપ કરવો. અગ્શેનો નાશ કરનાર આ લેપને ઉત્તમ જ કહેલો છે ૬૦

તિલભક્ષણ-

असिताना तिलानान्तु पलं शीतजलेन च ।

खादतोऽर्शासि शाम्यन्ति दृढा दन्ता भवन्ति च ॥

અન્વય - અસિતાના તિલાના ચ પલ તુ શીતજલેન ખાદત અર્શસિ શામ્યન્તિ, દન્તા ચ દૃઢા મવન્તિ ॥

આર તોલા કાળા તલ ટાઢા પાણી સાથે જે ખાય તેના અરશ શાત થાય છે અને દાંત મજબૂત થાય છે ૬૧

રુધિર-સ્રાવણ

शस्त्रैर्वाऽथ जलौकोमि प्रोच्छन्नकठिनार्शस ।

शोणितं सञ्चितं दृष्ट्वा हरेत्प्राज्ञ पुन पुन ॥६१॥

અન્વય - પ્રાજ પ્રોચ્છન્નકઠિન-અર્શસ સચિત શોણિત દૃષ્ટ્વા શસ્ત્રે અથવા જલૌકોમિ પુન પુન હરેત્ ॥

વિદ્વાન વૈદે ખૂબ સૂએલા અને કઠણ અરશતુ એકઠું થયેલુ લોહી ભેદને થઓથી કે જળો. મૂકીને વારવાર કાઢી નાખવું. ૬૨

પૃષ્ઠતકાસીસાથ-તેલ*

कासीस सैन्धवं कृष्णा शुष्की कुष्ठश्च लाङ्गली ।

शिलाभिदम्बमारुच दन्तीजन्तुप्रचित्रकम् ॥६२॥

* હરિદ્રા આદિયેવાં તાનિ, તત્ક્રતો લેપ હરિ-દ્રાદિલ્પ - જેમા હજાદર મુખ્ય હોય છે, એવા ઔષ્ધોના કરાતો લેપ-હરિદ્રાદિનેષ કહેવાય છે

- અસિત-તિલાનો મક્ષણ શીતજલયુક્ત-તિલ મક્ષણમ્-કડા પાણી સાથે કાળા તલ ખાવા તે તિલભક્ષણ.

* આદો મવ આય, કાસીસમ્ આય યેવા તાનિ, કાસીસાયાનિ, કાસીસાયૈ પક્વ તૈલ-કાસીસાથતૈલ-મુદ્ધ તત્ કાસીસાથતૈલ-મુદ્ધકાસીસાથતૈલમ્-જેમા હીરાકસી મુખ્ય હોય છે એવા ઔષ્ધોથી પકવેલું મોઢું તેલ-પૃષ્ઠતકાસીસાથ તેલ કહેવાય છે

तालकं कुन्दी स्पर्णक्षीरी चैत्रं पचेद्विपरम् ।
तैलं स्तुब्धकपयसा गवा मूत्रं चतुर्गुणम् ॥ ६३ ॥
एतदभ्यङ्गतोऽर्शासि क्षारेणैव पतन्ति हि ।
क्षारकर्मकरं ह्येनञ्च स-द्रूपयेदलम् ॥ ६४ ॥

અન્વય - કાસીસ સૈન્ધવ કૃષ્ણા શુષ્કી કુઠ્ઠ ચ લાઙ્ગલી શિગમિત્ અમમાર ચ દન્તી-જન્તુપ્ર-ચિત્રક તાલક કુન્દી ચ સ્વર્ણક્ષીરી-એતૈ સ્તુહી અર્કપયસા ચ (સહ,) ગવા મૂત્ર ચતુર્ગુણ (પ્રક્ષિપ્ત) મિષકૃ તૈલ પચેત્ । એતદભ્યન્નત્ અર્શસિ ક્ષારેણ ઇવ પતન્તિ હિ । એતલ્ ક્ષારકર્મકર હિ વર્તિ ॥ મદ્રૂપયત્ ॥

હીરાકમ્બી, સૈન્ધવ, પીપર, સૂઠ, કઠં, કલગારી નામનું વિષ, પાપાણભેન, કથેર, નેપાળો, વાવડિંગ, ચિત્રક, હરતાલ, માલ કાકણી, હારુડીના મૂળિયાનો ૪૮૦ અને થોરનું તથા આકડાનું ૬૫ અને (એ બધાથી) ચોગણ ગાયનું મૂત્ર-એટલાથી વૈદ્ય તેલ પકાવવું. આ તેલનું માલિશ કરવાથી જેમ ક્ષારથી અરશો પડી જાય તેમ અગ્શે પડી જાય છે આ તેલ ક્ષારનું કામ કરે છે અને વલીને ખરાબ કરતું નથી. ૬૩-૬૪

टीका-कासीस='कौसीस' इति लोके, लाङ्गली='करहारी' इति लोके, शिलाभिन्त=पाषाणमेद, मरुमार='कनेरि' इति लोके स्वर्णक्षीरी='चोक' इति लोके ॥ (आनो अर्थ विपर छे)

સમશકર-ચૂર્ણ-

शुष्कीरुणामरिचनागदलन्नेर्कं, चूर्णीकृतं क्रमविधिस्तमूर्चमन्यात् । खादेदिदं समसितं गुदजाग्रिमान्त्रं, गुल्मामृचिश्चक्षतकण्ठहृदामयेषु ॥

અન્વય - અ-સાત્ કર્ષ્ય કમવિધિસ્ત શુષ્કી-રુણા-મરિચ-નાગદલ-સ્વક્ એલ ચૂર્ણીકૃત (કાર્ય, તદ્) સમસિતમ્ ઇદ ગુદજ-અગ્રિમાન્ત્ર-ગુલ્મ-અઠચિ-શ્વસન-કણ્ઠ-હૃદ-આગયેષુ ખાદેત્ ॥

છેલ્લાથી નહેલુ અનુક્રમે વધારીને-એટલે એડ ભાગ એલથી, જે ભાગ તજ, તણ્ણ ભાગ તમાલપત્ર, ચાર ભાગ નાગકેસર, પાંચ ભાગ મરી, છ ભાગ પીપર અને સાત ભાગ સૂઠનું ચૂર્ણ કરી તેમા તે ચૂર્ણના વજન

- ઔષધચૂર્ણેન સમા શર્કરા યસ્મિન્ તત્-જેમા ઔષ્ધોનું ચૂર્ણ કયાં પછી તે ચૂર્ણના જેટલી સાકર ન ખાય છે, તે સમશકરચૂર્ણ કહેવાય છે

જેટલી સાકર નાખી તે ચૂર્ણ અરશ, અગ્નિનું મંદપણું, ગોળાનું દરદ, અરુચિ, શ્વાસ, ગળાના રોગ અને હૃદયના રોગ ઉપર ખાતું (જેથી તે રોગો મટે છે). ૬૬

ટીકા-તથા-અલ્પીજમત્ર સૂક્ષ્મં પ્રાપ્તમ્ । યત આહ મદનપાલઃ-‘એકા સૂક્ષ્મા કફરૂપાસાશૌમૂત્ર-કૃત્તુનુત’ इत्यादि । તસ્યા વીજ ભાગઃ ૧, ત્વગમાગૌ ૨, દત્ત-પત્રકમ્ ૩, નાગં નાગકેશરં, યત આહ નિષ્પટ્ટો ધન્વન્તરિઃ-‘નાગપુષ્પ મત નાગ કેશર નાગકેશરમ્, इत्यादि । તત્ત્વ ભાગાઃ ૪, મરિચં ૫, વિષ્ણી ૬, સુષ્કી ૭, શીનીસાકર ૨૮ इति સમશર્કરચૂર્ણમ્ ॥ આ ચૂર્ણમાં ઝીણી એલચીનાં બીજ નાખવાં; કારણ કે મદનપાલકોશમાં કહ્યું છે કે, ‘ઝીણી એલચી કફને, શ્વાસને, ઉપરસને, અરશને તથા મૂત્રકૃચ્છને મટાડનારી છે.’ તેમજ ‘નાગ’ પદનો અર્થ ‘નાગકેશર’ સમજવો; કેમ કે નિર્ધટ્ટુમાં ધન્વન્તરિ કહે છે કે ‘નાગપુષ્પ, નાગ, કેશર અને નાગકેશર’ એ નાગકેશરના પદ્યથો છે.’

વિજય-ચૂર્ણ-

ત્રિકૃત્રયં વચા હિહુ પાઠાક્ષારૌ નિશાદ્રયમ્ ।
ચવ્યતિકાકલિહ્નાનિ શકાહ્વાલવણાનિ ચ ॥૬૭॥
પ્રત્યિવિદ્વાડ્જમોદાશ્ચ ગ્ણોડ્ગાવિશતિર્મતઃ ।
પ્તાનિ સમભાગાનિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ ॥૬૮॥
ચૂર્ણં વિદાલપદકં પિવેદુષ્ણેન વારિણા ।
પરંડૈતલયુક્તં વા લિહ્યાચ્ચૂર્ણમિદં નરઃ ॥૬૯॥
હન્યાદશૌસિ સર્વાણિ ર્વાસશોષમગન્દરાન્ ।
હૃષ્ણુલં પાર્શ્વશૂલં વાતગુહ્મં તથોદરમ્ ॥૭૦॥
હિષ્કાં કાષં પ્રમેહાંષ પાણ્ડુરોગં સકામલમ્ ।
આમવાતમુદાયર્તમન્તર્દુષ્ટિં ગુદક્રુમીન્ ॥૭૧॥
અન્યે ચ પ્રહણીરોપા મિપગ્મિયે પ્રકીર્તિતાઃ ।
વિજયો નામ ચૂર્ણોડ્યં તાન્ સર્વાનાશુ નાશયેત્ ॥
મહાજ્યરોપસ્ટાનાં મૂતોપહતચેતસામ્ ।
અપ્રજાનાં નારીણાં હિતમેતદ્દિ મેપજમ્ ॥૭૩॥

અન્યઃ-ત્રિકૃત્રય વચા હિહુ પાઠા-ક્ષારૌ નિશાદ્રયં
ચવ્ય-તિકા-કલિહ્નાનિ શકાહ્વા ચ લવણાનિ ચ પ્રત્યિ-

+ વિજયતે સર્વાન્ અર્શઃપ્રમૃત્તિરોગાન્ इति વિજ-
યમ્-વિપ્વકાલ્ જિ જયે इत्यस्मात् પવાચન્, વિજયનામકં
ચૂર્ણ-વિજયચૂર્ણમ્-દેદૃકે અતના અરશ વગેરે ધણા
રોગોને જે મટાડે છે, તે વિજય નામનું ચૂર્ણ-વિજય-
ચૂર્ણ કહેવાય છે.

વિલ્વ-અજમોદાઃ-(અયં) ગ્ણઃ અગ્નિવિશતિઃ મતઃ ।
પ્તાનિ સમભાગાનિ સૂક્ષ્મ-ચૂર્ણાનિ કારયેત્ । નરઃ इदં
ચૂર્ણમ્ ઉષ્ણેન વારિણા વિદાલપદકં પિવેત્, વા इदં
ચૂર્ણમ્ પરંડૈતલયુક્તં લિહ્યાત્, (તેન ચ) સર્વાણિ
અર્શોસિ શ્વાસ-શોષ-મગન્દરાન્ હન્યન્ પાર્શ્વશૂલં વાત-
ગુહ્મં તથા ઉદર હિષ્કાં કાષં પ્રમેહાન્ ચ પાણ્ડુરોગં
સકામલમ્ આમવાતમ્ ઉદાયર્તમ્ અન્તર્દુષ્ટિં ગુદક્રુમીન્
હન્યાત્, અન્યે ચ યે પ્રહણીરોપાઃ મિપગ્મિઃ પ્રકીર્તિતાઃ
તાન્ સર્વાન્ અયં વિજયઃ નામ ચૂર્ણઃ આશુ નાશયેત્,
(તથા) મહાજ્યર-ઉપસ્ટાના મૂત-ઉપહત ચેતનાં (જનાનાં)
ચ અપ્રજાનાં નારીણામ્ एतद् મેપજં હિ હિતમ્ (અસ્તિ) ॥

ત્રિકૃલા (=કરડે, ખડેડાં અને આમળાં),
ત્રિકટુ (=સૂંક, મરી અને પીપર), ત્રિસુગંધી
(=તજ, તમાલપત્ર અને એલચી), વજ,
હિંગ, કાળી પાટ, સાણખાર, જવખાર, હળદર,
હારેહળદર, ચવક, કડુ, ઇંદ્રજવ, ધોળા ઇંદ્રજવ,
પંચલવણ (=દરિયાઈ લણ, ટંકણખાર, સંઘવ,
ખીડલણ અને સંચળ), પીપરીમૂળ, ખીલાને,
ગર્લ અને ઘોડી અજમોદ, એ અધ્યાપીશ પદાર્થો-
ને સમભાગે લઈ તેનું ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. રોગી
માણસે આ ચૂર્ણ જિના પાણીની સાથે એક
તોલાભાર પીવું અથવા એરંડિયા તેલમાં
કાઢવી એક તોલાભાર આટવું; તેથી સઘળા
પ્રકારના અરશો, શ્વાસ, શોષ, ભગંદર, હૃદયનું
શૂળ, પડખાનું શૂળ, વાયુનો ગોળો, ચેટના
રોગ, હેડકી, ઉપરસ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ,
કમળો, આમવાત, ઉદાવત, અંત્રવૃદ્ધિ અને
શુદ્ધક્રમિ રોગોનો તે નાશ કરે છે; તેમ જ
બીજા પણુ જે જે અહણી સંબંધી દોષો વેદ્યોએ
કહ્યા છે, તે સઘળાઓને પણ આ ‘વિજય-
ચૂર્ણ’ નામનું ચૂર્ણ મટાડે છે; તે ઉપરાંત ભારે
તાવથી ઘેરાયેલા માટે, ભૂતોના આવેશથી
બેભાન ચિત્તવાળાઓ માટે અને પ્રજા વગરની
ત્રીઓ માટે પણ આ ઔષધ અવશ્ય
હિતકારી છે. ૬૭-૭૩

ટીકા-ત્રિકૃત્રયં-ત્રિકૃલા-ત્રિકટુ-ત્રિસુગંધીનિ, ક્ષારો=
સર્પિક, ચરકારજ. લવણાનિ-વચ. પ્રત્યિઃ=વિષ્ણી-
મૂળમ્. વિદાલપદકં=કર્કમ્. (આનો અર્થ ઉપર છે.)

લઘુસૂરણ-મોદક+

મરિચમહોપધિચક્રક, -શૂરણમાગા યયોત્તરં
દ્વિગુણાઃ । સર્વસમો ગુડમાગ, સેવ્યોઽયં મોદકઃ
પ્રસિદ્ધફલઃ ॥ ૭૪ ॥

જ્વલનં જ્વલયતિ જાઠર, -મુન્મૂલયતીહ
શૂલગુલમગદાન્ । નિ.શેયયતિ સ્ત્રીપદ, -મર્શાસિ
વિનાશયત્યાશુ ॥ ૭૫ ॥

અન્ય-મરિચ-મહોપધ-ચિત્રક-શૂરણ-માગાઃ-યયો-
ત્તર દ્વિગુણાઃ, સર્વસમ ગુડમાગ-અય પ્રસિદ્ધફલઃ મોદક-
સેવ્ય, (સ ચ) હ્ર જાઠર જ્વલન જ્વલયતિ, શૂલ-
ગુલમ-ગદાન્ ઉન્મૂલયતિ, સ્ત્રીપદ નિ શેયયતિ, મર્શાસિ
આશુ વિનાશયતિ ॥

એક ભાગ મરી, બે ભાગ સૂંઠ, ચાર
ભાગ ચિત્રે અને આઠ ભાગ સૂરણને એકઠાં
કરી તેમાં પંદર ભાગ ગોળ નાખીને લાડું
કરવા. આ પ્રસિદ્ધ કુળવાળા લાડું સેવવા
ચોખ્ખ છે; કેમ કે તે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે;
શૂળને તથા ગોળાના દરદને મૂળભાથી ઉખાડી
કાઢે છે, હાથીપગાનું દરદ તદ્દન મટાડે છે
અને અરશને તરત નાશ કરે છે. ૭૪, ૭૫
ટીકા-તદ્ યથા-મરિચમાગ ૧, શુષ્કીમાગ ૨,
ચિત્રકમૂલમાગાઃ ૪, શૂરણમાગાઃ ૮, ગુડમાગાઃ ૧૫ ॥

પૃષ્ઠસૂરણ-મોદક+

પોઢશ શૂરણમાગા, વહેરણો મહોપધસ્ય સ્યાત્ ।
અદ્વેન ભાગયુક્તિ, -મરિચસ્ય તતોઽપિ ચાર્દેન ॥
ત્રિફલાકળાસમૂલા, તાલીશાઠ્ઠરકમિદ્ધાનામ્ ।
માગા મહોપધસમા, -દહનાંશા તાલમૂલી ચ ॥ ૭૭
માગાઃ શૂરણતુલ્યો, વાતવ્યો વૃદ્ધદારકસ્યાપિ ।
મૃદ્ધલે મરિચાદો, સર્ગાણ્યેઋત્ર કારયેચ્છૂર્ણમ્ ॥ ૭૮
દ્વિગુણેન ગુડેન યુતઃ, સેવ્યોઽયં મોદકઃ પ્રકામધનૈઃ ।
શુરુવૃષ્ઠીમીજનરતૈઃ, -રિતરેપૂપદ્રવં કુર્યાત્ ॥ ૭૯ ॥
મસ્મરુપનેન જનિતં, પૂર્વમગસ્યસ્ય યોગરાજેન ।
મીમસ્ય માસ્તરેપિ, મહાશનો તેન તો જાતો ॥ ૮૦ ॥
અગ્નિવર્ણહેતુ, -ન કેવલં શૂરણો મહાવીર્ય ।
હન્તા શસ્ત્રધારા, -નલૈવિનાપ્યર્શસામેપઃ ॥ ૮૧ ॥

+ શૂરણસ્ય મોદક શૂરણમોદક, લઘુચાસો
શૂરણમોદકઃ અલોપયુક્તવાત-સૂરણનો ખીન્ન થોડા
ઓપધોથી યુક્ત નાનો લાડું-લઘુસૂરણમોદક કહેવાય છે
§ શૂરણસ્ય મોદકઃ વૃદ્ધચાસો શૂરણમોદક-વૃદ્ધ-
વોપયયુક્તવાત-ખીન્ન ધણી ઓપધો સહિત હોવા-
થી સૂરણનો મોટો કહેવાતો લાડું-પૃષ્ઠસૂરણમોદક.

શ્વયશુસ્ત્રીપદગદહદ, -પ્રહર્ણો ચ કફાતિ-
લોદ્ભૂતામ્ । નાશયતિ વલીપલિતં, મેષાં કુક્ષતે
જરાશ્ચ હરેત્ ॥ ૮૨ ॥

હિક્કાં ચ રાજરોગં, કાસં શ્વાસં પ્રમેહાંશ્ચ ।

શ્લીહાનં ચ તથોઞ્રં, હન્યાશુ રસાયન પુંસામ્ ॥ ૮૩ ॥

અન્ય-પોઢશ શૂરણમાગાઃ, અગ્રો વદ્ધનેઃ, મહો-
પધસ્ય ઓધેન ભાગયુક્તિઃ, મરિચસ્ય ચ તતઃ અપિ ઓધેન
સ્યાત્, ત્રિફલા-કળા-સમૂલા-તાલીશ-ઠ્ઠરક-કમિ-
દ્ધાનાં માગાઃ મહોપધસમાઃ (સ્યુઃ), તાલમૂલી ચ દહના-
શા, વૃદ્ધદારકસ્ય અપિ માગઃ શૂરણતુલ્યઃ વાતવ્યઃ, મૃદ્ધ-
એલે મરિચાદો (મૃદ્ધીત્વા) સર્વાણિ એકત્ર ચૂર્ણ કારયેત્,
દ્વિગુણેન ગુડેન યુતઃ અય મોદકઃ પ્રકામધનૈઃ પુર-
વૃષ્ઠ-મીજનરતૈઃ સેવ્યઃ, હનરેપુ ઉપદ્રવ કુર્યાત્ । પૂર્વમ્
અગસ્યસ્ય માસ્તેઃ મીમસ્ય અપિ એનેન યોગરાજેન
મસ્મકં જનિતમ્ (માસીત્), તેન તો મહાશનો જાતો ।
મહાવીર્યઃ શૂરણ. કેવલમ્ અગ્નિ-વલ-વર્ણ-હેતુ ન,
(કિંતુ) એપઃ શસ્ત્ર-ધારા-અનલૈ વિના અપિ અર્શસાં
હન્તા, શ્વયશુ-સ્ત્રીપદ-ગદહદ ચ કફ-અનિલ-ઉદ્ભૂતાં
પ્રહર્ણો વલીપલિત (ચ) નાશયતિ, મેષાં કુક્ષતે, જરા
ચ હરેત્, હિક્કાં રાજરોગં કાસ શ્વાસ ચ પ્રમેહાન્ તથા
ચ ઉપ્ર શ્લીહાનમ્ આશુ હન્તિ, પુસા રસાયનમ્ (અગ્નિ) ॥

સોળ ભાગ સૂરણ, આઠ ભાગ ચિત્રક,
ચાર ભાગ સૂંઠ, બે ભાગ મરી, ચાર ભાગ
ત્રિફલા, ચાર ભાગ પીપર, ચાર ભાગ
પીપરીમૂળ, ચાર ભાગ તાલીસપત્ર, ચાર ભાગ
ભિલામા, ચાર ભાગ વાવડિંગ, ત્રણ ભાગ કાળી
મૂસળી, મોળ ભાગ વરધાદો, એક ભાગ તળ
અને એક ભાગ ઝીણી એલચી-એટલાનું
ચૂણું કરી તેમાં તે સર્વથી બમણો ગોળ નાખી
તેના લાડું કરવા. આ લાડું અત્યંત ધનવાનોએ
સેવવા ચોખ્ખ છે; કેમ કે તેઓ મેથુનશક્તિને
વધારનારાં ભારે લોચનો કરનારા હોય છે.
ખીન્ન નિર્ધન લોકોને આ લાડું ઉપદ્રવ કરે છે.
પૂર્વે અગસ્ય મુનિને તથા વાયુના પુત્ર ભીમ-
સેનને આ ઉત્તમ લાડુઓએ લસ્મક રોગ
ઉત્પન્ન થયો હતો, જેથી તેઓ આજું ખાનારા
થયા હતા. આ મોટી શક્તિવાળા પૃષ્ઠસૂરણ
નામના લાડુઓ કેવળ અગ્નિનું, બળનું અને
સારા વર્ણનું જ કારણ અને છે એમ નથી,
પણ શસ્ત્રો, ક્ષારો અને અગ્નિ વિના પણ
અરશોને મટાડે છે; મોળ તથા શ્લીપદ

રોગને પણ દૂર કરે છે અને કઠુથી તથા વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી ગ્રહણીના પણ નાશ કરે છે; વલિઓને, ધોળા કેશને તથા ઘડ-પણને પણ દૂર કરે છે; યુદ્ધિને અતિ ઉત્તમ કરે છે અને હેડકી, ક્ષયરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ તથા મહા ઉચ્છ્વસનના દરદરો પણ તરત નાશ કરે છે; આ લાડુઓ પુરુષો માટે રસાયનરૂપ છે. ૭૬-૮૩

(આ લાડુમાં લિલામું અસદ્ય લાગે તે તેને બદલે રાતો ચિત્રક નાખવો.)

ટીકા-આ ભાગઃ યથા-શૂળભાગઃ ૧૬, ચીતા-ભાગઃ ૮, શુક્રીભાગઃ ૪, મરિચભાગો ૨, હરે, વહેરા, સવરા, પીપરિ, પિપરામૂલ, તાલીશ, મેઝ, તદસચલે રક્તચિત્રકમ્ । વિઢઝ પ્રત્યેક ભાગઃ ૪, તાલમૂલીભાગઃ ૩, વિધારાભાગઃ ૧૬, તજમાગ ૧, ફેલયલી છોટી મીઝમાગઃ ૧, ગુઢમાગ ૧૫૦ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે)

શ્રીબાહુશાલ-ગુહ+

ત્રિવૃત્તેજીવતી દન્તી શ્વરંપ્રા ચિત્રકં શટી ।
ગવાક્ષીમુસ્તવિશ્વાદવિઢઝાનિ હરીતકી ॥૮૪॥
પલોન્મિતાનિ ચૈતાનિ પલાન્યપ્રાવરુપકરાત્ ।
ગુહદારાત્પલાન્યપ્રો શૂળસ્ય તુ પોઢશ ॥૮૫॥
જલદ્રોણદ્વયે કાર્યં ચતુર્ભાગાવિરોપિતમ્ ।
પૂર્તં તુ તં રસં ભૂયઃ કાથ્યેભ્યસ્ત્રિગુણ ગુઢમ્ ॥૮૬॥
મેલયિત્વા પચેત્તાપઘાવદ્ધર્વીપ્રલેપનમ્ ।
અનતાર્યં તત્ત. પશ્ચાદ્ધર્ણાનીમાનિ દાપયેત્ ॥૮૭॥
ત્રિવૃત્તેજીવતીકન્દચિત્રકાન્ દ્વિપલાંશકાન્ ।
પલાત્પદ્ધારિચં ચાપિ નાગકક્ષાપિ પટ્પલમ્ ॥૮૮॥
દ્વાત્રિશચ પલામ્યત્ર ચૂર્ણયિત્વા નિષાપયેત્ ।
તતો માત્રાં પ્રયુજીત જીર્ણે ક્ષીરરસાશિન. ॥૮૯॥

+ શ્રીમતા ગાહુશાલનામક આચાર્યેણ પ્રોક્તો નિર્મિતો વા ગુહનોપયુક્તો ગુહ-શ્રીગાહુશાલગુહ, ગદ્ધા ગુહમિરોષપવિશેષેસ્તદગુણધાપિ શાઙ્ગ્યેતે-સ્ત્રાઙ્ગ્યેતે વૈય-વૈયરિતિ ગુહશાલ.-શાઙ્ગ આપાગમ્-કર્મણિ ધનુ, ટક્યો-રૈક્ય ચ, તનો ગુહશાલ એવ ગાહુશાલ-સ્વાર્થિકઃ પ્રજ્ઞા-છળ્, પ્રિયા ગુહઃ ગાહુશાલનામ્રો ગુહ.-શ્રીગાહુશાલગુહ.-શ્રીમાન બાહુશાલ નામના આચાર્યે ધણી ઔષધો યુક્ત કહેલો તથા બનાવેલો ગોળ-શ્રીગાહુશાલગુહ અથવા ધણી ભૂદા ભૂદા ઔષધો અને તેના સયુક્ત ગુણોને લીધે ઉત્તમ વેદો બને વખાણે છે, તે શ્રી ગોળ-શ્રીગાહુશાલગુહ કહેવાય છે

અન્વયઃ-ત્રિવૃત્ત વેજોવતી દન્તી શ્વરંપ્રા ચિત્રક-શટી ગવાક્ષી-મુસ્ત-વિશ્વા-અદ-વિઢઝાનિ હરીતકી-પ્રતાનિ પલોન્મિતાનિ, અરુણક્રાત્ અટી પલાનિ, રુદ્ધ-દારાત્ અટી પલાનિ, શૂળસ્ય તુ પોઢશ (પલાનિ) જલ-દ્રોણદ્વયે ક્વાથ્ય, ચતુર્ભાગ અરોપિત પૂર્તં તુ તં રસં ક્વાથ્યેભ્યઃ ત્રિગુણ ગુહ મેલયિત્વા ભૂયઃ તાવત્ પચેદ્ યાવદ્ દર્વીપ્રલેપન (સ્વાત્), તતઃ અનતાર્યં પશ્ચાત્ ક્ષમાનિ ચૂર્ણાનિ (તતઃ) દાપયેત્-ત્રિવૃત્ત-તેજોવતી-કન્દ-ચિત્રકાન્ દ્વિપલાંશકાન્, અપિ ચ પલા-સ્વક-મરિચ અપિ ચ નાગક પટ્પલ (ક્થ્યેત્) દ્વાત્રિશત્ પલાનિ ચૂર્ણયિત્વા અન્ન નિષાપયેત્, તતઃ ક્ષીરરસાશિનઃ જીર્ણે માત્રા પ્રયુજીત ॥

નસોતર, તેજબલ, નેપાળો, ગોખરુ, ચિત્રક, કઠુરો, ઇંદ્રવારુણી, મેથ, સૂઠ, નાગર-મેથ, વાવડિંગ અને હરડે-એટલાં દરેક ચાર ચાર તોલા, પછી લિલામું તથા વરધારો બનીસ બનીસ તોલા અને થોસક તોલા સૂરણ લઈ બે હજાર અડતાલીસ તોલા પાણીમાં ઠવાય કરવો. એમાનું પાણી બળતાં બળતાં થોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે તે પાણીને વારંવાર ગાળી લઈ તેમાં ઉપર કહેલા સઘળા પદાર્થોથી ત્રણગણો ગોળ નાખી જ્યાં સુધી કડછીને થોટે ત્યા સુધી તેને પકાવવો. પછી તેને ઉતારી લઈ તેમાં નસોતર, તેજબલ, સૂરણ તથા ચિત્રક-એ દરેક આઠ આઠ તોલા; અને એલથી, તજ તથા મરી અને નાગ-કેસર-એ દરેક ચોવીસ ચોવીસ તોલા-એમ એકંદર ૧૨૮ તોલા તે ઔષધોનું ચૂણું તેમાં નાખવું, એટલે 'શ્રીબાહુશાલ-ગુહ' તૈયાર થાય છે રોગીને દૂધ તથા મામના રસાવાળું લોજન જમાડી તે લોજન પચી ગયા પછી તે ગોળની માત્રા ખવડાવવી. ૮૪-૮૯

ટીકા-તેજોવતી=તેજવલ્લઃ, કન્દ=શૂળ. ॥ શ્રીબાહુશાલગુહસેવન-ફલશ્રુતિ, ગુહપાક-લક્ષણ તથા માત્રાકથન
હન્યાદર્શોસ સર્ગણિ તથા સર્ગેદ્રાણ્યપિ ।
ગુહમાનપિ પ્રમેહાંષ પાણદુરોગે હલીમકમ્ ॥૯૦॥
દીપયેદનલ્લં મન્દં યદ્માણ ચાપકરંતિ ।
આલ્લવાતે પ્રતિશ્યાયે પીનસે ચ હિતો મતઃ ॥૯૧॥
મવત્યનેન પુરુષાઃ શતં ધર્પણ્યનામયાઃ ।
દીર્ઘાયુષઃ પ્રજનના વલોપલિતરજિતાઃ ॥૯૨॥

સુલોપાયેન દે નાથ ! શશ્વજ્ઞારાગ્નિમિત્રિના ।
 ચિકિત્સામર્શસાં નૃગાં કારુણ્યાદ્કુમ્હસિ ॥૧૦૦
 નારદસ્ય યચઃ શ્રુત્વા નરાણાં હિતકામ્યયા ।
 મર્શસાં નાશન શ્રેષ્ઠ મૈષજ્યં શકુરોઽવદત્ ॥૧૦૧
 પાણ્ડ્યવજ્રાદિલોહનામાદાયાન્યતમં શુભમ્ ।
 કૃત્વા નિર્મલમાદૌ તુ કુનટ્યામાશિકેષેણ ચ ॥૧૦૨
 પત્તુરમૂલકલ્કેન લિપેદ્દસયુનેન ચ ।
 યદ્ધૌ નિશ્ચિપ્ય વિધિરસારાહારેણ નિર્દમેત્ ॥૧૦૩
 જ્યાલા ચ તસ્ય રોદ્ધ્યા ત્રિફલાયા રસેન ચ ।
 તતો વિજ્ઞાય ગલિતં શશ્વકુનોર્ધ્વં સમુચ્ચયેત્ ॥૧૦૪
 ત્રિફલાયા રસે પૂને તદાકૃષ્ય તુ નિર્ધમેત્ ।
 ન સમ્યક્ ગલિતં યત્તૈત્તૈવ ત્રિધિના પુનઃ ।
 ધ્માતં નિર્ગપ્યેતર્મિહોહં તત્રિફલારસે ॥૧૦૫॥
 યલોહં ન મૃત તત્ર પાચ્યં ભૂયોઽપિ પૂર્વત્ ।
 મારણાન્ન મૃતં યદ્ધ તત્ પક્વમ્લોહયત્ ।
 તતઃ સંશોષ્ય વિધિરચૂર્ણયેલ્લોહમાજને ॥૧૦૬॥
 લોહં તચ તથા પિથ્યાદ્વદા સૂક્ષ્મચૂર્ણિતમ્ ।
 કૃત્વા લોહમયે પાત્રે મૃત્તિકાલિતરન્ધ્રકે ॥૧૦૭॥
 રસેઃ પદ્મોપમં કૃત્વા તં પચેદ્ ગોમયાગ્નિના ।
 પુટાનિ ક્રમશઃ દધાન્પૃથગેર્મિવિધાનતઃ ॥૧૦૮॥
 ત્રિફલાદ્રુકમૃજ્જાનાં કેશરાજસ્ય યુદ્ધિમાન્ ।
 માનકન્દકમ્ભ્રાતવહ્નીનાં શૂરણસ્ય ચ ॥૧૦૯॥
 હસ્તિકર્ણપલાશસ્ય કુલિશસ્ય તથૈવ ચ ।
 પુટે પુટે ચૂર્ણિત્થવા લોહાત્ પોઢપિકં પલમ્ ॥૧૧૦
 તન્માત્રં ત્રિફલાયાશ્ચ પલેનાધિકમાહરેત્ ।
 અષ્ટમાગારગ્રેપે તુ રસે તસ્યાઃ પચેદ્ યુથઃ ॥૧૧૧
 અષ્ઠૌ પલાનિ દત્ત્વા ચ સર્પિણો લોહમાજને ।
 તાન્નૈવા લોહદર્પ્યાં તુ ચાલયેદ્વિધિપૂર્વકમ્ ॥૧૧૨
 તતઃ પાકવિધાનજઃ સ્વન્ઠે ચોર્ધ્વં ચ સર્પિણિ ।
 મૃદુમધ્યાદિમેત્રેત્ ગૃહીયાત્પાકમાદતઃ ॥૧૧૩॥
 આરમ્ભે તદ્વિધાનજઃ કૃતકૌતુકમન્નલ ।
 ધ્રામરં ધૃતસયુક વિલિહ્યાદ્કિકાકમાત્ ॥૧૧૪॥
 ચર્દ્ધમાનાનુપાનઘ ગન્ધક્ષીરોત્તમં મતમ્ ।
 ગન્ધાભાવેત્વજાયાશ્ચ ક્ષિગ્ધગૃથ્યાદિમોજનમ્ ॥૧૧૫

અન્વય - જીવિત-આરોગ્યમ્ અન્વિચ્છન્ નારદઃ દણ્ડ-
 પાણિ મહેશ્વર દદમ્ દ્વિશ્વર શકરં પ્રણમ્ય અપુચ્છત્- 'હે
 નાથ ! શશ્વજ્ઞાર-અગ્નિમિત્રિના સુલોપાયેન નૃણામ્
 અર્શસાં ચિકિત્સા કારુણ્યાત્ (મા) વક્તુ (ત્વમ્)
 અર્હસિ' । નારદસ્ય (હતિ) વચઃ શ્રુત્વા શકરઃ નરાણાં
 હિતકામ્યયા અર્શસાં નાશન શ્રેષ્ઠ મૈષજ્યમ્ અવદત્ ।
 પાણ્ડ્ય-વજ્ર-આદિલોહનામ્ અન્યતમ શુભમ્ આદાય યાવો
 તુ નિર્મલ કૃત્વા કુનટ્યા ચ માશિકેષેણ ચ રસયુતેન પત્તુર-

મૃતં કન્કને લિપેત્ । (તતઃ) યદ્ધૌ વિધિવત્ નિશ્ચિપ્ય
 સારાહારેણ નિર્ધમેત્, તસ્ય ચ જ્વાલા ત્રિફલાયા રસેન
 ચ રોદ્ધ્યા, તતઃ ચ ગલિત વિજ્ઞાય શકુરુના ઈર્ધ્વ
 સમુચ્ચયેત્, તત્ ॥ આકૃષ્ય પૂતે ત્રિફલાયાઃ રસે નિર્ધ-
 મેત્, યત્ તુ સમ્યક્ ગલિત ન (દશ્યેત), તત્ લોહ
 પુનઃ તેન એવ વિધિના ધ્યાત (કૃત્વા) તસ્મિન્ ત્રિફલા-
 રસે નિર્ગપ્યેત્, (તત્ર) યત્ લોહ મૃત ન (સ્યાત્) તત્
 ભૂયઃ અપિ પૂર્વત્ પાચ્ય, યત્ ચ (એવ) મારણાત્
 મૃતં ન (મયેત્) તત્ અગ્રોહવત્ પક્વમ્, તત સંશોષ્ય
 લોહમાજને વિધિવત્ ચૂર્ણયેત્, તથા તત્ ચ લોહ દ્વપદા
 પિથ્યાત્, સૂક્ષ્મચૂર્ણિત કૃત્વા રસે પદ્મોપમ કૃત્વા મૃતિ-
 કાલિતરન્ધ્રકે લોહમયે પાત્રે ત ગોમયાગ્નિના પચેત્,
 યુદ્ધિમાન્ કમશઃ એમિઃ ત્રિફલા-આર્દ્રક-મૃજ્જાનાં
 કેશરાજસ્ય માનકન્દક-મ્ભ્રાત-વહ્નીનાં ચ શૂરણસ્ય હસ્તિ-
 કર્ણપલાશસ્ય તથા ચ કુલિશસ્ય એવ યુથક પુટાનિ દદ્યાત્,
 પુટે પુટે ચૂર્ણિત્થવા લોહાત્ પોઢપિક પલં, ત્રિફલાયાઃ
 ચ તન્માત્ર પલેન અધિકમ્ આહરેત્ । યુથઃ અષ્ટમાગ-
 અગ્રેપે તુ તસ્યા રસે (તત્ લોહચૂર્ણં) પચેત્ । (તાઃ)
 લોહમાજને વા તાન્નૈવ સર્પિણ અઠો ચ પલાનિ દત્વા લોહ-
 દર્પ્યાં તુ વિધિ-પૂર્વક ચાલયેત્, તતઃ પાકવિધાનજઃ
 (વેધઃ) સ્વચ્છે વ ઈર્ધ્વં ચ સર્પિણિ આદત (સન્)
 મૃદ-મધ્ય-આદિમેદેન પાકં પૃક્તીયાત્ ॥ (અન્થ શકર-
 લોહપ્રયોગસ્ય) આરમ્ભે તદ્વિધાનજઃ કૃતકૌતુકમન્નલઃ
 (સન્) ધ્રામરઘૃતસયુક (તદ્ દ્વ લોહ) રક્તિકાકમાત્
 વિલિધ્યાત્, વર્ધમાન-અનુગાન ચ ગન્ધક્ષીર-ઉત્તમ મતમ્,
 ગ-ય-મમાવે તુ અજાવાઃ (ક્ષીર માદ્રમ્), ક્ષિત્થ-ગૃથ-
 આદિમોજન (કર્તવ્યમ્) ॥

અપન તથા આરોગ્યને ઇચ્છતા નારદ-
 ૭એ હાથમા ઢાંડ ધારણ કરતા મહેશ્વર,
 રુદ્રસ્વરૂપધારી, ઇશ્વર શંકરને પ્રણામ કરી પૂછયું
 કે, 'હે નાથ ! શશ્વ, ક્ષાર કે અગ્નિને ઉપ
 યોગ કયાં વિના સહેલા ઉપાયથી માણસોના
 અરશો મટે તે ચિકિત્સા રૂપ સરળ ઉપાય
 કૃપા કરી આપે અને કહેવો ઘટે છે.'
 નારદ ૭નું ૭એ વચન સાંભળી સદાશિવે
 માણસોના હિતની ઇચ્છાથી અરશોનો નાશ
 કરનારું શ્રેષ્ઠ ઔષધ આ પ્રમાણે કહ્યું :

પાંડ્ય કે ગન્ધર્વેલ આદિ લોહામાંનું કોઈ
 એક સારું લોહું લઈ તેનાં પતરાં કરાવી
 તેઓને પ્રથમ શુદ્ધ કરીને પછી મનશીલ,
 સોનામણી તથા પારદ સહિત રત્નવેલિયાના

મૂળના કદકતુ તેને લેખન કરવું. પછી તેને વિધિ પ્રમાણે અગ્નિમાં નાખી ખેરના અંગારાથી ધમવું અને ધમતાં તેની જે જાલાઓ નીકળે તેઓને ત્રિક્લવાના રસથી રાકવી. પછી લોહું ગળેણું જણાય ત્યારે સાણ્ણીથી તેને ઊંચું કરી ખેચી લઈને વચ્ચેથી ગાળેલા ત્રિક્લવાના રસમાં ઠારવું. લોહાને જેટલો ભાગ બરાબર નહિ ગળેલો દેખાય તેને વળી પાછો ઉપર કહ્વા પ્રમાણે અગ્નિમાં નાખી ત્રિક્લવાના રસમાં ઠારવો. તેમાં જેટલો ભાગ નહિ મરેલો હોય તેને ફરી પ્રથમની માફક અગ્નિમાં નાખી ત્રિક્લવાના રસમાં ઠારવો. એમ ભારવાથી પણ જે ભાગ ન મરે તેને બીજી ધાતુઓની પેઠે પકાવી ત્રિક્લવાના રસમાં નાખવો. પછી એ લોહાવાળા ત્રિક્લવાના રસને તઠકામાં સુકાવી નાખી તે લોહાને લોહાના વાસણમાં પથરાથી વિધિ પ્રમાણે ઊછું અને લીધું થાય તેમ વાટવું. પછી એ ચૂણને લોહાના વાસણમાં નાખી ત્રિક્લવાના રસથી કાઢવ જેવું કરી વાસણને કપડમટ્ટી કરીને અડાયાના ગજપુટમાં પકાવવું. પછી અનુક્રમે ત્રિક્લવાનો, આદુનો, ભાંગરાનો, કાળા ભાંગરાનો, માનકંદનો, સિલામાનો, ચિત્રકનો, સૂરણનો, એરંડાના પાંદડાનો અને થોરનો એમ જુદા જુદા અડાયાના ગજપુટ દેવા. અને તે દરેક પુટમાં ચોસઠં તોલા એ લોહાનું ચૂણું અને અડસઠં તોલા ત્રિક્લવાનો રસ લીધા કરવો બેઈએ.* અને એ ત્રિક્લવાનો રસ પણ એવો બેઈએ કે જે પ્રથમથી જ ઉકાળી આઠમા ભાગે બાકી રાખેલો હોવો બેઈએ. પછી લોહાના અથવા ત્રાંબાના વાસણમાં બત્રીસ તોલા ઘી નાખી, તેમાં એ લોહાને નાખી ચૂતા પર ચડાવી લોહાની કડછીથી વિધિપૂર્વક હલાવવું.

* એક એક પુટ દઈ ઝોળામાં ઝોળા પચીસ વાર ગજપુટ આપવા; એટલે અઢીસો દિવસે આ લોહું સિદ્ધ કરવું. એમ વૃદ્ધ વૈદ્યોનો અભિપ્રાય છે. આમ કરવાથી એ લોહું પાણીમાં તરે એવું થાય છે.

પછી પાકની રીતિને બહુતા વૈદે એને સ્વચ્છ ઘીમાં જૂળ શેકી કાળજી રાખીને કામળ, મધ્ય કે ખર જેવો પાક લેવાનો હોય તેવો લેવો. આ ચંકર-લોહના પ્રયોગના આરંભમાં ઉત્સવ તથા મંગલ કરવાં; પછી તે લોહું મધમાં તથા ઘીમાં કાઢવી પહેલા દિવસે એક રતી અને બીજા દિવસે બે રતી-એમ એક એક રતી વધારતા જઈ જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે બાર રતી સુધી ખાવું. વધમાન-પિપ્પલોના પ્રયોગ પ્રમાણે તેના ઉપર ગાયના દૂધનું કે ગાયનું દૂધ ન મળે તો બકરીના દૂધનું અનુયાન કરવું તથા સિંચ અને મેથુનશક્તિ વધારનાર આદિ પદાર્થોનું લોબન કરવું. ૯૯-૧૧૫

ટીકા-કુન્દી=મન શિક્ષા, માસિક=સુવર્ણમાસિકમ્, પત્ર=‘પટકાર’ इति लोके । रस=गार । सार=काष्ठसारः । मृक्ष=‘मक्षरिभा’, केशराज.=‘केशराज’ इति ॥ द्वादशरक्तिकापर्वत यद्यमितल खादेत् ॥

શંકરલોહ સેવવાનાં ફળ અને પથ્ય સયો ચક્ષિકરજ્વર મસ્મકજ્વ તિયન્તિ । હન્તિ વાતં તથા પિત્તં કુષ્ઠાન્તિ ચિવમગ્ગરમ્ ॥૧૧૬ ગુલ્મશ્લિષાણ્ણુરોગાંશ્ચ નિદ્રાડલ્લસ્યમરોચકમ્ । શૂલજ્વ પરિણામજ્વ પ્રમેહમયથાદુકમ્ ॥૧૧૭ શ્વયયુ કથિરસ્ત્રાવં દુર્નામાને વિશેષતઃ । ચત્ક્રદ્ વૃંહણજ્વર કાન્તિર્દ સ્વસ્થોચનમ્ ॥૧૧૮ શરીરલાઘવરુમ્પરોગ્યપુષ્ટિર્જનમ્ । આયુર્વ્યં શ્રોત્રજ્વરં ચલતેજસ્કરં શુભમ્ ॥૧૧૯ સમ્રાકં પુત્રજનનં ચલોપલિતનાશનમ્ । દુર્નામારિય નાસ્ત્રા દષ્ટો વારસદ્વજ્જશ ॥૧૨૦ અનેનાશાસિં વહન્તે યથા તૂલજ્વ વહ્નિતા । સીકુમાર્ણવિરકાયત્વાન્મચસેયી યદા નરઃ ॥૧૨૧ જીગમયાદિયુકાદિમોત્તનઃ સહ દાપયેત્ । લાવતિતિરત્તોત્તમયૂરશશકાદયઃ ॥૧૨૨ ચટકઃ કન્ઠવિક્ક્રમ વર્તકા દરિતાલકઃ । રયેનકજ્વ વૃદ્ધાગ્રો વનચિષ્કરકાદયઃ ॥૧૨૩ પાપાવતમૃગાદીનાં માંસં જાહ્નલકં શુભમ્ । મદ્યુરો રોહિતઃ શ્રેષ્ઠઃ શકુલશ્ચ વિશેષતઃ ॥૧૨૪ મત્સ્યરાજા इति प्रोक्ता हितमत्स्याय देहिने । वृन्ताकस्य फलं शस्तं पटाल वृहतीकलम् ॥૧૨૫ પ્રલમ્બા મીરપત્રાગ્રતાલકં તળુલીયકમ્ । વાસ્તુકં ધાન્યશાકજ્વ ચિત્રકજ્વકર્મદકમ્ ॥૧૨૬

નાલિકેરજી સર્જૂરં દાહિમં લવલીફલમ્ ।
શુદ્ધાટકજી પકાન્નં દ્રાક્ષાતાલફલાનિ ચ ॥૧૨૭॥
જાતિકોશં લવઙ્ગં ચ પૂર્ણં તામ્બૂલપત્રકમ્ ।

હિતાન્યેતાનિ વસ્તુનિ લોહમેત્તુ સમશ્રતામ્ ॥૧૨૮॥

અન્ય:- (હંદ લોહ) સવા: એવ ન વહિરું, મસ્તક
ન નિષ્ક્રાન્તિ, તથા વાતે પિતે કુદાનિ વિપમજ્વરં ન
શુભ-અક્ષિ-પાન્દુરોગાન્ નિદામ્ આન્ત્યમ્ અરોચકં શુક્રં
ન પરિણામ ન પ્રમેહકમ્ અપચાદુકં શ્વેચ્છુ રુચિરસાવં
વિશેષત: દુર્ગામાનં દુઃખિત । (કિંચ હંદ) યદ્દાદ્ય વૃદ્ધિ ન
કાન્તિદમ્ એ, સ્વરબોધને શરીરભાગવત્કમ્ આરોગ્ય-પુટિ-
વર્ધનમ્ આયુધ્યં ન શ્રીકામ્ એ, વલ-તેજસ્વરં શુભં
સમીક પુત્રજનનં વલી-પલિત-નાશનમ્ (અસ્તિ), નામ્ના
દુર્ગામારિ: શય વાતસહસ્રજ: દટ: । વહિના યથા તુલં
(તથા) અત્રેન અર્શાસિ દક્ષન્તે । યદા નર: સૌકુમાર્ય-
અલ્પકાચવાત્ મયસેવી (સ્યાત્ તદા તં) ઝીર્ણમય-આદિ-
યુક્ત-મોજનૈ: સહ (હંદ લોહ) દાન્યેત્ (એતસેવિન:)
નાવ-તિત્તિર-વર્તીર-મયૂર-શશકાદય: ચટક: વલવિદ્ધ:
વર્તકા હરિતાલક: ન ક્ષ્યનરુ: વૃદ્ધાવા: વનવિષ્કારક-
આદય: ન પારાવતશ્ચ-આદીનાં જાહ્નલકં માંસં શુભં
(ભવતિ) ॥ હિતમત્સ્યાય દેહિને મદુરુર: રોહિત: ન ધ્રુવ:
યકુત: હિતિ મત્સ્યરાજા વિશેષત: (હિતા: સ્યુ:)
એત્ત્વ લોહં સમશ્રતાં વૃન્તાકસ્ય ફલં શસ્ત્રં, (તથા)
પદોલં વૃદ્ધીફલં પ્રલમ્બાસીર-પત્ર-આમ-તાલકં તપ્તુજીવક
વાસ્તુક ન પાન્થ્યશાક વિષ્ણુક ચક્રમર્દક નાલિકેર ન
સર્જૂર દાહિમં લવલીફનં ન શુદ્ધાટકં પક્ષ-આન્ન દ્રાક્ષા ન
તાલફલાનિ જાતિકોશ લવઙ્ગં પૂર્ણં ન તામ્બૂલપત્રકમ્
એતાનિ વસ્તુનિ હિતાનિ (સ્યુ:) ॥

આ લોહ જરૂરશિને તરત હિતપત્ર કરે
છે, ભસ્મક રોગને બંધ પાડે છે અને વાયુને,
પિત્તને, કૌઠને, વિષમજ્વરને, ગોળાના રોગને,
નેત્રના રોગને, પાંડુરોગને, નિદ્રા જેવા આલ-
સ્યને, અરુચિને, શૂળને, પરિણામશૂળને,
પ્રમેહને, અપચાદુક નામના રોગને, સોબને
અને લોહીના સાવને મટાડે છે અને અરશ-
ને તો ખાસ મટાડે છે. વળી આ ઉત્તમ
લોહ બળકારક, પુષ્ટિકારક, કાતિદાયક, સ્વર
ચોખ્ખો કરનાર, શરીરમાં હલકાર્થ કરનાર,
આરોગ્ય તથા પુષ્ટિને વધારનાર છે. આયુષને
હિતકારી, લક્ષ્મી આપનાર, બળ તથા તેજ
વધારનાર, શોભા કરનાર, દીકરા દેનાર અને
વળિયા તથા ધોળા કેશનો નાશ કરનાર છે.

આ શંકર-લોહનું બીજું નામ ‘ દુર્ગામારિ ’
પણ છે, તેથી અરશનો નાશ કરનાર તરીકે
હજારો વાર આને અમે જોયેલ-અનુભવેલ છે.
જેમ અગ્નિથી રૂ બળી જાય તેમ આ લોહથી
અરશો બળી જાય છે. જે રોગી સુકુમાર
અને નાનુક શરીરવાળો હોવાથી મધનું
સેવન કરતો હોય તો તેને જૂનાં મધ આદિથી
સંયુક્ત લોજનોની સાથે આ લોહ આપવું.
આ લોહ સેવતા માણસને લાવાં, તેતર, મટાઉડાં,
ગોર, સસલાં વગેરે, ચકલાં, વનનાં ચકલાં,
વૈયાં, હસ્તિ, શકરાં, મોટાં લાવાં, જંગલી
ફૂકડાં વગેરે, કપૂતર અને મૃગો આદિ જંગલ
પ્રદેશનાં પશુ-પક્ષીઓનું માંસ હિતકારી છે.
જેને માછલાં અનુકૂળ હોય તે માણસને
મંચુર, રોહિડો અને શકુલ એ જાતનાં શ્રેષ્ઠ
મોટાં માછલાં વિશેષ હિતકારી છે. આ લોહ
ખાનારાઓને રીંગણાં, પરવળ, લોરીંગણીનાં
ટોડાં, લાંબી તુબડી, શતાવરીનાં પાંદડાંનું
શાક, પાંદડાં-ભાજી વગેરે શાક, અક્ષરકરાનાં
પાંદડાંનું શાક, તાંદળજી, બથવો, ધાણાભાજી,
ચિત્રક, ફૂંવાડિયાનું શાક, નાળિયેર, ખજૂર,
દાહિમ, હરશરિવડીનાં ફળ, શિંગોડાં, પાકી
કેરી, પ્રાક્ષ અને તાડનાં ફળો તેમ જ બથફળ,
લવિંગ, સોપારી અને નાગરવેલનું પાન-
એટલી વસ્તુઓ હિતકારી છે. ૧૧૬-૧૨૮

ટીકા-વર્તીર: ‘ વગેરે ’ હિતિ લોકે, ચટક: = વન-
ચટક: , વલવિદ્ધ: = વૃદ્ધચટક: , વર્તકા = ‘ વટેર ’ હિતિ લોકે,
હરિતાલક: = ‘ હરિતાલ ’ હિતિ લોકે । વિષ્કારા: = વર્તકાદય: ।
પ્રલમ્બા: = લમ્બાડાનુ, મીઠા = સ્થાવરી, પત્ર = પત્રશાખામ્ ।
તાલકં = દેવદાલી, ‘ ચ દરુકા ’ હિતિ લોકે । તથા ન નિષ્ક્રાન્તી
પન્થતરિ: = જીમૂતકો દેવતાલ: , જૂતજીવો ગરાગરી ।
પ્રોક્ષાણુ વિપદ્ધેખી, દેવદાલી ન તાલક: , દેવદાલી રસે
તિકા કકાશ: શોયપાણુના: નાશયેત્ ॥ હયાદિ ॥ ચક્ર-
મર્દકમ્ = ચક્રવર્તકમ્ ॥ મૂળમાં ૧૨૬ મા શ્લોકમાં
‘ તાડક ’ શબ્દ છે, તેનો અર્થ ‘ અકલકરો ’ થાય છે:
કારણ કે નિધંદુમાં ધનનતરિએ કહ્યું છે કે છમૂતક,
દેવતાડ, કૃતકાશ, ગરાગરી, આયુ, વિપદ્ધત્, વેણી,
દેવદાલી અને તાડક એટલાં અકલકરાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. અકલકરો તિક્ત રસવાળો છે અને કટુ,
અરશ, સોળ તથા પાંડુરોગનો નાશ કરે છે

શંકરશેઠ સેવનારે ત્યજવા ચોખ

નાશ્રીયાલકુચં કોલકર્કન્ધૂયદરાણિ ચ ।
જમ્બીરં વીજપૂરજ્ઞ તિન્તિહીં કરમર્દકમ્ ॥૧૨૧॥
જાનૂયાનિ ચ માંસાનિ ક્રકરં પુણ્ડ્રકાણિ ચ ।
હંસસારસદાત્યૂહવાપક્રાજ્ઞચલાક્રિકાઃ ॥૧૨૦॥
માનકન્દં કસેરુણિ કનકજ્ઞ કલિહ્નુમ્ ।
કૂમાણ્ડકજ્ઞ કર્કટં કનુકજ્ઞ વિશેષતઃ ॥૧૨૧॥
કટુકં કાલશાકજ્ઞ કુણ્ડુકં કર્કટીં તથા ।
ક્રકારાદીનિ સર્પાણિ દ્વિદલાનિ ચ વર્જયેત્ ૧૨૨

અન્યઃ—(કિંચ એતસેવો) લકુચં ચ કોલ-કર્કન્ધૂ-
યદરાણિ જમ્બીરં ચ વીજપૂર તિન્તિહીં કરમર્દક ચ જાનૂયાનિ
માંસાનિ ક્રકરં ચ પુણ્ડ્રકાણિ હંસ-સારસ-દાત્યૂહ-વાપ-
ક્રાજ-વચાક્રિકાઃ માનકન્દં કસેરુણિ ચ કનક કલિહ્નુક
ન અશ્રીયાત્ ॥ તથા ચ કૂમાણ્ડક કર્કટં વિશેષતઃ ચ
કનુક કટુક કાલશાકં ચ કુણ્ડુકં ચ ક્રકારાદીનિ સર્પાણિ
દ્વિદલાનિ વર્જયેત્ ॥

આ લોહ ખાનારાએ કૃષ્ણ, ચણિયાં ખેર,
ખેટાં ખેર, લીંબુ, બિબેર, આંખડી, કરમદાં,
જલપ્રાય દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસો, કલકલિ
યાનું માંસ, મિશ્ર વર્ણવાળી શેરડી, હંસનું
માંસ, સારસનું માંસ, બપૈયાનું માંસ, નીલ
કંઠનું માંસ, કુંજનું માંસ, બગલીનું માંસ,
માનકંઠ, કસેલાં, નિર્મલી નામનું કૃણ અને
તશળૂચ ખાવાં નહિ, તેમ જ કેળું, કંટેલાં,
સોપારી, કડવાં પરવળ, શરપંખો, કુંદર
નામનો ગૂગળ, કાકડી અને જેઓનાં નામોમાં
પ્રથમ ક અક્ષર આવે એવા સઘળા પદાર્થો
તથા સઘળાં કઠોળનો ત્યાગ કરવો. ૧૨૬-૧૩૨

દીપ્ત-કોલં=ધુવદરમ્, કર્કન્ધૂ=જલદરમ્ ॥
ક્રકરં=ક્રકર, દાત્યૂહ=નીલવળમ્, વાપઃ=ઢાકા, કલિ-
નકં=દારુણમ્ ॥

દુર્નામારિવું+ વિશેષ માહાત્મ્ય

શક્તેરેણ સમાપ્તયાતો યક્ષરાજાનુકમ્પયા ।
જગતામુપકારાય દુર્નામારિર્યં ધ્રુવમ્ ॥૧૨૩॥

+ અરિત્ શળાતીતિ-અર્થમ્-इति दुष्टं नाम यस्य
सत्त्व-दुर्नाम, तस्य अरिः सन्तुर्नाम इति दुर्नामारिः-
शत्रुनी पेटे ने नाश करे ते-“अशस्” येनं नेनं
भाराय नाम छे, ते अरशना शत्रुना नाश करना
तेना शत्रु होवापी आ शंकरशेठं नीलं नाम
“दुर्नामारि” कहेवा छे.

સ્થાનાચલતિ મેરુઞ પૃથ્વી પર્યેતિ વાયુના ।
પતન્તિ ચન્દ્રતારાશ્ચ મિથ્યા ચેદહમ્બુમ્ ॥૧૨૪॥
બ્રહ્મપ્રાજ્ઞ કુતપ્રાજ્ઞ કૂટા ચેડસત્યવાદિનઃ ।
વર્જનીયાઃ સધર્મેણ મિપજા ગુહનિન્દકાઃ ॥૧૨૫॥

અન્યઃ—અયં દુર્નામારિઃ જગતામ્ ઉપકારાય યક્ષ-
રાજ-અનુકમ્પયા ધ્રુવ શક્તેરેણ સમાપ્તયાતઃ । (અયં)
અહ ચેત્ મિથ્યા અત્રવં (તર્હિ) મેરુઃ સ્થાનાત્ ચલતિ,
પૃથ્વી ચ વાયુના પર્યેતિ, ચન્દ્રતારાઃ ચ પતન્તિ । સધર્મેણ
મિપજા ચે (જનાઃ) બ્રહ્મપ્રાજ્ઞઃ ચ કૂટપ્રાજ્ઞઃ કૂટાઃ અસત્ય-
વાદિનઃ ચ ગુહનિન્દકાઃ (સુ, તે અત્ર) વર્જનીયાઃ ॥

આ દુર્નામારિ નામનું લોહ જગતના
ઉપકાર માટે અને કુબેરજીની ઉપર ક્યાને
લોધે ખરેખર શંકરે કહેલ છે. (અને આથી
અરશોનો અવશ્ય નાશ થાય છે.) આ વિષયમાં
હું નો ખોટું બોલ્યો હોઉં, તો મેરુપર્વત તેના
સ્થાનથી ડગી-ખસી જાય, પૃથ્વી વાયુથી
જાંધી વળી જાય અને અંદ્ર તથા તારાઓ
પણ આકાશમાંથી પડી જાય-અર્થાત્ મેરુ
પર્વત આદિનું ડગવું આદિ નો થાય તો જ
મારી વાત ખોટી પડે. ધર્મ યાજનારા વેદો
જેઓ પ્રહલ્લ્યા કરનારા, ઉપકાર કરનારા
બૂંડં કરનારા, કૂર, ખોટું બોલનારા અને
વડીલો કે શુરુઓની નિંદા કરનારા હોય,
તેઓને આ ઔષધ આપવું નહિ. ૧૩૩-૧૩૫

આ લોહના સેવનથી કદાચ દોષો થાય
તેનું વારણ કરવાના ઉપાયો

મુનિરસપિષ્ટવિટ્તં, મુનિરસકીંદં ચિત્તસ્થિતં ધર્મે ।
દ્રાવયતિ લોહદોષાન્, વદિન્નવનીતપિણ્ડમિવ ॥
કાલે મલપ્રવૃત્તિઃ, લોહચમુદરે વિશુદ્ધિહારે ।
અદ્વેપુ નાવસાદો, મનઃપ્રસાદોડસ્ય પરિપાકે ॥૧૩૭॥
કમિરિપુર્ણ લોહ, સહિત સ્વરસેન વદ્ધસેનસ્ય ।
શ્રપયત્યવિરાગિયતે, લોહાજીર્ણદ્વય શૂલમ્ ॥૧૩૮॥
ભવેયઘતિસારસ્તુ દુગ્ધં પીન્વા તુ તં જયેત્ ।
ગુહાદ્વાદશકાદ્ધ્યં વૃદ્ધિરસ્ય ભયપ્રદા ॥૧૩૯॥

અન્યઃ—મુનિરસપિટ-વિટ્તં ધર્મે ચિત્તસ્થિત મુનિરસ-
કીંદ (સત્) વદિઃ નવનીતપિણ્ડમ્ इव લોહદોષાન્ દ્રાવ-
યતિ । અસ્ય પરિપાકે (સતિ) કાલે મલપ્રવૃત્તિઃ, ઉદરે
લાષવમ્, ઉદગારે વિશુદ્ધિઃ, અદ્વેપુ નાવસાદઃ, મનઃપ્રસાદઃ
(ભવતિ) કમિરિપુર્ણ વદ્ધસેનસ્ય સ્વરસેન સહિતે લોહ
(સત્) લોહ-અર્ચીર્ણ-ઉદ્ભવ શૂલમ્ અવિરાત્ નિયત

કવયતિ । (એત્તોહમક્ષણાત) યદિ અતિસારઃ મવેત (તર્હિ) તંતુ દુગ્ધ પીત્વા જયેત । ગુઝાદ્વાદશકાત્ કર્ણ્વઘ્ન ક્ષાય વૃદ્ધિઃ મયપ્રદા (ભવતિ) ॥

(આ લોહીથી શરીરમાં કાર્બ દોષ-હરકત થાયતો) અગધિયાના રસમાં વાટેલાં વાવડિંગો-ને ઘણીવાર સુધી તડકામાં રાખી સુકાવી તેનું ચૂર્ણ અગધિયાના રસ સાથે બે ચાટયું હોય તો જેમ અગ્નિ માખણના પિંડને પિગળાવી નાખે છે, તેમ આ ચૂર્ણ લોહાના દોષોને પિગળાવી નાખે છે. આ ચૂર્ણનું પેટમાં પાચન થતાં સમયસર ઝાડો આવે છે, પેટમાં હલકાર્થ થાય છે, ઓડકાર ચોખ્ખા આવે છે, અંગોમાં ગ્લાનિ રહેતી નથી અને મન પ્રસન્ન થાય છે. વાવડિંગનું ચૂર્ણ અગધિયાના સ્વરસ સાથે ચાટયું હોય તો લોહના અણુઓથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ તરત જ અવશ્ય મટે છે. આ લોહ ખાવાથી કદાચ અતિસાર થાયતો તેને દૂધ પીને મટાડી શકાય છે. આ લોહ ખાવામાં આર રતીથી ઉપર વધણું તે બધ ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે. ૧૩૬-૧૩૯

ટીકા-મુનિવ્રત=અગત્યઃ ॥ યદ્વસેનસ્ય=અગત્યઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ રક્ષાર્શ્વો ચિકિત્સા-

લોહી ઝરતા અરશની ચિકિત્સા
રક્ષાર્શ્વસામુપેક્ષેત રક્તમાર્દો સ્વદ્વિપક્વ ।
દુષ્ટાક્ષે નિઃશ્વતે ન સ્યુઃ શૂલાનાહાસ્ટગામયાઃ ॥૧૪૦
અન્વય.-મિપક્વ રક્ષાર્શ્વો ધ્રુવ રક્તમાર્દો સ્વપેક્ષેત । (યતઃ) દુષ્ટાક્ષે નિઃશ્વતે શૂલ-આનાહ-અસ્ટગા-મયાઃ ન સ્યુઃ ॥

વૈદે લોહીસંબંધી અરશોના ઝરતા લોહીની પ્રથમ ઉપેક્ષા જ કરવી-તેને ઝરવા જ દેવું; કારણ કે દુષ્ટ લોહી નીકળી બધ તો શૂળ, પેડુંને આક્રમે કે લોહી સંબંધી રોગો ઉત્પન્ન થતાં નથી. ૧૪૦

ચંદનાદિ-કવાથx

ચન્દનકિરાતતિક્તક-ધન્યવયવાસાઃ સનાગરાઃ

x ચન્દનમ્ આદિ યેષુ તામિ, તપા ક્ષાયઃ-જેઓમાં ચંદન પહેલું હોય છે, એવાં ઓસડિયોના ઉકાળો-ચંદનાદિકવાથ કહેવાય છે.

કથિતાઃ । રક્ષાર્શ્વો પ્રશમના, દાર્વીલ્વગુશીર-નિમ્બાશ્વ ॥ ૧૪૧ ॥

અન્વયઃ-ચન્દન-કિરાત-તિક્તક-ધન્યવયવાસાઃ સના-ગરાઃ ચ દાર્વીલ્વ-ગુશીર-નિમ્બાઃ કવયિતાઃ (સન્તઃ) રક્ષાર્શ્વો પ્રશમનાઃ (સ્યુઃ) ॥

રતાંજલી, કરિયાતું, રાતો ધમાસો, મોથ, દારુહળદર, તજ, વાળો અને લીંબડાનો કવાથ રુધિરસંબંધી અરશોને મટાડે છે. (આ ચંદનાદિ-કવાથ કહેવાય છે.) ૧૪૧

ટીકા-ચન્દનમત=રક્તમ્, નાગમત=મુત્તકમ્ ।

બીજા ત્રણ ઉપાયો

નવનીતતિલામ્યાસાત્, કેશરનવનીતશર્કરા-મ્યાસાત્ । દધિસરમથિતામ્યાસાત્, ગુદજાઃ શામ્યન્તિ રક્તવહાઃ ॥ ૧૪૨ ॥

અન્વયઃ-નવનીત-તિલ-અમ્યાસાત્, કેશર-નવનીત-શર્કરા-અમ્યાસાત્, દધિસર-મથિત-અમ્યાસાત્ રક્તવહાઃ ગુદજાઃ શામ્યન્તિ ॥

માખણ અને તલ ખાવાનો અભ્યાસ રાખવાથી અથવા નાગકેસર, માખણ અને સાકર ખાવાનો અભ્યાસ રાખવાથી અથવા દહીંની ઉપરનો ઘાટો ચીકાશવાળો ભાગ (તર) અને તેવા ભાગ વગરના પાણી વિના વચ્ચથી ગાળેલા દહીંનો અભ્યાસ રાખવાથી લોહીને ફાટા અરશો શાંત થાય છે. ૧૪૨

ટીકા-દધિસરઃ=યો વધ્વસ્તુરિ માગો ધનસેહયુતઃ સરઃ । મથિત=સરહિત નિર્જલં વક્ષપૂતં દધિ ॥ (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

સપ્તકેશરક્ષોદ્રં નવનીતં નવં લિહન્ ।
સિતાકેશરસંયુક્તં રક્ષાર્શ્વં સુચી મવેત્ ॥૧૪૩॥
પયસા ઘૃતેન યૂપૈઃ, સતીનમુદ્ગાદકીમસૂરાણામ્ ।
ઓદનમચાદ્રક્લેઃ, શાલિશ્યામાક્રોદ્રવજ્જમ્ ॥
શશહરિણલાવમાસૈઃ, કપિજ્વલૈરેળમાસૈશ્ચ ॥૧૪૪

અન્વયઃ-રક્ષાર્શ્વં સપ્તકેશર-ક્ષોદ્રં સિતા-કેશર-સંયુક્તં નવં નવનીતં લિહન્ (જનઃ) સુચી મવેત્ । (યદ્વા) ઘૃતેન પયસા, સતીન-મુદ્ગ-આદકી-મસૂરાણાં અન્નૈઃ યૂપૈઃ, શશ-હરિણ-લાવ-માસૈઃ કપિજ્વલૈઃ ન ઇળ-માસૈઃ (વદ્) શાલિ-શ્યામાક્રોદ્રવજ્જમ્ ઓદનમ્ અચાત્ ॥

લોહી ઝરતા અરશમાં કમળના કેસરા, મધ, સાકર અને નાગકેસરથી સંયુક્ત તાણું માખણ બે ચાટે તો તે માણસ સુખી

થાય છે. ઉકાળેલા દૂધની સાથે કે વટાણા, મગ, તુવર અને મસૂરના ખાટા અને કાંઈક મુગાંધયુક્ત કરેલા યૂષની સાથે અથવા સસલાં, હરણુ, લાવાં, તેતર તથા કાળિયારનાં માસોની સાથે ડાંગરનો, સામાનો કે ડોઢરાનો ભાત ખાવો, (તેથી લોહીસંબંધી અરથો મટે છે.) ૧૪૩, ૧૪૪

દીકા-ઓદનમચાર-લૈરીપત્તુગન્ધૈય ॥

મમંગાદિ-દુઝ્ઞ*

સમદ્રોપલમોચાકુતિરીટોપલચન્દનૈઃ ।

વિવ્રં છાગીરયો દયાદ્ ગુરુજે શોણિતાત્મકે ॥

અન્યય-પ્રમદ્વા-ઉત્પલ-મોચાક-તિરીટ-ઉત્પલ-ચન્દનૈઃ સિદ્ધ છાગીરય. શોણિતાત્મકે ગુરુજે દયાદ્ ॥

રિસામણી, કમળ, મોચરસ, લોધર અને રતાંજલિથી પકાવેલું બકરીનું દૂધ લોહીવાળા અરથો ઉપર આપવું. ૧૪૫

દીકા-સમદ્વા-લજ્જાલુઃ, મોચાકઃ=મોચરસઃ, તિરીટ = મોગ્ર, ચન્દન=રક્તમ્ । (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ક્ષારચૂર*

માવિતં રજનીચૂર્ણસ્નુહીક્ષીરૈઃ પુનઃ પુનઃ ।

ઘન્ચતાત્સુઢં સ્ત્ર ચિત્તસ્વર્ણો મગન્દરમ્ ॥૧૪૬

અન્યયઃ-રજનીચૂર્ણ-સ્નુહીક્ષીરૈઃ પુનઃ પુનઃ માવિત સ્ત્ર સુઢઢ ઘન્ચતાત્ અર્થ. (ચ) મગન્દર ચિત્તિ ॥

હળદરનું ચૂર્ણ અને ચેરના દૂધથી વાર-વાર ભાવના આપેલો દોરો ખૂબ મજબૂત આંધવાથી અરથ અને ભગંદરને તે કાપી નાખે છે. ૧૪૬

નાક આદિમાં થયેલા અરથોની ચિકિત્સા માસાનામિસમુલ્યેષુ તથા મેઢાદિજેષ્વિ ।

ત્રિપ્તપ્રશઃસુ કુર્વોત તત્ર તત્ર યથોચિતમ્ ॥૧૪૭॥

અન્યયઃ-નાસા-નામિ-સમુલ્યેષુ તથા મેઢાદિજેષુ અવિ ત્રિપ્ત અર્થઃસુ તત્ર તત્ર યથોચિત (ચિકિત્સિત) કુર્વોત ॥

* સમદ્વા આદિયેષુ તામિતૈઃ પક્ષમ્ અગ્રયાઃ દુગ્ધમ્ । રિસામણી વગેરે ઓસડિયા નાખી પકવેલું બકરીનું દૂધ સમંગાદિદુઝ્ઞ કહેવાય છે.

x ધાર્મુર્મુદુર્માવિત સ્ત્ર દારસૂરમ્-હળદરનું ચૂર્ણ તથા ચેરના દૂધથી વાર-વાર ભાવના આપેલો દોરો-ક્ષારચૂર કહેવાય છે.

નાક, નાભિ કે તિંગ આદિ ત્રણે સ્થાનોમાં થયેલા અરથોની તે તે રથયે યથાયોગ્ય ઔષધોથી ચિકિત્સા કરવી. ૧૪૭

ચર્મકીલની ચિકિત્સા

ચર્મકીલન્તુ સંછિપ્ત દદેત્ ક્ષારેણ ચાગ્નિના ॥૧૪૮

અન્યયઃ-ચર્મકીલ તુ સંછિપ્ત ક્ષારેણ ચ અગ્નિના દદેત્ ॥

ચર્મકીલને તો કાપી ક્ષારથી અથવા અગ્નિથી બાળી નાખવો. ૧૪૮

અરથવાળાએ પાળવાની પરેશ

વેગાવરોઘ્નોસ્પર્શયાનાન્યુત્કટકાસનમ્ ।

યથાસ્વં દોપલં ચાત્રમશંસઃ પરિવર્જયેત્ ॥૧૪૯

અન્યયઃ-અર્શસ. વેગ-અવરોઘ-ઘ્નોસ્પર્શ-યાનાનિ, ઉત્કટક-આસન યથાસ્વ દોપલ ચ આત્ર પરિવર્જયેત્ ॥

અરથવાળાએ મળમૂત્ર આદિના વેગોને રોકવા નહિ, જીનો સ્પર્શ કરવો નહિ, વાહનો પર બેસવું નહિ, ઉલકક બેસવું નહિ અને જે જે દોષ પ્રબળ હોય તે તે દોષને વધારનારું અન્ન ખાવું નહિ. ૧૪૯

અરથનો અધિકાર સમાપ્ત

૬ : જઠરાગ્નિના વિકારોનો

અધિકાર*

તત્ર યતિહૃદ્યનિશનપૂર્વકાનુદરાસિવિકારાભાદ-

પાસેનાં નિદાનોપૂર્વક જઠરાગ્નિના

વિકારો

જઠરાગ્નિના ચાર પ્રકારો

કફપિત્તાનિલાધિમ્યાસત્સામ્યાજ્ઞાઠરોડનલા ।

મન્દસ્તીક્ષ્ણોડય વિપમઃ સમઘ્નેતિ ચતુર્વિધઃ ॥ ૧ ॥

અન્યયઃ-કફ-પિત્ત-ઝનિલ-આધિવ્યાદ્ તત્સામ્યાદ્ જાઠરઃ અનઢઃ મન્દઃ તીક્ષ્ણ. અય વિપમઃ ચ સમ-ઘ્નેતિ ચતુર્વિધ (અવતિ) ॥

કફના અધિકપણથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય

છે, પિત્તના અધિકપણથી તીક્ષ્ણ થાય છે,

વાયુના અધિકપણથી વિપમ થાય છે અને

x અરથનો રોગ અને જઠરાગ્નિના વિકારોનો

કાર્ય-કારણસંબંધ છે, તેથી ઉપરના અરથના

અધિકાર પછી તરત આ જઠરાગ્નિનો અધિકાર

ચર કરાવો છે.

એ ત્રણે દોષોની સમતાથી સમ સ્થિતિમાં રહે છે; આ રીતે જઠરાગ્નિ ચાર પ્રકારનો થાય છે. ૧

મન્દસ્યાગ્રેષ્ઠક્ષણમાહ-

મન્દ અગ્નિનું લક્ષણ અને તેથી થતા વિકારો સ્વભાવિ નૈવ મન્દાગ્રેમાત્રા મુકા વિપચ્યતે ।
હૃદિઃ સાદઃ પ્રસેકઃ સ્પાન્હિરોજઠરગૌરવમ્ ॥૨॥

અન્યથા-મન્દાગ્રે મુકા સ્વભાવિ અપિ માત્રા ન એવ વિપચ્યતે (તતઃ) હૃદિઃ સાદઃ પ્રસેકઃ શિરો-ઘઠર-ગૌરવં સ્વાત્ ॥

જેનો જઠરાગ્નિ મન્દ હોય તેણે ખાધેલી અતિશય થોડી પણ અગ્નની માત્રા (માપ) પચતી નથી; જેથી ઊલટી થાય છે, ગ્લાનિ રહે છે, લાળ ગ્યાં કરે છે અને માથામાં તથા પેટમાં ભારેપણું રહે છે. ૨

તીક્ષ્ણામિષ્ઠક્ષણમાહ-

તીક્ષ્ણ અગ્નિનું લક્ષણ

માત્રાડતિમાત્રાડ્યશિતાતીક્ષ્ણાગ્રે પચ્યતે સુલ્લમ્ ।
અત એવ હિ કેનાપિ મતસ્તીક્ષ્ણામિષ્ઠત્તમઃ ॥૩॥

અન્યથા-તીક્ષ્ણાગ્રે અગ્નિના અતિમાત્રા અપિ છુટાં પચ્યતે, અત એવ કેન તીક્ષ્ણ-અગ્નિઃ અપિ ઉત્તમઃ હિ મતઃ ॥

જેનો અગ્નિ તીક્ષ્ણ હોય તેણે ખાધેલું અતિશય ખૂબ હોય તે પણ સુખેથી પચી જાય છે; એટલા માટે જ કોઈએ તીક્ષ્ણ અગ્નિને પણ ઉત્તમ જ માન્યો છે. ૩

વિપમામિષ્ઠક્ષણમાહ-

વિપમ અગ્નિનું લક્ષણ અને તેથી થતા વિકારો અશિતા લલ્લ માત્રાપિ વિપમાગ્રેસ્તુ દેહિનઃ ।
કદાચિત્પચ્યતે સમ્પ્રકદાચિજ વિપચ્યતે ॥૪॥
તસ્યાધ્માનમુદાવર્તે શૂલં જઠરગૌરવમ્ ।

પ્રવાહનમતીસારસ્નયા સ્પાન્દન્નકૂજનમ્ ॥૫॥

અન્યથા-વિપમાગ્રે દેહિનઃ સ્તુ અશિતા માત્રા કદાચિત્ સમ્યક્ પચ્યતે અપિ, કદાચિત્ ન લલ્લ વિપચ્યતે, (તેન) તસ્ય આધ્માનમ્ ઉદાવર્તે શૂલં જઠરગૌરવં પ્રવાહનમ્ અતીસારઃ તથા અન્નકૂજનં સ્યાત્ ॥

વિપમ અગ્નિવાળા માણસે ખાધેલી માત્રા (એટલે ખોરાકનું માપ) કોઈ સમયે ચારી રીતે પચી પણ જાય છે અને કોઈ સમયે ખરાબર પચતી જ નથી; જેથી તે માણસને

આક્રો, ઉલ્લવર્ત, શૂળ, પેટમાં ભારેપણું, અધોવાયુ મૂકતાં કશ્ચુક્ત વિધાનું નીકળી પડવું, અતિસાર અને આંતરડાંનો અવાજ થાય છે. ૪,૫

સમામિલક્ષણમાહ-

સમ અગ્નિનું લક્ષણ

સમા સમાગ્રેશિતા માત્રા સમ્યગ્વિપચ્યતે ।

સોડમિષ્ઠત્તમ એતેષુ ન તીક્ષ્ણસ્તૂતમો મતઃ ॥૬॥

અન્યથા-સમાગ્રે અશિતા માત્રા સમ્યક્ વિપચ્યતે, એતેષુ સઃ અગ્નિ ઉત્તમઃ મતઃ, તીક્ષ્ણઃ સ્તુ ઉત્તમઃ ના ॥

જેનો જઠરાગ્નિ સમ સ્થિતિમાં હોય તે માણસે ખાધેલી (ખોરાકની) સમ માત્રા ખરાબર પચે છે; માટે ચાર પ્રકારના અગ્નિ-માં સમ અગ્નિ ઉત્તમ છે, પણ તીક્ષ્ણ અગ્નિ ઉત્તમ નથી. ૬

ટીકા-એતેન તીક્ષ્ણ ઉત્તમ કલ્પતઃ, ઇ વ મધુર-લિંગધાદિમોગ્યસપ્તાતુતમઃ । તર્હિ કથં તીક્ષ્ણસ્ય વિકાર-મય્યે ગળના ? ઉચ્યતે-સમોડમિઃ ક્ષુધાવિષ્ણાતાદાગ્રેવ તથા વિકાર ન ક્રોતિ, તીક્ષ્ણસ્તુ સ્વલ્પકાલમપિ ક્ષુધાવિષ્ણાતાદાયેવ પૈતિકાન્ વિકારાન્ કુરતે, હ્યયાદોત્તર-તીક્ષ્ણ ઇતિ ॥ આ ઉપરથી તીક્ષ્ણ અગ્નિને જે ઉત્તમ કહ્યો, તે મધુર અને સ્નિગ્ધ આદિ ભોજન કરવામાં આવતાં ખરાબર પાચન કરવામાં ઉત્તમ કહ્યો છે, બાકી તો જે અગ્નિ સમતામાં રહેતો હોય તે અગ્નિને જ ઉત્તમ સમજવો. અહીં સંકા થાય છે કે, જેથી ખરાબર પાચન થાય તે અગ્નિ ઉત્તમ છે, તો પછી તીક્ષ્ણ અગ્નિને વિકારોમાં કેમ ગણ્યો ? આનું સમાધાન આ છે કે, સમસ્થિતિવાળો અગ્નિ ક્ષુધાનો વિષાત થતા એટલે જૂખ લાગ્યા છતાં જમવામાં ન આવે તોપણ તરત વિકારોને ઉત્પન્ન કરતો નથી, પણ તીક્ષ્ણ અગ્નિ તો જરાવાર પણ જૂખને રોકતાં તરત જ પિત્તસંજ્ઞાથી વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે, આ કારણે જ તીક્ષ્ણ અગ્નિને વિકારોમાં ગણ્યો છે, એ જ નીચે કહે છે કે :

કથો અગ્નિ કથા દોષના વિકારો

ઉત્પન્ન કરે ?

તીક્ષ્ણઃ પિત્તસમુત્થાનાન્વિપમો વાતહેતુકાન્ ।
તથાકરોતિ મન્દોડમિર્વિકારાન્ કફસમ્ભવાન્ ॥૭॥

અન્યથા-તીક્ષ્ણઃ અગ્નિઃ પિત્તસમુત્થાન્, વિપમઃ વાતહેતુકાન્, તથા મન્દઃ અગ્નિઃ કફસમ્ભવાન્ વિકારાન્ ક્રોતિ ॥

‘તીક્ષ્ણ અગ્નિ પિત્તસંબંધી વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે, વિષમ અગ્નિ વાયુસંબંધી વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે અને મંદ અગ્નિ કફસંબંધી વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે.’ ૭

મસ્મકલ્પ નિદાનસમ્પ્રાપ્તિર્વર્ત્ત લક્ષણમાહ—

ભસ્મકરોગગતું નિદાન તથા

સંપ્રાપ્તિપૂર્વકલું લક્ષણ

ઘટ્તિરુક્ષાશ્વમુજાં નરાણાં, ક્ષીણે કફે પ્રાક્ત-
પિત્તવૃદ્ધૌ । અતિપ્રવૃદ્ધઃ પવનાન્વિતોઽગ્નિઃ, મુર્ચ્કા
ક્ષણાન્નસ્મ કરોતિ યસ્માત્ ॥ તસ્માદસૌ મસ્મ-
કલ્પકોઽમૂ, -દુષેક્ષિતોઽયં પચતે ચ ધાતૂન્ ॥ ૮ ॥

અન્યથા—ઘટ્તુ—મુર્તિ—રુક્ષ—અશ્વમુજાં નરાણા માસત-
પિત્તવૃદ્ધૌ (સત્વા) કફે ક્ષીણે અતિપ્રવૃદ્ધઃ પવનાન્વિતઃ
અગ્નિઃ મુક યસ્માત્ મસ્મ કરોતિ, તસ્માદ અસૌ (રોગઃ)
મસ્મકલ્પકઃ અમૂત્, અય ચ ઉપેક્ષિતઃ (ટુ) ધાતુન્
પચતિ ॥

અત્યંત તીક્ષ્ણ અને રૂક્ષ અન્ન જમતા
માણસોનો વાયુ તથા પિત્ત વધી જતા અને
કફ લીધુ થતા અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા પવનયુક્ત
જઠરાગ્નિ, જે કાંઈ ખાધું હોય તેને ક્ષણવારમા
ભસ્મ કરી નાખે છે, માટે તેવો અગ્નિરૂપ રોગ
‘ભસ્મક’ નામે કહેવાય છે. એના તરફ બેઠર-
કારી કરાય, તો તે અગ્નિ ધાતુઓને પણ
પકાવવા માટે છે. ૮

મસ્મકલ્પસોપદ્રવ્યમિદમાહ—

ભસ્મકના ઉપદ્રવે તથા અરિષ્ટ

તૃટ્સ્વેદદાહમૂર્છાદીન્ કૃત્રિણોઽન્યશિસમ્મવાન્ ।
પક્ત્વાશ્વમાગુ ધાત્વાદીન્ સક્ષિપ્ત નાશયેદ્ ભ્રુવમ્ ॥

અન્યથા—અપઃ (રોગઃ) અરિષ્ટસમ્મવાન્ તૃટ્-સ્વેદ-
દાહ—મૂર્છા—આદીન્ કૃત્વા, અગ્નમ્ આશુ પક્ત્વા સઃ
ક્ષિપ્ત ધાત્વાદીન્ ધ્રુવે નાશયેત્ ॥

એ ભસ્મક રોગ અગ્નિની અત્યંત અધિક-
તાથી થતાં તરસ, ખરસેવો, દાહ તથા મૂર્છા,

મસ્મ કરોતિ ક્ષણાદ મુકમનમતિપ્રવૃદ્ધઃ પવના-
ન્વિતોઽપ્રથસ્માત્ સ મસ્મકઃ—મસ્મોપપદાત્ કરોતેઃ
‘અન્યેભ્યોઽપિ દયત’ इति कः—જે રોગથી ખૂબ વધેલો
તથા વાયુ સાથે બેડાયેલો જઠરાગ્નિ, માણસનું
ખાધેલું અન્ન ક્ષણવારમાં ખાણીને ભસ્મ કરી નાખે
છે, તે રોગનું નામ ભસ્મક કહેવાય છે.

આદિ ઉત્પન્ન કરી અન્નને તરત પચાવીને
તરત જ ધાતુ આદિનો પણ અવશ્ય નાશ
કરે છે. ૯

અચાર્જીર્ણસ્ય વિપ્રકૃદં નિદાનમાહ—

અચાર્જીર્ણુઃ દૂરેતુઃ કાયિક નિદાન

અચાર્જીર્ણુપાનાદિપમાશનાચ, સંધારણાત્
સ્વપ્રવિપર્યયાચ । કાલેઽપિ સાત્ત્વ્યં લઘુ ચાપિ
મુક, -મંત્રં ન પાકં મજતે નરસ્ય ॥ ૧૦ ॥

અન્યથા—અતિ—અચુ—પાનાત્, વિપમાશનાત્, ચ
સંધારણાત્ ચ સ્વપ્રવિપર્યયાત્ નરસ્ય કાલે અપિ સાત્ત્વ્યં
ચ લઘુ અપિ મુકમ્ અન્ન પાકં ન મજતે ॥

ધણું પાણી પીવાથી, વિષમ હોજન
કરવાથી (એટલે ખહું વધારે કે ખહું થોડું)
ખાવાથી તથા ખાવાનો વખત ન થયો હોય કે
વીતી ગયો હોય ત્યારે ખાવાથી); બૂખ,
મૂત તથા વિષા આદિને રોકી રાખવાથી,
દિવસે સૂવાથી અને રાતે જાગવાથી માણસને
સમયસર ખાધેલું અન્ન પ્રકૃતિને હિતકારી-
અનુકૂળ કે માફક હોય તેમ જ હલકું, સ્નિગ્ધ
તથા ગરમ આદિ શુભવાણું હોય, છતાં તે
અન્ન પણ પચતું નથી. ૧૦

દીઠા—સંધારણાત્—ભુખામૂત્રપુત્રીવાદીનામ્ । સ્વપ્ર-
વિપર્યયાત્—દિવાશયનાત્, રાત્રી જાગરણાચ । ‘લઘુ
ચાપી’તી ‘અપિ’શબ્દાત્ ક્ષિણોપાદિગુણયુક્તમપિ ॥
(આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અન્યથા—

✓ વળી બીજું—માનસ નિદાન

ઈર્ષ્યામયકોષપરિપ્લુતેન, લુબ્ધેન કદૈન્ય-
નિપીઢિતેન । પ્રદેવયુક્તેન ચ સેધ્યમાન, -મંત્રં ન
સમ્યક્ પરિપાકમેતિ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા—ઈર્ષ્યા—મય—કોષ—પરિપ્લુતેન લુબ્ધેન ક્-
દૈન્ય—નિપીઢિતેન ચ પ્રદેવયુક્તેન સેધ્યમાનમ્ અન્ન સમ્યક્
પરિપાકં ન એતિ ॥

(વળી કોઈ વેળા આ માનસિક કારણોથી

× ન જીર્ણિતે સ્મ—ન પરિપાકમેતિ સ્મ મુકમન્નં યસ્માદ્
તદ્ અજીર્ણમ્, ચિરોધેઽન્ન નન્, તેન જીર્ણે પર્યં, તદ્-
રુદ્ધમજીર્ણમિત્યર્થઃ—જૂવ વયોહાનો—‘ગત્યર્થે’—તિ કર્તરિકઃ—
જે રોગને લીધે ખાધેલો ખોરાક પચતો નથી—
એટલે પચેલાથી વિરુદ્ધ બને છે, તે રોગ અચાર્જી-
કહેવાય છે.

પણ અણુ થાય છે-જેમ કે) ઈન્દ્રિયોથી, લયથી તથા ક્રોધથી કે લોભથી વ્યાપ્ત; તેમજ રોગથી તથા દીનતાથી પીડાયેલા અથવા દેવથી સંયુક્ત થયેલા માણસથી સેવાતું અત્ર પણ બરાબર પરિપાકને પામતું નથી. ૧૧

ટીકા-પરિપ્લુતેન=આતેન ॥ ૧૨૧૨૨

અણુનું* ખાસ કારણ

અનાતમવન્તઃ પશુવદ્ મુજ્જતે ચેડપ્રમાણતઃ ।
રોગાનીકસ્ય તે મૂલમર્જોર્ણ પ્રાપ્નુવન્તિ હિ ॥૧૨॥

અન્યથા-અનાતમવન્તઃ એ (જના) પશુવત્ પ્રમાણતઃ મુજ્જતે, તે રોગાનીકસ્ય મૂલમ્ અર્જોર્ણ હિ પ્રાપ્નુવન્તિ ॥

સમજણ વિનાના જે માણસો પશુની માફક માપ વગરનું અત્ર જમે છે, તેઓ કોલેરા આદિ રોગોના સૈન્યનું મૂળ કારણ અણુને અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨

ટીકા-અનાતમવન્તઃ=અણુહિનન્તઃ, રોગાનીકસ્ય=વિપુ-
ચ્યાદઃ, મૂલ=કારણમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અન્યથ-વળી બીજું-

અનિયમિત આહાર પણ અણુનું કારણ પ્રાયેગાહારવૈષમ્યાદર્જોર્ણ જાયતે નૃણામ્ ।
તન્મૂલો રોગસજ્જાતસ્તદિનાશાદિનશ્યતિ ॥૧૩॥

અન્યથા-નૃણાં પ્રાયેગ આહારવૈષમ્યાત્ અર્જોર્ણ જાયતે, રોગસંવાતઃ તન્મૂલઃ (તન્) તદિનાશાત્ વિનશ્યતિ ॥

માણસોને ઘણું કરી આહારની વિષમતા-એટલે અનિયમિતતાથી પણ અણુ થાય છે અને રોગોના સમુદાયનું મૂળ પણ તે અણુ જ છે, તેથી અણુના નાશથી જ રોગોનો સમૂહ પણ નાશ પામે છે. ૧૩

ટીકા-રોગસજ્જાતઃ=રોગસમૂહઃ । અર્જોર્ણવિનાશાદિ-
નશ્યતિ ॥ (આનો અર્થ પણ ઉપર અપાયો છે.)

અર્જોર્ણસ્ય સામાન્ય લક્ષણમાહ-

અણુનું સામાન્ય લક્ષણ

લાનિગારવવિષ્મમ્ભ્રમમાસતમૂઢતાઃ ।
વિવ્રન્ધો વા પ્રવૃત્તિર્વા સામાન્યાર્જોર્ણલક્ષણમ્ ॥૧૪॥

* ઉક્તકારણોઽડિતિમાત્રાત્રમોજનં વિશેષાદર્જોર્ણસ્ય કારણમ્, અર્જોર્ણય યદુવાધીનાં કારણમિત્યાહ-
માપથી ખૂબ વધારે ખાવું, તે પણ અણુનું માં ઉપર કહેલાં કારણો સિવાયનું એક ખાસ કારણ છે, અને તેથી પણ ઘણા રોગોનું મૂળ એવું અણુ થાય છે, તે કહે છે-

અન્યથા-લાનિ-ગોરવ-વિષ્મમ-માસત-મૂઢતાઃ વિવ્રન્ધ-
વા પ્રવૃત્તિઃ વા (એતત્) સામાન્ય-અર્જોર્ણ-લક્ષણં (જેયમ્) ॥

જ્વાનિ, ભારેપણું, સજડપણું, બ્રમ, (અપાન)વાયુનું રોકાણુ અને મળની અટકાયત અથવા મળ ખૂબ ચાલુ થવો-એટલાં અણુનાં સામાન્ય લક્ષણુ બાણવાં. ૧૪

ટીકા-માસતમૂઢતા=ચાચોરવોષઃ, વિવ્રન્ધ=મલ-
પ્રવૃત્તિઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

સન્નિષ્ઠકારણસહિતાનર્જોર્ણસ્ય મેદાનાહ-

નળકનાં કારણો સહિત અણુના છ મેદો આમં વિદગ્ધં વિપ્રગ્ધં કફપિત્તાનિલૈચ્છિમ્નિઃ ।
અર્જોર્ણ કેવિદિચ્છન્તિ ચતુર્ય રસશેષતઃ ॥૧૫॥

અર્જોર્ણ પશ્ચમં કેચિન્નિર્દોષં દિનપાકિ ચ ।
ઘદન્તિ પશુજ્ઞાર્જોર્ણ પ્રાકૃતં પ્રતિવાસરમ્ ॥૧૬॥

અન્યથા-કફ-પિત્ત-અનિલૈઃ-ત્રિમિઃ આમં વિદગ્ધં વિષ્મમ્ (ઈતિ ત્રિપ્રકારકમ્) અર્જોર્ણ (મવતિ), કેચિદ્ રસશેષતઃ ચતુર્યમ્ અર્જોર્ણમ્ ઇચ્છન્તિ, કેચિત્ નિર્દોષં ચ દિનપાકિ પશમમ્ અર્જોર્ણમ્ વદન્તિ, કેચિત્ ચ પ્રતિવાસરં (જાયમાનં) પ્રાકૃતં ઘટમ્ અર્જોર્ણ વદન્તિ ॥

કફ, પિત્ત અને વાયુ-એ ત્રણ દોષોથી અનુક્રમે આમ, વિદગ્ધ અને વિપ્રગ્ધ નામે ત્રણ પ્રકારનું અણુ થાય છે. કેટલાક આચાર્યો રસનો કાચો ભાગ બાકી રહેવાથી થતું ચોથું અણુ માને છે; કેટલાક આચાર્યો કોઈ પણ ભાતના દોષ વિનાનું અને બીજા દિવસે પચતું પાંચમું અણુ કહે છે; અને કેટલાક આચાર્યો દરરોજ થતું સ્વાભાવિક છતું અણુ જણાવે છે. (આમ એકંદરે આમ, વિદગ્ધ, વિપ્રગ્ધ, રસશેષ, દિનપાકિ અને પ્રાકૃત-એ નામે છ અણુના પ્રકાર છે; તેમાંના પહેલા ચાર રોગરૂપ છે; અને છેલા બે રોગરૂપ નથી.) ૧૫, ૧૬

ટીકા-કેચિત્=ચુષ્પ્રતાદયઃ । 'ત્રિમિ' રિત્યેક્ષ્ણઃ, ન તુ મિલ્હિતઃ । રસશેષતઃ=મુકસ્ય પક્સ્ય સારમૂનો યો દ્રવઃ સ રસઃ, સોડપિ પચ્યતે, મુકસ્ય સારમૂનો યો દ્રવઃ સ ચાપકઃ સારો રસશેષઃ, તસ્માત્ ચતુર્યમ્=અર્જોર્ણમ્ । નન્વામાર્જોર્ણાદરસશેષસ્ય કો મેદઃ ? ઉચ્યતે-આમં મધુરતાં ગત્યવગમમયેવ, રસશેષસ્તુ મુકસ્ય પક્સ્ય સારમૂનો યો દ્રવઃ ય ચાપકવ્ ઇતિ મેદઃ ॥ નિર્દોષ=ગોરવપ્રમણાદિદોષાડગ્ગનકમ્, દિનપાકિ ચ=અહોરાત્રેજન

પાક યાતીતિ સ્વભાવ । યતુ માત્રાકાલસાત્મ્યાદિદોષા
 દિનાન્તરે પાક યાતિ તદ્દિનપાકિ । અન ઇવ 'ચામમપ્ચે ન
 મોષવ્યમ્' इत्यादिवचनम् ॥ તદેવાહ પ્રાટતપ્-અવિત્ત
 કમ્ પ્રતિજાતર-પ્રતિદિનમાવિ । 'મુક્ત યાવન્ન જીર્ણ
 સાવદજીર્ણમિ ત્યુચ્યતે । एतदभिधानस्य प्रयोजनं पार्श्व
 વામપાશ્વશયનપ્રિયશબ્દાદિસેવનાદિકમ્ । ન ચાત્રાદારસ્ય
 નિષેધ । 'પ્રાતરાશે ત્વજીર્ણે તુ સાયમાશો ન હૃષ્યતિ'
 इति वचनेन सायमाशस्यावश्यं कर्तव्यत्वात् ॥ કક્ષી
 આમાજીર્ણ થાય છે પિત્તથી વિદગ્ધાજીર્ણ થાય
 છે અને વાધુથી વિદગ્ધાજીર્ણ થાય છે ટેલાક
 મુશ્નુત આદિ આચાર્યો કહે છે કે, 'આધા પછી
 પેટમા પાકી ગયેલા આનાદિકનો સારસ્પ ને
 દ્રવભાગ (પ્રવાહી) થાય છે તે દ્રવભાગ પણ
 પાકતા પાકતા તેમાંથી કાચો ભાગ રહી જાય છે,
 તે રસશેષ કહેવાય છે અને તે રસશેષથી ચોથા
 પ્રકારનું રસરોષાજીર્ણ + પણ થાય છે'

અહીં શકા થાય છે કે આમાજીર્ણ તથા રસ
 રોષાજીર્ણમાં શું ફરક છે? આનું સમાધાન આ છે
 કે મધુરપણાને પામેલા, નહિ પયેલા ખોરાકથી
 થયેલું અજીર્ણ આમાજીર્ણ કહેવાય છે અને આધા
 પછી પચી ગયેલા ખોરાકનો સારસ્પ ને પ્રવાહી
 ભાગ પચ્યા વિનાનો રહી ગયો હોય, તેથી થયેલું
 અજીર્ણ રસરોષાજીર્ણ કહેવાય છે, માટે આમાજીર્ણ
 અને રસરોષાજીર્ણ એ એકબીજાથી ભુદા છે
 કેટલાક કહે છે કે 'ભારેપણુ, બમ તથા ચળ
 ધત્યાદિ દોષોને નહિ ઉત્પન્ન કરનારા ને ખોરાક
 માપ, કાળ તથા સાત્મ્ય એટલે શરીરની પ્રકૃતિને
 અનુકૂળ-માફક ન હોય-વજેરે કાંઈ દોષથી તે
 દિવસે નહિ પણ બીજા દિવસે પેટમા ને પચે છે તે
 પ્રાયશ્ચ દિનપાકિx અજીર્ણ છે, ને અજીર્ણના

+ અહીં સુધીના ચાર અજીર્ણોની વ્યાખ્યા
 તેઓના લક્ષણો જ્યાં કહેવાશે ત્યાં આપી છે અહીં
 તે તેઓના લક્ષણ આ ગ્રંથમાં નથી આપ્યા,
 તે-હેલા બેની વ્યાખ્યા લખી છે

x અહોરોગેન આદાર પચ્યત્ इति तु सामान्य, यत्र
 તુ માત્રા-કાલ-સાત્મ્ય-આદિ-દોષાત્ આદાર અપરસ્મિન્
 દિને પચ્યત્ इत्येवमिति दिनपाकि, पच्-ताच्छीत्ये णिनि,
 चजोरिति कृत्व च-सामान्य એવો નિયમ છે કે
 ખોરાક ખરાબર એક દિવસરાત-૨૪ કલાક પૂરા
 આય ભારે પચે છે, પણ ખોરાકનું માપ, વખત

કારણે જ 'પહેલા પહેરની અદઃ જમતુ નહિ' એમ
 કહેલું છે ટેલાક કહે છે કે 'વિકારોને ઉત્પન્ન નહિ
 કરનાર ને અજીર્ણ દરરોજ થાય છે-એટલે જ્યાં
 સુધી પચ્યું ન હોય ત્યાં સુધી અજીર્ણ કહેવાને
 યોગ્ય ને અન્ય પેટમા પચ્યું હોય તે છુટું -પ્રાકૃત
 અજીર્ણ છે આ છુટું અજીર્ણ કહેવાનું કારણ આ
 જ છે કે તે અજીર્ણને પચાવવા માટે કામા પચાવે
 સૂવું અને પ્રિય શબ્દો આદિનું સેવન વગેરે કરેલ
 છે આ અજીર્ણમાં જમવાનો નિરેધ નથી, કારણ કે
 'સવારમાં જમેલું પચ્યું ન હોય છતાં સાંજે
 જમવામાં હકત નથી' એ વચન પ્રમાણે રાત્રે
 ભોજન અવશ્ય કરવું યોગ્ય છે

મયામાર્જીર્ણસ્ય લક્ષણમહ-

આમાજીર્ણતુ * લક્ષણ

વજ્રાડડમે ગુહતોક્તેશ શોયો મળ્ડાક્ષિકૂટમ ।
 ઉદ્ગારથ્થ યથામુક્તમવિદગ્ધં પ્રવર્તતે ॥ ૧૭ ॥

મન્વય-તન આમે ગુહતા ઉક્તેશ મળ્ડાક્ષિકૂટમ
 શોય યથામુક્તમ અવિદગ્ધ ચ ઉદ્ગાર પ્રવર્તતે ॥

તેમાનું આમાજીર્ણ થાય ત્યારે પેટમા
 તથા અગોમા ભારેપણુ થાય છે, જીવંતીની
 તૈયારી જેવું થાય છે, ગાલ ઉપર તથા
 આખના પોપચા ઉપર થોથર થાય છે અને
 આંધેલું નહિ પચ્યા જેવો જ ઓડકાર
 આવે છે ૧૭

ટીકા-ગુહતા-ઉદગારથા, ઉક્તેશ =ઉપસ્થિતવચન
 મિવ, અક્ષિકૂટ =અક્ષિપુટક ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

કે શરીરપ્રકૃતિને ને અનુકૂળ હોય-ધત્યાદિમાં કઈ
 દોષ થવાથી ને આહાર બીજા દિવસે પચે છે,
 પણ કઈ નુકસાન કરે નહિ તે દિનપાકિ અજીર્ણ
 કહેવાય છે

- પ્રકૃતો પ્રકૃત વા મય પ્રકૃત પ્રકૃતદ્વા આગન-
 પ્રાકૃત-સ્વભાવાદેવ પ્રતિદિનમાવિ-અવિચારકમિત્યર્થ-
 ને વાસ્તાવિક દરરોજ દરેકને ચાલુ હોય જ છે, તે
 વિકાર નહિ કરનાર અજીર્ણ-પ્રાકૃત કહેવાય છે

* વિકૃતકપાદ દુષ્ટ મધુરતા ગતમપવવમેવાનમામ,
 તેન જાતમર્જીર્ણમ-આમાર્જીર્ણમ-વિકાર પામેલા કક્ષી
 દૂષિત ધર્મ મીડાશને પામેનું ને નહિ પયેલું અન્ન
 તે જ આમ કહેવાય છે અને તે આમથી થયેલું
 અજીર્ણ આમાજીર્ણ કહેવાય છે

અથ વિદરધાજીર્ણસ્ય લક્ષણમાહ-

વિદરધાજીર્ણુ+ લક્ષણ

વિદરધે શ્રમતુળમૂર્છાઃ પિતાત્ત્વ વિવિધા રજઃ ।

વદારશ્ચ સધૂમામ્લઃ સ્વેદો દાહશ્ચ જાયતે ॥૧૮॥

અન્યથા-વિદરધે શ્રમ-તુળ-મૂર્છાઃ, પિતાત્ત્વ ચ વિવિધાઃ રજઃ, સધૂમ-અમ્લઃ ચ ઉદગારઃ સ્વેદઃ ચ દાહઃ જાયતે ॥

વિદરધાજીર્ણુ થાય ત્યારે શ્રમ થાય છે, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, પિત્તને હીધે સંતાપ, શોષ તથા બળતરા આદિ ઘણા પ્રકારની પીડા થાય છે, ધુમાડાવાળા તથા ખાટા ચોડકાર આવે છે, પરસેવો વળે છે અને દાહ થાય છે. ૧૮

દીકા-વિવિધા રજઃ=ગ્રોષચોપદાહાદયઃ ।

અથ વિદરધાજીર્ણસ્ય લક્ષણમાહ-

વિદરધાજીર્ણુ+ લક્ષણ

વિદરધે શૂલમાધ્માન્ વિવિધા વાનવેદનાઃ ।

મલવાતાડપ્રવૃત્તિશ્ચ સ્તમ્ભોમોહોડ્ગપીઠનમ્ ॥૧૯॥

અન્યથા-વિદરધે શૂલમ્ આધ્માન્ વિવિધાઃ વેદનાઃ મલ-વાત-અપ્રવૃત્તિઃ ચ સ્તમ્ભઃ મોહઃ ચ અપીઠન (મવતિ) ॥

વિદરધાજીર્ણુ થાય ત્યારે શૂળ નીકળે છે, આક્રંદા થાય છે, અમળાવા જેવી તથા સેદાવા જેવી વગેરે અનેક પ્રકારની વાયુ-

- વિકૃતાત્ત્વ પિતાત્ત્વ દુરુમમ્લભાવમુપગતં કિંચિદ્ વિપક્વમેવાન્ વિશેષેણ દશ્યતે સ્મ તદ્ વિદગ્ધ, તદ્ગતેન વા જાતમર્જીર્ણ વિદરધાજીર્ણમ-વિકાર પામેલા પિત્તથી દૂષિત થઈ ખટારાને પામેલું અને કંઈક ચોક્ક પચેલું જે અન્ન, તે જ જાણે દાગી ગયા જેવું થઈ જાય છે, તેરૂપ અજીર્ણ અથવા તેથી થયેલું અજીર્ણ વિદરધાજીર્ણુ કહેવાય છે.

+ વિકૃતાત્ત્વ આનદવાતાદ્ દૂષિતમપક્વમેવાન્ વિશેષેણ સ્તમ્યતે સ્મ વાયુનૈવેતિ વિદરધ, તદ્ગતેન વા જાતમર્જીર્ણ-વિદરધાજીર્ણમ-વિકાર પામીને ચોપાસ પધાર્થ ગયેલા કે ખૂબ ભરાઈ ગયેલા પવને દૂષિત કરેલું અને તેથી જ પચ્યા વિનાયું જે અન્ન એ વાયુથી જ ખૂબ સળગડ કરી દેવાય અને કુલાવી દેવાય, તેરૂપ અજીર્ણ અથવા તેથી થયેલું અજીર્ણ વિદરધાજીર્ણુ કહેવાય છે.

સંબધી વેદના થાય છે, મળ તથા અધો-વાયુ રોકાઈ જાય છે, અંગે ગડાઈ ગયા જેવાં થાય છે, મૂર્છા થાય છે અને અંગેમાં પીડા થાય છે. ૧૯

દીકા-વાતવેદનાઃ=તોદમેદાદયઃ, સ્તમ્ભઃ=અજ્ઞાનામ્, મોહઃ=મૂર્છા ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ રસરોપાજીર્ણસ્ય લક્ષણમાહ-

રસરોપાજીર્ણુ+ લક્ષણ

રસરોપેડ્ગવિદ્યેવો હૃદયશુદ્ધિગૌરવે ॥ ૨૦ ॥

અન્યથા-રસરોપે હૃદય-અશુદ્ધિ-ગૌરવે (ભવતિ) અગ્નિવિદ્યેઃ (મવતિ) ॥

રસરોપાજીર્ણુ થાય ત્યારે હૃદય સાદું નહિ હોવાથી તથા ભારેપણું થતાં અગ્નિ ઉપર અરુચિ થાય છે. ૨૦

દૃતસ્યોપદ્રવાનાહ-

અજીર્ણના ઉપદ્રવો

મૂર્છા પ્રલાપો વમયુઃ પ્રસેકઃ સદનં શ્રમઃ ।

ઉપદ્રવા મવન્ત્યેતે મરણજ્ઞાપ્યજીર્ણતઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્યથા-અર્જીર્ણતઃ મૂર્છા પ્રલાપઃ વમયુઃ પ્રસેકઃ સદનં શ્રમઃ-પ્રતે ઉપદ્રવાઃ (મવન્તિ), ચ મરણમ્ અપિ જાયતે ॥

અજીર્ણથી મૂર્છા, બકવાહ, ઊલટી, લાળતું ઝરવું, ગ્લાનિ અને શ્રમ-એ ઉપદ્રવો થાય છે અને મરણ પણુ થાય છે. ૨૧

× શુકલસ્ય પક્ષસ્ય સારમૂનો યો દ્રવઃ સ ર્હ રસાન્વેદનોન્યતે, તસ્મૈ રસાય શ્લેષઃ-અવશિષ્ટો ય અન્નો દ્રવઃ-રસરોપઃ, પ્રકૃતિવિકૃતિભાવે ચતુર્થી સમાસઃ, યથા યુવાય દાહ ચૂપદાહ, યદ્વા રસાન્વેદન રસવાનાહારોડમિપ્રેત' લક્ષણમ્, તેન રસાન્વેદન રસવાનાહારોડમિવીયતે, તસ્ય શ્લેષઃ-અવશિષ્ઠિતલક્ષણ -રસરોપઃ-इति જૈવદઃ, તદ્ગતેન વા જાતમર્જીર્ણ-રસરોપાજીર્ણમ-આધેસો ખોરાકે પચી જઈ તેનો સારરૂપ જે પ્રવાહી તૈયાર થાય છે, તે રસ કહેવાય છે. એ રસરૂપ થવા માટે બાકી રહી ગયેલો જે કાચો પ્રવાહી તે રસરોપ કહેવાય છે અથવા રસ શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ-રસયુક્ત આહાર, એવો અહીં બધાએસતો થાય છે. એ રસયુક્ત આહારનો જે કાચો જ બાકી રહેલો ભાગ, તે રસરોપ કહેવાય છે, એમ જેજગટ કહે છે, એવા રસરોપરૂપ અથવા તેથી થયેલું અજીર્ણ-રસરોપા-જીર્ણુ કહેવાય છે.

અગતિશયિતેભ્યથામાશીર્ણેભ્યો વિસૂચ્યાદિરોગનાહ-
આમાશુર્ણ આદિ અશુર્ણે ખૂબ વધી
જવાથી કોલેરા વગેરે રોગો થાય
મામં વિદગ્ધં વિદગ્ધમિત્યજીર્ણં યદીરિતમ્ ।
વિસૂચ્યલસકૌ તસ્માદ્વેચાપિ વિલમ્બિકા ॥૨૨॥
અન્વયઃ-આમ વિદગ્ધ વિદગ્ધમ્ इति અજીર્ણં યદ્
ઈરિતં, તસ્માદ્ વિસૂચી-અલસકૌ અપિ ચ વિલમ્બિકા
મવેત ॥

આમાશુર્ણ, વિદગ્ધાશુર્ણ અને વિદગ્ધા-
શુર્ણ એમ ત્રણ પ્રકારનાં જે અશુર્ણો કહેાં,
તેઓ (ખૂબ વધવા)થી વિસૂચી* (કોલેરા),
અલસક* અને વિલમ્બિકા* પણ થાય છે.

ટીકા-નામ્ યથાસહ્યમ્, તદા વિદગ્ધાદિલમ્બિકા
મવિતુમર્હતિ; સા ચ ક્ષણવાતામ્યાં ભવતીર્યકૈક્તોઽજીર્ણ-
દ્વિસૂચ્યાદિત્રયોસત્તિઃ ॥ આમાં આવી અનુક્રમની
શ્રમણામાં ન પડવું કે આમાશુર્ણથી વિસૂચી, વિદગ્ધા-
શુર્ણથી અલસક અને વિદગ્ધાશુર્ણથી વિલમ્બિકા
થાય છે; એવો અનુક્રમ સમજવાનો જ નથી; પણ
એક એક અશુર્ણથી વિસૂચી આદિ ત્રણે રોગો થાય
છે એમ સમજવું, જે અનુક્રમ હઈએ તો
પિત્તસંબંધી વિદગ્ધાશુર્ણથી વિલમ્બિકા થતી
જેઈએ; પણ તેમ નહિ થતાં તે વિલમ્બિકા કઈથી
તથા વાયુથી થાય છે; માટે અનુક્રમ સમજવો નહિ.

* વિશેષેણ-શાહુલ્યાદ્ વાયુઃ સ્ત્રીમિરિવ ગાત્રાણિ
તુદન્ તિષ્ઠે અજીર્ણત્ અસ્યામ્ इति-વિસૂચી-જેમાં
અશુર્ણને લીધે ખૂબ જ વધી જઈ વાયુ જાણે
સોપા ભોંકા પીકા કરતો હોય તેમ સજ્જક થઈ
રહે છે, તે રોગ વિસૂચી (કોલેરા) કહેવાય છે.

× યસ્મિન્ અજીર્ણાદ્ એવ આહારો નોર્થ નાષ
સ્તાદ્વા પ્રયાતિ, કિંતુ આમાશયે અપક એવ અલસ દ્વ
મ્તત્સુ તિષ્ઠતિ इति અલસકઃ-દ્વાર્યે વન્-જે રોગમાં
અશુર્ણને લીધે જ આહાર ઉપર કે નીચે જતો
નથી, પણ જાણે આજસુ બન્ધો હોય તેમ પાચન-
ક્રિયામાં નિષ્ક્રિય જ બની કાચો ને કાચો આમા-
શયમા જાયો રહે છે, તે રોગ-અલસક કહેવાય છે.

+ વિશેષેણ લમ્બયતિ-નોર્થમથો વા પ્રવર્તયતિ, કષ્ઠ-
માસ્તામ્યો દુષ્ટમાહારમનીર્જમેવેતિ-વિલમ્બિકા-વિપૂર્વક-
રુપિ મવલંબને-પ્રચ્ચન્તાદ્ પ્લુત્-સાપ્-અત્ત્વં ચ-કંક તથા
વાયુને લીધે જ દુષ્ટ થઈ અશુર્ણરૂપ થયેલા આહાર-
ને જે કાચો જ આમાશયમાં લટકાવી રાખે-ઉપર
કે નીચે જવા જ ન દે, તે અશુર્ણજન્ય એક રોગ
વિલમ્બિકા કહેવાય છે.

અય વિસૂચ્યા નિષ્ક્રિમાહ-

વિસૂચીની વ્યાખ્યા

સ્ત્રીમિરિવ ગાત્રાણિ તુદન્ સત્તિષ્ઠેતિનિલઃ ।
યત્રાજીર્ણેન સા વૈદ્યેવિસૂચીતિ નિગદ્યતે ॥ ૨૩ ॥

અન્વયઃ-યત્ર અજીર્ણેન અનિલઃ ગાત્રાણિ સ્ત્રીમિઃ
તુદન્ શ્વ સતિષ્ઠે, સા વૈદ્યઃ વિસૂચી इति નિગદ્યતે ॥

જે રોગમાં અશુર્ણને લીધે વાયુ, જાણે
ગાત્રોને સોયથી લોકતો હોય એવો (કૂર)
થાય છે, તે રોગને વૈદ્યો 'વિસૂચી' કહે છે.
(સૂચી એ સોયનું નામ છે.) ૨૩

વિસૂચ્યા નિદાનમાહ-

વિસૂચીનું નિદાન

ન તાં પરિમિતાહારા લભન્તે વિદિતાગમાઃ ।
મૂઢાસ્તામજિતાત્માનો લભન્તેડશનલોહુવાઃ॥૨૪॥

અન્વયઃ-પરિમિત-આહારાઃ વિદિત-આગમાઃ તાં ન
લભન્તે, (કિંતુ અવિદિત-આગમાઃ-અત્ એવ) મૂઢાઃ
અજિત-આત્માનોઃ અશન-લોહુવાઃ, તાં લભન્તે ॥

માપસર આહાર કરનારા અને આયુ-
વેદરૂપ પેદશાસ્ત્રને જાણનારા હોય તે વિસૂચી
રોગને પામતા નથી, પણ જેઓ આયુવેદ-
શાસ્ત્રને જાણતા નથી, તેવા મૂખાઓ તન તથા
ઇંદ્રિયોને કાળમાં નહિ રાખી ખાવામાં ખૂબ
આસક્ત હોય છે, તેઓ એ રોગને પામે છે.

ટીકા-વિદિતાગમાઃ=જ્ઞાતાયુવેદાઃ ॥

વિસૂચ્યા લક્ષણમાહ-

વિસૂચીનું લક્ષણ

મૂર્છાંડતિસારો વમયુઃ પિપાસા, શૂલં
બ્રમોદ્દેષ્ટનજૂમદ્રાહાઃ । વૈવર્ણ્યકમ્પો હૃદયે રજઃ,
ભવન્તિ તત્સ્યાં શિરસશ્ચ મેદઃ ॥ ૨૫ ॥

અન્વયઃ-તત્સ્યાં મૂર્છાં-અતિસારો વમયુઃ પિપાસા
શૂલં બ્રમ-ઉદ્દેષ્ટન-જૂમ-દ્રાહાઃ વૈવર્ણ્ય-કમ્પો હૃદયે ચ
રજઃ મવન્તિ, શિરસઃ ચ મેદઃ (મવતિ) ॥

એ વિસૂચીમાં મૂર્છા, બહુ પાતળો
પ્રવાહ જેવો ઝાડો, જિલટી, તરસ, શૂળ, બ્રમ,
હાથ-પગમાં ગોટલીઓ, બગાસાં, બળંતરા,
શરીરનો રંગ બદલાઈ જવો, ધ્રુજ, હૃદયમાં
વેદનાઓ અને માથાની ડાટ થાય છે. ૨૫

ટીકા-ઉદ્દેષ્ટન-હસ્તપાદયોઃ, શિરસો મેદઃ=શિર-
શૂળમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

વિસૂચ્યા ઉપદ્રવાનાહ-

વિસૂચીના ઉપદ્રવો

નિદ્રાનાશોઽરતિઃ કમ્પો મૂત્રાઘાતો વિસંજ્ઞતા ।
અમી ઉપદ્રવા ધોરા વિસૂચ્યાઃ પચ્ચ દારુણાઃ ॥૨૬॥

અન્યથા-નિદ્રાનાશઃ અરતિઃ કમ્પઃ મૂત્રાઘાત-વિસ-
જ્ઞતા-અમી પચ ધોરાઃ ઉપદ્રવાઃ વિસૂચ્યા (સંવન્ધિનઃ
ચેત્ તર્હિ) દારુણાઃ (સુ) ॥

નિદ્રાનો નાશ, અણુગમો, બેચેની, કંપ,
મૂત્રની અટકાયત અને બેશાનપણું એ પાંચ
ઉપદ્રવો જે કે સઘળા રોગોમાં લયંકર છે,
તોપણુ જે વિસૂચીમાં થયા હોય તો દારુણ
નીવડે છે-અર્થાત્ એ પાંચે થયા હોય તો
પ્રાણ જવાનો ભય કરે છે. ૨૬

દીકા-અમી=નિદ્રાનાશાદય ઉપદ્રવાઃ, સર્વેપામેવ
રોગાના ધોરાઃ=મયહુરાઃ। વિસૂચ્યાઃ પચ દારુણાઃ-
વિસૂચ્યાસ્તુ પચાપિ ચદિ સ્યુતશ દારુણાઃ=પ્રાગમયહુરાઃ ॥
(આનો અર્થ ઉપર છે.)

અકમકરુક્ષણમાહ-

અલસકંતું લક્ષણ

કુક્ષિરાનહ્યતેઽપર્યં પ્રતામ્યત્યય કૂજતિ ।
નિરુદ્ધો માદનઘૈય કુક્ષાણુપરિ ધાવતિ ॥૨૭॥
ચાતઘર્ષોનિરોષઘ્ન યસ્યાત્યર્થ ધવેદપિ ।
સસ્થાલસકમાચઘે તૃષ્ણોદ્ધારો ચ યસ્ય તુ ॥૨૮॥

અન્યથા-યસ્ય કુક્ષિઃ અત્યર્થમ્ આનગ્રતે, (યઃ ચ)
પ્રતામ્યતિ અથ કૂજતિ, (યસ્ય) ચ કુક્ષો નિરુદ્ધઃ માદતઃ
ઉપરિ ધાવતિ, (યસ્ય) ચ ચાત-ઘર્ષોનિરોષઃ અપિ
અત્યર્થ મથેન્, યસ્ય ચ તૃષ્ણા-ઉદ્ધારો તુ (સ્યાતામ્),
તસ્ય અન્નસ્રઃ (જાતમ્ इति शास्त्रम्) આવઘે ॥

જેનું પેટ ખૂબ આક્રી ગયું હોય,
અંગેને જે પહાડ્યા કરતો હોય, પીડાની
ચીસો પાડતો હોય, જેના પેટમાં અણુર્ણથી
રોકાયેલો પવન હૃદય તથા કંઠ વગેરે ઉપરના
ભાગમાં જતો હોય, મળ તથા વાયુ અત્યંત
રોકાઈ ગયા હોય અને તરશ તથા ઓડકાર
પણુ થયા કરતા હોય, તે માણસને ‘અલસક’
થયું છે, એમ શાસ્ત્ર કહે છે. ૨૭, ૨૮

દીકા-આનગ્રતે=આપ્માયતે, પ્રતામ્યતિ=સાઢયતિ,
કૂજતિ=આતેનાદ કરોતિ, કુક્ષો અનીર્ગલ નિરુદ્ધો માદતઃ
ઉપરિ ધાવતિ-હૃદયકણ્ઠાદિક ગચ્છતિ इत्यर्थः ॥ (આનો
અર્થ ઉપર આપ્યો છે)

કારણપત્તવાહ-

કારણપે કહેલી અલસકની વ્યાખ્યા

નાઘો યાતિ ન ચાવૃર્ધ્વમાહારો યો ન પઞ્યતે ।
કોષ્ઠે સ્થિતોઽલસીભૂતત્તનોઽસાવલસઃ સ્મૃતઃ ॥

અન્યથા-યઃ આહારઃ સર્વં ચ ગચઃ અપિ ન યાતિ,
ન પન્ચતે, (કિંતુ) કોષ્ઠે અઘ્નીભૂતઃ (સન્) સ્થિતઃ
(સવતિ); તત્. અસો અલમકઃ સ્મૃતઃ ॥

‘જે આહાર જાણે કે નીચે ન જાય, પાકે
પણ નહિ, પરંતુ કોઠામાં જાણે આળસ બન્યો
હોય, તેમ સ્થિર થઈને રહે છે, તેથી એ
રોગ ‘અલસક’ કહેવાય છે.’ ૨૯

વિસૂચ્યલસકનોરિશ્માહ-

વિસૂચીનું તથા અલસકનું અરિથ

યઃ ઇયાન્દન્તોઽનુલોઽન્યસંજો, વચ્ચર્ધિ-
તોઽન્યન્તર્યાતનેત્રઃ । ક્ષામસ્વરઃ સર્વવિમુક્ક-
સન્ધિઃ, યોચાન્નરોઽસૌ પુનરાગમાય ॥૩૦॥

અન્યથા-યઃ ઇયાન્-દન્ત-ઓઠ-નરઃ, અતિ-અવંજઃ,
વમિ-અર્ધિતઃ, અન્યન્તર્યાતનેત્રઃ, ક્ષામસ્વરઃ, સર્વ-વિમુ-
ક્ક-સન્ધિઃ (સ્યન્), અસો નરઃ પુનર્ આગમાય વાયાદ ॥

જેના દાંત, હોઠ તથા નખ કાળા થઈ
ગયા હોય, જે અતિશય બેશાન બન્યો હોય,
ભિલ્લીથી પીડાતો હોય, જેની આંખો જાડી
ભિતરી થઈ હોય, સ્વર દુર્બળ થઈ ગયો હોય
અને સઘળા સાધા દીલા થઈ ગયા હોય, તે
માણસ (મરીને) બીજો જન્મ લેવા જતો
રહે છે. ૩૦

દીકા-સર્વે વિમુક્તા=ત્રિથિલીભૂતાઃ સન્ધયો મયઃ ષઃ ॥

વિલમ્બિકાલક્ષણમાહ-

વિલંબિકાનું લક્ષણ

દુષ્ટં તુ મુક્તં કફમાસ્તાભ્યાં, પ્રવર્તતે
નોર્ધ્વમધ્ય યત્ર । વિલમ્બિકાં તાં મૃશદુષ્ધિકિ-
ત્સ્યા, માચક્ષતે શાસ્ત્રવિદઃ પુરાણાઃ ॥૩૧॥

અન્યથા-યત્ર તુ કફ-માસ્તાભ્યાં દુષ્ટ મુક્તમ્ કર્ણં
ચ અગઃ ન પ્રવર્તતે, તા પુરાણઃ શાસ્ત્રવિદઃ મૃશદુષ્ધિ-
કિત્સ્યાં વિલમ્બિકામ્ આવક્ષતે ॥

જેમાં કફને લીધે અને વાયુને લીધે
દુષ્ટ થયેલું ‘ખાધેલું’ અન્ન, મુખદ્વારથી કે ગુદા-
દ્વારથી પણ બહાર નીકળે નહિ, તે રોગને
પ્રાચીન આયુર્વેદશાસ્ત્રીઓ, જેની ચિકિત્સા
કરવી મુશ્કેલ બને છે એવી ‘વિલંબિકા’ કહે છે.

ટીકા-મૃગદુષ્કિંતિસ્યો-પ્રત્યાશ્વેયામનુપવરણીયામ્ ।
દ્વમસાધ્યથેતિ લેખટઃ ॥ ચિકિત્સા કરવી મુશ્કેલ-
એટલે તેની ચિકિત્સા કરવાની ના જ પાડવી અને
ચિકિત્સા કરવી પણ નહિ; કેમ કે 'આ વિશ્વંબિક્ષા
અસાધ્ય છે' એમ જોજોડે કહ્યું છે.

અથ જીર્ણહારસ્ય લક્ષણમાહ-

અર્જુ-પચેલા આહારનું લક્ષણ

ઉદ્ગારશુદ્ધિગ્રસ્તાહો વેગોત્સર્ગો યથોચિત્ ।

લઘુતા ક્રુતિપાસા ચ જીર્ણહારસ્ય લક્ષણમ્ ॥૩૨

અન્વય:-ઉદ્ગારશુદ્ધિ: ઉત્સાહ: યથોચિત: વેગો
ત્સર્ગ: લઘુતા ક્રુત્ ચ વિપાસા (ઈતિ દ્વ) જીર્ણહારસ્ય
લક્ષણ (જેવમ્) ॥

એકાંકારનું ચોખ્ખાપણું, ઉત્સાહ, અધો
વાયુ આદિના વેગનું ચોખ્ખી રીતે છૂટવું,
શરીરમાં હલકાઈ અને ભૂખનું તથા તરસનું
ઉપસ થવું એટલા અર્જુ-પચેલા આહારનાં
લક્ષણો છે. ૩૨

અયાજીર્ણસ્ય ચિકિત્સામાહ-

અર્જુની ચિકિત્સા

હરીતકી તથા શુષ્કી મધ્યમાણા ગુહેન ચ ।

સૈન્ધવેન યુતા વા સ્પાત્ સાતત્યેનામ્નિદીપની ॥૩૩

ગુહેન શુષ્કીમય ચોપકુલ્યા, પથ્યાં તૃતીયા-
મય દાહિમે વા । આમેષ્વર્જીર્ણેષુ ગુદામયેષુ,
વર્જોવિષ્વન્ધેષુ ચ નિત્યમગાત્ ॥ ૩૪ ॥

અન્વય:-હરીતકી તથા શુષ્કી ગુહેન ચ મધ્યમાણા
વા સૈન્ધવેન યુતા (સતી) સાતત્યેન અમ્નિદીપની સ્વાત્ ।
આમેષુ બર્જીર્ણેષુ ગુદામયેષુ ચ વર્જોવિષ્વન્ધેષુ ગુહેન
શુષ્કીમ્ અથ ઉપકુલ્યા તૃતીયા ચ પથ્યા વા દાહિમ
નિત્યમ્ અગાત્ ॥

હરડે અને સૂંઠનું ચૂર્ણ કરી તેને ગોળ
સાથે અથવા સૈન્ધવ સાથે ખાવામાં આવે તો
તેથી અગ્નિ નિરંતર પ્રદીપ્ત થાય છે. આમા-
અર્જુ, અરશ કે મળખંધ થયેલ હોય તો
ગોળની સાથે સૂંઠ, પીપર અને ત્રીજી હરડે
અથવા દાહિમ નિત્ય ખાવું. ૩૩, ૩૪

ગુડાટક ચૂર્ણ*

ઘ્યોષં દન્ની ત્રિવૃચિત્ કૃણ્ણામૂલં વિચૂર્ણિતમ્ ।
તચૂર્ણં ગુડસમિથ્રં મક્તયેન્પ્રાતરુત્થિન: ॥ ૩૫ ॥

* ગુહેન સહિતમ્ ઔષ્ધવાનામશ્ક ગુડાટક, તન્ના
મક ચૂર્ણ-ગુડાટક-ગોળ સહિત આઠ આસડિયાનું
ચૂર્ણ ગુડાટક ચૂર્ણ કહેવાય છે

एतद् गुडाष्टकं नाम यलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।

शोयोदावर्त्तशूलघ्नं स्त्रीहपाण्डनामपापहम् ॥३६॥

અન્વય:-આપ દન્ની ત્રિવૃત્તિ ચિત્ કૃણ્ણામૂલં વિચૂ-
ર્ણિત (કૃત્વા) ગુડસમિથ્ર તત્ ચૂર્ણ પ્રાત્ ઉત્થિન:
મક્તયેત્ ॥ એતદ્ ગુડાટકં નામ વર્ણ-વર્ણ-અગ્નિ-વર્ધન,
શોય-ઉદાર્ગત્ શૂલઘ્ન સ્ત્રીહ પાણ્ડુ આમયાપહમ્ (અતિ) ॥

સૂંઠ, મરી, પીપર, નેપાળો, નસોતર,
ચિત્રક અને પીપરીમૂળને સમભાગે ચૂર્ણ કરી
એ સઘળા ચૂર્ણના જેટલા ગોળ સાથે સવારમાં
ભેડીને ખાવું. આ 'ગુડાટક' નામનું ચૂર્ણ
ખળને, વર્ણને તથા અગ્નિને વધારે છે અને
સોજાને, ઉદાવર્તને, શૂળને, બરલના દરદને
તથા પાંડુરોગને મટાડે છે. ૩૫, ૩૬

टीका-सर्वचूर्णसमो गुडो देयः ।

અગ્નિકરચૂર્ણ†

दहनजमोउसैन्धवः, नागरमरिचानि चाम्लतक्रेण
सप्ताहादग्निरुरं, पाण्डुवर्शानाशनं परमम् ॥ ३७ ॥

અન્વય:-દહન-અગ્નિમોદ-સૈન્ધવ-નાગર-મરિચાનિ
(ચૂર્ણકૃત્) અમ્લત્રેણ ચ (સદ્ પીતાનિ) સપ્તાહાદ્
અગ્નિરૂં પરમ પાણ્ડુ-અશો-નાશન (અવતિ) ॥

ચિત્રક, બોડી અજમેદ, સૈન્ધવ, સૂંઠ,
અને મરીનું ચૂર્ણ ખાટી તક-છાશની સાથે
પીવાથી સાત દિવસમાં અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે
છે. આ અગ્નિકરચૂર્ણ ઉત્તમ હોઈ પાંડુ-
રોગને તથા અરશને પણ નાશ કરનાર છે. ૩૭

ચારે અર્જુની જુદી જુદી ચિકિત્સા

तत्रामे घमत्कार्यं विदग्धे लङ्घनं हितम् ।

विण्ण्वे स्वेदने शस्त्रं रसशेषं शयीत च ॥ ૩૮ ॥

વચાલવળતાંયેન વાન્નિરામે પ્રશસ્યતે ।

कणासिन्धुचचाक्लकं पीत्रा वा शिशिराम्नसा ॥

અન્વય:-તત્ર આમે ઘમત્ કાર્યમ્, વિદગ્ધે લઘ્નં
હિતમ્, વિઠ્ઠવે સ્વેદનં શસ્ત્રં, રસશેષે ચ શયીત ॥
વચા-જળન-નોયેન વાન્નિ, વા કના-સિન્ધુ-ચચા-
ક્લક શિશિર-અમ્નસા (સદ્) પીત્રા વાન્નિ: આમે
પ્રશસ્યત ॥

+ અગ્નિ (પ્રસીતં) કરોતિ સપ્તાહાત્ તન્દીકં કુનો
હેતુ-તાષ્ટી-યાતુ-ગ્રેમેષુ-દ્યવેન કરોતેતઃ, અગ્નિરૂં ચ
તચ્ચૂર્ણમ્ અગ્નિરૂંચૂર્ણમ્-જે સાત દિવસમાં જડરાગિને
પ્રદીપ્ત કરે છે, એવા સ્વભાવનું છે, તે અગ્નિકર-
ચૂર્ણ કહેવાય છે.

તેમાં આમાણલુઈ થયું હોય તો ઊલટી કરવી, વિદ્યોધાણલુઈ થયું હોય તો લંબન દિતકારી છે, વિદ્યોધાણલુઈ થયું હોય તો શેઠ આદિથી સ્વેદન કરવું ઉત્તમ છે અને રસશેષાણલુઈ થયું હોય તો સૂઈ રહેવું. આમાણલુઈ થયું હોય તો અરધો તોલો વજન અને યોગ્ય પ્રમાણમાં સેંધવતું ચૂર્ણ કરી તેને બત્રીશ તોલા ઊના પાણી સાથે પીને ઊલટી કરવી; અથવા પીપર, સેંધવ અને વજનો ૬૬૬ ટાલા પાણી સાથે પીને ઊલટી કરવી એ પણ આમાણલુઈ ઉપર ખૂબ વખણાય છે. ૩૮, ૩૯

ટીકા-જનમન-શરાવમાત્રમ્, વચા-કર્ષાર્પમિતા, દ્યોદ્યુગમુષ્ણેન જલેન પિબેત્. * વળાદિકલ્લં વા પીત્વા શન્તિરામે પ્રશસ્યતે * इत्येतेनान्वयः ॥ (આનો અર્થ ઉપર સમાયો છે.)

આમાણલુઈ પર ખાસ વધુ

ધાન્યનાગરસિદ્ધં વા તોયં દયાદિચક્ષણઃ ।
મામાર્જીર્ણપ્રશમનં શૂલ્લં વસ્તિશોષનમ્ ॥ ૪૦ ॥

મહેશ્વરા પ્રાતરર્જીર્ણશાઢ્ઠા, તદાડમયાં નાગર-
સૈન્ધવાશ્યામ્ । વિચૂર્ણિતાં શીતજલેન મુસ્ત્યા,
મુહ્યાદશાઢ્ઠં મિશ્રમન્નકાલે ॥ ૪૧ ॥

વિદ્યોદ્યોતે યસ્ય તુ મુક્તમાત્રં, દન્દ્યહાતે હૃદ્ય
ગલ્લશ્ચ યસ્ય । દ્રાક્ષાં સિતામાશિકસમપ્રયુક્તાં,
લીઢ્યાડમયાં ચાપિ સુલે લમેત ॥ ૪૨ ॥

અન્વયઃ-વિચક્ષણઃ (વૈદ્યઃ) ધાન્ય-નાગરસિદ્ધ વા તોયં દયાત્ । (તદ્ દિ) આમાર્જીર્ણપ્રશમનં શૂલ્લ વસ્તિ-
શોષનમ્ (મર્ચતિ) ॥ યદા પ્રાતઃ અર્જીર્ણશાઢ્ઠા ભવેત્,
તદા નાગર-સૈન્ધવાશ્યા (સહ) વિચૂર્ણિતામ્ અમયાં
શીતજલેન (સહ) મુક્તવા અન્નકાલે અશાઢ્ઠં મિતં
મુહ્યાત્ ॥ યસ્ય તુ મુક્તમાત્ર વિદ્યતે, યસ્ય ચ હૃદ્ય
॥ ગતઃ દન્દ્યહાતે, (સઃ) સિતા-માશિક-સંપ્રયુક્તાં દ્રાક્ષાં
ચ અમયામ્ અપિ લીઢ્યા સુલે લમેત ॥

વિદ્વાન વૈદ્યે આમાણલુઈ ઉપર ધાણોનો
અને સૂંઠનો ક્વાથ આપવો; કારણ કે તે
આમાણલુઈને શાંત કરે છે, શૂળને મટાડે છે
અને મૂત્રાશયને સાફ કરે છે. સવારે જો
અણલુઈની શંકા થાય તો તે જ વખતે સૂંઠ
અને સેંધવ સાથે હરડેનું ચૂર્ણ ટાલા પાણી
સાથે ખાઈ જવું અને પછી લોખંડનો સમય

થાય ત્યારે શંકારહિત થઈ માપસર જમવું.
જેનો હરકોઈ ખાધેલો ખોરાક બંધી જઈ
ખરાબ પાક થતો હોય અને જેનું હૃદય તથા
ગળું ખૂબ બળ્યા કરતું હોય તે માણસે
સાકર તથા મધ સાથે દ્રાક્ષ અને હરડે
પણ ચાટવી; જેથી તે સુખ પામે છે. ૪૦-૪૨

અણલુઈ ઉપર ચૂર્ણ તથા કારો :

હિંવપૃષ્ઠ+ ચૂર્ણ

ત્રિકટુકમજ્જમોદા સૈન્ધવં જીરકે દ્વે, સમ-
ધરણપૃતાનામઘ્નમો હિંદુગુમાગઃ । પ્રથમકવલમુક્તં
સર્પિશા ચૂર્ણમેતત્, જનયતિ જઠરાગ્નિં ઘાત-
રોગાન્ન હન્તિ ॥ ૪૩ ॥

અન્વયઃ-ત્રિકટુકમ્ અજમોદા સૈન્ધવં દ્વે જીરકે-
સમધરણપૃતાના અઘ્નમઃ હિંદુગુમાગઃ (ચૂર્ણીકર્તવ્યઃ), एतत्
चूर्णं सर्पिशा (सह) प्रथमकवलमुक्तं (तत्) जठराग्निं
जनयति, वातरोगान् च हन्ति ॥

સૂંઠ, મરી, પીપર, બોડી અજમોદા,
સેંધવ, જીરું, શાહજીરું અને આઠમો હિંડોનો
ભાગ, એમ એ બધાને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ
કરી તે ચૂર્ણને ધીમાં કાલવી લોખંડના સમયે
પહેલા ફેળિયામાં ખાધું હોય તો તે
જરૂરિયાતો પ્રદીપ્ત કરે છે અને વાધુસંબંધી
રોગોનો નાશ કરે છે. ૪૩

ટીકા-અજમોદાડવ-વચાની, અમેરહાન્તરીપનાત્ ।
જીરકે દ્વે=શુક, કૃષ્ણ ચ; ધરણ-અન્ન માનં, તેન સમ-
ધરણપૃતાનો=તુલ્યમાનગૃહીતાનો, હિન્દુગુમાગઃ સત્ત,
અઘ્નમો ભાગે હિંદુતઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

બૃહદશિમુખચૂર્ણઃ

દ્વૌ ક્ષારૌ ચિત્રકં પાઠા કરજં લવણાનિ ચ ।
સુદૈર્ઘ્યાપત્રકં ભર્ગી કૃમિગ્રં હિંદુગુ પોષ્કરમ્ ॥ ૪૪ ॥
શરી દાર્વી ત્રિવૃન્મુસ્તં વચા ચેન્દ્રયવાસ્તયા ।
વૃક્ષામ્લં જીરકં ધાત્રી ધ્રેયસી ચોપકુચ્ચિકા ॥ ૪૫

+ અષ્ટો વરિમાળમસ્ય-અટકમ્, હિંદુસહિતમ્ અટક
હિંદુવટકમ્-તત્ તત્ ચૂર્ણં હિંદુવટકચૂર્ણમ્-હિંડ સાથે
આઠ આસડિયાંના માપનું ચૂર્ણ-હિંવપૃષ્ઠ કહેવાય છે.

= અમેરુસમિમ્ ઉલ્બળદોષવિનાશકમ્, તત્તામકં ચ
તત્ત્વર્ણમ્-અર્ધમુલચૂર્ણમ્, બૃહત્ તદ્ અર્ધમુલચૂર્ણમ્-
અમિતુ બલ્લે મુખ હોય તેનું અતિ ઉષ્ણ દોષોનો
નાશ કરનાર મેહનું ચૂર્ણ-બૃહદશિમુખચૂર્ણ કહેવાય છે.

અમ્ભવેનસમગ્રીકા યવાની દેવદાશ ચ ।
 અમયાડતિવિપાશ્યામા હપુવાડડગ્ગવંસમમ્ ॥૪૬॥
 તિલમુષ્કમશિમૂળાં કોકિલાક્ષપલાશયોઃ ।
 ક્ષારાણિ લોહફિટ્ઠ તસં ગોમૂતસેવિતમ્ ॥૪૭॥
 સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કૃત્વા તુ સમમાગાનિ કારયેત્ ।
 માતુલુહ્નરસેનૈવ ભાવયેદિવસત્રયમ્ ॥૪૮॥
 દિનત્રયન્તુ શુકેન તથાદ્રઃસરસેન ચ ।
 અત્યગ્નિકારકં ચૂર્ણં પ્રદીપ્તાગ્નિસમપ્રથમ્ ॥૪૯॥
 હપયુક્તં વિધાનેન નાશાયત્યચિરાદગદાન્ ।
 અર્જોર્નમથ ગુલ્મઞ્ચ ક્ષીહાને ગુદજાનિ ચ ॥૫૦॥
 હદરાપપન્નવૃદ્ધિઞ્ચ, અઘ્રીલાં વાતશોણિતમ્ ।
 પ્રણુશ્ચુલ્લવગ્નાન્દોપાદ્મપ્રાગ્નિ ચ પ્રદીપયેત્ ॥૫૧॥
 અન્વયઃ—દ્વો ક્ષારો ચિત્રક પાઠા કરજી લવણાનિ ચ
 સ્ફુમા એલા પત્રક ભાગી કૃમિખન દિવુ પોષ્કરં શટી દારીં
 ત્રિવૃત્ત મુસ્ત વચા ચ હન્દયવા. તથા વૃષામ્લ જીરક
 ધાત્રી ધેયસી ચ ઉપકુષ્ઠિકા અમ્ભવેનસમ અમ્લીકા યવાની
 દેવદાશ ચ અમયા અતિવિપાશ્યામા હપુવા આરવથ
 સમ તિલ-મુષ્કક-શિમૂળા કોકિલાક્ષ-પલાશયો. ક્ષારાણિ
 ચ તસ ગોમૂત-સેવિત લોહ-ફિટ્ઠ-(એતાનિ) તુ સૂક્ષ્મ-
 ચૂર્ણાનિ કૃત્વા સમમાગાનિ કારયેત્. દિવસત્રય માતુ
 છપરસેન એવ ભાવયેત્. દિનત્રય તુ શુકેન, તથા ચ
 આદ્રઃસરસેન (ભાવયેત્ હદ) ચૂર્ણમ્ અત્યગ્નિકારક પ્રદીપ્ત-
 અગ્નિપ્રથમપ્રમ (સત્) વિધાનેન ઉપયુક્તં (ચેત્ તર્હિ)
 અચિરાત્ અર્જોર્નમ્ અથ ચ ગુલ્મ ક્ષીહાન ચ ગુદજાનિ
 ચ હદરાણિ અન્નવૃદ્ધિ ચ અઘ્રીલા વાતશોણિતમ્ (હતિ)
 ગદાન્ નાશયતિ, ઉલ્લવગ્નાન્ દોષાન્ પ્રણુશ્ચિ, નશામિ ચ
 પ્રદીપયેત્ ॥

સાંખ્ય, જવખાર, ચિત્રક, કાળીપાટ,
 કાકચિયા, પંચલવલ્લ, ઝીણી એકચી, તમાલ-
 પત્ર, કારંગી, વાવડિંગ, હિંગ, કઠ, કથુરે,
 હારેહળદર, નસોતર, મોથ, વજ, ઇદ્રજવ,
 ઠાકમ, છરું, આમળાં, હરડે, પીપર,
 અમ્ભવેતસ, આંખડી, યવાન-અજમો, દેવદાર,
 હરડે, અતિવિષ, ઘઉંઝાં, પડાશી, ગરમાળો,
 તલનો ક્ષાર, જધરિયા ખાખરાનો ક્ષાર,
 સરગવાનો ક્ષાર, એખરાનો ક્ષાર, ખાખરાનો
 ક્ષાર તથા તપાની ગોમૂતથી ઠંડું કરેછું
 લોહાનું કીટું સમસાએ લઈ ચૂર્ણ કરી તે
 ચૂર્ણને ત્રણ દિવસ સુધી ખિએરાંના રસની
 સાવના આપવી, ત્રણ દિવસ સુધી સરકાની
 સાવના આપવી અને ત્રણ દિવસ સુધી

આડુંના રસની સાવના આપવી, એટલે
 તે 'જૃહદ્ગ્નિમુખ' નામનું ચૂર્ણ સિદ્ધ
 થાય છે. આ ચૂર્ણ જઠરાગ્નિને અત્યંત
 વધારનાર તેમ જ પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિ
 જેવું છે. તેના વિધિથી ઉપયોગ કર્યો હોય
 તો તે તરત જ અજીર્ણનો, ગોળાના દરદનો,
 બરલના દરદનો, અરશનો, પેટના રોગનો,
 અંત્રવૃદ્ધિનો, અધીલાનો અને વાતરક્તનો નાશ
 કરે છે. આ ચૂર્ણ ઉલ્લબ્ધ (અધિક-ઉચ્ચ)
 થયેલા દોષોને પણ શાંત કરે છે અને
 નષ્ટ થયેલા અગ્નિને પણ પ્રદીપ્ત કરે છે. ૪૪-૫૧

ટીકા—દ્વો ક્ષારો=સ્વત્રિકા, યવકારાષ ૧ લવણાનિ-
 પથ. વૃષામ્લ=વિપામિલ' હતિ લોકે. ધેયસી=હરીતરી,
 અપકુષ્ઠિકા='મગરૈલા,' અમ્ભવેતસકામાવે ચુક દાત-
 વ્યમ્ । શ્યામા=પ્રિયજુ. મુષ્કક='ષળ્ડાઠારિ' હતિલોકે,
 કોકિલાક્ષ='કોહલપા' હતિ લોકે. હતિ જૃહદ્ગ્નિમુખ
 ચૂર્ણમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર સમાવ્યો છે.)

વૈશાનર-કાર-૨

સ્તુલ્કચિત્રકૈરણ્ડરુણં સપુતર્તવમ્ ।
 નિલાપામાર્ગરુદ્રીપલાશં તિન્તિડીં તથા ॥૫૨॥
 શૂદી-વા જ્વાલયેદેનત્પ્રસ્યં મ્લમાલિલં યથા ।
 જલાદકે વિપકથં યાવત્પાદ્યયોપિતમ્ ॥૫૩॥
 સુપસન્નં વિનિસ્નાય લવણપ્રસ્યસંયુતમ્ ।
 પસ્યં નિર્ધૂમકઠિતં સૂક્ષ્મચૂર્ણાકૃતં પુનઃ ॥૫૪॥
 યવાનીઝીરુકલ્પોવસ્થૂતઝીરુકિદ્ધિગુમિઃ ।
 [પૃથગર્ધપલૈરેમિશ્રુણિતેસ્તદ્વિમિશ્રયેત્ ॥૫૫॥
 આદ્રઃકસ્વરસેનાપિ ભાવયેન્ઝોવયેત્પુનઃ ।]
 શીતોદકેન તચ્ચૂર્ણં પિત્રે પ્રાતર્હિ માત્રયા ॥૫૬॥
 તસ્મિન્ જીર્ણેન્નમશ્ચીયાચૂર્ણેર્જાઙ્ગલજૈ રસેઃ ।
 રૂપદમ્લે' સલવળિઃ સુલ્લોખીર્વદ્ધિદીપનૈઃ ॥૫૭॥
 પ્તેનાગ્નિર્વિગ્દ્ધેન યલમારોગ્યમેવ ચ ।
 તન્નાનુપાતં શસ્તં હિ તત્રવા ભોજને હિતમ્ ॥૫૮॥
 મન્દાશ્ચયશ્ચાંચિકારેપુ વાતપ્લેધ્મામયેપુ ચ ।
 સર્ગાદ્ગ્નશોયરોગેપુ શૂલગુલ્મોદરેપુ ચ ।
 અમર્યાં શર્કપાયાઞ્ચ વિષ્ણૂત્રાનિલરોગિપુ ॥૫૯॥
 અન્વયઃ—સ્તુદી-અર્ક-ચિત્રક-ણ્ડ-રુણ સપુતર્તવં

× વૈશાનરો-વહ્નિઃ સ ચાત્ર જાઠરઃ પ્રકરણવાદ,
 જ વૈશાનર કારોતિ હિતિ-વૈશાનરકૃત્, સ લાસી ક્ષાર-
 વૈશાનરક્ષાર-શાકપાર્થિવાદિઃ-જઠરાગ્નિને ને પ્રદીપ્ત કરે
 છે, તે વૈશાનરક્ષાર કહેવાય છે.

તિલ-અપામાર્ગ-કદલી-પલાશ તથા તિન્તિદી ઘ્રીત્વા જ્વાલયેત્, યથા એતદ્ અધિલં પ્રસ્યં ભસ્મ (મવેત્, તતઃ તદ્ ભસ્મ) જગાઢકે વિપક્વ્યં, યાવત્ પાદ-અવ-રોપિતં (સ્થાત્), સુપ્રસરં વિનિદ્રાવ્ય લવણપ્રસ્યસંયુત (કૃત્વા) પન્ન નિર્ધૂમકઠિનં સૂત્રમર્ચૂર્ણકૃતં તત્ પુનઃ યવાની-જીરક-મ્યોપ-સ્થૂન્-જીરક-દિનુમિઃ પૃથક્ અવે-પલેઃ ચૂર્ણિતૈઃ અમિઃ વિનિશ્રયેત્, પુનઃ આદિકસ્તરસેન અપિ ભાવયેત્ (અ) શોષયેત્ । તત્ ચૂર્ણં પ્રાતઃ શીત-ઉદકેન દિ માપ્રથા પિવેત્ । તસ્મિન્ ગોળે રૂપત્ અભ્લેઃ સ્લવણૈઃ સુરોળીઃ વહિદીપનૈઃ યૂપૈઃ (વા) જાત્રલજૈઃ રઘૈઃ (તદ્) ભસ્મ બંધયેત્ । એતેન અમિઃ બલં ચ આરોગ્ય વિવર્ધત એવ, તન્ન અનુપાન તત્ દિ શસ્ત, વા (તત્ દિ) મોજને હિતમ્ (મવતિ) । અર્થ વૈશ્વનારદ્વાર-મન્દામિ અર્શો-વિકારેપુ વાત-અસ્ત્ર-આમયેપુ સર્વાન્નશોય-રોગેપુ શૂન્-ગુન્ન-ઉદરેપુ ચ શ્મશ્મી ચ શર્કરાયાં ચ વિન્મૂઝ બનિલરોગેપુ (પ્રશસ્યેત) ॥

થેાર, આઠડો, ચિત્રક, એરંડો, વાયવરણાં, સાટોડી. તલ, અઘેડો, કેળ, આખરો અને આંખલીને લઈ બાળવાં, કે જે રીતે એ સર્વની એકંદર ચોસઠ તોલા ભરમ થાય. પછી એ ભરમને ખસોછપન તોલા પાણીમાં નાખી તે પાણી ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યાં મુધી પકાવવી. પછી તે બાકી રહેલું પાણી આછરે ત્યારે વચ્ચી ગાળી લઈ તેમાં એકસો-અઠ્ઠાવીશ તોલા સૈંધવ નાખી પાછું તેને પકવવું. પછી તે નિર્ધૂમ અને કઠણ ધઈ બપુ ત્યારે તેવું બારીક ચૂર્ણ કરી તેમાં અજમે, છરું, સૂંઠ, મરી, પીપર, કલૌંછ છરું અને હિંગ અલગ અલગ બે બે તોલા નાખવાં. એમ તૈયાર થયેલ તે ચૂર્ણને સવાર-માં ટાઢા પાણી સાથે માત્રા પ્રમાણે પીવું. એ માત્રા પચી ગયા પછી કાંઈક ખાટા, લૂણવાળા, કાંઈક બિના અને અગ્નિને દીપ્ત કરનારા યૂષોની સાથે કે જંગલી પ્રાણીના માંસના રસાઓની સાથે અન્ન ખાવું. આથી અગ્નિ, બળ તથા આયુષ્ય પણ વધે છે; આમાં અનુપાન તરીકે છાશ જ સારી છે; અથવા લોજનની સાથે જ છાશ ખાવી એ પણ હિતકારી છે. આ 'વૈશ્વનારદ્વાર' મંદ અગ્નિ ઉપર, અરશના વિકારો ઉપર, વાયુસંબંધી

તથા કફસંબંધી રોગો ઉપર, સધળા શરીર-માં સોજના રોગો ઉપર, શુળ ઉપર, ગોળાના રોગ ઉપર, પેટના રોગો ઉપર, પથરી ઉપર, શર્કરા નામના રોગ ઉપર તથા વિઘ્નાના, મૂત્રના અને પવનના રોગોનો માટે ખૂબ વખણાય છે. પર-૫૯

ભાસ્કર-લવણ

સામુદ્રલવણં કાર્યમદ્યકર્પમિતં ધુધૈઃ ।
સાવર્ચલં પદ્યકર્પં વિદસૈન્ધવધાન્યકમ્ ॥ ૬૦ ॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં પત્રકં કૃષ્ણજીરકમ્ ।
તાલીશં કેશરં ચઘ્યમસ્લવેતસકં તથા ॥ ૬૧ ॥
દ્વિકર્પમાત્રાણ્યેતાનિ પ્રત્યેકં કારયેદ્ ધુધઃ ।
મારચં જીરકં વિશ્વમેકેકં કર્પમાત્રકમ્ ॥ ૬૨ ॥
દાહિમં સ્યાચ્ચતુઃકર્પં ત્વગેલા ચાર્દકપિકા ।
એતચ્ચર્ણોક્તં સર્થે લવણં માસ્કરામિધમ્ ॥ ૬૩ ॥
મધ્યેકૃષ્ણાણમાનન્તુ તત્કમસ્તુકાશિકૈઃ ।
વાતશ્લેષમર્મયં ગુલ્મં સ્ત્રીહાનમુદરં ક્ષયમ્ ॥ ૬૪ ॥
અર્શસિ ગ્રહર્ણી કુપ્તં વિયન્યજ્ઞ મગન્દરમ્ ।
શૂલં શોથં શ્વાસકાસાડમદોર્ષાશ્વાપિ હ્રદ્રુજમ્ ॥
અશ્મરિં શર્કરાશ્ચાપિ પાણ્ડુરોગં કુમીનપિ ।
મન્દાગ્નિ નાશયેદેતદીપનં પાચનં પરમ્ ॥ ૬૬ ॥
હિતાય ચર્ચલોકાનાં માસ્કરેણ વિનિર્મિતમ્ ।
હન્યાત્સર્વાણપજીર્ણાનિ મુક્તમાત્રમસંશયમ્ ॥ ૬૭ ॥

અન્વ-: ધુધૈઃ સામુદ્રલવણમ્ અદ્યકર્પમિત કાર્યમ્, સાવર્ચલં પદ્યકર્પં, વિદ-સૈન્ધવ-ધાન્યકં પિપ્પલી પિપ્પલી-મૂલં પત્રકં કૃષ્ણ-જીરક તાલીશ કેશરં ચઘ્ય તથા અસ્લવેતસમ્, -એતાનિ પ્રત્યેકં દ્વિકર્પમાત્રાણિ ધુધઃ કારયેત્, મરિચં જીરક વિશ્વમ્ એકેકં કર્પમાત્રકં, દાહિમં ચતુઃ-કર્પં સ્યાત્, ત્વક્ ચ એલા અર્ધકપિકા-એતલ્ સર્વે ચૂર્ણો-કૃતં માસ્કર-અમિધ લવણં તત્-મસ્તુક-કાશિકૈઃ (સહ) જાળમાનં વુ મધ્યેત્, એતલ્ દીપનં પરં પાચનં (તલ્)

+ માસં કરોતિ-માસ્કર-: 'દિવાવિમા' - 'ઇતિ કરો-તેઃ', કસ્કાદિષ્, હુનાસિ-હિનસિ ગુલ્માનીર્ણાદિરોગાનિસિ લવણં-લ્ચ છેદને-નન્દ્યાદિઃ, તતઃ માસ્કરેણ પ્રોક્તં લવણ, યદ્વા માસ્કરતુલ્યં રોગાન્વકારનાશનં દીપન ચ 'તલ્ ઓષધમિથ લવણ માસ્કરલવણ-પ્રકાશ કરનાર સર્થે' કહેલું 'ગોળો-અછૂર્ણ-વગેરેનો નાશ કરનાર' મીઠું-ભાસ્કરલવણ; અથવા પ્રકાશક સૂર્યના જેવું રોગોરૂપી અધિકારનો નાશ કરનાર તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર એસડિયાંઓથી મિથ મીઠું-ભાસ્કર-લવણ કહેવાય છે.

વાત-રોષ-ભવ ગુલ્મ પ્લીહાનમ્ ઉદર ક્ષયમ્ અર્શોષિ
મ્હર્ણી કુઠ વિવન્ધં વ મગન્દર શલં શેષ શ્વાસ-કાસ-
આમદોષાન્ અપિ ચ હ્રુજમ્ અમેરી ચ શર્કરામ્ અપિ
પાન્દુરોગં કૃમીન્ મન્દામ્નિમ્ અપિ નાશયેત્ । સર્વલોકાના
હિતાય માત્રકરેણ વિનિર્મિત (સ્તદ્) મુક્તમાત્રં સર્વાણિ
અત્રીર્ણાનિ અસશયં દન્યાત્ ॥

વિક્રાનેએ દરિયાર્ધ લૂણ આઠ તોલા
લેવું, સંચળ પાંચ તોલા લેવું અને ગિડલૂણ,
સેંધવ, ધાણા, પીપર, પીપરીમૂળ, તમાલપત્ર,
કાળીજીરી, તાલીસપત્ર, કેસર, ચવક અને
અરક્તવેતસ-એ દરેક બે બે તોલા લેવાં; પછી
મરી, જીરું અને સૂંઠ એક એક તોલા લેવાં;
તેમ જ દાડમના બીજ ચાર તોલા, તજ અથો
તોલા અને એલચી પણ અથો તોલા લઈ એ
બધાંનું ચૂર્ણ કરવું, એટલે તે ‘ભારકર-લવણ’
નામે તૈયાર થાય છે. આ ચૂર્ણને છાશ, દહીંનું
પાણી કે કાંજની સાથે ચોવીસ અણોટીભાર
ખાવું. આ લૂણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા
ઉત્તમ પાચન હોઈ વાયુસંબંધી તથા કફ
સંબંધી ગોળો, બરલતું દરદ, પેટના રોગ,
ક્ષયરોગ, અરશ, ગ્રહણી, કોઢ, મળબંધ,
ભગંદર, શૂળ, સોળ, શ્વાસ, ઉધરસ, આમ
સંબંધી દોષો, હૃદયનો રોગ, પથરી, શર્કરા,
પાંડુરોગ, કૃમિઓ અને અગ્નિના મંદપણને
નાશ કરે છે. બધા લોકોના હિત માટે સૂચે
આ બનાવ્યું છે. આ લૂણ ખાધું હોય તો
તરત જ સઘળા પ્રકારના અજીર્ણોનો અવશ્ય
નાશ કરે છે. ૬૦-૬૭

દીકા-અન્ન દાહિતસ્ય યીજાનાં કર્પચતુર્યમિતં દેવમ્ ॥

વડવાનલ-ચૂર્ણ +

સૈન્ધવસમૂલમગધા, -વડવાનલનાગરં પથ્યા ।
કમનુદ્રમશિનુદ્રો, વડવાનલનામ ચૂર્ણં સ્યાત્ ॥૬૮

અન્વય:-સૈન્ધવ-સમૂલ-મગધા-ચવ્ય-ઝનલ-નાગરં
પથ્યા કમનુદ્ર વડવાનલનામચૂર્ણમ્ અશિનુદ્રો સ્યાત્ ॥

એક ભાગ સેંધવ, બે ભાગ પીપરીમૂળ,

+ વડવાયા અનલ: વડવાનલ: , તન સદૃશં દીપનં ચ
પાચનં ચૂર્ણમ્-વડવાનલચૂર્ણમ્-સમુદ્રમાં સળગતા વડવાશિ
જેવું દીપન એટલે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા
પાચન હોવાથી વડવાનલ નામે કહેવાતું ચૂર્ણ.

ત્રણ ભાગ પીપર, ચાર ભાગ ચવક, પાંચ
ભાગ ચિત્રક, છ ભાગ સૂંઠ અને સાત ભાગ
હરડેનું ચૂર્ણ (લેણું) ‘વડવાનલ-ચૂર્ણ’
કહેવાય છે; તે જઠરાગ્નિને વધારવા (ઉપયોગી)
થાય છે. ૬૮

બીજા પ્રકારનું વડવાનલ-ચૂર્ણ

પથ્યાનાગરુષ્ણા, -ઋણ્યિહ્યાગ્નિભિ: સિતા-
તુલ્યૈ: । વડવાનલ દ્વ જરયતિ, વહુ ગુર્યતિ-
મોજનં ચૂર્ણમ્ ॥ ૬૯ ॥

અન્વય:-પથ્યા-નાગર-રુષ્ણા-ઋણ્ય-વિલ્વ-અગ્નિભિ:
સિતાતુલ્યૈ: (નિષ્પારિત), ચૂર્ણ વડવાનલ: દ્વ વહુ ગુર
અતિમોજનં જરયતિ ॥

હરડે, સૂંઠ, પીપર, કાકચિયા, બીણું,
ચિત્રક અને તે બધા જેટલી સાકર નાખી
બનાવેલું ચૂર્ણ, (ખાવાથી અસુદ્રની અંકર
અળગતા) વડવાનલ જેવું હોઈ ખૂબ વધારે-
પડતાં ભારે લોભનને પણ પચાવી દે છે. ૬૯

સમશર્કર-ચૂર્ણ*

પ્લાટગ્ઝનાગપુષ્પાનાં માત્રોત્તરવિવંધિતા ।
મરિચં વિપ્પલી શુષ્કી ચતુષ્પજ્જોત્તરોત્તરા ॥૭૦॥
દ્રવ્યાપયેતાનિ યાવન્તિ તાવતી સિતશર્કરા ।
ચૂર્ણમેતત્પ્રયોકવ્યમગ્નિસન્દીપનં પરમ્ ॥૭૧॥

અન્વય:-પ્લા-સ્વક્ત-નાગપુષ્પાનાં માત્રા ઉત્તરવિવ-
ધિતા, મરિચ વિપ્પલી શુષ્કી ચતુર-પદ-ઉત્તર-ઉત્તરા-
પ્તાનિ દ્રવ્યાણિ યાવન્તિ (સ્યુ:), તાવતી સિતશર્કરા
(ગ્રાથા), એતન્ ચૂર્ણમ્ પરમ્ અગ્નિસન્દીપન (સ્વ)
પ્રયોકવ્યમ્ ॥

એક ભાગ એલચી, બે ભાગ તજ,
ત્રણ ભાગ નાગકેસર, ચાર ભાગ મરી, પાંચ
ભાગ પીપર અને છ ભાગ સૂંઠ એમ
એક એકથી વધતાં એ સઘળાં દ્રવ્યોનું
જેટલું ચૂર્ણ થાય તેટલી તેમાં સાકર
નાખવી. આ ચૂર્ણ જઠરાગ્નિને અત્યંત પ્રદીપ્ત
કરે છે, તેથી તે અવશ્ય પ્રયોગ કરવા લાયક
છે. ૭૦, ૭૧

* સમા-ઔષધૈસ્તુલ્યા શર્કરા યસ્મિન્ તત્ સમ-
શર્કરં, તન્ન તન્ચૂર્ણં સમશર્કરચૂર્ણમ્-જેમાં ઓસડિયા-
નાં ચૂર્ણ જેટલી ખડીસાકર નાખાય છે, તે
સમશર્કરચૂર્ણ કહેવાય છે.

અયાગીને રસા: ।

અણ્ણુ ઉપરના રસો

ક્રૃત્યાદ-૨૨૬:

દ્વિપલં ગમ્યકં શુદ્ધં પલમેકન્તુ પારદમ્ ।
મૃતલોહં તથા તામ્રં કર્પદ્વયમિતં પૃથક્ ॥ ૭૨ ॥
સચ્ચૂર્ણં સર્વં સમિશ્રં દ્રાવયિત્વાડગ્નિયોગતઃ ।
સમ્પચ્ચૃતં સમસ્તં તત્ પશ્ચાદ્ગુલદલે ક્ષિપેત્ ॥ ૭૩ ॥
પુનઃ સચ્ચૂર્ણં તત્સર્વં લોહપાત્રે નિધાપયેત્ ।
જમ્બીરસ્ય રસં તત્ર પૂતં પલશતં ક્ષિપેત્ ॥ ૭૪ ॥
ચુલ્લયાં નિવેશ્ય તદ્ યજ્ઞામૃદુના વહ્નિના પચેત્ ।
રસે તદ્દિમન્ ઘનીભૂતે તત્ સંશોષ્ય વિચૂર્ણયેત્ ॥
પશ્ચકોલકપાયસ્ય તુલ્યેન સહિતસ્ય ચ ।
ભાવના તત્ર દાતવ્યા પશ્ચાત્ સંશોયચ્છલ્લે: ॥ ૭૬ ॥
મૃષ્ટદ્વુળચૂર્ણેન તુલ્યેન સહ મેલયેત્ ।
મસ્તિષ્ણેનાપિ તુલ્યેન તદ્ધેન વિઢેન ચ ॥ ૭૭ ॥
ભાવયેત્ સતકૃત્વસ્તુ ચળકામ્લજલેન ચ ।
તતઃ સંશોષ્ય સમિપ્થ કૂપીમધ્યે નિધાપયેત્ ॥ ૭૮ ॥
રસઃ કૃત્વાદનામાડ્યં મૈરવાનન્દયોગિના ।
ઉક્તઃ સિંહલરાજાય વહુમાંસાશિને પુરા ॥ ૭૯ ॥
મક્ષયેદ્દોજનસ્પાન્તે માપદ્વયમિતં રસમ્ ।
મક્ષયિત્વા રસં પશ્ચાત્ પિવેત્તકં સસૈન્ધવમ્ ॥ ૮૦ ॥
અત્યર્થં ગુરુ યદ્ બુકમતિમાત્રમથાપિ ચ ।
તત્સર્વં જીર્યતિ ક્ષિપ્રત્સવ્યેતસ્ય મક્ષણાત્ ॥ ૮૧ ॥
શૂલં ગુલમજ્ઞ ચિદ્રમ્મં છોહાનમુદરં તથા ।
રસઃ કૃત્વાદનામાડ્યં વિનિહન્તિ ન સંશયઃ ॥ ૮૨ ॥

અન્યથા-દ્વિપલ શુદ્ધ ગમ્યકં, એક તુ પલં પારદ,
મૃતલોહં તથા તામ્રં પૃથક્ કર્પદ્વયમિતં-સર્વં સચ્ચૂર્ણં
સમિશ્રમ્ અગ્નિયોગતઃ દ્રાવયિત્વા સમ્યક્ કૃત તત્ સમસ્તં
પશ્ચાદ્ગુલ-દલે ક્ષિપેત્, પુનઃ સચ્ચૂર્ણં તત્ લોહપાત્રે
નિધાપયેત્ તત્ર જમ્બીરસ્ય પૂતં રસં પલશત ક્ષિપેત્,
તત્ ચુલ્લયાં નિવેશ્ય યજ્ઞાત્ મૃદુના વહ્નિના પચેત્, તસ્મિન્
રસે ઘનીભૂતે તત્ સંશોષ્ય વિચૂર્ણયેત્, તત્ર ચ ચુલ્કેન
સહિતસ્ય પશ્ચકોલકપાયસ્ય ભાવના દાતવ્યા, પશ્ચાત્ શનિઃ
સંશોપયેત્, (તતઃ તત્-) તુલ્યેન મૃષ્ટદ્વુળ-ચૂર્ણેન તુલ્યેન

÷ કમ્યમ્-આમં સર્વમ્ અગીર્ણમ્ અતિ-મક્ષયતિ-
વિનાશયતિ મૂઝાત્-ઈતિ કૃત્યાદઃ-કર્મણ્ય, કૃત્યાદનામા
રસઃ, યદ્વા 'કૃત્યાદોડલપ આશરઃ' ઇતિ કોશાત્-કૃત્યાદો-
રાક્ષસસ્તસરશો સર્વાંગીર્મમ્લકો રસઃ-સમગ્ર અણ્ણુશિ-
નો જે નાશ કરે છે, તે કૃત્યાદ અથવા કૃત્યાદ એટલે
સર્વલક્ષી રાક્ષસ જેવો-અથવા અણ્ણુને પચાવી
નાશ કરનારો જે રસ તે કૃત્યાદરસ કહેવાય છે.

મસ્તિષ્ણેન તદ્ધેન ચ વિઢેન અપિ સહ મેલયેત્, ચળક-
અમ્લજલેન ચ સમઘ્રુત્વઃ તુ ભાવયેત્, તતઃ સંશોષ્ય
સમિપ્થ કૂપીમધ્યે નિધાપયેત્ । અર્થ કૃત્યાદનામા રસઃ
પુરા મૈરવાનન્દયોગિના વહુમાંસાશિને સિંહલરાજાય ઉક્તઃ
(આસીત્) । મોજનસ્ય અન્તે માપદ્વયમિત (૬મ) રસં
મક્ષયેત્, રસં મક્ષયિત્વા પશ્ચાત્ સસૈન્ધવ તર્ક પિવેત્,
યત્ અત્યર્થં ગુરુ અથ ચ અતિમાત્રમ્ અપિ બુકં તત્
સર્વમ્ એતસ્ય રસસ્ય મક્ષણાત્ ક્ષિપ્રં જીર્યતિ । અર્થ
કૃત્યાદનામા રસઃ શૂલં ગુલમ ચ વિદ્રમ્મં છોહાન તથા
ઉદરં વિનિહન્તિ, ન સંશયઃ (કાર્યઃ) ॥

આઠ તોલા શુદ્ધ અંધક, ચાર તોલા
શુદ્ધ પારદ, જે તોલા મારેહું દોહું અને જે
તોલા મારેલા ત્રાંખાનું ચૂણું કરી તે સઘળાને
મિશ્ર કરી અગ્નિના યોગ આપીને પિગ-
ળાવવાં. સારી રીતે પીગળ્યા પછી એ સર્વ-
ને ધોળા એરંડાનાં પાંદડાં ઉપર નાખવાં.
પછી ફરીવાર ચૂણું કરી તે સર્વને દોઢાના
વાસણમાં નાખી તેમાં ચારસો તોલા લીંબુ-
નો વચ્ચી ગાળેલો રસ નાખવો. પછી તેને
ચૂલા પર ચડાવી કાળજીપૂર્વક ધીમા અગ્નિથી
પકવવાં. પાકતાં પાકતા રસ ઘાટો થઈ
બાક ત્યારે તેને સુકાવી ચૂણું કરવું. એ
ચૂણુંને ચૂકાના રસ સહિત પંચકેલ (પીપર,
પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સૂંક) ના
કવાથની (પચાસ-પચાસ) ભાવના આપવી;
પછી ધીરે ધીરે સુકાવી તેમાં તે ચૂણુંના
જેટલું શેકેલા ટંકણખારનું ચૂણું, તેટલું જ
મરીનું ચૂણું અને તે ચૂણુંથી અરધું બિડ-
લું ભેળવવું. પછી તે ચૂણુંને ચણાખારની
સાત ભાવનાઓ આપી સુકાવી વાટીને
શીશીમાં ભરી મૂકવું; તે કૃત્યાદ નામને
રસ તૈયાર થયો કહેવાય છે. આ 'કૃત્યાદ-
રસ' પૂર્વે ભૈરવાનંદ નામના યોગીએ ઘણું
માંસ ખાનારા સિંહલદીપના રાજાને કહ્યો
હતો. જમ્યા પછી આ રસ ખાર રતીભાર
ખાવો અને તે ખાઈને તેની ઉપર સૈન્ધવ
સહિત છાશ પીવી. જે અત્યંત ભારે તથા
અતિશય વધારે ખાધું હોય તે સઘળું આ
રસ ખાવાથી તરત થયી બાક છે. આ

કૃત્યાદ નામનો રસ શૂળને, ગોળાને, મળ-
ખંધને, ખરલના દરદને તથા પેટના રોગોને
મટાડે છે, એમાં સંશય નથી. ૭૨-૮૨

ટીકા-હતિ કળાદરસોડકીર્ણે રસેન્દ્રચિન્તામણી રસ-
રત્નપ્રદીપે ચ ॥ આ કૃત્યાદરસ ‘રસેન્દ્રચિન્તામણિ’
તથા ‘રસરત્નપ્રદીપ’ નામના બે ગ્રંથોમાં અજીર્ણ
ઉપર આપવા કહ્યો છે.

જ્વાલાનલ-રસ+

ક્ષારત્રયં સૂતગન્ધો પચ્ચકોલમિદં સમમ્ ।
સર્વેન્સુલ્યા જયા મૃષા તદર્થા શિમ્બજા જટા ॥૮૩
પત્તસર્વ જયાશિમ્બજાતાં કેપલેદ્રવૈઃ ।
ભાવયેત્ ત્રિદિનં ઘર્મે તત્તો લઘુ પુટે પચેત્ ॥૮૪
માર્કવસ્ય દ્રવ્યેર્ધુદો રસો જ્વાલાનલો મયેત્ ।
નિષ્કોડસ્ય મધુના લીઢોડનુપાનં ગુડનાગરમ્ ॥૮૫
હૃન્ત્યજીર્ણમત્રીસારં મ્દહ્નીમ્મિમ્માર્દવમ્ ।
સ્ત્રેષ્ઠમ્દહ્લાસમતમાલસ્યમર્ચક જયેત્ ॥ ૮૬ ॥

અન્યઃ-ક્ષારત્રયં સૂત-ગન્ધો પચ્ચકોલમ્-इदं समं
(મામ્, તથા) સર્વેઃ સુલ્યા મૃષા જયા, તદર્થા શિમ્બજા
જટા, એતત્ સર્વ જવા-શિવ-વહ્નીનાં કેવલે દ્રવૈઃ ત્રિદિન
ભાવયેત્, તતઃ ઘર્મે, તતઃ લઘુ પુટે પચેત્, (તતઃ)
માર્કવસ્ય રસૈઃ ઘૃષ્ઠઃ (અથ) જ્વાલાનલઃ રસઃ મયેત્ ।
અસ્ય નિષ્ક. મધુના લીઢઃ, અનુપાન (ચ) ગુડ-નાગર
(હૃન્તં ચેત્ તર્હિ સઃ) અજીર્ણમ્ અત્રીસાર મ્દહ્નીમ્ અમિ-
માર્દવ સ્ત્રેષ્ઠમ્-દહ્લાસ-વનનમ્ આલસ્યમ્ અર્ચક જયેત્ ॥

જ્વખાર, સાજખાર, ટંકણખાર, પારો,
ગંધક અને પંચકોલને સમભાગે લઈ તેમાં
તે સર્વના જેટલી શેકેલી ભાંગ અને ભાંગથી
અર્ધો સરગવાનાં મૂળ નાખી એ બધાંને
ત્રણ દિવસ સુધી ભાંગના, સરગવાના અને
ચિત્રકના કેવળ રસોથી તકકામાં ભાવના
આપવી અને પછી અડાયાં છાણાંના હલકા
પુટમાં પકાવવાં. પછી એ પાકેલા રસને
ભાંગરાના સ્વરસથી વાટવો; એટલે ‘જ્વાલા-
નલ’ નામનો રસ તૈયાર થાય છે. આ રસ
ચોવીસ અણોઠીસાર મધ સાથે આઠો હોય

+ જ્વાતામિર્જવલ્ન અનલઃ દ્વ સર્વ-અત્રીગૌશ-
કાષ્ટાશિદહનઃ-જ્વાલાનલઃ-સત્રામા ચાલો રસઃ-જ્વાલા-
નરસઃ-જ્વાળાઓથી બળબળતો અગ્નિ જેમ
લાકડાંઓના ટગલાને બાળી લસ્રમ કરી નાખે છે,
તેમ જે રસ સધળા અજીર્ણના અશોને બાળી-
પચાવી દે છે, તે જ્વાલાનલરસ નામે કહેવાય છે.

અને તેના ઉપર ગોળ તથા સૂંઠનું અનુપાન
કરાય તો તે અજીર્ણ, અત્રિસાર, ગ્રહણી,
અગ્નિની મંદતા, કફ, મોળ, ઉત્તરી, આળસ
અને અરુચિને મટાડે છે. (ઉપર જે પંચ-
કોલ કહ્યાં તે પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક
અને સૂંઠ, એ પાંચ સમજવા.) ૮૩-૮૬

ટીકા-અથ પચ્ચકોલમ્-‘વિષ્ણુવિષ્ણુલીમૂલવચ્ચક-
ચિત્રકનાગરૈઃ’ । જવાડન=વિજયા, માર્કવ=મૃગરાજ. ।
इति ज्वालानलो रसः अजीर्णं रसरत्नप्रदीप-
ग्रंथमां आ रस अजर्ण पर कही छे.

અગ્નિકુમાર-રસ-

ટક્કળં રસગન્ધો ચ સમં ભાગત્રયં વિપાત્ ।
કર્પદઃ સ્વર્જિકાક્ષારો માગધી વિશ્વમેરજમ્ ॥૮૭॥
પૃથક્ પૃથક્ કર્પમાર્ગ વસુભાગમિહોષળમ્ ।
જમ્વીરાન્લેદિનં ઘૃષ્ઠં ભવેદગ્નિકુમારકઃ ॥
વિસુલીશૂલવાતદિવદ્ધિમાન્ધપ્રશાન્તયે ॥ ૮૮ ॥

અન્યઃ-ટક્કળ ચ રસગન્ધો વિપાત્ સમ ભાગત્રય,
કર્પદઃ સ્વર્જિકા-ક્ષારઃ માગધી વિશ્વમેરજ પૃથક્ પૃથક્
કર્પમાત્રમ્, इह कषण वसुभाग, जम्वीरान्ले. दिन घृष्य
अग्निकुमारकः (रसः सिद्धः) भवेत् (स च) विस्ली-
शूल-वात-आदि-वद्धिमान्ध-प्रशान्तये (प्रयुज्यते) ॥

ટંકણખાર, પારો અને ગંધક એક
એક તોલો, ત્રણ તોલા પછનાગ; કોડી,
સાજખાર, પીપર તથા સૂંઠ એક એક તોલો
અને આઠ તોલા મરી એકઠાં કરી એક
દિવસ લીંબુના રસથી ઘૂંટવાં; એટલે તે
‘અગ્નિકુમાર’ નામનો રસ તૈયાર થાય છે.
આ રસ કોલેરાને, શૂળને, વાત્ર આદિને તથા
અગ્નિની મંદતાને મટાડે છે. (આ રસની
માત્રા બે વાલ આપવી; એમ બીજા ગ્રંથમાં
કહ્યું છે.) ૮૭, ૮૮

ટીકા-ક્ષારઃ=ચલસારઃ । इत्यग्निकुमारो विस्ल्यम-
नीर्णं रसरत्नप्रदीपे रसेन्द्रचिन्तामणौ च । रसरत्नप्रदीप
तथा रसेन्द्रचिन्तामणि नामना ये ग्रंथमां आ
अग्निकुमाररस कोलेरा तथा अजर्ण पर आपवा
कही छे.

÷ અને: કુમાર દ્વ રીપન-પાચનાદિતદ્ગુણયુક્-
તાત્, દવાયે કન્, સ ચાલો રસઃ-દીપન-પાચન આદિ
અગ્નિના ગુણવાળા હોવાથી અગ્નિના જલે કુમાર
હોય તેવા જે રસ તે અગ્નિકુમાર કહેવાય છે.

રામબાહુ-રસ+

પારદામૃતલવઙ્ગમ્નયનં મામયુગ્મમરિચેન
મિશ્રિતમ્ । તત્ર જાતિકલમર્દ્ધમાગિકં, તિન્તિઠી-
ફલરસેન મર્દિતમ્ ॥ ૮૧ ॥

માપમાત્રમનુપાનસેવિતં, રામવાણગુટિકા-
રસાયનમ્ । ચિત્રપત્રમરિચેન મક્ષિતં, સઘ એવ
જઠરાગ્નિવર્ધિતમ્ ॥ ૯૦ ॥

વાતો નાશમુપૈતિ ચાર્દકરસૈર્નિર્ગુણિકાયા
દ્વૈઃ, પિત્તં નાશમુપૈતિ ધાન્યકજલૈર્વૉસા ત્રિદોષં
હરેત્ । શ્લેષ્મા સિન્ધુહરીતકીમ્ભ્રુરં કાથેશ્ચ
પૌનર્નૈવઃ, શોષં પાણ્ડુગદં નિહન્તિ ગુટિકા
રોગાતિવિધ્વસિની ॥ ૯૧ ॥

વહ્નિમાન્વદશવક્ત્રનાશનો, રામવાણ इति
વિશ્રુતો રસઃ । સંપ્રહ્રમ્હણિકુમ્ભકર્ણક-, મામ-
વાતહરદૂપણં જયેત્ ॥ ૯૨ ॥

દૈયતે તુ મરિચાનુપાનતઃ, સઘ એવ જઠરા
ગ્નિદીપનઃ । રોચનઃ કફકુલાન્તકારકઃ, શ્વાસ-
કાસવમિજન્તુનાશનઃ ॥ ૯૩ ॥

અન્વયઃ-પારદ-અમૃત-લવઙ્ગ-ગન્ધક મામયુગ્મમરિ-
ચેન મિશ્રિતં (કૃત્વા) તત્ર અર્ધમાગિક જાતિકલ
(પ્રશિષ્ય તત્ સર્વ) તિન્તિઠીફલરસેન મર્દિતં (કુર્યાત્) ॥
(ઈદં) રામવાણ-ગુટિકા-રસાયન માપમાત્રં ચિત્રપત્ર-
મરિચેન (સહ) મક્ષિતમ્ અનુપાનસેવિતં (સત્) સઘ
એવ જઠરાગ્નિવર્ધિતં (મવતિ) ॥ ચાર્દકરસૈઃ ચ વાતઃ
નાશમ્ ઉપૈતિ, નિર્ગુણિકાયાઃ દ્વૈઃ પિત્ત નાશમ્ ઉપૈતિ,
ધાન્યકજલૈઃ વૉસા ત્રિદોષં હરેત્ । સિન્ધુ-હરીતકીમ્ભ્રુ-
શ્લેષ્મા (ચ) ઉદર (નરેત્), પૌનર્નૈવઃ ચ કાથેઃ
શોષં પાણ્ડુગદ (ચ) નિહન્તિ । (इत्येवमुक्त्वा इव)
ગુટિકા રોગાતિ-વિધ્વસિની (મવતિ) ॥ રામવાણઃ इति
વિશ્રુતઃ (અય) રસઃ વહ્નિમાન્વ-દશવક્ત્ર-નાશનઃ
(સન્) સમ્પ્રહ્રમ્હણિકુમ્ભકર્ણમ્ આમવાત-હરદૂપણં
જયેત્ ॥ (यदि) મરિચ-અનુપાનત દૈયતે, (तर्हि)
સઘઃ એવ જઠરાગ્નિદીપનઃ રોચનઃ કફકુલાન્તકારકઃ
શ્વાસ-કાસ-વમિ-જન્તુનાશનઃ (સ્યાત્) ॥

પારો, વછનાગ, લવિંગ અને ગંધક

+ રામસ્ય વાણ इव-વહ્નિમાન્વરાવણવિનાશનઃ સંઘ
દ્વીપીકુમ્ભકર્ણસ્ય આમવાતહરદૂપણસ્ય ચ જેતા-રસઃ
રામવાણરસ-રામના બાહુની પેઠે અગ્નિની મંદતા-
રૂપી રાવણુનો જે નાશ કરે છે તથા સંગ્રહણીરૂપી
કુંભકર્ણને તેમ જ આમવાતરૂપી ખરદૂપણ દેવને
જે જીતે છે, તે રામબાહુરસ કહેવાય છે.

એક એક ભાગ, બે ભાગ મરી અને અર્ધો
ભાગ બાયરૂણ એકઠાં કરી આંખલીના ફળોના
રસથી તેનું મદન કરવું એટલે તે 'રામબાહુ-
રસ' તૈયાર થાય છે. રામબાહુરસની ગોળી-
રૂપ આ રસાયન એક માસાની માત્રાથી
બીલીના પાન તથા મરીની સાથે જો ખાધું
હોય અને યૌન્ય અનુપાનથી જો સેવ્યું હોય,
તો તરત જ જઠરાગ્નિને વધારનાર થાય છે.
(જેમ કે) આઈના રસના અનુપાનથી વાચુ
નાશ પામે છે, નગોડના રસના અનુપાનથી
પિત્ત નાશ પામે છે; ખાણના પાણી સાથે
અરડૂસીનું અનુપાન ત્રણ દોષ દૂર કરે છે.
સંધવ તથા હરડેના અનુપાનથી કફ તથા
પેટના રોગ નાશ પામે છે અને સાટોડીના
ક્વાથના અનુપાનથી સોજ તથા પાંડુરોગનો
તે નાશ કરે છે. આમ આ રામબાહુ ગોળી
રોગોની પીડાનો નાશ કરનારી છે. આ
રામબાહુ નામથી પ્રખ્યાત થયેલો રસ
અગ્નિની મંદતારૂપ રાવણુનો નાશ કરે છે;
સંગ્રહણી તથા ગ્રહણીરૂપ કુંભકર્ણને જીતનાર
છે અને આમવાતરૂપી ખરદૂપણને પણ જીતે
છે. મરીના અનુપાનથી આ રસ જો આપ્યો
હોય તો તરત જ જઠરાગ્નિને તે પ્રદીપ્ત કરે
છે, રુચિ ઉપભવે છે, કફના સમૂહનો નાશ
કરે છે અને શ્વાસ, ઉધરસ, બેલટી તથા
કૃમિઓને મટાડે છે. ૮૬-૮૭

ટીકા-પારાભાગઃ ૧ । વિપમાગઃ ૧ । ભવજ્ઞમાગઃ
૧ । ગન્ધકમાગઃ ૧ । મરિચમાગો ૨ । જાયફલમાગઃ
અર્ધઃ । इति રામવાણરસઃ રસેન્દ્રચિન્તામણી ॥ આ રામ-
બાહુરસ રસેન્દ્રચિન્તામણિમાં કલ્પો છે.

શંખવટી*

પલં ચિચ્ચાશ્ચારં પલમિતમિદં પચ્છલવણં,
દ્વયં સમ્યક્પિપ્પિં ભવતિ લઘુનિમ્બૂફલરસૈઃ ॥

* શલ્યપ્રધાનાવટી, યદ્વા શલ્કૈ વટતિ-વેદ્યતે આત્માના
વચ્ચતે-વેદ્યતે વા આત્મા થયેતિ શલ્યવટી-વટ વેદ્યને-
અર્થ, યદ્વા 'શ્લો ન ચ' इति ઘ., ગોરાદિઃ-જેમાં
શંખ ગુપ્ત હોય છે અથવા જે શંખ વડે પોતાને
ખાસ વીંટે છે, યુક્ત કરે છે-એવી ગોળી-શંખ-
વટી કહેવાય છે.

સતઃ પિપ્પે તસ્મિન્ પલપરિમિતં શઙ્ગશકલં,
ક્ષિપેદ્ધારાન્ સત દ્રવમિદં ચ તેનૈવ વિધિના ॥૧૪॥
પલપ્રમાણં કદુરુચયશ્ચ, પલાર્ધમાનં વચદિદ્ધુભાગઃ।
વિપં પલદ્વાદશમાગયુકં,

તાવદ્વસો ગન્ધક પપ ચોકઃ ॥ ૧૫ ॥

ચદરાસ્થિપ્રમાણેન વદીમેતસ્ય કારયેત્ ।
મક્ષયેત્ સેવયા સા સ્યાત્ સર્વાઞ્જીર્ણપ્રશાન્તયે ॥૧૬॥
સર્વોદરેષુ શૂલેષુ વિસૂચ્યાં વિવિધેષુ ચ ।
અગ્નિમાન્થેષુ ગુલ્મેષુ સદા શઙ્ગવદી હિતા ॥ ૧૭ ॥

અન્વય-પલં વિશાક્ષાર પલમિત પશ્ચલવળમ્-હૃદ
દ્વય લઘુ-નિમ્બ-ફલરસૈઃ સમ્યક્ પિદં ભવતિ, તત. પિપ્પે
તસ્મિન્ (રસે) પલપરિમિત શઙ્ગશકલં સત વારાન્ ક્ષિપેત્,
તેન એવ ચ વિધિના (તદ્) હૃદ દ્વયમ્ (ભવતિ, તતઃ
તસ્મિન્) પલપ્રમાણં કદુરુચયં, ચ પલાર્ધમાનં વચ-
દિદ્ધુભાગઃ, પ્રિય પદ્માદશમાગયુકં, તાવદ્વસ, એવ ચ
ગન્ધકઃ ઉક્તઃ, એતલ્ય ચદર-અસ્થિ-પ્રમાણેન વદીં કાર-
યેત્ (ચ) મક્ષયેત્ । સા સેવયા સર્વ-અઞ્જીર્ણ-પ્રશાન્તયે
સ્યાત્ । (દ્વયં) શઙ્ગવદી સર્વ-ઉદરેષુ શૂલેષુ વિસૂચ્યાં
વિવિધેષુ અગ્નિમાન્થેષુ ચ ગુલ્મેષુ સદા હિતા (ભવતિ) ॥

આર તોલા. આખલીનો ક્ષાર અને ચાર
તોલા પંચલવણુ લઈ તેઓને નાનાં લીંબુના
રસથી સારી રીતે વાટવાં. પછી તે વાટેલા
રસમાં ચાર તોલા શંખના ટુકડા તપાવી-
તપાવી સાત વાર નાખવા; કેમ કે એ જ વિધિથી
તે ટુકડા પીગળે છે. પછી તેમાં ચાર તોલા
ત્રિકટુ (સૂંઠ, મરી અને પીપર), બે તોલા વજ
તથા હિંગ, ચાર તોલાના ખારમા ભાગ
જેટલો વછનાગ, વછનાગ જેટલો પારો અને
પારો જેટલો અંધક-એટલા પદાર્થો નાખી
તેની ખોરના ઠંજિયા જેવડી ગોળીઓ કરવી.
આ ગોળીઓ સેવવાથી સઘળા અજીર્ણની
શાંતિ થાય છે. આ શંખવદી સઘળા પ્રકારના
પેટના રોગો ઉપર, શૂળ ઉપર, વિસૂચી ઉપર,
અગ્નિની અનેક પ્રકારની મંદતા ઉપર અને
ગોળાનાં દરદો ઉપર સર્વકાળે હિતકારી થાય છે.

અજીર્ણ ઉપર ખૂટેલ-શંખવદી-

સ્તુત્યંચંચિજ્ઞાપમાર્ગરમ્માતિલપલાશજાન્ ।

લવણાનાદીનેપાં પ્રત્યેકં પલમાત્રયા ॥ ૧૮ ॥

÷ પ્રત્યક્ષયુતવાદ ડાયુકાપેક્ષા વૃદ્ધી વાસી
શંખવદી-જેમાં શંખ આદિ ધણાં પ્રત્યેક ભોગાં હોય છે,

લવણાનિ પૃથક્પક્ષ ગ્રાહ્યાણિ પલમાત્રયા ।
સ્વજિકા ચ યવશ્શારપટ્ટણં ત્રિતરં પલમ્ ॥ ૧૯ ॥
સર્વં ત્રયોદશપલં સૂક્ષ્મં ચૂર્ણં વિધાય ચ ।
નિમ્બફલરસે પ્રસ્યલસ્મિને તત્ પરિક્ષિપેત્ ॥ ૨૦ ॥
તત્ શઙ્ગસ્ય શકલં પલં વદ્ધો પ્રતાપ્ય તુ ।
ચારાન્નિર્વાપયેત્ સત સર્વં દ્રવતિ તથા ॥ ૨૦૧ ॥
નાગરં ત્રિપલં ગ્રાહ્યં મરિચન્તુ પલદ્વયમ્ ।
પિપ્પલી પલમાના સ્યાત્ પલાદ્ મૃદ્ધિદ્ગુતઃ ॥
ગ્રન્થિકં ચિત્રકશ્ચાપિ યવાની જીરકં તથા ।
જાતીફલં લવણં પૃથક્પદ્મયોન્મિતમ્ ॥ ૨૦૩ ॥
રસો ગન્ધો વિપજ્ઞાપિ ટટ્ટણં મનઃશિલા ।
પ્તાનિ કર્પમાત્રાણિ સર્વં સંચૂર્ય મિશ્રયેત્ ॥ ૨૦૪ ॥
શરાવાધેન ચુક્રેગ વટિકાં તસ્ય કારયેત્ ।
માપપ્રમાણાં સદૈર્ઘ્યહૃદઙ્ગવદી સ્મૃતા ॥ ૨૦૫ ॥
સર્વાઞ્જીર્ણપ્રશમની સર્વશૂલનિવારિણી ।
વિસૂચ્યલસકાદીનાં સઘો ભવતિ નારાની ॥ ૨૦૬ ॥

અન્વય-સ્તુતી-અર્ક-વિજ્ઞા-અપામાર્ગ-રમ્મા-તિલ-
પલાશજાન્ લવણાન્ પ્રત્યેક એવાં પલમાત્રયા આદરીત,
પશ્ચલવળાનિ પલમાત્રયા પૃથક્ પ્રાપ્યાણિ, સ્વજિકા યવ-
શ્શારઃ ચ ટટ્ટણં ત્રિતર પલમ્ (દૃત્યેવ) સર્વ ત્રયોદશ
ફલં સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ વિધાય, તત્ ચ પ્રસ્યપંમિતે નિમ્બફલરસે
પરિક્ષિપેત્ । (તતઃ) શઙ્ગસ્ય શકલ પલં તુ વદ્ધો
પ્રતાપ્ય સતવારાન્ તત્ (રસે) નિર્વાપયેત્, યથા તત્
દ્રવતિ । (તતઃ) નાગરં ત્રિપલં, મરિચ ત્ત પલદ્વય
પ્રાપ્ય, પિપ્પલી પલમાના સ્યાત્, મૃદ્ધિદ્ગુતઃ પલાર્ધ
(પ્રાપ્ય), અપિ ચ ગ્રન્થિકં ચિત્રકં યવાની જીરક
તથા જાતિકફં ચ લવણં પૃથક્ કર્પદ્વય-અન્મિત (પ્રાપ્ય)
અપિ ચ રસઃ ગન્ધઃ વિપ ટટ્ટણ ચ મનઃશિલા-પ્તાનિ
કર્પમાત્રાણિ (આદાય)-સર્વ સંચૂર્ય શરાન્-અર્થેન
ચુક્રેગ મિશ્રયેત્, તસ્ય માપપ્રમાણો વટિકાં કારયેત્ ।
(દ્વયં) સદૈર્ઘ્યઃ મૃદ્ધિદ્ગુતવદી સ્મૃતા, (સા ચ) સર્વ-
અઞ્જીર્ણ-પ્રશમની સર્વ-શૂલ-નિવારિણી વિસૂચી-ભગ્ન-
આરીનાં સઘઃ નાશની ભવતિ ॥

ચારનો ક્ષાર, આખલીનો ક્ષાર, આઠકાનો
ક્ષાર, અઘેકાનો ક્ષાર, કેળનો ક્ષાર, તલનો
ક્ષાર અને ખાખરાનો ક્ષાર-એ દરેક ક્ષાર
ચાર-ચાર તોલા લેવા; પંચલવણુ વીસ તોલા
અડધ લેવા; અને સાલખાર, જવખાર તથા
ટંકણુ-એ ત્રણ મળી ચાર તોલા-એમ ખાવ

તે કારણે ઉપર કહેલીના કરતાં મોટી હોવાથી આ
ખૂટેલ-શંખવદી કહેવાય છે.

તોલા તે દ્રવ્યો લઈ તેનું ખારીક ચૂર્ણ કરી ચોસઠ તોલા લીંબુના રસમાં તેને નાખવું. પછી ચાર તોલા શંખના ટુકડાને અગ્નિમાં તપાવી-તપાવી સાત વાર તે રસમાં ઘોળવા, જેથી એ ટુકડાઓ તે રસમાં પ્રવાહીરૂપ ધર્ષ બન્ય. પછી બાર તોલા સૂંઠ, આઠ તોલા મરી, ચાર તોલા પીપર અને શેકેલી હિંગ, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, અજમે, છુરું, બયડફળ, તથા લવિંગ-એ દરેક બે-બે તોલા; તેમ જ પારો, ગંધક, વછનાગ, ટંકણ અને મનશીલ-એ દરેક એક એક તોલા-તે સઘળાં દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ કરી પેલા રસમાં તેને મિશ્ર કરી દેહુ. પછી તેમાં સોળ તોલા ચૂકાનો રસ નાખી તેની અડદ જેવડી ગોળીઓ કરવી. આ ગોળીઓ 'ખૂહત-શંખવટી' કહેવાય છે. આ ગોળી સઘળા અણ્ણોને શાંત કરે છે, સઘળાં શૂળ મટાડે છે અને વિસ્ત્રી તથા અલસક આદિ રોગોનો પણ તરત નાશ કરે છે. ૯૮ ૧૦૬

અણ્ણકુંઠક-રસ+

ટકૂળરુણામૃતાનાં, સહિદ્રગુલાનાં સમં ભાગમ્ । મરિચસ્ય ભાગયુગલં, નિમ્બનીરૈર્વટી કાર્યા ॥૧૦૭॥ વટિકાં કલાયસદશીમેકાં દ્વે વા સમશ્ચીયાત્ । સન્યમજીર્ણે શાન્ત્યૈ, વદ્દેતૃદૃષે કફઘ્વસ્યૈ ॥૧૦૮

અન્યવા:-ટકૂળ-રુણા-અમૃતાનાં સહિદ્રગુલાના સમ ભાગ, મરિચસ્ય ભાગયુગલ (જુદીવા સર્વર્થે ચ) નિમ્બ નીર: વટી કાર્યા ॥ કલાયમદશીમ્ એકા વટિકા દ્વે વા અજીર્ણે શાન્ત્યૈ, વદ્દેતૃ: દૃદ્ધે કફઘ્વસ્યૈ સત્ય સમશ્ચીયાત્ ॥

ટંકણ, પીપર, વછનાગ અને હિંગબો સમ ભાગે તથા મરી બે ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરીને લીંબુના રસથી તેની વટાણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી એક અથવા બે અણ્ણમાં શાંતિ

+ વળતિ-ગળતિ શરીરસ્નાત્ત્વમાર્ગીન્ વિદાયેતિ કળ્પક-હુદશનુદ્ય, અજીર્ણસ્ય મેદને નાશને વા કળ્પક હુદશનુવેતિ-અજીર્ણકળ્પક: ॥ ચાતો રસ:-આમડી વજેરેને વીધી શરીરની અંદર જે પેસી બન્ય છે, તે કાટિ અથવા નાશ કરવા જે કામ કર્યા કરે છે, તેવો નીચ શત્રુ પણ કંટક કહેવાય છે. અણ્ણોનો નાશ કરવા જે કાટા જેવો અથવા તેના કુદ્ર શત્રુ જેવો તે આ રસ-અણ્ણકુંઠકરસ કહેવાય છે.

ઘોળવવા તથા જઠરાશિને વધારવા અને કફનો નાશ કરવા અવશ્ય ખાવી. ૧૦૭, ૧૦૮

અણ્ણ-અરિ-રસ+

શુદ્ધસૂત્રં ગન્ધકં ચ પલમાત્રં પૃથક્ પૃથક્ । હરીતત્તી ચ દ્વિપલા નામરગ્નિપલઃ સ્મૃતઃ ॥૧૦૯॥ કૃષ્ણા ચ મરિચં તદ્વત્ સિન્ધૂત્યં ત્રિપલં મતમ્ । ચતુઃપલાનિ વિજયા મર્દયેન્નિમ્બુકદ્ર્યૈઃ ॥૧૧૦॥ પુટાનિ સત્ત દેયાનિ ધર્મમધ્યે પુનઃ પુનઃ । અજીર્ણારિચં પ્રોક્તઃ સઘો દીપનપાચનઃ ॥ મધ્યયેદ્ દિગુણં મધ્યં પાચયેદ્ રોચયેદ્વિ ॥૧૧૧

અન્યવા:-શુદ્ધસૂત્ર ચ ગન્ધક પૃથક્ પૃથક્ પલમાત્ર હરીતત્તી ચ દ્વિપલા નામર. ત્રિપલ: સ્મૃત, કૃષ્ણા ચ મરિચ તદ્વત્, સિન્ધૂત્ય ત્રિપલ મતમ્, વિજયા ચતુ.-પલાનિ (પ્રાથા, તત્સર્વ સર્વર્થ) નિમ્બુકદ્ર્યૈ: મર્દયેત્, ધર્મમધ્યે પુન: પુન: સત્ત પુટાનિ દેયાનિ । ગમ્ અજીર્ણરિ: (રસ:) પ્રોક્તઃ, (સ ચ) સઘ: દીપનપાચન: (સન્) દિગુણ મધ્ય મધ્યેત્, પાચયેત્ રોચયેત્ અવિ ॥

શુદ્ધ પારો અને ગંધક અલગ અલગ ચાર ચાર તોલા, હરડે આઠ તોલા, સૂંઠ બાર તોલા, પીપર તથા મરી પણ બાર બાર તોલા, સંધવ પણ બાર તોલા અને ભાંગ સોળ તોલા લઈ બધાનું બરાબર ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં તેઓને ઘૂંટવાં; પછી સૂર્યના તાપમાં તેઓને વારંવાર સાત વખત પુટ દેવો, એટલે તે અણ્ણારિ નામનો રસ તૈયાર થયો કહેવાય છે. એ રસ તત્કાળ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા પાચન કરનાર છે; તેથી તેનું સેવન કર્યું હોય તો તે ખેવડો ખોરાક ખવડાવે છે, તેનું પાચન કરે છે અને ખાવાની રુચિ પણ ઉપજાવે છે. ૧૦૯-૧૧૧

વિસ્ત્રીકા-કોલેરા ઉપરનાં પાન, તૈલ તથા ક્વાથ વજેરે

જલપીતમપમાર્ગ શલં હન્યાદિસૂચિકામ્ । સતૈલં કારવેહ્યમ્બુ તાશયેદ્ધિ વિસૂચિકામ્ ॥૧૧૨॥ ચાલમૂલસ્ય તુ કાથઃ પિપ્પલીચૂર્ણસંયુતઃ । વિસૂચીતાશન. ઘેષ્ઠો જઠરાગ્નિવિવર્દનઃ ॥૧૧૩॥ વિત્વનાગરનિકાથો હન્યાન્હૃદિવિસૂચિકામ્ । વિત્વનાગરકૈટર્યકાથસ્તદધિકો ગુર્ણઃ ॥૧૧૪॥

+ અજીર્ણસ્ય અરિ:-અજીર્ણરિ: ॥ ચાતો રસ.-અણ્ણોનો જે શત્રુ છે, તે અણ્ણારિરસ કહેવાય છે.

અન્વય-જઠપીતમ્ અમાર્ગશલ વિસૂચિકા હન્યાત્, સતૈઃ કારવેલ્લિ-અમ્બુ વિમૂચિકા હિ નાશયેત્ । વાલ-મૂલસ્ય ક્વાય, વિપ્પલીચૂર્ણમયુત તુ વિસૂત્તીનાશનઃ જઠ-રાગ્નિવિવર્ધન ધ્રેષ્ઠઃ (કથ્યે) । વિલ્વ-નાગર-નિકાય છર્દિ-વિસૂચિકા હન્યાત્ । વિલ્વ-નાગર-કૈટર્ય-કવાય ગુણે તદધિક. (ભવતિ) ॥

અથેકાને વાટી તેને ટાઢા પાણી સાથે પીધે હોય તો શુળ તથા વિસૂચિકાને તે મટાડે છે તેલ સાથે કારેલીને રસ પીધે હોય તો તે પશુ વિસૂચિકાને નાશ કરે છે. વાળાનાં મૂળિયાને કવાય પીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી વિસૂચિકાને નાશ કરે છે અને જઠરાગ્નિને વધારનાર તરીકે તે ઐશ છે. ખીલાના ગર્ભને અને સૂકંને કવાય ઊંડટી તથા વિસૂચિકા મટાડે છે. ખીલાને ગર્ભ, સૂકં અને કાયકળને કવાય ઉપરના કવાય કરતા વધારે શુભપાળે છે. ૧૧૨-૧૧૪

ટીકા-કૈટર્ય=કટ્તફલમ્ ॥

વિસૂચિકાનાશક અંજન

ઘ્યોપ કરજસ્ય ફલં હરિદ્ર, મૂલં સમા-
ચાય ચ માતુલુક્કપાઃ । છાયાવિશુષ્કા વટિકા
કુના સ્ના, હન્યાદિસૂચીં નયનાજ્ઞતેન ॥૧૧૫॥

અન્વય-ઘ્યોપ કરજસ્ય ફલ હરિદે માતુલુક્કપા.
મૂલ ચ સમાગ્ન્ય કૃતા વટિકા સા છાયાવિશુષ્કા નય-
નાજ્ઞતેન વિસૂચીં હન્યાત્ ॥

સૂકં, મરી, પીપર, કાકચિયા, હંગદર,
હારુહંગદર અને બિજોરાના મૂળિયા વાટી
ગોળીઓ કરી છાયામા સુકાવી તે ગોળી
આખમાં આજવાથી વિસૂચિકાને મટાડે છે.
(આ ઉપાયનો અમે પોતે અનુભવ કરેલો છે.)

વિસૂચિકાનાશક ખીચું અંજન

મપામાર્ગસ્ય પત્રાણિ મરિચાનિ સમાનિ ચ ।
મશ્વસ્ય લાલયાવિષ્ટાઽજ્ઞનાદ્વન્તિ વિસૂચિકામ્ ॥
અન્વય-અપામાર્ગસ્ય પત્રાણિ ચ સમાનિ મરિચાનિ
મશ્વસ્ય લાલયા વિષ્ટા અજ્ઞનાદ્ વિસૂચિકા હન્તિ ॥

અથેકાના પાઢા અને મરી સમભાગે
લઈ ઘોડાની લાળમાં વાટીને તે નેત્રમાં
આજવાથી વિસૂચિકાને નાશ કરે છે. ૧૧૬
વિસૂચિકા ખૂબ વધી હોય તો ?

તદ્ ૧૫૫ તર્ક દધિસમં જલમ્ ।

૭ પેયં વા પ્રાણત્રાણાય યોજયેત્ ॥૧૧૭॥

અન્વય-વિસૂચ્યામ્ અતિશુદ્ધાયાં પ્રાણત્રાણાય દધિ
સમ જલ તર્ક નારિકેર-અમ્બુ વા પેય યોજયેત્ ॥

વિસૂચિકા અત્યંત વધી ગઈ હોય તે
પ્રાણના રક્ષણ માટે જેમા દહીં જેટલું પાણી
નાખ્યું હોય એવી છાશને અથવા નાળિયેર
ના પાણીને પીવામા ઉપયોગ કરવે ૧૧૭
વિસૂચિકાની ખાલી પર ઉદ્વર્તન તથા તેલ

સ્વરૂપકૈરણકશિમુકુષ્ટે, રત્નપ્રપિષ્ટે સ્વ
ચાશતાદ્ધેઃ । ઉદ્વર્તનં સ્વલ્પિવિસૂચિકામ્, તેલં
વિપ્રકચ્ચ તદર્થકારિ ॥૧૧૮॥

કુષ્ઠસંઘગ્નયો કલ્કં ચુર્કં તેલે તુ સાધિતમ્ ।
વિસૂચ્યાં મર્દનં તેન સ્વલ્પીશૂલનિવારણમ્ ॥૧૧૯॥

અન્વય-ત્વક્-પત્રક-પ્રપટક-શિમુ-કુષ્ઠ સ્વચા-
શતાદ્ધે-અન્નપ્રપિષ્ટે ઉદ્વર્તન સ્વલ્પિ-વિસૂચિકામ્-વિપ્રક-
ચ તેલ તદર્થકારિ ॥ કુષ્ઠસંઘગ્નયો કરક ચુર્કં તેલે તુ
સાધિત (કૃત્વા), તેન વિસૂચ્યા મર્દન સ્વલ્પી-શૂલ-નિવા-
રણ (ભવેત્) ॥

તજ, તમાલપત્ર, એર ડો, સરગવો, કક,
વજ અને સુવાને લીંબુના રસમા વાટી તેથી
શરીર ચોળવું. તે વિસૂચિકાની ખાલીઓને
નાશ કરે છે, તેમ જ એ પદાર્થોથી પકાવેલું
તેલ પશુ વિસૂચિકાની ખાલીઓને મટાડે છે.
વળી કક તથા સંઘવને કટક નાખી ખાટા
ચૂકાથી પકાવેલા તેલનું મર્દન કયું હોય
તો તે પશુ વિસૂચિકા સખંધી ખાલીઓ તથા
શુળને મટાડે છે. ૧૧૮, ૧૧૯

વિસૂચિકાની તરંગ-ઉત્કલેશ માટે ઉપચાર
પિપાસાયાં તથોત્કલેશો લઘ્નસ્વામ્યુ શસ્યતે ।
જાતીફલસ્ય વા પીનં કૃતં મદ્રઘનસ્ય વા ॥૧૨૦॥

અન્વય-પિપાસાયાં તથા ઉત્કલેશો લઘ્નસ્વ અમ્બુ
વા જાતીફલસ્ય વા મદ્રઘનસ્ય શૃત પીત શસ્યતે ॥

તરસ ઉપર તથા ઉત્કલેશ ઉપર લવિગનું
પાણી અથવા બથકળને કવાય અથવા
ભદ્રમોથનો કવાય પીવો તે વખણાય છે. ૧૨૦

અથ ઉત્કલેશસ્ય લક્ષણમાદ-

ઉત્કલેશનું લક્ષણ

ઉત્કલેશાવશ્ચ નિર્ગન્ધે પ્રસેકાદ્ગીર્ણેરિતમ્ ।
દ્વદયં પીબ્યતે ચાસ્ય તમુક્લેશં વિનિદિશેત્ ॥૧૨૧॥
અન્વય-ઉત્કલેશ અથ નિર્ગન્ધે, પ્રસેક-ગ્રીવન-
હિતિ ચ અસ્ય દ્વદય પીબ્યતે, તમ્ ઉત્કલેશ વિનિદિશેત્

ઉછાળો આવી અન્ન બહાર નીકળે અને મોળથી તથા ચૂંકવાથી બીછળે છે એ રોગીનું હૃદય પલ્લ પીડાય છે, એને ઉત્કલેશ કહેવો. ૧૨૧

દારુપટ્કપ્રલેપ*

સકગ્માનજ્ઞમુદરમલ્લપિષ્ઠઃ પ્રલેપયેત્ !
દારુહૈમવતીકુપ્પશતાદ્વાહિકુમુસંઘર્ષઃ ॥ ૧૨૨ ॥

અન્વયઃ-—ઇદમ્ વા આનદમ્ ઉદરમ્ અલ્લપિષ્ઠઃ દારુ-
હૈમવતી-કુપ્પ-શતાદ્વા-હિકુ-સંઘર્ષઃ પ્રલેપયેત્ ॥

પેટ હાથનું હોય કે આકરી આવ્યું હોય તો તેના પર અટાશથી વાટેલા દારુહૃદય, ધોળી ૧૪. કઠ, ધ્રુવા, હિંગ અને સંઘવ-
એ છ પદાર્થોના ઘાટો લેપ કરવો. (આ ઉપાય દારુપટ્કપ્રલેપ કહેવાય છે.) ૧૨૨

દીકા-હૈમવતી* વેતવવા ॥

છાશ તથા ક્ષારથી યુક્ત ગરમ જવનો
ચૂર્ણનો લેપ અને શેક

તક્રેગ યુક્તં યવચૂર્ણમુષ્ણં, સક્ષારમાર્તિં જઠરે
નિહન્યાત્ । સ્વેદો ઘટેત્રોડપ્યથ વાપ્પપૂર્ણે, રુષ્ણે-
સ્તયાડ્યરેપિ પિણ્ડતાપેઃ ॥ ૧૨૩ ॥

અન્વયઃ-—ત્રેગ યુક્ત સક્ષારમ્ ઉષ્ણ યવચૂર્ણ જઠરે
(પ્રભિત્ત ચૈત્) માર્તિ નિહન્યાત, અથવા વાપ્પપૂર્ણઃ ઉષ્ણઃ
ઘટે તથા અન્યે* અપિ પિણ્ડતાપેઃ (જઠરે કૃત) સ્વેદઃ
અપિ (માર્તિ નિહન્યાત) ॥

છાશ અને ક્ષારથી યુક્ત ગરમ કરેલો
જવનો ઘોટ પેટ ઉપર નો ચોપડ્યો હોય
તો તે પછુ પેટની પીડાને મટાડે છે; અથવા
ગરમ પાણીથી ભરેલા ઘડા કે શીશાઓથી તથા
બીજા ખાનુ એવા પિંડરૂપ (ઇટ વગેરેના)
તાપોથી શેક કયો હોય તો તે પછુ પેટની
પીડા મટાડે છે. ૧૨૩

વિલંબિકાની તથા અલસકની ચિકિત્સા
વિલમ્બિકાડલસકયોરપમેવ ક્રિયાક્રમઃ ।

અતઃ પચ તયોરુક્તં પૃથક્ નહિ ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

અન્વયઃ-—વિલમ્બિકા-ડલસકયોઃ અયમ્ એવ ક્રિયા
ક્રમ. (ભવતિ), અતઃ એવ તયો* ચિકિત્સિત પૃથક્
નહિ ઉક્તમ્ ॥

* પટ્ પરિમાણમ્ અસ્ય પટ્કમ્, દારુસહિતમ્
ઓષધપટ્ક દારુપટ્કમ્, તસ્ય પ્રલેપઃ-દારુહૃદય સહિત
છ ઓસડિયાનો પેટ ઉપર નો લેપ કરવો, તે દારુ-
પટ્ક-પ્રલેપ કહેવાય છે.

વિપૂચિકાની ચિકિત્સાનો જે ક્રમ કહ્યો,
તે જ વિલંબિકાની તથા અલસકની ચિકિ-
ત્સાનો ક્રમ છે; આ કારણથી જ વિલંબિકાની
તથા અલસકની ચિકિત્સા બુદ્ધી કહી જ નથી.

ભસ્મકની ચિકિત્સા

તં ભસ્મકં ગુરુશ્લિગ્ધ-સાન્દ્રમન્દહિમસ્થિરૈઃ ।

અન્નપાનૈર્નયેત્ચ્છાન્તિ પિત્તશ્લેષ વિરેચન ॥ ૧૨૫ ॥

અત્યુદ્ભૂતાગ્નિશાન્ત્યૈ, માહિપદચિદુગ્ધસર્વોપિ ।

સંસેપ્તેત પચાગ્નું, સમાપ્તેત્તે પચસિ સર્વિપા સિદ્ધામ્ ॥

અસકૃત્ પિત્તહરણં પાયસપ્રતિભોજનમ્ ।

શ્યામાત્રિગુદ્ધિપકલ્પ પવો દધાદિરેચનમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

યત્કિશ્ચિન્મધુરં મેષ્ય શ્લેષ્મલ ગુરુ ભોજનમ્ ।

સર્વે તદ્વ્યગ્નિહિતં મુસ્ત્વા પ્રસ્વપનં દિવા ॥ ૧૨૮ ॥

સિતતણ્ડુલસિતકમલં, છામલીરેણ પાયસં
સિદ્ધમ્ । મુસ્ત્વા ચ તેન પુરુષો, દશદિવસા-
નુચ્છમોજનો ભવતિ ॥ ૧૨૯ ॥

અન્વયઃ-—ગુરુ-શ્લિગ્ધ-સાન્દ્ર-મન્દ-હિમ-સ્થિરૈઃ-અન્ન-
પાનૈઃ ચ પિત્તનૈ. વિરેચનૈ ત ભસ્મક દ્વાન્તિ નયેત્ ॥

અતિ-ઉદ્ભૂત-અગ્નિશાન્ત્યૈ માહિપ-દધિ-દુગ્ધ-સર્વોપિ

(તથા) સર્વિપા સમાપ્તેત્તે પચસિ સિદ્ધા યચાગ્નું સસેપ્તેત્ ॥

પિત્તહરણ પાયસ-પ્રતિભોજનમ્ અસકૃત્ દધાત્ (તથા)

ચ શ્યામા-ત્રિગુદ્-વિપકલ્પ પચ. વિરેચન દધાત્ ॥ યદ્

કિંચિત્ મધુર મેષ્ય શ્લેષ્મલ ગુરુ ભોજનમ્ (અહિત)

તદ્ સર્વે મુસ્ત્વા દિવા પ્રસ્વપનમ્ અગ્નિહિત (ભવતિ)

છામલીરેણ સિદ્ધ સિતતણ્ડુલ-સિતકમલ પાયસ ચ મુસ્ત્વા

પુરુષઃ દશદિવસાત્ તેન નુચ્છમોજનઃ ભવતિ ॥

ભારે શિગ્ધ, ઘાટાં, મંદ, ટાઢાં અને

સ્થિરતાવાળાં અન્નપાનોથી તથા પિત્તને હજીનારું

વિરેચનોથી તે ભસ્મકને શાત કરવો. અત્યંત

વધી ગયેલા જઠરાશિને શાત કરવા ભેંસનાં

ઢહીં, કૃષ અને ધીનુ ખૂબ સેવન કરવું તેમ જ

ધીમાં શેકેલા ઘોટના જેટલા જ કૃષમાં

પકાવેલી રાખનું સેવન કરવું પિત્તને ઠરનારું

કૃષપાકવું લોજન વારંવાર આપવું અને

કાળા નસોતરથી પકાવેલા કૃષવું વિરેચન

દેવું. જે કાંઈ મધુર, પવિત્ર, કદ્દ કરનારાં તથા

ભારે લોજનો છે, તે સઘળાં જમી દિવસે ખૂબ

ઉંઘવું. એ સઘળા ભસ્મક રોગવાળાને અત્યંત

હિતકારી છે. બકરીના કૃષમાં ઘોળા ચોખાને

તથા ઘોળા કમળનો કૃષપાક કરી તે આવાથી

દશ દિવસની અંદર માણસ ખૂબ એછા
ખોરાક લેનાર થઈ બાક છે. ૧૨૫-૧૨૬

અથ વિશિષ્ટવ્યાખ્યાની વિશિષ્ટ વાચનદ્વયાદિ-
અમુક પદાર્થોના અલ્પભાગમાં અમુક જ
દ્રવ્યોથી પાચન થાય

અંત પનસપાકાય ફલં કદલસમ્ભવમ્ ।
કદલસ્ય તુ પાકાય બુધેરપિ ઘૃતં હિતમ્ ॥
ઘૃતસ્ય પરિપાકાય જમ્બીરસ્ય રસો હિતઃ ॥૧૩૦॥
નારિકેલફલતાલવીજયોઃ, પાચકં સપદિ
તળ્હુલં વિદુઃ ॥ ક્ષીરમેઘ સહકારપાચનં, ચાર-
મઙ્ગલિ હરીતકી હિતા ॥૧૩૧॥

મધૂકમાલુરનૃપાદનાનાં, પરુપલર્જૂરકપિત્ત-
કાનામ્ ॥ પાકાય પેયં પિચ્છમન્દવીજં, ઘૃતેઽપિ
તક્રેઽપિ તદેવ પથ્યમ્ ॥૧૩૨॥

લર્જૂરજ્ઞાટકયોઃ પ્રશસ્તં, વિશ્વાપદં કુત્ર
ચ મદ્રમુસ્તમ્ ॥ યદ્વાજ્યોષ્ઠિદ્રુફલેષુ શસ્તં, વૃક્ષે
તથા પયુષિતં પ્રમાતમ્ ॥૧૩૩॥

તળ્હુલેષુ ચ પયઃ પયઃસ્વયો, દીપ્યક્તુ
ચિપિટે કળાયુતમ્ ॥ પથિકા દધિજલેન જીર્યંતે,
કર્કટી ચ સુમનેષુ જીર્યંતિ ॥૧૩૪॥

ગોત્રમાપહરિમન્યસતીનમુદ્રા, પાકો ભવે-
જ્ઞાદિતિ માતુલપુત્રકેજ ॥ લર્જૂરિકાવિસકરોઽ-
સિતાસુ શસ્તં, શ્રદ્ધાઢકે મધુફલેષ્વપિ મદ્ર-
મુસ્તમ્ ॥૧૩૫॥

કલ્હગુરુચામાકનીશરાઃ કુલત્પાશ્ચાવિલમ્બિતમ્ ।
દ્યોજલેન જીર્યંતિ દ્વૈલલં કાશ્ચિકેન તુ ॥૧૩૬॥
પિષ્ટાન્નં શીતલં વારિ રુચારં સંઘનં પચેત્ ।
માપેન્ડરીં નિમ્બુફલં પાયસં મુદ્રયૂપકઃ ॥૧૩૭॥

વટો ઘેસવારાહ્યજ્ઞેન ફેની, શમં પર્પટઃ
શિમ્બુજીન યાતિ ॥ કળામૂલતો લઙ્કાપૂવ-
સદ્દા, દિપાકો ભવેચ્છકુલોમળયોષ્ઠ ॥૧૩૮॥

અન્વયઃ-પનસપાકાય કદલસમ્ભવ ફલમ્ અન્નં,
કદલસ્ય તુ પાકાય બુધેઃ ઘૃતમ્ અપિ હિતં (કષિતમ્),
ઘૃતસ્ય પરિપાકાય જમ્બીરસ્ય રસઃ હિતઃ, નારિકેલફલ-
તાલવીજયોઃ સપદિ પાચક તળ્હુલ વિદુઃ । સહકારપાચનં
ક્ષીરમ્ એવ, ચારમઙ્ગલિ હરીતકી હિતા । મધૂક-માલુર-
નૃપાદનાનાં પસ્ય-લર્જૂર-કપિત્થકાનાં પાકાય પિચ્છમન્દ-
વીજં પેયં, ઘૃતે અપિ તક્રે અપિ તદ્ એવ પથ્યમ્ ।
સ્વરૂ-જ્ઞાટકયોઃ વિશ્વોપદં પ્રશસ્ત કુત્ર ચ મદ્રમુસ્તં
(પ્રશસ્તમ્) । યદ્વાજ્ય-ઔષ્ઠિ-ફલેષુ તથા વૃક્ષે પયુષિતં
પ્રમાતં શસ્તમ્ । તળ્હુલેષુ ચ પયઃ, અથ પયઃસુ દીપ્યકં

ચિપિટે તુ કળાયુત (દીપ્યકં શસ્તં) ॥ પથિકા દધિ-
જલેન જીર્યંતે કર્કટી ચ સુમનેષુ જીર્યંતિ । ગોધૂમ-
માપ-હરિમન્ય-સતીન-મુદ્રગપાકઃ માતુલપુત્રકેજ જ્ઞાદિતિ
મવેત્ । સર્જૂરિકા-વિપ-કસેઢ-સિતાસુ શ્રદ્ધાઢકે મધુ-
ફલેષુ અપિ મદ્રમુસ્તં શસ્તમ્ । કલ્હુ-ચામાક-નીવારાઃ ચ
કુલત્પાઃ દધ્નઃ જલેન અવિલમ્બિત જીર્યંતિ, દ્વૈલં તુ
કાશ્ચિકેન (જીર્યંતિ) । પિષ્ટાન્નં શીતલં વારિ પચેત્,
રુચારા સંઘનં (પચેત્), માપેન્ડરીં નિમ્બુફલ, પાયસ
મુદ્રયૂપકઃ (પચેત્) । વટઃ વેમવારાત્, ફેની લઙ્કજેન,
પર્પટઃ શિમ્બુ-વીજેન શમં યાતિ । લઙ્કુલ-અપૂ-વદ્દા-
આદિપાકઃ ચ શક્તુલીમળયોઃ (પાકઃ) કળામૂલતઃ મવેત્ ॥

ફનસનુ અલ્પુ પકવવા કેળા સમર્થ છે,
કેળાનું અલ્પુ પકવવા વિદ્વાનોએ થી હિત-
કારી કહ્યું છે અને ધીનુ અલ્પુ પકવવા
લોખુનો રસ હિતકારી છે. નાજિગેરના કેતાડના
ફળના અલ્પુને ચોખા તરત પચાવે છે.
આંખા (કેરી)ના અલ્પુને દૂધ જ પચાવે, એમ
વિદ્વાનો બોલે છે. ચારોળીના અલ્પુ પર
હરડેહિતકારી છે. મહુંડાં, ખીલાં, રાણ, ફાલસાં
ખજૂર કે કોઠના અલ્પુને પકવવા લોખડાનાં
ખીજ પીવાં; ધીના તથા છાશના અલ્પુ ઉપર
પણ લોખડાનાં ખીજ જ પથ્ય છે. ખજૂર અને
શિંગોડાના અલ્પુ ઉપર સૂકું ઉત્તમ છે
અને દોઢક સમયે ભદ્રમોથ પણ વખણાય છે.
જાંખરાનાં ફળ, પીપળાનાં ફળ તથા પીપળના
ફળના અલ્પુ ઉપર સૂકું વાસી પાણી પીવું
સારું છે. ચોખાના અલ્પુ પર દૂધ, દૂધના
અલ્પુ ઉપર અજમો અને પોંઆના અલ્પુ
ઉપર પીપરથી સુકત અજમો શ્રેષ્ઠ છે. સાઠી-
ચોખાનું અલ્પુ દહીંના જળથી પચે છે. કાકડી
નું અલ્પુ ઘઉંથી પચે છે. ઘઉં, અડદ, ચણા,
વટાણા તથા મગનું અલ્પુ ધાત્રાનાં ડોડવાંથી
તરત પચે છે. કાચી ખજૂર (ખૂલેલાં), કમળ-
નાં મૃણાલ (નાળ), કસેલાં, સાકર, શિંગોડાં
અને દીપાંતરના ખજૂરના અલ્પુ ઉપર ભદ્ર
મોથ ઉત્તમ છે. કાંગ, સામો, નાનવી અને
કળથીનું અલ્પુ દહીંના પાણીથી તરત પચે
છે. દાળનું અલ્પુ કાંજીથી પચે છે. લોટના
અન્નના અલ્પુને ટાકું પાણી પચાવે છે. ખીચ-
ડીના અલ્પુને સંઘવ પચાવે છે. અડદનાં વડાં

(ઈડલી)ના અણબુને લોણુ પચાવે છે. દૂધપાક-
ના અણબુને મગનો ચૂષ પચાવે છે. વડાંતું
અણબુ ઝોસામણથી મટે છે. પરસુદીની
ફેણીતું અણબુ લવિંગથી મટે છે. પાપડતું
અણબુ સરગવાનાં બીજથી મટે છે; લાડુ,
માલપૂઆ, સાટા વગેરે, સુંવાળી અને માંડાંતું
અણબુ પીપરીમૂળથી પચે છે. ૧૩૦-૧૩૮

ટીકા-સુમનેષુ=ગોધૂમેષુ, જીર્યંતિ ॥ માનુષ્યુત્તરકં=
પત્તરકમ્ ॥ વેસવાર:=‘વગસ’ इति लोके । तथया-
लेहो मिश्रद्विगुणरक्तकौषाण्यकजीरकैकनगराणि ।
अम्लोषणं सैन्धववर्णमन्ने यद्योचितं संस्मृतये प्रणीतम्
इति ॥ स्नेહે (धी ३ तेले), હળદર, હિંગ, લવિંગ,
એલચી, ધાણા, છરૂં, આદુ, સુંઠ, લોણુ, મરી
અને સૈન્ધવના ચૂર્ણથી યોગ્ય રીતે વધારેલું અનુ-
પાણી ઝોસામણ કહેવાય છે. સદ્યા=સદ્વ્યવસ્થાવિશેષ;
મण्डः=‘માણડ’ इति लोके ॥

માંસના અણબુનાં પાચન દ્રવ્યો

કિમત્ર ચિત્રં યદુમત્સ્યમાંસ-મોજી સુલી
કાક્ષિકપાનતઃ સ્યાત્ ॥ इत्यद्भुतं केवलवद्विपको,
માંસેન મત્સ્યઃ પરિપાકમેતિ ॥ ૧૩૧ ॥
આમમાત્રફલં મત્સ્યં તદ્વીજં વિશિષ્ટે હિતમ્ ।
કૂર્મમાંસં યથક્ષારાત્ શીઘ્રં પાકમુપેત હિ ॥ ૧૪૦ ॥
કપોતપારાવતનીલકણ્ઠ-કપિજ્વલાનાં વિશિ-
ષ્ટાનિ મુન્દયા ॥ કાશસ્ય મૂલં પરિપિષ્ય પીતં,
સુલી ભવેન્ના વહુશો હિ દષ્ટમ્ ॥ ૧૪૧ ॥
માંસાનિ સર્થાણ્યપિ યાન્તિ પાકં, ક્ષારેણ
સઘસ્તિત્તનાલજેના ચઙ્ગુસિદ્ધાર્થકચાસ્તુકાનાં,
ગાયત્રિસારકયિતેન પાકઃ ॥ ૧૪૨ ॥

અન્યઃ-યદુમત્સ્યમાંસમોજી (જનઃ) કાક્ષિકપાનતઃ
સુલી સ્યાત્, જાત્ર કિ ચિત્રં, (કિંતુ) इति अद्भुतम्
(અસ્તિ, યત્) કેવલવદ્વિપકઃ મત્સ્યઃ માંસેન પરિપાકમ્
एति, આમમ્ શાત્રફલં મત્સ્ય (પચેત્), તદ્વીજં
વિશિષ્ટે હિતં (સ્યાત્) કૂર્મમાંસં યથક્ષારાત્ શીઘ્રં હિ
પાકમ્ ઉપેતિ । કપોત-પારાવત-નીલકણ્ઠ-કપિજ્વલાનાં
વિશિષ્ટાનિ મુન્દયા કાશસ્ય મૂલં પરિપિષ્ય પીતં (ચેત્
તર્હિ) ના સુલી ભવેત્ (इति इद्म गम्यामिः) વહુશઃ હિ
દષ્ટમ્ । સર્વાણિ અપિ માંસાનિ તિરુનાલજેન ક્ષારેણ
ઘવાઃ પાકં યાન્તિ, (તથા) चङ्गुसिद्धार्थक-चास्तुकानां
પાકઃ ગાયત્રિમાત્રકથિતેન (ભવતિ)

ઘણું માછલાંતું માંસ ખાનારો માણસ
કાંણ પીવાથી સુખી થાય છે, જોમાં શું આશ્ચર્ય

છે ? (કંઈ આશ્ચર્ય નથી,) પણ આશ્ચર્ય આ
છે કે જ્યેષ્ઠતા અગ્નિથી પકાવેલાં માછલાં માંસ-
થી પચી જાય છે. આંખાનું કાચું ફળ માછ-
લાંને પચાવે છે અને આંખાની ગોટલી માંસને
પચાવવામાં સારી છે. કાચાંખાનું માંસ
જવખારથી તરત જ પચી જાય છે. હોલાં,
કળૂતર, નીલકંઠ, મોર અને તેતરનાં માંસો
ખાઈને (અણબુ થયું હોય તો) કાસડાનાં
મૂળિયાં વાટી પીધાં હોય તો મતુબ્ય સુખી
થાય છે, જો અમે ઘણી જ વાર જોયું છે. સઘળાં
માંસો તલસરાના ક્ષારથી પચી જાય છે.
છુંછ, સરસવ અને બથવાનાં અણબુ ખેર-
સારના ક્ષારથી પચી જાય છે. ૧૩૯-૧૪૨

ટીકા-ચઙ્ગુકઃ=‘ચેચુ’ इति लोके । गायत्री=क्षदिरः ॥

બીજાં અણબુનાં પાચન કરતાં દ્રવ્યો

પાલકિકાકેયુકક્ષારવેલ્લો-વાર્તાકર્યશાલકુ-
રમૂલકાનામ્ । उपौदिकाऽलावुपटोलकानां,
સિદ્ધાર્થકો મેઘરવશ્ચ પક્તા ॥ ૧૪૩ ॥

વિપચ્યતે શૂરણકો ગુઢેન, તથાઽઽલુકં તણ્ડુ-
લઘાવનેન । પિણ્ડાલુકં જીર્યંતિ કોરદૂપાત્,
કશેરુપાકઃ કિલ નાગરેણ ॥ ૧૪૪ ॥
લઘવસ્તણ્ડુલતોયાત્, સર્પિર્જમ્વીરકાઘસ્લાત્ ।
મરિચાદિપે તચ્છીઘ્રં, પાકં યાત્યેવ કાક્ષિમાસૌલમ્ ॥
ક્ષીરં જીર્યંતિ તત્કેગ તદ્ભવ્યં કોણમણ્ઢકાત્ ।
માહિર્પં માણિમન્યેન શઙ્ગુચૂણેન તદ્દધિ ॥ ૧૪૬ ॥
રસાલં જીર્યંતિ ઘ્યોપાત્ લણ્ઢં નાગરમશ્વણાત્ ।
સિતા નાગરમુસ્તેન તથેષુષ્ઠાદ્રિકારસાત્ ॥ ૧૪૭ ॥

જરામિત્ર મૈરિકચન્દનાખ્યામ્, અગ્ન્યેતિ શીઘ્રં
મુનિમિઃ પ્રદિષ્ટમ્ । ડખ્નેન શીતં ત્રિશિરેણ ચોષ્ણં,
જીર્ણં ભવેત્ ક્ષારણ્ણસ્તથાઽમ્લીઃ ॥ ૧૪૮ ॥

તત્તં તત્તં દેમ વા તારમગ્નો, તોયે ક્ષિતં સ્ત-
કૃત્વસ્તદમ્મઃ । પીન્વાઽઽર્જીર્ણન્તોયજાતં નિહન્યાત્,
તથ શૌદ્રં મદ્રમુસ્તં વિશેષાત્ ॥ ૧૪૯ ॥

અન્યઃ-પાલકિકા-કેયુક-કારવેલ્લો-વાર્તાક-વંશ-
કુર-મૂલકાનામ્ ઉપોદિકા-અલાવુ-પટોલકાનાં (અર્જી-
ર્ણસ) સિદ્ધાર્થકઃ ચ મેઘરવઃ પક્તા । ક્ષારકઃ ગુઢેન
વિપચ્યતે, તથા આલુકં તણ્ડુલઘાવનેન (વિપચ્યતે),
પિણ્ડાલુકં કોરદૂપાત્ જીર્યંતિ, કશેરુપાકઃ કિલ નાગરેણ
(ભવતિ) । લઘવઃ તણ્ડુલતોયાત્, સર્પિઃ જમ્વીરક-
આદિ-અમ્લાત્ (ચ) મરિચાત્ અપિ તત્ શીઘ્રં પાકં

દશ દિવસની અંદર માણસ ખૂબ ઓછો
ઓરાક લેનાર થઈ બચ છે. ૧૨૫-૧૨૬

અથ વિશિષ્ટદ્રવ્યાજીને વિશિષ્ટ પાચનદ્રવ્યમાદ-
અમુક પદાર્થોના અશુભમાં અમુક જ
દ્રવ્યોથી પાચન થાય

અલં પત્રસપાકાય ફલં કદલસમ્ભવમ્ ।
કદલસ્ય તુ પાકાય ઘૃતંરપિ ઘૃતં હિતમ્ ॥
ઘૃતસ્ય પરિપાકાય ગમ્મીરસ્ય રસો હિતઃ ॥૧૩૦॥

મારિકેળફલતાલવીજયોઃ, પાચકં સપદિ
તણ્ડુલં વિદુઃ ॥ ક્ષીરમેવ સહકારપાચનં, ચાર-
મઙ્ગળિ હરીતકી હિતા ॥ ૧૩૧ ॥

મધુકમાલ્લરૂપાદનાનાં, પરુપલ્લૂરુકપિત્ત-
કાનામ્ ॥ પાકાય પેયં પિચુમન્દવીજં, ઘૃતેઽપિ
તક્રેઽપિ તદેવ પથ્યમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

લર્જૂરશ્વજાટકયોઃ પ્રશસ્તં, વિશ્વાપદં કુત્ર
ચ મદ્રમુસ્તમ્ ॥ યજ્ઞાન્નવોચિદ્રુફલેષુ શસ્તં, છક્તે
તથા પથ્યપિતં પ્રીતમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

તણ્ડુલેષુ ચ પયઃ પયઃસ્વયો, દીપ્યકન્તુ
ચિપિટે કળાયુતમ્ ॥ પટ્ટિકા દધિજલેન જીર્યંતે,
કર્કટી ચ સુમનેષુ જીર્યંતિ ॥ ૧૩૪ ॥

ગોધૂમમાપહરિમન્યસતીનમુદ્ર, પાકો ભવે-
જ્ઞદિતિ માતુલપુત્રકેન ॥ લર્જૂરિકાવિસકરોર-
સિનાસુ શસ્તં, શ્વજાટકે મધુફલેષ્વપિ મદ્ર-
મુસ્તમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

કલ્હુગુદયાનાકનીગારાઃ કુલત્યાશ્ચાવિલમ્બિતમ્ ।
દમ્નો જલેન જીર્યંતિ દૈર્ઘ્યલં કાઙ્ગિકેન તુ ॥ ૧૩૬ ॥
પિષ્ટાન્નં શીતલં ઘારિ રુચારં સૈન્ધવં પચેત્ ।
માપેન્ડરીં નિમ્બુફલં પાયસં મુદ્રયૂપકઃ ॥ ૧૩૭ ॥

ઘટો વેસવારાલ્લવજ્ઞેન કેની, શમં પર્પટઃ
શિષ્ટવીજેન યાતિ ॥ કળામૂલતો લઙ્કાપૂપ-
સદ્ધા, દિપાનો ભવેચ્છકુલોમળ્ડયોશ્ચ ॥ ૧૩૮ ॥

ભન્વનઃ-પત્રસપાકાય કદલમ્ભવ ફલમ્ અર્કં,
કદલસ્ય તુ પાકાય યુવૈઃ ઘૃતમ્ અપિ હિતં (કથિતમ્),
ઘૃતસ્ય પરિપાકાય ગમ્મીરસ્ય રસઃ હિતઃ, નારિકેળફલ-
તાલવીજયોઃ સપદિ પાચક તણ્ડુલં વિદુઃ । સહકારપાચનં

ક્ષીરમ્ એવ, ચારમઙ્ગળિ હરીતકી હિતા । મધુક-માલ્લ-
રૂપાદનાનાં પથ્ય-સર્જ-કપિત્થકાનાં પાકાય પિચુમન્દ-
વીજં પેયં, ઘૃતે અપિ તક્રે અપિ તદ્ એવ પથ્યમ્ ।

લર્જૂર-શ્વજાટકયોઃ વિશ્વોપદં પ્રશસ્ત કુત્ર ચ મદ્રમુસ્તં
(પ્રશસ્તમ્) । યજ્ઞાન્ન-વોચિ ફલેષુ તથા પલ્લે પથ્યપિતં
પ્રીતં શસ્તમ્ । તણ્ડુલેષુ ચ પયઃ, અથ પયઃસુ દીપ્યકં

ચિપિટે તુ કળાયુત (દીપ્યક શસ્તં) ॥ પટ્ટિકા દધિ-
જલેન જીર્યંતે, કર્કટી ચ સુમનેષુ જીર્યંતિ । ગોધૂમ-
માપ-હરિમન્ય-સતીન-મુદ્રયૂપકઃ માતુલપુત્રકેન જ્ઞદિતિ
ભવેત્ । સર્જૂરિકા-વિપ-કશેર-સિનાસુ શ્વજાટકે મધુ-
ફલેષુ અપિ મદ્રમુસ્તં શસ્તમ્ । કલ્હુ-શ્યામાક-નીવારાઃ ચ
કુલત્યાઃ દમ્નોઃ જલેન અવિલમ્બિત જીર્યંન્તિ, દૈર્ઘ્ય તુ
કાઙ્ગિકેન (જીર્યંતિ) । પિષ્ટાન્નં શીતલં ઘારિ પચેત્,
રુચારા સૈન્ધવં (પચેત્), માપેન્ડરીં નિમ્બુફલં, પાયસં
મુદ્રયૂપકઃ (પચેત્) । ઘટઃ વેસવારાત્, કેની લજ્જેન,
પર્પટઃ શિષ્ટ-વીજેન શમં યાતિ । લઙ્કા-અપૂર-સદ્ધા-
આદિપાકઃ ચ શક્તુલીમળ્ડયોઃ (પાકઃ) કળામૂલતઃ ભવેત્ ॥

ફનસનુ અશુભું પકવવા કેળા સ્પર્શ્ય છે.
કેળાનુ અશુભું પકવવા વિદાનેએ થી હિત-
કારી કહ્યું છે અને ધીનુ અશુભું પકવવા
લીંબુને રસ હિતકારી છે. નાળિયેરના કેતાડના
ફળના અશુભુંને ચોખા તરત પચાવે છે,
આંખા (કેરી)ના અશુભુંને દૂધ જ પચાવે, એમ
વિદાને બાહે છે. ચારાળીના અશુભું પર
હરડે હિતકારી છે. મહુડાં, ખીલાં, રાણ, કાલસાં
ખજૂર કે કોઠના અશુભુંને પકવવા લીંબડાનાં
ખીજ પીવાં; ધીના તથા છાશના અશુભું ઉપર
પણ લીંબડાનાં ખીજ જ પથ્ય છે. ખજૂર અને
શિંગોડાના અશુભું ઉપર સૂકું ઉત્તમ છે
અને કોઈક સમયે ભદ્રમેથ પણ વખણાય છે.
બીજાનાં ફળ, પીપળાનાં ફળ તથા પીપળના
ફળના અશુભું ઉપર સૂકું વાસી પાણી પીવું
સારું છે. ચોખાના અશુભું પર દૂધ, દૂધના
અશુભું ઉપર અજમે અને પીંચાના અશુભું
ઉપર પીપરથી યુક્ત અજમે શ્રેષ્ઠ છે. સાદી-
ચોખાનું અશુભું દહીંના જળથી પચે છે. કાકડી
નું અશુભું ઘઉંથી પચે છે. ઘઉં, અડદ, ચણા,
વટાણા તથા મગનું અશુભું ધાત્રાનાં ડોડવાંથી
તરત પચે છે. કાચી ખજૂર (ખલેલાં), કમળ-
નાં મૂલાલ (નાળ), કસેલાં, સાકર, શિંગોડાં
અને કીપાંતરના ખજૂરના અશુભું ઉપર મદ્ર-
મેથ ઉત્તમ છે. કાંગ, સામે, નાનવી અને
કળથીનું અશુભું દહીંના પાણીથી તરત પચે
છે. દાળનું અશુભું કાંજીથી પચે છે. લોટના
અતના અશુભુંને ટાડું પાણી પચાવે છે. ખીચ-
ડીના અશુભુંને સંધવ પચાવે છે. અડદનાં વડાં

(ઈડલી)ના અણબુને લીધું પચાવે છે. દૂધપાક-
ના અણબુને મગનો ચૂષ પચાવે છે. વડાંતું
અણબુ ઓસામણથી મટે છે. પરચુદીની
ફેણીતું અણબુ લવિંગથી મટે છે. પાપડતું
અણબુ સરગવાનાં બીજથી મટે છે; લાડુ,
માલપૂઆ, સાટા વગેરે, ઝુંવાળી અને માંડાંતું
અણબુ પીપરીમૂળથી પચે છે. ૧૩૦-૧૩૮

દીકા-સુમનેડુ=ગોધૂમેડુ, જીવંતિ ॥ માતુલપુત્રક=
ષત્રુફળમ્ ॥ વેમવાર:= 'વમસ' 'ઈતિ લોકે । તથા-
સ્નેહો મિશાદિફુલગ્રજકૈઞાધાન્યાકજીરાદ્રક્ષનાગરાણિ ।
અમ્લોપણં સૈન્ધવચૂર્ણમેતે યથોચિત સ્વદૃતયે પ્રણીતમ્
ઈતિ ॥ સ્નેહ (ધી કે તેલ), હળદર, હિંગ, લવિંગ,
એલચી, પાણી, છરુ, આદુ, સુંઠ, લીંચુ, મરી
અને સૈન્ધવના ચૂર્ણથી યોગ્ય રીતે વધારેલું અનનું
પાણી ઓસામણ કહેવાય છે. સદા=સદૃશપાનવિશેષ;
મખ્ડ.= 'માખ્ડઃ' 'ઈતિ લોકે ॥

માંસના અણબુનાં પાચન દ્રવ્યે ।

કિમત્ર ચિત્રં વદુમત્સ્યમાંસ, મોજી સુલી
કાઝિકપાનતઃ સ્યાત્ ॥ દ્વપદ્મુતં કેવલવદ્ધિપકો,
માંસેન મત્સ્યઃ પરિપાકમેતિ ॥ ૧૩૧ ॥
આમમાત્રફલં મત્સ્યં તદ્વીજં વિશિતે હિતમ્ ।
કૂર્મમાંસં યથશારાત્ શીત્રં પાકમુપેત હિ ॥ ૧૪૦ ॥
ફપોગપારાવતનીલકળ્ડ, -કપિજ્જલાનાં વિશિ-
તાનિ મુનવા । કાશસ્ય મૂલં પરિપિષ્ય પીતં,
સુલી ભવેલા વહુશો હિ દૃષ્ટમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

માંસાનિ સર્વાણ્યપિ યાન્તિ પાકં, ક્ષારેણ
સઘસ્તિલનાલજેન । ચઙ્ચૂકસિદ્ધાર્થઙ્ગવાસ્તુકાનાં,
ગાયત્રિસારકયિતેન પાકઃ ॥ ૧૪૨ ॥

અન્વયઃ-વદુમત્સ્યમાંસમોજી (જનઃ) કાઝિકપાનતઃ
સુલી સ્યાત્, અત્ર કિ ચિત્રં, (કિંતુ) ઇતિ અદ્ભુતમ
(અસ્તિ, યત્) કેવલવદ્ધિપક મત્સ્યઃ માંસેન પરિપાકમ્
પ્રતિ, આમમ્ આત્રફલ મત્સ્ય (પચેત્), તદ્વીજં
વિશિતે હિત (સ્યાત્) કૂર્મમાંસ યથશારાત્ શીત્રં હિ
પાકમ્ ઉપેતિ । કપોત-પારાવત-નીલકળ્ડ-કપિજ્જલાનાં
વિશિતાનિ મુસ્ત્વા કાશસ્ય મૂલં પરિપિષ્ય પીત (ચેત્
તર્હિ) ના સુલી મવેત્ (ઈતિ દ્વપદ્મ અસ્માભિઃ) વહુશ્વ' હિ
દૃષ્ટમ્ । સર્વાણિ અપિ માંસાનિ તિલનાલજેન ક્ષારેણ
સઘઃ પાક યાન્તિ, (તથા) ચઙ્ચૂક-સિદ્ધાર્થક-વાસ્તુકાના
પાકઃ ગાયત્રિસારકયિતેન (અવતિ)

ધણાં માછલાંતું માંસ ખાનારો માણસ
કાંણ પીવાથી સુખી થાય છે, એમાં શું આશ્ચર્ય

છે ? (કંઈ આશ્ચર્ય નથી,) પણ આશ્ચર્ય આ
છે કે એકલા અગ્નિથી પકાવેલાં માછલાં માંસ-
થી પચી જાય છે. આંખાનું કાચું ફળ માછ-
લાંને પચાવે છે અને આંખાની ગોટલી માંસને
પચાવવામાં સારી છે. કાચખાનું માંસ
જવખારથી તરત જ પચી જાય છે. હોલાં,
કખૂતર, નીલકંઠ, મોર અને તેતરનાં માંસો
ખાઈને (અણબુ થયું હોય તો) કાસડાનાં
મૂળિયાં વાટી પીધાં હોય તો મનુષ્ય સુખી
થાય છે, એ અમે ઘણી જ વાર જોયું છે. સઘળાં
માંસો તલસરાના ક્ષારથી પચી જાય છે.
છુંછ, સરસવ અને બથવાનાં અણબુ ખેર-
સારના ક્વાથથી પચી જાય છે. ૧૩૬-૧૪૨

દીકા-ચઙ્ચૂક:= 'ચેચુ' 'ઈતિ લોકે । ગાયત્રી=પાદિરઃ ॥

બીજાં અણબુનાં પાચન કરતાં દ્રવ્યે ।

પાલક્રિકાકેયુકકારવેદ્ધી, -વાર્તાકયંશાશ્વ-
રમૂલકાનામ્ । ડપોદિકાડલાણુપટોલકાનાં,
સિદ્ધાર્થકો મેઘરવશ્ચ પક્કા ॥ ૧૪૩ ॥

વિપચ્યતે શૂરણ્કો ગુદેન, તથાડડલુકં તળ્હુ-
લધાવનેન । પિણ્ડાલુકં જીર્યતિ કોરદૂષાત્,
કશેરુપાકઃ કિલ નાગરેણ ॥ ૧૪૪ ॥

લવણસ્તળ્હુરુતોયાત્, સર્પિર્જમ્વીરકાઘમ્માત્ ।
મરિચાદપિ તચ્છીત્રં, પાકં યાદયેવ કાઝિકાસૈલમ્ ॥
ક્ષીરં જીર્યતિ તન્નેગ તદ્દત્ત ફોળમખ્ડકાત્ ।
માદિર્યં માણિમન્યેન શઙ્ચૂર્ણેન તદ્દધિ ॥ ૧૪૬ ॥
રસાલં જીર્યતિ ધ્યોપાત્ લખ્ડં નાગરમ્ક્ષણાત્ ।
સિતા નાગરમુસ્તેન તથેશુધ્ધાર્દ્રિકારસાત્ ॥ ૧૪૭ ॥

જરામિત્રા મૈરિકવન્દનાધ્યામ્, અભ્યેતિ શીત્રં
મુનિમિઃ પ્રવિદ્યમ્ । ડળ્ળેન શીતં શિશિરેણ ચોર્ણાં,
જોર્ણાં ભવેત્ ક્ષારાત્તળસ્તથાડલ્લઃ ॥ ૧૪૮ ॥

તથં તથં દેમ વા તારમગ્નો, તોયે ક્ષિતં સત-
કૃત્વસ્તદમ્મઃ । પીન્ધાડજીર્ણન્તોયજાતં નિદ્વન્યાત્,
તત્ર ક્ષોદ્રં મદ્રમુસ્તં વિરોપાત્ ॥ ૧૪૯ ॥

અન્વયઃ-પાલક્રિકા-કેયુક-કારવેદ્ધી-વાર્તાક-વશા-
શ્વ-મૂલકાનામ્ ડપોદિકા-અલણુ-પટોલકાનાં (અજી-
ર્ણ્ય) સિદ્ધાર્થકઃ ચ મેઘરવઃ પક્કા । શૂરણકઃ ગુદેન
વિપચ્યતે, તથા આલુક તળ્હુલધાવનેન (વિપચ્યતે),
પિણ્ડાલુકં કોરદૂષાત્ જીર્યતિ, કશેરુપાકઃ કિલ નાગરેણ
(મવતિ) । લવણઃ તળ્હુરુતોયાત્, સર્પિઃ જમ્વીરક-
આદિ-અમ્લાત્ (ચ) મરિચાત્ અપિ તત્ શીત્રં પાકં

દશ દિવસની અદર માણસ ખૂબ ઓછો
ખોરાક લેનાર થઈ બાક છે ૧૨૫-૧૨૯

અથ વિશિષ્ટદ્રવ્યાગીર્ણે વિશિષ્ટ પાચનદ્રવ્યમાદ-
અમુક પદાર્થોના અણુભૂમાં અમુક જ
દ્રવ્યોથી પાચન થાય

અલં પત્રપાકાય ફલં ફલસમ્મયમ્ ।
ફલસ્ય તુ પાકાય ચુદેરપિ ઘૃતં હિતમ્ ॥
ઘૃતસ્ય પરિપાકાય જમ્બીરસ્ય રસો હિત ॥૧૩૦॥
નારિકેલફલતાલવીજયો, પાચકં સપદિ
તણ્ડુલં વિદુઃ ॥ ક્ષીરમેવ સહકારપાચનં, ચાર
મન્નનિ હરીતકી હિતા ॥૧૩૧॥

મધૂકમાલુરનૃપાદનાના, પરુપલ્લર્જૂરકપિત્ય
ફાનામ્ ॥ પાકાય પેય વિચુમન્દવીજં, ઘૃતેઽપિ
તક્ષેઽપિ તદ્દવ પથ્યમ્ ॥૧૩૨॥

લર્જૂરગૃહ્ણાટકયો પ્રશસ્ત, વિશ્વાવધ કુન
ચ મદ્રમુસ્તમ્ ॥ યજ્ઞાન્નયોષિદ્રુફલેષુ શસ્ત, છક્ષે
તથા પચુપિતં પ્રપીતમ્ ॥૧૩૩॥

તણ્ડુલેષુ ચ પય પય સ્વયો, દીપ્યક-તુ
ચિપિટે કળાયુતમ્ ॥ પટિકા દધિજલેન જીર્યંતે,
કર્કટી ચ સુમનેષુ જીર્યંતિ ॥૧૩૪॥

ગોમુમમાપહરિમન્યસતીતમુદ્ર-પાકો મને-
ન્દ્યદિતિ માતુલપુનકેન ॥ લર્જૂરિકાનિસકરોહ-
સિતાસુ શસ્ત, શૃંગાટકે મધુફલેઽપિ મદ્ર-
મુસ્તમ્ ॥૧૩૫॥

વદગુરયાનાક્નીયારા, ફલત્વાશ્વાવિલમ્બિતમ્ ।
દ્યો જલેન જીર્યંતિ દ્વેદલં કાઝિકેન તુ ॥૧૩૬॥
પિષ્ટાન્નં શીતલં વારિ કશરા સન્ધ્યં પચેત્ ।
માપેન્ડરીં નિમ્બુફળ પાયસ મુદ્રયૂપક ॥૧૩૭॥

ઘટો વેસયારાલ્લજ્ઞેન ફેની, શમં પર્પટ
શિમ્પરીજેન યાતિ ॥ કળામૂલતો લઘુકાપૂવ-
સદ્દા, દિપાકો મવેઽઽકુલોમળ્લયોઽથ ॥૧૩૮॥

ઘનવ્ય-પત્રપાકાય ફલમયઃ ફલમ્ અઙ,
ફલસ્ય તુ પાકાય ચુદે ઘૃતમ્ અપિ હિત (કથિતમ્),
ઘૃતસ્ય પરિપાકાય જમ્બીરસ્ય રસ હિત, નારિકેલફલ-
તાલવીજયો સપદિ પાચક તણ્ડુલ વિદુઃ । ઘઠકારપાચન
ક્ષીરમ્ એવ, ચારમન્નનિ હરીતકી હિતા । મધૂક-માલુર-
નૃપાદનાના પસ્ય-લર્જૂર-કપિત્યફાના પાકાય વિચુમન્દ-
વીજ પેય, ઘૃત અપિ તક્ષે અપિ તદ્દ એવ પથ્યમ્ ।
શ્વજ-શૃંગાટકયો વિશ્વોવધ પ્રશસ્ત કુન ચ મદ્રમુસ્ત
(પ્રશસ્તમ્) । યજ્ઞાન્ન-યોષિ-ફલેષુ તથા ફલ્લે પચુપિત
પ્રપીત શસ્તમ્ । તણ્ડુલેષુ ચ પય, અથ પય સુ દીપ્યક

ચિપિટે ॥ કળાયુત (દીપ્યક શસ્ત) ॥ પટિકા દધિ
જલેન જીર્યંતે કર્કટી ચ સુમનેષુ જીર્યંતિ । ગોધૂમ-
માપ-હરિમન્ય-સતીત-મુદ્રગપાક માતુલપુનકેન કથિતિ
મવેત્ । શર્જૂરિકા-વિપ-શ્વેદ-સિતાસુ શૃંગાટકે મધુ
ફલેષુ અપિ મદ્રમુસ્ત શસ્તમ્ । વજુ-દયામાક-નીવારા ચ
કુલત્યા દધ્ન જલેન અવિલમ્બિત નીર્યંતિ, દ્વેદલ તુ
કાઝિકેન (જીર્યંતિ) । વિગત શીતક વારિ પચેત્
કશરા સૈન્ધવ (પચેત્), માપેન્ડરીં નિમ્બુફળ, પાયસ
મુદ્રયૂપક (પચેત્) । વટ ચેનવારાત્, ફેની લવજ્ઞેન,
પર્પટ શિમ્પ-વીજેન શમ યાતિ । લઘુક-અપૂ-સદ્દા-
આદિપાક ચશ્વકુલીમળ્લયા (પાક) કળામૂલત મવેત્ ॥

ફનસનુ અણુભૂં પઠવવા કેળા અમથં છે
કેળાનુ અણુભૂં પઠવવા વિદ્વાનોએ થી હિત
કારી કહ્યું છે અને ધીનુ અણુભૂં પઠવવા
લોખુનો રસ હિતકારી છે નાળિયેરના કેતાડના
ફળના અણુભૂંને ચોખા તરત પચાવે છે
આભા (કેરી)ના અણુભૂંને દૂધ જ પચાવે, એમ
વિદ્વાનો બાણે છે ચારાળીના અણુભૂં પર
હરડેહિતકારી છે મહુડા, ખીલા, રાણ, ફાલસા
ખજૂર કે ફોડના અણુભૂંને પઠવવા લી બઝાના
ખીજ પીવા; ધીના તથા છાશના અણુભૂં ઉપર
પણ લીબઝાના ખીજ જ પથ્ય છે ખજૂર અને
શિ ગોડાના અણુભૂં ઉપર સૂઠ ઉત્તમ છે
અને ઢોઈક સમયે ભદ્ર મોથ પણ વખણાય છે
બીબરાના ફળ, પીપળાના ફળ તથા પીપળના
ફળના અણુભૂં ઉપર સૂઠનું વાસી પાણી પીકું
સારું છે ચોખાના અણુભૂં પર દૂધ, દૂધના
અણુભૂં ઉપર અજમો અને પો આના અણુભૂં
ઉપર પીપરથી યુક્ત અજમો શ્રેષ્ઠ છે. માકી
ચોખાનું અણુભૂં દહીંના જળથી પચે છે કાકડી
નું અણુભૂં ઘઉંથી પચે છે. ઘઉં, અડદ, અણા,
વટાણા તથા મગનું અણુભૂં ઘ તૂરાના ડોઢવાથી
તરત પચે છે કારી ખજૂર (ખલેવા), કમળ
ના મૂણાલ (નાળ), કમેલા, માકર, શિ ગોડા
અને દીપાતરના ખજૂરના અણુભૂં ઉપર ભદ્ર
મોથ ઉત્તમ છે કાગ, આમો, નાનવી અને
કળથીનું અણુભૂં દહીંના પાણીથી તરત પચે
છે દાળનું અણુભૂં કાળથી પચે છે લોટના
અગ્રના અણુભૂંને ટાકું પાણી પચાવે છે. ખીચ
ડીના અણુભૂંને સે ધવ પચાવે છે અડદના વડા

(ઈંડલી)ના અણ્ણને લોણુ પચાવે છે. ફધપાક-
ના અણ્ણને મગનો ચૂષ પચાવે છે. વડાંતું
અણ્ણુ ઓસામણ્ણથી મટે છે. પરચુદ્ધીની
ફેણીતું અણ્ણુ લવિંગથી મટે છે. પાપડતું
અણ્ણુ સરગવાનાં ખીજથી મટે છે; લાડુ,
માલપૂઆ, સાટા વગેરે, ઝુંવાળી અને માંડાતું
અણ્ણુ પીપરીમૂળથી પચે છે. ૧૩૦-૧૩૮

ટીકા-સુમનેપુ=ગોધૂમેષુ, જીર્વેન ॥ માનુષપુત્રક=
યતૂરકમ્ ॥ વેતવા = 'વગસ' इति लोके । तद्यथा-
स्नेहो निशादिभुक्तश्चक्रैकाद्यान्याकजीराइकनागराणि ।
अम्लोपण सैन्धवचूर्णवने यथोचितं सस्त्रुतये प्रणीतम्
इति ॥ स्नेહ (ધી ડે તેલ), ઢળદર, હિંગ, લવિંગ,
એલમી, ધાણા, ઘરૂં, આદુ, સંઢે, લીણુ, મરી
અને સૈધવના ચૂર્ણથી યોગ્ય રીતે વધારેલુ અનતું
પાણી ઓસામણુ કહેવાય છે સદ્ધા=સદ્ધવાનવિશેષ,
મણ્ડ.= 'માણ્ડઃ' इति लोके ॥

માંસના અણ્ણુનાં પાચન દ્રવ્યે।

કિમત્ર ચિત્રં વહુમત્સ્યમાંસ-મ્ભોજી સુલી
કાક્ષિકપાનતઃ સ્યાત્ ॥ હૃત્પદ્મુતં કેતલવદ્વિપકો,
માંસેન મત્સ્યઃ પરિપાકમેતિ ॥ ૧૩૯ ॥

આમમાત્રફલં મત્સ્યં તદ્વીજં પિશિતે હિતમ્ ।

દૂર્મમાંસં યવશારાત્ શીઘ્ર પાકમુપેત હિ ॥ ૧૪૦ ॥

કપોતપારાવતનીલકણ્ઠ-કપિજ્જલાનાં પિશિ-
તાનિ મુન્યા ॥ કાશસ્ય મૂલં પરિપિષ્ય પીતં,
સુલી ભવેન્ના વહુશો હિ દૃષ્ટમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

માંસાનિ સર્ગોળ્યપિ યાન્તિ પાકં, ક્ષારેણ
સપ્તિતલનાલજેત ॥ ચન્ડૂકસિદ્ધાર્થકગાસ્તુકાનાં,
ગાયત્રિસારકચિત્તેન પાકઃ ॥ ૧૪૨ ॥

અન્વયઃ-વહુમત્સ્યમાંસમ્ભોજી (જન.) કાક્ષિકપાનત.
સુલી સ્યાત્, ભગ્ન કિં ચિત્ર, (કિંતુ) इति अद्भुतम्
(અસ્તિ, યત્) કેતલવદ્વિપક મત્સ્યઃ માત્રેન પરિપાકમ્
પતિ, આમમ્ આત્રફલ મત્સ્ય (પચેત), તદ્વીજ
પિશિતે હિત (સ્યાત્) દૂર્મમાંસ યવશારાત્ શીઘ્રં હિ
પાકમ્ ઉપેતિ । કપોત-પારાવત-નીલકણ્ઠ-કપિજ્જલાનાં
પિશિતાનિ મુક્ત્વા કાશસ્ય મૂલં પરિપિષ્ય પીત (ચેત્
તર્હિ) ના સુલી ભવેત્ (इति इदम् अस्माभिः) વહુશ હિ
દૃષ્ટમ્ । સર્વાણિ અપિ માંસાનિ તિત્રનાલજેન ક્ષારેણ
સ્યઃ પાક યાન્તિ, (તથા) ચન્ડૂક-સિદ્ધાર્થક-વાસ્તુકાના
પાકઃ ગાયત્રિસારકચિત્તેન (મવતિ)

ધણું માછલાતું માંસ ખાનારે। માણ્ણ
કાંણ પીવાથી સુખી થાય છે, એમાં શું આશ્ચર્ય

છે ? (કંઈ આશ્ચર્ય નથી,) પણ આશ્ચર્ય આ
છે કે એકલા અગ્નિથી પકાવેલાં માછલાં માંસ-
થી પચી જાય છે. આંખાતું કાચું ફળ માછ-
લાંને પચાવે છે અને આંખાની ગોટલી માંસને
પચાવવામાં સારી છે. કાચાંખાતું માંસ
જવખારથી તરત જ પચી જાય છે. હોલાં,
કળ્પતર, નીલકંઠ, મોર અને તેતરનાં માંસો
ખાઈને (અણ્ણુ થયું હોય તો) કાસડાનાં
મૂળિયાં વાટી પીધાં હોય તો મતુલ્ય સુખી
થાય છે, એ અગ્રે ઘણી જ વાર જોયું છે. સઘળાં
માંસો તલસરાના ક્ષારથી પચી જાય છે.
છૂંછ, સરસવ અને અથવાનાં અણ્ણુ ખેર-
સારના ધવાથથી પચી જાય છે. ૧૩૯-૧૪૨

ટીકા-ચન્ડૂક = 'ચેતુ' इति लोके । गायत्री=खदिरः ॥

બીજાં અણ્ણુનાં પાચન કરતાં દ્રવ્યે।

પાલક્રિકાકેતુકમારવેહ્નો-વાર્તાકચ્ચશાકુ-
રમૂલકાનામ્ । ઉપોદિકાડલાબુપટોલકાનાં,
સિદ્ધાર્થકો મેઘરવચ્ચ પક્કા ॥ ૧૪૩ ॥

વિપચ્યતે શૂરણનો મુદેન, તથાડડલુકં તણ્ડુ-
લધાવનેન । પિષ્ઠાલુકં જીર્વેતિ કોરદૂપાત્,
કશેરુપાકઃ કિત્ર નાગરેણ ॥ ૧૪૪ ॥

લવણસ્તપ્તુરતોયાત્, સર્પિર્જમ્બીરકાદ્યમ્નાત્ ।
મરિચાદપિ તચ્છીત્ર, પાકં યાત્યેવ કાક્ષિકાસૈલમ્ ॥
ક્ષીરં જીર્વેતિ તક્ત્રેગ તદ્દર્દ્યં કોળમણ્ડકાત્ ।
માહિપં માળિમન્યેન શાહ્નચૂર્ણેન તદ્દષિ ॥ ૧૪૬ ॥
રસાલં જીર્વેતિ ધ્યોપાત્ લખંડં નાગરમ્ભક્ષણાત્ ।
ચિતા નાગરમુસ્તેન તથેશુશ્ચાદ્રિકારસાત્ ॥ ૧૪૭ ॥

જરામિરા મૈરિકવન્દનાખ્યામ્, અભ્યેતિ શીઘ્રં
મુનિમિઃ પ્રવિદ્યમ્ । ઉળ્લેન શીત શિશિરેણ ચોષ્ણં,
જીર્ણં ભવેત્ ક્ષારાળ્યસ્તથાડલ્લઃ ॥ ૧૪૮ ॥

તથં તથં હેમ વા તારમગ્નો, તોયે ક્ષિતં સત-
કૃતસ્તદ્મમ્ । પીત્રાડજીર્ણસ્તોપજાતં નિહન્યાત્,
તત્ર ક્ષોદ્રં મદ્રમુસ્તં વિશેપાત્ ॥ ૧૪૯ ॥

અન્વયઃ-પાલક્રિકા-કેતુક-કારવેહ્નો-વાર્તાક-ચશા-
કુર-મૂલકાનામ્ ઉપોદિકા-અલાબુ-પટોલકાનાં (અગ્નિ-
ર્ણસ) સિદ્ધાર્થકઃ ચ મેઘરવઃ પક્કા । શૂરણકઃ મુદેન
વિપચ્યતે, તથા આલુક તણ્ડુલધાવનેન (વિપચ્યતે),
પિષ્ઠાલુકં કોરદૂપાત્ જીર્વેતિ, કશેરુપાકઃ કિત્ર નાગરેણ
(મવતિ) । લવણઃ તણ્ડુલતોયાત્, સર્પિઃ જમ્બીરક-
આદિ-અમ્લાત્ (ચ) મરિચાત્ અપિ તત્ શીઘ્ર પાક

યાતિ એવ, (તયા) તૈલં કાઞ્જિકાત, ક્ષીર તકેળ, ગબ્બ તત્વ કોળમણ્ડકાત, માહિયં મળિમન્યેન, તદ્ધિ શરૂ-
ચૂળેન જીવતિ ॥ તથા રસાલ બ્યોપાત, સ્વણ નાગ-
મક્ષણાત, સિતા નાગામુત્તેન, દ્વિષ્ઠઃ ચ આદિકારસાત
જીર્ણતિ ॥ દ્વા ગૈરિક-વન્દનામ્યા ક્ષીપ્ર જરામ્ અમ્બેતિ
(ઈતિ) મુનિમિઃ પ્રદિશ્ય ॥ ક્ષીતમ્ ઉળ્લેન, ઉળ્લ ચ
શિશિરેળ, તથા ક્ષારણઃ અમ્લેઃ જીર્ણઃ ભવેત ॥ હેમ
વા તારમ્ અમ્લો તત્ત તત્ત ઘટત્વ. તોયે ક્ષિત (કૃત્વા)
તદ્ અમ્મ. પીત્વા તોયગતમ્ અમ્લીષં નિહન્યાત, તત્ર
(ચ) ક્ષોદ્ર (તયા) મદ્મુસ્તં વિશેપાત (હિત ભવતિ) ॥

ટાકો, કોબી, કારેલાં, રીગણાં, વાંસના
અંકુર, મૂળા, પોથી, તુળડાં અને પરવળનાં
અળણુંને સરસવની અને તાંડળજની ભાજી
પચાવી દે છે. સૂરણ ગોળથી પચી જાય છે.
ખટાટા ચોખાના ધોણથી પચી જાય છે. ગોળ
ખટાટા કોદરથી પચી જાય છે. કશેલાં સૂંઠથી
પચી જાય છે. ક્ષાર ચોખાના પાણીથી પચી
જાય છે. ઘી, લીંબુ વગેરે ખાટા રસથી પચી
જાય છે અને મરીથી પણ તરત પચી જાય છે.
તેલ ઠાંજીથી પચી જાય છે. દૂધ છાશથી પચી
જાય છે. ગાયતું દૂધ જરા જિના દહીંના પાણીથી
પચી જાય છે. લેંસતું દૂધ સૈંધવથી પચી જાય
છે. લેંસતું દહીં શંખના ચૂર્ણથી પચી જાય છે.
આખા (કેરી) વ્યોષથી (સૂંઠ, મરી અને પીપર
થી) પચી જાય છે. ખાંડ સૂંઠ ખાવાથી પચી જાય
છે. સાકર નાગરમોથથી પચી જાય છે. શેરડી
કોદમરીના રસથી પચી જાય છે. મહિરા સોના-
ગેરથી અને ચંદનથી તરત પચી જાય છે,
એમ મુનિઓએ કહ્યું છે. શીત પદાર્થ ઉષ્ણ
પદાર્થથી પચે છે; ઉષ્ણ પદાર્થ શીત પદાર્થ-
થી પચે છે અને ક્ષારોનો સમૂહ ખાટા પદાર્થો-
થી પચે છે. સોનાને અથવા રૂપાને અગ્નિમાં
તપાવી તપાવી સાતવાર પાણીમાં ઝોળી તે
પાણી પીવાથી પાણીતું અળણું મટી જાય છે.
પાણીના અળણું ઉપર મધ અને ભદ્રમોથ
વિશેષે કરી હિતકારી છે. ૧૪૩-૧૪૯

ટીકા-મેષવઃ= 'ચોરા' इति लोके ॥ मण्डकः=
'माण्ड' इति लोके ॥ द्वा=मदिरा ॥ तत्र=तोयाजीर्ण ॥

પટોલવંશાક્કુરકારવેહી-કાલાન્યલાવૂનિ

વહ્નિ જગ્ધવા । ક્ષારોદકં બ્રહ્મતરોત્તીપીય, મોક્તું
પુનર્વાચ્છતિ તાવદેવ ॥ ૧૫૦ ॥

અન્વયઃ-પટોલ-વંશાક્કુર-કારવેહી-કાલાનિ મન્ના-
વૂનિ વહ્નિ જગ્ધવા બ્રહ્મતરોઃ ક્ષાર-ઉદકં નિપીય પુનઃ
તાવત્ એવ મોક્તુ વાચ્છતિ ॥

પરવળ, વાંસના અંકુરો, કારેલાં, કાલશાક
અને તુળડાં-દૂધીનાં શાક વધારે પ્રમાણમાં
ખાઈ (અળણું જણાય તો) ખાખરાના
ક્ષારતું પાણી પી જઈને માણસ (તે અળણું
મટાડી) ફરી એટલાં જ તે શાક ખાવા ઇચ્છે છે.
જઠરાગ્નિના વિકારોનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ કૃમ્યધિકારઃ ।

૭ : કૃમિઓનો અધિકાર

અથ કૃમીનાં મેદાનાદ-

કૃમિઓના ભેદ

કૃમયસ્તુ દ્વિધા પ્રોક્તા યાદ્યાભ્યન્તરમેદતઃ ॥ ૧ ॥

અન્વય-યાદ્યા-આભ્યન્તરમેદતઃ કૃમયઃ તુ દ્વિધા
પ્રોક્તા ॥

ખાદ્ય કૃમિ અને આભ્યન્તર કૃમિ એવા
ભેદથી કૃમિઓ* બે પ્રકારના કહ્યા છે. ૧

તેમાં સન્નિહ્યનિદાનામ્યાદ-

એ કૃમિઓના સમીપનાં નિદાનો તથા ભેદો
બહિર્મલકાસ્યવિજનન્મેદાશ્ચતુર્વિધાઃ ।

નામતો વિંશતિવિધા યાદ્યાસ્તત્ર મલોદ્રવાઃ ॥ ૨ ॥

અન્વયઃ-૧૨ યાદ્યા. મલોદ્રવાઃ, (આભ્યન્તરાણા
આમાશયાદિસમવાઃ) બહિર્મલ-કફ-અણુ-વિજ-જનન્-
મેદાત્ ચતુર્વિધા નામતઃ (ચ) વિંશતિવિધાઃ (ભવન્તિ) ॥

તેઓમાં ખાદ્ય કૃમિઓ, શરીરની બહાર-
ની ત્વચામાં લાગેલા બહારના મેલ-પરસેવા-

* કામ્યન્તિ-વહિરન્તથ પાદવિક્ષેપાન્ કુર્વન્તિ
વિવિધોગજનાર્થમિતિ કૃમયઃ, કિમયોવા, કમુ પાદવિક્ષેપે-
'કમિતમિ'-(ઉળા. ૪-૧૨૨) इति इन्, अत इत्,
संप्रसारणं चापि-એઓ શરીરની બહાર તથા અંદર
પણ રોગો ઉપજાવવા પ્રયત્નસારે કરે છે, તે બે
પ્રકારના કૃમી-લીખ-અ-કરમિયાં વગેરે કૃમિ અથવા
કિમિ કહેવાય છે. આ કૃમિઓ અળણુંને લીધે
જઠરાગ્નિમાં વિકાર થવાથી થાય છે, માટે ઉપરના
જઠરાગ્નિ-વિકારના અધિકાર પછી આ કૃમિઓનો
અધિકાર આરંભે છે.

ટીકા-લિંગનામિવ પ્રમાણાનિ પરિણાહાનિ સત્યા-
નાન્યવયવસનિવેશા વર્ણાયેપાંતે દ્વિના તત્ર ચૂકા=ચતુષ્પાદાઃ
કૃષ્ણાઃ કેશાશ્રયાઃ લિશાઃ=સૂક્ષ્માઃ શ્વેતાઃ વદનાશ્રયાઃ ॥

અથ વાગ્મુનિવિકારમાહ-

બાહ્ય કૃમિથી થતા વિકારે

દ્વિધા તે કોઠર્પાંડકાકળ્પગ્ણદ્વાન પ્રકુર્વતે ॥૫॥

અન્યથા-તે દ્વિધા (વાચાઃ કૃમયઃ) કોઠ-વિલિન્ગ-
કળ્પગ્ણદ્વાન (વિકારાન્) પ્રકુર્વતે ॥

એ ચૂકા અને લિશા નામના બન્ને પ્રકાર-
ના બાહ્ય કૃમિઓ પ્રામઠાં, ફેાલીઓ, ચળ
તથા ગડરૂપ વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪

શાસ્ત્રાન્યન્તરકૃમીનાં વિપ્રદૃષ્ટં નિદાનમાહ-

બાહ્ય-આલ્પ્યંતર બન્ને કૃમિઓનાં
દૂરનાં નિદાનો

અર્જીર્મોઝી મધુરામ્લસેરી, દ્રવપ્રિયઃ પિટ્ટ-
ગુહોપમોક્તા । ધ્યાયામરજીં ચ દિવાશયી ચ,
ચિત્તદ્વમોઝી લમતે કૃમીંઘ ॥૫॥

અન્યથા-અર્જીર્મોઝી મધુર-અમ્લ-સેવી દ્રવપ્રિયઃ
પિટ્ટ-ગુહ-ઉપમોક્તા ચ ધ્યાયામરજીં ચ દિવાશયી ચ
ચિત્તદ્વમોઝી (મધુપ્રિયઃ) કૃમીન્ લમતે ॥

અલ્પભૂમાં જમનાર, મધુર તથા ખાટા
પદાર્થો સેવનાર, પ્રવાહી પ્રદાર્થો પર પ્રેમ રાખ-
નાર, લોટ તથા ગોળના મિશ્રણવાળા પદાર્થો
ખાનાર, કસરત નહિ કરનાર, દિવસે સૂઈ

રોગોને ઉત્પન્ન કરનારું જન્તુ બાણીને લોકો જેનો
નાશ કરે છે, તેથી પણ લિક્ષા કે લીખ કહેવાતું
બાહ્ય કૃમિ.

અહીં એક વધુ સમજવું જરૂરી છે કે અહીં
મૂળ ગ્રંથમાં ચૂકા તથા લિક્ષા (એટલે જૂ તથા
લીખ) એ બેને બાહ્ય કૃમિ ગણેલ છે, પણ ' સાવાં '
નામનાં ઇતડીઓ જેવાં કૃમિ કે જન્તુ પણ શરીર-
ના બહારના ભાગમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જેઓ ચામડી
પર ઇતડીની પેઠે વળગી રહી કરે છે, તેઓને
અલગ ત્રીજા બાહ્ય કૃમિ કે જન્તુરૂપે ગણેલ નથી.
તેનું કારણ આ બળાય છે કે તેઓનો સમાવેશ
પણ ચૂકા એટલે જૂમાં જ કરી લેવાનો છે; એટલે
કે ઇતડી જેવી ગોળાકાર જે જૂ થાય છે, તે જ
સાવાં કહેવાય છે. એકદર તે સાવાં પણ ચૂકા કે
જૂની જ એક જાત છે, તેથી તેને અહીં જુદાં
ગણેલ નથી.

રહેનાર અને વિરુદ્ધ પ્રદાર્થો જમનાર માણસ-
ને તે બાહ્ય-આલ્પ્યંતર બન્ને કૃમિઓ ઉત્પન્ન
થાય છે. ૫

ઉત્પન્નકૃમિલક્ષણમાહ-

જેને તે કૃમિ ઉત્પન્ન થયાં હોય તે
માણસનાં લક્ષણો

જ્વરો વિવર્ણતા શૂલં હૃદયોઃ સદનં શ્રમઃ ।
મક્ષદ્વેપોઽતિસારશ્ચ સંજાતકૃમિલક્ષણમ્ ॥૬॥

અન્યથા-જ્વરઃ, વિવર્ણતા, શૂલં, હૃદયોઃ, સદનં,
શ્રમઃ, મક્ષદ્વેપઃ, ચ અતિસારઃ (રૂઝી) સંજાતકૃમિ-
લક્ષણં (લેખમ્) ॥

તાવ, શરીરનો રંગ બદલાઈ જવો, શૂળ,
હૃદયમાં પીડા, ગ્દાનિ, શ્રમ, અત્ત ઉપર
અરુચિ અને અતિસાર એ જે માણસને
કૃમિ થયા હોય, તેનું લક્ષણ બલ્લવું. ૬

અથ કલ્પકૃમીનાં વિપ્રદૃષ્ટં નિદાનમાહ-

કંકુથી થતા આલ્પ્યંતર કૃમિઓનાં દૂરનાં નિદાનો
માંસમાપગુહક્ષીરદધિશુકૈઃ કફોદ્રવાઃ ॥૭॥

અન્યથા-કફોદ્રવાઃ (કૃમયઃ) માંસ-માપ-ગુહ-
ક્ષીર-દધિ-શુકૈઃ (જાયન્તે) ॥

કંકુસંબંધી કૃમિઓ માંસથી, અડધથી,
ગોળથી, દૂધથી, દહીંથી અને ઠાળાંતરે ખાટા
થયેલા ચેરડીના રસના વિકારથી થાય છે. ૭

ટીકા-શુકૈઃ=કાલાન્તરેણામ્લીભૂત દુશ્વસવિકારઃ ॥

કલ્પકૃમીનાં સમ્પ્રાપ્તિપૂર્વકલક્ષણમાહ-

કંકુથી થતાં કૃમિઓની સંપ્રાપ્તિપૂર્વકે
લક્ષણ, સંખ્યા, નામો તથા વિકારો

કફાદામાશયે જાતા વૃદ્ધાઃ સર્વાન્ત સર્વતઃ ।
પૃથુબ્રધ્નપિમાઃ કેચિત્ કેચિદ્ગુહપદોપમાઃ ॥૮॥
રૂઢધાન્યાદકુરાકારાસનનુદીર્ઘોસ્તથાગવઃ ।
શ્વેતાસ્તાપ્રાગ્ભાસાશ્ચ નામતઃ સત્ત્વા તુ તે ॥૯॥
અન્નાદા ઉદરાવેષા હૃદયાદા મહાગુદાઃ ।
ચુરવો ર્ધ્મકુસુમા. સુગન્ધાસ્તે ચ કુર્વન્તે ॥૧૦॥
દૃઢાસમાસ્ય ક્ષવળમવિપાકમરોચકમ્ ।
મૂર્ચ્છાચ્છેદિજ્જરાનાહકાસક્ષવધુપીનસાન્ ॥૧૧॥

અન્યથા-કફાત આમાશયે જાતાઃ (કૃમયઃ) વૃદ્ધાઃ
(સન્તઃ) સર્વતઃ સર્વન્તિ, (તેષુ) કેચિત્ પૃથુપ્રપ્રિમાઃ,
કેચિત્ ગુહપદ-ઉપમા, રૂઢધાન્ય-અદુર-આકારાઃ તત્તુ
સીર્ષાઃ તથા અગ્રઃ શ્વેતાઃ સાન્ન-ઘવમાસાઃ (મરન્તિ),
નામતઃ તુ તે સમષ્ટા (યથા) અન્નાદાઃ ઉદર-આવેશઃ

હૃદયાદાઃ મહાગુદાઃ ચુરવઃ દર્મકુસુમાઃ સુગન્ધાઃ (ઈતિ કથ્યન્તે), તે ચ હજાસમ્ આસ્યસ્રવણમ્ અવિપાકમ્ અરોચકં મૂર્છાં-ઠર્દિ-ઝ્વર-આનાહ-કાસ-શ્વપ્તુ-વીનિ શાન્તુ ક્વન્તે ॥

કૃદ્ધી આમાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલા કૃમિ-ઓ વધીને ચારે બાજુ સરકે છે. તેઓમાં કેટલાક આમઠાની મોટી દોરી જેવા થાય છે, કેટલાક અળશિયાં જેવા થાય છે, કેટલાક ઊંચેલા ધાન્યના અંકુર જેવા થાય છે, કેટલાક ઝીણા તથા લાંબા થાય છે અને કેટલાક ઝીણા થાય છે. એ કૃમિઓ ધોળા અને રાતી ઝાંઘવાળા હોય છે. તેઓ નામથી આમ સાત પ્રકારના છે-અંત્રાદ, ઉદરાવેષ્ટ, હૃદયાદ, મહા-શુદ, ચુરુ, દર્મકુસુમ અને સુગંધ. આ કૃદ્ધ-સંબંધી કૃમિઓ મોળ, મોઢામાંથી પાછી બધાં કરવું, ખોરાકનો અપચો, અરુચિ, મૂછા, ઊલટી, તાવ, આક્રૂરો, ઉધરસ, છીંક તથા સળિખમ કદે છે.* ૮-૧૧

* અહીં ૮-૧૦ શ્લોકમાં કૃદ્ધન્ય કૃમિઓનાં સાત નામે આપ્યાં છે, એ સાતેની વ્યુત્પત્તિઓ આ પ્રમાણે છે:

૧. અન્ત્રાણિ અદન્તિ-મક્ષયન્તિ સ્વકીયમવ્યત્વાત્
ઈતિ અન્ત્રાદાઃ અદ્ મક્ષણે-કર્મણ્યણુ, યદ્વા અન્ત્રાણિ આદવતે મક્ષણાર્થમિતિ-અન્ત્રાદાઃ.-આદ્-પૂર્વક-હ્રાજ-
‘આત્ત્વોષર્ગે’ ઇતિ ક.-જેઓ પોતાના ખોરાક તરીકે આંતરડાં ખાઈ લેય છે; અથવા જેઓ પોતાના ખોરાકરૂપે આંતરડાને હકની જેમ પકડી લે છે, તેથી અંત્રાદ નામે કૃદ્ધન્ય કૃમિ.

૨. ઉદરેણ આ-સમન્તાત્ વેષ્ટયન્તે આમાશયે ઉત્પ-
ચરિયત્વાદિતિ ઉદરાવેષ્ટાઃ, વેષ્ટ વેષ્ટને કર્મણિ ધન-જેઓ આમાશયમાં ઉત્પન્ન થઈ ત્યાં રહે છે, તેથી વેષ્ટ વેષ્ટે ચોપાસ વીટળાયેલા હોય છે, તેથી ઉદરાવેષ્ટ નામે કૃદ્ધન્ય કૃમિઓ.

૩. હૃદયમપિ અદન્તિ આદવતે ચેતિ હૃદયાદાઃ-
પ્રથમનામવત્ પ્રકૃતિ-પ્રાયયાદિકમ્-જેઓ હૃદયને પણ ખાઈ લેય છે અને હકની જેમ પકડી લે છે, તેથી હૃદયાદ-કૃદ્ધન્ય કૃમિઓ.

૪. મહત્વઃ ગુદાઃ યેષાં તે મહાગુદાઃ-જેઓની શુદનો ભાગ મોટો હોય છે, તેથી મહાશુદ નામે

ટીકા-ત્રાષ્ટ્ર=વર્મલતા, રુદઃ=અદુરિતઃ । તનવઃ પરિ-
ગાહેન તથા વીર્ષાસ્તનુવીર્ષાઃ । ચુરવઃ=ચુરતામાનઃ ॥
તત્કર્તવ્યવિકારા-હજાસાદયઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ (સવિપ્રકૃષ્ટનિદાનં) રક્તજાનાદ-
રુધિરથી થતા કૃમિઓનાં દૂરનાં નિદાનો
વિષ્ણુઝીર્ણશાકાદિઃ શોણિતોત્થા ભવન્તિ હિ ।
રક્તવાહિશિરાસ્થાનરક્તજા જન્તવોડગવઃ ।

પ્રપાદા વૃત્તતાત્રાષ્ટ્ર સૌદમ્યાસ્ત્કેચિદ્વર્ણનાઃ ॥૧૨॥
કેશાદા લોમવિધ્વંસા રોમટ્રીપા ડુદમ્બરાઃ ।

પદ્ તે કુષ્ટેરુકર્માણઃ સહસૌરસમાતરઃ ॥૧૩॥

અન્વય-વિષદ્-અઝીર્ણ-શાક-આદિઃ હિ શોણિ-
તોત્થાઃ જન્તવઃ ભવન્તિ, (તે) રક્તવાહિશિરાસ્થાનરક્તજાઃ
અગવઃ પ્રપાદાઃ વૃત્ત-તાત્રાષ્ટ્રઃ ચ સૌદમ્યાસ્ત્કેચિદ્વર્ણનાઃ,
તે કેશાદાઃ લોમવિધ્વંસાઃ રોમટ્રીપાઃ ડુદમ્બરાઃ સહ-
સૌરસ-માતરઃ-(ઈતિ)-પદ્ (સહયાકાઃ) કુષ્ટ-પ્રક-
ર્માણઃ (ભવન્તિ)

વિરુદ્ધ અને નહિ પચેલાં શાક વગેરેથી
હોઠીના કૃમિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તે કૃમિઓ
રુધિરને વહેતી શિરાઓના રક્તમાં જન્મે
છે અને રહે છે, ઝીણા હોય છે, ઘણા પગ-
વાળા હોય છે, ગોળ તથા રાતા હોય છે
અને સૂક્ષ્મપણાને લીધે તેમાંના કેટલાક
દેખાતા પણ નથી; તેઓ કેશાદ, લોમવિધ્વંસ,
રોમટ્રીપ, ઉદુંબર, સૌરસ અને માતૃ એ
નામોથી છત્રી+ સંખ્યાવાળા છે અને એકલો

કૃદ્ધન્ય કૃમિઓ.

૫. ચોરયન્તિ ગાઠરં વર્હિ અન્નાદિશ્ચિં ચાપિ-અવિપાક
-અરોચકરોગજનકત્વાત્ ઇતિ ચુરવઃ, ચુસ્તેયે ઘૃગાદિ -
જેઓ અપચો તથા અરુચિનો રોગ ઉપજાવી
બકરામિને તથા અન્નાદિ પરની રુચિને ઢરી લે છે,
તેથી ચુરુ નામે કૃદ્ધન્ય કૃમિઓ.

૬. દર્મસ્ય કુસુમમ્ ઇવ આકારો વર્ણથ યેષાં તે દર્મ-
કુસુમાઃ-જેઓનો આકાર તથા રંગ દાલનાફૂલ જેવો
હોય છે, તેથી દર્મકુસુમ નામે કૃદ્ધન્ય કૃમિઓ.

૭. સુદ્ધ સુતરાં વા ગન્ધો યેષાં ત સુગન્ધાઃ-
જેઓ શરૂમાં સારી ગંધવાળા હોય પણ પાછળથી
અત્યંત ગંધાતા હોય છે, તેથી સુગંધ નામે કૃદ્ધ-
ન્ય કૃમિઓ.

+ રક્તજન્ય કૃમિઓનાં આ ૭ નામોની વ્યુત્પ-
ત્તિઓ આ પ્રમાણે છે:

૧. કેશાન્ત્ અદન્તિ-આદવતે ચેતિ-કેશાદાઃ, પ્રકૃતિ-

કેાઠ રોગ જ (એટલે કેાઠ વગેરે કેવળ આમડી-
ના જ રોગોને) ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૧૨,૧૩
દીકા-ગ્રોહમાતૃભ્યાં સદા વર્તન્તે इति સદૃશૌસ-
માતરઃ ॥

પુરીપ્રજાનાં વિપ્રકૃષ્ટ નિદાનમાહ-

વિધાથી થતા કૃમિઓનાં દૂરનાં નિદાન
લક્ષણ વગેરે

માપવિદ્યારૂઢલવળગુઢગાકૈઃ પુરીપ્રજાઃ ॥ ૧૪ ॥
પક્કાશયે પુરીપોત્યા જાયન્તેડઘોવિસર્પિણઃ ।
વૃદ્ધાસ્તે સ્યુર્મંથેયુથતે યદાડમાશયોન્નુત્તાઃ ॥ ૧૫ ॥
તદાસ્યોદ્ધારનિઃશ્વાસા વિહગન્થાનુવિચાયિનઃ ।
પૃથુવૃત્તતનુસ્યૂત્તાઃ શ્યાવપીનસિનાહિતાઃ ॥ ૧૬ ॥
તે પદ્મ નામ્ના ક્રમયઃ કકેરુકમકેરુકાઃ ।
સાસુરાદાઃ સશૂનાપ્યા લેલિહા જનયન્તિ ચ ॥ ૧૭ ॥
વિહ્મેદશૂલવિષ્મકાર્કયપાકલ્પપાણ્ડુતાઃ ।
રોમહર્ષમિસદનગુદકર્ણવિમાર્ગગાઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ-માપ-પિટ-અન્ન-લવળ-ગુઢ-ગાકૈઃ પુરી-
પ્રજાઃ (મવન્તિ) । પુરીપોત્યા તે પક્કાશયે જાયન્તે,
યદા ચ તે વૃદ્ધાઃ સ્યુઃ તદા અયોવિસર્પિણઃ ચ વામાશય-
પ્રલયાદિકં કકકૃમિ-અન્ત્રાદવત-જેઓ વાળને ખાઈ
મૃત્યુ છે અથવા પકડી લઈ લે છે, તેથી કેશાદ
નામે રક્તજન્ય કૃમિઓ.

૨. લોમાનિ વિશેષતો ધ્વંસયન્તિ-इति લોમવિધ્વંસાઃ,
ધ્વંસતેયન્તાત્ કર્મયન્-જેઓ રૂપાંટોના વિશેષે કરી
નાશ કરે છે, તેથી લોમવિધ્વંસનામે રક્તજન્ય કૃમિઓ.

૩. રોમ એવ દ્વિપો યેષાં તે રોમદ્વીપાઃ-રૂપાંટોનાં
મૂળ એ જ જેઓને એટ છે, તેથી રોમદ્વીપ-
નામે રક્તજન્ય કૃમિઓ.

૪. ડહ્નહિતમ્ અન્વરં ચેસ્તે, યદ્વા ડવ-અતિસથેન
અમ્વન્તે-શનં કર્તન્તીતિ હડમ્બાઃ-શાહુલકાદરન્, ધ્વો-
દરાદિય-જેઓ રક્તવાહી શિરાઓમા રહીને પોલાણ
ઓળંગે છે અથવા ખૂબ અવાજ કરે છે, તેથી
હડમ્બર-નામે રક્તજન્ય કૃમિઓ.

૫. સુતરાં રસો યેષાં રકે-इति સુરસાઃ-ત એવ
સોરસાઃ પ્રજ્ઞાણ-જેઓને રક્તમાં ખૂબ રસ અથવા
આનંદ મળે છે. તેથી સોરસ-રક્તજન્ય કૃમિઓ.

૬. માન્તિ રક્તં રક્તવાહિશિરાયેતિ માતરઃ, મા
માને, નષ્ટનેટ્ (ડળા. ૨-૧૫) इति સાધુઃ-જેઓ લોહી-
માં જન્મી તેને માપે છે-વ્યાપ્ત કરે છે અને રક્તવાહી
શિરાઓને પણ આશ્રયસ્થાન તરીકે માપે છે-વ્યાપે
છે, તેથી માતૃ નામે રક્તજન્ય કૃમિઓ.

અન્નુત્તાઃ મવેયુઃ, તદા આસ્ય-ડદગાર-નિઃશ્વાસાઃ વિહ-
ગન્થ-અનુવિધાયિનઃ (સ્યુઃ), તે ક્રમયઃ પૃથુ-હૃત-તનુ-
સ્યૂત્તાઃ શ્યાવ-પીત-સિત-અસિતાઃ (સન્તઃ) નામ્ના પદ
(યયા)-કકેરુક-મકેરુકાઃ સૌસુરાદાઃ સશૂર-આશ્યાઃ
ચ લેલિહાઃ વિમાર્ગગાઃ ચ (તે) વિહ્મેદ-શૂલ-વિષ્મ-
કાર્કય-પાકલ્પ-પાણ્ડુતાઃ રોમહર્ષ-અમિસદન-ગુદકર્ણ-
જનયન્તિ ॥

અકઠ, હોટનો ખોરાક, ખટાર્ધ, ખાશય,
ગોળ તથા શાક વધારે ખાવાથી વિધાના
કૃમિઓ થાય છે અને તેઓ વિધામાં જ
ઉત્પન્ન થઈ પકવાશયમાં રહે છે; જ્યારે તેઓ
વધીને મોટા થાય છે, ત્યારે નીચે અતિ કરે
છે; અને જ્યારે તેઓ આમાશયની સન્મુખ
થાય છે ત્યારે ઓડકાર તથા શ્વાસોશ્વાસ
વિધાના જેવી ગંધને અનુસરતા થાય છે. એ
કૃમિઓ પહોળા, ગોળ, ઝીણા, ભડા, કાળા,
પીળા, ઘોળા અને અત્યંત ઠાળા પણ થાય
છે. તેઓનાં નામ આવાં પાંચ છે-કકેરુક,
મકેરુક, સૌસુરાદ, સશૂલ અને લેલિહ. x તેઓ

x વિશજન્ય કૃમિઓના પાંચ નામોની વ્યુત્પત્તિ
ઓ આ પ્રમાણે છે:

૧. કકન્તે-કૌલ્ય કુર્વન્તિ પુરીપે તસ્મિન્ ડગયેતિ
કકેરુકઃ-કકલૌલ્યે શાહુલકાદેહઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્ કકેરુકા-
જેઓ વિધામાં ઉત્પન્ન થઈ ચપળતા કરે છે-ત્રીએ
બધ છે-આમાશય તરફ અને વિમાર્ગે પણ ગતિ
કરે છે, તેથી કકેરુક નામે વિશજન્ય કૃમિઓ.

૨. મહન્તે-મણ્ડયન્તિ વિવિધવર્ણૈઃ સ્વામાનમિતિ
મકેરુકાઃ-મર્ક મણ્ડને-શાહુલકાદેહઃ-તતઃ સ્વાર્થે મ્,
આગમશાસ્ત્રાનિત્યત્વાત્ મુમ્-જેઓ ભુદા ભુદા રંગોથી
પોતાને શાલાવે છે, તેથી મકેરુક નામે વિશજન્ય
કૃમિઓ.

૩. સુરામ્ અદન્તિ इति સુરાદાઃ, સુતરાં સુરાદા
દવેતિ સુમુરાદાઃ, તત્સદ્શગન્થત્વાન્ તતુત્વવાગ્મયુક્-
ત્વાદ્વા, સુમુરાદા એ સૌમુરાદાઃ પ્રજ્ઞાણ-અણે ખૂબ
દાર પીતા હોય તેની ગંધવાળા અથવા તેઓના
જેનીજ ચપળતા કરનારા હોય છે, તેથી સૌમુરાદ
નામે વિશજન્ય કૃમિઓ.

૪. શલેન-શુરોગેય સહિતા ઇત્તદ્દુરોગજનકરતાન્-
જેઓ શળરોગને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી નલે શળ
સહિત જ છે, તે સચલ નામે વિશજન્ય કૃમિઓ.

૫. મુસં પુનઃ પુનર્વા લિદન્તિ-આસ્વાદન્તે વિશજ-

માણસે કૃમિઓનો નાશ કરવા અને જઠરાગ્નિ વધારવા વાવડિંગ, સૂંઠ, મરી અને પીપરથી સંયુક્ત કરેલો તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો અન્નનો મંડ પીવો; હમેશાં તીખું અને કઠડું ભોજન કરાય તે કફનો તથા કૃમિઓનો નાશ કરે છે, જેથી ઉત્પન્ન કરે છે અને જઠરાગ્નિને અત્યંત પ્રદીપ્ત કરે છે. વાવડિંગના ક્વાથમાં વાવડિંગ ચૂર્ણ નાખી પિવાય તો તે કૃમિઓનો નાશ કરે છે, એ લેયુ છે અને કૃમિઓથી થતા રોગોને પણ તે મટાડે છે. વાવડિંગનું ચૂર્ણ કૃમિઓનો નાશ કરનાર છે માટે મધ સાથે તે ચાટવું. આખરાનાં પીજનો રસ અથવા આખરાનાં પીજનો કદક મધ સાથે પીવો, તે પણ કૃમિઓનો નાશ કરે

છે. અરધા તોલો કપિલાનું ચૂર્ણ ગોળની સાથે ખાધું હોય તો પેટમાં રહેલા સઘળા કૃમિઓને તે પાડી નાખે છે, એમાં સંશય નથી. માણસે કૃમિઓને નાશ કરવા વાવડિંગ, ઇંદ્રજવનાં બીજ અને ખાખરાનાં બીજનું ચૂર્ણ કરી ખાંડની સાથે ખાવું. લીંબડાનાં પાંદડાંનો અથવા ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ મધની સાથે પીવે, તે ઉત્તમ રીતે કૃમિઓને નાશ કરે છે. પારાથી સંયુક્ત ધંતૂરાનાં પાંદડાંના રસનો લેપ અથવા પારાથી સંયુક્ત નાગરવેલના પાનના રસનો લેપ ચૂકાઓનો (જૂ નામના કીડાઓનો) નાશ કરે છે. ધંતૂરાનાં પાંદડાંના કલ્કથી અને ધંતૂરાનાં પાંદડાંના રસથી પકાવેલા તૈલનું જો માલિશ કયું હોય તો કણવારમાં ચૂકાઓનો તે નાશ કરે છે. વિષાથી તથા કદ્ધથી ઉત્પન્ન થયેલા કૃમિઓથી તથા ચૂકા નામના કૃમિઓની આ ચિકિત્સા કહી, પણ રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલા કૃમિઓનો નાશ તો કાંઠાની ચિકિત્સાથી જ કરવો. ૧૯-૨૮

કૃમિવાળાએ પાળવાની પરેશ

ક્ષીરાણિ માંસાનિ છૂતાનિ ચાપિ, દધીનિ શાકાનિ ચ પર્ણવન્તિ । અમ્લં ચ મિષ્ટં ચ રસં વિશેષાત્, કૃમીન્ જિઘાંસુઃ પરિવર્જયેદ્દિ ॥ ૨૯ ॥

અન્યથા-કૃમીન્ જિઘાંસુઃ (જનઃ) ક્ષીરાણિ માંસાનિ છૂતાનિ અપિ ચ દધીનિ ચ પર્ણવન્તિ શાકાનિ અમ્લં ચ મિષ્ટં ચ રસં વિશેષાત્ પરિવર્જયેદ્દિ ॥

કૃમિઓનો નાશ કરવા ઇચ્છતા માણસે દૂધ, માંસ, ઘી, દહીં, પાંદડાંવાળાં શાક અને વિશેષે કરી ખટાશ તથા મીઠાશવાળા રસનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ. ૨૯

કૃમિઓનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ પાણ્ડુરોગ-કમલા-હલીમકાધિકારઃ ।

૮ : પાંડુરોગ. + કમળો તથા

હલીમકનો અધિકાર

તત્ર પાણ્ડુરોગસ્ય સઘ્યાપૂર્વક સન્નિવૃત્તિનિદાનમાદ-
પાંડુરોગનાં સંઘ્યાપૂર્વક પાસેનાં નિદાનો
પાણ્ડુરોગઃ સ્મૃતાઃ પચ્ચ વાતાપિત્તકફેભ્યઃ ।
ચતુર્થઃ સન્નિપાતેન પચ્ચમો મક્ષણાન્મૃદઃ ॥ ૧ ॥
અન્યથા-વાત-પિત્ત-કફઃ-ત્રયઃ, સન્નિપાતેન ચતુર્થઃ,
મૃદઃ મક્ષણાત્ પચ્ચમઃ-(શ્લેષ્મ) પાણ્ડુરોગઃ પચ્ચ સ્મૃતા ॥
વાયુથી થયેલો, પિત્તથી થયેલો અને
કદ્ધથી થયેલો એમ ત્રણ સન્નિપાતથી એટલે
ત્રણે દોષથી થયેલો ચોથો અને માટી ખાવાથી
થયેલો પાંચમો, એમ પાંડુરોગ પાંચ પ્રકાર-
ના કહ્યા છે. ૧

રીકા-નનુ મૃત્તિકાપિ દુપિતદોષદ્વારેણૈવ પાણ્ડુરોગં
જનયતીતિ સુદ્રક્ષણજઃ પાણ્ડુરોગો દોષજાદમિત્ત એવ
કથં પચ્ચમઃ ? इति । उच्यते-अपरकारणकृपिता वाताद-
योऽन्यानपि रोगान् कुर्वन्ति । मृत्तिकाभक्षणात् दुपितास्तु
वातादयो विशेषतः पण्डुरोगमेव जनयन्त्येवेति विशेषा-
विकृतिविशेषाच्च पचममध्यरेणोक्तः । तद्विकृतिः अपरका-
रणकृपितदोषजनितपण्डुरोगविकृतिस्तथा भवतीति सुप्रस-
क्तमिति । पृथक् न पठितः ॥ અહીં શંકા થાય છે
કે, માટી પણ પેતે દૂષિત કરેલા દોષ દ્વારા જ
પાંડુરોગને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી માટી ખાવાથી
ઉત્પન્ન થયેલો પાંડુરોગ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો
પાંડુરોગથી ભુદો ગણાય જ નહિ, છતાં તેને પાંચમો
ભુદો કેમ ગણ્યો ? આનું સમાધાન આ છે કે, બીજાં

+ ‘પાણ્ડુસ્તુ પીતમાગાર્ધઃ કેતનીધૂલિસનિમ્ન.’ इति
शार्ङ्गवैकोशात् पण्डुरो-ज्ञायते पीतमागार्ध-केतनीधूलि-
संनिभो यो वर्णः स पाण्डु, पठि गतो-गत्यर्थानां ज्ञान-
र्थकत्वमपि, मृगध्वादिवाक् कुः, पृषोदरादित्वाच्च दीर्घत्वम्,
ततः पाण्डुत्वेन उपलक्षितो रोगः-पाण्डुरोगः-ज्ઞેમાં અર્ધો
ભાગ પીગો હોય એવા કેવડાની રંગ જેવો જે
શ્દીકા રંગ તે પાંડુ કહેવાય છે, એની પાડતા
અથવા ચામડીની શ્દીકાશ કરતો જે રંગ તે
પાંડુરોગ કહેવાય છે. વિષાજન્ય સૂક્ષ્મ કૃમિઓ શરીર
પરની ચામડી પર શ્દીકાશ અથવા પાંડુરોગને ઉત્પન્ન
કરે છે, તેથી કૃમિઓના અધિકાર પછી આ પાંડુ-
રોગનો તથા તેના જ ભેદ કમળાનો અને હલીમકનો
અધિકાર શરૂ કરે છે.

કારણથી કાપેલા વાયુ આદિ દોષો ખીજ રોગોને પશુ ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ માટી ખાવાથી કાપેલા દોષો તો વિશેષ કરી પાંડુરોગને જ ઉત્પન્ન જ કરે છે, એ વિશેષ છે. વળી માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા પાંડુરોગની ચિકિત્સા પશુ બુદ્ધા જ પ્રકારની છે, તેથી ચરકે માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થતા પાંડુરોગને પાંચમે ગણ્યો છે; પરંતુ સુશ્રુતે ‘માટી ખાવાથી થયેલા પાંડુરોગની ચિકિત્સા ખીજ કારણોથી કાપેલા દોષોથી થયેલ પાંડુરોગની ચિકિત્સા કરવાથી જ થઈ જાય છે’ એમ સમજી માટી ખાવાથી થતા પાંડુરોગને બુદ્ધા ગણ્યો નથી.

અથ પાણ્ડુરોગસ્ય વિપ્રકૃતનિદાનપૂર્વિકાં સમ્પ્રાપ્તિમાહ-
પાંડુરોગની દૂરનાં નિદાનપૂર્વકની સંપ્રાપ્તિ
વ્યવાયમસ્તં લવણાનિ મયં, મૃદં વિવાસ્વમ-
મતીવ તીક્ષ્ણમ્ । નિપેવમાનસ્ય વિદુષ્ય રક્તં, દોષા-
સ્ત્વચં પાણ્ડુરતાં નિપન્નિ ॥ ૨ ॥

અન્વય:-અતીવ વ્યવાયમ્ અમ્લં લવણાનિ મયં
મૃદં વિવાસ્વમં તીક્ષ્ણં (ચ) નિપેવમાનસ્ય રક્તં વિદુષ્ય
દોષા: સ્ત્વચં પાણ્ડુરતાં નિપન્નિ ॥

અતિશય મૈથુન, ખૂબ વધારે પડતા
ખાટા તથા ખારા પદાર્થો, મધ, માટી, દિવસે
સૂઈ રહેવું અને અત્યંત તીક્ષ્ણ રાઈ વગેરે
પદાર્થોને સેવ્યા કરતા માણસના ઢોહીને
દૂષિત કરી વાયુ આદિ દોષો ચામડીને પાંડુ-
વશું વાળી-ફીકી કરી નાખે છે. ૨

દીકા-તીક્ષ્ણ=રાજીત્વાદિ ॥

અથ તસ્ય પૂર્વરૂપમાહ-

પાંડુરોગત્ પૂર્વરૂપ

ત્યક્સ્ફોટનિષ્ઠીવનગાત્રસાદ-, મૃદ્ધક્ષણપ્રેક્ષણ-
કૂટશોયા: । વિષ્મૂત્રપીતત્વમયાવિપાકો, મરિચ્ય-
તસ્તસ્ય પુર:સ્રાવણિ ॥ ૩ ॥

અન્વય:-તસ્ય મરિચ્યતઃ સ્વક્-સ્ફોટ-નિષ્ઠીવન-
ગાત્રસાદ-મૃદ્ધક્ષણ-પ્રેક્ષણકૂટશોયા: વિષ્મૂત્રપીતત્વમ્ અથ
અવિપાકઃ (ઈતિ ઇમાનિ) પુર:સ્રાવણિ (મવન્તિ) ॥

તે પાંડુરોગ થવાનો હોય ત્યારે ચામડી-
નું ફાટવું, વધારે પડતું થૂંક, ગાત્રોમાં ગ્લેનિ,
માટી ખાવાની ઇચ્છા, આંખનાં પોપચાં
પર સોજો, વિષ્ણ તથા મૂત્રની પીળાશ અને
ખાપેલા ખોરાકનો અપચો એટલાં લક્ષણો
પ્રથમથી થાય છે. ૩

દીકા-પ્રેક્ષણકૂટશોય ઇતિ-અસિગોલકશોયઃ ॥

અથ વાતિકસ્ય પાણ્ડુરોગસ્ય લક્ષણમાહ-
વાયુથી થયેલા પાંડુરોગત્ લક્ષણ
ત્વહ્મૂત્રનયનાદીનાં રુક્ષકૃષ્ણાકૃષ્ણાડમતા ।
વાતપાણ્ડ્વામયે કમ્પસ્તોદાનાહભ્રમાદયઃ ॥ ૪ ॥

અન્વય:-વાતપાણ્ડુ-આમયે ત્વહ્-મૂત્ર-નયન-આદી-
નાં રુક્ષ-કૃષ્ણ-અકૃષ્ણ-આમતા કમ્પઃ તોદ-આનાહ ભ્રમ-
આદયઃ (મવન્તિ) ॥

વાયુથી થયેલા પાંડુરોગમાં ત્વચા, મૂત્ર
તથા નેત્ર આદિ લૂપાં અને કાળાશથી મિશ્ર
રતાશવાળાં થાય છે; કંપ તથા પીકા થાય
છે; પેટ આફરી આવે છે અને ભ્રમ, ભેદન
તથા શૂળ આદિ થાય છે. ૪

દીકા-કૃષ્ણાકૃષ્ણામતા પાણ્ડુત્વં નાતિકમતિ; અત
એવ સુશ્રુતે-‘સર્વેષુ ચૈતેષ્વતિપાણ્ડુમાવો યતોડધિકોડતઃ
ચલુ પાણ્ડુરોગઃ’ ઇતિ । ઋમાદય ઇતિ । ‘આદિ’
શબ્દાદ્ મેદશૂલાદયઃ ॥ ત્વચા આદિમાં કાળાશથી
મિશ્ર જે રતાશ આદિ થાય છે, તે શીકાશ વગરની
હોતી નથી, એમ સમજવું. આ જ કારણે સુશ્રુતે
કહ્યું છે કે ‘પાંડુરોગના સંજ્ઞાપ્રકારોમાં શીકાશ-
રૂપ પાંડુપણું તો અધિક થાય જ છે, તેથી જ આ
રોગને પાંડુરોગ કહ્યો છે.’

અથ વૈતિકસ્ય લક્ષણમાહ-

પિત્તથી થયેલા પાંડુરોગત્ લક્ષણ
પીતત્વહ્નસ્ત્રવિષ્મૂત્રો દાહતૃષ્ણાજ્વરાન્વિતઃ ।
મિત્રવિટ્કોડતિપીતાભઃ પિત્તપાણ્ડ્વામયી નરઃ ॥

અન્વય:-પિત્તપાણ્ડુ-આમયી નરઃ પીત-ત્વહ્ નય-
વિષ્-મૂત્રઃ, દાહ-તૃષ્ણા-જ્વર-અન્વિતઃ મિત્રવિટ્કઃ,
અતિપીત-આમઃ (મવન્તિ) ॥

જેને પિત્તનો પાંડુરોગ થયો હોય તે
માણસનાં ચામડી, નખ, વિષ્ણ તથા મૂત્ર
પીળાં થઈ જાય છે; બળતરા, તરશ તથા
જ્વર તેને લાગુ થાય છે; તેની વિષ્ણ ભેદા-
યેલી-છોટાપાણી જેવી પડે છે અને તેના શરીર-
ની કાંતિ અત્યંત પોળી રાઈ જાય છે. ૫

દીકા-મિત્રવિટ્કઃ=સદ્રમઃ ॥

અથ વૈતિકસ્ય લક્ષણમાહ-

કફથી થયેલા પાંડુરોગત્ લક્ષણ
કફપ્રસેકધયયુતન્દ્રાલસ્યાતિગોરૈઃ ।
પાણ્ડુરોગી કફાત્ શુક્લેસ્ત્વહ્મૂત્રનયનાન્તૈઃ ॥ ૬ ॥

અન્વય:-કફાત્ પાણ્ડુરોગી કફ-પ્રસેક-ધયયુ-
તન્દ્રાલસ્યાતિગોરૈઃ ॥

તન્દ્રા=આલસ્ય-અતિગૌરવે: (વપલક્ષિતઃ, તથા) ત્વક્-
મૂત્ર-નયન-આનનૈઃ શુક્રતૈઃ (આલક્ષિતઃ મવતિ) ॥

જેને કષ્ઠથી પાંડુરોગ થયો હોય તેને
કષ્ઠાણું થુંક આપ્યા કરે; સોજ, ઘેન, આળસ
તથા અત્યંત ભારેપણું થાય છે અને
તેની ચામડી, મૂત્ર, નેત્ર તથા મોઢું ધોળાં
થઈ જાય છે. ૬

સામિપાતિકસ્ય લક્ષણમાહ-

ત્રણે દોષોથી થયેલા પાંડુરોગનું
નિદાન તથા લક્ષણ

સર્વાન્નસેવિતઃ સર્વે દુષ્ટાઃ દોષાભિરોપજમ્ ।
ત્રિરોપલિંગં કુર્ષન્તિ પાણ્ડુરોમં સુદુઃસહમ્ ॥૭॥
અન્યથઃ-સર્વ-અન્ન-સેવિતઃ (જનસ્ય) દુષ્ટાઃ સર્વે
દોષાઃ ત્રિરોપજં ત્રિરોપલિંગં સુદુઃસહ પાણ્ડુરોમં કુર્ષન્તિ ॥
સઘળાં અત્રોતું સેવન કરતા માણસના
હૃદય થયેલા બધા-ત્રણે દોષો, ત્રણે દોષોથી
થતો, ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નોવાળો, અત્યંત
અસહ્ય પાંડુરોગ કરે છે. ૭

અથ મુદ્રલક્ષણસ્ય તમ્પ્રાપ્તિમાહ-

માટી ખાવાથી થયેલા પાંડુરોગની સંપ્રાપ્તિ
મૃત્તિકાડદનશીલસ્ય કુપ્રપચન્યતમો મલઃ ।
કપાયા માલતે પિત્તમૂપરા મથુરા કફમ્ ॥૮॥
કોપચન્મુદ્રસાદીશ્ચ રોક્ષ્યાદ્મુકચ્ચ રક્ષયેત્ ।
પૂત્યત્યવિપકૈચ્ચ સ્ત્રોતાસિ નિરુણદ્વયપિ ॥૯॥
ઈન્દ્રિયાણાં ચલં હત્વા તેજો વીર્યોજસી તથા ।
પાણ્ડુરોમં કરોત્યાનુ ચલવર્ણાગ્નિતાશનમ્ ॥૧૦॥

અન્યથઃ-મૃત્તિકા-અદનશીલસ્ય અન્યતમઃ મલઃ
કુપ્યતિ । કપાયા માલનમ્, કપરા પિત્તમ્, મથુરા કફ
કોપયેત્ । (ઠા) ચ મૃત્ રોક્ષ્યાત્ રમાદીન્ ચ મુકં
રક્ષયેત્, અતિપક્કા એવ (જ) સ્ત્રોતાસિ પૂરયતિ, નિરુણદિ
અપિ । (કિંચ) ઇન્દ્રિયાણાં શ્રંતેજઃ તથા વીર્ય-ઓજસી
હત્વા આશુ વર-વર્ણ-અગ્નિ-નાશનં પાણ્ડુરોમં કરોતિ ॥

જે માણસને માટી ખાવાનો સ્વભાવ
પડ્યો હોય તેના ત્રણ દોષમાંથી એક દોષનો
પ્રકોપ થાય છે. તૂરી માટી વાથુને, ખારી
માટી પિત્તને તથા મીઠી માટી કફને કોપાવે
છે; તેમ જ એ માટી પોતાના રૂક્ષપણને
લીધે રસ આદિને તથા ખાધેલા અન્નને
પણ રૂક્ષ કરે છે. ઉપરાંત ઠાચી ને ઠાચી
અથવાં સોતોને (શિશુઓનાં મુખોને) પૂરી

દે છે તથા શેકી પથ્થ દે છે અને ઇન્દ્રિયોના
બળને, કાંતિને, વીર્યને તથા સઘળા ધાતુ-
ઓના રસરૂપ ઓજને પણ હણી નાખી
તરત બળનો, વજ્રનો તથા અગ્નિનો નાશ
કરનારા પાંડુરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ૮-૧૦

ટીકા-સ્ત્રોતાસિ=શિરામુચ્ચાનિ, તેજઃ=વીર્યઃ, ઓજઃ=
સર્વધાતુરસઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અથ મુદ્રલક્ષણોત્પન્નસ્ય લક્ષણમાહ-

માટી ખાવાથી થયેલા પાંડુરોગનું લક્ષણ
મુદ્રલક્ષણાદ્ભવેત્ પાણ્ડુરુસન્દ્રાલસ્યનિર્ણયિતઃ ।
સકાસથાસશૂલાર્તઃ સદાશ્ચિત્તમન્યતઃ ॥૧૧॥
શૂનાશ્ચિક્રૂટગણ્ઢશ્ચઃ શૂનપાદ્માભિમેહનઃ ।
કૃમિકોષ્ઠોગતસાયેત મલં સાસુકકામ્બિવનમ્ ॥

અન્યથઃ-(યન્ય) મુદ્ર-મક્ષગાત્ પાણ્ડુઃ મવેત્,
(સ જનઃ) તન્દ્રા-આલસ્ય-નિર્ણયિતઃ, સકાસથાસશૂલ-
આર્તઃ, સદા અશ્ચિત્ત-સમન્યતઃ, શૂન-અશ્ચિક્રૂટ-ગણ્ઢ-
શ્ચઃ, શૂન-પાદ્-નામિ-મેહનઃ, કૃમિ-કોષ્ઠઃ (મવેત્,
તથા) સાસુક-કફ-અન્યિત મલમ્ અતિસાયેત ॥

જેને માટી ખાવાથી પાંડુરોગ થયો
હોય તે માણસ ઘેનથી તથા આલસ્યથી ખૂબ
પીડાય છે, ઉધરસ સાથે શ્વાસથી તથા
શૂળથી પણ પીડાય છે, સર્વકાળ તેને અરુચિ
જ રહે છે; તેની આંખનાં પોપચાં, ગાત્ર,
ભરત્ર, પગ, નાસિ અને લિંગ સૂકા જાય
છે, એના કોઠામાં કૃમિઓ થાય છે અને
લોહી તથા કષ્ઠી સંયુક્ત બહુ જ પાતળો
ઝાડો તેને વધ્યા કરે છે. ૧૧, ૧૨

ટીકા-કૃમિકોષ્ઠો ઉદરામ્યન્તરસ્થકૃમિર્ભવેદિલ્લેગ
સમ્બન્ધતઃ । અતિસાયેત મલમિતિ જ્વેરકર્તૃ તત્કર્મવદ્
મન્તવ્યમ્ । તસ્મિન્ જ્વેરમ્બેદાન્ન વત્-લિદ્-શ્ચ ॥

અયાસાખ્યસ્ય લક્ષણમાહ-

અસાધ્ય પાંડુરોગનું લક્ષણ

જ્વરારોચકહૃલ્લાસચ્ચર્દિતૃષ્ણાક્લમાન્યતઃ ।
પાણ્ડુરોમી ત્રિભિર્દોષસ્ત્યાજ્યઃ ક્ષીણો હૃતેન્દ્રિયઃ ॥
પાણ્ડુરોગધિરોત્પન્નઃ સ્વરીમૂતો ન સિદ્ધયતિ ।
કાલપ્રકર્ષાત્ શૂનાક્ષો યો વા પીનાનિ પચયતિ ॥
અન્યથઃ-ત્રિમિઃ દોષૈઃ જ્વર-અરોચક-હૃલ્લાસ-ચર્દિ-
તૃષ્ણા-ક્લમ-અન્યતઃ ક્ષીણઃ હૃતેન્દ્રિયઃ પાણ્ડુરોમી
ત્યાજ્યઃ । (તથા) ચિરોત્પન્નઃ સ્વરીમૂતઃ પાણ્ડુરોગઃ ન
સિદ્ધયતિ, યઃ વા કાલ-પ્રકર્ષાત્ શૂનાક્ષઃ (સન્) પીતાનિ
પચયતિ (સોડમિ ત્યાજ્ય એવ) ॥

(કોપેલા) ત્રણ દોષોને લીધે જ્વર, અરુચિ, મોળ, ઊઠડી, તરસ તથા ગ્લાનિથી સંયુક્ત થઈ ક્ષીણ થયેલો અને જેની ઇંદ્રિયો હણાઈ ગઈ હોય એવો પાંડુરોગી (વૈદે) ત્યાજવા યોગ્ય છે; અર્થાત્ તેની ચિકિત્સા કરવાની ના પાડી દેવી; તેમ જ જે પાંડુરોગે ઘણા કાળથી ઉત્પન્ન થઈ રોગીની સઘળી ધાતુઓને રુક્ષ કરી નાખી હોય એવો પાંડુરોગ મટતો નથી; અથવા ઘણા લાંબા કાળથી લાગુ થયેલ પાંડુરોગવાળો જે માલુસ, શરીરે સૂજી ગયો હોય અને બધા પદાર્થો ખીળા દેખતો હોય, તેનો પણ વૈદે ત્યાગ કરવો. ૧૩, ૧૪

ટીકા-હરીમૂતઃ=અતિરુક્ષિતસર્વપાતુઃ ॥

આવો પાંડુરોગી તો મરી જ બધ

પદ્મારુપવિટ્ સહરિતં સકલં યોડતિસાર્યતે ।
હીનઃ સ્વેદાતિદિગ્ધાક્ષરહર્દિમૂર્છાતૃપાન્નિતઃ ॥
પાણ્ડુરન્તનલ્લો યસ્તુ પાણ્ડુનેત્રઞ્ચ યો ભવેત્ ।
પાણ્ડુસજ્જાતદર્શો ચ પાણ્ડુરોમી વિનશ્યતિ ॥૧૬

અન્યયઃ-યઃ ચ વદ્-અપ્યવિટ્, સકલં સહરિતમ્
અતિસાર્યતે, હીનઃ સ્વેદ-અતિ-દિગ્ધ-અક્ષરઃ હર્દિ-મૂર્છા-
તૃપા-અન્નિતઃ પાણ્ડુ-દન્ત-નલ્લઃ યઃ તુ પાણ્ડુનેત્રઃ પાણ્ડુ-
સંપાતદર્શો મનેદ્ (સઃ) પાણ્ડુરોમી વિનશ્યતિ ॥

જેને બંધાયેલી વિદ્યા થોડી જ પડતી હોય પણ કદ સહિત હરિત રંગનો પાતળો ઝાડો બહુ પહેતો હોય અથવા જે માલુસ હીન-શંકડો બન્યો હોય, પરસેવાથી અત્યંત ખરડાયેલાં અંગોવાળો થતો હોય અને ઊઠડીથી, તરસથી તથા મૂઝાંથી યુક્ત હોય તેમ જ જેના દાંત, નખ તથા નેત્ર પાંડુવર્ણી-શ્રીકાં થઈ ગયાં હોય અને પોતે પણ શ્રીકા રંગના ઢગલા દેખ્યા કરતો હોય તે પાંડુ-રોગવાળો માલુસ મરી જાય છે. ૧૫, ૧૬

ટીકા-પાણ્ડુનદ્વાતદર્શો=યઃ પીતવર્ણસ્ય રાશિપચ્યતિ ॥

પાંડુરોગીનાં વિશેષ મરણચિહ્નો

અત્તેપુ શૂનં પરિહીનમખ્યં, મ્લાનં તથાડન્તેપુ
ચ મર્યશૂનમ્ । મુદે મુલે શ્લેષ્મિ મુક્કયોષ્ઠ,
શૂનં પ્રતામ્યન્તમસંજ્ઞકલમ્ ॥ વિવર્જયેત્પાણ્ડુકિનં
યશોડ્યૈ, તથાડતિસારજ્વરપીઢિતજ્ઞ ॥ ૧૮ ॥

અન્યયઃ-અત્તેપુ શૂનં પરિહીનમખ્યં મ્લાનં તથા ચ
અત્તેપુ મખ્ય-શૂનં મુદે મુલે શ્લેષ્મિ ચ મુક્કયોઃ શૂનં
પ્રતામ્યન્તમ્ અસંજ્ઞકલમ્ તથા ચ અતિસાર-જ્વર-પીઢિતં
પાણ્ડુકિનં યશોડ્યૈ (વૈદે) વિવર્જયેત્ ॥

જેના હાથપગ સૂજી ગયા હોય તથા જેનો મધ્ય-કેંદનો ભાગ સુકાઈ ગયો હોય; અથવા જેના હાથપગ સુકાઈ ગયા હોય અને મધ્ય ભાગ સૂજી ગયો હોય; તેમ જ શુદ્ધામાં, મુખ પર, લિંગ પર અને વૃષણ પર જેને સોજો આવ્યો હોય, વળી જે ગ્લાનિ પામ્યા કરતો હોય, સુઠકા જેવો ખેસાન બન્યો હોય અને જ્વરથી પીડાતો હોય તેવા પાંડુરોગીને યશં ઇચ્છતા વૈદે છોડી દેવો. ૧૭, ૧૮

ટીકા-અત્તેપુ=દ્વસ્તપાદાદિપુ, મ્લાનં=શ્લીગમ્, પ્રતા-
મ્યન્તમ્=ગ્લાનિ ગચ્છન્તમ્, અસંજ્ઞકલ્પ=મૃતસદશમ્ ॥

અથ પાણ્ડુરોગમેદસ્ય કામગ્રાયા નિદાનપૂર્વિકાં
સમપ્રાપ્તિમાહ-

પાંડુરોગનો જ લેહ કામલા+(કમળા)રોગ-
ની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ
પાણ્ડુરોમી તુ યોડ્યથે પિત્તલાતિ નિપેવતે ।
તસ્ય પિત્તમ્સદ્ધાસં દમ્બા રોગાય કલ્પતે ॥

અન્યયઃ-યઃ તુ પાણ્ડુરોમી પિત્તલાતિ અત્યર્થ નિપે-
વતે, તસ્ય પિત્તમ્ અદ્ભૂ-માંસં દમ્બા રોગાય કલ્પતે ॥

જે માલુસ પાંડુરોગવાળો તો હોય જ છતાં પિત્ત કરનારા પદાર્થોનું અત્યંત સેવન કરે છે, તેનું પિત્ત હોડીને તથા માંસને ફિસત કરી 'કમળો' નામના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૯

ટીકા-વિતમ્ કર્તુ, દમ્બા=સન્ધ્ય, રોગાય=કામ-
લાક્ષ્યાય । પાણ્ડુરોગિણ એવાતિશયિતપિત્તલ્પેવેવા કામલા
મવતિ; નાર્યં નિયમઃ, કિન્તુ કામલા સ્વતન્ત્રાપિ મવતિ ।
યથા રાજયક્ષ્મા કાસાદુપેક્ષિતાદ્રરતિ, નાર્યં નિયમઃ,
કિન્તુ રાજયક્ષ્મા સ્વતન્ત્રોડપિ મવતિ, તદ્દેવાપિ ॥ પાંડુ-
રોગવાળાને જ પિત્ત કરનારા પદાર્થોના અત્યંત
સેવનથી કમળો થાય, એવો ખાસ નિયમ નથી;

+ કાર્ય-કાન્તિ રુચિ ચ લાતિ-આદત્તે, હનાતિ-હિનતિ
વેતિ-કામગ્રા-કામોપપદાત્ લા આદત્તે, હન્તુ છેદને વેતિ
પાતોઃ 'આતોડનુપસર્ગે કઃ', 'અન્યગ્રાપિ દયતે' -ઇતિ
વા વઃ, તત્તદ્વાપ્-જે શરીરની કાંતિને તથા અખાદિ
ઉપરની રુચિને લઈ લે અથવા કાપી નાખે છે-નાશ
કરી નાખે છે, તેથી કામલા-કમળાનો રોગ.

પણુ સ્વતંત્ર કામલારોગ પણ થાય છે; જેમ ઉધરસની ઉપેક્ષા કરવાથી ક્ષયરોગ થાય છે, એવે ખાસ નિયમ નથી, પણુ સ્વતંત્ર ક્ષયરોગ પણ થાય છે; તે જ પ્રમાણે આ કામલા સ્વતંત્ર પણ થાય છે.

કામલાયા લક્ષણમાહ—

કમળાતુ^૧ લક્ષણ

હારિદ્રનેત્રઃ સુમૃશં હારિદ્રત્વહ્નત્ત્વાનનઃ ।
પીતરક્તશક્રમૂત્રો મેકવર્ણો હૃતેન્દ્રિયઃ ।
વાહાડવિપાકરોચિત્યસદનચિત્તિકપિત. ॥ ૨૦ ॥

અન્વયઃ—સુમૃશ હારિદ્રનેત્રઃ હારિદ્ર-ત્વક્-નલ-અનન. પીત-રક્ત-શક્ર-મૂત્રઃ મેકવર્ણઃ હૃતેન્દ્રિય દાહ-અવિ-પાક-રોચિત્ય-સદન-અરુચિ-કપિતઃ (કામલો કથ્યતે) ॥

જેનાં નેત્ર હળદર જેવા અત્યંત પીળાં થઈ ગયા હોય, જેનાં આમડી, નખ તથા મોઢું પણ હળદર જેવાં ખૂબ પીળાં થઈ ગયાં હોય, જેનાં વિશ્વા તથા મૂત્ર રાતાં અથવા પીળાં થઈ ગયાં હોય, જેનો રંગ પીળા રંગના મોઢા દેડકા જેવો પીળો થઈ ગયો હોય, જેની ઇન્દ્રિયો અશક્ત થઈ ગઈ હોય અને જે દાહ, અપચો, દુર્બળતા, ગ્લાનિ અને અરુચિથી નંખાઈ ગયો હોય તે માણસ કમળા નામના રોગવાળો કહેવાય છે.

દીકા-હારિદ્ર=હરિદ્રાવર્ણમ્, પીતરક્તશક્રમૂત્રઃ=પીતે રક્તે વા શક્રમૂત્રે યસ્ય સઃ, મેકવર્ણઃ=ત્રુહદમેકવર્ણઃ ॥

તસ્યા મેદમાહ—

કમળાના બે ભેદો

કામલા યદુપિત્તવા કોષ્ટશાલાશ્રયા મતા ॥ ૨૧ ॥

અન્વય—યદુપિત્તા એવા કામલા કોષ્ટ-શાલા-આશ્રયા (દિવા) મતા ॥

જેમાં પિત પુષ્કળ હોય છે, એવી આ કામલા (અથવા કમળાનો રોગ) કોઠાના આશ્રયવાળી તથા શાખાના (એટલે રક્ત આદિ ધાતુઓરૂપ) આશ્રયવાળી-એમ બે પ્રકારની મનાઈ છે. ૨૧

દીકા-એકા કોષ્ટાશ્રયા, અપરા શાલાશ્રયા ॥

તત્ર કોષ્ટાશ્રયા કામલામાહ—

કોઠાના આશ્રયવાળી કુંભકામલા કષ્ટસાધ્ય છે કાલાન્તરાત્ સરીમૂતા કુચ્છા સ્યાત્ કુમ્મ-કામલા ॥ ૨૨ ॥

અન્વયઃ—કુમ્મકામલા કાલાન્તરાત્ સરીમૂતા કુચ્છા સ્યાત્ ॥

કોઠાનો આશ્રય કરતી કુંભકામલા^૨ ધણે વખત જતાં અત્યંત કઠોર થઈ, સર્વ ધાતુઓને અત્યંત રુક્ષ કરી નાખી કષ્ટસાધ્ય બને છે. ૨૨

કુમ્મકામલિનામરિટલક્ષણમાહ—

કોઠાના આશ્રયવાળી કુંભકામલાતુ અરિષ્ઠ ચર્યોરુચકહૃદ્લાસજ્વરક્રમનિપીડિતઃ । નશ્યતિ શ્વાસકાસાત્તો વિદ્મેદી કુમ્મકામલી ॥ ૨૩ ॥

અન્વયઃ—કુમ્મકામલી છર્દિ-અરોચક-હૃદાસ-જ્વર-ક્રમ-નિપીડિત. શ્વાસ-કાસ-આર્તઃ વિદ્મેદી (વન્) નશ્યતિ ॥

કોઠામાં રહેલા કમળાવાળો માણસ ઊંઘ ટીથી, મોળથી, બ્વરથી, ગ્લાનિથી, શ્વાસથી તથા ઉધરસથી બ્યારે પીડાય અને વારંવાર છોતાપાણી જેવા ઝાડા કંધા કરે, ત્યારે તે નાશ પામે છે. ૨૩

અયોમયોરપિ કામલયોરરિટલક્ષણમાહ—

બને પ્રકારના કમળાનાં આરંભોતુ^૩ લક્ષણ કૃણ્ણપીનશક્રમૂત્રો મૃશં શૂનથ માનવઃ ।
સરક્ષિમુલ્લચઽર્દિવિષમૂત્રો યથ તામ્યતિ ॥ ૨૪ ॥
વાહારુચિત્વાડનાહતન્દ્રામોહસમન્વિતઃ ।
નષ્ટાગ્નિસંહઃ ક્ષિપ્રં હિ કામલાવાન્વિવચ્છતે ॥ ૨૫ ॥

અન્વય—ય. વ કામલાવાન્ માનવઃ કૃણ્ણ-મીત-શક્ર-મૂત્રઃ મૃશં ચ શૂનઃ સરક્ષ-અક્ષિ-મુલ્લ-ચર્દિ-વિદ્-મૂત્રઃ (વન્) તામ્યતિ, દાહ-અરુચિ-તૃપ્તા-આનાહ-તન્દ્રા-મોહ-સમન્વિતઃ નષ્ટ-અગ્નિસત્ત્વ (સંવેત્) (તદા) ક્ષિપ્રં હિ વિવચ્છતે ॥

કમળાવાળા જે માણસનાં વિશ્વા તથા મૂત્ર કાળાં-પીળાં થઈ ગયાં હોય, શરીર ખૂબ શૂન્ય બન્યું; આખો, મોઢું, ઊભટી, વિશ્વા તથા મૂત્ર જેનાં રાતાં થઈ બન્યું, ગ્લાનિ-ને પ્રાપ્ત થાય, દાહ અરુચિ, તરશ, આક્રુરો, નિદ્રા જેવું ઘેન તથા મોહથી જે સુક્ષ્મ થાય અને જેનાં અગ્નિ તથા ભાન નાશ પામે છે તે માણસ તરત મરી જાય છે. ૨૪, ૨૫

૨ કુમ્મય-કોષ્ટમ્ આશ્રિતા કામલા-કુમ્મકામલા-કોઠાનો આશ્રય કરી રહેલ કમળાનો રોગ કુંભ-કામલા કહેવાય છે.

અથ પાણ્ડુરોગચૈવ મેદ હલીમકમાહ-

પાંડુરોગને જ લેહ હૃદીમકનું લક્ષણ

યદા તુ પાણ્ડુરોર્ણઃ સ્યાદ્રિતશ્યાવપીતકઃ ।

ચલોત્સાહસ્યસ્તન્દ્રા મન્દાશ્રિત્વં મૃદુજ્વરઃ ॥૨૬॥

છીપ્ત્વહર્ષોઽન્નમર્દ્ય શ્વાસતૃણાઽરુચિપ્રમાઃ ।

હલીમકં તદા તસ્ય વિચાદનિલપિત્તતઃ ॥ ૨૭ ॥

અન્વય-યદા તુ પાણ્ડોઃ વર્ણઃ હરિત-શ્યાવ-પીતકઃ

સ્યાત્, ચલ-ઉત્સાહ-ક્ષયઃ તન્દ્રા-મન્દ-અશ્રિત્વં મૃદુજ્વરઃ

છીપુ અર્હર્ષઃ અન્નમર્દઃ ચ શ્વાસ-તૃણા-પ્રમાઃ (જાયન્તે),

તદા તસ્ય અનિલ-નિત્તલઃ (જાત) હલીમકં વિચાત ॥

જ્યારે પાંડુરોગવાળાને રંગ હરિત

(લીલો), કાળો તથા પીળો થઈ જાય, બળ તથા

ઉત્સાહ ઓછાં થઈ જાય, નિદ્રા જેવું થેન

પ્રાપ્ત થાય, અગ્નિ મંદ થઈ જાય, ઝીણો

ઝીણો જવર રહ્યા કરે, ઝીઝો તરફ કામના

ન થાય, અંગે ભાંજ્યા કરે અને શ્વાસ,

તરશ, અરુચિ તથા ભ્રમ થાય ત્યારે એ રોગીને

વાયુથી તથા પિત્તથી થયેલો હૃદીમક બાબુલો.

ટીકા-પાણ્ડોઃ-પાણ્ડુરોગિણઃ ॥

અથ પાણ્ડુરોગચિકિત્સામાહ-

પાંડુરોગની ચિકિત્સા

સતરાત્તં ગર્વાં મૂત્રૈર્મૅષિતશ્ચાયસાં રજઃ ।

પાણ્ડુરોગપ્રશાન્ત્યર્થં પયસા પ્રપિચેત્તરઃ ॥ ૨૮ ॥

ગોમૂત્રસિદ્ધં મળ્લરૂર્ણં સગુડમશ્નતઃ ।

પાણ્ડુરોગઃ ક્ષયં યાતિ પક્તિશૂલજ્જ દારુણમ્ ॥ ૨૯ ॥

અયોમલં સુસન્તતં ભૂયો ગોમૂત્રસાધિતમ્ ।

મધુસર્પિર્યુતં લીઢ્વા પાણ્ડુરોગી સુખી ભવેત્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વયઃ-પાણ્ડુરોગ-પ્રશાન્ત્યર્થે નરઃ સપ્રરાત ગર્વાં

મૂત્રૈઃ માવિતમ્ અયસઃ ચ રજઃ પયસા પ્રપિચેત્ ॥ ગોમૂત્ર-

સિદ્ધ મળ્લરૂર્ણં સગુડમ્ અશ્નતઃ (અનસ્ય) પાણ્ડુરોગઃ

ચ દારુણં પક્તિશૂલ ક્ષય યાતિ ॥ સુસન્તતં ભૂયઃ ગોમૂત્ર-

સાધિતમ્ અયોમલ મધુસર્પિર્યુતં લીઢ્વા પાણ્ડુરોગી સુખી

ભવેત્ ॥

પાંડુરોગને તદન મટાડવા માણસે સાત રાત

+ હલતિ-વિલિસતિ બાન્નાનિ, ચલોત્સાહસ્ય મૃદુજ્વર

શ્વાસતૃણાદીયોત્પાદ્ય વાયુ-પિત્તકોષાત્-इति હલીમક -

હલ વિલેખને-ચાહલકાશીમઃ, શ્વાસે ચ કન્-વાયુ તથા

પિત્તના કોષથી બળ તથા ઉત્સાહ ઓછાં કરી

નાખી પીળો તાવ, શ્વાસ, તરસ વગેરે ઉપજાવીને

અંગેને જે ખોતરી કાઢે-ભાંગી નાખે છે, તે હૃદી-

મક નામે પાંડુરોગને જ એક લેહ

સુધી ગાયના મૂત્રની ભાવના આપી લોહાના

ચૂર્ણને દૂધની સાથે પીવું. ગોમૂત્રથી પકાવેલું

લોહાના કીટાનું ચૂર્ણ, ગોળની સાથે ખાય

તો માણસને પાંડુરોગ અને દારુણ પક્તિશૂલ

નાશ પામે છે. લોહાના કીટાને અત્યંત તપાવી

ગોમૂત્રમાં પકાવીને મધ તથા ધીની સાથે ચાટ-

વાથી પાંડુરોગવાળો સુખી થાય છે. ૨૮-૩૦

પુનર્નવાદિ-મંદૂર-

પુનર્નવા ત્રિવૃદ્ બ્યોષં વિટક્કં દારુ ચિત્રકમ્ ।

કુષ્ઠં હરિદ્રે ત્રિફળા દન્તી ચર્ચ્ય કલિઢ્ઢકમ્ ॥ ૩૧ ॥

કટુકા પિપ્પલીમૂલં મુસ્તં ગૃહ્ણો ચ કારવી ।

યવાની કટ્ફલજ્જિત્વિ પૃથક્ પલમિતં સમમ્ ॥ ૩૨ ॥

મળ્લરૂં દ્વિગુણં ચૂર્ણાદ્રોમૂત્રેઽપ્પગુણે પચેત્ ।

ગુહેન વટકાન્ કર્ત્વા તત્કેળાલોચ્ય તાન્ પિચેત્ ॥ ૩૩ ॥

પુનર્નવાદિમળ્લરૂવટકોઽશ્વિવિનિમિતઃ ।

પાણ્ડુરોગં નિહન્ત્યાશુ કામલાજ્જ હલીમકમ્ ॥ ૩૪ ॥

શ્વાસં ફાસં ચ યક્ષ્માણં જ્વરં શોથં તથોદરમ્ ।

શૂલં છોહાનમાધ્માનમર્શસિ પ્રહર્ણી કૃમીન્ ।

વાતરકં ચ કુપ્પજ્જ સેવનાન્નાશયેદ્ બ્રુયમ્ ॥ ૩૫ ॥

અન્વયઃ-પુનર્નવા ત્રિવૃદ્ બ્યોષં વિટક્કં દારુ ચિત્રક

કુષ્ઠં હરિદ્રે ત્રિફળા દન્તી ચર્ચ્ય કલિઢ્ઢક કટુકા પિપ્પલી-

મૂલ મુસ્ત શ્લી ચ કારવી યવાની ચ કટ્ફલમ્-इति

સમં પલમિત, મળ્લરૂ (ચ) દ્વિગુણ (સનાદાય, સર્વર્થ

ચ) ચૂર્ણાદ્ અપ્પગુણે ગોમૂત્રે (સત્) પચેત્, ગુહેન

વટકાન્ કર્ત્વા, તાન્ તત્કેળેણ આલોચ્ય પિચેત્, (અય)

પુનર્નવાદિવટકઃ અશ્વિવિનિમિતઃ (અસ્તિ, સ) ચ સેવનાત્

પાણ્ડુરોગ ચ કામલા હલીમક શ્વાસં ચ ફાસ યક્ષ્માણ

ચ જ્વર શોથં તથા ઉદર શૂલ પ્લીહાનમ્ અર્શોસિ પ્રહર્ણી

કૃમીન્ વાતરક ચ કુપ્પજ્જ આશુ બ્રુય નાશયેત્ ॥

સાટોડી, નસોતર, સૂંઠ, મરી, પીપર,

વાવડિંગ, દેવદાર, ચિત્રક, કઠં, દારુહળહર,

હળહર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નેપાળો, ચવક,

ઇંદ્રજીવ, કડું, પીપરીમૂળ, મેથ, કાકડાશિંગી,

કલોંછુ છુરું, અજમે અને કાયકળ એ દરેક

પદાર્થોને ચાર ચાર તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ

- પુનર્નવા આદિ ચક્ષિન્ તત્, -પુનર્નવાદિયુક્ત

મળ્લરૂ દ્વિગુણ ચક્ષિન્ ॥ વટકઃ-પુનર્નવાદિમળ્લરૂઃ-

જેમાં સાટોડી પહેલી દોષ છે એવા બીજાં પણ

ઓસડિયાં સહિત બધાથી બમણી મંદૂરવાળી જે

ગોળી-તે પુનર્નવાદિમંદૂર કહેવાય છે

કરી તેમાં તે સઘળા ચૂણુંથી બમણું લોઢાનું કીટું નાખી આઠગણા ગોમૂત્રમાં પકાવવું, અને પછી ગોળાથી તેની ગોળીઓ કરીને છાશમાં ઘોળી તે ખી જવી. અશ્વિનીકુમાર-એ બનાવેલી આ પુનર્નવાદિ-મંદૂરની ગોળી-ઓ સેવવાથી પાંડુરોગનો, કમળાનો, હલીમકનો, શ્વાસનો, ઉધરસનો, ક્ષયરોગનો, જ્વરનો, સોજનો, પેટના રોગોનો, શૂળનો, બરલના દરદનો, આંધરાનો, અરશનો, ગ્રહણીનો, કૃમિઓનો, વાંતરક્તનો અને કોઢનો તરત અવશ્ય તે નાશ કરે છે. ૩૧-૩૫

ટીકા-અન્ન પુનર્નવાદિ ૨૪ પ્રત્યેક પલ ૧ । લોહ-કિટ્ણૂયે પલાનિ ૪૮ । ગોમૂત્રં પલાનિ ૧૯૨ ।

નવાયસ-ચૂણું

ત્ર્યૂપજં ત્રિફલા મુસ્તં વિઙ્ગં ચિત્રકં તથા ।
 एतानि नवभागानि नवभागं हतायसः ॥૩૬॥
 एतदेकीकृतं चूर्णं नरोऽष्टादशरक्तिकम् ।
 प्रलिप्ताद् मधुसर्पिर्भ्यां पिबेत्ત્રક्रेण वा सह ॥૩७॥
 गोमूत्रेण पिबेद्वापि पाण्डुरोगं विनाशयेत् ।
 शोथं हृद्रोगमुदरं कृમिं कुष्ठं भगन्दरम् ॥૩૮॥
 नाशयेदग्निमान्द्यञ्च दुर्गમममरोचकम् ।
 आर्द्रकस्य रसेनापि लिप्तात् कफसमृद्धिमान् ॥૩९॥

અન્યઃ-ત્ર્યૂપજં ત્રિફલા મુસ્તં વિઙ્ગં ચિત્રકમ્
 एतानि नवभागानि, तथा हतायसः नवभागः-एतत्
 एकीकृतं चूर्णम् अष्टादशरक्तिकं नरः मधुसर्पिर्भ्यां प्र-
 लिप्तात्, वा त्रेकेण सह पिबेत्, अपि वा गोमूत्रेण (सह)
 पिबेत् (तर्हि) पाण्डुरोगं नाशयेत्, च शोथं हृद्रोगम्
 उदरं कृमिं कुष्ठं भगन्दरम् अग्निमान्द्यं दुर्गममम् अरो-
 चकं नाशयेत्, कफसमृद्धिमान् (नरः) आर्द्रकस्य रसेन
 अपि लिप्तात् ॥

સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં,
 આમળાં, વાવડિંગ અને ચિત્રક-એ બધાં
 મળી નવ ભાગ અને મારેણું લોઢું નવ ભાગ

* નવમાર્ગ ન તત્ હતાયસ નવાયસમ્-‘અનોડ-
 રમાય ઘાઘામ્’-ઈતિ સમાસાન્તરૂપ, તતઃ નવાયસં ચ તત્
 નવમાગત્ર્યૂપગાદિ-ચૂર્ણમ્-નવાયસચૂર્ણમ્-જેમાં નવ ભાગ
 મારેણું લોઢું હોય છે, એવાં નવ ભાગ સૂંઠ, મરી,
 પીપર વગેરે ઓસડિયાંનું ચૂણું-નવાયસચૂણું
 કહેવાય છે.

લઈ એકઠાં કરી તેનું ચૂણું કરીને તે ચૂણું અઢાર
 રતી, મધ તથા ઘીની સાથે ચાટવું; અથવા
 ઘાટી છાશની સાથે કે-ગોમૂત્રની સાથે પીવું,
 એટલે તે પાંડુરોગનો નાશ કરે છે; તેમ જ
 સોજ, હૃદયનો રોગ, પેટના રોગ, કૃમિઓ,
 કોઢ, ભગંદર, અશિનું મંદપણું, અરશ
 અને અરુચિનો પણ નાશ કરે છે. જો કફની
 અધિકતાવાળો માણસ હોય તો તેણે આ
 ચૂણું આઠના રસ સાથે ચાટવું. ૩૬-૩૯

ટીકા-અન્ન નવાયસલોહ નવરક્તિકાપરિમિતં મન્ન-
 ણીયમ્ । यत् उक्तं रसप्रदीपे-‘गुञ्जामेकां समारभ्य यावत्
 स्युर्नवरक्तिकाः । तावत्लोहं समभ्रीयाद् यथादीपानलं
 नरः ॥ एव सति प्रथमदिने त्र्यूपणादिसहितं रक्तिकाद्वय-
 मितम् । प्रतिदिनं रक्तिकाद्वयं द्वयं ग्रथयेत्, यावत् त्र्यूप-
 णादिसहिता अष्टादशरक्तिकाः स्युः । ततस्ताः प्रतिदिनं
 खादेत् । अर्द्धा आ नवायस લોહં નવ રતીના માપે ખાવું
 જોઈએ; કારણ કે રસપ્રદીપમાં કહ્યું છે કે, ‘માણસે
 દોપને અને અગ્નિને અનુસરી આ લોહું એક
 રતીથી માંડીને નવ રતી સુધી ખાવું.’ આ નવાયસ
 ચૂણું પહેલા દિવસે બે રતીભાર ખાવું અને
 તે પછી દરરોજ બે-બે રતી ત્યાં સુધી વધારવું કે
 જ્યાં સુધી અઢાર રતી થાય. એ રીતે નવમા દિવસે
 અઢાર રતી ખાઈને તે પછી પ્રત્યેક દિવસે અઢાર
 રતીભાર ખાવું કે જેથી નિત્ય નવ રતીભાર લોહું
 પેટમાં બધ.

અથ કામનાચિકિત્સા-

કમળાની ચિકિત્સા-કવાથ, અંજન

તથા કંદકરૂપે

ત્રિફલાયા ગુહ્યયા વા દાર્ઘ્યા મરિચકસ્ય વા ।
 કાવો માલિકસંયુકઃ શીતકઃ કામલાપહઃ ॥૪૦॥
 અજને કામલાતાનાં દ્રોણપુષ્પીરસો હિતઃ ।
 ગુહ્યવીપવ્રકલ્કં વા પિવેત્ત્રક્રેણ કામલી ॥૪૧॥

અન્યઃ-ત્રિફલાયાઃ વા ગુહ્યયાઃ, દાર્ઘ્યાઃ વા
 મરિચકસ્ય કવાયઃ શીતકઃ માલિકસંયુતઃ (પીતઃ મન્)
 કામલાપહઃ (અવત્તિ) ॥ દ્રોણપુષ્પીરસઃ કામલાતાનામ્
 અજને હિતઃ (સ્યાત્) વા કામલી ગુહ્યવીપવ્રકલ્ક તત્રેણ
 (વદ) પિવેત્ ॥

ત્રિફળાનો અને ગળોનો અથવા દારૂ-
 હળદરનો અને મરીનો કવાથ શીતળ કરી
 મધ સાથે પીવાથી કમળો મટાડે છે. ટૂળાનો
 રસ કાઢી નેત્રમાં આંતરે હોય તો કમળાથી

પીડાયેલાને તે હિતકારી થાય છે; અથવા કમળાના રોગીએ ગળેનાં પાંદડાંનો કદક કરી ઘાટી છાશની સાથે પીવે. ૪૦, ૪૧

આમળાં તથા લોહમિશ્ર આટણુ ઘાત્રીલોહરજોવ્યોપનિશાક્ષૌદ્રાજ્યશર્કરાઃ ।
લીઢા નિવારયન્ત્યાયુ કામલાનુદ્વતામપિ ॥ ૪૨ ॥

અન્યથા:-ઘાત્રી-લોહરજ:-વ્યોપ-નિશા-ક્ષૌદ્ર આજ્ય-શર્કરાઃ લીઢાઃ (ચેત્ તર્હિ) ઉદ્વતામ્ અપિ કામલામ્ આયુ નિવારયન્તિ ॥

આમળાં, લોહાનું ચૂર્ણ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હળદર, મધ, ઘી તથા સાકર સાથે આટ્યાં હોય તો ભારે કમળાને પણ તે તરત મટાડે છે. ૪૨

કુંભકામલાની ચિકિત્સા
કુમ્ભાદ્યકામલાયાં તુ હિતઃ કામલિકો વિધિઃ ।
ગોમૂત્રેણ પિવેત્ કુમ્ભકામલાવાન્શિલાજતુમ્ ॥ ૪૩ ॥
દમ્ધનાડશ્ચ કાષ્ટૈર્મલમાયસન્તુ, ગોમૂત્રનિર્વા-
પિતમપ્તવારન્ । વિચૂર્ણ્ય લીઢં મધુનાડચિરેણ,
કુમ્ભાદ્યયં પાણ્ડુગદં નિહન્તિ ॥ ૪૪ ॥

અપહરતિ કામ ગાર્તિ, નસ્યેન કુમારિકાજલં સયઃ ॥

અન્યથા:-કુમ્ભાદ્યકામલાયાં તુ કામલિકઃ વિધિઃ હિતઃ (મરતિ, યદ્વા) કુમ્ભકામલાવાન્ (જનઃ) શિલા-જતુ ગોમૂત્રેણ (સહ) પિવેત્ । આયન તુ મલં અક્ષ-કાષ્ટૈઃ દમ્ધવા અપ્તવારન્ ગોમૂત્રનિર્વાપિતં (કૃત્વા) વિચૂર્ણ્ય મધુના લીઢ (સત્) અચિરેણ કુમ્ભાદ્યયં પાણ્ડુગદં નિહન્તિ કુમારિકાજલ નસ્યેન સયઃ કામલાતિમ્ અપહરતિ ॥

કુંભકામલા નામનો કમળો, જે કાઠામાં રહે છે તેને મટાડવા ઉપર કહેલી કમળાની ચિકિત્સા કરવી સારી છે; અથવા કુંભકામલાના રોગી માણસે શિલાજિતને ગોમૂત્રમાં ઘેળી પીવે અથવા તે લોહાના કીટાંને ખેડેલાં કાષોથી બાળી બાળી આઠ વાર ગોમૂત્રમાં ઠારી ચૂર્ણ કરીને મધની સાથે બે આટણું હોય તો તે તરત કુંભકામલા નામના કમળાને મટાડે છે. કુંવારનો રસ કાઢી તેનું નસ્ય આપવાથી તરત કામલાને તે મટાડે છે. ૪૩-૪૫

અથ હલીમકવિકિત્સા ।

હલીમકની ચિકિત્સા

મારિતં ત્વાપસં ચૂર્ણં મુસ્તાચૂર્ણેન સંયુતમ્ ।
લદિરસ્ય કપાયેણ પિવેદન્તુ હલીમકમ્ ॥ ૪૬ ॥

સિતાતિલચલાયટ્ટીત્રિફલારજનીયુગઃ ।

લોહં લિહ્યાન્સમધ્વાર્પ્ય હલીમકનિવૃત્તયે ॥ ૪૭ ॥

અન્યથા:-હલીમકં ॥ હન્તું મારિતમ્ આપસં ચૂર્ણં મુસ્તાચૂર્ણેન સંયુત લદિરસ્ય કપાયેણ (સહ) પિવેત્ । હલીમકનિવૃત્તયે સિતા-તિલ-ચલા-યટ્ટી-ત્રિફલા-રજની-યુગઃ (સહ) લોહં સમધુ-આજ્ય લિયાત્ ॥

હલીમકને મટાડવા મારેલું લોહાનું ચૂર્ણ એથના ચૂર્ણ સાથે તથા ખેરના કવાધની સાથે પીવું; તેમ જ હલીમકને મટાડવા સાકર, તલ, ખલદાણા, જેઠીમધ, હરડે, ખેડેડાં, આમળાં, હળદર અને દારુહળદરનું ચૂર્ણ લોહાના ચૂર્ણ સાથે મિશ્ર કરી મધ તથા ઘીની સાથે આટલું ૪૭

અમૃતલતાદિ-દ્યુત+

અમૃતલતારસક્લ્પં પ્રસાધિતં તુરગવિદિપઃ સર્પિઃ ।
ક્ષીરે ચતુર્ગુણે તદ્ વિતરેન્ન હલીમકાત્તંભ્યઃ ॥ ૪૮ ॥

અન્યથા:-અમૃતલતારસક્લ્પ તુરગવિદિપઃ ચ સર્પિઃ ચતુ-ર્ગુણે ક્ષીરે પ્રસાધિતં (કૃત્વા) હલીમકાત્તંભ્યઃ તદ્ વિતરેત્ ॥

ગળેનો રસ અને કદક તેમ જ ભેંસનું ઘી તેઓથી એગણા દૂધમાં પકાવીને હલી-મકના રોગીઓને આપવું. (આ ઘી ‘અમૃત-લતાદિદ્યુત’ એ નામથી કહેવાય છે.) ૪૮

કમળાની તથા પાંડુરોગની ચિકિત્સા

પણ હલીમકને મટાડે

મધુરૈરન્નપાનૈસ્તં વાતપિત્તહરૈર્હરેત્ ।
કામલાપાણ્ડુરોગોક્તિં ક્રિયાં ચાત્રોપયોજયેત્ ॥ ૪૯ ॥

અન્યથા:-વાતપિત્તહરૈઃ મધુરૈઃ અન્નપાનૈઃ ત હરેત્ । અન્ન કામલા-પાણ્ડુરોગ-ઉક્તિં ચ ક્રિયામ્ ઉપયોજયેત્ ॥

વાયુ તથા પિત્તને દૂર કરનાર મધુર ખોરાક-પાણીથી તે હલીમક રોગ મટાડવો; તેમ જ કમળા ઉપર અને પાંડુરોગ ઉપર જે ચિકિત્સા કહી છે તે ચિકિત્સા હલીમક ઉપર પણ કરવી. ૪૯

અથ સામાન્યતઃ પાણ્ડુરોગ-કામળા-હલીમકવિકિ-ત્સામાહ-

પાંડુરોગ, કમળો અને હલીમકની

સામાન્ય ચિકિત્સા

ફલત્રિશાડમૃતાવાસા, -તિકામૂનિશ્ચતિમ્યજઃ

+ અમૃતજ્ઞા આદિવૈરિસન્ તત્ ચ તદ્ વૃત્ત-ભેદાં ગળે મુખ્ય હોય છે, તેનું દૂધમાં પકવેલું ભેંસનું ઘી અમૃતલતાદિ-દ્યુત કહેવાય છે.

કાથઃ । ક્ષોદ્રયુતોઽયં હન્યાદ્, હલીમકં પાણ્ડુ-
કામલારોગમ્ ॥ ૫૦ ॥

અન્વયઃ-ફલત્રિક-અમૃતા-વાસા-તિકા-મૂનિમ્ય-
નિમ્બજઃ અય ક્વાથઃ ક્ષોદ્રયુત (પીત. ચેત તર્હિ) હલી-
મક પાણ્ડુ-કામલારોગે હન્યાત્ ॥

ત્રિક્ષલા, ગળેા, અરૂંચી, કડુ, કરિયાતું
અને હીંબકાનેા આ ક્વાથ મધ સાથેજે પીધેા
હોય તો તે હલીમક, પાડુરોગ અને કમળાનેા
નાશ કરે છે. ૫૦

ત્ર્યૂપણાદિ-મંદૂર-વટિકા*

ત્ર્યૂપણં ત્રિકલા મુસ્તં વિઢ્ઠં ચઘ્યચિત્રકમ્ ।
દાર્વીત્વદ્વત્રાક્ષિકો ધાતુર્ગ્રન્થિકો દેવદારઃ ચ ॥૫૧॥
एषां द्विपलिकान् भागान् कृत्वा चूर्णं पृथक् पृथक् ।
मण्डूरचूर्णं द्विगुणं शुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥ ५२ ॥
મૂને ચાણુણે પર વા તસ્મિન્ તત્પ્રક્ષિપેન્નરઃ ।
उदुम्बरसमाकारान् वटकांस्तान् यथाऽस्मि च ॥ ५३ ॥
ઉપયુક્ત તત્કેણ જીર્ણે સાત્મ્યજ્ઞ મોજનમ્ ।
મણ્દૂરવટિકાહોતા. પ્રાણદાઃ પાણ્ડુરોગિણામ્ ॥ ૫૪ ॥
કુદ્ધાનિ જઠરં શોથમૂલસ્તર્મ્મ કફામયાન્ ।
अर्शांसि कामलां मेहं प्रीहानं शमयन्ति च ॥ ૫૫ ॥

અન્વય.-ત્ર્યૂપણ ત્રિકલા મુસ્ત વિઢ્ઠ ચઘ્ય-ચિત્રક
દાર્વી ત્વક માક્ષિકઃ-ધાતુ-ગ્રન્થિક ચ દેવદાર, ઇષા
દ્વિપલિકાન્ ભાગાન્ (સમાદાય) પૃથક્ પૃથક્ ચૂર્ણ
કૃત્વા (તસ્માત્) દ્વિગુણ શુદ્ધમ્ અજ્ઞનસનિમ મણ્દૂર-
ચૂર્ણં ચ અણુણે મૂને પક્ત્વા તસ્મિન્ તત્ પ્રક્ષિપેન્ ।
(તત્) ઉદુમ્બર-સમ-આકારાન્ વટકાન્ (કુર્વાત્),
તાન્ ચ ઘયા-અગ્નિ તત્કેણ નર ઉપયુક્ત, જીર્ણે ચ
સાત્મ્ય મોજન (કુર્વાત્) । ઇતાઃ મણ્દૂરવટિકા પાણ્ડુ-
રોગિણા હિ પ્રાણદા (સન્તિ તથા) કુદ્ધાનિ જઠરં
શોથમ્ સ્વસ્તર્મ્મ કફ-આમયાન્, અર્શોસિ કામલા
મેહ ચ પ્લીહાન શમયન્તિ ॥

સૂંઠ, મરી, પીપર, ત્રિક્ષલા (હરદે,
બહેડાં, આમળાં), ગોથ, વાવડિંગ, ચવક,

* ત્ર્યૂપણમ્ આદિ યેષુ તાનિ ત્ર્યૂપણાદીનિ, ત્ર્યૂપ-
ણાદિનિ ચ મણ્દૂર ચ ઇષાં સમાહારઃ ત્ર્યૂપણાદિમણ્દૂર,
તસ્ય વટિકા-જેમાં સૂંઠ, મરી અને પીપર મુખ્ય
હોય છે, એવા એસડિયા સહિત મંદૂરની ગોળીઓ
—ત્ર્યૂપણાદિ-મંદૂરવટિકા કહેવાય છે

ચિત્રક, દારુહળદર, તજ, સુવર્ણમાક્ષિક,
પીપરીમૂળ અને દેવદાર એ દરેક આઠ આઠ
તોલા લઈ તેઓતું અલગ અલગ ચૂર્ણ કરી
રાખવું. પછી એ ચૂર્ણથી બમણું, શુદ્ધ
આજણુ જેવું લોઢાતું કીકું આઠગણા ગો
મૂતમાં પકાવી તે કીટામા પેણું ચૂર્ણ નાખી
તેની ઉપરાના કૃણ જેવડી ગોળીઓ કરની.
એ ગોળીઓને અગ્નિના બળ પ્રભાણે તક-
છાશ સાથે રોગી માણસે ખાવી અને ગોળીઓ
પચી ગયા પછી પ્રકૃતિને હિતકારી લોચન
કરવું. આ ‘ત્ર્યૂપણાદિ-મંદૂર-વટિકા’
નામની ગોળીઓ પાડુરોગવાળાને ખરેખર
પ્રાણ આપનારી છે અને દરેક જાતના દોઢ,
પેટના રોગ, સોજા, સાથળેાતું અવાઈ જવું,
કફસ બધી રોગ, અરશ, કમળો, પ્રમેહ
અને બરલના દરદને પણ શમાવે છે. ૫૧-૫૫

અષ્ટાદશાંગ-લોહ+

કિરાતતિકા સુરદાર દાર્વી, મુસ્તા ગુઢચી
કટુકા પટોલમ્ । દુરાલભા પર્યટકં સનિમ્યં,
કટુત્રિકં વદ્ધિફલત્રિકજ્ઞ ॥ ૫૬ ॥

ફલં વિઢ્ઠસ્ય સમાંશકાનિ, સર્ધં. સમં
ચૂર્ણમથાયસજ્ઞ । સર્પિર્મધુશ્યાં વટિકા ત્રિધેયા,
તક્રાનુપાનાદ્ મિપજા પ્રયોજ્યા ॥ ૫૭ ॥

નિહન્તિ પાણ્ડુજ્ઞ હલીમકજ્ઞ, શોથં પ્રમેહં
ગ્રહણીરુજ્ઞ । ઇશસજ્ઞ કાસજ્ઞ સરકપિત્તમ્,
અર્શોસ્વયો વાગ્ગ્રહમામલાતમ્ । ઘ્વનાંશ્વ ગુસ્માન્
કફવિદ્ધિજ્ઞ, શ્ચિત્રજ્ઞ કુદ્ધજ્ઞ તતઃ પ્રયોગાત્ ૫૮

અન્વયઃ-કિરાતતિકા સુરદાર દાર્વી મુસ્તા ગુઢચી
કટુકા પટોલ દુરાલભા પર્યટક સનિમ્ય કટુત્રિક વદ્ધિ-
ફલત્રિક ચ વિઢ્ઠસ્ય ફલમ્-(ઇતાનિ) સમાંશકાનિ
(સમાદાય સચૂર્ણ તત્ચૂર્ણેન) સમમ્ આયસ ચ ચૂર્ણ
(તત્ પ્રક્ષિપેત્), અથ મિપજા સર્પિર્ મધુશ્યાં વટિકા
ત્રિધેયા, તક્ર-અનુપાનાત્ પ્રયોજ્યા, તત્ પ્રયોગાત્ (સા)
પાણ્ડુ ચ હલીમક શોથ પ્રમેહ ચ ગ્રહણીરુજ ચ શ્વાસે

+ કિરાતતિકાદીનિ અષ્ટાદશ ઔષધાનિ અગ્નિનિ
યસ્ય, તથ તલ્લોહમ્-અષ્ટાદશાત્તલોહમ્-કરિયાતું નગેરે
અઢાઁ એસડિયા જેના અંગરૂપ હોય છે, તેણે લોહ
અષ્ટાદશાંગલોહ કહેવાય છે

વ કાસં સરકપિત્તમ્ અયો અશોષિ વાગ્-પ્રદમ્ આમ-
વાતં ચ મળાન્ ગુલ્માન્ ચ કફ-વિદાર્ધિ ચ શિત્રં ચ
કુઠં મિહન્તિ ॥

કરિયાતું, દેવદાર, દારુહળદર, મોથ, ગળો,
કડુ, કડવાં પરવળ, રાતો ધમાસો, ખડસવિથો
પિત્તપાપડો, લીંબડો, સૂંઠ, મરી, પીપર,
ચિત્રક, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને વાવ-
ડિંગ(આ અઢાર)ને સમભાગે લઈ ચૂણું
કરી તેમાં તે સઘળા ચૂણું જેટલું (શુદ્ધ) લોઢાનું
ચૂણું નાખવું. પછી એ ચૂણુંની ધી અને
મધથી ગોળીઓ કરી વેઢે તક-છાસના
અનુપાનથી રોગીને આપવી. આ ગોળી પાંડુ-
રોગને, હલીમકને, સોજને, પ્રગેહને, ગ્રહણી-
ના રોગને, શ્વાસને, ઉધરસને, રક્તપિત્તને,
અરશોને, જીભના અટકવાને, આમવાતને,
મથોને, શુદ્ધને, કફસંબંધી વિદ્રધિને,
કિલાસ નામના કોઢને અને બીજા કોઢને
પણ મટાડે છે. ૫૬-૫૮

પાંડુરોગ, કમળો અને હલીમકમાં કયું
ભોજન કરવું ?

યવગોધૂમશાલ્યજૈ રસૈર્જાજ્ઞલજૈર્હિતૈઃ ।

મુત્રાઢકીમસૂરાદૈરેપુ ભોજનમિપ્યતે ॥ ૫૯ ॥

અન્યથા:-પણ યવ-ગોધૂમ-શાલિ-જઞૈઃ, જાજ્ઞલજૈઃ
હિતૈઃ રસૈઃ (તથા) મુદગ-ઝાઢકી-મસૂ-આદૈઃ
ભોજનમ્ ઇચ્ચતે ॥

પાંડુરોગ, કમળો અને હલીમક એ
રોગોમાં જવ, ઘઉં, ચોખા, જંગલી પ્રાણી-
ઓનાં હિતકારી માંસોના રસા, મગ, તુવર-
ની દાળ અને મસૂર આદિનું ભોજન કરવું.

ટીકા-અણુ=પાંડુરોગકામલાહલીમકેષુ ।

પાંડુરોગ, કમળો તથા હલીમકનો
અધિકાર સમાસ

અથ રક્તપિત્તાધિકારઃ ।

૯ : રક્તપિત્તનો અધિકાર*

તત્ર રક્તપિત્તસ્ય નિદાનપૂર્વિકાં સંપ્રાપ્તિમાદ-
રક્તપિત્તની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ

ધર્મધ્યાયામશોકાધ્વધ્યવાયૈરતિસેવિતૈઃ ।

તીક્ષ્ણોષ્ણક્ષારલવણૈરમ્લૈઃ કટુમિરેષુ ચ ॥

પિત્તં વિદગ્ધં સ્વગુણૈર્વિદહત્યાશુ શોણિતમ્ ॥ ૧ ॥

અન્યથા:-અતિસેવિતૈઃ ધર્મ-ધ્યાયામ-શોક-અધ્વ-
ધ્યવાયૈઃ, તીક્ષ્ણ-ઉષ્ણ-ક્ષાર-લવણૈઃ, અમ્લૈઃ ચ કટુમિઃ
એ સ્વગુણૈઃ વિદગ્ધે પિત્તમ્ આશુ શોણિતં વિદહતિ ॥

ખૂણ સેવેલ તડકે, કસરત, શોક, મુસા-
કરી અને મૈથુન તેમ જ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ક્ષાર
તથા લવણ પદાર્થો અને ખાટા તથા તીખા
પદાર્થોરૂપી પોતાના કારણ-શુભોધી રૂપિત થયેલું
પિત્ત તરત રુધિરને રૂપિત કરે છે. ૧

ટીકા-તીક્ષ્ણ=મરિચાદિ । ઉષ્ણમ્=અતિતાપાદિ,
ક્ષારઃ=યવક્ષારાદિઃ, વિદગ્ધ=દૂપિતમ્, સ્વગુણૈઃ=સ્વકાર-
ગુણૈસ્તીક્ષ્ણાદિમિઃ । 'ગુણૈઃ' ઇતિ મહુત્વેન તીક્ષ્ણામ્લ-
લવણકઠ્ઠણવર્માદિયો ગ્રહ્યન્તે, વિદહતિ=દૂપયતિ-તીક્ષ્ણ
એટલે મરી આદિ પદાર્થો, ઉષ્ણ એટલે અગ્નિનો
તાપ આદિ પદાર્થો, ક્ષાર એટલે જવખાર આદિ
પદાર્થોરૂપી પોતાના શુભોધી એટલે પોતાના કારણરૂપ
તીક્ષ્ણ, ખાટા, ખારા, તીખા, ઉષ્ણ તથા ગરમ
આદિ શુભોધી. ખૂણ શ્લોકમાં 'ગુણૈઃ' એ ખડુ-
વચનથી તીક્ષ્ણ, ખાટા, ખારા, કડવા તથા ગરમ
પદાર્થો અને ધામ વગેરે લેવા સૂચન કર્યું છે.

અથ રક્તપિત્તસ્ય સામાન્ય લક્ષણમાદ-

રક્તપિત્તયઃ સામાન્ય લક્ષણ+

તતઃ પ્રવર્તતે રક્તમૂર્ચઞ્ચાપો દ્વિઘાડપિ વા ॥ ૨ ॥

x આ રક્તપિત્તરોગ પણ પાંડુરોગની પેઢે પિત્ત-
જન્ય જ છે. પિત્તના પ્રકોપથી જ તે ઉત્પન્ન થાય
છે. એ કારણે પાંડુરોગ પછી આ રોગનો અધિકાર
અંચકાર લખે છે. આ 'રક્તપિત્ત' શબ્દની વ્યાખ્યા
અંચકારે થોતે જ તરતના બીજા શ્લોકની ટીકામાં
લખી છે, તે લાંબેવી.

+ આ 'રક્તપિત્ત'ની વ્યાખ્યા કે વિગ્રહ બીજા
શ્લોકની ટીકામાં સુશ્રુત તથા ચરકના મતે જે
જતાવેલ છે, તે જ આ ટિપ્પણમાં સ્પષ્ટ કરેલ
છે. 'રક્તં ચ પિત્તં ચ અન્યોઃ સમાહારઃ રક્તપિત્તમ્'-
પિત્તથી રૂપિત થયેલું લોહી તથા પિત્ત એ બન્ને

અન્યયઃ-તતઃ રક્તં (તેન સસ્ટ પિત્તં ચ) કર્ત્વં
ચ ગધઃ વા દ્વિષા અપિ પ્રવર્તેત્ ॥

એમ પિત્તથી દૂષિત થવાને લીધે રુધિર
અને તેની સાથે મળેલું પિત્ત-એ બંને જિંયા
માર્ગોથી અથવા નીચા માર્ગોથી અથવા
બંને માર્ગોથી વહેવા લાગે છે, તે 'રક્ત-
પિત્ત' કહેવાય છે. ૨

ટીકા-અથ રક્તમિત્યુપલક્ષણમ્, તેન સંસ્ટં પિત્તચ ।
અત એવ 'રક્તચ પિત્તચ રક્તપિત્તમિતિ દ્વન્દ્વઃ' इति
સુશ્રુતઃ । 'રક્તચ તરિવત્તં ચેતિ રક્તપિત્તં, રાગપ્રાપ્તે પિત્તં
રક્તપિત્તમુચ્યતે, કર્મચારયથ' इति ચરકઃ । કારણત્રયાત્
રાગપ્રાપ્ત પિત્ત રક્તપિત્તમિત્યુચ્યતે, इति ઉચ્ચયત્રાપિ ન
દોષઃ ॥ કારણત્રયમાહ-'સયોગાત્ દૂષણાત્ તત્તુ સામા-
ન્યાદ્વન્દ્વર્થવ્યયોઃ । રક્ત પિત્ત સમાદ્યાત્ રક્તપિત્ત મની-
ષિમિઃ'-'આ રથેણ સુશ્રુતે કહ્યું છે કે, 'રક્ત એટલે
રુધિર અને તેની સાથે મળેલું પિત્ત એ બંને વહેવા
લાગે છે, તેથી એ રોગ રક્તપિત્ત કહેવાય છે.' ચરકે
તો આમ કહ્યું છે કે, રક્ત એટલે રાગ પામેલું-
રંગાયેલું, રાતા રંગવાળું થયેલું-પિત્ત વહેવા લાગે છે,
તેથી એ રોગ રક્તપિત્ત કહેવાય છે, અર્થાત્ ત્રય
કારણોને લીધે રંગાયેલું જે પિત્ત તે રક્તપિત્ત
કહેવાય છે. આમ આ સુશ્રુત તથા ચરકના બંને
પક્ષમાં દર્શા દોષ નથી. ચરકે કહેલાં ત્રય કારણો
તે આ છે-રુધિરનો અને પિત્તનો સંયોગ થાય
છે તે પહેલું કારણ છે, પિત્તથી રુધિર દૂષિત થાય
છે એ બીજું કારણ છે અને બંનેના ગધ તથા
વર્ણ સમાન હોય છે એ ત્રીજું કારણ છે. એ
ત્રય કારણોથી રંગાયેલું જે પિત્ત તેને વિદ્વાનોએ
રક્તપિત્ત કહ્યું છે.

રક્તપિત્તપ્રવૃત્તિમાર્ગાનાહ-

રક્તપિત્તને વહેવાના માર્ગો

કર્ત્વં નાસાક્ષિકર્ણાસ્પૃશ્યેન્દ્રિયોનિગુદૈરધઃ ।
કુપિતં રોમકૂપૈશ્ચ સમસ્તૈસ્તપ્રવર્તતે ॥ ૩ ॥

એકાં થઈ વહે, તે રોગ રક્તપિત્ત કહેવાય, એમ
સુશ્રુત 'રક્તપિત્ત' શબ્દને સમાહાર-૬૬-અમાસ-
થી સિદ્ધ થયેલ જણાવે છે; ત્યારે ચરક એ શબ્દને
કર્મધારય-સમાસથી સિદ્ધ થયેલો આ રીતે સૂચવે
છે-'કારણત્રયાત્ રાગપ્રાપ્તં રક્તં ચ તત્ પિત્તં ચ રક્ત-
પિત્તમ્'-'સંયોગ, દુષ્ટ થયું તથા ગધ અને રંગની
સમાનતા-એ ત્રય કારણોથી રંગાયેલું જે પિત્ત, તે
રક્તપિત્ત રોગ સમજવો.

અન્યયઃ-કુપિતં તત્ (પિત્તમ્) કર્ત્વં નાસા-અક્ષિ-
કર્ણ-આસૈઃ, ગધઃ મેદ-ચોનિ-ગુદૈઃ ચ રોમકૂપૈઃ પ્રવર્તેત્ ॥

કોપેલું એ પિત્ત ઉપરના-નાક, આંખ, કાન
તથા મોઢું-એ માર્ગોથી વહે છે; નીચેના-
લિંગ, ચોનિ અને ગુદા-એ માર્ગોથી વહે છે
અને સઘળાં રંગવાડાં છિદ્રોથી પણ વહે છે. ૩
ટીકા-કુપિત-પિત્તમ્ ॥

તસ્ય પૂર્વસ્વમાહ-

રક્તપિત્તનું પૂર્વરૂપ

સદનં શીતકામિત્વં કણ્ઠધૂમાયનં વસિઃ ।
લોહગન્ધશ્ચ નિઃસ્વાસો ભવત્યસ્મિન્ ભવિષ્યતિ ॥૪॥
અન્યયઃ-અસ્મિન્ ભવિષ્યતિ (સતિ) સદનં શીત-
કામિત્વં કણ્ઠ-ધૂમાયનં વસિઃ ચ લોહગન્ધઃ નિશ્વાસઃ
મવતિ ॥

એ રક્તપિત્ત થવાનું હોય ત્યારે અંગોની
ગ્લાનિ થાય, શીતની ઇચ્છા થાય, ગળામાંથી
બણે ધુમાડો નીકળતો હોય એવું લાગે,
જિત્તી થાય અને શ્વાસમાંથી તપાવાતા
લોહાના જેવી ગધ નીકળે. ૪

પૈષ્ઠિકમાહ-

કદંસંબંધી રક્તપિત્તનું રૂપ

સાન્દ્રં સપાણ્ડુ સલેહં પિચ્છિલ્લં ચ કફાન્વતમ્ ॥૫॥
અન્યયઃ-કફ-અન્વિતં (રક્તપિત્ત) સાન્દ્ર સપાણ્ડુ
સરનેહં ચ પિચ્છિલ્લં (પ્રવર્તેતે) ॥

જે કદંસંબંધી રક્તપિત્ત હોય તે ઘાટું,
ફીકાશવાળું, સ્નેહવાળું અને તાંતણાવાળું
વહે છે. ૫

વાતિકમાહ-

વાયુસંબંધી રક્તપિત્તનું રૂપ

શ્વાવાયણં સફેનજ્જ તત્તુ રુક્ષજ્જ વાતિકમ્ ॥૬॥
અન્યયઃ-વાતિક (રક્તપિત્ત) શ્વાવ-અદળ ચ સફેનં
તત્તુ ચ રુક્ષમ્ (પ્રવર્તેતે) ॥

વાયુસંબંધી રક્તપિત્ત ઠાણું તથા રાતું,
શીથળાળું, પાતળું અને લૂખાશવાળું વહે છે. ૬

પૈત્તિકમાહ-

પિત્તસંબંધી રક્તપિત્તનું રૂપ

રક્તપિત્તં કપાયમામં કૃષ્ણં ગોમૂત્રસદ્વિમમ્ ।
મેચકાગારધૂમાધમજ્જનામજ્જ પૈત્તિકમ્ ॥ ૭ ॥

અન્યયઃ-પૈત્તિક રક્તપિત્ત કપાય-આમં કૃષ્ણં ગોમૂત્ર-
સંનિમં મેચક-અગાર-ધૂમ-આમ ચ અગ્રન-આમમ્
(પ્રવર્તેતે) ॥

પિત્તસંબંધી રક્તપિત્ત ઠવાથ જેવું, ભગવા રંગનું, કાળું, ગોમૂત જેવું, ચીકણા કાળા રંગનું, ઘસના ધુમાડા જેવું અને સુરમા જેવું વહે છે. ૭

દીકા-મેચકમ્=ચિક્ષ્ણં કૃષ્ણવર્ણમ્, અજ્ઞન=સ્રોતો-જ્ઞન, તદામમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

ત્રણ દોષના સંબંધવાળા રક્તપિત્તનું રૂપ સંસ્પર્શલિઙ્ગં સંસર્ગાત્ ત્રિલિઙ્ગં સાન્નિપાતિકમ્ ॥

અન્યથા-ફરય દોષદ્વયસ્ય) સસર્ગાત્ સસ્પર્શલિઙ્ગ (તત્ દ્વિદોષલિઙ્ગ મવતિ), સાન્નિપાતિક (ચેત) ત્રિલિઙ્ગ (મવતિ) ॥

એમ બે દોષના સંબંધથી થયેલુ તે રક્તપિત્ત બે દોષના ચિહ્નથી મળેલુ હોય; અને જે ત્રણ દોષના સંબંધવાળું-સાન્નિપાતિક હોય તે ત્રણ દોષના ચિહ્નવાળું હોય છે. ૮

સર્ગવિશેષેણ માર્ગમેદમાહ-
બુદ્ધાબુદ્ધા સંબંધને લીધે રક્તપિત્તના માર્ગભેદ કર્ણેગ કક્કસંસ્પર્શમયોગં મારુવાનુગમ્ ।

દ્વિમાર્ગ કક્કરાતાશ્યામુભાર્ગા તત્પ્રવર્તેતે ॥ ૯ ॥

અન્યથા-કક્કસંસ્પર્શ તત્ કર્ણેગ, મારુવાનુગમ્ અયોગ, કક્ક-વાતાશ્યામ્ ઉભાર્ગા (સંસ્પર્શ) દ્વિમાર્ગ (ત્રિદોષ સમૃદ્ધ સાન્નિપાતિક તુ સમસ્તૈ. રોમઘૂષેઃ) પ્રવર્તેતે ॥

કફના સંબંધવાળું રક્તપિત્ત બીજા માગોથી વહે છે, વાયુના સંબંધવાળું રક્તપિત્ત નીચા માગોથી વહે છે, કફના તથા વાયુના સંબંધવાળું રક્તપિત્ત એ બન્ને માગોથી વહે છે અને ત્રણેના દોષોના સંબંધવાળું-સાન્નિપાતિક રક્તપિત્ત હોય, તે સઘળા ર્વાડાંનાં છિદ્રોથી વહે છે. ૯

તદુપદ્રવાનાહ-

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો

દૌર્લભશ્વાસકાસઝરવમયુમદાઃ પાણ્ડુના દાહમૂઝર્ગા, મુકે ધોરો વિદાહસ્તપ્તિરપિ સદા હૃદયતુલ્યા ચ પીડા । તુળા કોષ્ઠસ્ય મેદઃ શિરસિ ચ તપનં પૂર્વનિષ્પોષનસ્ય, દ્વેષો મુકેડવિ-પાકો વિકૃતિરપિ ભવેદ્રક્ષપિત્તોપસર્ગાત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથા-રક્તપિત્ત-ઉપસર્ગાત્ દૌર્લભ-શ્વાસ-કાસ-ઝવર-વમયુ-મદાઃ, પાણ્ડુના-દાહ-મૂઝર્ગાઃ, મુકે તુ ધોરઃ વિદાહઃ, અપ્તિઃ અપિ, હૃદિ ચ સદા મતુલ્યા પીડા, તુળા, કોષ્ઠસ્ય મેદઃ, શિરસિ ચ તપનં, પૂર્વ-નિષ્પોષનં,

મુકે ચ દ્વેષઃ, અવિપાકઃ વિકૃતિઃ અપિ મવેત્ ॥

રક્તપિત્તથી બળહીનપણું, શ્વાસ, ઉધરસ, બ્વર, ઊલટી, મદ, પાંડુપણું, દાહ, મૂઝર્ગા, જમ્યા પછી ભયંકર બળતરા, ધીરજનો અભાવ, સર્વકાળ હૃદયમાં અમાધારણ પીડા, તરસ, કોઠાનું લેદાણું, માથામા પરિતાપ, પહેનું ચૂકવું, અન્ન ઉપર દ્રેષ, અપચો અને માંસના ઘોણ જેવાપણું આદિ વિકારો-એ ઉપદ્રવો થાય છે. ૧૦

દીકા-વિકૃતિઃ=માપપ્રજ્ઞાલનામતાદિઃ ॥

સાધ્યતાવિક્રમાદ-

કયું રક્તપિત્ત સાધ્ય, યાચ્ય તથા અસાધ્ય છે?
પ્રકરોવાનુગં સાધ્યં દ્વિદોષં વાપ્યમુચ્યતે ।

યત્ત્રિદોષમસાધ્યં સ્યાન્મન્દાગ્નૈરતિવેગવત્ ॥ ૧૧ ॥

કર્ણે સાધ્યમયો વાપ્યમસાધ્યં યુગપદ્મતમ્ ।

વ્યાધિભિઃ ક્ષીણદેહસ્ય વૃદ્ધસ્યાડનશ્વતસ્તુ યત્ ॥ ૧૨

અન્યથા-પ્રકરોપ-અનુગં (રક્તપિત્ત) સાધ્યં, દ્વિદોષં વાપ્યમ્ ઉચ્યતે, યત્ ત્રિદોષ, મન્દાગ્નઃ, અતિવેગવત્) અસાધ્ય સ્યાત્ । કર્ણે સાધ્યમ્, અનઃ વાપ્યં, યુગપદ્મતમ્ અસાધ્યમ્, (તથા) વ્યાધિભિઃ ક્ષીણદેહસ્ય વૃદ્ધસ્ય અનશ્વત તુ યત્ (મરતિ, તદ્ અપિ) અસાધ્યમ્ ॥

એક દોષના સંબંધવાળું રક્તપિત્ત સાધ્ય છે, બે દોષના સંબંધવાળું યાચ્ય છે અને ત્રણે દોષના સંબંધવાળું તથા મંદ અગ્નિવાળાને થયેલું અતિ વેગવાળું રક્તપિત્ત અસાધ્ય કહેવાય છે; તેમ જ બીજા માગોથી ને વહેતું હોય તે સાધ્ય છે, નીચા માગોથી વહેતું હોય તે યાચ્ય છે અને બન્ને માગોથી વહેતું હોય તથા વ્યાધિઓથી ક્ષીણ થયેલાને, વૃદ્ધને અને ભોજન નહિ કરી શકનારને ને થયુ હોય, તે અસાધ્ય છે. ૧૧, ૧૨

અથ સાધ્યમાદ-

સાધ્ય સંબંધે વધુ સ્પષ્ટતા

પ્રકમાર્ગે યત્પત્તો નાતિવેગં નગોન્યિતમ્ ।

રક્તપિત્તં સુરો કાલેસાધ્યં સ્થાન્નિકાદ્રવ્યમ્ ॥ ૧૩

અન્યથા-(યત્) રક્તપિત્તમ્ પ્રકમાર્ગે, યત્પત્ત, ન અતિવેગં, નગોત્પન્નં, સુરો કાલે, (ચ) નિષ્પદ્ય (મવેત્, તત્) સાધ્ય સ્યાત્ ॥

જે રક્તપિત્ત એક માગે વહેનારું,

ખળવાનને થયેલું, અત્યંત વેગ વગરનું, તરતનું થયેલું, હેમંત કે શિશિર ઋતુના સંબંધવાળું અને ઉપદ્રવ વગરનું હોય તે સાધ્ય હોય છે. ૧૩

ટીકા-મુલે કાલે=હિમશિશિરયોઃ ॥

અસાધ્યમાહ-

અસાધ્ય સંબંધે વધુ રૂપદત્તા

માંસપ્રક્ષાલનામં કથિતમિવ ચ યત્ કર્મમા-
મ્મોનિમં વા, મેદઃપૂવાસ્ત્વકલ્પં યદુદિવ યદિ વા
પક્વજમ્બૂકલામ્ ॥ યઃકૃષ્ણં યઃ નીલં મૃશમપિ
કૃણં યઃ ચોક્તા વિકારાસુ-તદ્વર્ચ્યે રક્તપિત્તં
સુરપતિઘનુવા યઃ તુલ્યં વિભાતિ ॥ ૧૪ ॥

અન્વયઃ-યત્ (રક્તપિત્તં) માંસપ્રક્ષાલનામં ચ ક્વચિ-
ત્ત્વં દિવ વા કર્મમા-અમ્મોનિમં, મેદઃ-પૂવા-અસ્ત્વકલ્પ, યદુદિ-
વ, યદિ વા પન્વજમ્બૂકલામં, યત્ કૃણ, યત્ ચ
નીલ, મૃશમ્ અપિ કૃણં યઃ ચ ઉક્તાઃ વિકારાઃ, યત્
ચ સુરપતિઘનુવા તુલ્યં વિભાતિ તદ્ વર્ચ્યમ્ ॥

જે રક્તપિત્ત માંસના ધોણુ જેવું અથવા
ઊઠળેલા જેવું હોય; અથવા ઠાંદવના પાણી
જેવું કે મેદ, પરંતુ તથા લોહીના જેવું હોય;
અથવા જમણા પડખાની ગાંઠ-ખરલ જેવું,
કે પાંદેલા બાંધુ જેવું, અથવા કાળું કે
મોરના ગળા જેવું, અથવા મઠકા જેવી
ગંધવાળું અથવા આગળ કહેલા વિકારોવાળું
કે ઇંદ્રધનુષ જેવું અનેક જાતના રંગવાળું
જાણાય તે અસાધ્ય હોય છે. ૧૪

ટીકા-ઉક્તા વિકારાઃ=દૈર્ઘ્યવાદયઃ, સુરપતિઘનુવા
તુલ્યં=નાનાવર્ણમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અવશ્ય અસાધ્ય રક્તપિત્ત

થેન લોપહતો રક્ત રક્તપિત્તેન માનવઃ ॥
પશ્યેદ્ દૃશ્યં વિચિત્રાપિ તદસાધ્યમસંશયમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્વયઃ-થેન ચ રક્તપિત્તેન લોપહતઃ માનવઃ દૃશ્યં
ચ વિચિત્રં અપિ રક્ત પશ્યેત્, તદ્ અસાધ્યમ્ અસાધ્યમ્ ॥

જે રક્તપિત્તથી ઘેરાયેલો માણસ ઘડા
તથા વસ્ત્ર આદિ દૃશ્ય પદાર્થોને તથા અદૃશ્ય
આકાશને પણ રાતાં દેખે છે, તે રક્તપિત્ત
અવશ્ય અસાધ્ય છે. ૧૫

ટીકા-થેન રક્તપિત્તેનોપહતઃ મનુષ્યઃ, દૃશ્યં=ઘટપટા
દિર્ઘ રક્તં પશ્યતિ ઇત્યતિ ॥ વિચિત્રાપિ=અદૃશ્યમપીત્યર્થઃ ॥

અચારિત્તમાહ-

રક્તપિત્તનું અચિત્ત અથવા મૃત્યુ-
સૂચક રક્તપિત્ત

લોહિતં હર્દયેઘસ્તુ ઘનુશો લોહિનેક્ષણઃ ॥

લોહિતોદ્ગારદર્શો ચ ત્રિપતે રક્તપૈત્તિકઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ-યઃ તુ રક્તપૈત્તિકઃ ઘનુશઃ લોહિતં હર્દયેત્,
લોહિત-દેક્ષણઃ (મવેત્), ચ લોહિત-ઉદ્ગારદર્શો (સ્વાત્
યઃ) ત્રિપતે ॥

પણ જે રક્તપિત્તવાળો માણસ ઘણીવાર
લોહી ઓઠો હોય, રાત્રી આંખોવાળો ધઈ
ગયો હોય અને વ્યાધિના ભેરથી ઓઠકાર
પણ રાત્રી દેખતો હોય, તે મરી જાય છે. ૧૬

ટીકા-લોહિતોદ્ગારદર્શો=યો વ્યાધિમહિત્તોદ્ગારમપિ
લોહિતં પશ્યતીત્યર્થઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

રક્તપિત્તસંબંધે આવશ્યક સૂચન

પિત્તાસં સ્તમ્ભયેન્નાદૌ પ્રવૃત્તં ચલિનો યતઃ ॥

હૃત્પાણ્ડુગ્રહણીરોગાહીહગુલ્મજ્વરાદિકૃત્ ॥ ૧૭ ॥

અન્વયઃ-ચલિનઃ પ્રવૃત્ત પિત્તાસમ્ આદૌ ન સ્તમ્ભયેત્,
યતઃ (તત્) હૃત્-પાણ્ડુ-ગ્રહણીરોગ-લીહ-ગુલ્મ-જ્વર-
આદિકૃત્ (સ્વાત્) ॥

ખળવાન માણસને થયેલા રક્તપિત્તને
પ્રથમ અટકાવવું નહિ; કારણ કે તેને અટકા-
વવાથી હૃદયના રોગ, પાંડુરોગ, ગ્રહણીનો
રોગ, ખરલનું દરદ, ગોળાનો રોગ અને
બવર આદિ રોગો થાય છે. ૧૭

રક્તપિત્તના રોગીને હિતકારી લોજન
શાલિપટ્ટિકનીવારકોરૂપપ્રસાધિકાઃ ॥
શ્યામાકાશ પ્રિયઙ્ગુશ્ચ ભોજનં રક્તપિત્તનામ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ-શાલિ-પટ્ટિક-નીવાર-કોર-રૂપ-પ્રસાધિકાઃ
ચ શ્યામાકાઃ ચ પ્રિયઙ્ગુઃ-(એતદ્) રક્તપિત્તિનો (હિત)
ભોજનં (મવતિ) ॥

રક્તપિત્તવાળાના લોજનને માટે ચોખા,
સાડીચોખા, નાનવી, કેદાર, પ્રસાધિકા નામનો
ભાત, સામો અને કાંઝ-એટલાં અન્ન રક્ત-
પિત્તવાળાઓને હિતકારી છે. ૧૮

ટીકા-પ્રિયઙ્ગુઃ=કઙ્ગુઃ ॥

રક્તપિત્તની ચિકિત્સા

મસૂરમુદ્ગચળકાઃ સમકુપ્તાદિકીફલાઃ ॥

પ્રશસ્તાઃ સૂપયૂપાયં કલ્પિતા રક્તપિત્તનામ્ ॥ ૧૯ ॥

દાદિમામલકં વિદ્વાનમ્ભાર્યઞ્ચાપિ દાપયેત્ ।

પટોલનિમ્બન્યગ્રોષપ્લુક્ષવેતસપ્લવાઃ ।

શાકાર્યે શાકસાત્મ્યાનાં તળ્હુલીયાદ્યોહિતાઃ ૨૦

અન્વયઃ-રક્તપિત્તનો સ્પ-યૂષાર્યે મસૂર-મુદગ-
ચળકાઃ, સમકુટ-ગાટફીફલાઃ કલ્પિતાઃ પ્રશસ્તાઃ ।
વિદ્વાન્ (વેદઃ) અમ્ભાર્ય ચ દાદિમ-આમલકમ્ અપિ
દાપયેત્ । શાકસાત્મ્યાનાં શાકાર્યે પટોલ-નિમ્બ-ન્યગ્રોષ-
પ્લક્ષ-વેતસપ્લવાઃ (ચ) તળ્હુલીય-આદયઃ હિતાઃ (સ્યુઃ) ॥

રક્તપિત્તવાળાની ઢાળ માટે અને યૂષ
માટે મસૂર, મગ, ચણા, મઠ અને તુવરની
ઢાળની યોજના કરી હોય તે ઉત્તમ છે. વિદ્વાન
વેદે રક્તપિત્તવાળાને ખટાશ માટે દાદિમ અને
આમળાં અપાવવાં. જેને શાક અતુકૂળ હોય
એવા રક્તપિત્તવાળાને શાક માટે પરવળ,
લીંબડો, વડના ટેટા, પીપળાના ટેટા, નેતરનાં
પાંદડાં અને તાંદળજે વગેરે હિતકારી છે.

રક્તપિત્તવાળાને હિતકારી માંસના રસો
પારાવતાન્ કપોતાંશ્ચ લાવાન્ રક્ષાક્ષર્વત્કાન્ ।
શશાન્ કપિજ્જલાનેગાન્ હરિણાન્ કાલપુન્ચકાન્ ।
રક્તપિત્તહરાન્ વિદ્યાદ્રાસંતેષાં પ્રયોજયેત્ ॥૨૧॥

અન્વયઃ-પારાવતાન્ કપોતાન્ લાવાન્ રક્ષાક્ષર્વ-
ત્કાન્ શશાન્ કપિજ્જલાન્ એગાન્ હરિણાન્ ચ કાલપુન્ચ-
કાન્ રક્તપિત્તહરાન્ વિદ્યાત્, (તતઃ) તેવાં રસાન્
પ્રયોજયેત્ ॥

કબૂતર, હોલાં, લાવાં, લાલ આંખવાળાં
ખટાઉડાં, સસલાં, તેતર, કાળિયાર હરણુ
અને કાલપુર પક્ષીઓને રક્તપિત્ત મટાડનાર
ભણવાં; તેથી તેઓનાં માંસોના રસાઓ
રક્તપિત્તવાળાને આપવા યોજના કરવી. ૨૧
કફ તથા વાયુ સંબંધી રક્તપિત્તની ચિકિત્સા
ઈપદમ્લાનનમ્લાંશ્ચ વૃતમૃદાન્ સસેન્ધવાન્ ।

કફાનુગે યૂષશાકાન્ દયાદ્વાતાનુગે રસમ્ ॥
પથ્યં સતીનયૂષેણ સંસિતેભિઃ સક્ષુમિઃ ॥૨૨॥

અન્વયઃ-કફાનુગે (રક્તપિત્તે) ઈપદ અમ્લાન્ ચ
શનમ્લાન્ વૃત-મૃદાન્ સસેન્ધવાન્ યૂષ-શાકાન્ દયાત્ ।
વાતાનુગે (રક્તપિત્તે) સતીનયૂષેણ (સહ) સંસિતેઃ ભજ-
સક્ષુમિઃ (ચ સહ માંસસ્ય) પથ્ય રસં દયાત્ ॥

કફના સંબંધવાળા રક્તપિત્તમાં કાંઈક
ખાટાં અથવા ખટાશ વગરનાં, ઘીમાં શેકેલાં
અને સંધવાળાં શાકો અને યૂષો આપવાં.

વાયુના સંબંધવાળાં રક્તપિત્તમાં વટાણાના
યૂષ સાથે અને ચોખાની ધાણીના સાકરવાળા
સાથવાળી સાથે માંસનો પથ્ય રસો આપવો.

રક્તપિત્તાદિ નાશક ધાન્યાકાદિ હિમ+
ધાન્યાકધાત્રીયાસાનાં દ્રાક્ષાપર્પટયોહિમઃ ।

રક્તપિત્તં જ્વરં દાહં તૃણાં શોષશ્ચ નાશયેત્ ॥૨૩॥

અન્વયઃ-ધાન્યાક-ધાત્રી-વાસાનાં દ્રાક્ષા-પર્પટયોઃ
હિમઃ રક્તપિત્ત જ્વરં દાહં તૃણાં ચ શોષ નાશયેત્ ॥

ધાણા, આમળાં, અરડૂસો, દ્રાક્ષ અને
ખડસલિયા પિત્તપાપકાતુ હિમ (પિવાય
તો તે) રક્તપિત્તનો, જ્વરનો, દાહનો, તરસ-
નો અને શોષનો નાશ કરે છે. ૨૩

હીબેરાદિ ક્વાથઃ

હીબેરમુત્પલં ધાન્યં ચન્દનં યદિકામૃતા ।

ઉશીરશ્ચ ત્રિવૃષ્ટૈર્વાં કાથં સમધુશર્કરમ્ ॥૨૪॥

પાયયેત્તેન સઘો હિ રક્તપિત્તં પ્રણશ્યતિ ।

અન્વયઃ-હીબેરમ્ ઉત્પલ ધાન્યં ચન્દનં યદિકા
અમૃતા ચ ઉશીરં ચ ત્રિવૃત્-એવાં કાથં સમધુશર્કર-
પાયયેત્, તેન સઘો હિ રક્તપિત્તં પ્રણશ્યતિ ॥

વાળો, કમળ, ધાણા, ચંદન, જેડીમધ,
ગળો, કાળો વાળો અને નસોતરનો ક્વાથ-
કરી મધ તથા સાકર નાખીને પિવડાવવામાં
આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત તરત નાશ પામે છે.

કમળના કેસરા તથા પૃશ્નિપર્ણાદિ
ક્વાથની પેવા

રક્તપિત્તં જયત્યુગ્રં તૃણાં દાહં જ્વરં તથા ॥૨૫॥
પદ્મોત્પલાનાં કિઞ્જલકઃ પૃશ્નિપર્ણો પ્રિયઙ્ગુકા ।

જલે સાધ્યા રસેતસ્મિન્ પેવા સ્યાત્ રક્તપિત્તિનામ્ ॥

અન્વયઃ-પદ્મ-ઉત્પલાનાં કિઞ્જલકઃ ડ્રમં રક્તપિત્ત
તૃણાં દાહં તથા જ્વરં જયતિ । પૃશ્નિપર્ણો પ્રિયઙ્ગુકા
જલે સાધ્યા, તસ્મિન્ રસે રક્તપિત્તનાં પેવા સ્યાત્ ॥

પદ્મ તથા ઉત્પલ નામનાં કમળોના
કેસરાઓ ઉથ રક્તપિત્તને, તરસને, દાહને

+ ધાન્યાકમ્ આદિ યેષુ તાનિ-ધાન્યાકારીની, તેવાં
હિમઃ-જેમાં ધાણા પડેલા હોય છે, એવાં ઓસડિયા-
નું આ ગ્રંથના પહેલા ભાગના ૫૬૬ પાનમાં બતાવેલ
રીતિએ કરેલું હિમ ધાન્યાકાદિ હિમ કહેવાય છે.

÷ હીબેરમ્ આદિ યેષુ તાનિ, તેવાં કાથઃ-જેમાં
વાળો મુખ્ય તરીકે પ્રથમ હોય છે, એવાં ઓસ-
ડિયાનો ઉકાળો હીબેરાદિશ્ચાથ કહેવાય છે.

તથા જ્વરને મટાડે છે. ગંધીસમેરવો અને ઘઉંનાં કવાથ ઠરી તે રસમાં રક્તપિત્તવાળા માટે પેયા પકવવી અને તેઓને આપવી.

અરઝૂસીનાં પાનનો સ્વરસ વગેરે વાસાપત્રસમુદ્ભૂતો રસઃ સમયુક્તઃ ।
કાથો વા હરતે પીતો રક્તપિત્તં સુદાહનમ્ ॥૨૭॥
પિથાનાં ચુરપત્રાણાં પુટપાકરસો હિમઃ ।
સમયુર્હતે રક્તપિત્તં કાસજ્વરક્ષણમ્ ॥ ૨૮ ॥

અન્યઃ-વાસાપત્ર-સમુદ્ભૂતઃ રસઃ વા કોથઃ સમયુ-
ક્તઃ પીતઃ સુદાહનં રક્તપિત્તં હરતે । પિથાનાં ચુરપત્રાણાં
પુટપાક રસઃ (વા) હિમઃ સમયુઃ (પીતઃ) રક્તપિત્ત-
કાષ-જ્વર-ક્ષયન્ હરતે ॥

અરઝૂસીનાં પાંદડાનો સ્વરસ અથવા કવાથ
મધ તથા સાકર સાથે પીધો હોય તો અતિ
દારૂણ રક્તપિત્તને તે મટાડે છે. અરઝૂસીનાં
પાંદડાં વાટી તેનો પુટપાકથી સિદ્ધ કરેલો રસ
અથવા તેનું દ્વિમ મધ સહિત પીધું હોય,
તો તે રક્તપિત્ત, ઉધરસ, જ્વર અને ક્ષયનો
નાશ કરે છે. ૨૭, ૨૮

રક્તપિત્તનાશક શુષ્ક

ઉત્પલં કુમુદં પદ્મં કલ્હારં લોહિતોત્પલમ્ ।
મધુકચ્છેતિ પિત્તાસૂક્તૃણાચ્છદિદ્દતો ગગઃ ॥૨૯॥
અન્યઃ-ઉત્પલ કુમુદ પદ્મ કલ્હાર લોહિત-ઉત્પલ
ચ મધુકમ્-ઈતિ ગગઃ પિત્તાસૂ-તૃણા-ચ્છદિ-દતઃ
(કથ્યતે) ॥

ઉત્પલ, પોયણાં, પદ્મ, કલ્હાર તથા શતું
ઉત્પલ-એટલી જાતનાં કમળો અને જેઠીમધ
એ ઔષધોનો ગણ (સમૂહ) રક્તપિત્તને,
તરસને તથા જીવટીને મટાડે છે. ૨૯

અરઝૂસીમાહારમ્ અને આટરપકાદિ-કવાથ-
વાસાયાં વિષમાનાયામાશાયાં જીવિતસ્ય ચ ।
રક્તપિત્તી ક્ષયી કાસી કિમર્યમગસીદતિ ॥ ૩૦ ॥
આટરપકમૃદ્વીકાપથ્યાઘાયઃ સશર્કરઃ ।
ક્ષોદ્રાઘ્વઃ સરુદ્રસારરક્તપિત્તિનિર્વહણઃ ॥ ૩૧ ॥

અન્યઃ-વાસાયાં ચ જીવિતસ્ય આશાયો વિષમાનાયાં
રક્તપિત્તી ક્ષયી કાસી કિમર્યમ્ અગસીદતિ । આટરપક-
મૃદ્વીકા-પથ્યા-ઘાયઃ સશર્કરઃ ક્ષોદ્રાઘ્વઃ (પીતઃ ચેત્)

આટરપકઃ આદિયેષુ તાનિ-તેષાં કાયઃ-જેમાં
અરઝૂસી પહેલી હોય છે, એવાં ઓસડિયાનો ઉકાળો-
આટરપકાદિકવાથ કરેલાય છે.

સકલવાસ-રક્તપિત્ત-નિર્વહણઃ (મવતિ) ॥

અરઝૂસી હયાત છે અને જીવવાની
આશા પણ જો હોય છે તો રક્તપિત્તવાળો,
ક્ષયવાળો અને ઉધરસવાળો માણસ શા માટે
રિનાય છે? અરઝૂસી, દ્રાક્ષ અને હરડેનો
કવાથ સાકર તથા મધ સાથે જો પીધો હોય,
તો તે સઘળા શ્વાસ અને રક્તપિત્તનો નાશ
કરે છે. ૩૦, ૩૧

દૂર્વાધધૂત+

દૂર્વા સોત્પલકિજ્જલ્કમઝિષ્ઠા સૈલગાલુકા ।
શીતા શીતમુડીરચ્છ મુસ્તં ચન્દનપદ્મમ્ ॥૩૨॥
વિપચેત્ કાર્વિકેરેતૈરાજં પ્રચ્ચમિતં ઘૃતમ્ ।
તણ્ડુગાનાં જલં છાગીક્ષીરં દયાચતુર્ગુણમ્ ॥૩૩॥
તત્પાનં વમતો રક્તં નાવનં નાસિકાગતે ।
કર્ગશિયાં યસ્ય ગચ્છેત્ તસ્ય કર્ણો પ્રપૂરયેત્ ॥૩૪॥
ચક્ષુઃ ક્ષતિ રક્તચેત્ પૂરયેત્તેન ચક્ષુવી ।
મેઢુપાયુપ્રતુતે તુ ઘસ્તિકર્મસુ યોજયેત્ ॥૩૫॥
રોમકૂપપ્રતુતે તુ તદ્ભ્યક્તં પ્રયોજયેત્ ।
સર્વેષુ રક્તપિત્તેષુ તસ્માચ્છેષ્ટમિદં ઘૃતમ્ ॥૩૬॥

અન્યઃ-દૂર્વા સોત્પલ-કિજ્જલ્ક-મઝિષ્ઠા સૈલાલુકા
શીતા શીતમ્ ઉડીર મુસ્ત ચ ચન્દન-પદ્મમ્ શ્વીઃ
કાર્વિકેઃ પ્રચ્ચમિતમ્ આજ ઘૃતં વિપચેત્, (૩૨)
તણ્ડુગાનાં જલં (ચ) છાગીક્ષીર ચતુર્ગુણ દયાત્ । રક્ત
વમતઃ તત્પાન, નાસિકાગતે નાવન યસ્ય કર્ણશ્ચ (રક્ત)
ગચ્છેત્ તસ્ય કર્ણો પ્રપૂરયેત્, ચક્ષુઃ રક્તં ચેત્ ક્ષતિ
(તર્હિ) તેન ચક્ષુવી પૂરયેત્, મેઢુ-પાયુ-પ્રતુતે તુ રક્ત
ઘસ્તિકર્મસુ યોજયેત્, રોમકૂપ-પ્રતુતે તુ (રક્ત) તદ
અન્યક પ્રયોજયેત્, તસ્માત્ સર્વેષુ રક્તપિત્તેષુ દદ ઘૃત
ગ્રેષ્ઠં (ગીયતે) ॥

ધરો, કમળના કેસરો, મજીક, ચણકબાબ,
બલદાણા, કપૂર, વાળો, મોથ, રતાંજલો
અને પક્ષકાષ એ દરેક દ્રવ્યોને એક એક
તોલો લઈ તેના કલકથી ઓસડ તોલો બકરીનું
ધી પકાવવું; અને તેને પકવતી વેળા તેમાં
તેથી ચારગણું ચોખાનું ઘોણ તથા બકરીનું
દૂધ નાખવું. (એ પકવ થયેલું ધી)
લોહીની જીવટી થતી હોય તો પીવું. નાક-

+ દૂર્વા આજ યસ્મિન્, તથા તદ્ ઘૃતમ્-જેમાં
ધરો પહેલી હોય છે, એનું પકવેલું બકરીનું ઘી-
દૂર્વાધધૂત કરેલાય છે.

આંધ્રી લોહી નીકળતું હોય તો તે ધીનું
નરૂપ આપવું. કાનમાંથી લોહી સવતું હોય
તો તે ધી કાનમાં પૂરવું, નેત્રમાંથી લોહી
સવતું હોય તો તે ધી આંખોમાં પૂરવું,
લિંગમાંથી કે ગુદામાંથી લોહી નીકળતું હોય
તો તે ધીની પિચકારી આપવી અને રૂંવાટાંનાં
છિદ્રમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો તે ધીનું
આલિશ કરવું. આ ધી સઘળાં રક્તપિત્તોમાં
શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૩૨-૩૬

૮ સર્વોત્તમ મૃદ્વીકાદિ ચૂર્ણ-પ્રયોગ
મૃદ્વીકાં ચન્દનં લોષ્ઠં પ્રિયહુગ્ધ ચિર્ચૂર્ણયેત્ ।
ચૂર્ણમેતત્ પિવેત્ શ્નોદ્રવાસારસસમન્વિતમ્ ॥૩૭॥
નાસિકામુલપાયુધ્યો યોનિમેદ્વાદિવેગિતમ્ ।
રક્તપિત્તં સ્વચ્છન્તિ સિદ્ધિર્ એવ પ્રયોગરાટ્ ॥૩૮॥
યદ્દ શશ્વતે નૈવ રક્તં તિષ્ઠતિ વેગતઃ ।
તદ્વચ્ચેતેન ચૂર્ણેન તિષ્ઠયેવાચર્ચૂર્ણિતમ્ ॥૩૯॥

અન્યથા-મૃદ્વીકા ચન્દનં લોષ્ઠં ન પ્રિયહુ ચિર્ચૂર્ણ-
યેત્, એતત્ ચૂર્ણં શ્નોદ્ર-વાસા-રસસમન્વિતં પિવેત્ । એવઃ
સિદ્ધઃ પ્રયોગરાટ્ નાસિકા-મુલ-પાયુધ્યઃ સ્વતઃ યોનિ-મેદ્-
વાદિ-વેગિનં રક્તપિત્તં હન્તિ, (કિંચ) શશ્વતે (જાતે)
યત્ ન રક્તં વેગતઃ ન એવ તિષ્ઠતિ, તદ્ અપિ એતેન
ચૂર્ણેન ભવચૂર્ણિતં (સત્) તિષ્ઠતિ એવ ॥

દ્રાક્ષ, ચંદન, લોધર અને ઘઉંનાં
ચૂર્ણ કરી મધ અને અરડૂનીના રસ સાથે
પીવું. આ સિદ્ધ ઉત્તમ પ્રયોગ નાસિકામાંથી,
મુખમાંથી, ગુદામાંથી, યોનિમાંથી તથા લિંગ
આદિમાંથી વેગપૂર્વક સ્રવતા રક્તપિત્તને
મટાડે છે; તેમ જ હૃદયધારનો જખમ થતાં
જે લોહી વેગથી અટકતું જ ન હોય, તે
લોહી પણ આ ચૂર્ણ લાસવાતનાં તરત અટકી જ
જાય છે. ૩૭-૩૯

શેલડીની વચડી કાતરીઓ વગેરેનું હિમ
દશ્વળાં મધ્યરાણ્ડાનિ સરુન્દં નીલમુષ્પત્તમ્ ।
કેશરં પુષ્કરીક્ષ્ય મોચામધુરુપચક્રકઃ ॥૪૦॥
પટપ્રોહગુદગ્રાશ્ચ દ્રાક્ષા પર્જુરમેય ચ ।
દ્વાનિ સમમાગાનિ કપાયં સમપ્રક્લ્પયેત્ ॥૪૧॥

* મૃદોત-દાશ આદિયેષુ તાનિ મૃદોકાસીનિ,
તેષાં ચૂર્ણ-રેખા દ્રાક્ષ મુખ્ય હોય છે, એવાં
આસાડિયાનું ચૂર્ણ-મૃદ્વીકાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે.

ઉપિતં મધુસંયુક્તં પાપયેચ્છકં રાગ્નિતમ્ ।
સપ્રમેહં રક્તપિત્તં ક્ષિપ્રમેતન્નિયચ્છતિ ॥૪૨॥

અન્યથા-દશ્વળાં મધ્યરાણ્ડાનિ, સરુન્દં નીલમ્
ઉત્પલં, પુષ્કરીક્ષ્ય કેશરં, મોચા-મધુરુ-પચક્રકઃ (સદ)
વટપ્રોહગુદગ્રાઃ ચ દ્રાક્ષા ચ રાઘ્નમ્ એવ-દ્વાનિ સમ-
માગાનિ (આદાય) કપાયં સમપ્રક્લ્પયેત્, ઉપિતં (તં)
મધુ-સંયુક્તં ચક્રક-અન્વિતં પાપયેત્, એતત્ રક્તપિત્તં
સપ્રમેહં ક્ષિપ્રં નિયચ્છતિ ॥

શેલડીની વચડી કાતરીઓ, કંદ સહિત
નીલ કમળ, ઘોળાં કમળના કેસરા, કેળાં, જેઠી-
મધ, કઠ, વડવાઈના અથાભાગ, દ્રાક્ષ અને ખજૂર
એટલાં સમભાગે લઈ તેઓને ઉકાળો કરવો.
પછી તેને વાસી રહેવા લઈ તેનું હિમ કરવું.
એ હિમ મધ તથા સાકર સાથે રોગોને
પાવું. એ રક્તપિત્ત અને પ્રમેહને તરત
મટાડે છે. ૪૦-૪૨

દ્રાક્ષ વગેરેથી પકવેલું દૂધ અને બીજાં ચાટણો
દ્રાક્ષયા કલિનીભિર્વા પ્રિયાલમધુકેન વા ।
શ્વદ્રૂપ્યા શતાવર્યા રક્તજિત્સાધિત પયઃ ॥૪૩॥
પક્ષીદુષ્પ્રકાશમયઃ પથ્યાલર્જુરગોસ્તનાઃ ।
મધુના ઘ્નન્તિ સંલીઢા રક્તપિત્તં પૃથક્ પૃથક્ ॥૪૪॥

અન્યથા-દ્રાક્ષયા વા કલિનીભિ, વા પ્રિયાલ-મધુ-
કેન, (વા) શ્વદ્રૂપ્યા શતાવર્યા સાધિતં પયઃ રક્તજિત્
(કથયેતે) । પક્ષ-કુદુષ્પ્રકાશમયઃ, પથ્યા-લર્જુર-
ગોસ્તનાઃ પૃથક્ પૃથક્ મધુના સંલીઢાઃ (તન્તઃ) રક્ત-
પિત્ત ઘ્નન્તિ ॥

દ્રાક્ષથી તથા ઘઉંનાથી અથવા રાજીથી
તથા જેઠીમધથી અથવા ગોખરુથી તથા
શતાવરીથી પકાવેલું દૂધ રક્તપિત્તને મટાડે
છે. પાકાં જીભરાનાં ફળ અથવા સીવણનાં
ફળ, અથવા હરડે, અથવા ખજૂર, અથવા
દ્રાક્ષ (એમાંનું) કાઈ પણ એક) અલગ અલગ
મધ સાથે ચાટ્યાં હોય, તો રક્તપિત્તને નાશ
કરે છે. ૪૩, ૪૪

દીપા-અથ કાશ્વર્ગઃ કશ્મેવ પ્રાપ્તં, કષ્ઠવાહ-
ચર્ચાન્ત્ ॥ અગ્નિ આમપાસ ર્જો ન લોવાથી સીવણનું
પણ ર્જો ન લેવાય છે.

ખડરાનું એધિરપાન વગેરે
અતિનિઃસ્રવરકો વા ક્ષોદ્રયુક્તં પિવેદશ્ચ ॥
યદુશ્ચ મહાવેશન માંસં વા પિત્તસંતુરમ્ ॥૪૫॥

અન્વય:-અતિનિઃસૂતરક. ક્ષોદ્ર્યુકમ્ આજમ્ અસુક વા પિબેત્, આજ ચક્રુદ્ વા મશયેત્, આજ વા માસ પિત્તસહિત મશયેત્ ॥

જેને ખૂબ લોહી સંયુ હોય તે માણસે મધ સહિત બકરાનું લોહી પીવું અથવા બકરાનું કાળબું 'ખાવું' અથવા પિત્ત સહિત બકરાનું માસ ખાવું. ૪૫

આમળાના પ્રલેપ વગેરે

નાસાપ્રવૃત્તરુધિરં, વૃત્તમૃદે શ્લક્ષ્ણપિષ્ટમામલકમ્ ।
સેતુરિય તોયવેગં, રુણદ્ધિ મૂર્ધ્નિ પ્રલેપેન ॥ ૪૬ ॥

ગ્રાણપ્રવૃત્તે જલમાશુ વેયં, સશર્કરં નાસિકયા પયો વા ।
દ્રાક્ષારસં ક્ષીરયુતં પિવેદ્વા, સશર્કરંજ્વેશ્ચુરસં દિનં વા ॥ ૪૭ ॥

નસ્યે દાઢિમપુષ્પસ્ય રસો દુર્વામ્બોઽપિ વા ।
આન્નાસ્તિયજઃ પલાણ્ડોર્વા નાસિકાન્નાચિરત્કજિત્ ॥

અન્વય:-શ્લક્ષ્ણપિષ્ટ વૃત્તમૃદમ્ આમલકં મૂર્ધ્નિ પ્રલેપેન સેતુઃ તોયવેગમ્ इव નાસાપ્રવૃત્તરુધિર રુણદ્ધિઃ । ગ્રાણ-પ્રવૃત્તે (રુકે) આશુ સશર્કરં જલ વેય, વા નાસિકયા પયઃ વેયં, વા ક્ષીરયુત દ્રાક્ષારસ પિબેત્ વા સશર્કરં દિનમ્ શ્ચુરસં (પિબેત્) ॥ દાઢિમપુષ્પસ્ય રસ વા દુર્વામ્બ રસ ત્વા આન્નાસ્તિયજ રસઃ, પલાણ્ડોઃ રસઃ નસ્યે (પ્રયુક્તઃ ચેત્) નાસિકાન્નાચિ-રત્કજિત્ (સ્વાત્) ॥

આમળાને ખૂબ વાટી ધોમાં શેકી તેને માથા પર લેપ કરવાથી, જેમ પાળ અથવા પુલ પાણીના વેગને રોકે છે, તેમ નાકમાંથી વહેતા લોહીને તે અટકાવે છે. નાકમાંથી લોહી નીકળે કે તરત સાકરવાળું પાણી પીવું, અથવા નાકથી દૂધ પીવું અથવા દૂધ સહિત દ્રાક્ષનો રસ પીવો અથવા સાકર સહિત શેરડીનો શીતળ રસ પીવો. દાઢિમના ફૂલના રસનું અથવા કોના રસનું અથવા આંખાની ગોટલીના રસનું અથવા ડુંગળીના રસનું નસ્ય આપ્યું હોય તો નાકમાંથી વહેતા લોહીને તે બંધ કરે છે ૪૬-૪૮

ખંડકૂખમાંડઅવલેહુ*

પુરાણં પીનમાનીય કૂખ્માળસ્ય ફલં વૃહત્ ।
તદ્વીજાધારવીજત્વક્રિરાશ્યં સમાચરેત્ ॥ ૪૯ ॥

* રાળદાનિ સન્તિ મશ્યંતિ સ્ખન્દમ્-અર્થાભાગ્ય, સ્ખન્દ ચ તત્ કૂખ્માળ ચ સ્ખન્દકૂખ્માળમ્, યદ્વા સ્ખન્દતુલ્ય સ્ખન્દયુક્ત વા કૂખ્માળમ્-સ્ખન્દકૂખ્માળમ્-તસ્ય અવલેહ-

તતસ્તસ્ય તુલાં નીત્વા પચેજ્જલતુલાદ્વયે ।
તસ્મિન્નીરેઽર્ધશિષ્ટે તુ યત્નતઃ શીતલીકૃતે ॥ ૫૦ ॥
તાનિ કૂખ્માળંડસ્ખન્દાનિ પીડયેત્ દદવાસસા ।
યત્નતસ્તજ્જલં નીત્વા પુનઃ પાકાય ધારયેત્ ॥ ૫૧ ॥
કૂખ્માળંડે શોપયેત્ ધર્મે તામ્રપાત્રે તતઃ ક્ષિપેત્ ।
ક્ષિપ્ત્વા તત્ર વૃતપ્રસ્થં કૂખ્માળંડં તેન મર્જયેત્ ॥ ૫૨ ॥
મધુવર્ણં તદાલોક્ય તજ્જલં તત્ર નિઃક્ષિપેત્ ।
સિતાયાશ્ચ તુલાં તત્ર ક્ષિપ્ત્વા તલ્લેહવત્ પચેત્ ॥ ૫૩ ॥
સુપકે પિપ્પલીગુણ્ડીઝીરાણાં દ્વિપલે પૃથક્ ।
પૃથક્ પલાર્ધં ધાન્યાકં પત્રૈનામરિચત્ત્વચમ્ ॥ ૫૪ ॥
ચૂર્ણમેષાં ક્ષિપેત્તત્ર વૃતાર્ધં ક્ષોદ્રમાવપેત્ ।
પતત્પલમિતં લ્વાદેદ્યથાઽગ્નિચલં યથા ॥ ૫૫ ॥
સ્ખન્દકૂખ્માળંડલેહોઽયં રત્કપિત્તશ્ચ નાશયેત્ ।
પિત્તજ્વરં તૃપાં દાહં પ્રદરં કૃશતાં ઘમિમ્ ॥ ૫૬ ॥
કાસં શ્વાસશ્ચ હૃદ્રોગં સ્વરમેદં ક્ષતં ક્ષયમ્ ।
નાશયત્યેવ વૃદ્ધિશ્ચ વૃંહણો ઘલવર્ધનઃ ॥ ૫૭ ॥

અન્વય -પુરાણ પીન મહત્ કૂખ્માળંડસ્ય ફલમ્ આનીય તદ્ વીજ-આધાર-વીજ-ત્વક્-શિરા-શુન્ય સમાચરેત્ । તતઃ તસ્ય તુલા નીત્વા જલતુલાદ્વયે પચેત્, તસ્મિન્ નીરે અર્ધશિષ્ટે તુ યત્નતઃ શીતલીકૃતે, તાનિ કૂખ્માળંડ સ્ખન્દાનિ દદવાસસા પીડયેત્, તજ્જલ યત્નતઃ નીત્વા પુનઃ પાકાય ધારયેત્, કૂખ્માળંડ ધર્મે શોપયેત્, તત તામ્રપાત્રે ક્ષિપેત્, તત્ર વૃતપ્રસ્થ ક્ષિપ્ત્વા, કૂખ્માળંડ તેન મર્જયેત્, તદ્ મધુવર્ણમ્ આલોક્ય તદ્ જલં તત્ર નિઃક્ષિપેત્ સુપકે તત્ર પિપ્પલી-ગુણ્ડી-ઝીરાણાં પૃથક્ દ્વિપલે, પૃથક્ પલાર્ધ ધાન્યાક પત્ર-આ-મરિચ-ત્ત્વચમ્-આં ચૂર્ણ ક્ષિપેત્, વૃતાર્ધ ક્ષોદ્રમ્ અવપેત્ । પતત્ પલમિતમ્ અથવા યથા અગ્નિચલં લ્વાદેત્ । અયં સ્ખન્દ-કૂખ્માળંડલેહ રત્કમિતં નાશયેત્, ચ પિત્તજ્વરં તૃપાં દાહ પ્રદર કૃશતાં ઘમિ કાસં શ્વાસ ચ હૃદ્રોગ સ્વરમેદ ક્ષત ક્ષય ચ વૃદ્ધિ નાશ યતિ એવ, વૃંહણઃ (ચ) ઘલવર્ધનઃ (અસ્તિ) ॥

બીડું, બીડું અને મોટું કોળાનું ફળ લાવી તેમાંથી બીજ, બીજોને રહેવાનું સ્થાન, છાલ તથા નસો કાઢી નાખવાં. પછી તે કોળાનો બાકી રહેલો ભાગ ચારસો તોલ લઈ તેને આઠસો તોલા પાણીમાં પકાવવો પાકતા પાણી અરધું બાકી રહે ત્યારે તે પાણીને કાળજીથી શીતળ કરી તે કોળાના

ડુકડા કરેલ કોળાનું અથવા બરાબર સાકર જેટલું અથવા સાકરથી યુક્ત કોળાનું ચાટણ-કૂખ્માળ-અવલેહ કરવાય છે.

દુકડાઓને મજબૂત લૂગડાથી દબાવી નિચો-
વવા અને નિચોવવાથી નીકળેલું પાણી ફરી
વાર પાક માટે બુદ્ધ રાખી મૂકવું. પછી
નિચોવાયેલા કોળાના ભાગને તડકામાં સુકાવી
ત્રાંખાના વાસણમાં નાખી તેમાં ચોસઠ તોલા
ધી નાખી તેમાં તેને શેકવો. શેકતાં શેકતાં
મધના જેવો તેનો રંગ દેખાય ત્યારે બુદ્ધ
રાખી મૂકેલું પેલું પાણી તથા ચારસો તોલા
સાકર તેમાં નાખી શીશની પેઠે તેને પકાવવું.
સારી પેઠે પાકી જાય ત્યારે તેમાં આઠ
તોલા પીપર, આઠ તોલા સૂંઠ, આઠ તોલા
જીરું, બે તોલા ધાણા, બે તોલા તમાકુપત્ર,
બે તોલા એલચી, બે તોલા મરી તથા બે
તોલા તજવું ચૂર્ણ નાખવું અને બગીચ
તોલા મધ નાખવું, એટલે તે ‘ખંડકૂંભાંડ-
અવલેહ’ તૈયાર થાય છે. એમાંથી ચાર
તોલા અથવા પોતાના અગ્નિના બળ પ્રમાણે
ખાવો. આ અવલેહ રક્તપિત્તનો, પિત્તભરનો,
તરશનો, ઢાહનો, પ્રદરનો, કૃશપણનો, ઊલ-
ટીનો, ઉધરસનો, શ્વાસનો, હૃદયના રોગનો,
સ્વરભેદનો, ક્ષતનો, ક્ષયનો તથા વધરાવળનો
નાશ કરે છે અને ધાતુઓની પુષ્ટિ કરે છે
તથા બળને વધારે છે. ૪૯-૫૭

ખંડત-કૂંભાંડાવલેહx

પુરાણ પીત્તમાનીય કૂષ્માન્ડસ્ય ફલં દદમ્ ।
તદ્વીજાધારવીમત્વક્ષિપ્તશૂન્યં સમાચરેત્ ॥ ૫૮ ॥
તતોડતિસુક્ષ્મલગ્નઢાનિ કૃત્વા તસ્ય તુલાં પચેત્ ।
ગોદુગ્ધસ્ય તુલામયે મન્દેડ્ગ્રી વિપચેચ્છજે ॥ ૫૯ ॥
શર્કરાયાસ્તુલાં સાર્ધાં ગોવૃતં પ્રસ્યમાત્રકમ્ ।
પ્રસ્યાર્ધ માક્ષિકઞ્ચાપિ કુઢયં નારિકેલતઃ ॥ ૬૦ ॥
પ્રિયાલફલમજ્ઞાનં દ્વિપલં તિલુરીપલમ્ ।
ક્ષિપેદેકત્ર વિપચેલેહવત્સાધુ સાધયેત્ ॥ ૬૧ ॥
મિષક સુપકમાલોખ્ય જ્વલનાદવતારયેત્ ।
કોષ્ઠે તત્ર ક્ષિપેદેવાં ચૂર્ણે તાનિ વદામ્યહમ્ ॥ ૬૨ ॥

x ઉપર્યુકાદ વિશેષ-ઔષધયુક્ત્વેન શૃંઘ્લાણો
કૂષ્માન્ડ-અવલેહ-ઉપર કહેલા અવલેહ કરતાં જેમાં
ધણું વધારે ઓસડિયાં નાખાય છે, તેથી કોળાનું જે
મેાડું ચાટણુ-તે ખૂંડત-કૂંભાંડાવલેહ કહેવાય છે.

एकोऽङ्गः शतपुष्पाया अथ क्षीरी यवानिका ।
गोक्षुरः क्षुरकः पथ्या कपिकच्छफलानि च ॥ ६३ ॥
सतमी त्वक् च सर्वेषामक्षयुग्मं पृथक् पृथक् ।
घान्याकं पिप्पली मुस्तमश्चगन्धा शतावरी ॥ ६४ ॥
तालमूलो नागवला बालकं पत्रकं शटी ।
जातीफलं लवङ्गञ्च सूक्ष्मला बृहदेलिका ॥ ६५ ॥
बृह्नाटकं पर्पटकं सर्वे पलमितं पृथक् ।
चन्दनं नागरं घात्रीफलञ्चापि करोककम् ॥ ६६ ॥
प्रत्येकं पञ्च कर्षणि चत्वार्येतानि निःक्षिपेत् ।
पलद्वयमुशीरस्य मषाणस्योपणस्य च ॥ ६७ ॥
कूष्माण्डस्यावलेहोऽयं मक्षितः पलमात्रया ।
किंवा यथावद्विबलं भुक्त्या रोगान् विनाशयेत् ॥ ६८ ॥
रक्तपित्तं शीतपित्तमम्लपित्तमरोचकम् ।
वह्निमान्द्यं सदाहञ्च तृष्णां प्रदरमेव च ॥ ६९ ॥
रक्ताशोऽपि तथा छर्दि पाण्डुरोगञ्च कामलाम् ।
उपदेशं विसर्पञ्च जीर्णञ्च विषमं ज्वरम् ॥ ७० ॥
लेहोऽयं परमो वृष्यो बृंहणो बलवर्धनः ।
स्थापनीयः प्रयत्नेन भाजने मृगमये नवे ॥ ७१ ॥

અન્યવ:-પુરાણ પીત્ત દલં કૂષ્માન્ડસ્ય ફલમ્ આનીય
તદ્ વીજ-આધાર-વીજ-ત્વક્-શિરા-શૂન્યં સમાચરેત્ । તતઃ
તસ્ય અતિસુક્ષ્મ-લગ્નઢાનિ કૃત્વા તુલો ગોદુગ્ધસ્ય તુલામયે
પચેત્, મન્દે અગ્રો શતેઃ વિપચેત્, (તત્ર ચ) શર્ક-
રાયાઃ સાર્ધે તુલાં, પ્રસ્ય-માત્રકં ધો-વૃતં, પ્રસ્યાર્ધે માક્ષિ-
કમ્, અપિ ચ કુઢયં નારિકેલતઃ, દ્વિપલં પ્રિયાલ-ફલ-
મજ્ઞાનં, તિલુરીપલં ક્ષિપેત્, એકત્ર વિપચેત્, લેહવત્
સાધુ સાધયેત્, મિષક સુપકમ્ આલોખ્ય જ્વલનાદ્
અવતારયેત્ । કોષ્ઠે તત્ર એવાં ચૂર્ણે ક્ષિપેત્, તાનિ અહં
વદામિ-એકઃઅન્ગઃશતપુષ્પાયાઃ, અથ ક્ષીરી યવાનિકા ગોક્ષુરઃ
ક્ષુરકઃ પથ્યા ચ કપિકચ્છફલાનિ, સતમી ચ ત્વક્-સર્વેષાં
પૃથક્ પૃથક્ અક્ષયુગ્મં ઘાન્યકં પિપ્પલી મુસ્તમ્ અશ્વ-
ગન્ધા શતાવરી તાલમૂલો નાગવલા બાલક પત્રકં શટી
જાતીફલં લવણં સૂક્ષ્મા એલા બૃહદેલિકા બૃહ્નાટકં ચ
પર્પટકં-સર્વે પૃથક્ પલમિતં ચન્દનં નાગર ધાત્રીફલં
ચ કરોકકમ્ અપિ-પ્રત્યેકમ્ એતાનિ ચત્વારિ પચ કર્ષાણિ
નિઃક્ષિપેત્, (તથા) પલદ્વયમ્ ઉશીરસ્ય મષાણસ્ય ચ
ઉપણસ્ય (ક્ષિપેત્)-અયં કૂષ્માન્ડસ્ય અવલેહઃ પલમાત્રયા
મક્ષિતઃ કિંવા યથાવદ્વિચક્રં ભુક્ત્યા રક્તપિત્તં શીતપિત્તમ્
અમ્લપિત્તમ્ અરોચકં વહ્નિમાન્ય સદાહં, ચ તૃષ્ણા ચ
પ્રદરમ્ એવ રક્તાશ્વઃ અપિ, તથા છર્દિ પાણ્ડુરોગં ચ કામ-
લામ્ ઉપદેશં ચ વિસર્પં ચ જીર્ણં જ્વરં વિષમં જ્વરમ્-
(ફલાદિ) રોગાન્ વિનાશયેત્ । અયં લેહઃ પરમઃ વૃષ્યઃ
બૃંહણઃ બલવર્ધનઃ (અસ્તિ, તથા) મૃગમયે નવે ભાજને

પ્રયત્નેત સ્થાપનીચ ॥

જૂનું, જાડું અને મજબૂત કોણું લાવી તેમાંથી ખીજ, ખીજોને રહેવાનું સ્થાન, છાલ તથા નસો દાઢી નાખતા બાકી રહેલા કોણા ના અત્યંત ઝીણા ટુકડા કરી તેમાંથી ચારસો તોલા લઈને ગાયના ચારસો તોલા દૂધમાં ધીમા અગ્નિથી તેને ધીરે ધીરે પકાવવા. પછી તેમાં છસો તોલા સાકર, ચોસઠ તોલા ગાયનું ધી, બત્રીસ તોલા મધ, એળ તોલા ટોપરું, આઠ તોલા ચારોળીના ફળોનો ગર્ભ અને ચાર તોલા તવખીર-એટલા પદાર્થો નાખી પકાવીને સારું ચાટણુ જેવું કરવું. સારી પેઠે પાકેલું દેખાય ત્યારે વેધે તેને અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી લેવું. પછી એ જરા ગરમ હોય ત્યારે તેમાં એક તોલા સુવા, બે તોલા વશલોચન, બે તોલા અજમા, બે તોલા ગોખરુ, બે તોલા એખરો, બે તોલા હરડે, બે તોલા કૌચાનાં ફળ, બે તોલા તજ, ચાર તોલા ધાણા, ચાર તોલા ખીપર, ચાર તોલા મોઘ, ચાર તોલા આસંધ, ચાર તોલા શતાવરી, ચાર તોલા કાળી મુસળી, ચાર તોલા બળદાણા, ચાર તોલા વાળો, ચાર તોલા તમાલપત્ર, ચાર તોલા કચૂરો, ચાર તોલા બજકળ, ચાર તોલા લવિંગ, ચાર તોલા ઝીણી એલચી, ચાર તોલા મોટી એલચી, ચાર તોલા શિંગોડા, ચાર તોલા ખડસલિયો પિત્તપાપડો, પાંચ તોલા ચદન, પાંચ તોલા સૂંઠ, પાંચ તોલા આમળા, પાંચ તોલા કમેલા, આઠ તોલા કાળો વાળો, આઠ તોલા મખાણા અને આઠ તોલા મરીતું ચૂર્ણ નાખવું, એટલે ‘બૃહત્-કૃષ્ણાંડઅવલેહ’ તૈયાર થાય છે. આ અવલેહ ચાર તોલા અથવા પોતાના અગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવાથી રક્તપિત્ત, શ્લીષ્ણપિત્ત, અમ્લપિત્ત, અરુચિ, અગ્નિનું મંદબલ્યું, દાહ, તરશ, પ્રદર, લોહી ગરતા અરશ, ઊલટી, પાડુરોગ, કમળો, ચાદી, રતના, છુલ્લવર અને વિષમ-જવરનો નાશ કરે છે. આ અવલેહ મૈથુન-

શક્તિને બહુ જ વધારનાર, ધાતુઓને પુષ્ટ કરનાર અને બળને વધારનાર છે. આ અવલેહને માટીના નવા વાસણમાં કાળજીથી રાખવો જોઈએ. ૫૮-૭૧

ખંડકૃષ્ણાંડક-અવલેહ-

કૃષ્ણાંડકસ્ય સ્વરસં પલાનાં શતમાત્રયા ।
રસતુલ્યં ગવાં ક્ષીરં ઘાત્રીચૂર્ણં પલાટુકમ્ ॥૭૨॥
મૃદ્વગ્નિના પચેત્તાવધાવદ્ભવતિ પિષ્ઠવત્ ।
ઘાત્રીતુલ્યા સિતા યોગ્યા પલાર્ધં લેહયેદનુ ॥૭૩॥
લ્પાંડકૃષ્ણાંડકં હોતદ્ ભુક્તમધ્યાસતો હરેત્ ।
રક્તપિત્તમન્નપિત્તં દાહં તુષ્ણાંચ કામલામ્ ॥૭૪॥

ચારસો તોલા કોળાનો સ્વરસ, ચારસો તોલા ગાયનું દૂધ અને બત્રીસ તોલા આમળાનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરી ધીમા અગ્નિથી ત્યાં સુધી પકાવવા કે જ્યાં સુધી એ સઘળું મળીને પિંડા જેવું થઈ જાય. પછી તેમાં બત્રીસ તોલા સાકર મેળવવી, એટલે તે ‘ખંડકૃષ્ણાંડક’ નામનો અવલેહ તૈયાર થાય છે. આ અવલેહ બે તોલા હમેશાં ચાટવો; અભ્યાસપૂર્વક આ અવલેહ ખાધો હોય તો રક્તપિત્ત, અરુચિ, દાહ, તરશ અને કમળાને તે મટાડે છે. ૭૨-૭૪

ખંડખાદ-લોહ+

શતાવરી હિમ્બરુહા કૃયો મુણ્ડતિન્ના યલા ।
તાલમૂલીચ ગાયત્રીત્રિફલાયાસ્તવસ્તથા ॥૭૫॥
માર્ગી પુષ્કરમૂલચ પૃથક્ પચ્ચ પલાનિ ચ ।
જલદ્રોણે વિપક્વમ્મધમાગારોપિતમ્ ॥૭૬॥
દિર્ઘોપધિહતસ્વાપિ માક્ષિકેણ હૃતસ્ય વા ।
પલદ્વાદશકં વેયં રુન્મલોહસ્ય ચૂર્ણિતમ્ ॥૭૭॥
લ્પાંડતુલ્યં ઘૃત દેય પલપોડશકં ધૃષ્ટે ।
પચેત્તાન્નમયે પાત્રે મુઢપાત્રો મતો યથા ॥૭૮॥

- કૃષ્ણાંડક એવ કૃષ્ણાંડક, લાંડ વ લલ્લ કૃષ્ણાંડક, લાંડયુક્ત વા કૃષ્ણાંડક, તસ્ય અવલેહ-ટુકડા કરી સ્વરમરૂપે કરેલા કોળાનું સાકર નાખેલું ચાટણુ-ખંડકૃષ્ણાંડક-અવલેહ કહેવાય છે

+ જ્વાલિતુ ચોર્ય રાયમ્, લાંડઘૃત-પ્રધાન રાય વ તત્ લોહમ્-સાકર તથા ધી જેમાં મુખ્ય-વધારે હોય છે એનું ખાવા ચોર્ય લોહ-ખંડખાદ-લોહ કહેવાય છે.

પ્રસ્થાર્થ મધુતો દેયં શુભાશ્મજતુકસ્ય ચ ।
 શુદ્ધીકૃષ્ણા વિઢહજ્ઞ શુભ્યજાજી પલં પલમ્ ॥૭૨॥
 ત્રિકણા ધાન્યકં પત્રં કળા મરિચકેશરમ્ ।
 ચૂર્ણં દત્ત્વા સુમથિતં સિંગ્ધે માળ્દે નિધાપયેત્ ॥૮૦॥
 યથાકાલં પ્રયુક્તં પિઢાલપદ્માત્રકમ્ ।
 મધ્યક્ષીરાનુપાનં ચ સેવ્યો માંસરસઃ પયઃ ॥૮૧॥
 મુઠ્ઠવૃષ્યાન્નપાનાનિ ક્ષિગ્ધમાંસાદિ વુંહણમ્ ।
 રક્તપિત્તં ક્ષયં કાસં પાર્શ્વશૂલં વિશેષતઃ ॥૮૨॥
 યાતરક્તં પ્રમેદજ્ઞ શીતપિત્તં વર્મિ ક્ષમમ્ ।
 શ્વયં પાણ્ડુરોગજ્ઞ કુષ્ઠં હ્રોહોદ્રં તથા ॥૮૩॥
 આનાહં મૂત્રસંઘ્રાવમ્ભપિત્તં નિહન્તિ ચ ।
 ચક્રુધ્યં વુંહણં વૃષ્યં મહલં પ્રીતિવર્ધનમ્ ॥૮૪॥
 આરોગ્યપુત્રદં શ્રેષ્ઠં કામાગ્નિશ્વલવર્ધનમ્ ।
 બીકરં લાઘવજ્ઞેય લખ્ણલાઘ્વી પ્રકીર્તિતમ્ ॥૮૫॥
 છાગં પારાવતં માંસં તિત્તિરિઃ ક્રકરઃ શશઃ ।
 કુરહઃ કૃષ્ણસારથ માંસમેવાં પ્રયોજયેત્ ॥૮૬॥
 નારિકેલપયપાનં સુનિવળ્ણકયાસ્તુકમ્ ।
 શુષ્કમૂલકજીવાશ્યં પટોલં વૃહતીફલમ્ ॥૮૭॥
 વાર્તાકં પદ્માન્નજ્ઞ લર્જૂરં સ્વાદુ દાહિમમ્ ।
 કકારપૂર્વકં યદ્ધ માંસજ્ઞાનૂપસમ્મવમ્ ॥૮૮॥
 વર્જનીયં વિશેષેણ લખ્ણલાઘ્વં સમશ્રતા ।
 લોહાન્તરવદ્વાપિ પુટનાદિક્રિયેષ્યતે ।
 ન પુત્રમાશિકેળેય શિલયેય હિ મારણમ્ ॥૮૯॥
 અન્વયઃ-શતાવરી હિનરૂઢા વૃષઃ મુઠ્ઠતિકા ઘટા
 તાલમૂલી ચ ગાયત્રી તથા ત્રિકલાયાઃ સ્વઃ માર્ગો
 ચ પુષ્કામૂલં વૃષક ચ પદ્મ પલાનિ (સમાદાય) જલ-
 દ્રોણે વિપક્વમ્, અટમાગ-અવશેષિતં (કાર્યમ્, તતઃ)
 દિવ્ય-ઓપધિહતમ્ વા માશિકેળ હતસ્ય રક્ત-લોહસ્ય
 ચૂર્ણિત પલ્લદાશકં દેયમ્ । (તથા) બુઘૈઃ પલ્લોદશક
 રાખ્ણતુલ્ય પૂતં દેય, તાત્રમયે (ચ) પાત્રે (તત્ સર્વ)
 યથા ગુઢપાકઃ મતઃ (તથા) પચેત્, (તતઃ તત્ર)
 પ્રસ્થાર્થ મધુતઃ ચ શુભ-અશ્મ-જતુરસ્ય (પ્રસ્થાર્થ)
 દેયં (તથા) ચ શુદ્ધી કૃષ્ણા વિઢહં શુષ્કી અગ્રાજી
 ત્રિકણા ધાન્યક પત્ર કળા મરિચ-કેશર (પ્રયોગ)
 પલં પલં ચૂર્ણં દત્ત્વા સુમથિતં (ચ હૃત્વા) સિંગ્ધે
 માળ્દે નિધાપયેત્ (રાખ્ણલાઘ્વોદ્ધતાન્મ્ હૃદમ્ ઓપધં)
 યથાકાલ મિઢાલપદ્માત્રકં પ્રયુક્તં, મધ્યક્ષીર-અનુપાન
 ચ (પ્રયોજયમ્), માસરસઃ સેવ્યઃ, (તથા) પયઃ મુઠ્ઠ-
 વૃષ્ય-અન્ન-પાનાનિ ક્ષિગ્ધ-માસ-આદિ વૃદ્ધા (ચ સેવ્યમ્,
 હૃદયેવં મુકમિદં લોહ) રક્તપિત્ત ક્ષયં કાસ પાર્શ્વશૂલ ચ
 પ્રમેહં શીતપિત્ત વર્મિ ક્ષમ અશ્વય ચ પાણ્ડુરોગ કુષ્ઠ
 તથા લોહોદ્રમ્ આનાહ મૂત્રસંઘ્રાવં ચ અમ્ભપિત્ત વિશે-

પતઃ નિહન્તિ । (હૃદં) રાખ્ણલાઘ્વ ચક્રુધ્યં વૃદ્ધા વૃષ્યં
 મહલં પ્રીતિવર્ધનમ્ આરોગ્ય-પુત્રદં શ્રેષ્ઠ કામાગ્નિ-શ્વ-
 વર્ધન ચ શ્રીકરમ્ એવ પ્રકીર્તિતમ્ । (એતદ્-ઉપર) છાગં
 પારાવતં માંસં તિત્તિરિઃ ક્રકરઃ શશઃ કુરહઃ ચ કૃષ્ણ-
 સારઃ-એવાં માંસં પ્રયોજયેત્, (વિંતુ) રાખ્ણલાઘ્વં સમ-
 શ્રતા નારિકેલ-પયઃ-પાન સુનિવળ્ણક-વાસ્તુકં શુષ્કમૂલક-
 જીવ-આશ્યં પટોલં વૃહતીફલં વાર્તાકં પદ્મ-માન્ન
 લર્જૂર ચ સ્વાદુ દાહિમં યત્ ચ કકારપૂર્વક ચ આનૂપ-
 સમવં માંસં વિશેષેણ વર્જનીયમ્ । અન્ન લોહાન્તરવદ
 પુટનાદિ-ક્રિયા અપિ ક્ષ્યતે, માશિકેળ એવ (વા)
 શિલયા એવ હિ મારણ ન પુનર્ (કૃત્યમ્) ॥
 શતાવરી, ગળો, અરૂરો, ગોરખમુંડી,
 બલદાણા, ઠાળી મુસલી, ખેરસાર, હરડેની
 છાલ, બહેડાંની છાલ, આમળાંની છાલ,
 ભારંગી અને કઠ એ દરેક વીસ વીસ તોલા
 લઈ એક હજાર ચોવીસ તોલા પાણીમાં
 તેઓને પકાવવાં. બળતાં બળતાં આઠમા
 ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં મનશીલ-
 થી અથવા સેનામુખીથી મારેલું અડતાળીશ
 તોલા ગળવેલનું ચૂર્ણ, ચોસઠ તોલા સાકર
 અને ચોસઠ તોલા ઘી નાખી ત્રાંબાના
 વાસણમાં ગોળના પાક જેવો પાક કરવો.
 પછી તેમાં બત્રીશ તોલા મધ તથા બત્રીશ
 તોલા ઉત્તમ શિલાજિત નાખી કાકદાશિંગી,
 પીપર, વાવડિંગ, સુંઠ, છાક, ત્રિકુલા, ધાણા,
 તમાલપત્ર, ઠાળીછરી, મરી અને કેસર
 એ દરેક પદાર્થનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ
 નાખી સારી પેઠે મથી-કલાવીને રીઠા
 વાસણમાં તે ઔષધને રાખવું. (આ ઔષધ
 ‘અંડખાદ્ય-લોહ’ નામથી કહેવાય છે.)
 આ લોહનો સમય પ્રમાણે એક તોલા ગાયના
 હૃદના અનુપાનથી ઉપયોગ કરવો. આ લોહ
 ઉપર માંસનો રસો, હૃદ, ભાર તથા મેથુન-
 શક્તિને વધારનારો અન્નપાનો અને પુષ્ટિ
 આપનારાં સિંગ્ધ માંસ આદિનું સેવન કરવું.
 એ રીતે ખાયેલું આ લોહ રક્તપિત્ત, ક્ષય,
 ઉધરસ, પડખાનું શૂળ, વાતરક્ત, પ્રમેહ,
 શીતપિત્ત, ભગ્ગી, ગ્ગાનિ, સોના, પાંડુરોગ,
 કોહ, ખેરલનું દરદ, પેટના રોગ, પેટનું

આક્રમણ, મૂત્રનું સ્વભાવ કરવું અને અગ્નિ-
પિત્તનો નાશ કરે છે. આ 'ખંડખાદ્ય-લોહ' નેત્રને હિતકારી, પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુન-શકિત-
ને વધારનાર, મંગલરૂપ, પ્રીતિને વધારનાર, આરોગ્ય આપનાર, પુત્ર આપનાર, શ્રેષ્ઠ, ઠામ-
દેવના તથા અગ્નિના બળને વધારનાર, લક્ષ્મી આપનાર અને શરીરમાં હલકાઈ આપનાર છે. આ લોહ ઉપર બકરાનું, કબૂતરનું, તેતરનું, દલકલિયાનું, સસલાનું, હરણનું અને કાળિયારનું માંસ ઉપયોગમાં લેવું; પણ આ લોહ ખાનારે નાળિયેરનું પાણી પીવું નહિ અને સુનિસરણકનું શાક, બથવો, મુકાચેલા મૂળા, ખરખોલી, પરવળ, લોરીંગ છીનાં ફળ, રીંગણાં, પાકી કેરી, ખભૂર અને મીઠા દાડિમનો ત્યાગ કરવો; તેમ જ જે નામોમાં પ્રથમ 'ક' આવે એવા પદાર્થો અને લગભગ જળમય પ્રદેશના પ્રાણીના માંસનો પણ વિશેષે કરી ત્યાગ કરવો. આ ઔષધમાં જે ગળ્લેલ નાખવામાં આવે છે, તેનું મારણ ખીભાં લોહાંની પેઠે પુટ આપવા વગેરે ક્રિયાથી પણ થઈ શકે છે; પરંતુ જેમ જ ન માની લેવું કે કેવળ મનશીલથી કે કેવળ સોનામુખીથી જ તેનું મારણ કરાય છે, પણ ખીભાં ક્રિયાથી નથી કરાવું; અર્થાત્ પુટ દેવા વગેરેથી પણ તેનું મારણ કરવું હોય તો કરી શકાય છે. ૭૫-૮૯

ટીકા-માર્ગો=વમનેટી, દિવ્યોષધિઃ=મનઃશિલા, રુક્મલોહ= 'ગજવેલી' इति લોકે । સુત્રિપણ= ચતુષ્પત્રી શાકવિશેષઃ, જીવન્તી+ 'જીવ' इति શાક વિશેષઃ, કકાપર્ણકં=કટુકઃ, કાલશાક, વૃષ્પાન્ડ, કકંડી, વર્કોટકં, કલિંગ, વર્કન્યુઃ, કર્મદંકઃ, કરીરં, કતકં, કરોઈ, કાઞ્જિન્નમ્ इत्याદિ વર્જનીયમ્ । इति સ્પષ્ટસ્વાયલોહમ્-જે નામોમાં પ્રથમ 'ક' આવે છે એવા પદાર્થો કટુક (=કડવાં પરવળ), કાલશાક, કૃષ્ણાંડ (=કાળું), કાકડી, કંટોલા, કલિંગ, (=તત્તજ્ઞ), કર્કંધુ (=ખોર), કરમદા, કેરડાં, કતકફલ, કર્ણેલાં અને કાંજી ઇત્યાદિનો ત્યાગ કરવો.

શતાવરી-કલક-પાક

શતાવરીમૂલકલ્કં કલ્કાત્ સ્તીરં ચતુર્ગુણમ્ ।
સ્તીરતુલ્યં ઘૃતં ગદ્યં સિતયા કલ્કતુલ્યયા ॥૯૦॥

ઘૃતદેવં પવેત્તત્તુ પલાર્ધં લેહયેત્ સદા ।
રક્તપિત્તં દ્યુમ્ભપિત્તં ક્ષયં શ્વાસઞ્ચ નાશયેત્ ॥૯૧॥
અન્વયઃ-શતાવરીમૂલકલ્ક, કલ્કાત્ ચતુર્ગુણ સ્તીર, સ્તીરતુલ્યં ગદ્ય ઘૃતં, કલ્કતુલ્યયા સિતયા ઘૃતશેષ તુ પવેત્, તત્ સદા પચાર્થ લેહયેત્, રક્તપિત્તમ્ અભ-
પિત્તં ક્ષય ચ શ્વાસ હિ નાશયેત્ ॥

શતાવરીનાં મૂળિયાંનો કલક, કલકથી ચોગણું દૂધ, દૂધ જેટલું ગાયનું ઘી અને કલક જેટલી સાકર, એટલાં દ્રવ્યોને માત્ર ઘી જ ખાકી રહે ત્યાં સુધી પકાવવાં. તે અવલેહ બેતોલાહ મેશાં આટવો. તે રક્તપિત્ત, અગ્નિપિત્ત, ક્ષય અને શ્વાસનો અવશ્ય નાશ કરે છે. ૯૦, ૯૧

રક્તપિત્તનો અધિકાર સમાપ્ત

અથામ્લપિત્ત-શ્લેષ્મપિત્તાધિકારઃ ।

૧૦ : અમ્લપિત્ત*નો તથા શ્લેષ્મ-
પિત્તનો અધિકાર

તત્રામ્લપિત્તસ્ય વિપ્રદૃષ્ટ નિદાનમાહ-

અમ્લપિત્તનું દૂરનું નિદાન

વિરુદ્ધદુષ્ટામ્લવિદાહિપિત્ત-પ્રકોપિપાનાન્ન-
મુજો વિદગ્ધમ્ । પિત્તં રહેત્પચિતં પુરાયત્,
તદમ્લપિત્તં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ-વિરુદ્ધ-દુષ્ટ-અમ્લ-વિદાહિ-પિત્તપ્રકોપિપાનાન્ન-
અન્ન-મુજઃ વિદગ્ધ પુરા સ્વહેતુ-ઉપચિતં યત્ પિત્તત્ત્વ
સન્તઃ અમ્લપિત્તં પ્રવદન્તિ ॥

વિરુદ્ધ, બગડેલાં, ખાટાં, બળતરા કર-
નારાં અને પિત્તને પ્રક્રુપિત કરનારાં અન્ન
પાનોને ખાધા કરતા માણસનું ખાટા પાકને
પામેલું અને પ્રથમ વર્ષાઋતુમાં ખાટા વિપાક
વાળાં જળોથી તથા તેવી ઔષધિઓથી
એકઠું થયેલું જે પિત્ત, તેને મહાત્મા વૈદો

* અમ્લં ચ તત્ પિત્ત સ્વહેતુપચિત-પોતાનાં કાર
ણોથી એકઠું થયેલું ખાટું પિત્ત-અમ્લપિત્ત કહેવાય
છે. જેમ રક્તપિત્તનો રોગ પિત્તના બગડવાથી થાય
છે, તેમ અમ્લપિત્ત તથા શ્લેષ્મપિત્ત પણ પિત્તના
જ બગડાથી થાય છે, આથી રક્તપિત્તના અધિકાર
પછી અમ્લપિત્તનો તથા શ્લેષ્મપિત્તનો અધિકાર
થઈ કરે છે.

‘અમ્લપિત્તરોગ’ કહે છે. ૧

ટીકા-દુર્ગ્ધ=આપન્નમન્નમ, ‘પિત્તપ્રકોપિ’=હ્યુકેડવિ
‘અમ્લવિદાહિ’=ઈતિ વિશેષાર્યમ્, પિત્તપ્રકોપિણાન્=તત્કથુરા-
દિ, મન્ન=માયાદિ, સ્વદેહપ્રચિતં તુ પુણં યદ વર્ષાસ્મલ-
વિપાકૈર્મંદ્રેરોષધિમિથ તાદશીમિત્યપિત્તમ્=સચિતં, પિત્તં
તદમ્લપિતે વદન્તિ=અમ્લપિત્તાસ્થં રોગં વદન્તિ ॥ એકે
‘પિત્તને પ્રકુપિત કરનારાં’ એટલું કહેવાથી બ
‘ખાટાં અને બળતરા કરનારાં’નો સમાવેશ થાય
છે; છતાં ‘ખાટાં અને બળતરા કરનારાં’ એમ
છું કહેવામાં કારણ આ છે કે, તેથી પિત્તનો
વધારે પ્રકાપ થાય છે. હાથ તથા મંદિરા આદિ
પીણાં અને અહ દિ આદિ અનો પિત્તને પ્રકુપિત
કરનારાં સમજવાં.

અયામ્લપિત્તસ્ય વ્યાપેર્લક્ષણમાહ-

અમ્લપિત્ત-રોગીનું લક્ષણ

અવિપાકક્રમોક્તેશતિકામ્લોદ્ગારગારવૈઃ ।

હત્કણ્ઠદાહાઽરુચિમિસ્લપિત્તં વદેન્નિપક્ ॥ ૨ ॥

અન્યઃ-અવિપાક-ક્રમ-ઉક્તેશ-તિકા-અમ્લ-ઉદ્-
ગાર-ગૌરવૈઃ, હત્-કણ્ઠ-દાહ-અરુચિમિઃ મિપક્ અમ્લ-
પિત્તં વદેત્ ॥

અજ્ઞાદિક્રમે અપચે, ગ્લાનિ, ઊલટીના
ઉછાળા, કડવા તથા ખાટા ઓઠકાર, શરીરમાં
ભારેપણું, હૃદયમાં તથા ગળામાં દાહ અને
અરુચિ એ લક્ષણો ઉપરથી વેદે અમ્લપિત્ત
થયેલું કહેવું. ૨

અમ્લપિત્તના બે ભેદ

અમ્લપિત્તં દ્વિધા પ્રોક્તમધોગજ્ઞ તયોર્ધ્વગમ્ ॥૩॥

અન્યઃ-કર્ધ્વગં તથા ચ અધોર્ગ-દ્વિધા અમ્લપિત્તં
પ્રોક્તમ્ ॥

ઉર્ધ્વગ (ઉંચે ગતિવાળું) અને અધોગ
(નીચે ગતિવાળું) એમ બે પ્રકારનું અમ્લ-
પિત્ત વિદ્યાને એ કહ્યું છે. ૩

તત્રોર્ધ્વગસ્ય લક્ષણમાહ-

ઉર્ધ્વગ અમ્લપિત્તનું લક્ષણ

વાન્તે હરિત્પીતકનીલરુપ્પ, મારુકરક્તા-
મમતીય ચાચ્છમ્ । મત્સ્યોદકામં ત્યતિપિન્હિ-
લામં, શ્લેષ્માનુયાતં સહિતં રસેન ॥ ૪ ॥

અન્યઃ-હરિત્-પીતક-નીલ-રૂપ્પમ્ મારુકરક્તા-
મમ્ ગતીય ચ ચાચ્છમ્ । મત્સ્યોદકામમ્ અતિપિન્હિલામં
શ્લેષ્માનુયાતં રસેનસહિતં વાન્તમ્ (કર્ધ્વગસ્યલક્ષણમ્) ॥

હરિત રંગવાળી, પીળા રંગવાળી, નીલા
તથા કાળા રંગની, થોડી રાતી અથવા
લોહી જેવી, અત્યંત નિર્મળ, માછલાના
ધોણુ જેવી, અત્યંત ચીકણી જેવી લાગતી,
કડ્ડના સળધવાળી અને ખારા, તીખા તથા
કડવારસવાળી ઊલટીઓ ઉર્ધ્વગ-અમ્લપિત્તનું
લક્ષણ બાબતું. ૪

ટીકા-મારુકમ્=રૂપ્પલોહિતમ્, રક્તામં વા, ગતીય
ચાચ્છં=નિર્મલમ્, રસેન=લવણકટુતિકરૂપેણ ॥

અધોગસ્ય લક્ષણમાહ-

અધોગ અમ્લપિત્તનું લક્ષણ

તુદ્ગાદમૂર્છાન્નમોહકારિ, પ્રયાત્યથો ઘા
વિવિધપ્રકારમ્ । હૃદ્લાસકોઠાનલસાદર્પ, -
સ્વેદાક્ષપીતત્વકરં કદાચિત્ ॥ ૫ ॥

અન્યઃ-તુદ્-ગાદ-મૂર્છાન્ન-મોહ-કારિ, વિવિધ-
પ્રકારં કદાચિત્ હૃદ્લાસ-કોઠ-અનલસાદ-ર્પ-સ્વેદ-
અક્ષપીતત્વ-કરં વા અથઃ પ્રયાતિ ॥

તરશ, બળતરા, સર્વદા બેલાનપણું, ખમ
અને વિપરીત જ્ઞાન કે ગેરસમજ, હળદરના
જેવા રંગ આદિ થોગને લીધે અનેક પ્રકારનું
અને કૌર્ષિક સમયે મોળ, કામઠાં, અગ્નિની
મંદતા, રૂંવાડાંનું ઊંચું થવું, પરસેવો અને
અંગોમાં પીળાશ વગેરે કરનારાં જે અમ્લ-
પિત્ત સુદારથી વહેતું હોય, તેને અધોગ-
અમ્લપિત્ત બાબતું. ૫

ટીકા-મૂર્છાં=સર્વદા જ્ઞાનશૂન્યતા, મોહઃ=વિપરીત
જ્ઞાનમ્, ‘અથો વે’તિ ‘વા’ શબ્દ કર્ધ્વગપેક્ષયા ।
વિવિધપ્રકારં હરિદાવર્ણાદિયોગાત્ । કદાચિત્ હૃદ્લાસાદિકર
ચ ભવન્તિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અન્નપિત્તસ્યાવસ્થાવિશેષમાહ-

અમ્લપિત્તની વિશેષ અવસ્થા

મુકે વિદગ્ધેઽપ્યથવાઽપ્યમુકે, કરોતિ તિ-
કામ્લર્વમિ કદાચિત્ । ઉદ્ગારમેવવિધમેવ કણ્ઠ, -
હત્કુશિદાહં શિરસો રુજ્જ ॥ ૬ ॥

કરચરણદાહમીર્ણ્યં, મહતીમર્કચિ જ્યરં ચ
કફપિત્તમ્ । જનયતિ કણ્ઠમ્પન્ડલ, -પિડિકાશત-
નિચિત્તરોગચયમ્ ॥ ૭ ॥

અન્યઃ-મુકે વિદગ્ધે અપિ તિક-અન્ન-ર્વમિ
કરોતિ, એવંધિપમ્ એવ ઉદ્ગારં કરોતિ, કણ્ઠ-હત્-
કુશિ-દાહ શિરસઃ ચ રુજં કરોતિ, કર-વરગ-રુદ્ધમ્,

ઔષ્ણ્યં, મહતીમ્ અરુચિ કફપિત્ત જ્વરં ચ જનયતિ,
કળ્દુ-મળ્દલ-પિઙ્ગિકાશત-નિચિત્-રોગવયં જનયતિ,
અથવા કદાચિત્ અમુકે અપિ તિક્ત-અમ્લવર્મિ કરોતિ ॥

એ અમ્લપિત્ત ખાધેલા અન્નાદિકનો
વિરુદ્ધ પાક કે પાચન થતાં કડવી તથા
ખાટી ઊલટી કરાવે છે; કડવા તથા ખાટા
ઓડકાર લાવે છે; ગળામાં, હૃદયમાં તથા
પેટમાં બળતરા કરે છે, માથામાં પીડા કરે
છે, હાથમાં તથા પગમાં બળતરા કરે છે,
ગરમી ઉત્પન્ન કરે છે, ભારે અરુચિ ઉપજાવે
છે, કફ તથા પિત્તસંબંધી જ્વરને ઉત્પન્ન
કરે છે અને અળથી, ગોળ ચક્રડાંઓથી
તથા ફેણીઓથી વ્યાપ્ત થયેલા ગાત્રમાં અત્નના
વિરુદ્ધ પાક તથા ઝ્લાનિ આદિ રોગોના
સમૂહને ઉત્પન્ન કરે છે અથવા કોઈક સમયે
ખાધા વગર પણ ઊલટી કરાવે છે. ૬, ૭

દીકા-મુકે વિદરપે તિક્કામ્લવર્મિ કરોતિ, તથા
ઉદ્ગામ્, एवंविधमेव=તિસ્તામ્લમેવ કરોતિ, તથા કળ્દ-
હકુલિદાહ શિરોરુજં ચ કરોતિ, તથા કળ્દમળ્દલ-પિઙ્-
કાવ્યાત્રગાત્રે રોગચય કરોતિ, અન્નાડવિપાકવલમાદિકં
जनयति, અથવા કદાચિન્ અમુનતેડપિ તિક્કામ્લવાન્તિ
કરોતિ તથા કરચરણદાહાદિક ચ જનયાત ॥

અયામ્લપિત્તદોષસંસર્ગમાહ-

અમ્લપિત્તમાં દોષોનેા સંસર્ગ
જાણવાની જરૂર

૩. સાનિલં સાનિલકર્કં સકર્કં તચ લક્ષયેત્ ।

દોષલક્ષ્ણેન મતિમાન્ મિપક્વોદોષકરં હિ તત્ ॥૮॥

અન્વયઃ-મતિમાન્ મિપક્વ દોષલક્ષ્ણેન તત્ (અમ્લ
પિત્ત) સાનિલં સાનિલકર્કં ચ સકર્કં હિ લક્ષયેત્ ।
(યતઃ) તત્ મોદકર (ભવતિ) ॥

ખુદ્ધિમાન વેદે દોષોનાં ચિહ્નો ઉપરથી
એ અમ્લપિત્ત વાયુના સંબંધવાળું છે અથવા
વાયુ તથા કફ એ બન્નેના સંસર્ગવાળું છે કે
કફના સંબંધવાળું છે એ અવશ્ય જાણવું
જોઈએ; કારણ કે એ અમ્લપિત્ત ઊંચે ગતિથી
ઊલટીના રોગ જેવું અને નીચે ગતિથી
અતિસાર જેવું હોવાથી વેદોને પ્રાંતિ ઉપ-
બળનારું હોય છે. ૮

દીપ્ત-કર્ષાવઃપ્રવૃત્ત્યા દર્શયતીત્યામાન્ તુલ્યતયા વૈચ-
પ્રાન્તિહન્ ॥

દોષમેદેન લક્ષણમેદમાહ-

દોષોના ભેદ ઉપરથી અમ્લપિત્તના

લક્ષણોમાં ભેદ : પહેલું વાયુજન્ય

કમ્પપ્રલાપમૂર્છા, ચિમ્બિચિમિગાત્રાવસાદ-
શૂલાનિ । તમસોદર્શનવિષ્રમ, પ્રમોહહર્પાસ્તયાડ
નિલયુતેન ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ-અનિલયુતેન (અમ્લપિત્તેન) કમ્પ-પ્રલાપ-
મૂર્છા; ચિમ્બિચિમિ-ગાત્ર-અવસાદ-શૂલાનિ, તથા તમસઃ
દર્શન-વિષ્રમ-પ્રમોહ-હર્પાઃ (ભવન્તિ) ॥

વાયુના સંબંધવાળા અમ્લપિત્તથી કંપ,
પ્રલાપ, મૂર્છા, અણુઅણુટ, ગાત્રોમાં ઝ્લાનિ,
અંધારાતું દર્શન, વિષ્રમ, મોહ અને રુપાંટા
ઓતું ઊંચું થવું, એ ચિહ્નો થાય છે. ૯

કફજન્ય અમ્લપિત્ત

કફનિષ્ઠીવતગૌરવ, જઙ્ઘતાડરુચિશીતસાદ-
વમિલેપાઃ । દહનબલહાનિકળ્દુ, નિદ્રાચિહ્નં કફા-
નુમે ભવતિ ॥ ૧૦ ॥

અન્વયઃ-કફાનુમે (અમ્લપિત્તં) કફનિષ્ઠીવત-ગૌરવ-
જઙ્ઘતા-અરુચિ-શીત-સાદ-વમિ-લેપાઃ, દહનબલહાનિ-
કળ્દુ-નિદ્રાઃ ચિહ્નં ભવતિ ॥

કફના સંબંધવાળા અમ્લપિત્તમાં કફ
થુંકવું, શરીરમાં ભારેપણું, જઙ્ઘપણું, અરુચિ,
શીત, ઝ્લાનિ, ઊલટી, છાતીતું કફથી લેપા-
યેલાપણું, અગ્નિના બળની હાનિ, ચળ અને
નિદ્રા-એ ચિહ્નો થાય છે. ૧૦

વાતકફજન્ય અમ્લપિત્ત

ઉભયમિદમેવ ચિહ્નં, મારુતકફસમ્ભવેડ્ઝ-
પિત્તે સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વયઃ-મારુત-કફસમ્ભવે અમ્લપિત્તે દ્વયમ્ એ
ઉભયં ચિહ્નં સ્યાત્ ॥

કફ તથા વાયુ એ બન્નેના સંસર્ગવાળા
અમ્લપિત્તથી ઉપર કહેલાં બન્ને પ્રકારનાં
ચિહ્નો થાય છે. ૧૧

દીકા-ચિમ્બિચિમિ='ક્ષિત્તિચિત્તી' તિ લોકે દર્પ-
રોમાઃ ॥

અયામ્લપિત્તસ્ય સાધ્યતાદિકમાહ-

કથું અમ્લપિત્ત સાધ્ય, યાચ્ય અને

કથસાધ્ય હોય છે ?

રોગોડયમમ્લપિત્તાલ્લો યત્તાસંસાધ્યતે નવઃ ।
વિરોધિતો મવેદાપ્યઃ કુદ્ધસાધ્યઃ સ કસ્યચિત્ ॥

અન્વય:-અયમ્ અમ્લપિત્તાલ્લયઃ રોગઃ નવઃ (ચેત્) યલાત્ સપાધ્યતે, વિરોધિતઃ યાપ્યઃ મવેત્, સઃ કસ્ય-ચિત્ કૃન્ધસાધ્યઃ (સ્થાત્) ॥

આ અમ્લપિત્ત નામનો રોગ જો નવો થોડા કાળથી થયો હોય તો (ઔપધોઽપ) પ્રથમથી સાધ્ય થાય છે, લાંબા કાળથી થયો હોય તો યાપ્ય થાય છે, પણ કોઈ અયોગ્ય આહારવિહારવાળા માણસને તો (થોડા કાળ-થી થયેલો છતાં) કટસાધ્ય થાય છે. ૧૨

ટીકા-કસ્યચિત્=હીનાદારાચારશીલસ્ય ॥

અયમ્ શ્લેષ્મપિત્તસ્ય લક્ષણમાહ-

શ્લેષ્મપિત્તંતું લક્ષણુ

તિકામ્લકટુકોદ્ધારહૃત્કુશિકઠ્ઠશઙ્કત્ ॥

તમો મૂર્છાઽઠ્ઠવિમ્બાદિરાલસ્યં ચ શિરોરુજા ॥ પ્રતેકો મુલમાધુર્યં શ્લેષ્મપિત્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય:-તિકા-અમ્લ-કટુક-ઉદ્ધાર-હૃત-કુશિક-કઠ્ઠ-દાહકૃત્, તમઃ મૂર્છાઽઠ્ઠવિઃ છદિઃ આલસ્ય શિરોરુજા પ્રતેકઃ ચ મુલમાધુર્યમ્ (एतत्) શ્લેષ્મપિત્તસ્ય લક્ષણં (જ્ઞેયમ્) ॥

કડવા, ખાટા અને તીખા ઓડકાર, તેમ જ હૃદયમાં, પેટમાં તથા ગળામાં જે ઢાહ કદે; અને આંખે અંધારા આવવાં, મૂર્છા, અરુચિ, ઊલટી, આળસ, માથામાં ખીડા, મોઢામાંથી પાણી ઝડા કદે અને મોઢામાં ગીકાશ, એટલાં શ્લેષ્મપિત્તનાં લક્ષણો બહુવાં.

ઘયામ્લપિત્તવિકિરમામાહ-

અમ્લપિત્તની સામાન્ય ચિકિત્સા

અમ્લપિત્તે તુ વમનં પટોલારિપ્રવાસકૈઃ ॥

કારયેન્મદનૈઃ ક્ષોદ્રૈઃ સંઘવૈશ્ચ તથા મિપક્ ॥ ૧૪ ॥

વિરેચનં ત્રિવૃત્તચૂર્ણમધુધાત્રીફલદ્રવૈઃ ॥

કર્ધંગં વમનૈર્વિદ્વાનધોગં રેચનૈરેત્ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય:-અમ્લપિત્તે તુ મિપક્ પટોલ-અરિષ્ટ-વાસકૈઃ મદનૈઃ ક્ષોદ્રઃ ચ સંઘવૈઃ વમનં કારયેત્, તથા ત્રિવૃત્ત-ચૂર્ણ-મધુ-ધાત્રી-ફલદ્રવૈઃ વિરેચન (કારયેત્ इत्येवम्) વિદ્વાન્ કર્ધંગં વમનૈઃ અથોગ રેચનૈઃ હેત્ ॥

અમ્લપિત્ત થયું હોય તો વૈદે કડવાં પરવળ, લીંબડો, અરડૂસો, ગીંદળ, મધ

અને સંઘવથી ઊલટી કરાવવી; અને નસો-તરતું ચૂર્ણ, મધ તથા આમખાંના રસથી વિરેચન આપવું. આમ વિદ્વાન વૈદે જાણી ગતિવાળું અમ્લપિત્ત ઊલટીઓથી મટાડવું અને નીચી ગતિવાળું અમ્લપિત્ત વિરેચનોથી મટાડવું. ૧૪, ૧૫

ટીકા-અમ્લપિત્તમિતિ જ્ઞેયઃ ॥

વિશેષ ચિકિત્સા

યવગોધૂમવિકૃત્તીક્ષ્ણસંસ્કારવર્જિતાઃ ॥

યથાસ્વં લાજસક્ત્યા સિતામધુયુતાન્ પિવેત્ ॥

અન્વય:- (અમ્લપિત્તી) તીક્ષ્ણ-સંસ્કારવર્જિતાઃ યવ-ગોધૂમવિકૃત્તીઃ ચા સિતા-મધુયુતાન્ લાજસન્ત્ર વથાત્ પિવેત્ ॥

અમ્લપિત્તના રોગીએ તીક્ષ્ણ વધાર વગેરે સંસ્કારોરહિત જવના અને ઘઉંના ચૂષ આદિ પદાર્થો પીવા કે ખાવા; અથવા સાકર તથા મધથી સંયુક્ત ઓખાની ધાણીનો સાથવો પોતાને માફક આવે તેટલો પીવો. ૧૬

નિસ્તુપયવવૃપધાત્રી-કથિતં સલિલં ત્રિગન્ધ-મધુયુક્તમ્ ॥ દુતતરમપહરતિ વર્મિ, સજ્જનિતા-મમ્લપિત્તેન ॥ ૧૭ ॥

અન્વય:-નિસ્તુપ-યવ-વૃષ-ધાત્રી-કથિતં સલિલં ત્રિગન્ધ-મધુયુક્તં (પિતં ચેત્) અમ્લપિત્તેન જનિતાં વર્મિ દુતતરમ્ અપહરતિ ॥

ફોતરાં વગરના જવ, અરડૂસો અને આમખાંનો ક્વાથ તથા, તમાલપત્ર, એલચી તથા મધ સાથે પીધો હોય તો અમ્લપિત્તથી થયેલી ઊલટીને તરત મટાડે છે. ૧૭

છિન્નોદ્ભવાનિમ્બપટોલપત્રં, ક્ષોદ્રાન્વિતં પીન-મનેરૂપમ્ ॥ સુદારુણં હન્તિ તદમ્લપિત્તં, યથાઽશનિસ્તાલતરં પ્રવૃદ્ધમ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વય:-છિન્નોદ્ભવા-નિમ્બ-પટોલ-પત્રં ક્ષોદ્રાન્વિતં પીતં (ચેત્) યથા અશનિઃ પ્રવૃદ્ધ તાલતહ (હન્તિ, તથા) સત્ અનેકરૂપં સુદારુણમ્ અમ્લપિત્તં હન્તિ ॥

ગળો, લીંબડાનાં પાંદડાં અને કડવાં પરવળનાં પાંદડાંને વાટી મધ સાથે પિવાય તો જેમ વજા મોટા તાડનો નાશ કરે છે, તેમ તે ઔષધ અનેક રૂપોવાળા મહાદારુણ અમ્લપિત્તનો નાશ કરે છે. ૧૮

÷ શ્લેષ્મયુક્ત શ્લેષ્મપ્રધાન ચા પિત્તમ્-કફથી મિશ્ર અથવા કફની મુખ્યતાવાળું થયેલું પિત્ત શ્લેષ્મપિત્ત કહેવાય છે.

વાસાડમૃતાપર્પટકનિમ્બમૂનિમ્બમાર્કવૈઃ ।

ત્રિફલાકુલકૈઃ કાપ્યઃ સક્ષોદ્રશ્ચામ્લપિત્તહા ॥૧૧॥

અન્યયઃ-વાસા-અમૃતા-પર્પટક-નિમ્બ-મૂનિમ્બ-માર્કવૈઃ
ત્રિફલા-કુલકૈઃ કાપ્યઃ સક્ષોદ્રઃ ચ અમ્લપિત્તહા મવતિ ॥

અરડૂસી, ગળેા, ખડસલિયો પિત્તપાપડો,
લીખડો, કરિયાતું, ભાંગરો, હરડે, ખહેડાં,
આમળાં અને ઢડવાં પરવળેા કવાથ મધ
સાથે પીધો હોય તો તે અમ્લપિત્તને નાશ
કરે છે. ૧૬

પાઠાપટોલયવચન્દનધાન્યધાત્રી, -વાસાવરા-
ક્ષ્મદલાગકળાડમયામિઃ । લેહઃ સિતાઞ્જમધુમિઃ
શિવપાલપિણ્ડી, હન્યમ્લપિત્તમરુચિજ્વરદાહ-
શોપાન્ ॥ ૨૦ ॥

અન્યયઃ-પાઠા-પટોલ-યવ-ચન્દન-ધાન્ય-ધાત્રી-
વાસા-વરાહદલ-નાગ-કળા-અમયામિઃ, સિતા-અન્જ-
મધુમિઃ (કૃતઃ) શિવપાલપિણ્ડી લેહઃ અમ્લપિત્તમ્
અરુચિ-જ્વરદાહ-શોપાન્ હન્તિ ॥

કાળીપાટ, પરવળ, જવ, ચંદન, ધાણા,
આમળાં, અરડૂસી, બીડી તજ, તમાલપત્ર,
નાગકેસર, પીપર, હરડે, સાકર, કમળ અને
મધથી કરેલો ‘શિવપાલપિંડી’ નામનો
અવલેહ અમ્લપિત્તને, અરુચિને, જ્વરને,
દાહને તથા શોષને મટાડે છે. ૨૦

હન્યમ્લપિત્તવમનાડરુચિદાહમોહ, -લાલિત્ય-
મેહશિશિરમ્ણશુકરોપાન્ । મુસ્વા નરઃ સતત-
મામલકીરસેન, વૃદ્ધોડ્યનેન હિ મવેત્કળો
રિરંસુઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્યયઃ-સતતમ્ આમલકીરસેન મુક્ત્વા નરઃ અમ્લ-
પિત્ત-વમન-અરુચિ-દાહ-મોહ-લાલિત્યમેહ શિશિર-મ્ણ-
શુકરોપાન્ હન્તિ, અનેન વૃદ્ધઃ અપિ તરુણઃ (સન્)
રિરંસુઃ હિ મવેત્ ॥

હમેશાં આમળાંના રસ સહિત લોબ્ધન
કરીને માણસ અમ્લપિત્ત, ઊલટી, અરુચિ,
દાહ, મોહ, ટાલ, પ્રમેહ, શીત, વધુ અને
વીર્યાના દોષને મટાડી દે છે અને એ
લોબ્ધનથી ઘરડો માણસ પણ સ્ત્રીની સાથે
રમવાની ઇચ્છા કરે છે. ૨૧

ખંડ-કૂખાંડકાવલેહ

કૂખાંડકરસો ગ્રાહ્યઃ પલાનાં શતમાત્રકમ્ ।
રસતુલ્યં ગર્વાં ક્ષીરં ધાત્રીચૂર્ણં પલાટકમ્ ॥૨૨॥

ધાત્રીતુલ્યા સિતા યોજ્યા મધ્યમાઞ્ચ પલદ્વયમ્ ।
મન્દાગ્નિના પચેત્ સર્વં યાવદ્ભવતિ પિણ્ડિતમ્ ॥૨૩॥

પલાર્ધં પલમેકં વા પ્રત્યહં મક્ષયેદિદમ્ ।

લખ્ણ્ડકૂખાંડકં રથાતમમ્લપિત્તાપહં પરમ્ ॥૨૪॥

અન્યયઃ-કૂખાંડકરસઃ પલાનાં શતમાત્રક પ્રાશ્યઃ,
રસતુલ્યં ગર્વાં ક્ષીરં, પલાટક ધાત્રીચૂર્ણં (પ્રાશ્યમ્), ધાત્રી-
તુલ્યાઃ સિતા યોજ્યા, મધ્યમ્ આજ્ય પલદ્વયમ્ । (તત્)
સર્વં મન્દાગ્નિના (તાવત્) પચેત્, યાવત્ પિણ્ડિતં મવતિ ।
ઇદં લખ્ણ્ડકૂખાંડકં રથાતમ્, પ્રત્યહં પલાર્ધમ્ એક શ
પલં મક્ષયેત્, પરમ્ અમ્લપિત્તાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

કેળાનેા રસ ચારસો તોલા લેવો,
ચારસો તોલા ગાયનુ રૂધ, ખત્રીશ તોલા
આમળાંનું ચૂર્ણ, ખત્રીશ તોલા સાકર અને
આઠ તોલા ગાયનુ ધી લઈ બધું એકઠું કરી
ધીમા અગ્નિથી ત્યાં સુધી પકાવડું કે બધાં
સુધી પિંડો થઈ બાધ. આ ‘ખંડકૂખાંડક’
નામનો અવલેહ પ્રખ્યાત છે; તે બે તોલા
અથવા ચાર તોલા ખાધો હોય તો તે અમ્લ-
પિત્તને અત્યંત નાશ કરે છે. ૨૨-૨૪

નારિકેલખંડ+

કુડયં નારિકેલસ્ય જલે મૃદ્ધગ્નિના પચેત્ ।

નારિકેલજલાડલામે ગધ્યે પયસિ તપ્તચેત્ ॥૨૫॥

ધાન્યકં પિપ્પલી મુસ્તં ચાતુર્જાતિં વિચૂર્ણિતમ્ ।

પ્રત્યેકં ટક્કમાત્રં તુ શીતે તસ્મિન્ વિનિશ્ચિપેત્ ॥૨૬॥

પલમાત્રસ્તદર્ધોઽપિ મક્ષિતઃ પ્રત્યહં નરઃ ।

નારિકેલકલણ્ડોડ્યં પુંસ્ત્વનિદ્રાબલમ્ ॥ ૨૭ ॥

અમ્લપિત્તં રક્તપિત્તં શૂલજ્વરિણામજમ્ ।

ક્ષયં ક્ષપયતિ ક્ષિપ્રં શુષ્કં દાવાનલો યથા ॥૨૮॥

અન્યયઃ-નારિકેલસ્ય કુડય (તસ્ય) જલે મૃદુ-
અગ્નિના પચેત્, નારિકેલ-જલ-અસાવે ગધ્યે પયસિ તપ્ત
પચેત્ (તત્) તસ્મિન્ શીતે ધાન્યક પિપ્પલી મુસ્ત
ચાતુર્જાતિ-પ્રત્યેક વુ ટક્કમાત્ર વિચૂર્ણિતં વિનિશ્ચિપેત્ ।
અથ નારિકેલ-કલણ્ડઃ નરઃ પ્રત્યહં પલમાત્રઃ તદર્ધઃ
અપિ મક્ષિતઃ (ચેત્) પુંસ્ત્વ-નિદ્રા-વજ્રદનઃ, (તથા)
અમ્લપિત્તં રક્તપિત્તં પરિણામજ શૂર ચ ક્ષયં યથા દાવા-
નલઃ શુષ્કં (વન નાશયતિ તથા) ક્ષિપ્રં ક્ષપયતિ ॥

સોળ તોલા વાટેલું ટોપરું નાળિયેરના

+ નારિકેલસ્ય કલણ્ડાનિ યસ્મિન્ પાકે સઃ-તેમાં
નાળિયેરનું ચૂર્ણ તેના પાણીમાં કે દૂધમાં પકાવ
છે, તે પાક-નારિકેલખંડ કહેવાય છે.

પાણીમાં અથવા નાળિયેરનું પાણી ન મળે
તો ગાયના દૂધમાં પકાવવું. 'એ ટાઢું' થાય
ત્યારે તેમાં ધાણા, પીપર, મેથ, તજ,
તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર એ દરેક
પદાર્થનું એવીશ એવીશ ચણાદીભાર ચૂર્ણ
નાખવું, એટલે તે 'નારિકેલખંડ' તૈયાર
થાય છે. માણસોએ આ ચાર તોલા કે જે
તોલા પછુ હમેશાં ખાધો હોય તો પુરુષપણું,
નિદ્રા તથા બળ આપે છે અને અગ્નિપિત્ત,
રક્તપિત્ત; પરિણામશૂળ તથા ક્ષયનો જેમ
દાવાનળ સૂકા વનનો નાશ કરે છે, તેમ
તરત નાશ કરે છે. (આમાં ટોપશને પ્રથમ
ચાર તોલા ગાયના ધીથી શેકવું, એવી
ચરંપશની રીતિ છે.) ૨૫-૨૮

ટીકા-પલમાત્રગમ્યપૂતેન નારિકેલસ્ય મર્જનં કર્તવ્ય-
મિતિ સમ્પ્રદાયઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

બૃહન્નારિકેલખંડ*

પ્રસ્યન્તુ નારિકેલસ્ય સૂક્ષ્મં દ્યપદિ વેપિતમ્ ।
નિઙ્કુલીકૃતકૂમાળ્ડલખ્ણ્ડાનામર્ધમાદકમ્ ॥૨૯॥
તદ્વદ્યં મર્જયેદ્વદ્યે પૂતે તુ કુઙ્ગોન્મિતે ।
તતસ્તત્ર ક્ષિપેન્દુલ્લં ગોદુગ્ધજ્ઞાદકોન્મિતમ્ ॥૩૦॥
તત્રેવ નિશ્પિપેદ્ગ્રંથાં સિતાં પ્રસ્યદ્વયોન્મિતામ્ ।
પચેત્ સર્વોણિ ચૈકત્ર મૃદુના વહ્નિના મિપક્ ॥૩૧॥
સુપકે શીતલે તત્ર ચૂર્ણીકૃત્ય વિનિશ્કિપેત્ ।
સૂક્ષ્મલાં ધાન્યક ધાર્ત્રી પર્પટં જલદં જલમ્ ॥૩૨॥
હરીરં ચન્દનં દ્રાક્ષાં મૃદ્ધાટકજ્ઞ કસોલકમ્ ।
ત્યક્ત્વત્રકં સરપૂરં કર્મયુગ્મં પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૩૩ ॥
સર્વં સંમિશ્રયેદ્દક્ષેદ્ ભાજને મૃગ્મયે નવે ।
પલમાત્રમિદં પ્રાતમશ્નયેદ્ધા યયાડનલમ્ ॥ ૩૪ ॥
પતન્નિવેપિતં હન્તિ રોગાનેતાત્ર સંશયઃ ।
અમ્લપિત્તં જ્વરં પિત્તં રક્તપિત્તમરોચકમ્ ॥ ૩૫ ॥
વાતરક્તં તૃપાં દાહં પાણ્ડુરોગજ્ઞ કામલામ્ ।
ક્ષયં ક્ષપયતિ ક્ષિપ્રં શૂલજ્ઞ પરિણામજમ્ ॥ ૩૬ ॥
નારિકેલસ્ય લ્પ્ણ્ડોડયમદિવ્યં માપિતઃ પુરા ।
ચર્ગદો વૃહ્ણો વૃષ્યઃ પુંસ્ત્વનિદ્રાબલપ્રદઃ ॥ ૩૭ ॥

* ઉપર્યુકાદ્વિશેષદ્યુકત્તેન બૃહ્લાલો નારિ-
કેલજ્ઞઃ-ઉપર કહેલા કરતાં વધારે દ્રવ્યો નાખેલાં
હોવાથી મોટો નારિકેલખંડ નામનો પાક-બૃહન્નારિ-
કેલખંડ કહેવાય છે.

અન્યઃ-દ્યપદિ સૂક્ષ્મં વેપિત નારિકેલસ્ય તુ પ્રસ્યં,
નિઙ્કુલીકૃતં કૂમાળ્ડલખ્ણ્ડાનામ્ અર્ધમ્ આદકં-તદ્વદ્ય
કુઙ્ગ-ઉન્મિતે ગમ્યે પૂતે ॥ મર્જયેત્, તતઃ તત્ર આદકં-
ઉન્મિતં શુદ્ધં ગોદુગ્ધ ક્ષિપેત્, તત્ર ચ એવ પ્રસ્યદ્વય-
ઉન્મિતા મન્યા સિતાં નિશ્કિપેત્, મિપક્ સર્વાણિ ચ
એકત્ર મૃદુના વહ્નિના પચેત્, મુપન્નવે શીતલે તત્ર સૂક્ષ્મ-
લાં ધાન્યક ધાર્ત્રી પર્પટં જલદં જલમ્ હરીરં ચન્દનં
દ્રાક્ષા શ્ઞાટક ચ કસોલકં ત્યક્ત્વત્રક તર્પૂરં પૃથક્ પૃથક્
કર્મયુગ્મં ચૂર્ણીકૃત્ય વિનિશ્કિપેત્, સર્વં સંમિશ્રયેત્, મૃગ્મયે
નવે ભાજને રક્ષેત્, પલમાત્રમ્ દ્વ પ્રાત્ મશ્નયેત્, ના
ચયા-અનલ નિવેપિતમ્ એતત્ અમ્લપિત્તં જ્વરં પિત્તમ્
અરોચક વાતરક્તં તૃપા દાહ ચ પાણ્ડુરોગં કામલા ચ
ક્ષય-એતાન્ રોગાન્ હન્તિ, ન સંશયઃ, પરિણામજં ચ શૂલ
ક્ષિપ્ર ક્ષપયતિ । એવ નારિકેલસ્ય જ્ઞઃ પુરા અધિષ્ઠા
માપિતઃ. (સ ચ) વર્ગદઃ વૃહ્ણઃ વૃષ્યઃ પુંસ્ત્વ-નિદ્રા-
બલપ્રદઃ (મિતિ) ॥

છીપર પર ઝીણું વાટેલું ચોસઠ તોલા
ટોપરું, અને છાલ તથા બી કાઢી નાખેલ
કેળાના એકસો અઘ્યાવીશ તોલા ટુકડા-
એ બહેને સોળ તોલા ગાયના ધીમાં શેકીને
પછી તેમાં ગાયનું બસો છપ્પન તોલા
શુદ્ધ દૂધ તથા એકસો અઘ્યાવીશ તોલા
ઉત્તમ સાકર નાખવી. પછી વેઢે એ સર્વને
કામળ અગ્નિથી પકાવી સારી પેઠે પાકી રહે
ત્યારે શીતલ કરીને તેમાં ઝીણી એલચી,
ધાણા, આમળાં, ખડસલિયો પિત્તપાપડો,
મેથ, ધોળો વાળો, કાળો વાળો, અંદન,
દ્રાક્ષ, શિંગોઠાં, કસેલાં, તજ, તમાલપત્ર અને
બીજસેની બરાસ-એ દરેક પદાર્થનું બળે
તોલા ચૂર્ણ કરી તે સઘળું ચૂર્ણ મેળવી દેવું,
એટલે તે 'બૃહન્નારિકેલખંડ' તૈયાર થાય
છે. આ ઔષધને માટીના નવા વાસણમાં
રાખવું. આ ઔષધ ચાર તોલા અથવા
પોતાના અગ્નિના બળ પ્રમાણે સવારમાં ખાવું.
એમ આ જે સેવ્યુ હોય તો અગ્નિપિત્ત,
જ્વર, રક્તપિત્ત, અરોચક, વાતરક્ત, તરસ,
દાહ, પાંડુરોગ, કમળો, ક્ષય અને પરિણામ-
શૂળનો તે જલદી નાશ કરે છે. પૂર્વે અગ્નિની-

મૂનપુરીયાણિ મિટ્ટહાતિ યદા નરઃ' इति चरकवचनात् । क्षयात्=क्षીयतेऽनेनेति क्षयः । तेनाऽतिव्यवयाऽ-
नशनेऽप्येदयो घातुक्षयहेतवः 'क्षय'-शब्देनोच्यन्ते ॥
साहसात्-स्ववृत्ता समम् मद्बुद्धादितः, विपमासनात्=
'यदुक्तोक्तमकाळे वा भुक्तं तद्विपमाशनम्' तस्मात् ।
त्रिदોषः=सान्निपातिकः । हेतुचतुष्टयात्=अन्येऽपि हेतवो
हेतुचतुष्टय एवान्तर्भवन्ति । यक्ष्मणः पर्यायाः=राजयक्ष्म-
क्षय-शोषाः ॥ अधोवायु वजरेना वेગોને રોકવાથી ક્ષય-
રોગ થાય છે. ચરકે કહ્યું છે કે, 'ભાણસ જ્યારે વાયુ,
મૂત્ર અને વિષ્ણુ આદિના વેગોને રોકે છે ત્યારે
રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે; તેમ જ અત્યંત મૈથુન,
અત્યંત ઉપવાસ અને અત્યંત ધર્મ્યા આદિ ધાતુઓનો
ક્ષય કરનારાં કારણોથી પણ ક્ષયરોગ થાય છે; તેમ જ
બળવાનની સાથે મધ્યક વજરે કરવાં ધન્યાદિ સાહસ-
થી પણ ક્ષયરોગ થાય છે; અને ખૂબ વધારે, બહુ થોડું
અથવા સમય વગરનું ભોજન કરવાથી પણ ક્ષય-
રોગ થાય છે. આ ક્ષયરોગ નિદાપજન્ય એટલે
સાન્નિપાતિક છે-અર્થાત્ આ ક્ષયરોગનું પાસેનું
કારણ ત્રણે રોગો છે અને ઉપર કહેલાં ચાર તેનાં
દૂરનાં કારણો છે. ક્ષયરોગનાં બીજાં પણ જે જે
કારણો છે, તે સઘળાં આ ચાર કારણોમાં સમાઈ
જાય છે, એમ સમજવું. આ ક્ષયરોગનાં જ યક્ષ્મા,
રાજયક્ષ્મા, ક્ષય અને શોષ એ ચાર નામો છે.'

યક્ષ્માદીનાં નિદાનક્રમ-
ક્ષયના 'યક્ષ્મન' નામની નિરુક્તિ કે વ્યાખ્યા

વૈદ્યો વ્યાધિમતા યસ્માદ્ વ્યાધેયંત્વેન યક્ષ્યતે ।
સ યક્ષ્મા પ્રોચ્યતે લોકે શબ્દશાસ્ત્રવિશારદઃ ॥૨૧॥
અર્થ-યસ્માત્ વ્યાધિમતા વ્યાધેઃ વત્તેન વૈદ્યઃ
યક્ષ્યતે (પૂજ્યતે), સઃ લોકે શબ્દશાસ્ત્રવિશારદઃ
'યક્ષ્મા' પ્રોચ્યતે ॥

જે રોગને ક્ષીણે રોગી પોતાના રોગની
ચિકિત્સા કરવા કે પ યત્ન કરવાના કારણે
વૈધને પૂછે છે, તે રોગને લોકમાં વ્યાકરણ-
શાસ્ત્રના વિદ્વાનો 'યક્ષ્મા' કહે છે. ૨

ટીકા-યક્ષ્યતે=પૂજ્યતે ॥

ક્ષયના 'રાજયક્ષ્મા' નામની

નિરુક્તિ કે વ્યાખ્યા

રાજયક્ષ્મસો યસ્માદ્મૂદયે ક્રિયામયઃ ।
તસ્માત્તં રાજયક્ષ્મેતિ પ્રવદન્તિ મનીષેભઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ-એવઃ આમયઃ રાજઃ ચન્દ્રમસઃ યસ્માત્
ચિત્ત ગમૂત્, તસ્માત્ મનીષિણઃ તં 'રાજયક્ષ્મા' इति
પ્રવદન્તિ ॥

આ રોગ, રાજ ચંદ્રને જે કારણે અવશ્ય
થયો હોતો, તેથી વિદ્વાનો તેને 'રાજયક્ષ્મા'
કહે છે. ૩

'ક્ષય' તથા 'શોષ' નામની

નિરુક્તિ કે વ્યાખ્યા

ક્રિયાક્ષયકરત્વાત્ ક્ષય इत्युच्यતે ભુધૈઃ ।
સંશોષણાદ્રસાદીનાં શોષ इत्यभिधीयते ॥ ૪ ॥

અર્થ-ક્રિયાક્ષયકરત્વાત્ તુ ભુધૈઃ 'ક્ષયઃ' इति
ઉચ્યતે, રસારીનાં સંશોષણાત્ શોષઃ इति અભિધીયતે ॥

આ રોગ સઘળી ક્રિયાઓનો ક્ષય કરનાર
છે, તેથી વિદ્વાનો તેને 'ક્ષય' કહે છે; અને
આ રોગ રસ આદિ ધાતુઓનું અત્યંત શોષણ
કરે છે, તેથી 'શોષ' કહેવાય છે. ૪

તસ્ય સમ્પ્રાપ્તિમાદ-

ક્ષયરોગની સંપ્રાપ્તિ

કફપ્રધાનૈર્દોષૈસ્તુ રૂદેષુ રસવર્ત્મસુ ।
અતિશ્વવાયિનો વાઽપિ ક્ષીણે રેતસ્યનન્તરાઃ ॥
ક્ષીયન્તે ધાતવઃ સર્વે તતઃ શુષ્યતિ માનવઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ-કફપ્રધાનૈઃ દોષૈઃ તુ રસવર્ત્મસુ રૂદેષુ,
અપિ વા અતિશ્વવાયિનઃ રેતસિ ક્ષીણે (સતિ) અનન્તરાઃ
સર્વે ધાતવઃ ક્ષીયન્તે, તતઃ માનવઃ શુષ્યતિ ॥

જેમાં કફ સુખ્ય હોય છે એવા ત્રણે
દોષોથી રસના ભાગોં રોકાઈ જતાં અથવા
જે માણસ અત્યંત મૈથુન સેવે, તેના રસ
પછીની બધી ધાતુઓ ક્ષીણ થાય છે અને
તે પછી માણસ સુકાય છે. ૫

ટીકા-કફપ્રધાનૈર્દોષૈ રસવર્ત્મસુ રૂદેષુ અનન્તરાઃ
સર્વે ધાતવઃ ક્ષીયન્તે, તનો માનવઃ શુષ્યતિ, કારણભૂતસ્ય
રસસ્ય ક્ષયે કાર્યાના રક્તારીનામનુક્રમેણ ક્ષીયમાણત્વાત્ ॥
માર્ગાવરોષે રસશયહેતુમાદ ચરકઃ-

'રસઃ છોતઃસુ રૂદેષુ સ્વસ્થાનસ્યો વિદ્યતે ।

સ કર્ચ કાસવેગેન મ્હરૂપઃ પ્રવર્તતે' ॥

સ્વસ્થાનસ્યઃ=હૃદયસ્યઃ । કાપ વિનાપિ રસશયો ભવતિ
માર્ગાવરોષકુપિતિત્રાતેન રસસ્ય શોષણાત્ ॥ ઉક્ત્ય-
'વાયો-
ર્ધાતુક્ષયઃ વૌષાત્ માર્ગસ્વાવરમેન ચ' ॥ इति ।

અનુલોમક્ષયમુત્સા પ્રતિનોમક્ષયમાદ-અતિશ્વવાયિનો
વા રેતસિ ક્ષીણે પ્રતિગ્રોમક્રમેણાનન્તરાઃ સર્વે ધાતવો રસ-
પર્યન્તાઃ ક્ષીયન્તે । તથા-શુક્રે ક્ષીણે મન્ના ક્ષીયતે,
મન્નિ ક્ષીણે અશ્વિ ક્ષીયતે, એવં પૂર્વ પૂર્વ ક્ષીયતે ॥ નનુ
કાર્વસ્ય શુક્રસ્ય ક્ષયે કયં કારણભૂતાનાં મન્નાદીનાં ક્ષયઃ ?
ઉચ્યતે-શુક્રક્ષયાદ્વાયુઃ કુષ્યતિ, સ વાયુઃ સાન્નિપ્યાત્ ક્રમેણ

કુમારોએ આ 'બૃહન્નારિકેવખંડ' કહેલ છે; તે શરીરના વર્ણને સારી કરે છે; ધાતુઓને સુદ કરે છે, કામી લોકોને હિતકારી છે અને પુરુષપણને, નિદ્રાને તથા બળને આપે છે.

અથ શ્લેષ્મવિત્તચિકિત્સા ।

શ્લેષ્મપિત્તની ચિકિત્સા

અમયા પિપ્પલી દ્રાક્ષા સિતા ધાન્યવવાસકમ્ ।
મધુના કણ્ઠદાહર્ષં પિત્તશ્લેષ્મહરં પરમ્ ॥ ૩૮ ॥

પટોલયવધાન્યાકપિપ્પલ્યામલકાનિ ચ ।

વર્ણા ક્ષૌદ્રયુતઃ ક્ષાયઃ પિત્તશ્લેષ્મહરઃ પરઃ ॥ ૩૯ ॥

પિત્તશ્લેષ્મયમીકણ્ઠકોટવિસ્ફોટદાહનુત્ ।

દીપનઃ પાચનઃ ક્ષાયઃ શુક્લવેરપટોલયોઃ ॥ ૪૦ ॥

પિપ્પલીવણ્ઠપથ્યામિસ્તુલ્યામિર્મોદકઃ કૃતઃ ।

પિત્તશ્લેષ્મહરો મુક્તો વહ્નિમાન્યઞ્ચ નાશયેત્ ॥ ૪૧ ॥

અન્યયઃ-અમયા પિપ્પલી દ્રાક્ષા સિતા ધાન્ય-ચવા-સકં મધુના (લીઠં સત્) પર પિત્તશ્લેષ્મહરં કણ્ઠદાહર્ષં (મવતિ) । પટોલ-ચય-ધાન્યાક-પિપ્પલી-આમલકાનિ ચ-વર્ણા ક્ષાયઃ ક્ષૌદ્રયુતઃ (પીતઃ ચેત્) પરઃ પિત્તશ્લેષ્મ-હરઃ (મવતિ) ॥ શુક્લવેર-પટોલયોઃ ક્ષાયઃ દીપનઃ પાચનઃ પિત્તશ્લેષ્મ-વમી-કણ્ઠ-કોટ-વિસ્ફોટ-દાહનુત્ (અસ્તિ) । પિપ્પલી-વણ્ઠ-પથ્યામિઃ સુલ્યામિઃ કૃતઃ મોદકઃ મુક્તઃ (ચેત્) પિત્તશ્લેષ્મહરઃ ચ વહ્નિમાન્યં નાશયેત્ ॥

હરડે, પીપર, દ્રાક્ષ, સાકર, ધાણા અને જવાસાતું ચૂર્ણ મધ સાથે આટલું હોય તો તે શ્લેષ્મપિત્ત તથા કંઠોના દાહ મટાડે છે. કઠવાં પરવળ, જવ, ધાણા, પીપર અને આમળાનો કવાથ મધ સાથે પીધો હોય તો તે શ્લેષ્મપિત્તને સારી પેઠે મટાડે છે. આહું અને કઠવાં પરવળનો કવાથ પીધો હોય તો તે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, પાચન થાય છે અને શ્લેષ્મપિત્ત, ભૂત્તી, ચળ, દ્રામકાં, ફાંદા તથા દાહને મટાડે છે. પીપર, ખાંડ અને હરડેને સમભાગે લઈ તેનો લાડુ કરી ખાધો હોય તો તે શ્લેષ્મપિત્ત અને અગ્નિની મંદતાનો નાશ કરે છે. ૩૮-૪૧

અશ્વપિત્તનો તથા શ્લેષ્મપિત્તનો

અધિકાર સમાપ્ત

અથ *રાજયક્ષમાધિકારઃ ।

૧૧ : ક્ષયરોગનો* અધિકાર

તત્ર રાજયક્ષમણો વિપ્રકૃષ્ટં સન્નિદ્રશ્ચ નિદ્રાનમાહ-
ક્ષયરોગનાં પાસેનાં તથા દૂરનાં નિદ્રાનો

વેગરોગાત્ ક્ષયાચ્ચ સાહસાદ્વિપમાશનાત્ ।
ત્રિદોષો જાયતે યક્ષમા ગદો હેતુચતુષ્ટયાત્ ॥ ૧ ॥

અન્યયઃ-વેગરોગાત્ ક્ષયાત્ સાહસાત્ ચ વિપમા-
શનાત્ એવ હેતુચતુષ્ટયાત્ ત્રિદોષઃ યક્ષમા ગદઃ-જાયતે ॥

અપાનવાયુ 'વગેરેનો રોગ રોકવાથી, ધાતુઓનો ક્ષય થવાથી, સાહસ કરવાથી અને વિષમલોગન કરવાથી-આ ચાર કારણો-થી ત્રણે દોષોવાળો ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧
ટીકા-વેગરોગાત્-વાતારીનાં વેગધારણાત્ । 'વાત-

* યક્ષયતે-પૂજયતિ વૈયં, યદ્વા યક્ષયતે-પૂજયતે વૈયં
અનેન લોનેપુ इति यक्षमा-यत्र पूजयाम्-'મનિન્'
(ઉપા. ૪-૧૪૫), તતઃ રોગેપુ રાજા ચાતો યક્ષમા,
રાજ્યન્દ્રમ્લો વા જાતાં યક્ષમા-રાજયક્ષમા-વૈદ્યને લોકોમાં
ને પૂજવે છે, અથવા જેની ચિકિત્સા કરવાને લીધે.
વૈદ્યને લોકો પૂજે છે એ રોગ 'યક્ષમન્' કહેવાય
છે. વળી એ રોગ ખીજ બધા રોગો કરતાં વધારે
બળવાન છે, તેથી રોગોમાં રાજા જેવો હોઈ ને
રાજયક્ષમન્ અથવા રાજા ચંદ્રને જે રોગ થયો હતો,
એ રાજયક્ષમન્ કહેવાય છે. તે ક્ષયનો રોગ, આ
રોગનું 'ક્ષય' એવું નામ પણ આ કારણે પણ
છે-ક્ષીયતે અનેન જનઃ, યદ્વા ક્ષયતિ જનસ્ય દેહમ્ इति
ક્ષયઃ । ક્ષિ ક્ષયે અન્ જેને લીધે માણસ ક્ષય પામે-
ધસાય અને છેવટે મરે છે, એટલે લોકોના દેહો
ને નાશ કરે છે, તેથી તે રોગ ક્ષય કહેવાય છે.

વળી આ રોગનું ત્રીજું નામ 'શોષ' પણ
આ જ કારણે પણ છે-શોષયતિ દેહમ્વાન્ વાત્ત્
इति शोषः, શુષ શાપને ધ્યન્તાદ્ અન્-ને શરીરની
સઘળા ધાતુઓને સૂકવી નાખી તે દ્વારા શરીરને
પણ સૂકવી નામે છે, તેથી આ રોગ 'શોષ' કહેવાય
છે. આમ આ રોગનાં યક્ષમન્, રાજયક્ષમન્, ક્ષય
તથા શોષ એવાં ચાર નામો છે.

* ક્ષયરોગનાં અગિયાર લક્ષણો આ અધિ-
કારના ૧૦-૧૧ શ્લોકમાં કહ્યાં છે, 'ત્યાં પિતાદ
રક્તસ્ય ચાગમઃ' -પિત્તના પ્રદોષથી ક્ષયમાં લોહીની કળે,
એમ ક્ષયરોગને 'પણ પિત્તની સાથે સંબંધ છે,
તેથી ઉપરના અધિકાર સાથે સંકળાયેલો આ ક્ષય-
રોગનો અધિકાર શરૂ કરે છે.

મૂત્રપુરીષાણિ મિટ્ટકાતિ યદા નરઃ” इति चरकवच-
नात् । क्षयात्=क्षીयतेऽनेनेति क्षयः । देनाऽतिव्यवायाऽ-
नशनेऽप्यादयो घातुक्षयहेतवः ‘क्षय’-शब्देनोच्यन्ते ॥
साहस्रात्-कलवता समम् मृदुदादितः, विषमाक्षनात्=
‘पटुशोकमकाळे वा मुक्तं तद्विषमाक्षनम्’ तस्मात् ।
त्रिदोषः=सांनिपातिकः । हेतुचतुष्टयात्=अन्येऽपि हेतवो
हेतुचतुष्टय एवान्तर्भवन्ति । यद्गणः पञ्चायाः=राज्यक्ष-
य-शोषाः ॥ अधोवासु पगेरेना वेગોને રોકવાથી ક્ષય-
રોગ થાય છે. ચરકે કહ્યું છે કે, ‘માણસ જ્યારે વાયુ,
મૂત્ર અને વિષા આદિના વેગોને રોકે છે ત્યારે
રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે; તેમ જ અત્યંત મૈથુન,
અત્યંત ઉપવાસ અને અત્યંત ઈર્ષ્યા આદિ ધાતુઓનો
ક્ષય કરનારાં કારણોથી પણ ક્ષયરોગ થાય છે; તેમ જ
બળવાનની સાથે મધ્યમ બળે કરવાં ઇત્યાદિ સાહસ-
થી પણ ક્ષયરોગ થાય છે; અને ખૂબ વધારે, બહુ થોડું
અથવા સમય વગરનું ભોજન કરવાથી પણ ક્ષય-
રોગ થાય છે. આ ક્ષયરોગ નિદાપજન્ય એટલે
સાંનિપાતિક છે-અર્થાત્ આ ક્ષયરોગનું પાસેનું
કારણ ત્રણે દોષો છે અને ઉપર કહેલાં ચાર તેનાં
દૂરનાં કારણો છે. ક્ષયરોગનાં બીજાં પણ જે જે
કારણો છે, તે સહજાં આ ચાર કારણોમાં સમાઈ
જાય છે, એમ સમજવું. આ ક્ષયરોગનાં જ યક્ષ્મા,
રાજ્યક્ષ્મા, ક્ષય અને શોષ એ ચાર નામો છે.’

યક્ષ્માદીનાં નિદાનમાહ-

ક્ષયના ‘યક્ષ્મન્’ નામની નિરુક્તિ કે વ્યાખ્યા
વૈષ્ણો ધ્યાધિમતા યસ્માદ્ ધ્યાધ્યેયત્વેન યક્ષ્યતે ।
સ યક્ષ્મા પ્રોચ્યતે લોકે શઃશાસ્ત્રવિશારદૈઃ ॥૨॥
અન્વયઃ-યસ્માત્ ધ્યાધિમતા ધ્યાધેઃ યત્વેન વૈવઃ
યક્ષ્યતે (પૂજ્યતે), ઘઃ લોકે શઃશાસ્ત્રવિશારદૈઃ
‘યક્ષ્મા’ પ્રોચ્યતે ॥

જે રોગને લીધે રોગી પોતાના રોગની
ચિકિત્સા કરવા રૂપ યત્ન કરવાના કારણે
વૈધને પૂછે છે, તે રોગને લોકમાં વ્યાકરણ-
શાસ્ત્રના વિદ્વાનો ‘યક્ષ્મા’ કહે છે. ૨

ટીકા-યક્ષ્યતે=પૂજ્યતે ॥

ક્ષયના ‘રાજ્યક્ષ્મા’ નામની

નિરુક્તિ કે વ્યાખ્યા

રાજાચન્દ્રમસો યસ્માદ્ મુદેય કિરામયઃ ।
તસ્માત્તં રાજપક્ષ્મેતે પ્રચન્દન્તિ મનીષેઃ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ-અયઃ આમયઃ રાજઃ ચન્દ્રમસઃ યસ્માદ્
કિન્ અમૂત્, તસ્માન્ મનીષિણઃ ત ‘રાજ્યક્ષ્મા’ इति
પ્રવદન્તિ ॥

આ રોગ, રાજ ચંદ્રને જે કારણે અવશ્ય
થયો હોતો, તેથી વિદ્વાનો તેને ‘રાજ્યક્ષ્મા’
કહે છે. ૩

‘ક્ષય’ તથા ‘શોષ’ નામની

નિરુક્તિ કે વ્યાખ્યા

ક્રિયાક્ષયકરત્માત્તુ ક્ષય इत्युच्यते बुधैઃ ।
સંશોયનાદ્રસાદીનાં શોષ इत्यभिधीयते ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ-ક્રિયાક્ષયકરત્વાત્ તુ બુધૈઃ ‘ક્ષયઃ’ इति
उच्यते, रसारीनां संशोयमात् शोषः इति अभिधीयते ॥

આ રોગ સઘળી ક્રિયાઓનો ક્ષય કરનાર
છે, તેથી વિદ્વાનો તેને ‘ક્ષય’ કહે છે; અને
આ રોગ રસ આદિ ધાતુઓનું અત્યંત શોષણ
કરે છે, તેથી ‘શોષ’ કહેવાય છે. ૪

તત્ત્વ સમ્પ્રાપ્તિમાહ-

ક્ષયરોગની સંપ્રાપ્તિ

कफप्रयानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
अतिव्यवायिनो वाऽपि क्षीणे रेतस्यनन्तराः ॥
ક્ષીયન્તે ધાતવઃ સર્વે તતઃ શુષ્યતિ માનવઃ ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ-કફપ્રયાનૈર્દોષૈઃ તુ રસવર્ત્મસુ રુદ્ધેષુ,
અપિ વા અતિવ્યવાયિનઃ રેતસિ ક્ષીણે (સતિ) અનન્તરાઃ
સર્વે ધાતવઃ ક્ષીયન્તે, તતઃ માનવઃ શુષ્યતિ ॥

જેમાં કફ મુખ્ય હોય છે એવા ત્રણે
દોષોથી રસના માગો રોકાઈ જતાં અથવા
જે માણસ અત્યંત મૈથુન સેવે, તેના રસ
પછીની બધી ધાતુઓ ક્ષીણ થાય છે અને
તે પછી માણસ મૃતકાય છે. ૫

ટીકા-કફપ્રયાનૈર્દોષૈ રસવર્ત્મસુ રુદ્ધેષુ અનન્તરાઃ
સર્વે ધાતવઃ ક્ષીયન્તે, તતો માનવઃ શુષ્યતિ, કારણમૂત્રસ્ય
રસસ્ય ક્ષયે કાર્યાયા રક્તારીનામતુક્તેણ ક્ષીયમાનતાત્ ॥
માર્ગવિરોધે રસક્ષયહેતુમાહ ચરકઃ-

‘રસઃ ધોતમુ રુદ્ધેષુ સ્વસ્થાનસ્યો વિદગ્ધે ।

સ કર્ચ કાશવેગેન યદ્દુષ્યઃ પ્રવર્તતે’ ॥

સ્વસ્થાનસ્યઃ=હૃદયસ્યઃ । કામ વિનાપિ રસક્ષયો મરતિ
માર્ગવિરોધકુવિત્વાત્તેન રસસ્ય શોષણાત્ ॥ ઉક્ત્ય-‘વાયો-
ધાતુક્ષયઃ કોગત્ માર્ગસ્વાવરોગેન ચ’ ॥ इति ।

અતુલોમશયમુત્તમ પ્રતિરોમશયમાહ-અતિવ્યવાયિનો
વા રેતસિ ક્ષીણે પ્રતિરોમક્રમેણાનન્તરાઃ સર્વે ધાતવો રસ-
પર્યન્તાઃ ક્ષીયન્તે ॥ તથા-શુક્રે ક્ષીણે મત્ત્વા ક્ષીયતે,
મત્ત્વનિ ક્ષીણે અધિ ક્ષીયતે, પુન પૂર્વ ક્ષીયતે ॥ નતુ
કાર્યસ્ય શુક્રસ્ય ક્ષયે કર્ચ કારણમૂતાનાં મત્ત્વાદીનાં ક્ષયઃ ॥
उच्यते-शुक्रक्षयाद्वायुः कुप्यति, घ वायुः साद्रिप्यात् क्लेश

મજ્ઞાદીન્ સર્વાન્ ધાતુન્ શોષયતિ, તતસ્તદનન્તરં માનવઃ શુષ્યતિ ॥ સધળી ધાતુઓનું કારણ રસ છે, તેના ક્ષય થતાં તેના કાર્યરૂપ રુધિર આદિ ધાતુઓનો પણ અનુક્રમે ક્ષય થાય છે, તેથી માથુસના શરીરનું સુકાણું સંભવિત છે. માર્ગો રોકાઈ જતાં રસનો ક્ષય થવા વિષે ચરકે કહ્યું છે કે, ‘સોતો એટલે રસવાહી નાદીઓના માર્ગો રોકાઈ જતા હૃદયરૂપી પોતાના સ્થાનમાં રહેલો રસ અતિશય દાઢ પામે છે અને એ રીતે દાઢ પામેલો તે રસ જિએ ઉધરસનો વેગથી ધણી રૂપે બહાર નીકળવો ચાલુ થાય છે.’

એમ ઉધરસ થઈને જ રસનો ક્ષય થાય છે, એવું ક’ઈ નથી, કારણ કે ઉધરસ વિના પણ માર્ગો રોકાઈ જવાથી કોપ પામેલા વાયુને લીધે રસનો ક્ષય થાય છે. કહ્યું છે કે, ‘માર્ગો રોકાઈ જવાથી વાયુનો કોપ થવાને લીધે પણ ધાતુઓનો ક્ષય થાય છે.’

એ રીતે કારણભૂત રસના ક્ષયથી કાર્યભૂત ધાતુઓનો જેમ સવળા ક્રમે ક્ષય થાય છે, તેમ જિહ્વા ક્રમે પણ કાર્યભૂત વીર્યના ક્ષયથી તેના કારણભૂત ધાતુઓનો ક્ષય થાય છે. અત્યંત મૈથુન કરનાર માથુસનું વીર્ય ક્ષીણ થતાં વીર્યથી ઉપરની બધી રસ સુધીની ધાતુઓ પણ જિહ્વા ક્રમે ક્ષીણ થાય છે, જેમ કે વીર્ય ક્ષીણ થતાં મળ્મ ક્ષીણ થાય છે, મળ્મ ક્ષીણ થતાં હાડકાં ક્ષીણ થાય છે, હાડકાં ક્ષીણ થતાં મેદ ક્ષીણ થાય છે, મેદ ક્ષીણ થતાં માંસ ક્ષીણ થાય છે, માંસ ક્ષીણ થતાં રુધિર ક્ષીણ થાય છે અને રુધિર ક્ષીણ થતાં રસ ક્ષીણ થાય છે. અહીં શંકા થાય છે કે વીર્ય તો કાર્ય છે, તેના ક્ષય થતા કારણરૂપ મળ્મ આદિનો ક્ષય કેમ સંભવે ? આનું સમાધાન આ છે કે વીર્યના ક્ષયથી વાયુ કોપે છે અને તે વાયુ પોતાની સગીપ રહેલી મળ્મ આદિ સધળી ધાતુઓનું અનુક્રમે શોષણ કરે છે, જેથી માથુસ ક્ષીણ થાય છે.

રાજયક્ષમણઃ પૂર્વરૂપમાદ-

ક્ષયરોગાનું પૂર્વરૂપ

શ્વાસાદ્રસાદકફસંઘ્રવતાલુશોષઃ, વર્મ્યગ્નિ-સાદમદપીનસકાસનિદ્રાઃ । શોષે ભવિષ્યતિ ભવન્તિ સ ચાપિ જન્તુઃ, શુક્લેક્ષણો ભવતિ માંસપરો રિરંસુઃ ॥ ૬ ॥

સ્વપ્નેષુ ફાકશુકાશલ્લિકિનીલકણ્ઠ, ગુદ્રાસ્ત-થેવ કપયઃ ફુલ્લાસકાશ ॥ સં વાહયન્તિ સ નદીવિજલાશ પરમે, પ્લુપ્તસ્તરૂ પવનધૂમ-વવાદિતાશ ॥ ૭ ॥

અન્યઃ-શોષે ભવિષ્યતિ (સતિ) શ્વાસ-અદ્રસાદ-કફમંઘવ-તાલુશોષ-વર્મિ-અગ્નિ-સાદ-મદ-પીનસ-કાસ-નિદ્રાઃ ભવન્તિ, સ ચ જન્તુઃ અપિ શુક્લેક્ષણઃ માંસપરઃ રિરંસુઃ ભવતિ, ત ચ સ્વપ્નેષુ કાક-શુક-શલ્લિક-નીલ-કણ્ઠ-ગુદ્રાઃ તથા એવ કપયઃ ચ ફુલ્લાસકાઃ વાહયન્તિ, સ ચ વિજલાઃ નદીઃ ચ શુક્લાન્ પવન-ધૂમ-દવ-અદિ-તાન્ તત્ત્વં પશ્યેત્ ॥

ક્ષય થવાનો હોય ત્યારે શ્વાસ, અંગોમાં ગ્લાનિ, કંઈતું સ્વપ્ન, તાળવાનો શોષ, જિહ્વા, અગ્નિની મંદતા, મદ, સળેખમ, ઉધરસ અને નિદ્રા થાય છે. અને તે માથુસ પણ માંસ ખાવા તત્પર તથા (મૈથુન માટે) રમવાની ઇચ્છાવાળો થાય છે અને તેની આંખો ધોળી થઈ જાય છે. વળી એ માથુસને સ્વપ્નમાં કાગડા, પોપટ, શેઠાઈ, નીલકંઠ, ગરંજો, વાંદરાં તથા કાકીડા ખેંચી જાય છે અને પાણી વગરની નદીઓ તેમ જ સુકાયેલાં તથા પવનથી, ધુમાડાથી અને હાવાનળથી ખરાબ થયેલાં વૃક્ષોને તે દેખે છે. ૬, ૭

રાજયક્ષમણો લક્ષણમાદ-

ચરકે કહેલાં ક્ષયરોગનાં ત્રણ લક્ષણો અંસપાર્શ્વમિતાપચ્ચ સન્તાપઃ કરપાદયોઃ ।

જ્વરઃ સર્વાક્ષિક્ષેતિ લક્ષણં રાજયક્ષમણઃ ॥ ૮ ॥

અન્યઃ-અસ-પાર્શ્વ-અમિતાપઃ, ચ કર-પાદયોઃ સંતાપઃ

ચ સર્વાક્ષિક્ષઃ જ્વરઃ इति રાજયક્ષમણઃ લક્ષણમ્ (ભવતિ) ॥

ખસાઓમાં તથા પડખાંઓમાં પીડા, હાથમાં તથા પગમાં બળતરા અને સધળાં અંગોમાં તાપ, એ (ત્રણ) ક્ષયરોગનાં લક્ષણો છે. ૮

દીકા-અકયોઃ પાર્શ્વયોશ્વામિતાપઃ-પીડા; અન્ન સર્વલ-વાતુક્ષયપૂર્વકઃ સર્વલશરીરશોષો યોદ્યઃ ॥ આં રોગમાં સધળી ધાતુઓના ક્ષયપૂર્વકે આખા શરીરનું સુકાણું થાય છે એમ સમજવું.

एतानि त्रीणि लक्षणानि प्रायोमावित्वेन चरकेनो-कानि ॥ सुश्रुतेन यक्ष्मणि च लक्षणान्युक्तानि, तान्याह-ज्मेम चरके क्क्षयरोगमां लक्षणं यथां त्रयं लक्ष्णैः क्क्षां છે; પણ સુશ્રુતે તેમાં ૭ લક્ષણો ક્ષ્યાં છે, તે અહીં બતાવે છે :

સુશ્રુતે કહેલાં ક્ષયરોગનાં ૭ લક્ષણો અક્ષેદ્વેનો જ્વરઃ શ્વાસઃ કાસઃ શોણિતદશનમ્ ॥ ૧ ॥ સ્વરમેદશ્ચ જાયન્તે પટ્ટ જાતે રાજયક્ષમણિ ॥ ૨ ॥

અન્વયઃ-રાજ્યક્ષમિણિ જાતે મક્ષદેવઃ જ્વરઃ, શ્વાસઃ, કાસઃ, શોણિતદર્શન, ચ સ્વરમેદઃ-(ઈતિ) પદ્ (લક્ષ-ગાનિ) જાયન્તે ॥

‘ક્ષયરોગ થયે હોય ત્યારે અત્ર ઉપર ક્ષેપ, તાપ, શ્વાસ, ઉધરસ, લોહીનું દેખાવું અને ઘાંટો બેસી જવો એ છ લક્ષણો થાય છે.’ ૯

ઉલ્બળતા દોષાનાં મેદાશ્વક્ષમણિ એકાદશલક્ષણાન્યાહ- ક્ષયરોગ સાન્નિપાતિક છે છતાં દોષોની ઉલ્બ-ણતા ઉપરથી તેનાં અગિયાર લક્ષણો

સ્વરમેદોઽનિલાચ્છલં સઙ્કોચશ્વાસપાર્શ્વયોઃ ।
જ્વરો દાહોઽતિસારશ્ચ પિત્તાદ્રકસ્ય સાગમઃ ॥૧૦
શિરસઃ પરિપૂર્ણત્વમનત્કચ્છન્દ એવ ચ ।

કાસઃ કળ્ઠસ્ય ચ ધ્વંસો વિજ્ઞેયઃ કફકોપતઃ ॥૧૧
અન્વયઃ-અનિલાત્ સ્વરમેદઃ શ્વલં ચ ગંઠ-પાર્શ્વયોઃ સંકોચઃ, પિત્તાત્ જ્વરઃ દાહઃ ચ અતિસારઃ, રક્તસ્ય ચ સાગમઃ, કફકોપતઃ શિરસઃ પરિપૂર્ણત્વ ન અનુચ્છન્દઃ એવ, ચ કળ્ઠસ્ય ધ્વંસઃ વિજ્ઞેયઃ ॥

વાયુની ઉલ્બળતા કે પ્રકોપ હોય તો તેથી સ્વરનો લેહ, શૂળ અને ખસાનો તથા પડખાં-ઓનો સંકોચ થાય છે; પિત્તની ઉલ્બળતા કે પ્રકોપ હોય તો તેથી જ્વર, દાહ, અતિ-સાર અને રુધિરનું નીકળવું થાય છે; અને કફની ઉલ્બળતા કે પ્રકોપ હોય તો તેથી માથાનું ભારેપણું, અત્ર ઉપર અરુચિ, ઉધરસ અને ઠંઠોનાં ધ્વંસ-ગળાનું બેસી જવું થાય છે. ૧૦, ૧૧

ટીકા-અનિલાત્-ઉલ્બળાત્, એવં પિત્તાત્, કફાચ-યત આદિ સુબ્રતઃ । ‘એક એવ મતઃ શોષઃ સન્નિપાતાત્મકો ગદઃ ઉદેકાત્ તમ્ લિપ્ત્વાનિ દોષાનાં નિપતન્તિ હિ ॥’ આનું કારણ સુબ્રતે કહ્યું છે કે ‘એ ક્ષયરોગ ત્રણે દોષના સન્નિપાતાત્મક હોવાને લીધે એક જ પ્રકારનો મનાયો છે, છતાં તેમાં દોષોની ઉલ્બળતા કે પ્રકોપના પ્રમાણમાં તે તે દોષોનાં ચિહ્નો આવી જ પડે છે.

મયાસાધ્યં યસ્માણમાહ-

ક્ષયરોગ અસાધ્ય ક્યારે ?

પ્રકાદશમિરેભિર્વા પદ્મિર્ભિર્વાપિ સમન્વિતમ્ ।
ત્રિમિર્ભા પીડિતં લિપ્તજ્વરકાસાશ્વગામયૈઃ ॥
જહાન્છોષાદિતં જન્તુમિચ્છન્ સુવિમલં યશઃ ॥૧૨
અન્વયઃ-સુવિમલં યશઃ ઇચ્છન્ (વૈશઃ) ઇમિઃ એકાદશમિઃ વા પદ્મિઃ લિપ્તઃ સમન્વિતમ્, અપિ વા

જ્વર-કાસ-અશ્વગામયૈઃ ત્રિમિઃ લિપ્તઃ પીડિતં શોષાદિતં જન્તુ જઞ્ઞાત્ ॥

અતિ નિર્મળ યશ ઇચ્છતા વૈદ્ય એ અગિયાર અથવા છ લક્ષણોથી યુક્ત અથવા જ્વર, ઉધરસ અને લોહીની બહારી એ ત્રણ લક્ષણોથી પીડાયેલા ક્ષયરોગીને છોડી દેવો ભેઈએ-તેની ચિકિત્સા ન જ કરવી. ૧૨

તત્ર વિશેષમાહ-

ઉપર જણાવેલ અસાધ્યતામાં પણ વિશેષતા સર્વેરધૈર્મિર્મિર્વાપિ લિપ્તમૈસવલક્ષયે ।
યુક્તો વડ્યૈશ્ચાક્તસ્યસ્તુ સર્વરૂપોઽપ્યતોઽન્યથા ૧૩
અન્વયઃ-માંસ-શ્વલ-ક્ષયે સર્વેઃ અર્થેઃ અપિ વા ત્રિમિઃ લિપ્તઃ યુક્તઃ વડ્યૈઃ, અતઃ અન્યથા તુ સર્વસ્યઃ અપિ ચિકિત્સ્યઃ ॥

માંસનો તથા બળનો ક્ષય થઈ ગયો હોય તો એ અગિયાર, છ અથવા ત્રણ લક્ષણોથી પણ યુક્ત ક્ષયના રોગીને છોડી દેવો ભેઈએ; પરંતુ માંસનો અને બળનો ક્ષય ન થયો હોય તો એ સઘળાં લક્ષણો હોવા છતાં ક્ષયના રોગીને ના નહિ પાડતાં તેની ચિકિત્સા કરવી ભેઈએ. ૧૩

ટીકા-સર્વેલિપ્તઃ=એકાદશમિઃ, અર્થઃ=પદ્મિઃ, ત્રિમિઃ=જ્વર-કાસ-રુધિરવમનઃ । અતોઽન્યથા=માંસશ્વલે સ્થિતિ સર્વ-સ્પોઽપિ ન પ્રત્યાલ્લેખ્યઃ, કિન્તુ ચિકિત્સ્યઃ ॥

ક્ષયરોગની અસાધ્યતાનાં ત્રણ લક્ષણો મહાશનં ક્ષીયમાણમતીસારનિપીડિતમ્ ।
શૂનમુષ્કોદરં ચૈવ યદ્દિમણં પરિવર્જયેત્ ॥૧૪॥
અન્વયઃ-મહાશનં ક્ષીયમાણમ્, અતીસારનિપીડિતં, ચ શૂન-મુષ્ક-ઉદરં યદ્દિમણં પરિવર્જયેત્ એવ ॥

જે ક્ષયરોગી ખૂબ ખાતો હોય છતાં ક્ષીણ થતો જતો હોય; તેમ જ જે ક્ષયરોગી અતિસારથી પીડાતો હોય; અને જે ક્ષય-રોગીનાં વૃષણ તથા પેટ સૂજી ગયાં હોય, તેવા ક્ષયરોગીનો વૈદ્ય ત્યાગ જ કરવો ભેઈએ.

ટીકા-‘મહાશનં ક્ષીયમાણમ્’ ક્ષયેન્નમસાધ્યં લક્ષ-ણમ્ । ‘અતીસારનિપીડિતમ્’ इति द्वितीयम् ॥ યતઃક્રમ-‘મલાયત્ત યત્તં પુત્રાં શુક્રાયત્તં ચ જીવિતમ્ । તસ્માદ્ યત્નેન સંરક્ષેદ્ ચક્ષિણાં મલરેતસી’ ॥ ‘શૂનમુષ્કોદરમ્’ इति तृतीयम् ॥ આ શ્લોકમાં ક્ષયરોગની અસાધ્યતાનાં ત્રણ લક્ષણો કહ્યાં છે; તેમાંનું પહેલું લક્ષણ ઘણે ખોરાક

ખાય છતાં શરીરનો ઘસારો થતો હોય છે તે છે; ખીલું લક્ષણ રોગીને આડ થઈ ગયા હોય તે છે; અને ત્રીલું લક્ષણ વૃષણ તથા પેટ ઉપરનો સોજો છે; આમાંના ખીન્ન લક્ષણમાં જેને આડ થઈ ગયા હોય, એ વિશે કહ્યું છે કે, ‘માણસોનું બળ મળને આધીન છે અને જીવંત વીર્યને આધીન છે, માટે ક્ષયવાળાના મળનું અને વીર્યનું કાળજીથી રક્ષણ કરવું.’

શ્ચારિયમાહ—

ક્ષયરોગીનું અરિષ્ઠ અથવા મૃત્યુચિહ્ન.

શુક્રાક્ષમદ્વેષારમૂર્ચ્વંશ્વાસનિષીડિતમ્ ।

કુચ્છજ યદુ મેહન્તં યદમા હન્તીહ માનવમ્ ॥૧૫॥

અન્વયઃ—શુક્રાક્ષન્, અનદ્વેષારમ્, મૂર્ચ્વ—શ્વાસ—નીપી-
હિતં, કુચ્છજ યદુ મેહન્તં માનવં યદમા હ્ન હન્તિ ॥

જેની આંખો ધોળી થઈ ગઈ હોય, અથવા જેને અત્ર ઉપર દેષ થયો હોય, અથવા જે ઊંચા શ્વાસથી ખૂબ પીડાતો હોય, અથવા જે કટાઈને ખૂબ વીર્યને ગરતો હોય તે માણસને ક્ષયરોગ મારી નાખે છે. ૧૫

ટીકા—મેહન્તં=શુર્ક સ્તન્તમ્, શુક્રાક્ષવાદેકદશો-
રિલક્ષણમાહુઃ ॥ આ શ્લોકમાં જણાવેલ ‘આંખો ધોળી થઈ જવી’ વગેરે એક એક પણ મરણચિહ્ન છે, એમ વૈદ્યો કહે છે.

રાજયદિમ્નો જીવાન્નવિમાહ—

ક્ષયરોગીના જીવનની અવધિ

પરં દિનસહસ્રં તુ યદિ જીવતિ માનવઃ ।

સુમિષ્ઠિમરુપકાન્તસ્તરુણઃ શોષવીડિતઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ—શોષવીડિતઃ માનવઃ યદિ તરુણઃ (તથા) સુમિષ્ઠિમ્: ઉપકાન્તઃ (ચેત્ તર્હિ) દિનસહસ્ર તુ જીવતિ, પરં દિનસહસ્ર તુ યદિ જીવતિ (તત્ર વિકસ્ય—જીવતિ વા નાપિ જીવતીત્યર્થઃ) ॥

ક્ષયરોગથી પીડાયેલો માણસ જે જીવન હોય અને સારા વૈદ્યોથી ચિકિત્સા કરાતો હોય તો એક હજાર દિવસ સુધી તો જીવે છે; પછી ખીન્ન હજાર દિવસ સુધી તો તે જીવે કે ન પણ જીવે. ૧૬

ટીકા—શોષવીડિતો માનવચેતરુણો મવતિ, સુમિ-
ષ્ઠિમરુપકાન્તો મવતિ, તદા પર દિનસહસ્ર દ્વિતીય દિન સહસ્ર યદિ જીવતિ તત્ર જીવનવિકલ્પ इत्यર્થઃ । एतेन शोषवीडितो मानवचेतरुणो मवति सदैवैवિકितितो मवति, तदा प्रथम-दिनसहस्रं जीवेदेवेत्युक्तम् ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર ભાષાંતરમાં આપાયો છે.)

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ—

કેવા ક્ષયરોગીની ચિકિત્સા કરવી ?

જ્યરાનુચન્દરહિતં ચલચન્તં ક્રિયાસહમ્ ।

ઉપકમેદાન્મવન્તં દીપ્તાગ્નિમકુશં નરમ્ ॥ ૧૭ ॥

અન્વયઃ—જ્વર-અનુચન્દરહિતં ચલચન્તં ક્રિયાસહમ્
આત્મવન્તં દીપ્તાગ્નિમ્ અહ્યં નરં (વૈદ્યઃ) ઉપકમેદ ॥

ક્ષયને જે રોગી તાવના એકધારા સંબંધ-
થી રહિત, બળવાન, ચિકિત્સાસંબંધી ક્રિયાઓ સહન કરી શકે એવો, કાળજીવાળો કે ધીરજવાળો, પ્રતીક્ષ અગ્નિવાળો અને દ્રઢજો ન થઈ ગયો હોય તેવા એ માણસની વૈદ્ય ચિકિત્સા કરવી. ૧૭

ટીકા—આત્મવન્તં=ચલચન્તં ધૃતિમન્તં ચ ॥

અથ નિદાનવિશેષવિશેષવાળામાહ—

જુદાં જુદાં નિદાનાને લીધે જુદા જુદા

ક્ષયરોગીઓ

વ્યવાયશોકગ્રાધંસ્પંડ્યાવામાઘવ્રણોપિતાન્ ।

વ્રણોરક્ષનસંજ્ઞો ચ શોષિણો લક્ષણૈઃ શ્ચ ॥૧૮॥

અન્વયઃ—વ્યવાય શોક-ગ્રાધંસ્પંડ્યાવાસ્-અઘ-વ્રણો-
પિતાન્ ચ વ્રજ-ઉરઃક્ષન-સંજ્ઞો શોષિણો લક્ષણૈઃ શ્ચ ॥

અતિ મૈથુન કરવાથી થયેલા શોષ કે ક્ષયવાળો, શોકથી થયેલા શોષ કે ક્ષયવાળો, ઘડપણથી થયેલા શોષ કે ક્ષયવાળો, કસરત કરવાથી થયેલા શોષ કે ક્ષયવાળો, ઘણો પંથ કરવાથી થયેલા શોષ કે ક્ષયવાળો, મજ્જ થવાથી થયેલા શોષ કે ક્ષયવાળો અને છાતીમાં ક્ષત થવાથી થયેલા શોષ કે ક્ષયવાળો—એટલા ક્ષયના રોગીઓ થાય છે. હવે તેઓનાં લક્ષણો કહું છું, તે સાંભળો. ૧૮

ટીકા—વ્રણશોષી ઉરક્ષતશોષિ ચ ॥

તત્ર વ્યવાયશોષિણો લક્ષણમાહ—

અતિમૈથુનથી થયેલ શોષવાળાનું લક્ષણ
વ્યવાયશોષો શુક્લસ્ય ક્ષયલિઙ્ગરુપદ્ધનઃ ।

પાણ્ડુદેહી યથાપૂર્વં ક્ષીયન્તે ચાસ્ય ધાતવઃ ॥૧૯॥

અન્વયઃ—વ્યવાયશોષો શુક્લસ્ય ક્ષયલિઙ્ગૈઃ ઉપદુતઃ
પાણ્ડુદેહઃ (મરતિ), અસ્ય ચ ધાતવઃ યથાપૂર્વં ક્ષીયન્તે ॥

જેને અતિમૈથુનથી વ્યવાયશોષ થયો હોય તે માણસ વીર્યના ક્ષયનાં ચિહ્નોથી ઘેરાયેલ અને ફિક્કા શરીરવાળો હોય છે, અને તેની ધાતુઓ અનુક્રમે ક્ષય પામે છે. ૧૯

ટીકા-શુકસ્ય ક્ષયલિંગે=મુશ્નુતોક્તેઃ । તાનિ યથા,-
'શુકક્ષયે મેદૂરુપણવેદના, વ્યવાયે વાચકિઃ, ચિરાદ્વા
પ્રસેકઃ, પ્રસેકેડ્વપશુકરુદશનમ્' इति । યથાપૂર્વે ક્ષીયન્તે
વાસ્ય ધાતવઃ=પ્રથમ શુક ક્ષીયતે, પશ્ચાચ્છુકક્ષયજનિત-
વાયુના મજ્જાદ્યોડપિ ધાતવો યથાપૂર્વે ક્ષીયન્તે ॥

મુશ્નુતમાં પીર્ષના ક્ષયનાં જે ચિહ્નો કહ્યાં છે
તે આ પ્રમાણે છેઃ લિંગમાં તથા વૃષણમાં વેદના,
મેથુન કરવામાં અશક્તપણું અથવા મેથુન કરે તો
ધણીવારે વીર્ષ રુખલિત થાય, અને રુખલિત થતાં
વીર્ષ થોડુંક જ દેખાય છે, એમ પ્રથમ વીર્ષનો
ક્ષય થતાં તેની ક્ષીણતાથી થયેલા વાયુને ક્ષીધે તેની
ઉપરની મજ્જા આદિ ધાતુઓ પણ અનુક્રમે ક્ષય
પામે છે.

શોકશોષિણો લક્ષણમાહ-

શોકથી થયેલ શોષવાળાનું લક્ષણ

પ્રધાનશીલઃ સ્વસ્તાઙ્ગઃ શોકશોષ્યપિ તાદૃશઃ ।
વિના શુકક્ષયકૃતૈર્વિકારૈરુપલક્ષિતઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્ય-શોકશોષી અપિ તાદૃશઃ (સન્) પ્રધાન-
શીલઃ સ્વસ્તાઙ્ગઃ (ભવેત્, કિંતુ) શુકક્ષયકૃતૈઃ વિકારૈઃ
વિના ઉપલક્ષિતઃ (સ્વાત્) ॥

જેને શોકશોષ ક્રે શોકક્ષય થયો હોય
તે માણસ પણ ઉપર જણાવેલ ક્ષયરોગી
જેવો જ-એટલે વીર્યોદિ સમથ ધાતુઓના
ક્ષયથી યુક્ત હોઈ (વિશેષમાં) જે વસ્તુના
અભાવથી તેને શોક થયો હોય તે વસ્તુનું
ધ્યાન કર્યા કરે છે અને શિથિલ અંગોવાળો
થઈ જાય છે; પરંતુ વ્યાધિના સ્વભાવને લીધે
તેને લિંગમાં તથા વૃષણમાં વેદના થવી
આદિ વિકારો થતા નથી. ૨૦

ટીકા-પ્રધાનશીલઃ=યસ્યામાયેન શોકો જનિતસ્તદ્-
ધ્યાનપરઃ, સ્વસ્તાઙ્ગઃ=શિથિલાઙ્ગઃ, તાદૃશઃ=અવ્યવશોષિ-
સદૃશઃ, તેન શુકાદિસર્વપાતુક્ષયયુક્તો ભવતિ, પર
શુકક્ષયકૃતૈર્વિકારૈઃ=મેદૂરુપણવેદનાદિભિર્વિકૃતો ભવતિ,
વ્યાધિ-સ્વભાવાત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે)

જરાશોષિણો લક્ષણમાહ-

ઘડપણથી થયેલ શોષવાળાનું લક્ષણ

જરાશોષી કુશો મન્દવીર્યવુદ્ધિયલેન્દ્રિયઃ ।
કમ્પનોઽરુચિમાન્ મિત્રકાંસ્યપાત્રહતસ્વરઃ ॥ ૨૧ ॥
ઘ્રીવતિ શ્લેષ્મણા હીનં ગૌરવારુચિપીડિતઃ ।
સંપ્રસુતાસ્યનાસાક્ષઃ શુષ્કરુક્ષમલચ્છવિઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્યઃ-જરાશોષી રુશઃ મન્દ-વીર્ય-વુદ્ધિ-ચ-
ભા. ૬૧

इन्द्रियः कम्पनः अरुचिमान् मित्र-कास्य-पात्र-हृत-स्वः
(सन्) श्लेष्मणा हीनं घ्रिवति, गौरव-अरुचि-पीडितः
संप्रसूत-मास्य-नासा-अक्षः शुष्क-रुक्ष-मल-च्छविः
(भवति) ॥

જેને ઘડપણથી શોષ થયો હોય તે
માણસ શરીરે દુખળો થઈ જાય; તેનાં વીર્ય,
બળ, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયો મંદ થઈ જાય; તે
કંપ્યા કરે તથા કાંતિરહિત થઈ જાય; તેનો
ઘાટો ફૂટેલા કાંસાના વાસણના જેવો ખોખરો
થઈ જાય; કંઈ વગરનું તે થૂંક્યા કરે; ભારે-
પણાથી તથા અરુચિથી પીડાય; તેનું મોઢું,
નાક તથા આંખ સૂખ્યા કરે અને તેની વિદ્યા
તથા કાંતિ શુષ્ક તથા રૂક્ષ થઈ જાય છે. ૨૧, ૨૨

ટીકા-મન્દ 'ઇન્દ્રિય' સ્વત્પાર્થઃ । શુષ્કરુક્ષમલ-
ચ્છવિઃ=શુષ્કે રુક્ષે મલચ્છવી યસ્ય સઃ ॥

અથાષ્વપ્રશોષિણો લક્ષણમાહ-

ખૂબ પંથ કરવાથી થયેલ શોષવાળાનું લક્ષણ
અષ્વપ્રશોષી સ્વસ્તાઙ્ગઃ સમ્પ્રુપ્તરુપચ્છવિઃ ।
પ્રસુતગાત્રાવયવઃ શુષ્કક્ષોમગલાનનઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્ય-અષ્વપ્રશોષી સ્વસ્તાઙ્ગઃ સમ્પ્રુપ્ત-પદવ-ચ્છવિઃ
પ્રસુત ગાત્ર-અવયવઃ શુષ્ક-ક્ષોમ-ગત્ર-આનનઃ (ભવતિ) ॥

જેને પગપાળા ખૂબ પંથ કરવાથી શોષ
થયો હોય તે માણસનાં અંગો હીનાં થઈ
જાય; તેની કાંતિ અગ્નિમાં શેકાયેલાના જેવી
કઠોર થઈ જાય; તેને ગાત્રના અવયવોમાં
સ્પર્શની ખબર પડતી નથી અને તેનું તરશ
લાગવાનું ઠંડાણું, ગળું તથા મોઢું સુકાઈ
જાય છે. ૨૩

ટીકા-સમ્પ્રુપ્તપદવચ્છવિઃ=સમ્પ્રુપ્તસ્યેવ પદવા છવિ-
ચસ્ય સઃ, પ્રસુતગાત્રાવયવઃ=સ્પર્શાઙ્ગ, ક્ષોમ=પિપાસા-
સ્થાનમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અથ વ્યાયામશોષિણો લક્ષણમાહ-

ખૂબ કસરતથી થયેલ શોષવાળાનું લક્ષણ
વ્યાયામશોષી ભૂયિષ્ઠમેષિરેવ સમન્વિતઃ ।

લિહ્યૈર્ગત્રઃક્ષતકૃતઃ સંયુક્થઃ ક્ષતં વિના ॥ ૨૪ ॥

અન્યઃ-વ્યાયામશોષી એમિઃ એવ લિહ્યૈઃ ભૂયિષ્ઠ
સમન્વિતઃ (તથા) ક્ષતં વિના ટરઃ-ક્ષત-કૃતઃ લિહ્યૈઃ
ચ સંયુક્થઃ (ભવતિ) ॥

જેને ખૂબ કસરત કરવાથી શોષ થયો
હોય તે માણસ ઉપર કહેલાં અધ્વશોષવાળાનાં

લક્ષણોથી જ યુક્ત હોય છે અને ક્ષત નહિ થયા છતાં (નીચે કહેલ) ઉર:ક્ષત શોષવાળાનાં જેવાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે. ૨૪

ટીકા-અમિરેવ=સ્તાપ્તવાદિમિરશોપિલક્ષણેરેવ, મૂચિષ્ઠ=અર્થધર્મ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

સનિદાન ઘણશોષાસાધ્યત્વમાદ-

પ્રણયોપનું નિદાન, લક્ષણ તથા અસાધ્યપણું રક્તક્ષયાદ્વેદનામિસ્તયેવાહારયન્ત્રણાત્ ।

વ્રણિતસ્ય ભવેન્શોષઃ સ ચાસાધ્યતમઃ સ્મૃતઃ ॥૨૫

અન્ય-‘રક્તક્ષયાત્ વેદનામિઃ તથા એવ આહાર-યન્ત્રણાત્ વ્રણિતસ્ય શોષઃ ભવેત્, સઃ ચ અસાધ્યતમઃ સ્મૃત ॥

રુધિરનો ક્ષય થવાથી, વેદનાથી તથા ખોરાક મળતો અટકવાથી પ્રણયુક્ત થયેલા માણસને શોષ અથવા ક્ષયરોગ થાય છે અને તે અત્યંત અસાધ્ય હોય છે. ૨૫

ઉર:ક્ષતનિદાનમાદ-

ઉર:ક્ષત શોષનું નિદાન

ઘનુપાઽઽયસ્યતોઽત્યર્થે ભારમુદ્વહતો ગુરુમ્ ।

ગુહ્યમાનસ્ય ચ્ચલિભિઃ પતતો વિપમોચતઃ ॥૨૬॥

હૃયં હૃયં વા ધાયન્તં દમ્યં ચાન્યં નિગૃહ્ણતઃ ।

શિલાકાષ્ઠાદમનિર્વાતાનુ ક્ષિપતો નિપ્રતઃ પરાન્ ૨૭

અધીયાનસ્ય ચાત્યુષૈર્દૂરં વા વ્રજતો દ્રુતમ્ ।

મહાનર્દીં વા તરતો હૃયૈર્વા સહ ધાવતઃ ॥૨૮॥

સહસોત્પત્તો દૂરં તૂર્ણં ચાપિ પ્રનૃત્યતઃ ।

તથાઽન્યૈઃ કર્મભિઃ કૌરૈર્શ્વશમભ્યાહતસ્ય વા ॥૨૯॥

સ્ત્રીપુ ચાતિપ્રસક્તસ્ય રૂક્ષાલ્પપ્રમિતાશિનઃ ।

વિક્ષતે વક્ષસિ વ્યાધિર્વેલવાન્ સમુદીર્યતે ॥ ૩૦ ॥

અન્ય-‘ઘનુપા અત્યર્થમ્ આયસ્યત્, ગુરુ ભારમ્

ઉદ્વહતઃ, ચ્ચલિભિઃ. ગુહ્યમાનસ્ય, વિપમ-ઉચ્ચતઃ પતનઃ,

ધાયન્તં વૃષ વા હૃયમ્ અન્ય વ દમ્ય નિગૃહ્ણતઃ, શિલા-

કાષ્ઠ-અદમ-નિર્વાતાનુ ક્ષિપતઃ, પરાન્ (ચ) નિપ્રતઃ,

અત્યુષૈઃ ચ અધીયાનસ્ય, દૂર વા દ્રુત વ્રજતઃ, મહાનર્દીં

વા તરતઃ, હૃયૈઃ સહ વા ધાવતઃ, સહસા દૂરમ્ ઉત્પત્તઃ,

અપિ ચ તૂર્ણં પ્રનૃત્યતઃ, તથા અન્યૈઃ કૌરૈઃ કર્મભિઃ વા

મૃશમ્ અભ્યાહતસ્ય, સ્ત્રીપુ ચ અતિપ્રસક્તસ્ય, રૂક્ષ-

અલ્પ-પ્રમિત-અશિનઃ વક્ષસિ વિક્ષતે (સતિ ઉર:ક્ષત-

શોષનામા) વચ્ચવાન્ વ્યાધિઃ સમુદીર્યતે ॥

ધનુષ વડે અત્યંત પરિશ્રમ કરનારને,

મોટો ભાર ઉપાડનારને, બળવાનોની સાથે યુદ્ધ

કરનારને, ખાડા-ટેકરા કે ઊંચી જગ્યા ઉપરથી

પડી જનારને, દોડતા બળદ કે ઘોડાને અથવા

ખીજ પથોટવા યોગ્ય યશુને પકડી રાખનારને;

મોટી શિલાઓ, લાકડાં, પથ્થરના ટુકડા કે

નિર્ધોત નામનાં અસ્રોદ્ધંકનારને અથવા ખીજને

મારનારને, ખૂમ મોટા ઘાંટા પાડી લણનારને,

ઉતાવળે દૂર જનારને, મોટી નદી તરનારને,

ઘોડાની સાથે દોડનારને, એકદમ દૂર ઊછળ-

નારને, ઉતાવળથી નાચનારને તથા એવાં

ખીજાં સાહસ ક્રમોથી જેને અત્યંત અસિ

ધાત કે આઘાત થયો હોય તેને અથવા

શ્ત્રીઓમાં અત્યંત આસક્તિ રાખનારને કે રૂક્ષ,

થોડું તથા ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં જમનારને

છાતી ઘવાઈ જતા ‘ઉર:ક્ષત-શોષ’ નામનો

બળવાન વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૬-૩૦

ટીકા-આયસ્યત્=આયાસ કુર્વતઃ, અન્ય=ગ્રાસોદિ-

કમ્, શિલા=વીર્યવાપાણઃ, અદમ-પ્રસ્તરજગ્ઃ, નિર્વાતઃ-

અવવિશેષઃ, વ્યાધિઃ=ઉર:ક્ષતાચ્ચ. ॥ (આનો અર્થ

ઉપર અપાયો છે.)

અથ ઉર ક્ષતસ્ય લક્ષણમાદ-

ઉર:ક્ષતશોષનું લક્ષણ

ઉરો વિરુજ્યતેઽત્યર્થે મિથતેઽપ વિમગ્નયતે ।

પ્રપીઙ્ગેતે તથા પાર્શ્વે શુષ્પત્યદ્ગં પ્રકમ્પતે ॥૩૧॥

કમાદ્યૌર્થે વલં વર્ણો રુચિરમ્નિશ્ચ હીયતે ।

જ્વરો મ્યયા મનોદૈન્યં વિદ્મદેઽમિવધત્તથા ॥૩૨

દુષ્ટયાવઃ સુદુર્ગન્ધઃ પીતો વિપ્રચિતો વહુઃ ।

કાસમાનસ્ય ચામીઙ્ગં કફઃ સાસ્કૃ પ્રવર્તતે ॥

સ ક્ષતી ક્ષીયતેઽયર્થે તથા શુક્રોજસોઃ ક્ષયાત્ ॥૩૩

અન્ય-‘(ઉર:ક્ષતશોષવતઃ) ઉરઃ અત્યર્થે દિવ-

જ્યતે, મિથતે, અથ વિમગ્નયતે, તથા પાર્શ્વે પ્રપીઙ્ગેતે,

અથ શુષ્પતિ પ્રકમ્પતે, કમાત્ વીર્યં વલં વર્ણં રુચિ-

ર અગ્નિઃ હીયતે, જ્વરઃ મ્યયા મનોદૈન્યં વિદ્મદઃ અમિ-

વધઃ (જાયતે) તથા કાસમાનસ્ય ચ દુષ્ટયાવઃ સુદુર્-

ગન્ધઃ પીતઃ વિપ્રચિતઃ વહુઃ સાસ્કૃ કફઃ અમીરણ

પ્રવર્તતે । તથા સ ક્ષતી શુક્રોજસોઃ ક્ષયાત્ અત્યર્થ

લોચતે ॥

જેને ઉર:ક્ષત-શોષ થયો હોય તે માણસની

છાતી અત્યંત પીડાય છે, બાજુ ચિરાઈ જતી

હોય કે બે પિલાગે થઈ જતી હોય એમ લાગે છે,

બન્ને પડખા પીડાય છે, શરીર સુકાય છે અને

ધૂંલો છે, અનુકંઠે વીર્ય, બળ, વહુ, ક્રાંતિ તથા

અગ્નિ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને તાવ, પીડા, મનની દીનતા, ઝાડો થઈ જવો તથા અગ્નિનો નાશ થાય છે; એ માણસને ઉદરસ આવે ત્યારે ખરાબ, કાળો, અતિ દુર્ગંધવાળો, પીળો, શૂંઘાયેલો, ઝાડો અને લોહીવાળો કંઈ વારંવાર પચ્યા કરે છે, તેમ જ એ ઉરઃક્ષતવાળો માણસ વીર્યના તથા ઓજાના ક્ષયથી અત્યંત ક્ષીણ થઈ જાય છે.

ટીકા-વિરુજ્યતે=વીજ્યને, મિચતે=વિદાર્યતે इव, વિમજ્યતે=દ્વિષા ક્રિયત इव, સ ક્ષતી-સઃ=પુરુષઃ, ક્ષતી=ઉરઃક્ષતવાન, અત્યર્થે ક્ષીયતે=ક્ષીણો ભવતિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અર્ધોરઃક્ષતસ્ય વિશિષ્ટ લક્ષણમાહ-

ઉરઃક્ષતશોષતું ખાસ વિશેષ લક્ષણ

ઝરોરુક્ષોગિતચ્છદિઃ કાસા વૈશેષિકઃ ક્ષતે ।

ક્ષાણે સરક્મૂત્રત્વ પાર્શ્વપુષ્કદીપ્રહઃ ॥ ૩૪ ॥

અન્યથ-ક્ષતે ઝરોરુક્, શોગિતચ્છદિઃ, કાસઃ વૈશેષિકઃ, ક્ષીણે સરક્મૂત્રત્વ પાર્શ્વ-પુષ્ક-કદી-પ્રહઃ (ભવતિ) ॥

જેને ઉરઃક્ષતશોષ થયો હોય તે માણસને છાતીમાં પીડા થાય છે, લોહીની ઊતરી થાય છે, ઉદરસ ખૂબ આવે છે અને રુધિર સહિત કંટોનો, વીર્યનો તથા ઓજાનો ક્ષય થવાથી તેનું શૂન લોહીવાળું નીકળે છે અને પડખા, પીઠ તથા ઠેંક ઝલાઈ જાય છે. ૩૪

ટીકા-ક્ષતે=ઉરઃક્ષતવતિ, ઝરોરુક્, શોગિતચ્છદિઃ કાસો વૈશેષિક=વિશેષતઃ મહત્યેવ, અસ્મિન્=ઉરઃક્ષતવતિ, સાદ્રુકફશુકોજસાં ક્ષયાત ક્ષીણે સરક્મૂત્રત્વ પાર્શ્વ-પુષ્કદીપ્રહઃ ભવતિ ॥ (આનો પણ અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

નિદાનવિશેષેષોરઃક્ષતલક્ષણમાહ-

અમુક નિદાનથી ઉરઃક્ષતશોષ થયાનું લક્ષણ ઘનરોધાત્ ક્ષયાદ્ય કોષ્ટાત્ પ્રતિમલાન્તયા ।

ક્ષતોરસ્કસ્યાઘ્રપાકે નિઃશ્વાસો વાતિ પૃતિકઃ ॥ ૩૫ ॥

અન્યથ-ઘનરોધાત્ ક્ષવાત્ ચ કોષ્ટાત્ તથા પ્રતિ-મલાત્ ક્ષતોરસ્કસ્ય નિઃશ્વાસઃ ઘ્રપાકે પૃતિકઃ વાતિ ॥

મજુના ભારે યેરાવાથી, ધાતુઓનો ક્ષય કરનારાં અતિ મૈથુન આદિથી કે કૌકામાં ઊલટા ચાલેલા વાયુને લીધે ઊલટા થયેલા મળથી જેની છાતી ઘવાયેલી હોય તે માણસનો શ્વાસ, અન્ન પચવાના સમયે દુર્ગંધવાળો નીકળે છે. ૩૫

ટીકા-ક્ષવાત્=ધાતુક્ષયહેતોરન્યવાયાદિતઃ, કોષ્ટાત્=પ્રતિમલાત્, કોષ્ટાત્ પ્રતિભોમવાતેન પ્રતિભોમમલાત્, પૃતિકઃ=દુર્ગંધઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

ઉરઃક્ષતસ્ય સાધ્યાપ્યાતાપ્યરુક્ષણમાહ-

સાધ્ય, યાપ્ય તથા અસાધ્ય

ઉરઃક્ષત-શોષનું લક્ષણ

અલ્પલિદ્ધસ્ય દીપ્તાગ્નેઃ સાધ્યો વલયતો નવઃ ।

પરિસંવત્સરો યાપ્યઃ સર્વલિદ્ધં તુ વર્જયેત્ ॥ ૩૬ ॥

અન્યથ-અલ્પલિદ્ધસ્ય દીપ્તાગ્નેઃ વગ્વતઃ નવઃ (ઉરઃ-ક્ષતશોષઃ) સાધ્યઃ, પરિસંવત્સરઃ યાપ્યઃ, સર્વલિદ્ધં (તં) વર્જયેત્ ॥

થોડાં ચિત્તોવાળા, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા તથા શરીરે બળવાન માણસનો નવો-થોડા દિવસનો ઉરઃક્ષતશોષ સાધ્ય છે. એક વર્ષ ઉપરનો યાપ્ય છે, પણ એ જ ઉરઃક્ષતશોષ ને સઘળાં ચિત્તોવાળો હોય, તો તેનો ત્યાગ જ કરવો-એટલે તેને અસાધ્ય ગણી તેની ચિકિત્સા કરવી જ નહિ. ૩૬

અથ રાજયક્ષમચિન્તિતા ।

રાજયક્ષમાનામના મુખ્ય કથરોગની ચિકિત્સા યલિનો વહુરોપસ્ય પદ્મ કર્માણિ કારયેત્ ।

યક્ષિમ્ણઃ ક્ષીણવેદસ્ય તત્ કૃત સ્યાદ્વિપોપમમ્ ॥ ૩૭ ॥

તલાયક્તં યલ્લં પુન્નાં શુક્રાયક્તં ચ જીવિતમ્ ।

તસ્માદ્યક્તેન સરક્ષેદ્યક્ષિમ્ણો મલરેતસી ॥ ૩૮ ॥

અન્યથ-યક્ષિમ્ણઃ યલિનઃ વહુરોપસ્ય પદ્મ કર્માણિ કારયેત્, ક્ષીણવેદસ્ય (તુ) કૃત તત્ વિપોપમં સ્યાત્ । (યનઃ) પુન્નાં વગ્નં મલાયત્, જીવિતં ચ શુક્રાયત્, તસ્માદ્ યક્ષિમ્ણઃ મલ-રેતસી યત્નેન સંરક્ષેત્ ॥

કથરોગી બળવાન અને ધણા દોષવાળો હોય તો તેના શરીરને હિતકારી વસ્તુ-વિરેચન આદિ પાંચ કર્મો કરવાં; પણ જે કથરોગીનું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હોય, તેના શરીરસંબંધે કરેલાં પાંચ કર્મો વિષ-સમાન થાય છે; કારણ કે માણસનું બળ મજોને અધીન છે અને હવિત વીર્યને અધીન છે, માટે કથરોગીના વીર્યની અને મળની કાળજીપૂર્વક રક્ષા કરવી ૩૭, ૩૮

કથરોગીને હિતકારી અન્નાદિ શાલિપાટિકગોધૂમયવમુદ્ગાદયો હિતાઃ ।
મદ્યાનિ જાદ્વલાઃ પક્ષિમૃગાઃ પથ્યા વિચુર્યતામ્ ॥

અન્વય:-વિશુદ્ધતા શાન્તિ-પટિક-ગોધૂમ-ચવ-મુદ્-
આદય: હિતા:, (તથા) મશાનિ (ચ) જાઝલા: પક્ષિ-
મૃગા: પથ્યા: (સન્તિ) ॥

ક્ષયરોગવાળાને ચોખા, સાઠીચોખા,
ઘઉં, જવ તથા મગ આદિ ધાન્યો હિતકારી
છે; તેમ જ મધો અને બાંગલ પ્રદેશનાં
પશુપક્ષીઓનાં માંસો પથ્ય છે. ૩૯

ક્ષયરોગીને આપવાનો પડંગયૂષ તથા કંક
સપિષ્પલીકં સયવં સકુલત્યં સનાગરમ્ ।
દાહિમામલકોપેતં સ્નિગ્ધમાજં રસં પિવેત્ ॥
તૈન સર્વે નિવર્તન્તે વિકારા: પીનસાદય: ॥ ૪૦
દ્રવ્યતો દિગુણં માંસં સર્વતોડપ્રગુણં જલમ્ ।
પાદસ્ય સંસ્કૃતં ચાગ્રે વટહો યૂષ ઉચ્યતે ॥ ૪૧ ॥

અન્વય:- (યક્ષી) સપિષ્પલીક સયવ સકુલત્ય
સનાગર દાહિમ-આમલક-ડેપેલ સ્નિગ્ધમ્ બાજ રસ પિવેત્
તૈન પીનસ-આદય: સર્વે વિકારા: નિવર્તન્ત । દ્રવ્યત:
દિગુણં માંસં, સર્વતઃ અટગુણં જલ પાદસ્યમ્ આગ્રે ચ
સંસ્કૃતં-પઢક: યૂષ: ઉચ્યતે ॥

ક્ષયરોગીએ પીપર, જવ, કળથી, સૂંઠ,
દાડિમનો રસ તથા આમળાના રસથી યુક્ત
(કરી) સ્નિગ્ધ કરેલો (એટલે ધીમાં વધારેલો)
બકરાના માંસનો રસો (પડંગયૂષ) પીવો;
તેથી સળેખમ વગેરે બધા વિકારો દૂર થાય
છે. (આમાં) દ્રવ્યોથી બેગણું માંસ અને
બધાથી આડગણું પાણી (ઉકાળતાં) એક ચતુ
ર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે તેને ધીમાં (વધારી)
સંસ્કાર યુક્ત કરવું, તે પડંગયૂષ કહેવાય
છે. (વધુ સ્પષ્ટતા નીચે ટીકામાં છે.) ૪૦, ૪૧

ટીકા-તથા ચવ-પલ ૧ । કુલત્ય-પલ ૧ । છાગ-
માસ-પલાનિ ૪ । જલ-પલાનિ ૪૮ । શ્લેષ-પલાનિ ૧૨ ।
તત: પલમિતે ધૃતે સસ્કરણીયમ્ । તત્ર કર્પમિત સૈન્ધવં
દેયમ્, સૌરભાર્યં હિત્તં દેયમ્ । વિષ્પલી નાગર ચ પૃથ્વ-
માપમિત કલ્કીકૃત્ય દેયમ્ ॥ ચાર રૂપિયાભાર જવ,
ચાર રૂપિયાભાર કળથી અને સોળ રૂપિયાભાર
બકરાના માંસનો તેથી આડગણા પાણીમા ક્વાય
કરી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે
તેને ચાર રૂપિયાભાર ધીમાં વધારી એક રૂપિયાભાર

૥ વિષ્પલ્યાવીનિ પઢ ગ્રાજાનિ યસ્ય, સ ચાસો યુષ-
પીપર વગેરે છ જેનાં મુખ્ય અંગો હોય છે, એવું
ઓસામણ-પડંગયૂષ કહેવાય છે.

સંધવ નાખી, સુગંધી કરવા માટે ઢિંગ નાખી
તેમાં દાડિમનો તથા આમળાનો રસ નાખીને
તે પડંગયૂષ કહેવાતો માંસનો રસો ક્ષયરોગવાળાને
પાવો; અને પીપરનો તથા સૂંઠનો છ ચણોડીભાર
કંક કરી તે પશુ અલગ ખવડાવવો. (આથી
સળેખમ આદિ સંધળા વિકારો મટે છે.)

આમુંદરાની છાલ આદિનું યૂષ
કકુમન્વમ્ નાગવલા, વાનરીવીજં વિચૂર્ણિતં
પયસા । પીનં મધુવૃતયુક્તં, સસિતં યક્ષમાદિ-
કાસહરમ્ ॥ ૪૨ ॥

અન્વય:-કકુમન્વમ્, નાગવલા, વાનરીવીજ પયસા
વિચૂર્ણિત મધુ-વૃત-યુક્ત સસિતં પીત યક્ષમાદિકાષહ
મવતિ ॥

આમુંદરાની છાલ, ખપાટ અને કૌચાનાં
ખીજને દૂધમાં વાટી મધ, ઘી તથા સાકર
સાથે પિવાય તો તે ક્ષયરોગ વગેરેને તથા
ઉધરસને મટાડે છે. ૪૨

બકરાનું સમગ્ર સેવન ક્ષય મટાડે
છાગમાંસં પયરછાગં છાગં સપિ: સનાગરમ્ ।
છાગોપસેવા શયનં છાગમધ્યે તુ યક્ષમનુત્ ॥ ૪૩ ॥
અન્વય:-છાગમાસ, છાગ પય; સનાગર છાગ સપિ;
છાગોપસેવા, છાગમધ્યે તુ શયન-યક્ષમનુત્ (સ્વાદ) ॥
— બકરાનું માંસ, બકરીનું દૂધ અને સૂંઠ
સહિત બકરીનું ઘી ખાવું, બકરાનું સેવન
કરવું અને બકરાઓના ટોળામાં સૂવું એ
ક્ષયરોગને મટાડે છે. ૪૩

ઉગ્ર ક્ષયરોગ મટાડનાર ઔષધ
મધુતાપ્યવિઙ્ગાદમજનુજોહવૃતામયા: ।
ધનન્તિ યક્ષમાગમન્યુર્મ્ સેધ્યમાના હિતાશિન: ॥ ૪૪ ॥
અન્વય:-મધુ-તાપ્ય-વિઙ્ગ-અદમજનુ-જોહ-વૃત-
અમયા: સેવ્યમાના: હિતાશિન: અતિ ઉગ્ર યક્ષમાગ પ્રન્તિ ॥
મધ, સોનામુખી, વાવડિંગ, શિલાનિત,
લોહું, ઘી અને હરડે જે સેવાય અને પથ્ય
ભોજન કરાય તો તે અતિ ઉગ્ર ક્ષયરોગ
પશુ મટાડે છે. ૪૪

ટીકા-તાપ્ય=પુવર્ણમાશિકમ્ ॥
ક્ષયરોગીનું પૌષ્ટિક ચાટણુ તથા યોરાકં
શર્કરામધુસંયુક્તં નવનીતં લિહન્ ક્ષયી ।
શીરાણી લભતે પુષ્ટિમતુલ્યે ચાગ્યમાશિકે ॥ ૪૫ ॥
અન્વય:-ક્ષયી શર્કરા-મધુસંયુક્તં નવનીતં લિહન્

ક્ષીરાશી (સ્યાત્), અતુલ્યે ચ મધુ-માશિકે (લિહન્) પુષ્ટિ લભતે ॥

ક્ષયરોગવાળો માથુસ સાકર તથા મધ સહિત માથુસ ચાટે અને દૂધવાળું લોખન કરે અથવા અતુલ્ય ભાગે મધ અને ઘી ચાટે તો પુષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૫

 સિતોપલાદિચૂર્ણ
સિતોપલા તુગાક્ષીરી પિપ્પલી બહુલા ત્વચા ।
અન્યાદૃર્ઘ્વ દ્વિગુણિતાધૂણિતા મધુસર્પિયા ॥ ૪૬ ॥
લેહ્યેદ્રાજરોગાર્ત્ત કાસશ્વાસજ્વરાતુરમ્ ।
પાર્શ્વશૂલિનમ્પાગ્નિ સુતજિહ્વે રચિચ્યુતમ્ ।
હસ્તપાદાન્નદાદે ચ જ્વરે રક્તે તયોર્ધ્વે ॥ ૪૭ ॥

અન્યઃ-સિતોપલા તુગાક્ષીરી પિપ્પલી બહુલા ત્વચઃ
અન્યાત્ કર્ધ્વ દ્વિગુણિતાઃ ચૂર્ણિતાઃ મધુ-સર્પિયા (સર્પ) રાજરોગ-આર્ત, કાસ-શ્વાસ-જ્વર-આતુર પાર્શ્વશૂલિનમ્ અપાગ્નિ સુતજિહ્વ રચિચ્યુત લેહ્યેત્, તથા હસ્ત-પાદ-અન્નદાદે જ્વરે ચ કર્ધ્વે રક્તે (લેહ્યેત્) ॥

એક ભાગ તજ, બે ભાગ ઝીણી એલચી, ચાર ભાગ પીપર, આઠ ભાગ વંશદોચન અને સોળ ભાગ સાકર, એટલાં છેલ્લાં એક-એકથી બેગણાં દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ કરી મધ તથા ઘીની સાથે ક્ષયરોગવાળાને, ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ તથા પડખાંના શળથી પિડાયેલા, મંદ અગ્નિવાળા, જડ થયેલી જીભવાળા અને અરુચિવાળા રોગીને પણ આ ચૂર્ણ ચટાડવું; તેમ જ હાથમાં, પગમાં કે અંગમાં કાઢ થતો હોય, તાવ આવેલો હોય કે ઊંચા માગોમાંથી ઢોહી નીકળતું હોય ત્યારે પણ આ ચૂર્ણ ચટાડવું. ૪૬, ૪૭

ટીકા-સિતોપલા=મિથુની, બહુલા=સુશૈલ ।

અતિશ્લાદિ ચૂર્ણ
આતીફલં વિઢજ્ઞાનિ ચિત્રકં તગરં તિલાઃ ।
તાલીસં ચન્દનં શુષ્ઠી લવઙ્ગમુપકુચ્ચિકા ॥ ૪૮ ॥
કર્કૂરશ્ચામયા ઘાત્રી મરિચં પિપ્પલી તુગા ।
અર્પાં ત્ર્યક્ષસમા પ્રમાણાતુર્જાતિકસંયુતાઃ ॥ ૪૯ ॥
પલ્લાનિ સત્ત મહ્વાયાઃ સિતા સર્વસમા મતા ।
ચૂર્ણમેતત્ ક્ષયં કાસં શ્વાસં ચ ગ્રહણીગદમ્ ॥ ૫૦ ॥
અરોચકં પ્રતિરિચાયં તથા ચાનલમન્દતામ્ ।
પતાન્ રોગાન્નિહન્ત્યેવ વૃક્ષમિન્દ્રાશનિર્યથા ॥ ૫૧ ॥
અન્યઃ-આતીફલં વિઢજ્ઞાનિ ચિત્રકં તગરં તિલાઃ

તાલીસં ચન્દનં શુષ્ઠી લવઙ્ગમ્ ઉપકુચ્ચિકા કર્કૂરઃ અમયા ઘાત્રી મરિચં પિપ્પલી ચ તુગા-અર્પાં ત્ર્યક્ષભાગાઃ ચાતુર્જાતિક-સંયુતાઃ, સપ્તપલ્લાનિ મહ્વાયાઃ સર્વસમા મિતા મતા, એતત્ ચૂર્ણ, યથા દન્દ્રાશનિઃ વૃક્ષં, (તથા) ક્ષયં કાસં ચ ગ્રહણીગદમ્ અરોચકં પ્રતિરિચાયં તથા ચ અનલ-મન્દતામ્-એતાન્ રોગાન્ નિહન્તિ એવ ॥

બીયફળ, વાવડિંગ, ચિત્રક, તગર, તલ, તાલીસપત્ર, ચંદન, સૂકં, લવિંગ, કલોજી જીરું; લીમસેની બરાસ, હરડે, આમળાં, મરી, પીપર, વંશદોચન, તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર એ દરેક ત્રણ ત્રણ તોલા અને અધ્યાવીસ તોલા ભાંગ તેમ જ તે સઘળા પદાર્થો જેટલી સાકર લેવી. આ બધાંનું ચૂર્ણ, જેમ ઈંદ્રનું વજ્ર વૃક્ષનો નાશ કરે છે, તેમ ક્ષય, ઉધરસ, શ્વાસ, ગ્રહણીનો રોગ, અરુચિ, સળેખમ અને અગ્નિની મંદતા-એટલા રોગોનો અવશ્ય નાશ કરે છે. ૪૮-૫૧

ક્ષયરોગીને હમેશાં લાક્ષાદિ તૈલડું
માલિશ અવશ્ય કરવું

વાલરોગાધિકારોકં તૈલં લાક્ષાદિ યોજયેત્ ।
અમ્યક્લેયક્ષિમ્ણો નિત્યં વૃદ્ધવૈદ્યો વિશેષતઃ ॥ ૫૨ ॥
અન્યઃ-વૃદ્ધવૈદ્યઃ વાલરોગાધિકારોકં લાક્ષાદિ તૈલં યક્ષિમ્ણઃ અમ્યક્લેય નિત્યં વિશેષતઃ યોજયેત્ ॥

વૃદ્ધ-અતુલવી વેદે બાહ્યરોગના અધિ-કારમાં કહેલ લાક્ષાદિ-તૈલનો ક્ષયરોગવાળાના શરીર પર માલિશ કરવા હમેશાં અવશ્ય ઉપયોગ કરાવવો. ૫૨

વાસાવલેહ

વાસકસ્ય રસપ્રચ્યં માનિકા સિતશર્કરા
પિપ્પલ્યા દ્વિપલં તાવત્ સર્પિપક્ષ શનૈઃ પચેત્ ॥ ૫૩ ॥
તસ્મિન્નલેહ્યત્વમાયાતે શીતે શ્લેષ્મીપલાયકમ્ ।
દત્ત્વાડવતારયેદ્દેહો લોઢો લેહોડયમુત્તમઃ ॥ ૫૪ ॥
હન્ત્યેવ રાજયક્ષમાર્ણં કાસં શ્વાસં ચ દારુણમ્ ।
પાર્શ્વશૂલં ચ હૃન્નૂલં રક્તપિત્તં જ્વરં તથા ॥ ૫૫ ॥
અન્યઃ-વૈદ્યઃ વાસકસ્ય રસપ્રચ્યં, માનિકા સિત-શર્કરા, દ્વિપલં પિપ્પલ્યાઃ, તાવત્ ચ સર્પિપઃ (દ્વિપલં) શનૈઃ પચેત્, તસ્મિન્ લેહ્યત્વમ્ આયતે શીતે શ્લેષ્મી-પલ-અટકં દત્ત્વા (તદ્) અવતારયેત્ । અયમ્ ઉત્તમઃ લેહઃ લોઢઃ (સન્) રાજયદમાર્ણં કાસં ચ દારુણં શ્વાસં ચ પાર્શ્વશૂલં હન્નૂલં રક્તપિત્તં તથા જ્વરં હન્તિ એવ ॥

વેદે યોસઠં રૂપિયાભાર અરહુચીનો રસ, ખત્રીસ રૂપિયાભાર સાકર, આઠ રૂપિયાભાર પીપર અને આઠ રૂપિયાભાર ધીનો ધીમે ધીમે પાક કરવો. એ પાક ચાટણુ જેવો અને ટાંઢો થઈ જાય ત્યારે તેમાં ખત્રીસ રૂપિયા ભાર મધ નાખી તેને ઉતારી લેવો. (તે વાસાવલેહ નામનું ચાટણુ થાય છે.) આ ઉત્તમ અવલેહ ચાટ્યો હોય તો ક્ષયરોગ, ઉધરસ, ફાસણુ શ્વાસ, પડખાનાં શૂળ, હૃદયનાં શૂળ, રક્તપિત્ત અને તાવને અવશ્ય મટાડે છે. ૫૩-૫૫

અથ વ્યવાયદિદેતુકશોપચિકિત્સામાહ-

મૈથુન આદિથી થયેલા શોષોની ચિકિત્સાઓ :

વ્યવાય કે મૈથુનશોષની ચિકિત્સા
વ્યવાયશોષિણં ક્ષીણં રસમાંસાજ્યમોજનૈઃ ।
સુકૂલૈર્મધુરૈર્હૃદયૈર્જીવનીયૈરુપાચરેત્ ॥ ૫૬ ॥

અન્યથા-વ્યવાયશોષિણ ક્ષીણ રસ-માંસ-આજ્ય-મોજનૈઃ સુકૂલૈઃ મધુરૈઃ હૃદયૈઃ જીવનીયૈ. ઉપાચરેત્ ॥

વ્યવાય (એટલે મૈથુનજન્ય) શોષથી ક્ષીણ થયેલા માણસને માંસના રસા, માંસો તથા ધીવાળાં હોજનોથી અને હિતકારી, મધુર તથા હૃદયને પ્રિય લાગે એવા છવનીય પદાર્થોથી ઉપચાર કરવા. ૫૬

દીકા-રસ=માસરસ, સુકૂલૈઃ=હિતૈઃ ॥

અથ શોકશોષચિકિત્સામાહ-

શોક-શોષની ચિકિત્સા
હર્ષણાશ્વાસનૈઃ કર્ષરૈઃ ક્ષિણ્ણેર્મધુરશીતલૈઃ ।
દીપનૈર્લઘુમિશ્રાન્નૈઃ શોકરોગમુપાચરેત્ ॥ ૫૭ ॥

અન્યથા-શોકરોગ હર્ષણ-આશ્વાસનૈઃ કર્ષરૈઃ ક્ષિણ્ણ-મધુર-શીતલૈઃ દીપનૈઃ લઘુમિઃ મિશ્રૈઃ ઉપાચરેત્ ॥

શોક-શોષવાળા માણસને હર્ષ ઉપજાવવાથી, આશ્વાસનો આપવાથી, દૂધનો ઉપયોગ કરાવવાથી અને ક્ષિણ, મધુર, શીતલ, તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં હલકાં અન્નો જમાડવાથી ઉપચારો કરવા. ૫૭

અથ વ્યાયામશોષચિકિત્સામાહ-

વ્યાયામ-કસરતથી થયેલા શોષની ચિકિત્સા
વ્યાયામશોષિણં ક્ષિણ્ણૈઃ ક્ષતક્ષયહિતૈર્હિમૈઃ ।
ઉપાચરેત્જીવનીયૈર્વિધિના શ્લેષ્મિકેણ તુ ॥ ૫૮ ॥

અન્યથા-વ્યાયામશોષિણ ક્ષિણ્ણૈઃ ક્ષતક્ષયહિતૈર્હિમૈઃ
જીવનીયૈઃ શ્લેષ્મિકેણ તુ વિધિના ઉપાચરેત્ ॥

વ્યાયામ અથવા કસરતથી થયેલ શોષવાળાને ક્ષિણ, ઉરઃક્ષત-શોષને હિતકારી, ટાંઢા અને છવનને વધારનારા પદાર્થોથી કક્ષ સંખધી રીતિ પ્રમાણે-એટલે જૃંહણ ઉપચારોથી ઉપચાર કરવા. ૫૮

અથાગ્નિશોષચિકિત્સામાહ-

ખૂબ પંથ કરવાથી થયેલ અગ્નિશોષની ચિકિત્સા

આસ્યાસુલૈર્દિવાસ્વપ્નૈઃ શીતૈર્મધુરબૃંહણૈઃ ।

અન્નમાંસરસાહારૈર્ધ્વશોષમુપાચરેત્ ॥ ૫૯ ॥

અન્યથા-અગ્નિશોષમ્ આસ્યા-સુલૈઃ શીતૈઃ મધુર-બૃંહણૈઃ અન્ન-માસરસ-આહાર ઉપાચરેત્ ॥

ખૂબ પંથ કરવાથી થયેલ અગ્નિશોષવાળાને ઊંચી રહેવાનાં સુખ આપીને, દિવસે સુવાડીને અને શીત, મધુર તથા પુષ્ટિ આપનારાં અન્નો તથા માંસના રસાઓના આહારો કરાવીને ઉપચાર કરવા. ૫૯

અથ વ્રણશોષચિકિત્સામાહ-

વ્રણશોષની ચિકિત્સા
વ્રણશોષં જયેત્ક્ષિણ્ણૈર્વૈર્પત્નૈઃ સ્વાદુશીતલૈઃ ।
ઈપદ્મસ્લેષ્મસ્લેષ્મૈર્વા યૂપમાંસરસાદિમિઃ ॥ ૬૦ ॥

અન્યથા-ક્ષિણ્ણૈઃ શીપતૈઃ સ્વાદુ-શીતલૈઃ ઈપદ્મ-સ્લેષ્મૈઃ વ્રણશોષ જયેત્ ॥

ક્ષિણ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા, મધુર, શીતલ અને કાંઈક ખાટા અથવા ખટાશ વગરના યુષ્ઠોથી અને માંસના રસાઓ આદિથી વ્રણશોષને મટાડવો. ૬૦

અથોર ક્ષતચિકિત્સા ॥

ઉરઃક્ષત-શોષની ચિકિત્સા :

બલાદિ ચૂર્ણ*

બલાડશ્વગન્ધા ધીપર્ણીં વહુપત્રો પુતર્નગ ।

પયસા નિત્યમમ્યસ્તાઃ શમયન્તિ ક્ષતક્ષયમ્ ॥ ૬૧ ॥

અન્યથા-બલા અશ્વગન્ધા ધીપર્ણીં વહુપત્રો પુતર્નગ, પયસા નિત્યમ્ અમ્યસ્તાઃ ક્ષતક્ષય શમયન્તિ ॥

બલદાણા, આમોદ, શીવણનાં ફળ,

* બલા આદિયૈર્વા તાનિ, તેવાં ચૂર્ણમ્-જેમાં બલદાણા મુખ્ય હોય છે, એવા ઝોસડિયાનું ચૂર્ણ બલાદિચૂર્ણ કહેવાય છે.

શતાવરી અને સાટોડીને દૂધમાં વાટી દૂધ સાથે જ કાયમ પીવાનો અભ્યાસ રખાય, તો ઉરઃક્ષત-શોષને તે મટાડે છે. ૬૧

ટીકા-શ્રીપર્ણી=ગમ્મારી, બહુવત્રી=જતાવરી ॥

એલાદિ-ગુટિકા+

પલાપત્રત્રયચોડગીક્ષાઃ પિપ્પલ્યર્ધપલં પૃથક્.
 સિતામધુકલર્જૂરસૂદ્વીકાશ્ચ પલોન્મિતાઃ ॥ ૬૨ ॥
 સન્નૃપ્ય મધુતા ગુકા વટિકા સમ્પ્રકલ્પયેત્.
 બક્ષમાત્રાં તતચ્છેના મક્ષયેતુ દિને દિને ॥ ૬૨ ॥
 ક્ષતે ક્ષયં જ્વરં કાષં શ્વાસં હિકાં વર્મિ ભ્રમમ્.
 મૂર્છાં મદં ત્વાં શોષં પાર્શ્વશૂલમરોચકમ્ ॥ ૬૩ ॥
 હ્રીહાનમાત્યવાતઞ્ચ રક્તપિત્તં સ્વરક્ષયમ્.
 પલાદિગુટિકા હન્તિ વૃષ્ટ્યા સન્તર્પણી પરા ॥ ૬૪ ॥

અન્ય - એલા-પત્ર-ત્રય-અર્ધ-અર્ધાક્ષાઃ, પિપ્પલ્યર્ધપલ પૃથક્, ચ પલોન્મિતાઃ સિતા-મધુક-લર્જૂર-સૂદ્વીકા સન્નૃપ્ય મધુતા ગુકા. વટિકાઃ સમ્પ્રકલ્પયેત્, તત ચ બક્ષમાત્રામ્ એવાં તુ (વટિકા) દિને દિને મક્ષયેત્. (દ્યમ્) એલાદિ-ગુટિકા ક્ષત ક્ષય જ્વર કાષ શ્વાસ હિકાં વર્મિ ભ્રમ મૂર્છાં મદ ત્વાં શોષ પાર્શ્વશૂલમરોચક પ્લીહાનમાત્યવાત રક્તપિત્ત ચ સ્વરક્ષય હન્તિ, વૃષ્ટ્યા પરા (ચ) સતર્પણી (મક્ષિ) ॥

એલચી, તમાલપત્ર અને તજ અર્ધો અર્ધો તોલો, બે તોલા પીપર અને સાકર, જેઠીમધ, ખજૂર અને દ્રાક્ષ ચાર ચાર તોલા એ બધાનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ઠાલવી એક એક તોલાની ગોળીઓ કરવી. આ એક ગોળી હમેશાં ખાધી હોય તો ઉરઃક્ષત-શોષ, તાવ, ઉધરસ, શ્વાસ, હેઠકી, ઊલટી, બ્રમ, મૂર્છા, મદ, તરશ, શોષ, પડખાંતું શૂળ, અરુચિ, બરલતું દરદ, ઉરુસ્તંભ નામનો વાયુરોગ, રક્તપિત્ત અને સ્વરનો નાશ એટલા રોગોને મટાડે છે. આ ગોળી વીર્યવધક અને ખૂબ વૃદ્ધિ આપનારી છે. ૬૨-૬૪

દ્રાક્ષાદિ છૂત*

દ્રાક્ષાયાઃ પ્રસ્યમેકન્તુ મધુક્સ્ય પલાદ્યમ્.
 પચેત્તોયાદકે શુદ્ધે પાદરોપેણ તેન તુ ॥ ૬૫ ॥

+ એલા આદિયેનાં તાનિ-એલાદીનિ, તેનાં ગુટિકા-જેમા એલચી પહેલી હોય છે, એવા એલાસિયાની ગોળી-એલાદિગુટિકા કહેવાય છે

* દ્રાખા આદિયેનાં તાનિ-દ્રાખાદીનિ, દ્રાક્ષાદિનિ

પલિકે મધુકદ્રાક્ષે વિષ્ટે કૃષ્ણાપલદ્યમ્.
 પ્રદાય સર્પિપઃ પ્રસ્યં પચેત્ ક્ષીરે ચતુર્ગુણે ॥ ૬૬ ॥
 સિદ્ધે શીતે પલાન્યદ્યો શર્કરાયાઃ પ્રદાયયેત્.
 એતદ્ દ્રાક્ષાધૃતં સિદ્ધં ક્ષતક્ષોણસુલાયહમ્ ॥ ૬૭ ॥
 વાતં પિત્તં જ્વરં શ્વાસં વિસ્ફોટકહલીમકાન્.
 પ્રદરં રક્તપિત્તઞ્ચ હન્યાન્માંસવલપ્રદમ્ ॥ ૬૮ ॥

અન્ય - દ્રાક્ષાયા- તુ એક પ્રસ્ય, મધુક્સ્ય પલા-દ્યકં શુદ્ધે તોયાદકે પચેત્, પાદરોપેણ તેન તુ પલિકે વિષ્ટે મધુક-દ્રાક્ષે, કૃષ્ણાપલદ્ય પ્રદાય સર્પિપઃ પ્રસ્ય ચતુર્ગુણે ક્ષીરે પચેત્, સિદ્ધે શીતે (તસ્મિન્) શર્કરાયાઃ અથો પલાનિ પ્રદાયયેત્, એતદ્ દ્રાક્ષાધૃત સિદ્ધ (મવતિ, તત્ ચ) ક્ષતક્ષોણ-સુલાયહ, (તયા) વાત પિત્ત જ્વર શ્વાસ વિસ્ફોટક-હલીમકાન્ પ્રદરં ચ રક્તપિત્ત હન્યાન્, માંસ-વલ-પ્રદ (ચ સ્વાત્) ॥

ચોસઠ તોલા દ્રાક્ષ અને બત્રીસ તોલા જેઠીમધનો ખસો છાપન તોલા ચોખ્ખા પાણીમાં ઠવાથ કરી ચોથા ભાગનું પાણી ખાકી રહે ત્યારે તેમાં ચાર તોલા વાટેલું જેઠીમધ, ચાર તોલા વાટેલી દ્રાક્ષ, આઠ તોલા પીપરનું ચૂર્ણ અને ચોસઠ તોલા ઘી નાખી ચોગણુ દૂધમાં પાક કરવો. એ પાક ઠંડો થાય ત્યારે તેમાં બત્રીસ તોલા સાકર નાખવી એટલે તે દ્રાક્ષાદિ-ધૃત તૈયાર થાય છે. એ ઘી ઉરઃક્ષત-શોષને, વાયુને, પિત્તને, જ્વરને, શ્વાસને, વિસ્ફોટકરોને, હલીમકરોને, પ્રદરને તથા રક્તપિત્તને મટાડે છે અને માંસને તથા બળને વધારે છે. ૬૫-૬૮

અમૃતપ્રાશ અવલોહ-

ક્ષીરે ધાત્રી ચ મક્ષિષ્ઠા ક્ષીરિણ્યાથ તથા રસેઃ.
 પચેત્સમર્ધૃતપ્રસ્યં મધુરંઃ કર્પસમિતૈઃ ॥ ૬૯ ॥
 દ્રાક્ષાદિચન્દ્રનોશીરે. શર્કરોત્પલપદાર્કઃ.
 મધૂરુક્સુમાનન્તાકારમરીતુણસંલકૈઃ ॥ ૭૦ ॥

પન્થ ઘૃત-દ્રાક્ષાદિષ્ટમ્-જેમા દ્રાક્ષ મુખ્ય હોય છે, એવા એલાસિયા નાખી પકવેલું ઘી-દ્રાક્ષાદિ-ધૃત કહેવાય છે.

- અમૃતમ્ ઇવ પ્રાપ્યતે ક્ષતપ્રવાદિરોગિભિઃ-કૃતિ અમૃતપ્રાશ-પ્રપૂર્વેકાદ્ અથા મોઢને ક્ષતપ્રવાદિરોગિ કર્મણિ ચન્, તત અમૃતપ્રાશનામા અવલોહઃ-અમૃતપ્રાશનાવલોહ-ક્ષય આદિ રોગવાળા લોકો જેને અમૃત તુલ્ય ગળી ચાટે છે, તેથી અમૃતપ્રાશ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલું ચાટણ અમૃતપ્રાશ-અવલોહ કહેવાય છે.

પ્રસ્થાદ્ મધુનઃ શીતે શર્કરાડર્ધતુલાં તથા ।
પલાધિકાંશ્ચ સન્ચૂર્ય ત્વગેલાપદ્મકેશરાન્ ॥ ૭૧ ॥
વિનીય તત્ર સંલિગ્નાન્માત્રાં નિત્યં સુયન્ત્રિતઃ ।
અમૃતપ્રાશમિત્યેતદશ્વિભ્યાં પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૭૨ ॥
ક્ષીરમાંસાશિતાં હન્તિ રક્તપિત્તં ક્ષતક્ષયમ્ ॥
તૃણાડરુચિશ્વાસકાસચ્છર્દિમૂર્છાપ્રમદનમ્ ॥
મૂત્રકૃન્દુશ્વરપ્રશ્નઃ કલ્યં સ્ત્રીરતિવર્દનમ્ ॥ ૭૩ ॥

અન્યથા:-પુતપ્રસન્ન ચ ધાત્રી, મહિષ્ઠા ચ સમૈઃ
ક્ષીરિણ્યાઃ રસૈઃ તથા કર્પસંમિતૈઃ મધુરૈઃ દાક્ષા-દ્વિચન્દન-
ઝશીરૈઃ શર્કરા-ઉત્પલ-પદ્મકૈઃ, મધૂક-કુસુમ-અનન્તા-
કાદમરી-તૃણસંગૈઃ ક્ષીરે પચેત્, (તતઃ પચે) શીતે
તત્ર મધુનઃ પ્રસ્થાદ્ તથા શર્કરા-અર્ધતુલાં ચ પલાધિ-
કાન્ ત્વક-લા-પદ્મકેશરાન્ સંચૂર્ય (ચ) વિનીય
નિત્ય સુયન્ત્રિતઃ માત્રાં સંલિગ્નાન્, એતત્ અમૃતપ્રાશમ્
ઇતિ અશ્વિભ્યાં પરિકીર્તિતમ્, (તત્) ક્ષીર-માંસાશિતાં
રક્તપિત્તં ક્ષતક્ષય તૃણા-અરુચિ-શ્વાસ-કાસ-ચ્છર્દિ-મૂર્છા
પ્રમદનં, મૂત્રકૃન્દુશ્વરપ્રશ્નઃ કલ્યં ચ સ્ત્રીરતિવર્દનમ્ (અસ્તિ) ॥

ચોસઠ તોલા ધીમાં આમળાં, મજ્જા અને
વિદારીક ઠંને રસ સમભાગે નાખી તથા એક
એક તોલા જીવનીય ગણના પદાર્થો, દ્રાક્ષ,
સુખડ, રતાંજલી, કાળો વાળો, સાકર, કમળ,
કઠ, મહુકાનાં ફૂલ, ઉપલસરી, સીવણનાં ફળ
તથા રોહિસ નામનું ખંડ નાખી, તે ધીને
(ચોગણ) દ્રઢમાં પકાવવું; તે પાકીને ઠંડું
પડે ત્યારે તેમાં ખત્રીશ તોલા મધ, ખસો
તોલા સાકર, જે તોલા તજનું ચૂર્ણ, જે તોલા
એલચીનું ચૂર્ણ અને જે તોલા કમળના કેસરાનું
ચૂર્ણ નાખવાં. પછી ખરાબર જિતેન્દ્રિય રહી
હંમેશાં એની માત્રા ચાટવી. અશ્વિનીકુમારોએ
કહેલો ‘અમૃતપ્રાશ’ નામનો આ અવલેહ,
જેઓ ચાટે છે અને દ્રઢ તથા માંસયુક્ત
ભોજન કરે છે, તેઓના ઉરઃક્ષત-ક્ષય, રક્ત-
પિત્ત, તરશ, અરુચિ, શ્વાસ, ઉધરસ, ઊલટી,
મૂછો, મૂત્રકૃન્દુ અને જ્વરનો તે નાશ કરે છે,
ખજ આપે છે અને સ્ત્રીઓમાં રતિ વધારે છે.

ઉરઃક્ષત-શોષવાળાએ સેવવા યોગ્ય તથા
ત્યજવા યોગ્ય

યથાચ તર્પણં શીતમવિદાહિ હિતં લઘુ ।
અન્નપાનં નિપેથ્યં સ્વાત્ક્ષતક્ષીણિઃ સુવાર્થિભિઃ ॥ ૭૪ ॥
શોકં ક્ષિયઃ ક્રોધમસૂયતાશ્ચ, ત્યજેદુદારા-

નિપયાન્ મજેચ ॥ તથા દ્વિજાતીંશ્ચિદશાન્ગુરંશ્ચ,
વાચશ્ચ પુષ્પાઃ કૃણુયાદ્ દ્વિજેભ્યઃ ॥ ૭૫ ॥

અન્યથા:-સુવાર્થિભિઃ ક્ષતક્ષીણિઃ યન્ યન્ અન્નપાનં
તર્પણં શીતમ્ અવિદાહિ હિતં ચ લઘુ સ્વાત્ (તત્ ત્વ હિ)
નિપેથ્યમ્, તથા શોકં ક્ષિયઃ ક્રોધં ચ અસૂયતાં ત્યજેત્
ચ ઉદારાન્ વિપયાન્ મજેત્, દ્વિજાતીન્ ત્રિદશાન્ ચ
ગુરુન્ (મજેત્) ચ દ્વિજેભ્યઃ પુષ્પાઃ વાચઃ શૃણુયાત્ ॥

સુખને ઇચ્છતા ઉરઃક્ષતશોષવાળાએ
જે જે અન્નપાન તૃપ્તિ આપનાર, શીતળ, દાહ
નહિ કરનાર, હિતકારી અને હલકાં હોય તે
જ સેવવાં જોઈએ; શોક, સ્ત્રીઓ, ક્રોધ
અને અદેખાઈનો ત્યાગ કરવો; સારા સારા
વિષયોનું સેવન કરવું; તેમ જ બ્રાહ્મણોની,
દેવતાઓની તથા શુરુઓની ભક્તિ કરવી
અને બ્રાહ્મણો પાસેથી પવિત્ર કથાઓ
સંભળવી. ૭૪, ૭૫

અથ રાજયક્ષમણિ રસઃ ।

રાજયક્ષમા કે મુખ્ય ક્ષયરોગ ઉપર રસો

અમૃતેશ્વર-રસઃ

રસમસ્મામૃતાસત્ત્વં લોહં મધુધૃતાન્વિતમ્ ।
અમૃતેશ્વરનામાડ્યં પઙ્ગુજ્ઞો રાજયક્ષમણિ ॥ ૭૬ ॥

અન્યથા:-રસમસ-અમૃતાસત્ત્વં લોહં મધુ-ધૃત-અન્વિ-
તમ્ (લેણમ્), અયમ્ અમૃતેશ્વરનામા (રસઃ) રાજ-
યક્ષમણિ પઙ્ગુજ્ઞઃ (લિખેતે) ॥

મારેલો પારો, ગળોનું સત્ત્વ અને મારેલું
લોહું એકઠાં કરી મધ તથા ઘી સાથે ચાટવાં.
આ અમૃતેશ્વર નામનો રસ ક્ષયરોગમાં છ
રતી ચાટવો. ૭૬

દીકા-રસમસ=મારિતો રસઃ,=અમૃતાસત્ત્વં=ગુહવી-
સત્ત્વમ્, લોહ મારિતમ્ । इत्यमृतेश्वररसो राजयक्षमणि
रसेन्द्रचिन्तामणौ ॥ ક્ષયરોગ ઉપર અપાતો આ રસ
રસેન્દ્રચિન્તામણિમાં કલો છે.

રાજમૃગાંક-રસ

ત્રયોડશા મારિતાત્ સૂતાદેકોડશો હેમમસ્મતઃ ।
પર્કોડશો મૃતતામ્રસ્ય શિલા ગન્ધશ્ચ તાલકમ્ ॥

+ઈંદ્રે-સામર્થ્યં કરોતિ રાજયક્ષમણિ ઇતિ ર્શ્વરઃ,
અમૃતસદ્શા ર્શ્વરઘાસૌ રસઃ અમૃતેશ્વરરસઃ-રાજયક્ષમા-
ક્ષયરોગ ઉપર જે સામર્થ્ય કરે છે-ક્ષયરોગને જે
અવશ્ય મટાડે છે, એવો અમૃત તુલ્ય રસ-અમૃતે-
શ્વરરસ કહેવાય છે.

* મૃગઃ અદ્ય યસ્યેતિ મૃગાદ્યઃ, રાજા વાસો મૃગાદ્યઃ

વાયુથી જૂળ વધેલ વેગવાળી ઉધરસ જેને ઘર્ષ હોય તેને હૃદયમાં, લમણામાં, પડખાંઓમાં, પેટમાં તથા માથામાં શૂળ નીકળે છે, તેનું મોઢું ફળળું ઘર્ષ બળ્ય છે, તેનાં બળ, સ્વર તથા ઓજ સીધુ ઘર્ષ બળ્ય છે અને ઘાટો ભેદાયેલ-ખોખરો ઘર્ષને સૂકો જ-કફ વગેરે નીકળ્યા વિના જ 'ખોં ખોં' એવો ખરાબ અવાજ કર્યો કરે છે. ૫

ટીકા-શ્લ્હ=લલાટેકદેશ; શુષ્ક=છેપાદિરહિતમ્ ॥

પૈત્તિકત્વ સ્વરૂપમાહ-

પિત્તથી થયેલી ઉધરસનું લક્ષણ

ઉરોવિદાહજ્વરવન્નશોષે, રમ્યદિત્તિક-મુલસ્તુર્વાર્તઃ । પિત્તેન પીતાનિ વમેત્કટ્વનિ, કાસે-સ્ત્વપાણ્ડુઃ પરિદહમાનઃ ॥ ૬ ॥

અન્વય.-પિત્તે (કાસી જન:) ઉરો-વિદાહ-જ્વર-વન્ન-શોષે: અમ્યદિત્ત: તિક્તમુરઃ તૃપાતઃ સપાણ્ડુઃ (વન્) પીતાનિ વટ્વનિ વમેત, પરિદહમાન કાસેત્ ॥

જેને પિત્તથી ઉધરસ થઈ હોય તેને છાતીમાં બળતરા, તાવ અને મોઢું સુકાવાથી પીડા થાય, પાંડુરોગ થાય અને પીળી તથા તીખી બેદલીઓ થાય છે; તેમ જ ઠાહ ઘર્ષ થઈને તેને ઉધરસ આવે છે. ૬

ટીકા=સપાણ્ડુ=પાણ્ડુરોગયુક્ત ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

ભૈષ્મિકત્વ સ્વરૂપમાહ-

કફથી થયેલી ઉધરસનું પૂર્વરૂપ

પ્રલિપ્યમાનેન મુલેન સીદન્, શિરોઽજાર્તઃ કફપૂર્ણવેદ્ । અમકચક્ષ્ ગારવકળ્ડુયુકઃ, કાસેદ્ મૃદાં સાન્દ્રકફઃ કફેન ॥ ૭ ॥

અન્વય.-કફેન (કાસી જન:) પ્રલિપ્યમાનેન મુલેન (અપલક્ષિત), સીદન્ શિરોઽજાર્તઃ કફપૂર્ણવેદ્ ગૌરવ-કળ્ડુયુકઃ સાન્દ્રકફ. મૃદાં કાસેત્ ॥

જેને કફથી ઉધરસ થઈ હોય, તેનું મોઢું કફથી ચોપડાયેલું રહ્યા કરે, તે સિદાયા-રિઆયા કરે, માથાના ડુંબાવાથી પીડાય, શરીર કફથી ભરાઈ બળ્ય, ખાવા ઉપર તેને રુચિ ન રહે, શરીર ભારે ભારે ઘર્ષ બળ્ય, તેના ગળામાં ચળ આવ્યા કરે અને તેને ઘાટા કફના અખડાટવાળી તથા બઠા બઠાવાળી ઉધરસ

જૂળ આવ્યા કરે છે. ૭

ટીકા-પ્રલિપ્યમાનેન મુલેન=છેપાલિપ્તેન મુલેનોપ-લક્ષિતઃ । અમકચક્ષ્=અમકે ચક્ષ્-અવિચલ્ય ॥ । કળ્ડુ=કળ્ડુ એવં ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ક્ષત્રજકાસત્વ નિદાનપૂર્વિકા સમ્પ્રાપ્તિમાહ-

છાતીમાં ક્ષત થવાથી થતી ઉધરસની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ

અતિવ્યવાયમારાધ્યુદાશ્વગજનિપ્રદઃ ।

રુક્ષસ્પોર-ક્ષતં વાયુર્ગ્રહીયા કાસમાવહેત્ ॥ ૮ ॥

અન્વય:-અતિવ્યવાય-માર-અશ્વ-યુદ્ધ-અશ્વ-ગજ-નિપ્રદઃ રુક્ષસ્ય સ્ત્રાપ્ત ઉર ગ્રહીત્વા વાયુઃ કાસમ્ આવહેત્ ॥

અત્યંત મૈથુન કરવાથી, અત્યંત ભાર ઉપાડવાથી, અત્યંત પંથ કરવાથી, અત્યંત યુદ્ધ કરવાથી અને ઘોડા કે હાથી વગેરેને વશ કરવાનો પ્રયાસ કરવાથી કે ક્ષ થયેલા માણસની ક્ષત થયેલી (ઘવાયેલી) છાતીને પકડી લઈ વાયુ ઉધરસને ઉત્પન્ન કરે છે. ૮

ટીકા-અધગજયોનિપ્રદ=દમનમ્ ॥

અથ તસ્ય લક્ષણમાહ-

ક્ષત થવાથી થયેલી ઉધરસનું લક્ષણ

સ પૂર્વે કાસે શુષ્કં તતઃ છોવેત્સશોનિતમ્ । કળ્ડેન કૂજતાડત્યર્થ વિમગ્નેનૈવ ચોરસા ॥ ૯ ॥ સ્વીભિરિવ તીક્ષ્ણામિસ્તુત્તમાનેન શ્લિના । ડુલ્લરપશૈન શ્લેન મેદપીઢામ્ભિતાપિના ॥ ૧૦ ॥ પર્વમેદજ્વરશ્વાસતુળાયિસ્વર્વપીઢિતઃ ।

પારાવત દવાકૂજન્નાસવેગાત્ ક્ષતોઽન્નવાત્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય.-સઃ પૂર્વે શુષ્ક કાસે, તતઃ સશોનિત સ્વીવેત્, અત્યર્થે કૂજતા કળ્ડેન, ઊરલા વ વિમગ્નેનૈવ તીક્ષ્ણામિઃ સ્વીભિઃ તુથમાનેન, શ્લિના, શ્લેન ડુલ્લ-સ્પર્શૈન, મેદ-પીઢા-અભિતાપિના (અપલક્ષિત.) પર્વમેદ-જ્વર-શ્વાસ-તુળા-વૈસ્વર્વ=પીઢિતઃ, ક્ષતોઽન્નવાત્ કાષ-વેગાત્ પારાવત. ઇ અકૂજન્ (મવતિ) ॥

ક્ષત થવાથી જેને ઉધરસ થઈ હોય તે માણસ પ્રથમ સૂકી ઉધરસ ખાય છે અને પછી તે લોહીવાળું ચૂકે છે-તેને બઠખામાં લોહી પડે છે. એ માણસનું ગળું બહુ જ ઘૂઘવે છે અને છાતી બહુ ભાંગી ગઈ હોય તથા વીધુ સોયેથી ભાંગાતી હોય એવી પીડાય છે. છાતીમાંથી શૂળ નીકળે છે,

શૂળની જગ્યા પર સ્પર્શ કરતાં ખૂબ દુખે છે, ચિરાઈ ગયા જેવી પીડા તથા અલિપ્તાપ થાય છે, સાંધા તૂટે છે; શ્વાસ, બપર તથા તરસ ઉત્પન્ન થાય છે, ઘાંટો બેચી બંધ છે અને ક્ષતથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉધરસના વેગથી તે કબૂતરની પેઠે ધૂધવે છે. ૯-૧૧

ટીકા-‘કળેને’ સુપલક્ષણે તૃતીયા, એવમુરસેતિ ॥

ક્ષયજ્વાસ્ય નિદાનપૂર્વિકાં સમ્પ્રાપ્તિમાહ-

ક્ષયથી થતી ઉધરસની નિદાન-
પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ

વિવસાસાસ્યમોજ્યાતિધ્વવાયાદ્વેગનિગ્રહાત્ ।
ઘુણિનાં શોષતાં નૂનાં વ્યાપન્નેડશોં ત્રયો મલાઃ ॥
કુપિતાઃ ક્ષયજં કાસં કુર્યુર્દેહક્ષયપ્રદમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વયઃ-વિવસ-અસાત્મ્ય-માજ્ય-અતિ-વ્યવાયાત્
વેગનિગ્રહાત્ ઘુણિનાં શોષતાં નૂનામ્ અમૌ વ્યાપન્ને (સતિ)
કુપિતાઃ ત્રયઃ મલાઃ દેહક્ષયપ્રદં કાસં કુર્યુઃ ॥

અનિયમિત કે અપચામાં ખાવારૂપ વિષમ લોજન કરવાથી, અહિતકારી લોજનો કરવાથી, અત્યંત મૈથુન કરવાથી, મૂત્ર આદિના વેગોને રોકવાથી, સૂઝ કરતા લોકોનો કે શ્રેષ્ઠ કરતા માણસોનો જઠરાગ્નિ બગડી જતાં કેપેલા ત્રણે દોષો શરીરનો નાશ કરી નાખે-એવી ક્ષયસંબંધી ઉધરસને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૨

ક્ષયજ્વાસલક્ષણમાહ-

ક્ષયથી થયેલી ઉધરસનું લક્ષણ

સગાગ્રશૂલજ્વરમોહદાહ, પ્રાણક્ષયઞ્જોપલ-
મેત્સ કાસી । શુષ્કં વિનિષ્ઠીવતિ નિર્વલસ્તુ,
પ્રક્ષીણમાંલો રુધિરં સપૂયમ્ ॥ તં સર્વલિફ્નં મૃશ-
દુશ્ચિકિત્સ્યં, ચિકિત્સિતત્ત્વાઃ ક્ષયજં વદન્તિ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ-સઃ કાસી સગાગ્ર-શૂલ-જ્વર-મોહ-દાહ-
પ્રાણક્ષય ષ ઉપરમેત્, શુષ્કં વિનિષ્ઠીવતિ, નિર્વલઃ
પ્રક્ષીણમાંલઃ સુ (સન્) સપૂયં રુધિરં વિનિષ્ઠીવતિ ।
ચિકિત્સિતત્ત્વાઃ સર્વજિહ્વત ક્ષયજં મૃશદુશ્ચિકિત્સ્યં વદન્તિ ॥

જેને ક્ષયથી ઉધરસ થઈ હોય તે માણસ-
ને શરીરમાં શૂળ, તાવ, મોહ તથા દાહ થાય છે, ઇન્દ્રિયોની ક્ષીણતા થાય છે, તે સૂકું થઈ છે અને તેનું બળ તથા માંસ ક્ષીણ થતાં પરવાળું લોહી પણ તે થઈ છે. વેધોષ્ઠે સળળા દોષોના ચિહ્નવાળી ક્ષયજન્ય ઉધરસની ચિકિત્સા કરવી અત્યંત મુશ્કેલ કહે છે. ૧૩

કાસસ્યાસાધ્યસાધ્યવાપ્યત્વમાહ-

કઈ ઉધરસ સાધ્ય, અસાધ્ય તથા
યાપ્ય હોય ?

હત્યેપ ક્ષયજઃ કાસઃ ક્ષીણાનાં દેહનાશનઃ ।
સાધ્યો વલ્લવતાં વા સ્યાદાપ્યસ્તેર્યે ક્ષતોત્થિતઃ ૧૪
અન્વયઃ-હતિ એપઃ ક્ષયજઃ વા ક્ષત-ઉત્થિતઃ કાસઃ
ક્ષીણાના દેહનાશનઃ, વલ્લવતાં તુ સાધ્યઃ વા એવં યાપ્યઃ
સ્યાત્ ॥

એ રીતની, એ ક્ષતથી અથવા ક્ષયથી
થયેલી ઉધરસ જે ક્ષીણ થયેલા માણસોની
હોય તો દેહનો નાશ કરનારી-અસાધ્ય થાય
છે, પણ તે બળવાન માણસની હોય તો
સાધ્ય કે યાપ્ય થાય છે. ૧૪

ટીકા-એવ ક્ષતોત્થિતઃ ક્ષીણાનામસાધ્યઃ । વલ્લવતાં
સાધ્યો યાપ્યો વા સ્યાત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

નવો કદાચિત્ સિદ્ધ્યેતામપિ પાદગુણાન્વિતો ।
સ્થવિરાણાં જરાકાસઃ સર્વો યાપ્યઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૫

અન્વયઃ-પાદગુણાન્વિતો નવો (તો કાસો) કદાચિદ્
સિદ્ધ્યેતામ્ અપિ, સ્થવિરાણાં જરાકાસઃ સર્વઃ યાપ્યઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

જો વેદ સારો હોય, ઔષધ સારાં હોય,
પરિચારક સારા હોય, રોગી પણ ધીરજ
આદિ શુભોથી યુક્ત હોય; તેમ જ એ ક્ષતથી
કે ક્ષયથી થયેલી ઉધરસ જે નવી-થોડા
કાળની હોય તો તે ક્ષીણ થયેલા માણસની
હોય છતાં કદાચ સાધ્ય પણ થાય છે. ઘરડાં
માણસોની ‘જ્વરાકાસ’ કહેવાતી ઉધરસ,
પાંચ પ્રકારોમાં ગમે તે પ્રકારની હોય તો
પણ તે બધીને યાપ્ય જ કહી છે. ૧૫

ટીકા-સિદ્ધ્યેતાં ક્ષતજક્ષયજો, સદૈવ-સદ્ધર્મેન-
સત્પરિચારકયુક્તસ્ય સદાતુરસ્ય જાતો । સ્થવિરાણાં જરા-
કાસઃ=જ્વરાનાં યઃ કાસો ભવતિ સ જરાકાસજ્વરઃ, સ
સર્વ એવં વાતનાદિરપિ યાપ્યઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

પહેલી ત્રણ ઉધરસ સાધ્ય અને બીજી યાપ્ય
ત્રીન્ પૂર્વાન્ સાધ્યેત્ સાધ્યાન્ પર્યેર્વાણાં-
સ્તુ યાપ્યેત્ ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ-પૂર્વાન્ ત્રીન્ સાધ્યાન્ સાધ્યેત્, યાપ્યાન્
તુ પર્યેઃ યાપ્યેન્ ॥

પાચુથી, કફથી અને પિત્તથી થયેલ-એ
ત્રણ પ્રકારની ઉધરસોને સાધ્ય બાણી ચિકિત્સા-
થી મટાડવી, પણ એ સિવાયની બીજી જે યાપ્ય

નાગરેણ ચ પિપ્પલ્યા કથિતં સલિલં પિવેત્ ॥
શર્કરામધુસંયુક્તં પિત્તકાસહરં પરમ્ ॥ ૨૪ ॥

અન્યય:-કળટકારીયુગ-દ્રાક્ષા-વાસા-કર્કર-વાલકૈઃ
નાગરેણ ચ પિપ્પલ્યા કથિતં સલિલં શર્કરા-મધુ-સંયુક્તં
પિવેત્, (તત્) પરં પિત્તકાસહરં (ભવતિ) ॥

ભેડી ભેડીંગળી, બેડી ભેડીંગળી, દ્રાક્ષ,
અરડૂસી, કચ્ચેરા, વાળેા, સૂંઠ અને પીપરનો
કવાથ સાકર તથા મધ સાથે પીવે; તે
પિત્તસંબંધી ઉધરસને અત્યંત મટાડે છે. ૨૪

અથ કફકાસસ્ય ચિકિત્સામાહ-

કફસંબંધી ઉધરસની ચિકિત્સા:

પિપ્પલ્યાદિ કવાથ

પિપ્પલી કટ્ફલં શુળ્કી શૂક્તી ભાગીં તથોપનમ્ ।
કારવી કળટકારી ચ સિન્ધુવારો યવાનિકા ॥૨૫॥
ચિત્રકો વાસકચૈવાં કપાયં વિધિયત્ કૃતમ્ ।
કફકાસવિનાશાય પિવેત્ કૃષ્ણારજોયુતમ્ ॥૨૬॥

અન્યય:-પિપ્પલી કટ્ફલ શુળ્કી શૂક્તી ભાગીં તથા
કપળ કારવી કળટકારી ચ સિન્ધુવાર: યવાનિકા ચિત્રક:
ચ વાસક:-એવાં વિધિયત્ કૃતં કપાયં કૃષ્ણારજોયુત
કફકાસ-વિનાશાય પિવેત્ ॥

પીપર, કાષ્ઠફળ, સૂંઠ, કાકડાશીંગી,
ભારંગી, મરી, કલૌંજી, ભરૂં, ભેડીંગળી,
નગોડ, યવાન, ચિત્રક અને અરડૂસી-એટલાંના
વિધિપૂર્વક કરેલો કવાથ, પીપરના ચૂર્ણ સાથે
કફસંબંધી ઉધરસને નાશ કરવા પીવે.

અથ ક્ષત્કાસસ્ય ચિકિત્સામાહ-

ક્ષતથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા:

કફવાદિ ચાટણુ

શ્વિશ્વભુવાલિકાપદ્માનૃણાલોત્પલચન્દનમ્ ।
મધુકં પિપ્પલી દ્રાક્ષા લાક્ષા શૂક્તી શતાવરી ॥૨૭॥
દ્વિગુણા ચ તુગાક્ષીરી સિતા સર્વચતુર્ગુણા ।
લિહ્યાત્તમમ્બુસર્પિષ્યાં ક્ષતકાસનિવૃત્તયે ॥ ૨૮ ॥

અન્યય:-શ્વ-શ્વશુભાલિકા-પદ્મ-મૃણાલ-ઉત્પલ-
ચન્દનં મધુકં પિપ્પલી દ્રાક્ષા લાક્ષા શતાવરી દ્વિગુણા
તુગાક્ષીરી ચ સર્વચતુર્ગુણા સિતા-તત્ ક્ષતકાસનિવૃત્તયે
મધુસર્પિષ્યાં લિહ્યાત્ ॥

શેરડી, ઇંધુવાલિકા નામની એક બતની
શેરડી, પદ્મકાષ્ઠ, કમળનું મુણાલ, કમળ, મુખડ,
જેઠીમધ, પીપર, દ્રાક્ષ, લાખ, કાકડાશીંગી,
શતાવરી, શેરડીથી બમણું વંશલેખન અને

એ સહુથી ચોગણી સાકર-એટલાંનું ચૂર્ણ
કરી ક્ષતથી થયેલી ઉધરસ મટાડવા મધ
અને ધીની સાથે ચાટવું. ૨૭, ૨૮

દીકા-શ્વશુભાલિકા-શ્વમેદન; 'ચન્દ' શ્વિ લોકે; પદ્મ-
પદ્મકાષ્ઠ, મૃણાલ-વિસમ્, ઉત્પલ-કમળ, ચન્દનમત્ર ધવલં
ચૂર્ણત્વાત્ । શૂક્તી-કંકટશક્તી, તુગાક્ષીરી-વંશલેખના,
સા ચેશ્વોદ્વિગુણા ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ ક્ષયજકાસચિકિત્સામાહ-

ક્ષયસંબંધી ઉધરસની ચિકિત્સા:

આસુંદરાના ચૂર્ણનું ચાટણુ

ચૂર્ણં કાકુભમિષ્ટં, વાસકરસભાવિતં બહુન વારાન્ ।
મધુદૃતસિતોપલામિ, -લેહ્યં ક્ષયકાસરુહરમ્ ॥૨૯॥

અન્યય:-કાકુભમ્ ૬૪ ચૂર્ણમ્ બહુન વારાન્ વાસક-
રસભાવિતં (કૃત્વા) મધુ-દૃત-સિતોપલામિ: (સહ)
લેહ્ય, (તત્) ક્ષયકાસરુહરમ્ (ભક્તિ) ॥

આસુંદરાનું સુંદર ચૂર્ણ કરી તેને અનેક
વાર અરડૂસાના રસની ભાવનાએ આપી મધ,
ધી અને સાકરની સાથે ચાટવું; તે ક્ષયસંબંધી
ઉધરસ અને લોહી પડવું મટાડનાર છે. ૨૯

દીકા-કાકુભ ચૂર્ણ-રુકમચૂર્ણમ્ ॥

અથ કાસસ્ય સામાન્યચિકિત્સામાહ-

ઉધરસની સામાન્ય ચિકિત્સા:

મનશીલ આદિતું ધૂમપાન

તાપ્યમાનસ્ય કાસેન નાસાસ્ત્રાવે સ્વરે જઠે ।
ક્ષવયો ગન્ધનાશે ચ ધૂમપાનં પ્રયોજયેત્ ॥ ૩૦ ॥
મન:શિલાડામરિચમાંતીમુસ્તેહગુદૈ: પિવેત્ ।
ધૂમં ત્ર્યહશ્ચ તસ્યાનુ પયઃ સગુહં પિવેત્ ॥૩૧॥
અથ કાસાન્ પૃથક્ દ્વન્દ્વસર્વદોષસમુદ્ભવાન્ ।
શતૈરપિ પ્રયોગાનામસાધ્યાન્ સાધયેદ્ ધૂમ્ ॥૩૨॥

અન્યય:-કાસેન તાપ્યમાનસ્ય નાશાસ્ત્રાવે, સ્વરે જઠે
ક્ષવયો ચ ગન્ધનાશે ધૂમપાનં પ્રયોજયેત્, મન:શિલા-
આલ-મરિચ-માંતી-મુસ્તા ૬ગુદૈઃ ત્ર્યહં ચ ધૂમં પિવેત્,
તસ્ય ચ અનુ સગુહં પયઃ પિવેત્ । અથ: (ધૂમપાન-
પ્રયોગઃ) પૃથક્-દ્વન્દ્વ-સર્વદોષ-સમુદ્ભવાન્ પ્રયોગાન્
શતૈઃ અપિ અમાધ્યાન્ કાસાન્ ધુવ સાધયેત્ ॥

ઉધરસથી પરિતાપ પામતા માણસનું
નાક ઝરવા લાગ્યું હોય, સાદ બેસી ગયેા
હોય, છીંકા આવતી હોય અને ગંધ લેવાની
શક્તિનો પણ નાશ થયેો હોય ત્યારે આ
ધુમાડે પીવે: મનશીલ, હરતાલ, મરી-

જટામાંસી, ગોથ અને ઇગોળિયાંનું ચૂર્ણ કરી તેની બીડી બનાવી ત્રણ દિવસ સુધી તેનો ધુમાડો પીવો અને તેની ઉપર ગોળવાળું દ્રવ્ય પીવું. આ ધૂમપાનનો પ્રયોગ એક એક દોષથી, બળે દોષોથી અથવા સઘળા દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલી અને સેંકડો પ્રયોગોથી પણ મટે નહિ એવી ઉદરસને પણ અવશ્ય મટાડે છે.

દીકા-ભાત=દરિતાકમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)
મનશીલ ચોપડલ ભોરશીના પાનનું ધૂમપાન
ચદરીદલમાલિતં શિલયાડડતપશોપિતમ્ ।
સદ્ધૂમપાનં સશીરં મહાકાસાનવારણમ્ ॥ ૩૩ ॥

અન્ય-ચદરીદલ શિલયા આલિતમ્ બાતપશોપિતં (દુગ્ધ) તદ્ધૂમપાન સશીર મહાકાસાનિવારણમ્ (મરતિ) ॥
ભોરશીનાં પાંદડાંને ચોપાસ મનશીલ ચોપડી તડકામાં સુકાવી તેનો ધુમાડો પીવો અને ઉપર દ્રવ્ય પીવું. તે ભારે ઉદરસને પણ મટાડે છે. ૩૩

પીપર યુક્ત ભોરીંગણીને કથાથ અથવા ભોરીંગણી અને પીપરનું ચૂર્ણ

ફળ્લટકારીકૃતઃ કાથઃ સકૃષ્ણઃ સર્વકાસહા ।
ફળ્લટકાર્પાઃ કળાયાશ્ચ ચૂર્ણં સમધુ કાસહત્ ॥ ૩૪ ॥

અન્ય-ફળ્લટકારીકૃતઃ કાથઃ સકૃષ્ણઃ (પીતઃ ચેત્) સર્વકાસહા (મરતિ) । ફળ્લટકાર્પાઃ ચ કળાયાઃ ચૂર્ણં સમધુ કાસહત્ (મરતિ) ॥

ભોરીંગણીને કથાથ કરી પીપર સાથે પીધો હોય તો તે સઘળા પ્રકારની ઉદરસને મટાડે છે. ભોરીંગણી અને પીપરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટ્યું હોય તો તે ઉદરસને મટાડે છે.

સમશર્કર લવંગાદિ ચૂર્ણ કે ગાળી

લવણજાતીફલપિપ્પલીનાં, ભાગાન્ પ્રકલ્પ્યાશ્વસમાનમીપામ્ । પલાર્દમાનં મરિચં પ્રદેયં, પલાનિ ચત્વારિ મહોપધસ્ય ॥ ૩૫ ॥

સિતા સમસ્તેન સમાડ્ય ચૂર્ણે, રોગાનિમાનાનુ ઘલાદિહન્તિ । કાસજ્વરારોચકમેદગુલ્મ, શ્વાસાગ્નિમાન્ધગ્રહણીવિકારાન્ ॥ ૩૬ ॥

અન્ય-લવણ-જાતીફલ-પિપ્પલીનામ્ અશ્વસમાન્ ભાગાન્ પ્રકલ્પ્ય મરિચં પલાર્દમાન પ્રદેય, મહોપધસ્ય ચત્વારિ પલાનિ, અય સમસ્તેન સમા સિતા, અમીર્ષા ચૂર્ણ (વા ઘટિકા) કાસ-જ્વર-અરોચક-મેદ-ગુલ્મ-શ્વાસ-

અગ્નિમાન્ધ-ગ્રહણી-વિકારાન્, હમાન્ રોગાન્ વગાત આશુ નિદન્તિ ॥

એક તોલો લવિંગ, એક તોલો બપકળ, એક તોલો પીપર, બે તોલો મરી, સોળ તોલો સૂંઠ અને એ સઘળાના જેટલી સાકર લઈ તેનું ચૂર્ણ અથવા ગોળીઓ કરી ખાવાથી ઉદરસ, તાવ, અરુચિ, પ્રમેહ, ગોળો, શ્વાસ, અગ્નિની મંદતા અને ગ્રહણીના વિકારો એટલા રોગોને તે બહારતારે તરત મટાડે છે. ૩૫, ૩૬

ફનટી-મનશીલ આદિનું ચૂર્ણ
ફનટી સૈન્ધવં ઘ્યોપં વિઢહ્મામયહિહગુમ્ભિઃ ।

લેહઃ સાન્ધ્યમધુઃ કાસશ્વાસદિવિનાશવારણઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્ય-ફનટી સૈન્ધવં ઘ્યોપં વિઢહ્મા-ગામય-હિહગુમ્ભિઃ સાન્ધ્યમધુઃ લેહઃ કાસ-શ્વાસ-દિકા-નિવારણઃ (મસ્તિ) ॥

(શુદ્ધ) મનશીલ, સૈન્ધવ, સૂંઠ, મરી, પીપર, વાવડિંગ, ઠઠ અને હિંગનું ચૂર્ણ ઘી તથા મધ સાથે ચાટવું. એ ઉદરસ, શ્વાસ તથા હેડકીને મટાડે છે. ૩૭

હરીતકી આદિનું ચૂર્ણ

હરીતકી કળા શુષ્કી મરિચં ગુહલંયુતમ્ ।

કાસશ્લેષ્માપહં શ્રોત્તં પરં વહ્નઃ પ્રદીપનમ્ ॥ ૩૮ ॥

અન્ય-હરીતકી કળા શુષ્કી મરિચ ગુહલયુત (મશિત ચેત્) કાસ-શ્લેષ્મ-અપહ (તપા) વહ્નઃ પર પ્રદીપન પ્રોક્તમ્ ॥

હરટે, પીપર, સૂંઠ અને મરીનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાધું હોય તો તે ઉદરસ તથા ઠફને મટાડનાર અને અગ્નિને સારી રીતે પ્રદીપ કરનાર કહેલ છે. ૩૮

મરી આદિનું ચાટણ

કર્મઃ કર્પારાપલં; પલદ્વયં સ્પાત્તતોડ્ધર્કર્મ ચ ।

મરિચસ્ય પિપ્પલીનાં, દાહિમગુહયાવશૂકાનામ્ ॥ ૩૯ ॥

સર્વોપધિમિરસાધ્યાઃ કાસા યે વૈધનિર્મુકાઃ ।

અપિ પૂયં હર્દયતાંતેપામિદમોપધં પરમમ્ ॥ ૪૦ ॥

અન્ય-મરિચસ્ય પિપ્પલીનાં દાહિમ-ગુહ-યાવશૂકાનાં (કમ્પશઃ) કર્મઃ વર્ષાશ-પલ પલદ્વય તતઃ ચ અર્ધેકર્મ સ્યાત્, સર્વ-ઓપધિમિઃ અસાધ્યાઃ વૈધનિર્મુકાઃ યે કાસાઃ તેવાં (તયા) પૂય હર્દયતામ્ અપિ હ્દ પરમમ્ ઓપધમ્ (મસ્તિ) ॥

એક તોલો મરી, બે તોલો પીપર, ચાર તોલો દાહિમ, આઠ તોલો ગોળ અને અર્ધ

તોલો જવખાર હોય; (એ પ્રકારનું આ આટલું આટલું તે) સઘળી ઔષધિઓથી નહિ મટેલી અને વેધોએ છોડી દીધેલી ઉધરસો તેમ જ જેમાં પચેની બેઠી થતી હોય એવી ઉધરસો માટે પણ આ શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે. ૩૯, ૪૦

ટીકા-કર્પાશોડચ કર્પદ્રવ્યમ્ ॥

મરીઆદિઃ-ગુટિકા.

મરિચં કર્પમાત્રે સ્પાતિપ્પલો કર્પસમ્મિતા ।

અર્ધકર્પો યવક્ષારઃ કર્પયુગ્મચ્ચ દાઢિમમ્ ॥ ૪૧ ॥

અર્ધચૂર્ણીકૃતં મુક્યાદ્દટ્ટકપમુદેન હિ ।

શાળપ્રમાણં ગુટિકાં કૃત્વા ચન્ને વિચારયેત્ ।

અસ્યાઃ પ્રમાવાત્સર્વેડપિકાસા યાન્યેવ સંશ્યમ્ ॥

અન્વયઃ-મરિચ કર્પમાત્ર, વિપ્પલી કર્પસમિતા, યવક્ષારઃ અર્ધકર્પઃ, દાઢિમ ચ કર્પયુગ્મ સ્યાત્, એત્ ચૂર્ણીકૃતમ્ અટકર્પમુદેન હિ મુક્યાત્, શાળપ્રમાણા ગુટિકા કૃત્વા વન્ને વિચારયેત્, અસ્યાઃ પ્રમાવાત્ સર્વે અપિ કાસાઃ સંશ્ય યાન્તિ એવ ॥

મરી એક તોલો, પીપર એક તોલો, જવખાર અર્ધો તોલો અને દાઢિમના કુળની છાલ બે તોલા લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી આઠ તોલા ગોળ સાથે મિશ્ર કરી ચોવીસ અથોહી ભારની ગોળી બનાવી તેને મોઢામાં રાખવી. એના પ્રભાવથી સઘળી ઉધરસો અવશ્ય નાશ પામે છે. ૪૧, ૪૨

ટીકા-દાઢિમફલતત્ક પ્રાચા ।

ભૃગુ-હરીતકી-અવલેહ

સમૂલત્ત્રકચ્છદકણ્ટકાર્યા, સ્તુલાં તતો દ્રોણમિતં જલજ્ઞ । હરીતકીનાં શતમેકપાત્રે, વિપાલ્ય કુર્ચાચરણામ્બુશેરમ્ ॥ ૪૩ ॥

તસ્મિન્ કપાયે તનુવદ્યપૂને, હરીતકીમિઃ સહિતાં ગુડસ્ય । તુલાં વિનિક્ષિપ્ય પવેત્સુપક, મેતત્સમુત્તાર્યં સુશીતલજ્ઞ ॥ ૪૪ ॥

પલં પલજ્ઞાપિ કટુત્રપજ્ઞ, તથા ચતુર્જાત-પલં વિચૂર્ણ્ય । પલોતિ પટ્ટ પુષ્પરસસ્ય ચાપિ, વિનિક્ષિપેત્તત્ત વિમિશ્રયેચ ॥ ૪૫ ॥

× મરીચમ્ આદિ યેષાં તાનિ-મરીચાદિનિ, તેષા ગુટિકા-જેમાં મરી પહેલાં મુખ્ય તરીકે હોય છે, એવાં ઓસડિયાંની ગોળીઓ-મરીઆદિગુટિકા કહેવાય છે.

÷ હરીતક્યા. અવલેહ-હરીતકી-અવલેહ; મૃગુણા ઉપદિશઃ હરીતકી-અવલેહ-ભૃગુ અપિએ ઉપદેશહું હરેન્નુ આટલું ભૃગુહરીતકી અવલેહ કહેવાય છે.

પ્રયુજ્યમાનો વિધિનૈવ લેહો, યથાવલજ્ઞાપિ યથાનલજ્ઞ । વાતાત્મકં પિત્તરુતં કફોત્યં, દ્વિદો-પજ્ઞાતાનપિ ચ ત્રિદોષમ્ ॥ ૪૬ ॥

શ્વતોદ્ભવજ્ઞ ક્ષયજ્ઞ કાસં, શ્વાસજ્ઞ હન્યા-ત્સહ પીનસેન । યક્ષમાણમેકાદશરૂપમુગ્રં, હરી તકીર્યં મૃગુણોપદિષ્ટા ॥ ૪૭ ॥

અન્વયઃ-સમૂલ-વૃત્ક-ચ્છદ-કણ્ટકાર્યાઃ તુલાં, તતઃ દ્રોણમિતં જલ, ચ હરીતકીનાં શતમ્, એકપાત્રે વિપાલ્ય ચરણામ્બુશેષ કુર્ચાત્ (તતઃ) તનુવદ્યપૂને કપાયે હરીતકીમિ. સહિતા ગુડસ્ય તુલા વિનિક્ષિપ્ય પવેત્, સુપક્વમ્ એત્ સમુતાર્યં સુશીતલં ચ (કૃત્વા તત્ર) પલ પલ ચ કટુત્રવં તથા ચતુર્જાતપનમ્ અપિ વિચૂર્ણ્ય (પ્રક્ષિપ્ય ચ) તત્ર પુષ્પરસસ્ય પટ્ટ પલોતિ અપિ વિનિક્ષિપેત્ ચ વિમિશ્રયેત્, એપઃ લેહઃ યથાવલં ચ યથાનલં ચ વિધિના કપિ પ્રયુજ્યમાન. (સન્) વાતાત્મક પિત્તકૃત કફોત્ય દ્વિદોષ-જ્ઞાતાન્ અપિ ચ ત્રિદોષ શ્વતોદ્ભવં ચ ક્ષયજ્ઞં ચ કાસં ચ શ્વામ પીનસેન સહ એકાદશરૂપમ્ ઉગ્ર યક્ષમાણ હન્યાત્, ઇયં હરીતકી મૃગુણા ઉપદિષ્ટા ॥

મૂળ, છાલ તથા પાંદડાં સહિત ચારસો તોલા ભોરીંગણી અને સો હરડેનો એક વાસણમાં એક હબર ચોવીશ તોલા પાણીની અંદર ક્વાથ કરવો. બળતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથને ઝીણા લૂગડાથી ગાળી લઈ તેમાં પેલી પકાવેલી સો હરડે અને ચારસો તોલા ગોળ નાખી તેનો પાક કરવો. અગ્નિથી સારી પેઠે પાકી બધ ત્યારે તેને નીચે ઉતારી શીતલ થવા દઈ તેમાં ચાર ચાર તોલા સૂઈ, મરી, પીપર, એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસર; તેમજ ચોવીશ તોલા મધ નાખી સઘળું મિશ્ર કરવું. આ અવલેહનો શરીરના બળને તથા અગ્નિને અનુસરીને વિધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવા-થી વાયુની, પિત્તની, કફની, બે દોષની, ત્રણે દોષની, સતત અધી તથા ક્ષય અધી ઉધરસ, શ્વાસ, સળેખન અને અગિયાર રૂપવાળા ઉશ્કેણકોગનો તે નાશ કરે છે. આ હરડેનો ભૃગુમુનિએ ઉપદેશ કરેલો છે, તેથી આ

‘ભૃગુ-હરીતકી’ એ નામે કહેવાય છે.

ટીકા-પુષ્પરસઃ=મધ ।

ક'૯કા૫૧વલેહ+

કળ્પકારીતુલાં નીરદ્રોણે પસ્ત્વા કપાયકમ્ ।
પાદશેષં ગૃહીત્વા ચ તથ ચૂર્ણાનિ દાપયેત્ ॥૪૮॥
પૃથક્ પલાંશાન્યેતાનિ ગુરૂચી ચઘ્યચિત્રકૌ ।
મુસ્તં કર્કટશૂદ્રી ચ ચૂર્ણં ધન્યવામકઃ ॥ ૪૯ ॥
ભાર્ગી રાસ્તા શદી ચૈવ શર્કરા પલવિશતિઃ ।
પ્રત્યેકં ચ પલાન્યયૌ પ્રદયાદ્ ધૃતતેલયોઃ ॥૫૦॥
પપ્ત્વા લેહ્યમાનીય શીતે મધુ પલાયકમ્ ।
ચતુર્ભાગં તુભાક્ષીર્યોઃ વિષ્ણવ્યાશ્ચ ચતુઃપલમ્ ॥૫૧॥
ક્ષિપ્ત્વા નિદધ્યાત્સુદદે મૃષ્મયે ભાજને શુમે ।
લેહ્યોઽયં હન્તિ દિક્ષાન્તિકાસશ્ચાસાનશોરતઃ ॥૫૨॥

અન્યઃ-કળ્પકારીતુલાં નીરદ્રોણે કપાયક પસ્ત્વા
પાદશેષં ચ ગૃહીત્વા તથ ગુરૂચી ચઘ્ય-ચિત્રકૌ મુસ્તં
ચ કર્કટશૂદ્રી ચૂર્ણ ધન્યવામકઃ ભાર્ગી રાસ્તા ચ શદી
ચૂર્ણ પલાંશાનિ દાપયેત્, શર્કરા પલ-
વિશતિઃ (દેવા), પૂન-તેલયાઃ ચ પ્રત્યેકમ્ ઓ પલાનિ
પ્રદયાત્, પપ્ત્વા લેહ્યમ્ આનીય શીતે (તથા) પલાયકં
મધુ, તુભાક્ષીર્યઃ ચતુર્ભાગં ચ વિષ્ણવ્યાઃ ચતુઃપલં ક્ષિપ્ત્વા
મૃષ્મયે શુમે મુદદે 'ભાજને નિદધ્યાત્ । અયં રેહઃ
દિક્ષાન્તિકાસશ્ચાસાન' અચેતઃ હન્તિ ॥

આરસો તોલા ભોરીંગણીને એક હજાર
ચોવીશ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી ચોથા
ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ તે
ક્વાથમાં ચૂર્ણરૂપે આર આર તોલા ગળો,
અવક, ચિત્રક, મોથ, કાકડાશિંગી, સૂંઠ, મરી,
પીપર, ધમાસો, ભારંગી, રાસ્તા અને કચૂરા
નાખી એંશી તોલા સાકર, બત્રીશ તોલા ઘી
અને બત્રીશ તોલા તેલ પણ નાખવું; પછી તેને
પકાવી શીરા કરીને તે ઠંડો થાય ત્યારે તેમાં
બત્રીશ તોલા મધ, આઠ તોલા વંશલોચન
અને સોળ તોલા પીપર નાખી તે અવલેહને
માટીના સારા મજબૂત વાસણમાં રાખવો.
આ અવલેહ હેડકીની પીડા, ઉધરસ અને
આસનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ કરે છે. ૪૮-૫૨
इति काशधिकारः ।

ઉધરસનો અધિકાર સમાપ્ત

+ કળ્પકારીપ્રધાનઃ ગરલેહ-જેમાં ભોરીંગણી
અુખ્ય તરીકે હોય છે, એવાં આસડિયાં પાકરૂપે
કરેલું ચાટણુ-ક'૯કા૫૧વલેહ કહેવાય છે.

ભા. ૬૨

અથ દિક્ષાધિકારઃ ।⁺

૧૩ : હેડકીના અધિકાર

તથ દિક્ષાયા વિપ્રદેશં નિદાનમાહ-

હેડકીનાં દુરનાં નિદાને

વિદાદિગુણવિષ્મિક્ષામિષ્મિદ્ભોજનઃ ।

શીતપાનાશનસ્તાનરજોધૂમાત્તથાનિલઃ ॥ ૧ ॥

ધ્યાયામકર્મમાર-અપ-વેગાધાતાપતર્પણઃ ।

દિક્ષા શ્વાસશ્ચ કાસશ્ચ નૃણાં સમુપજાયતે ॥

અન્યઃ-વિદાદિ-ગુહ-વિગ્નિ-અક્ષ-અમિષ્મિદ્-
ભોજનઃ, શીત-પાન-અશન-સ્નાન-રજો-ધૂમાત્, અનિલઃ
તથા ધ્યાયામકર્મ-માર-અપ-વેગાધાતા-અપ-તર્પણઃ, નૃણાં
દિક્ષા ચ શ્વાસઃ ચ કાસઃ સમુપજાયતે ॥

હાલ કરનારાં, ભારે, મળખધ કરનારાં,
રક્ષ તથા રસબાંધી નાડીઓને રાકનારાં ભોજનો
કરવાથી, ઠાઠાં પાન કરવાથી, શીતલ જમવા-
થી, શીતલ જલમાં સ્નાન કરવાથી, રજથી,
ધુમાડાથી, પવનથી, બહુ કસરતવાળાં કામે
કરવાથી, ભાર ઉપાડવાથી, પંથ કરવાથી,
વિધા આદિના વેગોને રાકવાથી અને ઉપવાસ
વગેરે તુમિના વિધાતકાથી માણસોને હેડકી,
શ્વાસ અને ઉધરસ થાય છે. ૧,૨

દીકા-અપતર્પણ=અનશનાદિ ॥

+ હિનસ્તિ પ્રાણાન્નુ ઇતિ દિક્ષા-પ્રયોદરાવિસ્તાત
વિદ્યપતિ, યદ્વા દિક્ષ્વ ઇતિ કાયતિ-શબ્દાયતે ઇતિ દિક્ષા ।
દિક્ષ્વ ઇતિ અનુકરણત્વ-અભ્યવર્ત્તકાત્ કે શબ્દે હત્યસ્માત્
'અન્યપ્રાપિ દશ્યત' ઇતિ ઠઃ, ટાપ્, યદ્વા દિક્ષત્તે દિક્ષા-
'મુરોથ હલઃ' ઇતિ ઝઃ, યદ્વા દિક્ષતે-દિક્ષ્વ ઇતિ
અભ્યવ-શબ્દ કાયતિ મુદુર્મુહઃ સોદાનઃ પ્રાણઃ પ્રવુષ્ટ
કર્ત્ત્વગામી મવન્ મુક્તાત્ ઇતિ દિક્ષા-પવાશ્ચ-ટાપ્-
ને પ્રાણુનો નાશ કરે છે અથવા હિંસ્ર એવો અરુપણ
અવાજ મોઢેથી કરાવે છે અથવા 'હિંક્ હિંક્'
એવા અવાજરૂપે જે હોય અથવા ઉદાનવાયુ સાથે
મળેલો પ્રાણુવાયુ ભેગે ગતિ કરી મોઢેથી વારંવાર
'હિંક્ હિંક્' એવો જે અવાજ કરાવે છે, તે કુટ્ અનેલો
પ્રાણુવાયુરૂપ જે રોગ તે હિંક્કા કહેવાય છે. આ હિંક્કાનું
નિદાન પશુ ઉપર કહેલ કાસ-ઉધરસના નિદાન તુલ્ય
જ હોય છે-એટલે કે ઉધરસનું તથા હેડકીનું
નિદાન એકસરખું જ હોય છે, તેથી જ એ ઉધ-
રસના અધિકાર સાથે સંકળાયેલો આ હેડકીનો
અધિકાર અહીં તેના પછી લાગેલો જ શરૂ કરાય છે.

હિકાયા સપ્રાપ્તિ મેદાધાદ-

હેડકીની સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યા

વાયુઃ ક્ષેનાનુગત- પચ્ચ હિકા- કરોતિ હિ ।
મન્નજાં યમલા શુદ્ધાં ગમ્મીરાં મહર્તી તથા ॥૩॥

અન્વયઃ-ક્ષેનાનુગત પ્રાણ અનજા યમલાં
શુદ્ધા ગમ્મીરા તથા મહર્તી પચ્ચ હિકાઃ હિ કરોતિ ॥

કદ્ધી અનુસરાયેલો વાયુ અન્નજા, યમલા,
શુદ્ધા, ગમ્મીરા અને મહર્તી-એમ પાચ
પ્રકારની હેડકીને ઉત્પન્ન કરે છે. ૩

ટીકા-હિકાયા. સામાન્યલક્ષણમાદ-

હેડકીનું સામાન્ય લક્ષણ

મુદુર્મુદુર્વાયુરુદેતિ સસ્ત્રનો, યદુત્પિહાન્નાણિ
મુલાદિવાડડક્ષિપન્ । સ દોષવાનાશુ હિનસ્ત્ય-
સ્ત્વ યત, -સ્તતસ્તુ હિક્કેયમિષીયતે યુધૈ. ॥ ૪ ॥

અન્વય-સસ્ત્રન યદુત્પિહ-અન્નાણિ મુલાદ
અક્ષિપન્ इव વાયુ. મુદુર મુદુર ઉદેતિ, સ દોષવાન્
(વાયુ) યતઃ પ્રાણાન્ આશુ હિનસ્તિ, તત્ત યુધૈઃ
'હિકા' इति અમિષીયત ॥

(હિક્ હિક્) એવા અવાજ કરતો અને
જાણે જમણાં પડખાની ગાઠ-લીવર-ખરલને
તથા આતરડાંઓને મોઢામા લાવી તેમાથી
જાણે ખઢાર ઠાઠતો હોય એવો ઉદાન સહિત
પ્રાણવાયુ ને જાંચે ચાલે છે અને કદ્ધપી
ટોપથી અનુસરાયેલો થઈ ને કારણે પ્રાણીના
જીવનને તરત નાશ કરે છે, તેથી (એ
હુક પ્રાણવાયુ જ) 'હિક્કા' (હેડકી) કહેવાય
છે. ('હિક્ હિક્' એવો શબ્દ કરે છે, તેથી
પછ પડિતો તેને 'હિક્કા' કહે છે.) ૪

ટીકા-વાયુરન સોદાનપ્રાણો યોદ્ધવ્ય । ઉદેતિ=કર્ત્વ
યાતિ, સસ્ત્રન='હિક્' इति શબ્દવાન્ । કર્ત્વમન
વિશિનષ્ટિ-યદુત્પિહાદિ । 'પિહ' इति શબ્દોડ્યસ્તિ,
ધીર્ઘત્વવિક્ષપાદ । મુલાદિતિ સ્વરૂપે પચ્ચમી, તેન
યદુત્પિહાન્નાણિ મુજમાનીય, અક્ષિપન્=નિ સારયન્નિવે-
ત્યથઃ । સ=વાયુ દોષવાન્-દોષોડન=કષ્ક, ત્દાન્ ।
'વાયુઃ ક્ષેનાનુગત' इति સમ્પ્રાપ્તિ । હિનસ્તીતિ હિકા ।
પૃષાદરાદિત્વાદુપસિદ્ધિ । હિમિતિ શબ્દ કરોતીતિ । (આ
ટીકાનો અર્થ ઉપર લાપાતરમા અભાષ્યો છે)

હિકાયા પૂર્વમમાદ-

હેડકીનું પૂર્વરૂપ

કાઠોરસોગુંસ્ત્વચ્ચ વદનસ્ય કપાયતા ।

હિકાનાં પૂર્વરૂપાણિ કુક્ષેરાટોપ પ્વ ચ ॥ ૫ ॥

અન્વય.-કઠ-ઠરસોઃ ગુંસ્ત્વ, ચ (વાતાન્) વદનસ્ય
કપાયતા, ચ કુક્ષે. આટોપ એવ-(પ્રતાનિ) હિકાનાં
પૂર્વરૂપાણિ (મવન્તિ) ॥

ગળાનું તથા છાતીનું ભારેપણુ, વાયુને
લીધે મોઢાની તરાશ અને પેટનું ચડવું-
એટલા હેડકીનાં પૂર્વરૂપો થાય છે એટલે
હેડકી થવાની હોય ત્યારે પ્રથમ એટલા
લક્ષણો થાય છે. ૫

ટીકા-વદનસ્ય કપાયતા વાતાન્ ।

ટીકા-અન્નજાલક્ષણમાદ-

અન્નજા હેડકીનું લક્ષણ

પાનાન્નૈરતિસયુક્તૈઃ સહસા પીડિતોઽનિલ ।
હિક્કેયેદુર્ધ્વગો મૂત્યા તાં વિચાદન્નજાં મિપક્ ॥૬॥

અન્વય-અતિસયુક્તૈઃ પાન-અન્નૈઃ સહસા પીડિતઃ
(પ્રાણ) અનિલ કર્ધ્વગઃ મૂત્યા હિક્કેયત્, તા મિપક્
અનજાં વિચાત્ ॥

અત્યંત ઉપયોગ કરેલ અન્નપાનોથી
એકદમ ઠપાયેલો પ્રાણવાયુ, જાંચે ગતિ કરી
'હિક્ હિક્' એવા અવાજ કરાવે છે, તેને વેધે
'અન્નજા' હેડકી જાણવી. ૬

ટીકા-અનિલઃ=પ્રાણો વાયુઃ ॥

યમજાલિન્નમાદ-

યમલા હેડકીનું લક્ષણ

ચિરેણ યમલેન્નૈર્ગૈર્યા હિકા સમ્પ્રવર્તતે ।
કમ્પયન્તી શિરો ગ્રીવાં યમલાં તાં વિનિર્દિશેત્ ॥

અન્વય-યા હિકા ચિરેણ યમલે વેગેઃ શિર. ગ્રીવાં
(ચ) કમ્પયન્તી સપ્રવર્તે, તાં યમલાં વિનિર્દિશેત્ ॥

ને હેડકી ઘણી વારે જોડકાડપ થયેલા વેગ
થી ચાલુ રહે છે અને માથાને તથા ડોકને કંપા-
વતી હોય છે, તેને 'યમલા' હેડકી જાણવી.

ટીકા-શુદ્ધાલિન્નમાદ-

શુદ્ધા હેડકીનું લક્ષણ

વિકુપ્તકાલૈર્યા વેગેર્મન્દૈઃ સમભિવર્તતે ।

શુદ્ધિકા નામ સા હિકા જન્મૂલં પ્રધાવતિ ॥૮॥

× અતિસયુક્તૈઃ પાનાન્નૈ જાતા-અનેર્ક, ટાપ્-ખૂબ જ
પ્રમાણમા ઉપયોગ કરેલ પ્રાણી તથા ખેરાકથી
થયેલી હેડકી 'અન્નજા' કહેવાય છે

+ યમ-યુગ્મસ્ત્વ વેગ ભાતિ આદતે-લા આદાને-
'આતોડુપસર્ગ' इति ક, ટાપ્-જોડકાડપ વેગને ને
ગ્રહણ કરે છે, જોડકે આવે છે, તે હેડકી 'યમલા'
કહેવાય છે.

અન્વય:-યા વિકૃષ્ટકાલે: મન્દે: વેગે: સમન્વિર્તે,
જન્મુલં પ્રધાવતિ, સા ક્ષુદ્રિકા નામ (કથ્યતે) ॥

જે હેડકી ઘણી વારે ધીમા ધીમા વેગેથી
આવ્યા કરે છે અને હેડકીના કાંઠાના મૂળ
તરફ દોડે છે, તે 'ક્ષુદ્રા' નામે હેડકી
કહેવાય છે.

ટીકા-વિકૃષ્ટકાલે: = ચિરેણ, જન્મુ: = કક્ષોરસો: સન્ધિ: ॥

ગમ્મીરાલિંગમાહ-

ગંભીરા હેડકીનું લક્ષણ

નાભિપ્રવૃત્તા યા હિકા ધોરા ગમ્મીરાનાવિની ।

અનેકોપદ્રવ્યતી ગમ્મીરા નામ સા સ્મૃતા ॥ ૧ ॥

અન્વય:-યા હિકા નાભિપ્રવૃત્તા ધોરા ગમ્મીરાનાવિની
અનેક-ઉપદ્રવ્યતી (મવતિ), સા ગમ્મીરા નામ સ્મૃતા ॥

જે હેડકી નાભિથી આણુ યાય છે,
સાધકર હોય છે, ગંભીર ગર્જના કરે છે
અને તરશ તથા તાવ આદિ ઉપદ્રવ્યોથી યુક્ત
હોય છે, તે 'ગંભીરા' નામે કહેવાય છે. ૯

ટીકા-અનેકોપદ્રવ્યતી = તૃણા-જ્વરાદિયુક્તા ॥

મહતીલિંગમાહ-

મહતી હેડકીનું લક્ષણ

મર્માણિ પીઠ્યગ્તીય સતતં યા પ્રવર્તતે ।

મહાહિક્ષેતિ સા જ્યેષ્ઠાગ્રપ્રકમ્પિની ॥ ૧૦ ॥

અન્વય:-યા સર્વગ્રાગ્રપ્રકમ્પિની (સતી) મર્માણિ
પીઠ્યગ્તી ઇવ સતતં પ્રવર્તતે, સા 'મહાહિકા' રૂપિ જ્યેષ્ઠા ॥

જે હેડકી સઘળાં જાત્રેને કંપાવતી હોય
છે તથા મૂનાશય, હૃદય તથા મસ્તક આદિ
મહંશયોને જાણે પાંડતી હોય એ રીતે
એકધારી આવ્યા કરે છે, તેને 'મહાહિકા'

* ક્ષુદ્રાતિ-સંપિનટિ ઇવ જન્મુલં પ્રધાવ્યેતિ ક્ષુદ્રા-
ક્ષુદ્રિ સંપેપને-રફાવિ. (રૂણા. ૨-૧૩) રૂપિ રક્-તાપ્-
જે ગળાની હાંસડીના મૂળ તરફ દોડી જઈ તેને
જાણે પીસી નાખતી હોય તેનું લાં દળાણુ કરે છે,
તે હેડકી ક્ષુદ્રા કહેવાય છે.

× ગમ્મીરા: નાદ: અસ્તિ અસ્વા:-અશંભાધ્વ, ચક્ષા
ગાતે-ગચ્છતિ વા ધોરસ્વરૂપમિતિ ગમ્મીરા-ગાડ્-ગતો વા
ગમ્લુ ગતો-ગમ્મીરાદયલ્ (રૂણા. ૪-૩૫) રૂપિ
નિપાત્: તાપ્-જેને આવજ ગંભીર હોય છે અથવા
જે અયાનકે ગણાય છે, તેથી એ હેડકી ગંભીરા
નામે કહેવાય છે.

કે 'મહતી' હેડકી જાણવી. ૧૦

ટીકા-મર્માણિ=પક્ષિ-હૃદય-શિર:પ્રવૃત્તીનિ ॥

હિકાયા અસાધ્યત્માહ-

અસાધ્ય હેડકીનું લક્ષણ

આકમ્પતે હિકાતો યસ્ય દેહો, દૃષ્ટિશોર્ષ્ય
તામ્યતે નિત્યમેવ । ક્ષીણોઽન્નદ્રિષ્ટ ક્ષીતિ યશ્ચાતિ-
માત્રં, તો દ્વૌ ચાન્ત્યો વર્જયેદિકમાનો ॥ ૧૧ ॥

અન્વય:-હિકા: યસ્ય દેહ: આકમ્પતે, દૃષ્ટિ: ચ
નિત્યમ્ એવ કર્ષ્ય તામ્યતિ (સ: અપિ વર્જ્ય:)-તો
દ્વૌ ચ અન્ત્યૌ (દ્વૌ) હિકમાનો વય: વર્જયેત્ ॥

જે હેડકી આવતાં જે માણસ આખા શરીરે
જાણે ધૂણુ ઊઠતો હોય તથા જેની દૃષ્ટિ
કાયમ જ ઊંચી ને ઊંચી રહી ગાંઠાં પાંખા
કરતી હોય તેને વેઢે છોડી દેવો; તેમ જ જે
માણસ ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, અન્ન ઉપર
અરુચિવાળો હોય અને ખૂબ છીંક્યા કરતો
હોય તેને પણ વેઢે છોડી દેવો; તેમ જ જેને
ગંભીરા હેડકી કે મહતી હેડકી થઈ હોય
તેને પણ વેઢે છોડી દેવો. (એમ આ ચાર
હેડકી અસાધ્ય છે.) ૧૧

ટીકા-આકમ્પતે=વિસ્ફૂર્ણત ઇવ, તો દ્વાવિતિ='આક-
મ્પત' ક્ત્યાદિના 'નિત્યમેવ' ત્યન્તેતેનો હિકમાન; 'ક્ષીણ'
ક્ત્યાદિના 'અતિમાત્ર' મિત્યન્તેનાવર; તો, દ્વૌ અન્ત્યૌ
ચ ગમ્મીરાયા મહત્યા હિક્યા ચ હિકમાનો વર્જયેત્ ॥
(આનો અર્થ ભાષાંતરમાં સમાયો છે.)

અરણ, -વળી ખીલું-

આવી હેડકી-યમલા તો તરત મારે

અતિસંજ્ઞિતદોષસ્ય મક્ષદ્વેપક્રુશસ્ય ચ ।

વ્યાધિમિ: ક્ષીણદેહસ્ય વૃદ્ધસ્યાતિશ્વવાયિન: ॥

આયાસાન્ન સમુત્પન્ના હિકા હન્ત્યાનુ જીવિતમ્ ।

યમિકા ચ પ્રલાપાતિમોહતૃણાસમન્વિતા ॥ ૧૩ ॥

અન્વય:-અતિસંજ્ઞિતદોષસ્ય, મક્ષદ્વેપક્રુશસ્ય, વ્યાધિ-
મિ: ક્ષીણદેહસ્ય, વૃદ્ધસ્ય ચ અતિશ્વવાયિન: હિકા, ચ
આયાસાન્ન સમુત્પન્ના હિકા, ચ પ્રલાપ-અતિમોહ-તૃણા

+ મષત-મૃચ્યતે- 'દુર્જનં પ્રથમં વન્દે' રૂપિ ન્યાયાત્
વેદેર્થા અસાધ્યેતિ નત્વા દૂરતસ્ત્યાગેનેતિ મહતી-મહ
પૂજાયામ્- 'વર્તમાને પ્રવત્' (રૂણા. ૨-૮૪) રૂપિ સાધુ:-
જેને વેઢો અસાધ્ય ગણી 'દુર્જન' જ 'દુર્જન'ને પહેલાં
નમતું' એ કહેવત પ્રમાણે તથા ઈ પ્રણામપૂર્વક
પૂજે છે, તેથી 'મહતી' કહેવાતી પાંચમી હેડકી.

સમન્વિતા યમિકા ક્ષાત્રુ જીવિત હન્તિ ॥

જેના દોષો અત્યંત એકઠા થયા હોય, જેને અત્ર ઉપરના દેષથી દુર્ખલતા પ્રાપ્ત થઈ હોય; જેના દેહ વ્યાધિથી ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, જેનું શરીર વૃદ્ધ હોય અને જે અત્યંત મૈથુન કરતો હોય તેની હેડકી; તેમ જ પરિશ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી હેડકી અને પ્રતાપ, પીડા, મોહ તથા તરસથી સંયુક્ત એ યમલા નામની હેડકી પણ તરત જિંદગીનો નાશ કરે છે. ૧૨, ૧૩

તસ્યાઃ સાધ્યસ્વમાદ-

આવા માણુમની એ યમલા હેડકી સાધ્ય છે અક્ષીણસ્વાપ્યદીનસ્ય સ્થિરધાત્વિન્દ્રિયસ્ય ચ । તસ્ય સાધયિતું શક્ત્યા યમિકા હન્યતોઽન્યથા ॥

અન્ય-અપિ ચ અક્ષીણસ્ય અદીનસ્ય સ્થિરધાતુ-ન્દ્રિયસ્ય-તસ્ય યમિકા (અપિ) સાધયિતુ શક્ત્યા, અતઃ અન્યથા હન્તિ ॥

પણ જે માણુસ ક્ષીણ કે દીન થયો ન હોય અને જેની ધાતુઓ તથા ઇન્દ્રિયો સ્થિર હોય એવા માણુસને થયેલી યમલા હેડકી પણ સાધ્ય થાય છે; પરંતુ એથી ઊલટું ક્ષીણ, દીન અને જેની ધાતુઓ તથા ઇન્દ્રિયો અસ્થિર થયાં હોય એવા માણુસને થયેલી યમલા હેડકી તે માણુસને મારી નાખે છે. ૧૪

હિકાયાધિક્ષિત્વા-

હેડકીની ચિકિત્સા

યત્કિન્નિશ્ચિત્ક્રમવાતપ્રમુખં વાતાનુલોમનમ્ ।

મેયજં પાનમન્નં વા હિકાશ્વાસેષુ તદ્વિતમ્ ॥૧૫॥

હિકાશ્વાસાતુરે પૂર્વે તૈલાકે સ્વેદ ઇચ્છતે ।

ઊર્ધ્વાચ્છોધનં શસ્તં દુર્બલે શમનં મતમ્ ॥ ૧૬ ॥

પ્રાણ-અવરોધતર્જન-વિસ્માપનશીતવારિપરિપેકૈઃ ।

ચિત્રૈઃ કથાપ્રયોગૈઃ, શમયેદિક્ષાં મનોઽમિધાતૈશ્ચ ॥

હિકાર્તસ્ય પયશ્છાગં હિતં નાગરસાધિતમ્ ।

મધુસૌવર્ચલોપેતં માતુલુહરસં પિવેત્ ॥ ૧૮ ॥

મધુકં મધુસંયુક્તં પિપ્પલી શર્કરાન્વિતા ।

નાગરં મુઢસંયુક્તં હિકામ્ નાવનં ત્રયમ્ ॥ ૧૯ ॥

પ્રવાલશઙ્ખત્રિફલાચૂર્ણં મધુપૃતપ્લુતમ્ ।

પિપ્પલી ગૈરિક્ષેત્રિ લેહો હિકાનિવારણઃ ॥૨૦॥

નૈપાલ્યા ગોવિપાણાદ્વા કુષ્ઠાત્સર્જરસસ્ય વા ।

ધૂમં કુશસ્ય વા કૃત્વા પિવેદિક્ષોપશાન્તયે ॥૨૧॥

અન્વયઃ-યત્ કિન્વિત્ મેયજમ્ અથ વા પાન ક્રમ વાતપ્રમ્ ઉષ્ણ વાતાનુલોમન (સ્વાત્) તદ્ હિકા-શ્વાસેષુ હિતમ્ (ભવતિ) । હિકા-શ્વાસ-આતુરે પૂર્વે તૈલાકે સ્વેદઃ ઇચ્છતે, ઊર્ધ્વ-અધ-શોધન શસ્ત, દુર્બલે શમન મતમ્ । પ્રાણ-અવરોધ તર્જન-વિસ્માપન શીતવારિ-પારિપેકૈઃ, ચિત્ર-કથાપ્રયોગૈઃ, ચ મનોઽમિધાતૈઃ હિકાં શમયેત્ । નાગર-સાધિત છાગ પય. હિકાર્તસ્ય હિતં (ભવતિ) । (હિકાર્તથ) મધુ-સૌવર્ચલ-ઉપેત માતુલુહરસ પિવેત્ । મધુસંયુક્ત મધુક, શર્કરા-અન્વિતા પિપ્પલી, મુઢસંયુક્ત નાગર, ત્રય નાવન હિકામ્ (ભવતિ) ॥ મધુ-પૃત પ્લુત પ્રવાલ-શઙ્ખ-ત્રિફ લાચૂર્ણ પિપ્પલી ચ ગૈરિક્મ-ઇતિ લેહ. હિકાનિવારણ (ભવતિ) । હિકા-ઉપશાન્તયે નૈપાલ્યાઃ વા ગોવિપાણાત્ વા કુષ્ઠાત્, સર્જરસસ્ય વા કુશસ્ય ધૂમં કૃત્વા પિવેત્ ॥

જે ઔષધ અથવા અન્નપાન કંઈ તથા વાયુનો નાશ કરનાર હોય, ઉષ્ણ હોય અને વાયુનું અનુલોમન કરનાર હોય, તે ઔષધ તથા અન્ન-પાન હેડકી ઉપર તથા શ્વાસ ઉપર હિતકારી છે. હેડકીથી કે શ્વાસથી આતુર થયેલા માણુસને પ્રથમ તેલથી માલિશ કરી શેક વગેરે સ્વેદનાક્રિયા કરવી અને વમન તથા વિરેચન આપવાં એ ઉત્તમ છે, પણ હેડકીથી કે શ્વાસથી આતુર થયેલા માણુસ જો શરીરે દુર્ખંજ હોય તો તેને શમન આપવું જ સારું છે. શ્વાસ રોકીને, તિરસ્કાર કરીને, વિશ્ભય પમાડીને, શરીર ઉપર ટાકું પાણી છાંટીને, વિચિત્ર વાતોના પ્રયોગો કરીને અને મનો-ભંગ કરીને પણ હેડકીને શાંત કરવી. સૂઠથી પકાવેલું બકરીનું દૂધ હેડકીવાળાને હિતકારી થાય છે. હેડકીના રોગીએ મધ તથા સંયંજથી યુક્ત બિન્નેરોનો રસ પીવો જોઈ એ. મધથી સંયંજત જેઠીમધનું અથવા સાકરથી સંયંજત પીપરનું અને ગોળથી સંયંજત સૂઠનું-એ ત્રણ નસ્યો હેડકીને મટાડનાર છે. પરવાળાં, શંખ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, પીપર અને ગેરુનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘી સાથે આટવું હોય તો હેડકીને મટાડે છે. હેડકીને શાંત કરવા મનશીલનો કે ગાયના શિંગડાનો અથવા કંઠનો કે દહાનો ધુમાડો કરીને પીવો. ૧૫-૨૧

ટીકા-નૈપાલી=મનઃશિલા ॥

હેડકી માટે હિંગ તથા અડદના ચૂર્ણના ધુમાડો
નિર્ધમાક્ષારનિઃક્ષિતહિસ્તુમાપરજોભવઃ ।
હિક્કાઃ પચ્છાપિ હન્યાયુ ધૂમઃ પીતો ન સંશયઃ ॥

અન્યઃ-નિર્ધૂમ-અક્ષાર-નિઃક્ષિત-હિન્નુ-માપ-રજોભવઃ
ધૂમઃ પીતઃ (સન્) પચ અપિ હિક્કાઃ આશુ હન્તિ, ન સંશયઃ ॥

હિંગુતું અને અડદતું ચૂર્ણ નિર્ધૂમ
અંગારા ઉપર નાખી તેનો ધુમાડો પીધો
હોય તો તે પાંચે પ્રકારની હેડકીનો તરત
નાશ કરે છે, એમાં સંશય નથી. ૨૨

હેડકી માટે નગોડનાં બી તથા પીપરનો ક્વાથ
દ્વેષુન્નકાનાનાઞ્ચ કાયો હિક્કુસમન્વિતઃ ।
હિક્કાપ્રશમનત્રેષ્થો ધન્વન્તરિચ્છો યથા ॥ ૨૩ ॥

અન્યઃ-ધન્વન્તરિચ્છઃ યથા દ્વેષુન્નક-કાનાનાં ચ
ક્વાપઃ હિક્કુસમન્વિતઃ (પીતઃ ચેત્) હિક્કાપ્રશમનત્રેષ્થઃ
(અસ્તિ) ॥

ધન્વન્તરિચ્છે કહ્યું છેઃ નગોડનાં બી અને
પીપરનો ક્વાથ હિંગ નાખી પીધો હોય તો
તે હેડકીને શાંત કરવામાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૨૩

ચંદ્રશૂર-અશોળિયાનો સ્વરસ
ચન્દ્રશૂરસ્ય વીજાનિ ક્ષિપેદ્વગુણે જલે ।
યદા મૃદ્નિ મૃદ્નીયાત્તતો વાસસિ માલયેત્ ॥ ૨૪ ॥
હિક્કાડતિવેગવિફલસ્તજ્જલં પલમાત્રયા ।
પિત્રેત્ પિત્રેત્ પુનશ્ચાપિ હિક્કાડવશ્યં પ્રશામ્યતિ ॥

અન્યઃ-ચન્દ્રશૂરસ્ય વીજાનિ અટગુણે જલે ક્ષિપેત્,
યદા મૃદ્નિ (સુઃ) મૃદ્નીયાત્, તતઃ વાસસિ માલયેત્ ।
હિક્કા-અતિવેગ-વિફલઃ તદ્ જલે પલમાત્રયા વિષેત્, પુનઃ
ચ અપિ વિષેત્, હિક્કા ભવશ્યં પ્રશામ્યતિ ॥

અશોળિયાનાં બીજને આઠગણા પાણીમાં
નાખવાં; તેઓ ખૂબ કૂણાં થાય ત્યારે તેઓને
મસળી નાખવાં; પછી તે પાણીને લૂગડાથી
ગળી લઈ હેડકીના અતિવેગથી હેરાન થતા
માણસે વારંવાર ચાર ચાર તોલા પીડું, તેથી
હેડકી અવશ્ય મટી જાય છે. (આ ઔષધ
ચંદ્રશૂરસ નામે કહેવાય છે.) ૨૪

હેડકીનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ શ્વાસાધિકારઃ ।

૧૪ : શ્વાસનો અધિકાર*

તત્ર શ્વાસસ્ય નિદાનમાહ-

શ્વાસતું નિદાન

ચૈરેવ કારણૈર્હિક્કા દેહિનાં સમ્પ્રવર્તતે ।

તૈરેવ બહુભિઃ શ્વાસો ઘ્યાધિર્ધોરઃ પ્રજાયતે ॥ ૧ ॥

અન્યઃ-ચૈઃ એવ કારણૈઃ દેહિનાં હિક્કા સંપ્રવર્તતે,
તૈઃ એવ બહુભિઃ શ્વાસઃ ધોરઃ ઘ્યાધિઃ પ્રજાયતે ॥

જે કારણોથી માણસોને હેડકી ચાલે
છે, તે જ કારણો ઘણાં ધર્ધ જવાથી શ્વાસ
નામનો લયં કર વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧

અથ શ્વાસસ્ય મેદાનાહ-

શ્વાસના પાંચ ભેદો

મહોર્ષ્વચ્છિન્નતમકક્ષુદ્રમેદૈસ્તુ પચ્છાધા ।

મિથતે સ મહાઘ્યાધિઃ શ્વાસ ઈકો વિશેષતઃ ॥ ૨ ॥

અન્યઃ-સઃ શ્વાસઃ મહાઘ્યાધિઃ વિશેષતઃ એકઃ
(સન્ એવ) મહા-કર્ષ-ચ્છિન્ન-તમક-ક્ષુદ્ર-મેદૈઃ છ
પચ્છા મિથતે ॥

એ શ્વાસ નામનો મોટો વ્યાધિ વિશેષ
કરી એક જ છે, છતાં મહાશ્વાસ, ઊર્ધ્વશ્વાસ,
છિન્નશ્વાસ, તમકશ્વાસ અને ક્ષુદ્રશ્વાસ-એવા
ભેદોથી પાંચ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન ગણાય છે. ૨
તસ્ય પૂર્વસ્પમાહ-

શ્વાસતું પૂર્વરૂપ

પ્રાગ્નૂપં તસ્ય હૃત્પીઠા શૂલમાધ્માનમેવ ચ ।

આનાહો વક્ત્રવૈરસ્ય શહ્નનિસ્તોદૃ પવ ચ ॥ ૩ ॥

અન્યઃ-તસ્ય પ્રાગ્નૂપં-હૃત્પીઠા, શૂલં, ચ આધ્માનમ્
એવ, આનાહઃ, વક્ત્ર-વૈરસ્ય ચ શહ્ન-નિસ્તોદૃઃ એવ
(ભવતિ) ॥

એ શ્વાસ થવાનો હોય ત્યારે તેના પ્રથમ

* કફપ્રદુષ્ટઃ પ્રાણઃ સહદ્માર્ગઃ સર્વતો વિનાર્ગયામી
સન્ અસ્થિતિ ક્ષનેનેતિ શ્વાસઃ-અસ્ પ્રાણને-‘હલ્લે’તિ
જન્-જે રોગને લીધે કફથી અતિદુષ્ટ બનેલો પ્રાણ-
વાયુ, પોતાના માર્ગો રોકાઈ જવાથી એપાસ અવજે
માર્ગે ચાલી પોતાની ક્રિયા કરવા લાગે, તે શ્વાસ
નામનો રોગ કહેવાય છે. આ શ્વાસરોગ પણ
હેડકીનાં જ સ્વભાવ કારણો વધી જવાથી નીપજે
છે, તેથી એ હેડકીના અધિકાર સાથે સંકળાયેલા
આ શ્વાસરોગનો અધિકાર અહીંથી શરૂ કરે છે.

૩૫ કે લક્ષણ તરીકે હૃદયમાં પીડા, શૂળ, આફરો, પેડું સંજ્ઞા થઈ જવું, મોઢાનો ખેરવાદ અને લમણાઓમાં પીડા, એ જ થાય છે. ૩

તસ્ય સમ્પ્રાપ્તિમાહ—

શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ

યદા સ્ત્રોતાંસિ સંવદ્ધય માસતઃ કફપૂર્વકઃ ।

વિષ્વગ્વજ્રતિ સંવદ્ધસ્તદ્વા શ્વાસં કરોતિ સઃ ॥૪૪॥

અન્યથા—યદા કફપૂર્વકઃ માસતઃ સ્ત્રોતાંસિ સંવદ્ધય (સ્વયં ચ કફેન) સઃ (સન્) વિષ્વગ્વજ્રતિ, તદા સઃ શ્વાસં કરોતિ ॥

અર્થાત્ કફથી અતુસરણેલા પ્રાણવાયુ, સ્ત્રોતોને શેકી પોતે પણ કફને લીધે રુંધાયેલા માગોવાળો થઈ ચોપાસ અવળા માગોમાં ગતિ કરે છે, ત્યારે તે શ્વાસરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪

ટીકા—વિષ્વગ્વજ્રતિ=સર્વતો વિમાર્ગન્ યાતિ, સંવદ્ધઃ=કફેન વદ્ધમાર્ગ । (આનો અર્થ ઉપર સમાપ્ત્ય છે.) મહાશ્વાસસ્ય લક્ષણમાહ—

મહાશ્વાસનું લક્ષણ

ઉદ્બૂધમાનવાતો યઃ શઃશ્વદ્દુઃખિતો નરઃ ।

ઉચ્ચૈઃ શ્વસિતિ સઘ્નહો મત્તર્પમં દ્વાનિશમ્ ॥૫॥

પ્રણવહાનવિજ્ઞાનસ્તથા વિશ્રાન્તલોચનઃ ।

વિવૃતાક્ષ્યાનનો વદ્ધમૂત્રવર્ષા વિશીર્ણવાક્ ॥૬॥

દીનસ્ય શ્વસિતઙ્ગાસ્ય દૂરાદ્વિજ્ઞાયતે મૃશમ્ ।

મહાશ્વાસોપચ્છસ્તુ ક્ષિપ્રમેવ વિપચતે ॥૭॥

અન્યથા—યઃ નરઃ મહાશ્વાસ—ઉપચ્છઃ તુ (સ્વાત્ સ.)

દુઃખિતઃ ઉદ્બૂધમાન—વાતઃ (સન્) સઘ્નહઃ મત્તર્પમઃ

દ્વાનિશમ્ ઉચ્ચૈઃ શઃશ્વત્ શ્વસિતિ, તથા પ્રણવહાન—

વિજ્ઞાનઃ વિશ્રાન્ત-લોચનઃ વિવૃત-અક્ષિ-આનનઃ વદ્ધ-મૂત્ર-

વર્ષાઃ વિશીર્ણવાક્ (ભવતિ), દીનસ્ય ચ અસ્ય શ્વસિત

મૃશ દૂરાદ્ વિજ્ઞાયતે, (સ ચ) ક્ષિપ્રમ્ એવ વિપચતે ॥

જેને મહાશ્વાસ થયો હોય તે માણસ

દુઃખી થઈ જાયે ચાલતા મોટા શબ્દ સાથે

શ્વાસ લીધા કરે છે, આફરેલા માતેલ બળદની

* આનાહયુક્તમત્તશ્વમસ્યેવ મહાન્-ઉચ્ચૈઃ મુદૂરાદ્

વિજ્ઞાયમાન. શ્વાસો યસ્મિન્ રોગે સ મહાશ્વાસઃ—જે

રોગમાં આફરેલા બળદના જેવો ખૂળ વધી જઈ

જાયો ખૂળ દૂરથી પણ સંભળાય એવો શ્વાસ ચાલે

છે, તે પ્રાણધાતક શ્વાસ મહાશ્વાસ નામે કહેવાય છે.

પેઠે જાંચા અવાળે હાંફ્યા કરે છે અને તેનાં જ્ઞાન અને અતુલવ નાશ પામે છે. એ માણસની આંખો ચકરવકર ભગ્યા કરે છે, આંખો તથા મોઢું ખુલાં-ફાટેલાં થઈ રહે છે, મૂત્ર તથા વિષ્ણ રોકાઈ જાય છે, વાણી અટકતી અટકતી નીકળે છે, તે રાંક બની જાય છે અને એના શ્વાસનો અતિશય મોટો અવાજ દૂરથી સંભળાય છે. આ મહાશ્વાસનો રોગી તરત જ મરી જાય છે. (આ શ્વાસ મારનારો જ છે.) ૫-૭

ટીકા—ઉદ્બૂધમાનવાતઃ—ઉત્ત્વ=ઊર્ધ્વ, બૂધમાન.—નીચ-માનો વાતો યસ્ય સઃ । શઃશ્વત્=સઘ્નહ યથા સ્થાન્ । કીદક્ સ શન્દસ્તદ્દોષયિતુમાહ—મત્તર્પમં દ્વા । ઉચ્ચૈઃ શ્વસિતીત્યન્વયઃ, સઘ્નહઃ=આનદઃ, આનાહયુક્ત ઇતિ યાવત્; વિશીર્ણવાક્=સ્પરલિતવચનઃ, રીતઃ=લાન. । મારકથાવ મહાશ્વાસઃ ।

કર્ણશ્વાસમાહ—

ઉર્ધ્વશ્વાસનું લક્ષણ

ઊર્ધ્વશ્વસિતિ યોડ્યત્યે ન ચ પ્રત્યાહરત્યયઃ ।

શ્લેષ્માબૃતસુલ્લસ્રોતઃક્રમગન્ધયદ્દાર્દિતઃ ॥૮॥

ઊર્ધ્વદષ્ટિવિપશ્યન્તુ વિશ્રાન્તાક્ષ ઇતસ્તતઃ ।

પ્રમુહ્યન્ વેદનાડડત્તથ શુષ્કાસ્યોડરતિપીઢિતઃ ॥૯॥

ઊર્ધ્વશ્વાસે પ્રકુપિતે હ્રાષ્ટાશ્વાસો નિવદ્ધયતે ।

મુહ્યતસ્તામ્યતશ્ચોર્ધ્વશ્વાસસ્તસ્ય નિહસ્યસૂન્ ॥૧૦॥

અન્યથા—યઃ અર્થર્થમ્ ઊર્ધ્વશ્વસિતિ, અષઃ ચ ન

પ્રત્યાહરતિ, (સઃ) શ્લેષ્મ-આરૂત-મુલ-સ્રોત.—હૃદ-

ગન્ધવહ—અર્દિતઃ, ઊર્ધ્વદષ્ટિઃ ઇતસ્તતઃ વિવશ્યન્ ઉ

વિશ્રાન્ત-અક્ષઃ, પ્રમુહ્યન્ વેદના—આર્તઃ શુષ્ક-આસ્યઃ

અરતિ-પીઢિતઃ (ભવતિ) । ઊર્ધ્વશ્વાસે પ્રકુપિતે અષ-

શ્વાસઃ નિવદ્ધયતે હિ । મુહ્યતઃ ચ તામ્યતઃ તસ્ય ઊર્ધ્વ-

શ્વાસઃ અસૂન્ નિહન્તિ ॥

જેને ઊર્ધ્વશ્વાસ થયો હોય તે માણસ

ખૂબ જ (મણા લાંબા કાળ સુધી) જાંચા

જ શ્વાસ લે છે, નીચા શ્વાસ તે લઈ શકતો

જ નથી; તેનું મોઢું અને સ્ત્રોતો કફથી

+ ઊર્ધ્વગતિક એવ શ્વાસોડ્યત્યે યસ્મિન્ નાયો-

ગતિક—ઇતિ સ ઊર્ધ્વશ્વાસો રોગઃ—જે રોગમાં શ્વાસ

ખૂબ જાંચી ગતિએ જ ચાલે છે, પણ ઘણા જ

લાંબા કાળ સુધી નીચી ગતિએ ચાલતો જ નથી,

તે ઊર્ધ્વશ્વાસ નામનો શ્વાસરોગ કહેવાય છે.

ધેરાઈ જવાને લીધે કોપેલા વાયુથી તે પીડાય છે, તેની દષ્ટિ ઊંચી રહે છે; આમ-તેમ બેડોળ રીતે એ બેઠા કરે છે; તેની આંખો ચક્રવચક્ર થઈ ભમી જાય છે; તે ખૂબ મોહ પામે છે, વેદનાથી પીડાય છે, તેનું મોહું સુકાય છે અને તેને કયાંય જોન પડતું ન હોવાથી તે ખૂબ ગભરાય છે; એમ ઊર્ધ્વશ્વાસ કોપ પામે ત્યારે શ્વાસ નીચે આસતો નથી; જેથી મૂંઝાતા તથા ગ્લાનિ પામતા તે માણસના પ્રાણનો તે ઊર્ધ્વશ્વાસ રોગ નાશ કરે છે. (સઘળા શ્વાસો કરતાં આ ઊર્ધ્વશ્વાસમાં શ્વાસ અત્યંત ઊંચો ચાલે છે, એ તકાવત છે.) ૮-૧૦

ટીકા-સર્વેષુ શ્વાસેષુ કર્ધશ્વાસોઽન્ન અત્યર્થમિતિ વિશેષઃ । ન ચ પ્રત્યાહત્યયઃ=ન શ્વાસમયઃ કરોતિ । શ્લેષ્માદૃતેલાદિ=શ્લેષ્મણાઽઽપ્તં યન્મુલં સ્તોતંસિ ચ તૈઃ કુદ્ધો યો ગન્ધવહસ્તેનાદિતઃ । વિપચન્ન દ્વન્નસ્તતઃ=વિકૃતં યથા સ્વાદેવં પચન્ । અઘઃશ્વાસો નિરુદ્ધપટે=શ્વાસો નાઘઃ પ્રવર્તત ઇત્યર્થઃ, મુષ્ણઃ=મોહં પ્રાપ્નવતઃ, તામ્યતઃ=સ્થાનિ પ્રાપ્નવતઃ, કર્ધશ્વાસઃ, અત્ન=પ્રાણાન્ન દન્તિ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર ભાષાંતરમાં સમાયો છે.)

છિન્નશ્વાસમાહ-

છિન્નશ્વાસઃનું લક્ષણ

યસ્તુ શ્વસિતિ વિચિછિન્નં સર્વપ્રાણેન પીડિતઃ । ન યા શ્વસિતિ દુઃખાતો મર્મચ્છેદરુઝાદિતઃ ॥૧૧॥ આનાદસ્વેદમૂર્છાતો દહ્યમાનેન ઘસિત્તા । વિપ્લુતાક્ષઃ પરિક્ષીણઃ શ્વસન્ રક્તકલોચનઃ ॥૧૨॥ વિચેતાઃ પરિશુષ્કાસ્યો વિવર્ણઃ પ્રલપન્નરઃ । છિન્નશ્વાસેન વિચિછિન્નઃ સ શીઘ્રં વિજહાયસ્યન્ ॥૧૩॥

શ્વન્વયઃ-યઃ શુ પીડિતઃ (સન્) સર્વપ્રાણેન વિચિછિન્નં શ્વસિતિ, દુઃખાર્તઃ (સન્) ન વા શ્વસિતિ, મર્મચ્છેદરુઝા-અદિતઃ, આનાદ-સ્વેદ-મૂર્છા-આર્તઃ, દહ્યમાનેન ઘસિત્તા (અપલક્ષિતઃ), વિપ્લુતાક્ષઃ, પરિક્ષીણઃ શ્વસન્ રક્ત-કલોચનઃ (આધિસ્તમાવાત), વિચેતાઃ, પરિશુષ્ક-આસ્યઃ, વિવર્ણઃ, પ્રલપન્ છિન્નશ્વાસેન વિચિછિન્નઃ સઃ નરઃ શીઘ્રમ્

× છિન્નઃ-અન્તરાન્તરા વિચ્છેદપ્રાપ્તઃ-સાન્તરાયમતુ-ર્વર્તમાનઃ શ્વાસો યમિન્ન સ છિન્નશ્વાસઃ-જેમાં વચ્ચે વચ્ચે તૂટક થઈ આંતરે આંતરે-અટકી અટકીને માંડમાંડ શ્વાસ ચાલે છે, તે છિન્નશ્વાસ નામનો શ્વાસરોગ કહેવાય છે.

અસન્ વિજહાતિ ॥

જેને છિન્નશ્વાસ થયો હોય તે માણસ દુઃખી થઈ અટકી અટકીને સઘળા ભેરથી શ્વાસ લે છે, દુઃખથી પીડાઈને શ્વાસ લઈ શકતો પણ નથી, હૃદય તથા મસ્તકરૂપી તેનાં મર્મ-સ્થળો બધે ચિરાઈ જતાં હોય એવી વેદનાથી પીડાય છે; પેટુ આક્રુવાથી, પરસેવાથી, મૂછાથી તથા મૂત્રાશયની બગતરાથી તે દુઃખી થાય છે, આંસુઓથી ભરાઈ જતાં નેત્રોવાળો થાય છે, અત્યંત ક્ષીણ થઈ જાય છે, હાંફ્યા કરે છે, રોગના સ્વભાવથી તેની એક આંખ લાલ થઈ જાય છે, ચિત્તમાં ઉદ્વેગ પામ્યા કરે છે, તેનું મોહું સુકાઈ જાય છે, તેનાં રંગ બદલાઈ જાય છે અને તે બક્યા કરે છે; આ લક્ષણવાળા છિન્નશ્વાસથી પીડાયેલા તે માણસ તરત પ્રાણ છોડી દે છે. (આ છિન્નશ્વાસ મારી નાખનારો જ છે.) ૧૧-૧૩

ટીકા-વિચિછિન્નં=તવિચ્છેદ, સર્વપ્રાણેન=સર્વપ્રાણેન, મર્મ-ચ્છેદરુઝાદિતઃ=દ્વિચ્છિન્નચ્છેદવેદનયેવ પીડિતઃ, દહ્યમાનેન ઘસિત્તા અપલક્ષિતઃ । વિપ્લુતાક્ષઃ=અધુર્ણનેત્રઃ, વિચેતાઃ=ઉદ્વિગ્નચિત્તઃ છિન્નશ્વાસેન વિચિછિન્નઃ=યસ્તુ શ્વસિતિ-વિચિછિન્નમિત્યાદિલક્ષણયુક્તો યઃ સ નરઃ છિન્નશ્વાસેન વિચિછિન્નઃ-પીડિતો શોદ્ધયઃ । મારકશ્વાય છિન્નશ્વાસઃ ।

તમકશ્વાસમાહ-

તમકશ્વાસઃનું લક્ષણ

પ્રતિભોમો યદા વાયુઃ સ્ત્રોનાંસિ પ્રતિપચતે । પ્રીવાં શિરશ્ચ સંગૃહ્ય શ્લેષ્માણં સમુદીપંચ ॥ ૧૪ ॥ કરોતિ પીનસં તેન કળ્થે ઘુર્ચુરકં તથા । અતીવ તીવ્રવેગશ્ચ શ્વાસં પ્રાણપ્રપીડકમ્ ॥ ૧૫ ॥ પ્રતામ્યતિ સ વેગેન ત્રસ્યતે* સન્નિરુચ્યતે । પ્રમોહં કાસમાનશ્ચ સ ગચ્છતિ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૧૬ ॥

÷ તામ્યતિ-કાઢશ્વતિ અસ્મિન્ રોમી પ્રતિભોમસ્ય વાયોરાનુકૂલ્યં કળ્થશ્ચાપિ ચ મોહં વાતકલ્પમ્નં મૂશં પીડિતવાત, સ તમકઃ-તમ્ કાઢશ્વાયાપ્-‘સ્વન’ (અળા ૨-૨૪)-જેમાં ગેગી, પ્રતિકૂળ થયેલા પ્રાણવાયુનું અનુકૂળપણું તેમજ ક્ષતિ ધ્રુવું ધ્રુવું છે; કેમ કે એ રોગમાં પ્રતિકૂળ થયેલા વાયુથી તથા કક્ષી પોતે ખૂબ જ પીડાઈ રહ્યો હોય છે, તેથી એવી ક્ષતિ કરાવનારો એ શ્વાસરોગ ‘તમક’ નામે કહેવાય છે.

* ‘તૃપ્યતે’ इति पाठः ।

શ્લેષ્મણ્યમુચ્યમાને તુ મૃશં મવતિ દુઃખિતઃ ।
તસ્યૈવ ચ વિમોક્ષાન્તં મુહુર્તં લભતે સુખમ્ ॥૧૭॥
તથાડસ્યોદ્ધ્વંસતે કપ્થઃ કુચ્છાચ્છક્ષોતિ માપિતુમ્
ન ચાપિ નિદ્રાં લભતે શયાનઃ શ્વાસપીડિતઃ ॥૧૮
પાપ્યં તસ્યાવગૃહ્ણતિ શયાનસ્ય સમીરણઃ ।
આસીનોલભતે સૌપ્ત્યમુણ્ઝૈવામિનન્દતિ ॥૧૯॥
ઉચ્છિન્નાક્ષો લલાટેન સ્વિચતા મૃશમાર્તિમાન્ ।
વિશુષ્કાસ્યો મુહુઃ શ્વાસો મુહુઃશ્વાવધમ્યતે ॥૨૦॥
મેઘામ્બુહીતપ્રાગ્ભવાતૈઃ શ્લેષ્મલૈશ્ચ વિવર્ધતે ।
સ યાપ્યસ્તમકઃ શ્વાસઃ સાધ્યો વા સ્યાન્નવોત્થિતઃ ॥

અન્વયા-યદા પ્રતિલોમઃ વાયુ સ્તોત્રસિ પ્રતિપચ, પ્રીત્વા ચ શિરઃ સંવૃણ, શ્લેષ્માણં ચ સમુદીર્ય પીનસ, તથા તેન કપ્થે છુરુર, તીવ્રવેગ પ્રાણપ્રવીઢક ચ શ્વાસ કરોતિ, (તદા) સઃ પ્રતામ્યતિ, વેગેન ત્રસ્યતે (વા તૃપ્યતે), સંનિવૃણ્યત, ચ કાસમાનઃ સઃ મુહુર્મુહુઃ પ્રમોહ ગચ્છતિ, શ્લેષ્મણિ અમુચ્યમાને તુ મૃશં દુઃખિતઃ મવતિ, તસ્ય ચ વિમોક્ષાન્ત એવ મુહુર્તં સુખ લભતે, તથા અસ્ય કપ્થઃ ઉદ્ધ્વંસતે, કુચ્છાત્ માપિતુ શક્નોતિ, શયાનઃ (સન્) અપિ શ્વાસપીડિત નિદ્રા ચ ન લભતે, (યતઃ) શયાનસ્ય તસ્ય સમીરણઃ પાર્શ્વે અવગૃહ્ણતિ, (તેન) આસીનઃ સૌખ્ય લભતે, ઉષ્ણમ્ એવ ચ અમિનન્દતિ, ઉચ્છિન્નાક્ષઃ સ્વિચતા લલાટેન (ઉપલક્ષિતઃ), મૃશમ્ આર્તિમાન્, વિશુષ્કાસ્યઃ, મુહુર્મુહુઃ ચ શ્વાસઃ એવ ચ અવધમ્યતે, મેઘ-અમ્બુ-હીત-પ્રાગ્ભવાતૈઃ ચ શ્લેષ્મલૈઃ (પદાર્થૈઃ) વિવર્ધતે । સઃ તમકઃ શ્વાસઃ યાપ્યઃ (મવતિ), વા નવોત્થિતઃ (વેત્) સાધ્યઃ સ્યાત્ ॥

ન્યારે પ્રતિલોમ એટલે અવળી ગતિવાળો પ્રાણુવાયુ, સ્તોતેને પ્રાપ્ત કરી ડોકને તથા માથાને પકડી અને કંઈને વધારી તે કંઈથી મળેખમ, કંઈમાં ધરધરાટ અને હૃદયને પીડતા તીવ્ર વેગવાળા શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે એ શ્વાસને રોગી, જાણે અંધાશમાં પેસતો હોય એવું તેને લાગે છે, ત્રાસ પામે છે. (અથવા તરસ્યા થયા કરે છે), શ્વાસના વેગને લીધે એટલા વગરનો થઈ જાય છે, ઉધરસ આવતા વારંવાર બેલાન થઈ જાય છે, કંઈ જો છૂટો ન પડે તો અત્યંત દુઃખ પામે છે, એ કંઈ જો છૂટો પડી નીકળી જાય તો જ તેને જોઈ કંઈ મળે છે; તેમ જ તેનું ગળું ખૂબ પીડાય છે, માંડ માંડ તે બેલી શકે છે, પોતે ન્યારે સૂએ, ત્યારે પણ શ્વાસથી

પીડાઈને નિદ્રાને પામતો નથી; કેમ કે ન્યારે તે સૂતો હોય ત્યારે વાયુ તેનાં બન્ને પડખાં પીડે છે, બેસી રહે તો સુખ પામે છે, ઉચ્ચ વસ્તુઓને ધમ્મે છે, તેની આંગે સૂજી જાય છે, એના કપાળમાં પરસેવો આવ્યા કરે છે, મોઢું સુકાય છે, વારંવાર શ્વાસ જ ચાલ્યા કરે છે, (તેથી) જેમ હાથી ઉપર બેઠેલાનું શરીર વારંવાર ડાલ્યા કરે છે, તેમ શ્વાસને લીધે તેનું શરીર ડાલ્યા કરે છે; અને મેઘથી, જળથી, શીતથી, પૂર્વદિશાના પવનથી તથા કંઈ કરનારા પદાર્થોથી તેનો એ રોગ ખૂબ વધે છે. આ તમકશ્વાસ યાપ્ય જ છે-એટલે કંઈક કંઈક ઉપચારો કર્યા કરી એમને એમ ચલાવી રખાય છે-પણ બિલકુલ તો મરતો જ નથી; છતાં તે જો નવો થયો હોય તો સાધ્ય પણ થાય છે. ૧૪-૨૧

ટીકા-સપ્તમ-વ્યથયા, સમુદીર્ય=વર્ધિત્વા । પીનસ=નાસાસ્રાવ, તન=શ્લેષ્મણા, છુરુર=છુરુરશબ્દ, પ્રાણપ્રવીઢકમ્=પ્રાણાધિષ્ઠાનહૃદયપ્રવીઢકમ્, પ્રતામ્યતિ=તમસિ પ્રવિ-શતીવ, વેગેન=શ્વાસવેગેન સન્નિવૃણ્યતે=‘નિષેદ્યો મવતિ’, इति चरकः । ‘सन्निवृण्यते श्वास’ इति जेज्ઞઢ । શ્લેષ્મણા મુચ્યમાનેન સુલ્લ=સુલમિવ, ઉદ્ધ્વંસતે=વ્ય-થિતો મવતિ, શયાન=શયાનનિહિતાંગઃ, અવગૃહ્ણતિ=નીઢ-યતિ । ‘ઉષ્ણશ્વામિનન્દતિ’ इत्यनेन ‘तमको वातकफा-रूप’ इति बोद्धव्यः । ઉચ્છિન્નાક્ષઃ=શ્લેષ્માક્ષઃ, લલાટેન સ્વિચતા ઉપલક્ષિતઃ, અવધમ્યતે=ગજાશ્વસ્યેવ સર્વશાપ્રચો-લ્યતે ॥ ‘શ્વાસના વેગને લીધે એટલા વગરનો થઈ જાય છે’ એમ ઉપર જે કહ્યું છે, તે ચરકના મતે કહ્યું છે પણ જેજ્ઞઢે તો એમ કહ્યું છે કે, ‘તે માણસ-નો શ્વાસ ગેઝાયા કરે છે.’ ‘તમકશ્વાસવાળા માણસને ઉચ્ચ વસ્તુઓની ધમ્મ થાય છે’ એમ ઉપર કહ્યું તે ઉપરથી સમજી લેવું કે ‘તમકશ્વાસ વાયુથી તથા કંઈથી ઉત્પન્ન થાય છે.’ (બાકીની ટીકાનો અર્થ ઉપર ભાષાંતરમાં સમાયો છે.)

તમકમ્યેવ પિતાનુવન્નજનિતજ્વરાદિયોગેન પ્રત-મકસજ્ઞામાદ-

પિતાના સંબંધવાળો તથા જ્વર વગેરેથી યુક્ત તમક જ ‘પ્રતમકઃ’ કહેવાય જ્વરમૂર્છાપરીતજ્ઞ વિદ્યાત્ પ્રતમકં નિપક્ ॥૨૨॥

- પ્રકરેણ તામ્યતિ અત્ર પિત્તજ્વરાદિયુક્તે તમકે

અન્વય:-જ્વર-મૂર્છા-પરીતં (તમક) મિષ્ક પ્રત-
મક વિદ્યાત્ ॥

જ્વરથી તથા મૂર્છાથી યુક્ત તમકશ્વાસને
જ વેદે 'અતમક' જાણવેા. ૨૨

તસ્યેવાપરલક્ષણમાહ-

પ્રતમકયુ જ બીજું લક્ષણ

ઉદાવર્તરજોડજીર્ણક્લિન્નકાયનિરોધજઃ ।
તમસા વર્ધતેડ્યર્થે શીતલૈશ્વ પ્રશામ્યતિ ।
મજ્જતસ્તમસીગડસ્ય વિદ્યાત્ પ્રતમકનુ તમ્ ॥૨૩

અન્વય:-ઉદાવર્ત-રજ-મર્જીર્ણ-ક્લિન્ન-કાયનિરોધજઃ
(યઃ) તમસા અર્થ્ય વર્ધતે, ચ શીતલૈઃ પ્રશામ્યતિ,
તમસિ મજ્જત. ઇવ અસ્ય ત હુ પ્રતમક વિદ્યાત્ ॥

ઉદાવર્ત નામના એક જાતના રોગથી,
રજથી, આમ આદિ અજીર્ણથી, વિદ્યુધ
અજીર્ણથી, અંગોના ૧૭ (મૂત્ર આદિના)
વેગ રોકવાથી અથવા વૃદ્ધ અવસ્થાથી ઉત્પન્ન
થયેલો જે શ્વાસ, અધકારથી ખૂબ વધે છે
અને શીતળ પદાર્થોથી શાંત થાય છે; તેમજ
જેના રોગીને પોતે જાણે અધારામાં દૂધો
હોય એવું જણાય છે, તે શ્વાસને 'પ્રતમક'
જાણવેા. ૨૩

ટીકા-ઉદાવર્તઃ=રોગવિશેષ; રજઃ=ધૂલી; અજીર્ણમ્=જામાદિ । ક્લિન્ન=વિદ્યુધ, કાયનિરોધઃ=અજીર્ણના નિરોધ, તમસાહુત્પન્નઃ । અથવા ક્ષિન્નકાવઃ=રૂદ્ધ-નરઃ, નિરોધઃ=વેગાનાનુ સ સમવશવિધઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે)

શુદ્રશ્વાસલક્ષણમાહ-

શુદ્રશ્વાસનયુ લક્ષણ

રુક્તાપાસોદ્ભવ કોષ્ઠે શુદ્રો વાત ઉદીર્યન્ ।
શુદ્રશ્વાસો ન સોડ્યર્થે દુઃસ્વેનાદ્વપ્રવાયકઃ ॥૨૪॥

રોગી સ પ્રતમક:-પિત્તથી થયેલ તાવ વગેરેથી
યુક્ત જે તમકશ્વાસમા રોગીને ખૂબજ તલપાપક
કરે, તે પ્રતમકશ્વાસ કહેવાય છે

+ કુચતે-સંવિચ્યતે-નાદયતે વૈદેન ઔષધાદિચિ-
ક્તિસયા સાધ્યત્વાત્ ઇતિ શુદ્ર-સ વાસો શ્વાસઃ-શુદ્રશ્વાસઃ,
શુદિર સપેખે-સ્વાસિ. ' (ડળા.)' ઇતિ રક્-જેને વૈદ
ઔષધ આદિ ચિકિત્સાથી સાધ્ય હોવાને લીધે
મટાડી શકે છે, તે બીજા શ્વાસો કરતાં ઓછા
નિદાન તથા ચિદ્નોવાળો શ્વાસ શુદ્રશ્વાસ કહેવાય છે.

હિનસ્તિ ન ચ ગાત્રાણિ ન ચ દુઃસ્વો યથેતરે ।
ન ચ ભોજનપાનાનાં નિરુણદ્વચ્ચિતાં ગતિમ્ ॥૨૫॥
નેન્દ્રિયાણાં વ્યથાજ્ઞપિ કાન્નિદુત્પાદયેદુજમ્ ।
સ સાધ્ય ઉક્તો ધલિનઃ સર્વે વાધ્યકલક્ષણાઃ ॥૨૬

અન્વય:-રુક્ત-આયાસ-ઉદ્ભવઃ કોષ્ઠે શુદ્રઃ વાતઃ
ઉદીર્યન્ શુદ્રશ્વાસઃ (કથ્યતે), સ યથા ઇતરે (તપા)
અર્થે દુઃસ્વેન અન્નપ્રવાયકઃ ન (ભવતિ), ગાત્રાણિ ન
ચ હિનસ્તિ, ન ચ દુઃસ્વઃ, ભોજન-પાનાનામ્ ઉચિતાં
ગતિં ન ચ નિરુણદ્વિ, નેન્દ્રિયાણાં કાન્નિદુત્પાદયેદુજમ્
અપિ ન ઉત્પાદયેત્ । સાધ્યઃ ઉક્તઃ; (અન્યે)
ચ સર્વે ધલિનઃ (સન્તઃ) અધ્યકલક્ષણાઃ (ચેત્
સાધ્યાઃ સ્યુઃ) ॥

ભૂખા ખોરાકથી તથા પરિશ્રમથી ઉત્પન્ન
થયેલો-એટલે જેનાં નિદાન અને ચિદ્નો
ઓછાં હોય છે અને કોઠામાં જાણે ગતિ
કરતો જે શુદ્ર પણ શ્વાસરૂપે નીકળે છે, તે
'શુદ્રશ્વાસ' કહેવાય છે. એ શુદ્રશ્વાસ બીજા
મહાશ્વાસ આદિ ચાર શ્વાસોની પેઠે અત્યંત
દુઃખથી અંગોમાં પીડા કરતો નથી, ગાત્રોને
ક્ષીણ કરતો નથી. દુઃખદાયી નથી, અન્નપાનો-
ની યોગ્ય ગતિને રોકતો નથી, ઇન્દ્રિયોને
હેરાન કરતો નથી અને વેદના આપતો નથી.
આ શુદ્રશ્વાસ સાધ્ય છે અને બીજા પણ મહા-
શ્વાસ આદિ ચાર શ્વાસો જે પ્રકટ થયેલાં
લક્ષણોવાળા ન હોય તો સાધ્ય થાય છે. ૨૪-૨૬

ટીકા-શુદ્રઃ=અલ્પનિદાનલિપ્ત; ઉદીર્યન્=ઉર્ધ્વ ગચ્છ-
ન્, દુઃસ્વઃ=દુઃસ્વપ્રદઃ, ઇતરે=વતવારઃ શ્વાસાઃ, તથા નાયમ્ ।
સર્વે=મહાશ્વાસાદયોડપિ, અધ્યકલક્ષણાઃ સન્તઃ સાધ્યાઃ ॥
(આનો અર્થ ઉપર છે.)

શ્વાસાનાં સાધ્યતાદિન્માહ-

કથો શ્વાસ સાધ્ય, કદશાધ્ય
તથા અમાધ્ય છે ?

શુદ્રઃ સાધ્યતમસ્તેષાં તમકઃ કુચ્છ ઉચ્યતે ।
ત્રયઃ શ્વાસા ન સિધ્યન્તિ તમકો દુર્ગલસ્ય ચ ॥૨૭॥
અન્વય:-તેષાં શુદ્રઃ સાધ્યતમઃ, તમકઃ કુચ્છઃ ઉચ્યતે,
ત્રયઃ શ્વાસાઃ ચ દુર્ગલસ્ય તમકઃ ન સિધ્યન્તિ ॥

ઉપર કહેલા એ પાંચ શ્વાસોમાં શુદ્ર-
શ્વાસ સુખસાધ્ય છે, તમકશ્વાસ કદશાધ્ય છે
અને બીજા ત્રણ શ્વાસો અસાધ્ય છે; તેમજ
તમકશ્વાસ પણ જે દુર્બળ માણસને થયો
હોય તો અસાધ્ય છે. ૨૭

હેડકી અને શ્વાસરોગ અતિભયંકર
કામં પ્રાણહરો રોગો યદ્યો ન તુ તે તથા ।
યથા શ્વાસશ્ચ હિકા ચ હરતઃ પ્રાણમાશુ ચૈ ॥૨૮॥
અન્યઃ-યદ્વઃ રોગોઃ કામં પ્રાણહરોઃ (યદપિ
-સન્તિ, કિંતુ), યથા ચ શ્વાસઃ ચ હિકા આશુ વૈ
પ્રાણ હરતઃ તથા તુ તે ન (સઘઃ પ્રાણહરોઃ સ્યુઃ) ॥

ખીજા જવર વગેરે ઘણા રોગો પ્રાણ
હોનારા છે, પણ જેવાં શ્વાસ અને હેડકી
તરત પ્રાણ હોનારાં છે, તેવા એ ખીજા રોગો
તરકાળા પ્રાણ હોનારા નથી. ૨૮

ટીકા-મહવઃ=જ્વરાદયઃ, ન તથા યથા શ્વાસહિકે
-હરતો જીવમાશુ તે ॥

અથ શ્વાસસ્ય ચિકિત્સામાહ-

શ્વાસની ચિકિત્સા

શ્વાસહિકાતુરં પ્રાયઃ સ્તિગ્ધૈઃ સ્વેદૈરુપાચરેત્ ।

યુક્તેર્લયણતૈભ્યાં તૈરસંપ્રથિતે કફે ॥ ૨૯ ॥

શ્વાસો વિલયમાયાતિ મારુતશ્વોપશામ્યતિ ।

સ્વિન્નં જ્ઞાત્વા તતઃશૈત્તં મોજયેત્ રસોદનમ્ ॥ ૩૦ ॥

સ્વરસં શૂઢૃવેરસ્ય માશિકેણ સમન્વિતમ્ ।

પાયયેત્ શ્વાસકાસપ્તં પ્રતિશ્વાયકફાપહમ્ ॥ ૩૧ ॥

અન્યઃ-શ્વાસ-હિકા-આતુર પ્રાયઃ લવણ-તૈભ્યાં

-યુક્તૈઃ સ્તિગ્ધૈઃ સ્વેદૈઃ ઉપાચરેત્, તૈઃ કફે અસપ્રથિતે

(સતિ) શ્વાસઃ વિલયં યાતિ, ચ મારુતઃ ઉપશામ્યતિ ।

-અનં સ્વિન્ન જ્ઞાત્વા તતઃ ચ રસોદનં મોજયેત્, (તથા)

શ્વાસ-કાસપ્ત પ્રતિશ્વાય-કફ-અપહ શૂઢૃવેરસ્ય સ્વરસં

માશિકેણ સમન્વિત પાયયેત્ ॥

શ્વાસથી તથા હેડકીથી આતુર થયેલા

માણસને લગભગ લૂણ તથા તેલથી યુક્ત

રિનગ્ધ સ્વેદન-ક્રિયાઓથી ઉપચાર કરવા. એ

ઉપચારોથી કફ તૂટી જતાં શ્વાસ મટી જાય

છે અને પવન પણ શાંત થાય છે. એ

સ્વેદનક્રિયાઓથી રોગીને પરસેવો આવ્યો

જણાય તે પછી તે રોગીને માંસના રસાવાળો

સાત જમાડવો તથા શ્વાસ, ઉધરસ, સળે-

ખમ તથા કફને મટાડનાર આદુનો રસ

મધની સાથે પાવો. ૨૯-૩૧

ટીકા-શૂઢૃવેરમ્=આદુમ્ ॥

ખડેડાંને અવલેહ

અપ્રચલિતકાના, અસ્થિ વિના સાધયેદ્જામુઃ ।

અયમવલેહો લીહો, મધુસહિતઃ શ્વાસકાસપ્તઃ ॥ ૩૨ ॥

x 'તૈરસ પ્રથિતઃ કફઃ' इति पाठः ।

અન્યઃ-અસ્થિ વિના ચિમીતકાનામ્ અવલેહઃ મધુ-
સહિતઃ લીહઃ (સન્) શ્વાસકાસપ્તઃ (અવતિ) ॥

કળિયા કાઢી નાખી ચોસક તોલા ખડેડાં
લઈ બકરીના મૂતમાં પકવવાં. એ અવલેહ
મધ સાથે ચાલ્યો હોય તો શ્વાસ તથા
ઉધરસને તે મટાડે છે. ૩૨

દેવદાર, બળદાણા તથા જટામાંસીની
વાટનું ધૂમપાન

દેવદારં યલાં માંસીં પિપ્પ્લા વર્તિ પ્રકલ્પયેત્ ।

તાં ધૂતાકાં પિવેદ્દમ્ શ્વાસં હન્તિ સુદારણમ્ ॥ ૩૩ ॥

અન્યઃ-દેવદારં યજાં માંસીં પિપ્પ્લા વર્તિ પ્રકલ્પયેત્,

તાં ધૂતાકાં (જ્વલા તસ્યાઃ) ધૂમં પિવેત્, સુદારણ

શ્વાસં હન્તિ ॥

દેવદાર, બળદાણા અને જટામાંસીને

વાટી, વાટ કરી, તે વાટને ધીવાળી કરીને

તેનો ધુમાડો પીવો, તે મહાદારુણ શ્વાસને

પણ નાશ કરે છે. ૩૩

દશમૂળ આદિની યવાગૂ કે ક્વાથ

દશમૂલીશટીરાસ્તાપિપ્પ્લીવિશ્વપોષ્કરૈઃ ।

શૂક્ષીતામલકીમર્ગીગુહ્ચીનાગરાત્તિમિઃ ॥ ૩૪ ॥

યવાગૂં વિચિન્નાં તસ્યાં કપાયં વા પિવેન્નરઃ ।

શ્વાસહૃદ્મહપાપ્શ્વાર્તિહિકાકાસપ્રશાન્તયે ॥ ૩૫ ॥

અન્યઃ-દશમૂલી-શટી-રાજા-વિપ્પ્લી-વિશ્વ-પોષ્કરૈઃ

શૂક્ષી-તામલકી-મર્ગી-ગુહ્ચી-નાગ-રાત્તિમિઃ વિચિન્નાં

સિદ્ધાં યવાગૂં વા કપાયં નરઃ શ્વાસ-હૃદ્મહ-પાપ્શ્વાર્તિ-

હિકાકાસ-પ્રશાન્તયે પિવેત્ ॥

દશમૂળ, કચુરો, રાત્રા, પીપર, અતિ-

વિષ, એરંડાનાં મૂળ, કાકાડાશીંગી, લોંચ-

આમલી, ભારંગી, ગળો, સૂંઠ અને ચિત્રાથી

વિધિ પ્રમાણે પકાવેલી યવાગૂ અથવા ક્વાથ

માણસે શ્વાસ, હૃદયનું અર્ધ જવું, પડખા-

x છેક સુદર્શનચૂર્ણથી આરંભી ન્યાં ન્યાં

મૂળમાં 'પૌષ્કર' શબ્દ વાપર્યો છે, ત્યાં ત્યાં એ કે

તેનો અસલ અર્થ 'પુષ્કરમૂળ' થાય છે, છતાં તે

સર્વ સ્થળે મળવું મુશ્કેલ હોવાથી તેના પ્રતિનિધિ

તરીકે વપરાવું 'એરંડાનું મૂળ' એ જ અર્થ લગ-

ભગ બધે સ્થળે લખેલ છે; પુષ્કરમૂળ એ કમળના

મૂળને જણાવે છે, પરંતુ એ મેળવવું લગભગ

શક્ય નથી, તે કારણે જ આ ગ્રંથમાં બધે પૌષ્કર-

નો અર્થ એરંડાનું ક્યો છે.

ની પીડા, હેઠકી અને ઉધરસને શાંત કરવા પીવાં. ૩૪,૩૫

દીકા-તામલકી-મૃગ્યામલકી ॥

એરંડાનાં મૂળ ભભરાવેલ દશમૂલ ક્વાથ દશમૂલસ્ય વા ક્વાથઃ પૌષ્કરેણાવર્જિતઃ । શ્વાસકાસપ્રશમનઃ પાર્શ્વશૂલનિવારણઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્વયઃ-દશમૂલસ્ય વા ક્વાથઃ પૌષ્કરેણ યત્વ-ર્જિતઃ (પીતઃ) શ્વાસ-કાસ-પ્રશમનઃ, પાર્શ્વશૂલ-નિવા-રણઃ (મહતિ) ॥

દશમૂળનો ક્વાથ એરંડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ બભરાવી પીધો હોય તો તે શ્વાસ, ઉધરસ અને પડખાનાં શૂળ મટાડે છે. ૩૬

ચોખાના ધોણ સાથે પુષ્પપાન રમ્માકુન્દશિરીપાળાં કુસુમં વિપ્પલીયુતમ્ । પિપ્પલા તણ્ડુલતોયેન પીત્વા શ્વાસમપોહતિ ॥ ૩૭ ॥

અન્વયઃ-રમ્મા-કુન્દ-શિરીપાળાં કુસુમ વિપ્પલીયુતં વિપ્પલા તણ્ડુલતોયેન પીત્વા (જન) શ્વાસમ્ અપોહતિ ॥

કેળનાં ફૂલ, બટમોગસનાં ફૂલ, સરસડિયાનાં ફૂલ અને પીપરને વાટી ચોખાના ધોણની સાથે પીને માણસ શ્વાસને મટાડે છે. ૩૭

અમૃતાદિ ક્વાથ સાથે શુગ્યાદિ ચૂર્ણ

શુક્તીમહૌપચરુણાઘનપૌષ્કરાણાં, ચૂર્ણ શરીરમરિચવોશ્ચ સિતાવિમિશ્રમ્ । કાથેન પીત-મનૃતાવૃપપણ્ડમૂલ્યાઃ, શ્વાસં વ્યદ્ધેન વિનિહન્તિ હિ ધોરૂપમ્ ॥ ૩૮ ॥

પણ્ડમૂલી તુ સામાન્યા પિત્તે યોગ્યા કનીયસી । મહતી માત્તે દેવા લેવ દેવા કક્ષાધિકે ॥ ૩૯ ॥

અન્વયઃ-શુક્તી-મહૌપચ-કણા-ઘન-પૌષ્કરાણાં ચ શરી-મરિચવોઃ ચૂર્ણ સિતાવિમિશ્ર (કૃત્વા) અમૃતા-વૃપ-પણ્ડમૂલ્યાઃ ક્વાથેન (સત્) પીત (મત) વ્યદ્ધેન હિ ધોરૂપ શ્વાસ વિનિહન્તિ ॥ પન્ડમૂલી સામાન્યા પિત્તે તુ કનીયસી યોગ્યા, કક્ષા-અધિકે માત્તે સા એવ મહતી દેવા ॥

ઠાકડાશીંગી, સૂંઠ, પીપર, મોથ, કઠં, કચૂરો અને મરીનું ચૂર્ણ સાકર નાખી, ગળો, અરડસો તથા પંચમૂલીના ક્વાથ સાથે પીધું હોય તો ત્રણ જ દિવસમાં તે બધું કર શ્વાસનો પણ નાશ કરે છે. ‘ પંચમૂલી ’ શબ્દ સામાન્ય રીતે જૃહ-રપંચમૂલીને અને લઘુપંચમૂલીને જણાવે છે,

માટે તે વિષે એમ સમજવું કે, ‘ પિત્ત ઉપર લઘુપંચમૂલી વાપરવી અને વાયુ ઉપર તથા કફની અધિકતાવાળા વાયુ ઉપર જૃહરપંચમૂલી વાપરવી. ’ ૩૮,૩૯

ઊના પાણી સાથે કેળાનાં મૂળનું ચૂર્ણ કુમ્માળકશિકાચૂર્ણ પીતં કોષ્ઠેન વારિણા । શીઘ્રં શમયતિ શ્વાસં કાસઙ્ગાપિ સુદારુણમ્ ॥ ૪૦ ॥

અન્વય.-કુમ્માળકશિકાચૂર્ણ કોષ્ઠેન વારિણા (સહ) પીત (સત્) સુદારુણ શ્વાસ ચ કાસમ્ અપિ શીઘ્ર શમયતિ ॥

કેળાનાં મૂળયાંનું ચૂર્ણ લગાર ઊના પાણી સાથે પીધું હોય તો તે મહાદાઠુશ્વાસ અને ઉધરસને યથુ તરત શાંત કરે છે. હળદર આદિનું સરસિયા તેલ સાથે ચાટણુ હરિદ્રાં મરિચં દ્રાક્ષાં કળાં રાક્ષાં શર્ટીં ગુઢમ્ । કટુતૈલં લિહન્ હન્યાત્ શ્વાસાન્ પ્રાણહરાનાપિ ॥ ૪૧ ॥

અન્વય.-હરિદ્રાં મરિચ દ્રાક્ષાં કળા રાક્ષાં શર્ટીં ગુઢ કટુતૈલ લિહન્ (જન) પ્રાણહરાન્ અપિ શ્વાસાન્ હન્યાત્ ॥

હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, પીપર, રાક્ષા, કચૂરો અને ગોળ સરસિયા તેલ સાથે ચાટતો માણસ, પ્રાણ હરનારા શ્વાસનો પણ નાશ કરી શકે છે. ૪૧

ભાગીગુહ-અવલેહ

શતં સંગૃહ્ય ભાગ્યાસ્તુ દશમૂલ્યાસ્તથા શતમ્ । શતં હરીતકીનાઙ્ગ પચેતોયે ચતુર્ગુણે ॥ ૪૨ ॥

પાંદાચરોપે તસિસ્તુ રસે વજ્રનિપીઢિતે । આલોઙ્ય ચ તુલાં પૂતાં ગુઢસ્ય સ્વભયાસ્તતઃ ॥ ૪૩ ॥

પુનઃ પચેન્નુ સૂદ્રઙ્મો યાવલ્લેહ્યમેતિ તત્ । શીતે ચ મધુનસ્તત્ર પટ્પલાનિ વિનિશ્ચિપેત્ ॥ ૪૪ ॥

ત્રિકટુ ત્રિસુગન્ધઙ્ગ પલમાત્રં પૃથક્ પૃથક્ । યવશ્ચારં કર્પયુગ્મં સન્ચૂર્ણ્ય પ્રક્ષિપેત્તતઃ ॥ ૪૫ ॥

મહાયેદમયામેઝાં લેહસ્યાર્ધપલં તથા । શ્વાસં સુદારુણં હન્તિ કાસં પણ્ડવિધં તથા ॥ ૪૬ ॥

અર્શાસ્પરોચકં ગુલ્મં શરુદ્ધેદં ક્ષયં તથા । સ્વરવર્ણમદ્રો હોય જટરાણેશ્ચ દીપન ॥ ૪૭ ॥

નાસા ભાગીગુહઃ ક્ષ્યાતો મિપગ્મિઃ સફલૈર્મતઃ ॥ અન્વયઃ-માર્ગ્યાઃ ॥ શત, તથા દશમૂલ્યાઃ શત

+ માર્ગપ્રધાનઃ ગુઢઃ-માર્ગીગુહઃ-જેમાં ભાગીગુહ મુખ્ય હોય છે, એવાં એસડિયાનું ગોળ નાખી પકવેલું ચાટણુ ભાગીગુહ-અવલેહ કહેવાય છે.

અથ સ્વરમેદાધિકારઃ

૧૫ : સ્વરભેદ-સાદ બેસી જવાનો

અધિકાર*

તત્ર સ્વરમેદસ્ય નિદાનસમ્પ્રાપ્તિપૂર્વકં લક્ષણમાદ-
સ્વરભેદતુ' નિદાન તથા સ'પ્રાપ્તિપૂર્વકં
સામાન્ય લક્ષણુ

મર્યુદ્યમાપણવિષાધ્યયનામિવાત, સંદૂપણઃ
પ્રકુપિતાઃ પવનાદયસ્તુ । સ્ત્રોતઃસુ તે સ્વરવહેપુ
ગતાઃ પ્રતિષ્ઠાં, હન્યુઃ સ્વરં મવતિ ચાપિ હિ
પઙ્કવિષઃ સઃ ॥ ૧ ॥

અન્યથઃ-અતિઉચ્ચ-માપણ-વિપ-અધ્યયન-અમિષાત-
સંદૂપણઃ પ્રકુપિતાઃ તે પવનાદયઃ ॥ સ્વરવહેપુ સ્ત્રોતઃસુ
પ્રતિષ્ઠાં ગતાઃ (સન્તાઃ) સ્વરં હન્યુઃ, સઃ અપિ પઙ્કવિષઃ
હિ મવતિ ॥

અત્યંત ડાચે બોલવાથી, ઝેર ખાવાથી,
છાંચે સ્વરે વેદ આદિ ભણવાથી, કંઠ આદિ
પ્રદેશમાં લાકડી વગેરેનો પ્રહાર વાગવાથી
અને બીજા પશુ પોતપોતાના કુટ હેતુથી
પ્રક્રોધ પામેલા વાયુ આદિ દોષો, સ્વરને
ચલાવનાર નાડીઓરૂપ ઓતોમાં સ્થિતિ
પામીને સ્વરનો નાશ કરે છે; તે 'સ્વરભેદ'
(વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, રજોથી, ક્ષયથી
'અને મેદથી થઈને) છ પ્રકારનો થાય છે. ૧

ટીકા-અન્યયનમ્=ઉચ્ચેદાદિપાઠઃ, અમિષાતઃ=કષ્ટા-
દિદેશે લગુશદિમિઃ । 'સ્ત્રોતઃસુ=સ્વરવહેપુ ચતુર્ણ
'પ્રતિષ્ઠાં=સ્થિતિ ગતાઃ, સ્વરં હન્યુ'રિતિ લક્ષણઃ સઃ=
સ્વરમેદઃ, પઙ્કવિષઃ=વાત-પિત્ત-કફ-સન્નિપાત-સ્ય-મેદો-
મવમેદઃ ॥ (આ ટીકાનો બધો અર્થ ઉપર સમાવ્યો છે.)

* પ્રકુપિતઃ વાતાદિમિઃ પઙ્કવિઃ સ્વરસ્ય મેદઃ-
અમિષાતઃ-ક્રોધેલા વાયુ આદિ અને લીધે ધોટા બેસી
જવો-તે સ્વરભેદ નામનો રોગ (૭ પ્રકારનો) કહેવાય
છે. પ્રાણુ તથા ઉદાનવાયુના દોષનો ધર્મ સમાન હોવાને
લીધે તેમજ આસરોગમાં સ્વરભેદ એટલે ધોટા બેસી
જવો, એ પણ થાય છે. તેથી આસના અધિકાર
સાથે સંકળાયેલા આ સ્વરભેદનો અધિકાર તેના
પછી સાગસો જ શરૂ કરે છે.

તત્ર વાતિકસ્વરમેદનો લક્ષણમાદ-

વાયુથી થયેલા સ્વરભેદતુ' લક્ષણુ

વાતેન કુપ્પનયનાનનમૂત્રવર્ચા, મિત્રં જ્ઞૈ-
વદતિ ગર્દમવત્સરજ્ઞ ॥ ૨ ॥

અન્યથઃ-વાતેન (સ્વરમેદવાનુ રોગી) ગર્દમવત-જ્ઞૈ-
મિત્રં જ્ઞૈઃ વદતિ, ચ કુપ્પ-નયન-આનન-મૂત્ર-વર્ચાઃ
(મવતિ) ॥

જેને વાયુથી સ્વરભેદ થયો હોય તે
માણસ ગદ્યકાના જેવા કં'ટાળો આપતા કઠોર
અવાજે તુટક તુટક બોલે છે અને તેનાં નેત્ર,
મોઢું, મૂત્ર તથા વિષ્ણ કાળાં થઈ જાય છે. ૨

પિત્તેનાદ-

પિત્તથી થયેલા સ્વરભેદતુ' લક્ષણુ

પિત્તેન પીતનયનાનનમૂત્રવર્ચા, ઘ્રૂપાગ્રજ્ઞેન
સ ચ દાહસમન્વિતેન ॥ ૩ ॥

અન્યથઃ-પિત્તેન ચ સઃ દાહસમન્વિતેન ગલ્લેન જ્ઞયાત્,
પીત-નયન-આનન-મૂત્ર-વર્ચાઃ (મવતિ) ॥

જેને પિત્તથી સ્વરભેદ થયો હોય તે
માણસ, બોલવાના સમયે બળતરાવાળા ગળાથી
બોલે છે અને તેનાં નેત્ર, મોઢું, મૂત્ર તથા
વિષ્ણ પીળાં થઈ જાય છે. ૩

કેફા-ગજદાહો વચનસમય એવ બોલવ્યઃ ॥

કફેનાદ-

કફથી થયેલા સ્વરભેદતુ' લક્ષણુ

કફાત્કફેન સતતં કફરુદ્ધકળઃ સ્વલ્પં
જ્ઞૈવદતિ ચાપિ દિવા વિશેષાત્ ॥ ૪ ॥

અન્યથઃ-કફેન (સ્વરમેદવાનુ રોગી) સતતં કફ-
રુદ્ધ-કળઃ (સન્) સ્વલ્પ જ્ઞયાત્ જ્ઞૈઃ સ્વલ્પં વદતિ,
દિવા ચ વિશેષાત્ અપિ (વદતિ) ॥

જેને કફથી સ્વરભેદ થયો હોય તે માણસ,
નિરંતર કફથી રોકાયેલા ગળાવાળો થઈ જઈ
ધીરે ધીરે થોડુંક બોલી શકે છે અને દિવસે
સૂર્યનાં કિરણોથી કફ કાંઈક ઝોછો થવાથી
કાંઈક વધારે પણ બોલી શકે છે. ૪

ટીકા-દિવા સૂર્યસ્મિમિઃ કફત્યાલીમાવાત્ ॥
(આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

સન્નિપાતેનાદ-

રજો દોષોના સન્નિપાતથી થયેલા

સ્વરભેદતુ' લક્ષણુ

સર્વાત્મકે મવતિ સર્વવિકારસમ્પત્, તજ્ઞા-
વ્યસાધ્યમુપયઃ સ્વરમેદમાદઃ ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ-સર્વાત્મકે સર્વવિકારસંપદ મવતિ, અપિ ચ ન સ્વરમેદમ્ ક્ષયઃ અસાધ્યમ્ આહુઃ ॥

ક્ષયજમાહ-

સઘળા (ત્રણે) દોષોથી થયેલ સ્વરભેદમાં માણસ ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોના વિકારવાળો થાય છે; તેમ જ એ સ્વરભેદને ઋષિઓ અસાધ્ય કહે છે. ૫

ક્ષયજમાહ-

ક્ષયથી થયેલા સ્વરભેદનું લક્ષણ ધૂમ્યેત વાક્ ક્ષયકૃતે ક્ષયમામુયાચ્ચ, સ્પાદેવ चापि हतवाक् परिवर्जनीयः ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ-ક્ષયકૃત (સ્વરમેદ) વાક્ ધૂમ્યેત, ક્ષય ચ આનુયાત, અપિ ચ એવઃ હતવાક્ (વૈષેન) પરિવર્જનીયઃ સ્યાત ॥

ક્ષયથી થયેલ સ્વરભેદમાં માણસની વાણી નાણે ધુમાડાવાળી હોય એવી નીકળે અથવા ક્ષય જ પામી નય. એ હણાયેલી વાણીવાળા માણસને (સ્વરભેદ) વેધે અસાધ્ય નાણી ત્યાગ જ કરવો-તેની ચિકિત્સા ન જ કરવી. ૬

ટીકા-વાક્ ધૂમ્યેત=ધૂમ્યેવ નિઃસરતિ, ક્ષય વાન્ન-વાદ્ગોવ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

મેદોમવસાહ-

મેદથી થયેલા સ્વરભેદનું લક્ષણ અન્તર્ગલં સ્વરમલક્ષ્યપદં ચિરેણ, મેદોઽન્વ-યાદ્વદિતિ દિગ્ધગલસ્તુપાર્તઃ ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ-મેદોઽન્વયાત (સ્વરમેદવાન રોગી) અન્તર્ગલમ્ મલક્ષ્યપદં સ્વર ચિરેણ વદતિ, દિગ્ધગલઃ તુપાર્તઃ (ચ મવતિ) ॥

મેદના સંબંધથી થયેલ સ્વરભેદવાળો માણસ ગળાની અંદર જ બીબઓ ન સમજી શકે એવાં પદોવાળો સ્વર ઘણી વાર લગાડીને કાઢે છે; તેમ જ મેદથી તથા કઠ્ઠથી ખરડાયેલા ગળાવાળો અને તરશથી પીડાયેલો થાય છે. ૭

ટીકા-અન્તર્ગલ=ગલસ્ય મધ્ય એવ, સ્વર વદતિ । દિગ્ધગલ=મેદસા મ્લેષ્મણા ચ લિપ્તગલ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અસાધ્યત્વમાહ-

અસાધ્ય સ્વરભેદ

ક્ષીણસ્ય વૃદ્ધસ્ય હૃદાસ્ય ચાપિ, ચિરોત્પિત્તો યથ્ચ સહોપજાતઃ । મેદસ્વિનઃ સર્વસમુદ્ભવશ્ચ, સ્વપામયો નૈવ સ સિદ્ધિમેતિ ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ-ક્ષીણસ્ય, વૃદ્ધસ્ય, અપિ વા હૃદાસ્ય, યઃ ચ ચિરોત્પિત્તઃ, સહ-ઉપજાતઃ, મેદસ્વિનઃ, ચ યઃ સર્વ-સમુદ્ભવઃ-સઃ સ્વરામયઃ સિદ્ધિ ન એવ એતિ ॥

ક્ષયરોગવાળાનો, વૃદ્ધનો અથવા અપુષ્ટ-દૂબળાનો, તેમ જ લાંબા કાળથી થયેલો, જન્મની સાથે જ થયેલો, મેદવાળાને થયેલો અને ત્રણે દોષોથી થયેલો જે સ્વરભેદને રોગ હોય છે, તે અસાધ્ય છે. ૮

ટીકા-ક્ષીણસ્ય=ધૃવરોગિણ, હૃદાસ્ય=અપુષ્ટ ॥ સ્વરમેદચિકિત્સા-

સ્વરભેદની ચિકિત્સા

વાતાદિજનિતશ્વાસકાસપ્પા યે પ્રકીર્તિતાઃ । યોગાસ્તાનન્ર યુક્તીત યયાદોષં ચિકિત્સકઃ ॥૧॥ વાતે સલવળં તૈલં પિત્તે સર્પિઃ સમાક્ષિકમ્ । કફે સશ્કારકટુકં ક્ષોદ્રં કવલઃ દ્યપ્તે ॥૧૦॥ ગલે તાલુનિ જિહ્વાયાં દન્તમૂલેષુ ચાઘ્રિતઃ । તેન નિષ્કૃપ્યતે શ્લેષ્મા સ્વરશ્વાશુ પ્રસીદતિ ॥૧૧॥ આલે કોર્ણં જલ પેયં મુન્નવા ધૃતરસોદનમ્ । ક્ષીરામ્બુપાનં પિત્તોત્થે પિત્તેસ્પર્પિતન્નિદ્રતઃ ॥૧૨॥ પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં મરિચં વિશ્વમેયજમ્ । પિષ્તેન્મૂત્રેણ મતિમાન્ કફજે સ્વરસંશયે ॥૧૩॥

અન્વયઃ-વાત-આદિ-જનિત-શ્વાસ-કાસપ્પાઃ યે યોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ તાન્ ચિકિત્સકઃ યયાદોષમ્ અન્ર યુક્તીત । વાતે સલવળ તૈલ, પિત્તે સમાક્ષિકં સર્પિઃ, કફે સશ્કારકટુક ક્ષોદ, કવલઃ દ્યપ્તે, તેન ગલે તાલુનિ જિહ્વાયા ચ દન્તમૂલેષુ આઘ્રિતઃ શ્લેષ્મા નિષ્કૃપ્યતે, સ્વરઃ ચ આશુ પ્રસીદતિ । આલે ધૃત-રસોદનં મુન્નવા કોર્ણં જલં પેય, પિત્તોત્થે અતન્નિદ્રતઃ (સન્) ક્ષીરામ્બુ-પાન સર્પિઃ પિષ્તે, કફજે સ્વરસંશયે મતિમાન્ પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં મરિચં વિશ્વમેયજ મૂત્રેણ (સહ) પિષ્તે ॥

વાયુ આદિથી થયેલ શ્વાસ અને ઉધરસને મટાડનારા જે જે ઉપાયો પહેલાં કહ્યા છે, તે તેને વેધે દોષને અનુસરી આ સ્વરભેદમાં પણ કરવા. વાયુથી થયેલ સ્વરભેદમાં લૂણ સહિત તેલનો, પિત્તથી થયેલ સ્વરભેદમાં મધ સહિત ઘીનો અને કઠ્ઠથી થયેલ સ્વરભેદમાં ક્ષાર તથા તીખા પદાર્થો સહિત મધને કવલ કરાવવો યોગ્ય છે; કારણ એ કવલર્થ ગળામાં, તાળવામાં, જીભમાં અને દાંતન મૂળોમાં રહેલો કઠ્ઠ જે અર્થ આવે છે અને

સ્વર તરત સાફ થાય છે. વાયુથી થયેલ સ્વરસેદમાં ધી તથા માંસના રસા સહિત ભાત જમીને લગાર ઊનું પાણી પીવું. પિત્તથી થયેલ સ્વરસેદમાં આળસ છોડી દૂધ અને પાણીની સાથે ધી પીવું અને કફથી થયેલ સ્વરસેદમાં પીપર, પીપરીમૂળ, મરી તથા સૂંઠનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પીવું. ૯-૧૩

નિદિગ્ધિકાવલેહx

નિદિગ્ધિકાતુલા ગ્રાહ્યા તદર્થે પ્રત્યિકસ્ય તુ ।
તદર્થે ચિત્રકસ્યાપિ દશમૂલજ્ઞ તત્ત્વમમ્ ॥ ૧૪ ॥
જલદ્રોણદ્વયે કાર્યં શુદ્ધિયાદાદકં તતઃ ।
પૂતે ક્ષેપેત્તદર્ધન્તુ પુરાણસ્ય ગુહ્યસ્ય ચ ॥ ૧૫ ॥
સર્વમેકત્ર કૃત્વા તુ લેહવત્સાધુ સાધયેત્ ।
મરૈ પલાનિ પિપ્પલ્યાત્ત્રજાતરુપલં તથા ॥ ૧૬ ॥
મરિચસ્ય પલં ચૈકં સર્વમેકત્ર ચૂર્ણિતમ્ ।
મધુનઃ કુઢર્ધં વત્ત્વા તદ્શ્રીયાદયાનલમ્ ॥ ૧૭ ॥
નિદિગ્ધિકાવલેહોડ્યં મિપમ્મિનુનિમિમંતઃ ।
સ્વરમેદહરા મુષયઃ પ્રતિશ્યાયહરસ્તથા ॥ ૧૮ ॥
કાસઃશ્વાસાગ્નિમાઘાદીન્ ગુલ્મમેહગાત્રમાયન્ ।
આનાહમૂષ્ણકચ્છાણિ હન્યાદ્ પ્રત્યયર્થુદાનિ ચ ॥

અન્યયઃ-નિદિગ્ધિકા-તુલા ગ્રાહ્યા, તદર્થે તુ પ્રત્યિક-
કસ્ય, તદર્થે ચિત્રકસ્ય અપિ, દશમૂલં ચ તત્ત્વમ
(શુદ્ધિયાદ) જલદ્રોણદ્વયે કવાય, તતઃ શાદકં શુદ્ધી-
યાત્, પૂત તુ (તત્ર) પુરાણસ્ય ગુહ્યસ્ય ચ તદર્થે ક્ષેપેત્,
સર્વમ્ એકત્ર તુ કૃત્વા લેહવત્ સાધુ સાધયેત્, (તતઃ
તત્ર) પિપ્પલ્યા, મરૈ પલાનિ, તથા ત્રિજાતરુપલ,
મરિચસ્ય ચ એક પલમ્ એકત્ર ચૂર્ણિત (ક્ષિપ્ત્વા) મધુનઃ
કુઢર્ધં વત્ત્વા ચયાનલમ્ અશ્રીયાત્ । મિપમ્મિનિઃ મુનિમિઃ
અય નિદિગ્ધિકા-અવલેહઃ મતઃ, (સ ચ) મુલ્કયઃ
સ્વરમેદહરઃ, તથા પ્રતિશ્યાયહરઃ (સન્) કાસ-શ્વાસ-
અગ્નિમાન્-આરીન્ ગુલ્મ-મેહ-ગાત્ર-આમયાન્ આનાહ-
મૂતકચ્છાણિ ચ પ્રત્યિ-અર્થુદાનિ હન્યાત્ ॥

ચારસો તોલા સોરીંગણી લેવી અને
ખસો તોલા પીપરીમૂળ, સો તોલા ચિત્રક
અને સો તોલા દશમૂળ લઈ બે હજાર
અડતાળીશ તોલા પાણીમાં તેનો કવાય કરવો;
બળતાં ખસો છપ્પન તોલા પાણી બાકી રહે

x નિદિગ્ધિકા-પ્રધાનઃ અવલેહઃ-જેમાં સોરીંગણી
મુખ્ય તરીકે હોય છે, એવા ઓસડિયાં પકવાને
તેનું કેટલું ચાટણુ, તે નિદિગ્ધિકા અવલેહ કહેવાય છે.

ત્યારે તે પાણીને વઝથી ગળી લઈ તેમાં
તેનાથી અરધો બૂનો ગોળ મેળવી દઈ પાછો
તેનો ચાટણુ જેવો સારો પાક કરવો. પછી
એ પાકમાં ખત્રીશ તોલા ત્રિજાતક (તજ,
તમાલપત્ર, એલચી) અને ચાર તોલા મરીનું
ચૂર્ણ તથા સોળ તોલા મધ નાખીને તે અવલેહ
જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવો. વૈદ મુનિ-
ઓએ આ અવલેહને 'નિદિગ્ધિકાવલેહ'
કહ્યો છે. આ અવલેહ મુખ્ય તરીકે સ્વરસેદને
નાશ કરનાર અને સળેખમને પણ મટાડનાર
હોવા ઉપરાંત ઉધરસને, શ્વાસને, અગ્નિની
મંદતા આદિને, ગોળાને, પ્રમેહોને, ગળાના-
શોળોને, વિશ્વા શેકાવાથી થયેલ પેડુના આક્રાશ-
ને, મૂતકચ્છોને, અંધિઓને અને અધુન્દેશોને
પણ મટાડે છે. ૧૪-૧૯

મૃગનાભિ-અવલેહ

મૃગનાભિઃ સસૃક્મલાલવઙ્કુસુમાનિ ચ ।
ત્વક્ષીરી ચેતિ લેહોડ્યં મધુસર્પિઃસમાયુતઃ ।
વાક્સ્તસ્મમુગ્રં જપતિ સ્વરપ્રશ્નસમન્વિતમ્ ॥ ૨૦ ॥

અન્યયઃ-મૃગનાભિઃ સસૃક્મ-એલા-લવઙ્ક-કુસુમાનિ
ચ ત્વક્ષીરી ચ, इति अय लेहः मधु-सर्पिः-समायुक्त-
(લીઢઃ ચેત) સ્વરપ્રશ્નસમન્વિતમ્ ડમ વાક્સ્તસ્મં જપતિ ॥

કસ્તૂરી, ઝીણી એલચી, લવિંગ અને
વંશલેાચન-એટલાનું ચૂર્ણ કરી મધ તથા ધી
સાથે ચાટયાં હોય તો તે સ્વરસેદ અને
પાણીનું ખૂબ અટકવું મટાડે છે. ૨૦

બ્રાહ્મીચાદિx-અવલેહ

બ્રાહ્મી વચ્ચાડમયા વાસા પિપ્પલી મધુસંયુતા ।
અસ્ય પ્રયોગાત્સત્તાહત્કિન્નરૈઃ સહ ગીયતે ॥ ૨૧ ॥

અન્યયઃ-બ્રાહ્મી વચા અમયા વાસા પિપ્પલી મધુ-
સયુતા (લેવા), અસ્ય (લેહસ્ય) પ્રયોગાત્ સત્તાહત્

+ મૃગનાભિદ આદિર યેવા તાનિ મૃગનાભ્યાદીનિ,
મૃગનાભ્યાદીનામ્ અવલેહઃ-જેમાં કસ્તૂરી પહેલી-મુખ્ય
તરીકે હોય છે, એવાં ઓસડિયાંનું ચાટણુ-મૃગના-
ભ્યાદવલેહ કહેવાય છે.

x બ્રાહ્મી આદિર યેવાં તાનિ-બ્રાહ્મ્યાદીનિ, તવામ્
અવલેહઃ-જેમાં બ્રાહ્મી પહેલી-મુખ્ય હોય છે,
એવાં ઓસડિયાંનું ચાટણુ-બ્રાહ્મી-આદિ અવલેહ
કહેવાય છે.

કિન્નરૈઃ સહ મીયતે ॥

બ્રાહ્મી, વજ્ર, હરકે, અરહુચી અને પીપર વાટી મધ સાથે ચાટવી; આ ચાટણના અયોગથી સાત દિવસની અંદર કિન્નરોની સાથે ગાઈ શકાય છે. (એટલે સ્વરલેહ મટે છે.) ૨૧

સ્વરલેહનો અધિકાર સમાપ્ત

અથારોચકાધિકારઃ ।

૧૬ : અરોચક(અરુચિ)નો

અધિકાર*

તત્ર સનિદાનમરોચકમાહ-

અરોચકત્વં નિદાન તથા સંખ્યા સહિત સામાન્ય લક્ષણ

વાતાદિમિ. શોકમયાતિલોમ, -ક્રોધૈર્મનો-
ગ્રાશનરૂપગન્ધૈઃ । અરોચકાઃ સ્યુઃ,-

અન્યથ -વાત-આદિમિઃ શોક-મય-અતિલોમ-
ક્રોધૈઃ મનોગ્ર-ગ્રાશન-સ્પ-ગન્ધૈઃ અરોચકાઃ સ્યુઃ ॥

વાયુઆદિથી, શોકથી, ભયથી, પીડાથી, લોભથી, ક્રોધથી તેમ જ મનોભંગ કરનારાં લોભનો, રૂપો અને ગંધોથી અત્યાદિ ઉપર જે અરુચિ ઉપજાવે છે, તે 'અરોચક' રોગ કહેવાય છે. (આ અરોચક વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, શોક આદિ આગંતુક કારણોથી અને ગ્રો-દોષથી-ધતો-હોઈ પાંચ પ્રકારનો છે.)

ટીકા-અરોચકાઃ=ન મોજને રુચિમુલાદયન્તીત્ય-
રોચકા ગ્રામયઃ પચ, વાતાદિમેરેઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

તત્ર વાનિકસ્ય લક્ષણમાહ-

વાયુથી થયેલ અરોચકત્વં લક્ષણ
પરિહૃષ્ટન્તઃ, કપાયવક્ત્રમ્ મતોડનિલેન ॥ ૧ ॥

અન્યથ-અનિલેન (અરોચકી) પરિહૃષ્ટન્તઃ ચ
કપાયવક્ત્રઃ મતઃ ॥

* ન રોચયતિ-રુચિ નોતાદયતિ યોડનાદિયુ ઇતિ
અરોચક-નરૂપદેવાદ રુચેર્ન્યન્તાદ જ્વલ-જે રોગ
માણસને ખોરાક વગેરે ઉપર રુચિ જ થવા દેતો
નથી, એ રોગ અરોચક કહેવાય છે; આ અરોચક
રોગ પણ ઉપર કહેલ બિર્ધગામી વિકારરૂપ સ્વરલેહના
જેવો જ બિર્ધગામી વિકારરૂપ જ છે, તેથી ઉપરના
સ્વરલેહના અધિકાર સાથે સંકળાયેલો આ અરો-
ચકનો અધિકાર તેના પછી લાગલો શરૂ કરે છે.

વાયુથી થયેલ અરોચકનો રોગી, બહુ
પોતે ખાટા પદાર્થો ખાધા હોય તેમ અંખાયેલ
દાંતવાળો અથવા તૂશ રસચુક્ત મુખવાળો
થાય છે. ૧

ટીકા-પરિહૃષ્ટન્તઃ=અમ્લમક્ષણેન પરિહૃષ્ટો દન્તો
વસ્ય સઃ । તથા કપાયવક્ત્રઃ=કપાયસ વક્ત્રઃ વસ્ય સઃ ॥

પૈત્તિકમાહ-

પિત્તથી થયેલ અરોચકત્વં લક્ષણ
કટ્વમ્લમુષ્ણં વિરસજ્ઞ પૂતિ, પિત્તેન વિચાત્,-
અન્યથ-પિત્તેન (અરોચકી) વક્ત્રં કટ્વ અમ્લમ્
હળં વિરસં ચ પૂતિ વિચાત્ ॥

પિત્તથી થયેલ અરોચકનો રોગી, પોતાના
મોઢાને તીથું, ખાટું, રસવગરતું અને
હુર્ગંધવાળું બહે છે.

ટીકા-કટ્વમ્લમિત્યાદિના વિચાદિત્યન્તેન પૈત્તિકસ્ય
લક્ષણમાહ- ॥ અહીં મૂળમાં 'કટ્વમ્લમ્' પદથી આરંભી
'વિચાત્' પદ સુધી પિત્તના અરોચકત્વં લક્ષણ કહે છે
સ્ત્રૈષ્ટિકમાહ-

કફથી થયેલ અરોચકત્વં લક્ષણ
લવણં ચ વક્ત્રમ્ । માચુર્વપેતિહૃલ્લયગુરુત્વ-
શૈત્ય, -સ્નિગ્ધત્વદોર્ગન્ધયુતં કફેન ॥ ૨ ॥

અન્યથ-કફેન (અરોચકી) વક્ત્રઃ લવણં ચ માચુર્વ-
પેતિહૃલ્લય ગુરુત્વ-શૈત્ય-સ્નિગ્ધત્વ-દોર્ગન્ધ-યુત (વિચાત્) ॥

કફથી થયેલ અરોચકના રોગીનો કફ
વિઢાહ પામીને ખારો થઈ જવાને લીધે તેને
પોતાનું મોઢું ખારું લાગે છે, તેમ જ કફને
લીધે જ પોતાના મોઢાને મીઠાશવાળું, અંદર
તાતણવાળું, ખડાર સ્નિગ્ધ, ભારે, શીતળતા
વાળું અને હુર્ગંધવાળું તે બહે છે. ૨

ટીકા-યતો વિદગ્ધઃ=સ્ત્રેષ્ટમાસ્ય લવણભાવમુપૈતિ,
તતો લવણઘ વક્ત્રમ્ । તથા-પૈત્તિહૃલ્લય-મુલસ્યામન્તરે,
સ્નિગ્ધત્વ-વદિઃ । (આનો અર્થ ઉપર છે.)

આગતુગ્રમાહ-

આગંતુક કારણોથી થયેલ અરોચકત્વં લક્ષણ
અરોચકે શોકમયાતિલોમ, -ક્રોધાદિહૃદયાશુ-
ચિગન્ધજે સ્યાત્ । સ્વામાવિકઙ્ગાસ્પમયાડરુચિઘ્ન,
અન્યથ-શોક-મય-અતિલોમ-ક્રોધ-આદિ-અર્થ-
મશુચિગન્ધજે અરોચકે ચ અરુચિઃ, અથ ચ આસ્ય
સ્વામાવિક સ્યાત્ ॥

શોક, ભય, અતિલોભ, ક્રોધ અને 'આદિ'

શબ્દ ઉપરથી અપ્રિય ભોજન, અપ્રિય રૂપ કે અપ્રિય ગંધથી થયેલ અરોચકમાં અરુચિ છતાં મોટું સ્વાભાવિક એટલે અવિકૃત રસ-વાળું રહે છે.

ટીકા-‘કોષાદી’રયાદિશન્દેનાહયોરશનસ્પયોર્ઘ્નિજનં, સ્વાભાવિકચ=અવિકૃતરસમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ત્રણે દોષથી થયેલ અરોચકનું લક્ષણ ત્રિદોષજે નૈકરસં ભવેચ ॥ ૩ ॥

અન્યથા-ત્રિદોષજે ચ (આસ્ય) નૈકરસં ભવેત્ ॥

પણ ત્રણે દોષથી થયેલ અરોચકમાં મોટું અનેક રસોવાળું થઈ જાય છે. ૩

ટીકા-ત્રિદોષકમાહ નૈકરસં=અનેકરસમાસ્ય સ્વાત્ ॥ સાતજાદિમેદેન મુલે વિકૃતિમભિધાયાન્યથા વિકૃતિમાહ-વાયુ આદિથી થયેલ અરોચકમાં ઉપર કહેલા વિકારો ઉપરાંત બીજા પણ વિકારો

હજીલપીડનયુતં પવનેન પિત્તાત્, તૃહ-દાહ-ચોષ યદુલં સકપ્રસેકમ્ । ચ્લેષ્માત્મકં યદુ-ચ્ચનં યદુભિશ્ચ વિદાઘ્, વૈગુણ્યમોહજટતામિર-થાપરજ્ઞ ॥ ૪ ॥

અન્યથા-પવનેન હજીલપીડનયુતં, પિત્તાત્ તૃહ-દાહ-ચોષ યદુલં, ચ્લેષ્માત્મક સકપ્રસેક, યદુભિઃ ચ યદુજનમ્, અથ ચ વૈગુણ્યમાહ-જટતામિઃ અપરં વિદાઘ્ ॥

વાયુથી થયેલ અરોચક હૃદયમાં શૂળની પીડાથી યુક્ત, પિત્તથી થયેલ અરોચક અત્યંત તરસ, બળતરા તથા અગ્નિની પાસે બેઠા જેવો ધણો સંતાપ કરનાર, કફથી થયેલ અરોચક મોઠામાં કફવાળાં થઈ લાવનાર, ત્રણે દોષથી થયેલ અરોચક ઉપર કહેલ બધી પીડા કરનાર અને મનમાં વ્યાકુળતા, મોહ તથા શૂન્યતા ઉપરથી બીજા-આગંતુજ અરોચક બાબતો. ૪

ટીકા-હજીલપીડનયુતં=હદિ શ્લેષ પીડનં તેન યુતમ્, ચોષ =આશ્વસિતામિનેષ સન્તાપઃ, યદુભિઃ=ત્રિભિ-દાપિઃ, યદુજનમ્=ઉક્તવાતાદિરોગયુક્તં, વૈગુણ્યં=મનસો વ્યાકુલત્વ જટતા=શૂન્યતા, અપરં=આગન્તુજમ્ ॥

મધુદ્રેષમકાન્દન્દો ચરકશુભ્રુતામ્યમરોચકત્વેનૈવ સંપૂર્ણતૈઃ । શુદ્ધમોજસ્તેનાં લક્ષણાનિ વૃષ્ણાદ-એકે ચરકે અને સુશ્રુતે ભક્તદ્રેષને અને ભક્તાચ્છંદને અરોચક-માં જ ગણેલ છે, છતાં વૃદ્ધભોજે એનાં લક્ષણો અરોચકથી ભૂદાં કલાં છે; જેમ કે-

વૃદ્ધભોજે કહેલાં અરોચકનાં ભૂદાં લક્ષણો પ્રક્ષિપ્તનુ મુલે ચાન્નં યત્ર નાસ્વાદતે નરઃ ।

મરોચકઃ સ વિજ્ઞેયો મત્કદ્રેષમતઃ શૃણુ ॥ ૫ ॥

અન્યથા-યત્ર ચ નરઃ મુલે પ્રક્ષિપ્ત તુ અતે ન આસ્વાદતે, સઃ મરોચકઃ વિજ્ઞેયઃ, અતઃ મત્કદ્રેષં શૃણુ ॥

જેમાં માણસ, મોઠામાં નાખેલ ખોરાકનો સ્વાદ જ ન અનુભવે-એટલે કોઈ પણ ખોરાક તેને મીઠો ન જ લાગે, તેને અરોચક રોગ બાબતો; ભક્તદ્રેષનેતો એથી અલગ સાંભળો. ૫

ટીકા-નાસ્વાદતે=અમસ્ય મિશ્તાં ન પ્રાપ્નોતિ, તદન્નં મિશ્નં ન લગતીતિ યાવત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ભક્તદ્રેષનાં તથા ભક્તાચ્છંદનાં

વૃદ્ધભોજે કહેલાં અલગ લક્ષણો

વિન્તયિત્વા તુ મનસા શૃણુ શૃણુ તુ મોજનમ્ । દ્રેષમાયાતિ યો જન્તુર્મત્કદ્રેષઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

કુપિતસ્ય મયાર્તસ્ય તથા મત્કવિરોધિનઃ ।

યત્ર નાલે ભવેચ્છ્રદ્ધા સ મત્કાચ્છ્રદ્ધ ઉચ્યતે ॥ ૭ ॥

અન્યથા-યઃ જન્તુઃ મોજનં મનસા તુ વિન્તયિત્વા શૃણુ શૃણુ ॥ દ્રેષમ્ આયાતિ, સઃ મત્કદ્રેષઃ ઉચ્યતે ॥ કુપિતસ્ય મયાર્તસ્ય તથા મત્કવિરોધિનઃ (જનસ્ય) યત્ર અતે શ્રદ્ધા ન ભવેત્, સઃ મત્ક-અચ્છ્રદ્ધઃ ઉચ્યતે ॥

જે રોગમાં માણસ ભોજનનું ચિંતન પણ કરી, ભોજનને નજરે જોઈને કે ભોજનનો સ્પર્શ કરીને પણ ભોજન ઉપર જે દ્રેષ ધરાવે, તે ‘ભક્તદ્રેષ’ (એટલે ખોરાક ઉપરની અપ્રીતિ) નામનો રોગ કહેવાય છે; તેમ જ કોપેલા, લયભીત થયેલા કે ખોરાકના વિરોધી બનેલા જે માણસને અત્ર ઉપર શ્રદ્ધા જ ન રહે, એ ‘ભક્તાચ્છંદ’ (એટલે ખોરાક તરફ અશ્રદ્ધા) નામનો રોગ કહેવાય છે. ૬, ૭

અયારોચકસ્ય ચિકિત્સામાહ-

અરોચકની સામાન્ય ચિકિત્સા

મોજનાગ્રે સદા પથ્યં લવણાર્દ્રકમશ્ણનમ્ ।

રોચનં દીપનં વહેજિહ્વાકણ્ઠવિશોષનમ્ ॥ ૮ ॥

શુદ્ધવેરસં વાપિ મધુના સદા યોજયેત્ ।

અસચિશ્વાસકાસપ્તં પ્રતિદયાયકાપહમ્ ॥ ૯ ॥

અન્યથા-મોજન-એવ સદા લવણ-આર્દ્રકમશ્ણનં પથ્યં રોચનં વહેનં દીપનં જિહ્વા-કણ્ઠ-વિશોષનં (ભવતિ) ॥ અપિ વા મધુના સદા શુદ્ધવેરસં યોજયેત્, (તદપિ) અહિ-ભાવ-કાષ્ઠં પ્રતિદયાય-કફ-સપદમ્ (અસ્તિ) ॥

ફિત્તરૈઃ સદૃશીયતે ॥

ખાદ્યી, વજ, હરડે, અરૂંચી અને પીપર વાટી મધ સાથે ચાટવી; આ ચાટણના પ્રયોગ થી સાત દિવસની અંદર કિંતરોની સાથે ગર્હ થકાય છે. (એટલે સ્વરભેદ મટે છે.) ૨૧

સ્વરભેદનો અધિકાર સમાપ્ત

અથારોચકાધિકારઃ ।

૧૬ : અરોચક(અરુચિ)નો

અધિકાર *

તત્ર સનિદાનમરોચકમાહ-

અરોચકતુ' નિદાન તથા સંખ્યા સહિત સામાન્ય લક્ષણ

વાતાદિમિ. શોકમયાતિલોમ, -ક્રોધેર્મનો- પ્રાશનરૂપગન્ધૈઃ । મરોચકાઃ સ્યુઃ,-

અન્વય-વાત-આદિમિઃ શોક-મય-અતિલોમ-ક્રોધે. મનોર-અશન-રૂપ-ગન્ધે. મરોચકા સ્યુ ॥

વાયુ આદિથી, શોકથી, ભયથી, પીડાથી, લોભથી, ક્રોધથી તેમ જ મનોભગ કરનારા લોભનો, રૂપો અને ગંધોથી અત્યાદિ ઉપર જે અરુચિ ઉપજાવે છે, તે 'અરોચક' રોગ કહેવાય છે (આ અરોચક વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, શોક આદિ આગતુક કારણોથી અને ક્રોધ-દોષથી-થતો-હોઈ પાચ પ્રકારનો છે)

ટીકા-મરોચકા = ન મોજને ક્વિમુત્પાદયન્તીત્વ-રોચકા વ્યાખય પદ, વાતાદિમેદે ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

તત્ર વાતિકત્વ લક્ષણમાહ-

વાયુથી થયેલ અરોચકતુ' લક્ષણ

પરિટ્ટપ્દન્તઃ, કપાયવસ્ત્રમ્ મતોડનિલેન ॥ ૧ ॥

અન્વય-અનિલેન (અરોચકી) પરિહૃદન્ત ચ કપાયવસ્ત્રઃ મતઃ ॥

* મ રોચયતિ-કર્ત્તિ નોત્પાદયતિ ચોડનાદિપુ ઇતિ

મરોચક-નૃપૂર્વેકાદ કચેર્ષ્મન્તાદ ણુલ્-જે રોગ માણસને ખોરાક વગેરે ઉપર રુચિ જ થવા દેતો નથી, એ રોગ અરોચક કહેવાય છે, આ અરોચક રોગ પણ ઉપર કહેલ બિર્ખગામી વિકારરૂપ સ્વરભેદના જેવો જ બિર્ખગામી વિકારરૂપ જ છે, તેથી ઉપરના સ્વરભેદના અધિકાર સાથે સંકળાયેલો આ અરોચકનો અધિકાર તેના પછી લાગવો શરૂ કરે છે

વાયુથી થયેલ અરોચકનો રોગી, બહુ પોતે ખાટા પદાર્થો ખાધા હોય તેમ અંબાયેલ દાતવાળો અથવા તૂરા રસયુક્ત મુખવાળો થાય છે. ૧

ટીકા-પરિહૃદન્ત=અમ્લમકષણેનેવ પરિહૃદો દન્તો વસ્ય સ । તથા કપાયવસ્ત્ર=રૂપાયરસ વસ્ત્ર વસ્ય સ ॥

પૈત્તિકમાહ-

પિત્તથી થયેલ અરોચકતુ' લક્ષણ

કટ્વમ્લમુષ્ણં વિરસજ્ઞ પુતિ, પિત્તેન વિદ્યાત્,-

અન્વય-પિત્તેન (અરોચકી) વસ્ત્ર કદ્દુ અમ્લમ્ ડષ્ણ વિરસ ચ પુતિ વિદ્યાત્ ॥

પિત્તથી થયેલ અરોચકનો રોગી, પોતાના મોઢાને તીખું, ખાટું, રસવગરતું અને ડુર્ગંધવાળું બહે છે

ટીકા-કટ્વમ્લમિત્યાદિના વિદ્યાદિત્વન્તેન પૈત્તિકત્વ લક્ષણમાહ ॥ અહીં મૂળમાં 'કટ્વમ્લમ્' પદથી આરંભી 'વિદ્યાત્' પદ નુપી પિત્તના અરોચકતુ' લક્ષણ કહે છે

* લેપિકમાહ-

કફથી થયેલ અરોચકતુ' લક્ષણ

લવણં ચ વસ્ત્રમ્ । માધુર્યેષ્વિચ્છિન્નયુગ્મચ શૈત્થ, -સ્નિગ્ધ-વર્ગોર્ગન્ધયુગ્મ કફેન ॥ ૨ ॥

અન્વય.-કફેન (અરોચકી) વસ્ત્ર લવણ ચ માધુર્ય-વિચ્છિન્નયુગ્મ-શૈત્થ-સ્નિગ્ધ-વર્ગોર્ગન્ધ-યુગ્મ (વિદ્યાત્) ॥

કફથી થયેલ અરોચકના રોગીનો કફ વિદાહ પામીને ખારા થઈ જવાને લીધે તેને પોતાનું મોઢું ખારું લાગે છે, તેમ જ કફને લીધે જ પોતાના મોઢાને મીઠાશવાળું, અંદર તાતણવાળું, અંકાર દિનગ્ધ, ભારે, શીતળતા વાળું અને ડુર્ગંધવાળું તે બહે છે. ૨

ટીકા-યતો વિદાધ. *લેપ્યાસ્ય લવણભાવમુપૈતિ, તતો લવણજ વસ્ત્રમ્ । તથા-વિચ્છિન્ન-મુલસ્યામ્બન્તરે, સ્નિગ્ધત્વ-વહિ । (આનો અર્થ ઉપર છે)

આગન્તુજમાહ-

આગતુક કારણોથી થયેલ અરોચકતુ' લક્ષણ

મરોચકે શોકમયાતિલોમ, -ક્રોધાદ્યહવાયુ-

ચિગ્નચજે સ્પાત્ । સ્વામાચિક્ષ્ણાસ્પમયાડરુચિષ્,

અન્વય-શોક-મય-અતિલોમ-ક્રોધ-આદિ-અહ્ય-અશુચિગ્નચજે મરોચકે ચ અહિન્ન, અપ ચ આસ્ય

સ્વામાચિક સ્પાત્ ॥

શોક, ભય, અતિલોભ, ક્રોધ અને 'આદિ'

શબ્દ ઉપરથી અપ્રિય ભોજન, અપ્રિય રૂપ કે અપ્રિય ગંધથી થયેલ અરોચકમાં અરુચિ છતાં મોઢું સ્વાભાવિક એટલે અવિકૃત રસ-વાળું રહે છે.

ટીકા-‘ક્રોધારી’ત્યાદિશબ્દેનાહૃગ્યોરણનસ્પર્શોદ્દેશ, સ્વાભાવિકચ=અવિકૃતરસમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ત્રણે દોષથી થયેલ અરોચકનું લક્ષણ ત્રિદોષજે નૈકરસં ભવેચ્ચ ॥ ૩ ॥

અન્વય-ત્રિદોષજે ચ (આસ્ય) નૈકરસં ભવેત્ ॥

પણ ત્રણે દોષોથી થયેલ અરોચકમાં મોઢું અનેક રસોવાળું થઈ જાય છે. ૩

ટીકા-ત્રિદોષજમાહ નૈકરસં=અનેકરસમાસ્ય સ્યાત્ ॥ વાતજાદિમેદેન મુલે વિકૃતિમભિધાયાન્યથા વિકૃતિમાહ-વાયુ આદિથી થયેલ અરોચકમાં ઉપર કહેલા વિકારો ઉપરાંત બીજા પણ વિકારો

હચ્છલપીડનયુતં પવનેન પિત્તાત્, તુહ-દાહચોપબહુલં સકાફપ્રસેકમ્ ॥ શ્લેષ્માત્મકં બહુ-ચૂર્ણં બહુમિશ્ર વિચાદ્, વૈગુણ્યમોહજડતામિર-ચાપરચ્ચ ॥ ૪ ॥

અન્વય-પવનેન હચ્છલપીડનયુતં, પિત્તાત્ તુહ-દાહ-ચોપ બહુલં, શ્લેષ્માત્મક સકાફપ્રસેક, બહુમિ: ચ બહુજમ્, અથ ચ વૈગુણ્યમાહ-જડતામિ: અપર વિચાત્ ॥

વાયુથી થયેલ અરોચક હૃદયમાં શૂળની ખીડાથી યુક્ત, પિત્તથી થયેલ અરોચક અત્યંત તરસ, બળતરા તથા અગ્નિની પાસે એકા જેવો ઘણો સંતાપ કરનાર, કદ્ધી થયેલ અરોચક મોઢામાં કદ્ધવાળાં યૂંક લાવનાર, ત્રણે દોષોથી થયેલ અરોચક ઉપર કહેલ બધી ખીડા કરનાર અને મનમાં વ્યાકુળતા, મોહ તથા શૂન્યતા ઉપરથી બીજો-આગંતુજ અરોચક બાણવો. ૪

ટીકા-હચ્છલપીડનયુત=હૃદિ શ્લેષ્મ પીડનં તેન યુતમ્, ચોપ=વાર્શસ્થિતામિનેવ સન્તાપ:, બહુમિ:=ત્રિમિ-ર્દોષ:, બહુજમ્=ઉત્ક્રાંતાદિરોગયુક્તં, વૈગુણ્ય=મનસો વ્યાકુલત્વ જડતા=શૂન્યતા, અપર=આગન્તુજમ્ ॥

મક્ષદ્વેપમકાન્દન્દો ચરકમુશ્તાધ્યામરોકત્વેનૈવ સ્પર્શીતો ॥ વૃદ્ધમોગસ્તેષાં લક્ષણાનિ કૃપગાદ-એકે ચરકે અને સુશ્રુતે ભક્તદ્રેષને અને ભક્તાચ્છંદને અરોચક-માં જ ગણેલ છે, છતાં વૃદ્ધભોજે એનાં લક્ષણો અરોચકથી ભુદા કલા છે; જેમ કે-

વૃદ્ધભોજે કહેલાં અરોચકનાં ભુદાં લક્ષણો પ્રક્ષિતન્તુ મુલે ચાન્નં યત્ નાસ્વાદતે નર: ॥

અરોચક: સ વિજ્ઞેયો મક્ષદ્વેપમત: ગૃણુ ॥ ૫ ॥

અન્વય-યત્ ચ નર: મુલે પ્રક્ષિતં તુ અત ન આસ્વાદતે, સ: અરોચક: વિજ્ઞેય:, અત: મક્ષદ્વેપ ય્યુ ॥

જેમાં માણસ, મોઢામાં નાખેલ ખોરાકનો સ્વાદ જ ન અનુભવે-એટલે કોઈ પણ ખોરાક તેને મીઠો ન જ લાગે, તેને અરોચક રોગ બાણવો; ભક્તદ્રેષનેતો એથી અલગ સાંભળો. ૫

ટીકા-નાસ્વાદતે=અમસ્ય મિશ્રતાં ન પ્રાપ્નોતિ, તદ્મ મિશ્રં ન લગતીતિ યાવત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ભક્તદ્રેષનાં તથા ભક્તાચ્છંદનાં વૃદ્ધભોજે કહેલાં અલગ લક્ષણો

ચિન્તયિત્વા તુ મનસા દૃષ્ટ્વા સ્પૃષ્ટ્વા તુ મોજનમ્ ॥ દ્વેષમાપાતિ યો જન્તુર્મક્ષદ્વેપ: સ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

કુપિતસ્ય મયાર્તસ્ય તથા મક્ષવિરોધિન: ॥

અન્વય-ય: જન્તુ: મોજન મનસા તુ ચિન્તયિત્વા દૃષ્ટ્વા સ્પૃષ્ટ્વા તુ દ્વેષમ્ આપાતિ, સ: મક્ષદ્વેપ: ઉચ્યતે ॥

કુપિતસ્ય મયાર્તસ્ય તથા મક્ષવિરોધિન: (જનસ્ય) યત્ અગ્રે થદ્વા ન ભવેત્, સ: મક્ષ-અચ્છન્દ: ઉચ્યતે ॥

જે રોગમાં માણસ ભોજનનું ચિંતન પણ કરી, ભોજનને નજરે એઈને કે ભોજનનો સ્પર્શ કરીને પણ ભોજન ઉપર જે દેવ ધરાવે, તે ‘ભક્તદ્રેષ’ (એટલે ખોરાક ઉપરની અપ્રીતિ) નામનો રોગ કહેવાય છે; તેમ જ કોણેલા, લયલીત થયેલા કે ખોરાકના વિરોધી બનેલા જે માણસને અગ્ર ઉપર થદ્વા જ ન રહે, એ ‘ભક્તાચ્છંદ’ (એટલે ખોરાક તરફ અથડા) નામનો રોગ કહેવાય છે. ૬, ૭

અયારોચકસ્ય વિક્ષિપ્તમાહ-

અરોચકની સામાન્ય ચિકિત્સા

મોજનાગ્રે સદા પથ્યં લવણાર્દ્રકમશ્નનમ્ ॥

રોચનં દીપનં વદ્ધેજિહ્વાકઠવિશોધનમ્ ॥ ૮ ॥

શ્વેદવેરસં ઘાપિ મધુના સહ યોજયેત્ ॥

મરુચિશ્વાસકાસપ્તં પ્રતિદયાયકાપાપહમ્ ॥ ૯ ॥

અન્વય-મોજન-અગ્રે સદા લવણ-આર્દ્રકમશ્નનં પથ્ય રોચન વદ્ધે: દીપનં જિહ્વા-કઠ-વિશોધનં (મવતિ) ॥

અપિ વા મધુના સહ શ્વેદવેરસ યોજયેત્, (તદપિ) અરુચિ-શ્વાસ-કાસપ્તં પ્રતિદયાય-કાપ-અપહમ્ (અસ્તિ) ॥

ભોજનની પહેલાં સર્વકાળે લૂણ અને આદુ ખાવું, એ પથ્ય હોઈ રુચિ ઉપભવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને જીહ્વને તથા કંઠને સાફ કરનાર છે; અથવા જમ્યા પહેલાં મધની સાથે આદુનો રસ પીવો એ પણ અરુચિ, શ્વાસ, ઉધરમ, સળેખમ અને કફનો નાશ કરે છે. ૮, ૯

અમ્લિકાપાનકં*

પકામ્લિકા સિતા શીતવારિણા વલ્લગાલિતા ।
પલાલયક્ષ્મરૂપમરિચૈરવધૂલિતા ॥ ૧૦ ॥

પાનકસ્યાસ્ય ગણ્ઢ્યં ધારયિત્વા મુખે મુહુઃ ।
અરુચિ નાશયત્યેવ પિત્તં પ્રશમયેત્થા ॥ ૧૧ ॥

અન્વય-પદા અમ્લિકા (ચ) સિતા શીતવારિણા (યુતા) વલ્લગાલિતા (ચ કાર્યા), અસ્ય પાનકસ્ય ગણ્ઢ્ય મુખે મુહુઃ ધારયિત્વા અરુચિ નાશયતિ એવ, તથા પિત્ત પ્રશમયેત્ ॥

પાકેલા આખલીનાં ફળ અને સાકરને ટાઢા પાણીમાં ઘોળી તે પાણીને વસ્ત્રથી ગાળી લઈ તેમાં એલથી, લવિંગ, કપૂર અને મરીનું ચૂણું ભક્ષણવત્, એટલે ‘અમ્લિકાપાનક’ તૈયાર થાય છે. આ પાનકનો કોગળો જો મોઢામાં વારંવાર રાખ્યો હોય, તો તે અરુચિનો નાશ કરે છે અને પિત્તને શમાવે છે.

રાઈ વગેરેથી યુક્ત તકપાનક+

રાજિકાજીરકો મૃષ્ટો મૃષ્ટ હિઙ્ગુ સનાગમ્ ।
સૈન્ધવ દધિ ગોઃ સર્વં વલ્લપૂતં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૧૨ ॥

* અમ્લિ-ફજિતિ-મનકિ અરુચિમ્ इति अम्ल-
અમ રોગે-વાહુલકાત્ ક્લઃ, તત્ અમ્લ રસઃ અસ્તિ અસ્યા -
અમ્લિકા-‘અત્ ઇનિઠનો’ इति ठन्, ઠસ્યંકઃ, ટાપુ, તત્ અમ્લિકાયા. સિતાદિ-યુતાયાઃ શીતવારિણા પાનકમ્-
અરુચિનો નાશ કરનારા ખાટા રસવાળી આખલીનું સાકર વગેરે નાખી શીતળ પાણીથી તૈયાર કરેલું પીણું-અમ્લિકાપાનક કહેવાય છે.

+ તથતિ-ગચ્છતિ રોચક્તા વહ્નિદ્વર્થ ચેતિ તદ્-
ચતુર્થાશજલયુક્ત દધિધોતમ્, તદ્ ગતો ‘સ્થાયિત્વિ’-
(ઉપા. ૨-૧૩) इति रक्, न्यङ्ङवादिष, तत्.
તકસ્ય રાજિકાદિયુક્તસ્ય પાનકમ્-રુચિ ઉપજાવે અને જલગમિ વધારે તે માટે ચતુર્થાંશ પાણીવાળા દહીંની રાઈ વગેરે નાખેલી છાશનું પીણું તકપાનક કહેવાય છે.

તાવન્માત્રં ક્ષિપેત્તત્ર યથા સ્યાદુચિરુત્તમા ।

તક્રમેતદ્વેત્સયો રોચનં વહ્નિવર્ધનમ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય-મૃષ્ટો રાજિકાજીરકો, મૃષ્ટ હિઙ્ગુ સનાગ, સૈન્ધવ ગોઃ દધિ, સર્વં વલ્લપૂતં પ્રકલ્પયેત્, તત્ તકં તાવન્માત્રં ક્ષિપેત્, યથા ઉત્તમા રુચિઃ સ્યાત્ એત્ (પાનક) સય. રોચનં વહ્નિવર્ધનં ભવેત્ ॥

શેકેલી રાઈ, શેકેલું જીરું, શેકેલી હિંગ, શેકેલી સૂંઠ, સૈન્ધવ અને ગાયનું દહીં (એટલે એક ચતુર્થાંશ પાણી નાખેલ ગાયના દહીંનું તક-છાશ) એ બધાને મિશ્ર કરી વસ્ત્રથી ગાળી લેવાં; તેમાં ગાયની એ ઘાટી છાશ તેટલી જ નાખવી કે જેટલીથી ઉત્તમ રુચિ થાય; આ છાશનું પીણું તરત જ રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે અને જઠરાગ્નિને વધારે છે. ૧૨, ૧૩

ટીકા-તક=ગવ્યમ્ ॥

શિખરિણી- કે શ્રીખંડ

સમ્યગાર્વતિતં દુગ્ધં નિપદ્યં દધિ માહિપમ્ ।

એકીકૃત્ય પટે ઘૃષ્ટ શુભ્રશર્કરયા સમમ્ ॥ ૧૪ ॥

પલાલયક્ષ્મરૂપમરિચૈશ્ચ સમન્વિતમ્ ।

નામ્ના શિખરિણી કુર્યાદ્ધિ સકલવલ્લમા ॥ ૧૫ ॥

અન્વય-સમ્યક્ આર્વતિતં દુગ્ધ નિપદ્ય માહિપ દધિ પટે એકીકૃત્ય શુભ્રશર્કરયા સમ ઘૃષ્ટ ચ એલા-લવઙ્ગ-કર્પૂર-મરિચૈઃ સમન્વિતં (સત્) સકલ-વલ્લમા નામ્ના શિખરિણી રુચિ કુર્યાત્ ॥

સારી પેટે ઉપર નીચે કરી ફેરવેલું-હલાવેલું દધ અને વસ્ત્રમાં ખાંધી પાણી વગરનું કરેલું ભેંસનું દહીં કપડા પર એકઠાં કરી તેમાં સ્વચ્છ સાકર નાખી ઘસી ગાળી લઈ તેમાં એલથી, લવિંગ, લીમસેની બરાશ અને મરી નાખવાં, એટલે સઘળા લોકોને

- શિખરસ્ય સર્વોક્થ સ્થાનમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ સર્વેષુ દધિવિકાર-રેષુ સકલવલ્લમત્વાત્ इति शिखरिणी-‘અત્ ઇનિ’ इति इन्, नान्तत्वाच्च दोग्-દહીનાં ખનનાં સર્વં ચાટણોમા જેનું સ્થાન સર્વં કરતાં ઊંચું-શિખર જેનું છે; કેમ કે દરેક લોકોને જે અત્યંત પ્રિય થઈ પડે છે, તેથી શિખરિણી-શ્રીખંડ કે શ્રીખંડ-એટલે શ્રિયાઃ સર્વોત્કૃષ્ટસ્વાદસપરયા. સખ્ઢઃ-એકવિમાગ દ્વેતિ શ્રીવખ્ઢઃ-સર્વ પદાર્થો કરતાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ સ્વાદની લક્ષ્મીનો ખાણે અમુક વિલાસ હોય, તેવો હોવાથી શ્રીખંડ એટલે શ્રીખંડ.

પ્રિય એવી શિખરિણી કે શ્રીજાંડ નામે તૈયાર થાય છે, જે રુચિને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૪,૧૫

ਵਾਤਿਮਾਨਿ ਧ੍ਰੁਵੰ

द्वे पले दाडिमांलस्य खण्डे दद्यात् पलत्रयम् ।
त्रिसुगन्धि पलं चैकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ १६ ॥
तन्धर्णे मात्रया भुक्तमरोचकहरं परम् ।

दीपनं पाचनञ्च स्यात्पीनसज्वरकासजित् ॥ १७॥

अन्वयः-द्वे पले दाडिम-अमृतस्य, पलत्रयं खण्डं,
च एकं पलं त्रिसुगन्धि दद्यात्, एकत्र चूर्णं कारयेत् ।
तच्चूर्णम् मात्रया भुक्तं (सत्) परम् आरोचकहरं दीपनं
पाचनं च पीनस-ज्वर-काण्डजित् स्यात् ॥

આઠ તોલા હાડિમનાં બીજ (હાડિમ સાર), બાર તોલા ખાંડ અને એક તોલા ત્રિસુગંધિ(=તજ, તમાલપત્ર અને એલચી)નું ચૂર્ણ એકઠું કરવું. તે ચૂર્ણ માત્રા પ્રમાણે ખાધું હોય તો તે અરુચિને અત્યંત મટાડે છે, અસિને પ્રદીપ્ત કરે છે, પાચન છે અને સળે-ખમ, જ્વર તથા ઉધરસને પણ મટાડે છે.

લવંગાદિ-ચૂર્ણ

लयङ्गकङ्कोलमुशीरचन्दनं, नतं सनीलोत्पल-
कृष्णजीरकम् । जलं सहृष्णागुरुभृङ्गकेसरं, कणा
च विश्वा नलदं सहैलया ॥ १८ ॥

तुषारजातीफलधंशरोचनाः, सितार्द्धभागाः
 सकले विचूर्णितम् । सुरोचनं तर्पणमग्निदीपनं,
 बलप्रदं वृष्यतमं त्रिदोषजित् ॥ १९ ॥

उरोविश्रंभं तमकं गलग्रहं, सकासहिक्काऽ-
सचियक्ष्मपीनसम् । ग्रहण्यतीसारमुरःशतं नृणां,
तथा प्रमेहान्निखिलान्निहन्ति च ॥ २० ॥

अन्वयः—लवङ्ग-कण्डूलम् उत्तीर-पदं नतं सनील-
उत्पल-कृष्णजीरकं जल सङ्गणायुक्तं-मृद्व-केसरं कणा-
न्व विश्वा नलदं सह एलया तुषार-जातीफल-वंशरोचनाः
सकलं विचूर्णितं (भक्षितं चेत्) सुरोचनं तर्पणम् अग्नि-
दीपनं घृतप्रदं वृष्यतमं त्रिदोषजित् (भवति), तथा
मृणाम् उरोविबन्धन् तमकं मलप्रदं स्कृत्त-द्विक्वा-अरुचि-

x દાહિમમ્ આદિ ગ્રંથો તાનિ-દાહિમીની, તેવાં
 ચૂર્ણમ્-જેમાં દાહિમસાર મુખ્ય હોય છે, એવાં
 ઓસડિયાનું ચૂર્ણ, દાહિમાદિચૂર્ણ કહેવાય છે.

+લવણમ્ આદિ યેષાં તાનિ-લવણાવીનિ,તેષાં ચૂર્ણમ્-
 નેત્રાં સવિગ પહેલાં હોય છે, એવાં આસડિયાનું
 ચૂર્ણ-સવંગાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે.

यक्ष्म-पीनसं ग्रहणी-भर्तासारम् उरःक्षतं च निश्चिह्नान्
प्रमेहान् निहन्ति ॥

લવિંગ, સુગંધી-મરીચકકોલ, બે લાગ
કાળો વાળો, સુખક, તગર, નીલકમળ,
કાળી છરી, ઘોળો વાળો, અગરુ, તજ,
નાગકેસર, પીપર, સૂંઠ, એલચી, લીમસેની
ખરાસ, બાયકૂળ, વંશલોચન અને એ સર્વેથી
અરધી સાકર, એ દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ કરી આધું
હોય તે તે રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે, તૃપ્તિ કરે
છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે, બળ વધારે છે,
મૈથુનશક્તિ ખૂબ આપે છે, ત્રણે દોષને
મટાડે છે અને માણસોની છાતીને લીડો,
તનુકન્ધાસ, ગળાનું ગંઢાવું, ઉધરસ, હેડકી,
અરુચિ, ક્ષયરોગ, સળેખમ, શ્રદ્ધાહી, અતી-
સાર, ઉરઃશૂન્ય તથા સઘળા પ્રમેહોને નાશ
કરે છે. ૧૮-૨૦

टीका—कङ्कालं=सुगन्धविशेषः, नतं=तगरम् । जलं=
बालकं, मृदं=रक्क, नलदम्=उदीरम्, तुषारः=कर्पूरः ॥

યવાની-ખાંડવ-ચૂણ્ઃ

यवानी दाडिमं शुष्णी तिन्त्रिङ्गीकाम्लवेतसः ।
यदराम्लं च कुयीत चतुःशाणमितानि च ॥२१॥
सार्धद्विशाणं मरिचं पिप्पली दशशाणिका ।
त्यक्सावर्चलघान्याकजीरकं द्विद्विशाणिकम् ॥२२॥
चतुःपष्टिमितैः शाणैः शर्करामत्र योजयेत् ।
चूर्णितं सर्वमेकत्र यवानीखाण्डवाभियम् ॥२३॥
चूर्णं जयेत्पाण्डुरोगं हृद्रोगं ग्रहणीश्वरम् ।
छर्दिशोयातिसारांश्च स्तीहानाहवियद्भताम् ॥
अरुचि शूलमन्दाग्निमर्शोजिह्वागलामयान् ॥२४॥

अन्वयः—यवानी दाडिमं शुष्ठी तिन्त्रितीका-वाञ्ज-
वेतसैः (सङ्ग) च वदराम्लम् (एतानि) च चतुःशाण-

÷ સખ્ધતિ યજ્ઞત્વ વા વાન્તિ-વાત-વિતામ્ ધમે-
નેતિ સખ્ધમ્-સદિ મેરને-પચાયચ્, ધન્ વા, તતઃ
સખ્ધમ્ એવં સખ્ધમ્-સ્વાર્થિકઃ પ્રજાણ, સખ્ધં વાતિ-
પ્રાપ્નોતિ ઇતિ સખ્ધવમ્-વા ગમિત્વપ્રધનયોઃ-‘આતોઽનુપ-
સર્ગે કઃ’, તતઃ યવાન્યાદિકં સખ્ધવં ચ તત્ત્વર્ણમ્-
યવાની-સખ્ધવ-વર્ણમ્-બીજતી, વાયુ, પિત્ત આદિનો
નાશ કરનારી સાકર જેમાં સીધી વધારે નંખાય
છે અને યવાન-અળખો જેમાં પહેલો હોય છે,
એવાં ખીખ નંખે એસડિયાં જેમાં નંખાય છે,
એવું ચર્ણ, યવાની-ખાંડ-ચર્ણ કહેવાય છે.

મિતાનિ કુર્વોત, મરિચં સાષેદ્ધિશાળં, પિપ્પલો દશ-
શાળિકા, દરુ-સોવર્ચલ-ધાન્યાક-જીરુક દ્વિ-દ્વિ-શાળિ-
કમ્ (આદાય) અન્ન રાકરો ચતુ.પર્શિમતે: શાળે: યોજ-
યેત, ચૂર્ણિતં સર્વમ્ એકઞ્ચ યવાનીશાળાશ્વામિષં ચૂર્ણ
પાણ્ડુરોગ દ્વેગં પ્રઘ્ણીજ્વર છર્દિ-શોષ-અતિમારન્ ચ
પ્લોહ-આનાહ-વિષદ્વતામ્ અરુચિ શૂલ-મન્દાગ્નિમ્ અર્ચો-
જિહ્વા-ગલ-આમયાન્ જયેત ॥

યવાન-અજમે, દાડિમ, સુંઠ, આંબલી,
અગ્રવેલસ અને સુકાચેલો ખોરનો ગળાં, એ
દરેક છત્તુ છત્તુ ચણેડીભાર લેવાં; તેમ જ મરી
સાંઠ ચણેડીભાર, પીપર ખસો ચાળીસ ચણેડી-
ભાર, તજ, સંચળ, ધાણુ અને છરું, એ દરેક
અડતાળીશ અડતાળીશ ચણેડીભાર, તેમ જ
સાકર ચોસઠ શાણુભાર (ચોવીશ ચણેડીભારનો
એક શાણુ-એ હિસાબે) લેવી. પછી એ
ખધાંતુ ચૂર્ણ કરી એકઠું કરવું. એ 'યવાની-
ખાંડવ' નામનું ચૂર્ણ થાય છે. તે ચૂર્ણ
આધું હોય તો પાંડુરોગ, હૃદયરોગ, અડછી,
જ્વર, ઊલટી, શેષ, અતિસાર, ખરલનો રોગ,
આક્રશ, મલબંધ, અરુચિ, શૂળ, અગ્નિનું
મંદપણું, અરશ, છલના રોગ અને બળાના
રોગ મટાડે છે. ૨૧-૨૪

અરોચકનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ છર્દ્યધિકાર: ૧*

૧૭ : ઊલટીનો અધિકાર

તન છર્દેદિપ્રકૃષ્ણમિદ્ધનિદાનપૂર્વિકાં સપ્રાપ્તિમાહ-
અતિદ્રષ્ટૈરતિસ્તિષ્ઠૈરહૃદયૈર્લવગૈરતિ ।
અકાલે વ્રાતિમાત્રૈશ્ચ તથાઽસામ્યૈશ્ચ મોજનૈ: ॥૧॥

* છર્દ્યતિ-વમયતિ મુક્તં મુસાદ હુષ્ક-ઉદાનવાયુ-
ર્બલાદસ્મિન્ સ રોગ્છર્દિઃ, છર્દ વમને- 'સર્વ ઘાતુમ્ય ઇન્'
(ઉળા. ૪-૧૧૮) યદ્વા છાદયતિ-પૂરયતિ રોપ ઉદાન-
વાયુસ્પો મુક્તં વૈગ: અસ્મિન્, અર્દયતિ પીઢયતિ ચ
અજ્ઞાનિ મજ્ઞનાદિમિરિતિ-છર્દિઃ, છદ મપવારણે, અર્દે હિસા-
યામિત્યનયોરચ્ચ પૂર્ણાર્થપીઢાર્થકયો: પૂષોદરાદિત્વેન સ્પ-
સિદ્ધિ-જેભા દોષયુક્ત ધર્ષકોપેલો ઉદાનવાયુ, ખાધેલા
ખોરાકને બળથી-ધણુ જ વેગપૂર્વક મોઢામાથી
ઓઢાવી કાઢે છે, તે રોગ છર્દિ-ઊલટી કહેવાય છે,
અથવા જેમાં એ ઉદાનવાયુરૂપ દોષ જ વેગથી

આમાદ્વયાત્તયોદ્વેગાદ્જીર્ણાત્ કૃમિરોપત: ।
નાર્ચાષાપદ્મસરચાયાસ્નયાઽતિદ્રુતમશ્નત ॥
વીમત્સૈર્હેતુમિશ્રાન્વ્યૈર્મુકમુક્તિક્લિપ્યતે વલાત્ ॥૨॥

અન્વય:-અતિદ્રવે: અતિરિમ્ગે: અહૃદૈ: અતિરવગૈ:
અકાલે ચ અતિમાત્રૈ: તથા અસામ્યૈ: મોજનૈ:, ચ
આમાત્ મયાન્ તથા ઉદ્વેગાત્ અર્જીર્ણાત્ કૃમિરોપત ચ
આપદ્મસરચાયા: નાર્ચા: તથા અતિ-દ્રુતમ્ અશ્નત: ચ
અન્વૈ: વીમત્સૈ: હેતુમિ: મુકં વગત્ ઉક્લિપ્યતે ॥

અત્યંત પ્રવાહી, અત્યંત દિનઃપ્ધ, હૃદયને
ગમે નહિ એવાં, અતિશય ખારાં, સમય
વગરનાં, અત્યંત વધારે પડતાં તેમ જ અહિત-
કારી બોજનોથી, આમથી, ભયથી, ઉદ્વેગ-
થી, અછૂંચથી, કૃમિના દોષથી, અને ગર્ભ
રહેવાથી, બહુ જ ઉતાવળું જમનારને, ખૂબ
સૂગ કરે એવાં બીબાં ખરાબ કારણોને લીધે
(એટલે અગ્નિય સંસળાય, સ્પર્શ થાય, દેખાય,
ખવાય કે પિવાય-એ કારણોથી) ખાધેલો
ખોરાક બળાકારે પાછો ઊછળી આવતાં
(પાંચ પ્રકારની) ઊલટીઓ કરાવે છે. ૧, ૨

ટીકા-આમાત્=અસમ્યક્ પદ્માસાત્, અર્જીર્ણાત્=
યથાસ્થિતાદ મુક્તાત, આપદ્મસરચાયાઃ=પ્રાપ્તગર્ભાયા ॥
અન્વયૈર્મોજસૈર્વિદ્રુતેર્હેતુમિર્ષ્ણાકારિભિઃ-અનિદ્રાવગ-સર્જન-
-દર્શન-મસળ-પાતે:, ઉક્લિપ્યતે । આમ્ એટલે
ખરાબ નહિ પાડેલો રસ અને અછૂંચ એટલે
જેવું ખાધું હોય તેવું ને તેવું જ પેટમાં પડી રહેલું
અથ સમજવું. (પાકીનો ટીકાર્થ ઉપર ભાષાંતરમાં
સમાવ્યો છે.)

ઊલટીની સંખ્યા પાંચ

દુષ્ટદૌષે: પૃથક્ સર્વેર્ધામ્સાલોકનાદિભિ: ।
છર્દયાઃ પદ્મ વિજ્ઞેયાસ્નાસાં લક્ષણમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

અન્વય:-પૃથક્ દુષ્ટૈ: દૌષે:, સર્વે: (દૌષે:), વીમત્સ-
અલોકન-આદિભિ: છર્દયાઃ પદ્મ વિજ્ઞેયા:, તાસાં લક્ષણમ્
ઉચ્યતે ॥

મોઢાને પૂરી-ઊલટાવી કાઢે અને શરીરને લાંગી-
તોડી પીકા કરે, તે રોગ છર્દિ-ઊલટી કહેવાય છે.
આ ઊલટીમાં પણ અરુચિ હોય જ છે અને
એ અરોચકની પેઠે ઊલટી પણ પાંચ પ્રકારની જ
હોય છે, તેથી એ અરોચકના અધિકાર સાથે સંકળા-
યેલો ઊલટીનો આ અધિકાર અરોચકના અધિકાર
પછી તરત શરૂ કરે છે.

અલગ અલગ દુષ્ટ થયેલા વાતથી, પિત્તથી, કંકથી, બધા-ત્રણે દોષોથી અને બીજાં સૂગ કરાવનાર-ખરાબ શ્રવણ, સ્પર્શ, કર્શન તથા ખાનપાનથી એમ પાંચ કારણોથી પાંચ પ્રકારની ઊલટીઓ થાય છે; તેઓનું લક્ષણ નીચે કહેવાય છે. ૩

ટીકા-અન્યેયોમતૈર્વિઠ્ઠૈર્દેહૈર્ભૂષણાકારિભિઃ=અનિષ્ટ-શ્રવણસ્પર્શનદર્શનમક્ષણપાતૈઃ ઉદ્વિરયતે ॥

તત્વાઃ પૂર્વસ્વમાદ-

ઊલટીનું પૂર્વરૂપ

દુહાહોદ્ગારસંરોધો પ્રસેકો લવણાસ્યતા ।
દ્વેપોડન્નપાને ચ મૃશં વમીનાં પૂર્વલક્ષણમ્ ॥ ૪ ॥

અન્યઃ-દુહાસ-ઉદ્ગારસંરોધો, પ્રસેકઃ, લવણ-આસ્યતા, અન્ન-પાને ચ મૃશં દ્વેપઃ (એતલ) વમીનાં પૂર્વલક્ષણં (મવતિ) ॥

(ઊલટી થવાની હોય ત્યારે પ્રથમ) મોળ આવે છે, ઓડકાર રોકાઈ જાય છે, મોઢું ખારું થઈ જાય છે અને અન્નપાન ઉપર બહુ જ દ્રેષ થાય છે; આટલાં ઊલટીઓનાં પ્રથમ લક્ષણો થાય છે. ૪

છર્દેઃ સામાન્યં લક્ષણમાદ-

ઊલટીનું સામાન્ય લક્ષણ

છાદ્યપ્રાનાતં વૈગૈરર્દયજ્ઞમજ્ઞૈઃ ।
નિવૃપ્તે છર્દિરિતિ દ્વેપો વક્ત્રં પ્રધાવિતઃ ॥ ૫ ॥

અન્યઃ-વૈગેઃ જ્ઞાન છાદ્યન્ અજ્ઞમજ્ઞૈઃ અર્દયન્ વક્ત્રં પ્રધાવિતઃ દ્વેપઃ 'છર્દિઃ' इति નિવૃપ્તે ॥

વેગોથી મોઢાને પૂરી દેતો, અંગોને ભાંગી-મરડી પીડતો અને મોઢામાં દોડી પહોંચતો (દુષ્ટ ઉદાનવાયુરૂપ) જે દોષ તે ઊલટી કહેવાય છે. ૫

ટીકા-છાદ્યન્=પૂર્યન્, અજ્ઞમજ્ઞૈઃ=અજ્ઞયોદૈઃ, અર્દયન્=અજ્ઞાનિ પીઠ્યન્, વક્ત્રં પ્રધાવિતો દોષઞ્છર્દિ-રિત્યુચ્યતે ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

વાતજાયા લક્ષણમાદ-

વાયુથી થતી ઊલટીનું લક્ષણ

હૃત્પાર્શ્વપીઢામુલશોષશીર્ષ, નાભ્યતિકાસ-સ્વરમેદતોદૈઃ । ઉદ્ગારશબ્દપ્રવલં સફેનં, વિચ્છિન્નકૃણં તનુકં કપાયમ્ ॥ કુચ્છેણ ચાલ્યં મહતા ચ વેગે, નાત્તોડનિલાચ્છર્દયતીવ દુઃખમ્ ॥ ૬ ॥

અન્યઃ-અનિલાત્ (છર્દકઃ) હૃત્-પાર્શ્વ પીઢા, મુલ-શોષ-શીર્ષ-નાભિ-અતિ, કાસ-સ્વરમેદ-તોદૈઃ ઉદ્ગાર-શબ્દપ્રવલં સફેનં વિચ્છિન્નકૃણં તનુકં કપાય ચ અલ્પં મહતા વેગેન ચ આર્તઃ (સન્) દુઃખમ્ इव છર્દયતિ ॥

વાયુના સંબંધની ઊલટી કરતો માણસ હૃદયમાં તથા પડખાંઓમાં પીડાઈને, સુકાતા મોઢે, માથામાં તથા નાભિમાં પીડાઈને, ઉધ-રસ સાથે, ઘાંટો બેચી જવાપૂર્વક અને અંગો-માં સોયો ભોકાતી હોય તેવી વેદના સાથે બિબકાના શબ્દની પ્રબળતાવાળું, ફીણવાળું, તૂટેલું, કાળું, પાતળું, તૂરું તથા થોડું, મઠા-કંકથી તથા મોટા વેગથી માંઠ માંઠ ઓઢે છે.

ટીકા-કપાય=કષાયરસમ્ । દુઃખમિવ છર્દયતિ ॥

પિત્તગમાદ-

પિત્તથી થતી ઊલટીનું લક્ષણ

મૂર્છાપિપાસામુલશોષમૂર્ઘ, તાલ્ચક્ષિસન્તાપ-તમોન્નમાર્તઃ । પીતં મૃશોણં હરિતઞ્ચ તિકં, ધૂમ્રઞ્ચ પિત્તેન વમેત્ સદાહમ્ ॥ ૭ ॥

અન્યઃ-પિત્તેન (છર્દકઃ) મૂર્છા-પિપાસા-મુલ-શોષ-મૂર્ઘ-તાલ્-અક્ષિ-સન્તાપ-તમ-ન્ન-માર્તઃ (સન્) પીતં મૃશ-ઉષ્ણં હરિતં ચ તિકં ધૂમ્રં ચ સદાહ વમેત્ ॥

પિત્તના સંબંધની ઊલટી કરતો માણસ મૂછોથી, તરસથી, મોઢાના શોષથી અને માથાના, તાળવાના તથા નેત્રના સંતાપથી, અધારાથી તથા ભ્રમથી પીડાઈને પીછું, અત્યંત બિન, હરિત (લીલા) રંગવાળું, કંકડું, ભૂખરવણું અને દાહવાળું ઓઢે છે. ૭

કફગમાદ-

કંકથી થતી ઊલટીનું લક્ષણ

તન્દ્રાસ્યમાધુર્યકફપ્રસેક, સન્તોષનિદ્રા-કચ્છિગૌરવાર્તઃ । સ્નિગ્ધં ઘનં સ્વાદુ કફાદિ શુક્લં, સ્લોમહર્ષોડ્વપ્લવ્નં વમેત્ ॥ ૮ ॥

અન્યઃ-કફાત્ (છર્દકઃ) તન્દ્રા-આસ્યમાધુર્ય-કફપ્રસેક-સન્તોષ-નિદ્રા-ગૌરવ-આર્તઃ સ્લોમહર્ષઃ (સન્) સ્નિગ્ધ ઘનં સ્વાદુ શુક્લમ્ અલ્પઘનં હ વમેત્ હિ ॥

કંકના સંબંધથી ઊલટી કરતો માણસ ઘેનથી, મોઢાની ગીકાશથી, કંક અરવાથી, તુમિ રહેવાથી, નિદ્રાથી, અરુચિથી તથા ભારેપણાથી પીડાઈને રંગવાં ઊભાં થઈ જવાપૂર્વક

ધાટું, મીટું, ઘોણું અને ઘોડી વેઢનાવાળું
ઓઠે છે. ૮

ટીકા-સન્તોષ.=વૃત્તિ: ॥

ત્રિદોષજામાહ-

ત્રણે દોષથી થતી ઊલટીનું લક્ષણ

શૂભાગ્નિપાકાડચિદાહતૃષ્ણા, શ્વાસપ્રમોહ-
પ્રચલા પ્રસક્તા । છર્દિસ્ત્રિદોષાહ્વણામ્લનીલ,
સાન્દ્રોષ્ણરક્તં વમતાં નૃણાં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

અન્વય:-ત્રિદોષાત્ સ્વળ-અમ્લ-નીલ-માન્દ્ર-ઉષ્ણ-
રક્ત વમતાં નૃણાં શૂઝ-અવિપાક-અઘચિ-દાહ તૃષ્ણા-
શ્વાસ-પ્રમોહ-પ્રચલા પ્રસક્તા છર્દિ સ્યાત્ ॥

ત્રણે દોષોના સંબંધથી ખારું, ખાટું,
નીલરંગવાળું, ઘાટું, ઊનું તથા લોહીવાળું
ઓઠતા માણસોને શૂળ, ખોરાકનો અપયો,
અરુચિ, દાહ, તરશ, શ્વાસ તથા અતિશય
ખેભાનપણું ખૂબ કરાવતી એકધારી ઊલટી
થયા કરે છે. ૯

આગન્તુજામાહ-

આગંતુક દારણથી થતી ઊલટીનું લક્ષણ

મસાત્મ્યજા ચ કૃમિજાડડમજા ચ, વીમ-
જાજા દૌર્હૃદજા ચ યા હિ । સા પચ્ચમી તાજ્ઞ
વિભાષયેષ, દોષોઽસ્ત્યેષેવ યથોક્તમાદૌ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય:-અસાત્મ્યજા ચ કૃમિજા ચ આમજા વીમ-
સજા દૌર્હૃદજા ॥ પચ્ચમી (આગન્તુજા જેવા), તો ચ
આદૌ યથોક્ત દોષોઽસ્ત્યેષેવ એવ વિભાવયેત્ ॥

અહિત આહારથી થયેલી, કૃમિઓથી
થયેલી, આમથી થયેલી, સૂગ કરાવતા પદાર્થોનાં
દર્શન આદિથી થયેલી અને સ્ત્રીને ગર્ભ રહેવા-
થી થયેલી, એ (પાંચે પ્રકારની ઊત્તરીઓને
આગંતુજ તરીકે એક જ ગણી) પાંચમી જ
સમજવી; અને તે આગંતુજ ઊલટીને પણ
પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણેના દોષોના પાછળથી થયેલા
સંબંધવાળી જાણવી. ૧૦

ટીકા-એતા: પચાડપ્યાગન્તુજત્વેન સાત્મ્યાદેકૈવ ।
અત એવ સા=આગન્તુજા પચ્ચમી । વિભાવયેત્=અનુ-
વ-ધયેત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

કૃમિજાહર્લેલક્ષણમાહ-

કૃમિઓથી થતી ઊલટીનું લક્ષણ

શૂભહલાસપહુલા કૃમિજા ચ વિશેષત: ।

કૃમિહૃદ્રોગતુલ્યેન લક્ષણેન ચ લક્ષિતા ॥ ૧૧ ॥

અન્વય:-કૃમિજા ચ (છર્દિ:) શૂઝ-હલાસ-પહુલા,
વિશેષત: કૃમિહૃદ્રોગતુલ્યેન ચ લક્ષણેન લક્ષિતા (સ્યાત્) ॥

કૃમિઓથી થતી ઊલટી વધારે શૂળવાળી,
પુષ્કળ મોળથી યુક્ત અને વિશેષે કરી કૃમિઓથી
થતા હૃદયરોગના જેવાં લક્ષણોવાળી હોય છે.

અથ હર્લેલક્ષણમાહ-

ઊલટીના ઉપદ્રવો

ફાસ: શ્વાસોઽગ્રસ્તૃષ્ણા હિક્કા વૈવિર્યમેવ ચ ।
હૃદ્રોગસ્તમકૃષ્ણ જ્યેષ્ઠહર્લેલપદ્રવા: ॥ ૧૨ ॥

અન્વય-ફાસ: શ્વાસ: ઝગર. હિક્કા ચ વૈવિર્યમ્
એવ, હૃદ્રોગ: ચ તમક એવ (એતે) હર્લે: ઉપદ્રવા:
જેવા ॥

ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, તરશ, હેડકી, ચિત્તનું
ખેભાનપણું, હૃદયનો રોગ અને આંખે અંધારાં,
ઝેટલા ઊલટીના ઉપદ્રવો છે. ૧૨

ટીકા-વૈવિર્યમ્=વિહૃતચિત્તત્વ, તમકોઽગ્ર=ગમ. ।
'શ્વાસ'પદેનૈવ તમકાણ્યસ્યાપિ શ્વાસલોકે: ॥

હર્લેસાપ્યતા સાપ્યતામાહ-

અસાધ્ય તથા સાધ્ય ઊલટી

ક્ષીણસ્ત્વ યા છર્દિરત્તિપ્રસક્તા, સોપદ્રવા
શોણિતપૂયયુક્તા । સચન્દ્રિકાં તાં પ્રવદન્ત્યસાધ્યાં
સાધ્યાશ્ચિકિત્સેભિરુપદ્રવાં ચ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય:-યા છર્દિ: ક્ષીણસ્ત્વ અતિપ્રસક્તા, સોપદ્રવા,
શોણિત-પૂયયુક્તા (સ્યાત્), તા સચન્દ્રિકામ્ (ચ)
અસાધ્યા પ્રવદન્તિ, નિરુપદ્રવાં ચ સાધ્યા ચિકિત્સેત્ ॥

જે ઊલટી ક્ષીણ થયેલા માણસને ખૂબ
એકધારી લાગુ પડેલી હોય, ઉપદ્રવોવાળી
હોય, લોહીથી તથા પરથી યુક્ત હોય તેને
અને સોરખીંછતા આંહલાના જેવી કાંતિવાળી
હોય તે ઊલટીને (વંધો) અસાધ્ય કહે છે;
માટે જે ઊલટી ઉપદ્રવો વિનાની હોય તેને
સાધ્ય સુમળ વૈધે તેની ચિકિત્સા કરવી. ૧૩

ટીકા-સચન્દ્રિકાં=મયૂરપિન્છવન્દ્રિકાપ્રભાયુક્તામ્ ॥

અથ હર્લેલક્ષિતામાહ-

વાયુ વિનાની ઊલટીની સામાન્ય ચિકિત્સા

આમાશયોત્કેશભવા હિ સર્વા, -શુદ્ધર્થો મતા
લઘુનમેવ તસ્માત્ । વિધીયતે મારુતજાં વિના
તુ, સંશોષને વા કાફપિચહારિ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય:-સર્વા. હર્લે: આમાશય-ઉત્કેશભવા હિ

અને પીપરતું ચૂર્ણ મધ તથા સાકર સાથે ચાટીને (માણસ) કફ, વાયુ તથા પિત્તથી થયેલી ઊલટીને નાશ કરે છે. ૨૧

ઊલટી મટાડનારાં ખીબાં ઓપધો
અથવાચરકલં ગુલ્ફં દગ્ધં નિર્વાપિતં જલે ।
તજ્જલં પાનમાત્રેણ છર્દિં જયતિ દુર્જયામ્ ॥૨૨॥
પથ્યાત્રિકટુધાન્યાકજીરકાળાં રજો લિહન્ ।
મધુના નાશયેચ્છર્દિમરુચિચ્છ ત્રિદોષજામ્ ॥૨૩॥
ચિત્સ્ત્વચો ગુદ્ગયા વા કાથઃ ક્ષોદ્રેણ સંયુતઃ ।
છર્દિં ત્રિદોષજાં હન્તિ પર્પટઃ પિત્તજાં તથા ॥૨૪॥
આત્રાસ્થિચિત્સ્વનિર્મૂહઃ પીતઃ સમધુશર્કરઃ ।
નિહ્વાચ્છર્દીતીસારં વૈશ્વાનર દ્વાહુતિમ્ ॥૨૫॥

અન્ય - ગુલ્ફમ્ અથવાચરકલં દગ્ધં જલે નિર્વાપિત (કાર્યમ્), તજ્જલ પાનમાત્રેણ દુર્જયાં છર્દિ જયતિ ॥ પથ્યા-ત્રિકટુ-ધાન્યાક-જીરકાળા રજઃ મધુના લિહન્ ત્રિદોષજા છર્દિ ચ અરુચિ નાશયેત્ ॥ ચિત્સ્ત્વચઃ વા ગુદ્ગયાઃ કાથઃ ક્ષોદ્રેણ સંયુતઃ ત્રિદોષજા છર્દિ હન્તિ, તથા પર્પટઃ પિત્તજા (છર્દિ હન્તિ) ॥ આત્ર-અસ્થિ-ચિત્સ્વનિર્મૂહઃ સમધુશર્કરઃ પીતઃ. (ચેત્) વૈશ્વાનરઃ આહુ-તિમ્ इव છર્દિમ્ અતીસાર નિહન્યાત્ ॥

પીપળાની સૂકી છાલ બાળીને પાણીમાં ઠારી તે પાણી પીધું હોય તો તે તરત જ મટવી મુશ્કેલ ઊલટીને પણ મટાડી દે છે. હરડે, સૂંઠ, મરી, પીપર, ધાણા અને છારું એટલાંતું ચૂર્ણ મધ સાથે માણસ ચાટે તો તેથી ત્રણ દોષોથી થયેલી ઊલટી અને અરુચિને મટાડી શકે છે. ખીલાંની છાલને અથવા ગળેના કવાથ મધ સાથે પીધો હોય તો તે ત્રણ દોષથી થયેલી ઊલટીને નાશ કરે છે. ખડકલિયો પિત્તપાપડો વાટી પીધો હોય તો તે પિત્તસંખંધી ઊલટીને નાશ કરે છે. આંખાની ગોટલી અને ખીલાને કવાથ મધ તથા સાકર સાથે પીધો હોય તો જેમ અગ્નિ આહુતિને નાશ કરે છે, તેમ ઊલટી-વાળા અતિસારને તે નાશ કરે છે. ૨૨-૨૫

ટીકા-નિર્મૂહઃ=કાથઃ ॥

ઊલટીનાશક વધુ ઉપાયો

જમ્બામ્બપલ્લવશ્વતં, લાજરજઃસંયુતં સીતમ્ ।
શમયતિ મધુના ગુલ્ફં, યમિમતિસારં તુષામુશ્રામ્ ॥

વીમ્તસર્જાં હૃદયમૈરિષ્ટૈર્દૃઢિદંજાં ફલેઃ ।
લઘ્વૈરમમજાં છર્દિં જયેત્ સાત્ત્મ્યૈરસાત્ત્મ્યજામ્ ॥૨૭॥
કૃમિહ્રોગવદ્વન્યાચ્છર્દિં કૃમિસમુદ્ગવામ્ ।
તત્ર તત્ર યથાદોષં ક્રિયાં કુર્યાચ્ચિકિત્સકઃ ॥૨૮॥
સોદ્ગારાયાં મૃશં છર્દ્યામૂર્ચ્યા ધાન્યમુસ્તયોઃ ।
સમધુકાશનં ચૂર્ણં લેહ્યૈન્મધુસંયુતમ્ ॥૨૯॥
સૌવર્ચલમજાજી ચ શર્કરા મરિચાનિ ચ ।
ક્ષોદ્રેણ સહિતં લીઢં સયઃ છર્દિનિવારણમ્ ॥૩૦॥

અન્ય - જમ્બુ-આમ્ર-પલ્લવશ્વતં લાજરજઃ સંયુતં સીત મધુના ગુલ્ફં (પીત ચેત્) ડ્રાં યમિ મૃષામ્ અતિસાર શમયતિ ॥ વીમ્તસર્જાં છર્દિ હૃદયમૈઃ, દૃઢિદંજામ્ ફલેઃ, લઘ્વૈરમમજાં છર્દિ જયેત્ સાત્ત્મ્યૈરસાત્ત્મ્યજામ્ ॥૨૭॥ કૃમિહ્રોગવત્ હન્યાત્, તત્ર તત્ર યથાદોષ ક્રિયાં કુર્યાત્ ॥ મૃશ સોદ્ગારાયાં છર્દ્યા મૂર્ચ્યાઃ ધાન્ય-મુસ્તયોઃ સમધુ-કાશનં ચૂર્ણં મધુસંયુત લેહ્યેત્ ॥ સૌવર્ચલમ્ અજાજી ચ શર્કરા ચ મરિચાનિ ક્ષોદ્રેણ સહિતં લીઢ (સયઃ) સયઃ છર્દિનિવારણમ્ (શમયતિ) ॥

બાળુનાં પાંદડાં અને આંખાનાં પાંદડાંને કવાથ (કરી) ચોખાની ધાણીતું ચૂર્ણ તથા મધ નાખી પીધો હોય તો તે ઉચ્ચ ઊલટી, અતિસાર તથા તરશને શાંત કરે છે. સૂઝ કરનારા પદાર્થોના ઢશન આદિથી થયેલી ઊલટીને હૃદયને ગમે એવા પ્રિય પદાર્થોના ઉપયોગથી, ગર્ભથી થયેલી ઊલટીને મનગમતા કુળોના ઉપયોગથી, આમથી થયેલી ઊલટીને લંધનોથી અને શરીરને માફક ન હોય એવા પદાર્થોથી થયેલી ઊલટીને માફક પદાર્થોથી મટાડવી. વેદે કૃમિઓથી થયેલી ઊલટીને કૃમિઓથી થતા હૃદયના રોગની ચિકિત્સાથી મટાડવી અને તે તે ઉપચારોમાં તે તે દોષોને અનુસરી ક્રિયા કરવી. ઘણા જ ઓડકારવાળી ઊલટી થતી હોય તો પીહુડી, ધાણા, મેઘ, જેડીમધ તથા રસવંતીતું ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવું. સંચળ, છારું, સાકર અને મરીતું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું હોય તો ઊલટીને તે મટાડે છે.

ઊલટીને અધિકાર સમાપ્ત

અથ તૃણાધિકાર:-

૧૮ : તરશનો અધિકાર

તત્ર તૃણાયા નિદાનપૂર્વક સમ્પ્રાપ્તિમાહ-

તરશની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ તથા ઉચ્ચા
ભયશ્રમાભ્યાં ઘલસંક્ષયાદ્વા, ઋર્ચ ચિત્તં
પિત્તવિવર્ધનૈશ્ચ । પિત્તં સવાતં કુપિતં નરાણાં,
તાલુપત્રં જનયેતિપાસામ્ ॥ ૧ ॥

શ્લોક:સ્વપાં વાહિપુ દૂપિતેષુ, દોષૈશ્ચ સ્વ
સમ્ભવતીહ જન્તો: । તિષ્ઠ: સ્મૃતાસ્તા: ક્ષતજા
ચતુર્થી, ક્ષયાસ્થાડન્ધામડસમુદ્ભવા ચ ॥
મકોદ્ભવા સતમિકેતિ તાસાં, નિવોષ લિઙ્ગા-
ન્યનુપૃથ્વાસ્તુ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—નરાણાં પિત્ત (સ્વસ્થાન એવ) ચિત્ત (સત્)
વિત્તવિવર્ધન: કુપિતં, ભય-શ્રમાભ્યાં વા ઘલસંક્ષયાત્
સવાતમ્ ઋર્ચ (પ્રાત) તાલુપત્ર (સત્) પિપાસાં
જનયેત, (કિંચ) અપાં વાહિપુ શ્લોક-સુ ચ દોષૈ: દૂષિતેષુ
(સત્) જન્તો: શ્વ (શરીરે) તૃડ સમવતિ, તા: તિષ્ઠ:
સ્મૃતા:, ચતુર્થી ક્ષતજા, તથા ક્ષયાત્ (પથમી), અન્યા
(પદ્ધી) આમસતુદ્ભવા, ચ સતમિકા મકોદ્ભવા, इति
તાસાં લિઙ્ગાનિ તુ અનુપૃથ્વા: નિવોષ ॥

માણસનું પિત્તપિપાતાના સ્થાને જ એકઠું
થયું હોય અને તે જ પિત્તપિપાતાને વધારનારા
તીખા, ખાટા તથા ઉષ્ણ આદિ ષડ્દર્શોથી કોષ
પામે છે; તેમ જ પિપાતાના સ્થાનમાં જ સંચિત
થયેલી વાયુભયથી, શ્રમથી તથા બળને ક્ષય
કરનારા ઉપવાસ આદિથી કોષ પામે છે; એ
કોષ પામેલા પિત્ત અને વાયુ, બંને જોડે
જેઠું તાગવાને હૃષિત કરી તરશને ઉત્પન્ન કરે
છે. (એમ) કેવળ તાગવું જ હૃષિત થવાથી
તરશ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ નથી, પણ એ જ

રીતે જળને વહેતા સ્રોતો પણ દોષોથી હૃષિત
થાય છે, ત્યારે પ્રાણીને આ દેહમાં તરશને રોગ
ઉત્પન્ન થાય છે; એ તરશ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી,
કફથી ઉત્પન્ન થયેલી, ક્ષતથી ઉત્પન્ન થયેલી,
ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલી, આમથી ઉત્પન્ન થયેલી
અને ખાધેલા અન્નથી ઉત્પન્ન થયેલી, એમ
સાત પ્રકારની હોય છે; હવે અનુક્રમે એનાં-
લક્ષણો કહીએ છીએ, તે સાંભળો. ૧, ૨

ટીકા-નરાણાં પિત્ત સ્વસ્થાન એવ સચિત્તં પિત્તં,
સવાતં પિત્તવિવર્ધન:—કટુવસ્તોષ્ણાદિભિ: કુપિત પિત્ત,
મય-શ્રમાભ્યાં ઘલસંક્ષયાદુપવાસાદેશ્ચ વાત: કુપિત:
તદુદ્યમ્ કર્ચ પ્રાત, ઋર્ચ પ્રસત્ પિપાસાં જનયેત; ન
કેવલ તાલુન્ધેવ દૂપિતે તૃપા ભવતિ, કિન્તુ જલવાહિ-
શ્લોકસ્વપિ । અત આહ-‘શ્લોક:’ સ્વિત્યાદિ । નન્ધ્ય પ્રહુ-
વચન ન યુક્ત, ચતો જલવહે દ્વે શ્લોકથી સુધુતેનોકે ।
સ્વચયે-તયોરેવાનેકપ્રતાનયોયાન દોષ: । અત વાહિપુ-
શ્લોકસ્વિતિ ઝિહ્વાદેરપ્પુલક્ષણમ્ । યત આહ-વરક:-
‘રઘવાહિનીય ધમનીઝિહ્વાહદયગલતાલુક્રોન્ન: સશોપ્યનૃણો
દેહે કુક્ષતસ્તૃણામતિથલા ।’ તાવિતિ=પિત્તાનલૌ इति ।
સંસ્થામાહ-તિષ્ઠ इत्याદિ ॥ અહીં શંકા થાય છે કે,
‘જળને વહેતા સ્રોત બે છે’ એમ સુશ્રુતે કહ્યું છે,
છતાં અહીં ‘જળને વહેતા સ્રોતો’ એમ જે બહુ-
વચન આપ્યું છે, તે યોગ્ય નથી, તેનું કેમ? આનું
સમાધાન આ છે કે બે સ્રોતને જ ધણા ધણા તંદુ-
ઓનો યોગ છે, તેથી બહુવચન આપવામાં કશો દોષ
નથી. ‘જળને વહેતા સ્રોત’ એ વાક્ય ઉપવચ્છુરૂપ
છે, તેથી જીલ આદિનું પણ મંદય કટુ; કારણ કે
ચરકે કહ્યું છે કે, ‘પિત્ત અને વચન એ બંને રસને
વહેતી નાદીઆનું, જીલનું, મળાનું, તાગવાનું અને
તરશ લાગવાનાં સ્થાનનું સંભોષન કરીને તે દ્વારા
માણસના શરીરમાં પ્રબળ તરશ ઉત્પન્ન કરે છે.

+ તર્પણ તૃણા, યદા તૃણતિ જન્તુ: કુપિતાત્
સવાતાત્ પિતાત્ અસ્યાં વિઠ્ઠો રોગસ્થાયામિતિ તૃણા-
તરસ્યા થનુ’ તે તૃણુ, અથવા વાયુ સહિત કોષેલા
પિત્તથી માણસ ખૂબ તરંગે થયા કરે છે, તે
રોગરૂપ વિકાર તૃણા કે તરશ કહેવાય છે. આ
તરશનો રોગ, ઉપર જણાવેલ બિલટીનો એક
ઉપદ્રવ જ છે, તેથી એ બિલટીના અધિકાર સાથે
સંકળાયેલા આ તરશના રોગનો અધિકાર તેના
પછી લાગવો જ શરૂ કરે છે.

તથા દાહ, સંતાપ, મોહ, બ્રમ અને બકવાદ-
એ સઘળાં રૂપો કે સામાન્ય લક્ષણો તરશમાં
થાય છે; અને તે તરશની ઉત્પત્તિના સમયે
તો એ લક્ષણો વિશેષે કરી થાય છે. ૩

વાતજામાહ-

વાયુથી થતી તરશનું લક્ષણ

ક્ષામાસ્યતા મારુતસમ્ભવાયાં, તોદસ્થા
શ્લેષ્મિરઃસુ ચાપિ । શ્લેષ્મિરોઘો વિરસઞ્ચ
વન્ન, શ્લીતામિરદ્વિચ્ચ વિરુદ્ધિમેતિ ॥ ૪ ॥

અન્વય:-મારુતસમ્ભવાયાં (તૃણાયાં) ક્ષામ-આસ્યતા,
તથા શ્લેષ્મિરઃ-શિરઃસુ તોદઃ, અપિ ચ શ્લેષ્મિરોઘઃ, ચ
વન્ન-વિરસ (મવતિ), શ્લીતામિઃ-અદ્ભિઃ ચ (સા)
વિરુદ્ધિમ્ એતિ ॥

વાયુથી થતી તરશમાં મોહું પાતળું થઈ
બળ્ય છે; લમણાઓમાં તથા માથામાં ચોથા
સોંકાયા જેવી પીઠા થાય છે; રસને તથા
જળને વહેતી નાડીઓ રોકાઈ બળ્ય છે, મોહું
વિરસ કે ખેરવાદ થઈ બળ્ય છે અને એ તરશ
ટાઠા પાણીથી વધે છે. ૪

ટીકા-શ્લેષ્મિરઃસુ=શ્લેષ્મયોઃ શિરસિ ચ, તોદઃ,
શ્લેષ્મિરોઘઃ=રસમ્યુવાહિનીયમનીરોઘઃ ॥

પિત્તજામાહ-

પિત્તથી થતી તરશનું લક્ષણ

મૂર્છાન્નવિદ્વેષવિલાપદાહા, રક્ષેક્ષણત્વં પ્રત-
તશ્ચ શોષઃ । શ્લીતામિનન્દા મુલ્લતિકતા ચ,
પિત્તાત્મિકાયાં પરિધૂપનઞ્ચ ॥ ૫ ॥

અન્વય:-પિત્તાત્મિકાયાં (તૃણાયાં) ચ મૂર્છા-અન-
વિદ્વેષ-વિલાપ-દાહાઃ, રક્ષ-ઈક્ષણત્વં ચ પ્રતતઃ શોષઃ,
શ્લીતા-અમિનન્દા, મુલ્લતિકતા ચ પરિધૂપનમ્ (મવતિ) ॥

પિત્તથી થતી તરશમાં મૂર્છા આવે,
અજી ઉપર દ્રેષ થાય, બકવાદ આવે, બળતરા
થાય, નેત્ર રાતાં થઈ બળ્ય, નિરંતર શોષ
થયા કરે, શીતની ઇચ્છા થાય, મોહું ઠંડું
થઈ બળ્ય અને ગળામાંથી બળે હુમાડો
નીકળતો હોય એમ લાગે છે. ૫

ટીકા-વિલાપઃ=પ્રલાપઃ, પ્રતતઃ શોષઃ=અવિરતઃ
શોષઃ, શ્લીતામિનન્દા=શ્લીતેષ્ટા, પરિધૂપનમ્=કષ્ટાદૂમ-
નિર્ગમ इव ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

કફજામાહ-

કફથી થતી તરશનું નિદાન તથા લક્ષણ
વાયુવાતરોધાત્ કફસંવૃત્તેઽગ્રો, તૃણા વલા-

સેન મવેન્નરસ્ય । નિદ્રા ગુરુત્વં મધુરાસ્યતા ચ,
તયાઽદિતઃ શુષ્પતિ ચાતિમાત્રમ્ ॥ ૬ ॥

અન્વય:-અગ્રો કફસંવૃત્તે વાયુ-અવરોધાત્ નરસ્ય
વલાસેન તૃણા મવેત્, (તસ્યાં) નિદ્રા ગુરુત્વં ચ મધુ-
આસ્યતા (સ્યાત્), તયા ચ અદિતઃ (રોગી) મદિમાન
શુષ્પતિ ॥

પોતાનાં કારણોથી કેપેલા કફને લીધે
જઠરાગ્નિ ઉપરના ભાગમાં ઠંકાઈ જતાં એ
જઠરાગ્નિની ઉષ્ણતા રોકાઈ જવાથી જળને
વહેતી નાડીઓ શોષણ થવાને લીધે કફથી
તરશ થાય છે; તે તરશમાં ઊંઘ ઘણી આવે,
શરીરમાં ભારેપણું થાય, મોહું મીઠું થઈ
બળ્ય અને તે તરશથી પીડાયેલો માણસ,
શરીરે ઘણો જ દુખેલો થઈ બળ્ય છે. ૬

ટીકા-અગ્રો=જઠરાગ્નિ, કફસંવૃત્તે=સ્વકારણકૃતિતેન
કફેન્નેરોપરિચ્છાદિતે, વાયુવારોધાત્=અપેરોધવારોધાત્,
અવરુદ્ધાનલોષ્મણાઽન્નુવહલોતઃ-શોષણાત્, વલાસેન=કફેન
નરસ્ય તૃદ્ મવેત્ । તયા=તૃણયા, અદિતઃ=પીડિતઃ,
શુષ્પતિ=જ્વશો મવતિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ક્ષતજામાહ-

ક્ષતથી થતી તરશનું લક્ષણ

ક્ષતસ્ય રુક્ષોગ્નિતનિર્ગમામ્બ્યાં, તૃણા
ચતુર્ણી ક્ષતજા મતા હુ ॥ ૭ ॥

અન્વય:-ક્ષતસ્ય રુક્ષ-ઓગ્નિતનિર્ગમામ્બ્યાં હુ ક્ષતજા
ચતુર્ણી તૃણા મતા ॥

શસ્ત્રાદિકથી પાયલ થયેલા માણસને
પીઠાથી તથા લોહી નીકળવાને લીધે જે
તરશ લાગુ થાય છે, તે 'ક્ષતબ' - ચોથી
તૃણા માની છે. ૭

ક્ષતસ્ય=શસ્ત્રાદિક્ષતયુક્તસ્ય, રુક્ષ=પીઠા ॥

ક્ષયજામાહ-

ક્ષયથી થતી તરશનું લક્ષણ

રસક્ષયાઘા ક્ષયસમ્મવા સા, તયાઽમિ-
મૃતસ્તુ નિશાદિનેષુ । પેપીયતેઽમ્મઃ સ સુભં
ન યાતિ, તાં સન્નિપાતાદિતિ કેચિદાહુઃ ॥
રસક્ષયોક્તાનિ ચ લક્ષણાનિ, તસ્યામશેષણ
મિપચ્ચવસ્યેત્ ॥ ૮ ॥

અન્વય:-રસક્ષયાત્ તથા (તૃણા) સા ક્ષય-સમ્મવા,
તથા અમિમૃતઃ હુ નિશા-દિનેષુ અમ્મઃ પેપીયતે, (તપાપિ)
સુભં ન યાતિ, તાં સન્નિપાતાદ્ इति કેચિત્ આહુઃ,
તસ્યા રસક્ષયોક્તાનિ લક્ષણાનિ અશેષેણ મિપચ્ચવસ્યેત્ ॥

રસનો ક્ષય થવાથી જે તરશ ઉત્પન્ન થાય છે, તે (પાંચમી) 'ક્ષયજ' - ક્ષયથી થતી કહેવાય છે; એ તરશથી પીકાયેલો માણસ રાત-દિવસ પાણી પીધા કરે છે, છતાં તે સુખ પામતો નથી; આ તરશ સન્નિપાતથી થાય છે, એમ કેટલાક કહે છે. સુશ્રુતે રસનો ક્ષય થતાં જે લક્ષણો કહ્યાં છે, તે સઘળાં લક્ષણો આ તરશમાં વેઠે જાણવાં. ૮

ટીકા-રસકયલક્ષણાનિ=સુશ્રુતેનોકાનિ । રસકયે હૃત્પીઠ, કમ્બઃ, શોષઃ, સ્વન્યતા, તૃષ્ણા ચેતિ વ્યવ-સ્થેત્=જાનીયાત ॥ સુશ્રુતે કહ્યું છે કે, 'રસનો ક્ષય થાય ત્યારે હૃદયમાં પીકા, કંપ, શોષ, જડતા અને તરશ ઉત્પન્ન થાય છે.'

આમજામાહ-

આમથી થતી તરશનું લક્ષણ
ત્રિદોષલક્ષણાડમસમુદ્ભવા ચ, હૃદ્ગૂળ-
નિષ્ઠીવનસાદકર્ત્રી ॥ ૯ ॥

અન્યથા-આમસમુદ્ભવા ચ (તૃષ્ણા) ત્રિદોષલક્ષણા (સતી) હૃદ્ગૂળ-નિષ્ઠીવન-સાદ-કર્ત્રી (સ્યાત્) ॥

આમથી ઉત્પન્ન થતી (૬ ફી) તરશ ગણે દોષોનાં ચિહ્નોવાળી હોય છે અને હૃદયમાં શૂળ, ચુંકવું તથા જ્વાનિ કરે છે. ૯

મુકોદ્ભવામાહ-

આધેલા અન્નથી થતી તરશનું લક્ષણ
ક્ષિગ્ધં તથાડમ્લં લવણશ્ચ મુકં, મુવંત્ર-
મેવાનુ ત્વં કરોતિ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથા-ક્ષિગ્ધ તથા ડમ્લ વ લવણ શુદ્ધ મત્ર મુકમ્ માણુ એવ ત્વં કરોતિ ॥

(માપથી વધારે) સ્નિગ્ધ, ખાટું, ખારું, તીથું અને વારે અન્ન ખાધું હોય તો તે તરત જ (૭ મી ખાધાથી થતી) તરસને ઉત્પન્ન કરે છે. (જે વારંવાર તરત તરત લાગ્યા કરે છે.) ૧૦
ટીકા-લવણચેતિ । ચન્દ્રાત્ કટુ ચ ॥

ઉપદ્રવામાહ-

તરશના ઉપદ્રવો

હીનસ્વરઃ પ્રતામ્યન્, દીનાનનહૃદયગુપ્તગલતાલુઃ ।
ભવતિ તલુ સોપર્ગા, તૃષ્ણા સા શોષિણી કષ્ટા ॥

અન્યથા-(યઃ તૃપાર્તઃ) હીનસ્વરઃ પ્રતામ્યન્ દીન ધાનન-હૃદય-શુષ્ક-ગલ-તાલુ- ભવતિ, સા ચલુ સોપ-ર્ગા તૃષ્ણા શોષિણી કષ્ટા (પ્રોચ્યતે) ॥

તરશનો જે રોગી બેમી ગયેલા ઘાંટા-વાળો, જ્વાનિ પામતો અને મોઢાની તથા હૃદયની દીનતા અને ગળાના તથા તાળવાના શોષથી યુક્ત થયો હોય, તો તેની એ ઉપદ્રવોવાળી તરશ ધાતુઓનું શોષણ કરનારી હોઈ કષ્ટગ્રાધી ગણાય છે. ૧૧

શોષિણી=ધાતુશોષિણી ॥

ઉપદ્રવયુકાયા ઋરિટ્વગ્રાહ-

ઉપદ્રવોવાળી તરશનું અરિટ્વ

જ્વરમોહક્ષયકાસ, જ્વાલાદ્યુપસ્ટદેહાનામ્ ।
સર્વા ત્પતિપ્રસક્તા, રોગકુશાનાં વમિપ્રસક્તા-
નામ્ ॥ ઘોરોપદ્રવયુકા, તૃષ્ણા મરણાય વિજ્ઞેયા ॥

અન્યથા-જ્વર-મોહ-ક્ષય-કાસ-શ્વામ-આદિ-ઉપ-સ્ટદેહાનાં રોગકુશાનાં વમિપ્રસક્તાનામ્ અનિપ્રસક્તા ઘોર-ઉપદ્રવયુકા ॥ સર્વા તૃષ્ણા મરણાય વિજ્ઞેયા ॥

તાવ, બેશાનપણું, ક્ષય, ઉધરસ, શ્વાસ અને અતિસાર ઇત્યાદિ રોગોથી ઘેરાયેલ શરીરવાળાને, રોગથી કૃશ થયેલાને અને ઊંઘીના રોગીને બહુ જ લાગુ પડેલી અને મોઢાનો શોષ આદિ ઘેર ઉપદ્રવોથી યુક્ત થયેલી સર્વ પ્રકારની તરશ મરણને નિપજાવનારી જ જાણવી. ૧૨

ટીકા-'આદિ' શબ્દાદનીવારાશીના પ્રજ્ઞમ્ । અતિ-પ્રસક્તા=નિનરા જાના, ઘોરોપદ્રવયુકા=અતીવ મુલશોષાદિ-યુકા ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

તરશની ચિકિત્સા

વાતપ્રમત્રપાનં, મૃદુ લઘુ શીતજ્ઞ વાતતૃષ્ણાયામ્ ॥
તૃષ્ણાયાં પવનોચાર્યાં, સમુદં દધિ શસ્યતે ।
સ્વાદુ તિકં દ્રવં શીતં, પિત્તતૃષ્ણાપદં પરમ્ ॥ ૧૩ ॥
મુસ્તપર્પટકોડીચ્ચલત્રારયોશીરચન્દ્રનૈ ।
શૃતં શીતં જલં દધાતૃદ્વાહજ્વરશાન્તયે ॥ ૧૫ ॥

અન્યથા-વાતતૃષ્ણાયા વાતપ્રં મૃદુ ચ શીતમ્ અનપાન (દિયમ્) પવનોચાર્યા તૃષ્ણાયા સમુદ દધિ શસ્યતે । સ્વાદુ તિકં દ્રવ શીત પર પિત્તતૃષ્ણા-અપદમ્ (ભવતિ) ॥ મુસ્ત-પર્પટ-કોડીચ્ચ છત્રાલ્ય-કોડી-ચન્દ્રનૈઃ શૃતં શીતં જલ તૃદ-દદ્વ-જ્વર-શાન્તયે દશાત્ ॥

વાયુસંબંધી તરશમાં વાયુને હણનારાં, કૌમળ, હલકાં અને શીતળ અન્ન-પાને

(રોગીને) દેવાં. વાયુથી થયેલી તરશ ઉપર ગોળ સહિત દહીંને ઉપયોગ શ્રેષ્ઠ છે. મધુર, કડવા, પ્રવાહી અને શીતળ પદાર્થો પિત્ત-સંબંધી તરશનેા અત્યંત નાશ કરે છે. મોચ, અકસલિયો પિત્તપાપકો, વાળો, ધાણા, કાળો વાળો અને ચંદનને ઉકાળી તે પાણી ટાકું કરી તરશની, દાહની તથા જ્વરની શાંતિ માટે આપવું. (આમાં થોડાંક આમળાં પણ નાખવાં. આ ઉપાયમાં 'ચંદન' શબ્દથી રતાંજલિ નહિ, પણ સુખડજ લેવી; કારણ કે સુખડ તરશને અત્યંત મટાડે છે. આ ઉકાળો અરધું પાણી બળી બાકી ત્યારે અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી લેવો. આ પાણી 'પુડંગપાન' કહેવાય છે.) ૧૩-૧૫

ટીકા-છના=ધાન્યક, કિંચિદ્વાત્રી ચ દવાત. ચન્દનમન=ચવલ, તસ્યાતિતુળાહરત્વાત, શ્વતમર્ધપક્વમગ્ર કર્તવ્યમ્. (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

તરશ મટાડનારા વધુ ઉપાયો
લાજોદકં મધુયુતં શીતં ગુઢાવેમર્દિતમ્ ।
કાશ્મરીશર્કરાયુક્તં પિવેત્તુળાદિતો નરઃ ॥ ૧૬ ॥
આસ્તરણમાર્દ્રવાસઃ, પ્રાવરણં ચાર્દ્રવાસઃ સ્વાત્ ।
તેન પિપાસા શામ્યતિ, દાહસોપ્રોડપિ દેહિનાં નિપતમ્ ॥ ૧૭ ॥

ગોસ્તનીશુરસક્ષીરયદ્દીમધુમધૂત્પલેઃ ।
નિયતં નાલિકાપીતે તુળા શામ્યતિ દારુણા ॥ ૧૮ ॥
વૈશદ્યં જનયત્યાસ્યે સંદધાતિ મુલે જલમ્ ।
તુળાદાહપ્રશમનં મધુગણ્ડપધારણમ્ ॥ ૧૯ ॥
જિહ્વાતાલુગલક્ષ્મશોપે મૂધ્રિ નિઘાપયેત્ ।
કેશરં માતુલુક્કસ્ય ઘૃતસૈન્ધવસંયુતમ્ ॥ ૨૦ ॥
દાહિમં ઘરં લોઘં કપિત્થં વીજપૂરકમ્ ।
પિપ્પલા મૂર્ધનિ લેપસ્તુ પિપાસાદાહનાશનઃ ॥ ૨૧ ॥
વારિ શીતં મધુયુતમાકળાદ્વા પિપાસિતમ્ ।
પાયયેદ્વામયેન્નાડ્ય તેન તુળા પ્રશામ્યતિ ॥ ૨૨ ॥
પ્રાતઃ શર્કરોપેતઃ કાયો ધાન્યાકસમ્મવઃ ।
જયેત્તુળાં તથા દાર્દ્રં ભવેત્સ્તોત્રોત્રોચીતમ્ ॥ ૨૩ ॥
આમલં કમલં કુઠં લાજાશ્ચ વટરોહકમ્ ।
પતત્ચૂર્ણસ્ય મધુના ગુટિકાં ધાર્યેન્મુતે ।
તુળાં પ્રવૃદ્ધાં હન્યેપા મુલશોપં ચ દારુણમ્ ॥ ૨૪ ॥
અન્વયઃ-તુળા-આદિતઃ નરઃ લાજ-ઉદક શીતં મધુયુત ગુઢ-વિમર્દિતં કાશ્મરી-શર્કરાયુક્ત પિવેત્ । આદ્ર-

વાસઃ આસ્તરણમ્ ચ આર્દ્રવાસઃ પ્રાવરણં સ્વાત્, તેન દેહિનાં પિપાસા ચ ઉગ્રઃ દાહઃ અપિ નિયતં શામ્યતિ । ગોસ્તની-શુરસે ક્ષીરં-યદ્દી-મધુ-મધૂ-ઉત્પલેઃ (યુક્તે) નાલિકા-પીતે (સતિ) દારુણા તુળા નિયતં શામ્યતિ, આસ્યે વૈશદ્યં જનયતિ, મુલે જલં સંદધાતિ । (મુલે) મધુ-ગણ્ડપધારણં તુળા-દાહ-પ્રશમનં, જિહ્વા-તાલુ-ગલ-ક્ષોમ-શોપે (સતિ) માતુલુક્કસ્ય કેશર ઘૃત-સૈન્ધવ-સંયુતં મૂધ્રિ નિઘાપયેત્ ॥ દાહિમં ઘરં લોઘં કપિત્થ (ચ) વીજપૂરકં પિપ્પલા મૂર્ધનિ (કૃતઃ) લેપઃ તુ પિપાસા-દાહ-નાશનઃ । મધુયુત વા શીત વારિ પિપાસિ-તમ્ આકળાત્ પાયયેત્, અથ ચ વામયેત્, તેન તુળા પ્રશામ્યતિ । પ્રાતઃ ધાન્યાકસમ્મવઃ પવાયઃ શર્કરયા ઉપેતઃ (પીતઃ ચેત્) તુળા તથા દાહ જયેત્, હોત્રોત્રોચી-ધન ભવેત્ । આમલં કમલં કુઠં લાજાઃ ચ વટરોહકમ્-પતત્-ચૂર્ણસ્ય મધુના (યુક્તા) ગુટિકાં મુલે ધાર્યેત્ યથા પ્રવૃદ્ધાં તુળા ચ દારુણ મુલશોપ હન્તિ ॥

તરશથી પીડાતા માણસે ચોખ્ખાની ધાણીનું શીતળ પાણી મધ નાખી, ગોળ ચોળી, સીવણનાં ફળથી તથા સાકરથી સંયુક્ત કરીને પીવું. બીનું વચ્ચ બિછાવી સૂવું તથા બીનું વચ્ચ ચોખ્ખાનું તેથી પ્રાણીઓની તરશ તથા ઉગ્ર દાહ પણ અવશ્ય શાંત થાય છે, દ્રાક્ષ અને શેરડીનો રસ દૂધથી મિશ્ર કરી તેમાં મધ, જેઠીમધ અને કમળને ચોખ્ખાને નાકથી બે પીધો હોય તો દારુણ તરશ અવશ્ય શાંત થાય છે અને મોઢામાં સ્વચ્છતા તથા અગ્નિ પ્રાપ્ત થાય છે. મોઢામાં મધનો કોગળો રાખ્યો હોય તો તે તરશ અને દાહને શાંત કરે છે. જીભ, તાળવું, ગળું તથા તરશ લાગવાનું સ્થાન સુકાતો હોય તો બિજોરાના કેસરા વાટીને ઘી તથા સૈન્ધવથી યુક્ત કરી માથા ઉપર રાખવા દાહિમ, લોધર, કોઠ અને બિજોરું વાટી તેનો માથા ઉપર કરેલો લેપ તરશનો તથા દાહનો નાશ કરે છે. અથવા મધથી સંયુક્ત ટાકું પાણી તરશવાળા માણસને ગળા સુધી પાડું અને પછી ચોખ્ખાની કાઠવું, તેથી તરશ શાંત થાય છે. સવારે ધાણાનો ઠવાથ કરી સાકર નાખીને પીધો હોય તો તે તરશ તથા

દાહને મટાડે છે અને તેથી ઓતો પશુ સાફ થાય છે. આમળાં, કમળ, કઠ, ચોખાની ધાણી અને વડવાઈની ટીશીઓ-એટલાના ચૂણીની મધથી ગોળી કરીને મોઢામા રાખવી; એ ગોળી ખૂબ વધી ગયેલી તરશને તથા મોઢાના દારુણ શોષનો નાશ કરે છે. ૧૬-૨૪ ક્ષત, ક્ષય, આમ તથા ભારે ખોરાકથી થયેલી તરશના ઉપાયો

ક્ષતોદ્ધવાં શ્વિનિવારણેન, જયેદ્રસાનામ- સ્તજશ્ચ પાનૈઃ । ક્ષયોત્પિતાં ક્ષીરજલં નિહન્યાદ્, માંસોદકં વા મધુરોદકં વા ॥ ૨૫ ॥

આમોદ્ધવાં વિલ્વવચાચુતાનાં, જયેત્કપાયૈરય દીપનાનામ્ । શુભંજામુલ્લિખનૈર્જયેચ, ક્ષયં વિના સર્વજ્વતાં ચ તૃણામ્ ॥ ૨૬ ॥

અન્વય-ક્ષત-ઉદ્ધવા તૃણા શ્વિનિવારણેન વ રસાના (ચ) અસ્તજ પાનૈ. જયેત્, ક્ષયોત્પિતા ક્ષીર- જલ વા માંસોદક વા મધુરોદક નિહન્યાત્, આમોદ્ધવાં વિલ્વ-વચાચુતાનામ્ અથ દીપનાના કપાયૈઃ જયેત્, શુભ-અન્નજાં ચ ક્ષય વિના સર્વજ્વતાં ચ (તૃણામ્) ઉલ્લિખનૈ જયેત્ ॥

જખમથી થયેલી તરશને પીઠા મટાડ વાથી, (માંસના) રસો પિવડાવવાથી અને લોહી પિવડાવવાથી મટાડવી. રસના ક્ષયથી થયેલી તરશને દૂધ સહિત પાણી અથવા માંસતું જળ કે મધુર પાણી (પીવાથી) મટાડે છે. આમથી થયેલી તરશને ખીલાના ગર્ભ તથા વજ સહિત દીપન પદાર્થોના ડવાયો પિવડાવી મટાડવી. ભારે અન્ન જખમથી થયેલી તરશને તેમ જ ક્ષયથી થયેલ તરશ વિનાની ખીણ બધી તરશને તેા રૂકેને ઉખેડનારા પદાર્થોથી મટાડવી. ૨૫, ૨૬

ટીકા-ઉલ્લિખનૈ-હેલ્લનદ્રવ્યેઃ ॥

સ્નિગ્ધ ખોરાકથી થયેલ તથા અતિરોગથી ડુર્બલને થયેલ તરશના ઉપાયો

ક્ષિયેન્ને મુન્તે પા, તૃણા સ્યાત્તાં ગુદામ્બુના શમયેત્ । અતિરોગદુર્બલાનાં, તૃણાં શમયેન્નૃણા- મિહાનુ પયઃ ॥ ૨૭ ॥

અન્વય-ક્ષિયેન્ને અન્ને મુન્તે યા તૃણા સ્યાત્ તો ગુદ-અમ્બુના શમયેત્ । અતિરોગદુર્બલાના તૃણાં તૃણા પય દ્વ આશુ શમયેત્ ॥

સ્નિગ્ધ અન્ન જખમથી જે તરશ ઉત્પન્ન થાય તેને ગોળના પાણીથી શાંત કરવીઃ । અત્યંત રોગથી ડુર્બલ થયેલાં માણસોની તરશને દૂધ તરત જ શાંત કરે છે. ૨૭

ટીકા-પયોડન-કુષ્મ ॥

તરશ આદિનો સાવ સહેલો ઉપાય મૂર્છાચ્છદિત્વાનાહસીમચમૃશકર્પિતાઃ । પિબેયુઃ શીતલં તોયં રક્તપિત્તે મદાત્યયે ॥ ૨૮ ॥

અન્વય-મૂર્છા-ચ્છદિ-ત્વા-માનાહ-હીમચ-મૃશા કર્પિતાઃ (તથા) રક્તપિત્તે (ચ) મદાત્યયે (જનાઃ) શીતલં તોય પિબેયુ ॥

મૃછાંથી, બિલટીથી, તરસથી, પેડુંના આફરાથી, શીના પ્રસંગથી અને મધ પીવાથી અત્યંત ક્ષીણ થયેલા માણસોએ ટાડું પાણી પીવું; તેમજ રક્તપિત્તમા તથા મદાત્યયમાં પણ શીતલ પાણી પીવું. ૨૮

ફરેક રોગીની તરશ પ્રથમ જ મટાડવી જરૂરી સાત્ત્યાગ્રપાનભેષજપૈતૃણાં તસ્ય જયેન્નુનઃ । તસ્યાં જિતાયામન્યોડપિ ધ્યાયિ. શક્યશ્ચિકિ- ત્સિતુમ્ ॥ ૨૯ ॥

તૃપ્ત્યન્ પૂર્વામયક્ષીણો ન લમેત જલં યદિ । મરણં દીર્ઘરોગં વા પ્રાપ્તુયાત્તરિતં નરઃ ॥ ૩૦ ॥ તૃપિતો મોહમાયાતિ મોહાપ્રાણાન્ વિમુક્ષતિ । તસ્માત્ સર્વાસ્વધયાસુ ન કચિદ્વારિ વારયેત્ ॥ ૩૧ ॥ અન્નેનાપિ વિના જન્તુઃ પ્રાણાન્ધારયતે ચિરમ્ । તોયાભાવાત્પિપાસાડડર્તઃ ક્ષણપ્રાણિર્વિમુચ્યતે ॥

અન્વય-સાત્ત્ય-અન્ન-પાન-ભેષજૈ તસ્ય તૃણાં જયેત્, તસ્યાં જિતાયાં પુનઃ અન્ય અપિ વ્યાધિઃ ચિકિ- ત્સિતુ શક્યઃ ॥ પૂર્વામયક્ષીણ. તૃપ્ત્યન્ નરઃ યદિ જલ ન લમેત (તર્હિ) ત્વરિત મરણ વા દીર્ઘરોગ પ્રાપ્તુવાત્ ॥ તૃપિત મોહમ્ આયાતિ, મોહાત્ પ્રાણાન્ વિમુક્ષતિ, તસ્માત્ સર્વાસુ અવસ્થાસુ વારિ વચિત્ ન વારયેત્ ॥ અન્નેન વિના અપિ જન્તુ ચિર પ્રાણાન્ ધારયતે, (કિંતુ) પિપાસા-આર્ત- તોયાભાવાત્ ક્ષણાત્ પ્રાણેઃ વિમુચ્યતે ॥

હિતકારી અન્નપાનોથી તથા હિતકારી ઔષધોથી ફરકોઈ રોગીની તરશ પ્રથમ મટાડવી; તરશ મટી બધ તે પછી ખીણ વ્યાધિની ચિકિત્સા થઈ શકે છે. પ્રથમના રોગથી ક્ષીણ થઈ તરસેા થયેલો માણસ જે પાણી ન પામે તેા તરત મરણ કે લાંબા રોગને પ્રાપ્ત થાય છે. તરસેા માણસ બેલાન થાય છે અને બેલાન

થવાથી પ્રાણી ત્યજી દે છે; કેઈ પણ સ્થિતિમાં
પ્રાણી પીવાની અટકાયત કરી કરવી નહિ. અન્ન
વિના પણ પ્રાણી લાંબો વખત જીવી શકે છે,
પણ તરશથી પીડાયેલો માણસ, જો પ્રાણી ન
મળે તો સંજીવનમા મરી જાય છે. ૨૯-૩૨
તરશનો અધિકાર સમાપ્ત

મૂર્છા-અમ-નિદ્રા-તન્દ્રા-સંન્યાસાધિકાર :

૧૯: મૂર્છાદિકનો અધિકાર*

તત મૂર્છાયા નિદાનપૂર્વિકા સંપ્રાપ્તિનાહ-
મૂર્છાની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ
ક્ષીણસ્ય बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
वेगाघाताद्भीघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥ ૧ ॥
करणायतनेषु प्रा बाह्येष्वाम्बन्तरेषु च ।
निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ ૨ ॥
અન્વય:-ક્ષીણસ્ય, बहुदोषस्य, विरुद्ध-આહારસેવિન:
वेग-આઘાતાદ્ અમીઘાતાદ્ વા હીનસત્ત્વસ્ય પુન: ઉપ્રા:
दोषा: કરણાયતનેષુ બાહ્યેષુ ચ આમ્યન્તરેષુ યદા નિવિ-
शन्ते તદા માનવા: મૂર્છન્તિ ॥

ક્ષીણ થયેલાના, વધી ગયેલ દોષવાળાના,
વિરુદ્ધ આહાર સેવનારાના, મળ આદિનો વેગ
રોકનારાના, લાકડી વગેરે માર પામેલાના અને
અદ્ય સત્ત્વશુભવાળાના વધારે ઉંચ ખનેલા દોષો,
મનના સ્થાનરૂપ જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં અને કર્મેન્-
દ્રિયોમાં જ્યારે પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે માણસો

* મૂર્છા-સંજીવનના નાહીનામનિલાદિભિ: પીઠિત-
ત્વાત્ મોહનયસ્થિતિ:-પિત્ત-તમ:પ્રાયવેશ:, સુષ્ણુ:સ્વપ્નાને
નદે કાષ્ટવનિશ્ચેષાવસ્થયા ચ પતન મૂર્છા, મૂર્છા મોહાદૌ-
સ્વસ્માદ્ યાતો:-‘યુરોષ્ઠ હલ:’ इत्य:, ‘उपधाया चे स्ति
दीर्घ:-પ્રાણીને ભાનમાં રાખતી નાહીઓ, વાયુ વગેરે
દોષોથી પીડાઈ, ઘેરાઈ કે વ્યાપ્ત થવાથી બેભાન રચિત
થતી, એટલે કે પિત્તયુક્ત તમોગુણમા લગભગ પેસી
જવુ અથવા સુષ્ણુ:ખના અનુભવનુ જ્ઞાનનાશ પામતાં
લાકડાંની પેઠે ચેજારહિત સ્થિતિમાં જઈ પડવું, તે
મૂર્છા કહેવાય છે. આ મૂર્છા, ‘ત્વિતો મોહમાયાતિ-
તરસ્યો માણસ બેભાન બને છે’ એમ ઉપર જણાવ્યા
પ્રમાણે તરશમા અવસ્થા થાય છે, તેથી તરશના
અધિકાર સાથે સંકળાયેલો આ મૂર્છા આદિનો અધિ-
કાર તેના પછી લાગ્યો જ શરૂ કરે છે.

મૂર્છા પામે છે. ૧,૨

टीका-बहुदोषस्य अधिकदोषस्य, न त्वनेकदोषस्य ।
तदा मूर्च्छा त्रिदोषजनैव स्यात् । तमेवास्तु को दोष: ?
तत्र प्रष्टुं दोषजानां मूर्च्छानां वक्ष्यमाणत्वात् । वेगा-
घाताद् मलादे: , अमिघाताद् लघुदादिना, हीनसत्त्वस्य=
स्वल्पसत्त्वगुणस्य, अर्थादधिकमौगुणस्य । यत उक्तं-
‘मूर्च्छा पित्ततम:प्राय’ इति, करणायतनेषु=करणे मनस-
त्त्वायतनेषु स्वस्थानेषु, बाह्येषु, कर्मेन्द्रियेषु, आभ्यन्तरेषु-
बुद्धीन्द्रियेषु ॥ भूषणं ‘बहुदोषस्य’ એ શબ્દનો અર્થ
‘વધી ગયેલ દોષવાળાના’ એવો સમજવો, પણ
‘અનેક દોષવાળાના’ એવો સમજવો નહિ; કારણ કે
તેમ હોય તો ‘મૂર્છા ત્રણે દોષના સમુદાયથી આવે છે’
એવો અર્થ થાય. અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે મૂર્છા ત્રણે દોષના
સમુદાયથી થાય, એમ માનવામાં કયો દોષ છે ? આનો
ઉત્તર આ છે કે એક એક દોષથી થતી મૂર્છાઓ
કહેવામાં આવશે, તેથી અહીં નિદાનપૂર્વકની સંપ્રા-
પ્તિના વિષયમાં ‘ત્રણે દોષના સમુદાયથી મૂર્છા થાય
છે’ એમ કહેવું યોગ્ય નથી. ‘અદ્ય સત્ત્વશુભવાળાને
મૂર્છા આવે છે’ એ વાક્યનો અર્થ ‘અધિક
તમોગુણવાળાને મૂર્છા આવે છે’ એવો સમજવો.
કારણ કહ્યું છે કે, ‘મૂર્છામાં પિત્ત અને તમોગુણ
અધિક હોય છે.’

મૂર્છાસમાન્યલક્ષણમાહ-

મૂર્છાં સામાન્ય લક્ષણ
સંજાવહાસુ નાહીપુ પીઠિતાસ્વનિરાદિભિ: ।
તમોગુણૈવેતિ સહસા સુષ્ણુ:સ્વપ્નોપોદ્ધત્ ॥ ૩ ॥
સુષ્ણુ:સ્વપ્નોપોદ્ધત્ નર: પતતિ કાષ્ટવત્ ।
મોહો મૂર્છન્તિ તામાહુ: પદ્ધિવા સા પ્રકીર્તિતા ॥
અન્વય:-સંજાવહાસુ નાહીપુ અનિલ-આદિભિ: પીઠિ-
તાસુ (સતીપુ) સહસા સુષ્ણુ:સ્વપ્નોપોદ્ધત્ તન-
અનુ-વેતિ, (શ્ચેવ) સુષ્ણુ:સ્વપ્નોપોદ્ધત્ ચ નર-
કાષ્ટવત્ (નિવેશ: સન્) પતતિ, તો મોહ:-મૂર્છાં इति
(વિદ્વાંમ:) આહુ: સા પદ્ધિવા પ્રકીર્તિતા ॥

પ્રાણીઓને ભાનમાં રાખતી નાહીઓ, વાયુ
આદિથી પીઠિત-વ્યાપ્ત થતાં એકદમ સુખના
તથા દુ:ખના જ્ઞાનનો નાશ કરનારો તમોગુણ
પ્રાપ્ત થાય છે અને એ તમોગુણથી સુખદુ:ખનું
જ્ઞાન નાશ પામતાં માણસ લાકડાં જેવો થઈ
પડી જાય છે; એ રોગ મૂર્છા અથવા મોહ
કહેવાય છે; તે મૂર્છા જ પ્રકારની છે. ૩,૪

टीका-तमो=गुण:, अज्ञानहेतु: । अभ्युपैति=आगच्छति,
सुषुप्तु:स्वप्नोपोद्वृत्=सुषुप्तु:स्वप्नानाशकर, नद्रे सुषुप्तु:स्व-

જ્ઞાને નરઃ કાષ્ટવત્તતિ, તો મોહો મૂર્છેતિ પ્રાહુરિત્યન્વયઃ ।
મૂર્છાયા મૂર્છાવોડપિ પર્યાયઃ, ચત્ત ઉક્તમ્-‘સંજોષધાતો
મૂર્છાવો મૂર્છાં સ્યાન્મૂર્છેને તથા । કદમલ પ્રભયો
મોહઃ સંન્યાસસ્તુ મૃતોપમઃ ।’ इति ॥ મૂર્છાનો પર્યાય-
શબ્દ ‘મૂર્છા’ પણ છે, જેમ કે કહ્યું છે કે
‘સંજોષધાત, મૂર્છાય, મૂર્છા, મૂર્છન, કદમલ,
પ્રલય અને મોહ-એટલાં મૂર્છાનાં નામો છે, પણ
તેથી માણસ મુકદ્દા જેવું થઈ જાય છે, એ મોહ
તો ‘સંન્યાસ’ કહેવાય છે.]

પદ્વિષાં મૂર્છાં વિદ્યુનોતિ-

મૂર્છાના છ પ્રકાર

પાતાદિભિઃ શોણિતેન મયેન ચ વિપેણ ચ ।

પદ્વ્યચેતાસુ પિત્તે તુ પ્રમુત્યેનારતિષ્ઠતે ॥ ૫ ॥

અન્યથા-વાતાદિભિઃ, શોણિતેન, ચ મયેન, ચ
વિપેણ=‘इति पदकारणैः पद् मूर्छा जायन्ते’-एतासु
पदसु अपि पित्तं तु प्रमुत्येन अवतिष्ठते ॥

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, રુધિરથી, મઘથી
અને વિષથી એમ છ કારણોથી મૂર્છા છ
પ્રકારની થાય છે, છતાં એ છયે મૂર્છામાં પિત્ત
તો મુખ્યપણે હોય જ છે. ૫

દીકા-ચત્ત ઉક્તમ્-‘મૂર્છાં વિતતમઃપ્રાયા’ इति ।
તેવું કારણ કહ્યું છે કે ‘મૂર્છામાં પિત્ત અત્રે
તમોગુણ અધિક હોય છે.’

તથા પૂર્વસ્વમાહ-

મૂર્છાતું પૂર્વરૂપ

હૃત્પીઠા જુમ્મનં ગ્લાનિઃ સહાનાશો યલક્ષયઃ ।
સર્વાંતાં પૂર્વરૂપાણિ યથાસ્થં તાં ત્રિમાવયેત્ ॥ ૬ ॥

અન્યથા-વાતસંભવે મૂર્છાયે (જનઃ) આકાશ નીલં
વા, यदि वा कृष्णम् अथवा अरण्यं पश्यन् तमः प्रवि-
शति, शीघ्रं च प्रतिबुध्यते, (देहे च) वेपथुः च
अज्ञमर्दः च हृदयस्य प्रपीड्य, कार्यं (गानस्य) छाया
इयावा अन्ना (भवति) ॥

વાયુથી થતી મૂર્છામાં (માણસ) આકાશને
નીલું આંજણ જેવું કાળું અથવા અળતા જેવું
રાતું દેખતો મૂર્છિત થાય છે, અને પાછો તરત
ભાનમાં આવે છે; તે ઉપરાંત શરીરમાં કંપ
થાય છે, અંગો ભાંગે છે, હૃદયમાં પીડા થાય
છે, દેહ જળખે. થઈ જાય છે અને શરીરની
હાંતિ કાળાશથી મિશ્ર રાતી થઈ જાય છે. ૭, ૮

દીકા-નીલ=नीलवर्ण, कृष्ण=कज्जलाभं, अरण्य=
अलकराग, तमः प्रविशति=मूर्च्छति, इयावाअन्ना छाया-
गानस्य ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

પૈત્તિકમૂર્છામાહ-

પિત્તથી થતી મૂર્છાતું લક્ષણ

રક્તં હરિતવર્ણં વા વિયત્પીતમયાપિ વા ।

પરચંસ્તમઃ પ્રવિશતિ સસ્વેદઃ પ્રતિબુદ્ધયતે ॥ ૯ ॥

સપિપાસઃ સસન્તાપો રક્તપિત્તાકુલેક્ષણઃ ॥

સમિત્રવર્ચાઃ પીતામો મૂર્છાયે પિત્તસમ્ભવે ॥ ૧૦ ॥

અન્યથા-પિત્તસંભવે મૂર્છાયે (જનઃ) વિયત્ રક્તં
તા હરિતવર્ણમ્ અથ વા પીતમ્ અપિ પશ્યન્ તમઃ
પ્રવિશતિ, સસ્વેદઃ પ્રતિબુદ્ધયતે, (તથા) સપિપાસઃ
સસન્તાપઃ રક્ત-વિત્ત-આકુલ-ઈક્ષણઃ સંમિત્રવર્ચા. (જ)
પીત-આમઃ (ભવતિ) ॥

મેષવંકાશં વા ધનૈઃ તમોમિઃ વૃત્ત પરચન્ તમઃ પ્રવિશતિ,
ચિરાત્ ચ પ્રતિવ્યુષ્યતે, યથા અર્દેણ ચર્મણા એવ પ્રાટૃતૈઃ
ગુરુમિઃ ગર્ભઃ (ઉપલક્ષિતઃ મવતિ), સપ્રસેકઃ સહસ્રાસઃ
(ચ જાયતે) ॥

કદ્યથી થતી મૂર્છામાં માણસ આકાશને
ધોળા વાદળા જેવું અથવા ઘાટા અંધકારોથી
ઘેરાયેલું દેખતો મૂર્છિત થાય, પાછો ઘણીવારે
ભાનમાં આવે; જાણે ભીના આમડાંથી વીંટા-
યેલો હોય તેમ ભારે અંગવાળો થાય; તેના
મોઢામાં પાણી આળ્યા કરે અને મોળા
આળ્યા કરે. ૧૧, ૧૨

ટીકા-મેષસહસ્રા-શુભ્રમેષસહસ્રાશમિરયઃ । ચત્રાદ
સુધુતઃ-‘કફેન પદ્યેદ્રપાણિ શ્વેતાન્નપ્રતિમાનિ સુ’ । ધનૈર્નિ-
શિઃસ્તમોમિઃ, ગુરુમિરૈરુપલક્ષિતઃ । મૂળમા મેષસકાશમ્
એમ જે કહેલ છે, તેનો અર્થ ધોળા વાદળા જેવું
એવો સમજવો; કારણ સુધુતે કહ્યું છે કે, ‘કદ્યથી
ધોળાં વાદળા જેવા રૂપોને દેખે છે.’

મૂર્છાંયઃ પદ્વિષ ઉક્તઃ સુધુતેન ॥ ચરક્તુ
સાન્નિપાતિકમપિ મૂર્છાંયમાહ-સુધુતે તો છ પ્રકારની જ
મૂર્છા કહી છે, પણ ચરક સાન્નિપાતિક મૂર્છા પણ
આ પ્રમાણે કહે છે :

ચરકના મતે ત્રણે દોષોના મુદીસયથી
પણ થતી મૂર્છા

સર્વાક્રુતિઃ સન્નિપાતાદપસ્માર દ્વાગતઃ ।

સ જન્તુ પાતપત્યાશુ વિના વીમત્સચેદિતૈઃ ॥૧૩॥

અન્યઃ-અપસ્મારઃ આગતઃ દ્વ સન્નિપાતાત્ સર્વાક્રુતિઃ
(મૂર્છાંયઃ મવતિ), સઃ વીમત્સચેદિતૈ વિના જન્તુ
પાતયતિ ॥

જાણે વાઈ આવી હોય તેમ જે મૂર્છા
સન્નિપાતથી થાય છે તેમાં ત્રણે દોષોનાં
ચિહ્નો હોય છે અને તે મૂર્છા બિહામણી
ચેષ્ટાઓ વિના જ માણસને તરત મોટે ધબાકે
પાડી દે છે, કે નેથી પડેલો ઘણીવારે ભાનમાં
આવે છે. ૧૩

ટીકા-અપસ્માર દ્વાગતસ્તેન મહતાઽભિષતેન પતતિ,
ચિરેણ પ્રતિવ્યુષ્યતે, તદ્દિ તથોઃ કો મેદઃ ? इत्येत आह-
‘સાન્નિપાતિકમૂર્છાંયો વિના વીમત્સચેદિતૈઃ-
સ્પેનવમનદન્તપટ્ટનાશિવિકૃત્વાદિમિર્ચિના પાતયતિ ॥
, ત્યારે વાઈમાં અને સાન્નિપાતિક મૂર્છામાં ફરક

શો છે ?’ એવી કોઈ શંકા કરે, તો તેનું સમાધાન
ચરકે જ કહ્યું છે કે, ‘વાઈમાં શીણ સાથે ભલવી, દાંતનું
બિહાર્ધ જવું અને આંખોના વિકાર વગેરે બિહામણી
ચેષ્ટાઓ થાય છે, પણ સન્નિપાતની મૂર્છામાં તેવી
ચેષ્ટાઓ થતી નથી.’ એ ફરક છે.

રક્તજાયા મૂર્છાંયો નિદાનમાહ-

રુધિરથી થતી મૂર્છાનું નિદાન

પૃથિવ્યમ્મસ્તમોરૂપં રક્તગન્ધસ્તદન્વયઃ ।

તસ્માદ્ રક્તસ્ય ગન્ધેન મૂર્છન્તિ ભુવિ માનવાઃ ॥૧૪॥

અન્યઃ-પૃથિવી-અમ્મઃ તમોરૂપમ્ (મસ્તિ), રક્ત-
ગન્ધઃ તદન્વયઃ (વર્તેતે), તસ્માદ્ રક્તસ્ય ગન્ધેન ભુવિ
(તામસાઃ) માનવાઃ મૂર્છન્તિ ॥

પૃથ્વી અને જળ એ બંને લગભગ
તમોશુણના અશોવાળા છે અને ગંધ તથા
રુધિર પૃથ્વીના તથા જળના પદાર્થરૂપ છે, તેથી
(સત્ત્વશુણી કે રક્તેશુણી નહિ પણ) તમોશુણી
માણસો તે રુધિરના ગંધથી મૂર્છિત થાય છે.

ટીકા-તમોરૂપ=તમોહકુલ, માનવાઃ=યે તામસાઃ,
ન તુ સારિવંકા રાજસાઃ । ગર્ભકે વદન્તિ-નૈવ બુકિ
સમીચીના, તદ્દિ ચમ્પકાદિગન્ધેનાપિ મૂર્છાં પ્રસજ્યેત,
તન્નાપિ ગન્ધસ્ય પાર્થિવત્વાત્, અત આહ-ત્ર્યસમાવા
इत्येके दृष्ट्वा यदमिमुच्यति । अत्राह भोजः-दशनाद-
स्त्रजस्तज्ञान्धाचैव प्रमुच्यति । आ विषयमां કેટલાક
વાંધો લે છે કે, ‘ગંધ તમોશુણના કાર્યરૂપ
પૃથ્વીનો ભાગ છે, તેથી માણસો મૂર્છિત થાય
છે, એ મુક્તિ બરાબર નથી; કારણ કે જો તેમ
હોય તો ચંપા વગેરેની ગંધ પણ પૃથ્વી સંબંધી
હોવાને લીધે તે ગંધથી પણ મૂર્છા થવી નેહીએ
, આ વાંધો યોગ્ય હોવાથી કેટલાક કહે છે કે,
‘રુધિરના ગંધથી નહિ પણ રુધિરને જોવાથી જે
મૂર્છા થાય છે, તે રુધિરના એવા સ્વભાવને લીધે જ
થાય છે.’ ભાજ તો એમ કહે છે કે ‘રુધિરના
દર્શનથી અને ગંધથી પણ મૂર્છા પ્રાપ્ત થાય છે’

રક્તેન મૂર્છિતસ્ય લક્ષણમાહ-

રુધિરથી થતી મૂર્છાનું લક્ષણ

સ્તબ્ધાક્ષયપિસ્ત્વજ્જા ગૂદોચ્છ્વાસથ મૂર્છિતઃ ॥

અન્યઃ-અસજ્જા મૂર્છિતઃ તુ સ્તબ્ધ-અક્ષયપિ ચ
ગૂદ-ઉચ્છ્વાસઃ (મવતિ) ॥

રુધિરથી મૂર્છા પામેલો માણસ તો સ્તબ્ધ
શરીરવાળો અને ગૂદ આસવાળો થઈ જાય છે.

મયજવિપજયોર્મ-ઠ્યોર્મિદાનમાહ-

મયથી તથા વિપથી થતી મૂર્છાનું નિદાન
ગુણાસ્તીવ્રતરત્વેન સ્થિતાસ્તુ વિપમયયોઃ ।

ત એવ તસ્માન્નાભ્યાં તુ મોહા સ્થાતાં યથેરિતો ॥૧૬

અન્વયઃ-(યે) ગુણા. (ત્સારો) તીવ્રતરત્વેન સ્થિતાઃ
(સન્તિ), તે એવ વિપ-મયયોઃ તુ (સ્થિતાઃ મવન્તિ),
તસ્માત્ તાભ્યા તુ યથા ફેરિતો મોહો સ્થાનામ્ ॥

(લઘુપણું, રૂક્ષપણું, શીઘ્રપણું, વિશદપણું,
વ્યવાયીપણું, તીક્ષ્ણપણું, વિકાશીપણું, સૂક્ષ્મ-
પણું, ઉચ્છાપણું અને જણાવવાને અશક્ય
રસવાળાપણું ઇત્યાદિ) જે ગુણો તેજ આદિ
પદાર્થોમાં ભુદા ભુદા અને તીવ્રરૂપે રહ્યા છે, તે
જ ગુણો વિષમાં અને મધમાં અતિ તીવ્ર સ્વરૂપે
રહેલા છે; (તેમાં પણ ફરક આ છે કે મધ
કરતાં પણ વિષમાં એ ગુણો અતિશય વધારે
બળવાન સ્વરૂપે રહ્યા છે; એ રીતે) મધમાં તથા
વિષમાં એ ગુણો હોવાને લીધે મધથી તથા
વિષથી પણ ઉપર કદા પ્રભાણેની મૂર્છા પ્રાપ્ત
થાય છે. ૧૬

ટીકા-યે ગુણાઃ=લઘુરૂક્ષાશીઘ્રવિશદવ્યવાયીતીક્ષ્ણવિકાશિ-
સૂક્ષ્મોણાનિદેશરસસ્વાદયઃ, ત્સારો દ્રવ્યે વ્યસ્તાસ્તીવાથ
સન્તિ, ત એવ ગુણાઃ વિપમયયોસ્તુ તીવ્રતરત્વેન સ્થિતાઃ ।
તનાપિ મેદસ્તન્નાન્તરે-‘ત એવ મધે દૃશ્યન્તે વિપેયુ
બલચત્રારઃ’ इति ॥ (આ બધી ટીકાનો અર્થ ઉપર
ભાષાંતરમાં અપાયો છે.)

મયજાયા મૂર્છાયા લક્ષણમાહ-

મયથી થતી મૂર્છાનું લક્ષણ

મયેન પ્રલપન્ ભૂતે નટ્ટવિધ્રાન્તમાનસઃ ।

ગાત્રાણિ વિક્ષિપન્ ભૂમી જરાં યાવન્ યાતિ તત્ ॥૧૭

અન્વયઃ-મયેન (મૂર્છિતઃ જનઃ) નટ્ટ-વિધ્રાન્ત-
લોચનઃ પ્રલપન્ (સન્) યાવન્ તત્ જરાં ન યાતિ,
(તાવન્) ભૂમી વિક્ષિપન્ શેતે ॥

મધથી મૂર્છા પામેલા માણસ બધી રીતે
સ્મૃતિરહિત અને (દોરી વગેરેને સર્પ વગેરે
સમજે એમ) ભ્રમણાશુક્લ મનવાળો થઈને
બકવાદ કર્યો કરે છે; તેમજ બધાં સુધી
પીધેલું મધ પચી ન બાથ ત્યાં સુધી પોતાનાં
ગાત્રોને ધરતી પર અફાળ્યા કરતો પડી રહે છે.

+ વિશદ, વ્યવાયી તથા વિકાશી આદિ ગુણોના
લક્ષણો પ્રથમ અંક-મિશ્રવર્ગમાં બેવાં.

ટીકા-નટ્ટવિધ્રાન્તમાનસઃ-નટ્ટ=સર્વથા સ્મૃતિહીન,
વિધ્રાન્ત=રજ્જ્વાં સર્વજ્ઞાનયુક્ત માનસ યસ્ય સઃ । જરા=
જીર્ણતા, તત્=મયમ્ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર
અપાયો છે.)

વિપજાયા લક્ષણમાહ-

વિપથી થતી મૂર્છાનું લક્ષણ

વેપથુસ્વપ્નતૃષ્ણાઃ સ્યુસ્તમશ્વ વિપમૂર્છિતે ।

વેદિતવ્યં તીવ્રતરં યથાસ્થં વિપલક્ષણેઃ ॥૧૮॥

અન્વયઃ-વિપમૂર્છિતે વેપથુ-સ્વપ્ન-તૃષ્ણાઃ વ તમઃ
સ્યુઃ । યથાસ્થ વિપલક્ષણેઃ તીવ્રતર વેદિતવ્યમ્ ॥

વિષથી મૂર્છા પામેલા માણસમાં કંપ,
નિદ્રા, તરશ અને અધકાર ઉત્પન્ન થાય છે.
(અહીં જણાવેલું વિષ મૂલ, કંદ, ફળ, પાંદડાં
અને દ્રુધ આદિ લેદોથી ભુદા પ્રકારનું સમ-
જવું.) એ વિષનાં જે જે લક્ષણો સુશ્રુતના
કલ્પસ્થાનમાં કદાં છે, તે તે લક્ષણો, મધનાં
તે તે લક્ષણો કરતાં વધારે તીવ્ર છે, એમ
સમજવું. (પણ સંજ્ઞાનો નાશ કરવાનો ધર્મ
મધમાં અને વિષમાં સરખો હોવાથી તેનાં
લક્ષણો પણ સરખાં હોય એમ સમજવું નહિ.)

ટીકાઃ-વિપસ્ય-મૂલકન્દફળપત્રકીરાદિમેદમિશ્રસ્ય,
યથાસ્થં લક્ષણમુક્તે સુશ્રુત જલ્પરથાને, તત્લક્ષણ મધાપેશવા
તીવ્રતર વેદિતવ્ય, ન તુ સજ્ઞાનાશ્ચેન સામ્યધર્મત્ ॥ (આ
ટીકાનો અર્થ પણ ઉપર ભાષાંતરમાં સમાયો છે.)

મૂર્છાંશ્રમતન્દાલીના કો મેદઃ? इत्यत आह-

મૂર્છા, શ્રમ અને તન્દાનો લેદ

મૂર્છાં પિત્તતમઃપ્રાપ્યા રજઃપિત્તાનિલાદ્ શ્રમઃ ।

તમો વાતકફાક્તન્દ્રા નિદ્રા શ્લેષ્મતમોમવા ॥૧૯॥

અન્વયઃ-મૂર્છાં પિત્ત-તમઃ-પ્રાપ્યા, શ્રમઃ રજઃ-
પિત્ત-અનિલાદ્, તન્દા તમસ્-વાત-કફાદ્ (ભવતિ),
નિદ્રા શ્લેષ્મ-તમસ્-મવા ॥

મૂર્છામાં પિત્ત અને તમોશુ બન્ને લગ-
ભાગ હોય છે; બ્યારે શ્રમ^x રજોશુથી, પિત્તથી

x શ્રમણ-શ્રમઃ-શ્રમ ચલને અનવસ્થાને વા इत्य-
સ્માદ માવે घट्, ‘नोदातोपदेशस्य’-इति वृद्धिनिषेधः ।
‘आन्तिमिष्यामतिश्रमः’ इति कोशात् मिष्याद्युद्धिस्या
आन्ति-चक्रावृद्धस्यैव श्रमद्वस्तुमिष्याज्ञानम्, स्वदेहस्य च
अन्नत इव मिष्याज्ञानम्-रजसः पित्ताद् वायोर्वा नातमन-
वस्थानमित्यर्थः-ભાગી જવું અથવા મનનું અયોક્કસ-
ટકાણું યવું-ખોટા માનરૂપ શ્રમણ થવી, બાણે પોતે

ટીકા-જ્ઞાન્તઃ=જ્ઞાનઃ, જ્ઞાન્ત ઇતિ યાવત્ । કર્માત્માનઃ=કર્માન્વિતાઃ, કર્મેન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ ચ જ્ઞાન્તાનિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

સંન્યાસસ્ય સપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણમાહ-

સંન્યાસતુ સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ

વાન્દેહમનસાં ચેષ્ટામાશ્લિપ્યાતિવલા મલાઃ ।

સંન્યસ્યન્યયલ્ જન્તુ પ્રાણાયતનમાશ્રિતા ॥૨૩॥

સ ના સંન્યાસસ્યસ્તઃ કાષ્ઠીભૂતો મૃતોપમઃ ।

પ્રાણૈર્વિમુચ્યતે શીઘ્રં મુક્ત્વા સઘ.ફલો ક્રિયામ્ ॥

અન્ય-અતિવલાઃ મલાઃ પ્રાણાયતન (હૃદયમ્)

આશ્રિતાઃ (સન્તઃ) ઘાત્-દેહ-મનસાં ચેષ્ટામ્ આશ્લિપ્ય

અથ જન્તુ સંન્યસ્યન્તિ । સંન્યાસ-સંન્યસ્ત્ સ. ના

કાષ્ઠીભૂતઃ મૃત-ઉપમઃ (સન્) સઘ.ફલો ક્રિયા મુક્ત્વા

શીઘ્ર પ્રાણૈ વિમુચ્યતે ॥

અર્થ-ત બળવાન બનેલા મગો, પ્રાણના

સ્થાનરૂપ હૃદયનો આશ્રય કરી અર્થોત્ છેક

હૃદય સુધી પહોંચી જઈ વાણીની, દેહની તથા

મનની ચેષ્ટાનો વિનાશ કરી ઓછા સત્વ

શુભ્રવાળા નિર્બળ માણસને મૂર્છિત કરી દે

છે (ત્યારે તે માણસને સંન્યાસ થયો કહે

વાય છે.) એમ એ સંન્યાસથી મૂર્છિત થયેલ

માણસ લાકડા જેવો, ક્રિયાઓથી રહિત અને

મુકદ્દા જેવો થઈ જાય છે; એ વેળા એ

માણસના શરીરમાં સોયથી લોકવું, તીક્ષ્ણ

અન્ન અન્ન, તીક્ષ્ણ નસ્ય અપવું, કૌશાં

ઘસવાં અને વીંછી વગેરે કરડાવવા ઇચ્છાદિ

વા પ્રાણી અનયેતિ તિદ્રા-‘નિન્દેત્તેલોપથ’-(ઉળા. ૨-૧૭)

ઈતિ રક્-કંક સાથે મળેલ તમેજીશુને લીધે ખરાબ

સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવી-મેલાન બનવું, અથવા મેચેનીવાળું

થાકેલું મન બધી ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી અટકી જાય;

અથવા ઇન્દ્રિયરહિત પ્રદેશમાં મનની જે સ્થિતિ તે

તિદ્રા; અથવા જેનાથી પ્રાણી નિન્દાય-મેલાન ગણાય,

તે તિદ્રા કહેવાય છે.

+ સંન્યસનમ્-અતિવલેર્નિર્દેહદયાશ્રિતૈર્વામ્-દેહ-મનસાં

ચેષ્ટાયાસ્યજનનં-મૂર્છાકરણ-કાષ્ઠવત્રિક્રિય-મૃતોપમાવસા-

નયન-સંન્યાસઃ, સ-નિર્વૃત્તકાદ્ અસુ શ્લેષને-માલે ઘન્-

અતિશય બળવાન બનેલા દોષો, માણસના છેક

હૃદય સુધી પહોંચી જઈ વાણી, મન તથા દેહની

ચેષ્ટા ઓડાવી દે, મૂર્છા ઉપજવે અને તેથી લાકડાં

જેવી ક્રિયાશૂન્ય અથવા મુકદ્દા જેવી સ્થિતિમાં

જે પહોંચાડી દે, તે સંન્યાસ કહેવાય છે.

તત્ત્વ ક્ષણ આપનારી ક્રિયાઓ કરવામાં ન આવે, તો તે માણસ તત્ત્વ મરી જાય છે.

ટીકા-આશ્લિપ્ય=વિનાશ, સંન્યસ્યન્તિ=મૂર્છ્યન્તિ,

પ્રાણાયતન=હૃદય, સંન્યસ્તઃ=મૂર્છિતઃ, કાષ્ઠીભૂતઃ=ક્રિયા-

રહિતઃ, અત એવ મૃતોપમ ઇતિ, સઘ.ફલો ક્રિયા=સુચી-

વ્યવહારાજ્ઞાનાવધિકાપિકાનુષર્ણપૃથિકાદિદંશનાદિહપામ્ ॥

સંન્યાસસ્ય મૂર્છાદિભ્યાં મેદમાહ-

સંન્યાસમાં અને મૂર્છા આદિમાં ભેદ

દોષેપુ મદમૂર્છાયા ગતવેગેપુ દેહિનઃ ।

સ્વયમપ્યુપશામ્યન્તિ સંન્યાસો નોપધૈવિના ॥૨૫॥

અન્ય-દોષેપુ ગતવેગેપુ (સસુ) દેહિનઃ મદ-

મૂર્છાયાઃ સ્વયમ્ અપિ ઉપશામ્યન્તિ, સંન્યાસઃ (તુ)

ઓપધૈઃ વિના ન (એ શામ્યતિ) ॥

દોષોના વેગો જતા રહે ત્યારે માણસને

નહિ વધેલો ઉન્માદ અને મૂર્છાઓ પોતાની

મેળે પણ શાંત થઈ જાય છે, પણ સંન્યાસ તો

ઓપધૈ વિના શાંત થતો જ નથી. ૨૫

ટીકા-મદમૂર્છાયાઃ-મદઃ-અપ્રવૃદ્ધ ઉન્માદઃ મૂર્છા-

યાઃ=મૂર્છાઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ મૂર્છાયાધિકિત્સા-

મૂર્છાની ચિકિત્સા

સેન્નયગાહા મળયઃ સહારાઃ, શીતાઃ પ્રવેદ્ધા

હ્યજનાનિલાશ્ચ । શીતાનિ પાનાનિ ચ ગન્ધવન્તિ,

સર્વાસુ મૂર્છાસ્વનિવર્તિતાનિ ॥ ૨૬ ॥

અન્ય-સેન્ન-અવગાહા, મળયઃ સહારાઃ, શીતાઃ

પ્રવેદ્ધા, ચ વ્યજન-મનિલાઃ ચ ગન્ધવન્તિ શીતાનિ

પાનાનિ, સર્વાસુ મૂર્છાસુ અનિવર્તિતાનિ (ભવન્તિ) ॥

શીતળ પાણી છાંટવું, શીતળ જળમાં

પેસાડવું, અંદ્રકાંત આદિ મણિઓ, મોતી

વગેરેના હારો, કપૂરવાળાં અંદનનાં લેપનો,

સાકરથી સંયુક્ત તથા ભીમએની ખરાસ

વગેરેથી સુગંધી કરેલ આમળાનાં રસ વગેરેનાં

પીણાં અને પાંખાના પવનો-એ ઉપચારો

દરેક પ્રકારની મૂર્છાઓમાં રોકાતા નથી અર્થોત્

વાયુથી તથા કદૃશી થયેલી મૂર્છામાં પણ એની

અટકાયત નથી; કારણ કે દરેક મૂર્છામાં પિત્ત

જ મુખ્ય હોય છે. ૨૬

ટીકા-મળયઃ=ચન્દ્રકાન્તાદયઃ, હારાઃ=મુક્તાદિહારાઃ,

શીતાઃ પ્રવેદ્ધાઃ=સર્વપૂરવન્દનાસુલેરનાનિ, શીતાનિ પાનાનિ=

સિતામલકાદિપાનકાનિ, ગન્ધવન્તિ=અર્પુનાનિ

સર્વાસુ મૂર્છાસ્તનિવારિતાનિ । અસ્યાયમિપ્રાયઃ-સેકા-
વીન્યન્યાસુ મૂર્છાસુ હિતાન્યેવ, કિંતુ વાત્સલ્યજાત્યપિ
ન નિવારિતાનિ, તદાપિ પિતૃસ્ય પ્રધાનત્વામ્ ॥ (આ
ટીકાનો અર્થ હિપર ભાષાંતરમાં લેવાયો છે)

મૂર્છામાં હિતકારી પદાર્થો

સિદ્ધાન્તિ વર્ગે મધુરે પચાંસિ, સદાહિમા
જાહ્નલજા રસાશ્ચ । તથા યવો લોહિતશાલ્યશ્ચ,
મૂર્છાસુ પથ્યાઃ સસતીનમુદ્ગાઃ ॥ ૨૭ ॥

અન્યથા-મધુરે વર્ગે સિદ્ધાન્તિ પચાંસિ, ચ સદાહિમાઃ
જાહ્નલજાઃ રસાઃ, તથા યવઃ, ચ લોહિતશાલ્યઃ સતીન-
મુદ્ગાઃ મૂર્છાસુ પથ્યાઃ (ભવન્તિ) ॥

મધુર વર્ગના ઔષધોમાં પકાવેલાં ફૂદો,
દાહિમ સહિત જાગલ પ્રદેશનાં પ્રાણીઓનાં
માંસોના રસો, જવ, રાતા ચોખા, વટાણા
અને મગ એ મૂર્છામાં પથ્ય છે. ૨૭

ટીકા-સતીનઃ=કલાયઃ ।

મૂર્છાપારણ ઉપાયો

કાલમજ્જોપગોશીરકેસરં શીતવારિણા ।
પીતં મૂર્છાં જયેદ્દોહિવા કૃષ્ણાં વા મધુસંયુતામ્ ॥
શીતેન તોયેન પિત્તં મૃણાલં, કૃષ્ણાં ચ પથ્યાં
મધુનાડ્ઝલિહ્વાત્ । કુર્યાંચ નાસાવદનાવરોધં,
ક્ષીરં પિત્તેદ્દાડ્ઝય્ય માનુષોગામ્ ॥ ૨૮ ॥

દ્રાક્ષાસિતાદાહિમજાગવન્તિ, કહ્લારનીલો-
ત્પલપદ્મવન્તિ । પિત્તેકપાયાણિ ચ શીતલાનિ,
પિત્તજ્વરં યાનિ શામં નયન્તિ ॥ ૩૦ ॥

શિરીષવીજગોમૂત્રકૃષ્ણામરિચસેન્ધવૈઃ ।
અજ્ઞતં સ્યાત્ પ્રયોધાય સરસોનાશલાયચૈઃ ॥ ૩૧ ॥

અન્યથા-કાલમજ્જા-ઉપગ-ઉશીર-કેસરં શીત-
વારિણા પીતં મૂર્છાં જયેત્, વા મધુસંયુતાં કૃષ્ણાં લીહ્વા
(મૂર્છાં જયેત્) શીતેન તોયેન મૃણાલ મિસમ્ અવલિહ્વાત્,
કૃષ્ણાં ચ પથ્યાં મધુના (અવલિહ્વાત્) । નાસા-વદન-
અવરોધ ચ કુર્યાત્, અથવા માનુષીણાં ક્ષીરમ્ અપિ
પિવેત્, દ્રાક્ષા-સિતા-દાહિમ-જાગવન્તિ, કહ્લાર-નીલ-
ઉત્પલ-પદ્મવન્તિ શીતલાનિ ચ કપાયાણિ પિવેત્, યાનિ
ચ પિત્તજ્વર શામ નયન્તિ, (તાનિ અપિ કપાયાણિ
પિવેત્) । શિરીષ-વીજ-ગોમૂત્ર-કૃષ્ણા-મરિચ-સેન્ધવૈઃ
સરસોન-શિત્તા-વૈષ્ણવૈઃ અજ્ઞત પ્રયોધાય સ્યાત્ ॥

ઘોરને ગર્ભ, મરી, વાળો અને નાગકેસર-
ને વાટી ટાઢા પાણી સાથે પિવાય તો તે મૂર્છા-
ને મટાડે છે. પીપરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટ-
વાથી પણ તે મૂર્છાને મટાડે છે. કમળનું ગિચ્છ

કે મુજાલ, ટાઢા પાણી સાથે ચાટવું અથવા
પીપર અને હરડેને વાટી મધ સાથે ચાટવી.
નાકના તથા મોઢાના શ્વાસને રોકવો, તેથી
મૂર્છા મટે છે. અથવા અંનુ ધાવણ પીવું, તેથી
પણ મૂર્છા મટી જાય છે. દ્રાક્ષ, સાકર, દાહિમ,
ચોખાની ધાણી, ચતુ કમળ, નીલકમળ અને
ધોળા કમળવાળા શીતળ કષાયો (હિમ) પીવા
અને જે કષાયો પિત્તજ્વરને મટાડનારા છે
તે પણ પીવા. સરસડિયાનાં ખીજ, પીપર,
મરી, સૈંધવ, લસણ, મનશીલ અને વજ્રને
ગોમૂત્રમા વાટી તેનું અંજન આંજ્યુ હોય
તો મૂર્છામાંથી જાતપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

અન્યથા-

ખીજો અંજનપ્રયોગ

અજ્ઞને સમ્યગાર્ય્યં મધુસિન્ધુશિલોપગૈઃ ।
પ્રમોહદ્રોહિ ભવતિ ભાપિતં મિપ્રજાં વરૈઃ ॥ ૩૨ ॥

અન્યથા-મધુ-મિન્ધુ-શિલા-ઉપગૈઃ સમ્યગ્ આર્ય્યમ્
અજ્ઞન પ્રમોહ-દ્રોહિ ભવતિ, (હિતિ) મિપ્રજાં વરૈઃ ભાપિતમ્
(ગત્તિ) ॥

મધ, સૈંધવ, મનશીલ અને મરીનું અંજન
સારી રીતે આંજ્યુ હોય તો તે મૂર્છા સંખંધી
પ્રમેહને મટાડે છે, ક્રોમ ઉત્તમ વેદોએ
કહ્યું છે. ૩૨

ટીકા-શિલા=મનઃશિલા, કપળ=મરિચમ્ ॥

મૂર્છાનિવારણ નસ્યપ્રયોગ

મધુકસારેસિન્ધૂત્યવચ્ચોપગકણાઃ સમાઃ ।
શ્લક્ષ્ણં પિટ્ટવાડ્ઝમ્ભસા નસ્યં કુર્યાત્ સંજ્ઞાપ્રગોઘનમ્
અન્યથા-મધુક-સાર-સિન્ધુ-ઉપગ-વચ્ચા-કપળ-
કણાઃ સમાઃ અમ્ભસા શ્લક્ષ્ણં પિટ્ટવા નસ્યં કુર્યાત્, (યેન)
સંજ્ઞાપ્રગોઘનમ્ (ભવતિ) ॥

મહુડાનો સાર, સૈંધવ, વજ્ર, મરી અને
પીપર સમભાગે લઈ પાણીમાં બારીક વાટી તેનું
નસ્ય આપવું, તે મૂર્છામાંથી જાનમાં લાવે છે. ૩૩

અથ રક્તજાડીનાં મૂર્છાનાં ચિકિત્સામાહ-

રુધિર વગેરેથી થયેલી મૂર્છાની ચિકિત્સા
રક્તજાડાં તુ મૂર્છાયાં હિતઃ શીતક્રિયાત્રિધિઃ ।
મયજાણં પિવેન્મયં નિદ્રાં સેવેત યા સુલ્ભમ્ ॥
વિપજાયાં વિપજ્ઞાનિ મેપજાનિ પ્રયોજયેત્ ॥ ૩૪ ॥

અન્યથા-રક્તજાડાં તુ મૂર્છાયાં શીતક્રિયાત્રિધિઃ

હિતઃ (ભવતિ), મયજાગ્યં મય વિવેત્, વા મુરોં વિદાં
સેવેત્, વિપજાગ્યં વિપજાનિ મેવજાનિ પ્રયોજયેત્ ॥

રુધિરથી થયેલી મૂર્છામાં શીતળ ક્રિયા
કરવારૂપ ચિકિત્સા હિતકારી થાય છે; મધથી
થયેલી મૂર્છામાં મધ પીવું અથવા સુખેથી
નિદ્રા સેવવી; અને વિપથી થયેલી મૂર્છામાં
વિપનો નાશ કરનારાં ઔષધોનો પ્રયોગ
કરવો. ૩૪

અથ સંન્યાસચિકિત્સા-

સંન્યાસની ચિકિત્સા

પ્રભૂતદોષસ્તમસોઽતિરેકાત્, સમ્મૂર્ચિતો
નૈવ વિદ્યુષ્યતે યઃ । સંન્યસ્તસંનઃ સ હિ દુષ્કિ-
ક્તિસ્યો, નરો મિપગ્મિઃ પરિકીર્તિતોઽસૌ ॥૩૫॥
અજ્ઞાનાપ્યવપીડાશ્ચ ધૂમાઃ પ્રથમનાનિ ચ ।
સૂચીમિસ્તોદનં શસ્ત્રં દાહપીડા નવાન્નરે ॥૩૬॥
લુપ્તાં કૈશલોન્નાં ચ દન્તેદંશનમેવ ચ ।
આત્મગુપ્તાઽવચર્પેશ્ચ હિતસ્તસ્ય પ્રવોચને ॥ ૩૭ ॥

અન્યયઃ-પ્રભૂતદોષઃ યઃ તમસઃ અતિરેકાત્ સમ્મૂર્ચિતઃ
(સત્) નૈવ વિદ્યુષ્યતે, સ. હિ નરઃ સંન્યસ્તસંનઃ (કથ્યત્),
નરો મિપગ્મિઃ દુષ્કિક્તિસ્યઃ પરિકીર્તિતઃ । વત્સ્ય પ્રવોચને
અજ્ઞાનનિ, ચ અવપીડાઃ, ચ ધૂમાઃ પ્રથમનાનિ, સૂચીમિઃ
તોદનં શસ્ત્રં, નવાન્નરે દાહપીડા, કૈશલોન્નાં ચ લુપ્તાં,
દન્તેઃ ચ દાનત્મ એવ, ચ આત્મગુપ્તા-અવચર્પઃ (કર્તવ્યઃ) ॥

ધણા દોષવાળો જે માણસ તમેાશુણના
અતિશયને લીધે મૂર્છિત થઈને પાછો જાગે
જ નહિ, તે માણસને વૈદ્યો સંન્યાસ રોગ-
વાળો કહે છે અને તેની ચિકિત્સા કરવી પણ
ખડું સુરકેલ છે. તે સંન્યાસવાળા માણસને
જગાડવા માટે અંગનો આંજવાં, કદકરૂપ
કરેલાં ઔષધોનો રસ નાકમાં નાખવો, ધુમાડા
આપવો, ઔષધનાં ચૂર્ણને જે મોઢાંપાળી નળી-
માં ભરી તેમાં મોઢાની કૂંઠ મારીને તે ઔષધ
નાકમાં ચડાવી દેવું, અંગોમાં સોયો લોંકવી,
નખના મધ્યમાં (ડામ દઈ) દાહની પીડા
કરવી, કેશ તથા રૂંવાડાં ચૂંટવાં, દાંતથી બટકાં
ભરવાં અને અંગો પર કૌંચાં ઘસવાં. ૩૫-૩૭

ટીકા-અવપીડઃ=દલ્લીકૃતોવધરસસ્ય નાસાપુટે
દાનમ્, પ્રથમતમ્=ઓષધચૂર્ણસ્ય દિગ્મુલ્યા નાડિક્યા
મુલ્લાતેન નાસાપુટે દાનં, તસ્ય-સંન્યસ્તસ્ય ॥

અથ મૂર્ચ્ચાં રસાવાહ-

મૂર્છામા ઉપયોગી રસો

કળામધુયુતં સૂતં મૂર્ચ્ચાંયાં પ્રાશયેદ્વિપક્વ ।
શીતસેકાવગાહાદીન્ સર્વાન્નિ પીડનં દઢાત્ ॥૩૮॥
અન્યયઃ-મિપક્વ મૂર્ચ્ચાંયાં કળા-મધુયુત સૂતં પ્રાશ-
યેત્, શીત-સેક-અવગાહ-આદીન્ (કારયેત્), દઢાત્
સર્વાન્નિ પીડનં (ચ કુર્યાત્) ॥

મૂર્છામાં વૈદ્યે મરેલો પારો પીપર તથા
મધ સાથે ખવડાવવો; તેમજ ટાઢું પાણી
છાંટવું અને ટાઢા પાણીમાં પ્રવેશ આદિ કરાવવાં
અને ખલાતકારે બધાં અંગોને દાખવાં. ૩૮
ટીકા-સૂતં=મારિતમ્ ॥

તામ્રચૂર્ણસમોશારં કેશરં શીતવારિણા ।
પીતં મૂર્ચ્ચાં દ્રુતં હન્યાદ્દશ્મિન્દ્રાશનિર્વથા ॥૩૯॥
અન્યયઃ-તામ્રચૂર્ણ-સમ-અશીરં કેશરં શીતવારિણા
પીતં (સત્) યથા હન્ય-અશનિઃ વૃક્ષં (તથા) મૂર્ચ્ચાં
દ્રુત હન્યાત્ ॥

મારેલા ત્રાંખાનું ચૂર્ણ, વાળો અને નાગ-
કેસર સમભાગે લઈ મિશ્ર કરી ટાઢા પાણી
સાથે પીવું હોય તો જેમ વીજળી વૃક્ષનો
નાશ કરે છે, તેમ તે (ઉપાય) મૂર્છાનો તરત
નાશ કરે છે. ૩૯

ટીકા-તામ્રચૂર્ણ=મારિતતામ્રચૂર્ણમ્ ॥

અથ ધ્રમસ્વ ચિકિત્સા-

અમની ચિકિત્સા

પિપ્પેદુરાલભાકાર્યં સવૃતં ધ્રમશાન્તયે ।
પથ્યાકાર્યેન સંસિદ્ધે વૃતં ધાત્રીરસેન વા ॥ ૪૦ ॥
શુષ્કીકૃષ્ણાશતાહ્વાનાં સામયાનાં પલં પલમ્ ।
શુદ્ધસ્ય વટ્પલાન્યેષા ગુટિકા ધ્રમનાશિની ॥૪૧॥
તામ્રં દુરાલભાકાર્યેઃ પીતં દુ વૃતસંયુતમ્ ।
નિવારયેદ્ધ્રમં શીઘ્રં તથા શમ્ભુમાપિતમ્ ॥૪૨॥

અન્યયઃ-ધ્રમશાન્તયે દુરાલભા-કાર્યં સવૃત પિબેત્,
વા પથ્યાકાર્યેન વા ધાત્રીરસેન સંસિદ્ધે વૃતં (પિબેત્) ॥
શુષ્કી-કૃષ્ણા-શતાહ્વાનાં સામયાનાં પલં પલં, શુદ્ધસ્ય
વટ્પલાનિ-એવા ગુટિકા ધ્રમનાશિની (ભવતિ) ॥ તામ્રં
વૃતસંયુતં દુ (કૃત્વા) દુરાલભા-કાર્યેઃ (સહ) પીતં
(સત્) તત્ત્વપીત્રં ધ્રમ નિવારયેત્, યથા શમ્ભુમાપિતમ્ ॥

અમને મટાડવા ચાતા ધમાસાનો કપાથ
ધી સાથે પીવો; અથવા હરડેના કપાથથી કે
આમળાના રસથી પકાવેલું ધી પીવું; સૂંઠ.
પીપર, સુવા તથા હરડે દરેક ચાર તોલા

ચોવીશ તોલા ગોળની ગોળીએ (કરી) ખાધી હોય તો તે બ્રમને નાશ કરે છે. મારેહું ત્રાંધું ધીમાં કાલવી રાત્રા ધમાસાના કવાથ સાથે પીધું હોય તો તે તરત બ્રમને મટાડે છે, એમ મહાદેવજીએ કહ્યું છે. ૪૦-૪૨

અથ તન્દ્રાયા અતિનિદ્રાયાથ ચિકિત્સામાહ-
તંદ્રાની તથા અતિનિદ્રાની ચિકિત્સા:
અંબનરૂપે

તુરંગ્ગલાલવળોત્તમેન્દુ, મનઃશિલામાગધિ-
કામધૂનિ । નિયોજિતાન્યક્ષિણ વિમિશ્રિતાનિ,
તન્દ્રાં સનિદ્રાં વિનિવારયન્તિ ॥ ૪૩ ॥

અન્વય:-તુરંગ્ગ-સાલા, -લવળ-ઉત્તમ, -ઇન્દુ-મન:-
શિલા-માગધિકા-મધૂનિ વિમિશ્રિતાનિ (કૃત્વા) અક્ષિણ
નિયોજિતાનિ (સન્તિ) તન્દ્રાં સનિદ્રાં વિનિવારયન્તિ ॥

થોડાની લાળ, સૈંધવ, કપૂર, મનશીલ,
પીપર અને મધને એકઠાં કરી આંખમાં આંજ્યાં
હોય તો તે તંદ્રા અને અતિનિદ્રાને મટાડે છે.

દીકા-ઇન્દુ:-કપૂર: ॥

નસ્થપ્રયોગરૂપે

સૈન્ધવં શ્વેતમરિચં સર્પપાઃ કુષ્ઠમેવ ચ ।

યસ્તમૂષ્ણેણ સમ્પિપ્તં નસ્યં તન્દ્રાનિવારણમ્ ॥ ૪૪ ॥

અન્વય:-સૈન્ધવં શ્વેત-મરિચં સર્પપાઃ ચ કુષ્ઠમ્
એવ યસ્તમૂષ્ણેણ સંવિપ્તં નસ્યં (સત્) તન્દ્રા-વિનિવારણં
(મવતિ) ॥

સૈંધવ, સરગવાનાં બીજ, સરસવ અને
કઠને બકરાના મૂત્રમાં વાટી તેનું નસ્થ આખું
હોય તો તે તંદ્રા મટાડે છે. ૪૪

દીકા-શ્વેતમરિચં-શિમુવીજમ્ ॥

બીજે નસ્થપ્રયોગ તથા લોરીંગળી
આદિને કવાથ

શુષ્કીકળોગ્રાલવળોત્તમાનિ, નસ્યેન તન્દ્રા-
વિજયોલ્પણાનિ । શુદ્રાઽમૃતાપોષ્કરનાગરાણિ,
માર્ગીશિવાભ્યાં કથિતાનિ પાનાત્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વય:-શુષ્કી-કળા-ઉગ્રા-લવળોત્તમાનિ નસ્યેન
તન્દ્રા-વિજય-ઉલ્પણાનિ (સ્યુઃ, તથા ચ) શુદ્રા-અમૃતા-
પોષ્કર-નાગરાણિ માર્ગી-શિવાભ્યાં (સહ) કથિતાનિ
(કૃત્વા તત્-કાયસ્ય) પાનાત્ (તન્દ્રા નિવર્તેતે) ॥

સૂંઠ, પીપર, વજ અને સૈંધવ નસ્થરૂપે
અપાવાથી તંદ્રા પર કાળુ લેવામાં ઉગ્રકામ કરે
છે; તેમજ લોરીંગળી, કઠ, ગળો, સૂંઠ, ભારંગી

અને હરડેનો કવાથ કરી પીવાથી તંદ્રા મટી
જાય છે. ૪૫

દીકા-શિવા-હરીતકી ।

મૂર્છા, બ્રમ, નિદ્રા, તંદ્રા અને સંન્યાસનો
અધિકાર સમાપ્ત

અથ મદાત્પયાધિકાર: ।

૨૦ : મદાત્પયનો અધિકાર*

મધનો સ્વભાવ

મઘં સ્વભાવતઃ પ્રાજ્ઞૈર્યથેવાયં તથા સ્મૃતમ્ ।

અયુક્તિયુક્તં રોગાય યુક્તિયુક્તં રસાયનમ્ ॥ ૧ ॥

અન્વય:-મઘ યથા અન્નં તથા ચ સ્વભાવતઃ પ્રાજ્ઞૈઃ
સ્મૃતમ્ । (તદ્) અયુક્તિયુક્તં રોગાય, યુક્તિયુક્તં રસાયનં
સ્વાત્ ॥

મધને વિક્ષાનોએ અન્ન જેવા જ સ્વભા-
વનું કહ્યું છે; એ મધનો યુક્તિ વિના ઉપ-
યોગ કર્યો હોય તો તે રોગ ઉત્પન્ન કરે છે
અને યુક્તિ સાથે ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે
રસાયનરૂપ થાય છે. ૧

યુક્તિયુક્તમથસ્ય મહિમાનમાહ-

યુક્તિયુક્ત મધનો મહિમા

પ્રાણાઃ પ્રાણભૂતામન્નં તદ્યુત્તથા નિદ્ધન્યસૂત્ ।

વિપં પ્રાણહરં તચ્ચ યુક્તિયુક્તં રસાયનમ્ ॥ ૨ ॥

* મદ એવ આત્મયસ્વો-નાશસ્મ-અત્યધિકો નાશ-
જનકો વા-મદાત્પયઃ इति નિહચ્ચતે, યદ્વા મદેન અત્યયઃ-વિના-
શોન્મુક્તતા-મદાત્પયઃ, યદ્વા મદત્પ અત્યયઃ-અતિક્રમઃ-
સારિવાકદિસ્વસ્પોહરૂપને, દોષઃ કૃચ્છં વૈતિ-મદાત્પયઃ-
'અત્યયોઽતિક્રમે દષ્ટે વિનાશો દોષકૃચ્છયોઃ' इति મેદિની-
મઘ કે મદિરાનો મદ-એટલે કેદ-એ જ પ્રાણીના
નાશરૂપે અને નાશ કરનાર થાય છે, તે મદાત્પય અથવા
મધને લીધે વિનાશની તૈયારી જેની સ્થિતિ થઈ જાય;
અથવા મદ એ જ હૃદ ઉપરાંત થઈ પોતાનું સાત્ત્વિક
આદિ સ્વરૂપ ઓળંગે કે દોષરૂપ અથવા કષ્ટરૂપ કે
રોગરૂપ થાય તે મદાત્પય કહેવાય છે. આ મદાત્પય-
નો અધિકાર, ઉપરના મૂર્છાદિના અધિકાર સાથે
સંકળાયેલ છે; કેમ કે મૂર્છાધિકારના પાંચમા શ્લોકમાં
કહેલ છે કે, 'મથન ચ વિષેણ ચ'-મધના કેદથી
પણ મૂર્છા આવે છે-એટલે મદાત્પયથી મૂર્છા થાય
છે, એ કારણે તે મૂર્છાના એક કારણરૂપે મદાત્પય
જણાવાથી તે મૂર્છા આદિના અધિકાર પછી લાગ્યો
જ મદાત્પયનો અધિકાર શરૂ કરે છે.

વિધિના માત્રયા કાલે દિતૈરજૈર્થાવલમ્ ।
પ્રદ્યો યઃ પિત્રેન્મયં તસ્ય સ્યાદમૃતં યથા ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ-અન્ન પ્રાણમૃતાં પ્રાણાઃ (સન્તિ, તથાપિ)
તદ્ અયુક્તયા અસ્તુ દન્તિ, વિષં ચ પ્રાણદરં (સવતિ),
તદ્ યુક્તિયુક્તં રમાયન (સ્થાતુ) ॥ યઃ પ્રદ્યઃ (સન્)
વિધિના માત્રયા કાલે દિતૈઃ અત્રેઃ યથાવલ મયં
પિવેત્, તસ્ય (તદ્) યથા અમૃત (તથા) સ્થાતુ ॥

અન્ન પ્રાણીઓના પ્રાણરૂપ છે, છતાં તે
યુક્તિ વગર ઉપાયોગમાં લેવાયું હોય તો પ્રાણ-
નો નાશ કરે છે; અને એર પ્રાણને હરનારું
છે, છતાં યુક્તિપૂર્વક ઉપયોગમાં લીધું હોય
તો રસાયન રૂપ થાય છે. (આ જ પ્રમાણે
મધના વિષયમાં પણ સમજવાનું છે.) જે
માણસ આનંદયુક્ત થઈ વિધિથી, માત્રાથી,
તે તે કાળને અનુસરીને, હિતકારી અત્રોની
સાથે અને પોતાના બળને અનુસરી મધપાન
કરે છે, તેને તે મધ અમૃત જેવું થાય છે.

તત્ત્વ વિધિર્યા-

મધ પીવાની વિધિ

કૃતશારીરસંસ્કારઃ શુચિરુત્તમગન્ધવાન્ ।
ઉદામગન્ધિભિઃ સ્ફીર્તૈર્મૃદુભિર્વસતૈર્વૃતઃ ॥ ૪ ॥
વિવિન્નવિવિચક્ષ્ણવી રક્તાભરણભૂષિતઃ ।

સાનન્દઃ સાવધાનઃ પિત્રેન્મયં જ્ઞાનૈઃ જ્ઞાનૈઃ ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ-કૃત-શારીર-સંસ્કારઃ શુચિઃ ઉત્તમ-ગન્ધ-
વાન્ ઉદામ-ગન્ધિભિઃ સ્ફીર્તૈઃ મૃદુભિઃ વસતૈઃ વૃતઃ
વિવિન્ન-વિવિચ-ક્ષ્ણવી રક્ત-આભરણ-ભૂષિતઃ સાનન્દઃ
ચ સાવધાનઃ (જનઃ) જ્ઞાનૈઃ જ્ઞાનૈઃ મધ પિવેત્ ॥

શરીરને સારી રીતે સંસ્કારી સ્વચ્છ કરી
પવિત્ર થઈ, ઉત્તમ સુગંધેા ધારણ કરી, ઉત્તમ
સુગંધવાળાં મેઝાં કામળ વસ્ત્રો પહેરી, રંગ
બેરંગી બાતબાતની પુષ્પમાળા ધારણ કરતો,
રાતાં આભૂષણોથી સુશોભિત, આનંદયુક્ત અને
સાવધાન થયેલા માણસે ધીરે ધીરે મધ પીવું.

દેશો યથા-

મધ પીવાની જગ્યા

ઉપવનેષુ-સુરભિસુરક્તસુમનઃસમૂહમનોહરેષુ
મન્જુગુણ્ડમધુકરનિકરેષુ કૂઝતકલકળટેષુ સુર-
ભિશિશિરમધુરસમીરેષુ, મન્દિરેષુ-સુધાગુપ્તેષુ
સુદૂષધૂષિતેષુ, સૂપધાનેષુ સંસ્તીર્ણવિહિતેષુ
શયનાસનેષુ

ઉપવિષ્ટોઽયથા તિર્યગ્ મુશ્ન દૃષ્ટઃ સુરાં પિવેત્ ।
સૌવર્ણે રાજતૈઃ પાત્રૈઃ પિત્રેન્મણિમયૈરપિ ॥ ૬ ॥
રૂપયૌવનમત્તાભિર્ચલ્લમાભિર્ધોષતઃ ।

વહ્નાભરણમાલ્યૈષ્ ભૂષિતાભિર્ધૈર્તુકૈઃ ॥

દીપમાનં મૃગાક્ષીમિઃ પિત્રેન્મયં મુદાન્વિતઃ ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ-સુરભિ-સુરક્ત-સુમનઃ-સમૂહ-મનોહરેષુ
મન્જુ-ગુણ્ડ-મધુકર-નિકરેષુ કૂઝત-કલકળટેષુ સુરભિ-
શિશિર-મધુર-સમીરેષુ ઉપવનેષુ, સુધાગુપ્તેષુ સુદૂષધૂષિતેષુ
મન્દિરેષુ, સૂપધાનેષુ સંસ્તીર્ણવિહિતેષુ શયનાસનેષુ ઉપવિષ્ટઃ
અયથા તિર્યગ્ મુશ્ન દૃષ્ટઃ સુરાં પિવેત્, સૌવર્ણૈઃ રાજતૈઃ
મણિમયૈઃ અપિ પાત્રૈઃ પિવેત્, રૂપ-યૌવન-મત્તાભિઃ,
વિશેષતઃ વલ્લમાભિઃ, યર્થતુકૈઃ વહ્ના-આભરણ-માલ્યૈઃ
ભૂષિતાભિઃ મૃગાક્ષીમિઃ ચ દીપમાન મયં મુદા અન્વિતઃ
પિવેત્ ॥

ઉત્તમ રંગવાળાં સુગંધી પુષ્પોના સમૂહ-
થી મનને હરણ કરતા, મધુર શુંભરવ કરતા
બ્રમરોના સમૂહોવાળા, ટુંકા કરતી કાંચડોવાળા
અને સુગંધી, શીતળ તથા મધુર પવનવાળા
બગીચાની અંદર કળીચૂનાથી ઘોળેલા અને
ઉત્તમ ધૂપોથી સુગંધયુક્ત કરેલા બંગલામાં
સારાં ઓશીકાવાળાં તથા સારી રીતે બિછાવી
રાખેલાં શયનો પર કે આસનો પર બેસીને
અથવા આઠે પડખે થઈને માણસે બહુ જ
આનંદ પામીને મધ પીવું. (વળી તે પણ)
રૂપ તથા યૌવનથી મદમાતી, ધણી જ વહાલી,
તે તે ઋતુઓને અનુસરતાં વસ્ત્રોથી, આભૂષણો-
થી તથા પુષ્પોથી શણગારેલો અને હરણનાં
સરખાં મેત્રોવાળી ઓઝાઓ સોનાનાં, રૂપાનાં
કે અલ્પિઓના પાત્રોમાં ભરીને વારંવાર અપાતું
તે મધ પુરુષે હર્ષયુક્ત થઈને પીવું. ૬, ૭

માત્રયેતિ । માત્રા તન્ત્રાન્તરે કથિતા-

બીજા અંશમાં કહેલી મધની માત્રા

શુદ્ધકાયઃ પિત્રેન્મયં સોપદંશં પલદ્વયમ્ ।
મધ્યાહ્ને દ્વિગુણં તત્ત્વ સુક્ષિણં મધ્યયેદનુ ॥ ૮ ॥
પ્રદ્યોપેઽષ્ટપલં તદ્દન્માત્રા મધરસાયને ।

અનેન વિધિના સેધ્યં મયં નિત્યમતન્દ્રિતૈઃ ॥ ૯ ॥

અન્વયઃ-શુદ્ધકાયઃ (જનઃ પૂર્વાહુને) સોપદશ
પલદ્વય મય પિવેત્, મધ્યાહ્ને ચ તદ્ દ્વિગુણ (પિવેત્)
અનુ સુક્ષિણ મધયેત્, પ્રદ્યોપે અષ્ટપલ તદ્વત (પિવેત્),
મત્ર-માત્રાને (૮) માત્રા (૯) વિષય મત્ર-માત્રા-

(જન:) અને વિવિધ મધ સેવ્યમ્ ॥

મળ-મૂત્ર કરી શરીરે શુદ્ધ થયેલા માણસે દિવસના પ્રથમ કાળમાં એટલે-સવારે અથાણાની સાથે આઠ રૂપિયાભાર મદિરા પીવી, બપોરે સોળ રૂપિયાભાર પીવી તથા તે પીધા પછી અત્યંત સ્નિગ્ધ લોજન કરવું અને સાયં કાળે બત્રીસ રૂપિયાભાર મદિરા પીવી. મદિરારૂપ રસાયનમાં આ માત્રા સમજવી. આ માત્રામાં હમેશાં સાવધાન રહેતા પુરુષોએ (માત્રામાં ભૂલ નહિ કરતાં) આ વિધિથી મદિરાનું સેવન કરવું. ૮,૯

ટીકા-શુદ્ધકાચ:=સરવટમલમૂત્રઃ, પલ્લવ-પારિજોત્યાત પૃથ્વીને બોદ્યમ્ ॥ અન્નન્દિતૈઃ=નાત્રયા સાવધાનૈઃ ॥

અન્યે ત્વાહુઃ=ખીભઓ તો કહે છે :

અથવા આ માત્રા જ યોગ્ય ગણાય

પુદ્ગાદયો ગુણા યાવદુલ્લસન્તિ નિરત્યયાઃ ।

માત્રેયં વિહિતા મધપાનેઽન્યા રોગજન્મને ॥૧૦॥

અન્વયઃ-પુદ્ગાદયઃ ગુણાઃ યાવદ્ નિરત્યયાઃ ઉલ્લસન્તિ, इये मात्रा मधपाने विहिता, अन्या रोग जन्मने (भरति) ॥

ત્યાં સુધી માણસમાં ખુદ્ધિ આદિક શુભો અબાધિત રીતે પ્રકૃષ્ઠિત રહે ત્યાં સુધીની મધની માત્રા કહેલ છે, એ ઉપરાંતની ખીણ માત્રા રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૦

ઋતુસમન્વો યથા-મધપાનમાં ઋતુસંબંધ આ પ્રમાણે છે-

કર્ધ ઋતુમાં કર્ધ મદિરા પીવી ?

‘પ્રોષ્ઠે મર્ધ હિમં સ્વાદુ માધ્વીકાદિસુલપદમ્ । શીતે પ્રશસ્યતે ચોર્ણં, તીક્ષ્ણં ગૌડિકપૈષ્ટિકમ્ ’ ॥

અન્વયઃ-પ્રોષ્ઠે હિમ સ્વાદુ માધ્વીકાદિ મર્ધં સુલપદં (ભવતિ), શીતે ચ ઉષ્ણ તીક્ષ્ણ ગૌડિકપૈષ્ટિકમ્ આદિ પ્રશસ્યતે ॥

શીભઋતુમાં ટાહું અને ખીહું માધ્વીક આદિ (દ્રાક્ષનું) મધ સુખદાથી યાય છે અને શીતકાળમાં ઉષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ ગૌડિક (ગોળનું) તથા પૈષ્ટિક (હોટનું) વગેરે મધ ઉત્તમ ગણાય છે. ૧૧

ટીકા-કાલ इति । यस्मिन् काले यादृशं मधमुचितं तस्मिस्तादृशं वेद्यम् ॥ अर्थात् જે કાળે જેવું મધ યોગ્ય હોય તેવું મધ તે કાળે પીવું.

દિતૈરૈરિતિ-

મધમાં હિતકારી અત્રો

મયાનુકૂલૈર્વિવિધૈઃ ફલૈર્વર્ણમનોહરૈઃ ।

સુગન્ધૈર્લવણૈર્હૃદયર્થેષ્ઠમૈસૈઃ પૃથગ્વિધૈઃ ॥

સ્નિગ્ધૈરૈષ્ઠ મધ્યૈષ્ઠ સહ મર્ધં વિવેરઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્વયઃ-નરઃ મધ-અનુકૂલૈઃ વર્ણ-મનોહરૈઃ વિવિધૈઃ ફલૈઃ, સુગન્ધૈઃ લવણૈઃ હૃદયૈઃ મૃદૈઃ પૃથગ્વિધૈઃ મૈસૈઃ, ચ અઐઃ ચ સ્નિગ્ધૈઃ મધ્યૈઃ સહ મર્ધં વિવેર ॥

માણસે મધને અનુકૂળ અને રંગે મનોહર જાતજાતનાં ફળોની સાથે; સુગંધી, ખારાં અને હૃદયને ગમે એવાં શેકેલાં જુદા જુદા પ્રકારના માંસોની સાથે; ભાત તથા પાપડ આદિ અત્રોની સાથે અને સ્નિગ્ધ લાડુ આદિ લક્ષ્ય પદાર્થોની સાથે મધ પીવું. ૧૨

ટીકા-અઐઃ=સિદ્ધૌરોદનપર્પટકાદિમિઃ, મધ્યૈઃ=લઘુકાદિમિઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

વાત, પિત્ત અને કફપ્રકૃતિવાળા માણસે કેવા ખોરાક સાથે મધ પીવું ?

અભ્યક્તોસ્તાદનસ્તાનવાસોધૂપાનુલેપનૈઃ ।

સ્નિગ્ધોષ્ણૈસ્તાદશૌરૈષ્ઠૈર્વાતપ્રકૃતિકઃ પિવેત્ ॥ ૧૩ ॥

શીતોપચારૈર્વિવિધૈર્મધુરસ્નિગ્ધશીતલૈઃ ।

ફલૈરૈષ્ઠૈઃ સહ નરઃ પિત્તપ્રકૃતિકઃ પિવેત્ ॥ ૧૪ ॥

શ્લેષ્મિકો જાહ્નલૈર્મૈષ્ઠૈર્મરિચૈર્મદિરાં પિવેત્ ॥ ૧૫ ॥

અન્વયઃ-વાતપ્રકૃતિકઃ સ્નિગ્ધ-ઉષ્ણ. અભ્યક્ત-ઉત્તાદન-જ્ઞાન-વાત-ધૂપ-અનુલેપનૈઃ તાદૃશૈઃ અઐઃ (સહ મર્ધં) પિવેત્ । પિત્તપ્રકૃતિકઃ નરઃ વિવિધૈઃ શીત-ઉપચારૈઃ મધુર-સ્નિગ્ધ-શીતલૈઃ ફલૈઃ (ચ તાદૃશૈઃ) અઐઃ સહ (મર્ધં) પિવેત્ । શ્લેષ્મિક (નરઃ) જાહ્નલૈઃ મૈષ્ઠૈઃ મરિચૈઃ (સહ) મદિરાં પિવેત્ ॥

વાયુપ્રકૃતિવાળા માણસે સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ એવાં માલિશ, ચૂર્ણ આદિથી શરીરને ચોળાવડું, આન, વસ્ત્ર, ધૂપ અને લેપન ઇત્યાદિ ઉપચારો-પૂર્વક તેવાં જ અત્રોની સાથે મધ પીવું; પિત્તપ્રકૃતિવાળાં માણસે અનેક પ્રકારના શીતળ ઉપચારોપૂર્વક મધુર, સ્નિગ્ધ તથા શીતળ એવાં ફળોની સાથે અને તેવાં જ અત્રોની સાથે મધ પીવું; તેમ જ કફપ્રકૃતિવાળા માણસે બંગલ દેશનાં પ્રાણીના માંસની સાથે અને મરીની સાથે મધ પીવું. ૧૩-૧૫

કઈ પ્રકૃતિવાળાએ કયું મધ ક્યારે પીવું ?
પ્રાકૃતિવેચ્છાકૃતિમયો મધં મુક્તસ્યોપરિ પૈત્તિકઃ ।
વાતિકસ્તુ પિવેન્મધ્યે સમદોષો યયેક્ષતે ॥૧૬॥
વાતિકસ્તુ પિવેન્મધ્યં પ્રાયો ગૌડિકપૈષ્ઠિકમ્ ।
કફપિત્તામકો યસ્તુ માધ્વીકં માધવં પિવેત્ ॥૧૭॥
વિધિર્વસુમતામેષ કથિતશ્ચરકાદિભિઃ ।
યથોપપત્તિકં વાપિ પિવેન્મધ્યં હિ માત્રયા ॥૧૮॥

અન્યથા:-પૈત્તિકઃ મુક્તસ્ય પ્રાકૃ મધં પિવેત્,
પૈત્તિકઃ મુક્તસ્ય ઉપરિ મધં પિવેત્, વાતિકઃ કુ
મુક્તસ્ય મધ્યે મધં પિવેત્, સમદોષઃ યથા રૂચેતે (તથા-
યથારુચિ) પિવેત્, વાતિકઃ તુ પ્રાયઃ ગૌડિક-પૈષ્ઠિકં
મધં પિવેત્, યઃ તુ: કફ-પિત્ત-આત્મકઃ (મધેત્ સઃ)
માધ્વીકં માધવ પિવેત્ । ચરક-આદિભિઃ એવઃ વિધિઃ
વસુમતા કથિતઃ, (વસુદેવઃ તુ) યથોપપત્તિક વા અપિ
મધં માત્રયા હિ પિવેત્ ॥

કફપ્રકૃતિવાળાએ જગ્યા પહેલાં મધ પીવું,
પિત્તપ્રકૃતિવાળાએ જગ્યા પછી મધ પીવું,
વાયુપ્રકૃતિવાળાએ લોજનની મધ્યમાં મધ
પીવું અને સમદોષવાળાએ જેમ રુચિ હોય
તેમ પીવું. વાયુપ્રકૃતિવાળાએ લગભગ ગોળનું
અને લોટનું મધ પીવું અને કફપ્રકૃતિવાળાએ
તથા પિત્તપ્રકૃતિવાળાએ દ્રાક્ષ આદિ પદાર્થોનું
મધ પીવું. ચરક આદિ મુનિઓએ આ મધ-
પાનનો વિધિ ધનાઢ્ય લોકો માટે કહેલ છે;
માટે નિર્ધન લોકોએ તો જે મળી આવે તે જ
મધ માત્રાથી-ચોગ્ય પ્રમાણમાં પીવું. ૧૬-૧૮

અથ મધસ્ય ગુણાનાહ-હવે મધના ગુણો કહે છે :
દશ ગુણુવાળું મધ ઓળના દશે
ગુણોને ખળભળાવે

સ્વચાતાદિમાર્ગણાં સર્વયુદ્ધિન્દ્રિયાત્મનામ્ ।
પ્રધાનસ્યોજસઘૈવ હૃદયં સ્થાનમુચ્યતે ॥૧૯॥
મધં હૃદયમાવિદ્ય સ્વગુણેરોજસો ગુણાન્ ।
દશમિર્દશ સંશોભ્ય ચેતો નયતિ વિક્રિયામ્ ॥૨૦॥

અન્યથા:-સ્વ-ચાત-આદિ-માર્ગણો, સર્વ-યુદ્ધિ-
ન્દ્રિય-આત્મનાં, પ્રધાનસ્ય ચ ઓજસઃ સ્થાનમ્ હૃદયમ્
એવ ઉચ્યતે, મધ હૃદયમ્ અવિદ્ય દશભિઃ સ્વગુણઃ
ઓજસઃ દશ ગુણાન્ સંશોભ્ય ચેતઃ વિક્રિયો નયતિ ॥

રસના તથા વાયુ આદિના માર્ગોનું,
ચિત્તનું, બુદ્ધિનું, ઇન્દ્રિયોનું, અહંકારનું, છવા-
ત્માનું અને શરીરમાં પ્રધાન ગણાતા ઓળનું

સ્થાન હૃદય જ કહેવાય છે. મધ એ હૃદય-
માં પ્રવેશ કરી પોતાના દશ ગુણોથી ઓળ-
ના દશે ગુણોને ખળભળાવી ચિત્તને વિકાર-
પમાડે છે. ૧૯, ૨૦

મધના દશ ગુણો
લઘૂળ્પતીક્ષ્ણસૂક્ષ્મામ્લચવાયાશુકરં તથા ।
રૂક્ષ વિકાશિ વિશદં મધં દશગુણં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥
અન્યથા:-મધં લઘુ-ઊષ્ણ-તીક્ષ્ણ-સૂક્ષ્મ-અમ્લ-ચ-
વાય-આશુકરં તથા રૂક્ષં વિકાશિ વિશદમ્ (ઈતિ)
દશગુણં સ્મૃતમ્ ॥

મધ હલકું, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ, ખાટું,
પ્રથમ સઘળા શરીરમાં વ્યાપીને પછી પચ-
નારું, ઝડપવાળું, રૂક્ષ, સાંધાઓના બંધોને
વિકાસ પમાડનારું અને સ્વચ્છ હોઈ બીનાશ-
મટાડનાર છે; એમ દશ ગુણોવાળું છે. ૨૧
ઓળસના દશ ગુણો

ગુહ શીતં મૃદુ ક્ષિપ્યં સાન્દ્રં સ્વાદુ સ્થિરં તથા ।
પ્રસન્નં પિન્નિહલં સૂક્ષ્મમોજો દશગુણં સ્મૃતમ્ ॥૨૨॥
અન્યથા:-ઓજઃ ગુહ શીતં મૃદુ ક્ષિપ્યં સાન્દ્રં સ્વાદુ
સ્થિરં તથા પ્રસન્નં પિન્નિહલં સૂક્ષ્મમ્ (ઈતિ) દશગુણં સ્મૃતમ્ ॥
ઓળ ભારે, ટાટું, કોમળ, ક્ષિપ્ય, ઘાટું,
મધુર, સ્થિર, પ્રસન્ન, ચીકાશવાળું અને સૂક્ષ્મ
છે; એ રીતે દશ ગુણોવાળું કહેલ છે. ૨૨
મધના કયા ગુણ ઓળસના કયા ગુણોને
તરફ કરે છે ?

ગૌતમ્ લાઘવાચ્છૈયમોળ્પાદસ્લસ્વમાયતઃ ।
માધુર્યં માર્દવ્યં તેક્ષ્ણ્યાત્ પ્રસાદં વાશુભાવનાત્ ૨૩
રૌઢ્યાત્ સ્નેહં દ્યવાયિત્વાત્ સ્થિરત્વં સૂક્ષ્મતામપિ ।
વિકાશિર્માધ્વાત્પેન્નિહલ્યં વૈશયાત્સાન્દ્રતાં તથા ॥૨૪॥
સૌક્ષ્મ્યાન્મધ્યં નિહન્યેવમોજસઃ સ્વગુણેર્ગુણાન્ ।
સર્વં તદાશ્રયં વાશુ સંશોભ્ય કુચતે મદમ્ ॥૨૫॥
અન્યથા:-મધં લાઘવાત્ ઓજસઃ ગૌતમ્,
ઓળ્યાત્ સૈત્વમ્, અમ્લસ્વમાવતઃ માધુર્યં, તેક્ષ્ણ્યાત્
માર્દવમ્, વાશુભાવનાત્ પ્રસાદં, રૌઢ્યાત્ સ્નેહં, વ્યવાયિ-
ત્વાત્ સ્થિરત્વં, વિકાશિર્માવાત્ સૂક્ષ્મતામ્ અપિ, વૈશયાત્
પૈન્નિહલ્યં તથા સૌદમ્યાત્ સાન્દ્રતામ્-એવં સ્વગુણેઃ ઓજસઃ
ગુણાન્ નિહન્તિ, તદાશ્રયં ચ સર્વમ્ વાશુ સંશોભ્ય
મદં કુચતે ॥

મધ હલકું હોવાથી ઓળના ભારપણને,
ઉષ્ણ હોવાથી ઓળના ટાટાપણને, ખાટું

હોવાથી ઓજના મધુરપણુને, તીક્ષ્ણ હોવાથી ઓજના કોમળપણુને, ઝડપવાળું હોવાથી ઓજની પ્રસન્નતાને, રૂક્ષ હોવાથી ઓજના ત્રિબંધપણુને પ્રથમ સઘળા શરીરમાં વ્યાપીને પછી પચનારું હોવાથી ઓજના સ્થિરપણુને, સાંધાઓના બંધોને વિકાસ પમાડનારું હોવાથી ઓજના સૂક્ષ્મપણુને, સ્વચ્છ હોઈ ભીનાશને મટાડનારું હોવાથી ઓજની ચીકાશને અને સૂક્ષ્મ હોવાથી ઓજના ઘાટાપણુને હણી નાખે છે; એમ મધ પોતાના શુભોથી ઓજના શુભોને ખળભળાવીને પછી એ શુભોના આશ્રયસ્થાનરૂપ અંતઃકરણને પણ તરત ખળભળાવી મૂકી મહેને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૩-૨૫

મધથી થતા મદ(કેંક)નું લક્ષણ

હૃદિ મધગુણાવિષ્ટે હર્વસ્તર્પી રતિઃ સુલભ્મ ।
વિકારાશ્ચ યથાસત્ત્વં ચિત્રા રાજસતામસાઃ ।
જાયન્તે મોહનિદ્રાન્તા ઇત્યેતન્મદલક્ષણમ્ ॥ ૨૬ ॥

અન્યઃ-હૃદિ મધ-ગુણ-આવિષ્ટે (સતિ) હર્વઃ તર્પી રતિ સુલભ્મ (ઈતિ) યથાસત્ત્વં ચિત્રાઃ મોહ-નિદ્રા-અન્તાઃ રાજસ-તામસાઃ ચ વિકારાઃ જાયન્તે, ઇતિ એતત્ત્વ મદ-લક્ષણ (જ્ઞેયમ્) ॥

એમ હૃદય મધના શુભથી ઘેરાઈ જતાં હર્ષ, તૃષ્ણા, રુચિ, સુખ અને જેવું હૃદય અથવા જેવું અંતઃકરણ તે પ્રમાણે તરફ તરફના સત્ત્વશુભના કે મોહથી માંડી નિદ્રા સુધીના રમેશુભના તથા તમેશુભના વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે, એ મદનું લક્ષણ બાબતું. ૨૬

યુક્તિથી સેવેલ મધના શુભો

હર્ષમોજી વલં પુષ્ટિમારોઘ્યં પીલ્યં તથા ।
યુક્ત્યા પીતં કરોહ્યાનુ મધં મદસુલ્લપદમ્ ॥ ૨૭ ॥
રાગનં દીપનં હૃદયં સ્વરવર્ણપ્રસાદનમ્ ।
પ્રીણનં વૃંહણં વલ્યં મયશોકપ્રમાપહમ્ ॥ ૨૮ ॥
સ્વાપનં નદનિદ્રાણાં મૂકાનાં વાન્વિશોધનમ્ ।
નાશનં ચાતિનિદ્રાણાં વિચ્છાદનાં વિચ્ચનુત્ ॥ ૨૯ ॥
વધવન્ધપરિસ્લેશદુઃખાનાં ચાન્વયોધનમ્ ।
અપિ પ્રવયસાં મધમુલ્લસર્ગાન્મોદકારકમ્ ॥ ૩૦ ॥
ઘટુદુલ્લક્ષતસ્વાસ્ય શોકેરુપહતસ્ય ચ ।
વિશ્રામો જીવલોકસ્ય મધયુક્ત્યા નિષેવિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

અન્યઃ-યુક્ત્યા પીતં મધ હર્ષમ્ આનુ મોઃ વલં પુષ્ટિમ્ આરોઘ્ય તથા પીલ્યં કરોતિ, મયમ્ મદસુલ્લપદ રોચનં દીપનં હૃદય સ્વર-વર્ણ-પ્રસાદન પ્રીણનં વૃંહણ વલ્ય મય-શોક-પ્રમ-અપહં, નદ-નિદ્રાણાં સ્વાપનં મૂકાના વાગ્-વિશોધનં ચ અતિનિદ્રાણાં નાશનં વિવદ્ધાનાં વિચ્ચ-નુત્, અપિ ચ વધ-વન્ધ-પરિસ્લેશ-દુઃખાનામ્ અયોધક, પ્રવયસામ્ અપિ ઝસર્ગાત્ મોદકારકં (મવતિ) । યુક્ત્યા નિષેવિત મધં ઘટુદુલ્લક્ષતસ્ય શોકેઃ ચ ઉપહતસ્ય અસ્ય જીવલોકસ્ય વિશ્રામઃ (મવતિ) ॥

યુક્તિથી પીધેલું મધ તરત જ હર્ષ, ઓજ, ખળ, પુષ્ટિ, આરોગ્ય અને પૌરુષ(ક્રિયાપ્રવૃત્તિ-ઉત્સાહ)ને ઉત્પન્ન કરે છે; તેમ જ મદ-કેંકનું સુખ આપે છે; વળી તે મધ રુચિ ઉપજાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું, સ્વસ્તથા વર્ણને સારા કરનાર, તૃપ્તિ આપનાર, ધાતુઓને પુષ્ટ કરનાર, બળને વધારનાર; ભય, શોક તથા શ્રમને મટાડનાર, જેને નિદ્રા ન આવતી હોય તેને નિદ્રા આપનાર, મૂંગા માણસની વાણીને સાફ કરનાર, અત્યંત નિદ્રાનો નાશ કરનાર, મળબંધવાળાના મળબંધને મટાડનાર અને વધ, બંધ, કલેશ તથા દુઃખોને બાબત ન દે એવું છે; તેમ જ યુક્તિથી સેવેલું એ મધ ઘરડા દોઢાને પણ સ્વાભાવિક આનંદ આપનારું છે અને ઘણાં દુઃખોથી ઘવાયેલા તથા શોકથી ઘેરાયેલા આ જીવલોકને વિશ્રામરૂપ છે. ૨૭-૩૧

તત્ર સાત્ત્વિકસ્ય મદસ્ય લક્ષણમાહ-

મદના ત્રણ પ્રકારો

તેમાં સાત્ત્વિક મદનું લક્ષણ

બુદ્ધિસ્મૃતિપ્રીતિરુઃ સુલભઃ, પાનાન્નનિદ્રા-રતિવર્ધનશ્ચ । સમ્પાઠગીતસ્સ્વર્વર્ધનશ્ચ, પ્રોકોડ-

+ મદચિત્તગ્ણો મવતિ-एको मदोऽधिकमत्तवगुणस्य पुत्रो मवति, द्वितीयोऽधिकतजोगुणस्य, तृतीयोऽधिकतमो-गुणस्य, अत एवोक्तं चरके-‘प्रधानावममध्यानां स्वमाणा व्यक्तिदायकः । यथाग्निरेव सत्त्वानां मयः प्रकृतिदर्शकम्’ इति ॥ મદના ત્રણ પ્રકારો છે, તેમાં એક પ્રકારનો મદ અધિક સત્ત્વશુભવાળા પુરુષને થાય છે, બીજા પ્રકારનો મદ અધિક રમેશુભવાળા પુરુષને થાય છે અને ત્રીજા પ્રકારનો મદ અધિક તમેશુભવાળા પુરુષને થાય છે; આ કારણે જ ચરકમાં કહ્યું છે કે

તિરમ્યઃ પ્રથમો મદો હિ ॥ ૩૨ ॥

અન્વયઃ-પ્રથમઃ (સાત્ત્વિકઃ) મદઃ બુદ્ધિ-સ્મૃતિ-પ્રીતિ-કર. ચ સુખઃ ચ પાન-અન્ન-નિદ્રા-રતિ-વર્ધનઃ ચ સપાઠ-ગીત-સ્વર-વર્ધનઃ (સન્) અતિરમ્યઃ હિ પ્રોક્તઃ ॥

પહેલો (સત્ત્વશુભ્ર નામના પહેલા શુભ્રના વિકારરૂપ) મદ બુદ્ધિને, સ્મૃતિને તથા બીજા માણસોની સાથે પ્રીતિને ઉપબળે છે, સુખ કરે છે; અન્નમાં, પાનમાં તથા નિદ્રામાં રચિ વધારે છે, ભણવામાં તથા ગાવામાં સ્વરને વધારનાર હોઈ અત્યંત રમ્ય છે-અર્થાત્ મનને વિકારશુક્ત કરનાર છતાં દુઃખકારક થતો નથી.

ટીકા-પરેણ મૈત્રી, સુખઃ=સુખચતીતિ સુખઃ, સુખ-કર इत्यर्थ, પાનેત્યાદિ=પાનાદિષ્વનુષંગવર્ધનઃ, અતિરમ્યઃ=મનોવિકારિત્વેऽપિ ન દુઃલકાર. ॥ પ્રથમગુણવિકારિત્વાત પ્રથમઃ, એવ દ્વિતીયસ્ત્વતીવચ્ચ ॥ આ મદ પહેલા શુભ્રના વિકારરૂપ હોવાથી પહેલો ગણાય છે, એ રીતે જ ને બીજા શુભ્રના (રમેશુભ્રના) વિકારરૂપ બીજે અને ત્રીજા (તમેશુભ્ર)ના વિકારરૂપ હોય તે ત્રીજે ગણાય છે.

રાજસસ્ય મદસ્ય લક્ષણમાહ-

રાજસ મદત્ લક્ષણ

અવ્યક્તબુદ્ધિસ્મૃતિવાગ્વિષેષ, સોન્મત્ત-લીલાઽઽકૃતિરપ્રશાન્તઃ । આલસ્યનિદ્રામિહતો મુહુચ્ચ, મધ્યેન મત્તઃ પુરુષો મદેન ॥ ૩૩ ॥

અન્વયઃ-મધ્યેન મદેન મત્તઃ પુરુષઃ વિવેષઃ, સોન્મત્ત-લીલા-આકૃતિઃ અપ્રશાન્તઃ ચ મુદ્ઃ આલસ્ય-નિદ્રા-અમિહતઃ અવ્યક્ત-બુદ્ધિ-સ્મૃતિ-વાગ્ (ભવતિ) ॥

બીજા રાજસ મદથી મત્ત થયેલો પુરુષ વિરુદ્ધ ચેષ્ટાઓ કરે છે, ગાંડા જેવી લીલા કરે છે, ગાંડાના જેવી આકૃતિવાળો થઈ બાધ છે, વારંવાર આળસ તથા નિદ્રાથી ઘેરાઈ બાધ છે અને તે પુરુષનાં બુદ્ધિ, સ્મૃતિ તથા વચ્ચનો બરાબર સ્પષ્ટ હોતાં નથી. ૩૩

ટીકા-અવ્યક્તેત્યગ્ર દૈવર્થે નન્ । વિવેષઃ=વિષદ-વેષઃ, સન્મત્તસ્ય લીલાઽઽકૃતિમ્યા સહિતઃ ॥

* જેમ અગ્નિ જાયા, હલકા અને મધ્યમ પ્રકારના સોનાની સ્પષ્ટતા કરનાર છે, તેમ મદ માણસોની જાતી, નીચી તથા મધ્યમ પ્રકારની શ્રુતિને સ્પષ્ટ કરનાર છે.

તામસસ્ય મદસ્ય લક્ષણમાહ-

તામસ મદત્ લક્ષણ

ગચ્છેદગમ્યાં ન ગુરુશ્ચ મન્યેત્, લાદેદ-મહ્યાણિ ચ નપ્રસંજઃ । મૂયાચ્ચ મુદ્ધાનિ હર્દિ સ્થિતાનિ, મદે તૃતીયે પુરુષોઽસ્વતન્ત્રઃ ॥ ૩૪ ॥

અન્વયઃ-તૃતીયે મદે પુરુષઃ અસ્વતન્ત્રઃ (સન્) અગમ્યાં (શ્ચિ) ગચ્છેત્, ગુરુન્ ચ ન મન્યેત્, અમહ્યાણિ ચ લાદેત્, નપ્રસંજઃ ચ (સન્) હર્દિ સ્થિતાનિ મુદ્ધાનિ મૂયાત્ ॥

ત્રીજા તામસ મદથી મત્ત થયેલો પુરુષ મદને પરવશ થઈ અગમ્ય સ્ત્રીમાં ગમન કરે, માતા-પિતા આદિ શુરુજનોને માને નહિ, અભાક્ષ્ય પદાર્થોને ખાય અને બેભાન બની હૃદયમાં રહેલી છાની વાતો પણ બોલી દે છે. ૩૪

ટીકા-મન્યેદિતિ પરસ્પદમાર્પવાત્ । અસ્વતન્ત્રઃ=મદપરવશ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

યયપિ મદાલ્સ્ય એવ, તથાપિ મુશ્રતાનુરોપાદતિ-તામસમલક્ષણમાહ-એ કે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મદ ત્રણ જ છે, તોપણ મુશ્રતને અનુસરી ચોથા અતિ-તામસ મદત્ લક્ષણ કહે છે :

મદ ત્રણ હોવા છતાં મુશ્રતે માનેલો

અતિતામસ નામનો ચોથો મદ

ચતુર્થે તુ મદે મૂઢો મમ્મદાર્થિય નિષ્ક્રિયઃ ।

કાર્યઽકાર્યવિપ્રાર્થજ્ઞો મૃતાદપિ પરો મૃતઃ ॥૩૫॥

અન્વયઃ-ચતુર્થે તુ (અતિતામસે) મદે મૂઢઃ (જનઃ) મમ્-દાર્ઢ ઇવ નિષ્ક્રિયઃ મૃતાત્ અપિ પરઃ મૃતઃ (સન્) કાર્ય-અકાર્ય-અવિભાગતઃ (ભવતિ) ॥

ચોથા અતિ તામસ નામના મદને લીધે બેભાન બનેલો માણસ ભાંગી ગયેલા લાકડા-ની પેઠે ક્રિયા વગરનો થઈ બાધ છે. મુઢા કરતાં પણ (બધે) વધારે મરેલો થઈને કાર્ય-અકાર્યના વિભાગને બાળી શકતો નથી. ૩૫

ટીકા-મૂઢ=મોહયુક્તઃ ॥

સમજી માણસ એ ચોથા મદમાં ન બાધ કો મદ તાદશ ગચ્છેદુન્માદમિત્ત ચાપરમ્ ।

મુદ્ધોપમિવામૂઢઃ કાન્તારં સ્વવશઃ કૃતી ॥ ૩૬ ॥

અન્વયઃ-અમૂઢઃ સ્વવશઃ કૃતી ક (તઃ) અગમ્ ઉન્માદમ્ ઇવ મુદ્ધોપ (ત્રા) કાન્તારમ્ ઇવ (ધોર તાદશ મદ ગચ્છેત્) (ન કોઽપિ) ॥

ખૂબ વિચારવાન, સ્વતંત્ર અને સમજી
કયો માણસ ખીજા ગાંડપણ જેવા અત્યંત
દોષયુક્ત તથા જંગલ જેવા (ઘોર) એ
(ચોથા) મદને પામે ? (અર્થાત્ કાઠો માણસ
તો એવી મદની સ્થિતિમાં કદી ન જ જાય.)

ટીકા-અમ્લ = વિચારબુદ્ધિ : ॥

કેવા મદાધિક્યં, મદાત્પત્ત્વં ચ મવતીત્યાહ-

કેને અત્યંત મદ ન થાય અને કેને થાય ?
નાતિમાદ્યન્તિ યલિનઃ કૃતાહારા મદાશનાઃ ।
સ્તિગ્ધાઃ સત્ત્વવયોયુક્તા મદનિત્યાસ્તદન્વયાઃ ॥૩૭॥
મેદઃકફાધિકા મન્દવાતપિત્તા દ્વદ્વાપ્રયઃ ।
વિપર્યયેઽતિમાદ્યન્તિ વિષ્ટગ્ધાઃ કુપિતાશ્ચ ચે ।
મયેત ચાન્લક્ષ્ણેણ સાજીર્ણં યદુનાપિ ચ ॥૩૮॥

અન્વય-યલિનઃ, કૃત-આહારાઃ, મદા-અશનાઃ,
સ્તિગ્ધાઃ સત્ત્વ-વયો-યુક્તાઃ મદનિત્યાઃ તદ્-અન્વયઃ,
મેદઃ-કફ-અધિકાઃ, મન્દવાત-પિત્તા, દ્વદ્-અપ્રયઃ
(જનાઃ) ન અતિમાદ્યન્તિ, વિપર્યયે અતિમાદ્યન્તિ,
(તથા) ચ ચે વિષ્ટગ્ધાઃ ચ કુપિતા, ચ અન્લ-ક્ષ્ણેણ,
સાજીર્ણં ચ યદુના અપિ મયેન (જનાઃ અતિમાદ્યન્તિ) ॥

ખજવાળા, જેઓએ આહાર કર્યો હોય,
આજુ જમનારા, સ્તિગ્ધતાવાળા, ધૈર્યવાળા,
જીવાનીવાળા, હમેશ મધ પીવાની ટેવવાળા,
મધ પીનાર કુળમાં જન્મેલા, મેદની તથા
કફની અધિકતાવાળા, વાયુની તથા પિત્તની
ઓછાશવાળા અને દંઢ અગ્નિવાળા માણસો
અત્યંત મદ પામતા નથી; પણ જેઓ એથી
વિપરીત શુષ્કવાળા હોય, મળખંધવાળા હોય
કે કોઇ પામેલા હોય તેઓ અત્યંત મદ
પામે છે, તેમ જ ખાટું તથા રૂક્ષ મધ પીવા-
થી, અણજીમાં મધ પીવાથી અથવા ધણું
મધ પીવાથી પણ લોકો અત્યંત મદ પામે છે.

અથ મદાત્યયારીનાં નિદાનમાહ-

મદાત્યયતું નિદાન

વિપર્યયે ગુણા દૃષ્ટાઃ સંનિપાતપ્રકોપનાઃ ।
ત એવ મધે દૃશ્યન્તે વિપે તુ ચલવત્તરાઃ ॥૩૯॥
તસ્માદવિધિપીતેન તથા માત્રાધિક્ષેન ચ ।
યુક્તેન ચાહિતૈરૈકાલે સેવિતેન ચ ।
મયેત લલુ જાયન્તે મદાત્યયમુલા ગદાઃ ॥ ૪૦ ॥

અન્વયઃ-વિપર્યયે ગુણા સંનિપાત-પ્રકોપનાઃ

દૃષ્ટાઃ, તે એવ મધે દૃશ્યન્તે, વિપે તુ ચલવત્તરાઃ
(મવન્તિ) । તસ્માત્ અવિધિપીતેન, તથા માત્રાધિક્ષેન
ચ યુક્તેન, અહિતૈઃ ચ ઔરૈ, ચ અકાલે સેવિતેન
મયેન મદાત્યયમુલાઃ ગદાઃ લલુ જાયન્તે ॥

વિષના જે શુષ્ક ત્રણે દોષોને કોષાધનારા
દેખાય છે તે જ શુષ્કા મધમાં પણ દેખાય
છે; પરંતુ વિષના શુષ્કા મધના શુષ્ક કરતાં
વધારે ખળવાન હોય છે; (એમ મધમાં વિષના
જેવા જ શુષ્કા હોવા છતાં તેઓના કરતાં
ઓછી શક્તિવાળા છે;) માટે વિધિશક્તિ
પીધેલા, અધિક પ્રમાણમાં પીધેલા, અહિતકારી
અત્રોની સાથે પીધેલા અને અયોગ્ય સમયે
સેવેલા મધથી મદાત્યય આદિ રોગો અવશ્ય
થાય છે. ૩૯, ૪૦

અવિધિપ્રયુક્ત મધ વિકારાન્તરાનુભવ્યતીત્યાહ-
અવિધિથી સેવેલું મધ ખીજા વિકારો પણ કરે
નિર્મુક્તમેકાન્તત્ત એવ મધ, નિષેધ્યમાર્ણ મનુ-
જેન નિત્યમ્ । ડ-પાદ્યેત્કષ્ટતમાન્વિકારા, નુત્પા-
દયેચાપિ શરીરમેદમ્ ॥ ૪૧ ॥

અન્વયઃ-એકાન્તતઃ નિર્મુક્તમ્ એ મનુજેન (નિત્ય)
નિષેધ્યમાર્ણ મધ કષ્ટતમાન્ વિકારાન્ ઉત્પાદયેત્ત્વ ચ
શરીરમેદમ્ અપિ ઉત્પાદયેત્ ॥

નિરંતર કંઈ પણ ખોરાક ખાધા વિના જ
માણસથી કાયમ સેવાતું મધ મહાદુઃખકારી
મદાત્યય આદિ વિકારો ઉપરાંત ખીજા પણ
વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે અને શરીરનો નાશ
પણ કરે છે. ૪૧

ટીકા-એકાન્તતઃ=નૈરન્તર્યેન, વિકારાન્=મદાત્ય-
યારીન્, શરીરસ્ય મેદ=નાશમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

મદાત્યયારીનાં હેતુન્તરમાહ-
મદાત્યય આદિ વિકારોનાં ખીજાં પણ કારણો
કુદ્ધેન મીનેન પિપાસિતેન, શોકામિત્તેન
યુગુક્ષિતેન । ધ્યાયામભારાધ્વપારક્ષતેન, વેગા-
વરોવામિહતેન ચાપિ ॥ ૪૨ ॥

અત્યસ્તુરુદ્ધાવતતોદરેણ, સાજીર્ણમુક્તેન
તથાડ્યહેન । ડપ્ણામિત્તેન ચ સેધ્યમાર્ણ, કરોતિ
મધં વિવિધાન્ વિકારાન્ ॥ ૪૩ ॥

અન્વયઃ-કુદ્ધેન મીનેન પિપાસિતેન શોક-અમિત્તેન
યુગુક્ષિતેન વ્યાયામ-માર્-અધ્વ-પરિક્ષિતેન વેગ-અવરોધ-
અમિહતેન અપિ ચ અતિઅમ્લ-રુક્ષ-અવતત-ઉદરેણ

સાજીનું મુત્તેન તથા અગ્નેન ચ ઉષ્ણ-અગ્નિત્તેન સેવ્યમાન મયં વિવિધાન્ વિકારાન્ કરોતિ ॥

કોથ પામેલાએ, ભય પામેલાએ, તરસ્યા થયેલાએ શોકથી ખૂબ તપેલાએ, બૂખ્યા થયેલાએ; કસરતથી, ભાર ઉપાડવાથી કે પંથથી ખૂબ ધવાયેલાએ; મળોના વેગોને રોકવાથી ખૂબ ખરાબ થયેલાએ; અત્યંત ખાટા તથા રૂક્ષ પદાર્થોથી વ્યાપ્ત પેટવાળાએ; અણબૂંધમાં જમેલાએ; બળ વગરનાએ અને ગરમીથી ખૂબ તપેલાએ સેવાતું મધ અનેક પ્રકારનાં વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૨, ૪૩

મથોત્પન્નવિકારાન્ વિવ્રુનોતિ-

મધથી થતા ખાસ વિકારો

પાનાત્યયં પરમં પાનાર્જીર્ણમથાપિ ચ ।

પાનવિશ્રમમત્યુષ્ઠં સેવાં વધ્યામિ લક્ષણમ્ ॥ ૪૪ ॥

અન્વય:- (મથેન) પાનાત્યયં, પરમ, પાન-શર્મીર્ણમ્ કાય ચ અતિ-ઉષ્ણં પાન-વિશ્રમં (મથેત્), તેવાં લક્ષણં વધ્યામિ ॥

મધથી મદાત્યય, પરમ, પાનાર્જીર્ણ અને અત્યંત ઉષ્ણ પાનવિશ્રમ, એ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે; તેઓનાં લક્ષણ હું કહું છું: ૪૪

તત્ર મદાત્યયસ્ય સામાન્યં લક્ષણમાહ-

મદાત્યયતું સામાન્ય લક્ષણ

શરીરદુઃખં યલવત્રપ્રમોહો હૃદયવ્યથા ।

મળચિઃ પ્રતનં તુષ્ણા જ્વરઃ શીતોષ્ણલક્ષણઃ ॥ ૪૫ ॥

શિરઃપાર્શ્વસ્થિસ્તન્વીનાં વેદના વિકલ્પે યથા ।

જાયતે ઽતિથલા જૂમ્મા સ્ફુરણં વેપનં શ્રમઃ ॥ ૪૬ ॥

ઝરોવિશ્રમ્બઃ કાસશ્ચ દિક્ષા શ્વાસઃ પ્રજાગરઃ ।

શરીરકમ્પઃ કર્ણાશ્લિમુખરોગાસ્ત્રિક્કચ્છઃ ॥ ૪૭ ॥

હૃદિવિદ્ભેદ ઉલ્કેશો વાતપિત્તક્રફાત્મકઃ ।

શ્રમઃ પ્રલાપો રૂપાણામસતાશ્ચ વર્શનમ્ ॥ ૪૮ ॥

તુળમ્સલતાપર્ણપાંશુમિશ્રાવપૂર્ણમ્ ।

પ્રધર્પણં વિદ્વેદ્વેદ્ય આન્તચેતાઃ સ્થ મન્યતે ॥ ૪૯ ॥

વ્યાકુલાનામશ્વાસ્તાનાં સ્વપ્નાનાં દર્શનાનિ ચ ।

મદાત્યયસ્ય રૂપાણિ સર્વાણ્યેતાનિ લક્ષયેત્ ॥ ૫૦ ॥

અન્વય:- શરીર-દુઃખ, યલવત્ર-પ્રમોહ, હૃદય-વ્યથા, અરુચિઃ, પ્રતનં તુષ્ણા, શીતે-ઉષ્ણ-લક્ષણઃ જ્વરઃ, શિરઃ-પાર્શ્વ-સ્થિ-સ્તન્વીનાં વેદના યથા વિકલ્પે જાયતે (તથા) અતિથલા જૂમ્મા, સ્ફુરણ, વેપન, શ્રમઃ, ઝરો-વિશ્રમ્બઃ, ચ કાસઃ, દિક્ષા, શ્વાસઃ, પ્રજાગરઃ, શરીર-કમ્પઃ, કર્ણ-અશ્લિ-મુખ-રોગઃ, ત્રિક-ચ્છઃ, હૃદિઃ, વિદ્વે-

ભેદઃ, વાત-પિત્ત-ક્રફ-આત્મકઃ ઉત્પલેશઃ પ્રમઃ, પ્રલાપઃ, અસતામ્ એ સ્વપ્નાનાં ચ દર્શનમ્, સ ચ આન્ત-ચેતાઃ (સન્) તુળ-મ્સલ-તા-પર્ણ-પાંશુભિઃ મવપૂર્ણં ચ વિદ્વેદઃ પ્રધર્પણ મન્યતે, ચ વ્યાકુલાનામ્ અશ્વાસ્તાનાં સ્વપ્નાનાં દર્શનાનિ-પ્રતાનિ સર્વાણિ મદાત્યયસ્ય રૂપાણિ લક્ષયેત્ ॥

શરીરમાં દુઃખ, ઘણું જ બેલાનપણું, હૃદયમાં પીડા, અરુચિ, એકધારી તરસ, ટાઢો તથા બિનો તાવ, માથામાં, પડખાંઓમાં તથા હાડકાંના સાંધાઓમાં ધવાયા જેવી વેદના, ઘણું જ બભાસાં, અંગેનું ફરકવું, કંપ, થાક, છાતી સનજઠ થવી, ઉધરસ, હેઠકી, શ્વાસ, ઉઝગરો, શરીરમાં કુબરો; કાનમાં, નેત્રમાં તથા મોઢામાં રોગો, અરડાનો છેડો-ઝઢાઈ જીલ્લ, બિલટી, ઝાડા, વાત, પિત્ત તથા કંકના ઉછાળા, શ્રમ, પ્રલાપ અને ખરાબ રૂપો દેખાય છે; તેમ જ એ માણસ ભમેલા ચિત્ત-વાળો થઈ પોતે બાણે ઘાસ, રાખ, વેલા, પાંદડાં તથા ધૂળથી ભરાઈ જતો હોય તથા પક્ષીઓ પોતાને બાણે હેરાન કરતાં હોય એમ માને છે અને વ્યાકુળ તથા અમંગલરૂપ સ્વપ્નો દેખે છે; આ સઘળાં મદાત્યયનાં લક્ષણો બાણવાં. ૪૫-૫૦

અથ વાતિકત્વ મદાત્યયસ્ય નિદાનમાહ-

વાયુસંબંધી મદાત્યયતું નિદાન

શ્લેષોક્તમયમારાધ્વકર્મભિર્પોઽતિકર્ષિતઃ ।

રૂક્ષાલ્પપ્રમિતાશ્ચી ચ યઃ પિત્તપતિમાત્રયા ॥ ૫૧ ॥

રૂક્ષં પરિણતં મયં નિશ્ચિ નિદ્રાં નિહત્ય ચ ।

કરોતિ તસ્ય તચ્છીલં વાતપ્રાયં મદાત્યયમ્ ॥ ૫૨ ॥

અન્વય:- યઃ શ્લે-શોક-મય-માર-ાધ્વ-કર્મભિઃ

અતિકર્ષિતઃ ચ રૂક્ષ-અલ્પ-પ્રમિત-આશી (સન્) રૂક્ષં

મયમ્ અતિમાત્રયા પિત્તિ, તસ્ય તત્ પરિણતં (તત્)

નિદ્રાં ચ નિહત્ય શોષે વાતપ્રાય મદાત્યયં કરોતિ ॥

જે માણસ મેથુન, શોક, ભય, ભાર, પંથ કે શ્રમ ભરેલાં કામોથી ખૂબ દુર્બળ થયો હોય અને રૂક્ષ, ઓછું કે ઘણું જ ઓછા માપમાં જમતો હોય છતાં રૂક્ષ મધને ઘણું જ વધારે પ્રમાણમાં પીએ છે, તે માણસ-ને તે મધ પેટમાં પરિણમ પામી રાતની

નિદ્રાનો નાશ કરી તરત લગભગ વાયુસંખંધી
મદાત્મ્યને ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૧, ૫૨

ટીકા-તત્ત્વ=મધ્યમ ॥

અથ તસ્ય લક્ષણમાહ-

વાયુસંખંધી મદાત્મ્યનાં લક્ષણો

હિક્કાશ્વાસશિરઃકમ્પપાર્શ્વશૂલપ્રજાગરૈઃ ।

વિદ્યાદ્દહુપ્રલાપસ્ય વાતપ્રાયં મદાત્મ્યમ્ ॥ ૫૩ ॥

અન્વયઃ-હિક્કા-શ્વાસ-શિરઃકમ્પ-પાર્શ્વશૂલ-પ્રજાગરૈઃ
દહુ-પ્રલાપસ્ય વાત-પ્રાયં મદાત્મ્યમ્ વિદ્યાત્ ॥

હેડકી, શ્વાસ, માથાનું ધૂંજવું, પડખાં-
ઓમાં શૂલ, ઉઝગરા અને ઘણો જ બકવાદ
કરતા માણસના મદાત્મ્યને લગભગ 'વાયુ-
સંખંધી' બાબુવો. ૫૩

અથ વૈતિકસ્ય નિદાનમાહ-

પિત્તસંખંધી મદાત્મ્યનું નિદાન

તીક્ષ્ણોષ્ણમદ્યમસ્થં ચ યોડતિમાત્રં નિપેવતે ।

અમ્લોષ્ણતીક્ષ્ણમોજી ચ ક્રોધનોડ્ઝાનવાધરઃ ॥ ૫૪ ॥

અન્વયઃ-ય ચ નર અમ્લ-ઉષ્ણ-તીક્ષ્ણ-મોજી
ક્રોધન, અજ્ઞાનવાન્ ચ (સન્) તીક્ષ્ણ-ઉષ્ણ ચ અમ્લં
મદ્યમ્ અતિમાત્ર નિપેવતે, તસ્ય પિત્તપ્રાયઃ, તીવ્રઃ મદાત્મ્યઃ
ઉપજાયતે ॥

જે માણસ ખાટા, ગરમ તથા તીક્ષ્ણ
પદાર્થો જમતા હોય, ક્રોધી અને અજ્ઞાની
હોય; તેમ જ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા ખાટું મદ્ય
પ્રભુ વધારે પ્રમાણમાં સેવતા હોય તે માણસને
લગભગ પિત્તના સંખંધવાળો 'તીવ્ર મદાત્મ્ય'
થાય છે. ૫૪

અથ તસ્ય લક્ષણમાહ-

પિત્તસંખંધી મદાત્મ્યનાં લક્ષણો

તૃષ્ણાદાહજ્વરસ્વેદમોહાતીસારવિષ્મયૈઃ ।

વિદ્યાદ્દહિતવર્ણસ્ય પિત્તપ્રાયં મદાત્મ્યમ્ ॥ ૫૫ ॥

અન્વયઃ-તૃષ્ણા-દાહ-જ્વર-સ્વેદ-મોહ-અતીસાર-
વિષ્મયૈઃ હરિતવર્ણસ્ય પિત્તપ્રાય મદાત્મ્યમ્ વિદ્યાત્ ॥

તરશ, બળતરા, તાવ, પરસેવો, બેશાન
સ્થિતિ, ઝાડા તથા વિષ્મય ઉપરથી અને જેના
શરીરનો વર્ણ હરિત-લીલો થઈ ગયો હોય,
એ લક્ષણ ઉપરથી તેને 'પિત્તસંખંધી
મદાત્મ્ય' થયેલો બાબુવો. ૫૫

અથ શ્લેષ્મિકસ્ય મદાત્મ્યસ્ય નિદાનમાહ-

કફસંખંધી મદાત્મ્યનું નિદાન

મધુરસ્નિગ્ધગુર્વાશી યઃ પિચ્ચતિમાત્રયા ।

અધ્યાપ્યામદિવાસ્પ્રશય્યાસનસુષ્ણે રતઃ ॥

મદાત્મ્યં કફપ્રાયં સ નરો લભતે ધ્રુવમ્ ॥ ૫૬ ॥

અન્વયઃ-યઃ અધ્યાપ્યામ-દિવાસ્પ્ર-શય્યા-આસનસુષ્ણે
રતઃ મધુર-સ્નિગ્ધ-ગુર્વા-આશી (સન્ મધ્યમ્) અતિમાત્રયા
પિચ્ચતિ સઃ નરઃ ધ્રુવ કફપ્રાય મદાત્મ્ય લભતે ॥

જે માણસ ઠંડરત કરતો ન હોય, દિવસે
ઊંઘ્યા કરતો હોય, પથારીમાં પડી રહેતો હોય
તથા બેસી રહેવાના સુખમાં જ તત્પર રહેતો
હોય; તેમ જ મધુર, સ્નિગ્ધ તથા ભારે ખોરાક
ખાતો હોય, તે જ પ્રમાણથી વધારે મદ્ય
પીએ તો તેને અવશ્ય લગભગ 'કફના
સંખંધવાળો મદાત્મ્ય' પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૬

અથ તસ્ય લક્ષણમાહ-

કફસંખંધી મદાત્મ્યનાં લક્ષણો

છર્ચરોચકદ્દહ્યાસતન્દ્રાસ્તૈમિત્યગૌરવૈઃ ।

વિદ્યાદ્દહીતપરીતસ્ય કફપ્રાયં મદાત્મ્યમ્ ॥ ૫૭ ॥

અન્વયઃ-છર્દિ-અરોચક-દ્દહ્યાસ-તન્દ્રા-સ્તૈમિત્ય-ગૌરવૈઃ
શીત-પરીતસ્ય કફપ્રાયં મદાત્મ્યમ્ વિદ્યાત્ ॥

ઊલટી, અરોચિ, મોળ, થેન, અંગે બાબુ
બીનાં વસ્ત્રથી વીંટાયેલાં હોય તેવાં જણાય,
અંગેનું ભારેપણું અને શીતથી જે વ્યાપ્ત
થયે હોય, તેને એ લક્ષણો ઉપરથી 'કફપ્રાય
મદાત્મ્ય' થયેલો બાબુવો. ૫૭

અથ સામ્પ્રાપ્તિકસ્ય મદાત્મ્યસ્ય લક્ષણનિદાનમાહ-

ત્રણે દોષસંખંધી-સામ્પ્રાપ્તિક મદાત્મ્યનું

નિદાન તથા લક્ષણ

ત્રિદોષો હેતુભિઃ સર્વૈઃ સર્વોલ્લિહ્નૈર્મદાત્મ્યઃ ॥ ૫૮ ॥

અન્વયઃ-(ઉપર્યુક્તઃ) સર્વૈઃ હેતુભિઃ (ચ) સર્વૈઃ
લિહ્નૈઃ ત્રિદોષઃ મદાત્મ્યઃ (હેયઃ) ॥

ઉપર કહેલાં સઘળાં નિદાનોથી થયેલો
અને સઘળાં (ત્રણે દોષનાં) ચિહ્નવાળો જે
હોય, તે 'ત્રણે દોષથી થયેલો મદાત્મ્ય'
બાબુવો. ૫૮

અથ પરમલક્ષણમાહ-

પરમદત્તું લક્ષણ

સ્ત્રેષ્ઠમક્ષયોડ્ઘગુરુતા વિરસાસ્યતા ચ, વિષ્મૂ-
વસકિરય તન્દ્રિરોચકશ્ચ । લિહ્નં પરસ્ય તુ

મદસ્ય વદન્તિ તજ્ઞા, સ્તુષ્ણા રજા શિરસિ સન્ધિપુ ચાપિ મેદઃ ॥ ૫૧ ॥

અન્વયઃ—સ્તેષ્મક્ષયઃ, અદ્વ—ગુફતા, વિરસ—આસ્યતા, ચ વિહ—મૂત્ર—સક્તિઃ, અથ તન્નિઃ ચ અરોચકઃ, તૃષ્ણા, શિરસિ રજા, અપિ ચ સંધિપુ મેદઃ—(એતાનિ) તજ્ઞાઃ પરસ્ય મદસ્ય તુ લિંગં વદન્તિ ॥

કફનો ક્ષય, અંગોનું ભારેપણું, મોઢાનો ઊસ્વાદ, વિદ્યાની તથા મૂત્રની અટકાયત, થેન, અરુચિ, તરશ, માથામાં પીડા અને સાંધાઓનું તૂટવું, એટલાંને વિદ્યાનો ૫૨-મહત્તાનાં ચિહ્નો કહે છે. ૫૯

દીકા—તન્નિઃ—તન્દ્રા ॥

અથ પાનાજીર્ણલક્ષણમાહ—

પાનાજીર્ણનું લક્ષણ

આધ્માનુમગ્નમથોદ્ગિરણં વિદાહઃ, પાને ત્વજીર્ણમુપગચ્છતિ લક્ષણાનિ । હ્રેયાનિ તત્ર મિપજા સુવિનિશ્ચિતાનિ, પિત્તપ્રકોપજનિતાનિ ચ કારણાનિ ॥ ૬૦ ॥

અન્વયઃ—પાને સુ અજીર્ણમ્ ઉપગચ્છતિ (સતિ) ઉપમ આધ્માનમ્ અથવા ઉદગિરણ વિદાહઃ, (તથા) તત્ર મિપજા પિત્તપ્રકોપ—જનિતાનિ સુવિનિશ્ચિતાનિ લક્ષણાનિ ચ કારણાનિ હ્રેયાનિ ॥

મધનું જે અજીર્ણ થાય તેા ઘણે જ આક્રેર થાય અથવા ઓઠકાર આવ્યા કરે, બળતર થાય અને તેમાં વેધે પિત્તના પ્રકોપથી જે જે લક્ષણો થાય છે તે તે અતિ-નિશ્ચિત લક્ષણો તથા કારણો બાબતો. ૬૦

દીકા—ઉદગિરણ=વાન્તિકરારો વા, પીયત્ત્વમ્ એતિ પાન=મયમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ પાનવિષ્ણમલક્ષણમાહ—

પાનવિષ્ણમનું લક્ષણ

દ્વદ્વાત્રોત્કફસંસ્તવકળ્ઠધૂમ, મૂર્છાવમી-મદશિરોરજનપ્રદેહાઃ । દ્વેપઃ સુરાઽન્નવિકૃતેષુ ચ તેષુ તેષુ, તં પાનવિષ્ણમશુશ્ન્યખિલેષુ ધીરાઃ ॥

અન્વયઃ—(પાનાદ્ એવ) દ્વદ્વાત્ર—ગાત્ર—તોદ, કફ—સંસ્તવ, —કળ્ઠ—ધૂમ, —મૂર્છા—વમી—મદ—શિરો—રજન—પ્રદેહાઃ (સ્યુઃ, તથા) ચ તેષુ તેષુ અખિલેષુ સુરા—અન્ન—વિહ-

+ પરધ્વાસો મદઃ—પરમદઃ—અતિશય—ખૂબ મદ—મદિરાનો ખૂબ જ થયેલો કફ—પરમદ કહેવાય છે.

+ પાનેન પાનસ્ય વા અજીર્ણમ્—પાનાજીર્ણમ્—મલથી કેમઘના સંબંધવાળું અજીર્ણ—પાનાજીર્ણ કહેવાય છે.

તેષુ દ્વેપઃ (સ્યાત્), તં ધીરાઃ પાન—વિષ્ણમ્ ડહાન્તિ ॥

અથારે મધ પીવાથી જ હૃદયમાં તથા ગાત્રોમાં પીડા થાય, કફ અર્થા કરે, કંઠમાંથી બહુ ધુમાડો નીકળતો હોય એવું લાગે, મૂછો આવે, ઊલટી, મદ તથા માથાનું દરદ થાય, કફથી મોઢું લેપાયેલું રહે અને મઘના તથા અતના તે તે પ્રકારે ઉપર દેષ ઉત્પન્ન થાય, તે તેને ધીર વેધો પાનવિષ્ણમ* નામનો વિકાર કહે છે. ૬૧

દીકા—કળ્ઠધૂમઃ—કળ્ઠાદ્મનિર્ગમ્ દ્વ, પ્રદેહઃ=કર્કેન્ન લિપ્તાસ્યતા, દ્વેપઃ=સુરાઽન્નવિકૃતેષુ ચ તેષુ તેષુ=સુરાવિકારે-વ્વનકારેષુ ચ દ્વેપઃ, અખિલેષુ=મલવિકારેષુ ॥

અસાધ્યાનાં મદારવયાદીનાં લક્ષણમાહ—

અસાધ્ય મહાત્મ્ય આદિનું લક્ષણ

હીનોત્તરોષ્ટમતિશીતમમન્દદાહં, તૈલપ્રમાસ્ય-મતિપાનહતં ત્યજેચ । જિહ્વોપ્રદન્તમસિતં ત્વચ-વાપિ નીલં, પીતે ચ યસ્ય નયને રુધિરપ્રમે ચ ॥ હિકા જ્વરો વમ્સ્યુવેપયુપાર્શ્વશૂલાઃ, કાસશ્રમા-વપિ ચ પાનહતં ત્યજેત્તમ્ ॥ ૬૨ ॥

અન્વયઃ—અતિપાન—હત હીન—ઉત્તર—ઓષ્ઠમ્ અતિ-શીતમ્ અમન્દ—દાહં ચ તૈલ—પ્રમા—આસ્યં ત્યજેત્ । અથવા યસ્ય ચ જિહ્વા—ઓષ્ઠ—દન્તમ્ અસિત નીલમ્ અપિ (વાત) નયને ચ પીતે ચ રુધિરપ્રમે (ત્યાતો, તથા) હિકા જ્વરઃ વમ્સ—વેપયુ—પાર્શ્વશૂલાઃ (સ્યુઃ, તથા) કાસ—શ્રમા અપિ (ત્યાતો), તં પાનહત ત્યજેત્ ॥

અત્યંત મધપાનથી ખરાબ થયેલા જે માણસનો ઉપલો હોઠ ટૂંકો થઈ ગયો હોય, શરીર ખૂબ ટાડું થયું હોય, ઢાહ ઘણો જ થતો હોય, અને મોઢું તેલના જેવી કાંતિ-વાળું થઈ ગયું હોય, તેનો વેધે ત્યાગ કરવો; તેમ જ મધપાનથી ખરાબ થયેલા જે માણસનાં જીભ, હોઠ તથા દાંત કાળાં અથવા લીલા રંગનાં થઈ ગયાં હોય; આંખો પીળી અથવા લોહીના જેવા લાલ રંગની થઈ ગઈ હોય અને હેડકી, તાવ, ઊલટી, કંપ, પડખાંઓમાં શળ, ઉધરસ તથા શ્રમ પણ થયેલ હોય તે માણસનો પણ વેધે ત્યાગ કરવો. ૬૨

* પાનેન વિષ્ણમઃ—વિશેષેણ શ્રમણં, ચિતારીનામિતિ પાનવિષ્ણમઃ—મદિરા પીવાથી ચિત્ત વગેરેને ખૂબ થયેલી બ્રમણા—તે પાનવિષ્ણમ કહેવાય છે.

મદાત્યય આદિવિકારોની ચિકિત્સા મધ જ હોય
મદોત્થાનાન્ન રોગાણાં મધમેવ હિ મેપજમ્ ।
યથા દહનદગ્ધાનાં દહનં સ્વેદનં હિતમ્ ॥ ૬૩ ॥
મિથ્યાડતિહીનમદ્યેન યો વ્યાધિરુપજાયતે ।
સમેતૈવ નિપીતેન મદ્યેન સ હિ શામ્યતિ ॥ ૬૪ ॥

અન્વય-યથા દહન-દગ્ધાના દહન (વા) સ્વેદનં
હિતમ્ (ભવતિ, તથા) મધ-ઉત્થાનાં રોગાણામ્ મધમ્
એવ હિ મેપજમ્ (ભવતિ) ॥ મિથ્યા-અતિ-હીન-મદ્યેન
યઃ વ્યાધિઃ ઉપજાયતે, સઃ સમેત મદ્યેન એવ હિ પીતેન
શામ્યતિ ॥

જેમ અગ્નિથી દાઝેલા માણસેને ઠામ
અને સ્વેદન હિતકારી છે, તેમ મધથી ઉત્પન્ન
થયેલા રોગાણું ઔષધ મધ જ છે. મધના
મિથ્યાયોગથી, અતિયોગથી કે હીનયોગથી
જે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય તે વ્યાધિ સમયોગવાળું
મધ પીવાથી જ શાંત થાય છે. ૬૩, ૬૪
વાયુના તથા પિત્તના મદાત્યયની ચિકિત્સા
વીમપૂરકવૃક્ષામ્લફોલદાહિમસંયુતમ્ ।

યવાન્નીહપુષ્પાડાજાતીઘૃત્તૈરવચ્ચૂજિતમ્ ॥ ૬૫ ॥
સક્તેહઃ સક્તમિયુક્તમુપદંશોચિરોત્પિતમ્ ।
દદ્યાત્સલવર્ણં મધ વાતપૈત્તિકશાન્તયે ॥ ૬૬ ॥

અન્વય-વાત-પૈત્તિક-શાન્તયે ચિરોત્પિત મધ
સલવણ વીમપૂરક-વૃક્ષામ્લ-ફોલ-દાહિમ-સંયુત યવાની-
હપુષ્પ-અજાતી-ઘૃત્તૈર-અવચ્ચૂજનં સક્તેહઃ સન્તુમિઃ
(ચ) ઉપદશોઃ યુક્તં દદ્યાત્ ॥

વાયુથી તથા પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા
મદાત્યયની શાંતિ માટે જૂના મધમાં લૂણ
તથા બિજોરું, કોકમ, ખોર, દાડિમ, અજમે,
પલાશી, છરું અને સૂકું ચૂર્ણ લશ્કરવી
સ્નેહવાળા સાથવાની સાથે અને અથાણાની
સાથે (તે મધ રોગીને) આપવું. ૬૫, ૬૬

કેવળ વાયુના મદાત્યયની ચિકિત્સા
મધં સૌવર્ચલઃપ્રોપયુક્તં તિષ્ઠિન્નલ્લાન્વિતમ્ ।
જીર્ણમધાય દાતવ્યં વાતપાનાત્યયાપહમ્ ॥ ૬૭ ॥

અન્વય-જીર્ણમધાય સૌવર્ચલ-પ્રોપ-યુક્તં કિંચિદ્
જલ-અન્વિતં મધં દાતવ્યમ્, (તત્) વાત-પાનાત્યય-
અપહં ભવતિ ॥

પ્રથમ પીધેલું મધ પથ્યા પછી સંચળ,
સૂકું, મરી અને પીપરથી તથા જળથી સંયુક્ત
મધ આપવું; તે વાયુસંબંધી મદાત્યયને
મટાડે છે. ૬૭

હરકોર્ધ મદાત્યયની ચિકિત્સા
ચવ્યં સૌવર્ચલં હિદ્મુ પૂરકં વિશ્વદીપકમ્ ।
ચૂર્ણં મદ્યેન પાતવ્યં પાનાત્યયરુજાપહમ્ ॥ ૬૮ ॥
અન્વય-ચવ્ય સૌવર્ચલં હિદ્મુ પૂરક વિશ્વદીપક
ચૂર્ણં મદ્યેન પાતવ્ય, (તત્) પાનાત્યય-રુજા-અપહમ્
(ભવતિ) ॥

અવક, સંચળ, હિંગ, બિજોરું, સૂકું
અને અજમાનુ ચૂર્ણ મધની સાથે પીવું; તે
મદાત્યયને મટાડે છે. ૬૮

લગભગ વાયુના મદાત્યયની ચિકિત્સા
લાવતિસ્તિરદક્ષાણાં રક્ષેષ્ઠ શિલિનામપિ ।
પક્ષિણાં મૃગમસ્યાનામાનૂપાનાં તથોદનૈઃ ॥ ૬૯ ॥
સ્તિર્ધોષ્ણલવણામ્લૈશ્ચ વેશવારૈર્મુક્તપ્રિયૈઃ ।
સ્તિર્ધોષૈર્ધૂમકૈરન્નૈર્વાતપ્રાયં મદાત્યયમ્ ॥ ૭૦ ॥

અન્વય-લાવ-તિસ્તિર-દક્ષાણાં ચ આનૂપાનાં પક્ષિણાં
મૃગ-મસ્યાનાં રસૈઃ તથા ઓદનૈઃ ચ સ્તિર્ધ-ઉષ્ણ-
લવણ-અમ્લૈઃ મુક્તપ્રિયૈઃ વેશવારૈઃ (ચ) સ્તિર્ધૈઃ
ધૂમકૈઃ અનૈઃ વાતપ્રાય મદાત્યયં (નાશયેદ) ॥

લાવા, તેતર, કૂકડાં તથા મોરના અને
જલપ્રાય દેશમાં થયેલાં પક્ષીઓનાં, મૃગોનાં
અને માછલાંના માંસના રસથી સંયુક્ત ભાત;
તેમ જ સ્તિર્ધ, ઉષ્ણ, ખારા, ખાટા અને
સુખને પ્રિય લાગે એવા મસાલા અને સ્તિર્ધ-
તાવાળા ઘઉંનાં અન્નોથી વાયુસંબંધી મદાત્યય
મટાડવો. ૬૯, ૭૦

હરકોર્ધ મદાત્યયની તાત્કાલિક ચિકિત્સા
નારીણાં યૌવનોપ્રાણાં નિર્દયૈરુપગૃહનૈઃ ।
શ્રોણ્યુરુકુચમારૈશ્ચ સંરોધોષ્ણસુલપ્રદૈઃ ॥ ૭૧ ॥
શયનાન્છાદનૈરુષ્ણાન્તર્ગૈઃ સુલપ્રદૈઃ ।
માલૈઃ પ્રલૈઃ શીષિં પ્રશામ્યતિ મદાત્યયઃ ॥ ૭૨ ॥

અન્વય-યૌવન-ઉપ્રાણાં નારીણાં નિર્દયૈઃ, ઉપગૃહનૈઃ
ચ સંરોધ-ઉષ્ણ-સુલપ્રદૈઃ શ્રોણી-કુદ-કુચમારૈઃ, ચ
ઉષ્ણૈઃ શયન-અન્છાદનૈઃ સુલપ્રદૈઃ અન્તર્ગૈઃ પ્રલૈઃ
માલૈઃ શીષી મદાત્યયઃ પ્રશામ્યતિ ॥

બુવાનીની ગરમીવાળી સ્ત્રીનાં નિર્ધ
ગાઠ આતિગમેાથી તેમ જ દખાણથી ગરમીનું
સુખ આપનારા નિતંબ, સાથળ તથા ભરાવ
દાર સ્તનેાથી, ગરમ શયનેાથી, ગરમ
એાછાડોથી અને સુખ આપનારાં ખડોવાળ
ઘરોમાં રહેવાથી તથા પ્રબળ પવનેા સેવવાથી
મદાત્યય તરત શાંત થાય છે. ૭૧-૭૨

કેવળ પિત્તના મહાત્મ્યની ખાસ ચિકિત્સા પિત્તપાનાત્મ્યે યોગ્યાઃ સર્વતઃ ક્રિયા હિમાઃ । સિન્ધુમાક્ષિકસંયુક્તં મધમધોદકં પિવેત્ ॥ ૭૩ ॥ મધં લર્જુર્મુદ્રીકાપરુપ્પરસૈર્યુતમ્ । સદાહિમરસં શીતં સતુમિધાવર્ચુણતમ્ ॥ ૭૪ ॥ સશર્કરં વા માધ્વીકં સંયુક્તમથવાપરમ્ । દયાદ્ ઘટ્ટદકં કાલે પાતું પિત્તમદાત્મ્યે ॥ ૭૫ ॥ શશાન્ કપિજ્જલામેળાંહાવાતસિનપુચ્છકાન્ । મધુરામ્લાન્ પ્રયુક્તોત્તમોજને શાલિપટિકાન્ ॥ ૭૬ ॥ પટોલયૂપમિશ્રં વા છાગલં કલ્પયેદ્રસમ્ । સતીતમુદ્રમિશ્રં વા દાહિમામલકાન્વિતમ્ ॥ ૭૭ ॥ દ્રાક્ષામલકલર્જુરપરુપ્પરસેન ચ । કલ્પયેત્તર્પણાન્ યૂપાન્ રસાંશ્ચ વિવિધાન્મિકાન્ ૭૮ ॥ શીતાનિ ચાન્નપાનાનિ શીતશય્યાસનાનિ ચ । શીતવાતજલસ્પર્શાઃ શીતાન્યુપવનાનિ ચ ॥ ૭૯ ॥ ક્ષોમપદ્મોત્પલાતાન્ન મળીનાં મૌક્તિકસ્ય ચ । ચન્દ્રનોદકશીતાનાં સ્પર્શાંશ્ચન્દ્રાન્શુશીતલાઃ ॥ ૮૦ ॥

અન્વય-પિત્ત-પાનાત્મ્યે ચ સર્વતઃ હિમાઃ ક્રિયાઃ યોગ્યાઃ । સિન્ધુ-માક્ષિક-સયુક્તમ્ મધ-ઉદક મધ પિવેત્ । લર્જુર્-મુદ્રીકા-પરુપ્પર-સૈઃ યુતં ચ સદાહિમરસ સશર્કરં વા સતુમિઃ અવર્ચુણિત શીતં માધ્વીક મધ, અથવા અર (તૈઃ એવ) સંયુક્ત મધ ઘટ્ટ-ઉદક કાલે પિત્ત-મદાત્મ્યે પાતું દયાત્ । (તથા) શશાન્ કપિજ્જલાન્ ઇનાન્ લાવાન્ અસિતપુચ્છકાન્ મધુર-અમ્લાન્ શાલિ-પટિકાન્ ભોજને યુક્ત, વા પટોલ-યૂપ-મિશ્ર, સતીત-મુદગ-મિશ્રં વા દાહિમ-આમલક-અન્વિત છાગલ રસ કલ્પયેત્, તર્પણાન્ ચ યૂપાન્, વિવિધાન્મિકાન્ રસાન્, શીતાનિ ચ અન્ન-પાનાનિ ચ શીત-શય્યા-આસનાનિ કલ્પયેત્, ચ શીત-વાત-જલ-સ્પર્શાઃ, શીતાનિ ઉપ-વનાનિ, ચ ક્ષોમ-પદ્મ-ઉત્પલાનાં મળીનાં મૌક્તિકસ્ય ચ ચન્દન-ઉદક-શીતાનાં સ્પર્શાઃ ચન્દ્ર-અન્ન-શીતલાઃ (યોગ્યાઃ) ॥

પિત્તસંબંધી મહાત્મ્યમાં સઘળી શીતળ ક્રિયાઓ કરવી અને સાકર તથા મધથી સંયુક્ત અરધોઅરધ પાણીવાળું મધ પીવું. (તેથી પિત્ત સંબંધી મહાત્મ્ય મટી જાય છે.) ખજૂર, દ્રાક્ષ, ફાલસાં અને દાહિમના રસથી યુક્ત, સાકરવાળું તથા સાથવો લણરાવેલું શીતળ માધ્વીક નામતું (દ્રાક્ષનું) મધ અથવા તે પદાર્થથી યુક્ત કરેલું બીજા પ્રકારનું મધ પણ પુષ્કળ પાણી નાખી સમયસર પિત્ત-

સંબંધી મહાત્મ્યમાં પીવા માટે આપવું. (પિત્તસંબંધી મહાત્મ્યમાં) સસલાં, તેતર, કાળિયાર, લાવાં તથા કાલપુષ્પ નામના પશુનાં માંસો તેમ જ મીઠા તથા ખાશ ચોખા અને સાદીચોખા ખવડાવવા અથવા પરવળના ચૂસથી મિશ્ર કે પટાણા સહિત મગથી અથવા દાહિમના અને આમળાંના રસથી સંયુક્ત બકરાના માંસનો રસો ઉપયોગમાં લેવડાવવો. (તે ઉપરાંત પિત્તસંબંધી મહાત્મ્યમાં) તૃપ્તિ આપનારા યૂષોની, જુદા જુદા પ્રકારના રસો ઓળી, શીતળ અન્નપાનેની, શીતળ શય્યા-ઓની તથા શીતળ આસનેની યોજના કરવી; તેમ જ શીતળ પવનોની, શીતળ જળના સ્પર્શોની, શીતળ ભગીચાઓની અને ક્ષોમ, લાલ કમળો, કાળાં કમળો, મહિષો, મોતી-ઓ તથા ચંદ્રનાં કિરણોના સ્પર્શોની યોજના કરવી. ૭૩-૮૦

કેવળ કફના મહાત્મ્યની ખાસ ચિકિત્સા રુક્તતર્પણસંયુક્તં યવાનીવ્યોપસંયુતમ્ । યવગોધૂમકજ્ઞાન્નં રુક્તયૂપેન ભોજયેત્ ॥ ૮૧ ॥ ફુલત્થકાનાં શુષ્કાણાં મૂલકાનાં રસેન વા । પ્રભૂતરુદ્રસંયુક્તં યવાશ્ચ વા પ્રદાપયેત્ ॥ ૮૨ ॥ છાગમાંસરસં રુક્ષમમ્લં વા જાઘ્નલં રસમ્ । ટ્યોપયૂર્વ મનાગમ્લં પિવેત્ કફમદાત્મ્યે ॥ ૮૩ ॥ સ્થાસ્થ્યામથ કપાલે વા મૃદ્રં કૃત્વા તુ નીરસમ્ । કટ્થમ્લલઘ્ણં માંસં લાદેત્ કફમદાત્મ્યે ॥ ૮૪ ॥ વામરુદ્રઘ્યયુકેન મયેનોલ્લેખનં મતમ્ । મદાત્મ્યે કફોદ્ભૂને લઘ્વનજ્ઞં યથાઘલમ્ ॥ ૮૫ ॥

અન્વય-કફ-મદાત્મ્યે રુક્તતર્પણ-સંયુક્ત યવાની-વ્યોપસંયુત યવ-ગોધૂમકં ચ ધાતુ રુક્તયૂપેન ભોજયેત્, વા ફુલત્થકાનાં વા શુષ્કાણાં મૂલકાનાં રસેન વા પ્રભૂતરુદ્રસંયુક્ત યવાશ્ચ પ્રદાપયેત્ । વા રુક્ષં છાગ-માંસરમ (વા) અમ્લ જાઘ્નલં રસ (વા) મનાક્ અમ્લં વ્યોપયૂષ પિવેત્ । કફમદાત્મ્યે સ્થાસ્થ્યામ અથવા કપાલે માંસ ॥ મૃદ્ર નીરસં કટુ-અમ્લ-લઘ્ણ કૃત્વા લાદેત્ કફ-ઉદ્ભૂત મદાત્મ્યે વામરુદ્રઘ્યયુક્તેન મયેન ઉલ્લેખન ચ યથાઘલ લઘ્ણન મતમ્ ॥

કફસંબંધી મહાત્મ્યમાં રુક્ષ તર્પણોવાળું તથા અજમો, સૂંઠ, મરી અને પીપરથી યુક્ત જવનું તથા ઘઉંનું અન્ન રુક્ષ યૂષની અ-

જામડણું અથવા કળથીના કે સૂકા મૂળાના રસ સહિત ઘણું તીખાં દ્રવ્યોવાળું જવનું અન્ન જામડણું, કઠ્ઠાંબંધી મહાત્યયમાં રૂક્ષ દ્રવ્યોથી યુક્ત કરેલો બકરાના માંસનો રસો અથવા ખાટો કરેલો બાંગલ દેશનાં ખાણીના માંસનો રસો અથવા કાંઈક ખાટો સૂંઠ, મરી તથા પીપરનો ચૂપ પીવો. કઠ્ઠાના મહાત્યયમાં માંસને હાંડલોમાં અથવા ઠીબડીમાં શેકી રસ વગરનું કરી તેને તીખા, ખાટા તથા ખારા પદાર્થોથી ભિન્ન કરીને ખાણું. કઠ્ઠાથી થયેલા મહાત્યયમાં ઊલટી કરાવનારા દ્રવ્યોથી યુક્ત મધ પાઈને કઠ્ઠાને ઉખેડવો તથા શક્તિ પ્રમાણે લંઘનો પણ યોગ્ય ગણાય છે. ૮૨-૮૫

સાંનિપાતિક મહાત્યયની ચિકિત્સા
યદિદં કર્મ નિર્દિષ્ટં વાતપિત્તકફાન્ન પ્રતિ ।
સર્વેજે સર્વમેવેદં પ્રયોક્તવ્યં ચિકિત્સકૈઃ ॥ ૮૬ ॥
અન્યથા-વાત-પિત્ત-કફાન્ન પ્રતિ યદ્ હ્રદ કર્મ નિર્દિષ્ટમ્, હ્રદ સર્વમ્ એવ ચિકિત્સકૈઃ સર્વજે પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥
વાયુસંબંધી, પિત્તસંબંધી તથા કઠ્ઠાસંબંધી મહાત્યયો માટે જે જે જુદી ચિકિત્સા કહી છે, તે સઘળી ચિકિત્સા વેદોએ સાંનિપાતિક મહાત્યયમાં કરવી. ૮૬

અથ પ્રસન્નાત્ કોદ્રવાદિમદચિકિત્સામાહ-
કોદરા, સોપારી, પાન, બપડું તથા બહુડાંના મહત્તી પ્રાચીનિક ચિકિત્સા
સગુઢઃ કૂપમાન્ડરસઃ,શમયતિ મદમાશુ કોદ્રવજમ્ ।
ઘત્તૂજઞ્ચ દુર્ગં, સશર્કરઞ્ચાશુ પાનેન ॥ ૮૭ ॥
સચ્છંદિમૂર્છાંતીસારં મદં પૂળફલોદ્ભવમ્ ।
સઘઃ પ્રશમયેત્પીતમાત્સર્કરિ શીતલમ્ ॥ ૮૮ ॥
વન્ય કરીપગાળા-જલપાનાલુવળમક્ષણાદપિ
ચ । શામ્યતિ પૂળફલોદ્ભવ-મદઃ સશૂલઃ સશર્કરકાવલાત્ ॥ ૮૯ ॥
તત્ત્વણાન્મુદિતં ચૂર્ણં સમાઘાતં પ્રણાશયેત્ ।
તામ્બૂલોત્થં મદં પુસામેકમેવ સ્વભાવતઃ ॥ ૯૦ ॥
જાતીફલમદં શીર્ષં દન્તિ પથ્યા નિપેક્ષિતા ।
શીતતોયાવગાહશ્ચ શર્કરા દધિયોજિતા ॥
વીઘીતમદશાન્ત્યર્થનિયમેવ મતા પુનઃ ॥ ૯૧ ॥

અન્યથા-સગુઢઃ કૂપમાન્ડરસઃ કોદ્રવજં મદમ્ આશુ શમયતિ । સશર્કરં ચ દુર્ગમ્ આશુપાનેન ઘત્તૂજ મદ (શમયતિ) । આવૃત્તેઃ પીત શીતજ વારિ સચ્છંદિ-

મૂર્છા-અતીસારં પૂળફલ-ઉદ્ભવં મદ સઘઃ પ્રશમયેત્, પૂળફલ-ઉદ્ભવ-મદ. વન્ય-વરીષ-પ્રાણાત્ જગ્યાનાત્ લવળમક્ષણાત્ અપિ શામ્યતિ, ચ પૂળફલોદ્ભવમદઃ સશૂલઃ સશર્કરકાવલાત્ (શામ્યતિ) । તામ્બૂલોત્થ પુર્ણ મદં તત્ત્વણાત્ મુદિતમ્ એકમ્ એવ ચૂર્ણં સમાઘાતં (સત્) સ્વભાવતઃ પ્રણાશયેત્ । નિપેક્ષિતા પથ્યા, શીત-તોય-અવગાહઃ ચ દધિયાજિતા શર્કરા જાતીફલમદ શીર્ષ દન્તિ । વિઘીતમદશાન્ત્યર્થ પુનઃ દ્યુમ્ એવ મતા ॥

ગોળ સહિત કોળાનો રસ કોદરા ખાવાથી થયેલા મદને તરત શમાવી દે છે. સાકર સહિત દૂધ તરત પીવાથી ધંતૂરો ખાવાથી થયેલ મદને શમાવે છે. તૃપ્તિ પથું ત પીધેલું ટાકું પાણી ઊલટી, મૂર્છા તથા અતિસાર સહિત એવા સોપારી ખાવાથી થયેલા મદને તરત શમાવી દે છે. સોપારી ખાવાથી થયેલો મદ વગડાનાં અડાયા છાણા સૂધવાથી અથવા પાણી પીવાથી કે લૂણ ખાવાથી પણ મટી જાય છે; સોપારી ખાવાથી થયેલો મદ શૂળ સહિત હોય તો સાકરવાળો દાળિયો લેવાથી મટી જાય છે. નાગરવેલના પાન ખાવાથી થયેલા માણસના મદને તત્કાળ મસળીને સૂધેલો એકલો ચૂનો જ ચોતાના તેવા સ્વાભાવથી શાંત કરે છે; સેવેલી હરડે અથવા ટાકા પાણીમાં પ્રવેશ કે દહીં સાથે ભિન્ન કરેલી સાકર બપડુંજાના મદનો તરત નાશ કરે છે; તે જ પ્રમાણે બહુડાંના મદને શાંત કરવો માટે પણ એ જ-દહીંથી ભિન્ન સાકર જ ઉપાય મનાયો છે. ૮૭-૯૧

મધપાન કર્યા છતાં મદ જ ન થાય, એ ઉપાય મધ પીત્વા યદિ ના, તત્ત્વણામલ્લેહિ શર્કરાં સપૃતામ્ જાતુ ન મદયતિ મધં, મનાગપિ પ્રચિતવીર્યમપિ ॥ ૯૨ ॥
અન્યથા-યદિ ના મધ પીત્વા તત્ત્વણ સપૃતા શર્કરામ્ અલ્લેહિ, (તર્હિ) પ્રચિતવીર્યમ્ મધમ્ અપિ જાતુ અપિ ન મદયતિ ॥

જો માણસ મધ પીને તરત જ ઘી સહિત સાકર આપી લે, તો પ્રખ્યાત સામર્થ્યવાળું મધ પણ માણસને કદી જરા પણ મદ ઉપજાવી શકતું નથી. ૯૨

મહાત્યય, ખરમદ, પાનાછણ અને પાનવિશ્વમનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ દાહાધિકાર: ।

૨૧ : દાહનો અધિકાર*

તત્ત્વ દાહ: સમવિષયત્વાદો પિત્તજં દાહમાહ-

દાહના સાત પ્રકારોમાં પહેલો

પિત્તથી થતો દાહ

પિત્તજ્વરસમ: પિત્તદાહ: સ્યાત્તસ્ય સ ક્રમ: ॥૧॥

અન્યથા:-પિત્તદાહ: પિત્ત-જ્વરસમ: સ્યાત્, (તસમાત્)

તસ્ય સ: ક્રમ: (જેય:) ॥

પિત્તથી થતો દાહ પિત્તજ્વરના જેવો જ હોય છે, તેથી એ દાહની ચિકિત્સા પિત્તજ્વરની ચિકિત્સા જેવી જ સમજવી. ૧

ટીકા-દાહ=કષ્માત્મકો વ્યાધિ:, પિત્તજ્વરસમ:= પિત્તજ્વરલક્ષણયુક્ત:, પિત્તજ્વરે ત્વામાશ્વદુગ્ધાહો જ્વરાધિકા इति મેદ: । તસ્ય=દાહસ્ય, પિત્તજ્વરોક્તક્રમ:=ચિકિત્સા ॥ દાહ એ ગરમીરૂપ રોગ છે; તે પિત્તજ્વરનાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે, માટે પિત્તજ્વરની જે ચિકિત્સા કરી છે, તે જ દાહની ચિકિત્સા કરવી. પિત્તજ્વરમાં આમાશય દુષ્ટ કે ખરાબ થવાથી દાહ અને જ્વર એ બંને થાય છે, બ્યારે આ રોગ તો એકલા દાહરૂપ છે, એટલે એ બંનેમાં પરસ્પર ભેદ છે.

રક્તજદાહમાહ-

બીજો રુધિરથી થતો દાહ

ક્લ્લદેહાનુગં રક્તમુદ્ધિકં દહતિ ધ્રુવમ્ ।
સન્ધ્યુપયતે ચોષ્યતે ચ તામ્રામસ્તામ્રલોચન: ॥
લોહગન્ધાદ્વદનો વહ્નિનેવાયકીર્યતે ॥ ૨ ॥

અન્યથા:-ક્લ્લ-દેહ-અનુગં રક્તમ્ ઉદ્ધિકં (સત્) ધ્રુવ દહતિ, (તેન જન:) સપૂષ્યતે, ચ ઉષ્યતે, ચ વહ્નિનાં હવ અવકીર્યતે, તામ્ર-આમ્ર:, તામ્ર-લોચન:, લોહ-ગન્ધ-અન્ન-વદન: (ચ અવતિ) ॥

રુધિર આખા શરીરમાં રહેલું છે, તે

* દહન દાહ: , યદ્વા દગ્ધને યત્નેન પ્રાણી પિતાદિભિ: સત્તેજુભિરિતિ દાહ: , રદ્ધ મણીકરણે-“હલ્લયે”તિ ધનુ-બળવુ કે શરીરમાં બળતરા થવી; અથવા પિત્ત આદિ સાત કારણોથી પ્રાણી, જેને લીધે શરીરમાં બળુબળુ કરાય-બળતરા ઉપજવાય-તે દાહ નામનો રોગ કહેવાય છે. આ દાહરોગનો અધિકાર ઉપરના મદાત્મયના અધિકાર સાથે સંકળાયેલ છે; કેમ કે મદાત્મયથી પણ દાહ થાય છે, તેથી એ મદાત્મયના અધિકાર પછી આ દાહરોગનો અધિકાર શરૂ કરાય છે.

જે ખૂબ વધી બંધ તો દાહ નામનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે; એ દાહને લીધે માણસ બાણે અશ્વિથી બળતો હોય, બાણે સમીપમાં રહેલા અશ્વિથી તપતો હોય કે બાણે ચુસાતો હોય અને બાણે તેના શરીર પર અશ્વિ નંખાતો હોય એવો પીડાય છે. એ માણસની કાંતિ રાત્રી થઈ બંધ છે, નેત્રો રાતાં થઈ બંધ છે અને તેના શરીરમાંથી તથા મોઢમાંથી લોહાના જેવી ગંધ નીકળે છે. ૨

ટીકા-ઉદ્ધિકમ્=અતિરિક્ત સત્, દહતિ=દાહાદય વ્યાધિ કરોતિ, સન્ધ્યુપયતે=અગ્નિના દગ્ધતે હવ, ઉષ્યતે=સમીપસ્યેનેવ વહ્નિનાં સાપ્યતે, ‘ચૂષ્યતે’ इति પાઠાન્તરે-આપૂષ્યતેવ પીશામનુભવતીર્યય: । વહ્નિનેવાયકીર્યત્ ચ શરીરોપર વહ્નિ: પ્રસિપ્યતે હવ ॥ (આનો અર્થ આપાં-તરમાં સમાયો છે.)

રક્તપૂર્ણકોષ્ટજદાહમાહ-

ત્રીજો રુધિરથી કોઠો ભરાઈ જતાં થતો દાહ
અસુજ્ઞા પૂર્ણકોષ્ટસ્ય દાહોઽન્ય: સ્યાત્ સુદુસ્તર: ॥

અન્યથા:-અસુજ્ઞા પૂર્ણકોષ્ટસ્ય અન્ય: સુદુસ્તર: દાહ: સ્યાત્ ॥

(શરૂ વગેરેથી થયેલ જખમમાંથી નીકળેલા લોહીથી) જે માણસનો કોઠો ભરાઈ બંધ તેને (ત્રીજો) મહાદુસ્તર એટલે મટવો મુશ્કેલ દાહ થાય છે. ૩

ટીકા-અસુજ્ઞા=જ્વરાદિક્ષતાગ્નિ.વતરણેન ॥

મગ્નદાહમાહ-

મગ્નથી થતો ચોથો દાહ

ત્વચં પ્રાપ્ત: સ પાનોષ્મા પિત્તરક્તાભિમૂર્ચ્છિત: ।
દાહં પ્રકુસ્તે ઘોરં પિત્તવસ્ત્ર મેયજમ્ ॥ ૪ ॥

અન્યથા:-શ્વન પ્રાપ્ત: પિત્ત-રક્ત-અભિમૂર્ચ્છિત: સ: પાન-કષ્મા ઘોર દાહ પ્રકુસ્ત, તત્ પિત્તવત્ મેયજમ્ (કાર્યમ્) ॥

આમડીમાં પ્રાપ્ત થયેલ અને પિત્તે તથા રુધિરે વધારેલી તે મગ્નપાનથી થયેલી ગરમી લય'કર દાહ ઉત્પન્ન કરે છે; એ દાહમાં પિત્તના જેવી ચિકિત્સા કરવી. ૪

ટીકા-સ: પાનોષ્મા=મગ્નપાનગ્રનિત-ક્રમા, પિત્તરક્તા-મિમૂર્ચ્છિત: =પિત્તરક્તાઓ વદ્ધિત: ॥ (આનો અર્થ લાપાંતરમાં અપાયો છે.)

તૃપ્તાનિરોધજદાહમાહ-

તરશ રેકવાથી થતો પાંચમો દાહ

તૃપ્તાનિરોધાદ્વધાતૌ ક્ષીણે તેજઃ સમુદ્ભવત્ ।

સપાઘ્યાભ્યન્તરં વેદં પ્રદેહેન્મન્દચેતસઃ ।

સંશુષ્કાલતાલ્વોષ્ઠો જિહ્વાં નિષ્કાસ્ય વેપતે ॥૫॥

અન્યયઃ-મન્દ-ચેતસ તૃષ્ણા-નિરોધાત્ અવ-ધાતૌ ક્ષીણે (સતિ) સમુદ્ભવ તેજઃ (તસ્ય) સ-પાઘ-આભ્ય-ન્તર વેદ પ્રદેહત્, (તેન સઃ) સંશુષ્ક-ગલ-તાલુ-ઓષ્ઠઃ (સન્) જિહ્વાં નિષ્કાસ્ય વેપતે ॥

ઓછી બુદ્ધિવાળો માણસ પોતાની એ મૂખપીઠથી તરશ રોકે છે, ત્યારે તે કારણે શરીરમાં જળમય ધાતુ ઓછી થતાં ખૂબ વધી ગયેલો અગ્નિ શરીરની અંદર તથા બહાર બળતરા ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી ગળું, તાળવું અને હોઠ સુકાઈ જતાં તે માણસ જીલ બહાર કાઢી મૂક્યા કરે છે. ૫

ટીકા-અન્ધાતૌ=તે, ક્ષીણે=ક્ષય પ્રાપ્તે, તેજઃ સમુદ્ભવતઃ=વૃદ્ધ, મન્દચેતસઃ=અલ્પબુદ્ધેઃ ચતસ્તેન તૃપ્તાનિરોધઃ કૃતઃ ॥ (આનો અર્થ પશુ ઉપર અપાયો છે.)

ધાતુક્ષયજદાહમાહ-

ધાતુના ક્ષયથી થતો છઠ્ઠો દાહ

ધાતુક્ષયોથો યો દાહસ્તેન મૂર્છાંતૃપાન્વિતઃ ।

ક્ષામસ્વરઃ ક્રિયાહીનઃ સ સીદેત્ મૃશપીડિતઃ ॥૬॥

અન્યય-ધાતુ-ક્ષય-ઉત્પન્ન યઃ દાહઃ, તેન મૂર્છા-પીડિત. સઃ (જનઃ) મૂર્છાં-તૃપા-અન્વિત ક્ષામ-સ્વરઃ ક્રિયાહીન. (સન્) સીદેત્ ॥

ધાતુના ક્ષયથી જે દાહ થાય છે, તેથી અત્યંત પીડાયેલો તે માણસ મૂર્છાથી તથા તરશથી યુક્ત, બેસી ગયેલ ઘાંટાવાળો અને કિંયાથી રહિત થઈ (છેવટે) મરી જાય છે. ૬

ટીકા-સીદેત્=મ્રિયેત ।

મર્માભિષાતજદાહમાહ-

મર્મમાં લાગવાથી થતો સાતમો દાહ

મર્માભિષાતજોઽપ્યસ્તિ સોઽસાધ્યઃ સત્તમો મતઃ ॥

અન્યયઃ-મર્મ-અભિષાતજઃ ક્ષામ- અપિ (દાહઃ) અસ્તિ, સઃ અસાધ્યઃ મતઃ ॥

(માથું-હૃદય તથા મૂત્રાશય આદિ) મર્મ-સ્થાનોમાં લાગવાથી ઉત્પન્ન થતો સાતમો પશુ દાહ થાય છે; એ દાહ અસાધ્ય મનાય છે.

ટીકા-મર્માણિ=શિરોહૃદયયસ્યાદીનિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અસાધ્યદાહમાહ-

અસાધ્ય દાહ

સર્વં યવ ચ વર્જ્યાઃ સ્યુઃ શીતગાત્રસ્ય દેહિનઃ ॥૮॥

અન્યય-શીત-ગાત્રસ્ય ચ દેહિનઃ સર્વે યવ (દાહઃ) વર્જ્યાઃ સ્યુઃ ॥

જેનું શરીર ઠાંડું થઈ ગયું હોય એવા માણસનો હરકોઈ પ્રકારનો દાહ ત્યજવા યોગ્ય છે-અર્થાત્ તે દાહને અસાધ્ય સમજી તેની ચિકિત્સા ન જ કરવી. ૮

અય દાહચિકિત્સા-

દાહની ચિકિત્સા

શતઘૌતપૃતામ્યક્કં લેપં વા યવસક્તુભિઃ ।

ફોલામલકયુક્તૈર્વા ધાન્યાઽમ્લૈરપિ બુદ્ધિમાન ॥૯॥

અન્યયઃ-બુદ્ધિમાન્ (વૈશઃ દાહરોગિણઃ વૈદે)

શતઘૌત-પૃત-અમ્યક્ક. વા યવ-સક્તુભિઃ લેપ, વા ફોલ-આમલકયુક્તૈઃ ધાન્યામ્લૈઃ અપિ (લેપ કુર્વાત્) ॥

બુદ્ધિમાન વૈદે દાહરોગીના શરીર પર સો વાર ધોયેલા ઘીનું માલિશ કરવું; અથવા જવના સાથવાનો કે ઓર તથા આમળાંચુકા ધાન્યારસનો (ધાન્યની એક બાતની કાંઈનો) લેપ કરવો. ૯

ટીકા-ધાન્યામ્લ=કાણ્નિકમેદઃ ॥

દાહની વધુ ચિકિત્સા-આહુ

છાદયેત્તસ્ય સર્વાક્ષમારનાલાદ્ર્વાસસા ।

લામજ્જકેન યુક્તેન ચન્દનેનાનુલેપયેત્ ॥૧૦॥

ચન્દનામ્બુકળાસ્યન્દિતાલવૃન્તોપવીજનૈઃ ।

સ્વપ્યાદાહાદિતોઽમ્બોજકદલીદ્વલસંસ્તરે ॥૧૧॥

પરિપેકાવગાહેપુ ષ્પજનાનાશ્ચ સેવને ।

શસ્યતે શિશિરં તોયં દાહતૃષ્ણોપશાન્તયે ॥૧૨॥

ફલિની લોધ્રસેધ્યામ્બુદેમપત્રં કુટન્નટમ્ ।

કાલીયકરસોપેતં દાહે શસ્તં પ્રલેપનમ્ ॥૧૩॥

અન્યયઃ-તસ્ય સર્વાંગમ્ આરનાલ-આદ્ર્વાસસા છાદ-યેત્, લામજ્જકેન યુક્તેન ચન્દનેન અનુલેપયેત્. દાહ-

અદિતઃ ગમ્બોજ-કદલી-દ્વલસંસ્તરે-ચન્દન-અમ્બુ-કળ-

આસ્યન્દિ-તાલવૃન્ત-ઉપવીજનૈઃ સ્વપ્યાત્. ॥ દાહ-તૃષ્ણા-

ઉપશાન્તયે પરિપેક-અવગાહેપુ ચ વ્યજનાનાં સેવને

શિશિર તોય શસ્યતે । ફલિની લોધ્ર-સેધ્ય-અમ્બુ-

દેમપત્ર કુટન્નટ કાલીયક-રસ-ઉપેતં પ્રલેપનં દાહે શસ્તમ્ ॥

દાહવાળાના સઘળા શરીરને ફાતરાં વગ-

રના કાચા અથવા પકાવેલા ઘઉંના આચાથી બીજવેલા વચ્ચથી ઢાંકણું અને ચરીર પર પીળા વાળાથી યુક્ત ચંદનનું લેપન કરવું. દાહથી પીડાયેલા માણસે કમળનાં અને કેળનાં પાંદડાંની પથારીમાં ચંદનનાં પાણીનાં ટીપાં ઝરતા પંખાઓથી વીંઝાતા સૂવું. દાહની તથા તરશની શાંતિ માટે ધાર કરવામાં, જળપ્રવેશ-માં અને પંખાઓના પવન સેવવામાં શીતળ જળનો જ ઉપયોગ કરવો, તે ઉત્તમ છે. ઘઉંલાં, લોધર, વાળો, કાળો વાળો, નાગ-કેસરનાં પત્ર, કેવડીમેથ અને પીતચંદનના રસનું પ્રલેપન કરવું ઉત્તમ છે. ૧૦-૧૩

ટીકા-કલિની=પ્રિયદ્રુગ, સેવ્યમ્=ઝરીર, અમ્બુ=બાલકં, હેમપત્રં=નાગકેશરપત્રં, કુટમ્બટં=વિતુષ્પત્રકં, 'ગુહ-ત્તમી' इति લોકે, ક્ષિત્ત્વ- 'ચમ્પાવતી' इति નામ । કાલીયકં='કન્ધક' इति લોકે ॥

દાહચિકિત્સા-વધુ

હ્રીવેરપદ્મકોશીરવન્દનામ્બુજવારિણા ।
સમ્પૂર્ણમિવાગાહેત દ્રોણીં શાહાદિતો નરઃ ॥ ૧૪ ॥

વાવ્યઃ કમલહાસિન્યો જલયન્ત્રગૃહાઃ શુભાઃ ।
નાર્યંધન્દનાદિગ્ધાક્ષ્ણો દાહદૈન્યહરા મતાઃ ॥ ૧૫ ॥
પાયયેત્કમલસ્યામ્ભઃ શર્કરામ્ભઃ પયોઽપિ ચ ।
ક્ષીરમિશ્રુરસશ્ચાપિ કારયેત્પિત્તજિદ્વિધિમ્ ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ-દાહ-અર્ધિતઃ નરઃ હ્રીવેર-વક્ષક-ઝરીર-વન્દન-અમ્બુજ-વારિણા સંપૂર્ણાં દ્રોણીમ્ અવગાહેત । કમલ-હાસિન્યઃ વાવ્યઃ, શુભાઃ જલયન્ત્ર-ગૃહાઃ વન્દન-દિગ્ધ-અક્ષ્ણઃ નાર્યઃ દાહદૈન્યહરાઃ મતાઃ । (દાહાર્ધિત જનં) કમલસ્ય અમ્ભઃ, શર્કરા-અમ્ભઃ, અપિ ચ પયઃ ક્ષીરમ્ મિશ્રુરસં ચ અપિ પાયયેત્ (હત્યેવં) પિત્તજિદ્વિધિ કારયેત્ ॥

દાહથી પીડાયેલા માણસે વાળો, પક્ષક, કાળો વાળો, ચંદન અને કમળ નાખેલા જળથી ભરેલી કેાડીમાં બેસવું; તેમ જ વિકસિત કમળોવાળી વાવો, કુવારાવાળાં સુંદર ઘરો અને સર્વ અંગો પર ચંદનના લેપન-વાળી સ્ત્રીઓ, દાહ સંબંધી દુઃખને મટાડનારી મનાઈ છે. દાહવાળા માણસને કમળનું પાણી,

કે સાકરનું પાણી કે સાકરવાળું દૂધ અથવા એકત્રું દૂધ પાણું અને શેરડીનો રસ પાવો, વગેરે પિત્ત મટાડનારા ઉપાયો કરવા. ૧૪-૧૬

ચંદનાદિ-કવાથ

પટીરપર્પટોશીરનીરનીરદનીરજૈઃ ।

મૃગાલમિસિધાન્યાકપદાકામલકૈઃ કૃતઃ ॥ ૧૭ ॥

અર્ધશિષ્ટઃ સિતાશીતઃ પીતઃ ક્ષોદ્રસમન્વિતઃ ।

કાચો વ્યપોહયેદાહં નૃળાન્ન પરમોદ્વયમ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ-પટીર-પર્પટ-ઝરીર-નીર-નીરદ-નીરજૈઃ મૃગાલ-મિધિ-ધાન્યાક-પદ્મક-આમલકૈઃ કૃતઃ અર્ધશિષ્ટઃ સિતાશીતઃ ક્ષોદ્ર-સમન્વિતઃ ચ કાચઃ પીતઃ (સન્) નૃળાં પરમ-ઉદ્વય વાહં વ્યપોહયેત્ ॥

સુખકે, ખડસલિયો પિત્તપાપકો, વાળો, કાળો વાળો, મેથ, કમળ, કમળનું મૃદુલાલ, વરિયાળી, ધાણા, પક્ષકાષ્ઠ અને આમળાંનો કરેલો, અરધું પાણી બાકી રાખેલો અને સાકર નાખી ઠંડો કરેલો કવાથ મધ સહિત પીધો હોય તો તે માણસોના અત્યંત ઉષ્ણ દાહને પણ મટાડે છે. ૧૭, ૧૮

ટીકા-પટીરં=વન્દનમ્ ।

કાંબિક-તેલ

તિલતૈલં ભવેત્પ્રસ્યં તત્પોદશગુણે શનૈઃ ।

કાક્ષિકે વિપચેત્તત્સાહાજ્વરહરં પરમ્ ॥ ૧૯ ॥

અન્વયઃ-તિલતૈલં પ્રસ્યં ભવેત્, તત્ પોદશ-ગુણે કાક્ષિકે શનૈઃ વિપચેત્, તત્ પર દાહજ્વરહરં સ્યાત્ ॥

તલગું તેલ ચોસકે રૂપિયાભાર હોવું બેઠકે; તેને સોળગણી કાંબીમાં ધીરે ધીરે પકાવવું; એ તેલ દાહના સંતાપને અત્યંત મટાડે છે. ૧૯

દાહનો અધિકાર સમાપ્ત

અધોન્માદાધિકારઃ ।

૨૨ : ઉન્માદનો અધિકારઃ

તત્રોન્માદસ્ય નિહિક્ષિમાહ-

ઉન્માદની વ્યાખ્યા

મદયન્ત્યુદ્ધતા દોષા યસ્માદુન્માર્ગમાશ્રિતાઃ ।

માનસોડયમતો ય્યાધિરુન્માદ્ इति કીર્તિતઃ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ-યસ્માત્ ઉદ્ધતાઃ ઉન્માર્ગમ્ આશ્રિતાઃ દોષાઃ મદયન્તિ, અતઃ અયમ્ ઉન્માદઃ इति માનસઃ વ્યાધિઃ કીર્તિતઃ ॥

જે કારણે ખૂબ વધી જઈ અવળા માર્ગે (જાણે હૃદયમાં) ગયેલા દોષો, ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી નાખે છે-મનને વિકૃત કરી નાખે છે, માટે આ ઉન્માદ એ માનસિક રોગ કહેવાય છે. ૧

ટીકા-અયમર્થ-યસ્માત્=હેતોઃ ઉદ્ધતાઃ=પ્રવૃદ્ધાઃ, દોષા ઉન્માર્ગમાશ્રિતા મદયન્તિ=વિત્તં વિક્ષિપન્તિ, અસ્મિન્ સોડયમુન્માદ્ इति કીર્તિતઃ । સઃ=ઉન્માદઃ, માનસો વ્યાધિઃ મનોવૈકલ્યકારણાત્ ॥ (આનો અર્થ હેપર અપાયો છે,)

અસ્થૈવાવસ્થામેદે નામાન્તરમાહ-

આ જ ઉન્માદતું અવસ્થાભેદે બીજું નામ પ્રચામવૃદ્ધસ્તરુણો મદલંકારં વિમર્તિત્વં ॥ ૨ ॥

અન્વયઃ-સઃ ચ અપ્રવૃદ્ધઃ તરુણઃ ચ (સન્) મદલંકારં વિમર્તિત્વં ॥

આ જ ઉન્માદ વધ્યો ન હોય અને નવો હોય ત્યારે મદ કહેવાય છે. ૨

÷ 'ઉન્માદશિતવિત્રમઃ' इति અમરઃ, ઉન્માદ-નમ્-ઉન્માદઃ, યદ્વા ઉદ્ધતાઃ-પ્રવૃદ્ધાઃ, અથવા ઉદગતા ઉન્માર્ગગા વૃદ્ધા, વા કર્ત્વ-હૃદયં મતા દોષા મદયન્તિ-વિત્તં વિક્ષિપન્તિ-પ્રમયન્તિ યસ્મિન્ સ ઉન્માદઃ, મદી હર્ષે ધન્-ચિત્તનો વિત્રમ થયો-મનકેર ધર્ષ જન્મે, તે ઉન્માદ-ગાંડપણ અથવા ખૂબ વધી જઈ અવળા માર્ગે જાણે છેક હૃદયસ્થાન સુધી પહોંચી ગયેલા દોષો, જે રોગમાં ચિત્તને ખૂબ ભ્રમણી-વ્યાકુળ કરી દે-મનની અસહ સ્થિતિને જ પલટી ગાંડપણ લાવે છે, તે રોગ ઉન્માદ કહેવાય છે. મદાત્મ્યના અધિકારમાં ૩૬ આ શ્લોકમાં 'ઉન્માદમિવ ચાપરમ્-અતિતાપસ નામનો મદ ઉન્માદ જેવો હોય છે.' એમ ઉન્માદને જણાવ્યો હતો, પણ મદાત્મ્યમાં દાહ થાય છે, એ વાત ટૂંકમાં કહેવાની હતી, તેથી વચ્ચે દાહનો અધિકાર લખીને અંધકાર તે ઉન્માદનો અધિકાર આરંભે છે.

ટીકા-સ=ઉન્માદઃ, તરુણઃ=નવીનઃ ॥

ઉન્માદસ્ય વિપ્રકૃષ્ટે નિદાનમાહ-

ઉન્માદનાં દૂરનાં નિદાનો

વિરુદ્ધદુષ્ટાશુચિભોજનાનિ, પ્રધર્પણં દેવગુહ-દ્વિજાનામ્ । ઉન્માદહેતુર્મયહર્ષપૂર્વો, મનોઽભિ-ચાતો વિપમા ચ ચેષ્ટા ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ-વિરુદ્ધ-દુષ્ટ-અશુચિ-ભોજનાનિ, દેવ-ગુહ-દ્વિજાનાં પ્રધર્પણં, મય-હર્ષ-પૂર્વઃ મનસ્-અભિષાતાઃ, ચ વિપમા ચેષ્ટા, ઉન્માદહેતુઃ (ભવતિ) ॥

વિરુદ્ધ લોજનો, ધંતૂશનાં બીજ આદિથી સંયુક્ત લોજનો, રજસ્વલાના સ્પર્શ આદિથી અપવિત્ર થયેલાં લોજનો; દેવતા, શુર કે બ્રાહ્મણોનું અપમાન; ભય અથવા હર્ષથી મનનો અભિષાત-મનને એકદમ આંચકો લાગવો, અને બળવાનની સાથે ક્લેશ કે લડાઈ કરવી-વગેરે વિરુદ્ધ ચેષ્ટા, એ ઉન્માદનાં દૂરનાં કારણો હોય છે. ૩

ટીકા-દુષ્ટ=ધર્મભીજાદિસહિતં, અશુચિ=વજસ્લા-સ્પર્શાદિ પ્રધર્પણમ્=અભિભવઃ, વિપમા ચેષ્ટા=ભલવદ્વિ-મહાદિઃ ॥

તસ્ય સન્નિવૃષ્ટ નિદાનમાહ-

ઉન્માદતું પાસેતું નિદાન અને છ પ્રકાર

પૈકૈકશઃ સર્વશબ્દ દોષૈરત્પર્યમૂર્ચિહતૈઃ ।

માનસેન ચ દુઃસ્થેન સ પશ્ચવિધ ઉચ્યતે ॥

વિપાદ્ભવતિ પપ્તુશ્ચ યથાસ્થં તથ મેપજમ્ ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ-અત્યર્થ-મૂર્ચિહતૈઃ એક-એકશઃ ચ સર્વશઃ દોષૈઃ, ચ માનસેન દુઃસ્થેન સઃ પશ્ચવિધઃ ઉચ્યતે, ચ પપ્તુઃ વિપાદ્ ભવતિ, તથ યથાસ્થં મેપજ (કાર્દમ્) ॥

અત્યંત કોપેલા એક એક દોષ-વાયુ પિત્ત તથા કફથી; અને અત્યંત પ્રકુપિત થયેલા ત્રણે દોષોથી તથા મનના દુઃખથી થયેલા તે ઉન્માદ પાંચ પ્રકારનો કહેવાય છે અને છઠ્ઠો વિષયથી થાય છે; એ ઉન્માદોમાં તે તે પ્રકારને અનુસરી ઔષધો કરવાં. ૪

તસ્ય સંગ્રાપ્તિમાહ-

ઉન્માદની સંગ્રાપ્તિ

તૈરત્પસત્તસ્ય મલાઃ પ્રદુષ્ટા, શુદ્ધેર્નિવાસં હૃદયં પ્રદૂષ્ય । સ્ત્રોતાંસ્પધિષ્ઠાય મનોવહાનિ, પ્રમોહ્ય-ન્યાશુ નરસ્ય ચેતઃ ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ-તૈઃ પ્રદુષ્ટાઃ અત્પસત્તસ્ય મલાઃ શુદ્ધેઃ નિવાસં

હૃદય પ્રદૂષ્ય, મનોવહાનિ દ્યોતામિ અધિષ્ઠાય, નસ્ય ચેત. આગ્ર પ્રમોદયન્તિ ॥

વિરુદ્ધ ભોજન આદિ નિદાનોથી ખૂબ દુષ્ટ થયેલા, થોડા સત્ત્વશુષ્કવાળા માણસના વાયુ આદિ મળેા, બુદ્ધિના નિવાસરૂપ હૃદયને (અને તે બુદ્ધિને પણ) દૂષિત કરી મનને વહેતા (અને હૃદયમાં રહેલા દશ) સ્રોતોમાં પહોંચી જઈને માણસના ચિત્તને તરત વિકાર પમાડે છે. ૫

ટીકા-અનમસ્યસ્ય=અન્યસત્ત્વગુણસ્ય મલા=ચાતાદયઃ, પુટેનિવાપ=હૃદય, પ્રદૂષ્યેતિ=એનાપ્રયસ્ય દુરુષા તદાશ્રિ-તાયા ગુદાપિ દુષ્ટિત્વા મનોવહાનિ દ્યોતામિ=હૃદયાશ્રિતામિ દમા, દતામિ વિદોષતો દોદૃષ્યમિ ॥ નારણે વ સત્ત્વ-દાતૃદ્યોતાન્તેવ મનોઽધિષ્ઠાનત્વેનોક્તમિ ॥ પ્રમોદયન્તિ=વિકૃતિ પ્રવૃન્તિ ॥ ઉપર મનને વળેતા સ્રોતોની જોડે દશની સંખ્યા જાણી છે પણ તે જોતો વધારે સમજવા જોઈએ, કારણ કે અંકે તે 'શરીરમાં જોડેલા સ્રોતો છે, તે અધ્યાને મનના આશ્રયસ્થાન તરીકે કલા છે.

ઉન્માદરત્વ સામાન્યરૂક્ષણમાહ-

ઉન્માદનું સામાન્ય લક્ષણ

ધીવિષ્ણમઃ સત્ત્વપરિવ્રજઃ, પર્વાક્રુલા દષ્ટિ રધીરતા ચ ॥ અયત્નગમ્ય હૃદયજ્ઞ શૂન્ય, સામાન્યમુન્માદગદસ્ય લિહમ્ ॥ ૬ ॥

અન્ય-ધીવિષ્ણમ, ચ સત્ત્વ-પરિવ્રજ, પર્વાક્રુલા દષ્ટિ, ચ રધીરતા. અયત્નગમ્ય, ચ શૂન્ય હૃદય, (એતદ્) ઉન્માદગદસ્ય સામાન્ય ચિહ્નમ્ (અવતિ) ॥

બુદ્ધિનો વિષ્ણમ, મનનું અચલપણું, દષ્ટિનું આરે જાણુ વ્યાક્રલપણું, અધીરપણું, અસંબદ્ધ ભાષણ અને સ્મૃતિજાનરહિત હૃદય એ ઉન્માદ-રોગનાં સામાન્ય ચિહ્નો છે. ૬

ટીકા-સત્ત્વપરિવ્રજઃ=સત્ત્વ=મન, તસ્ય વાચન્યમ્ ॥ અયત્નગમ્ય=અનયદ્વાપાનિયમ્, શૂન્ય=સ્મૃતિશૂન્યમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

વાતગ્રોન્માદસ્ય મિદાનપૂર્વિકાં સપ્રાપ્તિમાહ-

વાયુસંખંધી ઉન્માદની નિદાનપૂર્વકં સંપ્રાપ્તિ રૂઝોળશીનાગ્રચિરેક્રયાતુ, ક્ષયોપવાસેરનિ-લોડતિવૃદ્ધ ॥ ચિન્તાદિદુષ્ટ હૃદય પ્રદૂષ્ય, બુદ્ધિ સ્મૃતિં ચાપ્યુપહન્તિ શીઘ્રમ્ ॥ ૭ ॥

અન્ય-સ્પ્સ-રુજ્ઞ-ધીત-ગ્રન્-ચિરેક, વાતુ-ક્ષય-

ઉપવાસે. અતિરુદ્ધ અનિલ ચિન્તા-આદિ-દુષ્ટ હૃદય પ્રદૂષ્ય બુદ્ધિં ચ સ્મૃતિમ્ અપિ ષીઘ્રમ્ ઉપહન્તિ ॥

ભૂખા, ખૂબ ગરમ અને ખૂબ ટાઢા ખોરાક ખાવાથી, વધારે પડતા રેશથી, ધાતુના ક્ષયથી અને ઉપવાસેથી અત્યંત વધી ગયેલા વાયુ, ચિંતા વગેરેથી ખરાબ થયેલા હૃદયને અત્યંત દૂષિત કરી-ખગાડીને બુદ્ધિનો તથા સ્મરણજ્ઞાનનો પણ તરત નાશ કરે છે. ૭

ટીકા-પ્રદૂષ્ય=પ્રદૂષ્યેણ દુષયિત્વા ॥

તસ્યેવ સ્વસ્થમાહ-

વાયુસંખંધી ઉન્માદનું લક્ષણ

અસ્થાનહાસ્યસ્મિન્નનૃત્યગીત, યાગજ્ઞવિક્ષેપન-રોદનાનિ ॥ પારુષ્પકાર્યરુણર્ણતાશ્ચ, જીર્ણે યલજ્ઞાનિલઙ્ગસ્ય રૂપમ્ ॥ ૮ ॥

અન્ય-અસ્થાન-હાસ્ય-સ્મિત-નૃત્ય-ગીત, યાગ-જ્ઞ-વિક્ષેપન-રોદનાનિ, પારુષ્પ-કાર્ય-રુણ-ર્ણતા, (આદારે) ચ જીર્ણે (રોગસ્ય) વચ્ચ, (દ્વદ્વ) જાતિ-જસ્ય (ઉન્માદસ્ય) રૂપમ્ (રૂપમ્) ॥

પ્રસંગ વગર હસવું, પ્રસંગ વગર શોડું હસવું, પ્રસંગ વગર નાચવું, પ્રસંગ વગર ગાવું, પ્રસંગ વગર ભોલવું, પ્રસંગ વગર અંગોને આમતેમ હલાવવાં, પ્રસંગ વગર રડવું, કઠોર ભાષણ, દુષ્ખળાપણું, શરીરનો રંગ લાલ થઈ જવો અને ખોરાક પચે ત્યારે રોગનું વધવું, એ સઘળાં વાયુસંખંધી ઉન્માદનાં લક્ષણો છે. ૮

ટીકા-અસ્થાને=અનરવરે, હાસ્યારીતિ રોદનાનનાનિ, જીર્ણે-આદારે, વચ-ચ્ચાષે. ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાશે છે)

વૈતિકસ્ય નિદાનપૂર્વિકાં સપ્રાપ્તિમાહ-

પિત્તસંખંધી ઉન્માદની નિદાનપૂર્વકં સંપ્રાપ્તિ અજીર્ણકટરુચિદાહશીતૈ, ધેન્દ્રિયથિત પિત્ત-મુદીર્ણત્રેગમ્ ॥ ઉન્માદમયુગ્મમતાત્મકસ્ય, દ્વિ-સ્થિતં પૂર્વવદાગ્રુ કુર્વાત ॥ ૯ ॥

અન્ય-અજાતમકસ્ય હૃદિ સ્થિત વિત ચિત (સત) અજીર્ણ-કટુ-અસ્થ-વિદાહિ અશીતે મોઝયે ડરીર્ણવેગ (સત) પૂર્વવત (હૃદય પ્રદૂષ્ય) આગ્રુ અતિ-ઉગ્રમ્ ઉન્માદ કુર્વાત ॥

અવશ મનવાળા-અજિતેન્દ્રિય માણસના હૃદયમાં રહેલું પિત્ત, ખૂબ એકંદુ થઈ અજીર્ણ-

ધી અને તીખા, ખાટા, દાહ કરનારા તથા ઉષ્ણ લોજનોથી ખૂબ વેગવાન બની પહેલાની જેમ હૃદયને અત્યંત દૂષિત કરીને તરત અતિ ઉષ્ણ ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરે છે. ૯

ટીકા-હૃદિ સ્થિત-પિત્ત । ચિત્ત=ચક્ષિત, પુનઃ જગીર્ણકૃત્વમ્લવિદાહશોષતમોઽયેકદીર્ઘવેગ સત્ત્વ ઉન્માદ કુર્યાત્ । પૂર્વવદ્ હૃદય પ્રદૂષ્યેત્યર્થ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે)

અસ્ય સ્વરૂપમાહ-

૧. પિત્તમ'બ'ધી ઉન્માદતુ' લક્ષણુ
અમર્યસંરમ્ભવિનમ્ભાવા, સન્તર્જનાભિદ્રવ
ગૌણ્યરોપા । પ્રચ્છાયશીતામ્બજલામિલાપા,
પીતા ચ મા પિત્તહનસ્ય લિહ્નમ્ ॥ ૧૦ ॥

અન્ય - અમર્ય-સરમ્ભ-વિનમ્ભાવા સતર્જન-અભિદ્રવણ-ગૌણ્ય-રોપા, પ્રચ્છાય-શીત-ગ્રન-જલ-મમિલાપા. ચ પીતા મા (હીત) પિત્તહનસ્ય (ઉન્માદસ્ય) લિહ્નમ્ (મવતિ) ॥ ૨

સહન નહિ કરવાનો અભાવ, ભારે આડખર, નાગા થઈ જવું, ખીમને ત્રાસ ઉપજાવવો, નામભાગ કરવું, શરીરમાં એક ભાતનો દાહ, ખૂબ છાંયડામાં શીતલ અમ્બની તથા શીતલ જળની ઇચ્છા અને શરીરની ઠાતિ પીળી થવી એટલા પિત્તે કરેલા ઉન્માદના લક્ષણો છે. ૧૦

ટીકા-અમર્ય=અસહિષ્ણુતા, સરમ્ભ=આરમટી-આરમ્ભરૂપિતિ યાવત્, સન્તર્જન=પરિનાસન, અભિદ્રવણ=પલાયન, ગૌણ્ય=માત્રે લોભો દાહવિશેષ, પ્રચ્છાય ક્ષત્યાદિ=છાયામાં શીતયોગામ્બજલવામિલાપ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે)

૨. ઈધ્મિકસ્ય નિદાનપૂર્વિકાં સપ્રાપ્તિમાહ-

કંદ્રે કરેલા ઉન્માદની નિદાનપૂર્વક સપ્રાપ્તિ
સંપૂર્ણમન્દવિચેદિતસ્ય, સોષ્માકફો મર્મણિ
સંપ્રવૃદ્ધ । શુદ્ધિ સ્મૃતિજ્ઞાન્યુપહન્તિ ચિત્ત, પ્રમો
હયન્ સજનયેદ્વિકારમ્ ॥ ૧૧ ॥

અન્ય - મન્દ-વિચેદિતસ્ય સોષ્મા કફ સપૂર્ણ. મર્મણિ સપ્રવૃદ્ધ (સન્) શુદ્ધિ ચ સ્મૃતિમ્ અપિ ઉપહન્તિ, ચિત્ત પ્રમોહયન્ વિકાર સજનયત્ ॥

કસરત નહિ કરતા માણસનો પિત્તસહિત કંદ્ર, લોજન આદિથી હૃદયમાં ખૂબ વધી જઈ શુદ્ધિ તથા સ્મૃતિનો પણ નાશ કરે છે અને

ચિત્તને ખૂબ મોહ પમાડતો (એ કંદ્ર) ઉન્માદ રૂપ વિકારને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧

ટીકા-સપૂર્ણ=મોજનાદિમિ, મન્દવિચેદિતસ્ય=આવામરહિતસ્ય, સોષ્મા-કફ ક્ષતિ-કફોઽયુન્માદ કરિષ્યન્ પિત્તસાહાયમપેક્ષતે, વ્યાધિસ્વભાવાત્ । મર્મણિ-અન્ન 'મર્મ-શન્દેન' હૃદયમુચ્યતે, વિકારમ્=ઉન્માદરૂપમ્ ॥ અહીં મૂળમાં 'પિત્ત સહિત કંદ્ર' કહ્યો, તેથી એમ જણાય છે કે, જ્યારે કંદ્ર પણ ઉન્માદ કરવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેને વ્યાધિના સ્વભાવને લીધે પિત્તની સહાયની જરૂર પડે છે

તસ્ય સ્વરૂપમાહ-

કંદ્રે કરેલા ઉન્માદતુ' લક્ષણુ
વાકુચેદિતં મન્દમરોચકઋષ, નારીવિવિક
પ્રિયતા ચ નિદ્રા । હૃદિધ્વલાલા ચ યલજ્ઞ મુકે,
નપ્તાદિશોક્લુષ્ણ કફાત્મકે સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

અન્ય - કફાત્મકે (ઉન્માદે) વાકુચેદિત મન્દમ્, ચ મરોચક, નારી વિવિક-પ્રિયતા ચ નિદ્રા, ચ હૃદિ, ચ લાલા, ચ મુકે (સત્તિ રોગસ્ય) ઘન, ચ નય-આદિ-શોક્લ્ય સ્યાત્ ॥

કંદ્રે કરેલા ઉન્માદમાં વાણીની ચેષ્ટા-એટલે બોલવું, બહું બોલવું થઈ જાય છે, સ્ત્રી ઉપર તથા એકાત્મી રહેવાની રુચિ થાય છે, નિદ્રા આવે છે, ઊલટી થાય છે, લાળ ગરે છે, જમ્યા પછી શાગતુ બળ વધે છે અને નખ વગેરેમાં વધારે ધોળાશ થઈ જાય છે ૧૨

ટીકા-વાકુચેદિત મન્દ=વચનમત્પ, નારીવિવિક-પ્રિયતા=નારીપ્રિયતા, વિજનપ્રિયતા ચ, મુકે સત્તિ વચ્ન-વ્યાધે ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

સાન્નિપાતિકસ્ય નિદાનપૂર્વક લક્ષણમાહ-
સાન્નિપાતિક ઉન્માદતુ' નિદાનપૂર્વક લક્ષણુ
ય સન્નિપાતપ્રમયોઽતિધોર, સર્વે. સમસ્તૈ-
સ તુ હેતુમિઃ સ્યાત્ । સર્વાણિ રૂપાણિ વિમર્ષિ
તાદૃક્, વિરુદ્ધમૈપજ્યવિધિવિવર્ગ્યઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્ય - ય (ઉન્માદ) સન્નિપાત-પ્રમય સ તુ સર્વે-સમસ્તૈઃ હેતુમિઃ સ્યાત્, (અતઃ एव) અતિધોર (કમ્પત) સર્વાણિ રૂપાણિ વિમર્ષિ, તાદૃક્ વિરુદ્ધ-મૈપજ્ય વિધિ વિવર્ગ્ય ॥

જે ઉન્માદ ત્રણે દોષોના સન્નિપાતથી થાય છે, તે તો સઘળા કારણો એકઠા મળવાથી થાય છે અને તેથી જ એ અત્યંત

ભયંકર કહેવાય છે; એ ઉન્માદ (ત્રણે દોષો-
નાં) સઘળાં રૂપો ધારણ કરે છે અને તે એવો
હોય છે કે તેમાં દરેક ઔષધક્રિયા વિરુદ્ધ
પડે છે, અને તેથી જ તે ત્યજવા યોગ્ય છે,
એટલે કે તેની ચિકિત્સા ન જ કરવી. ૧૩

ટીકા-સઃ-સાંનિપાતિક ઉન્માદઃ, 'સાંનિપાત' પ્રજ્વળેત્વ
સર્વાત્મકત્વં લઘ્યં, પુનઃ 'સર્વઃ' इति यत्कृतं तद्रजस्तम-
પ્રાપ્ત્યર્થ, તેન રજસ્તમામિલિતા इत्यर्थः । तेन वातादयो
રજસ્તમોભિર્મનોદોષેમિલિતાઃ સમસ્તેષ્વ નિદાનેઃ કુપિતા
ઉન્માદ જનયન્તિ ॥ સર્વેદુભિઃ સમસ્તૈમિલિતૈઃ સ્વાદ,
યતોડ્યો વ્યાધિઃ સર્વેદુભિર્મિલિતૈરેવ મવતીતિ નિયમો
માસિતિ । नम तु व्याधिप्रभावत्सर्वेदुभिमिलितैः स्वाद ।
તાદૃક્=ઉન્માદઃ, વિરુદ્ધમૈવજ્યવિધિરિતિ કોડર્થઃ ? त्रिदो-
षजे प्रत्येक वातादेः प्रत्यनीका विविक्ता कार्या, સા ચ પર-
સ્પરવિરોધિની, ત્રિદોષ હન્તિ કિંચિદેવ इव्यम् आमलकादि,
न चात्र तद् दौर्गिकं व्याधिप्रभावाद् त एव विवर्ज्यः=ન
વિવિક્તસ્ય इत्यर्थः ॥ સઘળાં નિદાનોથી કોપેલા અને રજે-
શુચી તથા તમેશુચરૂપ મનના દોષોની સાથે મળેલા
વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોથી જે અત્યંત ઘોર
ઉન્માદ થાય છે, તે સાંનિપાતિક કહેવાય છે; જેમાં
સઘળાં લક્ષણો દેખાય છે. બીજો નિદોષનો વ્યાધિ
સઘળાં કારણો મળવાથી જ થાય છે, એવો ખાસ
નિયમ નથી, પણ આ સાંનિપાતિક ઉન્માદ તો સઘળાં
કારણો મળવાથી જ થાય છે, એવો તેનો સ્વભાવ
છે. આ ઉન્માદમાં જે કાંઈ ઔષધ કરવામાં આવે
તે વિરુદ્ધ જ પડે છે, માટે આ ઉન્માદની ચિકિત્સા
જ કરવી નહિ. બીજા નિદોષજન્ય વ્યાધિમાં વાયુ
આદિ એક એક દોષની એકબીજાથી વિરુદ્ધ ચિકિત્સા
કરવામાં આવે છે અને તે ચિકિત્સા ત્રિદોષને હણે
છે, પણ આ ઉન્માદમાં ત્રણે દોષોની સરખી પ્રપ-
ળતા હોય છે, તેથી તેમાં એકબીજા દોષોથી વિરુદ્ધ
ચિકિત્સા કામ કરતી નથી; જોકે આમળાં વગેરે
કોઈક જ દ્રવ્ય ત્રણે દોષોને એકંદર મટાડે છે,
પણ તે દ્રવ્ય આ ઉન્માદમાં વ્યાધિના સ્વભાવને
હીમે ઉપયોગી થઈ શકતા નથી; આ જ કારણે
આ ઉન્માદની ચિકિત્સા કરવી યોગ્ય નથી.

મનોદુઃરાગસ્ય વિગ્રહકૃત્તે નિદાનમાહ-

મનના દુઃખથી થયેલા ઉન્માદનું દુરુપ નિદાન
ચૌરિરેન્દ્રપુરુષૈરરિમિસ્તયાડ્યૈ, -વિગ્રાસિત-
સ્ય ધનયાન્ધવસંક્ષયાઘ્ના । ગાદં ક્ષતે મનસિ
ચ પ્રિયયા રિરંસો, -જાયેત ચોક્ષ્ટતરો મનસો
વિકારઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથઃ-ચૌરૈઃ નરેન્દ્રપુરુષૈઃ અરિમિઃ તથા અન્યૈઃ
વિગ્રાસિતસ્ય વા ધન-આન્ધવ-સંક્ષયાઘ્ના ચ પ્રિયયા રિરંસોઃ
ચ (પુણસ્ય) મનસિ ગાદં ક્ષતે (સતિ) ઓક્ષ્ટતરઃ
મનસઃ વિકારઃ જાયેત ॥

ચોરોએ, રાજાનાં માણસોએ, શત્રુઓએ
કે બીજા લોકોએ ત્રાસ ઉપજાવેલા માણસને
અથવા ધનનો કે આંધવનો નાશ થવાથી
અથવા મેળવવી મુશ્કેલ કોઈ પ્રેમપાત્ર બનેલી
સ્ત્રી સાથે રમવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષનું મન
ખૂબ જ ધ્રાવણ થતાં આતિ પ્રબળ ઉન્માદ-
રૂપ વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪

ટીકા-અન્યઃ=હિંસાદિમિઃ, ગાદમ્=અતિશયેન, ક્ષતે=
અભિહતે, પ્રિયયા=પ્રાનુમશાકયયા, રિરંસોઃ=પુણસ્ય,
વિકારઃ=ઉન્માદસ્યઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

સત્ય સ્વરૂપમાહ-

મનના દુઃખથી થયેલા ઉન્માદનું લક્ષણ
ચિત્રં પ્રવીતિ ચ મનોડુગતં વિલંબો,
ગાયત્ર્યયો હસતિ રોદિતિ ચાતિમૂઢઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્યથઃ-(મનોદુઃરાગ-ઉન્માદે જનઃ) વિલંબઃ ચ
અતિમૂઢઃ (સન્) ચિત્રં મનોડુગતં ચ પ્રવીતિ,
ગાયતિ, અયો હસતિ ચ રોદિતિ ॥

મનના દુઃખથી થયેલ ઉન્માદમાં માણસ
વિપરીત જ્ઞાનવાળો અથવા જ્ઞાનથી અત્યંત-
રહિત થઈ આશ્ચર્યકારક બતાવતો બોલે છે,
મનમાં રહેલી છાની વાત પણ બોલી નાખે
છે, ગાય છે, હસે છે અને રડે પણ છે. ૧૫

ટીકા-ચિત્રમ્=આધર્મ, મનોડુગતં=ગોપ્યમયિ,
વિલંબઃ=વિહ્વજ્ઞાનઃ, અતિમૂઢઃ=અત્યંત જ્ઞાનશૂન્યઃ । અજ-
વિષ્ણ્વો બોદન્યઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

વિપ્રજસ્ય સ્પમાહ-

વિપથી થતા ઉન્માદનું લક્ષણ
રક્તેક્ષણો હૃત્તલેન્દ્રિયમાઃ સુદીનઃ,
શ્યાવાનનો વિપ્રકૃતે તુ ભવેત્ પરાસુઃ ॥ ૧૬ ॥
અન્યથઃ-વિપ્રકૃતે તુ (જનઃ) રક્ત-ઈક્ષણઃ હૃત-
ઘટ-હૃન્દ્રિય-માઃ સુદીનઃ શ્યાવ-આતનઃ (સન્) પરાસુઃ
ભવેત ॥

વિપથી થયેલ ઉન્માદમાં માણસની આંખો
રાત્રી થઈ બંધ છે; બળ, ઇન્દ્રિયો તથા કાંતિ
હણાઈ જાય છે, ચોદું કાળું થઈ જાય
મન અત્યંત દીન થઈ બંધ છે અને

માણસ મરી જાય છે. ૧૬

ટીકા-પ્રાણુઃ=મૃતઃ ॥

ઉન્માદારિષ્ટમાહ-

ઉન્માદનું અરિષ્ટ

અવાહ્મુખસ્તૂનુલો વા ક્ષીણમાંસચ્ચલો નરઃ ।

જાગૃક્કો હ્યસન્દેહમુન્માદેન વિનશ્યતિ ॥ ૧૭ ॥

અન્વય.- (યઃ) નરઃ ઉન્માદેન અવાહ્મુખઃ વા તુ
સ્તૂનુલઃ જાગૃક્કઃ ક્ષીણ-માંસ-ચલઃ (મવતિ, સઃ)
અસદેહ દિ વિનશ્યતિ ॥

જે માણસ ઉન્માદને લીધે મોઢું નીચું જ
રાખતો હોય અથવા ઊંચું જ રાખતો હોય,
જાગ્યા જ કરતો હોય તથા જેનું માંસ અને
બળ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય તે માણસ અવશ્ય
મરી જાય છે. ૧૭

અથ દેવાદિદૃક્તસ્યોન્માદસ્ય સામાન્યચક્ષણમાહ-

દેવ વગેરેએ કરેલા ઉન્માદનું સામાન્ય લક્ષણ

અમર્ત્યવાવિક્રમમવીર્યચેષ્ઠો, જ્ઞાનાદિવિજ્ઞાન-
ચલાદિયુક્તઃ । પ્રકોપકાલો નિયતઃ ચ સ્ય, દેવા-
દિજન્મા મનસો વિકારઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ-અસ્ય મનસઃ વિકારઃ દેવ-આદિ-જન્મા
(સ્વાત્ સઃ જનઃ) અમર્ત્ય-વાગ્-વિક્રમ-વીર્ય-ચેષ્ઠઃ
જ્ઞાન-આદિ-વિજ્ઞાન-ચલ-આદિ-યુક્તઃ (મવેત્ તસ્ય
ઉન્માદસ્ય) ચ પ્રકોપ-કાલઃ નિયતઃ (મવતિ) ॥

જેના મનનો વિકાર (ઉન્માદ), દેવ
આદિએ કરેલો હોય તે માણસનાં ભાષણ,
પરાક્રમ, શીર્ષ અને ચેષ્ઠા માણસના જેવાં
હોતાં નથી અને એ માણસ બુદ્ધિ, વિચાર-
શક્તિ, ધારણશક્તિ, સ્મરણશક્તિ, કારીગરી
વગેરેનું જ્ઞાન, બળ તથા અભિમાન ઇત્યાદિ-
થી યુક્ત થાય છે. આ ઉન્માદના પ્રકાષનો
સમય અમુક તિથિ વગેરેમાં નિયમિત જ
હોય છે, જે આગળ કહેવાશે. ૧૮

ટીકા-અમર્ત્યવાવિક્રમમવીર્યચેષ્ઠઃ-ન મર્ત્યસ્યેવ વાગા-
દયો યત્ર સઃ, વિક્રમઃ=પરાક્રમઃ, વીર્ય=શીર્ષ, જ્ઞાનાદિ-
વિજ્ઞાનયત્રાદિયુક્તઃ-જ્ઞાન=બુદ્ધિ, 'આદિ' 'પદેન તદ્મેદા
મેષા-વિચારણા-સ્મૃત્યાદયો જ્યન્તે, વિજ્ઞાન=શિલ્પાદિ-
વિષયક જ્ઞાન, ચલ=ચેટાપાટવમ્, 'આદિ' 'પદેનામિમાનાદિ-
શ્રવેતે । નિયતઃ=વશ્યમાણતિત્યાદિમિઃ, મનોવિકાર.=
ઉન્માદઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

તત્ર દેવાવિષ્ટસ્ય લક્ષણમાહ-

દેવના આવેશવાળાનું લક્ષણ

સન્તુષ્ટઃ શુચિરતિદિવ્યમાલ્યગન્ધો, નિસ્ત-
ન્દ્રોડ્યવિતથસંસ્કૃતપ્રભાપી । તેજસ્વી સ્થિરનયના
વરપ્રદાતા, બ્રહ્મણ્યો ભવતિ નરઃ સ દેવજુષ્ટઃ ॥ ૧૯ ॥

અન્વયઃ-(યઃ) દેવજુષ્ટઃ નરઃ (સ્વાત્) જ
સન્તુષ્ટઃ શુચિઃ અતિદિવ્ય માલ્ય-ગન્ધઃ નિસ્તન્દ્રઃ અવિતથ-
સંસ્કૃત-પ્રભાપી તેજસ્વી સ્થિર-નયનઃ વરપ્રદાતા બ્રહ્મણ્યઃ
અપિ મવતિ ॥

જેમાં દેવનો આવેશ થયો હોય તે ઉન્માદી
માણસ સંતોષી, પવિત્ર, અત્યંત દિવ્ય પુષ્પોના
જેવી સુગંધવાળો, નિદ્રાથી રહિત, સાચી
સંસ્કૃત ભાષા બોલનાર, તેજસ્વી, સ્થિર નેત્ર-
વાળો, વરદાન આપનાર અને બ્રાહ્મણોનો
શક્ત પક્ષ થાય છે. ૧૯

ટીકા-અતિદિવ્યમાલ્યગન્ધઃ=અતિશયેન દિવ્યસ્ય માલ્ય-
સ્થેવ ગન્ધો યસ્ય સઃ । નિસ્તન્દ્ર=નિદ્રારહિતઃ અવિતથ-
સત્ય, બ્રહ્મણ્ય=બ્રાહ્મણમક્તઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

અથ દૈત્યાવિષ્ટલક્ષણમાહ-

દૈત્યના આવેશવાળાનું લક્ષણ

સંસ્વેદી દ્વિજમુરુદેવદોષવક્તા, જિહ્વાશ્લો
વિગતમયો વિમાર્ગદષ્ટિઃ । સન્તુષ્ટો ભવતિ ન
ચાન્નપાનજાતૈઃ, દુષ્ટાત્મા ભવતિ સ દેવશત્રુજુષ્ટઃ ॥

અન્વયઃ-દેવશત્રુ-જુષ્ટઃ સઃ (ઉન્માદી) સંસ્વેદી,
દ્વિજ-મુરુ-દેવ-દોષ-વક્તા, જિહ્વાશ્લઃ વિગતમય, વિમાર્ગ-
દષ્ટિઃ (સન્) અન્-પાન-જાતૈઃ સન્તુષ્ટઃ ન મવતિ
દુષ્ટાત્મા ચ મવતિ ॥

જેમાં દૈત્યનો આવેશ થયો હોય તે
ઉન્માદી માણસ પરસેવાથી બ્યાસ થાય;
બ્રાહ્મણોની, શુરુઓની તથા દેવતાઓની નિંદા
કરે, વાંકી આંખોવાળો થાય છે, કોઈથી
કરતો નથી, કુમાર્ગમાં રુચિવાળો થાય છે,
કોઈ અન્ન-પાનોથી સંતુષ્ટ થતો નથી અને
દુષ્ટ સ્વભાવવાળો થઈ જાય છે. ૨૦

વિમાર્ગદષ્ટિઃ=કુમાર્ગરતઃ, દુષ્ટાત્મા=દુશ્સ્વભાવઃ ॥

ગન્ધર્વાવિષ્ટલક્ષણમાહ-

ગન્ધર્વના આવેશવાળાનું લક્ષણ

દુષ્ટાત્મા પુલિનવનાન્તરોપસેવી, સ્વાચારઃ પ્રિય-
પરિગીતગન્ધમાલ્યઃ । નૃત્યન્ વે પ્રહસતિ ચારુ
ચાલ્પશબ્દં, ગન્ધર્વગ્રહપરિપીડિતો મનુષ્યઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્વયઃ-ગન્ધર્વ-પ્રદ-પરિવીરિતઃ મનુષ્યઃ દૃષ્ટ-
આત્મા, પુલ્લિન-વનાન્તર-ઉપસેવી, સ્વાચારઃ, પ્રિય-
પરિગીત-ગન્ધ-માત્મ્યઃ કૃત્યન્ વૈ અત્યશબ્દ વાદ ચ
પ્રદસતિ ॥

ગંધર્વના વળગાડથી પીડાયેલો ઉન્માદી
માણસ પ્રસન્ન અંતઃકરણવાળો રહે છે,
જલાશયેના કિનારા તથા વનનાં મધ્યપ્રદેશોનું
સેવન કરે છે, સારું વર્તન રાખે છે; ગાયન,
શ્રુગંધ તથા પુષ્પો ઉપર પ્રેમ રાખે છે અને
નાચતો નાચતો થોડા શબ્દોવાળું સુંદર
હાસ્ય કરે છે. ૨૧

ટીકા-દૃષ્ટાત્મા=દૃષ્ટીવાત્મા, પુલ્લિન=તોયોદિવત,
સંટ=વનાન્તરં, વનમધ્યાન્તયોઃ સેવી, વાદ ચાત્યશબ્દ-
મિતિ હસનક્રિયાવિશેષણમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

યક્ષાવિશ્લક્ષણમાહ-

યક્ષના આવેશવાળાનું લક્ષણ

તામ્રાક્ષઃ પ્રિયતનુરક્તવસ્ત્રધારી, ગમ્भीરો
દ્રુતગતિરુત્પવાક્ સહિષ્ણુઃ । તેજસ્વી વદતિ ચ
કિં વદામિ કસ્મૈ, યો યક્ષગ્રહપરિપીઢિતો
મનુષ્યઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્વયઃ-યઃ મનુષ્યઃ યક્ષ-પ્રદ-પરિ-વીરિતઃ
(મવતિ સઃ) તામ્ર-અક્ષઃ પ્રિયતનુરક્ત-વસ્ત્રધારી, ગમ્भीરઃ
દ્રુતગતિઃ અત્ય-વાક્ સહિષ્ણુઃ તેજસ્વી (સન્) 'કસ્મૈ
કિં વદામિ' (इति) ચ વદતિ ॥

જે માણસ યક્ષના વળગાડથી પીડાયેલો
હોય તે ઉન્માદી માણસ રાત્રી આંખોવાળો,
આરીક રંગેલાં વસ્ત્રો પર પ્રેમવાળો હોઈ તે
ગાયન કરે છે, ગંભીર અને છે, ઉતાવળો
આલે છે, થોડું બોલે છે; સહનશીલ તથા
તેજસ્વી બની 'કયા માણસને હું શું આપું?'
એમ બોલે છે. ૨૨

વિગ્રાવિશ્લક્ષણમાહ-

પિતૃના આવેશવાળાનું લક્ષણ

પ્રેતાનાં સ દિશતિ સંસ્તરેષુ પિણ્ડાન્, શાન્તા-
ત્મા જલમપિ चापसध्यवस्त्रः । मांसेषुस्ति-
गुडपायसामिलापी, तद्भक्तो भवति पितृग्रहा-
भिजुष्टः ॥ ૨૩ ॥

અન્વયઃ-પિતૃ-પ્રદ-અભિજુષ્ટઃ સઃ શાન્ત-આત્મા ચ
અપસધ્ય-વસ્ત્ર (સન્) સંસ્તરેષુ પ્રેતાના પિણ્ડાન્ (ચ)
જલમ્ અપિ દિશતિ, માંસ-દ્રવ્યુઃ તિલ-ગુદ-પાયસ-
અમિલાપી (સન્) તદ્ભક્તઃ મવતિ ॥

પિતૃના વળગાડવાળો ઉન્માદી માણસ
શાંત-ચિત્ત બની 'હા' વગેરે પાથરીને તે
ઉપર પોતાના મરી ગયેલા પૂર્વજોને પિંડ
આપે છે, તેમ જ અપસધ્ય એટલે જમણા
ખસા ઉપર ઉત્તરીય વસ્ત્ર રાખી પૂર્વજોને
જળ પાણી આપે છે; માંસ, તલ, ગોળ તથા
દૂધપાક ખાવાની ઇચ્છા કરે છે અને પિતૃ-
ઓનો ભક્ત બને છે. ૨૩

ટીકા-પ્રેતાનાં=મૃતાનાં પિતૃનાં, દિશતિ=દશતિ,
અપસધ્યવસ્ત્ર=દક્ષિણસ્થદૃતોત્તરીયઃ ॥ (આનો અર્થ
ઉપર છે.)

નાગાવિશ્લક્ષણમાહ-

નાગના આવેશવાળાનું લક્ષણ

યસ્તુર્ધ્વા પ્રસરતિ સર્પવક્ત્રાચિત્, સ્પર્કિણ્યો
મુહુરપિ જિહ્વાડવલેહિ । કોષાલુચુતમધુદુગ્ધ-
પાયસેન્દ્રુ-વિજ્ઞેયઃ સ લલુ મુજક્ષમેન જુષ્ટઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્વયઃ-યઃ સુ વદાચિત્ સર્પવત્ ઉર્ધ્વામ્ (ઉરસા)
પ્રસરતિ, મુહુઃ જિહ્વા સ્પર્કિણ્યો અવલેહિ, કોષાલુઃ
પૂત-મધુ-દુગ્ધ-પાયસ-દ્રવ્યુઃ (સ્યાત્) સઃ લલુ મુજ-
ક્ષમેન જુષ્ટઃ વિજ્ઞેયઃ ॥

સર્પની

જે માણસ કોઈક સમયે સૂર્યની પેઠે
પૃથ્વી પર છાતી ઘસડીને આલે છે, વારંવાર
જીભથી ગલોદાં આલ્યા કરે છે, કોઈ
સ્થાવરો થાય છે અને મધ, ઘી, દૂધ તથા
દૂધપાકની ઇચ્છા કરે છે તેને અવશ્ય સર્પના
વળગાડવાળો ઉન્માદી ભણવો. ૨૪

ટીકા-પ્રસરતિ=સર્પવત્ ઉરસા ચલતિ, સ્પર્કિણ્યો=
ઓષ્ઠપ્રાન્તો ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

રાક્ષસાવિશ્લક્ષણમાહ-

રાક્ષસના આવેશવાળાનું લક્ષણ

માંસામૃગવિવિધસુરાવિકારલિપ્તુ-નિર્લજ્જો
મૃશમતિનિપ્તુરોડતિશ્ચરઃ । કોષાલુધિવિવિધયલો
નિશાવિહારી, શૌચદ્વિધ મવતિ સ રાક્ષસ-
ગૃહીતઃ ॥ ૨૫ ॥

અન્વયઃ-રાક્ષસૈઃ ગૃહીતઃ સઃ માંસ-અમૃગ-વિવિધ-
સુરા-વિકાર-લિપ્તુઃ મૃશં નિર્લજ્જઃ અતિનિપ્તુરઃ અતિશ્ચરઃ
કોષાલુઃ વિવિધ-ચલઃ નિશાવિહારી શૌચ-દ્વિધ મવતિ ॥

રાક્ષસોના વળગાડવાળો તે ઉન્માદી માણસ

માંસને, લોહીને તથા અન્યક પ્રકારના મધના વિકારોને ઇચ્છે છે, અત્યંત નિર્લજ્જ તથા અત્યંત નિર્દય બને છે, અત્યંત શૂરો તથા કોપી સ્વભાવનો થાય છે; અનેક પ્રકારનાં બળવાળો થઈ રાત્રે ક્યાં કરે છે અને પવિત્રતાનો દ્રેષ કરે છે. ૨૫

ટીકા-અતિનિષ્ઠુર=નિર્દય: ॥

બ્રહ્મરાક્ષસાવિશ્વલક્ષણમાહ-

બ્રહ્મરાક્ષસના આવેશવાળાનું લક્ષણ

દેવવિપ્રગુરુદેવી વેદવેદાદિનિન્દક: ।

આત્મપીડાકરોઽર્હિસો બ્રહ્મરાક્ષસસેવિત: ॥ ૨૬ ॥

અન્ય:—બ્રહ્મરાક્ષસ-સેવિત: દેવ-વિપ્ર-ગુરુ-દેવી, વેદાન્ત-નિન્દક:, અર્હિસ: આત્મ-પીડા-કર: ભવતિ ॥

બ્રહ્મરાક્ષસના વળગાડવાળો માણસ દેવો નો, બ્રાહ્મણોનો તથા શુરોનો દ્રેષ કરે છે, વેદની તથા વેદનાં અંગોની નિંદા કરે છે અને બીજા કોઈને મારતો નથી, પણ પોતાના શરીરને પીડા કરે છે. ૨૬

ટીકા-અર્હિસ=અર્હિસશીલ: ॥

પિશાચાવિશ્વલક્ષણમાહ-

પિશાચના આવેશવાળાનું લક્ષણ

ઉદ્વજ્ઞ: કૃષ્ણપરુષો વિરુદ્ધમાપી, દુર્ગન્ધો મૃશમશુચિસ્તથાડતિલોલ: । વહાશી વિજનવના-મ્તરોપસેવી, વ્યાવેર્ણસતિ રુદન્ પિશાચજુષ્ઠ: ॥ ૨૭ ॥

અન્ય:-પિશાચ-જુષ્ઠ: ઉદ્વજ્ઞ:, કૃષ્ણ-પરુષ:, વિરુદ્ધ-માપી, દુર્ગન્ધ:, મૃશમ્ અશુચિ:, તથા અતિલોલ:, મ્હુ-આશી, વિજન-વનાન્તર-ઉપસેવી, વ્યાવેર્ણ રુદન્ ત્રસતિ ॥

પિશાચના વળગાડવાળો માણસ નાગો ધાય, માંસરહિત અને રૂક્ષ થઈ જાય, વિરુદ્ધ ભાષણ કરે, દુર્ગન્ધવાળો થાય, અત્યંત અપવિત્ર રહે, સઘળાં અન્નપાનોમાં ખૂબ આસક્ત થાય, ઘણું જ ખાય છે, નિર્જન સ્થલોને તથા વનોને સેવે છે અને વિરુદ્ધ એટા કરતો તથા રડતો રહી ત્રાસ પામે છે.

ટીકા-ઉદ્વજ્ઞ:—નમ:, ‘દિગમ્ય’-ક્રિતિ વિદેહવચનાત્, કૃષ્ણ:—નિર્માસ: । પરુષ:—રૂક્ષ:, અતિલોલ:—સર્વદિગમ્ય-પાનાદો લોભુષ:, વ્યાવેર્ણ=વિરુદ્ધમાચેષ્ટન્ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

દ્વિવૈપ્રદ્વજમાહ-

રાક્ષસો વગેરે હિંસક જાતિઓ કેને શા માટે વળગે છે?

અશુચિ મિત્રમર્થદ ક્ષત વા યદિ વાડક્ષતમ્ ।

હિંસા હિંસાવિહારાર્થ સત્કારાર્થમપિ વા ॥ ૨૮ ॥

અન્ય:-હિંસા. અશુચિ મિત્ર-મર્થદ વા ક્ષત યદિ વા અશુચિ (જન) હિંસા-વિહાર-અર્થમ્ અથવા સત્કાર-અર્થ (શુદ્ધિ) ॥

રાક્ષસ વગેરે હિંસકો અપવિત્ર રહેનારને, મર્યાદા તોડનારને અથવા ધવાયેલાને કે નહિ ધવાયેલા માણસને મારી નાખવા કે તેની પાસે પોતાની પૂજા કરાવવા તેને પકડે છે-વળગે છે. ૨૮

ટીકા-ગુદ્ધન્તીતિ શ્લેષ: ॥

તત્ર હિંસાર્થગૃહીતસ્ય લક્ષણમાહ-

મારી નાખવા પકડેલાનું લક્ષણ

સ્થુલાક્ષો દ્રૌતમટન: સફેનવામી, નિદ્રાલુ: પતતિ ચ કમ્પતે ચ યોડતિ । યષ્ઠાદિવિરુદ્ધ-નગાદિવિચ્યુત: સ્યાત્, સોડસાધ્યો ભવતિ તથા ત્રયોદશેડ્વે ॥ ૨૯ ॥

અન્ય:-ય: ચ અદ્વિ-દ્વિરુદ્ધ-નગ-આદિ-વિચ્યુત: સ્યાત્ (સ. રાક્ષસાદિમૃદૃગ્મતે, તદા ચ) સ્થુલ-અર્થ, દ્રૌતમટન:, સફેન-વામી ચ નિદ્રાલુ: (સન્) પતતિ, અતિ ચ કમ્પતે, સ: અસાધ્ય: ભવતિ, તથા ચ ત્રયોદશે અર્થે (શુદ્ધતે સ: સર્વ: અપિ અસાધ્ય: ભવતિ) ॥

જે માણસ ‘પવંત’, હાથી, વૃક્ષ વગેરે અથવા હીવાલ ઉપરથી કે મેડા વગેરે ઉપરથી પડ્યો હોય તે વખતે એ માણસને રાક્ષસ આદિ હિંસક જાતિઓ વળગે છે; તે માણસની આંખો ફાટી ને ફાટી રહે છે, આંખો આંખો તે વેગથી ભટક્યા કરે છે, કીણવાણું ઝોડ્યા કરે છે, ઊંઘ્યા કરે છે, પડી જાય છે અને અત્યંત મૂળ્યા કરે છે; એ માણસનો ઉન્માદ અસાધ્ય છે; તેમ જ તેરમા વર્ષે જેઓ ને દેવ આદિનો વળગાડ થયો હોય, તેઓનાં પણ તે ઉન્માદ અસાધ્ય થાય છે. ૨૯

ટીકા-યથાદીસાદિ=ય: પવંતાદિપતિત: સ મૃદૃગ્મતે ક્ષત્યર્થ: । ‘આદિ’-શબ્દેન મિતિપ્રાસાદાદયો શુદ્ધન્તે, તથા ત્રયોદશેડ્વે સર્વ: એવ-દેવાદિગૃહીતા અસાધ્યા: ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર છે.)

દેવાદીનામાવેશસમયમાહ-

દેવ આદિના આવેશનો સમય

દેવપ્રહ્લા: પોર્ણમાસ્યામસુરા: સન્ધ્યયોરપિ ।

ગન્ધર્વા: પ્રાયશોઽપ્રયશો યક્ષાશ્ચ પ્રતિપતિયો ॥૩૦॥

પિતરઃ કૃણ્ણપક્ષે ચ પક્ષમ્યામપિ ચોરગા: ।

રક્ષાપિશાચા રાત્રો ચ ચતુર્દશ્યાં વિશન્તિ હિ ॥૩૧

અન્ય:—પ્રાયશ: દેવ-પ્રહ્લા: પોર્ણમાસ્યામ્, અસુરા:

સન્ધ્યયો:, અપિ, ગન્ધર્વા: અપ્રયશા, ચ યક્ષા: પ્રતિપતિયો,

પિતરઃ ચ કૃણ્ણપક્ષે, ઊરગા: ચ પક્ષમ્યામ્ અપિ, રક્ષા:-

પિશાચા: ચ ચતુર્દશ્યાં રાત્રો હિ વિશન્તિ ॥

ધણુ' કરી દેવોના વળગાડ પૂનમના

દિવસે, અસુરો-દૈત્યો બંને સંધ્યાકાળે, ગંધર્વો

આઠમના દિવસે, યક્ષો પકવાના દિવસે, પિતૃઓ

કૃષ્ણપક્ષમાં, સર્પો પાંચમના દિવસે અને

રાક્ષસો તથા પિશાચો ચૌદશની રાત્રે જ

વળગે છે. ૩૦,૩૧

ટીકા-કૃણ્ણપક્ષે=અમાવાસ્યાયા, પ્રાયશ્ચ:પદાદન્ય-

દ્રાપિ । તિવ્યભિધાનપ્રયોજનં લક્ષ્યાર્થ, તન્ન તિયો ચ

ચલિદાનાર્થમ્ ॥ મૂળમાં 'પ્રાયશ્ચ:'-એટલે 'ધણુ' કરીને'

એમ કહેલ છે, તે જણાવેલી તિથિઓ સિવાયના

કોઈ બીજા સમયે પણ વળગે છે, એમ સૂચવે છે;

છતાં તિથિઓ કહેવાનું કારણ લક્ષણ માટે તથા

તે તે તિથિએ જ તેઓને બહિષ્કાર દેવાય છે, તે

જણાવવા માટે છે.

નૂત્ર ચદિ દેવાદયો વિશન્તિ તદા વિશન્તસ્તે દદ્યન્તે

કપ ન ? હ્યત્ત માહ-અર્ધી' શકા થાય છે કે દેવ-

આદિની ભતિઓ માણુસોના શરીરોમાં જે પ્રવેશે

છે, તેા બ્યારે તેઓ પ્રવેશે છે, ત્યારે દેખાતા કેમ

નથી ? આનું સમાધાન કહે છે:

માણુસના શરીરમાં પ્રવેશ કરતા દેવાદિ

દેખાતા નથી તે વિષે દર્શાવે:

દર્પણાદીન્ યથા છાયા શીતોર્ણં પ્રાણિનો યથા ।

સ્વમણિ માસ્કરાર્ચિશ્ચ યથા દેહે ચ દેહધૃક્ ।

વિશન્તિ ચ ન દદ્યન્તે પ્રહાસ્તદ્વચ્છરીરિણામ્ ॥ ૩૨॥

અન્ય:-યથા છાયા દર્પણાદીન્, યથા શીતોર્ણં

પ્રાણિનઃ, યથા માસ્કરાર્ચિઃ સ્વમણિ, યથા ચ દેહધૃક્ ।

દેહે વિશન્તિ, ન ચ દદ્યન્તે, તદ્વત્ પ્રહ્લા: ચરીરિણામ્

(દેહેષુ) વિશન્તિ, ન ચ દદ્યન્તે ॥

જેમ છાયા એટલે પ્રતિબિંબ દર્પણમાં

અથવા જળ કે તેલ આદિ પ્રગાહી પદાર્થોમાં

પ્રવેશે છે; છતાં પ્રવેશ કરતાં દેખાતાં નથી;

જેમ ટાઢ તથા ગરમી માણુસોના શરીરમાં

પ્રવેશે છે છતાં પ્રવેશ કરતી દેખાતી નથી; જેમ

સૂર્યની કાંતિ તેના પોતાના મહિ સૂર્યકાંત કે

આગિયા નામના કાચમાં પ્રવેશે છે છતાં

પ્રવેશતી દેખાતી નથી; અને જેમ જીવ શરીર-

માં પ્રવેશે છે છતાં પ્રવેશ કરતો દેખાતો

નથી, તેમ દેવ આદિ વળગતી ભતિઓ,

માણુસોના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, છતાં

પ્રવેશ કરતી દેખાતી નથી, ૩૨

ટીકા-દર્પણાદીનિત્યાદિશબ્દેનાન્યદપિ નિર્મલદ્રવ્ય

જલતૈલાદિદ્રવ્યશ્ચ યદ્વતં । છાયા=પ્રતિબિંબ, સ્વમણિ=સૂર્ય-

મણિ, દેહધૃક્=જીવાત્મા ॥

અયોન્માદસ્ય ચિકિત્સા-

ઉન્માદની ચિકિત્સા

વાતિકે સ્નેહપાનં પ્રાગ્ વિરેજઃ પિત્તસમ્મલ્લે ।

કફજે વમનં કાર્યં પરોઽવસ્થાદિકઃ ક્રમઃ ॥ ૩૩ ॥

યદ્યોપદેક્ષ્યતે કિન્નિદ્રપસ્મારે ચિકિત્સિતમ્ ।

ઉન્માદે તથ્થ કર્ત્તવ્યં સામાન્યં દોષદૂષ્યયોઃ ॥ ૩૪ ॥

જલાગ્નિદ્રમશીલેભ્યો વિપમેઽધશ્ચ તે સદા ।

રક્ષેદુન્માદિનં યક્ષાન્ સ્વઃ પ્રાણહરં હિ તત્ ॥ ૩૫ ॥

અન્ય:-વાતિકે (ઉન્માદે) પ્રાક્ સ્નેહ-પાન, પિત્ત-

સમલ્લે (પ્રાક્) વિરેકા, કફજે (પ્રાક્) વમનં કાર્યં,

પરઃ વસ્તિ-આદિકઃ ક્રમઃ, અવસ્મારે ચ દોષ-દૂષ્યયોઃ

યદ્ કિન્નિદ્ર સામાન્ય ચિકિત્સિતમ્ ઉપદેક્ષ્યતે તત્ ચ

ઉન્માદે કર્ત્તવ્યમ્ ॥ તત્ ઉન્માદિનં જલ-અગ્નિ-દ્રુમ-

શીલેભ્યઃ ચ વિપમેઽધઃ સદા યત્નાત્ રક્ષેત્, (યત્) તત્

હિ સઃ પ્રાણહરમ્ ॥

વાયુએ કરેલા ઉન્માદમાં પ્રથમ ક્ષેત્રનું

કરાવવું, પિત્તે કરેલા ઉન્માદમાં પ્રથમ વિરે-

ચન આપવું અને કફ કરેલા ઉન્માદમાં

પ્રથમ વમન કરાવવું; અને તે પછી પિચકારી

મારવી વગેરે ચિકિત્સાઓ કરવી. પ્રાર્થના

હરદમાં દોષોને માટે તથા દોષોથી દૂષિત

થયેલા ધાતુઓને માટે જે કોઈ સામાન્ય

ચિકિત્સા કહેવાશે તે ઉન્માદમાં પણ કરવી.

ઉન્માદવાળા તે માણુસને જળ, અશિ, વૃક્ષો,

પર્વતો તથા બીજા વિષમ પ્રદેશ વગેરેથી

હંમેશાં કાળજી રાખીને બચાવવો બેઈ એ;

કારણ કે એ જળ અને અશિ વગેરે તરત જ

પ્રાણુ લેનારાં છે. ૩૩-૩૫

ટીકા-તત્=જલાદિ ॥

ઉન્માદના ચાર અનુભૂત ઉપાયો

પ્રાણીકૂપ્માળીફલ, + બીજરજઃશઙ્ખપુષ્પિકાસ્વરસાઃ ।
દૃષ્ટા ઉન્માદહતઃ, પૃથગેતે કુષ્ઠમધુમિશ્રાઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્યથા:-પ્રાણી-કૂપ્માળીફલબીજરજઃ-શઙ્ખપુષ્પિકા-
સ્વરસાઃ:-એતે યુક્ત કુષ્ઠ-મધુ-મિશ્રાઃ ઉન્માદ-હતઃ દૃષ્ટાઃ ॥

ચાર તોલા પ્રાણીનો રસ, બાર ચણોડી-
બાર કઠનું ચૂર્ણ અને અડતાલીશ ચણોડી-
ભાર મધને મિશ્ર કરી પીવાથી તે ઉન્માદનો
નાશ કરનાર બોયેલ છે. અડતાલીશ ચણોડી-
ભાર કોળાનાં બિયાંનું ચૂર્ણ અને બાર
ચણોડીભાર કઠના ચૂર્ણને મધમાં મિશ્ર કરી
પીવાથી તે ઉન્માદનો નાશ કરનાર બોયેલ
છે. (આઠ માસા વજનું ચૂર્ણ, બે માસા
કઠનું ચૂર્ણ અને આઠ માસા મધ આટવાથી
ઉન્માદ મટે છે.) ચાર તોલા શંખાવળીનો
સ્વરસ, બાર ચણોડીભાર કઠનું ચૂર્ણ અને અડતા-
લીશ ચણોડીભાર મધને મિશ્ર કરી પીવાથી
તે ઉન્માદનો નાશ કરનાર બોયેલ છે. ૩૬

ટીકા-અયમર્થઃ-પ્રાણીરસઃ (તોલા) ૪, કુષ્ઠચૂર્ણ
માપો ૨, મધુ અથો ૮, માપાઃ પેયાઃ । ફલેકો યોગઃ ॥
કૂપ્માળીબીજરજમાપાઃ ૮, કુષ્ઠચૂર્ણમાપો ૨, મધુનોડો
માપાઃ અર્થ દ્વિતીયો યોગઃ ॥ વચસ્ય માસા અથો ૮,
કુષ્ઠચૂર્ણસ્ય માપો દ્વો ૨, મધુનોડો માપાઃ ૮, અર્થ
ત્રીતીયો યોગઃ । શઙ્ખપુષ્પીસ્વરસઃ ફલેક ૧, કુષ્ઠચૂર્ણ
માપદ્વય ૨, મધુનઃ અથો માપાઃ પેયાઃ । અર્થ ચતુર્થો
યોગઃ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર ભાષાંતરમાં
લેવાયો છે.)

સિદ્ધાર્થકાદિ અટલે સરસવ આદિ

ઔષધપ્રયોગ

સિદ્ધાર્થકો હિલ્ગુ વચા કરજો દેવદારુ ચ ।
મજ્જિષ્ઠા ત્રિફલાશ્વેતા કટમી ત્વક્ કદુત્રયમ્ ॥૩૭॥
સમાંશાનિ પ્રિયદ્રુગુષ શિરીષો રજનીદ્રવ્યમ્ ।
ઘસ્તમૂત્રેણ વિષ્ટોડયમગદઃ પાનમજ્જનમ્ ॥ ૩૮ ॥
નસ્પમાલેપનઞ્ચેવ જ્ઞાનમુદ્ધર્ત્તનં તથા ।
અપસ્મારવિપોન્માદકૃત્યાડલદમીજ્વરાપહમ્ ॥ ૩૯ ॥

+ અહીં કાશીના પુસ્તકમાં બીજું ચરણ
આવું મળે છે-‘પદ્મપ્રન્યાશઙ્ખપુષ્પિકાસ્વરસાઃ’ એ
પ્રમાણે છે; અટલે કે ‘બીજરજઃ’ના બદલે ‘પદ્મપ્રન્યા’
એ ૫૬ છે.

મૃતેશ્ચ મયં હન્તિ રાજદ્વારે ચ શસ્યતે ।
સંપિરેતેન સંસિદ્ધં સગોમૂત્રં તદર્થકૃત્ ॥ ૪૦ ॥

અન્યથા:-સિદ્ધાર્થકઃ હિલ્ગુ વચા કરજઃ દેવદારુ ચ
મજ્જિષ્ઠા ત્રિફલા શ્વેતા કટમી ત્વક્ કદુત્રયં પ્રિયદ્રુઃ
ચ શિરીષઃ રજની-દ્રવ્યમ્-(એતાનિ) સમાંશાનિ (ચીલાં)
ઘસ્તમૂત્રેણ વિષ્ટઃ અયમ્ અગદઃ (કાર્યઃ, તતઃ તસ્ય)
પાનમ્ અજ્ઞાનં નસ્યમ્ આલેપનં ચ જ્ઞાન તથા ઉદ્ધર્તનમ્ एव
અપસ્માર-વિષ-ઉન્માદ-કૃત્યા-ડલદમી-જ્વર-અપહમ્,
ચ મૃતેશ્ચ મયં હન્તિ, રાજદ્વારે ચ શસ્યતે, એતેન સંસિદ્ધે
સર્પિઃ સગોમૂત્ર તદર્થકૃત્ (મવતિ) ॥

સરસવ, હિંગ, વજ, કાંકચિયા, દેવદાર,
મજ્જા, હરદે, બહેડાં, આમળાં, કટકડી, માલ-
કાંકણી, તજ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ઘઉંલાં,
સરસડિયો, હળદર અને ફાફળદર સમભાગે
લઈ બકરાના મૂત્રમાં વાટી ઔષધ કરવું. આ
ઔષધ પીવાથી, આંજવાથી, નસ્ય લેવાથી,
લેપનથી, નાહવાથી અને શરીર પર ચોળવાથી
વાઈ, વિષ, ઉન્માદ, અલિચાર, અલક્ષ્મી,
જ્વર અને ભૂતનો ભય મટાડે છે. આ
ઔષધનો ઉપયોગ કરવાથી રાજદ્વારમાં પણ
સારું થાય છે. આ ઔષધથી પકાવેલું થી
ગોમૂત્ર અહિત ઉપયોગમાં લીધું હોય તો તે
પણ ઉપર જણાવેલાં કામ કરે છે. ૩૭-૪૦

ઉન્માદ મટાડનાર બીજા ઉપાયો .
શ્વપાદિષ્ટવિનાશઞ્ચ વર્ણયેદ્દમુતાનિ ચ ।
વદં સર્પવતેલાકં રક્ષેદુત્તાનમાતપે ॥ ૪૧ ॥
કપિકચ્છવાયવા તસેલેલેતેલજલેઃ સ્પૃશેત્ ।
કશામિસ્તાડયેત્તં ઘા સુવદં વિજને મૃદે ॥ ૪૨ ॥
સર્પેણોદ્ધૃતદન્તેન વંશેત્ સિદ્ધિર્ગજૈશ્ચ તમ્ ।
ત્રાસયેચ્છબ્રહ્મસ્તેશ્ચ શત્રુમિસ્તદ્કરંસ્તથા ॥ ૪૩ ॥
અથવા રાજપુરુષા યદિર્નીત્વા સુસંયતમ્ ।
ત્રાસયેયુર્ધ્વધેરેતં તર્જયન્તો નૃપાણ્ય ॥ ૪૪ ॥
વેદદુઃસ્ખમયેશ્ચો હિ યતઃ પ્રાણમયં ભવેત્ ।
તતસ્તન્ય શર્મ યાતિ સર્વતો ચિલ્લુતં મનઃ ॥ ૪૫ ॥
ઇદ્વદ્યવિનાશોન મનો યસ્યામિહન્યતે ।

તસ્ય તત્સદશપ્રાપ્ત્યા જ્ઞાત્વાડડશ્વાસૈઃ શર્મ નયેત્ ॥
અન્યથા:-તમ્ શ્વપાદિષ્ટવિનાશં વ્રણાત્, અદમુતાનિ ચ
વર્ણયેત્, વદં સર્પવતેલ-અકમ્ આતપે ઉત્તાને રક્ષેત્,
કપિકચ્છવા અથવા તસેઃ લોહ-તેલ-જલેઃ સ્પૃશેત્, વિજને
મૃદે સુવદં ઘા તં ત્રાસયેત્, ઉદ્ધૃત-દન્તેન સર્પેણ વંશેત્,

સિદ્ધેઃ ચ ગજૈઃ ચ શત્રુ-હસ્તેઃ શત્રુભિઃ તથા તસ્કરૈઃ ત
ત્રાસયેત્, સયવા રાજપુરુષાઃ નૃપ-આજ્ઞયા સુસયતં
પદ્ધિ નીત્વા વયૈઃ એનં તર્જયન્તઃ ત્રાસયેયુઃ, યતઃ દેહ-
દુઃખ-મયેભ્યઃ હિ પ્રાણમય ભવેત્, તતઃ તસ્ય વિપ્લુત
મનઃ સર્વતઃ શમ યાતિ । યસ્ય મનઃ દૃષ્ટ-દ્રવ્ય-વિનાશેન
અમિહન્યતે, તસ્ય (તત્) જ્ઞાત્વા તત્સદશાપ્રાપ્ત્યા આશ્વાસૈઃ
શમ નયેત્ ॥

જે માણસને ઉન્માદ થયો હોય તેની
પાસે તેનાં પ્રિય મનુષ્ય આદિનો વિનાશ
થવાની ખોટી વાતો કશી, એ માણસને
આશ્વચં દેખાડવાં, તેને ખાંધી સરસિયા તેલથી
ખરડી તડકામાં થતો સુવાડવો; શરીર પર
ઠોથાંના સ્પર્શ કરવો અથવા તપાવેલા
હોઠાથી, તેલથી કે જળથી સ્પર્શ કરવો;
નિર્જન ઘરમાં સારી રીતે ખાંધી આબખાથી
મારવો, જેના કાત કાઢી લીધા હોય એવો
સ્પર્શ કરડાવવો; સિંહોથી, હાથીઓથી, શત્રુ
ઓથી તથા ચોરોથી બિચડાવવો; અથવા
રાતના નોકડે રાતની આજ્ઞા લઈ તે માણ-
સને ગામની બહાર લઈ જઈ ખૂબ ખાંધી
તિરસ્કાર કરે અને મારી નાખવાનો ભય
બતાવે; કારણ કે શરીર ઉપર દુઃખો પડવાના
ભયથી માણુ જવાનો ભય તેને ઉત્પન્ન થાય
છે, જેથી ચોપાસ કૂદી રહેલું તેનું ગાંડું
મન ખંધી રીતે શાંતિ પામે છે. જેનું મન
કોઈ પ્રિય વસ્તુના વિનાશથી ગાંડું બન્યું
હોય તે માણસની તે વસ્તુ બાણી લઈ તેના
જેવી છીછ વસ્તુ મેળવી આપીને આશ્વાસન-
પૂર્વક તેના મનને શાંત કરવું. ૪૧-૪૬

ન્યૂપણાધજનક

ન્યૂપણં હિલ્લુ લવણં વચા કટુકરોહિણી ।
શિરીપસ્ય કર્ણસ્ય વીજં ગૌરાશ્ચ સર્વપાઃ ॥ ૪૭ ॥
ગોમૂત્રપિષ્ટૈરભિસ્તુ વર્તિત્રાજ્ઞને હિતા ।
હન્યુન્માદમપસ્મારં તથા ચાતુર્યકં જ્વરમ્ ॥ ૪૮ ॥

■ ત્રયાણામ્ કપણાનાં સમાહારઃ-ન્યૂપણમ્, તદ્
આદિ વેષાં તાનિ-ન્યૂપણાદીનિ, લેપામ્ અક્ષનમ્-ત્રણુ
-ચૂંક, મરી અને પીપર-એકાં જેઓમાં પહેલાં
હોય છે, એવા ઓસડિયાંનું અંજન-ન્યૂપણાદિ
અંજન કહેવાય છે.

અન્વયઃ-ન્યૂપણ હિલ્લુ લવણં વચા કટુકરોહિણી
શિરીપસ્ય (ચ) કર્ણસ્ય વીજં ચ ગૌરાઃ સર્વપાઃ-અભિ-
ગોમૂત્ર-પિષ્ટૈઃ વર્તિઃ નેત્રાજ્ઞને હિતા, તથા ઝન્માદમ્
અપસ્મારમ્ ચાતુર્યકં જ્વર હન્તિ ॥

સૂંક, મરી, પીપર, હિંગ, લણુ, વજ, કડું,
સરસડિયાનાં બીજ, કાકચિયા અને
ધોળા સરસવને ગોમૂત્રમાં વાટી તેની વાટ
કરીને નેત્રમાં આંજવામાં આવે તો તે હિત-
કારી હોઈ ઉન્માદ, વાઈ અને ચોચિયા
તાવનો નાશ કરે છે. ૪૭, ૪૮

સારસ્વત-ચૂર્ણ

કુષ્ઠાશ્વગન્ધે લવણાજમોદે, દ્વે જીરકે ત્રીણિ
કટૂનિ પાઠા । માઙ્ગલ્યપુષ્પી ચ સમાન્યમૂનિ,
સર્વેઃ સમાનાશ્ચ વર્ષાં વિચૂર્ણ ॥ ૪૯ ॥

બ્રાહ્મીરસેનાશિલમેવ માર્ધ્ય, વારત્રયં શુક્લ-
મિદં હિ ચૂર્ણમ્ । અક્ષપ્રમાણં મધુના ધૃતેન,
લિહ્યાન્નરઃ સત્ત દિનાનિ ચૂર્ણમ્ ॥ ૫૦ ॥

સારસ્વતમિદં ચૂર્ણં બ્રહ્મણા નિર્મિતં પુરા ।
હિતાય સર્વલોભનાં દુર્મેધાનાં વિચેતસામ્ ॥ ૫૧ ॥
પ્રતસ્યામ્યાસતઃ પુંસાં બુદ્ધિમેધા ધૃતિઃ સ્મૃતિઃ ।
સમ્પત્તિઃ કવિતાશક્તિઃ પ્રવર્ધેતોત્તરોત્તરમ્ ॥ ૫૨

અન્વયઃ-કુષ્ઠ-અશ્વગન્ધે, લવણ-અજમોદે, દ્વે જીરકે,
ત્રીણિ કટૂનિ, પાઠા, ચ માઙ્ગલ્યપુષ્પી, અમૂનિ સમાનિ,
ચ સર્વેઃ સમાનાં વર્ષાં વિચૂર્ણ, અશિલમ્ એવ ચૂર્ણ
બ્રાહ્મી-રસેન વારત્રય માઘ્યમ્, શ્વ શુક્લં હિ ચૂર્ણમ્ અક્ષ-
પ્રમાણમ્ નરઃ મધુના (ચ) ધૃતેન સત્ત દિનાનિ લિહ્યાત્ ।
પુરા બ્રહ્મણા દુર્મેધાનાં વિચેતસા સર્વલોકાના હિતાય શ્વ
સારસ્વતં ચૂર્ણં નિર્મિતમ્ । પ્રતસ્ય અમ્યાસતઃ પુંસાં બુદ્ધિ-
મેધા ધૃતિઃ સ્મૃતિઃ સંપત્તિઃ કવિતાશક્તિઃ ઉત્તરોત્તરં
પ્રવર્ધેત ॥

કઠ, આસંધ, સેંધવ, ખોડી અજમોદ, જીરું,
શાહજીરું, સૂંક, મરી, પીપર, કાળી-
પાટ અને શંખાવળી સમભાગે લઈ એ
સઘળાં ઓસડિયાં જેટલી વજ લઈ તે ગધાંતુ
ચૂર્ણ કરી તે સઘળા ચૂર્ણને બ્રાહ્મીના રસની
ત્રણ વાર ભાવનાઓ આપવી. એ ચૂર્ણ સુકાય
ત્યારે માણસે એક તોલો મધ તથા ઘી સાથે
સાત દિવસ સુધી ચાટવું. પૂર્વે બ્રહ્માએ
ખરાબ બુદ્ધિવાળા અને ગાંડા થઈ ગયેલા
સર્વ લોકોના હિત માટે આ ‘સારસ્વત-

ચૂર્ણ* રથેહુ છે. આ ચૂર્ણ ચાટવાને।
અભ્યાસ રાખવાથી માણસોની ખુદ્ધિ, ધારણા-
શક્તિ, ધીરજ, સમરણશક્તિ, સંપત્તિ અને
ઠવિત્વશક્તિ ઉત્તરોત્તર વધ્યા કરે છે. ૪૯-૫૨
ટીકા-માત્રલ્યપુષ્પી=શાહપુષ્પી, 'શાહહુલી'તિ લોકે ।

વિશ્વાધ-ચૂર્ણ*

વિશ્વાડજમોદરજનીદ્વયસૈન્ધવોગ્રા, યષ્ઠયા-
દ્ધકુપ્તમગધોદ્ભવજીરકાળામ્ । ચૂર્ણ પ્રભાતસમયે
લિહતઃ સસર્પિઃ-વાગ્દેવતા નિવસતિ સ્વયમેવ
વક્ત્રે ॥ ૫૩ ॥

અન્યથા-વિશ્વા-અજમોદ-રજનીદ્વય-સૈન્ધવ-ઉગ્રા-
યષ્ઠિ-આહુવ-કુપ્ત-મગધ-ઉદ્ભવ-જીરકાળા ચૂર્ણ સસર્પિઃ
પ્રભાતસમયે લિહતઃ (જનસ્ય,) વક્ત્રે વાગ્દેવતા
સ્વયમ્ એવ નિવસતિ ॥

સૂઠ, યોડી અજમોદ, હળદર, દારુહળ-
દર, સૈન્ધવ, વજ, જેડીમધ, કઠ, પીપર અને
છુરું-એટલાં દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ ધી સાથે પ્રભાતના
સમયે ચાટતા માણસના મુખમાં સરસ્વતી
દેવી પોતે વાસ કરે છે. ૫૩

મહાચૈતસ-શ્રુત

કાચે વિચૂર્ણિતે ક્ષિપ્ત્વા તત્પોદશગુણં જલમ્ ।
પાદશેષં પ્રક્લંધ્યમેવ કાથવિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૪ ॥
દશમૂલી તથા રાસ્ના વાતારિશ્લિષ્ટતા થતા ।
મૂર્વા શતાવરી ચેતિ કાચૈસ્તુ કુઢવૈઃ પૃથક્ ॥ ૫૫ ॥
કૃતેઃ કાચૈર્વૃતપ્રસ્થદ્વયં મૃદ્ધગ્નિના પચેત્ ।
કલ્કીકૃતૈર્વૈક્યમાણદ્વયેઃ સમ્યક્ પુનઃ પચેત્ ॥
વિશાલા ત્રિફલા કોન્તી દેવદાવૈલચાલુકમ્ ।
સ્થિરાડનન્તા રજન્યો દ્વે પ્રિયદ્વુઃ સાંચિદ્વયમ્ ॥
નીલોત્પલૈલા મજ્જિષ્ઠા દન્તી દાડિમકેસરમ્ ।
ચિદ્ધં છાગ્રિપત્રી ચ કુષ્ઠં ચન્દનપદ્મકે ॥ ૫૮ ॥

* સરતિ इति सरः-प्रसरणशीलं ज्ञान, स गतो-
'सर्वधातुभ्योऽसुन्'-(उणा. ४-१८७), तद् अस्ति
अस्या इति सरस्वती, तस्या इदं जनकं-सारस्वतम्, इदमर्थ-
ऽण्, तच्च तच्चूर्णं सारस्वतचूर्णम्-विशाण रान धरावती
खुद्वि, धारणाशक्ति, ऋषित्वशक्ति आदिने उत्तरोत्तर
वधारे उत्पन्न करना* पुष्ट अष्टादेवे निभायु करेहुं
चूर्ण-सारस्वतचूर्ण* कहेवाय છે.

* विश्वा आद्या येषां तानि विश्वाद्यानि, तेषां चूर्णम्-
યહ જેઓમાં પહેલી હોય છે, એવાં આસડિયાંનું
ચૂર્ણ-વિશ્વાધ-ચૂર્ણ કહેવાય છે.

તાલીસપત્રં વૃહતી માલતીકુસુમં નવમ્ ।
અષ્ટાવિંશતિભિઃ કલ્કૈરેતૈઃ કર્પમિતૈઃ પૃથક્ ॥ ૫૬ ॥
ચતુર્ગુણં જલં દત્ત્વા પિષ્ટૈસ્તદ્વિપચેદ્ ઘૃતમ્ ।
મહાચૈતસનામેદં સર્વચેતોવિકારનુત્ ॥ ૬૦ ॥
અપસ્મારે મહોન્માદે મન્દેડગ્રો જ્વરકાસયોઃ ।
વાતરક્તે પ્રતિદયાયે શોષે કાર્ષ્યે તૃતીયકે ॥ ૬૧ ॥
મૂત્રકુચ્છે કટીશૂલે વિસર્પાભિહતેષુ ચ ।
પાણ્ડુવામયે તથા કણ્ઠવાં વિષે મેહે ગરેઽપિ ચ ॥
દેવાદિહતચિત્તાનાં ગદ્ગદાનામચેતસામ્ ।
શસ્તં છોળાન્ન વન્ધ્યાનાં ધન્યમાયુર્વલપ્રદમ્ ॥
અલક્ષ્મીપાપરક્ષોઘ્નં સર્વગ્રહનિવારણમ્ ।
હન્તિ ધ્રમં મદં મૂર્છાં મેધાસ્મૃતિમતિપ્રદમ્ ॥ ૬૫ ॥

અન્યથા-કાચે (કર્પ-ન્યે) વિચૂર્ણિતે તત-પોદશ-
ગુણં જલ ક્ષિપ્ત્વા પાદશેષ પ્રક્લંધ્યમ્, એપઃ કાથ-
વિધિઃ સ્મૃતઃ । દશમૂલી તથા રાસ્ના વાતારિઃ શિષ્ટતા
થતા મૂર્વા ચ શતાવરી इति કાચૈઃ તુ પૃથક્ કુઢવૈઃ
इतिઃ કવાયઃ ઘૃત-પ્રસ્થ-દ્વયં મૃદ્ધ-અગ્નિના પચેત્ ।
(તતઃ) વિશાલા ત્રિફલા કોન્તી દેવદાઠ એલચાલુક
સ્થિરા અનન્તા દ્વે રજન્યો પ્રિયદ્વુઃ સાંચિદ્વય નીલ-
ઉત્પલ-એલા, મજ્જિષ્ઠા, દન્તી દાડિમ-કેસર વિદ્ધ મિ
અમિરત્રી ચ કુષ્ઠં ચન્દન-પદ્મકે તાલીસ-પત્રં વૃહતી
નવ માલતી-કુસુમમ્-પૃતૈઃ અષ્ટાવિંશતિભિઃ પૃથક્ કર્પ-
મિતૈઃ ચતુર્ગુણ જલં દત્ત્વા પિષ્ટૈઃ કલ્કૈઃ તદ્ ઘૃત વિપચેદ,
મહાચૈતસનામ્ इदં (ઘૃતં) સર્વ-ચેતો-વિકાર-નુત્
(તથા) અપસ્મારે મહા-ઉન્માદે મન્દે ડાગ્રો જ્વર-
કાસયોઃ વાતરક્તે પ્રતિદયાયે શોષે કાર્ષ્યે તૃતીયકે
મૂત્રકુચ્છે કટીશૂલે ચ પાણ્ડુ-આમયે તથા કણ્ઠવાં વિષે
મેહે ગરે ઇપિ ચ દેવ-આદિ-હત-ચિત્તાનાં ગદ્ગદાનામ્
અચેતસાં શસ્તં, વન્ધ્યાનાં ચ. છોળાં શસ્ત, ધન્યમ્,
આયુર્-થલ-પ્રદમ્ અલક્ષ્મી-નાપ-રક્ષો-ઘ્નં સર્વ-પ્રદ-
નિવારણમ્ (અસ્તિ, કિંચ) ધ્રમં મદં મૂર્છાં હન્તિ,
(તથા) મેધા-સ્મૃતિ-મતિ-પ્રદમ્ (અસ્તિ) ॥

ખાંડેલાં આસડિયાંમાં તેથી સોળગણું
ખાણી નાખી ચૂલે અડાવી ચોથા ભાગનું પાણી
ખાડી રાખવું, એ કવાથ કરવાની રીત
સમજવી. દશમૂલ, રાસ્ના, એરંડો, નસોતર,
ખળદાણા, મોરવેલ અને શતાવરી એ દરેક
દ્રવ્યને સોળ સોળ રૂપિયાભાર લઈ તેઓના
જુદા જુદા કવાથ કરવા. પછી એ કવાથોમાં બસો
અડાવીસ રૂપિયાભાર ધીને ધીમા અગ્નિથી
પકાવવું. પછી મુરામાંસી, હરડે, બહેડાં,

આમખાં, નગોડનાં બીજ, દેવદાર, ચણકખાખ, સમેરવો, રાતો ધમાસો, હળદર, દારુહળદર, ઘઉંલા, બે જાતની ઉપલસરી, નીલકમળ, એલચી, મજુઠ, નેપાળો, દાડિમના કેસરા, વાવડિંગ, ખાજવણી, કઠ, સ્તાંજલી, પંકાકાષ, તાલીસપત્ર, ભોરીંગણી અને માલતીનાં નવાં ફૂલ, એ અફાંપીસ ઓસડિયાં દરેક એક એક તોલો લઈ દરેકને તેનાથી ચાર ચાર ગણા પાણીમાં વાટી બુદા બુદા ઠંડકો કરી તે ઠંડકોથી તે ધીને સારી રીતે પકાવવું. એટલે તે મહાચૈતસ⁺ નામનું ધી તૈયાર થાય છે. આ ધી ચિત્તના સઘળા વિકારોને મટાડે છે અને વાઈ, મોટો ઉન્માદ, અગ્નિનું મંદપણું, તાવ, ઉધરસ, વાતરક્ત, સળેખમ, શોષ, કૃષપણું, એકાંતરો તાવ, મૂત્રકૃમ્મ, કેંદ્રનું શુળ તથા રતવાના રોગીઓ માટે અને પાંડુ-રોગ, ચળ, વિષ, પ્રમેહ તથા સ્થાવર વિષ માટે વખણાય છે; તેમ જ દેવ વગેરેના આવેશથી ઉન્માદ પામેલા ચિત્તવાળા, ગળગળું બોલતા, એમાનચિત્તવાળા અને વાંઝણી સ્ત્રીઓ માટે પણ સારું છે; વળી તે ધી ધનઆપનાર, આયુષ વધારનાર, બળ આપનાર તથા અલક્ષ્મી, પાપ અને શક્ષ્મોને હણનાર હોઈ સર્વ પ્રકારના વળગાડોને મટાડે છે; તેમ જ ભ્રમ, મદ તથા મૂર્છાનો નાશ કરે છે અને ધારણશક્તિ, સ્મરણશક્તિ તથા જ્ઞાનશક્તિને આપનાર છે. ૫૪-૬૪

અગ્નિવત્રી=‘અગ્નિવૃત્તી’ इति लोके; ‘अग्निया’ इति व ॥

+ ચૈતતિ-સમ્યગ્ જાણતિ इन्द्रियार्मान् इति चेतः, चित्ती सज्જને-‘સર્વપાત્રમ્યોડમુન્’ (उणा-४-१८७) ચૈતસ इदं स्थितित्वापकं-ચૈતસમ્-इदमवैडण्, ચૈતસं च तद् एत-चैतस-एतम्, मद्म तचैतस-एतं-महा-चैतस-एतम्-छिद्रियोना विषयोने જે બરાબર બાંધે છે, તે ચૈતસ કહેવાય છે; એ ચૈતસ કે ચિત્તને બરાબર જે દેકાણે ધાવે છે-અવ્યવસ્થિત કે ગાંઠું થઈ હોય તે જે વ્યવસ્થિત કરે છે, એવું શ્રેષ્ઠ ધી મહા-ચૈતસમૃત કહેવાય છે.

અથ દેવાચારિણાં ચિકિત્સા-

દેવ વગેરેના આવેશની ચિકિત્સા

પૂજાવલ્યુપહરેષ્ટિહોમમન્ત્રાજ્ઞનાદિભિઃ ।

जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिक्ष ॥६५॥

અન્વયઃ-ભિક્ષુકૃત્ત્વિઃ (સન્) યથાવિધિ પૂજા-વલિ-ઉપહાર-દર્ષિ-હોમ-મન્ત્ર-અજ્ઞન-આદિભિઃ આગન્તુમ્ ઉન્માદ જયેત્ ॥

વેવે પવિત્ર ઘઈ વિધિપૂર્વકનાં પૂજનોથી, બલિદાનો, નૈવેદ્યોથી, ઇષ્ટિઓથી, હોમોથી, મંત્રોથી અને અંજન આદિથી (દેવો આદિના વળગાડપ) આગંતુ ઉન્માદને છતવો-મટાડવો. ૬૫

કૃષ્ણાચંજનઃ

कृष्णामरिचसिन्धूचमघुगोरोचनाकृतम् ।

अञ्जनं सर्वदेवादिकृतोन्मादहरं परम् ॥ ६६ ॥

અન્વયઃ-કૃષ્ણા-મરિચ-સિન્ધુ-ઉત્પ-મધુ-ગોરો-વના-કૃત પામ્ અજ્ઞન સર્વ-દેવ-આદિ-કૃત-ઉન્માદહર (કથ્યતે) ॥

પીપર, મરી, સૈંધવ, મધ અને ગોરો-ચનાથી બનાવેલું શ્રેષ્ઠ અંજન (આંજવાથી) દેવ આદિ સઘળાંઓએ કરેલા ઉન્માદને મટાડનાર કહેવાય છે. ૬૬

શક્ષ્મોભક-ધૂપઃ

शक्षजम्बूकलोमानि शङ्खकी लघुनं तथा ।

हिङ्गु मूत्रञ्च वस्तस्य धूमस्य प्रयोजयेत् ।

एतेन शाम्यति क्षિપ્રं बलवानपि यो ब्रह्म ॥६७॥

અન્વયઃ-શક્ષ-જમ્બૂક-લોમાનિ શાંખકી તથા લઘુનં હિંગુ ચ વસ્તસ્ય મૂત્રમ્-અસ્ય ધૂમં પ્રયોજયેત્, એતેન બલવાન્ અપિ યઃ બ્રહ્મઃ (સઃ) ક્ષિપ્રં શામ્યતિ ॥

રીંછનાં રુવાંટાં, શિયાળનાં રુવાંટાં, શાહુડીની સળી, લસણ, હિંગ અને બકરાનું મૂત્ર એટલાંના ધુમાડો વળગાડવાળા માણસ-ને આપવો, તેથી જે પ્રબળ વળગાડ હોય

* કૃષ્ણા આદિયેવાં તાનિ-કૃષ્ણાદીનિ, તૈઃ કૃતમ્ અજ્ઞનમ્-પીપર જેમાં પડેલી હોય છે, એવાં ઓસડિ-યાંથી બનાવેલું અંજન-કૃષ્ણાચંજન કહેવાય છે.

† શક્ષ્મોભક-શક્ષ-શિયાળનાં રુવાંટાં, શક્ષ-લોમાનિ (મુલ્કશ્વેત) યસ્મિન્, ચ વાસી ધૂપ-પોતાના બેરાકરૂપ આણીઓનો જે નાશ કરે છે, એવા હિસકપશુ રીંછનાં રુવાંટાં જેમાં ખાસ કરી મુખ્ય હોય છે, એવા ધૂપ-શક્ષ-લોમાક-ધૂપ કહેવાય છે.

તે પણ તરત શાંત થાય છે. ૬૭

કલ્યાણકલ્પ આદિ

કલ્યાણકલ્પ યુક્તિ મહદ્વા ચૈતસં ધૃતમ્ ।

તૈલં નારાયણં વાડથ મહાનારાયણં તથા ॥ ૬૮ ॥

અન્યથા—(દેવાદિવેશશમનાર્થ) કલ્યાણક વ ધૃત, વા મહત્ ચૈતસં ધૃતમ્, અથવા નારાયણં તૈલં તથા મહા-નારાયણં તૈલ યુક્તિ ॥

(દેવાદિકનો વળગાડ મટાડવા) કલ્યાણક-ધૃતનો, x કે મહાચૈતસ-ધૃતનો, અથવા નારાયણ તૈલનો કે મહાનારાયણ તૈલનો ઉપયોગ કરવો. ૬૮

પિશાચ વગર બીજાઓના આવેશમાં

પ્રતિકૂળ ન કરાય

ઋતે પિશાચાદન્યેષુ પ્રતિકૂળં ન ચાચરેત્ ।

રોગિણાં મિષજં યસે ક્રુદ્ધા હન્યુર્મહોજસઃ ॥ ૬૯ ॥

અન્યથા—પિશાચાત્ ઋતે અન્યેષુ પ્રતિકૂળં ન ન આવરેત્, યત્ મહા-ઓજસઃ તે ક્રુદ્ધાઃ (સન્તાઃ) રોગિણાં મિષજં હન્યુઃ ॥ ૬૯ -

પિશાચ વગર-બીજાઓના આવેશમાં વેલે (પ્રહાર તથા અશામ ધૂપ કરવા આદિ) પ્રતિકૂળ ક્રિયા ન કરવી; કારણ કે મોટા સામર્થ્ય-વાળા તે દેવ આદિ પ્રતિકૂળ ક્રિયાથી ક્રોધ પામી રોગીઓના વેદને જ ભારી નાખે છે. ૬૯

ઉન્માદનો અધિકાર સમાપ્ત

અથાપસ્મારધિકારઃ ।

૨૩ : અપસ્માર એટલે વાઈનો

અધિકારઃ

તત્રાપસ્મારસ્ય નિદાનપૂર્વિકા સમ્પ્રાપ્તિમાહ—

અપસ્મારની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ ચિન્તાશોકાદિમિદોપાઃ ક્રુદ્ધા હૃત્સોતસિ સ્થિતાઃ કૃત્વા સ્મૃતેરપસ્વંસમપસ્મારં પ્રકુર્વતે ॥ ૧ ॥

x આ કલ્યાણ-ધૃત વાત-વ્યાધિઓના અધિકારમાં બાહુશોષ પર જોવું.

+ આ નારાયણ તૈલ તથા મહાનારાયણ તૈલ પણ વાત-વ્યાધિઓનાં ઔષધોમા કહેવાશે.

÷ આ અપસ્મારની નિરુક્તિ ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્લટ આમ લખે છે—‘સ્થિતેરપગમ પ્રાહુરપસ્માર’ (—ચરક) ‘સ્થિતેરભૂતાર્થવિજ્ઞાનમ્ અપ્ષ પરિવર્જને, અપસ્મારં હિ પ્રોક્તઃ’ (—સુશ્રુત.), ‘સ્થિતપાયો હાપસ્મારઃ

અન્યથા—ચિન્તા-શોક-આદિભિઃ ક્રુદ્ધાઃ દોષાઃ હૃત્સોતસિ સ્થિતાઃ (સન્તાઃ) સ્મૃતે. અપ્ષંસ કૃતા અપસ્મારં પ્રકુર્વતે ॥

ચિન્તા તથા શોક આદિથી ક્રોધેલા દોષો, હૃદયના સ્રોતમાં રહી સ્મૃતિનો નાશ કરીને ‘અપસ્માર’ નામનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧

તસ્ય સંખ્યામાહ—

અપસ્મારની સંખ્યા—ચાર

વાતાપિત્તાકફાત્સર્વદોષૈઃ સ સ્થાચ્ચતુર્વિધઃ ॥ ૨ ॥

અન્યથા—સઃ વાતાત્ પિતાત્ કફાત્ સર્વઃ દોષૈઃ (સ્થિતૈવ) ચતુર્વિધઃ સ્યાત્ ॥

એ અપસ્માર વાયુથી, પિત્તથી, કફથી તથા સર્વ દોષરૂપ ત્રિદોષ કે સંનિપાતથી—એમ ચાર પ્રકારનો થાય છે. ૨

અપાપસ્મારસ્ય સામાન્ય લક્ષણમાહ—

અપસ્મારતુ સામાન્ય લક્ષણ

તમઃપ્રવેશઃ સંરમ્ભો દાપોત્રેકહૃતસ્મૃતિઃ ।

અપસ્મારં હિતિ જ્ઞેયો ગદો ઘોરતરો હિ સઃ ॥ ૩ ॥

અન્યથા—તમઃપ્રવેશઃ સંરમ્ભ. દોષ-ઉદ્રેક-હૃત-સ્મૃતિ—હિતિ અપસ્મારઃ ગદઃ જ્ઞેયઃ, સઃ ઘોરતરઃ હિ (અસ્તિ) ॥

અધિકારમાં પ્રવેશ, નેત્રોમાં વિકાર અને હાથ-પગ પછાડવા વગેરે રૂપ સંરંભ તથા દોષના પ્રક્રોધથી સ્મરણશક્તિનો નાશ—એટલાં લક્ષણોવાળો અપસ્માર રોગ જાણવો; એ રોગ

(વામદ) ‘સ્મરણ જતુ રહે તે અપસ્માર’ (ચરક) ‘બનેલી બાબતોના યાનરૂપ સ્મરણ ન રહે તે અપસ્માર’ (—સુશ્રુત), ‘સ્મરણયાનનો નાશ તે અપસ્માર’ (વાગ્લટ), અથવા સ્મરણ-સ્માર-સ્મૃ-ચતુઃ અવગતઃ સ્મારઃ—ભૂતાર્થવિજ્ઞાન યસ્માન્ ॥—અપસ્માર, યદ્વા અપસ્મારયતિ—અનુભૂતાર્થવિજ્ઞાનસ્વો સ્મૃતિ-સ્મરણશક્તિ વિલાપયતિ—હિતિ—અપસ્માર—સ્મારતેર્થ્યતાદ્ અન્—ને રોગને લીધે બની ગયેલી કે અનુભવેલી વસ્તુ કે વાતનું યાન કે સ્મરણ જતુ રહે છે, અથવા ને રોગ, અનુભવેલા વિષયના યાનરૂપ સ્મરણશક્તિનો નાશ કરે છે, તે રોગ અપસ્માર કહેવાય છે. આ અપસ્મારમાં પણ ઉન્માદની પેઠે જ મન ખરાબ થાય છે; તેમ જ ઉન્માદની તથા અપસ્મારની બેયની ચિકિત્સા લગભગ સરખી હોય છે, તેથી એ ઉન્માદના અધિકાર સાથે સંકળાયેલ આ અપસ્મારનો અધિકાર ચરક કરાય છે

અત્યંત ભયંકર છે. ■

टीका-संरम्भः=नेत्रविकृतिद्वस्तपादादिविक्षेपणादिकम्॥

अथ तस्य पूर्वरूपमाह—

આપરેમારેનું પૂર્વરૂપ

हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रसृद्धता ।
निद्रानाशश्च तस्मिन् भविष्यति भवत्यथ ॥ ४ ॥

अन्वयः-तस्मिन् च भविष्यति (सति) हृत्-रूपः
 शून्यता स्वेदः ध्यानं मूर्च्छा च प्रमूढता अथ निदानाशः
 भवति ॥

અપરમાર થવાનો હોય ત્યારે હૃદયમાં
કંપ, હૃદયનું જડપણ, પરસેવો, વિસ્મય,
મનનો મોહ, ઇદર્યોનું મૂઢપણ અને નિદ્રાનો
નાશ થાય છે. ૪

टीका-शून्यता=हृदयस्थैव । ध्यानं=विस्मापन,
मूर्च्छा=भनोमोहः, प्रमूढता=इन्द्रियमोहः, भविष्यति=
भाविनि, तस्मिन्-अपमारे॥ (आनो अर्थ ७५२ छे.)

तत्र वातिकस्थ लक्षणमाह—

वायुर्था तथा अपरभारतुं लक्ष्म
कस्पते प्रदोह्वान् फेनोद्गामी स्वसित्यपि ।
मभितोऽरुणवर्णानि पश्येद्रपाणि चानिलात् ॥५॥

अन्वयः-अनिलात् (अपस्मारावान्) कम्पते, दन्तात् प्रदशेत्, फेन-उद्गामी, श्वसिति अपि, अभितः अरुण-वर्णानि च रूपाणि पश्येत् ॥

વાયુથી થયેલ અપરમારવાળો માણસ
ક'યે છે, દાંત હસે છે, મોઢામાંથી કીણુ કાઢે
છે, હાંફે છે અને ચાંદે બાણી શતાં રૂપે
ફેળે છે. ૫

पैस्तिकस्य लक्षणमाह—

पितृथी यता अपरभारतु' लक्ष्म
पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृगूपदर्शनः ।
स्रृणोष्णानलध्यातलोकदर्शी च पैत्तिके ॥ ६ ॥

अन्वयः-पैतिके पीत-फेन-अङ्ग-वक्त्र-मक्षः, पीत-
मसृग्-रूप-दर्शनः च सत्पुण्या-पुण्या-अनल-व्याप्त-
लोक-दर्शी (भवति) ॥

પિત્તથી થયેલ અપરમારમાં માણસ મોઢા-
માંથી પીળાં ફીણ કાઢે છે, તેણે શરીર,
મોઢું તથા આંખો પીળાં થઈ જાય છે,
પીળાં અથવા લોહી જેવાં રૂપો દેખે છે અને
પોતે તરશ તથા ગરમીથી યુક્ત થઈ જાય.

લોકને અગ્નિથી વ્યાપ્ત જુઓ છે. ૬

टीका-पीतस्यासृग्प्रपस्य वा वस्तुनो दर्शनं यस्य स
पीतासृग्प्रदर्शनः ॥ (आने। अर्थ उपर छे.)

लैघिकस्य लक्षणमाह-

કક્કથી થતા અપરમારનું' લક્ષણ

शुक्लेनाङ्गमन्नाक्षः शीतो दृष्टाङ्गजो गुरुः ।
पश्येन्नुक्कानि रूपाणि शैष्मिके मुच्यते विरात् ॥७॥

अन्वयः—अधिके शुक्र-फेन-अन्न-वक्त्र-अक्षः,
 शीतः, हृद-अन्नजः शुक् (सन्) शुक्रानि रूपाणि
 पश्येत्, चिरात् म्रन्यते ॥

કદ્દથી થયેલ અપરમારમાં માણસને ધોળાં ફીણ આવે છે; તેનું શરીર, મોઢું તથા આંખો ધોળાં થઈ જાય છે, અંગો સીતળ થાય છે, રૂવાડાં જિભાં થઈ જાય છે, શરીર ભારે થઈ જાય છે અને તે ધોળાં રૂપો ઢેગે છે; તેમ જ એ માણસ કદે કદેલા અપરમારના વેગથી ઘણીવાર છટે છે. ૭

ટીકા-શીતઃ=શીતાન્નઃ, હૃદ્યાન્નઃ=હૃદયોમા, ગુરુઃ=
મુરુગાન્નઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

सानिपातिकस्य लक्षणमाह-

ત્રણે દોષોથી થતા અપરમારનું લક્ષણ
તથા અસાધ્ય અપરમાર

समस्तैर्लक्षणेरेतैर्विंशत्यस्त्रिदोषजः ।
अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥८

अन्वयः—एतैः समस्तैः लक्षणैः त्रिदोषजः अपस्मारः
विज्ञातव्यः, सः च असाध्यः, यः क्षीणस्य (अपस्मारः),
यः च अतवः (अपस्मारः), सः (अपि) असाध्यः
(शेषः) ॥

એ ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં બધાં લક્ષણોથી સુક્ષ્મ જે અપરમાર હોય, તે ત્રિદોષથી થયેલો સાંનિપાતિક જાણવો અને તે અસાધ્ય છે; તેમ જ દૂષણ યયેલા માણસ-ને થયેલો અને ઘણા દિવસથી થયેલો એક દોષનો પણ અપરમાર અસાધ્ય જાણવો. ૮

ટીકા-સ ચ ત્રિદોષજઃ અવાધ્યઃ, તથા ક્ષીણસ્ય
અનવથ એકદોષજોઽપ્યસાધ્ય इत्यर्थः ॥ (આનો અર્થ
ઉપર છે.)

अथापस्मारस्यारिष्टलक्षणमाह—

અપરમારનું અરિષ્ટ

प्रस्फुरन्तश्च बहुशः क्षीणं प्रचलितभुवम् ।
नेत्राभ्याश्च विकूर्वाण्यपस्मारो विनाशयेत् ॥ ९ ॥

અન્વયઃ-પ્રસ્ફુરન્તે, ચ હ્રુશઃ ક્ષીણં, પ્રચલિતશ્રુવં, નેત્રામ્યાં ચ વિકુર્વાણમ્ અપસ્મારઃ વિનાશયેત્ ॥

જે માણસનું શરીર ખૂબ તકડકડતું હોય, જે શરીર ઘણું જ ક્ષીણ થયે હોય, જેની બમરો ચાલી રહી હોય અને જે નેત્રોને વિકૃત-મેઠાળ કરી રહ્યો હોય, તેને અપસ્માર મારી નાખે છે. ૯

ટીકા-પ્રસ્ફુરન્તે=ગાત્રસ્ફુરણયુક્તં, નેત્રામ્યાં ચ વિકુર્વાણં=નેત્રે વિકૃતે કુર્વન્તમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અપાપસ્મારસ્ય પ્રકોપકાલમાહ-

અપસ્મારના પ્રકોપનો સમય

પક્ષાદ્વા દ્વાદશાદ્વાદ્વા માસાદ્વા કુપિતા મલાઃ ।
અપસ્મારં પ્રકુર્વન્તિ ષેગં કિચ્છિદ્યાન્તરમ્ ॥૧૦॥

અન્વયઃ-કુપિતાઃ મલાઃ પક્ષાત્ વા, દ્વાદશાદ્વાત્ વા, માસાત્ વા અપસ્માર પ્રકુર્વન્તિ, અથ કિંચિત્ વેગં આન્તરમ્ (અપિ કુર્વન્તિ) ॥

કોપેલા મળે પખવાડિયે, ખાર દિવસે કે મહિને અપસ્મારને કરે છે; અને કંઈક થોડોક વેગ વચ્ચેના કાળમાં પણ કરે છે. ૧૦

ટીકા-પક્ષાત્ વિતં, દ્વાદશાદ્વાયુઃ, માસાત્ ક્રમઃ, અપસ્મારં કરોતીત્યર્થઃ । ષેગં કિચ્છિદ્યાન્તરં=કિંચિત્ સ્વલ્પ વેગમ્, આન્તરમ્ ॥ ઉક્કલ્લિનામન્તરલેડિપિ કુર્વન્તિ ॥ પ્રકોપ પામેલું પિત્ત એક પખવાડિયે અપસ્મારને ઉત્પન્ન કરે છે અને પખવાડિયાની અંદર પણ થોડોક વેગ કરે છે; પ્રકોપ પામેલો વાયુ ખાર દિવસે અપસ્મારને ઉત્પન્ન કરે છે અને ખાર દિવસની અંદર પણ થોડોક વેગ દેખાડે છે; પ્રકોપ પામેલો કફ એક મહિને અપસ્મારને ઉત્પન્ન કરે છે અને એક મહિનાની અંદર પણ થોડોક વેગ દેખાડે છે.

નવુ હેતુશ્રેણી દોષેષુ વિવચનાંશુ સદૈવ તદ્વ્યાધિ-પ્રકોપઃ કયં ન સ્યાત્ ? અતઃ આહ-અહીં શંકા થાય છે કે કારણરૂપ દોષો હયાત હોવા છતાં અપસ્માર રોગનો પ્રકોપ સર્વકાળ કેમ થતો નથી ? આનું સમાધાન કહે છે :

અપસ્માર હમશનો કેમ નહિ ?

દેવે વર્ષત્યપિ યથા ભૂમૌ વીજાનિ કાનિચિત્ ।
શરદિ પ્રતિરોહન્તિ તથા વ્યાધિસમુચ્છયઃ ॥૧૧॥

અન્વયઃ-યથા દેવે વર્ષતિ અપિ કાનિચિત્ વીજાનિ શરદિ ભૂમૌ પ્રતિરોહન્તિ, તથા વ્યાધિ-સમુચ્છયઃ (સ્યાત્) ॥

જેમ વરસાદ વરસતાં છતાં કેટલાંક બીજો

શરદઃઋતુમાં જ જમીન પર જીગે છે, તેમ દોષો હયાત હોવા છતાં અપસ્માર વ્યાધિનો પ્રકોપ અમુક કાળે જ થાય છે. ૧૧

ટીકા-અયમર્થઃ-યયોત્તિકારણસામગ્ર્યો સત્યમપિ વાસ્તુકાદિવીજાનિ સ્વભાવાત શરદેવ પ્રરોહન્તિ, તથા હેતુશ્રેણી દોષેષુ વિવચનાંશુ સ્વભાવાદપસ્મારો દ્વાદશાદ્વાદિધ્વેવ વેગ કરોતીત્યર્થઃ ॥ આનો અભિપ્રાય આ છે કે જેમ ઉત્પત્તિના કારણોની સામગ્રી હોવા છતાં પણ વાદિનાં બીજો સ્વભાવને કીધે શરદઃઋતુમાં જ જીગે છે, તેમ અપસ્મારના કારણરૂપ દોષો હયાત હોવા છતાં અપસ્માર રોગ પોતાના સ્વભાવને કીધે ખાર દિવસે, પખવાડિયે અને મહિને જ વેગ કરે છે.

અપાપસ્મારસ્ય ચિકિત્સા-

અપસ્મારની ચિકિત્સા

તૈલેન લગ્નનઃ સેવ્યઃ પયસા ચ શતાવરી ।
બ્રાહ્મીરસઃ મધુના સર્વાપસ્મારમેષજમ્ ॥૧૨॥
ચૂર્ણેઃ સિદ્ધાર્થકાદીનાં ભક્ષિતૈરથવાપિ તૈઃ ।
ગોમૂત્રપિષ્ઠેઃ સર્વાજ્જલિતૈઃ શામ્યત્યપસ્મૃતિઃ ॥૧૩॥
સિદ્ધાર્થશિમુકત્વજ્જ્વલ્લકિણિહીમિઃ પ્રલેપનમ્ ।
ચતુર્ગુણે ગર્વા મૂરે તૈલમમ્બજ્જને હિતમ્ ॥૧૪॥

અન્વયઃ-તૈલેન લગ્નનઃ સેવ્યઃ, પયસા ચ શતાવરી (સેવ્યા), મધુના ચ બ્રાહ્મી-રસઃ (સેવ્યઃ) (૧૨) સર્વ-અપસ્માર-મેષજં (સવતિ) ॥ સિદ્ધાર્થક-બ્રાહ્મીનાં ચૂર્ણેઃ ભક્ષિતૈઃ, અથવા ગોમૂત્ર-પિષ્ઠેઃ તૈઃ સર્વ-અજ્જ-લિતૈઃ અપિ અપસ્મૃતિઃ શામ્યતિ ॥ સિદ્ધાર્થ-શિમુ-કત્વજ્જ-લકિણિહીમિઃ પ્રલેપન, ચતુર્ગુણે ગર્વા મૂરે (પર્ક) તૈલમ્ અમ્બજ્જને હિતમ્ ॥

તેલની-સાથે લસણુ સેવવું, દૂધની-સાથે શતાવરી સેવવી અને મધની-સાથે બ્રાહ્મીના રસનું સેવન કરવું, તે સઘળા અપસ્મારનું ઔષધ છે. સરસવ, સરગવો, અરણુ અને અથેકાનું ચૂર્ણ આવાથી અથવા તેઓને ગોમૂત્રમાં વાટી સઘળાં અંગોમાં તેનું લેપન કરવાથી પણ અપસ્માર શાંત થાય છે. સરસવ, સરગવો, અરણુ અને અથેકાનો કદક કરી તેનું શરીર પર લેપન કરવું અથવા ચારગણા ગાયના મૂત્રમાં તે કદકથી પકાવેલું તેક શરીરે માત્ર કરવું, તે અપસ્મારમાં હિતકારી થાય છે. ૧૨-૧૪

ટીકા-કત્વજ્જ=સોનાપાટ, લિણિહી=ચિરબિરી ॥

નસ્યપ્રયોગ તથા અંજન

નિર્ગુણીમવન્દ્યાકનાવનસ્ય પ્રયોગતઃ ।

उपैति सहसा नाशमपस्मारो महागदः ॥ १५ ॥

મનોહા તાક્ષ્યવિષ્ટા ચ શરૂત્વારાવતસ્ય ચ ।

अञ्जनाद्धन्यपस्मारमुन्मादश्च विशेषतः ॥ १६ ॥

અન્વયઃ-નિર્ગુણી-મવ-વન્દ્યાક-નાવનસ્ય પ્રયોગતઃ

અપસ્મારઃ મહાગદઃ સહસા નાશમ્ ઉપૈતિ ॥ મનોહા ચ

તાક્ષ્ય-વિષ્ટા ચ વાતવતસ્ય શરૂત્વ મજ્જનાત્ અપસ્માર

ચ ઉન્માદં વિશેષતઃ હન્તિ ॥

નગોડના ઝાડ ઉપર જે બીજું વૃક્ષ થયું

હોય તેના રસને નસ્યપ્રયોગ કરવાથી અપ-

રમાર નામનો મોટો રોગ તરત નાશ પામે છે.

મનશીલ, ગરુડની ચરક અને પારેવાની

ચરકનું અંજન આંજવાથી અપરમાર અને

ઉન્માદનો અવશ્ય તે નાશ કરે છે. ૧૫, ૧૬

ટીકા-મનોહા=મન.શિયા, શરૂત્વ=વિષ્ટા ॥

ઘોડાવજનું ચૂર્ણ

यः खादेत् क्षीरमक्काशी माक्षिकेण वचारजः ।

अपस्मारं महाघोरं चિरोत्थं स जयेद् ध्रુવम् ॥ ૧૭ ॥

અન્વયઃ-યઃ માક્ષિકેણ વચારજઃ खादेत्, ક્ષીર-

મક્ક-આશી (ચ મયેત્), સ. ચિરોત્થં મ્હાઘોરમ્

અપસ્મારં પ્રવં જયેત્ ॥

જે માણસ મધની સાથે ઘોડાવજનું ચૂર્ણ

ખાય અને દૂધ-ભાત જમે, તે મહાઘોર અને

લાંબા કાળથી થયેલ અપરમારને પણ અવશ્ય

મટાડી શકે છે. ૧૭

ટીકા-વચા='વોટવચ' इति लोके ॥

ઘોડાના રસથી વાટેલું જેઠીમધ

कृष्माण्डफलतोत्थेन रसेन परिपेषितम् ।

अपस्मारविनाशाय यष्ट्याहं स पिबेत्त्यहम् ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ-અપસ્માર-વિનાશાય સઃ કૃષ્માન્ડ-ફલ-

હત્યેન રસેન પરિપેષિતં યથાહં ત્યહ પિબેત્ ॥

અપરમારનો નાશ કરવા માટે માણસે

ઘોડાના રસથી વાટેલું-જેઠીમધ ત્રણ દિવસ

પીવું. ૧૮

ટીકા-ત્યહમિતિ-एतस्य पानाद्विषसत्रयेणैवापस्मा-

રોપશમો મવતીત્યગ્રિપ્રાયઃ ॥ 'ત્રણ દિવસ પીવું' એમ

કહેવામાં આ અભિપ્રાય છે કે, માત્ર ત્રણ જ દિવસ

પીવાથી અપરમાર મટે છે.

આહીનું બી

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशतपुष्पीशृतं घृतम् ।

पुराणं स्यादपस्मारोन्मादमहहरं परम् ॥ ૧૯ ॥

અન્વયઃ-બ્રાહ્મી-રસ-વચા-કુષ્ઠ-શત્ત-પુષ્પી-શૃતં

પુરાણ પૃતં પરમ્ અપસ્માર-ઉન્માદ-પ્રહ-હર સ્યાત્ ॥

બ્રાહ્મીનો રસ, વજ, કઠ અને શંખાવળી-

થી પકાવેલું જૂનું ગાયનું ઘી શ્રેષ્ઠ હોઈ અપ-

રમાર, ઉન્માદ તથા વળગાડને મટાડે છે. ૧૯

ટીકા-एतस्य प्रक्रिया-पुराणं मोघृत प्रत्यमितम् ।

वचाकुष्ठशतपुष्पीनां समुदितानां कुडवमितानां कस्त्वेन प्रत्य-

मित्तब्राह्मीरसविशेन पचेत् । आ घी अनानवानी रीत

आ छे-जूनू गायनं घी योसड इपियाभार सेयुं;

वज, कठ અને શંખાવળી-બધા મળી સોળ રૂપિયા-

ભાર લઈ યોસડ રૂપિયાભાર બ્રાહ્મીના રસમાં તેઓને

વાટી કઠક કરી, તે કઠક નાખીને પેલું ઘી પકાવવું,

એટલે તે 'બ્રાહ્મીશૃત' તૈયાર થાય છે.

ઘોળાનું ઘી

कृष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।

यष्ट्याहकલ્કं तन्पानमपस्मारविनाशनम् ॥ ૨૦ ॥

અન્વયઃ-અટ્ટાદશગુણે કૃષ્માન્ડકરસે યટ્ટાહ-કલ્કં

(જુલા, તત્ર) સર્પિઃ પચેત્ । તત્-પાતમ્-અપસ્માર-

વિનાશને (સ્યાત્) ॥

ઘોળાના અઠારગણના રસમાં જેઠીમધના

કલકથી ગાયનું જૂનું ઘી પકાવવું, તે પીવાથી

અપરમારનો નાશ કરે છે. ૨૦

કલ્યાણક ચૂર્ણ

हृत्कम्पोऽक्षिकजा यस्य स्वेदो हस्तादिशीतता ।

दशमूलीजले तस्य कल्याणार्ण्यं प्रयोजयेत् ॥ ૨૧ ॥

પચ્ચકોલં સમરિચં ત્રિફલા વિદસૈન્ધવમ્ ।

कृष्णाविडङ्गपूतिकयवानी घान्यजीरकम् ॥ ૨૨ ॥

પીતમુળામ્બુના ચૂર્ણં વાતચ્છેષ્મામયાપહમ્ ।

अपस्मारे तथोन्मादेऽप्यर्शसां ग्रहणीगदे ॥

एतत् कल्याणकं चूर्णं नष्टस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ ૨૩ ॥

અન્વયઃ-યસ્ય હૃત્-કમ્પઃ અક્ષિ-કજા સ્વેદઃ હસ્ત-

આદિ-શીતતા (મવેત્), તસ્ય દશમૂલી-જલે કલ્યાણ-

આર્ય્ય પ્રયોજયેત્ ॥ પચ્ચકોલં સમરિચ ત્રિફલા વિદ-

સૈન્ધવ કૃષ્ણા-વિડઙ્ગ-પૂતીક-યવાની ઘાન્ય-જીરક-

ચૂર્ણમ્ ઉષ્ણ-અમ્બુના પીતં-વાત-ચ્છેષ્મા-આમય-અપહમ્

(મવતિ) ॥ एतत् कल्याणकं चूर्णम् अपस्मारे तथा

उन्मादे अपि अर्शसां(अर्शः) ग्रहणीगदे (हितम्),

च नश्य अग्नेः दीपनम् (अस्ति) ॥

અન્વયઃ-પ્રસ્ફુર્ન્તં, ચ હ્રુશ્ચઃ ક્ષીણ, પ્રચલિતશ્રુવં, નેત્રાભ્યાં ચ વિકુર્વાણમ્ અપસ્મારઃ વિનાશયેત્ ॥

જે માણસનું શરીર ખૂબ તડકડતું હોય, જે શરીરે ઘણું જ ક્ષીણ થયે હોય, જેની ભમરો ચાલી રહી હોય અને જે નેત્રોને વિકૃત-મેડોળ કરી રહ્યો હોય, તેને અપસ્માર મારી નાખે છે. ૬

ટીકા-પ્રસ્ફુર્ન્તં=ગાત્રસ્ફુરણયુક્ત, નેત્રાભ્યાં ચ વિકુર્વાણમ્=ત્રે વિકૃતે કુર્વન્તમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અપાપસ્મારસ્ય પ્રકોપકાલમાહ-

અપસ્મારના પ્રકોપનો સમય

પદ્માદ્યા દ્વાદશાદ્યાદ્યા માસાદ્યા કુપિતા મલાઃ ।
અપસ્મારં પ્રકુર્વન્તિ યેનં કિચ્છિદ્યાન્તરમ્ ॥૧૦॥

અન્વયઃ-કુપિતાઃ મલાઃ પદ્માદ વા, દ્વાદશાદ્યાદ વા, માસાદ વા અપસ્માર પ્રકુર્વન્તિ, અયં ચિત્તિ વેગ જાન્તામ્ (અપિ કુર્વન્તિ) ॥

દોષો મળે પાખવાડિયે, ખાર દિવસે કે મહિને અપસ્મારને કરે છે; અને ઠંઠક થોડો વેગ વચ્ચેના કાળમાં પણ કરે છે. ૧૦

ટીકા-પદ્માદ વર્તિ, દ્વાદશાદ્યાદ્યા, માસાદ કફઃ, અપસ્મારં કરોતીત્યર્થઃ । વેગં કિચ્છિદ્યાન્તર=કિચ્છિત્ત્વ સ્વરૂપ વેગમ્, આન્તરમ્ । ડજકાલાનામન્તરાલેડપિ કુર્વન્તિ ॥ પ્રકોપ પામેલું પિત એક પાખવાડિયે અપસ્મારને ઉત્પન્ન કરે છે અને પાખવાડિયાની અંદર પણ થોડો વેગ કરે છે, પ્રકોપ પામેલો વાયુ ખાર દિવસે અપસ્મારને ઉત્પન્ન કરે છે અને ખાર દિવસની અંદર પણ થોડો વેગ દેખાડે છે; પ્રકોપ પામેલો કફ એક મહિને અપસ્મારને ઉત્પન્ન કરે છે અને એક મહિનાની અંદર પણ થોડો વેગ દેખાડે છે.

નહુ હેતુભૂતેષુ દોષેષુ વિચમાનેષુ સદૈવ તદ્વાચિ-પ્રકોપઃ કયં ન સ્થાત્ ? અતઃ આહ-અહીં શંકા થાય છે કે કારણરૂપ દોષો હયાત હોવા છતાં અપસ્માર રોગનો પ્રકોપ સર્વકાળ કેમ થતો નથી? આનું સમાધાન કહે છે :

અપસ્માર ઉમેશનો કેમ નહિ ?

દેવે વર્ષલ્યપિ યથા ભૂમૌ વીજાનિ કાનિચિત્ ।
શરદિ પ્રતિરોહન્તિ તથા વ્યાધિસમુચ્છયઃ ॥૧૧॥

અન્વયઃ-યથા દેવે વર્ષતિ અપિ કાનિચિત્ વીજાનિ શરદિ ભૂમૌ પ્રતિરોહન્તિ, તથા વ્યાધિ-સમુચ્છયઃ (સ્થાત્) ॥

જેમ વરસાદ વરસતાં છતાં કેટલાંક બીજો

શરદઃઋતુમાં જ જમીન પર ઊગે છે, તેમ દોષો હયાત હોવા છતાં અપસ્માર વ્યાધિનો પ્રકોપ અમુક કાળે જ થાય છે. ૧૧

ટીકા-અયમર્થઃ-અયોત્પત્તિકારણસામ્યો સત્યામપિ વાલુકાદિવીજાનિ સ્વભાવાત શરદેવ પ્રરોહન્તિ, તથા હેતુભૂતેષુ દોષેષુ વિચમાનેષ્વપિ સ્વભાવાદપસ્મારો દ્વાદશા-દ્યાદિત્વેવ વેગ કરોતીત્યર્થઃ ॥ આનો અભિપ્રાય આ છે કે જેમ ઉત્પત્તિના કારણોની સામગ્રી હોવા છતાં પથવા આદિનાં બીજો સ્વભાવને લીધે શરદઃઋતુમાં જ ઊગે છે, તેમ અપસ્મારના કારણ-રૂપ દોષો હયાત હોવા છતાં અપસ્માર રોગ પોતાના સ્વભાવને લીધે ખાર દિવસે, પાખવાડિયે અને મહિને જ વેગ કરે છે.

અપાપસ્મારસ્ય ચિકિત્સા-

અપસ્મારની ચિકિત્સા

તૈલેન લઙ્ગુનઃ સેવ્યઃ પયસા ચ શતાવરી ।
બ્રાહ્મીરસઃ મધુના સર્વાપસ્મારમેયજમ્ ॥૧૨॥
ચૂર્ણઃ સિદ્ધાર્થકાદીનાં મક્ષિતૈસ્થવાપિ સૌ ।
ગોમૂત્રપિષ્ટઃ સર્વાજ્ઞલિપ્તૈઃ શામ્યત્યપસ્મૃતિઃ ॥૧૩॥
સિદ્ધાર્થશિમુકદ્વજ્જકિણ્ઠીભિઃ પ્રલેપનમ્ ।
ચતુર્ગુણે ગર્વાં મૂત્રે તૈલમભ્યજ્ઞને દિતમ્ ॥૧૪॥

અન્વયઃ-તૈલેન લઙ્ગુનઃ સેવ્યઃ, પયસા ચ શતાવરી (સેવ્યા), મધુના ચ બ્રાહ્મી-રસઃ (સેવ્ય.) (૧૨) સર્વ-અપસ્માર-મેયજં (મવતિ) ॥ સિદ્ધાર્થ-કાદીનાં ચૂર્ણઃ મક્ષિતૈઃ, અથવા ગોમૂત્ર-પિષ્ટૈઃ સૌ સર્વ-મજ્જ-લિપ્તૈઃ અપિ અપસ્મૃતિઃ શામ્યતિ ॥ સિદ્ધાર્થ-શિમુ-કદ્વજ-કિણ્ઠીભિઃ પ્રલેપન, ચતુર્ગુણે ગર્વાં મૂત્રે (૧૪) તૈલમ્ અભ્યજ્ઞને દિતમ્ ॥

તેલની-સાથે લસણુ સેવનું, દૂધની-સાથે શતાવરી સેવનું અને મધની-સાથે બ્રાહ્મીના રસનું સેવન કરવું, તે સઘળા અપસ્મારનું ઔષધ છે. સરસવ, સરગવો, અરલુ અને અઘેડાનું ચૂર્ણ ખાવાથી અથવા તેઓને ગોમૂત્રમાં વાટી સઘળાં અંગોમાં તેનું લેપન કરવાથી પણ અપસ્માર શાંત થાય છે. સરસવ, સરગવો, અરલુ અને અઘેડાનો કદક કરી તેનું શરીર પર લેપન કરવું અથવા ચારગણા ગાયના મૂત્રમાં તે કદકથી પકાવેલું તેલ શરીરે માલિશ કરવું, તે અપસ્મારમાં સિંતકારી થાય છે. ૧૨-૧૪

ટીકા-કદ્વજ=સોનાપાટ; કિણ્ઠી=ચિરવિત્તિ ॥

નસ્યપ્રયોગ તથા અંજન

નિર્ગુણીભવવન્દાકતાવતસ્ય પ્રયોગતઃ ।
ઉપૈતિ સહસ્રા નાશમપસ્મારો મહાગદઃ ॥ ૧૫ ॥
મનોહ્રા તાર્ક્યવિષ્ટા ચ શક્ત્યપારાવતસ્ય ચ ।
અજ્ઞનાચ્છન્તપસ્મારમુન્માદશ્ચ વિશેષતઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ-નિર્ગુણી-મનુ-વન્દાક-તાવતસ્ય પ્રયોગતઃ
અપસ્મારઃ મહાગદઃ સહસ્રા નાશમ્ ઉપૈતિ ॥ મનોહ્રા ચ
તાર્ક્ય-વિષ્ટા ચ પારાવતસ્ય શક્ત્ય અજ્ઞનાત્ અપસ્માર
ચ ઉન્માદં વિશેષતઃ હન્તિ ॥

નગોડના ઝાડ ઉપર જે પીણું વૃક્ષ થયું
હોય તેના રસને નસ્યપ્રયોગ કરવાથી અપ-
સ્માર નામનો મોટો રોગ તરત નાશ પામે છે.
મનશીલ, ગરુડની ચરક અને પારેવાંની
ચરકનું અંજન આંજવાથી અપસ્માર અને
ઉન્માદને અવશ્ય તે નાશ કરે છે. ૧૫, ૧૬

ટીકા-મનોહ્રા=મન.શિક્ષા, શક્ત્ય=વિષ્ટા ॥

ઘોડાવજનું ચૂર્ણ

યઃ હ્રાદેત્ ક્ષીરમક્તાશી માક્ષિકેણ વચારજઃ ।
અપસ્મારં મહાધોરં ચિરોત્યં સ જયેદ્ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૭ ॥
અન્વયઃ-યઃ માક્ષિકેણ વચારજઃ હ્રાદેત્, ક્ષીર-
મક્ત-આશી (ચ મહેત્), સ. ચિરોત્યં મહાધોરમ્
અપસ્માર ધ્રુવં જયેત્ ॥

જે માણસ અધની સાથે ઘોડાવજનું ચૂર્ણ
આપ અને દૂધ-ભાત જમે, તે મહાધોર અને
લાંબા કાળથી થયેલ અપસ્મારને પણ અવશ્ય
મટાડી શકે છે. ૧૭

ટીકા-વચા='ચોડવચ' इति लोके ॥

કોળાના રસથી વાટેલું જેઠીમધ
કૂખાળકફલોત્યેન રસેન પરિપેયિતમ્ ।
અપસ્મારવિનાશાય યથ્વાહં સ પિતૃત્યયહમ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વય-અપસ્માર-વિનાશાય સઃ કૂખાળક-ફલ-
અત્યેન રસેન પરિપેયિતં યથ્વાહં વ્યહ પિતૃત્ ॥

અપસ્મારનો નાશ કરવા માટે માણસે
કોળાના રસથી વાટેલું-જેઠીમધ તથા દિવસ
પીવું. ૧૮

ટીકા-વ્યહમિતિ-પ્રત્યક્ષ પાનાદિવસત્રજેનૈવાપસ્મા-
રોપશમો મવતીત્યમિત્યાયઃ ॥ 'તથા દિવસ પીવું' એમ
કહેવામાં આ અભિપ્રાય છે કે, માત્ર તથા જ દિવસ
પીવાથી અપસ્માર મટે છે.

બ્રાહ્મીનું બી

બ્રાહ્મીરસવાકુષ્ઠશઙ્ખપુષ્પીગૃતં વૃતમ્ ।
પુરાણં સ્વાદપસ્મારોન્માદગ્રહરં પરમ્ ॥ ૧૯ ॥
અન્વયઃ-બ્રાહ્મી-રસ-વચા-કુષ્ઠ-શઙ્ખ-પુષ્પી-ગૃતં
પુરાણં વૃત પરમ્ અપસ્માર-ઉન્માદ-ગ્રહ-હર સાત્ ॥

બ્રાહ્મીનો રસ, વજ, કઠ અને શંખાવળી-
થી પકાવેલું જૂનું ગાયનું ઘી શ્રેષ્ઠ હોઈ અપ-
સ્માર, ઉન્માદ તથા વળગાડને મટાડે છે. ૧૯
ટીકા-પ્રત્યક્ષ પ્રક્રિયા-પુરાણ ગોવૃતં પ્રત્યક્ષિતમ્ ।
વચાકુષ્ઠશઙ્ખપુષ્પીનાં સમુદિતાનાં કૃત્વમિતાનાં કલ્પેન પ્રત્ય-
ક્ષિત્રાહ્મીરસપિષ્ઠેન પચેત્ । આ ઘી ખનાવવાની રીત
આ છે-જૂનું ગાયનું ઘી ચોસડ રૂપિયાભાર લેવું;
વજ, કઠ અને શંખાવળી-બધાં બળી સોળ રૂપિયા-
ભાર લઈ ચોસડ રૂપિયાભાર બ્રાહ્મીના રસમાં તેઓને
વાટી કંક કરી, તે કંક નાખીને પેલું ઘી પકાવવું,
એટલે તે 'બ્રાહ્મીવૃત' તૈયાર થાય છે.

કોળાનું ઘી

કૂખાળકરસે સર્પિરણદશગુણે પચેત્ ।
યથ્વાહકલ્કં તત્પાનમપસ્મારવિનાશનમ્ ॥ ૨૦ ॥
અન્વયઃ-અથદશગુણે કૂખાળકરસે યથ્વાહ-કલ્ક
(કૃત્વા, તત્ર) સર્પિઃ પચેત્ । તત્-પાનમ્-અપસ્માર-
વિનાશનં (સ્યાત્) ॥

કોળાના અઠારગણના રસમાં જેઠીમધના
કંકથી ગાયનું જૂનું ઘી પકાવવું. તે પીવાથી
અપસ્મારનો નાશ કરે છે. ૨૦

કલ્પાણક ચૂર્ણ

હૃત્કમ્પોડક્ષિકજા यस્ય સ્વેદો હસ્તાદિશીતતા ।
દશમૂલોજલે તસ્ય કલ્પાણાર્યં પ્રયોજયેત્ ॥ ૨૧ ॥
પશ્ચકોલં સમરિચં ત્રિફલા વિઙ્કસૈન્ધવમ્ ।
કૃષ્ણાવિઙ્કપૂત્રીકયવાની ધાન્યજીરફમ્ ॥ ૨૨ ॥
પીતમુષ્ણામ્બુના ચૂર્ણં વાતશ્લેષ્મામયાપહમ્ ।
અપસ્મારે તથોન્માદેડ્યર્શસાં ગ્રહણીગદે ॥
પ્રતત્ કલ્પાણકં ચૂર્ણં નરસ્યાન્નેશ્ચ દીપનમ્ ॥ ૨૩ ॥

અન્વયઃ-યસ્ય હૃત્-કમ્પઃ ક્ષિક-જા સ્વેદઃ હસ્ત-
આદિ-શીતતા (મહેત્), તસ્ય દશમૂલી-જલે કલ્પાણ-
આર્યં પ્રયોજયેત્ ॥ પશ્ચકોલં સમરિચ ત્રિફલા વિઙ્ક-
સૈન્ધવ કૃષ્ણા-વિઙ્ક-પૂત્રીક-યવાની ધાન્ય-જીરક-
ચૂર્ણમ્ ઊષ્ણ-અમ્બુના પીતં-વાત-શ્લેષ્મા-આમય-અપહમ્
(મવતિ) ॥ પ્રતત્ કલ્પાણકં ચૂર્ણમ્ અપસ્મારે તથા
ઉન્માદે અપિ અર્શસાં (અર્શઃ) ગ્રહણીગદે (હિતમ્),
ચ નરસ્ય અગ્નેઃ વીપનમ્ (જસ્તિ) ॥

અથ વાતવ્યાધ્યધિકાર: ।

૨૪ : વાતવ્યાધિઓ કે ૮૦ વાયુસંબંધી રોગોનો અધિકાર*

તત્ર વાતવ્યાધીનાં સામાન્યતો વિપ્રકૃયાનિ નિદાન્યાદ-

વાતવ્યાધિઓનાં સામાન્ય રીતે દૂરનાં નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ

કપાયકટુનિકકપ્રમિતરૂક્ષઠ્ઠાગ્રતઃ, પુરઃ-પવનજાગરપ્રતરણામિવાતધ્રમઃ । હિમાદનશના-સ્યા નિષુવનાઞ્ચ ધાતુક્ષ્યાદ્, મલાદિપરિષાર-ણાન્મદનશોકચિન્તામયૈઃ ॥ ૧ ॥

અતિશ્વતજમોક્ષણાદ્દુકૃતાતિમાંસક્ષ્યાદ્, અતીવ ઘમનાઞ્જામતિવિરેચનાદામતઃ । પયોદસમયે દિનક્ષણદયોસ્તૃતીયાંશયો, નૈરામતિગતેઽશિતે શિશિરસંજ્ઞકાલેઽપિ ચ ॥ ૨ ॥

દેહે છોતાંસિ રિક્તાનિ પૂરયિત્વાઽનિહો યતી । કતોતિ વિવિધાન્ રોગાન્ સર્વાઙ્ગૈકાઙ્ગસંધ્રવાન્ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ-કપાય-કટુ-તિક્ક-પ્રમિત-રૂક્ષ-લઘુ-અગ્રતઃ, પુરઃપવન-જાગર-પ્રતરણ-અમિવાત-ધ્રમૈઃ, હિમાત્, અનશનાત્, તથા નિષુવનાત્, ચ ધાતુ-ક્ષ્યાત્, મલ-આદિ-પરિષારણાત્, મદન-શોક-ચિન્તા-મયૈઃ અતિ-શ્વતજ-મોક્ષણાત્, ગદ-કૃત-અતિ-માંસ-ક્ષ્યાત્, અતીવ ઘમનાત્, અતિ વિરેચનાત્, આમતઃ, પયોદ-સમયે, દિન-ક્ષણદયોઃ તૃતીય-અંશયોઃ અશિતે જામ્ અતિ-ગતે, અપિ ચ શિશિર-સેદ્ધ-કાલે નૃણાં દેહે થલી અનિહઃ રિક્તાનિ છોતાંસિ પૂરયિત્વા સર્વાઙ્ગ-एकाङ्ग-સંધ્રવાન્ વિવિધાન્ રોગાન્ કરોતિ ॥

તૂરાં, તીખાં, કડવાં, માપથી ખૂબ થોડાં, માપથી ખૂબ વધારે, લૂખાં તથા હલકાં અત્રો ખાવાથી, પૂર્વ દિશાના પવનથી, ઉત્તરગરાથી, પાણીમાં તરવાથી, કંઈ લાગવાથી, અમથી, હિમથી, ઉપવાસથી, અતિમૈથુનથી, ધાતુના ક્ષયથી, મળ આદિના વેગોને રોકવાથી, કામ-વાસનાથી, શોકથી, ચિંતાથી, ભયથી, ખડું જ દોહી કાઢવાથી, રોગે કરેલા માંસના અત્યંત

* આક્ષેપક આદિ વાયુના વિકારો પણ અપ-સ્મારની પેઠે વેગ કરનારા હોય છે, તેથી અપસ્માર-ના અધિકાર પછી તેને લગતા અથવા તેની સાથે સંકળાયેલા આ વાયુ સંબંધી વ્યાધિઓનો વાત-વ્યાધિ-અધિકાર શરૂ કરાય છે.

ક્ષયથી, ઘણી ઊલટીથી, અત્યંત વિરેચનથી, અને આમથી (વાયુસંબંધી રોગો ઉત્પન્ન થાય છે) તેમ જ વર્ષાઋતુમાં, દિવસના તથા રાત્રિના ત્રીજા ભાગમાં, ખાધેલા ખોરાક પચ્યા પછી અને શિશિરઋતુમાં પણ માણસોના શરીરમાં બળવાન થયેલા વાયુ, (દેહના) ખાલી થયેલા સોતોને પૂરી દઈ આખા શરીરને લગતા અથવા શરીરના અમુક ભાગને લગતા અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. ૧-૩

ટીકા-પ્રમિતમ્=અગ્ર વૈપરીત્યેનોપવર્ગઃ તેન અપરિ-મિતમિત્યર્થઃ, પ્રકર્ષેણ મિતમત્યલ્પ વા, લઘુત્તમ્=અતિ-પુરણં શાલ્યાદિ । કતિચિદ્દનાનિ નવાન્યપિ વાતલાનિ । યત આહ ગુણરત્નમાલાયામ્-‘નીવારણપિપ્તઃ સતીત્વચક્રઃ-શ્યામાકમુદ્રાલકો, નિષ્પાવાથ મકુટકથ વરદા મહત્ત્વકઃ કોદ્રવઃ’ ॥ એ વાતકપા ઇતિ શોષઃ । નીવારણ=પ્રતા-ધિકા, ‘તીની’તિ લોકે, ત્રિપુટઃ=‘લેસારી’તિ લોકે, સતીત્વઃ=કન્યાયઃ, નિષ્પાવાઃ=રાજમાપઃ-‘વોહા’ ઇતિ લોકે । મકુટકઃ=‘મોટ’ ઇતિ લોકે; વરદા=વરદિકા, ‘વર’ ઇતિ લોકે, મહત્ત્વઃ=મસૂરી । પુરઃપવનઃ=પ્રાગવાતઃ । આમતઃ=આમેન માર્ગવિરણાત્ । યત ડકમ્-‘વાયોધાતુ-ક્ષયારકોપો માર્ગસ્થાવરણેન ચે’તિ । પયોદસમયે=વર્ષાઋ, જામતિગતેઽશિતે=મુજેઽતીવ જીર્ણતા ગતે, ‘દેહે છોતાંસિ’ ઇત્યાદિના સંપ્રાપ્તિક્તા । કપાયાદિભિર્હૃતુભિઃ, વર્ષાદિસમયે હેતુભૂતે થલી, અનિહઃ=પ્રવૃદ્ધો વાયુઃ; વિવિધાન્ રોગાન્ કરોતિ, તે રોગઃ કથ્યન્તે ॥ અત્યંત બહુના ચોખા વગેરે ધાન્યો પચવામાં હલકાં ગણાય છે; કેટલાંક નવાં ધાન્યો પણ વાયુને ઉત્પન્ન કરનારાં એટલે વાયડાં હોય છે; જેમ કે ચણચરનમાલા નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે ‘નાનવી, મકાઈ, પટાણુ, ચણા, સામો, મગ, તુવર, વાલ, મક, કમ્બુઆનાં બીજ, મચ્છર અને કોદર, એ ધાન્યો વાયુને ઉત્પન્ન કરનારાં વાયડાં છે.’ આમથી એટલે અણ્ણાંશથી માર્ગો ઢંકાઈ જવાને લીધે; આમથી પણ વાયુસંબંધી રોગો ઉત્પન્ન થવા વિષે કહ્યું છે. આ સંબંધે બીજા ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે ‘ધાતુના ક્ષયથી અને માર્ગો ઢંકાઈ જવાથી વાયુનો કોપ થાય છે.’ (બાકીની ટીકાનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ વર્ષતદિકારણપ્રવલ્લવાતોત્પન્નવ્યાધિનામાન્યાદ-વર્ષાઋતુ વગેરે નિદાનોથી પ્રબળ થતા વાયુને લીધે ઉત્પન્ન થતા ૮૦ રોગો શિરોગ્રહોઽલ્પકૃશતા ચુસ્માઽપયથં હનુગ્રહઃ । જિહ્વાસ્તમ્બો ગદ્ગદત્વં મિમિનત્ત્વજ મૂકના ॥ ૪ ॥

નેરે હૃદયમાં કંપ, નેત્રમાં પીડા, પર-
એવો અને હાથ-પગ આદિમાં શીતલપણું
થાય તે માણસને દશમૂલીના જળમાં કલ્યાણક
ચૂર્ણ અવડાવવું. પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક,
ચિત્રક, સૂંઠ, મરી, હરડે, ખહેડાં, આમળાં,
બીડલુ, સિંધાલુ, શાહજીરું, વાવડિંગ,
કાકચિયા, અન્નમો, ધાણા અને જીરું-એટલાં
દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ (દશમૂળીના) ઊના પાણી સાથે
પીધું હોય તો તે વાયુસંબંધી તથા કફ-
સંબંધી રોગોનો નાશ કરે છે. આ કલ્યાણક
નામનું ચૂર્ણ અપરમાર, ઉન્માદ, અરશ અને
અહણીમાં હિતકારી છે અને નાશ પામેલા
બઠરાશિને પ્રદીપ કરે છે. ૨૧-૨૩

અન્યગાદ્યમ્-

અંથોમાં નથી એવો ઉપાય

દ્વૌ કીટમેદ્વૌ વિચિવદ્વાનીય રવિવાસરે ।

કળ્પે મુજે વા સન્ધ્યાર્યં જયેદુગ્રામપસ્મૃતિમ્ ॥૨૪॥

અન્યયઃ-દ્વૌ કીટ-મેદ્વૌ રવિવાસરે વિચિવત્ આનીય

કળ્પે વા મુજે સધાર્ય ઉગ્રામ્ અપસ્મૃતિ જયેત્ ॥

નદીના કિનારે રેતીની અંદર જે કીડાઓ
રહે છે, તે કીડાઓનાં બે લિંગ રવિવારના દિવસે
લાવી ગળામાં અથવા હાથમાં ધારણ કરી
માણસ ઉઘ્ર અપરમારને પણ મટાડી શકે છે.

ટીકા-અવન્તુ કીટો નદીતીરે સિક્રતામયં તિષ્ઠતિ ॥

સરગવા આદિતું નસ્ય

શિમુકુપ્તજલાડજાજીલશુન્યોપહિદ્ગુમિઃ ।

વસ્તમૂત્રે શૂતં તૈલં નાવતં સ્વાદપસ્મૃતૌ ॥ ૨૫ ॥

અન્યયઃ-શિમુ-કુપ્ત-જલ-અજાતી-લજુન-વ્યોષ-

હિદ્ગુમિઃ વસ્તમૂત્રે શૂતં તૈલમ્ અપસ્મૃતૌ નાવન સ્વાત્ ॥

સરગવો, કઠ, વાળો, જીરું, લસણ, સૂંઠ,
મરી, પીપર અને હિંગથી બકરાના મૂત્રમાં
પકાવેલું તૈલ અપરમારમાં નસ્યરૂપે (હિત-
કારી) થાય છે. ૨૫

ટીકા-જલં=વાલક, અજાતી=ગીરકઃ, વસ્ત=

લાગઃ, નાવન=નસ્યમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ઉન્માદોનાં પથ્ય અપરમારમાં પણ યોજવાં

ઉન્માદેષુ યદુદિષ્ટં પથ્યં નસ્યાજ્ઞનોપધમ્ ।

અપસ્મારેડપિ તત્સર્વં પ્રયોક્તવ્ય મિપગ્ધરે ॥૨૬॥

x આ કીડાને મારવાડમાં 'ગ્રાષ્ટીકીડા' કહે છે.

અન્યયઃ-ઉન્માદેષુ યત્ પથ્યં નસ્ય-અજ્ઞન-ઔપધમ્
ઉદિષ્ટં તત્ સર્વમ્ મિપગ્ધરે અપસ્મારે ણિપિ પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

ઉન્માદોના વિષયમાં જે કાંઈ પથ્ય, નસ્ય,
અન્ન અને ઔપધો કહેવાયાં છે, તે સધળાં-
ઓનો ઉત્તમ વૈદ્યોએ અપરમારમાં પણ ઉપ-
યોગ કરવો. ૨૬

ભૂતભૈરવ-રસઃ

મૃતસૂતાશ્ચલોદ્વજ શિલાગન્ધઃ તાલકમ્ ।

રસાજ્ઞનઃ તુલ્યાંશં નરમૂત્રેણ મર્દયેત્ ॥ ૨૭ ॥

તત્રોલદિગુણં ગન્ધં લોહપાત્રે ક્ષર્ણં પચેત્ ।

પશ્ચગુઓન્નિતં મધ્યમપસ્મારહરં પરમ્ ॥ ૨૮ ॥

દ્યોયં સૌચર્ચલં હિદ્ગુ નરમૂત્રેણ સર્પિષા ।

વિવેકર્પમિતં પથ્થાદ્રસડયં ભૂતભૈરવ ॥ ૨૯ ॥

અન્યયઃ-મૃત-સૂત-અશ્વ-લોહ વ શિલા-ગન્ધ વ

તાલક વ રસાજ્ઞન તુલ્યાંશ નર-મૂત્રેણ મર્દયેત્, તદ-

ગોલ-દિગુણ ગન્ધ લાહ-પાત્ર ક્ષર્ણ પચેત્, અથ મૂત્ર-

ભૈરવઃ રસ, પથ-ગુણ-ઓન્નિત-મધ્ય, પરમ્ અપસ્મારહરમ્

(અસ્તિ), પથાત્ વ્યોષ સૌચર્ચલં હિદ્ગુ કર્પમિત નર-

મૂત્રેણ સર્પિષા વિવેત્ ॥

મારેલો પારો, મારેલું અશ્વક, મારેલું

લોહ, મનશીલ, ગંધક, મારેલી હરતાલ અને

રસવંતીને સમલાએ લઈ તેઓને માણસના

મૂત્રમાં વાટી ગોળો કરી તે ગોળાની સાથે

બમણા ગંધકને લોહાના પાત્રમાં કણવાર

પકાવવો એટલે આ 'ભૂતભૈરવ' નામનો રસ

તૈયાર થાય છે. આ રસ પાંચ અણાડીમાર

આવે; એ અપરમારને મટાડનાર ઉત્તમ ઉપાય

છે. આ રસ ખાધા પછી સૂંઠ, મરી, પીપર,

સંચળ અને હિંગ એક તોલો લઈ માણસ-

ના મૂત્ર સાથે અને ઘી સાથે પીવાં. ૨૭-૨૯

અપરમારનો અધિકાર સમાપ્ત

* મૂત્રાનાં-મૂત્ર-સદૃશ-અવસ્માર-ઉન્માદ-આદિ-
રોમાળા મૈરવો-મયાનકો રસ-મૂત્ર-મૈરવ-રસ-મૂત્ર
જેવા અપરમાર-ઉન્માદ વગેરે રોગોને લયકર
એટલે તેવા રોગોનો અવસ્થ નાશ કરનાર જે રસ
તે ભૂતભૈરવરસ કહેવાય છે.

અથ વાતવ્યાધ્યધિકારઃ ।

૨૪ : વાતવ્યાધિઓ કે ૮૦ વાયુસંબંધી રોગોનો અધિકાર*

તત્ર વાતવ્યાધીનો સામાન્યતો વિપ્રકૃષ્ટાનિ નિદા-
નાન્યાહ-

વાતવ્યાધિઓનાં સામાન્ય રીતે દૂરનાં
નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ

કપાયકકુનિકકમમિનસૂક્ષ્મકામતઃ, પુરઃ-
પવનજાગરપ્રતરણામિવાતધ્રમઃ । હિમાદનશના-
સ્થા નિધુવનાન્ ધાતુક્ષ્યાદ્, મલાદિપરિધાર-
ણાન્મદનશોકચિન્તાપ્રયઃ ॥ ૧ ॥

અતિશ્વતજમોક્ષણાદ્વદ્વૃતાતિમાંસક્ષ્યાદ્, અનીઘ
વમનાત્પ્રામાતિયિરેચનાદામતઃ । પયોદસમયે
દિનક્ષણદયોસ્તૂતીયાંશયો, જર્વામતિગતેઽશિતે
શિશિરસંજકાલેઽપિ ચ ॥ ૨ ॥

‘દેહે સ્તોતાંસિ રિક્તાનિ પૂરપિત્ત્યાઽનિલો યલો ।
કરોતિ વિવિધાન્ રોગાન્ સર્ગૈઃકાઠ્ઠસંધ્રયાન્ ॥૩॥

અન્યઃ-કપાય-કદુ-તિક્ત-પ્રમિત-દક્ષ-લઘુ-
અગ્નઃ, પુર પવન-જાગર પ્રતરણ-અમિષાત ધમૈ, હિમાદ્,
અનશનાત્ તથા નિધુવનાત્, ન ધાતુ-ક્ષ્યાત્, મલ-
આદિ-પરિધારણાત્, મદન-શોક-ચિન્તા-પ્રયઃ અતિ-
શ્વતજ-મોક્ષણાત્, ગદ-કૃત-અતિ-પ્રાપ્ત-ક્ષ્યાત્, અતીવ
વમનાત્, અતિ વિરેચનાત્, આમત, પયોદ-સમયે,
દિન-ક્ષણદયોઃ તૂતીય-અશયો. અશિતે જરામ્ અતિ-
ગતે, અપિ ॥ શિશિર-સંજ-કાલે નૃણાં દેહે યત્ત અનિલઃ
રિક્તાનિ સ્તોતાંસિ પૂરિત્વા સર્ગૈઃ-एकाङ्ग-संध्रयान्
વિવિધાન્ રોગાન્ કરોતિ ॥

તૂરાં, વીખાં, કડવાં, આપથી ખૂબ થોડાં,
આપથી ખૂબ વધારે, લૂખાં તથા હલકાં અત્રો
આવાથી, પૂર્વ દિશાના પવનથી, ઉત્તરથી,
પાણીમાં તરવાથી, કંઈ લાગવાથી, શ્રમથી,
હિમથી, ઉપવાસથી, અતિથેનુનથી, ધાતુના
ક્ષયથી, મળ આદિના વેગોને રોકવાથી, કામ-
વાસનાથી, શોકથી, ચિંતાથી, લયથી, બહુ જ
લોહી કાઢવાથી, રોગે કરેલા માંસના અત્યંત

* આરોપક આદિ વાયુના વિકારો પશુ અપ-
રમારની પેઠે વેગ કરનારા હોય છે, તેથી અપરમાર-
ના અધિકાર પછી તેને લગતો અથવા તેની સાથે
સંકળાયેલો આ વાયુ સંબંધી વ્યાધિઓનો વાત-
વ્યાધિ-અધિકાર શરૂ કરાય છે.

ક્ષયથી, ઘણી ઊતરીથી, અત્યંત વિરેચનથી,
અને આમથી (વાયુસંબંધી રોગો ઉત્પન્ન
થાય છે) તેમ જ વર્ષાઋતુમાં, દિવસના તથા
રાત્રિના ત્રીજા ભાગમાં, ખાધેલો ખોરાક પચ્યા
પછી અને શિશિરઋતુમાં પશુ માણસોના
શરીરમાં બળવાન થયેલો વાયુ, (દેહના)
ખાલી થયેલા સ્રોતોને પૂરી દઈ આખા શરીરને
લગતા અથવા શરીરના અમુક ભાગને લગતા
અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. ૧-૩

ટીકા-પ્રમિતમ્=અત્ર વૈપરીત્યેનોપર્ણઃ તેન અપરિ-
મિતમિત્યર્થઃ, પ્રકર્ષેણ મિતમત્યલ્પ વા, લઘુનમ્=અતિ-
પુરણ શાલ્યાદિ । કૃતિચિદનાનિ નવાન્યપિ વાતકાનિ ।
યન આહ શુગરત્તમાલાયામ્-‘નીવારણિપુટ. સત્તીનચળક-
રયામાન્સુદ્રાઢકો, નિષ્પાવાથ મકુટકથ વરટા મન્ત્રલ્યકઃ
કોદ્રવઃ’ ॥ પૂતે વાતકરા इति श्लेषः । નીવાર=પ્રસા-
ધિકા, ‘તીની’તિ લોકે, ‘ત્રિપુટ’=‘ત્વેતારી’તિ લોકે,
સત્તીન=કચાયઃ, નિષ્પાવઃ=રાગમાપ-‘યોઢા’ इति
લોકે । મકુટક=‘મોટ’ इति लोके, वरटा=वरटिका,
‘વર’ इति लोके, मन्त्रल्य=मन्त्री । પુર પવન=પ્રાગવાતઃ ।
આમત=આમેન માર્ગવિરણાત્ । યત્ત ઉક્તમ્-‘વાયોધાતુ-
ક્ષ્યાત્કોપો માર્ગસ્વાવરણેન ચૈ’તિ । પયોદસમયે=વર્ષાઋ-
તુમામતિગતેઽશિતે=શુક્રેઽનીવ ઝીર્ણતાં ગતે, ‘દેહે સ્તોતાંસિ’
इत्यादिना संप्राप्तिरुक्ता । કપાયઆદિમિહૈતુભિ, વર્ષાદિસમયે
દેતુભૂતેમની, અનિઘ=અશુદ્ધોવાયુ, વિવિધાન્ રોગાન્ કરોતિ,
તે રોગઃ કથ્યન્તે ॥ અન્યંત બૂનાં ચોખા વગેરે ધાન્યો
પચવામાં હલકાં ગણાય છે; કેટલાંક નવાં ધાન્યો પશુ
વાયુને ઉપજ કરનારાં એટલે વાયકા હોય છે, જેમ કે
શુથરત્તમાલા નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે ‘નાનની,
મકાઈ, વટાણા, ચણા, સામેા, મગ, તુવર, વાલ, મર,
કસુંબાના બીજ, મસૂર અને કાદરા, એ ધાન્યો
વાયુને ઉપજ કરનારા વાયકાં છે’ આમથી એટલે
અછળાં શથી માર્ગો દંકાર્ધ વ્યવોને લીધે, આમથી
પશુ વાયુસંબંધી રોગો ઉપજ થવા વિશે કહ્યું છે.
આ સંબંધે બીજા ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે ‘ધાતુના
ક્ષયથી અને માર્ગો દંકાર્ધ વ્યવોથી વાયુનો કોપ
થાય છે.’ (બાદીની ટીકાનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ વર્ષાદિકારણપ્રવચનાતોત્પ્રવચનામાન્યાહ-
વર્ષાઋતુ વગેરે નિદાનોથી પ્રબળ થતા
વાયુને લીધે ઉત્પન્ન થતા ૮૦ રોગો
શિરોમુહોઽપ્પ્રક્રમતા જન્માઽપર્યં દ્રુતમુઃ ।
જિહ્વામુખો ગદ્ગદત્વં મિમિન્મત્યજ્ઞ મૂકના ॥૪॥

વાચાલતા પ્રલાપશ્ચ રસાનામનમિહતા ।
 યાધિયૈ કર્ણનાદશ્ચ સ્પર્શાશ્ચ તથા ડર્દિતમ્ ॥૫॥
 મન્યાસ્તમ્ભોઽપ્ર ગણિતો યાદુશોષોઽપવાહુકઃ ।
 વર્ણિતા ચૈવ વિશ્વાચી ઊર્ધ્વવાત ડરીરિતઃ ॥૬॥
 આધ્માનશ્ચ પ્રત્યાધ્માને યાતાષ્ટીલા પ્રત્યષ્ટીલા ।
 તૂની ચ પ્રતિતૂની ચ વહ્નિવેષમ્યમેવ ચ ॥૭॥
 આટોપઃ પાર્શ્વશૂલશ્ચ ત્રિકશૂલં તથૈવ ચ ।
 મુહુઃ મૂચનં મૂચનિપ્રહો મલગાદતા ॥૮॥
 પુરીપર્યાપ્રવૃત્તિશ્ચ ગૃધ્રસી ચ તતઃ પરા ।
 કલાયલજ્જતા ચાપિ લજ્જતા પહ્નુતા તથા ॥૯॥
 ક્રોધુરીર્પકલ્પયો ચ વાતકણ્ઠકઃ એવ ચ ।
 પાદહર્ષઃ પાદદાહઃ આક્ષેપો દણ્ડકામિધઃ ॥૧૦॥
 વાતપિત્તકૃતાક્ષેપસ્તથા દણ્ડાપતાનકઃ ।
 અભિષાતકૃતાક્ષેપ આયામો દ્વિવિધઃ સ્મૃતઃ ॥૧૧॥
 આન્તરશ્ચ તથા વાહ્યો ધનુર્વાતશ્ચ કુન્જકઃ ।
 અપતન્ત્રોઽપતાનશ્ચ પક્ષાધાતોઽલિલાત્તકઃ ॥૧૨॥
 કમ્પઃ સ્તમ્ભો વ્યથા તોદો મેદશ્ચ સ્ફુરણં તથા ।
 રોક્ષ્યં કાર્શ્યશ્ચ કાર્ણ્યશ્ચ શૈત્યં લોભાશ્ચ હર્ષણમ્ ॥૧૩॥
 અહમર્દોઽહધિશ્ચ શિરાસક્લોચ એવ ચ ।
 અદ્વશોપશ્ચ ભીત્યં મોહશ્ચ ચલચિત્તા ॥૧૪॥
 નિદ્રાનાશઃ સ્વેદનાશો યલહાનિસ્તયૈવ ચ ।
 શુક્રશયો રજોનાશો ગર્ભનાશઃ પરિશ્રમઃ ॥૧૫॥
 એત યવાશીતિસંખ્યા રોગા યોગેન રુઢિતઃ ।
 વાતવ્યાધીતિ નામાનો મુનિભિઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥
 અન્વય-શિરોમુદઃ, અત્યશ્ચ, અત્યર્થ જુષ્મા, હનુમુદઃ, જિહ્વાસ્તમ્ભઃ, ગદગદત્વં, મિન્મિનત્વં, ચ મૂકતા, વાચાલતા, પ્રલાપઃ, રસાનામ અનમિહતા, યાધિયૈ, કર્ણનાદઃ, ચ સ્પર્શ-અન્નભ્રમ, તથા ડર્દિતમ્, મન્યા-સ્તમ્ભઃ અન ગણિતઃ, યાદુશોષઃ, અપવાહુકઃ, ચ વિશ્વાચી એવ વર્ણિતા, ઊર્ધ્વવાતઃ ડરીરિતઃ, આધ્માન, ચ પ્રત્યાધ્માન, વાત-અષ્ટીલા, પ્રત્યષ્ટીલા, તૂની, ચ પ્રતિતૂની, ચ વહ્નિ-વેષમ્યમ્ એવ, ચ આટોપઃ ચ પાર્શ્વ-શૂલં, તથા ત્રિકશૂલમ્ એવ, મુહુઃ ચ મૂચનં, મૂચનિપ્રહઃ, મલ-ગાદતા, ચ પુરીપર્યાપ્રવૃત્તિઃ, તતઃ પરા ચ ગૃધ્રસી, કલાય-લજ્જતા, અપિ ચ લજ્જતા, તથા પહ્નુતા, ક્રોધુ-રીર્પક-લક્ષણો, ચ વાત-કણ્ઠકઃ એવ, ચ પાદ-હર્ષઃ, પાદ-દાહઃ, દણ્ડક-અમિધઃ આક્ષેપઃ, વાત-પિત્ત-કૃત-આક્ષેપઃ, તથા દણ્ડ-અપતાનકઃ, અભિષાત-કૃત-આક્ષેપઃ, આયામઃ દ્વિવિધઃ સ્મૃતઃ-આન્તરઃ તથા વાહ્યઃ, ધનુર્વાતઃ, ચ કુન્જકઃ, અપતન્ત્રઃ, ચ અપતાનકઃ, પક્ષાધાતઃ, અલિલાત્તકઃ, કમ્પઃ, સ્તમ્ભઃ, વ્યથા, તોદઃ, ચ મેદઃ, તથા સ્ફુરણ, રોક્ષ્યં, ચ કાર્શ્યં, ચ કાર્ણ્યં શૈત્યં, ચ

લોભા હર્ષણમ્, અહમર્દઃ, અન્ન-વિશ્રંશઃ, ચ શિરા-સક્લોચઃ એવ, ચ અદ્વશોષઃ, મોહઃ, ચ ચલ-ચિત્તા, નિદ્રાનાશઃ, સ્વેદ-નાશઃ, તથા ચ રજ-નાશઃ એવ, શુક્ર-ભયઃ, રજો-નાશઃ, ગર્ભ-નાશઃ, પરિશ્રમ-એતે અશીતિ-સંખ્યાઃ એવ રોગાઃ યોગેન રુઢિતઃ 'વાત-વ્યાધિઃ' इति नामानः मुनिभिः परिकीर्तिताः ॥

શિરોમુદઃ જેમાં થોડું કૃશપણું હોય તે-જૂલા, હનુમુદઃ, જિહ્વાસ્તંભ, ગદગદત્વ, મિન્મિનત્વ, મૂકતા, પ્રલાપ, રસાનાન, યાધિયૈ, કણ્ઠનાદ, ત્વક્શૂન્યતા, અર્દિત, મન્યાસ્તંભ, આહુશોષ, અપવાહુક, વિશ્વાચી, ઊર્ધ્વવાત, આધ્માન, પ્રત્યાધ્માન, વાતાષ્ટીલા, પ્રત્યષ્ટીલા, તૂની, પ્રતિતૂની, ત્રિકશૂલ, મુહુર્મૂચન, મૂચનિમુદ, ગૃધ્રસી, ખંજતા, પશુતા, કલાય-ખંજતા, ક્રોધુરીર્પક, અહલી, વાતકંઠક, પાદદાહ, પાદહર્ષ, દંડકાક્ષેપ, વાતપિત્ત-કૃતાક્ષેપ, દંડાપતાનક, અભિષાત-કૃતાક્ષેપ, અંતરાયામ, બાહ્યાયામ, ધનુર્વાત, કુન્જક, અપતન, અપતાનક, પક્ષાધાત, સર્વંગવાત, હૃસ્વકેશત્વ, વાચાલતા, આટોપ, પાર્શ્વશૂલ મલગાદતા, મલાપ્રવૃત્તિ, કંપ, સ્તંભ, રક્ષતા, કાર્શ્ય, કાર્ણ્ય, શૈત્ય, લોભહર્ષ, વ્યથા, તોદ, મેદ, શિરાસ્ફુરણ, અંગમર્દ, અંગશુક્રતા, સંકેચ, અંગવિશ્રંશ, મોહ, ચલચિત્તા, નિદ્રાનાશ, સ્વેદનાશ, યલહાનિ, લીરુતા, શુક્રશય, રજોનાશ, ગર્ભનાશ, પરિશ્રમ અને વહ્નિવેષમ્ય, એ એશી જ રોગોને યોગ-વ્યુત્પત્તિ અનુસાર તથા રૂઢિ-પ્રસિદ્ધિ અનુસાર વાતવ્યાધિ એ નામે મુનિઓએ કહ્યા છે. ૪-૧૬

ટીકા-એત એવ=શિરોમુદાદય એવ, યોગેન-વાતેન વાતાદિપાચિવૈતવ્યાધિરિતિ નિવૃત્ત્યા, તદા વાતજ્વરાદિષ્વપિ પ્રસન્નઃ સ્યાદત્ત ગાહ-રુઢિતઃ=પ્રસિદ્ધિતઃ, શિરોમુદાદયો-ડરીતિરેવ વાતવ્યાધિસંખ્યા પ્રસિદ્ધા, ન તુ વાતજ્વરાદયઃ ॥

* અહીં અર્થમાં કેટલાક રોગોને શ્લોકોના અન્વયથી બુદ્ધ કરે જણાવેલ છે, તેમાં મૂળ ગ્રંથ-કારણ અનુસરણ કરેલ છે; કેમ કે બુદ્ધ ગ્રંથકારે પોતે જ અહીં ૪-૧૬ શ્લોકોમાં જે ક્રમે વાત-વ્યાધિઓ જણાવેલ છે, તે ક્રમમાં ક્યાંક ફેરફાર કરી ૨૮ માં શ્લોકથી આરંભી તે તે વાતવ્યાધિ-ઓનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ લખી છે,

‘વાતવ્યાધિ’ એ યૌગિક નામ છે અને રૂઢ નામ પણ છે; શિરોગ્રહ વગેરે રોગો વાયુથી થાય છે, માટે ‘વાતવ્યાધિ’ કહેવાય છે; એટલે ‘વાત-વ્યાધિ’ શબ્દનો જે સમાસસિદ્ધ અર્થ જેમાં ખરાબર ઘટે છે, તે ‘વાતવ્યાધિ’ શબ્દ યૌગિક ગણાય છે, તેથી એ ‘શી વ્યાધિઓ જ “વાતવ્યાધિ” કહેવાય છે, પરંતુ બીજા વાતજન્ય આદિ વ્યાધિઓ ‘વાતવ્યાધિ’ કહેવાતા નથી, એવી પ્રસિદ્ધિ જણાવતો ‘વાતવ્યાધિ’ શબ્દ રૂઢ ગણાય છે. જે એકલો યૌગિક જ ‘વાતવ્યાધિ’ શબ્દ અહીં લેવાય તો વાતજન્ય આદિ વ્યાધિઓ પણ એ શબ્દથી અહીં સમજાય. તે ગેરસમજ દૂર કરવા અહીં જે ૮૦ રોગો જ ‘વાતવ્યાધિ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે જ લેવા માટે ‘વાતવ્યાધિ’ શબ્દનો રૂઢિથી પણ પ્રયોગ કરેલ છે, તેથી વાતજન્ય આદિને પ્રસિદ્ધ ‘વાત-વ્યાધિ’ તરીકે નહિ ગણવા.

અથ વાતવ્યાધીનાં સામાન્ય ચિકિત્સામાહ-

વાતવ્યાધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા

મધુરલઘ્વણસામ્લક્ષિગ્ધનસ્વોષ્ણનિદ્રા,-
ગુરુચ્ચિરવસ્તિસ્વેદસન્તર્પણાનિ ।
દહનજલદકોપાભ્યઘ્નસમર્દનાનિ,
પ્રકૃપિતપવમાનં શાન્તમેતાનિ કુર્યુઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્યઃ-મધુર,-લઘ્વણ,- સામ્લ,- સ્નિગ્ધ,- નસ્ત-
લઘ્વ,-નિદ્રા,-ગુરુ-ચ્ચિરવસ્તિ,-સ્વેદ,- સંતર્પણાનિ,
દહન,-જલદ,-કોપ,-અભ્યઘ્ન,-સમર્દનાનિ એતાનિ પ્રકુ-
પિત-પવમાન શાન્ત કુર્યુઃ ॥

મધુર, ખાસ, ખાટા તથા સ્નિગ્ધ પદાર્થો,
નસ્ત, ગરમ પદાર્થો, નિદ્રા, લાંબે પદાર્થો, સૂચનાં
કિરણો, પિચકારીની ક્રિયા, શેક વગેરે સ્વેદન-
ક્રિયા, તર્પણના ઉપાયો, ડામ દેવા, વરસાદ,
ઠંડા, તેલની માલિશ અને શરીરને ચોળણુ-
મસળણુ-દાખણુ, એ કહેવાલા વાયુને શાન્ત
કરે છે. ૧૭

અથ વિશિષ્ટાનાં વાતવ્યાધીનાં લક્ષણાનિ ચિકિત્સા-
માહ; તનાદો શિરોગ્રહસ્ય લક્ષણમાહ-

ખાસ ગણેલ તે તે વ્યાધિઓનાં
લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ :

૧. ‘શિરોગ્રહ’ લક્ષણ
રક્તમાશ્રિત્ય પવનઃ કુર્યાન્મૂર્ધધરાઃ શિરાઃ ।
રુક્ષાઃ સવેદનાઃ કૃષ્ણાઃ સોડસાધ્યઃ સ્પાન્દિતોગ્રહઃ

અન્યઃ-પવનઃ રક્તમાશ્રિત્ય મૂર્ધધરાઃ શિરાઃ
રુક્ષાઃ સવેદનાઃ કૃષ્ણાઃ કુર્યાત્, સઃ શિરો-ગ્રહઃ અસાધ્યઃ
સ્યાત્ ॥

વાયુ રુધિરનો આશ્રય કરી ઠોકમાં
રહેલી શિરાને રૂક્ષ, વેદનાવાળી તથા કાળી
કરી નાખે તે ‘શિરોગ્રહ’ કહેવાય છે; અને
તે અસાધ્ય છે. ૧૮

ટીકા-મૂર્ધધરાઃ=મુખાગતાઃ, સઃ=પવનઃ, શિરોગ્રહઃ
સ્વાદિત્યન્વયઃ, સઃ સાધ્યઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

શિરોગ્રહસ્ય ચિકિત્સા-

શિરોગ્રહની ચિકિત્સા

શિરોગ્રહે તુ કર્તવ્ય શિરોગતમરુક્ષિયા ।
દશમૂલીકપાયેણ માતુલુક્કરસેન ચ ॥
ઋતેન તૈલેનાભ્યઘ્નઃ શિરોવસ્તિશ્ચ યુજ્યતે ॥ ૧૯ ॥
અન્યઃ-શિરોગ્રહે તુ શિરોગત-મરુક્ષિયા, ચ દશ-
મૂલી-કપાયેણ માતુલુક્કરસેન ચ ઋતેન તૈલેન અભ્યઘ્નઃ,
ચ શિરો-વસ્તિઃ યુજ્યતે ॥

શિરોગ્રહ થયો હોય તો માથાની શિરાઓ-
માં ગયેલા પવનની ચિકિત્સા કરવી; દશમૂળીના
કપાથથી અને બિજોરાનાં રસથી પકાવેલા
તૈલનું માલિશ કરવું અને તે જ તૈલથી
શિરોબસ્તિ દેવી. (શિરોબસ્તિનો પ્રકાર પ્રથમ-
ખંડમાં જોવો.) ૧૯

અથ જૂમ્ભાયા લક્ષણમાહ-

જૂમ્ભાયા લક્ષણ

પીત્વેકં શ્વાસમનિલઃ પુનસ્ત્યજતિ વેગવાન્ ।
આલસ્યનિદ્રાયુકશ્ચ સ જૂમ્ભ હતિ કથ્યતે ॥૨૦॥
અન્યઃ-વેગવાન્ અનિલઃ એક શ્વાસ પીત્વા પુનઃ
ત્યજતિ, ચ આલસ્ય-નિદ્રા યુકઃ (મવતિ), સઃ જૂમ્ભઃ
હતિ કથ્યતે ॥

વેગવાળો પવન એક શ્વાસ પીને પાછો
તે શ્વાસ બહાર કાઢે છે અને આળસ તથા
નિદ્રાથી યુક્ત હોય છે. તે ‘જૂમ્ભા’ (જમ્ભાસાં)

× શિરસઃ ગ્રહો ાસ્મિન્ રોગે રક્તાશિતપવનકૃત-
મૂર્ધશિરાવિકૃતે-લોહીમાં પહોંચેલા વાયુએ ઠોકની
શિરાઓમાં કરેલા વિકારને લીધે જે રોગમાં માથું
ઝલાઈ જાય છે, તે ‘શિરોગ્રહ’ નામનો વાતવ્યાધિ
કહેવાય છે.

× જૂમ્ભ્યતે, જૂમ્ભણં ચા-આલસ્ય-નિદ્રાયુક્તં વેગ-
વદ-વાયુ-કૃત-એક-શ્વાસ-પાન-મોક્ષય-મ્પવિકારાત્,

કહેવાય છે. ૨૦

ટીકા-‘જૂમ્મ’ શબ્દશિલ્પિઃ, તથા ચ ‘જૂમ્મસ્તુ ત્રિષુ જૂમ્મણમ્’ इत्यमरः ॥ મૂળ શ્લોકમાં જૂલાને ખદેલે જૂલ લખેલ છે, તેનું કારણ આ છે કે સંસ્કૃત ભાષામાં ‘જૂલ’ શબ્દ ત્રણે લિંગે છે અને જૂલાણુ શબ્દ નપુંસકલિંગે છે’ એમ અમરકાવ્યમાં કહ્યું છે.

અથ જૂમ્માયાઃ ચિકિત્સા-

જૂલાની ચિકિત્સા

શુષ્ઠી વિપ્લવ્યૂપનં દીપ્યકઞ્ચ, સિન્ધૂદ્ભૂતં ચેતિ સર્થં પૃથગ્વા । તદ્વપં વા સૂક્ષ્મચૂર્ણીકૃતં વા, જૂમ્મારમ્ભસ્તમ્મકૃત્ સ્વાત્તદેવ ॥ ૨૧ ॥

જૂમ્માવેગે સમુત્પન્ને શોભને શયને નરમ ।
સ્વાપયેત્તેન નિયમાઃજૂમ્માવેગઃ પ્રશામ્યતિ ॥ ૨૨ ॥
જૂમ્માવેગઃ ક્ષયં યાતિ કટુતૈલેન મર્દનાત્ ।
મોજનાત્ સ્વાદુમોજ્યાનાં તથા તામ્બૂલપ્રક્ષણાત્ ॥

અન્યઃ-શુષ્ઠી વિપ્લવી કવર્ણં ચ દીપ્યક ચ સિન્ધુ-ઉદ્ભૂતમ્-इति सर्वं पृथग् वा, तद्वपं वा सूक्ष्म-चूर्णीकृतं वा, तद् एव (भक्षितं सत्) जूम्मा-आरम्भ-स्तम्भकृतं स्यात् । जूम्मा-वेगे समुत्पन्ने नरं शोभने शयने स्वापयेत्, तेन नियमात् जूम्मा-वेगः प्रशाम्यति ॥ कटुतैलेन मर्दनात् स्वादु-मोज्यानां मोजनात् तथा ताम्बूल-भक्षणान् जूम्मा-वेगः क्षयं याति ॥

સૂઠ, પીપર, મરી, અજમે અને સેંધવ એટલા પદાર્થો જુદા જુદા અથવા ભેગા અને આખા ને આખા કે ખારીક ચૂર્ણ કરેલા ખાધા હોય તો તરત જ બગાસાંની શરૂઆતને ટોકી દે છે. બગાસાંનો વેગ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે માણસને મુંઠર શયનમાં સુવડાવી દેવો; જેથી બગાસાંનો વેગ શાંત થાય છે. સરસિયા તેલ વડે મર્દન કરવાથી તથા મીઠાં લોજનો જમવાથી તથા નાગરવેલનાં પાન ચાવવાથી બગાસાંનો વેગ નાશ પામે છે. ૨૧-૨૩

અથ હનુમ્હસ્ય સનિદાનલક્ષણમાહ-

હનુમ્હનુ નિદાન સહિત લક્ષણ

જિદ્ધાનિલેક્ષનાચ્છુષ્કમક્ષણાદમિચાતતઃ ।

કુપિતો હનુમૂલસ્યઃ સંસપિત્વાગ્નિલો હનુમ્ ॥

જૂમ્મિ ગાત્રવિનામે-‘ગુરોઘ હઃ’-इति अः-वेगवान् वायुએ કેદલે એક જ શ્વાસનું પીવું તથા છેડવું રૂપ વિકાર થવાને લીધે આળસ તથા નિદ્રા સાથે શરીર મરડવાપૂર્વક જે બગાસાં આવ્યા કરે, તે ‘જૂલા’ નામે વાનવ્યાધિ કહેવાય છે.

કરોતિ વિવૃતાસ્યત્વમયથા સંવૃતાસ્યતામ્ ।

હનુમ્હઃ સ તેન સ્યાત્ કુચ્છાચર્વણભાષણમ્ ॥

અન્યઃ-ઝિદ્ધા-નિલેક્ષનાત્ શુષ્ક-મક્ષણાત્ અમિ-ચાતતઃ કુપિતઃ હનુમૂલસ્યઃ અનિલઃ હનું લસવિતા વિવૃત-આસ્યત્વમ્ અથવા સંવૃત-આસ્યતાં કોતિ, ઇઃ હનુમ્હઃ સ્યાત્, તેન કુચ્છાત્-ચર્વણ-ભાષણં સ્યાત્ ॥

જીભને ઘસવાથી, ચણા વગેરે શુષ્ક પદાર્થો ખાવાથી તથા કંઈ વાગવાથી કે અથડાવાથી કેપેલો હડપચીના મૂળમાં રહેલો વાયુ, હડપચીને નીચી કરી નાખી મોઢાને ખીટી દે છે અથવા ઉઘાડું જ રાખે છે, એ રોગ ‘હનુમ્હ’* કહેવાય છે. એ રોગ થવાથી મુરકેલીએ ચવાય કે ખોલાય છે. ૨૪, ૨૫

ટીકા-નિલેક્ષન=કર્ષણમ્, શુષ્ક=ચળકાદિ, સંસપિ-ત્વા=અષઃ કૃત્વા, વિવૃતાસ્યત્વ=વ્યાત્તમુક્તત્વમ્, સંવૃત-સ્યતાં=દન્તલપ્રતામ્ ॥ આ રોગથી મોઢું ખીટાઈ જાય તો દાંતનાં જડ્યાં એકબીજાની સાથે ચોટી જાય છે અને મોઢું ઉઘાડું જ રહી જાય તો દાંતનાં જડ્યાં એકબીજાની સાથે ભેગાં જ થઈ શકતાં નથી.

અથ હનુમ્હસ્ય ચિકિત્સા-

હનુમ્હની ચિકિત્સા

સંવૃતં ચિયુકં સિન્ધવં સ્થિન્નમુન્નમયેદ્વિપક્ ।
વિવૃતં નર્મયિત્વા તુ કુર્વાત્પ્રાસામિહ કિયામ્ ॥ ૨૬ ॥
વિપ્પલીમાદ્રંકઞ્ચપિ સંચર્ય ચ મુદ્દમુદ્ધઃ ।
નિષ્ઠેવિત્તત્તોયેન શોધયેદ્દદનાન્તરમ્ ॥ ૨૭ ॥
નિષ્કુલ્પ્ય લગ્નું સમ્યક્ સંસુઘ તિલતૈલવત્ ।
સૈન્ધવેનાનિયતં લાદેદ્દનુસ્તમ્માદિતો નરઃ ॥ ૨૮ ॥
રસોનગુટિકામાપવિદલં પરિપેપ્ય ચ ।
યોજયેત્ પિપ્પિકાં તાઞ્ચ સૈન્ધવાદ્રંકદિશ્ચુમ્નિઃ ॥ ૨૯ ॥
તતસ્તુ વટકાન્ કૃત્વા તિલતૈલે પચેચ્છતેઃ ।
મક્ષયેત્તાનયથાવદ્દિ હનુસ્તમ્માત્ સુખી ભવેત્ ॥ ૩૦ ॥
અગ્નિય પક્તૈલેન સ્વેદયેન્મૃદુનાઽગ્નિના ।
વસ્તિ વિધારયેન્મૂર્ધ્નિ તૈલેન પરિપૂરિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

અન્યઃ-મિપક્ સંવૃત ચિયુક ઝિન્ધવં સિન્ધવં (ફલ્લા) ઉન્નમયેત્, વિવૃત ઘ્ર્ નમયિત્વા રૂદ્ર પ્રાપ્તો કિર્ણો કુર્વાત્ ॥ વિપ્પલીમ્ અપિ ચ આદ્રંકં સંચર્ય મુદ્દર મુદ્ઃ નિષ્ઠેવેત્, તત્તોયેન ચ વદન-અન્તરં શોધયેત્ ॥ રૂઃ-

* હનોમ્હઃ-ઝિદ્ધા-નિલેક્ષનાદિમિઃ કુપિતાદ-વાયોઃ-જીભ ખોતરવી આદિ કારણોથી કેપેલા વાયુથી હડપચીનું ઝહાઈ જવું, તે હનુમ્હ નામનો વાન-વ્યાધિ કહેવાય છે.

સ્તમ્ભ-અર્દિતઃ નરઃ હનુનં નિધુત્ય, સમ્યક્ સંશુચ, તિલ-તૈલવત્ પેન્ધવેન ગન્ધિતં શ્વાદેત્ ॥ રસોન-શુદ્ધિકા-માષ-વિદહં ચ પરિપેથ્ય તાં ચ પિષ્ટિકાં સૈન્ધવ-આર્દક-દિગ્ધ્રુમિઃ યોગયેત્, તતઃ તુ વટકાન્ કૃત્વા તિગ્ધેતે શનૈઃ પચેત્, તાન્ યથાદિદ્ધ મથ્વેત્, (તેન) હનુસ્ત-મ્માત્ સુલી મચેત્ ॥ પક્-તૈલેન અખ્યજ્ય મૃદુના અમિના સ્વેદયેત્, તૈલેન પરિપૂરિત ઘંતિ મૂષ્ણિ વિધારયેત્ ॥

(વૈદ્યે (હનુગ્રહમાં) બિડાર્થ ગયેલ હઠ-પથીને રોગહનતા તથા સ્વેદનના સંસ્કાર આપી જાણી કરવી; અને ઉધાડી રહી ગર્દ ડોય તેને નમાવી યોગ્ય ક્રિયા કરવી. યોગ્ય અને આદુને યાત્રી યાત્રી વારંવાર થુંકવું અને ઊના પાણીથી મુખના અંદરના ભાગને સાફ કરવો. લસણનાં ફોતરાં ઠાઠી નાખી તે લસણને સારી રીતે કચરી તલના તેલની સાથે તથા સંધવની સાથે ખાવું (તેથી પણ હનુગ્રહ મટી જાય છે). લસણની કંળીઓ તથા અડદની લીંજવેલી દાળને ટાટી તેમાં સંધવ, આદુ તથા હિંગ નાખવાં; તે પછી વડાં બનાવી તલના તેલમાં ધીરે ધીરે પકવવાં; પછી તે વડાં અગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવાં, તેથી પણ માણસ હનુગ્રહ-રોગથી છુટી પડે છે. પાકા તેલથી માલિશ કરી કોમળ અગ્નિથી શેક કરવો તેમ જ માથા ઉપર તેલથી બરેલી બસ્તિ ધારણ કરવી; તેથી પણ હનુગ્રહ મટી જાય છે. (અસ્તિની વિધિ પ્રથમ ખંડમાં જોવી.) ૨૬ ૩૧

પ્રસારણી-તૈલ

સમૂલપત્રશાકાયાઃ પ્રસારણ્યાઃ શતં પલમ્ ॥ સમ્યક્ સંશુચ સલિલે દ્રોણમાત્રે પચેદ્દિપ્તપક્ ॥ ૩૨ ॥ સલિલસ્ય ચતુર્થાંશ કાથં સમવશેષયેત્ ॥ તતઃ પલશતે તૈલે તં કપાયં પુનઃ પચેત્ ॥ ૩૩ ॥ પચેત્પલશતં મસ્તુ કાષ્ઠિકં મસ્તુનઃ સમમ્ ॥ તતઃ શુદ્ધં પચેદ્ દુર્ધં ગર્ધ્યં તૈલાચતુર્ગુણમ્ ॥ ૩૪ ॥ ચિત્રકં પિપ્પલીમૂલં મધુકં સૈન્ધવં વચા ॥ શતપુષ્પા દેવદાશ રાક્ષા ચ ગજપિપ્પલી ॥ ૩૫ ॥ પ્રસારણીમધં મૂલં માંતી રક્તજ્વ ચન્દનમ્ ॥ તથા વાતારિમૂલજ્વ યલામૂલજ્વ નાગમ્ ॥ ૩૬ ॥ તૈલસ્ય ચાષ્ટમાંશેન સર્વકલ્પકાનિ સાધયેત્ ॥ નાન્ના પ્રસારણીતૈલં વિલેપ્ય તત્પ્રયુજ્યેત્ ॥ ૩૭ ॥

પાને નસ્યે શિરોવસ્ત્રીં મર્દને સ્વેદને તથા ॥ પ્રયુક્ત વાતજાનુ રોગાન્ સર્વાનાપિ વિનાશયેત્ ॥ ૩૮ ॥ વિશેષતો હનુસ્તમ્ભં જિહ્વાસ્તમ્ભં તથા અર્દિતમ્ ॥ ગદગદત્વજ્વ વિશ્વાર્ચી મન્યાસ્તમ્ભા ડવાહુકો ॥ ૩૯ ॥ ત્રિકશૂલં ગૃધ્રતીજ્વ લજ્જતાં પદ્મગુતાં તથા ॥ કલાયલજ્જતાં લહૃતીં સ્તમ્ભં સંકોચમેવ ચ ॥ ૪૦ ॥ આન્તરં યાદ્યામાયામે તથા દણ્ડાપતાનકમ્ ॥ ધનુર્વાતજ્વ કુન્જત્વં ધ્યવોહતિ ન સંશયઃ ॥ ૪૧ ॥ ક્ષીણાનાં સ્વવિરાણાજ્વ વાતસંકોચિતાત્મનામ્ ॥ પ્રસારયેતો ડજ્જાનિ તદુક્તેષા પ્રસારણી ॥ ૪૨ ॥

અન્યઃ-નિપક્ સમૂલ-પત્ર-શાકોયાઃ પ્રસારણ્યાઃ શતં પલં સમ્યક્ સંશુચ દ્રોણ-માત્રે સલિલે પચેત્, સલિલસ્ય ચતુર્થાંશ કાથં સમવશેષયેત્, તતઃ પલ-શતે તૈલે તં કપાયં પુનઃ પચેત્, (તતઃ) પલ-શતં મસ્તુ, મસ્તુનઃ સમ કાષ્ઠિક (તેન તૈલેન યુક્ત) પચેત્, તતઃ તૈલાત્ ચતુર્ગુણ શુદ્ધં ગર્ધ્યં દુર્ધં (તૈલયુક્તમેવ) પચેત્, તથા ચિત્રકં પિપ્પલી-મૂલં મધુકં સૈન્ધવં વચા શતપુષ્પા દેવદાશ રાક્ષા ચ ગજ-પિપ્પલી પ્રસારણી-મધં મૂલં માંતી રક્તં ચ ચન્દનં ચ વાતારિ-મૂલ યલા-મૂલં ચ નાગર-તૈલસ્ય ચ અષ્ટ-આંશેન સર્વ-કલ્પકાનિ (તત્પ્ર તૈલે) સાધયેત્, તત્ 'પ્રસારણી-તૈલ' નાન્ના વિલેપ્ય તં પાને નસ્યે શિરો-વસ્ત્રીં મર્દને તથા સ્વેદને પ્રયુજ્યેતે, પ્રયુક્તં (ચ તત્) સર્વાન્ અપિ વાતજાનુ રોગાન્ વિનાશયેત્, વિશેષતઃ હનુસ્તમ્ભં જિહ્વાસ્તમ્ભં તથા અર્દિત ચ ગદગદત્વ-વિશ્વાર્ચી મન્યાસ્તમ્ભ-અપ-વાહુકો ત્રિકશૂલ ગૃધ્રતીં ચ લજ્જતાં તથા પદ્મગુતાં કલાયલજ્જતાં રક્તીં સ્તમ્ભં ચ સંકો-ચમ્ આન્તરં તથા યાદ્યામાયામ દણ્ડાપતાનક ધનુર્વાતં ચ કુન્જત્વ વ્યવોહતિ એવ, ન સંશયઃ, વાત-સંકોચિતાત્મ-નામ્ ક્ષીણાનાં ચ સ્વવિરાણામ્ અજ્ઞાનિ યતઃ પ્રસારયેત્, તદ્ એષા પ્રસારણી યક્તા ॥

વૈદ્યે મૂળ, પાંદડાં તથા શાખાઓ સહિત ચારસો તોલા પ્રસારણી (નારી)ને સારી પેઠે કચરી, ખાંડી, એક હબર ચોવીસ તોલા પાણીમાં પકાવવી; ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે કવાથને ઉતારી દેવો. પછી ચારસો તોલા તેલમાં તે કવાથ ફરી પકાવવો. પછી ચારસો તોલા હઠીનું પાણી તથા એના જેટલી-ચારસો તોલા કાંઈ તે તેલ સાથે પકાવવાં. પછી તેલથી ચોગણું ગાયનું શુદ્ધ દૂધ તે તેલ સાથે પકાવવું. પછી ચિત્રક, પીપરીમૂળ, જેઠીમધ, સંધવ, વજ, સુવા,

દેવદાર, રાસા, ગજપીપર, પ્રસારણીનાં મૂળ, જટામાંસી, રતાંજલી, એરંડાનાં મૂળ, ખપાટનાં મૂળ અને સૂંઠ એટલાં ઓસડિયાં એ તેલના આઠમા ભાગે લઈ સર્વનેા કઢક કરી તે કઢક નાખી એ તેલ પકાવવું, એટલે તે 'પ્રસારણી-તેલ' તૈયાર થાય છે. તેના પીવામાં, નસ્યમાં, માથાની ખસ્તિમાં, મદનમાં અને સ્વેદનમાં ઉપયોગ કરવો; એમ ઉપયોગ કરેલું એ તેલ સઘળા વાયુજન્ય વ્યાધિઓનો નાશ કરે છે અને ખાસ કરી હનુગ્રહ, બિહ્વાસ્તંભ, અદિત, ગદ્ગદપણું, વિચાચી, મન્યાસ્તંભ, અપખાદુક, ત્રિકશૂલ, ગૃધ્રસી, ખજતા, પંચુતા, કલાયખજતા, ખહી, સ્તંભ, સંકેાય, અંતરાયામ, ખાહ્યાયામ, દંડાપતાનક, ધનુર્વાત અને કુખજવનો તો અવશ્ય નાશ કરે છે, તેમાં સંશય નથી. વાયુને લીધે સંકેાય પામેલ અંગોવાળા, ક્ષીણ થયેલા અને વૃદ્ધ માણસોનાં અંગોતું આ ઔષધ જે કારણે પ્રસારણ-સંકેાયરહિતપણું કરે છે, તેથી 'પ્રસારણી'× કહેવાય છે. ૩૨-૪૨

જિહ્વાસ્તમ્ભસ્ય લક્ષણમાહ-

જિહ્વાસ્તંભાતું લક્ષણ

વાગ્વાહિનીશિરાસંસ્થો જિહ્વાં સ્પન્નયતેડનિલઃ ।
જિહ્વાસ્તમ્ભઃ સ તેનામ્નપાનવાન્ચયેઘ્વનીશતા ॥૧૩॥

અન્યથા-વાગ્-વાહિની-શિરા-સંસ્થઃ અનિલઃ જિહ્વાસ્તમ્ભયતે, ઇઃ જિહ્વા-સ્તમ્ભઃ (કપ્યતે), તેન અન્નપાન-વાન્ચયેષુ અનીશતા (મવેત) ॥

વાણીને ચલાવનારી શિરામાં રહેલો વાયુ (કુપિત થઈ) જીભને સ્તબ્ધ કરી નાખે છે,

× પ્રસાર્યતે વાત-વ્યાધિસંકોચિતાનિ ગ્જાનિ અન્યા વીર્યોન્નત-વાત-હૃત્વાદિ-ગુણ-યુક્તલાત, પ્રપૂર્વકાદ વ્યન્તાત્ સારયતે. 'જૃત્ય-લ્યુટઃ'—ઈતિ લ્યુટઃ, દિત્વાચ હીર્, તતઃ પ્રસારણ્યાઃ તેલ-પ્રસારણી-તેલમ્-જે ઉષ્ણ-વીર્યં તથા વાયુનાશક આદિગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે વાતવ્યાધિઓથી સંકેયાઈ ગયેલાં અંગોને પ્રસારે-જૂટાં કરી દે છે, તે પ્રસારણી કે ગ્રધ-પ્રસારણી અથવા નારી નામની ઔષધિનું જનાવેલું તેલ-પ્રસારણી-તેલ કહેવાય છે.

તે 'જિહ્વાસ્તંભ'† કહેવાય છે; એ રોગથી ખાવામાં, પીવામાં અને બોલવામાં અસમર્થ-પણું થાય છે. ૪૩

✓ ટીકા-અનીશતા=અસામર્થ્યમ્ ॥

જિહ્વાસ્તમ્ભસ્ય ચિકિત્સા-

જિહ્વાસ્તંભની ચિકિત્સા

જિહ્વાસ્તમ્ભે યથાવસ્થં વાતવ્યાધિચિકિત્સિતમ્ ।
સામાન્યોક્તા ક્રિયા ચાત્રાડિતસ્યાપિ હિતા મતા ॥

અન્યથા-જિહ્વા-સ્તમ્ભે યથાવસ્થ વાતવ્યાધિ-ચિકિત્સિત (કુર્યાત્), અત્ર ચ અદિતસ્ય સામાન્યા ઉક્તા ક્રિયા અપિ હિતા મતા ॥

જિહ્વાસ્તંભ નામના રોગમાં જેવી અવસ્થા તે પ્રમાણે વાતવ્યાધિઓની ચિકિત્સા કરવી; તેમ જ એમાં અદિતરોગ માટે જે સામાન્ય ચિકિત્સા કહેવાશે તે પણ હિતકારી મનાય છે.

અય મૂક-ગદ્ગદ-મિન્મિનાના લક્ષણમાહ-

ગદ્ગદત્વ, મિન્મિનત્વ તથા મૂકતાતું લક્ષણ આશ્રુત્ય વાયુ. સક્રફા ઘમનીઃ શબ્દવાહિનીઃ ।
નરાન્ કરોત્યચ્ચનાન્ મૂકમિન્મિનગદ્ગદાન્ ॥૧૪॥

અન્યથા-સક્રફઃ વાયુઃ શબ્દ-વાહિનીઃ ઘમનીઃ આશ્રુત્ય નરાન્ અવચનાન્ મૂક મિન્મિન-ગદ્ગદાન્ કરોતિ ॥

કશ્યુક્ત વાયુ, શબ્દને ચલાવતી ધમનીઓને રોકી લઈ માણસોને થોડું બોલી શકે એવા મૂક (મૂંગા), મિન્મિન (ગૂંગણ)

+ સ્તમ્ભયતે, સ્પન્નયતે વા સ્તમ્ભઃ-સ્તમ્ભુ રોધને સૌત્રઃ, તસ્માદ માવે ષન્, જિહ્વાયાઃ વાયુરતઃ સ્તમ્ભો જિહ્વાસ્તમ્ભઃ-વાયુએ કરેલી જીભની સ્તબ્ધતા એટલે વાયુથી જીભનું થંભી જવું, અસર્થ જવું, તે જિહ્વાસ્તંભ નામનો વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

- 'મૂ' इति अव्यक्तं कायति-मायते, सक्रफ-वायुकृत-शब्दवाहियमन्यावरणात् इति मूक, 'કે શબ્દ-માતોડ્વપર્ણે કઃ' તસ્ય માવઃ મૂકતા-કશ્યુક્ત વાયુએ કરેલ શબ્દ બોલાવતી નાડીઓના રોકાણથી 'મૂ' એવું અસ્પષ્ટ જે બોલાય તે મૂંગાપણું 'મૂકતા' નામનો વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

* સક્રફવાયુકૃતશબ્દવાહિયમન્યાવરણેન મિન્મિન-સાનુનાવિક્રમસ્ટબાવળમસ્તિ ઇવામિતિ-મિન્મિનાઃ, અર્થ-માવન્, તેમાં માવઃ-કશ્યુક્ત વાયુએ કરેલ શબ્દને બોલાવતી નાડીઓના રોકાણને લીધે જેમાં નાકમાંથી

અથ પ્રલાપકસ્ય ચિકિત્સા ॥

પ્રલાપકની ચિકિત્સા

સતગરવરતિકારેવતામ્મોદતિકા, નલદ-
તુરગમગ્ધામારતીદારદ્વરાઃ । મલયજદશમૂલી-
શઙ્ગપુણ્યઃ સુપક્વાઃ, પ્રલપનમપહ્ન્યુઃ પાનતો
નાતિદૂરાત્ ॥ ૫૨ ॥

અન્યથા-સતગર-વરતિક-આરેવત-અમ્મોદ-તિકા-
નલદ-તુરગમગ્ધા-મારતી-દારદ્વરાઃ, મલયજ-દશમૂલી-
શઙ્ગપુણ્યઃ સુપક્વાઃ પાનતઃ ન અતિદૂરાત્ પ્રત્યનમ્
અપહ્ન્યુઃ ॥

તગર, ખડસદિયો પિતપાપડો, ગરમાળો,
મોથ, કડુ, કાળો વાળો, આસંધ, બ્રાહ્મી,
દ્રાક્ષ, સુખક, દશમૂલી અને શંખાવળી સારી
રીત પરિપકવ-કવાથરૂપ કરી પીવાથી તરત
પ્રલાપને મટાડે છે. ૫૨

દીકા-વરતિકાઃ=અન્ન પર્વતઃ, નલદમ્=ઢરીર, મારતી
બ્રાહ્મી, દારદ્વરા=દાક્ષા ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ રસાજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમાહ-

રસાજ્ઞાનયું લક્ષણ

મુજ્ઞાનસ્ય નરસ્યાન્નં મધુરપ્રમૃતીન્ રસાન્ ।
રસજ્ઞા યન્ન જાનાતિ રસાજ્ઞાનં તદુચ્યતે ॥ ૫૩ ॥

અન્યથા-અન્ન મુજ્ઞાનસ્ય નરસ્ય રસજ્ઞા મધુર-પ્રમુ-
લીન્ રસાન્ યન્ ન જાનાતિ તદ્ રસાજ્ઞાનમ્ ઉચ્યતે ॥

ખોરાકને ખાતા માણસની જીભ મધુર
વગેરે રસોને જે ન જાણે, તે 'રસાજ્ઞાન*'
કહેવાય છે. ૫૩

અથ રસાજ્ઞાનસ્ય ચિકિત્સા-

રસાજ્ઞાનની ચિકિત્સા

ઘર્ષેજ્ઞિહ્વાં જઙાં સિન્ધુત્ર્યૂપગૈઃ સામ્ભવેતસૈઃ ।
અમ્ભવેતસકામાવે સુકં દાતવ્યમીરિતમ્ ॥ ૫૪ ॥

અન્યથા-જઙા જિહ્વા સિન્ધુ-ત્ર્યૂપગૈઃ સામ્ભવેતસૈઃ
ષપેત્ । અમ્ભવેતસ-અમાવે સુકં દાતવ્યમ્ હૈરિતમ્ ॥

જઙ થયેલી જીભને સંધવ, સૂકે, મરી,

ખુલ્-જેમાં કોપેલા વાયુને લીધે માણસ સંધવ વગરનું
તથા અર્થ વગરનું રક્ષ બાકા કરે છે, તે પ્રલાપક
નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

* રસસ્ય અજ્ઞાન કુપિત-વાત-દુષ્ટ-રસજ્ઞયા-
કોપેલા વાયુથી ખગડેલી જીભને લીધે ખોરાક વગેરે-
ના રસની જે ખખર ન પડે તે રસાજ્ઞાન નામનો
વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

પીપર અને અગ્રવેતસથી ઘસવી. અગ્રવેતસ
ન મળે તો તેને બદલે ચૂકાનો ઉપયોગ
કરવો કહેલ છે. ૫૪

કિરાતતિક્તાદિ-કલ્ક

કિરાતતિક્તા કલ્પી કુટજસ્ય ફલં વચા ।
બ્રાહ્મી ફલઞ્ચ પાલાશં સર્જિકા કૃષ્ણજીરકમ્ ॥ ૫૫ ॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચિત્રં નાગરમૂષણમ્ ।
પ્પાં કલ્કૈર્મુદુર્ગંધેઽજિહ્વિકામાદિકારસૈઃ ॥ ૫૬ ॥

તેન સમ્યગ્વિજાનાતિ રસના સકલાન્ રસાન્ ।
કલ્કઃ કિરાતતિક્તાદિજિહ્વાયાઃ શૂન્યતાં હરેત્ ॥

અન્યથા-કિરાતતિક્તા કલ્પી કુટજસ્ય ફલં વચા
બ્રાહ્મી પાલાશ ચ ફલં સર્જિકા કૃષ્ણજીરક પિપ્પલી
પિપ્પલીમૂલં ચિત્રં નાગરેસરમ્ કૃષ્ણમ્-પ્પામ્ આદિકા-
રસૈઃ (કૃતૈઃ) કલ્કૈઃ સુદુઃ જિહ્વિકાં ષપેત્, તેન રસના
સકલાન્ રસાન્ સમ્યગ્ વિજાનાતિ, (અથ) કિરાત-
તિક્તાદિઃ કલ્કઃ જિહ્વાયાઃ શૂન્યતાં હરેત્ ॥

કરિયાતું, કડુ, ઇંદ્રયવ, વજ, બ્રાહ્મી,
ખાખરાનાં ફળ, સાજીખાર, કાળીજીરી,
પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, સૂકે અને મરીના
આઠના રસમાં કરેલ કલ્કથી જીભને વાર-
વાર ઘસવી; તેથી જીભ સઘળા રસોને સારી
રીતે જાણે છે. આ કિરાતતિક્તાદિ-કલ્કઃ
જીભની જડતા મટાડે છે. ૫૫-૫૭

બાધિર્ય તથા કર્ણનાદ

થાધિર્યર્જ્ઞનાદયોર્લક્ષણ ચિકિત્સાં ચ તદધિકારે
વક્ત્રામઃ ॥ બાધિર્ય (બહેરાશ) અને કર્ણનાદ-
(કાનમાં થતા અવાજ)નું લક્ષણ તથા ચિકિત્સા
કાનના રોગોના અધિકારમાં કહેવાશે. આ બાધિર્ય
તથા કર્ણનાદની વ્યુત્પત્તિ પણ કાનના રોગના
અધિકારમાં તેઓનાં લક્ષણો પર અપાશે.

અથ ત્વકશૂન્યતાયા લક્ષણમાહ-

ત્વકશૂન્યતાનું લક્ષણ

સ્પૃશ્યમાના ત્વચા યા તુ શીતોષ્ણં મૃદુ કર્કશમ્ ।
ન જાનાતિ શુષ્કેસ્ત્યક્ સા શૂન્યેતિ પરિકીર્તિતા ॥

અન્યથા-સ્પૃશ્યમાના તુ ચા ત્વચા શીત-ઊષ્ણ મૃદુ
કર્કશં ન જાનાતિ, સા શુષ્કઃ શૂન્યા ત્વૈતિ પરિકીર્તિતા ॥

× કિરાતતિક્તા આદિર્યો તાનિ-કિરાતતિક્તાદિની,
તેમાં કલ્ક-કરિયાતું જેમાં પહેલું હોય છે, એવં
ઓસડિયાનો આઠના રસથી કરેલો કલ્ક, કિરાત-
તિક્તાદિકલ્ક કહેવાય છે.

સ્પર્શ કરાતી આમડી ટાડું, ગરમ, કોમળ કે કઠણ બાણતી નથી, એ રોગને પડિતો 'ત્વક્શૂન્યતા' કહે છે. ૫૮

અથ ત્વક્શૂન્યતાવાધિક્રિયા-

ત્વક્શૂન્યતાની ચિકિત્સા

સુતવાતે+ત્વસ્ક્રોશં ફારયેદ યદુશો મિપક્ ।
દઘાચ્ચ લવણાક્ષારધૂમૈ તૈલસમન્વિતમ્ ॥ ૫૯ ॥

અન્યઃ-સુતવાતે ॥ મિપક્ યદુશઃ અચૂ-મોહં કાયેત્, ચ તૈલ-સમન્વિતં લવણ-મજ્જાર-ધૂમ દધાત્ ॥

ત્વક્શૂન્યતા યદ્ય હોય ત્યારે વેધે વારંવાર રોગીના શરીરમાંથી લોહી કાઢવું (ફક્ષ બોલવી વગેરે ક્રિયા કરવી) અને અંગારા ઉપર તેલ તથા મૈથુન નાખી તેનો ધુમાડો દેવો. ૫૯

અર્થાત્તત્ત્વ સમ્પ્રાપ્તિર્વૃક્ષ લક્ષણમાદ-

અર્દિતનું સંપ્રાપ્તિર્વૃક્ષ લક્ષણ

ઉદ્યેર્ધાદિરોગોડ્યર્થે લાદતઃ કઠિનાનિ ત્ર ।
હસતો જુમ્મતો મારાદ્વિપમાચ્છયનાસનાત્ ॥ ૬૦ ॥
શિરોનાસોઽષ્ટવિબુલકલાદેશ્વગ્નિધિગઃ ।
અર્દ્યત્વનિહો યન્નન્નર્દિતં જનયેત્તતઃ ॥ ૬૧ ॥
યત્નીમયતિ યન્નન્નર્થે ગ્રીવા ચાપ્યપવર્તતે ।
શિરઃશ્ચલતિ વાક્સહ્જો નેત્રાદીનાશ્ચ યેકુતમ્ ॥
ગ્રીવાચ્ચિબુકન્દતાનાં તસ્મિન્ પાદ્યે ચ વેદના ।
સમર્દિતમિતિ પ્રાહુર્ધ્યાધિધ્યાધિવિશારદાઃ ॥ ૬૨ ॥

અન્યઃ-ઉદ્યેર્ધ વ્યાહરતાઃ, અર્થય ચ કઠિનાનિ લાદતાઃ, હસતાઃ, જુમ્મતાઃ મારાત્ વિપમાત્ શયન-આસનાત્ શિરસ્-નાસા-ઓઠ-ચિબુક-લલાટ-દેશ્વગ્નિ-સન્ધિગઃ અનિલઃ (કુપિતઃ સન્) યન્નન્નર્દિતં જનયતિ, તતઃ અર્દિતં જનયેત્, (યેન) યન્નન્નર્થે વક્ત્રી-મવતિ, ગ્રીવા ચ અપિ અપવર્તતે, શિરઃ ચલતિ, વાક્-સહ્જઃ, નેત્ર-આદીનાં

* લઘુઃ શૂન્યતા-વાયુકૃતૈવ-ત્વક્-શૂન્યતા-વાયુએ જ કરેલી આમડીની શૂન્યતા કે જડતા, ત્વક્શૂન્યતા નામનો વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

+ આ 'સુતવાત' શબ્દ ત્વક્શૂન્યતાનું જ બીજું નામ છે, એમ જણાવવા અહીં પ્રયોગ કરેલ છે; તેનો અર્થઃ 'સુતઃ વાતઃ યસ્મિન્ રોગે કુટઃ ક્રિયાશૂન્યથ સન્ ત્વચ્ચાંચ, યદ્વા સુતવાતો વાતઃ સુતવાતઃ-એ રોગમાં ડાપેલો વાયુ ક્રિયાશૂન્ય યદ્ય આમડીમાં રહી સ્થિર બને છે, તે સુતવાત અથવા ત્વક્શૂન્યતા નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

વૈકૃતં, તસ્મિન્ પાર્શ્વે ચ ગ્રીવા-ચિબુક-દન્તાનાં વેદના (મવતિ) । વ્યાધિ-વિશારદાઃ તમ્ અર્દિતમ્ इति व्याधि-प्राहुः ॥

છાંચે સ્વરે બોલનારને, સોપારી વગેરે અત્યંત કઠણ પદાર્થો ખાતા માણસને, ખૂબ હસતાને, ખૂબ બગાસાં ખાતા માણસને, તેમ જ ભાર ઉપાડવાથી, ડોકને આડીઅવળી કરી જેમતેમ સૂવાથી કે બેસવાથી માથું નાક, હોઠ, હડપચી, લલાટ તથા નેત્રોની સંધિમાં રહેલો વાયુ, (કુપિત યદ્ય) મોઢાને પીડે છે અને તેથી અર્દિતરોગ કે અરદિયે વા થાય છે; જે ઉપશ્ચ થતાં અરધું મોઢું વાંકું યદ્ય બાય છે, ડોક પણ વાંકી યદ્ય બાય છે, માથું કંપે છે, બોલતાં, વાણી અટકાય છે; નેત્ર, બમર, ગાલ તથા નાકમાં વેદના, ફરકવું તથા વાંકાપણું થાય છે અને જે તરફ અર્દિત થયેલ હોય તે બાજુ ડોક, હડપચી તથા હાંતમાં વેદના થાય છે. વ્યાધિએ બાણવામાં પ્રવીણ વેધો આ રોગને 'અર્દિત' કહે છે. ૬૦-૬૩

ટીકા-વ્યાહરતાઃ=વદત, કઠિનાનિ=પૂર્ણકલાદીનિ, વિપમાત્ શયનાસનાત્=ગ્રીવાદિવૈપરીયેન શયનાશાસનાચ, અર્દ્યતિ=વીડ્યતિ, તતઃ=તદનન્તરમ્, અર્દિતં જનયેતઃ અર્દિતે જાતે કિં સ્યાત્? તદાહ-વક્ત્રીમવતિ इत्यादि । अप-वर्तते=वर्तमानवति, चलति=कम्पते, वाक्सहजः=वाह्निराद्यः, नेत्रादीनामिति 'आदि' शब्देन भ्रूण्डनासिकादीनां ग्रहणम् । वैकृतं=वेदनास्फुरणवक्-वादि, ग्रीवेत्यादि=परिमन्-पार्श्वेऽर्दितं तस्मिन् पार्श्वे ग्रीवादीनां वेदना ॥ (आ टीकानो अर्थ ઉપર અપાયો છે.)

આર્દિતના પ્રજ્વ પ્રકારો અને તેઓનાં લક્ષણો વાતાત્પિત્તાત્ક્રમ્વાચ સ્થાતિત્રિવિધં તત્સમાસતઃ ।
લલાટાસ્ત્રાવો વ્યથા કમ્પઃ સ્ફુરણં હનુવાગ્મદ્ ॥ ૬૪ ॥
ઓષ્ઠોયોઃ શ્વયથુઃ શૂલશ્ચાર્દિતે વાતજે મવેત્ ।
પીતમાસ્યં જ્વરસ્તુષ્ણા પિત્તજે મોહધૂપને ।
ગણ્ડે શિરસિ મન્યાયાં શોથસ્તમ્ભઃ કફાત્મકે ॥

* અર્દ્યતિ-વીડ્યતિ વાયુર્વન્નજાદિ યસ્મિન્ રોગે કુપિતઃ સન્ इति अर्दितः, अर्દ इति घायाम्, गतावधि इत्यात् 'कोऽधिकरणे चे'-ति आचारे कः-એ રોગમાં ડાપેલો વાયુ મોઢું વગેરેને વાંકાં કરી દે છે, તે અર્દિત નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

અન્વયઃ—તત્ સમાવૃત્તઃ વાતાત્ પિત્તાત્ ચ કફાત્
ત્રિવિધ સ્યાત્ । વાતજે અર્દિતે લાળા-સ્રાવઃ, વ્યથા,
કમ્પઃ, સ્ફુર્ણઃ, દત્ત-વાગ્-પ્રદઃ, ઓષ્ણોઃ સ્ફુર્ણઃ ચ
શલં ભવેત્, પિત્તજે આસ્યં પીતં જ્વરઃ, વૃષ્ણા, મોહ-
ધૂપને (સ્વાતામ્), કફ-આન્મકે ગળ્ડે શિરસિ મન્યાયો
(ચ) શોયઃ સ્તમ્ભઃ (ચ ભવેત્) ॥

એ અર્દિતરોગ વાયુથી, પિત્તથી તથા
કફથી એમ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. વાયુથી
અર્દિતરોગ થયો હોય તો લાળ બધો કરે,
પીડા થાય, શિરાઓ ફરકયા કરે, હડપચી
ઝલાર્થ બાય, બોલતાં વાણી અટકે, હોઠમાં
સોજો થાય અને શૂળ નીકળે છે. પિત્તથી
અર્દિતરોગ થયો હોય તો મોઢું પીછું
થઈ બાય, તાવ આવે, તરશ લાગે, મોહ
થાય અને ગરમી થાય છે; કફથી અર્દિત-
રોગ થયો હોય તો ગાઢમાં, માથામાં તથા
ગળાના પાછલા ભાગની નાડીમાં સોજો તથા
સજ્જડપણું થાય છે. ૧૪, ૧૫

અર્દિતસાધ્યસ્ય લક્ષણમાહ—

અસાધ્ય અર્દિત

ક્ષીણસ્થાનિમિપાક્ષસ્ય પ્રસક્તાધ્યક્તમાપિણઃ ।
ન સિધ્યત્યર્દિતં ગાઢં ત્રિવર્ષં વેપનસ્ય ચ ॥ ૬૬ ॥

અન્વયઃ—પ્રસક્ત-અધ્યક્ત-માપિણઃ ક્ષીણસ્ય અનિ-
મિપ-અક્ષસ્ય ત્રિવર્ષં વેપનસ્ય અર્દિતં ગાઢં ન સિધ્યતિ ॥

જે માણસ એકબીજા સાથે ખૂબ મળેલા
અક્ષરોવાળું—એકધારું અરપટ બોલતો હોય
જે ક્ષીણ-હુર્બળ થયો હોય, અને જેનાં
નેત્રો પલકાશ મારવામાં અસમર્થ થયાં હોય;
તેમ જ જે માણસના અર્દિતરોગને ત્રણ
વર્ષ થઈ ગયાં હોય અથવા જેનાં નેત્ર, નાક
તથા મોઢું એ ત્રણે સ્થવતાં હોય અને જે
ધૂળ્યા-કરતો હોય તે માણસનો અર્દિતરોગ
ખૂબ સારી રીતે તો મટતો જ નથી. ૬૬

ટીકા—અનિમિપાક્ષસ્ય=નિમેષાદ્યર્થચક્ષુષઃ, પ્રસક્ત=
પ્રવર્ણેણ સ્થામ્, અધ્યક્ત=માપિતું સ્વીલં યસ્ય, તસ્ય
અર્દિતં ન સિધ્યતિ; ત્રિવર્ષ=અતીતવર્ષવત્રયમ્, અથવા-
ત્રયાણાં=વહુનાંસામુખાનાંવર્ષઃ=સાતઃ યત્ર તત્; વેપનસ્ય=
કમ્પનયીલસ્ય, તસ્ય ગાઢમતિશયેન ન સિધ્યતીત્યન્વયઃ ॥
(આનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

અય અર્દિતસ્ય વિક્રિંસા—

અર્દિતની ચિકિત્સા

સ્નેહપાનાનિ નસ્યચ મોઝ્યાન્વનિલહન્તિ ચ ।
ઉપનાહાશ્ચ શસ્યન્તે નાવનં ઘસ્યયોર્દિતે ॥ ૬૭ ॥
દશમૂલકવાયેણ માતુલુક્કરસેન વા ।
ઘલયા પચ્ચમૂલ્યા વા ક્ષીરં વાતાત્મકેહિતમ્ ॥ ૬૮ ॥
પિષ્ટં માંસવૃતં જગ્ધ્યા નવનીતેન સોર્દિતી ।
ક્ષીરમાંસરસેભુંચ વા દશમૂલીરસં પિવેત્ ॥ ૬૯ ॥
અર્દિતે પિત્તજે શીતાન્ન સ્નેહાશ્ચ વિનિદિશેત્ ।
ઘૃતઘસ્તિપ્રસેકચ ક્ષીરમેકં તથૈવ ચ ॥ ૭૦ ॥
જિહ્વીમૂનાનનો મૂકો દાહવાન્ યોર્દિતી ભવેત્ ।
કુર્યાત્ પ્રતિક્રિયાં તસ્ય વાતપિત્તવિનાશિનીમ્ ॥ ૭૧ ॥
સ્તેષ્મમાગે ક્ષયં નીતે વૃંહણઃ સમુપાચરેત્ ।
અર્દિતે શોયસંયુકે વમનં ચ પ્રશસ્યતે ॥ ૭૨ ॥
રસોનકર્કકં તિલતૈલમિથ્રં, લાઘેન્નરો યોર્દિ-
તરોગયુક્તઃ । તસ્યાર્દિતં નાશમુર્પતિ શીઘ્રં, વૃન્દં
ઘનાનામિવ વાયુવેગાત્ ॥ ૭૩ ॥

અન્વયઃ—અર્દિતે સ્નેહપાનાનિ ચ નસ્ય ચ અનિલહન્તિ
મોઝ્યાનિ નાવનં ચ ઘસ્યયઃ ઉપનાહાઃ શસ્યન્તે, વાતાત્મકે
દશમૂલ-કવાયેણ વા માતુલુક્કરસેન, ઘલાયા વા પચ્ચમૂલ્યા
(પક્કં) ક્ષીરં હિતમ્ (ભવતિ) । સઃ અર્દિતી માંસ-
વૃતં પિષ્ટં નવનીતેન જગ્ધ્યા, ક્ષીર-માંસ-રસેઃ મુક્તયા
દશમૂલી-રસં પિવેત્ ॥ પિત્તજે અર્દિતે ચ શીતાન્ન
સ્નેહાન્ન એવ. ચ ઘૃત-ઘસ્તિ-પ્રસેકં તથા ચ એકં ક્ષીરમ્
એવ વિનિદિશેત્, યઃ અર્દિતી જિહ્વીમૂલ-આનનઃ મૂકઃ
દાહવાન્ ભવેત્, તસ્ય વાત-પિત્તવિનાશિનીં પ્રતિક્રિયા
કુર્યાત્ । સ્તેષ્મમાગે ક્ષયં નીતે વૃંહણઃ સમુપાચરેત્,
શોય-સંયુકે ચ અર્દિતે વમનં પ્રશસ્યતે । અર્દિતરોગ-
યુક્તઃ યઃ નરઃ તિલ-તૈલ-મિથ્રં રસોન-કર્કક લાઘેન્ન-
તસ્ય અર્દિતં વાયુવેગાત્ ઘનાનાં વૃન્દમ્ એવ શીઘ્ર
નાશમ્ ઉર્પતિ ॥

અર્દિતરોગવાળાને સ્નેહપાન કરાવવાં,
વાતહર નસ્યો તથા વાતહર લોખનો આપવાં,
માથાની બસ્તિ આપવી અને વાતહર બંધાણ
કરવાં એ ઉત્તમ છે. વાયુએ કરેલા અર્દિત-
રોગમાં દશમૂલીના કવાથથી અથવા બિન્નેરાં-
ના રસથી અથવા ખપાટના કવાથથી કે
પંચમૂલીના કવાથથી પકાવેલું દૂધ પીવું
હિતકારી છે. અર્દિતવાળાએ માંસ અને ઘી
વાટી માખણ સાથે ખાઈને દૂધ તથા માંસના
રસાવાળું લોખન કરી દશમૂલીના રસ પીવે.

પિત્તથી થયેલ અદિત-રોગમાં શીતલ સ્નેહો-
નો, માથા પર ધીની બસિતનો અને મુખપત્તે
દ્વધનો જ ઉપયોગ કરવો. જે અદિત-રોગ-
વાળો વાંકા થયેલા મોઢાવાળો, ઢાઢથી યુક્ત
અને મૂંગો ધર્ધગયો હોય તેના વાયુ તથા
પિત્તનો નાશ કરનારી ચિકિત્સા કરવી. કફથી
થયેલ અદિતવાળાને કફનો ભાગ નાશ
કરી યુષ્ઠ આપનારા પદાર્થો વડે ઉપચાર કરવા.
સોનાથી યુક્ત અદિતમાં ઊલટી કરાવવી
ઉત્તમ છે. જે અદિત રોગવાળો માથુસ
તલના તેલથી મિશ્ર લસણનો કંદક ખાય
તેનો અદિત-રોગ, વાયુના વેગથી વાદળાં-
ના સમૂહની પેઠે તરત નાશ પામે છે. ૬૭-૭૩
દીકા-વસિત, અગ્ર શિરોબસ્તિરેવ ॥

અથ મન્યાસ્તમ્સ્ય વિદાનપૂર્વક લક્ષણમાદ-

મન્યાસ્તંભનું નિદાનપૂર્વક લક્ષણ

દિવાસ્વાસનસ્થાનવિકૃતોર્ધ્વનિરીક્ષણે :
મન્યાસ્તમ્ પ્રકુલ્લે સ પથ સ્લેષ્મનાડડ્યુત : ॥૭૪॥
અન્યઃ-દિવાસ્વપ્ન-આસન-સ્થાન-વિકૃત-ઝર્ચ-નિરી-
ક્ષણે : (કુપિતઃ) સઃ એવ (વાયુઃ) સ્લેષ્મના આરૂતઃ
(સન્) મન્યાસ્તમ્ પ્રકુલ્લે ॥

દિવસે સૂવાથી અથવા જેમતેમ બેસી
રહેવાથી, ઊભા રહેવાથી અથવા ડોક વગેરે
અવધવો આડાઅવળા રહે એ રીતે બેંચા
ભાગમાં જેવાથી ઠેપેલા વાયુ કફથી વીંટાઈને
ટોકના પાછલા ભાગમાં રહેલી મન્યા નામની
ઔદ શિરાઓને સજ્જડ કરી દે છે, એ
‘મન્યાસ્તંભ’ રોગ કહેવાય છે. ૭૪

દીકા-આસનસ્થાનવિકૃતોર્ધ્વનિરીક્ષણે : આસનેન સ્થાનેન
શ્વાસિશયેન વિકૃતઃ-ધીવાદિવિકૃતં યથા સ્વાદેવ-
મુપરિ ભાગે યત્રિરીક્ષણે તેન સ એવ કુપિતો વાતઃ
સ્લેષ્મનાડડ્યુતો મન્યાસ્તમ્ કરોતિ; ગ્રીવાયાઃ પથાદ્રાગે
વતુર્દશ શિરા મન્યાઈશઃ, તથા ચામરવિંદુઃ ‘પથાદ-
ગ્રીવાશિરા મન્યાઃ’ इति, તાવાં સ્તમ્ને કરોતિ ચ ॥
(આ દીકાને પૂર્વ અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

× મન્યાનો-ગ્રીવાપથાદ્રાગેશ્વવતુર્દશનાદીનાં દિવા-
સ્વપ્નાદિકુપિત-સ્લેષ્મનાડડ્યુતવાયુક્તઃ સ્તમ્નઃ-ડોકની પાછલા
ભાગમાં રહેલી ઔદ નાડીઓનું દિવસે બેઘનું વગેરે
કારણે ઠેપેલા કફયુક્ત વાયુ વડે ઝલાઈ જવું, તે
‘મન્યાસ્તંભ’ નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાદ-

મન્યાસ્તંભની ચિકિત્સા

દશમૂલીકૃતં કાપ્યં પચ્ચમૂલ્યાપિ કલ્પિતમ્ ।
રુક્ષં સ્વેદં તથા નસ્ત્યં મન્યાસ્તમ્ને પ્રયોજયેત્ ॥૭૫॥
તૈલેનાઝ્યેન વા ગ્રીવામમ્યજ્યાકંદલૈરથ ।
પરપ્પત્રૈર્વાન્ઘ્રાય સ્વેદયેત્ ઘટુશો મિપક્ ॥૭૬॥
કુકુટાપ્પદ્મૈરુણૈઃ સૈન્ધવાઝ્યસમન્વિતૈઃ ।
ગ્રીવાં સમ્મર્દયેત્તેન મન્યાસ્તમ્નઃ પ્રશામ્યતિ ॥૭૭॥

અન્યઃ-મન્યાસ્તમ્ને દશમૂલીકૃતં, પચ્ચમૂલ્યા અપિ
કલ્પિતં યથાં રુક્ષં સ્વેદં તથા નસ્ત્યં પ્રયોજયેત્
મિપક્, તૈલેન વા ભાગ્યેન ગ્રીવામ્ અમ્યજ્ય, અથ
અર્કદલેઃ વા પરપ્પત્રૈઃ આન્ઘ્રાય ઘટુશઃ સ્વેદયેત્ ॥
કુકુટ-અપ્પદ્મ-રુણૈઃ સૈન્ધવ-આઝ્ય-સમન્વિતૈઃ ગ્રીવાં
સમ્મર્દયેત્, તેન મન્યાસ્તમ્નઃ પ્રશામ્યતિ ॥

મન્યાસ્તંભમાં દશમૂલના અથવા પંચ-
મૂળના ઠવાથનો, રુક્ષ સ્વેદનનો અને નસ્થનો
ઉપયોગ કરવો; (તેથી મન્યાસ્તંભ મટી જાય
છે;) વૈદ્યે તેલથી કે ઘીથી ડોક ઉપર માલિશ
કરી આકડાનાં પાંદડાંઓથી અથવા એરંડાનાં
પાંદડાંઓથી ડોકને ઢાંકીને ઘણી વાર સુધી
શેક કરવો. (તેથી પણ મન્યાસ્તંભ મટી
જાય છે.) કૂકડાના છીંડાના રસને ગરમ કરી
તેમાં સૈન્ધવ તથા ઘી નાખી ડોકને ચોળવી;
તેથી પણ મન્યાસ્તંભ મટી જાય છે. ૭૫-૭૭

અથ વાહુશોપસ્ય લક્ષણમાદ-

બાહુશોપનું લક્ષણ

અંસવેશે સ્થિતો વાયુઃ શોરયેદંસવન્ધનમ્ ।
અંસવન્ધનશોપાત્ સ્યાદ વાહુશોપઃ સ્વેદનઃ ॥૭૮॥
અન્યઃ-અંસવેશે સ્થિતઃ વાયુઃ અંસ-વન્ધન-
શોપયેત્, અંસ-વન્ધન-શોપાત્ સ્વેદનઃ વાહુશોપઃ સ્યાત્ ॥

ખભાના પ્રદેશમાં રહેલો વાયુ, ખભાના
ખંધનને સ્ક્રવે છે અને તે ખભાનું ખંધન
સુકાવાથી વેદનાવાળો બાહુશોપ (બાહુનું
સુકાવું) થાય છે. ૭૮

+ વાહોઃ શોપઃ-અંસપ્રદેશસ્થવાયુકૃત-અંસવન્ધ-
શોપનાત-ખભાના પ્રદેશમાં રહેલા વાયુએ કરેલ
ખભાના ખંધનના શોષણથી થતું આખા હાથનું સુકાઈ
જવું, તે ‘બાહુશોપ’ નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

વાહુશોપસ્ય ચિકિત્સા-

બાહુશોપની ચિકિત્સા

વાહુશોપે પિવેત્ મુક્ત્યા સર્વિઃ કલ્યાણકં મદત્ ।
ચલામૂલશૃતં તોયં સેન્ધવેન સમન્વિતમ્ ।
વાહુશોપકરે વાતે મન્યાસ્તમ્ને ચ શસ્યતે ॥૭૧॥

અન્યઃ-વાહુશોપે મુક્ત્યા મદત્ કલ્યાણક સર્વિઃ
પિવેત્ । વાહુશોપકરે વાતે ચ મન્યાસ્તમ્ને ચલામૂલ-
શૃત તોય સેન્ધવેન સમન્વિત શસ્યતે ॥

બાહુશોષ રોગમાં જગ્યા પછી મહા-
કલ્યાણક નામનું ધી પીલું. બાહુશોષ કર-
નાર વાયુમાં કે મન્યાસ્તભમાં બલા-ખપાટનાં
મૂળિયાંનો કવાથ સેન્ધવ સાથે પીવે, એ
ઉત્તમ છે. ૭૬

અપાપવાહુકસ્ય લક્ષણમાહ-

અપબાહુકં લક્ષણ

શિરાઃ સક્ષોષ વાહુસ્યઃ સકુર્યાદપવાહુકમ્ ॥૮૦॥
અન્યઃ-વાહુસ્યઃ સઃ શિરાઃ સક્ષોષ અપવાહુકં
કુર્યાત્ ॥

બાહુમાં રહેલો વાયુ, બાહુમાં રહેલો
શિરાઓનો સંકોચ કરી 'અપબાહુક'
નામના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ૮૦

ટીકા-શિરાઃ=વાહુસ્યશિરાઃ ; સ=વાયુ. ॥

તસ્ય ચિકિત્સા-

અપબાહુકની ચિકિત્સા

પરમૌષધમવાહુઃ, -મન્યાસ્તમ્નોર્ધ્વજન્ન-

× એ જાતની ઉપલસરી, સમેરવો, ગધી
સમેરવો, હળદર, દારહળદર, તગર, કપૂર, ભેરી, અશ્વી,
દાડિમસાર, તાલીસપન, નેપાળો, હરડે, બહેડા,
આમળાં, ઇંદવારણા, પદ્મકાષ્ઠ, એલચીદાણા, નીલ-
કમળ, દેવદાર, મજ્જા, ચણકબાળ, વાવડિંગ,
નાગકેસર, નંગેડાનાં બીજ, ઘઉંલાં, અજમા, વજ,
મોથ અને ચમેલીની કળાઓથી પકાવેલું ઘી
'કલ્યાણશૃત' કહેવાય છે.

+ અન્યતઃ વાહુઃ યસ્મિન્ વાતકફકૃતશિરા-
સંકોચાત-જેમાં વાયુ તથા કફ કરેલ શિરાઓના
સંકોચને લીધે આખો હાથ જતો રહે છે-એટલે પોતાનું
કાર્ય કરવા અશક્ત થઈ નકામો થાય છે, તે
અપબાહુક નામનો વાત-આધિ કહેવાય છે. ઉપરનો
બાહુશોષ કેવળ વાયુથી થાય છે, બ્યારે આ અપ-
બાહુક વાયુ તથા કફ બન્નેથી થાય છે.

ગતરોગે । શીતલજલેન નસ્યં, તદુપશમે
જિહ્વિની ચ પુરઃ ॥૮૧॥

મૂલં ચલાયાસ્વથ પારિભદ્રજં, તથાડડન-
ગુતાસ્વસં પિવેદા । યુક્તિત યો માપરસેન તસ્યં,
ભવેદસા વજ્રસમાનવાહુઃ ॥૮૨॥

અન્યઃ-અપવાહુક-મન્યાસ્તમ્બ-કર્ણજન્નગતરોગે
શીતલજલેન નસ્યં (દેય), તદુપશમે જિહ્વિની ચ
પુરઃ પરમ-ઔષધમ્ (ભવતિ) ॥ ધનાયાઃ મૂલમ્, અથ
તુ પારિભદ્રજં, તથા ગાત્મગુપ્તા-સ્વસં ત્રા પિવેત્ । યઃ
માપરસેન નસ્ય યુક્તિત, તસ્યો વજ્રસમાનવાહુઃ ભવેત્ ॥

અપબાહુકમાં, ડોકની હાંસડીની ઉપરના
રોગમાં અને મન્યાસ્તભમાં ટાંઠા પાણીથી
નસ્ય આપવું અને શાંત થયા પછી જિગિની
તથા ગ્રુગળનો ઉપયોગ કરવો એ ઉત્તમ
ઔષધ છે. ખપાટનાં અથવા પારિભદ્ર નામની
કરંજની એકજાતનાં મૂળિયાં વાટી કંકડ કરી
પીવે. અથવા કૌચાનો સ્વરસ પીવે. જે
માણસ અડદના રસનું નસ્ય લે છે, તેના
બાહુ વજ્ર જેવા થાય છે. ૮૧, ૮૨

ટીકા-વગ્યા મૂલં ચલ્કીકૃતં પિવેત્ તથા પારિ-
ભદ્રમૂલમ્, પારિભદ્રોડન 'પરહ' હિતિ લોકે વાતહરતાદ્ ॥

માપરસ

માપાતસીયવકુરુષ્ટકકુષ્ટકારી, -ગોકુષ્ટ-
કુષ્ટકુષ્ટકાકપિકચ્છુતોયૈઃ । કાર્પાસકાસ્થિશળ-
વીજકુલત્યકોલ, -કાયેન વસ્તપિશિતસ્ય રસેન
ચાપિ ॥૮૩॥

શુષ્કયા સમાગધિકયા શતપુષ્પયા ચ, સૈરુષ્ક-
મૂલકપુનર્નવયા સરળયા । રાત્નાયલાડમૃતલતા-
કટુકેવિપકં, માપાલ્યમેતવપવાહુહરં હિ તૈલમ્ ॥૮૪॥

અન્યઃ-માપ-અતસી-યવ-કુરુષ્ટક-કુષ્ટકારી-
ગોકુષ્ટ-કુષ્ટક-વગ્યા-કપિકચ્છુ તોયૈઃ, કાર્પાસક-અસ્થિ-
શળ-વીજ, -કુલત્ય-કોલ-વચાયેન, અપિ ચ વસ્ત-
પિશિતસ્ય રસેન, શુષ્કયા, સમાગધિકયા, ચ શતપુષ્પયા,
સૈરુષ્ક-મૂલક-પુનર્નવયા, સરળયા, રાત્ના-વગ્યા-અમૃત-
લતા, -કટુકેઃ વિપક્વમ્ એન દા માપાલ્યં હિ તૈલમ્ અપ-
વાહુહરમ્ (ભવતિ) ॥

અડદ, એલચી, જવ, કાંટાશેરિયો, ભેરી-
ગણી, ગોખરુ, અરલૂ-મોટા અરલૂસાનાં મૂળ,
કૌચાં, વાળો, કપાસિયા, શણનાં બીજ, કળધી
અને મરીના કવાથથી તેમ જ ખકરાના માંસ
ના રસથી, સૂંઠથી, પીપરથી, સુવાથી, એરંડા-

નાં મૂળિયાંથી, સાટોડીથી, નસોતરથી, રાક્ષાથી, ખપાટથી, ગળોથી અને કડુથી પકાવેલું તેલ 'માધ તેલ' કહેવાય છે અને તે અપખાહુકને મટાડે છે. ૮૩, ૮૪

ઘય વિશ્વાચીલક્ષણમાહ-

વિશ્વાચીલું લક્ષણ

તલં પ્રત્યક્ષગુલીનાં યાઃ કણ્ઠરા વાહુપૃષ્ઠતઃ ।
વાહોઃ કર્મક્ષયકરી વિશ્વાચી સા નિગદ્યતે ॥૮૫॥
અન્વય-વાહુ-પૃષ્ઠતઃ તલ પ્રતિ અહુલીનાં યાઃ કણ્ઠરાઃ (સન્તિ, તાઃ સદૃશ યા) વાહોઃ કર્મ-ક્ષય-કરી, સા વિશ્વાચી નિગદ્યતે ॥

ખાહુઓના પૃષ્ઠથી માંડી હાથના ઉપરના ભાગ સુધી ફરેક આંગળીઓની જે બાંડી નસો છે, તેઓને દ્વિધિત કરી બંને ખાહુઓનું પ્રસરણ-સંકેતિયું વગેરે કામોનો નાશ કરનાર જે રોગ થાય છે, તે 'વિશ્વાચી' * કહેવાય છે. (આ રોગ એક ખાહુમાં પણ થાય છે.) ૮૫

ટીક-કણ્ઠરા=મહાક્ષાયુ., તલ=હસ્તસ્યોપરિભાગ., 'તલ' શબ્દોડગ્ર ઉપરિવાચકઃ; યથા ભૂમિત્તમિતિ । તેનાયમયઃ=વાહુપૃષ્ઠતઃ=વાહોઃ પૃષ્ઠ વાહુપૃષ્ઠમારબ્ધ, તલ=પ્રતિહસ્તતલં, યાવલ્લક્ષીદૃશ્ય મહુલીના યા. કણ્ઠરાસ્તાઃ, સન્દૃશ્યઃ; વાહોઃ પ્રસારણક્રિયાદિકર્મક્ષયકરી ભવતિ, સા હ વાતઃપ્રાધિપ્તિ 'વિશ્વાચી' ક્ષયુચ્યતે, વાહોરિતિ દ્વિવ સમ્ભવપરમ્; ઇકસ્મિન્નપિ વાહૌ વિશ્વાચી ભવતિ ॥ (આ ટીકાનો સંપૂર્ણ અર્થ ઉપર સમાવ્યો છે.)

ઘય વિશ્વાચીચિકિત્સા-

વિશ્વાચીની ચિકિત્સા

વૃશમૂલીયલામાપકાંધં તૈલાગ્ન્યમિશ્રિતમ્ ।
સાર્યં મુસ્ત્વા પિવેશસ્યં વિશ્વાચ્યામપવાહુકે ॥૮૬॥
અન્વયઃ-વિશ્વાચ્યામ્ અપવાહુકે સાય વૃશમૂલી-વલા-માપ-વવાય તેલ-આગ્ન્ય-મિશ્રિત મુસ્ત્વા નત્ય પિવેત્ ॥
વિશ્વાચી કે અપખાહુક રોગમા સાયં કાલે જમ્યા પછી દશમૂલ, ખપાટ તથા અડઠના

* વિપુ ઇતિ સામ્યેડ્યયમ્, વિપુ-વાહુપૃષ્ઠતઃ તલ યાવત્ અહુલિકણ્ઠરાપર્યન્ત સમમાવેન આ-સમન્તાત્ ભવતિ-ગદ્યતિ-વ્યાપ્રોતિ યા સા વિશ્વાચી, વિપુ-આ-પૂર્વક-અધુ ગતાવિતિ કિન્તનાદ્ ડોપ-આહુના પાછલા ભાગથી માંડી હાથના ઉપરના તળિયા સુધી-તેની બાંડી નસો પર્યંત એક સરખી ચોપાસ જે વ્યાપે છે, તે વિશ્વાચી નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

અવાથને તેલ તથા ઘીથી મિશ્ર કરી તેનું નસ્ય લેવું. ૮૬

માપાસ્તિલ

માપસિન્ધુવલારાક્ષાદશમૂલકહિલ્ગુમિઃ ।
વચાશિવજટાભ્યામિઃ સિદ્ધં તૈલં સનાગરમ્ ॥૮૭॥
કર્ષ્યં પ્રક્ષાશનાદન્યાદ્રાહુશોપાપવાહુકૌ ।
વિશ્વાચીમુક્તાઞ્ચાપિ પક્ષાઘાતં તથાડર્શિતમ્ ॥૮૮॥

અન્વયઃ-પ્રક્ષાશનાત્ કર્ષ્યમ્ માપ-સિન્ધુ-વલા-રાક્ષા-દશમૂલક-હિલ્ગુમિઃ વચા-શિવજટા-ભાભ્યામિઃ સિદ્ધ તૈલં સનાગર (ઉપયુક્ત સત્) વાહુશોપ-અપવાહુકૌ, ઉદ્ધત્ત વિશ્વાચી, પક્ષાઘાત, તથા ચ ડર્શિતમ્ અપિ હન્યાત્ ॥

જમ્યા પછી અડઠ, સેંધવ, ખપાટ, રાસ્તા, દશમૂલ, હિંગ, વજ અને ખીલીનાં મૂળથી પકાવેલું તેલ, સૂંઠ સહિત ઉપયોગ-માં લીધું હોય તો તે ખાહુશોષ, અપખાહુક, અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલી વિશ્વાચી, પક્ષાઘાત અને અર્ધ-રોગોનો પણ નાશ કરે છે. ૮૭, ૮૮

અયોર્ધ્વવાતસ્ય લક્ષણમાહ-

ઊર્ધ્વવાતનું લક્ષણ

અઘઃ પ્રતિહતો વાયુઃ શ્લેષ્મણા મારુતેન ચ ।
કરોત્યુદ્ગારવાહુલ્યમૂર્ધ્વવાતઃ સ ડચ્યતે ॥૮૯॥
અન્વયઃ-શ્લેષ્મણા ચ મારુતેન (અપાતેન) અઘઃ પ્રતિહત. વાયુઃ (સમાનનામા) ઉદ્ગારવાહુલ્ય કરોતિ, સઃ કર્ષ્યવાત. ડચ્યતે ॥

પોતાનાં કારણેથી અગડેલા અપાતવાયુ-એ અને કફ નીચે જતાં રોકેલો સમાનવાયુ (જેથી ગતિ કરીને) ઘણા ઓડકારો ઉત્પન્ન કરે છે, એ 'ઊર્ધ્વવાત' કહેવાય છે. ૮૯

ટીકા-વાયુઃ=સમાનવાયુઃ, મારુતેન=અપાતવાયુના સ્વેતુદ્ગ્રેન, અઘ.પ્રતિહતઃ=અયો નિષ્ક્રમઃ ॥

અયોર્ધ્વવાતસ્ય ચિકિત્સા-

ઊર્ધ્વવાતની ચિકિત્સા

માગા દશ વિશ્વાયા, -સ્તત્તલ્યા વૃદ્ધદારકસ્યાપિ ।
ત્રય ઇવ ચ પથયાયા, -શ્ચતુરશં હિલ્ગુ સંમૃદ્ધમ્ ॥
પ્રકઃ સૈન્ધવમાગસ્તત્તલ્યં ચિત્રકઞ્ચાત્ર ।
સંતૃદ્ધમૂર્ધ્વવાતં, હન્યેતચ્છૃણિતં મુક્તમ્ ॥૯૧॥

+ કર્ષ્ય (ગતઃ) વાતઃ-સમાનવાયુઃ યસ્મિન્ રોગે કફાપાનવાયુત્યામ્ અયો નિરુદ્ધઃ સન્, ॥ કર્ષ્યવાત.-જે રોગમા કફ તથા અપાનવાયુએ નીચે જતાં રોગી દીધેલો સમાનવાયુ ઊંચે જઈ ખૂચ ઓડકાર કરે છે, તે ઊર્ધ્વવાત નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

અન્યથા-વિશ્વાયાઃ દશ ભાગાઃ, વૃદ્ધારકસ્ય અપિ તતુલ્યાઃ (ભાગાઃ), પથ્યાયાઃ ત્રયઃ એવ(ભાગાઃ), ચ સંયુટ્ટ દિગ્ધુ ચતુરશઃ, એકઃ સંધ્યવભાગઃ, તતુલ્ય ચ ચિત્રકમ્-એતલ્ ચૂર્ણિત મુક્ત (સત્) અગ્ર સરદ્રમ્ કર્ણવાતે હન્તિ ॥

સૂકંના દશ ભાગ, વરધારાના દશ ભાગ, વરધારા ન મળે તો નસોતરના મૂળના દશ ભાગ, હરડેના ત્રણ ભાગ, શેકેલી હિંગના ચાર ભાગ, સૈંધવનો એક ભાગ અને ચિત્રક-નો એક ભાગ, એ બધાનું ચૂર્ણ કરી ખાધું હોય તો તે આ શરીરમાં ખૂબ વધેલા ઊધ્વ-વાતનો નાશ કરે છે. ૯૦, ૯૧

ટીકા-અથ વૃદ્ધારકાભામે ત્રિટન્મૂલ પ્રાપ્ત ॥

અયાધ્માનસ્ય લક્ષણમાહ-

આધ્માનતું લક્ષણ*

સાટોપમયુગ્મરજમાધ્માતમુદરં મુદ્રમ્ ॥

આધ્માનમિતિ જાનીયાદ્ધોરં વાતનિરોધજમ્ ॥૧૨

અન્યથા-વાત-નિરોધજ સાટોપ મુદ્રમ્ આધ્માતમ્ ઉદરમ્ અતિ-ઉપરજ (સ્વાત્ ત) ધોરમ્ આધ્માનમ્ હિતિ જાનીયાદ્ ॥

નીચેના વાયુ રોકાવાથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, વાયુનો ગડગડાટ જેમાં ચાલુ થાય છે અને ધમધુની પેઠે જેમાં પેટ ફૂલી બધ છે અને તેથી જેમાં અતિશય ઉષ્ણ પીડા થાય છે, તે ઘોર રોગને 'આધ્માન' બધવો. ૯૨

ટીકા-સાટોપઃ=ગુહગુહાશબ્દઃ, મુદ્રમાધ્માત=ગાત-પૂર્ણમબ્રાહ્મ, વાતનિરોધજ=અધોવાતનિરોધજમ્ ॥

અથ આધ્માનસ્ય ચિકિત્સા-

આધ્માનની ચિકિત્સા

આધ્માને લઘ્વનં પૂર્વે દીપનં પાચનં તતઃ ॥

ફલવર્તિક્રિયાં કુપ્રાદ્ધિસ્તિકર્મ ચ શોષનમ્ ॥૧૩॥

અન્યથા-આધ્માને પૂર્વે લઘ્વનં, તત દીપન (ચ) પાચન, ફલવર્તિક્રિયા, સ્તિકર્મ ચ શોષન કુર્યાત્ ॥

* આ-ઉપનંતાત્ ધમતિ-વાતપૂર્ણમબ્રાહ્મદ્મૂતમુદર-મત્યુપરકમ્પહિનં ગુહગુહાશબ્દ કરોતિ અસ્મિન્ રોગેડધોવાત નિરોધજે-હિતિ-આધ્માન., આદ્-પૂર્વક-ધ્મા શબ્દાપ્રિ-સંયોગયો-ઇત્યસ્માત્અધિકરણે ત્યુદ્-નીચી ગતિનો વાયુ રોકાવાથી થયેલા જે રોગમાં પેટ (પડવાશય), પવન ભરેલી ધમધુ જેવું ફૂલી બધ અતિશય પીડા સાથે ગડગડાટ શબ્દ કરે છે, તે આધ્માન (આદરો) નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે

આધ્માનમાં પ્રથમ લંઘન અને પછી અગ્નિને પ્રતીક્ષ કરનારાં તથા પાચન કરનારાં ઔષધો આપવાં તેમજ યોગ્ય ઔષધોથી ખરડેલી વાટ ગુદામાં ખોસવાની ક્રિયા કરવી, પિચકારી મારવી અને શોધન પણ દેવું. ૯૩

નારાયણ ચૂર્ણ*

કર્પમાત્રા મવેત્ કૃષ્ણા ત્રિવ્રતા સ્યાત્ પલોન્મિત્વા ॥
લ્ખન્દાદપિ પલં ગ્રાહ્યં ચૂર્ણમેકત્ર કારયેત્ ॥

મધુનાડક્ષમિતં લિહ્યાન્ચૂર્ણમાધ્માનનાશનમ્ ॥૧૪

અન્યથા-કર્પમાત્રા કૃષ્ણા મવેત્, પલ-ઉન્મિત્વા ત્રિવ્રતા સ્યાત્, પલ લ્ખન્દાદ અપિ પ્રાથમ્, એકત્ર ચૂર્ણ કારયેત્, આધ્માનનાશનં (તત્) ચૂર્ણ મધુના ડક્ષમિત લિહ્યાત્ ॥

એક તોલો પીપર, ચાર તોલા નસોતર અને ચાર તોલા ખાડ લઈ તેનું એકઠું ચૂર્ણ કરાવવું; આધ્માન રોગનો નાશ કરનાર તે ચૂર્ણ મધની સાથે એક તોલો ચાટવું. ૯૪

દારુપદ્મ-લેપ*

દારુહૈમવતીકુપ્પશતાદ્વાદિહુગુલૈન્ધૃગઃ ॥

લિપ્તેકુળેરસ્લપિષ્ટેઃ શૂલાધ્માનયુનોદરમ્ ॥૧૫॥

અન્યથા-દારુ-હૈમવતી-કુપ્પ-શતાદ્વાદિ-હુ-સંઘર્ષૈ. અસ્લપિષ્ટેઃ ઊર્ણેઃ શૂલ-આધ્માન-યુગ્મ-ઉદર લિપ્તે ॥

દેવદાર, વજ, કઠ, સુવા, હિંગ અને સૈંધવને છાશમાં કે લીંબુના રસમાં પીસી ગરમ કરીને શૂળ તથા આધ્માનયુક્ત પેટ ઉપર ચોપડવાં (તેથી પેટમાં થતું શૂળ તથા

* વિષ્ણુસહિતોક્તં નારાયણસજ્જ, ચદ્વાડધ્માનનાશને

શ્રીનારાયણતુલ્યવીર્ય, યથા શ્રીનારાયણવીર્યેણ દૈવવગ્ન પલા ચતે તથાડવ્ય ચૂર્ણસ્ય પ્રમાણેનાધ્માનરોગો નશ્યતીતિ તનામક ચૂર્ણ-નારાયણચૂર્ણમ-વિષ્ણુસહિતામ્ ॥ કહેલું નારાયણ નામનું અથવા આધ્માનરોગનો નાશ કરવામાં શ્રીનારાયણ સરખા સામર્થવાળું-અર્થાત્ શ્રીનારાયણના પ્રભાવથી જેમ દેવોના ટોળા નાસી જાય છે, તેમ જે ચૂર્ણના સામર્થથી આધ્માનરોગ નાશ પામે છે, તે કારણે શ્રીનારાયણના જેવું પ્રભાવ-શાળી ચૂર્ણ-નારાયણ ચૂર્ણ કહેવાય છે

* પદ્ પરિમાણમ્ અસ્યોવધિહૃદ્ધયેતિ પટ્કમ, દારુ પ્રત્નીનાં પટ્ક-દારુપટ્ક તસ્ય લેપ-દેવદાર વગેરે ૭ ઓસડિયાના સમુદાયનો કરાતો લેપ તે દેવદારપટ્ક લેપ કહેવાય છે.

આધ્માન રોગ મટી બય છે.) ૯૫

ટીકા-હૈમવતી=ચવા ।

મહાનારાય રસ+

અમયાડસગ્ધોઘાત્રો દન્તી તિક્તા સ્તુહીત્રિવૃત્ ।
મુસ્તા પ્રત્યેકમેનાનિ ગ્રાહ્યાણિ પલમાત્રયા ॥૧૬॥

તાનિ સહકૃત્ય સર્વાણિ જલાદકયુગે પચેત્ ।

તત્ર તોયેડપ્તમં ભાગં કપાયમરણેપચેત્ ॥૧૭॥

નિસ્સ્વગ્જૈપાલવીજાનિ નવાનિ પલમાત્રયા ।

તનુવલ્લઘૃતાન્યેવ તસ્મિન્ કાચે શનૈઃ પચેત્ ॥૧૮॥

જ્વાલયેદનલં મગ્ધં યાવત્ કાચો ઘનો ભવેત્ ।

તતઃ લ્હવે ક્ષિપેદ્ગાનદ્યૌં જૈપાલવીજતઃ ॥૧૯॥

ભાગાંસ્ત્રીભાગરાદ્ દ્યૌં ચ મરિચાદ્ દ્યૌં ચ પારદાદ્ ।

ગન્ધકાદ્ દ્યૌં ચ તાનીહ યાવદ્યામં વિમર્દયેત્ ॥૨૦॥

રસો નારાચનામાડ્યં મક્ષિતો રક્તિકામિતઃ ।

જલેન શીતલેનૈવ રોગાનેતાન્ વિનાશયેત્ ॥૨૦૧॥

આધ્માનં શૂલમાનાહં પ્રત્યાધ્માનં તથૈવ ચ ।

ઉદાર્વતં તથા શુલ્મમુદરાણિ હરત્યસૌ ॥ ૨૦૨ ॥

વેગે શાન્તે તુ મુજીત શર્કરાસહિતં દધિ ।

તતસ્તત્ સૈન્ધવેનાપિ તતો દધ્યોદનમ્ મનાક્ ॥૨૦૩॥

મન્વયઃ-અમવા આરસઘઃ, ધાત્રી દન્તી તિક્તા

સ્તુહી ત્રિવૃત્, મુસ્તા, એતાનિ પ્રત્યેકં પલમાત્રયા ગ્રાહ્યાણિ,

તાનિ સર્વાણિ સહકૃત્ય જલ-આદકયુગે પચેત્, તત્ર તોયે

અપ્તમં ભાગ કપાયમ્ અવશેપચેત્, તસ્મિન્ કાચે પલ-

માત્રયા નિસ્સ્વગ્જૈપાલવીજાનિ નવાનિ તનુવલ્લઘૃતાનિ

એવ શનૈઃ પચેત્, મન્દમ્ અનલ જ્વાલયેત્, યાવત્

કાચ, ઘનો ભવેત્, તતઃ લ્હવે ક્ષિપેત્, હહ અથો ભાગાન્

જૈપાલ-વીજતઃ, ધ્રીન્ ભાગાન્ નારાદ્, દ્યૌં ચ મરિ-

ચાદ્, દ્યૌં ચ પારદાદ્ દ્યૌં ચ ગન્ધકાદ્ (ક્ષિપવા) યામ

યાવત્ વિમર્દયેત્ । ઇય નારાચનામા રસઃ શીતલેન જલેન

એવ રક્તિકા-મિતઃ મક્ષિતઃ (સન્) અતો આધ્માનં શૂલમ્

આનાહ પ્રત્યાધ્માન તથા ચ ઉદાર્વતં તથા શુલ્મમ્ ઉદ-

રાણિ હરતિ એવ । વેગે તુ શાન્તે શર્કરાસહિતં દધિ મુજીત,

તતઃ તત્ સૈન્ધવેન અપિ તતઃ મનાક્ દધ્યોદનમ્ (મુજીત) ॥

+ નરાન્ આવામતિ-નાશયતિ, અહા નરાણાં સમૂહો

નામ્, નારમ્ આવામતીતિ-નારાચઃ-“અન્યેભ્યોઽપિ”-

इति इ; महात्मानो नाराचः-महानाराचः, આધ્માનાદિ-

નાશને મહાનારાચસદ્શો રસઃ-મહાનારાચસઃ-લેખિતો જે

નાશ કરે છે, એવું સંજેઝ લેખી બાણુ-નારાય

કહેવાય છે, એવા મોટા બાણુની પેઠે જે આધ્માન

પગેરે રોગોનો નાશ કરે છે, તે મહાનારાય-રસ

કહેવાય છે.

હરકે, ગરમાણો, આમણાં, નેપાણો, કઠુ,

ચોર, નસોતર અને મોથ, એ દરેક ચાર ચાર

તોલા લઈ સઘળાને ફૂટી પાંચસો તોલા

પાણીમાં પકાવવાં; એ પાણી આઠમા ભાગે

કવાથરૂપે બાકી રાખવું; પછી તે કવાથમાં

ચાર તોલા છાલ વગરનાં નવાં નેપાળાનાં

બીજા ઝીણા વસ્ત્રની પોટલીમાં બાધીને

ધીરે ધીરે પકાવવાં. અગ્નિની ધીમી બાંચ

દેતાં એ કવાથ ઘાટો થાય ત્યારે અરક્ષમાં

નાખવો અને પછી તેમાં આઠ ભાગ નેપા-

ળાનાં બીજા, ત્રણ ભાગ સૂંક, બે ભાગ મરી,

બે ભાગ પારો અને બે ભાગ મધક નાખી

એક પહોર સુધી ઘૂંટ્યા કરવું, એટલે ‘મહા-

નારાય’ નામનો રસ તૈયાર થાય છે. એ

રસ ટાંઢા પાણી સાથે એક રતીભાર ખાધો

હોય તો તે આધ્માન, શૂલ, આનાહ, પ્રત્યા-

ધ્માન, ઉદાર્વત, શુલ્મ તથા પેટના રોગોને

મટાડે જ છે. પછી રોગોનો વેગ શાંત

થાય ત્યારે રોગીએ પ્રથમ સાકર સહિત દહીં

ખાવું, તે પછી સેન્ધવ સહિત દહીં ખાવું અને

તે પછી જશક દહીં-ભાત ખાવાં. ૯૬-૧૦૩

અથ પ્રત્યાધ્માનસ્ય લક્ષણમાહ-

પ્રત્યાધ્માનસ્ય લક્ષણ

વિમુક્તપાર્શ્વહૃદયં તદેવામાશયોપિગમ્ ।

પ્રત્યાધ્માનં વિજાનીયાત્ કપ્પધ્યાકુલિતાનિલમ્ ॥

અન્વયઃ-વિમુક્ત-પાર્શ્વ-હૃદયમ્ આમાશય-ઉત્થિતં

કપ્પ-આકુલિત-અનિલ તદ્ એવ પ્રત્યાધ્માનં વિજાનીયાત્ ॥

પડખાંઓને તથા હૃદયને છોડી આમા-

શયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ અને જેમાં કદ્ધી

વાયુ રાકાઈ ગયો હોય એવો જે આધ્માન

રોગ તે જ ‘પ્રત્યાધ્માન’ કહેવાય છે. ૧૦૪

ટીકા-વિમુક્તપાર્શ્વહૃદયં=પાર્શ્વહૃદયે વિહાય જાતં,

તદેવ=આધ્માન, કપ્પધ્યાકુલિતાનિલં=કપેનાવરુદ્ધવાતમ્ ॥

(આનો અર્થ ઉપર છે.)

x પ્રતિગતમ્ આધ્માનમ્-પૂર્વોક્તાદ વૈપરીત્યેન

જાતં પાર્શ્વહૃદયે વિહાય આમાશયે ઉત્થિતત્વાત્-ઉપર

કહેલ આધ્માનથી જિલડી રીતે પડખાં તથા હૃદયને

છોડી પડવાશય સિવાય આમાશયમાં ઉત્પન્ન થતો

આધ્માન કે આફરો પ્રત્યાધ્માન કહેવાય છે.

અથ પ્રત્યાધ્માનસ્ય ચિકિત્સા ॥

પ્રત્યાધ્માનની ચિકિત્સા

પ્રત્યાધ્માને સમુ પત્રે કુર્યાદ્ધમનલહુને ।

દીપનાદીનિ યુક્તોત્તમપૂર્વવસ્તિકર્મે ચ ॥ ૧૦૫ ॥

અન્યથા-પ્રત્યાધ્માને સમુપત્રે ધમનલહુને કુર્યાત્, દીપન-આદીનિ ચ પૂર્વવત્ વસ્તિકર્મે યુક્તોત્તમ ॥

પ્રત્યાધ્માન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ધમન તથા લઘન કરાવવાં, દીપન તથા પાચન વગેરે ઔષધોનો પ્રયોગ કરવો અને આધ્માનની જેઠ જ પિચકારી મારવાની ક્રિયાનો પ્રયોગ કરવો.

અથ વાતાધીલાયા લક્ષણમાહ-

વાતાધીલાયુ' લક્ષણ

નામેઽપ્ચસ્તાત્ સજ્જાનઃ સજ્જારી યદિ વાડચલઃ ।

અધીલાવદ્ ઘનો ગ્રન્થિરૂર્ધ્વમાયત ઉન્નતઃ ॥

વાતાધીલાયુ વિજાનીયાદ્ધર્મિર્ગનિરોધિનોમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

અન્યથા-નામે અપ્ચસ્તાત્ સજ્જાન, સજ્જારી યદિ વા અચલ, અધીલાવદ્ ઘન, ઊર્ધ્વમ્ આયત ઉન્નત, ગ્રન્થિ (મવતિ), પદિ-મર્મનિરોધિની (તા) નાત-અધીલા વિજાનીયાત્ ॥

નાભિની નીચે થયેલ, ચાલતી અથવા સ્થિર, પથરાના ઢુકડા જેવી ઘાટી (મજ ખૂત), જોંચે લાંબી અને જોંચી જે ગાંઠ થાય છે, તે લિંગ, ચોનિ તથા શુદ્ધાના માર્ગને રોકનારી (હોવાથી વિષ્ણ, મૂત્ર અને પવનને રોકતી) 'વાતાધીલા' જાણવી. ૧૦૬

ટીકા-અધીલા=વર્તુલ પાપાણવણ્ડ, આયત=દીર્ઘ, વાતાધીલેતિ સ્વરૂપર ન તુ વિશેષર, વ્યાવર્ત્યામાવાત્ । વર્ધિર્મર્મનિરોધિની=શિષ્યમગ્નુદનિરોધિની, તેન મૂત્રમજ ન્મલાવરોધ સૂચિત ॥ પિત્તે કરેલી કે કફ કરેલી અધીલા હોતી નથી, તેથી આ સ્થળે 'વાતાધીલા'

+ અસ્થિ-અસ્થિતુલ્યકાઠિન્ય લાતિ, લા આદાને, 'આતોડુપસંગેક', ટાપુ, પ્રપોદરાદિવાત્-અધીલા-ઉત્ત-રાપયે જાયમાનો વર્તુલ પાપાણવિશેષ, તતુલ્યો ગ્રન્થિ રપિ સ્થિત. અધીલા, વાતજન-યા વાતક્રતા વા અધીલા-વાતાધીલા-હોડકા જેવા કડણપણાને ધારણ કરતો ઉત્તરાપથ દેશમાં થતો એક જાતનો ગોળ પથરા, અધીલા કહેવાય છે, એ પથરા જેવી રોગરૂપ જે ગાંઠ તે પણ અધીલા કહેવાય છે, અને વાયુથી થયેલી તે અધીલા જેની ગાંઠ, તે 'વાતાધીલા' નામે વાત-વ્યાધિ કહેવાય છે

એ નામ જ સમજવું, પણ વાયુએ કરેલી અધીલા એવા ભેદ સમજવો નહિ.

અથ પ્રત્યધીલાયા લક્ષણમાહ-

પ્રત્યધીલાયુ' લક્ષણ

પ્રત્યાધ્માન રજાયાયુકાં વાતગિન્મૂત્રરોધિનીમ્ ।

પ્રત્યધીલામિતિ વેદેજઝરે તિર્યગુત્થિતામ્ ॥ ૧૦૭ ॥

અન્યથા-પ્રત્યાધ્માન એ રજાયાયુકાં વાત વિદ્-મૂત્ર-રોધિની જઠરે તિર્યગ-ઉત્થિતા 'પ્રત્યધીલા' વેદેત્ ॥

એ જ અધીલા વેદનાથી યુક્ત અને વાયુ, વિષ્ણ તથા મૂત્રને રોકનારી અને પેટમાં ભે આડી ઉત્પન્ન થઈ હોય, તે તેને 'પ્રત્યધીલા' કહેવી. ૧૦૭

ટીકા-પ્રત્યાધ્માન અધીલામેવ, જઠરે તિર્યગુત્થિતામિતિ ભેદઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

તયાચિકિત્સામાહ-

વાતાધીલા તથા પ્રત્યધીલાની ચિકિત્સા

અધીલાયા. ક્રિયા કાર્યા ગુલ્મસ્યાન્નરગ્નિરથે ।

ચૂર્ણે હિલ્લગ્નાદિકશ્ચાત્ર વિવેદુષ્ણેત વારિણા ॥ ૧૦૮ ॥

અન્યથા-ગુલ્મસ્ય આન્તરવિદ્યે. ક્રિયા અધીલાયાઃ (અપિ) કાર્યા, અત્ર ચ હિલ્લ-આદિક ચૂર્ણે ઉષ્ણેત વારિણા વિવેત્ ॥

શુદ્ધમની અને આંતર વિદ્યધિની જે ચિકિત્સા કહેવાયે, તે જ અધીલાની પણ કરવી અને આ રોગમાં (નીચે કહેલું) હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ પણ ગરમ પાણી સાથે પીવું. ૧૦૮

હિંગ્વાદિ-ચૂર્ણ

હિલ્લગ્નપ્રિથ્વિરુધાન્યજીરકરજ્વાચચઘ્નાગ્નિપાઠાશદી-વૃક્ષામ્લ લવણયથે ત્રિકટુકં ક્ષારદ્વયં દાહિમમ્ । પથ્યાપોષ્કરવેતસાઽરહ્નપુપાયોજ્ય તદેભિ' જ્ઞતે, ચૂર્ણે માપિતમેતદાર્દ્રરસે. સ્વાદ્વીજપૂરદૈવ ॥ ૧૦૯ ॥

અન્યથા-હિલ્લ-પ્રિથ્વિક-ધાન્ય-જીરક-જ્વાચ-વચ્ચ-અગ્નિ-પાઠા-શદી-વૃક્ષામ્લ લવણયથે ત્રિકટુક ક્ષારદ્વય દાહિમ પથ્યા-પોષ્ક-રવેતસામ્લ-રુપુપા-યોજ્યતદ્દ દેભિ કૃત ચૂર્ણમ્ આદિકરમેઃ માવિત (હત્વા) વીજપૂરદૈવ યોજ્ય સ્યાત્

હિંગ, પીપરીમૂળ, ધાણા, છારુ, વચ, ચવક, ચિત્રક, કાળીધાટ, કચૂરો, કોકમ, તણ

× પ્રતિગતા અધીલા-પૂર્વોક્તેષુ વેપરીત્યેન જઠરે તિર્યગ્ ઉત્થિતા-ઉપર કહેલી જ અધીલા પેટમાં ભે આડી ઉત્પન્ન થાય, તે પ્રત્યધીલા કહેવાય છે.

ભાતનાં લવણ-સૈંધવ, સંચણી અને બિડ-
લવણ સૂકં, મરી, પીપર, બવખાર, સાજી-
ખાર, દાદિમ, હરડે, એરંડાનાં મૂળ,
અરલવેતસ અને પલાશીતું ચૂર્ણ કરી તેને
આદુના રસની ભાવના આપ્યા પછી બિજો
રાના રસની પણ ભાવના આપવી, એટલે
'હિંગ્વાદિચૂર્ણ' તૈયાર થાય છે. ૧૦૬

અથ તૂનીલક્ષણમાહ-

તૂનીતું લક્ષણ

અથો યા વેદના યાતિ વર્ષોમૂત્રાશયોલ્લિતા ।
મિન્દન્તીય ગુદોપસ્યંસા તૂની નામનો મતા ॥૧૧૦॥
અન્વય:-વર્ષો-મૂત્રાશય-ઉલ્લિતા યા વેદના ગુદ-
ઉપસ્યં મિન્દન્તી इव અથ: યાતિ, સા 'તૂની'
નામત: મતા ॥

વિજ્ઞાના સ્થાન-મદ્દાશયમાંથી તથા મૂત્રા-
શયમાંથી ઊઠેલી જે વેદના બાણે શુદ્ધ, લિંગ
તથા ચેતિને ભેદી નાખતી હોય, તેમ પીડતી
નીચે-તેના તરફ જાય છે, તે 'તૂની' + કહે-
વાય છે. ૧૧૦

દીકા-ઉપસ્યં=શિશ, મગજ ॥ (આનો અર્થ
ઉપર છે.)

અથ પ્રતિતૂનીલક્ષણમાહ-

પ્રતિતૂનીતું લક્ષણ

ગુદોપસ્યોલ્લિતા સૈવ પ્રતિલોમં વિષાવિતા ।
વૈગૈ: પક્ષાશયં યાતિ પ્રતિતૂનીતિ સોચ્યતે ॥૧૧૧॥
અન્વય:-સા એવ ગુદ-ઉપસ્ય-ઉલ્લિતા પ્રતિલોમં
વિષાવિતા (સની) વૈગૈ: પક્ષાશયં યાતિ, સા 'પ્રતિતૂની'
इति ઓચ્યતે ॥

એ જ વેદના શુદ્ધામાંથી તથા ઉપસ્યમાંથી
ઊઠીને અવળી-ઊંચે ઢોડી જઈ વારંવાર
ઉત્પત્તિ તથા ઉપશમ પામતા વેગોથી પકવા-

× હિંદુ આદિ પેપો તાનિ-હિંદુવાસીનિ, તેમાં
ચૂર્ણમ્-જેઓમાં હિંગ પહેલી હોય છે, એવાં
ઓસાડિયાનું ચૂર્ણ-હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે.

+ તૂળયતિ-તૂળોચયતિ વાયુગુદોપસ્ય તૌત્રવેદનયા
વર્ષો-મૂત્રાશયાન્ પ્રયાન્ અસ્યા इति તૂળી-તૂની વા, તૂળ
તંકોચે-અધિકરણે ઘન, ગૌરાદિત્વાદ દોષ-જેમાં વાયુ
મદ્દાશય અને મૂત્રાશયમાંથી ઊડી શુદ્ધ તથા શુદ્ધ
ઉદ્રિય તરફ જતો તીવ્ર વેદનાથી તેને સંક્રાંતી દે
અને બાણે તોડી નાખતો હોય એવી વેદના દરે, તે
વાયુ જ તૂની નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

શય તરફ જાય છે, તે 'પ્રતિતૂની' + કહેવાય છે.
દીકા-અવસ્તાદુલ્લિતોર્ધ્વગમિની, વૈગૈ:વેદનાવૈગૈ:
મુદ્ગમુદ્ગ: ઉપસ્યુપશમોપલક્ષિત: । 'સા' इत्यनेन
'મિન્દન્તીય' इत्यતિદિશ્યતે । સા નામત: પ્રતિતૂની,
સૈવ વેદનાવૈગૈ:પ્રતિપ્રશ્નમલક્ષિત: ॥

અથ ત્યોચિકિત્સામાહ-

તૂનીની તથા પ્રતિતૂનીની ચિકિત્સા

તૂન્યાશ્ચ પ્રતિતૂન્યાશ્ચ પ્રશસ્તા: સ્નેહપસ્તય: ।

પિવેદ્રા સ્નેહલવણં પિષ્પલ્યાદિમયામ્બુના ॥

ઉષ્ણેન રામટં ક્ષારં પ્રગાઢમયથા ઘૃતમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

અન્વય:-તૂન્યાં ચ પ્રતિતૂન્યાં ચ સ્નેહપસ્તય:
પ્રશસ્તા: વા સ્નેહલવણમ્, અથ પિષ્પલ્યાદિમ્, ઉષ્ણેન
અમ્બુના રામટં (ચ) ક્ષારમ્, અથવા પ્રગાટં ઘૃતં પિવેન્ ॥

તૂની કે પ્રતિતૂની થયેલ હોય તો સ્નેહની
પિચકારીઓ ઉત્તમ ગણાય છે; અથવા તેલ
તથા સૈંધવ પીવાં; અથવા પિષ્પલ્યાદિ
કવાથ* પીવે; અથવા હિંગ તથા બવખાર
ગરમ પાણી સાથે પીવાં; અથવા સારી પેંડે
ધી પીવું. ૧૧૨

અથ ત્રિકશ્લશ્ચ લક્ષણમાહ-

ત્રિકશ્લલુ* લક્ષણ

સ્ફિગ્નસ્થો: પૃષ્ઠવંશાસ્થનોયં, સન્ધિસ્તત્
ત્રિકં મતમ્ । તત્ર વાતેન યા પીઢા, ત્રિકશ્લં
તદુચ્યતે ॥ ૧૧૩ ॥

અન્વય:-સ્ફિગ્નસ્થો: પૃષ્ઠવંશ-અસ્થો: ય: સંધિ:
તત્ર ત્રિકં મતમ્, તત્ર વાતેન યા પીઢા તત્ર ત્રિક-
શ્લમ્ ઓચ્યતે ॥

હૂંફાનાં બે હાડકાંને અને બરડાનાં બે
હાડકાંને જે સાંધે છે તે ત્રિક કહેવાય છે;
એ ત્રિકમાં વાયુથી જે પીડા ઉત્પન્ન થાય, તે
'ત્રિકશ્લ' + કહેવાય છે. ૧૧૩

+ પ્રતિગતા તૂની-પૂર્વોક્તાય વપરીત્યેન મમુલ્લિના-
પ્રતિતૂની-ઉપર કહેલી તૂનીથી બિલટી રીતે એટલે
શુદ્ધ તથા શુદ્ધભાવેથી ઊડીને મદ્દાશય તથા મૂત્રાશય
તરફ જતી વેદના પ્રતિતૂની નામનો વાતવ્યાધિ
કહેવાય છે.

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

ત્રિકશૂલની ચિકિત્સા

કારયેદ્વાલુકાસ્વેદં ત્રિકશૂલે પ્રયત્નતઃ ।

યદ્વાડધસ્તાત્ કરીયાગ્નિ ધારયેત્ સતતં નરઃ ॥૧૧૪

અન્વય-ત્રિકશૂલે નરઃ પ્રયત્નતઃ વાલુકાસ્વેદં કારયેત્, યદ્વા (રોગિણઃ) શયને તદ્ગમ્ય) અવસ્તાત્ સતત કરીય-અગ્નિ ધારયેત્ ॥

ત્રિકશૂલ થયેલ હોય તો માણસે પ્રયત્ન-થી રેતીનો શેક કરાવવો અથવા રોગીના શયનની નીચે એ રોગ હોય ત્યાં અડાયાં-છાણાનો અગ્નિ રાખી તેનો એકધારે શેક કરવો. ૧૧૪

૧૧૫ ત્રયોદશાંગ-ગુગુલુ

આમાડધગન્ધા હપુષા ગુહ્વત્રી, શતાવરી ગોમુરુક્ષ રાત્ના । ઇયામા શતાઢ્ઢા ચ શદી યવાની, સનાગરા ઘેતિ સમં વિચૂર્ણ ॥ ૧૧૫ ॥

સર્વેઃ સમં ગુગુલુમત્ર દદ્યાત્, ત્રિપેદિહા-ન્યજ્ઞ તદર્ધમાગમ્ । તદ્ગમ્યેદર્ધપિચુપ્રમાણં, પ્રમા-તકાલે પયસાઽથ યૂપૈઃ ॥ ૧૧૬ ॥

મધેન વા કોણજલેન ચાપ, ક્ષીરેણ વા માંસરસેન ઘાપિ । ત્રિકપ્રદે જાનુહનુપ્રદે ચ, વાતે ભુજસ્યે ચરણસ્યિતે ચ ॥ ૧૧૭ ॥

સન્ધિસ્થિતે ચાસ્થિગતે ચ તસ્મિન્, મજ્જ-સ્થિતે જ્વાયુગતે ચ કોષ્ઠે । રોગાન્તરેદ્વાતકફા-નુવિદ્વાન્, વાતેરિતાન્ દ્વદ્વદ્યોનિદોપાન્ ॥ ૧૧૮ ॥

મગ્નાસ્થિવિક્ષેપુ ચ જ્ઞજ્ઞતાયા, સગૃધ્રતીકે ચલુ પક્ષઘાતે । મહોપધં ગુગુલુમેતમાહુલયોદશાઢ્ઢં મિષજઃ પુરાણાઃ ॥ ૧૧૯ ॥

અન્વયઃ-આમા અધગન્ધા હપુષા ગુહ્વત્રી શતાવરી ગોમુરુક્ષ. ચ રાત્ના ઇયામા શતાઢ્ઢા ચ શદી યવાની ચ સનાગરા, ઇતિ સમં વિચૂર્ણ, અત્ર સર્વે સમ ગુગુલુ દદ્યાત્, દ્વદ્વ ચ તદર્ધમાગમ્ આઝ્યં ક્ષિપેત્, તત્ પ્રમાત-કાલે પયસા, અથ યૂપૈઃ, વા મધેન, અથ ચ કોણ-જલેન, વા ક્ષીરેણ, અથ વા માંસરસેન, અર્ધ-પિચુ-પ્રમાણ ત્રિકપ્રદે, ચ જાનુ-હનુપ્રદે, ભુજસ્યે ચ વાતે, ચ ચરણસ્યિતે સધિસ્થિત, ચ અસ્થિગતે, મજ્જસ્થિતે, સ્વાયુ-ગતે ચ કોષ્ઠે તસ્મિન્ મક્ષયેત્ । (એતદ્) વાત-કફ-અનુવિદ્વાન્ રોગાન્ વાત-ફેરિતાન્ દ્વદ્વ-મદ્ય-યોનિ-દોપાન્ હરેત્, (તથા) ચ મગ્ના-સ્થિ-વિક્ષેપ જ્ઞજ્ઞતાયાં સગૃધ્રતીકે ચલુ પક્ષઘાતે (પ્રયુજ્યતે), પુરાણાઃ મિષજઃ એત મહોપધ ત્રયોદશ-અઞ્ગ ગુગુલુમ્ આહુઃ ॥

બાવળ, આસંધ, પલારી, ગળો, શતા-વરી, ગોખરુ, રાત્ના, નસોતર, સુવા, કચૂરો, અજ્જમો અને સૂંઠ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં તે સઘળાં ચૂર્ણ બરાબર ગૂગળ નાખવો અને ગૂગળથી અધુ ઘી નાખવું; આ ગૂગળ સવારમાં દૂધની સાથે કે યૂષની સાથે અથવા મધની સાથે કે થોડાક ગરમ પાણીની સાથે અથવા દૂધની સાથે કે માંસના રસની સાથે અરધો તોલો ખાવો; એટલે ત્રિકશૂલ, ગોઠજનુ ગલાઈ જવું, હનુપ્રદ, ભુજમાં રહેલો વાયુ, પગમાં રહેલો વાયુ, સાંધામાં રહેલો વાયુ, હાડકાંમાં રહેલો વાયુ, મનગમાં રહેલો વાયુ, સ્નાયુમાં રહેલો વાયુ, કંઠામાં રહેલો વાયુ, વાયુના તથા કફના સંબંધવાળા રોગો, વાયુના રોગો, હૃદયનું ગલાઈ જવું, યૌનિના દોષ, ભાંગેલાં હાડકાંના રોગ, વીંધાયાથી થયેલા રોગ, લંગડાપણું, ગૃધ્રસી અને પક્ષા-ઘાત મટાડે છે. જૂના વેદો આ મહાન ઔષધ-ને ત્રયોદશાંગ-ગુગુલુ કહે છે. ૧૧૫-૧૧૯

ટીકા-આમા-અજ્જમ; તથા ચ-આમા અજ્જ-પર્યાયઃ કથિતઃ કોવિદેદિહ' इति । भूणामं न 'आमा' शब्द છે, તેનો અર્થ 'બાવળ' થાય છે, કારણ વિદ્વાનોએ 'આમા'ને બાવળનો જ પર્યાય શબ્દ કોપમાં કહ્યો છે.

અથ મુદ્ગર્મનમૂત્રનિમ્નદ્યોનિદાનપૂર્વકં લક્ષણમાહ- મુદ્ગર્મનમૂત્ર તથા મૂત્રનિમ્નદ્યોનિદાનપૂર્વકં લક્ષણ

મારુતેડવિગુણે વસ્તો મૂત્ર સમ્યક્ પ્રવર્તતે । વિકારા વિવિધાશ્ચાપિ તસ્મિન્ દુષ્ટે ભવન્તિ હિ ॥

અન્વયઃ-મારુતે અવિગુણે વસ્તો મૂત્ર સમ્યક્ પ્રવર્તે, અપિ ચ તસ્મિન્ દુષ્ટે હિ વિવિધાઃ વિકારાઃ સન્તિ ॥

વાયુ અનુલોભ હોય એટલે બગડ્યો ન હોય તો મૂત્રાશયમાં સારી રીતે મૂત્ર પ્રવર્તે છે, પણ વાયુ પ્રતિલોભ થઈ બગડ્યો હોય તો મુદ્ગર્મનમૂત્ર તથા મૂત્રનિમ્નદ્યો વગેરે અનેક

+ આમાવીનિ ત્રયોદશ અઞ્ગાનિ વસ્ય સ વાસો ગુગુલુઃ-બાવળ વગેરે તેર એસડિયાં જેનાં અંગ છે, એટલે ગૂગળ સાથે એ એસડિયાં જેમાં નાખાય છે, તે-ત્રયોદશાંગગુગુલુ કહેવાય છે.

પ્રકારના વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. (વારંવાર મૂતરવું પડે એ 'સુહુર્મૂત્રણ' અને મૂત્રની અટકાયત થાય એ 'મૂત્રનિગ્રહ' કહેવાય છે. સુહુર્મૂત્રણ વગેરે વિકારો 'અસ્તિવાત' નામે પણ ઓળખાય છે.) ૧૨૦

દીપ્ત-અવિગુણે-અનુલોમે, પ્રતિલોમે તુ વિકારાઃ વિવિધાઃ-મુહુર્મૂત્રણ-મૂત્રનિગ્રહાદયઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

તથોઃ ચિકિત્સામાહ-

સુહુર્મૂત્રણની ચિકિત્સા

ઘલામૂર્ચાન્વચર્ચ્ચુર્ણ સંસિતં કર્ષસંમિતમ્ ।
પિપ્પેત્ કુઙ્કરદુગ્ધેન મુહુર્મૂત્રણશાન્તયે ॥ ૧૨૧ ॥
અન્વય-મુહુર્મૂત્રણશાન્તયે ઘણા-મૂર્ચાન્વચર્ચ્ણ સંસિતં કર્ષસંમિતં કુઙ્કર-દુગ્ધેન પિપ્પેત્ ॥

સુહુર્મૂત્રણની શાંતિ માટે ખપાટ, મોર-વેલ અને તજનું ચૂર્ણ સાકર સહિત એક તોલો સોળ તોલા દૂધની સાથે પીવું. ૧૨૧
પથ્યાધિભીતવાત્રીણાં ચૂર્ણં ચૂર્ણં મૃતાયસઃ ।
મધુના સહ સંલીઢં મુહુર્મૂત્રણશાન્તિફલ ॥ ૧૨૨ ॥
અન્વય-પથ્યા-ધિભીત-વાત્રીણાં ચૂર્ણં, મૃત-અયસઃ ચૂર્ણં મધુના સહ સંલીઢં (સત્) મુહુર્મૂત્રણ-શાન્તિફલ (મળતિ) ॥

હરડે, ખડેહાં અને આમળાનું ચૂર્ણ તથા મારેલા લોહાનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું હોય તો તે સુહુર્મૂત્રણની શાંતિ કરે છે. ૧૨૨

મૂત્રનિગ્રહની ચિકિત્સા

યવક્ષારસ્ય ચૂર્ણન્તુ સંયોગ્ય સિતયા સહ ।
મક્ષયેભિયતં તસ્ય પ્રશામ્યેમૂત્રનિગ્રહઃ ॥ ૧૨૩ ॥

અન્વય-(યઃ) યવક્ષારસ્ય ચૂર્ણં તુ સિતયા સહ મંદોગ્ધ્ય મક્ષયેત્, તસ્ય મૂત્રનિગ્રહઃ નિયત પ્રશામ્યેત્ ॥

જે માણસ જવખારનું ચૂર્ણ સાકરની સાથે મેળવી ખાય છે, તેનો મૂત્રનિગ્રહ મટી જાય છે. ૧૨૩

કૂપ્માણ્ડસ્ય તુ વીજાનિ વીજાનિ ત્રપુપસ્ય ચ ।
વસ્તોસન્ધારયેત્ તેન પ્રશામ્યેમૂત્રનિગ્રહઃ ॥ ૧૨૪ ॥

અન્વય-કૂપ્માણ્ડસ્ય તુ વીજાનિ ચ ત્રપુપસ્ય વીજાનિ વસ્તો સધારયેત્, તેન મૂત્રનિગ્રહઃ પ્રશામ્યેત્ ॥

× મુહુર્મૂત્રણ-વારંવાર પેશાળની હાજત થયા કે તે સુહુર્મૂત્રણ અને મૂત્રસ્ય નિગ્રહ-પેશાળનું અટકવું, તે મૂત્રનિગ્રહ નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

કોળાનાં બીજ તથા કાકડીનાં બીજ પેડુંની ઉપર રાખવાં; તેથી મૂત્રનિગ્રહ મટી જાય છે.

આમલક્યાશ્ચ કલ્કેન ઘસ્તિમાર્ગં પ્રલેપયેત્ ।
તેન પ્રશામ્યતિ ક્ષિપ્રં નિયમાન્મૂત્રનિગ્રહઃ ॥ ૧૨૫ ॥
મેહનસ્યાથ યોનેર્થં મુલસ્યાશ્ચન્તરે જાનૈઃ ।

ઘનસારયુતાં વર્તિ ધારયેન્મૂત્રનિગ્રહે ॥ ૧૨૬ ॥
અન્વયઃ-આમલક્યાઃ કલ્કેન ચ ઘસ્તિમાર્ગં પ્રલેપયેત્, તેન મૂત્રનિગ્રહઃ ક્ષિપ્રં નિયમાત્ પ્રશામ્યતિ ॥
મૂત્રનિગ્રહે મેહનસ્ય અથવા યોનેઃ મુલસ્ય અશ્ચન્તરે જાનૈઃ ઘનસારયુતાં વર્તિ ધારયેત્ ॥

આમળીના કલકથી પેડુંની ઉપરનો બાજ ચોપડવો; તેથી મૂત્રનિગ્રહ તરત મટી જાય છે. મૂત્રનિગ્રહ થયે હોય તો લિંગના અથવા યોનિના મોઢાની અંદર ધીરેથી કપૂરવાળી વાટ ખોસી રાખવી. ૧૨૫, ૧૨૬

ગૃપ્તસીલગ્નમાહ-

ગૃપ્તસીનું લક્ષણ અને બે ભેદ

સ્ત્રિકૂર્પર્વોરુકટીપૃષ્ઠજાનુજઙ્ગાપદં ક્રમાત્ ।
ગૃપ્તસી સ્તમ્ભરુકૃતોદૈર્ગ્ધ્વાતિ સ્પન્દતે મુઠ્ઠઃ ॥ ૧૨૭ ॥

ચાતાદ્રાતકફાભ્યાં સા વિજ્ઞેયા દ્વિવિધા પુનઃ ।
વાતજાયાં ભવેત્તોદો દેહસ્યાતીવ ઘક્તા ॥ ૧૨૮ ॥

જાનુજઙ્ગોરુસન્ધીતાં સ્ફુરણં સ્તન્ધતા મૃશમ્ ।
વાતશ્લેષ્મોદ્ગવાયાન્તુ ગૌરવં વહ્નિમાર્દવમ્ ॥

તન્દ્રા મુલપ્રસેકશ્ચ ભક્તદ્વેપસ્ત્તૈયેવ ચ ॥ ૧૨૯ ॥

અન્વયઃ-સ્ત્રિકૂર્પર્વ-કટ-કટી-પૃષ્ઠ-જાનુ-જઙ્ગા-પદં સ્તમ્ભ-રુ-તોદૈઃ ક્રમાત્, ગૃપ્તસી, મુઠ્ઠઃ સ્પન્દતે, સા ગૃપ્તસી વિજ્ઞેયા, પુનઃ વાતાત્ (ચ) વાતકફાભ્યાં દ્વિવિધા, (તન્) વાતજાયાં તોદઃ, દેહસ્ય અતીવ ઘક્તા, જાનુ-જઙ્ગા-રુસન્ધીનાં સ્ફુરણં, મૃશ સ્તન્ધતા (ચ) ભવેત્, વાત-શ્લેષ્મ-ઉદ્ગવાયાં તુ ગૌરવં, વહ્નિ-માર્દવં તન્દ્રા ચ મુલપ્રસેકઃ તથા ચ ભક્તદ્વેપઃ એવ (સ્યાત્) ॥

ફૂલાના સાંધા, સાથળ, કેડ, વાંસો, ગોઠણ, પિંડી અને પગમાં અનુક્રમે વધતું સળગડપણું, વેદના તથા સોયો ભોંકાયા જેવી પીડા કરી તે તે સ્થાનેને જે પકડે છે અને જેને લીધે એ ફૂલાના સાંધા વગેરેની શિરાઓ વારંવાર કંપ્યા કરે, એ 'ગૃપ્તસી-રોગ' જાણવો. (આ રોગ જેમ

× જ્યારે ગૃપ્ત સ્વરૂપ-પીડ્યતિ, પો અન્તર્કર્મણિ-
'સુપી'તિયોગવિમાળાત્ કંઠ-ગૌરાદિઃ-ચાંચથી જેમ

જેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ કૂલાના સાંધા વગેરેને વધારે દબાવે છે.) તે ગૃધ્રસી, વાયુ-એ કહેલી અને વાયુ તથા કદુ બન્નેએ કહેલી-એમ બે પ્રકારની થાય છે; તેમાં વાયુએ કહેલી ગૃધ્રસી હોય તો સોયો લોંકાયા જેવી પીડા થાય; દેહ અત્યંત વાકો થઈ જાય; ગોઠણ, પિંડી તથા માથળના સાંધાની શિરાઓ કુચે, અને ઋણ અઢાઈ જવું થાય છે; અને જો વાયુ તથા કદુ એ બન્નેએ કહેલી ગૃધ્રસી હોય તો શરીરમાં વારેપણું થાય, અગ્નિ મંદ થઈ જાય, ઘેન થાય, મોઢામાં પાણી આવ્યા કરે અને અન્ન ઉપર દેષ-અરુચિ કે અણુગમે થાય છે. ૧૨૭-૧૨૯

ટીકા-ગૃધ્રસી વાતજા કેવળા સ્ફિગાદિપદપચન્તમ્ સ્તમ્ભસ્તોદૈર્ગ્ઘાતિ । કમાત્=ટુંદિકમાત્ । તેન ચવા યયા વર્દેત તથા તથા સ્ફિગાદીચ્ચાક્રામતિ, નાત્ર પ્રહ્ને નિર્દેશ-કમનિચમઃ । તથા મુદુઃ સ્પન્દતે=સ્ફિગાદિષુ શિરાકમ્પ કરોતીત્યર્થઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ગૃધ્રસ્વાધિક્ષિત્સામહ-

ગૃધ્રસીની ચિકિત્સા

ગૃધ્રસ્વાડર્જે નરં સમ્યગ્ રેકેળ વમ્નેન વા ।
જ્ઞાત્વા નિરામં દીતામિ વસ્તિભિઃ સમુપાચરેત્ ॥૧૩૦॥
નાદો વસ્તિવિધિ કુર્પાવાવદ્ધ્યે ન શુદ્ધયતિ ।
સ્નેહો નિરર્થકઃ સસ્પાન્નસ્મયેન હુતં યથા ॥૧૩૧॥
તૈલમેરણ્ડજં પ્રાતઃપોષ્ટ્રેણ પિવેચરઃ ।
માસમેકં પ્રયોગોઽયં ગૃધ્રસ્યુત્તરહાપહઃ ॥ ૧૩૨ ॥
તૈલં વૃતજ્ઞાદ્વિકમાતુલ્ય, -રસં સચુકં સગુહં પિવેક્ષા
કટ્યુત્તરગૃધ્રનિકશૂલગુલ્મ, ગૃધ્રસ્યુદાવત્તંહરઃ પ્રયોગઃ
અત્યઃ-ગૃધ્રસ્વા આર્સે નર સમ્યગ્ રેકેળ વા વમ્નેન
નિરામ (ચ) દીતામિ જ્ઞાત્વા વસ્તિભિઃ સમુપાચરેત્ ।
યાવત્ કર્ચં ન શુદ્ધયતિ (તાવત્) આદ્યો વસ્તિવિધિ ન
કુર્યાત્, (યતઃ) સ' સ્નેહઃ ભરમનિ હુત યથા નિરર્થકઃ

ગીધ પીડા કરે તેની જે પીડા કરે અને કૂલાના સાંધા વગેરેને જે પકડે તે વાતવ્યાધિ-ગૃધ્રસી કહેવાય છે અમરકોપની ટીકામાં તથા બીજા શબ્દકોષોમાં આ 'ગૃધ્રસી' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આવી મળે છેઃ ગૃધ્રમ્ ધ્રાવિ સ્પતિ, પો અન્તર્કર્મણિ-આતોઽનુપ-સર્ગે કઃ' ગીધને પણ જે પીડે તે ગૃધ્રસી આવે તેનો અર્થ થાય; પણ તે બરાબર બંધનેસતો નહિ આગવાથી ઉપરની વ્યુત્પત્તિ કરી છે.

એવ સ્યાત્ । નરઃ એક માસ પ્રાતઃ પોષ્ટ્રેણ દુર્ગન્ધ તૈલ પિવેત્, અય પ્રયોગઃ ગૃધ્રસી-કરુણ-અપહઃ (અસ્તિ) ॥ વા તૈલ વૃતમ્ આર્દ્રક-માતુલ્યસત્ત્વ ચ સચુક વા સગુહ પિવેત્ (અય) પ્રયોગઃ કટિ-ક્ષ્ત-ગુ-ત્રિક્-શૂલ, ગુલ્મ-ગૃધ્રસી-ઉદાવત્તંહરઃ (અસ્તિ) ॥

ગૃધ્રસીથી પીડાયેલા માણસને સારી પેઠે વિરેચન તથા વમન આપી આમરકિત અને પ્રતીક્ષ અગ્નિવાળો થયેલો જણવા પછી સ્નેહ ની પિચકારીઓ મારવી; કારણ કે જ્યાં સુધી વમનરૂપ બિર્ધ્વ શોધનથી શુદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી પ્રથમ બસ્તિની ક્રિયા કરવી જ નહિ; કેમ કે તે સ્નેહગ્રસ્તિ રાખમાં હોમલાની પેઠે વ્યર્થ થાય છે. માણસે એક મહિના સુધી સવારે ગોમૂત્રની સાથે એરંડિયું તેલ પીવું; તે પ્રયોગ ગૃધ્રસી તથા સાધણોનું અઢાણું મટાડે છે; અથવા તેલ, ધી, આદાનો રસ, અને બિજેશનો રસ મિશ્ર કરી તેમાં ચૂકાને રસ અથવા ગોળ નાખી પીવે; આ પ્રયોગ પણ કેડનાં શૂળ, સાધણનાં શૂળ, વાંસાનાં શૂળ, ત્રિકશૂળ, ગોળો, ગૃધ્રમી અને ઉદાવત્ રોગને મટાડે છે. ૧૩૦-૧૩૩

ગૃધ્રસીની ચિકિત્સા (આલુ)

નિઃકુપ્યૈરણ્ડવીજાનિ પિષ્ટ્વા ક્ષીરે વિપાચયેત્ ।
તત્પાનન્તુ કઠીશૂલે ગૃધ્રસ્થાં પરમોષધમ્ ॥૧૩૪॥
પરણ્ડમૂલં ચિત્ત્વજ્ઞ બૃહતી કણ્ટકારિકા ।

કપાયો રુચકોપેતઃ પીતો વહ્નનવસ્તિજમ્ ॥
ગૃધ્રસીજં હરેચ્છૂલં ચિરકાલાનુવન્ધિ ચ ॥ ૧૩૫ ॥

અન્વય-પરણ્ડવીજાનિ નિક્કુચ (ચ) વિટ્વા ક્ષીરે વિપાચયેત્, તપાનેન કઠીશૂલે ગૃધ્રસ્થાં પરમ-ઓષધમ્ (અસ્તિ) । પરણ્ડમૂલ ચિત્ત્વજ્ઞ બૃહતી ચ કણ્ટકારિકા- (અપો) કપાયઃ રુચક-ઉપેતઃ પીતઃ (સત્) વહ્નન-વસ્તિજં ગૃધ્રસીજં ચ ચિરકાલ-અનુવન્ધિ શૂલ હરેત્ ॥

એરંડાનાં બીજ ફેલી તેને વાટી દૂધમાં પકાવવાં; પછી તે પિવાય તે ફેડનાં શૂળ તથા ગૃધ્રસી ઉપર એ મોટું ઓષધ છે. એરંડાનાં મૂળ, બીજી, મોટી લોરીંગણી અને નાની લોરીંગણીનો કવાથ સંચળ નાખી જો પીધો હોય તો તે સાધણોના સાંધાઓનું શૂળ, મૂત્રાશયનું શૂળ અને ગૃધ્રસીનું શૂળ લાંબા કાળનું હોય તો પણ તેને મટાડે છે. ૧૩૪, ૧૩૫

કદ તથા વાયુની ગૃધ્રસીની ખાસ ચિકિત્સા
ગોમૂત્રેરણડેલાંમ્યાં કૃષ્ણાચૂર્ણ પિવેશર : ।
દીર્ઘકાલોત્પિતાં હન્તિ ગૃધ્રસીં કફવાતજામ્ ॥૧૩૬

અન્વય - (ય:) નર: ગોમૂત્ર-અરણ્ડ-તૈલામ્યાં
કૃષ્ણાચૂર્ણ પિવેત્ (સ:) દીર્ઘકાલ-ઉત્પિતાં કફ-વાતજાં
ગૃધ્રસીં હન્તિ ॥

જે માણસ ગોમૂત્ર અને એરંડિયા તેલની
સાથે પીપરનું ચૂર્ણ પીએ, તે લાંબા કાળથી
થયેલી કદ તથા વાયુ-અસેએ ઠરેલી ગૃધ્રસી-
નો નાશ કરે છે. ૧૩૬

ગૃધ્રસીના સચોટ ઉપાયો

સિંહાસ્યદન્તીકૃતમાલકાનાં, પિવેત્ કપાયં
રુઘૈતૈલમિશ્રમ્ । યો ગૃધ્રસીનપ્રગતિ: પ્રસુત: , સ
શીઘ્રગ: સ્વાદિ કિમન્ન ચિત્રમ્ ॥૧૩૭ ॥
રુઘન્નિમ્નતરો: સારા વારિણા પરિપેપિત: ।
સ પીતો નાશયેત્ કિમ્પ્રસાધ્યામપિ ગૃધ્રસીમ્ ॥૧૩૮ ॥
શેફાલિકાદલૈ: ક્ષાયો મૃદ્વન્નિપરિપાચિત: ।
દુર્વારં ગૃધ્રસીરોગં પીતમાત્ર: પ્રણાશયેત્ ॥૧૩૯ ॥

અન્વય:-ય: (નર:) ગૃધ્રસી-નપ્ર-ગતિ: પ્રસુત:
(મવેત્) સ: સિંહાસ્ય-દન્તી-કૃતમાલકાનાં કપાય રુઘ-
તૈલમિશ્ર પિવેત્, (તેન) શીઘ્રગ: દિ સ્વાત્, અન્ન
કિં ચિત્રમ્? ॥ રુઘન્નિમ્નતરો: સાર: વારિણા પરિપેપિત:
(કર્ત્ત્વ્ય:), સ: પીત: (સન્) અસાધ્યામ્ અપિ ગૃધ્રસીં
ક્ષિપ્તં નાશયેત્ ॥ મૃદુ-અન્નિ-પરિપાચિત: શેફાલિકાદલૈ:
ક્ષાય: પીતમાત્ર: દુર્વારં ગૃધ્રસીરોગં પ્રણાશયેત્ ॥

જે માણસ ગૃધ્રસીને લીધે આલતો અંધ
થયો હોય અને તેથી સૂઈ જ રહેતો હોય,
તે જો અરંડુસો, નેપાળો તથા ગરમાળાનો
કવાથ કરી તેમાં એરંડિયું તેલ નાખી પીએ
તો તરત જ આલતો થઈ બંધ, એમાં થું
આશ્રય છે । પ્રકાનની અંતરછાલને પાણીમાં
વાટી પીધી હોય તો તે અસાધ્ય ગૃધ્રસીનો
પણ તરત નાશ કરે છે. કોમળ અગ્નિથી
પકાવેલો નગોડાનાં પાંદડાંનો કવાથ પીવાથી તે
અસાધ્ય ગૃધ્રસીનો પણ તરત નાશ કરે છે.

ટીકા-અન્ન શેફાલિકા-નિર્ગુણી ॥ અહીં યૂગમાં
‘શેફાલિકા’ શબ્દનો અર્થ ‘નગોડ’ કહે છે.

રાસ્નાયુગુલુ

રાત્નાયાસ્તુ પલચૈકં પચ્ચ કર્ષણિ ગુગુલો: ।
સર્પિયા વટિકાં કૃત્વા મશ્નયેત્ ગૃધ્રસીહરીમ્ ॥૧૪૦

અન્વય:-પૃકં પલં રાત્નાયા: ચ પચ્ચ કર્ષણિ ગુગુલો:
સર્પિયા વટિકાં કૃત્વા ગૃધ્રસીહરી (તાં) મશ્નયેત્ ॥

ચાર તોલા રાસ્ના અને પાંચ તોલા
ગુગળને મિશ્ર કરી ઘીથી ગોળીઓ વાળી
તે ખાવી; તે ગૃધ્રસીને મટાડે છે. ૧૪૦

રાસ્ના-૨૫૫૬-કવાથ x

રાક્તાડમ્ભતારગ્વધદેવદાર, ત્રિકણ્ડકૈરણ્ડ-
પુનર્નવાનામ્ । ક્ષાયં પિવેશ્ચાગરચૂર્ણમિશ્રં, જઘ્નેશ્ચ-
પૃષ્ઠત્રિકણ્ડપાર્શ્વદૂલી ॥૧૪૧ ॥

અન્વય:-જઘ્ના-લઠ-પૃષ્ઠ-ત્રિક-પાર્શ્વદૂલી રાક્તા-
અમૃતા-આરગ્વધ-દેવદાર-ત્રિકણ્ડક-અરણ્ડ-પુનર્નવાના
ક્ષાયં નાગરચૂર્ણમિશ્રં પિવેત્ ॥

રાસ્ના, ગળો, ગરમાળો, દેવદાર, ગોખરુ,
એરંડો અને સાટોડીનો કવાથ સૂંઠનું ચૂર્ણ
નાખીને પીવો. (તેથી પગની પિંડીઓ,
સાથળો, વાંસો, ફૂલોનો સાંધો અને પડખા-
માં જેને શળ નીકળતાં હોય તેને તે શળ
મટી બંધ છે.) ૧૪૧

પથ્યાદિ-ગુગુલુ

પથ્યાવિષીતામલકીફલાનાં, શતં ક્રમેણ
ત્રિગુણમિશ્રમ્ । પ્રસ્યેન યુક્તં ચ પલંરુપાણાં,
દ્રોણે જલે સંસ્યિતમેકરાત્રમ્ ॥૧૪૨ ॥

અર્ધાવગિષ્ઠે કથિતં કપાયં, માળ્ડે પચેશ્ચ
પુનરેવ લૌહે । અમૂનિ ઘઘ્નેરવતાર્ય દધાદ્, દ્રવ્યાણિ
સંચૂર્ણં પલાર્ધેશ્ચ ॥૧૪૩ ॥

વિઙ્ગદન્તીત્રિકલામુઢ્ડી, કૃષ્ણાત્રિવૃક્ષાગર-
કોપણાનિ । યયેષ્વેષ્વસ્ય નરસ્ય શીઘ્રં, હિમા-
મ્બુપાનાનિ ચ મ્હોજનાનિ ॥૧૪૪ ॥

નિપેથ્યપ્રાણો વિનિહન્તિ રોગાન્, સગૃધ્રસીં
નૂતનલક્ષ્ણનાઞ્ચ । પ્રીહાનમુગ્રં જઠરાગ્નિગુલ્મં, પાણ્ડુ-
ત્વકળ્પદ્વમિવાતરક્તમ્ ॥૧૪૫ ॥

પથ્યાદિકો ગુગુલુરેપ નાસ્ત્રા, ક્ષ્યાત: ક્ષિતા-
વપ્રમિનપ્રમાય: । યલેન નારોન સમં મનુષ્યં, જવેન
કુર્યાત્ તુરગેન તુલ્યમ્ ॥૧૪૬ ॥

આયુ:પ્રકર્મં વિદ્યચાતિ ચતુર્થલં તથા પુષ્ટિ-

+ રક્તામિથ: ગુગુલુ: -રાસ્નાથી મિશ્ર જે ગૂચળ
તે રાસ્નાયુગુલુ અણુવો.

x સત્તાનાં સપ: સમક: -રાસ્નાદીનાં સતક:, તથ્ય
ચ વગર:-રાસ્ના વગેરે આત્ર એસડિયાંનો ઉકાળો-
રાસ્નાસમક-કવાથ કડવાય છે.

કરો વિપદ્મ । ક્ષતસ્ય સન્ધાનકરો વિરોવાદ,
રોગેષુ શસ્ત સફલેષુ તજ્ઞૈઃ ॥ ૧૪૭ ॥

અન્વય-પથ્યા-ધિમીત-આમલકીફલાના ક્રમેણ
દિગુણ-અભિવૃદ્ધ પલકપાણા પ્રસ્યેન વ યુક્ત, દ્રોણે જલે
એકરાત સંસ્થિતમ્ અર્ધ-અવશિષ્ટ કથિત કયાય પચેત્,
તત્ પુન લોહે માળ્ડે (પચેત્) વહે અવતાર્ય (તત્)
વિલક્ષ-દન્તી-ત્રિપલા-ગુરૂચી-ક્રૂણા-ત્રિવૃત્-નાગરક-
ક્ષણાનિ-અમૂનિ દ્રવ્યાણિ પલાર્ધકાનિ સર્વર્થ દધાત્ ।
(અતઃસેવમાનસ્ય) યથેચ્ચેષ્ટસ્ય નરસ્ય શીઘ્ર દિશ-અન્વુ-
પાનાનિ ચ મોજનાનિ (દધાત્), એવ પથ્યાદિક નામ્ના
ગુગુલુ ક્ષિતો અપ્રમિતપ્રમાણ રૂપાત્, નિષેવ્યમાણ
રોગાન્ સમૃદ્ધર્ષી ચ નૂતનચક્ષુર્તા પ્લીહાનમ્ ઉપ જઠરામિ-
ગુલ્મ પાન્ધુલ-કફ-વમિ-ચાતરક્ષ વિનિહન્તિ, (તથા
ચ એવ) મનુષ્ય કલેન નાગેન સમ, જવેન દુરોણેન ગુલ્મ
કુર્યાત્, વાયુ-પ્રકર્ય ચક્ષુર્લ વિદપાતિ, તથા પુષ્ટિ-
કાર, વિપદ્મ, ક્ષતસ્ય સંધાનકર, વિરોવાદ સફલેષુ
રોગેષુ તજ્ઞૈ શસ્ત ॥

સો હરડે, ખસો બહેડા, ચારસો આમળા
અને ચોસડ તોલા ગૂગળને એક હબર
ચોવીશ તોલા પાણીમા એક રાત સુધી રાખી,
તેનું પાણી અરધું બાકી રહે એવો કવાથ
કરી તે કવાથને પાછો લોહાના વાસણમા
પકાવવો. પછી અગ્નિ ઉપરથી ઉતારીને તેમા
વાવડિંગ, નેપાળો, હરડે, બહેડા, આમળા,
ગળો, નસોતર, પીપર, સૂકા, મરી, એ ચોસડિયા
ના બબે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવા, એટલે તે
'પથ્યાદિ-ગુગુલુ' તૈયાર થાય છે. આ
ગૂગળ સેવનારે મનઃમતો વિહાર કરવો
અને ગૂગળ ખાઈને તેના પર ટાકું પાણી
પીવું તથા લોજન કરવું. આ પથ્યાદિ નામે
ગૂગળ પૃથ્વી પર અમાપ પ્રભાવવાળો પ્રખ્યાત
છે; તેથી તેનું જો સેવન કરાય તો તે
હરકોઈ રોગ ગ્રસ્તી, તગ્તનું થયેલ લંગડા-
પણું, ઉત્ર ખરલનું દરદ, ગોળો, પાડુરોગ,
ચળ, ઊલટી અને વાતરક્ત મટાડે છે. આ
ગૂગળ માણસને બળમા હાથી જેવો અને
વેગમા ઘોડા જેવો કરે છે, આયુષ વધારે

* પથ્યા આદિરૂપાં તાનિ પથ્યાદિનિ, પથ્યાદિમિ
યુક્તઃ ગુગુલુ-હરડે વગેરેથી યુક્ત એવો ગૂગળ-
પથ્યાદિ-ગુગુલુ કહેવાય છે

છે, નેત્રને બળ આપે છે, પુષ્ટિ કરે છે,
ઝેરનો નાશ કરે છે, ઘવાયેલાં સાધે છે
અને વિશેષે કરી સધળા રોગો ઉપર ઉત્તમ
છે, એમ તેના બાણકારાએ તેને વખણ્યો
છે. ૧૪૨-૧૪૭

અથ રાક્ષસ પત્રોથ લક્ષણમાહ-

ખંજતા તથા પંચુતાનાં લક્ષણ

વાયુ કચ્ચાશ્રિત. સ્ફૂળ કણ્ડરામાશ્લિપેદરા ।
લજ્જસ્તદા મવેજ્જન્તુઃ પદ્મુ સક્ષોદ્યોર્ધવાત્ ॥

અન્વય-કટિ-આશ્રિત વાયુ સંસ્થન કણ્ડરાં યદા
આશ્લિપેત્, તદા જન્તુ રાક્ષ મવેત્, દ્યો સર્વજ્ઞ
વધાત્ વજુ. (સ્યાત્) ॥

કેડમા રહેલો વાયુ, કેડથી માંડી ધૂટી
સુધીના ભાગના મોટા રનાયુને બ્યારે ખેચે,
ચાલવા વગેરેમા ક પાવે, ત્યારે માણસ ખંજ+
(લગડો) થઈ બળ્ય છે; અને કેડથી માંડી
ધૂટી સુધીના બન્ને સાથળોની ચાલવા વગેરેની
ક્રિયાનો નાશ કરે, ત્યારે માણસ પંચુ+
(પાગળો) થઈ બળ્ય છે. ૧૪૮

ટીકા-સ્ફૂળ = કચ્ચાદિગુલ્ફાન્તસ્ય, કણ્ડરા=મહા
શાયુ, આશ્લિપેત્=ગમનાત્ કમ્પયેત્, વધાત્=ગમનાદિક્રિયા
ઘાતાત્ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર અપાયો છે)

ખંજતાની તથા પંચુતાની ચિકિત્સા
ઉપાચરેદભિનયં લજ્જં પદ્મુમથાપિ ચ ।
પિરેક્કાસ્થાપનસ્વેરગુગુલુજ્ઞેદહસ્તિમિ ॥ ૧૪૯ ॥

+ રજતિ-ગતિવૈકલ્યમાપ્રોતિ કચ્ચાશ્રિતવાયુહૃન્
સચ્ચિકણ્ડરાસેપાત્ इति લજ્જ, રજતિવૈકલ્યે-મૃત્,
લજ્જસ્ય ભાવ રજતા-કેડમા રહેલો વાયુ કેડથી માંડી
પગની ધૂટી સુધીના ભાગના મોટા રનાયુને કચાવ્યા
કરે છે, તેથી માણસ લગડો ચાલે છે, તે ખંજતા
નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે

* પનતે-સ્તૌતિ પરમેશ્વર વાયુકૃતગમનાદિ-ક્રિયા
ઘાતનિગતયે-इति પદ્મ, પન-સ્તુતૌ-વાહુલકાત્ ગુ (इति
અમરકોષ્ટીકાક્રુદ્ માનુજીરીક્ષિત), યદા લજ્જતિ-ગતિ
હીનો ભવતિ, વાયુકૃતગમનાદિક્રિયાઘાતાત્, રજતિ-इ,
પુગદેશો નુક્ ચ (इति કોશાન્તરેયુ)-વાયુએ કંઈક
ગમન આદિ ક્રિયાનો નાશ દૂર કરવા માટે જે માણસ
પરમેશ્વરની સ્તુતિ કર્યા કરે છે; અથવા વાયુએ કરેલી
ગમનાદિ ક્રિયા નાશ પામવાથી માણસ જે પાગળ
બને છે, તે 'પંચુતા' નામે વાતવ્યાધિ

અન્વય:-સ્વપ્નમ્ અથ વ પજ્ઞમ્ અથ સમિનં (ચેત તર્હિ) વિરેક-આસ્થાપન-સ્વેદ-ગુમ્ફુલ-સ્વેદ-મસ્તિમિઃ ડગાચરેત ॥

લંગડા કે પાંગળા માણસને લાગુ થયેલ તેનો ખંજતા અથવા પંચુતા-રોગ બે નવો-થોડા દિવસથી થયેલ હોય તો વિરેચનથી, નિર્ઘ્રખસ્તિથી, સ્વેદનોથી, ગ્રૂગળો ખવડાવવાથી તથા સ્નેહ-ખસ્તિઓથી તેની ચિકિત્સા કરવી. ૧૪૯

અથ કલાયલજ્જસ્ય લક્ષણમાહ-
કલાયખંજતાતુ લક્ષણુ
કમ્પતે ગમનારમ્મે લજ્જત્રિવ ચ લક્ષ્યતે ।
કલાયલજ્જં તં વિધાનુકસન્ધિપ્રવચ્ચનમ્ ॥૧૫૦॥
અન્વય:-ગમન-આરમ્મે કમ્પતે ચ રજ્જનુ દ્વ લક્ષ્યતે, તં મુકસન્ધિપ્રવચ્ચનં કલાયલજ્જં વિધાતુ ॥

જે માણસ ચાલવાની શરૂઆત કરે ત્યારે કંપે તથા બાજુ લંગડાતો હોય એવો દેખાય અને જેના સાંધાઓનાં ખંખેનો ઢીલાં થઈ ગયાં હોય તે માણસને ‘કલાયખંજતા+’ નામના રોગવાળો બાજુવો. ૧૫૦

ટીકા-ગમનારમ્મે કમ્પતે; એતસ્ય લજ્જાદયમેવ મેદઃ, ‘કલાયલજ્જ’ इति शब्दे लज्जा संज्ञा, न तु योगिनी ॥ ચાલવાની શરૂઆત વખતે માણસ કંપે અને લંગડાતા જેવો દેખાય એટલે ખંજતાથી કલાયખંજતામાં તફાવત છે. ‘કલાયખંજ’ એ નામ વેદકથાઓમાં અર્થને બરાબર અનુસરતું નહિ હોવાથી યૌગિક નથી, પણ રૂઢ છે, એમ સમજવું ભેઈએ.

અથ કલાયલજ્જસ્ય ચિકિત્સામાહ-

કલાયખંજતાની ચિકિત્સા

ક્રમઃ કલાયલજ્જસ્ય લજ્જપહ્વોરિવ સ્મૃતઃ ।

વિશેષાત્ સ્નેહનં કર્મ કાર્યમત્ર વિચક્ષણેઃ ॥ ૧૫૧ ॥

અન્વય:-કલાયલજ્જસ્ય ક્રમઃ રજ્જ-પહ્વોઃ દ્વ સ્મૃતઃ । વિચક્ષણઃ અત્ર વિશેષાત્ સ્નેહનં કર્મ કાર્યમ્ ॥

કલાયખંજતાની ચિકિત્સા ખંજતાની

+ કલાયસ્યેવ લજ્જતા-કલાયાલ્ય-શિર્મીધાન્ય-સ્વેવગમનારમ્મે કમ્પનં રજ્જત્વમિવ ચેતિ લક્ષણમ્-કેટલા ધાન્ય-કલાય એટલે વટાણા જેમ મૂરતો મૂરતો અને ખેડાતો સરકે છે, તેમ જેમાં માણસ ચાલવાની શરૂઆતમાં મૂરે છે અને બાજુ લંગડાતો હોય તેવો જણાય છે, તે કલાયખંજતા નામે વાતવ્યાધિ.

તથા પંચુતાની ચિકિત્સા જેવી જ કરવી. વિદ્વાન વૈધોએ આ કલાયખંજતામાં સ્નેહનની ક્રિયા વિશેષે કરી કરવી. ૧૫૧

અથ કોષ્ટકશીર્ષસ્ય લક્ષણમાહ-

કોષ્ટકશીર્ષં લક્ષણુ

વાતશોણિતજઃ શોયો જાનુમચ્ચે મહારુજઃ ।

જ્ઞેયઃ કોષ્ટકશીર્ષં સ્થૂલઃ કોષ્ટકશીર્ષવત્ ॥ ૧૫૨

અન્વય:-જાનુમચ્ચે વાતશોણિતજઃ કોષ્ટકશીર્ષવત્ સ્થૂલઃ મહારુજઃ શોયઃ તુ કોષ્ટકશીર્ષઃ જ્ઞેયઃ ॥

ગોઠણના મધ્યમાં વાયુ તથા રુધિરના

પ્રકોપથી થતો શિયાળના માથા જેવો

બડો અને મોટી પીડાવાળો જે સોજે થાય

છે, તે ‘કોષ્ટકશીર્ષ’ કહેવાય છે. ૧૫૨

ટીકા-કોષ્ટકઃ=શ્ગાલઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

કોષ્ટકશીર્ષની ચિકિત્સા

ગુમ્ફુલં કોષ્ટકશીર્ષં તુ ગુદ્ગૃહીત્રિકલામ્મસા ।

ક્ષીરેણરણ્ડતૈલં વા વિષેદ્વા વૃદ્ધદારકમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

અન્વય-કોષ્ટકશીર્ષે તુ ગુદ્ગૃહી-ત્રિકલા-અમ્મસા

ગુમ્ફુલં, ક્ષીરેણ વા રણ્ડતૈલં, વા વૃદ્ધદારકં વિષેદ્ ॥

કોષ્ટકશીર્ષમાં ગળેા, હરડે, બહેડાં અને

આમળાં ચાર તોલા લઈ ચોસક તોલા પાણીમાં

પકવી કરાવ કરવો. પછી તેમાંથી આઠ

તોલા ગરમ કવાચની સાથે, શુદ્ધ કરેલો એક

તોલા ગ્રૂગળ પીવો; (તેથી કોષ્ટકશીર્ષ મટી

બાય છે) અથવા દૂધની સાથે ઓરંડિયું તેલ

અથવા વરધારા પીવો. (તેથી પણ કોષ્ટકશીર્ષ

મટી બાય છે. ઓરંડિયું પીવું હોય તો તે

તેલ એક તોલા અને ગાયનું દૂધ ચાર તોલા

લેવું. વરધારાનું ચૂર્ણ પીવું હોય તો સોળ

તોલા ગાયના દૂધની સાથે તે પીવું.) ૧૫૩

ટીકા-ગુમ્ફુલ શુદ્ધ કર્વમિતં, ગુદ્ગૃહીત્રિકલામ્મસા=

ગુદ્ગૃહીત્રયાધિમીનામલકઃ સમુદિતૈશ્ચુ કર્વંતૈઃ, પ્રચ્ચ-

મિતેન બલેન પસ્ત્વા કાયેનોષ્ઠેન પલટ્યમિતેન ગુમ્ફુલં

×

કોષ્ટકઃ એવ કોષ્ટકઃ, કોષ્ટકસ્ય-શ્ગાલસ્ય ક્ષીર્ષમ્

દ્વ સ્થૂલાદારઃ શોયઃ વાતરુધિરનન્યઃ-કોષ્ટકશીર્ષઃ-

શિયાળના માથા જેવો બડો અને તેના આકાર-

નો વાયુ તથા રુધિરના પ્રકોપને કીધે ટીંચણના

મધ્ય ભાગમાં થતો સોજો, ‘કોષ્ટકશીર્ષ’ નામનો

વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

(તથા) પાદદાહ-પ્રશાન્તયે શૂતશીતેન વારિણા પિટ્ટે મસૂરવિદલે. ચરણો સમ્યક્ લેપયેત્ । (કિંચ) નવ-નીતેન સલિતો વહ્નિના પરિતાપિતો ચરણો શુદ્ધાભ્યાત્ પરિતાપાત્ ક્ષિપ્રં મુચ્યેત ॥

પાદદાહમાં વિશેષે કરી વાતરકતાની ચિકિત્સા કરવી; તેમજ પાદદાહની શાંતિ માટે પાણીને ઉકાળી ટાકું કરી તેથી વાટેલી મસૂરની દાળથી પગ ઉપર સારી રીતે લેપન કરવું; (તેથી પાદદાહ મટી જાય છે, તેમજ આખણું લેપન કરી અગ્નિથી બરાબર શેક કરાય તો પણ તેથી બન્ને પગ, અતિ દારુણ દાહથી તરત મુક્ત થાય છે. ૧૬૦, ૧૬૧

અથ પાદહર્ષસ્ય લક્ષણમાહ-

પાદહર્ષ'નું લક્ષણ

હૃષ્યેતે ચરણો યસ્ય ભવતશ્ચ પ્રસુતકો ।

પાદહર્ષઃ સ વિજ્ઞેયઃ કફવાતપ્રકોપજઃ ॥ ૧૬૨ ॥

અન્યથા-યસ્ય ચરણો હૃષ્યેતે ચ પ્રસુતકો ભવતઃ, સ. (તસ્ય) કફ-વાત-પ્રકોપજ. પાદહર્ષ. વિજ્ઞેય. ॥

જેના બન્ને પગ રોમાંચવાળા તથા ઝણ-ઝણાટવાળા થઈ જાય, એ તેના કફ તથા વાયુના પ્રકોપથી થયેલ 'પાદહર્ષ' રોગ બાણવો. ૧૬૨

ટીકા-હૃષ્યેતે=રામાશિતૌ ભવતઃ, પ્રસુતકો=ક્ષિતિ-ક્ષિતીયુકો ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

પાદહર્ષ'ની ચિકિત્સા

પાદહર્ષે તુ ફર્ત્તવ્યઃ કફવાતહરો વિધિઃ ॥ ૧૬૩ ॥

અન્યથા-પાદહર્ષે તુ કફ-વાતહરઃ વિધિઃ ફર્ત્તવ્ય. ॥

પાદહર્ષ થયેલ હોય તો કફ તથા વાયુને હરનારી ચિકિત્સા કરવી. ૧૬૩

અપાક્ષેપકસ્ય સપ્રાપ્તિર્લુક સામાન્યલક્ષણમાહ-

આક્ષેપકઃ (આંચકી) 'ય' સંપ્રાપ્તિપૂર્વક

સામાન્ય લક્ષણ

પદા તુ ધમનીઃ સર્ગઃ કુપિતોઽપ્યેતિ માસતઃ । તદાઽઽક્ષિપ્તપાણુ મુદુર્મુદુર્દેહં મુદુશ્ચલઃ ॥ મુદુરાક્ષેપનાદ્વાયુરાક્ષેપક ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૪ ॥

+ પાદયો હર્ષઃ-રોમાશ્વતા પ્રસુત્ત્વ ચ કફ-વાતપ્રકોપાત્-કક્યુક્ત વાયુના પ્રકોપને લીધે બન્ને પગમાં સ્વાટા ખડા થયા કરે અને ઝણઝણાટ ચાલે, એ 'પાદહર્ષ' નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

અન્યથા-યદા તુ કુપિતઃ માસતઃ સર્ગઃ ધમનીઃ અપ્યેતિ, તદા મુદુઃ ચલઃ. (સન્) આશુ મુદુરમુદુર દેહમ્ આક્ષિપતિ, ઇતિ મુદુર આક્ષેપનાત્ (સઃ) આક્ષેપકઃ વાયુઃ સ્મૃતઃ ॥

જ્યારે કોપેલો વાયુ, સઘળી ધમનીઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે વારંવાર ચાલવાના સ્વભાવવાળો થઈ (જેમ હાથી ઉપર બેઠેલા માણસનું શરીર વારંવાર ડાલે છે, તેમ) માણસના શરીરને તરત વારંવાર ડાલાવી દે છે; જેમ શરીરને વારંવાર અને તરત ડાલાવવાને લીધે એ 'આક્ષેપક' વાયુ કહેવાય છે.

ટીકા-મુદુર્મુદુર્દેહમાક્ષિપતિ=ગજાદસ્યેવ પુષ્પસ્ય પાત્રં દોલયતિ । કિંવિશિષ્ટો માસતઃ ? મુદુશ્ચક્રઃ=વારવાર સચરણશીલ. । અથ વાયુરાક્ષેપક ઇતિ સ્મૃતઃ, દેહસ્ય ચન્મુદુરાક્ષેપન=ચાલન, તતઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

આક્ષેપકસ્ય ચતુરો મેદાનાહ-

આક્ષેપકના ચાર ભેદો ✓

પિત્તપ્રલેપ્માન્વિતો વાયુર્ગાયુરેય ચ કેવલઃ ।
કુર્યાદ્વાક્ષેપકઃ સાન્ધ્યશ્ચતુર્થમભિઘાતજમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

અન્યથા-પિત્ત-પ્રલેપ્-અન્વિતઃ-વાયુઃ, ચ કેવલઃ એવ વાયુઃ આક્ષેપક કુર્યાત્, અન્યઃ અભિઘાતજ ચતુર્થમ્ (આક્ષેપક કુર્યાત્) ॥

પિત્ત સાથે મળેલો વાયુ, કફ સાથે મળેલો વાયુ અને કેવળ એકલો જ વાયુ, (જેમ ત્રણ પ્રકારનો વાયુ ત્રણ) આક્ષેપક કરે છે અને ચોથો લોકડી વગેરે વાગવાથી થયેલો વાયુ ચોથો આક્ષેપકને ઉત્પન્ન કરે છે.

ટીકા-પિત્તાન્વિતઃ=પ્રલેપ્માન્વિતઃ કેવલઃ વાયુઃ આક્ષેપકત્રિતય કુર્યાત્ । અન્ય=ચતુર્થોઽભિઘાતજ. । અન્યો દષ્ટાદશમિઘાતજો વાયુચતુર્થમાક્ષેપક કુર્યાદિત્યર્થઃ ॥ (આ ટીકાનો સંપૂર્ણ અર્થ ઉપર આપાયો છે)

✳ આક્ષિપતિ-મુદુરમુદુર દેહં દોલયતિ કુપિતો વાયુઃ સર્વ-ધમની-સમગ્રઃ સન્ ઇતિ આક્ષેપકઃ, ક્ષિપ્રેણે-શ્ચુર-કોપેલો વાયુ બધી ધમની નામની નાડીઓમાં જઈને માણસના શરીરને વારંવાર ડાલાવી દે છે, તે 'આક્ષેપક-આંચકી' નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

પિવેત્ । એરણ્ડતૈલં કર્પમિત ક્ષીરેણ ગચ્ચેન પલપરિમિતેન
પિવેત્ । દુદ્ધદારક-ચૂર્ણ વા દુગ્ધેન ગચ્ચેન પલચતુષ્ઠય-
મિતેન પિવેત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)
રસૈસ્તિત્તિરમાંસસ્ય પીનૈર્ગુગુલુસંયુતૈઃ ।

વાતરક્તક્રિયામિથ જયેજ્ઞમ્બૂકમસ્તકમ્ ॥૧૫૪॥

અન્વયઃ-ગુગુલુસંયુતૈઃ તિત્તિરમાંસસ્ય રસૈઃ પીતૈઃ,
ચ વાતરક્તક્રિયામિઃ જામ્બૂકમસ્તકં જયેત્ ॥

ગૂગળની સાથે તેતરના માંસનો રસ
પીને અને વાતરક્તના જેવી ચિકિત્સાઓ કરી-
ને પણ કોબુદશીર્ષને મટાડવો. ૧૫૪

અથ સ્ત્રીલક્ષણમાહ-

‘અહ્લીનું’ લક્ષણ

લ્હી તુ પાદજ્ઞોલ્લરમૂલાયમોટિની ॥ ૧૫૫ ॥

અન્વયઃ-પાદ-ગજ્ઞા-ઝર-કરમૂલઅવમોટિની તુ
લ્હી (જેવા) ॥

પગ, પિડીઓ, સાથળ અને હાથનાં
મૂળને જે ઠરડાવી નાખે છે, તે ‘અહ્લી’-
(ખાલી)નો રોગ કહેવાય છે. ૧૫૫

ટીકા-અવમોટિની=પરિવર્તનશીલા ॥ (આનો અર્થ
ઉપર છે.)

અથ સ્ત્રીલક્ષણમાહ-

‘અહ્લીની ચિકિત્સા

કુષ્ઠસૈન્ધવયોઃ કલ્કશુક્રતૈલસમન્વિતઃ ।

સુલોખ્ણો મર્દને યોગ્યઃ લ્હીશૂલનિવારણઃ ॥ ૧૫૬ ॥

અન્વયઃ-કુષ્ઠ-સૈન્ધવયોઃ કલ્કઃ ચુરુ-તૈન્ન-સમન્વિતઃ

સુલોખ્ણઃ મર્દને યોગ્યઃ, (સ ચ) લ્હી-શૂલ-નિવારણઃ ॥

કઠનો તથા સૈન્ધવનો કલ્ક કરી તેમાં
તેલ તથા ચૂકો નાખી જરા ગરમ કરીને
તેથી મર્દન કરવું, એટલે અહ્લી સંબંધી પીડા-
ને તે મટાડે છે. ૧૫૬

અથ વાતકણ્ટકલ લક્ષણમાહ-

વાતકંટકનું લક્ષણ

ચક્ષુ પાદે વિપમે ન્યસ્તે શ્રમાદ્વા જાયતે યદા ।
વાતેન ગુલ્ફમાશ્રિત્ય તમાર્હુર્વાતકણ્ટકમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

* ચક્ષુ-સંચિનોતિ વાતદોષમિતિ ચક્ષુ, સઙ્ગ
સંચયે-ક્ષિપ્ત, તતઃ સઙ્ગ વાતદોષસચયનં લાવિ-આરતે
પાદાદિમૂલાવમાંચદ્વારેતિ ચક્ષુ-ચક્ષુર્કર્મપૂર્વકાત્ લા
આદાને-શ્લેષ્માત્, ‘આતોડનુપસંગે કઃ’ ગૌરાદિલાદ
દોષ-જે વાયુનો દોષ સંગ્રહ કરી પગ વગેરેના મૂળિયાં
ઠરડાવી નાખે છે, તે અહ્લી નામનો વાતવ્યાધિ
કહેવાય છે.

અન્વયઃ-પાદે વિપમે ન્યસ્તે વા શ્રમાત્ વાતેન
ગુલ્ફમ્ આશ્રિત્ય યદા ચક્ષુ જાયતે, ત વાતકણ્ટકમ્ આર્હુઃ ॥

પગ આડો-અવળો મુકાર્ધ જતાં અથવા
પરિશ્રમને લીધે વાયુથી ઘૂંટીમાં જે પીડા
થાય છે, તેને ‘વાતકંટક’ કહે છે. ૧૫૭

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

વાતકંટકની ચિકિત્સા

રક્તાવસેચનં કુર્યાદમીરણં વાતકણ્ટકે ।

પિવેદૈરણ્ડતૈલં વા દદેત્ સૂચીમિરેચ ચ ॥ ૧૫૮ ॥

અન્વયઃ-વાતકણ્ટકે અમીરણ રક્ત-અવસેચન કુર્યાત્,
વા એરણ્ડતૈલં પિવેત્, ચ સૂચીમિઃ દદેત્ એવ ॥

વાતકંટક થયેલ હોય તો વારંવાર લોહી
ઠંડાવવું અથવા એરંડિયુ તેલ પીવું અને
સોયોથી ડામ પણ અવશ્ય દેવા. ૧૫૮

ટીકા-અમીરણ=પુનઃ પુનઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ પાદદાહસ્ય લક્ષણમાહ-

પાદદાહનું લક્ષણ

પાદયોઃ કુરુતે દાહં પિત્તાશ્ચક્ષુક્ષહિતોઽનિલઃ ।

વિશેષતઃક્રમણે પાદદાહં તમાદિશેત્ ॥ ૧૫૯ ॥

અન્વયઃ-પિત્ત-અશ્ચક્ષુક્ષહિતઃ અનિલઃ પાદયોઃ દાહ કુરુતે,
ચંક્રમણે વિશેષતઃ (દાહં કુરુતે) ત પાદદાહમ્ આદિશેત્ ॥

પિત્ત તથા રુધિર સાથે જોડાયેલો પવન
પગમાં દાહ કરે છે અને વધારે આલવામાં
આવે ત્યારે વિશેષે કરી દાહ કરે છે, એ
‘પાદદાહ’ સમજવો. ૧૫૯

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

પાદદાહની ચિકિત્સા

વાતરક્તકર્મ કુર્યાત્ પાદદાહે વિશેષતઃ ।

મસૂરવિદ્લૈઃ પિષ્ટિઃ જુતશીતેન વારિણા ॥ ૧૬૦ ॥

ચરણો લેપયેત્ સમ્યક્ પાદદાહપ્રશાન્તયે ।

નવનીતેન સંલિપ્તો વદિના પરિતાપિતો ॥

મુચ્યેતે ચરણો ક્ષિપ્તે પરિતાપાત્ સુદારુણાત્ ॥

અન્વયઃ-પાદદાહે વિશેષતઃ વાતરક્તકર્મ કુર્યાત્,

+ ગુલ્ફાશ્રિતઃ વાતઃ એવ કણ્ટક-નત્સદશપીઢા-
કારી યસ્મિન્ ન વાતકણ્ટકઃ-પગની ઘૂંટીમાં વાયુને
લીધે કાંટા ભોંકાયા જેવી જેમાં પીડા થાય છે,
તે ‘વાતકંટક’ નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

× પાદયોઃ દાહઃ યસ્મિન્ પિત્તાશ્ચક્ષુક્ષહિતાનિલાદ-
પિત્ત અને લોહીની સાથે મળેલા વાયુને લીધે જેમાં
અને પગમાં બળતરા થાય છે, તે ‘પાદદાહ’ નામે
વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

(તથા) પાદદાહ-પ્રશાન્તયે ઘૃતસીતેન વારિણા પિષ્ઠે મસૂરવિદલેઃ ચરણો સમ્યક્ લેપયેત્ । (કિંચ) નવ-નીતેન સંલિપ્તો વહિના પરિતાપિતો ચરણો મુદાક્ષણાત્ પરિતાપાત્ ક્ષિપ્રં મુચ્યેતે ॥

પાદદાહમાં વિશેષે કરી વાતરકતાની ચિકિત્સા કરવી; તેમજ પાદદાહની શાંતિ માટે પાણીને ઉકાળી ટાઢું કરી તેથી વાટેલી મસૂરની દાળથી પગ ઉપર સારી રીતે લેપન કરવું; (તેથી પાદદાહ મટી જાય છે); તેમજ માખણનું લેપન કરી અગ્નિથી બરાબર શેક કરાય તોપણ તેથી બન્ને પગ, અતિ દારૂણ દાહથી તરત મુક્ત થાય છે. ૧૬૦, ૧૬૧

અથ પાદહર્ષસ્ય લક્ષણમાહ-

પાદહર્ષનું લક્ષણ

હૃષ્યેતે ચરણો यस્ય ભવતઃ પ્રસુતકૌ ।
પાદહર્ષઃ સ વિશ્લેષઃ કફવાતપ્રકોપજઃ ॥ ૧૬૨ ॥

અન્યથા-યસ્ય ચરણો હૃષ્યેતે ચ પ્રસુતકૌ ભવતઃ, સઃ (તસ્ય) કફ-વાત-પ્રકોપજઃ પાદહર્ષઃ વિશ્લેષઃ ॥

જેના બન્ને પગ રોમાંચવાળા તથા અણુ-અણુટવાળા થઈ જાય, એ તેના કફ તથા વાયુના પ્રકોપથી થયેલ ‘પાદહર્ષ’ રોગ બાબતે. ૧૬૨

ટીકા-હૃષ્યેતે=રોમાંચિતો ભવતઃ, પ્રસુતકૌ=ક્ષિતિ-ક્ષિતીયુક્તો ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

પાદહર્ષની ચિકિત્સા

પાદહર્ષે તુ કર્તવ્યઃ કફવાતહતો વિધિઃ ॥ ૧૬૩ ॥

અન્યથા-પાદહર્ષે તુ કફ-વાતહારઃ વિધિઃ કર્તવ્યઃ ॥

પાદહર્ષ થયેલ હોય તો કફ તથા વાયુને હરનારી ચિકિત્સા કરવી. ૧૬૩

અપાક્ષેપકસ્ય રૂપાતિર્લૂક સમાન્યલક્ષણમાહ-

આક્ષેપક (આંચકી)નું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ

યદા તુ ધમનીઃ સર્વાઃ કુપિતોઽભ્યેતિ માત્તઃ । તદાઽઽક્ષિપત્યાયુ મુદુમુદુર્દેહં મુદુચ્છલઃ ॥ મુદુરાક્ષેપનાદ્યાયુરાક્ષેપક ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૪ ॥

+ પાદયોઃ હર્ષઃ-રોમાંચતા પ્રસુત્ત્વ ચ કફ-વાતપ્રકોપાત્-કફયુક્ત વાયુના પ્રકોપને લીધે બન્ને પગમાં સ્વાદા પડા થયા કરે અને અણુઅણુટ ચાલે, એ ‘પાદહર્ષ’ નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

અન્યથા-યદા તુ કુપિતઃ માત્તઃ સર્વાઃ ધમનીઃ અભ્યેતિ, તદા મુદુઃ ચલઃ (સન્) આયુ મુદુરમુદુર દેહમ્ આક્ષિપતિ, ઇતિ મુદુર આક્ષેપનાત્ (સઃ) આક્ષેપકઃ વાયુઃ સ્મૃતઃ ॥

જ્યારે કોપેલો વાયુ, સઘળી ધમનીઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે વારંવાર ચાલવાના સ્વભાવવાળો થઈ (જેમ હાથી ઉપર બેઠેલા માણસનું શરીર વારંવાર ડોલે છે, તેમ) માણસના શરીરને તરત વારંવાર ડોલાવી દે છે; એમ શરીરને વારંવાર અને તરત ડોલાવવાને લીધે એ ‘આક્ષેપક’ વાયુ કહેવાય છે.

ટીકા-મુદુમુદુર્દેહમાક્ષિપતિ=ગજારઢસ્યેવ પુરુષસ્ય ગાત્ર દોલયતિ । કિંવિશિષ્ટો માત્તઃ ? મુદુચ્છલઃ=વારંવાર સંચરણશીલઃ । અયં વાયુરાક્ષેપક ઇતિ સ્મૃતઃ, દેહત્વ યન્મુદુરાક્ષેપક=ચાલનં, તતઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

આક્ષેપકસ્ય ચતુરો મેદાનાહ-

આક્ષેપકના ચાર ભેદો ✓

પિત્તપ્લેષ્માન્વિતો વાયુર્વાયુરેવ ચ કેવલઃ ।
કુર્યાદાક્ષેપકઞ્ચામ્યશ્ચતુર્થમભિઘાતજમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

અન્યથા-પિત્ત-પ્લેષ્મા-અન્વિતઃ-વાયુઃ, ચ કેવલઃ એવ વાયુઃ આક્ષેપક કુર્યાત્, અન્યઃ અભિઘાતજ ચતુર્થમ્ (આક્ષેપક કુર્યાત્) ॥

પિત્ત સાથે મળેલો વાયુ, કફ સાથે મળેલો વાયુ અને કેવળ એકલો જ વાયુ, (એમ ત્રણ પ્રકારનો વાયુ ત્રણ) આક્ષેપક કરે છે અને ચોથો લાકડી વગેરે વાગવાથી થયેલો વાયુ ચોથો આક્ષેપકને ઉત્પન્ન કરે છે.

ટીકા-પિત્તાન્વિતઃ પ્લેષ્માન્વિતઃ કેવલઃ વાયુઃ આક્ષેપકચિત્તય કુર્યાત્ ॥ અન્યઃ=ચતુર્થોઽભિઘાતજઃ । અન્યો દળદામિષાત્ત્વો વાયુચતુર્થમાક્ષેપક કુર્યાદિત્યર્થઃ ॥ (આ ટીકાનો સંપૂર્ણ અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

* આક્ષિપતિ-મુદુરમુદુર દેહ દોલયતિ કુપિતો વાયુઃ સર્વ-ધમની-સંગતઃ સન્ ઇતિ આક્ષેપકઃ, ક્ષિપ પ્રેરણે-ચ્ચુર-કોપેલો વાયુ બંધી ધમની નામની નાડીઓમાં જઈને માણસના શરીરને વારંવાર ડોલાવી દે છે, તે ‘આક્ષેપક-આંચકી’ નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

તત્ર કેવલવાતજસ્યાક્ષેપકસ્ય લક્ષણમાહ—

કેવળ વાયુથી થતા દંડકાક્ષેપકં* લક્ષણ
પાણિપાદશિરઃપૃષ્ઠત્રોણીઃ સ્તન્નાતિ મારુતઃ ।
દળ્ઢવત્ સ્તવ્ધગાત્રસ્ય દળ્ઢકઃ સાડુપકમઃ ॥

અન્યથા.—મારુતઃ પાણિ-પાદ-શિરઃ-પૃષ્ઠ-ત્રોણીઃ
સ્તન્નાતિ, દળ્ઢવત્ સ્તવ્ધગાત્રસ્ય સઃ દળ્ઢકઃ (આક્ષેપકઃ)
અનુપકમઃ (કથ્યતે) ॥

વાયુ હાથ, પગ, માથું, વાંસો તથા
કેડના પાછલા ભાગને સ્તબ્ધ કરી દે, તેથી
માણસનું આખું શરીર લાકડી જેવું અઘ્ઘક
થઈ જાય, એ ‘દંડકાક્ષેપક’ કહેવાય છે.
(કેવળ વાયુએ કરેલો અને જેથી શરીર હાથી
ઉપર બેઠેલાની પેઠે વારંવાર ડોલ્યા કરે છે
એવો) એ દંડકાક્ષેપક સ્વભાવથી જ અસાધ્ય છે.

ટીકા—અયં વાતજાક્ષેપકો દળ્ઢકસ્યઃ સોડુપકમ* ।
સ્વસ્થમાવાદેવાસાધ્યઃ । અત્ર ચ મુહુર્મુહુરાક્ષેપેણ બોદ્યમ્ ॥
(આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

*લેખ્યાન્વિતસ્ય લક્ષણમાહ—

કંદ્યુક્ત વાયુથી થતા દંડાપતાનક
આક્ષેપકં* લક્ષણ

કફાવૃત્તો યદા વાયુર્ધમનીષ્વેવ તિષ્ઠતિ ।

દળ્ઢવત્ સ્તમ્ભયતિ ક્લબ્દો દળ્ઢાપતાનકઃ ॥

અન્યથા.—યદા કફાવૃત્તઃ વાયુઃ ધમનીષુ એવ તિષ્ઠતિ,
સઃ દળ્ઢવત્ સ્તમ્ભયતિ, (તતઃ) દળ્ઢાપતાનકઃ (ક્ષિતિ
નામા સ આક્ષેપકઃ) ક્લબ્દઃ (કથ્યતે) ॥

જ્યારે કંદ્યુ વીંટાયેલો વાયુ, ધમનીઓ-
માં જ રહે છે ત્યારે તે ધમનીઓ સહિત
આખા દેહને લાકડીની પેઠે સ્તબ્ધ કરી દે
છે, જેથી શરીર હાથી ઉપર બેઠેલાની પેઠે
વારંવાર ડોલ્યા કરે છે, એ ‘દંડાપતાનક-
આક્ષેપક’ કહેવાય છે; આ દંડાપતાનક—

* દળ્ઢક દિવ દળ્ઢકઃ—પાણિપાદાદિસ્તમ્ભાત્, ક્વાયૈ
ફન્, દળ્ઢકનામા આક્ષેપક* દળ્ઢકાક્ષેપકઃ—હાથપગ વગેરે
સંબંધ થઈ જવાથી જેમાં માણસનું શરીર લાકડી
જેવું સ્તબ્ધ થઈ ડોલ્યા કરે, તે દંડકાક્ષેપક નામે
વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

+ દળ્ઢવત્ અપતનોમિ દેહં કફાવૃત્તો વાયુર્ધમનીષ્વેવ
તિષ્ઠન્, અપ-તન્—જુનું—જે આક્ષેપકમાં કંદ્યુ ઘેરાઈને
ધમનીઓમાં જ રહેલો વાયુ શરીરને લાકડી જેવું
સંબંધ કરી ડોલાવ્યા કરે છે, તે દંડાપતાનક
નામનો આક્ષેપક વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

આક્ષેપક કષ્ટસાધ્ય છે. ૧૬૭

ટીકા—દળ્ઢાપતાનક = સ આક્ષેપકો દળ્ઢાપતાનકસ્ય,
ક્લબ્દ = કષ્ટસાધ્યઃ । અત્ર ચ મુહુર્મુહુરાક્ષેપેણ બોદ્યમ્ ॥
(આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

માગન્તુજાક્ષેપકસ્ય લક્ષણ સામાન્યમેવ બોદ્યમ્ ॥

અભિઘાતકૃત-આક્ષેપકં* લક્ષણ

અભિઘાત-કૃત-આક્ષેપક+ એ જ આગતુજ
આક્ષેપક પણ કહેવાય છે; તેનું લક્ષણ જુદું લખ્યું
નથી, માટે આક્ષેપકનું જે સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું છે,
‘તે જ એનું લક્ષણ સમજવું’. (પિત્તથી સંબંધ
થયેલા વાયુએ કરેલા આક્ષેપકનું લક્ષણ પણ જુદું
લખેલું નેવામાં આવતું નથી, માટે તેનું લક્ષણ
પણ સામાન્ય લક્ષણથી ન્યૂનાધિક નહિ હોય એમ
જણાય છે.)

અયં ચતુષ્પ્રકારકાક્ષેપકવિક્ષિપ્તસામાહ—

ચારે પ્રકારના આક્ષેપકોની ચિકિત્સા:

મહાપ્પલાતૈલ

વલમૂલકવાયસ્ય દશમૂલીગૃતસ્ય ચ ।
યવકોન્ઢકુલત્યાનાં ક્વાયસ્ય પયસસ્થા ॥ ૧૬૮ ॥
અગ્રાવષ્ઠી સ્મૃતા ભાગાસ્તેલાદૈકસ્તદેકનઃ ।
પલ્લેદાગણ મધુરં ગળં સૈન્ધવસંયુતમ્ ॥ ૧૬૯ ॥
તથાડુગૃતં સર્જત્સં સરલં દેવદાર ચ ।
મંજિષ્ઠાં પથકં કુષ્ઠમેલાં કાલાનુસારિવામ્ ।
માંલીં શૈલેયકં પત્રં તગરં સારિવાં ષવામ્ ।
શતવરીમધ્વગન્ધાં જાતપુષ્પાં પુનર્નધામ્ ॥ ૧૭૧ ॥
તસાધુસિદ્ધં સૌવર્ણં રાજતે મૃપમયેડપિ વા ।
પ્રતિષ્ઠ્ય ક્લબ્દો સમ્યક્ સ્વનુગૃતે નિષાપયેત્ ॥
પતન્મદાહલતિલં પ્રયુક્તમધિલમ્બિતમ્ ।
સર્વાનાક્ષેપકારીંસ્તુ વાતકષ્ણાધીન્ ક્યહપોતિ ॥
દિકા શ્વાસમધીમન્યે ગુલ્મં કાસં સુદુસ્તરમ્ ।
પળાસાહુપયુક્તં તદન્નરૂદ્ધિઞ્ચ નાશયેત્ ॥ ૧૭૩ ॥
યથાશ્વત્તમરં માત્રાં સ્ફીરકાયે ચ દાપયેત્ ।

યા ચ ગર્ભોદિની નારી ક્ષીણશુક્રથ યઃ પુમાન્ ॥
ક્ષીણવાતે મર્મહતે હ્યભિઘાતહતે તથા ।

મગ્ને શ્રમાભિપન્ને ચ સર્વથૈતત્ પ્રયુજ્યતે ॥ ૧૭૬ ॥
પતદ્ધિ રાજ્ઞા કર્તવ્યં કર્તવ્યં રાજપૂતૈઃ ।

સુલિમિઃ સુકુમારેષ્ઠ ધનિર્મિર્તાનૈઃ સદા ॥ ૧૭૭ ॥

અન્યથા.—વલમૂલકવાયસ્ય, ચ દશમૂલીગૃતસ્ય, યવ-
કોલ-કુલત્યાનાં ક્વાયસ્ય તથા પયસઃ અગ્રી અગ્રી ભાગા

+ અભિઘાતેન કુપિતનાયુક્તઃ આક્ષેપક-લાકડી
વગેરે કંઈ વાગવાથી ડોલેલા વાયુએ કરેલો આક્ષેપક
‘અભિઘાત-કૃત-આક્ષેપક’ કહેવાય છે.

સ્મૃતાઃ, તૈલાત્ એકઃ (ભાગઃ પ્રાણઃ), તદ્ એકતઃ
આવાપ્ય (તજ) મયુર ગ્ળં તથા સૈન્યવસંયુતં અયુરં
સર્જસં સારલં ચ દેવદાદ મહિષાં પદ્મકં કુષ્ઠમ્ એભં
કાઠ-અનુસારિવાં માંસીં શૈલેયકં પત્રં તગરં સારિવાં વચાં
શતાવરીમ્ અધગન્ધાં શતપુષ્પાં પુનર્વાં પવેત્, સાધુ
સિદ્ધે તત્ સૌવર્ણે રાજતે અપિ વા મૃગમયે કચ્છે પ્રક્ષિપ્ય
સમ્યક્ સ્વનુગતે નિષાપયેત્, એતદ્ મહામયગ-તૈલં
પ્રયુક્તં (સત્) અધિરુચિવતં સર્વાન્ ॥ આક્ષેપકાદીન્
વાતવ્યાધીન્ વ્યપોદ્ધિતિ, હિકાં શ્વાસમ્ અધીમન્થં ગુલ્મં
કાસં સુદુસ્તરં કાસં ચ પળ્પાસાદ્ ઉપયુક્તં તદ્ અન્ત્રવૃદ્ધિ
નાશયેત્, યથાશ્લમલં ચ સ્તિકાયિ માત્રાં દાનયેત્,
યા ચ નારી ગર્ભાંધીની (અવેત્), યઃ ચ પુમાન્
ક્ષીણશુકઃ (સ્યાત્), તથા ક્ષીણવાતે મર્મહતે અમિષાતહતે
મત્રે ચ ધ્રમ-અમિષે એતત્ સર્વથા પ્રયુજ્યતે । એતત્
રાજા હિ કર્તવ્યં, ચ રાજપૂજિતેઃ સુખિભિઃ સુકુમારેઃ
ધનિભિઃ માનવૈઃ સદા કર્તવ્યમ્ ॥

અપાટનાં મૂળિયાંનાં ક્વાથના આઠ ભાગ,
દશમૂળના ક્વાથના આઠ ભાગ; જવ, મરી
તથા કળથીના ક્વાથના આઠ ભાગ, દૂધના
આઠ ભાગ અને તેલના એક ભાગને એક
વાસણમાં નાખી તેમાં શુભનીયગણનાં
ઔષધો, સૈંધવ, અશુર, રાણ, સરુ, દેવદાર,
મશુક, પદ્મકાષ, કઠ, એલચી, ઠાળી ઉપલસરી,
જટામાંસી, શિલાગિત, તમાલપત્ર, તબર,
પોળી ઉપલસરી, વજ, શતાવરી, આસોંધ,
સુવા અને સાટોડી એટલા પદાર્થો નાખી તે
તેલને પકાવવું, એટલે તે ‘મહાબલ્લાતૈલ’
નામનું તૈલ તૈયાર થાય છે. બરાબર તૈયાર
થયેલા એ તેલને સોનાના, રૂપાના કે માટીના
કલશમાં નાખી બરાબર સુરક્ષિત રાખી મૂકવું.
આ તૈલને ઉપયોગ કર્યો હોય તો આક્ષેપક
વગેરે સઘળા વાતવ્યાધિઓનો તે નાશ કરે
છે; તેમ જ હેડકી, શ્વાસ, અધિમંથ, ગુલ્મ
તથા ઉગ્ર ઉધરસનો પણ નાશ કરે છે અને
છ મંહિના સુધી જો ઉપયોગમાં લીધું હોય તો
અન્ત્રવૃદ્ધિને પણ નાશ કરે છે. બળ અને મળને
અનુસરી સુવાવડીને પણ આ તૈલની માત્રા
આપવી. જે સ્ત્રી ગર્ભ રહે એમ ધર્યછતી હોય
તથા જે પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણ થઈ ગયું હોય
તેને પણ આ આ તૈલ ઉપયોગી છે; ઉપરાંત

ક્ષીણવાત ઉપર, મર્મસ્થળમાં વાગ્યા ઉપર,
બીજા અભિષાદો ઉપર, ભાંગેલા ઉપર અને
પરિશ્રમના દુઃખ ઉપર પણ સઘળી રીતે આ
તૈલનો ઉપયોગ કરાય છે. આ તૈલનો રાજાએ
ખાસ ઉપયોગ કરવો તથા રાજાના માનપાત્ર
માણસોએ, સુખી લોકોએ, સુકુમાર લોકોએ
અને ધનવાન લોકોએ સર્વકાળ આ તૈલ
ઉપયોગમાં લેવું જોઈએ. ૧૬૮-૧૭૭

ટીકા-એકતઃ=એકત્ર, આવાપ્ય=પ્રક્ષિપ્ય ॥

અધાન્તરાયામસ્ય લક્ષણમાહ-

અન્તરાયામનું લક્ષણ

મજ્જલીગુલ્ફજઠરહૃદ્વક્ષોગલસંધ્રિતઃ ।

સ્નાયુપ્રતાનમનિલસ્તદ્વાડ્વક્ષિપતિ વેગવાન્ ॥

વિષ્ણ્વાક્ષઃ સ્તગ્ધહનુર્મન્રપાશ્વઃ કપ્પ વમન્ ।

અન્યન્તરે ઘનુરિવ તદા નમતિ માનવઃ ॥

યદા સોડ્મ્યન્તરાયામં કુચ્ચતે માસ્તો યલો ॥ ૧૭૯

અન્યઃ-યદા સઃ બલી માસ્તઃ અન્યન્તરાયામં
કુચ્ચતે, તદા મજ્જલી-ગુલ્ફ-જઠર-હૃદ-વક્ષ-ગરુ-સંધ્રિતઃ
અનિલઃ વેગવાન્ (સન્) સ્નાયુ-પ્રતાનમ્ આક્ષિપતિ,
તદા માનવઃ વિષ્ણ્વાક્ષઃ સ્તગ્ધહનુઃ મન્રપાશ્વઃ કપ્પ વમન્
અન્યન્તરે ઘનુઃ इव નમતિ ॥

ત્યારે બળવાન થયેલો વાયુ અન્તરાયામનું
કરે છે, ત્યારે આંગળીઓ, પગની ધૂંટીઓ,
પેટ, હૃદય, વક્ષસ્થળ અને ગળામાં રહેલો
પવન વેગવાળો થઈ સ્નાયુઓના સમૂહને,
શિરાઓને તથા કંઠરાઓને પણ કંપાવે છે
અને તેથી માણસની આંખો સ્તબ્ધ થઈ
જાય છે, હડપચી પણ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે,
પડખું ભાંગી ગયા જેવું થઈ જાય છે, કંઠની
ઊલટી થાય છે અને તે માણસ વચ્ચે-કરોડથી
કમાનની પેઠે નમી જાય છે. ૧૭૮, ૧૭૯

ટીકા-યદા સઃ બલી માસ્તોઅન્યન્તરાયામં કુચ્ચતે;
તદામજ્જલીગુલ્ફજઠરહૃદ્વક્ષોગલસંધ્રિતઃ-સ્નાયુપ્રતાનમનિલઃ, તેન શિરા-

+ આયમનં આયામઃ, યદા મા-સમન્તાદ્ યાતિ-
પ્રાપ્નોતિ इति આયામઃ, અન્તર-સ્નાયુશિરાકન્ધરામુ-
આયામો-વચ્ચનં સ્તગ્ધતા વા યદિમન્ વાયોઃ-इति અન્ત-
રાયામઃ-અંદર સ્નાયુ. શિરા તથા કંઠરાઓમાં વાયુએ
કરેલ સજ્જડપણું થઈ જાય, તે અન્તરાયામ નામે
વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

કળરયોરપિ પ્રદ્યુમ્ । આક્ષિપતિ=સ્મયતિ, તદા સ માનવઃ, વિદ્યવાક્ષઃ=સ્ત્રાપ્તનેત્રઃ, મગપાર્થઃ=મગમિવ પાર્થ યસ્ય સઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ વાયાયામસ્ય લક્ષણમાહ-

બાહ્યાયામનું લક્ષણ

મહાહેતુર્વલી વાયુઃ સશિરાઃ ક્ષાયુકળરપઃ ।
મન્યાપૃષ્ઠાશ્રિતા યાદ્યાઃ સંશોષ્યાડનામયેદ્દહિઃ ॥
યત્ર તં વહિરાયામં પ્રવદન્તિ મિત્ત્વવાઃ ।
તમસાધ્યં બુધાઃ પ્રાદુર્વક્ષઃકટ્યૂરુમજ્જનમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

અન્વયઃ-યત્ર મહાહેતુઃ વલી વાયુઃ મન્યાપૃષ્ઠાશ્રિતાઃ વાયાઃ સશિરાઃ ક્ષાયુ-કળરપઃ સંશોષ્ય યદિઃ ગાનામ-યેત્, ત મિત્ત્વવાઃ વહિરુઆયામ પ્રવદન્તિ, વક્ષસ્-કટિ-કળ-મજ્જન ત બુધાઃ અસાધ્યં પ્રાદુઃ ॥

જે રોગમા મોટાં નિદાનોથી પ્રબળ થયેલો વાયુ ગળામાં તથા વાંસામાં રહેલી પાછલી શિરાઓને, સ્નાયુઓને તથા કંડરાઓને સુકાવી નમાવી નાખે છે (તેથી માણસ વાંસા તરફ કમાનની પેઠે નમી જાય છે); જે રોગને ઉત્તમ વૈદ્યો 'બાહ્યાયામ' કહે છે. આ રોગ છાતી, ઠેડ તથા સાથળ ભાગો-મસળી નાખે છે, તેથી તે રોગને વિક્કોનો અસાધ્ય કહે છે.

ટીકા-વક્ષઃકટ્યૂરુમજ્જનમ્-તત્રાપિ ચો વક્ષઃકટ્યૂ-રુન્ મનકિ સંમર્દયતિ તમસાધ્યં પ્રાદુઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

તયોચિકિત્સામાહ-

અંતરાયામની તથા બાહ્યાયામની ચિકિત્સા
બાહ્યાયામેડન્તરાયામે વિધેયાડર્દિતવત્ ક્રિયા ॥

અન્વયઃ-અન્તરાયામે (વા) બાહ્યાયામે અર્દિતવત્ ક્રિયા વિધેયા ॥

અંતરાયામ કે બાહ્યાયામ થયેલ હોય તો અર્દિતના જેવી ચિકિત્સા કરવી. ૧૮૨

અથ ધનુસ્તમ્મસ્ય લક્ષણમાહ-

ધનુર્વાત કે ધનુઃસ્તંભતું લક્ષણ

ધનુસ્તુલ્યો નમેચસ્તુ સ ધનુઃસ્તમ્મસંઘિતઃ ।
વિવર્ણચદ્વદનઃ સસ્તાહ્નો નટ્ત્વેતનઃ ॥
પ્રસ્થિયંચ ધનુઃસ્તમ્મી દશરાત્રં ન જીવતિ ॥ ૧૮૩ ॥

* વહિરુ ગવઃ વાધઃ આયામઃ યસ્મિન્ વાયોઃ-જેમાં વાયુએ કરેલ મળાની તથા વાંસાની શિરાઓનું, સ્નાયુઓનું તથા કંડરાઓનું શોષણપૂર્વક સ્તંભન થાય છે, તેથી માણસ વાંસા તરફ નમી જાય છે, તે બાહ્યાયામ નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

અન્વયઃ-(વાયોઃ કોવાત) યઃ તુ ધનુસ્તુલ્યઃ નમેત સઃ ધનુઃસ્તમ્મસંઘિતઃ । (યઃ) સસ્તાહ્નો નટ્ત્વેતનઃ પ્રસ્થિયન્ ચ વિવર્ણ-ચદ્વદનઃ (મવતિ, સઃ) ધનુઃ-સ્તમ્મી દશરાત્રં ન જીવતિ ॥

વાયુના કોપને લીધે જે માણસ ધનુષ કે કમાનની પેઠે નમી-વળી જાય છે, જે માણસ 'ધનુર્વાત' નામના રોગવાળો કહેવાય છે. જે રોગી લીલાં અંગોવાળો, બેશાન થયેલો, પસીનાથી ભીંજાઈ જતો અને ક્રીકા તથા બંધ થયેલ હડપથીવાળા મોઢાવાળો થાય છે, જે ધનુર્વાતવાળો માણસ દશ શત પશુ જીવતો નથી. ૧૮૩

ટીકા-અન્તરાયામેડનુલ્યાદિવાલેપઃ સ્તન્વાધ્વાદિ-કચ મવતિ । ધનુઃસ્તમ્મે તુ ધનુર્વત્ નમનમાત્રમિત્યેત-યોર્મેદઃ । વિવર્ણચદ્વદનઃ-ધનુર્વોડત્ર વિદ્યુસ્સ્ય જ્વન ॥ અંતરાયામમા આંગળીઓ વગેરે ખેંચાય છે અને આખો વગેરે સ્બળક થાય છે, અને ધનુર્વાતમાં તો કેવળ કમાનની પેઠે વળવું જ થાય છે, એટલો અંતરાયામ અને ધનુર્વાતમાં તફાવત સમજવો

અથ કુન્નકસ્ય લક્ષણમાહ-

કુન્નકંકતું લક્ષણ

હૃદયં યદિ વા પૃષ્ઠમુગ્રતં ક્રમશઃ સઘ્ક ।
કુન્નકોવાયુર્યદા કુર્યાત્તદાતં કુન્નકમાદિશેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

અન્વયઃ-કુન્નકઃ વાયુઃ યદા હૃદય યદિ વા પૃષ્ઠ ક્રમશઃ ઉગ્રતં (ચ) સઘ્ક કુર્યાત્, તદા ત કુન્નકમાદિશેત્ ॥

કોપેલો વાયુ છાતીને કે વાંસાને અતુકમ-થી ભીંચાઈવાળાં તથા વેદનાવાળાં કરી નાખે છે, જે રોગ કુન્નક* કહેવાય છે. ૧૮૪

* ધનુર્વત્ નતઃ વાતાઃ-વાતરોગી યસ્મિન્, વદા ધનુર્વત્ સ્તમ્મઃ-નમનં વાતાદ્ યસ્મિન્ સ ધનુર્વત્, ધનુ.સ્તમ્મો વા-જેમાં વાયુનો રોગી ધનુપની પેઠે અથવા કમાન જેવા આકારે નમી જાય છે, તે ધનુર્વાત કે ધનુઃસ્તંભ નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

* ઉગ્ર્યત્ત્વ ઇતિ ઉગ્ર્યમ્-માથે યન્, કુન્નક-ઉગ્ર્ય ઉગ્ર્યમ્-અર્જવમ્ અસ્મિન્ કુપિતેન વાયુના હૃદયસ્ય પૃષ્ઠસ્ય વા ઉગ્રતીકણાન્-ઇતિ કુન્નકઃ-જેમાં કોપેલા વાયુએ હૃદય કે વાંસા ભાગો કરી નાખેલ હોય છે, તેથી માણસનું સીધાપણું જરા ઓછું થઈ જાય છે, તે કુન્નક નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

ટીકા-‘યદા’ ઇત્યુત્ત્વા ‘યદિ વા’ હિતિ વિક-
સ્પાર્થસ્તેન ન પુનઃકિદોષઃ । નનુ અન્તરાયામઃ કોઢ્વનો
મત્તિ, વહિરાયામઃ પૃથ્વનો મત્તિ, તાપ્યામસ્ય કો મેદઃ ?
ઉચ્યતે-અન્તરાયામન્વહિરાયામયોઃ પ્રકૃતસ્વેવાન્તઃશરીરસ્ય
વહિઃશરીરસ્ય ચ નમનમ્, અત્ર ॥ હૃદયં પૃથ્વ ના શરી-
રાદ્વહિર્મવતીતિ મેદઃ ॥ અહીં શકા થાય છે કે અંતરા-
યામમાં કરોડથી નખી જવું થાય અને બાહ્યાયામમાં
પીડથી નખી જવું થાય છે તો તે બંને રોગોથી
આ કુબ્જકમાં કયો તફાવત છે ? આનું સમાધાન
આ છે કે અંતરાયામમાં અને બાહ્યાયામમાં
શરીર જેવું ને તેવું જ રહી કરોડથી અને વાંસાથી
નમે છે અને કુબ્જકમાં તો છાતી અથવા વાંસો
શરીરના ભાગથી બહાર નીકળી આવે છે, એ
તફાવત છે.

અથ તયોઃ ચિકિત્સામાહ-

ધનુર્વાતની તથા કુબ્જકની ચિકિત્સા

બાહ્યાયામેન્તરાયામે ધનુઃસ્તમ્મે ચ કુબ્જકે ।
યોજ્યં પ્રસારણીતૈલં તેન તેષાં શમો ભવેત્ ॥૧૮૫॥
વાતવ્યાધિવુ સામાન્યા યાઃ ક્રિયાઃ કથિતાઃ પુરા ।
કર્ત્તવ્યા એવા તાઃ સર્વાસ્તૈભમેતદ્ વિશેષતઃ ॥

અન્યઃ-વાયાયામે અન્તરાયામે ધનુઃસ્તમ્મે ચ
કુબ્જકે પ્રસારણી-તૈલં યોજ્ય, તેન તેષાં શમઃ ભવેત્ ।
પુરા વાતવ્યાધિવુ યાઃ સામાન્યાઃ ક્રિયાઃ કથિતાઃ, તાઃ
સર્વાઃ એવા કર્ત્તવ્યાઃ, એતદ્ તૈલં વિશેષતઃ યોજ્યમ્ ॥

અંતરાયામ કે બાહ્યાયામ, ધનુર્વાત કે
કુબ્જક ધયેલ હોય.તો (ધનુર્વાતની ચિકિત્સા
માં કહેલાં) ‘ પ્રસારણી તૈલ’ને ઉપયોગ
કરવો, તેથી એ રોગો શાંત થાય છે. પ્રથમ
વાતવ્યાધિઓમાં જે સામાન્ય ચિકિત્સાઓ
હલી છે, તે સઘળીયે કરવી; અને પ્રસારણી-
તૈલનો વિશેષ કરી ઉપયોગ કરવો. ૧૮૫, ૧૮૬

અયાપતન્નકસ્ય લક્ષણમાહ-

અપતન્નકનું લક્ષણ

કુદ્ધઃ સ્વેઃ કોપનેર્વાયુઃ સ્થાનાદુર્ધ્વં પ્રપચ્ચતે ।
પીડયન્ હૃદયં ગત્વા શિરઃ શક્તો ચ પીડયન્ ॥
ધનુર્વજ્રમયેદ્વાત્રાણ્યાક્ષિપ્તેમોહયેત્તથા ॥૧૮૭॥
સ કુચ્છાદુચ્છપ્સેદુચ્ચેઃ સ્તવ્ધાક્ષોઽથ નિમીલકઃ ।
કપોત ઇવ કૂજેચ નિઃસંજઃ સોઽપતન્નકઃ ॥

અન્યઃ-સ્વેઃ કોપને. કુદ્ધઃ વાયુઃ સ્થાનાત્ ઈર્ધ્વં
પ્રપચ્ચતે, હૃદયં ગત્વા પીડયન્ શિરઃ શક્તો ચ પીડયન્
ધનુર્વજ્ર ગાત્રાણિ નમયેત્, આક્ષિપેત્ તથા મોહયેત્ ।
(તતઃ) ઇઃ (જનઃ) કુચ્છાત્ ઉચ્ચેઃ ઉચ્છ્વસેત્, સ્તવ્ધાક્ષઃ

અથ નિમીલકઃ કપોતઃ ઇવ કૂજેત્, ચ નિઃસંજઃ (મવતિ),
સઃ અપતન્નકઃ (કચ્ચતે) ॥

પોતાને કોપાવનારું નિદાનોથી કોપેલો
વાયુ, પોતાના સ્થાન-પકવાયમાંથી ઊઠે નથી
છે અને ત્યાં જઈ હૃદયને, માથાને તથા બંને
લઘ્વજ્ઞોને પીડે છે, ગાત્રોને કમાનની જેઠે
નમાવે છે, કંપાવે છે અને ચિત્તને મોહયુક્ત
કરી બેભાન બનાવે છે; જેથી માણસ માંડ
માંડ ઊંચા શ્વાસ લે છે, આંખોને ઉઘાડી
જ રાખે છે અથવા મીંચેલી જ રાખે છે,
હોલાની જેઠે ધૂધવે છે અને ભાન વગરનો
થઈ નથી થઈ. (આ સઘળાં લક્ષણો જેમાં
થાય) તે અપતન્નક કહેવાય છે. ૧૮૭, ૧૮૮

ટીકા-સ્થાનાત્=પકાશયાત્, ઈર્ધ્વ-શિરઃ ઉદ્દિસ્ય,
આક્ષિપેત્=ચાલયેત્, અથ નિમીલકઃ=નિમીલિતાક્ષઃ સ્તવ્ધા-
ક્ષો વા । યત્રેતાનિ મવન્તિ સોઽપતન્નકઃ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર છે.)

તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

અપતન્નકની ચિકિત્સા

અયાપતન્નકેનાર્તમાતુરં નાપતર્પયેત્ ।
નિરુહ્યસ્તિ વમનં સેવયેલ કદાચન ॥૧૮૯॥
શ્વસનાઃ કફવાતાભ્યાં રુદ્ધાસ્તસ્ય વિમોક્ષયેત્ ।
તીક્ષ્ણેઃ પ્રથમનૈઃ સંજાં તાસુ મુકાસુ વિન્દતિ ॥૧૯૦॥
અન્યઃ-અથ અપતન્નકેણ માર્તમ્ આતુરં ન અપ-
તર્પયેત્, નિરુહ્યસ્તિ વમનં કદાચન ન સેવયેત્, (કિંતુ)
કફ-વાતાભ્યાં રુદ્ધાઃ તસ્ય શ્વસનાઃ તીક્ષ્ણેઃ પ્રથમનૈઃ
વિમોક્ષયેત્, તાસુ મુકાસુ (શરોની) સંજાં વિન્દતિ ॥

અપતન્નકથી પીડાયેલા માણસને અપ-
તર્પણ-એટલે પુત્રિ વિરુદ્ધ ક્રિયા કરવી નહિ
અને નિરૂદ્ધગતિ કે વમનનું સેવન હદી કરા-
વવું નહિ; પરંતુ કફથી તથા વાયુથી રોગ-

+ તનન તન્યતે વા અનેતિ તન્નમ્, તનુ વિસ્તારે-
‘તન્ન’ (ઝળા. ૪-૧૫૯), યદા તન્નર્મ તન્ન્યતે વેતિ
તન્નમ્-તન્નિ ધારણે-ધનુ, અવગતં તન્નર્મ-વિસ્તારસામર્થ્ય
ધારણશક્તિર્વા યસ્મિન્, કુપિતવાયુકૃત-ધનુર્વદ્ગાત્રનમના-
દાક્ષેવાચેતિ-અપતન્નક-જેમાં કોપેલો વાયુ ધનુર્વની
જેઠે શરીરના અવયવોને નમાવી દે છે અને જે આ
કરે છે, તેથી શરીરના અવયવોની ફેલાવાની શક્તિ
તથા વ્યવસ્થિત ધારણ કરવાની શક્તિ જતી રહે
છે, તે અપતન્નક નામનો વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

યેલી તેની શ્વાસને ચલાવનારી નાડીઓને તીક્ષ્ણ પ્રધમનો-એટલે તીક્ષ્ણ ચૂષ્ણના નસ્થે આપીને છટી કરવી; કારણ કે એ નાડીઓ છટી થતાં તે રોગી ભાનમાં આવે છે. ૧૮૯, ૧૯૦
ટીકા-શ્વસના = પ્રશ્વાસોચ્છવાસવદા ધમની ॥

મરિચાદિ-નસ્થ

મરિચં શિશ્રુવીજાનિ વિઙ્ગજ્ઞ ફળિજ્ઞકમ્ ।
ઇતાનિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ દયાચ્છીર્ણવિરેચને ॥૧૯૧॥
અન્ય-મરિચ શિશ્રુવીજાનિ વિઙ્ગ જ્ઞ ફળિજ્ઞ-
કમ્ ઇતાનિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ શીર્ષવિરેચને દદ્યાત્ ॥

મરી, સરગવાનાં બીજ, વાવડિંગ અને મરચો એટલાને સૂક્ષ્મ ચૂષ્ણ રૂપે કરી તેનાથી શિરોવિરેચન નસ્થ દેવું ૧૯૧

ટીકા-ફળિજ્ઞક = મસવકઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

હરીતકયાદિયોગ

હરીતકી વચા રાજા સૈન્ધવં સામ્લવેતસમ્ ।
ઘૃતમાર્દ્રફલંયુક્તમપતન્નકનાશનમ્ ॥
અમ્લવેતસકામિદે ચુકં દાતવ્યમીરિતમ્ ॥ ૧૯૨ ॥
અન્ય-હરીતકી વચા રાજા સન્ધવ સામ્લવેતસમ્,
અમ્લવેતસક-અમિદે ચુક ઘૃત માર્દ્રફલયુક્ત દાતવ્યમ્
ઈરિતમ્, (તદિ) અપતન્નકનાશન (મવતિ) ॥

હરડે, વજ, રારના, સૈન્ધવ, અમ્લવેતસ, એ અમ્લવેતસ ન મળે તો ચૂકો અને ઘી, આ બધું આહુંના રસ સાથે આપવું બેઈએ; કેમ કે તે અપતન્નકનો નાશ કરે છે. ૧૯૨

અપાતનકસ્ય લક્ષણમાહ-

અપાતનકંતુ લક્ષણ

દૃષ્ટિ સસ્તમ્ય સંજ્ઞાં ચ હત્વા કળ્પેન કૂજતિ ।
હૃદિ મુકે નરઃ સ્વાસ્થ્યં યાતિ મોહરૂટે પુનઃ ॥૧૯૩॥
વાયુના દારુણં પ્રાહુરેકે તમપાતનકમ્ ।
ગર્ભપાતનિમિત્તશ્ચ શોણિતાતિસ્રવાશ્ચ યઃ ॥

અમિઘાતનિમિત્તશ્ચ ન સિધ્યત્યપાતનકઃ ॥૧૯૪॥
અન્ય-(કુપિત વાયુ) દૃષ્ટિ સસ્તમ્ય સંજ્ઞાં ચ
હત્વા કળ્પેન કૂજતિ, હૃદિ વાયુના મુકે નરઃ સ્વાસ્થ્ય
યાતિ, રૂટે પુનઃ મોહ યાતિ, તમ્ અપાતનકમ્ એકે
દારુણ પ્રાહુરેકે ય. અપાતનક. ગર્ભપાતનિમિત્ત, ચ
શોણિત-અતિસ્રવાત્, ચ અમિઘાતનિમિત્ત (સ્યાત્ સઃ)
ન સિદ્ધયતિ ॥

કેપેલો વાયુ માણસની જોવાની શક્તિને યંભાવી દઈ, ભાનનો પણ નાશ કરી ગળાથી

ધુધવાટ કરે છે; એ વેળા વાયુથી ઘેરાયેલું હૃદય છુટું થાય, ત્યારે માણસ સ્વસ્થ થાય છે; અને વાયુથી હૃદય ઘેરાય છે ત્યારે માણસ મોહ પામે છે. એ અપાતનક રોગને કેટલાક વૈદ્યો દારુણ કહે છે. ગર્ભપાતના લીધે થયેલો, લોહી બહુ જ સ્રવવાથી થયેલો અને આભાતથી થયેલો અપાતનક મટતો નથી.

ટીકા-દૃષ્ટિ=સ્પર્શદ્રશ્યશક્તિ, સસ્તમ્ય=નાશયિત્વા ॥
(આ ટીકાનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

અથ તસ્ય ચિન્તિત્સામાહ-

અપાતનકની ચિકિત્સા

અપાતનકેનાર્તમ્ભૂતાક્ષમવેપનમ્ ।
અલ્પદ્વાપાતિનં ચૈવ ત્વરયા સમુપાચરેત્ ॥ ૧૯૫ ॥
અપાતનકિને શસ્ત્રં દશમૂલીશૃતં જલમ્ ।
પિપ્પલીચૂર્ણસંયુક્તં જીર્ણં માસરસોદનમ્ ॥ ૧૯૬ ॥
તૈલેન મર્દનં ચૈવ તથા તીક્ષ્ણં વિરેચનમ્ ।
સ્રોતોવિશોધનં પશ્ચાત્ સર્પિષ્પાનં હિતં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૯૭ ॥
હન્યમુક્તવતા પીતમમ્લં દધ્યપાતનકમ્ ।
મરિચેન સમાયુક્તં સ્નેહવસ્તિરથાપિ વા ॥ ૧૯૮ ॥
અન્ય-અથ અપાતનકેન આર્તમ્ અકુત-અક્ષમ્
અવેપન ચ અલ્પદ્વા-પાતિનમ્ એવ ત્વરયા સમુપાચરેત્ ॥
અપાતનકિને દશમૂલીશૃત જલ પિપ્પલીચૂર્ણસંયુક્ત
શસ્ત્રમ્, (તસ્મિન્) જીર્ણં માસ-રસ-ઓદન, તૈલેન ચ
મર્દન (શસ્ત્ર), તથા તીક્ષ્ણ વિરેચન, પશ્ચાત્ સ્રોતો
વિશોધન સર્પિષ્ પાન હિત સ્મૃતમ્ । મરિચેન સમાયુક્તમ્
અમ્લ દધિ અમુક્તવતા પીત (ચૈત્) અપાતનક હન્તિ,
અથવા સ્નેહવસ્તિ. અપિ (અપાતનક હન્તિ) ॥

અપાતનકથી પીડાયેલા માણસને આખો-

માથી પાણી ઝરતાં ન હોય, કંપારી ન હોય અને ખાટલે પડવું પડવું ન હોય તે પહેલાં તરત જ તેની ચિકિત્સા કરવી. અપાતનક વાળા માણસને દશમૂલનો ક્વાથ પીપરના ચૂષ્ણ સાથે પાવો તે ઉત્તમ છે. એ ક્વાથ ખચી ગયા પછી માંસના રસાવાળો ભાત ખવડાવવો, તૈલથી મર્દન કરવું, તીક્ષ્ણ વિરે-

* અપતનોતિ-સ્વાસ્થ્યરહિત કરોતિ જન વાયુ દૃષ્ટિસ્તમ્મ નિ. સજ્ઞતા હૃદિ મોહાવરણ ચોભાયતિ-અપાતનક, અપતન્-પ્શુલ્-વાયુ માણસના હૃદયને મોહથી ઘેરી દઈ, જોભાન બનાવી આખને સબળક તથા ખોટી કરી દઈને માણસને સ્વાસ્થ્યરહિત કરે છે, તે અપાતનક નામે ભયાનક વાતવ્યાધિ કહેવાય છે

અન આપતું અને પછી સોતોને સાફ કરનારું
ધી પિવડાવતું. મરીના ચૂર્ણ સહિત ખાટું
હળી જમ્યા પહેલાં પીધું હોય તો તે અપ-
તાનકને મટાડે છે; અથવા સ્નેહની પિચકારી
પણ અપતાનકને નાશ કરે છે. ૧૬૫-૧૬૮

અથ પક્ષાઘાતસ્ય લક્ષણમાહ-

પક્ષાઘાતનું લક્ષણ

ગૃહીત્વાડ્યે તનોર્વાયુઃ શિરાઃ સ્નાયુર્વિશોષ્ય ચ ।
પક્ષમન્યતરં હન્તિ સન્નિવચ્ચાન્ વિમોક્ષયન્ ॥૧૯૧॥
કૃન્નોડ્યર્ચનાયસ્તસ્ય સ્પાદકર્મણ્યો વિચેતનઃ ।
एकाङ्गवातं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥ ૨૦૦ ॥

અન્યઃ-વાયુઃ તનોર્ અર્થે ગૃહીત્વા શિરાં ચ સ્નાયુ-
ર્વિશોષ્ય સન્નિવચ્ચાન્ વિમોક્ષયન્ અન્યતર પક્ષં હન્તિ ।
તસ્ય કૃત્ત્વઃ અર્ચનાયઃ અર્કર્મણ્યઃ વિચેતનઃ સ્વાત્ ।
કેચિત્ તમ્ એકાઙ્ગવાતમ્, અન્યે પક્ષવધં વિદુઃ ॥

વાયુ શરીરના અર્ધા ભાગને પકડી શિરા-
ઓને તથા સ્નાયુઓને સુકાવી નાખી, સાંધા-
ઓનાં બંધનોને ઢીલાં કરી જમણાં કે ડાખાં
પકડાને (ખાડું, પકડખાં, સાથળ તથા પિંડી
વગેરે ભાગને) હણી-ખોટાં કરી નાખે છે; જેથી
તે માણસનું આયુ અધુનું શરીર કામ કર-
વામાં અસમર્થ અને સ્પર્શ વગેરેના અલ્પ-
જ્ઞાનવાળું થાય છે. આ રોગને કેટલાક
'પક્ષાઘાત,'+ કેટલાક 'એકાંગવાત' અને
કેટલાક 'પક્ષવધ' કહે છે. ૧૬૯, ૨૦૦

ટીકા-અર્ધમ્=અર્ધનારીશ્વરવત્, પક્ષં=વાદુપાર્શ્વો-
જજ્ઞાદિમાગમ્, અન્યતરં=વામં દક્ષિણ વા, વિમોક્ષયન્=
શિથિલીકૃર્ણન્, અર્કર્મણ્યઃ=કર્માસમર્થઃ, વિચેતનઃ=સ્વત-
સ્પ્રજાદિજ્ઞાનયુક્તઃ ॥ જેમ અર્ધનારીશ્વરનું અધુનું શરીર

+ આ-સમન્તાત્ દુનનમ્-આઘાતઃ, હન્-ઘનુ,
પક્ષસ્ય-તનોર્વર્ણસ્ય આઘાતો યસ્મિન્ શિરા-સ્નાયુ-સોષણ-
પૂર્વક વાયુના પ્રહણાત-સ પક્ષાઘાતઃ, ચક્ષુઃ એક ચ તદ્
અહમ્ એકાઙ્ગમ્, એકાઙ્ગજાતો વાતઃ-એકાઙ્ગવાતઃ, ચક્ષુઃ
પક્ષસ્ય વધઃ-પક્ષવધઃ-જેમ વાયુએ શિરાઓ તથા
સ્નાયુઓ સુકાવી નાખી શરીરના અર્ધા ભાગને
પકડેલ હોય છે તે; અથવા શરીરના એક ખાણુના
અંગમાં થયેલા વાયુ તે; અથવા શરીરનો અર્ધો
ભાગ આખો અલાઈ જઈ ખોટા પડી જાય તે
પક્ષાઘાત કે એકાંગવાત કે પક્ષવધ નામનો વાતવ્યાધિ
કહેવાય.

શીરપ અને અધુનું શરીર પુરુષરૂપ છે, તેમ આ
રોગવાળાનું અધુનું શરીર નકામું-ખોટું થઈ જાય
છે અને અધુનું શરીર કામને લાયક રહે છે.

અથ સાધ્યાસાધ્યજ્ઞાનર્થમાહ-

પક્ષાઘાતને સાધ્ય કે અસાધ્ય જાણાવતા
વાયુ સંબંધી દોષજન્ય ઉપદ્રવો

દાહસ્તાપમૂર્ચ્છાઃ સ્યુર્વાયો પિત્તસમન્વિતે ।
શૈથિલ્યશોયમુક્તવાનિ તસ્મિન્નેવ કષ્ઠાવૃતે ॥ ૨૦૧ ॥

અન્ય-વાયો પિત્તસમન્વિતે દાહ-સતાપ-મૂર્ચ્છાઃ
સ્યુઃ, તસ્મિન્ એવ કષ્ઠાવૃતે શૈથિલ્ય-શોય-મુક્તવાનિ (સ્યુઃ) ॥

વાયુ ને પિત્તથી સંયુક્ત હોય તો અંદર
કાંઈ, બહાર સંતાપ તથા મૂર્છા થાય છે અને
કંઈથી સંયુક્ત હોય તો શીતળતા, સોળે તથા
ભારેપણું થાય છે. (આ લક્ષણ બીજા વાત-
વ્યાધિઓમાં પણ સમજવાનું છે; કારણ કે
આ લક્ષણમાં વાયુ શબ્દનો પ્રયોગ સામાન્ય
રીતે કર્યો છે.) ૨૦૧

ટીકા-દાહઃ=વાહઃ, સન્તાપઃ=આગન્યન્ટરઃ । एत-
लक्षणमन्यत्रापि वातध्यायो बोद्धव्य, सामान्यतो 'वायौ'
इति निर्दिष्टत्वात् ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર
અપાયો છે.)

પક્ષાઘાતસ્ય સાધ્યતાદિકમાહ-

કયો પક્ષાઘાત સાધ્ય તથા અસાધ્ય જાણવો ?
શુદ્ધવાતહતં પક્ષં કૃત્ત્વસાધ્યતમં વિદુઃ ।

સાધ્યમન્યેત સંયુક્તમસાધ્યં ક્ષયહેતુકમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

અન્ય-શુદ્ધવાતહતં પક્ષં કૃત્ત્વસાધ્યતમમ્, અન્યેત
સંયુક્તં સાધ્ય, ક્ષયહેતુકમ્ અસાધ્ય વિદુઃ ॥

એકલા વાયુથી થયેલ પક્ષાઘાત અત્યંત
કષ્ટસાધ્ય છે; પિત્તથી કે કંઈથી સંયુક્ત વાયુ-
થી થયેલ પક્ષાઘાત સાધ્ય છે અને ધાતુઓ-
ના ક્ષયથી ઠાપેલા વાયુથી થયેલ પક્ષાઘાત
અસાધ્ય છે. ૨૦૨

ટીકા-શુદ્ધઃ=કૈવલઃ, અન્યેત=પિત્તેન કષ્ણેન ચ,
ક્ષયહેતુક-ક્ષય-વાતુક્ષયઃ, તત્કૃત્ત્વપિત્તવાતનિમિત્તકમ્ ॥

(આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અપરમસાધ્યલક્ષણમાહ-

એ સિવાયના બીજા અસાધ્ય પક્ષાઘાત
ગર્મિણીમૃતિકાચાલચૂલ્લક્ષીણેષ્વસ્યુક્તેયે ।

પક્ષાઘાતં પરિહરેદ્દેદનારહિતો યદિ ॥ ૨૦૩ ॥

અન્ય-ગર્મિણી-મૃતિકા-ચાલ-ચૂલ-ક્ષીણેષુ, અચૂ-
ક્ષયે પક્ષાઘાત પરિહરેત, (તથા) યદિ

(તર્હિ સોઢવિ પરિહાર્યઃ) ॥

ગર્ભિણી, સુવાવડી, બાલક, વૃદ્ધ, ક્ષીણ થયેલ અને જેના રુધિરનો ક્ષય થયો હોય એવા માણસોનો પક્ષાઘાત (અસાધ્ય માની) વૈદ્યે છોડવો જોઈએ; તેમ જ જે વેદનાથી રહિત પક્ષાઘાત હોય તેો તે પણ અસાધ્ય હોઈ તેની ચિકિત્સા પણ કરવી નહિ. ૨૦૩

ટીકા-‘વેદનારહિતો યદિ’ इति भिन्नमसाध्य-लक्षणम् ॥ (આ ટીકાનુસાર ઉપર અર્થ કરેલ છે.)

तस्य चिकित्सामाह-

पक्षाघातनी चिकित्सा

भाषादि-કવાથ-

मापात्मगुप्तावातारिवाद्यालकजटावृत्तम् ।

हिङ्गુસેન્ધવસંયુક્તं પક્ષાઘાતં વિનાશયેત્ ॥૨૦૪॥

અન્યથા-માપ-આત્મગુપ્તા-વાતારિ-વાઘ્યાલકજટા-શતં હિંદુસેન્ધવસંયુક્તં પક્ષાઘાતં વિનાશયેત્ ॥

અડદ, કૌચાં, એરંડો અને મોટી અપાટનાં મૂળનો કવાથ હિંગ અને સૈંધવ નાખી પીધો હોય તો તે પક્ષાઘાતનો નાશ કરે છે. (હિંગ અને સૈંધવ પાંચ-પાંચ ચણોડી-ભાર અને જીરું વગેરે પદાર્થો ચોવીશ ચણોડીભાર લેવા, એવી મર્યાદા છે.) ૨૦૪

ટીકા-માપિકે હિંદુસેન્ધવ્યે જરણાદ્યાલુ ક્ષાણિકાઃ । (આ ટીકા-પ્રલોકનો અર્થ ઉપર કોંસમાં લીધો છે.)

अधिकारि-તૈલ×

अन्यकामि-रुणाशुण्ठीराक्षासैन्धवकल्कितम् ।

मापकायशृतं તેલં પક્ષાઘાતં વ્યપોહતિ ॥ ૨૦૫ ॥

અન્યથા-અન્યકામિ-રુક્ષા-શુણ્ઠી-રાક્ષા-સૈન્ધવ-કલ્કિતં માપકાયાશૃતં તેલં પક્ષાઘાતં વ્યપોહતિ ॥

પીપરીમૂળ, ચિત્રક, પીપર, સૂંઠ, રાક્ષા અને સૈંધવનો કલક નાખી અડદના કવાથમાં પકાવેલું તેલ પક્ષાઘાતને મટાડે છે. ૨૦૫

÷ માપાઃ આદયઃ ચેપાં તાનિ માપાસીનિ, તેપાં વવાથ.-અડદ જેમાં મુખ્ય-પહેલા હોય છે, એવાં ઓસડિયાંનો ઉકાળો, માપાદિકવાય કહેવાય છે.

× અન્યકામિઃ આદયઃ ચેપાં તાનિ, તેપાં તેલ-મટેડા જેમાં પહેલા હોય છે, એવાં ઓસડિયાંનું તેવ અધિકારિ-તૈલ કહેવાય છે.

भाषादि-તૈલ×

मापात्मगुप्ताऽतिविपाकवृक-राक्षाशताङ्ग-लवणैः सुषिष्टैः । चतुर्गुणे मापवलाकपाये, तैलं शृतं हन्ति हि पक्षाघातम् ॥ २०६ ॥

અન્યથા-માપ-આત્મગુપ્તા-અતિવિપા-કવૃક-રાક્ષા-શતાઙ્ગ-લવણૈઃ સુષિષ્ટૈઃ ચતુર્ગુણે માપ-વલા-કપાયે શૃતં તેલં પક્ષાઘાતં હિ હન્તિ ॥

અડદ, કૌચાં, અતિવિષ, એરંડો, રાક્ષા, સુવા અને સૈંધવને સારી પેઠે વાટી કલક કરી, તેની સાથે તેલથી ચોગણા અડદના તથા અપાટના કવાથમાં પકાવેલું તેલ પક્ષાઘાતનો નાશ કરે છે. ૨૦૬

अथ सर्वाङ्गवातस्य लक्षणमाह-

सर्वाङ्गवातस्य लक्षणम्

सर्वाङ्गपवने क्रुद्धे गात्रस्फुरणमञ्जने ।

वेदनाभिः परीताश्च स्फुटन्तीषाऽस्य सन्धयः ॥

અન્યથા-સર્વાઙ્ગ પવને ક્રુદ્ધે ગાત્ર સ્ફુરણ મજ્જને (ત)

વેદનાભિઃ વ પરીતાઃ અસ્ય સન્ધયઃ સ્ફુટન્તિ इव ॥

સર્વ અંગોમાં વાયુનો કોપ થતાં ગાત્રોની શિરાઓ કંપે છે, અંગો બધે ભાંગી નય છે અને વેદનાથી થેરાયેલા સાંધા બધે ફાટી પડતા હોય એવું લાગે છે. (એ રોગ સર્વાંગવાત⁺ કહેવાય છે.) ૨૦૭

ટીકા-સન્ધયો વેદનાભિઃ પરીતા યુતાઃ સ્ફુટન્તિ ॥

(આ ટીકાનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

अथ तस्य चिकित्सामाह-

सर्वाङ्गवातनी चिकित्सा

सर्वाङ्गतमेकाङ्गतञ्चापि समीरणम् ।

તૈલાવગાહનં હન્તિ તોયવેગમિવાચલઃ ॥ ૨૦૮ ॥

અન્યથા-અવલઃ તોયવેગમ્ इव તેલ-અવગાહનં સર્વાઙ્ગતં વ એકાઙ્ગતમ્ અપિ સમીરણં હન્તિ ॥

જેમ પર્વત પાણીના વેગને તોડી નાખે

÷ માપાઃ આદયઃ ચેપાં તાનિ, તેપાં તેલ-અડદ જેમાં પહેલા હોય છે, એવાં ઓસડિયાંનું તેવ-માપાદિ તેલ કહેવાય છે.

+ સર્વાઙ્ગિ ચ તાનિ અઙ્ગાનિ-સર્વાઙ્ગાનિ, સર્વાઙ્ગિ ક્રુપિતઃ વાતઃ ચર્મિન્-સર્વાઙ્ગવાતઃ-જે રોગમાં સંધ્યાં અંગોમાં વાયુ કોપ્યો હોય, જેથી આખા અંગમાં વેદના થયા કરે છે, તે સર્વાંગવાત નામે વાતન્યાયિ કહેવાય છે.

તેમ, તેલની કોઠીમાં કરેલું અવગાહન-પ્રવેશ સર્વાંગવાતને તથા પદ્માઘાતને પણ મટાડી દે છે. ૨૦૮

અથ સ્થાનનામદશ્યલક્ષણાન્ વાતવ્યાધીનાહ-
હસ્વકેશત્વથી માંડી પરિશ્રમ સુધીનાં ૩૧ વાતવ્યાધિઓનાં લક્ષણો તેમનાં સ્થાનકો તથા નામો ઉપરથી જ જણાય છે:

સ્થાનનામાનુરૂપેષ્ઠ લિંગ્ઃ શોષાન્ વિનિર્દિશેત્ ।
સર્વેષ્વેતેષુ સંસર્ગે પિત્તાદ્યૃપલક્ષયેત્ ॥ ૨૦૯ ॥
પ્રથમં હસ્વકેશત્વં તતો વાચાલતાઽપિ ચ ।
આટોપઃ પાર્શ્વશૂલઞ્ચ પુત્રીપસ્યાતિગાહતા ॥૨૧૦॥
તથા મલાપ્રવૃત્તિશ્ચ કમ્પઃ સ્તમ્ભશ્ચ રુક્ષતા ।
કાર્દ્વ્યં કાળ્પયંચ શૈત્યંચ લોમહર્ષો વ્યથા તથા ॥
તોદો મેદઃ શિરાસ્ફૂર્તિરક્તમર્દોઽદ્વગુક્તતા ।
સક્લોચઘ્નાદ્વિભ્રંશો મોહશ્ચચ્છલચિત્તા ॥ ૨૧૨ ॥
નિદ્રાનાશઃ સ્વેદનાશો પલહાનિશ્ચ મીઠતા ।
શુક્રક્ષયો રજોનાશો ગર્ભનાશઃ પરિશ્રમઃ ॥૨૧૩॥

અન્યઃ-શોષાન્ સ્થાન-નામ-અનુરૂપેઃ ચ લિંગ્ઃ
વિનિર્દિશેત્, એતેષુ સર્વેષુ પિત્તાદિઃ સંસર્ગમ્ ઉપલક્ષયેત્ ।
પ્રથમં હસ્વકેશત્વં, તતઃ વાચાલતા અપિ ચ આટોપઃ,
કાર્દ્વ્યં, સ્તમ્ભઃ, ચ રુક્ષતા, કાર્દ્વ્યં, ચ કાળ્પયં, ચ
શૈત્યં, ચ લોમહર્ષઃ તથા વ્યથા, તોદઃ, મેદઃ, શિરા-
સ્ફૂર્તિઃ, અક્તમર્દઃ, અદ્વગુક્તતા, સંકોચઃ, ચ અદ્વગિવ્રશઃ,
મોહઃ, ચચ્છલચિત્તા, નિદ્રાનાશઃ, સ્વેદનાશઃ, ચ્છલહાનિઃ,
ચ મીઠતા, શુક્રક્ષયઃ, રજોનાશઃ, ગર્ભનાશઃ (ચ)
પરિશ્રમઃ ॥

ખાકીના વાતવ્યાધિઓને તેઓનાં સ્થાન તથા નામને મળતાં લક્ષણો ઉપરથી સમજી લેવા અને એ સમજાઓમાં પિત્તાદિનો સંસર્ગ પણ ઓળખી લેવો. માયાના વાળનું ટુંકાપણું તે હસ્વકેશત્વ^૧ કહેવાય છે. બહુ બોલનાર-પણું વાચાલતા^૨ કહેવાય છે. પેટમાં ગડગડાટ થાય તે આટોપ^૩ કહેવાય છે. પડખામાં શૂળ નીકળે તે પાર્શ્વશૂલ^૪ કહેવાય છે. પિશ્તાન

શરીરનું દૂબળાપણું તે કાર્દ્વ્ય^૫ કહેવાય છે. શરીરની કાળાશ કાળ્પય^૬ કહેવાય છે. ઠંડાપણું તે શૈત્ય^૭ કહેવાય છે. રૂંવાડાં ભ્રાંમાં થઈ રહે તે લોમહર્ષ^૮ કહેવાય છે. અંગમાં પીડા થાય તે વ્યથા^૯ કહેવાય છે. અંગમાં બળે સોય ભોંકાતી હોય એવી પીડા થાય તે તોદ^{૧૦} કહેવાય છે. અંગને બળે કોઈ ચીરી નાખતું હોય એવી પીડા થાય તે ભેદ^{૧૧} કહેવાય છે. શિરાઓનું ફરકવું તે શિરાસ્ફૂર્તિ^{૧૨} કહેવાય છે. અંગોનું આમતેમ મર્દન (ભાંગવું) થાય તે અંગ-મર્દ^{૧૩} કહેવાય છે. અંગ સુકાઈ જાય તે અંગશુષ્કતા^{૧૪} કહેવાય છે. અંગ સંકોચાઈ જાય તે સંકોચ^{૧૫} કહેવાય છે. અંગ પોતાના સ્થાનેથી ખસી જાય તે અંગવિવ્રશ^{૧૬} કહેવાય છે. ચિત્ત મૂઠ થઈ જાય તે મોહ^{૧૭} કહેવાય છે. ચિત્તનું અચ્ચલપણું તે અચ્ચલ-ચિત્તા^{૧૮} કહેવાય છે. નિદ્રા બિલકુલ ન આવે કે ઓછી આવે એ નિદ્રાનાશ^{૧૯} કહેવાય છે. પરસેવો ન જ આવે એ સ્વેદ-નાશ^{૨૦} કહેવાય છે. બળનો નાશ થઈ જાય તે બલહાનિ^{૨૧} કહેવાય છે. બીકણપણું થાય એ ભીરુતા^{૨૨} કહેવાય છે. વીધનો ક્ષય થાય તે શુક્રક્ષય^{૨૩} કહેવાય છે. સ્ત્રીના રજનો નાશ થાય તે રજોનાશ^{૨૪} કહેવાય છે. કાચો ગર્ભ પડી જાય અથવા જન્મટના મત પ્રમાણે ગર્ભાશયમાં વાયુના રહેવાથી ગર્ભ રહે જ નહિ એ ગર્ભનાશ^{૨૫} કહેવાય છે. મહેનત કર્યા વિના થાક લાગે એ પરિશ્રમ^{૨૬} કહેવાય છે (વહિવેષમ્ય એટલે અગ્નિના વિષમપણું) લક્ષણ જઠરાગ્નિના વિકારોના અધિદાનમાં કહેવાઈ ગયું છે, તે ત્યાં જોડું). ૨૦૯-૨૧૩

ખય બોલબોલ કરે, તે વાચાલતા નામે વાતવ્યાધિ.

૩. આ-મમન્તાત્ તુષ્યતે-હિંસ્યતે इति આટોપ:-
તુષ્ટિસાચી-ઘન્, કૃષોદરાદિવાત્ રત્નમ્-વાયુને લીધે
પેટમાં જે સુડસુડ શબ્દ થાય, તે આટોપ નામે
વાતવ્યાધિ.

૪. પાર્શ્વયોઃ શૂલં-પાર્શ્વશૂલં-વાતાન્-વાયુને લીધે
પડખાઓમાં જે શળ નીકળે, તે પાર્શ્વશૂલ નામે
વાતવ્યાધિ.

૫. ગાઢસ્ય માલઃ-ગાઢતા, મલસ્ય ગાઢતા મલ-
ગાઢતા વાયુજન્યા-વાયુને લીધે વિઘાટપ મળ અત્યંત
કઠિણ થઈ જાય, તે મલગાઢતા નામે વાતવ્યાધિ

૬. મલસ્ય-વિઘાટપસ્ય અપ્રવૃત્તિ. વાયુજન્યા-વાયુને
લીધે ઝાડો ઊતરે જ નહિ, તે મલાપ્રવૃત્તિ નામનો
વાતવ્યાધિ.

૭. કમ્પન-કિંચિચ્છલનં ગાત્રાણાં વાયુનેતિ કમ્પ:-
કપિ કિંચિચ્છલને-ઘન્-વાયુને લીધે શરીરના અવયવો
કંઈક ચાલે-ફૂળે, તે કંપ-કંપારી-ફુગારી નામે
વાતવ્યાધિ.

૮. સ્તમ્ભનં-રોધન ગાત્રાણાં વાયુવશાદિતિ સ્તમ્ભ:-
સ્તમ્ભુ રોધને-માલે ઘન્-વાયુને લીધે શરીરના અવ-
યવો થઈ જાય, સમજડ કે અઠ્ઠડ થઈ જાય, તે
સ્તંભ-વાતવ્યાધિ.

૯. રક્ષણં-પાઠ્ય-રક્ષ પાઠ્ય-ઘન્, તસ્ય માલઃ-
રક્ષતા-વાયુજન્યા-વાયુને લીધે શરીરનું લૂખાપણું
થાય, તે રક્ષતા નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

૧૦. કૃશસ્ય માલઃ-કાર્શ્વમ્-વાતાદ્, ચાતુર્વર્ણ્ય-
દિવાત્ ઘન્-વાયુને લીધે શરીરનું જે દૂબળાપણું તે
કાર્શ્વ નામે વાતવ્યાધિ.

૧૧. કૃણસ્ય માલઃ-કાર્ણ્યમ્-વાયુવશાન્-વાયુને
લીધે શરીરમાં જે કળાશ થઈ જાય તે કાર્ણ્ય
નામે વાતવ્યાધિ.

૧૨. શીતસ્ય માલઃ-શૈત્યં-વાતાદ્-વાયુને લીધે
શરીર કંડું થઈ જાય, તે શૈલ નામે વાતવ્યાધિ.

૧૩. હ્યન્તે इति લોમાનિ-હ્યન્ હેદને-(અળા.
૪-૧૫૨) લોમાં હર્ષ-લોમહર્ષ-વાયુવશાન્-વાયુને
લીધે રૂવાડાં ખડાં થઈ જાય, તે લોમહર્ષ નામે
વાતવ્યાધિ.

૧૪. વ્યયનં-વ્યયા-શરીરપીડા-વાતાદ્, વ્યય મય-
સંચલનયોઃ-‘ઘટાદયઃ પિત્તઃ’-इति પિત્તવાતિદેશાત્
‘વિદ્ભિદાદિમ્બોડ’-વાયુને લીધે શરીરમાં પીડા
થાય, તે વ્યથા નામે વાતવ્યાધિ.

૧૫. તુલ્યતે-તોદનં વા તોદઃ-સૂચીવ્યયનવત્ પીડા-

વાતકૃતા, તુદ વ્યયનં-ઘન્-વાયુને લીધે બહુ સોયથી
વીંધાયા જેવી પીડા જે થાય, તે તોદ નામે વાતવ્યાધિ.

૧૬. મિલતે-મેદનં વા-મિદિર વિદારણે-ઘન્-મેદ,
વિદારણવદ્ વ્યયા વાયુકૃતા-વાયુને લીધે શરીરમાં
બહુ ચિરાઈ જવા જેવી પીડા થાય, તે ભેદ નામે
વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

૧૭. શિરાણાં સ્ફૂતિઃ વાયુવશાન્-વાયુને લીધે
શિરાઓનું ફરકતું, તે શિરાસ્ફૂતિ નામે વાતવ્યાધિ.

૧૮. અઘ્નાં મર્દનં-વાયુકૃતં, મૃદ કોટે-ઘન્-વાયુને
લીધે શરીર ભાંગે, તે અંગમર્દ નામે વાતવ્યાધિ.

૧૯. અઘ્નાં શુક્તતા-વાતાદ્-વાયુને લીધે અંગનું
મુકાતું-અંગશુષ્કતા નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

૨૦. સંકુચ્યતે-મંકાચનં વા-વાતાદિતિ સંકોચઃ,
કુચ સર્વનાદૌ-ઘન્-વાયુને લીધે અંગનું સંકોચાતું,
તે સંકોચ નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

૨૧. અઘ્નસ્ય વિપ્રશઃ-સ્થાનસ્વાગેન સ્પર્શનં વાતાદ્-
વાયુને લીધે અંગ પોતાના સ્થાનેથી ખસી જાય,
તે અંગવિપ્રશ નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

૨૨. મુચતે-મોહનં વા મોહઃ-મુહ વૈચિત્ત્ય-ઘન્-
વાયુથી ચિત્તનું મૂઢપણું-બેભાન સ્થિતિ, તે મોહ
નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

૨૩. ચચ્ચલ ચિત્તં યસ્ય સઃ-ચચ્ચલચિત્તઃ, તસ્ય માલઃ-
ચંચલચિત્તપણું તે ચંચલચિત્તતા નામે વાતવ્યાધિ

૨૪. નિદ્રાવાઃ નાશઃ, અત્યલ્લં વા, વાયુજન્યા-વાયુને
લીધે જાગી જાય અથવા ઓછી થઈ જાય
તે નિદ્રાનાશ અથવા નિદ્રાલ્પત્વ નામે વાતવ્યાધિ
કહેવાય છે.

૨૫. સ્વેદસ્ય નાશઃ-વાયુકૃતઃ-વાયુને લીધે પરમેવ
જ ન થાય, તે સ્વેદનાશ નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

૨૬. બલસ્ય હાનિઃ વાતકૃતા-વાયુને લીધે બળ
ઓછું થઈ જાય, તે બલહાનિ નામે વાતવ્યાધિ
કહેવાય છે.

૨૭. બિમેતિ હત્યેવંશીલઃ-નિમી મયે ‘નિમઃ
કુન્નલકૃતૌ’-इति કુઃ-મીઠઃ, તસ્ય માલઃ-મીઠતા વાયુશ-
વાયુને લીધે બીકણ સ્વભાવ થાય, તે ભીરતા નામે
વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

૨૮. શુક્તસ્ય હ્યયઃ વાતાન્-વાયુને લીધે વીંધું
થઈ જાય, તે શુક્તસ્ય નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

૨૯. રજસો નાશઃ-વાતાદ્-વાયુને લીધે રક્તના
રંગનો જે નાશ થાય, તે રજેનાશ નામે વાતવ્યાધિ.

૩૦. ગર્ભસ્ય નાશઃ-ગામગર્ભપાતઃ-વાતાદ્-વાયુને
લીધે કાચો ગર્ભ પડી જાય, તે ગર્ભનાશ નામે
વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.

૩૧. પરિતઃ શ્રમ્યતે-સ્થિત-વાતાદ્ આયાસં વિનામિ-
શ્રમુ ચેદે-પન્ મહેનત વિના પણ વાયુને લીધે જે
ચાક લાગે તે પરિશ્રમ નામે વાતવ્યાધિ કહેવાય છે.
વાતવ્યાધિઓ અહીં પૂરા થાય છે તેઓમાં
'સર્વાંગવાત' સુધીના ૪૯, અને આ 'પરિશ્રમ'
સુધીના ૩૧ મળીને ૮૦ ની સંખ્યા સમજવી.

ટીકા-આટોપ-='ગુડગુડા' શબ્દ, તોડ-='સ્વાંબ્ય
ધનેનેય પીઢા, મેદ-='વિદારણેનૈવ વ્યથા, અત્રિવિગ્રહ-=
અત્યસ્થ સ્થાનસ્થાગેન સ્વચ્ચ, નિદ્રાનાશ-='નિદ્રાત્પત્યમપિ,
ગર્ભનાશ-='આમગર્ભપાતઃ, 'ગર્ભશય્યાશાઘાતાધિઘ્નાદ્રર્ભ-
પ્રદુર્ભ' હિતિ જેઝટ, પરિશ્રમ-='આયાસં વિના શ્રમઃ ॥
(આનો અર્થ ઉપર ભાષાંતરમાં અપાયો છે)

અથ તેવા ચિકિત્સામાહ-

ઉપર જણાવેલ હસ્તવકેશત્વ વગેરે

વાતવ્યાધિઓની ચિકિત્સા

સામાન્યવાતરોગાણાં યા ચિકિત્સા પ્રવક્ષ્યતે ।
પર્વાં લૈવ વિઘાતવ્યા તયૈતે યાન્તિ સંક્ષયમ્ ॥

અન્વય-સામાન્ય-વાતરોગાણાં યા ચિકિત્સા પ્રવક્ષ્યતે,
સા એવં એવાં વિઘાતવ્યા, તયા એત સક્ષય યાન્તિ ॥

સામાન્ય વાતવ્યાધિઓની જે ચિકિત્સા
કહેવાશે, તે જ હસ્તવકેશત્વ વગેરે રોગોની કરવી;
એ કરવાથી તે રોગો નાશ પામે છે. ૨૧૪

ઉપર કહેલ સિવાય બીજા પ્રકારે પણ
વાતવ્યાધિઓ થાય

પર્યવિઘાનિ રૂપાણિ કરોતિ કુપિતોઽનિલઃ ।

હેતુસ્થાનવિશેષેણ ભવેદ્રોગવિશેષકૃત્ ॥ ૨૧૫ ॥

અન્વય-કુપિતઃ અનિલઃ પર્યવિઘાનિ રૂપાણિ કરોતિ,
હેતુ-સ્થાન-વિશેષેણ રોગવિશેષકૃત્ ભવેત્ ॥

કૌપેદો વાયુ, એ પ્રમાણે (શિરોચ્છ્ર આદિ
એંશી) રૂપો કરે છે; તેમ જ હેતુઓના તથા
(કોઠા વગેરે) સ્થાનકોના ભેદથી પણ એ
વાયુ, જુદા જુદા રોગો કરે છે. ૨૧૫

ટીકા-એવં વિધાનિ સ્થાણિ-='શિરોગ્રહાદીનિ અશીતિઃ ।
હેત્વિત્યાદિ-હેતુવિશેષઃ-='પિત્ત-લેપ્યાશ્વાતૃત્વાદિ', યથા
'લેપ્યાશ્વાતૃત્વાદિ વાયુર્ન્યાસત્મમ કરોતિ । સ્થાનવિશેષઃ
કોષાદિઃ, યથા-='તત્ર કોષાશ્રિતે દુષ્ટે તિપ્તો મૂલવર્ચસોઃ'
ત્યાદિ । જેમ કે વાયુ જે કોઠામાં રહ્યો હોય તો
મૂત તથા વિજા અટકે છે

અથ હેતુવિશેષેણ વાતવ્યાધિવિશેષો યથા-

હેતુઓના ભેદોથી થતા જુદા જુદા
વાતવ્યાધિઓ

ઉદાને પિત્તસંયુક્ટે દાહો મૂર્છા શ્રમઃ ક્ષમઃ ।
અસ્વેદહર્ષો મન્દાગ્નિઃ શીતતા ચ કફાવૃત્તે ॥ ૨૧૬ ॥
પ્રાણે પિત્તાવૃત્તે છર્દિર્દાહસ્થેવોપજાયતે ।
દૌર્બલ્યં સદનં તન્દ્રા વૈરસ્યશ્ચ કફાવૃત્તે ॥ ૨૧૭ ॥

અન્વય-ઉદાને પિત્તસંયુક્ટે દાહઃ મૂર્છા શ્રમઃ (ચ)
ક્ષમઃ (શ્રમતિ), કફ-આવૃત્તે અસ્વેદ-હર્ષો મન્દાગ્નિઃ
ચ શીતતા (જાયતે) । પ્રાણે પિત્ત-આવૃત્તે છર્દિઃ ચ
દાહઃ એવં ઉપજાયતે, કફ-આવૃત્તે ચ દૌર્બલ્ય સદનં
તન્દ્રા ચ વૈરસ્ય (શ્રમતિ) ॥

કંઠમાં રહેતો ઉદાનવાયુ જે પિત્તથી
સંયુક્ત થયો હોય તો દાહ, મૂર્છા, શ્રમ તથા
જ્વાનિ થાય છે અને જે કફથી સંયુક્ત થયો
હોય તો પરસેવો ન થાય, રૂંવાડાં ઊભાં થઈ
નથ, અગ્નિ મંદ થાય અને શરીર ટાકું
થઈ નથ છે. હૃદયમાં રહેતો પ્રાણવાયુ જે
પિત્તથી સંયુક્ત થાય તો ઊલટી તથા દાહ
થાય છે અને કફથી સંયુક્ત થાય તો હૃર્મલ-
પણું, જ્વાનિ, તદ્રા તથા વિરસપણું થાય છે.

ટીકા-પ્રાણ-='હૃદયાથયો વાયુઃ ॥

સ્વેદો દાહસ્તુપા મૂર્છા સમાને પિત્તસંયુતે ।
કફેન સક્તે વિષ્મૂત્રે ગાત્રહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૧૮ ॥

અન્વય-સમાને પિત્તસંયુતે સ્વેદઃ દાહઃ સ્તુપા મૂર્છા
જાયતે, કફેન (સંયુતે સમાને) વિષ્મૂત્રે સક્તે (શ્રવણે
શ્રવતઃ), ચ ગાત્ર-હર્ષઃ જાયતે ॥

જઠરાગ્નિની નીચે રહેતો સમાનવાયુ જે
પિત્તથી સંયુક્ત થયો હોય તો પરસેવો, દાહ,
તરશ તથા મૂર્છા થાય છે અને કફથી સંયુક્ત
હોય તો વિજા તથા મૂત્રની અટકાયત અને
રૂંવાડાં ઊભાં થયા કરે છે. ૨૧૮

ટીકા-કફેન સંયુતે સમાને, વિષ્મૂત્રે સક્તે-='શ્રવણે
શ્રવતઃ, ગાત્રહર્ષ-='રોમાઘઃ ॥

અપાને પિત્તસંયુક્ટે દાહોઽર્ણ્ય રક્તમૂત્રતા ।
અથઃક્રાયે ગુરુત્વશ્ચ શીતતા ચ કફાવૃત્તે ॥ ૨૧૯ ॥
અન્વય-અપાને પિત્તસંયુક્ટે દાહ-ઓઞ્ય રક્તમૂત્રતા
(શ્રવતિ), કફાવૃત્તે ચ અથઃક્રાયે ગુરુત્વં ચ શીતતા
(જાયતે) ॥

જુદામાં રહેતો અપાનવાયુ પિત્તથી સંયુક્ત

થયો હોય તો દાહ, ઉષ્ણપણું તથા મૂત્ર રાતું થઈ બંધ છે અને જો કફથી સંયુક્ત થયો હોય તો શરીરના નીચલા ભાગમાં ભારેપણું તથા શીતળપણું થાય છે. ૨૧૯

ટીકા-અગ્ર ગુદાધ્રુવઃ=અપાતઃ ॥

દ્યાને પિત્તાવૃત્તે દાહો ગાત્રવિક્ષેપણં ક્લમઃ ।
સ્તમ્ભોઽય દણ્ડકઘાપિ શૂલશોથો કફાવૃત્તે ॥૨૨૦

અન્યથા-દ્યાને પિત્ત-આવૃત્તે દાહઃ ગાત્ર-વિક્ષેપણ ક્લમઃ (ભવતિ), અય કફ-આરૂતે ચ સ્તમ્ભઃ દણ્ડકઃ અપિ ચ શૂલશોથો (ભવતઃ) ॥

સઘળા શરીરમાં રહેતો બ્યાનવાયુ, જો પિત્તથી સંયુક્ત થયો હોય તો દાહ, ગાત્રોતું આમતેમ પછડાવું તથા ગ્લાનિ થાય છે અને જો કફથી સંયુક્ત થયો હોય તો અકંઠપણું, કંઠકાક્ષેપ નામનો વાતબ્યાધિ, શૂળ તથા સોજ થાય છે. ૨૨૦

ટીકા-દણ્ડકઃ=શાક્ષેપકમેદ' ॥

અથ તેવા વિજિતમાદ-

હેતુઓના બેદાથી થતા જુદા જુદા
વાતબ્યાધિઓની ચિકિત્સા

ઘાતે સપિત્તે કુર્વાત વાતપિત્તહરીં ક્રિયામ્ ।

સક્રમે તત્ર કુર્વાત વાતશ્લેષ્મહરીં ક્રિયામ્ ॥૨૨૧॥

અન્યથા-વાતે સપિત્તે વાત-પિત્ત-હરીં ક્રિયા કુર્વાત, તત્ર સક્રમે વાત-શ્લેષ્મહરીં ક્રિયા કુર્વાત ॥

વાયુ પિત્તથી સંયુક્ત થયો હોય તો વાયુ તથા પિત્ત જો બંનેને હરનારી ચિકિત્સા કરવી અને તે વાયુ જો કફથી સંયુક્ત થયો હોય તો વાયુ તથા કફ જો બંનેને હરનારી ચિકિત્સા કરવી. ૨૨૧

અથ રસાદિ-પાતુગત-વાયૂના લક્ષણાન્યાહ-

રસ આદિ પાતુઓમાં ગયેલ વાયુથી થતા જુદા જુદા વાતબ્યાધિઓ : રસગત વાયુનાં લક્ષણ

ત્વગ્ રુક્ષા સ્ફુટિતા સુપ્તા કૃશા કૃષ્ણા ચ તુષ્ટતે ।
આતન્યતે સરાગા ચ સર્વથક્ ત્વગ્ગતે ડનિલે ॥૨૨૨॥

અન્યથા-અનિલે ત્વગતે (સતિ) તત્ક રુક્ષા સ્ફુટિતા સુપ્તા કૃશા ચ કૃષ્ણા (સતી) તુષ્ટતે, આતન્યતે, સરાગા ચ સર્વથક્ (ભવતિ) ॥

વાયુ જો રસમાં ગયો હોય તો આમડી ક્રાંટેલી, જડ, પાતળી, કાળી, સોયથી થોડાંકા-

યા જેવી પીડાવાળી, લઠબડતી અને રતાશ-વાળી થાય છે તથા સાતે આમડીમાં પીડા થાય છે. ૨૨૨

ટીકા-સર્વથક્=સમત્વગ્વ્યથા, ત્વગતે 'ત્વ' શત્ત્વે-ત્વગ રસ ગત્યતે, ત્વગપાર્યંતવાત તેન રસગતે રસ્ય ॥ આ શ્લોકમાં 'ત્વચ્' શબ્દથી 'રસ' કહેવાય છે, કેમ કે રસનો આધાર ત્વચા છે; તેથી રસમાં વાયુ ગયો હોય તો એ અર્થ કરેલ છે.

રુધિરગત વાયુનાં લક્ષણ

રુક્ષસ્તીભ્રાઃ સસંતાપા વૈવર્ણ્યે કૃશતાડરુચિઃ ।

ગાત્રે ચારૂપિ મુક્તસ્ય સ્તમ્ભશ્ચાસ્રગતે ડનિલે ॥૨૨૩

અન્યથા-અનિલે અસ્રગત (સતિ) તીવ્રાઃ રુક્ષઃ સસંતાપાઃ વૈવર્ણ્યે કૃશતા અરુચિઃ ગાત્રે ચ અરૂપિ મુક્તસ્ય ચ સ્તમ્ભઃ (ભવતિ) ॥

વાયુ જો રુધિરમાં ગયો હોય તો તીવ્ર પીડાઓ અને સંતાપ થાય છે, શરીરનો રંગ ખરાબ થઈ બંધ છે; દૂબળાપણું, અરુચિ તથા ગાત્રોમાં ઘણો થાય છે અને જગ્યા પછી તૃપ્તિને લીધે રુધિરની વૃદ્ધિ થવાથી શતભ-સંજ્ઞકપણું થાય છે. ૨૨૩

ટીકા-અરૂપિ=જ્વાનિ, મુક્તસ્ય-મુક્તવતઃ, મુક્તે-સ્વપ્નાવ્યવસિતાદિત્વાત્ કર્તરિ જ્ઞઃ, સ્તમ્ભઃ સ્તંભગેન રક્ષણદેઃ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર લેવાયો છે.)

માંસગત વાયુનાં લક્ષણ

ગુર્વજ્ઞં તુષ્ટતે સ્તબ્ધં વણ્ટમુદિહતં યથા ।

સરુક્ષસ્તિમિતમત્પર્યં ઘાતે માંસસમાધિતે ॥૨૨૪॥

અન્યથા-વાતે માંસ-સમાધિતે (સતિ) અગ્ર ગુર્વ (સત) યથા વણ્ટ-મુદિ-હત (તથા) તુષ્ટતે, સ્તબ્ધ, સરુક્ષ, અત્યર્થ સ્તિમિતં (ચ સ્થાવ) ॥

વાયુ માંસમાં ગયો હોય ત્યારે અંગ ભારે થઈ બંધ, બહુ લાકડીનો કે મૂડીનો માર પડ્યો હોય તેવું પીડાય, સ્તબ્ધ થઈ બંધ, પીડાયુક્ત થાય અને અત્યંત નિશ્ચલ થઈ બંધ છે. ૨૨૪

ટીકા-વણ્ટમુદિતાઘ્નિમિવ તુષ્ટતે, સ્તિમિતં=નિચલ-મિત્યર્થઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

મેદોગત વાયુનાં લક્ષણ

તથા મેદઃશિતઃ કુર્યાદ્ ગ્રન્થીન્ મન્દરુજો ઘળાન્ ॥

અન્યથા-મેદઃશિતઃ (વાયુઃ અપિ) તથા (માંસ-ગતવત્ લક્ષણાનિ) કુર્યાત્, (કિંતુ) મન્દરુજઃ ગ્રન્થીન્ (ચ) ઘળાન્ (કુર્વાત્ इति विशेषः) ॥

મેદમાં ગયેલો વાયુ પણ માંસમાં ગયેલાના જેવા જ લક્ષણો કરે છે; છતાં ઓછી પીડાવાળી ગાઠો અને ઘણો તો તે (મેદગત વાયુ) કરે, એ વિશેષ છે. ૨૨૫

ટીકા-માંસમેદસોંતવાતયોરેકલ્પિત્વત્, અદૂરાન્ત રેણ પ્રત્યાસત્તરાર્થપ્રભાવાત્ । તથા મેદઃશ્રિતઃ માસગત-વત્ । દૂરેણ પ્રત્યાસતેરસ્થિરુપાયા મેદાચ કુર્યાદ્, પ્રત્યી નિત્યાદિવિશેષઃ ॥ વાયુ માંસમાં કે મેદમાં બંધ ત્યારે તેનાં લક્ષણો એક સરખાં જ થાય છે; તેનું કારણ આ છે કે માંસને તથા મેદને દૂર અંતર નથી, પણ ખૂબ નજીકપણું છે, તેમ જ મેદરૂપ આશ્રય કે સ્થાનનો પ્રભાવ પણ તેવો જ છે; છતાં માંસને અસ્થિઓ છટા પડે છે અને મેદને અસ્થિઓ નજીક પડે છે, એટલો માંસ તથા મેદનો તક્ષાવત હોવાથી મેદમાં ગયેલો વાયુ ઓછી પીડાવાળી ગાઠો તથા ઘણો કરે છે, એટલો તે બંનેમાં ફરક જણાય છે.

અસ્થિગત વાયુનાં લક્ષણો

મેદોઽસ્થિપર્વણાં સન્ધિશૂલં માંસવલણયઃ ।
અસ્વપ્નઃસતતા રુક્ ચ વાતે વુષ્ટેઽસ્થિલંચિતે ॥૨૨૬

અન્વયઃ-દુષ્ટે વાતે અસ્થિસંચિત (સતિ) અસ્થિ પર્વણાં મેદઃ, સંધિ-શૂલ, માંસ-વલ-ણયઃ, અસ્વપ્નઃ, ચ સતતા રુક્ (ભવતિ) ॥

દુષ્ટ થયેલો વાયુ અસ્થિઓમાં ગયેલ હોય ત્યારે અસ્થિઓના સાંધાઓ બાણે ચિરાતા હોય એવી પીડા થાય છે, સાંધાઓમાં શૂળ નીકળે છે, માંસનો તથા બળનો ક્ષય થાય છે, નિદ્રા આવતી નથી અને એકધારી પ્રબળ પીડા થાય છે. ૨૨૬

મજ્જાગત વાયુનાં લક્ષણો

વાતે મજ્જાગતે પીડા ન કદાચિત્ પ્રશામ્યતિ ॥૨૨૭

અન્વયઃ-વાતે મજ્જાગતે (અસ્થિગતવત્તલ્લગ્નાનિ ભવન્તિ, કિંતુ) પીડા કદાચિત્ ન પ્રશામ્યતિ (ઇતિ વિશેષઃ) ॥
વાયુ મજ્જામાં ગયો હોય ત્યારે અસ્થિ-ઓમાં ગયેલા વાયુના જેવા જ લક્ષણો થાય છે; પરંતુ મજ્જામાં ગયેલા વાયુએ કરેલી પીડા ઠીક શાંત થતી નથી, એટલો વિશેષ તક્ષાવત છે. ૨૨૭

ટીકા-મજ્જાગતેઽસ્થિગતવત્, યથા મેદોગતો મામવત્ સ્યાત્ । પીડાઽપ્ત કદાચિત્ સામ્યતીત્યય વિશેષઃ ॥

વીર્યગત વાયુનાં લક્ષણો

ક્ષિપ્રં મુચ્ચતિ યન્નાતિ શુકં ગર્ભમથાપિ વા ।
વિકૃતિં જનયેચાપિ શુકસ્યઃ કુપિતોઽનિલઃ ॥૨૨૮॥

અન્વયઃ-કુપિતઃ અનિલઃ શુકસ્યઃ (સન્) શુક્ર યન્નાતિ, ગર્ભં ક્ષિપ્ર મુચ્ચતિ, અથવા યન્નાતિ અપિ, અપિ ચ વિકૃતિં જનયેત્ ॥

કેપેલો વાયુ વીર્યમાં ગયો હોય ત્યારે વીર્યને સ્ખલિત જ થવા દેતો નથી, કાચો જ ગર્ભ પાડી નાખે છે અથવા બાંધી રાખે છે-મૂઠ કરી નાખે છે; તેમ જ વીર્યમાં પણ રંગ બદલી નાખવો વગેરે વિકાર કરે છે અને ગર્ભમાં પણ અંબો બગાડવાં વગેરે વિકાર કરે છે. (વાયુથી દુષ્ટ થયેલા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો ગર્ભ કાચો જ પડી બંધ અથવા મૂઠ થઈ બંધ, એ સંભવિત છે.) ૨૨૮

ટીકા-શુક યન્નાતિ=સ્વલયયેવ ન, ગર્ભં ક્ષિપ્ર મુચ્ચતિ=મામમેવ પાતયતિ, યન્નાતિ=મૂઠ કરોતિ, વાત-દુષ્ટશુકાણ્યત્વાત્, વિકૃતિ-શુકસ્ય વર્ણાન્તરત્વાદિહવામ્, ગર્ભસ્ય વિકૃતાત્ત્વાદિહવાં જનયતિ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર ભાષાંતરમાં સમાવ્યો છે.)

અથ તેષા ચિકિત્સામાહ-

રસ, રુધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ તથા મજ્જા ધાતુઓમાં ગયેલા વાયુઓની ચિકિત્સાઓ વાયો ત્વગાશ્રિતે લેહાભ્યન્નં સ્વેદઞ્ચ કારયેત્ ।
રક્તસ્યે ક્ષીતલોહિપાન્ વિરેકં રક્તમોક્ષણમ્ ॥
માંસમેદોગતે વાતે સવિરેકં નિરૂહણમ્ ।
અસ્થિમજ્જાગતે સ્નેહં ઘર્ત્તિરન્તઃ પોજયેત્ ॥

અન્વયઃ-વાયો ત્વગાશ્રિતે (સતિ) સ્નેહાભ્યન્ન ॥ સ્વેદં કારયેત્, રક્તસ્યે ક્ષીતજાન્ લેપાન્, વિરેકં રક્ત-મોક્ષણં (ચ કારયેત્) । વાતે માંસ-મેદોગતે સવિરેક નિરૂહણ, અસ્થિ-મજ્જાગતે ઘર્તિત્ ચ અન્તઃ સ્નેહં પોજયેત્ ॥

વાયુ રસમાં ગયો હોય તો સ્નેહથી માલિશ તથા સ્વેદનની ક્રિયાઓ કરવી. વાયુ રુધિરમાં રહેલ હોય તો ટાઢા લેપ કરવા, વિરેચન આપવું તથા ફસ ખોલવા વગેરેથી લોહી કાઢવું. વાયુ માંસમાં કે મેદમાં ગયો હોય તો વિરેચન આપવાં અને નિરૂહબંધિતો (સ્વાધની પિચકારીઓ) આપવી. વાયુ અસ્થિ-ઓમાં કે મજ્જામાં ગયો હોય તો બહાર તથા અંદર સ્નેહની યોજના કરવી. ૨૨૯, ૨૩૦

અસ્થિગત વાયુની ખાસ ચિકિત્સા

કેતકનાગચલાડતિથલાનાં, યદ્વહુલેન રસેન વિપકમ્ । તૈલમનત્પતુપોદકસિદ્ધં, મારુત-મસ્યિગતં વિનિહન્તિ ॥ ૨૩૧ ॥

અન્વય:-કેતક-નાગચલા-અતિથલાનાં વહુલેન રસેન વિપકમ્ અનત્પ-તુપોદક-સિદ્ધં તૈલમ્ અસ્થિગત મારુતં વિનિહન્તિ ॥

કેવડો, નાગબદા તથા અતિબદા નામની ખપાટની જાતોના ઘણા સ્વરસથી અને ઘણા તુષોદકથી (તુષોદકનું લક્ષણ પ્રથમ-ખંડમાં જોવું) પકાવેલું 'કેતકાદિ-તૈલ' (ઉપ-યોગમાં લેવાથી) અસ્થિઓમાં ગયેલા વાયુને નાશ કરે છે. ૨૩૧

વીર્યગત વાયુની ચિકિત્સા

હર્ષોઽન્નપાનં શુક્રસ્યે બલશુક્રકરં હિતમ્ ॥ ૨૩૨ ॥

અન્વય:-વાયો શુક્રસ્યે (ક્રી-આદિભિઃ) હર્ષઃ, (ચ) બલશુક્રકરમ્ અન્નપાનં હિતમ્ (ભવતિ) ॥

વાયુ વીર્યમાં હોય ત્યારે સ્ત્રીઓ વગેરેથી હર્ષ ઉપભવે અને બલ તથા વીર્યને વધારનારાં અન્નપાને આપવાં એ હિતકારી છે.

અય સ્થાનવિશેષેણ વાતવ્યાધિવિશેષો યથા; તત્ર કોષ્ટગતસ્ય વાતસ્ય લક્ષણમાહ-

સ્થાનવિશેષનો આશ્રય કરતા વાયુથી થતા વાતવ્યાધિઃ કોઠામાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ ઘાતે કોષ્ટાશ્રિતે દુષ્ટે નિમ્નહો મૂત્રવર્ચસોઃ ।

મ્રમ્મહદ્રોગગુલ્મમાર્શઃપાર્શ્વશૂલચ્ચ જાયતે ॥ ૨૩૩ ॥

અન્વય:-દુષ્ટે વાતે કોષ્ટ-આશ્રિતે (સતિ) મૂત્ર-વર્ચસોઃ નિમ્નહઃ, મ્રમ્મ-હ્રદોગ-ગુલ્મ-અર્શઃ-પાર્શ્વશૂલં ચ જાયતે ।

દુષ્ટ થયેલો વાયુ કોઠામાં રહ્યો હોય ત્યારે મૂત્રની તથા વિઘ્નની અટકાયત થાય છે અને પ્રમ્મ, ગોળો, હૃદયના રોગ, અર્શ્સ તથા પડખાનાં શૂળ થાય છે. ૨૩૩

અય કોષ્ટલક્ષણમાહ-

કોઠાનું લક્ષણ

સ્થાનાન્યામાગ્નિપકાનાં મૂત્રસ્ય ચિરસ્ય ચ ।

હુદુનુકઃ ફુન્ફુસચ કોષ્ટં ઇત્યભિધીયતે ॥

અન્વય:-આમ-અગ્નિ-પકાનાં મૂત્રસ્ય ચ ચિરસ્ય સ્થાનાનિ, હ્રદ, ઉન્નુકઃ ચ ફુન્ફુસઃ, કોષ્ટઃ ઇતિ અભિ-ધીયતે ॥

કાચા અન્નને રહેવાનું સ્થાન, અગ્નિને રહેવાનું સ્થાન, પાકેલા અન્નને રહેવાનું સ્થાન, મૂત્રનું સ્થાન, ચિરસ્નું સ્થાન, હૃદય, પીઠ અને ફેફસાં એ સઘળાં મળી 'કોઠો' કહેવાય છે. (એકે 'કોઠો' એ શબ્દથી સઘળા આશયો કહેવાઈ ગય છે, તોપણ વિશેષ જણાવવા માટે આમાશય વગેરેમાં ગયેલા વાયુઓનાં લક્ષણો પણ જુદાં કહેવાયે.)

ટીકા-ઉન્નુકઃ 'પીઠ' હિતિ લોકે । એન 'કોષ્ટ' શબ્દેન મર્મં એવાશયઃ કથ્યન્તે । તથાપિ વિશેષાર્થમામા-શયાદિગતવાતલક્ષણાન્યપિ વૃથા વક્ષ્યન્તે ॥ (આ રીતેનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

અય કોષ્ટગતવાતસ્ય ચિકિત્સામાહ-

કોઠામાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા

પાચનીયૈ રસૈર્ગુકૈરન્યૈર્વા પાચયેન્મલાન ।

વિશેષતઃ પિત્તેન્ ક્ષીરં નરઃ કોષ્ટગતેઽનિલે ॥

અન્વય:- (દુષ્ટે) અનિલે કોષ્ટગતે (સતિ) નર પાચનીયૈઃ રસૈઃ વા અન્યૈઃ ગુકૈઃ મલાન પાચેદ, વિશેષતઃ ક્ષીરં પિત્તે ॥

દુષ્ટ વાયુ કોઠામાં ગયો હોય ત્યારે માલુસે પાચન કરનારા રસોની કે ખીજ ઉપાયોની યોજના કરીને મળો પકાવવા અને વિશેષે કરી દૂધ પીવું. ૨૩૪

અયામાશયગતસ્ય વાતસ્ય લક્ષણમાહ ચરકઃ-

આમાશયમાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ

હૃત્પાશ્ચંદ્રનામીરુક્મુળ્ણોદ્ગારવિલુચિકાઃ ।

કાસઃ કળ્ડાસ્યશોષચ શ્વાસઘ્વામાશયેઽનિલે ॥

અન્વય:-અનિલે આમાશયે (સતિ) હૃત્-પાર્શ્વ-ઉદર-નાસી-રુક્, તૂળા-ઉદ્ગાર-વિલુચિકાઃ કાસઃ ચ કળ્ડ-આસ્ય-શોષઃ ચ શ્વાસઃ (જાયતે) ॥

(ચરક કહે છે કે,) 'વાયુ આમાશયમાં એટલે કાચાં અન્નને રહેવાના સ્થાનમાં રહ્યો હોય ત્યારે હૃદય, પડખાં, પેટ તથા નાભિમાં પેદના થાય છે, તરશ લાગે છે, ઓઠકાર આવે છે, કોલેરા, ઉધરસ, કંઠમાં શોષ અને શ્વાસ થાય છે.' ૨૩૬

અયામાશયસ્ય લક્ષણમાહ ચરકઃ-

આમાશયનું લક્ષણ

નાભિસ્તનાન્તરં જન્તોરાહુતામાશયં ધુધાઃ ।

અન્વય:-જન્તોઃ નાભિ-સ્તન-અન્તરં ધુધાઃ આમા-

શયમ્ આહુઃ ॥

(ચરક કહે છે કે) ‘પ્રાણીના શરીરમાં નાશિ અને રતનોની વચ્ચેના ભાગને વિદ્વાનો ‘આમાશય’ કહે છે.’ ૨૩૭

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

આમાશયમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા આમાશયસ્યે ત્વનિલે પ્રશસ્તં, પ્રાગ્ લક્ષ્ણં દીપનપાચનશ્ચ । પ્રચ્છદનં તીક્ષ્ણવિરેચનં વા, મુદ્ધા યવાઃ શાલિયુતાઃ પુરાણાઃ ॥ ૨૩૮ ॥

મૂત્રીકાપચ્યાદિપુષ્કરાણિ, શિલ્વામૃતા-દારુકનાગરાણિ । ઉગ્રાવિપામાગધિકાવિદાનિ, કાયાશ્લયઃ સામસમીરણઘ્નાઃ ॥ ૨૩૯ ॥

અન્યઃ-અનિલે તુ આમાશયસ્યે (સતિ) પ્રાક્ લક્ષ્ણં પ્રશસ્તં, ચ દીપન-પાચનં પ્રચ્છદનં તીક્ષ્ણવિરેચનં, વા પુરાણાઃ મુદ્ધાઃ યવાઃ શાલિયુતાઃ (પ્રશસ્તાઃ અથવા) મૂત્રીકા-પચ્યા-દાદિ-પુષ્કરાણિ, શિલ્વા-અમૃતા-દારુક-નાગરાણિ, ઉગ્રા-વિપા-માગધિકા-વિદાનિ-પ્રયઃ કરવાઃ સામ સમીરણઘ્નાઃ (સ્યુઃ) ॥

વાયુ આમાશયમાં ગયેા હોય ત્યારે પ્રથમ લંઘન કરાવવું ઉત્તમ છે; અને પછી દીપન તથા પાચન ઔષધો આપવાં એ સારું છે. આ રોગવાળા માટે જૂના મગ, જવ તથા ચોખા પથ્ય છે. રોહિપ નામનું સુગંધી ઘાસ, હરડે, કચ્છરો અને યુકરમૂળનો કવાથ (પીવાથી) આમાશયમાં ગયેલા વાયુનો નાશ કરે છે; (આમાં રોહિપ ન મળે તો તેને બદલે વાળો નાખવો;) તેમ જ બીલી, ગળો, દેવદાર અને સૂંઠનો કવાથ (પીવાથી) આમાશયમાં ગયેલા વાયુનો નાશ કરે છે; અથવા વજ, અતિ-વિષ, પીપર અને બીલ્લણનો કવાથ (પીવાથી) આમાશયમાં ગયેલા વાયુને મટાડે છે. આ ત્રણે કવાથ આમાશયમાં ગયેલા વાયુને હણે છે.

ટીકા-મૂત્રીકાઃ-રોહિપઃ-સુગન્ધતૃણવિશેષસ્તદ્ભામે ઉત્તીરં પ્રાથમ્ । પુષ્કર=પુષ્કરમૂળ, દારુક=દેવદાર, ઉગ્રા=વચા, વિપા=અતિવિષ । (આનો અર્થ ઉપર છે.)

પડ્ધરણુયોગ

ચિત્રકેન્દ્રયૌ પાઠા કટુકાડતિવિપાડમયા । આમાશયોત્યવાતઘ્નં ચૂર્ણં પેયં સુલામ્બુના ॥ ૨૪૦ ॥
યોગેડસ્મિન્ મિપજા ગ્રાહ્યાઃ, પળ્ણાં પઢ્-ધરણાઃ પૃથક્ । દિનેષુ પડ્સુ દાતવ્યાસ્તેન પઢ્-ધરણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૪૧ ॥

અન્યઃ-ચિત્રક-કેન્દ્રયૌ, પાઠા, કટુકા, અતિ-વિષ, અમયા-(દત્તેપાં) ચૂર્ણં સુલામ્બુના પેયં, (તદ્) આમાશય-ઉત્ય-વાતઘ્નમ્, અસ્મિન્ યોગે મિપજા પળ્ણાં પૃથક્ પઢ્-ધરણાઃ ગ્રાહ્યાઃ, પડ્સુ દિનેષુ દાતવ્યાઃ, તેન (અયં યોગઃ) પઢ્ધરણઃ સ્મૃતઃ ॥

ચિત્રક, ઇંદ્રયવ, કાળીપાટ, કડુ, અતિવિષ અને હરડે એ સઘળાંનું ચૂર્ણ લગાર ગરમ પાણી સાથે પીવું; તે આમાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલા વાયુનો નાશ કરે છે. આ ઔષધમાં વેદે છયે દ્રવ્યોને અલગ અલગ ચોવીસ ચોવીસ ચણોડી-ભાર લેવાં અને તેઓનું ચૂર્ણ પણ છ દિવસ સુધી દરરોજ ચોવીસ ચણોડીભાર રોગીને આપવું; આ કારણે આ યોગ પડ્ધરણુ કહેવાય છે. ૨૪૦, ૨૪૧

ટીકા-અન્ન પળ્ણાં સમુદિતાનાં પઢ્ધરણમિતાનાં ચૂર્ણ-કૃતાનમેકદિનગ્રહનિ એકટકો દેયઃ ॥ (આનું ભાષાંતર ઉપર છે.)

બીજા પ્રકારનો પડ્ધરણુ-યોગ આમાશયગતે વાતે હર્દિતાય યથાક્રમમ્ ।

દેયઃ પઢ્ધરણો યોગઃ સત્તરાન્નં સુલામ્બુના ॥

અન્યઃ-વાતે આમાશયગતે હર્દિતાય યથાક્રમં સુલામ્બુના પઢ્ધરણઃ યોગઃ સત્તરાન્નં દેયઃ ॥

વાયુ આમાશયમાં ગયેા હોય તો પહેલા દિવસે જિલટી કરાવી બીજા દિવસે ચિત્રકનું ચોવીસ ચણોડીભાર ચૂર્ણ લગાર ગરમ પાણી સાથે પિવડાવવું. એમ ત્રીજા દિવસે ઇંદ્રયવનું, ચોથા દિવસે કાળીપાટનું, પાંચમા દિવસે કડુનું, છઠ્ઠા દિવસે અતિવિષનું અને સાતમા દિવસે હરડેનું ચોવીસ ચણોડીભાર ચૂર્ણ લગાર ગરમ પાણી સાથે પિવડાવવું. આ પ્રમાણેનો પડ્ધરણુયોગ સાત દિવસ અપાય છે. ૨૪૨

ટીકા-અયમર્થઃ-પ્રથમદિવસે વમનં કારયિતવ્યં, તતો દ્વિતીયદિનમારભ્ય પઢ્ધરણપર્યન્તં પાઠકમેળેનૈકસ્ય ચૂર્ણં દદ્ધમિત દેયમિતિર્થઃ । (આનો અર્થ ઉપર છે.)

* પળ્ણાં-ચિત્રકાદીનાં દ્રવ્યાણાં ચૂર્ણીકૃતાનાં પ્રત્યેક પઢ્ધરણપ્રમાણનામેકદિનગ્રહનિ એકટકો યોગઃ-પઢ્-ધરણયોગઃ-ચિત્રક આદિ છ દ્રવ્યો, દરેક ચોવીસ ચણોડીભાર લઈ ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણ દરરોજ ચોવીસ ચણોડીભાર લગાર ગરમ પાણી સાથે લેવું; તે પડ્ધરણુ-યોગ કહેવાય છે.

અથ પક્વાશયગતસ્ય વાતસ્ય લક્ષણમાહ-
પકવાશયમાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ
પક્વાશયસ્યોઽન્નકૂજં શૂલાટોપો કરોતિ ચ ।
કુચ્છમૂત્રપુરીપત્વમાનાહં ત્રિક્વેદનામ્ ॥ ૨૪૩ ॥
અન્વય- (વાયુઃ) પક્વાશયસ્યઃ (સન્) અન્નકૂજં
શૂલ-આટોપો કુચ્છ-મૂત્ર-પુરીપત્વમ્ આનાહ ત્રિક્વેદનો
ચ કરોતિ ॥

વાયુ પકવાશયમાં ગયેા હોય તો પેટમાં
આંતરડાંએાનો ગડગડાટ, શૂળ, પવનનો ખળ-
ભળાટ, મૂત્ર તથા વિઘ્નાનું માંડ માંડ ઊતરવું,
પેડુનો આક્રરો અને ફૂલાના સાંધામાં વેઢના
કરે છે. ૨૪૩

ટીકાઃ-આટોપો=વાતસ્ય કુચ્ચત્વમ્, ન તુ 'ગુહ-
ગુહા' શબ્દઃ, તસ્યાન્નકૂજનોકસ્વાત્ ॥ અર્હાના મૂળના
'આટોપ' શબ્દનો અર્થ- 'વાયુનો ખળભળાટ' સમ-
જવો; પણ 'ગડગડાટ' એવો ન સમજવો; કારણ
તે તો 'અન્નકૂજન' શબ્દના અર્થ તરીકે કહેલ છે.

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

પકવાશયમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા
વઢ્ઢેઃ સંવર્ધનં કાર્યં કર્મોદાવર્તકં તથા ।
દૈયઃ સ્નેહવિરેકશ્ચ પક્વાશયગતેઽનિલે ॥ ૨૪૪ ॥
અન્વય-અનિલે પક્વાશયગતે (સતિ) વઢ્ઢે. સવ-
ર્ધનં તથા ઔદાવર્તક કર્મ કાર્ય, ચ સ્નેહ-વિરેકઃ
દૈયઃ ॥

વાયુ પકવાશયમાં ગયેા હોય તો જઠ
રાશ્નિને વધારવાના ઉપાયેા કરવા, ઉદાવર્તોની
જે ચિકિત્સા કહેવાશે તે કરવી અને સ્નેહ-
સંયુક્ત વિરેચન આપવું. ૨૪૪

ઉદરગતવાયુચિકિત્સામાહ-

પેટમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા
વાતે જઠરગે દદ્યાત્ ક્ષારચૂર્ણાદિ દીપનમ્ ॥ ૨૪૫ ॥
અન્વયઃ-વાતે જઠરગે (સતિ) ક્ષાર-ચૂર્ણ-આદિ
દીપનં દદ્યાત્ ॥

વાયુ પેટમાં ગયેા હોય તો ક્ષાર તથા
ચૂર્ણ આદિ દીપન ઔષધેા આપવાં. ૨૪૫

કુક્ષિગતવાયુચિકિત્સામાહ-

ફૂખમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા
શુષ્કીકુટજવીજામિચૂર્ણં કોષ્ણામ્બુકુક્ષિને ॥ ૨૪૬ ॥
અન્વયઃ-(વાતે) કુક્ષિને (સતિ) શુષ્કી-કુટજ-
વીજ-અમિ-ચૂર્ણં કોષ્ણામ્બુ (સહિત) દેયમ્ ॥

વાયુ ફૂખમાં ગયેા હોય તો સૂંઠ, ઇંદ્ર-

જવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ લગાર ગરમ
પાણી સાથે દેવું. ૨૪૬

અથ ગુદગતસ્ય વાતસ્ય લક્ષણમાહ-

ગુદામાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ
વ્રહો વિષ્ણુમૂત્રવાતાનાં શૂલાધ્માનાદ્મશર્કરાઃ ।
જઘ્નોઽત્રિક્ષ્ણપાશ્વાસપૃષ્ઠરોગો ગુદેઽનિલે ॥ ૨૪૭ ॥

અન્વય-અનિલે ગુદે (સતિ) વિહ્-મૂત્ર-વાતાના
વ્રહઃ, શૂન્-આધ્માન-અદ્મ-શર્કરાઃ જઘ્ના-ઉદ-ત્રિક્ષ-
પાશ્વ-અસ-પૃષ્ઠ-રોગઃ (ભવેત્) ॥

વાયુ ગુદામાં ગયેા હોય તો વિઘ્ના, મૂત્ર
તથા અપાનવાયુની અટકાયત, શૂળ, પેડું
આક્રરવું, પથરી, શર્કરાદોગ અને પિંડીએા,
સાથળ, ફૂલાના સાંધા, પડખાં, ખભા તથા
પીઠમાં પીડા થાય છે. ૨૪૭

ટીકા-રોગોઽન્ન=જ્ઞા, પીઢેતિ યાવત્ ॥

અથ ગુદગતસ્ય વાતસ્ય ચિકિત્સામાહ-

ગુદામાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા
વાતે ગુદગતે હુષ્ક કર્મોદાવર્તકં હિતમ્ ॥ ૨૪૮ ॥
અન્વયઃ-હુષ્કે વાતે ગુદગતે (સતિ) ઔદાવર્તક
કર્મ હિતમ્ ॥

હુષ્ક વાયુ ગુદામાં રહ્યો હોય તો (હવે
કહેવાશે તે) ઉદાવર્તોની ચિકિત્સા હિતકારી છે.

અથ હૃદયગતવાતસ્ય ચિકિત્સામાહ-

હૃદયમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા
હૃદયાનિલનાશાય ગુદ્ગૃચી મરિચાન્વિતામ્ ।
પિવેત્રાતઃ પ્રયત્નેન સુલતસામ્મસા સહ ॥ ૨૪૯ ॥
પિવેદુષ્ણામ્મસા પિષ્ટમાશ્વગન્ધં વિમીનકમ્ ।
ગુડયુક્તં પ્રયત્નેન હૃદયાનિલનાશનમ્ ॥ ૨૫૦ ॥
દેવદારુસમાયુક્તં નાગરં પરિપેપિતમ્ ।

હૃદગતવેદનાયુક્તઃ પીત્વા સુલમવામુયાત્ ॥ ૨૫૧ ॥

અન્વયઃ-હૃદય-અનિલ-નાશાય પ્રાતઃ સુલ-સત્ત-
અમ્મસા સહ મરિચ-અન્વિતાં ગુદ્ગૃચીં પ્રયત્નેન પિવેત્ ॥
આશ્વગન્ધં વિમીનક પિષ્ટ ગુડયુક્તમ્ ઉષ્ણ-અમ્મસા
પ્રયત્નેન પિવેત્ (તદ્) હૃદય-અનિલ-નાશનમ્ (મત્તિ) ॥
દેવદારુ-સમાયુક્તં નાગરં પરિપેપિત પીત્વા હૃદ-વેદના યુક્તઃ
સુલમ્ અવાપ્નુયાત્ ॥

હૃદયમાં ગયેલા વાયુનો નાશ કરવા માટે
સપારમાં લગાર ગરમ પાણી સાથે મરી સહિત
ગળેા કાળજી રાખી પીવી. આસંધ તથા
ખહેકાંને વાટી ગોળથી મિશ્ર કરી ઊના પાણી
સાથે કાળજી રાખી પીવાં, તે હૃદયમાં રહેલા

હુષ્ટ પવનનો નાશ કરે છે. દેવદાર અને સૂંઠ વાટી બિના પાણી સાથે પીને હૃદયમાં રહેલા પવનની વેદનાવાળો માણસ સુખ પામે છે.

અથ શ્રોત્રાદિગતસ્ય વાતસ્ય લક્ષણમાહ-

કાન આદિ ઇન્દ્રિયોમાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ શ્રોત્રાદિપિન્દ્રિયવધં કુર્યાત્ કુદ્ધઃ સમીરણઃ ॥૨૫૨

અન્વય-શ્રોત્રાદિયુ કુદ્ધઃ સમીરણ. ઇન્દ્રિયવધ કુર્યાત્ ॥

શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોમાં કેપેલો વાયુ બે ઇન્દ્રિયમાં ગયો હોય તે ઇન્દ્રિયની શક્તિનો નાશ કરે છે. ૨૫૨

અથ કર્ણેન્દ્રિયાદિગતસ્ય ચિકિત્સામાહ-

કાન આદિ ઇન્દ્રિયોમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા શ્રોત્રાદિધ્વનિલે દુષ્ટે કાર્યો વાતહરઃ ક્રમઃ ।

છેદાભ્યક્ત્વાગ્નાહાશ્ચ મર્દનાલેપનાનિ ચ ॥ ૨૫૩ ॥

અન્વયઃ-શ્રોત્ર-આદિયુ બનિલે દુષ્ટે વાતહર ક્રમઃ કાર્ય, ચ સ્નેહ-અભ્યક્ત-અવગાહાઃ, ચ મર્દન-આલેપનાનિ (કાર્યાનિ) ॥

શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોમાં વાયુ હુષ્ટ થયે હોય ત્યારે વાયુની ચિકિત્સા કરવી, સ્નેહ-પદાર્થોથી માલિશ કરવું, સ્નેહની કોઠીઓમાં પ્રવેશ કરવા, સ્નેહથી શરીર ચોળવું અને સ્નેહથી લેપન કરવું. ૨૫૩

અથ શિરાગતસ્ય વાતસ્ય લક્ષણમાહ-

શિરામાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ

કુર્યાન્નિરાગતઃ શૂલં શિરાકુચ્ચનપૂરણમ્ ।

સ યાદ્યાભ્યન્તરાયામં લક્ષ્ણી કુચ્ચત્વમેવ ચ ॥ ૨૫૪ ॥

અન્વય-શિરાગતઃ સ. શૂલ શિરા-કુચ્ચન-પૂરણં યાદ્યા-આભ્યન્તર-આયામં લક્ષ્ણીં ચ કુચ્ચત્વમ્ એવ કુર્યાત્ ॥

શિરામાં ગયેલો વાયુ શિરામાં શૂળ, શિરાનો સંકેત, શિરાનું સ્થૂલપણ, અંતરાયામ (કરોડથી નમી જવું), આધ્યાયામ (પીઠથી નમી જવું), બહી અને કુચ્ચપણ કરે છે. ૨૫૪

ટીકા-શૂલ શિરાયામેવ, કુચ્ચન=સકોચ યાદ્યાયામ=

પ્રેરણ તમ્, આભ્યન્તરાયામ=કોદેન નત, પૂરણ=સ્થૂલત્વમ્ ॥

અથ શિરાગતવાતસ્ય ચિકિત્સામાહ-

શિરામાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા

છેદાભ્યક્ત્વાગ્નાહાશ્ચ મર્દનાલેપનાનિ ચ ।

વાતે શિરાગતે કુર્યાત્ તથા સાસ્ત્રિયમોક્ષણમ્ ॥ ૨૫૫ ॥

અન્વય-વાત ચ શિરાગતે (સતિ) સ્નેહ-અભ્યક્ત-

ઉપગ્રહાન્ ચ મર્દન-આલેપનાનિ તથા ચ અચૂ-વિમોક્ષણ કુર્યાત્ ॥

વાયુ શિરામાં ગયો હોય તો સ્નેહથી માલિશ કરવું, સ્નેહવાળા પાટા બાંધવા, સ્નેહથી મર્દન કરવું, સ્નેહનું લેપન કરવું અને લોહી કઢાવવું. ૨૫૫

અથ જ્ઞાયુગતસ્ય લક્ષણમાહ-

સ્નાયુમાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ

શૂલમાક્ષેપક કમ્પઃ સ્તમ્ભઃ સ્નાયુનિલાન્નવેત્ ૨૫૬

અન્વય-સ્નાયુ-અનિલાત્ શૂલમ્ આક્ષેપકઃ કમ્પ. સ્તમ્ભઃ મવેત્ ॥

સ્નાયુમાં ગયેલા વાયુથી સ્નાયુમાં શૂળ, આક્ષેપક, કંપ અને સખ્ખડપણું થાય છે. ૨૫૬

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

સ્નાયુમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા

સ્વેદોપનાહાગ્નિકર્મયન્ધનોન્મર્દનાનિ ચ ।

કુદ્ધે જ્ઞાયુગતે વાતે કારયેત્ કુશલો મિપક્ ॥ ૨૫૭ ॥

અન્વય-કુદ્ધે ચ વાતે સ્નાયુગતે (સતિ) કુશલ. મિપક્ સ્વેદ-ઉપનાહ-અગ્નિકર્મ-વન્ધન-ઉન્મર્દનાનિ કારયેત્ ॥

કેપેલો વાયુ સ્નાયુમાં ગયો હોય તો વિદ્વાન વેદે સ્નેહવાળા પાટા બાંધવા, ડામ દેવા, સખત બંધન કરવું અને સ્નેહથી ચોળવું, એ ઉપાયો કરાવવા. ૨૫૭

અથ સન્ધિગતવાતસ્ય લક્ષણમાહ-

સાંધાઓમાં ગયેલા વાયુનું લક્ષણ

હન્તિ સન્ધિગત. સન્ધીન્ શૂલશોયો કરોતિ ચ ॥

અન્વય-સંધિગત (વાતઃ) સન્ધીન્ હન્તિ, ચ શૂલશોયો કરોતિ ॥

સાંધાઓમાં ગયેલો વાયુ સાંધાઓને છૂટા પાડી દે છે અને શૂળ તથા સોના ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૫૮

ટીકા-હન્તિ=વિસ્થેપયતિ ॥

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

સાંધાઓમાં ગયેલા વાયુની ચિકિત્સા

કુર્યાત્સન્ધિગતે વાતે દાહજ્વેહોપનાહનમ્ ।

ઇન્દ્રવારુણિકામૂલં માગધીગુહસંયુતમ્ ॥

મક્ષયેત્કર્પમાત્રં તત્સન્ધિવાતં વ્યપોદતિ ॥ ૨૫૯ ॥

અન્વય-વાતે સન્ધિગત (સતિ) દાહ-સ્નેહ-ઉપનાહન કુર્યાત્, ઇન્દ્રવારુણિકામૂલં માગધી-ગુહસંયુત કર્પમાત્ર મક્ષયેત્, તત્ સન્ધિવાતં વ્યપોદતિ ॥

વાયુ સાંધાઓમાં ગયો હોય તો

દેવા અને ર્નેહવાળા પાટા બાંધવા તેમ જ
ઇંદ્રવારણાનાં મૂળ અને પીપર ગોળ સાથે
એકતોહો આવાં, તે સાંધાઓમાં ગયેલા વાયુ-
નો નાશ કરે છે. ૨૫૯

ઉક્તરોગાણાં કુચ્છસાધ્યત્વમાહ-

કુષ્ઠસાધ્ય વાતવ્યાધિઓ

હનુસ્તમ્માદિતાલેપપક્ષાઘાતાપતાનકાઃ ।

કાલેન મહતા યત્નાત્ સિધ્ધ્યન્તિ યદિ વા ન વા ॥

અન્યથા-હનુસ્તમ્ભ-અદિત-આલેપ-પક્ષાઘાત-અપ-
તાનકાઃ યત્નાત્ મહતા કાલેન યદિ વા સિદ્ધ્યન્તિ વા ન ॥

હનુચક્ર, અદિત, આલેપ, પક્ષાઘાત
અને અપતાનક એટલા વાતવ્યાધિઓ યત્ન
કરવાથી લાંબાકાળે કદાચ મટે કે ન પણ
મટે. ૨૬૦

ટીકા-શતેષ્વેકઃ કાર્શ્વમુચ્યતે હાયર્થઃ । પર કઃ
સિધ્ધિર્થિઃ યસ્તદ્દશ્યો ભવતિ તથા યત્નવાનુપદ્રવરહિતચ ॥
એ રોગોવાળા સે'કેડે માણસોમાં કોઈ એક માણસ
જ જે જીવત, બળવાન તથા ઉપદ્રવોથી રહિત
હોય તો એ રોગોથી છૂટે છે.

અથ લેપાનેવોપદ્રવાનાહ-

વાતવ્યાધિઓના ઉપદ્રવો

વિસર્પદાહકમ્બક્ષમૂર્છાઠ્ઠુચ્ચગ્નિમાર્દવૈઃ ।

ક્ષીણમાંસયલં વાતા ઘ્નન્તિ પક્ષવધાદયઃ ॥ ૨૬૧ ॥

અન્યથા-પક્ષવધ-આદય. વાતાઃ ક્ષીણ-માંસ-કલં
વિસર્પ-દાહ-કમ્બ-મૂર્છા-ઠ્ઠુચ્ચ-ગ્નિ-માર્દવૈઃ ઘ્નન્તિ ॥

પક્ષાઘાત આદિ વાયુના વિકારરૂપ વ્યાધિ-
ઓ જેવું માંસ તથા બળ ક્ષીણ થયાં હોય તે
માણસને વિસર્પ, દાહ, પીડા, ભંગ, મૂર્છા,
ઠ્ઠુચ્ચ અને અગ્નિને મંદ કરવો એ ઉપદ્રવો-
થી મારી નાખે છે. ૨૬૧

ટીકા-વાતાઃ=વાતવિકારાઃ-કાર્યકારણયોરમેદોપવા-
રાત્ । 'વાતાત્' इति पाठे 'वातात्-पक्षवधादयः'
इति योज्यम् ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

વાતવ્યાધ્યસાધ્યલક્ષણમાહ-

વાતવ્યાધિનું અસાધ્ય લક્ષણ

શૂનં સુપ્તત્વચં મ્લાનં કમ્પાધ્માનનિપીડિતમ્ ।

રજાતિમન્તઞ્ચ નરં વાતવ્યાધિવિનાશયેત્ ॥ ૨૬૨ ॥

અન્યથા-શૂનં સુપ્ત-ત્વચ મ્લાનં કમ્પ-આધ્માન-
નિપીડિતં ચ રજા-આતિમન્ત નર વાતવ્યાધિઃ વિનાશયેત્ ॥

સૂજી ગયેલા, જડ થયેલી આમરીવાળા,
ત્લાનિ પામેલા, કંપ તથા આક્રમણથી પીડા-

યેલા અને વેદનાથી રિખાતા માણસને વાત-
વ્યાધિ મારી નાખે છે. ૨૬૨

હદાની પચ્ચિક્ષસ્ય પ્રકૃતસ્ય વાયોઃ કાર્ય લિહ્નિહ-
પાંચ પ્રકારનો વાયુ તેની મૂળ સ્થિતિમાં
રહે તો ?

અવ્યાહતગતિર્યસ્ય સ્થાનસ્થઃ પ્રકૃતો સ્થિતઃ ।
વાયુઃ સ્યાત્સોઽધિકં જીવેદીતરોગઃ સમાઃ શતમ્ ॥

અન્યથા-યસ્ય વાયુઃ અવ્યાહતગતિઃ સ્થાનસ્થ
પ્રકૃતો સ્થિતઃ સ્વાત્, સઃ વીતરોગઃ (સન્) અધિક
શતં સમાઃ જીવેત્ ॥

જે માણસનો વાયુ અરબહિત-એકધારી
ગતિવાળો, પોતાના ઠેકાણે રહેલો અને અસદ
પોતાની મૂળ સ્થિતિમાં રહ્યો હોય તે માણસ
રોગરહિત રહી સો વર્ષથી પણ અધિક જીવન
જીવે છે. ૨૬૩

અથ વાતવ્યાધીના સામાન્યાનિ મેપનાન્યાહ-

વાતવ્યાધિઓનાં સામાન્ય ઔષધો

ચક્રદંતે કહેલું મહામાપાદિતેલ

માપસ્યાઽર્ચાદિકં લેયં તુલાર્ધં દશમૂલતઃ ।
પલાનિ જાગમાંસસ્ય ત્રિશદ્દ્રોગેઽમ્ભસઃ પચેત્ ॥
ચતુર્ભાગાવશેષ તં ક્ષપાયમવતારયેત્ ।

*પ્રસ્યે દ્રે તિલતૈલસ્ય પયો દદ્યાચતુર્ગુણમ્ ॥ ૨૬૫ ॥
જીવનીવાનિ મજ્જિષ્ઠા ચઘ્યં ચિત્રકવૃક્ષફલમ્ ।
સઘ્યોપં પિપ્પલીમૂલ રાક્ષાઽઽમલકાગોશુત્તમ્ ॥

આત્મગુપ્તા તથૈરણ્ડઃ શતાઢ્ઢા લઘણત્રયમ્ ।
દેવદાર્યમૃતા કુષ્ઠમશ્વગન્ધા વચા શદી ॥ ૨૬૭ ॥
પૈતૈરક્ષમિતૈઃ કલ્કઃ પાચયેન્મૃદુનાઽગ્નિના ।

પક્ષાઘાતાદિતે પુંસિ હનુસ્તમ્માદિતે તથા ॥ ૨૬૮ ॥
કર્ણગૂલે શિરઃશૂલે તિમિરે ચ ત્રિદોષજે ।
પાણિપાદશિરોઘ્રોવાધ્રમણે મન્દચંક્રમે ॥ ૨૬૯ ॥

કલાયલ્લજે પક્ષો ચ મૃદુસ્થામપયાહુકે ।
પાને વસ્ત્રો તથાઽઽચ્ચે નસ્યે કર્ણાદિપૂરણે ॥ ૨૭૦ ॥
તૈલમેતત્ પ્રશંસન્તિ સર્વવાતવિકારનુત્ ।

મહામાપાદિનામેદં ભાપિતં મુનિભિઃ પુરા ॥ ૨૭૧ ॥
અન્યથા-અર્ધ-આઢક માપસ્ય લેય, તુલા-અર્ધ
દશમૂલતઃ, ત્રિશદ્ પલાનિ જાગમાંસસ્ય, અમ્ભસઃ દ્રોગે
પચેત્, ચતુર્ભાગ-અવશેષ તં ક્ષપાયમ્ અવતારયેત્ ।

* અહીં કાશીના પુસ્તકમાં 'પ્રસ્ય ચ' એવો
પાઠ છે, એ પાઠ પ્રમાણે આ તૈલમાં તલનું તૈલ
૬૪ તોલા નાખવું જોઈએ.

(તતસ્તન) તિલતૈલસ્ય દ્વે પ્રત્યે, ચતુર્ગુણ પયઃ દશાત્, તથા જીવનીયાનિ મધિષ્ઠા ચચ્ય ચિત્રક-કટુફલ સચ્ચોપં વિણ્ણીમૂલ રાસ્ના-આમલક-ગોધુમ્ આતમગુણા ઇરુઢઃ શતાદૃવા લવણત્રયં દેવદાદ-અમૃતા-કુણ્ણ-અધગન્ધા-વચા-શરી-ઇતૈઃ અશ્મિતૈઃ કલ્કૈઃ મૃદુના અમિના પાચયેત્, ઇતત્ તૈલં પશાપાત-અદિતે પુષ્પિ, તથા હનુસ્તમ્મ-અદિતે કર્ણશુલે શિરઃશુલે ત્રિદોષયે ચ તિમિરે પાણિવાદ-શિરોગ્રીવા-વ્રમણે મન્દ-ચઢકમે કલાયલજે ચ પત્તો ઘૃષ્ટસ્યામ્ અપવાદુકે પાને ઘસો તથા અમ્યજ્ઞે નસ્યે કર્ણ-આદિ-પૂર્ણે પ્રશસન્તિ, સર્વ-વાત-વિકાર-વૃત્ત્વદ્દ મહામાપાદિનામ (તૈલં) પુરા મુનિભિઃ આપિતમ્ ॥

એકસો અઠ્યાવીશ તોલા અડઢ, ખસો તોલા દશમૂલ અને એકસો વીશ તોલા બકરાનું માંસ એક હબર ચોવીશ તોલા પાણીમાં રાંધી તે ક્વાથ ચોથા ભાગે બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ તેમાં એકસો અઠ્યા-વીશ તોલા તલનું તેલ તથા તેલથી ચોગણું દૂધ નાખવું અને જીવનીયગણુ, મજીઠ, ચવક, ચિત્રક, કાયકૃણ, સૂંઢ, મરી, પીપર, પીપરીમૂળ, રાસ્ના, આમળાં, ગોખરુ, કૈયાં, એરડો, સુવા, ત્રણુ બાતનાં લૂણુ, દેવદાર, ગળો, કઠ, આસંધ, વજ તથા કચૂરો, એ દરેકનો એક એક તોલો કલક નાખી તે તેલને ધીમા અગ્નિથી પકાવવું એટલે તે ‘મહામાપાદિ-તૈલ’ તૈયાર થાય છે. આ તૈલને પક્ષાઘાત, હનુશ્રઢ, કાનનુ શૂળ, માથાનું શૂળ, ત્રણે દોષથી થયેલું તિમિર; હાથનું, પગનું, માથાનું અને ડોકનું લમી જવું; કલાયબંજ, પંચુતા, ગૃધ્રસી અને અપળાહુક, એ રોગો ઉપર તેમ જ પિવડાવવામાં, પિચકારી મારવામાં, નસ્ય આપવામાં અને કાન વગેરેમાં નાખવા-માં વૈદો વખાણે છે; વાયુ સંબંધી સઘળા વિકારોને મટાડનાર આ ‘મહામાપાદિ’ નામનું તૈલ પૂર્વે મુનિઓએ કહ્યું છે. ૨૬૪-૨૭૧

+ માવાઃ આદયઃ યેષાં તાનિ-માપાદિનિ માપાદિનાં તૈલ-માપાદિતૈલ, મહત્ત્વ તદ્દ માપાદિતૈલ-મહામાપાદિ-તૈલમ્-અડઢ જેમા પહેલા-મુખ્ય તરીકે હોય છે, એવાં એસડિયાં નાખી પકવેલું તૈલ મહામાપાદિ તૈલ કહેવાય છે.

શાર્ફગધરમાંથી લખેલું બીજું માપાદિ-તૈલ માપા યવાતસીમુદ્રા મર્કટી ચ કુરુષ્ટકઃ ॥ ૨૭૨ ॥ ગોકુષ્ટ-વૃણ્ણકૈર્ધણં પ્રત્યેકં પલસતકમ્ ॥ ૨૭૩ ॥ ચતુર્ગુણામ્બુના પસ્ત્વા પાદશેપં શૃતં નયેત્ ॥ કાર્પાસકાસ્ય વદરં શણવીજં કુલત્થકમ્ ॥ ૨૭૪ ॥ પૃથ્વ્યચતુર્દશપલં ચતુર્ગુણજલે પચેત્ ॥ કપાયં તત્ર ગૃહ્ણીયાચતુર્યાશાવશેપિતમ્ ॥ ૨૭૫ ॥ પ્રસ્યજ્ઞ છાગમાંસસ્ય ચતુઃપટિપલે જલે ॥ પ્રક્ષિપ્ય પાચયેદ્ધીમાન્ પાદશેપ રસં નયેત્ ॥ ૨૭૬ ॥ તૈલપ્રસ્યે તતઃ કાયાન્ સર્વાસ્તાન્ ક્રમશઃ પચેત્ ॥ કલ્કદ્રવ્યૈઃ પચેદેમિરમૃતાકુણ્ણસૈન્ધવૈઃ ॥ ૨૭૭ ॥ રાક્ષાપુનર્નવેરુઢઃ પિપ્પલ્યા શતપુષ્પયા ॥

વલાપ્રસારણીમ્યાજ્ઞ માંસ્યા કટુકયા તથા ॥ પૃથ્વ્યર્કર્મિતૈરૈઃ સાધયેન્મૃદુનાડમિના ॥ હન્યાત્તૈલમિદં શીઘ્રં વાતવ્યાધીનશેપતઃ ॥ ૨૭૮ ॥ આક્ષેપકં પક્ષઘાતમૂરુસ્તમ્માપવાહુકો ॥ હસ્તકમ્પં શિરઃકમ્પં વિશ્વાર્ચીમર્દિતં તથા ॥ ૨૭૯ ॥

અન્યઃ-માવાઃ ચવ-અતસી-કુદ્રાઃ મર્કટી ચ કુરુષ્ટકઃ ગોકુષ્ટ-ચ વૃણ્ણ-ઇયા પ્રત્યેકં પલસતક ચતુર્ગુણ-અમ્બુના પક્ષવા પાદશેપ શૃત નયેત્, (તતઃ) કાર્પાસક-અસિ, વદરં શણવીજં કુલત્થકં વૃષક્ ચતુર્દશ-પલં ચતુર્ગુણે જલે પચેત્, તત્ર ચતુર્ય-અશ-અવશેપિતં કપાયં ગૃહ્ણીયાત્, પ્રસ્ય ચ છાગમાંસસ્ય ચતુઃપટિપલે પ્રક્ષિપ્ય ધીમાન્ પાચયેત્, પાદશેપ-રસ નયેત્, તતઃ તૈલપ્રસ્યે તાન્ સર્વાન્ કાયાન્ ક્રમશઃ પચેત્, (તતઃ) અમૃતા-કુણ્ણ-સૈન્ધવૈઃ, રાસ્ના-પુનર્નવા-ઇરુઢઃ પિપ્પલ્યા શતપુષ્પયા કયા-પ્રસારણીમ્યા ચ માંસ્યા તથા કટુકયા-ઇમિઃ પૃથ્વ્યર્કર્મિતૈઃ કલ્કદ્રવ્યૈઃ પચેત્, ઇતૈઃ મૃદુના અમિના સાપયેત્, ઇદ તૈલમ્ આક્ષેપક પક્ષાઘાતમ્ કલ્પસ્તમ્મ-અપગાહુકો હસ્તકમ્પ શિરઃકમ્પ વિશ્વાર્ચીમ્ અર્દિતં તથા અશેપતઃ વાતવ્યાધીન્ શીઘ્રં હન્યાત્ ॥

અડઢ, જવ, અળસી, ભોરીગણી, કૈયાં, કાંટાઅશેરિયો, ગોખરુ અને પીળો લોધર, એ દરેક સાત સાત પલ (ચાર તોલાનું એક ‘પલ’ પ્રમાણે) લઈ ચોગણા પાણીમાં પકાવી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથ ઉતારી લેવો. પછી કપાસિયા, ખોર, શણનાં બીજ અને કળથી એ દરેક ચૌદ ચૌદ પલ લઈ ચોગણા પાણીમાં પકાવી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથને ઉતારી લેવો. પછી ચોસઠ તોલા

ખકરાનું માંસ લઈ ચોસઠ પલ પાણીમાં નાખી પકાવીને ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથ પણ ઉતારી લેવો. પછી ચોસઠ તોલા તેલમાં અનુક્રમે એ સઘળા ક્વાથો પકાવવા. પછી ગળેા, કઠ, સેંધવ, રાસ્ના, સાટોડી, એરંડો, પીપર, સુવા, ખપાટ, પ્રસારણી-નારી, જટામાંસી અને કડુ એ દરેકનેા એક એક તોલા બુદો બુદો કદક ઠરી કામળ અગ્નિથી અનુક્રમે તે કદકો પેલા તેલમાં પકાવવા, એટલે 'માધાદિ-તૈલ' તૈયાર થાય છે. આ તેલ આશ્લેષક, પક્ષાઘાત, ભરુ સ્તંભ, અપખાદુક તથા હાથનું અને માથાનું કંપન, વિશ્વાચી, અર્દિત અને સઘળા વાત-બ્યાધિઓનો તરત નાશ કરે છે. ૨૭૨-૨૭૬

મધ્યમ નારાયણ-તૈલ

અશ્વગન્ધા ઘણાં દિલ્લે પાટલાં વૃહતીદ્વયમ્ ।
શ્વદંડ્રાડતિથલાનિમ્બં ર્પોનાકજ્ઞ પુનર્નવામ્ ॥૨૮૦॥
પ્રસારણીમગ્નિમન્થં કુર્યાદ્ દશપલં પૃથક્ ।
ચતુર્દાણે જલે પસ્ત્વા પાદશેષં શૃતં નયેત્ ॥ ૨૮૧॥
તૈલાઢકેન સંયોજ્ય શતાવર્યાં રસાઢકમ્ ।
પ્રક્ષિપેત્ત્ર ગોક્ષીરં તતસ્તૈલાચતુર્ગુણમ્ ॥૨૮૨॥
પૃથક્ પલમિતૈઃ કર્કરૂઢ્યૈરેભિઃ પચેદ્વિપક્ ।
યથાચન્દનકુષ્ઠેલામાંસીશૈલેયસૈન્ધવૈઃ ॥ ૨૮૩ ॥
અશ્વગન્ધાવલારાક્ષાશતપુષ્પેન્દ્રાઢભિઃ ।
પર્ણાચતુષ્ટયેનૈવ તગરેણ પ્રસાધયેત્ ॥ ૨૮૪ ॥
તત્તૈલં મોજનેડ્યજ્ઞે પાને ઘસ્તી ચ યોજયેત્ ।
પક્ષાઘાતં હનુસ્તમ્ભં મન્યાસ્તમ્ભં ગલગ્રહમ્ ॥૨૮૫॥
કુબ્જત્વં યધિરત્યજ્ઞ ગતિમઙ્ગં કટીગ્રહમ્ ।
ગાત્રશોષેન્દ્રિયધ્વંસં શુકનાશં જ્વરક્ષયાન્ ॥૨૮૬॥
અન્નવૃદ્ધિ કુરણ્ડજ્ઞ દન્તરોગં શિરોગ્રહમ્ ।
પાર્શ્વશૂલજ્ઞ પદ્મગુલ્મં બુદિનાશજ્ઞ ગૃધ્રસીમ્ ॥૨૮૭॥
અન્યાંચ વિવિધાન્ વાતાન્ હરેત્ સર્વાઙ્ગસંશ્રયાન્ ।
અસ્ય પ્રમાવાહન્યાપિ નારી પુત્રં પ્રસૂયતે ॥૨૮૮॥
યથા નારાયણો દેવો દુષ્ટદૈત્યવિનાશનઃ ।
તથેદં વાતરોગાણાં નાશનં તૈલમુત્તમમ્ ॥ ૨૮૯॥

અન્યઃ-અશ્વગન્ધાં ઘણાં દિલ્લે પાટલાં વૃહતીદ્વયં શ્વદંડ્રા-અતિથલા-નિમ્બં ચ ર્પોનાક પુનર્નવાં પ્રસારણીમ્ અગ્નિમન્થં પૃથક્ દશપલં કુર્યાત્, ચતુર્દાણે જલે પસ્ત્વા પાદશેષં શૃતં નયેત્, તૈલાઢકેન શતાવર્યાઃ રસાઢકં સંયોજ્ય, તત તૈલાત્ ચતુર્ગુણ ગોક્ષીરં પ્રક્ષિપેત્, તતઃ

મિપક્ પૃથક્ પલમિતૈઃ ઇભિઃ દ્રવ્યૈઃ કર્કરૂઢ્યૈઃ પચેત્, યથા-ચન્દન-કુષ્ઠ-એલા-માંસી-શૈલેય-સૈન્ધવૈઃ અશ્વગન્ધા-રાક્ષા-રાસ્ના-શતપુષ્પા-ઇન્દ્રદાઢભિઃ પર્ણાચતુષ્ટયેન તગરેણ એવ પ્રસાધયેત્, તત્ તૈલં મોજને અન્યજ્ઞે પાને ચ ઘસ્તી યોજયેત્, પક્ષાઘાત હનુસ્તમ્ભં મન્યાસ્તમ્ભં ગલગ્રહં ગાત્રશોષ-ઇન્દ્રિયધ્વંસં શુકનાશં જ્વર-ક્ષયાન્ અન્ન-વૃદ્ધિ કુરણ્ડં ચ દન્તરોગં શિરોગ્રહં પાર્શ્વશૂલં ચ પદ્મ પદ્મ-નાશં ચ ગૃધ્રસીમ્ અન્યાન્ ચ વિવિધાન્ સર્વાઙ્ગસંશ્રયાન્ વાતાન્ હરેત્, અસ્ય પ્રમાવાત્ વન્યા નારી અપિ પુત્ર પ્રસૂયતે, યથા નારાયણઃ દેવઃ દુષ્ટ-દૈત્ય-વિનાશનઃ (અસ્તિ) તથા હ્રદમ્ ઉત્તમ તૈલં વાતરોગાણાં નાશનમ્ (અસ્તિ) ॥

આસંધ, ખપાટ, બીલી, કાકચ, ભીલી લોરીંગણી, બેડી લોરીંગણી, ગોખરુ, અતિ-ખલા નામની એક જાતની ખપાટ, લીંબડો, અરકુસો, સાટોડી, નારી અને અરણી એ દરેકને દશ દશ પલ લઈ ચાર દ્રોણ (એક હજાર ચોવીસ તોલાનો એક 'દ્રોણ' પ્રમાણે) પાણીમાં પકાવી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથને ગાળી લેવો. પછી એ ક્વાથમાં એક આઢક (અસેા) છપન તોલાનો એક 'આઢક' પ્રમાણે તેલ, એક આઢક શતાવરીનો રસ અને ચાર આઢક ગાયત્રું દૂધ નાખી તેમ જ વજ, રતાંજલી, કઠ, એલચી, જટામાંસી, પથ્થરકૂલ, સેંધવ, આસંધ, ખપાટ, રાસ્ના, સુવા, દેવદાર, સમેરવો, ગંધી સમે-રવો, જંગલી અડદનો છોડ, જંગલી મખનો છોડ અને તગર એ દરેક દ્રવ્યના ચાર ચાર તોલા કદક નાખી વેધે તે પકવડું, એટલે 'મધ્યમ નારાયણ-તૈલ' તૈયાર થાય છે. આ તેલનો લોજનમાં, માલિશમાં, પીવામાં અને પિચકારીમાં ઉપયોગ કરવો. તે પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, મન્યાસ્તંભ, ગલગ્રહ, કુબ્જતા, બહેરાપણું, ગતિનો લંગ, કેડનું અઢાઈ જવું, ગાત્રનો શોષ, ઇદ્રિયનો નાશ, વીર્યનો નાશ, જ્વર, ક્ષય, અન્નવૃદ્ધિ, વધરાવળ, દંતરોગ, માથાનું અઢાઈ જવું, પડખાનું શૂળ, પાંગળાપણું, બુદિનાશ, ગૃધ્રસી અને બીજા પણ સઘળા શરી-રમાં થતા અનેક પ્રકારના વાયુરોગોને મટાડે છે. આ તેલના પ્રભાવથી વાંઝણી સી પણ પુત્ર

પ્રસવે છે. જેમ નારાયણ દેવ હુદ્દ દેયોનો નાશ કરે છે, તેમ આ ઉત્તમ નારાયણ-તૈલ વાયુસંબંધી રોગોનો નાશ કરે છે. ૨૮૦-૨૮૬

મહાનારાયણ-તૈલ

તિલતૈલં સમાદાય ચતુરાદકસમ્મિતમ્ ।
પञ्चપલ્લવકલ્પેન શોધયેત્ દોષશાન્તયે ॥ ૨૯૦ ॥
તત્રાડઽઽં હુધમયવા ગથ્યં તૈલસમં પચેત્ ।
શતાવરીસઞ્જાપિ તૈલતુલ્યં પચેદ્ધિપક્વ ॥ ૨૯૧ ॥
દશમૂલી પલા રાક્ષા શિશૂપલપુનર્નવાઃ ।
શેકાલિકા નાગથલા યલા ચૈવ પ્રસારણી ॥ ૨૯૨ ॥
અશ્વગન્ધા સહચરો દર્ભમૂલં કરક્ષકઃ ।
હૃદિરં ચન્દનં લોધં વચાડસનપલાશકમ્ ॥ ૨૯૩ ॥
યક્ષુલેરળ્દવરુણશાલયુગ્મકટમ્ભરાઃ ।
શિરીષઃ શિલ્વરી વાસાહિન્નાજમ્બૂવિભીતકમ્ ॥
કાઞ્ચનારઃ કપિત્થશ્ચ પારિમદ્રઃ પ્રિયાલકમ્ ।
પાપાનમેદઃ શમ્પાકો દુગ્ધિકા દાડિમીકલમ્ ॥ ૨૯૪ ॥
ઉદુમ્બરઃ સત્તલા ચ કન્યકા માલતીત્વચમ્ ।
માગધી નલમૂલઞ્ચ યવકોઽલકુલત્થકમ્ ॥ ૨૯૫ ॥
ભાત્મગુતાર્કકાર્પાસવીજં વસાદની સ્તુહી ।
કેતકીમૂલધતૂરલાઙ્ગલીગર્દભાણ્ડકમ્ ॥ ૨૯૬ ॥
ચિત્રકઞ્ચ મહાનમ્બ પઞ્ચથલકલમેવ ચ ।
મુન્ઘી ટઢ્ઢારી મુસલી હંસપાદી વિશલ્યકમ્ ॥ ૨૯૭ ॥
પ્પાં દશપલાન્ ભાગાન્ વારિણ્યદ્રુગુણે પચેત્ ।
પાદશેષં પરિસ્થાપ્ય તત્ર તૈલં પુનઃ પચેત્ ॥ ૨૯૮ ॥
છાગો મેપશ્ચ હરિણ યજ્ઞશ્ચ ઘટ્ટશૂઢકઃ ।
શશઃ શલ્યઃ શિવા ગોધા સિંહો ઘ્યાઘ્રશ્ચ મલ્લુકઃ ॥
ધન્યો વરાહઃ લઙ્ગી ચ મહિષો ઘોટકસ્તથા ।
કર્પૂર્વશ્રૂવિંદાલશ્ચ મૂપકશ્ચોરુદર્દુરઃ ॥ ૩૦૧ ॥
ઘતિકસ્તિત્તિરિલીવઃ લઙ્ગીરીશ્ચકોરકઃ ।
લૂકો નીલકંઠશ્ચ ઘનકુકુટ ઇવ ચ ॥ ૩૦૨ ॥
શૂઢશ્ચ ગરુડો હંસશ્ચક્રઃ કારણ્ડવોઽપિ ચ ।
કપોતઃ સારસઃ ક્રોઞ્ઞો વન્યઃ પારાવતસ્તથા ॥ ૩૦૩ ॥
રોહિતો મદ્ગુરશ્ચાપિ શિલીન્ધ્રઃ શૂઢકસ્તથા ।
હલ્હિસો ગગરો વર્મિરયો કારકઃ પિકોઽપિ ચ ॥
મહામરુચઃ કલ્લપશ્ચ શિશુમારશ્ચ સાઢકુચિઃ ।
મકરો ઘણ્ટકાકારસ્તદલામે તુ ગોધિકા ।
યથાલામમમીપાશ્ચ કાર્યં તૈલસમ પચેત્ ॥ ૩૦૪ ॥
રાક્ષાશ્વગન્ધામિસિદારકુષ્ઠ, -પર્ણાંચતુષ્કા-
ગુરુકેસરાણિ । સિન્ધૂત્યમ્સીરજનીદ્વયશ્ચ, શૈલે-
યર્કં ચન્દનપુષ્કરશ્ચ ॥ ૩૦૫ ॥
પલા સપથી તગરાદ્વપત્રં, શૂઢોઽદ્ધર્વાસ્તુ

વચા પલાશી ॥ સ્થોળેયશૂઢીરકચોરકાશ્યં,
મૂર્વાત્વિચં કટ્ફલપશ્ચકઞ્ચ ॥ ૩૦૬ ॥
મૃણાલજાતીફલકેતકાર્યં, સનાગપુષ્પં સર્લં
મુરુ ચ । જીવન્તિકોશીરવરાસ્તથૈવ, દુરાલભા
વાનરિકા નલશ્ચ ॥ ૩૦૮ ॥
કૈવર્તમુસ્તાડ્ઝર્જુનતિકકઞ્ચ, વાતામર્જર્જૂરક-
તુમ્બુરાશ્ચ । સઘાતકીપ્રત્યિકપર્પટાશ્ચ, પટોલ-
હેમાલ્લજપન્તિકાશ્ચ ॥ ૩૦૯ ॥
ત્રાયન્તિકાડલમ્બુપશ્ચકવીજં, રસાશ્વનામા-
ત્રિવૃતાડ્ઢુણાશ્ચ । દ્રાક્ષા કળાદ્રોણપુનર્નવાશ્ચ,
કૌન્તી હ્રમિદ્રો હ્યમારકશ્ચ ॥ ૩૧૦ ॥
નીલોત્પલં પદ્મકારવીર્યાં, રમ્માનલો
ગોશુરકઃ શુરશ્ચ ॥ ૩૧૧ ॥
કઢ્ઢોલકાલેયકુસુમપુષ્પં, તુરુષ્કાશ્મીરક-
સિક્થકઞ્ચ ॥ લવઙ્ગકપૂરસાલકાળ્ડ, -કસ્તૂરિ-
કાવાલકમમ્બરશ્ચ ॥ ૩૧૨ ॥
કલ્કાનમીપાં વિપચેત્ સુવૈધઃ, પૃથક્ પૃથક્
કર્મયુગોન્મિતાનામ્ । શુભે ચ નક્ષત્રમુદ્ધર્તલગ્ને
સન્તોપ્ય વિપ્રાંશ્ચ મિપગ્ધરાંશ્ચ ॥ ૩૧૩ ॥
સમ્પૂજ્ય નારાયણનામધેયં, દેવં શ્રિનેત્રં જગ-
તામધીશમ્ । પાત્રે તુ દેઙ્ગઃ પલુ રાજતે વા,
તામ્રેઽથવા લોહમયેઽપિ રક્ષેત્ ॥ ૩૧૪ ॥
અભ્યઞ્જનેઽઞ્જને નસ્યે નિકૃદ્ધે ચાવગાહને ।
પાને ચૈતઘથાઘ્યાધિ પ્રયુજીત ચિકિત્સકઃ ॥ ૩૧૫ ॥
ઘટ્ટનાડ્ઢ કિમુકેન તૈલમેતત્ પ્રયોજિતમ્ ।
અવશ્યં ઘાતજાનુ ઘ્યાધીનશીતિમપિ નાશયેત્ ॥
ઇતસ્યામ્બાસતો જન્તોર્જરા જાતુ ન જાયતે ।
પતન્તિ વલયો નાઙ્ગે પલિતશ્ચ ન જાયતે ॥ ૩૧૬ ॥
નેત્રં તેજસિર નિતરાં ગરુડસ્યેવ જાયતે ।
નોઘૈઃ શ્રુતિર્ન યાધિર્યં કર્ણનાદો ન જાયતે ॥ ૩૧૭ ॥
પાણિકમ્પઃ શિરઃકમ્પઃ પ્રલાપશ્ચ ન જાયતે ।
શુદ્ધિશ્ચંશો ન જાયેત તસ્માત્કર્મસુ પાટયમ્ ॥
યથા જલેન સિક્કસ્ય શાલિનઃ પલ્લવાદયઃ ।
વર્ધન્તે ઘાતવસ્તદ્દેહિનોઽનેન નિત્યશઃ ॥ ૩૧૮ ॥
આમં ગર્ભં ત્યજેજ્ઞાતુ સૂતેકા રુચુતા ન્ન યા ।
યા ચ દુષ્પ્રસવશ્ચીળા તામ્ય ઇતદ્ધિતં પરમ્ ॥
વન્ધ્યા ચ લભતે પુત્રં ગર્ભપાતો ન જાયતે ।
યોનિરોગાઃ પ્રણશ્યન્તિ પ્રદરશ્ચ પ્રશમ્યતિ ॥ ૩૧૯ ॥
અસ્માત્તૈલવરાદન્યત્ કુત્રચિન્નાસ્તિ મેપજમ્ ।
શર્યં વૃથં વૃહણં ચ રસાયનમિદં મહત્ ॥ ૩૨૦ ॥
પુરા દેવાસુરે યુદ્ધે દૈત્યૈરમિહતાન્ સુરાન્ ।
મિત્રાન્ ભક્ષાસ્થિકાન્ વિદ્વાન્ પિન્ધિતાન્ ઘ્ય

याऽदितान् ॥ ३२४ ॥

इष्या हिताय देवानां नराणां चाब्रवीदिदम् ।
तैलं नारायणो देवो महानारायणाभिधम् ॥ ३२५ ॥

अन्वयः-चतुराटकसंमितं तिलतैलं समादाय दोष-
हान्तेषु पञ्चपल्लवकलेन शोधयेत्, अथ तत्र आजं वा
गन्धं द्रुव तैलसमं पचेत्, अपि च शतावरीरवं तैल-
तुल्यं मिषह् पचेत्, (ततः) दशमूली बला रास्ना
शिम्-उत्पल पुनर्नवाः शोफालिका नागवचा च यत्ना एव
प्रसाप्ताणी अश्वगन्धा सहचरः दशमूलं करञ्जकः खदिरं
चन्दनं लोष्टं वचा-असनं-पलाशकं यकुल-एण्ड-वृक्ष-
शालयुगम-कटम्भराः शिरीषः शिखरी वासा-हिंसा-अम्यु-
यिमीतकं काञ्चनारः कपित्थः च पारिमदः त्रिबालक
पापाननेदः शम्पाकः दुनिवका दाडिमी-फरम् उडुम्भारः
च सप्तधा कन्यका मालती-त्वच मान्दी च नलमूलं
यव-कोल-कुलथकम् आत्मगुप्ता-अर्क-कार्पासबीजं वत्सा-
दनी स्तुही वैतकीमूल-धतूर-लाहली-गर्दभाण्डक चित्रक
महानिम्ब पञ्चवल्कलम् एव, च मुण्डी टहारी मुसली
हंसपादी विशाल्यकम्-एषां दश पलान् भागान् अशुण्णे
वारिणि पचेत्, पादशेषं परिक्षाल्य, तत्र पुनः तैलं
पचेत्, (ततः) छागः मेघः च हरिणः च एणः बहु-
शृङ्गकः शशः शल्यः शिवा गोधा सिंहः व्याघ्रः च
मल्लुकः वन्यः बराहः खड्गः च महिषः घोटकः तथा
कपिः बभ्रुः बिडालः च मूषकः च ऊरुदुर्धरः वतिकः
तित्तिरिः लावः खजरीटः चकोरकः उल्लुकः नीलपृष्ठः
च वनकुण्डुः एव च गृध्रः गरुडः हंसः चक्रः कारण्डवः
अपि च कपोतः सारसः क्रौञ्चः तथा वन्यः पारावतः
रोहितः मदगुरः अपि च शिलीघ्रः तथा शृङ्गकः इल्लिसः
गर्गरः वमिः अयो काकः पिकः अपि च महामत्स्यः च
कच्छपः शिशुमारः च साङ्कुविः षण्टिका-आकारः मकरः,
वद्-अलाने तु गोषिका, यथालाभम् अभीषां तैलसमं
कायं पचेत्, (ततः) राज्ञा-अश्वगन्धा-मिसि-दाह-
कुष्ठ-पर्णचतुष्क-अगुह-कैसरणि, सिन्धूय-मासी-
रजनीद्वयं च शैलेयक चन्दन-पुष्कर च एला सयष्टी
तगर-अदपत्रं वृक्षः मष्टवर्गः तु वचा पलाशी स्योनेय-
वृक्षीरक-चोरकाख्य सुवर्ण-त्वच कटफल-पञ्चक च मृगाल-
जानीफल-केतकाख्य सनागपुष्प सरलं च सुरा जीव-
न्तिका-उशीर-वसा तथा एव दुरालभा वानरिका च
नखः, कैवर्त-मुस्ता-अर्जुन-तिक्तक, च वाताम-खर्जूर-
तुम्बुराः च सधातकी-प्रत्यिक-मर्षदाः, च पटोल-हेमाह-
जयन्तिका च प्रायन्तिका अम्युय-शक्तीनं, रसाञ्जन-
आभा-त्रिभृता-अरुणाः, च दाक्षा, कणा-द्रोण-पुनर्नवाः,
च कौन्ती, कृमिप्रः च हयमारकः, नीलोत्पलं, पञ्चक-
कापीम्यां (वह) रम्मा-अनलः गोक्षुरकः, च धुरः, कडोल-

कालेय-कुसुम्भपुष्प, तुल्यक-काशीरक-सिक्पकं, च
लवङ्ग-कपूर-गालराण्ड-कस्तूरिका-नालकम्-अन्यस्य च
अभीषां पृथक् पृथक् कर्षयुग-उन्मितानां क्लृप्तान् सुवैदः
विपचेत्, शुभे च नक्षत्रे-मुहूर्ते-रत्रे विप्रान् च मिष-
स्वरान् च संतोष्य नारायण नामधेयं देव च जगाम्
अधीश त्रिनेत्रं सपूज्य, हेमन्तः पाने वा राजते ताम्रं अथवा
लोहमये अपि (पात्रे) रक्षेत् । चित्तिसकः यथाव्याधि
एतत् अम्युजने अञ्जने नस्ये निष्ठे च अवगाहने च
पाने प्रयुञ्जीत, अत्र यदुना उक्तेन किम्? प्रयोजितम्
एतत् तैलम् अशीतिम् अपि वातजान् ध्यायीन् अक्षरं
नाशयेत्, एतस्य अभ्यासतः जन्तोः जरा जातु न
जायते, अत्रै वल्लयः न पतन्ति, पलित च न जायते,
नेत्रं गरदस्य इव नितरां तेजस्वि जायते, उच्चैः धृतिः
न, बाधिर्यं न, कर्णनादः न जायते, पायिकम्पः शिर-
कम्पः च प्रलापः न जायते । बुद्धिभ्रंशः न जायते,
तस्मात् कर्मसु पादवं (जायते), यथा जलेन सिक्तस्य
शास्त्रिनः पट्टराज्यः वर्धन्ते, तद्वत् अनेन देहितः घातवः
निरयशः (वर्धन्ते) । या च आरामं रमं त्यजेत्,
सुतिक्ता जानु रुग्णवृता, या च दुष्टप्रसवक्षीना ताम्ब्यः
एतत् पर हितं (भवति) । वन्ध्या च पुत्र लभते, गर्भ-
पातः न जायते, योनिरोगाः प्रणश्यन्ति, प्रदरः च
प्रशाम्यति, अस्मात् तैलवरात् अन्यत् मेघज कुञ्चिव
न अस्ति, इदं (तैलं) वन्यं पृथ्य वृहण च मंदव
रसायनम् (अस्ति) । पुरा देवासुरे युधे दैत्यैः अभि-
हतान् सुरान् भिन्नान् भगनास्थिकान् विद्वान् पिबितान्
व्यथया अदितान् दृष्ट्वा देवानां च नराणां हिताय
नारायणः देवः महानारायण-अभिधम् इदं तैलम्
अब्रवीत् ॥

आर आढक तलनुं तेह लई देपनी
शांति भाटे तेने पंचपल्लवना कडकी शुद्ध
करनुं । पछी ते तेहभां तेलना नेटलुं च आर
आढक अकरीनुं के गायनुं ह्म अने आर
आढक शतावरीनी रस पडाववो । पछी दश-
मूल, भलदाष्टा, राज्ञा, सरगवो, नीलकमल,
साटोडी, नगोड, भला तथा नागभला नामनी
अपाटनी भतो, नारी, आसंध, कांटाअशे-
जियो, हर्षनां भूज, करंज, जेर, रतांजीदी,
लोधर, वज्र, भीजलो, आभरो, भोलसरी,
जेरडो, पायवरख्वां, जे भतना शाव,
कडु, सरसडियो, अघेडो, अरडूसे, अटाभांसी,
भांथु, अडेडां, कांथनार, डोड, लीमडो,

આરોગી, પાષાણુલેદ, ગરમાળો, દૂધેલી, દાઠમ, ઉંખરો, કાંટાળો હાથલો, કુંવાર, માલતી, તજ, પીપર, બરુના મૂળ, જવ, બોર, ઠળથી, કૌચાં, આકડો, કપાસિયા, ગળો, ચોર, ચિત્રક, કેવડાનાં મૂળ, ધંતૂરો, કલ્પિહારી, પીપરનું ઝાડ, બકાન, પંચવલ્કલ, ગોરખમુંડી, ટંકારી (અપ્રસિદ્ધ છે), મુસલી, રાતી રિસામણી, અને ઇંદ્રવારણું એ દરેક દશ દશ પલ લઈ તેઓને આઠગણુ પાણીમાં પકાવી ચોથા ભાગનુ પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથને ગાળી લઈ તેમાં એ તૈલ પકાવવું. પછી બકરો, ઘેટો, હરણ, કાળિયાર, સાબર, સસલો, શેળો, શિયાળ, ઘો, સિંહ, વાઘ, રીંછ, જંગલી સુવર, ગેડો, પાડો, ઘોડો, વાનર, નોળિયો, બિલાડો, ભંદર, મોટો દેડકો, બટાઉડા, તેતર, લાવાં, બજન, ચકોર, ઘુવડ, નીલકંઠ, જંગલી ફૂકડો, ગીધ, ગરુડ, હંસ, ચક્રવા, બતક, હોલો, સારસ, કુંઝ, જંગલી કબૂતર, રોહિતમત્સ્ય, મહુશુરમત્સ્ય, શિર્દામ્રમત્સ્ય, શૃંગકમત્સ્ય, ઇંદ્રીસમત્સ્ય, ગર્ગરમત્સ્ય, વર્મિમત્સ્ય તેમજ કાગડો, કૌચલ મહામત્સ્ય, કાચળો, શિશુમાર, સાંકુચિ, ઘંટા જેવો મગર અને એ મગર ન મળે તો ચંદનઘો, એમાથી જેટલાં મળે તેટલાંનાં માંસ લઈ તેના ચાર આઠક રસામા એ તેલ પકાવવું. પછી રાતના, આસંધ, સુવા, દેવદાર, સમેરવો, ગંધી સમેરવો, જંગલી અડદ, જંગલી મગ, કઠ, અશુરુ, પુત્રાગતું પુષ્પ, પુત્રાગતું પુષ્પ ન મળે તો નાગકેસર, સૈંધવ, જટામાસી, હળદર, દારુહળદર, છડીલો, સુખડ, પુષ્કરમૂળ, એલચી, જેડીમધ, તગર, તગર ન મળે તો કઠ, મોચ, તમાલપત્ર, તજ, મેદા વગેરે અષ્ટવર્ગ, અષ્ટવર્ગ ન મળે તો તેને બદલે બમણા ચતાવરી, વિદારીકંદ, આસંધ તથા વારાહીકંદ, વજ, કાશ્મીર દેશમાં પ્રસિદ્ધ ગંધપલાશી કે જે એક જાતનો કચ્છરો જ છે તે, ગંધપલાશી ન મળે તો કચ્છરો, અફંક, ઘોળાં મૂળવાળી સાટોડી, નેપાલ દેશમાં

ભટ્ટીગિર એ નામથી પ્રસિદ્ધ એક જાતના તગરગ ઠોડા, પીલુડીની છાલ, કાયફળ, પન્નકાષ, કમળનું મુણાલ, બનફળ, કેવડાનાં મૂળ તથા ફૂલ, નાગકેસર, ચરુ, મુરામાંસી, ગળો, વાળો, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ધમાસો, કૌચાં, નખલો, કેવડીમોચ, આસુંદરો, કરિયાતું, બદામ, બજૂર, તુષુરફળ, ધાવણી, પીપરીમૂળ, બડસલિયો પિત્તપાપડો, પરવળ, ધંતૂરાનાં ડિંડવાં, અરણી, ત્રાયમાણુ, અલંબુષા નામની એક જાતની રિસામણીનાં પાંચે અંગો, ઇંદ્રજવ, રસવંતી, બાવળની છાલ, નસોતર, મજક, દ્રોણ (અપ્રસિદ્ધ છે), દ્રાક્ષ, લોંડી-પીપર, રાતાં ફૂલવાળી સાટોડી, નગોડનાં બીજ, વાવડિય, કલ્પેરનું મૂળ, નીલકમળ, પન્નકાષ, કાળી જીરી, કેળનો કંદ, ચિત્રક, ગોખરુ, એખરાનાં ફળ, ચણકબાખ, કમ્બુખાનાં ફૂલ, શિલારસ, કેસર, મીણુ, લવિંગ, કપૂર, આંખાનું કાંડ, જખાદિયાં કરતૂરી, વાળો અને અંબર-એટલાં દ્રવ્યોના બે બે તોલા બુદા બુદા કલકો કરી, તેથી એ તેલ ઉત્તમ વેધે પકાવવું એટલે ‘મહાનારાયણુ-તૈલ’ નામનું તેલ તૈયાર થાય છે. શુભ નક્ષત્રમાં, શુભ મુહૂર્તમાં તથા શુભ લક્ષમાં વેધે બ્રાહ્મણોનું અને સારા વેધોનું પૂજન કરી સર્વ પ્રાણી-પદાર્થના મૂળ સ્થાન અને ત્રણે શુણાના પ્રવર્તક દેવ નારાયણનું અથવા નારાયણુ નામના દેવનું તથા જગતના અધીશ્વર ત્રણ નેત્રોવાળા ભગવાન શંકરનું પૂજન કરીને સોનાના, રૂપાના, ત્રાંખાના કે લોહાના વાસણમાં આ તૈલ રાખવું. વેધે વ્યાધિને અનુસરી માલિશમાં, અંજનમાં, નસ્યમાં, નિરૂહ-બસ્તિમાં, અવગાહનમાં તથા પાવામાં આ તૈલનો ઉપયોગ કરવો. વધારે કહેવાથી શું? (ટૂંકમાં આ જ કહેવાનું છે) ઉપયોગમાં લીધેલું આ તૈલ એંશી પ્રકારના વાતવ્યાધિઓનો અવશ્ય નાશ કરે છે. આ તૈલનો અભ્યાસ રાખવાથી શરીરમાં કરચલીઓ વળતી નથી, વાળ ઘોળા થતા નથી, નેત્રો

ગરુડનાં નેત્રો જેવાં અત્યંત તેજસ્વી થાય છે, ખૂબ જ વધારે-કંટાળો આપે તેવું સંભળાતું નથી, બહેરાપણું થતું નથી, કાનમાં અવાજ થતો નથી, હાથ કંપતા નથી, માથું કંપતું નથી, બકવાહ થતો નથી અને ખુદિ બ્રહ્મ થતી નથી, તેથી કામો કરવામાં સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ પાણીથી સિંચાયેલા વૃક્ષનાં પક્ષ્વ આદિ વધે છે, તેમ આ તેલથી નિત્ય સિંચાતી પ્રાણીની ધાતુઓ વધે છે. જે સ્ત્રીનો કાચો ગર્ભ પડી જતો હોય તેને, સુવાવડના રોગવાળીને અને કસુવાવડ થવાથી ક્ષીણ થયેલી સ્ત્રીને આ તેલ અત્યંત હિત કારી છે. આ (તેલનો ઉપયોગ કરવાથી) વાંઝણી સ્ત્રી પુત્ર મેળવે છે, ગર્ભપાત થતો નથી, યોનિના રોગો નાશ પામે છે અને પ્રહર શાંત થાય છે. આ ઉત્તમ તેલથી બીજું વધારે બળ આપનારું, વધારે મૈથુનશક્તિ આપનારું અને વધારે ધાતુઓને પુષ્ટિ આપનારું ઔષધ કયાંય નથી. આ તેલ મોટું રસાયન છે. પૂર્વે દેવોના તથા દેવતાઓના યુદ્ધમાં દેવોએ મારેલા, ચીરેલા, હાડકાં ભાંગેલા, વીંધેલા, ચગદી નાખેલા અને પીઠાથી ડુંખી થયેલા દેવતાઓને બેઠાં દેવતાઓના અને માણસોના હિત માટે નારાયણ-દેવે આ 'મહાનાશયણ' નામનું તેલ કહ્યું હતું. ૨૯૦-૩૨૫

દીકા-દાહ=દેવદાહ, પર્ણી=વતુષ્ક=શાલિયર્ણી=ગૃધ્રિ-પર્ણી=મુદ્રપર્ણી=માપપર્ણી ચેતિ । કેશર=પુનાગસ્તસ્ય પુષ્પ પ્રાદ્યમ્, તદ્ભામે નાગકેશર પ્રાદ્યમ્ । શૈલેયક=‘છરીઝા’ इति लोके, चन्दनमत्र=येव, पुष्कर=पुष्करमूलम् । ‘तगर-स्याप्यलामे त्रु कुष्ठ दद्याद्विषम्वरः’ । मृक्षः=त्वक् । अश्वगां-लामे शतावरीविदार्यश्चगन्धवारानीः द्विगुणा दद्यात् । वाराही=‘गेटी’ इति लोके । पलाशी=कचूरमेदः ‘गन्धपला-शी’ चि काशीरे प्रसिद्धा, तदભામે કચૂર એવ દેવ । સ્થોળેવ=ગઠિવનમેદ ઇપત્ સુગન્ધિ, ‘શુનેર’ इति लोके । वृक्षोर=श्वेतमूला पुनर्नवा, चोरकः=प्रन्थिपर्णस्यैव मेदः ‘मटिउर’ इति नेपालदेशे प्रसिद्धः । કેતકસ્ય મૂળં પુષ્પજ દવાત્ । કેવર્તમુસ્તા=કેવલીમોચા, ‘શુઝતજી’ इति च लोके । तिष્ઠકः=किराततिष્ઠकः, વાતામ=‘વાદામ’ इति लोके ।

દેમાહુવં=પત્રસ્ય ફલ મૂલં પત્રઘ, જયન્તિકા=જૈન્તિક્ । ત્રાયન્તિકા=અત્ર લખ્યત એવ ન, તદ્ભામે વઝ, અચ્ચુપા=અચ્ચાલમેદઃ । આમા=અચ્ચૂઝઃ, તમ્ય ત્વ્ । અઠ્ઠા=મગ્નિષ્ઠા, દ્રોળ=દ્રોળપુષ્પઃ, ‘ગૂમા’ પગાઃ । પુનર્નવા=રુકપુષ્પા । હયમારકઃ=કચૂરસ્ય મૂલમ્ । પચ્ચક=ગીચેલાદન્યોત્પલમ્ । પચ્ચકાપ્તુકમેવ । કારલી-‘મગૈલા’ इति लोके । रम्भायाः कन्दम् । क्षुत्स फलानि, रसालकाण्डम्=‘આણ્ડી’ सुगन्धद्वयम् ॥

મહાયોગરાજ-યુગ્ગુલુ

નાગરં પિપ્પલીમૂલશ્ચયમ્ પુણચિત્રકમ્ ।
મૃદં હિન્દુવજ્રમેદા ચ સર્પપો જીરકદ્યમ્ ॥
રેણુકેન્દ્રયલો પાઠા વિઙ્ગ ગજપિપ્પલી ।
કટુકાડતિવિષા ભાર્ગીવચા મૂર્વા ચ પત્રકમ્ ૩૨૭
દેવદાહ કળા કુષ્ઠે રાક્ષા મુસ્તા ચ સંધ્યવમ્ ।
પલાત્રિકુષ્ઠકં પથ્યા ધાન્યકં ચ વિશ્રીમકમ્ ॥૩૨૮
ધાત્રી ચ ત્વગુરીરજ્ઞ યચ્છારોડિલિલાન્યપિ ।
પતાનિ સપ્રમાણાનિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કાર્યેત્ ॥૩૨૯
યાવન્યેતાનિ ચૂર્ણાનિ તાવાનેવાપ્ત ગુગુલુઃ ।
સંમર્ચ સર્પિણ પશ્યાત્ સર્વે સંમિશ્રયેષ્ઠ તત્ ॥૩૩૦
પર્વં પિપ્પલિશ્ચ તત્ કૃત્વા ધારયેદ્ પૂતમાજને ।
ગુટિકાષ્ટકમાશ્નસ્તુ પાદેતાસ્તુ પયોચિતાઃ ॥૩૩૧
આદો શાળોન્મિતે હાદેત્ સાધશાળં તતઃ પરમ્ ।
તદગ્રે કર્પમર્દન્તુ પૂર્ણ કર્પે તતઃ પરમ્ ॥૩૩૨
ગુગુલુપોંગરાજોઽયં મહામુખ્યો રસાયનઃ ।
મૈથુનાહારપાનાનાં નિયમો નાત્ર વિદ્યતે ॥૩૩૩
અર્શોસિ ગ્રહણીરોગં પ્લીહગુલ્મોદરાનપિ ।
આનાહં મન્દમગ્નિશ્ચ શ્વાસં કાસમરોચકમ્ ॥૩૩૪
પ્રમેહં નાભિશૂલશ્ચ કુમિશ્ચયમુરોગ્રહમ્ ।
સર્વાન્ ધાતામયાન્ હન્યાદામયાતમપસ્મૃતિમ્ ॥૩૩૫
વાતરક્તં તથા કુષ્ઠં તથા દુષ્ટવજ્રાનપિ ।
શુકદોષં રજોદોષમુદ્રાવર્તે ભગન્દરમ્ ॥૩૩૬
રાક્ષાદિકાથસંયુક્તઃ સર્વવાતામયાન્ હરેત્ ।
કાકોલ્યાદિશૂતાત્ પિત્તં કફમારબધાદિના ॥૩૩૭
દાર્બોગૃતેન મેહાંશ્ચ ગોમૂત્રેણ ચ પાણ્ડુતામ્ ।
મધુના મેદસો વૃદ્ધિ કુષ્ઠે નિશ્ચયગૃતેન ચ ॥૩૩૮
છિન્નાકાથેન વાતાર્ષ શોથે મૂલકજાત શૂનાત્ ।
પાટલાકાથસહિતો વિપ્ સૂપકસમ્ભવમ્ ॥૩૩૯
ત્રિફલાકાથસંયુક્તો દારુણો નેત્રવેદનામ્ ।
પુનર્નવાદિકાથેન હન્તિ સર્વોદરાણ્યપિ ॥૩૪૦
અન્વયઃ-નાગર પિપ્પલીમૂલ ચલ્યમ્ કનળ-વિત્રકં, મૃદ હિન્દુ, અજમોદા, ચ સર્પપ, જીરકદ્ય, રેણુકા-ઇન્દ્રયલો પાઠા, વિઙ્ગ, ગજપિપ્પલી, કટુકા, અતિવિષા,

મર્ગી, વવા, મૂર્ચા, ચ પત્રકં, દેવદાહ, કળા, કુષ્ઠં, રાસ્તા, મુસ્તા, ચ સૈન્ધવમ્, દલા, ત્રિકણ્ડક, પથ્યા, ધાન્યકં, ચ વિમીતક, ઘાત્રી, ચ ત્વક્, ઉશ્ચીરં ચ યવશ્ચાર:-૧તાનિ અશ્વિલાનિ અપિ સમમાગાનિ સૂક્ષ્મ-ચૂર્ણાનિ કારયેત્, યાવન્તિ ૧તાનિ ચૂર્ણાનિ, તાવાન્ ૧વ અન્ન ગુગુલુઃ (પ્રાપ્તઃ), સર્પિયા ચ સંમર્ચ પથ્યા તત્ સર્વ સંમિશ્રયેત્, ૧વં ચ તત્ પિષ્ઠં કૃત્વા ઘૃતમાઝને ધારયેત્, ટઢ્કમાઝાઃ સુ ગુટિકાઃ (કાર્યાઃ), તાઃ ॥ યપોચિતાઃ સ્નાદેત્, આદૌ શાળ-ઉન્મિતં સ્નાદેત્, તતઃ પરં સાધેશાળ, તદ્ગ્રે ॥ અર્ધં કર્પે, તતઃ પરં પૂર્ણં કર્પેમ્, અય યોગરાજઃ ગુગુલુઃ મહામુલ્યસાધનઃ (સન્) અન્ન મૈથુન-આદ્યપાનાના નિયમઃ ન વિશતે, (કિંચાંયં) અર્ચીસિ, પ્રહૃણીરોગં, પ્લીહ-ગુલ્મ-ઉદરાન્, અપિ ચ આનાહં, મન્દ ચ અમિ, શ્વાસં, કાષ્ઠમ્, અરોચકં, પ્રમેહ, નામિશૂલ, કૃમિશ્ચયમ્, ઉરોગ્રહં, સર્વાન્ વાત-આમયાન્, આમવાતમ્ અપસ્મૃતિ, વાતરકં તથા કુષ્ઠં તથા કુટ-પ્રજાન્ શુક્રદોષં રજોદોષમ્ ઉદાર્વતં મગન્દરમ્ અપિ હન્યાત્, (તયા) રાસ્તાદિ-કવાયમયુકઃ (અય) સર્વ-વાત-આમયાન્ હરેત્, (કિંચ) કાકોલી-આદિ-પ્રતાત્ પિત્તમ્, આરવધ-આદિના કફ, દાર્વીશુલેન ચ મેહાન્, ગોમૂત્રેણ ચ પાણ્ડુતાં, મધુના મેદસઃ વૃદ્ધિ નિમ્બશતેન ચ કુષ્ઠ, છિન્ના-કવાયેન વાતાશ્ન, મૂલકજાત શતાત્ શોથં, પાટલાકવાયસદિતઃ મૂપકસંભવં વિપં, ત્રિફલા-કવાયસયુકઃ દાહના નેત્રવેદના, પુનર્નવાદિકવાયેન સર્વ-ઉદરાણિ અપિ હન્તિ ॥

સૂંઠ, પીપરીમૂળ, ચવક, મરી, ચિત્રક, શેકેલી હિંગ, બોડી અજમોહ, સરસવ, શુરં, નગોઠનાં બીજ, ઇંદ્રજવ, કાળીપાટ, વાવડિંગ, ગજપીપર, કડુ, અતિવિષ, ભારંગી, વજ, પીલુડી, તમાલપત્ર, દેવદાર, પીપર, કઠ, રાસ્તા, મોચ, સૈંધવ, એલચી, ગોખરુ, હરડે, ધાણા, બહેડાં, આમળાં, તજ, વાળો અને જવખાર એ સઘળાં દ્રવ્યોને સમભાગે લઈ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી એ સઘળાં ચૂર્ણોના જેટલો જ ગૂગળ લઈ તેનું ધીથી મર્દન કરી ગૂગળને અને એ સઘળાં ચૂર્ણોને ધીના મર્દનથી મિશ્ર કરી એક પિંડો બનાવી તે પિંડો ધીના વાસણમાં રાખી મૂકવો. પછી તેમાંથી ચોવીશ ચોવીશ ચથોડીભારની ગોળીઓ કરી યથા-થોડ્ય દોષોને અને કાળ વગેરેને અનુસરી તે ગોળીઓ ખાવી. (એ ગોળીઓ ખાવાની

રીતિ આ છે કે) પ્રથમ થોડા દિવસ એકેક ગોળી ખાવી, પછી દોઢ ગોળી ખાવી, પછી અરધો તોડો ખાવી અને પછી એક તોડો ખાવી. આ મહા યોગરાજ-ગુગુલુ* મુખ્ય રસાયન છે. આને ખાવામાં મૈથુનનો કે ખાવા-પીવાનો કશો નિયમ નથી. આ ગુગુલુ અરશ, અહલીના રોગ, ખરલ, શુદ્ધ, પેટના રોગ, પેડુંનું ચડવું, અગ્નિનું મંદપણું, શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ, પ્રમેહ, નાસિતું શૂળ, કૃમિ, ક્ષય, છાતીનું ગદાર્ધ જડું, સઘળા વાતવ્યાધિ ઓ, આમવાત, અપસ્માર, કોઠ, હુદવણો, વીર્યનો દોષ, સ્ત્રીના રજનો દોષ, ઉકાવત અને ભગંદરનો પણ નાશ કરે છે. આ ગૂગળ રાસ્તાદિ કવાયની સાથે લેવાથી સઘળા વાત-વ્યાધિઓને મટાડે છે; કાકોલીઆદિ કવાયની સાથે લેવાથી પિત્તને મટાડે છે; આરવધાદિ કવાયની સાથે લેવાથી કફને મટાડે છે; હારુ-હળદરના કવાય સાથે લેવાથી પ્રમેહને મટાડે છે; ગોમૂત્રની સાથે લેવાથી પાંડુરોગને મટાડે છે; મધની સાથે ખાવાથી મેદની વૃદ્ધિને મટાડે છે; લીંબડાના કવાયની સાથે લેવાથી કોઠને મટાડે છે; ગળોના કવાયની સાથે લેવાથી વાતરક્તને મટાડે છે; મૂળાના કવાયની સાથે લેવાથી સોજો મટાડે છે; કાકચના કવાયની સાથે લેવાથી ઊદરનું ઝેર મટાડે છે; ત્રિકૂળાના કવાયની સાથે લેવાથી નેત્રની હારુણ વેદના મટાડે છે અને પુનર્નવાદિ-કવાયની સાથે લેવાથી પેટના સઘળા રોગોને મટાડે છે. ૩૨૭-૩૪૦

ટીકા-યપોચિતાઃ-દોષકાલાવેષકયા ॥

રાસ્તાદિ કવાય

રાસ્તા પુનર્નવા શુષ્કી મુદ્ગચ્ચેરણ્ડજં શૃતમ્ ।
સતઘાતુગતે વાતે સામે સર્વાહ્નોઽપિ ચેત્ ॥૩૪૧॥

* મહતા યોગાનાં-વાતવ્યાધિનિવર્તક-ઓષધપ્રયો-
ગાળાં રાજા-મહાયોગરાજઃ, ગુજતિ-હરતિ ક્લમિતિ ગુલુ-
વ્યાધિઃ, ગુજ સ્તેવે-ક્રિપ્, ગુજઃ-વાતવ્યાધેઃ ગુડતિ-રક્ષતિ
વાહુલકાદ ડઃ, ઢલોયેવવાદ ગુગુલુઃ, મહાયોગરાજધાસી
ગુગુલુઃ-વાયુના રોગોનો નાશ કરનારા મોટા ઔષધ-
પ્રયોજોમાં શ્રેષ્ઠ અને વાતાદિ વ્યાધિઓથી બચાવે
છે, તે મહાયોગરાજ ગુગુલુ કહેવાય છે.

અન્વય-રાસ્તા પુનર્વા શુષ્કી ગુહ્યી ઇન્ડ્રજ્યતં, વાતે ચેત્ સપ્તધાતુયતે સામે સર્વાંગગે અપિ (પ્રયુજ્યતે) ॥

રાસ્તા, સાટોડી, સૂંઠ, ગળો અને ઝેરડો, એટલાં દ્રવ્યોના કવાથ, 'રાસ્તાદિ-કવાથ' * કહેવાય છે. વાયુ બે સાતે ધાતુઓમાંની કોઈ પણ ધાતુમાં ગયો હોય, આમયુક્ત હોય કે સર્વ અંગોમાં ગયો હોય તોપણ તે ઉપર ઉપયોગી છે. ૩૪૧

લસણુનો કંદક

યુક્તઃ કલ્કો રસોનસ્ય તિલતૈલેન સિન્ધુના ।
વાતરોગાન્ હરેત્સર્વાન્ જ્વરાંશ્ચ વિપમાનપિ ॥૩૪૨॥

અન્વય-રસોનસ્ય કલ્કઃ તિલતૈલેન સિન્ધુના યુક્તઃ (મક્ષિતઃ સન્) સર્વાન્ વાતરોગાન્ ચ વિપમાન્ જ્વરાન્ અપિ હરેત્ ॥

લસણુનો કંદક તેલના તેલ સાથે અને સૈંધવ સાથે ખાધો હોય તો તે સઘળા વાયુસંબંધી રોગોને તથા વિષમજ્વરોને પણ મટાડે છે. ૩૪૨
લસણુના કંદકના સાત દિવસના પ્રયોગો

ક્ષીરેણ તૈલેન ઘૃતેન વાપિ, માંસેન સાર્થં લઙ્ગુનાનિ લાદેત્ । શાલ્યોદનેનાપિ ચ પષ્ટિકેન, પલાઘૈર્બુદ્ધયા દિવસાનિ સપ્ત ॥ ૩૪૩ ॥

વાતોત્પરોગાન્ વિપમજ્વરાંશ્ચ, શૂલાન્ સગુ-
હ્માન્ દહનસ્ય માન્દ્યમ્ । ફીહાનમુર્ધ્ન ભુજપાર્શ્વ-
શૂલં, શિરોઽથવા ક્રન્તતિ શુક્રદોષાન્ ॥ ૩૪૪ ॥

અન્વય, ક્ષીરેણ તૈલેન ઘૃતેન અપિ વા માંસેન શાલ્યોદનેન અપિ ચ પષ્ટિકેન સાર્થં સપ્ત દિવસાનિ પલ-અર્થ-ગુદ્યા લઙ્ગુનાનિ લાદેત્ । (તથા) વાતોત્પ, રોગાન્, ચ વિપમજ્વરાન્, શૂલાન્, સગુહ્માન્, દહનસ્ય માન્દ્યમ્, ઉર્ધ્વે ફીહાન, મુજ-પાર્શ્વશૂલં, શિરોઽથવા શુક્રદોષાન્ (ચ) ક્રન્તતિ ॥

દૂધ, તેલ, ઘી, માંસ, ભાત કે સાડી-
ઓખાના ભાતની સાથે સાત દિવસ સુધી
દરેક દિવસે બપોલે તોલા વધારી લસણુનો
કંદક ખાવો. એ પ્રયોગ વાયુ સંબંધી રોગો,
વિષમજ્વરો, શૂળ, ગોળો, અગ્નિનું મંદપણ,
બરલતું ઉચ્છ દરદ, હાથનું તથા પડખાનું
શૂળ, માથાની પીડા અને વીથંના દોષોને

* રાસ્તા આદિયેંપા તાનિ-રાસ્તારીનિ, તેપા કાય-
જેમાં રાસ્તા પહેલી હોય છે, એવાં ઓસડિયાંનો
ઉકાળો-રાસ્તાદિકવાથ કહેવાય છે.

મટાડે છે. ૩૪૩, ૩૪૪

શિયાળામાં લસણુ ખાવાના પ્રયોગો

મગ્નપ્રકારેઃ પલ્લપ્રકારે, ગોંધૂમકૈર્વા યવ-
સકમિર્ગા । દુગ્ધેન તૈલેન ઘૃતેન વાપિ, યુક્તાનિ
શીતે લઙ્ગુનાનિ લાદેત્ ॥ ૩૪૫ ॥

સંવર્તકૈર્લવિકપિજ્જલૈર્વા, મૃગ્યાઃ પૈર્વાળ્યપ
કૌન્નકુદૈર્વા । વારાહવર્તૌરકહારિણૈર્વા, મુસંસ્કૃતૈ-
રગ્નિવલં સમીદય ॥ ૩૪૫ ॥

અન્વયઃ-મગ્નપ્રકારેઃ પલ્લપ્રકારે, ગોંધૂમકૈર્વા, વા
યવસકમિર્ગા, વા દુગ્ધેન, તૈલેન, ઘૃતેન, અપિ વા સર્વકૈ-
લવ-અપિજ્જલૈર્વા, વા મૃગ્યાઃ પૈર્વા, અમ્યા કૌન્નકૈઃ વા
મુસંસ્કૃતૈઃ વારાહ-વર્તૌરક-હારિણૈઃ વા પૈર્વા, યુક્તાનિ
લઙ્ગુનાનિ શીતે અમિતલં સમીદય લાદેત્ ॥

બુદાં બુદાં અગ્નના પ્રકારોની સાથે,
માંસના પ્રકારોની સાથે, ઘઉંની સાથે,
જવના સાથવાની સાથે, દૂધની સાથે, તેલની
સાથે, ઘીની સાથે અથવા બટાઉંમાં પક્ષીઓનાં,
લાવાં પક્ષીઓનાં, તેતર પક્ષીઓનાં, હરણનાં,
દૂકડાનાં, સૂવરનાં, લવાઈડાં પક્ષીઓનાં અથવા
હરણનાં-આ બધાનાં માંસને વધાર આદિથી
સારી રીતે સંસ્કારીને તેઓની સાથે શીત
કાલમાં અગ્નિનું બળ બેઠું લસણુ ખાવું.

રસોનાપ્રક

રસોનપ્રકકન્દસ્ય ગુલિકા નિસ્તુપીઠનાઃ ।

પાટયિત્વા ચ મધ્યસ્થં દૂરીકૃયાત્ તદ્દક્ષુર્મ્ ॥૩૪

નિશ્ચુમ્બગન્ધનાશાય દ્વધા સન્નીય રક્ષયેત્ ।

તતઃ પ્રક્ષાલ્ય સંશોથ્ય શિલાયાં પરિપેયયેત્ ॥૩૪

કલ્કસ્ય પચ્ચમં ભાગં ચૂર્ણમેષાં વિનિશ્ચિપેત્ ।

સૌવર્ચલં યવાનોં ચ મર્જિત દિદ્વગુ સેન્ધવમ્ ॥૩૪

કટુત્રિફં જીરકશ્ચ સમભાગાનિ ચૂર્ણયેત્ ।

તિલતૈલશ્ચ કલ્કસ્ય તુર્યાંશં તત્ર મિશ્રયેત્ ॥૩૫

લાદેત્કર્પમિતં પ્રાતઃ કિંવા દોષાદ્યપેક્ષા ।

અનુપાનં પ્રકુર્વાત વાતારિશ્વતમન્વહમ્ ॥૩૫

સર્વાંગૈરાદ્યજં વાતર્મદેત્ત્રાપતન્નકમ્ ।

અપસ્મારં તથોન્માદમૂલસ્તમ્બશ્ચ ગૃધ્રસીમ્ ॥૩૫

ઉરઃપુષ્કટીપાર્શ્વકુક્ષિપીઢાં રુમીન્ હરેત્ ।

મધં માંસં તથાડ્મશ્ચ રસં સેવેત નિત્યશઃ ॥૩૫

આયાસમાતપં રોપમતિનીરં ગુહં ક્ષિયમ્ ।

રસોનમગ્નન્ પુરુષસ્યજેદેતન્નિરન્તરમ્ ॥ ૩૫ ॥

વર્જયેતદતીસારી પ્રમેહી પાણ્ડુરોગવાન ।
 મરોચકી ગર્મિણી ચ મૂર્છાંશ્ચરોગસંયુતઃ ॥
 રક્તપિત્તી ચ શોષી ચ યક્ષ્મી છર્ધ્યદિતો નરઃ ।
 પિત્તે તુ પથ્યમુક્ કુર્યાત્ પ્રયોગાન્તે વિરેચનમ્ ॥
 અન્યથા તસ્ય જાયન્તે કુષ્ઠપાણ્ડવામપાદયઃ ॥૩૫૬
 છોસ્તાન્યે ત્વરિતે દ્વાદ્વાલાનામપ્યનિચ્છનામ્ ।
 તથા ચ લગ્નતે સિદ્ધિ મહાવીર્યાદ્રસોત્તતઃ ॥૩૫૭॥

અન્યથા-રસોત-પક્-કન્દસ્ય નિસ્તુપીકૃતાઃ ગુલિકાઃ
 પાઠયિતા મધ્યમ્ય ચ તદ્દક્ષુર દૂરીકુચાંત, ઉપ-ગન્ધ-
 નાશાય નિશિ દન્ધા સનીય રહ્યેત, તતઃ પ્રક્ષાલ્ય
 સશોષ્ય શિલાયાં પરિપેયેત, (તતઃ) સોર્વર્ચલ અવાની
 મર્જિત ચ દિદ્ગુ મૈન્યર કઢુ-ત્રિક ચ ગીરક-સમ-
 માગાનિ ચૂર્ણયેત, ૯૫૫ ચૂર્ણ કલ્પસ્ય પચમં ભાગ (તત્ર)
 વિનિશ્ચિપેત, કલ્પસ્ય તુર્યાંશ તિલ-તૈલ ચ તત્ર મિશ્ર-
 યેત, પ્રાતઃ કર્પમિત વિના દોષાદિ અપેક્ષ્યા પાદેત,
 અન્વદ વાતાદિશ્ચ તમ્ અનુપાન પ્રકુર્વાત, (૯૫૬ રસોનાટક)
 સર્વાંગ-૯૫૬-જ વાતમ્, અદિત ચ અપતન્નકમ્,
 અપસ્મારં, તથા ઉન્માદમ્, છદ્ધતામ્ ચ શુષ્કોંઝરઃ
 વૃષ્ટ-કદી-પાર્શ્વ-કુક્ષિ-પીઠા દૃશીન્ હરેત, રસોનમ્
 અપ્પન્ન પુલ્કઃ મય માસ તથા ચ અન્નં રમ નિલયાઃ
 સેવેત, (કિંતુ) આયાસમ્ આતપ્ય રોપમ્ અતિનીર
 ગુલ ત્રિયમ્, ૯૫૭ નિરન્તર ત્યજેત, (તથા) અતિશયી
 પ્રમેહી પાણ્ડુરોગવાન અરોચકી ચ ગર્મિણી મૂર્છાં-અર્થો-
 રોગ-સંયુતઃ રક્તપિત્તી ચ શોષી યક્ષ્મી ચ છર્દિ-અદિતઃ
 નરઃ તદ્દ વર્જયેત. પિત્તે તુ પથ્યમુક્ (રસોતસેવી)
 પ્રયોગ-અન્તે વિરેચન કુર્યાત્, અન્યથા તસ્ય કુષ્ઠ-પાણ્ડુ-
 આમય-આદયઃ જાયન્તે. (૯૫૮) અનિચ્છતા શાલા
 નામ્ અપિ છોસ્તાન્યે ત્વરિતે દ્વાદ્વા, તથા ચ મહાવીર્યાદ્ર
 રસોત્તત. સિદ્ધિ લગ્નતે ॥

લસણના પાકા કંદની કળીઓને, ફેાતરાં
 વગરની કરી ચીરીને તેઓની વચમાં રહેલા
 અંકુરોને ફર કરી ઉચ્ચ ગ્રંથના નાથ માટે
 તે કળીઓને રાત્રે દહીંમાં રાખી મૂકવી. પછી
 સવારે ઘોઘંસુકાવી વાટવાના પથ્થર ઉપર વાટી
 કલક કરીને તેમાં સંચળ, અજમો, ચેકેલી હિંગ,
 સૈંધવ, સૂંઠ, મરી, પીપર અને છુરું એટલાં
 દ્રવ્યોને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે કલકના
 પાંચમા ભાગે એ ચૂર્ણ કલકમાં મેળવવું અને
 કલકના ચોથા ભાગે તલતું તેવ પણ તેમાં
 મિશ્રિત કરવું. પછી તેમાંથી પ્રાતઃકાલે એક
 તોલો ખાવું અથવા દોષ વગેરે ઉપર ધ્યાન

આપી થોડા માત્રાથી ખાવું અને નિત્ય એર-
 ડાના કવાથનું અનુપાન કરવું. આ 'રસો-
 નાટક' સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, અદિત, અપ-
 તન્નક, અપસ્માર, ઉન્માદ, ઉરુસ્તંભ, શુષ્કસી,
 છાતીની, પીઠની, કેડની, પડખાની તથા કૂખની
 પીડા અને કૃમિ, એટલા રોગોને મટાડે છે.
 આ રસોનાટક સેવનારે નિત્ય મધ, માંસ તથા
 ખાટા રસનું સેવન કરવું અને પરિશ્રમ, તડકો,
 શેષ, અત્યંત જળ તથા મૈથુનનો ત્યાગ જ
 કરવો; તેમ જ અતીસાર, પ્રમેહ, પાંડુરોગ,
 અરુચિ, મૂર્છા, અર્શસ, રક્તપિત્ત, શેષ, મોટો
 ક્ષયરોગ કે બેલટી એ રોગોથી પીડાયેલાએ
 તથા ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ લસણનો ત્યાગ કરવો
 જોઈએ. પિત્તની પીડામાં તો પથ્ય જમવાને
 નિયમ રાખી આ રસોનાટક સેવનારે પ્રયોગના
 અંતે વિરેચન લેવું. એ વિરેચન ન લેવાય
 તો કોઠ તથા પાંડુરોગ વગેરે રોગો ઉત્પન્ન
 થાય છે. રસોનાટકને તહિ ઇચ્છતાં બાલકોને
 પણ માના ધાવણમાં આ રસોનાટક તરત
 આપવું. આમ કરવાથી મહાશક્તિશાળી લસ-
 ણને લીધે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૪૭-૩૫૭

વાતાદિ રસ

રસો ગન્ધો વરા વહ્નિર્ગુગુલુઃ ક્રમવર્ધિતઃ ।
 તત્રૈકમાગઃ સૂતઃ સ્પાદ્ગન્ધકો દ્વિગુણઃ સ્મૃતઃ ॥
 ત્રિમાગા ત્રિકલા યોજ્યા ચતુર્માગસ્તુ ચિત્રકઃ ।
 ગુગુલુઃ પચ્ચમાગઃ સ્પાદ્રવૃત્તેલેન મર્દિત ॥૩૫૯॥
 ક્ષિપ્ત્વા તત્રોદિતં ચૂર્ણં તેન તૈલેન મર્દયેત ।
 ગુટિકાં કર્પમાગાન્તુ મક્તયેત્પાતરેવ હિ ॥ ૩૬૦ ॥
 નાગરૈરણ્ડમૂલાનાં કપાયં પ્રપિવેદન્તુ ।
 અશ્વજૈરણ્ડતૈલેન સ્પેદયેત્ વૃષ્ટદેશકમ્ ॥૩૬૧॥
 વિરેકપારણામે તુ ક્ષિત્યમુષ્ણજ્ઞ મોજયેત ।
 વાતારિચ્છંકો દોષ રસો નિપતસેવિતઃ ॥

માસેન મક્તો રોગાન્ હરેત્ સુરતવર્જિનઃ ॥૩૬૨

અન્યથા-રસઃ ગન્ધઃ વરા વહ્નિઃ ગુગુલુઃ-ક્રમવર્ધિતઃ
 સ્યાત, તત્ર એકઃ માગઃ સૂતઃ ગન્ધકઃ દ્વિગુણઃ સ્મૃતઃ,
 ત્રિકલા ત્રિમાગા યોજ્યા, ચિત્રકઃ તુ ચતુર્માગઃ સ્વુ-
 રૈલેન મર્દિત. ગુગુલુઃ પચ-માગઃ સ્યાત, તત્ર ઉદિત

* રસોનુપકાનો સોર્વર્ચકારીનામ્ અગ્નિનો સપ્ત-
 રસોનાટકમ્-લસણ સહિત સંચળ વગેરે આઠ દ્રવ્યોને
 એકટો કએલો અમુદાય-ગોનાટક કરવાય છે.

ચૂર્ણ ક્ષિપ્ત્વા તેન તૈલેન મર્દયેત્ । કર્પમાત્રાં તુ ગુટિકાં
પ્રાતર ઇવ હિ મક્ષયેત્, નાગર-અરુણમૂલાનાં કપાયમ્
અનુ પ્રપિબેત્, અરુણ-તૈલેન ધૃષ્ટદેશકમ્ અમ્યજ્ય સ્વેદ-
યેત્, વિરેકપરિપામે ॥ સ્નિગ્ધં ચ ડર્ષણં મોજયેત્,
અપઃ વાતારિસંત્રકઃ રસઃ નિયતસેવિતઃ (સન્) માસેન
સુરતવર્જિનઃ રોગાન્ હિ હરેત્ ॥

પારો, ગંધક, ત્રિફળા, ચિત્રક અને ગૂગળ
અનુક્રમે વધતાં હોવાં બેઈએ-એટલે એક
ભાગ પારદ, બે ભાગ ગંધક, ત્રણ ભાગ
ત્રિફળા, ચાર ભાગ ચિત્રક અને એરંડિયા
તેલથી મહંન કરેલા પાંચ ભાગ ગૂગળને
મિશ્રિત કરી એરંડિયા તેલથી એ સર્વંડું
મહંન કરી તેમાંથી પ્રાતઃકાલે એક તોલાની
ગોળી ખાવી અને એ ગોળી ખાધા પછી
સૂંઠ અને એરંડાનાં મૂળના કનાથનું અનુપાન
કરવું. પછી એરંડિયા તેલથી રોગીના પાંસા-
પર માલિશ કરી શેક કરવો. કઠાચ રેથ લાગે
તો સ્નિગ્ધ અને ગરમ અન્ન જમાડવું. આ
'વાતારિ' નામનો રસ નિયમપૂર્વક સેવ્યો
હોય તો મૈથુનનો ત્યાગ કરનાર રોગીના રોગોને
એક જ મહિનામાં મટાડે છે. ૩૫૮-૩૬૨

વાતવ્યાધિઓનો અધિકાર સમાપ્ત

અથોરુસ્તમ્માધિકારઃ ।

ઊરુસ્તંભનો અધિકાર*

તત્રોરુસ્તમ્મસ્ય વિપ્રવૃષ્ટસત્રિકૃષ્ટનિદાનસપ્રાપ્તિપૂર્વક-
લક્ષણમાહ-

ઊરુસ્તંભનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો
અને સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ

શીતોષ્ણદ્રવસંયુક્તગુલ્મોનિર્ણયોક્તિઃ ।

જીર્ણજીર્ણે તથા ડડ્યાસસહ્યોભસ્વપ્રજાગરૈઃ ॥૧૧॥

+ વાતસ્ય અરિઃ-વાતારિઃ વાતારિનામા રસઃ-વાયુનો
શત્રુ એટલે નાશ કરનાર હોવાથી તે નામે પ્રસિદ્ધ
થયેલો રસ, 'વાતારિસ' કહેવાય છે.

* કર્વોઃ સ્તમ્ભઃ યસ્મિન્ સપ્તેષ્મમેદઃ-પવનાત-
કક્ષ અને મેદયુક્ત પવનને લીધે જે રોગમાં બન્ને
સાથળો ઝંઘાર્ધ જાય છે, તે ઊરુસ્તંભ નામે વાત-
વ્યાધિ જ કહેવાય છે, તે આ ઊરુસ્તંભરોગ પશુ એક
અતનો વાતવ્યાધિ જ છે, તેથી વાતવ્યાધિઓના
અધિકાર પછી જ તે રોગનો અધિકાર શરૂ કરે છે.

સપ્તેષ્મમેદઃ પવનઃ સામમત્યર્થસંચિતમ્ ।
અભિમૂયેતરં દોષમૂલુ ચેત્પ્રતિપદ્યતે ॥૨॥
સક્રુધ્યસ્થિની પ્રપૂર્યાન્તઃ પ્લેષ્મણા સ્તિમિતેન સઃ ।
તદા સ્વપ્નાતિ તેનોરુ સ્તબ્ધો શીતાવચેતનો ॥૩॥
પરકીયાવિવ ગુરુ સ્પાતામતિભ્રુશ્ચયથો ।
ધ્યાનાન્નમર્દસ્તૈમિત્યતન્દ્રાચ્છયેરુચિર્જ્વરૈઃ ॥૪॥
સંયુતો પાદસદનકુચ્છોદ્ધરણસુતિમિઃ ।
તમૂસ્તમ્ભમિત્યાહુરાદ્યવાતમથાપરે ॥૫॥

અન્વયઃ-જીર્ણ-ગતીર્ણે શીત-ડબ્બા-દ્રવ-સંયુક્ત-
ગુલ્મ-સ્તિમિતિઃ નિર્ણયોક્તિઃ. તથા આયાસ સંશોભ-સ્વપ્ન-જાગરૈઃ
સપ્તેષ્મ-મેદઃ-પવનઃ સામમ્ આયર્થસંચિતમ્. ફલ
દોષમ્ અભિમૂય ચેત્ કરુ પ્રતિપદ્યતે, તદા સઃ અન્તઃ-
સ્તિમિતેન પ્લેષ્મણા સક્રુધ્યસ્થિની પ્રપૂર્ય કરુ સ્પાતામિ,
તેન (તો) સ્તબ્ધો શીતો અચેતનો ગુરુ અતિમુશ્કળ્યો
પરકીયો ઇવ સ્પાતામ્, (તતઃ ચ તદ્રોગી) ધ્યાન-અન્ન-
મર્દ-સ્તૈમિત્ય-તન્દ્રા-ચ્છયે-અરુચિ-ર્જ્વરૈઃ (ડબ્બામિત.
મવત્તિ, તદ્વ ચ પારો) પાદસદન-કુચ્છોદ્ધરણ-સુતિમિ.
સંયુતો (સ્પાતામ્), તમ્ કરુસ્તમ્ભમ્. ઇતિ આહુઃ, જ્ય
અપરે આદ્યવાત (વદન્તિ) ॥

ખાધેલો ખોરાક કંઈક પચ્યો હોય અને
કંઈક પચ્યો ન હોય ત્યારે ટાઢાં, ગરમ,
પ્રવાહી, સૂકાં, ભારે અને સ્નિગ્ધ ભોજનો
જમવાથી, પરિશ્રમથી, શરીરને ખૂબ ચલાવ
વાથી, દિવસે સૂવાથી અને ઉભાગરો કરવાથી
કક્ષ તથા મેદ સહિત વાયુ, આમથી યુક્ત થઈ
અત્યંત સંચિત થયેલા બીજા દોષ-કક્ષ તથા
પિત્તને દૂષિત કરી બે સાથળમાં આવે તો તે
વાયુ, ત્યાં સાથળમાં અંદર વીંટાયેલા (ઘાટા
નહિ પશુ) બીના કક્ષથી સાથળનાં અસ્થિઓને
ભરી દઈ સ્તબ્ધ કરી દે છે, જેથી સાથળો અક્રુ-
શૂન્ય, અત્યંત ભારે અને બાજુ પારકી હોય તેમ
ક્રિયાવગરની થઈ જાય છે. આ રોગવાળો માણસ
મૂઠપણું, અંગેનું ભાંગવું, ઘેન, ઊલટી, અરુચિ
તથા જવરથી યુક્ત થાય છે અને તેના બન્ને
પગ ચલાવિ, પગેનું માંડ માંડ ઊપડવું અને
પગેની જડતા, એટલાં લક્ષણોથી યુક્ત થાય
છે; આ રોગને 'ઊરુસ્તંભ' કહે છે અને
કેટલાક તેને 'આદ્યવાત' કહે છે. (સુશ્રુતે આ

* આદ્યઃ-આસમન્તાત્ ધ્યાનકૃત્ કલ્પિતાપેક્ષ્યા
ચ પ્રધાનઃ વાતઃ યસ્મિન્ સ આદ્યવાતઃ-જેમાં અત્યંત

રોગને મહાવાતવ્યાધિઓમાં ગણેલ છે.) ૧-૫

ટીકા-જીર્ણાંજીર્ણ=કિંચિદ્જીર્ણ કિંચિદ્જીર્ણ, શીતાદિ-
મિનિપેવિતે=મુક્તિ; સંકોમેષ=સત્ત્વભેદ, દિવા સ્વપ્ન,
રાત્રી જાગૃતિ, અભિમૂલ્ય=દુષ્ટિલા, ઇતર દોષ=રૂપ
વિત્ત, સ્તિમિતેન=અર્થેનાદ્રુતેતેતિ યાવત, નહુ પનેન;
સઃ=વનન; તદા કરુ સ્તનાતિ । તેન=સ્તમ્ભેન, અચેતનો=
શૂન્યો પરત્વીયાવિવ=અક્રિયાવિત્ત્યર્થ । ધ્યાનમ્=મૂઢતા ।
પાદસમ્યન્ધિનીમિ. સદનકુચ્છોદ્દારણમુતિમિથ સયુક્તો,
અય સુધુતેન મહાવાતવ્યાધિષુ પઠિતઃ ॥ (આ ટીકાનો
અર્થ ઉપર ભાગભગ અપાયો છે.)

કરુસ્તમ્ભસ્ય પ્રાપ્તમાહ-

ઊરુસ્તંભનું પૂર્વરૂપ

પ્રાપ્તપં તસ્ય નિદ્રાસંતિધ્યાનં સ્તિમિતતા જ્વરઃ ।
રોમહર્ષોઽરુચિરહર્ષિર્જિહ્વોર્થોઃ સદનં તથા ॥ ૬ ॥

અન્યથા-તસ્ય પ્રાપ્તસ્ય નિદ્રા અતિધ્યાન સ્તિમિતતા
જ્વર. રોમહર્ષઃ અરુચિ. હર્ષઃ તથા જડ્યા-કર્વોઃ
સદન (મવતિ) ॥

ઊરુસ્તંભ થવાનો હોય ત્યારે તેના પૂર્વ-
રૂપ તરીકે નિદ્રા, અત્યંત ધ્યાન કે મૂઢતા,
ક્રિયાઓથી રહિતપણું, જ્વર, રૂંવાડાં ઊભાં
થવાં, અરુચિ, ઊલટી અને પિંડીઓમાં તથા
સાથળોમાં પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. ૬

તસ્ય સ્વમાહ-

ઊરુસ્તંભનું રૂપ

વાતશક્તિમિરુક્તાનાત્ તત્ર સ્યાત્ સ્નેહનાત્પુનઃ ।
પાદયોઃ સદનં સુતિ. કુચ્છોદ્દારણં તથા ॥ ૭ ॥
જઘ્નોરુલાનિત્પ્લયં શશ્વદ્વાડ્વાહવેદના ।
પાદશ્ચ દ્યયતે ન્યસ્તઃ શીતસ્પર્શો ન વેત્તિ ચ ॥ ૮ ॥
હેસ્થાને પીઢને ગત્યાં ચાલને વાપ્યનીશ્વરઃ ।
અન્યનેયો હિ સમ્પ્રાપ્તૂ પાદો ન મન્યતે ॥ ૯ ॥
અન્યથા-તત્ર પુનઃ ગત્તાનાત્ વાતશક્તિમિઃ સ્નેહનાત્
પાદયોઃ સદન સુતિઃ તથા કુચ્છાત્ ઉદારણમ્ અન્યથં
જઘ્ના-કુચ્છ-ગતિઃ શશ્વત્ વા અદાહવેદના સ્યાત્,
(કિંચ તત્ર રોગે) પાદઃ ચ ન્યસ્તઃ વ્યયને, શીતસ્પર્શ
ન ચ વેત્તિ, સસ્થાને પીઢને ગત્યાં ચ વાગ્ધને અપિ
અનીશ્વરઃ (મવતિ), (તદોગી) અન્યનેયો કરુ ચ
પાદો સમ્પ્રાપ્તો હિ મન્યતે ॥

ધ્યાન-મૂઢતાને કરાવતો તથા કષ્ટ અને પિત્ત કરતાં
મુખ્યરૂપે વાયુ બળજો હોય છે; તેથી ઊરુસ્તંભ
રોગ 'આઢ્યવાત' નામે પણ કહેવાય છે.

આ રોગનો પૂરો નિશ્ચય નહિ થવાથી
અને પગોને સ્તબ્ધ, જડ તથા ક્રિયાઓ-
રહિત બેવા ઉપરથી વાતવ્યાધિની શંકા
કરતા વૈદ્યો, આ રોગમાં જો સ્નેહન ચિકિત્સા
કરે તો પગમાં પીડા, જડતા, માંડ માંડ
ઊપડવું, પિંડીઓમાં તથા સાથળોમાં અત્યંત
ગ્લાનિ (ચાલવા વગેરેમાં અશક્તિ) અને
જરા જરા દાહવાળી વેદના કાયમ થયા કરે
છે. આ રોગ થાય ત્યારે મૂકવાના સમયે
પગ પીડાય છે, ટાઢા સ્પર્શની ખબર પડતી
નથી અને બેસવામાં, ઢબાવવામાં, ચાલવામાં
તથા હલાવવામાં પણ તે માણસ અશક્ત
થાય છે. વળી તે રોગી બીજાઓ ચલાવે
તો જ ચાલતા પોતાના સાથળોને તથા પગોને
ભાંગી ગયેલા માને છે. ૭-૯

ટીકા-અગ્નાનાત્=અનિથયાત્ । સ્તમ્ભમુતિ-કર્મ-
રહિતપાદર્શનન, વાતશક્તિમિઃ=વાતવ્યાધિશક્તિમિ, તત્ર=
કરુસ્તમ્ભે, સ્નેહનાત્=સ્નેહદાનાત્, સ્નેહાદિના=સ્નેહન્યા
ચિકિત્સવા પાદસદનાદય કર્વોર્મપ્રોપત્વાત્ ત્ત્વિકારાઃ
સ્યુ, જઘ્નોર્વોર્ગમનાદાગશક્તિઃ । અદાહવેદના=ઈંડવાદેન
સદ વેદના । અન્યનેયો=અન્યવાલ્યો ભવતઃ ॥ (આ
ટીકાનો અર્થ ઉપર સમાવ્યો છે.)

અયોદસ્તમ્ભસ્વારિશ્લક્ષણમાહ-

ઊરુસ્તંભનું અરિષ્ટ

યદા દાહાર્તિતોદાર્તો વેપનઃ પુરુષો મયેત્ ।
કરુસ્તમ્ભસદા હન્યાત્ સાધયેદન્યથા નયમ્ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથા-યદા (કરુસ્તમ્ભરોગી) પુરુષઃ દાહ-
અર્તિ-તોદ-પ્રાર્ત. (સન્) વેપનઃ મયેત્, તદા કરુ-
સ્તમ્ભઃ ૩ હન્યાત્, અન્યથા નરં માષયેત્ ॥

ઊરુસ્તંભનો રોગી માણસ દાહ, પીડા
અને સોયોથી ભોંકાયા જેવા દુઃખથી
પીડાઈને જો મૂંઝ રહ્યો હોય તો જો ઊરુસ્તંભ
રોગ તે માણસને મારી નાખે છે; માટે જો
જો દાહાદિ ઉપદ્રવો ન હોય તથા તે ઊરુ-
સ્તંભ રોગ જો તરતનો ઉત્પન્ન થયેલો હોય
તો જ તેને સાધ્ય ગણી તેની ચિકિત્સા
કરવી. ૧૦

ટીકા-અન્યથા=દાહાગુરુશરદિત્ત તમપિ, નયમ્=
ઉત્તમમાત્ર, સાધયેત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ-

ઊરુસ્તંભની ચિકિત્સા

છેદાસ્ફુક્ષ્માવયમનં યસ્તિકર્મ વિરેચનમ્ ।
 વર્જયેદાહ્યમાતે તુ યતસ્તેસ્તસ્ય કોપનમ્ ॥૧૧॥
 તસ્માદત્ર સદા કાર્યં સ્વેદલઙ્ઘનરૂક્ષણમ્ ।
 આમમેદ-ફફાધિચ્યાન્માકુતં પરિરક્ષતા ॥૧૨॥
 યત્સ્યાત્ કફપ્રશમનં ન તુ માકુતકોપનમ્ ।
 તત્સર્વે સર્વદા કાર્યમ્પ્રુક્તામ્ભસ્ય મેપજમ્ ॥૧૩॥
 સર્વો રૂક્ષઃ ક્રમઃ કાર્યસ્તત્રાદો કફનાશનઃ ।
 પથાદાતવિનાશાય વિષાતઘ્વાઽશ્વિલા ક્રિયા ॥૧૪॥
 મોજ્યાઃ પુરાણાઃ ક્યામાકકોદ્રોહાલશાલયઃ ।
 જાદુલૈરધૃતમાસેઃ શાકૈશ્ચાલવળેહિતેઃ ॥ ૧૫ ॥
 શાકૈરલવળેદ્વાજ્જલતૈલાપસાધિતેઃ ।
 સુનિવળ્ળકાનિધાર્કધૃતારમ્બધપલ્લવૈઃ ॥ ૧૬ ॥
 વાયસીવાસ્તુકાદૈશ્ચ સાધિતૈ શાકમૂલકૈઃ ।
 શાકૈરલવળેધૃતે જીર્ણે શાલ્યોદનં મિષકુ ॥૧૭॥
 રૂક્ષણાદ્વાતકાપથેદ્વિદ્રાનાશાતિપૂર્વકઃ ।
 છેદસ્વેદક્રમસ્તત્ર કાર્યા ધાતામયાપહઃ ॥ ૧૮ ॥
 પ્રતારયત્ પ્રતિહોતો નદી શીતજલાં શિવામ્ ।
 સરથ વિમલં શોતં સ્પિરતોયં પુનઃ પુનઃ ॥૧૯॥
 યથા વિશુષ્કેઽસ્ય કફે શાન્તિમૂરુપ્રયો વ્રજેત્ ।
 શરીરલમગિચ્ચ કાર્યંયા રક્ષતા ક્રિયા ॥ ૨૦ ॥
 સક્ષારમૂતસ્વેદાશ્ચ રૂક્ષાણ્યુત્સાદનાનિ ચ ।
 કુર્વાદિદિં ચ મૂત્રાઘૈઃ ફરજ્જફલસર્પૈઃ ॥ ૨૧ ॥
 મૂલેવોઽપવશ્વગન્ધાયા મૂલૈરર્કસ્ય વા મિષકુ ।
 પિચ્ચુમર્દસ્ય વા મૂલૈરથવા દેવદારાળઃ ॥ ૨૨ ॥
 ક્ષોદ્રસર્પવલ્મીકમૃત્તિકાસંયુતૈર્મિષકુ ।
 ગાદમુત્સાદન કુર્વાદૃક્ષતમ્મે સવેદને ॥ ૨૩ ॥
 દન્તોદ્રવન્તોસુરસાસર્પૈશ્ચાપિ શુદ્ધિમાન્ ।
 તર્કારીસુરસાશમ્બવાવત્સકનિમ્બકૈઃ ।
 પત્રમૂલફલેસ્તોય શૃતમુળ્ળજ્ઞ સેવનમ્ ॥ ૨૪ ॥

અન્યઃ-આઢ્યવાત સ્નેહ-અસ્ફુક્ષ્માવ-વમન યસ્તિકર્મ વિરેચન વર્જયત્, યતઃ તે તુ તસ્ય કોપન (સ્વાત્), તસ્માત્ અત્ર સ્વેદ-ઝઙ્ઘન-રૂક્ષણં સદા કાર્યમ્, (કિંચ) આમ-મેદ-કફ-આધિવ્યાત માકુત પરિરક્ષતા (વેદન) યત્ર કફ-પ્રશમન સ્યાત્ તત્ સર્વમ્ કલ્હત્તમસ્ય મેપજં સર્વદા કાર્યં, ન તુ માકુતકોપનમ્, તત્ર આદો કફનાશન સર્વં, રૂક્ષઃ ક્રમઃ કાર્યં, પથાત્ વાતવિનાશાય અશ્વિલા ક્રિયા વિષાતઘ્વા, અર્થતઃ બાદ્ગલૈઃ માષેઃ ચ અલવળૈઃ હિતૈઃ શાકૈઃ (સહ) પુરાણાઃ રયામાક-કોદ્ર-રૂદાલ-શાલય મોજ્યાઃ, મિષકુ સુનિવળ્ળક-નિમ્બ-અર્ક-વૃન્ત-આરમ્બધ-પલ્લવૈઃ ચ વાયસી-

વાસ્તુક-આદિઃ શાકમૂલકૈઃ સાધિતૈ જલ-તૈઃ-આજ્ય સાધિતૈઃ અલવળૈઃ શાકૈઃ યુક્તં શાલ્યોદન જીર્ણે દધાત્, રક્ષણાત્ નિદાનાશ-માતિપૂર્વક. વાતકોપઃ ચેત (સ્વાત્ તદિં) તત્ર વાતામય-અપહઃ સ્નેહ-સ્વેદ-ક્રમ. કાર્ય । શીતજલાં શિવા નદી પ્રતિહોતઃ પ્રતારયેત્, વિમન શીત સ્પિરતોય ચ સર. પુનઃ પુનઃ (પ્રતારયેત્), યથા અસ્ય કફ શુષ્કે કલ્હત્તમ શાન્તિ વ્રજેત્, શરીરલમ્ અપિ ચ રક્ષતા (વેદન) એવા ક્રિયા કાર્યા, મિષકુ ચ સધાર-મૂતસ્વેદાન્ ચ રૂક્ષાણિ ઉત્સાદનાનિ કુર્વાત્, દાહે ચ મૂત્રાઘૈઃ ફરજ્જફલસર્પૈઃ વા અશ્વગન્ધાયા. મૂલે વા અર્કસ્ય મૂલૈ વા પિચ્ચુમર્દસ્ય મૂલૈઃ અથવા દેવદારાળ અપિ મૂલૈઃ ક્ષોદ્ર-સર્પ-વલ્મીકમૃત્તિકાસંયુતૈઃ ગાદમ્ ઝત્સાદન કુર્વાત્, સ્વેદને કલ્હત્તમ્મે ચ શુદ્ધિમાન્ મિષકુ દન્તો-દ્રવન્તો-સુરસા-સર્પૈઃ અપિ (ઉત્સાદન કુર્વાત્, કિંચ) તર્કારી-સુરસા-શિષુ-વચા-વત્સક-નિમ્બકૈ પત્ર-મૂલ-ફલૈઃ શૃતમ્ ડળ્ળ ચ તોય સેવનમ્ ॥

ઊરુસ્તંભમા સ્નેહન, લોહીતુ કઢાવણ, ઊલટી, પિચ્ચકારી અને વિદેચનનો ત્યાગ જ કરવે; કારણ કે એથી ઊરુસ્તંભનો ઊલટો પ્રકોપ-વધારો થાય છે; માટે ઊરુસ્તંભમાં કાયમ સ્વેદન, લંઘન તથા રૂક્ષતા કરનારી ક્રિયાઓ કરવી. આ રોગમા આમ, મેદ અને કફ અધિક હોવાને લીધે વાયુની રક્ષા કરતા વેધે જે જે ઔષધો કફને શમાવનાર હોય તે જ કરવાં; પણ વાયુને કોપાવવો નહિ; આ ઊરુસ્તંભમા પ્રથમ કફનો નાશ કરનારી સઘળી રૂક્ષ ક્રિયા કરવી અને પછી વાયુના નાશ માટે સઘળી ચિકિત્સા કરવી. ધી વગરનાં જંગલ પ્રદેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસની સાથે અને લવણ વગરનાં હિતકારી શાકોની સાથે જૂનો સાગો, જૂના કોદરા, જંગલી કોદરા અને જૂના ચોખાનું લોજન કરવું. વેધે સુનિસરણક, લીખડાનાં પાંદડાં, આકડાનાં ડીંટિયાં, ગરમાળાનાં પાંદડાં, અથેડીનાં પાંદડાં, બધવો અને મૂળા વગેરેથી કરેલાં અને જળમાં તેલમાં કે ઘીમાં પકાવેલાં લવણ વગરનાં શાકોની સાથે રાતા ચોખાનો લાત, પ્રથમ ખાધેલો ખોરાક પચી ગયા પછી ખવડાવવો. રૂક્ષક્રિયા કરવાથી જો નિદ્રાનો નાશ તથા પીડાપૂર્વક વાયુનો પ્રકોપ થાય તો વાયુનો

રોગ મટાડનારી સ્નેહનની તથા સ્વેદનની ક્રિયા કરવી; ઉપરાંત રોગીને ઢાંઢાં જળવાળી ઝુંદર નદીમાં પ્રવાહની સાથે ચલાવવો; તેમ જ નિર્મળ, શીતલ તથા સ્થિર જળવાળા તળાવમાં વારંવાર ચલાવવો; જેથી એ રોગીને કફ સુકાર્થ જતાં ઊરુસ્તંભ મટી જાય છે; એમ તેના બળની તથા અગ્નિની રક્ષા કરતાં વેદે તેની ચિકિત્સા કરવી. વળી વેદે ક્ષાર તથા મૂત્રથી સંયુક્ત કરેલા પદાર્થો વડે સ્વેદન કરવું અને રૂક્ષ પદાર્થોથી રોગીની સાથળો ચોળવી; પરંતુ બે દાહ થતો હોય તો મૂત્રાદિકથી અથવા કરંજના ફળથી સંયુક્ત કરેલા સરસવથી કે આસંધનાં મૂળિયાંથી, અથવા આકડાનાં મૂળિયાંથી કે લીંબડાનાં મૂળિયાંથી અથવા દેવદારનાં મૂળિયાંથી સાથળો ચોળવી; પરંતુ તે-ઉપર કહેલા પદાર્થોને મધ, સરસવ અને રાફડાની માટીથી સંયુક્ત કરીને જ સાથળો ખૂબ ચોળવી; વેદનાયુક્ત ઊરુસ્તંભમાં બુદ્ધિમાન વેદે નેપાળો, નાનો નેપાળો, કાળી તુલસી અને સરસવથી પણ સાથળો ચોળાવવી; અને અરણી, કાળી તુલસી, સરગવો, વજ, અરહસો અને લીંબડાનાં પાંદડાં, મૂળિયાં તથા ફળોનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથનું ઊંડું જળ સેવવું હિતકારી છે. ૧૧-૨૪

ઊરુસ્તંભની વધુ ચિકિત્સાઓ

મહાતકાડમૃતાશુષ્કીદારુપથ્યાપુનર્નવાઃ ।
વજ્રમૂલીદ્યોન્મિથ્રા ઋક્સ્તમ્મનિર્ઘ્નાઃ ॥૨૫॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં મહાતરુફલાનિ ચ ।
ક્લંકં મધુયુતં પીત્વા ઋક્સ્તમ્માદિમુચ્યતે ॥૨૬॥
અન્યઃ-મહાતક-અમૃતા-શુષ્કી-દારુ-પથ્યા-પુનર્નવાઃ પદ્મમૂલીદ્ય-ઝમિથ્રાઃ ઋક્સ્તમ્મનિર્ઘ્નાઃ (સ્યુઃ) । (કિંચ) પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચ મહાતક ફલાનિ ક્લંકં મધુયુતં પીત્વા (જન.) ઋક્સ્તમ્માદિ વિમુચ્યતે ॥

ભિલામાં, ગળો, સૂંઠ, દેવદાર, હરડે, સાટોડી અને દશમૂલ (સેવવાથી) ઊરુસ્તંભ મટાડે છે; તેમ જ પીપર, પીપરીમૂળ અને ભિલામાંનાં ફળોનો કઠક મધ સાથે પીને માણસ ઊરુસ્તંભના રોગથી છુટી જાય છે. ૨૫, ૨૬

રાસ્નાદિ ક્વાથ

રાસ્નાદયામાકપથ્યામરિચમિસિશિવાવેલ્લ-
શસ્ત્રશ્વાન્વા, -યાસચ્છિન્નાડમોદાસુમુલમતિ-
વિપાવૃદ્ધદારીવૃહત્યૌ ॥ શુષ્કી તિક્તા યવાની સહ-
ચરચક્રિરુદ્ધદાર્વાજકર્ણા, ઋક્સ્તમ્મામવાતં
કફપવનરુજં દળ્લકાંશ્ચાશુ હન્યુઃ ॥ ૨૭ ॥

અન્યઃ-રાસ્ના-શ્યામાક-પથ્યા મરિચ-મિસિ-શિવા-
વેલ્લ-શટી-અશ્વાન્વા-યાસ-ચ્છિન્ના-અમોદા-સુમુલમ્,
અતિવિપા, વૃદ્ધદારી-વૃહત્યૌ. શુષ્કી, તિક્તા, યવાની
સહચર-ચક્રિક-અરુદ-દાર્વા-આજકર્ણાઃ ઋક્સ્તમ્મ-
આમવાતં કફ-પવનરુજં ચ દળ્લકાન્ બાશુ હન્યુઃ ॥

રાસ્ના, સાથો, હરડે, મરી, મુવા, હળ-
દર, વાવડિંગ, કચૂરો, આસંધ, જવાસો,
ગળો, બોડી અજમોદ, સુમુખ નામની એક
જાતની તુલસી, અતિવિષ, વરધારો, ઊલી
ભોરીંગણી, બેડી ભોરીંગણી, સૂંઠ, કડુ,
અજમો, કાંટાઅગેળિયો, ચવક, એરડો,
દારુહળદર અને રાળનો ક્વાથ ઊરુસ્તંભને,
આમવાતને, કફના રોગને, વાયુના રોગને
અને દંડકાક્ષેપને તરત મટાડે છે. (આ
ક્વાથ 'રાસ્નાદિ ક્વાથ' નામે પ્રસિદ્ધ છે. ૨૭

ઊરુસ્તંભના વધુ ઉપાયો

અનિયકારુક્કળ્પાનાં કયાથં ક્ષોદ્રાન્વિતં વિવેત્ ।
લિહ્યાદ્વા ત્રિફલાચૂર્ણે ક્ષોદ્રેણ કટુકાયુતમ્ ॥૨૮॥
સુલામ્બુના વિવેદ્વાડપિ ચૂર્ણં પઙ્કઠરણં નરઃ ।
પિપ્પલીવર્ધમાનં વા માશ્લિનેણ ગુદેન વા ॥૨૯॥
ઋક્સ્તમ્મે પ્રશંસન્તિ ગળ્ડીરારિષ્મેષ ચ ।
શિલાજતુ ગુગ્ગુલું વા પિપ્પલીમય નાગરમ્ ॥૩૦॥
ઋક્સ્તમ્મે પિવેન્મૂત્રેર્દશમૂલીરસેન વા ।
ત્રિફલાપિપ્પલીમુસ્નં ચઘ્યં કટુકરોહિણીમ્ ॥૩૧॥
લિહ્યાદ્વા મધુના ચૂર્ણમૂક્તમ્માદિતો નરઃ ।
ધૃતં સૌરેશ્વરં દયાદૂક્સ્તમ્મે કફોત્તરે ॥૩૨॥
દયાત્ શુષ્કીધૃતં વાડપિ વૈશ્વાનરમયાપિ વા ।
સૈન્ધવાય હિતં તેઝમમૃતાવ્યોડપિ ગુગ્ગુલુઃ ॥૩૩॥

અન્યઃ-અનિયક-અર્દક-કળ્પાનાં કાય ક્ષોદ્ર-
અન્વિત વિવેત્, વા ત્રિફલાચૂર્ણં કટુકાયુત ક્ષોદ્રેણ
લિયાત્, અપિ વા નરઃ યદ્યપ્યર્ણં સુલામ્બુના વિવેત્,
વા માશ્લિનેણ ગુદેન વા પિપ્પલી-વર્ધમાનં ચ ગળ્ડી-
રારિષ્મ્ એવ ઋક્સ્તમ્મે પ્રશંસન્તિ (વૈદાઃ) । મૂત્રઃ વા
દશમૂલીરસેન શિલાજતુ ગુગ્ગુલું પિપ્પલીમ્
નાગરમ્ ઋક્સ્તમ્મે વિવેત્ । વા ઋક્સ્તમ્મઃ

ત્રિફળા-પિપ્પલી-મુસ્તે ચઘ્ય કટુકરોહિણીચૂર્ણ મધુના
લિગ્નાત્ । કફ-ઉત્તરે કફસ્તન્મે સૌરેશ્વરં ઘૃત દયાત્, અપિ
વા કુષ્ઠીઘૃત અથવા વૈશ્વાનરમ્ અપિ દયાત્, સૈન્ધવાય
તૈલ હિત (વા) અમૃતાદ્ય ગુગુલુ. અપિ (હિતઃ ભવતિ) ॥

પીપરીમૂળ, લિલામાં અને પીપરનો
કવાય કરી મધ સાથે પીવે; (તેથી બિરુસ્તંભ
મટે છે.) ત્રિફળાનું તથા કડુંનું ચૂર્ણ કરી
મધ સાથે આટલું; (તેથી બિરુસ્તંભ મટી જાય
છે.) અથવા ‘પડ્ધરણ’ નામનું ચૂર્ણ (જે
વાતવ્યાધિએના પ્રકરણમાં કહ્યું છે, તે)
કહેવાય એવા બિના પાણી સાથે પીવું;
(તેથી બિરુસ્તંભ મટે છે.) અથવા મધ કે
ગોળની સાથે વધતી વધતી પીપરો (વધ-
માન-પિપ્પલી)નું સેવન કરવું; અથવા બિરુ-
સ્તંભના રોગમાં કઠવા સૂરણના અશિષ્ટનું
સેવન પણ વૈદો વખાણે છે. અથવા મૂત્રોની
સાથે કે દશમૂલના રસની સાથે શિલાબિત્ત,
ગૂગળ, પીપર કે સૂંઠ બિરુસ્તંભમાં પીવાં; (તેથી
પણ બિરુસ્તંભ મટી જાય છે.) અથવા બિરુ-
સ્તંભથી પીઠાતા માણસે ત્રિફળા, પીપર, ચોથ,
ચવક અને કડુંનું ચૂર્ણ કરી મધ સાથે આટલું;
(તેથી બિરુસ્તંભની પીઠા મટી જાય છે.) કંઈની
અધિકતાવાળા બિરુસ્તંભમાં સૌરેશ્વરઘૃત
અથવા વૈશ્વાનરચૂર્ણ આપવું, અથવા શુંડી-
ઘૃત કે સૈન્ધવાદ્યતેલ અથવા અમૃતાશુગંધ
પણ હિતકારી થાય છે. ૨૮-૩૩

કુષાદતૈલ

કુષ્ઠીવેદકોદીવ્યસરલં દારુ કેશરમ્ ।
મજગન્ધાશ્વગન્ધે ચ તૈલં તૈઃ સાર્પપં પચેત્ ।
સક્ષોદ્રં માત્રયા તસ્માદૂરસ્તમ્માદિતઃ પિવેત્ ॥૩૪॥

અનવયઃ-કુષ્ઠ-શ્રીવેદક-ઉદીચ્ય-સરલ દારુ કેશરમ્
મજગન્ધા-અશ્વગન્ધે ચ તૈઃ સાર્પપં તૈલ પચેત્, તસ્માત્
કફસ્તમ્મ-અદિતઃ સક્ષોદ્ર માત્રયા પિવેત્ ॥

કઠ, લોખાન, વાળો, શરુ, દેવદાર, નાગ-
કેસર, જંગલી તુલસી અને આસંધ-એટલાંના
કલ્કથી સરસિયુ તેલ પકાવવું; તે તેલમાંથી

× કુષ્ઠમ્ માય યેષુ તાનિ કુષાદાનિ, તેનાં તેલ-
કુષાદતૈલમ્-કઠ જેમા પહેલું હોય છે, એવા ઓસ-
ડિયાનું તેલ કુષાદતૈલ કહેવાય છે.

બિરુસ્તંભના રોગીએ મધની સાથે યોગ્ય માત્રા
થી પીવું. (તેથી બિરુસ્તંભ મટી જાય છે.) ૩૪

અષ્ટકટ્વર તૈલ×

પલામ્યાં પિપ્પલીમૂલાન્નાગરાદષ્ટકટ્વરમ્ ।
તૈલપ્રસ્થં સમં દધ્ના ગૃધ્રસ્યૂરપ્રહાપદમ્ ॥૩૫॥
સત્તેહદધિસમ્ભૂતં તત્કં કટ્વરમુચ્યતે ।
અષ્ટકટ્વરતૈલે ચ તૈલં સાર્પપમિષ્યતે ॥

પિપ્પલીમૂલશુન્ઘવોક્ષ પ્રત્યેકં દ્વિપલં કૃતમ્ ॥૩૬॥

અનવયઃ-પિપ્પલી-મૂલાત્ (ચ) નાગરાત્ પલામ્યાં
તૈલપ્રસ્થ દધ્ના સમ અષ્ટકટ્વરં ગૃધ્રસી-કરુમ્હ-અનહ
(ભવતિ), સત્તેહદધિસમ્ભૂત તત્ક કટ્વરમ્ ઉચ્યતે,
અષ્ટકટ્વરતૈલે ચ સાર્પપં તૈલમ્ હચ્યતે, પિપ્પલીમૂલ
શુન્ઘવો ચ પ્રત્યેક દ્વિપલ કૃતમ્ ॥

આઠ તોલા પીપરીમૂળ, આઠ તોલા સૂંઠ,
તરવાળા દહીંથી ઉત્પન્ન કરેલી ચોસઠ તોલા
ઘાટી છાશ અને ચોસઠ તોલા દહીંથી પકાવેલું
ચોસઠ તોલા સરસિયુ તેલ ‘અષ્ટકટ્વર તૈલ’
કહેવાય છે. આ તેલ ગૃધ્રસીનો તથા બિરુ-
સ્તંભનો નાશ કરે છે. આ અષ્ટકટ્વર તૈલમાં
સરસિયુ તેલ જ દેવાય છે અને પીપરીમૂળ
તથા સૂંઠ-દરેક આઠ આઠ તોલા નંખાય છે.

દ્વિપંચમૂલ્યાદ્ય તૈલ+

દ્વિપશ્ચમૂલી ત્રિફળા ચિત્રકં દેવદાર ચ ।
પકાષ્ટીલત્વપામાર્ગે શ્રેયસી ધાયસી શુભા ॥૩૭॥
ચલા ભાર્ગી પૃથક્કર્ણો સુવહા મદ્યન્તિકા ।
વિશાલોશીરકારમર્પસ્તિક્તો દૈયાસ્તથાગ્નિકઃ ॥૩૮॥
ચિરચિલ્વો હાશોરુષ્ઠ કલ્પશ્યંશુમતી તથા ।
પયસ્યા પીલુપર્ણો ચ ગુહ્મસી ચ શતાવરી ॥૩૯॥
પર્ણાં પશ્ચપલાનં ભાગાનં જલદ્રોણેષુ સત્સુ ।
અષ્ટમાગાવશેષેણ પચેતૈલાલકં શતમ્ ॥૪૦॥

× કટતિ-વર્પતિ તિક્ત રમ્ભ આટુનોતિ ચ ત્રિફલ
તિક્તરસેનેતિ-કટ્, કટે વર્ણવરણયોઃ-કિપ્, કટુ વર-
શ્રેષ્ઠ-કટ્વરમ્, અઘાટપ્રમાણ કટ્વર-પિપ્પલીમૂળનાગ
ચરિમન, તત્ત્વ તત્ત્વ તૈલ-જેમાં આઠ આઠ તોલા
પીપરીમૂળ તથા સૂંઠ ખાસ મુખ્ય તરીકે પકાવાય છે,
એવું તેલ અષ્ટકટ્વર તૈલ કહેવાય છે

+ પચાના મૂળનાં સમાદારઃ પદ્યમૂલી, દે પદ્યમૂલી
આયે ચેર્ણાં તાનિ-દ્વિપશ્ચમૂલ્યાદિ, દ્વિપશ્ચમૂલ્યાદિઃ પચ
તૈલમ્-જેમા બે પંચમૂલ મુખ્ય હોય છે, એવા ઓસ-
ડિયાથી પકાવેલું તેલ, દ્વિપંચમૂલ્યાદ્ય-તૈલ કહેવાય છે.

કુષ્ઠઞ્ચ શતપુષ્પા ચ ઝ્યૂપ્પનં ચિત્રકં વરા ।
 દેવદાર્થગુરુ શ્રેષ્ઠં વિઙ્ગં મુસ્તમેવ ચ ॥૪૧॥
 અશ્વગન્ધા સ્થિરા પાઠા મૂલી શ્યામાક્ષમેવ ચ ।
 પિપ્પલ્યઃ શૃઙ્ગવેરઞ્ચ દન્તી હિલ્લમ્લવેતસમ્ ॥૪૨॥
 અનેન ગર્મેણ મિપક્ કપાયેણ ચ સાધયેત્ ।
 સિદ્ધશીતઞ્ચ પૂતઞ્ચ ક્ષોદ્રેણ સહ સંસ્જેત્ ॥૪૩॥
 તદસ્ય નસ્યપાનાર્થે તદેવાશ્યજ્ઞને ભવેત્ ।
 ઋક્તસ્તમ્ભશ્ચિરોદ્ભૂતસ્તૈલેનાનેન શામ્યતિ ।
 આમવાતં શીતવાતં ક્ષુદ્રવાતઞ્ચ નાશયેત્ ॥૪૪॥

અન્યઃ-દિપચમૂલી ત્રિફલા ચિત્રક દેવદાર ચ
 દેવદારીયા તુ અપાર્માર્ગઃ શ્વેતસી વાયસી શુભા કલા
 માર્ગી વૃષકર્પણં સુવહા મદ્યન્તિકા વિશાલા-હસીર-
 કાશ્મર્યઃ-તિષ્ઠઃ દેવાઃ, અગ્રિકઃ ચિરમિત્યઃ હિ અશોકઃ,
 ચ કલમ્બી અંશુમતી તથા પયસ્યા પીલુર્ણી ચ ગુહ્મી
 ચ શતાવરી, એવાં પચપલાન્ બાગાન્ સમ્પુ-જલદ્રોણેપુ
 પચેત્, અટમાગ-અવશેષેણ શતં તૈલાઢકં પચેત્, (તતઃ
 તત્) કુષ્ઠં ચ શતપુષ્પા ચ ઝ્યૂપ્પન ચિત્રક વરા દેવદાર
 શ્રેષ્ઠમ્ અગુરુ વિઙ્ગં ચ મુસ્તમ્ એવ, અશ્વગન્ધા સ્થિરા
 પાઠા મૂલી ચ શ્યામાક્ષમ્ એવ, પિપ્પલ્યઃ શૃઙ્ગવેર ચ
 દન્તી હિલ્લુ અમ્લવેતસમ્, અનેન ચ ગર્મેણ કપાયેણ
 મિપક્ સાધયેત્, સિદ્ધશીત ચ પૂત ચ ક્ષોદ્રેણ સહ સંસ્જેત્,
 તદ્ અસ્ય નસ્ય-પાનાર્થ, તદ્ એવ અશ્યજ્ઞને ભવેત્,
 અનેન તૈલેન ચિરોદ્ભૂતઃ ઋક્તસ્તમ્ભઃ શામ્યતિ, ચ (એતત્
 તૈલમ્) આમવાતં શીતવાતં ચ ક્ષુદ્રવાત નાશયેત્ ॥

દશમૂલ, ત્રિકૂળા, ચિત્રક, દેવદાર, મોટી
 બોલસરી, અથેડો, ગજપીપર, રાતી અથેડી,
 તખીર, ખપાટ, ભારંગી, મેરવેલ, નગોડ,
 ચમેલી, ઇંદ્રવારુણી, વાળો, સીવણ, રાતો
 ચિત્રક, કરંજ, આસોપાલવ, ગંધી સમેરવો,
 કીરકાકોલીનુ પ્રતિનિધિ, પીલુડી, ગળો અને
 શતાવરી, એ દરેક વીંશ વીંશ તોલા લઈ
 (એક હજાર ચોવીંશ રૂપિયાભારનો એક
 'દ્રોણ' એ પ્રમાણે) સાત દ્રોણ પાણીમાં પકાવી
 આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે
 ક્વાથથી (બસો છપ્પન રૂપિયાભારના એક
 આઢક પ્રમાણે) સો આઢક ભાર તેલ પકા-
 વવું. પછી એ તેલને કઠ, સુવા, સૂંઠ, મરી,
 પીપર, ચિત્રક, ત્રિકૂળા, દેવદાર, ઉત્તમ અશુર,
 વાવડિંગ, મોથ, આસંધ, સમેરવો, કાળી-
 પાટ, મૂળા, સામો, આદુ, નેપાળો, હિંગ,
 અને અરલવેતસના ક્વાથથી તથા કલકથી

પકાવવું. પાક્યા પછી એ ઠંડું થાય ત્યારે
 વશથી ગાળી લઈ તેમાં મધ મેળવવું. આ
 તેલ રોગીને નરય, પાન અને માલિશ કર-
 વામાં ઉપયોગી થાય છે; આ તેલના ઉપયોગ-
 થી લાંબા સમયનો ઊરુસ્તંભ, મટી બધ છે;
 ઉપરાંત આ તેલ આમવાત, ક્ષુદ્રવાત અને
 શીતવાતનો પણ નાશ કરે છે. ૩૭-૪૪
 મહાસૈંધવાધ તેલઃ

સિન્ધુરુશ્વિશ્વજાસોગ્રામાર્ગીયપ્રીસ્થિરાફલૈઃ ।
 દારુવિશ્વશ્ચાદીધાન્યકૃષ્ણાકટ્ફલપૌષ્કરૈઃ ॥૪૫॥
 દીપ્યકાતિવિપરણ્ડનીલીનીલામ્બુજૈઃ પચેત્ ।
 તૈલં સકાશ્નિકં હન્તિ પાનાશ્યજનનાવનૈઃ ॥૪૬॥
 આમવાતં કૃમીન્ ગુલ્માન્ ક્ષીહોદરશિરોરજઃ ।
 મન્દાન્નિ પક્ષસન્ધ્યણ્ડવાતસ્તમ્ભગદાનપિ ॥૪૭॥

અન્યઃ-સિન્ધુ-ફળ-વિશ્વજા-સોગ્રા-માર્ગી-યદ્રી-સ્થિ-
 રાફલૈઃ, દારુ-વિશ્વ-શ્ચાદી-ધાન્ય-કૃષ્ણા-કટ્ફલ-પૌષ્કરૈઃ,
 દીપ્યક-અતિવિપ-ણ્ડ-નીલી-નીલામ્બુજૈઃ તૈલં પચેત્,
 (તત્ તૈલં) સકાશ્નિક પાન-અશ્યજન-નાવનૈઃ આમવાતં
 કૃમીન્ ગુલ્માન્ ફીહા-હર-શિરોરજઃ મન્દાન્નિ પક્ષ-
 સન્ધિ-અણ્ડવાત-સ્તમ્ભ-ગદાન્ અપિ હન્તિ ॥

સૈંધવ, કઠ, લઘુ શતાવરી, વજ, ભારંગી,
 જેઠીમધ, સમેરવો, બચકૂળ, દેવદાર, સૂંઠ,
 કથૂરો, ધાણુ, પીપર, કાયકૂળ, પુષ્કરમૂળ,
 અજમો, અતિવિષ, એરડો, ગળો, અને નીલ-
 કમલથી તેલ પકાવવું. એ તેલ કાંઈ સાથે
 પીવાથી, માલિશથી તથા નરય લીધાથી આમ-
 વાત, કૃમિ, ગોળો, બરલતુ દરદ, પેટના રોગ,
 માથાના રોગ, અગ્નિનું મંદપણું, પક્ષાઘાત,
 સંધિવાત, વૃષણરોગ, અને વાયુથી ઝલાઈ
 જવાના રોગનો પણ નાશ કરે છે. ૪૫-૪૭
 સૈંધવાધ તેલ

દ્વે પલે સૈન્ધવાત પક્ષ ગુણ્યા પ્રન્યિકચિત્રકાત્ ।
 દ્વે દ્વે મહાતકાસ્યોનિ વિશતિદ્વે તથા ૬૬ઢકે ॥૪૮॥
 આરતાલાત્પચેત્ પ્રસ્થં તૈલસ્યૈરણ્ડજસ્ય ચ ।
 ગૃધ્રસ્યૂરગ્રાહ્યાતિસર્વવાતવિકારનુત્ ॥ ૪૯ ॥

સૈન્ધવમ્ આથ યેવા તાનિ સૈન્ધવાશનિ,
 સૈન્ધવાશઃ પક્ક તેલ-સૈન્ધવાશતેલ, મદ્ય તત્ સૈન્ધવાશ-
 તેલ-મહાસૈન્ધવાશતેલમ્-સિંધાલુણ વગેરેથી પકવેલું
 તેમ જ નીચે લખેલાં કરતાં વધારે ઓસડિયાંથી
 યુક્ત હોવાથી મોડું ગણાવું જો તેલ, તે મહાસૈં-
 વાધ તેલ કહેવાય છે.

અધામસ્ય સ્વસ્પમાહ-

આમનું સ્વરૂપ

યજીર્ણાદ્યો રસો જાતઃ સંજિતો હિ ક્રમેણ ચૈ ।

આમસંજ્ઞાં સ લખતે શિરોગાત્રરુજાકરઃ ॥ ૫ ॥

અન્યઃ-અજીર્ણાત્ જાતઃ ક્રમેણ હિ સંજિતઃ રસઃ । આમસંજ્ઞાં લખતે, શિરઃ-ગાત્રરુજાકરઃ (ચ સ્યાત્) ॥

આથેલો ખેરાક પચેા ન હોય તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અને અનુક્રમે એકઠો થયેલો (એ અપકવ) રસ જ 'આમ' કહેવાય છે અને તે આમ માથામાં તથા ગાત્રમાં પીડા કરે છે. ૫

ટીકા-અજીર્ણાન્=અનુક્રમદીર્ણાન્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અધામવાતસ્ય સામાન્યલક્ષણમાહ-

આમવાતનું સામાન્ય લક્ષણ

યુગપદ્વક્રુપિતાવેતો ત્રિકસન્ધિપ્રવેશકો ।

લઘ્યજ્ઞ કુરુતો ગાત્રમામવાતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

અન્યઃ-યુગપદ્ વક્રુપિતો ત્રિકસન્ધિપ્રવેશકો એતો ગાત્રં ચ સ્તથ્વં કુરુતઃ, સઃ આમવાતઃ ઉચ્યતે ॥

એકી વખતે ઠેપેલા વાયુ અને કદં, વેદનાથી ફલાના સાંધાઓમાં પ્રવેશ કરી ગાત્રને સ્તબ્ધ (અક્ષક) કરી દે છે, એ રોગ 'આમવાત' કહેવાય છે. ૬

ટીકા-એતો=વાતક્રૌ, ત્રિકસન્ધિપ્રવેશકો, વેદન-યેતિ બોદ્યમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

તન્નાન્તરોક્તં તસ્યૈવ લક્ષણમાહ-

બીજા અર્થમાં કહેલું આમવાતનું લક્ષણ

અજ્ઞમર્દોડચિસ્તુષ્ણા ચાલસ્ય ગૌરવં જ્વરઃ ।

અપાકઃ શૂનતાજ્ઞાનામામવાતસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૭ ॥

અન્યઃ-અજ્ઞમર્દઃ અઘ્નિઃ તુષ્ણા ચાલસ્ય ગૌરવં જ્વરઃ અપાકઃ અજ્ઞાનાં ચ શૂનતા-આમવાતસ્ય લક્ષણમ્ ॥

અંગોનું ભાંગવું, અરુચિ, તરશ, આગસ, (શરીરનું) ભારેપણું, તાવ, ખેરાકનો અપચો અને અંગો સૂજી જવાં, એ આમવાતનું લક્ષણ છે. ૭

ટીકા-વિશેષાર્થમસ્ય સંપ્રદઃ ॥ આમવાતમાં વિશેષ જણાવવા માટે બીજા અર્થમાં કહેલું આ લક્ષણ પણ આ સ્થળે લેવાયું છે.

અયાતિવૃદ્ધસ્યામવાતસ્ય લક્ષણમાહ-

ખૂબ જ વધી ગયેલા આમવાતનું લક્ષણ

સ કષ્ટઃ સર્વરોગાણાં યદા પ્રક્રુપિતો ભવેત્ ।

હસ્તપાદશિરોગુલ્ફત્રિકજાનુલ્લસન્ધિષુ ॥ ૮ ॥

કરાતિ સરુજં શોથં યત્ર દોષઃ પ્રપચતે ।

સ દેશે રુજ્યતેડયર્થં ધ્યાવિદ્ધ ઇવ વૃથ્ચિકેઃ ॥ ૯ ॥

ભા. ૭૦

જનયેત્સોડ્મિદૌર્વિલ્યં પ્રસેકારુચિગૌરવમ્ ।

ઉત્સાહહાનિ વૈરસ્યં દાહજ્ઞ વહુમૂત્રતામ્ ॥ ૧૦ ॥

કુક્ષો કઠિનતાં શૂલં તથા નિદ્રાવિપર્યયમ્ ।

વૃદ્ધિદિશ્ચમમૂર્છાશ્ચ હઙ્ગહં વિદ્વિધિવદ્ધતામ્ ॥

જાડ્યાન્ત્રકૂજમાનાહં કષ્ટાંધ્યાન્યાનુપદવાન્ ॥ ૧૧ ॥

અન્યઃ-સર્વરોગાણાં કષ્ટઃ સઃ યદા પ્રક્રુપિતઃ ભવેત્, (તદા) હસ્ત-પાદ-શિરઃ-ગુલ્ફ-જાનુ-કઠસન્ધિષુ સરુજં શોથં કરોતિ, યત્ર દોષઃ પ્રપચતે, સઃ દેશઃ વૃથ્ચિકેઃ ધ્યાવિદ્ધઃ ઇવ ગત્યર્થં રુજ્યતે, સઃ અમિદૌર્વિલ્યં પ્રસેક-અરુચિ-ગૌરવમ્ ઉત્સાહહાનિ વૈરસ્યં દાહં ચ વહુમૂત્રતાં કુક્ષો કઠિનતાં શૂલં તથા નિદ્રાવિપર્યયં વૃદ્ધિ-હર્દિ-શ્ચમ-મૂર્છાઃ ચ હઙ્ગહમ્ વિદ્વિધિવદ્ધતાં જાડ્ય-અન્નત્રકૂજમાનાહં ચ અન્યાન્ કષ્ટાન્ ઉપદવાન્ જનયત્ ॥

સઘળા રોગોમાં અતિશય ખરાબ એ આમવાત ખૂબ ઠેપે-વધે છે ત્યારે હાથ, પગ, માથું, ઘૂંટીઓ, ફલાના સાંધા, ગોઠણ અને સાથળના સાંધાઓમાં પીડાવાળો સોજે ઉત્પન્ન કરે છે; તેમ જ એ દુષ્ટ થયેલો આમ, જે પ્રદેશમાં ભય તે પ્રદેશ, જાણે વીંછીઓથી કરડેલો હોય તેમ અત્યંત પીડાય છે; વળી તે આમવાત જઠરાગ્નિને નબળો કરે છે, મોઢામાં થૂંક લાગ્યા કરે છે, અરુચિ ઊપ-ભવે છે, શરીરમાં ભારેપણું, ઉત્સાહની હાનિ, વિરસપણું, ઠાંડ, અતિશય વધારે મૂત્ર, પેટમાં કઠણપણું, શૂળ, અનિદ્રા, તરશ, ઊલટી, મૂછો, હૃદયનું અભાર્થ જવું, ઝાડાની કષ્ટજિયાત, જડતા એટલે કામ કરવામાં જીવ ન લાગવો, આંતરડાંમાં અવાજ, પેડુનો આક્રુરો અને બીજા પણ-કલાયજાનુતા વગેરે દુઃખદાયી ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન કરે છે. ૮-૧૧

ટીકા-યદા પ્રક્રુપિતો ભવેત્=પ્રકર્યેણ ક્રુપિતઃ સ્યાત્, તદા વચ્ચમાણાનુપદવાન્ કરોતિ । હસ્તેત્યાદિ । યત્ર દોષઃ-દુષ્ટ આમઃ, પ્રપચતે=ગચ્છતિ । જાડ્યમ્=અકર્મ-ન્યત્વ, અન્યાનુપદવાન્=કલાયત્રજ્ઞતાદીન્ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

તસ્યૈવ વિશિષ્ટાનિ લક્ષણાન્યાહ-

દોષપ્રયુક્ત આમવાતનાં ખાસ લક્ષણો

પિત્તાત્ સદાહરાગજ્ઞ સશૂલં પવનાત્મકમ્ ।

સ્તિમિતં ગુરુકણ્ઠકં ક્ષ્ણુજુષ્ટં તમાદિશેત્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યઃ-તં સદાહરાગં ચ પિત્તાત્, સશૂલં પવનાત્મકં, સ્તિમિતં ગુરુકણ્ઠકં ક્ષ્ણુજુષ્ટમ્ આદિશેત્ ॥

કૌશિક-અન્વિતં કલોળ પીત (ચેત) કટી-જઘ્ના-
ઠઠ-પૃથ્વાનાં રજં નિવર્તયેત્ ॥

આમવાતમાં લઘન, શેક તથા કંઠવા,
અસિને દીપ્ત કરનારા અને તીખા પદાર્થો
ખવડાવવા, રેચ આપવા, સ્નેહન કરવાં અને
પિચ્ચકારીઓ મારની (એ હિતકારી છે)
અથવા રેતીની પોટલીઓથી રૂક્ષ શેક કરવો
અને દરદ ઉપર જે ઔષધો, બાંધવાં, તે
પણ ધી કે તેલ વગરનાં જ બાંધવાં. આમ-
વાતથી દુઃખી થયેલો માણસ તરશથી પીડાતો
હોય તો તેને પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક
અને સૂંઠથી પકાવેલું પાણી આપવું, એ હિત-
કારી કહેવાય છે; અથવા આમવાતવાળા માણ-
સને સૂકા મૂળાનો યૂષ કે પંચમૂળનો યૂષ
અથવા જેમાં સૂંઠનો બૂંદો ભભરાવેલો હોય
એવો કાંછનો રસ આપવો; તેમ જ આથેલા
જવનું પાણી, ખાંદેલાં રીંગણાં, કંઠવાં ફળો,
બથવાનું શાક, લસણવાળું સાટોડીનું શાક,
પરવળ, ગોખરુ, વાયવરણાં, કારેલાં, જવનું
અન્ન, કોદરા, જૂના રાતા ચોખા, જૂના સાઠી-
ચોખા, છાશના સંસ્કારવાળું લાવાનું માંસ,
કળથીનો યૂષ, વટાણાનો યૂષ અને ચણાનો
યૂષ આમવાતવાળાને હિતકારી છે. આમવાત-
વાળાની પ્રકૃતિનો વિચાર કરી જે તેને રુચે
કે ગમે અને આમવાતમાં હિતકારી જણાય
તે આપવું. સુવા, વજ, સૂંઠ, ગોખરુ, વાય-
વરણાંની છાલ, સાટોડી, દેવદાર, કચૂરો અને
ગોરખમુંડીને સમભાગે લઈ તેનો ઉપયોગ કરવો
એ આમવાત ઉપર હિતકારી છે. મંધપ્રસારણી,
અરણી અને મીંઢળના ફળને અથાણના
પાણીમાં તથા કાંછમાં વાટી ગરમ કરી તેનું
સહેવાય તેવું ઊનું ઊનું લેપન કરવું એ આમ-
વાત ઉપર હિતકારી છે. બૂંઘળીઓ કંટાળો,
એરંડાનું મૂળ, સરગવો અને રાફડાની માર્ટને
મૂત્રમાં વાટી દરદ ઉપર બાંધવું તથા લેપન
કરવું એ હિતકારી છે. ચિત્રક, કંડુ, કાળી-
પાટ, ઈંદ્રજવ, બમણી અતિવિષ, ગળો, દેવદાર,
વજ, મોથ, સૂંઠ અને હરડેનું ચૂર્ણ એ આમ-

વાતનું (ખાસ) ઔષધ નિલ્લ ઊના પાણી સાથે
પીવું. (તેથી આમવાત મટી જાય છે.) કચૂરો,
સૂંઠ, હરડે, વજ, દેવદાર, અતિવિષ અને
ગળોનો ક્વાથ પીવો અને રૂક્ષ લોજન કરવું.
(તેથી પણ આમવાત મટી જાય છે.) આમ-
વાત ઉપર વેદે સાટોડી, લોરીંગણી, એરંડો,
મરવો, પીલુડી અને સરગવાના પંચાંગનો
ક્વાથ કરાવી (આમવાતવાળાને) પિવડાવવો
અથવા આમવાત ઉપર એરંડાના પાણીથી
સિંચન કરવું. અથવા સૂંઠ સહિત હરડે આટવી,
અથવા મૂત્રાની સાથે ગૂગળ પીવો, અથવા
સૂંઠનો તથા ગોરખમુંડીનો કઢક ખાવો,
અથવા તલનો તથા સૂંઠનો કઢક ખાવો,
અથવા સૂંઠ, હરડે તથા ગળોનો ક્વાથ કરી
ગૂગળ સાથે તે ક્વાથ કાંઈક ઊનો ઊનો પીધો
હોય તો કેક, પિંડીઓ, સાથળ તથા પીઠમાં
થતી પીડા મટાડે છે. ૧૪-૩૦

હિંગ્વાથ ચૂર્ણ*

દિશ્નુ ચર્ચં વિઢં શુષ્કી કૃષ્ણાજાજી સપુષ્કરમ્ ।
માગોત્તરમિદં ચૂર્ણં પીતં વાતામજિદ્ભવેત્ ॥ ૩૧ ॥

અન્યથા-દિશ્નુ ચર્ચં વિઢં શુષ્કી કૃષ્ણા અજાજી
સપુષ્કરં માગોત્તરમ્ इदं ચૂર્ણં પીતં (ચેત) વાતામજિત્
ભવેત્ ॥

હિંગ, ચવક, બીડલણ, સૂંઠ, કાળીશરી,
એરંડાનાં મૂળ એટલા પદાર્થોને એકએકથી
બમણાં લઈ ચૂર્ણ કરી પીવામાં આવે તો
તે આમવાતને મટાડે છે. ૩૧

પિપ્પલ્યાથ ચૂર્ણ†

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં લૈન્ચવં કૃષ્ણજીરકમ્ ।
ચલ્પચિત્રકતાલીસપત્રકં નાગકેશરમ્ ॥ ૩૨ ॥
પર્ણં દિપલિકાન્ ભાગાન્ પદ્મ સાત્રર્ચલસ્ય ચ ।
મરિચાઽજાજિગુષ્ઠીનામૈકૈકસ્ય પલં પલમ્ ॥ ૩૩ ॥
દાદિમાત્ કુડવર્ચૈવ દ્વેસલે ચામ્લવૈનસાત્ ।
સર્વમેકત્ર સંશુદ્ધ યોજયેત્ કુશલો મિપક્ ॥ ૩૪ ॥

* દિશ્નુ આથ ચેષાં તાનિ-દિશ્નવાયાનિ, તેવાં
ચૂર્ણમ્-જેમાં દિશ્ન પહેલી હોય છે, એવાં
ઓસડિયાંનું ચૂર્ણ હિંગ્વાથ ચૂર્ણ કહેવાય છે.

† પિપ્પલી આથ ચેષાં તાનિ પિપ્પલ્યાયાનિ, તેવાં
ચૂર્ણમ્-જેમાં પીપર પહેલી હોય છે, એવાં ઓસડિ-
યાંનું ચૂર્ણ-પિપ્પલ્યાથ ચૂર્ણ કહેવાય છે.

એ બળતરા તથા રતાશયુક્ત તે આમ-
નાત હોય તો તેને પિત્તના સંબંધવાળો
કહેવો, એ શુભ સહિત હોય તો વાયુના
સંબંધવાળો કહેવો અને ચળ બહુ આવતી
હોય તથા સજ્જકપણું થયું હોય તો કફના
સંબંધવાળો કહેવો. ૧૨

ટીકા-ગુરુકણ્ઠકમ્-મહુકણ્ઠકમ્ ॥ (અર્થ) ઉપર છે.)

તસ્ય સાધ્યત્વાદિકમાહ-

સાધ્ય, યાધ્ય તથા અસાધ્ય આમવાત
અક્રોધાનુગઃ સાધ્યો દ્વિદોષો યાપ્ય ઇચ્યતે ।
સર્વદેહચરૈઃ શોથૈઃ સ કટઃ સાન્નિપાતિકઃ ॥૧૩॥

અન્યથા-અક્રોધ-અનુગઃ સઃ સાધ્યઃ, દ્વિદોષઃ યાપ્યઃ
ઇચ્યતે, સાન્નિપાતિકઃ સર્વદેહચરૈઃ શોથૈઃ (યુક્તઃ સન્)
કટઃ (કથ્યતે) ॥

એક દોષના સંબંધવાળો તે આમવાત
સાધ્ય; બે દોષના સંબંધવાળો યાધ્ય અને ત્રણે
દોષના સંબંધવાળો હોઈ સઘળા શરીરમાં
સોબાથી યુક્ત હોય તે આમવાત અસાધ્ય કહે-
વાય છે.

તત્ર આમવાતસ્ય ચિકિત્સા-

આમવાતની ચિકિત્સા

લઙ્ગનં સ્વેદનં તિકં દીપનાનિ કટૂનિ ચ ।
વિરેચનં ક્ષેદનંચ યસ્તયશ્ચામમાસ્તે ॥૧૪॥
કટઃ સ્વેદો વિઘાતયો વાલુકાપુટકસ્તથા ।
અપનાહાશ્ચ કર્તવ્યાસ્તેઽપિ ક્ષેદવિવર્જિતાઃ ॥૧૫॥
આમવાતાભિભૂતાય પીડિતાય પિપાસયા ।
પશ્ચકોલેન સંસિદ્ધં પાનીયં હિતમુચ્યતે ॥૧૬॥
શુષ્કમૂલકયૂપં વા યૂપં વા પાશ્ચમૌલિકમ્ ।
રસકં કાષ્ઠિકં વાપિ શુષ્કીચૂર્ણવચ્ચૂર્ણિતમ્ ॥૧૭॥
સૌવીરં સ્વિન્નવાર્તાકં તથા તિક્તફલાનિ ચ ।
વાસ્તુકશાકં સારિષ્ટં શાકં પૌનર્નદં હિતમ્ ॥૧૮॥
પટોલ ગોશુરજ્વલ વરુણં કારવેલકમ્ ।
યવાન્નં કોરૂપાન્નં પુરાણં શાલિપર્ણિકમ્ ॥૧૯॥
લાવકાનાં તથા માંસં હિતં ત્રેણ સંસ્કૃતમ્ ।
હિતશ્ચ યૂપઃ કૌલંથઃ કાલાયશ્ચળકસ્ય ચ ॥૨૦॥
રુચ્યં દધાંયથાસાત્મ્યમામવાતહિતશ્ચ યત્ ।
શતપુષ્પા વચા વિશ્વશ્વદંપ્રાવરુણત્વચઃ ॥૨૧॥
પુનર્નવાસદેવાદ્વાશદીમુષ્ઠિતિકાઃ સમાઃ ।
પ્રસારણી ચ તર્કારી ફલશ્ચ મદનસ્ય ચ ॥૨૨॥
શુક્રકાષ્ઠિકપિષ્ટં ચ કોળં ચ લેપને હિતમ્ ॥૨૩॥
અહિંસા રુચ્કાન્મૂલં શિમ્બલ્લીકમૃત્તિકા ।
મૃત્પિષ્ટેશ્ચ કર્તવ્યમુપનાહઃ પ્રલેપનમ્ ॥૨૪॥

ચિત્રકં કટુકા પાઠા કલિઙ્ગાઽતિવિપાઽમૃતાઃ ।
દેવદાસ્યવામુસ્તનાગરાતિવિપામયાઃ ॥૨૫॥
પિવેદુષ્ણામ્બુના નિત્યમામવાતસ્ય મેપજમ્ ।
શદી શુષ્કભયા ચોગ્રા દેવાદ્વાતિવિપામૃતાઃ ॥૨૬॥
કપાયમામવાતસ્ય પાચનં રુચ્મોજનમ્ ।
પુનર્નવા ચ વૃહતી વર્ધમાનફળિજકૈઃ ॥૨૭॥
કલ્પયેત્ કાથમામે તુ મૂર્વાશિમ્બુદ્રમૈભિપક્વ ।
સેચનશ્ચામવાતસ્ય રુચ્કપયસાપિ વા ॥૨૮॥
લિહ્યાસ્ પથ્યાં સવિશ્વાં વા મૂર્ત્તેર્વા ગુગ્ગુલું પિવેત્ ।
વિશ્વાઽભ્યુપયોઃ કલ્કમગ્રાદ્વા તિલવિશ્વયોઃ ૨૯
વિશ્વપથ્યાઽમૃતાકાથં કયોર્ણં કૌશિકાગ્નિતમ્ ।
કટીજલ્લોરુપૃષ્ઠાનાં રજં પીતં નિવર્તયેત્ ॥૩૦॥

અન્યથા-આમમાસ્તે લઙ્ગનં સ્વેદનં તિકં દીપનાનિ
કટૂનિ ચ વિરેચનં ચ સ્નેહનં ચ યસ્તયઃ (હિતાઃ),
તથા વાલુકાપુટકૈઃ રુક્ષઃ સ્વેદઃ વિઘાતયઃ, ચ
અપનાહઃ કર્તવ્યાઃ, તે અપિ સ્નેહવિવર્જિતાઃ (સ્તુઃ)
આમવાત-અભિભૂતાય પિપાસયા પીડિતાય વષકોલેન
સંસિદ્ધં પાનીયં હિતમ્ ઇચ્યતે । વા શુષ્ક-મૂલકયૂપં, વા
પાશ્ચમૌલિકં યૂપમ્, અપિ વા શુષ્કીચૂર્ણ-અવચૂર્ણિતં
કાષ્ઠિકં રસકં (દધાત), તથા સૌવીરં, સ્વિન્નવાર્તાકં,
ચ તિક્તફલાનિ વાસ્તુકશાકં, સારિષ્ટં પૌનર્નદં શાકં
હિતમ્, (કિંચ) પટોલં ચ ગોશુરમ્ એવ વરુણં કાર-
વેલકં યવાન્નં કોરૂપાન્નં-અન્નં, પુરાણં શાલિપર્ણિકં તથા
ત્રેણ સંસ્કૃતં લાવકાનાં માંસં હિતમ્, ચ કૌલંથઃ
યૂપઃ, કાલાયઃ (યૂષઃ) ચ વળકસ્ય (યૂષઃ) હિતઃ ।
અયાસાત્મ્યં યત્ રુચ્યમ્ આમવાતહિતં ચ દધાત, શતપુષ્પા
વચા વિશ્વ-શ્વદંપ્રા-વરુણત્વચઃ પુનર્નવા-સદેવાદ્વા-
શદી-મુષ્ઠિતિકાઃ સમાઃ, પ્રસારણી ચ તર્કારી ચ
મદનસ્ય ફલં ચ શુક્રકાષ્ઠિકપિષ્ટં ચ કોળં ચ
લેપને હિતમ્ । અહિંસા રુચ્કાન્મૂલં શિમ્બુ-વલ્લીક-
મૃત્તિકા ચ (અભિઃ) મૃત્પિષ્ટેઃ અપનાહઃ ચ પ્રલેપનં
કર્તવ્યમ્ । ચિત્રકં કટુકા પાઠા કલિઙ્ગ-અતિવિપ-
અમૃતાઃ દેવદાસ્ય-વચા-મુસ્ત-નાગર-અતિવિપ-અમયા,
આમવાતસ્ય મેપજમ્ ઉષ્ણ-અમ્બુના નિત્યં પિવેત્ । શદી
શુષ્કી અમયા ચ ઊગ્રા દેવાદ્વા-અતિવિપ-અમૃતાઃ-
(અપાં) કપાયમ્ આમવાતસ્ય પાચનં (પિવેત), રુચ્-
મોજનમ્ (ચ કુર્ચાત), આમે તુ મિત્ત્ય પુનર્નવા ચ વૃહતી-
વર્ધમાન-ફળિજકૈઃ મૂર્વા-શિમ્બુદ્રમૈઃ વચાં કલ્પયેત,
અપિ વા રુચ્ક-પયસા ચ આમવાતસ્ય સેચનં (કુર્ચાત),
સવિશ્વાં વા પથ્યાં લિહ્યાત, મૂર્ત્તેઃ વા ગુગ્ગુલું પિવેત,
વિશ્વા-અભ્યુપયોઃ કલ્ક વા અઘાત, તિલ-વિશ્વયોઃ
વા (કલ્કમ્ અઘાત), વિશ્વ-પથ્યા-અમૃતા-વચાં

કોશિક-અન્વિત કવોળ પીત (ચેત) કટી-જઘ્ના-
કર-વૃષ્ટાના વજં નિવર્તયેત્ ॥

આમવાતમાં લંઘન, શેક તથા કંઠવા,
અશિને દીપ્ત કરનારા અને તીખા પદાર્થો
ખવડાવવા, રેચ આપવા, સ્નેહન કરવાં અને
પિચકારીઓ મારવી (એ હિતકારી છે)
અથવા રેતીની પોટલીઓથી રૂક્ષ શેક કરવો
અને દરદ ઉપર જે ઔષધો, ખાંધવાં, તે
પણ ઘી કે તેલ વગરનાં જ ખાંધવાં. આમ-
વાતથી દુઃખી થયેલા માણસ તરશથી પીડાતો
હોય તો તેને પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક
અને સૂંઠથી પકાવેલું પાણી આપવું, એ હિત-
કારી કહેવાય છે; અથવા આમવાતવાળા માણ-
સને સૂકા મૂળાનો યૂષ કે પંચમૂળનો યૂષ
અથવા જેમાં સૂંઠનો ભૂંઠો ભલરાબો હોય
એવો કાંઈનો રસ આપવો; તેમ જ આથેલા
જવનું પાણી, ખાંદેલાં રીંગણાં, કંઠવાં ફળો,
અથવાનું શાક, લસણવાળું સાટોડીનું શાક,
પરવળ, ગોખરું, વાયવરણાં, કારેલાં, જવનું
અન્ન, કેદરા, જૂના રાતા ચોખા, જૂના સાઠી
ચોખા, છાશના સંસ્કારવાળું લાવાનું માંસ,
કળથીનો યૂષ, વટાણાનો યૂષ અને ચણાનો
યૂષ આમવાતવાળાને હિતકારી છે. આમવાત-
વાળાની પ્રકૃતિનો વિચાર કરી જે તેને રુચે
કે ગમે અને આમવાતમાં હિતકારી જણાય
તે આપવું. સુવા, વજ, સૂંઠ, ગોખરું, વાય-
વરણાંની છાલ, સાટોડી, દેવદાર, કચૂરો અને
ગોરખમુંડીને સમભાગે લઈ તેનો ઉપયોગ કરવો
એ આમવાત ઉપર હિતકારી છે. ગંધપ્રસારણી,
અરણી અને મીઠાના ફળને અથાણાના
પાણીમાં તથા કાંઈમાં વાટી ગરમ કરી તેનું
સહેવાય તેવું બિનું બિનું લેપન કરવું એ આમ-
વાત ઉપર હિતકારી છે. ભૂંગળીઓ કંટાળો,
એરંડાનું મૂળ, સરગવો અને રાફડાની માટીને
મૂતમાં વાટી દરદ ઉપર ખાંધવું તથા લેપન
કરવું એ હિતકારી છે. ચિત્રક, કંડુ, કાળી
પાટ, ધંદ્રજવ, બમણી અતિવિષ, ગળો, દેવદાર,
વજ, મોઘ, સૂંઠ અને હરડેનું ચૂર્ણ એ આમ-

વાતનું (ખાસ) ઔષધ નિલ બીના પાણી સાથે
પીવું. (તેથી આમવાત મટી જાય છે.) કચૂરો,
સૂંઠ, હરડે, વજ, દેવદાર, અતિવિષ અને
ગળોનો કવાથ પીવો અને રૂક્ષ લોજન કરવું.
(તેથી પણ આમવાત મટી જાય છે.) આમ-
વાત ઉપર વૈદે સાટોડી. લોરીંગણી, એરંડો,
મરવો, પીલુડી અને સરગવાના પંચાંગનો
કવાથ કરાવી (આમવાતવાળાને) પિવડાવવો
અથવા આમવાત ઉપર એરંડાના પાણીથી
સિંચન કરવું. અથવા સૂંઠ સહિત હરડે આટવી,
અથવા મૂત્રાની સાથે ગૂગળ પીવો, અથવા
સૂંઠનો તથા ગોરખમુંડીનો કલક ખાવો,
અથવા તલનો તથા સૂંઠનો કલક ખાવો,
અથવા સૂંઠ, હરડે તથા ગળોનો કવાથ કરી
ગૂગળ સાથે તે કવાથ કાંઈક બિના બિના પીધો
હોય તો કેક, પિંડીઓ, સાથળ તથા પીઠમાં
થતી પીડા મટાડે છે. ૧૪-૩૦

હિંગ્વાથ ચૂર્ણ*

દિશ્વગ્ ચવ્યં વિદં શુઠ્ઠી કૃષ્ણાજાજી સપુષ્કરમ્ ।
ભાગોત્તરમિવં ચૂર્ણં પીતં વાતામજિદ્ધષેત્ ॥ ૩૧ ॥

અન્વય:-દિશ્વ ચવ્યં વિદં શુઠ્ઠી કૃષ્ણા અજાજી
સપુષ્કર ભાગોત્તરમ્ इद ચૂર્ણં પીત (ચેત) વાતામજિત્
મવેત્ ॥

હિંગ, ચવક, બીડલણ, સૂંઠ, કાળીછરી,
એરંડાનાં મૂળ એટલા પદાર્થોને એકએકથી
બમણાં લઈ ચૂર્ણ કરી પીવામાં આવે તો
તે આમવાતને મટાડે છે. ૩૧

પિપ્પલ્યાથ ચૂર્ણ†

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં સૈન્ધવ્યં હૃષ્ણજીરકમ્ ।
ચલ્યચિત્રકતાલીસપત્રકં નાગકેશરમ્ ॥ ૩૨ ॥
પર્વાં દિપલિકાન્ ભાગાન્ પચ્ચ સાવર્ચલસ્ય ચ ।
મરિચાડ્ઝાજિશુઠ્ઠીનામેકૈરસ્ય પલં પલમ્ ॥ ૩૩ ॥
દાદિમાત્ કુડવર્ચ્ચ દ્વેષલે ચામ્લવેનસાત્ ।
સર્વમેકત્ર સથુચ યોગયેત્ કુશલો મિપક્ ॥ ૩૪ ॥

* દિશ્વ આથ ચેવાં તાનિ-દિશ્વવાયાનિ, તેવાં
ચૂર્ણ-જેમાં હિંગ પહેલી દોષ છે, એવાં
ઓસડિયાંનું ચૂર્ણ હિંગ્વાથ ચૂર્ણ કહેવાય છે.

† પિપ્પલી આથ ચેવાં તાનિ પિપ્પલ્યાવાનિ, તેવાં
ચૂર્ણ-જેમાં પીપર પહેલી દોષ છે, એવાં ઓસડિ-
યાનું ચૂર્ણ-પિપ્પલ્યાથ ચૂર્ણ કહેવાય છે.

પિપ્પલ્યાદ્યમિતિ ક્ષયાતં નષ્ટ્યાગ્રેષ્ઠ દીપનમ્ ।
અર્શાસિ ગ્રહણીં ગુલમમુદરં સમગન્દરમ્ ॥ ૩૫ ॥
કમિકણ્ઠ્વચ્ચીર્હન્યાત્ સુરયોગ્યોદકેન વા ।
નાતઃ પરતરં કિચ્છિદામગ્રાતસ્ય મેપજમ્ ॥ ૩૬ ॥

અન્વયઃ-પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલ સૈન્ધવ કૃષ્ણજીરકં
ચવ્ય-ચિત્રક-તાલીસપત્રક નાગકેશરમ્-આં દ્વિપલિ-
કાન્ માયાન્, સોવર્ણસ્ય ચ પથ માગાન્, મરિચ-
અનાજિ-શુષ્કીનામ્ એકૈકસ્ય પલ પલં દાહિમાત્ ચ
કુહવમ્ એવ, અમ્લવેતસાત્ ચ દ્વ પલે, સર્વમ્ એકત્ર
સક્ષુય કુશલ. મિષકુ યોજયેત્ । (દ્વ ચૂર્ણ)
પિપ્પલ્યાદ્યમ્ इति ક્ષયાતમ્ સુરયા વા ઉષ્ણોદકેન (પીતસત્)
નષ્ટસ્ય ગ્રેષ્ઠેઃ દીપન, ચ અર્શાસિ ગ્રહણીં ગુલમ્ મુદર
સમગન્દર, કમિક-કણ્ઠ-અલ્લીઃ હન્યાત્, આમવાતસ્ય
કિંચિદ્ મેપજમ્ અતઃ પરતર ન (અસ્તિ) ॥

પીપર, પીપરીમૂળ, સૈન્ધવ, કાળીજીરી,
ચવક, ચિત્રક, તાલીસપત્ર એ દરેકના આઠ
આઠ તોલા, સંચળના પાંચ તોલા, ભરી, જીરું
અને સૂંઠ એ દરેકના ચાર ચાર તોલા,
દાહિમસાર સોળ તોલા અને અશ્વલેપતસ આઠ
તોલા એ સધળા પદાર્થોનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તે
ચૂર્ણ પ્રવીણ વેધે દરદીને આપવું. આ ચૂર્ણ
'પિપ્પલ્યાદ્યચૂર્ણ' કહેવાય છે; તે મધની સાથે
અથવા જિના પાણીની સાથે લીધું હોય તો મંદ
થયેલા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે; અને અરશ,
અહણી, ગોળો, પેટના રોગ, ભગંદર, કૃમિઓ,
ચળ તથા અરુચિ એ રોગોને નાશ કરે છે.
આમવાતનું કૌર્ષ પશુ ઔષધ આ ઔષધથી
શ્રેષ્ઠ નથી. ૩૨-૩૬

પથ્યાદ્ય-ચૂર્ણ*

પથ્યાવિશ્વયવાનીમિસ્તુલ્યામિશ્નૂર્ણિતં પિવેત્ ।
તક્ષેણોષ્ણોદકેનાપિ કાક્ષિકેનાપ્યવા પુનઃ ॥ ૩૭ ॥
આમવાતં નિહન્યાશુ શોયં મન્દાગ્નિતામપિ ।
પીતસં કાસહૃદ્રોગં સ્વરમેદમરોચકમ્ ॥ ૩૮ ॥

અન્વય-પથ્યા-વિશ્વ-યવાનીમિઃ તુલ્યામિઃ ચૂર્ણિત
તક્ષેણ અપિ વા ઉષ્ણોદકેન અથ પુનઃ કાક્ષિકેન પિવેત્,
(તત્) આમવાતં શોય મન્દાગ્નિતા પીતસં કાસ-હૃદ્રોગ
સ્વરમેદમ્ મરોચકમ્ અપિ આશુ નિહન્તિ ॥

* પથ્યા આદ્યા યેવા તાનિ-પથ્યાયાનિ, યેવા
ચૂર્ણમ્-જેમા હરડે પહેલી હોય છે, એવાં એસડિયાનું
ચૂર્ણ-પથ્યાદ્યચૂર્ણ કહેવાય છે.

હરડે, સૂંઠ અને અજમો સમભાગે લઈ
ચૂર્ણ કરી તક-છાશ, ગરમ પાણી કે કાંઈ
સાથે તે પીવું; એટલે આમવાત, સોજે,
જઠરાગ્નિનું મંદપણ, સળેખમ, ઉધરસ, હૃદ-
યનો રોગ, સ્વરસેદ અને અરુચિને તે
તરત નાશ કરે છે. ૩૭, ૩૮

રસોનાદિ કપાય*

રસોનવિશ્વનિર્ગુણીસ્વાયમામાદિતઃ પિવેત્ ।
નાતઃ પરતરં કિચ્છિદામગ્રાતસ્ય મેપજમ્ ॥ ૩૯ ॥

અન્વયઃ-આમાદિતઃ રસોન-વિશ્વ-નિર્ગુણી-સ્વાયમ્
પિવેત્, અતઃ પરતરં આમવાતસ્ય કિંચિદ્ મેપજં ન (અસ્તિ) ॥

આમથી પીડાયેલા માણસે લસણ, સૂંઠ
અને નગોડનો ક્વાથ પીવે; આ ક્વાથથી
શ્રેષ્ઠ આમવાતનું કૌર્ષ ઔષધ નથી. ૩૯

રાસ્નાપંચક ક્વાથ+

રાક્ષાં ગુહ્ચીમિરણં દેવદાદ મહૌષધમ્ ।
પિવેત્ સર્વાન્નિકે વાતે સામે સન્ધ્યસ્થિમજ્જો ॥

અન્વય-સર્વાન્નિકે સામે સન્ધ્ય-અસ્થિ-મજ્જો વાત
રાક્ષાં ગુહ્ચીમ્ એરણ્ઠ દેવદાદ મહૌષધ પિવેત્ ॥

સર્વોગવાત, આમવાત અથવા સ્નાંધા-
ઓમાં, અસ્થિઓમાં કે મજ્જામાં રહેલો વાત
હોય તો રાક્ષા, ગળો, એરડો, દેવદાર અને
સૂંઠનો ક્વાથ પીવે. ૪૦

પિપ્પલ્યાદિ ક્વાથ

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકનાગૈઃ ।
વચચિતં વારિ તત્ પેયમામવાતવિનાશનમ્ ॥

અન્વયઃ-પિપ્પલી-પિપ્પલીમૂલ-ચવ્ય-ચિત્રક-નાગૈઃ
વચચિત વારિ પેયં, તત્ આમવાતવિનાશન (भवति) ॥

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને
સૂંઠનો ક્વાથ કરી એ પાણી પીવું; તે આમ
વાતને નાશ કરે છે. ૪૧

સારાડીના ક્વાથ સાથે કચ્છરાનો તથા
સૂંઠનો કલક

શરીરવિશ્વૌષધીકલ્કં ચર્મામ્શ્વાયસંયુતમ્ ।
સસરાત્રં પિવેજ્જનુરામવાતવિનાશનમ્ ॥ ૪૨ ॥

* રસોનઃ આદિયેવાં તાનિ-રસોનાદીનિ, યેવા
કપાયઃ-લસણ જેઓમાં પહેલું હોય છે, એવા
એસડિયાનો ઉકાળો રસોનાદિ ક્વાથ કહેવાય છે

+ પચાનાં સંઘઃ પચકં, રાક્ષાસહિતં પચક-રાક્ષા-
પચક, તસ્ય કાથઃ-રાસ્ના સહિત પાંચ એસડિયાનો
ઉકાળો રાસ્નાપંચક-ક્વાથ કહેવાય છે.

અન્વય:-શરી-વિશ્રોધવી-ષ્ટક વર્ષમ્-વચાય-મુન
સત્તરામ જન્તુ: વિદે, (તત્) આમવાતનિગ્નનમ્ ॥

કચૂરો તથા સૂંઠનો કંક સાટોડીના
કવાથ સાથે માત દિવમ સુધી પીવો; તે
આમવાતનો નાશ કરે છે. ૪૨

રાત્રનારાશક કવાથ:-

રાત્રાડમૃતારવચદેવદાર, -ત્રિકષ્ટકૈરણપુન-
ર્તવાનામ્ । કવાથં વિવેદાગરચૂર્ણમિદ્રં, જરુઓ-
રવાર્થત્રિકગૃહશૂલી ॥ ૪૩ ॥

અન્વય:-જડા-કદ-વાથ-ત્રિક-ગૃહ-શૂલી રાત્રા-
અમૃતા-મારવપ-વેદાદ-ત્રિકષ્ટક-પ્રણ-પુનર્તવાના
કાથં નાગરચૂર્ણમિદ્ર વિવેત્ ॥

જેને પિંડીઓ, સાથળો, પડખાં, ફલાના
માંધા તથા પીઠમાં શૂળ નીકળતું હોય તેણે
રાત્રના, ગળો, ગરમાળો, દેવદાર, ગોખરુ,
એરંટો અને સાટોડીનો કવાથ સૂંઠના ચૂર્ણ
સાથે પીવો. ૪૩

દશમૂળનો ઉકાળો અને બીજા ઉપાયો
આમવાતે કળાયુક્તં દશમૂલીગલં વિવેત્ ।

પ્રાપ્તેદ્વાડપ્યમવાચિધં ગુદ્ધર્ચો નાગરેણ વા ॥ ૪૪ ॥

અન્વય:-આમવાતે કળાયુક્તં દશમૂલીગલં વિવેત્,
અપિ વા અમવા-વિધં નાગે, યા નાગરેણ ગુદ્ધર્ચો

પીલુ; તે આમાશયનો વાયુ મટાડે છે. ૪૫

પુનર્નવાદિ ચૂર્ણx

પુનર્નવાડમૃતા ગુણ્ડી શનાદા ગૃહદારકમ્ ।
શરી મુણ્ડતિકાચૂર્ણમારનાલેન પાયયેત્ ॥ ૪૬ ॥

આમાશયોચ્ચાતર્ણે ચૂર્ણે પેયં મુગામ્બુના ।

આમવાતં નિહન્ત્યાનુ ગૃધ્રમીનુસ્તામપિ ॥ ૪૭ ॥

અન્વય:-પુનર્નવા અમૃતા શરી કતાદા ગૃહદારક
શરી-મુણ્ડતિકા-ચૂર્ણ-મારનાલેન (વદ) પાયયેત્ ।
આમાશય-ઉચ્ચ-નાલનુ (દર) ચૂર્ણ મુગામ્બુના (અપિ)
પેયમ્, (તદ્) આમવાતમ્ ઉદ્ધર્મ ગૃધ્રમીમ્ અપિ આનુ
નિહન્તિ ॥

સાટોડી, ગળો, સૂંઠ, સુવા, વરધારો,
કચૂરો અને ગોરખમુંડીનું ચૂર્ણ કરી આર-
નાલની સાથે પાવું (આરનાલનું તાજા
પ્રથમ ખંડમાં ભેવું), તેમજ આમાશયમાં
ઉત્પન્ન થયેલા વાયુનો નાશ કરનારું તે ચૂર્ણ
સુખકારી (લગાર ગરમ) પાણી સાથે પણ
પિવાય છે; તે ચૂર્ણ આમવાતનો તથા ઉદ્ધત
ગૃધ્રમી રોગનો પણ તરત નાશ કરે છે. ૪૬, ૪૭

કાંશુ માથે સૂંઠનું ચૂર્ણ

કર્ચે નાગરચૂર્ણમ્ કાશ્વિકેન વિવેત્ સદા ।

આમવાતપ્રશમનં વક્ત્રવાતારં પરમ્ ॥ ૪૮ ॥

એરંડ-તૈલ

મામવાતગજેન્દ્રસ્ય શરીરવનચારિણઃ ।

एक एव निहन्ताऽऽशु एरण्डस्नेहकेसरी ॥ ૫૦ ॥

અન્યયઃ-શરીરવનચારિણઃ મામવાતગજેન્દ્રસ્ય એકઃ
एरण्डस्नेहकेसरी आशु निहन्ता ॥

શરીરરૂપી વનમાં ફરતા આમવાતરૂપી
મોટા હાથીનો એકલો એરંડિયા તેલરૂપી
સિંહ જ તરત નાશ કરે છે. ૫૦

એરંડ તૈલયુક્ત કરડે

एरण्डतैलयुक्तां, हरीतकीं भक्षयेन्नरो विषिवत् ।

आमानिलातिमुक्तो, गृध्रसीवृद्धार्द्रतो नियतम् ॥

અન્યયઃ-આમાનિલ-અર્દ્રયુક્તઃ ગૃધ્રસી-વૃદ્ધિ-અર્દ્રિતઃ
नरः हरीतकीम् एरण्डतैलयुक्तां विषिवत् नियत भक्षयेत् ॥

આમવાતથી, ગૃધ્રમીથી કે વધરાવળથી
ચીડાયેલા માણસે કરડેના ચૂર્ણને એરંડિયા
તેલથી મિશ્ર કરી વિધિપૂર્વક અવશ્ય ખાવું
બેધએ. ૫૧

ગરમાળાનાં પાંદડાંનો પ્રયોગ

आरग्वधस्य पत्राणि मृष्टानि कटुतैलतः ॥

आमघ्नानि नरः कुर्यात् सायं भकावृतानि च ॥

અન્યયઃ-સાયં કટુતૈલતઃ મૃગાનિ આરગ્વધસ્ય
पत्राणि नरः भक्त-आवृतानि कुर्यात्, (तानि) च
आमघ्नानि (भवन्ति) ॥

સાથંકાળે સરસિયા તેલમાં શેકેલાં ગર-
માળાનાં પાંદડાં ખાઈને તે પછી માણસે
સાંજનો ખોરાક લેવો; એ રીતે (ખાધેલાં તે)
પાંદડાં આમનો નાશ કરનારાં થાય છે. ૫૨

આમવાતનો પેટા રોગ કટીઝહનુ*

लक्षणे तथा चिकित्सा

વાયુઃ કટ્યાશ્રિતઃ શુદ્ધઃ સામો વા જનયેદ્વજમ્ ।
કટીમ્હઃ સ પવોકઃ પદ્મગુઃ સન્ધ્યોર્દ્યયોર્વઘાત્ ॥

શુષ્કીગોમુરુકસ્વાથ. પ્રાતઃ પ્રાતર્નિપેવિતઃ ।

સામે વાતે કટીશૂલે પાચનં રુક્ષણાશનમ્ ॥ ૫૩ ॥

યવશ્કારસમાયુક્તં મૂત્રકુચ્છવિનાશનમ્ ।

દશમૂલીરુપાયેણ પિવેદ્વા નાગરામ્ભસા ॥ ૫૫ ॥

કટીશૂલેષુ પાતવ્યં તૈલમેરુડસમ્ભવમ્ ।

મહૌયઘગુહ્ચયોષ્ઠ ક્વાયં પિપ્પલિસંયુતમ્ ॥ ૫૬ ॥

* કટ્યાઃ મ્હઃ યસ્મિન્ શુદ્ધાત સામાદ્વા વાતાત-
સ કટિમ્હઃ-શુદ્ધ વાયુથી કે આમયુક્ત વાયુથી જેમાં
કેડા ઝલાઈ બાથ છે, તે કટીઝહ નામનો આમ-
વાતનો જ પેટા રોગ કહેવાય છે.

પિવેદ્વામે સરુક્ષોષ્ઠે કટીશૂલે વિશેષતઃ ।

વિશાચ્ચેરુણ્ડયોજ્ઞાનિ પિપ્પ્રા ક્ષીરે વિપાચયેત્ ॥

તત્પાયસં કટીશૂલે ગૃધ્રસ્યં પરમૌયઘમ્ ।

સર્પિસ્તલં ગુદં શુકં પદ્મમં ત્રિશ્વમેયજમ્ ॥ ૫૮ ॥

પીતમેતદ્ભવેત્સયસ્તર્પણં કટિશૂલનુત્ ।

ન હિ ચૈતત્સમં કિઞ્ચિદ્ધિરામે કટિમારુને ॥ ૫૯ ॥

સુરતકચલ્લસદિતં, ગોમૂતં સ્થાપિતનુ સતાહમ્ ।

હિહ્ગુચ્ચાશતપુષ્પા, સંઘ્વયુક્તેન તેનાઽપ ॥

તત્પુટપન્થં હન્યાત્, કટીરુજં દારુણં પુંસામ્ ॥ ૬૦ ॥

આમમેદોદૃદ્ધિમવાનુ, વિકારોશ્ચાનિલોદ્ધવાનુ ॥

અન્યયઃ-શુદ્ધઃ વા સામ વાયુઃ કટ્યાશ્રિતઃ (નર)

रज जनयेत्, सः एव कटीमृदः उक्तः, द्वयो. रुक्णो

वपात् सः एा वज्रः उक्तः ॥ शुष्कीगोमृरुक्काप

प्रातः प्रातः निपेवितः (सन्) सामे वात कटीशूले पाचन

रुक्षणाशन (च) भवति । एरण्डममव तैल वरशर

समायुक्त मूत्रकुच्छविनाशनम् (भवति), कटीशूलेषु

दशमूलीरुपायेण पिबेत्, वा नागर-अममसा पाण्ड्यम्,

आमे सहर्-फोष्टे विशेषतः कटीशूले च महपथ

गुह्नव्योઃ ક્વાથ પિપ્પ્રાસયુત પિવેત્, ઇરુણ્ડીજ્ઞાનિ

विशोध्य क्षीरे पिप्प्रा विपाचयेत्, तत् पायस कटीशूले

गृध्रस्यं परम-औषध (भवति), सर्पिः तैल गुड शुच

पथमं विश्वमेयजम्-एतत् पीत (चैन्) सद्यन्-पण

कटिशूलनુત્ (સ્પાત્), નિરામે કટિમારુને ચ ઇન્દ્રન

किचित् न हि (अस्ति), सुरतक-चल्लसदितं गोमूत

तु सताह स्थापित (कुर्यात्), अथ तेन हिह्गु-वचा-

शतपुष्पा-संघ्वयुक्तेन पुटरुजं तत् पुषा दारुण

कटीरुजम्, आममेदोदृद्विभवान् च अति-उद्भवान्

विकारान् हन्यात् ॥

શુદ્ધ અથવા આમવાળો વાયુ કેડો

આશ્રય કરી પીડા ઉત્પન્ન કરે છે; એ જ

રોગ ‘કટીઝહ’ કહેવાય છે; ને બંને સાથળ

નકામાં થવાથી એ જ ‘પંશુરોગ’ કહેવાય છે.

સૂક અને ગોખરનો ક્વાથ નિત્ય પ્રાતઃકાલે

સેવ્યો હોય તો આમવાતમાં, કટીશૂળમાં

આમનું પાચન કરે છે અને રોગનો નાશ

કરનાર થાય છે. એરંડિયુ તેલ જવખાર

નાળી પિવાય તો તે મૂત્રકુચ્છ મટાડે છે

અને તે જ એરંડિયુ તેલ કટિશૂળમાં દશ

મૂળના ક્વાથની સાથે અથવા સૂકેના ક્વાથની

સાથે પીવું; આમ ઉપર, કોહાની પીડા ઉપર અને

વિશેષે કરી કટીઝહ ઉપર સૂક તથા ગળોનો

ઠવાય પીપરનું ચૂર્ણ નાખી પીવે. ગેરંડીનાં બિયાં સાફ કરી વાટી દૂધમાં પકાવવાં; તે દૂધપાક કટીચક્રમાં તથા ગૃધ્રસીમાં શ્રેષ્ઠ ઔષધરૂપ થાય છે. ઘી, તેલ, ગેળ, અથાણાનું પાણી અને પાચમી સૂંઠ એ બે પિવાય તે તે તરત તૃપ્તિ કરે છે અને કટીચક્રને મટાડે છે. આમ વગરના કટીચક્ર ઉપર આના સમાન કોઈ ઔષધ નથી. દેવદારની છાલને સાત દિવસ સુધી ગોમૂતમાં રાખી મૂકવી. પછી એ છાલને હિંગ, વજ, સુવા અને સિંધવ સાથે વાટી પુટપાકની રીતે પકાવી ઉપયોગમાં લેવાથી માણસોની ઠારુણ કટીચક્રની પીડાને તેમ જ આમની, મેહની તથા પવનની વૃદ્ધિથી થયેલા બીજા વિકારોને પણ તે મટાડે છે. ૫૩-૬૧

અમૃતાઘ ચૂર્ણ

અમૃતાનાગરગોશુર, મુણ્ડતિકાવરુણકૈઃ કૃતં ચૂર્ણમ્ । મસ્ત્વારનાલપીતં, સામાનિલનાશનં સ્થાતમ્ ॥ ૬૨ ॥

અન્વય.-અમૃતા-નાગર-ગોશુર-મુણ્ડતિકા-વરુણકૈઃ કૃતં ચૂર્ણ મસ્તુ-આરનાલપીત (સત્) સામાનિલનાશનં સ્થાતમ્ ॥

ગળો, સૂંઠ, ગેળરુ, ગેરખમુંડી અને વાયવરણાનું ચૂર્ણ કરી (પ્રથમ ખંડમાં જણાવેલ) મસ્તુની સાથે તથા આરનાલની સાથે પિવાય તે તે આમવાતનો નાશ કરનાર કહેવાય છે. ૬૨

અલંબુપાદિ ચૂર્ણ

અલંબુપા ગોશુરકં ત્રિફલાનાગરામૃતાઃ । યયોત્તરં ભાગવદ્વ્યા શ્યામાચૂર્ણજ્ઞ તત્સમમ્ ॥ ૬૩ ॥ પિચ્ચેન્મસ્તુસુપાતકાશ્વિજોષોદકેન વા ।

આમવાતે જયત્યાગુ સશોયં વાતશોણિતમ્ ॥ ૬૪ ॥ ત્રિકજાનુરુસન્ધિસ્થ-જ્વરારોચકનાશનમ્ ।

અલંબુપાદિકં ચૂર્ણે રોગાનીકવિનાશનમ્ ॥ ૬૫ ॥ અલંબુપા ગોશુરકં મૂલં વરુણકસ્ય ચ ।

હરીતસ્પશ્વધાત્રીભિઃ પ્રસિદ્ધા ત્રિફલા ક્રમાત્ । પ્રત્યેકં તેન વા યુજ્જ્વાપ્દ ભાગર્થિયયોત્તરમ્ ॥ ૬૬ ॥

અન્વય:-અલંબુપા ગોશુરક ત્રિકજા-નાગર-અમૃતાઃ યયોત્તર ભાગવદ્વ્યા, ચ તત્સમં શ્યામાચૂર્ણ મસ્તુ-નુરા-

× અમૃતા યાયા ચેર્ષા તાનિ અમૃતાવાનિ, તેર્ષા ચૂર્ણમ્-ગળો જેમાં પહેલી હોય છે, એવાં ઓસડિયાંનું ચૂર્ણ અમૃતાઘચૂર્ણ કહેવાય છે.

તક-કાશ્વિક-ઝળોદકેન વા પિવેત્, (તત્) આમવાત સશોય વાતશોણિત ત્રિક-જાનુ કઠ-સન્ધિસ્થ-જ્વર-અરોચક-નાશનમ્ (ભવતિ, इदम्) અલંબુપાદિક ચૂર્ણ રોગાનીક-વિનાશનં (સ્થાત્), હરીતરી-અશ્વ-ધાત્રીભિઃ ત્રિફલા પ્રસિદ્ધા, ક્રમાત્ તેન વા પ્રત્યેક યયોત્તર ભાગ-ર્થિય યુજ્જ્વાત ॥

એક ભાગ ગેરખમુંડી, બે ભાગ ગેળરુ, ત્રણ ભાગ ત્રિકજા, ચાર ભાગ સૂંઠ, પાંચ ભાગ ગળો અને તે બધાં જેટલું નસોતરનું ચૂર્ણ, સર્વ એકઠાં કરી મસ્તુ, મદિરા, છાશ, કાંજ કે ગરમ પાણીની સાથે પિવાય તે તે આમવાત, સોળવાળું વાતરક્ત, ફૂલાના સાંધાનો દુખાવો, ગોઠણના તથા માથળના સાંધાઓની પીડા તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. આ અલંબુપાદિ ચૂર્ણ શેગોનો મૈન્યનો નાશ કરનાર છે. હરડે, બહેડાં અને આમળાં એ ત્રણ મળી ત્રિકજા પ્રસિદ્ધ છે; એ ત્રિકજાનો આ ચૂર્ણમાં અતુકમે એકએકથી વધતા ભાગે ઉપયોગ કરવો. ૬૩-૬૬

બીજા પ્રકારનું અલંબુપાદિ ચૂર્ણ અલંબુપા ગોશુરકં મૂલં વરુણકસ્ય ચ । ગુદ્વત્તી નાગરજ્વલિ સમભાગાનિ કારયેત્ ॥ ૬૭ ॥ કાશ્વિકેન તુ તત્પેયં વિઢાલપદમાત્રમ્ । આમવાતે પ્રવૃદ્ધે ચ યોગોડ્યમમૃતોપમઃ ॥ ૬૮ ॥

અન્વય.-અલંબુપા ગોશુરકં વરુણકસ્ય ચ મૂલં ગુદ્વત્તી ચ નાગર-इति સમભાગાનિ કારયેત્, વિઢાલ-પદમાત્રક તુ તત્ કાશ્વિકેન (સદ્) પેયમ્, પ્રવૃદ્ધે ચ આમવાતે અથ યોગઃ અમૃત-ઉપમઃ (ભવતિ) ॥

ગેરખમુંડી, ગેળરુ, વાયવરણાનાં મૂળ, ગળો અને સૂંઠ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી એક રૂપિયાભાર ચૂર્ણ કાંજની સાથે પીવું; વૃદ્ધિ પામેલા આમવાત ઉપર આ પ્રયોગ અમૃત સમાન થાય છે. ૬૭, ૬૮

ત્રીજા પ્રકારનું અલંબુપાદિ ચૂર્ણ અલંબુપા ગોશુરકં ગુદ્વત્તી વૃદ્ધદાઠમ્ । પિપ્પલી ત્રિવૃતા મુસ્તા વરુણં સપુનર્નમ્ ॥ ત્રિફલા નાગરજ્વલિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ ॥ ૬૯ ॥

* અમૃતા યાદિર્દેર્ષા તાનિ અમૃતાવાનિ, તેર્ષા ચૂર્ણમ્-ગેરખમુંડી જેમાં પહેલી હોય છે, એવાં ઓસડિયાંનું ચૂર્ણ-અલંબુપાદિચૂર્ણ કહેવાય છે.

મસ્તવારનાલત્રકેણ પયોમાંસરસેન વા ।

આમવાતં નિહન્યાશુ શ્વયથું સન્ધિસંસ્થિતમ્ ॥૭૦॥

અન્વય - અલમ્બુષા ગોઘ્રુક ગુહ્વી વૃદ્ધદાસક પિપ્પલી ત્રિટતા મુસ્તા વશ્ણ સપુનર્વ ત્રિકાચ વ નાયમ્, ઇતિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયત્, મસ્તુ-આરનાલ-ત્રકેણ વા પયોમાંસરસેન (પીત તત્ત્વ) આશુ આમવાત (વ) સન્ધિસંસ્થિત શ્વયથુ નિહન્તિ ॥

ગોરખસુડી, ગોખરુ, ગળો, વરધારો, પીપર, નસોતર, મોથ, વાયવરણી, સાટોડી, ત્રિફલા અને સૂંઠનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું અને તે મસ્તુ-દહીની ઉપરનું પાણી, આરનાલ, તક-છાશ, હ્રદ કે માસના રસાની સાથે પીવું; એટલે તરત આમવાત અને સાધાઓમા રહેલો સોળો પણ તે મટાડે છે. ૬૬, ૭૦

વૈશ્વાનરચૂર્ણ

માણિમન્થસ્ય માગા દ્વૌ યવાન્યાસ્તદ્વદેવ તુ ।
માગાલ્કયોઽજમોદાયા નાગરાદ્માગવજ્જકમ્ ॥૭૧॥
દશ દ્વૌ ચ હરીતક્યા સૂક્ષ્મં ચૂર્ણીકૃતં શુભમ્ ।
મસ્તવારનાલત્રકેણ સર્વિપોષ્ણોદકેન વા ॥૭૨॥
પીતં જયત્યામવાતં ગુલ્મ હૃદ્વસ્તિજાન્ ગદાન્ ।
પ્રીહાનં પ્રન્થિશૂલાદીનાનાહં ગુદજાનિ ચ ॥૭૩॥
વિશ્વઘં જાઠરાન્ રોગાન્ કદીયસ્તિસમુત્પિતાન્ ।
વાતાનુલોમનમિદં ચૂર્ણં વૈશ્વાનર સ્મૃતમ્ ॥૭૪॥

અન્વય - દ્વૌ માગો માણિમન્થસ્ય તદ્વત્ એવ તુ યવાન્યા, ત્રય માગા અજમોદાયા, નાગરાદ માગ પવ્ક, દશ ચ દ્વૌ હરીતક્યા, સૂક્ષ્મ શુભ ચૂર્ણીકૃત મસ્તુ-આરનાલ-ત્રકેણ વા સર્વિપા ઉષ્ણોદકેન પીત (ચેત્) આમવાત ગુલ્મ હૃદ-વસ્તિજાન્ ગદાન્ પ્રીહાન પ્રન્થિ-શૂલ-આદીન્ બાનાહ વ ગુદજાનિ વિશ્વઘ જાઠરાન્ રોગાન્ કટિ-વસ્તિ-સમુત્પિતાન્ (રોગાન્ ચ) જયતિ, इद વૈશ્વાનર ચૂર્ણ વાતાનુલોમન સ્મૃતમ્ ॥

બે ભાગ મેધવ, બે ભાગ અજમો, ત્રણ ભાગ અજમોદ, પાંચ ભાગ સૂંઠ અને ખાર ભાગ હરડેનું ખારીક ઉત્તમ ચૂર્ણ કરી મસ્તુ, આરનાલ, તક-છાશ, ઘી કે બીના પાણીની સાથે તે પિવાય તો આમવાત, ગોળો, હૃદયનો રોગ, મૂત્રાશયના દરદ, બરલનું

દરદ, ગાંઠ, શૂળ વગેરે, પેડુંનો આક્રુરો, અર્શસ, મલબધ, જઠરના રોગો અને કેડના તથા મૂત્રાશયના રોગોને મટાડે છે. આ 'વૈશ્વાનર' નામનું ચૂર્ણ વાયુનું અતુલોભન કરી તેને યોગ્ય રસ્તે લાવનાર છે. ૭૧-૭૪

અસીતક ચૂર્ણ

અસીતકં માર્ગધિકા ગુહ્વી, ર્યામાવરાહીજ્ઞ વર્ણશુષ્ઠી । સમા ધૃતા કૃત્સ્નમિદં તુ ચૂર્ણં, પિપેત્તુદ્ધોદકમણ્ડયૃષે ॥ ૭૫ ॥

તકૈ રસૈર્મધસમસ્તુભિર્વા, યયેષ્વેષ્ય ચ ભોજનસ્ય । સગ્રાહુકં ગૃધ્રસિપ્પજ્ઞવાતં, વિશ્વાચિ ત્વીપ્રતિત્વીરોગાન્ ॥ ૭૬ ॥

જહામવાતાદિતવાતરક્તં, કટીપ્રહ ગુલ્મગુદા મયજ્ઞ । સક્રોષ્ટુકં પાણ્ડુરોગ્રશોકં, હન્યાદુલ્લ સ્તમ્ભમુદીર્ણવેગમ્ ॥ ૭૭ ॥

અન્વય - અસીતક માર્ગધિકા ગુહ્વી ર્યામા-વરાહી ગજકળ-શુષ્ઠી સમા ધૃતા, इद તુ તત્ કૃત્સ્ન ચૂર્ણં ઉષ્ણોદક-મણ્ડ-યૃષે તકૈ રસૈઃ મધ-સમસ્તુભિ વા પિબેત્, યયેષ્વેષ્ય ચ ભોજનસ્ય સગ્રાહુક ગૃધ્રસિપ્પજ્ઞવાત વિશ્વાચિ-ત્વી-પ્રતિત્વી-રોગાન્ ગ્રહ્યા-આમ વાત-અદિત-વાતરક્ત કટીપ્રહ ગુલ્મ-ગુદ-આમય ચ સક્રોષ્ટુક પાણ્ડુ-ગદ-ઉપશોક ચ ઉદીર્ણવેગમ્ ઉલ્લસ્ય હન્યાત ॥

કાળો ફૂં પો, પીપર, ગળો, નસોતર, વાશાહીકંદ, એરંડો અને સૂંઠ સમભાગે લઈ સઘળાનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ બીના પાણી સાથે, મંડની સાથે, ચૂપની સાથે, તક-છાશની સાથે, માસના રસાની સાથે, મધની સાથે અથવા દહીના પાણી-મસ્તુની સાથે પીવું જે માણસ આહાર તથા વિહાર ઇચ્છા પ્રમાણે કરે છતાં આ ચૂર્ણ તેના અપખાદક, ગૃધ્રગ્ની, ખજ, વિશ્વાગ્ની, ત્વી, પ્રતિત્વી નામનો રોગ, આમવાત, અદિત, વાતરક્ત, કટીચક્ર, ગોળો, અરશ, ક્રોધકશીર્ષ, પાડું રોગ, ઝેર, ઉપસોળ અને પ્રબળ વેગવાળો બિરુદત લા એ રોગોનો નાશ કરે છે. ૭૫-૭૭

× વૈશ્વાનરસમ્યન્ધિ ચૂર્ણમ્-અગ્નિતત્વના વિશેષ સખધવાળું હોઈ અગ્નિપ્રદીપક વધુ હોવાથી આ વૈશ્વાનરચૂર્ણ કહેવાય છે

+ અસીતકપ્રધાન ચૂર્ણમ્-જેમા કાળો ફૂં પો પહેલો હોય છે, એવા ઓસડિયાનું ચૂર્ણ અસીતક ચૂર્ણ કહેવાય છે

શુ'ઠીધાન્યકષુત*

શુષ્ઠીનાં પટ્પલં પિષ્ઠ ધાન્યકં દ્વિપલં તથા ।
ચતુર્ગુણં જલે દત્ત્વા ઘૃતપ્રસ્થ વિપાચયેત્ ॥૭૮॥
વાતશ્લેષ્મામયાન્ હન્યાદાગ્રવૃદ્ધિકરં પરમ્ ।
દુર્નામશ્વાસકાસપ્ત યલવર્ણાન્નિવર્ધનમ્ ॥૭૯॥

અન્ય-શુષ્ઠીના પટ્પલ તથા દ્વિપલ ધાન્યક
પિષ્ઠ (દત્ત્વા તથુક્ત) ઘૃતપ્રસ્થ ચતુર્ગુણ જલ દત્ત્વા
વિપાચયેત્ । (તદ્ ઘૃતમ્) પરમ્ અમિત્રદિકર ઘલ-વર્ણ-
અમિવર્ધન દુર્નામ-શ્વાસ-કાસપ્ત (તથા) વાત-શ્લેષ્મા-
આમયાન્ હન્યાત્ ॥

એવીસ તોલા સૂઠ અને આઠ તોલા
ધાણાનો કલક કરી તે કલક મહિત ચોસઠ તોલા
ધીને ચોગણા પાણીમાં પકાવવું, એટલે
'શુ'ઠીધાન્યક-ઘૃત' તૈયાર થાય છે. આ ધી
અગ્નિને સારી પેઠે વધારે છે, અળ આપે છે,
શરીરનો રંગ સારો કરે છે અને વાયુસંબંધી
રોગ, કફસંબંધી રોગ, અર્શસ, શ્વાસ તથા
ઉધરસને મટાડે છે. ૭૮, ૭૯

શુ'ઠીધૃત+

સર્પિર્નાગરફલકેન સૌમીરં તચતુર્ગુણમ્ ।
સહમગ્નિકરં શ્રેષ્ઠમામવાતહરં પરમ્ ॥૮૦॥
પુષ્પયર્થે પયસા સાધ્યં દધ્ના વિષ્ણૂન્સપ્ત્રેહ ।
દીપનાર્થે મતિમતા મસ્તુના ચ પ્રકીર્તિતમ્ ॥૮૧॥

અન્ય-નાગરફલકેન (સહ) તચતુર્ગુણ સૌમીર
(ચ) સર્પિ. સિદ્ધ શ્રેષ્ઠ અમિર, પરમ્ આમવાતહર
(મવતિ) । મતિમતા પુષ્પયર્થે પયસા, વિષ્ણૂન્સપ્ત્રેહ
દધ્ના, દીપનાર્થ ચ મસ્તુના સાધ્ય પ્રકીર્તિતમ્ ॥

સૂઠનો કલક નાખી તેનાથી ચોગણા
(પ્રથમ ખંડમાં કહેલ) સૌવીરમાંથી પકાવવું,
એટલે તે 'શુ'ઠીધૃત' તૈયાર થાય છે. એ
શ્રેષ્ઠ ધી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવામાં ઉત્તમ હોઈ
આમવાતને મટાડે છે. બુદ્ધિમાન વૈદે તે ધી
પુષ્ટિ માટે પકાવવું હોય તો દૂધ સાથે,
ગાડાની તથા મૂત્રની અટકાયત મટાડવા
પકાવવું હોય તો દહીં સાથે અને અગ્નિને

* શુષ્ઠી ચ ધાન્યક ચ-અન્યો સમાહાર: શુષ્ઠી-
ધાન્યક, શુષ્ઠીધાન્યકપક્વ ઘૃતમ્-સૂઠ અને ધાણાનો
કલક નાખી પકાવેલું ધી શુ'ઠીધાન્યકઘૃત કહેવાય છે.

+ શુષ્ઠીવલ્કલપક્વ ઘૃતમ્-સૂઠનો કલક નાખી કાણ
વગેરે સાથે પકાવેલું ધી શુ'ઠીધૃત કહેવાય છે

પ્રદીપ્ત કરવા પકાવવું હોય તો દહીંના પાણી-
મસ્તુ સાથે પકાવવા કહેલ છે. ૮૦, ૮૧

બીજા પ્રકારનું શુ'ઠીધૃત
નાગરફવાયકલ્કાભ્યાં ઘૃતપ્રસ્થ વિપાચયેત્ ।
ચતુર્ગુણેન તેનાથ કેવલેન જલેન ચા ॥૮૨॥
વાતશ્લેષ્માપ્રશમનમગ્નિસન્દીપનં પરમ્ ।
નાગરં ઘૃતમિત્યુકં કટીશૂલામનાશનમ્ ॥૮૩॥

અન્ય-(વૈયઃ) ઘૃતપ્રસ્થ (ચતુર્ગુણ-) નાગરનાથ-
લ્કાભ્યામ્ અથવા કેવલેન ચતુર્ગુણેન જલેન વિપાચયેત્,
(તદ્) 'નાગર ઘૃતમ્' इति उक्तं, વાત-શ્લેષ્માપ્રશમનમ્,
પરમ્ અમિત્રદીપન, કટીશૂલ-આમનાશનમ્ (મવતિ) ॥

ચોસઠ તોલા ધીને તેનાથી ચોગણા સૂઠના
કવાથમાં સૂઠનો કલક નાખી અથવા એકલા
ચોગણા પાણીમાં પકાવવું એટલે તે પણ
'શુ'ઠીધૃત' તૈયાર થાય છે. એ ધી વાયુને
તથા કફને અત્યંત શમાવે છે, અગ્નિને સારી
રીતે પ્રદીપ્ત કરે છે અને કટીગ્રહને તથા આમને
પણ મટાડે છે. ૮૨, ૮૩

કાન્નિકાધ ઘૃત+

હિસ્તુ ત્રિકટુકં ચર્ય માણિમન્યં તથૈવ ચ ।
ફલકાન્ કૃત્વા તુ પલિકાન્ ઘૃતપ્રસ્થ વિપાચયેત્ ॥
આરનાલાદકં દત્ત્વા તત્સર્પિર્જટરાપહમ્ ।
શૂલં વિચન્ધમાનાહમામવાતકટીપ્રહમ્ ॥

નાશયેદ્રહ્ણીરોપં મન્દાગ્નેર્દીપનં પરમ્ ॥૮૫॥

અન્ય-હિસ્તુ ત્રિકટુક ચર્ય તથા ચ માણિમન્યમ્
અવ- (અથા) તુ પલિકાન્ કન્વાન્ કૃત્વા (તથુક્ત)
ઘૃતપ્રસ્થમ્ આરનાલ-આદક દત્ત્વા વિપાચયેત્ । તત્
સર્પિ મન્દાગ્ને. પર દીપન જટરાપહ (તથા) શૂલ
વિચન્ધમ્ આનાહમ્ આમવાત-કટીપ્રહ મહ્ણીરોપ નાશયેત્ ॥

હિંગ, સૂઠ, મરી, પીપર, અવક અને
મૈંધવનો એક એક તોલો કલક નાખી ચોસઠ
તોલા ધીને અગ્નિ છપ્પન તોલા કાંણમાં પકા
વવું એટલે 'કાંણકાઘૃત' તૈયાર થાય છે;
એ ધી મંદ થયેલા અગ્નિને સારી રીતે પ્રદીપ્ત
કરે છે, પેટના રોગોનો નાશ કરે છે અને શૂળ,
મલબંધ, આર્દ્રો, આમવાત, કટીગ્રહ તથા

* કાન્નિકમ્ આચ ચેર્ષા તાનિ કાન્નિકાગ્નિ, તે:
પક્વ ઘૃતમ્-એમાં સૌથી વધારે કાણ હોય છે, એવા
આમડિયા નાખી પકાવેલું ધી કાન્નિકાઘૃત
કહેવાય છે

અહણીદોષનો નાશ કરે છે. ૮૪, ૮૫

શૂંગવેરાધ ઘૂત+

શુદ્ધવેર્યવધારપિપ્પલીમૂલપિપ્પલીઃ ।

પિપ્પલા વિપાચયેન્સર્પિરારનાલે ચતુર્ગુણે ॥ ૮૬ ॥

શૂનં વિચન્ધમાનાહમામવાતં કટીગ્રહમ્ ।

નાશયેદ્ ગ્રહણીદોષમગ્નિસન્દીપનં પરમ્ ॥ ૮૭ ॥

અનવયઃ-શુદ્ધવેર્યવધાર-પિપ્પલીમૂલ-પિપ્પલી. (પ્રત્યેકં પલિકાન્) પિપ્પલા (પ્રચયમાણક) સર્પિઃ ચતુર્ગુણે આરનાલે વિપાચયેત્ । (તદ્ ઘૂત) પરમ્ અગ્નિસન્દીપનં (સન્) શૂનં વિચન્ધમ્ આનાહમ્ આમવાત કટીગ્રહ ગ્રહણીદોષ નાશયેત્ ॥

આહુ, જવખાર, પીપરીમૂળ અને પીપર (હરેક એક એક તોલા) નો કદક નાખી (૧૪ તોલા) ધીને ચોગણુ આરનાલમાં પકાવેલું, એટલે 'શૂંગવેરાધ ઘૂત' તથા થાય છે. આ ધી અગ્નિને સારી રીતે પ્રદીપ્ત કરે છે અને શૂળ, મલખંધ, આદેશ, આમવાત, કટીગ્રહ અને અહણીદોષનો નાશ કરે છે. ૮૬, ૮૭

આમવાતમાં ઉપયોગી ઘૂતો તથા મસ્તુ વિવેદિન્દુઘૂતં ઘાપિ ધાન્વન્તરમથાપિ વા ।
મહાશુષ્કીઘૂતં ઘાપિ આમવાતે પુનઃ પુનઃ ॥ ૮૮ ॥
પત્ સિન્ધિલ્લહનં સર્પિર્દોષન પાચનશ્ચ વત્ ।

પત્ સર્વમામવાતેષુ યોજ્યં વા મસ્તુ પટ્પલમ્ ॥

અનવયઃ-આમવાત વિન્દુઘૂતમ્ અપિ વા ધાન્વન્તરમ્, અથવા મહાશુષ્કીઘૂતં વા અપિ પુનઃ પુનઃ યોજ્યમ્ । યત્ કિંચિત્ લેહન, દીપન ચ પાચન સર્પિઃ તત્ સર્વમ્ આમવાતેષુ યોજ્ય, વા પટ્પલં મસ્તુ (યોજ્યમ્) ॥

આમવાતમાં બિન્દુઘૂત અથવા ધાન્વન્તર ઘૂત અથવા મહાશુષ્કી ઘૂત વારંવાર પીવું. એકંદરે જે જે ધી કદને ઉખેડનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને આમવાત પાચન કરનાર હોય તે તે સઘળાં ધીનો આમવાત ઉપર ઉપયોગ કરવો અથવા ચોવીશ તોલા મસ્તુનો ઉપયોગ કરવો. ૮૮, ૮૯

અજમોદમરિચપિપ્પલી કે ગોળી

અજમોદમરિચપિપ્પલી, -વિઢકસુરદારુચિત્ર-શતાઘ્નાઃ । સૈન્ધવપિપ્પલિમૂલં, ભાગા નવકસ્ય

+ શુદ્ધવેર્યમ્ આથ ચર્મા તાનિ, શુદ્ધવેરાધઃ પક્વં ત્રં-જેમા આહુ પ્રથમ હોય છે, એવાં ઓસડિયાં નાખી પકાવેલું ધી શૂંગવેરાધઘૂત કહેવાય છે.

પલિકાઃ સ્યુઃ ॥ ૯૦ ॥

શુષ્કી દશપલિકા સ્યાત્, પલાનિ તાગન્તિ વૃદ્ધદારસ્ય । પથ્યાપલાનિ પશ્ચ ચ, સર્વાણ્યેકઃ કારયેન્ચૂર્ણમ્ ॥ ૯૧ ॥

સમગુડવટકાનદત્, -શૂર્ણે વાડ્યુષ્ઠ્યવારિણા પિવતઃ । નશ્યન્ત્યાશ્વામાનિલજાઃ, સર્વે રોગા સુકપ્રાશ્ચ ॥ ૯૨ ॥

પ્રતિતૂની વિશ્વાચી, -રોગાશ્ચાન્યેડપિ ગૃધ્રસી ચોપ્રા । કટિપૃષ્ઠગુદસ્ફુટનં, ચૈવાર્તિજંઘ્યોસ્તીત્રા ॥ ૯૩ ॥

શ્વયથુશ્ચ સર્વસન્ધિપુ, યે ચાન્યેડપ્યામગત સમ્ભૂતાઃ । સર્વે પ્રયાન્તિ નાશં, તમ દ્વ સૂર્યા શુધિઃસ્તનમ્ ॥ ૯૪ ॥

શુદ્ધોષમરોગિત્થં, સ્થિરયોગનમથલીગલિત નાશમ્ । કુલને ચ તથાડખ્યાસાદ્, ગુણાતથા-ન્યાસ્તથા સુઘહ્ન ॥ ૯૫ ॥

અનવય -અજમોદ-મરિચ-પિપ્પલિ-વિઢક-સુરદારુ-ચિત્ર-શતાઘ્નાઃ, સન્ધવ-પિપ્પલિમૂલ નવકસ્ય પલિકા ભાગાઃ સ્યુઃ, શુષ્કી દશપલિકા સ્યાત્, વૃદ્ધદારસ્ય તાગન્તિ પલાનિ, પથ્યાપલાનિ ચ પશ્ચ, સર્વાણિ એકઠ ચૂર્ણ કારયેત્, સમગુડ-વટકાન્ અદત્: વા ચૂર્ણમ્ અપિ ઉણવા-રિણા પિવતઃ. આમાનિજ્ઞા સર્વે સુકપ્રા રોગાઃ માશુ નશ્યન્તિ, (અથ) ચ પ્રતિતૂની વિશ્વાચી ચ અન્યે ક્ષી રોગાઃ ઉપ્રા ચ ગૃધ્રસી, કટિ-પૃષ્ઠ-ગુદ-સ્ફુટનં ચ જઘ્ન્યો એવ તીત્રા આર્નિઃ, સર્વ-સન્ધિપુ ચ શ્વયથુઃ, અન્યે ચ વે અપિ આમવાત-સમ્ભૂતા. (રોગાઃ સે) સર્વે, સૂર્યાશુધિસ્ત તમઃ દ્વ નાશ પ્રયાન્તિ, તથા ડખ્યાસાદ્ કુદરેષુ અરોગિત્વ સ્થિરયોગનમ્ અથ વલી-પત્તિનાશ ચ કુલે, અથ તથા અન્યાન્ સુઘહ્ન ગુણાન્ (ચ કુલ) ॥

અજમોદ, મરી, પીપર, વાવડિંગ, દેવ દાર, ચિત્રક, સુવા, સૈન્ધવ અને પીપરીમૂળ, એ નવ ચાર ચાર તોલા, સૂંઠ ચાળીસ તોલા, વરધારો પાંચ ચાળીસ તોલા અને હરેકે વીસ તોલા લેવી. આ મર્વ એકઠાં ચૂર્ણ કરી તેમાં તેના બેટલો જ ગોળા મિશ્ર કરી ગોળીઓ બનાવી તે આથ અથવા જરા ઊના પાણી સાથે એ ચૂર્ણ પણ જે પીએ, તેના આમવાત સંબંધી સઘળા હુઃખદાયી રોગો તરત નાશ પામે છે તેમ જ તૂની, પ્રતિતૂની, વિશ્વાચી અને બીજા પણ રોગો-બેવા કે, ઉઘ્ર ગૃધ્રસી તથા ઠેકથું, વાંસાનું તથા શુદ્ધાનુ કાટવું અને બીજે પિંડીઓની તીત્ર પીડા, સઘળા સાંધાઓમાં

થયેલા સોળે અને બીજા પશુ આમથી તથા વાયુથી થયેલા રોગો, સૂર્યનાં કિરણોથી નાશ પામતા અંધકારની પેઠે નાશ પામે છે; વળી આ અજ્ઞાતોદાદિ^૧લેવાનો અધ્યાસ રાખવાથી શૂખની ભગૃતિ, આરોગ્ય, સ્થિર યૌવન, કરચલીઓનો તથા ઘોળા કેશનો નાશ અને બીજા પશુ ધણા ધણા શુભોને તે કરે છે.

ચોગરાજ-ગુગુલુ

ચિત્રકં પિપ્પલોમૂલં યવાનોં કારવોં તથા ।
વિઙ્ગમજમોદાં ચ જીરકે સુરદાદ ચ ॥૧૬॥
ચવેલાસિન્ધવં કુદ્ધં રાક્ષાગોક્ષુરવાન્યકમ્ ।
ત્રિકલાં મુસ્તકં ધ્યોપં ત્વગુશીરં યવાગ્રજમ્ ॥૧૭॥
તાલીશપત્રં પત્રજ્ઞ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ ।
યાવન્યેતાનિ ચૂર્ણાનિ તાવન્માશન્તુ ગુગુલુમ્ ॥
સંમર્થ સર્પિણ ગાઢં સ્નિગ્ધેં ભાળે નિધાપયેત્ ।
અનો માત્રાં પ્રયુક્તેત યથેષ્ટાહારવાનપિ ॥૧૯॥
અમિર્માન્ધામગ્રાતાદીન્ કૃમિદુષ્ટગ્રાનપિ ।
હ્રીહગુલ્મોદરાનાહુર્નામાનિ વિનાશયેત્ ॥૨૦॥
અગ્નિજ્ઞ કુરુતે દીપં તેજોવૃદ્ધિ ષલં તથા ।
વાતરોગાન્ જયત્યેવ સન્ધિમજ્જગતાનપિ ॥૨૦૧॥

અન્ય-ચિત્રકં પિપ્પલોમૂલ યવાનોં કારવોં તથા વિઙ્ગમ્ અજમોદાં ચ જીરકે ચ સુરદાદ ચવ્ય-એલા-ચૈન્ધવં ઘટ્ટ રાક્ષા-ગોક્ષુર-વાન્યકં ત્રિકલાં મુસ્તક વ્યોપ ત્વક્ ડશીરં યવાગ્રજ તાલીશપત્ર ચ પત્રમ્-(એતાનિ) સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્, યાવન્તિ એતાનિ ચૂર્ણાનિ તાવન્માત્ર ગુગુલુ સર્પિણ ગાઢ સંમર્થ સ્નિગ્ધે ભાળે નિધાપયેત્, યથેષ્ટ-આહારવાન્ અપિ અતઃ માત્રાં પ્રયુક્તે, અપઃ (ગુગુલુઃ) અમિમાન્ધ-આમવાત-આદીન્ કૃમિ-દુષ્ટગ્રાન્ પ્લીહ-ગુલ્મ-ઉદર-આનાહ-દુર્નામાનિ અપિ વિનાશયેત્, અગ્નિ ચ દીપ, તેજોવૃદ્ધિ તથા ષલ કુરુતે, સન્ધિ-મજ્જગતાન્ અપિ વાતરોગાન્ જયતિ ॥

ચિત્રક, પીપરીમૂળ, અજ્ઞા, સુવા, વાવ ડિંગ, અજ્ઞાદ, છરું, શાહછરું, દેવદાર, ચવક, એલચી, સંધવ, કડ, રાસ્ત્રા, ગોખર, ખાણા, ત્રિકુળા, મોથ, સૂંઠ, પીપર, તજ, વાળો, જવખાર, તાલીસપત્ર અને તમાલપત્રનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં તે ચૂર્ણ જેટલો ગૂગળ, ઘીથી સારી પેઠે મર્દનપૂર્વક મિશ્ર કરી તે

+ અજમોદઃ આદિયસ્મિન્ તા, અજમોદાદિ-જેમાં અજ્ઞાદ પ્રથમ હોય છે, એવું ચૂર્ણ અથવા ત્રોળીએ અજ્ઞાદાદિ કહેવાય છે.

ગૂગળને ઘીના રીઠા વાસણમાં રાખી મૂકવો. જે માણસ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આહાર કરે, છતાં તે પશુ આ ગૂગળની માત્રાનો ઉપયોગ કરી શકે છે; આ ગૂગળ અગ્નિનું મંદપણું, આમવાત વગેરે રોગો, કૃમિઓ, દુષ્ટ પ્રજા, બરળનો રોગ, ગોળો, પેટના રોગ, આક્રોધ તથા અશ્વિ-નો પશુ નાશ કરે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેજની વૃદ્ધિ તથા બળ કરે છે અને સાંધા-ઓમાં તથા મજ્જામાં રહેલા વાયુસંબંધી રોગોને પશુ મટાડે છે. ૮૬-૧૦૧

પ્રસારણી લેહ

પ્રસારણાઢકરુાયે પ્રસ્થો ગુડરસો મતઃ ।
પવઃ પશ્ચોપણરજોયુક્તઃ સ્વાદામગ્રાતહા ॥૧૦૨॥
અન્ય-પ્રસારણી-આટક-ક્રવાયે પ્રસ્થઃ ગુડરસઃ મતઃ, પવઃ પશ્ચ-કરણ-રજોયુક્તઃ આમવાતહા સ્વાત્ ॥
બમો છપ્પન તોલા ગંધપ્રસારણી દે નારીના કપાથમાં એસક તોલા ગોળનો રસ પકાવી તેમાં પીપર, પીપરીમૂળ, સૂંઠ, ચિત્રક અને અવકનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરી તેને ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે આમવાતનો નાશ કરે છે.

ખંડશુઠી પાક

નાગરસ્ય પલાન્યપ્તી ઘૃતસ્ય પલર્વિશતિમ્ ।
ક્ષીરદ્વિપ્રસ્થસંયુક્તં રણ્ડસ્વાર્ધશતં પચેત્ ॥૧૦૩॥
ધ્યોપત્રિજાતકદ્રવ્યાત્ પ્રત્યેકજ્ઞ પલં પલમ્ ।
નિદધ્યાન્નચૂર્ણિતં તત્ર દ્વાદેદ્મિષલં પ્રતિ ॥૧૦૪॥
આમવાતપ્રશમનં વલપુષ્ટિવિવર્ધનમ્ ।
વલ્યમાયુષ્યમોજસ્યં વલીપલિતનાશનમ્ ।
આમવાતપ્રશમનં સોમાગપ્પરુમુત્તમમ્ ॥૧૦૫॥

અન્ય-નાગરસ્ય અર્થે પલાનિ, ઘૃતન્ય પલર્વિશતિ, ક્ષીર-દ્વિપ્રસ્થમયુક્તં રણ્ડસ્ય અર્ધશત પચેત્, ધ્યોપ-ત્રિજાતક-દ્રવ્યાત્ ચ પ્રત્યેક પલ પલ ચૂર્ણિતં તત્ર નિદધ્યાન્, અગ્નિને પ્રતિ રાદેત્, (એતદ્ ઓપનમ્) આમવાત-પ્રશમન વત્ર-પુષ્ટિ-વિવર્ધનં વલ્યમ્ આયુષ્યમ્ ઓજસ્યં વલી-વલિતનાશનમ્ આમવાતપ્રશમનમ્ ઉત્તમં

* પ્રસારણાઢકરુાયે-પ્રસારણોલેહ-જેમાં સોધી વધારે ગંધપ્રસારણી-નારીનો ઉકાળો હોય છે, એવું જે આટણુ તે પ્રસારણી લેહ કહેવાય છે.

■ રણ્ડપ્રમાના શુષ્કી-રણ્ડશુષ્કી-જેમાં ખાંડ સોધી વધારે મુખ્ય તરીકે હોય છે, એવી ચૂર્ણો પાક તે ખંડશુઠી કહેવાય છે.

સૌમાન્યકરમ્ (અસ્તિ) ॥

બત્રીસ તોલા સૂંઠ, એંશી તોલા ઘી, એકસો અઘ્યાવીસ તોલા દૂધ અને બસો પાંચ તોલા ખાંડનો પાક કરવો; પછી તેમાં સૂંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર અને એલથી એ દરેક ચાર ચાર તોલાનું ચૂર્ણ નાખવું; એટલે તે ‘ખંડશુંઠી’ પાક તૈયાર થાય છે. આ ખંડશુંઠી પાકરૂપ ઔષધ અગ્નિ ના બળ પ્રમાણે ખાવું. તે આમવાતને શાંત કરે છે, બળ તથા પુષ્ટિ વધારે છે, આયુષ લાધું કરે છે, ઓજસ વધારે છે અને ઉત્તમ સૌભાગ્ય કરે છે. ૧૦૩-૧૦૫

રસોનપિંડ*

પલં શતં રસોનસ્ય તિલસ્ય કુઢવં તથા ।
હિન્દુ ત્રિકટુકં ક્ષારૌ દ્વૌ પચ્ચ લવણાનિ ચ ॥૧૦૬॥
શતપુષ્પા નિશા કુષ્ઠં વિપ્પલીમૂલચિત્રકૌ ।
અગમોદા યવાની ચ ધાન્યકમ્ અપિ બુદ્ધિમાન્ ॥૧૦૭॥
પ્રત્યેક પલજ્ઞેપાં સ્ત્રઘ્નચૂર્ણાનિ કારયેત્ ।
ઘૃતમાષ્ટે દઢે ચૈવ સ્થાપયેદિનપોઢશમ્ ॥૧૦૮॥
પ્રક્ષિપ્ય તૈલમાનીજ્ઞ પ્રસ્થાર્થે કાઞ્ચિકસ્ય ચ ।
દ્વાદેત્ કર્પપ્રમાણં તૌર્ય મઘં પિવેદનુ ॥૧૦૯॥
આમવાતે રક્તવાતે સર્વાઙ્ગકાઙ્ગસંશ્રિતે ।
અપસ્મારેડનલે મન્દે કાસે શ્વાસે ગરેપુ ચ ।
સોન્માદે વાતમગ્ને ચ શલે જન્તુપુ શસ્યતે ॥૧૧૦॥

અન્યથા:-રસોનસ્ય શતં પલં, તથા તિલસ્ય કુઢવં, હિન્દુ ત્રિકટુક દ્વૌ ક્ષારૌ ચ પચ્ચ લવણાનિ શતપુષ્પા નિશા કુષ્ઠં વિપ્પલીમૂલ-ચિત્રકૌ અગમોદા ચ યવાની અપિ ચ ધાન્યકમ્-આપાં ચ પ્રત્યેક પલ બુદ્ધિમાન્ સ્ત્રઘ્નચૂર્ણાનિ કારયેત્ ચ તૈલ-માની પ્રસ્થાર્થે ચ કાઞ્ચિકસ્ય પ્રક્ષિપ્ય દઢે ચ ઘૃતમાષ્ટે એવ દિનપોઢશ સ્થાપયેત્, કર્પપ્રમાણં શુ રોદેત્, તૌર્ય મઘમ્ અલુપિવેત્ । (અથ રસોનપિંડઃ) આમવાતે રક્તવાતે સર્વાઙ્ગ-આકાઙ્ગ-સંશ્રિતે (વાતે) અપસ્મારે મન્દે અનલે કાસે શ્વાસે ચ ગરેપુ સોન્માદે વાતમગ્ને ચ જન્તુપુ શસ્યતે ॥

ચાર સો તોલા લસણ, સોળ તોલા તુલ અને હિંગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, જવખાર, સાણખાર, પંચલવણ, સુવા, હળદર, કઠ,

* રસોનપ્રધાન: પિંડ:-જેમાં લસણ મુખ્ય હોય છે, એવાં આસડિયાંના પિંડ કે એક તોલાભાર બોળા તે રસોનપિંડ કહેવાય છે.

પીપરીમૂળ, ચિત્રક, અજમોદ, અજમો અને ધાણા એ દરેક ચાર ચાર તોલાનું બુદ્ધિમાન વૈદ્ય બારીક ચૂર્ણ કરાવવું. પછી તેમાં બત્રીસ તોલા તેલ તથા બત્રીસ તોલા કાંજ નાખી ઘીના મજખૂત રીઠા વાસણમાં સોળ દિવસ સુધી તેને રાખી મૂકવું. પછી તેમાંથી એક તોલાભાર ખાવું અને જળ તથા મધનું અનુપાત કરવું. (આ રસોનપિંડ નામનું ઔષધ) આમવાત, વાતરક્ત, સર્વોગવાત, એકાંગવાત, અપરમાર, અગ્નિનું મંદયજ્વર, ઉદરસ, શ્વાસ, એર, ઉન્માદ, વાતશય, યજ અને કૃમિઓ ઉપર વખણાય છે. ૧૦૬-૧૧૦

પ્રસારણી તૈલ*

પ્રસારણ્યા રસે સિદ્ધં તૈલમેરણ્ડજં પિવેત્ ।
સર્વદોષહરજ્ઞૈવ કફરોગહરં પરમ્ ॥૧૧૧॥

અન્યથા:-પ્રસારણ્યા: રસે સિદ્ધમ્ એરણ્ડજં તેલં પિવેત્, (તત્) સર્વદોષહર ચ પર કફરોગહર એવ (અસ્તિ) ॥

અંધપ્રસારણી-નારીના રસમાં પકાવેલું એરંડિયું તેલ પીવું, તે સધળા દોષ મટાડનાર અને કફના રોગને ખાસ દૂર કરનાર જ છે.

દ્વિપંચમૂલ્યાધ-તૈલ*

દ્વિપચ્ચમૂલીનિર્યાસફલદષ્પમ્લકાઞ્ચિકૈ: ।

તૈલં કટપૂરુપાર્શ્વોત્તિકફવાતામાયાન્ પ્રહાન્ ॥

હન્તિ વસ્તિપ્રદાનેન કરોત્યગ્નિવલં મહત્ ॥૧૧૨॥

અન્યથા:-દ્વિપચ્ચમૂલી-નિર્યાસ-ફલદધિ-અન્ન-કાઞ્ચિકૈ: (પક્વ) તૈલં વસ્તિપ્રદાનેન કટિ-ઝહ-વાર્થ-આદિ-કફ-વાત-આમયાન્ હન્તિ, અગ્નિવલ મહત્ કરોતિ ॥

દશમૂલ, ગુદર, બકુદ, દહીં અને ખાટી કાંજથી પકાવેલું તેલ પિચકારી આપવાથી કેડનાં દરદ, સાથળની પીડા, પડખાનાં દરદ, કફના રોગ, વાયુના રોગ અને વાયુથી અલાર્ધ જવું, એટલા રોગોને નાશ કરે ॥

* પ્રસારણીસિદ્ધં તેલ પ્રસારણીતૈલમ્-પ્રસારણી એટલે નારીના રસમાં પકાવેલું એરંડિયું તેલ-પ્રસારણી તૈલ કહેવાય છે.

+ દ્વેપચ્ચમૂલ્યો માથે યેવાં તાનિ-દ્વિપચ્ચમૂલ્યાધાનિ, તેવાં તૈલ-દશમૂલ જેમાં મુખ્ય હોય છે, એવાં આસડિયાં નાખી પકાવેલું તેલ, દ્વિપંચમૂલ્યાધતૈલ કહેવાય છે

અને અગ્નિનું બળ ખૂબ વધારે છે. ૧૧૨

ખૂદત સૈંધવાધ-તૈલ

કેન્ધવ શ્રેયસી રાક્ષા શતપુષ્પા યવાનિકા ।
સ્વજિકા મરિચં કુપ્તં શુષ્કી સૌવર્ચલં વિઙ્મ ॥૧૧૩
સ્વાડજમોદાજરણાઃ પૌષ્કરં મધુકં કળા ।
રતાન્યર્ધપાંશાનિ સૂક્ષ્મપિષ્ઠાનિ કારયેત્ ॥૧૧૪
સ્થમેરગ્દતૈલસ્ય પ્રસ્થામ્બુ શતપુષ્પજમ્ ।
કાઙ્ગિકં દ્વિગુણં દરયા મસ્તુ ચ દ્વિગુણં તથા ॥૧૧૫
સ્તં સમ્ભૃત્ય સમ્મારં જ્ઞાનિર્મુદ્ધસિના પચેત્ ।
સિદ્ધમેતત્ પ્રયોક્ત્યમામવાતહરં પરમ્ ॥૧૧૬॥
પાનાભ્યજ્ઞનયસ્તૌ ચ કુરુતે ડગ્ગિવલં ભુશમ્ ॥
વાતાત્વવૃક્ષણે શસ્તં કટિજાનુસન્ધિજે ॥૧૧૭॥
શૂલે હૃત્પાર્શ્વજે તદ્વદ્ વૃદ્ધે શ્લેષ્મણિ પીઢિતે ।
ચાક્ષ્ઠાડડ્યામાદિતાનાહેરન્નવૃદ્ધિનિપીઢિતે ॥૧૧૮॥
અન્યોઽશ્વાનિલજાનુ રોગાન્ નાશયત્યાશુ દેહિનામ્ ॥

અન્યઃ-સૈન્ધવ શ્રેયસી રાક્ષા શતપુષ્પા યવાનિકા
સ્વજિકા મરિચ કુપ્ત શુષ્કી સૌવર્ચલ વિઙ્મ વચા-અજ-
મોદા-જરણાઃ પૌષ્કર મધુક કળા-આતિ બર્ધપલ-
અશાનિ સૂક્ષ્મપિષ્ઠાનિ કારયેત્, (તત્) પરગ્દતૈલસ્ય
સ્થ, પ્રસ્થામ્બુ શતપુષ્પજ, દરયા કાઙ્ગિકં તથા દગુળ
ચ મસ્તુ દત્વા, એ સમાર સમ્ભૂત મધુ-અગ્નિના પચેત્ ।
‘એત્ સિદ્ધ પરમ્ આમવાતહરં (સત્) પાન-અન્યજ્ઞન-
યસ્તૌ પ્રયોક્ત્યમ્, ચ મુશમ્ અગ્નિમલ કુરુતે, (તથા)
વાત-આર્ત-વૃક્ષણે, કટિ-જાનુ-કઠ-સન્ધિજે શૂલે, હૃત્-
પાર્શ્વજે શૂલે, તદ્વદ્ શ્લેષ્મણિ વૃદ્ધે વાય-આયામ-
અર્દિત-આનાદૈઃ પીઢિતે અન્ન-વૃદ્ધિનિપીઢિતે શસ્ત્રમ્,
અન્યાન્ ચ દેહિનામ્ અનિલજાનુ રોગાન્ આશુ નાશયતિ ॥

સૈંધવ, હરડે, રાસ્ના, સુવા, અજમો,
સાણખાર, મરી, ઠઠ, સૂંક, સંચળ, ખીડલુખ,
વજ, અજમોદ, છરું, એરંડીનું મૂળ, જેઠી-
મધ અને ખીપર એ દરેક અંગે તોલા લઈ
ખારીક વાટી તેનો કદક કરવો. પછી ચોસઠ
તોલા એરંડીનું તેલ, ચોસઠ તોલા સુવાનું
પાણી, એકસો અઠ્યાવીશ તોલા ઠાંજ અને
એકસો અઠ્યાવીશ તોલા દહીંનું પાણી-મસ્તુ
ને એકઠાં કરી તેમાં પેલો કદક નાખી તે
તેલને ધીમા અગ્નિથી ધીરે ધીરે પકાવવું,
એટલે ‘ખૂદતસૈંધવાધ તૈલ’ તૈયાર થાય છે.

* સૈન્ધવમ્ આયં ચેપા તાનિ-સૈન્ધવાયાનિ,
‘સૈન્ધવાયાનાં તૈલ-સૈન્ધવાયતૈલ, વૃદ્ધ્ય તત્ સૈન્ધવાધ-

એ તૈલ આમવાતને અત્યંત મટાડનાર હોઈ
તેનો પીવામાં, માલિશમાં અને પિચકારીમાં
પણ ઉપયોગ કરવો; તેમ જ એ તૈલ અગ્નિના
બળને અત્યંત વધારે છે અને વાયુથી થયેલી
સાચળના મૂળની પીડા, કટીગ્રહ, ગોઠણનું
દરદ, સાચળના સાંધાનું શૂળ, હૃદયનું શૂળ,
પડખાનું શૂળ, કફની વૃદ્ધિ, બાદ્યાયામ,
અર્દિત, પેડુનો આક્રેશ અને આંતરડાના
વધવાથી થયેલ પીડા મટાડવા વખણાય છે;
તથા પ્રાણીઓના બીજા પણ વાયુસંબંધી
રોગોનો તરત નાશ કરે છે. ૧૧૩-૧૧૮

પૂર્વોક્ત તૈલોની નિઃશ્વપ્સિત
સ્વસ્વપ્રસારણીતૈલં તૈલં વા સૈન્ધવાદિકમ્ ।
દશમૂલાયતૈલેન યસ્તિદાનં પ્રશસ્યતે ॥૧૨૦॥
તૈલસ્ય દ્વિપલં દ્વાત્ કાઙ્ગિકસ્ય ચતુઃપલમ્ ।
દશમૂલરસં મૂત્રં પૃથક્ પચ્ચ પલાનિ તુ ॥૧૨૧॥
વચા મદનવાઢ્યા વા શતાઢ્ઢાકુપ્તસૈન્ધવૈઃ ।
પિપ્પલ્યતિવિપામુસ્તરાસ્નાકટ્ફલપૌષ્કરૈઃ ॥૧૨૨॥
અશ્વશિકૈઃ તત્ સર્વં મન્યયેત વિચક્ષણઃ ।
પ્રસ્થાર્થે પ્રથમં દેયો યસ્તિનિરમિશઙ્કિતઃ ॥૧૨૩॥
દ્વિતીયે ચ તૃતીયે ચ વર્જયેત્ પ્રષ્ટદ્વયમ્ ।
સર્વવાતવિકારેષુ મેહેષુ વૃપળામયે ॥૧૨૪॥
કુશો હૃત્પૃષ્ઠપાર્શ્વેષુ જાનુજઙ્ગાકડીપ્રદે ।
વિવન્ધનાહરોગેષુ શર્કરાદમરિપીઢિતે ॥૧૨૫॥
મમ્મવિન્નિષ્ઠગાત્રેષુ પિચિતેષુ ક્ષતેષુ ચ ।

પતત્રિહવત્ પ્રાક્ષો નિરાયાસો મહાગુણઃ ॥૧૨૬॥
અન્યઃ-સ્વસ્વપ્રસારણીતૈલ, વા સૈન્ધવાદિકં તૈલ,
(વા) દશમૂલાયતૈલેન યસ્તિદાનં પ્રશસ્યતે, (તત્)
તૈલસ્ય દ્વિપલ, કાઙ્ગિકસ્ય ચતુઃપલ, દશમૂલસ્ય (સ મૂત્રં
તુ પૃથક્ પચ પલાનિ દવાત્, (તતઃ) વચા-મદન-વાઢ્યા
વા શતાઢ્ઢા-કુપ્ત-સૈન્ધવૈઃ પિપ્પલી-અતિવિપા-મુસ્ત-
રાસ્ના-કટ્ફલ-પૌષ્કરૈઃ ચ અશ્વ-અશિકૈઃ તત્ સર્વં
વિચક્ષણઃ મન્યયેત, (તતઃ) પ્રથમં નિરમિશઙ્કિતઃ
પ્રસ્થાર્થે વસ્તિઃ દેયઃ, દ્વિતીયે ચ તૃતીયે પ્રષ્ટદ્વય વર્જ-
યેત્ । સર્વ-વાતવિકારેષુ, મેહેષુ, વૃપળ-આમયે, કુશો,
હૃત્-પૃષ્ઠ-પાર્શ્વેષુ, જાનુ-જઙ્ગા-કડીપ્રદે, વિવન્ધ-
આનાહરોગેષુ, શર્કરા-અમરિ-પીઢિતે મમ્મ-વિન્નિષ્ઠ-
ગાત્રેષુ પિચિતેષુ ચ ક્ષતેષુ પતત્રિહવત્-પ્રાક્ષઃ નિરાયાસઃ
મહાગુણઃ (મવતિ) ॥

તૈલં-સૈંધવ વગેરે ધણા ઓસડિયાં નાખી પકવેનું તૈલ,
ખૂદત-સૈંધવાધતૈલ કહેવાય છે.

નાના પ્રસારણી તૈલથી અથવા સંધવાધ
તૈલથી અથવા દ્વિપચમૂલાદ્ય તૈલથી પિચકારી
આપવી, એ (આમવાતમાં) વખણાય છે.
આ પિચકારીમાં તેલ આઠ તોલા, કાંછ
સોળ તોલા, દશમૂલોનો રસ વીસ તોલા
અને મૂત્ર પણ વીસ તોલા લેવું. પછી (એ
મધુ મિશ્ર કરી) વજ્ર, મીઠણ, બલદાણા,
સુવા, કઠ, સંધવ, પીપર, અતિવિષ, મોથ,
રાસ્ના, કાયકળ અને એરંડાનાં મૂળ એ દરેક
એક એક તોલો નાખી પેલા મિશ્ર કરેલ તૈલ
આદિ સઘળાંનું વિદ્વાન વૈદ્યે મધન કરવું. પછી
નિઃશંક થઈ પ્રથમ બીજીસ તોલા તે
પ્રવાહીથી પિચકારી આપવી અને બીજી વાર
તથા ત્રીજી વાર ચોવીસ તોલા એ પ્રવાહીથી
પિચકારી દેવી; જેથી સઘળા પ્રકારના
વાયુસંબંધી વિકારોમાં, પ્રમેહોમાં, વૃષણના
દરદમાં, કૂખની પીડામાં, હૃદયની પીડામાં,
પડખાંની પીડામાં, ગોઠણના વાયુમાં, પિંડી
ઓના ઝલાવામાં, કટીઝઠમાં, મલબંધમાં,
પેડુના આક્રામાં, શકંશના કે પથરીના દરદ-
માં અને ગાત્રો ભાંગી ગયાં હોય, છૂટાં પડી
ગયાં હોય, દખાઈ ગયાં હોય કે ઘવાઈ ગયાં
હોય ત્યારે આ નિરૂહબદ્ધિ લેનાર સમગ્ર
માણસ થોડા જ પરિશ્રમે મહાશુભો મેળવી
શકે છે. ૧૨૦-૧૨૧

મયામવાતોપચ્યાન્યાહ-

આમવાતવાળાએ પાળવાની પરેણ

દ્વિમત્સ્યગુહકીરં પોતકીમાપપિષ્કમ્ ।
વર્જયેદામગતાર્ત્તં માંસમાનુસમ્મયમ્ ॥ ૧૨૭ ॥
અભિષ્પન્દકરા ચે ચ ચે ચાન્યે ગુરુપિચ્છિલાઃ ।
વર્જનીયાઃ પ્રયત્નેન મામગતાદિતૈર્નરેઃ ॥ ૧૨૮ ॥

અન્યયઃ-આમવાત-આતઃ (નરઃ) દધિ-મત્સ્ય-
ગુહ-કીરં પોતકી-માપ-પિષ્કમ્ આનુસમં માંસં વર્જયેત,
(કિંત) આમવાત-અદિતૈઃ નરેઃ ચે ચ અભિષ્પન્દકરા,
ચે ચ અન્યે ગુહ-પિચ્છિલાઃ (પદાર્થોઃ તે) પ્રયત્નેન
વર્જનીયાઃ ॥

આમવાતથી પીડાયેલા માણસે હઠી,
માછલાં, ગોળ, દૂધ, પોથી, અડદનાં વડાં અને
આનૂ(જલપ્રાય)દેશમાં થયેલાં પ્રાણીઓનાં

માંસોનો ત્યાગ કરવો; તેમ જ જે પદાર્થો
રસવાહી નાહીઓને રોકનારા અને જે પદાર્થો
ભારે તથા ચીકાશવાળા હોય છે, તેઓનો
પણ પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવો. ૧૨૭, ૧૨૮

મધ્યમ રાસ્નાદિ ક્યાથ

રાસ્નૈરણ્ડજાતાવરીસહચરાદુઃસ્પશંવાસામૃતા,-
દેવાહ્વાતિવિપાડમયાધનશરીશુષ્કીકયાયઃ કૃતઃ ॥
પીતઃ સોઠુતૈલેષ વિહિતઃ સામે સશૂલેઝનિલે,
કટુગુરુત્રિકપૃષ્ઠકોષ્ઠનઠરકોઠેપુ ચામાર્તિજિત્ ॥ ૧૨૯

અન્યયઃ-રાસ્ના-एण्ड-જાતાવરી-સહચરા-દુઃસ્પ-
શંવાસા-મૃતા દેવાહ્ અતિવિષ-અમયા-ધન-શરી-શુષ્કી-
કયાયઃ કૃતઃ એપઃ સોઠુતૈલઃ વિહિતઃ પીતઃ સામે
સશૂલે ઝનિલે કોટ-કઠ-ત્રિક-પૃષ્ઠ-કોષ્ઠ-નઠર-કોઠેપુ
ચ આમાર્તિજિત (અસ્તિ) ॥

રાસ્ના, એરંડો, શતાવરી, કાંટાઅશેણિયો,
ધમાસો, અરડુસો, ગળો, દેવદાર, અતિવિષ,
હરડે, મોથ, કચૂરો અને સૂઠનો ક્યાથ
એરંડિયું તેલ નાખી પીધો હોય, તો તે
આમ સહિત તથા શુભ સહિત વાયુ,
કટીઝઠ, બિરુસ્તંભ, કૂલાના સાંધાની પીડા,
પીઠવું ઝલાવું તથા કાંઠાની પીડા, પેટની કે
બે ભુભની વચ્ચેના ભાગમાં થયેલી આમની
પીડાનો નાશ કરે છે. ૧૨૯

ટીકા-इति मध्यमरास्नादिक्याथः ॥

મહારાસ્નાદિ ક્યાથ

રાસ્ના વાતારિમૂલજ્વ વાસકજ્વ દુરાલભામ્ ।
શરીશ્કલ્યલમુસ્તનાગરાતિવિપાડમયાઃ ॥ ૧૩૦ ॥
શ્વદંષ્ટ્રા ધ્યાધિઘાતસ્ર મિસિધ્યામ્યપુનર્નવાઃ ।
અશ્વગન્ધામૃતા કૃષ્ણા બુદ્ધદારઃ શતાવરી ॥ ૧૩૧ ॥
યચા સહચરશ્ચેવ ચવિકા વૃહતીદ્વયમ્ ।
સમભાગાન્વિતૈરૈતે રાસ્નાદિગુણભાગિકૈઃ ॥ ૧૩૨ ॥
કયાયં પાયયેત્ સિદ્ધમપ્રમાણાવશેપિતમ્ ।
શુષ્કીચૂર્ણસમાયુક્તમાભાઘેન યુતં તથા ॥ ૧૩૩ ॥
અલમ્બુપાદિસંયુક્તમન્મોદાદિસંયુતમ્ ।
યથારોપં યથાધ્યાયિ પ્રક્ષેપે કારચેદ્ મિપક્વા ॥ ૧૩૪ ॥
સર્વેપુ વાતરોગેપુ સન્ધિમજ્જગતેપુ ચ ।
માનાદેપુ ચ સર્વેપુ સર્વતાત્રાનુકમ્પને ॥ ૧૩૫ ॥
કુચ્ચકે શામને ચૈવ પશ્ચાદ્યાતે તથાડંડિતે ।
જાનુજઙ્ગવાસ્તિપીડાસુ ગૃધ્રમ્યાં ચ હનુમદે ॥ ૧૩૬ ॥
પ્રશસ્તં વાતરકે સ્વાદુરુસ્તમ્ને તથાડશિસિ ।
વિશ્વાત્રીગુલ્મહૃદ્રોગવિપ્ત્વીક્રોષ્ટુશીર્ષકે ॥ ૧૩૭ ॥

અન્નચૂદો સ્ત્રીપદે ચ યોનિશુક્રામયે તથા ।
પુંસાં મેહગતે રોગે સ્ત્રીણાં વન્ધ્યામયે તથા ॥૧૩૮॥
યોનિર્તા ગર્ભદ મુત્તરં નાસ્તિ કિંચિદ્તતઃ પરમ્ ।
સર્વેષાં પાચનાનાં તુ શ્રેષ્ઠમેતદ્દિ પાચનમ્ ।
મહારાત્નાદિકં નામ પ્રજાપતિચિન્તિતમ્ ॥૧૩૯॥

અન્વય-રાત્ના ચ વાતાત્મિકં વાપક ચ દુરાત્મકાં
શરી-દાહ-ચગ-મુત્ત-નાગ-અતિવિપા-અમગ્નાઃ શ્વેદન
શ્યાધિવાતઃ ॥ મિસિ-વાન્ય-પુનર્નરાઃ અશ્વગન્ધા અમૃતા
કૃષ્ણા વૃદ્ધારઃ જ્ઞાતાવરી વચા સહચરઃ ચ ચવિકા
ફલ્ગુદ્રયમ્ એવ-પૃતિઃ રાત્ના-દિગુણભાગિકૈઃ સમમાગા-
ન્વિત્તૈઃ સિદ્ધમ્ અટ્મભાગ-અવશેયિનં કયાય યયાદોષ
યયાન્યાધિ મિપક્ શુશ્કીર્ણસમાયુક્તમ્ તથા આમાલેન
યુતમ્ અલમ્બુપાદિસંયુક્ત પ્રસેપ કારણેત્ , (તચ) સન્ધિ-
મલ્લાગતેષુ સર્વેષુ વાતરોગેષુ ચ સર્વેષુ આલેહેષુ સર્વગ્ન-
અનુક્રમ્યને કુન્નકે ચ વામને એવ પક્ષાપાતે તથા અર્દિતે
જાતુ-જઘ્ના-અધિપીઢાસુ ગૃધ્રપદો ચ હનુમહે પાયેત ,
તથા વાતરક્તં ક્ષતસ્તમ્ને અસિ સિધ્ધાત્મો-ગુલ્મ-હરોગ-
વિષ્ણુ-ક્રોધુદીર્ઘકે અન્નચૂદો સ્ત્રીપદે ચ યોનિ-શુક્ર-
ક્રામયે તથા પુંસાં મેહગતે રોગે તથા સ્ત્રીણાં વન્ધ્યા-
ક્રામયે પ્રસાત્ત સ્થાત્ , અતઃ પરં યોનિર્તા ગર્ભદ કિંચિત્
મુલ્યં ન અસ્તિ , એતત્ તુ પ્રજાપતિચિન્તિતમ્ મહા-
રાત્નાદિક નામ સર્વેષાં પાચનાનાં શ્રેષ્ઠં હિ પાચનમ્ ॥

રાત્ના, એરંડાનાં મૂળ, અરડૂસો, ધમાસો
કચ્છરો, દેવદાર, બળહાણી, મેથ, અતિવિષ,
હરડે, ગોખરુ, ગરમાળો, વરિયાળી, ધાણા,
સાટોડી, આસંધ, ગળો, ખીપર, વરધારો,
શતાવરી, વજ, કાંટાઅશેળિયો, ચવક, ઊલી
સોરીંગણી અને બેડી સોરીંગણી, આ બધામાં
રાત્નાના બે ભાગ અને બીજાં ઔષધોનો
એક એક ભાગ લઈ તેઓનો ક્વાથ કરી
આઠમા ભાગે પાણી બાકી રહે ત્યાંદે તેમાં
વેદે દોષ અને વ્યાધિને અનુસરી સંકેતું
ચૂર્ણ અથવા આશાઘ ચૂર્ણ અથવા અલંબુ-
પાદિ ચૂર્ણ અથવા અજમોદાદિ ચૂર્ણ નાખવું.
આ ક્વાથ સઘળા વાતરોગો, સંધિવાત,
મજ્જામાં ગયેલો વાયુ, સઘળા પ્રકારના
આક્રંશ, સઘળાં ગાત્રોનું ધ્રુજવું, કુબ્જક, વામન,
પક્ષાઘાત, અર્દિત, ગોઠણની પીડા, પિંડીઓની
પીડા, હાડકાંની પીડા, ગૃધ્રસ્રી તથા હનુચક
ઉપર પાવે; તેમ જ આ ક્વાથથી વાતરક્ત,

ઊરુસ્તંભ, અશંસ, વિશાચી, ગોળો, હૃદયનો
રોગ, કાલેરા, કાષ્ટુશીર્ષ, અન્નવૃદ્ધિ, સ્ત્રીપદ,
યોનિના રોગ, પુરુષોના વીર્યસંબંધી રોગ,
કિંમના રોગ અને સ્ત્રીઓનો વાંઝણીપણાક
રોગ નાશ પામે છે. આ ક્વાથથી બીજું
સ્ત્રીઓને ગર્ભ આપનારું અધિક ઉત્તમ કોઈ
ઔષધ નથી. પ્રજાપતિએ બનાવેલો આ
મહારાત્નાદિ ક્વાથ સઘળાં પાચનોમાં ઉત્તમ
પાચન છે. ૧૩૦-૧૩૯

રાત્નાદિ દશમૂળ ક્વાથ
રાત્નાવિશ્વવિદ્ધાનિ રુચકં ત્રિકલા તથા ।
દશમૂલં પૃથક્ રયામાકથાયો વાતામયાપહઃ ॥૧૪૦॥
અર્ધાવમેદકે સ્વાસ્થ્યે ચાર્દિતે વાતલજ્જકે ।
નેત્રરોગે શિરઃશૂલે જ્વરાડપસ્મારયોસ્તથા ॥
મનોબ્રશે ચ વિવિધે કથિતથ શુભપ્રદઃ ॥૧૪૧॥

અન્વય-રાત્ના-વિશ્વ-વિદ્ધાનિ રુચક ત્રિકલા
દશમૂલં તથા પૃથક્ રયાના, કથાયઃ વાતામય-અપહઃ,
તથા અર્ધ-અવમેદકે આદ્યે ચ અર્દિતે વાતરાજકે નેત્ર-
રોગે શિરઃશૂલે જ્વર-અપસ્મારયોઃ ચ વિવિધે મનોબ્રશે
શુભપ્રદઃ કથિતઃ ॥

રાત્ના, સૂંઠ, વાવડિંગ, એરંડો, ત્રિક્ષ્ણા,
દશમૂલં અને નસોતરનો અલગ અલગ ક્વાથ
વાયુસંબંધી રોગોનો નાશ કરે છે; તેમ જ
આધાશીશી, ઊરુસ્તંભ, અર્દિત, વાત ખંજ,
તેજના રોગ, આશાનાં શળ, બવર, અપસ્માર
અને જુદા જુદા મનક્રેલપણાના રોગો ઉપર
શુભ ફળ આપનાર કહેલ છે. ૧૪૦, ૧૪૧

આમવાતનો અધિકાર સમાપ્ત
અથ પિત્તવ્યાધ્યધિકારઃ ।

૨૭ : પિત્તવ્યાધિઓનો અધિકાર

તત્ર પિત્તવ્યાધીનાં વિપ્રકૃષ્ટ નિદાનમાહ-
પિત્તવ્યાધિઓનાં ફરનાં નિદાનો
ફલ્ગુમ્લોષ્ણવિદાહિતીક્ષ્ણલવણક્રોધોવવાસા-
તપ-શ્લોષમ્મોગતૃપાશુષ્કાઽમિહનનધ્યાપામમઘા-
દિમિઃ । મધ્યે ચાપિ હિ મોજનસ્ય જરતા
મુક્તેન મધ્યગ્દિને, મધ્યાદ્દે રજની નિદાવશરદોઃ
વિત્તં કરોત્યામયાન્ ॥ ૧ ॥

અન્વય-વટુ-અમ્લ-હળ-વિદાહિ-તીક્ષ્ણ-લવણ-
ક્રોધ-ઉપવાસ, આત્તર-શ્લોષમોગ-તૃપા-શુષ્કા-અમિહનન-
વ્યાપામ-મઘ-આદિમિઃ, મોજનસ્ય મધ્યે, અપિ ચ

મુત્તેન, મધ્યંદિને, મધ્યાહ્ને રજની-નિદાઘ-શરદોઃ
પિત્તમ્ આમયાન્ કરોતિ ॥

તીખા, ખાટા, ઉબ્જુ, બળતરા કરનાર,
સાઈ વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થો અને ખારા પદાર્થો
(વધારે પ્રમાણમાં) ખાવાથી, ક્રોધ કરવાથી,
ઉપવાસથી, તડકા લેવાથી, સીનો સંલોગ-
(વધુ કરવા) થી, તરશ અને જૂપ મારવાથી,
મધ પીવાથી, દહીં, માછલાં, અડદ, તલ, અળસી,
કાંજ વગેરેનો (વધુ) ઉપયોગ કરવાથી તથા
નેટલા કાળમાં લોજન કરવામાં આવે તેટલા
કાળના મધ્યભાગમાં, ખાધેલું પચવાના મધ્ય
કાળમાં, ત્રણ ભાગે વહેંચેલા દિવસના મધ્ય-
ભાગમાં, રાત્રિના મધ્યભાગમાં, શીઘ્ર ઋતુમાં
અને શરદ ઋતુમાં (કોપેલું) પિત્ત, રોગોને
ઉત્પન્ન કરે છે. ૧

દીપ્તા-મધાદિભિરિતિ 'આદિ' શબ્દેન દધિમત્સ્ય-
માપતિલાતસીકાક્ષિકારીમિ સંવૃષ્ણન્તે । તીક્ષ્ણ=રાજિકાદિ,
મધ્યે ચાપિ દ્વિ ભોજનસ્ય=ચાવત કાલેન મુદ્ધકે, તસ્ય
કાલસ્ય મધ્યમભાગે; જરતા મુત્તેન=મુત્તસ્ય જરજ-
કાલમધ્યે, મધ્યંદિને=ત્રિષા વિમલકસ્ય દિવસસ્ય મધ્યાંશે,
તથા રાત્રિમધ્યમેન્દ્રે ॥ (આ દીકાનો અર્થ ઉપરના
ભાષાંતરમાં સમાયો છે.)

અથ પિત્તરોગનાહ-

પિત્તથી થતા રોગો

અકાલપલિતં નૈત્રરક્તત્વં મૂત્રરક્તતા ।
નૈત્રાસ્યપીતતા તદ્વન્મૂત્રસ્યાપિ ચ પીતતા ॥૨॥
મલસ્ય પીતતા પ્રોક્તા શાલાનામપિ પીતતા ।
દન્તાનાઞ્ચપિ પીતત્ય પીતત્યં વપુસ્તથા ॥૩॥
તમસો દર્શનઞ્ચપિ પરિતઃ પીતદર્શનમ્ ।
નિદ્રાડલ્પતાદિ શોષક મુલે ગન્ધસ્થ લોહવત્ ॥૪॥
મુલસ્ય તિક્તતા ચાપિ તથા ચ વદનામ્લતા ।
ઉચ્છ્વાસસ્યોષ્ણતા ચાપિ ધૂમોદ્વારસ્તથૈવ ચ ॥૫॥
ભ્રમઃ ક્રમસ્તથા ક્રોધો દાહો મેદસમન્વિતઃ ।
તેજોદ્વેપશ્ચ શીતેચ્છા હ્યતિરરતિસ્તથા ॥૬॥
મશ્વિતસ્ય વિદાહશ્ચ જડરાનલતીક્ષ્ણતા ।
રક્તપ્રવૃત્તિર્વિદ્મેદઃ પુરીપસ્યોષ્ણતા તથા ॥૭॥
મૂત્રોષ્ણતા મૂત્રકૃચ્છં શુક્રાલ્પત્વં તનૂષ્ણતા ।
સ્વેદસ્ય ચાપિ દોર્ગન્ધ્યં દેહપ્રાવરણં તથા ॥૮॥
શરીરસ્યાવસાદશ્ચ પાકશ્ચ વપુસ્તથા ।
ચત્વાર્શદમી પિત્તશ્ચાધયો મુનિર્મિર્મતા ॥૯॥

અન્વયઃ-અકાલ-પલિતં, નૈત્રરક્તત્વં, મૂત્રરક્તતા,
નૈત્ર-ગ્રાસ્ય-પીતતા, તદ્વત્ ચ મૂત્રસ્ય અપિ પીતતા,
મલસ્ય-પીતતા પ્રોક્તા, શાલાનામ્ અપિ પીતતા, અપિ
ચ દન્તાનાં પીતત્વં, તથા વપુષ્. પીતત્વં, તમસઃ દર્શનમ્,
અપિ ચ પરિતઃ પીતદર્શનં, નિદ્રા-ડલ્પતા-આદિ, શોષક;
મુલે ચ લોહવત્ ગન્ધઃ, અપિ ચ મુલાસ્ય તિક્તતા, તથા
ચ વદન-અમ્લતા, ઉચ્છ્વાસસ્ય ઉષ્ણતા, અપિ ચ ધૂમ-
ઉદ્વારઃ, તથા ચ ભ્રમઃ, ક્રમઃ, તથા ક્રોધઃ, મેદ-
સમન્વિતઃ, તેજોદ્વેષઃ ચ શીત-ચ્છા દિ, અગ્નિઃ, મર્ષિઃ
તથા મશ્વિતસ્ય વિદાહઃ, ચ જડરા-અનલ-તીક્ષ્ણતા, રક્ત-
પ્રવૃત્તિઃ, વિદ્મેદઃ. પુરીપસ્ય ઉષ્ણતા, તથા મૂત્ર-
ઉષ્ણતા, મૂત્રકૃચ્છં, શુક્ર-અલ્પત્વં, તનુ-ઉષ્ણતા, અપિ
ચ સ્વેદસ્ય દોર્ગન્ધ્યં, દેહપ્રાવરણં, તથા ચ શરીરસ્ય
અવસાદઃ, તથા ચ વપુષઃ પાકઃ, અમી ચત્વાર્શદ
મુનિભિઃ વિષ્ણુચાયઃ મતાઃ ॥

સમય વગર કેશો ઘોળા થવા, નેત્રાની
રતાશ, મૂત્રની પીળાશ, વિદ્યાની પીળાશ,
હાથ-પગના નખોની પીળાશ, હાંતોની
પીળાશ, શરીરની પીળાશ, અંધારાનું દેખાવું,
ચારે બાજુ પીળું દેખાવું, થોડી જ નિદ્રા,
શોષ, મોઢામાંથી હોઢાના નેવી ગંધ આવવી,
મોઢાની કડવાશ, મોઢાની ખટાશ, શ્વાસનું
ઊનાપણું, મોઢામાંથી ધુમાડા નેવા
ઝોડકારનું નીકળવું, ભ્રમ, ગત્તાનિ, ક્રોધ,
દાહ, લેદ, પ્રકાશનો દ્રેષ, શીતની ઇચ્છા,
અતુષ્ઠિ, અણુગમે, ખાધેલાનો ખાટો પાક,
જડરાશનું તીક્ષ્ણપણું, હોઢીનું નીકળવું,
છાંતાપાણી ઝાડો, વિદ્યાનું ઊનાપણું, મૂત્રનું
ઊનાપણું, મૂત્રકૃચ્છ, વીર્યની ઓછાશ, શરીર-
નું ઊનાપણું, પરસેવાની દુર્ગંધ, દેહનું
ક્રાંતી જવું, શરીરમાં પીડા અને શરીરનું
પાકવું, એ ચાળીસ વ્યાધિઓને મુનિઓએ
'પિત્તના વ્યાધિઓ' માન્યા છે. ૨-૯

દીપ્તા-અર્થાં ચિકિત્સા તુ સ્વપ્રકરણે બોદિત્યા ॥
આ પિત્તવ્યાધિઓની ચિકિત્સા તે તે વ્યાધિઓના
પ્રકરણોમાં સમાજ લેવી.

પિત્તવ્યાધિઓનો અધિકાર સમાસ

૨૮ : કફવ્યાધિઓનો અધિકાર

તત્ર શ્લેષ્મવ્યાધીનાં સામાન્યતો વિપ્રકૃષ્ટનિદાનાન્યાહ-
કફવ્યાધિઓનાં સામાન્ય દૂરનાં નિદાનો

ગુરુમનુરસાદિક્લિગ્ધમન્દોદરાગ્નિ, - દ્રવદધિ-
દિનનિદ્રાશીતનિષ્ણિતાનિ । પ્રથમદિવસભાગે
મુક્તમાત્રે વસન્તે, ભવતિ હિ કફરોગો રાત્રિ-
ભાગેઽપિ ચાચે ॥ ૧ ॥

અન્વય:-ગુરુ-મધુર-રસ-આદિ-સ્નિગ્ધ-મન્દ-ઉદર-
અગ્નિ-દ્રવ-દધિ-દિનનિદ્રા-શીત-નિષ્ણિતાનિ, પ્રથમ-દિવસ-
ભાગે, મુક્તમાત્રે, આંચે ચ રાત્રિભાગે, વસન્તે અપિ
કફ-રોગ: હિ ભવતિ ॥

ભારે પહાથો, મધુર રસ અને આદિ
શબ્દથી ખાટા તથા લવણુ રસ, સ્નિગ્ધ
પહાથો, જઠરાગ્નિની મંદતા, પ્રવાહી પહાથો
તથા વધુપડતું ઠઠીં ખાવાથી તેમજ દિવસે
સૂઈ રહેવાથી, શીતથી અને કામધંધા
વગેરે શારીરવ્યાપાર નહિ કરવાથી; તથા
ત્રણે ભાગે વહેંચાયેલા દિવસનાં પ્રથમ ભાગમાં,
આધિતું અન્ન પચવાનો જેટલો સમય છે તેના
ત્રણ ભાગ કરતાં પહેલા ભાગમાં, રાત્રિના
પહેલા ભાગમાં અને વસંતઋતુમાં પણ કફ-
અંધી જ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧

ટીકા-મધુરસાદીતિ 'આદિ' શબ્દેનામ્લલવણો
ગૃહ્યેતે । નિષ્ણિતાનિ=ક્રાયિકવ્યાપારકરણાનિ, પ્રથમદિવસ-
ભાગે=ત્રિધા વિભક્તસ્ય દિવસવ્યાયમભાગે, મુક્તમાત્રે=મુક્તસ્ય
પાકકાલસ્ય ત્રિધા વિભક્તસ્ય પ્રથમકાલે, કફરોગો ભવતિ ।
(આ ટીકાનો અર્થ ઉપર સમાવ્યો છે.)

અથ શ્લેષ્મામયાનાહ-

કફથી થતા રોગો : ૨૦

પ્રથમં મુલમાધુર્યં તથૈવ મુખાલિપ્તતા ।
મુલપ્રસેકશ્ચ તદા નિદ્રાધિમ્યં તથૈવ ચ ॥ ૨ ॥
ફળે ગુર્ધુરતા ચાપિ કટુકાદ્દ્યોષ્ણકામિતા ।
શુદ્ધિમાન્ધ્યમચૈતન્યમાલસ્યં તત્તિરેવ ચ ॥ ૩ ॥
અગ્નિમાન્ધ્યં મલાધિક્યં મલશૌક્યં તથૈવ ચ ।
મૂત્રાધિમ્યં મૂત્રશૌક્યં શુક્ષ્માધિમ્યં તથૈવ ચ ॥ ૪ ॥
સ્તૈમિત્યં ગાર્લવં શૈત્યમેત એવં હિ વિશતિઃ ।
યોગતો રુદિતઃ પ્રોક્તા મુનિભિઃ શ્લેષ્મિકા ગદાઃ ॥ ૫ ॥

અન્વય:-પ્રથમ મુલમાધુર્યં, તથા એવ મુખાલિપ્તતા,
મુલપ્રસેક, તથા ચ નિદ્રા-આધિક્ય તથા એવ ચ ફળે
ગુર્ધુરતા, અપિ ચ કટુકાદ્યાં, યોષ્ણકામિતા, શુદ્ધિ-
માન્ધ્યમ્, અચૈતન્યમ્, આલસ્યં, ચ તૃપ્તિઃ એવ, અગ્નિ-

માન્ધ્યં, મલ-આધિક્ય, મલશૌક્યં, મૂત્ર-આધિક્ય,
મૂત્ર-શૌક્યં શુક્ષ્મા-આધિક્યં તથા એવ ચ સ્તૈમિત્ય, ગૌરવં,
શૈત્યમ્-એતે વિશતિઃ એવં હિ મુનિભિઃ યોગતઃ રુદિતઃ
(અપિ) શ્લેષ્મિકાઃ ગદાઃ પ્રોક્તાઃ ॥

મોઢું મીઠું રહ્યા કરે, મોઢું કફથી ચોપડા-
યેલું રહે, મોઢામાંથી થૂંક અર્થાં કરે, નિદ્રા
ખૂબ આવે, કંઠમાં ઘરઘરાટ, તીખા પહાથોની
ઈચ્છા, ગરમ પહાથોની ઈચ્છા, બુદ્ધિનું મંદ-
પણું, અચેતનપણું, આળસ, તૃપ્તિ, અગ્નિનું
મંદપણું, વિઘ્નનુ અધિકપણું, વિઘ્નની ધોળાશ,
મૂત્રનું અધિકપણું, મૂત્રની ધોળાશ, વીથું
અધિકપણું, શરીર લીના વસ્ત્રથી જાણે વીંટાયેલું
હોય તેવું રહે, શરીરનુ ભારેપણું અને શરીરનું
શીતળપણું, એવીસ જ વ્યાધિઓને મુનિઓએ
શ્લેષ્મવ્યાધિઓ કહ્યા છે. (જોકે બીજા પણ
કેટલાક વ્યાધિઓ કફથી થાય છે, તોપણ
યોગક્ષેત્રની રીતથી આ વ્યાધિઓમાં જ
'શ્લેષ્મવ્યાધિ' એ શબ્દ પ્રવર્તે છે.) ૨-૫
ટીકા-અર્થાં ચિકિત્સા તુ સ્વપ્રકરણે શોદ્ય-
આ વ્યાધિઓની વિશેષ ચિકિત્સા પોતપોતાનાં
તે તે પ્રકરણમાં સમજ લેવી.

અથ શ્લેષ્મવ્યાધીનાં સામાન્ય ચિકિત્સામાહ-
કફના વ્યાધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા
રુક્ષશારકપાયતિક્તકટુકટ્યાયામનિષ્ઠીવનં,
ધૂમોપ્પાનલઘર્મનસ્યવમનં સ્વેદોપવાસાદિકમ્ ।
તૃડ્યાતાધ્વનિયુદ્ધજાગરજલક્રીડાદ્દનાસેવનં,
પાનાહારવિહારમેપજમિદં શ્લેષ્મામયાન્ સંહરેત્ ॥

અન્વય:-સ્વ-શાર-કપાય-તિક્ત-કટુક-વ્યાયામ-
નિષ્ઠીવન, ધૂમ-ઉષ્ણ-અનલ-વર્મ-નસ્ય-વમનં, સ્વેદ-
ઉપવાસ-આદિક, તૃડ્યાત-અશ્વ-નિયુદ્ધ-જાગર-જલ-
ક્રીડા-અદ્વનાસેવનમ્, દ્વ પાન-આહાર-વિહાર-મેપજં
શ્લેષ્મામયાન્ સંહરેત્ ॥

લૂખા, ખારા, તૃડા, કઠવા અને તીખા
પહાથો, કસરત, મોઢામાંથી કફ બહાર કાઢવો,
ધુમાડો, બાફ, અગ્નિ, તાપ તથા નસ્ય સેવનું તથા
ઊલટી કરવી, પરસેવો લાવવો, ઉપવાસ વગેરે
કરવા, તરસ મારવી, પગપાળા ખૂબ ચાલવું,
બાહુચુક્ર કરવું, રાત્રે જાગરણ કરવું, જલક્રીડા
કરવી અને અનિ સેવવી, આ ખાન-પાન તથા
વિહાર-કરવું વગેરે સામાન્ય ઉપાયો, કફના

વ્યાધિઓને મટાડે છે. ૬

ટીકા-નિગ્રીવન=મુલેન-એષોત્સર્જનમ્=નિયુદ્ધ=વાહુયુદ્ધ, જાગર-રાત્રી। સ ચ દિવાસાયનોત્યે કફવ્યાધો કાર્યઃ। જલક્રીડા-જલક્રીડામ્યો વ્યાયામો-એષમજનિતોક્તસ્મસ-મૂઢવાતાદિયુ કાર્યઃ। અન્નાસેવન-એષમજનિતસ્પૃશ્વાદો કાર્યમ્॥' (આનો આમાં જલક્રીડારૂપ વ્યાયામ ક્ષવિન્ત થયેલ ઊરસ્તંભ અને સંમૂઢવાત આદિમાં કરી શકાય છે, તેમજ સ્ત્રીયું સેવન ક્ષયી ઉત્પન્ન થયેલ સ્થૂલતા આદિમાં કરવા યોગ્ય છે. બાકીનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

૬૬-વ્યાધિઓનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ વાતરક્તાધિકારઃ

૨૯ : વાતરક્તનો અધિકાર

તત્ર વાતરક્તસ્ય વિપ્રકૃત નિદાનમાહ-

વાતરક્તનાં દુરનાં નિદાનો

લવણામ્લકટુક્ષારસ્નિગ્ધોષ્ણાજીર્ણમોજનૈઃ।

ક્લિન્નશુષ્કામ્બુજાનૂપમાંસપિષ્ણાકમૂલકૈઃ॥ ૧॥

કુલત્વમાપનિષ્પાવશ્ચાકાદિપલ્લેભુમિઃ।

દષ્ટ્યારનાલસૌવીરશુકતક્ત્સુરાસવૈઃ॥ ૨॥

વિરુદ્ધાશ્વશનક્રોધદિવાસ્વપ્નપ્રતિજાગરૈઃ।

પ્રાયશઃ સુકુમારણાં મિથ્યાહારવિહારિણામ્।

સ્થૂલનાં સુલિનાં ચાપિ પ્રકુપ્યેદ્વાતશોગિતમ્॥ ૩॥

હસ્ત્યશ્વોદ્દીર્ઘચ્છતશ્ચાશ્નતઃ, વિદાહાઞ્ચ સવિદાહ-શનસ્ય॥ ૪॥

અન્યઃ-લવણ-અમ્લ-કટુ-દાર-સ્નિગ્ધ-ઉષ્ણ-અજીર્ણમોજનૈઃ, ક્લિન્ન-શુષ્ક-અમ્બુજ-આનૂપ-માસ-પિષ્ણાક-મૂલકૈઃ, કુલત્વ-માષ-નિષ્પાવ-શાક-આદિ-પલ્લ-શ્કુમ્ભિઃ, દષ્ટિ-આરનાલ-સૌવીર-શુક-તક્-સુરા-આસવૈઃ વિરુદ્ધ-અશ્વશન-ક્રોધ-દિવાસ્વપ્ન-પ્રતિજાગરૈઃ પ્રાયશઃ સુકુમારણાં મિથ્યા-આહાર-વિહારિણાં સ્થૂલનામ્ અપિ ચ સુલિના વાતશોગિત પ્રકુપ્યેત્, (તથા) હસ્તિ-અશ્વ-ઉદ્દેઃ ગચ્છન્, ચ વિદાહિ અનમ્ અશ્વત - ચ સવિદાહ-અશનસ્ય (અપિ-વાતશોગિત પ્રકુપ્યેત્)॥

ખારા, ખાટા અને તીખા આહારથી, જવખાર વગેરે ક્ષારે ખાવાથી, સ્નિગ્ધ આહાર થી, ગરમ આહારથી, અલ્પમાં વધુ પડતું ખાવાથી, સડેલા તથા તડકામાં સૂકવેલાં માછલાં વગેરે તથા ગોઠ વગેરે પૂર્વ દેશનાં પ્રાણીઓનાં

+ દુરો વાતો દુરં ચ રક્તં ચસ્મિન્ તત્, યદ્વા વાતથ રક્ત ચ અનયોર દુરયોઃ સમાહારઃ-વાતરક્તમ્-એમાં વાયુ અને રુધિર બન્ને એકીવખતે ખગમાં દેાય, તે વાતરક્તરોગ કહેવાય છે.

માંસો ખાવાથી, તલનો ખેળ ખાવાથી, મૂળા ખાવાથી; કળથી, અડક, વાલ તથા પાંદડાનાં શાક ખાવાથી, રીંગણું વગેરે કળશાક અને માંસ ખાવાથી (દોષ વગરનું માંસ પણ વાયુ તથા રુધિરને પ્રકુપિત કરે છે અને સડેલું તથા તડકામાં સૂકવેલું માંસ તો વળી વાયુને તથા રુધિરને વધુ પ્રકુપિત કરે છે), શેરડીથી, દહીંથી, (પ્રથમ ખંડમાં જણાવેલ) આરનાલ, સૌવીર, શુક્ર તથા ચોયા ભાગનું પાણી નાખી વચ્ચી ગળી લીધેલા દહીંથી, મધથી, આસવ-થી, દૂધની સાથે માછલાં ખાવા વગેરે વિરુદ્ધ આહારથી, જમ્યા ઉપર જમવાથી, ક્રોધથી, દિવસે સૂઈ રહેવાથી અને રાત્રે અત્યંત ઉત્તમગરા કરવાથી, ઘણું કરી બહુ જ કૌભાળ હોઈ થોડું કામકાજ કરનારાઓ, ખોટા આહારવિહાર કરનારા, બડા શરીરવાળા અને સુખ ભોગવના-રાઓના (રુધિરની વૃદ્ધિ થવાથી); તેમ જ હાથી, ઘોડા કે ઊંટ ઉપર સવારી કરનારાનાં (વાયુ વધે છે તથા રુધિર નીચે ભયં છે તેથી); અને પગપાળા બહુ પંથ કરનારાઓના તથા (વાલ, કળથી, સરસવની ભાણ વગેરે) વિદાહી પદાર્થો ખાનારાઓના, તેમજ ખાધેલા-નો ખાટો પાક થયા છતાં તે ઉપર ખાનારા-ઓના (અલ્પમાં જમવા કરતાં પણ ખાધેલા-નો ખાટો પાક થયા છતાં તે ઉપર જમતું, એ વધુ પ્રમાણમાં વાયુના તથા રુધિરના પ્રકોપરૂપે કારણ બને છે, એમ સમજાવવા આ શુદ્ધ કહેલ છે); વાયુ તથા રુધિર ઘણું જ કૌપે છે. (આ કારણોમાંનાં કૌર્ષ કારણથી વાયુ કૌપે છે, કૌર્ષ કારણથી રુધિર કૌપે છે અને કૌર્ષ કારણથી એ બન્ને કૌપે છે એમ સમજવું.)

ટીકા-દારાઃ-યવસારાદયઃ, અજીર્ણમોજનૈઃ-અજીર્ણ મોજનૈઃ, અતિમાત્રમોજનૈતિત્યર્થઃ। ક્લિન્નાદીનિ નાંચ વિશેષણાનિ। ક્લિન્ન=શક્તિ, શુષ્કમ્=આતપે શોષિતમ્, અમ્બુજ=મત્સ્યાદિમાંસમ્, આનૂપ=ગોઢાદિપૂર્વદેશજ માંસમ્, પિષ્ણાક=તિલસ્રક્તિઃ, મૂલક=પ્રસિદ્ધમેવ, નિષ્પાવઃ=વોઢા, શાક=પત્રશાકમ્, 'આદિ' શબ્દેન વૃત્તાકારીનિ પલ-શાકવીનિ ગૃણ્ણન્તે॥ પલ્લમ્=શક્તિત્વાદિદોષરહિતમર્મ માસ, વાતશોગિતં પ્રકોપ્યેત્। ક્લિન્નાદિ તુ માસ વિશેષતો વાતશોગિત પ્રકોપ્યેત્। આરનાલસૌવીરશુકાનિ-સ્ન્યાન-

મેદાઃ । તત્કમ્-ચતુર્થાશજલયુક્તં વલ્લપૂતં દધિ, સુત= સન્ધાનમેદઃ । વિરુદ્ધં-શીરમતસ્યાદિ । મધ્યશનમ્-‘અઝીર્ણં મુચ્યતે યતુ તદમધ્યશનમુચ્યતે’ । અતિજાગરઃ-નિશિ, પ્રાયશઃ-આહુત્યેન, સુકુમારાણામ્=અત્યત્કાયવ્યાપારાણામ્, અથ ચ મિધ્યાહ્વારવિહારિણામ્, સ્થાનાં સુશિનાં ચ રક્ષદુદ્ધા । હસ્યશ્ચોદ્દેગ્ચ્છતઃ-યતો વાયુર્વધતે રુધિરં ચ અથો ગચ્છતિ, હસ્ત્યાદય ઉપલક્ષણાતિ; પદમ્યામપિ ન્નલતઃ । અશ્વતથ વિદાહપ્રમ્ । વિદાહિ=નિષ્વાવકુલત્ય-વેગશાકાદિ । સવિદાહાશનસ્ય=સવિદાહિ અશન યસ્ય । કેં વિદગ્ધે તદુપરિ મુજ્જાનત્યેત્થર્થઃ ॥ અમ્ધશનમુક્ત્વાડ-તદ્વચનં વિદગ્ધાઝીર્ણમોજનસ્ય વિશેષતો હેતુવાર્થમ્ । શ્વાદ્ વાતશોણિતં પ્રકુપ્યતીત્યન્વયઃ । એત્થાં કારણનાં ધ્યે કેનચિદ્વાયુઃ, કેનચિદ્વક્રં, કેનચિદુમયમપિ પ્રકુપ્યેત્ । આ બધી ટીકાનો અર્થ ઉપર ભાષાંતરમાં અપાયો છે.)

અથ વાતરક્તસ્ય સમ્પ્રાપ્તિમાહ-

વાતરક્તની સંપ્રાપ્તિ

કૃત્સ્નં રક્તં વિવદ્દત્યાશુ તથ, હુયં સ્વસ્તં તદ્યોધીયતે તુ । તત્સમ્પૂર્ણં વાયુના દૂષિતેન, તપ્રાબલ્યાદુચ્યતે વાતરક્તમ્ ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ-(હયર્ષુક્તિનાદેઃ) કૃત્સ્નં રક્તમ્ આશુ વેદહતિ, હુયં ચ તત્ સ્વસ્તં (સ્વ.) પાદ્યોઃ તુ ચીયતે, ત્વ (સંચિતં રુધિરં) દૂષિતેન વાયુના સંપૂર્ણં (મવતિ), તપ્રાબલ્યાદ્ (ચ રોગઃ) વાતરક્તમ્ ઉચ્યતે ॥

ઉપર કહેલાં નિદાનોથી સધળું લોહી તરત બગડે છે અને તે બગડેલું લોહી નીચે જઈ બંને પગમાં જમા થાય છે. એ (જમા થયેલું) લોહી (પોતાનાં) નિદાનોથી દૂષિત થયેલા વાયુની સાથે મળેલું હોય છે અને તેમાં વાયુની પ્રબળતા હોવાથી (તેને લીધે થતો આ રોગ) વાતરક્ત કહેવાય છે. ૫

ટીકા-પૂર્વોક્તેહૃત્મિઃ, કૃત્સ્ન=સમસ્તમ્, સ્વસ્તં=અર્થો-ગતમ્, પાદ્યોઃ ચીયતે=સંચિતં મવતિ, તત્=રુધિરં, દૂષિતેન સ્વહેતુમિર્વાયુના સમ્પૂર્ણં=મિલિતમ્, વાતરક્તમ્ ઉચ્યતે । નનુ ચૈતસ્ય સમ્પ્રાપ્તિરુક્તિ સુશ્રુતેન-

‘શીર્ષં રક્તં દુષ્ટિમાયાતિ તથ, વાયોર્માર્ગ સંરૂપદ્રાશ્ચ વાતમ્ । કુદ્દોડસ્યર્થ માર્ગોપાત્ સ વાયુલ્પુલ્કિં દુષયેદ્-કમાશ્ચ ॥’

અત્ર પ્રથમં રક્તસ્ય દુષ્ટિતો રક્તવાતમિતિ વ્યવદ્યુ-મુચિત મવતિ । તત્રાદ-તત્પ્રાબલ્યાદિતિ-તસ્ય દોષત્વેન પ્રાપાન્યાદ્વાતરક્તમિતિ વ્યવદિશ્યતે ॥ અહીં શંકા થાય છે કે, આ વાતરક્ત રોગની સંપ્રાપ્તિ સુશ્રુતે આ પ્રમાણે કહી છેઃ (ઉપર કહેલાં નિદાનોથી) ‘રુધિર

તરત બગડે છે અને તે રુધિર શીઘ્ર ગતિવાળા વાયુના માર્ગને તરત રોકી દે છે; એમ માર્ગ રોકાવાથી વાયુ અત્યંત કાપે છે અને કાપેલો વાયુ, ખૂબ વધી ગયેલા રુધિરને તરત દૂષિત કરે છે.’ એ સુશ્રુતના વચનમાં પ્રથમ લોહી બગડવાનું કહ્યું છે, તેથી આ રોગને ‘રક્તવાત’ એ નામ આપવું યોગ્ય છે; છતાં ‘વાતરક્ત’ નામ કેમ આપ્યું છે? આ શંકાના સમાધાનરૂપે જ ઉપર પાંચમા શ્લોકમાં ‘તપ્રાબલ્યાત્’ એ હેતુ દર્શાવીને મૂચન કર્યું છે કે, આ રોગમાં દોષ તરીકે વાયુનું જ પ્રાધાન્ય હોય છે; તેથી જ આ રોગ ‘વાતરક્ત’ કહેવાય છે.

વાતરક્તસ્ય પૂર્વસ્પમાહ-

વાતરક્તનું પૂર્વરૂપ

સ્વેદોડસ્યર્થે ન વા કાર્યં સ્પર્શાશ્ચ ક્ષતેડતિરુક્ । સન્ધિશૈથિલ્યમાલસ્યં સદનં પિટ્તકોદ્રમ્ ॥ ૬ ॥ જાનુજહોરુકટયંસહસ્તપાદાક્ષસન્ધિયુ । નિસ્તોદઃ સ્ફુરણં મેદો ગુરુત્વં સુતિરેવ ચ ॥ ૭ ॥ કળ્દઃ સન્ધિયુ ક્ષ્માદાહો ભૂત્વા નશ્યતિ વાસક્રુત । વૈવર્ણ્યં મળ્ડલોત્પત્તિર્વૈતાસુક્ષ્મવલ્લક્ષણમ્ ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ-સ્વેદઃ, ન વા, કાર્યં, સ્પર્શ-અશ્ચ, ક્ષતે અતિરુક્, સંધિશૈથિલ્યમ્, આલસ્યં, સદનં પિટ્તકા-ઉદગમઃ, જાનુ-જહ્વા-કલ્દ-કટિ-અંશ-હસ્ત-પાદ-અક્ષસંધિયુ નિસ્તોદઃ, સ્ફુરણં, મેદઃ, ગુરુત્વં, ચ સુતિઃ एव, કળ્દઃ, સંધિયુ રુક્, વાહઃ ચ અવક્રુત્ ભૂત્વા નશ્યતિ, વૈવર્ણ્યં, મળ્ડલ-ઉત્પત્તિઃ (દં) વાતા-સુક્-વલ્લક્ષણં (મવતિ) ॥

(વાતરક્ત થવાનું હોય ત્યારે) પરસેવો ખૂબ થાય અથવા બિલકુલ થતો નથી, શરીર દ્રબળું થાય, કોઈ સ્પર્શની અખર પડતી નથી, કંઈ જખમ થાય તો તેમાં અત્યંત પીકા થાય, સાંધાઓ ઢીલા થાય, આગસ થાય, અંગો જડ બની જાય, ફાંદીઓ થાય; ગોઠણ, પિંડીઓ, સાથળ, કેડ, ખમા, હાથ, પગ તથા અંગોનાં સાંધાઓમાં શરૂ લોકાયા જેવી પીકા થાય, અંગો ફરકયા કરે, અંગો ફાટે-ત્રોડ થાય, ભારેપણું થાય, ગ્લાનિ થાય, ચળ આવે, સાંધાઓમાં પીકા થાય, બળતરા થઈ થઈને વારંવાર મટી જાય, આમડીની કાંતિ નાશ પામે અને અંગો પર ચકરડાંઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૬-૮

ટીકા-વર્માગ્મનમત્યર્થ મવતિ, ન વા સર્વથા મવતિ;

एतच्च व्याधिमहिम्ना कुष्ठवद् बोद्धव्यम् । श्वेतोऽतिरक्त-
यदि क्षण स्यात् तदा तत्रातिरक्तं, सदन=मुप्ति. अज्ञानाम्,
पिडिकाप्रादुर्भावः, जान्वादिषु निस्तोद=पीडाविशेषः,
वैपर्य=स्वकान्तिक्षणम् ॥ परसेवे। भूयथाय के मिलकुल
न न थाय, એ કાઠ જેવા વ્યાધિના મહિમાને લીધે
એનું થાય છે, એમ સમજવું.

अथ वाताधिकस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह-

વાયુની અધિકતાવાળા વાતરક્તનું લક્ષણ
घातेऽधिकेऽधिकं तत्र गूलं स्फुरणतोदनम् ।
શોયસ્ય રોધ્ય કૃષ્ણત્વં ડયાવતા વૃદ્ધિહાનયઃ ॥૧॥
घमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गप्रहोऽतिरक्तम् ।
શીતદ્વેપાનુપશયો સ્તમ્ભવેપયુસુતય ॥૨॥

શબ્દય-તત્ર વાતે અધિકે અધિક શૂલ, સ્ફુરણ-
તોદન, શોયસ્ય રોધ્ય કૃષ્ણત્વ ડયાવતા વૃદ્ધિહાનયઃ,
घमनी-અનુલિ-સન્ધીના સકોચઃ, અંગ્રપ્રહ, અતિરક્ત,
शीतद्वेप-અનુપશયો સ્તમ્ભ-વેપયુ-સુતય. (મવન્તિ) ॥

વાતરક્તમાં વાયુની અધિકતા હોય તે
ખંને પગમાં અધિક શૂળ, ફરકવું અને પીડા
થાય છે, તેમ જ સોજામાં રૂક્ષપણું તથા કાળાશ-
થોડું કાળાપણું અને સોજાની વધઘટ થાય
છે; વળી નાડીઓના તથા આંગળીઓના
સાધાઓના સંકોચ, અંગોનું ઝલાઈ જવું,
ઘણી જ પીડા, શીત ઉપર દ્વેષ-શીત પદાર્થો
પર અણુગમેા. સન્જડપણું તથા કંપ થાય
છે અને સ્પર્શની ખબર પડતી નથી. ૯, ૧૦

टीका-तत्र पादयोः शूलादिकमधिकम् । यत आह
सुधृत-‘स्पर्शोद्दिप्तो तोदमेदप्रशोको, स्वागेयेतो वात-
रक्तेन पादो’ इति । तथा शोयस्य रौक्ष्यादिक वृद्धि-
हानयश्च विज्ञेया । मुप्ति=स्पर्शज्ञता ॥ शूल तथा ફર-
કવું વગેરે પગમાં જ થાય છે, એમ સમજવું;
કારણ કે ‘વાતરક્તથી બંને પગ સ્પર્શથી હેંડે
પામે છે અને બંને પગમાં પીડા, તોડ, સોજા
તથા જડતા થાય છે’ એમ સુશ્રુતે કહ્યું છે

अधिकरक्त वातरक्तमाह-

રુધિરની અધિકતાવાળા વાતરક્તનું લક્ષણ
रक्ते शोयोऽतिरक्तनोदस्ताप्रश्चिमिचिमायते ।
સ્તિગચ્છે. શર્મ નૈતિ કણ્ઠકેદસમન્વિતઃ ॥૧૧॥

અન્વય-રક્તે (તત્ર અધિકે) અતિરક્ત-તોદઃ તામ્ર-
કણ્ઠકેદસમન્વિત. શોય. વિમિચિમાયતે, (સ શોયઃ)
સ્તિગચ્છે. શર્મ ન ઇતિ ॥

વાતરક્તમાં રુધિરની અધિકતા હોય તે

(ખંને પગમાં) અત્યંત પીડાવાળો, શરીર
ભોંકાતા હોય એવી વેદનાવાળો, રાતો અને
ચળથી તથા લીનાશથી યુક્ત એવો સોજો
થાય છે, જે સોજો ચમચમ થયા કરે છે-
એટલે કે સોજા ઉપર એવી ચળ આવે છે
કે, જેથી હાથ વગેરેનો સ્પર્શ પ્રિય લાગે
છે અને તે સ્તિગ્ધ કે રૂક્ષ પદાર્થોથી ચાત
થતો નથી. ૧૧

टीका-‘रक्तेऽधिके’ ह्यनुवर्तनीयम्. एव वक्ष्य
माणस्ताद्विषयि । एतच्चारम्भरक्तोदकान्तर बोद्धव्यम् ।
रक्तमपि रक्तान्तरद्वयक भवति । यदुक्त दुष्टरक्तक्षण-
‘पित्तवद्रस्तेनातिरुष्ण च’ इति । अतिरक्तनोद=अति
रक्तोदो यत्र स शोयः विमिचिमायते=‘विमिचिने’ति
कण्ठमेदः, स्पर्शप्रियतति यावत् । कण्ठेदसमन्वित-कण्ठेद=
आद्रता, तणुक ॥ आभा रुधिरनी ने अधिकता
थाय છે, તે રુધિર, વાતરક્તને ઉપત્ત કરતા રુધિર
કરતા બહુ સમજવું, કારણ કે એક રુધિર પણ
ખીન રુધિરને દૂષિત કરે છે.

अधिकपित्त तदाह-

પિત્તની અધિકતાવાળા વાતરક્તનું લક્ષણ
पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्त्रपा ।
સ્પર્શસહત્વં રુગ્દાહઃ શોય. પાકો મૃશોષ્ણતા ॥૧૨

અન્વયઃ-પિત્તે (તત્ર અધિકે પાદયોઃ) એવિદાહ,
સંમોહઃ સ્વેદઃ મૂર્ચ્છા, મદઃ, તુષ્ણા, સ્પર્શ-અગ્રહ,
રુ, દાહઃ, શોયઃ, પાકઃ, મૃશ-ડણ્ણતા ॥

વાતરક્તમાં પિત્તની અધિકતા હોય તે
ખંને પગમાં અત્યંત બળતરા થાય, રોગીને
અત્યંત ઊંજાનપણું થાય, પરસેવો આવે,
પગમાં સોજો થાય, રોગીને મદ થાય,
તરસ લાગ્યા કરે, પગમાં કોઈનો સ્પર્શ
ખમી શકાય નહિ, પીડા થાય, શરીરમાં
ઢાહ થાય, સોજો પાકે અને બહુ જ તપારો
થાય છે. ૧૨

टीका-पित्ते अधिके विदाह=विशेषेण दाहः ।
विदाहादयश्च पादयोरेव बोद्धव्या । यत आह सुधृत-
‘पितामृगस्यामुग्रदाहो भवेतामत्यर्थोणो रक्तशोयो मृ-
च ।’ पादाविति शेषः । समोहः=मातुरस्य । स्वेदः-
‘पादयो’, मूर्च्छा=पादयोः समुच्छायाः । शोय इति यावत् ।
न च मूर्च्छा=मोहः । समोहस्योक्तत्वात् ॥ अत्यंत
બળતરા તથા કોઈનો સ્પર્શ સહી ન શકાય,

ધન્યાદિ બધું પગમાં જ થાય છે, એમ સમજવું; કારણ કે 'પિત્તથી અને રુધિરથી બને પગ અત્યંત બળતરાવાળા, અત્યંત બીના, રાતા સોજવાળા તથા કૂણા થઈ જાય છે' એમ સ્મરણ કરવું છે.

અધિરક્ત-અધિકદ્વિદોષ-અધિકત્રિદોષાગ્રી વાતરક્તનાં લક્ષ્યાન્યાહ-

કંકની, બે દોષની તથા ત્રણે દોષની અધિકતાવાળા વાતરક્તનું લક્ષણ કફે સ્તેમિત્યગુણનાસુતિભિગ્ધવ્યક્તિતાઃ ।

કણ્ઠમન્દા ચ રુઘ્નન્દે સર્વલિંગં ચ સદ્ગુરે ॥૧૩॥

અન્યથા:-કફે (તત્ર અધિકે) સ્તેમિત્ય-ગુણના-સુતિ-ભિન્નપત્ત-ક્ષીતતાઃ, મન્દા કણ્ઠઃ ચ રુઘ્ (મપેત), રુઘ્નન્દે ચ સદ્ગુરે સર્વલિંગ (સ્વાત્) ॥

વાતરક્તમાં કંકની અધિકતા હોય તો શરીર બધે બીના આમડાથી વીંટાયું હોય એવું જણાય; બન્ને પગમાં ભારેપણું, જડતા, સ્તિગ્ધપણું, શીતપણું, થોડી થોડી ચળ અને પીડા થાય છે; બે દોષની અધિકતા હોય તો બે દોષનાં ચિહ્નો થાય અને ત્રણે દોષની અધિકતા હોય તો ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો થાય છે. ૧૩

ટીકા-કફે અધિકે સ્તેમિત્યમ્=શરીરસ્વાદિર્ચર્માવગુ-પિત્તરમિત્ત । ગુહ્તાદય-વાદયોરેત્ । ચત્ર આહ મુદ્રુતઃ- 'કણ્ઠમન્તો શ્વેતશીતો સ્વચ્છો, પીત્તો તત્ત્વો સ્પેષ્મદુઃ શ્વ રપ્તે ।' પાદાવિત્તિ શ્વેતઃ । અધિરક્તિદોષમ્, અધિક-ત્રિદોષ ચ તદાહ-રુઘ્નન્દે સર્વલિંગં ચ સદ્ગુરે=ત્રિદોષસર્વમે ॥ ભારેપણું તથા જડતા વગેરે પગમાં જ થાય છે, એમ સમજવું; કારણ કે 'કંકની રુધિર દુષિત થયું હોય તો પગ ચળવાળા, ઘોળા, ટાંઠા, સોજવાળા, બીડા તથા સ્તિગ્ધ થઈ જાય છે,' એમ સ્મરણ કરવું છે.

વાતરક્તપ્રમર્ષણપ્રકારમાહ-

પગ સિવાય બીજાં સ્થળે પણ વાતરક્તનું ફેલાવું

પાદયોર્મૂલમાસ્થાય કદાચિન્નસ્તયોરપિ ।

આરોગિયમિવ કુદ્ધં તદ્દેહમનુસર્પતિ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથા:-પાદયોઃ મૂલમ્ આસ્થાય કદાચિન્ન હસ્તયોઃ અપિ આરોઃ વિપમ્ દ્વ કુદ્ધં તદ્ (વાતરક્ત ચિકિ-ત્સારહિતાનો) દેહમ્ અનુસર્પતિ ॥

પગના મૂળનો આશ્રય કરી કોઈક સમયે બન્ને હાથના મૂળમાં પણ બેઢરના ઝેરની

પેઠે ફેલાવું તે (વાતરક્ત, ચિકિત્સાથી રહિત રહેનારાઓના) શરીરમાં ધીરે ધીરે ફેલાય છે.

ટીકા-આરોઃ=મૂળકમ્, 'આરોગિયમિવે'ત્યનેન મન્દવિમર્ષત્વં યોધિતમ્ । દેહમનુસર્પતિ-અપ્રતિક્રિયાળામ્ । (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અથ વાતરક્તસોપદગનાહ-
વાતરક્તના ઉપદ્રવો

અસ્વપ્રારોચકઘ્વાસમાંસકોષશિરોમ્દાઃ ।

મૂર્છાં ચામન્દહ્નક લુપ્તાન્વ્યત્મોદપ્રવેપકાઃ ॥ ૧૫ ॥

હિકાપાડુગુલ્યવીસર્પવાકનોદેંધ્રમ્લગ્નાઃ ।

અશ્મુલીવક્તાસ્ફોટદાહમર્મમ્દર્શ્યુદાઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્યથા:-અસ્વપ્ર-અરોચક-ઘ્વાસ-માંસકોષ-શિરો-મ્દાઃ, ચ મૂર્છાં અમન્દહ્ન-જ્વર-મોહ-પ્રવેપકાઃ, હિકા-પાડુલ્ય-વીસર્પ-વાક-નોદ-પ્રમ-લગ્નાઃ, અશ્મુલીવક્તા-સ્ફોટ દાહ-મર્મમ્દ-અર્ચુદાઃ (વાતરક્ત-ઉપદ્રવાઃ ભવન્તિ) ॥

નિદ્રાનું નહિ આવવું, અરુચિ, આસ, માંસનું સડીસડીને ખરી પડવું, માથાનું ઝટાવું, વાતરક્તવાળા અંગમાં સોજો, બહુ પીડા, તરસ, તાવ, મૂંઝાદો, ઠંપારી, હેડકી, પાંગળાપણું, વીસર્પ રોગ, પાકવું, સોપથી લીંકાયા જેવી પીડા, બ્રમ, જ્વાનિ, આંગળી-ઓનું વાંકાપણું, ફેલાવા, બળતરા, મરોતું ઝટાઈ જવું અને અર્ચુદનો રોગ, એટલા વાતરક્તના ઉપદ્રવો થાય છે. ૧૫, ૧૬

ટીકા-માંસકોષઃ=માંસગલનમ્, મૂર્છાં=તરક્તસમુ-ચ્છાવઃ, અમન્દહ્ન=પીડાવાહુલ્ય, પ્રવેપકઃ=કમ્પઃ, પ્રવેપનં=પ્રવેયઃ, તતઃ સ્વાયં કઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અયાસાપચારાદિકમાહ-

વાતરક્તનું અસાધ્યપણું વગેરે પૈત્તલપદ્મવૈદ્યર્થે મોહેનકેતે ચાપિ તત્ ।

અરુઘ્નોપદ્રવં યાત્યં સાધ્યં સ્પાત્રિકપદ્મચમ્ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથા:-પૈત્તે: ઉપદ્રવેઃ ચ એને મોહેન અપિ તત્ વર્જ્યમ્, અરુઘ્ન-ઉપદ્રવં યાત્ય, નિષ્પશ્વ માપ્ય સ્વાત્ ॥

વાતરક્તમાં ઉપર કહેલા સઘળા ઉપદ્રવો

હોય અથવા તેમાંનો એક મોહ જ હોય તો

પણ એ વાતરક્તને અસાધ્ય જણવું; એ ઉપ-

દ્રવોમાંના ઘણા ઉપદ્રવો ઓછા હોય તો તે

વાતરક્તને સાધ્ય સમજવું અને ફેર પદ્મ

ઉપદ્રવ ન હોય તો તે વાતરક્તને સા-

સમજવું. ૧૭

ટીકા-‘મોહેનકેન’ इति वचनमस्वप्नादिभिः सम
स्तेखाप्यत्व बोधयति ॥ (अर्थ) ઉપર સમાયો છે.)

દોષાણુસારે વાતરક્તની સાધ્યતા વગેરે
અક્રોધાણુનું સાધ્યં નવં યાપ્યં દ્વિદોષજમ્ ।
ત્રિદોષજમસાધ્યં સ્વાદ્યસ્ય ચ સ્વરુપદ્રવાઃ ॥૧૮॥
અન્વય-અક્રોધ-અનુગ નવ ચ (તત્) સાધ્ય,
દ્વિદોષજ યાપ્ય, ત્રિદોષજ, યસ્ય ચ ઉપદ્રવા. સ્વઃ
(તદ્) અસાધ્ય સ્યાત્ ॥

જે વાતરક્ત એક દોષવાળું અને એક
વર્ષની અંદરનું હોય તેને સાધ્ય સમજવું;
જે દોષવાળું હોય તેને યાપ્ય-એટલે ઉપચાર-
થી એની એ જ સ્થિતિમાં રહેનારું અને
ત્રણ દોષવાળું હોય અથવા જેમાં સઘળા ઉપ-
દ્રવો હોય તેને અસાધ્ય સમજવું. ૧૮

ટીકા-નવ-સર્વાસરાદર્વાચીન, તત્સાધ્યમ્ ॥
ફેલાવા આદિથી અસાધ્યતા વગેરે
માજાનુ સ્ફુટિતં યજ્ઞ પ્રમિશ્નં પ્રસૂત ચ યત્ ।
ઉપદ્રવૈશ્વ યજ્ઞપું પ્રાણમાંસક્ષયાદિભિઃ ॥
વાતરક્તમસાધ્યં સ્વાદ્યાપ્યં સંવસરોત્થિતમ્ ॥૧૯॥
અન્વય-યત્ ચ માજાનુ, સ્ફુટિત, પ્રમિશ્ન, યત્
ચ પ્રસૂત, ઉપદ્રવૈઃ જુષ્ટે ચ પ્રાણ-માંસ-ક્ષય-આદિભિઃ
(જુષ્ટ તદ્) વાતરક્તમ્ અસાધ્ય સ્યાત્, સંવસર-
ઉત્થિત યાપ્ય (સ્યાત્) ॥

જે વાતરક્ત પચથી ગોઠવુ સુધી ફેલાય
હોય, જે વાતરક્તથી જેમ ટાઢથી આમડી
ઠાંઈક ફાટી જાય છે તેમ આમડી ઠાંઈક
ફાટી ગઈ હોય, જે વાતરક્ત અત્યંત ફાટી
ગયું હોય તેમ જ જે વાતરક્ત બહુસાધ્ય અને
માંસક્ષય વગેરે ઉપદ્રવોથી યુક્ત થયું હોય
તેને અસાધ્ય સમજવું. અને જે વાતરક્તની
ઉત્પત્તિને એક વર્ષ થઈ ગયું હોય તેને યાપ્ય-
એની એ જ સ્થિતિમાં રહેનારું સમજવું. ૧૯

ટીકા-માજાનુ=પદ્મપાં જાનુપર્યન્ત યદ્રવતિ તદસાધ્ય
સ્યાત્ । સ્ફુટિતં=ચક્ર સ્વદમાને શીતેનૈવ કિંચિદ્વિદીર્ણમ્,
પ્રમિશ્નમ્=અધિકવિદીર્ણમ્, પ્રસૂતમ્=વહત્ ॥ (આ ટીકા
નો અર્થ) ઉપર સમાયો છે)

અથ વાતરક્તવિક્તિસામાહ-

વાતરક્તની ચિકિત્સા

રુધિર સાપણુ

વાતશોષિતિનો રક્તં સ્નિગ્ધસ્ય વહુશો દરેત્ ।
અસ્પાત્યં રક્તેદ્યાયું યથાદોષં યથાથલમ્ ॥૨૦॥

અન્વય-વાતશોષિતિન. સ્નિગ્ધસ્ય યથાદોષ યથા-
થલં રક્તમ્ અત્ય-અત્ય વહુશ. દરેત, (કિંતુ) શયુ
રક્તયેત્ ॥

વાતરક્તવાળાને રનેહપાન આદિથી ઝીંઘ
ઠયો પછી તેના દોષ અને બળને અનુસરી તેનું
થોડું થોડું લોહી ઘણીવાર કાઢવું, પણ તે
લોહી કાઢવામાં વાયુનું રક્ષણ કરવું; અથવા
જેમ વાયુ ન વધે તેમ લોહી કાઢવું. ૨૦

ટીકા-રક્તયેદ્ વાયુ=અથા વાયુને વધતે તથા
દરેદિત્યર્થઃ ॥ (આનો અર્થ) ઉપર અપાયો છે)
લોહી કાઢવાના જુદા જુદા પ્રકારો
ઉપાદ્ધવાહતોદેયુ જલોક્તોમિધિનિર્હરેત્ ।

શૃન્ગેયં ચિમિચિમાકણ્ડકાવેપનાન્નિતમ્ ॥૨૧॥
પ્રચ્છાનેન શિરામિર્વા દેશાદેશાન્તરં વ્રજત્ ॥૨૨॥
અન્વય-ઉગ્ર-અજ્ઞાદાહ-તોદેયુ-જલોક્તોમિ (કર્મિ)
વિનિર્હરેત્, ચિમિચિમા-ક્વ-વેપન અન્નિત શૃન્ગેય
(વિનિર્હરેત્), દેશાત્ દેશાન્તર વ્રજત્ પ્રચ્છાનેન શિરામિ
વા (વિનિર્હરેત્) ॥

ભારે બળતરા થતી હોય અથવા સોયથી
લોંકાયા જેવી વેદના થતી હોય તો
જળો વળગાડીને લોહી કાઢવું; ચમચમારી,
ચળ, પીકા તથા કંચ હોય તો શિંગડાથી જ
લોહી કાઢવું અને તે વાતરક્ત જે એક પ્રદેશ
માંથી બીજા પ્રદેશમાં વહેતું જતું હોય
તો ટોચા મારીને કે શિરાઓમાંથી લોહી
કાઢવું. ૨૧, ૨૨

ટીકા-વિનિર્હરેત્=નિષ્કાસયેત્, ચિમિચિમા=‘બુદ્ધ
પુદાવ’ इति लोके, प्रच्छान=‘पच्छान’ इति लोके,
‘व्रजत’ इति रक्तविशेषणम् ॥ (अर्थ) ઉપર છે)

અમુક સ્થિતિમાં લોહી ન જ કાઢાય
અહ્ને મ્લાને નુ ન સ્નાયં રક્તેદ્યાયોત્તરં ચ યત્ ॥૨૩॥
ગમ્મીરં શ્વયં સ્તમ્ભં કમ્પવાયુશિરામયાન ।
મ્લાનિમ્ન્યાંશ્ચ વાતોત્થાન્કુર્યાદાયુરસ્તુકૃષ્ણાત્ २૪
લજ્જાદીન્ વાતરોગાંશ્ચ મૃત્યુ ચાનવરોપિતમ્ ।
કુર્યાત્તસ્માત્ પ્રમાણેન સ્નિગ્ધાદ્રક્તં વિનિર્હરેત્ ॥૨૫॥

અન્વય-અહ્ને મ્લાને દુ (રક્ત) ન સ્નાયમ્, યત્
ચ વાતોત્તર (તદ્) રક્ત, (યત) અચક્-અચક્ત
વાયુઃ ગમ્મીરં શ્વયં સ્તમ્ભં કમ્પ-વાયુ-શિરા-અમયાન્
મ્લાનિ ચ અન્યાન્ વાત-ઉત્થાન્ (રોગાન્) કૃષ્ણાત્,
અનવરોપિત ચ લજ્જા-આદીન્ વાતરોગાન્ મૃત્યુ ચ
કુર્યાત્, તસ્માત્ (વાતરક્તરોગિણઃ) સ્નિગ્ધાત્ (અત્રાત્)

પ્રમાણેન રક્તં વિનિર્હરેત્ ॥

(વાતરક્તથી) શરીર જ્વાનિ પામ્યું હોય તો લોહી કાઢવું નહિ અને તે વાતરક્ત વાયુની અધિકતાવાળું હોય તો પશુ સાચવવું; કારણ કે લોહીનો ક્ષય થવાથી વાયુ વૃદ્ધિ પામે તો ગંભીર રોગો, અક્રમપણું, કંપ, શિરાઓનાં રોગો, જ્વાનિ અને બીજાં પણ વાયુસંબંધી રોગો ઉત્પન્ન કરે છે; લોહી ને ચોચ રીતે ખાકી ન રહે તો લંગડાપણું વગેરે વાયુસંબંધી રોગોને તથા મરણને પણ ઉત્પન્ન કરે છે; માટે વાતરક્તવાળાને સિંઘ કરી તેના અંગમાંથી માપ-સર લોહી કાઢવું. ૨૩-૨૫

વાતરક્તચિકિત્સા : વિરેચનાદિ વિરેચ્યઃ સ્નેહયિત્વાડડૌ સ્નેહયુક્તૈર્વિરેચનૈઃ ॥ ૨૬ ॥ રુક્ષૈર્વા મૃદુભિઃ શાસ્ત્રમસક્લદ્વસ્તિકર્મ ચ । નહિ વસ્તિસમં કિંચિદ્વાતરક્તચિકિત્સિતમ્ ॥૨૭॥ વાઘમાલેપનાભ્યપ્તિપરિષેકોપનાહનૈઃ । વિરેકાસ્થાપનસ્નેહપાનૈર્ગમ્મીરમાચરેત્ ॥ ૨૮ ॥ દિવાસ્ત્રપં સસન્તાપં ધ્યાયામં મૈથુનં તથા । કટુષ્ણગુર્વભિષ્પન્દિ લવણામ્લૌ ચ વર્જયેત્ ॥૨૯॥ પુરાણા યવગોધૂમા નીવારાઃ શાલિપષ્ટિકાઃ । મોજનાયૈ રસાયૈ તુ વિષ્કિરાઃ પ્રતુદા હિતાઃ ॥૩૦॥ આદન્યચ્છનકા મુદ્ગા મસૂરાઃ સકુલત્પકાઃ । યૂપાયૈં બહુસર્પિકાઃ પ્રશસ્તા વાતશોષિતે ॥૩૧॥ સુનિષ્પણકવૈત્રાપ્રકાકમાચી-શતાવરી । ચાતુકોપોદિકાશાકં શાકં સાયર્વલં તથા । ઘૃતમાંસરસૈર્ધૃતં શાકસામ્યાય દાપયેત્ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ-આદો સ્નેહયિત્વા સ્નેહયુક્તૈઃ વિરેચનૈઃ વા રુક્ષૈઃ મૃદુભિઃ (વાતરક્ત) વિરેચ્યઃ, અસક્લ દ્વસ્તિકર્મ ચ શાસ્ત્રમ્, વસ્તિસમ વાતરક્તચિકિત્સિત કિંચિત્ ન હિ (નહિત) । વાઘ (વાતરક્ત) આલેપન-અભ્યપ્તિ-પરિષેક-ઉપનાહનૈઃ, ગમ્મીર વિરેક-આસ્થાપન-સ્નેહપાનૈઃ આચરેત્ । (વાતરક્તરોગી) દિવાસ્ત્રપં સસન્તાપં ધ્યાયામ મૈથુન તથા કટુ-ઉષ્ણ-ગુરુ-અગ્નિષ્પન્દિ લવણ-અમ્લૌ ચ વર્જયેત્ । વાતશોષિતે મોજનાયૈ પુરાણાઃ યવ-ગોધૂમાઃ નીવારાઃ શાલિપષ્ટિકાઃ હિતાઃ, રસાયૈ તુ વિષ્કિરાઃ પ્રતુદાઃ (હિતાઃ), યૂપાયૈં આદન્યઃ ચ્છનકાઃ મુદ્ગા, મસૂરાઃ સકુલત્પકાઃ બહુસર્પિકાઃ પ્રશસ્તાઃ, શાક-સામ્યાય સુનિષ્પણક-વૈત્રાપ્ર-કાકમાચી-શતાવરી-ચાતુક-ઉપોદિકા-શાક તથા સૌર્વલં શાક ઘૃત-માંસરસૈઃ મૃદ દાપયેત્ ॥

વાતરક્તવાળાને પ્રથમ સિંઘ કરી રોગ-વાળાં વિરેચન-ઔષધોથી અથવા રક્તવાળાં ક્રામણ વિરેચનોથી રોગ દેવા; તેમ જ એ રોગી-ને વારંવાર બસ્તિઓ આપવી પણ સારી છે; કેમ કે બસ્તિઓ સમાન વાતરક્તનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી વાતરક્ત નો બહાર હોય તો આલેપનો, માલિશો, સિંચનો તથા ઔષધો ખાંધવા વગેરેથી ચિકિત્સા કરવી; અને વાતરક્ત ઊંડું હોય તો રોચ, નિરૂહબસ્તિ તથા રોહ-પાનથી ચિકિત્સા કરવી. પરંતુ એ રોગવાળાએ દિવસે સૂવાનો, તડકો વગેરે તાપ, કસરત, મૈથુન, તીખા રસ, ગરમ પદાર્થો, ભારે પદાર્થો, રસવાહી નાડીઓને રોકનારા પદાર્થો તથા ખારા અને ખાટા રસોનો ત્યાગ કરવો. વાતરક્ત-વાળાને લોજનમાં જૂના જવ, જૂના ઘઉં, સામે કે મોરેયો, શતા ચોખા તથા સાઠી ચોખા હિતકારી છે અને (માંસના) રસો માટે (પ્રથમ અંડમાં જણાવેલ) વિષ્કિરોનાં તથા પ્રતુદોનાં માંસો હિતકારી છે. વાતરક્તવાળાને યૂષો માટે તુવેર, અણા, મગ, મસૂર અને કળથીના પુષ્કળ થીવાળા યૂષો હિતકારી છે. જેને શાક માફક હોય એવા વાતરક્તવાળાને (ખાટી લૂણી જેવું) સુનિષ્પણક, નેતરનાં અથ્ર, અધેડી, શતાવરી, અથલો, પોથી અને આદીનાં શાકો ધીમાં તથા માંસના રસમાં શેડીને આપવાં. ૨૬-૩૨

ટીકા-સુનિષ્પણ = વાજેરીસદશઃ ચતુષ્પત્તશાકઃ સજલે રથલે ભવતિ, 'સુસુનિ' इति लोके, 'धवली बिल्मी' इति क्वचित् । (अर्थ ઉપર છે.)

ઘૃતપાન આદિ વાતરક્તચિકિત્સા (ચાલુ) સર્પિસ્તૈલવસામજ્જપાનાભ્યજ્ઞનવસ્તિભિઃ । સુલ્લોષ્ણેવપનાહૈશ્વ વાતોત્તરમુપાચરેત્ ॥ ૩૩ ॥ હિતો મોધૂમચૂર્ણેષ્છ લાગક્ષીરઘૃતાપ્લુતઃ । લેપસ્તદ્વત્તિલા મૃદાઃ પિષ્ટાઃ પયસિ નિર્વૃતાઃ ॥૩૪॥ ક્ષીરપિષ્ટાતસીલેયો વર્ધમાનફલેન વા ॥ ૩૫ ॥

ઉમે શતાદે મધુકં ઘણાં ચ, પ્રિયાલકં ચાપિકલેહકં ચ । ઘૃતં વિદારીં ચ સિતોપલાં ચ, કુર્યાત્પવેહં પવને સરક્તે ॥ ૩૬ ॥

રાક્ષા ગુદ્ધચી મધુકં ઘલે દ્વે, સજીવકં સર્વમકં પયશ્ચ । ઘૃતં ચ સિદ્ધં મધુરોપયુક્તં,

રક્તાનિલાતિ પ્રણુદેત્ પ્રવેદઃ ॥ ૩૭ ॥

વાસાગુદ્ગુલીચતુરંગુલાનામેરણદત્તેલેન પિવે-
ત્કપાયમ્ । ક્રમેણ સર્વાન્નજમણ્યશેષં, જયેદ-
ચ્ચુવાતમયં વિકારમ્ ॥ ૩૮ ॥

દશમૂલીશૃતં ક્ષીરં સઘઃ શૂનિવારણમ્ ।

પરિપેકોડનિલપ્રાયે તદ્વત્કોષ્ણેન સર્પિયા ॥ ૩૯ ॥

પટોલકટુકામીરુચિફલાડમૃતસાધિતમ્ ।

કાથં પીત્વા જયેન્નતુઃ સદાહં વાતશોણિતમ્ ॥ ૪૦ ॥

ત્રિવૃદ્ધિદારીશુરુકકાથો વાતાઘ્નાશનઃ ।

અમૃતા કફવાતઘ્ની કફમેદોવિશોપિણી ॥ ૪૧ ॥

વાતરુકપ્રશમની કણ્ઠવીર્યનાશિની ॥ ૪૨ ॥

ગુદ્ગુચ્યાઃ સ્વરસં કલ્કં ચૂર્ણં વા કાથમેવ ચ ।

પ્રભૂતફાલપ્રાસેવ્ય મુચ્યતે વાતશોણિતાત્ ॥ ૪૩ ॥

અમૃતાનાગરધાન્યક, કર્પત્રિતયેન પાચનં સિદ્ધમ્ ।

જયતિ સરત્તં વાતં, સામં કુદ્ધાન્યશેવાણિ ॥ ૪૪ ॥

વત્સાદન્યુદ્ધવ કથાથઃ પીતો ગુગુલુમિશ્રિતઃ ।

સમીરણસમાયુક્તં શોણિતં સંપ્રણાશયેત્ ॥ ૪૫ ॥

તિષ્ઠોડયવા પદ્મ ગુડેન પથ્યા, જગ્ધવા પિવે-

ન્નિષ્ઠગ્રહાકપાયમ્ । તદ્વાતરત્તં શામપત્યુદીર્ઘ-

માજાનુભિન્નં ચ્યુતમખ્યથશ્યમ્ ॥ ૪૬ ॥

અન્વયઃ-સર્પિ-, તૈલ-વસા-મજપાન-, અખ્યજ્ઞન-

વસ્તિમિઃ, ચ મુલોષ્ણઃ ઉપનાદિઃ વાતોત્તમ્ ઉપાચરેત્,

છાગક્ષીરપૃત-આપ્તૈઃ ગોધૂમચૂર્ણં. ચ લેપઃ હિતઃ,

તદ્વત્ મૃશઃ વિશઃ પયસિ નિર્વૃત્તાઃ તિલાઃ (લેપે

પ્રયોજ્યાઃ), (તદ્વત્) ક્ષીરપિટ્-અસીલેપઃ, વા

વર્ધમાનકલેન (વિદેન કૃતઃ લેપઃ અપિ હિતઃ ભવતિ) ।

પવને સરત્તે ઉમે શતાહ્વે મધુક ચ બ્લામ્ અપિ ચ

ત્રિયાલ્ક કસેરુક ચ વિદારી ચ સિતોપર્ણા ચ પૃત્ત

પ્રવેદં કુર્યાત્ । રાક્ષા ગુદ્ગુલી મધુક દ્વે બ્લે સજીવકં

સર્પભક ચ સિદ્ધ પયઃ ચ પૃત મધુશેષયુક્તં પ્રવેદ

રક્તાનિલ-આતિ પ્રણુદેત્ । વાસા-ગુદ્ગુલી-ચતુરંગુલાના

કપાયમ્ પૂરઠ્ઠતૈલેન પિવેત્, (સઃ) સર્વાન્નજમ્ અપિ

અદ્યવાતમય વિકારમ્ અશેષ ક્રમેણ જયેત્ । અનિલ

પ્રાયે દશમૂલીશૃતં ક્ષીર તદ્વત્ કોષ્ણેન સર્પિયા પરિપેકઃ

સઘઃ શૂનિવારણમ્ (ભવતિ) । પટોલ-કટુકા-મીરુ-

ચિફલા-અમૃતસાધિત કાથં પીત્વા જન્તુઃ સદાહ

વાતશોણિત જયેત્ । ત્રિવૃદ્ધ-વિદારી-શુરુક-કાથઃ

વાતાઘ્નાશનઃ (ભવતિ) । અમૃતા કફ-વાતઘ્ની કફ-

મેદોવિશોપિણી વાતરુકપ્રશમની કણ્ઠ-વીર્યનાશિની

(અસ્તિ, તસ્માત્) ગુદ્ગુચ્યાઃ સ્વરસં કલ્કં વા ચૂર્ણં ચ

કાથમ્ એવ પ્રભૂતફાલમ્ આસેવ્ય વાતશોણિતાત્ મુચ્યતે ।

અમૃતા-નાગર-ધાન્યક-કર્પત્રિતયેન સિદ્ધ પાચન સરત્તં

વાત સામમ્ અશેવાણિ કુદ્ધાનિ (ચ) જયતિ । વત્સાદની-

ઉદ્ભવઃ કાથઃ ગુગુલુમિશ્રિતઃ પીતઃ (ચેત્) સમીરણ-
સમાયુક્તં શોણિત સંપ્રણાશયેત્ । તિષ્ઠઃ અથવા પદ્ય પદ્યાઃ
ગુડેન બળ્ધવા છિનખ્દા-કપાય પિવેત્, તદ્ આજાનુભિન્નં
ચ્યુતમ્ સર્વીર્ણમ્ અપિ વાતરુકમ્ અવશ્ય શામવતિ ॥

ધી, તેલ, ચરણી અને મજાને પીવાથી,

માલિશથી તથા અસ્તિઓથી અને સહેવાય

તેવા બિનાં બંધારણથી વાયુની અધિકતાવાળા

વાતરુકતની ચિકિત્સા કરવી. બકરીના ધીમાં

અથવા દૂધમાં ઘઉંના લોટને પલાળી તેના

લેપ કરવો, એ વાતરુકતમાં હિતકારી છે. તલને

શેકી વાટી દૂધમાં ઉકાળી તેનો લેપ કરવો,

અથવા અળસીને દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો,

અથવા એરંડીઓને વાટી તેનો લેપ કરવો,

એ પણ હિતકારી છે. વાતરુકતમાં ભુવા, વરિ-

યાળી, જેડીમધ, ખપાટ, આરણી, કસેલા,

વિદારીકંઠ અને સાકરને ધીમાં વાટી તેનો લેપ

કરવો (તેથી વાતરુકત મટી જાય છે). રાક્ષા,

ગળો, જેડીમધ, જે બાતની ખપાટ, છપક,

અપલક, દૂધ અને ધીના સાથે પકાવી તેમાં

મીઠું મિશ્ર કરી તેનો બાડો લેપ કરવો; તે વાત-

રુકતની પીડાને મટાડે છે. અરકુસો, ગળો અને

ગરમાળાનો ક્વાથ એરંડિયા તેલ સાથે પીવો,

તે સ્થળાન્ત્રગમાં થયેલ વાતરુકતના વિકારને

પણ મુદુક્રમે સંપૂર્ણ મટાડી દે છે. વાયુની

અધિકતાવાળા વાતરુકતમાં દશમૂલથી પકા-

વેલું દૂધ પીવું અને સહેવાય તેવા બિના

ધીથી સિંચન કરવું, તે વરત શુભ મટાડે છે.

કડવાં પરવળ, કડું, શતાવરી, ત્રિફલા અને

ગળોનો ક્વાથ પીને માણસ હાલવાળું વાત-

રુકત મટાડી શકે છે. નસોતર, વિદારીકંઠ

અને ગોખરોનો ક્વાથ પીધો હોય તો તે

વાતરુકતનો નાશ કરે છે. ગળો કફને તથા

વાયુને હણે છે, કફને તથા મેદને સૂકાવે છે,

વાતરુકાને શમાવે છે અને ચળને તથા

વિસર્પને મટાડે છે, માટે ગળોના સ્વરસતું,

કલ્કતું, ચૂર્ણતું અથવા ક્વાથયુ લાંબા કાળ

સુધી સેવન કરીને માણસ વાતરુકતમાંથી

મુક્ત થાય છે. ગળો, સૂંઠ અને ધાણા એ

ત્રણે તોલો તોલો લઈ ક્વાથ કરી પિવાય
તો તે વાતરક્ત, આમવાત અને સઘળા પ્રકારના
કેદને મટાડે છે. ગળોનો ક્વાથ ગૂગળ
નાખી પીધો હોય તો તે વાતરક્તનો નાશ
કરે છે. ત્રણ અથવા પાંચ હરડેનું ચૂર્ણ ગોળ
સાથે ખાઈને તેની ઉપર ગળોનો ક્વાથ
પીવો; તે ગોઠણ સુધી લેદાયેલું અને સંખ્યા
કરતું ભયંકર વાતરક્ત પણ અવશ્ય મટાડે છે.

ગૂગળ અને ગળોની ગાળીઓ

ગુગુલ્મમૃતવલ્લીમિદ્રાક્ષા (સુગ) લુહરસેન વા ।
ત્રિફલાયા રસયુક્તા ગુટિકાઃ કોલસંમિતાઃ ।
મક્ષયેન્મધુનાઽઽલોઙ્ય ઈષુ કુર્વન્તિ યત્ કલમ્ ॥
પાદસ્ફોટં મહાધોરં સ્ફુટસ્વાર્જસંચયમ્ ।
તત્ સર્વં નાશયન્ત્યાશુ વાતં ચૈવ સશોનિતમ્ ॥

અન્યઃ-ગુગુલ-અમૃતવલ્લીમિઃ દાક્ષાલુહરસેન વા
ત્રિફલાયાઃ રસૈઃ યુક્તાઃ કોલસંમિતાઃ ગુટિકાઃ મધુના
આલોપ્ય મક્ષયેત્, (તાઃ) યત્ ફળં કુર્વન્તિ (તત્)
શ્વેતુ, સ્ફુટત્-સર્વાર્જસંચયં મહાધોરં પાદસ્ફોટં ચ
સશોનિતં વાતં તત્સર્વમ્ આશુ નાશયન્તિ ॥

ગૂગળ અને ગળોની દ્રાક્ષનાં ડીંટિયાંના
રસથી અથવા ત્રિકાળના રસથી ખોર જેવડી
ગોળીઓ કરી તેઓને મધમાં કાલવીને ખાવી;
તે જે પરિશ્વામ લાવે છે, તે તમે સાંભળોઃ
એ ગોળીઓ મહાધોર અને સઘળાં અંગોને
તોડનારો પાદસ્ફોટ નામનો રોગ અને વાત-
રક્તરોગ, એ સર્વનો તરત નાશ કરે છે.

લેસના માખણથી શરીર ચોળવાનો પ્રયોગ
માહિયં નવનીતં તુ ઘલિતા પરિમિશ્રિતમ્ ।
મોમૂત્રમિશ્રિતં કૃત્વા ક્ષીરેણ લવણેન ચ ॥ ૪૨ ॥
તદેકત્ર સમાલોઙ્ય વહ્નિના ખાયયેચ્છનૈઃ ।
ગાત્રમુદ્ઘતંથેત્તેન દેહસ્ફુટનશાન્તયે ॥ ૫૦ ॥

અન્યઃ-માહિયં નવનીતં તુ ઘલિતા પરિમિશ્રિતં
મોમૂત્રમિશ્રિતં કૃત્વા તત્ ક્ષીરેણ ચ લવણેન એકત્ર
સમાલોઙ્ય જનૈઃ વહ્નિના ખાયયેત્, તેન દેહસ્ફુટન
શાન્તયે ગાત્રમ્ ઉદ્ઘતયેત્ ॥

લેસના માખણને ગંધકથી, ગોમૂત્રથી,
હૃદયથી અને સૈંધવથી મિશ્ર કરી-ચોળી ધીરે
ધીરે અગ્નિથી ગરમ કરી તેના વડે અંગનું
ફાટવું શાંત થવા માટે અંગને ચોળવું. ૪૯, ૫૦

ગળોનો પ્રયોગ

ઘૃતેન વાતં સગુડા વિગન્ધં, પિત્તં
મધુના કફં ચ । વાતાસુગ્રં
ગુણ્યાઽઽમવાતં શમયેદ્ ગુહ્ણી ॥ ૫૧ ॥

અન્યઃ-ગુહ્ણી ઘૃતેન વાતં, સગુડા વિગન્ધં
સિતાલવા પિત્તં, મધુના ચ કફં, ઘૃતૈલમિશ્રા
વાતાસુક્, ગુણ્યા આમવાતં શમયેત્ ॥

ગળો ધીની સાથે વાયુ મટાડે, ગોળની
સાથે મલબંધ મટાડે, સાકરની સાથે પિત્ત
મટાડે, મધની સાથે કફ મટાડે, એરંડિયા
તેલની સાથે ઉચ વાતરક્ત મટાડે અને સૂર્ય
સાથે આમવાત મટાડે છે. ૫૧

અરડૂસી આદિનો ક્વાથ

સિંહાસ્યપદ્મમૂલી, -છિન્નરુદૈરણ્ડગોક્ષુરકાયઃ ।
પરણ્ડતૈલરામઠ, -સેન્ધવચૂર્ણનિવિતઃ પીતઃ ॥ ૫૨ ॥
પ્રશમયતિ વાતરક્તં, તથાઽઽમવાતં કટીશૂલમ્ ।
મૂત્રપુરીપવિગન્ધં, બ્રહ્મવિકારં સુદુર્વારમ્ ॥ ૫૩ ॥

અન્યઃ-સિંહાસ્ય-પદ્મમૂલી-છિન્નરુદા-પરણ-ગોક્ષુર-
કાયઃ પરણ્ડતૈલ-રામઠ-સેન્ધવચૂર્ણ-અનિવિતઃ પીતઃ
(સન્) વાતરક્તં તથા આમવાતં કટીશૂલં મૂત્ર-પુરીપ-
વિગન્ધં સુદુર્વારં બ્રહ્મવિકારં પ્રશમયતિ ॥

અરડૂસી, પંચમૂલ, ગળો, એરંડો અને
ગોખરનો ક્વાથ એરંડિયું તેલ, હિંગનું ચૂર્ણ
અને સૈંધવનું ચૂર્ણ નાખી પીધો હોય તો
તે વાતરક્ત, આમવાત, કટીશૂળ, મૂત્રની તથા
આંઠાની અટકાયત અને મટવો સુરકેલ હોય
એવા બ્રહ્મરોગને સારી રીતે મટાડે છે. ૫૨, ૫૩

એરંડો વગેરેનાં મૂળિયાંનો ક્વાથ

ગન્ધર્વહસ્તવૃષગોક્ષુરકામૃતાનાં, મૂલં ઘલેશુ-
રકયોષ્ઠ પવેત્તુ ધીમાન્ । વાતાસુમાશુ વિનિહન્તિ
ચિરપ્રરુદ્ધ, -માજાનુગં સ્ફુટિતમૂર્ધ્વગતં તુ તીવ્રમ્ ॥

અન્યઃ-ગન્ધર્વહસ્ત-વૃષ-ગોક્ષુરકા-અમૃતાનાં ચ ઘલા-
દશુરકયોઃ તુ મૂલં ધીમાન્ પવેત્, (તત્) ચિર-
પ્રરુદ્ધમ્ આજાનુગં સ્ફુટિતં તીવ્રં ॥ વાતાસુક્ આશુ
વિનિહન્તિ ॥

એરંડો, અરડૂસો, ગોખર, ગળો, ખપાટ,
અને એખરો, એટલાંનાં મૂળોનો ક્વાથ બુદ્ધિ-
માન માણસે પકાવી પીવો; તે ઘણા વખતથી
થયેલું, ગોઠણ સુધી પહોંચેલું, ફાટેલું અને
ઊંચે ચડેલું વાતરક્ત પણ તરત મટાડે છે.

ગોળ-ધીના પ્રયોગ

કફપિત્તપ્રશમનં કચ્છવીર્ણનાશનમ્ ।

વાતરક્તપ્રશમનં હૃદયં શુદ્ધૃતં સ્મૃતમ્ ॥ ૫૫ ॥

અન્યયઃ-ગુડ-ધૃતં કફપિત્તપ્રશમનં કચ્છ-વીર્ણ-નાશન વાતરક્તપ્રશમનં હૃદયં સ્મૃતમ્ ॥

ગોળથી મિશ્ર કરેલું ઘી ઠકને તથા પિત્તને શમાવે છે; ખસનો તથા રતવાનો નાશ કરે છે, વાતરક્તને શાંત કરે છે અને (ખાવામાં પણ) હૃદયને પ્રિય લાગે છે. ૫૫ વધ્ધમાન પિપ્પલી, ગોળ સાથે હરડે અને

એખરો તથા ગળોનો ક્વાથ પિપ્પલીવર્ધમાનં વા સેવ્યં પથ્યા શુદ્ધેન વા ।

કોફિલાક્ષાઽમૃતાકાષે પિત્તેત્ કૃષ્ણાં યથાબલમ્ ॥ ૫૬ ॥

અન્યયઃ-પિપ્પલીવર્ધમાનં વા સેવ્ય, વા શુદ્ધેન પથ્યા (સેવ્યા), કોફિલાક્ષ-અમૃતાકાષે યથાબલં કૃષ્ણાં વિવેત, પથ્યમોજી (જનઃ) ત્રિસતાહાત વાત શોગિતાત્ મુચ્યતે ॥

અથવા વધ્ધમાન પિપ્પલીનું સેવન કરડું; અથવા ગોળની સાથે હરડે સેવવી; (તેથી પણ વાતરક્ત મટે છે.) એખરો તથા ગળોનો ક્વાથ કરી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પીવો અને અગ્નિના બળ પ્રમાણે પથ્ય સોજન કરડું; તેથી માથુસ એકવીશ દિવસ-માં વાતરક્તથી છુટી જાય છે. ૫૬

જેઠીમધ, તેલ તથા બકરીનું દૂધ પીવું મધુકાદ્ દ્વિગુણં તૈલં તૈલાદ્વાજં પયો ભવેત્ ।

તથાઽગ્નિબલં પેયં વાતરક્તરજાપહમ્ ॥ ૫૭ ॥

અન્યયઃ-મધુકાદ્ દ્વિગુણં તૈલં, તૈલાદ્ દ્વિગુણ આજં પયઃ યથાઅગ્નિબલં પેય, તદ્ વાતરક્તરજા-અપહમ્ (મવતિ) ॥

જેઠીમધ, જેઠીમધથી બમણું તેલ અને તેલથી બમણું બકરીનું દૂધ મિશ્ર કરી અગ્નિના બળ પ્રમાણે પીવું; તે વાતરક્તને મટાડે છે. ૫૭

અગધિયાનાં કૂલનું ચૂર્ણ નાખી તૈયાર કરાવું સેંસનું માખણ મગસ્તિપુષ્પચૂર્ણેન માહિયં જનયેદ્ધૃષિ ।

તદુત્પનવનીતેન દેહજં સ્ફુટનં જયેત્ ॥ ૫૮ ॥

અન્યયઃ-અગસ્તિ-પુષ્પચૂર્ણેન માહિયં દધિ જનયેત, તદુત્પનવનીતેન દેહજં સ્ફુટનં જયેત ॥

અગધિયાના કૂલનો બૂકો નાખી સેંસનું દૂધ જમાવી તે ઢહીંમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા માખણનો ઉપયોગ કરવાથી શરીરનું કાંટું-વાતરક્ત મટે છે. ૫૮

નવકાર્પિકં ત્રિફલાદિ ક્વાથ ત્રિફલાનિમ્બમ્લિષ્ટા વચા કટુકરોહિણી ।

વત્સાદની દારુનિશા કપાયો નવકાર્પિકઃ ॥ ૫૯ ॥

વાતરક્તં તથા કુષ્ઠં પામાનં રક્તમણ્ડલમ્ ।

કણ્ઠકપાલિકાકુષ્ઠં પાનાદેવાપર્કયતિ ।

પશ્ચરક્તિકમાપેણ કપાયો નવકાર્પિકઃ ॥ ૬૦ ॥

કિંચેવ સાધિતે ક્વાથે યોગ્યા માત્રા પ્રદીયતે ।

કર્ણદો તુ પલં યાવદ્ દયાત્ પોડશિકં જલમ્ ॥ ૬૧ ॥

તતસ્તુ કુઢવં યાવત્તોયમદ્ગુણં ભવેત્ ।

ચતુર્ગુણમતશ્ચોર્ધ્વં યાવત્ પ્રસ્વાદિકં ભવેત્ ॥ ૬૨ ॥

અન્યયઃ-ત્રિફલા-નિમ્બ-મ્લિષ્ટાઃ, વચા, કટુક-રોહિણી, વત્સાદની, દારુનિશા, નવકાર્પિકઃ કપાયઃ, પાનાત્ એ વાતરક્ત કુષ્ઠ પામાન રક્તમણ્ડલં કણ્ઠ-કપા-લિકા-કુષ્ઠમ્ અપર્કયતિ, (અર્થ) કપાયઃ પશ્ચરક્તિક-માપેણ નવકાર્પિકઃ (જેયઃ), કિંચ એ સાધિતે ક્વાથે યોગ્યા માત્રા પ્રદીયતે, કર્ણદો પલ યાવત્ તુ પોડશિકં

જલં દયાત્, તતઃ તુ કુઢવં યાવત્ અદ્ગુણં તોયં ભવેત્, અતઃ ચતુર્ધ્વં પ્રસ્વા-આદિકં યાવત્ ચતુર્ગુણં ભવેત્ ॥

હરડે, બહેડાં, આમળાં, લીંબડો, મજીઠા, વજ, કડું, ગળો અને દારુહળહર, એ દરેક નવે પદાર્થ એક એક તોલો લઈ તેનો ક્વાથ

કરી પીવો; તે વાતરક્ત, કાંઠ, ખસ, રાતાં પ્રામઠાં, અળ અને કપાલિકા કાંઠ, એટલા રાગોને તરત મટાડે છે. સોળ માપનો એક

તોલો ગણાય છે; પણ અહીં પાંચ ચણોટી-બારનો એક માપ ગણી તે પ્રમાણે નવ

તોલાનો આ ક્વાથ 'નવકાર્પિક' સમજવો; તે તૈયાર કર્યા પછી તેમાંથી ચોગ્ય માત્રા

આપવી. આ ક્વાથ કરવો હોય ત્યારે તેમાં એક તોલાથી ચાર તોલા સુધીના ઓસડમાં

સોળગણું પાણી નાખવું અને ચારથી સોળ તોલા સુધીના ઓસડમાં આઠગણું પાણી

નાખવું અને સોળથી ઓસડ તોલા સુધીના ઓસડમાં ચોગણું પાણી નાખવું. ૫૯-૬૨

રેચ વગેરેથી વાતરક્ત મટે વિરેચનૈર્વૃત્તક્ષીરપાનેઃ સંકૈઃ સ્પર્શિતમ્ ॥ ૬૩ ॥

અન્વય:-વિરેચનૈઃ પૃતક્ષીરપાનૈઃ સેકૈઃ સ્વસ્તિભિઃ
(વાતરક્તં નરયેત) ॥

વિરેચનનોથી, ઘી તથા દૂધ પીવાથી,
સિંચનોથી અને પિચકારીઓથી વાતરક્ત
મટી જાય છે. ૬૩

લેપન તથા સિંચનથી પણ મટે
લેપન શાલ્મલીકલ્મકવિક્ષીરેણ સંયુતમ્ ।
રક્તોત્તરે ક્ષીરપૃતમધુકોશીરવારિભિઃ ।
સેચનં ચાગ્ર કર્તવ્યમવિક્ષીરૈઃ ક્ષણં ક્ષણમ્ ॥ ૬૪ ॥

અન્વય:-રક્તોત્તરે અવિક્ષીરેણ સંયુતં શાલ્મલીકલ્મક-
લેપનં (હિતમ્); અગ્ર ક્ષીર-પૃત-મધુક-કોશીર-વારિભિઃ
ચ અવિક્ષીરૈઃ ક્ષણં ક્ષણં સેચનં કર્તવ્યમ્ ॥

રુધિરની અધિકતાવાળું વાતરક્ત હોય
તો ઘેટાંના દૂધથી વાટેલ શીમળાના ઠલકનું
લેપન હિતકારી છે; તેમ જ દૂધ, ઘી, જેઠી-
મધનું પાણી, પાળાનું પાણી તથા ગાડરનાં
દૂધથી કણે કણે સિંચન કરવું. ૬૪

ઘોષેલા ધીથી કે ધી મિશ્ર રાળથી લેપન
સહસ્રશતષોતેન ઘૃતેન રુધિરોત્તરે ।
લેપનં સુષુ ક્ષીતેન ઘૃતસર્જરસેન વા ॥ ૬૫ ॥

અન્વય:-રુધિરોત્તરે સહસ્રશતષોતેન ઘૃતેન વા
સુષુ ક્ષીતેન ઘૃતસર્જરસેન લેપનં (હિતમ્) ॥

લોહીની અધિકતાવાળા વાતરક્તમાં સો
વાર અથવા હજાર વાર ઘોષેલા ધીથી અથવા
અત્યંત શીતળ ઘી અને રાળના મિશ્રણથી
લેપન કરવું હિતકારી છે. ૬૫

શીતળ સિંચનો
ક્ષીતૈર્નિર્વાપૈષ્ણપિ રક્તપિત્તોત્તરં જયેત્ ॥ ૬૬ ॥

અન્વય:-અપિ ચ રક્તપિત્તોત્તરં ક્ષીતૈઃ નિર્વાપૈષ્ણ-
કર્યેત્ ॥

રુધિર તથા પિત્તની અધિકતાવાળા વાત-
રક્તને પણ શીતળ પદાર્થોના સિંચનથી
મટાડવું. ૬૬

રુધિરસાવણ તથા પ્રલેપ
સરાગે સરજે દાહે રક્તં વિસ્રાધ્ય લેપયેત્ ।
તિલાઃ પિયાલં મધુકં વિસમૂલચ્ચ વેતસમ્ ॥
સઘૃતં પયસા પિટ્ટં પ્રલેપો દાહરોગનુત્ ॥ ૬૭ ॥

અન્વય:-સરાગે સરજે દાહે રક્તં વિસ્રાધ્ય તિલાઃ
પિયાલં મધુકં વિસમૂલં ચ વેતસં સઘૃતં પયસા પિટ્ટં
લેપયેત્, (અયં) પ્રલેપઃ દાહરોગનુત્ ॥

રતાશ અને પીડા સાથે દાહ થતો હોય
તો લોહી સવાવીને પછી તલ, ચારોળી,
જેઠીમધ, કમળનાં મૂળ અને નેતરને દૂધમાં
વાટી ઘી નાખી બટો લેપ કરવો, તે દાહની
પીડાને મટાડે છે. ૬૭

સીવણના કૃળ આદિના કવાથ
પિત્તોત્તરે તુ કાશ્મર્યદ્રાક્ષારવધચન્દનૈઃ ।
મધુકક્ષીરકાકોલીયુક્તૈઃ કવાથં સુશીતલમ્ ।
શર્કરામધુસંયુક્તં વાતરક્તે પિવેન્નરઃ ॥ ૬૮ ॥

અન્વય:-પિત્તોત્તરે તુ વાતરક્તે નરઃ કાશ્મર્ય-દ્રાક્ષા-
આરવધ-ચન્દનૈઃ, મધુક-ક્ષીર-કાકોલીયુક્તૈઃ (કૃતં)
કવાથં સુશીતલં શર્કરા-મધુસંયુક્તં પિવેત્ ॥

પિત્તની અધિકતાવાળા વાતરક્તમાં
માણસે સીવણનાં કૃળ, દ્રાક્ષ, ગરમાળો, રતાં-
જલિ, જેઠીમધ અને ક્ષીરકાકોલીના કવાથ કરી
તે ખૂબ ઠંડો થાય ત્યારે તેમાં સાકર તથા
મધ નાખી તે પીવો. ૬૮

મૂત્ર તથા નસોતર સાથે શેડકડું દૂધ
પીવાથી વાતરક્ત મટે
ધારોણં મૂત્રસંયુક્તં ક્ષીરં દોવાનુલોમનમ્ ।
પિવેદ્દે સન્નિવૃદ્ધ્યૌં પિત્તરક્તાવૃતાનિલે ॥ ૬૯ ॥
અન્વય:-પિત્ત-રક્ત-આશૃત-અનિલે મૂત્રસંયુક્તં દોષ-
અનુલોમનં ધારોણં ક્ષીરં સન્નિવૃદ્ધ્યૌં વૈ પિવેત્ ॥

પિત્તની તથા રક્તની અધિકતાવાળા વાત-
રક્તમાં ગોમૂત્રથી સંયુક્ત કૈરેહું અને દોષનું
અનુલોમન કરનાર શેડકડું દૂધ નસોતરનું
ચૂર્ણ નાખી પીવું. ૬૯

ઐરંડિયું તેલ અને દૂધ પીવાનો પ્રયોગ
ક્ષીરેણરુષ્ટતેલં વા પ્રયોગેણ પિવેન્નરઃ ।
ઘટુદોષે વિરેકાર્થે જીર્ણે ક્ષોરોદનાશનઃ ॥ ૭૦ ॥

અન્વય:-ઘટુદોષે નરઃ વિરેકાર્થે ક્ષીરેણ રુષ્ટતેલં
વા પ્રયોગેણ પિવેત્, જીર્ણે (ચ) ક્ષોરોદન-અશનઃ
(અવેત્) ॥

અથવા ઘણા દોષોથી યુક્ત વાતરક્તમાં
માણસે રેચ માટે દૂધની સાથે ઐરંડિયું તેલ
પ્રયોગથી પીવું અને તે પછી જાય તે પછી
દૂધ-ભાતનું લોજન કરવું. ૭૦

કડવાં પરવળ વગેરેના કવાથ
પટોલં ત્રિફલા મીઠુંગુદ્ધી કટુરોહિણી ।
કવાથઃ પિત્તાધિકે શસ્તઃ શર્કરામધુસંયુતઃ ॥ ૭૧ ॥
અન્વય:-પિત્તાધિકે પટોલં ત્રિફલા મીઠુંગુદ્ધી કટુ-
રોહિણી

ગોળ-ધીના પ્રયોગ

કફપિત્તપ્રશમનં કચ્છવીર્ણનાશનમ્ ।

વાતરક્તપ્રશમનં હૃદયં ગુહ્યુતં સ્મૃતમ્ ॥૫૫॥

અન્યયઃ-ગુહ-પ્રુતં કફપિત્તપ્રશમનં કચ્છ-વીર્ણ-નાશનં વાતરક્તપ્રશમનં હૃદયં સ્મૃતમ્ ॥

ગોળથી મિશ્ર કરેલું ધી કરને તથા પિત્તને શમાવે છે; ખસનો તથા રતવાનો નાશ કરે છે, વાતરક્તને શાંત કરે છે અને (ખાવામાં પથ્થ) હૃદયને પ્રિય લાગે છે. ૫૫ વધ્ધમાન પિપ્પલી, ગોળ સાથે હરડે અને એખરે તથા ગળેનો કવાથ

પિપ્પલીવર્ધમાનં વા સેવ્યં પથ્યા ગુહેન વા ।

કોફિલાક્ષાઽમૃતાકાષે પિવેત્ કૃણાં યથાયલમ્ ॥

પથ્યમોજી ત્રિસપ્તાહામુચ્યતે વાતશોગિતાત્ ॥૫૬॥

અન્યયઃ-પિપ્પલીવર્ધમાનં વા સેવ્યં, વા ગુહેન પથ્યા (સેવ્યા), કોફિલાક્ષ-અમૃતાકાષે યથાયલં કૃણાં પિવેત્, પથ્યમોજી (જનઃ) ત્રિસપ્તાહાત્ વાત શોગિતાત્ મુચ્યતે ॥

અથવા વધ્ધમાન પિપ્પલીનું સેવન કરવું; અથવા ગોળની સાથે હરડે સેવવી; (તેથી પથ્થ વાતરક્ત મટે છે.) એખરે તથા ગળેનો કવાથ કરી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પીવે અને અગ્નિના બળ પ્રમાણે પથ્થ સોજન કરવું; તેથી માણસ એકવીશ દિવસ-માં વાતરક્તથી છુટી બાધ છે. ૫૬

જેઠીમધ, તેલ તથા બકરીનું દૂધ પીવું મધુકાદ્ દિગુણં તૈલં તૈલાદાજં પયો ભવેત્ ।

તથથાઽમિથલં પેયં વાતરક્તરૂઝાપહમ્ ॥૫૭॥

અન્યયઃ-મધુકાદ્ દિગુણં તૈલં, તૈલાદ્ દિગુણં બાજં પયઃ યથાશ્મિનલં પેય, તદ્ વાતરક્તરૂઝા-અપહમ્ (મવતિ) ॥

જેઠીમધ, જેઠીમધથી બમણું તેલ અને તેલથી બમણું બકરીનું દૂધ મિશ્ર કરી અગ્નિના બળ પ્રમાણે પીવું; તે વાતરક્તને મટાડે છે. ૫૭

અગધિયાનાં ફૂલનું ચૂર્ણ નાખી તૈયાર કરાવું સેંસનું માખણ મગસ્તિપુષ્પચૂર્ણેન માહિર્ણ જનયેદધિ ।

તદુત્પન્નવનીતેન દેહજં સ્ફુટનં જયેત્ ॥૫૮॥

અન્યયઃ-અગસ્તિ-પુષ્પચૂર્ણેન માહિર્ણ દધિ જનયેત્, તદુત્પન્નવનીતેન દેહજં સ્ફુટનં જયેત્ ॥

અગધિયાના ફૂલનો બૂકો નાખી સેંસનું દૂધ બમાવી તે હલીમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા માખણનો ઉપયોગ કરવાથી શરીરનું કાંટવું-વાતરક્ત મટે છે. ૫૮

નવકાર્પિક ત્રિફલાદિ કવાથ ત્રિફલાનિષ્કમણિષ્ઠા વત્તા કટુકરોહિણી ।

વત્સાદની દારુનિશા કપાયો નવકાર્પિકઃ ॥૫૯॥

વાતરક્તં તથા કુષ્ઠં પામાનં રક્તમણ્ડલમ્ ।

કણ્ઠકપાલિકાકુષ્ઠં પાનાદેવાપકર્ષતિ ।

પશ્ચરક્તિકમાપેણ કપાયો નવકાર્પિકઃ ॥૬૦॥

કિંચેવ સાધિતે કવાયે યોગ્યા માત્રા પ્રદીપતે ।

કર્પાદો નુ પલં યાવદ્ દયાત્ પોઢશિકં જલમ્ ॥૬૧॥

તતસ્તુ કુઢવં યાવત્તોયમણ્ણુભવેત્ ।

ચતુર્ગુણમતશ્ચોર્ધે યાવત્ પ્રસ્થાદિકં ભવેત્ ॥૬૨॥

અન્યયઃ-ત્રિફલા-નિષ્ક-મણિષ્ઠાઃ, વત્તા, કટુક-રોહિણી, વત્સાદની, દારુનિશા, નવકાર્પિકઃ કપાયઃ,

પાનાત્ એ વાતરક્ત કુષ્ઠ પામાન રક્તમણ્ડલં કણ્ઠ-કપા-લિકા-કુષ્ઠમ્ અપકર્ષતિ, (અર્થ) કવાયઃ પશ્ચરક્તિક-માપેણ નવકાર્પિકઃ (ઘ્રેયઃ), કિંચ એવ સાધિતે કવાયે યોગ્યા માત્રા પ્રદીપતે, કર્પાદો પલં યાવદ્ નુ પોઢશિકં જલં દયાત્, તતઃ તુ કુઢવં યાવત્ અણ્ણુભવેત્, તોયં ભવેત્; અતઃ ચતુર્ધે પ્રસ્થ-આદિકં યાવત્ ચતુર્ગુણં ભવેત્ ॥

હરડે, બહેડાં, આમળાં, લીંબડો, મણ્ણુ,

વજ, કડું, ગળે અને દારોહણદર, એ દરેક

નવે પદાર્થ એક એક તોલો લઈ તેનો કવાથ

કરી પીવે; તે વાતરક્ત, કાંઠ, ખસ, રાતાં

પ્રામઠાં, ચળ અને કપાલિકા કાંઠ, એટલા

શોગને તરત મટાડે છે. સોળ માપનો એક

તોલો ગણાય છે; પથ્થ અહીં પાંચ ચણોઠી-

બારનો એક માપ ગણી તે પ્રમાણે નવ

તોલાનો આ કવાથ 'નવકાર્પિક' સમજવો;

તે તૈયાર થયો પછી તેમાંથી યોગ્ય માત્રા

આપવી. આ કવાથ કરવો હોય ત્યારે તેમાં

એક તોલાથી ચાર તોલા સુધીના ઓસડમાં

સોળગણું પાણી નાખવું અને ચારથી સોળ

તોલા સુધીના ઓસડમાં આઠગણું પાણી

નાખવું અને સોળથી ઓસડ તોલા સુધીના

ઓસડમાં ચોગણું પાણી નાખવું. ૫૯-૬૨

રેય વગેરેથી વાતરક્ત મટે

વિરેચનૈર્ધૃતક્ષીરપાનેઃ સેકેઃ સ્વસ્તિમિઃ ॥૬૩॥

અન્વય:-વિરેચનૈઃ ઘૃતક્ષીરપાનૈઃ સેકૈઃ સ્વસ્તિભિઃ
(વાતસ્ત નરયેત્) ॥

વિરેચનનોથી, ઘી તથા દૂધ પીવાથી,
સિંચનોથી અને પિચ્ચકારીઓથી વાતરક્ત
મટી જાય છે. ૬૩

લેપન તથા સિંચનથી પણ મટે
લેપનં શાલ્મલીકલ્મશ્ચીરેણ સંયુતમ્ ।
રક્તોત્તરે ક્ષીરઘૃતમધુકોશીરવારિભિઃ ।
સેચનં ચાત્ર કર્ત્વ્યમવિક્ષીરૈઃ ક્ષણં ક્ષણમ્ ॥ ૬૪ ॥

અન્વય:-રક્તોત્તરે અવિક્ષીરેણ સંયુતં શાલ્મલીકલ્મ
લેપનં (હિતમ્); અત્ર ક્ષીર-ઘૃત-મધુક-કોશીર-વારિભિઃ
ચ અવિક્ષીરૈઃ ક્ષણં ક્ષણં સેચનં કર્ત્વ્યમ્ ॥

રુધિરની અધિકતાવાળું વાતરક્ત હોય
તો ઘેટાંના દૂધથી વાટેલ શીમળાના કલકનું
લેપન હિતકારી છે; તેમ જ દૂધ, ઘી, જેઠી-
મધનું પાણી, વાળાનું પાણી તથા ગાડરનાં
દૂધથી ક્ષણે ક્ષણે સિંચન કરવું. ૬૪

ઘોચેલા ઘીથી કે ઘી મિશ્ર રાળથી લેપન
સહસ્રશતષોતેન ઘૃતેન રુધિરોત્તરે ।

લેપનં છુદ્ધ ક્ષીતેન ઘૃતસર્જરસેન વા ॥ ૬૫ ॥

અન્વય:-રુધિરોત્તરે સહસ્રશતષોતેન ઘૃતેન વા
છુદ્ધ ક્ષીતેન ઘૃતસર્જરસેન લેપનં (હિતમ્) ॥

હોહીની અધિકતાવાળા વાતરક્તમાં સો
વાર અથવા હજાર વાર ઘોચેલા ઘીથી અથવા
અત્યંત શીતળ ઘી અને રાળના મિશ્રણથી
લેપન કરવું હિતકારી છે. ૬૫

શીતળ સિંચનો

શીતૈર્નિર્વાપૈઃશ્ચાપિ રક્તપિત્તોત્તરં જયેત્ ॥ ૬૬ ॥

અન્વય:-અપિ ચ રક્તપિત્તોત્તર ક્ષીતૈઃ નિર્વાપૈઃ
જયેત્ ॥

રુધિર તથા પિત્તની અધિકતાવાળા વાત-
રક્તને પણ શીતળ પદાર્થોના સિંચનથી
મટાડવું. ૬૬

રુધિરસાવણ તથા પ્રલેપ
સરાગે સરજે દાહે રક્તં વિશ્લાઘ્ય લેપયેત્ ।
તિલાઃ પિયાલં મધુકં વિસમૂલચ્ચ વેતસમ્ ॥
સઘૃતં પયસા પિષ્ટં પ્રલેપો દાહરોગનુત્ ॥ ૬૭ ॥

અન્વય:-સરાગે સરજે દાહે રક્તં વિશ્લાઘ્ય તિલાઃ
પિયાલં મધુક વિસમૂલં ચ વેતસં સઘૃત પયસા પિષ્ટ
લેપયેત્, (અયં) પ્રલેપઃ દાહરોગનુત્ ॥

રતાશ અને પીડા સાથે દાહ થતો હોય
તો હોહી સવાવીને પછી તલ, ચારાળી,
જેઠીમધ, કમળનાં મૂળ અને નેતરને દૂધમાં
વાટી ઘી નાખી જાડો લેપ કરવો, તે દાહની
પીડાને મટાડે છે. ૬૭

સીવણના ફળ આદિનો ક્વાથ
પિત્તોત્તરે તુ કાશ્મર્યદ્રાક્ષારવધચન્દનૈઃ ।
મધુકક્ષીરકાકોલીયુકૈઃ ક્વાથં સુશીતલમ્ ।
શર્કરામધુસંયુક્તં વાતરક્તે પિવેન્નરઃ ॥ ૬૮ ॥

અન્વય:-પિત્તોત્તરે ॥ વાતરક્તે નરઃ કાશ્મર્ય-દ્રાક્ષા-
આરવધ-ચન્દનૈઃ, મધુક-ક્ષીર-કાકોલીયુકૈઃ (ફળં)
ક્વાથં સુશીતલં શર્કરા-મધુસંયુક્તં પિવેત્ ॥

પિત્તની અધિકતાવાળા વાતરક્તમાં
માણસે સીવણનાં ફળ, દ્રાક્ષ, ગરમાળો, રતાં-
જલિ, જેઠીમધ અને ક્ષીરકાકોલીનો ક્વાથ કરી
તે ખૂબ ઠંડો થાય ત્યારે તેમાં સાકર તથા
મધ નાખી તે પીવો. ૬૮

મૂત્ર તથા નસોતર સાથે શેડકડું દૂધ
પીવાથી વાતરક્ત મટે

ઘારોણં મૂત્રસંયુક્તં ક્ષીરં દોળાનુલોમનમ્ ।

પિવેદ્દે સન્નિવૃષ્ણં પિત્તરક્તાવૃતાનિલે ॥ ૬૯ ॥

અન્વય:-પિત્ત-રક્ત-આશૃત-અનિલે મૂત્રસંયુક્તં દોષ-
અનુલોમનં ઘારોણં ક્ષીરં સન્નિવૃષ્ણં વૈ પિવેત્ ॥

પિત્તની તથા રક્તની અધિકતાવાળા વાત-
રક્તમાં ગોમૂત્રથી સંયુક્ત શેડકડું અને દોળનું
અનુલોમન કરનાર શેડકડું દૂધ નસોતરનું
વૃષ્ણ નાખી પીવું. ૬૯

એરંડિયું તેલ અને દૂધ પીવાનો પ્રયોગ
ક્ષીરેણરણ્ડતૈલં વા પ્રયોગેણ પિવેન્નરઃ ।

ચતુર્દોષે વિરેકાર્યે જીર્ણે ક્ષીરોદનાશનઃ ॥ ૭૦ ॥

અન્વય:-ચતુર્દોષે નરઃ વિરેકાર્યે ક્ષીરેણ રણ્ડતૈલં
વા પ્રયોગેણ પિવેત્, જીર્ણે (ચ) ક્ષીરોદન-અશનઃ
(જયેત્) ॥

અથવા ઘણા દોષોથી યુક્ત વાતરક્તમાં
માણસે રેચ માટે દૂધની સાથે એરંડિયું તેલ
પ્રયોગથી પીવું અને તે પચી જાય તે પછી
દૂધ-ભાતનું ભોજન કરવું. ૭૦

કડવાં પરવળ વગેરેના ક્વાથ
પટોલં ત્રિફલા મીરુગંદ્વચી કદુરોહિણી ।

ક્વાથઃ પિત્તાધિકે શસ્તઃ શર્કરામધુસંયુતઃ ॥ ૭૧ ॥

અન્વય:-પિત્તાધિકે પટોલં ત્રિફલા મીરુઃ ગુદ્વચી કદુ-

રોહિણી-ઘાય: શર્કરા-મધુસયુત: ઋસ્ત: (મવતિ) ॥

પિત્તની અધિકતાવાળા વાતરક્તમાં કંઠવાં
પરવળ, ત્રિફળા, શતાવરી, ગળેા અને કડુને
કવાથ સાકર તથા મધ નાખી પીવે તે ઉત્તમ છે.

કંઠવાં ઔષધોથી પકવેલું ધી વગેરે
તિક્તસ્ય સર્પિપ: પાનં યદુશશ્ચ વિરેચનમ્ ।
વમનં મૃદુનાડ્યથૈ સ્નેહપાનં વિલઘ્નનમ્ ॥૭૨॥
કોળ્લા: સેકાશ્ચ શસ્યન્તે વાતરક્તં કફોત્તરે ।
તૈલમૂત્રસુરાશુક્તૈ: પરિપેકા: સદા હિતા: ।
ગૌરસર્પપક્વકેન પ્રદેહો યા રજાપદ્મ: ॥૭૩॥

અન્વય-કફોત્તરે વાતરક્તે તિક્તસ્ય સર્પિપ: પાન,
અથવા બહુશ: વિરેચન, અર્થથી મૃદુના વમન સ્નેહપાન વિલ
હન, કોળ્લા: અથવા સેકા: શસ્યન્તે । તૈલ-મૂત્ર-સુરા-
શુક્તૈ: પરિપેકા: સદા હિતા:, ગૌર-સર્પપક્વકેન વા
પ્રદેહ: રજાપદ્મ: (મવતિ) ॥

કફની અધિકતાવાળું વાતરક્ત હોય તો
કંઠવા ઔષધોથી પકવેલું ધી પીવું, ઘણી
વાર રેશ લેવો, અત્યંત કૌમળ દ્રવ્યથી
થોડીક ઊલટી કરવી, સ્નેહપાન કરવું, લંઘન
કરવું અને સહેવાય તેવા ઊના પદાર્થોથી
સિંચન કરવાં, એ વખણાય છે; તેમ જ તૈલ,
ગોમૂત્ર, મધ અને (પ્રથમ ખંડના સંધાનવર્ગમાં
કહેલ) શુક્તોનાં સિંચન કરવાં, એ હિતકારી
છે; અથવા ધોળા સરસવનો કલક કરી તેનું
સારી પેઠે બહું લેપન કરવાથી પણ પીડા
મટી જાય છે. ૭૨, ૭૩

સરગવો અને વાયવરણના કલકનો લેપ
સવરુણશિષ્નો: કલ્કા, ધાન્યામ્લેનાનિલાતિ-
જિલ્લેપાત્ । મવતિ ન વેતિ વિકલ્વો, ન વિષેય:
સિદ્ધમોગેરિમ્ ॥ ૭૪ ॥

અન્વય:-સવરુણશિષ્નો: ધાન્યામ્લેન કલ્ક લેપાત્
અનિલાતિજિત્ (મવતિ), અસ્મિન્ સિદ્ધયોગે 'મવતિ
યા ન' इति વિકલ્વ: ન વિષેય: ॥

સરગવાનો અને વાયવરણનો (પ્રથમ
ખંડના સંધાનવર્ગમાં કહેલ) ધાન્યામ્લથી
કલક કરી તેનું લેપન કરવાથી વાતરક્તની
પીડા મટી જાય છે. આ ઉપાય સિદ્ધયોગ છે,
તે વિષે આ સફળ થશે કે નહિ, એવો સંશય
કરવો નહિ. ૭૪

બીજા ત્રણ લેપો

કલ્ક: પ્રલેપોત્તરે લેપો વાજિગન્ધાતિલોદ્ભવ: ।
લેપ: સર્પપનિમ્બાર્કહિંસાક્ષારતિલેહિત: ॥

શ્રેષ્ઠ: સક્કુપૃતક્ષારકપિત્ત્યત્વગ્નિરેવ ચ ॥ ૭૫ ॥
અન્વય:-પ્રલેપોત્તરે વાજિગન્ધ-તિલ-ઉદ્ભવ:
કલ્ક:લેપ: (હિત:), સર્પપ-નિમ્બ-અર્ક-હિંસા-ક્ષારતિલ:
લેપ: હિત:, અથવા સક્કુ-પૃત-ક્ષાર-કપિત્ત્યત્વગ્નિ: એવ
(લેપ:) શ્રેષ્ઠ: ॥

કફની અધિકતાવાળા વાતરક્તમાં આસંધ
અને તલના કલકનો લેપ, અથવા સરસવ,
લીંબડો, આકડો, જટામાંસી, જવખાર અને
તલનો લેપ હિતકારી છે; અથવા સાથવો,
ધી, જવખાર અને કોંઠની છાલનો લેપ
શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૭૫

મસૂર અને સરગવાનો લેપ તથા સિંચન
મસૂરશિષ્નોસ્તઘ્વીજં હિતં ધાન્યામ્લસંયુતમ્ ।
મુદ્ધર્તાહિતમમ્લેથ સિદ્ધેઘાતકફોત્તરે ॥ ૭૬ ॥

અન્વય:-વાતરક્તોત્તરે મસૂરશિષ્નો: તદ્વીજ ધાન્યામ્લ-
સંયુતં મુદ્ધર્તાહિતં હિતં, અથવા અમ્લે. સિદ્ધે. ॥

વાયુ તથા કફની અધિકતાવાળા વાત-
રક્તમાં મસૂરની દાળ અને સરગવાનાં બીજોને
ધાન્યામ્લથી વાટી તેનો બે ઘડી સુધી લેપ
રાખી તે યક્ષી ખાટા પદાર્થથી સિંચન કરવું.

મોથ, આમળાં ને હળદરનો કવાથ
મુસ્તામલકનિશામિ: ક્વથિતં તૌર્યં સમા-
લિતં વેયમ્ । જયાત સદાગતિરક્તં, સર્કપં વા
સતતયોગેન ॥ ૭૭ ॥

અન્વય:-મુસ્તા-આમલક-નિશામિ: ક્વથિતં તૌર્યં
સમાલિતં વેયમ્, સતતયોગેન સદાગતિરક્તં સર્કપં વા જયતિ ॥

મોથ, આમળાં અને હળદરથી કફલો
કવાથ મધ નાખી પીવો; આનો હમેશાં
ઉપયોગ કરવાથી એકલું વાતરક્ત અથવા
કફની અધિકતાવાળું વાતરક્ત મટે છે. ૭૭

હળદર તથા ગળેાનો કવાથ,
ત્રિફળાનો કવાથ અને હરેરચૂર્ણ
હરિદ્રામૃતકાષ્ઠાચ મધુના મધુરીકૃતમ્ ।
પિવેદ્રા ત્રિફલાન્નયથ વાતરક્તં કફાધિકે ॥
હરીતકીં વા તક્ષ્ણં પાયયેદુરકેન વા ॥ ૭૮ ॥

અન્વય:-કફાધિકે વાતરક્તં હરિદ્રા-અમૃતકાષ્ઠા વા
ત્રિફળાન્નયથ મધુના મધુરીકૃત પિવેદ્, વા તક્ષ્ણં વા

મટાડે છે તથા હૃદયરોગ, પાંડુરોગ, રતવા કમળો અને ફાહનેા પશુ નાશ કરે છે. ૮૬, ૮૭

અપરપિંડ-તેલ

ઘલાસ્થિરાનાગબલાગુહ્ચીશતાવરીકલ્ક-કપાયસિદ્ધમ્ । તેલં ચિદધ્વાદનુવાસનેષુ, તદ્વાત-રક્તં શમયત્યુદીર્ણમ્ ॥ ૮૮ ॥

અન્વય:-ઘલા-સ્થિરા-નાગબલા-ગુહ્ચી-શતાવરી-કલ્કકપાયસિદ્ધં તેલમ્ અનુવાસનેષુ વિદધ્વાત, તદ્ હરીર્ણ વાતરક્તં શમયતિ ॥

ખપાટ, સમેરવેા, નાગબલા નામની ખપાટ, ગળેા અને શતાવરીનેા કલ્ક નાખી તેના ક્વાથમાં પકાવેલું તેલ અનુવાસનખસ્તિ આપવામાં ઉપયોગમાં લેવું; તે પ્રખળ વાત-રક્તને પશુ મટાડે છે. ૮૮

પાર્શ્વક ધૂત

પ્રાયન્તિકા ચામલકી દિકાકોલી શતાવરી । કલેલકાકપાયેણ કલ્કૈરમિઃ પચેદ્ ધૂતમ્ ॥ ૮૯ ॥
ઉમે પરુપકે દ્રાક્ષાકારમર્યઃ સત્તુરુમાઃ ।
પૃથગ્વિદાર્યાઃ સ્વરસં તથા ક્ષીરં ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૯૦ ॥
પ્રતવાયોજિતં સર્પિઃ પાલ્પકમિતિ સ્મૃતમ્ ।
વાતરક્તે ક્ષતે ક્ષીણે ઘીસર્પે પૈત્તિકે જ્વરે ॥ ૯૧ ॥

અન્વય:-પ્રાયન્તિકા ચામલકી દિકાકોલી શતાવરી ચકલેલકા, એમિઃ કપાયેણ, ઉમે પરુપકે દ્રાક્ષાકારમર્યઃ સત્તુરુમાઃ, એમિઃ કલ્કૈઃ, તથા પૃથક્ વિદાર્યાઃ સ્વરસ, ચતુર્ગુણ ક્ષીરં ધૂતં (વ) પચેત્, વાતરક્તે ક્ષતે ક્ષીણે ઘીસર્પે પૈત્તિકે જ્વરે આયોજિતમ્ પ્રત્વ સર્પિઃ પાલ્પકમ્ હિતિ સ્મૃતમ્ ॥

ત્રાયમાશુ, આંબલી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, શતાવરી અને કસેલાંનેા ક્વાથ કરી, જે બાતનાં ફાલસાં, દ્રાક્ષ, સીવણનાં ફળ તથા દેવદારનેા કલ્ક કરી તે ક્વાથથી, કલ્કથી તથા વિદારી-કદના સ્વરસથી યોગશુ દૂધમાં ઘી પકાવવું. વાતરક્ત, ક્ષત, ક્ષીણપણું, વીસર્પ તથા પિત્ત-જ્વર ઉપર વપરાવું આ ઘી 'પાર્શ્વક ધૂત' કહેવાય છે. ૮૯-૯૧

+ પલ્પકાદેઃ મર્યં કલ્કઃ પાલ્પકઃ, પાલ્પકપક્વં ધૂતં-પાલ્પકધૂતમ્-જે બાતનાં ફાલસાં વગેરેનેા કલ્ક જેમાં ખુબ્ય હોય છે, એવાં બીજાં આસડિયાં વગેરે-થી પકવેલું ઘી પાર્શ્વક ધૂત કહેવાય છે.

શતાવરી ધૂત

શતાવરીકલ્કમર્યે રસે તસ્યાચતુર્ગુણે ।

ક્ષીરતુલ્યં ધૂતં સિદ્ધં વાતશોણિતનાશનમ્ ॥ ૯૨ ॥

અન્વય:-શતાવરી-કલ્ક-મર્યે તસ્યાઃ ચતુર્ગુણે રસે ક્ષીરતુલ્યં ધૂતં સિદ્ધં વાતશોણિતનાશનમ્ ભવતિ ॥

શતાવરીનેા કલ્ક નાખી તેનાથી યોગશુ શતાવરીના જ સ્વરસમાં દૂધના જેટલું ઘી પકાવવું, એટલે તે 'શતાવરી-ધૂત' તથા ચાથ છે. આ ઘી (ઉપયોગ કરવાથી) વાત-રક્તનેા નાશ કરે છે. ૯૨

ઋષભક ધૂત

ધ્રાવણીક્ષીરકાકોલીક્ષીરિકાજીવકૈઃ સમૈઃ ।

સિદ્ધં સ્વર્પમકં સર્પિઃ સક્ષીરં વાતરક્તનુત્ ॥ ૯૩ ॥

અન્વય:-ધ્રાવણી-ક્ષીરકાકોલી-ક્ષીરિકા-જીવકૈઃ સમૈઃ સિદ્ધ સક્ષીરં ઋષિ સર્પિઃ વાતરક્તનુત્ (ભવતિ) ॥

ગેારખમુંડી, ક્ષીરકાકોલી, વંશહોથન અને જીવક સમભાગે લઈ, કલ્ક કરી, તે કલ્ક નાખી તેનાથી યોગશુ દૂધમાં પકાવેલું ઘી 'ઋષભક ધૂત' કહેવાય છે. આ ઘી વાતરક્તને મટાડે છે. ૯૩

ટીકા-અઞ્ચ ક્ષીરં ચતુર્ગુણમ્ ।

શુદ્ધચી ધૂત*

ગુહ્ચીકાયકલ્કાભ્યાં સપયસ્કં ધૂતં જૂતમ્ ।

હન્તિ વાતં તથા રક્તં કુઠ્ઠં જયતિ દુસ્તરમ્ ॥ ૯૪ ॥

અન્વય:-ગુહ્ચીકાય-કલ્કાભ્યાં સપયસ્કં ધૂતં જૂત વાતં તથા રક્તં હન્તિ, દુસ્તરં કુઠ્ઠં જયતિ ॥

ગળેાનેા ક્વાથ અને કલ્ક નાખી તેનાથી યોગશુ દૂધમાં પકાવેલું ઘી વાતરક્તને તથા મટવા મુરકેલ કાઢને પશુ મટાડે છે. ૯૪

* શતાવરીકલ્કપક્વં ધૂતં-શતાવરીનેા કલ્ક નાખી શતાવરીના રસમાં પકાવેલું ઘી, શતાવરીધૂત કહેવાય છે.

÷ આ શ્લોકમાં 'ધ્રાવણી'ના બદલે 'ઋષભ' શબ્દ કાશીના પુસ્તકમાં છે.

+ ઋષભકાદિપક્વં ધૂતં-ગેારખમુંડી વગેરેના કલ્કથી પકાવેલું ઘી, ઋષભકધૂત કહેવાય છે.

* ગુહ્ચીકાયકલ્કાભ્યાં પક્વ ધૂતમ્-ગળેાના ક્વાથમાં ગળેાનેા કલ્ક નાખી પકવેલું ઘી શુદ્ધચી-ધૂત કહેવાય છે.

૨૫. ઘૂત પકાવવા સંબંધે સૂચન

શીરં સ્નેહસમં દદ્યાચ્ચતુર્મિશ્ચ ચતુર્ગુણમ્ ।

एकद्वित्रिद्वयद्रव्यैः कुर्यात्स्नेहाच्चतुर्गुणम् ॥ ૧૫ ॥

અન્વય:-ચતુર્મિઃ (દ્રવ્યૈઃ) શીરં ચતુર્ગુણં સ્નેહસમં ચ દદ્યાત્, એક-દ્વિ-ત્રિ-દ્વયદ્રવ્યૈઃ સ્નેહાત્ ચતુર્ગુણં શીરં કુર્યાત્ ॥

આર ક્વાથ કે કલકરૂપ દ્રવ્યોથી ધી પકાવવું હોય ત્યારે તેમાં દ્રવ્યોથી આરગણું દૂધ અને દૂધ બેટલું ધી લેવું; અને એક, બે કે ત્રણ પ્રવાહી દ્રવ્યોથી ધી પકાવવું હોય ત્યારે થીથી આરગણું દૂધ લેવું. ૯૫

બીજા પ્રકારનું ગુરૂચી ઘૂત

अमृतायाः कषायेण कल्केन च महौषधात् ।

मृद्वग्निना घृतं सिद्धं वातरक्तहरं परम् ॥ ૧૬ ॥

आमवाताह्यवातादीन् कृमिकुष्ठवणानपि ।

अर्शांसि गुल्मांश्च तथा नाशयेदाशु योजितम् ॥ ૧૭ ॥

અન્વય:-અમૃતાયાઃ કષાયેણ મહૌષધાત્ કલ્કેન ચ મૃદુ-અગ્નિના ઘૃતં સિદ્ધં વૃત્તં પરં વાતરક્તહરં (ભવતિ), તપા આશુ યોજિતં (તત્) આમવાત-આહ્યવાત-આવીન્ કૃમિ-કુષ્ઠ-વ્રણાન્ અર્શાંસિ ચ ગુલ્માન્ અપિ નાશયેત્ ॥

ગળેાનેા ક્વાથ અને સૂઠંનેા કલક નાખી ધીમા અગ્નિથી પકાવેલું ધી વાતરક્તને અત્યંત મટાડે છે અને તરત જ ઉપયોગમાં તે લીધું હોય તો આમવાત તથા ઊરુસ્તંભ વગેરે વાતરોગ, કૃમિ, કૌઠ, મધુ, અર્શસ તથા ગોળો, એ રોગોનેા પણ નાશ કરે છે. ૯૬, ૯૭

ત્રીજા પ્રકારનું ગુરૂચી ઘૂત

अमृतास्वरसविषकं, सर्पिस्तत् कल्कसाधितं पीतम् ।

अपहरति वातरक्तं, मुत्तानं चावगाढं च ॥ ૧૮ ॥

અન્વય:-અમૃતા-સ્વરસ-વિષકં તત્-કલ્કસાધિતં સર્પિઃ પીતં (સત્) ઉત્તાનં ચ અવગાઢં વાતરક્તમ્ અપહરતિ ॥

ગળેાનેા સ્વરસમાં ગળેાનેા જ કલક નાખી પકાવેલું ધી પીધું હોય તો તે છીછરા-ઉપલક કે લીઠા પણ વાતરક્તરોગને મટાડે છે. ૯૮

ચોથા પ્રકારનું ગુરૂચી ઘૂત

अमृतायाः पलशतं जलद्रोणावरोपितम् ।

घृतप्रस्थं विषकव्यं कल्कादष्टौ पलानि च ॥ ૧૯ ॥

चतुर्गुणेन पयसा वातासृक्कुष्ठनाशनम् ।

कामलापाण्डुरोगघ्नं म्लीहकासज्वरापहम् ॥ ૨૦ ॥

અન્વય:-અમૃતાયાઃ પલશતં જલદ્રોણ-અવરોપિતં (કૃત્વા અમૃતાયાઃ એવ) કલ્કાત્ ચ અષ્ટૌ પલાનિ (સમાદાય તત્ર ક્વાથે) ચતુર્ગુણેન પયસા ઘૃતપ્રસ્થં વિષકવ્યમ્, (તદ્) વાતાસૃક-કુષ્ઠનાશનં કામલા-પાણ્ડુ-રોગઘ્ન મ્લીહ-કાસ-જ્વર-અપહમ્ (ભવતિ) ॥

આરસો તોલા ગળેાનેા એક હબ્બર ને ચોવીશ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી તે ક્વાથ તથા ગળેાનેા કલક બત્રીસ તોલા નાખી ચોગણા દૂધમાં ધી પકાવવું; એ ધી વાતરક્ત, કૌઠ, કમળો, પાંડુરોગ, બરબનેા રોગ, ઉધ-રસ અને તાવનેા નાશ કરે છે. ૯૯, ૧૦૦

અમૃતાથ ઘૂત અથવા પાંચમા પ્રકારનું

ગુરૂચી ઘૂત

अमृता मधुकं द्राक्षा त्रिफला नागरं दला ।

वासारग्वधवृक्षोरदैवदारुत्रिकण्टकम् ॥ ૨૦૧ ॥

कटुका रोहिणी कृष्णा काशमर्यस्य फलानि च ।

रास्नाधुरकगन्धर्वबृद्धदारुघनोपलैः ॥ ૨૦૨ ॥

कल्केरेभिः समैः कृत्वा सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।

घात्रीरसः समो देवो वारित्रिगुणसंयुतः ॥ ૨૦૩ ॥

सम्यक् सिद्धं च विज्ञाय भोज्ये पाने च शास्यते ।

बहुदोषोत्थिते वातरक्तेन सह मूर्च्छिते ॥ ૨૦૪ ॥

उत्ताने चापि गम्भीरे त्रिकजह्नोरुजालુके ।

कोटुशीर्षे महाशूले आमवाते सुदारुणे ॥ ૨૦૫ ॥

दाहरीगोपस्पृश्य वेदनां चातिदुस्तराम् ।

मूत्रकृच्छ્રमुदावर्ते प्रमेहे विषमज्वरान् ॥ ૨૦૬ ॥

एतान् सर्वान् निहन्त्याशु वातपित्तकफोत्थितान् ।

सर्वकालोपयोगेन वर्णायुर्थलवर्धनम् ।

अश्विग्न्यां निर्मितं श्रेष्ठं घृतमेतदनुत्तमम् ॥ ૨૦૭ ॥

અન્વય:-અમૃતા મધુકં દ્રાક્ષા ત્રિફલા નાગરં દલા વાસા આરગ્વધ-વૃક્ષોર-દૈવદારુ-ત્રિકણ્ટકં કટુકારોહિણી

કૃષ્ણા ચ કાશમર્યસ્ય ફલાનિ રાસ્ના-ધુરક-ગન્ધર્વ-બૃદ્ધદારુ-બનોત્તલૈઃ, એમિઃ સમૈઃ કલ્કૈઃ કૃત્વા ઘાત્રીરસઃ

વારિત્રિગુણસંયુતઃ દેવઃ, (તત્ર ચ) સર્પિઃપ્રસ્થં વિપાચ-યેત્, સમ્યક્ સિદ્ધં ચ વિજ્ઞાય ભોજ્યે ચ પાને શાસ્યતે,

બહુદોષ-ઉત્થિતે વાતરક્તેન સહ મૂર્ચ્છિતે ઉત્તાને ચ ગમ્भीરે અપિ, ત્રિક-જહ્નુ-ઝડ-જાલુકે (વાતે),

કોટુશીર્ષે મહાશૂલે મુદારુણે આમવાતે (પ્રયુગ્યતે, તપા) દાહરોગ-ઉપસ્પૃશ્ય ચ અતિદુસ્તરં વેદનાં મૂત્રકૃચ્છ્રમ્

ઉદાવર્ત પ્રમેહં વિષમજ્વરાન્, એતાન્ સર્વાન્ વાત-પિત્ત-

કફ-ઉત્થિતાન્ (રોગાન્) આદ્ય નિહન્તિ, અશ્વિખ્યાં નિર્મિત શ્રેણમ્ અનુત્તમમ્ એતદ્ ઘૃતં સર્વકાલ-ઉપયોગેન વર્ણ-આયુર-બલવર્ધનમ્ (ભવતિ) ॥

ગળા, જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, ત્રિફલા, સૂંઠ, ખપાટ, અરડૂસો, ગરમાળો, ઘોળી સાટેડી, દેવદાર, ગોખરુ, કડું, મજીક, પીપર, સીવ છુનાં ફળ, રાસના, એખરો, એરંડો, વરધારો, એથ અને નીલકમ્બ સમભાગે લઈ કલ્કે કરી તે કલ્કે નાખીને ચોસઠ તોલા આમળીના રસમાં અને તેથી ત્રણગણા પાણીમાં ચોસઠ તોલા ઘી પકાવવું. સારી પેટે પાક્યા પછી ભોજનમાં તથા પીવામાં એ ઘીનો ઉપયોગ કરવો ઉત્તમ છે; તેમ જ ઘણા દોષોથી થયેલા વાતરક્ત સાથે ફેલાયેલ ઉપરના ભાગના કે ઊંડા તે તે રોગ પર આ ઘી સારું કામ કરે છે. વળી ફૂલાના સાંધામાં, પિંડી આમાં, સાથળોમાં કે ગોઠણમાં થયેલા વાયુ-રોગ ઉપર, કોબ્દકશીષં ઉપર, મહાશૂળ ઉપર તથા મહાદારુણ આમવાત ઉપર પણ આ ઘી વખણાય છે; તેમ જ દાહરૂપી રોગથી પીડાયેલા માણસની મટવી ઘણી મુશ્કેલ વેદના, મૂત્રકૃમ્, ઉદાવત, પ્રમેહ અને વિષમભવરો, એ સઘળા વાયુ, પિત્ત તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોનો આ ઘી તરત નાશ કરે છે. અશ્વિનીકુમારોએ બતાવેલા આ શ્રેષ્ઠ સર્વોત્તમ ઘીનો સર્વકાળ ઉપયોગ કરવાથી કાંતિ, આયુષ તથા બળનો તે વધારો કરે છે.

છઠ્ઠા પ્રકારનું શુદ્ધી ઘૃત

શુદ્ધચીસ્વરસે સર્પિર્જીવનીયૈશ્ચ સાધિતમ્ ॥

કલ્કાચતુર્ગુણેઃ ક્ષીરૈઃ સિદ્ધવાડપ્યસ્ત્રવાતનુત્ ૧૦૮

અન્યથા-ગુદ્ધચી-સ્વરસે જીવનીયૈઃ ચ કલ્કાત ચતુર્ગુણેઃ ક્ષીરૈઃ સાધિત સર્પિઃ. અપિ સિદ્ધં વા અઘ્વાત્નુત્ (ભવતિ) ॥

ગળોના સ્વરસથી અને જીવનીય ગણના કલ્કથી ચોગણા દૂધમાં પકાવેલું ઘી પણ સિદ્ધ થઈ વાતરક્તનો નાશ કરે છે. ૧૦૮

મહાશુદ્ધી ઘૃત

અમૃતાયાઃ શતં પ્રાપ્ય જલદ્રોણે વિપાચયેત્ ॥
ચતુર્માસવશિષ્ટં તુ ઘૃતપ્રસ્યં વિપાચયેત્ ॥૧૦૯॥

ક્ષીરં ચતુર્ગુણં તત્ર દાપયેન્મતિમાન્ મિપક્ ॥
કલ્કં ચાત્ર પ્રવક્ષ્યામિ યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥૧૧૦॥
કાકોલી ક્ષીરકાકોલી જીવકર્પમકો ચ યત્ ॥
શતાવરી પયસ્યાં ચ મધુક નીલમુપ્પલમ્ ॥૧૧૧॥
અશ્વકન્દસ્ય મૂલાનિ સ્થિરાં ચ કદુરોહિણીમ્ ॥
ઋદ્ધિ વૃદ્ધિ તથા મેદે શ્વદંત્રાં વૃહતીદ્વયમ્ ॥૧૧૨॥
ગુદ્ધચી પિપ્પલી રાક્ષાં વાસકં ચાપિ સહરેત્ ॥
તદેકસ્યં સમૈર્માગૈઃ પાચયેન્મૃદુનાઽગ્નિના ॥૧૧૩॥
પાનાશ્યજ્જનનસ્યેપુ પરિપેકે ચ દાપયેત્ ॥
વાતરક્તં સરોપાલ્યં સદાહં ક્રોધુશીર્ષિકમ્ ॥૧૧૪॥
લ્હજ્જોરુસ્તમ્ભવાતં ચ વાતરક્તં સુદારુણમ્ ॥
ઘટ્વિતં વાતકૃચ્છં ગુદ્ધચીં વાતકળટકમ્ ॥
નાશયેદ્યોજિતં સર્પિર્ધન્યન્તરિવચો યથા ॥૧૧૫॥

અન્યથા-મતિમાન્ મિપક્ અમૃતાયાઃ શત પ્રાપ્ય જલદ્રોણે વિપાચયેત્, ચતુર્માસ-અવશિષ્ટે ॥ ઘૃતપ્રસ્ય વિપાચયેત્, તત્ર ક્ષીર ચતુર્ગુણ દાપયેત્, આત્ર ચ કલ્ક યથાવત્ અનુપૂર્વશઃ પ્રવક્ષ્યામિ-કાકોલી ક્ષીર-કાકોલી જીવક-કર્પમકો, ચ શતાવરી પયસ્યાં ચ મધુક યત્ નીલમ્ ઉપ્પલમ્ અશ્વકન્દસ્ય મૂલાનિ સ્થિરાં ચ કદુરોહિણી ઋદ્ધિ વૃદ્ધિ તથા મેદે શ્વદંત્રાં વૃહતીદ્વય ગુદ્ધચીં પિપ્પલી રાક્ષાં ચ વાસકમ્ અપિ સહરેત્, તત્ સમૈઃ માગૈઃ એકસ્ય મૃદુના અગ્નિના પાચયેત્, ધન્યવતરિ-વચઃ યથા પાન-અશ્યજ્જન-નસ્યેપુ પરિપેકે ચ દાપયેત્, યોજિતં (ચ એતદ્) સર્પિઃ સરોપાલ્યં સદાહં વાતરક્ત ક્રોધુશીર્ષિકં લ્હજ્જ-જોરુસ્તમ્ભ-વાત-સુદારુણ વાતરક્તં લ્હ-ઉદિત વાતકૃચ્છં ગુદ્ધચીં વાતકળટકં નાશયેત્ ॥

બુદ્ધિમાન વૈદે આરસો તોલા ગળોને એક હબર ને ચોવીસ તોલા પાણીમાં પકાવી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથમાં ચોસઠ તોલા ઘી તથા ચોગણું દૂધ નાખવાં; પછી તેમાં જે કલ્ક નાખવાનો છે તે બરાબર હું કહું છુંઃ કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, નયલક, શતાવરી, વિદારીકંદ, જેઠી-મધ, નીલકમળ, આસંધનાં મૂળ, સમેરવો, કડું, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેદા, મહામેદા, ગોખરુ, જીલી ભોરીંગણી, બેડી ભોરીંગણી, ગળો, પીપર, રાસના અને અરડૂસો, એટલાં ચોસ-હિયાંનો સમભાગે કલ્ક કરી તે બધું-કનાથ-ધી-દૂધ-કલ્ક-એકહું કરી ધીમા અગ્નિથી તે પકાવવું, એટલે તે ‘મહાશુદ્ધી ઘૃત’ તૈયાર

થાય છે. ધન્વંતરિતું વચન છે કે આ ધીનો પીવામાં, માલિશમાં, નસ્યમાં તથા સિંચનમાં ઉપયોગ કરવો; તેથી શોષ તથા ઠાંડવાળું વાતરક્ત, કેબ્ડીશીર્ષક, ખંજવાત, ઊરુસ્તંભ, દારુણ વાતરક્ત, બહુ જ થયેલું વાયુનું કષ્ટ, ગુદ્રસી અને વાતકંટક એટલા રોગોનો તે નાશ કરે છે. ૧૦૯-૧૧૫

શતાહ્વાદિ તૈલ+

ઘ્રાણેત શનપુષ્પાયાઃ કુપ્તસ્ય મધુકસ્ય ચ ।
પૈકૈક સાધયેત્તૈલં વાતરક્તરૂઝાપહમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

અન્વયઃ-પૈકૈક તૈલં શનપુષ્પાયાઃ કુપ્તસ્ય ચ મધુ-
કસ્ય ઘ્રાણેત સાધયેત, (તત્) વાતરક્તરૂઝા-અપહમ્ ॥

એકના એક જ તેલને પ્રથમ સુવાના સ્વાથથી, પછી કંઠના ક્વાથથી અને તે પછી જેઠીમધના ક્વાથથી પકાવવું. એ તૈલ વાત-
રક્તની પીડાનો નાશ કરે છે. ૧૧૬

મહાપિંડ તૈલ

સારિવાડરિપ્તકૂમાળ્લપોતકીમસ્મજ્ઞામ્બુના ।
શુદ્ધચીગ્ધ્યદુગ્ધાભ્યાં કર્મરક્તરસેન ચ ॥ ૧૧૭ ॥
વિપ્લેત્તિલજં તૈલં દૃષ્ટૈતાનિ મિપમ્બરઃ ।
કાકોલ્યોઽર્જીવકં મેદે શતાહ્વાક્ષીરિણીયુતે ॥ ૧૧૮ ॥
જિઙ્ઘીસિક્યામૃતાન્તાસર્જસૈન્ધવચન્દ્રનૈઃ ।
હન્યાદ્વાતાલ્લજં ઘોરં સ્ફુટિતં ગલિતં તથા ॥ ૧૧૯ ॥
ચર્મદલાલ્પં પામાદીસ્વદોષાંષ્ઠ વિપાદિકામ્ ।
કુપ્તાન્યર્શાસિ વીસર્પં વ્રણશોથં મગન્દરમ્ ॥ ૧૨૦ ॥
ન સોડસ્તિ વાતરક્તસ્ય વિકારો યોડમિવર્ધિતઃ ।
યં ન હન્યાત્ પ્રસ્રેષ્યત્તિપ્પિન્ડતૈલં મહત્ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

અન્વયઃ-મિપમ્બરઃ સારિવા-અરિપ્ત-કૂમાળ્લ-પોત-
કી-મસ્મજ-અમ્બુના, શુદ્ધચી-ગ્ધ્યદુગ્ધાભ્યાં ચ કર્મ-
રક્તરસેન, (તથા) કાકોલ્યોઽર્જીવકં મેદે શતાહ્વા-
ક્ષીરિણીયુતેઃ જિઙ્ઘી-સિક્ષ-અમૃતા-અનન્તા-સર્જ-
સૈન્ધવ-ચન્દ્રનૈઃ એતાનિ દૃષ્ટ્વા તિલ્લજ તૈલં સાધયેત્,
એતત્ મહત્ પિન્ડતૈલં સ્મૃતમ્, તત્ વાતાલ્લજં સ્ફુટિતં
તથા ગલિતં ઘોરં ચર્મદલાલ્પં પામાદીન્ સ્વદોષં ચ
વિપાદિકાં કુપ્તાનિ અર્શાસિ વીસર્પં વ્રણશોથં મગન્દરં
હન્યાત, વાતરક્તસ્ય યઃ અમિવર્ધિતઃ વિકારઃ સ્વઃ ન
અસ્તિ, યમ્ એતત્ મહત્ સ્મૃતં પિન્ડતૈલં પ્રસ્રય ન હન્યાત્ ॥

+ શતાહ્વા આદિઃ યેર્ષાં તાનિ, તૈઃ પક્વં તૈલં-
સુવાનો ક્વાથ આદિ ત્રણ ક્વાથોથી કંમચાઃ પકાવેલું
તૈલ શતાહ્વાદિતૈલ કહેવાય છે.

ઉત્તમ વૈષે ઉપલસરી, લીંબડો, કેળું
અને પોથીની લસમના પાણીથી, ગળોના
ક્વાથથી, ગાયના દૂધથી, કર્મરંગ નામના
લીંબુના રસથી અને કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી,
જીરક, મેદા, મહામેદા, સુવા, રાણ, મજીક,
મીણ, ગળો, ઉપલસરી, રાળ, સૈધવ અને
રતાંજલી, એટલાંના કલક નાખી તલનું તેલ
પકાવવું; એ તૈલ ‘મહાપિંડ તૈલ’^x કહેવાય
છે. આ તૈલ (ઉપયોગથી) કાટેલું તથા ગળતું
લયકર વાતરક્ત, ચર્મદલ, ખસ વગેરે આમ-
ડીના દોષ, વિપાદિકા, કાંઠ, અર્શસ, વીસર્પ,
ત્રણનો સોભે તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે.
વાતરક્તનો એવો કોઈ વધેલો વિકાર નથી,
જેને આ મહાપિંડ તૈલ બળથી ન મટાડે-
અર્થાત્ વાતરક્તના દરેક વિકારોને આ તૈલ
અવશ્ય મટાડે જ છે. ૧૧૭-૧૨૧

પિંડ તૈલ

સારિવાસર્જમજ્ઞિષ્ઠાવટીસિન્ધુઃ પયોડન્વિતૈઃ ।
તૈલં પક્વં પ્રયોક્ત્યં પિન્ડાર્થં વાતશોખિતે ॥ ૧૨૨ ॥
અન્વયઃ-સારિવા-સર્જ-મજ્ઞિષ્ઠા-વટી-સિન્ધુઃ પયો-
ડન્વિતૈઃ પક્વં પિન્ડાર્થં તૈલં વાતશોખિતે પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥
ઉપલસરી, રાળ, મજીક, જેઠીમધ અને
મીણના કલકો નાખી યોગણુ દૂધમાં પકા-
વેલ પિંડ નામના આ તૈલનો વાતરક્ત ઉપર
ઉપયોગ કરવો. ૧૨૨

બીજા પ્રકારનું પિંડ તૈલ

સારિવાસર્જ(મજ્ઞિષ્ઠા)વટ્યાદ્યમધુસિન્ધુઃ
પયોડન્વિતૈઃ સિન્ધુમેરણ્ડજં તૈલં વાતરક્તરૂઝાપહમ્
અપૂનમયિતસ્યાસ્ય પિન્ડતૈલસ્ય યોગતઃ ॥ ૧૨૩ ॥

^x પિન્ડ્યતે-સંપાતીક્રિયતે इति पिन्डः, નેકદ્ય-
ક્ત્વકસ્યઃ, પિન્ડિ સંપાતે-અન્ પન્ વા, તેન પક્વ તૈલં-
પિન્ડતૈલં, મહત્ તત્ પિન્ડતૈલમપૂનમયિત મહાપિન્ડતૈલં.
અનેક ઔષધોના કલકપ પિંડથી પકાવેલું ગળ્યા
વગર જ મથી કાટેલું તૈલ-મહાપિંડતૈલ કહેવાય છે.

* પૂર્વોક્તિ અન્ય-ઔષધિકલ્પસ્યપિન્ડેન વગર
મપૂનમયિત તત્-પિન્ડતૈલમ્-ઉપર બીજાવેલ મહાપિંડ
તૈલ કરતાં જેમાં ઔષડિયાંના કલક ઓછા રોય
છે, તેથી ઉપરના કરતાં નાનું અને ગળ્યા વગર જ
મથી કાટેલું આ તૈલ ‘પિંડ તૈલ’ કહેવાય છે.

અન્વય.-સારિવા-સર્જ-(મજ્ઞિષ્ઠા)-યદિ-આહ-મધુ-
સિકધૈઃ પચાડન્વિતે સિદ્ધમ્ પૂરણજ તૈન્ વાતરક્-ઠજા-
અપહમ્, અપૂમથિતસ્ય અસ્ય પિણ્ડતૈરુદ્ય યોગતઃ
(વાતરક્ઠજા નદ્યતિ) ॥

ઉપલસરી, રાળ, મજ્જા, જેઠીમધ અને
મીઝુના કંદેકા નાખી યોગણા દૂધમાં પકાવેલું
એરડિયુ તેલ વાતરક્તની પીડાને મટાડે છે.
શબ્દા વગર મથેલા આ પિંડતેલના યોગથી
વાતરક્તની પીડા નાશ પામે છે. ૧૨૩

મહાપદ્મક તૈલ

પદ્મકેશર્યપ્રયાહકેનિલાપદ્મકોત્પલૈઃ ।
પૃથક્ પદ્મપલેદન્તે ઘલાકિંશુરુચન્દનૈઃ ॥ ૧૨૪ ॥
જલે જન પચેત્ તૈલ પ્રસ્યં સૌવીરસમિનમ્ ।
લોમ્બકાકોલિકોશીરજીવકર્પમકેશરૈઃ ॥ ૧૨૫ ॥
મદ્યન્તિલતાપદ્મકેશર્યપદ્મકૈઃ ।
પ્રપૌંડરીકકાલીયમેદામાસીમિયદ્ગુભિઃ ॥ ૧૨૬ ॥
કુહુકુમેદિગુણૈઃ કર્પૈર્મજ્જિષ્ઠાયાઃ પલેન ચ ।
મહાપદ્મમિદં તૈલં વાતાસ્ત્વજ્વરનાશનમ્ ॥ ૧૨૭ ॥
અન્વયઃ-પદ્મકેશર-યદિ-આહ-કેનિલા પદ્મક-
ઉત્પલૈઃ, ઘલા-કિંશુર-ચન્દનૈઃ પૃથક્ પદ્મપલૈઃ દત્ત જલે
જન લોમ્બ-કાકોલિકા-ઉશીર-જીવક-ક્ષપમ-કેશરૈઃ
મદ્યન્તિલતા-પદ્મ-પદ્મકેશર-પદ્મકૈઃ પ્રપૌંડરીક-કાલીય-
મેદા-માસી-મિયદ્ગુભિઃ-કર્પૈઃ, કુહુકુમેદિગુણૈઃ કર્પૈઃ ચ
મજ્જિષ્ઠાયાઃ પલેન પ્રસ્યં તૈન્ સૌવીરસમિત પચેત્ । इदं
મહાપદ્મ તૈલં વાતાસ્ત્વ-જ્વરનાશનમ્ ॥

કમળના કેસરા, જેઠીમધ, હાથલા, પદ્મ-
કાષ, નીલકમળ, અપાટ, કેસૂડાં અને રતાં-
જલી, એ દરેક વીથ વીથ તોલા લઈ તેના
કવાથમાં હોધર, કાકોલી, વાળો, જીવક, ક્ષપક, નાગકેસર, વેલિયો ડોલર, તમાલ-
પત્ર, કમળના કેસરા, પદ્મકાષ, પ્રપૌંડરીક,
દારુહળદર, મેદા, જટામાસી અને ઘઉંલા,
એ દરેકને એક એક તોલો કલક, કેસરનો
એ તોલા કલક અને મજ્જાનો ચાર તોલા
કલક નાખી ચોસઠ તોલા સૌવીર-કાંજ સહિત
ચોસઠ તોલા તેલ પકાવવું, એટલે તે 'મહા-
પદ્મકૃતેલ' થાય છે. આ તેલ વાતરક્તનો

× પદ્મકપ્રસૂતક તૈલ-પદ્મકતૈલમ્, મહત્ત્વ પદ્મક-
તૈલ-મહાપદ્મકતૈલમ્-જેમાં કમળના કેસરા તથા પદ્મ-
કાષ અપ્પ-આસ પ્રથમ હોય છે, એવું અને નીચે

અને અરનો નાશ કરે છે. ૧૨૪-૧૨૭

પુદ્ગાકપદ્મક-તૈલ

પદ્મકોશીર્યપ્રયાહરજની સ્વાયસાધિતમ્ ।
સ્થાપિષ્ઠૈઃ સર્જમજ્જિષ્ઠાવીરાકાકોલિચન્દનૈઃ ॥
સુદ્ધાકપદ્મકમિદં તૈલં વાતાસ્ત્વપિત્તનુત્ ॥ ૧૨૮ ॥

અન્વયઃ-પદ્મક-ઉશીર-યદિ-આહ-રજની-સ્વાય-
સાધિત સર્જ-મજ્જિષ્ઠા-વીરા-કાકોલી-ચન્દનૈઃ પિષ્ઠૈઃ (પદ્મ)
સુદ્ધાકપદ્મક સ્યાત્, इदं તૈન્ વાતાસ્ત્વપિત્તનુત્ (સ્યાત્) ॥

પદ્મકાષ, વાળો, જેઠીમધ અને હળદરના
કવાથમાં રાળ, મજ્જા, મહાશતાવરી, કાકોલી
અને રતાજલીના કંદેકાથી પકાવેલું તેલ
'પુદ્ગાકપદ્મક' કહેવાય છે. આ તેલ વાતરક્ત
તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ૧૨૮

ગુહુચી તૈલ

તુલાં પચેજલદોષે ગુહુચ્યાઃ પાદશેષિતમ્ ।
ક્ષીરદોષે તુ તાભ્યાં ચ પચેત્ તૈલાદક શનૈઃ ॥
કલ્પકૈર્મધુકમજ્જિષ્ઠાજીવનીયગળોત્પિતૈઃ ।
કુષ્ઠૈલાગુરુમૃદીકામાસીધ્યાઘ્રનલં નચી ॥ ૧૩૦ ॥
હરેણુઃ ધાવણી ધ્યોય શતાઘ્ના શુક્ષિસારથે ।
ત્વકપત્ત્વાડગુરુવિકાન્તાઃ સ્થિરા તામલકી તથા ॥
નાગકેશરહોષેરં પદ્મકોત્પલચન્દનમ્ ।

સિદ્ધં કર્પસમૈર્મૈર્મિ પાનાશ્વજ્ઞાનુવાસનૈઃ ॥ ૧૩૨ ॥
સેથ્યં વાતાસ્ત્વજ્ઞાનુ હન્તિ ક્ષોતોષાત્વન્તરાશિતામ્ ।
ઘન્યં પુંસવનં સ્ત્રીણાં ગર્ભદં વાતપિત્તનુત્ ॥ ૧૩૩ ॥
સ્વેદકણ્ઠજ્ઞાડગામશિરઃકપામયાદિતાન્ ।

હન્યાદ્ ઘ્યજ્ઞાનુ દોષાન્ ગુહુચીતૈલનુત્તમમ્ ॥
અન્વય-ગુહુચ્યા તુલા જલદોષે પચેત્, પાદશેષિતે
(તૃત્વા તત્ત્વ) ક્ષીરદોષ (પ્રક્ષિપ્ય) તાભ્યાં ચ તૈલ-
આદક મધુક-મજ્જિષ્ઠા-જીવનીયગળ-ઉત્પિતૈઃ કલ્પકૈઃ
(તથા) કુક-વલ-અગુરુ-મૃદીકા-માસી-ધ્યાઘ્રનલં નચી

દર્શાવાતા પદ્મકતૈલ કરતાં ઘણું વધારે ઓસડિયાંથી
પકાવેલું તેલ મહાપદ્મકતૈલ કહેવાય છે.

× અર-સુરસ્થાનમાં નવમા 'સુદ્ધાકચતુષ્પાર-
અપ્પાય'ના આરંભમાં શ્રી ચક્રપાણિદત્ત ટીકાકાર લખે
છે કે, સુદ્ધાકશબ્દોડ્વયવચનઃ, યથા સુદ્ધાક ગર્ભાવકાન્તિઃ,
અત્યેન્યર્થઃ-પુદ્ગાક શબ્દનો અર્થ અદ્ય અથવા ઓહું
કે નાનું, એવો થાય છે, તેથી સુદ્ધાક ચ તત્ત્વ પદ્મ-
કૈર સુદ્ધાકપદ્મકતૈલમ્-ઉપર દર્શાવેલા મહાપદ્મકતૈલ
કરતાં ઓહા ઓસડિયાંથી પકાવેલું અને જેમાં પદ્મ-
કાષ પ્રથમ હોય છે એવું તેલ, પુદ્ગાકપદ્મકતૈલ
કહેવાય છે.

હરણુઃ શ્રાવણી ધ્યોય શતાઘ્ના શક્તિ સારિવા સ્વક-પત્ર-
અગુહ-વિકાન્તાઃ સ્થિરા તામલકી તથા નાગકેશર-દ્વીવેરં
પદ્મક-ઉત્તરલ-ચન્દનં-(અભિઃ) કર્પસમૈઃ ભાગૈઃ (ક્લેકૈઃ)
દાનૈઃ પચેત્, સિદ્ધ (તત્) પાન-અમ્બઙ્ગ-અનુવાસનૈઃ
સેવ્યં, દ્યોતઃ-પાત્રન્તર-અશ્વિતાન્ વાતાશ્વજાન્ દન્તિ,
(કિચેદં) ઉત્તમ ગુદ્ધર્ચતૈલં ધન્યં પુષ્કવનં છીળાં ગર્ભદં
વાતપિત્તવૃત્ત સ્વેદ-કઞ્ઘ-હૃજા-આશમ-શિરઃકમ્પ-
શામ્ય-અર્ચિતાન્ વ્રણજ્વતાન્ દોવાન્ દન્વાત્ ॥

ચારસો તોલા ગળોને એક હુબાર ને
ચોવીસ તોલા પાણીમાં પકાવી ચોથા ભાગનું
પાણી બાકી રાખી તે ઠવાથમાં એક હુબાર
ને ચોવીસ તોલા દૂધ નાખી તે ખંનેની
સાથે ખસો છપ્પન તોલા તેલ, જેઠીમધ,
મણક, જીવનીયગણનાં દ્રવ્યો, કઠ, એલચી,
અશુરુ, દ્રાક્ષ, જાટામાંસી, ચોર, નખલા,
નગોડનાં બીજ, જોરખમુંડી, સૂંઠ, મરી,
પીપર, સુવા, કાકડાશિંગી, ઉપત્તસરી, તજ,
તમાલપત્ર, અશુરુ, અરણી, સમેરવો, લોંચ-
આમલી, તગર, નાગકેસર, વાળો, પદ્મકક,
નીલકમળ અને રતાંજલી, એ દરેકનો એક
એક તોલા કલક નાખી ધીરે ધીરે એ તેલ
પકાવવું, એટલે તે ‘શુદ્ધતૈલ’ તૈયાર થાય
છે; તેને પીવામાં, માલિશ કરવામાં તથા અનુ-
વાસનખસ્તી આપવામાં સેવવું, જેથી સોતોમાં
તથા ધાતુઓમાં રહેલા વાતરક્તના વિકારોને
તે નાશ કરે છે; વળી આ ઉત્તમ ‘શુદ્ધતૈલ’
ધન આપનાર, પુત્ર આપનાર, સ્ત્રીને ગર્ભ આપ-
નાર અને વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર છે;
તેમજ પરસેવો, અજ, પીડા, આયામ, માથાનું
ધૂજવું, અર્ધિત તથા મથોએ કરેલા વિકારોને
મટાડે છે. ૧૨૯-૧૩૪

અમૃતાણ્વય તૈલ અથવા બીજા પ્રકારનું
શુદ્ધતૈલ

ગુદ્ધર્ચો મધુકં દ્વસ્વપજ્વલં પુનર્નવામ્ ।
રાક્ષામરણ્ડમૂલં ચ જીવનીયાનિ લાભનઃ ॥૧૩૫
પલાનાં શત્રિકૈર્માર્ગેન્દ્રાણ્વજ્વનં મવેત્ ।
કોલં ધિલ્વં યવામ્પાપાન્ ફુલ્કયાંષ્ઠાદકોન્મિતાન્ ॥
કાર્મર્યાણાં ચ શુક્લાણાં દ્રોણં દ્રોણશતેઽમ્મસઃ ।
સાધયેજ્જર્જરં પૂતં ચતુર્દાણં ચ શેપયેત્ ॥૧૩૬॥

તૈલદ્રોણં પચેત્તેન દ્વત્વા પશ્ચગુણં પયઃ ।
પિપ્પ્લા ત્રિપલિકં ચૈવ ચન્દ્રનોશીરકેશરમ્ ॥૧૩૮
પત્રૈલાઽગુરુકુપ્પાનિ તગરં મધુપટિકામ્ ।
મક્ષિષ્ઠાઽર્ધપલં ચૈવ તત્સિદ્ધં સર્વયોગિકમ્ ॥૧૩૯
વાતરક્તં ક્ષતે ક્ષીણે મારાત્તે ક્ષીણરેતસિ ।
વેપનોન્નિશ્વતમગ્નાનાં સર્વેકાઙ્ગજરોગિણામ્ ॥૧૪૦
યોનિદ્રોષમપસ્મારમુન્માદં ત્રિપમજ્વરમ્ ।
હન્યાપુંસવનં ચૈવ તૈલાઽયમમૃતાદ્વયમ્ ॥૧૪૧॥

અન્વયઃ-ગુદ્ધર્ચો મધુક હસ્ત-પદ્મમૂલ પુનર્નવાં રાક્ષામ્
પરણ્ડમૂલં ચ લાભનઃ-જીવનીયાનિ પલાનાં શત્રિકૈઃ ભાગૈઃ
(સમાદાય) વજ્ર-વશ્વશતં મવેત્, કોલં ધિલ્વં યવાન્
માપાન્ ફુલ્કયાન્ ચ ગાઢક-ઉન્મિતાન્, શુક્લાણાં
કાર્મર્યાણાં ચ દ્રોણમ્ અન્મસઃ દ્રોણશત સાધયેત્,
જર્જર પૂતં ચ ચતુર્દાણં શેપયેત્, (તત્સત્ર) પશ્ચગુણં
પયઃ દત્વા, ચન્દન-ડશીર-કેશરં ચ ત્રિપલિકં પિપ્પ્લા,
અર્ધપલં ચ (પિપ્પ્લા) એવ, તેન (તત્ તૈલં) પચેત્ ।
સિદ્ધ તત્ સર્વયોગિકં (તૈલં) વાતરક્તે ક્ષતે ક્ષીણે
મારાતે ક્ષીણરેતસિ (પ્રયોજ્યં, તથા) વેપન-ઉન્નિશ્વ-
તમગ્નાનાં, સર્વે-કાઙ્ગજરોગિણાં (હિતમ્,) ચ અમૃતા-
દ્વયં તૈલાઽય યોનિદ્રોષમ્ અપસ્મારમ્ મુન્માદં ત્રિપમજ્વરં
ચ હન્યાત્, પુંસવનં ચ એવ (અસ્તિ) ॥

ગળો, જેઠીમધ, લઘુપંચમૂલ, સાટોડી,
રાસના, એરંડનાં મૂળ અને જેટલાં મળી
આવે તેટલાં જીવનીયગણનાં ઔષધો, એ
દરેક ચારસો ચારસો તોલા; ખપાટ બે હુબાર
તોલા; જોર, બીલાં, જવ, અડદ અને કળથી
એ દરેક બસો છપ્પન તોલા અને મુકાયેલાં
સીવણનાં દ્રવ્યો એક દ્રોણ-એટલે એક હુબાર
ચોવીસ તોલા લેવાં. એ સઘળાં દ્રવ્યોને ફૂટી સો
દ્રોણ પાણીમાં તેઓને ઠવાથ કરવો. એ પદાર્થો
પાકીને નરમ થઈ બાથ ત્યારે પાણીને વચ્ચેથી
ગાળી લઈ પાછો આગ્રિ આપી ચાર દ્રોણ
બાકી રાખવું. પછી તે ઠવાથમાં પાંચગણું
દૂધ નાખી, રતાંજલી, વાળો તથા નાગકેસર
એ દરેક બાર બાર તોલા વાટી તે કલક
નાખવો; તમાલપત્ર, એલચી, અશુરુ, કઠ,
તગર, જેઠીમધ તથા મણક એ દરેક બળે
તોલા વાટી તે કલક નાખવો; પછી એ કલક
તથા દૂધવાળા ઠવાથથી એક દ્રોણ તેલ

પકાવણું, એટલે તે 'અમૃતાહ્વય' * નામનું તેલ તૈયાર થાય છે. આ તેલ વાતરકત ઉપર, ક્ષત ઉપર, ક્ષીણ થયેલા માટે, બારથી પીકાયેલા માટે, વીધની ક્ષીણતા ઉપર, કંપ ઉપર, પછડાયેલા ઉપર, ભાગેલા ઉપર, સર્વાંગવાત ઉપર અને એકાંગવાત ઉપર વપરાય છે, તેમજ આ તેલ યોનિનો દોષ, અપરમાર, ઉન્માદ તથા વિષમનવર પશુ મટાડે છે અને સ્ત્રીઓને પુત્રપ્રાપ્તિ કરાવે છે. ૧૩૫-૧૪૧

મૃણાલાદ્ય મિશ્રક

મૃણાલો પલશાલુક્સારિવોદીચ્છકેશરૈઃ ।
ચન્દનદ્વપ્મૃનિમ્બપદ્મનીજકમ્બુકૈઃ ॥ ૧૪૨ ॥
પટોલકદુક્કાન્તાગુન્દ્રાપર્પટયાસકૈઃ ।
પિપ્પલા તૈન્ન દૃત પન્નવ લુગમૂલરસેન ચ ॥ ૧૪૩ ॥
ક્ષોષદિગુણસયુક્ત વસ્તિકર્મસુ યોજિતમ્ ॥
નસ્યાઅમ્બજનપાતૈર્વા હન્યાત પિત્તગદાનિદમ્ ॥ ૧૪૪ ॥
અન્વય - મૃણાલ - કલ્પલ શાલુક - સારિલા - હરીત્ય - કેશરૈ, ચન્દનદ્વપ્ - મૃનિમ્બ - પદ્મનીજ - કમ્બુકૈ, પટોલ - કદુકા - અન્તા - ગુન્દ્રા - પર્પટ - વાસકૈ પિપ્પલા લુગમૂલરસેન ચ ક્ષોષદિગુણસંયુક્ત તેલ દૃત વસ્તિકર્મસુ યોજિત વા નસ્યા - અમ્બજન - પાતૈર્વાઃ હન્યાત પિત્તગદાનિદમ્ ॥

કમળનાં નાળ, નીલકમળો, કમળના કંદ, ઉપલસરી, વાળો, નાગકેશ્વર, સ્તાંજલી, સુખડ, કસ્થાતુ, કમળના બીજ, કસેલાં, કંડવી ધિસોડી, કડુ, ઉપલસરી (એક પાકમાં) ને ઔષધ બે વાર આવે તેને બમણું અને ત્રણ વાર આવે તેને ત્રેવડું લેણું, એવો સંપ્રદાય છે), ગોદરો નામનું ઘાસ, ખડસલિયો પિત્તપાપકો અને અરૂસાનો કલ્ક નાખી તૃણપચ્ચમૂવના ક્વાથમાં તે કરતાં બમણા ઢીપની સાથે તેલ અને ઘી પકાવવા, એટલે તે 'મૃણાલાદ્ય મિશ્રક' તૈયાર થાય છે. આ

* અમૃતમ્ આદ્યો યસ્ય તદ્-અમૃતાહ્વય, તત્ત તેલમ્ અમૃતાહ્વય-તૈન્નમ્-જેનું નામ અમૃત છે, અથવા જે 'અમૃત' એવા નામે કહેવાય છે, તે અમૃતાહ્વય તેલ કહેવાય છે

+ તૃણપચ્ચમૂલ-સાતા ચોખાના છોડના મૂળ, શેરડીના મૂળ, દર્દના મૂળ, કાસડાના મૂળ, પાન-ખાજરિયાના મૂળ અથવા બરુના મૂળ સમજવા.

* મૃણાલમ્ આદ્ય ચેવાં તાનિ, મૃણાજઘાનિ, તૈઃ

મિશ્રક બસિતથી, નર્યથી, માલિશથી અને પીવાથી પિત્તસંબંધી રોગોને મટાડે છે.

ધતૂરો તૈલ-

કનકશિલ્પરિમાનક્ષારસંસિદ્ધતોયે, કુસુમ-લવણયુક્ત સર્જનિર્વાસચૂર્ણઃ । વિધિશ્ચૈતલિતૈલં કલ્કયુક્ત નિહન્તિ, પ્રચુરતરમિદાનીમિન્દ્રલુપ્ત-અવતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

અન્વય - કનક - શિલ્પરિ - માનક્ષારસંસિદ્ધતોયે કુસુમ-લવણયુક્ત સર્જનિર્વાસચૂર્ણઃ વિધિશ્ચૈત - તિતૈલ કલ્ક-યુક્ત (સત) ર્દાનોં પ્રચુરતરમ્-મિન્દ્રલુપ્ત-અવતમ્ નિહન્તિ ॥

ધતૂરો, અથોડો અને માનકદના ક્ષારરૂપ ભરમનો ક્વાથ કરી તેમાં લવિંગ, સિંધાલુણ અને રાળનો કલ્ક નાખી તે ક્વાથમાં વિધિ પૂર્વક પકાવેલું તેલનું તેલ, એ કલ્કની સાથે ઉપયોગમાં લીધું હોય તો હાલમાં અતિશય વધારે થતી બેદરશી અને વાતરકતને મટાડે છે નાગખલા-તૈલ

શુદ્ધાં પચેન્નાગવલાતુલાં તુ, જલામ્બેણે પાદ-કપાયસિદ્ધમ્ । વિદ્વાદ્ય તૈલાલકમત્ર દેય-મજાપયસ્તૈલવિમિશ્રિતં તુ ॥ ૧૪૬ ॥

નતં સપ્તધીમધુકં ચ કલ્કં, દત્ત્વા પૃષ્ઠક પચ્છ-પલં વિપન્નમ્ । તદ્વાતરકં શમયતુદીર્ઘં, વસ્તિ-પ્રદાનેન હિ સતરાત્રાત્ । દશાહ્યોગેન કરોત્ય-રોગં, પીતં ચ તૈલોત્તમમશ્વિતોક્તમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

અન્વય - શુદ્ધાં નાગખલા-તુલા તુ જલ-અર્મણે પચેત્, પાદકપાયસિદ્ધ વિદ્વાદ્ય અત્ર તુ પૃષ્ઠક પચ્છપલ નત સપ્તધીમધુક ચ કલ્ક દત્ત્વા અજાપય દેય (તથા) તૈલ-આલક (ચ) તૈલવિમિશ્રિત વિપક્વ તદ્ અશિના ઉક્ત તૈલોત્તમ વસ્તિપ્રદાનેન ઉદીર્ઘ વાતરક સતરાત્રાત્ શમયતિ, પીત ચ દશાહ્યોગેન (જનમ્) અરોગ ક્રોતિ ॥

આરસો તોલા નાગખલા નામની ચોખી ખપાટનો એક હજાર ને ચોવીસ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરવો; ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને વચ્ચથી ગાળી લઈ તે ક્વાથમાં

ફત મિશ્રક-કમળના નાળ વગેરેનો કલ્ક નાખી કરેલું મિશ્રક તેલ કે ઘી મૃણાલાદ્ય-મિશ્રક કહેવાય છે.

- ધતૂરો આદ્યઃ ચેવા તાનિ, ધતૂરાણિ, તૈઃ પક્વ તૈન્ન-ધતૂરાવતૈન્નમ્-ધતૂરોનો ક્ષાર જેમાં મુખ્ય હોય છે, એવા બીજા ક્ષારોથી તથા બીજાં એસડિયાના કલ્કોથી પકાવેલું તેલ ધતૂરાદ્ય તેલ કહેવાય છે.

તગર અને જેઠીમધનો વીસ વીસ તોલા ૪૯૪ તથા ચોગણું બકરીનું દૂધ નાખી તેમાં બમો છપ્પન તોલા તેલ પકાવવું, એટલે 'નાગબલા' તૈલ તૈયાર થાય છે. અધિની-કુમારોએ કહેલું આ ઉત્તમ તૈલ અસ્તિ દ્વારા આપવાથી સાત રાતમાં ખૂબ વધેલા વાતરક્તને મટાડે છે અને આ તૈલ પીધું હોય તો ૬થ દિવસમાં માણસને વાતરક્તથી રહિત કરે છે.

શુભકાંઠ મિશ્રક

જીવકર્મકો મેદે ઋગ્યપ્રોક્તા શતાવરી ।
મધુકં મધુર્ણો ચ કાકોલીદ્વયમેવ ચ ॥૧૪૮॥
મુદ્ગમાપ્પયર્ણો ચ દશમૂલં પુનર્નવા ।
બલાઽમૃતા વિદારી ચ સાશ્વગન્ધાશ્મમેદકૌ ॥૧૪૯॥
કુર્યાત્ કલ્કં કપાયં ચ તાશ્ચાં તૈલં છૃતં પચેત્ ।
લામતઃ વસા મજ્ઞા માંસં પ્રતુદ્વિષ્કિરાત્ ॥૧૫૦॥
ચતુર્થુનેત પયસા તત્ સિદ્ધં વાતશોનિતમ્ ।
સર્વદેહાશ્રિતાન્ હન્તિ ધ્યાધીન્ ઘોરાંઞ્ચ વાતજાન્ ॥

અન્યથા-જીવક-ઋગ્યમકો મેદે ઋગ્યપ્રોક્તા શતાવરી મધુક મધુર્ણો ચ કાકોલીદ્વયમ્ એવ ચ મુદ્ગ-માપ-આશ્વ-ર્ણો ચ દશમૂલ પુનર્નવા બલા અમૃતા વિદારી ચ સાશ્વગન્ધા-અશ્મમેદકૌ કલ્ક ચ કપાયં કુર્યાત્, તાશ્ચાં ચતુર્થુનેત પયસા તૈલં ચ છૃતં પચેત્, લામતઃ ચ પ્રતુદ્વિષ્કિરાત્ વસા મજ્ઞા ચ માંસં (તત્ પાચ્યં) સિદ્ધં તત્ વાતશોનિતં ચ સર્વદેહ-આશ્રિતાન્ વાતજાન્ પોરન્ બ્યાધીન્ હન્તિ ॥

શુભક, ઋષભક, બજે મેદા, ખપાટ, શતાવરી, જેઠીમધ, ગળો, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જંગલી મગના છોડ, જંગલી અડદના છોડ, દશમૂલ, સાટોડી, બલા નામની ખપાટ, હરડે, વિદારીકંઠ, આસંધ અને ખાધાણુલેદનો કલ્ક નાખી તેઓના જ ક્વાથમાં ચોગણા દૂધની સાથે જેટલાં મળી આવે તેટલાં (પ્રથમ ખંડમાં કહેલ) પ્રતુદ અને વિઙ્કિર પક્ષીઓનાં માંસ, ચરખી તથા મજ્ઞા નાખી ઘી અને તેલ પકાવવાં; એટલે 'શુભકાંઠ મિશ્રક'*

* નાગદગ્નિપક્વ તૈન્-નાગદગ્નતૈઝમ્-નાગબલા નામની ખપાટ વગેરેથી પકાવેલું તેલ નાગબલા તેલ કહેવાય છે.

+ જીવક માગો વેણ તાનિ જીવરાગાનિ, જીવકાગાનિ ત્રિપાણિ યસ્મિન્ તત્-જેમાં શુભક આદિ

તૈયાર થયું કહેવાય છે. આ મિશ્રક, વાતરક્તને અને સઘળા દેહમાં રહેલા ભયંકર વાતબ્યાધિઓનો પણ નાશ કરે છે. ૧૪૮-૧૫૧

શતપાક-બલા તૈલ

ચલાકયાયકલ્કાશ્ચાં તૈલં ક્ષીરચતુર્ગુણમ્ ।
શતપાકં ભવેદેનદ્વાતામ્બ્યાતપિત્તનુત્ ॥ ૧૫૨ ॥
ધન્યં પુંસવનં ચંચ નરાણાં શુકવર્ધનમ્ ।
રેતોયોનિવિકારમ્પમેતદ્વાતવિકારનુત્ ॥ ૧૫૩ ॥

અન્યથા-ચલા-કયાયકલ્કાશ્ચાં ક્ષીર-ચતુર્ગુણ તૈલં (પચેત્), શતપાકમ્ એત્ વાતાસ્રગ્-વાત-પિત્તનુત્ ધન્યં પુંસવનં નારાણાં ચ શુકવર્ધનં ભવેત્ એવ, (તથા) એત્ રેતો-યોનિવિકારમ્ વાતવિકારનુત્ (ચ) ભવેત્ ॥

ખપાટનો ક્વાથ અને ખપાટના કલ્કથી ચોગણું દૂધ નાખી તેલ પકાવવું; એ પાકી રહ્યા પછી ફરી એ જ તેલને બીજી વાર, ત્રીજી વાર-એમ સો વાર એ જ રીતે પકાવવું, એટલે તે 'શતપાક-બલાતૈલ'† તૈયાર થાય છે. આ તેલ વાતરક્ત, વાયુ તથા પિત્તને મટાડે છે, ધનને વધારે છે, પુત્ર આપે છે, પુરુષોના વીર્યને વધારે જ છે, વીર્યના તથા યોનિના વિકારોનો અને વાયુ સંબંધી સઘળા વિકારોનો નાશ કરે છે. ૧૫૨, ૧૫૩

મધુકાંઠ તૈલ

મધુવણ્ણાઃ પલશતં કપાયે પારશેપિતે ।
તૈલાદકંસમક્ષીરં પચેત્ કલ્કં પલોગ્નિમતે ॥ ૧૫૪ ॥
શતપુષ્પાવરીમૂર્ગપવસ્યાઽગુરુચન્દ્રતૈઃ ।
સ્થિરાહંસપદીમાંસીદ્ધિમેદામધુર્ણિભિઃ ॥ ૧૫૫ ॥
કાકોલીશીરકાકોલીતામલપયુદ્ધિપદાર્કઃ ।
જીવકર્મમજીવન્તીન્ધવકપન્નત્તલ્કલકૈઃ ॥ ૧૫૬ ॥
પ્રપોન્ટરીકમશ્વિષ્ણાસાત્વિન્દુચિતુદ્ગતૈઃ ।
વાતાસ્રુકપિત્તદાહાત્તિજ્વરપ્રંથલવર્ણશ્લુ ॥ ૧૫૭ ॥

અન્યથા-મધુવણ્ણાઃ પલશતં કપાયે પારશેપિતે શતપુષ્પા-વરી-મૂર્ગા-પવસ્યા-અગુરુ-ચન્દ્રતૈઃ, સ્થિરા-

ઓસડિયાં મિષ કયાં હોય-એટલે તેઓના ક્વાથ તથા કલ્કથી જે પકાવેલું હોય એવું ઘી કે તેલ-શુભકાંઠમિશ્રક કહેવાય છે.

† શતં પાત્રે યથેતિ શનવાક, દગ્ધાપાઃ કાપકન્ઠ-પક્વં તૈન્ વગતૈન્ શનવાકં ચ તત્ વગાત્રં-ખપાટના ક્વાથ તથા કલ્કથી ચોગણા દૂધમાં અનુક્રમે સો વાર પકાવેલું તેલ, શતપાક-બલા તૈલ કહેવાય છે.

હૃષ્પરી-માંસી-દ્વિમેદા-મધુપર્ણિમિઃ, કાકોલી-શીરકાકો-
લી-તામલદી-ઋદ્ધિપર્ણિકૈઃ, જીવન્-ઋષમ-જીવન્તી-
સ્વન્-પન્-નસ્વલકૈઃ, પ્રપોઋદીક-મંદ્રિયા-સારિવા-
દન્દુવિતુમ્કૈઃ-પલ-ઉન્મિતૈ કલ્પૈઃ સમશીર તૈલ-
આઠક પચેત્, (તત્ તૈલ) વાતાચ્ચ-પિત્ત-દાહ-આતિ-
જ્વરાન્-ચરવર્ણકૃત્ (ભવતિ) ॥

ચારસો તોલા જેડીમધનો કવાથ ચોથા
ભાગે બાકી રહે ત્યારે તેમાં સુવા, શતાવરી,
પોલુડી, વિહારીકંક, અશુરુ, રતાંબલી, ચમે
રવો, હંસરાજ, જટામાશી, મેદા, મહામેદા,
ગળો, કાકોલી, કીરકાકોલી, લોંચઆમલી,
ઋદ્ધિ, પદ્મકાષ્ઠ, છવક, ઋષભક, ખરખોડી,
તજ, તમાલપત્ર, નખલા, વાળો, પ્રપોઠરીક,
મજીક, ઉપલસરી, આસુદરો અને મોરચ્યુના
ચાર ચાર તોલા કદકો તથા બસો છપ્પન
તોલા દૂધ નાખી તેમાં બસો છપ્પન તોલા
તેલ પકવવું એટલે તે 'મધુકાષ્ઠતૈલ*' તૈયાર
થાય છે. આ તૈલ વાતરક્ત, પિત્ત, દાહની
પીડા તથા જ્વરનો નાશ કરે છે અને બળ
તથા શરીરનો રંગ સારો કરે છે. ૧૫૪-૧૫૭

શતપાક-મધુકૈ તૈલ

મધુયષ્ઠ્યાઃ પલં પિષ્ટા તૈલપ્રસ્થં ચતુર્ગુણે ।
ક્ષીરે સાધ્ય શતં વારાંસ્તદેન મધુકાન્વિતમ્ ॥૧૫૮॥
સિદ્ધં દેયં ત્રિદોષે સ્વાદ્ વાતાશ્ચાસ્રકાસનુત્ ।
ઘન્યં પુલકનં ચૈવ કમલાદાહનાશનમ્ ॥૧૫૯॥
અન્ય-મધુયષ્ઠ્યા. પલ પિષ્ટા ચતુર્ગુણે ક્ષીરે
તૈલપ્રસ્થ સાધ્ય, તદ્ દેવ મધુક-અન્વિત શત વારાન્
(એવમેવ સાધ્ય) સિદ્ધ (તત્) ત્રિદોષે દેય સ્વાત્,
(તથા) વાતાશ્ચ-આસ્ર-કાસનુત્, ઘન્ય પુલકન ચ
કમલા-દાહનાશન (સ્વાત્) ॥

ચારતોલા જેડીમધનો કદક નાખી ચોગણ
દૂધમાં ચોસઠ તોલા તેલ પકાવવું. એ પાકી
રહ્યા પછી વળી એ જ તેલને બીજીવાર, ત્રીજી
વાર એમ એવાર એ જ રીતે પકાવવું; એટલે
તે 'શતપાકમધુકૈતૈલ*' તૈયાર થાય છે. આ

* મધુકમ્ ગવ ચપા તાનિ-મધુકાવાનિ, મધુ-
કારીઃ પક્વ તૈલ-મધુકાચ-તૈલમ્-જેડીમધનો કવાથ
વજેરેથી પકવેલુ તૈલ મધુકાચ તૈલ કહેવાય છે.

+ શત પાકો યદ્ય તત્ શતપાકમ્, મધુક-કલ્પ-
પલ તૈલ-મધુકૈતૈ, શતપાક ચ તત્ મધુકૈતૈ શત-

તૈલ ત્રિદોષમાં આપી શકાય છે, તેમ જ વાત-
રક્ત, આસ્ર અને ઉધરસ મટાડનાર છે; તથા
ધનવર્ધક અને પુત્રદાયી છે; અને કમળો
તથા દાહનો પણ નાશ કરે છે. ૧૫૮, ૧૫૯
સહસ્રપાક-બલા તૈલ

વલાકપાયસ્ફકાભ્યાં તૈલં ક્ષીરસમં પચેત્ ।
સહસ્રસહસ્રપાકતત્ વાતાસ્ત્ગ્નાતરક્તનુત્ ॥૧૬૦॥
રસાયનમિદં શ્રેષ્ઠમિન્દ્રિયાણાં પ્રસાદનમ્ ।
જીવનં વૃદ્ધ્યં સ્વર્થં શુક્રાસ્ત્ગ્નોદોષનાશનમ્ ॥૧૬૧॥

અન્ય-બલા-કપાય-સ્ફકાભ્યાં ક્ષીરસમ તૈલ પચેત્,
તત્ સહસ્રસહસ્રપાક વાત-અસ્ત્ વાતરક્તનુત્, દ્વ યેષ્ઠ
રસાયનમ્ હિન્દ્રિયાણાં પ્રસાદન જીવન વૃદ્ધ્ય સ્વર્થ શુક્ર-
અસ્ત્ગ્નોદોષનાશનમ્ (ભવતિ) ॥

ખપાટના કવાથથી અને કદકથી ચુકત
દૂધ અને તેલ સમભાગે મેળવી તેલ પકાવવું.
પછી એનું એ જ તેલ એ જ રીતે હાથ
વાર પકાવવામાં આવે, એટલે 'સહસ્રપાક-
બલા તૈલ*' તૈયાર થાય છે. આ તૈલ વાયુ,
દોહીનો અગાઠ તથા વાતરક્તને મટાડે છે,
ઉત્તમ રસાયન હોઈ ઇન્દ્રિયોને સ્વચ્છ કરનાર,
છવન વધારનાર, ધાતુઓને પુષ્ટ કરનાર તથા
સ્વરને સારો કરનાર હોઈ વીર્યના તથા દોહીના
દોષોને મટાડનાર છે. ૧૬૦, ૧૬૧

પુનર્નવા-ગુગુલુ-

પુનર્નવામૂલશતં વિશુદ્ધં, કચૂકમૂલં ચ તથા
પ્રયોજ્ય । દરશ પલં પોઢશકં ચ શુગળાઃ,
સંકુટ્ય સમ્યગ્વિપચેદ્ ઘટેડપામ્ ॥૧૬૨॥

પલાનિ ચાષ્ટવય કૌશિકસ્ય, તેનાદ્યોષેણ
પુનઃ પચેત્ । દરણ્ડતૈલ કુટ્વં ચ દધાદ્, દરશ

પાકમધુકૈતૈલમ્-જેડીમધનો કદક તથા તેનાથી ચોગણ
દૂધમાં સો વાર પકવેલું તૈલ 'શતપાકમધુકૈ તૈલ'
કહેવાય છે

x સહસ્રારાન્ પાકો યત્વ તત્-સહસ્રાક, બલા-
કપાયસ્ફક-પક્વ તૈલ-ચગૈતૈલ, સહસ્રાક ચ તત્ વલા-
તૈલમ્-જેને એકહજાર વાર ખપાટના કવાથ તથા
કદકથી પકાવ્યું હોય એવું તૈલ, સહસ્રપાક-બલાતૈલ
કહેવાય છે.

÷ પુનર્નવાકો ગુગુલ-સાટોડીનાં મૂળિયાં વજે-
રના કવાથમાં પકવેલો ગુગુ પુનર્નવા-ગુગુલ
કહેવાય છે.

त्रिवृच्चूर्णपलाति पञ्च ॥ १६३ ॥

निकुम्भचूर्णस्य पले गुडल्याः, पलद्वयं
 चार्धपलं पलं वा । फट्ठत्रयस्युपगच्छित्रकाणि,
 सिन्धुत्रयमलानविडङ्गकानि ॥ १६४ ॥

करे तथा माक्षित्वानुवृत्ति, पुनर्नवापाः
पलमेव चूर्णम् । चूर्णानि दत्त्वा ह्यवतार्य शीते,
खादेन्नरः कपिलप्रमाणम् ॥ १६५ ॥

चातासुजं वृद्धिगदोष सत, जयत्प्रवर्यं
त्वय गृध्री च । जङ्गलरुग्णत्रिरुयस्तिजं च,
तथाऽऽमवातं प्रयत्नं च हन्ति ॥ १६६ ॥

अन्वयः-विशुद्ध पुनर्नवायुत्पत्तां, तथा च स्वयंमूलं प्रयोज्य पाण्डशर्कं च परं शुष्कयाः दत्त्वा संकुच्य अग्रे पटे सम्पृक्त विपचेत्, अथ च अटशेषेण तेन कौशिकस्य अग्रे पलाति तु पुनः पचेत्, (तत्र) च एरण्ड-तैलं कुडवं दद्यात्, यस्य त्रिद्व्यङ्गणरजानि दत्त्वा निकृम्भ-पूर्णस्य पले, गुह्ययाः परद्रव्यं च अर्धरत्नं, पलं वा फलत्रय-ज्योषण-चित्रकाणि मिन्धूय-मदात-विद्वज्जानि, तथा कर्पं माक्षिक-धातुचूर्णं, पलम् एव पुनर्नवायाः चूर्णं, एतानि चूर्णानि दत्त्वा, अवतार्य हि क्षीते नरः कर्पसमप्रमाणं खादेत्, (अयं गुग्गुलुः) वाताखण्डं, सप्त वृद्धिगदान् अथ च एधेर्मी तु अवश्यं जयति, तथा च जङ्घा-ऊरु-पृष्ठ-त्रिक-पक्षिजं च प्रपञ्चम् आस-यात् इति ॥

ચારસો તોલા સાટોડીનાં ચોખ્ખાં મૂળ,
ચારસો તોલા એરંડાનાં મૂળ અને ચોસઠ
તોલા સૂંઠને સારી જેઠે ફૂટી એક હબાર
ચોવીસ તોલા પાણીમાં સારી રીતે પકાવવાં;
બળતાં બળતાં આઠમા ભાગનું પાણી બાકી
રહે ત્યારે તે કચાધને ગાળી લઈ તેમાં ફરી
બત્રીસ તોલા ગૂગળ પકાવવો. એ ગૂગળ પાકતો
હોય ત્યારે તેમાં સોળ તોલા એરંડિયું તેલ,
વીંશ તોલા નસોતરનું ચૂર્ણ, ચાર તોલા નેપા-
ળાનું ચૂર્ણ, દશ તોલા ગળોનું ચૂર્ણ તથા
ચાર ચાર તોલા હરડેનું, બહેડાનું, આમળાનું,
સૂંઠનું, મરીનું, પીપરનું, ચિત્રકનું, સેંધવનું,
ભિલામાંનું, અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ એક તોલા
સેનામળીનું ચૂર્ણ અને એક તોલા સાટોડીનું
ચૂર્ણ નાખી અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી લઈ શીતળ
થયા પછી તેમાંથી એક તોલા માત્ર ખાવી.
આ ગૂગળ વાતરજ્ઞાને, સાત પ્રકારની વધ-

રાવજોને, ગૃધ્રત્રી રોગને તથા પિંડીઓ,
સાથજો, પીઠ, કૂઠાને સાંધો તથા મૂત્રાશયમાં
થયેલા મહાબળવાન આમવાતને પણ અવશ્ય
મટાડે છે. ૧૬૨-૧૬૬

સમશક્તિગુણુલુx

यावत्शूक्तपुरदारुसन्धै, मुस्तकनुटिवचा-
यवानिकाः । ध्योपदीप्यकनिशाफलत्रिकं, जीरक-
द्वयविडङ्गचित्रकम् ॥ १६७ ॥

कार्पिकं सुमेष्टुं सुयोजितं, संयुतं पुर-
पलैश्च पञ्चभिः । शर्करां पुरसमां सुपेयमेत्तत-
सर्पिषि विनिक्षिपेत्ततः ॥ १६८ ॥

चातरक्तमुदर भगन्दरं, श्लोहयक्ष्मविषमश्रं
गरम् । श्वित्रकुष्ठमखिलवणानयं, चित्तविभ्रम-
गदांश्च दारुणान् ॥ १६९ ॥

गृध्रसां च गुदजाग्नेमन्दां, हन्ति कोष्ठ-
जनितं महागदम् । वज्रमिन्द्रफरतो यथा व्युतं,
प्रौढशैलकुलमुत्तमं द्रवम् ॥ १७० ॥

मन्त्रपानपरिहारवर्जितं, सर्वकालसुखदं
निरत्ययम् । श्रेष्ठमात्मनिदमश्वनिमित्तं, गुग्गुलुहर्षि
वटिका रसायनम् ॥ १७१ ॥

अन्वयः—यावत्सूक्त-पुरदार-तैन्धवं भुक्तक-भृदि-
वचा-यवानिकाः, व्याप-दीप्यक-मिशा-फर्नात्रिकं, जीक-
द्वय-विद्वद्-चित्रकं कार्ष्णिं सुमसृणं च पश्चिभिः पुरपलैः
संयुतं सुयोजितं (कृत्वा) पुरसमां शर्कतां सुपेषयेत्,
ततः तप्तसपिपि विनिक्षिपेत्, यथा इन्द्रकतः द्युतं
वज्रम् उत्तमं श्रोदशैरकुलं द्रुतं हन्ति, तथा अयं
(गुग्गुलः) वातरक्तम् उदर भगन्दर मीह-यक्ष्म-
विषमज्वरं वां श्वित्रकुष्ठम् अखिलव्रणान् च दाहणान्
चित्तविभ्रमगदान् गुण्ठसां च गुदज-अप्रिमन्दतां कोष्ठ-
ज्वरितं च महागद हन्ति। अभिनिमित्तम् इदं गुग्गुलोः
रसायनं सेव्यमानं सर्वकालमुखदं निरत्ययम् अन्नान-
परिहारवञ्जितं हि ॥

જવખાર, દેવદાર, સૈંધવ, મોથ, એલચી,
વજ્ર, યવાન-અજમો સૂંઠ, મરી, પીપર, અજમો,
હળદર, હરદે, ખણેકાં, આમળાં, છતું, શાહ
છતું, વાવડિંગ અને ચિત્રક દરેક તોલો તોલો
વાટી ઝીણું લોટ જેવાં કરી વીસ તોલા
ગુગળમાં મિશ્ર કરવાં અને વીસ તોલા

x સમા શર્કા ચલિન સ-સમશર્કરઃ, સ ચાસો
ગુગુલુઃ-જેમાં સાકર ગૂગળના જેટલા જ હોય છે,
તેથી આ ગૂગળ ‘સમશર્કરગુગુલુ’ કહેવાય છે.

સાકરને ખૂબ વાટી તેને પણ ગૂગળના મિશ્ર કરવી; પછી તે ગૂગળને ઊના ધીમાં નાખવો, એટલે તે 'સમશકંરગુગુલુ' તૈયાર થાય છે. જેમ ઇંદ્રના હાથમાંથી છૂટેલું વજ્ર મોટા મોટા પર્વતોના સમૂહને તરત તોડી નાખે છે, તેમ આ ગૂગળ વાતરકતા, પેટનો રોગ, ભગંદર, ખરલનો રોગ, સૂચરોગ, વિષમબલ્બર, એર, શિત્ર નામનો કોઠ, સઘળા પ્રકારના ત્રણે, ચિત્તવિશ્રમ સંબંધી દારુણ રોગો, ગૂઢગ્રી, અર્થસ, અશિનું મંદપણું અને કોઠામાં થયેલા મોટા રોગનો તરત નાશ કરે છે. અશિનું કુમારોએ ખનાવેલ આ ગૂગળની ગોળીરૂપ રસાયન સેવ્યું હોય તો સર્વ કાળ સુખ આપે છે, કોઈ જાતનું તુકસાન થતું નથી અને તેના સેવનમાં અજ્ઞાનની ઠરી પડેલ શખવાની જરૂર નથી. ૧૧૭-૧૭૧

ગૂગળનો માત્રાક્રમ

ચત્વારો માપકા હીને મધ્યમેડ્ડોષ માપકાઃ ।
 ષ્ઠે દ્વાદશકાઃ પ્રોક્તાઃ કોષ્ઠે વિજ્ઞાય દાપયેત્ ॥
 સંસનત્વાદ્ ગુરુત્વાદ્વા ગુગુલોઃ કરણક્રમઃ ॥૧૭૨
 અન્વય.-હીને (ગુગુલોઃ) ચત્વારઃ માપકાઃ, મધ્યમે ચ ચત્વી માપકાઃ, ષ્ઠે દ્વાદશકાઃ (માપ) પ્રોક્તાઃ, (શયેવ) કોષ્ઠ વિજ્ઞાય દાપયેત્, ગુગુલોઃ સનતત્વાદ્ વા ગુરુત્વાદ્ કરણક્રમઃ (પ્રાંકઃ) ॥

હીન કોઠાવાળાને ગૂગળના ચાર માસા, મધ્યમ કોઠાવાળાને આઠ માસા અને શ્રેષ્ઠ કોઠાવાળા માણસને બાર માસા આપવા. એમ કોઠા એકેને ગૂગળ ખવડાવવો. ગૂગળ સંસન અને ભારે છે, તેથી ગૂગળ આપવામાં આ ક્રમ કહ્યો છે. ૧૭૨ ।

અમૃતાગુગુલુ*

પ્રત્યમેકં ગુહ્યવાચ્ય મર્ધપ્રસ્યં ચ ગુગુલોઃ ।
 પ્રયેકં ત્રિકલાયાસ્તુ તત્પ્રમાણં વિનિર્દિશેત્ ॥૧૭૩
 સર્વમેકત્ર સંકુટ્ય કાથયેત્તત્ત્વળેષ્ઠમ્મસિ ।
 પાદશેષં પરિસ્લામ્ય કપાયં ગ્રાહયેન્નિપક્ ॥૧૭૪
 પુનઃ પચેત્ કપાયં તુ યાવત્ સાન્દ્રત્વમાગતમ્ ।
 દન્તીઘ્યોપવિઢ્ઢાનિ ગુહ્નીત્રિકલાવચઃ ॥૧૭૫॥

* અમૃતાપ્રધાનક વારક. ગુગુલુઃ-જેમાં ગળે મુખ્ય હોય છે, એવાં ચોતરફના ક્ષાયમાં પકાવેલા ગૂગળ 'અમૃતાગુગુલુ' કહેવાય છે.

તતશ્ચાર્ધપલં ચૂર્ણં ગૃહીયાચ્ચ પ્રતિ પ્રતિ ।
 કર્પં તુ ત્રિવૃતાયાશ્ચ સર્વમેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥૧૭૬॥
 તસ્મિન્ સુસિદ્ધં વિજ્ઞાય કવોળે પ્રક્ષિપેદ્ બુધઃ ।
 તતશ્ચાગ્નિવલં મત્વા લાદેત્ કર્પપ્રમાણતઃ ॥૧૭૭॥
 વાતરક્તં તથા કુષ્ઠં ગુદજાન્યગ્નિસાદનમ્ ।
 દુષ્ટવળં પ્રમેહાંશ્ચ આમવાતં ભગન્દરમ્ ।
 નાઢ્યાઢ્યવાતં શ્વયંતુ સર્વનિતાનુ ઘ્યપોહતિ ॥૧૭૮

અન્વયઃ-મિષ્ક ગુહ્યાઃ ચ એક પ્રસ્ય, ગુગુલોઃ ચ અર્ધપ્રસ્ય, ત્રિકલાયાઃ તુ પ્રત્યેક તત્ પ્રમાણ વિનિર્દિશેત્, સર્વમ્ એકત્ર સંકુટ્ય નત્વળે અમ્મસિ કાથયેત્, પાદશેષ પરિસ્લામ્ય કપાય ગ્રાહયેત્, પુનઃ તુ કપાય પચેત્, યાવત્ સાન્દ્રત્વમ્ આગતમ્, તતઃ ચ દન્તી-ઘ્યોપ-વિઢ્ઢાનિ ગુહ્ની-ત્રિકલા-ત્વચઃ પ્રતિ પ્રતિ અર્ધપલં ચૂર્ણં ગૃહીયાત્, ત્રિવૃતાયાઃ તુ કર્પ (ગૃહીતા) સર્વં ચ એકત્ર ચૂર્ણયેત્, બુધઃ સુસિદ્ધં વિજ્ઞાય કવોળે તસ્મિન્ પ્રક્ષિપેત્, તત્ ચ અગ્નિવલં મત્વા કર્પપ્રમાણતઃ લાદેત્, (અય ગુગુલુઃ) વાતરક્તં કુષ્ઠ ગુદજાનિ અગ્નિસાદન દુષ્ટવળ તથા ચ પ્રમેહાન્ આમવાતં ભગન્દર નાશી-ભાવપવાતં શ્વયંતુ-આન્ આનુ સર્વં વ્યપોહતિ ॥

ચોસઠ તોલા ગળે, બત્રીસ તોલા ગૂગળ, ચોસઠ ચોસઠ તોલા હરડે, બહેડાં અને આમળાં એકઠાં કરી ખૂબ ઢૂટીને એક હબર ને ચોવીસ રૂપિયાભાર પાણીમાં તેને ઠવાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ઠવાથને ગાળી લઈ પાછો બ્યાં સુધી ઘાટો થઈ જાય, ત્યાં સુધી અગ્નિ પર પકાવવો. પછી નેપાળો, સૂંઠ, મરી, પીપર, વાવડિંગ, ગળે, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને તજ એ દરેક પદાર્થનું બળે તોલા ચૂર્ણ તથા નસોતરનું એક તોલા ચૂર્ણ લઈ તે ઠવાથમાં નાખવું. એ સઘળાં બરાબર પાકી ગયેલાં જણાય ત્યારે તે ગૂગળ ઉતારી લઈ જરા જરા ઊંડો હોય ત્યારે ઢાળી દેવો. પછી જઠરાગ્નિના બળ ઉપર ધ્યાન આપી આ ગૂગળમાંથી એક તોલા ખાવો. આ ગૂગળ વાતરકત, કોઠ, અર્થસ, અશિનું મંદપણું, હૃદય મલ્હ, પ્રમેહ, આમવાત, ભગંદર, નાડીમલ્હ, ઊરુસ્તંભ અને સોજો મટાડે છે. ૧૭૩-૧૭૮

બીજા પ્રકારનો અમૃતાગુગુલુ

ત્રિપ્રસ્થમમૃતાયાઞ્ચ પ્રસ્થમેકં તુ ગુગુલોઃ ।
પ્રત્યેકં ત્રિકુલાપ્રસ્થં વર્ષાભૂપ્રસ્થમેવ ચ ॥૧૭૯॥
સર્વમેકત્ર સંકુટ્યા સાધયેન્નરવણેડમ્ભસિ ।
પુનઃ પચેત્ પાદશેષં યાવત્ સાન્દ્રત્વમાગતમ્ ॥
દન્તીચિત્રકમૂલાનાં કળાવિશ્વફલત્રિકમ્ ।
ગુહ્વીત્વગુવિદ્ધાનાં પ્રત્યેકાર્ધપલં મતમ્ ॥૧૮૧॥
ત્રિવૃતાકર્પમેકન્તુ સર્વમેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ।
સિદ્ધે ચોષ્ણે ક્ષિપેત્તત્ર અમૃતાગુગુલું પરમ્ ॥૧૮૨॥
અતો યથાથલં લ્વાદેદમ્ભવિત્તી વિશેષતઃ ।
વાતરક્તં તથા કુપ્તં ગુદજાન્યપ્રિસાદનમ્ ॥૧૮૩॥
દુષ્ટવર્ણં પ્રમેહાંશ્ચ આમવાતં મગન્દરમ્ ।

નાડ્યાલ્પજાતં શ્વયં હન્યાત્ સર્વામયાંસ્તથા ।
અશ્વિભ્યાં નિર્મિતશ્ચાપમમૃતાલ્પો હિ ગુગુલુઃ ॥

અન્વયઃ-અમૃતાયાઃ ચ ત્રિપ્રસ્થમ્, એક તુ પ્રસ્થં ગુગુલોઃ, પ્રત્યેકં ત્રિકુલાપ્રસ્થ ચ વર્ષાભૂપ્રસ્થમ્ એવ સર્વમ્ એકત્ર સંકુટય નત્વણે અમ્ભસિ સાધયેત્, પાદ-શેષં પુનઃ યાવત્ સાન્દ્રત્વમ્ આગતં (મચેત્ તાવત્) પચેત્ (તતઃ) દન્તી-ચિત્રક-મૂલાનાં, કળા-વિશ્વ-ફલત્રિકં, ગુહ્વી-ત્વગ-વિદ્ધાનાં પ્રત્યેક-અર્ધપલં મતમ્, ત્રિવૃતાકર્પ તુ એકમ્-સર્વમ્ એકત્ર ચૂર્ણયેત્, સિદ્ધે ચ ડણે તત્ર અમૃતા-ગુગુલું ક્ષિપેત્, અતઃ યથાથલં લ્વાદેત્, અમ્ભવિત્તી વિશેષતઃ (યથાથલં લ્વાદેત્), અશ્વિભ્યાં ચ નિર્મિતઃ અયમ્ અમૃતા-આલ્પઃ ગુગુલુઃ વાતરક્તં તથા કુપ્તં ગુદજાનિ અપ્રિસાદનં દુષ્ટવર્ણં ચ પ્રમેહાન્ આમવાત-મગન્દરં માદી-આદશ્વવાતં શ્વયં તથા સર્વ-આમયાન્ હન્યાત્ ॥

(એસઠ તોલાભારના એક પ્રસ્થ પ્રમાણે)
ત્રણ પ્રસ્થ ગળો, એક પ્રસ્થ ગૂગળ, એક એક પ્રસ્થ હરડે, બહેડાં અને આમળાં તથા એક પ્રસ્થ સાટોડી, એ સઘળાને એકઠાં ફૂટી એક હબ્બર ને ચોવીસ તોલા પાણીમાં નાખી તેનો ક્વાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી ખાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથને ગાળી લઈ પાછો અગ્નિ ઉપર પકાવવો. એ ઘાટો થાય ત્યારે તેમાં નેપાળાનાં મૂળ, ચિત્રકનાં મૂળ, પીપર, સૂંઠ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ગળો, તજ અને વાવડિંગ એ દરેક બળે તોલા તથા નસોતર એક તોલો લઈ સર્વનું એકઠું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ નાખવું; એ ચૂર્ણ પાકી તૈયાર થાય ત્યારે તે ગરમ હોય તે જ વખતે તેમાં

ગૂગળ નાખવો, એટલે તે ‘અમૃતા-ગુગુલુ’ તૈયાર થાય છે. પછી તેમાંથી જરાગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવો અને અમ્ભપિત્તવાળાએ ખાસ કરી અગ્નિના બળ પ્રમાણે આ ગૂગળ ખાવો. અશ્વિનીકુમારોએ ખતાવેલો આ ગૂગળ વાતરકત, કૈલ, અશંસુ, અગ્નિની મંદતા, હૃષ્ટ વ્રણ, પ્રમેહ, આમવાત, ભગંદર, નાડીવ્રણ, ઊરુસ્તંભ, સોબો અને સઘળા બીજા રોગોને મટાડે છે. ૧૭૯-૧૮૪

ઉપરના ગૂગળમાં પ્રસ્થના માપ વિશે ગુહરામઠગુળીનાં માંસકૂષ્માણ્ડયોરપિ ।
ગુહ્ન્યા ગુગુલોઃપ્રસ્થઃ પોદશમિઃ પલેઃ ॥
અન્વયઃ-ગુહ-રામઠ-ગુળીનાં માંસ-કૂષ્માણ્ડયોઃ ચ ગુહ્ન્યાઃ ગુગુલોઃ અપિ પ્રસ્થઃ પોદશમિઃ પલેઃ એવ સ્થાત્ ॥
ગોળ, હિંગ, સૂંઠ, માંસ, કૈળું તથા ગળોનો તથા ગૂગળનો પ્રસ્થ, સોળ પલ (એટલે એસઠ તોલાથી જ) થાય છે. ૧૮૫

નવા તથા બૂના ગૂગળનું લક્ષણ
સ્તિગ્ધઃ કાઞ્ચનસંક્રાશઃ પક્કજન્મુફલોપમઃ ।
નૂતનો ગુગુલુઃ પ્રોક્તઃ સુગન્ધિર્યસ્તુ પિચ્છિલઃ ॥
શુષ્કો દુર્ગન્ધિકશ્ચેવ વર્ણાન્યત્વમુપાગતઃ ।
પુરાણઃ સ તુ વિજ્ઞેયો ન સ દેયસ્તુ રોમિણે ॥૧૮૭॥
અન્વયઃ-યઃ ગુગુલુઃ સ્તિગ્ધઃ કાઞ્ચનસંક્રાશઃ પક્ક-જન્મુ-ફલ-ઉપમઃ સુગન્ધઃ પિચ્છિલઃ (મચેત્, સ.) તુ નૂતનઃ પ્રોક્તઃ, યઃ તુ શુષ્કઃ ચ દુર્ગન્ધિકઃ એવ (સન્) વર્ણ-અન્યત્વમ્ ઉપાગતઃ (સ્થાત્), સઃ તુ પુરાણઃ વિજ્ઞેયઃ, સઃ તુ રોમિણે ॥ દેયઃ ॥

જે ગૂગળ સ્તિગ્ધ, સોના જેવો, પાકેલા બાંબુ જેવો તથા સુગંધી અને ચીકણો હોય તેને નવો કહ્યો છે; પણ જે ગૂગળ સુકાયેલો, દુર્ગંધવાળો તથા જેનો રંગ બદલાઈ ગયો હોય તેને બૂનો સમજવો; એ બૂનો ગૂગળ રોગીને આપવો નહિ. ૧૮૬, ૧૮૭

ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા

કુમરિપુદ્ગલવ્યોપત્રિકુલાડમરદારુચય-મૂનિમ્નાઃ । માગધિમૂલં મુસ્તં, શદીવવાધાતુ-માક્ષિક ચૈવ ॥ લવણક્ષારનિશાયુરુ, કુસ્તુમ્બુ-ગજકગાઃ સહાનિવિગાઃ ॥ ૧૮૮ ॥

કર્ણાશિકાન્યેર સમાનિ કર્ણાન્, પલાદક-જ્વારમજતુ પ્રદધાત્ । નિષ્પત્રગુદસ્ય પુરસ્થ

ધીમાન્, પલદ્વયં લોહરજસ્તયેવ ॥ ૧૮૯ ॥

સિત્તાચતુષ્કં પલમત્ર વાંચ્યાઃ, નિકુમ્મકુમ્મ-
ત્રિસુગન્ધિયુક્તમ્ । પૃથ્વરૂપલં ચૂર્ણમથાવપેષ, ચન્દ્ર-
પ્રમેયં ગુટિકા વિષેય ॥ ૧૯૦ ॥

જ્વરાતિસારપ્રહ્ણીવિકારો, અર્શાંસિ નિર્ણ-
શયતે પટેવ । મગ્નદરાન્ કામલપાણ્ડુરોગાન્,
નિર્નપ્રયદ્ધેઃ કુશ્તે ચ દીપ્તમ્ ॥ ૧૯૧ ॥

હમ્પામયાન્ પિત્તકફાનિલોભ્યાન્, નાહીગતે
મર્મગતે વ્રણે ચ । ક્ષતકષયે ગૃધ્રસિયદ્ધમરોગે, મેહે
ગજારવ્યે પ્રવલે પ્રયોજ્યા ॥ ૧૯૨ ॥

શુક્રકષયે ચાદમરિમૂત્રકૃચ્છ્રે, શુક્રપ્રવાહેડ્યુ-
દરામયે ચ । શમ્બુ સમમ્બધ્યં કૃતપ્રસાદં, પ્રાપ્તા
ગુદી ચન્દ્રમસા પ્રશસ્ત્રા ॥ ૧૯૩ ॥

ન પાનમોજ્યે પરિહારવાદો, ન શીતવાતા-
તપમૈથુનેષુ । મક્તસ્ય પૂર્વે સનતં પ્રયોજ્યા,
તંકાનુપાનાડ્યથ મસ્તુપાના ॥ ૧૯૪ ॥

અજારસો જાહ્નલજો રસો યા, પયોડ્યવા
શીતજલાનુપાનમ્ ॥

શુક્રદોષાન્નિદ્યત્યપો પ્રમેહાંશ્ચાપિ વિશતિમ્ ।
ઘલીપલિતનિર્મુક્તો વૃદ્ધોડપિ તરુણાયતે ॥ ૧૯૫ ॥

ગિરિજતુગુગુલુલોહાન્યેકીકૃત્વાડ્ય માવયેદ્
બહુશઃ । કારિસ્નદ્યાધિદૈસ્તવદનુ ચ ચૂર્ણોકૃતં
મિલિતમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

અન્વયઃ-ધીમાન્ કુમિરિપુ-દહન-ઓષ-ત્રિફલા-
હમરદાહ-ચમ્પ-ભૂનિમ્બાઃ, માગધિમૂઠં, મુસ્તં, શદી-
વચા ચ ધાનુમાલિકમ્ એવ, લગ્ન-સાર-નિશાબુકુ,

કુસ્તુમ્બુક-ગજકળાઃ સહ-અતિવિપાઃ-(એતાનિ) કર્ષ-
ર્શાંશ્ચાનિ એવ સમાનિ કુર્યાત્, અદ્ધમજતુ ચ પલ-અટ-
કમ્ એવ દવાત્, નિષ્પન્નશુદ્ધસ્ય પુરસ્ય પલદ્વય, તથા

એવ લોહરજઃ (દદાર), અત્ર સિતા-ચતુષ્કં પલં,
(તથા) વાંચ્યાઃ પલં, નિકુમ્મ-કુમ્મ-ત્રિસુગન્ધિયુક્તં
પૃથક્ પલં રથાત્, ભય ચ ચૂર્ણમ્ આવપેત્, इये

‘ચન્દ્રપ્રમા’ ગુટિકા વિષેયા, (સા ચ) જ્વર-અતિ-
સાર-પ્રહ્ણીવિકારાન્ ચ પટ્ એવ અર્શાંસિ, મગ્નદરાન્
કામલ-પાણ્ડુરોગાન્ નિર્ણાશયતે ચ નિર્નપ્રયદ્ધેઃ લીપિ

કુશ્તે, પિત્ત-કફ-અનિત-ઉત્થાન્ આમયાન્ હન્તિ,
(તથા) ચ નાહીગતે ચ મર્મગતે વ્રણે, ક્ષતકષયે, ગૃધ્રસી-
યક્ષ્મરોગે પ્રવલે ગજારવ્યે મેહે ચ શુક્રકષયે અદમરિ-

મૂત્રકૃચ્છ્રશુક્રપ્રવાહે ચ ઉદર-આમયે અપિ પ્રયોજ્યા ।
પુરા કૃતપ્રસાદ શમ્બુ સમમ્બધ્યં ચન્દ્રમસા (इय) પ્રશસ્ત્રા
ગુદી પ્રાપ્તા । (અસ્યાઃ સેવને) પાનમોજ્યે પરિહારવાદઃ
ન, શીત-વાત-આતપ-મૈથુનેષુ ન, મક્તસ્ય પૂર્વે તરુ-અનુ-

પાના અથ મસ્તુપાના અપિ પ્રયોજ્યા, અજારસઃ ચા
જાહ્નલજઃ રસઃ, પયઃ, અથવા શીતજલ-અનુપાનમ્
(વિષેયમ્, ક્રિચેયં વદી) અગ્રે શુક્રરોપાન્, વિકૃતિ
ચ પ્રમેહાન્ અપિ નિહન્ત, (અસ્યાઃ સેવનાત) પૃદ્ધ-
અપિ વલો-પલિત-નિર્મુક્તઃ તરુણાયતે, ગિરિજતુ-ગુગુલુ-
લોહાનિ એકીકૃત્ય અથ તદ્વ્યાધિદૈઃ કવાયેઃ બહુશઃ
માવયેત્ । તદનુ ચ ચૂર્ણોકૃત મિલિતં (કાર્યમ્) ॥

પુદ્ધિમાન વેધે વાવડિંગ, ચિત્રક, સૂક, મરી, પીપર, હરદે, ગહેકાં, આમળાં, દેવદાર, ચવક, કરિયાતું, પીપરીમૂળ, મોઘ, કથૂરો, વજ, સોનામુખી, સંધવ, જવખાર, હળદર, દારૂહળદર, ધાણા, ગજપીપર અને અતિવિષ, એ દરેકનાં ચૂર્ણ એક એક તોલા સરખાં જ કરવાં. શિલાજિત બત્રીશ તોલા અને કચડો ઠાલી શુદ્ધ કરેલો ગૂગળ આઠ તોલા, તેમ જ લોહાતું ચૂર્ણ પશુ આઠ તોલા લેવું. (શિલાજિત ગૂગળ તથા લોહાના ચૂર્ણને એકઠાં કરી તેઓને તે તે બ્યાધિઓ દૂર કરનારા કવાયોથી ઘણી ઘણીવાર ભાવનાઓ આપીને લેવાં.) ઉપરાંત સાકર સોળ તોલા અને નસોતર, નેપાળો, તજ, તમાલ-પત્ર તથા એલચી, એ દરેકનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા લેવું. આ સઘળા પદાર્થો એકઠાં કરી ‘ચંદ્રપ્રભા’ નામની ગોળી કરવી. આ ચંદ્રપ્રભા જ્વર, અતિસાર, શંક્રણીના વિકારો,

* ચન્દ્રસ્યેવ પ્રમા યસ્યાઃ સેવનાત્ સત્ર ચન્દ્રપ્રમા, સા ચાસી ગુટિકા, ચદ્વા ચન્દ્રસ્ય પ્રકૃટા મા યસ્યાઃ શંમુપ્રસાદ પ્રાપ્તાયાઃ સેવનાદિતિ ચન્દ્રપ્રમા-જેના સેવનથી માણસની કાંતિ ચંદ્રની કાંતિ જેવી થાય છે; અથવા શંકરની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલ જે ગોળીના સેવનથી ચંદ્રદેવની કાંતિ ખૂબ વધી છે, તેથી આ ગોળી ‘ચંદ્રપ્રમા-ગુટિકા’ કહેવાય છે.

x મોરખીના કેલાસવાસી શીઘ્રકવિ શંકરલાલ માહેશ્વરેલખેલી ‘ચંદ્રપ્રભા’ નામે એક સંસ્કૃત નવલ-કથાના આરંભે આ ચંદ્રપ્રભાનો પણ પ્રભાવ દર્શાવતો એક શ્લોક આ પ્રમાણે લખ્યો છે અને તે બાળુવા જેવો હોવાથી અહીં ઉતારવો યોગ્ય લાગે છે.

‘ચન્દ્રપ્રમાપ્રભાવજ્ઞઃ પચૈવ પૃથિવીતલે ।

ગોવર્ગીવા લુપ્તા વૈદ્યાઃ શત્રુશત્યથ શંકરઃ ॥

✓ ‘ચંદ્રપ્રભા’ નો પ્રભાવ બાળુનારા આ પૃથ્વી પર

પ્રકારના અર્થસ, ભગંદર, કમળો તથા પાંડુરોગ મટાડે છે અને અત્યંત મંદ થઈ ગયેલા જઠરાગ્નિને પ્રતીક્ષ કરે છે; તેમજ વાયુ, પિત્ત તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોનો નાશ કરે છે; વળી નાડીમણ, મર્મના મણ, ક્ષતથી થયેલો ક્ષય, ગૃધ્રાસી, ક્ષયરોગ, પ્રબળ થયેલો ગજમેહ (કે હસ્તિમેહ), વીર્યનો ક્ષય, યથરી, મૂત્રકૃચ્છ, વીર્યનું વહા કરવું અને પેટના રોગ ઉપર પણ આ ચંદ્રપ્રભાનો પ્રયોગ કરવો. પૂર્વે પ્રસન્ન થયેલા સદાશિવનું પૂજન કરી ચંદ્રદેવે આ ઉત્તમ ગોળી મેળવી હતી; આ ગોળીના સેવન વખતે ખાવાપીવામાં કે ટાઢ, પવન, તડકો કે મૈથુન સંબંધે કોઈ કરી પૂરેલુની જરૂર નથી. જમ્યા પહેલાં તક-છાંશ, હઠીનું પાણી, બકરીના માંસનો રસો, બાંગલ પ્રદેશના પ્રાણીના માંસનો રસો, મધ કે ટાઢા પાણીના અનુપાતથી આ ગોળીનો હંમેશાં ઉપયોગ કરવો. વળી આ ગોળી વીર્યના આઠે પ્રકારના દોષોને અને વીશે પ્રકારના પ્રમેહોને પણ મટાડે છે. આ ગોળીના સેવનથી વૃદ્ધ માણસ પણ વળીઓ તથા ધોળા કેશોથી રહિત થઈ જુવાન જેવો થાય છે. આ ગોળીની બનાવટ વખતે શિલા નિત, ગુગળ તથા મારેલું લોહું એકઠું કર્યા પછી તેઓને તે તે વ્યાધિ દૂર કરનારા ઠવાથોથી ઘણી વાર ભાવના દેવી અને તે પછી બીજાં બધાં શુદ્ધોં તેમાં મેળવવાં જોઈએ. ૧૮૮-૧૮૯

પાંચ જ છે: ચંદ્રપ્રભા-એટલે ચંદ્રની કોંતિનો પ્રભાવ જીવંજીવ-ચક્રોપક્ષીઓ બાંહે છે; વળી ચંદ્ર-પ્રભા-એટલે ચંદ્રના પ્રકાશનો પ્રભાવ તે વિપયના વિદ્વાનો બાંહે છે; તેમજ ‘ચંદ્રપ્રભા’ નામની આયુર્વેદાંત ગોળીનો પ્રભાવ વૈદો બાંહે છે; તથા ‘ચંદ્રપ્રભા’ નામની નવલકથાનું મુખ્ય પાંચ ‘ચંદ્રપ્રભા’ નામની સ્ત્રીનો પ્રભાવ તેનો પતિ શત્રુસલ બાંહે છે; અને ‘ચંદ્રપ્રભા’ એટલે ચંદ્રની એક ઉત્તમ કળાનો પ્રભાવ ભગવાન શંકર તેને પોતાના મસ્તકે ધારણ કરીને બાંહે છે. આમ એ મહાકવિએ પાંચ આ ચંદ્રપ્રભા ગુટિકાનું ચાહાત્મ્ય ત્યાં પ્રાચીનિક ગાયું છે

કેશોરક-ગુગુલુ

વરમહિપલોચનોદગ્ધ, સન્નિમર્વણસ્ય ગુગુલોઃપ્રત્યમ પ્રક્ષિપ્ય તોયરાશા, ત્રિકર્તાં ચ યથોકપરિમાણમ્ ॥ દ્વાત્રિશત્છિન્નચઢ્ઠા, પલાનિ દેયાનિ યક્તન । વિપચેત્તદ્વપ્રમત્તો, દર્શ્ય સંઘર્ષયેનુહુર્વાયત્ ॥૧૯૮॥ અર્થક્ષયિતં તોયં, જાતં જ્વલનસ્ય સંપર્કાત્ । અવતાર્ય વલ્લપૂત, પુનરપિ સંસાધયેદ્ય:પાંત્ર ॥૧૯૯॥ સાન્દ્રીમૂતે તસ્મિન્નવતાર્ય હિમોપલપ્રપ્તે । ત્રિકલાચૂર્ણાર્ધપલં, ત્રિરુદ્ધોર્ણ પટભ્રપરિમાણમ્ ॥ કૃમિરિપુચૂર્ણાર્ધપલં, કર્ય કર્ય ત્રિરુદ્ધત્વો: । પલમેકં તુ ગુહ્યત્વા, દર્યા સંચૂર્ણ યત્નેન ॥૨૦૧॥ ઉપયુજ્ય ચાનુપાન, યૂર્ણ ક્ષીર સુગન્ધિ સલિલં ચ । રુચ્છાહારવિહારી, મેપજમુપયુજ્ય સર્વકાલમિદમ્ ॥ તનુરોધિ ચાતશોજિત, મેકદ્વિગુલ્લણં ચિરોન્યમપિ ભગ્નસ્તુતપરિશુલ્ક, દીર્ઘં ચાજ્ઞાનુ યચ્ચાપિ ॥૨૦૩॥ ઘ્રણકાસકુપ્તગુલ્મ, શ્વશ્થુ નરપાણ્ડુમેહાંશ । મન્દાગ્નિં ચ વિષ્ણુ, પ્રમેહપિડકાંશ નાશયત્વાનુ ॥ સતત નિષેધ્યમાણઃ, કાલવશાદ્દન્તિ સર્વાદાનુ । અભિમૂય જરાદોષ, કરોતિ કેશોરકં રૂપમ્ ॥૨૦૫॥

અન્યથ:-વર-મહિપલોચન-ઉદરસન્નિમર્વણસ્ય ગુગુ-લોઃ પ્રત્યં ચ યથોકપરિમાણાં ત્રિકર્તાં તોયરાશી પ્રક્ષિપ્ય (તત્ર) દ્વાત્રિશત્ છિન્નચઢ્ઠા-પલાનિ દેયાનિ, અપ્રમત્તઃ (વૈયઃ) તત્ યત્નેન વિપચેત્, યાવત્ જ્વલનસ્ય સંપર્કાત્ તોયમ્ અર્થક્ષયિતં જાતં (મત્તેત્ તાવત્) મુદ્ઘ: દર્શ્ય સંઘટ્ટયેત્, અવતાર્ય વલ્લપૂતં (દૃત્વા) પુનઃ અપિ અવ:પાત્રે સંસાધયેત્, સાન્દ્રીમૂતે તસ્મિન્ અવતાર્ય હિમ-ઉપલ-પ્રપ્તે (તત્ર) ત્રિકલાચૂર્ણ-અર્ધપલ, ત્રિરુદ્ધો. ચૂર્ણ પટભ્રપરિમાણં, કૃમિરિપુ-ચૂર્ણ-અર્ધ-પલં, ત્રિરુદ્ધ-દન્ત્વોઃ કર્ય કર્ય, ગુહ્યત્વાઃ તુ એક પલં યત્નેન સંચૂર્ણ દર્યા દદ્વા દદ્ મેપજ સર્વકાલમ્ ઉપયુજ્ય, યૂર્ણ ક્ષીરં ચ સુગન્ધિ સલિલમ્ અનુપાનં ચ ઉપયુજ્ય રુચ્છા-આહાર-વિહારી (સ્વાત્, અસ્થ ચ સેવનાત્ જનઃ) તનુરોધિ એક-દ્વિ-ત્રિ-ઉત્તરં ચિરોન્યમ્ અપિ ભગ્ન-સ્તુત-પરિશુલ્કમ્ આજ્ઞાનુ ચ યત્ દીર્ઘમ્. અપિ વાતરક્ત ઘ્રણ-કાસ-કુટ્-ગુલ્મ-શ્વશ્થુ ચ નર-પાણ્ડુ-મેહાનુ ચ મન્દાગ્નિં વિષ્ણુ ચ પ્રમેહપિડાનુ આશુ નાશયતિ, સતતં નિષેધ્યમાણઃ કાલવશાત્ સર્વ-ગદાનુ દન્તિ, જરાદોષમ્ અભિમૂય વૈશોરક સ્વ ક્ષતોતિ ॥

ઉત્તમ પાડાની આંખના મધ્યભાગ જેવા રંગનો (ચળકતો-ખીજો) ચોસઠં તોલા ગુગળ તથા ચોસઠં ચોસઠં તોલા હરડે, બહેડાં તથા આમળાં અને બગીચ તોલા ગળો, એકઠાં અને

ચોવીસ તોલા પાણીમાં નાખી સાવધાન વેંદે
કાળજીથી તે પકવવું. પછી અગ્નિના સંબંધથી
નવાં સુધી પાણી અરધું બળી બચ ત્યાં સુધી
વારંવાર કઠછીથી હલાવ્યા કરવું. પછી તેને
અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી લઈ વસૂથી ગાળી
લઈને ફરી અગ્નિ ઉપર લોઢાના વાસણમાં પકા-
વવું. બધું ઘાટું થઈ બચ ત્યારે ઉતારી ટાટું
થાય ત્યારે તેમાં બબે તોલા હરડે, બહેડાં
તથા આમળાંતું ચૂર્ણ; છ છ તોલાભાર સૂંઠે,
મરી તથા પીપરનું ચૂર્ણ; બે તોલા વાવ-
ડિંગનું ચૂર્ણ; એક તોલા નસોતરનું ચૂર્ણ;
એક તોલા નેપાળાનું ચૂર્ણ અને ચાર તોલા
ગળોનું ચૂર્ણ નાખી કાળજીથી મિશ્ર કરવું:
એટલે 'કેશોરકચુગુલુ' તૈયાર થાય છે. આ
ઔષધનું હંમેશાં સેવન કરી તેના ઉપર ચૂષ,
ફૂધ અને સુગંધી જળના અનુપાનનો ઉપયોગ
કરવો; તે સેવનારે ઇચ્છા પ્રમાણે આહાર-
વિહાર કરવા-પરેલની જરૂર ન બધવી;
એક, બે અથવા ત્રણ દોષની ઉત્પત્તાવાળા,
ભાંગેલા, ગરતા, સુકાયેલા, ગોઠણ સુધી
ફાટેલા અને લાંબા કાળથી ઉત્પન્ન થયેલા
વાતરક્તનો પણ તે નાશ કરે છે. આ ગૂગળ
મધુ, ઉધરસ, કોઠ, ગોળો, સોળો, ઝેર, પાંડુ
રોગ, પ્રમેહ, અગ્નિનું મંદપણું, મલબંધ
અને પ્રમેહસંબંધી ફેફસીઓને પણ તરત
મટાડે છે; એટલું જ નહિ પણ નિરંતર
સેવવાથી કેટલાક કાળે સઘળા રોગોને પણ
મટાડે છે અને ઘટપણના દોષો દૂર કરી
કેશોર અવસ્થાના બાળક જેવું રૂપ કરે છે.

ઉપરના ગૂગળની બનાવટ સંબંધે
પ્રત્યેક ત્રિફલાપ્રસ્યો જલજ્ઞાદકમાદકમ્ ।
ગુડવદ્ ગુગુલોઃ પાકઃ સંઘેયસ્તુ વિશેષતઃ ॥૨૦૬॥
અન્યઃ-પ્રત્યેક ત્રિફલા-પ્રસ્યઃ, જલ ચ આઠકમ્
ઘાદક, ગુગુલોઃ પાકઃ તુ વિશેષતઃ ગુડવત્ સધેયઃ ॥

+ કેશોરસ્ય-કેશોરાવસ્થાલસ્યેદ રૂપં કેશોર
તત્ કેશોરમ્ ઇવ રૂપ કાયતિ-પ્રકાશતે યસ્ય નિન્ન-
રામ્યાસાત્ ઇતિ કેશોરકઃ-‘અમ્યત્રાપિ દૃશ્યતે’ ઇતિ વઃ,
છ વાતો ગુગુલુ-‘જેનુ’ હંમેશાં સેવન કરવાથી
માણસનું રૂપ કેશોર અવસ્થાના બાળક જેવું પ્રકાશે
છે, તેથી આ ગૂગળ કેશોરચુગુલુ કહેવાય છે.

ઉપરના દરેક ગૂગળમાં ત્રિકુળાનાં દરેક
ઓસડિયાં ચોસઠ ચોસઠ તોલા લેવાં, પાણી
બસો છપ્પન તોલાના એક એક આઠક પ્રમાણે
લેવું અને ગૂગળનો પાક પણ ખાસ કરી
ગોળ-જેવો કરવો. ૨૦૬

ત્રિકુલ ગુગુલુ

ત્રિકુલોત્તિવિચારદાર્યોમુસ્તાપરૂપકઃ ।
લદિરાસનનકાદગુદ્ધીનૃપપાદપૈઃ ॥ ૨૦૭ ॥
ભૂનિમ્બનિમ્બકટુકાફલિક્કુલકૈઃ સમૈઃ ।
કાર્યં કૃત્વા તતઃ પૂર્ન કૃતમદ્રુગુણેઽમ્મસિ ॥૨૦૮॥
ગુદ્ધ્યાસ્ત્રજ સુરુતે ચૂર્ણમર્ધ્ય તુ વારિણિ ।
ક્ષિત્ત્વ સુનૂતને માળ્દે વાસયેદ્રજનીગતમ્ ॥૨૦૯॥
સોમોપેતેન પૂતેન કૌશિકં પરિમાધયેત્ ।
પદ્મગુણેન તુ સતાહં શિલાજતુસમન્વિતમ્ ॥ ૨૧૦ ॥
શુકસ્ય તુ પલમ્પયો સમાવાપ્ય વિવક્ષણઃ ।
તાપ્યચૂર્ણં પલઞ્ચૈકં દ્વે પલે મધુસર્પિયોઃ ॥ ૨૧૧ ॥
એકીકૃત્ય સમં સર્વે લિધ્યાતુ ત્રિફલામ્બુના ।
તનુના મુદ્ગયુષેણ જાહ્નલાનાં રસેન વા ॥ ૨૧૨ ॥
જીર્ણં ડજીર્ણં ચ મુક્તીન પુરાણં શાલિપથિકમ્ ॥૨૧૩॥
યથારોગ યથાસામ્યં રસેયૈવૈષ સંસ્કૃતેઃ ।

ત્રિસપ્તાહપ્રયોગેણ વાતરક્ત સુદારણમ્ ॥ ૨૧૪ ॥
નિહન્તિ વીર્યતઃ ક્ષિપ્રં કુષ્ટરોગાન્ વળાનપિ ।

છિન્નં મિશ્રં ચ સન્ધત્તે ત્રિફલાલ્પો દિ ગુગુલુઃ ॥
અન્યઃ-ત્રિપલા-અતિવિવા દાઢ-દાર્યો-મુસ્તા-પરૂ-
પકૈઃ, લદિરા-અસન-નકાદ-ગુદ્ધી નૃપપાદપૈઃ, ભૂનિમ્બ-
નિમ્બ-વટુકા-કલિકૈઃ સમૈઃ અદ્રુગુણે અમ્મસિ કાર્યં
કૃત્વા, તતઃ પૂર્ન (કૃત્વા) તત્ ॥ વારિણિ ગુદ્ધ્યાઃ
અર્ધ મુક્ત ચૂર્ણ સિપદા સુનૂતને માળ્દે રજનીગ્ધ વાસ-
યેત્, સોમ-ઉપેતેન પૂતેન પદ્મગુણેન સતાહ તુ શિલાજતુ-
સમન્વિત કૌશિકં પરિમાવયેત્ । વિવક્ષણઃ શુકસ્ય તુ
અગ્રી પલાતિ સમાવાપ્ય તાપ્યચૂર્ણં ચ એક પલં મધુ-
સર્પિયોઃ દ્વે પલે, સર્વ સમમ્ એકીકૃત્ય ત્રિફલા-અમ્બુના,
તનુના મુદ્ગયુષેણ, વા જાહ્નલાનાં રસેન ॥ લિધ્યાત્,
જીર્ણં ચ અજીર્ણં યથારોગં યથાસામ્યં સંસ્કૃતેઃ રસેઃ ચ
યૈવૈ. પુરાણ શાલિપથિકં મુક્તીન, (અથ) ત્રિફલાલ્પઃ
દિ ગુગુલુઃ ત્રિસપ્તાહપ્રયોગેણ સુદારણ વાતરક્તં કુષ્ટરોગાન્
વળાન્ અપિ વીર્યતઃ ક્ષિપ્ર નિહન્તિ, છિન્નં ચ મિશ્ર સન્ધતે ॥

હરડે, બહેડાં, આમળાં, અતિવિધ, દેવ-
દાર, દારુહળદર, મોથ, ફાલસાં, ખેર, આસું-
દરો, કરંજ, ગળો, ગરમાળો, કરિયાતું,
લીંબડો, કડું, ઇંદ્રજવ અને ઝેરકોથલાં સમ-
ભાગે લઈ આઠગણ પાણીમાં તેનો કવાય

કરી અરધું પાણી ખાકી રહે ત્યારે વજ્રથી
ગાળી લઈ તેમાં ગળેાનું બારીક ચૂર્ણ નાખી
નવા વાસણમાં આખી સાત સારી રાખવું.
પછી તે પાણીમાં રતાંજલિનું બારીક ચૂર્ણ
નાખી વજ્રથી ખાળી લઈ એ છગણા પાણીથી
સાત દિવસ સુધી શિલાગ્રિત સહિત ગૂગળને
ભાવના આપવી. પછી તે ગૂગળમાં બત્રીશ
તોલા (પ્રથમ ખંડના સંધાન વર્ગમાં કહેલ)
શુક્ર, ચાર તોલા સોનામખીનું ચૂર્ણ, ચાર
તોલા મધ અને ચાર તોલા ઘી નાખી બધું
એકઠું કરીને એ ગૂગળ ત્રિકાના જળ સાથે,
મગના પાતળા ચૂપ સાથે અથવા ભંગલ
પ્રાણીના માંસના રસાની સાથે ચાટવે અને
તે પછી ગયેા હોય કે ન ગયેા હોય તેયે
રોગ પ્રમાણે તથા પોતાને માફક હોય તે
પ્રમાણે સંસ્કારી કરેલા રસાઓ તથા ચૂપોની
સાથે જૂના રાતા ચોખાનો ભાત અથવા
સાડી ચોખાનો ભાત જમવો. આ ‘ત્રિકા-
શુગ્ધુ’^x એકવીશ દિવસના પ્રયોગથી મહા-
દારુણ વાતરક્તને, કોઠોને તથા ત્રણોને પણ
પોતાના પ્રભાવથી તરત મટાડે છે અને
છેદાયેલા અથવા લેદાયેલા શરીરના ભાગને
સાથે છે. ૨૦૭-૨૧૫

સિંહનાદ શુગ્ધુ

પલત્રયં કપાયસ્ય ત્રિકલાયાઃ સુચૂર્ણિતમ્ ।
સાગન્ધિકં પલત્રૈર્ક કૌશિકસ્ય પલત્રયમ્ ॥૨૧૬॥
કુઢવં ચિત્રતૈલસ્ય સર્વમાદાય યત્નતઃ ।
પાચયેત્પાકવિદ્વેષઃ પાત્રે લોહમયે રદ્ધે ॥૨૧૭॥
હન્તિ વાતં તથા પિત્તં શ્લેષ્માળં લઙ્ગપક્વુતામ્ ।
શ્વાસં સુદુર્જયં હન્તિ કાસં પશ્ચવિધં તથા ॥૨૧૮॥
કુષ્ઠાનિ વાતરક્તં ચ ગુલ્મશૂલોદરાણિ ચ ।
આમવાતં જયત્યેતદ્વિ વેદ્યવિવ્રિજિતમ્ ॥૨૧૯॥
સર્વશ્વાસ્યોપયોગેન જરાપલિતનાશનમ્ ।
સર્પિસ્તૈલરસોપેતમશ્રીયાદ્ધાલિપષ્ટિકમ્ ॥૨૨૦॥
સિંહનાદ્ હન્તિ ર્યાતો રોગવારણવર્પદા ।
વદ્ધેર્દીત્તકરઃ પુંસામ્માપિતો દળ્ડપાણિના ॥૨૨૧॥

x ત્રિકલાપ્રધાનઃ ગુગુલુઃ-જેમાં ત્રિકા શુષ્ક-વે
પ્રથમ હોય છે, એવો ગૂગળનો પાક ‘ત્રિકાશુગ્ધુ’
કહેવાય છે.

અત્રાહુશ્ચિકલાકાવં પૃથક્ ત્રિપલસંમિતમ્ ।
કિશ્કિન્નિર્યાતિ ચૈરણ્ડસ્રોહે પાકોઽધિકે સ્તરઃ ॥

અન્વયઃ-ત્રિકાયાઃ કપાયસ્ય પલત્રય, સુચૂર્ણિત
સૌગન્ધિક ચ એક પલં, કૌશિકસ્ય પલત્રય, ચિત્ર-
તૈલસ્ય કુઢવં સર્વમ્ આદાય પાકવિદ્ વેદઃ લોહમયે રદ્ધે
પાત્રે યત્નતઃ પાચયેત્, એતન્ વાત પિત્તં તથા શ્લેષ્માળ
હન્તિ, લઙ્ગપક્વુતાં સુદુર્જય શ્વાસ તથા પશ્ચવિધ કાસ
હન્તિ, કુષ્ઠાનિ ચ વાતરક્તં ચ ગુલ્મ-શૂલ-ઉદરાણિ ચ
વેદ્યવિવ્રિજિતમ્ આમવાતમ્ અપિ જયતિ, અસ્ય સર્વદા
ઉપયોગેન જરા-પલિતનાશન (મરતિ, અસ્તેવનક છે)
સર્પિ-તૈલ-રસ-ઉપેત શાલિપષ્ટિકમ્ અશ્રીયાત્, રોગ-
વારણ-વર્પદા ‘સિંહનાદઃ’⁺ હન્તિ ર્યાત (અય ગુગુલુઃ)
પુષા વહ્નૈ રીત્તિકરઃ (તથા) દળ્ડપાણિના માપિતઃ
(અસ્તિ), અત્ર ત્રિપલસંમિતમ્ ત્રિકલાપ્રધાન પૃથક્
આહુઃ, અણ્ડસ્રોહે ચ અધિકે પાક કિન્નિત્ સ્તરઃ નિર્માતિ ॥

બાર તોલા હરડે, બાર તોલા બહેડાં
અને બાર તોલા આમળાં-એ ત્રિકાનો કવાથ
કરી તેમાં બરોબર ચૂર્ણ કરેલ ચાર તોલા
મંધક, બાર તોલા ગૂગળ અને સોળ તોલા
એરંડિયુ તેલ, એ બધું લઈ પકાવવાની ક્રિયાને
બરાબર બજાતા વેધે લોઢાના મજખૂત વાસ-
ણમાં પકાવવું, એટલે ‘સિંહનાદ શુગ્ધુ’⁺
તૈયાર થાય છે. આ ગૂગળ વાયુ, પિત્ત, કફ,
ખંજવાત, પાંચળાપણું, માંક મટે એવો શ્વાસ,
પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, કોઢ, ગોળો, શૂળ,
પેટના રોગ અને વેધોએ છોડી દીધેલો આમ-
વાત, એ રોગોને મટાડે છે. આ ગૂગળનો
હુમેશાં ઉપયોગ કરવાથી ઘડપણ અને ધોળા
કેશનો નાશ થાય છે. આ ગૂગળના સેવન-
કાળે ઘી, તેલ અને માંસના રસા સહિત
રાતા ચોખાનો તથા સાડી ચોખાનો ભાત
ખાવો, એ પથ્ય છે. રોગોરૂપી હાથીઓનો
નાશ કરનાર આ ગૂગળ ‘સિંહનાદ’ એ
નામથી પ્રખ્યાત છે; તેમ જ પુરુષોના જઠ-
રાશિને પ્રદીપ્ત કરનાર આ ગૂગળ મહાદેવ-
જીએ કહેલો છે. આ સિંહનાદ ગૂગળમાં ત્રણ

+ સિંહસ્ય નાદ્ સ્વ રોગવારણવર્ધવિનાશને રૂપે
સિંહનાદઃ, સ વાસો ગુગુલુઃ સિંહનાદગુગુલુ-રોગોરૂપી
હાથીઓના મર્દનો નાશ કરવામાંજે સિંહની મર્દનો
જેવુ સામર્થ્ય ધરાવે છે, તે ‘સિંહનાદગુગુલુ’ કહેવાય

પણ ત્રિકુલા ક્વાથ અલગ કહ્યો છે. અને એરં-
ડિયુ તેલ વધારે હોય છે, તેથી પાક ઠંધક
આકરે નીકળે છે. ૨૧૬-૨૨૨

ટીકા-ત્રિકલાયાઃ પ્રત્યેક પલત્રયં, કવાયમ્ય ચૂર્ણ
સ્વાપિ । સૌગન્ધિક-ગન્ધધ્મ । ચિત્રતૈસ્વ-પ્રત્યૈસ્વ ॥
(આ ટીકાનો અર્થ ઉપર ભાષાન્તરમાં લેવાયો છે.)

બીજા પ્રકારનો સિંહનાદ ગુચ્છુલુ

અષ્ટો પલાન્યથ પલંકપાયાઃ, પ્રસ્યો પૃથક્
શુદ્ધકલ્પયસ્ય । દશ્વ પચેદ્ દ્રોણયુગે જલસ્ય,
પાદાવશેષં પુનરેવ ઘેષઃ ॥ ૨૨૩ ॥

દન્તીત્રિવૃત્તત્ર્યૂષ્ણવાહુણીનાં, વિઙ્ગમુસ્તા-
ત્રિફલાઽમૃતાનામ્ । કન્દોઽપ્રગન્ધાલુકમાણકાનાં,
સગન્ધકાનાં ચ સપારદાનામ્ ॥ ૨૨૪ ॥

પલાધર્માનપ્રમિતં સચૂર્ણં, દઘાદિપક્વં પુન
રેવ તત્ર । ફલાનિ સચૂર્ણં ચ કાનકાનિ, સહજ-
સંઘ્યાકલિતાનિ પષાત્ ॥ ૨૨૫ ॥

છાદેદિ માપદ્વિતયં પ્રતપ્ત, તોષાદિકં દેય-
મનોઽનુપાને । આમાનિલં સન્ધિગતં સશૂલં,
શિરાગતં જાનુકર્ટિસ્થિતજ્જ ॥ ૨૨૬ ॥

અર્શોઽતિવૃત્તિં વિપમન્જરાનિં, પ્રમેહકુષ્ઠાનિ
મગન્દરં ચ । હન્યાશ્વરાણામિતિ સિંહનાદો,
મેદોમજ્જ્વલેધમગદાન પુરોઽયમ્ ॥ ૨૨૭ ॥

દાહોઽત્યન્તપ્રવૃત્તિર્વાં વિકારોઽયોઽપિ ચેદ્વહુઃ ।
તઃકૃતસ્તુ તદા તત્ર તત્કમકં હિતં ભવેત્ ॥ ૨૨૮ ॥
ઉદ્ભતં શીતજલભાનં ચ શયનં તથા ।

વિરેકાતિશયં કુર્યાત્ સિંહનાદો યતઃ સુષીઃ ॥
જ્ઞાન્વા બલં શરીરે તુ દઘાદેવં ન વા મિષક્ ।
તોષાર્ત્નાલગોશ્રીરૈઃ કમાત્ પક્વં વિશુદ્ધયતિ ।
ફલં કાનકસર્જં તુ કૃત્વા ચૂર્ણં તતઃ ક્ષિપેત્ ॥ ૨૨૯ ॥

મન્થયઃ-અષ્ટ પલંકપાયાઃ અષ્ટો પલાનિ, શુદ્ધકલ-
પ્રયસ્ય પૃથક્ પ્રસ્યો જલસ્ય દ્રોણયુગે દશ્વ ઘેષઃ પાદા-
વશેષં પુનઃ એવ પચેદ્, (તતસ્તત્ર) દન્તી-ત્રિવૃત્ત-
ત્ર્યૂષ્ણ-વાહુણીનાં, વિઙ્ગ-મુસ્તા-ત્રિફલા-અમૃતાનાં,
કન્દ-ઉપ્રગન્ધા-આલુક-માણકાનાં સગન્ધકાનાં ચ સપાર-
દાનાં પલાધર્માનપ્રમિત સચૂર્ણ વિપક્વં પુનરેવ તત્ર દઘાત્ ।
પષાત્ સહજસંઘ્યા-કલિતાનિ કાનકાનિ ચ ફલાનિ
સંચૂર્ણ (તત્ર દઘાત્, તત્કમાત્) માપદ્વિતયં હિ છાદેત્ ।
અતઃ અનુપાને પ્રતપ્ત તોષાદિકં દેયમ્, અયં પુરઃ નરાણાં
સન્ધિગત સશૂલ શિરાગતં ચ જાનુકર્ટિસ્થિતમ્ આમા-
નિલમ્ અર્શોઽતિવૃત્તિં વિપમન્જર-આર્તિ પ્રમેહ-કુષ્ઠાનિ
ચ મગન્દરં મેદો-મજ્જ-જ્વલેધ-ગદાન્ હન્યાત્ इति

સિંહનાદઃ (કયતે) । તત્ક્રતઃ તુ દાહઃ અત્યન્તપ્રવૃત્તિઃ
વા અન્યઃ અપિ વહુઃ વિકારઃ ભવેત્ ચેત્, તદા તત્ર
તત્ક-મકમ્ ઉદ્ભતં શીતજલભાનં તથા શયનં હિતં
(ભવેત્) । સિંહનાદઃ યતઃ વિરેક-અતિશયં કુર્યાત્,
(તતઃ) સુષીઃ મિષક્ શરીરે તુ બલં જ્ઞાત્વા દઘાત્,
વા ન ઇત્ । કનકમંજ્રં ફલં તુ તોષ-આર્ત્નાલ-ગોશ્રીરૈઃ
પક્વં કમાત્ વિશુદ્ધયતિ, તતઃ તુ ચૂર્ણં કૃત્વા ક્ષિપેત્ ॥

બીજીશ તોલા ગૂગળ, એકસો અઘ્યાવીશ
તોલા શુદ્ધ હરડે, એકસો અઘ્યાવીશ તોલા
શુદ્ધ બહેડાં અને એકસો અઘ્યાવીશ તોલા
શુદ્ધ આમળાંનાં બે હજાર અડતાલીશ તોલા
પાણીમાં વેઢે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે
એવો ક્વાથ કરવો; પછી તેમાં નેપાળો, નસો-
તર, સૂક, મરી, પીપર, હોંધઆમળી, વાવ-
ડિંગ, મોય, હરડે, બહેડા, આમળાં, ગળો,
ઠંડુ સૂરજ, વજ, બટાટા, માનકંદ, ગંધક
અને પારો, એ દરેકનું ચૂર્ણ બને તોલા નાખી
તે ક્વાથ ફરી પકાવવો. તે પાકી રહ્યા પછી
ધંતુરાનાં એક હજાર ડાહવાંઓનું ચૂર્ણ કરી
તેમાં નાખવું, એટલે ‘સિંહનાદ ગુચ્છુલુ’
તેયાર થાય છે. આ ગૂગળ બાર ચણેલીભાર
ખાવો અને ગરમ પાણી વગેરેનું અનુપાન સેવવું.
આ ગૂગળ માલસના સાધાઓમાં ગયેલા,
શૂળયુક્ત, મસ્તકમાં ગયેલા અને દીંચણ
તથા કેડમાં રહેલા આમલાત, અર્શસૂ, વિષમ-
જ્વરની પીડા, પ્રમેહ, કોદ, ભગંદર અને
મેહ, વાથુ તથા કફથી થયેલા રોગોને નાશ
કરે છે, તેથી ‘સિંહનાદ’ કહેવાય છે. આ
ગૂગળ ખાવાથી બળતરા, અત્યંત ઓડો અથવા
બીજો પણ કોઈ ઘણો વિકાર થાય તો તે
ઉપર તક-છાશ સહિત ભાત ખવડાવવો,
શરીર ચોળવું, ટાઢા પાણીથી સ્નાન કરાવવું
અને શયન કરાવવું, એ હિતકારી થાય છે.
આ સિંહનાદગૂગળ અતિશય રેચ કરે છે,
ખાટે બુદ્ધિમાન વેઢે રોગીના શરીરનું બળ
બળીબારચણેલીભારની માત્રા આપવી, અથવા
એટલી માત્રા પણ ન જ આપવી, પણ તેથી
ઓછી આપવી. આ ગૂગળમાં ધંતુરાનાં ડાહ-
વાંનું ચૂર્ણ નાખવા કહ્યું છે, પણ તે એમ ને

એમ નહિ નાખતા પ્રથમ ડોડવાઓને અનુ-
ક્રમે પાણી, આરનાલ-કાંજી તથા ગાયના
દૂધથી પકાવી શુદ્ધ કર્યા પછી તેનું ચૂર્ણ કરી
નાખવું. (એ ડોડવાં પાણી વગેરેમા પકાવવા-
થી શુદ્ધ થાય છે.) ૨૨૩-૨૩૦

ત્રીજા પ્રકારનો સિંહનાદ-ગુચ્છુલુ

પિચ્ચિનાં ગુગુલોર્માર્નીં વટુનૈલે પલાષ્ટકે ।
પ્રત્યેક ત્રિકલાપ્રશ્ન સાર્ધદ્રોણે જલે પચેત્ ॥૨૩૧॥
પાદશેષં સુપૂર્નં ચ પુનરગ્નાવધિશ્રયેત્ ।
ત્રિકટુત્રિકલામુસ્તવિઢક્કામલકાનિ ચ ॥૨૩૨॥
ગુહ્ણર્વાગ્નિત્રિવૃદ્ધન્તીવચાસૂર્ણમાનકમ્ ।
કાત્તૂરીરસસૂત્રાંશ પ્રત્યેકં યુક્તિસમિતમ્ ॥૨૩૩॥
સહસ્રં કાનકફલ સિદ્ધે સંચૂર્ણ્ય નિઃશ્પિપેત્ ।
તત્તા માપદ્વયં જમ્બા પિવેત્તગ્નજ્વાલિકમ્ ॥૨૩૪॥
અગ્નિ ચ કુરુને શીઘ્ર વડવાનલસન્નિભમ્ ।
ઘાતુવૃદ્ધિં વયોવૃદ્ધિં યલં સુધિપુલં તથા ॥૨૩૫॥
આમવાતં શિરાવાતં પ્રતિધાતં મગન્દરમ્ ।
જાનુજઘાતિતં વાતં સકટીપ્રહવેદનમ્ ॥૨૩૬॥
અગ્નિમૂત્રકૃદ્ધે ચ મગ્નં ચ તિર્મરોદરે ।
અમ્લપિત્તં તથા કુષ્ઠં પ્રમેહં ગુદનિર્ગમમ્ ॥૨૩૭॥
કાસં પશ્ચવિધં શ્વાસં ક્ષયં ચ વિપમજ્જરમ્ ।
હ્રોઠાનં શ્લેષ્મીવં ગુલમાનપાણ્ડુતોગ સકામલમ્ ॥૨૩૮॥
શ્લેષ્માન્નવૃદ્ધિશૂન્યાનિ ગુદજાનિ વિનાશયેત્ ।
મેદઃકફામસજ્ઞાનરોગવારણદર્પહા ॥૨૩૯॥
સિંહનાદ રાતે રચાતો યોગોડયમમુનોપમઃ ।

અન્વયઃ-પલાષ્ટકે વટુનૈલે પિચ્ચિનાં ગુગુલોઃ માર્નીં
પ્રત્યેક ત્રિકલાપ્રશ્ન સાર્ધદ્રોણે જલે પચેત્, પાદશેષ
ચ સુપૂર્નં પુનઃ અગ્નિ અધિશ્રયેત્, (તત્ર) ચ ત્રિકટુ-
ત્રિકલા-મુસ્ત-વિઢક્ક-આમલકાનિ, ગુહ્ણર્વી-અગ્નિ-ત્રિવૃદ્-
દન્તી-વચા-સૂર્ણ-માનક કાત્તૂરી-રસસૂત્રાંશ પ્રત્યેકં
યુક્તિસમિતં (નિશ્ચિપ્ય પચેત્), સિદ્ધે (તત્ર) સહસ્ર
કાનકફલં મંચૂર્ણ્ય નિઃશ્પિપેત્, તતઃ માપદ્વયં જમ્બા
તમ્બૂલ-આદિકં પિવેત્, શીઘ્ર ચ અગ્નિ વડવાનલ-
સન્નિભં ઘાતુવૃદ્ધિ વયોવૃદ્ધિ તથા સુધિપુલં ફલ કુદ્ધે, (તથા)
આમવાતં, શિરાવાતં, પ્રતિધાતં, મગન્દર જાનુ-જઘા-
આત્રિતં સકટીપ્રહવેદન વાત અગ્નિ-મૂત્રકૃદ્ધે, ચ
મગ્નં ચ તિર્મિર-ઉદરે, અમ્લપિત્તં તથા કુષ્ઠ પ્રમેહં ગુદ-
નિર્ગમ, પશ્ચવિધં કાસ, શ્વાસ ક્ષય ચ વિપમજ્જર-હ્રોઠાનં
શ્લેષ્મીવં ગુલમાન પાણ્ડુતોગ સકામલ કાસ-અન્નવૃદ્ધિ-
શૂન્યાનિ ગુદજાનિ વિનાશયેત્, મેદઃ-કફ-આમ-સજ્ઞાત-

તોગ-જાળ-રર્પ-દ્વા (રૂપિ) 'સિંહનાદઃ' રચાતઃ
અથ યોગઃ અમૃત-ઉપમ. (અસ્તિ), મિષગ્વજિતે રોગે
દળ્ઘપાણિના માપિતઃ ॥

બત્રીશ તોલા સરસિયા તેલમાં ખૂબ
કચરેલો બત્રીશ તોલા ગૂગળ, ચોસઠ તોલા
હરડે, ચોસઠ તોલા બહેડાં અને ચોસઠ
તોલા આમળાંને પંદરસો છત્રીશ તોલા
પાણીમાં ક્વાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી
ખાકી રહે ત્યારે વચથી ગાળી લઈ તેને ફરી
અગ્નિ ઉપર ચઢાવી તેમાં સૂકં, મરી, પીપર,
હરડે, બહેડાં, આમળાં, મોથ, વાવડિંગ,
આમળાં, ગળો, ચિત્રક, નસોતર, નેપાળો,
વજ, સૂરજી, માનકંદ, કસ્તૂરી, રસવાંતી અને
પારો, એ દરેકનું બળે તોલા ચૂર્ણ નાખી
તે ક્વાથ પકાવવો; તે સઘણું પાકી રહે ત્યારે
તેમા બળ, આરનાલ-કાંજી અને ગાયના દૂધથી
પકાવેલા ધતૂરાનાં એક હજાર ડોઢવાંનું ચૂર્ણ
કરી તેમાં નાખવું, એટલે 'સિંહનાદ ગુચ્છુલુ'
તૈયાર થાય છે. આ ગૂગળમાંથી ખાર ચઢોડી-
ભાર ખાઈ ગરમ પાણી વગેરેનું અનુપાન
સેવવું. આ ગૂગળ જઠરાગ્નિને તરત વઢવાનલ
જેવો પ્રહીસ કરે છે, ધાતુઓની તથા જીવ-
નની વૃદ્ધિ કરે છે અને ઘણું જ બળ કરે
છે; તેમ જ આમવાત, શિરોવાત, અંધિવાત,
ભગંદર, ગોઠણમાં કે પિંડીઓમાં રહેલો
વાયુ, કેડ અર્થાથ જવાની વેદના, પથરી,
મૂત્રકૃદ્ધ, જમ, તિમિર, પેટના રોગ, અગ્ન-
પિત્ત, કોઠ, પ્રમેહ, આમણ, પાંચ પ્રકારની
ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વિષમબ્બર, ખરલનો
રોગ, રક્તીપદ, ગોળો, પાંડુરોગ, કમળો,
સોજા, આંતરડાનું વધવું, શૂળ અને અર્શસનો
નાશ કરે છે. મેદ, કફ અને આમથી થયેલા
રોગોરૂપી હાથીઓના ગર્વનો નાશ કરનાર
હોઈ 'સિંહનાદ' નામથી પ્રખ્યાત થયેલો
આ યોગ અમૃત સમાન છે. જે રોગને
વેધોએ અસાધ્ય સમજી ઊડી દીધા હોય
તેઓની ઉપર (વિજય મેળવનારે) આ ગૂગળ
દંડપાણિ-થંકરે કહેલો છે. ૨૩૧-૨૪૦

યોગસારામૃત

શતાવરી નાગવલા વૃદ્ધદારકમુચ્ચટા ।
 પુનર્નૃશ ડમ્બુના કૃષ્ણા વાજિગન્ધા ત્રિકુટકમ્ ૨૪૧
 પૃથગ્ દશપલાન્યેષાં ઋક્ષણચૂર્ણાનિ કારયેત્ ।
 તદર્ધશર્કરાયુક્તં ચૂર્ણં સમર્ધયેદ્ બુધઃ ॥ ૨૪૨ ॥
 સ્થાપયેન્ સુહૃદે ખાળે મધ્વર્ધાઢકસંયુતમ્ ।
 વૃતપ્રસ્યેન્ યાડડલોઢ્ય ત્રિસુગન્ધપલેન ચ ॥ ૨૪૩ ॥
 તં લાવેદિષ્ટપાનાન્નો યથાવદ્દિશલં નરઃ ।
 વાતરક્તં ક્ષયં કુષ્ઠં કાર્શ્યં પિત્તાત્ત્વસમ્ભવમ્ ॥ ૨૪૪ ॥
 વાતપિત્તરુક્તોત્થાંશ્ચ રોગાન્નન્યાંશ્ચ તત્કૃતાન્ ।
 હૃત્વા કરોતિ પુરુષં હૃત્વા સર્વામયાન્ દ્રુતમ્ ॥ ૨૪૫ ॥
 વલીપલિતનિર્મુક્તં મેઘાસ્મૃતિવિભૂષિતમ્ ।
 કરોતિ પુરુષં ધન્યં પશ્ચવર્ષશતાયુષમ્ ।
 યોગસારામૃતો નામ લક્ષ્મીકીર્તિવિવર્ધનઃ ॥ ૨૪૬ ॥

અન્વયઃ—શતાવરી નાગવલા વૃદ્ધદારકમુચ્ચટા પુન-
 નર્વા અમૃતા કૃષ્ણા વાજિગન્ધા ત્રિકુટકમ્—એવાં દશ-
 પલાનિ બુધઃ પૃથક્ ઋક્ષણચૂર્ણાનિ કારયેત્, તદર્ધ-શર્ક-
 રાયુક્ત ચૂર્ણં સમર્ધયેત્, મધુ—અર્ધાઢકસંયુતં વા છૃત—
 સુહૃદે ખાળે સ્થાપયેત્, ઇષ્ટ—પાન—અન્નઃ નરઃ તે યથા-
 વદ્દિશલં ચાવેત્, લક્ષ્મી—કીર્તિવિવર્ધનઃ યોગસારામૃતઃ
 નામ વાતરક્તં ક્ષય કુષ્ઠ કાર્શ્યં પિત્ત—અભ—સમ્ભવં (રોગં)
 વાત—પિત્ત—કફ—ઉત્થાન્ રોગાન્ ચ અન્યાન્ તત્કૃતાન્
 સર્વ—આમયાન્ દ્રુતં હૃત્વા પુરુષ વલી—પલિત—નિર્મુક્તં
 મેઘા—સ્મૃતિવિભૂષિતં ધન્યં પશ્ચવર્ષશતાયુષમ્ કરોતિ ॥

શતાવરી, નાગખલા નામની ખપાટ, વર-
 ધારૈ, લોંચઆમળી, સાટોડી, ગળો, ખીપર,
 આસંધ અને ગોખરુ, એ દરેક આળીશ આળીશ
 તોલા લઈ વિદ્વાન વેધે તેડું ખારીક ચૂર્ણ
 કરાવવું. મછી તેમાં અરધો અરધ સાકર મેળવી

ખૂબ મસળી, તેને એકસો અઢ્યાવીશ તોલા
 મધ કે ચોસઠ તોલા ધીમાં મેળવવું, તથા
 ચાર ચાર તોલા તજ, તમાલપત્ર તથા
 એલચીતું ચૂર્ણ મેળવી અત્યંત મજબૂત
 વાસણમાં તેને રાખી મૂકવું; એટલે તે ‘યોગ-
 સારામૃત’ તૈયાર થાય છે. પોતાની ઇચ્છા-
 પ્રમાણે ખાનપાન કરતા માણસે પોતાના
 જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે તે ખાવું. લક્ષ્મી
 તથા કીર્તિને વધારનારું આ યોગસારામૃત
 વાતરક્ત, ક્ષય, કોઠ, કુશપણું, પિત્તથી તથા
 રુધિરથી થયેલા રોગો અને વાતથી, પિત્તથી
 તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલા ખીજ પશુ સંધળા
 રોગોનો તરત નાશ કરી પુરુષને વળીએથી
 તથા ધોળા કેશથી રહિત, તર્કશક્તિ તથા
 રમરણશક્તિથી શોભાયમાન, લાગ્યશાળી અને
 પાંચસો વર્ષના આયુષવાળો કરે છે.

વાતરક્તવાળાએ ત્યજવાનાં અપૃથ્થ
 દવાયામં મૈથુનં કોપમુષ્ણામ્લલવજં રસમ્ ।
 દિવાસ્વપ્નમભિષ્યન્દિ ગુહ ચાન્યદિ વર્જયેત્ ॥ ૨૪૭ ॥
 અન્વયઃ—(વાતરક્તવાળી) વ્યાયામં મૈથુન કોપમ્
 ઉષ્ણ—અમ્લ—લવણરસં દિવાસ્વપ્નમ્ અભિષ્યન્દિ અન્યત્
 ચ ગુહ વર્જયેત્ હિ ॥

વાતરક્તના રોગીએ કસરત, મૈથુન, કોધ,
 ગરમ પદાર્થો, ખાટો કે ખારો રસ, દિવસ-
 ની નિદ્રા, રસવાહી નાડીઓને રોકનાર
 પદાર્થ અને ખીજ પશુ ભારે પદાર્થોનો ત્યાગ
 કરવો. ૨૪૭

વાતરક્તનો અધિકાર સમાપ્ત

મધ્યમખંડમાં બીજો ભાગ સમાપ્ત

* યોગેષુ સારમૃતમ્ અમૃતમિવ વલીપલિનાગર્જનં સર્વામયજ્ઞં ચેતિ યોગસારામૃતમ્—દરેક ઔષધોષ્ધ
 યોગમાં સારસ્પ્રેષ્ઠ બાણે અમૃત હોય તેવું વળિયાં તથા પળિયાનો નાશ કરનાર અને સર્વ રોગોને
 મટાડનાર એ ઉત્તમ ઔષધ છે, તે આ યોગસારામૃત કહેવાય છે.

ભાવ પ્રકાશ

શુદ્ધ સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર

ભાવપ્રકાશ-મધ્યમખण्ड

ત્રીજો ભાગ

અથ શૂલધિકારઃ ।

૩૦ : શૂલનો અધિકાર*

તત્ર શૂલસ્ય સન્નિહૃતં નિદાનમાહ—

શૂલયં પાસેતુ નિદાન તથા શૂલની
આઠની સંખ્યા

દોષૈઃ પૃથક્ સમસ્તામદ્રઘ્નૈઃ શૂલોઽષ્ટથા ભવેત્ ।

સર્વેષ્વેતેષુ શૂલેષુ પ્રાયેણ પવનઃ પ્રમુઃ ॥ ૧ ॥

અન્યથઃ—પૃથક્ દોષૈઃ, સમસ્ત-આમ-દ્રઘ્નૈઃ શૂલઃ
અષ્ટથા ભવેત્, एतेषु सर्वेषु શૂલેષુ પ્રાયેણ પવનઃ પ્રમુઃ
(ભવેત્) ॥

* શૂરુતિ-રૂઝતિ-પીડયતિ પ્રવૃદ્ધો વાયુઃ હૃત-પૃષ્ઠ-
પાર્શ્વ-ત્રિક-વસ્તિદેશમ્ इति શૂલમ, શૂલ રૂઝાયામ્-
'હ્યુગધે'તિ કઃ-જેમાં ખૂબ વધેલો વાયુ હૃદય, પીઠ,
પડખાં, કૂલાના સાંધા અને બસ્તિના પ્રદેશમાં
સોયા ભોંકાયા જેવી પીડા કરે છે, તે શલરોગ
કહેવાય છે. આ શલની નિરૂકિત સુશ્રુતે આમ લખી
છેઃ 'શઙ્કુસ્ફોટનવત્ તસ્ય યસ્માત્ લીના હિ વેદના ।
શૂલાસકસ્ય ભવતિ, તસ્માન્નુગ્મિહોચ્યતે'—શલરોગથી
ઘેરાયેલા માણસને ખીલાઓ ઠોપી વિદારવા જેવી
તીવ્ર વેદના ખરેખર થાય છે, તેથી આ વૈદકશાસ્ત્રમાં
તેને 'શલ' કહેવામાં આવે છે. આ શલરોગની
ઉપત્તિ હારીતે આમ લખી છેઃ 'અન્નજાવાય
દરશિશૂલ, મુમોચ કોપાન્મકર્ણગચ્ચ । તમાપતન્તં સહસ્રા
નિરીક્ષ્ય, મચાદિતો વિશ્ણુન્તુ પ્રવિષ્ઠઃ । સ વિશ્ણુ-
દુશ્ચારવિમોહિતાત્મા, પપાત ભૂમૌ પ્રથિતઃ સ ગલઃ । સ
પયમ્ભૂતલુગત શરીરં, પ્રદૂયલસ્ય દિ પૂર્વઘોષિઃ ।'—
સગવાન શંકરે કામદેવનો નાશ કરવા કોપથી
ત્રિશલ ઊઠયું, ત્યારે તે નેઈને લયલીત થયેલો

વાયુ,^૧ પિત્ત^૨ તથા કફથી^૩ અલગ અલગ
થયેલ; તથા સામટા ત્રણે^૪ દોષોથી થયેલ,
આમથી^૫ થયેલ, વાયુ તથા પિત્ત બેથી^૬
થયેલ, વાયુ તથા કફ બેથી^૭ થયેલ અને
પિત્તથી તથા કફ બેથી^૮ થયેલ એમ શૂલ આઠ
પ્રકારનાં થાય છે. આ સઘળાં શૂલોમાં ઘણું
કરી વાયુ મુખ્ય કર્તા હોય છે.

ટીકા-પ્રમુઃ=ઘર્તા ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અપવાતિકસ્ય વિપ્રકૃટનિદાનસમપ્રાપ્તિપૂર્વકં લક્ષ્યમાહ—

વાયુથી થતા શૂલનાં દૂરનાં નિદાન,
સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

ધ્યાયામયાનાદતિમૈથુનાચ, પ્રજાગરાછીત-
જલાતિપાનાત્ । કલાયમુદ્રાઢકિકોરૂપા-
વસ્યથરૂક્ષાધ્યક્ષનામિધાતાત્ ॥ ૨ ॥

કગપતિકાનિવિરુદ્ધજાત્ર, -વિરુદ્ધવલ્લૂરક-
શુષ્કશાકઃ । વિટશુક્રમૂવાનિલસન્નિરોધા, -ચ્છો-
કોપવાસાદતિહાસ્યમાપાત્ ॥ ૩ ॥

વાયુઃ પ્રવૃદ્ધો જનયેદ્દિ શૂલં, હૃત્પૃષ્ઠપાર્શ્વત્રિક-
વસ્તિદેશે । જીર્ણે પ્રદોષે ચ ધનાગમે ચ, દીતે
કામદેવ એકદમ વિશ્ણુના શરીરમાં પેસી ગયો;
અને પેણું ત્રિશલ, વિશ્ણુના હોઠાટાથી એકદમ
ખૂબ મૂંઝાઈ જઈને પૃથ્વી પર પડી ગયું અને
'શલ' રોગના નામે પૃથ્વી પર પ્રખ્યાત થયું;
એ જ શલ આજે પાંચમૂતોનાં સમાહારથી બનેલા
પ્રાણીશરીરને ખૂબ પીડે છે, આવી તેની પૂર્વજાળની
ઉપત્તિ છે. આ શલરોગમાં પણ પૂર્વોક્ત વાત-
રૂઝતી થોડે વાયુને જ પ્રકોપ લગલગ મુખ્ય હોય
છે, તેથી એ વાત-રૂઝના અધિકાર પછી આ
શલરોગનો અધિકાર શરૂ કરાયો છે.

લેવા ઇચ્છતો નથી અને નિદ્રા પણ પામતો નથી. આ (લક્ષણોવાળું) શૂલ 'પાન્થશૂલ' કહેવાય છે. ૭,૮

અથ વસ્તિશૂલસ્યાપિ લક્ષણમાહ-

મૂત્રાશયના શૂલનું લક્ષણ

સંરોધાત્ કુપિતો વાયુર્અસ્તિ સંશ્રિત્ય તિષ્ઠતિ ।
ઘન્તેષ્વનિ નાહીપુ તતઃ શૂલોઽસ્ય જાયતે ॥
વિષ્મૂઞ્ચગતસંરોધી વસ્તિશૂલઃ સ ડચ્યતે ॥૧॥

અન્વયઃ-સંરોધાત્ કુપિતઃ વાયુઃ વસ્તિ સશ્રિત્ય તિષ્ઠતિ, તતઃ અસ્ય વસ્તેઃ અવનિ નાહીપુ શૂલઃ જાયતે, વિષ્-મૂઞ્-ચગતસંરોધી સઃ વસ્તિશૂલઃ ડચ્યતે ॥

વેગ રોકવાથી કેપેલો વાયુ મૂત્રાશયમાં ભરાઈ રહે છે, તેથી એ માણસના મૂત્રાશયના રસ્તાની નાડીઓમાં શૂલ થાય છે અને તેથી વિષ્ણુ, મૂત્ર તથા પવન રોકાઈ જાય છે. આ પ્રકારનું શૂલ 'વસ્તિશૂલ' કહેવાય છે. ૯

ટીકા-પ્રકૃતમનુસરતિ-ગ્રીણે=મુન્તે, પ્રદોષે=રાખ્યા-ગમે, રાત્રિમવશીતેન વાતપ્રકોપાત્ । ઘનાગમે=વર્ષાસુ વેધાદયે ચ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

તથેવ નિદાનસપ્રાપ્તિર્પૂર્વક પૈત્તિકમાહ-

પિત્તથી થતા શૂલનાં દુરનાં નિદાન,

સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

ક્ષારાતિતીક્ષ્ણોષ્ણવિદાહિતૈલ, નિષ્પાવપિષ્યા-કુકુલત્વયૂપૈઃ । કટુવ્રમ્લસૌવીરસુરાવિકારૈઃ,
ક્રોધાનલાયાસરવિપ્રતાપૈઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રામ્પતિયોગાદશનૈવિદ્યધૈઃ, પિત્તં પ્રકુપ્યાથ કરોતિ શૂલમ્ । સ્પ્રમોહદાહાતિકરં હિ નાભ્યાં,
ઇસ્વેદમૂર્ચ્છાંધ્રમશોપયુક્તમ્ ॥ ૧૧ ॥

મધ્યન્દિને કુપ્યતિ ચાર્ધતાત્રે, નિદાઘઙ્ગાલે જલદાત્પયે ચ । શીતે ચ શીતૈઃ સમુપૈતિ શાન્તિ,
સુસ્વાદુશીતૈરપિ મોજનૈષ ॥ ૧૨ ॥

અન્વયઃ-ક્ષાર-અતિતીક્ષ્ણ-ઉષ્ણ-વિદાહિ-તૈલ-નિષાવ-પિષ્યાક-કુલત્વયૂપૈઃ, કટુ-વ્રમ્લ-સૌવીર-સુરાવિકારૈઃ ક્રોધ-અનલ-આયાસ-રવિપ્રતાપૈઃ, પ્રામ્ય-શતિયોગાત્ અથ વિદ્યધૈઃ અશનૈઃ પિત્ત પ્રકુપ્ય નાભ્યાં હિ શૂરં કરોતિ (વાયુઃ, તત્) સ્પ્ર-મોહ-દાહ-આતિકર સસ્વેદ-મૂર્ચ્છા-ધ્રમ-શોપયુક્તં (સત્) મધ્યન્દિને ચ અર્ધતાત્રે નિદાઘઙ્ગાલે ચ જલદ-અયથે કુપ્યતિ, શીતે ચ શીતૈઃ સુસ્વાદુ-શીતૈઃ મોજનૈઃ અપિ શાન્તિ સમુપૈતિ ॥

ક્ષારો, અત્યંત તીક્ષ્ણ પદાર્થો, ગરમ

પદાર્થો, બળતરા કરનારા પદાર્થો, તેલ, યોગ; તલનો યોગ, કળથી, યૂષો, તીખા અને ખાટા પદાર્થો, જવના આયાનું પાણી, રાંધેલાં અન્નને આથીને ઉત્પન્ન કરેલાં મદ્યો, ક્રોધ, અગ્નિનો તાપ, પરિશ્રમ, સૂર્યનો તડકો, મૈથુનનો અતિયોગ અને પિત્તના યોગને લીધે બળતરા કરતાં લોભનો-એટલાં કારણો-થી પિત્તને કેાપાવી વાયુ નાભિમાં શૂલને ઉત્પન્ન કરે છે. એ શૂલ તરશ, મોહ, બળતરા, પરસેવો, મૂછો, શ્રમ અને શોષથી યુક્ત હોય છે તેમ જ બપોરના સમયે, અધરાત્રિના સમયે, શ્રીભક્ષતુમાં અને શરદઋતુમાં કેાપે ॥ અને શીતકાળમાં શીતળ વાયુ આદિથી તથા અત્યંત શીતળતાવાળાં અતિ-મધુર લોભનો જન્મવાથી શાંત થાય છે. ૧૦-૧૨

ટીકા-નિષ્પારઃ=રાજમાપઃ, સૌવીર=સન્ધ્યાનમેદઃ, સુરા-વિકારૈઃ, 'પરિજ્ઞાત્રસન્ધ્યાનસનુત્પન્ના સુરા મતા ।' તસ્યાઃ પ્રકારૈઃ રવિપ્રતાપઃ=આતપઃ, પ્રામ્યા તિયોગઃ=મૈથુનાધિવ્યમ્ । 'વિદાહી'ત્યુત્તવાપિ 'અત્તમૈવિદ્યધૈ'રિતિ બોધયતિ-અવિદાહિવસ્તુનોપિ પિત્તવશાદિદાહિવ ભવતિ । જલદા-ત્યયે=શરદિ, શીતૈઃ=નાતાદિભિઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ નિદાનસપ્રાપ્તિર્પૂર્વક પૈત્તિકમાહ-

કંઠથી થતા શૂલનાં દુરનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

આનૂપવારિકિલાટપયોગિકારૈર્મૈસ્ત્રુગિષ્ઠ-કુશરાતિલશકુલીભિઃ । અન્યેઘ્લાસજનકૈરપિ હેતુમિથ, શ્લેષ્મા પ્રકોપમુપગમ્ય કરોતિ શૂલમ્ ॥
દ્વિલાસકાસતદનારુચિસમ્પ્રસેકૈરામાશયે સ્તિ-મિતકોષ્ઠશિરોગુરુત્તૈઃ । મુક્તં સદૈવ હિ રજં કુરુતેડતિમાત્રં, સૂર્યોદયેડય શિશિરે કુસુમા-ગમે ચ ॥ ૧૪ ॥

અન્વયઃ-આનૂ-વારિક-કિલાટ-પયોગિકારૈઃ, માંત્ર-ઇન્દ્રુ-ગિષ્ઠ-કુશરા-તિલ-શકુલીભઃ ચ અન્યૈઃ અપિ બલામ-જનકૈઃ હેતુભિઃ શ્લેષ્મા (વાયુના સહ) પ્રકોપમ્ ઉપગમ્ય દ્વિલાસ-કાસ-સદન-અરુચિ સમ્પ્રસેકૈ સ્તિમિત-કોષ્ઠ-શિરો-ગુરુત્તૈ (સહ) આમાશયે શૂલ કરાતિ, (તત્) મુન્તે સદૈવ રજં હિ કુરુતે, અથ સૂર્યોદયે શિશિરે ચ કુસુમાગમે (અપિ રજં હિ કુરુતે)

ઘણા પાણીવાળા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ખોરાક, જળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઠમલકદ

આદિ પદાર્થો, દૂધના વિકાર-દૂધપાક, માવે વગેરે, તેમ જ માંસો, શેરડી, અડદનો લોટ વગેરે, ખીચડી, તલની પૂરી અને ખીખું પણ કંઈને ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોથી (વાયુ સહિત) કંઈ પ્રકાપ પામીને મોળ, ઉધરસ, ગ્લાનિ, અરુચિ, મોઢામાંથી પાણી ઝપાં કરવું અને બીના કપડાથી બાંધેલાં હોય તેવી શરીરની સ્થિતિ અને કોઠો તથા મસ્તકનું બારેપણું આટલાં સાથે આમાશયમાં શૂલ ઉત્પન્ન કરે છે. એ શૂલ જમ્યા પછી કાયમ અત્યંત પીડા કરે છે અને ત્રણ ભાગે વહેંચાયેલા દિવસના પહેલા ભાગમાં, શિશિરઋતુમાં તથા વસંતઋતુમાં પણ કંઈનો ઘણે સંચય તથા વધારો થવાને લીધે પીડા કરે છે. ૧૩, ૧૪

ટીકા-આનુરૂપ=બહુજનલદેશજં મહ્યમ્, શરિજ=શાલ્કાદિ। ‘પથવ દગ્રા મમં સીર વિદ્યેયા દધિકૂર્વિકા। તક્ષે તત્કલ્પં સ્યાસયોઃ પિષ્ઠઃ કિલાટકઃ’ ॥ પર્યોવિકારઃ=પાયસાદિઃ, પિષ્ઠ=માપાદિ, અન્યે=ગુરોદિભિઃ, સ્તિમિતમ્=આર્દ્રવાદગુણિતરવમિષ યરોષ્ટ શિશિર તથોર્મુસ્તૈઃ સદ્। સૂર્યોદયઃ સ્તિ-ત્રિષા વિમ કદિવસપ્રવચમાગસ્યોપલક્ષણમ્। શિશિરે-તત્ર કફસ્યાતિવચયાત્। કુસુમાગમે=વસન્તે ॥ ઉપર દૂધના વિકારો જે કહ્યા છે, તેમાં આ પણ સમાજવા. દહીંની સાથે પકાવેલું દૂધ ‘દધિકૂર્વિકા’ અને ઊંચ સાથે પકાવેલું દૂધ ‘કૂર્વિકા’ અને તે ખાંડને તે પિંડો તે ‘કિલાટક’ કહેવાય છે.

અથ ક્ષુદ્રજ્વાલમાહ-

ખખ્ખે દોષથી થતાં શૂલનું લક્ષણ

દ્વિરોપલક્ષણૈરતૈર્વિશાઙ્ગુલં દ્વિરોપજમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્યથા-પૃત્તિઃ દ્વિરોપલક્ષણૈઃ દ્વિરોપજ શૂલ વિચાત્ ॥

ઉપર કહેલાં લક્ષણો ખખ્ખે દોષથી જ્યારે થયાં હોય તે ઉપરથી તે શૂલને એ દોષથી થયેલું સમજવું. ૧૫

અથ ત્રિરોપજ્વાલમાહ-

ત્રણે દોષથી થતાં શૂલનું લક્ષણ

સર્વેષુ દેશેષુ ચ સર્વેલિજ્જે, વિચાદ્રિયકુ સર્વમયં હિ શૂલમ્। સુકષ્મતેન વિપવજ્જકલ્પં, ચિવર્જનીયં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્યથા-મિષકુ સર્વેષુ દેશેષુ સર્વેલિજ્જ ચ સર્વમયં હિ શૂલ વિચાત્, તજ્ઞાઃ એનં સુકૃષ્ટ વિપ-વજ્જકલ્પં વિવર્જનીય પ્રવદન્તિ ॥

જે શૂલ ઉપર જણાવેલ હૃદય, પીડ, પડખાં, કૂવાના સાંધાઓનું સ્થળ, મૂત્રાશય, નાસિ અને આમાશય, એ સઘળાં સ્થાને થતું હોય અને ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો વાળું હોય તેને ત્રણે દોષોથી થયેલું સમજવું. આને બાળતા પેઢો આ શૂલને ખહુ કષ્ટ આપનાર, ઝેર તથા વજ્ર જેવું અને ચિકિત્સા મારે છોડી દેવા યોગ્ય કહે છે. ૧૬

ટીકા-સર્વેષુ દેશેષુ=હૃત્-શ્વેત-પાર્શ્વ-ત્રિક-વસ્તિ-નાભ્યામાશયેષુ, સર્વમયં=ત્રિરોપજમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથામજશૂલમાહ-

આમથી થતા શૂલનું લક્ષણ

માટોપહલાસવમીગુલ્મ, સ્તૈમિત્યકાનાહ-કફપ્રસેકૈઃ। કફસ્ય લિજ્જત સમાનલિજ્જ-મામોદ્ભવં શૂલમુદાહરન્તિ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથા-કપસ્ય લિજ્જત સમાનલિજ્જમ્, માટોપ-હલાસ-વમી ગુલ્મ સ્તૈમિત્યકાનાહ કફ પ્રસેકૈઃ (યુક્ત) શૂલમ્ આમોદ્ભવમ્ ઉદાહરન્તિ ॥

જેનાં ચિહ્નો કંઈના શૂલના જેવાં જ હોય અને જેની સાથે આક્રો, મોળ, ઊલટી, બારેપણું, લીનાં વગેરે બાંધે લપેટાયું હોય એવી શરીરની સ્થિતિ, પેડુંનું ચક્રવું અને મોઢામાંથી કંઈનું ઝરવું, એટલાં ચિહ્નોથી જે શુક્ત હોય તેને ‘આમશૂલ’ કહે છે. ૧૭

ટીકા-કપસ્ય=કપશૂલસ્ય, આમોદ્ભવં=આમોદુદ્ભવો ગત્ય તમ્। તત્રાપશૂલે જાતં પથ્યાદ દોષમન્વન્, અનુવાસ્ય શૂલસ્યાશ્મત્તમુકમ્। સ ચ પ્રથમમામાશયે ભવતિ, પથ્યાદ સમ્યક્-વિમિર્દૈર્વસ્તિનામિદ્વાન્શ્ચક્રિયુ ભવતિ યથાદોષમન્વન્-॥-આ આમશૂલ ઉત્પન્ન થયા પછી પાછળથી તેમાં દોષોનો સંબંધ થાય છે, તેથી જ આ આમશૂલને આડમું કહ્યું છે આ શૂલ પ્રથમ આમાશયમાં થાય છે અને પાછળથી દોષોનો સંબંધ થતાં જે દોષનો સંબંધ થયો હોય તે દોષની રીતિ પ્રમાણે હૃદયમાં, પડખાંઓમાં અને પેટમાં પણ થાય છે.

આમશૂલસ્ય દોષવિશેષેણ દેશવિશેષમાહ-

દોષોના ભેદથી આમશૂલનાં સ્થાનોને ભેદ વાતાત્મકં યસ્તિગતં વદન્તિ, પિત્તાત્મક-શ્ચાપિ વદન્તિ નાભ્યામ્। હૃત્પાર્શ્વકુક્ષો કફ-સંધિવિષ્ટં, સર્વેષુ દેશેષુ ચ સંધિપાતાત્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ-નાતાત્મકે (શૂક્રે) યસ્તિગત વદન્તિ, ગપિ
ચ પિતાત્મકે નામ્નો વદન્તિ, કફ-સન્નિવિષ્ટે હૃત્-પાર્શ્વ-
કુક્ષો (ભગ્નિ, તયા) ચ સન્નિવિષ્ટાત્ સર્વેષુ દેશેષુ
(મવતિ) ॥

આમશૂલ વાયુનો સંબંધ પાચ્યું હોય,
તો નાભિમાં, કઠ્ઠના સંબંધ પાચ્યું હોય તો
હૃદયમાં, પડખાઓમાં તથા પેટમાં અને
ત્રણે દોષોનો સંબંધ પાચ્યું હોય તો સઘળા
પ્રદેશોમાં થાય છે. ૧૮

ટીકા-હૃત્પાર્શ્વકુક્ષી=હૃત્પાર્શ્વોમાં સહિતે કુક્ષો, કફ-
સન્નિવિષ્ટ=કફેનાવિષમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

જે દોષથી થયેલ શૂલના સ્થાનભેદ
યસ્મૈ હૃત્કટિપાર્શ્વેષુ સ શૂલઃ કફવાતિકઃ ।
કુક્ષૌ હૃદ્યાભિમધ્યે તુ સ શૂલઃ કફપૈત્તિકઃ ।
દાહજ્વરકરો ચોરો વિજ્ઞેયો વાતપૈત્તિકઃ ॥ ૧૯ ॥

અન્વયઃ-યઃ કફવાતિકઃ શૂલઃ યસ્મૈ હૃત્-કટિ-
પાર્શ્વેષુ, કુક્ષૌ હૃદ-નાભિ મધ્યે તુ (યઃ) શૂલઃ સઃ કફ-
પૈત્તિકઃ વાત-પૈત્તિકઃ દાહ-જ્વરકરઃ ધોરઃ વિજ્ઞેયઃ ॥

વળી તે શૂલ કઠ્ઠના તથા વાયુના સંબંધને
પાચ્યું હોય તો મૂત્રાશય, હૃદય, કેઠ અને
પડખામાં થાય છે; કઠ્ઠના તથા પિત્તના
સંબંધને પાચ્યું હોય તો પેટમાં; હૃદય તથા
નાભિના મધ્યમાં થાય છે; જે વાયુના તથા
પિત્તના સંબંધવાળું શૂલ થાય છે તે દાહ તથા
જ્વરને કરનાર હોઈ લયંકર બાહ્યુ. ૧૯

તદ્વિપાકોદ્ભવશૂલશૂલક્રમમાહ-

બીજા અંશમાં કહેલું આમશૂલનું લક્ષણ
અતિમાત્રં યદા મુક્તં પાવકે મૃદુતાં ગતે ।
સ્થિરીકૃત્ત્વુ તત્કોષ્ટે વાયુગત્યુત્થિષ્ઠિતિ ॥ ૨૦ ॥
યદાડન્નં ન ગતં પાર્કં તત્કૃત્ત્વં કુરુતે મૃદામ્ ।
મૂર્છાડડન્નમાનવિનાહાંઘ્ર દુઃકૃશં સચિલચ્ચિકમ્ ॥
કમ્પં વાન્તિમતીસારં પ્રમોહં જનયેદપિ ।
અવિપાકોદ્ભવં શૂલમેતમાદુર્મનીપિણઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્વયઃ-પાવકે મૃદુતાં ગતે યદા અતિમાત્ર મુક્તં
(મવતિ તદા) તુ વાયુઃ કોષ્ટે તત્ સ્થિરીકૃત આત્મ્ય
તિષ્ઠતિ, યદા અત્ર પાર્કં ગતં ન (મવતિ, તદા) તત્
મૃદાં શૂનં કૃત્તે, મૂર્છા-આપ્માન-વિનાહાનં હૃત્વલેશં
સચિલચ્ચિકમ્ કમ્પં વાન્તિમ્ અતીસારં પ્રમોહમ્ અપિ
જનયેત્, મનીપિણઃ દુર્મશૂલમ્ અવિપાક-ઉદ્ભવં આદુઃ ॥

જકરાત્રિ મંદ થયો હોય છતાં અતિશય
વધારે ખવાયું હોય તો વાયુ, કેઠામાં તેને

સ્થિર કરી ચારેબાજુથી વીંટી લઈને રહે
છે; અને બ્યારે તે અત્ર પથે નહિ, ત્યારે બારે
શૂલને ઉત્પન્ન કરે છે અને મૂર્છા, આદરો,
બળતરા, હૃદયનો કલેશ, 'વિદ્રંબિકા' રોગ-
કોલેરા, કંપ, ઊલટી, આડા તથા પ્રમેહને પણ
ઉત્પન્ન કરે છે. વિદ્રાનો આ શૂલને આમથી
થયેલું 'આમશૂલ' કહે છે. ૨૦-૨૨

ટીકા-અવિપાકોદ્ભવં=અમોદ્ભવમિત્યર્થઃ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર છે.)

અથ શૂલરયોપદવાનાહ-

શૂલના ઉપદ્રવો
વેદનાડતિત્વપા મૂર્છાં આનાહો ગૌરવાશ્ચી ।
કાસઃ શ્વાસો વમિહિકા શૂલસ્યોપદ્રવાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૩ ॥
અન્વયઃ-વેદના અતિત્વપા મૂર્છાં આનાહઃ ગૌરવ-
અશ્ચી કાસઃ શ્વાસઃ વમિઃ હિકા (એતે) શૂલસ્ય ઉપ-
દ્રવાઃ સ્મૃતાઃ ॥

વેદના, અત્યંત તરશ, મૂર્છા, મળબંધ,
ભારેપણું, અરુચિ, ઉધરસ, ઊલટી અને હેઠકી
એટલા શૂલના ઉપદ્રવો કહ્યા છે. ૨૩

અથ શૂલસ્ય સાધ્યલાદિકમાહ-

સાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય તથા અસાધ્ય શૂલ
પ્રકરોપાનુગઃ સાધ્યઃ કૃત્કૃષ્ણાધ્યો દ્વિરોપજઃ ।
સર્વદોષાન્વિતો ઘોરસ્ત્વસાધ્યો મૃયુપદ્રવઃ ॥ ૨૪ ॥
અન્વયઃ-પ્રકરોપ-અનુગઃ (શૂક્રઃ) સાધ્યઃ, દ્વિરો-
પજઃ કૃત્કૃષ્ણાધ્યઃ, સર્વદોષ-અન્વિતઃ મૃરિ-ઉપદ્રવઃ તુ
ઘોરઃ અમાધ્યઃ (હેયઃ) ॥

એક દોષવાળું શૂલ સાધ્ય, બે દોષવાળું
કષ્ટસાધ્ય અને સઘળા દોષોવાળું તથા ધણું
ઉપદ્રવોથી યુક્ત શૂલ લયંકર તથા અસાધ્ય
અમશૂલ. ૨૪

અથ શૂલસ્યાશિષ્માહ-

શૂલનું અશિષ્ઠ
વેદનાડતિત્વપા મૂર્છાં આનાહો ગૌરવં જ્વરઃ ।
અમોડરુચિઃ કૃશત્થં ચ ઘલહાનિસ્તપય ચ ॥ ૨૫ ॥
ઉપદ્રવા દર્શયન્તે યસ્ય શૂલેષુ નાસ્તિ સઃ ॥ ૨૫ ॥
અન્વયઃ-વેદના અતિત્વપા મૂર્છાં આનાહઃ ગૌરવં
જ્વરઃ અમઃ રુચિઃ ચ કૃશત્થં તથા ચ ઘલહાનિ, એતે
દશ ઉપદ્રવાઃ યસ્ય શૂલેષુ (સુઃ), સઃ ન એવ અસ્તિ ॥

વેદના, અત્યંત તરશ, મૂર્છા, મળબંધ,
ભારેપણું, તાપ, બ્રમ, અરુચિ,

અને બળની હાનિ, એ કથે ઉપદ્રવો જેને શૂલમાં સાથે હોય તે શૂલનો રાગી કદી છુવતો નથી. ૨૫

અથ શૂલસ્યેવ મેદં પરિણામશૂલં વાહ-

શૂલનો જ એક-ભેદ-પરિણામશૂલનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો.

સ્વૈનિદાનૈઃ પ્રકૃપિતો વાતઃ સન્નિહિતો યદા ।

કફપિત્તે સમાવૃત્ય શૂલકારી ભવેદ્દલી ।

મુકે જીર્યતિ યચ્છૂલ તદેવ પરિણામજમ્ ॥૨૬॥

અન્વયઃ-સ્વૈઃ નિદાનૈઃ પ્રકૃપિતઃ સન્નિહિતઃ વાતઃ કફ-પિત્તે સમાવૃત્ય કલી ભવેત્, (તદા) શૂલકારી (સ્વાત્), મુકે જીર્યતિ ચત્ શૂલ તદ્ એવ પરિણામજ (કથયેતે) ॥

પૈતાનાં નિદાનોથી કોપેલો પાસેનો બળવાન વાયુ, બ્યારે કંઈ અને પિત્તમાં વ્યાપીને બળવાન બને છે ત્યારે તે શૂલ ઉત્પન્ન કરે છે; એમ જે શૂલ ખાધેલું અન્ન પચવાના સમયે થાય છે; તે જ ‘પરિણામશૂલ’ કહેવાય છે.

ટીકા-‘સ્વૈનિદાનૈઃ’ इत्यादिना निदानपूर्विका सम्प्रापिका । ‘મુકે જીર્યતિ’ इत्यादिना लक्षणमुक्तम् । समावृत्य=आवृत्य ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

લેક્યુક્ત પરિણામશૂલત્વં દૂકંમાં લક્ષણ સસ્ય લક્ષણમપ્યેનત્ સમાસેનાભિધીયતે ।

આપમાનાટોપવિષ્મૂત્રવિવિધધારતિવેપનૈઃ ॥ ૨૭ ॥

ક્ષિગ્વોષ્ણોપશમપ્રાપ્યં વાતિકં તદ્દેદ્ મિપક્ ।

તુષ્ણાદાહારતિસ્વેદકટુચમ્બલચ્છણોત્તરમ્ ॥ ૨૮ ॥

શૂલં શીતશમપ્રાપ્યં પૈત્તિકં લક્ષયેદ્ વુષઃ ।

છર્દિહૃક્ષાસર્સમોહસ્વપ્નમ્ દીર્ઘસન્તતિ ॥ ૨૯ ॥

કટુતિકોપશાન્તો ચ ત્રિજેયં ચ કફાત્મકમ્ ।

સંસૃજલક્ષણં વુદ્ધ્વા દ્વિદોષં પરિકલ્પયેત્ ॥

ત્રિદોષજમસાધ્યં સ્થાત્ ક્ષીણમાંસયલાનલમ્ ॥૩૦॥

અન્વયઃ-તસ્ય एतत् लक्षणम् अपि समासेन अभिधीयते, आपमान-आटोप-विष्-मूत्र-विविध-भारति-वेपनैः (યુક્તં યત્) स्निग्ध-उष्ण-उपशमप्राप्यं (ભવેત્) तद् मियक् वातिकं ददेत् । तुष्णा-दाह-अरति-स्वेद-कटु-क्षाम-लघ्न-उत्तरं शीतशमप्राप्यं शूनं वुषः पैतिकं लक्षयेत् । छर्दि-हृद्वा-संसोह-स्वप्नरक्तं च दीर्घसन्तति, कटु-तिक्त-उपशान्तो च कफात्मक विज्ञेयम् । संसृज-लक्षणं वुद्व्वा द्विदोषं, त्रिदोषजं परिकल्पयेत्, क्षीण-मांस-यल-अनलम् असाध्यं स्यात् ॥

(લેક્યુક્ત) તે પરિણામશૂલત્વં આ

લક્ષણ પછી દૂકંમાં કહેવાય છેઃ જેમાં પેટનું ચડવું, ગડગડાટ, વિષ્ણની તથા મૂત્રની અટકાયત, અણુગમો તથા કંપ થતાં હોય અને સ્નિગ્ધ કે વીકાશવાળા તથા ગરમ પદાર્થોથી જે શાંત થતું હોય તેને વૈધે ‘વાયુથી થયેલું પરિણામશૂલ’ કહેવું; જેમાં તરેશ, બળતરશ અણુગમો, પરસેવો, તીખાશ, ખટાશ તથા ખારાશ થતાં હોય અને શીતળ પદાર્થોથી જે લગભગ શાંત થતું હોય તેને વિદ્વાને ‘પિત્તથી થયેલું પરિણામશૂલ’ સમજવું. જેમાં ઊલટી, મોળ, મોહ તથા યોડી પીડા થાય અને જે લાંબા વખત સુધી રહેતું હોય તેમ જ તીખા પદાર્થોથી તથા કડવા પદાર્થોથી જે શાંત થતું હોય તે શૂલને ‘કટુથી થયેલું પરિણામશૂલ’ સમજવું. ઉપર કહેલાં લક્ષણોમાંથી બે દોષનાં લક્ષણો દેખાતાં હોય તો ‘બે દોષથી થયેલું’ અને ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો દેખાતાં હોય તો ‘ત્રણે દોષોથી થયેલું’ શૂલ માનવું. જે ત્રણે દોષોથી થયેલું હોય અને જેણે માંસ, બળ તથા અગ્નિ ક્ષીણ કરી નાખેલ હોય તે પરિણામશૂલ અસાધ્ય હોય. ૨૭-૩૦

અષાઘ્રવનામાનં શૂલવિશેષમાહ-

અત્રદ્રવ નામના એક જાતના શૂલત્વં લક્ષણ

જીર્ણે જીર્યતિ વાચ્યસ્ય ચ્છૂલમુપજાયતે ।

પથ્યાપથ્યપ્રયોગેણ ભોજનાભોજનૈન ઘા ॥

ન શમં યાતિ નિયમાત્સોડમ્નૃચ ઉદાહૃતઃ ॥૩૧॥

અન્વયઃ-અન્ને જીર્ણે ચ જીર્યતિ અવિ ચત્ શૂલમ્ ઉપજાયતે, પથ્ય-અપથ્ય-પ્રયોગેણ વા ભોજન-અભોજનૈન નિયમાત્ શમ ન યાતિ, સઃ અમ્નઃવઃ ઉદાહૃતઃ ॥

ખાધેલું અન્ન પચવાના સમયે અને પચી ગયા પછી પછી શૂલ ઉત્પન્ન થાય છે તથા પથ્ય, અપથ્ય, ભોજન કે અભોજનથી જેનો શાંત થવાનો કોઈ નિયમ નથી, તે ‘અત્રદ્રવ-શૂલ’ કહેવાય છે. (આ શૂલને અસાધ્ય ન સમજવું; કેમ કે અંથોમાં તેની ચિકિત્સા કહેલી છે.) ૩૧

, ટીકા-નેદ શૂલસાધ્યં, ચિકિત્સામિષાનાત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

મય શૂલસ્ય ચિકિત્સામાહ-

શૂલની સામાન્ય ચિકિત્સા

વમને લક્ષ્ણે સ્વેદઃ પાચનં ફલવર્તયઃ ।

ક્ષારધૂર્ગાનિ ગુટિકાઃ શસ્યન્તે શૂલશાન્તયે ॥૩૨॥

અન્યથા-વમને લક્ષ્ણે સ્વેદઃ પાચનં ફલવર્તયઃ

ક્ષારાઃ ધૂર્ગાનિ ગુટિકાઃ શૂલશાન્તયે શસ્યન્તે ॥

વમન, લંધન, સ્વેદન, પાચન, શુદ્ધામાં

વાટ ખોસવી, ક્ષારો, ધૂર્ગો અને ગોળીઓ

શૂલની શાંતિ માટે ઉત્તમ કહેવાય છે. ૩૨

) વાતશૂલની વિશેષ ચિકિત્સા

વિજ્ઞાય વાતશૂલં તુ સ્નેહસ્વેદરૂપાચરેત્ ।

સ્વલ્પશૂનાકુલસ્ય સ્યાત્ સ્વેદ એવ સુલ્લાવહઃ ॥૩૩॥

અન્યથા-વાતશૂલં તુ વિજ્ઞાય સ્નેહસ્વેદઃ ઉપાચરેત્,

સ્વલ્પ-શૂન-આકુલસ્ય સ્વેદઃ એવ સુલ્લાવહઃ સ્યાત્ ॥

શૂલ વાયુથી થયેલું જણાય તો સ્નેહના તથા

સ્વેદનના ઉપચારો કરવા. થોડા શૂલવાળાને

તો સ્વેદન (શેક વગેરે) જ સુખકારક થાય છે.

મૃત્તિકાસ્વેદઃ

મૃત્તિકાં સત્તલાં પાકાદત્તીમૃતાં પટે ક્ષિપેત્ ।

કૃત્વા તત્પોટ્ત્લીં શૂલી યથાસ્વેદં વિધારયેત્ ॥૩૪॥

અન્યથા-સત્તલાં મૃત્તિકાં પાકાત્ પત્તીમૃતાં પટે

ક્ષિપેત્, તત્પોટ્ત્લીં કૃત્વા શૂલી યથાસ્વેદં વિધારયેત્ ॥

માટીમાં પાણી નાખી તે માટી પકાવી

ઘાટી કરી લૂગડામાં નાખવી; પછી તેની પોટલી

કરી શૂલના રોગીએ યોગ્ય રીતે શેક કરવો.

(જેથી શૂલ મટી જાય છે. આ ઉપાય 'મૃત્તિકા-

સ્વેદ*' એ નામથી ઓળખાય છે.) ૩૪

કાર્પાસાસ્થાદિ-સ્વેદઃ

કાર્પાસાસ્થિકુલત્યકૈસ્તિલયવૈરેરણ્ડમૂલાત-

સી, -વર્ષામૂશળબીજકાઝિક્યુનૈરેકીકૃતિર્વા પૃષ્ઠક્ ।

સ્વેદઃ ક્યાદય કૂર્પરોદરશિરસ્ફિગજાનુપાદા-

હગુલી, -ગુલ્ફસ્કન્ધકટીરુજો વિજયતે નિઃશેષ-

વાતાતિહા ॥ ૩૫ ॥

અન્યથા-કાર્પાસ-અસ્થિ-કુલત્યકૈઃ, તિલ-યવૈઃ,

પરણ્ડ-મૂલ - અર્સી - વર્ષામૂ - શળ-બીજ - કાઝિક્યુતેઃ

પૈકીકૃતૈઃ, વા પૃષ્ઠસ્વેદઃ સ્યાત્, અથ કૂર્પર-ઉદર-

શિરઃ-સ્ફિગ-જાનુ-પાદ-અઢૂલી-ગુલ્ફ-સ્કન્ધ-કટી-

રુજઃ વિજયતે, (તથા) નિઃશેષ-વાત-અતિહા (મવેત) ॥

* મૃત્તિકા સ્વેદઃ-પાણી નાખી પકવેલી ઘાટી

માટીથી કરેલો શેક 'મૃત્તિકાસ્વેદ' કહેવાય છે.

કપાસિયા, કળથી, તલ અને જવ એ

બધાને અથવા એકએકને એરંડાનાં મૂળ,

અળસી, સાટોડી, શણનાં બીજ અને કાંજની

સાથે મેળવી ગરમ કરી તેનાથી સ્વેદન કરવું.

તે કાણી, પેટ, માથું, ફેલા, ગોઠણ, પગ,

આંગળીઓ, ઘૂંટીઓ, કાંધ અને ઠેઠનાં શૂલને

મટાડે છે અને બીજી પણ વાયુ સંબંધી સ્થળો

પીડાઓનો નાશ કરે છે. (આ ઉપાય 'કપા

સાસ્થાદિ-સ્વેદ*' એ નામે ઓળખાય છે.) ૩૫

તલની ગોળી અને મીઠળનો પ્રયોગ

તિલેષ્ઠ ગુટિકાં કૃત્વા બ્રામયેજ્ઞઠરોપરિ ।

શૂલં સુદુસ્તરં તેન શાન્તિઃ ગચ્છતિ સત્ત્વરમ્ ।

નામિલેપાજ્ઞયેન્નૂલં મદનં કાઝિકાન્વિતમ્ ॥૩૬॥

અન્યથા-તિલેઃ ચ ગુટિકાં કૃત્વા જઠર-ઉપરિ બ્રામ-

યેત્, તેન સુદુસ્તરં શૂલ સત્ત્વરં શાન્તિઃ ગચ્છતિ । કાઝિક-

ાન્વિતં મદન નામિલેપાત્ શૂલં જયેત્ ॥

તલ વાટી ગોળી કરીને પેટની ઉપર

ફેરવવી; તેથી લયંકર શૂલ પણ તરત શાંત

થાય છે. મીઠળને કાંજમાં વાટી તેનો નાભિ-

ઉપર લેપ કરવાથી તે શૂલને મટાડે છે. ૩૬

ટીકા-મદન=મદનકચમ્ ।

સૂંઠ અને એરંડાનાં મૂળનો ક્વાથ

વિશ્વમેરણ્ડજં મૂલં કાયયિત્વા જલં પિબેત્ ।

હિહગુસૌવર્ચલોપેતં સઘઃ શૂલનિવારણમ્ ॥ ૩૭ ॥

અન્યથા-વિશ્વમ્ પર્ણ્ણજં મૂલં કાયયિત્વા હિહુ-

સૌવર્ચલ-ઉપેતં જલં પિબેત્, (તત્) સઘઃ શૂલનિવારણં

(મવેત) ॥

સૂંઠ અને એરંડાનાં મૂળનો ક્વાથ કરી

હિંગ તથા સંચળ નાખી તે પીવો. એ

શૂલને તરત જ મટાડે છે. ૩૭

વાયુના શૂલની ખાસ ચિકિત્સા

પુંસઃ શલામિપત્રસ્ય સ્વેદ એવ સુલ્લાવહઃ ।

પાયસેઃ કુશપાપિષ્ઠેઃ સ્નિગ્ધૈર્વાપિશિતોન્નકરેઃ ॥૩૮॥

વાતાત્મકં હન્યવિરેણ શૂલં, સ્નેહેન યુક્તસ્તુ

કુલત્યયૂપઃ । સસંઘવશ્યોપયુતઃ સલાયઃ,

સહિહગુસૌવર્ચલદાર્દ્રાદમાલ્યઃ ॥ ૩૯ ॥

x કાર્પાસસ્ય અસ્થિ આદિ યેષુ તાનિ-કાર્પાસસ્યથા

વીનિ, તેવાં સ્વેદઃ-જેમાં કપાસિયા મુખ્ય હોય છે, એવાં

ઓસડિયાનું સ્વેદન, કાર્પાસાસ્થાદિ સ્વેદ કહેવાય છે.

યલાપુનનંવૈરણ્ડશ્રુતીદ્વયગોક્ષુરે : ।
 સહિદ્ગુલવળોપેનં સઘો વાતરુજાપદમ્ ॥ ૪૦ ॥
 તુમ્બુરુષ્યમયા દિદ્ગુ પોષ્કરં લવણત્રયમ્ ।
 પિવેદુગામ્બુના ઘાડપિ શૂલગુન્માપતન્ત્રકી ॥ ૪૧ ॥
 યવાનીદિદ્ગુસિન્ધૂત્યક્ષારસૌવર્ચલામયા : ।
 સુરામળ્લેન પાતવ્યા વાનશૂલનિપૂદના : ॥ ૪૨ ॥
 સૌવર્ચલામ્લિકાજાજીમરિચીદિગુણોત્તરે : ।
 માતુલુક્કરસૈઃ પિષ્ટ્વા ગુટિકા વાતશૂલનુત્ ॥ ૪૩ ॥
 વીજપૂરકમૂલં ચ ઘૃતેન સહ પાયયેત્ ।
 જયેદ્વાતમય શૂલં કર્પમેકં પ્રમાણતઃ ॥ ૪૪ ॥

અન્યથા:-શૂલ-અભિપ્રસવ પુલઃ પાયસૈઃ કૃષારા-
 વિઘ્નૈઃ વા ક્ષિપ્તૈઃ વિશિત-ઉત્તરૈઃ સ્વેદઃ એવ સુભાવહઃ
 (ભવતિ) ॥ સ્નેહેન યુક્તઃ સૈમ્પવચ્યોપયુતઃ સલાવઃ
 સહિદ્ગુ-સૌવર્ચન-વાડિમ-આદયઃ કુલ્યયૂષઃ તુ વાતા-
 ત્મક શૂલમ્ અચિરેણ હન્તિ । યલા-પુનનવા-અણ્ડ-
 શ્રુતીદ્વય-ગોક્ષુરે (વચિત જલ) સહિદ્ગુ-લવણ-ઉપેતં
 સઘ. વાતરુજા-અપદં (ભવેત્) । શૂલ-ગુન્મ-અપતન્ત્રકી
 તુમ્બુરુષ્ય અમયા દિદ્ગુ પોષ્કર લવણત્રય વા અપિ ડણ-
 અમ્બુના પિવેત્ । યવાની-દિદ્ગુ-સિન્ધૂત્ય-ક્ષાર-સૌવર્ચલ-
 અમયાઃ સુરામળ્લેન પાતવ્યા, વાતશૂલનિપૂદનાઃ (અવન્તિ)
 સૌવર્ચલ-અમ્લિકા-અજાજી-મરિચીઃ દિગુણ-ઉત્તરેઃ માતુ-
 લુક્કરસૈઃ પિષ્ટ્વા ગુટિકા વાતશૂલનુત્, વીજપૂરકમૂલ ચ
 પ્રમાણતઃ એક કર્પ ઘૃતેન સહ પાયયેત્, (તદ્) વાતમવ
 શૂલં જયેત્ ॥

શૂલધી પીઠાયેલા માણસને દૂધની ખીરથી,
 ખીચડીના ગોળાથી અથવા માંસના સમૂહોથી
 સ્વેદન જ સુખકારી થાય છે. સ્નેહથી યુક્ત
 અને સૈંધવ, સૂંઠ, મરી તથા પીપર નાખેલો
 તેમ જ લાવાના માંસથી યુક્ત કરી હિંગ, સંચળ
 અને દાડિમ નાખેલો કળધીનો યૂષ પણ વાયુ-
 ના શૂલનો તરત જ નાશ કરે છે. ખપાટ,
 સાટોડી, એરંડમૂળ, બને લોરીંગણી અને
 ગોખરુનો કવાથ હિંગ તથા લવણ સાથે પીધો
 હોય તો તે તરત જ વાયુની હરકોઈ પીડા
 મટાડે છે. શૂલ, ગોળો અને અપતંત્રક-રોગ-
 વાળાએ તુમ્બુરુ, હરડે, હિંગ, પુષ્કરમૂળ
 તથા ત્રણ જાતનાં લવણ પણ ગરમ પાણી સાથે
 પીવાં. અજમો, હિંગ, સૈંધવ, જવખાર,
 સંચળ તથા હરડે મધના પાણી સાથે પીવાં.
 તે વાયુના શૂલનો નાશ કરે છે. સંચળ,
 આંબલી, અજમો અને મરિયાં એકએકથી

બેગણાં લઈ બિભેરાંના રસમાં વાટી તેઓની
 ગોળી કરી તે ખાવી; એ પણ વાયુનું શૂલ મટાડે
 છે. બિભેરાંનું મૂળ એક તોલો ધીની સાથે
 પાણું; તે વાયુનું શૂલ મટાડે છે. ૩૮-૪૪
 (૨) પિત્તના શૂલની ચિકિત્સા
 ગુડઃ શાલિયવક્ષારઃ સર્પિષ્પાનં વિરેચનમ્ ।
 જાઙ્ગ્યાનિ ચ માંસાનિ મેપજં પિત્તશૂલિનામ્ ॥
 મળીરજતતામ્રાણાં ભાજનાનિ ગુરુણિ ચ ।
 તોયેન પરિપૂર્ણાનિ શૂલસ્યોપરિ ધારયેત્ ॥ ૪૬ ॥
 વિરેચનં પિત્તહરં પ્રશસ્તં,

રસાશ્વ શસ્તાઃ શશલાયકાનામ્ ॥ ૪૭ ॥
 સગુડાં ઘૃતસંયુક્તાં મધયેદ્ વા હરીતકીમ્ ।
 પ્રલિહ્યાચ્છૂલશામ્યર્થ ધાત્રીચૂર્ણં સમાક્ષિકમ્ ॥
 અન્યથા:-પિત્તશૂલનાં ગુડઃ શાલિઃ વચક્ષારઃ સર્પિષ્-
 પાન વિરેચનં ચ જાઙ્ગલાનિ માંસાનિ મેપજમ્ ॥ મળી-રજત-
 તામ્રાણાં ચ ગુરુણિ ભાજનાનિ તોયેન પરિપૂર્ણાનિ શૂલસ્ય
 ઉપરિ ધારયેત્ । પિત્તહર વિરેચન પ્રશસ્ત, ચ શશ-
 લાયકાનાં રસાઃ શસ્તાઃ । વા સગુડાં ઘૃતસંયુક્તાં હરીતકી
 મધયેત્, શૂલ-શાન્ત્યર્થ સમાક્ષિક ધાત્રીચૂર્ણ લિહ્યાત્ ॥
 તેઓને પિત્તથી શૂલ થયું હોય તેઓએ
 ગોળ, શાળ, જવખાર તથા ધી પીણું; તેમ જ
 વિરેચન અને જાંગલ દેશનાં પશુ-પક્ષીઓનું
 માંસ પણ તેઓને ઔષધરૂપ છે. મધિઓનાં,
 રૂપાનાં કે ત્રાંબાનાં લગ્નનદાર વાસણોમાં પાણી
 ભરી પિત્તશૂલની જગ્યા ઉપર મૂકી રાખવાં
 (તેથી પિત્તશૂલ મટી જાય છે) .

પિત્તને હરતારું વિરેચન અને સસલાંત
 તથા લાવાના રસો પિત્તશૂલના ઉપાયરૂપે
 ઉત્તમ છે; અથવા ગોળ તથા ધીમાં કાલવી
 હરડેનું ચૂર્ણ પાણું (તેથી પિત્તશૂલની શાંતિ
 થાય છે) અથવા પિત્તશૂલની શાંતિ માટે
 આમળાંનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી ચાટણું.

(૩) કંદના શૂલની ચિકિત્સા

શાલ્યન્ત્રં જાઙ્ગલં માંસમરિષ્ટં કટુકીરસમ્ ।
 મધુના જીર્ણગોધૂમં કફશૂલે પ્રયોજયેત્ ॥ ૪૯ ॥
 લવણત્રયસંયુક્તં પચ્ચકોલં સરામઠમ્ ।
 સસુલોષ્ણામ્બુના પીતં કફશૂલં પ્રણાશયેત્ ॥ ૫૦ ॥

અન્યથા:-કફશૂલે શાલિ-અને જાઙ્ગલ માંસમ્
 અરિષ્ટં કટુકીરસં મધુના જીર્ણગોધૂમં પ્રયોજયેત્ ॥
 લવણત્રયસંયુક્તં પચ્ચકોલ સરામઠ સસુલ-ઉષ્ણ-અમ્બુના

પીતે કફશૂલ પ્રણાયેત્ ॥

કફસંબંધી શૂલમાં રાતો ભાત, બંગલ-
દેશનાં પશુપક્ષીઓનું માંસ, યોગ્ય ઔષધોયુક્ત
જળના ક્ષાધથી તૈયાર કરેલું મધ, કઢીનો
રસ અને મધની સાથે જૂના ઘઉંના પદાર્થોનો
ઉપયોગ કરવો. સંધવ, ખીડલુષ્, સંયળ, સૂંઠ,
પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, મરી અને
હિંગનું ચૂર્ણ સહેવાઈ શકે એવા ગરમ પાણી
સાથે પીધું હોય તો તે કફશૂલને મટાડે છે.

ટીકા-અરિષ્ટે=મેષજવારિકાયસિદ્ધ મશમ્ ॥ (અર્થ
ઉપર છે.)

આમશૂલની ચિકિત્સા
મામશૂલે ક્રિયા કાર્યા કફશૂલપ્રણાશિની ।
સેવ્યમામહરં સર્વમન્નૈર્મન્દસ્ય વર્ધનમ્ ॥ ૫૧ ॥
અન્વય:-આમશૂલે કફશૂલપ્રણાશિની ક્રિયા કાર્યા,
મામહરં સર્વ સેવ્યં, મન્દસ્ય ઓઃ વર્ધનં (કાર્યમ્) ॥
આમશૂલ થયું હોય તો કફશૂલને મટા-
ડનારી ક્રિયા કરવી, આમને મટાડનારા સઘળા
પદાર્થો સેવવા અને મન્દ થયેલા જઠરાગ્નિને
મજીસ કરવો. ૫૧

હરકોઈ શૂલનો ઉપાય
ત્રીફળાયાશ્વર્ણસંયુક્તં ત્રિફલાચૂર્ણમુત્તમમ્ ।
પ્રયોગ્યં મધુસર્પિશ્ચાં સર્વશૂલનિવારણમ્ ॥ ૫૨ ॥
અન્વય:-ત્રીફળાયા: ચૂર્ણસંયુક્તં ત્રિફળા-ચૂર્ણ મધુ-
સર્પિશ્ચાં પ્રયોગ્યમ્, (તત્) ઉત્તમં સર્વશૂલનિવારણમ્
(અસ્તિ) ॥

રાઈતું ચૂર્ણ અને હરડે, ખડેડાં તથા
આમળાંતું ચૂર્ણ મધમાં તથા ઘીમાં કાલવી
ખાંવાં; તે સર્વ પ્રકારનાં શૂલને મટાડે છે. ૫૨
ટીકા-ત્રીફળાયાશ્વર્ણ=રાજિકાદિચૂર્ણમ્ ॥ (અર્થ
ઉપર છે.)

દારુદૈમવતીકુષ્ઠરાતાહ્વાહિન્નુસૈન્ધવૈઃ ।
અમ્લપિષ્ઠિઃ સુલોષ્ઠૈશ્ચ લિમ્પેન્દ્રુલયુનોદરમ્ ॥ ૫૩ ॥
મૂલં લેવ્ઠં તથૈરણ્ડં ચિત્રકં વિશ્વમેષજમ્ ।
હિન્નુસૈન્ધવસંયુક્તં સઘઃ શૂલનિવારણમ્ ॥ ૫૪ ॥
અન્વય:-દારુ-દૈમવતી-કુષ્ઠ-શતાઢ્વા-હિન્નુ સૈન્ધવૈઃ
અમ્લપિષ્ઠિઃ ચ સુલ-ઉષ્ઠૈઃ શૂલયુત-ઉદર લિમ્પેત્ ॥
લેવ્ઠં મૂલં તથા ઇરણ્ડં ચિત્રકં વિશ્વમેષજં હિન્નુ-સૈન્ધવ-
સંયુક્તં સઘઃ શૂલ-નિવારણમ્ (અસ્તિ) ॥

(પેટમાં શૂલ નીકળતું હોય તો) દેવ-

દાર, ઘોળી વજ, કઠં, સુવા, હિંગ અને
સેંધવને ખાટા રસમાં વાટી સહેવાય તેવાં
ગરમ કરી શૂલયુક્ત પેટ ઉપર તેનો લેપ
કરવો. ખીલીનાં મૂળ, એરંડાનાં મૂળ, ચિત્રક
અને સૂંઠનું ચૂર્ણ હિંગ અને સેંધવની સાથે
ખાધું હોય તો તે તરત શૂલને મટાડે છે.

ટીકા-વાતરોગાન્તર્ગતાધ્માનવિક્તિસાર્યાલિસિતોમારા-
ચનામા રસોડન્યથ વિરેચનં શૂલે હિતમ્ ॥ વાયુસંબંધી
રોગોના પ્રકરણમાં આકારાની ચિકિત્સામાં જે
'નારાચ' નામનો રસ કહેવાયો છે, તે અને ખીન્ન
પશુ વિરેચનો ચલ ઉપર હિતકારી છે.

કૂખાંડ-(કોળાંનાં)-ક્ષમ્ ૫૧૬૨
કૂખાળંડં તનુ કૃત્વા તુ ક્ષિપ્ત્વા ઘર્મે વિશો-
પયેત્ । સ્થાલ્યાં નિશ્લિપ્ય તત્ સર્વં વિધાનેન
પિધાય ચ ॥ ૫૫ ॥

જુહ્યાં નિવેશ્ય વહ્નિં ચ જ્વાલયેત્ કુશલો જનઃ ।
યથા તન્ન મયેદ્ગસ્મ કિન્નવહ્નારો દઢો મયેત્ ॥ ૫૬ ॥
તદા નિર્વાપયેન્દ્રીતં સર્વથા ચૂર્ણિતમ્ તત્ ।
માપદ્વયમિતં તાવચ્છુકીચૂર્ણેન મિશ્રિતમ્ ॥ ૫૭ ॥
જલેન મક્ષયેન્નત્યં મહાશૂલાકુલો નરઃ ।
અસાધ્યમપિ ચક્ષૂલં તદપ્યેતેન શામ્યતિ ॥ ૫૮ ॥

અન્વય:-કૂખાળંડં તુ તનુ કૃત્વા ઘર્મે ક્ષિપ્ત્વા
વિશોપયેત્, તત્ સર્વં સ્થાલ્યાં નિશ્લિપ્ય વિધાનેન ચ
પિધાય, જુહ્યાં ચ નિવેશ્ય કુશલઃ જનઃ (તથા)
વહ્નિં જ્વાલયેત્, યથા તન્ન મમ ન મયેત્, કિન્નુ દઢઃ
અક્ષારઃ મયેત્, તદા તત્ નિર્વાપયેત્, શીત તુ સર્વથા
ચૂર્ણિતં (કૃત્વા) માપદ્વયમિતં તાવત્ શુષ્કીચૂર્ણેન મિશ્રિતં
(કૃત્વા) મહાશૂલાકુલઃ નરઃ જલેન (સહ) નિત્યં
મક્ષયેત્, એતેન ચ શૂલમ્ અસાધ્યમ્ (સ્યાત્) તત્
અપિ શામ્યતિ ॥

કોળાના ઝીણા ટુકડા કરી તડકામાં
નાખી સુકાવવા; પછી એ સઘળા ટુકડાઓને
હાંડલીમાં નાખી હાંડલાની ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી
ચૂલાની ઉપર મૂકી હોશિયાર માણસે એવી
રીતે અગ્નિ ખાળવો કે જેથી કોળાંના ટુકડા
લસમરૂપ ન થઈ જાય, પણ મજબૂત ઢોલસા-
રૂપ થઈ જાય. પછી એ ઢોલસા જેવા ટુકડાને
ઠારી સારી પેઠે શીતળ કરી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી
પાર રતીશ્ચાર ચૂર્ણ અને પાર રતીશ્ચાર સૂંઠનું
ચૂર્ણ મિશ્ર કરી મોટાં શૂલથી હેરાન થતા માણસે

પાણી સાથે તે હ્રમેશા ખાવું; તેથી જે શૂલ અસાધ્ય હોય તે પણ શાંત થઈ જાય છે. (આ ઉપાય 'કૂભાંડકાર' નામે ઓળખાય છે.)

ટીકા-શતિ કૃષ્ણાન્દકાર: ॥

અથ પરિણામશૂલસ્ય ચિચિત્તામાહ-

(૫) પરિણામશૂલની ચિકિત્સા

લઙ્ગનં પ્રથમં કુર્વાદ્ વમનં સચિરંચનમ્ ।
પક્તિશૂલોપશાન્ત્યર્થં તત્ર વાન્તે ત્રિધિર્યથા ॥૫૧॥
પીન્થા તુ ક્ષીરમારુઢં મદનકાથસંયુતમ્ ।
કાન્તારકસ્ય પોષ્ઠસ્ય કોશકારસ્ય વારસમ્ ॥
કપાયં વાડથ નિર્યસ્ય કટ્ટુતુમ્વીરસં તુ વા ।
પથાવિધિવમેહીમાન્ પક્તિશૂલાદિતો જનઃ ॥૬૧॥
ત્રિવૃતા ચ તથા દન્થ્યા તૈલેતૈરણ્ડજેન વા ।
દત્તં વિરેચનં સઘઃ પક્તિશૂલનિવારણમ્ ॥૬૨॥

અન્વયઃ-પક્તિશૂલ-ઉપશાન્ત્યર્થં પ્રથમ લઙ્ગન કર્યાત્, (તતઃ) સચિરંચન વમન (કુર્વાત્), તત્ર વાન્તે વિધિઃ યથા પક્તિશૂલ-અદિતઃ વીમાન્ જનઃ મદન-કાથસંયુતં ક્ષીરં વા કાન્તારકસ્ય પોષ્ઠસ્ય કોશકારસ્ય ॥ રસ અપવા નિર્મલસ્ય કપાય, વા કટ્ટુતુમ્વીરસં તુ જાકઠ પીન્થા યથાવિધિ વમેહ । (કિંવ) ત્રિવૃતા, તથા ચ દન્થ્યા વા ઇરણ્ડજેન તૈલેન દત્ત વિરેચન સઘઃ પક્તિશૂલનિવારણમ્ (મનતિ) ॥

પરિણામશૂલની શાંતિ માટે પ્રથમ લઙ્ગન કરવું અને પછી વિરેચન તથા વમન કરવાં; વમનનો વિધિ આ પ્રમાણે છેઃ પરિણામશૂલથી પીડાયેલા બુદ્ધિમાન માણસે મીઠાગના ક્વાથ સાથે દૂધ અથવા જંગલી શેરડીનો રસ અથવા ધોળી શેરડીનો રસ અથવા પોટા જેવી શેરડીનો રસ, અથવા લીંબાનો ક્વાથ અથવા કઠલી છુબડીનો ક્વાથ ગળાં સુધી પીને વિધિ પ્રમાણે વમન કરવું; તેમ જ નસોતરનું, નેપાળાનું અથવા એરંડિયા તેલનું વિરેચન આપ્યું હોય તો તે તરત જ પરિણામશૂલને મટાડે છે. ૫૯-૬૨

વિડંગાદિભેદક

વિઢઙ્ગનણ્ડલ્લોપત્રિવૃદ્ધન્તી સચિત્રકમ્ ।
સર્વાણ્યેતાનિ સંહસ્ય સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ ॥૬૩॥
ગુદેન મોદકાન્ કૃત્વા લાદેતુજ્જેન વારિણા ।
અયેત્ ત્રિદોષજં શૂલં પરિણામસમુદ્ભવમ્ ॥૬૪॥

અન્વયઃ-વિઢઙ્ગ-તણ્ડલ-ઓષ-ત્રિવૃદ્ધ-દન્તી-સચિત્ર-

કમ્-પ્રતાનિ સર્વાણિ સંહસ્ય સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્, ગુદેન મોદકાન્ કૃત્વા ઉજ્જેન વારિણા રાદેત્, ત્રિદોષજં પરિણામસમુદ્ભવ શૂલં જયેત્ ॥

વાવડિંગનાં બીજ, સૂંઠ, મરી, પીપર, નસોતર, નેપાળો અને ચિત્રક એ સર્વને એકઠાં કરી બારીક ચૂર્ણ કરવું; પછી ગોળથી તેના લાડુ ઠરી ગરમ પાણી સાથે ખાવા. તે ત્રણે દોષથી થયેલ પરિણામશૂલને મટાડે છે. (આ ઉપાય 'વિડંગાદિભેદક' એટલે વાવડિંગ વગેરેના લાડુ, એ નામે ઓળખાય છે.) ૬૩, ૬૪

શુક્યાદિક્કંક

નાગરતિલગુહસ્ત્લકં, પયસા સમિપ્પય વા પુમોલિહ્વાત્ ।
ઉગ્રં પરિણતિશૂલં, નશ્યેત્તસ્ય ત્રિરાત્રેણ ॥૬૫॥

પીનં શમ્બૂકજ ભસ્મ જલેનોપ્પેત તત્કષણાત્ ।
પક્તિજં નાશાયત્યેવ શૂલં વિષ્ણુતિવાસુતાન્ ॥૬૬॥

અન્વયઃ-પયઃ પુમાન્ નાગર-તિલ-ગુહ-કક્ક પયસા સમિપ્પય લિહ્યાત્, તસ્ય ઉગ્રં પરિણતિશૂલં ત્રિરાત્રેણ નશ્યેત્ ॥ ઉજ્જેન જલેન પીત શમ્બૂકજ ભસ્મ, વિષ્ણુઃ અમુરાન્ હા પક્તિજં શૂલં તત્કષણાત્ એવ નાશયતિ ॥

જે માણસ સૂંઠ, તલ તથા ગોળનો કઢક દૂધ સાથે વાટી ચાટે તેનું ઉગ્ર પરિણામશૂલ પણ ત્રણ દિવસમાં મટી જાય છે. તાની નાની છીપની ભસ્મ ગરમ પાણી સાથે પીધી હોય તો જેમ વિષ્ણુ દેવેનો તરત નાશ કરે છે, તેમ તે ભસ્મ પરિણામશૂલનો તરત જ નાશ કરે છે. ૬૫, ૬૬

પથ્યાદિલોહ+

લોહપથ્યાકળાશુષ્કીચૂર્ણં સમયુક્તપિવા ।
વિલિહન્ વિનિહન્ત્યેવ શૂલં હિ પરિણામજમ્ ॥૬૭॥

અન્વય-લોહ-પથ્યા-કળા-શુષ્કીચૂર્ણં સ-મયુ-ક્તપિવા વિલિહન્ (જનઃ) પરિણામજં શૂલં વિનિહન્તિ એવ હિ ॥

લોહું, હરડે, પીપર અને સૂંઠનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીની સાથે માણસ ચાટે તો પરિણામશૂલનો તે અવસ્ય નાશ કરે છે. ૫૭

+ પથ્યા આદિર્યસિમ્, ॥ ચામી લોહઃ-જેમાં હરડે પહેલી દોષ છે, એવી લોહભસ્મ, પથ્યાદિલોહ કહેવાય છે.

૭૫-

નારિકેલક્ષાર

નારિકેલ સતોયં ચ લવણેન સુપૂરિતમ્ ।

મૃદાડ્યવેશિતં શુષ્કં પક્કં ગોમયવદ્ધિના ॥૬૮॥

પિપ્પલ્યા ભક્ષિતં હન્તિ શૂલં હિ પરિણામજમ્ ।

વાતિકં પૈત્તિકં ચાપિ શ્લેષ્મિકં સાન્નિપાતિકમ્ ॥૬૯॥

અન્યયઃ-સતોય નારિકેલં ચ લવણેન સુપૂરિતં મૃદા સ્વવેશિતં શુષ્કં ગોમયવદ્ધિના પક્કં પિપ્પલ્યા ભક્ષિતં હિ વાતિકં પૈત્તિકં શ્લેષ્મિકં સાન્નિપાતિકમ્ અપિ ચ પરિણામજં શૂલં હિ હન્તિ ॥

પાણીવાળા લીલા નાળિયેરના ગોળામાં સારી પેઠે લવણ ભરી કપડમટી કરી સુકાવી અડાયાં-છાણાંના અગ્નિથી પકાવવું. એ નારિયેળ પીપરના ચૂર્ણની સાથે ખાધું હોય તો તે વાયુસંબંધી, પિત્તસંબંધી, કફસંબંધી અને ત્રિદોષ સંબંધી પરિણામશૂલને પણ અવશ્ય નાશ કરે છે. ૬૮, ૬૯

અન્નદ્રવશૂલસ્ય વિવિક્તામાહ-

૬ અન્નદ્રવશૂલની ચિકિત્સા

અન્નદ્રવાણ્યે શૂલે તુ ન તાવત્ સ્વાસ્થ્યમશ્રુતે ।

યાવત્કટુકપિત્તામ્લમન્નં ન હર્દયેદ્ દ્રવમ્ ॥૭૦॥

જાતમાત્ર જરત્પિત્તે શૂલમાશુ વિનાશયેત્ ।

પિત્તાન્તં વમનં કૃત્વા કફાન્તશ્ચ વિરેચનમ્ ॥૭૧॥

અન્નદ્રવે ચ તત્કાર્યં જરત્પિત્તે યદીરિતમ્ ।

જરત્પિત્તંપિ તત્ પથ્યં પ્રોકમન્નદ્રવે તુ યત્ ॥૭૨॥

આમપકાશયે શુદ્ધે ગચ્છેદન્નદ્રવઃ શમમ્ ।

માપેળદર્શી સલવણાં સુસ્વિન્નાં તૈલપાચિતામ્ ॥૭૩॥

તાદર્શી સર્વિપા જ્વાલેદન્નદ્રવનિપીડિતઃ ।

ધાત્રીફલમ્બં ચૂર્ણમયચૂર્ણસમન્વિતમ્ ॥ ૭૪ ॥

યદીચૂર્ણેન વા યુક્તં લિઘ્યાત્ ક્ષૌદ્રેણ તદ્રવે ।

દયામાકતળ્હુલૈઃ સિદ્ધં સિદ્ધં કોદ્રવતળ્હુલૈઃ ॥

પ્રિયઘ્નુતળ્હુલૈઃ । સિદ્ધં પાયસં સહિતં હિતમ્ ॥૭૫॥

અન્યયઃ-અન્નદ્રવ-આણ્યે શૂલે તુ (નરઃ) યાવત્ કટુક-પિત્ત-અમ્લ દ્રવમ્ અન્નં ન હર્દયેત્, તાવત્ સ્વાસ્થ્યં ન અશ્રુતે । જરત્પિત્તે જાતમાત્રે પિત્તાન્તં વમનં, કફાન્તં ચ વિરેચનં કૃત્વા આશુ શૂલં વિનાશયેત્ । જરત્પિત્તે યત્ ઈતિ તત્ અન્નદ્રવે ચ કાર્યં, અન્નદ્રવે તુ યત્ પ્રોક્તં તત્ જરત્પિત્તે અપિ પથ્યમ્ (મવતિ) ॥ આમપકાશયે શુદ્ધે અન્નદ્રવઃ શમં ગચ્છેત્, અન્નદ્રવ-નિપીડિતઃ સલવણાં સુસ્વિન્નાં તૈલપાચિતાં માપેળદર્શી તાદર્શી સર્વિપા જ્વાલેત્ । તદ્-ગદે ધાત્રીફલમ્બં ચૂર્ણમ્ અયધૂર્ણસમન્વિતં વા યદીચૂર્ણેન યુક્તં ક્ષૌદ્રેણ

લિઘ્યાત્ । (અથવા તદ્ગદે) દયામાકતળ્હુલૈઃ સિદ્ધં, કોદ્રવતળ્હુલૈઃ સિદ્ધં, પ્રિયઘ્નુતળ્હુલૈઃ સિદ્ધં પાયસં સહિતં હિતમ્ (મવતિ) ॥

અન્નદ્રવશૂલમાં માણસ જ્યાં સુધી તીથું બિનું અને ખાટું પ્રવાહી અન્ન ઓડી કાઢે નહિ ત્યાં સુધી સ્વસ્થપણું પામતો જ નથી. પરિણામશૂલ ઉત્પન્ન થાય કે તરત જ એ તે પિત્તથી થયું હોય તો વમન કરીને મટાડવું અને કફથી થયું હોય તો વિરેચનથી મટાડવું. પરિણામશૂલની જે ચિકિત્સા કહી છે તે અન્નદ્રવશૂલમાં પણ કરવી અને અન્નદ્રવશૂલની જે ચિકિત્સા કહી છે તે પરિણામશૂલમાં પણ કરવી. આમાશય અને પકવાશય શુદ્ધ થાય તો અન્નદ્રવશૂલ શાંત થાય છે. અન્નદ્રવશૂલથી પીડાયેલા માણસે હિંગ, મીઠું, જીરું તથા આદુ નાખી અડધની વાટેલી ઢાળની ઝીલી ઝીલી વડીઓ કરી તેઓને સારી પેઠે ખાદી તેલમાં પકાવી તરત જ ધીની સાથે ખાવી. અન્નદ્રવશૂલમાં આમળાના ચૂર્ણને ઢોઢાના ચૂર્ણથી અથવા જેડીમધના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી મધ સાથે ચાટવું. (તેથી અન્નદ્રવશૂલ મટી જાય છે.) અન્નદ્રવશૂલમાં સાસાના ઢાણાઓથી અથવા કોદરના ઢાણાઓથી અથવા પ્રિયંશુ નામના કાંઠના ઢાણાઓથી દૂધપાક કરી તેમાં પથ્થ પડાયો મેળવી ખવાય તો અન્નદ્રવશૂલ ઉપર તે હિતકારી થાય છે. ૭૦-૭૫

ટીકા-પ્રિયઘ્નુઃ=કજ્જુવિશેષઃ ॥ (અર્થ ૭૫૨ છે.)

ગૌડિકં સૌરણં કન્દં કૃષ્ણાણ્ડમપિ ભક્ષયેત્ ।

કલાયયવસકૂચા સક્તુન્ વા લાજસમ્ભવાન્ ॥

કુલ્તયસક્તુનથવા દક્ષાડયાદ્યધિકં તથા ।

ચળકાનામયો સક્તુન્ કોદ્રવસ્યોદનં તથા ॥૭૭॥

અન્યયઃ-(અન્નદ્રવશૂલી) ગૌડિક, સૌરણં કન્દં કૃષ્ણાણ્ડ કલાય-યવમક્તુર વા લાજસંભવાન્ સક્તુન્ અપિ ભક્ષયેત્ ॥ અથવા દક્ષા કુલ્તયસક્તુર તથા દાધિકમ્, અથો ચળકાનાં સક્તુર તથા કોદ્રવસ્ય ઓદનમ્ અથાત્ ॥

અન્નદ્રવશૂલવાળાએ ગોળાનું પકવાન, સૂરણ કેળું, વટાણાનો સાથવો, જવનો સાથવો અથવા ચોખાની ધાણીનો સાથવો ખાવો (હિતકારી છે) અથવા કળથીનો સાથવો

દહીની સાથે ખાવો, દહીંથી સંસ્કાર કરેલ ભાત વગેરે પણ ખાવા, ચણાનો સાથવો ખાવો અથવા કોદરોનો ભાત ખાવો (એ પણ હિતકારી છે). ૭૬, ૭૭

દીપા-નોદિક=ગુદેન સસ્કૃત પદ્માત્મ । દાધિક= દધા સસ્કૃત મત્ત 'મહેતી' इति લોકે ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

ગોધૂમમળકં તત્ર સર્પિયા ગુડસંયુતમ્ ।
સહિતં શીતદુગ્ધેન મૃદિતં ક્ષયિત હિતમ્ ॥૭૮॥
અન્નદ્રવો દુધિષ્ઠિત્યો દુર્ધિજ્ઞેયો મહાગદ્ ।
તસ્માત્તસ્ય પ્રશમને પર યત્નં સમાચરેત્ ॥૭૯॥
અન્નદ્રવે જરત્પિત્તે વહિર્મન્ત્રો ભવેયતઃ ।
તસ્માદ્વાગ્રપાનાતિ માત્રાહીનાનિ કારયેત્ ॥૮૦॥
કલાયવવગોધૂમાઃ રયામાકાઃ કોરદૂપન્નાઃ ।

રાજમાપાથ માપાશ્ચ કુલત્યાઃ કન્નુગુશાલયઃ ॥૮૧॥
દધિલુપ્તસં ક્ષીર સર્પિર્ગન્ધં સમાહિપમ્ ।
વાસ્તુકં કારવેલ્લી ચ કર્કોટકફલાનિ ચ ॥૮૨॥
ઘર્હિણો હરિણા મત્સ્યા રોહિતાઘાઃ કપિજ્જલાઃ ।
પતસ્મિન્નામયે શસ્તા મતા મુનિચિકિત્સકૈઃ ॥૮૩॥

અન્વયઃ-ગોધૂમમળક સર્પિયા ગુડસંયુત સહિત શીતદુગ્ધેન મૃદિત ક્ષયિત તત્ર હિતમ્ । અન્નદ્રવ મહા ગદઃ દુર્ધિજ્ઞેય દુધિષ્ઠિત્યઃ (અસ્તિ), તસ્માત્ તસ્ય પ્રશમને પર યત્ન સમાચરેત્ । અન્નદ્રવે જરત્-પિત્તે વહિ યતઃ મન્દઃ ભવેત્, તસ્માત્ અન્ન માત્રાહીનાનિ અન્ન-પાનાનિ કારયેત્, એતસ્મિન્ આમયે રાજમાપા, ચ કલાય-વવ-ગોધૂમાઃ રયામાકાઃ કોરદૂપન્નાઃ માપાઃ ચ કુલત્યાઃ કન્નુ-શાલયઃ દધિલુપ્તસં ક્ષીર ગન્ધ સમાહિપ સર્પિઃ વાસ્તુક કારવેલ્લી ચ કર્કોટકફલાનિ ચ ઘર્હિણ. હરિણા રોહિત-આઘાઃ મત્સ્યા. કપિજ્જલાઃ મુનિચિકિત્સકૈઃ શસ્તાઃ મતા ॥

ધડનો માડો, ઘી, ગોળ તથા સાફર સહિત ટાઢા દૂધમાં ચોળીને ખાવો, એ પણ અન્નદ્રવશૂદ્ધ ઉપર હિતકારી છે. અન્નદ્રવ એ એવો મોટો રોગ છે, જે બહુવેળા સુરકેલ અને ચિકિત્સા કરવા માટે પણ સુરકેલ છે, માટે તેને શાત કરવા મોટો યત્ન કરવો જોઈએ. અન્નદ્રવશૂદ્ધમાં અને પરિણામશૂદ્ધમાં જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જાય છે, માટે એ રોગોમાં જે કાઈ અન્ન-પાન આપવા, તે ચોછા માપમાં જ આપવા. આ રોગમાં વટોણા, જવ, ઘઉં,

સામો, કોદરો, ચોળા, અડદ, કળથી, ડાંગ-રાતા ચોખા, દહીંની સાથે મેળવેલું દૂધ, ગાયતું તથા લેસિતું ઘી, બથવો, કારેલાં, કંકોડા, મોરનું માસ, હરણુ માસ, રોહીડા વગેરે માછલા અને તેતરતું માંસ આયુર્વેદના આચાર્યોએ ઉત્તમ માનેલ છે. ૭૮-૮૩
ટીકા-દધિલુપ્તસ-દધા લુપ્તઃ રસ=પ્રકૃતો રસો વસ્ય તત્ ક્ષીર, દધિયુક્ત ક્ષીરમિત્યર્થ ॥

શુક્રમંદૂર

ગુડામલકપર્યાનાં ચૂર્ણં પ્રવેશં પલમ્ ।
ત્રિપલં લોહકિટ્ટસ્ય તત્સર્વં મધુસર્પિયા ॥૮૪॥
સમાલોચ્ય સમશ્રીયાદક્ષમાત્રપ્રમાણતઃ ।
આદિમધ્યાવસાનેષુ ભોજનસ્ય નિહન્તિ તત્ ।
અન્નદ્રવં જરત્પિત્તમમ્લપિત્તં સુદારુણમ્ ॥૮૫॥
અન્વય-ગુડ-આમલક-પર્યાનાં પ્રત્યેકશ. પલ ચૂર્ણ, લોહકિટ્ટસ્ય ત્રિપલ, તત્ મધુ-સર્પિયા સમાલોચ્ય ભોજ-નસ્ય આદિ-મધ્ય-અવસાનેષુ અક્ષમાત્ર-પ્રમાણત સમ-શ્રીયાત, તત્ સુદારુણમ્ અન્નદ્રવ જરત્-વિત્તમ્ અમ્લપિત્ત નિહન્તિ ॥

ગોળ, આમળાં અને હરડે એ દરેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ અને બાર તોલા લોહાનું કીટું (મંદૂર), એટલાને મધમાં તથા ઘીમાં કાલવી તેમાંથી ભોજનના આરંભમાં, મધ્યમાં તથા અંતે એક એક તોલો ખાવું, તે મહા-દારુણ અન્નદ્રવશૂદ્ધ, પરિણામશૂદ્ધ અને અગ્નિપિત્તને મટાડે છે. (આ ઉપાય 'શુક્ર-મંદૂર' નામે ચોળખાથ છે.) ૮૪, ૮૫

અથ શૂલરોગેપ્રધ્યાન્યાહ-

દ્યાયામં મૈથુનં મયં લવણ કટુકં રસમ્ ।
વેગરોઘ શુચ ક્રોધ વૈકલ્ય શૂલગંડસ્પજેત્ ॥૮૬॥
અન્વય-શૂલગન્ધ વ્યાયામ મૈથુન મય લવણ કટુક રસં વેગરોઘ શુચ ક્રોધ વૈકલ્ય ત્યજેત્ ॥

શૂલવાળા માણસે કસરત, મૈથુન, મધ, લવણ, તીખો રસ, વિષા આદિના વેગનાં રોકાણ, શોક, ક્રોધ અને માનસિક અસ્વસ્થતાનો ત્યાગ કરવો. ૮૬
શૂલને અધિકાર સમાપ્ત

+ ગુદાદિયુક્ત મળ્દ-ગુડમળ્દ-ગોળ વગેરેથી યુક્ત લોહાનું કિટું શુક્રમંદૂર કરેવાય છે.

અથોદાવર્તનાહાધિકારઃ ।

૩૧ : ઉદાવર્ત* તથા આનાહનો
અધિકાર

અથ ઉદાવર્તસ્ય વિપ્રકૃત્તનિદાનમાહ—

ઉદાવર્તનું દૂરતું નિદાન

વાતવિષ્મૂત્રજૂઝ્માશ્વસનોદ્વારાશ્વમીન્દ્રિયૈઃ ।

શ્વત્તૃણાન્દ્રિયાસનિદ્રાણાં ધૃત્યોદાવર્તસમ્ભવઃ ॥૧॥

અન્વયઃ—વાત-વિષ્-મૂત્ર-જૂઝ્મા-અશ્વ-શ્વ-ઉદ-
ગાર-શ્વમિન્દ્રિયૈઃ ક્ષુપ્ત-તૃણા-ઉદ્ગ્રાસ-નિદ્રાણાં ધૃત્વા
ઉદાવર્ત-સમ્ભવઃ ॥

અપાનવાયુનો, વિદ્યાનો, મૂત્રનો, બગાસા-
નો, આંસુનો, છીંકનો, ઓડકારનો, ઊલટીનો,
વીંધનો, બૂખનો, તરસનો, જીંઘા શ્વાસનો
અને નિદ્રાનો વેગ રોકવાથી ઉદાવર્તની
ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧

ટીકા—ઈન્દ્રિયમત્ર=શુક્લમ્ । અત્ર તૃતીયા સદ્ધાર્પા,
ધૃત્વા=રેગવિધાત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથોદાવર્તસ્ય સામાન્યલક્ષણમાહ—

ઉદાવર્તનું સામાન્ય લક્ષણ

યત્રોર્ધ્વે જાયતે ઘાયોરવર્તઃ સ ચિચિસ્ત્રકૈઃ ।
ઉદાવર્ત ઇતિ પ્રોકો વ્યાચિસ્ત્રાનિલઃ પ્રમુઃ ॥૨॥

અન્વયઃ—યત્ર ઘાયોઃ આવર્તઃ કર્ષ્ય જાયતે, સઃ
ચિચિસ્ત્રકૈઃ ઉદાવર્તઃ વ્યાધિઃ પ્રોકઃ, તત્ર અનિલઃ
પ્રમુઃ (મવતિ) ॥

જે રોગમાં વાયુનું ભ્રમણું જીંઘે થાય
છે, તે રોગને વૈદ્યો ‘ઉદાવર્ત’ કહે છે. એ
રોગમાં વાયુ પ્રભુ-મુખ્ય કારણ હોય છે. ૨
ટીકા—આવર્ત=પ્રમઃ ॥

* ઉત્-કર્ષ્ય આવર્તઃ—વાયોર્ધ્વમણં યસ્મિન્ સ
ઉદાવર્તઃ—જે રોગમાં વાયુનું ભ્રમણું જીંઘે થાય છે,
તે રોગ ઉદાવર્ત કહેવાય છે. આ રોગમાં પશુ
ઉપર કહેલા યજ્ઞરોગની પેઠે વાયુજ મુખ્ય હોય
છે, તેથી એ યજ્ઞરોગના અધિકાર સાથે સંકળાયેલો
આ ઉદાવર્તરોગનો અધિકાર તેના પછી લાગેલો
સખે છે.

‘આનાહ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હવે પછીના
તેના લક્ષણ પર અપાઈ છે, તે ત્યાં જોવી.

તત્ત્વેનામિષાતમિશ્રાનમુદાવર્તનાં ક્રમેણ વિશિષ્ટાનિ
લક્ષણાન્યાહઃ; તત્રાપાનવાતનિરોધજસ્યોદાવર્તસ્ય લક્ષણમાહ—

બુદ્ધ બુદ્ધ વેગને રોકવાથી થતા

બુદ્ધ બુદ્ધ ઉદાવર્તોનાં વિશેષ લક્ષણોઃ

અપાનવાયુને રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ
વાતમૂત્રપુરીપાણાં સજ્જો ધ્માનં ક્રમો રજા ।

જઠરે વાતજાઘ્રાન્યે રોગાઃ સ્યુર્વાતનિગ્રહાત્ ॥૩॥

અન્વયઃ—વાતનિગ્રહાત્ વાતમૂત્રપુરીપાણાં સજ્જઃ ધ્માન
ક્રમઃ જઠરે રજા ચ અન્યે અપિ વાતજાઃ રોગાઃ સ્યુઃ ॥

અપાનવાયુ રોકવાથી વાયુની, મૂત્રની
તથા વિદ્યાની અટકાયત, પેટનો આક્રુદો,
મહેનત કયાં વગર થાક, પેટમાં પીડા અને
ખીજ પશુ-સોયો ભોંક્યા જેવી પેટમાં વેદના,
શૂળ તથા ગોળો વગેરે-વાયુસંબંધી રોગો
થાય છે. ૩

ટીકા—સજ્જઃ=અપ્રવૃત્તિઃ, ધ્માનમ્=આધ્માનમ્, ક્રમઃ=
અનાયાસપ્રમઃ, રજા=જઠરે, અન્યે=તોદશલગુલ્માદયઃ ॥
(આ રીકાનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

પુરીપનિરોધજમાહ—

વિદ્યાનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ
આટોપશૂલો પરિકર્તિકા ચ, સજ્જઃ પુરીપસ્ય
તયોર્ધ્વવાતઃ । પુરીપમાસ્યાદયથા નિરેતિ, પુરીપ-
વેગોઽભિહતે નરસ્ય ॥૪॥

અન્વયઃ—પુરીપવેગે અભિહતે આટોપ-શૂલો, પરિ-
કર્તિકા, પુરીપસ્ય સજ્જઃ, તથા કર્ષ્યવાતઃ, અથવા નરસ્ય
આસ્યાત્ પુરીપ નિરેતિ ॥

વિદ્યાનો વેગ રોકવાથી પેટમાં પીડાવાળો
ગડગડાટ, પકવાશયમાં શૂલ, શુદ્ધામાં વાદ,
વિદ્યાની અટકાયત અને ઓડકાર આવે અથવા
મોઢામાંથી વિદ્યા પશુ બહાર નીકળે છે. ૪

ટીકા—પુરીપવેગે ધારિતે સતિ, આટોપ=સજ્જઃ ગુહઃ
ગુહાસજ્જઃ; શૂલમિતિ=પકાશયે, પરિકર્તિકા=ગુદે કર્તન-
વત્ પીડા, કર્ષ્યવાતઃ=ઉદ્ગ્રાતઃ ॥ અર્થ ઉપર છે.

મૂત્રનિપ્રહજમાહ—

મૂત્રનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ
વસ્ત્રિમેદનયોઃ શૂલં મૂત્રકચ્છં શિરોરજા ।

વિનામો વચ્છક્ષણાનાહઃ ક્યાલ્લિદ્ધ મૂત્રનિપ્રદે ॥૫॥

અન્વયઃ—મૂત્રનિપ્રદે વસ્ત્રિમેદનયોઃ શૂલં, મૂત્રકચ્છં,
શિરોરજા, વિનામઃ, વચ્છક્ષણ-આનાહઃ (પત્તદ)
લિદ્ધં સ્યાત્ ॥

મૂત્રનો વેગ રોકવાથી મૂત્રાશયમાં તથા ત્રિંગમાં શૂન્ર, મૂત્રકૃત્તરોગ, માથામાં પીડા, પીડાથી શરીરનું નમી જવું અને સાથળોના સાંધાઓમાં બળે ખેંચાણ થતું હોય તેવી પીડા થાય છે. ૫

ટીકા-વિનામઃ=અથવા વપુષો નમનમ્, વહ્નના-માહઃ=વહ્નસ્યોરાકર્ષણવદ્ વ્યથા । અર્થ ઉપર છે.

અથ જન્માવરોધજમાહ-

ખગાસાંનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાપર્તનું લક્ષણ મન્યાગલસ્તમ્પ્રશિરોવિકારા, જન્મોપઘાતાત્ પથનામ્પ્રકાઃ સ્યુઃ । તથા ડક્ષિનાસાવદનામયાથ, મવન્તિ તીવ્રાઃ સહ કર્ણરોગઃ ॥ ૬ ॥

અન્યઃ-જન્મા-ઉપપાતાત્ મન્યાગલ-સ્તમ્પ્ર-શિરો વિકારાઃ પવનામ્પ્રકાઃ સ્યુઃ, તથા તીવ્રાઃ બલિ-નાસા-વદન-આમયાઃ ચ કર્ણરોગેઃ સહ મવન્તિ ॥

ખગાસાંનો વેગ રોકવાથી મન્યા નાડીનું તથા ગળાનું અડાઈ જવું અને માથામાં વિકાર થવારૂપ પવન સંબંધી રોગો થાય છે; તેમ જ આંખના, નાકના તથા મોઢાના તીવ્ર રોગો અને કાનના રોગો પણ સાથે થાય છે. ૬

અથાધુનિરોધજમાહ-

આંસુનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાપર્તનું લક્ષણ આનન્દજં ઘાડ્યય શોકજં વા, નેત્રોદર્કં પ્રાત્તમમુચ્ચતો હિ । શિરોગુરુત્વં નયનામયાથ, મવન્તિ તીવ્રાઃ સહ પીનસેન । ૭ ॥

અન્યઃ-આનન્દજમ્ અથવા શોકજ વા અપિ પ્રાત્ત નેત્રોદર્કમ્ અમુચતઃ હિ શિરોગુરુત્વં ચ તીવ્રાઃ નયન-આમયાઃ પીનસેન સહ મવન્તિ ॥

આનંદથી અથવા શોકથી પણ આવેલાં આંસુનો વેગ રોકવાથી માથામાં ભારેપણું તથા આંખોના તીવ્ર રોગો સળેખમની સાથે થાય છે. ૭

દિક્કાનિરોધજમાહ-

છીંકનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાપર્તનું લક્ષણ મન્યાસ્તમ્પ્રઃ શિરઃશૂલમર્દિનાર્ધવમેદકી ।

હિન્દ્રિયાણાં દૌર્બલ્યં ક્ષયોઃ સ્યાદિધારણાત્ ॥ ૮ ॥

અન્યઃ-ક્ષયોઃ વિધારણાત્ મન્યાસ્તમ્પ્રઃ શિરઃ-શૂલમ્, અર્દિત-અર્ધ-અવમેદકી ચ હિન્દ્રિયાણાં દૌર્બલ્ય સ્યાત્ ॥

છીંકનો વેગ રોકવાથી ગળાંની નાડીનું અડાઈ જવું, માથામાં શૂન્ર, અર્દિત (અડધિયો

વાયુ), અધુન માધુન બળે ચીરાઈ જતું હોય એવી પીડા અને ઇન્દ્રિયોની નબળાઈ થાય છે.

અથોદારનિરોધજમાહ-

ઓડકારનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાપર્તનું લક્ષણ-

કળ્પાસ્પર્ણત્વમ્પ્રતીવ તોદઃ, કુજઞ ઘાયો-રથવાડમ્પ્રવૃત્તિઃ । ઉદારવેગેડમિહતે મવન્તિ, જન્તોધિકારાઃ પવનપ્રસૂતાઃ ॥ ૯ ॥

અન્યઃ-ઉદારાવેગે અમિહતે જન્તોઃ કળ્પ-આસ્પર્ણત્વમ્, અતીવ તોદઃ, ચ કુજઞ ઘાયોઃ અપ્રવૃત્તિઃ-(હમે) પવનપ્રસૂતાઃ વિકારાઃ મવન્તિ ॥

ઓડકારનો વેગ રોકવાથી ગળું તથા મોઢું બળે કાળિયાથી ભરાઈ રહ્યાં હોય એવા થઈ બંધ છે, હૃદયમાં તથા આમાશયમાં સોયો સોંકાયા જેવી પીડા થાય છે, પેટમાં પવનના અરપથ અવાજ થાય છે અથવા શ્વાસ આદિ રોકાવાને લીધે પવનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને બીજા હેડકી આદિ પવનસંબંધી વિકારો પણ થાય છે. ૯

ટીકા-કળ્પાસ્પર્ણત્વં-કલ્પેનેવ તોદઃ-હયામાશયે ચ, કુજઞઃ=અન્યકશબ્દઃ । ઉદરે વાયોરપ્રવૃત્તિઃ, ઉચ્છ્વાસાદિ-નિરોધાત્ ॥ પવનપ્રસૂતાઃ=વનનાજાતાઃ, વિકારાઃ=દિક્કાદયઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ વમનનિરોધજમાહ-

ઉલટીનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાપર્તનું લક્ષણ કળ્પકોઠારુચિવ્યક્તશોથપાણ્ડ્યામયજ્વરાઃ ।

કુષ્ઠહૃલ્લાસસીર્ષાંશ્લિન્નિપ્રહજા ગદાઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્યઃ-શ્લિન્નિપ્રહજાઃ કળ્પ-કોઠ-અરુચિ-વ્યક્ત-શોથ-પાણ્ડુ-આમય-જ્વરાઃ, કુષ્ઠ-હૃલ્લાસ-સીર્ષાઃ ગદાઃ (સ્યુઃ) ॥

ઉલટીનો વેગ રોકવાથી અળ, પ્રામઠાં, અરુચિ, વ્યંગ, સોજો, પાંડુરોગ, તાવ, કાઠ, મોળ અને વીસર્પ-રતવા વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦

અથ શુક્રતિરોધજમાહ-

વીર્યનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાપર્તનું લક્ષણ

મૂઠાશયે ચૈ ગુદમુષ્કયોશ્ચ, શોથો રુજા મૂત્રવિનિગ્રહઃ । ગુરુશ્મરી તત્ત્વવળં મવેચ,

x કોષ્ઠ અને મહેનતથી ટ્રાપેલો વાયુ, પિત્ત સાથે ભળી મોં ઉપર આવી ત્યાં વેદનારહિત, પાતળું અને વાદળી રંગનું મંડળ ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું નામ 'વ્યંગ'.

તે તે વિકારા વિહતે તુ શુક્ર ॥ ૧૧ ॥

અન્યયઃ-શુક્રે તુ વિહત મૂત્રાશયે વૈ ગુદ-મુશ્કયોઃ
ચ શોયઃ ક્ષ્મા ચ મૂત્રવિનિગ્રહેઃ શુક્ર-અદમરી તત્ત્વવળં
ચ ભવેત્, તે તે વિકારાઃ (સ્તુઃ) ॥

વીર્યનો વેગ રોકવાથી મૂત્રાશયમાં, શુદ્ધામાં
તથા વૃષણે પર સોબ અને પીડા, મૂત્રનું અટ
કવું, વીર્યની પથરી, વીર્યનો સ્ત્રાવ અને ણીજા
પણ 'વાતકુંડલિકા' વગેરે વિકારો થાય છે. ૧૧

ટીકા-તત્ત્વવળં=શુક્રલાવ, તે તે વિકારાઃ=વાત
કુંડલિકાદયઃ । (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અથ સ્ત્રાવિષાતજમાહ-
ભૂખનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ
તન્દ્રાડક્ષમર્દાવરુચિઃ શ્રમશ્ચ, સ્ત્રાવિષાતતાત્
કુદાતા ચ દષ્ટે ॥ ૧૨ ॥

અન્યયઃ-સ્ત્રાવિષાતતાત્ તન્દ્રા-અક્ષમર્દો, અરુચિઃ
ચ શ્રમઃ ચ દષ્ટેઃ કુદાતા (સ્વાત્) ॥

ભૂખનો વેગ રોકવાથી તન્દ્રા-ઊંઘ જેવું
ધેન, અંગેનું ભાંગવું, અરુચિ, શ્રમ અને
દષ્ટિની નખખાઈ થાય છે. ૧૨

અથ તૃપાવિષાતજમાહ-
તરસનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ
કઠાસ્યશોયઃ (ધઃ) શ્રવણાવરોધસ્તૃપ્ત્યા-
વિષાતાદુદયે વ્યથા ચ ॥ ૧૩ ॥

અન્યયઃ-તૃપ્ત્યાવિષાતતાત્ કઠ-આસ્ત્રશોયઃ (ધઃ)
શ્રવણાવરોધઃ હૃદયે ચ વ્યથા (ભવેત્) ॥

તરસનો વેગ રોકવાથી બળામાં તથા
મોઢામાં સોજો અથવા શોષ, સાંભળવાનું અટ-
કવું અને હૃદયમાં પીડા થાય છે. ૧૩

અથ શ્વાસવિરોધજમાહ-
શ્વાસ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ
ધ્વાન્તસ્ય નિઃશ્વાસવિનિગ્રહેણ હૃદયોગમોહાવ-
ચવાપિ ગુલ્મઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્યયઃ-ધ્વાન્તસ્ય નિઃશ્વાસવિનિગ્રહેણ હૃદયોગ-મોહો
શ્વવા ગુલ્મઃ અપિ (ભવેત્) ॥

થાકેલો માણસ શ્વાસનો વેગ રોકે, તેથી
હૃદયનો રોગ, મોહ અને ગોળો પણ
થાય છે. ૧૪

અથ નિદ્રાવિષાતજમાહ-
નિદ્રાનો વેગ રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનું લક્ષણ
જૃમ્માડક્ષમર્દાર્શિશરોડતિજાત્યં, નિદ્રાવિષા-
તાદયવાર્ષપ તન્દ્રા ॥ ૧૫ ॥

અન્યયઃ-નિદ્રાવિષાતતાત્ જૃમ્મા-અક્ષમર્દ-અક્ષિ-

શિસ્-અતિજાડયં અથવા તન્દ્રા અપિ (સ્વાત્) ॥

નિદ્રાનો વેગ રોકવાથી બળામાં આવે,
અંગે ભાંગે; માથામાં, ગાત્રોમાં તથા નેત્રોમાં
ભારેપણું થાય અને નિદ્રા જેવું ઘેન પણ
થાય છે. ૧૫

ટીકા-અતિજાડયં=ગૌરવમ્, 'શિરોગાત્રાક્ષિગૌરવમ્'
इति तन्त्रान्तरे पाठान् ॥

વેગાવરોધજમુદાવર્તમભિધાય રક્ષાદિકુપિતવાતોત્પન્નો-
દાન્તસ્ય નિદાનસપ્રાપ્તિર્પૂર્વકલક્ષણમાહ-વેગોને રોકવાથી
થતા ઉદાવર્તનાં લક્ષણો કહીને હવે રક્ષ આદિ
પદાર્થોથી કેપેલા વાયુથી થતા ઉદાવર્તનાં નિદાન,
સપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ કહે છે :

વાયુના કેપથી થતા ઉદાવર્તનાં લક્ષણ
વાયુઃ કોપ્રાનુગો રક્ષેઃ કપાયકટુતિક્તકૈઃ ।
મોજનૈઃ કુપિતઃ સઘ ઉદાવર્તે કરોતિ ચ ॥ ૧૬ ॥
ઘાતમૂત્રપુરીયાશ્રુકમમેવોવહાનિ ચૈ ।
સ્ત્રોનાંમ્યુદાવર્તયતિ પુરીયં ન પ્રવર્તયેત્ ॥ ૧૭ ॥
તતો હૃદસ્તિશૂલાત્તં હૃદાસારતિપીડિતઃ ।
ધાનમૂત્રપુરીયાણિ કુચ્છેણ લભતે નરઃ ॥ ૧૮ ॥
શ્વાસકાસપ્રતિરપાયદાહમોહતૃપાજ્વરાન્ ।
વમિહિક્ષાશિરોરોગ-મનઃશ્રવણવિભ્રમાન્ ।
વહૂનન્યાંશ્ચ લભતે વિકારાન્ વાતકોપજાન્ ॥ ૧૯ ॥

અન્યયઃ-રક્ષેઃ કપાય-કટુ-તિક્તકૈઃ મોજનૈઃ કુપિતઃ
કોપ્ર-અનુગા વાયુઃ સઘઃ ઉદાવર્તે કરોતિ, ચ વાત-
મૂત્ર-પુરીય-અશ્રુ-કફ-મેવોવહાનિ ક્ષોતાસિ ઉદાવર્ત-
યતિ, પુરીય ન પ્રવર્તયેત્, તતઃ નરઃ હૃદ-વસ્તિ-શૂલ-
ભાર્તઃ હૃદાવ-અગતિપીડિતઃ કુચ્છેણ વાત-મૂત્ર-પુરી-
યાણિ લભતે, શ્વાસ-કાસ-પ્રતિશ્વાય-દાહ-મોહ-તૃપા-
જ્વરાન્, વમિ-હિક્ષા-શિરોરોગ-મનઃ-શ્રવણ-વિભ્રમાન્ ચ ।
અન્યાન્ વાતકોપજાન્ વહૂન્ વિકારાન્ લભતે ॥

લૂખાં, તૂરાં. વીખાં અને કડવાં લોખ-
નોથી કેપેલા કેઠામાં રહેલો વાયુ તરત ઉદા-
વર્તને કરે છે. એ વાયુ જાંચે જાંચે બમીને
પોતાને, મૂત્રને, વિષાને, આંસુને, કંકને તથા
મેદને અલાવનારાં સ્ત્રોતોને રોકી દે છે અને
વિષા વગેરેની ગતિ અવળી કરે છે, પણ તેઓને
નીચે ઉતારતો નથી, તેથી માણસ હૃદય તથા
મૂત્રાશયનાં શુદ્ધથી પીડાય છે; મોળ તથા
જેએનીથી જેએને અને છે; તેનો અધેવાયુ,
મૂત્ર અને વિષા માંડ માંડ ઘણી મુશ્કેલીએ
ઊતરે છે; આવા ઉદાવર્તવાળો માણસ શ્વાસ,

ઉપરસ, સળેખમ, દાહ, મોહ, તરશ, તાપ, ઊલટી, હેડકી, માથાના રોગો, દોરીમા સર્પની બ્રાતિ જેવી મનની ભ્રમણા, સાલળવામા પણ ભ્રમણા-ફેરફાર અને ખીજ પણ વાયુના કોપથી થતા ઘણા વિકારો પામે છે ૧૬-૧૯

દીક્ષા-ઉદાવર્તયતિ=વાયુર્ધ્વપ્રમેણેવ વાતાદિવહાનિ છોતાસિ નિશ્વદ્ધિ નતુ વિહાદીનુ અપો ગમયતિ, મનો-વિશ્રમ =રજો સર્વજ્ઞાનમ્, ધ્રુવણવિશ્રમ =અન્યથાધ્રુવણમ્ ॥ (આ દીકાનો અર્થ ઉપર લેવાયો છે)

અયાસાખ્યસ્યોદાવર્તસ્વ લક્ષણમાહ-

અમાધ્ય ઉદાવર્તનું લક્ષણ

તુળ્લાન્નચરિપરિહ્વિપું ક્ષીણ શૂલેકપટ્ટનમ્ ।

શકૃત્તમ તં મતિમાનુદાવર્તનમુચ્ચજેત્ ॥ ૨૦ ॥

અન્ય-તુળા-ચરિ-પરિહ્વિ-ક્ષણ શૂલે-કપ-પટ્ટ-નમ્-
દુતં શકૃદ વમન્તમ્ ઉદાવર્તિન મતિમાનુ ઉચ્ચજેત ॥

તરશ તથા ઊલટીથી ડુંખ પામતા, ક્ષીણ થયેલા, શૂલેથી પીડાયેલા અને વિદ્યાને ઓકતા ઉદાવર્તના રોગીનેા બુદ્ધિમાન વેદે ત્યાગ કરવો-તેની ચિકિત્સા જ કરવી નહિ. ૨૦

દીક્ષા-પરિહ્વિ-રેશસયુક્તમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અયાનાહસ્ય સામાન્યલક્ષણમાહ-

આનાહનું સામાન્ય લક્ષણ

આમં શકૃત્ત નિચિતં ક્રમેણ, મૂયો વિષદં વિગુણાનિલેન । પ્રવર્તમાન ન યથાસ્વમેન, વિકાર-માનાહમુદાહરન્તિ ॥ ૨૧ ॥

અન્ય-આમ શકૃદ વા ક્રમેણ નિચિત, મૂય વિગુણ-અનિલેન વિષદ યથાસ્ત્ર ન પ્રવર્તમાનમ્-એન વિકાર (વેદાઃ) આનાહમ્ ઉદાહરન્તિ ॥

આહારનેા નહિ પાકેલા રસ અથવા વિદ્યા અનુક્રમે સચય પામી, તેમજ દુષ્ટ વાયુથી બંધાઈ ને કે વ્યાયામથી સુકાઈને પહેલાની પેઠે પ્રવૃત્તિ ન કરે-ઊતરે નહિ, એ વિકારને વેદો આનાહ × કહે છે ૨૧

× આ સમન્તાદ નક્ષત્રે-ગ્ણ્યતે આમ શકૃદ વા ક્રમેણ નિચિત દુષ્ટવાયુના શોષિતમસ્મિન્નિતિ-આનાહ, આદર્શકાદ ગદ્ધ વન્ધને દ્યસ્માદ આધારે ધન્-જેમા આમ કે વિદ્યા દુષ્ટ વાયુને લીધે યોપાસથી બંધાઈ તથા સુકાઈ જાય છે, તે રોગ આનાહ અથવા આહારે કહેવાય છે; આમા પણ ઉપરના ઉદાવર્તની પેઠે વાયુ જ મુખ્ય બનેલો હોય છે, તેથી જ ઉદાવર્ત પછી તરત આનાહનું લક્ષણ અહીં કહે છે

દીક્ષા-આમ=અપક્વમાહારસામ્, શકૃત=પુરીપ, વા, ક્રમેણ નિચિત=સચિતમ્, મૂયો વિગુણાનિલેન=દુષ્ટવાયુના, વિષદ=ધ્યાયામશોષિત વા, યથાસ્ત્ર=પૂર્વવદપ્રવર્તમાનમ્, એન=નિકારમ્, આનાહમાહ ॥ (અર્થ ઉપર છે)

તત્રામજમાનાહમાહ-

આહારના નહિ પાકેલા રસથી થતા

૨૨-આનાહનું લક્ષણ

તસ્મિન્ મનન્યામસમુદ્ભવે તુ, તુળ્યાપ્રતિ-શ્યાયશિરોવિદાહાઃ । આમાશયે શૂલમયો મુક્ત્વં, હૃત્સ્તમ્મ ઉદ્ધારવિવાતનશ્ચ ॥ ૨૨ ॥

અન્ય-આમસમુદ્ભવે તુ તસ્મિન્ તુળ્યા-પ્રતિ-શ્યાય-શિરો-વિદાહાઃ મવન્તિ, આમાશયે શૂલમ્, મયો મુક્ત્વં, હૃત્સ્તમ્મ ન ઉદ્ધારવિવાતન (મવન્તિ) ॥

આહારના નહિ પાકેલા રસથી ને આનાહ થાય તો તરશ, સળેખમ, માથામા બળતરા, આમાશયમા શૂલ, (શરીરનું) બારેપણ, સજડપણ, હુદયનું અને ઓડકાર બધ થવા, એટલા ચિહ્નો થાય છે. ૨૨

દીક્ષા-વિવાતનમ્=અપ્રવૃત્તિ. ॥ (અર્થ ઉપર છે)

શકૃતસચયજમાહ-

વિદ્યાના સંચયથી થતા આનાહનું લક્ષણ

સ્તમ્મ* કટીશ્ઠપુરીપમૂત્રે, શૂલોડય મૂર્છા શકૃતો યમિષ્ઠ । શ્યાસશ્ચ પકાશયજે મવન્તિ, તથાલસોકાનિ ચ લક્ષણાનિ ॥ ૨૩ ॥

અન્ય-પકાશયજે ન કટી-શ્ઠ-પુરીપમૂત્રે સ્તમ્મ અથ શૂલઃ મૂર્છા, ચ શકૃત વમિ. શ્વાસ તથા અલસ-ઉક્કાનિ ચ લક્ષણાનિ મવન્તિ ॥

(પકાશયમા) વિદ્યાના સંચયથી આનાહ ને થાય, તો કંઠ તથા વાસે અર્ધાઈ જાય, વિદ્યા તથા મૂત્ર એટકી જાય; શૂલ, મૂછો, વિદ્યાની ઊલટી, શ્વાસ અને અલસક નામના કોલેરામા થતા લક્ષણો-પેટનું ચડવું તથા વાયુને વિવાત-અપાનવાયુનું અટકણ વગેરે થાય છે. ૨૩

દીક્ષા-પકાશયજે=શકૃતસચયજે, આનાહે । 'સ્તમ્મ'-શબ્દ. કટિશ્ઠપુરો સ્તમ્બતાવાત્તી પુરીપમૂત્રયોરપ્રવૃત્તિવાત્તી ચ । અલસોક્કાનિ ચ લક્ષણાનિ=આધ્માનવાતવિવાતાદીનિ ॥

(આ દીકાનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

તત્રોદાવર્તનાં ચિકિત્સામાહ-

ઉદાવર્તની ચિકિત્સા

અયોવાતનિરોધોયે ઉદાવર્તે હિતં મતમ્ ।
ઘ્રેહપાનં તથા સ્વેદો ચતિર્થસ્તિહિતો મતઃ ॥ ૨૪

વિઢવિવારાસમુદ્યે તુ વિઢમેયન્નં તથોપધમ્ ।
યત્ત્યપ્પહાવગાદાધ સ્વેદો વસ્તિહિતો મતઃ ॥૨૫

અન્યઃ-અપોગત-નિરોધ-હત્યે ઉદાવર્તે સ્નેહપાને
હિન્નં મતઃ, તથા સ્વેદઃ વસ્તિઃ હિતઃ મતઃ, વિઢ-વિષાત-
મનુદ્યે ॥ વિઢ-મેદિ-અપ્ર તથા ઔપધ વર્તિ-અન્યજ-
અવગાદાઃ ચ સ્વેદઃ વસ્તિઃ હિતઃ મતઃ ॥

૧ અપાનવાયુનો વેગ રોકવાથી ઉદાવર્ત
થયેલ હોય તો સ્નેહપાન, થેક કરવા આદિ
સ્વેદન, શુદ્ધામાં વાટ ખોસવી અને ખરિત
૨ આપવી હિતકારી મનાય છે. વિદ્વાનો વેગ
રોકવાથી ઉદાવર્ત થયેલ હોય તો ઝાડો
લગાડનારું અન્ન, ઝાડો ઉતારનારું ઔપધ,
શુદ્ધામાં વાટ ખોસવી, માલિશ, અવગાહન,
સ્વેદન તથા ખરિત હિતકારી મનાય છે.

દીકા-વર્તિ = વસ્તિઃ ॥

મૂત્રાવરોધજનિતે ક્ષીરપારિવર્ત્તો વિવેત્ ।
દુઃસ્પર્શસ્વરસં ચાપિ કયાયં કકુમસ્વ ચ ॥૨૬
પર્માર્ચીજં તોયેન વિવેદ્વા લવણીરુનમ્ ।
લિતામિન્નુરસં ક્ષીરં દ્રાક્ષાં યષ્ઠીમથાપિ ચા ॥
સર્વથેન પ્રયુજ્ઞીય મૂત્રરુદ્ધાદમરીચિધિમ્ ॥૨૭ ॥

અન્યઃ-મૂત્ર અવરોધ જનિતે ક્ષીર-પારિવર્ત્તો વિવેત્,
વા દુઃસ્પર્શસ્વરસં ચ કકુમસ્વ કયાયમ્ અપિ (વિવેત્) ॥
વા પર્માર્ચીજ લવણીરુન તોયેન વિવેત્, લિતામ્ દક્ષ-
રસ ક્ષીર દ્રાક્ષામ્ અથવા યષ્ઠીમ્ અપિ વિવેત્, સર્વથા
એવ મૂત્રરુદ્ધ-અદમરીચિધિ પ્રયુજ્ઞીત ॥

પ્રયોજયેત્, અન્યાન્ અપિ સમીરણદ્વારે વિધીન્
પ્રયુજ્ઞીત ॥

૪ અગાસાનો વેગ રોકવાથી ઉદાવર્ત થયેલ
હોય તો સ્નેહન અથવા સ્વેદનની ક્રિયા
કરવી અને વાયુને હરનારા ખીજા ઉપાયો
પણ કરવા. ૨૮

નૈવ્રત્નીસવરોચોયે મુજ્જેદાપિ દશોર્જલમ્ ।
સ્વપ્યાત્ સુચેન તસ્યાગ્રે કથયેચ્ચ કથાઃ પ્રિયાઃ ॥

અન્યઃ-નૈવ્રત્નીર-અવરોધ-હત્યે વા દશાઃ જન
મુજેત્, અપિ વા મુચેન સ્વપ્યાત્, તસ્ય અગ્રે ચ પ્રિયાઃ
કથાઃ કથયેત્ ॥

૫ આંસુનો વેગ રોકવાથી ઉદાવર્ત થયેલ
હોય તો સારી પેઠે રાઈને આંસુ પાડવાં,
સુખેથી સૂઈ રહેવું અને ખીજાં માખેનોએ
તેની પામે પ્રિય લાગે એવી વાતો કરવી. ૨૯
હિન્નવિષાતજે તીક્ષ્ણપ્રાણનસ્યાર્કદર્શનૈઃ ।

પ્રવર્તયેત્ ક્ષુન્નં સર્કં સોહસ્વેદો ચ શીલયેત્ ॥૩૦

અન્યઃ-હિન્ન-વિષાતજે તીક્ષ્ણ-પ્રાણ-નસ્ય-અર્ક-
દર્શનઃ સર્કં ક્ષુન્નં પ્રવર્તયેત્ સોહ-સ્વેદો ચ શીલયેત્ ॥

૬ છીંકનો વેગ રોકવાથી ઉદાવર્ત થયેલ
હોય તો મરી, રાઈ તથા સૂકા વગેરે તીક્ષ્ણ
પદાર્થો સૂંધી તેનું નસ્ય લઈને અને સૂંધની
સામે જોઈને પણ એકધારી છીંકો લાવવી
અને સ્નેહન તથા સ્વેદન એવું. ૩૦

દીકા-તીક્ષ્ણ=મરિચરાજિદિ ॥

વ્રણાનુષાઃ, શાલિઃ પયોનિદ્ધઃ ચ મેધુનમ્ હિતમ્ એવ ।
 ક્ષુદ્રિષાત-તમુદ્ભૂતે ક્ષિત્રવમ્ ઉર્ણં તથા લઘુ ક્યમ્
 અપ મધ્યં દિત્તં, ચત્ સુગન્ધિ પુર્ણં (તત્) સેવ્યમ્ ॥
 ૩ ઓડકારનો વેગ રોકવાથી ઉદાવર્ત થયેલ
 હોય તો સ્નેહવાળા પદાર્થોનું ધૂસ્રપાન કરવું.
 બિલટીનો વેગ રોકવાથી ઉદાવર્ત થયેલ
 હોય તો બિલટી તથા લંઘન કરવું હિતકારી
 છે. વીરનો વેગ રોકવાથી જેને ઉદાવર્ત
 થયેલ હોય તે પુરુષે દ્વધમાં ચોગણું પાણી
 નાખી તથા મૂત્રાશયને સ્વચ્છ કરનારા પદાર્થો
 નાખી સઘણું પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી
 ઉકાળી સારી પેઠે પીને ગ્રેમપાત્ર સ્ત્રીઓની
 સાથે રમવું. આ ઉદાવર્તવાળાને માલિશ,
 અવગાહન, મદિરાપાન, ફૂકડાનું માંસ, ચોખા,
 દ્વધ, નિરૂહણસ્તિ અને મેધુન હિતકારી છે.
 બૂખનો વેગ રોકવાથી ઉદાવર્ત થયેલ હોય
 તો સ્તિગ્ધ, ઊનું, હલકું, રચિકારક અને
 થોડું લોજન હિતકારી થાય છે. આ ઉદાવર્ત-
 વાળાએ મુગધી પુષ્પોતું પશુ સેવન કરવું.
 તુપાવિવાતસમ્ભૂતે ક્ષીતઃ સર્વો વિધિહિતઃ ।
 કર્પૂરશિશિરં સ્વસ્ત્યં પિવેત્તોયં શનૈઃ શનૈઃ ॥૩૬॥
 શ્રમે શ્વાસે હૃતો શસ્ત્રોં શ્રાન્તિર્માસરસોદનો ॥૩૭॥
 નિદ્રાવેગવિચાલોયે પિવેત્ ક્ષીરં સિતાયુતમ્ ।
 સંવાહનં સુશય્યાડત્ર હિતઃ સ્વપ્નઃ પ્રિયાઃ કયાઃ ॥૩૮॥
 અન્વયઃ-તુપાવિવાતસમ્ભૂતે ક્ષવઃ ક્ષીતઃ વિધિઃ હિતઃ,
 કર્પૂર-શિશિર સ્વસ્ત્યં તોયં શનૈઃ શનૈઃ પિવેત્ । શ્રમે
 શ્વાસે હૃતો શ્રાન્તિઃ, માંસરસ-ઓદનો શસ્ત્રોં નિદ્રા-
 વેગવિચાત-ઉચ્ચે સિતાયુત ક્ષીરં પિવેત્, અત્ર સંવાહનં
 સુશય્યા સ્વપ્નઃ હિતઃ, પ્રિયાઃ કયાઃ (હિતાઃ) ॥
 તરશનો વેગ રોકવાથી ઉદાવર્ત થયેલ
 હોય તો સઘળા શીતળ ઉપચારો હિતકારી
 થાય છે. બીમસેની ખરાસથી શીતળ કરેલું
 થોડું પાણી પશુ ધીરે ધીરે પીવું. પરિશ્રમથી
 થતા શ્વાસનો વેગ રોકવાથી ઉદાવર્ત થયેલ
 હોય તો પિસામો લેવો અને પછી માંસની સાથે
 સેવેકો ભાત હિતકારી થાય છે. નિદ્રાનો વેગ
 રોકવાથી ઉદાવર્ત થયેલ હોય તો સાંકર
 સહિત દ્વધ પીવું, પગચંપી કરાવવી, સારી
 શય્યામાં નિરાંતે સૂઈ રહેવું અને પ્રિય લાગે
 એવી વાતો હિતકારી થાય છે. ૩૬-૩૮

અથ ક્ષ્માદિકુપિતવાત પ્રવિત્તસ્યોદાવર્તસ્ય ચિકિત્સામાહ-
 રક્ષ આદિ પદાર્થોના લોજનથી કોપેલા
 વાયુને લીધે થતા ઉદાવર્તની ચિકિત્સા
 હિલ્ગુમાક્ષિકસિન્ધુત્વઃ પિષ્ટૌર્વર્તિં વિનિમિતામ્ ।
 ઘૃતાભ્યક્તં ગુદે ન્યસ્યેદુદાવર્તવિનાશિનીમ્ ॥૩૯॥
 અન્વયઃ-હિલ્ગુ-માક્ષિક-સિન્ધુ-ઉચ્ચેઃ પિષ્ટઃ વિનિ-
 મિતાં ઘૃત-અભ્યક્તમ્ ઉદાવર્તવિનાશિનીં વર્તિ ગુદે
 ન્યસ્યેત્ ॥

હિલ્ગ, મધ અને સૈંધવને સાથે વાટી
 તેની વાટ બનાવી ધીથી લીંબવીને શુદ્ધામાં
 રાખવી, એ ઉદાવર્તનો નાશ કરે છે. (આ
 ઉપાય 'ફલવર્ત' નામે ઓળખાય છે.) ૩૯

મીઠળ વગેરેની વાટ
 મદનં પિપ્પલી કુષ્ઠં વચા ગૌરાશ્ચ સર્પપાઃ ।
 ગુડક્ષીરસમાયુક્તા ફલવર્તિરિદ્ધોદિતા ॥ ૪૦ ॥
 અન્વયઃ-મદન પિપ્પલી કુષ્ઠ વચા ચ ગૌરાઃ સર્પપાઃ,
 ગુડ-ક્ષીરસમાયુક્તા ફલવર્તિઃ ઉદિતા ॥

મીઠળ, પીપર, કડુ, વજ અને ઘોળા
 સરસવને ગોળમાં તથા દ્વધમાં વાટી વાટ
 કરીને શુદ્ધામાં ખોસી રાખવી. આ ફલવર્તિ
 આ ઉદાવર્ત રોગ માટે ઠહી છે. ૪૦

નારાય ચૂર્ણ
 લ્પટપલં ત્રિવૃતાઽક્ષઃ, કૃષ્ણાકર્ષો દ્વયોક્ષ્ણમ્ ।
 પ્રાગ્ભોજનસ્ય મધુના, વિઢાલપદકંતરો લિહ્યાત્ ।
 પત્તદ્વાદાપુરીપે, દેયં વિઠ્ઠકદાવર્તે ।
 મધુરં નરપતિયોગ્યં, ચૂર્ણં નારાચકં નામ્ના ॥૪૧॥
 અન્વયઃ-લ્પટપલં, ત્રિવૃતા-ઁક્ષઃ, કૃષ્ણા-કર્ષઃ-
 દ્વયોઃ ચૂર્ણં વિઠાલપદકં ભોજનસ્ય પ્રાક્ નરઃ મધુના
 લિહ્યાત્, નાત્રા નારાચકમ્ એતત્ મધુરં નરપતિ-યોગ્ય
 ચૂર્ણં વિઠ્ઠઃ ઉદાવર્તે ગાદપુરીપે દેયમ્ ॥

આર તોલા ખાંડ, એક તોલા નસોતરનું
 ચૂર્ણ અને એક તોલા પીપરનું ચૂર્ણ એકઠાં
 કરી, જગ્યા પહેલાં તેમાંથી એક તોલા મધ
 સાથે ચાટવું. ઉદાવર્ત રોગમાં વિઠા ખૂબ
 ગંઠાર્થ ગર્થ હોય ત્યારે 'નારાચક' નામનું
 આ મીઠું ચૂર્ણ રાત્રીને ચોગ્ય ગણી વિદ્વાન
 વેદોએ રોગીને આપવું. ૪૧, ૪૨

+ ઉદાવર્તે ગાદપુરીપેદનાર્થે નારાચમદશં ચૂર્ણમ્-
 ઉદાવર્ત રોગમાં ખૂબ ગંઠાર્થ ગયેલી વિઠાને છટી
 પાડવા નારાય નામના લોખંડી બાણ જેવું કામ
 કરતું ચૂર્ણ-નારાચચૂર્ણ કહેવાય છે.

શુદ્ધાષ્ટક

સઘ્યોપવિપ્પલીમૂલં ત્રિવૃદ્ધન્તી ચ ચિત્રકમ્ ।
તત્તૂર્ણં ગુડસંમિશ્રં મક્ષયેત્ પ્રાતઃસ્થિતઃ ॥ ૪૩ ॥
પતદ્ગુડાષ્ટકં નાસ્ત્રા ચલવર્ણાન્નિવર્ધનમ્ ।
ઉદાવર્તગ્રીહગુલ્મશોથપાણ્ડુવામયાપહમ્ ॥ ૪૪ ॥

અન્વય:-સઘ્યોપવિપ્પલીમૂલં, ત્રિવૃદ્ધ, દન્તી ચ ચિત્રકમ્, તત્ તૂર્ણ ગુડ-સંમિશ્રં પ્રાતર ઉસ્થિતઃ (નરઃ) મક્ષયેત્, એતદ્ ગુડાષ્ટકં નાસ્ત્રા (તૂર્ણમ્) ચલ-વર્ણ-શ્નિ-વર્ધનમ્, ઉદાવર્ત-ગ્રીહ-ગુલ્મ-શોથ-પાણ્ડુ-આમય-અપહમ્ (અર્પિત) ॥

સૂંઠ, મરી, પીપર, પીપરીમૂળ, નસોતર, નેપાળો અને ચિત્રકતું ચૂર્ણ ગોળમાં મિશ્ર કરી સવારે ઊડીને માણસે ખાવું. આ શુદ્ધાષ્ટક નામતું ચૂર્ણ બળ, કાંતિ તથા અગ્નિને વધારનાર અને ઉદાવર્ત, બરફ, ગોળો, સોજો તથા પાંડુરોગનો નાશ કરનાર છે. ૪૩, ૪૪

શુદ્ધમૂલકાઘ વૃત્તઃ

મૂલકં શુષ્કમાર્દ્રં ચ વર્ષાભૂઃ પશ્ચમૂલકમ્ ।
કૃતમાલફલં ચાપ્તુ પક્ત્વા તેન પૃતં પચેત્ ॥
તત્પીતં શમયેત્ ક્ષિપ્રમુદાવર્તમગ્રેપતઃ ॥ ૪૫ ॥

અન્વય:-શુષ્ક-મૂલક ચ આર્દ્ર વર્ષાભૂઃ પશ્ચમૂલક કૃતમાલફલં ચ અપ્તુ પરત્વા તેન પૃતં પચેત્, તત્ પીત (સન્) ક્ષિપ્રમ્ ઉદાર્તમ્ અગ્રેપતઃ શમયેત્ ॥

સૂકા અથવા લીલા મૂળા, સાટોડી, ખૃદત્ પાંચમૂલ અને ગરમાળાનાં ફળને પાણીમાં બાફી તેથી ઘી પકાવવું; એ ઘીને પીધું હોય તો તરત જ ઉદાવર્તરોગને સંપૂર્ણ શાંત કરે છે. ૪૫

ટીકા-પશ્ચમૂલકમત્ર વૃદ્ધત્. (અર્થ ઉપર છે.)

અયાનાહસ્ય ચિકિત્સામાહ-

આનાહની ચિકિત્સા

તુલ્યકારણકાર્યત્વાદુદાવર્તહરીં ક્રિયામ્ ।
આનાહેષુ ચ કુર્વોત વિશેષશ્ચાભિષીયતે ॥ ૪૬ ॥

× ગુડયુક્ત-મઝાનાં સઘઃ-ગુડાશ્કમ્-ગોળ સહિત આઠ દ્રવ્યોનો સમુદાય શુદ્ધાષ્ટક કહેવાય છે.

÷ શુષ્ક મૂલકમ્ આર્દ્ર વેપાં તાનિ, શુષ્ક-મૂલક-માશાનિ, તૈઃ પક્તં પૃતં-શુષ્ક-મૂલક-આર્દ્ર-પૃતમ્ જેમાં સૂકા મૂળા મુખ્ય હોય છે, એવાં ઓસડિયાં-ધી પકવેલું ઘી, શુદ્ધમૂલકાઘ વૃત્ત કહેવાય છે.

ત્રિવૃત્તકૃષ્ણાહરીતસ્યો દ્વિચતુષ્પદ્ધમાગિકાઃ ।

ગુડેન તુલ્યા ગુટિકા હરન્ત્યાનાહમુલ્લયનમ્ ॥ ૪૭ ॥

અન્વય:-તુલ્યકારણકાર્યત્વાત્ ઉદાવર્તહરીં ક્રિયાં ચ આનાહેષુ કુર્વોત, વિશેષઃ ચ અભિષીયતે, ત્રિવૃદ્-કૃષ્ણા-હરીતસ્યઃ દ્વિ-ચતુષ્-પદ્ધમાગિકાઃ ગુડેન તુલ્યાઃ ગુટિકાઃ ઉલ્લયનમ્ આનાહ હરન્તિ ॥

ઉદાવર્તનાં અને આનાહનાં કારણો તથા કાર્યો સરખાં જ હોય છે, માટે આનાહમાં ઉદાવર્તની જ ચિકિત્સા કરવી; એ ઉપરાંત ખાસ આનાહ માટે જે વિશેષ ચિકિત્સા છે, તે કહેવાય છેઃ જે ભાગ નસોતર, ચાર લાગ પીપર અને પાંચ લાગ હરડે એટલાંનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણના જેટલા જ વજનના ગોળમાં તેને મિશ્ર કરી ગોળીઓ કરી ખાધી હોય તો તે ઉચ્ચ આનાહને પણ મટાડે છે. ૪૬, ૪૭

✓ ત્રિકટુકાઘ-વર્તિ

વર્તિત્રિકટુકસૈન્ધવ-સર્પપૃષ્ઠદૂધમકુષ્મન્દનફલૈઃ ।
મધુનિ ગુડે વાપર્જિવિહિતા સાઽદ્યુષ્ટસંમિતા વિશ્નૈઃ
વર્તિરિયં દષ્ટફલા, શનૈઃ પ્રણિહિતા ગુદે
વૃતાભ્યક્તા । આનાહમુદરજાર્તિ, શમયતિ જઠરં
તથા ગુલ્મમ્ ॥ ૪૯ ॥

અન્વય:-ત્રિકટુક-સૈન્ધવ-સર્પપૃષ્ઠ-દૂધ-મકુષ્મન્દન-ફલૈઃ મધુનિ વા ગુડે પદ્ધઃ વિહિતા સા અદ્યુષ્ટ-સંમિતા વર્તિઃ વૃત્ત-અભ્યક્તા શનૈઃ ગુદે પ્રણિહિતા આના-હમ્ ઉદરજ-આર્તિ જઠર તથા ગુલ્મ શમયતિ, દ્યમ વિશ્નૈઃ દષ્ટફલા ॥

સૂંઠ, મરી, પીપર, સૈંધવ, સરસવ, ધરના ધુમાડાની ધૂંસ, કઠં અને મીંઠળના ચૂર્ણને મધમાં અથવા ગોળમાં પકાવી તેની અંગૂઠા જેવડી વાટ બનાવી તેને ધીથી ખરડી-ને ધીરે ધીરે શુદ્ધામાં ખોસી રાખી હોય તો તે આનાહ, પેટની પીડા, પેટના રોગ તથા ગોળાનો નાશ કરે છે. વિદ્વાન લોકોએ આ વાટનું ફળ પ્રત્યક્ષ જોયું છે. ૪૮, ૪૯

ઉદાવર્ત તથા આનાહનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ ગુલ્મઅધિકારઃ ।

૩૨ : ગુલ્મનો અધિકાર*

તત્ર ગુલ્મસ્ય સન્નિવૃત્તિપ્રકારપૂર્વકં સામાન્ય-
લક્ષણમાહ-

ગુલ્મનાં પાસેનાં તથા દૂરનાં નિદાનો

અને સામાન્ય લક્ષણ

દુષ્ટ વાતાદયોઽત્યર્થે મિથ્યાહારવિહારતઃ ।

કુર્વન્તિ પચ્ચગા ગુલ્મં કોષ્ટાન્તર્ગ્નિયરૂપિણમ્ ॥૧॥

અન્યઃ-મિથ્યા-આહાર-વિહારતઃ અત્યર્થ દુષ્ટઃ
વાતાદયઃ કોષ્ટાન્તર પ્રતિયરૂપિણં પચ્ચગા ગુલ્મ કુર્વન્તિ ॥

અલ્પુષ્પ હોય-એટલે આંધેલું પચ્ચું ન
હોય છતાં જમવું વગેરે મિથ્યા આહારથી
અને ખળવાનની સાથે લડાઈ કરવી વગેરે
મિથ્યા વિહારથી ખૂબ જ અગડેલાં વાત, પિત્ત,
કફ અને રુધિર કોષ્ટામાં એટલે હૃદયથી માંડી
મૂત્રાશય સુધીના ભાગમાં હરકોઈ ઠેકાણે
ગોળી જેવા આકારની ગાંઠરૂપ પાંચ પ્રકારના
ગુલ્મને ઉત્પન્ન કરે છે. (તે વાયુથી, પિત્તથી,
કફથી, ત્રણે દોષોથી અને રુધિરથી થતો
ગુલ્મ પાંચ પ્રકારનો થાય છે; જો કે જખે
દોષોથી જે ગુલ્મ થાય છે તેઓને ઉમેરીએ
તો પાંચ કરતાં વધારે સંખ્યા પણ થાય, છતાં
પોતાની પાસેનાં નિદાનરૂપ વાતપિત્તાદિકથી
જ તે યુક્ત હોય છે, તેથી અર્થસૂની પેઠે
તેઓને પણ જુદા ગણ્યા નથી.) ૧

દૌષ્ઠ-દુષ્ટઃ-સ્વકાર્ણેમિથ્યાહારાપચ્ચગાદિભિઃ, મિથ્યા-
હારઃ=અધ્યસનાદિઃ, મિથ્યાવિહારઃ=વલ્લવદ્વિગ્રહાદિઃ, પચ્ચ-
ધેતિ-વાત-પિત્ત-કફ-સન્નિપાત-રક્તજાઃ, एवं પચ્ચ ।
દ્વન્દ્વજાસુ પ્રકૃતિસમવેતતાત્ પ્રયુગ્મ ન ગણ્યન્તે, અર્થોવત્ ।
કોષ્ટાન્તઃ-હૃદયાદિસપર્પન્તં કોષ્ટતત્ત્વ મધ્યે, કુત્રાપિ

* ગુલ્મો-વેષ્ટયતે-દુષ્ટવાતાદિવૃત્ત-વર્તુલકાર-પ્રતિ-
સ્પેગતિ ગુલ્મઃ, ગુલ્મ વેષ્ટ-બાહુલકાન્નમ્-કલયોર્લયમ્-
દુષ્ટ વાયુ વગેરેએ કરેલ ગોળાકાર ગોળી જેવી
ગાંઠરૂપે જે કોષ્ટાની અંદર થાય છે, તે ગોળાનો
રોગ ગુલ્મ કહેવાય છે. આ ગુલ્મરોગ પણ યુષ્મત્વે
દુષ્ટ વાયુને લીધે જ થાય છે, તેથી ઉપર જણાવેલા
ઉદાવર્ત તથા આનાહ સાથે જ તે સંકળાયેલ
દોષ તેના પછી લાગતો આ ગુલ્મનો અધિકાર
ઉપે શરૂ કરાય છે.

પ્રતિયરૂપિણં-ગુટિકાકાસમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર
સમાન્યો છે.)

તત્ર પચ્ચવિષ્ણં વિગ્ર્ણોતિ-

ગુલ્મના પાંચ પ્રકારનું વિવરણ

સ વ્યસ્તૈર્જાયતે દોષૈઃ સમસ્તૈરપિ ચોચ્છિત્તૈઃ ।
પુરુષાણાં તથા સ્ત્રીણાં રક્તજશ્ચોપજાયતે ॥૨॥

અન્યઃ-સઃ પુરુષાણાં તથા સ્ત્રીણામ્ ઉચ્છિત્તૈઃ વ્યસ્તૈઃ
ચ સમસ્તૈઃ અપિ દોષૈઃ જાયતે, ચ રક્તજઃ ઉપજાયતે ॥

એ ગુલ્મરોગ પુરુષોને તથા સ્ત્રીઓને
અત્યંત કોપેલા વાતથી, પિત્તથી, કફથી,
ત્રણે દોષોથી અને રુધિરથી પણ થાય છે. ૨
આર્તવસ્પાદપિ રક્તોદ ગુલ્મો ભવતીત્યાહ-

રજસરૂપ રુધિરથી પણ ગુલ્મ થાય

આર્તવાદપિ ગુલ્મઃ સ્યાત્ સ તુ સ્ત્રીણાં પ્રજાયતે ।
અન્યસ્ત્વસ્ટગમ્બઃ પુંસાં તથા સ્ત્રીણાં પ્રજાયતે ॥૩॥

અન્યઃ-આર્તવાદ્ અપિ ગુલ્મઃ સ્યાત્, સઃ તુ
સ્ત્રીણાં પ્રજાયતે, અન્યઃ તુ અસ્તગમ્બઃ પુંસાં તથા સ્ત્રીણાં
પ્રજાયતે ॥

રજસરૂપ રુધિરથી પણ ગુલ્મ થાય છે,
પણ એ ગુલ્મ સ્ત્રીઓને જ થાય છે; બીજો
જે રુધિરથી ગુલ્મ થાય છે, તે તો પુરુષોને
તથા સ્ત્રીઓને પણ થાય છે. ૩

અથ કોષ્ટેષુ સ્થાનનિયમમાહ-

કોષ્ટામાં પણ ગુલ્મનાં ખાસ સ્થાનકો
તસ્ય પચ્ચવિષ્ણં સ્થાનં પાર્શ્વદ્વન્દ્વાભિગ્નસ્તયઃ ॥૪॥

અન્યઃ-તસ્ય સ્થાનં પચ્ચવિષ્ણં-પાર્શ્વ-હૃદ-નાભિ-
ઘસ્તયઃ-

એ ગુલ્મનાં સ્થાનો આ પાંચ છેઃ બે
પડખાં, હૃદય, નાભિ અને મૂત્રાશય. ૪

અથ ગુલ્મસ્ય સામાન્યલક્ષણમાહ-

ગુલ્મનું સામાન્ય લક્ષણ

દ્વન્દ્વાભ્યોરન્તરે પ્રતિયઃ સજ્ઞારી યદિ વાડચ્છલઃ ।
વૃત્તશ્ચયોપચયવાન્ સ ગુલ્મ ઇતિ કીર્તિતઃ ॥૫॥

અન્યઃ-દ્વન્દ્વાભ્યોઃ અન્તરે સંચારી યદિ વા અચ્છલઃ
વૃત્તઃ ચય-ઉપચયવાન્ (ચઃ) પ્રતિયઃ સઃ ગુલ્મઃ ઇતિ
કીર્તિતઃ ॥

(ગુલ્મના સામાન્ય લક્ષણ વિષે કહ્યું
છે કે-) હૃદય તથા નાભિના મધ્યમાં આલવા-
ના સ્વભાવવાળો અથવા સ્થિર, ગોળ, કોઈક
સમયે વધી જતો અને કોઈક સમયે ઓછો

યર્થ જતો જે અંધિ (ગોળો) થાય છે, તે
'ગુલ્મ' કહેવાય છે. ૫

ટીકા- 'નાભિ' શબ્દને વસ્તિર્થોષ્યઃ, સામીપ્યાદેવ,
યયા- 'ગદ્ગાયાં ધોયઃ' ઇતિ । વસ્તેરપિ ગુલ્માશ્રયત્વે-
નોક્તવાત્ ॥ અન્યે તુ 'દ્વદ્વસ્યોરેવ' પાઠાન્તરે પઠન્તિ ।
અન્યે તુ 'વસ્તો વિદ્રધિઃ સ્યાત્ ॥ ગુલ્મઃ'
ઇતિ, તત્ર-વસ્તેરપિ ગુલ્માશ્રયત્વેનોક્તવાત્ । તથા ચ
ચરકે- 'પચ સ્થાનાનિ ગુમત્સ પાર્શ્વદ્વાભિરસ્તયાઃ ।'
ઇતિ ॥ સંચારી=ચલનશીલઃ, અચલઃ=સ્થિરઃ, વૃત્તઃ=
વર્તુલ, ચયોપચયવાનિતિ-કદાચિચ્ચીયતે=વૃદ્ધિ ગચ્છતિ,
કદાચિદપચીયતે=ત્તીનો મવતિ । 'एतद्दृक्षणं सामान्यो-
क्तमपि वातिके व्यतिष्ठते' इति जेष्ठः ॥ गय-
दासस्तु 'सामान्यमेवाह, सर्वगुल्मानां वातमूलत्वात् ॥
आ श्लोकं 'नाभि' शब्दधी भूताशय समजानुं;
नेम 'गंगाभां नेस छे' એ વાક્યમાં 'ગંગા' શબ્દ-
થી તેની સમીપ રહેલો ગંગાનો કિનારો સમજવાનો
છે, તેમ આ વાક્યમાં પણ 'નાભિ' શબ્દથી તેની
પાસે રહેલ ભૂતાશય સમજવાનું છે. કેટલાક વૈદ્યો
તો ઉપર કહેલા શ્લોકમાં 'દ્વાભ્યોરન્તરે' એના બદલે
'દ્વદ્વસ્યોરેવ' એવો જ પાઠ રાખી ઈર્ષ સ્પષ્ટતા
કરી લે છે; કેટલાક તો કહે છે કે 'ભૂતાશયમાં
વિદ્રધિ થાય છે, પણ ગુલ્મ થતો નથી' પણ એ
વાત સમજ્યા વગરની છે; કેમ કે 'ગુલ્મનાં સ્થાન
હૃદય, બન્ને પ્રદક્ષિણા, નાભિ તથા ભૂતાશય એ પાંચ છે.'
એમ ચરકે પણ કહ્યું છે. ઉપર કહેલું લક્ષણ બે કે
સામાન્ય રીતે કહેલું છે, તો પાંચ તે લક્ષણ વાયુથી
થતા ગુલ્મમાં જ ધટી બધ છે, 'એમ જેજગટ
નામના વૈદ્યે કહેલું છે. ગયદાસ નામના વૈદ્યે તો કહ્યું
છે કે 'એ લક્ષણ સધળા ગુલ્મોને માટે સાધારણ
છે; કેમ કે સધળા ગુલ્મોનું મૂળ તો વાયુ જ છે.'

તસ્ય પૂર્વમ્પ્રમાહ-

ગુલ્મનું પૂર્વરૂપ

ઉદ્ગારવાહુલ્યપુરીષબન્ધ, તૃપ્ત્યક્ષમત્વાન્ન-
વિકૂજનાનિ । આટોપમાધ્માનમપક્તિશૂલમા, સન્ન-
ગુલ્મસ્ય વદન્તિ ચિદ્ધમ્ ॥ ૬ ॥

અરુચિ કૃત્ઙ્ઙવિષ્મૂત્રવાતત્વં ચાન્નકૂજનમ્ ।

આનાહં ચોર્ધ્વવાતઃ સર્વગુલ્મેષુ લક્ષયેત્ ॥ ૭ ॥

અન્યઃ-ઉદ્ગારવાહુલ્ય, -પુરીષબન્ધ, -તૃપ્તિ-અક્ષ-
મત્વ-અન્નવિકૂજનાનિ, આટોપમ્, આધ્માનમ્, અપક્તિ-
શૂલમ્ આસન્નગુલ્મસ્ય ચિદ્ધન વદન્તિ ॥ અરુચિ કૃત્ઙ્ઙ-
વિષ્-મૂત્ર-વાતત્વં ચ અન્નકૂજનમ્ આનાહ ચ ઊર્ધ્વ-
વાત ચ સર્વગુલ્મેષુ લક્ષયેત્ ॥

(જેને તરત જ ગુલ્મ થવાનો હોય તે
માણસને) ઓડકાર બહુ આવે, ઝાઝાની
કબજિયાત થાય, પેટમાં તૃપ્તિ જ રહે, શરીર
અશક્ત થાય, આંતરડાં અવાજ કરે, પેટમાં
ગડગડાટ થાય, પેટ ચડી આવે અને ખોરાક
નહિ પચવાને લીધે શૂળ થાય છે; આટલાં
તરતમું થવાનાં ગુલ્મનાં લક્ષણો થાય છે;
તેમ જ વિષા, મૂત્ર તથા અપાનવાયુ માંડ માંડ
ઊતરે; અરુચિ, આંતરડાંઓનો અવાજ, આંદો
અને પવનની જાંચે અતિ, એટલાં પૂર્વરૂપો
તો સઘળાં ગુલ્મોમાં સમજવાં. ૬, ૭

અથ વાતિકગુલ્મસ્ય નિદાનમાહ-

વાયુથી થતા ગુલ્મનું નિદાન

રુક્ષાન્નપાનં વિપમાતિમાત્રં, વિચેષ્ટનં વેગ-
વિનિગ્રહશ્ચ । શોકાભિષાતોઽતિમલક્ષયશ્ચ, નિર-
વ્રતા ચાનિલગુલ્મહેતુઃ ॥ ૮ ॥

અન્યઃ-રુક્ષ-અન્નપાન, વિપન્ન-અન્નપાન, વિચેષ્ટન
ચ વેગવિનિગ્રહઃ, શોક-અભિષાતઃ ચ અતિમલક્ષયઃ,
ચ નિરવ્રતા અનિલગુલ્મહેતુઃ (મવેત્) ॥

રૂક્ષ અન્નો, રૂક્ષ પાનો, વિપન્ન અન્નો,
વિપન્ન પાનો, પ્રમાણથી વધારે ખાવું કે
પીવું, અળવાનની સાથે લડવું આદિ વિરુદ્ધ
ચેષ્ટા, વિષા આદિના વેગો રોકવા, મનને રહે-
વાનું સ્થાન-એવા હૃદયને શોકથી આઘાત,
વિરેચન વગેરેથી મળેલો અત્યંત ક્ષય થાય
અને ઉપવાસો કરવા વગેરે એ વાયુ સંબંધી
ગુલ્મનાં કારણો છે. ૮

ટીકા-વિચેષ્ટન વિરુદ્ધા ચેષ્ટા વલ્લવિગ્રહાદિ, શોક-
અભિષાતઃ-શોકેન મનોબિષ્ઠાનસ્ય દ્વદ્વસ્યાભિષાતઃ, અતિ-
મલક્ષયઃ-વિરેકાદિના, નિરવ્રતા=ઉપવાસઃ ॥ (અર્થ
ઉપર છે.)

તસ્ય લક્ષણમાહ-

વાયુથી થતા ગુલ્મનું લક્ષણ

યઃ સ્થાનસંસ્થાનરુજાં વિકલ્પં, વિદ્વાતસક્લં
ગલ્બન્નશોષમ્ । શ્યાવાહુત્ત્વં શિશિરજ્વરં ચ
હૃત્કુક્ષિપાર્શ્વોક્ષિરોરુજજ્ઞ ॥ ૯ ॥

કરોતિ ઝીર્ણોઽસ્યધિકં પ્રકોપે, મુક્તે મૃદુલ્લં
સમુપૈતિ યશ્ચ । વાતાત્ સ ગુલ્મો ન ચ તત્ર
રુક્ષઃ, કપાયતિકં કટુ મોપશેતે ॥ ૧૦ ॥

અન્યઃ-યઃ સ્થાનસંસ્થાનરુજાં વિકલ્પ, વિદ્-
વાત-મદ્, ગલ્બન્નશોષં, શ્યાવ-અહુત્ત્વં, ચ

શિશિર-જ્વર, ચ હૃન્-કુક્ષિ-પાર્શ્વ-અન્ન-શિરો-રૂઝં, ચ
જીર્ણે અત્યધિક પ્રકોપં કરોતિ, યઃ ચ ખુકે મૃદુલં
સમુપેતિ, સઃ ગુલ્મઃ વાતાત (જ્વેયઃ), તત્ર ચ દ્વક્ષઃ
(આહારઃ) ન (દિતઃ), કપાય-તિકં કટુ ન ઉપશ્વેતે ॥

જે શુદ્ધ વાયુથી થાય તેમાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં
સ્થાનોમાં પીડા થાય; વિષ્ણુ તથા અપાનવાયુ
અટકે; ગણું તથા મોઢું સુકાય; શરીર
કાબાશયુક્ત રાતું થઈ જાય; ટાઢિયો તાવ
આવે; ખોરાક પચ્યા પછી પીડાનો બહુ
વધારો થાય; જુઆ પછી પીડા ઓછી થઈ
જાય અને એ શુદ્ધમાં રૂક્ષ આહાર અને
પૌરો, ઠંડો તથા તીખો રસ પણ સુખ
આપતો નથી. ૯, ૧૦

દીકા-સ્વાવાસ્થવ-શરીરસ્ય, શિશિરજ્વરમ્-શીત-
જ્વરમ્, જીર્ણે આહારે પ્રકુશતિ, ખુકે ચ શાન્તિ
ગચ્છતિ, સઃ વાતિકઃ ગુલ્મઃ । દ્વક્ષઃ-આહારઃ, કપાય-
તિકકટુરસઃ । તત્ર-તસ્મિન્ વાતગુલ્મે, નોપશ્વેતે-ન
સુખયતિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અથ પૈત્તિકગુલ્મસ્ય નિદાનમાહ-

પિત્તથી થતા શુદ્ધમનું નિદાન

કદ્ધ્મ્લતીક્ષ્ણોષ્ણવિદાહિક્ષ્ણ-ક્રોધાતિ-
મદાકંહુનાશસેવા । આમોઽમિષાતો રુધિરઞ્ચ દુષ્ટં,
પૈત્તલ્ય ગુલ્મસ્ય નિમિત્તમુક્તમ્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વયઃ-કટુ-અમ્લ-તીક્ષ્ણ-ઉષ્ણ-વિદાહિ-દ્વક્ષ-
ક્રોધ-અતિમદ-અર્ક-હુતાગ્નસેવા, આમઃ, અમિષાતઃ,
દુષ્ટ ચ રુધિર, પૈત્તલ્ય ગુલ્મસ્ય નિમિત્તમ્ ઉક્તમ્ ॥

તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ અને ગરમ પદાર્થો;
વાંસ તથા કેરડાં વગેરે બળતરા કરનારા
પદાર્થો; ક્રોધ; અત્યંત મદ્યપાન; સૂર્યનું તથા
અગ્નિનું અત્યંત સેવન; વિદગ્ધાણુષ્ટું (આનું
લક્ષણ જરૂરશિવિકારના અધિકારમાં કહ્યું છે.
ત્યાંજેવું); લાકડી વગેરેનો માર અને બગડેલું
રુધિર; એટલાં પિત્તસંબંધી શુદ્ધમનાં નિદાન
કહ્યાં છે. ૧૧

દીપ્ત-વિદાહિ-વંશકરીરાદિ, 'અતિ'શબ્દો મદ્યા-
દિપ્ત યોગ્યઃ, આમોઽન્ન-વિદગ્ધાગ્નિપ્રેરણકઃ, અમિષાતઃ-
લગુડાદિના ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

તસ્ય લક્ષણમાહ-

પિત્તથી થતા શુદ્ધમનું લક્ષણ

જ્વરઃ વિપાસા સદનાઙ્ગરાગ્નો, શૂલં મહજ્જી-
વંતિ ભોજને ચ । સ્વેદો વિદાહો મળવચ્ચ ગુલ્મઃ,

સ્પર્શસહઃ પૈત્તિકગુલ્મરૂપમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વયઃ-જ્વરઃ, વિપાસા, સદના-ઙ્ગરાગ્નો, ભોજને
ચ જીર્ણતિ (અતિ) મદ્યનું ઘૂર્ણ, સ્વેદઃ, વિદાહઃ, મળવત્ ચ
ગુલ્મઃ સ્પર્શ-અસહઃ, (એતત્) પૈત્તિક-ગુલ્મ-રૂપં (ત્રિયમ્) ॥

તાવ આવે; તરશ લાગ્યા કરે; ઝાતિ
થાય; શરીર રાતું થઈ જાય; ખોરાક પચવાના
સમયે ભારે શૂઝ નીકળે; પસેવો વળે;
બળતરા થાય અને ગૂમડાંની પેઠે જે શુદ્ધ
સ્વશન સહન કરે નહિ, એ પિત્તના શુદ્ધમનું
લક્ષણ છે. ૧૨

દીકા-ઙ્ગરાગ્નઃ-વેદ્યસ્ય લૌહિયમ્, જીર્ણતિ ભોજને
ચ વિદાહઃ, મળવચ્ચ ગુલ્મઃ સ્પર્શસહઃ, પૈત્તિકગુલ્મરૂપમ્ ॥

અથ શ્લેષ્મિકસ્ય સાન્નિપાતિકસ્ય ચ હેતુમાહ-
કંધી તથા ત્રણે દોષોથી થતા શુદ્ધમનું નિદાન
શીત ગુરુ ક્ષિયમ્વેદનઞ્ચ, સમ્પૂર્ણ પ્રસ્વ-
પનં દિવા ચ । ગુલ્મસ્ય હેતુઃ કફસમ્ભવસ્ય,
સર્વસ્તુ વિષ્ણો નિવયાત્મકસ્ય ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ-શીત ગુરુ ક્ષિયમ્ અવેદન ચ સપૂર્ણ
ચ દિવા પ્રસ્વપન કફસમ્ભવસ્ય ગુલ્મસ્ય હેતુઃ, સર્વઃ સ્તુ
નિવયાત્મકસ્ય (હેતુઃ) વિદઃ ॥

શીતળ, ભારે તથા સ્નિગ્ધ અન્નપાનો;
શરીરથી કંઈ એટા જ ન કરવી; અને દિવસે
સૂઈ રહેવું; એ કફસંબંધી શુદ્ધમનાં નિદાનો
છે; તેમ જ વાતનાં, પિત્તનાં તથા કંઠનાં જે
નિદાનો છે તે સઘળાં જો એકત્ર મળે તો ત્રણે
દોષસંબંધી શુદ્ધમનું કારણ બને છે. ૧૩

દીકા-સમ્પૂર્ણ-ઉદરપૂર્ણમ્, નિવયાત્મકસ્ય-વાન્નિ-
પાતિકસ્ય, સર્વો હેતુઃ-સતતવિતરુક્તાનો હેતુઃ ॥ (અર્થ
ઉપર છે.)

અથ શ્લેષ્મિકગુલ્મસ્ય લક્ષણમાહ-

કંધી થતા શુદ્ધમનું વધુ લક્ષણ
સ્તેમિત્યશીતજ્વરાગ્નસાદ, હૃદ્ધાલ્પકાસારુ-
ચિર્ગૌરવાણિ । કફસ્ય લિહ્નાન્તિ ચ યાન્તિ તાન્તિ,
મવન્તિ ગુલ્મે કફકોપજાતે ॥ ૧૪ ॥

અન્વયઃ-સ્તેમિત્ય-શીતજ્વર-આગ્ન-સાદ, હૃદાગ્ન-
વાસ-અદિ-ગૌરવાણિ યાન્તિ ચ કફસ્ય લિહ્નાન્તિ
(પ્રોક્તાન્તિ), તાન્તિ કફકોપજાતે ગુલ્મે મવન્તિ ॥

શરીરનાં જોડાના કપડાથી વીંટાયેલું હોય
જેવું થઈ જાય; ટાઢિયો તાવ આવે; ગાત્રોમાં
ઝાતિ, મોળ, ઉધરસ, અરુચિ, શરીરમાં

ભારેપણું, વેદના ઓછી તથા અશિનું મંદપણું, ઇત્યાદિ જે જે કંટનાં ચિકો કહ્યાં છે, તે બધાં કંટના કોપથી થયેલા ગુહમમાં થાય છે. ૧૪

ટીકા-‘અપચ્ચલિદ્વાનિ=વેદનાત્પતા-વહ્નિમાન્યાદીનિ। સામિપતિક્રે સર્વો હેતુફલક્ષણમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

૨૭ બે બે દોષથી થતા ગુહમોનાં લક્ષણો
ધ્યામિશ્રલિદ્વાનપરાંસ્તુ ગુલ્માંછીનાવિશે-
દોષધરૂપનાર્થમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્યઃ-આપચ્ચલપનાર્થમ્ અપચ્ચલુ ઇ ત્રીન્
વ્યામિશ્રલિદ્વાન ગુલ્માન્ આદિશેત્ ॥

ઔષધ આપવાની સમજણ આટેવાયુ તથા
પિત્તથી થતા, વાયુ તથા ક્ષયથી થતા અને
પિત્ત તથા ક્ષયથી થતા ખીબા પશુ તથા મિશ્ર
લક્ષણોવાળા (ક્ર-ક્ર) ગુહમો સમજી લેવા. ૧૫

ત્રિદોષગુલ્મમાહ-

ત્રણે દોષથી થતા ગુહમનું લક્ષણ
મહારુજં દાહપરીતમશ્મવદ્, ઘનોત્તતં શીઘ-
વિદાહિ દારુણમ્। મનઃશરીરાગ્નિયલાપહારિણં,
ત્રિદોષજં ગુલ્મમસાધ્યમાવિશેત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યઃ-ત્રિદોષજ ગુલ્મ મહારુજ દાહપરીતમ અશ્મ-
વત્ ઘન-ઉત્તત શીઘ્રવિદાહિ મનઃ-શરીર-અગ્નિ-ફલ-
અપહારિણમ્ દારુણમ્ અસાધ્યમ્ આદિશેત્ ॥

ત્રણે દોષથી થતા ગુહમ ઘોટી પીડા કરે;
બળતરાથી વ્યાપ્ત રહે; પથરાની પેઠે ઘાટો
તથા ઊંચો હોય; તે તરત જ વિદગ્ધાશ્લર્ષને
ઉત્પન્ન કરે; મનનું બળ શરીરનું બળ તથા
જડશક્તિનું બળ હરી લે અને મારી નાખે
છે; એ ગુહમને અસાધ્ય જ કહેવો. ૧૬

ટીકા-દાહપરીત-દાહેન વ્યાપ્તકલ્પદેહમ્। શીઘ્ર-
વિદાહિ-શીઘ્ર-વિદગ્ધાગ્નીકરમ્। દારુણ-નારકમ્।
મનોડપદાગ્નિ-મનોવૈકલ્યવારકમ્। શરીરાપહારિણં-શરી-
રસ્ય કાર્યરૂપમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર ભાષાંતરમાં
સમાવેષો છે.)

ધાતુરૂપ રુધિરથી થતા ગુહમનાં દરનાં
નિદાનો તથા લક્ષણો

ધાતુરૂપરૂપજસ્યાપિ વિપ્રકૃતનિદાનાનિ લક્ષણાનિ ચ
પૈત્તિકસ્યેવ વોદ્ય્યાનિ, પમત્રામિષાતાદિહેતુવિશેષતઃ ॥

ધાતુરૂપ રુધિરથી થતા ગુહમનાં દરનાં
નિદાનો તથા લક્ષણો પિત્તથી થતા ગુહમનાં
જેવાં જ સમજવાં; પણ ધાતુરૂપ રુધિરથી

થતા ગુહમમાં અભિધાત આદિ નિદાનો ખાસ
વધુ હોય છે.

આર્તવસ્પરજગુલ્મમાહ-

૨૭ સ્વરૂપ રુધિરથી થતા ગુહમનું નિદાન
તથા લક્ષણ

નવપ્રસૂતાઽહિતમોજના યા, યા ચામર્ગમે
વિસ્રજેદ્ ઋતો વા। વાયુર્હિ તસ્યાઃ પરિગૃહ્ય
રક્તં, કરોતિ ગુલ્મં સરુજં સદાહમ્ ॥ ૧૭ ॥

પૈત્તસ્ય લિદ્ધેન સમાનલિદ્ધે, વિશેષણ સાપ્ત-
પરં નિવોધ। યઃ સ્પન્દતે પિન્નિત એવ નાદ્દિ-
ચિરાત્ સશૂલઃ સમર્ગમ્લિદ્ધઃ ॥ સ રોધિરઃ
છોમવ એવ ગુલ્મો, માસે વ્યતીતે દશમે
ચિકિત્સ્યઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્યઃ-વા (વી) નવપ્રસૂતા અહિતમોજના, યા
ચ આમર્ગમે વિસ્રજેદ્ (તદા) અહિતમોજના, ઋતો
વા (અહિતમોજના), તસ્યાઃ હિ વાયુઃ રક્ત પરિગૃહ્ય
સરુજ સદાહ પૈત્તસ્ય લિદ્ધેન સમાનલિદ્ધ ગુલ્મ કરોતિ।
અપર ચ વિશેષણમ્ અપિ નિવોધ, યઃ પિન્નિતઃ એવ
ચિરાત્ સ્પન્દતે, અગ્રેઃ ન, સશૂલઃ સમર્ગમ્લિદ્ધઃ રોધિરઃ
છોમવઃ એવ ગુલ્મઃ દશમે માસે વ્યતીત ચિકિત્સ્યઃ ॥

જે સ્ત્રી નવી-તરતની સુવાવડી છતાં અહિત
આહારવિહાર કરે; અથવા જે સ્ત્રી કાચો ગર્ભ
પ્રસવે એટલે પોતાને (નવમા મહિના પહેલાં)
કસુવાવડ થયા છતાં અહિત આહારવિહાર
કરે; અથવા જે સ્ત્રી રજસ્વલાપણાના સમયે
પણ અહિત આહારવિહાર કરે તે સ્ત્રીનો
વાયુ, તેના આર્તવરૂપ રુધિરને ઘસણ કરી
ગભીરશયમાં ગોળી જેવા ગુહમને ઉત્પન્ન કરે
છે; તે ગુહમ પીડાવાળો, બળતરાવાળો અને
પિત્તથી થયેલા ગુહમના જેવાં જ ચિકિત્સાવાળો
હોય છે. આ ગુહમની ચિકિત્સા દશમે મહિનો
નીત્યા પછી કરવી જોઈએ. ૧૭, ૧૮

ટીકા-નવપ્રસૂતા=પ્રજતામિવલવર્ણમાસર્તાના, અહિત-
મોજના યા ચામર્ગમે વિસ્રજેદ્=નવમાસાદર્વાર્ પ્રસૂયતે
સાપ્તહિતમોજના। ઋતો વા આર્તવપ્રવૃત્તિકાલેઽહિતમોજ-
ના। અપધ્યાચરણાત્ વા નાચ્ચ રક્તં પરિગૃહ્ય ગુટિકાકાર
મર્માશયે ગુલ્મ કરોતિ। ‘મોજન’વદ વિદારમ્યાપ્યુપરક્ષણમ્।
અન્યઃ-ચારકઃ-‘ઋતાવનાદારતયા મયેન, વિશ્વશૈવે-
યનિવિપ્રદેહ’। સમ્તામ્નોઽગ્નયનોન્નિદોષિર્ગુલ્મઃ ક્ષિગ
રક્તમોડોડ્મ્યુપૈતિ’ ॥ ચિરાત્ સ્પન્દતે=ચનનિ, નાદ્દિ=ન
હસ્તગદાયૈઃ। સમર્ગમ્લિદ્ધઃ-અગ્ર ‘સમ’શબ્દ. મર્વ-

શબ્દાર્થઃ, તેન સમાનિ સર્વાણિ ગર્ભલિજ્ઞાનિ=આતેવપ્રવૃત્તિ-
કાલે આતેવાદશનમુલપીતામ્તનમુલકૃણતાદોહદાવીનિ
પત્ર સઃ । एते च व्याधिप्रसवावत । यथा यक्षिमणो रिरस ।
॥ રૌધિર=આતેવસ્પરસ્કજઃ, છોખો પ્રજાયત ક્વિતિ । ગર્ભ
સમાનલિજ્ઞત્વે વિશેષજ્ઞાનાર્થમાહ-‘માસે વ્યતીત દશમે
ચિકિત્સ્યઃ,’ નવમદશમાસયોઃ પ્રસવકાળવાદિચક્રે;
તત્ર, -ચ. સ્પન્દતે પિગ્નિત એવ નૌકૌરિયાદિનૈવ સશયસ્ય
નિરાટૃતત્વાત ॥ ગર્ભઃ પ્રયત્નૌ નિરન્તર નિઃશ્લ સ્પન્દતે,
ગુલ્મથેતદ્વિપરીત ઇતિ । કિંચ ‘નવમે દશમે પ્રસવત’
દ્યુત્સર્વો ન ॥ નિયમઃ । તદ્વચિકાલેડપિ પ્રસવદર્શ-
નાદાગમાય । યત આદ્ય ચરકઃ-‘ ॥ છો પ્રસવે સુચિરેણ
ગર્ભે, પુષ્ટ યદા વર્ષગ્ણેપિ સ્થાત્ ’ । તસ્માત્ ‘માસે
વ્યતીતે દશમે ચિકિત્સ્યઃ’ ઇતિ ન સશયકચક્ષેદાર્ય,
કિન્તુ તદા સુપેન ચિકિત્સાર્થમ્, યત ઉત્કમ્-‘રક્તગુલ્મે
પુરાણત્વ સુલ્ભાશ્રય લક્ષણમ્’ ।

પુરાણતા ચાસ્ય દશમાસાતિક્રમેજૈવ ભવતિ ॥ જિઝ્ઞટે-
નાયુત્કમ્-‘દશમાસોવરિ વિગ્નિતે ગુલ્મે ર્નેદ્વાદિનોપરકૃત-
વૈદ્યાયા ન ગર્ભાશયસતિમાદષાતિ રત્નમેદનમ્’ ઇતિ ॥-
ચરકે પણ કહ્યું છે કે, ‘રજસ્વલાપણુના સમયે
ઉપવાસ કરવાથી, લયથી, રક્ષ પદાર્થોનો ઉપયોગ
કરવાથી, મૂત્ર આદિના વેગો રોકવાથી, રત્નભન કર
વાથી, યોનિને ખોતરવાથી અને ખીજ પશુ યોનિ
સંબંધી દોષોથી આને રજ્ઞરૂપ રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલો
ગુલ્મ થાય છે.’ આ ગુલ્મમા ખીજ પણ વિશેષતા
કહ્યું છે, તે સાબળોઃ ગ્જસ્ પડવાના સમયે ગ્જસ્તુ
રિહિ દેખાતું, મોઢાની ખીજાશ, સ્તનોની દીટકીઓ-
ની કાળાશ તથા ખાવાપીવા વગેરેના લાવ-અલાવ
ગ્રંથાદિ જે જે ગર્ભના ચિકિત્સા છે તે સઘળા ચિકિત્સા
આધિના પ્રભાવને લીધે જે ગુલ્મના દેખાય (જેમ
મયરોગવાળાને સ્ત્રીની સાથે રમવાની ઇચ્છા વ્યાધિના
પ્રભાવથી થાય છે તેમ રજસ્વળ થી રુધિરના ગુલ્મ-
વાળી સ્ત્રીને ગર્ભના ચિકિત્સા વ્યાધિના પ્રભાવથી થાય
છે) તથા જેમાં હાથ-પગ આદિ અંગોનું ચલન
નહિ જણાતા લાળાકાળે કેવળ પિંડાકારનું જ ચલન
થતુ જણાય અને જેમા શ્લ નીકળે, તે ગુલ્મને ગ્જસ્-
રૂપ રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલો જણાવે, આવો ગુલ્મ
સ્ત્રીઓને જ થાય છે. ગર્ભ તો હાથપગ આદિ
શાખાઓથી નિરંતર અને શ્લ વગર જ ચલિત
થાય છે-ફરકે છે, પણ આ ગુલ્મ તો ઘણી ઘણી
વાર પિંડાકારે જ ચલિત થાય છે તથા શ્વવાળો
હોય છે આ ગુલ્મની ચિકિત્સા દશમે મહિનો
વીસ પછી કરવી. કેટલાક કહે છે કે, ‘ગર્ભ’ હોવાનો
સંશય ન રહે માટે દશમે મહિનો વીસ પછી જ

ચિકિત્સા કરવાનું કહ્યું છે, કારણ કે નવમે અને
દશમે મહિનો પ્રસવ થવાનો કાળ છે. પણ આમ
કહેવું અયોગ્ય છે; કારણ કે ‘ગર્ભ’ તો હાથપગ
આદિ અંગોથી નિરંતર અને શ્લ વગર જ ચલિત
થાય છે’ છતાં વાક્યથી જ ગર્ભનાં સંશયનું
પાણ્ય કર્યું છે, તેમ જ ‘નવમે કે દશમે મહિને
પ્રસવ થાય, એ પણ એક સામાન્ય વાત છે, પણ
કાંઈ નિયમરૂપ નથી; કેમ કે દશમા મહિનાથી વધારે
કાળ વીસ પછી પણ પ્રસવ થતો જોવામા આવે
છે અને શાસ્ત્રમા પણ તેટલો કાળ નીચા પછી
પણ સ્ત્રીઓને પ્રસવ થવાનું લખ્યું છે. ચરકમા
કહ્યું છે કે, ‘સ્ત્રીને ગર્ભ ગ્રહા પછી બહુ જ લાગ્યા
કાળે એટલે ઘણાઘણા વર્ષો વીસ પછી પણ ગર્ભ
જન્મે છે અને એ રીતે પ્રસવેલો ગર્ભ પુષ્ટ પણ હોય
છે’ આમ છતાં દશમે મહિનો વીસ પછી ચિકિત્સા
કરવાનું જે કહ્યું છે, તે ગર્ભનો સંશય દૂર કરવા
કહ્યું નથી, પણ દશમે મહિને સહેલાઈથી ચિકિત્સા
ચર્ચ શકે, તે માટે કહ્યું છે, એમ સમજવું યોગ્ય
છે, કારણ કહ્યું છે કે ‘રુધિરસંબંધી ગુલ્મ જે
જન્મે હોય તો તે સ્વપ્રસાધ્ય સમજવો.’ દશમે
મહિનો વીસ પછી જ રુધિરસંબંધી ગુલ્મ જન્મે
થયો માનવાને યોગ્ય થાય છે જેજરુટે પણ કહ્યું
છે કે ‘દશમે મહિનો વીસ પછી ગુલ્મની જન્મા-
વટ થાય છે, એટલે પછી તેલ આદિથી સ્ત્રીના
શરીરને સંસ્કાર આપી (તેના ગુલ્મ-પ થયેલા)
રુધિરને તોડવામા આવે તો તેથી ગર્ભાશયને
નુકસાન થતું નથી.

— અથ ગુલ્મસ્વોપાશ્ચલક્ષણમાહ—

અસાધ્ય ગુલ્મમ્ લક્ષણ

મહાર્જઃ દાહપરીતમદ્રમવદ્, ઘનોઘ્રતં શીઘ્ર-
વિદાહિ દારુણમ્ । મનઃશરીરાગ્નિવલાપહારિણં,
ત્રિદોષજં ગુલ્મમસાધ્યમાદિશેત્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય.-ત્રિદોષજ ગુલ્મ મહાર્જ, દાહપરીતમ્,
અદ્રમવત્ ઘન-ઝનત શીઘ્ર-વિદાહિ, મનઃ-શરીર-અગ્નિ-
ચલ-અપહારિણમ્ દારુણમ્ અસાધ્યમ્ આદિશેત્ ॥

ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો ગુલ્મ ભારે
પીડા કરનાર, સઘળા શરીરને ખળતરાથી વ્યાપ્ત
કરનાર, પથરા જેવો ઘાટો તથા ઊંચો, તરત
વિદગ્ધાશ્વર્જને ઉત્પન્ન કરનાર, મનને ભ્રમિત
કરનાર, શરીરને દ્રશ્ય કરનાર, અગ્નિના
ખળને હરનાર તથા છેવટે મારી નાખનાર

હોઈ તેને અસાધ્ય કહેવો. ૧૯

ટીકા-દાહપરીત=દાહેન વ્યાપ્તવકલ્પદેહમ્, સ્ત્રીપ્ર-
વિદાહિ-વિદ્યગયોર્જીવકરમ્, દારુણ=મારકમ્, મનોપહા-
રિણ=મનોવૈકલ્યકારકમ્, શરીરામિક્કાપહારિણ=શરીરસ્ય
કાર્યકરમ્ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર સમાવ્યો છે.)

અપરમસાધ્યલક્ષણમાદ્-

બીજું પછુ અસાધ્ય લક્ષણ

સંચિત્તઃ ક્રમશઃ ગુલ્મો મહાવાસ્તુપરિગ્રહઃ ।
કૃતશૂલઃ શિરાનદ્વો યદા કૂર્મં હ્વોઘ્નતઃ ॥૨૦॥
દૌર્બલ્યાડરુચિહૃદ્લાસકાસચ્છર્ધરતિજ્વરૈઃ ।
તૃષ્ણાતન્દ્રાપ્રતિશ્યાયૈર્ગુજ્યતે ન સ સિધ્યતિ ॥૨૧॥
અન્વયઃ-(ય.) ગુલ્મઃ ક્રમશઃ સચિત્તઃ, મહાવાસ્તુ-
પરિગ્રહઃ, કૃતશૂલઃ, શિરાનદ્વઃ (સન્) યદા કૂર્મઃ હ્વ
ઘ્નતઃ (તવા) દૌર્બલ્ય-અરુચિ-હૃદ્લાસ-કાસ-ચ્છર્ધિ-
અરતિ-જ્વરૈઃ, તૃષ્ણા-તન્દ્રા-પ્રતિશ્યાયૈઃ ગુજ્યતે (તદા)
સઃ ન સિદ્ધપતિ ॥

જે ગુદમ અનુક્રમે વધ્યા કરતો, મોટા
ભાગમાં ફેલાયેલો, શૂલ કરનાર, શિરાઓથી
બંધાઈને કાચખા જેવો ઊંચો અને ડુર્બળ
પણું, અરુચિ, મોળ, ઉધરસ, ઊલટી, અણ
ગમો, તાવ, તરશ, થેન તથા સળેખમથી
યુક્ત હોય તે પછુ અસાધ્ય જ હોય છે. ૨૦, ૨૧

ટીકા-મહાવાસ્તુપરિગ્રહઃ=વ્યાપકતયા વૃદ્ધિ અથ
વૃદ્ધાતિ । ગુજ્યતે=ગુણો મવતિ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અપરચ-વળી બીજું-

અવશ્ય મારે તેવો અસાધ્ય ગુદમ

ગૃહીત્વા સજ્વરશ્વાસં છર્ધતીસારપીડિતમ્ ।
હૃદ્બામિહસ્તપાદેષુ શોથઃ કર્ષતિ ગુલ્મિનમ્ ॥૨૨॥
અન્વયઃ-સજ્વરશ્વાસં છર્ધિ-અતીસારપીડિત ગુલ્મિનં
હૃદ-નાભિ-હસ્ત-પાદેષુ શોથઃ (મારણય એવ) કર્ષતિ ॥
તાવ, શ્વાસ, ઊલટી અને ઝાડાથી પીડા-
યેલા ગુદમના રોગીને હૃદય, નાભિ, હાથ
તથા પગ ઉપર જો સોજો આવે તો તેને
તે મૃત્યુ તરફ ખેંચે-મારી નાખે છે. ૨૨

ટીકા-ર્ષતિ=મારણય કર્ષતિ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અપરચ-વળી બીજું-

ગુદમના રોગીનાં મરણચિહ્નો

શ્વાસઃ શૂલં પિપાસાન્નવિદ્વેષો ગ્રન્થિમૂઢતા ।
જાયતે હૃદયલત્વચ્છ ગુલ્મિનો મરણાય વૈ ॥૨૩॥
અન્વયઃ-શ્વાસઃ શૂલં પિપાસા અન્નવિદ્વેષઃ ગ્રન્થિ-
મૂઢતા ચ ગુલ્મિનઃ દુર્બલત્વં મરણાય વૈ જાયતે ॥

શ્વાસ, શૂલ, તરશ, અન્ન ઉપર દ્રેષ,
ગુદમનું અકરમાત્તુમ થઈ જવું અને દૂષળા-
પણું, એ ચિહ્નો ગુદમના રોગીના મરણ માટે
જ થાય છે. ૨૩

ટીકા-ગ્રન્થિમૂઢતા=ગ્રન્થિરૂપસ્ય ગુલ્મસ્યાકસ્માદિ-
લયનમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અથ ગુલ્મસ્ય ચિકિત્સા-

વાયુના ગુદમની ખાસ ચિકિત્સા

વાતારિતેન પયોયુતેન, પથ્યાસમેતેન વિરે-
ચનં હિ । સંસ્વેદનં ક્ષિગ્ધમતિપ્રશરતં, પ્રમજ્જન-
કોષકૃતે ચ ગુલ્મે ॥૨૪॥

અન્વયઃ-પ્રમજ્જનકોષકૃતે ચ ગુલ્મે પયોયુતેન
પથ્યાસમેતેન વાતારિતેન વિરેચન ક્ષિગ્ધં સત્સ્વેદન
હિ અતિપ્રશસ્તમ્ ॥

વાયુના કોષથી કરાયેલ ગુદમ ઉપર
દૂધ અને હરડે સહિત એરંડિયા તેલથી વિરે-
ચન આપવું તથા સિન્ધ પદાર્થોથી સ્વેદન
કરવું, એ અતિ ઉત્તમ છે. ૨૪

વાયુના તથા પિત્તના ગુદમની ચિકિત્સા
સ્વાજિકાકુટસહિતઃ ક્ષારઃ કેતકસમ્મથઃ ।
પીતસ્તૈલેન શમયેદ્ ગુલ્મં પવનસમ્મથમ્ ॥૨૫॥
તિત્તિરાંશ્ચ મયૂરાંશ્ચ કુકુટાન્ કૌશ્ઠવર્તકાન્ ।
સર્પિઃ શાલિં પ્રસન્નાંશ્ચ વાતગુલ્મે પ્રયોજયેત્ ॥૨૬॥
પિત્તગુલ્મે ત્રિવૃક્ષ્વૃણં પાતલ્યં ત્રિકલામ્બુના ।
વિરેકાય સિતાયુક્તં કમ્પિલ્લં વા સમાક્ષિપ્તમ્ ॥૨૭॥

અન્વયઃ-સ્વાજિકા-કુટસહિતઃ કેતકસમ્મથઃ ક્ષારઃ
તૈલેન (સહ) પીતઃ (સન્) પવનસમ્મથં ગુલ્મં શમયેત્;
(તથા) વાતગુલ્મે તિત્તિરાન્ ચ મયૂરાન્ ચ કુકુટાન્
કૌશ્ઠવર્તકાન્ સર્પિઃ શાલિં ચ પ્રસન્નાં પ્રયોજયેત્ ॥ પિત્ત-
ગુલ્મે વિરેકાય ત્રિકલા-અમ્બુના ત્રિવૃન્-વૃણં પાતલ્યં,
વા સિતાયુક્તં સમાક્ષિપ્તં કમ્પિલ્લં (પ્રયોજયમ્) ॥

સાજીખાર, કઠ અને કેવડાની ભરમ
મિશ્ર કરી તેલ સાથે પિવાય તો તે પવન
સંબંધી ગુદમને મટાડે છે, વાયુથી થયેલા
ગુદમ ઉપર તેતરનું, મોરનું, દૂધકાનું, કુંઝનું
તથા બટાઉડાં પક્ષીનું માંસ તથા ધી, રાતા
ચોખા અને મદિરાની આછ, એટલા પદાર્થોને
ઉપયોગ કરાવવો. પિત્તથી થયેલા ગુદમમાં
વિરેચન માટે હરડે, બહોડાં તથા આમળાંના
કવાથ સાથે નસોતરનું ચૂર્ણ પીવું અથવા

મધની સાથે કપિલાનો ઉપયોગ કરવો. ૨૫-૨૭
ટીકા-ત્રિફલામ્બુના=ત્રિફલાસાથેન, કમ્પિટ્ક=
'કમીઝ' इति लोके ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

પિત્તના તથા કંદના ગુલ્મની ચિકિત્સા
અમયાં દ્રાક્ષયા લાદેત્ પિત્તગુલ્મી ગુદેન વા ।
યોગેષ્ઠ વાતગુલ્મોક્તેઃ શ્લેષ્મગુલ્મમુપાચરેત્ ।
અપરેષ્ઠ યલાસન્નૈર્યુક્તિયુક્તેઃ શામં નયેત્ ॥૨૮॥
અન્ય-ય-પિત્તગુલ્મી દ્રાક્ષયા વા ગુદેન (સહ)
અમયા લાદેત્ । શ્લેષ્મગુલ્મ વાતગુલ્મ-ઉક્તેઃ ચ
યોગેઃ ઉપાચરેત્, અપરે. ચ યલાસન્નૈઃ યુક્તિયુક્તેઃ
(યોગે. શ્લેષ્મગુલ્મ) શામ નયેત્ ॥

પિત્તના ગુલ્મવાળો માણસ દ્રાક્ષની સાથે
કે ગોળની સાથે હરદે ખાય, તેથી પિત્તગુલ્મ
મટે છે. કદ્ધી થયેલા ગુલ્મની ચિકિત્સા
વાયુથી થયેલા ગુલ્મ માટે કહેલા પ્રયોગોથી
કરવી અને ધીન પછુ કદ્ધો નાશ કરનારા
તથા યુક્તિથી ગોઠવેલા ઉપાયોથી તે ગુલ્મને
શાંત કરવો. ૨૮

હિંગ્વાચ ચૂર્ણ

હિરગુપ્તચિત્રકામ્પજીરકચણાન્નિપાઠા-
શટી, બુધ્ધામ્લ લવણત્રયં ત્રિકટુકં ક્ષારદ્વયં
દાદિમમ્ । પથ્યાપીપ્પરવેતસામ્લહુપાઽઞ્જાઞ્ય-
સ્તદેભિઃ કૃતં, ચૂર્ણં માવિતમેતદ્દ્રાક્ષસૈઃ
સ્વાદ્વીજપૂરદ્વૈઃ ॥ ૨૯ ॥

ગુલ્માધ્માનગુદાકુરુાન્ પ્રહણિકોદાવર્તસંઘં
ગદં, પ્રત્યાધ્માનગરોદરાદ્મરિયુતાંસ્તૂનીદ્વયાઽ-
રોચકાન્ ॥ ઋલસ્તમ્ભમતિધ્રમં ચ મનસો વાચિર્ચ-
મટીલિકાં, પ્રત્યષ્ટીલિકયા સહાપહરતે દ્રાક્ષપીત-
સુષ્ણામ્બુના ॥ ૩૦ ॥

હૃદ્કુદિવજ્જળપટ્ટીજઠરાન્તરેપુ, ઘસિસ્તનાંસ-
ફલકેપુ ચ પાર્શ્વયોષઃ । શૂલાનિ નાગયતિ
વાતઘ્નાસજાનિ, હિરગ્વાપમાયમિદમાશ્વિન-
સંહિતોક્તમ્ ॥ ૩૧ ॥

અન્ય-ય-હિરુ-પ્રત્યિક-ધાન્ય-જીરક-વચા-ચઞ્ય-
અમિ-પાઠા-શટી-બુધ્ધામ્લ, લવણત્રયં, ત્રિકટુકં, ક્ષાર-
દ્વય, દાદિમ, પથ્યા-પીપ્પર-વેતસામ્લ-હુપા-ઞ્જાઞ્ય-
તદ-દેભિઃ કૃતમ્, એતન્ ચૂર્ણમ્ આદ્રેકરયૈઃ નીજપૂ-
રદ્વૈઃ માવિત સ્થાત્, ડળ્ળ-અમ્બુના પીતમ્ (દ્વ)
ગુલ્મ-આધ્માન-ગુદ-અકુરુાન્ પ્રહણિકા-ઉદાવર્તસંઘં ગદ
પ્રત્યાધ્માન-ગર-ઉદર-અદ્મરિયુતાન્ તૂનીદ્વય-ઓચકાન્
ઋલસ્તમ્ભં ચ મનસઃ અતિશ્રમ વાચિર્ચમ્ અર્ષીલિકાં

પ્રત્યષ્ટીલિકયા સહ શાક્ અપહરતે । આશ્વિનસંહિતા-ઉક્તમ્
દ્વ હિરુ-આચ (ચૂર્ણ) હૃત-કુલિ-વદ્ધુણ-વટી-જઠ-
રાન્તરેપુ, ઘસિ-સ્તન-અસફલનેપુ ચ પાર્શ્વયોઃ ચ
વાતઘ્નાસજાનિ શૂલાનિ નાગયતિ ॥

હિંગ, પીપરીમૂળ, ધાણા, છરું, વજ, અવક, ચિત્રક, કાળીપાટ, કચૂરા, કોકમ, ત્રણ
જાતનાં લવણ, સૂંઠે, મરી, પીપર, જવખાર, સાછખાર, દાડિમ, હરદે, પુકરમૂળ, અરુ-
વેતસ, પલાશી અને ધોળું છરું, એટલાંનુ ચૂર્ણ
કરી તેને આઢાના રસની તથા બિએરાંના
રસની ભાવનાઓ આપવી; પછી બિના પાણી
સાથે તે પીધું હોય તો ગુલ્મ, આધ્માન,
અર્શસ, અહણી, ઉઠાવત, પ્રત્યાધ્માન, ઝેર,
પેટના રોગ, પથરી, જે જાતની તૂની, અરો-
ચક, ઊઠેસ્તસ, મનને અત્યંત ખમ, બહેશશ,
અષીલિકા અને પ્રત્યષીલિકા નામના રોગોને
તરત મટાડે છે; તેમ જ અશ્વિનીકુમારની
સંહિતામા કહેલુ આ 'હિંગ્વાચ' x નામનુ ચૂર્ણ
હૃદયમાં, કૃષ્ણમાં, સાથળોના સાંધાઓમાં,
કંઠમાં, પેટના ભાગોમાં, મૂત્રાશયમાં, સ્તનેમાં,
ખભાઓમાં અને પકષાંઓમાં વાયુ તથા
કદ્ધી થતાં શૂલો નાશ કરે છે. ૨૯-૩૧

એક એક દોષના તથા સંનિપાતના
ગુલ્મની ચિકિત્સા

ધીમાનુપાચરેદ્ ગુલ્મં પ્રત્યેકં ચ ત્રિદોષજમ્ ।
સન્નિપાતોત્થિતે ગુલ્મે ત્રિદોષો ચિચિહિતઃ ॥ ૩૨
શરપુહ્લસ્ય લવણ પથ્યાચૂર્ણં સમં દ્વયમ્ ।
શાળપ્રમાણમશ્નોયાચૂર્ણં ગુલ્મગદાપહમ્ ॥ ૩૩ ॥
સ્વર્જિકા શાળમાના સ્વાસ્તાવદેય ગુટં ભવેત્ ।
ઉભયોર્વટિકાં લાદેદ્ ગુલ્મામયધિનાશિનીમ્ ॥ ૩૪ ॥

અન્ય-ય-ધીમાન્ પ્રત્યેક ચ ત્રિદોષજ ગુલ્મમ્
ઉપાચરેત્, (તથા) સન્નિપાત-ઉત્થિત ગુલ્મે ત્રિદોષઃ
વિધિઃ હિત (મવતિ) ॥ શરપુહ્લસ્ય લવણ, પથ્યા-
ચૂર્ણં દ્વય ચૂર્ણં સમ શાળપ્રમાણમ્ અશ્નોયાત્, (તત્)
ગુલ્મ-ગદ-અપહમ્ (મવતિ) ॥ સ્વર્જિકા શાળમાના
સ્થાત્, તાવદ્ એવ ગુટં ભવેત્, ઉભયોઃ વટિકા
ગુલ્મ-આમયવિનાશિની લાદેત્ ॥

x હિરુ આચ એવા તાનિ-હિરુવાધાનિ, તેવા
ચૂર્ણમ્-એવા હિંગ નાખી હોય છે, એવાં એસગિયાંનુ
ચૂર્ણ હિંગ્વાચચૂર્ણ કહેવાય છે.

કહેવાય છે.

સાથે અને ત્રણે દોષથી થયેલ રોગ જાય તો

કાંઈ સાથે આ ચૂર્ણને ઉપયોગ કરવો. પૂર્વે પ્રદાએ કહેલો આ વજ્રક્ષાર* નામનો ઉપાય જો સેવ્યો હોય તો અછળુંને તથા અછળું સંબંધી રોગોને મટાડે છે. ૩૬-૪૨

સૂરોખાર તથા આદુંનો પ્રયોગ સુવર્ચિકા ટઢ્ઢમિતા તત્સમાનાદિકાપિ ચ ।
ઉમે મુક્તિયુગપદ્ ગુલ્મામયનિવૃત્તયે ॥ ૪૩ ॥
અન્વયઃ-ટઢ્ઢમિતા સુવર્ચિકા ચ તત્સમાના આદિકા, ઉમે અપિ ગુલ્મ-આમયનિવૃત્તયે યુગપદ્ મુક્તિયુગપદ્ મુક્તિયુગપદ્ ॥

ચોવીશ ચથોડીભાર સૂરોખાર અને ચોવીશ ચથોડીભાર આદું, એ બંનેને શુભ-રોગ મટાડવા એકીસાથે ખાવાં. ૪૩

ટીકા-સુવર્ચિકા='સોરા' इति લોકે ॥
કુંવારના ગર્ભને તથા છીપની ગળીને પ્રયોગ ગુલ્મી કુમારિકામાંસં કર્પર્થે મોઢૂતાન્વિતમ્ ।
નિલેહ્યોપામયાસિન્ધુ સ્ફમચૂર્ણવધૂલિતમ્ ॥ ૪૪ ॥
શુક્તિચૂર્ણસ્ય ગુટિકાં ટઢ્ઢપ્રાચાં સુવેદયેત્ ।
ગુલ્મેન શાળમાનેન તાં લિહેત્ ગુલ્મરોગવાન્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વયઃ-ગુલ્મી કુમારિકામાંસં કર્પર્થ-અર્થ મોઢૂ-અન્વિત બ્રોય-અમયા-સિન્ધુ-સ્ફમ-ચૂર્ણ-અવધૂલિત નિલેહ્ । ગુલ્મરોગવાન્ શુક્તિચૂર્ણસ્ય ટઢ્ઢમાનાં ગુટિકાં શાળમાનેન ગુલ્મેન સુવેદયેત્, તા (ચ) લિહેત્ ॥

શુભવાળા માણસે કુંવારને ગર્ભ અર્થે તોલો લઈ તેમાં ગાયત્રી ઘી ભેળવી તેની ઉપર સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે અને ત્રેધવનું ખારીક ચૂર્ણ ભભરાવી ગળી જવું; તેથી શુભનો નાશ થાય છે. શુભના રોગીએ ચોવીશ ચથોડીભાર છીપનું ચૂર્ણ કરી તેની ચોવીશ ચથોડીભાર ગોળમાં ગોળી વાળીને તે ખાવી. (તે શુભનો નાશ કરે છે.) ૪૪, ૪૫

ટીકા-કુમારિકા='ધિવકુમારી' इति લોકે ॥
શુભના ગેગીએ આટલાં ન ખાવાં યલ્દરં મૂલકં મત્સ્યં શુષ્કશાકાનિ પૈદલમ્ ।
ન હાદેદારુલકં ગુલ્મી મધુરાણિ ફલાનિ ચ ॥ ૪૬ ॥
અન્વયઃ-ગુલ્મી વલ્લ્ચ મૂલક મત્સ્યં શુષ્ક-શાકાનિ આનુક ચ મધુરાણિ ફલાનિ ન ચાદેત્ ॥

શુભના રોગીએ સુકાયેલું માંસ, મૂળા,

* સર્વેયામ અઝીર્ણના નાશને વજ્રમ્ इव ક્ષારઃ-વજ્રક્ષારઃ-દરેક અછળેની નાશ કરવામાં વજ્ર સરખો જે ક્ષાર તે વજ્રક્ષાર કહેવાય છે.

માછલાં, સુકાયેલાં શાક, જેઓની દાળ થાય છે એવાં કઠોળ ધાન્યો, બટાટા અને મધુર ફળો ખાવાં નહિ. ૪૬

ટીકા-વૈદલાનાં નિવેધેડવિ માપકુલત્વયોર્નાન નિવેધઃ' इति સુશ્રુતીકા ॥-સુશ્રુતની ટીકામાં લખ્યું છે કે 'જેઓની દાળ થાય છે એવાં કઠોળ ધાન્યો ખાવાનો શુભવાળા માટે નિવેધ કર્યો છે, તોપણ અડદનો અને કળયોનો નિવેધ ન સમજવો

અથ રક્તગુલ્મવિકિરતા ॥

રુધિરથી થતા ગુલ્મની ચિકિત્સા સ્વિન્નતિગ્ધશરીરસ્ય યોજ્યં સ્નેહવિરેચનમ્ ।
જતાહ્વાનિરધિશ્વચ્ચદ્રાક્ષમાર્ગીકળોદ્ભવઃ ॥ ૪૭ ॥
ક્લ્મ્ભઃ પીતો જયેદ્ ગુલ્મં તિલકાયેન રક્તજમ્ ।
તિલકાયો ગુલ્મયોપઘટભાર્ગીયુતો ભવેત્ ॥ ૪૮ ॥
યોનિરક્તમયે ગુલ્મે નષ્ટપુષ્પેયુ યોગિતામ્ ।
પીતો ઘાત્રીરસો યુક્તો મરિચેશ્ચાક્ષગુલ્મનુત્ ॥ ૪૯ ॥
મુળ્કીરોચનિકાચૂર્ણે શર્કરામાક્ષિગ્મવિતમ્ ।
વિદધીતાસગુલ્મિન્યા મલસંરેચનાય ચ ॥ ૫૦ ॥
વિશેષમપરં ચાશુ ગૃણુ રક્તપ્રમેદનમ્ ।
પલાશક્ષારતોયેન સર્પિઃ સિદ્ધ પિવેત્ સા ॥ ૫૧ ॥
સક્ષારં ચ્યૂપણં સર્પિઃ પ્રપિવેદ્યગુલ્મિની ।
યસ્મિન્ન ચ રસશીરતોયસાધ્યરસાદિષુ ॥ ૫૨ ॥
કેનોદ્ધારસ્ય તિપ્પત્તિમિષ્ટદુઘસમાક્રુતેઃ ।
સ ઇવ તસ્ય વાકસ્ય કાલો નૈતરલ્લક્ષણઃ ॥ ૫૩ ॥

અન્વયઃ-(રક્તગુલ્મવતઃ પ્રયત) સ્વિન્ન-સ્તિપ-શરીરસ્ય સ્નેહ-વિરેચન યોજ્યમ્, જતાહ્વા-ચિરધિશ્વ-ત્વક્-દાઢ-માર્ગી-કળા-ઉદ્ભવઃ ક્લ્મ્ભઃ તિલકાયેન પીતઃ (સન્) રક્તજ ગુલ્મં જયેત્ । યોગિતાં નષ્ટ-પુષ્પેયુ યોનિ-રક્તમયે ગુલ્મે તિજક્રાયઃ ગુલ્મ-અયોપ-ઘટ-ભાર્ગીયુતઃ (હિતઃ) ભવેત્ ॥ ઘાત્રીરસઃ ચ મરિચેઃ યુક્તઃ પીતઃ (સન્) અધગુલ્મનુત્ (ભવતિ) ॥ અક્ષ-ગુલ્મિન્યાઃ ચ મલસંરેચનાય મુળ્કી-રોચનિકા-ચૂર્ણે શર્કરા-માક્ષિક-અન્વિતં વિદધીત, અપરં ચ આહુ રક્તપ્રમેદન વિશેષ ગૃણુ, સા અક્ષ-ગુલ્મિની પલાશ-ક્ષારતોયેન સિદ્ધ સર્પિઃ પિવેત્, ચ સક્ષાર ષ્યૂપણ સર્પિઃ પ્રપિવેત્ । યસ્મિન્ ચ રસ-શીર-તોય-સાધ્ય-રસ-આદિષુ કેન-ઉદ્યારસ્ય નિર્ગતિઃ ન, સઃ ઇવ મિથ-દુઘ-સમ-આક્રુતેઃ તસ્ય વાકસ્ય કાલઃ (જ્ઞેયઃ) હિતર-લ્લક્ષણ. ન ॥

રુધિરના શુભવાળાના શરીરને પ્રથમ સ્વેદન તથા સ્નેહનનો સંસ્કાર આપીને સ્નેહવાળા પદાર્થોનું વિરેચન આપવું અને તે પછી

ખીજી ચિકિત્સા કરવી. શતાવરી, કરંજની છાત, દારુહળદર, ભારંગી અને પીપરનો કલ્ક તલના કવાથની સાથે પીધો હોય તો તે રુધિર-સંબંધી શુદ્ધિને મટાડે છે. સ્ત્રીઓનું રજસૂનન થયું હોય અથવા યોનિના રુધિરથી શુદ્ધ થયો હોય તો તલનો કવાથ, ગોળ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ઘી અને ભારંગી નાખી તે પીવો. આમળીનો રવરસ મરી નાખીને પીધો હોય તો તે રુધિરસંબંધી શુદ્ધિને મટાડે છે. રુધિર-સંબંધી શુદ્ધિવાળી સ્ત્રીના મળોને (રેચથી) ખાલી કરવા માટે ગોરખચુંડી અને વાંસ-કપૂરનું ચૂર્ણ સાકર તથા મધ સાથે ખવડાવવું. સ્ત્રીઓના રુધિરને તરત તોડનારો ખીજો પ્રકાર કહ્યું છે તે સાંભળો : રુધિરના શુદ્ધિવાળી એ સ્ત્રીએ ખાખરાનો ક્ષાર પાણીમાં નાખી તે પાણીથી પકાવેલું ઘી પીવું; અથવા જવખાર, સૂંઠ, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી તે ઘી પીવું. (એટલે તે સ્ત્રીના રુધિરસંબંધી શુદ્ધિ મટી જાય છે.) કોઈ રસ, દૂધ કે પાણીથી તૈયાર કરાતા રસ આદિમાં ફીણની ઉત્પત્તિ ન થાય, એમ બનતું જ નથી; એટલે કે સીકા દૂધ જેવી આકૃતિવાળા તે રસાદિને પાકકાળ એ જ (ફીણની ઉત્પત્તિરૂપ) મનાય છે; ખીજું તેનું લક્ષણ નથી. ૪૭-૫૩

શુદ્ધિનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ પ્લીહ-યકૃદધિકાર : ।

૩૩ : ખરલનો તથા જમણા પડખા-ની ગાંઠનો અધિકાર*

તત્ર પ્લીહઃ શરીરાવયવવિશેષસ્ય સ્વરૂપમાહ-

શરીરના એક અવયવરૂપ ખરલનું સ્વરૂપ શોણિતાજ્ઞાયતે પ્લીહા વામતો હૃદયાદયઃ ।
રક્તવાહિણિરાણાં સ મૂલં સ્થાતો મહાપિમ્બિઃ ॥ ૧ ॥

અન્યથા-વામતઃ હૃદયાત અથ શોણિતાત પ્લીહા નાયતે, યઃ મહાપિમ્બિઃ રક્તવાહિણિરાણાં મૂલં સ્થાતઃ ॥

* પ્લેહ-ગચ્છતિ કુક્ષેર્ગમપાર્યે હૃદયાત અપો માંસલબ્દસ્થેન રુધિરાજ્ઞાતઃ સન્નિધિ પ્લીહા, પ્લિહ ગતો-

ડાખા પડખામાં હૃદયની નીચે રુધિરમાંથી ખરલ થાય છે. એ ખરલને મોટા ઋષિઓએ રુધિરનું વહન કરતી શિરાઓનું મૂળ કહેલ છે.

અથ પ્લીહોરોગસ્ય નિદાનસમ્પ્રાપ્તિર્વૃક્કં લક્ષણમાહ-
ખરલના રોગનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ

તથા સામાન્ય લક્ષણ

વિદાહ્યમિવ્યન્દિરતસ્ય જન્તોઃ, પ્રવૃદ્ધમન્ય-મસ્ત્કફક્ષા । પ્લીહામિવૃદ્ધિ કુક્તઃ પ્રવૃદ્ધો, તં પ્લીહસંજ્ઞં ગદમામનન્તિ ॥ ૨ ॥

વામે સ પાર્શ્વે પરિવૃદ્ધિમેતિ, વિશેષતઃ સીદતિ ચાતુરોડ્રા । મન્દજ્વરાગ્નિઃ કફપિત્તલિઙ્ગ-રુપદ્વૃતઃ ક્ષોણબલોડિતિપાન્થુઃ ॥ ૩ ॥

અન્યથા-વિદાહિ-અમિષ્વાન્દિ-રતસ્ય જન્તોઃ અર્થે પ્રવૃદ્ધમ્ અસ્તુ ચ કફઃ-પ્રવૃદ્ધો પ્લીહ-અમિવૃદ્ધિ કુક્તઃ, તં ગદં ક્ષીરમંત્રમ્ આમનન્તિ ॥ ૨ઃ વામે પાર્શ્વે પરિવૃદ્ધિમ્ એતિ, અત્ર ચ આતુરઃ વિશેષતઃ સીદતિ, મન્દજ્વર-અગ્નિઃ કફ-પિત્ત-લિઙ્ગઃ ઉપદ્રુતઃ ક્ષોણબલઃ અતિપાન્થુઃ (મવતિ) ॥

કળથી, અડદ તથા સરસવતું શાક વગેરે ખૂણતરા કરતા પદાર્થોનું અને લેંસનું કહી વગેરે રસવાહી શિરાઓને રોકતા-અભિપ્યદી પદાર્થોનું વધારેપડતું સેવન કરતા માણસનું અત્યંત દુષ્ટ થયેલું રુધિર અને અત્યંત દુષ્ટ થયેલો કફ-એ બન્ને ખૂબ વધી જઈને ખરલ ને વધારે છે, એ ‘પ્લીહા’ કે ખરલ નામે કહેવાતો રોગ છે. (અત્યંત દુષ્ટ થયેલો રુધિરથી અને કફથી ખરલની વૃદ્ધિ થાય છે, એમ જ કહ્યું, તે એ રોગની સંપ્રાપ્તિ કહી છે, એમ સમજવું; કારણ કે લોહીનો અને પિત્તનો ધર્મ સમાન છે.) એ ખરલ ડાખા પડખામાં વધે છે; આ રોગમાં રોગી વધારે પીડાય છે, તેને ધીમે ધીમે તાપ આવે છે,

‘અનુક્રમણીયપ્લીહનું’-(રુગ્મા. ૧-૧૫૭) એટલે પેટના ડાખા પડખે હૃદયની નીચે લોહીમાંથી જે ઉત્પન્ન થયેલ માંસના એક દુઝડારૂપ રહેલ છે, તે શરીરનો એક અવયવ પ્લીહા કે ખરલ કહેવાય છે. એમાં થતો રોગ પણ એ જ નામે ઓળખાય છે અને બગેડોમાં લોહી તથા કફમાંથી તેનો રોગ જન્મે છે, તેથી ઉપર કહેલ રક્તશુદ્ધિ પછી આનો અધિકાર ચાલુ કરેલ છે.

તેનો જકારાશિ મંદ થઈ જાય છે, પીડામાં કંકનાં તથા પિત્તનાં ચિહ્નો થાય છે, તેનું બળ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને શરીર અત્યંત પાંડુ (શીકું) થઈ જાય છે. ૨,૩

ટીકા-વિદાહિ=કુલત્વ-માપ-સર્પવશાકાદિ, અભિ-ચન્દિ=માદિપ દધ્યાદિ, રુકપિત્તલિપ્તરૂપદુત્ત ઇત્યર્થઃ । પ્રદુષ્ટમત્યર્થમયુક્તપથેતિ સમ્પ્રાપ્તઃ, અદ્યુજઃ પિત્તસ્ય ચ તમાનવમેત્વાત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

અથ રક્તજમાહ-

લોહીથી થયેલા ખરલના રોગનું લક્ષણ ક્રૂમો ધ્રમો વિદાહથ વૈવર્ણ્ય ગાત્રગૌરવમ્ ।
મોહો રક્તોદરત્વં ચ જૈર્વ રક્તજલદ્વનમ્ । ૪ ॥

અન્વયઃ-ક્રૂમઃ ધ્રમઃ ચ વિદાહઃ વૈવર્ણ્ય ગાત્રગૌરવ મોહઃ ચ રક્તોદરત્વમ્ (ઈતિ) રક્તજલદ્વનમ્ ॥

જ્ઞાનિ, બ્રમ, દાહ, શરીરનો રંગ બદલાઈ જવો, ગાત્રોમાં ભારેપણું, મોહ અને પેટની રતાશ, એ લક્ષણો ઉપરથી લોહીથી થયેલો ખરલનો રોગ જાણવો. ૪

અથ પૈત્તિકલક્ષણમાહ-

પિત્તથી થયેલા ખરલના રોગનું લક્ષણ સ્વર્ગઃ સપિપાસથ સદાહો મોહસંયુતઃ ।
પીતગાત્રો વિશેષેણ ઘ્રીહા પૈત્તિક ઉચ્યતે ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ-સ્વર્ગઃ ચ સપિપાસઃ સદાહઃ મોહસંયુતઃ વિશેષેણ પીતગાત્રઃ પ્લીહા પૈત્તિકઃ ઉચ્યતે ॥

જેમાં તાવ આવે, તરશ લાગ્યા કરે, દાહ અને મોહ થાય, તેમજ વિશેષે કરી ગાત્રો પીળાં થઈ જાય, તે પિત્તથી થયેલ ખરલનો રોગ કહેવાય છે. ૫

અથ ક્ષૈમિકલક્ષણમાહ-

કંકથી થયેલા ખરલના રોગનું લક્ષણ ઘ્રીહા મન્દવ્યથઃ સ્થૂલઃ કઠિનો ગૌરવાન્વિતઃ ।
મરોચકેન સંયુક્તઃ ઘ્રીહા કફજ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ-(યદિ ચેત્) પ્લીહા મન્દવ્યથઃ સ્થૂલઃ, કઠિનઃ ગૌરવ-અન્વિતઃ મરોચકેન સંયુક્તઃ (ભવતિ સઃ) કફજઃ પ્લીહા ઉચ્યતે ॥

જે ખરલ ઓછી પીડાવાળી, બહી, કંઠણ, ભારે અને અરુચિથી યુક્ત હોય તો તે કંકથી થયેલો ખરલનો રોગ કહેવાય છે. ૬

અથ વાતિકમાહ-

વાયુથી થયેલા ખરલના રોગનું લક્ષણ નિત્યમાનદકોષ્ઠઃ સ્યાન્નિત્યોદાઘર્તપીડિતઃ ।

વેદનાભિઃ પરીતથ ઘ્રીહા વાતિક ઉચ્યતે ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ-(યઃ ચ) નિત્યમ્ આનદકોષ્ઠઃ નિત્ય-ઉદાઘર્ત-પીડિતઃ ॥ વેદનાભિઃ પરીતઃ સ્યાત્, (મઃ) વાતિકઃ પ્લીહા ઉચ્યતે ॥

જેમાં કાયમ કોઠો સજ્જ રહે, નિત્ય ઉદાઘર્તની પીડા રહે અને ચોખાસ વેદનાથી બચી જાય, તે વાયુથી થયેલ ખરલનો રોગ કહેવાય છે. ૭

તમસાધ્યમાહ-

પીત્ત-અસાધ્ય ખરલરોગ દોષત્રિતયરૂપાણિ ઘ્રીહન્યસાધ્યે ભવન્ત્યપિ ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ-અસાધ્યે પ્લીહનિ દોષત્રિતયરૂપાણિ અપિ ભવન્તિ ॥

જે ખરલનો રોગ અસાધ્ય હોય તેમાં ત્રણે દોષનાં રૂપો કે લક્ષણો હોય છે. ૮

અથ શરીરાવયવવિશેષસ્ય યદ્યુતઃ સ્વસ્તમાહ-
શરીરનો એક અવયવ યદ્યુત (જમણા પડખાની ગાંઠ-કલેજા)નું સ્વરૂપ અથો દક્ષિણતથાપિ હૃદયાદ યદ્યુતઃ સ્થિતિઃ ।

તત્તુ રક્તકપિત્તસ્ય સ્થાનં શોણિતજં મતમ્ ॥ ૯ ॥

અન્વયઃ-દક્ષિણતઃ ચ હૃદયાત્ અથઃ અપિ યદ્યુતઃ સ્થિતિઃ (અસ્તિ), તત્તુ શોણિતજ રક્તકપિત્તસ્ય સ્થાનં મતમ્ ॥

જમણા પડખામાં હૃદયની નીચે યદ્યુત નીચે સ્થિત છે; એ યદ્યુત રુધિરથી થાય છે અને તે રજ્જ નામના પિત્તનું સ્થાન મનાયું છે.

અથ યદ્યુતરોગમાહ-

યદ્યુતના રોગનાં નિદાન વગેરે ઘ્રીહામયસ્ય હેત્વાદિ સમસ્તં યદ્યુદામયે ।

કિન્તુ રિયતિસ્ત્યયોર્જેયા વામદક્ષિણપાર્શ્વયોઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્વયઃ-પ્લીહ-આમયસ્ય હેતુ-આદિ સમસ્ત યદ્યુત-આમયે (ભવતિ), કિન્તુ તયોઃ સ્થિતિઃ વામ-દક્ષિણ-પાર્શ્વયોઃ જ્ઞેયા ॥

* યમન-અ-સપદાદિ., 'યમારી નામ' ઇતિ મરોચક, આગમાનિત્યત્વાનુક્રમ, ય યમમ કરોતિ રક્તકાપ્યવિતસ્યેતિ યદ્યુત-નિરૂપ, તુક્-જે રજ્જ નામના પિત્તનું સ્થાન ગણાય છે, તે પેટના જમણા પડખામાં હૃદયની નીચે રહેલ માસનો ટુકડો યદ્યુત અથવા કલેજા કહેવાય છે.

બરલના રોગનાં બે બે નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો છે, તે તે સઘળાંય યદ્યતના રોગનાં પણ નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો સમજવાં; પરંતુ ફેરફાર માત્ર આ છે કે બરલની સ્થિતિ ડાબા પડખામાં છે અને યદ્યતની સ્થિતિ જમણા પડખામાં છે. ૧૦

અથ પ્લીહરોગચિકિત્સા-

— બરલના રોગની ચિકિત્સા

પાતન્વ્યો યુક્તિઃ ક્ષારઃ ક્ષીરેણોદયિગુક્તિજઃ ।
તથા દુષ્પેન પાતન્વ્યાઃ પિપ્પલ્યઃ પ્લીહશાન્તયે ॥૧૧
અર્ચયન્ સલ્વણં પુટદયં સુચૂર્ણિતમ્ ।
નિહન્તિ મસ્તુના પીનં પ્લીહાનમતિશયનમ્ ॥૧૨
દિવ્ય ત્રિકટુકં કુપ્તં યથક્ષારં ચ સેન્ધવમ્ ।
માતુલુહરસોપેતં પ્લીહગૂલહરં ભવેત્ ॥૧૩॥
પલાશક્ષારતોયેન પિપ્પલી પરિભાવિતા ।
પ્લીહગુલ્માતિશમની વહ્નિમાન્ધરી મતા ॥૧૪॥

રસેન જામીરફલસ્ય શઘ્ન, નામીરજઃ પીન-
મવગ્ધમેવ । શાળપ્રમાણં શમયેદશેષં પ્લીહામયં
કૂર્મસમાનમાશુ ॥ ૧૫ ॥

શપ્તુદ્ગમૂલકલ્ક, -સ્ત્રેણાલોહિતઃ પીનઃ ।
પ્લીહાનં યદિ ન હરતિ, શીલોડપિ તદા જલે પ્લવતે ॥
સુપક્વસહકારસ્ય રસઃ ક્ષોદ્રસમન્વિતઃ ।
પીતઃ પ્રશમયરેય પ્લીહાન્તં નેહ સંશયઃ ॥ ૧૭ ॥
સુસ્થિયં શાલ્મલીપુષ્પં નિશાપર્યુપિતં નરઃ ।
રાજિકાચૂર્ણસયુક્તં પાદે પ્લીહોપશાન્તયે ॥ ૧૮ ॥

યવાનિકાચિત્રકુવાયગૂઢ, -પદ્મગ્રન્થિવન્તી-
મગધોદ્ગવાનામ્ । ચૂર્ણં હરેત્પ્લીહગદં નિપીત, -
મુળ્લામ્બુના મસ્તુરસાસવૈર્વા ॥ ૧૯ ॥

અન્વય-પ્લીહશાન્તયે ઉદયિ-ગુક્તિજઃ ક્ષારઃ યુક્તિઃ
ક્ષીરેણ પાતન્વ્યઃ, તથા દુષ્પેન પિપ્પલ્યઃ પાતન્વ્યાઃ ।
અર્ચયન્ સલ્વણં પુટદયં સુ-ચૂર્ણિત મસ્તુના પીતમ્
અતિદાણ પ્લીહાનં નિહન્તિ । દિવ્ય ત્રિકટુક કુપ્ત
યથક્ષારં ચ સેન્ધવ માતુલુહ-રસ-ઉપેત પ્લીહ-ગૂલહર
ભવેત । પલાશ-ક્ષાર-તોયેન પરિભાવિતા પિપ્પલી પ્લીહ-
ગુલ્મ-આતિશમની વહ્નિમાન્ધરી મતા । જામીર-
ફલસ્ય રસેન શાળપ્રમાણ પીત શઘ્નનામીરજઃ કૂર્મ-
સમાન પ્લીહ-આમયમ્ અણેપમ્ આશુ જમયેત, શપ્તુદ્ગ
મૂલકલ્કઃ તત્કેણ આલોહિતઃ પીતઃ યદિ પ્લીહાનં ન
હરતિ, તથા શીલ. અપિ જલે પ્લવતે । સુપક્વ-સહકારસ્ય
રસ ક્ષોદ્રસમન્વિત પીત પ્લીહાનં શમયતિ એવ, ફલ

સયયઃ ન । પ્લીહ-ઉપશાન્તયે નરઃ શાલ્મલીપુષ્પં
સુસ્થિયં નિશાપર્યુપિત રાજિકાચૂર્ણસયુક્તં પાદેત ।
યવાનિકા-ચિત્રક-ચામગૂઢ-પદ્મગ્રન્થિ-વન્તી મગધોદ્ગમ-
વાના ચૂર્ણમ્ ઉષ્ણ-અમ્બુના વા મસ્તુરસ-આસવૈઃ નિપીત
પ્લીહગદં હરેત ॥

બરલની શાંતિ માટે સમુદ્રની છીપેની
ભરમરૂપ ક્ષાર યુક્તિપૂર્વક ફ્રધ સાથે પીવે
અને ફ્રધની સાથે પીપરનું ચૂર્ણ પણ પીવું.
આકડાનાં પાંદડાંમાં લવણ નાખી તેને પુટપાક
ધી બાળી બરાબર ચૂર્ણ કરી ઢહીના પાણીની
સાથે તે પીધું હોય તો અત્યંત ઢાલણ બરલને.
પણ તે મટાડે છે. હિંગ, સૂંઠ, મરી, પીપર,
કઠ, જવખાર અને સેન્ધવનું ચૂર્ણ કરી બિલ્લે-
રાંના રસ સાથે પીધું હોય તો તે બરલના
રોગનો અને શૂલનો નાશ કરે છે. ખાખરા-
ના ક્ષારના પાણીની ભાવના આપી પીપરનું
ચૂર્ણ ખાધું હોય તો તે બરલની તથા શુદ્ધમની
પીડા શમાવે છે અને અગ્નિનું મંદપણું
પણ મટાડે છે. લીંચુના રસની ભાવના સાથે
ચાવીશ અથોડીભાર શંખના પેટારની ભરમ
પિવાય તો તે કાચબા જેવો બરલનો રોગ
પણ અવશ્ય સંપૂર્ણ રીતે તરત જ શમાવે છે.
શરપંખાનાં મૂળિયાનો કલ્ક છાશમાં મેળવી
બે પીધો હોય તો તે બરલનો રોગ ન
મટાડે તો પર્વત પણ પાણીમાં તરે-અર્થાત
પર્વતનું પાણીમાં તરવું જેમ અસંભવિત છે
તેમ આ ઉપાયથી બરલનો રોગ ન મટે એ
સંભવતું નથી-એટલે અવશ્ય મટે છે. સારી
પેઠે પાકેલી કેરીનો રસ મધની સાથે
પીધો હોય તો તે બરલનો રોગ અવશ્ય
મટાડે છે, તેમા સંશય નથી. બરલના રોગની
શાંતિ માટે શીમળાનાં ફૂલને સારી પેઠે
ખાંડી રાતવાસી રાખીને રાધના ચૂર્ણની સાથે
ખાવાં. લિંચુ, ચિત્રક, જવખાર, પીપરીમૂળ,
નેપાળો અને પીપરનું ચૂર્ણ બીના પાણીની
સાથે અથવા ઢહીના પાણી સાથે અથવા મધ
સાથે પીધું હોય તો તે બરલનો રોગ
મટાડે છે. ૧૧-૧૯

અથ યકૃદ્રોગચિકિત્સા—

યકૃતના રોગની ચિકિત્સા

—હીહોદિષાઃ ક્રિયાઃ સર્વા યકૃદ્રોગે સમાચરેત્ ।
કાર્યં ચ દક્ષિણે વાહો તત્ર શોણિતમોક્ષણમ્ ॥૨૦॥
ક્ષારં વિદ્વક્ષુણ્ણાભ્યાં પૂતીરુસ્યામ્બુ નિઃસૃતમ્ ।
પિવેન્પ્રાતરર્થયાવન્નિ યકૃદ્ગ્રીહપ્રશાન્તયે ॥૨૧॥

અન્વયઃ—યકૃદ્રોગે હીહ-ઉદિષાઃ સર્વાઃ ક્રિયાઃ
સમાચરેત્, તત્ર ચ દક્ષિણે વાહો શોણિતમોક્ષણ
કાર્યમ્ । યકૃત-ગ્રીહપ્રશાન્તયે પ્રાતર વિદ્વક્ષુ-કૃણાભ્યાં
નિઃસૃત ક્ષાર પૂતીરુસ્ય અમ્બુ યથાવન્નિ પિવેત્ ॥

યકૃતનો રોગ થયો હોય તો બરલના
રોગની જે ચિકિત્સાએ કહી છે, તે સઘળી
કરવી અને જમણા બાહુની નસ ખોલાવી
હોહી કઢાવવું. યકૃતનો તથા બરળનો રોગ
મટાડવા સવારમાં વાવડિંગ તથા પીપરની
સરસ કરંજના રસની સાથે જઠરાગ્નિના ણજ
પ્રમાણે પીવી. ૨૦, ૨૧

ટીકા-પૂતીકઃ=કરંજઃ ॥

બરલ તથા યકૃત(જમણા પડખાની
ગાંઠ)ના રોગનો અધિકાર સમાસ

અથ હ્રોગાધિકારઃ ।

૩૪ : હૃદયના રોગનો અધિકાર*

હૃદરોગતું હૃરતું નિદાન તથા પાંચની સંખ્યા
તત્ર હ્રોગસ્ય વિપ્રકૃચનિદાનમાહ—

અન્યુષ્ણગુર્ધમ્લરુપાયતિક્તઃ, —બ્રમામિઘાતા-
ધ્યશનપ્રસન્નૈઃ । સન્ધિન્તનૈર્વેગવિધારણેષ્ઠ, હૃદામયઃ
પચ્ચવિધઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ—અતિ ઉષ્ણ-ગુરુ-અમ્લ-રુપાય-તિક્ત-બ્રમ-
અમિઘાત-અધ્યશનપ્રસન્નૈઃ સન્ધિન્તનૈઃ ચ વેગ-વિધારણેઃ
હૃદ-આમયઃ પચ્ચવિધઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥

* હરતિ સર્વાન્ વિપયાન્, હિચતે વા સર્વ-
વિવેરિતિ હૃદય, હૃદયસ્ય રોગ-જે સર્વ વિપયોને
ઉદ્રિયો દારા પ્રદશ્ય કરે છે અથવા સર્વ વિપયોથી
જે હરાય છે એટલે-તે તે વિપયો જોને પોતાના તરફ
આકર્ષે છે, તે હૃદય અને તેના રોગો હ્રોગ કહેવાય
છે. ઉપર કહેલ બરળ તથા કલેબું હૃદયની નીચે જ
ડાળાં-જમણાં રહ્યાં છે, તેથી તેના અધિકાર પછી
આ હૃદયરોગનો અધિકાર શરૂ કર્યો છે.

અત્યંત ગરમ, ભારે, ખાટા, તૂરા અને
કઠવા પદાર્થોના નિરંતર સેવનથી, અતિ શ્રમ
કરવાથી, કંઈ અથડામણ કે વાગવાથી, અજીર
ઉપર લોબન કરવાની દેવથી, રાજસ્ય-આદિનો
વેગોને રોકવાથી, વાયુસંબંધી, પિત્તસંબંધી,
કફસંબંધી, ત્રણે દોષસંબંધી અને કૃમિજ
એમ પાંચ પ્રકારનો હૃદયરોગ કહેલ છે. ૧

✓ ટીકા-પ્રસન્નઃ=સતત સેવા, સન્ધિન્તનમ્=અતિચિન્તા,
રાજસ્યાદિક્રમિતિ યાવત્ । હૃદામયઃ સ પચ્ચવિધઃ-
વાતિકઃ, પૈત્તિક, ક્લૈષ્ઠિકઃ, સાન્નિપાતિકઃ, કૃમિજલેતિ ।
(આ ટીકાનો અર્થ ઉપર અપાયો છે)

હ્રોગસ્ય સપ્રાપ્તિર્વર્તક લક્ષણમાહ—

હૃદોગતું સંપ્રાપ્તિર્વર્તક લક્ષણ
રૂપયિત્વા રસં દોષા વિગુણા હૃદયક્ષતાઃ ।
હૃદિ વાષાં પ્રકુર્વન્તિ હ્રોગં તં પ્રવક્ષતે ॥ ૨ ॥
અન્વયઃ—વિગુણાઃ હૃદય ગતાઃ દોષાઃ રસ રૂપયિત્વા
હૃદિ વાષાં પ્રકુર્વન્તિ, ત હ્રોગ પ્રવક્ષતે ॥

હૃદ થયેલા વાયુ આદિ દોષો, હૃદયમાં
જઈ રહ્યા હોય તો કરીને હૃદયમાં જુદા જુદા
દોષોને લીધે અનેક પ્રકારોવાળી પીડા ઉત્પન્ન
કરે છે, એ ‘હ્રોગ’ કહેવાય છે. ૨

ટીકા-વિગુણાઃ=દુષ્ટાઃ, વાષાં=દોષમેદન નાનાવિષા
ધ્યવામ્ । ‘આવસ્પીડા’મિતિ ગયદાસઃ ।-ગયદાસ
નામનો વૈદ્ય કહે છે કે, આ રોગમાં બાણે હૃદય
ભાંગી જતું હોય એવી પીડા થાય છે

અથ વાતિક હ્રોગમાહ—

વાયુસંબંધી હ્રોગતું લક્ષણ
આયમ્યતે માસ્તજે હૃદયં તુચતે તથા ।
નિર્મય્યતે દીર્ઘતે ચ સ્ફોચ્યતે પાત્યતેઽપિ વા ॥૩॥

અન્વયઃ—માસ્તજે (હ્રોગે) હૃદયમ્ આયમ્યતે,
તુચતે, રીચ્યતે ચ સ્ફોચ્યતે અપિ વા પાત્યતે ॥

વાયુસંબંધી હૃદયના રોગમાં હૃદય બાણે
પીડાથી વિસ્તાર પામતું હોય, બાણે સોંયોથી
લોંકાતું હોય, બાણે રવેયાથી મથાતું હોય,
બાણે કરવતથી બે દુકડાં કરાતું હોય, બાણે
અજીથી ચિરાતું હોય અને કુડાડાથી અનેક
પ્રકારે કપાતું હોય એવું પીડાય છે. ૩

ટીકા-માસ્તજે ‘હ્રોગ’ દિતિ શેષઃ । આયમ્યતે=

અયથા વિસ્તાર્યેત્ત્વં । મુષતે=મૂત્રમિરિવ વિદ્યતે, નિર્મળ્યતે=મન્યમેનેવ, રીયતે=કરપત્રેણ દ્વિષા ક્રિયત્ત્વં, સ્ફોટ્યતે=અત્રેગેવ, પાચ્યતે=કુટારેણ ચતુષા ક્રિયત્ત્વં ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અથ પૈત્તિકં હ્રોગમાહ-

પિત્તસંબંધી હૃદોગતું લક્ષણ
તુષ્ણોપમાદ્યોપાઃ મ્યુઃ પૈત્તિકે હૃદયે ક્રમઃ ।
ધૂમાયનં ચ મૂર્છાં ચ ક્લેદઃ શોષો મુલસ્ય ચ ॥૪૥॥
અન્યઃ-પૈત્તિકે હૃદયે તુષ્ણા-ઉષ્મ-દાહ-ચોપાઃ
મ્યુઃ, ક્રમઃ, ધૂમાયનં, ચ મૂર્છા, ચ ક્લેદઃ, મુલસ્ય
ચ શોષ (ભવતિ) ॥

પિત્તસંબંધી હૃદયના રોગમાં તરશ લાગ્યા
કરે, શરીર ઠંડું હોય છતાં ઠંડા પવનની
ઇન્છાતું કારણ એવી અંદર કાંઈક ગરમી
રહે, બાણે આગ શરીરની સમીપમાં જ રહ્યો
હોય એવો શરીરને દુઃખ આપનારો સંતાપ
થાય, બાણે કોઈ ચૂસી લેતું હોય એવી પીડા
થાય, હૃદયમાં ગ્લાનિ જેવી ગભરામણ રહે,
ગળામાંથી ધુમાડો નીકળે, મૂંઝા આવે,
સડેલા જેવો કાંઈક દુર્ગંધવાળો પરસેવો
આવે છે અને મોઢું સુકાય છે. ૪

ટીકા-ઉષ્મા=શીતમાત્રસ્યેવ શીતવાતામિલાપહેતુઃ
કિષ્કિન્તરોષ્ણમ્ । દાહ=પાર્શ્વસ્થેન વહિનેવ દુઃસ્વેદ-
ગોત્રસ્ય સન્તાપઃ, ચોપઃ=ચૂષ્યનેત્ર પીડા હૃદયે, ક્રમઃ=
હૃદયાકુત્ત્વં સ્થાનિવદિત્યર્થઃ । ધૂમાયનમ્=ઋષ્ટાદમ-
નિર્ગમઃ, ક્લેદઃ=કિષ્કિર્નમ્બઃ શટ્તિત્ત્વં ॥ (આનો
અર્થ ઉપર છે.)

અથ ભૈશ્મિકં હ્રોગમાહ-

કંક્રસંબંધી હૃદોગતું લક્ષણ

ગૌરવં કફસંસારોઽરુચિઃ સ્તમ્ભોઽગ્નિમાર્દવમ્ ।
માધુર્યમપિ ચાસ્યસ્ય કલાસાવતતે હૃદિ ॥ ૫ ॥

અન્યઃ-યદાત-અતતે હૃદિ ગૌરવં, કફસંસારઃ,
અરુચિઃ, સ્તમ્ભઃ, અગ્નિમાર્દવં, ચ આસ્યસ્ય માધુર્યમ્
અપિ (જાયતે) ॥

કોપેલા કંક્રથી વ્યાપ્ત હૃદયવાળા હૃદોગમાં
હૃદયમાં ભારેપણું, કંક્રનો સ્વાદ, અરુચિ,
જડપણું, જઠરાગ્નિ બાણે જળથી લીંબાયો
હોય એવો મંદ થઈ બંધ અને મોઢામાં
મીઠાશ રહ્યા કરે છે. ૫

ટીકા-યદાસાવતતે=કુપિતકફવ્યાપ્તે હૃદિ, ગૌરવં-

ભા. ૭૫

હૃદયસ્ય, સ્તમ્ભઃ=જઠતા, માર્દવં=જલપ્રુતમિત્વ, માધુર્ય-
મુલે ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ ત્રિદોષજહ્રોગમાહ-

ત્રણે દોષ સંબંધી હૃદોગતું લક્ષણ

વિદ્યાત્ ત્રિદોષમધ્યેયં સર્વલિપ્તં હૃદામયમ્ ॥ ૬ ॥

અન્યઃ-ત્રિદોષમ્ અપિ હૃદામયમ્ એવં સર્વલિપ્તં
વિદ્યાત્ ॥

ત્રણે દોષના કોષથી થયેલા હૃદયના રોગ
પણ એ રીતે ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં સામટાં
ચિહ્નોથી યુક્ત બાણેવો. ૬

ટીકા-અત્ર ક્રમયો જાયન્તે અસ્મિન્નિતિ ક્રમિજ
હિતિ નિષ્ક્રિયઃ ॥ આ હૃદોગમાં ક્રમિઓ ઉત્પન્ન થાય
છે, તેથી તેનું 'ક્રમિજ' એવું વ્યાખ્યાસિદ્ધ બંધ-
ભેસતું નામ રખાયું છે.

તસ્ય વિષ્ણુચિહ્નશનપૂર્વિકાં સમ્પ્રાપ્તિમાહ-

કૃમિજ હૃદોગતું દૂરણું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ
ત્રિદોષહેતુહ્રોગો યો દુરાત્મા નિવેત્તે ।
તિલક્ષ્ણોઽગ્નિગુહ્યોઽયમ્ ગ્રનિયસ્તસ્યોપજાયતે ॥ ૭ ॥
મર્મકેદરો સહ્ક્રેદં રસજ્વાલ્યુપગચ્છતિ ।

સહ્ક્રેદાત્ ક્રમયપ્રાસ્ય ભવન્ત્યુપગચ્છતિ ॥ ૮ ॥

અન્યઃ-યઃ દુરાત્મા ત્રિદોષહેતુ-હ્રોગો તિલ-
ક્ષ્ણો-ગુહ્ય-આરીન્ ચ નિવેત્તે, તસ્ય મર્મ-અકેદરો
ગ્રનિયઃ ઉપજાયતે, ચ રસઃ અપિ સહ્ક્રેદમ્ ઉપગચ્છતિ,
સહ્ક્રેદાત્ ચ ઉપગત-આત્મનઃ અસ્ય ક્રમયઃ ભવન્તિ ॥

જે મૂખ માણસ ત્રણે દોષથી થયેલા
હૃદોગમાં તલ, દૂધ તથા ગોળ આદિ
પદાર્થોને સેવે છે, તેના હૃદયના એક ભાગમાં
ગાંઠ થાય છે, તથા રસ સડે છે અને તે
સડવાથી એ બગડેલા હૃદયવાળા માણસને
ત્યાં કૃમિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૭, ૮

ટીકા-મર્મકેદરો=હૃદયકેદરો, સહ્ક્રેદં=શટ્તિત્ત્વં, રસ
ઉપગચ્છતિ । સહ્ક્રેદાત્=રસસ્ય શટ્તિત્ત્વાત્, ઉપગતાત્મનઃ=
દુષિતહૃદયસ્ય ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ ક્રમિજહ્રોગસ્ય લક્ષણમાહ-

કૃમિજ હૃદોગતું લક્ષણ

અક્રેદઃ ધીવનં તોદઃ શૂલં હજ્જાસકસ્તમઃ ।

અરુચિઃ દયાવનેત્રત્વં શોષઃ ક્રમિજે ભવેત્ ॥ ૯ ॥

અન્યઃ-ક્રમિજે (હ્રોગે) અક્રેદઃ, ધીવનં, તોદઃ
શૂલં, હજ્જાસકઃ, તમઃ, અરુચિઃ, દયાવનેત્રત્વં ચ
ભવેત્ ॥

કૃમિઓવાળા હૃદયરોગમાં બધે ઊલટી થવાની તૈયારી હોય એવું કાયમ રહ્યા કરે, વારંવાર ચૂકવું પડે, સોયોથી હોંકાયા જેવી પીડા થાય, શ્વેત નીકળે, મોળ આવ્યા કરે, અંધારા આવે, અરુચિ થાય, આંખો કાળાશ વાળી થઈ જાય અને ક્ષયરોગ પણ લાગુ થાય છે. ૯

દીકા-ઉત્તેદ. = વનનિવોપસ્થિતત્વમ્, શોષ. = મર્યા ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ હરોગસ્વોપદવાનહ-

હરોગના ઉપદ્રવો

ક્ષોભઃ સાદો ઋમઃ શોષો જ્યેષ્ઠાસ્તેવામુપદ્રવાઃ ।
કૃમિજે તુ કૃમીનાં યે શ્લેષ્મિકાનાં હિ તે મતાઃ ॥૧૦

અન્વયઃ-ક્ષોભઃ સાદઃ, ઋમઃ, શોષ- (ઈત) તેવામ્ ઉપદ્રવાઃ (જ્યેષ્ઠાઃ), કૃમિજે તુ શ્લેષ્મિકાનાં કૃમીનાં યે (ઉપદ્રવાઃ) તે હિ મતાઃ ॥

‘કલોમન’ નામના તરશ લાગવાના સ્થાનનું સુકાવું, બ્રમણ અને મોડું સુકાયા કરે એ વાયુસંબંધી, પિત્તસંબંધી, કફસંબંધી કે ત્રણે દોષસંબંધી હરોગમાં ઉપદ્રવો બહુવા; પરંતુ કૃમિજ હરોગના તો કફથી થયેલા, કૃમિઓના જે ઉપદ્રવો-મોળ, મોઢાનો સ્રાવ અને આ વિપાક આદિ કહ્યા છે, તે જ મનાય છે. ૧૦

દીકા-ક્ષોભઃ=વિપાસાસ્થાનત્વ, સાદઃ=શોષ, શોષઃ-મુલસ્ય, તેવા=હરોગનાં, કૃમિજે તુ હરોગે શ્લેષ્મિકાનાં કૃમીનાં યે ઉપદ્રવાઃ=હૃદયસ્થસ્થગાવિપાકાદયઃ, તે મતાઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ હરોગસ્ય ચિકિત્સા ।

હરોગની ચિકિત્સા

પૃત્તેન દુષ્ટેન ગુદામ્મસા વા, પિચ્ચન્તિ ચૂર્ણં કકુમ્ભવચો યે । હરોગજોર્ણઞ્ચરરક્તપિત્તં, હૃદ્યા મયેયુશ્ચિરજીવિનસ્તે ॥ ૧૧ ॥

હરીતકીવચારાક્ષાપિષ્પલોનાગરોદ્રવમ્ ।

શરીરુપ્પરમૂલોચં ચૂર્ણં હરોગનાશનમ્ । ૧૨ ॥

પુટ્ટદગ્ધં દરિણશૂકં, પિષ્ઠગથ્યેન સર્પિષા પિચ્ચતઃ ।

હૃત્પૃષ્ઠશૂલમચિરાતુવેત શાન્તિમ્ સુકષ્મમ્ ॥ ૧૩ ॥

તૈલાન્યગુદાવિપકં, ચૂર્ણં મોધૂમપાર્યંયમ્ ।

પિચ્ચતિ પર્ણમુક્તં મયતિ, મતસકલહૃદ્યા-મયઃ પુષ્પઃ ॥ ૧૪ ॥

મોધૂમકળમચૂર્ણં, પક્કમજાક્ષીરગદ્યસર્પિર્મમ્ ।
મધુશર્કરાસમેતં, શમયતિ હરોગમુદતં પુત્રામ્ ॥૧૫

અન્વયઃ-પૃત્તેન, દુષ્ટેન વા ગુદ-અમ્મસા યે કકુમ્ભ-ત્વચઃ ચૂર્ણં પિચ્ચન્તિ, તે હરોગ-જોર્ણઞ્ચર-રક્તપિત્તં હૃદ્યા ચિરજીવિનઃ સ્યુઃ । હરીતકી-વચા-ગાન્ધા-વિષ્ણી-નાગર-ઉદ્ભવ શરી-પુષ્કરમૂલ-ઉત્થ ચૂર્ણં હરોગનાશન (મવતિ) ॥
પુટ્ટ-દગ્ધ-દરિણશૂકં વિષ્ઠ મ યેન સર્પિષા પિચ્ચત સુકષ્મમ્ અપિ હૃત્પૃષ્ઠશૂલમ્ અનિગત શાન્તિમ્ ઇવૈતિ । (યઃ) મોધૂમ-પાર્ય-ઉત્થ ચૂર્ણં તૈલ-આન્ય-ગુદાવિપક (પચસા) પિચ્ચતિ, પર્ણમુક્તં મવતિ, મ પુષ્પઃ મત-સકલ-હૃદ્યા-આમયઃ મવતિ, મોધૂમ-કકુમ્ભચૂર્ણમ્ જાક્ષીર-ગદ્યસર્પિર્મમ્ પક્કમ મધુ-શર્કરા-સમેત પુત્રામ્ ઉદતં હરોગ શમયતિ ॥

ધી, દ્રઘ કે ગોળના પાણીની સાથે આસોંદરાની છાલતુ ચૂર્ણ જેઓ પીએ છે, તેઓ હરોગ, શુષ્કજ્વર તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરી લાંબા આયુષવાળા થાય છે હરડે, વજ, રાસ્ટા, પીપર, સૂઠ, કચૂરા અને પુકર-મૂળનું ચૂર્ણ ખાધુ હાય તો તે હરોગને નાશ કરે છે. પુરુષતથા બાળી વાટેલુ મૃગનું શીંગડું ગાયના ધી સાથે પીનારનું મહાદુઃખ-હાયી પણ હૃદયનું તથા પીઠનું શૂળ તરત શાંત થાય છે. જે માણસ ઘઉંના તથા આસોંદરાના ચૂર્ણને તેલ, ધી તથા ગોળમાં પકાવી દ્રઘની સાથે પીએ અને દ્રઘનું લોચન કરે તેને સઘળા પ્રકારનો હરોગ મટી જાય છે. ઘઉંના તથા આસોંદરાના ચૂર્ણને બકરીના દ્રઘમાં તથા ગાયના ધીમાં પકાવી મધ તથા સાકરની સાથે ખાધું હોય તો તે માણસોના ઉદત હરોગને પણ શમાવે છે.

દીવા-પાર્યઃ=ફંદ=તિલોંકે ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અભ્યુનનધૂત+
પાર્યંય કલ્પેન રત્ન સિદ્ધં, શરત પૃત્તં સર્વહવામ્થેપુ ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ-પાર્યંય કલ્પેન રત્ન સિદ્ધં પૃત્ત સર્વ-હૃદ-આમયેષુ શરતમ્ ॥

આસોંદરાના ફલરૂપી અને સ્વરસથી પકા-વેલું ધી સઘળા હરોગમાં ઉત્તમ ગણાય છે.

+ અર્જુન-પક્ક-પૃત્ત અર્જુનવૃક્ષ-આસોંદરાના કલ્ક તથા રસથી પકવેલું ધી અભ્યુનનધૂત કહેવાય છે.

ખલાધધુત

ઘૂતં યલાનાગયલાજુનાનાં, કાયેન કલ્કેન
ચ યાંપ્રકાયાઃ । સિદ્ધે તુ હન્યાદ્ હૃદયામયં હિ,
સવાતરક્ષતરક્ષપિત્તમ્ ॥ ૧૭ ॥

અન્યઃ-વજા-નાથવજા-અર્જુનાનાં કાયેન ચ ચઢિ-
કાયાઃ કલ્કેન સિદ્ધ ઘૂતં હૃદયામય સ-વાતરક્ષ-ક્ષત-
રક્ષપિત્ત હિ હન્યાત્ ॥

ખળદાણા, ખપાટ તથા આસોંદરાના
ઠવાધથી અને બેડીમધના કલ્કથી પકવેલું
ધી હૃદય, વાતરક્ષ, ક્ષત અને રક્ષપિત્તને
અવશ્ય નાશ કરે છે. ૧૭

હૃદયોગનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ મૂતકૃષ્ણાધિકારઃ ।

૭૫ : મૂતકૃષ્ણનો અધિકાર

તત્ત્વ મૂતકૃષ્ણસ્ય વિષ્ણુરં નિદાનમાહ-

મૂતકૃષ્ણં દુરતું નિદાન તથા આઠની સંખ્યા
દ્યાયામતીક્ષ્ણોઽધકુક્ષમયઃ, પ્રસન્નનૃત્યદ્રુન-
પૃષ્ઠયાનાત્ । આનુપમસ્યાધ્યશનાદ્વીજાતિ, સ્વુ-
મૂતકૃષ્ણાણિ નૃણાં તથાડર્થો ॥ ૧ ॥

અન્યઃ-વ્યાયામ-તીક્ષ્ણ-ઓષધ-સ્થ-મય-પ્રસન્ન-
દ્રુતપૃષ્ઠયાનાત્ આનુપ-મસ્ય-અધ્યશનાત્ તથા અઘીર્ગતિ
નૃણામ્ અથૌ મૂતકૃષ્ણાણિ સ્વુઃ ॥

ખહું કસરત કરવાથી; રાઈ તથા સૂરજ
વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થોવાળાં ઔષધોના અતિ
સેવનથી; રૂક્ષ મધનું અતિ સેવન કરવાથી;
ખહું નાચવાથી; ઘોડા વગેરે વાહનની ઉપર
ખૂબ વેગથી જવાથી; ઘણા જળવાળા દેશનાં
માછલાં ખાવાથી; અણખું ઉપર જમવાથી
અને અણખુંથી માણસોને આઠ પ્રકારનાં
મૂતકૃષ્ણો થાય છે. (વાયુથી, પિત્તથી, કફથી,
ત્રણે દોષોથી, શલ્યથી, વિષથી, વીર્યથી અને
પથરીથી એમ આઠ મૂતકૃષ્ણ સમજવાં.) ૧

× વજા માવા ચેર્ષો તાનિ વજાશનિ, કલ્કોઃ
પક્ક ઘૂતં વજાચક્રતમ્-ખપાટ વગેરે ઓસડિયાંથી
પકવેલું ધી, ખલાધધુત કહેવાય છે.

+ મૂત્રે કૃષ્ણમ્ આસ્પન્વતિ મૂત્રકૃષ્ણમ્-જે રોગમાં
પેશાબ કરતી વેળા ધણું કષ્ટ થાય છે-એટલે પેશાબ
ધણી મુરકલીએ બિતરે છે, તે રોગ મૂતકૃષ્ણ કહેવાય

ટીકા-તીક્ષ્ણોપવપમ્=રાજિકાસૂરણાદિક્યુક્તમ્, 'રૂક્ષે'
તિ મયવિશેષણમ્ । પ્રસન્ન=સતત સેવા, નૃત્ય=નર્તનમ્,
'નિત્યે'તિ દ્વિતીયઃ પાઠઃ । દ્રુતપૃષ્ઠયાનાત્=અધારિના
ગમનાત્, આનુપમસ્યઃ=પ્રચુર્જલદેશસમ્ભવમસ્યઃ । અઘી=
વાતિક-પૈત્તિક-લેધ્મિક-સાન્નિપાતિક-શલ્યજ-પુરીષજ-
શુક્રજ-અમરીજાનિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

મૂતકૃષ્ણસ્ય સમ્પ્રાપ્તિર્વર્તક લક્ષણમાહ-

મૂતકૃષ્ણં સંપ્રાપ્તિર્વર્તક સામાન્ય લક્ષણ
પૃથક્કાલાઃ સ્વૈઃ કુપિતા નિદાનૈ, સર્વેડથવા
કોપમુપેત્ય વસ્તો । મૂત્રસ્ય માર્ગે પરિપીડયન્તિ,
યદા તદા મૂત્રયતીહ કુચ્છાત્ ॥ ૨ ॥

અન્યઃ-સ્વૈઃ નિદાનૈઃ કુપિતા. પૃથક્ કાલાઃ, અથવા
સર્વે કોપમ્ ઉપેય વસ્તો મૂત્રસ્ય માર્ગે યદા પરિપીડયન્તિ,
તદા જનઃ સ્વ કુચ્છાત્ મૂત્રયતિ ॥

પોતપોતાનાં નિદાનોથી કોપેલા સઘળા
ખજો મૂત્રશયમાં જઈ મૂત્રના માર્ગને બધારે
ચોપાસ પીડે-કળાવે છે, ત્યારે માણસ ખહું
કષ્ટથી મૂત્ર કરી શકે છે. ૨

અથ વાતિકમાહ-

વાયુથી થયેલા મૂતકૃષ્ણં લક્ષણ
તીવ્રા ચ હવચક્ષણયસ્તિમેદૈ, સ્વલ્પં મુહુર્મૂત્ર-
યતીહ વાતાત્ ॥ ૩ ॥

અન્યઃ-સ્વલ્પં વાતાત્ વચ્ચક્ષણ-ચરિત્ત-મેદૈ તીવ્રા રક્ત,
મુહુઃ ચ સ્વલ્પં મૂત્રયતિ ॥

જો વાયુથી મૂતકૃષ્ણ થયું હોય તો
સાધળના તથા લિંગના વચકા સંધિભાગમાં,
મૂત્રાશયમાં તથા લિંગમાં મારી નાખે એવી
તીવ્ર પીડા થાય છે અને માણસ વારંવાર
થોડું થોડું મૂત્ર કરે છે. ૩

ટીકા-તીવા=મારણામિકા, વચ્ચક્ષણ=કલ્મેઢાગામ-
મ્યન્તાલતન્નિઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ પૈત્તિકમાહ-

પિત્તથી થયેલા મૂતકૃષ્ણં લક્ષણ
પીતં સરક્તં સરુજં સદાહં, કુચ્છં મુહુર્મૂત્ર-
યતીહ પિત્તાત્ ॥ ૪ ॥

છે. શરીરમાં એકસો ને સાત મર્મસ્થાનો ગણાય છે;
તેઓમાં મત્તક, હૃદય તથા મૂત્રાશય મુખ્ય છે;
તેમાંના હૃદયરૂપ મર્મસ્થાનના રોગનો અધિકાર ઉપર
કલ્હો, એટલે મૂત્રાશયરૂપ મર્મસ્થાનના રોગનું સ્મરણ
થતાં આ મૂતકૃષ્ણનો અધિકાર શરૂ કરે છે.

અન્વયઃ-इह पितात् (जनः) पीत सरफं सहज
सदाह कृच्छ्र सुहृद मूनयति ॥

ને પિતાથી મૂતકૃચ્છ્ર થયું હોય તો
માણસ પીળું, લોહીવાળું, વેદનાવાળું અને બ્રહ્મ-
તરાવાળું મૂત્ર માંડ માંડ વારંવાર ઉતારે છે.

टीका-‘कृच्छ्र’मिति क्रियाविशेषणम् ॥

अथ सन्निपातिकमाह-

इक्षुधी यथेला मूत्रकृच्छ्रं लक्षण
घस्तेः सलिहस्य गुरुत्वशीथी, मूत्रं सपिच्छं
कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ५ ॥

અન્વયઃ-कफ-मूत्रकृच्छ्रे घस्तेः सलिहस्य गुरुत्व-
शीथी, मूत्र (च) सपिच्छं (रयात्) ॥

ને ઠકથી મૂતકૃચ્છ્ર થયું હોય તો મૂત્ર-
શયમાં અને લિંગમાં ભારેપણું તથા સોળે
થાય છે અને મૂત્ર ચીકાશવાળું ઉતરે છે. ૫
टीका-सपिच्छ=विच्छिन्नम् ॥ (अर्थ ७૫૨ છે.)

अथ सान्निपातिकमाह-

त्रये द्वापथी यथेला मूत्रकृच्छ्रं लक्षण
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्, भवन्ति तत्
कृच्छ्रतम हि कृच्छ्रम् ॥ ६ ॥

અન્વયઃ-सन्निपातात् तु सर्वाणि रूपाणि भवन्ति,
तत् कृच्छ्रं हि कृच्छ्रतम (भवति) ॥

ને ત્રણે દોષથી મૂતકૃચ્છ્ર થયું હોય તો
ઉપર ઠહેલાં ત્રણે દોષોનાં ચિકો દેખાય છે;
એ મૂતકૃચ્છ્ર ખરેખર ખડું જ હુઃખદાયી
હોઈ કષ્ટસાધ્ય હોય છે. ૬

अथ शल्पजमाह-

शल्पथी यथेला मूत्रकृच्छ्रं लक्षण
मूत्रवाहियु शल्पेन क्षतेष्वभिहतेषु च ।
मूत्रकृच्छ्रं तदाघानाज्जायते भृशदाहणम् ।
घातकृच्छ्रण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ७ ॥

અન્વયઃ-मूत्रवाहियु शल्पेन क्षतेषु च अभिहतेषु
तद्-आघाताद् मृश-दाहणं मूत्रकृच्छ्रं जायते, तस्य
लिङ्गानि घातकृच्छ्रेण तुल्यानि निर्दिशेत् ॥

મૂત્રનું વહન કરનારા સ્ત્રોતો કાંટા વગેરે
શલ્પથી ક્ષતવાળા થઈ બંધ અથવા મૂડી
વગેરેથી પ્રહાર પામ્યા હોય તો તે મૂત્રના
માર્ગમાં આઘાત થવાથી મરણ ઉપજાવે એવું
મહાભયંકર મૂતકૃચ્છ્ર ઉત્પન્ન થાય છે (અને
તે ‘શલ્પજ મૂતકૃચ્છ્ર’ કહેવાય છે). આ

મૂતકૃચ્છ્રનાં લક્ષણો વાયુથી થયેલા મૂતકૃચ્છ્રના
એવા જ સમજવા. ૭

टीका-मूत्रवाहियु-क्षतेःसु, शल्पेन=कण्टकेन, क्षतेषु=
सक्षतीकृत्य, अथवा अभिहतेषु=मुष्ट्यादिभिरभिहतेषु,
तदाघातात्=मूत्रमार्गाघातात्, तत्कृच्छ्रं जायते मृशदाहणं=
मारकम् । तस्य=शल्पजस्य ॥ (अर्थ ७५२ છે)

अथ पुरीषमाह-

विद्याथी यथेला मूत्रकृच्छ्रं लक्षण
शक्तस्तु प्रतीघाताद्ययुविगुणता गतः ।
आध्मानं वातशूलं च मूत्रसङ्गं करोति च ॥ ८ ॥

અન્વયઃ-शक्तः प्रतीघातात् तु विगुणता गतः वायुः
आध्मानं च वातशूलं च मूत्रसङ्गं करोति ॥

વિદ્યાનો અટકાવ થવાથી દૂષિત થયેલો
વાયુ પેટમાં આક્રોશ, વાયુસંબંધી શૂન અને
મૂત્રની અટકાયત કરે છે. ૮

अथ शुक्रजमाह-

वीर्यथी यथेला मूत्रकृच्छ्रं लक्षण
शुक्रे दोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधाविते ।
सद्युक्तं मूत्रयेत् कृच्छ्रादस्तिमेहनशूलवान् ॥ ९ ॥

અન્વયઃ-दोषैः उपहते मूत्रमार्गे विधाविते शुक्रे
बलित-मेहन-शूलवान् (जन) कृच्छ्रात् सद्युक्तं મૂત્રયેત્ ॥

દોષોથી ખરાબ થઈ મૂત્રના માર્ગમાં વીર્ય
દોડી બંધ ત્યારે (મૂત્રમાર્ગ સંકેત પામતાં)
મૂત્રાશયમાં તથા લિંગમાં શૂનથી પીકાતો
માણસ મહાકષ્ટથી વીર્યયુક્ત મૂત્ર કરે છે.

टीका-उपहते=दूषिते ॥ (अर्थ ७५२ છે)

अथ अमरीजमाह-

पथरीथी यत् મૂત્રકૃચ્છ્ર
अमरीहेतुकं चापि मूत्रकृच्छ्रमुदाहृतम् ॥ १० ॥
अमरी शर्करा चैव तुल्यसम्प्रलक्षणे ।
विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्तयतो मम ॥ ११ ॥

પચ્ચમાના અમરી પિત્તાચ્છોષમાણા ચ વાયુના ।
વિમુક્તકફસન્ધાનાત્ શરન્તી શર્કરા મતા ॥ ૧૨ ॥

અન્વયઃ-अपि च अमरीहेतुकं मूत्रकृच्छ्रम् उदा-
हृतम् ॥ अमरी च शर्करा तुल्य-सम्प्रलक्षणे एव
(भवतः, तथापि) शर्कराया विशेषणं मम कीर्तयः
शृणु, पितात् पच्यमाना वायुना च शोष्यमाणा अमरी
विमुक्त-कफसन्धानात् शरन्ती शर्करा मता ॥

પથરીને લીધે મૂત્રનું જે કષ્ટ થાય, તે
‘અમરીજ’ મૂતકૃચ્છ્ર કહેવાય છે. (નોંધે

સુશ્રુતમાં 'શર્કરાજ' (કાંકરીથી થતું) નવમું મૂત્રકૃચ્છ્ર પણ કહેલું છે, તો પણ અમે આ પ્રકરણમાં મૂત્રકૃચ્છ્રની આઠની સંખ્યાનો નિયમ રાખવા માટે અને પથરી તથા કાંકરી એ બંને સમાન જ હોવાને લીધે શર્કરાજ મૂત્રકૃચ્છ્રને જીડું ગણતા નથી. (કહ્યું છે કે પથરી અને કાંકરીનાં નિદાનો તથા લક્ષણો તુલ્ય જ છે તો પણ) કાંકરીમાં પથરીથી જે ફેરફાર છે તે હું કહ્યું છું, તમે સાંભળો: પિત્તથી પાક્યા કરતી અને વાયુથી સુકવાતી પથરી, કફના સંયોગને પ્રાપ્ત થયેલી હોઈ મૂત્ર, વીર્ય તથા કફના સમુદાયરૂપ જ હોય છે; (તે જ પથરી) ન્યારે કફના સંયોગથી છુટી પડીને મૂત્રના ભાગેમાંથી કાંકરીરૂપે ખરવા લાગે, ત્યારે 'કાંકરી' કહેવાય છે.' (આમ પથરી અને કાંકરીમાં માત્ર થોડાક જ-કેવળ નોમનો જ તફાવત હોય છે.) ૧૦-૧૨

દીકા-સુષુતે શર્કરાજમપિ મૂત્રકૃચ્છ્રમુકમ્, અગ્ર દુ તસ્ય અટસંખ્યાનિયમાર્થમરમરી-શર્કરયોઃ સામ્યાત્વ ન તત્ પૃથગગચ્ચતે । પ્રથમે પિત્તેન દ્વન્ધનકર્મણા પચ્યમાના, પથાદ્વાતેન શોષિતા કફેનાશ્લિષ્ટા મૂત્રશુક્ર-ક્લેમ્પતંહતિરમરી, સૈવ વિમુક્તકમનન્ધાનાન્વચકાકાઠેવા સત્તી, શર્કરા-રૂપા મૂત્રમાર્ગતઃ ક્ષરન્તી શર્કરા મતા । एतावता किमिदेष मेदः ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અય શર્કરાયા રૂપદશાનાહ-
પથરી તથા કાંકરીના ઉપદ્રવો
હત્પીડા વેપથુઃ શૂલં કુક્ષાવગ્નિશ્ચ દુર્બલઃ ।
તથા ભવતિ મૂર્છા ચ મૂત્રકૃચ્છ્રં ચ દારુણમ્ ॥૧૩
અન્વયઃ-હત્પીડા વેપથુઃ શૂલં ચ કુક્ષી દુર્બલઃ
અગ્નિઃ, તથા ચ મૂર્છા ચ દારુણ મૂત્રકૃચ્છ્રં ભવતિ ॥
હૃદયમાં પીડા, કંથ, શૂલ, ચેટમાં મંદ
અગ્નિ, મૂનછા અને દારુણ મૂત્રકૃચ્છ્ર-એટલી
પથરીના તથા કાંકરીના ઉપદ્રવો થાય છે. ૧૩

વાતજમૂત્રકૃચ્છ્રવિક્રિતા-
વાયુથી થતા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા
અભ્યજ્ઞનસ્નેહનિરૂદ્ધવાસ્ન-સ્વેદોપનાહોત્તર-
યસ્તિસેકાન્ । સ્થિરાદિભિર્ગતહરંશ સિદ્ધાન્,
દશાદ્રસાંધાનિલમૂત્રકૃચ્છ્રે ॥ ૧૪ ॥
અમૃતાં નાગરં ધાર્ત્રી વાજિગન્ધ્યાં ત્રિકણ્ટકમ્ ।
પ્રપિવેદ્વાતરોગાન્તઃ શૂલવાન્ મૂત્રકૃચ્છ્રવાન્ ॥૧૫॥

અન્વયઃ-અનિલ-મૂત્રકૃચ્છ્રે (વૈયઃ) અભ્યજ્ઞન-
સ્નેહ-નિરૂદ્ધવાસ્ન-સ્વેદ-રૂપનાહ-રૂતરવસ્તિ-સેકાન્,
વાતહરં: ચ સ્થિરાદિભિઃ સિદ્ધાન્ ચ રસાન્ દદાત્ ॥
વાતરોગાન્તઃ શૂલવાન્ મૂત્રકૃચ્છ્રવાન્ અમૃતાં નાગરં ધાર્ત્રી
વાજિગન્ધ્યાં ત્રિકણ્ટકં પ્રપિવેત્ ॥

વાયુના મૂત્રકૃચ્છ્રમાં વૈદ્યે રાગીને માલિશ કરાવવું, સ્નેહન આપવું, નિરૂદ્ધવસ્તિ તથા ઉત્તર વસ્તિ+ આપવી, અંગે ઉપર ચોક્કસ ઔષધોનાં ખંધારણ કરાવવાં, ઘી આદિથી સિંચન કરાવવું તથા વાયુને હરનારા સમેરવા આદિ પદાર્થોથી પકાવેલા રસો આપવા. વાયુસંબંધી રાગો, શૂલ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રના રાગીએ ગળો, સૂઠ, અખિલી, આસંધ અને ગોખરનો ક્વાથ કરી પીવો. ૧૪, ૧૫

પુનર્નવાથ મિશ્રકંઠ-
પુનર્નવૈરુણ્ડશતાવરીભિઃ, પત્તુરુચીરયલાડ-
શ્મમિદ્ધિઃ । દિપજ્ઞમુલેન કુલત્યકેન, યવેષ્ઠ તોયોઃકથિતે કપાયે ॥ ૧૬ ॥

તૈલં વરાહર્ક્ષયસાપૃતં ચ, તૈરેવ કલ્કૈર્લવળૈશ્ચ સિદ્ધમ્ । તન્માત્રયાડત્ર પ્રતિહન્તિ પીતં, શૂલાન્નિવત્ માદતમૂત્રકૃચ્છ્રમ્ ॥ ૧૭ ॥

અન્વયઃ-પુનર્નવા-રુણ્ડ-શતાવરીભિઃ પત્તુર-ુચીર-
યલા-અશ્મમિદ્ધિઃ, દિપજ્ઞમુલેન કુલત્યકેન ચ યવેઃ
તોય-ઉત્કથિતે કપાયે તૈઃ એવ કલ્કૈઃ ચ લવળૈઃ સિદ્ધં
તૈલં વરાહ-ર્ક્ષ-સ-ાપૃતં ચ તન્માત્રયાડત્ર અગ્ર પીતં
(સત્) શૂલ-અન્નિવત્ માદત-મૂત્રકૃચ્છ્ર પ્રતિહન્તિ ॥

સાટોડી, એરંડો, ચતાવરી, પતંગ, ઘોળી
સાટોડી, બલદાણા, પાપાણલેદ, બૃહત પંચમૂલ,
લઘુ પંચમૂલ, કળથી અને જવનો ક્વાથ કરી
તે ક્વાથમાં એ જ પદાર્થોના કલકો તથા સંધવ
વગેરે લવણો નાખી પકાવેલાં (મિશ્ર) તેલ,
સૂવરળી ચરળી, રીંછની ચરળી અને ઘી, તેની
ચોક્કસ માત્રાથી એ પીધાં હોય તો તે શૂલ-

+ નિરૂદ્ધવસ્તિ અને ઉતરવસ્તિ વિષે પ્રથમ-
ખંડના ૬૨૫-૬૨૯ પાનમાં જુઓ.
÷ પુનર્નવા આગા રેપાં તાનિ, પુનર્નવાગાનિ, તાનિ
મિશ્રાણિ ચરિમન્ તત્ તૈલાદિ-જ્યાં સાટોડી વગેરે
ઓસડિયાં મિશ્ર કર્યાં હોય છે, એટલે તે તે
ઓસડિયાંના ક્વાથમાં પકાવેલું મિશ્ર તેલ, ચરળી
અને ઘી વગેરે પુનર્નવાથમિશ્ર કહેવાય છે.

સહિત વાયુસ ય ધી મૂત્રકૃચ્છ્રને નાશ કરે છે

પિત્તકૃચ્છ્રવિક્રિયા ।

પિત્તથી થતા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા

સેકાવગાહા શિશિરા પ્રદેહા, પ્રેમો વિધિ-
ર્હસ્તિપયોગિકારા । દ્રાવ્યાવિદારીશુરસૈવૃત્તેષ્ઠ,
કૃચ્છ્રેષુ પિત્તપ્રવેષુ કાર્યા ॥ ૧૮ ॥

અન્ય-પિત્ત પ્રવેષુ કૃચ્છ્રુ શિશિરા સેક-
અવગાહા પ્રદેહા કાર્યા, પ્રેમ વિધિ દ્રાવ્યા-વિદારી-
શુરસૈ વ પ્રૃતે ઘસ્તિ પયાવિકારા કાર્યા ॥

પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રમા વેષે રોગીના અંગ
ઉપર જલ આદિ શીતત્વ પદાર્થોનું સિંચન
કરાવવું, એવા શીતત્વ પદાર્થોથી ભરેલો કાઠીમા
રોગીને પ્રવેશ કરાવવો, ઠંડા લેપોના ચર
કરવા, શીતમત્તને લગતા ઉપચારો કરવા
અને પ્રાક્ષ્ણે, વિદારીક દનો અને શેરડીને
રસ તથા ધીની ખસિતો આપવી, તેમ જ
એ જ પદાર્થો નાખી દૂધના વિકારો ખવ
ડાવવા ૧૮

તૃણ-પચ્યમૂલ

કુશ કાશ શર શાલિરિશુષ્કેનિ ત્વજોઘ્નમ્ ।
પિત્તકૃચ્છ્રહર પચ્ચમૂલ ઘસ્તિવિશોધનમ્ ॥ ૧૯ ॥

અન્ય-કુશ કાશ શર શાલિ વ દ્યુ-ર્હતિ
ત્વજ ઉદ્ભવ પચ્ચમૂલ પિત્તકૃચ્છ્રહર ઘસ્તિવિશોધન (અવતિ) ॥

દર્ભ, કાસડો, પાનખાજરિયુ, રાતા ચોખા
અને શેરડી એ પાચ ખડના પાચે મૂળિયા
'તૃણપચ્યમૂલ*' કહેવાય છે આ પચ્યમૂલનો
ઉપયોગ પિત્તસંધી મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડે છે
અને મૂત્રાશયને સાફ કરે છે ૧૯

શતાવર્યાદિ કનાથ-

શતાવરીકાશ કુશચ્વદ્ન, વિદારિશાલોશુક
સેરુકાણામ્ । કાય સુગ્રીત મધુશર્કરાભ્યા, યુક્ત
પિત્તે પૈત્તિમ્મૂત્રકૃચ્છ્ર ॥ ૨૦ ॥

અન્ય પૈત્તિક-મૂત્રકૃચ્છ્રે શતાવરી-કાશ કુશ

x ત્વજપાણા પચ્ચાના મૂલના સમાહાર-ત્વજ
પચ્ચમૂલ-ધાસરૂપ પાચ ઔષધિના મૂળિયા એકઠા
કરી ઉપયોગમા સેવાય તે તૃણપચ્યમૂલ કહેવાય છે

- શતાવરી આદિયેષા તાનિ, તથા કાય-જેમા
શતાવરી પહેલી હોય છે, તે ઓસડિયાનો ઉકાળો-
શતાવર્યાદિકવાય કહેવાય છે

અરશ-વિદારિ-શાલી ઈન્ધુ-કસેરુકાણા કાય સુગ્રીત
મધુશર્કરાભ્યા યુક્ત પિત્તે ॥

પિત્તસંધી મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર શતાવરી,
કાસડો, દર્ભ, ગોખરુ, વિદારીકદ, રાતા
ચોખા, શેરડી અને ભદ્રભાથનો કવાય સારી
પેઠે ઠંડો પાડી મધ તથા સાકર સાથે પીવો.

✓ એવારુખીઝદિ પાન+

ર્વાલીજ મધુકં ચ દાર્વી, પૈત્તે પિત્ત
જ્વલધાગ્નેન ॥ ૨૧ ॥

અન્ય-પૈત્તે (મૂત્રકૃચ્છ્રે) ઈર્વાલીજ મધુક ચ
દાર્વી તજ્જુકાગ્નેન પિત્તે ॥

પિત્તસંધી મૂત્રકૃચ્છ્રમા કાકડીના ખીજ
જેડીમધ અને દારુહળદરને ચોખાના ઘોણમા
વાટી ચોખાના ઘોણ સાથે જ પીવા ૨૧

✓ દાવ્યાદિ પાનx

દાર્વી તથેગડડમલકીરસેન, સમાક્ષિકાં પિત્ત
કૃતે તુ કૃચ્છ્રે ॥ ૨૨ ॥

અન્ય-પિત્તકૃત તુ કૃચ્છ્ર દાર્વી આમલીરસેન
તથા એવ સમાક્ષિકાં પિત્તે ॥

પિત્તથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર દારુહળ
દરને આખવીના રસમા વાટી તેમા મધ
નાખીને પીવી ૨૨

હરીતકાયાદિ કનાથx

હરીતકીગોશુરરાજવૃક્ષ, પાપાણમિદ્ધન્વ-
યનાસકાનામ્ । કાય પિત્તે-માક્ષિકલંપ્રયુક્તં કૃચ્છ્રે
સદાહે સરુજે વિઘ્નયે ॥ ૨૩ ॥

અન્ય-સદાહે સરુજે કૃચ્છ્રે વિઘ્નયે હરીતકી-
ગોશુર-રાજવૃક્ષ-પાપાણમિદ્ધન્વ-યનાસકાના કવાય
માક્ષિકમપ્રયુક્ત પિત્તે ॥

બળતરા અને વેદનાયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્રમા
તથા મવબધ ઉપર હરડે, ગોખરુ, ગરમાળો,

+ ઈર્વાલી રીજાનિ આરીનિ ચપા તાનિ, તેપો
પાનમ-કાકડીના ખિયા જેમા પહેલા હોય છે, એવા
ઓસડિયાનું પીણુ એવારુ-ખીઝદિપાન કહેવાય છે

x દાર્વી આદિયેષા, તથા પાનમ-દારુહળદરનું
આમળીના રસ તથા મધ સાથેનું પીણું, દાવ્યાદિ
પાન કહેવાય છે

* હરીતકી આદિયેષા તાનિ, તેપો કવાય-હરડે
જેમા મુખ્ય હોય છે, એવા ઓસડિયાનો ઉકાળો-
હરીતકાદિવાય કહેવાય છે

પાપાણ્ણેઃ અને ધમાસાનો ક્વાથ મધ સાથે પીવો. ૨૩

શતાવરીપ્લુત+

શતાવરીકાશકુશાશ્વદંષ્ટા, વિદારિકેશ્વામલ-
કેશ સિદ્ધમ્ । સર્પિઃ પયો વા સિનયા વિમિશ્રં,
કૃચ્છ્રેનુ પિત્તપ્રમથેનુ યોજ્યમ્ ॥ ૨૪ ॥

અન્યઃ-પિત્તપ્રમથેનુ કૃચ્છ્રેનુ શતાવરી-કાશ-કુશ-
શ્વદંષ્ટા-વિદારિકા-ઇશુ-ગ્રામલકેઃ ચ સિદ્ધં સર્પિઃ વા
પયઃ સિતયા વિમિશ્રં યોજ્યમ્ ॥

પિત્તથી થતાં મૂત્રકૃચ્છ્રો ઉપર શતાવરી,
કાશડો, હાઈ, ગોખરુ, વિદારીકંદ, શેરડીના
રસ અને આમળા એટલાં દ્રવ્યોમાં દ્રઢ
અથવા ઘી પકાવી તેમાં સાકર નાખી તે ઘી
અથવા દ્રઢ પીવું. ૨૪

ત્રિકંટકાધૃતઃ

ત્રિકણ્ટકૈરણ્ડકુશાદ્યમીઠ, કર્કાંદકેશ્વરસેપુ
સિદ્ધમ્ । સર્પિર્નુઢાર્ણાશયનુ પ્રયોજ્યં, કૃચ્છ્રાશ્મરી-
મૂત્રવિધાતરોપે । અયં વિશેષેણ પુનર્વિધેયઃ, સર્વા-
શ્મરીનાં પ્રવરઃ પ્રયોગઃ ॥ ૨૫ ॥

અન્યઃ-ત્રિકણ્ટક-૯રણ્ડ-કુશાદ્ય-મીઠ-કર્કાંદકા-
ઇશુ-સ્વરસેપુ સિદ્ધ સર્પિઃ કૃચ્છ્ર-અશ્મરી-મૂત્રવિધાત-
રોપે પ્રયોજ્યં, અયં પ્રવરઃ પ્રયોગઃ સર્વ-અશ્મરીનાં
વિશેષેણ વિધેયઃ ॥

ગોખરુ, એરંડો, તૃણપંચમૂલ, શતાવરી,
કાકડીનાં ખીજ અને શેરડીના સ્વરસમાં પક-
વેલું ઘી અરધોઅરધ ગોળ નાખી મૂત્રકૃચ્છ્ર,
પથરી અને મૂત્રવિધાતના દોષ ઉપર ઉપ-
યોગમાં લેવું. આ ઉત્તમ પ્રયોગ સઘળા
પ્રકારની પથરીએ ઉપર ખાસ કરવા યોગ્ય છે.

કફથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા
હારોળ્ણતીવ્રોપધમન્નપાનં. સ્વેદો યવાલં વમનં
નિરુદ્ધઃ । તત્કં ચ તિક્તોપણસિદ્ધતેલાન્યગ્ન-
ક્ષપાને કફમૂત્રકૃચ્છ્રે ॥ ૨૬ ॥
મૂત્રેણ સુરવા વાડર્પિ કદલોસ્વરસેન વા ।

+ શતાવરીપ્રમૃતિમિ. પક્કં ઘૃત શતાવરીપ્લુતમ્-
શતાવરી વજેરે ઓસડિયાંથી પકાવેલું ઘી શતાવરી-
પ્લુત કહેવાય છે.

÷ ત્રિકણ્ટકઃ આદ્યઃ યેષાં તાનિ ત્રિકણ્ટકાવાનિ,
તૈઃ પક્કં પ્લુતં ત્રિકણ્ટકાવપ્લુતમ્-ગોખરુ વજેરે ઓસ-
ડિયાંથી પકાવેલું ઘી ત્રિકંટકાધૃત કહેવાય છે.

કરુણકૃત્રિનાશાય સૂક્ષ્મં પિપ્પલા ગુટિં પિવેત્ । ૨૭
તત્કેણ યુક્તં જિનિમારકસ્ય, વીજં ત્રિવેંમૂત્ર-
વિધાતરોપેતોઃ । પિવેત્તથા તણ્ડુલધાવનેન, પ્રવાલ-
ચૂર્ણં કફમૂત્રકૃચ્છ્રે ॥ ૨૮ ॥

ત્રિકૃત્રિનાશાય સૂક્ષ્મં મૂત્રેણ અપિ વા સુરવા વા કદલી-
સ્વરસેન પિપ્પલા ગુટિં પિવેત્ ॥ મૂત્ર-વિધાત-રોપેતોઃ તત્કેણ
યુક્તં જિનિમારકસ્ય વીજં પિવેત્, તથા કફ-મૂત્રકૃચ્છ્રે
પ્રવાલચૂર્ણં તણ્ડુલધાવનેન પિવેત્ ॥ યુગઃ ત્રિકૃત્રિ-
નાશાય પ્રદરં ચંચ નાશયેદવિકલ્પતઃ ॥ ૩૦ ॥

અન્યઃ-શાર-ઉષ્ણ-તીવ્ર-ઔષધમ્ સનપાન સ્વેદ-
યવાલં વમનં નિરુદ્ધઃ તત્કં ચ તિક્ત-ઉપણ-સિદ્ધ-તૈલાનિ
અગ્નિ-પાન કફ-મૂત્રકૃચ્છ્રે (હિતમ્) । કફ-કૃચ્છ્ર-
વિનાશાય સૂક્ષ્મં મૂત્રેણ અપિ વા સુરવા વા કદલી-
સ્વરસેન પિપ્પલા ગુટિં પિવેત્ ॥ મૂત્ર-વિધાત-રોપેતોઃ તત્કેણ
યુક્તં જિનિમારકસ્ય વીજં પિવેત્, તથા કફ-મૂત્રકૃચ્છ્રે
પ્રવાલચૂર્ણં તણ્ડુલધાવનેન પિવેત્ ॥ યુગઃ ત્રિકૃત્રિ-
નાશાય પ્રદરં ચંચ નાશયેદવિકલ્પતઃ ॥ ૩૦ ॥

જવખાર, ઉષ્ણ તથા તીવ્ર ઔષધો,
ઉષ્ણ તથા તીવ્ર અન્નપાનો, સ્વેદન, જવનું
ખોજન, વમન, નિરુદ્ધપરિત, છાશ તેમજ કડવા
પદાર્થોથી તથા મરીથી પકાવેલાં તેલથી
માલિશ તથા તેવાં તેલનું પાન, એ ઉપાયો
કફસંબંધી મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર હિતકારી છે. કફના
મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરવા ઝીલી એલથીએને
મૂત્રથી, મદિરાથી અથવા કેળના સ્વરસથી
વાટીને ગોળી બનાવીને પીવી, કફના મૂત્રકૃચ્છ્રનો
નાશ કરવા તિલકા (લાંપડી)નાં બીજોને છાશમાં
વાટીને પીવાં. કફના મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર પરવાળાંની
લસખને ઓખાના ધોણ સાથે પીવી. સમસ્ત
માણસે સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, ખડેડાં, આમળા,
ઓથ, ગુગળ અને મધની ગોળી કરી ગોખરુ
ના ક્વાથ સાથે ખાવી. તે ગોળી પ્રમેહ, પ્રદર,
મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાધાત અને પથરીને મટાડે જ છે.
તથા દોષોથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા
સર્વત્રિદોષપ્રમથે યથા ચ, કૃચ્છ્રે યલં કર્મે
સમીક્ષ્ય કાર્યમ્ । તથાડધિકે* પ્રાગ્યમનં કષ્ઠે
સ્યાત્, પિત્તે વિરેકઃ, પવને તુ યસ્તિઃ ॥ ૩૧ ॥

* 'ત્રિમ્યોડધિકે' इति पाठः ॥

અન્યય:-સર્વત્રિદોષપ્રભવે ચ કુચ્છે યથા શલ સમીપ્ય કમં કાર્દમ્, તથા કમં અધિકં પ્રાક્ વમન, પિત્તે વિરેકઃ, પવને તુ ધસ્તિ: સ્વાત્ ॥

ત્રણે દોષોથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય તો રોગીના બહાને અનુસરી-વિચારોને ત્રણે દોષોને લગતી ચિકિત્સા કરવી. કૃચ્છ્ર અધિક હોય તો પ્રથમ વમન કરાવવું; પિત્ત અધિક હોય તો પ્રથમ વિરેચન આપવું અને વાયુ અધિક હોય તો પ્રથમ ખરિત આપવી. ૩૧ સર્વ મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર બૃહત્યાદિ ક્વાથ અને ગોળમિશ્ર દ્રઘ

બૃહતી ધાવતી પાઠા યદીમધુકલિક્ષ્ણકાઃ ।
પાચનીયો બૃહત્યાદિઃ કુચ્છ્રદોષત્રયાપહઃ ॥ ૩૨॥
ગુદેન મિશ્રિતં ક્ષીરં કદુર્ણ કામતઃ પિબેત્ ।
મૂત્રકૃચ્છ્રેષુ સર્વેષુ શર્કરાઘાતરોગનુત્ ॥ ૩૩ ॥

અન્યય:-બૃહતી ધાવતી પાઠા યદી-મધુ-કલિક્ષ્ણકાઃ-
બૃહત્યાદિઃ પાચનીયઃ કુચ્છ્રદોષત્રય-અપહઃ । સર્વેષુ
મૂત્રકૃચ્છ્રે ગુદેન મિશ્રિતં કદુર્ણ કામતઃ પિબેત્,
(દ્રઘ ચ) શર્કરા ઘાતરોગનુત્ (અવતિ) ॥

હોરીંગણી, ધાવણી, કાળીપાટ, જેઠીઅથ
અને ઇંદ્રજવનો ‘બૃહત્યાદિ’ નામનો ક્વાથ;
ત્રણે દોષસંબંધી મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડે છે. હરકોઈ
મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર ગોળથી મિશ્ર કરેલું, જરા
ઊંચું દ્રઘ ઇંદ્રજા પ્રમાણે પીવું. આ દ્રઘ કાંકરી
અને વાયુ સંબંધી રોગો પશ્ચ મટાડે છે.

શલ્યથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા

મૂત્રકૃચ્છ્રેડમિષાતોઃયે વાતકુચ્છ્રક્રિયા મતા ।
મદં પિવેદ્વા સસિતં સસર્પિઃ, શૂતં પવો વાડર્ધ-
સિતાપ્રયુક્તમ્ ॥ ધાત્રીરસં ચેશ્વરસં પિવેદ્વા,
કુચ્છ્રે સરક્તે મધુના વિમિશ્રમ્ ॥ ૩૪ ॥

અન્યય:-અમિષાત-ડર્યે મૂત્રકૃચ્છ્રે વાતકુચ્છ્રક્રિયા
મતા । સરજો વા કુચ્છ્રે સસર્પિઃ. સસિત મદ્ય પિબેત્,
વા અર્ધસિતાપ્રયુક્તં શૂતં પવઃ, વા ધાત્રીરસ ચ
શ્વરસ મધુના વિમિશ્રં પિબેત્ ॥

મૂઠી વગેરેના પ્રહારથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થયું
હોય તો વાયુથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે જે

* બૃહતી આદિદોષ તાનિ, તેવા ક્વાથઃ-જેમાં
ભોયરીંગણી મુખ્ય હોય છે, એવાં ઝોસડિયાનો
ઉકાળો બૃહત્યાદિક્વાથ કહેવાય છે.

ક્રિયા કહી છે તે કરવી. જેમાં રતાશવાળું કે
લોહીવાળું મૂત્ર પડતું હોય એવા મૂત્રકૃચ્છ્ર
ઉપર ઘી, સાકર તથા મધથી મિશ્ર કરેલું
મધ પીવું અથવા ઉકાળેલું દ્રઘ મધ સહિત
તથા અરધો અરધ સાકર સહિત પીવું; અથવા
ઝોમખાંનો રસ તથા શેરડીનો રસ મિશ્ર કરી
તેમાં મધ નાખી તે પીવો. ૩૪

વિષાથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા-૨૫
સ્વેદચૂર્ણક્રિયામ્યજ્ઞવસ્તયઃ સ્યુઃ પુરીપજે ।
કાયો ગોશુરવીજસ્ય યવક્ષારયુતઃ સદા ॥
મૂત્રકૃચ્છ્રં શરૂજ્ઞન્યં પીતઃ સીઘ્રં નિયચ્છતિ ॥ ૩૫ ॥

અન્યય:-પુરીપજે સ્વેદ-ચૂર્ણ-ક્રિયા-અમ્યજ્ઞ-વસ્તયઃ
સ્યુઃ, ગોશુર-વીજસ્ય ક્વાથઃ યવક્ષારયુતઃ સદા પીતઃ
(ચેત) શરૂજ્ઞન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર સીઘ્ર નિયચ્છતિ ॥

વિષાના અટકવાથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમાં
સ્વેદન કરવું, યોગ્ય ચૂર્ણોનો ઉપયોગ કરા-
વવો, તેજ આદિથી માલિશ કરવું અને પિચ-
કારીઓ મારવી; વળી ગોખરનાં બીજોનો
ક્વાથ કરી જવખાર સાથે હમેશાં પીધો
હોય તો તે વિષાથી થયેલું મૂત્રકૃચ્છ્ર તરત
મટાડે છે. ૩૫

વીર્યથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા
લેહઃ શુક્રવિશ્ન્યોઃયે સશિલાજતુમાક્ષિવમ્ ।
પલાહિન્નયુતં ક્ષીરં સર્પિમિશ્રં પિવેશ્વરઃ । ૩૬ ॥
મૂત્રદોષપ્રશુદ્ધયર્થં શુક્રદોષહરં ચ તત્ ।
વૃષ્યં શૃદિતઘાતોઃ વિધેવાઃ પ્રમદોત્તમાઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્યય:-શુક્ર-વિશ્ન્ય-ડર્યે સ શિલાજતુ-માક્ષિર્લ,
લેહઃ, (વા) પલા-હિન્નયુતં સર્પિમિશ્ર ક્ષીરં મૂત્રદોષ-
પ્રશુદ્ધયર્થં નરઃ પિબેત્, તત્ ચ શુક્રદોષહર (અવતિ),
વૃષ્યઃ ચ શૃદિતઘાતોઃ પ્રમદોત્તમાઃ વિધેવાઃ ॥

વીર્ય ગંઠાઈ જવાથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્ર
ઉપર શિલાજિત તથા મધને મિશ્ર કરીને
ચાટવું અથવા એલચી તથા હિંગ નાખી
ધીથી મિશ્ર કરેલું દ્રઘ મૂત્રના દોષને દૂર
કરવા માણસે પીવું; તે વીર્યનો દોષ પશ્ચ
મટાડે છે, વળી જેને વીર્યના દોષથી મૂત્રકૃચ્છ્ર
થયું હોય તેના વીર્યને વૃષ્ય પદાર્થોથી વધારી-
ને પછી તે પુરુષને ઘણી જ ઉત્તમ સ્ત્રીઓનો
સંગ કરાવવો. ૩૬, ૩૭

પથરીથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા

સત્વચ્છદારગ્ધ્રધકેવુકલા, નિમ્બઃ કરણઃ
કુટજો ગુહ્વી. સાધ્યા જલે તેન પવેચવાગું
સિદ્ધ કપાયં મધુસંયુતં વા ॥ ૩૮ ॥

ર્વાદિવીજકલકઃ સ્વક્ષ્ણપિષ્ટોડક્ષસંમિતઃ ।
પાન્યામ્લલવણેઃ પેયઃ મૂત્રકૃચ્છ્રવિનાશનઃ ॥ ૩૯ ॥

ત્રિકણ્ટકારવધર્ધકાશઃ, દુરાલભાપર્વતમેદ-
પથ્યાઃ । નિમ્નન્તિ પીતા મધુનાડમરીજં, સંપ્રાપ્ત-
મૃત્યોરપિ મૂત્રકૃચ્છ્રમ્ ॥ ૪૦ ॥

અન્યઃ-સમગ્રદ-આરવધ-વેસુક-લાઃ નિમ્બઃ
કરણઃ કુટજઃ ગુહ્વી, જલે સાધ્યાઃ, તેન ચવાગું પવેત,
(તાં વ લાદેત), સિદ્ધ કપાય વા મધુસંયુત (પિવેત) ।
ર્વાદિવીજકલકઃ ચ સ્વક્ષ્ણપિષ્ટઃ અક્ષસંમિતઃ
પાન્યામ્લ-લવણેઃ પેયઃ, મૂત્રકૃચ્છ્ર વિનાશનઃ । ત્રિકણ્ટક-
આરવધ-ર્ધ-કાશ-દુરાલભા-પર્વતમેદ-પથ્યાઃ મધુના
પીતાઃ સંપ્રાપ્ત-મૃત્યોઃ અપિ અમરીજ મૂત્રકૃચ્છ્ર નિમ્નન્તિ ॥

સપથ્યું (સાતપથ્ય), ગરમાળો, સોપારી,
એલચી, લીંબડો, કરંજ, ઉદરજવ અને
ગળોનો ક્વાથ કરવો અને તે ક્વાથથી રાંધેલી
ચવાગૂ ખાવી; અથવા તૈયાર થયેલા તે ક્વાથ
મધ સાથે પીવો. (તેથી પથરીથી થયેલું
મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી નાથ છે.) કાકડીનાં બીજોનો
કલક ખૂબ વાટી એક તોલા કાંઈ તથા સંધવ
ની સાથે પીવો, તે મૂત્રકૃચ્છ્ર મટાડે છે; ગોખર,
ગરમાળો, હલ, કાસડો, ધમાસો, પાખાણલોદ
અને હરડેને વાટી મધની સાથે પીવાં. તે
મરવા પટેલાતું પણ પથરીથી થયેલું મૂત્ર-
કૃચ્છ્ર મટાડે છે. ૩૮-૪૦

મૂત્રકૃચ્છ્રની સામાન્ય ચિકિત્સા

નિદિગ્ધકાપાઃ સ્વરસં કુઢવં મધુસંયુતમ્ ।
મૂત્રદોષહરં પીત્વા નરઃ સમ્પન્ને સુખી ॥ ૪૧ ॥
કપાયોડતિથામૂલસાધિતોડ્વોપકૃચ્છ્રજિત્ ।
પીનં ચ ત્રપુત્રીવીજં સતિલાજ્યયોન્વિતમ્ ॥ ૪૨ ॥
ત્રિફલાયાઃ સુપિષ્ટાયાઃ કલ્કં કોલસમન્વિતમ્ ।
વારિણા લવણીકૃત્ય પિવેત્ મૂત્રક્રજાપહમ્ ॥ ૪૩ ॥

વધોરુક્ષસ્તૃણપચ્છમૂલી, પાપાણમેદઃ સશતા-
ચરીભિઃ । કૃચ્છ્રુ ગુગુલ્વમયાવિમિશ્રઃ, કૃતઃ
કપાયો ગુઢસંપ્રયુક્તઃ ॥ ૪૪ ॥

મૂલાનિ કુશકાકોશુશરાણાં ચેશ્વચાલિકા ।
મૂત્રાઘાતામરીકૃચ્છ્રે પચ્છમૂલી તૃણાત્મિકા ॥ ૪૫ ॥

ગુદામમલકં વૃથં શ્રમણં તર્પણં પ્રિયમ્ ।
પિત્તાસુગંદાદિશુભ્રં મૂત્રકૃચ્છ્રનિવારણમ્ ॥ ૪૬ ॥
સિતાતુલ્યો યવધારઃ સર્વકૃચ્છ્રપ્રસાધનઃ ।
દ્રાક્ષાસિતોપલાકલ્કં કૃચ્છ્રે મસ્તુના યુતમ્ ॥ ૪૭ ॥
વિદારીં સારિવાં છાગશૂઢીં વાસાદર્શીં નિશામ્ ।
કૃચ્છ્રં પીત્વાડચિરાદ્વિન્તિ વહ્નોજં પચ્છમૂલકમ્ ॥ ૪૮ ॥

પલાડમમેદકાશિલાજતુપિપ્પલીનામેર્વા-
વીજલવણોત્તમકુહુકુમાનામ્ । ચૂર્ણાનિ તણ્ડુલ-
જલે લુલિતાનિ પીત્વા, પ્રત્યમમૃત્યુરપિ જીવન્તિ
મૂત્રકૃચ્છ્રી ॥ ૪૯ ॥

અયોરજઃ સૂક્ષ્મપિષ્ટં મધુના સહ યોજિતમ્ ।
મૂત્રકૃચ્છ્રં નિઘ્રંત્યાગુ ત્રિભંજેનં સંશયઃ ॥ ૫૦ ॥

અન્યઃ-નિદિગ્ધકાપાઃ કુઢવં સ્વરસં મધુસંયુતં
મૂત્રદોષહરં પીત્વા નરઃ સુખી સંપન્ને । અતિવશ-
મૂલસાધિતઃ કપાયઃ અશેષ-કૃચ્છ્રજિત્, ત્રપુત્રીવીજં
સતિલ-આજ્ય-વયોડન્વિત ચ પીનમ્- (અશેષ-કૃચ્છ્ર-
જિત્) । સુપિષ્ટાયાઃ ત્રિફલાયાઃ કોલસમન્વિત કલ્કં
લવણીકૃત્ય વારિણા પિવેત્, (તત્) મૂત્ર-રજા-અપહમ્
(મવતિ) । યવ-કલ્કે. તૃણપચ્છમૂલી-પાપાણમેદઃ
સશતાવરીભિઃ ગુગુલુ-અમયા-વિમિશ્રઃ કૃતઃ કપાયઃ
ગુઢ-સંપ્રયુક્તઃ કૃચ્છ્રે (હિતઃ) । મૂત્રાઘાત-અમરી-
કૃચ્છ્રે કુશ-કાશ-ફલ-શરાણાં મૂલાનિ ચ દ્વિગુણિકા.
તૃણાત્મિકા વચ્છમૂલી (હિતા) । ગુઢમ્ આમલક વૃથં.
શ્રમણં તર્પણં પ્રિયં પિત્-અસુગંદાદિ-શુભ્રમ્ મૂત્રકૃચ્છ્ર-
નિવારણં (મવતિ) । સિતાતુલ્યઃ યવધારઃ સર્વ-કૃચ્છ્ર-
પ્રસાધનઃ (મવતિ) । દ્રાક્ષા-સિતોપલા-કલ્કં મસ્તુના
યુતં કૃચ્છ્રજનં (મવતિ) । વિદારીં સારિવાં છાગશૂઢીં
વાસાદર્શીં નિશાં વહ્નોજ પચ્છમૂલક પીત્વા અચિરાત્ કૃચ્છ્રં
હન્તિ । પલા-અમમેદક-શિલાજતુ-પિપ્પલીનામ્ ર્વાલ-
વીજ-લવણોત્તમ-કુહુમાનાં ચૂર્ણાનિ તણ્ડુલજલે લુલિતાનિ-
પીત્વા પ્રત્યમ-મૃત્યુઃ અપિ મૂત્રકૃચ્છ્રી જીવન્તિ । અયોરજઃ
સૂક્ષ્મપિષ્ટ મધુના સહ યોજિત ત્રિભિઃ ભેદૈઃ આશુ મૂત્ર-
કૃચ્છ્રં નિઘ્રન્તિ, ન સંશયઃ ॥

લોરીંગણીનો સોળ તોલા સ્વરસ મૂત્રના
દોષો મટાડનાર હોઈ મધ નાખી પીને
મધુધ સુખી થાય છે. ખપાટનાં મૂળિયાંનો
ક્વાથ (પીધો હોય તો) સઘળા પ્રકારનાં મૂત્ર-
કૃચ્છ્ર મટાડે છે. કાકડીનાં બીજ અને તલને
ઘીમાં તથા દૂધમાં વાટી પિવાય તો તે પણ
ખધાં મૂત્રકૃચ્છ્ર મટાડે છે. હરડે, બહેડાં અને
આમળાંનો કલક, યોરનો ગળં તથા સંધવ.

-સહિત પાણી સાથે પીવાથી મૂત્રકૃન્ધની પીડા મટાડે છે. યવ, એરંડો, તૃણપંચમૂલ-પાપાણ્ણલેહ, શતાવરી, ઝૂગળ અને હરંડેનો કરેલો ક્વાથ ગોળ સહિત પિવાય તો તે મૂત્રકૃન્ધ મટાડે છે. દર્ભ, કાસડો, ચેરડી, પાન-ખાન્નરિયું અને તૃણપંચમૂલ વાટી-પીવાથી મૂત્રાધાતુ અને પથરીસંબંધી મૂત્રકૃન્ધ મટે છે. ગોળ અને આમળાં (ખાવાથી) મૈથુનશક્તિ વંધારનાર, શ્રમનો નાશ કરનાર, તૃપ્તિ કરનાર, અને ખાવામાં પ્રિય છે તેમ જ પિત્ત, લોહીનો ભંગાડ, દાંડ તથા શુભનો નાશ કરે છે અને મૂત્રકૃન્ધને પણ મટાડે છે. સાકર સહિત જવખાર પિવાય તો તે સર્વ પ્રકારનાં મૂત્રકૃન્ધો મટાડે છે. દ્રાક્ષ અને સાકરનો કલક દહીંના પાણી સાથે પિવાય તો તે મૂત્રકૃન્ધ મટાડે છે. વિદારીકંદ, ઉપલસરી, મેંદાશિંગી, ગળો, હળદર, વાવડિંગ અને તૃણપંચમૂલ વાટી પીવાથી તરત જ મૂત્રકૃન્ધ મટાડે છે. (એલચી, પાપાણ્ણલેહ, શિલાજિત, પીપર, કાકડીનાં ખીજ, સૈંધવ અને કેસરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોણમાં મેળવી, પીને જેને મરણ સમીપમાં આવ્યું હોય એવો મૂત્રકૃન્ધનો રોગી પણ રોગથી રહિત થઈ જાય છે.) લોહાનું ચૂર્ણ ખારીક વાટી મધમાં કાલવી ત્રણ દિવસ સુધી ચાટવાથી તરત જ મૂત્રકૃન્ધ મટી જાય છે, એમાં સંશય નથી. ૪૧-૫૦

સુકુમારકુમારક-પુનર્નવા લેહ
પુનર્નવામૂલતુલાં દર્મમૂલં શનાવરીમ્ ।
થલાં તુરજ્જગ્ન્યાં ચ ત્વળમૂલં ત્રિકણ્ડકમ્ ॥ ૫૧ ॥
વિદારિકન્દનાગાહગુદ્ગવતિથલાસ્તથા ।
પૃથગ્ દશપલાન્ ભાગાતપાં દ્રોણે વિપાચયેત્ ॥ ૫૨ ॥
તેન પાદાવશેષેણ ઘૃતસ્યાઘાઠ્ઠકં પચેત્ ।
મધુકં શૂદ્ધવેરં ચ દ્રાક્ષાં સૈન્ધવપિળ્લીમ્ ॥ ૫૩ ॥
દ્વિપલાંશાન્ પૃથગ્દરગ્ યવાન્યાઃ કુઢવં તથા ।
ત્રિશદ્ ગુડપલાન્વચ તૈલસ્યૈરણ્ડજસ્ય ચ ॥ ૫૪ ॥
પત્તરીશ્વરપુત્રાણાં પ્રાગ્ મોજનમતિન્દિતમ્ ।
રાક્ષાં રાજસમાનાનાં વહુહ્રીપનયથ ચે ॥ ૫૫ ॥
મૂત્રકૃન્ધે કટિસ્તે તથા ગાઢપુરીપિણામ્ ।
મેદૂવદ્દશણલે ચ યોનિશૂલે ચ શસ્યતે ॥ ૫૬ ॥

યથોક્તાનાં ચ મુલમાનાં વાતશોષિતિત્તમ ચે ।
યલ્યં રસાયનં શ્રીદં સુકુમારકુમારકમ્ ॥
પુનર્નવાશતે દ્રોણઃ પ્રદેવોઽન્યેઽપિ ચાપરઃ ॥ ૫૭ ॥
અન્યથા-પુનર્નવામૂલ-તુલાં દર્મમૂલં શતાવરી વગેરે
તુરજ્જગ્ન્યાં ચ ત્વળમૂલ ત્રિકણ્ડકં તથા વિદારિકન્દ-
નાગાહ-ગુદ્ગની-અતિવચાઃ, પૃથક્ દશપલાન્ ભાગાન્
ગાં દ્રોણે વિપાચયેત્, તેન પાદ-અવશેષેણ ઘૃતસ્ય
ઘર્વ-આઢક પચેત્, અન્ન ચ મધુકં શૂદ્ધવેર દાક્ષા સૈન્ધવ-
પિળ્લી ક્વિપલાં અશાન્ તથા યવાન્યાઃ કુઢવં પૃથક્
દસ્વા, ત્રિશદ્ ગુડપલાનિ ચ ઇરણ્ડજસ્ય તૈલ-ચ (ત્રિશદ્
પલાનિ દેશ્યતિ) । એતલ્ સુકુમારકુમારકમ્ ફેરપુત્રાણામ્
મતિન્દિત પ્રાક્ મોજનમ્ (અસ્તિ), રાક્ષાં રાજસમાનાનાં,
યે ચ વહુહ્રીપનયઃ (તેનાં દિન), તથા મૂત્રકૃન્ધે
કટિસ્તે તથા ગાઢપુરીપિણાં મેદૂ-વદ્દશણલે ચ
યોનિશૂલે ચ શસ્યતે, યથોક્તાનાં ચ મુલમાનાં, યે ચ
વાતશોષિતિત્તઃ (તેણામ્ અપિ દિનં), યલ્યં રસાયન ધીદમ્
(અસ્તિ) । પુનર્નવા શતં ચ અપરઃ અપિ દ્રોણઃ
પ્રદેયઃ (સ્તિ) અન્યે ॥

આરસો તોલા સાટોડીનાં અને દર્ભનાં
મૂળ, શતાવરી, ખલદાણ્ણ, આસંધ, તૃણપંચ-
મૂલ, ગોખર, વિદારીકંદ, નાગકેસર, ગળો
તથા ખપાટ, એ દરેક આળીશ તોલા લઈ
તેનો એક હળદર ચોવીશ તોલા પાણીમાં
ક્વાથ કરવો. બળતાં બળતાં ચોથા ભાગનું
પાણી બાકી રહે ત્યારે તે પાણીથી એકસો
અઠ્યાવીશ તોલા ઘી પકાવવું. એ ઘીમાં જેઠી-
મધ, આદુ, દ્રાક્ષ, સૈંધવ અને પીપર એ
દરેકનું ચૂર્ણ આઠ આઠ તોલા, અજમે સોળ
તોલા અને એકસોવીશ તોલા ગોળ તથા
એકસોવીશ તોલા એરંડિયું તેલ નાખવું;
એટલે 'સુકુમારકુમાર-પુનર્નવા-લેહ' તૈયાર
થાય છે. તે ધનવાનોનું અનિંદ્ર પ્રથમ લોગ્ન છે,
તેમ જ રાજાઓનું, રાજા જેવા લોકોનું તથા
અનેક સ્ત્રીઓના પતિનું હિતકારી ઔષધ છે;
તેમ જ મૂત્રકૃન્ધ, કેડનું શિથિલપણું, વિધાનું

+ સુકુમાર-કુમાર અસ્માત્ સઃ સુકુમારકુમારકઃ,
પુનર્નવાદિ લેહ-પુનર્નવા-લેહ-જેનાથી કુમારવધનાં
બાળકો વધુ કામળ બને છે, તે સાટોડી વગેરે
ઝોસડિયાંનું ચાટણું-સુકુમારકુમારક પુનર્નવાલેહ
કહેવાય છે.

અત્યંત ઠંડિનપણું, તિંગનું શૂલ, સાથળોના સાંધાઓનું શૂલ, યોનિનું શૂલ, સર્વ પ્રકારના શુદ્ધો અને વાતરક્ત, એટલા રોગો પર ઉત્તમ ગણાય છે અને મળને વધારનાર તથા લક્ષ્મી આપનાર છે. આ ઔષધ બાળકોને સુકુમાર રાખે છે, તેથી જ ‘સુકુમારકુમારક’ કહેવાય છે. ૫૧-૫૭

ટીકા-રૂપિ સુકુમારકુમારઃ પુનર્નગલેહઃ

મૂત્રાધાતવિધાનમપ્યગ્ર કાર્યમ ॥ મૂત્રાધાતોની જે ચિકિત્સા હવે પછી કહેવાશે તે પણ મૂત્રકૃચ્છ્ર હિપર કરવી.

મૂત્રકૃચ્છ્રનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ મૂત્રાધાતાધિકારઃ ।

૩૬ : મૂત્રાધાતનો અધિકાર*

મૂત્રાધાતનાં કારણો તથા તેર પ્રકારો

જાયન્તે કુપિતૈર્વૈર્મૂત્રાધાતાસ્ત્રયોદશ ।

પ્રાયો મૂત્રવિધાતાઘૈર્વાતકુણ્ડલિકાદયઃ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ-પ્રાયઃ મૂત્રવિધાત-ઘૈઃ કુપિતૈઃ દોષૈઃ વાતકુણ્ડલિકા આદયઃ ત્રયોદશ મૂત્રાધાતાઃ જાયન્તે ॥

ઘણું કરી મૂત્ર આદિના વેગોને રોકવા આદિથી ઠોપેલા દોષોને લીધે વાતકુંડલિકા આદિ તેર પ્રકારના મૂત્રાધાતો થાય છે. ૧

વાતકુંડલિકાનું લક્ષણ

રોક્ષ્યાઘ્વેગવિધાતાઘ્વા વાયુર્વસ્તો સવેદનઃ ।

મૂત્રમાવિશ્ય ચરતિ વિગુણઃ કુણ્ડલીકૃતઃ ॥ ૨ ॥

મૂત્રમહાગમયથા સરજ સમ્પ્રવર્તેતે ।

વાતકુણ્ડલિકાં તીર્થાં દ્વાર્ધિ વિધાત્ સુદારુણમ્ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ-રોક્ષ્યાત્ વા વેગવિધાતાત્ વિગુણઃ કુણ્ડલીકૃતઃ વાયુઃ મૂત્રમ્ આવિશ્ય સવેદનઃ વસ્તો

* મૂત્રસ્ય આ-સમન્તાત્ દનનમ્-આધાતો યસ્મિન્ રોગે સ મૂત્રાધાતઃ-જે રોગમાં મૂત્રનું રોકાણ યોપાસથી થાય છે, તે રોગ મૂત્રાધાત કહેવાય છે. આ રોગ પણ મૂત્રવિકારની સમાનતા જ ધરાવે છે, તેથી હિપરના મૂત્રકૃચ્છ્રના અધિકાર પછી લાગેલા જ આ રોગનો અધિકાર શરૂ કરેલ છે આ મૂત્રાધાત તથા મૂત્રકૃચ્છ્રમાં ફરક આ છે કે મૂત્રકૃચ્છ્રમાં મૂત્રનો ત્યાગ કરતી વખતે કષ્ટ બહુ થાય છે, પણ મૂત્રનું અટકવું ઓછું હોય છે, બ્યારે મૂત્રાધાતમાં મૂત્રનું અટકવું વધારે હોય છે અને કષ્ટ ઓછું થાય છે.

ચરતિ, (યતઃ) મૂત્રમ્ અત્ય-અત્યમ્ અથવા સર્વે સમ્પ્રવર્તેતે, (તો તુ) તીર્થાં વાતકુણ્ડલિકાં (નામ) સુદારુણ વ્યાધિ વિધાત્ ॥

શરીરના લૂખાપણથી અથવા મૂત્ર આદિના વેગોને રોકવાથી દુષ્ટ થયેલો વાયુ, કુંડલી-ગોળ વાળેલા જેવો થઈ મૂત્રને પીંટી લઈ વેદના ઉત્પન્ન કરીને મૂત્રાશયમાં દોડ્યા કરે છે અને બંધાઈ ગયેલો હોવાથી ત્યાં જ ભર્યા કરે છે, જેથી મૂત્ર થોડું થોડું અથવા પીડાવાળું બિતર્યો કરે છે. આ તીવ્ર ‘વાતકુંડલિકા’ નામનો મહાદારુણ રોગ બણેલો. ૨, ૩

ટીકા-રોક્ષ્યાત્-કાયસ્ય, વેગવિધાતાત્=મૂત્રાદિ-વેગનિરાધાત્, આવિશ્ય=આગત્ય, મૂત્રમિતિ રોક્ષ્યાદિર્મવેગ-વિધાતાદિમિથ, વિગુણઃ-દુઃ, કુણ્ડલીકૃતઃ વાતાત્તઃ વસ્તાવેદ ધ્રમરિતિષ્ઠતિ । કુણ્ડલીમૂલો વાયુઃ વસ્તો=મૂત્ર-શયે, ચરતિ=પ્રધારતિ, આશ્વાવાદ ધ્રમંસ્તિષ્ઠતિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અયાત્રીકાલક્ષણમાહ-

અધીલાનું લક્ષણ

આધ્માપયન્ચસ્તિગુદં રુચ્ચા વાયુશ્ચલોન્નતામ્ ।

કુર્ચાંતીવાસિમણીનાં મૂત્રવિખર્ગરોધિનીમ્ ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ-ચસ્તિગુદં રુચ્ચા આધ્માપયન્ વાયુઃ-ચલ-ઉપગ્રાં તીવ્ર-આતિ મૂત્ર-વિખર્ગરોધિનીમ્ અણીની કુર્ચાત્ ॥

મૂત્રને તથા મળને રોકી મૂત્રાશય તથા શુદ્ધને ફેલાવી દઈને વાયુ અશય, ઊંચી, તીવ્ર પીડાવાળી અને મૂત્રના તથા વિશ્વના માર્ગને રોકનારી ઠંજિયા જેવી-લંબગોળ માંડ ઉત્પન્ન કરે છે; આ રોગ ‘અધીલા’^x

+ વાતસ્ય કુણ્ડલે-કુણ્ડલાકારેણ ધ્રમણે મૂત્રાશયે મૂત્રમાવિશ્ય યસ્યાં સા વત્કુણ્ડલિકા-મંદાયાં કન્, યપ્, અત્ત્વ ચ-જે રોગમાં વાયુ મૂત્રાશયમાં મૂત્રને પીંટી લઈ કુંડલના જેવા ગોળ આકારે ભર્યા કરે છે, તે રોગ ‘વાતકુંડલિકા’ કહેવાય છે.

x અણીતુલ્ય-કઠિન-અરમાકાર લાતિ-આદત્તે રૂપિ અણીલા, ત્વા આગને- આતોડુપસર્ગે કઃ, યદા ઉત્તરા-પથે નદીયુ પાયાપિણ્ડી અણીલા, તત્તુલ્યત્વાન્મૂત્રાધાત્ રોગોડપિ અણીલા-ઠંજિયા કે હાડકાં જેવા કઠણ પથરા જેવા આકારને જે ધારણ કરે છે અથવા ઉત્તરાપથ દેશમાંની નદીઓમાં ‘અધીલા’ નામનો લંબગોળ

કહેવાય છે. ૪

ટીકા-વાતો વસ્તિગુદં દ્વયા=અર્થાત્તદન્તર્ગતં મૂત્રં
મનં ચ નિરુધ્ધ; વસ્તિ-ગુદં ચ આધ્યાપયન્=આધ્માન
કુર્વન્, અટીલા=અટીલાતુલ્યં પ્રત્યિ કુર્યાત્; ચલો-
પ્રતા=ચલામુવત્તો ચ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

અથ વાતવસ્તિલક્ષણમાહ-

વાતવસ્તિનું લક્ષણ

વેગં વિધારયેદ્યસ્તુ મૂત્રસ્થાકુશયો નરઃ ।
નિરુણદિ મુલં તસ્ય વસ્તેર્થસ્તિગતોઽનિલઃ ॥૫॥
મૂત્રસદ્દો મહેતૈન વસ્તિકુક્ષિનિપીડિતઃ ।

વાતવસ્તિઃ સ વિદ્યેયો વ્યાધિઃ કુચ્છપ્રસાધનઃ ॥૬॥

અન્વયઃ-યઃ ॥ અકુશલઃ નરઃ મૂત્રસ્ય વેગ
વિધારયેત્, તસ્ય વસ્તિગતઃ વસ્તિકુક્ષિનિપીડિતઃ અનિલઃ
વસ્તેઃ મુલં નિરુણદિ । તેન મૂત્રસદ્દો મહેતૈ, સ વ્યાધિઃ
વાતવસ્તિઃ વિદ્યેયઃ (સ ચ) કુચ્છપ્રસાધનઃ ॥

જે મૂત્ર આણુસ, મૂત્રના વેગને અટકાવે
છે, તેના મૂત્રાશયમાં રહેલો અને મૂત્રાશયમાં
તથા પેટમાં દબાયેલો વાયુ, મૂત્રાશયના મોઢાને
રોકી દે છે, જેથી મૂત્રનું અટકવું થાય છે;
આ વ્યાધિ 'વાતવસ્તિ' આણુવો અને તે
કહસાધ્ય છે. ૫, ૬

ટીકા-અકુશલઃ=મૂર્ચ; તસ્ય=પુરુષસ્ય વસ્તેર્મુલં
નિરુણદિ=વસ્તિગતો વાયુ; તન=વાયુના, મૂત્રસદ્દો મહેતૈ;
વસ્તિકુક્ષિનિપીડિત ઇતિ વસ્તો કુક્ષો નિપીડિતઃ=સમ્પીડિતઃ
વાયુરિતિ સમ્બન્ધ । મૂત્રસદ્દો=મૂત્રાવરોધઃ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર છે.)

અથ મૂત્રાતીતલક્ષણમાહ-

મૂત્રાતીતનું લક્ષણ

ચિરં ધારયતો મૂત્રં ત્વરયા ન પ્રવર્તેતે ।

મેહમાનસ્ય મન્દં વા મૂત્રાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥૭॥

અન્વયઃ-ચિરં મૂત્રં ધારયતઃ (મૂત્રં) ત્વરયા ન
પ્રવર્તેતે, મેહમાનસ્ય મન્દં વા પ્રવર્તેત, સ મૂત્રાતીતઃ
ઉચ્યતે ॥

ઘણીવાર મૂત્રની હાજત થયા છતાં મૂત્ર
તરત ન ઊતરે અથવા મૂત્ર કરવા બેસતાં પણ
પથરા થાય છે, તેની ગાડવાળો મૂત્રાધાતનો રોગ
પણ અટીલા કહેવાય છે.

× વાતયુક્તઃ વસ્તિઃ યસ્મિન્ સ વાતવસ્તિઃ-જે
રોગમાં મૂત્રાશય વાયુથી ભરાઈને એ વાયુથી
ખૂણ પીડાય છે અને મૂત્ર અટકે છે, એ રોગ વાત-
વસ્તિ કહેવાય છે.

મૂત્ર યોડું ઊતરે, એ રોગ 'મૂત્રાતીત' "

કહેવાય છે. ૭

ટીકા-મેહમાનસ્ય=મૂત્રમુલ્છિતઃ, મન્દં વા=મલ્પં વા ॥

અથ મૂત્રજટરલક્ષણમાહ-

મૂત્રજટરનું લક્ષણ

મૂત્રસ્ય વેગોઽમિહતે તદુદાયતંદેતુકઃ ।

અપાનઃ કુપિતો વાયુરુદરં પૂરયેત્ મૃશમ્ ॥૮॥

નામેરઘસ્તાદાધ્માનં જનયેત્તીવવેદનમ્ ।

તન્મૂત્રજટરં વિદ્યાદધોવસ્તિનિરોધનમ્ ॥૯॥

અન્વયઃ-મૂત્રસ્ય વેગે અમિહતે કુપિતઃ અપાનો
વાયુઃ ઉદર મૃશ પૂરયેત્, તદ્-ઉદાયત-દેતુકઃ (ઇન્)
નામેઃ અઘસ્તાત્ તીવ્ર-વેદનમ્ આધ્માનં જનયેત્, તદ્
અધોવસ્તિનિરોધનં મૂત્રજટરં વિદ્યાત્ ॥

મૂત્રનો વેગ અટકતાં કે પેટે અપાનવાયુ,
પેટને અત્યંત ભરપૂર કરી દે છે અને એ
રીતે એ ઉદાવતું કારણ થઈ નાભિની નીચે
તીવ્ર વેદનાવાળું આધ્માન (કૂલેલાપણું) કરી
દે છે, જેથી મૂત્રાશયનો નીચેનો ભાગ રોકાઈ
જાય છે; આ વ્યાધિને 'મૂત્રજટર' આણુવો.

ટીકા-તદુદાયતંદેતુક ઇતિ-વેગધારણજનિતોદાવર્ત-
નિદાનમાધ્માન કુર્યાત્ । અધોવસ્તિનિરોધનમ્=વસ્તેર્ધો-
વેશે વિબન્ધકારકમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ મૂત્રોત્સહલક્ષણમાહ-

મૂત્રોત્સાગનું લક્ષણ

વસ્તો વાપ્યથવા નાલે મળો વા વસ્ય દેહિનઃ ।

મૂત્રં પ્રયુક્તં સજ્જેત સરક્તં વા પ્રવાહતઃ । ૧૦ ॥

અવેચ્છતેરલ્પમલ્પે સહજં વાપિ નીરુજમ્ ।

વિગુણાનિલજો વ્યાધિઃ સ મૂત્રોત્સહસંજિતઃ ॥૧૧॥

અન્વયઃ-વસ્ય દેહિનઃ પ્રયુક્ત મૂત્ર વસ્તો, અપિ વા
નાલે, અથવા મળો વા સજ્જેત, પ્રવાહતઃ વા સરક્તમ્
અલ્પમ્ અલ્પં સહજમ્ અપિ વા નીરુજં શનૈઃ અવેત્,
સઃ વિગુણ-અનિલજઃ વ્યાધિઃ મૂત્રોત્સહસંજિતઃ (જેવઃ)

+ મૂત્રમ્ અતીતે યસ્મિન્ રોગે સ મૂત્રાતીતઃ-
જે રોગમાં મૂત્ર એકદમ ઊતરતું નથી, પણ બહુ જ
ધીમું ઊતરે છે, તે 'મૂત્રાતીત' નામે મૂત્રાધાત
કહેવાય છે.

× મૂત્રરોધ-જાતે જટરમ્-અગ્રાનવાયુપૂર્ણતમં નામે-
રથ આધ્માનજનકમધોવસ્તિનિરોધવ્યમ્-મૂત્ર અટકવાથી
થયેલ અપાનવાયુથી વ્યાપ્ત પેટ, કે જે નાભિની નીચે
આક્રોશ કરે; તેમ જ મૂત્રાશયનો નીચેનો ભાગ પણ
રોકી લે, તે મૂત્રજટર નામે મૂત્રાધાત કહેવાય છે.

જે પુરુષનું આહુ મૂત્ર મૂત્રાશયમાં, લિંગમાં અથવા લિંગના ટોચકામાં રોકાઈ રહે અને કંઠના તથા હૃદયના બળથી શબ્દપૂર્વક ધકેલાઈને એ મૂત્ર, પેલા કેપેલા વાયુથી મૂત્રાશય આદિનું તૂટવું થતાં લોહીવાળું, થોડું થોડું પીડાયુક્ત કે પીડા વગર ધીરે ધીરે સને છે, એ કેપેલા વાયુથી થતો ‘મૂત્રાસંગ’^x નામનો વ્યાધિ બલ્લવો. ૧૦, ૧૧

ટીકા-નાલે=મેદ્દે, સળો=મેદ્દનપ્રત્યો, સજ્જન=નિહદં સ્યાત, સરકં પ્રવાહતઃ=કન્ઠહૃદયેન સજ્જનં મૂત્રપુરિષ-વાતાનામયઃ પ્રેરણ-પ્રવાહણ તત્ત કુપિતેન વાયુના ઘસ્યા-દિમેદાત્ સરક મૂત્રે સ્વેદિત્યર્થ. ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અથ મૂત્રશુક્લકણમાહ-

મૂત્રક્ષયનું લક્ષણ

રુક્ષસ્ય ક્ષાન્તદેહસ્ય ઘસ્તિસ્થો પિત્તમારુતૌ।
મૂત્રક્ષયં સઘનદાહં જનયેતાં તદાહ્વયમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વયઃ-રુક્ષસ્ય ક્ષાન્તદેહસ્ય ઘસ્તિસ્થો પિત્તમારુતૌ સઘન-દાહ તદાહ્વયં મૂત્રક્ષયં જનયેતામ્ ॥

જેને દેહ રૂક્ષ થયો હોય અને ઝાનિ પામ્યો હોય એવા માણસના મૂત્રાશયમાં રહેલ પિત્ત અને વાયુ પીડા તથા દાહયુક્ત મૂત્રનો ક્ષય-એ નામે જ ‘મૂત્રક્ષય’^y રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૨

ટીકા-ક્ષાન્તદેહસ્ય=મ્લાનદેહસ્ય, તદાહ્વય=મૂત્રક્ષય-સંજ્ઞમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ મૂત્રપ્રત્યિક્ષણમાહ-

મૂત્રપ્રત્યિક્ષણનું લક્ષણ

અન્તર્ઘસ્તિમુલે વૃત્તઃ સ્થિરોડલ્પઃ સહસા ભવેત્।
અદમરીતુલ્યકમ્પ્રત્યિમૂત્રપ્રત્યિઃ સ ઉચ્ચતે ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ-અન્તર્ઘસ્તિ-મુલે વૃત્તઃ સ્થિરઃ અલ્પઃ અદમરી-તુલ્ય-કમ્પ્રત્યિ. સહસા ભવેત્ સ. મૂત્રપ્રત્યિઃ ઉચ્ચતે ॥

x મૂત્રસ્ય પ્રવૃત્તસ્ય ઉત્-ઠર્કર્-ઘસ્તિ-મેદ્-મેદ્દન પ્રત્યિષુ વંગઃ-સજ્જન યસ્મિન્ સ મૂત્રોત્તંગઃ-આહુ મૂત્રનું જીએ-મૂત્રાશય, લિંગ કે લિંગના આગલા ટોચકામાં અટકી જવું તે મૂત્રાસંગ નામે મૂત્રાધાત કહેવાય છે.

+ મૂત્રસ્ય ક્ષયો ઘસ્તિસ્થ-વૃત્ત-વાયુકૃતઃ સઘન-દાહઃ યસ્મિન્ ॥ મૂત્રક્ષયઃ-જેમાં મૂત્રાશયમાં રહેલ પિત્ત તથા વાયુએ પીડા તથા દાહ સાથે મૂત્રનો ક્ષય કર્યો હોય છે, તે ‘મૂત્રક્ષય’ નામે મૂત્રાધાત કહેવાય છે.

મૂત્રાશયની અંદર ગોળ આકારવાળી, સ્થિર, નાની-આમળા જેવડી, પથરીના જેવી પીડાવાળી ગાંઠ એકાએક ઉત્પન્ન થાય છે; એ રોગ ‘મૂત્રગ્રંથિ’^z કહેવાય છે. ૧૩

ટીકા-અન્તર્ઘસ્તિમુલે ઘસ્યમ્બન્તરે, અલ્પઃ=કુદ્રામ-લક્રમાણઃ। નન્વસ્વાશમર્થા સદ્ કો મેદઃ? ઉચ્યતે-અદમરી કમ્પઃ સહસ્રેન સ્યાત્, અયં તુ સહસ્રા ભવે-મિતિ મેદઃ। અતરો મેદઃ-અશ્મર્યા પિત્તમધિક, અગ્ર તુ રક્તમેવ। યત્ ઉત્તં તન્નાન્તરે-‘રક્તં વાતક્રફાદુદ્ધ વસ્તિદ્વારે સુદારણં। પ્રત્યિ કુર્વાત્ સઘ્રુષ્ટેન સજેન્મૂત્રં તદાદૃશમ્।’ इति ॥-અહીં આવી શંકા થાય છે કે આ મૂત્રગ્રંથિમાં અને પથરીમાં ફરક શો છે? આનું સમાધાન આ છે કે પથરી, મૂત્ર આદિનો સંયથ થવાથી અનુક્રમે થાય છે અને આ ગાંઠ તો એકાએક થાય છે, એ ફરક છે; તેમ જ ખીન્ને પણ આ તફાવત છે કે પથરીમાં પિત્ત અધિક હોય છે અને આ મૂત્રગ્રંથિમાં તો બગેરે લોહી જ અધિક હોય છે, ખીન્ન ગ્રંથિમાં પણ કહ્યું છે કે, ‘વાયુથી તથા કફથી ખરાબ થયેલું લોહી મૂત્રાશયના દારમાં અત્યંત બધું કર ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી બહુ જ કષ્ટે મૂત્ર કરી શકાય છે; અને તે મૂત્ર લોહીવાળું નીકળે છે.

અથ મૂત્રશુક્લકણમાહ-

મૂત્રશુક્લનું લક્ષણ

મૂત્રિતસ્ય ક્ષિયં યાતો વાયુના શુક્રમુદ્વૃત્તમ્।
સ્થાનાબ્ધયુનં મૂત્રયતઃ પ્રાક્ પશ્ચાદ્વા પ્રવર્તતે ॥
અસ્મોદ્કપ્રતીકાશં મૂત્રશુક્લં તદુચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

અન્વયઃ-મૂત્રિતસ્ય ક્ષિય યાતઃ (પુરુષસ્ય) સ્થાનાત્ ચ્યુતં વાયુના ઉદ્વૃતં શુક્ર, મૂત્રયતઃ પ્રાક્ વા પશ્ચાત્ અસ્મોદ્કપ્રતીકાશં પ્રવર્તત, તત્ત મૂત્રશુક્લમ્ ઉચ્યતે ॥

જે પુરુષ મૂત્ર કરવાની હાજત થયા છતાં મૂત્રમાં વિના જ સીનેા સંગ કરે, તેનું પોતાના સ્થાનથી છટેલું અને પછી વાયુએ જીંચે ચડાવેલું વીર્ય, મૂત્ર કયાં પહેલાં કે પછી બાસમવાળા પાણી જેવું નીકળે છે, એ રોગ

* મૂત્રસ્વ આવરકો પ્રત્યિર્ઘસ્તિ-અમ્બન્તરે સહસ્રા જાતો રક્તજો યસ્મિન્ સ મૂત્રપ્રત્યિ-જે રોગમાં મૂત્રાશયની અંદર મૂત્રને રોકી રાખતી બગેરેલા લોહીની ગાંઠ, પથરીના જેવી જ પીડા કરતી એકાએક થઈ આવે છે, તે ‘મૂત્રગ્રંથિ’ નામે મૂત્રાધાત કહેવાય છે.

‘મૂત્રશુક્ર’ કહેવાય છે. ૧૪

ટીકા-મૂત્રિતસ્ય=મૂત્રવૈયુક્તસ્ય, શુક્ર સ્થાનાત્ ચ્યુતે,
પશ્યાદ વાયુના ઉદ્ભવે કાર્વ નીત, પ્રસાદકમ્પીઞ્ચા=

મસ્મદહિતશ્લપદ્ય, મૂત્રશુક્રં તદુચ્યત ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અથ ઉષ્ણવાતલક્ષણમાહ-

ઉષ્ણવાત (હિનવા) નું લક્ષણ

શ્યાયામાશ્વાતપઃ પિત્તં ઘર્ષિતં પ્રાપ્ત્યાનિલાવૃત્તમ્ ।

ઘર્ષિતં મેદુ ગુદં ચેવ પ્રદહત્ સ્નાવયેદધઃ ॥૧૫॥

મૂત્રં હારિદ્રમયવા સરક રક્તમેધ વા ।

કુચ્છાત્ પુનઃપુનઃજંતોરુષ્ણવાતે ઘર્ષિતિ તમ્ ॥૧૬॥

અર્થ-આશામ-કાવ-અતપૈઃ જન્તોઃ પિત્ત ઘર્ષિત
પ્રાય ભાનલ-આટન (સત્) ઘર્ષિત મેદુ ચ ગુર પ્રદહત
એવ મૂત્ર હારિદ્ર મયવા સરકં વા રક્તમ્ એવ કુચ્છાત
પુનઃ પુનઃ અથઃ સ્નાવયેત્, તમ્ ઉષ્ણવાતે વદન્તિ
(વૈદ્યાઃ) ॥

કસરત કરવાથી, પંથ કરવાથી કે તડકે
લાગવાથી (કેપેલુ) માણસનું પિત્ત, મૂત્રાશયમાં
જઈ વાયુથી લીંટાઈને મૂત્રાશય, લિંગ કે યોનિ
અને શુદ્ધામાં બળતરત કયાં કરે અને તે
માણસના મૂત્રને હળદર જેવા રંગવાળું, કાંઈક
રાતું અથવા લોહીવાળું મહાકાંઠે વારંવાર
નીચે સ્રાવે, એ રોગને વૈદો ‘ઉષ્ણવાત’
કહે છે. ૧૫ ૧૬

ટીકા-સરક=શ્વેત્તોદિત્તમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અથ મૂત્રસાદલક્ષણમાહ-

મૂત્રસાદનું લક્ષણ

પિત્તં કફો દ્વાવપિ યા સંદ્રવ્યેતેન્નિલેન ચેત્ ।

કુચ્છામૂત્રં તદા પીતં રક્તં શ્વેતં ઘનં સ્રવેત્ । ૧૭॥

• મૂત્રયુક્ત શુક્ર વાયુના કાર્વ નીત મસ્મયુક્ત-
જલમદુશ પ્રવર્તમાનં યસ્મિન્ રોગે તદ્ મૂત્રશુક્રમ્-જે
રોગમાં પોતાના સ્થાનથી છૂટેલા વીર્ધને વાયુ, મૂત્ર
સહિત જીએ લઈ જાય છે અને પછી માણસ
ન્યારે મૂત્ર કરે છે, ત્યારે તે લીર્ધ, રાખવાળા
પાણી જેવું બહાર નીકળે છે, તે રોગ ‘મૂત્રશુક્ર’
નામે મૂત્રાધાત કહેવાય છે.

÷ ઉષ્ણઃ વાતઃ યસ્મિન્ વ્યાયામાશ્વાતપ-કુપિત-
ઘર્ષિતવાત-પિત્તય ગાત્ રુદિ ઉષ્ણવાતઃ-કસરત, મુસા-
ફરી કે તડકે વધારે પ્રમાણમાં સેવવાથી કેપેલા
અને મૂત્રાશયમાં પડેયેલા પિત્તના સંબંધથી વાયુ
ગરમ બને છે અને મૂત્રને પણ હળદર જેવા
રંગનું કે રાતું બને છે, એ ઉષ્ણવાત કે જિનવા નામે
મૂત્રાધાત કહેવાય છે.

સદાહં રોચનાશાહ્ન્યૂર્ણવર્ણં ભવેચ તત્ ।

શુક્રં સમસ્તવર્ણં વા મૂત્રસાદં વદન્તિ તમ્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ-પિત્તં કફઃ વા દ્વો અપિ અનિલેન ચેત્
સંદ્રવ્યેતે, તદા મૂત્રં પીતં રક્તં શ્વેતં ઘનં (સત્)
કુચ્છાન સ્રવેત્, તત્ ચ સદાહં રોચના-શાહ્ન્યૂર્ણવર્ણં વા
સમસ્તવર્ણં શુક્રં ભવેત્, તે મૂત્રસાદં વદન્તિ (વૈદ્યાઃ) ॥

પિત્ત, કફ અથવા એ બંને પવનથી બે
ધાટાં થઈ બંધ તો મૂત્ર પીણું અથવા રાતું
અથવા ધોળું અને ધાટું થઈ માંડ માંડ સ્રવે
છે; વળી તે મૂત્ર દાહવાળું, ગોરાશય કે
રાખના ભૂકા જેવું અથવા રાખના રંગોવાળું
અને સૂકું થઈ બંધ, એ રોગને વૈદો ‘મૂત્ર-
સાદ’ કહે છે. ૧૭, ૧૮

ટીકા-સંદ્રવ્યેતે=ઘનીકર્યેતે, શુક્રં=અર્ધ, સમસ્ત-
વર્ણમ્=ઉત્તમશ્લક્ષણયુક્તમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અથ વિદ્વિષાતલક્ષણમાહ-

વિદ્વિષાતનું લક્ષણ

રુક્ષદુર્બલયોર્વાતેનોદાવર્તે શુક્રચદા ।

મૂત્રસ્રોતોડનુપચેત ચિદ્સંઘટ્ટં તદા નરઃ ॥

વિદ્વિષાન્ધે મૂત્રયેત્ કુચ્છાદ્ વિદ્વિષાતં વિનિર્દિશેત્ ॥

અર્થ-રુક્ષદુર્બલયોઃ શુક્ર વાતેન યદા ઉદાવર્તે
(સત્) મૂત્રસ્રોતઃ અનુપચેત, તદા નરઃ વિદ્વિષાન્ધે
વિદ્વિષાન્ધે કુચ્છાદ્ મૂત્રયેત્, (તં) વિદ્વિષાતં વિનિ-
ર્દિશેત્ ॥

રુક્ષ અથવા દુર્બળા થયેલા માણસની
વિષ્ણ વાયુએ ન્યારે જીંચી ચડાવી દીધી હોઈને
મૂત્રના સ્રોતમાં પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તે માણસ
વિષ્ણવાળું અથવા વિષ્ણાની ગંધવાળું માંડ માંડ
મૂત્રરે; એ રોગને ‘વિદ્વિષાત’ કહેવો. ૧૯

× મૂત્રસ્ય સાદો-ઘનત્વ શુક્રત્વ વિમિશ્રવર્ણત્વ ચ
યસ્મિન્ વાયુના પિત્તકફયોઃ સંધાતીકારણાદ્ રુદિ મૂત્રસાદઃ-
જે રોગમાં વાયુએ પિત્તને તથા કર્ને ધાટાં કર્યાં
હોય, તેથી મૂત્ર પણ ધાટું, સૂકું અને ભૂકા ભૂકા
અનેક રંગનું થઈ માંડ માંડ બીતરે, તે ‘મૂત્રસાદ’
નામનો મૂત્રાધાત કહેવાય છે.

+ વિષોઃ વિષાતો વાનાદુશવર્તેત્ મૂત્રસ્રોતોડનુપચેતં
ચ યસ્મિન્ મૂત્રાધાતે સ વિદ્વિષાતઃ-જે રોગમાં વાયુ,
માણસની વિષાને જીંચે ચડાવી દઈ મૂત્રના નળમાં
ધકેલી દે, જેથી મૂત્ર વિદ્વિષાત અને વિષા-જેવી
ગંધવાળું થઈ માંડ માંડ બીતરે, તે ‘વિદ્વિષાત’
નામનો મૂત્રાધાત રોગ કહેવાય છે.

ટીકા-ઉદાવર્તિ=ઋષ નીતે વિહગન્ધ વા, 'વા' શબ્દોડ્ઞ યોજનીયઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ ઘસ્તિકુણ્ડલલક્ષણમાહ-

અસ્તિકુંડલતુ' લક્ષણ

દ્રુતાધ્વલજ્વનાપાસૈરભિગ્રાતાત્ પ્રપીડનાત્ ।
સ્વસ્થાનાદ્ ઘસ્તિકુણ્ડલતુ' સ્થૂલસ્તિપ્રતિ ગર્ભવત્ ॥
શૂલસ્પન્દનદાહાતોં ચિન્દુ ચિન્દુ સ્વચ્ચપિ ।
પીડિતસ્તુ સ્વજેદારાં સંસ્તમ્મોદ્વેષનાતિમાન્ ॥૨૧॥
ઘસ્તિકુણ્ડલમાહુસ્તે ધોરે શાસ્ત્રવિયોપમમ્ ।
પવનપ્રચલં પ્રાયો દુર્નિવારમશુદ્ધિમિઃ ॥ ૨૨ ॥
તસ્મિન્ પિતાન્વિતે દાહઃ શૂલં મૂત્રવિવર્ણતા ।
શ્લેષ્મણા ગૌરવં શોયઃ સ્તિગ્ધં મૂત્રે ઘને સિતમ્ ॥૨૩
અન્વયઃ-દ્રુત-અ-શૂલ-જ્વન-આયાસેઃ અભિગ્રાતાત્ પ્રપીડનાત્ ઘસ્તિઃ સ્વસ્થાનાદ્ ઉદરતઃ (સન્) ગર્ભવત્ સ્થૂલઃ સ્તિપ્રતિ, શૂલ-સ્પન્દન-દાહ-આતઃ ચિન્દુ ચિન્દુમ્ અપિ ક્વચિત્, પીડિતઃ તુ ધારાં સ્વજેત્, સંસ્તમ્મ-ઉદ્વેષ-ના-આતિમાન્ (સ્યાત્), ત ધોરે શાસ્ત્ર-વિય-ઉપમં ઘસ્તિકુણ્ડલમ્ આહુઃ, પવનપ્રચલં પ્રાયઃ અશુદ્ધિમિઃ દુર્નિવારમ્, તસ્મિન્ પિતાન્વિતે દાહઃ શૂલં મૂત્ર-વિવર્ણતા, શ્લેષ્મણા ગૌરવં શોયઃ, મૂત્રં સ્તિગ્ધં ઘનં સિતં (સ્યાત્) ॥

વેગપૂર્વક ધણે પંથ કાપવાથી, બહુ પરિ-
શ્રમ કરવાથી, કંઈક વાગવાથી કે ખૂબ દબાઈ
જવાને લીધે પોતાના સ્થાનેથી ઊઠેલો કે
જાંચે ખસી ગયેલો મૂત્રાશય, ગર્ભની પેઠે
બેઠો થઈ રહે, શૂલવાળો થઈ કાંઈક ચલિત
થયા કરે, મૂત્રતુ' ટીપું ટીપું સ્ત્રાવ્યા કરે અને
દબાવવામાં આવે તો મૂત્રની ધાર કરે, પણ
ધાર કરતાં સમજાડ થઈ બાથ તથા ગોટલી
ચડ્યાના જેવી પીડાવાળો થાય છે; આ રોગ
ભયંકર, ખડગ વગેરે શસ્ત્રની પેઠે તરત માર
નાર, ઝેરનો જેવો વિષબથી પણ મારી
નાખનારો 'અસ્તિકુંડલ' કહેવાય છે. આ રોગ
પવનની પ્રવ્રતાવાળો અને ઘણું કરી મૂત્ર*

* ઘસ્તેઃ કુણ્ડલમ્-ઉદવર્તન સ્વસ્થાનાત્ ઉચિતત્વ
ઉદ્વેશનાતિયુક્તઃ કુણ્ડલાકારો વાયુસ્મિન્ સ ઘસ્તિકુણ્ડલઃ-
જલદી માર્ગ કાપવો, આદિ કારણથી જેમાં મૂત્રા-
શય પોતાના સ્થાનેથી ઊડી આવે અને વાયુથી ખૂબ
વીંટાઈને પીડાયુક્ત કે ગોળ કુંડલ જેવો થાય, તે
રોગ 'અસ્તિકુંડલ' નામે મૂત્રાશય કહેવાય છે.

લોકોથી ન અટકાવી શકાય એવો છે. આ
રોગ બે પિત્તથી સંયુક્ત હોય તો તેમાં
ખગતરા, શૂલ તથા મૂત્રનો રંગ ખરાબ થઈ
બાથ છે અને બે કફથી સંયુક્ત હોય તો
ભારેપણું, સોજો અને મૂત્ર સિન્ધ, ઘાડું તથા
ધોળું થાય છે. (આ રોગ લાંબા કાળે કે
થોડા કાળે પણ મારી જ નાખે છે.) ૨૦-૨૩

ટીકા-દ્રુતાધ્વલજ્વન=શીઘ્ર માર્ગજ્વન, ઉદ્વેગ=
ઉચ્ચિતઃ સ્પન્દન=કેશિજ્વલન પોર=મારફ, શાસ્ત્રવિયોપમ-
શાસ્ત્ર=સાધુનાદિ, તદ્વન્દીપ્ર માર્ગઃ; વિયમત્ર ગરલસ્તદ્વલ
મ્ય મારકમ્ । એતાવતામારકમવદ્યં શીઘ્ર વિલભ્યેન વા ॥
(આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

તસ્યેવાસાધ્યસ્ય લક્ષણમાહ-

અસાધ્ય અસ્તિકુંડલતુ' લક્ષણ

શ્લેષ્મરુદ્ધચિલો ઘસ્તિઃ પિત્તાદીર્ણો ન સિદ્ધયતિ ।
અવિપ્રાન્તચિલઃ સાધ્યો ન ચ યઃ કુણ્ડલીકૃતઃ ।
સ્પાદસ્તો કુણ્ડલીમૂતે તુમોહઃ શ્વાસ એવ ચ ।

અન્વયઃ-પિત્ત-ઉદીર્ણઃ શ્લેષ્મ-રુદ્ધ-ચિલઃ ઘસ્તિઃ
ન સિદ્ધયતિ, યઃ ચ અવિપ્રાન્ત-ચિલઃ ન ચ કુણ્ડલી-
કૃતઃ (સઃ) સાધ્યઃ, ઘસ્તો કુણ્ડલીમૂતે તુ માહઃ શ્વાસઃ
એવ સ્યાત્ ॥

જો મૂત્રાશય પિત્તથી જાંચો થઈ ગયો
હોય અને મૂત્રાશયનું મોઢું કફથી રોકાઈ
ગયું હોય તો એ અસ્તિકુંડલ અસાધ્ય થાય
છે; પણ જો મૂત્રાશયનું મોઢું કફથી ઢંકાઈ
ગયું ન હોય અને કફથી મોઢું રોકાઈ જતાં
તેમાં કુંડલ જેવો ગોળ આકાર ધરીને વાયુ
ન રહ્યો હોય તો એ અસ્તિકુંડલ સાધ્ય
થાય છે; અને જો મૂત્રાશયમાં કુંડલ જેવો ગોળ
આકાર ધરીને વાયુ રહ્યો હોય તો તરશ,
મોહ તથા શ્વાસ જ થાય છે. (એટલે એ લક્ષણો
ઉપરથી વાયુનો કુંડલ જેવો ગોળ આકાર
થયેલો સમજવો.) ૨૪

ટીકા-ચિલં=ઘસ્તિમુચરન્નમ્, પિત્તોદીર્ણઃ=પિત્તેનોદ્રુતઃ,
અવિપ્રાન્તચિલઃ=કષ્પેનાનાશુન્નચિલ ન ચ યઃ કુણ્ડલાકૃતઃ
સ સાધ્યઃ । એન કુણ્ડલીમૂતોડસાધ્યઃ । કુણ્ડલીમૂતસ્ય
લક્ષણમાહ-તુષ્ટિત્યાદિ । કુણ્ડલીમૂતસ્યામર્ધઃ=ન ફેગ વિલા-
વરોષાન્ તત્ર વાતઃ કુણ્ડલાકારેણ સિદ્ધીત્યર્થઃ ॥
(આનો અર્થ ઉપર છે.)

મધ મૂત્રાઘાતસ્ય ચિકિત્સા-

મૂત્રાઘાતની ચિકિત્સા

સ્નેહસ્વેદોપપ્રસ્ય હિતં સ્નેહવિરેચનમ્ ।

દયાદુત્તરવસ્તોઽથ મૂત્રાઘાતે સવેદને ॥ ૨૫ ॥

નલકુશકાશેદુધલ-કાથં પ્રાતઃ સુશીતલં
સસિતમ્ । પિષ્વતો નશ્યતિ નિયતં, મૂત્રપ્રદ
હત્યુવાચ કવિઃ ॥ ૨૬ ॥

ગોજીનાશ્નો મૂલં, પલમેકં કથિતરોપિતં
પીનમ્ । ક્ષિપ્તવા મધુ ચ સિતાં ચ, પ્રણુરતિ
મૂત્રસ્ય સરોધમ્ ॥ ૨૭ ॥

ગોઘાપયા મૂલં, કથિતં ધૃતતૈલગોરસોન્નિમ્નમ્ ।
પીનં નિરુદ્ધમચિરાદ્, મિનતિ મૂત્રસ્ય સઘાતમ્ ૨૮
પિથેન્નિલાજતુ કપાયે ગણે ધીરતરાદિજે ।

રસ દુરાલભાયા વા કપાયં વાસકસ્ય વા ॥ ૨૯ ॥

કપાયં સપત્રમૂત્રસ્ય ગોશુરસ્ય ફલસ્ય ચ ।

પિથેન્નમધુસિનાયુકં મૂત્રકુચ્છુરજાપહમ્ ॥ ૩૦ ॥

ઘનસારસ્ય ચૂર્ણનં* વસ્ત્રવર્તિ શનેઃ શનિઃ ।

ગુણ્ડયિત્વા ધ્વજે ક્ષિપ્તવા મૂત્રરોધં જહાતિ તમ્ ॥ ૩૧ ॥

સદામદ્રાશ્મમિઃમૂલં શનાવર્થાઃ સચિત્રકમ્ ।

રોહિણી નોકિલાશ્નો ચ વચાશલત્રિકણ્ઠકમ્ ॥ ૩૨ ॥

ઋક્ષ્ણપિઠં સુરાપીતં મૂત્રાઘાતપ્રયાધનમ્ ।

પિથેન્નદિશિલામૂલં ડુધમુક્ તણ્ડુલામ્ભસા ॥ ૩૩ ॥

ઘસ્તિનુત્તરવસ્તિં યા સર્થેવામેઘ દાપયેત્ ।

તિદિશિકાયાઃ સ્વરસં પિથેન્ના તકમિન્નિતમ્ ॥ ૩૪ ॥

જલે કુઙ્કુમકલ્પં વા સશ્નોદ્રમુગિતં નિશિ ।

સતલં પાટલામ્ભસશ્ચારં યદ્વથા પરિશ્વતમ્ ॥ ૩૫ ॥

ત્રિકણ્ઠકેરણ્ડશતાવરીભિઃ, સિદ્ધં પયો વા

તુળપદ્મમૂલે । ગુઢપ્રગાઢં સઘૃતં પયો વા, રોગેષુ

કુચ્છાદિષુ શન્નમેતત્ ॥ ૩૬ ॥

સિતાશ્ચારન્નિતં મૂલં વાયસીતલકન્દ્યોઃ ।

કોવકારસઃ પીતં ઘસ્તિકુણ્ડલજિન્દ્રવેત્ ॥ ૩૭ ॥

શ્વતરીતપયોડશાશ્વી ચન્દને તણ્ડુલામ્બુના ।

પિથેત્ સશર્કરં શ્રેષ્ઠમુણ્ણવાતે સશોળિતે ॥ ૩૮ ॥

અન્વયઃ-સવેદને મૂત્રાઘાતે સ્નેહ-સ્વેદ-ઉપપ્રસ્ય

-સ્નેહવિરેચનં હિતમ્, ઉત્તરવસ્તિ ચ દયાત્ । પ્રાતઃ નર-

-કુશ-કાશ-દધુ-વચા-કાથં સુશીતલં સસિતં પિષ્વતઃ

નિયતં મૂત્રપ્રદઃ નશ્યતિ ઇતિ કવિઃ ઉવાચ । એક વલ

ગોજીનાશ્નઃ મૂલં કથિત-રોપિતં મધુ ચ સિતાં ચ ક્ષિપ્તવા

પીત, મૂત્રસ્ય નરોધં પ્રણુરતિ । ગોઘાપયાઃ મૂલં કથિતં

પૂત-તૈર-ગોમ-રન્નિમધં પીતમ્ નિરુદ્ધં મૂત્રસ્ય સઘાતં

અચિરાત્ મિનતિ । ધીરતરાદિજે ગણે કથયે (યુક્તં) શિખામ્ભ

પિથેત્, વા દુરાલભાયા રસં વા વાસકસ્ય કપાયં (તત્ર
યુક્તં) પિથેત્ સપત્રમૂલસ્ય ચ ગોશુરસ્ય ફલસ્ય કપાયં
મધુ-સિતાયુક્તં પિથેત્, (તત્ર) મૂત્રકુચ્છ-રજા-અપહમ્
(મથેત્) । ઘનસારસ્ય ચૂર્ણનં વસ્ત્રવર્તિ ગુણ્ડયિત્વા
શનિઃ શનિઃ ધ્વજે ક્ષિપ્તવા તં મૂત્રરોધં જહાતિ ।
સદામદ્રાશ્મમિન્નમૂલં, શનાવર્થાઃ મૂત્રં સચિત્રક રોહિણી-
નોકિલાશ્નો ચ વચા-શૈલ-ત્રિકણ્ઠકં ઋક્ષ્ણપિઠં સુરા-
પીતં મૂત્રાઘાતપ્રયાધન (અવતિ) । રોહિણીયામૂલં તણ્ડુલ-
અમ્ભસા પિથેત્, ડુધમુક્ (ચ સ્થાત્) । સર્થેવામ્
એવ વસ્તિ વા ઉત્તરવર્તિ દાપયેત્ । તિદિશિકાયાઃ
સ્વરસં વા તકમિન્નિત પિથેત્, કુઙ્કુમકલ્પં વા સશ્નોદ્ર
નિશિ હપિત (પિથેત્) । પાટલા-અમ્ભ-શ્ચાર સતૈરં યદ્વથા
પરિશ્વતં (પિથેત્) । ત્રિકણ્ઠક-એરણ્ડ-શતાવરીભિઃ
સિદ્ધ પયઃ, વા તુળપદ્મમૂલે સિદ્ધ પયઃ (પિથેત્) ।
ગુઢ-પ્રગાઢ સઘૃત વા પયઃ-એત્ કુચ્છ-આદિષુ રોગેષુ
શસ્ત્રમ્ । વાયસી-તૈરકન્દ્યોઃ મૂલ સિતા-શ્ચાર-અન્નિતં
કોવ-દ્યારસઃ પીતં ઘસ્તિકુણ્ડલજિન્દ્રવેત્ । ચન્દન
સશર્કર તણ્ડુલ-અમ્બુના પિથેત્, શ્વત-શોત-પયઃ અગ્રાશી
(મથેત્, ઇત્) સશોળિતં ઝણ્ણવાત શ્રેષ્ઠમ્ (મથેતિ) ॥

વેદનાવાળો મૂત્રાઘાત હોય તો સ્નેહન
તથા સ્વેદન કયાં પછી સ્નેહવાળા પદાર્થોથી
વિરેચન આપવું એ હિતકારી થાય છે અને
ઉત્તરગસ્તિઓ આપવી. પ્રાતઃકાળમાં બરુ,
દહાં, કાસડો, શેરડી અને ઝીપટો-એટલાં
દ્રવ્યોનો કવાથ સારી રીતે ઠંડો પાડી સાકર
નાખીને પીવાથી મૂત્રાઘાત અવશ્ય નાશ
પામે છે, એમ શુક્રાચાર્યે કહ્યું છે. ચાર તોલા
ગળછલીનાં મૂળિયાંનો કવાથ કરી તેમાં મધ
તથા સાકર નાખી પિવાય તો તે મૂત્રનું
અટકવું મટાડે છે. કાળી ખૂસળીનાં મૂળિયાંના
કવાથમાં ઘી, તેલ તથા હઠીનું પાણી નાખીને
પિવાય તો તે રોકાઈ ગયેલા મૂત્રના જરથાને
તરત તોડે છે. વીરતરાદિગણ (પથરીની ચિકિ-
ત્સાના પ્રકરણમાં કહેવાશે તે)ના કવાથમાં
ચિત્રાગ્રિત નાખીને પીવે અથવા ધમાસાનો
કવાથ નાખીને અથવા અરૂસાનો કવાથ
નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતો
મટી જાય છે. પાંદડાં, ખૂળ તથા કૃષ્ણ સહિત
ગોખરુનો કવાથ મધ તથા સાકર નાખીને
પીવે, તે મૂત્રકુચ્છની પીડાનો નાશ કરે છે.

કપૂરના ચૂર્ણથી વઘની વાટને સારી પેઠે ખરડીને તે વાટને ધીરે ધીરે લિંગમાં ખોચી રાખી માણસ મૂત્રનું અટકવું મટાડી શકે છે. રાતી સીવણ, પાપાણુલેદ, શતાવરીનાં મૂળ, ચિત્રા, કડુ, એખરો, વજ, શિલાજિત અને ગોખરુ ને ખારીક વાટી મદિરાની સાથે પિવાય તે તેથી મૂત્રાઘાત મટી જાય છે. મોરશિખાના મૂળને વાટી ચોખાના ધોણ સાથે પીવાં અને દૂધનું જ લોચન કરવું. (તેથી મૂત્રાઘાત મટી જાય છે.) સઘળા મૂત્રાઘાતવાળાઓને ખરિત તથા ઉત્તરખસ્તિ તે આપવી જ જોઈએ. હોરીંગણીનો સ્વરસ કાઢી તક-છાશ સાથે મિશ્ર કરીને પીવો. (તેથી પણ મૂત્રાઘાત મટી જાય છે.) કેસરનો કલક કરી તેમાં મધ નાખી રાતવાસી રાખી પીવો. (તે પણ મૂત્રાઘાતને મટાડે છે.) કાકચની ભરમ કરી તેમાં તેલ નાખી વઘમાં બાધી નિતારીને તે નિતાર પીવો. (તેથી મૂત્રાઘાત મટી જાય છે.) ગોખરુ, એરડો અને શતાવરીનો કઠાય પીવો; (તેથી મૂત્રાઘાત મટી જાય છે.) અથવા તૃણપંચમૂત્રનો કઠાય કરીને પીવો. (તેથી પણ મૂત્રાઘાત મટી જાય છે.) ગોળથી સારી રીતે મિશ્ર કરેલું ઘી દૂધમાં નાખીને પીવું. એ મૂત્રકૃષ્ણ આદિ રોગો ઉપર વખણાય છે. માલકાકણીનાં મૂળ અને એખરાનાં મૂળને વાટી તેમાં સાકર તથા જવખાર નાખી જાડી શેરડીના રસની સાથે જો પિવાય તે તે ખરિતકુંડલ નામના મૂત્રાઘાતને મટાડે છે. સુખડને ઘસી તેમાં સાકર નાખી ચોખાના ધોણની સાથે પીવી અને ઉકાળીને કંડા પાટેલા દૂધની સાથે ખોરાક લેવો, એ લોહીવાળા ઉષ્ણવાત (બિનપા) ઉપર શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. ૨૫-૩૮

પાપાણુલેદ આદિનું તેલ

શિન્નોદ્વિદૈરણ્ડશમીસ્થિરામિ, પુનર્નવામી-રુસેપુ સિદ્ધમ્ । તેલં યુત ક્ષીરમથાનુવાન, રોગેપુ દૃઢ્યદિપુ સંપ્રયોજ્યમ્ ॥ ૩૧ ॥

અન્ય-શિન્નો-ઉદ્દમિદ, -એણ્ડ-શમી-સ્થિરામિ પુનર્નવા-મીરુસેપુ મિદ્ધં તેલમ્, અથ ક્ષીરમ્ અનુવાનં કૃષ્ણદિપુ રોગેપુ સમ્પ્રયોજ્યમ્ ॥

પાપાણુલેદ, એરડો, ખીજડી, સ્થિરાદિ ઔષધોનો ગણ, સાટોડી અને શતાવરીના કઠાયમાં પકાવેલા તેલનો અને તેની ઉપર દૂધના અનુવાનનો મૂત્રકૃષ્ણ આદિ રોગોમાં પ્રયોગ કરવો. ૩૯

ધાન્ય-ગોધુરક-ધૂત

ધાન્યગોધુરકકાથકલ્કયુક્તં ઘૃતં હિતમ્ । મૂત્રાઘાતે મૂવરુચ્છે શુક્રદોષે ચ દારુણે ॥ ૪૦ ॥

અન્ય-ધાન્ય-ગોધુરક-કાથકલ્કયુક્ત ઘૃત મૂત્રાઘાતે મૂવરુચ્છે ચ દારુણે શુક્રદોષે હિતમ્ (મવલિ) ॥

ધાણુ તથા ગોખરુના કઠાયથી તથા કલકથી પકાવેલું ઘી (ખાણું), તે મૂત્રાઘાત, મૂત્રદોષ અને વીર્યના દારુણ દોષ ઉપર હિતકારી થાય છે. ૪૦

ભદ્રાવલ્લધૂત

અમ્બઘા પાટલા ચૈવ વર્ષામૃદ્ધયમેવ ચ । વિદારીકન્દ્. કાશઘ કુશમોરડગોધુરાઃ ॥ ૪૧ ॥ પાપાણમેરો વારાહી શાલિમૂલ શરસ્થા । મહાનકં શિરીપસ્ય મૂલમેવામથાહરેત્ ॥ ૪૨ ॥ સમમાગાનિ સર્ગાણિ કાથયિત્વા વિચક્ષણઃ । પાર્શ્વેષેષકપાયેણ ઘૃતપ્રસ્યં વિપાચયેત્ ॥ ૪૩ ॥ કલ્કં દત્ત્વાડય મનિમાન્ ગિરિજં મધુકં તથા । નીલોત્પલં ચ કાનોલીં વીજ ત્રાપુપમેવ ચ ॥ ૪૪ ॥ કૂમ્ભં ણં ચ તર્થર્વાહસમ્ભવં ચ સમં ભવેત્ । ડળ્ળવાતાં નિહન્યેતદ્ ઘૃતં મદ્રાવહં સ્મૃતમ્ ॥ ૪૫ ॥

અન્ય-અમ્બઘા ચ પાટલા ચ, વર્ષામૃદ્ધયમ્ એવ, વિદારીકન્દ્: કાશ: ચ કુશ-મોરડ-ગોધુરા, પાપાણમેદ, વારાહી શાલિનૂન શર. તથા મહાત્તમ્ અથ શિરીપસ્ય મૂલમ્ આહરેત્, સર્ગાણિ મમમાગાનિ કાથ-િત્વા વિચક્ષણ: પાર્શ્વેષેષ-કપાયેણ ઘૃતપ્રસ્ય વિપાચયેત્, અથ મનિમાન્ (તત્ર) ગિરિજ મધુક તથા નીલોત્પલં ચ કાનોલીં ચ ત્રાપુપમ્ વીજમ્ એવ તથા ચ કૂમ્ભાન્દ ચ દર્શકમમવ સમ કલ્કં દત્ત્વા, (પચેત્), એતદ્ ભદ્રાવહં ઘૃતે સ્મૃત, (તદ્) રાજાગત નિહન્તિ ॥

કાળીપાટ, કાકચ, રાતી સાટોડી, ધોળી સાટોડી, વિદારીકંદ, કાસડો, દર્લ, શેરડીનાં મૂળ, ગોખરુ, પાપાણુલેદ, વારાહીકંદ, રાતા

x ધાન્ય ચ ગોધુરક, તથો: કામથ કલ્કચ, તામ્યા પવન ઘૃતમ્-ધાણુ તથા ગોખરુના કઠાય તથા કલકથી પકાવેલું ઘી, ધાન્ય-ગોધુરક-ઘૃત કહેવાય છે.

ચોખાનાં મૂળ, પાનખાજરિયું, શિલામું અને સરસડિયાનાં મૂળને સમભાગે લઈ તે સઘળાંનો કવાથ કરી ચોથા ભાગનું પાણી ખાકી રહે ત્યારે તેમાં શિલાજિત, જેઠીમધ, નીલકમળ, કાકોલી, ત્રપુષ નામની કાકડીનાં બીજ, કોળાનાં બીજ અને કાકડીનાં બીજનો સમભાગે કદક નાખી તેની સાથે ચોસઠં તોલા ધી પકાવવું. આ 'ભદ્રાવહ' નામનું ધી કહેવાય છે અને તે ઉષ્ણવાતને મટાડે છે. ૪૧-૪૫

વિદારી ઘૂત

વિદારી ઘૂતકો યૂષી માતુલુકો વ મૂસ્તળમ્ ।
પાપાળમેદઃ કસ્તૂરી વસુકો વશિરોઽનલઃ ॥૪૬॥
પુનર્નવા વથા રાક્ષા યલા ચાનિવલા તથા ।
કશેલવિપશૂઙ્ગાટતામલકયઃ સ્થિરાદયઃ ॥૪૭॥
શરેશ્વરધેમૂલં ચ કુશઃ ફાશસ્ત્યેય ચ ।
પલદ્રયં તુ સંહન્ય જલદ્રોણે વિપાચયેત્ ॥૪૮॥
પાદશેપે રસે તસ્મિન્ ઘૂનમ્સ્યં વિપાચદેત્ ।
શતાવરેત્તથા ઘાઘાઃ સ્વરસો વૃતસન્મિતઃ ॥૪૯॥
પટ્પલં શકરાયાથ કાર્વિકાણ્યપરાણિ ચ ।
ઘણ્યાલં પિપ્પલીદ્રાક્ષા કાર્મરં સ્વરૂપકમ્ ॥૫૦॥
પલા દુરાલમા કૌન્તી કુદ્ઝકમં નાગકેશરમ્ ।
જીવનીયાનિ ચાઘૌં ચ વસ્ત્રાચ દિગુણં પયઃ ॥૫૧॥
પત્ત્ સર્વિષપક્તયં શનૈર્મુઘ્નિના યુષેઃ ।
મૂત્રાઘાતેષુ સર્વેષુ વિશેષાત્ પિત્તજેષુ ચ ॥૫૨॥
શ્વરુઽશ્મરિજૂલુષુ શોણિતમ્રમવેષુ ચ ।
હ્રોગે પિત્તગુલ્મે ચ વાતાયુકપિત્તજેષુ ચ ॥૫૩॥
ફાસશ્વામશ્વનોરસ્કઘનુઃસ્ત્રીમારકપિત્તે ।
તૃણાલ્હદિમનઃકમ્પશોણિતચ્છર્દને તથા ॥૫૪॥
રક્તે યક્ષમયપરમારે તથોન્માદે શિતેમ્રદે ।
યોનિદોષે રજોદોષે શુક્રરોષે સ્વરામયે ॥૫૫॥
પત્ત્ સ્મૃતિકર્ક વૃથ્યં વાજીકરણમુત્તમમ્ ।
પુત્રં ચલવર્ણાલ્યં વિદોગદ્વાનનાશતમ્ ॥૫૬॥
પાનમોજનનસ્યેષુ ન ક્વચિત્ પ્રતિહન્યતે ।
વિદારીઘૂતમિત્યુક્ત રસાયનમનુસમમ્ ॥૫૭॥

અન્યઃ - વિદારી ઘૂતકઃ યૂષી માતુલુકી ચ મૂત્તુળં
પાપાળમેદઃ કસ્તૂરી વસુકઃ વશિરઃ અનલઃ પુનર્નવા વથા

* આ સમન્તાત્ વહતિ इति આવદમ્-અન, મદ
સ્ય-વત્યાણસ્ય આવદમ્ 'ઉષ્ણવાતપ્રલવાદિતિ મદ્રાગમ્-
તથ તદ્ ઘૂતમ્-જે ધી જીનવાનો રોગ મટાડી તેના
રોગીનું કદવાણુ કરે છે-નીશીગીપણું આપે છે, તેથી
એ ધી ભદ્રાવહ કહેવાય છે.

રાક્ષા યથા ચ ક્ષતિવજા તથા કરોશ-વિષ-શૂઘ્રાટ-ગમ-
લમ્પઃ સ્થિરા-આદયઃ, સ્વર-શ્શુ-રમ્મૂકં ચ કુશઃ તથા
ચ વાઘઃ એવ- इदं सर्वं प्रत्येकं) પલદ્રયં તુ સંહન્ય
જલદ્રોણે વિપાચયેત્, પારશેપે તસ્મિન્ રસે ઘૂતમ્સ્ય વિપા-
ચયેત્, તથા શગવર્ગઃ (ચ) ઘાઘા. સ્વરસઃ ઘૂત-
સન્મિતઃ, શકરાયાઃ ચ પટ્પાલમ્, મપરાણિ ચ કાર્વિ-
કાણિ, (યથા) યથય દન પિપ્પલી-દ્રાક્ષા-કાર્મર્ય સ્વ-
રૂપકમ્, પલા-દુરાલમા-કૌન્તી-કુદ્ઝકમં નાગકેશરમ્ અઘૌં
ચ જીવનીયાનિ, ચ દિગુણં વ પયઃ દર્શા યુષે મુદ્-
અગ્નિના એતત્ સર્વિઃ વિપક્તમ્, (તથ) સર્વેષુ મૂત્રા-
ઘાતેષુ વિશેષાત્ ચ પિત્તજેષુ શકરા-અશ્મરિ-શૂલેષુ, ચ
શોણિતમ્રમવેષુ. હ્રોગે ચ પિત્તગુલ્મે ચ વાન-અશુક-
પિત્તજેષુ, ફાસ-પાસ-શતોરસ્ક-ઘનુઃ-સ્ત્રીમારકપિત્તે,
તૃણાલ્હદિ-મનઃ-કમ્પ-શાળન-ચ્છર્દને, તથા રક્તે યક્ષમણિ
અપરમારે તથા ઉન્માદે શિતેમ્રદે યોનિદોષે રજોદોષે શુક્ર-
રોષે સ્વર-ભામયે એતત્ (પુન પ્રયોજ્ય, કિંવ) સ્મૃતિકર્
વૃથમ્ ઉત્તમં વાજીકરણં પુત્રદ યત-વર્ણ-ભાઘ્ય વિશેષાત્
વાતગજનમ્, પાન-મોજન-નસ્યેષુ ન ક્વચિત્ ન પ્રતિ-
હન્યત, 'વિદારીઘૂતમ્' इति અનુતમ રસાયનમ્ ઉત્તમ્ ॥

વિદારીકંઠ, અરડુસો, બૂઈ, બિખેરે,
બુસ્તુષ નામનું સુગંધી ખડ, યાયાલુલેદ,
કસ્તૂરી, સાભરલૂણ, હરિયાઈ લૂણ, ચિત્રક,
સાટોડી, વજ, રાક્ષા, બલદાણા, ખપાટ,
કસેલાં, હીરાખેળ, શિંગોડાં, ભોંયઆંબડી,
સ્થિરાદિ ઔષધોનો ગણ, પાનખાજરિયાનાં
મૂળ, શેરડીનાં મૂળ, દર્ભનાં મૂળ, દર્ભ અને
કાસડો-એ દરેક આઠ આઠ તોલા લઈ એક
હજાર ચોવીસ તોલા પાણીમાં તેનો કવાથ
કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી ખાકી રહે ત્યારે
તેમાં ચોસઠં તોલા ધી પકાવવું અને તેની
સાથે શતાવરી તથા આંબલીનો ચોસઠં તોલા
સ્વરમ, ચોવીસ તોલા સાકર અને એક એક
તોલે જેઠીમધ, પીપર. દ્રાક્ષ, સીરણનાં ફળ,
શલસાં. એલચી, ધમાસો, નગોડનાં બીજ,
કેસર તેમ જ એક એક તોલો છપનીયગણનાં
ઔષધો અને એકસો અઘ્યાનીસ તોલા દ્ધ
નાખોને કેમળ અગ્નિથી એ ધી પકાવવું
(એટલે તે 'વિદારી-ઘૂત' તૈયાર થાય છે) એ
ધી સઘળા પ્રકારના મૂત્રાઘાતો ઉપર, વિશેષે
કરી પિત્તથી થયેલા રોગો ઉપર તેમ જ કાંકરી,

પથરી, શૂળો, લોહીના બગાડથી થયેલા રોગો, છત્તીની ખીડા, પિત્તથી થયેલો ગોળો, વાયુ, રુધિર તથા પિત્તથી થયેલા રોગો તથા ઉધરસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત ઉપર અને ધનુષ ઉપાડવાથી કષિત થયેલાને, મૈથુનથી કષિત થયેલાને, ખેન્ને ઉપાડવાથી કષિત થયેલાને હિતકારી છે; તેમ જ તરશ, ભલ્લી, મનના રોગો, કંપ, લોહીની ભલ્લી, ક્ષયરોગ તથા અપસ્મારને મટાડે છે; તેમ જ ઉન્માદ, શિરો-શ્રલ્હ, યોનિના દોષ, રજના દોષ, વીર્યના દોષ અને સ્વરભંગ આદિ સ્વરના રોગો ઉપર પણ ઉપયોગી છે. વળી એ ધી સ્મરણશક્તિ વધારનાર, મૈથુનમાં હિતકારી, ઉત્તમ વાણ-કરણ, પુત્ર આપનાર, બળ આપનાર, વર્ણને સારો કરનાર તથા વિશેષે કરી વાયુના રોગો નો નાશ કરનાર છે અને પીવામાં, ખાવામાં તથા નસ્યમાં કઠી નિષ્કૂળ નીવડતું નથી. આ 'વિહારીધૂત' અતિ ઉત્તમ રસાયન કહેલ છે.

આરનાસ સાથેનું પીણું
પિષ્ટવાડ્ડસ્તુમૂલુષ્ણેત ચારનાલેન પીયતે ।
શ્વદ્ધમૂર્ત્તિનિહત્ત્યાશુ તથૈવ કરમીમવમ્ ॥ ૬૮ ॥
અન્વયઃ-પ્રાણમૂલ તથા એવ કરમીમવ ન ઉજ્જેન આરનાલેન પીયતે, (તર્હિ) શ્વદ્ધમૂર્ત્તિ આશુ નિહન્તિ ॥
હિંદરકનીનાં અથવા ધેળી ચરણીનાં મૂળિયાને વાટી (પ્રથમ ખંડમાં કહેલ) ગરમ આરનાસ સાથે પિવાય તો તે મૂળની અટ કાયતનો તરત નાશ કરે છે. ૫૮

તામ્રચૂડવસા-રૈલ+
છીનામતિપ્રસન્નેન શો જત યસ્ય નિચ્યતે ।
મૈથુનોપરમશ્વાસ્ય ચુંદળીયો વિધિહિતઃ ॥
તામ્રચૂડવસાતેલં હિતં ચોત્તર્યસાપુ ॥ ૫૯ ॥
અન્વયઃ-યસ્ય જાગમ્ અતિપ્રસન્નેન શાન્તેન રિચ્ય-તે, અસ્ય ચ મૈથુન-ઉપરમઃ ચુંદળીઃ વિધિઃ હિતઃ, તામ્રચૂડવસા-તેલં ચ ઉત્તર-વર્ણિતપુ હિન્મ્ ॥

જે પુરુષને સ્ત્રીઓના અતિશય પ્રસંગથી (અત્યંત મૈથુન કરવાને લીધે) મૂત્રમાં લોહી

+ તામ્રા ચૂડા યસ્ય ચ તામ્રચૂડઃ, તસ્ય વસા, તથા ચુકં તૈન્મ-કૂડાની ચરખીથી ચુકા કરેલું તેલ-તામ્રચૂડ-વસા-તેલ કહેવાય છે.

પડતું હોય તેણે મૈથુનથી અટકતું અને ધાતુને વધારનાર ઉપાયો કરવા, એ હિતકારી છે; ઉપરાંત તેને કૂકડાની ચરખીથી સંયુક્ત કરેલું તેલ ઉત્તરબસ્તિમાં હિતકારી થાય છે. ૫૯

કૌચાનાં કૂળ વગેરેનું ચાટણુ
સ્વગુમાફલમૃદ્ધીકાકુળ્લેભુરસિતારજઃ ।
સમાંશમધંભાગાનિ ક્ષીરક્ષોદ્ધૃતાનિ ચ ॥ ૬૦ ॥
સર્વે સમ્યગ્ વિમધ્ય અક્ષમાત્રં લોહ્યા પયઃ વિવેત્ ।
હન્તિ શુક્રસ્યપોત્યાંશ્ચ દોષાન્વચન્ધ્યાસુતપ્રદમ્ ॥ ૬૧ ॥

અન્વયઃ-સ્વગુમાફલ-મૃદ્ધીકા-કુળ્લેભુર, અસિતાર-જઃ, સમશ્મ, અર્ધભાગાનિ ચ ક્ષીર-ક્ષોદ્ધૃતાનિ-સર્વે સમ્યગ્ વિમધ્ય અક્ષમાત્રં લોહ્યા પયઃ વિવેત્, (દ્ધમ્ ઔવધ) શુક્ર-ક્ષય-ઉપાન્વ દાપાન્હન્તિ, વચન્ધ્યા-સુતપ્રદમ્ (ચાસ્તિ) ॥

કૌચાનાં કૂળો, દ્રાક્ષ, કાળી શેરડીને રસ અને ગળેના ચૂર્ણને સમભાગે લેવાં અને દૂધ, મધ તથા ધી અર્ધ અર્ધ ભાગે લેવા; એ સર્વને એકઠાં કરી સારી રીતે મથી તેમાંથી એક તોલો ચાટી તે ઉપર દૂધ પીવું. આ ઔષધ વીર્યના ક્ષયને લીધે ઉત્પત્ત થયેલા રોગો મટાડે છે અને વાંઝણીને પુત્ર આપે છે.

ક્ષોદ્રાર્ધભાગ-સુત
શ્લોદ્રાર્ધભાગઃ કતંથ્યો ભાગઃ સ્વાત્ ક્ષોરસપિપોઃ ॥
શર્કરાયાશ્ચ ચૂર્ણં ચ દ્વાપ્ત્રાચૂર્ણં ચ તત્સમમ્ ॥
સ્વચંદુસાફલં ચૈવ તથૈવેભુરગ્ગચ્ચ ॥ ૬૨ ॥
વિપ્પલીનાં તથા ચૂર્ણં સમમાનં પ્રદાપયેત્
તદ્દેકથં સમાનીય લલેનાનિચિમધ્ય ચ ॥ ૬૩ ॥
તસ્ય વાળિનલં ચૂર્ણં નિદેત્ ક્ષીરં તતઃ પિષ્ટેન્ ।
પતત્સર્પિઃ પ્રયુગ્માનો યોનિદોષાત્ પ્રમુચ્યતે ॥ ૬૪ ॥

અન્વયઃ-ક્ષોદ્ર-અર્ધભાગઃ, કતંથ્યઃ, ક્ષોરસપિપોઃ ભાગઃ સ્વાત્, શર્કરાયાઃ ચ ચૂર્ણં, તત્સમમ્ ચ દ્વાપ્ત્રા-ચૂર્ણ સ્વચં-ગુમાફલ ચ. તથા એવ ચ દ્ધુરગ્ગચ્ચ ચ ત્પા વિપ્પલીનાં ચૂર્ણ સમમાનં પ્રદાપયેત્, તદ્ દેકથં સમાનીય ચલેત્ ચ અનિચિમધ્ય તસ્ય વાળિનલં ચૂર્ણ નિદેત્, તતઃ સર્પિઃ પિષ્ટેન્, પતત્ સર્પિઃ પ્રયુગ્માનો (દ્ધા) યોનિદોષાત્ પ્રમુચ્યતે ॥

એક ભાગ દૂધ, એક ભાગ ઘી, અર્ધ ભાગ મધ એક ભાગ સાકરનું ચૂર્ણ, એક ભાગ દ્રાક્ષ, એક ભાગ કૌચાનાં કૂળ તથા એક ભાગ પીપરનું ચૂર્ણ એકઠાં કરી સ્વંપાથી

સારી પેઠે મથીને તેમાંથી એક તોડો ચાટવું અને તેની ઉપર દૂધ પીવું. આ ધીનો ઉપયોગ કરનારી સ્ત્રી યોનિના દોષથી સુકતા થાય છે. ૬૨-૬૫

કપૂરવાળી કપડાંની વાટ

કર્પૂરરજસા યુક્તા વસ્ત્રવર્તિઃ શનેઃ શનૈઃ ।

મેદૂમાર્ગાન્નરે વ્યસ્તા મૂત્રાઘાતે વ્યપોદતિ ॥૬૬॥

અન્યઃ-કર્પૂરરજસા યુક્તા વસ્ત્રવર્તિઃ શને શનૈઃ મેદૂમાર્ગ-અન્તરે વ્યસ્તા (સતી) મૂત્રાઘાતે વ્યપોદતિ ॥

કપૂરના ચૂર્ણથી સારી પેઠે ખરડેલી કપડાંની વાટ ધીરે ધીરે લિંગના આગમાં ખેંસી મૂકી હોય તો તે મૂત્રાઘાતને મટાડે છે.

ધાન્ય-ગોશુરક-ઘૃત

ધાન્યગોશુરકકાથકલ્કસિદ્ધં ઘૃતં હિતમ્ ।

મૂત્રગ્રાતે મુશ્કલ્લે શુક્રદોષે ચ દારણે ॥ ૬૭ ॥

અન્યઃ-ધાન્ય-ગોશુરકકાથ-કલ્કસિદ્ધ ઘૃત મૂત્રગ્રાતે મુશ્કલ્લે ચ દારણે શુક્રદોષે હિતમ્ ॥

ધાણા અને ગોખરના કવાથથી તથા કલકથી પકાવેલું ઘી મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ અને વીર્યના કારણે દોષ ઉપર હિતકારી થાય છે.

મૂત્રકૃચ્છ તથા અશ્મરીનાં ઔષધો

મૂત્રાઘાતમાં પણ યોગ્ય

મૂશ્કલ્લેડશ્મરીતોને મેપર્જ યન્ત્રકીર્તિતમ્ ।

મૂત્રાઘાતેષુ સર્વેષુ તત્ કુર્યદેશકાલવિત્ ॥૬૮॥

અન્યઃ-મૂશ્કલ્લે અશ્મરી તે ચ ત્વ મેપર્જ પ્રકીર્તિત, તત્ત્વ દેશકાલવિત્ સર્વેષુ મૂત્રાઘાતેષુ કુર્યત્ ॥

મૂત્રકૃચ્છ ઉપર તથા પથરી ઉપર જે ઔષધો કહ્યાં છે, તે સઘળાં દેશ તથા કાળને બાધતા વૈદ્ય સઘળા મૂત્રાઘાતો ઉપર પણ કરવાં. ૬૮

મૂત્રાઘાતનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ અશ્મરીરોગાધિકારઃ ।

૩૭ : અશ્મરી (પથરી) નો અધિકાર +

તત્રાશ્મરીસંલ્યામાહ-

પથરીનાં પુસેનાં નિદાન તથા ચારની સંખ્યા યાતપિત્તકફસ્તિસ્થાનુર્થો શુક્રજા મતા ।

પ્રાયઃ શ્લેષ્માશ્રયાઃ સર્ગો અશ્મર્યઃ સ્પુર્ણમોષમાઃ ॥૧॥

+ અશ્માન રાતિ વાત પિત્ત-કફ-શુક્ર-નિદાન-પ્રતિરિતિ-અશ્મરી, અશ્મન-કર્મપૂર્ણકાર રા દાને કલ્પ-

અન્યઃ-વાત-પિત્ત-કફઃ તિલ્લઃ; ચતુર્થો શુક્રજા મતાઃ સર્વાઃ અશ્મર્યઃ પ્રાયઃ શ્લેષ્માશ્રયાઃ યમોષમાઃ સ્પુઃ ॥

વાયુથી, પિત્તથી અને કફથી, એમ ત્રણ પ્રકારની પથરીઓ થાય છે અને એથી પથરી વીર્યથી થતી મનાઈ છે. વીર્યથી થતી પથરી વિના બીજી સઘળી પથરીઓમાં ધણું કરી કફ જ મૂળ કારણ હોય છે અને (વીર્યથી થતી પથરીમાં વીર્ય જ મૂળ કારણ હોય છે; કેટલાક વૈદ્યો તો વીર્યથી થતી પથરીમાં પણ કફને જ મૂળ કારણ માને છે.) એમ સઘળા પ્રકારની પથરીઓ લગભગ કફના આશ્રયવાળી હોઈને (ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો) યમ જેવી લયકર યર્થ પડે છે. ૧

ટીકા-શ્લેષ્માશ્રયાઃ-શ્લેષ્મસમવાચિકારણાઃ, શુક્રજા વિના, શુક્રજાવાનુ શુક્રરૂપ સમાચિન્નજાણવાત્ । અન્યે તુ શુક્રાશ્રયામણિ કફકારણસ્વમિચ્છન્ત । 'પ્રાયઃ' શબ્દધાત્ર વિશેષાર્થઃ । યમાવમાઃ-ચિકિત્સા વિના ॥ (આનો અર્થ ઉપર સમાવ્યો છે.)

અયાશ્મરીસંપ્રાપ્તિમાહ-

પથરીની સંપ્રાપ્તિ

નિશોપયેદ્યસ્તિગતં સજુકં, મૂત્રં સર્વિતં પવનઃ કફ યા । યદા તદાડશ્મર્યુપજાયતે તુ, ક્રમેણ પિત્તેરિય રોચના મોઃ ॥૨॥

અન્યઃ-યદા પવનઃ સ્તિગત સજુક મૂત્ર વા ઉપિતં કફ વિશોપયેત, તદા તુ મોઃ પિત્તેષુ રોચના દ્વ ક્રમેણ અશ્મરી ઉપજાયતે ॥

બ્યારે પવન (મૂત્રાશયમાં રહેલા) વીર્ય સહિત મૂત્રને અથવા પિત્ત સહિત કફને સુકાવે છે, ત્યારે જેમ ગાયના પિત્તાશયમાં ગોરોચના વધતી જાય છે, તેમ અનુક્રમે વધતી પથરી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

ટીકા-યદા પવનો સ્તિગત સજુક મૂત્રં, સર્વિતં

સ્માત "આનોડુપસર્ગે કઃ" -જોરાદઃ-વાયુ, પિત્ત, કફ કે વીર્યરૂપ નિદાનથી અથવા પવનયુક્ત કફરૂપ મૂળ કારણના લીધે જે રોગમાં નાની પથરી થાય છે, તે રોગ અશ્મરી કે પથરી નામે કહેવાય છે. આ અશ્મરી રોગથી પણ ઉપર કહેલા મૂત્રાઘાતની પેઠે મૂત્રનું અટકવું થાય છે, તેથી એ રોગ જેવો જ આ રોગ હોવાથી તેના પછી લામ્બો જ આ રોગનો અધિકાર શરૂ કરાય છે.

કર્ક વા શોપમુનયેત તદાડમરી મથિતિ; ક્રમેન=
ક્રમશઃ વર્ધમાના । મોઃ પિતેષુ રોચનેવેત્યન્વયઃ ॥
(આનો અર્થ ઉપર છે.)

તસ્યા અનેકદોષાશ્રયમાહ-

નૈકદોષાધ્રયાઃ સર્વાઃ,

મનઃયઃ-સર્વાઃ (અરમર્યઃ) નૈકદોષ-આશ્રયાઃ (સ્યુઃ) ॥

સઘળા પ્રકારની પથરીઓ અનેક દોષોના
આશ્રયવાળી હોય છે.

અરમરીપૂર્વલક્ષણમાહ-

પથરીનું પૂર્વરૂપ

મયાસાં પૂર્વલક્ષણમ્ ॥

વસ્ત્યાપ્માતં તદાસન્નદેશેષુ પરિતોડતિરુક્ ।

મૂત્રે વસ્તસાગન્ધત્વં મૂત્રકુચ્છં જ્વરોડતિરુઃ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ-અય આસાં પૂર્વલક્ષણં (યથા-) વસ્તિ-
માપ્માતં, તદ-આસન્ન-દેશેષુ પરિતઃ અતિરુક્, મૂત્રે
વસ્ત-સાગન્ધત્વં મૂત્રકુચ્છં જ્વરઃ અતિરુઃ (સ્યાત) ॥

હવે એ પથરી થવાની હોય ત્યારે તેની
પહેલાંનાં જે લક્ષણો થાય છે, તે આ પ્રમાણે
છેઃ મૂત્રાશય ફૂલી જાય, મૂત્રાશયની આસ-
પાસનાં સ્થાનોમાં આપાસ અત્યંત વેદના
થાય, મૂત્રમાં બકરાના જેવી ગંધ થાય,
મૂત્રકુચ્છ થાય, તાવ આવે અને અરુચિ
થાય છે. ૩

ટીકા-વસ્તઃ=જીલકઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

સામાન્ય લક્ષણમાહ-

પથરીનું સામાન્ય લક્ષણ

સામાન્યલિંગ્નં કા નામિસેવનીવસ્તિમૂર્ચસુ ।

વિચીર્ણધારં મૂત્રં સ્વાસતયા માર્ગનિતોધને ॥ ૪ ॥

તદ્વપવાયાત્ સુલં મેહેદચ્છં ગોમેદકોપમમ્ ।

તત્સહસ્ત્રોમાત્ ક્ષતે સાસ્રમાયાસાચાતિકમ્ ભવેત્ ॥

અન્વયઃ-(અરમર્યાઃ) સામાન્યલિંગ્નં યથા-નામિ-
સેવની-વસ્તિ-મૂર્ચસુ રુક્, તયા માર્ગનિતોધને વિચીર્ણ-ધારં
મૂત્રં સ્યાત્, તદ્-વપવાયાત્ ગોમેદક-ઉપમમ્ અલ્પ સુલં
મેહેત્, તદ્-સહસ્ત્રોમાત્ ક્ષતે સાસ્રં (મેહેત્), આયા-
સાત્ વ અતિરુક્ ભવેત્ ॥

પથરી થઈ હોય તો તેનું સામાન્ય
લક્ષણ આ હોય છે કે, નાસિમાં, સીવણીમાં
અને નાનિથી નીચેના પ્રદેશમાં પીડા થાય;
મૂત્રને વહેતા સ્રોતનું પથરીથી અટકવું થતાં
મૂત્રની ધાર વચમાં કપાયેલી થાય છે; ઠાંઈક

સમયે વાયુને લીધે પથરી મૂત્રના માર્ગથી
બીજે ઠેકાણે જતી રહે છે, ત્યારે ગોમેદ
નામના કાંઈક સત્તા મહિ જેવા રંગવાળું
આછું મૂત્ર સુખેથી ઊતરે છે અને પથરીના
સંચારથી મૂત્રનો માર્ગ ઘસાવાને લીધે મૂત્રના
સ્રોતમાં આંદું પડતાં જોર કરવાથી લોહી-
વાળું મૂત્ર નીકળે છે તથા અત્યંત વેદના
થાય છે. ૪, ૫

ટીકા-વસ્તિમૂર્ચા=નામેરપોદેશઃ, વિચીર્ણધારં=વિચિત્તે-
ધારં, તયા=અરમર્યા, માર્ગઃ=મૂત્રવાહિ-સ્રોતઃ, તદ્વપ-
વાયાત્=કદાચિત્ વાયુનાડમર્યા મૂત્રમાર્ગદાન્યથ ગમનાત્
સુલં મેહેત્=મૂત્રયેત્ । ગોમેદકોપમમ્-ગોમેદકઃ=મણિઃ
કિંચિદ્ભેદિતઃ તદ્ગુણઃ; તત્સહસ્ત્રોમાત્=તસ્યા અરમર્યાઃ સઘા-
રાત્, ક્ષતેન મૂત્રવહે સ્રોતસિ ક્ષતે જાતે, માસ્ર=સરકં,
મેહેત્ । આયાસાત્=પ્રવાહનાદિજનિતાત્ ॥ (આનો અર્થ
ઉપર છે.)

વાતોત્પન્નલક્ષણમાહ-

વાયુના પ્રકોપવાળી પથરીનું લક્ષણ

તત્ર વાતાદ્ ભૂશં ચાત્તોં વન્તાન્ લાદતિ વેપતે ।
મૃદનાતિ મેહનં નામિ પીડ્યત્યનિશં કણન્ ॥ ૬ ॥
સાનિલં મુચ્છતિ શરુન્મુદુમેહતિ યિન્દુશઃ ।

શ્યાવા રુક્ષાડમરીસા સ્યાત્ સજિતા કણ્ટકૈરિષ ॥

અન્વયઃ-તત્ર વ વાતાત્ વશમ્ આર્તઃ વન્તાન્
લાદતિ, વેપતે, મેહનં મૃદનાતિ, નામિ પીડ્યતિ, અનિશં
કણન્ સાનિલં શરુન્ મુચ્છતિ, મુદુર યિન્દુશઃ મેહતિ,
સા અરમરી શ્યાવા, રુક્ષા, કણ્ટકૈઃ સજિતા इव સ્યાત્ ॥

એ પથરીમાં એ વાયુનો પ્રકોપ હોય તો
તેથી માણસ બહુ જ પીડાય છે; ઢાંત કરડે
છે; મૂત્રે છે; લિંગને મસળી નાખે છે;
નાભીને દબાવ્યા કરે છે; નિરંતર કષ્ટરુપ કરે
છે; અપાનવાયુની સાથે વિષાને ઠાંટે છે;
વારંવાર ટીપું ટીપું મૂત્ર થો કરે છે. એ
પથરી કાળાશવાળી, રૂક્ષ અને બળે કાંટા-
ઓથી છવાઈ હોય તેવી થાય છે. ૬, ૭

વાયુના પ્રકોપવાળી પથરીની ચિહ્નિત્સા
તસ્યાઃ પૂર્વેષુ રૂપેષુ સ્નેહાદિક્રમઃ ક્ષયતે ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ-તસ્યાઃ પૂર્વેષુ રૂપેષુ સ્નેહાદિક્રમઃ ક્ષયતે ॥
પથરીનાં પૂર્વરૂપો થતાં જ (પ્રથમ)
સ્નેહન આદિના પ્રયોગો કરવા જોઈ એ. ૮

કફં વા શોષમુનયેત તદાડમરી મયતિ; ક્રમેણ=ક્રમશઃ વર્ધમાના । શોઃ પિત્તેષુ રોચનવેત્યન્યયઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

તસ્યા અનેકદોષાશ્વત્વમાહ-

નૈકદોષાશ્રયાઃ સર્વાઃ,

અન્યયઃ-સર્વાઃ (અર્થઃ) નૈકદોષ-આશ્રયાઃ (સ્યુઃ) ॥

સઘળા પ્રકારની પથરીઓ અનેક દોષોના આશ્રયવાળી હોય છે.

અરમરીપૂર્વલક્ષણમાહ-

પથરીનું પૂર્વલક્ષણ

અયાસાં પૂર્વલક્ષણમ્ ॥

વસ્ત્યાધ્માનં તદાસન્નદેશેષુ પરિતોડનિક્કુ ।

મૂત્રે વસ્ત્રસાન્નદ્યત્વં મૂત્રકૃચ્છં જ્વરોડહિઃ ॥ ૩ ॥

અન્યયઃ-અય આસાં પૂર્વલક્ષણં (યયા-) વસ્તિ-આપ્માન, તદ્-આસન્ન-દેશેષુ પરિતઃ અતિક્કુ, મૂત્રે વસ્ત્ર-સાન્નદ્યત્વં મૂત્રકૃચ્છં જ્વરઃ અહિઃ (સ્યાત્) ॥

હવે એ પથરી થવાની હોય ત્યારે તેની પહેલાંનાં જે લક્ષણો થાય છે, તે આ પ્રમાણે છેઃ મૂત્રાશય ફૂલી બાય, મૂત્રાશયની આસપાસનાં સ્થાનોમાં ચોપાસ અત્યંત વેદના થાય, મૂત્રમાં બકરાના જેવી ગંધ થાય, મૂત્રકૃચ્છ થાય, તાવ આવે અને અરુચિ થાય છે. ૩

ટીકા-વસ્તઃ=ઢાળકઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

સામાન્ય લક્ષણમાહ-

પથરીનું સામાન્ય લક્ષણ

સામાન્યલિક્ષં રુગ્ નામિલેક્ષનીયસ્તિમૂર્ધસુ ।

વિશીર્ણધારં મૂત્રં સ્યાસ્યા માર્ગનિરોધને ॥ ૪ ॥

તદ્વપવાયાત્ સુત્વં મેહેદચ્છં ગોમેદકોપમમ્ ।

તત્સદ્જ્ઞોમાત્ ક્ષતે સાસ્ત્રમાયાસાચ્ચાતિરુગ્ મયેત્ ॥

અન્યયઃ-(અર્થઃ) સામાન્યલિક્ષં યયા-નામિ-લેક્ષની-વસ્તિ-મૂર્ધસુ રુગ્, તયા માર્ગનિરોધને વિશીર્ણ-ધારં મૂત્રં સ્યાત્, તદ્-વપવાયાત્ ગોમેદક-ઉપમમ્ અચ્છ સુત્વં મેહેત્, તદ્-મદ્જ્ઞોમાત્ ક્ષતે સાસ્ત્ર (મેહેત્), આયાસાત્ વ અતિક્ક મયેત્ ॥

પથરી થઈ હોય તો તેનું સામાન્ય લક્ષણ આ હોય છે કે, નાભિમાં, સીવણીમાં અને નાભિથી નીચેના પ્રદેશમાં પીડા થાય; મૂત્રને વહેતા સ્રોતનું પથરીથી અટકવું થતાં મૂત્રની ધાર વચમાં કપાયેલી થાય છે; કોઈક

સમયે વાયુને લીધે પથરી મૂત્રના માર્ગથી બીજે ઠેકાણે જવી રહે છે, ત્યારે ગોમેદ નામના કાંઈક ચાતા મણિ જેવા રંગવાળું આછું મૂત્ર સુખેથી ઊતરે છે અને પથરીના સંચારથી મૂત્રનો માર્ગ ઘસાવાને લીધે મૂત્રના સ્રોતમાં ચાંદું પડતાં ભેર ઠરવાથી લોહી-વાળું મૂત્ર નીકળે છે તથા અત્યંત વેદના થાય છે. ૪,૫

ટીકા-વસ્તિમૂર્ધા=નામેરોદેશઃ, વિશીર્ણધારં=સવિચ્છે-ધારાં, તયા=અર્થઃ, માર્ગઃ=મૂત્રવાહિ-સ્રોતઃ, તદ્વપ-વાયાત્=કદાચિત્ વાયુનાડમર્યા મૂત્રમાર્ગાદન્યથ ગમનાત્ સુત્વં મેહેત્=મૂત્રયેત્ । ગોમેદકોપમમ્-ગોમેદકઃ=મણિઃ કિશ્કિણોદિતઃ તદ્દર્શઃ; તત્સદ્જ્ઞોમાત્=તસ્યા અર્થઃ, સઘા-રાત્, ધર્ષણેન મૂત્રવહે સ્રોતસિ ક્ષતે જાતે, સાસ્ત્ર=સરક્ષં, મેહેત્ । આયાસાત્=પ્રવાહણાદિજનિતાત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ચાતોત્પન્નલક્ષણમાહ-

વાયુના પ્રકોપવાળી પથરીનું લક્ષણ

તત્ર ચાતાદ્ બ્રૂશં ચાર્ત્તોં દન્તાન્ હાર્દતિ વેપતે ।

મૃદ્નાતિ મેહનં નામિ પીડયત્યનિશં કળન્ ॥ ૬ ॥

સાનિલં મુચ્ચતિ શરુન્મુદ્મૈહતિ વિન્દુશઃ ।

શયાવા રુક્ષાડમરી સા સ્યાત્ સજ્જિતા કષ્ટકૈરિય ॥

અન્યયઃ-તત્ર વ ચાતાત્ બ્રૂશમ્ ચાર્ત્તોં દન્તાન્ હાર્દતિ, વેપતે, મેહનં મૃદ્નાતિ, નામિ પીડયતિ, અનિશં કળન્ સાનિલં શરુન્ મુચ્ચતિ, મુદ્મૈહ વિન્દુશઃ મેહતિ, સા અડમરી શયાવા, રુક્ષા, કષ્ટકૈરિય સજ્જિતા ઇવ સ્યાત્ ॥

એ પથરીમાં જે વાયુનો પ્રકોપ હોય તો તેથી માણસ બહુ જ પીડાય છે; હાંત ઠરે છે; ધ્રુજે છે; લિંગને મસળી નાખે છે; નાભીને દબાવ્યા કરે છે; નિરંતર કણસ્યા કરે છે; અપાનવાયુની સાથે વિદાને કાઢે છે; વારંવાર ટીપું ટીપું મૂત્રથી કરે છે. એ પથરી કાળાચવાળી, રૂક્ષ અને બાણે કાંટા-ઓથી છવાઈ હોય તેવી થાય છે. ૬,૭

વાયુના પ્રકોપવાળી પથરીની ચિકિત્સા તસ્યાઃ પૂર્વેષુ રુપેષુ સ્નેહાદિકમ્ હપ્યતે ॥ ૮ ॥

અન્યયઃ-તસ્યાઃ પૂર્વેષુ રુપેષુ સ્નેહાદિકમ્ હપ્યતે ॥

પથરીનાં પૂર્વરૂપો થતાં જ (પ્રથમ)

સ્નેહન આદિના પ્રયોગો કરવા ભેઈએ. ૮

સારી પેઠે મથીને તેમાથી એક તોડો ચાટવું
અને તેની ઉપર દૂધ પીવું. આ ધીનો ઉપ-
યોગ કરનારી સ્ત્રી યોનિના દોષથી સુકત
થાય છે. ૧૨-૬૫

કપૂરવાળી કપડાંની વાટ

કર્પૂરરજસા યુક્તા વલ્લરવર્તિઃ શનેઃ શનૈઃ ।
મેદૂનાગોન્તરે ન્યસ્તા મૂત્રાઘાતે દ્યગોદિતિ ॥૬૬॥
અન્ય-કર્પૂરરજસા યુક્તા વલ્લરવર્તિઃ શને શનૈઃ
મેદૂનાગ-મન્તરે ન્યસ્તા (સતી) મૂત્રાઘાતે દ્યગોદિતિ ॥

કપૂરના ચૂર્ણથી સારી પેઠે ખરડેલી
કપડાંની વાટ ધીરે ધીરે ત્રિગુણા માર્ગમાં
ખોસી મૂકી હોય તો તે મૂત્રાઘાતને મટાડે છે.

ધાન્ય-ગોશુરક-પ્રુત

ધાન્યગોશુરકકાથકલ્કસિદ્ધં પૂત્રં હિતમ્ ।
મૂત્રઘાતે મુશ્કલ્લે શુક્રરોપે ચ દારુણે ॥ ૬૭ ॥
અન્ય-ધાન્ય-ગોશુરકકાથ-કલ્કસિદ્ધ પૂત્ર મૂત્ર
ઘાતે મૂત્રકૃષ્ણે ચ દારુણે શુક્રરોપે હિતમ્ ॥

ધાણા અને ગોખરના કવાથથી તથા
કલકથી પકાવેલું ધી મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃષ્ણ અને
વીર્યના કારણે હોય ઉપર હિતકારી થાય છે.

મૂત્રકૃષ્ણ તથા અશ્મરીનાં ઔષધો
મૂત્રાઘાતમાં પણ યોગ્ય
મૂત્રકૃષ્ણેડમતીતેમે મેયજં યપ્રકીર્તિતમ્ ।
મૂત્રાઘાતેષુ સર્વેષુ તત્ કુર્યદ્દિશકાલવિત્ ॥૬૮॥
અન્ય-મૂત્રકૃષ્ણે અશ્મરીને યત્ મેયજં પ્રકી-
ર્તિત, તત્ દેશજાતવિત્ સર્વેષુ મૂત્રાઘાતેષુ કુર્યત્ ॥

મૂત્રકૃષ્ણ ઉપર તથા પથરી ઉપર જે
ઔષધો કહ્યા છે, તે સઘળાં દેશ તથા કાળને
જાણતા વૈદ્ય સઘળા મૂત્રાઘાતો ઉપર પણ
કરવાં. ૬૮

મૂત્રાઘાતનો અધિકાર સમાર

અથ અશ્મરીરોગાધિકારઃ ।

૭૭ : અશ્મરી (પથરી) નો અધિકાર +

તત્રાશ્મરીસંસ્થામાહ-

પથરીનાં પુણેનાં નિદાન તથા ચારની સંખ્યા
દાતપિત્તકફસ્તિસ્રાગ્નુચીં શુક્રજા મતા ।

પ્રાયઃ સ્લેષ્માશ્રયાઃ સર્ગો અશ્મર્યઃ સ્યુર્યમોપમાઃ ॥૧૧॥

+ અશ્મર્ય રાત્રિ વાત પિત્ત-કફ-શુક્ર-નિદાન-
સૂર્યરિતિ-અશ્મરી, અશ્મર્ય-કર્મપૂર્વકાત્ રા રાત્રિ-અશ્મર્ય-

અન્ય-વાત-પિત્ત-કફઃ તિલઃ; ચતુર્થીં શુક્રજા
મતા; સર્ગોઃ અશ્મર્યઃ પ્રાયઃ સ્લેષ્માશ્રયાઃ યમોપમાઃ સ્યુઃ ॥

વાયુથી, પિત્તથી અને કફથી, એમ ત્રણ
પ્રકારની પથરીઓ થાય છે અને ચોથી પથરી
વીર્યથી થતી મનાઈ છે. વીર્યથી થતી પથરી
વિના ખીજ સઘળી પથરીઓમાં ઘણું ઠરી
કફ જ મૂળ કારણ હોય છે અને (વીર્યથી
થતી પથરીમાં વીર્ય જ મૂળ કારણ હોય છે;
કેટલાક વૈદ્યો તો વીર્યથી થતી પથરીમાં પણ
કફને જ મૂળ કારણ માને છે.) એમ સઘળા
પ્રકારની પથરીઓ લગભગ કફના આશ્રય-
વાળી હોઈને (ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે
તો) ચમ જેવો ભયંકર થઈ પડે છે. ૧

ટીકા-સ્લેષ્માશ્રયાઃ-સ્લેષ્મસમવાયિકારણાઃ, શુક્રજા
વિના, શુક્રજાવાસ્તુ શુક્રરૂપે સમવાયિકારણવાત્ । અન્યે
તુ શુક્રાવર્ણમપિ કફકારણત્વમિચ્છન્તિ । ‘ પ્રાયઃ ’
શબ્દવાચ્ય વિશેષાર્થઃ । યમોપમાઃ-ચિકિત્સા વિના ॥
(આનો અર્થ ઉપર સમાવ્યો છે.)

અશ્મરીસંસ્થામાહ-

પથરીની સંખ્યા

વિશોધયેદ્દસ્તિગતં સશુક્ર, મૂત્રં સર્વિતં
પવનઃ કફ વા । યદા તદાડમચ્યુરજાયતે તુ,
ક્રમેણ પિત્તેષ્વિય રોચના ગોઃ ॥ ૨ ॥

અન્ય-યદા પવન, દસ્તિગત સશુક્ર મૂત્ર વા ઉર્વિતં
કફં વિશોધયેત્, તદા તુ ગોઃ પિત્તેષુ રોચના ક્ર-
મેણ અશ્મરી ઉપજાયતે ॥

જ્યારે પવન (મૂત્રાશયમાં રહેલા) વીર્ય
સહિત મૂત્રને અથવા પિત્ત સહિત કફને
સુકાવે છે, ત્યારે જેમ ગાયના પિત્તાશયમાં
ગોરોચના વધતી જાય છે, તેમ અનુક્રમે
પથરી પથરી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

ટીકા-યદા પવનો દસ્તિગત સશુક્ર મૂત્ર, ઉર્વિતં

સ્માત્ ‘ આતોઞ્જયમયે કઃ ’-જોગદિ-વાયુ, પિત્ત, કફ
કે વીર્યરૂપ નિદાનથી અથવા પવનયુક્ત કફરૂપ મૂળ
કારણના લીધે જે રોગમાં નાની પથરી થાય છે, તે રોગ
અશ્મરી કે પથરી નામે કહેવાય છે. આ અશ્મરી
રોગથી પણ ઉપર કહેલા મૂત્રાઘાતની પેઠે મૂત્રનું
અટકવું થાય છે, તેથી એ રોગ જેવો જ આ રોગ
હોવાથી તેના પછી લાગેલો જ આ રોગનો અધિકાર
શરૂ કરાય છે.

કફં વા શોષમુત્તયેદ તદાડ્ઝમરી મથિતિ; ક્રમેણ=ક્રમશઃ વર્ધમાના । ગોઃ પિત્તેષુ રોચનૈવેત્યન્વયઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

તસ્યા અનેકદોષાશ્રયત્વમાહ—

નૈકદોષાશ્રયાઃ સર્વાઃ,

મન્યાઃ—ધર્માઃ (અર્થઃ) નૈકદોષ-આશ્રયાઃ (સ્વઃ) ॥

સઘળા પ્રકારની પથરીઓ અનેક દોષોના આશ્રયવાળી હોય છે.

અશ્વરીપૂર્વલક્ષણમાહ—

પથરીનું પૂર્વરૂપ

અયાસાં પૂર્વલક્ષણમ્ ॥

વસ્ત્યાધ્માનં તદાસન્નદશેષુ પરિતોડતિરુક્ ॥

મૂત્રે વસ્તસાન્નદશં મૂત્રરુચ્છં જ્વરોડરુચિઃ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ—અયઃ આસાં પૂર્વલક્ષણં (યયા—) વસ્તિ-આપ્માન, તદ—આવ્રમ-દશેષુ પરિતઃ અતિરુક્, મૂત્રે વસ્ત-સાન્નદશં મૂત્રરુચ્છં જ્વરઃ અરુચિઃ (સ્વાત્) ॥

હવે એ પથરી થવાની હોય ત્યારે તેની પહેલાંનાં જે લક્ષણો થાય છે, તે આ પ્રમાણે છેઃ મૂત્રાશય ફૂલી બાય, મૂત્રાશયની આસ-પાસનાં સ્થાનોમાં ચોપાસ અત્યંત વેદના થાય, મૂત્રમાં બકરાના જેવી ગંધ થાય, મૂત્રરુચ્છ થાય, તાવ આવે અને અરુચિ થાય છે. ૩

ટીકા—વસ્તઃ=જ્વરલક્ષઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

સામાન્ય લક્ષણમાહ—

પથરીનું સામાન્ય લક્ષણ

સામાન્યલિજ્જં કમ્ નામિલેવનીયસ્તિમૂર્ધસુ ॥

વિશીર્ણધારં મૂત્રં સ્વાસત્ત્યા માર્ગનિરોધને ॥ ૪ ॥

તદ્વપવાયાત્ સુલં મેહેદચ્છં ગોમેદકોપમમ્ ॥

તત્સહજોભાત્ ક્ષતે સાક્ષમાયાસાચ્ચાતિરુગ્ મથેત્ ॥

અન્વયઃ—(અર્થઃ) સામાન્યલિજ્જં યયા—નામિ-લેવની—વસ્તિ—મૂર્ધસુ રુક્, તયા માર્ગનિરોધને વિશીર્ણ—ધારં મૂત્રં સ્વાત્, તદ્—વ્યપવાયાત્ ગોમેદક—ઉપમમ્ અચ્છં સુલં મેહેત્, તદ્—મહ્જોભાત્ ક્ષતે સાક્ષં (મેહેત્), આયા-સાત્ ચ અતિરુક્ મથેત્ ॥

પથરી થઈ હોય તો તેનું સામાન્ય લક્ષણ આ હોય છે કે, નાભિમાં, સીવણીમાં અને નાભિથી નીચેના પ્રદેશમાં પીડા થાય; મૂત્રને વહેતા સ્રોતનું પથરીથી અટકવું થતાં મૂત્રની ધાર વચમાં કપાયેલી થાય છે; કોઈક

સમયે વાયુને લીધે પથરી મૂત્રના માર્ગથી બીજે ઠેકાણે જતી રહે છે, ત્યારે ગોમેદ નામના કાંઈક રાતા મધિ જેવા રંગવાળું આછું મૂત્ર સુખેથી જીતરે છે અને પથરીના સંચારથી મૂત્રનો માર્ગ ઘસાવાને લીધે મૂત્રના સ્રોતમાં ચાંદું પડતાં જોર કરવાથી લોહી-વાળું મૂત્ર નીકળે છે તથા અત્યંત વેદના થાય છે. ૪,૫

ટીકા—વસ્તિમૂર્ધા=નામેરોધેશઃ, વિશીર્ણધારં=સવિન્ધે-ધારં, તયા=અર્થઃ, માર્ગઃ=મૂત્રવાહિ—સ્રોતઃ, તદ્વપ-વાયાત્=કદાચિત્ વાયુનાડ્ઝમર્યા મૂત્રમાર્ગાદન્યથ ગમનાત્ સુલં મેહેત્=વૃણ્યેત્ ॥ ગોમેદકોપમમ્—ગોમેદકઃ=મળિઃ કિષ્કિલ્લોહિતઃ સહર્ષઃ; તત્સહજોભાત્=તસ્યા અર્થઃ, સઘા-રાત્, ધર્ષણેન મૂત્રવહે જોતસિ ક્ષતે જાતે, સાક્ષં=સરક્ષં, મેહેત્ ॥ આયાસાત્=પ્રવાહનદિજનિતાત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

વાતોત્પલ્લક્ષણમાહ—

વાયુના પ્રકોપવાળી પથરીનું લક્ષણ

તત્ર વાતાદ્ મુશં ચાર્ત્તો દન્તાન્ જ્વાદતિ વેપતે ॥ મૃદ્નાતિ મેહનં નામિ પીડ્યત્યનિશં કળન્ ॥ ૬ ॥ સાનિલં મુઞ્ચતિ શરુન્મુહમંદતિ ચિન્દુશઃ ॥

સ્વાવા રુક્ષાડ્ઝમરી સા સ્યાત્ સજ્જિતા કણ્ટકૈરિવ ॥

અન્વયઃ—તત્ર ચ વાતાત્ મુશમ્ આર્તઃ દન્તાન્ જ્વાદતિ, વેપતે, મેહન મૃદ્નાતિ, નામિ પીડ્યતિ, અનિશં કળન્ સાનિલં શરુન્ મુઞ્ચતિ, મુદુર ચિન્દુશઃ મેહતિ, સા ડ્ઝમરી સ્વાવા, રુક્ષા, કણ્ટકૈ સજ્જિતા ઇવ સ્યાત્ ॥

એ પથરીમાં જે વાયુનો પ્રકોપ હોય તો તેથી માણસ બહુ જ પીડાય છે; દાંત કરડે છે; મૂત્રે છે; લિંગને મસળી નાખે છે; નાભીને દબાવ્યા કરે છે; નિરંતર લઘુસ્વા કરે છે; અપાનવાયુની સાથે વિદાને કાઢે છે; પારંપારે ટીપું ટીપું મૂત્રથી કરે છે. એ પથરી ઠાળાશવાળી, રૂક્ષ અને બાણે કાંટા-ઓથી છવાઈ હોય તેવી થાય છે. ૬,૭

વાયુના પ્રકોપવાળી પથરીની ચિકિત્સા

તસ્યાઃ પૂર્વેષુ રૂપેષુ જોદાદિકમ્ દ્યયતે ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ—તસ્યાઃ પૂર્વેષુ રૂપેષુ સ્નેહાદિકમ્ દ્યયતે ॥

પથરીનાં પૂર્વરૂપો અતાં જ (પ્રથમ)

સ્નેહન આદિના પ્રયોગો કરવા જોઈએ. ૮

શુદ્ધ્યાદિ કથાયઃ

શુષ્કવગ્નિમન્થપાપાણશિખ્રમુખમોઘુરૈઃ ।
કાશમર્શત્વચક્રકૈઃ કાશં કૃત્વા વિચક્ષણઃ ॥૧૭॥
રામકક્ષારલગ્નચૂર્ણં દરચા પિવેત્ ॥
અશ્મરિમૂરકૃત્ચૂરે દીપ્તિ પાચનં પરમ્ ॥
દન્યાત્ કોડાગ્રેતે વાતે કટયૂરુદમેદનમ્ ॥૧૮॥

અન્વયઃ-વિચક્ષણઃ નરઃ શુષ્કી-અગ્નિમન્થ-પાપાણ-શિખ્ર-મુખ-મોઘુરૈઃ, કાશમરી-આલસ્યકૈઃ. વગથં કૃત્વા રામકક્ષારલગ્નચૂર્ણં દરચા પિવેત્, (તત્-પાનં). અશ્મરિ-મૂરકૃત્ચૂર-મ્ દીપ્તિ પર પાચનં (સત્) કોષ્ટ-આશ્રિત કટા-કૃત-ચૂર-મેદનં વાત દન્યાત્ ॥

સમન્થુ માણસે સૂંડે, અરણી, પાપાણ્ણેદ, સરગવો, વાયવરણાં, ગોખરુ, સીવણનાં ફળ અને ગરમાળાનાં ફળોનો કવાથ કરી તેમાં હિંગ, જવખાર, અને સંધવનુ ચૂર્ણ નાખીને પીવો; કેમ કે તે પથરીનો તથા મૂત્રકૃચ્છનો નાશ કરે છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા અતિશય પાચન હોઈ કોઠોનો, કેડનો, સાથળનો, શુદ્ધનો અને લિંગમાં રહેલા વાયુનો નાશ કરે છે. ૯, ૧૦

એલાદિ કથાયઃ

एनोपकुलपामयुकारममेद-कौन्तीश्वरं वृष-कोटयूकः । शृणु पित्रेदममृतं प्रगाढ, सशर्करं चारमरिमुखच्छे ॥ ११ ॥

અન્વયઃ-અશ્મરિ-મૂરકૃત્ચે એલા-ઉપકુલ્યા પ્રયુક-અમમેદ-કૌન્તી-શ્વર-વૃષક-કોટયૂકઃ. દૃપમ્ અમમદ સશર્કરં ચ પ્રગાઢ પિવેત્ ॥

અશ્મરિ તથા મૂત્રકૃચ્છમાં એલચી, પીપર, બેડીમધ, પાપાણ્ણેદ, નગડનાં બીજ, ગોખરુ, અરદૂમે અને એરંડો-એટલાંના કવાથમાં શિલાજિતને સારી પેઠે પકાવી સાકર નાખી તે ખૂબ પીવો. ૧૧

* શુષ્કી આદિયેંશો તાનિ, તેવાં વ્રાથઃ-જેમાં સુંઠ મુખ્ય-પહેલી હોય છે, એવાં ઓસડિયાનો ઉકાળો-શુદ્ધ્યાદિકથાય કહેવાય છે.

+ એગ આદિયેંશો તાનિ, તેવાં વ્રાથઃ-જેમાં એલચી પહેલી હોય છે, એવાં ઓસડિયાનો ઉકાળો એલાદિવાય કહેવાય છે.

વરુણાદિ કથાયઃ

वक्रमस्य त्वचं श्रेष्ठां शुष्कीगोधुरसंयुताम् ।
यवझारगुहं दत्त्वा कवाथयित्वा पिबेद्धिमम् ॥
अश्वरिं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥१२॥
અન્વયઃ-વરુણસ્ય શ્રેષ્ઠાં સ્વચં શુષ્કી-ગોધુરસંયુતાં યવજાર-ગુહ દત્ત્વા કવાથયિત્વા હિમં પિવેત્, (તત્) ચિરકાલ-અનુબન્ધિની વાતજામ્ અશ્મરિં હન્તિ ॥

વાયવરણાની ઉત્તમ છાલ, સૂંડ, ગોખરુ, જવખાર અને ગોળનો કવાથ ઠંડો થયા પછી પીવો; તે લાંબા કાળની વાયુની પથરીને મટાડે છે. ૧૨

પાપાણ્ણેદાદિ કથાયઃ

पापाण्णमेदो वसुको वशिरोऽमन्तकस्तथा ।
शनावरी श्वदंष्ट्रा च बृहती कण्टकारिका ॥ १३ ॥
कणोववृक्षार्त्तगर्जकाश्चनोशीरगुन्द्रकाः ।
वृक्षादनी मल्लुकघ वरुणः शाकजं फलम् ॥१४॥
यवाः कुलत्याः कोलानि कतकस्य फलानि च ।
ऊरकादिप्रतीवापमेपां कवाथे शृतं घृतम् ।
मिनत्ति वातसम्भूतामश्वरिं क्षिप्रमेव तु ॥ १५ ॥

અન્વયઃ-પાપાણ્ણમેદઃ વસુકઃ વશિરઃ અમન્તકઃ તથા શતાવરી શ્વદંષ્ટ્રા ચ બૃહતી કણ્ટકારિકા કણોત-વૃક્ષ-આર્તગલ-કાચન-ઉત્તીર-ગુન્દ્રકાઃ, વૃક્ષાદની-મ-લ્લુકઃ ચ વરુણઃ શાકજં ફલં યવાઃ કુલત્યાઃ કોલાનિ ચ કતકસ્ય ફલાનિ, એવાં કવાથે ઊરકાદિ-પ્રતીવાપ (કસા) શૃતં ઘૃતં વાતસંભૂતામ્ અશ્મરિં ક્ષિપ્રમ્ એવ મિનત્તિ ॥

અમથો પાપાણ્ણેદ, સાંભરલૂણ, હરિયાઈ લૂણ, સુંજ, શતાવરી, ગોખરુ, મોટી-ભેડી ભેડીંગણી, બેડી ભેડીંગણી, બ્રાહ્મી, કાંટાઅથેળિયો, કાંચનાર, વાળો, ગાંદરો નામનું ધાસ, વૃક્ષાદની-વંદા, ટીંબરુ, વાયવરણાં, સાગરનું ફળ, જવ, કળથી, બેર અને નિર્મલીનાં ફળોનો કવાથ કરી તેમાં બેષકાદિ-ગ્રણનાં ઓપધો નાખી તે કવાથમાં

÷ વરુણઃ આદિયેંશો તાનિ, તેવાં વ્રાથઃ-વાયવરણાં જેમાં પહેલાં હોય છે, એવાં ઓસડિયાનો ઉકાળો વરુણાદિકથાય કહેવાય છે.

x પાપાણ્ણમેદઃ આથઃ યેવાં તાનિ-પાપાણ્ણમેદ-યાનિ, તેઃ તેવાં વા વ્રાથે પક્ક-ઘૃતમ્-પાપાણ્ણેદ જેમાં મુખ્ય હોય છે, એવાં ઓસડિયાના ઉકાળામાં પકવેલું ઘી-પાપાણ્ણેદાદિવાય કહેવાય છે.

પકવેલું ઘી ખાધું હોય તો વાયુથી થયેલી પથરીને તે તરત જ તોડે છે. ૧૩-૧૫
વીરતરાદિગણ અને તેમાં લેવાના ઔષ્ધો
શારાન્ન યવાગૂં પેયાશ્ચ કપાયાંશ્ચ પર્વાસિ ચ ।
મોજનાનિ પ્રકુર્વોતિ વર્ગોઽસ્મિન્ વાતનાશને ॥૧૬॥
વીરવૃક્ષોઽગ્નિમન્યથ કાશઃપ્રશ્નદનીકુશાઃ ।
મોરટેન્દ્રીરત્ સૂર્યમકા ગોધુમ્બુદુકાઃ ॥ ૧૭ ॥
વસુમે વશિરો દર્ભશૈરીયવરમ્પદકઃ ।
ગુન્દો નરઃ કુષ્ઠશ્ચ ગણો વીરતરાદિકઃ ॥
અશ્વરીશર્કરાકુટૂપારુનાતિહરો મનઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્વય:-વીરવૃક્ષઃ અગ્નિમન્ય. ચ કાશઃ-વૃશ્પારનો-
કુશાઃ મોરટા-હન્દીવરઃ, સૂર્યમકા, ગોધુમ્-દુધાકાઃ,
વસુકઃ વશિરઃ દર્ભ-શૈરીયો અશ્વમેદકઃ ગુન્દઃ નરઃ
ચ કુષ્ઠઃ-(અય) વીરતરાદિકઃ ગણ. મત, (સ ચ)
અશ્વરી-શર્કરા-કુટૂ-પારુ-આતિહરઃ (અસ્તિ) । વાત-
નાશને અસ્મિન્ વર્ગે શારાન્ન યવાગૂં ચ પેયા ચ કપા-
યાન્ ચ પર્વાસિ મોજનાનિ પ્રકુર્વોતિ ॥

આસોદરો, અશ્વરી, કાસડો, વૃક્ષાદની-
વંદા, દર્ભ, ચેરડીનાં મૂળ, કાળું કમળ, સૂરજ-
સુખી, ગોખરુ, અરડૂસો, સાંભરલણ, દરિયાઈ
લણ, બીજી ભાતનો દર્ભ, કાંટાઅશેળિયો,
પાપાણ્ણસેક, ગોંદરો નામનું ખડ, બરુ અને
ધોળો કાંટાઅશેળિયો, એ 'વીરતરાદિ-ગણ'
કહેવાય છે. આ સઘળાં ઔષધો પથરી,
કાંકરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને વાયુની પીડા હર-
નારાં છે; માટે વાયુનાશક એ ઔષધોમાં
સારો, યવાગૂ, પેયા, કપાથો અને દૂધનાં લોખ-
નો કરવાં ભેઈએ. ૧૬-૧૮

પિત્તની પથરીનું લક્ષણ

પિત્તેન દહ્યને ઘસ્તિઃ પચ્યમાન હ્વોષ્મણા ।
મહ્નાતકાસ્પસંસ્થાના રક્તા પીત્રા સિતાશ્મરી ॥૧૯॥

અન્વય:-પિત્તેન (જાતા) અશ્વરી મહ્નાતક-અસ્થિ-
સંસ્થાના રક્તા પીતા સિતા (ચાપિ મવતિ, તથા)
ઘસ્તિઃ ઉષ્મણા પચ્યમાનઃ ફલ દશ્વતે ॥

પિત્તને લીધે થયેલી પથરી સિલામાના
કળિયા જેવી અને રાતી, પીળી તથા ધોળી
પણ હોય છે; આ પથરીથી મૂત્રાશય ભણે
અગ્નિથી રંધાતો હોય તેમ (પિત્તથી) બળ્યા
કરે છે. ૧૯-૨૦

પિત્તની પથરીની ચિકિત્સા

કુશઃ કાશઃ શરો ગુન્દ રત્કટો મોરટાશ્મમિત્ ।

દર્મો વિદારી વારાહી શાલિમૂલં ત્રિકુષ્ઠકઃ ॥૨૦॥
મલ્લુકઃ પાટલા પાટા પત્તરોઽથ કુરુષ્ઠિકા ।
પુનર્નવા શિરીયશ્ચ યચ્ચિનાસ્તેપુ સાધિતમ્ ॥૨૧॥
ધૃતં શિલાહ્મધુકૈર્વૈત્તિન્દીવરમ્ ચ ।
ત્રપુસર્ગરુકાદીના વીજૈશ્ચાવાપિતં શુભમ્ ॥
મિત્તિ પિત્તસમ્ભૂતામ્પદમર્મી ક્ષિપ્રમેવ ચ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય:-કુશઃ કાશઃ શરઃ ગુન્દ. રત્કટઃ મોરટા
અશ્મમિત્ દર્ભ. વિદારી વારાહી શાલિમૂલ ત્રિકુષ્ઠક
મલ્લુકઃ પાટલા પાટા પત્તરઃ અથ કુરુષ્ઠિકા પુનર્નવા ચ
શિરીયઃ-કચિતા, તપુ સાધિત ચ શિલાહ્મ-મધુકૈ ચ
હન્દીવરસ્ય યૌજૈ, ત્રપુસ-ર્વાઈક-આદીનાં ચ યૌજૈ.
આવાપિત શુભ ફલ ક્ષિપ્રમ્ એવ ચ પિત્તસમ્ભૂતામ્
અશ્મર્મી મિત્તિ ॥

દર્ભ, કાસડો, પાતખાજરિયુ, ગોંદરો નામનું
ખડ, લીટકટો, ચેરડીનાં મૂળ, પાપાણ્ણસેક,
બીજી ભાતનો દર્ભ, વિદારીકંદ, વારાહીકંદ,
રાતી સાળનાં મૂળ, ગોખરુ, ટીંબરુ, કાંકરુ,
કાળીપાટ, પતંગ, ધોળો કાંટાઅશેળિયો, સાટોડી
અને સરસડિયાના કવાથમાં પકવેલું તેમજ
શિલાજિત, જેડીમધ, ઇંદીવર નામના કાળા
કમળનાં બીજ, કાકડીનાં બીજ અને ત્રપુસ
નામની કાકડીનાં બીજનું ચૂર્ણ નાખેલું ઉત્તમ
ઘી (ખાધું હોય તો) તરત જ પિત્તથી થયેલી
પથરીને તોડી નાખે છે. ૨૦-૨૨

ટીકા-વીજ=વીજસારઃ, સોજબીજ વા ॥

શારાન્ન યવાગૂં પેયાશ્ચ કપાયાંશ્ચ પર્વાસિ ચ ।
મોજનાનિ ચ કુર્વોતિ વર્ગોઽસ્મિન્ પિત્તનાશને ॥
વર્ગોઽસ્મિન્ યથાલાભં પરિમાપા પ્રવસંતે ॥ ૨૩ ॥

અન્વય:-પિત્તનાશને અસ્મિન્ વર્ગે શારાન્ન યવાગૂં
ચ પેયાઃ ચ કપાયાન્ ચ પર્વાસિ ચ મોજનાનિ કુર્વોતિ ।
વર્ગોઽસ્મિન્ યથાલાભ પરિમાપા પ્રવસંતે ॥

પિત્તને નાશ કરનારાં ઉપર જણાવેલ
દર્ભ આદિ ઔષધોના વર્ગમાં પણ સારો,
યવાગૂં, પેયાગૂં, કપાથો અને દૂધરૂપી

= કુશઃ આયઃ ચેષાં તાનિ-કુશાગ્નિ, તે-તેનાં
કચેન પક ફલ કુશાગ્નિ-દર્ભ વગેરેના ઉકાળા-
માં પકવેલું ઘી કુશાગ્નિ કરવાય છે.

ખાળકોને પણ વીર્ય તો હોય જ છે, પરંતુ વીર્ય-
ની પથરીની જે સંપ્રાપ્તિ કહેવાશે તે ખાળકોને
અંબવતી નથી; માટે ખાળકોને વીર્યની પથરી
થતી જ નથી; કેમ કે પોતાના સ્થાનમાંથી
નીકળીને બહાર નીકળવા ચાલુ થયેલા વીર્યનો
અટકાવ થવાથી જ વીર્યની પથરી થાય છે.)

ટીકા-અવ્યયાનામેઽર્થત્વાત્ ‘તુ’ શબ્દોઽપ્રા-
ધાર્ણાયઃ । તેન મહતામેવ, ન ॥ શાઙનાં; વક્ષ્યમાળ-
સમ્પ્રાતિરવમ્મવાત્ । ન તુ શુક્રામાત્રો વાચ્યઃ, શુક્રવાળાત્=
વહમાનસ્ય ધારણાત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

શુક્રાશ્મર્યાઃ સમ્પ્રાપ્તિમાહ-

વીર્યની પથરીની સંપ્રાપ્તિ

સ્વાનાશ્ચુતમમુકં દિ મુક્કયોરન્તરેઽનિલઃ ।

શોપયાયુવસંહત્ય શુક્રં તચ્છુકમશ્મરી ॥ ૩૩ ॥

અન્વયઃ-સ્થાનાત્ ચ્યુતમ્ અમુકં દિ શુક્રમ્ અનિલઃ
મુક્કયોઃ અન્તરે ઉપસંહત્ય શોપયતિ, તત્ શુક્રમ્ અશ્મરી
(મવતિ) ॥

(મૈથુનના વેગને લીધે પોતાના) સ્થાનમાં-
થી છૂટેલા અને પછી મૈથુનનો વેગ અટકાવીને
રાકી રાખેલા વીર્યને પવન લિંગ તથા વૃષ-
ણની વચ્ચે (રહેલા મૂત્રાશયના મોઢામાં)
એકઠું કરી સૂકવી નાખે છે; એ સુકાયેલું
વીર્ય જ પથરીરૂપ થાય છે. ૩૩

ટીકા-અનિલઃ મૈથુનવેગેન સ્થાનાશ્ચુતં શુક્રમ્ મૈથુન-
વેગનિવાળેન પૂર્તં શુક્રં મુક્કયોઃ-મેદુમહિતયોઃ, ‘મેદુ-
વૃષણયોરન્તર’ ક્ષિતિ સુધુનવચનાત્ । તેન મેદુવૃષણમશ્યયત-
વસ્તિમુખે ઉપસંહત્ય=પ્રતીકૃત્ય શોપયતિ, તચ્છુકાશ્મરી=
તપામૂર્તશુક્રમેવાશ્મરી ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અથ તસ્યા લક્ષણમાહ-

વીર્યની પથરીનું લક્ષણ

યસ્મિન્કુક્કુચમૂત્રત્વમુક્કશ્વપથુકારિણી ।

તમ્યામુત્પન્નમાત્રાયાં શુક્રમેતિ વિલીયતે ॥

પીઢિતે ત્વચ્ચક્રોઽસ્મિન્નશ્મર્યેવ ચ શર્કરા ॥ ૩૪ ॥

અન્વયઃ-તસ્યામ્ ઉત્પન્નમાત્રાયાં (સા) યસ્મિન્કુ-કુ-
મૂત્રત્વ-મુક્ક-શ્વપથુકારિણી (મવતિ), અસ્મિન્ અવ-
ચક્રે તુ પીઢિતે (સા) વિલીયતે, શુક્રમ્ એતિ, અશ્મરી
એવ ચ શર્કરા મવતિ ॥

વીર્યની એ પથરી ઉત્પન્ન થતાં જ મૂત્ર-
ાશયમાં પીડા થાય, માંડ માંડ મૂત્ર કરી શકાય
અને વૃષણોમાં સોજો થાય છે. લિંગ અને

વૃષણનો મધ્યભાગ દબાવતાં એ પથરી
અંદર લીન થઈ જાય, અને એ રીતે બ્યારે
બ્યારે લીન થઈ જાય, ત્યારે ત્યારે વીર્ય
મૂત્રના માર્ગમાંથી બહાર નીકળે છે; એ જ
વીર્યની પથરી પોતાની સ્થિતિઓના લેદને
લીધે કાંકરીરૂપ તથા રેતીરૂપ થાય છે. જે
મોટી ઠણીઓરૂપ હોય તે ‘કાંકરી’ કહેવાય,
છે અને જે ઝીણી ઝીણી ઠણીઓરૂપ હોય
તે રેતી કહેવાય છે. ૩૪

ટીકા-તસ્યાં=શુક્રાશ્મર્યામ્, ઉત્પન્નમાત્રાયાં યદા સા
કથમપિ વિલીયતે=વિલયં યાતિ, તદા શુક્રમ્ એતિ=મૂત્ર-
માર્ગાત્ પ્રવર્તતે । પીઢિતે ત્વચ્ચક્રોઽસ્મિન્, ‘તુ’ શબ્દોઽ-
વધારણે, તેનાસ્મિન્નેવ અવચક્રે-સ્થાને, મેદુવૃષણયોરન્તરે
પીઢિતે સ્થિતિ, સા વિલીયતે=અન્તર્લીના મવતિ । અવ-
સ્થામેવાશ્મરી શર્કરા ચિકિત્સા મવતીત્યાહ-‘અશ્મર્યેવ
ચ શર્કરા’ । ચક્રારાત્ ચિકિત્સા ચ મવતિ, શાસ્ત્રાસિદ્ધ-
તયોર્વ મેદો મહત્વાઽપ્યત્પ્રાપ્ત્યાં યોદ્યઃ ॥ (અર્થ ઉપર
અપાયો છે)

કથમશ્મરી શર્કરા મવતીત્યાહ-

વીર્યની પથરી કાંકરીરૂપ કઈ રીતે થાય છે ?
સા મિશ્રમૂર્તિવર્તિન શર્કરેત્યભિધીયતે ॥ ૩૫ ॥

અન્વયઃ-વાતેન મિશ્રમૂર્તિઃ સા ‘શર્કરા’ ક્ષિતિ
અભિધીયતે ॥

વાયુએ વીખેરી નાખેલી એ જ વીર્યની
પથરી ‘શર્કરા’ કે ‘કાંકરી’ કહેવાય છે. ૩૫.

ટીકા-સા=અશ્મરી ॥

શર્કરાયાઃ પાતમવરોષં ચ સહેતુમાહ-

કાંકરી પડવાનું તથા અટકવાનું કારણ
અણુઓ વાયુના મિશ્ર સા તસ્મિન્નુલોમરો ।
નિરેતિ સહ મૂત્રેણ પ્રનિલોમે વિચ્છ્યતે ।
મૂત્રસ્રોતઃ પ્રવૃત્તા સા સક્તા કુર્યાદુપદ્રવાન્ ૪૩૬ ॥

અન્વયઃ-વાયુના અણુઃ મિશ્રા સા તસ્મિન્ અનુ-
લોમગે મૂત્રેણ સહ નિરેતિ, પ્રનિલોમે વિચ્છ્યતે, મૂત્ર-
સ્રોતઃ પ્રવૃત્તા સક્તા સા ઉપદ્રવાન્ કુશાત્ ॥

વાયુએ ઝીણી ઝીણી તોડી નાખેલી એ
પથરી, (કાંકરી અથવા રેતીરૂપ થઈને) વાયુ
સવળી રીતે ચાલે ત્યારે મૂત્રની સાથે
નીકળે છે અને વાયુ જિલટો ચાલે ત્યારે
અટકી જાય છે; મૂત્રના માર્ગમાં પ્રવર્તીને

તેમાં જ અંદર ચોટી રહેલી તે કાંકરી અથવા
રેતી ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૬
ટીકા-અમરી-તસ્મિન્નાશ્રયે ચા શર્કરા, સજ્જાન
રૂપા સતી ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અયોપદવાનાહ-

કાંકરીના તથા રેતીના ઉપદ્રવો

દૌર્લભ્યં સદનં કાર્થ્યં કુશ્મિરોગમયાલિચિમ્ ॥
પાણ્ડુતમુગવાતં ચ તુળાં હૃત્પીડન વર્મિન્ ॥૩૭॥
અન્યથા- (સા) દૌર્લભ્યં સદનં કાર્થ્યં કુશ્મિરોગમ્ અવ
શરિષ્ પાણ્ડુતમ્ ઉગ્રવાતં ચ તુળાં હૃત્પીડન વર્મિન્
(પ્રતાપ્તુરુપદવાનુ કુર્વાતિ) ॥

એ કાંકરી અથવા રેતી દુર્બલપાણુ, ગ્જાનિ,
શરીરને પાતણુ કરવું, પેટનો રોગ, અરુચિ,
પાંડુરોગ, ઉગ્રવાત નામનો મૂત્રાઘાત
(ઊનવા), તરશ, હૃદયમાં પીડા અને
-જિહ્વાટી-એટલા ઉપદ્રવો કરે છે. ૩૭

ટીકા-ઉગ્રવાત-મૂત્રાઘાતવિશેષમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અમરી-શર્કરા-વિકૃતાનામરિષમાહ-

પથરીનું, કાંકરીનું તથા રેતીનું અરિષ્ટ
પ્રશૂનનામિશ્રુષણં ઘૃત્સમુદ્રં રજાતુરમ્ ॥
અમરી ક્ષપવત્યાશુ શર્કરા સિક્તાન્વિતા ॥૩૮॥
અન્યથા-અમરી શર્કરા સિક્તા-અન્વિતા પ્રશૂન-
નામિ-શ્રુષણં ઘૃત્સમુદ્ર-રજા-આતુરમ્ આશુ ક્ષપવતિ ॥

જેને પથરી, કાંકરી કે રેતી થયેલ હોય
તે માણસને જે નાલિમાં તથા વૃષભોમાં
સોળ થાય, મૂત્ર અટકી ગયું હોય અને પીડાથી
જે આતુર થયો હોય તે માણસને તરત
એ મારી નાખે છે. (વીર્યની પથરી જ કાંકરી
જેવી થઈ જાય ત્યારે 'કાંકરી' કહેવાય છે અને
રેતી જેવી થઈ જાય ત્યારે 'રેતી' કહે
વાય છે.) ૩૮

ટીકા-'દ્રાવ્ય-વિકૃતા' इति नामद्वयमन्वर्थम् ॥
(આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

શુક્રાન્નર્થોચ્ચિત્સા-

વીર્યની પથરીની ચિકિત્સા

શુક્રાદ્યર્થો તુ સામાન્યો વિધિરદમારનાશનઃ ॥
યવશ્ચારગુહોમિથં રસં પુષ્પફલોદ્રવમ્ ॥ ૩૯ ॥
પિચ્ચેન્મૂત્રવિચ્છન્નં શર્કરાદ્યમરિનાશનમ્ ॥
તિલાપામાર્ગકદલીપલાશયવચ્ચિત્સાઃ ॥
કપાયઃ પેયોઽવિમૂચ્ચં શર્કરાદ્યમરિનાશનઃ ॥ ૪૦ ॥

કેયુકાકોલક્રુશાકેન્દીવરજૈઃ ફલૈઃ ॥
પીનમુગાશ્ચ સગુહં શર્કરાં પાતયશ્ચ ॥૪૧॥
પાપાણમિદ્રોશુરકોસ્તુકૌ, દ્વે કણ્ઠકાર્યો
શુરકાહમૂલમ્ ॥ દધ્ના પિચ્ચેન્ ક્ષીરમ્પિરમેતત્,
સ્વાદ્વેદનાર્થે સિક્તાનાશમરીનામ્ ॥ ૪૨ ॥
યઃ પિચ્ચેન્ રજનીં સમ્યક્ સગુહાં તુપવારિણા ॥
તસ્યાશુ ચિરગુહાઽપિ યાત્વસ્તં મેદ્શર્કરા ॥૪૩॥
પિચ્ચતઃ કુટજં દધ્ના પથ્યમન્નં ચ લાદતઃ ॥
નિપત્ત્યચિરાદસ્ય નિયતં મેદ્શર્કરાઃ ॥ ૪૪ ॥
ત્રાપુસવીરં પયસા, પીતં વા નાલિકેરજં કુસુમમ્ ॥
ના મૂત્રશર્કરાવાન્, ભવતિ સુખી કતિપર્થે દિવસૈઃ ૪૫
શ્વદ્રા વરુઃ શુષ્કીશ્ચ ક્ષૌદ્રયુતં પિચ્ચેત્ ॥
શર્કરાદ્યમરેશ્વલ્લં મૂત્રકુચ્છરં પરમ્ ॥ ૪૬ ॥
કૃષ્ણાઢકરસો વિદ્મુગ્યવશ્ચારસમાયુતઃ ॥
વસ્તો મેદ્ સ શ્લઘ્નો મૂત્રકુચ્છરઃ પરઃ ॥ ૪૭ ॥
પુનર્નૈશાગો રજની શ્વદ્રા, ફલા પ્રવાલઃ
સદ્ભવતઃ ॥ ક્ષીરાન્નમ્ચેશુરસપ્રપિષ્ઠઃ, પેયો ભવે-
દશ્મરિશર્કરાસુ ॥ ૪૮ ॥
વરુણત્વકજિલામેદ-શુષ્કીમોશુરકૈઃ કૃતઃ ॥
કપાયઃ ક્ષારસંયુક્તઃ શર્કરાઃ મિનત્યપિ ॥૪૯॥
અન્યથા-શુક્રાદ્યર્થો તુ અદ્યમરિનાશનઃ સામાન્યઃ
વિધિઃ (કાર્યઃ) ॥ પુષ્પ-ફલ-ઉદ્ભવં રસ યવશ્ચાર-ગુહ-
ઉન્નિમિત્ર પિચ્ચેત્, (તત્) મૂત્ર-વિક્ષન્નપ્રે શર્કરા-અમરિ-
નાશનમ્ (ભવતિ) ॥ તિલ-અપામાર્ગ-કદલી-પલાશ-યવ-
ચિત્સાઃ કપાયઃ અવિમૂચ્ચં પેયઃ, (સઃ) શર્કરા-
અમરી-નાશનઃ (ભવતિ) ॥ કેયુક-અકોલ-ક્રુશ-શર્ક-
ન્દીવરજૈઃ ફલૈઃ (કૃતમ્) ઉગ્રાશ્ચ સગુહં પીત શર્ક-
રામ્ અથઃ પાતયતિ ॥ પાપાણમિદ્ર ગોશુરક-રુચ્કૌ દ્વે
કણ્ઠકાર્યો શુરકાહમૂત્ર ક્ષીર-મુષિટં દના પિચ્ચેત્, એતત્
સિક્તાનાશમરીનાં મેદનાર્થે સ્થાત્ ॥ યઃ મગુહાં રજનીં તુપ-
વારિણા સમ્યક્ પિચ્ચેત્, તસ્ય ચિરગુહા અપિ મેદ્શર્કરા
આશુ અસ્તં યાતિ ॥ કુટજં દધ્ના પિચ્ચતઃ પથ્યં ચ અન્નં
લાદતઃ અસ્ય મેદ્શર્કરાઃ નિયતમ્ અચિગત્ નિયતન્તિ ॥
ત્રાપુસવીરં વા નાલિકેરજં કુસુમં પયસા પીત (ચેત્)
મૂત્ર-શર્કરાવાન્ ના કતિપર્થે દિવસૈઃ સુખી ભવતિ ॥
શ્વદ્રા વરુણઃ શુષ્કીશ્ચ ક્ષૌદ્રયુતં પિચ્ચેત્, (તત્)
શર્કરા-અમરિ-શુચ્ચં પર મૂત્રકુચ્છર (ભવેત્) ॥
કૃષ્ણાઢકરસઃ વિદ્મુ-યવશ્ચારસમાયુતઃ વસ્તો મેદ્ સઃ
શ્લઘ્નો પરઃ મૂત્રકુચ્છરઃ (ભવતિ) ॥ પુનર્નૈશા-અયઃ-
રજની-શ્વદ્રાફલા પ્રવાલઃ ચ સદ્ભવતઃ ક્ષીર-આન્ન-
મય-શુશુરસ-પ્રપિષ્ઠઃ અદ્યમરિ-શર્કરાસુ પેયઃ ભવેત્ ॥ વરુ-
ણત્વક-જિલામેદ-શુષ્કી-મોશુરકૈઃ કૃતઃ કપાયઃ ક્ષાર-
સંયુક્તઃ ચ શર્કરાઃ અપિ મિનન્તિ ॥

વીર્યની પથરીમાં પણ ખીજ પથરીઓ-
નો નાશ કરનારી સામાન્ય ચિકિત્સા જે કહી
છે તે કરવી. કોળાનો રસ જવખાર તથા
ગોળથી મિશ્ર કરી પીવે; તે મૂત્રનું અટકવું,
વીર્યની પથરી તથા કાંકરીનો નાશ કરે છે. તલ,
અથેડો, કેળ, ખાખરો, જવ અને ખીડાનો
ઠવાથ ખરાના મૂત્રની સાથે પીવે; તે કાંકરી
નો તથા વીર્યની પથરીનો નાશ કરે છે.
સોપારી, અંકેલ, નિર્મલીનાં ફળ, સાગનાં
ફળ અને ઈંદીવર નામના કમળનાં ફળોનો
ઠવાથ કરી ગોળ નાખી પીધો હોય તો
તે કાંકરીને નીચે પાડી નાખે છે. પાષાણલેદ,
ગોખરુ, એરંડો, ભીલી ભોરીંગણી, બેડી
ભોરીંગણી અને એખરાનાં મૂળને દૂધમાં
વાટી દહીંની સાથે પીવાં; એ પથરી તથા
કાંકરીઓ તોડવા માટે ઠીક છે. જે માણસ
ગોળની સાથે હળદરને સારી પેઠે મિશ્ર કરી
(પ્રથમ ખંડમાં કહેલ) પુષોદકની સાથે પીએ
છે, તેની લિંગની કાંકરી લાંબા કાળથી
ગૂઢ થયેલી હોય તોપણ તરત નાશ પામે
છે. ઇંદ્રજવના કલ્કને દહીં સાથે જે પીએ
અને પથ્ય અન્ન ખાય, તેના લિંગની કાંકરી
અવશ્ય તરત પડી જાય છે. કાંકરીનાં ખીજોને
અથવા નારિયેળીનાં ફૂલોને વાટી દૂધ સાથે
જો પિવાય તો મૂત્રના તથા કાંકરીના રોગ-
વાળો માણસ કેટલાક દિવસે સુખી થાય છે.
ગોખરુ, વાયવરણાં, અને સૂંઠનો ઠવાથ મધ
સાથે પીવે; તે પથરી, કાંકરી, શલ તથા
મૂત્રકૃન્ધને સારી રીતે મટાડે છે. કોળાનો રસ
હિંગ તથા જવખાર નાખી પીધો હોય તો
તે મૂત્રાશયનાં શલ, લિંગનાં શલ, પથરી
તથા મૂત્રકૃન્ધને અવશ્ય મટાડે છે. સાટોડી,
લોહાનું ચૂર્ણ, હળદર, ગોખરુ, ચમાર દૂધેલી,
પ્રવાલશસ્ત્ર અને હીરાગોળને દૂધ, આંખાનો
રસ, મધ અને શેરડીના રસમાં વાટી વીર્યની
પથરી તથા કાંકરી ઉપર પીવાં જોઈએ.
વાયવરણાની અંતરછાલ, પાષાણલેદ, સૂંઠ
અને ગોખરુનો ઠવાથ જવખાર સાથે પીવે;

તે કાંકરીઓને પણ તોડે છે. ૩૯-૪૯

તૃણપંચમૂલાદ્યુત્તમ

પञ्चमूलान्मृणालाद्यायास्तथा गोक्षुरस्य तु ।
पृथग् दशपलान् भागान्जलद्वये विपाचयेत् ॥
चतुर्भागवशिष्टेन घृतप्रस्य विपाचयेत् ।
गुडगोक्षुरवीजं च कर्कं तत्र प्रदापयेत् ॥ ૫૧ ॥
तत् सिद्ध मूत्रदोषेषु शर्करास्वप्नरीषु च ।
क्षेદने भोजने च प्रयोज्यं सर्पिरुक्तम् ॥ ૫૨ ॥

અન્વયઃ-તૃણ-આલ્યાયાઃ પચમૂલાઃ તથા ગોક્ષુ-
રસ્ય તુ પૃથગ્ દશપલન ભાગાન્ જલદ્વયે વિપાચયેત્,
ચતુર્ભાગ-અવશિષ્ટેન (તેન) ઘૃતપ્રસ્ય વિપાચયેત્, તત્ર
ચ ગુડ-ગોક્ષુ-વીજ કર્ક પ્રદાપયેત્, તત્ સિદ્ધમ્ ઉત્તમં
સર્પિઃ મૂત્રદોષેષુ શર્કરાસુ ચ અમરીષુ રોદને ચ ભોજને
પ્રયોજ્યમ્ એવ ॥

તૃણપંચમૂળ અને ગોખરુ એ દરેક
આળીશ આળીશ તોલા લઈ એક હળદર ચોવીશ
તોલા પાણીમાં ઠવાથ કરવો. ચોથા ભાગનું
પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં ચોસઠ તોલા
ધી પકાવવું અને તે સાથે ગોળ તથા ગોખરુ-
નો કલ્ક પણ નાખવો. એ તૈયાર થયેલા
ઉત્તમ ધીનો મૂત્રસંબંધી અકચણો, પથરી
અને કાંકરીઓ મટાડવા રોદન તથા ભોજન-
માં પણ અવશ્ય ઉપયોગ કરવો. ૫૦-૫૨

વરુણતેલ

त्वक्चक्रमूलस्य घण्टास्य त्रिकण्टकात् ।
कपायेण पचेत् तैलं वस्तिनाऽऽस्थापनेन च ॥
शर्करादमरिशूलं मूत्रकृच्छ्रात्ममुच्यते ॥ ૫૩ ॥

અન્વયઃ-ત્વક્-પત્ર-ફલ-મૂલસ્ય ઘણ્ટાસ્ય ત્રિકણ્ટ-
કાત્ કપાયેણ પચેત્ તૈલં વસ્તિનાઃ ડઃસ્થાપનેન ચ
શર્કરા-અમરિ-શૂલમ્ મૂત્રકૃન્ધાત્મમુચ્યતે ॥

છાલ, પાંદડાં, ફળ તથા મૂળ સહિત
વાયવરણું તથા ગોખરુ લઈ તેના ઠવાથમાં
તેલ પકાવવું. એ તેલની નિરૂહબસ્તિ આપવા-
થી પથરી, કાંકરી તથા શલનો નાશ થાય છે;
તેમ જ મૂત્રકૃન્ધથી પણ માણસ છુટી જાય છે.

+ તૃણસ્પાણિ પચમૂલાનિ મારાણિ યેવાં તાનિ,
તૃણ-પચમૂલાણિ, તૈઃ પચં વૃત્ત તૃણપચમૂલાદ્યુત્તમ-
નેમાં તૃણપંચમૂળ મુખ્ય હોય છે એનાં ઓસડિ-
યાંના ક્વાથથી પકવેલું ધી તૃણપંચમૂલાદ્યુત્તમ કલ્ક-
વાથ છે.

કુશાચ તૈલ×

કુશાગ્રિમન્યૌરીયનલર્ધેશુગોશ્વુતાઃ ।
કનોનવહ્વાવસુકરસિરેન્દ્રીચીશત ॥ ૫૪ ॥
ઘાનસ્પલ્લુન્દાકાઃ કર્ગરૂદાશમેદકાઃ ।
અર્ણાકરુરુદાશાશ્ચાં સિદ્ધતૈર્જ્યોગ્યેત્ ॥ ૫૫ ॥
પાનાશ્ચજ્જનયાગેન ચસ્તિનોત્તરચસ્તિના ।
શર્કરાશ્મરિતોગેતુ મૂત્રકૃદ્ધૈ ચ દારુણે ॥ ૫૬ ॥
પ્રદરે યાનિશ્લે ચ શુક્રશપે તથૈવ ચ ।
ચન્દાગલેર્ધ પ્રાકં તેઽક્રમેત્ કુશાદિકમ્ ॥ ૫૭ ॥
અન્વયઃ-કુશ-અગ્રિમન્ય-ચીરીય-નલ-ર્ધ-શુ-
ગોશ્વુતાઃ, કનોનવહ્વા-વસુક-ર્ગ-રૂ-દ્રીચી-શા-ઘાતકી-
મલ્લે વન્દાકાઃ, કર્ગરૂ-અશ્મમેદકાઃ, -અર્ણા કર્ક-રુદા-
શાશ્ચાં સિદ્ધ તલ પાન-અશ્ચજ્જન-યોગેન ચસ્તિના ઉત્તર-
ચસ્તિના શર્કરા-અશ્મરિ-રોગેષુ દારુણે ચ મૂત્રકૃદ્ધૈ પ્રદરે
ચ ચોન્ધિશ્લે તથા ચ શુક્રદાષે પ્રયોજયેત્ એવ, એતલ
કુશાદિક તૈલં વન્ધ્યા-ગર્ભપ્રદ પ્રોક્તમ્ ॥

દર્ભ, અરણી, કાટાઅશેળિયો, ખરુ, ખીજી
બતનો દર્ભ, શેરડી, ગોખરુ, આહી, સાબર-
લુણ, દરિયાઈલુણ, શતાવરી, પાનખાજરિયું,
ધાવડી, અરુણો, ખૂદી, આસોપાલવ અને
પાપાણુલેહના કવાથથી તથા કદકથી પકાવેલું
તેલ પીવામાં, બાહિશમાં, બરિતમાં અને ઉત્તર
બરિત તેમજ કાંકરી, પથરી, દારુણ મૂત્રકૃદ્ધ, પ્રદર,
યોનિનું શર અને બીથના દોષ ઉપર
ઉપયોગમાં લેવું; આ કુશાદિક તૈલ વાંઝણીને
ગર્ભ આપનારું પણ કહેલ છે. ૫૪-૫૭

સઘના પ્રકારની પથરીઓની સામાન્ય
ચિકિત્સા

નાગચ્વળકમોશ્વર, -પાપાગમિત્કપોતવહ્નજઃ
જ્વાયઃ ।

ગુડયવશ્કવિમિશ્રઃ, ચીતો હન્યશ્મરીમુગ્રામ્ ॥ ૫૮ ॥
ત્રિકણ્ડકચ્ચ વીજાનાં ચૂર્ણે માનિકસંયુતમ્ ।
અવિક્ષીરેણ સતાહ પેયમશ્મરિનાશનમ્ ॥ ૫૯ ॥
પિષ્તેશ્વજનં મૂલં વજાથં તત્કલ્પસંયુતમ્ ।
જ્વાયથ્થ શિષ્મમૂલોન્યઃ કદુળોડશ્મરિનાશનઃ ॥
શૂદ્ધવેત્પવશ્ચારપથ્યાકાલીયકાન્વિતઃ ।
દ્વિમળ્ડો મિનર્યુગ્રામશ્મરીમાશુ પાનતઃ ॥ ૬૧ ॥

× કુશઃ આયો ચેર્ણાં તાનિ કુશાગ્નિ, કુશાગ્નિ
કન્ન-કવાથાશ્ચાં પત્તં તૈલં કુશાચ-તૈલમ્-દર્ભ વજ્રે
ઓસડિયાના કદ્ધ તથા ઉકાળાથી પકાવેલું તૈલ
કવાથ તૈલ કદવાથ છે.

પાપાગમેદ્વચ્ચ, -ગોશ્વરકકપોતવહ્નજઃ જ્વાયઃ ।
મિરિજતુગુડપ્રગાઢઃ, કર્કટિકાત્રપુસવીજયુતઃ ॥ ૬૨ ॥
વેગોડશ્મરીમવશ્ચ, કુર્મદામપિ મિનતિ યોગવરઃ ।
શિશ્વરિણમિશ્વશતકોટિ, શતમન્યોહસ્તનિર્મુકઃ ॥
ધોવર્ણીફલવીજં, પિષ્તં મયિનેન યઃ પુમાનઘાત્ ।
શાકમાશનમયવાડસ્યા, હન્યાદ્રોગશ્મરીપીડામ્ ॥
શ્વદંટ્રૈરણ્ડવીજાનિ નાગરં ચ્વળત્વચઃ ।

એતત્કાચરં પ્રાતઃ પિવેત્ શ્મરિનાશનમ્ ॥ ૬૫ ॥
રકોદ્ધવે રુક્ષમૃણાલતાલ, -કાશોશ્વશલેશુ-
કુશોદકાનિ । પિવેત્ સિતાશ્વોદ્યુતાનિ લાદે-
દિદારિમિશ્વત્રપુલાન ચૈવ ॥ ૬૬ ॥

પલાન્યદ્રો તુ કુર્વોત્ સારાણાં ચ્વળત્વચામ્ ।
તર્થ યાવશ્ક તુ તતોડ્યર્થે ગુડાત્ સ્મૃતમ્ ॥
એકીકૃત્ય વિમૃદ્યેત્ લાદેત્ કર્મપ્રમાણતઃ ।
ધર્મામ્બુપાનતાડ્યર્થે કુન્દાશ્મરિનાશનમ્ ॥ ૬૮ ॥

અન્વયઃ-નાગ-ચ્વળક-ગોશ્વર-પાપાગમિત્-કપોત-
વહ્નજઃ કાથઃ ગુડ-યદશ્વર-વિમિશ્રઃ પીતઃ (ચેત્)
ઉગ્રામ્ અશ્મરી હન્તિ । ત્રિકણ્ડકચ્ચ વીજાનાં ચૂર્ણ
માનિકસયુતં સતાહ અવિક્ષીરેણ પેય, (તેન) અશ્મરિ-
નાશન (સ્થાત) । ચ્વળજનં મૂલં કાપ તત્કલ્પસંયુતં
પિષ્ત, શિષ્મમૂલ-અર્થઃ ચ કાથઃ કદુળઃ અશ્મરિ-
નાશનઃ (ભવતિ) । શૂદ્ધવે-યવશ્ચાર-પથ્યા-કાલીયક-
અન્વિતઃ દ્વિમળ્ડઃ પાનતઃ ઉગ્રામ્ અશ્મરીમ્ આશુ મિનતિ ॥
પાપાગમેદ્-ચ્વળ-ચંધુરુક-કપોતવહ્નજઃ કાથઃ મિરિ-
જતુ-ગુડ-પ્રગાઢઃ કર્કટિકા ત્રપુસ વીજ યુતઃ પેયઃ, (અર્થ)
યોગવરઃ, શતમન્યોઃ હસ્તનિર્મુકઃ શતકોટિઃ શિશ્વરિણમ્
શ્વ, કુર્મદામ્ અપિ અશ્મરીમ્ અવશ્ય મિનતિ । શ્રીવર્ણી-
ફલવીજ મયિતન પિષ્તં યઃ પુમાન્ અઘાત્, અથવા
અસ્યાઃ શાકમ્ અશિત (ચેત્) રોગ-અશ્મરીપીડા
હન્યાત્ । શ્વદંટ્રા-રણ્ડવીજાનિ નાગરં ચ્વળત્વચઃ-
એતલ્ વજાથરં પ્રાતઃ પિવેત્, (તેન) અશ્મરિનાશનં
(ભવતિ) । (અશ્મર્યો) રક્ષ-ઉદ્ભવે રુક્ષ-મૃણાલ-
તાલ-કાશ-શ્વ-ચાલ-શ્વ-કુશ-ઉદકાનિ સિતા-શ્વોદ-
યુતાનિ પિવેત્, વિદારિમ્ શ્વ-ત્રપુલાનિ ચ લાદેત્ એવ ।
ચ્વળત્વચાં સારાણામ્ અથો તુ પલાનિ કુર્વોત, તદર્થ
તુ યાવશ્ક, તતઃ અપિ અર્થે ગુડાત્ સ્મૃતમ્ । એતલ્
એકીકૃત્ય વિમૃદ્ય કર્મપ્રમાણતઃ લાદેત્, ધર્મ-અમ્બુપાનતઃ
અવશ્યે કુન્દ-અશ્મરિનાશન (ભવતિ) ॥

સૂંઠ, વાચવરણાં, ગોખરુ, પાપાણુલેહ
અને આહીનો કવાથ ગોળ તથા જવખાર
નાખી પિવાચ તે તે ઉપ્ર પથરીને પણ મટાડે
છે. ગોખરુનાં ખીલેનું ચૂર્ણ મધ સાથે સાવ

દિવસ સુધી બકરીના કંધના અનુપાન સાથે પીધું હોય તો તેથી પથરીનો નાશ થાય છે. વાયવરણનાં મૂળનો ક્વાથ કરી તેમાં વાયવરણનાં મૂળનો જ કંઠક નાખીને પીવો. (તેથી પણ પથરીનો નાશ થાય છે.) સરગવાનાં મૂળનો ક્વાથ થોડોક ઊનો હોય તે સમયે પીવો, તે પથરીનો નાશ કરે છે. આડું જવખાર, હરડે અને દારુંહળદરતું ચૂર્ણ કઢીના મંડની સાથે પીવાથી તે લયંકર પથરીને પણ તરત તોડે છે. પાપાણ્ણલેદ, વાયવરણાં, ગોખરુ અને પ્રાહ્લોનો ક્વાથ શિલાજિત તથા ગોળથી મિશ્ર કરી તેમાં કાકડીનાં તથા ત્રપુસ નામની બીજી બતની કાકડીનાં બીજોનો કંઠક નાખીને પીવો. આ ઉત્તમ ઉપાય, જેમ ઇંદ્રના હાથમાંથી છૂટેલું વજ્ર પર્વતને તોડી નાખે છે, તેમ તોડતી સુશકેદ એવી પથરીને પણ તોડી નાખે છે. સીવણનાં ફળનાં બીજોને પાણી વગરની તક-છાયામાં વાટી જે માણસ ખાય અથવા એ સીવણતું જે શાક ખાધું હોય તો તે પથરીની પીડાને મટાડે છે. ગોખરુ, એરંડાનાં બીજ, સૂઠ અને વાયવરણાંની છાલ એટલાં નો ઉત્તમ ક્વાથ કરી પ્રાતઃકાળમાં પીવો; તેથી પથરીનો નાશ થાય છે. જે પથરીમાં મૂત્રની સાથે લોહી નીકળે તો સુકાયેલું કમળનું નાળ, તાડનાં ફળ, કાસડો, એખરો, શેરડી અને દર્બને પાણીમાં વાટી રસ કરી તેમાં મધ તથા સાકર નાખીને પીવાં અને વિહારીકંદ શેરડી તથા કાકડી પણ ખાવી. વાયવરણાંની- છાલની ભસ્મ બગીચ તોલા, સોળ તોલા જવખાર અને આઠ તોલા ગોળ એકઠાં કરી ખૂબ ચોળીને તેમાંથી એક તોલા ખાધું અને તેની ઉપર બેઠું પાણી પીવું; તેથી મૂત્રકૃચ્છનો તથા પથરીનો અવશ્ય નાશ થાય છે. ૫૮-૬૮

વરુણાદિ-ચૂર્ણ

વરુણકમરમપરિસ્ત્રન, સલિલં તચ્છૂર્ણં યાવ-શ્ચક્રુતમ્ । કચયનીયં તત્તાવ, ધાવદ્ગળત્વ-

માયાતિ । ૬૯ ॥

તદ્ ગુડયુક્તં હન્યાન્, તદ્દ્વારામશ્મરીં ધોરામ્ ।
પ્રોહાનગુલ્મવરં, શ્રોણ્યાં કુક્ષો રજાં તીવ્રામ્ ॥૭૦॥
આમચય વસ્તિગદાન્, કુચ્છં વા વાનજ ધોરામ્ ।
વદ્ધિમદનં સુકષ્મામશ્મવીમશ્મરીં ચાગ્રુ ॥૭૧॥

અન્યઃ-વરુણક-મરમ-પરિસ્ત્રન-સલિલ, તચ્છૂર્ણ, યાવશ્ચક્રુ-પુત, તત્ તાવત્ કચયનીયં, યાવત્ પૂર્ણત્વમ્ આયાતિ, ગુડયુક્તં તદ્ ડદાગ્ પોરામ્ અશ્મરીં પોહાનં ગુલ્મવરં ધોણ્યા કુક્ષો રજાં રજાં આમચય વસ્તિગદાન્ વા પોરં વાનજ કુચ્છં વદ્ધિ-મદનં ચ સુકષ્મામ્ અશ્મ-મયો ચ અશ્મરીમ્ આગ્રુ હન્યાન્ ॥

વાયવરણાની ભસ્મ કરી તે ભસ્મને પાણીમાં મેળવી વસ્ત્રમાં નાખી પાણી નિતારવું. પછી તે નિતારેલા પાણીમાં બીજું વાયવરણાતું ચૂર્ણ જવખારના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરીને ત્યાં સુધી ઉકાળવું કે જ્યાં સુધી પાણી બળી જઈ સઘળું ચૂર્ણ૩૫ જ ઘઈ જાય. એ ચૂર્ણને ગોળની સાથે જે ખાધું હોય તો તે મોટી લયંકર પથરી, બરલનો રોગ, ભારે ગુદમ, ફૂલાની તથા પેટની ભારે પીડા, આમનો સંચય, મૂત્રાશયનાં દરદો, વાયુથી થયેલું લયંકર મૂત્રકૃચ્છ, અગ્નિનું મહાહઃખ-દાથી મંદપણું અને પથરા જેવી અજખૂત પથરીનો પણ તરત નાશ કરે છે. ૬૯-૭૧

વરુણક-ગુડ

નો ગ્રથં કૃમિમિર્ધનં સુતરુણં સિન્ધવં ગુચિ-સ્થાનજં, ઘસ્યે પુણ્યનિરીક્ષિને વરુણક છિન્દ્યા તુલાં ગ્રાહયેત્ । સંગૃહ્યાગ્રુ ચતુર્ગુણામ્ભુ ત્રિપષેત્ પાદાવશેષં જલં, તત્સંલેપેન ગુદેન વૈ દદત્તરે માષ્ટે પલેન્નત્પુત ॥૭૨॥

જ્ઞાત્વં ધનનાં ગુદે પરિણતે પ્રત્યેરુમેગં પલં, ગુપ્ત્યે ગર્ભકચીત્તોગુરુરુણાપાપાગ્મિચ્છીતલાઃ । કૃપાપ્ત્વપુસાશ્વવીરકુન્દી ગમ્ત્વશ્ચોગાજ્ઞન, - દ્રાક્ષેલાગિર્ગિજામયાકૃમિહતાં ચૂર્ણકૃતાનાં ક્ષિપેત્ ॥ પથ્યાક્ષી પ્રતિવાસરં ગુદમમું યોગ્યપ્રમાણં નરઃ, લાદેત્તસ્ય સમસ્તદોષજનિનાશમયઃ પતન્તિ દ્રવનમ્ ॥

અન્યઃ-કૃમિમિઃનો ગ્રથ ધનં સુતરુણ સિન્ધવં ગુચિ-

* વરુણમ્ આપ ચેષાં તાનિ, તેવાં ચૂર્ણમ્-જેમાં વાયવરણાં મુખ્ય હોય છે, એવાં એસડિયાનું ચૂર્ણ-વરુણાદિ-ચૂર્ણ કહેવાય છે.

સ્થાનજં વરુણક પુત્ર-નિરીક્ષિત ઘણે ઠિરકા તુલ્યા
માદવેત, સદૃષ માશુ ચતુર્ગુણ-અપ્પુ વિરવેત, પાદ-
અવરોપ તદ્ જલ તત્તુલ્યન ગુહાં વૈ દદતે માણે
પુન પવેત, એ ગુદે પરિણ્તે ઘનતા જાત્યા કુષ્ઠી-
ર્વાંક-ચીત્ર-પદ્મ કયા-પાપાળમિત્-ચીત્રકા કૃષ્ણાન્ડ
પ્રગુપ-અનવીત-કુનડી વાસ્તુક-શોભાજન-દ્રાક્ષા-ણા-
ગિરિજ-અનયા-કૃમિહતામ્ ચૂર્ણીકૃતાના પ્રત્યેક પલ
(તજ) ક્ષિપેત, પર્યાપ્તી નર. પ્રતિવામર યાગ્ય-પ્રમાણમ્
અમુ ગુરુ જાદેવ, તસ્ય સમસ્ત-રોપ-જનિત-અનર્થ-
હૃતં પતન્તિ ॥

ક્રીડાઓએ ખાધુ ન હોય એવું-સારી પેઠે
તાજી, સ્નાય અને પવિત્ર પ્રદેશમાં જિગેહુ
વાયવરણાન આડ શુભ લક્ષમાં તથા શુભ દિવસે
કાપી તેમાંથી ચાર સો તોલા બર્ષ તેને
ચોગણા પાણીમાં ક્ષત્રાય કરવો. ચોથા ભાગનું
ચાણી ખાકી રહે ત્યારે તેમાં તેના જેટલા જ
વજનનો ગોળ મિશ્ર કરી તેનો ફરી અજખૂન
વાસણમાં પાક કરવો. પાકીને ગોળ ઘાટો
થયેલો જણાય ત્યારે તેમાં સૂક, કાકડીના
ખીજ, ગોખરુ, પીપર, ચાપાણલેદ, પક્ષકાષ,
કોળાના ખીજ, ત્રપુસ નામની કાકડીના ખીજ,
બહેડાના ખીજ, અનશીલ, બધવો, સરગવો,
દ્રાક્ષ, એલચી, શિલાજિત, હરડે અને
વારડંગ એ દરેક પદાર્થનું ચાર ચાર તોલા
ચૂર્ણ નાખવું (એટલે 'વરુણક-ગુરુ' ત્યાર
થાય છે). પથ્થ ભોજન કરતા માણસે દર
રોજ ચોગ્ય પ્રમાણથી આ ગોળ ખાવો, તેથી
એ માણસની સઘળા દોષોએ ઉત્પત્ત કરેલી
પથરીઓ તરત પડી જાય છે. ૭૨-૭૪

કુલ્પત્યાય-ધૂત

કુલ્પત્યાય-ધૂત-વિદગ્ધસાર-સશર્કર શીતલ
યાગશૂકમ્ । વીજાનિ કૃષ્ણાન્ડ-ગોશુરામ્યા, ધૂતં
પવેત્ તદ્વરુણસ્ય તોયે ॥ ૭૫ ॥

દુ સાધ્યસર્વાશ્મરિમૂત્તરુન્ન, મૂત્રામિષાતં ચ
સમૂત્તર-ધમ્ । મામૂત્તરતાનિ નિહન્ત શીત્રં,
પ્રહ્લદ-શ્શાનત્ર યજ્ઞપાતઃ ॥ ૭૬ ॥

અ વળ-પ્રહ્લદ ય તોય વુરુત્ય-વિન્નૂય-વિદગ્ધ-

× વરુણક-વ્યાધ-વરુણ ગુરુ-વરુણક-ગુરુઃ-
વાયવરુણા ઉાળામાં પકવેલો ગોળ વરુણકગુરુ
કહેવાય ॥

સાર સશર્કર શીતક-વાયશૂક કૃષ્ણાન્ડ-ગોશુરામ્યા
વીજાનિ (વરુણેણ સિપ્ત્વા તત્ર) ધૂત પવેત્, (સિદ્ધ
તદ્ ધૂત) વજ્રગતં પ્રહ્લદ-શ્શાન દ્રવ દુ સાધ્ય-સર્વ-
અશ્મરિ-મૂત્તરુન્ન મૂત્રામિષાત ચ સમૂત્તર-ધમ્ એતાનિ
આમૂલ શીત્ર નિહન્તિ ॥

તે વાયવરણાના કયાથમાં કળથી, સૈંધવ,
ચોખા, વાવડંગ, સાકર, પક્ષકાષ, જવખાર,
કોળાનાં ખીજ અને ગોખરુના ખીજનો કલક
નાખી ઘી પકાવવું. એ ઘી ('કુલ્પત્યાય ધૂત'×
કહેવાય છે.) જેમ વજ્રપાત દંડ મૂળવાળાં
વૃક્ષોને પછ તરત તોડી નાખે છે, તેમ સઘળા
પ્રકારની કષ્ટસાધ્ય પથરીઓ, મૂત્રકૃચ્છ્ર મૂત્રા-
મિષાત અને સઘળા પ્રકારની મૂત્રની અડચણો
નો મૂળ સહિત તરત નાશ કરે છે ૭૫, ૭૬

ગરદિપિંચમૂલાય-ધૂત

શતદિપિંચમૂલાય વા કપાયેણ પન્દુ ધૂતમ્ ।

પ્રસ્યં ગાશુકલ્લેન સિદ્ધમગ્નત્ સશર્કરમ્ ॥

અશ્મરિમૂત્તરુન્ન રેતોમાર્ગરુજાપદમ્ ॥ ૭૭ ॥

અન્વય-શર-માદિ-વજ્રમૂલાઃ કપાયણ ગોશુર-
કલ્લેન વા પ્રસ્ય ધૂત પવેત્, સિદ્ધ (તત્ર) સશર્કરમ્
અગ્નત્, અશ્મરિ-મૂત્તરુન્ન-મ્, રેતોમાર્ગરુજા-અપદમ્
(મવેત્) ॥

ખાનખાજરિયાં વગેરે તૃણપથ્યમૂલનો ક્ષવાથ
કરી તેમાં ગોખરુનો કલક નાખીને ચોસઠ
તોલા ઘી પકાવવું. આ ઘી સાદરથી મિશ્ર
કરીને ખાવું. જેથી પથરીનો તથા મૂત્રકૃ-છનો
તે નાશ કરે છે અને વીર્યના માર્ગના રોગોને
પથ મટાડે છે. ૭૭

વરુણાય-ધૂત

વરુણસ્ય તુર્યં શુષ્ણાં જલદ્રોણે ત્રિપાચયેત્ ।

પાદરોપ પરિસ્નાય ધૂતપ્રસ્યં ત્રિપાન્વયેત્ । ૭૮ ॥

વરુણ કદલી વિલ્લં તુળજ પન્નમૂલમ્ ।

અમૃતા આશ્મમેદ ચ વીજ ચ ત્રપુસસ્ય ચ ॥ ૭૯ ॥

× કુલ્પત્યાય આય યથા તાનિ કુલ્પત્યાયાનિ તપાં
વરુણેણ પવેત્ વરુણવાય-પરવ ધૂત વરુણવાય-ધૂતમ્-
કળથી વગેરેનો કલક નાખી વાયવરણાના ઉકાળાથી
પકાવેલું ઘી કુલ યાગવૃત્ત કહેવાય છે

+ વરુણમ્ આય યથા તાનિ-રુજાવાનિ, વરુણાય
પરવ ધૂત વરુણાવૃત્તમ્-વાયવરણા વગેરેના ઉકાળાથી
પકાવેલું ઘી વરુણાવૃત્ત કહેવાય છે.

શતપર્વા તિલક્ષારં પાલાશક્ષારમેષ ॥
યૂથિકાયાઃ મૂત્રાનિ કાર્પિકાણિ સમાવપેત ॥૮૦॥
મદ્ય માત્રાં પિવેજન્તુરંશકાલમ્પેક્ષયા ।
જીર્ણં ચાસ્મિન્ પિવેત પૂર્ણં ગુડં જીર્ણં ચ મસ્તુ ચ ।
મદ્યમીં શર્કરાં ચૈવ મૂત્રકૃચ્છં ચ નાશયેત ॥૮૧॥

અન્યથા:-પ્રશ્નઃ-તુલાં કુળ્પાં જલ ક્ષેણે વિપાચયેત્, પાદશેષં પરિભ્રાવ્ય વૃત્તરસ્યં વિપાચયેત્, (તત્ર ચ) વશ્ણ કદર્ભો વિષ્ણં વૃણજ-પદમૂલકમ્ અમૃતાં ચ અદ્યમેદ ચ દ્રવુષસ્ય મીઝં ચ શતપર્વા તિલક્ષારં ચ પાલાશ-ક્ષામ્ એવ, ચ યૂથિકાયાઃ મૂત્રાનિ કાર્પિકાણિ સમાવપેત્ । જન્તુઃ-દેશ-કાલ-અપેક્ષયા અદ્ય માત્રાં પિવેત્, અસ્મિન્ ચ જીર્ણં પૂર્ણં જીર્ણં ચ ગુડં ચ મસ્તુ પિવેત્, (તત્ર) અદ્યમીં ચ શર્કરાં ચ મૂત્રકૃચ્છં નાશયેત્ એવ ॥

આરસો તોલા વાયવરણાને ફૂટી તેને એક હાથર ચોવીસ તોલા પાણીમા કવાથ કરવો; ચોથા ભાગતું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને વચ્ચથી ગાળી લઈ તેમાં ચોસઠ તોલા ધી પકાવવું અને તે ધોમાં વાયવરણાં, કેળ, બીલી, તુલુપંચમૂઢ, ગળો, પાપાણુલેદ, કાકડીનાં બીજ, ઘોળી વજ, તલનો ક્ષાર, ખાખરાનો ક્ષાર અને જૂર્ણનાં મૂળ-એ ફરેક એક એક તોલા નાખવાં. માણસે દેશ તથા કાળને અનુસરી આ ધોની માત્રા પીવી; અન્ન તે પથી ગયા પછી પ્રથમ જૂને ગોળ તથા ફૂટી તું પાણી પીવું, એટલે તે પથરી, કાકરી અને મૂત્રકૃચ્છનાં નાશ જ કરે છે. ૭૮-૮૧

વીરતરાચ તૈલ

સૈન્ધવાયં તુ ચતૈલમૃપિમિઃ પરિકીર્તિતમ્ ।
તતૈલ દ્વિગુણં ક્ષોરં યત્તેશ્વરતરાદિના ॥૮૨॥
ક્રાત્યેન પૂર્વકલંકેન સાધિતં તુ મિચ્છકરેઃ ।
પત્તેલવર ક્ષેપ્તમદ્યમીર્ણાં નિવારણમ્ ॥૮૩॥
મૂત્રઘાત મૂત્રકૃચ્છૃ પચિતે માંયતે તથા ।
મગ્ન થમાનામ્ન ચ સર્વથેય પ્રશસ્તમ્ ॥૮૪॥

અન્યથા:-સાધિતઃ સૈન્ધવાયં તુ યત્તેશ્વરતરાદિનીતમ્ તત્તૈલં દ્વિગુણ ક્ષોરં વીરતરાદિના ધરાયેન, પૂર્વકલંકેન તુ મિચ્છકરેઃ સાધિતં (ફર્વચમ્) । એતત્તૈલમ્ અદ્યમીર્ણા પ્રપ્ત નિવારણ, તથા મૂત્રઘાતે મૂત્રકૃચ્છૃ વિષય મથિત ભાગે ચ પ્રમ-અમિષયે સર્વથા એવ પ્રશસ્યતે ॥

સપિઓએ 'સૈન્ધવાય' નામન જે તેડ કહ્યું છે, તે તત્તને બમણા દ્રવથી નિશ્ચ કરી

(પ્રથમ વાયુની અશ્મરીની ચિકિત્સામાં કહેલા) વીરતરાદિ-ગણના કવાથથી તથા તે જ ગણના કદકથી ઉત્તમ વેંચોએ પકાવવું (એટલે 'વીર-તરાધ-તૈલ' તૈયાર થાય છે). આ તૈલ પથરી-ઓને સારી પેઠે મટાડે છે અને મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ, પિચાઈ ગયેલું, મથાઈ ગયેલું, ભાંગી ગયેલું અને બહુ પરિશ્રમ લાગ્યો હોય તે ઉપર પણ બધી રીતે ઉત્તમ ગણાય છે.

બીજા પ્રકારનું વીરતરાધ તૈલ

વીરવૃન્નાદમમેદાગ્નિમન્યશ્ચોનાકપાટલાઃ ।
વૃન્નાદનોલકરણ્ડમત્સ્યકોશીરપક્ષકમ્ ॥૮૫॥
કુશકાશકરેમૂમામ્સ્તોતાશૌકલાક્ષયોઃ ।
શનાવરી શ્વદંત્રાં ચ સોઁકટાદ્યયજ્જુલાઃ ॥૮૬॥
કપોતવદ્ધા શ્રોપર્ણાકાદ્યમીરમ્સંયુતા ।
પૈત્તૈઃ કપાયઃ કલ્કૈશ્ચ તૈર્લ ધીરો વિપાચયેત્ ॥૮૭॥
વાતપિત્તવિકારેષુ ઘર્ષિતં દદ્યાદિચક્ષણઃ ।

શકરાદમરિશ્ત્યં મૂત્રકૃચ્છવિનાશનમ્ ॥૮૮॥
અન્યથા:-વીરવૃન્ન-અદ્યમેદ-અગ્નિમન્ય શ્ચોનાક-પાટલાઃ વૃન્નાદનો-મુદા-પ્રણ્ડ-મત્સ્ય-કોશીર-પક્ષકમ્, કુશ-કાશ-શર-દક્ષણામ્, આસ્કોતા-કોકિલાક્ષયાઃ, શનારી શ્વદંત્રાં ચ સોઁકટાદ્ય-વ-જુલાઃ, કપોતવદ્ધા શ્રીપર્ણા-કાદ્યમીરમ્સંયુતા, પૈત્તૈઃ કપાયઃ કલ્કૈઃ ધીરઃ તૈર્લ વિપાચયેત્ । વિચક્ષણઃ વાત-પિત્ત-વિકારેષુ ઘર્ષિતં દદ્યાત્ (દંડે તૈર્લ) શર્કરા-અદ્યમરિ શ્ચત્ત્વં મૂત્રકૃચ્છ-વિનાશનમ્ (અસ્તિ) ॥

આસોંદરો, પાપાણુલેદ, અરણી, અરસો, કાકચ, વૃક્ષાદની-વદા, નખલો, એરંડો, ટીબર, વાળો, પક્ષકાષ, દર્બનાં મૂળ, કાસડાનાં મૂળ, પાનબાજરિયાનાં મૂળ, ગરલીનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ, એબરાનાં મૂળ, શતાવરી, ગોખરુ, જે નતને ઊંટકંટો, આસોપાતવ, બ્રાહ્મી, નાની સીવણ અને સીવણનાં મૂળના કવાથથી તથા તેઓના કદકોથી ધીર વેંચ તેડ પકાવવું. પછી વાયુસંબંધી તથા પિત્ત-સંબંધી વિકારોમાં એ તેડની પિચકારી કુશળતાપૂર્વક આપવી. એ તેડ કાંકરી, પથરી,

✕ વીરવૃન્નમ્ આજે જેવાં તાનિ વીરતરાગ્નિ, તેઃ પત્તૈર્લ તૈર્લ વીરવૃન્ન-તૈરમ્-વીરવૃન્ન એટલે આસોંદરો આદિ એસડિયાંના કવાથથી તથા કદકથી પકાવેલું તૈલ વીરતરાધતૈલ કહેવાય છે.

શુભ અને મૂત્રકૃદ્ધનો નાશ કરે છે. ૮૫-૮૮
પુનર્નવાધ તૈલ

પુનર્નવામૃતામીઠસાક્ષારલવણત્રયૈઃ ।
શરીરુપગમુસ્તરાક્ષાકટફલપૌષ્કરૈઃ ॥ ૮૯ ॥
યવાનીહપુપ હિસ્તુરાત દ્વાસાન્મોદકૈઃ ।
વિદહ્વાનિવિવાયપીપઞ્ચકોલકમ્બયુતૈઃ ॥ ૯૦ ॥
અનૈરશ્વસમે કન્કેસ્તલપ્રમ્યે ગિણચયેત્ ।
ગોમૂત્રં દ્વિગુણં દેયં કાઞ્ચિકં તદ્દેવ તુ ॥ ૯૧ ॥
પુનર્નવાયમિત્યેતસૈલ પાનેન ઘસિતના ।
શર્કરામરિશૂલક્રમં મૂત્રકૃદ્ધપ્રમોચનમ્ ॥ ૯૨ ॥
કટ્ફપૃથ્વિસ્તિમેદસ્વ કુશિવદ્દક્ષણસંયુતમ્ ।
કફગતામશૂલક્રમંત્રુદેશ નાશનમ્ ॥ ૯૩ ॥

અન્યથા-પુનર્નવા-અવૃત્તા-ગીર-સક્ષાર-લવણ-ત્રયૈઃ,
શરી-રુપ-વવા-મુલ-રાત્ના-કટ્ફલ-પૌષ્કરૈઃ, યવાની-
હપુપ-હિસ્તુ-શનાદ્વા-સાન્મોદકૈઃ, વિદહ્વા-અતિવિવા-
યશી-વશકાલક-સયુતૈ-અનૈઃ અશ્વસમેઃ કન્કેઃ તૈલપ્રસં
વિવાચયેત્, (તદા ચ તત્ર) ગોમૂત્રં દ્વિગુણં દેયં, કાઞ્ચિકં
તુ તદ્વત્ એવ, 'પુનર્નવાધમ્' इति एतत् तैल पानेन
घसितना शर्करा-अमरि-शूलक-मूत्रकृद-प्रमोचनं, कटि-
क-वर्जित-मेदस्य कुशिवद-दक्षण-संयुतम्, कफ-वात-
साम-शूलञ्च च अन्त्रद्वेदेः नाशनम् (भवति) ॥

સાદોડી, ગળો, શતાવરી, જવખાર, ત્રણ
બાતનાં લવણ, કચ્છો, ઠંઠ, વજ, મેથ, રાત્રા,
કાયકૃણ, પુષ્કરમૂળ, અજમો, પલાશી, હિંગ,
સુવા, અજમોઠ, વાવડિંગ, અતિવિષ, જેઠી
મધ અને પંચકોલ^x એ દૈરકના એક એક
તોલા કઢકોથી ચોસઠ તોલા તેલ પકાવવું
અને પકાવતી વખતે તેમાં બમણું ગોમૂત્ર
તથા બમણી કાંણ નાખવી. આ રીતે પકા
વેલું તૈલ 'પુનર્નવાધ-તૈલ' કહેવાય છે. આ
તૈલ પીવાથી અને તેની ચિકિત્સારીથી કાંકરી,
પથરી, શુભ, મૂત્રકૃદ્ધ, કેઠ, સાયળ, મૂત્રાશય,
પેટ અને વંદાણ-સંધનાં શુભ, કક્ષ વાયુ, આમ,
શૂળ અને અંતરવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. ૮૯-૯૩

સૈંધવાધ તૈલનો તથા વીરતશદિગણુનો
અશ્મરી પગરે ઉપર ઉપયોગ
પ્રશ્નગિતારનિર્દિષ્ટ સન્ધવાધમિદેશ્યતે ।
સર્વવિયોગયોગ્યસ્તુ ગણો વીરતરાદિકઃ ॥
પૂત્રસ્તથા કર્ણવેશ્વ શીરૈશ્વોત્તરઘસ્તિભિઃ ॥ ૯૪ ॥

^x આ મંથના પ્રથમ ખંડમાં લુઓ.

અન્યથા-કઢ પ્રશ્ન-અધિકાર-નિર્દિષ્ટ સૈંધવ-આધમ
દિયતે, તથા પૂત્રૈઃ ચ કર્ણવૈઃ ચ શીરૈઃ ઉત્તરઘસ્તિભિઃ
વીરતરાદિકઃ ગણઃ તુ સર્વથા એવ ઉપયોગ્યઃ ॥

પ્રશ્નરોગના અધિકારમાં કહેલા સૈંધવાધ
તૈલનો પણ પથરી, કાંકરી તથા રેતી ઉપર
ઉપયોગ કરવો, તેમ જ આ રોગો માટે ધી,
કવાથો તથા દૂધો બનાવવામાં અને ઉત્તર-
ખસ્તિ આપવામાં પણ વીરતશદિ-ગણુનાં
ઔષધોનો સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગ કરવો. ૯૪

અશ્મરીઓનાં ઉદન તથા ઉદરશુ
ચલવ્યો ન શામ્યન્તિ પ્રખ્યાત્યાય સમુદરેત્ ।
ચદ્વચ્ચ મૂત્રમાર્ગમાયાન્યસ્વનરાશિનાઃ ॥
ક્ષોતસોડપહરેચ્છિત્ત્વા રિદિશેનાડય ચોદરેત્ ॥ ૯૫

અન્યથા-અશ્મર્યઃ (અશ્મર્યઃ લોપધૈઃ) ન શામ્યન્તિ
(તસ્માત્ તાસામ્ ભૌષધૈઃ શમનં) પ્રત્યાખ્યાય સમુદરેત્ ।
અન્તરાશિનાઃ ચદ્વચ્ચ મૂત્ર-માર્ગમ્ આયાન્યઃ તુ ચિરવા
ક્ષોતસઃ અપહરેત્, અથ ચ રિદિશેન ઉદરેત્ ॥

અતિશયબળવાન પથરીઓ કાંઈ ઔષ-
ધોથી શાંત થતી નથી, માટે તેવી પથરીઓ-
નું ઔષધોથી મટવું, ના પાડી દર્દને શાંતીની
શ્રમણ હોય તો યંત્ર આદિ દ્વારા લિંગમાંથી
તે પથરીઓને કાઢી લેવી; અથવા અંદર
રહેલી પથરીઓ આપોઆપ મૂત્રના માર્ગમાં
આવતી હોય તો તેઓને કાપીને મૂત્રના
માર્ગમાંથી કાઢવી અને માછલાઓને વીંધ-
વાના સાધન જેવા યંત્રથી પકડીને પણ કાઢી
લેવી. ૯૫

અશ્મરી(પથરી)નો અધિકાર સમાપ્ત
અથ મેહનિદાનમ્ ।

૩૮ : મેહરોગનો અધિકાર⁺

પ્રમેહનાં દૂરનાં નિદાનો

આસ્થાસુલં સ્વપ્રસુલં દધીતિ, ગ્રામ્યોદકા-
નૂપગ્સાઃ પયાંતિ । નવાન્નપાનં ગુદ્ધકૃતં ચ,
પ્રમેહદેતુઃ ક્ષ્પલુચ સર્ધમ્ ॥ ૧ ॥

+ મેહતિ-મિશ્રિતિ મૂત્રમાવિલ પ્રમૂત્ત ચ જનોડસ્મિન્
ગેગે ક્ષ્પાદિદોષદુર-સ્તગત-મેદો-મામ-ક્લેદાદિમિ-
દ્દુર્ભિરિતિ મેહઃ, મિદ્ધ સેવને-ષ્વ-ને રોગમાં કક્ષ આદિ

અન્વય:-આસ્યાસુત્તં સ્વપ્રસુતં દધીતિ ગ્રામ્ય-
સોદક-આનુપ્રસા: પચાસિ નવ-અન્નપાનં ચ ગુરુવૈકૃતં
-સર્વં કષ્કૃત્ ચ પ્રમેહેતુ: (સ્વાત) ॥

(વધારે પડતું) બેચી રહેવાતું સુખ,
નિદ્રાતું સુખ; દહીં, ઘેટાં વગેરે આગ્ય પ્રાણી-
ઓના માંસો, જલચર પ્રાણીઓનાં માંસો,
જલપ્રાય દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસો, પુષ્કળ
દૂધ, નવાં અન્નો, નવાં પાણી, ગોળ, ગોળના
વિકારો અને સઘળા કઠ્કારી પદાર્થો પ્રમેહના
કારણરૂપ થાય છે. ૧

ટીકા-આસ્યાસુત્તમ્-આસ્યા-ઉપવિષ્ટિત્યા સુત્તમ્,
અધ્યાયામ્ इति यावत् । स्वप्नसुखम्-દિવા સ્વપ્રસુતમ્ ।
‘દધીતી’તિ યદુત્તચનાવં દમ્નોડપવિધાનત્વાત્ । ગ્રામ્યો-
-દકાનુપ્રસા:-ગ્રામ્યા:-છાગલ-મેદ-મેદ:-પુલ્લપ્રમૃતયઃ
સોદકા:-મત્સ્યકુર્માદયઃ । આનુપા-યદુલ્લજ્ઞદમવાશ્ચ હંસ-
-ચક્રવાકાદયઃ, તેવાં રસા:-રસ્યન્ત इति रसाः । અન્ન
-આંશાનિ પચાસીતિ યદુત્તં દધિયત્ । નવાન્નપાનં નવમન્નમ્ ।
પીયત इति पानं-પાનોર્ય, તથા નવમ્ । ગુરુવૈકૃતં-ગુરુ-
-વિકારા: શર્કરાદયઃ, ગુરુવિકારાણ્યન્યાપિ મધ્યાણિ ॥
અનુકસદ્ગ્રહાર્થમાહ-કષ્કૃત્ સર્વમિતિ । ત્વા દશાવીનાં
શુદ્ધ નિર્દેશો વિશેષાર્થઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

મેહની સંપ્રાપ્તિ તથા પાસેનાં નિદાનો
મેદશ્ચ માંસં ચ શરીરજં ચ, ક્લેદં કફો
-વસ્તિગતં પ્રદૂષ્ય । કરોતિ મેહાન્ સમુદીર્ઘમુષ્ણી,-
-સ્તાનેવ પિત્તં પરિદૂષ્ય ચાપિ । ક્ષીણેષુ દોષેષ્વ-
-વહુષ્ય ધાતુન્, સંદૂષ્ય મેહાન્ કુસ્તેડનિલશ્ચ ॥૨
અન્વય:-કફ: વસ્તિગતં મેદ: ચ માંસં ચ શરી-
-રજં કલેદં પ્રદૂષ્ય મેહાન્ કરોતિ, અપિ ચ ડષ્ણિ: સમુ-
-દીર્ઘ પિત્તમ્ અપિ દોષેષુ ક્ષીણેષુ, તાન્ ઇવ પરિદૂષ્ય
મેહાન્ કરોતિ, અનિલ: ચ દોષેષુ ક્ષીણેષુ ધાતુન્ અવ-
-હુષ્ય સંદૂષ્ય મેહાન્ કુસ્તે ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

કઠ્ક મૂત્રાશયમાં રહેલા મેદ, માંસ અને
શરીરના કલેદને (કચકચતા ભાગને) દૂષિત
દોષોએ ખરાબ કરેલ મૂત્રાશયમાંના મેદ, માંસ
તથા શરીરના કલેદ આદિને લીધે માણસ અતિશય
મેહુ અને વધારે પ્રમાણમાં મૂત્ર કર્યા કરે છે, એ
રોગ ‘મેહ’ કહેવાય છે. આ મેહરોગ પણ અશ્મરી
રોગની જેમ મૂત્રાશયમાં જ થતો હોવાથી અશ્મરી-
રોગની સમાનતા ધરાવે છે, તેથી જ મૂત્રાશયના
અશ્મરીરોગના અધિકાર પછી આ મેહરોગનો
અધિકાર શરૂ કરવામાં આવ્યો છે.

કરી મેહને ઉત્પન્ન કરે છે; તેમ જ ઉષ્ણ
પદાર્થોથી વૃદ્ધિ પામેલું પિત્ત પણ સૌમ્ય ધાતુ
કઠ્ક વગેરેના ક્ષય થતાં એ જ મેદ આદિ
પદાર્થોને દૂષિત કરી મેહને ઉત્પન્ન કરે છે.
એ જ રીતે વાયુ પણ કઠ્ક આદિ સર્વ ધાતુઓ
ક્ષીણ થતાં રુધિર, મન્નજા અને વીર્યરૂપ ધાતુ-
ઓને ખસ્તિના સુખ તરફ ખેંચી જઈ તેઓને
ખરાબ કરી મેહને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨

ટીકા-વસ્તિગતં-વસ્તિપ્રાણં, કફ:-પ્રદૂષ્ય-સૈધ્ધિકાન્
પ્રમેહાન્ કરોતિ । ડષ્ણિ:-ડષ્ણ-સ્પર્શરેચ્ચ: પિત્ત, શરીર-
-જ વલેદ-જલમ્ । અન્ન કષ્કજા ઇવ મેહા મૂલ્યસ્ત્વેન
સાધ્યસ્ત્વેન ચાદાતુચ્ચન્તે । સમુદીર્ઘમ્-ઉદ્ગ્રથતમ્ । તાનેવ-
મેદોમાંસશરીરજરલેદાનેવ, વસ્તિગતાન્ પ્રદૂષ્ય પૈત્તિકાન્
મેહાન્ કરોતિ । વાયુ:-મમાનાપેક્ષ્યમાણદોષેષુ પિત્તકષેષુ
વહુત્વં તયોર્મેદોવાહુલ્યાત્, ક્ષીણેષ્વનિલાપેક્ષ્યા । ધાતુન્-
અસદ્-મન્નવીર્યેષ્વાન્ અવકુશ્ચ-વસ્તિમુત્ત નીત્વા વાત-
-જાન્ મેહાન્ કરોતિ । રમલસીકાડશ્ચવસા-મન્નોજ:-
શુકાણ્યપિ સર્વેષ્વેવ પ્રમેહેષુ દૂષ્યાણિ ॥

મેહની ૨૦ ની સંખ્યા તથા સાધ્યપણું
સાધ્યા: કફોર્યા દશ પિત્તજા: પદ,
યાપ્યા ન સાધ્યા: પવનાશ્ચતુષ્કા: । સમક્રિયત્વા-
-દ્વિપ્રક્રિયત્વાન્મહાત્પયત્વાચ્ચ યથાક્રમે તે ॥૩॥

અન્વય:-કફોર્યા: દશ સાધ્યા:, પિત્તજા: પદ
યાપ્યા:, પવનાત્ ચતુષ્કા: ન સાધ્યા:, તે ન યથાક્રમં
સમક્રિયત્વાત્, વિપ્રમક્રિયત્વાત્ મહાત્પયત્વાત્ ॥

કઠ્કથી દશ પ્રકારના પ્રમેહો થાય છે અને
તેઓ સાધ્ય છે; પિત્તથી છ પ્રકારના પ્રમેહો
થાય છે અને તેઓ યાપ્ય છે; વાયુથી ચાર
પ્રકારના પ્રમેહો થાય છે અને તેઓ અસાધ્ય
છે. કઠ્કથી થયેલા પ્રમેહો સાધ્ય હોવાનું કારણ
આ છે કે તેઓ કેવળ મેદ આદિના દૂષિત-
પણથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને કષયરૂપ
એક ક્રિયાથી જ નાશ પામે છે; પિત્તથી થયેલા
પ્રમેહો યાપ્ય હોવાનું કારણ આ છે કે તેઓ
કઠ્ક વગેરે સૌમ્ય ધાતુઓના ક્ષય થવા ઉપ-
રાંત મેદ આદિના દૂષિતપણથી થાય છે અને
મધુર તથા રૂક્ષ આદિ વિષમ ક્રિયાથી નાશ
પામે છે; વાયુથી થયેલા પ્રમેહો અસાધ્ય
હોવાનું કારણ આ છે કે તેઓ સઘળા ધાતુ-
ઓના ક્ષયથી થાય છે અને શરીરને વીળી

નાખનાર છે. ૩

ટીકા-કપોત્યા દશ સાધ્યાઃ સમક્રિયત્વાત-કપસ્ય દોષસ્ય દૂષ્યાનાં-મેદોમાંસદેહરસશુકમૂત્રાણાં કઠુ-તીક્ષ્ણ-ઉષ્ણાદિમિષ્ણપશ્મનેન તુલ્યપ્રતિક્રિયત્વાત્ । અત્રાય-મમિપ્રાયઃ-અત્ર વ્યાધિસ્વભાવાત તુલ્યદૂષ્યતા સાધ્યતાયા હેતુઃ । યત ઉક્તમ્-‘૭વરે તુલ્યતુરોપત્વ પ્રમેહે તુલ્ય-દૂષ્યતા । રક્તગુલ્મે પુરાણત્વ સુલ્પસાધ્યસ્ય લક્ષણમ્’ ।

પિત્તજાઃ પઙ્ચ યાત્યાઃ, વિપમક્રિયત્વાત-પિત્તમ્ય દોષમ્ય દૂષ્યાનાં-મેદોમાંસદેહરસશુકમૂત્રાણાં વિષ-મોષક્ષત્વાત્, યતઃ પિત્તહરં શીતમપુરાદિ, તન્મેદઃપ્રમુ-તિકર, કઠુકાદિ-તત્ પિત્તક્રમિતિ ચિકિત્સાયાં વૈપવ્યમ્ ॥ પવનાત્તુષ્કા અસાધ્યાઃ મહાસયસત્વાદ્-મહતાં મજ્જા-દિગમ્મીરધાતૂનાં મહાસયો નાશો યેન સ મહાસયઃ, તદ્ભાવાત્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

મેહમાં દોષોના તથા દૂષ્યોના વિવેક

કપસ્ય પિત્તં પવનશ્ચ વોપા, મેદોઽસુશુક્કા-મ્યુવસાલસીકાઃ । મજ્જારસોજઃ પિશિતં ચ દૂષ્યાઃ, પ્રમેહિણાં વિશતિરેવ મેહાઃ ॥ ૪ ॥

અન્યઃ-કપઃ ચ પિત્ત ચ પવનઃ-દોષાઃ, મેદસ્-મસ-શુક-અમ્યુ-વસા-લસીકાઃ, મજ્જા-રસ-ઓજઃ ચ પિશિત દૂષ્યાઃ (સન્નિ), પ્રમેહિણાં મેહાઃ વિશતિઃ એવ (સુઃ) ॥

કક્ષ, પિત્ત અને વાયુ હોય છે અને મેહ, રુધિર, વીર્ય, જળ, વસા, લસીકા (નાખનું માંસ અને આમીની અંદરનું પાણી), મજ્જા, રસ, ઓજા એ તો દોષોથી માંસ દૂષિત થાય છે. (જે દૂષિત થાય છે તે ‘દૂષ્ય’ કહેવાય છે.) ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રમેહોની સંખ્યા તો વીશની જ છે. ૪

ટીકા-મસ-રુધિરમ્, અમ્યુ-શરીરસઃ કલ્દઃ, વસા-માંસલેહઃ, લસીકા-ઉદકવિશેષઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

મેહનું પૂર્વરૂપ

દન્તાદીનાં મલાદ્યત્વં પ્રાપ્તં પાણિપાદયોઃ ।

દાહશ્ચિક્ષણતા દેહે તદ્ સ્વાદ્વાસ્યં ચ જાયતે ॥૫॥

અન્યઃ-(પ્રમેહસ્ય) પ્રાપ્તં-દન્તાદીનાં મલાદ્યત્વ, પાણિપાદયોઃ દાહઃ, દેહે ચિક્ષણતા, તદ્ ચ આસ્યં સ્વાદુ જાયતે ॥

મેહ થવાનો હોય ત્યારે (પહેલાં) દાંત વગેરેમાં મેહ બહુ થાય, હાથ તથા પગમાં બળતરા થાય, શરીરમાં ચીકાશ થાય, તરસ લાગે અને મોહું મીઠું થઈ જાય છે. ૫

ટીકા-આદિશન્દેન તત્ત્વાદીનાં પ્રદાનમ્ । યત્ ઉક્તં સુથુતે-‘તાલુગલજિહ્વાદન્તેષુ મલોત્પતિ’રિતિ । અન્ન મલભૂયસ્ત્વં મેદોદોષાત્, હસ્તપાદયોઃ સતાપઃ, ચિક્ષણતા દેહે, મેદઃ-કપદુઃષ્ટેઃ । સ્વાદુ આસ્યં-મધુર-આસ્યતા, ‘ચકારાત્ સુથુતોરુકેશજટિલીભાવનચરુદિઃ, एतच्च व्याधिमहिम्ना बद्धव्यम्, अन्वया मेलोदुरे-રેવંકર્તુમશ્મત્વમ્ ॥ અહીં મૂળમાં ‘દન્તાદીનામ્’ એમ આદિ શબ્દ મૂકીને તાળવુ વગેરે લેવા સૂચનું છે. કારણ-સુથુતમાં કહ્યું છે, મેહ થવાનો હોય ત્યારે પ્રથમ તાળવુ, ગળું, છસ તથા દાંતમાં મેહ ઉત્પન્ન થાય છે; અહીં મેદના દોષોથી મેહ ધણો જ થાય એમ સમજવું. હાથપગમાં બળતરા અને શરીરમાં ચીકાશ, મેહ તથા કકુ બને બગડેલા હોય છે, તેથી થાય છે, ‘સ્વાદ્વાસ્યં ચ’ એમ ચકારથી સુથુતમાં કહેલ કેશ ગંદાઈ જવા અને નખનુ વધવું પણ સમજવું. આ બધું રોગના પ્રસાવથી થાય છે, એમ સમજવું; નહિ તો કેવળ મેદને બગાડ આટલું બધું કરી શકે નહિ.

મેહનું સામાન્ય લક્ષણ

સામાન્યં લક્ષણં તેષાં પ્રભૂતાવિલમ્બતા ।

વોપદૂષ્યાવિશેષેઽપિ તત્સયોગવિશેષતઃ ॥

મૂત્રવર્ણાદિમેદેન મેદો મેહેષુ કલ્પ્યતે ॥ ૬ ॥

અન્યઃ-પ્રભૂત-આવિલ-મૂત્રતા તેષાં સામાન્યં લક્ષ-ણમ્ । વોપ-દૂષ્ય-અવિશેષે અપિ તત્-સયોગવિશેષતઃ મૂત્ર-વર્ણ-આદિ-મેદેન મેહેષુ મેદઃ કલ્પ્યતે ॥

મૂત્ર વધારે અને મેહ, એ મેહનું સામાન્ય લક્ષણ છે; દોષો અને દૂષ્યો એના એ જ હોય છતાં તેઓના સંયોગોની અનેકતાને લીધે મૂત્રના વર્ણ આદિમાં જે ફેરફારો થાય છે, તે ઉપરથી મેહના લેહોની કલ્પના કરાય છે. ૬

ટીકા-નવુ વોપાદ્યઃ, દૂષ્યાપ્યેકાદશ તત્, કયં વિશતિમેહાઃ ? इत्याद्युक्त्यामाह-વોપેતિ-તત્-સયોગ-વિશેષતઃ-તેષા વોપદૂષ્યાનામુત્કર્ષપર્કપ્રકૃતા સંયોગમેદાત્, સુથુતોઽપ્યાહ-યથા પદ્ધતાં વર્ણનામુત્કર્ષ-અપર્કપ્રકૃતેન સંયોગવિશેષેણ કપિલ-આદિનાનાવર્ણ-ઉત્પત્તિરેવ વોપ-દૂષ્યસંયોગમેદાદ્ મેહેષુ નાનાવિષત્વમિતિ । પદ્ધતાં વર્ણનાં-ક્ષેત્ર-પીત્ત-લોહિત-હરિત-કૃષ્ણાનામ્ ॥

કંકરૂં અધી ઉદ્કમેહનું લક્ષણ

અલ્લં બહુતરં શીતં નિર્ગન્ધમુદકોપમમ્ ।

મેહન્યુદકમેદેન કિચ્ચિદ્વાવિલપિચ્છિલમ્ ॥ ૭ ॥

અન્યઃ-ઉદકમેદેન અલ્લં બહુતર શીતં નિર્ગન્ધમ્

ઉદક-ઉપમ કિંચિત્ ચ આવિલ-પિચ્છિત્ મેહતિ ॥
ઉદકમેહ* થયો હોય તો તેથી આહુ*,
અતિશય વધારે ટાડું, પાણી જેવું, કાર્પક
મેહ તથા ચીકણું મૂત્ર (માણસ) કરે છે. ૭
ટીકા-અચ્છમિતિ-પ્રમેહાન્તરાપેક્ષયા । મતુ અચ્છમેવ
પ્રમૂત-આવિલમૂત્રતેતિ સામાન્યલક્ષણાત્ ૧ અત એવ પુન-
વિશેષમાહ-કિંચિદાવિલપિચ્છિલમિતિ । મેહતિ-મૂત્રયતિ ॥

ધંધુમેહનું લક્ષણ

इक्षो रसमिवात्मये मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ ८ ॥
અન્વય:-इक्षुમેहत, च इक्षो, रसम् इव मधुरम्
आत्यर्थं च (मेहति) ॥

ધંધુમેહ થયો હોય તો તેથી ચેરડીના રસ
જેવું મીઠું અને ખૂબ મૂત્ર (માણસ) કરે છે.

સાંદ્રમેહનું લક્ષણ

सान्द्रोभवत् पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥ ९ ॥
અન્વય:-सान्द्रमेहेन पर्युषित सान्द्रोभवत् मेहति ॥
સાંદ્રમેહ થયો હોય તો તેથી (માણસ)
રાતવાસી રહેતાં ઘાટું મૂત્ર કરે છે. ૯

સુરામેહનું લક્ષણ

सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमघो घनम् ॥ १० ॥
અન્વય:-सुरामेही सुरातुल्यम् उपरि-अच्छम् अघ-
घन (मेहति) ॥
જેને સુરામેહ થયો હોય તે માણસ મદિરા
જેવું અને (રાતવાસી રહેતાં) ઉપરના ભાગમાં
આહુ* તથા નીચેના ભાગમાં ઘાટું મૂત્ર
કરે છે. ૧૦

પિષ્ટમેહનું લક્ષણ

संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद् बहलं सितम् ॥ ११ ॥
અન્વય:-पिष्टेन सहृष्टरोमा पिष्टवत् बहलं सितम्
(मेहति) ॥

પિષ્ટમેહ થયો હોય તો તેથી (મૂત્ર કરતી
વેળા તે માણસનાં) રૂંધાડાં બિણાં થઈ બાથ
અને ચોળાના લોટ જેવું ઘાટું તથા ધોળું
મૂત્ર તે કરે છે. ૧૧

ટીકા-મેહતીતિ શેષ. । પિષ્ટવત્-પિષ્ટતણ્ણવત્,
बहल-गाढम् मेहतीति योजनीयम् ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

શુક્રમેહનું લક્ષણ

शुक्रामं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ १२ ॥

* આ 'ઉદકમેહ' થી આરંભી 'લાલામેહ'
સુધીના દશ 'કક્ષન્યમેહ' સમજવા.

અન્વય-शुक्रमेही शुक्रामं वा शुक्रमिश्रं प्रमेहति ॥
જેને શુક્રમેહ થયો હોય તે માણસ વીર્ય
જેવું અથવા વીર્યથી મિશ્રિત મૂત્ર કરે છે. ૧૨
ટીકા-शुक्राम-मूत्र शुक्रवत् । (અર્થ ઉપર છે.)

સિકતામેહનું લક્ષણ

मूत्राणून् सिक्तामेही सिक्तारूपिणो मलान् ॥ १३ ॥
અન્વય-सिक्तामेही सिक्तारूपिणः मलान् मूत्रा-
णून् (प्रमेहति) ॥

જેને સિકતામેહ થયો હોય તે માણસ,
રેતીરૂપ અને મેહ વગેરે મળથી યુક્ત મૂત્રની
કણીઓને મૂત્ર ભાગે* બહાર કાઢે છે. ૧૩
ટીકા-मलान्-मेदाप्रमूतीन् । प्रमेहतीति शेषः ।
(આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે)

શીતમેહનું લક્ષણ

शीतमेही सुयदुशो मधुरं भृशशीतलम् ॥ १४ ॥
અન્વય:-शीतमेही सुगुहा मधुरं मृशशीतलं
(प्रमेहति) ॥

જેને શીતમેહ થયો હોય તે માણસ,
ઘણી ઘણી વાર મીઠું અને ટાડું મૂત્ર કરે છે.

શનૈર્મેહનું લક્ષણ

शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥ १५ ॥
અન્વય:-शनैर्મેही शनैः शनैः मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥
જેને શનૈર્મેહ* થયો હોય તે માણસ,
વખત લગાડી લગાડી ઓહું* ઓહું* મૂત્ર
કાઢે છે. ૧૫

ટીકા-शनै-कालविलम्बेन, मन्द मन्दम् आत्यमल्पम् ॥
(આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

લાલામેહનું લક્ષણ

लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १६ ॥
અન્વય-लालामेहेन लालातन्तुयुतं पिच्छिलं मूत्रं
(प्रमेहति) ॥

લાલામેહ થયો હોય તો તેથી લાળના
તાંતણાવાળું અને ચીકણું મૂત્ર (માણસ) કાઢે છે.

ક્ષારમેહનું લક્ષણ

गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥ १७ ॥
અન્વય:-क्षारेण क्षारतोयवत् गन्ध-वर्ण-रस-स्पर्शैः
(युक्तं मूत्रं मेहति) ॥

ક્ષારમેહ* થયો હોય તો તેથી ખાશ

+ આ 'ક્ષારમેહ' થી આરંભી 'રક્તમેહ'
સુધીના છ 'પિત્તજન્યમેહો' સમજવા.

અન્વય:-પિત્તજન્મનો વસ્તિમેહનયો: તોદ: મુષ્ક-
અવદારણં જ્વર: દાહ: તૃષ્ણા અમ્લક: મૂર્ચ્છા વિદ્મેદ:
(ઈતિ ઉપદ્રવા: સુ:) ॥

પિત્તથી થયેલ મેહોમાં મૂત્રાશય તથા
લિંગમાં સોયોથી લોંકાયા જેવી પીડા,
વૃષણોતું કાંટુ, તાવ, બળતરા, તરશ,
ખરાશ, મૂર્છા અને પાતળો ઝાડો થવો
એટલા ઉપદ્રવો થાય છે. ૨૬

વાયુસંબંધી ચાર મેહોના ઉપદ્રવો
વાતજાનામુદાવર્તકમ્પહૃદ્ગ્રહલોલતા: ।

શૂલમુન્નિદ્રતા શોષ: શ્વાસ: કાસઃ જાયતે ॥૨૭॥
અન્વય:-વાતજાનામુ ઉદાવર્ત-કમ્પ-હૃદ્ગ્રહ-લોલતા:
શૂલમુ ઉન્નિદ્રતા શોષ: શ્વાસ: ચ કાસ: જાયતે ॥

વાયુથી થયેલ મેહોમાં ઉદાવર્ત, કંપ,
છાતીનું અઘાઈ જવું, ચપળતા, શૂલ, નિદ્રાથી
રહિતપણું, શોષ, શ્વાસ અને ઉધરસ, એ
ઉપદ્રવો થાય છે. ૨૭

મેહનું ભયજનક અરિષ્ટ

યથાક્રોપદ્રવાવિષ્ણમાતપ્રસ્રતમેષ ચ ।
પિલિકાપીલિતં ગાઢં પ્રમેહો હન્તિ માનવમ્ ॥૨૮॥
મૂર્ચ્છાછર્દિન્જ્વરશ્વાસકાસવીર્સર્પગૌરવૈ: ।
ઉપદ્રવૈરુપેતો ય: પ્રમેહી દુષ્પ્રતિક્રિય: ॥ ૨૯ ॥

અન્વય:-યથોક્ત-ઉપદ્રવ-આવિષ્ટમ્ અતિપ્રસૂતં ચ
ગાઢ પિલિકાપીલિત માનવં પ્રમેહ: હન્તિ એવ । ય:
પ્રમેહી-મૂર્ચ્છા-છર્દિ-જ્વર-શ્વાસ-કાસ-વીર્સર્પ-ગૌરવૈ:
ઉપદ્રવૈ: ઉપેત: (સ્નાત્ સ:) દુષ્પ્રતિક્રિય: (જ્ઞેય:) ॥

ઉપર કહેલા ઉપદ્રવોથી ઘેરાયેલા, ખડું જ
મૂત્ર કયાં કરતા અને (આગળ જતાં કહેવાયે તે
'શરાવિકા' આદિ) ફેફસીઓથી અત્યંત પીડા-
યેલા માણસને પ્રમેહરોગ અવશ્ય મારી નાખે
છે, જે પ્રમેહવાળો માણસ મૂર્છા, ભલ્લી,
તાવ, શ્વાસ, ઉધરસ, રતવા અને ભારેપણું,
એ ઉપદ્રવોથી યુક્ત હોય તેની ચિકિત્સા
મુરકેલ બાણવી-અર્થાત્ તેના એ પ્રમેહરોગ
હુ:સાધ્ય સમજવો. ૨૮, ૨૯

ટીકા-ઉક્ત-ઉપદ્રવૈરવિપાકાદિમિરન્યેષ મુદ્રતોક્ત-
માલસ્ય-ઉપદેહ-શોષિત્યકફપ્રસેક-મક્ષિકાડડિ-અપર્સ-
નભાદિમિયુક્તમ્, અતિપ્રસૂતમ્-અતિશયગૂઢમુત્રાવિષ્ણમ્ ।
પિલિકાપીલિતમ્-વક્ષ્યમાનશરાવિકાદિપીલિતમ્ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

શ્રીઆને મેહ નહિ થવાનું કારણ
રજ: પ્રવર્તતે યસ્માન્માસિ માસિ વિશોધયેત્ ।
સર્વાન્ શરીરદોષાન્ન ચ પ્રમેહન્યત: સ્ત્રિય: ॥૩૦॥

અન્વય:-યસ્માત્ માસિ માસિ રજ: પ્રવર્તતે સર્વાન્
ચ શરીરદોષાન્ વિશોધયેત્ અત: સ્ત્રિય: ॥ પ્રમેહન્તિ ॥

શ્રીઆને મહિને મહિને રજ ચાલુ રહે
છે, તેથી શરીરના સઘળા દોષો સાફ થઈ
બચ છે, આ કારણે શ્રીઆને મેહરોગ થતો
નથી. ૩૦

અસાધ્ય લક્ષણ

જાતપ્રમેહી કુલમેહવાન્વા, ન સાધ્યરોગ:
સ હિ વીઘ્નવોપાત્ । યે ચાપિ કેચિત્કુલજા
વિકારા, ભવન્તિ તાંચાપિ વદન્ત્યસાધ્યાન્ ॥૩૧॥
સર્વં એવ પ્રમેહાસ્તુ ક્ષાલેનાપ્રતિકારિણ: ।

મધુમેહત્વમાયાન્તિ તદ્વાડસાધ્યા ભવન્તિ ચ ॥૩૨॥

અન્વય:-(ય:) જાતપ્રમેહી વા કુલમેહવાન્, સ:
વીઘ્નવોપાત્ હિ સાધ્ય-રોગ: ન, અપિ ચ યે કેચિત્
કુલજા: વિકારા: ભવન્તિ, તાન્ ચ અપિ અસાધ્યાન્
વદન્તિ, સર્વં એવ પ્રમેહા: કાલેન તુ અપ્રતિકારિણ:
(સન્ત:) મધુમેહત્વમ્ આયાન્તિ, તદા ચ અસાધ્યા:
ભવન્તિ ॥

જેને જન્મથી જ પ્રમેહ થયો હોય
અથવા મામાપ કે બાપ-દાદાઓની કુળપર-
પરાથી જેને પ્રમેહ થયો હોય, તેના એ
પ્રમેહ ખીજના દોષથી જ થયેલો હોવાથી
સાધ્ય થતો નથી; એ રીતે ખીજા પણ જે
કોઈ રોગી કુળની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયા હોય
તે પણ અસાધ્ય જ હોય છે, એમ વિદ્વાનો
કહે છે. સઘળા પ્રકારના પ્રમેહો જે લાંબા કાળ
સુધી ચિકિત્સા વગરના રહે તો મધુમેહરૂપ
થઈ બચ છે, ત્યારે અસાધ્ય થાય છે. ૩૧, ૩૨

ટીકા-સર્વેષાં ચ પ્રમેહાગમ્ અવસ્થાવિશેષં મધુ-
મેહત્વાદ સર્વં ઇતિ । અપ્રતિકારિણ:-અપ્રતિકારો યેપા-
મસ્તીત્યપ્રતિકારિણ:-અરેક્ષિતા ઇતિ યાવત્ । કાલેન-
વહુમિદ્ધિ: ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

મધુમેહનું લક્ષણ અને તે કટકસાધ્ય
મધુમેહો મધુનિમ્નો જાયતે સ કિલ દ્વિધા ।
ક્ષદ્ધે ધાતુશ્ચવાદ્ધાયો દોષાનૃતપથેડયવા ॥ ૩૩ ॥
આનૃતો દોષલિદ્ધાનિ સોડનિમિત્તં પ્રદર્શયન્ ।
ક્ષણાત્ ક્ષીણ: ક્ષણાત્ પૂર્ણો ભજતે રુચ્છ-
સાચ્યતામ્ ॥ ૩૪ ॥

અન્વયઃ-મધુમેહઃ મધુનિઃ જાયતે, ॥ કિલ દ્વિષા (મવતિ) - ધાતુસ્યત વાયો ક્લેદ અવત્તા દોષ-આવૃત-પથે, આરૂતઃ સઃ અનિમિત્ત દોષલિહ્વાનિ પ્રદર્શયન્ ધનાત્ ધીનઃ સ્થનાત્ પૂર્ણઃ કૃત્વસાધ્યતાં મજતે ॥

મધુમેહ મધ જેવો થાય છે; તે જે પ્રકારનો થાય છે; એક તો ધાતુઓના ક્ષયથી વાયુનો દોષ થતાં થાય છે અને બીજો દોષથી વાયુનો માર્ગ રોકાઈ જતાં થાય છે. વાયુનો માર્ગ દોષથી રોકાઈ જતાં તે વાયુ, દોષ કારણ વિના જ અકસ્માત્ દોષનાં ચિહ્નો દેખાડે છે અને તેથી ક્ષણવારમાં મૂત્રાશયને ખાલી કરી નાખે છે તથા ક્ષણવારમાં પૂર્ણ કરી દે છે; આવો તે મેહ કદસાધ્ય થાય છે.

સઘળા મેહોને 'મધુમેહ' કહી શકાય મધુરં યથ સર્વેષુ પ્રાયો મધિય મેહતિ । સર્વેષુ મધુમેહાભ્યા માધુર્યાચ તનોરતઃ ॥૩૫॥

અન્વયઃ-પ્રાયઃ સર્વેષુ (જનઃ) યત્ ચ મધુ દ્વ મધુર મેહતિ, અતઃ ચ તનોઃ માધુર્યાત્ સર્વે અપિ મધુ-મેહાભ્યાઃ ॥

ઘણું કરી સઘળા મેહોમાં માધુર્ય મીઠું અને મધ જેવું મૂત્ર કદે છે અને શરીરમાં પણ મધુરતા જ થાય છે, આ કારણે સઘળા મેહોને 'મધુમેહ' એ નામે કહી શકાય છે.

પ્રમેહની બેરકારી કરવાથી થતી દશ પ્રકારની ફાણીઓ અને તેઓનાં નામો તથા રથાનો

શરાવિકા કચ્છપિકા જાલિની વિનતાડલજી । મસૂરિકા સર્પપિકા પુત્રિણી સવિદારિકા ॥૩૬॥ વિદ્રધિએતિ પિડિકાઃ પ્રમેહોપેક્ષયા દશ । સનિયમર્મસુ જાયન્તે માંસલેષુ ચ ધામસુ ॥૩૭॥

અન્વયઃ-પ્રમેહ-ઉપેક્ષયા સનિયમર્મસુ માંસલેષુ ચ ધામસુ શરાવિકા કચ્છપિકા જાલિની વિનતા અલ્લી મસૂરિકા સર્પપિકા પુત્રિણી સવિદારિકા ચ વિદ્રધિઃ इति દશ પિડિકાઃ જાયન્તે ॥

પ્રમેહની બેરકારી કરવાથી સાંધાઓમાં, મર્મસ્થળોમાં અને ઘણા માંસવાળા પ્રદેશોમાં શરાવિકા, કચ્છપિકા, બાલિની, વિનતા, અલ્લી, મસૂરિકા, સર્પપિકા, પુત્રિણી, વિદારિકા તથા વિદ્રધિ એ નામે દશ ફાણીઓ થાય છે. ૩૬, ૩૭

દશે પ્રકારની ફાણીઓનાં લક્ષણો

અન્તોગ્રતા દયાવરૂપા નિમ્નમધ્યા શરાવિકા । ગૌરસર્પપસંસ્થાના તત્પ્રમાણા તુ સર્પપી ॥૩૮॥ સદાહા કર્મસંસ્થાના જ્યેષ્ઠા કચ્છપિકા યુધેઃ । જાલિની તીવ્રદાહા તુ શિરાજાલસમારૂતા ॥૩૯॥ અવગાદરુજોક્તેદા પૃષ્ઠે વા પ્યુરેડેપિ વા । મહતી પીડિકા નીલા સા યુધેવિનતા સ્મૃતા ॥૪૦॥ મહત્ત્વપચિતા જ્યેષ્ઠા પિડિકાપિ ચ પુત્રિણી । મસૂરદલસંસ્થાના વિજ્યેષ્ઠા તુ મસૂરિકા ॥૪૧॥ રક્તાડસિતાસ્ફોટચિતા વિજ્યેષ્ઠા ત્વલ્લજી યુધેઃ । વિદારીકન્દવદ્ વૃત્તા કઠિના ચ વિદારિકા । વિદ્રવેલ્લક્ષણયુક્તા જ્યેષ્ઠા વિદ્રધિકા તુ સા ॥૪૨॥

અન્વય - અન્ત-ઉગ્રતા દયાવરૂપા નિમ્નમધ્યા શરાવિકા, ગૌર-સર્પપસંસ્થાના તત્પ્રમાણા તુ સર્પપી । સદાહા કર્મસંસ્થાના યુધેઃ કચ્છપિકા જ્યેષ્ઠા, જાલિની તુ તીવ્ર-દાહા શિરાજાલસમારૂતા, અવગાદરુજા ઉલ્કેદા મહતી નીલા પૃષ્ઠે અપિ વા ઉદરે અપિ વા (યા) પિડિકા સા યુધેઃ વિનતા સ્મૃતા । મહતી ચ અત્પચિતા પિડિકા પુત્રિણી જ્યેષ્ઠા । મસૂરદલ-સંસ્થાના તુ મસૂરિકા વિજ્યેષ્ઠા રક્તા અસિતા સ્ફોટચિતા તુ યુધેઃ અલ્લી વિજ્યેષ્ઠા, વિદારીકન્દવદ્ વૃત્તા ચ કઠિના વિદારિકા, (યા) વિદ્રધેઃ લક્ષણેઃ યુક્તા સા તુ વિદ્રધિકા જ્યેષ્ઠા ॥

જે ફાણી છેડે ઊંચી, વચ્ચે નમેલી અને કાળાશવાળી હોય તેને શરાવિકા^૧ બાબુવી. જે ફાણી બળતરાવાળી તથા કાચબાની જેવી આકૃતિવાળી હોય, તેને કચ્છપિકા^૨ બાબુવી. જે ફાણી તીવ્ર બળતરાવાળી અને ઝીણીઝીણી નસોનાં બળાંથી વીંટાયેલી હોય તેને બાલિની^૩ બાબુવી. જે ફાણી ઊંડી, પીકાવાળી, કચકચતી, મોટી, લીલા રંગની અને પીઠમાં અથવા પેટમાં થયેલી હોય તેને વિનતા^૪ બાબુવી. જે ફાણી સાતી તથા કાળી હોય અને બીજી ફાણીઓથી પણ વ્યાપ્ત હોય તેને અલ્લી^૫ બાબુવી. જે ફાણી મસૂરની દાળ જેવા આકારવાળી હોય તેને મસૂરિકા^૬ બાબુવી. જે ફાણી ધોળા સરસવના જેવા આકારવાળી તથા ધોળા સરસવ જેવડી હોય તેને સર્પ-પિકા^૭ બાબુવી. જે ફાણી મોટી અને બીજી ઝીણી ઝીણી ઘણી ફાણીઓથી વ્યાપ્ત હોય તેને પુત્રિણી^૮ બાબુવી. જે ફાણી વિદારીકન્દ જેવી

ગોળ હોય અને કંઠુ હોય તેને વિદારિકા^૯ જાણવી. જે ફેાલી વિદ્રધિરોગનાં લક્ષણોથી સુક્ત હોય તેને વિદ્રધિકા^{૧૦} જાણવી. ૩૮-૪૨

૧. શરાવી ઇવ કાયતિ-‘અન્યત્રાપિ દૃશ્યત’ इति वः, ટાપુ, દૃશ્યત્ત્વ ચ- જે કોડિયાં જેવી જણાય છે, તે પ્રમેહજન્ય કોશી ‘શરાવિકા’ કહેવાય છે.

૨. કન્ટપી ઇવ કાયતીત્યાદિ પૂર્વવત-જે કાચળાની દાસ જેવી આકૃતિ ધરાવતી હોય તે પ્રમેહજન્ય ફેાલી ‘કન્ટપિકા’ કહેવાય છે.

૩. જાલાનિ સન્તિ અસ્યા इति जालिनी-‘અસ-ઈનિ’ इति इन्, નાન્તત્વાચ દીપ્-જે નસોના જળાથી વીંટાયેલી હોય અને જળિયાવાળી જણાય તે પ્રમેહજન્ય ફેાલી, ‘જાલિની’ કહેવાય છે.

૪. વિષેષેણ નમ્યતે સ્મેતિ વિનતા-મુતે કઃ-ટાપુ-જે ખૂબ જાડી પીડાવાળી તથા પેટ કે પીઠના જોડા સ્થાનમાં થઈ હોય તે ફેાલી ‘વિનતા’ કહેવાય છે.

૫. અલતીતિ અભા-અભ ભૂષણદો-અન્, ટાપુ, અભા-પર્યાપ્તા-આસનન્તાત્ સ્ફોટઃ, રક્ત-અસિતવર્ણન ચ ચિતા સતી જાયત इति अलजी-‘અન્યત્રાપિ’ इति वः-ગોરા-દિશ્-જે ચોપાસ ખીજી કોશીઓથી તથા લાલ-કાળા રંગથી વ્યાપ્ત હોઈ ઉત્પન્ન થાય છે, તે કોશી ‘અલજી’ કહેવાય છે.

૬. મસૂરી-મસૂરદાલી ઇવ કાયતીત્યાદિ પ્રથમાવત્-જે મસૂરની દાળ જેવા આકારની થાય છે, તે ફેાલી મસૂરિકા કહેવાય છે.

૭. દૃશ્વઃ સર્પવ ઇવ-સર્પવકઃ-દ્વાયે કન્, જિયાં ટાપુ, અત દૃશ્વ ચ-જે નાના ધોળા સરસવ જેવા આકારની થાય છે, તે ફેાલી ‘સર્પવિકા’ કહેવાય છે.

૮. અન્યાઃ સ્ફોટા એવ પુત્રાઃ સન્તિ અસ્યાઃ સમન્તાદિતિ પુત્રિણી-‘અત ઇનિ’, નાન્તત્વાચ દીપ્-જેની આસપાસ ખીજી પથ્થુ નાની નાની ફેાલીઓથી ઘેરીયેલી હોય છે, તે ફેાલી ‘પુત્રિણી’ કહેવાય છે.

૯. વિદારી ઇવ કાયતીત્યાદિ પ્રથમાવત્-જે વિદારી-કંદ જેવી ગોળ તથા કંઠુ થાય છે, તે ફેાલી ‘વિદારિકા’ કહેવાય છે.

૧૦. વિદ્રધિ इवेति विद्रधिका-દ્વાયે કન્, ટાપુ-જે વિદ્રધિરોગના જેવાં લક્ષણોવાળી હોય તે કોશી ‘વિદ્રધિકા’ કહેવાય છે.

પ્રમેહની ફેાલીઓમાં રાષોનો નિષ્કૃષ્ઠ ચે યન્મયાઃ સ્મૃતા મેહાસ્તેપામેતાસ્તુ તન્મયાઃ ॥૪૩

અન્વયઃ-જે મેહાઃ યન્મયાઃ સ્મૃતાઃ, તેવામ્ एताः तु तन्मयाः (भवन्ति) ॥

જે મેહો જે દોષવાળા કહ્યા છે, તેઓની ફેાલી પણ તે જ દોષવાળી હોય છે. ૪૩

પ્રમેહ વિના પણ એ ફેાલીઓ થાય વિના પ્રમેહમન્યેતા જાયન્તે દુષ્મેદસઃ ।

તાવચ્ચૈતા ન લક્ષ્યન્તે યાવદ્વાસ્તુપરિગ્રહાઃ ॥૪૪॥

અન્વયઃ-દુષ્-મેદસઃ (जनस्य) प्रमेहं विना अपि एताः जायन्ते, यावत् च एताः वास्तुपरिग्रहाः (स्युः), तावत् न लक्ष्यन्ते ॥

જે માણસનો મેહ બગડેલો હોય તેને પ્રમેહ વિના પણ આ ફેાલીઓ થાય છે; જ્યાં સુધી એ ફેાલીઓએ પોતાનું સ્થાન ભરાયર પકડેલું ન હોય ત્યાં સુધી એ ફેાલીઓ જણાતી નથી. ૪૪

એ ફેાલીમાંની અસાધ્ય આ છે ગુદે હૃદિ શિરસ્યંસે પૃષ્ઠે મર્મસુ ચોત્પિતાઃ ।

સોપદ્રવા દુર્બલાશ્વઃ પિડિકાઃ પરિવર્જયેત્ ॥૪૫॥

અન્વયઃ-ગુદે હૃદિ શિરસિ અસે પૃષ્ઠે ચ મર્મસુ उत्पिताः सोपद्रवाः दुर्बल-अश्वेः पिडिकाः परिवर्जयेत् ॥

ચુદામાં, હૃદયમાં, માથામાં, ખભામાં, પીઠમાં કે મર્મસ્થળોમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઉપદ્રવોવાળી અને નબળા જઠરાગ્નિવાળાની એ ફેાલીઓ ત્યજવી જોઈએ-તેઓની ચિકિત્સા ન કરવી. ૪૫

ફેાલીઓના ઉપદ્રવો વૃદ્ધ્વાસમાંસક્ષોચમેહિકામદજ્વરાઃ ।

વિસર્પમર્મસંરોધાઃ પિડિકાનામુપદ્રવાઃ ॥૪૬॥

અન્વયઃ-વૃદ્-આસ-માસ-સક્ષોચ-મેહ-હિજા-મદ-ज्वराः विसर्प-मर्मसंरोधाः पिडिकानाम् उपद्रवाः (क्षेयाः) ॥

તરથ, આસ, માંસનો સંકેત, બહુમૂત્ર, હેઠકી, મદ, જ્વર, વિસર્પ (રતવા) અને મર્મસ્થળોનું ઘેરાવું, એટલા એ ફેાલીઓના ઉપદ્રવો જાણવા. ૪૬

પ્રમેહિના પથ્યાનાહ-

મેહવાળાને હિતકારી પદાર્થો ય્યામાકકોદ્રવોદાલમોધુમાશ્વજાસ્તયા ।

આદકાશ્વ કુલત્યાશ્વ પુરાણા મેહિનાં હિતાઃ ॥૪૭॥

મેહિનાં તિક્તશાકાનિ જાઙ્ગલા હરિણાળદ્જાઃ ।

યવાન્નવિકૃતીમુદ્ગ્રાઃ શસ્યન્તે શાલિપટિકાઃ ॥૪૮॥

અન્યઃ-શ્યામાક-કોદવ-હદાલ-ગોધૂમાઃ તથા
ચળકાઃ ચ આદકાઃ ચ કુલત્યાઃ, પુરાણાઃ મેહિનાં
હિતાઃ (ભવન્તિ), તિક્ત-શાકાનિ ગાઢલાઃ હરિણ-
અન્ડજાઃ યવ-અન્ન-વિઘ્નતીઃ મુદ્રાઃ શાલિ-યથિકાઃ
મેહિના શસ્યન્તે ॥

સામો, કોદર, જંગલી કોદર, ઘઉં, ચણ, યવર અને કળથી, એ ધાન્યો જૂનાં હોય તો મેહના રોગીઓને હિતકારી છે. કડવાં શાકો, જંગલદેશનાં હરિણો, પક્ષીઓ, જવનાં લોટનાં પદાર્થો, મગ, રાતા ચોખા અને સાડી ચોખા પણ પ્રમેહવાળા માટે ઉત્તમ ગણાય છે.

મેહવાળાએ છોડી દેવાના પદાર્થો સૌવીરકં સુરા તત્કં તૈલં ક્ષીરં ઘૃતં ગુડમ્ ।
અન્લેશુરસપિષ્ઠાન્નાનૂપમાંસાનિ વર્જયેત્ ॥ ૪૨ ॥

અન્યઃ-સૌવીરક સુરા તત્કં તૈલ ક્ષીર ઘૃતં ગુડમ્,
અન્લ-શુરસ-પિષ્ઠાન્-આનૂપમાસાનિ વર્જયેત્ ॥

(પ્રથમ ખંડમાં સંધાનવર્ગમાં કહેલ) સૌવીર, મદિરા, છાશ, તેલ, દૂધ, ઘી, ગોળ, ખાટા પદાર્થો, શેરડીના રસ, લોટનાં અન્નો અને જલપ્રાય દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસો મેહના રોગીઓ છોડી દેવાં. ૪૯

મેહની સામાન્ય ચિકિત્સા

તનાદિત એવ પ્રમેહિણસુપક્ષિઘ પ્રિયદ્રવાશન્યતમ-
સિદ્ધેત્ તૈલેન વામયેત્ પ્રગાઢં વિરેચયેચ્ ॥ વિરેચનાનન્તર
સુરસાદિકપાયેગાસ્થાપયેત્ ॥ મહોપખન્નદાહમુત્તાવાપને
મધુસન્ધવયુક્તેન દક્ષમાને વા ન્યમ્રોપાદિકપાયેન નિસ્તૈલેન-
જેને પ્રમેહ થયો હોય તેને પ્રથમથી જ કાંચ કે તરસવ આદિથી તૈયાર કરેલા તૈલ વડે સ્નિગ્ધ કર્યા પછી સારી પેટે વખન તથા વિરેચન કરાવવાં. વિરેચન કરાવ્યા પછી સુરસાદિ-કપાયમાં સૂકે, દેવદાર તથા મોયતું ચૂર્ણ નાખી, મધ તથા સેધવથી તે ત્રાયને યુક્ત કરીને તે કપાયથી નિર્હબસ્તિ આપવી. જો બળતગ થતી હોય તો તેલ વગરના ન્યમ્રોપાદિ ત્રાયની નિર્હબસ્તિ આપવી.

પ્રમેહની વિશેષ ચિકિત્સા

ગતોત્કટેપુ મેહેપુ સ્નેહપાનં વિશેષતઃ ।
પરિજાતજયાનિમ્પવદ્વિગાયત્રીણાં પૃથક્ ॥ ૫૦ ॥
ગઠાયાશ્ચાગુરોઃ પીતામ્લયસ્યં શારદસ્ય ચ ।
તલેશુમયસિકૃતાશનૈર્લવણપિષ્ઠકાન્ ॥ ૫૧ ॥

સાન્દ્રમેહાન્ કમાદ્ પ્રન્તિ કાયાશ્ચાપી
સમાશ્લિકાઃ ॥ ૫૨ ॥

હરીતકીકટ્ફલમુસ્તલોધ્રાઃ, પાઠાવિઢ્ઞર્જુન-
ધન્વનશ્ચ । ઝમે હરિદે તગરં વિઢ્ઞં, કન્દં
વિશાલાર્જુનદીપકાશ્ચ ॥ ૫૩ ॥

દાર્વીં વિઢ્ઞઃ સદિરો ધવશ્ચ, સુરાહકુષ્ઠ-
ગુરુચન્દનાનિ । દાર્થ્યગ્નિમન્યૌં ત્રિફલા વચા ચ,
પાઠા ચ મૂર્વા ચ તથા શ્વદંટ્રા ॥ ૫૪ ॥

વચા હાશીરાણ્યમયા ગુહ્મ્વી, વૃષં શિવા-
ચિત્રકસત્પર્ણાઃ । પાદૈઃ કપાયાઃ કફમેહવિઙ્ઞે,
ર્દશોપદિષ્ઠા મધુસંપ્રયુક્તાઃ ॥ ૫૫ ॥

✓ ડશીરલોધ્રાર્જુનચન્દનાના, -મુશીરમુસ્તામલ-
કામયાનામ્ । પટોલનિમ્બામલકામૃતાનાં, મુસ્તા-
મયામુષ્કકવૃષ્કાપામ્ ॥ ૫૬ ॥

લોધ્રાવ્રકાલીપકઘાતકીનાં, વિશ્વાર્જુનૈલા-
સિવિયોત્પલાનાં । શિરીષધાન્યાર્જુનકેશરાણાં,
પ્રિયદ્વગુપ્તોત્પલકિશુકાનામ્ ॥ ૫૭ ॥

અશ્વત્થપાઠાસનવેતસાનાં, કટ્ફટ્ટેર્યુત્પલ-
મુસ્તકાનામ્ । પેત્સેપુ મેહેપુ દશોપદિષ્ઠાઃ, કપાય-
યોગા મધુસંપ્રયુક્તાઃ ॥ ૫૮ ॥

કફમેહહરકાયસિદ્ધં સર્પિઃ કફે હિતમ્ ।
પિત્તમેહમ્નિર્નિર્હસિદ્ધં પિત્તહરં ઘૃતમ્ ॥ ૫૯ ॥

કમ્પિલસત્તચ્છદશાલજાનિ, ધેમીતરોહીતક-
કૌટજાનિ । પટોલકાલીપગદાગુરુણિ, ક્ષોદ્રેણ
લિહ્યાત્ કૂફપિત્તમેહી ॥ ૬૦ ॥

દૂર્વાકસેષ્પૃતિકકુમ્ભીકમ્લવશીવલમ્ ।
જલેન કથિતં પીતં શુકમેહહરં પરમ્ ॥ ૬૧ ॥

ત્રિફલારવચ્છદાક્ષાકપાયો મધુસંયુતઃ ।
પીતો નિહન્તિ કેનામ્ પ્રમેહં નિયતં તૃણામ્ ॥ ૬૨ ॥

મધુના ત્રિફલાચૂર્ણમથવાડમજતુદ્ધવમ્ ।
લોહજં વાડમયોત્થં વા લિહેન્મેહનિવૃત્તયે ॥ ૬૩ ॥

અન્યઃ-વાત-ઉત્કટેપુ મેહેપુ વિશેષતઃ સ્નેહપાન
(કારયેત્), પારિજાત-જયા-નિમ્બ-વદ્ધિ-ગાયત્રીણાં,
પાઠાયાઃ, ચ અગુરોઃ, પીતામ્લયસ્ય, ચ શારદસ્ય-અર્ધો
પૃથક્ કપાયાઃ સમાશ્લિકાઃ કમાદ્ જલ-શુભ્ર-મધ-સિકતા-
શનૈર્લવણ-પિષ્ઠકાન્ ચ સાન્દ્ર-મેહાન્ પ્રન્તિ । હરી-
તકી-કટ્ફલ-મુસ્ત-લોધ્રાઃ, ચ પાઠા-વિઢ્ઞ-અર્જુન-
ધન્વનઃ ચ ઝમે હરિદે તગરં વિઢ્ઞં, કન્દં વિશાજ-
અર્જુન-દીપકાઃ, ચ દાર્વીં વિઢ્ઞઃ સદિરઃ ચ ધવઃ,
સુરાહ-કુષ્ઠ-અગુર-ચન્દનાનિ, દાર્વીં-અગ્નિમન્યૌ ત્રિફલા
ચ વચા, ચ પાઠા ચ મૂર્વા તથા ચ શ્વદંટ્રા, વચા હિ
ડશીરાણિ અમયા ગુહ્મ્વી, વૃષ શિવા-ચિત્રક-સત્પર્ણાઃ,
દશપદૈઃ કપાયાઃ મધુસંપ્રયુક્તાઃ કફ-મેહ-વિઙ્ઞેઃ ડપ-

+ અન્નવાડમયોત્થં' इति पाठः ।

દિશાઃ । ઉત્તર-લોપ્ર-અર્જુન-ચન્દનાનામ્, ઉત્તર-મુસ્તા-
આમલક-અમયાનામ્, પટોલ-નિમ્ન આમલક-અમ્બતાનાં,
મુસ્તા-અમયા-મુલ્ક-વૃક્ષકાનામ્, લોપ્ર-આપ્ર-કાલી-
યક-પાતકીના, વિશ્વા-અર્જુન-અલા-અતિવિષ-ઉત્પન્ના,
શિરીષ-ધાન્ય-અર્જુન-કેશરાણા, પ્રિયકુ-પન્ન-ઉત્પલ-
કિંચુકાનામ્, અપર્ય-પાઠા-અસન-વૈનઘાના, કટકુટ્ટી-
ઉત્પલ-મુસ્તાકાના દશ કવાયયોગા, મધુ-સપ્તયુષાઃ પિત્તેષુ
મેહેષુ ઉપદિશાઃ । કફમેહરૂપકાયસિદ્ધ સર્પિઃ કફે હિતમ્,
પિત્ત-મેહ-મ્-ત્રિગ્વિહ-સિદ્ધ ઘૃતે પિત્તહર, કફ-પિત્તમેહો
કમ્પિલ-સપ્તચ્છદ-શાલજાતિ પ્રિમીત-રોહીતક-કોટજાતિ,
પટોલ-કાલીય-ગદ-અગુરુણિ (ચૂર્ણીકૃત્ય) ક્ષોદ્રેણ લિધાત્ ।
દૂર્વા-કસેઠ-પૂતીક-પ્લવ-શૈવલ જલેન ક્વચિત્ પીત પર
શુક્ર-મેહદરં (મવતિ) । ત્રિફલા-આરવણદ્રાશ્વા-કવાયઃ
મધુસયુતઃ પીતઃ ગુણાં ફેનામં પ્રમેહ નિયતે નિહન્તિ ।
ત્રિફલાચૂર્ણમ્, અથવા અમ્બજતુ-ઉદ્ભવ, વા લોહજ,
વા અમયોત્થ (ચૂર્ણમ્) મેહનિવૃત્તયે જિહેત્ ॥

વાયુની પ્રબળતાવાળા મેહોમાં વિશેષ
ઠરી રેનેહપાન કરાવવું. આવા મેહોમાં
નીચેના આઠ ક્વાથો વિકાસનોએ કહ્યા છે :
જાતરોહીકાનો ક્વાથ ઠરી મધ સાથે પીવો,
તેથી ઉઠકમેહ મટી જાય છે. લીલી ધ્રોનો
અથવા અરણીનો ક્વાથ મધ નાખી પીવો;
તેથી ઇંધુમેહ મટી જાય છે. લીંબકાનો ક્વાથ
મધ સાથે પીવો, તેથી સુરામેહ મટી જાય
છે. ચિત્રકનો ક્વાથ મધ સાથે પીવો, તેથી
સિકતામેહ મટી જાય છે. ખેરનો ક્વાથ મધ
નાખી પીવો, તેથી શનૈર્મેહ મટી જાય છે.
કાળીપાટનો ક્વાથ મધ નાખી પીવો, તેથી
કારમેહ મટી જાય છે. અશુરનો ક્વાથ મધ
સાથે પીવો, તેથી પિટ્તમેહ મટી જાય
છે. જે જાતની ઉપલસરીનો ક્વાથ મધ
નાખી પીવો, તેથી સાંદ્રમેહ મટી જાય છે.
ખાસ કફના મેહોમાં નીચેના દશ

ક્વાથોમાંથી કોઈ પણ એકનો ઉપયોગ કરવો :
(૧) હરડે, કાયકળ, મોથ અને લોધરનો
ક્વાથ મધ નાખી પીવો. (૨) કાળીપાટ,
વાવડિંગ, આસોહરો અને ધ્રાંમણનો ક્વાથ
મધ નાખી પીવો. (૩) હળદર, દારુહળદર,
તગર અને વાવડિંગનો ક્વાથ મધ નાખી
પીવો. (૪) કદંબ, સાલિયા નામનું ઝાડ,
આસોહરો અને ચિત્રકનો ક્વાથ મધ સાથે
પીવો. (૫) દારુહળદર, વાવડિંગ, ખેર અને
ધાવડાનો ક્વાથ મધ સાથે પીવો. (૬) દેવ-
દાર, કઠ, અશુર અને સુખડનો ક્વાથ મધ
સાથે પીવો. (૭) દારુહળદર, અરણી, હરડે,
પ્રહોડાં, આમળા અને વલનો ક્વાથ મધ સાથે
પીવો. (૮) કાળીપાટ, મોરવેલ અને મોખરુ-
નો ક્વાથ મધ નાખી પીવો. (૯) વજ, જે
જાતનો વાળો, હરડે અને ગળોનો ક્વાથ
મધ નાખી પીવો અથવા (૧૦) અરડૂનો,
હરડે, ચિત્રક અને સપ્તપલ્લ-સાત્વીનનો ક્વાથ
મધ નાખી પીવો, તેથી કફસંબંધી મેહ મટી
જાય છે.

નીચેના દસ ક્વાથ ખાસ પિત્તના મેહોમાં
ઉપયોગી છે : (૧) વાળો, લોધર, આસોહરો
અને સુખડનો ક્વાથ મધ સાથે પીવો. (૨)
વાળો, મોથ, આમળા અને હરડેનો ક્વાથ
મધ નાખી પીવો. (૩) કડવાં પરવળ, લીંબડો,
આમળાં અને ગળોનો ક્વાથ મધ નાખી પીવો.
(૪) મોથ, હરડે અને જલધરિયા ખાખરાનો
ક્વાથ મધ નાખી પીવો. (૫) લોધર, આંબો,
દારુહળદર અને ધાવડાનો ક્વાથ મધ નાખી
પીવો. (૬) સંઠ, આસોહરો, એલચી, અતિ-
વિષ અને કમળનો ક્વાથ મધ નાખી પીવો.
(૭) સરસહિયો, ધાણા, આસોહરો અને મોર-
સલીનો ક્વાથ મધ સાથે પીવો. (૮) પીપળો,
કાળીપાટ, બીંબડો અને નેતરનો ક્વાથ મધ
સાથે પીવો. (૯) ઘઉં, ઘોળાં કમળ, લાલ-
કમળ અને કેસુડાનો ક્વાથ મધ નાખી પીવો
અથવા (૧૦) દારુહળદર, રક્તકમળ અને
મોથનો ક્વાથ મધ નાખી પીવો. કફસંબંધી

* મેહ વીસ જાતના હોય છે. આમા પેશાબ
કોળાણવેદો, સાકરવાળો કે અધિક પ્રમાણમા આવે
છે. આ મેહરોગ જ્યારે ખૂબ વધી જાય તે
અસાધ્ય જેવી સ્થિતિએ પહોંચે છે ત્યારે તે પ્રમેહ
કહેવાય છે મધુમેહને કયાળીટિસ કહે છે તેમા
મધ જેવો પેશાબ હોય છે. તે રોગ ખૂબ વધી
જતાં મધુપ્રમેહ કહેવાય છે.

મેહને મટાડનારા ક્વાથોથી પકાવેલું ધી કફ-
સંખંધી મેહને મટાડે છે. પિત્તસંખંધી
મેહને મટાડનારા ક્વાથોથી પકાવેલું ધી
પિત્તસંખંધી મેહને મટાડે છે. કફના કે પિત્તના
મેહવાળાએ કપિલો, સાત્વીન, સાલિયાં,
અહોડાં, રક્તરોહિટો, ઇન્દ્રજવ, કડવાં પરવળ,
દારુહળદર, કઠ અને અગુરુનું ચૂર્ણ કરી
મધ સાથે ચાટવું. (તેથી કફસંખંધી તથા
પિત્તસંખંધી મેહ મટી જાય છે.) ધ્રો, મેથ,
કરંજ, કાયકૂળ, પીળો વાળો અને શેવાળનો
ક્વાથ કરી પીવો. તે શુક્રમેહને અવશ્ય
મટાડે છે. હરદે, બહેડાં, આમળાં, ગરમળો
અને દ્રાક્ષનો ક્વાથ મધ નાખી પિવાય તો શીલુ
જેવા મેહને અવશ્ય મટાડે છે. ત્રિકૂળાં(=હરદે,
બહેડાં તથા આમળાં)નું અથવા શિલાજિતનું
અથવા લોઠાનું અથવા હરદેનું ચૂર્ણ મેહ
મટાડવા મધમાં કાલવી ચાટવું. ૫૦-૬૩
- હરકોઈ પ્રમેહનો નાશ કરનાર ક્વાથ
કટફદેરીમયુકત્રિફલાચિત્રકૈઃ સમૈઃ ।

સિદ્ધઃ કપાયઃ પાતલ્યઃ પ્રમેહાણાં વિનાશનઃ ॥૬૪॥

અન્વયઃ-કટફદેરી-મયુક-ત્રિફલા-ચિત્રકૈઃ સમૈઃ
સિદ્ધઃ કપાયઃ પાતલ્યઃ, (સ ચ) પ્રમેહાણાં વિનાશનઃ
(ભવતિ) ॥

દારુહળદર, જેડીમધ, ત્રિકૂળા તથા ચિત્રક
સરખાં લઈ કરેલો ક્વાથ પીવો. તે હરકોઈ
પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ કરે છે. ૬૪

સર્વ મેહ ઉપર ફલત્રિકાદિ ક્વાથ

ફલત્રિકાં દારુનિશાં વિશાલાં, મુસ્તાં ચ
નિત્યપાથ્ય નિશાં સકલકમ્ । પિવેત્ કપાય મધુ-
સમપ્રયુક્તં, સર્વપ્રમેહેષુ સમુચ્છિન્નેષુ ॥ ૬૫ ॥

અન્વયઃ-ફલત્રિકા દારુનિશાં વિશાલાં મુસ્તાં ચ
નિશાં સકલ નિત્યપાથ્ય મધુ-સમપ્રયુક્તં કપાય સમુચ્છિન્નેષુ
સર્વપ્રમેહેષુ પિવેત્ ॥

ત્રિકૂળા, દારુહળદર, ધોળાં ફલવાળી ઇન્દ્ર-
વાલુશી, મેથ અને હળદરનો તેઓના જ કહેડો

સાથે ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખી તે ક્વાથ સઘળા
પ્રકારના વધેલા પ્રમેહો ઉપર પીવો. (આ ક્વાથ
'ફલત્રિકાદિ ક્વાથ' નામે ઓળખાય છે.) ૬૫
ગોમક્ષિતાનુ યવાનુ મૂત્રમાવિતાનુ કેવલાનપિ ।
ચિત્રકોદશ્ચિતા લાવેન્નિમ્બમુદ્ગરસેન વા ॥ ૬૬ ॥
મહાયીતામ્બુના માર્ચ પ્રમેહી યવપિષ્ટકમ્ ।

મેદોદ્રા ઘટ્ટમૂત્રાશ્ચ સમાઃ સર્વેષુ ધાતુષુ ॥

યવાસ્તસ્માદ્ વિશિષ્યન્તે પ્રમેહેષુ વિશેષતઃ ॥ ૬૭ ॥

અન્વય-ગોમક્ષિતાનુ યવાનુ મૂત્રમાવિતાનુ કેવ-
લાનુ અપિ ચિત્રક-ઉદશ્ચિતા નિમ્બ-મુદ્ગર-સેન વા
લાવેત્ । પ્રમેહી માસમ્ અમ્બુના યવપિષ્ટક મહાયીત,
(યતઃ) યવાઃ મેદોદ્રાઃ ઘટ્ટમૂત્રાઃ સર્વેષુ ધાતુષુ ચ
સમાઃ (સન્તિ), તસ્માદ્ પ્રમેહેષુ વિશેષતઃ વિશિષ્યન્તે ॥

ગાયે ખાધેલા જવને છાલુમાંથી કાઢી
લઈ તેઓને ગોમૂત્રની ભાવના આપીને અથવા
ભાવના આપ્યા વગર પણ ચિત્રક સાથે
તથા અર્ધા પાણીવાળી છાશની સાથે અથવા
લીંબડાના તથા મગના રસની સાથે ખાવા
(તેથી પ્રમેહ મટી જાય છે), એક મહિના
સુધી પાણીની સાથે જવનો લોટ ખાવો;
(તેથી પ્રમેહ મટી જાય છે.) જવ મેહને
મટાડનારા, મૂત્રને બાંધનારા અને સઘળા
ધાતુઓમાં સમસ્થિતિવાળા છે, માટે વિશેષે
કરી પ્રમેહો ઉપર બહુ હિતકારી થાય છે.

ત્રિકટુકાથ મોદક+

ત્રિકટુ ત્રિફલા પાઠા મૂલં શોભાજ્ઞનસ્ય ચ ।

વિઙ્ગતત્કુલા હિઙ્ગુ તથા કટુકરોહિણી ॥ ૬૮ ॥

શૂદ્ધતી કણ્ઠકારી ચ હરિદ્રે કે યવાનિકા ।

કેતૂકં શાલ્પર્ણી ચ તથા ડિતિવિચિત્રકૌ ॥ ૬૯ ॥

સાવર્ચલં જીરકં ચ હુપા ધાન્યમેવ ચ ।

પપાં કર્પપ્રમાણં ચ શુદ્ધાચૂર્ણં ચ કારયેત્ ॥ ૭૦ ॥

યવસસ્તુપલાનાં ચ નર્વતિ દ્વિતયાધિકામ્ ।

વૃત્તતેલમધૂતાં ચ પ્રયેકં ચ પલાનિ પદ્ ॥ ૭૧ ॥

પમિઃ કર્પપ્રમાણં ચ પ્રત્યહં મોદકં સુધીઃ ।

મહાયેન્નાશયેદુમાનુ પ્રમેહાનતિદારુણાનુ ॥ ૭૨ ॥

અન્વયઃ-ત્રિકટુ ત્રિફલા પાઠા શોભાજ્ઞનસ્ય ચ

+ ત્રયાણાં કટુકાનાં સમાહારઃ ત્રિકટુકમ્, તદ્
આયં યેવાં તાનિ, તેવાં મોદકઃ-ચૂક, મરી અને પીપર
જેમાં પહેલાં હોય છે, એવાં યોસડિયાનાં લાકડાં,
ત્રિકટુકાથ મોદક કહેવાય છે.

× કળાનાં ત્રિકમ્ આદિઃ યેવા તાનિ, તેવાં કાષ્યઃ-
મધુ કળ-એટલે ત્રિકલા જેઓમાં પ્રથમ હોય છે,
એવાં યોસડિયાનો ઉકાળો-ફલત્રિકાદિ ક્વાથ કહે-
વાય છે.

મૂલં વિદ્વન્-તણુલાઃ હિતુ તથા કટુરોદિષી વૃહતી
કણ્ઠકારી ચ દ્વે દેહિરેં યવાનિકા કેવૂક શાલપર્ણી તથા
ચ અતિવિષ-ચિત્રકૌ સૌવર્ચલં ચ જીરકં હૃપ્યા ચ
ધાન્યમ્ એવ, એવાં ચ કર્પપ્રમાણં ચલ્કન-ચૂર્ણં ચ કાર-
યેત, યવસક્તુપલાનો ચ દ્વિતય-અધિકાં નર્વતિ, પૂત-
તૈલ-મધૂનાં ચ પ્રત્યેક ચ ષટ્ પલાનિ, અમ્ભિઃ ચ કર્પ-
પ્રમાણં મોદકં (કૃત્વા) સુધીઃ પ્રત્યહં મહાયેત, ઉગ્રાન્
શ્રતિદાઘણાન્ પ્રમેહાન્ નાશયેત ॥

સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં,
કાળીપાટ, સરગવાનાં મૂળ, વાવડિંગના દાણા,
હિંગ, કડુ, જાણી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી,
હળહર, દારુહળહર, અજમે, સોપારી, સરેરવે,
અતિવિષ, ચિત્રક, સંથાળ, છુરં, પલાશી
અને ધાણા એ દરેક પદાર્થ એક એક તોલા
લઈ તેનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી ત્રણસો
અડસઠ તોલા જવના સાધવામાં એ ચૂર્ણ
નાખી ચોવીશ ચોવીશ તોલા ઘી, તેલ અને
મધથી તે સાધવાના એક એક તોલાભાર લાડુ
વાળી મૂકવા. બુદ્ધિશાળી માણસે આ લાડુ-
માંથી હમેશાં એક એક લાડુ ખાવો, જેથી
તે અત્યંત દારુણ પ્રમેહોને પણ મટાડી દે છે.

ન્યગ્રોધાઘ ચૂર્ણ

ન્યગ્રોધોદુમ્બરાશ્વન્યરયોનાકારગ્વધાસનમ્ ।
આન્નં કવિત્થં ગમ્બુ ચ પ્રિયાલં કકુમં ઘયમ્ ॥૭૩॥
મધૂકં મધુકં લોષ્રં વરુણં પારિમદ્રકમ્ ।
પટોલં મેપશુક્તી ચ દન્તી ચિત્રકમાદકી ॥ ૭૪ ॥
કરજ્જત્રિફલાશકમ્ભ્રાતકફલાનિ ચ ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ७५ ॥
ન્યગ્રોધાઘમિદં ચૂર્ણં મધુના સહ યોજયેત્ ।
ફલત્રયરસં ચાતુ પિયેમૂત્રં વિચુદ્ધયતિ ॥ ૭૬ ॥
एतेन विंशतिमेहा मूत्रकृच्छ्राणि यानि च ।
‘प्रशमं’ यान्ति योमेन पिष्टिका न च जायते ॥ ७७ ॥

અર્થઃ-ન્યગ્રોધ-ડુમ્બર-અધત્ય-રયોનાક-આશ્વધ-
-અસનમ્, આન્ન કવિત્થ જમ્બુ ચ પ્રિયાલં કકુમં
પવમ્, મધૂકં મધુક લોષ્ર વરુણ પારિમદ્રકં પટોલ મેપ-
શુક્તી ચ દન્તી-ચિત્રકમ્ આદકી કરજ-ત્રિફલ-શક-
ભ્રાતકફલાનિ ચ, એતાનિ સમભાગાનિ સૂક્ષ્મ-ચૂર્ણાનિ
કારયેત્, ન્યગ્રોધાઘમ્ इद ચૂર્ણં મધુના સહ યોજયેત,
ફલત્રયરસં ચ અનુવિધેત, एतेन योगेन मूत्र विचुद्वयति,
વિંશતિઃ મેહાઃ, યાનિ ચ મૂત્રકૃચ્છ્રાણિ (તાનિ) પ્રશમ-
યાન્તિ, પિષ્ટિકા ચ ન જાયેત ॥

વડ, જીંખરો, પીપળો, અરડુસો, ગરમાળો,
ખીખલો, આંખો, કોઠ, બાંખુ, ચારાળી,
આસોંદરો, ધાવડો, મહુડાં, જેઠીમધ, લોધર,
વાયવરણું, કઠવો લીંબડો, કઠવાં પરવળ,
મેંઠાશિંગી, નેપાળો, ચિત્રક, તુવરની દાળ,
કરંજનાં ફળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ઈંદ્ર-
જવ અને સિલામાનાં ફળ સમભાગે લઈ
ખારીક ચૂર્ણ કરવું. આ ન્યગ્રોધાદિચૂર્ણને
મધમાં કાલવી ખાવું અને તેની ઉપર હરડે,
બહેડાં તથા આમળાનો ક્વાથ પીવો. આના
પ્રયોગથી મૂત્ર સાફ થઈ જાય છે, વીસે
પ્રકારના પ્રમેહો અને સઘળા પ્રકારનાં મૂત્ર-
કૃચ્છ્રો શાંત થઈ જાય છે અને પ્રમેહસંબંધી
ફાંસી પણ થતી નથી. ૭૩-૭૭

લોહાદિચૂર્ણ+ ગુરૂચી સ્વરસઃ

ચૂર્ણાનિ લોહત્રિફલાસિતાનાં, ક્ષોદ્રેણ લિધ્યાઞ
પૃથક્ સમં વા । મેહાન્ સમસ્તાનપિ નાશયન્તિ,
પીતઃ કદાચિત્ સ્વરસો ગુરૂચ્યાઃ ॥ ૭૮ ॥

અર્થઃ-લોહ-ત્રિફલા-સિતાનાં ચૂર્ણાનિ પૃથક્ વા
સમં ક્ષોદ્રેણ લિધ્યાઞ, (તાનિ) સમસ્તાન્ અપિ મેહાન્
નાશયન્તિ, ગુરૂચ્યાઃ સ્વરસઃ પીતઃ (સન્) કદાચિત્
(સમસ્તાન્ અપિ મેહાન્ નાશયતિ) ॥

લોડું, ત્રિફલા અને સાકરનાં ચૂર્ણોને
બુદાં બુદાં કે બધાં ભેગાં મધમાં કાલવી
ચાટવાં, જેથી તે સઘળા પ્રમેહોનો નાશ કરે
છે. ગળોનો સ્વરસ કાઢીને પીધો હોય તો તે
પણ સર્વ પ્રકારના મેહોને મટાડે છે. ૭૮

ત્રિકટુ-શુદિકા

ત્રિકટુ ત્રિફલાતુલ્યં ગુગુલું ચ સમાંશિકમ્ ।
મોતુલ્કાપચયુકં ગુદિકાં કારયેદ્ બુધઃ ॥ ૭૯ ॥
દોષકાલયલાપેક્ષી મધ્યેચાનુલોમિકામ્ ।
ન ચાત્ર પરિહારોઽસ્તિ કર્મં કુર્યાદયેચ્ચિત્તમ્ ॥ ૮૦ ॥

x ન્યગ્રોધઃ ભાવાઃ ચેષાં તાનિ ન્યગ્રોધાશનિ,
તેવાં ચૂર્ણમ્-જેમાં વડ પડેલો હોય છે, એવાં આસ-
ડિયાનું ચૂર્ણ ન્યગ્રોધાઘચૂર્ણ કહેવાય છે.

+ લોહમ્ આદિ ચેષાં તાનિ, લોહારીનિ, તેવાં
ચૂર્ણમ્-જેમાં લોડું પડેલું હોય છે, તે આસડિયાનું
ચૂર્ણ લોહાદિચૂર્ણ કહેવાય છે.

÷ ગુરૂચ્યાઃ સ્વરસઃ-ગુરૂચીસ્વરસઃ-ગળોનો સ્વરસ
ગુરૂચીસ્વરસ કહેવાય છે.

પ્રમેહાન્ વાતરોગાંશ્ચ વાતશોણિતમેવ ચ ।

મૂત્રાઘાતે મૂત્રદોષ પ્રદરં ચાશુ નાશયેત્ ॥૮૧॥

અન્યથા:-ત્રિકટુ ત્રિફળાતુલ્ય, ચ સ્નાયિક ગુણુલ ગોધુર-વવાયસંયુક્ત (કૃત્વા) મુષ: ગુટિકાં કારયેત્, અનુલોમિકાં ચ દોષ-કાલ-બલ-અપેક્ષી મલ-યેત્ । મત્ર ચ પતિહાર: ન અસ્તિ, યથેષ્પિત કુર્યાત્, (એવા તુ ગુટિકા) પ્રમેહાન્ ચ વાતરોગાન્ ચ વાત-શોણિતમ્ એવ ચ મત્રાઘાત મૂત્રદોષમ્ આશુ નાશયેત્ ॥

સૂંઠે, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં અને આમળાંતું સમભાગે ચૂર્ણ કરી તેમાં સરખા ભાગે યુગળ નાખી તેને ગોખરના કપાથથી સુકત કરી તેની ગોળીઓ⁺ વાળવી. વાયુનું અનુલોમન કરનારી આ ગોળી દોષ, કાળ, તથા થરીરના બળને અનુસરી માણસે ખાવી. આ ખાવામાં કોઈ પરેશની જરૂર નથી; હરકોઈ-આહારાદિ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ખુશીથી કરવાં. આ ગોળી પ્રમેહ, વાયુસંબંધી રોગ, વાતરક્ત, મૂત્રાઘાત, મૂત્રદોષ અને પ્રદરનો તરત નાશ કરે છે. ૭૯-૮૧

દાડિમાઘ ઘૂત

દાડિમસ્ય ચ વીજાનિ કૃમિમ્નસ્ય ચ તણ્ડુલા: । રજની ચવિકાઽગ્રાજી નામરં ત્રિફલા કળા ॥૮૨॥

ત્રિકણ્ટકસ્ય ચ ફલં યવાની ધાન્યકં તથા । વૃક્ષામ્લચવિકાલોઘ્રસિન્ધુદ્ભવસમાહિતૈ: ॥૮૩॥

કલ્કૈરક્ષસમૈરેભિર્વૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ।

મોજ્યે પાને પ્રદાતરથ્યં સર્વંતુપુ ચ માત્રયા ॥૮૪॥

પ્રમેહાન્ વિશતિં ચેવ મૂત્રાઘાતં તથાઽડમરીમ્ ।

કૃત્તં મુદાણં ચૈવ હન્યાદેવ ન સંશય: ॥૮૫॥

ધિવન્ધાનાહૃદાલ્પ કામલાઞ્વરનાશનમ્ ।

દાડિમાઘ ઘૂતં ચૈતદશ્ચિથ્યાં પરિકીર્તિતમ્ ॥૮૬॥

અન્યથા:-દાડિમસ્ય ચ વીજાનિ, કૃમિમ્નસ્ય ચ તણ્ડુલા: રજની ચવિકા ગ્રાજી નામરં ત્રિફળા કળા ત્રિકણ્ટકસ્ય ચ ફલ યવાની ધાન્યકં તથા વૃક્ષામ્લ-ચવિકા-લોઘ્ર-સિન્ધુ-ઉદ્ભવ-સમાહિતૈ: અક્ષસમૈ: કલ્કૈ: શૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્, અધિમ્યાં ચ પરિકીર્તિતમ્ એતદ્ દાડિમ-આઘ ષ્ઠ સર્વ-શ્તુપુ માત્રયા મોજ્યે ચ પાને પ્રદાતરથ્યમ્, (તચ) વિશતિ એવ પ્રમેહાન્ મૂત્રાઘાતં

+ ત્રયાણાં કદૂનાં સમાહાર: ત્રિકટુ, તદાલીનાં ગુટિકા ત્રિકટુગુટિકા-સૂંઠે, મરી અને પીપર વગેરેની યુગળયુક્ત અને ગોખરના કપાથયુક્ત ગોળીઓ, 'ત્રિકટુ-ગુટિકા' કહેવાય છે.

તથા અડમરી મુદાણ કૃત્તં હન્યાત્ એવ ન સંશય: (તથા) વિવન્ધ-આનાહ-શૂર્યનં કામલા-ઞ્વરનાશનમ્ ॥

દાડિમનાં ખીજ, વાવડિંગના ચોખા-દાણા,

હળદર, ખમણો ચવક, શુરં, સૂંઠ, હરડે,

બહેડાં, આમળાં, પીપર, ગોખરનાં ફળ,

અજમો, ધાણા, કોકમ, લોધર અને સંધવ-એ

દરેકના એક એક તોલાભાર કરકથી ચોસઠ તોલા

થી પકાવણું, એટલે તે ધી 'દાડિમાઘઘૂત' કહેવાય

છે. અશ્વિનીકૃમારોએ કહેલું આ ધી સઘળી

શ્તુઓમાં માત્રાથી ખાવાપીવા માટે આપણું

તે ધી, વીશે પ્રકારના પ્રમેહો, મૂત્રાઘાત, પથરી,

મહાદારુણ મૂત્રકૃમ્ય, મલબંધ, આક્રુરો, શૂલ,

કમળો તથા તાવનો અવશ્ય નાશ કરે છે.

ગાશુરાદિચૂર્ણ તથા ગુટિકા

શ્વરંષ્ટા સકળા મુસ્તા ગુટ્ટીકલગુણલ્લવા: ।

દર્મોઽકુરાસ્તુ ગણ્ડીરી રોહિપસ્ય ચ પલ્લવા: ॥૮૭॥

કાલા પુનર્નવા ડયામા શારિવા દેવદાર ચ ।

પિપ્પલી મૃદ્ધવેરં ચ વિઙ્ગં મરિવાનિ ચ ॥૮૮॥

પાઠા કમ્પિલ્લકં માર્ગી દ્વે હરિદે નિદિગ્ધિકા ।

અરણ્ડમૂલં દન્તી ચ ચિત્રકં કદુરોહિણી ॥૮૯॥

પતાનિ સમમાયાનિ મૃશ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ ।

યાવન્તિપતાનિ ચૂર્ણાનિ દ્વિસ્તાવત્ સ્યાદયોરજ: ॥૯૦॥

તતો વિઙ્ગલપદકં પિવેદુષ્ણેન વારિણા ।

મલામે ચાપિ મયાનાં પ્રમેહાન્ હન્તિ વિશતિમ્ ॥૯૧॥

શ્વયથું ચ તથાઽશાંસિ પાણ્ડુરોગં હલોમકમ્ ।

ઉદ્રાપયથ શૂલાનિ પ્લોહાનં ચાપકર્પતિ ॥૯૨॥

અમિર્ગામૃશ્મપિષ્ટુ ગુટિકા: કારયેન્નિપક્ ।

રોગેષ્વેતેષુ મુર્યા: સ્યુર્વલમાંસવિવર્ધના: ॥૯૩॥

અન્યથા:-શ્વરંષ્ટા સકળા મુસ્તા ગુટ્ટી-કલ્પ-પલ્લવા:

દર્મ-અકુરા: તુ ગણ્ડીરી રોહિપસ્ય ચ પલ્લવા: કાલા પુન-

ર્નવા ડયામા શારિવા ચ દેવદાર પિપ્પલી ચ મૃદ્ધવેરં

વિઙ્ગ ચ મરિવાનિ, પાઠા કમ્પિલ્લકં માર્ગી દ્વે હરિદે

નિદિગ્ધિકા અરણ્ડમૂલ દન્તી ચિત્રકં ચ કદુરોહિણી-

પતાનિ સમમાયાનિ મૃશ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્, યાવન્તિ

પતાનિ ચૂર્ણાનિ તાવત્ દ્વિ: અયોરજ: સ્યાન્, તત: મયાનાં

ચ મલામે ડષ્ણેન વારિણા અપિ વિઙ્ગલપદકં પિવેન્,

(તચ) વિશતિ પ્રમેહાન્ હન્તિ, તથા ચ શ્વયથું

× દાડિમમ્ આઘં વેષા તાનિ-દાડિમાયાનિ, દાડિ-

માયકલ્કૈ: પચ્ચં ષ્ટમ્-દાડિમનાં ખીજ આદિ ઓસ-

ડિયાંના કરકથી પકાવેલું ઘી, દાડિમાઘઘૂત કહેવાય છે.

અર્શસિ પાણ્ડુરોગ હલીમકમ્ ઉદરાણિ અથ શૂલાનિ ચ પ્લીહાનમ્ અચકર્ષતિ, એમિઃ ગોમૂત્ર-પિષ્ટૈઃ ॥ મિષકુ ગુટિકાઃ કારયેત્, (તાઃ) ॥ એતેષુ રોગેષુ મુલ્યાઃ સ્યુઃ, ચલમાંસવિવર્ધનાઃ (ચ સન્તિ) ॥

ગોખરુ, પીપર, મેથ, ગળોનાં ઝીણાં ઝીણાં પાંદડાં, દહાંના અંકુરો, મજીઠ, રોહિષ નામનાં સુગંધી ધાસનાં પાંદડાં, કાળું નસોતર, આટોડી, કસ્તૂરી, ઉપલસરી, દેવદાર, પીપર, આડું, વાવડિંગ, મરી, કાળીપાટ, કપિટો, જ્વારંગી, હળદર, દારુહળદર, હોરીંગણી, જ્યેરંડાનું મૂળ, નેપાળો, ચિત્રક અને કડું સમભાગે લઈ તેઓનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી તે સઘળા ચૂર્ણના વજનથી અમણું લોહાનું ચૂર્ણ લઈ તેમાં તે સઘળું ચૂર્ણ મેળવી દેવું, એટલે 'ગોખરાદિચૂર્ણ' તૈયાર થાય છે. આ ચૂર્ણ મધ સાથે કે મધ ન મળે તો ઊના પાણી સાથે પણ એક તોલો પીવું. તેવીશ પ્રકારના પ્રમેહો, સોજો, અરથ, પાંડુ-રોગ, હલીમક, પેટના સઘળા રોગો, શલ તથા બરલના રોગોનો નાશ કરે છે. આ ચૂર્ણને ગોમૂત્રમાં વાટી વેધ, તેની ગોળીઓ પણ વાળી શકે છે. તે ગોળીઓ 'ગોખરાદિગુટિકા' કહેવાય છે. આ ગોળીઓ પણ ઉપર કહેલા રોગોને મટાડવામાં સુખ્ય છે તથા બળ અને માંસને વધારનાર છે. ૮૭-૯૩

સિંહામૃત ધૃત

કણ્ટકાર્યા ગુહ્ય્યાઃ સંદેરચ શતં શતમ્ ।
સંકુચ્યેલ્લલે વિદ્વાંશ્ચતુર્દાણેઽમ્મસઃ પચેત્ ॥૧૬॥
તેન પાદાવશેષેણ ઘૃતપ્રસ્યં વિપાચયેત્ ।
ત્રિકટુત્રિકલારાક્ષાવિદહ્ન્યાન્યથ ચિત્રકમ્ ॥ ૧૫ ॥
કાશમર્પાણાં ચ મૂલાનિ પૂતીકસ્ય ત્વમેવ ચ ।
કલિદ્ધૃતિ સર્વાણિ સૂક્ષ્મપિષ્ઠાનિ કારયેત્ ॥૧૬॥
અક્ષમાત્રાં પિષેત્પ્રાઙ્ શાલિમિઃ પયસા હિ તૈઃ ।
પ્રમેહે મધુમેહે ચ મૂત્રકૃચ્છં મગન્દરમ્ ॥ ૧૭ ॥
આલસ્યં ચાન્ત્રવૃદ્ધિં ચ કુષ્ઠરોગે વિશેષતઃ ।
ઘર્ષ્ય ચેવ નિહન્ત્યેતન્નામ્ના સિદ્ધામૃતં ધૃતમ્ ॥૧૮॥

÷ ગોધુર આદિરુ ઘેરાં તાનિ ગોધુતલીનિ, ગોધુ-
રાદીનાં વર્ણમ્-ગોખરુ વગેરે ઓસડિયાંનું ચૂર્ણ-
ગોખરાદિચૂર્ણ કહેવાય છે.

અન્વયઃ-કણ્ટકાર્યાઃ ચ ગુહ્ય્યાઃ શતં શતં સંદેરચ, ઉલ્લસલે સંકુચ્ય વિદ્વાન્ અમ્મસઃ ચતુર્દાણે પચેત્, પાદ-
અવશેષેણ તેન ઘૃતપ્રસ્યં વિપાચયેત્, (તત્ર ચ પાક-
કાલ એવ) ત્રિકટુ-ત્રિકલારાક્ષા-વિદહ્ન્યાનિ અથ ચિત્રકં
કાશમર્પાણાં ચ મૂલાનિ પૂતીકસ્ય ચ ત્વકુ એવ કલિદ્ધઃ-
ઇતિ સર્વાણિ સૂક્ષ્મપિષ્ઠાનિ કારયેત્ (ક્ષિપેચ), પ્રાઙ્ઃ
'સિદ્ધામૃત' નામ્ના એતદ્ ધૃતમ્ અક્ષમાત્રાં પિષેત્, તૈઃ
પયસા હિ શાલિમિઃ (મોજનં ચ કુર્યાન્, એતદ્ ધૃતં)
પ્રમેહે ચ મધુમેહે મૂત્રકૃચ્છં મગન્દરમ્ આલસ્યં ચ
અન્ત્રવૃદ્ધિં ચ કુષ્ઠરોગે ચ ક્ષયં વિશેષતઃ નિહન્તિ એવ ॥

હોરીંગણી સો તોલા અને ગળો સો
તોલા એકઠાં કરી ખાંડણિયામાં ખાંડી તેના
(એક હબર ચોવીશ તોલાના એક દ્રોણ
પ્રમાણે) ચાર દ્રોણ પાણીમાં ક્વાથ કરવો.
ચોથા ભાગનું પાણી ખાંડી રહે ત્યારે તેમાં
ચોસઠ તોલા ધી પકાવવું અને તેમાં પકાવતી
વખતે જ સૂંક, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં,
આમળાં, રાસ્ના, વાવડિંગ, ચિત્રક, ઝીવણનાં
ફળ, કરંજની છાલ અને ઇંદ્રજવનું ખારીક
ચૂર્ણ કરી નાખવું. આ સિંહામૃત નામનું
ધી એક તોલાભાર પીવું અને તેના ઉપર
દ્વધ-ચોખા ખાવા. આ ધી પ્રમેહ, મધુમેહ,
મૂત્રકૃચ્છ, ભગંદર, આલસ્ય, અંત્રવૃદ્ધિ, કુષ-
રોગ અને ક્ષયનો અવશ્ય નાશ કરે છે. ૯૪-૯૮
ધાવંતર-ધૃત

વશમૂલં કર્ણ્યો દ્રોં દેવદાર હરીતકી ।
વર્ષાભૃચ્છણો દન્તી ચિત્રકં સપુતર્ત્તવમ્ ॥ ૧૧ ॥
સુધાનીપન્નદ્રયાઘ ધિલ્યં મહ્નતાત્કાનિ ચ ।
શદી પુષ્કરમૂલં ચ પિપ્પલીમૂલમેવ ચ ॥ ૧૦૦ ॥
પૃથગ્ દશપલાન્ ભાગાતેતાંસ્તોયાર્મણે પચેત્ ।
યવકોલકુલન્યાનાં પ્રસ્યં પ્રસ્યં વિપાચયેત્ ॥ ૧૦૧ ॥
તેન પાદાવશેષેણ ઘૃતપ્રસ્યં પચેદ્વિપક ।
નિચુલં ત્રિકલારાખાં રોહિંયં ગજપિપ્પલી ॥ ૧૦૨ ॥
શૂદ્ધવેપિવિદહ્ન્યાનિ ત્ર્યયં કમ્પિલ્લકં તથા ।
ગર્મણાનેન તત્તિસદ્ધં પાયયેત્ યથાચલમ્ ॥ ૧૦૩ ॥
પત્તવાન્વન્તરં નામ વિપ્પાતં સર્પિરત્તમમ્ ।
કુષ્ઠપ્રમેહગુલ્માશ્ચ શ્વયયું વાતશોખિતમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

+ સિદ્ધા ચ અમૃતા ચ અવયોઃ સમાદારઃ-વિદ્વા-
નમ્, તત્ત્વચાયપર્વં ધૃતં, સિદ્ધામૃતપ્રથમ-હોરીંગણી
અને ગળોના સ્વાધમાં પકાવેલું ધી, 'સિંહામૃત-ધૃત'
કહેવાય છે.

ગ્રીહારાણિ ચાર્શાસિ વિદ્રધિ પિઙ્કિકાશ્ચ યાઃ ।
અપસ્મારં તથોન્માદં સર્પિરેતન્નિચ્છતિ ॥ ૧૦૫ ॥
પૃથક્તોયેડર્મણે હ્યઞ્ચ પચેદ્ દ્રવ્યાચ્છતં શતમ્ ॥
શતત્રયઅધિકે તોયે દ્યુત્સર્ગઃ કમતો ભવેત્ ॥ ૧૦૬ ॥

અન્યઃ-દશમૂલ દ્વો કર્ણો દેવદાહ હરીતકી વર્ષામ્ :
વરુણ. દન્તો ચિત્રકં સપુનર્નવ સુષા-નીપ-કદમ્બાઃ ચ
ચિત્ત્વ મહાતકાનિ ચ શદી પુષ્કરમૂલ ચ પિપ્પલીમૂલમ્
એવ ચ, એતાન્ પૃથક્ દશ પલાન્ આગાન્ તોય-અર્મણે
પચેત્, યદ-કોલ-કુન્દલાના પ્રસ્થ પ્રસ્થ વિપાચયેત્,
મિષ્ક તેન પાદ-અવશેષેણ ઘૃતપ્રસ્થ પચેત્, (તત્ર ચ
વાકકાલે) નિચુલં ત્રિફળા માર્ગી રોહિંય ગ્જપિપ્પલી
શઘવૈર-વિઙ્ગાનિ ચવ્ય તથા કમ્પિલકમ્, અનૈન ગર્મેણ
સિદ્ધં તત્ત્વ યથાભલ પાચ્યેત્. એતદ્ ધાન્વન્તર વિશ્વા-
તમ્ ઉત્તમ સર્પિ. કુષ્ઠ-પ્રમેહ-ગુલ્માન્ ચ મધ્યયુ વાત-
શોણિત પ્લોહ-ઉદરાણિ ચ અર્શાસિ વિદ્રધિ ચ યાઃ
પિઙ્કિકાઃ અપસ્માર તથા ઉન્માદં નિચ્છતિ । અત્ર મર્મણે
તોયે દ્યુત્વાત શતં શત દિ પૃથક્ પચેત્, શતત્રય-અધિકે
તોયે કમતઃ દ્યુત્સર્ગઃ ભવેત્ ॥

દશમૂલ, બે જાતના કરંજ, દેવદાર, હરડે,
સાટોડી, વાયવરણો, નેપાળો, ચિત્રક, સાટોડી,
સમેરવો, શજકદંબ, કદંબ, બીલાં, લિલામાં,
કચ્છરી, પુષ્કરમૂળ, અને પીપરીમૂળ, એ દરેક-
નું આળીશ આળીશ તોલા ચૂર્ણ, ચોસઠ
તોલા જવ, ચોસઠ તોલા મરી અને ચોસઠ
તોલા કળથીનો એક હજાર ચોવીશ તોલા
પાણીમાં ક્વાથ કરવો. બળતાં બળતાં તે ક્વાથ
એકચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યાંદે તેમાં ચોસઠ
તોલા ઘી પકાવવું અને તે ઘીમાં પકાવતી
વખતે નેતર, ત્રિકુળા, ભારંગી, રોહિષ
નામનું ખડ, ગજપીપર, સૂંઠ, વાવડિંબ,
અવક અને કપિલો-એટલાં દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ
નાખવું. આ રીતે તૈયાર કરેલું ઘી શરીર
આદિના બળને અતુસરી પિવડાવવું. ‘ધાન્વ-
ન્તર’ નામે પ્રખ્યાત આ ઉત્તમ ઘી કૌંઠ,
પ્રમેહ, ગોળો, સોળો, વાતરકત, ખરલનો રોગ,
ચેટના રોગ, વિદ્રધિ, પ્રમેહસંબંધી બીજી
પણ શેઠીઓ, અપરમાર-વાર્ધ અને ઉન્માદને
મટાડે છે. અહીં એક દ્રોણ પાણીમાં સો

+ ધન્વન્તરિણા પ્રોકં ઘૃતમ્, ધાન્વન્તર ઘૃતમ્-
ધન્વન્તરિએ કહેલું ઘી, ધાન્વતરઘૃત કહેવાય છે.

સો પલ દ્રવ્ય અલગ અલગ પકવવાં, પછી
ત્રણસો તોલાથી અધિક દ્રવ્ય હોય તો કમથી
પચુ જળ એટલે આઠગણ પાણી લેવાય છે.

અર્જુનાચ-ઘૃત તથા અર્જુનાચ-તૈલઃ
અર્જુનપટોલનિમ્બઃ, સવચાદીપ્યકરસાસમજિષ્ઠઃ ।
મહાતકામુરુવૈનઃ, સમાદાનલચન્દનોશીરૈઃ ॥ ૧૦૭ ॥
ગોમુરુકસોમવલ્કૈઃ, નવૈઃ પટોલૈર્હરિદ્રયા ત્રિફલયા ।
અમન્તકાર્જુનાભ્યાં, દીપ્યકયુક્તેન ચ લોષ્ટ્રેણ ૧૦૮
મજ્જિણાઽતિવિપાશ્યાં, કલ્કકર્પાયઃ પચેત્તૈલમ્ ।
કફવાતોત્યે મેહે, પિત્તકૃતે સાધયેત્સર્પિઃ ॥ ૧૦૯ ॥

અન્યઃ-અર્જુન-પટોલ-નિમ્બઃ સવચા-દીપ્યક-રસા-
સમજિષ્ઠઃ મહાતક-અમુરુ-વૈનઃ સમાદ-અનલ-ચન્દન-
અશીરૈઃ ગોમુરુક-સોમવલ્કૈઃ નવૈઃ પટોલૈઃ હરિદયા
ત્રિફલયા અમન્તક-અર્જુનાભ્યાં દીપ્યક-યુક્તેન ચ લોષ્ટ્રેણ
એવ મજ્જિણા-અતિવિપાશ્યાં કલ્ક-કર્પાયઃ પિત્તકૃત મેહે
સર્પિઃ સાધયેત્, કફવાતોત્યે મેહે તૈલં પચેત્ ॥

આસોંદરો, કડવાં પરવળ, લીંબડો, વજ,
અજમો, રાસ્ના, મજીઠ, લિલામાં, અશુરુ-
મોથ, કઠ, ચિત્રક, મુખડ, વાળો, ગોખરુ
અને કાયકળનો ક્વાથ કરી તેમાં નવાં કડવાં
પરવળ, હળદર, હરડે, બહેડાં, આમળાં,
ખાખણલેદ, આસોંદરો, અજમો, લોખર,
મજીઠ અને અતિવિપના કદકો નાખી પિત્ત-
જન્ય મેહ માટે ઘી પકવવું અને કદ્ધ તથા
વાયુજન્ય મેહ માટે તૈલ પકાવવું. ૧૦૭-૧૦૯
સારલેહઃ

સારવર્ગકર્પાયં ચતુર્થાંશાતશિયમવતાયં પરિસાચ્ય પુન-
રપતીય સાધયેત્ । સિધ્ધતિ ચામલકલોઽગ્રિષ્ઠિદુદન્તીકળ્પા-
યસતાઘ્નપ્રાંન્યાવપેત્ । તદેતદગમ લેહીમૂલમવતાર્યાનુયુગ્મં
નિવૃષ્યાત્ । તત્તો યથાયોગ્યમપયુક્તોત । એપ લેહઃ સર્વમેહા-
નર્હન્તિ ॥

સાર-વર્ગનાં ઔષધોનો ક્વાથ કરી ચોથા
ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યાંદે ઉતારી, વચ્ચથી

- અર્જુનઃ આયઃ ચેપા તાનિ-અર્જુનાવાનિ, તૈઃ
પત્રવ ઘૃત ચ તૈલમ્-અર્જુનાઘૃત-તૈલમ્-આસોંદરો વગેરે
ઔષધોથી પકવેલું ઘી કે તૈલ અર્જુનાઘૃત તથા
અર્જુનાઘૃતલ કહેવાય છે.

x સારવર્ગ-ઔષધઃ સાધિતઃ લેહઃ-સારલેહઃ-સાર-
વર્ગના ઔષધોથી તૈયાર કરેલું ચાટણું ‘સારલેહ’
કહેવાય છે.

ગળી લઈ તેને પાછો ચૂલે ચડાવવો. ઊઠ-
ળવા લાગે ત્યારે તેમાં આમળાં, લોધર,
ઘઉંલા, નેપાળો, ગજવેલ અને મારેલું તાંબુ,
એટલાં દ્રવ્યોનાં ચૂણો નાખવાં. એ સઘળું
બળી નહિ જતાં શીરા જેવું ચર્ષ બધ, ત્યારે
તેને ઉતારી સારા વાસણમાં મોડું બંધ કરી રાખી
મૂકવું; પછી એ લેહનો ચોખ્ખો રીતે ઉપયોગ
કરવો, જેથી તે સર્વ પ્રકારના પ્રમેહો મટાડે છે.

ગોધુરકાઘવલેહ

ગોકળ્પકં સદલમૂલફલં શૃદ્ધિત્વા, સંકુટિતં
પલશાતં કથિતં તુ તોયે । પાદસ્થિતેન સલિ-
લેન પલાનિ દરવા, પશ્ચાશાતં તુ વિપચેદથ
શર્કરાયાઃ ॥ ૧૧૦ ॥

તસ્મિન્ ઘનત્વમુપગચ્છતિ ચૂર્ણિતાનિ,
દ્વાત્પલદ્વપમિતાનિ સુભાજનાનિ । શુષ્કીકળા-
મરિચનામદલત્વગોલા, -જાતીયકોપકકુમ્ભત્રપુત્રી-
ફલાનિ ॥ ૧૧૧ ॥

માંસીપલાટકમિહ પ્રણિધાય નિત્યં, લેહં તુ
શુદ્ધમમૃતં પલસમિતં તુ । હન્ત્યાશુ મૂત્રપરિદાહ-
વિવન્ધશુક, -કૃષ્ણરમરીઠધિરમેહમધુપ્રમેહાન્ ॥

અન્યઃ-સદલ-મૂલ-ફલં પલશાતં ગોકળ્પકં શૃદ્ધિત્વા
સંકુટિતં તોયે તુ કથિતં (કૃત્વા) પાદસ્થિતેન સલિલેન
શર્કરાયાઃ પલાશાતં તુ પલાનિ દરવા અથ વિપચેદ,
તસ્મિન્ ઘનત્વમુપગચ્છતિ શુષ્કી-કળા-મરિચ-નામદલ-
ત્વમ્-પ્લા-જાતીય-કોપ-કુમ્ભ-ત્રપુત્રી-ફલાનિ-ચૂર્ણિતાનિ,
સુભાજનાનિ, પલદ્વપમિતાનિ દવાત્, इह मांसी-પલ-
અટકં પ્રણિધાય નિત્યં શુદ્ધમ્ અમૃતં પલસમિતં તુ લેહમ્,
(इदम् औषधं) મૂત્ર-પરિદાહ-વિવન્ધ-શુક-કૃષ્ણ-
અમરી-ઠધિરમેહ-મધુપ્રમેહાન્ આશુ હન્તિ ॥

પાંદડાં, મૂળ તથા ફલ સહિત ચારસો
તોલા ગોખર લઈ તેને સારી રીતે કૂટી
પાણીમાં ક્વાથ કરી ચોથા ભાગનું પાણી
બાકી રહે ત્યારે તેમાં બસો તોલા સાકર
નાખી પકાવવું. એ પાણી ઘાટું થવા લાગે
ત્યારે તેમાં સૂંઠ, પીપર, મરી, સુકાયેલાં
નાગરવેલનાં પાન, તજ, એલચી, બાયફળ,
ઠંકોલ, આસોંદરાનાં ફળ અને કાકડીનાં
ફળ, એ દરેકનું સારા વાસણમાં તૈયાર કરી
રાખેલું ચૂણું આઠ-આઠ તોલા અને વંશ-
લોચનનું ચૂણું બીજીશ તોલા નાખી ઉતારી

લેવું; એટલે 'ગોધુરકાઘવલેહ' તૈયાર થાય
છે. શુદ્ધ અમૃત જેવો આ અવલેહ નિત્ય-
ચાર તોલા ચાટવો, એટલે તે મૂત્રની બળ-
તરા, મલબંધ, વીર્યના દોષ, મૂત્રકૃષ્ણ, પથરી,
શ્કતમેહ અને મધુપ્રમેહનો તરત નાશ કરે છે.

અસનાદિ-યોગ-

असनं च प्रियालं च शालं खदिरकं तथा ।
शालवर्गं तथा ग्राह्यं भवेच्चतद्विचक्षणैः ॥ ११३ ॥
मधुमेहत्वमापन्नं मिपग्भिः परिवर्जितम् ।
योगेननेन मतिमान् प्रमेहिणमुपाचरेत् ॥ ११४ ॥

અન્યઃ-અસનં ચ પ્રિયાલં ચ શાલં તથા યદિરક
તથા શાલવર્ગં ચ એતત્ વિચક્ષણૈઃ ગ્રાહ્યં ભવેત્, મતિમાન્
(વૈયાઃ) મધુમેહત્વમ્ આપન્નં મિપગ્ભિઃ પરિવર્જિત પ્રમે-
હિણમ્ અનેન યોગેન ઉપાચરેત્ ॥

બીબલો, ચારાળી, સાગ, ખેર અને સાલ-
વર્ગનાં ઔષધો, એ બધું ચતુર દોઢાંએ ગ્રહણ
કરવું. બુદ્ધિમાન વૈદ્યે જે પ્રમેહ મધુમેહપણને
પામેા હોય તથા જેની ચિકિત્સા બીજા
વૈદ્યોએ અસાધ્ય સમજી છોડી દીધી હોય,
તેવા પ્રમેહના રોગીનો પશુ આ યોગથી
ઉપચાર કરવો. ૧૧૩, ૧૧૪

અથ શિલાજવાદિપ્રયોગનાહ-

शिलाजित, सोनामुषी तथा इषा-
मुषीना प्रयोग

मासि शुके शुचौ वापि शैलाः सूर्याशुतापिताः ।
जनुप्रकाशं स्वरसं शिलाभ्यः प्रक्षवन्ति हि ॥ ११५ ॥
शिलाजत्विति विख्यातं महाव्याघ्रिनिवारणम् ॥
व्यादीनां तु लोहानां पण्णामन्यतमं च यत् ॥ ११६ ॥
ज्ञेयं स्वगन्धतश्चापि पट्योनिप्रथितं क्षितौ ।
लोहाद् भवति तद् यस्मान्छिलाग्रनु जनुप्रमम् ॥
तस्य लोहस्य तद्वीर्यरसं वाऽपि विभति तत् ।
श्रुत्सीसायसादीनि प्रधानान्युत्तरोत्तरम् ॥ ११८ ॥
यथा तथा प्रयोगेऽपि श्रेष्ठे श्रेष्ठगुणाः स्मृताः ।
तत् सर्वं तिककटुकप्रायापानुरसं सरम् ॥ ११९ ॥

+ ગોધુરકમ્ આર્ચં યેષુ તાનિ ગોધુરકયાનિ, તેષામ્
અવલેહઃ-જેમાં ગોખર પહેલા મુખ્ય તરીકે હોય છે,
એવાં ઓસડિયાંનું ચાટણ, 'ગોધુરકાઘવલેહ' કહેવાય છે.

÷ અઠનમ્ આદિ ચેવાં તાનિ તેવાં યોગઃ અસનાદિ-
યોગઃ-જેમાં બીબલો પ્રદેલો હોય છે એવાં ઔષધોનો
યોગ કે પ્રયોગ તે 'અસનાદિયોગ' કહેવાય છે.

કટુપાન્નયુગ્મયોર્થ ચ શોષણં હેદનં તથા ।
 તત્ર યલ્લુપ્તકૃણામંસ્તિગંધનિઃશર્કરં ચયત્ ॥૧૨૦॥
 ગોમૂરગન્ધિ નીલં વા તત્રપ્રધાનં પ્રવક્ષતે ।
 તદ્ભાવિતં સારગણેહતદોષં યથોદિતમ્ ॥૧૨૧॥
 પિત્રેન્ધારોદકેનૈવ શ્લેષ્મપિષ્ટં યથાવલમ્ ।
 જાહ્નલેન રસેનાદ્યાતસ્મિન્ જીર્ણે તુ મોજનમ્ ॥૧૨૨॥
 ઉપયુજ્ય તુલામેકામમૃતસ્વાસ્થ્ય જન્મતઃ ।
 વિજિત્ય મધુમેહાદ્યમાતઃકું રોગકારકમ્ ॥૧૨૩॥
 વપુર્વર્ણશ્લોષેતઃ શતં જીવત્યનામયઃ ।
 શતં શતં તુલાયાં તુ સહસ્રં દશતીલિકમ્ ॥૧૨૪॥
 મહાતરુવિધાનેન પરિહારવિધિઃ સ્મૃતઃ ।
 મેહં કુષ્ઠપસ્મારમુન્માદં ત્ક્ષોપદં પરમ્ ॥૧૨૫॥
 શોષં શોફાર્શતી ગુલ્મં પાણ્ડુનાં વિપમજ્વરમ્ ।
 દ્યપોહત્પચિત્ત્વ કાલાચ્છિલાજતુ નિપેવિતમ્ ॥૧૨૬॥
 ન સોઽસ્તિ રોગો યં વાઽપિ ન નિહન્યાચ્છિલાજતુ ॥
 શર્કરાં ચિરસંભૂતાં મિનતિ ચ તથાઽમરીમ્ ।
 માયનાલોદને ચાસ્ય કર્તવ્યે મેયજૈર્હૈતૈઃ ॥૧૨૭॥
 પર્થં ચ માક્ષિકં ધાતું તાપીજમમૃતોપમમ્ ।
 મધુરં કાશ્વનાભાસમલં વા રજતપ્રમમ્ ॥૧૨૮॥
 દ્યપોહતિ જરાકુષ્ઠમેહપાણ્ડવામયક્ષયાન્ ।
 તત્સેવકઃ કુલ્પ્યાંશ્ચ કપોતાંશ્ચ વિવર્જयेત્ ॥૧૨૯॥
 અન્વયઃ-શુકે અપિ યા શુચી માસિ સૂર્ય-અશુ-
 તાપિતાઃ શેલાઃ જતુપ્રકારાં સ્વાસં શિલાભ્યઃ હિ
 પ્રક્ષન્તિ । તત્ર 'શિલાજતુ' इति વિશ્યાતં મહાભ્યાષિ-
 નિવારણમ્ (અસ્તિ) । અપિ ચ પ્રપુષ્પાદીનાં પળ્લાં તુ
 લોહાનાં યત્ ચ અન્યતમ (તત્) મ્વગ્નપ્થતઃ ક્ષેપમ્,
 (કાર્યેયં શિલાજતુ) ક્ષિતૌ વડ્-ચોનિ-પ્રથિતમ્ (મવતિ) ।
 તત્ શિલાજતુ યસ્માત્ લોહાત્ ભવતિ (તસ્માત્)
 જતુપ્રમ (અવતિ), અપિ વા તત્ તસ્ય લોહસ્ય તદ્વિધે
 રસં વિનતિ, (તત્ર) પ્રપુ-સીશ-આયમ-આદીનિ ઉત્તરો-
 ત્તર પ્રધાનાનિ (મવન્તિ), યથા તથા યથે પ્રયોગે અપિ
 શ્રેષ્ઠગુણાઃ સ્મૃતાઃ । તત્ સર્વં તિક્ત-કટુકં કયાય-
 અનુરસ સર કટુપાકિં ચ ઉગ્ળવીર્યં ચ શોષણં તથા
 હેદનમ્ (મવતિ), તત્ર યત્ લુપ્ત કૃણામ સ્તિગં-
 નિઃશર્કરં, યત્ ચ ગોમૂરગન્ધિ વા નીલ તત્
 પ્રધાનં પરિવક્ષતે । સારગણૈઃ ભાવિતં હૃતદોષં યથોદિત
 શ્લેષ્મપિષ્ટં તત્ યથાવલં સાર-ઉદકેનૈવ રિવેત્,
 તસ્મિન્ તુ જીર્ણે જાહ્નલેન રસેન મોજનમ્ અચાન્,
 જન્મતઃ અમૃતસ્ય અસ્ય ઈર્કાં તુલામ્ ઉપયુજ્ય (જનઃ)
 રોગકારકં મધુમેહ-આદ્યમ્ આતઃકું વિજિત્ય વપુર્વર્ણ-
 વલ-ઉપેતઃ અનામયઃ (સન્) જાન જીવતિ । તુલાયાં
 તુ શત શતમ્ (અધિકં જીવતિ), દશતીલિકં

સહસ્રં (જીવતિ), મહાતરુવિધાનેન પરિહારવિધિઃ સ્મૃતઃ ।
 નિપેવિતં શિલાજતુ મેહં કુષ્ઠમ્ અપસ્મારમ્ ઉન્માદ
 ત્ક્ષોપદં પરં શોષં શોફ-અર્શતી ગુલ્મં પાણ્ડુનાં વિપમ-
 જ્વરમ્ અચિત્ત્વ કાલાત્ વ્યપોહતિ । અપિ વા મઃ
 રોગઃ ન અસ્તિ ચ શિલાજતુ ન નિહન્યાત્ । ચિરસંભૂતાં
 શર્કરાં તથા અમરીં ચ મિનતિ । ર્હૈતૈઃ મેયજૈઃ ચ
 અસ્ય ભાવના-અલોદને કર્તવ્યે, एवं ચ અમૃતોપમ ધાતુ
 માક્ષિકં તાપીજ મધુર કાશ્વનાભાસમ્ અલ્પ વા રજત-
 પ્રમં જરા-કુષ્ઠ-મેહ-પાણ્ડુ-આમય-ક્ષયાન્ વ્યપોહતિ ।
 તત્સેવકઃ કુલ્પ્યાન્ ચ કપોતાન્ ચ વિવર્જयेત્ ॥

જેઠ અથવા આપાઠ મહિનામાં સૂર્યનાં
 કિરણોથી તપી ગયેલા પર્વતો, પોતાની શિલા-
 માંથી લાખ જેવા જે રસને ઓવે છે, તે રસ
 'શિલાજતુ'-'શિલાજિત' કહેવાય છે અને તે
 મોટા રોગો મટાડે છે, વળી એ શિલાજિત કઢાઈ
 વગેરે છ ધાતુઓમાંની જે કાઈ ધાતુનું હોય
 તે તેની પોતાની અંધ ઉપરથી બાણુનું એ
 રીતે શિલાજિત એકંદર છ ધાતુઓમાંથી
 ઉત્પન્ન થઈ પૃથ્વી પર પ્રખ્યાત થયું છે. જે
 શિલાજિત લોહામાંથી થાય છે, તેની કાતિ
 લાખના જેવી હોય છે અને તે લોહાના
 જેવું જ સામર્થ્ય તથા રસ ધારણ કરે છે.
 એ શિલાજિતમાં કઢાઈ, નીસું તથા લોહું
 એક એકથી વધારે વધારે મુખ્યરૂપે હોય
 છે; હરકોઈ શ્રેષ્ઠ પ્રયોગમાં પણ એ શિલા-
 જિતના શુદ્ધો શ્રેષ્ઠ તરીકે જ કહ્યા છે; એ
 સ્વધના પ્રકારનું શિલાજિત તીષ્ણું, કડ્ડું,
 તૂશ રક્ષના સંબંધવાળું, મળોને ઉતારનાર,
 પાકમાં તીષ્ણું, ઉષ્ણવીર્યવાળું, ભીનાશ સુકા-
 વનાર અને મળોને છેદનાર છે. જે શિલા-
 જિત હલકું, કાળી અથવા નીલી કાતિવાળું,
 ત્રિગંધ, કાંકરી વગરનું અને ગોમૂરના જેવા
 અંધવાળું હોય તે ઉત્તમ કહેવાય છે. બીજા
 તથા ખેર આદિ સારગણનાં ઔષધોથી જેને
 ભાવના આપી હોય તથા (આ અંધના
 પ્રથમ અંકમાં કહ્યા પ્રમાણે) જે શુદ્ધ કરાયું
 હોય તે શિલાજિતને ખારીક વાટી શરીર
 આદિના બળને અનુસરી સારગણનાં કવાધ-
 ની સાથે પીયું અને એ પછી ગયા પછી

જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસના રસાની સાથે લોજન કરવું. જન્મથી અમૃત જેવું આ શિલાન્જિત ચારસો તોલા ખાઈને માલુસ મહાપીડાકારી મધુમેહ નામનો રોગ મટાડી શરીરના વર્ષ તથા બળથી સુક્ત અને નીરોગી થઈ સો વર્ષ સુધી જીવે છે. (ચારસો તોલાની એક 'તુલા' કહેવાય છે એવી) શિલાન્જિતની એક એક તુલા ખાવાથી આયુષમાં સો સો વર્ષની વૃદ્ધિ થાય છે અને દશ તુલા ખાવાથી હજાર વર્ષનું આયુષ થાય છે. શિલામાં ખાવામાં જેટલી પરેજી હોય છે તેટલી જ શિલાન્જિત ખાવામાં પરેજી રાખવી. બસાબર-સેવેલું શિલાન્જિત પ્રમેહ, કૌઠ, અપરમાર, ઉન્માદ, શ્લીષ્ઠ, ક્ષય, સોજો, અરશ, ગોળો, પાંડુરોગ અને વિષમજ્વરને તરત જ મટાડે છે, અથવા એવો કોઈ પણ રોગ નથી, જેનો શિલાન્જિત નાશ ન કરે. શિલાન્જિત, લાંબા કાળથી થયેલી કાંકરી તથા પથરીને પણ તોડી નાખે છે. હિતકારી ઔષધોથી એ શિલાન્જિતને ભાવના આપવી તથા તેવાં જ ઔષધોમાં તેને મેળવવું જોઈએ. એ રીતે જ અમૃત સમાન સોનામુખી તથા રૂપામુખી અનુક્રમે મધુર તથા સોના જેટલી ચળકતી, તેમ જ ખાટી તથા રૂપા જેવી કાંતિવાળી હોય, તે (સાર ગણનાં ઔષધોની ભાવના આપી સાર-ગણના ક્વાથની સાથે પિવાય તો) ઘડંપણ, કૌઠ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. (પણ એને પ્રથમખંડમાં કહ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ કરવી જોઈએ.) સોનામુખીનું અથવા રૂપામુખીનું સેવન કરનારે કળથી અને હોલાના માંસનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૧૫-૧૨૬

પ્રમેહથી થયેલી ફેણીઓની ચિકિત્સા પ્રમેહપિલિકાનાં પ્રાકાર્યે રક્તાવસેચનમ્ । પાટનં ચ વિપક્વાનાં તાસાં વૈદ્યે પ્રશસ્યતે ॥૧૩૦॥ કાથો વાનસ્પતૈર્વસ્તમૂત્રં તીક્ષ્ણં ચ શોધનમ્ । પ્લાદિકેન કર્કેન તૈલં ચ વ્રણોપેષણમ્ ॥૧૩૧॥ ચારવગ્ધાદિના કાથં કુર્ણદુર્ગ્ધનં નાનિ ચ । શાલસારાદિના સેકાન્ મોઝ્યાદીક્ષણકાદિના ॥

અન્વયઃ-પ્રમેહપિલિકાનાં પ્રાક રક્ત-અવસેચનં કાર્યમ્, વિપક્વાનાં ચ તાસાં વાટનં વૈદ્યે પ્રશસ્યતે । વાનસ્પતૈઃ કાથઃ, વસ્તમૂત્રં, તીક્ષ્ણં ચ શોધનં, એકાદિકેન કર્કેન ચ (પર્ક) તૈલં વ્રણોપેષણમ્, ચારવગ્ધ-આદિના કાથં, ચ કુર્ણદુર્ગ્ધનિ, શાલસાર-આદિના સેકાન્ ચ વ્રણકાદિના મોઝ્ય-આદીન્ કુર્ણાન્ ॥

પ્રમેહસંખંધી ફેણી થઈ હોય તો પ્રથમ લોહી કઢાવવું અને પાકી ગઈ હોય તો તેને શસ્ત્રથી ચિરાવવી, એને વૈદ્યોએ ઉત્તમ ગણેલ છે; વનસ્પતિનો ક્વાથ, બકરાનું મૂત્ર અને તીક્ષ્ણ પદાર્થોથી ફેણીની જગ્યાને શુદ્ધ કરવી. શુદ્ધ કર્યા પછી એલથી આદિ પદાર્થોના કલ્કથી પકાવેલું તેલ લગાડવું. એ તેલ મલુને રુઝાવે છે. ફેણીવાળાને ગરમાળા આદિનો ક્વાથ પાવો, તેના અંગ પર યોગ્ય પદાર્થો ચોળવા અને શાલસાર-આદિના ક્વાથથી સિંચન કરવું. ફેણીવાળાને ચણા આદિ પદાર્થોનાં લોજન આપવાં. ૧૩૦-૧૩૨

પ્રમેહવાળાને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયાની પરીક્ષા પ્રમેહિણો યદા મૂત્રમતાચિલમવિચિઙ્ગલમ્ । વિશદં તિક્તકટુકં તદારોગ્યં પ્રચક્ષતે ॥૧૩૩॥

અન્વયઃ-યદા પ્રમેહિણઃ મૂત્રમ્ અનાવિલમ્ અવિચિઙ્ગલં વિશદં તિક્તકટુકં (સ્યાન્) તદા મારોગ્યં પ્રચક્ષતે ॥

જ્યારે પ્રમેહવાળાનું મૂત્ર સ્વચ્છ, ચીકાથ વગરનું, હોળાળાશ વગરનું-સ્વચ્છ, કડવું અને તીક્ષ્ણ થાય, ત્યારે તેને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, એમ વૈદ્યો કહે છે. ૧૩૩

પ્રમેહનો અધિકાર સમાસ

અથ સ્થૌલ્યાધિકારઃ ।

૩૯ : મેદની વૃદ્ધિનો અધિકાર*

મેદની વૃદ્ધિનાં નિદાનો

અગ્ન્યાયામદિવાસ્વપ્નશ્લેષ્મલાહારસેવિનઃ । મધુરોઽન્નરસઃ પ્રાયઃ સ્નેહાન્મેદો વિવર્ધયેત્ ॥૧॥

અન્વયઃ-અગ્ન્યાયામ-દિવાસ્વપ્ન-શ્લેષ્મ-આહાર-સેવિનઃ (જનસ્ય) સ્નેહાત્ પ્રાયઃ મધુરઃ અન્નરસઃ મેદઃ વિવર્ધતે ॥

કસરત વગેરે પરિશ્રમ નહિ કરનાર,

* મેદતિ-સ્નિગ્ધતિ ઉદરમનેન અગ્ન્યાયામ-આદિ-

દિવસે સુવાની ટેવવાળા અને કફ કરનારા આહારોનું વધુ સેવન કરનાર માણસને ઘી વગેરે સ્નેહોના સેવનથી લગભગ મધુર અને કાચો થતો. અત્રસ મેદની વૃદ્ધિ કરે છે. ૧
ટીકા-તત્ર મેદસો વિગ્રહ્યે નિદાનમાદ-અન્યાયા-મેતિ । અત્રસઃ કામરસઃ । (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

મેદની વૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ

મેદસાઽઽવૃત્તમાર્ગત્વાત્ પુણ્યમન્યયે ન ધાતવઃ ।
મેદસ્તુ ચીયતે તસ્માદશકઃ સર્વકર્મસુ ॥૨॥

અન્યઃ-મેદસા આવૃત્ત-માર્ગત્વાન્ અન્યે ધાતવઃ ન પુણ્યન્તિ, મેદઃ ક્વ ચીયતે, તસ્માત્ (જનઃ) સર્વ-કર્મસુ અશકઃ (ભવતિ) ॥

મેદથી માર્ગો રોકાઈ જવાને લીધે ખીણ ધાતુઓ પુટ થતી નથી, પણ મેદ વધે બળ છે, જેથી માણસ સઘળાં કામોમાં અશક્ત થાય છે. ૨

મેદની વૃદ્ધિનું લક્ષણ અને મેદવૃદ્ધિથી થતા ખીણ રોગો

શુદ્રશ્વાસતુપામોહસ્વપ્નકયનસાદનૈઃ ।
યુક્તઃ ક્ષુત્સ્વેદદૌર્ગંધૈરત્પ્રાણોઽસ્પૃમૈયુનઃ ॥૩॥

સેવિનઃ સ્નેહાત્ इति મેદઃ, નિમિદ્વા સ્નેહૈ-પન્-કસરત વગેરે નહિ કરનાર અને કફ કરનારા આહારો સેવનાર માણસના પેટમાં ચીકણ વધવાથી તે માણસનું પેટ અંદરના ભાગમાં લગભગ મધુર અનના રસવાળી જે ધાતુથી ખૂબ સ્નેહયુક્ત થઈને વધે બળ છે, એ ધાતુ જ મેદ કહેવાય છે. ઉપરના પ્રમેહાધિકારના ડાઘા સ્ત્રોત્રમાં 'વિના પ્રમેહમયેતા જાયન્તે હુષ્મેદઃ'-જે માણસની મેદ-ધાતુ બગડી હોય તેને પ્રમેહ વિના પણ આ ફાળી-આ થાય છે, એમ કહી ત્યાં 'મેદ' શબ્દનું કથન કરેલ હોવાથી અને મેદ બગડવાથી સ્થૂલતા થાય છે, માટે જ પ્રમેહના અધિકાર પછી આ મેદનો અધિકાર ચાલુ કર્યો છે. આ અધિકારનું ખીણું નામ સ્ત્રોત્રાધિકાર પણ છે, તેથી-સ્થૂલયતિ-વર્ધતે ઉદરા-દિગ્દયા યઃ સ સ્થૂત, સ્થૂલ વૃદ્ધિ-અન્, સ્થૂલસ્ય માવઃ સ્પૃત્યમ્, માવેષ્યન્, તત્સંવન્થી અધિકારઃ સ્ત્રોત્રાધિકારઃ-પેટ વગેરે અંગોની વૃદ્ધિ થવાથી, જે માણસ બગડે થતો બળ છે, તેની એ બગડાઈને ઘાતે આ અધિકાર, સ્ત્રોત્રાધિકાર પણ કહેવાય છે.

મેદસ્તુ સર્વભૂતાનામુદરે હિ વ્યવસ્થિતમ્ ।
અત્ એવોદરે વૃદ્ધિઃ પ્રાપ્યો મેદસ્વિનૌ ભવેત્ ॥૪॥
મેદસાઽઽવૃત્તમાર્ગત્વાદ્ વાયુઃ કોષ્ટે વિશેષતઃ ।
ચરન્ સંધુક્ષયત્યગ્નિમાહારં શોષયત્યપિ ॥૫॥
તસાત્ સ ર્શીત્રં જસ્યત્ગહારં ચા મિકાક્ષતિ ।
વિકારાંશ્ચાશ્રુતે ઘોરાન્ કાંધિત્ કાલઘ્યતિક્રમાત્ ॥૬॥
પતાવુપદ્રવકરો વિશેષાદગ્નિમાક્તો ।

પતો હિ વહતઃ સ્થૂલં વનં દાવાનિલો યયા ॥૭॥
મેદસ્વતીવ સંવૃદ્ધે સહસૈગાઽનિલાદયઃ ।

વિકારાન્ દાશ્યાન્ કૃત્વા નાશયન્પાશુ જીવિતમ્ ।
મેદોમાંસાતિવૃદ્ધરાદ્ વૃદ્ધસ્તિગુદરસ્તનઃ ।

+અયથોપચયાન્મેદાગ્નરોઽતિસ્થૂલ ઉચ્યતે ॥૯॥

સ્થૂલે સ્થૂર્લુસ્તરાઃ કુપ્પા વિસર્પાઃ સમગન્દરાઃ ।
જ્યપતીસારમેહાર્શઃક્ષીવદાપન્નિકામલાઃ ॥

મેદસઃ સ્વેદદૌર્ગંધ્યાઽજાયન્તે જન્તવોઽળયઃ ॥૧૦॥

અન્યઃ-મેદસિ અતીવ સંવૃદ્ધે (જનઃ) હુરશ્વાસ-તુપા-મોહ-સ્વપ્ન-કયન-સાદનૈઃ યુક્તઃ, ક્ષુત્-સ્વેદ-દૌર્ગંધ્યૈઃ (યુક્તઃ) અત્પ્રાણઃ અત્પ્રમૈયુનઃ (ભવતિ) ।

મેદઃ ક્વ સર્વભૂતાનામ્ ઉદરે હિ વ્યવસ્થિત (સ્થાત્), અતઃ એવ મેદસ્વિનઃ પ્રાયઃ ઉદરે વૃદ્ધિઃ ભવેત્ । મેદસા આવૃત્ત-માર્ગત્વાદ્ વાયુઃ કોષ્ટે વિશેષતઃ ચરન્ અગ્નિ સંધુક્ષયતિ, આહાર શોષયતિ અપિ, તસ્માત્ સઃ પીપ્રન્ આહાર જરયતિ ચ અમિકાક્ષતિ, કાલઘ્યતિક્રમાત્ કાંધિત્ ઘોરાન્ વિકારાન્ ચ અશ્રુતે । પતો અમિમાક્તૌ વિશેષાન્ ઉપદ્રવકરો, પતો હિ વન-દાવાનિલો યયા સ્થૂત વહતઃ । ર્શયેવં મેદસિ અતીવ સંવૃદ્ધે સહસા એવ અનિલ-આદયઃ દાશ્યાન્ વિકારાન્ કૃત્વા આશુ જીવિતં નાશયન્તિ । મેદો-માંસ-અતિ-વૃદ્ધતાત્ વૃદ્ધ-સ્તિગ્-ઉદર-સ્તનઃ નરઃ અયથા-ઉપચયાત્ મેદાત્ અતિસ્થૂલઃ ઉચ્યતે । સ્થૂલે કુસ્તરાઃ કુપ્પાઃ વિસર્પાઃ સમગન્દરાઃ જ્વર-અતીસાર-મેહ-અર્શઃ-ક્ષીવદ-અપન્નિકામલાઃ સ્તુઃ મેદસઃ સ્વેદદૌર્ગંધ્યાત્ બળવઃ જન્તવઃ જાયન્તે ॥

જેને મેદની વૃદ્ધિ થઈ હોય તે માણસ શુદ્ર શ્વાસ, તરશ, મોહ, નિદ્રા, ખીણ, ગ્તાનિ, કુપ્પા, પરસેવો તેથા હુગંધપણાથી યુક્ત, અલ્પશક્તિવાળો તેથા અલ્પમૈથુનવાળો થાય છે. મેદ સર્વ પ્રાણીઓના પેટમાં રહેલ છે, તેથી મેદની વૃદ્ધિવાળા માણસનું ઘણું કરી પેટ વધી બળ છે. વાયુનો માર્ગ મેદથી રોકાઈ જવાને લીધે તે વાયુ, વિશેષ કરી

કેઠામાં જ ફરતો રહેવાથી અગ્નિને પ્રદીપ કરે છે અને આપેલા આહારને સુકાવી પણ નાખે છે, જેથી મેદની વૃદ્ધિવાળો માણસને આહાર તરત પચી જાય છે અને ઘીજા આહારની ઇચ્છા પણ થાય છે. એ માણસને લોબનકાળ વીતવાથી ભયંકર વિકારો પણ ઉત્પન્ન થાય છે. અગ્નિ અને વાયુ વિશેષે કરી ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન કરે છે અને જેમ દાવાનલ તથા વાયુ વનને બાળી નાખે છે, તેમ તેઓ જાડા માણસને બાળી નાખે છે. મેદ અત્યંત વધી જતાં વાયુ આદિ દોષો એકાએક દારુણ વિકારો ઉત્પન્ન કરી તરત માણસના જીવનનો નાશ કરી નાખે છે. મેદ અને માંસની અત્યંત વૃદ્ધિ થવાને લીધે માણસના કૂદા, પેટ અને રતન વધ્યા કરે છે; વળી અચોક્ષ્ય પ્રકારે વધતા મેદથી તે માણસ બહુ જાડો કહેવાય છે. એ જાડા માણસને મટવા મુશ્કેલ ક્રોધ, વિસર્પ, ભયંકર, તાવ, અતીસાર, પ્રમેહ, અરશ, પ્રલોપ્ત, અપચી અને કમળો, એ રોગો પણ થાય છે; તેમ જ મેદને લીધે, પરસેવો દુર્ગંધીવાળો થતાં ઊંઘાં ઊંઘાં જીવંતો પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩-૧૦

દીકા-ક્રબનમ્-ઉચ્ચરાસ-અવરોષઃ, 'કળ્પધુર્ધુર' इत्यन्ये, સંપ્રક્રયતિ-પ્રવીપયતિ । સઃ-મેદસ્તી । આહાર ધીપ્ર જર્યતિ, પુનઃ મોક્ષત્વા કાદુજ્જતિ । સઃ લીમામ્નિઃ, કાલઘ્વતિક્રમાત્-મોક્ષતકાલ-અતિક્રમાત્ । કાંચિદ્ વિકારાન્-વાતપિત્તવિકારાન્ ચોરાન્ અન્નુત્તે-પ્રાપ્નોતિ । એ વાતપિત્તે મેદસા અવરોષે વિશેષાદ્ ઉપદ્રવકરે, इत्याह-एतो वित्तमाकतो मेदसा रुद्धमार्गत्वात् कोष्ठमध्ये च प्रयुद्धौ सन्तौ विशेषाद् उपद्रवकरो । (અવસઃ) રુદ્ધઃ-નાશયેતામ્ । મેદસોડિતિવૃદ્ધિર્વિનાશદૈવુષેત્વાહ-મેદસીતિ । વિકારાન્-પ્રમેહ-પિત્તિકા-ઝર-મમન્દર-વિદધિ વાતરોગાણામન્યતમાન્ ॥ (આ દીકાનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

મેદની વૃદ્ધિની ચિહ્નિત્વા

પુરાણાઃ શાલયો મુદ્ગઃ કુલત્યોદાલકોદ્રવાઃ । લેપના વસ્તયશ્ચેન સેન્યામેદસ્તિના સદા ॥૧૧॥ ધૂમપાનં તથા ક્રોધો રક્તમોક્ષણમેવ ચ । જીર્ણે ચ મોક્ષતં કાર્યં યવગોધૂમયોઃ સદા ॥૧૨॥ ઉપવાસોડસુપ્તા શય્યા સર્વોદાર્યં તમોજયઃ । સન્તર્પણકૃતદર્શિઃ સ્વોહ્યાદ્ યુક્ત્યા વિમુચ્યતે ॥૧૩॥

શ્રમચિન્તાઅપવાયાઽધ્વશોદ્રજાગરણપ્રિયઃ । હન્યપ્રયમતેસ્યોલ્ભં યવદયામાકમોક્ષનઃ ॥૧૪॥ સચ્ચયોરકચ્ચોપહિદ્ગુસૌવર્ચલાનલાઃ । મસ્તુના સક્તવઃ પીના મેદોઘ્ના વદ્ધિરીપનાઃ ॥૧૫॥ ફલત્રયં ત્રિકદુર્લભં સતેલં લવણાન્વિતમ્ । યન્માસાદુપયોગેન કમમેદોઽનિલાપદમ્ ॥ ૧૬ ॥ વિદ્ધં નાગરં ક્ષારઃ કાલોહરજો મધુ । યવામલકચૂર્ણં તુ યોગોડિતસ્યોલ્પનાશનઃ ॥૧૭॥ મૂલં વા ત્રિફલાચૂર્ણં મધુયુક્તં મધુદ્રકમ્ । વિલ્વાદિપન્નમૂલસ્ય પ્રયોગઃ ક્ષોદ્રસંયુતઃ । અતિસ્થોલ્પહરઃ પ્રોક્તો મળ્ડલે સેવિતો ધ્રુવમ્ ॥૧૮॥ કમ્કશદલવદ્ધિસલિલં, શતપુષ્પાદિદ્ગુસંયુક્તમ્ । ઉદરે નિહન્તિ નિયતં, સર્વમથાં મેદસાં વૃદ્ધિમ્ ॥૧૯॥ ક્ષારં વાતારિપત્રસ્ય હિદ્ગુયુક્તં પિવેત્રઃ । મેદોઽવૃદ્ધિવિનાશાય ભક્તં મળ્ડસમન્વિતમ્ ॥૨૦॥ ગવેષુકાનાં પિપ્પાનાં યવાનાં વાય સક્તવઃ । સક્ષોદ્રત્રિફલાકાથઃ પીતો મેદોહરો મતાઃ ॥૨૧॥ ગુદ્વૃત્તિત્રિફલાકાથસ્તથા લોહરજોઽન્વિતઃ । અશ્મજં મહિપાશં વા તેનૈવ વિધિના પચેત્ ॥૨૨॥ અતિમુક્તવીજમર્ચ્યં મધુલીલં હન્યુદરવૃદ્ધિમ્ । મધુના ચિત્રકમૂલં તથેવ હિતમોક્ષતો મુક્તે ॥ યદ્વોષ્ણુકમૂલં, મધુદિગ્ધં સ્યાપ્પતે નિશાં સરુલામ્ । તસ્ય સલિલસ્ય પાનાઞ્જરે વૃદ્ધિઃ શમં પાતિ ॥૨૩॥ પ્રાતર્મધુયુતં વારિ સેવિતં સ્વોહ્યનાશનમ્ । ડળ્પમન્ત્રસ્ય મળ્ડં વા પિવન્ કુશતતુર્ભવેત્ ॥૨૪॥ ઘડીપત્રરુક્તેન પેયા કાઞ્ચિકસાધિના । સ્વોહ્યનુત્ સ્યાદગ્નિમન્યરસકાયાઃ શિલાજતુ ॥૨૫॥ ગૈલેયકુષ્ઠાગુરુદેવદારઃ કૌન્તીસમુસ્તાન્યથ પન્નપત્રૈઃ ॥ શ્રોયાસપૃક્ષાલરુપપદેશપુષ્પં તથા સર્વ-મિદ્ પ્રપિપ્પ્ય । ધત્તપત્રસ્ય રસેન શાદમુદ્ગતેન સ્વોહ્યહરં પ્રદિષ્ટમ્ ॥ ૨૬ ॥

અન્યથા-મેદસ્તિના સદા પુરાણાઃ શાલયઃ મુદ્ગાઃ કુલત્ય-ઉદાલ-કોદ્રવાઃ ચ છેલનાઃ વસ્તયઃ સેન્યાઃ । તથા ચ ધૂમપાન ક્રોધઃ, રક્તમોક્ષણમ્ એવ, જીર્ણે ચ યવગોધૂમયોઃ મોક્ષતં કાર્યમ્ । ઉપવાસઃ, અગુરતા શય્યા, સર્વ-ઓદાર્યં તમસ્-જયઃ, યુક્ત્યા સતર્પણકૃતઃ દર્શિઃ જનિતાત્ સ્વોહ્યાત્ (જનઃ) યુક્ત્યા વિમુચ્યતે । શ્રમ-ચિન્તા-અપવાય-અધ્વ-શોદ્ર-જાગરણપ્રિયઃ, યવ-શ્યામાક મોક્ષનઃ અવશ્યમ્ અતિસ્થોલ્પ હન્તિ । સચ્ચય-જીરક-ઓપ-હિનુ-સૌવર્ચલ-અનલાઃ, મસ્તુના પીનાઃ સક્તવઃ મેદોઘ્ના, વદ્ધિરીપનાઃ (સન્તિ) । ફલત્રયં, ત્રિકદુર્લભ-સતેલ લવણ-અન્વિત પન્માસાન્ ઉપયોગેન કમ-મેદઃ-અનિલ-અવદમ્ (મવતિ) ॥ વિદ્ધં નાગર

હારઃ કાલ-લોહ-રજઃ મધુ યવ-આમલક-ચૂર્ણ તુ
યોગઃ અતિસ્થોલ્યનાશનઃ । મૂત્ર વા ત્રિકાગચૂર્ણ
મધુપુત્રકં, મધુ-ઉદક, વિત્વાદિ-પચ્ચમૂલસ્ય દ્યૌર્દ્રસંયુતઃ,
પ્રયોગઃ મળ્દલં સેવિતઃ ધ્રુવમ્ અતિસ્થોલ્યહરઃ પ્રોક્તઃ,
કર્કશ-દત્ત-વહ્નિ-સલિલં શતપુષ્પા દિશ્વસ્યુતં (પીતં
સત્) ઉદરે સર્વમથા મેદસાં વૃદ્ધિં નિયતં નિદ્ધન્તિ ।
મેદોદૃદિવિનાશાય નરઃ વાતારિપત્રસ્ય હાર દિહુ-
યુક્ત વિવેત્, (યદા) મળ્દલમન્વિત મક્ક (ચાલેત્) ॥
ગવેયુકાનામ્ અથ ચ યવાનાં પિચ્ચનાં સક્કવઃ, (યદા)
સક્કોદ-ત્રિકાગ-ક્ષાયઃ પીતઃ (સન્) મેદોહરઃ મતઃ ।
તથા ગુહચી-ત્રિકાગક્ષાયઃ લોહ-રજસ્-અન્વિતઃ (મેદો-
હરઃ મતઃ) । અરમજં વા મહિપાક્ષં તેન એવ વિધિના
પચેત્ । અતિમુક્તમીજમપ્ય મધુલીઢમ્ ઉદરરુદ્ધિં હન્તિ ।
તથા એવ હિત-મોઝનઃ ચિત્રક-મૂલં મધુના મુઝ્કે,
યદા ઉરુચૂક-મૂળં મધુરિદિયં સકગા નિશાં સ્થાપ્યેતે,
તસ્ય સન્નિલસ્ય પાનાત્ જઠરે વૃદ્ધિઃ શમ યાતિ, પ્રાતર
(નિત્યં) મધુપુત્રં વારિસેવિતં (ચેત્) સ્થોલ્યનાશનમ્
(મવતિ), વા અન્નસ્ય ઉષ્ણ મળ્દં પિચ્ચન્ કૃષાતનુઃ
મયેત્ । વરરીપત્રચ્છેદન કાઝિકસાધિતા પેયા સ્થોલ્ય
જુત્ સ્યાત્ । અન્નમન્ય-રસઃ ક્ષાયઃ શિલાજતુ (સ્થોલ્ય-
જુત્) શેલેય-કુશ્ઠ-અગુરુ-દેવદાસ-કૌત્લી-સમુસ્તાનિ,
અથ પચ્ચનૈઃ (સહ) તથા ધીવાસ-ધૂક્ષા-સરપુષ્પ-દેવ-
પુષ્પમ્-દદ સર્વં પતુરપત્રસ્ય રસેન પ્રવિષ્ય ગાઢમ્
સદ્વર્તનં સ્થોલ્યહરં પ્રદિષ્ટમ્ ॥

મેદની વૃદ્ધિવાળા માણસે હંમેશ જૂના
ચોખા, મગ, કળથી, જંગલી કોદરા, કોદરા
અને લેખન નાસ્તિચોનું સેવન કરવું જોઈએ.
એ માણસે ધુમાડો પીવો, ક્રોધ કરવો તથા
લોહી કઢાવવું જોઈએ અને પચી ગયા
પછી જ હંમેશાં જવનું તથા ઘઉંનું લોજન
કરવું. ઉપવાસો કરવા, સુખ ન આપે એવી
શય્યામાં સુવું, મનની ઉદારતા અને નિદ્રા
આદિ તમેાશુચને જીતવાથી જાડાપણું મટી
જાય છે. જે મેદવૃદ્ધિ ખૂબ તૃપ્તિકારક પદાર્થો
ના સેવનરૂપ દોષોથી થઈ હોય, તેમાંથી
માણસ આ બધી યુક્તિથી મુક્ત થાય છે-
અર્થાત્ સંતર્પણથી થયેલી સ્થૂલતા તેનાથી
વિરુદ્ધ ચિકિત્સારૂપ યુક્તિથી મટે છે. શ્રમ,
ચિંતા, મેથુન, લાંબો પંથ ચાલવો, મધનું
સેવન, ઉત્તમગેરો તથા જવ અને સામેા (ખડ-

ધાન્ય)ના લોજનમાં પ્રીતિવાળો માણસ અતિ-
સ્થૂળતાને અવશ્ય મટાડી શકે છે. ચવક, જીરું,
સૂંઠ, મરી, પીપર, હિંગ, સંચળ અને ચિત્રકનું
ચૂર્ણ નાખેલ દહીંના પાણીની સાથે સાથવો
પિવાય તો તે મેદનો નાશ કરે છે અને અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરે છે. હરડે, બહેડાં, આમળાં, સૂંઠ,
મરી, પીપર, તેલ અને લૂણનો છ મહિના
સુધી સારી રીતે ઉપયોગ કરવાથી કફ, મેદ
તથા વાયુ નાશ પામે છે. વાવડિંગ, સૂંઠ,
જવખાર, ગજવેલની ભરમ, મધ અને જવનું
ચૂર્ણ તથા આમળાંનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરી ખાવાં;
એ પ્રયોગ અત્યંત જાડાપણું મટાડે છે.
ત્રિકાનાનાં મૂળિયાનું ચૂર્ણ અથવા ત્રિકાનાં
ચૂર્ણ મધ સાથે ખાવું, મધથી મિશ્ર કરેલું
પાણી પીવું અને બીલી આદિ પૃષ્ઠપચ્ચમૂલનું
ચૂર્ણ મધમાં કાલવી ખાવું. આમ ચાળીસ
દિવસ સુધી સેવન કર્યું હોય તો તે અવશ્ય
અત્યંત જાડાપણું મટાડે છે. કડવાં પરવળ
અને ચિત્રકનો ક્વાથ સુવાં તથા હિંગનું
ચૂર્ણ નાખી પિવાય તો તે પેટમાં સઘળી
રીતે થયેલી મેદની વૃદ્ધિ અવશ્ય મટાડે છે.
એરંડાનાં પાંદડાંની ભરમ હિંગ નાખીને
પીવી; અને ઉપરના જાડા રગડા સહિત ભાત
ખાવો (તે પછી મેદની વૃદ્ધિ મટાડે છે).
થેગી નામનું ખડધાન્ય અને જવનો સાથવો
તેમજ હરડે, બહેડાં તથા આમળાંનો મધવાળો
ક્વાથ પીવો હોય તો તે મેદની વૃદ્ધિ મટાડે
છે. ગજો, હરડે, બહેડાં તથા આમળાંનો
ક્વાથ લોહભરમ નાખી પીવો, તે પછી મેદની
વૃદ્ધિ મટાડે છે. શિલાજિત અથવા ચૂગળને ઉપર
કહેલ ગજો વગેરેના ક્વાથમાં પકાવી ખાવા-
થી મેદની વૃદ્ધિ મટી જાય છે. માધવી હતાનાં
બીજોનો ગર્ભ મધમાં કાલવીને ચાટવો, તે
પેટનો વધારો મટાડે છે. પથ્ય જમવાનો
નિયમ રાખી ચિત્રકનાં મૂળિયાનું ચૂર્ણ મધ
સાથે ખાવાથી મેદની વૃદ્ધિ મટે છે. એરંડાનાં
મૂળિયાંને મધમાં પલાળી આખી રાત રાખી
મૂકીને તેનું જળ પીવું, તે પેટની વૃદ્ધિ

મટાડે છે. પ્રાતઃકાલમાં નિત્ય મધ્યથી મિશ્ર કહેલું પાણી પીવું, તે જાડાપણું મટાડે છે. રૂંધાયેલા ભાત ઉપરનો જાડો રગડો જીનો જીનો પીનાર માણસ, શરીરે પાતળો થઈ જાય છે. જોરડીનાં પાંદડાંનો કઠક નાખી કાંલથી પકાવેલી પેયા પીવી, તે મેઢની વૃદ્ધિ મટાડે છે. અરણીનો કવાથ શિલાજિત નાખી પીવો, તે જાડાપણું મટાડે છે. શિલાજિત, કઠ, અશુક, દેવદાર, રેણુકાખીજ નામનો સુગંધી પદાર્થ, મેથ, નાકછીંકણી, લોખાન, કપૂરીમધુરી, રામતુલસી અને લવિંગ, એ સઘળાંને ધાંતૂરાનાં પાંદડાંના રસથી વાટી તેથી શરીરને ચારી રીતે ચોળવું, તે જાડાપણું મટાડે છે. ૧૧-૨૬

અમૃતાદિ ગુગ્ગુલુ:-

અમૃતામૃતિવેલ્લવમ્સકં, કલિપથ્યામલકાનિ ગુગ્ગુલુઃ । ક્રમવૃદ્ધિર્મિદં મધુપ્લુતં, પિઢિકાસ્વૌલ્ય-મગન્દરાન્ જયેત્ ॥ ૨૭ ॥

અન્યય:-અમૃતા-મૃતિ-વેલ્લ-વસકં, કલિ-પથ્યા-આમલકાનિ, ગુગ્ગુલુ-ક્રમવૃદ્ધં મધુપ્લુતમ્ इदं પિઢિકા-સ્વૌલ્ય-મગન્દરાન્ જયેત્ ॥

એક ભાગ ગળો, બે ભાગ એલચી, ત્રણ ભાગ વાવડિંગ, ચાર ભાગ દુર્લબ, પાંચ ભાગ ખહેડાં, છ ભાગ હરડે, સાત ભાગ આમળાં અને આઠ ભાગ ગૂગળને મધમાં ઠાલવી ખાવાં; તે ફાહીઓ, જાડાપણું અને ભગંદર મટાડે છે. ૨૭

દશાંગ-ગુગ્ગુલુ*

દ્યોવાગ્નિત્રિફલામુસ્ત્રિઢૈર્ગુગ્ગુલું સમમ્ ।

ભાદન્ સર્ગાજયેદ્વાધીન્ મેદઃ શ્લેષ્મામગ્નતજાન્ ॥

અન્યય:-દ્યોવ-ગ્નિ-ત્રિફલા-મુસ્ત-વિઢૈઃ સમે ગુગ્ગુલુ ભાદન્ (જનઃ) મેદઃ-શ્લેષ્મા-મામગ્નતજાન્ સર્વાન્ ન્યાધીન્ જયેત્ ॥

સૂંઠે, મરી, પીપર, ચિત્રક, હરડે, ખહેડાં,

- અમૃતા આદિયેદિમન્, સ વાસો ગુગ્ગુલુઃ-અમૃતા-દિગુગ્ગુલુઃ-જેમાં ગળો પહેલી હોય તે ગૂગળ, અમૃતાદિ ગુગ્ગુલુ કહેવાય છે.

* દશ અઙ્ગાનિ યસ્ય, સ વાસો ગુગ્ગુલુઃ-જેમાં પોતાની સાથે એકંદર દશ ઓસડિયાં હોય એવો ગૂગળ-દશાંગગુગ્ગુલુ કહેવાય છે.

આમળાં, મેથ અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ કરી તે સઘળા ચૂર્ણના જેટલા વજનનો ગૂગળ તેમાં મિશ્ર કરી તે ખાનારો માણસ મેદ, કઠ, આમ અને વાયુથી થતા સઘળા રોગો મટાડે છે. ૨૮

ત્ર્યુપણાદિ ગુગ્ગુલુ

ત્ર્યુપણામિવનવેલ્લવચામિર્મસ્યન્ સમવૃત્તં મહિપાદમ્ । આશુ હન્તિ કફમારુતમેદો દોષ-જાન્ વલવતોઽપિ વિકારાન્ ॥ ૨૯ ॥

અન્યય:-ત્ર્યુપણ-અમિ-વન-વેલ્લ-વચામિઃ સમવૃત્તં મહિપાલ મસ્યન્ (જનઃ) કફ-મારુત-મેદો-દોષજાન્ વલવતઃ અપિ વિકારાન્ આશુ હન્તિ ॥

સૂંઠે, મરી, પીપર, ચિત્રક, મેથ અને વજનુ ચૂર્ણ ગૂગળમાં નાખી તેમાં ગૂગળના જેટલું જ ઘી મેળવવું, એટલે 'ત્ર્યુપણાદિ-ગુગ્ગુલુ' તૈયાર થાય છે. આ ગૂગળ કઠથી, વાયુથી તથા મેઢના દોષથી થયેલા પ્રબલ વિકારોને પણ તરત મટાડે છે. ૨૯

લોહ-રસાયન

ગુગ્ગુલુસ્તાલમૂલી ચ ત્રિફલા સદિરં વૃષમ્ ।

ત્રિવૃતાડલચુપા શુષ્કીનિર્ગુળ્હી વિત્રકસ્તયા ॥ ૩૦ ॥

પર્ણો દશપલાન્ માર્ગાસ્તોયે પજ્જાઢકે પચેત્ ।

પાદશેષં તતઃ કૃત્વા કવાયમવતારયેત્ ॥ ૩૧ ॥

પલદ્વાદશકં દેયં રુક્મકોઠં સુચૂર્ણિતમ્ ।

પુરાણસર્વિપઃ પ્રસ્યં શર્કરાડપ્પલાન્વિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

પચેત્તાન્નમયે પાંત્રે સુશીતે ચાવતારિતે ।

પ્રસ્થાર્દે માક્ષિકં દેયં શિલાજતુ પલદ્વયમ્ ॥ ૩૩ ॥

પલાત્વચઃ પલાર્ધં ચ વિઢઙ્ગાનિ પલત્રયમ્ ।

મરીચાક્ષનહૃણાનાં દ્વિપલં ત્રિફલાન્વિતમ્ ॥ ૩૪ ॥

પલદ્વયં તુ કાસીસં સૂક્મચૂર્ણીકૃતં ધૃષ્ટેઃ ।

ચૂર્ણં દત્ત્વા સુમથિતં ક્ષિણ્યે માષ્ટદે નિધાપયેત્ ॥ ૩૫ ॥

તતઃ સંયુદ્ધદેહસ્તુ મશ્યેદ્દક્ષમાત્રકમ્ ।

અનુપાને પિવેત્ ક્ષીરં જાદ્ગલાનાં રસં તથા ॥ ૩૬ ॥

વાતશ્લેષ્મહરં શ્રેષ્ઠં કુષ્ઠમેદોદરાપહમ્ ।

કામઞ્જાં પાણ્ડુરોગં ચ શ્વશ્યું સમગન્દરમ્ ॥ ૩૭ ॥

મૂર્ચ્ઝામોહવિપેન્માદ્ગરાણિ ત્રિપમાણિ ચ ।

સ્થૂલાનાં કર્મણં શ્રેષ્ઠં મેદુરે પરપ્રોષધમ્ ॥ ૩૮ ॥

+ ત્ર્યુપણમ્ આદિ યસિમન્ સ વાસો ગુગ્ગુલુઃ-જેમાં

સૂંઠે, મરી અને પીપર પ્રથમ હોય તેવાં ઓસડિયાં નાખી ગૂગળ જેટલું જ ઘી નીખેલ ગૂગળ, ત્ર્યુપણાદિ-ગુગ્ગુલુ કહેવાય છે.

કર્પયેન્નાતિમાત્રેણ કુર્લે પાતાલસન્નિવસમ્ ।
 વલ્યં રસાયનં મેઘ્યં વાજીકરણમુત્તમમ્ ॥૩૯॥
 શ્રીકરં પુત્રજનને વલીપલિતનાશનમ્ ।
 નાશોપાત્ કદલીકન્દં કાઞ્ચિકં કરમદંકમ્ ॥
 કરીરં કારચેલું ચ કકારાર્દિ વિવર્જયેત્ ॥૪૦॥

અન્યઃ-પુરુષુલ્લ: તાલમૂલી ત્રિકણ સદિર યુષ
 ત્રિષ્ટુતા અચમ્બુવા શુષ્કી નિર્મુળી તથા ત્રિચક્રઃ, એવા
 વધપલાન્ન માગાન્ન પચાદકે તોયે પચેત્, તતઃ પાદસેપ
 કપાયં દૃત્વા ધર્મતારયેત્, (તત્ત્વ ચ) સુચર્મિત પલ-
 દ્વાદશક શ્વમલોદેં દેવે, (તતઃ) પુરાણસર્પિયઃ પ્રસ્વં
 શર્કરા-અષ્પલ-અન્વિત (દરવા) તાપ્રમયે પાત્રે પચેત્,
 સુષીતે ચ અવતારિતે (તત્ત્વ) પ્રસ્ય-ભર્ગ્ય માશ્નિક, પલ
 દ્વયં શિકામત્તુ, એવાસ્વચઃ પદાર્થ, વિદ્વાનિ પનશ્રવ્યં
 મરીચ-મહ્નત-કૃષ્ણાનાં ત્રિકણ-અન્વિત દ્વિપલં, પલદ્વયં
 તુ કાલીનં વૃષેઃ સુદમચૂર્ણાદૃત, (સર્વમિદં) ચૂર્ણ સુમ-
 પિતં દરવા ક્ષિપ્તે માળ્દે નિપાપયેત્, તતઃ સચુદ્ધ-વેદઃ
 તુ અશ્માત્રક અશ્વયેત્ । શીર તથા જાજ્જલાના રસમ્
 અનુગાન પિબેત્, (દ્વ) યેષ્ઠ પરમોપચ વત્ત-પ્લેખ-હર
 કૃષ્-મેહ-ઉદર-અપ્હ કામલા પાણ્ડુરોગે ચ શ્વયયુ ષ-
 ભગન્દરં મૂર્છા-મોહ-વિષ-ઉન્માદ-ગરાણિ ચ વિપમાણિ
 (હન્તિ, તથા) સ્પૃગ્ગાનાં યેષ્ઠ કર્પણ, મેદુરે યેષ્ઠમ્
 મોષચં પાતાલસન્નિવસ ચ કુક્ષિમ્ અતિમાત્રેણ કર્પયેત્,
 (કિલ્બેદં) ઉત્તમં રસાયનં વલ્ય મેઘ્ય વાજીકર પુત્ર-
 જનનેં વલી-નશ્વિતનાશન (ભવતિ, એતસેવી) કદલી-
 કન્દં કાઞ્ચિકં કરમદંક કરીરં ચ કારચેત્ત ન અશ્રીયાત્
 કકારાર્દિ વિવર્જયેત્ ॥

ગ્રૂમળ, ઠાળી ખુસલી, હરડે, બહેડાં,
 આમળાં, જેર, અરદૂમો, નસોતર, ગોરખમુંડી,
 સૂંઠ, નગડ અને ચિત્રક, એ દરેક આળીશ
 આળીશ તોલા લઈ પાંચ આઠક પાણીમા તેનો
 ક્વાથ કરવો. ચોથા સાગનું પાણી બાકી રહે,
 ત્યારે તે ક્વાથ ઉતારી તેમાં સારી ચેંટ ચૂર્ણિત
 કરેલું અડતાલીય તોલા માંતલોહ, ચોસઠ
 તોલા બૂનું થી અને બગીચ તોલા સાકર
 નાખી ત્રાંબાના વાસણમાં ફરીવાર તેનો
 પાક કરવો. શીતળ થયા પછી ઉતારી તેમાં
 બગીચ તોલા મધ, આઠ તોલા શિલાજિત, બે
 તોલા એલચીની છાલ, આર તોલા વાવડિંગ,
 આઠ તોલા મરી, આઠ તોલા રસવંતી, આર
 તોલા પીપર અને આઠ તોલા બારીક ચૂર્ણ કરેલો
 હીરાકમી નાખી બધું ચૂર્ણ સારી રીતે મથી

સ્થિગ્ધ (રીઠા) વાસણમાં રાખી મૂકવું, એ
 ‘લોહરસાયન’ તૈયાર થાય છે. વમન, વિરે-
 ચન આદિથી દેહની શુદ્ધિ કર્યા પછી તેમાંથી
 એક તોલા ખાલું અને તેની ઉપર દ્વધ તથા
 બગલદેશનાં પ્રાણીઓના માંસનો રસો
 પીવો. આ રસાયન યેષ્ઠ હોઈ વાયુ, કફ,
 કૌભ, પ્રમેહ, પેટના રોગો, કમળો, પાંડુરોગ,
 સોજો, ભગંદર, મૂર્છા, મોહ, ઝેર, ઉન્માદ
 અને વિષમ ઝેરને પણ મટાડે છે. આ રસા-
 યન બહાઓને પાતળા કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય
 છે, મેદવાળાને મોટા ઔષધરૂપ હોઈ પાતાલ
 જેવડા થયેલા પેટને પણ અત્યંત પાતળું
 કરનાર, બળબુદ્ધિને સારી કરનાર, ઉત્તમ
 વાજકરણ, લક્ષ્મી આપનાર, કીકરા આપનાર
 અને પળિયાં તથા ધોળા કેશનો નાશ કરનાર
 છે. આ રસાયનનો ઉપયોગ કરનારે કેળના
 કંદ, કાંજી, કરમદાં, કેરડાં, કારેલાં અને જેના
 નામના આરંભમાં ક આપતો હોય એવા
 સઘળા પ્રદાયોનો ત્યાગ કરવો. ૩૦-૪૦

લોહારિષ્ટ

શાલસારાદિનિર્યુક્તં ચતુર્થાશવશેષિતમ્ ।
 પરિસૂતં તતઃ શીતં મધુના મધુરીકૃતમ્ ॥ ૪૧ ॥
 ફાળિતીમાવયાપન્નં મુઠે શોષિતમેઘ ચ ।
 સૂદમપિણ્ણિનિ ચૂર્ણાનિ પિપ્પલ્યાકૌર્ણસ્ય ચ ॥૪૨॥
 દેકાચમલવેપત્ કુસ્મે સંસ્કૃતે વૃત્તમાચિતે ।
 પિપ્પલીચૂર્ણમધુષિઃ પ્રલિતે ચાન્તરે શુષ્કો ॥૪૩॥
 શ્વરુણાનિ તીક્ષ્ણલોહસ્ય તનુપત્રાણિ બુદ્ધિમાન્ ॥
 લવિપાજ્જારતમાનિ વદુશઃ પ્રક્ષિપેદ્ બુધઃ ॥૪૪॥
 સુપિધાનં તતઃ કૃત્વા યવપલ્લે નિષાપયેત્ ।
 માસાંશ્લોઘતુરોવાપિ યાવદ્વા લોહસંશ્યાત્ ॥૪૫॥
 તતો જાતરસં જન્તુઃ પ્રાતઃપ્રાતર્યથાયલમ્ ।
 અપયુગ્ધાચયાયોગ્યમાહારં ચાસ્ય કલ્પયેત્ ॥૪૬॥
 યવ સ્થૂલં સમાકર્ષેન્નપ્રસ્યાગ્રે પ્રવોચનઃ ।

શોયમ્: કુષ્ઠમેહમો ગુલ્મપાણ્ડુચામયાપહઃ ॥૪૭॥
 ક્ષીદોદરહરઃ શીઘ્રં વિપમજ્વરનાશનઃ ।

અમિપ્પન્દાપહરણે લોહારિષ્ટો મહાગુણઃ ॥ ૪૮ ॥

અન્યઃ-શાલસાર-આદિ-નિર્યુક્તં ચતુર્થાશ-અવ-
 શેષિતં પરિસૂતં, તતઃ શીત મધુના મધુરીકૃતં ફાળિતી-

+ લોહચુક રસાયન-જેમાં કાંતલોહ મુખ્યત્વે
 હોવા છે, એવું રસાયન ઔષધ લોહરસાયન કહેવાય છે.

આવમ્ આપત્ર ગુદે ચ શોધિતમ્ એ (કૃત્વા) વિપ્પ-
ન્યાદિઃ ગણસ્ય ચ ચૂર્ણાનિ મૂલમપિઞ્ચાનિ ઘૃતમાવિતે શુભો
વિપ્પલીચૂર્ણમધુમિઃ ચ આન્તરે પ્રલિપ્તે સરઙ્ગતે કુમ્મે
એકધ્યમ્ આવપેત્ । (તતઃ) બુદ્ધિમાન્ યુષઃ તીક્ષ્ણ-
લોહસ્ય તનુપત્રાણિ શ્લેષ્યાનિ હરિદ્ર-અઞ્જાર તમાનિ (કૃત્વા)
બહુશઃ (તત્ર) પ્રક્ષિપેત્, તતઃ સુપિઞ્ચાન કૃત્વા ત્રીન્
વા ચતુરઃ માસાન્ યાવત્, અપિ વા લોહસન્નયાત
યવ-પલ્લે નિધાપયેત્, તતઃ જાતસ જન્તુઃ યથાશ્લ
પ્રાત્ર પ્રાત્ર ઉપયુજ્ઞેયાત્, યથાવ્યોગ્ય ચ અસ્ય આહાર
ક્લ્પયેત્ । એપઃ લોહારિષ્ટઃ સ્થૂઠ સમાકર્ષેત્, નટ્ટસ્ય
અગ્રેઃ પ્રયોગનઃ શોધમ્, કુદ્દમેદમ્ ગુલ્મ-પાણ્ડુ-આમય-
અપદ્, દ્રોહ-ઉદરદરઃ, શીઘ્ર વિપમજ્જવરાશનઃ,
અભિવ્યન્દ-અપહરણે મહાયુગઃ (અસ્તિ) ॥

શાલસાર આદિ ઔષધોનેા ક્વાથ કરી
ચોથા ભાગનું પાણી ખાકી રહે ત્યારે તેને
વજ્રધી ગાળી લઈ શીતળ થયા પછી તેમાં
મધ નાખી તેને મધુર કરવો; પછી ગોળની
આસણી કરી તે ગોળ રાખ જેવો થાય ત્યારે
તે ગોળ, પેલો ક્વાથ અને વિપ્પલી આદિ
ગણનાં ખારીક ચૂણો એકઠાં કરી ધીથી રીઠા,
સ્વચ્છ, પવિત્ર અને પીપરના તથા મધથી
લંધિલા ઘડામાં નાખવાં. પછી બુદ્ધિમાન વેધે
ગજવેલનાં ઝીણાં, પાતળાં તથા લીસાં કરેલાં
પતરાંઓને ખેરના અંગારાઓથી વારંવાર
તપાવી તેમાં નાખવાં; પછી એ ઘડાનું મોઢું
અરાબર બંધ કરી તે ઘડાને ત્રણ કે ચાર મહિ-
ના સુધી અથવા સઘળું લોઢું ગળી બાપ
ત્યાં સુધી જવના ઢગલામાં રાખી મૂકવો.
એ સઘળું લોઢું તેમાં રસરૂપ થઈ બાપ,
એટલે લોહારિષ્ટ* તૈયાર થાય છે. તેનેા માણસે
શરીર આદિના બગને અનુસરી દરરોજ
પ્રભાતે ઉપયોગ કરવો અને તેની ઉપર ચોચ
આહાર કરવો. આ લોહારિષ્ટ બહા શરીરને
પાતળું કરે છે. મંદ થયેલા જઠરાગ્નિને પ્રવીણ
કરે છે અને સોજા, કોઢ, પ્રમેહ, ગોળા,
પાંડુરોગ, બરલનું દરદ, પેટના રોગ અને
વિષમ જ્વરને તરત મટાડે છે અને અસિધ્ધ*—

* લોહહૃતઃ અરિષ્ટઃ લોહારિષ્ટ-લોહાને રસરૂપ
કરી તૈયાર કરેલ અરિષ્ટ 'લોહારિષ્ટ' કહેવાય છે.

(એટલે રસવાહી નાહીઓના રોગો)નેા નાથ
કરવામાં મોટો શુભ કરે છે. ૪૧-૪૮

વ્યોપાધ-સંકટ-પ્રયોગ*

વ્યોપચિત્રકશિપ્રણિ ત્રિફલાં કદુરોહિણીમ્ ।
બૃહત્યો દે હરિદ્રે ચ પાઠામતિવિપાં સ્થિરામ્ ॥૪૧॥
હિમ્બુકેવુકમૂલાનિ યદાતીં ધાન્યચિત્રકમ્ ।
સૌગંધલમજાતીં ચ હપુપાં ચેતિ ચૂર્ણયેત્ ॥૪૦॥
ચૂર્ણતૈલધૃનશ્વોદ્રમાગાઃ સ્યુર્માનતઃ સમાઃ ।
સકૂનાં પોઢશગુણે માગે સન્તર્પણે વિધેત્ ॥૪૨॥
પ્રયોગાત્સ્ય શામ્યન્તિ રોગાઃ સન્તર્પણોત્થિતાઃ ।
પ્રમેહા મૂઢવાતાઃ કુદ્દાન્યશાંતિ કામલાઃ ॥૪૩॥
હ્રોહા પાણ્ડુઆમયઃ શોધો મૂનકૃચ્છમરોચકઃ ।
દ્રોહો રાજયદમા ચ કાસશ્વાતો ગલગ્રહઃ ॥૪૩॥
કુમ્બો પ્રહ્ણીરોપઃ શ્વેત્ર્ય સ્વૌલ્પ્યમતીચ ચ ।
નરાણાં દીપ્યતે વહ્નિઃ સ્મૃતિર્બુદ્ધિશ્ચ વર્ધતે ॥૪૪॥
અન્નવ-વ્યોપ-ચિત્રક-શિપ્રણિ ત્રિફલા કદુ-
રોહિણી દે બૃહત્યો ચ હરિદ્રે પાઠામ્ અતિવિપાં રિપતં
હિમ્બુ-કેવુક-મૂલાનિ, યદાતીં ધાન્ય-ચિત્રક સૌગંધલ
ચ અજાતીં ચ હપુપામ્ इति ચૂર્ણયેત્, ચૂર્ણ-તૈલ-
ઘૃત-શ્વોદ્ર-માગાઃ માનતઃ સમાઃ સુઃ, સન્તર્પાં પોઢશ-
ગુણે માગે સન્તર્પણ વિધેત્, અસ્ય ધુ પ્રયોગાત્ સન્તર્પણ-
ઉત્થિતાઃ રોગાઃ પ્રમેહાઃ ચ મૂઢવાતાઃ કુદ્દાનિ અશીંષિ
કામલાઃ શામ્યન્તિ, હ્રોહા પાણ્ડુ-આમયઃ શોધઃ મૂન-
કૃચ્છમ્ અરોચકઃ હરોગઃ ચ રાજયદમા કાસ-શ્વાતો
ગલગ્રહઃ કુમ્બઃ પ્રહ્ણીરોપઃ શ્વેત્ર્ય ચ શતીય સ્વૌલ્પ્ય
(નયતિ), નરાણા વહ્નિઃ દીપ્યતે, સ્મૃતિઃ ચ બુદ્ધિઃ વર્ધતે ॥

સૂંઠ, મરી, પીપર, બમણા, મિત્રક, સર-
ગવો, હરડે, ખડેડાં, આમળાં, ઠંડુ, ઊભી
લોરીંગણી, બેડી લોરીંગણી, હળદર, દારુ-
હળદર, કાળીપાટ, અતિવિષ, સમેરવો, હિંબ,
સોપારીનાં મૂળ, અજમો, ખાણા, સંચળ, છત્ર
અને પલારીનું ચૂણું કરવું. પછી એ ચૂણું,
ધી અને મધ સમભાગે લઈ સોળગણા સાથ-
વામાં નાખી તે સંતર્પણરૂપ સાથવો પીવો.
આનાં પ્રયોગથી તૃપ્તિને લોધે થયેલા રોગો,
પ્રમેહો, મૂઢવાત, કોઢ, અરશ, કમળો, બરલનું

* વ્યોપમ્ આથ યેષુ તાનિ વ્યોપાયાનિ, વ્યોપા-
યાનિ ચ સત્ત્વવ્ય-એવો સમાહારઃ, તસ્ય ચ પ્રયોગ-
સૂંઠ, મરી, પીપર વગેરે ઓસડિયા તથા માથવો
મિત્ર કરી તેના કંઠેલા પ્રયોગ, 'વ્યોપાધ-સન્તુ-
પ્રયોગ' કહેવાય છે.

દરદ, પાંડુરોગ, સોજો, મૂત્રકૃન્ધ, અરુચિ, હૃદય-
ના રોગ, ક્ષયરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, ગલગ્રહ,
કૃમિઓ, ગ્રહણી, શિરરોગ અને બહુ જાડા-
પણું મટે છે; અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને
બુદ્ધિ તથા સ્મરશક્તિ પણ વધે છે. ૪૬-૫૪

ત્રિફલાય-તૈલ†

ત્રિફલા ઇતિવિપામૂર્વાત્રિજિત્રકવણકૈઃ ।

નિમ્બારવધવદ્ગન્ધાસતપર્ણનિશાદૈઃ ॥ ૫૫ ॥

ગુહચીન્દ્રાસુરાકૃણ્ણાકુષ્ઠસર્પનાગરૈઃ ।

તૈલમેભિઃ સમૈઃ પક્વં સુરસાદિરસાપ્લુતમ્ ॥ ૫૬ ॥

પાનામ્બજનગણ્ઢપનસ્યવસ્તિપુ યોજિતમ્ । સ્થૂલ-
તાડલસ્યપાણ્ડશ્વીની જયેત્ કફકૃતાન્ ગદાન્ ॥

અન્વયઃ-ત્રિફલા અતિવિપા મૂર્વા-ત્રિજિત્ર-વિત્રક-
વાલકઃ, નિમ્બ-આરવધ-વદ્ગન્ધા-સતપર્ણ-નિશાદૈઃ
ગુહચી-ઇન્દ્રા-સુરા-કૃણ્ણા-કુષ્ઠ-સર્પ-નાગરૈઃ એભિઃ સમૈઃ
પક્વં તૈલં સુરસાદિરસાપ્લુતં પાન-અમ્બજન-ગણ્ઢ-નસ્ય-
વસ્તિપુ યોજિતં સ્થૂલતા-બાલસ્ય પાણ્ડ-આદીન્ કફ-
કૃતાન્ ગદાન્ જયેત્ ॥

હરદે, બહેડાં, આમળાં, અતિવિષ, મેરવેલ
(પીહુડી), નસોતર, ચિત્રક, અરુસો, લીંબડો,
ગરમાળો, વજ, સપ્તપર્ણ, હળદર, ઠારુહળદર,
ગળો, ઇપ્રવરણાં, પીપર, સુરા, કઠ, સરસવ અને
સૂંઠ સમભાગે લઈ તેઓના કઢકાથી પકાવેલું
તૈલ, સુરસાઆદિગણુના† કવાથની સાથે પીવું;
તેમજ માલિશમાં, કોગળા કરવામાં, નસ્થમાં
અને ખરિત આપવામાં ઉપયોગ કરવો;
આ તૈલ જાડાપણું, આલસ્ય તથા પાંડુ
આદિ કફસંબંધી રોગો મટાડે છે. ૫૫-૫૭

મહાસુગંધિ-તૈલ

ચન્દનં કુહકુમોશીપ્રિયવ્ગુવૃટિરોચનાઃ ।

તરુકાગુરુકસ્તૂરીકર્પૂરા જાતિપત્રિકા ॥ ૫૮ ॥

† ત્રિફલા આચા યેવાં તાનિ, ત્રિફળાવાનિ, ત્રિફ-
ળાઃ પક્વં તૈલ ત્રિફલાચૈતલમ્-ત્રિફળાં વગેરે ઓસ-
ડિયાંના કઢકથી પકવેલું તૈલ, ત્રિફલાયતૈલ કહેવાય છે.

+ આ ગણુ વાગ્લટ(અણંગહૃદય)ના સ્વ-
સ્થાનના ૧૫ મા અધ્યાયમાં 'સુસયુગ્મફળિ' ઇત્યાદિ
શ્લોકમાં કહ્યો છે, તે ત્યાં જોવો; બીજા પણુ જે જે
અણુ આ ગ્રંથમાં નામથી કહ્યા છે, પણ તેના
પાંચે કહ્યા નથી, તે પણ વાગ્લટ(અણંગહૃદય)ના
સ્વસ્થાનના ૧૫ મા અધ્યાયમાં જોઈ લેવા.

જાતીકઢોલપૂગાનાં લવણસ્ય ફલાનિ ચ ।

નલિકા નલદ કુષ્ઠં હરેણું તગરં ધ્રુવમ્ ॥ ૫૯ ॥

નવવ્યાઘ્રનલં સ્પૃશ્વા બોલં દમનકં તથા ।

સ્વોળેયકં ચોરકં ચ શેલેયં શેલવાલુકમ્ ॥ ૬૦ ॥

સરલં સતપર્ણં ચ લાક્ષા તામલકી તથા ।

લામજકં પદ્મકં ચ ધાતકયાઃ કુસુમાનિ ચ ॥ ૬૧ ॥

પ્રપોળ્ડરીકં કર્કરૂં સમાંશૌઃ શાળમાત્રકૈઃ ।

મહાસુગન્ધમિત્યેત્તૈલપ્રસ્યેન સાધયેત્ ॥ ૬૨ ॥

પ્રસ્વેદમલદૌર્ગન્ધ્યકણ્ઢકુષ્ઠહરં પરમ્ ।

અનેનામ્બક્ષગાત્રસ્તુ વૃદ્ધઃ સતતિકોઽપિ વા ॥ ૬૩ ॥

યુવા ભવતિ શુકાઢ્યઃ શ્રીગામત્યન્તવલ્લભઃ ।

સુભગા દર્શનીયશ્ચ ગન્ધેય પ્રમદાશતમ્ ॥ ૬૪ ॥

વન્ધ્યાઽપિ લભતે ગર્ભં પળ્ઢોઽપિ પુરુષાયતે ।

અપુત્રા પુત્રમાપ્નોતિ જીવેશ શરદાં શતમ્ ॥ ૬૫ ॥

અન્વયઃ-ચન્દન કુહુમ-વશીર-પ્રિયવુ-વૃટિ-રોચનાઃ,
તરુક-અપુર-કસ્તૂરી-કર્પૂરા, જાતિપત્રિકા જાતી કઢોલ-
પૂગાનાં ચ લવણસ્ય ફલાનિ, નલિકા નલદ કુષ્ઠ હરેણું
તગર ધ્રુવ નવ-વ્યાઘ્ર-નર સ્પૃશ્વા બોલ દમનકં તથા
સ્વોળેયક ચોરક ચ શેલેય શેલવાલુક સરલ સતપર્ણ ચ
લાક્ષા તામલકી તથા લામજક ચ પદ્મક ચ ધાતકયાઃ
કુસુમાનિ પ્રપોળ્ડરીક કર્કરૂં, સમાંશૌઃ શાળમાત્રકૈઃ તલપ્રસ્યેન
'મહાસુગન્ધમ્' ઇતિ એત્ (તૈલં) સાધયેત્ । (દં)
પ્રસ્વેદ-મલ-દૌર્ગન્ધ્ય-કણ્ઢ-કુષ્ઠ-હરં પરમ્, અનેનામ્બ-
ક્ષગાત્રઃ તુ સતતિકઃ અપિ વા વૃદ્ધઃ યુવા શુકાઢ્યઃ
શ્રીગામ્ અત્યન્ત-વલ્લભઃ સુભગઃ ચ દર્શનીયઃ (સન્)
પ્રમદાશતં ગન્ધેય । (કિંચ) વન્ધ્યા અપિ ગર્ભં લભતે,
પળ્ઢઃ અપિ પુરુષાયત, અપુત્રા પુત્રમ્ આપ્નોતિ, શરદાં
ચ શત જીવેત્ ॥

ચંદન, કેસર, વાળો, ઘઉંલાં, એલચી,
ગોરોથના, શિલારસ-લોખાન, અચુર, કરતૂરી,
કપૂર, બાવંતી, બાયડળ, મરીચકંઠોલ, સોપારી,
લવિંગ, અવાલકૃતિ સુગંધા, જટામાંસી, કઠ,
રેણુકળીજ નામનો સુગંધી પદાર્થ, તગર, પીળો
વાળો, નવા નખલા, કપૂરીમધુરી, હીરાગોળ,
ઠમરો, ભરુંઠ, તગરગંઠોડા, શિલાજિત, ચણુ-
કબાળ, દેવદાર, સપ્તપર્ણ, લાખ, લોંચઆમલી,
લામજજક નામનું વાળા જેવું પીળું ખડ,
પકાકાષ, ધાવડીનાં ફૂલ, પ્રપોંડરીક અને
કચૂરો, જે હરેક ઓવીશ ઓવીશ ચણોડીભાર
લઈ, તેથી ચોસઠ રૂપિયાભાર તૈલ પકાવજું.

એટલે 'મહાશુગંધિતૈલx' તૈયાર થાય છે. આ તૈલથી પરસેવો, મળથી થયેલું દુર્ગંધ-પણું, ચળ તથા કોઠ સારી પેઠે મટી જાય છે. આ તૈલથી માત્રિશ કરવાથી સિત્તેર વર્ષનો વૃદ્ધ યજ્ઞ બુવાન, ઘણા વીર્યવાળો, શ્રીઓને અત્યંત પ્રિય, ભાગ્યશાળી, રૂષાળો અને સો શ્રીઓનો સંગ કરી શકે એવો થાય છે. વળી આનાથી વાંઝણીને ગર્ભ રહે છે, નપુંસક હોય તે પુરુષાત્તાન પામે છે, પુત્ર વગરની શ્રીને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે અને માણસ સો વર્ષ સુધી જીવે છે. ૫૮-૬૫

પરસેવો તથા દુર્ગંધ આદિ મેદસખંધી રોગોની ચિકિત્સા

યાસાદલરસો લેપાચ્છદ્ધૂર્ણેન સંયુતઃ ।
વિલ્વપત્રરસો વાપિ ગાત્રદોર્ગન્ધનાશનઃ ॥ ૬૬ ॥
મલમ્બુપામઘં ચૂર્ણં પીતં કાઞ્જિકસંયુતમ્ ।
દોર્ગન્ધ્યં નાશયત્યાશુ રૂદ્ધં મેદોમઘં નૃણામ્ ॥ ૬૭ ॥
વિલ્વશિવા સમભાગા, લેપાદ્ મુજમૂલગન્ધ-મપહરતિ । પરિણતપિઙ્કિકાં ચાપિ, પૂતીકરજ્જો-ત્યવીરજં વા ॥ ૬૮ ॥

વિશ્વાપત્રસ્વરસં, ઋક્ષિતકલ્પાદિયોજિતં જયતિ ।
દુગ્ધહરિદ્રોદ્વર્તન-મચિરાચિરવેદદોર્ગન્ધ્યમ્ ॥ ૬૯ ॥

શિરીષલામઞ્જકદ્દેમલોદ્ધ-સ્વગ્દોષસસ્વેદ-હરઃ પ્રથર્ષઃ । પશ્ચામ્બુલીહામયચન્દનાનાં, શરીર-દોર્ગન્ધ્યહરઃ પ્રદેહઃ ॥ ૭૦ ॥

હિલમોચિરસો યુક્તઘૂર્ણેન્દધિકેનજઃ ।
પ્રલેપેન હરત્યાશુ વેદદોર્ગન્ધ્યમુત્કટમ્ ॥ ૭૧ ॥
હરીતકીં તુ સંપિપ્પ્ય ગાત્રમુદ્વર્તયેન્નરઃ ।

પશ્ચાત્ જ્ઞાનં પ્રકુર્વાત વેદસ્વેદપ્રશાન્તયે ॥ ૭૨ ॥
હરીતકી લોઘમરિષ્ટપત્રં, ચૂતત્વચો દાઢિમ-વલ્કલં ચ । પયોઽહ્નરાગઃ કથિતોઽહ્નનાનાં, જમ્બ્યાઃ કપાયસ્તુ નરાધિવાનામ્ ॥ ૭૩ ॥

ગોમૂત્રપિષ્ઠે વિનિહન્તિ કુષ્ઠં, વર્ણોઞ્જલં મોષ-યસા ચ યુક્તમ્ । કશ્ચાદિદોર્ગન્ધ્યહરં પયોમિઃ, શસ્તે વશીકરજનીદ્વયેન ॥ ૭૪ ॥

મન્બૂલસ્ય દલૈઃ સમ્યગ્વારિણા પરિપેપિતૈઃ ।
ગાત્રમુદ્વર્તયેત્પશ્ચાદ્દીતકયા સુપિષ્ઠયા ॥ ૭૫ ॥

x સુષુ ગન્ધો यस્ય તત્ સુગન્ધિ, સુગન્ધિ ચ તત્ તૈલમ્, મદ્ય તત્ સુગન્ધિતૈલમ્-એમાં પુઙ્કળ ઓસડિયાં નંખાય છે, એવું શુગંધિદાર તૈલ, 'મહા-શુગંધિતૈલ' કહેવાય છે.

મૂષ્ઠ ઉદ્વર્તનં કૃત્વા પશ્ચાત્ જ્ઞાનં સમાચરેત્ ।
પ્રસ્વેદાન્ મુચ્યતે શીઘ્રં તતસ્વેધં સમાચરેત્ ॥ ૭૬ ॥

પર્યાપ્તચીવન્દનકુષ્ઠસર્જનઃ, પુનઃપુનઃશ્વાગુ-રુશર્કરામ્યામ્ । ધૂપો જનાનાં હૃદયાપહારી, વિપ્યાતનામા મલયાનિલોઽયમ્ ॥ ૭૭ ॥

ચન્દ્રાચયયા તિલૈર્લોપશિરીષોશીરકેશરૈઃ ।
ઉદ્વર્તનં મવેદ્ ધ્રીષ્મે સ્વેદકર્મનિવારણમ્ ॥ ૭૮ ॥

સુરયા સમમભવાફલઃ, ચૂર્ણ મધુના વિલિઙ્ગ્ય-પ્રત્યૂપ । સ્વેદાન્ હત્વા લભતે, પુરુષોઽપ્યપ્યન્ત-સૌરમ્યમ્ ॥ ૭૯ ॥

મહીકુસુમામયકરિ, લેપો ધર્મે વિચંચિકાદાહે ।
વિચંચિકલપત્રહરિદ્રે, પર્કટિપત્રં ચ દૂર્યયા સહિતમ્ ॥

સંપિપ્પ્ય ગાત્રલેપાદ્, ધર્મવિચર્ચીશાનં યાતિ ॥ ૮૦ ॥
હસ્તપાદ્સૂતૌ યોગ્યો ગુગુલુઃ પશ્ચત્તિકકઃ ।

અશકો પશ્ચત્તિકાપ્યં ઘૃતં લાદેદતન્દ્રિતઃ ॥ ૮૧ ॥
અન્યઃ-નાભા-દલ-રસઃ વા વિલ્વપત્રરસઃ શાઢ્ઢૂર્ણેન સંયુતઃ અપિ ગાત્રદોર્ગન્ધ્યનાશનઃ (મવતિ) । અલ્-મ્બુપામઘં ચૂર્ણં કાઞ્જિકસંયુતં પીતં (ચેત્) ટુળૌ મેદોમઘં દોર્ગન્ધ્યમ્ આશુ નાશયતિ, (દ્વં) દ્યમ્ ।

વિલ્વશિવા સમભાગા લેપાદ્ મુજમૂલ-ગન્ધમ્ અપ-હરતિ । પૂતીકરજ્જ-ઉત્પવીરજ વા પરિણતપિઙ્કિકાં ચ અપિ । વિશ્વાપત્ર-સ્વરસં પ્રક્ષિત-કલ્પક આદિ-યોજિતં (દોર્ગન્ધ્ય) જયતિ । દુરુષ-હરિદ્રા-ઉદ્વર્તનં ચિરવેદ-દોર્ગન્ધ્ય અચિરાત્ (જયતિ) । શિરીષ-લામઞ્જક-દેમ-લોઘૈઃ પ્રથર્ષઃ સ્વગ્દોષ-સંસ્વેદહરઃ (મવતિ) । પત્ર-અમ્બુ-લોહ-અમય-ચન્દનાનાં પ્રવેદઃ શરીર-દોર્ગન્ધ્ય-હરઃ (મવતિ) ।

હિન્મોચિરસઃ ઉદધિ-કેનજઃ ઘૂર્ણઃ યુક્તઃ પ્રલેપેન વલ્કલં વેદ-દોર્ગન્ધ્યમ્ આશુ હરતિ ॥

વેદ-સ્વેદ-પ્રશાન્તયં નરઃ હરીતકીં તુ સંપિપ્પ્ય ગાત્રમ્ ઉદ્વર્તયેત્, પશ્ચાત્ જ્ઞાનં પ્રકુર્વાત । હરીતકી લોઘમ્ અરિષ્ટપત્રં ચૂતત્વચઃ ચ દાઢિમવલ્કલમ્-પપઃ અજ્જ-રાગઃ અદ્રનાનાં (યોગ્યઃ) કથિતઃ, જમ્બ્યાઃ કપાયઃ તુ નરાધિવાનામ્ (પ્રયોગ્યઃ), ગોમૂત્રપિષ્ઠે તુ (તત્ હરી-તકયાદિ) કુષ્ઠ વિનિહન્તિ, ગોપયસા ચ યુક્તં વર્ણ-ઉજ્જ્વલ (કરોતિ), પયોમિઃ કર્મા-આદિ-દોર્ગન્ધ્યહરં રજની-દ્વયેન શસ્તં વશીકરત્ (મવતિ) ।

મન્બૂલસ્ય દલૈઃ વારિણા સમ્યક્ પરિપેપિતૈઃ ગાત્રમ્ ઉદ્વર્તયેત્, પશ્ચાત્ સુપિષ્ઠયા હરીતકયા, મૂષ્ઠઃ ઉદ્વર્તનં હત્વા પશ્ચાત્ જ્ઞાનં સમાચરેત્, શીઘ્રં પ્રસ્વેદાત્ મુચ્યતે, તતઃ તુ એવં સમાચરેત્ ।

પર્યા-નશી-ચન્દન-કુષ્ઠ-સર્જનઃ, અગુરુ-શર્કરામ્યાં ચ પુનઃ પુનઃ ધૂપઃ જનાનાં હૃદયાપહારી, અયં મન્યાનિકઃ (ઈતિ) વિષ્યાતનામા (મવતિ) ।

ચન્દ્રાચયયા તિલઃ લોઘ-શિરીષ-ઉદીર-કેશરૈઃ ઉદ્વર્તનં

મવતિ ॥

મવતિ ॥

મવતિ ॥

મવતિ ॥

મવતિ ॥

મવતિ ॥

મવતિ ॥

તેનં પ્રીયે સ્વેદર્કમ-નિવારણં મન્વેત્ । અમયા-ફજ-
ર્ચુર્ન મુરયા મધુના સમં પ્રત્યુષે વિલિગ્ન પુરુષઃ સ્વેદાન્
હવા કલ્પન્તતૈભ્યમ્ અપિ સમતે । પર્વે વિચર્ચિત્તદાહે
મદીકુમુદ-અમય-કરિણઃ (કર્તવ્યઃ), વિચર્ચિત-
પદ્મદરિદે પર્કટિ પત્રં ચ દુર્વયા સઙ્ગિતં સપિષ્ય ગાત્રં-
દેગત્ પર્ન-વિચર્ચી શમં યાતિ । હસ્ત-ગદ-સુતો
પદ્મતિફલઃ ગુગુલુઃ વોજયઃ, અશકો પદ્મતિફાલ્યં
ફળમ્ અતિન્દ્રિતઃ સ્વાદેત્ ॥

અરુસાનાં પાંદડાંઓનો રસ અથવા
બીલીપત્રનો રસ થાંખના ચૂર્ણ સાથે લેપ
કરવાથી શરીરનું દુર્ગંધપણું મટાડે છે.
ગોરખમુંડીનું ચૂર્ણ કાંજીની સાથે પીધું હોય
તો તે માણસોના શરીરનું મેદથી થયેલું
દુર્ગંધપણું તરત મટાડે છે, આ અનુભવેલું
છે. બીલીપત્ર અને હરડે સમભાગે લઈ વાટી
લેપ કરવાથી બગલની દુર્ગંધ મટાડે છે.
અથવા પૂતીકરંજનાં બીંજ બગલની દુર્ગંધ
તથા પાકેલી ફેલ્લીને પણ મટાડે છે.
આંબલીનાં પાંદડાંઓનો રસ ટાઈ સારા દહક
વગેરેની સાથે મિશ્ર કરી લેપ કરવાથી
શરીરનું દુર્ગંધપણું મટાડે છે. હળદરને દૂધમાં
વાટી તેથી શરીર ચોળવું, તે લાંબા કાળનું
પણ દેહનું દુર્ગંધપણું તરત મટાડે છે.
સરસડિયો, પીળો વાળો, નાગકેસર અને
લોધરનું ચૂર્ણ શરીર પર ઘસવાથી આમડીના
દોષ તથા પરસેવો મટાડે છે. બીલીપત્ર, વાળો,
કાણું અગરુ, કાળો વાળો અને સુખડ વાટી
તેના શરીર પર બોડો લેપ કરવાથી શરીરની
દુર્ગંધ મટાડે છે. ખાહીનો રસ સમુદ્રશીષુના
ચૂર્ણ સાથે લેપ કરવાથી દેહનું ભારે દુર્ગંધ-
પણું પણ તરત મટાડે છે. શરીરનો પરસેવો
મટાડવા માણસે હરડેને વાટી શરીર ચોળીને
પછી નાહવું. હરડે, લોધર, લાંબડાનાં પાંદડાં,
આંબાની છાલ અને દાંડિમની છાલ વાટી તેનું

તે કોહને મટાડે છે, ગાયના દૂધમાં વાટી લેપ
કરવાથી વર્ષું ઊઞ્જળો કરે છે, પાણીમાં વાટી
લેપ કરવાથી બગલ વગેરેનું દુર્ગંધપણું
મટાડે છે અને હળદર તથા દારુહળદરની
સાથે વાટી લેપ કરવાથી ઉત્તમ વશીકરણ
થાય છે. ખાવળનાં પાંદડાંને પાણીથી સારી
પેંઠે વાટી તેથી શરીર ચોળવું, પછી હરડેને
પાણીથી સારી પેંઠે વાટી તેથી શરીરને ચોળવું
અને ફરી પણ એ જ રીતે શરીરને ચોળી
નહાઈ લેવું, જેથી તરત પુષ્કળ પરસેવો મટી
જાય છે. તે પછી આમ કરવું : ઉત્તમ સુગંધ
લાવવા બીલી, આંબો, બાંખૂ અને બિભેરાં-
નાં પાંદડાંને કોહનાં પાંદડાંથી મિશ્ર કરી હરડે,
નાનાં નખલાં, સુખડ, કઠં, રાજ, અગરુ
અને સાકરનો ધૂપ વારંવાર કરવો; (જેથી
શરીરમાં સુગંધ પ્રાપ્ત થાય છે.) માણસોના
મનને હરનારો આ ધૂપ 'મદયાનિલ' નામે
પ્રખ્યાત છે. દારુહળદર, તલ, લોધર,
સરસડિયાની છાલ, વાળો અને કેસરને વાટી
તેથી શરીરને ચોળવું; તે ઝીંબજાતુમાં
થતા પરસેવાની પીંડને ફર કરે છે. હરડેના
ચૂર્ણમાં મહિરા તથા મધ નાખી પ્રાતઃ-
કાલમાં ચાટવાથી માણસ પરસેવો મટાડી
અતિશય સુગંધ પણ મેળવે છે. ઘામ થતો
હોય અને અજાઈઓ કે પરસેવાથી થયેલી
ઝીલી ઝીલી ફેલ્લીઓ બળતરા કરતી હોય
ત્યારે વેલિયા ડોલરનાં પાંદડાં, કાળો વાળો
અને નાગકેસરનો લેપ કરવો. (તેથી બળતરા
શાંત થાય છે.) વેલિયા ડોલરનાં પાંદડાં,
હળદર, રતવેલિયાનાં પાંદડાં અને ધ્રો વાટી
શરીર પર લેપ કરવાથી અજાઈઓ શાંત થઈ
જાય છે. હાથપગ ઝોગજતા હોય તો

અથ કાર્યાધિકાર : ।

૪૦ : કાર્ય (શરીરના અત્યંત પાતળાપણા) નો અધિકાર*

તત્ત્વ કાર્યસા નિદાનમાહ—

કાર્યતુ નિદાન

ચાતો રુક્ષાન્નપાનાનિ લઘુનં પ્રમિતાશનમ્ ।
ક્રિયાતિયોગઃ શોરુષ્ઠ વેગનિદ્રાવિનિગ્રહઃ ॥૧॥
નિત્યં રોગો રતિનિત્યં વ્યાયામો મોજનાસ્પતા ।
મીતિર્ધનાદિચિન્તા ચ કાર્યકારણમીરિતમ્ ॥૨॥
અન્યથા—વાતઃ રુક્ષઃ—અન્નપાનાનિ લઘુનં પ્રમિત—
અશનં ક્રિયા—અતિયોગઃ; ચ શોકઃ વેગનિદ્રાવિનિગ્રહઃ,
નિત્યં રોગઃ, નિત્યં રતિઃ, વ્યાયામઃ મોજન—અસ્પતા,
મીતિઃ ચ ધન—આદિ ચિન્તા—(જ્યેષ્ઠત્વ) કાર્યકાર—
ણમ્ ઈરિતમ્ ॥

વાયુ, રૂક્ષ અન્ન—પાનો, લઘુન, અલ્પ
હોજન, વમન તથા વિરેચન આદિ ક્રિયા—
ઓનો અતિયોગ, શોક, મૂત્ર આદિના વેગોનું
રોકવું, નિદ્રાનું રોકવું, સર્પદા રોગ, નિત્ય
મૈથુન, નિત્ય કસરત, હોજન થોડું કરવું,
અથ અને ધન આદિની ચિંતા, આ બધાં
કાર્ય (પાતળાપણું) થવાનાં કારણ કહ્યાં છે.
(નિદ્રાને રોકવાથી તરત કૃશપણું થાય છે.)

ટીકા—લઘુનમ્=અલ્પાસ, પ્રમિતમ્=અલ્પ.
ક્રિયાતિયોગઃ=અવનવિરેકાશતિ વેધાનં, વેગનિદ્રાવિનિગ્રહઃ=
નિદ્રાનિગ્રહો વિશેષાય ॥

અતિશયસ્ય લક્ષણમાહ—

અતિકૃશ્ણતુ લક્ષણ

શુષ્કસ્થિગુદરગ્રીવો ધમનીજાલસન્તતિઃ ।
સ્થગસ્યિયોગોડતિકૃશઃ સ્થૂલપર્વાનનો મતઃ ॥૩॥
અન્યથા—શુષ્ક—સ્થિગ—ગુદર—ગ્રીવઃ, ધમની—જાલ—

× કૃદ્યતે સ્મ તન્નુકૃયતે સ્મ વાતાદિનિદિર્મદોમાન—
ક્ષયાત્ વઃ શરીરે ન કૃશઃ, કૃશ તન્નુકરણે—' અનુપસર્ગાત્
ફૂલ—ક્ષીવ—કૃશોભાવાઃ ' ઈતિ શાષ્ટુ; તતઃ કૃશસ્ય માવઃ—
કાર્યમ્—ચાતુર્વેષ્યાદિવાત ધ્યન્—વાયુ વગેરે કારણોથી
મેદનો ભાગ ઓછો થતાં માણસ શરીરે પાતળો
થાય છે, એ તેની પાતળાઈ તે કાર્યરોગ કહેવાય
છે; આ કાર્ય થવામાં મેદનો નાશ જ સુખ્યત્વે
હોય છે, તેથી પૂર્વના મેદના અધિકાર સાથે
આનો સંબંધ હોવાથી તેના પછી આ અધિકાર
આણે ક્યાં છે.

સંતતિઃ સ્વગ્—અસ્થિયોગઃ સ્થૂલ—પર્વ—માનનઃ અતિ
કૃશઃ મતઃ ॥

જેનાં કૃશ, પેટ તથા ઠોડાં સુકાયેલાં
હોય, શરીરમાં નસોના સમૂહ દેખાઈ રહ્યા
હોય, તથા તથા હાડકાં જ બાકી રહ્યાં હોય
તથા સાંધાઓ અને મોઢું બંધાં હોય તે
માણસ અતિકૃશ મનાય છે. ૩

અતિકૃશસ્ય રોગાનુહ—

અતિકૃશને થતા રોગો

ગ્રીહકાસશ્વશ્વાસગુલ્માર્શસ્યુદરાણિ ચ ।
મૂશં કૃશં પ્રધાવન્તિ રોગાશ્ચ પ્રઘ્નીમુલાઃ ॥૪॥
અન્યથા—મૂશં કૃશં પ્લીહ—કાસ—શ્વશ્વાસ—ગુલ્મ—
અર્શસિંચ ઉદરાણિ ચ પ્રઘ્નીમુલાઃ રોગાઃ પ્રધાવન્તિ ॥
અતિકૃશ માણસને બરહનું દરદ, ઉપરસ,
કાસ, શ્વાસ, ગોળો, અરશ, પેટના રોગ અને
થકણી આદિ રોગો દોડીને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪

સત્યપિ કાર્યં ધલવસ્વકારણમાહ—

અતિકૃશ છતાં કોઈ બળવાન હોય તેવું કારણ
કષ્ટિદમ્યઃ કૃશોડતીવ ધલવાનુદ્યયતે તદા ।
આધાનસમયે યસ્ય શુક્રમાગોડધિકો ભવેત્ ।
મેદોભાગસ્તુ હીનઃ સ્યાત્ સકૃશોડપિ મહાયલઃ ॥૫॥
અન્યથા—કષ્ટિદમ્યઃ અતીવ કૃશઃ (તન્નુ અપિ)
તદા ધલવાનુ દર્યતે, (તત્કારણમ્ દમ્—) યસ્ય આધાન—
સમયે શુક્રમાગઃ અધિકઃ ભવેત્, મેદોભાગઃ શુ હીનઃ
સ્યાત્ ઇઃ કૃશઃ અપિ મહાયલઃ (ભવેત્) ॥

કોઈ બીજો માણસ ઘણો જ પાતળો હોય
છતાં તે (રોગના) કાળે પણ બળવાન દેખાય
છે, તેવું કારણ આ છેઃ જેના ગભાંધાનના
સમયે પિતાના વીર્યનો ભાગ અધિક આવ્યો
હોય અને મેદનો ભાગ ઓછો હોય, તે
પાતળો હોય છતાં બહુ બળવાન હોય છે. ૫
ટીકા—યસ્યાધાનસમયે જનયિતુ. શુક્રસ્યાધિક્યં ભવતિ,
મેદસોડ્યતા ચ તસ્ય કૃશસ્યાપિ મહુરન્મિત્યર્થઃ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર છે.)

કસ્યયિત સ્પૃશ્યાપિ તાદરબલ ન દર્યતે, તત્ર
હેતુમાહ—

કોઈ ઘણો બડો હોય છતાં ઓછો
બળવાળો હોય તેવું કારણ
મેદસસ્વધિકો યસ્ય શુક્રમાગોડધિકો ભવેત્ ।
સક્ષિગ્ધોડપિ સુપુષ્ઠોડપિ ધલહીનો વિકીન્સ્યતે ॥૬॥

અન્યયઃ-યસ્ય તુ મેદસઃ માગઃ અધિકઃ શુક્ર-
માગઃ સત્પકઃ મવેત્, સઃ ક્ષિપ્તઃ અપિ સુપુષ્ટઃ અપિ
ધલ્લીનઃ વિલોકયતે ॥

જેના ગભીરપાનના સમયે પિતાના વીર્ય-
નો ભાગ જોડો આવ્યો હોય અને મેદનો
ભાગ અધિક હોય તે માણસ સારી રીતે
ક્ષિપ્ત અને સારી રીતે પુષ્ટ હોય છતાં બળ
વગરનો દેખાય છે. ૬

ટીકા-આસ્વાત્નં પૂર્વવત્ ॥

કાર્ત્તવ્ય ચિકિત્સા-

કાર્ત્તવ્યની ચિકિત્સા

રુક્ષાદ્યાદિનિમિત્તે તુ કુરો યુક્તીત મેવજમ્ ।
બુંદર્પણં ધલ્લકૃત્ વૃષ્યં તથા વાજીકરં ચ યત્ ॥૭॥

અન્યયઃ-રુક્ષ-અન્ન-આદિ-નિમિત્તે તુ કુરો યત્
મેવજં બુંદર્પણં ધલ્લકૃત્ તથા વૃષ્યં ચ વાજીકરં (મવેત્ તદ્) યુક્તીત ॥

જે માણસ વૃષ્યાં અન્ન આદિને લીધે
કૃશ થયો હોય તેને જે ઔષધ ધાતુઓનું
પોષણ કરનારાં, બળ આપનારાં, મેથુનમાં
રેશિ ઉપભવનારાં અને મેથુનશક્તિને વધાર-
નારાં-વાજીકરણ હોય તે આપવાં. ૭

અર્થગંધા ચૂર્ણ

પીતાડશ્વગન્ધા પયસાડર્ધમાસં, ઘૃતેન
તૈલેન સુલામ્બુના વા । કુશાસ્ય પુષ્ટિ વપુષો
વિધત્તે, શાલસ્ય સસ્યસ્ય યથાઽપ્યુકૃષ્ટિઃ ॥ ૮ ॥

અન્યયઃ-અર્ધમાસં પયસા ઘૃતેન તૈલેન સુલ-અમ્બુના
વા પીતા અશ્વગન્ધા, યથા શાલસ્ય સસ્યસ્ય અપ્યુકૃષ્ટિઃ
(તથા) કુશાસ્ય વપુષઃ પુષ્ટિ વિધત્તે ॥

એક પખવાડિયા સુધી દૂધ, ઘી, તેલ કે
જરા હીના પાણીની સાથે આસંધનું ચૂર્ણ
પિવાય તો તેથી જેમ જળની વૃદ્ધિથી નાનાં
ધાન્યને પુષ્ટિ મળે છે, તેમ પાતળા માણસના
શરીરને પુષ્ટિ મળે છે. ૮

અર્થગંધા તૈલ

અશ્વગન્ધસ્ય કલ્કેન કાથે તસ્મિન્ પયસ્યપિ ।
સિદ્ધં તૈલં કુશાજ્ઞાનામશ્વજ્ઞાદક્ષપુષ્ટિદમ્ ॥ ૯ ॥

અન્યયઃ-અશ્વગન્ધસ્ય કલ્કેન કાથે, તસ્મિન્ પયસિ
અપિ સિદ્ધં તૈલં કુશાજ્ઞાનામશ્વજ્ઞાત્ અશ્વપુષ્ટિદમ્ (મવેત્તિ) ॥

આસંધના ઉવાથમાં તે આસંધનો જ
કેક તથા દૂધ નાખી પકાવેલાં તેલ પાતળાં

શરીરવાળાને માલિશ કરવાથી તેમના અંગો-
ને પુષ્ટિ આપનાર થાય છે. ૯

અર્થગંધા ઘૃતાદિ

પુષ્ટિકૃદ્વાલરોગાક્રમશ્ચમન્ધાઘૃતં મજેત્ ।

વાજીકરોદિતં તદ્દશ્વગન્ધાઘૃતાદિકમ્ ॥ ૧૦ ॥

અન્યયઃ-શાલરોગ-ઉક્ષમ્ અશ્વગન્ધાઘૃતં, તદ્દશ્
વાજીકર-ઉદિતં અશ્વગન્ધા-ઘૃત-આદિક પુષ્ટિદમ્ મજેત્ ॥

બાળકોના રોગોના પ્રકરણમાં કહેવાશે તે
અર્થગંધા ઘૃત તથા વાજીકરણના પ્રકરણમાં
જે કહેવાશે તે અર્થગંધા ઘૃત આદિ પુષ્ટિ
આપનાર હોઈ સેવવાં લેઈ એ. ૧૦

અસાધ્ય કાર્ત્તવ્યમાહ-

અસાધ્ય કાર્ત્તવ્ય

સ્વભાવાદતિકાર્યો યઃ સ્વભાવાદલ્પપાવકઃ ।

સ્વભાવાદયલો યથા તસ્ય નાસ્તિ ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

અન્યયઃ-યઃ સ્વભાવાત્ અતિકાર્યઃ, સ્વભાવાત્
અલ્પપાવકઃ, યઃ ચ સ્વભાવાત્ અગ્નઃ (મવેત્) તસ્ય
ચિકિત્સિતં ન અસ્તિ ॥

જે માણસ સ્વાભાવિક રીતે જ અત્યંત
કૃશ હોય, સ્વભાવથી જ અલ્પ અગ્નિવાળો
હોય અને સ્વભાવથી જ નિર્બળ હોય, તેની
કોઈ ચિકિત્સા કે ઉપાય નથી. ૧૧

કાર્ત્તવ્યનો અધિકાર સમાપ્ત

અથોદરરોગાચિકારઃ

૪૧ : ઉદરરોગોનો અધિકાર

ઉદરસ્ય નિદાનમાહ-

ઉદરરોગોનું નિદાન

રોગાઃ સર્વેઽપિ મન્દેઽગ્રો સુતરામુદરાણિ ચ ।
અજીર્ણમલિનૈઃશ્રેઞ્જીર્યન્તે મલસન્નપાત્ ॥ ૧ ॥

અન્યયઃ-અગ્રો મન્દે સર્વે રોગાઃ જાયન્તે, ઉદરાણિ
ચ સુતરા (જાયન્તે), (તથા) ચ અજીર્ણાં, મલિનૈઃ
અગ્રૈઃ મલસન્નપાત્ (અપિ જાયન્તે) ॥

જકાશિ મંદ હોય તો સઘળા રોગો
થાય છે અને તેમાંથી ઉદરના રોગો તો બહુ

÷ ઉદ્ ઋણાતિ, ઋચ્છતિ, હ્યતિ વા, ઋ મતો-
અન્, યદ્દા ઉદ્ દુણાતિ-વિદારયતિ મહિતાતપાનાદિ-
દતિ ઉદરમ્, દુ વિદારણ- ઉદિ દુણતેરજ્જલો પૂર્વપદા-
ન્યલોપશ્ચ- (ઉણા. ૫-૧૧)-જે શરીરના દરેક
અંગો કરતાં જીર્ણ કે આગળપડતું બન્યાય છે

જ થાય છે; તેમજ અજીર્ણથી, અત્યંત દોષ ઉત્પન્ન કરનારાં અત્રોથી અને દોષોની તથા વિઘ્નની અત્યંત વૃદ્ધિથી પણ ઉદરના રોગો થાય છે. ૧

ટીકા-આતો મન્દે સર્વે રોગાઃ જાયન્તે, કિન્તુ સુતરામ્=અતિશયેન ઉદરાણિ જાયન્તે. (અપરાનપિ હૈતુનાહ-) અર્જીર્ણાદુ મલિનૈશ્ચૈ=અત્યન્તરોગજનકૈઃ, મલસમ્બયાત્=મલાનાં દોષાણો પુરીપસ્ય ચાતિશ્વેદઃ. | અત્ર 'ઉદર' શબ્દનોદરસ્થો રોગ ઉચ્યતે || યત આહ- 'અર્ચતો ધર્મતાત્પર્યાખ્યાં ત્વમીતયાપિ ચ | તત્પ્રાહવર્ષ્યાન્છન્દનાં વૃત્તિહ્વા ચતુર્વિધા ||' મૂળમાં કેવળ 'ઉદર'- શબ્દ છે, પણ તે શબ્દથી અહીં ઉદર(પેટ)માં થતા રોગો સમજવા; કારણ, કહ્યું છે કે 'કોઈ ઠેકાણે અર્થથી, કોઈ ઠેકાણે ધર્મથી તથા તે પદાર્થ-માં રહેવાથી, કોઈ ઠેકાણે સમીપપણાથી અને કોઈ ઠેકાણે સાથે રહેવાપણાથી, એમ શબ્દોની રૂપિ આર પ્રકારે કહી છે. ૮૨૧/૧/૮૨૧

ઉદરરોગસમ્પ્રાપ્તિમાહ-

ઉદરરોગની સંપ્રાપ્તિ

રુદ્ધ્વા સ્વેદામુવાહીનિ રોગઃ સ્ત્રોતાસિ સચ્ચિતાઃ | પ્રાણાન્યપાનાન્ સંદૂષ્ય જનયન્ત્યુદરં વૃણામ્ ||૨||

અન્વય:-સંચિતાઃ દોષાઃ સ્વેદ-અમુવાહીનિ સ્ત્રોતાસિ રુદ્ધ્વા પ્રાણ-અગ્નિ-અપાનાન્ સંદૂષ્ય વૃણામ્ ઉદરં જનયન્તિ ||

સંચય પામેલા દોષો પરસેવો તથા જળને વહેતા સ્રોતોને રોકી પ્રાણવાયુ, જઠરાગ્નિ અને અપાનવાયુને દૂષિત કરીને ઉદરના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. ૨

તેમાં સામાન્યરૂપમાહ-

ઉદરરોગતું સામાન્ય રૂપ

આધ્માનં ગમનેડશક્તિર્દૌર્લભ્યં દુર્થલામ્નિતા | શોયઃ સદનમજ્ઞાનાં સજ્ઞો વાતપુરીપયોઃ | દાહસ્તન્દ્રા ચ સર્વેષુ જઠરેષુ ભવન્તિ હિ ||૩||

અથવા આપેલા ખેરાડ વગેરેના મળ કરી નાખી ને ખૂબ વિદારણ કરી નાખે છે, તે ઉદર-પેટ કહેવાય છે. 'ઉદરસ્ય' રોગઃ તેવામ્ અધિકારઃ-એ પેટના રોગોના આ અધિકાર-ઉદરરોગાધિકાર કહેવાય છે; ઉપર જણાવેલ મેદ તથા તેનું કારણ મુખ્યત્વે પેટ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેથી તેઓના અધિકાર પછી તેને સત્રોતો આ ઉદરરોગાધિકાર તર કરે છે.

અન્વય:-આધ્માનં, ગમને મશકિઃ, દૌર્લભ્યં દુર્લભ-અમિતા શોયઃ મજ્ઞાનાં સદનં વાત-પુરીપયોઃ સંગઃ દાહઃ ચ તન્દ્રા, (પ્રતાનિ) સર્વેષુ જઠરેષુ હિ ભવન્તિ ||

પેટનું ચઢવું કે આક્રંદ, ચાલવામાં અશક્તિ, દૂબળાપણું, સોળે, અંગોમાં ગ્લાનિ, વાયુ તથા વિઘ્નોના અટકાવ, બળતરા અને તંદ્રા-ઊંઘ એવું થેન, એટલાં લક્ષણો સઘળા પ્રકારના ઉદરના રોગોમાં અવશ્ય થાય છે. ૩

ઉદરાણાં સન્નિહૃતનિદાનપૂર્વિકાં સહસ્ત્રામાહ-

ઉદરરોગનાં પાસેનાં નિદાનો અને

તે રોગોની આઠની સંખ્યા

પૃથક્કારે: સમસ્તૈઃ સ્ત્રીઘ્નઘ્નતોદૈકઃ | સમ્મન્વન્ન્યુદરાણ્યષ્ટોતેપાં લિઙ્ગં પૃથક્ કૃણુ ||૪||

અન્વય:-પૃથક્-કારે: ચ સમસ્તૈઃ, સ્ત્રીઘ્ન-ઘ્ન તત-તોદૈકઃ-અષ્ટો ઉદરાણિ સમ્ભવન્તિ, તેપાં પૃથક્ લિઙ્ગં શ્રુણુ || વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રણે દોષોથી, ખરલ વધવાથી, ગુદાનો રોધ થવાથી, આંતરડું ધવાયાથી અને પેટમાં પાણીના જમાવ થવાથી, એ રીતે આઠ પ્રકારના ઉદરરોગો થાય છે. (એ આઠ ઉદરરોગોનાં અનુક્રમે વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સતિપાતોદર, પ્લીહોદર, બહુશુદોદર, ક્ષતોદર અને દકોદર કે બ્લોદર એ આઠ નામો છે.) એનાં બુદાં બુદાં લક્ષણો સાંભળો : ૪

તત્ર વાતોદરસ્ય લક્ષણમાહ-
વાતોદરતું લક્ષણ

તત્ર વાતોદરે શોયઃ પાણિપાત્રામિકુક્ષિપુ | કુક્ષિપાર્શ્વોર્દરકટીપૃષ્ઠદક્ષર્પમેદનમ્ ||૫||
ગુપ્તકાસોડક્ષમર્દ્ધશ્ચ ગુરુતા મલસમ્પ્રદઃ |
શ્વાત્રારુણત્વગાદિત્વમરુન્માદ્ દ્વાસવૃદ્ધિમત્ ||૬||
સતોદમેદમુદરં તનુરુણશિરાતતમ્ |
આધ્માતદતિવચ્છન્દમાહતં પ્રકરોતિ ચ |
વાયુશ્ચાત્ર સચ્કુલ્લરો વિચરેત્ સર્વેતોગતિઃ ||૭||

અન્વય:-તત્ર વાતોદરે પાણિ-પાદ-નાભિ-કુક્ષિપુ શોયઃ, કુક્ષિ-પાર્શ્વ-ઉદર-કટી-પૃષ્ઠ, પર્વમેદનં, ગુપ્તકાસઃ, અર્ધમેદનં, ચ ગુરુતા, મરુન્માદઃ, શ્વાત્ર-અરુણત્વગાદિત્વમ્ અદ્યમાન્ દ્વાસ-વૃદ્ધિમત્, ઘનોદ-મેદમ્ ઉદરં તનુ-રુણ-શિરાત્તનં ચ મહત્ (ગત્) આધ્માત-તિત્વત્ કન્દં પ્રચરોતિ મત્ર ચ ઘર્ષતોગતિઃ વાયુઃ સચ્કુલ્લ શબ્દઃ (મત્ર) વિચરેત્ ||

વાતોદર થયેલ હોય તો દાઘ, પત્ર,

નાભિ તથા પેટમાં સોજે થાય, પેટના ડાબા જમણા ભાગોમાં, પડખાંઓમાં, પેટમાં, કેડ-માં તથા પીઠમાં પીઠા થાય, સાંધાઓ વટે, સૂડી ઉપરસ આવે, અંગે ભાંગે, અંગેમાં બારેપણું થાય, મળોની જમાવટ થાય, ચામડી વગેરેમાં કાળાશ તથા રતાશ થાય, અકસ્માત દરદમે વધારો-ઘટાડો થયા કરે, પેટમાં સોય લોકયા જેવી અને લેહાયા જેવી પીઠા થાય, પેટ ઝીણી ઝીણી કાળી નસોથી વ્યાપ્ત થાય, પેટને હાથ વડે ઠોકવાથી પવન-થી ભરાયેલી ધમણ જેવો અવાજ નીકળે અને સઘળા ઠેકામાં ફરતો વાયુ પીઠા સાથે અવાજ ફરતો વિચર્યો કરે છે. ૫-૭

ટીકા-‘પાણિપાત્’ इत्यत्र व्यञ्जनान्तः ‘पात्’ શબ્દ આર્પણાત્ । ‘કુક્ષિપાથોદરે’ત્વજ ‘કુક્ષિ’શબ્દ ઉદરત્વ વામદક્ષિણમાગ્દ્યવાચી । સર્વતોગતિઃ=સકલકોષ્ઠે સચરત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

પૈત્તિકોદરમાહ-

પિત્તોદરત્વં લક્ષણ

પિત્તોદરે જ્વરો મૂર્છાં દાહસ્તુકકુકાસ્યતા ।
અમોઽતિસારઃ પીતત્વં ત્વગાદાબુદર હરિત્ ॥૮॥
પીતતામ્રશિરાતદ્ સસ્વેદં સોષ્મ દહ્યતે ।
ધૂમાયતે મૃદુસ્પર્શં ક્ષિપ્રપાકં પ્રદૂયતે ॥૯॥

અન્યથા-પિત્તોદરે જ્વરઃ મૂર્છાં દાહઃ તદ્ કટુ-આસ્યતા ધ્રમઃ અતિસારઃ ત્વગાદો પીતત્વમ્ ઉદર હરિત્ પીત-તામ્ર-શિરાતદ્ સસ્વેદં સોષ્મ દહ્યતે, ધૂમાયતે, મૃદુ-સ્પર્શં ક્ષિપ્રપાકં પ્રદૂયતે ॥

પિત્તોદર થયેલ હોય તો તાવ, મૂર્છા, બળતરા, તરશ, મોઢામાં તીખાશ, બ્રમ, અતીસાર અને ચામડી વગેરેમાં પીળાશ થાય છે; પેટ શાક જેવા હરિયાળા રંગનું, પીળી તથા રાતી નસોથી બધાયેલા જેવું, પરસેવાવાળું, અંદર ઉતાશવાળું, બહાર દાહ વાળું, બધે પોતામાંથી ધુમાડા ઠાઠતું હોય જેવું, ફૂણા ફૂણા સ્પર્શવાળું, તરત પાકી જનારું અને પીડાવાળું થાય છે. (તરત પાકી જવાને લીધે તેમાંથી પાકું જળોદર પણ થાય છે.) ૮,૯

ટીકા-હરિત્=શાકવર્ણાત્મકમ્ સોષ્મ=અન્તસ્તાપયુક્તમ્,

દશ્યતે=ચદિદાદ્યુક્તમ્ ભવતિ, ધૂમાયતે=ધૂમમિલોદ્ભવતિ, ક્ષિપ્રપાકં=ક્ષિપ્રપાકાન્નગ્રેદર જાયતે; પ્રદૂયતે=વ્યયતે ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

કપોદરલક્ષણમાહ-

કફોદરત્વં લક્ષણ

પ્લેષ્મોદરેઽહ્નસદનં શ્વપયુર્ગૌરવં તથા ।
તન્દ્રોત્કેશોઽરુચિઃ સ્વાપઃ કાસઃ શૌક્લ્યં ત્વગા-
દ્રિપુ ॥૧૦॥

ઉદરં સ્તિમિતં સ્નિગ્ધં શુક્લરાજીતતં મહત્ ।
વિરામિષ્ટદિ કઠિનં શીતસ્પર્શં ગુરુ સ્થિરમ્ ॥૧૧॥
અન્યથા-પ્લેષ્મોદરે અહ્નસદનં શ્વપયુઃ ગૌરવ તથા તન્દ્રા ઉત્કેશઃ મહવિઃ સ્વાપઃ કાસઃ ત્વગાદ્રિપુ શૌક્લ્યમ્ ઉદર સ્તિમિત સ્નિગ્ધ શુક્લરાજીતત મહત્ વિર-અમિષ્ટદિ કઠિનં શીતસ્પર્શં ગુરુ સ્થિર (મવતિ) ॥

કફોદર થયેલ હોય તો અંગેમાં ગ્લાનિ, સોજો, અંગેનું બારેપણું, નિદ્રાની વૃદ્ધિ, મોળ, અરુચિ, અંગે પર સ્પર્શની અબર ન પડવી, ઉપરસ, ચામડી વગેરેમાં સફેદપણું અને પેટ સળડ, ક્લિન્ધ, ધોળી નસોથી વ્યાપ્ત, મોડું, લાંબે કાળે વધનારું, કઠણ, ટાઢા સ્પર્શવાળું, ભારે અને ગડગડાટ વગરનું થાય છે. ૧૦, ૧૧

ટીકા-સ્વાપઃ=સ્પર્શતા, ગૌરવમ્=મજાનામ્, તન્દ્રા=નિદ્રાબાહુલ્યમ્, ઉત્કેશઃ=દુઝાસઃ, શુક્લરાજીતતં=શુક-શિરાઆત્મમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

સનિપાતોદરલક્ષણમાહ-

સનિપાતોદરત્વં લક્ષણ

સ્ત્રિયોઽન્નપાનં તલ્લોમમૂત્ર, વિદ્ઘાતંવૈયુક-
મસાધુવૃત્તાઃ । યસ્મૈ પ્રયચ્છન્ત્યરયો ગરાંશ્ચ,
દુષ્ટામ્બુદ્ગ્રીવિપસેવનાચ ॥૧૨॥

તસ્યાશુ રક્તં કુપિતાશ્ચ દોષાઃ કુર્ચુઃ
સુષોરં જટરં ત્રિલિઘ્નમ્ । તચ્છીતવાતે મૃશાદુર્ધિને
ચ, વિશેષતઃ કુપ્યતિ દહ્યતે ચ ॥૧૩॥

સ ચાતુરો મૂર્છંતિ દિ પ્રસક્ત, પાણ્ડુઃ
કુશઃ કુપ્યતિ તૃષ્ણયા ચ । દૂષ્યોદરં કીર્તિતમેત-
દેવ હ્રીદોદરં કીર્તયતો નિયોચ ॥૧૪॥

અન્યથા-અસાધુગતાઃ સ્ત્રિયઃ યસ્મૈ (વશીકરણાદિ-વાચ્યા) તલ્લ-લોમ-મૂત્ર-વિદ્-આર્તવૈઃ યુક્તમ્ અન્ન-પાનં પ્રયચ્છન્તિ, ગરાયઃ ચ ગરાન્ (પ્રયચ્છન્તિ), દુષ્ટ-અમ્બુ-દૂષીવિપ-સેવનાત્ ચ તસ્ય રક્તં ચ કુપિતાઃ દોષાઃ આશુ ત્રિલિઘ્નં સુષોરં જટરં કુર્ચુઃ, તત્ શીતવાતે

મૃગદુર્લભિ વ વિશેષતઃ કુપ્યતિ, ચ દગ્ધતે, સઃ ચ આતુરઃ મૂર્છતિ, પ્રસક્તં હિ પાણ્ડુઃ કૃશઃ (સન્) વૃષ્ણવા ચ જુષ્યતિ, એતદ્ એવ દૂષ્યોદરં કીર્તિતમ્, ઘ્રીહોદરં કીર્તયતઃ નિબોધ ॥

ખરાબ વર્તનવાળી સ્ત્રીઓ વશીકરણ આદિની ઇચ્છાથી જે પુરુષને નખ, રૂંવાડાં, મૂત્ર, બિલાડાં વગેરેની વિદ્યા કે રજસ્વલા-પણાના રુધિરથી યુક્ત કહેલું અન્ન ખવડાવે; પાસેનાં ખીબાં પણ કોઈ અવિવેકી માણસો જેને એવું અન્ન ખવડાવે; શત્રુઓ જેને સંયોગથી થયેલાં ઝેરા ખવડાવે; ઝેરી માછલાં, ઝેરી ખડ કે ઝેરી પાંદડાં વગેરેવાળું પાણી જેના ખીવામાં આવે અને દૂધી-વિષ એટલે અગ્નિ વગેરેથી ઝોછા પ્રભાવવાળું થયેલું અથવા વિષને નાશ કરનારી ઔષધિઓથી નાશ કરવાને લીધે, જીર્ણ થવાને લીધે; દાવાનળથી, વાયુથી કે તડકાથી સુકાઈ જવાને લીધે અથવા સ્વાભાવિક રીતે જે ઝેર પોતાના ગુણોથી રહિત થયું હોય, તે દૂધી-વિષ કહેવાય છે; એ જેના ખાવા-પીવામાં આવે તેનું કોપેલું રુધિર અને કોપેલા દોષો તરત ત્રણે દોષોનાં બિહોવાળો અતિ ભયંકર ઉદરરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. એ ઉદરરોગ ઠંડા પવનના સમયે અને જે સમયે વાદળાંઓનો ઘટાટોપ બહું જ થયો હોય તે સમયે વિશેષે કરી પ્રકુપિત થાય છે તથા બળતરાથી યુક્ત થાય છે; એ રોગી મૂર્છિત પણ થાય છે; કારણ કે એવા સમયોમાં દૂધી-વિષનો પ્રકોપ થાય છે તથા વિષના યોગથી મૂછાં થવી પણ સંભવિત છે; વળી આ રોગવાળો માણસ જ નિરંતર પાંડુ રહે છે, શરીરમાં કૃશ રહે છે અને તરશથી સુકાયા કરે છે. આવા પ્રકારનો ઉદરરોગ ‘સન્નિપાતોદર’ કહેવાય છે અને ખીબા યંત્રમાં તેને ‘દૂષ્યોદર’ નામે પણ કહેલ છે; કારણ કે પરસ્પરથી દૂષિત થયેલા દોષો પણ દૂષ્ય કહેવાય છે; જેથી તેઓએ કરેલા ઉદરરોગને ‘દૂષ્યોદર’ નામ આપવું પણ સંભવિત છે. હવે ખીહોદરનું લક્ષણ કહું છું, તે સાંભળો : ૧૨-૧૪

ટીકા-‘ત્રિયઃ’ इत्यविवेकिसमिहितजनोपलक्षणम् । ताव-स्वसौभाग्यमिच्छन्त्यः, विद-मार्जारदिनाम्, आर्तव-रजः, असौ वा गरान्-संयोगजानि विषाणि, दुग्धम्बु-सविषमस्त्यक्तुणपर्णादियुक्तम्, दूषाविषं-विषमेवा-न्यायुपधातेन स्वल्पप्रभावम् ॥ यत उक्तम्-‘जीर्ण विष-द्रोषमिहितं वा, दावाभिवतातपशोपितं च । स्वभावतो वा गुणविषयुक्तं, विषं हि दूषोविषतामुपैति ॥ गुण-विषयुक्तं=गुणवियुक्तम्, तद्=उदरं, शीतादिषु कुर्याति । तत्र दूषोविषस्य प्रकोपात्, मूर्च्छति विषयोगात्, प्रसक्तं=निरन्तरम्, एतदेव=सन्निपातोदरम्, तन्प्रान्तरे दूष्योदरं कीर्तितम्, अथवा परस्परं दूषयन्तीति दोषा एव दूष्यास्तैः कृतमुदरं दूष्योदरम् ॥ (अ-टीकाનો અર્થ ઉપર ભાષાંતરમાં સમાવ્યો છે.)

ખીહોદરલક્ષણમાહ-

ખીહોદરનું લક્ષણ -

વર્ધતે ઘ્રીહવૃદ્ધયા ચક્ષિઘ્રાઘ્રીહોદરં હિ તત્ । તદ્વામે વર્ધતે પાર્શ્વે નિમિત્તં તત્તસ્ય યત્ ॥૧૫॥ પ્રવૃદ્ધે ઘ્રીહિ લિઘ્નિ પાન્યુકાનિ મિપાવરૈઃ । ઘ્રીહોદરેપિ દ્વયન્તે તાનિ સર્વાણિ દેહિનામ્ ॥ ઘ્રીહોદરસ્પૈવ મેદો યદ્વાલ્યુદરં તથા ॥ ૧૬ ॥ સધ્યાન્યપાર્શ્વે યદ્વતિ પ્રવૃદ્ધે, હૈયં યદ્વાલ્યુદરં તદેવ ॥ ૧૭ ॥

અન્ય-ઃ-ખીહવૃદ્ધયા ચ વર્ધતે, તત્ હિ ખીહોદરં વિચાત્, તદ્ વામે પાર્શ્વે વર્ધતે, તત્ નિમિત્તં યત્ યસ્ય (તદ્ એવ મવતિ), ખીહિ પ્રવૃદ્ધે યાનિ લિઘ્નિ મિપાવરૈઃ લકાનિ, તાનિ સર્વાણિ દેહિનાં ખીહોદરે અપિ દશ્યન્તે, તથા યદ્વાલ્યુદરં ખીહોદરસ્ય એવ મેદઃ (મતઃ), સધ્ય-અન્ય પાર્શ્વે યદ્વતિ પ્રવૃદ્ધે (સતિ) તદ્ એવ યદ્વાલ્યુદરં હૈયમ્ ॥

બરલના વધવાથી પેટનું જે વધવું થાય તેને જ ‘ખીહોદર’ જાણવું; બરોળ કાળા પડખામાં હોઈને વધે છે; તેથી પેટ પણ કાળા પડખામાં વધે છે; અને તેમાં કારણ પણ બરોળ વધવાનું જે હોય છે, તે જ હોય છે; ઉત્તમ વંદોએ બરોળ વધી હોય ત્યારે જે લક્ષણો કહેવાં છે, તે જ સધળાં લક્ષણો પ્રાણીઓને ‘ખીહોદર’ નામના રોગમાં પણ દેખાય છે; તેમ જ ‘યદ્વાલ્યુદર’, નામનો ઉદરરોગનો જે એક ભેદ છે, તે પણ ખીહોદરનો જ ભેદ છે; છતાં ખીહોદર અને યદ્વાલ્યુદરમાં તફાવત આ છે કે જમણા

યકખાની ગાંઠ-‘યકૃત’ વધવાથી જમણા
યકખામાં પેટનું જે વધવું થાય તેને ‘યકૃ-
દાદ્યુદર’ બાણવું. (એ રાગમાં દોષને લીધે
યકૃત બોદાઈ બાળ છે, તેથી તે રાગવું નામ
‘યકૃદાદ્યુદર’ છે.) ૧૫, ૧૬

ટીકા-તસ્ય પુનઃપિ વિશેષત્વમિત્યાદિ-સવ્યેતિ ।
યદ્દ દાલયતિ=શોષેભિન્નોતિ યદ્દાદ્યુદરમ્, તદેવ=
ચરમેવ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

પદગુદોદરલક્ષણમાદ-

ખદ્યુદોદરવું લક્ષણ

યસ્પાન્નમશ્નૈરપલેપિભિર્વા યાલાસ્મિભિર્વા
પિહિતં યથાવત્ । સર્જીયતે યસ્ય મલો નરસ્ય,
શનૈઃ શનૈઃ સંકરવત્ સાદ્યમ્ ॥ ૧૭ ॥

નિવહ્યતે યસ્ય ગુદે પુરીયં, નિરેતિ કુચ્છા-
દપિ ચાલ્પમત્તમ્ । હ્રસ્મામિમયે પરિવૃદ્ધિમેતિ,
તસ્યોદરં ચક્ષુગું વદન્તિ ॥ ૧૮ ॥

અન્ય-અર્થે: વા ઉપલેપિમિઃ વા યાલાસ્મિઃ
યસ્ય અન્ન યથાવત્ પિહિતં, યસ્ય ચ નરસ્ય નાભ્યાં
સકરવત્ શનૈઃ શનૈઃ મનઃ સર્જીયતે, યસ્ય ગુદે પુરીય
નિવહ્યત, અપિ ચ કુચ્છાત્ અન્નમ્ અલ્પ નિરેતિ, તસ્ય
ઉદર હ્રસ્મામિમયે પરિવૃદ્ધિમ્ એતિ, (તદ્ વૈદ્યાઃ)
ચક્ષુગું વદન્તિ ॥

અત્રોથી અથવા આક તથા કમલકંઠ આદિ
ઝોંટી રહેનારા પદાર્થોથી કે રેતી કે કાંકરીથી
જેનું આંતરડું અત્યંત ઠંડાઈ બાળ; જેના
આંતરડાની નાડીમાં સાવચૂંથી કે કેલાં ખડ
તથા ધૂળ આદિ કચરાની પેઠ ધીરે ધીરે
મળ જમા થઈ બાળ, જેની શુદ્ધમાં વિષા રોકાઈ
બાળ અને માંડ માંડ થોડી થોડી જ વિષા
ખહાર નીકળે, તેનું પેટ હૃદય તથા નાભિનું
મધ્યમાં વધતું બાળ, એ રાગને વંદો ‘ખદ્ય-
યુદોદર’ કહે છે. ૧૭, ૧૮

ટીકા-ઉપલેપિમિઃ=શાકશાસ્ત્રાદિમિઃ, યાલાસ્મિઃ=
યાલુકામિઃ, શર્કરૈર્વાઃ યથાવત્=યસ્ય ચત્ સમ્પ્રવતિ
મલઃ=પુરીયં, સંકરવત્=પમાર્જનીક્ષિતજૂનધૂલ્યાદિવત્,
નાભ્યામ્=મન્નનાભ્યાં, હ્રસ્મામિમયે=હ્રના-બોમંચે ॥

ક્ષતોદરલક્ષણમાદ-

ક્ષતોદરવું લક્ષણ

શલ્યં તથાત્રોપહિતં યદન્નં મુકં મિનત્યા-
ગતમન્યથા વા । તસ્માત્સુતોડન્નાત્સલિલપ્રકાશઃ

ક્ષાવઃ ક્ષવેદ્દે ગુરતસ્તુ મૂયઃ ॥ ૧૯ ॥

નામેરવશ્વોદરમેતિ વૃદ્ધિઃ, નિસ્તુયતે દાલયતિ
ચાતિમાત્રમ્ । પતત્પરિચ્છાદ્યુદરં પ્રદિષ્ટં, ક્ષતો-
દરં કીર્તયતો નિવોધ ॥ ૨૦ ॥

અન્ય-અર્થ-ઉપહિતં મુકં શલ્ય, વા અન્યથા
આગત (કળ્પકાદિ) અન્નં યદ્ મિનતિ, તસ્માત્ અન્ના
સુતઃ સલિલપ્રકાશઃ ક્ષાવઃ મૂયઃ તુ ગુરતઃ વૈ ક્ષવેદ્,-
નામેઃ ચ અષઃ ઉદરં વૃદ્ધિમ્ એતિ, નિસ્તુયતે, અતિમાત્ર
ન દાલયતિ, એતત્ ક્ષતોદર પરિચ્છાદિ-ઉદર પ્રદિષ્ટં,
(તત્) કીર્તયતઃ (મે) નિવોધ ॥

અત્ર સાથે ખાવામાં અધી ગયેલા
અથવા ખીજ કોઈ રીતે પેટમાં આવેલા કાંટા
કે કાંકરી વગેરે, આંતરડાને જે ચીરી નાખે,
જેથી તે આંતરડામાંથી નીકળેલો પાણી જેવો
સાવ લગભગ શુદ્ધમાંથી સ્વે અને નાભિથી
નીચેના ભાગમાં પેટ વધે, સોયોથી લોંકાયા
જેવી પીડા થાય અને ખૂબ જ ચિરાઈ જતું
હોય એવું લાગે, એ ‘ક્ષતોદર’ કહેવાય છે.
આ ક્ષતોદરને જ ખીજા અંશમાં ‘પરિચ્છાદ્યુ-
દર’ નામે કહેલ છે; આ હું કહી રહ્યો છું,
તે તમે સમજી લો. ૧૯, ૨૦

ટીકા-શલ્ય=કળ્પકર્કરાદિ, અત્રોપહિતં=મુકં વત્
અન્નં મિનતિ તથા । અન્યથા આગત=મોજન વિના
આગતં, કળ્પકાદિયુક્તમપિ યદન્ન મિનતિ તત્ ઉપલક્ષણમ્ ।
જન્મણમત્યશન વા યદન્ન મિનતિ । યત્ ઉર્કં વારકે-
‘શર્કરાનૂળકાગ્રાસ્થિઋષ્ટકૈરવસંયુતૈઃ । મિથેતાન્નં વદા મુષ્ક
જૃમ્ભવાડ્યશનેન ચેત્ ॥’ તસ્માદ્=મિત્રાદન્નાત્ । ગુરતસ્તુ
મૂયઃ=અન્નાત્રામસૂય ધનુર્ગુરતઃ ક્ષવેદિત્યર્થઃ, દાલયતિ=
વિદાર્યત એવ, પદધિદિરાર્પત્વાત્ । એતત્=ક્ષતોદરં, તન્ન્યા-
ન્તરે પરિચ્છાદ્યુદર પ્રદિષ્ટમ્=કથિતમ્ ॥ અહીં કાંટા વગેરે
આંતરડાને ચીરે છે, એમ કહ્યું છે, તે વધુ આમ
પણ સત્યવે છે કે, બગાડું ખાવાથી અથવા અત્રું
બેળન કરવાથી આંતરડું ચિરાઈ જતાં તે આંત-
રડામાંથી પાણી જેવો સાવ નીકળે અને તે સાવ
લગભગ શુદ્ધમાંથી નીકળે, એ પણ ‘ક્ષતોદર’ જ
કહેવાય છે; કેમ કે ‘કાંકરી, ખડ, કાષ, હાડકું
કે કાંટા અત્રની સાથે પેટમાં આવવાથી અથવા
બગાડું ખાવવાથી કે બહુ અત્રું ખાવાથી આંતરડું
ચિરાઈ જતાં તે આંતરડામાંથી નીકળેલો સાવ લગ-
ભગ શુદ્ધમાંથી સ્વે, એ ક્ષતોદર કહેવાય’ એમ
ચરકમાં કહ્યું છે.

દકોદરલક્ષણમાહ-

દકોદર કે જલોદર' લક્ષણ

યઃ ક્ષેત્રપીત્તોડ્યનુસાસિનો વા, વાન્તો
વિરિક્તોડ્યધયા નિરુદ્ધઃ । પિત્તેજ્જલં શીતલ-
માશુ તસ્ય, સ્ત્રોતંસિ દૂષ્યન્તિ હિ તદ્દહાનિ ॥૨૧॥

ક્ષેત્રોપલિતેડ્યયાડ્યિ તેષુ, દકોદરં પૂર્વવદ-
મ્યુપૈતિ । ક્ષિપ્યં મદત્તત્પરિવૃત્તનામિ, સમન્તતઃ
પૂર્ણમિત્રાશ્ચુતા ચ । યથા દતિઃ ક્ષુબ્ધયતિ કમ્પતે
ચ, શબ્દાયતે યાડ્યુદકોદર તત્ ॥૨૨॥

અન્વય-યઃ સ્નેહીત, અપિ વા અનુવાસિતઃ,
વાન્તઃ અથવા વિરિક્તઃ વા નિરુદ્ધઃ (સન્) આશુ શીતલ
જલ પિવેત્, તસ્ય હિ, તદ્દહાનિ સ્ત્રોતંસિ દૂષ્યન્તિ
અથવા તપુ સ્નેહ-ઉપલિષેષુ અપિ પૂર્વવત્ દક-ઉદરમ્
અનુપૈતિ, તત્ ઉદકોદર જિઘ્ર મહત્ પરિવૃત્તનામિ,
સમન્તતઃ અમુના ચ પૂર્ણમ્ દત્ત (ભવતિ), દતિ યથા
ક્ષુબ્ધયતિ, ચ કમ્પતે, વા તત્ શબ્દાયતે અપિ ॥

સ્નેહપાન કરીને કે અનુવાસન-અસ્તિ
લઈને અથવા વમન કરીને, વિદેશન લઈને
અથવા નિરૂદ્ધઅસ્તિ લઈને જે માણસ તરત
ટાકું પાણી પીએ, તેના જળને પહેલા સ્રોતો
બગાડી જાય છે અને તે સ્રોતોના બગાડ થતાં
તેમાંનું જળ, રાપેલા અન્નમાં નાખેલા ઝાઝા
ધીની પેઠે બહાર નીકળી પેટમાં આવે છે
તથા પેટમાં આવીને શુદ્ધામાંથી બહાર નીક-
ળવા લાગે છે, એ 'દકોદર' કહેવાય છે;
જેથી પેટ સિંગધ, મોટું તથા ગંભીર નાભિ
વાળું થાય છે; જાણે આરે બાબુ પાણીથી
પૂર્ણ હોય તેમ જળના આમ તેમ પ્રસરણ
વાળું થાય છે, અદરના જળના ચલનને લીધે
પાણીથી ભરેલી પખાલની પેઠે શોભ પામ્યા
કરે છે, બહાર હાલ્યા કરે છે અને હાલી હાલી
અવાજ કરે છે ૨૧, ૨૨

ટીકા-સ્નેહીત = 'પીત' હ્યગ્રાપ્યવસિતાદિત્વાત્
કર્તરિ ક્તઃ । યથ સ્નેહ પીત ઇતિ તત્પુનરાયં, સ્વ સ્નેહ પીત-
વાનિત્યર્થઃ । અનુવાસિતો વા=દૃઢીતાનુવાસનગતઃ । વાન્ત -
અગ્રાપિ પૂર્વવત્ કર્તરિ ક્તઃ । તેમ વાન્તવાનિત્યર્થઃ । એવ
વિરિક્ત = વિરિક્તવાન્ તથા નિરુદ્ધ = દૃઢીતનિરુદ્ધવતિ,
સ ચેદાશુ શીતજ્ઞં જલં પિવેત્, તસ્ય તદ્દહાનિ=જલદહાનિ,
સ્ત્રોતંસિ દૂષ્યન્તિ । જલરોધેષુ સ્રોતંસુ દુષ્ટેષુ સત્તુ । જલં
અવરોધસ્નેદન્યાયેન બહિર્નિ સ્ત્રોતદરમાયાતિ । તતોડ્યિ

જલે બહિર્નિસ્રુતે દકોદરમાયાતિ, તત્=ઉદરમ્, પરિ-
વૃત્તનામિ=ગંભીરનામિ, સમન્તતો જલમપયાતિ સર્વતઃ ।
યથા દતિઃ=ચર્મમય જલહરણપાત્ર ક્ષુબ્ધિ=અન્તર્જલદોલ-
નેન સઘલતિ । કમ્પતે બહિ શબ્દાયત=કમ્પમાન સત્ શબ્દ
કરોતિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

સાધ્યસાધ્યમાહ-

કષ્ટસાધ્ય તથા અસાધ્ય ઉદરરોગ
જન્મનૈવોદરં સર્વં પ્રાયઃ કુચ્છનમં મતમ્ ।
ચલિનસ્તજ્ઞાતામ્બુ યત્તસાધ્યં નગોત્થિતમ્ ॥૨૩॥

અન્વય-સર્વમ્ ઉદર જન્મના એ પ્રાયઃ કુચ્છનમ
મતત્, ચલિનઃ તદ્, મજાત-અમ્યુ નવ-ઉત્થિત ચલ-
સાધ્ય (મત્) ॥

ઉપર કહેલા સઘળા પ્રકારના ઉદરરોગો
ઉત્પન્ન થતા જ લગભગ અતિ કષ્ટસાધ્ય મનાયા
છે, છતાં રોગી બળવાન હોય, પેટમાં પાણી
ઉત્પન્ન થયું ન હોય અને તે રોગ નવો તરતના
ઉત્પન્ન થયો હોય તો યત્ન કરવાથી મટે છે.

ટીકા-ચલિનઃ અજાતામ્બુ નવોત્થિત ચ યત્નસાધ્ય-
મિત્યન્વયઃ ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અસાધ્ય બદ્ધશુદ્ધ જલોદર તથા ક્ષેત્રોદર
પક્ષાદ્દક્ષગુરં તૂર્ણ સર્વં જાતોદકં તથા ।
પ્રાયો ભવન્યમાવાપ ચિદ્રાન્ત્રં ચોદરં નૃણામ્ ॥૨૪॥

અન્વય-પક્ષાત્ તૂર્ણં તુ બદ્ધશુદ્ધ, તથા સર્વં જાત-
ઉદકં ચ ચિદ્રાન્ત્રમ્ ઉદરમ્ પ્રાય નૃણામ્ અમાવાય
ભવતિ ॥

એક પખવાડિયાથી ઉપરનો બદ્ધશુદ્ધ ઉદર
રોગ; તેમ જ સઘળા ઉદરરોગોમાં ભે પાણી
ઉત્પન્ન થયું હોય તો; અને જેમાં ખડ વગેરે-
થી આંતરડામાં છિદ્ર પડી ગયું હોય તે
ઉદરરોગ પણ ઘણું કરી માણસના મરણ
માટે જ થાય છે. ૨૪

ટીકા-શારાદિના ચિદ્રમન્ત્ર યસ્ય તદુદરમ્ અમા-
વાય ભવતિ ॥

જાતોદકસ્યોદરસ્ય લક્ષણમાહ ચરક.-

જલોદર' લક્ષણ તથા અસાધ્યપાણ્ય

પયઃ પૂર્ણ દતિરિવ ક્ષોમે શબ્દકરં સ્તુડ ।
અપ્રવ્યક્તશિર શૂનં નીરાત્તમુદરં મહત્ ॥૨૫॥
માલસ્યમાસ્યવૈરસ્યં મૂર્ચં યદુ શશ્વદ્ દુનમ્ ।
જાતોદકસ્ય ત્રિહં સ્યાન્મન્દઃ શિઃ પાણ્ડુતાપિ ચ ૨૬
શૂનાશ્ચ કુદિલોપસ્યમુપક્રિયતનુવન્મ ।
ચલશોણિતમાંસાગ્નિપરિક્ષીયં ચ વર્જયેત્ ॥૨૭॥

અન્વય-શ્લોમે પય પૂર્ણા દત્તિ. इव शनकर मृदु
અવ્યકશિર શૂઁ મદત્ત ઉદર નીરાતમ્ (જેયમ્, અપિ
ચ) શાલસ્યમ આદ્યૈસ્વ મૂન મ્હુ શકુર દ્રવ, મન્દાન્નિ
અપિ ચ પાણ્ડુના (દ્યૈતર) જાતાદકસ્ય લિંગ સ્વાદ.
શૂ. ૧૬, કુટિર-ઉપસ્યમ્, ઉપક્લિન્નનુત્ત્વચ, વઝ-સોષિ
ત-માસ-અન્નિ-પરિહીણ ચ વર્જયેત્ ॥

જે પેટ શોષ પામતા પાણીથી ભરેલી
પખાણની પેઠે અવાજ કરતું હોય; કૂણું થઈ
ગયું હોય; બહુ મોટું થવાને લીધે અસ્કુટ
શિરાવાળું, સૂણ ગયેલું અને મોટું થયું હોય;
તો બાલુલ કે તે પાણી ભરાવાથી પીકાઈ રહ્યું
છે. વળી આલસ્ય, મોઢાનું વિરઅપણું, મનનું
અધિકપણું, ખૂબ જ પ્રવાહી વિષા, અગ્નિનું
મંદપણું અને શરીરની કીકાશ, એટલાં ચિહ્નો,
જેમાં પાણી ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યાં હોય તેવા
ઉદરનાં હોય છે. જે ઉદરરોગવાળાની આખે
સૂણ ગઈ હોય, લિંગ વાકું વળી ગયું
હોય, આમડી પાતળી તથા ભીનાશવાળી
થઈ ગઈ હોય અને બળ, રુધિર, માસ તથા
અન્નિ એાછાં થઈ ગયાં હોય, તેનો ત્યાગ
કરવો-વેધે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. ૨૫-૨૭
ટીકા-કુટિરોપસ્યમ્=વકમેહનમ્, ઉપક્લિન્નનુત્ત્વચમ્=
હવિર આર્ત તન્વી ત્વગ યસ્ય તં, ઉદરિણમ્ ॥
(અર્થ ઉપર અપામે છે)

અસાધ્ય ઉદરરોગ
પાર્શ્વમહાન્નવિદ્યેવશોકાતીસારપીઢિનમ્ ।
વિરિક્ત ચાપ્યુદરિણં પૂર્વમાણં ત્રિજંયેત્ ॥ ૨૮ ॥
અન્વય:-પાર્શ્વમહાન્ન-મહાન્ન-વિદ્યેવ-શોક-અતીસાર-
પીઢિત વિરિક્તં ચ પૂર્વમાણમ્ અપિ ઉદરિણ વિવર્જયન્ ॥
જે ઉદરરોગવાળાના પડખા ભાગી ગયાં
હોય, જેને અન્ન ઉપર દ્રવ થયે હોય, સોબ
ની તથા અતિસારની પીકા થઈ હોય અને
વિરેચન આખ્યા છતાં પેટ પાકું ભરાયા
કરતું હોય તેનો વેધે ત્યાગ કરવો-તેની
ચિકિત્સા કરવી નહિ ૨૮

ટીકા-વિરિક્તમપિ પૂર્વમાણ=પૂર્વમાણોદરં ઉદરિણ,
વિવર્જયત્ ॥

ઉદરરોગની ચિકિત્સા
પરણ્ડતેલ દશમૂલમિશ્રં, ગોમૂત્રયુક્તં ત્રિફ-
લારસા વા । નિહન્તિ વાતોદરશોથશૂલં, કાથઃ

સમૂનો દશમૂલજઘ ॥ ૨૯ ॥

અન્વય-પરણ્ડતેલ દશમૂલમિશ્ર (ચ) ગોમૂત્ર-
યુક્ત, વા ત્રિફલારસ. ચ દશમૂલજ. કાથઃ સમૂન-
વાતોદરશોથ-શૂઁ નિહન્તિ ॥

એરડિયુ તેલ અને દશમૂળનું ચૂર્ણ
ગોમૂત્રથી મિશ્ર કરી પિવાય તો તેથી વાયુ-
સંબંધી ઉદરરોગ, સોબે તથા શૂળ મટી જાય
છે. અથવા હરડે, બહેડા તથા આમળાનો રસ
પીધો હોય તો તેથી પણ વાયુસંબંધી ઉદર-
રોગ, સોબે તથા શૂળ મટી જાય છે; તેમ જ
દશમૂળનો ક્વાથ ગોમૂત્ર નાખી પીધો હોય
તો તેથી પણ વાયુસંબંધી ઉદરરોગ, સોબે
તથા શૂળ મટી જાય છે. ૨૯

કુષાદિચૂર્ણ
કુષ્ઠં દન્તી યચ્છારો ઘ્યોપ ત્રિલવણં વચ્ચા ।
મત્રાજી દીપ્તકં દિહ્નુ સ્વજિકા ચઘચિત્રકમ્ ॥
શુષ્ઠી ચોળ્લામ્મસા પીતા વાતોદરરુજાપહા ॥ ૩૦ ॥
અન્વય-કુષ્ઠ દન્તી ચચ્છાર ઘ્યોપ ત્રિલવણ વચ્ચા
મત્રાજી દીપ્તકં દિહ્નુ સ્વજિકા વન્ધ-ચિત્રક ત્વ શુષ્ઠી,
ઉષ્ણ-અમ્મસા પીતા વાતોદર-રુજા-અપહા (ભવતિ) ॥

કઠં, નેપાળો, જવખાર, બમણી સૂકે,
મરી, પીપર, સેધવ, સાભરલૂણ, સંચળ, વજ્ર,
ભૂરું, અજમે, હિંગ, સાભરખાર અવક અને
ચિત્રકનું ચૂર્ણ ભીના પાણી સાથે પિવાય તો
તે વાયુસંબંધી ઉદરરોગ મટાડે છે. (આ
ઉપાય કુષાદિચૂર્ણ નામે ઓળખાય છે.)

લશુન-૧૯૯
લશુનસ્ય તુલામેકાં જલદ્રોળે વિપાચયેત્ ।
ત્રિકટુ ત્રિફળા દન્તી દિહ્નુસેન્ધ્રચિત્રકમ્ ॥ ૩૧ ॥
દેવદાર વચ્ચા કુષ્ઠ મધુ શિષ્ણ પુનર્નગા ।
સૌગંધલં વિઙ્ગાન દીપ્તકો ગત્તપિપ્પલી ॥ ૩૨ ॥
પતેપા પલિકાન્ન ધાગાસ ત્રિવૃત્ત પદ્મ પ્લાનિ ચ ।
પિપ્પા કપાયેપાનેન તેલં મૃદ્વગ્નિના પચેત્ ॥ ૩૩ ॥
તપિયેત્ પ્રાતરુચ્યાય યથાગ્નિરત્માત્રયા ।
નિહન્તિ સમુદાન્ રોગાનુદરાણિ ત્રિદોષતઃ ॥ ૩૪ ॥
મૂત્રકુન્ડમુદાવર્તમન્નગૃહ્ણિ ગુરુદૃમીન્ ।
પાર્શ્વનુક્તિમયં શૂલમામશૂલમરોચન્મ્ ॥ ૩૫ ॥

૫ કુટ્મ આદિ યષુ તાનિ, કુષાદીનિ, ત્વાં ઘૂર્ણમ્-
જેમાં કઠ પ્રથમ હોય છે, એવા ઓસડિયાનું ચૂર્ણ
કુષાદિચૂર્ણ કહેવાય છે.

પરુદ્ધોલિકાનાહાનુ દ્વેહાનં ચાહ્યવેદનામ્ ।

માસમાત્રેણ નશ્યન્તિ હાશીતિર્વાતજા ગદાઃ ॥૩૬

અન્વયઃ-રશુનસ્ય એકાં તુલાં અલક્ષણે વિપાચયેત્, (તતઃ) ત્રિપ્લવ્વ ત્રિફળા દન્તી દિહુ-સંઘવ-ચિત્રક દેવદાઠ વચા કુણ મધુ શિમુઃ પુનર્નવા સોવર્ચલ વિઠ્ઠાનિ રીપ્પકઃ ગમ્પિવત્તો, એતેવાં પલિકાન્ ભાગાન્ ત્રિપ્લવ્વઃ પદ્ પલાનિ ચ વિપ્વા અનેન વપાયેણ મૃદુ-અગ્નિના તૈલ પચેત્, તન્ પ્રાતર ઉત્થાય યપામિ-ચન્-માત્રયા પિબેત્, સ્વભાન્ રોગાન્, વિશેષતઃ હરારણિ, મૃત્તુચ્છ્રમ્, હરાર્તમ્, અન્ત્રાદિ, શુદ્ધકૃમીન્, પાર્થકુક્ષિમવ છાન્, આશ્મન્, મરોચક, ચઠ્ઠ અગ્નિલિન્-ભાનાહાન્, પ્લાહાન્ ચ અપેદનાં નિહન્તિ, અતીતિઃ ઘાતજા. ગદાઃ માસમાત્રેણ હિ નશ્યન્તિ ॥

આરસો તોલા લક્ષણેનો એક હજાર ચોત્રીશ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરવો. પછી સૂકં, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નેપાળો, હિંગ, સૈધવ, ચિત્રક, દેવદાર, વજ્ર, કઠ, જેઠીમધ, સરગવો, સાટોડી, સંચળ, વાવડિંગ, અજમો તથા ગજપીપર, એ દરેક આર આર તોલા અને નસોતર ચોત્રીશ તોલા લઈ વાટી તે કલક પેલા ક્વાથમાં નાખી તે ક્વાથમાં દોઢભાગ અક્ષિ વડે તૈલ પકાવવું. સવારમાં ઊડી, અક્ષિ તથા બળને અનુસરી ચોખ્ખ માત્રાથી આ તૈલ પીવું; તે સઘળા રોગો અને ઉદરરોગોને તો આસ કરી મટાડે છે; તેમજ મૂત્રકૃચ્છ્ર, ઉદાવર્ત, અન્ત્રવૃદ્ધિ, શુદ્ધાના કૃમિ, પડખાનુ શળ, આમશળ, અરુચિ, યકૃતનું દરદ, અધીહિકા, આક્રરો, બરતનું દરદ અને અંગમાં થતી વેદનાનો આ તૈલ નાશ કરે છે. વાયુસંબંધી એ શી રોગો, એક મહિના સુધી આ તૈલનું સેવન કરવાથી અવશ્ય મટે છે. (આ તૈલ લશુન-તૈલ નામે ઓળખાય છે.) ૩૧-૩૬

પિત્તોદર અને ક્રોધોદરની ચિકિત્સા
પિત્તોદરે તુ યલિન્ પૂર્વમેવ ચિરંચયેત્ ।
પયસા ચ ત્રિપ્લવ્વકલ્કે રઘૂકસ્ય જ્ઞાનન ચ ॥ ૩૭ ॥
પિપ્પલ્યાદિગણેનાર્જ્ય પાચતે પાયયેન્નિપ્પકુઃ ।
નરં પથ્યમુજં નિયં કફોદરનિવૃત્તય ॥ ૩૮ ॥
અન્વયઃ-પિત્તોદરે તુ યલિન્ પૂર્વમ્ એવ વચસા ત્રિપ્લવ્વ-કલ્કઃ ચ રઘૂકસ્ય જ્ઞાનન વિરેચયેત્ । કફોદર-

નિવૃત્તયે મિષ્કુ નિત્ય પથ્યમુજ નર પિપ્પલ્યાદિગણેન પાચિતમ્ આજ્ય પાયયેત્ ॥

પિત્તસંબંધી ઉદરરોગમાં રોગીને બળવાન હોય તો તેને પ્રથમ જ દૂધ, નસોતરનો કલક અને એરંડાના ક્વાથથી વિરેચન આપવું. ક્રોધસંબંધી ઉદરરોગ મટાડવા વૈદ્ય નિત્ય પથ્ય આહાર કરતા રોગીને પિપ્પલ્યાદિ ગણના ઔષ્ધોથી પકાવેલું ઘી પાવું. ૩૭, ૩૮

સર્વ ઉદરરોગોમાં નાગરાદિ-તૈલ તથા નાગરાદિ ઘૃત નાગરત્રિફળાકલ્કૈર્દૈર્ધ્યમ્બુપરિપિતૈઃ ।
પાચિતં તૈલમાજ્ય વા પિષેત્ સર્વાદરેષુ ચ ॥ ૩૯ ॥
અન્વયઃ-નાગર-ત્રિફળા-કલ્કઃ દધિ-અમ્બુ-પરિ-પિતૈઃ. પાચિત તૈલં વા માજ્ય સર્વ-ઉદરેષુ ચ પિષેત્ ॥
સૂકં, હરડે, બહેડા તથા આમળાને દહીં-ના પાણીમાં વાટી કલક કરી તે કલકથી પકાવેલું તૈલ અથવા ઘી સર્વ પ્રકારના ઉદર-રોગોમાં પીવું. (આ તૈલ ' નાગરાદિ-તૈલ ' અને આ ઘી ' નાગરાદિ ઘૃત ' નામે ઓળખાય છે.) ૩૯

સર્વ ઉદરરોગની ચિકિત્સા
શાલિપટ્ટિકમોધુમયવનીવારભોજનમ્ ।
નિરુહા રેચનં શ્રેષ્ઠં સર્વેષુ જઠરેષુ ચ ॥ ૪૦ ॥
અન્વયઃ-શાલિ-પટ્ટિક-મોધુ-સ-વ-નો-વાર-ભોજન નિરુહઃ ચ રેચનં સર્વેષુ જઠરેષુ શ્રેષ્ઠમ્ ॥
રાતા ચોખ્ખા, સાડી ચોખ્ખા, ઘઉં, જવ તથા નાનવીનું લોજન, નિરુહબદ્ધિ અને વિરેચન, એ સઘળા પ્રકારના ઉદરરોગો ઉપર શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. ૪૦

ઉદરરોગવાળાએ ત્યજવાનું
આનૂપમૌઃકં માંસં શાકં પિષ્ટકૃતં નિલનં ।
દયાયામાપદિવાસ્ત્રમ્નહપાનાનિ વ્રજયેત્ ॥ ૪૧ ॥
તતોયન્નરુણોઘાતિ ત્રિદાહીનિ ગુરુગિ ચ ।
નાવાદિવાનિ જઠરે તોયપાનં ચ વ્રજયેત્ ॥ ૪૨ ॥
અન્વયઃ-આનૂમ્ ઓદક માંસ, શાકં, પિષ્ટકૃતં, તિગ્ન, વ્યાયામ-અન્વ- (દિવાસ્ત્ર-મેહપાનાનિ, હરદી) વ્રજયેત્, તથા ઉષ્ણ-લવણ-ઉષ્ણાનિ ત્રિદાહીનિ ચ ગુરુગિ અગ્નિ જઠરે ન અદાદ, ન તોયપાન વ્રજયેત્ ॥
ઉદર-રોગવાળાએ જલપ્રાય દેશના પ્રાણી-ઓના માંસો, જલજંતુઓનાં માંસો, શાક,

લોટથી બનતા પદાર્થો, તલ, કસરત મુસા-
ફરી, દિવસે સૂવું અને રહેણાંનો ત્યાગ
કરવો; તેમજ ઉચ્ચ, ખારા, બિના, બગતરા
કરનારા અને ભારે પદાર્થો ઉદરરોગમાં ખાવા
નહિ અને પાણી પીરાનો ત્યાગ કરવો. ૪૨, ૪૨

ઉદરરોગમાં શોધનની જરૂર

વદરાણાં મગ્ગાદ્યગ્રાહકુશઃ શોધનં દિતમ્ ।

ક્ષીરમેરણદં તેનં વિવેન્ મૂત્રેણ વાડસકૃત્ ॥૪૩॥

અન્યથા:-ઉદરાણાં મલ-આદયત્વાત ઘટુશઃ શોધનં
દિતમ્, ક્ષીરમ્ એણ્જ તૈલં વા મૂત્રેણ અસકૃત્ વિવેન્ ॥

ઉદરરોગમાં પેટ મળના જથ્થાથી ખૂબ
યુક્ત હોય છે; માટે ઘણી ઘણીવાર વિરચન-
થી શોધન કરવું, એ હિતકારી થાય છે.

હૃદમાં એરંડિયું તેજ મિશ્ર કરી પીવું અથવા
ગાળના મૂત્ર સાથે એરંડિયું પીવું. ૪૩

વાતોદરવાળાએ કેવી છાશ પીવી?

વાતોદરી પિત્તેતરં પિત્તલોલવણાન્વિતમ્ ॥૪૪॥

અન્યથા:-વાતોદરી પિત્તલોલવણ-અન્વિતં તત્ક વિવેત્ ॥

વાયુથી થયેલા ઉદરરોગવાળાએ પીપર

તથા સંધવનું ચૂર્ણ નાખી તક-છાશ પીવી.

પિત્તોદરવાળાએ કેવી છાશ પીવી?

શર્કરામરિચોપેતં સ્વાદુ પિત્તોદરી પિવેન્ ॥૪૫॥

અન્યથા:-પિત્તોદરી શર્કરા-મરિચ-ઉપેત સ્વાદુ
(તક) વિવેન્ ॥

પિત્તથી થયેલા ઉદરરોગવાળાએ સાકર

તથા મરીતું ચૂર્ણ નાખી મીઠી છાશ પીવી.

કંદોદરવાળાએ કેવી છાશ પીવી?

ચવાનીહવુપાડાગ્રીઃશોષયુતં કફોદરી ॥૪૬॥

અન્યથા:-કફોદરી ચવાની-હવુપા-અગ્રાગ્રી-શ્વોષ-
યુત (તક) વિવેન્ ॥

કફથી થયેલા ઉદરરોગવાળાએ અજમો,

પલાશી, છરુ, સૂંઠ, મરી તથા પીપરનું

ચૂર્ણ નાખી તક-છાશ પીવી. ૪૬

ત્રિદોષજન્ય-ઉદરરોગીએ કેવી છાશ પીવી?

સન્નિપાતોદરી યુતં ત્રિકટુશ્ચારસૈન્ધવઃ ॥૪૭॥

અન્યથા:-સન્નિપાત-ઉદરી ત્રિકટુશ્ચારસૈન્ધવઃ યુતં
(તક) વિવેન્ ॥

ત્રણે દોષોના સન્નિપાતથી થયેલા ઉદર-

રોગવાળાએ સૂંઠ, મરી, પીપર, જવખાર

અને સંધવનું ચૂર્ણ નાખી તક-છાશ પીવી.

નારાયણ-ચૂર્ણ

ચવાની હવુપા ધાન્યં ત્રિફલા ચોપકુશ્તિકા ।

કારવી પિપ્પલીમૂલમગ્ગાશરી વચા ॥૪૮॥

શકાઢા જીરું ઘોળં સ્વર્ણક્ષીરી ચ ત્રિવ્રકમ્ ।

દ્વૌ ક્ષારૌ પૌષ્કરં મૂલં કુષ્ઠં લવણપટ્ટકમ્ ॥૪૯॥

વિઢઢં ચ સમાશાનિ દન્ત્યા ભાગત્રયં ભવેત્ ।

ત્રિગૃદ્ધિશાલા દ્વિગુણા શાતલા સ્વાચ્છતુર્ગુણા ॥૫૦॥

અથ નારાયણો નામ્ના ચૂર્ણો રોગગણાપહઃ ।

પૈનં પ્રાપ્ય નિવર્તન્તે રોગા વિષ્ણુમિવાસુરાઃ ॥૫૧॥

તકંગોદરિભિઃ પેયો મુલ્મિભિર્ચદરામ્બુના ।

આનદ્વાતે સુર્યા વાતરોગે પ્રસન્નયા ॥૫૨॥

દધિમળ્હેન વિઢમેદે દાહિમામ્બુમિર્ઘાંસિ ।

પરિકર્તિપુ વૃષ્ણામ્બેરુણામ્બુમિરજીર્ણકે ॥૫૩॥

મગન્દરે પાણ્ડુરોગે કાસે શ્વાસે ગલગ્રહે ।

હરોગે ગ્રહણીરોગે કુઝ્જે મન્દેડનલે જ્વરે ॥૫૪॥

સંપૂર્ણવિપે મૂલવિપે સગરે કૃત્રિમે વિપે ।

યયાર્હં સિન્ધકોષ્ઠેન પેયમેનદ્વિરેચનમ્ ॥૫૫॥

અન્યથા:-ચવાની હવુપા ધાન્યં ત્રિફલા ચ ઓપકુશ્તિકા

કારવી પિપ્પલીમૂલમગ્ગાશરી વચા શકાઢા જીરું

શ્વોષ સ્વર્ણક્ષીરી ચ ત્રિવ્રકં દ્વૌ ક્ષારૌ પૌષ્કરં મૂલં કુષ્ઠં

લવણપટ્ટક ચ વિઢઢ-સમાશાનિ, દન્ત્યાઃ ભાગત્રયં

ભવેત્, ત્રિગૃદ્ધિશાલા દ્વિગુણા, શાતલા ચતુર્ગુણા

સ્યાત્, અપઃ નારાયણઃ નામ્ના ચૂર્ણઃ રોગગણ-અપહઃ

(અસ્તિ), વિષ્ણુ પ્રાપ્ય અનુરાઃ જ્વ, એનં પ્રાપ્ય રોગા

નિવર્તન્તે, ઉદરિભિઃ તકેન, મુલ્મિભિઃ ચદરા-અમ્બુના,

આનદ્વાતે સુર્યા, વાતાગે પ્રસન્નયા, વિઢમેદે દધિ-

મળ્હેન, અર્ઘસિ દાહિમા-અમ્બુનિઃ પરિકર્તિપુ વૃષ્ણામ્બે,

અર્જીર્ણકે રુષ્ણામ્બુનિઃ (અપઃ) પેયઃ, (તપા ચ)

મગન્દરે પાણ્ડુરોગે કાસે શ્વાસે ગલગ્રહે હરોગે ગ્રહણી-

રોગે કુઝ્જે મન્દે અનલે જ્વરે દશવિપે મૂલવિપે

સગરે કૃત્રિમે વિપે (ચ) ચયાર્હં સિન્ધકોષ્ઠેન એતદ્

વિરેચનં પેશ્ય્ ॥

અજમો, પલાશી, ધાણા, સૂંઠ, મરી,

પીપર, ઠાળી છરી, કલૌં છ છરું, પીપરી-

મૂળ, બોડી અજમોદ, કચૂરો, વજ, ચતા-

વરી, છરું, સૂંઠ, મરી, પીપર, દારુડી, ચિત્રક,

જવખાર, સાછખાર, એરંડાનાં મૂળ, કઠ,

પાંચ પ્રકારનાં લવણ અને વાવડિંગ સમભાગે

લેવાં; ત્રણ ભાગ નેપાળો, નસોતરના બે

ભાગ, ઈંદ્રવરુણના બે ભાગ અને ઘોરના

ચાર ભાગ લેવા. પછી એ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું.

એટલે તે 'નારાયણ ચૂર્ણ' નામે કહેવાય છે. આ ચૂર્ણ રોગોના સમૂહનો નાશ કરે છે. જેમ વિષ્ણુની સામે જઈ દેત્યો ભાગી બાચ છે, તેમ આ ચૂર્ણની સામે રોગો ભાગી બાચ છે. આ ચૂર્ણ ઉદર-રોગવાળાએ તક-છારાની સાથે, શુદ્ધવાળાએ જોરના પાણીની સાથે, આફરાવાળાએ મદિરાની સાથે, વાચુના રોગવાળાએ મદિરાની આછની સાથે, આડાના હરદવાળાએ હાડીના મંડની સાથે, અરશ-વાળાએ દાડિમના જળની સાથે, શુદ્ધમાં વાદ થવાના રોગીએ કોકમના જળની સાથે અને અશ્વત્થવાળાએ જિના પાણીની સાથે પીવું; તેમ જ ગંગાદર, પાંડુરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, ગલ્લઘ્ન, હૃદયોગ, પ્રહણીરોગ, કુખઘ્ન, મંદ અગ્નિ, જ્વર, દાહનું એર, આદનાં મૂળિયાંનું એર અને અશ્વત્થિમ એરથી સંયુક્ત કરેલા કૃત્રિમ એરની ઉપર પણ પ્રથમ કોઠાને ત્રિગ્ધ કરી યોગ્ય યંત્રોની સાથે આ વિદેશનરૂપ નારાયણ-ચૂર્ણ પીવું. ૪૮-૫૫

ટીકા-ઉપકૃષ્ટિકા કાલ્પી ચ=ચૂર્ણકીરક:-'મજ-રૈલા' इति लोके, विशाला=इन्द्रवाष्णी, शातला= 'सुहृन्' इति प्रसिद्धः, परिकर्ति=गुदे परिकर्तनवत् पीडा ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

નારાયણ સૂત

સ્તુકસ્રોત્વન્ત્રિફલવિદ્ઘ-સિંહીત્રિગૃધ્રિત્ર-કર્કરકર્ણમ્ । ધૃતં વિપકં કુઢયપ્રમાણં, તાયેન તસ્પાક્ષમયાર્ધકર્ણમ્ ॥૫૬॥

પીઃગોષ્ઠમમ્મોડુનુપિત્રેદિરેકે, યેર્થાં રહં યા પ્રપિત્રેદિવિષઃ । નારાચમેનજ્ઞડપામયાનાં, પુચયો-પયુકં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥ ૫૭ ॥

અન્વય:-સ્તુક-કીર-દન્તી-ત્રિફલા-વિદ્ઘ-સિંહી-ત્રિગૃહ-ત્રિગૃહ-કર્ક-કર્ક-કર્ણ (પૃથીલા તત્ત્વકયુગ) કુઢય-પ્રમાણ ધૃતં વિપક્વ (કૃત્વા) તત્ત્વ મક્ષમ મય અર્ધકર્ણ તોયેન યી વા ઉષ્ણમ્ મમ્મઃ અનુપિવેત્, વિરેકે વિધિષઃ

+ ત્રાગણગ્રોકં ચૂર્ણ, યદા નારાયણસદૃશ-સામર્થ્ય રોગાસુત્રાનિવર્તકં ચૂર્ણ-નારાયણચૂર્ણમ્-નારાયણચૂર્ણમ્ ધનન્તરિએ કહેલું અથવા રોગોરૂપી અસુરોને હડાવવા શ્રીનારાયણના જેવું પ્રભાવશાળી ચૂર્ણ, નારાયણચૂર્ણ કહેવાય છે.

યેર્થાં વા રતં પ્રપિવેત્, યુક્ત્યા-ઉપયુક્તમ્ एतत् जठर-आमयानां नाराचम् (इति) सन्तः प्रवदन्ति ॥

યોરનું દૂધ, નેપાળો, હરડે, ખડેડાં, આમળાં, વાવડિંગ, લોરીંગણી, નસોતર અને ચિત્રંક, એ દરેક એક એક તોલો લઈ તેના કલકથી સોળ તોલા ઘી પકાવવું, એ 'નારાયણ સૂત' તૈયાર થાય છે. વિદેશનને માટે એ ઘી તોલો કે અર્ધો તોલો પાણીની સાથે પીને તેની ઉપર જીનું પાણી પીવું. વિધિ જાણનારા પુરુષે આ ઘીથી રેશ લાગ્યા પછી તે રેશને વાળવા યોગ્ય પેયા કે યોગ્ય રસ પીવો. (જેમ કોઈ બાણ, નિશાનને વીંધી નાખે છે, તેમ) યુક્તિથી ઉપયોગમાં લીધેલું આ ઘી ઉદર રોગોનો નાશ કરવામાં હોખંડી બાણ જેવું છે, એમ સમજન (વેદો) કહે છે. ૫૬, ૫૭

૫૭ કલકઃ

यज्ज्ञाण्ड्याः कर्ममात्रायाः फलकं द्रव्यादिवेष्टितम् । निगिलेद्वारिणा नित्यमुदरव्याधिशान्तये ॥५८॥

અન્વય:-ઉદરવ્યાધિશાન્તયે કર્મમાત્રાયાઃ યજ્ઞાણ્ડ્યાઃ ફલક દધિ-માદિ-વેષ્ટિતં (દ્રવ્યા) નિત્ય વારિણા નિગિલેત્ ॥

ઉદરના રોગ મટાડવા જંગલી કડવા સૂરજનો એક તોલો કલક હાડી વગેરેથી લપેટીને નિત્ય પાણી સાથે ગળી જવો. ૫૮

ટીકા-યજ્ઞાણ્ડીતિ='વનસૂરણે'તિ લોકે ।

* નરાન્ આચામતિ-ચમુ અદને-આહૂર્વૈકાત્ 'અન્વેષ્યોડવિ'—इति वः, प्रज्ञाण, यद्वा नराणां समूहो नार, नारम् आचामति-ईवंत —नाराचः-सर्वलोहमयः शङ्खः, तस्यैवम् उदररोगविनाशनं धृतं-नाराचघृतम्-લોહોનો જે નાશ કરી નાખે છે, એવા સળંગ હોખંડી બાણની પેઠે દરેક ઉદરરોગનો નાશ કરનાર ઘી, નારાયણ કહેવાય છે.

÷ નાયકદેશપ્રદ્યે સર્વેનામપ્રદ્યનમિતિ ન્યાયાત્ વજ્રત્વ-વજ્રાણ્ડ્યાઃ (દ્રવ્યાદિવેષ્ટિતઃ) ફલકઃ-વજ્રફલકઃ-નામના એક ભાગના ગ્રહણમાં આખા નામનુ ગ્રહણ કરાય છે. આવી એક પદ્ધતિ હોવાથી અહીં '૫૭' શબ્દથી આખું નામ વળાંડી સમગ્ર લઈ આવેો અર્થ સમજવો કે વળાંડી એટલે જંગલી સૂરજ અને તેનો કલક, તે વજ્ર કલક કહેવાય છે.

હોટથી બનતા પદાર્થો, તલ, કસરત મુસા-
ફરી, દિવસે સૂતું અને રનેહપાનનો ત્યાગ
કરવો; તેમજ ઉચ્ચ ખારા, ઊના, બગતરા
કરનારા અને ભારે પદાર્થો ઉદરરોગમાં ખાવા
નહિ અને પાણી પીનાનો ત્યાગ કરવો. ૪૧, ૪૨

ઉદરરોગમાં શોધનની જરૂર

હરણાં મઝાદ્યપાદ્મહુશઃ શોધનં હિતમ્ ।
ક્ષીરમેરણડં તેનં વિવેન મૂત્રેણ વાડસકૃત્ ॥૪૩॥

અન્યઃ-હરણાં મલ-આદ્યપત્તાત્ શુભઃ શોધનં
હિતમ્, ક્ષીરમ્ એરણડં તેનં વા મૂત્રેણ અસકૃત્ વિવેન ॥

ઉદરરોગમાં પેટ અજાના જથ્થાથી ખૂબ
યુક્ત હોય છે; માટે ધણી ધણીવાર વિરેચન-
થી શોધન કરવું, એ હિતકારી થાય છે.

હૃદમાં એરંડિયું તેજ મિશ્ર કરી પીવું અથવા
માખના ખૂબ સાથે એરંડિયું પીવું. ૪૩

વાતોદરવાળાએ કેવી છાશ પીવી?

વાતોદરી પિચેતકં પિપ્પલીલવણાગ્નિનમ્ ॥૪૪॥
અન્યઃ-વાતોદરી પિપ્પલી-લવણ-અન્વિતે તદ્દ પિચેત્ ॥

વાયુથી થયેલા ઉદરરોગવાળાએ પીપર
તથા સૈંધવનું ચૂર્ણ નાખી તક-છાશ પીવી.

પિત્તોદરવાળાએ કેવી છાશ પીવી?

શર્કરામરિચોપેતં સ્વાદુ પિત્તોદરી પિચેન ॥૪૫॥
અન્યઃ-પિત્તોદરી શર્કરા-મરિચ-ઉપેત સ્વાદુ

(તક) વિવેર ॥

પિત્તથી થયેલા ઉદરરોગવાળાએ સાકર
તથા મરીનું ચૂર્ણ નાખી મીઠી છાશ પીવી.

કફોદરવાળાએ કેવી છાશ પીવી?

યવાનીહપુપાડાગ્રીઓપયુક્તં કફોદરી ॥૪૬॥
અન્યઃ-કફોદરી યવાની-હપુપા-અગ્રાગ્રી-ઓપ-
યુક્ત (તક) વિવેર ॥

કફથી થયેલા ઉદરરોગવાળાએ અજમો,
પલાશી, જીરું, સૂંઠ, મરી તથા પીપરનું

ચૂર્ણ નાખી તક-છાશ પીવી. ૪૬

ત્રિદોષજન્ય-ઉદરરોગીએ કેવી છાશ પીવી?
અત્રિપાતોદરી ચુકં ત્રિકટુશ્ચારસૈન્ધવઃ ॥૪૭॥

અન્યઃ-ત્રિદોષજન્ય-ઉદરરોગીએ ત્રિકટુશ્ચારસૈન્ધવઃ ચુકં
(તક) વિવેર ॥

ત્રણે દોષોના અત્રિપાતથી થયેલા ઉદર-
રોગીએ સૂંઠ, મરી, પીપર, જવખાર

; ચૂર્ણ નાખી તક-છાશ પીવી.

નારાયણ-ચૂર્ણ

યવાની હપુપા ધાન્યં ત્રિકલા ચોપકુચ્છિકા ।
કારવી પિપ્પલીમૂલમજગન્ધા શટી વચા ॥૪૮॥

શતાઢ્યા જીરકં ધ્યોયં સ્વર્ણક્ષીરી ચ વિવ્રકમ્ ।
દ્વૌ ક્ષારૌ પૌષ્કરં મૂલં કુષ્ઠં લવણપચ્ચકમ્ ॥૪૯॥

વિઢઙ્ગં ચ સમાંશાનિ દન્ધ્યા ભાગત્રયં ભવેત્ ।
ત્રિચ્છિન્નશાલાદ્વિગુણા શાતલા સ્પાચતુર્ગુણા ॥૫૦॥

અથ નારાયણો નામ્ના ચૂર્ણો રોગગણપદઃ ।
અનં પ્રાપ્ય નિવર્તન્તે રોગા વિષ્ણુમિવાસુતાઃ ॥૫૧॥

તકેગોદરિમિઃ પેયો મુદ્ધિમિવૈશરામ્બુના ।
આનદ્વાયતે સુરયા વાતાગોને પ્રસન્નયા ॥૫૨॥

દધિમળ્હેન વિહમેદે દાઢિમામ્બુમિરંશસિ ।
પરિકર્ત્તિપુ વૃષ્ણામ્લેષ્ણામ્બુમિરંજીર્ણકે ॥૫૩॥

મગન્દરે પાણ્ડુરોને કાસે શ્વાસે ગલગ્રહે ।
હરોગે પ્રહ્ણીરોને કુચ્છે મન્દેડત્તલે ઉચ્ચે ॥૫૪॥

દંશવિષે મૂલવિષે સગરે કૃત્રિમે વિષે ।
યથાર્હે ક્ષિન્ધકોષ્ટેન પેયમેનદ્વિરેચનમ્ ॥૫૫॥

અન્યઃ-યવાની હપુપા ધાન્યં ત્રિકલા ચ ઉપકુચ્છિકા
કારવી પિપ્પલીમૂલમ્ અજગન્ધા શટી વચા શતાઢ્યા જીરકં

ધ્યોયં સ્વર્ણક્ષીરી ચ વિવ્રકમ્ દ્વૌ ક્ષારૌ પૌષ્કરં મૂલં કુષ્ઠં
લવણપચ્ચક ચ વિઢઙ્ગ-સમાંશાનિ, દન્ધ્યાઃ ભાગત્રયં

ભવેત્, ત્રિચ્છિન્નશાલા દ્વિગુણા, શાતલા ચતુર્ગુણા
સ્વાત્, અથઃ નારાયણઃ નામ્ના ચૂર્ણઃ રોગગણ-અગ્રઃ

(અસ્તિ), વિષ્ણુ પ્રાપ્ય અસુતાઃ હવ, અનં પ્રાપ્ય રોગાઃ
નિવર્તન્તે, ઉદરિમિઃ તકેય, મુદ્ધિમિઃ વદા-અમ્બુના,

આનદ્વાયતે સુરયા, વાતાગોને પ્રસન્નયા, વિહમેદે દધિ-
મળ્હેન, મરેસિ દાઢિમ-અમ્બુમિઃ પરિકર્ત્તિપુ વૃષ્ણામ્લેઃ,

અર્જીર્ણકે ડણ્ણામ્બુમિઃ (અથઃ) પેયઃ, (તથા ચ)
મગન્દરે પાણ્ડુરોને કાસે શ્વાસે ગલગ્રહે હરોગે પ્રહ્ણી-

રોગે કુચ્છે મન્દે અત્તલે ઉચ્ચે દંશવિષે મૂલવિષે
સગરે કૃત્રિમે વિષે (ચ) યથાર્હે ક્ષિન્ધકોષ્ટેન અત્તદ

વિરેચનં પેયમ્ ॥

અજમો, પલાશી, ધાણા, સૂંઠ, મરી,
પીપર, ઠાળી જીરું, કલોંજી જીરું, પીપરી-

મૂળ, બોડી અજમોદ, કચૂરા, વજ, શતા-
વરી, જીરું, સૂંઠ, મરી, પીપર, દારુડી, ચિત્રક,

જવખાર, સાંજખાર, એરંડાનાં મૂળ, કઠ, પાંચ પ્રકારનાં લવણ અને વાવડિંગ સમભાગે

લેવાં; ત્રણ ભાગ નેપાળો, નસોતરના બે ભાગ,
ઇલવરણના બે ભાગ અને ચોરના ચાર ભાગ લેવા. પછી એ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું.

એટલે તે 'નારાયણ ચૂર્ણ' નામે કહેવાય છે. આ ચૂર્ણ રોગોના સમૂહનો નાશ કરે છે. જેમ વિષ્ણુની સામે જઈ દેત્યો ભાગી બચે છે, તેમ આ ચૂર્ણની સામે રોગો ભાગી બચે છે. આ ચૂર્ણ ઉદર-રોગવાળાએ તક-છાશની સાથે, ગુદમવાળાએ ઘોરના પાણીની સાથે, આક્રમવાળાએ મહિરાની સાથે, પાણુના રોગવાળાએ મહિરાની આછની સાથે, ઝાડાના દરદવાળાએ દહીંના મંડની સાથે, અરશ-વાળાએ દાડિમના જળની સાથે, શુદ્ધમાં વાદ થવાના રોગીએ કેકમના જળની સાથે અને અજીર્ણવાળાએ ઊના પાણીની સાથે પીવું; તેમ જ ભગંદર, પાંડુરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, ગલથક, હૃદ્રોગ, ગ્રહણીરોગ, કુખજક, મંદ અસિ, ભવર, દાદતું ઝેર, આઠનાં મૂળ્યાનાં ઝેર અને અકૃત્રિમ ઝેરથી સંયુક્ત કરેલા કૃત્રિમ ઝેરની ઉપર પણ પ્રથમ કેકાને સ્ત્રિય કરી ચોખ્ખું પકાઈની સાથે આ વિરેચનરૂપ નારાયણ-ચૂર્ણ પીવું. ૪૮-૫૫

ટીકા-ઉપકૃષ્ટિકા કારવી ચ=ગૃહજીરક:-'મજ્જ-રેલા' इति लोके, વિશાળા=સ્ત્રવાણી, શાતલા='સેહુળ' इति प्रसिद्धः, પરિકતિ=ગુદે પરિકર્તનવત્ પીઠા ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

નારાયણ છૂત

સ્તુકક્ષોરદન્તીત્રિફલાવિદગ્ધ-સિંહીત્રિશુશિત્ર-કર્કપર્કમ્ ॥ ઘૂનં વિપકં કુઠવપ્રમાણં, તોયેન તત્પ્રાક્ષમયાર્ધકર્મ ॥ ૫૬ ॥

પી=ગ્રોળમમ્મોડુપિત્તેદ્વિરેકે, પેયાં રસં વા પ્રપિત્તેવિવિદઃ ॥ નારાચમે નજ્જટામવાનાં, ચુલયો-પયુકં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥ ૫૭ ॥

અન્વય:-સ્તુ-ક્ષીર-દન્તી-ત્રિફલા-વિદગ્ધ-સિંહી-ત્રિશુ-ત્રિશુ-કર્ક-પર્ક-ર્પ (શીલા તત્ત્વકયુક) કુઠવ-પ્રમાણ ઘૂત વિપકં (ફૂટવા) તસ્ય અક્ષમ્ અપ અર્ધકર્મ તોયેન પીવા ઉચ્ચમ્ અમ્મઃ અનુગિવેત, વિરેકે વિવિદઃ

+ નારાયણગ્રોકં ચૂર્ણ, ઘડા નારાયણસદશ-સામર્થ્ય રોગાસુરનિરતકં ચૂર્ણ-નારાયણચૂર્ણમ્-નારાયણુવરૂપ ધ-વન્તરિએ કહેલું અથવા રોગોરૂપી અસુરોને હઠાવવા શ્રીનારાયણના જેવું પ્રભાવશાળી ચૂર્ણ, નારાયણચૂર્ણ કહેવાય છે.

પેયાં વા રસં પ્રપિત્ત, ચુલયા-ઉપયુકમ્ પતત્ જટર-આમવાનાં નારાચમ્ (इति) सन्तः प्रवदन्ति ॥

ચૌરતું હૃદય, નેપાળો, હરડે, બહેડાં, આમળાં, વાવડિંગ, લોરીંગણી, નસોતર અને ચિત્રેક, એ દરેક એક એક તોલો લઈ તેના કલકથી સોળ તોલા ઘી પકાવવું, એ 'નારાયણ છૂત' તૈયાર થાય છે. વિરેચનને માટે એ ઘી તોલો કે અર્ધો તોલો પાણીની સાથે પીને તેની ઉપર જીનું પાણી પીવું. વિધિ બાણુનારા પુરુષે આ ઘીથી રેચ લાગ્યા પછી તે રેચને વાળવા ચોખ્ખું પેયા કે ચોખ્ખું રસ પીવો. (જેમ કોઈ બાણુ, નિશાનને વીંધી નાખે છે, તેમ) યુક્તિથી ઉપયોગમાં લીધેલું આ ઘી ઉદર રોગોનો નાશ કરવામાં લોખંડી બાણુ જેવું છે, એમ સમજન (વેધો) કહે છે. ૫૬, ૫૭

૫૭ કલકં

વજ્રાણ્યાઃ કર્પમાત્રાયાઃ કલ્કં દધ્યાદિવેષિતમ્ ॥ નિગિલેદ્વારિણા નિત્યનુદરધ્યાધિશાન્તયે ॥ ૫૮ ॥

અન્વય:-ઉદરધ્યાધિશાન્તયે કર્પમાત્રાયાઃ વજ્રાણ્યાઃ કલ્કં દધિ-માદિ-વેષિતં (ફૂટવા) નિત્યં વારિણા નિગિલેત્ ॥

ઉદરના રોગ મટાડવા જંગલી કડવા સૂરણનો એક તોલો કલક દહીં વગેરેથી લપેટીને નિત્ય પાણી સાથે ગળી જવો. ૫૮ ટીકા-વજ્રાણીતિ=વનસૂરણે'તિ લોકે ॥

* નરાન્ આવામતિ-ચમુ મરને-આદુર્વૃક્તિ 'અન્થ્યોડવિ'-'इति वः, प्रज्ञाघ्न, घटा नराणां समूहो नरं, नारम् आवामति-पूर्ववत् वः-नारावः-सर्वलोहमयः शरः, तत्सदृशम् उदररोगविनाशनं घूतं-नाराचघृतम्-લોહોનો જે નાશ કરી નાખે છે, એવા સળગ લોખંડી બાણુની પેઠે દરેક ઉદરરોગનો નાશ કરનાર ઘી, નારાયણુત કહેવાય છે.

÷ નાયેકદેશપ્રદેને સર્વનામપ્રદનમિતિ ન્યાયાત્ વજ્રસ્ય-વજ્રાણ્યાઃ (દધ્યાદિવેષિતઃ) કલ્કઃ-વજ્રકલ્કઃ-નામના એક ભાગના મહેલમાં આખા નામનુ મહેલુ કરાય છે. આવી એક પદ્ધતિ હોવાથી અહીં '૫૭' શબ્દથી આખું નામ વળાંકી સમજાવઈ આવે અર્થ સમજવો કે વળાંકી એટલે જંગલી સૂરણ અને તેનો કલક, તે વજ્ર કલક કહેવાય છે.

પુનર્નવાદિ-કથાથ

પુનર્નવા દારુનિશા સતિકા પટોલપટ્યા-
પિચુમ્દમુસ્તાઃ । સનામરા ચ્ચિત્રકહેતિ સર્વેઃ
કૃતઃ કયાયો વિધિના વિચિદ્ધઃ ॥૫૧॥

ગોમૂત્રગુણ ગુગુલુના ચ ગુલ્ફઃ, પીનઃ પ્રભાતે
નિયતં નરાણામ્ । સગૃહ્ણશોયોદરપાણ્ડુશૂલ,-
શ્વાસાદિક્કં રોગગણં નિહન્તિ ॥૬૦॥

અન્યથઃ-વિધિઃ પુનર્નવા દારુનિશા સતિકા પટોલ-
પટ્યા-પિચુમ્દ-મુસ્તાઃ સનામરા ચ્ચિત્રકહે-ઈતિ સર્વેઃ
વિધિના કૃતઃ કયાયઃ ગોમૂત્રગુલ્ફ-ગુગુલુના ચ ગુલ્ફઃ
પ્રભાત પીતઃ (સન્) નરાણાં સગૃહ્ણ-શોય-ઉદર-પાણ્ડુ-
શૂલ-શ્વાસ-આદિક રોગગણ નિયત નિહન્તિ ।

વિધિ બાહુનારા વૈદ્યોએ સાટોડી, દારુ
હળદર, કડુ, પરવળ, હરરે, લીંબડો, મેથ,
સૂકં અને ગળો, એ સઘળાં સમભાગે લઈ
વિધિ પ્રમાણે તેનો કથાથ કરી ગોમૂત્ર તથા
ગૂળ સાથે પ્રાતઃકાલમાં તે પીધો હોય તો
સઘળા અંગના સોજા, ઉદરરોગ, પાંડુરોગ,
શૂલ અને શ્વાસ વગેરે રોગોના સમૂહનો
અવશ્ય નાશ કરે છે. ૫૯, ૬૦

ઉદરરોગનો અધિકાર સમાસ

અથ શોયાધિકારા ।

૪૨ : શોથ કે સોજાનો અધિકાર

તત્ર શોથસ્ય વિપ્રવૃદ્ધ નિદાનમાહ-

સોજાનું દુરનું નિદાન

શુદ્ધામયામત્કરુશાપલાનાં ક્ષારામ્લ-
તીક્ષ્ણોદગગુરુપાસેરા । દધ્યામમૃચ્છાકવિરોધિ-
પિટ્ટ-ગરોરુષ્ટાન્નનિપેવળં ચ ॥ ૧ ॥

મર્શાસ્યચેદ્રા વપુષો હ્યશુદ્ધિર્મર્માભિધાતો
વિપમા પ્રસૂતિઃ । મિથ્યોપચારઃ પ્રતિકર્મણાં ચ
નિજસ્ય હેતુઃ શ્વયથોઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥ ૨ ॥

÷ શવતિ-ગચ્છતિ દુશે વાયુર્વહિઃ શિરાઃ, ડુષ્ટાન્
રક્તપિત્તકફાન્ નીલા, કરોતિ ચ ત્વડ્-માંસ-સંશ્રય
યસ્મિન્ સ તદ્વત્ ઉત્તેષસ્વો રોગઃ શોથઃ શોફો વા-
શુ ગતો, શુદ્ધલકાત્ યઃ કષ્ઠ-જે રોગમાં ખરાબ
થયેલો વાયુ ખરાબ થયેલાં લોહી, પિત્ત તથા
કરને બહારની શિરાઓમાં લઈ બળ છે અને ત્યાં
તેઓથી અટકેલી ગતિને લીધે ત્વચા તથા માંસનો
નશ કરી રહે છે, જેથી ત્યાં જે જીવાર્થ બચાય

અન્યથઃ શુદ્ધિ-આમય-અમત્ક-કરુશ-અગ્રાનો ક્ષાર-
અમ્લ-તીક્ષ્ણ-ઉષ્ણ-ગુરુ-ઉપસેરા, (તથા) દધિ-આમ-
મૃદ-શારુ-વિરોધિ-પિટ્ટ-ગર-ઉરુષ્ટ-અગ્રનિપેવળં, ચ
અર્શોષિ, અચેદ્રા, વપુષઃ હિ અશુદ્ધિઃ, મર્મ-અભિધાતઃ,
વિપમા પ્રસૂતિઃ, પ્રતિકર્મણાં ચ મિથ્યા ઉપચારઃ નિજસ્ય
શ્વયથોઃ હેતુઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥

વમન-વિરેચન આદિ શોધનથી, પાંડુરોગ
આદિ રોગોથી કે ઉપવાસોથી કૃષ્ણ થયેલા કે
નિર્બળ થયેલા લોકો ક્ષાર પદાર્થોનું, ખાટા
પદાર્થોનું, તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું, ઉષ્ણ પદાર્થોનું કે
ભારે પદાર્થોનું સેવન કરે, તેમ જ દહીંના
સેવનથી, ખાધેલા અત્તના અપકવ રસથી,
ખાટીના સેવનથી, શાકના સેવનથી, પરસ્પર
વિરુદ્ધ પદાર્થોના સેવનથી, સંયોગથી થયેલું
ઝેર જેમાં મિશ્ર થયું હોય એવા અત્તના
સેવનથી, અરશોથી, શરીરને કશેા શ્રમ નહિ
આપવાથી, શોધનને લાયક થયેલા શરીરનું
વમન-વિરેચન આદિ દ્વારા શોધન નહિ
કરવાથી, દોષથી થયેલા મર્મસ્થળના ઉપઘાત-
થી (બહારનાં કારણથી થયેલ મર્મસ્થળનો
ઉપઘાત તો આગંતુક સોજાનું જ કારણ બને
છે), કાચો ગર્ભ પડી જવો આદિ વિવધ
પ્રસવથી અને વમન આદિ પંચક્રમે અયોગ્ય
રીતે થવાથી વાયુ આદિ દોષો સંબંધી સોજા
ઉત્પન્ન થાય છે. ૧, ૨

ટીકા-શુદ્ધિઃ=વમન-વિરેકાદિઃ, આમયાઃ=પાણ્ડુરોગ-
વયઃ, અમત્કમ્=અમોજનમ્, આમઃ=અગ્રકો મુક્તસ્ય
રસઃ, પિટ્ટારોપસ્ટાપ્તમ્-પિટ્ટો યો ગરઃ=સંયોગજં વિપ,
તેન સઘટમત્રમ્; વપુષો હ્યશુદ્ધિઃ=શોધનાર્થસ્ય વપુષોઃ-
શોધનમ્, મર્માપધાતો દોષકૃત એવ હોયઃ । મર્શાદેવ
કૃતસ્તુ મર્મોપધાતો આગન્તુજશોથહેતુરેવ । વિપમા પ્રસૂતિઃ=
આમયમ્બેતનાદિકા । પ્રતિકર્મણાં=વમનાદિપચકર્મણામ્,
મિથ્યોપચારઃ=અસમ્યક્ક્રમમ્, શ્વયથોઃ=શોથસ્ય, નિજસ્ય=
આત્મીયસ્ય, સન્નિકૃષ્ટસ્ય હેતુર્વર્તાવાત્કલ્પ્યોક્તઃ ॥

છે, તે રોગ શોથ કે શોષ-સોજાને કહેવાય છે. ઉપ-
રના ઉદરરોગના અધિકારમાં ઉદરરોગ સાથે તેના
ઉપદ્રવ તરીકે શોધને બજાવ્યો છે, તેથી તેની સાથે
સકળાયેલો આ શોધનો અધિકાર તેના પછી
લાગલો જ ચાલુ કર્યો છે.

શોયત્વ સમ્પ્રાપ્તિર્લક્ષ સામાન્ય લક્ષગમાહ-
સોભની સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ
રક્તપિત્તકફાન્ વાયુદેહો દુષ્ટાન્ બહિઃ શિરાઃ ।
નીત્વા રુદ્ધગતિસ્તેદિ કુર્વાત્યદ્યાસસંશ્રયમ્ ॥૩॥
અત્સેવં સંહત શોથં તમાહુર્નિચયાદતઃ ॥ ૪ ॥

સગૌર્વં સ્યાદનવસ્થિતત્ત્વં સોત્સેધમૂષ્માડ્ય
શિરાતતુત્ત્વમ્ । સલોમહર્વં ચ વિવર્ણતા ચ,
સામાન્યલિહ્નં શ્વયથોઃ પ્રદિષ્ટમ્ ॥ ૫ ॥

અન્યઃ-દુષ્ઠઃ વાયુઃ દુષ્ટાન્ રક્તપિત્તકફાન્ બહિઃ
શિરાઃ નીત્વા તૈઃ રુદ્ધગતિઃ (સન્) ત્વડ્-માંસ-
સંશ્રયં હિ કુર્વાત્, અતઃ નિચયાત્ સંહત ત્ત્વં અત્સેધ
શોથન્ આહુઃ । સગૌર્વં સોત્સેધમ્ અનવસ્થિતત્ત્વં સ્યાત્,
અથ ક્રામા શિરાન્તુત્ત્વં ચ સલોમહર્વં ચ વિવર્ણતા-
(હતીદ) શ્વયથોઃ સામાન્યલિહ્નં પ્રદિષ્ટમ્ ॥

દુષ્ટ થયેલો વાયુ દુષ્ટ થયેલા રુધિરને,
પિત્તને તથા કફને બહારની શિરાઓમાં લઈ
જઈ અને પોતે તેથી રોકાયેલી ગતિવાળો
થઈ આમડી તથા માંસને આશ્રય કરી રુધિ-
રના, પિત્તના તથા કફના સમુદાયથી ઘાટી
ને ઊંચાઈ ઉત્પન્ન કરે છે, તે ઊંચાઈ
'સોભ' કહેવાય છે. એ સોભની સ્થિતિ
અનિયમિત હોય છે; કેમ કે તે સોભે કેઈ
વેળા ચિકિત્સા કર્યા વગર પણ ઊતરી ભય
છે. વળી એ અનિયમિતપણું પણ ભારેપણાથી
ચુકત હોય છે; અને તે ભારેપણું પણ નિયમ
વગરનું થાય છે તેમ જ સોભની ઊંચાઈ પણ
વ્યવસ્થા વગરની થાય છે. વળી એ સોભથી
ઊનાશ રહે છે, શિરાઓનું પાતળાપણું થાય
છે; રૂંવાડાં ઊભાં થઈ ભય છે અને રંગ બદલાઈ
ભય છે; એ પ્રમાણે આ સઘળાં સોભનાં
સામાન્ય ચિહ્નો કહ્યાં છે. ૩-૫

ટીકા-અત્સેધમ્=અનિયમિતત્વમ્, કિંચિન્નિશ્ચુત્સેધમ્ ?
અતઃ=પૂર્વોકાદ્, નિચયાત્=રક્ત-પિત્ત-કફાનાં સમુદા-
યાત્, સંહત=વનમ્, ત્ત્વમ્=અત્સેધં, શોથમાહુર્નિચયઃ ।
તસ્ય શોથસ્ય કિં સ્યાત્ ? હયાકાદ્દશાયમાહ-અનવસ્થિ-
તત્ત્વં સ્યાત્=અનિયતા સ્થિતિઃ સ્પાદિત્યર્થઃ । ચિકિત્સા-
વ્યતિરેકેનાપિ નિવૃત્તેઃ । તત્ત્વાનવસ્થિતત્વ સગૌર્વં સ્યાત્,
ચૌત્ત્વમન્યવસ્થિત સ્યાત્ । અથ ચ સોત્સેધં સ્યાત્=
અનિયમન્યવસ્થિત સ્પાદિત્યર્થઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

વાતિકં શોથમાહ-
વાયુસંખંધી સોભતુ' લક્ષણ
ચરસ્તનુત્ત્વક પશુનોડરુનોડસિતઃ, પ્રસુતિ-
હર્ષાંતિયુનોડનિમિત્તતઃ । પ્રશામ્યતિ પ્રોત્તમતિ
પ્રપીડિતો, દિવા બલી સ્યાન્નચ્ચયથુઃ સમીરણાત્ ॥

અન્યઃ-સમીરણાત્ શ્વયથુઃ ચરઃ તતુ-ત્ત્વક પશુઃ
અશ્વઃ અસિતઃ પ્રસુતિ-હર્ષ-માતિ-ન્યુતઃ (સન્) અનિ-
મિત્તતઃ પ્રશામ્યતિ, પ્રપીડિત. પ્રોત્તમતિ, દિવા બલી સ્યાત્ ॥

વાયુસંખંધી સોભે કર્યા કરે છે, પાતળી
આમડીવાળો, કઠણ, રાતો, કાળો, સ્પર્શના
અજ્ઞાનવાળો, અણુઅણી કે રોમાંચ તથા પીડાથી
ચુકત હોય છે; એ સોભે કારણ વગર પણ
શાંત થઈ ભય, કળાવવાથી ઊંચો થાય છે
અને દિવસે બળવાન થાય છે. ૬

ટીકા-ચરઃ=સવારી, પ્રસુતિઃ=સ્પર્શાંતતા, હર્ષોડ્ર=
'હિનિશ્ચિની' રોમાંચો વા, માતિઃ=પીડા, અનુત્ત્વઃ,
દિવાબલી=દિવાભાગશ્લી, વિકૃતિવિપ્રમસમવાયારવ્યત્વાત્ ।
અત્ત એવોકં ચરકેન-'સ્નેહોળાવમનાચૈર્યઃ પ્રશામ્યેત્ ઇ
તુ વાતિકઃ । ચચાપ્યવળવર્ષઃ સ્વાચ્છોપો નત્તં પ્રશામ્યતિ ॥'
આ સોભે દિવસે બળવાન થવાનું કારણ આ છે કે
તે વિકૃતિ-વિપ્રમ-સમવાયથી થાય છે. આથી જ
ચરકે કહ્યું છે કે, 'જે સોભે સ્નેહથી, ઉષ્ણથી
તથા વમન આદિથી શાંત થાય, રાતો રંગનો હોય
તથા રાતે શાંત થતો હોય તે સોભે વાયુસંખંધી
સમજવો.

વૈત્તિકં શોથમાહ-
પિત્તસંખંધી સોભતુ' લક્ષણ

મૃદુઃ સગન્ધોડસિતપીતરાગવાન્ બ્રમજ્વર-
સ્વેદત્પામદાન્વિતઃ । યસ્તુપ્યતે સ્પર્શસહોડક્ષિ-
રાગવાન્, સ પિત્તશોયો મૃશદાહપાકવાન્ ॥૭॥

અન્યઃ-યઃ તુ મૃદુઃ સગન્ધઃ અસિત-પીત-રાગ-
વાન્ બ્રમ-જ્વર-સ્વેદ-ત્પા-મદ-અન્વિતઃ, ઉપ્યતે,
સ્પર્શ-સહઃ અક્ષિ-રાગવાન્ મૃશ-દાહ-પાકવાન્ (સ્યાત્)
સઃ પિત્તશોયઃ (જેવઃ) ॥

જે સોભે કૂણા, ગંધવાળો, કાળા તથા
પીળા રંગનો; બ્રમ, જ્વર, પરસેવો, તરશ
તથા મદથી ચુકત હોય, તપ્પા કરતો હોય,
સ્પર્શને સહન કરે એવો હોય, આંખમાં

× વિકૃતિ-વિપ્રમ-સમવાયનું સ્વરૂપ આ ગ્રંથમાં
પ્રથમ બ્વરાધિકારના ૪૬૦ શ્લોકની ટીકામાં કહેવાયું
છે, તે ત્યાં જોવું.

રતાશ ઉત્પન્ન કરનાર અને પાકવાના સમયે
અત્યંત બળતરાવાળો હોય, તે પિત્તસંબંધી
સોળે બહુવો. ૭

ટીકા-ઉપરોક્ત-અત્યંત, મુશ્કેલીપાકવાનું-મુશ્કેલી
પાકસ્તુક: ॥

અભિષેકશોધમાહ-

કફસંબંધી સોળતું લક્ષણ

ગુરુઃસ્થિર:પાણ્ડુરોચકાન્વિતઃ, પ્રસેકનિદ્રા-
વમિવહ્નિમાન્યકૃત્ । સકૃચ્છૂત્તમપ્રશમો નિપીડિતો
ન ચોન્નમેદ્વાત્રિચલી કફાત્મકઃ । ૮।

અન્યયઃ-કફાત્મકઃ (શોથઃ) ગુરુઃ સ્થિરઃ પાણ્ડુઃ,
ઓચક-અન્વિતઃ, પ્રસેક-નિદ્રા-વમિ-વહ્નિમાન્યકૃત્,
નિપીડિતઃ ન ચ ઉન્નમેત, રાત્રિ-ચલી સકૃચ્છૂ-ત્તમ-
પ્રશમઃ (સ્યાત્) ॥

કફનો સોળે ભારે, સ્થિર, ક્રીડા રંગનો,
અસ્થિવાળો, લાળ બરતો, નિદ્રા તથા વમન-
થી યુક્ત, અગ્નિને મંદ કરનાર, દુષ્પાવવાથી
હોયો ન થાય, રાતે બળવાન થાય અને ઉત્પત્તિ
તથા શાંતિ વેળા બહુ જ બદલાયો હોય છે. ૮

દ્વન્દ્વજશોધમાહ-

બે દોષથી થતા સોળતું લક્ષણ

નિદાનાકૃતિસંસર્ગાંજ્ઞેયઃ શોથોત્રિદોષજઃ ॥૯॥

અન્યયઃ-નિદાન-આકૃતિ-સંસર્ગાં ત્રિદોષજઃ શોથઃ
જ્ઞેયઃ ॥

બે પ્રકારનાં નિદાનો અને ઉપર કહેલા
બે બે મિશ્ર આકારો ઉપરથી બે દોષથી
ઉત્પન્ન થયેલા સોળે બહુવો. ૯

સાન્નિપાતિકશોધમાહ-

સાન્નિપાતિક સોળતું લક્ષણ

સર્વાકૃતિઃ સન્નિપાતાત્ત્વો વ્યામિશ્રલક્ષણઃ ॥૧૦॥

અન્યયઃ-સન્નિપાતાત્ સર્વાકૃતિઃ વ્યામિશ્રલક્ષણઃ
શોથઃ (સ્યાત્) ॥

સન્નિપાત એટલે ત્રણે દોષોના એક સામટા
પ્રકારથી થયેલા સોળે સઘળા પ્રકારના સોળના
આકારવાળો તથા ઉપર કહેલા સઘળા પ્રકારના
સોળના લક્ષણવાળો હોય છે. ૧૦

ટીકા-‘વ્યામિશ્રલક્ષણ’ શ્લોકે: ‘સર્વાકૃતિ’રિતિ
સ્વક્રવાત્માદિશોધવલ્લક્ષણનિયમાર્થમ્ ॥ (આનો અર્થ
ઉપર સમાયો છે.)

અભિષેકશોધમાહ-

અભિષેકાતથી થતા સોળતું લક્ષણ

અભિષેકાતેન શલ્વાદિચ્છેદમેવક્ષતાદિભિઃ ।

હિમાનિલોદ્ધવનિલેર્મલાતપ્તકપિકચ્છુજૈઃ ॥૧૧॥

રસૈઃ શૂકેશ્ચ સંસ્પર્શાચ્છવ્યયુઃ સ્પાત્તિસર્પવાન્ ।

મૃશોપાલોહિતાભાસઃ પ્રાયશઃ પિત્તલક્ષણઃ ॥૧૨॥

અન્યયઃ-શલ્વા-આદિ-ચ્છેદ-મેદ-ક્ષત-આદિભિઃ,
હિમ-અનિલ-,ઉદધિ-અનિલૈઃ, મલાત-કપિકચ્છુજૈઃ
રસૈઃ ચ શૂકૈઃ સંસ્પર્શાત્ (જાતઃ) વિસર્પવાન્, મૃશ-
કપ્પા લાહિત-આભાસઃ પ્રાયશઃ રિત્તલક્ષણઃ શ્વયુઃ
અભિષેકાતેન સ્યાત્ ॥

જે સોળે ખડગ આદિથી છેદન થતાં,
પથરા વગેરેથી લેદન થતાં, બાણ વગેરે વડે
જખમ થતાં કે લાકડી વગેરેનો પ્રહાર થયો
વગેરે કારણથી થાય અથવા ભિલામાંના રસથી
કે કૌચાની અણીઓના સ્પર્શથી થાય; ફેલાયા
કરતો હોય, અત્યંત ઊનાશવાળો, રાતા રંગનો
અને ઘણું કરી પિત્તથી થયેલા સોળનાં
લક્ષણવાળો હોય, તે સોળે અભિષેકાતથી
થયેલા બહુવો. ૧૧, ૧૨

ટીકા-ઉદઃ-સહ્યાદિના, મેદઃ-પાપાણાદિના, ક્ષત-
શરાદિના । ‘આદિ’શબ્દને લગુકપ્રકારાદિ વ્યવર્તે ।
મલાતૈ રસૈઃ, કપિકચ્છુજૈઃ-શૂકૈઃ, વિસર્પવાન્-પ્રવર્ણ-
ક્રીડા, પિત્તલક્ષણઃ-પૈત્તિકલક્ષણલક્ષણઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

વિવિજશોધમાહ-

ઝેરથી થતા સોળતું લક્ષણ

વિવિજઃ સવિપ્રાણિપરિસર્પણમૂત્રણાત્ ।

દંષ્ટાન્ત્તનશ્વાઘાતાદિવિવિપ્રાણિનામપિ ॥ ૧૩ ॥

વિષ્ણુશ્ચક્રોપદત્તમલવદ્વસ્તુસક્કરાત્ ।

વિષ્ણુશ્ચક્રાનિલસ્પર્શાદિરયોગાવર્ચ્ચનાત્ ॥

મૃદુશ્ચક્રોડવલ્લમ્બી ચ ક્ષીપ્રો ઘટુરુજાકરઃ ॥૧૪॥

અન્યયઃ-સવિપ્ર-પ્રાણિ-પરિસર્પણ-મૂત્રણાત્, અવિષ્ણ-
પ્રાણિનામ્ અપિ દંષ્ટા-શ્ચ-નય-આઘાતાત્, વિષ્ણુ-
શ્ચ-ઉપદત્ત-મલવત્-વસ્તુસક્કરાત્, વિષ્ણુ-અનિલ-
સ્પર્શાત્, યયોગ-અવર્ચ્ચનાત્ મૃદુઃ ચલઃ અવલમ્બી
ચ ક્ષીપ્રઃ ઘટુરુજાકરઃ વિવિજઃ (શોથઃ મવતિ) ॥

શરીરની ઉપર ઝેરી પ્રાણી ફરવાથી કે
મૂતરવાથી; જે પ્રાણી ઝેરી ન હોય તેનાં પશુ-
દાદો, નખો કે દાંતો વાગવાથી; (ઝેર વગરના
પ્રાણીઓનું પશુ દાદ વગેરેનું ઝેર સોળે તથા

પીડા વગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે;) વિદ્યાથી, મૂળથી કે વીર્યથી બગડેલ મેલી વસ્તુના સંબંધથી; સાવરણીથી ઊડેલી ધૂળ વગેરે કચરાના સંબંધથી; ઝેરી ઝાડના કે ઝેરી પવનના સ્પર્શથી અને સંયોગજન્ય ઝેરના સંબંધવાળી વસ્તુ શરીર પર લાગવાથી ઝેરી સોબો ઉત્પન્ન થાય છે. એ સોબો ફૂલો, ચાલ્યા કરતો, લટકતો અને તરત થતો હોઈ ઘણી જ વેદના કરે છે. ૧૩, ૧૪

ટીકા-પરિસર્વગત=શરીરોપરિ સ્થરણાત; દશા=દ્વિગુણીકૃતા દન્તાવલિ; ‘‘ચોહ’’ इति लोके । दन्ता=समे भवाः, अविवर्णाणि न दृशन्ति विष शोषज्यादिकर भवतीति विशेषः । विष्णुवेद्यादि । विद्याशुद्ध भल्लि च यद्वत् । तथा सद्गुरुः=संमार्जनीभि क्षितो धूम्यादिः तेषां सम्पर्कत, गत्योगावचूर्णनात्-गर्भ=संयोगज विषं, तस्य योगो यस्य; तेन वरुणाडापूलनात्; अवलम्बी=लम्पमान. । अयमप्यागन्तुजस्तथापि सामान्यागन्तुजशोष-विक्रितातोऽस्य विशिष्टविक्रितान्निष्ठानात् पुनरुपहितः ॥
ને કે સોબો આગંતુજ ગણાય છે, તોપણ સામાન્ય આગંતુજ સોબની ચિકિત્સાથી આ સોબની ચિકિત્સા જુદા પ્રકારની કહેલી છે, માટે ઉપર કહેલ આગંતુજ સોબની આને જુદો ઠલો છે.

यत्र स्थिता दोषा यत्र शोष कुर्वन्ति, तदाह-
कथा दोषा कथां सोबो કરે છે ?
દોષાઃ શ્વયથુમૂર્ખે हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः ।
પિત્તાશયસ્થા મધ્યે તુ વર્ચ-સ્થાનગતાસ્તથા ॥
કર્ત્ત્વં વેદમનુષામ્ય કુર્તુઃ સર્વસરાસ્તથા ॥૧૫॥
અન્વય.-આમાશયે સ્થિતા દોષાઃ કર્ત્ત્વં हि श्वयथु कुर्वन्ति; पित्ताशयस्थाः तु मध्ये वर्च-स्थानगताः तु मध्; तथा सर्वसराः (दोषाः) कृत्स्न वेदम् अनु-
પ્રાપ્ય શ્વયથુ કુર્તુઃ ॥

આમાશયમાં રહેલા દોષો છાતીની ઉપરના ભાગમાં સોબો ઉત્પન્ન કરે છે; પિત્તાશયમાં રહેલા દોષો છાતીની અને પકવાશયની વચ્ચે સોબો ઉત્પન્ન કરે છે; વિજ્ઞાના સ્થાનમાં રહેલા દોષો પકવાશયથી નીચેના ભાગમાં સોબો ઉત્પન્ન કરે છે અને અઘણાં સ્થાનોમાં ફેલાયેલા દોષો સઘળા શરીરમાં સોબો ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૫

ટીકા-કર્ત્ત્વમ્=કર; પ્રમુત્તૃર્થમ્, મધ્યે=કર; વક્રા-શયમધ્યે; અધઃ=વક્રાશયાદધઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

શોથોપદ્રવાનહ-

સોબના ઉપદ્રવો

છર્દિઃ શ્વાસોઽરુચિસ્તુષ્ણા જ્વરોઽતીસાર एव च ।
सम्पाकघातिदौर्बल्यं शोथ एते उपद्रवाः ॥૧૬॥

અન્વય:-છર્દિઃ શ્વાસઃ અરુચિઃ તુષ્ણા જ્વરઃ ચ અતીસારઃ एव, च सम्पाकः अतिदौर्बल्यम्, शोथे एते उपद्रवाः (भवन्ति) ॥

ઊલટી, શ્વાસ, અરુચિ, તરસ, તાવ, ઝાડા, અત્યંત પાકવું અને ઘણી જ નબળાઈ, એટલા સોબના ઉપદ્રવો થાય છે. ૧૬

શોષાશયસ્થમાહ-

અસાધ્ય સોબો

શ્વાસः पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च ।
यस्य चात्र रुचिर्नास्ति शोथानं तं विवर्जयेत् ॥૧૭॥

અન્વય:-યસ્ય શ્વાસઃ પિપાસા છર્દિઃ દૌર્બલ્યં જ્વરઃ एव, च अत्र रुचिः न अस्ति त शोथिनं विवर्जयेत् ॥

જે સોબવાળાને શ્વાસ, તરસ, ઊલટી, નબળાઈ, તાવ અને અત્ત ઉપર અરુચિ થઈ હોય તેનો ત્યાગ કરવો-તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. ૧૭

કચાથાવાદિકાનહ-

સોબનું કષ્ટસાધ્યત્વ વગેરે

यो मध्यदेशे श्वयथुः कष्टः सर्वाङ्गश्च यः ।
अर्धाङ्गिऽरिष्टभूतः स्याद्यद्योर्ध्वे परिसर्पति ॥૧૮॥

અન્વય:-યઃ શ્વયથુઃ મધ્યદેશે, યઃ ચ સર્વાંગશ્ચ (સ્યાત્ સઃ) કષ્ટઃ, યઃ ચ અર્ધાંગિઃ, યઃ ચ કર્ત્ત્વં પરિસર્પતિ, (ત.) અરિષ્ટભૂતઃ સ્યાત્ ॥

જે સોબો છાતીના તથા પકવાશયના મધ્યમાં થયો હોય અથવા જે સોબો સઘળા શરીરમાં વ્યાપ્યો હોય-સાન્નિપાતિક હોય તે સોબો કષ્ટસાધ્ય છે. જે સોબો અર્ધનારીયરને આકારે અર્ધા શરીરમાં થયો હોય તે સોબો મારી નાખે છે. (પુરુષને થયેલો) જે સોબો જેમ જેમ જાયે ચડતો બધ તોમ તેમ મરણને તે પાસે લાવે છે. ૧૮

ટીકા-મધ્યદેશે=કર; પકવાશયમધ્યે; સર્વાંગશ્ચ=શરીરવ્યાપી; ‘‘સર્વાંગશ્ચ’’ इति वा पाठः साम्प्रतिकः; अर्धाङ्गि=अर्धनारीभाकारः, यद्योर्ध्वे परिसर्पतीति पुरयः-विषयः । तथा च, ‘‘ऊर्ध्वगामी नर पद्मयामधोगामी तथा लिप्यम् । उगव दस्तिजज्ञत. शोभो इन्ति न सशयः ॥

કર્મગામી-મુલગામી; તથા ચ તન્ત્રાન્તરે-‘પાદાલ્પરૂતઃ
શ્વયંપુનર્ગો યઃ પ્રાપ્તુશ્યન્મુલ્લખ’ ઇતિ, સ ન સિધ્યતીતિ
શોચઃ । અગોગામી-વાદગામી; તથા ચ તન્ત્રાન્તરે-‘ઘ્રીણા
વક્ત્રાત્ પદ યાતિ ધર્મિજઞ્ઞ ન સિધ્યતિ’ ઇતિ । ઉત્તમ-
નરં નારીં ચ । અગ ચ,-‘અનન્યોપદવદ્વત્ શોચ. પાદ-
સમુલ્લિખત. । પુરુષ હન્તિ નારીં તુ મુલજો વસ્તિજો દ્વયમ્’ ।
અયમર્થઃ-પાદપ્રમુલિખત-વાદાભ્યામુલ્લેખતઃ, મુલગામીતિ
યાવત્ । શાયઃ પુરુષ હન્તિ । સ. કિં વિશિષ્ટ ? અનન્યો-
પદવદ્વતઃ-શોવાદન્યે વ્યાપકોડતિસારમ્ભવ્યર્થ. પ્રમુલયસ્તે-
વાસુપદૈરઃ ક્રૂત. અન્યોપદવદ્વતઃ-સદુદ્ગત્ત્વેન જાત ઇત્યર્થ ।
ન અન્યોપદવદ્વતઃ અનન્યોપદવદ્વતઃ-અર્થાત્ સ્ત્રેતુમિરેવ
જાતઃ દ્વયમ્-પુરુષ નારીં વદન્તિ, સોડ્યનન્યોપદવદ્વત્ એવ ॥
પુરુષને થયેલો જે સોને પગથી જાયે જાયે ચડતો
હોય તે એ પુરુષને અવશ્ય મારી નાખે છે સ્ત્રીને
થયેલો જે સોને મુખથી નીચે નીચે જતો હોય તે
એ સ્ત્રીને અવશ્ય મારી નાખે છે. જે સોને મૂત્ર-
શયમાં થયો હોય તે સોને પુરુષને તથા સ્ત્રીને પણ
મારી નાખે છે, એમાં કંઈ સંશય નથી. ખીજા
પ્રથમાં પણ કહ્યું છે કે, ‘પુરુષને પગથી ચડેલો જે
સોને મોઢે જાય અને સ્ત્રીને મુખથી થયેલો જે
સોને પગે જાય તે અસાધ્ય છે. પુરુષને અથવા
સ્ત્રીને મૂત્રશયમાં થયેલો સોને પણ અસાધ્ય જ
છે. ખીજા પ્રથમાં પણ કહ્યું છે કે, ‘પુરુષને પગમાં
થયેલો સોને ને મુખ ઉપર જાય અને તે સોને
અતિસાર, ગ્રહણી તથા અરશ આદિ ખીજા રોગોના
ઉપદ્રવરૂપે ન થયો હોય-અર્થાત્ પોતાના નિદાનોથી
જ થયો હોય તો પુરુષને મારી નાખે છે. સ્ત્રીને
મુખમાં થયેલો સોને પગ ઉપર જાય અને તે સોને
પણ અતિસાર, ગ્રહણી તથા અરશ આદિ ખીજા
રોગોના ઉપદ્રવરૂપે ન થયો હોય તો સ્ત્રીને મારી
નાખે છે. મૂત્રશયમાં થયેલો જે સોને ખીજા રોગોના
ઉપદ્રવરૂપે ન થયો હોય-અર્થાત્ પોતાના નિદાનોથી
જ થયો હોય તે સોને પુરુષને પણ મારી નાખે
છે અને સ્ત્રીને પણ મારી નાખે છે.

સોજની ખાસ ચિકિત્સા

શુષ્કીપુનર્નવરૂપજ્ઞમૂલીગૃહતં બ્રહ્મ ।

વાતિકે શ્વયર્થો શસ્તં પાનાહારપરિગ્રહે ॥૧૯॥

પટોન્નત્રિકાડરિષ્ટદાર્વીકાયઃ સગુગ્ગુલુઃ ।

તદ્વત્પિત્તહતં શોથં હન્તિ શ્લેષ્મોદ્ભવં તથા ॥૨૦॥

મિથે મિથ્રકમં કુર્યાત્ સર્વજે સર્વમેવ હિ ।

ચિત્તવચ્રસં પૂતં સોપળં ત્રિમથે પિવેત્ ॥૨૧॥

શોયે ત્યાગન્તુજે કુર્યાત્ સેકલેવાદિ સીતલમ્ ।
મહાતમ્યા હરેત્ શોથં સતિલા કૃણમૃત્તિકા ॥૨૨

મહિવીશોરસંપિર્દનં વનીતસમન્વિતઃ ।
તિલેલિસ્તઃ શમં યાતિ શોયો મહાત્ કોતિયતઃ ॥૨૩

યગેદુગ્ધતિલેલેપો નવનીતેન સંયુતઃ ।
શોથમાશ્વકર હન્તિ ચૂર્ણઃ શાલદલસ્ય ચ ॥૨૪॥

અન્યઃ-શુષ્કી-પુનર્નવા-ઘ્રાણ-પદમૂલીગૃહતં બ્રહ્મ
પાન-આહાર-પરિગ્રહે વાતિકે શ્વયર્થો શાતમ્ । પટોલ-
ત્રિકા-અરિષ્ટ-દાર્વી કાયઃ સગુગ્ગુલુઃ તદ્વત્ પિત્તહત
શ્લેષ્મ-ઉદ્ભવ શોથ હન્તિ ॥ મિથે (શ્વયર્થ) મિથ્રકમં,
સર્વજે સર્વમ્ એવ હિ કુર્યાન્, ત્રિમથે ચિત્તવચ્રસ
પૂત સોપળ પિવેત્ ॥ આગન્તુજે શોયે તુ સીતલ સેક-
લેવાદિ કુર્યાત્, સતિલા કૃણમૃત્તિકા મહાતમ્યા
શોથ હરેત્, મહિવીશોરસંપિર્દનં નવનીતસમન્વિતઃ
તિલેલિસ્તઃ શમં યાતિ શોથ. શાલદલસ્ય
ચૂર્ણઃ (લેપઃ) આશ્વકર શાય હન્તિ ॥

સૂક, સાટોડી, ચેરડો અને યૃદ્ધપંચ
મૂલનો કવાથ પીવામાં અને લોજનમાં પણ
ઉપયોગ થયો હોય તો વાચુ સંબંધી સોજમાં
તે ઉત્તમ છે. કડવાં પરવળ, હરડે, બહેડાં,
આમળાં, લીંબડો અને દારુહળદરેના કવાથ
ગૂગળ નાખી પિવાય તો તે જ પ્રમાણે પિત્ત-
સંબંધી અને કફસંબંધી સોજે મટાડે છે. જે
સોજે બે દોષથી થયો હોય તેના ઉપર બે
દોષની મિશ્ર ચિકિત્સા અને જે સોજે ત્રણે દોષથી
થયો હોય તે પર ત્રણે દોષની ચિકિત્સા
કરવી; અથવા ત્રણે દોષના સોજ પર બીલી-
પત્રોનો રસ વચ્ચથી ગાળી તેમાં સૂક, મરી,
તથા પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવો, તેથી
સાન્નિપાતિક સોજે મટી જાય છે. જે આગંતુજ
(અભિઘાત આદિથી) સોજે થયો હોય
તો તેના ઉપર શીતળ સિંચન તથા શીતળ
લેપન આદિ કરવાં. તલ અને ઠાળી માટી
(વાટી ચોપડવાથી) બિલામાંનો સોજે મટાડે
છે. લેંસના દૂધમાં તલ વાટી તેમાં લેંસનું
માખણ મિશ્ર કરી ચોપડવાથી બિલામાંનો
સોજે મટી જાય છે. જેડીમધ, દૂધ, તલ
અને માખણનો લેપ કરવાથી પણ બિલામાં-
નો સોજે મટી જાય છે. સાલિયા નામનાં

આડનાં પાંદડાંના ચૂર્ણથી (લેપ કરવાથી) પણ
સિલામાંનો સોજો મટી બાધ છે. ૧૯-૨૪

દીકા-વિપત્તશોચિકિંસા તુ વિપત્તિજિજ્ઞાસા
દૃષ્ટ્યા ॥ ઝેરથી થયેલા સોજની ચિકિત્સા તો ઝેરની
ચિકિત્સાના પ્રકરણમાં કહેવાશે; મારે તે પ્રકરણમાંથી
નોંધ લેવી.

સોજની સામાન્ય ચિકિત્સા

મહિષ્યા નયનીનં વા લેરાદ દુગ્ધતેજઃસ્વિનમ્ ॥૨૫
અન્વય:-મહિષ્યા: નવનીતં દુગ્ધ-તિલ-અન્વિતં
લેપાદ (શોષતુર) ॥

લેંસના માખણ અને (લેંસના જ) દૂધમાં
તલ પાટી તેનો લેપ કરવાથી સોજો મટાડે છે.
દીકા-અગ્ર દુગ્ધ ન મહિષ્યા એવ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

પથ્થાદિ કવાથ

પથ્થાતિશામાર્થમૃનાન્નિશર્વા-પુનર્નવાદાદ-
મહૌપવાનામ્ ॥ કાથ: પ્રસહોદરપાણિપાદમુલા-
ધિતં હન્યવિરેણ શોધમ્ ॥ ૨૬ ॥

અન્વય:-પથ્થા-નિશા-આર્ગો-અમૃતા-અમિ દાર્વી-
પુનર્નવા-દાદ-મહૌપવાનો કાથ: ઉદર-પાણિ-પાદ-મુલ-
આધિતે શોધં અવિરેણ પ્રસગ્ન હન્તિ ॥

હરડે, હળદર, ભારંગી, અળો, ચિત્રક,
હારુહળદર, સાટોડી, દેવદાર અને સૂંઠનો
કવાથ પેટ, હાથ, પગ તથા ગોઠા પરના
સોજાને તરત ખસાટકારે મટાડે છે. ૨૬

ગોમૂત્રસાધિત ત્રિફલાકવાથ આદિ
ફલત્રિકોદ્ધર્મ ક્વાથં ગોમૂત્રેણ સાધિતમ્ ॥

ચાત્ત્વલ્લેપ્તોદ્ધર્મ શોથં હન્યાદ્દુગ્ધનસમ્મયમ્ ॥૨૭
શુષ્કીલ્લેદ્ધર્મનાગરેર્વા, દન્તીત્રિવૃત્તશૂષ્ણ-
ચિત્રકેર્વા ॥ દુગ્ધં સુસિદ્ધં વિધિના નિપીતં, ગીતં
પરં શોથહરં મિપગ્મિઃ ॥ ૨૮ ॥

અન્વય:-ગોમૂત્રેણ એવ સાધિત ફલત્રિક-ઉદ્ધર્મ
ક્વાથં વાત-લ્લેપ્ત-ઉદ્ધર્મ (તથા) શૂષ્ણસમ્મય-શોથ
હન્યાત્, શુષ્કી-લ્લેદ્ધર્મ-નાગરે: વા દન્તી-ત્રિવૃત્ત-
શૂષ્ણ-ચિત્રકે: વા સુસિદ્ધં દુગ્ધં વિધિના નિપીતં
(સત્) પરં શોથહરં મિપગ્મિઃ ગીતમ્ ॥

હરડે, ખડેહાં તથા આમળાનો કવાથ
એકલા ગોમૂત્રથી જ તૈયાર કર્યો હોય, તે
(પીવાથી) વાયુસંબંધી તથા કફસંબંધી
સોજો અને વૃષભ પરનો સોજો મટાડે છે.
ધોળી સાટોડી, દેવદાર અને ચિત્રકથી અથવા

નેપાળો, નસોતર, સૂંઠ, મરી, પીપર અને
ચિત્રકથી સારી રીતે પકાવેલું દૂધ વિધિ
પ્રમાણે પીધું હોય તો તે અવશ્ય સોજો
મટાડે છે, એમ વેદોએ કહેલું છે. ૨૭, ૨૮
દીકા-શુષ્કીર:-સેતવર્ષામ્ ॥

સિંચન તથા પ્રલેપ ચિકિત્સા

સેરુસ્થયાડકર્ણમૂનિમ્પ્રકાથેન શોથહત્ ॥
ગોમૂત્રેણાપિ કુર્વાન સુલોખ્ણોત્ત્થાવસેવનમ્ ॥ ૨૯ ॥
પુનર્નવા દારુ શુષ્કી શિમ્પ: સિદ્ધાર્થકસ્તથા ॥
અમ્લપિષ્ઠ: સુલોખ્ણોડ્યં પ્રલેપ: સર્વશોથહત્ ॥૩૦

અન્વય:-અર્ક-વર્ષામ્-નિમ્પ-ક્વાથેન સેક: શોથ-
હત્, તથા સુલ-ઉખ્ણેન ગોમૂત્રેણ અપિ અવસેવન
કુર્વાતિ. પુનર્નવા દારુ શુષ્કી શિમ્પ: તથા સિદ્ધાર્થક:
અમ્લપિષ્ઠ: સુલોખ્ણ: અય પ્રલેપ: સર્વશોથહત્ ॥

આકઠો, સાટોડી અને લીખડાના કવાથ-
થી સિંચન કરવું, તે સોજો મટાડે છે.
લગાર ગરમ કરેલા ગોમૂત્રથી સિંચન કરવું,
તે પણ સોજો મટાડે છે. સાટોડી, દેવદાર,
સૂંઠ, સરખો અને સરસવ ખાટા રસમાં
વાટી જરા ગરમ કરી ચોપડવાં, તે સર્વ
પ્રકારના સોજા મટાડે છે. ૨૯, ૩૦

ગુડાદિ-વટિકા તથા ચૂર્ણ

ગુડાર્દકં વા ગુડનાગરં વા ગુડામર્ચા વા
ગુડપિપ્પલી વા ॥ કર્પામિવૃદ્ધયા ત્રિપલપ્રમાણં
લાવેન્નર: પશ્ચમથાપિ માસમ્ ॥ ૩૧ ॥

શોથપ્રતિષ્ઠાપણલાસ્યરોગાન્, સશ્વાસકા-
સાડકચિપીનસાદીન્ ॥ જીર્ણસ્વરાશોમિહ્મણીયિકા-
રાન્ હન્યાસત્થાડન્યાન્ કક્ષાતરોગાન્ ॥૩૨॥
વિશ્વં ગુદેન તુલ્યં શુષ્કીરસાનુપાનમમ્પત્તમ્ ॥
વિનિહન્તિ સર્વશોથં ઘનવૃન્દં ચન્દ્રવાયુરિવ ॥૩૩॥
ફળાનાગરજં ચૂર્ણં સગુડં શોથનાશનમ્ ॥
મામાર્જીર્ણપ્રશમનં શૂલ્લં ઘસિતશોચનમ્ ॥ ૩૪ ॥

ગુડામ્લત્રયં ગ્રાહ્યં શૂલ્લેરપલત્રયમ્ ॥
શૂલ્લેરસમા કૃષ્ણા લોહચિટ્તિલપ્થે: પલમ્ ॥
ચૂર્ણમેતત્ સમુદિદ્યં સર્વશ્વયયુનાશનમ્ ॥ ૩૫ ॥

અન્વય:-ગુડ-આર્દકં, વા ગુડ નાગરં, વા ગુડ-
અમર્ચા, વા ગુડ-પિપ્પલી વા નર: કર્પ-અમિવૃદ્ધયા
ત્રિપલપ્રમાણં પશ્ચમ અથ માસમ્ અપિ સાદેત, (તદ્દિ)
શોથ-પ્રતિષ્ઠાપ-ગલ-આસ્ય-રોગાન્ પશ્ચાદ-ફાસ-અર્ચિ-
વીનસ-આદીન્, જીર્ણસ્વર-અર્ણ-મ્હણી-વિકારાન્ તથા

અન્યાન્ કફ-વાત-રોગાન્ હન્યાત્ । ગુદેન તુલ્ય
શ્ચીરરસપાનમ્ અભ્યસત્ (સત્) ચન્દ્રગાયુઃ ષનચન્દ્રમ્
ઇવ સર્વેશોય દન્તિ ॥ કળા-નાગરજ ચૂર્ણ સમુદે શોથ-
નાશનમ્, આમ-મગીર્જ-પ્રશમન શૂઝ્રં મરિતશોષનમ્
(મરતિ) ॥ ગુડાદ્ પલત્રય શુદ્ધવેરપલત્રયં માશ્રમ,
શુદ્ધવેરસમા કૃષ્ણા, લોહચિદ્તિલયોઃ પલમ્, એતત્
ચૂર્ણ સર્વ-અય્યુનાશન સમુદિયમ્ ॥

ગોળ અને આદુ અથવા ગોળ અને
સૂંક કે ગોળ અને હરડે અથવા ગોળ અને
પીપરને માણસ, નિત્ય એક એક તોલા
વેધારતા જઈ ખાર તોલા સુધી ચડીને એક
પખવાઈયુ કે એક મહિના સુધી ને ખાય,
તો સોજો, સળેખમ, બળાના રોગ, મોઢાના
રોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ, નાકના રોગ,
જીર્ણબવર, અરશ, ગ્રહણી અને બીજાં પશુ
કક્ષસંબંધી તથા વાયુસંબંધી રોગો મટાડે
છે. સૂંક અને ગોળ સમભાગે ખાઈ તેની
ઉપર ધોળી સાટોડીને રસ પીવાનો અભ્યાસ
રાખ્યો હોય તો જેમ પ્રચંડ વાયુ વાદળાંના
સમૂહનો નાશ કરે છે, તેમ સર્વ પ્રકારના
સોજાનો તે નાશ કરે છે. સૂંક અને પીપરનું
ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાધું હોય તો તે સોજો,
આમાજીર્ણ તથા શૂળ મટાડે છે અને મૂત્રા-
શયને સાફ કરે છે. ખાર તોલા ગોળ, ખાર
તોલા સૂંક, ખાર તોલા પીપર, ચાર તોલા
મંડુર અને ચાર તોલા તલનું ચૂર્ણ ખાધું
હોય તો તે સર્વ પ્રકારના સોજા મટાડે છે.

માનકંઠ ધી

તાનકકાથકલ્પકાભ્યાં ઘૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ।

ફલ્ગે દ્વન્દ્વજં શોયં ત્રિદોષં ચ દ્યવોદ્દતિ । ૩૬ ॥

અન્ય-: માનકનવાથકલ્પકાભ્યાં ઘૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્,

તદ્ ઘૃત) એકઝ દ્વન્દ્વજ ચ ત્રિદોષ શોય વ્યવોદ્દતિ ॥

માનકંઠના કવાયમાં માનકંઠનો જ કલક
નાખી તેનાથી ચોસઠ તોલા ધી પકાવવું;
(એ માનકઘૃત તૈયાર થાય છે.) આ ધી
ખાધું હોય તો તે એક દોષસંબંધી, જે
દોષસંબંધી અને ત્રણ દોષસંબંધી સોજો
મટાડે છે. ૩૬

સૂકા મૂળાતું તૈલ

શુક્રમૂલકવર્ગમ્મૂલકરાક્ષામદાપધેઃ ।

પક્વમધ્યજનં તૈલં સદૃશં શ્વયથું હરેત્ ॥ ૩૭ ॥

અન્ય-: શુક્ર-મૂલક-વર્ગમ્-રાક્ષ-રાક્ષા-મદોવધેઃ
પન્નમ્ અધ્યજનં તૈલં સદૃશં શ્વયથું હરેત્ ॥

સુકાયેલા મૂળા, સાટોડી, દેવદાર, રાક્ષા
અને સૂંકથી પકાવેલું 'શુક્રમૂલક તૈલ'નું
માલિશ સોજો તથા શૂળ મટાડે છે. ૩૭
સોજાનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ વૃદ્ધિમરોગાધિકારઃ ।

૪૩ : વૃદ્ધિ કે વધરાવળ તથા પ્રબં
કે બુદ્ધનો અધિકાર*

તત્ર વૃદ્ધિદાનં સદૃશ્યાં વાદ-

વધરાવળનું નિદાન તથા સાતની સંખ્યા
દોષાક્ષમેદોમૂત્રાન્ત્રૈઃ સ વૃદ્ધિઃ સત્પદા ગદઃ ।
મૂત્રાન્ત્રજાવપ્પનિલાદેતુમેદસ્તુ કેવલઃ ॥ ૧ ॥

અન્ય-: રોપ-અક્ષ-મેદઃ-મૂત્ર-મન્ત્રૈઃ સઃ વૃદ્ધિઃ
ગદઃ સત્પદા (મરતિ, તત્ર) મૂત્ર-અન્ત્રગૌ અપિ
અનિલાદ્ (મરતિ, તપાપિ), તુ કેવલઃ હેતુમેદઃ ॥

વાયુ, પિત્ત, કફ, રુધિર, મેદ, મૂત્ર
અને આંતરડાંથી વધરાવળ રોગ સાત પ્રકાર-
નો થાય છે. જે કે મૂત્રથી અને આંતરડાંથી
થયેલ વધરાવળ પશુ વાયુરૂપ નિદાનથી જ
થાય છે, તેપણુ એ વાયુ, મૂત્રમાં તથા
આંતરડાંમાં રહીને જ એ વધરાવળને ઉત્પન્ન
કરે છે, એ કારણોની જુદાઈને લીધે એ બે
પ્રકારને વાયુથી જુદા ગણ્યા છે. ૧

વધરાવળની સંપ્રાપ્તિ

વૃદ્ધિં કરોતિ કોપસ્યઃ કન્ધકોપામિત્રાહિનીઃ ।

રુદ્ધ્વા રુદ્ધગતિર્વાયુર્ધમનીમુંકગામિની ॥ ૨ ॥

* વર્ષે કન્ધકોપાવહિમન્ રમે વાયુકોપાવ
સદ્દયુક્તગામિધમનીમિઃ-રુદ્ધ્વા રુદ્ધ- 'હિયો કિન્' इति
અધિકરણે કિન્-જે રોગમાં કોપેલા વાયુથી ઈંધાયેલી
વૃષણી નાડીઓને લીધે વૃષણી ગોળીઓ તથા
ત્વચ્ચા વધે છે, એ રોગ વધરાવળ કહેવાય છે. આ
રોગ પશુ લગભગ સોજા જેવો જણાય છે, તેથી
પૂર્વના સોજાના અધિકાર પછી આ વૃદ્ધિરોગનો
અધિકાર શરૂ થયો છે.

અન્વય:- (કુદ્ઃ) કોપસ્ય: વાયુ: ફલ-કોપ-
અભિવાદિની: મુષ્કગમિની: ઘમની: રુદ્ધા, (સ્વયં
ચ) હદગતિ: (સન્ ફલકોપયો:) વૃદ્ધિ કરોતિ ॥

પોતાનાં કારણોથી કોપેલો વાયુ, વૃષ્ણોમાં
રહી એ વૃષ્ણની ગોળીઓ તથા વૃષ્ણમાં
વહેતી અને વૃષ્ણમાં જતી તે વૃષ્ણોની
શિરાઓ (નસો)ને રોડીને વૃષ્ણની ગોળી-
ઓની અને ત્વચાની વૃદ્ધિ કરે છે. ૨

તત્ર વાતિકવૃદ્ધિમાહ-

વાયુસંબંધી વધરાવળતું લક્ષણ
વાતપૂર્ણદતિસ્પર્શો રુદ્ધો વાતરહેતુરુક્ ॥ ૩ ॥
અન્વય:-વાનાત્ (સ:) વાતપૂર્ણદતિસ્પર્શ: રુદ્ધ:
અહેતુરુક્ (મવતિ) ॥

વાયુથી થયેલ તે વધરાવળ પવનથી
ભરાયેલી ધમણના જેવા સ્પર્શોવાળી, રૂક્ષ
અને અતિ અલ્પ એવાં થણુ દૂરનાં નિદાનથી
પીડાયુક્ત હોય છે. ૩

દીકા-અહેતુરુક્-અત્રેપદ્યે નન્ । તેન ત્વચાદપિ
વિપ્રક્રાન્તકારણાત્ રુ-સીદાયત્ર સઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)
વૈતિકવૃદ્ધિમાહ-

પિત્તસંબંધી વધરાવળતું લક્ષણ
પક્વોદુષ્પ્રસક્તાશઃ પિત્તાદાહોધ્મપાકવાન્ ॥ ૪ ॥
અન્વય-પિતાન્ (સ:) પક્વ-ઉદુષ્પ્રસક્તાશઃ
દાહ-ધ્મ-પાકવાન્ (મવતિ) ॥

પિત્તથી થયેલ તે વધરાવળ પાકેલા
ઉંખરાના ફળ જેવી, અંદર બળતરાવાળી
અને બહારના ભાગમાં થણુ તપતી હોઈ
પાકવાળી થાય છે. ૪

દીકા-દાહ-આખ્યન્તરઃ, કપ્પા-ચહિસ્તત્તા ॥ (અર્થ
ઉપર છે.)

વૈતિકવૃદ્ધિમાહ-

કફસંબંધી વધરાવળતું લક્ષણ
કપાક્લીનો ગુરુઃ ક્ષિમ્બઃ કષ્ટમાન્ કઠિ-
નોડ્વરુક્ ॥ ૫ ॥

અન્વય:-કપાત્ (સ:) ક્ષીતઃ ગુરુઃ ક્ષિમ્બઃ કષ્ટ-
માન્ કઠિનઃ અલ્પરુક્ (મવતિ) ॥

કફથી થયેલ એ વધરાવળ ટાલી, ભારે,
ચિન્મય, ખરજવાળી, કઠણુ અને થોડી પીડા-
વાળી હોય છે. ૫

રક્તવૃદ્ધિમાહ-

રુધિરસંબંધી વધરાવળતું લક્ષણ
રુષ્ણસ્ફોટાવૃત્તઃ પિત્તવૃદ્ધિલિહ્ણ રક્તજઃ ॥ ૬ ॥

અન્વય:-રક્તજઃ (સ:) રુષ્ણ-સ્ફોટ-આવૃત્તઃ
પિત્તવૃદ્ધિલિહ્ણઃ ચ (મવતિ) ॥

રુધિરથી થતી એ વધરાવળ કાળા ફેણા-
ઓથી વીંટાયેલી અને પિત્તસંબંધી વધરા-
વળના જેવાં લક્ષણવાળી હોય છે. ૬

મેદોઽવૃદ્ધિમાહ-

મેદસંબંધી વધરાવળતું લક્ષણ
કન્નવસ્તેદસો વૃદ્ધિર્નુસ્તાલફલોપમઃ ॥ ૭ ॥

અન્વય:-મેદસઃ વૃદ્ધિઃ સ્વદુઃ તાલ-ફલ-ઉપમઃ
કન્નવત્ (મવતિ) ॥

મેદથી થતી વધરાવળ ઢૂંઢી, તાલના
ફળ જેવી, નીલા રંગની તથા ગોળ હોય છે
અને કફસંબંધી વધરાવળના જેવાં લક્ષણો-
વાળી હોય છે. ૭

દીકા-નીલવર્ણુલઃ ॥

મૂત્રવૃદ્ધિમાહ-

મૂત્રસંબંધી વધરાવળતું નિદાન તથા લક્ષણ
મૂત્રધારણશીલસ્ય મૂત્રજઃ સ તુ ગચ્છતઃ ।
અમ્બોમિઃ પૂર્ણદતિવત્ ક્ષોભં યાતિ સરુઃ મૃદુઃ ॥
મૂત્રરુચ્છ્રમયઃ કુર્પાત્ સચ્ચલન્ ફલકોપયોઃ ॥ ૮ ॥

અન્વય:-મૂત્રધારણશીલસ્ય મૂત્રજઃ (વૃદ્ધિર્મવતિ),
સઃ તુ ગચ્છતઃ (તદ્ગોપિયઃ) અમ્બોમિઃ પૂર્ણદતિવત્
ક્ષોભ યાતિ, સરુઃ મૃદુઃ ફલકોપયોઃ ભવઃ સચ્ચલન્
મૂત્રરુચ્છ્રં કુર્પાત્ ॥

મૂત્રનો વેગ રોકવાનો જેનો સ્વભાવ
હોય તે આંધુસને મૂત્રસંબંધી વધરાવળ થાય
છે; એ વધરાવળ ચાલતી વેળા બળથી
ભરેલી પખાલની જેમ ક્ષોભ પામે છે. પીડા-
વાળી, ઢૂંઢી અને વૃષ્ણ તથા તેની ગોળી-
ઓની નીચે લટકતી હોઈને મૂત્રને લીધે
પીડા કરે છે. ૮

દીકા-સચ્ચલન્-કન્નકોપયોરુષઃ, મૂત્રરુચ્છ્રઃ-મૂત્રેણ
વ્યર્થ, કુર્પાદિત્યર્થઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અન્નવૃદ્ધિલક્ષણમાહ-

આંતરડાંસંબંધી વધરાવળતું નિદાન
તથા લક્ષણ
વાતકોપિમિરાહારઃ શીતતોયાવગાદનેઃ ।
ધારણેણભારાધ્વવિપમાહ્નપ્રવર્તનઃ ॥ ૯ ॥

ક્ષોભૈઃ ક્ષોભિતોઽન્યથ શુદ્ધાન્નાવયવં યદા ।
 પવનો વિગુણીકૃત્ય સ્વનિવેશાદધો નયેત્ ॥
 કુર્પાદ્વહ્નનસન્ધિસ્થો ગ્રન્થ્યામ્ શ્વયંતુતદા ॥૧૦
 અન્વયઃ-વાતકોષિભિઃ આદૌરઃ, શીત-તાપ-અન્ન-
 ગાદ્દિનઃ, ધારણ-ફેરણ-મા-અન્ન-વિપમ-અન્નપ્રવર્તનૈઃ,
 અન્યૈઃ ચ ક્ષોભૈઃ (નિદાનૈઃ) ક્ષોભિતઃ પવન્. યદા
 ક્ષુદ્ર-અન્ન-અવયવ વિગુણીકૃત્ય સ્વ-નિવેશાત્ અવઃ
 નયેત્, તદા (વઃ વાયુઃ) વહ્નન-સન્ધિસ્થઃ (સન્
 વહ્નન-સન્ધો) ગ્રન્થિ-આમં શ્વયંતુ કુર્ષત્ ॥

વાયુને કૌપાવનારા આહારોથી; શીતળ
 બળમાં હુબકીઓ મારવાથી; મૂત્ર આદિના
 વેગો રોકવાથી; મૂત્ર આદિની હાજત થઈ
 ન હોય છતાં ભેર કરી બળથી ચાલુ કરવાથી;
 બહુ ભાજો ઉપાડવાથી; બહુ પંથ કરવાથી;
 વાંકી રીતે અંગો મરડવાથી અને બળવાનની
 સાથે યુદ્ધ તથા કઠણ ધનુષને ખેંચવું વગેરે
 બીજાં પણ વાયુને કૌપાવનારાં ક્ષોભક કાર-
 ણોથી ક્ષોભ પામેલો કે દૂષિત થઈ ચલિત
 થયેલો વાયુ, નાનાં આંતરડાંના ભાગને
 દૂષિત કરી તેના ઠેકાણેથી બ્યારે નીચે લઈ
 બાંધે છે ત્યારે તે વાયુ વૃષણના સાંધામાં
 રહી તે સાંધામાં ગાંઠા જેવો સોળો ઉત્પન્ન
 કરે છે. એ આંતરડાસંબંધી વધરાવળ
 કહેવાય છે. ૯, ૧૦

ટીકા-ધારણ-ઉપસ્થિતસ્ય વેગસ્ય; ફેરણ=અનુપરિચ-
 તસ્ય વેગસ્ય પ્રેરણમ્; વિપમાન્નપ્રવર્તન=વત્ત્વેનાન્નમોટનમ્;
 અન્યાનિ ક્ષોભણાનિ=શ્લેષદ્વિપ્રવૃત્તારણગુણકર્ણાદિનિ; તૈઃ
 ક્ષોભિતઃ સન્વૃદ્ધ સ્વાલિત પવન યદા ક્ષુદ્રાન્નાવયવ
 વિગુણીકૃત્ય સ્વનિવેશાદધો નયેત્ તદા વહ્નનસન્ધિસ્થઃ
 સન્વહ્નનસન્ધો ગ્રન્થિસ્થ શ્વયંતુ કુર્ષતિત્યથઃ ॥ (આનો
 અર્થ ઉપર અપાયો છે)

તપેન્નિનાયા અન્નવૃદ્ધેવસ્થામાહ-
 આંતરડાંની વધરાવળની ખેરકારી કરાય તો ?
 ઉપેક્ષમાણસ્ય ચ મુષ્કવૃદ્ધિ-પ્રાપ્તમાનસ-
 સ્તમ્ભવતી સ વાયુઃ । પ્રપીડિતાઽન્તઃ સ્તનવાન્
 પ્રયાતિ પ્રમાપયન્તિ પુનઃચ મુક્તઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્વયઃ-ઉપેક્ષમાણસ્ય ચ સઃ વાયુ આપ્માન-
 રુક-સ્તમ્ભવતી મુષ્કવૃદ્ધિ (કુર્ષત્), પ્રપીડિતઃ (સન્)
 સ્તનવાન્ અન્તઃ પ્રયાતિ મુક્તઃ ચ પ્રમાપયન્ પુનઃ ઇતિ ॥
 વધરાવળની બે ઉપેક્ષા કરાય તો પેટ

ચડી આકરે થઈ આવે; વધેલાં વૃષણોમાં
 પીડા થાય અને શરીર ગઠાઈ ગયા જેવું
 થઈ બાંધે છે; વળી એ વધરાવળને હાથથી
 બે દબાવવામાં આવે તો અવાજ કરી પેટની
 અંદર પેસી બાંધે છે અને દબાણથી છોડી
 દેવાય ત્યારે આવવાના માર્ગને રોકતી પાછી
 ઠેકાણે આવી ફૂલી બાંધે છે. (ભોજ પછી
 કહે છે કે, 'વાયુ બગડેલા આંતરડાને
 લઈને સાથળના સાંધામાં બાંધે છે અને તે
 સાંધામાંથી પીડાવાળું તે આંતરડું વૃષણમાં
 આવે છે.') ૧૧

ટીકા-તન્ આપ્માનમ્ ઉદરે, શ્વ રુદ્ધોમુષ્કયોઃ,
 સ્તમ્ભો-ગાત્રે, તન્નુકા કુર્ષતિત્યર્થઃ । મોક્ષોઽપ્યાહ-
 અન્ન વિગુણમાદાય વાતો નયતિ વહ્નનમ્, વહ્નનમાત્તદુજા-
 નુક ફલકોપ પ્રયતે' ઇતિ । સ સ્તુ નગદિમ્ મન્ત =ઉદરે,
 પ્રમાપયન્=આગમનમાર્ગ નિરુદ્ધ કુર્ષન્, ઇતિ=આયાતિ ॥
 (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

આંતરડાંની વધરાવળ અસાધ્ય ક્યારે ?
 યસ્યાન્નાવયવાશ્લેષો મુષ્કયોર્વાતસશ્ચવાત્ ।
 અન્નવૃદ્ધિરસાધ્યોઽયં વાતવૃદ્ધિસમાકૃતિઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્વયઃ-યસ્ય અન્ન-અવયવ-આશ્લેષઃ મુષ્કયોઃ
 વાતસચ્ચવાત વાત-વૃદ્ધિ-સમ-આવૃત્તિઃ (મવેત્), અયમ્
 અન્નવૃદ્ધિઃ અસાધ્યઃ (મવતિ) ॥

જે માણસની આંતરડાંની વધરાવળ
 વાયુના સંબંધને લીધે બંને વૃષણોમાં આંતર-
 ડાંના અવયવના સંબંધવાળી થઈને બે વાયુ-
 સંબંધી વધરાવળના જેવા આકારવાળી થઈ
 બાંધે, તો તે અસાધ્ય થાય છે. ૧૨

ટીકા-વાતવૃદ્ધિસમાકૃતિરિતિ, યોઽન્નવૃદ્ધિઃ-રોગઃ
 સોઽસાધ્યઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

સામીપ્યાદત્રૈવ વ્રજશ્વણમાહ-
 બ્રહ્મ કે બદરેગણું નિદાન તથા લક્ષણ

મત્યમિષ્ણન્દિગુર્વઘશુકપૂર્યામિપાશનાત્ ।
 કરોતિ ગ્રસ્થિવૃક્ષોયં દોષો વહ્નનસન્ધિપુ ॥
 જ્વરશૂભાક્ષસારાહ્યં સં પ્રાપ્તિ વિનિદિશેત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ-અતિ-અમિષ્ણન્દિ ગુર્વ-અન્ન-શુક-પૂતિ-
 આમિષ-અશનાત્ (કુષિતઃ) દાપઃ વહ્નનસન્ધિપુ
 પ્રસ્થિવન્ શોય જ્વર શૂઝ-ગત્ત-વાદ-આદય કરોતિ,
 ત 'પ્રાપ્ત' ઇતિ વિનિદિશેત્ ॥

વગેરે), ભારે અન્ન અને સુકાપેલાં તથા દુર્ગંધવાળાં માંસ ખાવાથી કેપેલો (કફરૂપ) દોષ સાધળના સાધામાં ગાંઠા જેવો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; એ સોજાથી તાવ, શૂળ તથા શરીરમાં ગ્લાનિ બહુ જ થાય છે. એ સોજો 'ધ્રુજ' એ નામે બહુલો. ૧૩

તત્ર વૃદ્ધિવિસ્તાર-

વધરાવળની ચિકિત્સા

વૃદ્ધાવત્પશનં માર્ગમુપવાસં મુરુણિ ચ ।
 લેપાદ્યાતં પૃષ્ઠપાતં ઘ્યાયામં મૈથુનં ત્યજેત્ ॥૧૪॥
 વાતવૃદ્ધીં વિવેત્ સ્તિગ્ધં યયાપ્રાસં વિરેચનમ્ ।
 સક્ષીરં ચ વિવેત્તૈલં માસમેરણ્ડસમ્ભવમ્ ॥ ૧૫ ॥
 મુગ્ધુલ્લેરણ્ડજં તૈલં ગોમૂત્રેણ વિવેચ્ચરઃ ॥ ૧૬ ॥
 વાતવૃદ્ધિં જયત્યાશુ ચિરકાલાનુબન્ધિનીમ્ ।
 પિત્તગ્રન્થિકમ્પૈનં પિત્તવૃદ્ધિમુપાચરેત્ ॥ ૧૭ ॥
 જલૌકામિર્હરેરૂક્તં વૃદ્ધૌ પિત્તસમુદ્ભવે ।
 ચન્દનં મધુરુ પદ્મમુશીરં નીલમુત્પલમ્ ॥ ૧૮ ॥
 ક્ષીરપિષ્ઠં પ્રલેપેત્ દાહશોયકજ્વાપહમ્ ।
 ત્રિકટુત્રિકાકાર્થં સક્ષારલવણં વિવેત્ ॥ ૧૯ ॥
 વિરેચનમિદં શ્વેષ્ઠં કફવૃદ્ધિવિનાશનમ્ ।
 લેપનાઃ કટુતીક્ષ્ણોણ્ણાઃ સ્વેદનં સૂક્ષ્મમેવ ચ ॥૨૦॥
 પરિપેકોપનાહીં ચ સર્વમુગ્ધમિદેપ્યતે ।
 મુદુમુદુર્જલૌકામિઃ શોણિતં રક્તજે હરેત્ ॥૨૧॥
 વિવેચિરેચનં વાડપિ શર્કરાક્ષૌરસંયુતમ્ ।
 શીતમાલેપનં શાસ્તં સર્વપિત્તહરં તથા ॥ ૨૨ ॥
 પિત્તવૃદ્ધિકમં કુર્વાદામે પક્કે ચ રક્તજે ।
 સિન્ધ મેદઃસમુચ્ય તુ લેપયેત્ સુત્સાદિના ॥૨૩॥
 શિરોગિરેચનદ્રઘ્યૈઃ સુલોળૈર્મૂત્રસયુતૈઃ ।
 સંસ્વેદ્ય મૂત્રપ્રમથં વલ્લાર્દ્રેન લેપ્યેત્ ॥ ૨૪ ॥

સીવન્યાઃ પાર્શ્વતોઽષ્ટસ્તાદ્વિધ્યેદ્ મૌહિમુચેન ધે ।
 મુક્કકોપમગ્ધન્યામન્નવૃદ્ધૌ વિચક્ષુઃગઃ ।

વાતવૃદ્ધિકમં કુર્વાત્ સ્વેદં તત્રાગ્નિના હિતમ્ ॥૨૫॥

અન્યઃ-વૃદ્ધો અથવાન માર્ગમ્ ઉપવાસ ચ મુરુણિ વેગ-આપાતં પૃષ્ઠપાત વ્યાયામં મૈથુન ત્યજેત્ । વાત-વૃદ્ધો યયાપ્રાસં સ્તિગ્ધં વિરેચન વિવેત્; સક્ષીરં ચ દરણ-સમથં તૈલં માસં વિવેત્ ॥ મુગ્ધુલ્લ-દરણજ તૈલ નરઃ ગોમૂત્રેણ વિવેત્, (તેન) ચિરકાલ-અનુબન્ધની વાતવૃદ્ધિમ્ આશુ જયતિ ॥ પિત્તગ્રન્થિ-ક્રોધેણ એનં સિન્ધાદિમ્ ઉપા-ચરેત્, પિત્તસમુદ્ભવે વૃદ્ધૌ જગૌકામિઃ ૧૪ હરેત્ ॥ ચન્દનં મધુરુ પદ્મમ્ ઉશીર નીલમ્ ઉત્પલં ક્ષીરપિષ્ઠં પ્રલેપેત્ દાહ-શોષ-કજ્વા-અપહં (ભવતિ), ત્રિકટુ-ત્રિપલા-કાર્થ સક્ષારલવણં વિવેત્, હ્રદ શ્વેષ્ઠ વિરેચનં કફવૃદ્ધિ-વિનાશન (ભવતિ) ॥ હ્રદ કટુ-તીક્ષ્ણ-ઉષ્ણાઃ લેપનાઃ સૂક્ષ્મમ્ એવ ચ સ્વેદનં, ચ પરિપેક-ઉપનાહો સર્વમ્ ઉગ્ધમ્ હિત્યતે ॥ રક્તજે (વૃદ્ધૌ) મુદુમુદુર્જ જગૌકામિઃ શોણિત હરેત્; અધિ વા શર્કરા-ક્ષોદાયુતં વિરેચન વિવેત્ ॥ તથા આમે ચ વચ્ચે રક્તજે સર્વપિત્તહરં શીતમ્ આલેપન શસ્ત્રમ્, પિત્તવૃદ્ધિકમ કુર્વાત્ । મેદ સમુચ્ય તુ સિન્ધનં (કૃત્વા) સુત્સાદિના લેપેત્, મૂત્રપ્રમથ શિરો-વિરેચનદ્રઘ્યૈઃ મૂત્રસયુતૈઃ સુરોળૈઃ સસ્વેદ્ય વલ્લપદ્ધેન વેદ્યેત્ । અન્નાદો મુક્કકોપમ્ અગ્નિન્યામ્ વિચક્ષુઃ (વૈધઃ) સીવન્યાઃ પાર્શ્વતઃ અસ્તાત્ મૌહિમુચેન વિચ્યેત્ । વાતવૃદ્ધિકમ કુર્વાત્, તત્ર અગ્નિના સ્વેદ હિતં (ભવતિ) ॥

વધરાવળવાળા માણસે ઝાઝું જમવું નહિ, બહુ પંચ કરવો નહિ, ઉપવાસ કરવો નહિ, ભારે પદાર્થો ખાવા નહિ, મૂત્ર આદિના વેગો રોકવા નહિ, થોડા વગેરે ઉપર સવારી કરવી નહિ, કસરત વગેરે પરિશ્રમ અને મૈથુન ત્યજવું ભેદ છે. વાયુ સંબંધી વધરાવળ હોય તો જેવું મળી આવે તેવું સિન્ધ પિરેચન પીવું. દ્રઘ અને એરડિયું તેલ એક મહિના સુધી પીવું (તેથી પણ વાયુસંબંધી વધરાવળ મટી જાય છે). એરડિયું તેલ અને ગૂગળ મિશ્ર કરી માણસે ગોમૂત્રની સાથે પીવા; તેથી લાંબા કાળની વાયુસંબંધી વધરાવળ પણ તરત મટી જાય છે. પિત્તસંબંધી ઝંચિની જે ચિકિત્સા કહેવાશે, તે જ ચિકિત્સા પિત્તસંબંધી વધરાવળની પણ કરવી; (તેથી પિત્તસંબંધી વધરાવળ

x યજ્ઞાતિ દોષો વહક્ષણતન્ધિપુ પ્રતિચયત્ શોયમ્ અતિ-અમિષ્યન્દિ-ગુર્વન્નાયસનત્ ॥ શોયરૂપો રોગો મપ્તઃ યન્ધ યન્ધને-યન્ધેરિધિયુધી ચ' (ઉળા ૩-૫) ।
 इति नृक-रसवाही नाडीयेने रेकनार अने लारे मेराक वगेरे वधारे प्रभायुमां भावाथी केपेले।
 दोष साधणना साधाभां गांठ जेवे जे सोजे करे छे, जे सोज्जधी जे रोग ते 'अध' के 'अध' नामे कहेवाय छे. आ रोग वधरावणनी पासै ज यतो होवाथी जे वधरावणना अधिःरमां ज तेनु निदान तथा लक्ष्य कहेवुं योज्य जलयाथी अंधकार तेनु निदान तथा लक्ष्य अर्हो कहे छे.

મટી બળ છે.) વળી પિત્તની વધરાવળમાં જળો વળગાડી લોહી કઢાવણું; (તેથી પિત્ત સંબંધી વધરાવળ મટી બળ છે.) રતાંજલિ, જેઠીમધ, કમળ, વાળો અને નીલકમળને દૂધમાં વાટી લેપ કરવાથી પિત્તસંબંધી વધરાવળના સોજાની તથા બગતરાની પીડા મટી બળ છે. સૂકં, મરી, પોપર, હરડે, બહેડાં અને આમળાંને ક્વાથ કરી તેમાં જવખાર તથા કૈષ્ઠ નાખી તે પીવો; (તેથી કફસંબંધી વધરાવળ મટી બળ છે.) આ વિરેચન કફસંબંધી વધરાવળને મટાડવામાં ઉત્તમ છે. આ કફની વધરાવળમાં તીખાં, તીલણ તથા ઊનાં લેપનો, થોડું થોડું સ્વેદન અને સઘળાં ઊનાં સિંચનો અને ઊનાં બંધાણો કરવાં. રુધિરસંબંધી વધરાવળ ધઈ હોય તો વારંવાર જળો વળગાડી લોહી કઢાવણું અને સાકર તથા મધથી યુક્ત વિરેચન પીવું. રુધિર સંબંધી વધરાવળ કાચી હોય કે પાકી હોય પણ તેના ઉપર શીતળ લેપન કરવાં, અને પિત્તને દૂર કરનારી સઘળી ક્રિયા કરવી રુધિરસંબંધી વધરાવળની ઉપર પિત્તસંબંધી વધરાવળની જે ચિકિત્સા છે તે સઘળી કરવી. મેદસંબંધી વધરાવળ ઉપર શેક કરી સુર સાદિ ગણનાં ઔષધોનો લેપ કરવો. મૂત્ર સંબંધી વધરાવળ હોય તો શિરોવિરેચન-દ્રવ્યોમા ગોમૂત્ર નાખી જરા ગરમ કરી તેથી શેક કરીને તેના પર વચ્ચનો પાટો વીંટવો. આંતરડાંસંબંધી વધરાવળ વૃષણમાં ઊતરી જતી ન હોય તો વિદ્વાન વૈદ મીવણીને પડાં નીચેના ભાગમાં મીઠિમુખ નામના શરૂથી વેધ કરવો અને પછી વાયુસંબંધી વધરાવળ ના જેવી ચિકિત્સા કરવી; તેમજ એ આંતરડાં સંબંધી વધરાવળની ઉપર અગ્નિથી શેક કરવો પણ કિતકારી યાય છે. ૧૪-૨૫

ટીકા-મોહિમુલેન=શત્રુવિશેષણ, અપ્ચલન્યાં=અસ-વન્યામ્ ॥

આંતરડાંની વધરાવળની ખાસ ચિકિત્સા તિલમેરુદ્ધં પીત્ર ઘલાસિદ્ધ યથોચિતમ્ ।
જયેન્નર ॥ ૨૬ ॥

અન્યઃ-ઘ્નસિદ્ધમ્ એરુદ્ધતૈલ યથોચિત પીત્વા નર-
આધ્વાન-ઘ્ન-ઉપચિતમ્ અન્નવૃદ્ધિં જયેત્ ॥

ખપાટનું ચૂર્ણ નાખી પકાવેલું એરંડિયુ તેલ થોડાં રીતે પીને માણસ, આક્રુશાળી તથા શૂળવાળી આંતરડાંસંબંધી વધરાવળ મટાડી શકે છે. ૨૬

અન્નવૃદ્ધિ ઉપર રાસ્નાદિ-કવાથ
રાસ્નાયપ્તમૃતૈરણ્ડવલારુવધગોમુરે ।
પટોલેન વૃષેણાપિ વિચિના વિહિતં શૂતમ્ ।
રુશ્નૈલેન સયુક્તમન્નવૃદ્ધિં વ્યપોદ્ધિત ॥ ૨૭ ॥

અન્યઃ-રાસ્ના-યટિ-અમૃતા-એરુદ્ધ-ઘલા-આગ્વધ-
ગોમુરે: પટોલેન વૃષેણ અપિ વિચિના વિહિત-શૂત વ્યુ-
તૈલેન સયુક્ત (કૃત્વા પીત સત્) અન્નવૃદ્ધિં વ્યપોદ્ધિત ॥

રાસ્ના, જેઠીમધ, ગળો, એરંડો, ખપાટ, ગરમાળો, ગોખર, કડવાં પરવળ અને અરદૂસા-
નો વિધિપૂર્વક કરેલો કવાથ, એરંડિયા તેલ સાથે પીધો હોય તો તે આંતરડાંસંબંધી વધરાવળને મટાડે છે. (આ કવાથ રાસ્નાદિ-
કવાથ નામે ઓળખાય છે.) ૨૭

હરેખેલ વૃદ્ધિની ખાસ ચિકિત્સા
ગન્ધર્વહસ્તતૈલેન સ્ત્રીરેણ વિહિતં શૂતમ્ ।
વિશાલામૂલજં ચૂર્ણં વૃદ્ધિં હન્તિ ન સંશયઃ ॥ ૨૮ ॥
વચાસર્પવક્ત્રેન પ્રલેપઃ શોષનાશનઃ ।

શિશ્નુત્વક્ત્રર્પવલેપઃ શોયસ્તુરમાનિલાપહઃ ॥ ૨૯ ॥
અન્યઃ-ગન્ધર્વહસ્તતૈલેન સ્ત્રીરેણ વિહિત શૂત
વિશાલા-મૂલજં ચૂર્ણં વૃદ્ધિં હન્તિ, ન સંશયઃ ॥ વચા-
સર્પવક્ત્રેન પ્રલેપ શોષનાશન, (તથા) શિશ્નુ-ત્વક્-
સર્પવલેપ શોષ-લેધ-અનિલ-અપહઃ (મવતિ) ॥

એરંડિયુ તેલ, દૂધ અને ધંદ્રવરણના
મૂળના ચૂર્ણનો કવાથ (પિવાય તો) તે વધરાવળ મટાડે છે, એ નિઃસંશય છે. વજ્ર અને સરસવના કલકનો લેપ વધરાવળનો સોજો મટાડે છે. સરસવાની છાલ અને સરસવનો લેપ વધરાવળનો સોજો, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ૨૮, ૨૯

ટીકા-વિશાલા=સ્તંદવાળી ॥

અસાધ્ય અન્નવૃદ્ધિની સફળ ચિકિત્સા
શુદ્ધસન તથા ગન્ધે મૃતાન્યેતાનિ યોજયેત્ ।
લોહ રક્તં તથા તામ્રં કાંસ્યં ચાથ વિશોધિતમ્ ॥ ૩૦ ॥
તાલકં તુચ્કં ચાપિ તથા શઙ્ખપરાટકમ્ ।
ત્રિકટુ ત્રિકલા ચર્યં વિદક્ષ વૃદ્ધદારકમ્ ॥ ૩૧ ॥

કર્ણૂં માગધીમૂલં પાઠાં સહપુષાં વચામ્ ।
 एलावीजं देवकाष्ठं तथा लवणपत्रकम् ॥ ३२ ॥
 एतानि सममागानि चूर्णयेद्य कारयेत् ।
 कषायेण हरीतक्या वटिकां दृढसंमिताम् ॥ ३३ ॥
 एकां तां वटिकां यस्तु निग्लेहवारिणा सह ।
 अन्नवृद्धिरसाध्याऽपि तथ्यं नश्यति सत्वरम् ॥

અન્વયઃ-શુદ્ધસૂતં ગન્ધં લોહં તથા રજં તથા સાષ્ટમ્ અથ ચ કાંસ્યમ્, એતાનિ મૂતાનિ યોજયેત, અપિ ચ વિશોધિતં તાલક તુલ્યકં તથા શઘ્નવરાટક (મત્સ્ય સ્વં યોજયેત, તથા) ત્રિકલ્પ ત્રિફલા ચમ્પં વિઢઙ્ગ-વૃદ્ધદારકં કર્ણૂં માગધીમૂલં પાઠાં સ-હપુષાં વચામ્ એલાવીજં દેવકાષ્ટ તથા લવણપત્રકમ્, એતાનિ-સમમાગાનિ ચૂર્ણયેત, અથ ચ હરીતકયાઃ કષાયેણ દૃઢસંમિતાં વટિકાં કારયેત, યઃ તુ તામ્ એકાં વટિકાં વારિણા સહ નિગ્લેહિત, (તસ્ય) અન્નવૃદ્ધિઃ અસાધ્યા અપિ-તથ્યં સત્વરં નશ્યતિ ॥

શુદ્ધ પારો, ગંધક, લોહું તથા કથીર, એ બધાં મારેલાં-ભરમરૂપ દેવાં; તેમ જ ત્રાંબુ, કાંચું તથા શુદ્ધ હરતાલ પણ મારેલાં જ દેવાં; ઉપરાંત શુદ્ધ મોરચ્યુ, શંખ તથા ફેડીઓની ભરમ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ચવક, વાવડિંગ, વરધારો, કચ્છરો, પીપરીમૂળ, કાળીપાટ, પલાશી, વજ, એલચીનાં ખીજ, દેવદાર અને પંચલવણ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેની હરડેના કવાથથી ચોવીશ ચોવીશ ચણેડીભારની ગોળીઓ કરવી; જે માણસ આમાંની એક ગોળી પાણીની સાથે જો ગળી લય, તો તેની આંતરડાં સંખંધી વધરાવળ અસાધ્ય હોય, તે પણ ખરેખર તરત નાશ પામે છે. ૩૦-૩૪

अन्न के अर्धनी चिकित्सा।
 भृष्टशैरुण्डतलेन सम्यक्कल्लोऽपयामवः ।
 कृष्णासैन्धवसंयुक्तो ब्रध्नरोगहरः परः ॥ ३५ ॥
 अजाजी हपुषा कुष्ठ गोमेदश्चद्रान्वितम् ।
 फात्रिकेन तु सम्पिष्टं तलेषो ब्रध्नजित् परः ॥ ३६ ॥

અન્વયઃ-અમયામવઃ સમ્યક્ કલ્પઃ શૈરુણ્ડતલેન મૃતઃ કૃષ્ણાસૈન્ધવ-સંયુક્તઃ (મસિતઃ સન્) પરઃ બ્રધ્ન-રોગહરઃ (મતઃ) । અજાજી હપુષા કુષ્ઠ ગોમેદ-ચદ્ર-અન્વિતં ફાત્રિકેન તુ સમ્પિષ્ટં (કૃત્વા) તલેન પરઃ બ્રધ્નજિત્ (મતઃ) ॥

હરડેનો સારી રીતે કલક કરી તેને એરડિયા તેલમાં શેકી પીપર અને સેંધવના ચૂર્ણ સાથે ખાધો હોય તો તે બ્રધ્નરોગને અવશ્ય મટાડે છે. જીરું, પલાશી, કઠ, તમાલ પત્ર અને જોરને કાંજીમાં વાંટી તેનો લેવ કર્યો હોય તો તે બ્રધ્ન રોગને અવશ્ય મટાડે છે. (મૂળ શ્લોકમાં જે 'ગોમેદ' શબ્દ છે, તેનો 'તમાલપત્ર' એવો અર્થ કર્યો છે, તે ધન્વંતરિના નિષંદુ ઉપરથી કર્યો છે. એ નિષંદુમાં ધન્વન્તરિ કહે છેઃ પત્ર, રાસ અને ગોમેદ એ તમાલપત્રનાં નામ છે. પાંદડાંનાં જે નામે છે તથા વજનાં જે નામે છે, તે સઘળાં નામે તમાલપત્રને પણ લાગુ પડે છે.) ૩૫, ૩૬

टीका-गोमेद-पत्रकम्; तथा निषण्डौ धन्वन्तरिः- 'पत्रं दलाह्वयं रासं गोमेदं रसनाह्वयम्' । (आनो अर्थ ઉપર છે.)

वृद्धि तथा ब्रध्नो अधिकार समाप्त

अथ गलगण्ड-गण्डमाला-अपची-ग्रन्थ-वृंदाधिकारः ॥

૪૪: ગલગંડ, ગંડમાલા, અપચી, ત્રિથિ તથા અર્બુદનો અધિકાર*

गलगण्डस्य सामान्यलक्षणमाह-

गलगं'डु' सामान्य लक्षण

निषदः श्रयथुर्यस्य मुक्कवह्मयने गले ।

महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डे तमादिदोत् ॥ १ ॥

અન્વયઃ-યસ્ય ગલે મહાન્ વા યદિ વા હ્રસ્વઃ નિષદઃ શ્રયથુઃ મુક્કવત્ લગ્નને, તે ગલગન્ડમ્ આદિશેત્ ॥

જેના ગળામાં મોટો અથવા નાનો દંઢ કે અથળ સોજે વૃષણની પેઠે લટકતો થાય છે, એને 'ગલગંડ' કહેવો. ૧

* ગલે ગન્ડઃ-મુક્કવત્ લગ્નમાનઃ પ્રદુર-ચાત-કફ-મેદો-જાતઃ શ્રયથુઃ-ગરુગરઃ-પ્રૂથ જ બગેડેલાં વાયુ ક્ષ્ તથા મેદને લીધે થઈને ગળા ઉપર તૃપ્ત જેવો લટકતો જે સોજે થાય છે, તે ગલગંડ કહેવાય છે. આ સોજે પણ વધરાવળથી યુક્ત વૃષણના જેવો લગ્નમાન હોવાથી ઉપરના વધરાવળના અધિકાર પછી આ ગલગંડ આદિનો અધિકાર ચાલુ કરેલ છે.

ટીકા-નિવદ્ધઃ=દૃઢઃ અચલો વા, મુક્કવત્=અળંગત,
'ગલે' इति हनुमन्मयोरपलक्षणम् । तथा च भोजः-
'महान्त शोथमस्य वा हनुमन्मयागलाप्रयम् । मुक्कवत्
म्मान तु गलगण्ड विनिर्दिशेत्'-'ગળામાં જે સોળો
લટકતો થાય છે, 'એમ જે કહ્યું, એ ઉપલક્ષ્ય છે;
માટે એમ સમજવું કે દાઢીમાં કે ગળાની નાડી-
ઓમાં પણ એવા લટકતો સોળો થાય, તો તે પણ
'ગલગંડ' કહેવાય છે. ભોજે કહ્યું છે કે, 'મોટા
અથવા નાનો જે સોળે દાઢીમાં, બોચીમાં કે ગળામાં
વૃષણીની પેઠે લટકતો થાય, તેને ગલગંડ કહેવા.'"

ગલગણ્ડસમપ્રાપ્તિમાહ-

ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ

વાતઃ કફઃપિ ગલે પ્રદુષ્ટો મધ્યે તુ
સંશ્લિષ્ય તથેવ મેદઃ । કુર્વન્તિ ગણ્ડે કમશઃ
સ્વલિઙ્ગૈઃ સમાચિતં તૈ ગલગણ્ડમાહુઃ ॥ ૨ ॥

અન્યથા:-ગલે પ્રદુષ્ટો વાતઃ ચ કફઃ તથા પૃથ્વ્ય ચ
મેદઃ અપિ મધ્યે તુ સંશ્લિષ્ય કમશઃ સ્વલિઙ્ગૈઃ સમાચિત
ગણ્ડે વૃર્વન્તિ, ત (વૈષાઃ) ગલગણ્ડમ્ આહુઃ ॥

ગળામાં ખૂબ બગડેલા વાયુ, કફ અને
મેદ મધ્યમાં આવી અનુકરે પોતપોતાનાં
લક્ષણોવાળો એટલે વાયુ, કફ તથા મેદનાં
લક્ષણોવાળો જે સોળો ઉત્પન્ન કરે છે, તે
રાગને વેધો 'ગલગંડ' કહે છે. ૨

ટીકા-સ્વલિઙ્ગૈઃ=વાત-કફ-મેદોલક્ષણે ॥ (અર્થ
ઉપર છે.)

વાતિકગલગણ્ડલક્ષણમાહ-

વાયુસંબંધી ગલગંડનું લક્ષણ
તોદાન્વિતઃ કૃષ્ણશિરાચનદ્વઃ ક્ષ્યાવાકળો
વા પવનાન્મસ્તુ । પાશ્વર્યયુક્તચિરવૃદ્ધિયુગ્મકો
યદ્દચ્છયા પાકમિપાત્કદાચિત્ ॥ વૈરસ્યમાસ્યસ્ય
ચ તસ્ય જન્તોર્ભવેત્થા તાલુગલપ્રશોયઃ ॥ ૩ ॥

અન્યથા:-પવનાન્મસ્તુ ॥ (ગલગણ્ડઃ) તોદ-અન્વિતઃ
કૃષ્ણ-શિરા-અવનદ્વઃ રંગ-અરુણઃ વા પાશ્વર્ય-યુગ્મઃ
ચિર-વૃદ્ધિ-અગ્રાક' (સન્) કદાચિત્ યદ્દચ્છયા પાકમ્
ઇયાત્, તસ્ય જન્તોઃ આસ્યસ્ય વૈરસ્ય તથા ચ તાલુ-
ગલપ્રશોયઃ મવેત્ ॥

વાયુસંબંધી ગલગંડ તો સોયા ભોંકાયા
જેવી પીડાવાળો, કાળી શિશી બંધાયેલો
અને કાળાશ તથા રતાશવાળો હોય છે; વળી
જે ગલગંડ કઠણ હોઈ લાંબે કાળે વધે છે,
પાકતો નથી અને કોઈક સમયે આપોઆપ

પાકી પણ બંધ છે; જે માણસને એ ગલગંડ
થયો હોય તેનું મોઢું ભેસ્વાદ રહે છે અને
તાળવું તથા ગળું સુકાયા કરે છે. ૩

ટીકા-ચિરવૃદ્ધિપાકઃ=ચિરેણ વૃદ્ધિઃ અગ્રાક
યસ્ય સઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

મૈદ્યકગલગણ્ડલક્ષણમાહ-

કંદુસંબંધી ગલગંડનું લક્ષણ

સ્થિરઃ સર્વળો ગુરુકમ્પકણ્ઠઃ શીતો મહા-
શ્વાપિ કફો મસ્તુ । સ્થિરધાસ્યતા તસ્ય મવેચ
જન્તોર્ગલેન શબ્દ કુરુતે ચ નિત્યમ્ ॥ ૪ ॥

ચિરાચ વૃદ્ધિ મજતે ચિરાદા, પ્રપચ્યતે
મન્દરુજઃ કર્દાચત્ ॥ માધુર્યમાસ્યસ્ય ચ તસ્ય
જન્તોર્ભવેત્થા તાલુગલપ્રલેપઃ ॥ ૫ ॥

અન્યથા:-કફાન્મસ્તુ તુ શિથાઃ સર્વળઃ ગુરુઃ ઉપ-
કણ્ઠઃ શીતઃ ચ મહાન્ અપિ (મવેત્) । તસ્ય ચ જન્તોઃ
સ્થિરધ-શાસ્યતા મવેત્ ॥ ગલેન ચ નિત્ય શબ્દ વ્રુત્તે,
ચિરાત્ ચ વૃદ્ધિ મજતે, ચિરાત્ વા કદાચિત્ પ્રપચ્યતે,
મન્દરુજઃ (સ્યાત્), તસ્ય ચ જન્તોઃ આસ્યસ્ય માધુર્ય,
તથા તાલુ-ગલ-પ્રલેપઃ મવેત્ ॥

કંદુસંબંધી ગલગંડ સ્થિર હોય; જે
ઠંડાણે થયો હોય તે ઠંડાણના જેવા જ રંગ-
વાળો; ભારે, ઉગ્ર અરુણવાળો, ટાઠો અને
મોટો પણ હોય; એ ગલગંડ જેને થયો
હોય તેનું મોઢું ચીકણું રહ્યા કરે, તેમ જ
કાયમ ગળામાં અવાજ થયા કરે; વળી એ
ગલગંડ લાંબે કાળે વધે છે, લાંબે કાળે
કોઈક સમયે પાકે પણ છે અને આછી વેદ-
નાવાળો હોય છે, જેને આ ગલગંડ થયો
હોય તે માણસનું મોઢું મધુર રહે છે અને
તાળવું તથા ગળું કંદુથી અરડાયેલાં રહે છે.

ટીકા-કદાચિત્પ્રપચ્યતે વા પાકોડપિ ચિરાદ્ભવતિ,
પ્રલેપઃ=લેપ્તમણા ॥

મેદોગલગણ્ડલક્ષણમાહ-

મેદસંબંધી ગલગંડનું લક્ષણ

સ્થિરો મૃદુઃ પાશ્વર્યનિષ્પન્નો મેદોન્વિતઃ
કણ્ઠયુતોડરુજઃ । પ્રલમ્બતેડલાવુવદત્પમૂલો,
દેહાનુરુપક્ષયવૃદ્ધિયુગ્મકઃ ॥ સ્થિરધાસ્યતા તસ્ય
મવેચ જન્તોર્ગલેડણુશબ્દ કુરુતે ચ નિત્યમ્ ॥ ૬ ॥

અન્યથા:-મેદસ-અન્વિતઃ (ગલગણ્ડઃ) તુ શિથાઃ
મૃદુઃ પાશ્વર્યઃ અનિષ્ટ-ગન્ધઃ કણ્ઠ-યુતઃ, ચ અરુજઃ
(સન્) અગ્રાગત્ પ્રગ્ભવતે, અત્પમૂલઃ દેહ-અનુરુપ-

કયરદિયુક: (સ્યાત્) । તસ્ય ચ જન્તો: સિન્ધ-
આસ્યતા મહેત્, રહે ચ નિત્યમ્ અણુચન્દ્રં કુરતે ॥

મેદ સંબંધી ગણગંડ સિન્ધ, કૂણો, શીકા
રંગનો, ખરાબ ગંધવાળો, ખરજવાળો, પીકા
વગરનો, તુંબાની જેમ લટકતો, ઓછાં
મૂળવાળો અને શરીરના વધવાથી વધે તથા
શરીરના ઘટવાથી ઘટે છે; એ ગણગંડ જેને
થયો હોય તેનું મોઢું સિન્ધ રહે છે અને કાયમ
ગળામાં અતિસૂક્ષ્મ અવાજ થયા કરે છે. ૬

અસાધ્યગણગણમાહ-

અસાધ્ય ગણગંડ

કુચ્છાશ્વસન્તે મૃદુસર્વગાત્રં સંવસરતીત-
મરોચકાર્સમ્ । ક્ષીણં ચ વૈષો ગલગણ્ડયુક્તં
મિત્રસ્વરં નૈવ નરં વિકિરસેત્ ॥ ૭ ॥

અન્યય:-કુચ્છાશ્વસન્તે મૃદુ-સર્વગાત્રં આચક-
આર્ત ક્ષીણં ચ મિત્રસ્વરં સંવસર-અતીતમ્ ગલગણ-
યુક્તં નરં વૈષ: ન એવ વિકિરસેત્ ॥

ગણગંડવાળો જે માણસ માંડ માંડ શ્વાસ
લઈ શકતો હોય, જેનાં સઘળાં ગાત્રો કૂણાં
થઈ ગયાં હોય, જેને અરુચિ તથા ક્ષીણતા
થઈ હોય, જેનો સાદ બેસી ગયા જેવો થઈ
ગયો હોય તથા જેની ઉત્પત્તિને એક વર્ષ
વીતી ગયું હોય, તેવા ગણગંડવાળા માણસની
વેધ ચિકિત્સા ન જ કરવી. ૭

તત્ર ગણમાલાયા લક્ષણમાહ-

ગંડમાલાનું લક્ષણ

કર્કશ્યુકોલાડમલક્રમાણે: કક્ષાંસમન્યા-
ગલવસ્થાનેષુ । મેદ:કકાશ્ચાં ચિરમન્દપાકૈ: સ્યા-
દ્ગણ્ડમાલા યદુમિશ્ર ગણૈ: ॥ ૮ ॥

અન્યય:-કર્ક-અંસ-મન્યા-ગલ-વદ્ધાનેષુ મેદ:
કકાશ્ચાં કર્કશ્યુ-કોલ-આમલક્રમાણે: ચિર-મન્દ-
પાકૈ: ચ યદુમિ: ગણૈ: ગણ્ડમાલા સ્યાત્ ॥

ખગલમાં, ખલાઓમાં, ગળાની બંને
ખાલુ બોચીમાં, ગળામાં તથા સાથળોના
મૂળમાં મેદ અને કકને લીધે નાના બોર
જેવડા કે મોટા બોર જેવડા અથવા આમળાં
જેવડા જે ઘણા ગંડો કે ગાંઠા ઘણા લાંબા
કાળે થોડાક પાકે એવા થાય, એ 'ગંડ-
માલા+' કહેવાય છે. ૮

+ ગણ્ડાનં-પ્રતીતં માત્ર-પદ્ધિતિર્લોક કક્ષા-
દિયુ મેદ:કકજેતિ-ગણ્ડમાલા-જે રોગમાં ખગલ,

ટીકા-કર્કશ્યુ:-કુચ્છાશ્વસ: , કોલં=વૃદ્ધરમ્, ચિર-
મન્દપાકૈ:ચિરેણ મન્દરોષ: વાહો વેપો તૈ: ॥ (અર્થ
ઉપર છે.)

ગણ્ડમાલાયા એવાસ્થાવિશેષમપ્તમાહ-

ગંડમાલાની જ એક સ્થિતિ-અપચીનું લક્ષણ
તે પ્રન્યય: કેચિદ્વાતપાકા: , યન્વન્તિ
નશ્યન્તિ મૃચન્તિ ચાન્યે । કાલાનુબન્ધં ચિર-
માદ્ધાતિ, સૈવાપચીતિ પ્રવદન્તિ કેચિત્ ॥ ૯ ॥

અન્યય:-તે પ્રન્યય: કેચિત્ અવાતપાકા: યન્વન્તિ,
અન્યે ચ નશ્યન્તિ ચ મૃચન્તિ, ચિર કાલ-અનુબન્ધમ્
માદ્ધાતિ, સા એવ અપચીંતિ કેચિત્ પ્રવદન્તિ ॥

ગંડમાલાની તે ગાંઠો કેટલીક પાકીને
સવતી હોય, કેટલીક મટી જતી હોય, કેટ-
લીક નવી થતી હોય અને એ રીતે લાંબા
કાળ સુધી જે રહ્યા કરે, તે ગંડમાલાને
કેટલાક વેધો 'અપચી+' એ નામે કહે છે. ૯

ટીકા-તે પ્રન્યય:-ગણ્ડમાલાયા એવ ગણ્ડા: , કેચિદ્-
વાતપાકા: સન્ત: યન્વન્તિ, કેચિદ્નશ્યન્તિ, અન્યે મૃચન્તિ
ચ ॥ કાલાનુબન્ધં ચિરમાદ્ધાતિ=ચા ગણ્ડમાલા ચિરં
તિશ્તિ, સૈવાપચીતિ કેચિદ્ વદન્તિ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અગ્ર્યા: સાધ્યતાદિકમાહ-

સાધ્ય તથા અસાધ્ય અપચી

સાધ્યા સ્મૃતા પીનસપાર્શ્વશૂલ-કાસ-
જ્વરચ્છદિયુતા ત્વસાધ્યા ॥ ૧૦ ॥

અન્યય:-(અપચી) સાધ્યા સ્મૃતા, (કિંતુ)
પીનસ-પાર્શ્વશૂલ-કાસ-જ્વર-ચ્છદિયુતા ત્વસાધ્યા ॥

અપચી સાધ્ય છે, પણ તે સળેખમ, પડ-

ખળું વગેરે સ્થાનો પર મેદ તથા કકથી થતા બોર
બોર જેવડા ગાંઠોની હાર થાય છે, તે રોગ
'ગંડમાલા' કહેવાય છે.

× ફૈયદ્યેન્નવા સમાસે-ન-ફૈયત્ પચતિ-પાકં
ગચ્છતીતિ-અપચી, યદ્વા યોડપ્રોડપર ઉચ્ચીગમાન:
કચિત્ અવાતપાક: યન્વન્, અન્યથ નશ્યન્ મૃચાન્યો
પ્રન્યિર્વર્ગણાનુબન્ધી યદ્વથો મા-અપચી-પ્રતોદાદિવાન્
સાધ્ય:-જે ગાંડ થોડીક જ પાકે છે, તે અપચી
કહેવાય છે; અથવા જે રોગમાં ગાંઠો તો ગંડમા-
લાની જ થાય, પણ ગાળાએ ન દોઈ પ્રથમ એક
જ થાય, પછી તે પાકીને ઝરે કે મટે, તેટલામાં
વળી બીજી થાય; એ મટે ત્યાં બીજી થાય; એમ
વર્ષો સુધી થયા કરે છે, તે રોગ અપચી કહેવાય છે.

ખાંઓનાં શુભ, ઉધરસ, તાપ તથા ઊલટીથી
યુક્ત હોય તેા અસાધ્ય છે. ૧૦

મન્યેર્લક્ષણમાદ—

અંધિનું લક્ષણ

ઘાતાદયો માંસમસ્ત્ત્રપ્રદુષાઃ, સન્દૂષ્ય મેદઃ
તથા શિરાશ્ચ। વૃત્તોત્તતં વિપ્રચિતં તુ શોથં,
કુર્વેન્નયતો પ્રન્યિરિતિ પ્રદિષ્ટઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્યયઃ—પ્રદુષાઃ ઘાતાદયઃ ચ મેદઃ તથા ચ શિરાઃ
માંસમ્ અમુક્ ચ સન્દૂષ્ય વિપ્રચિતં વૃત્ત—ઉત્તતં શોથં
કુર્વેન્નિ, અતઃ પ્રન્યિઃ इति પ્રદિષ્ટઃ ॥

વાયુ, પિત્ત, કફ, મેદ અને શિરાઓ
માંસને તથા રુધિરને દૂષિત કરી ગોળાકાર
તથા ઊંચા ગાંઠારૂપ સોળાને ઉત્પન્ન કરે છે,
તે ગાંઠો 'અંધિ' કહેવાય છે. આ અંધિ*
વાયુસંબંધી, પિત્તસંબંધી, કફસંબંધી, મેદ-
સંબંધી અને શિરાસંબંધી, એમ પાંચ
પ્રકારની થાય છે. ૧૧

ટીકા—વિપ્રચિતં=પ્રચિત્ત્વં અતઃ એવ પ્રન્યિઃ સ
પથથા—વાતિકઃ, પૈત્તિકઃ, કૈષ્મિકઃ, મેદોજઃ, શિરા-
નૈષેતિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

તેષુ વાતિકમ્પેલક્ષણમાદ—

વાયુસંબંધી અંધિનું લક્ષણ

આપમ્યતે વૃદ્ધપતિ તુ ઘટે ચ પ્રબ્રહ્મયતે
મન્યતિ મિચતે ચ। કૃણો મૃદુર્યસ્તિરિયાતતઃ,
મિન્નઃ સ્વેદ્યાનિલજોઽસ્ત્તમચ્છમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યયઃ—અનિલજઃ (પ્રન્યિઃ) આપમ્યતે, વૃદ્ધપતિ,
તુ ઘટે, ચ પ્રબ્રહ્મયતે, મન્યતિ ચ મિચતે, ભક્તિઃ इव
આતતઃ કૃણઃ મૃદુઃ ચ મિનઃ (તન્) અચ્છમ્ અલં
સવેત ॥

વાયુથી થતી અંધિને બાળે ખેંચીને લાંબી
કરાતી હોય, બાળે પોતાના આશ્રય—સ્થળને
ઠાપી નાખતી હોય કે અચ્છાતી હોય, બાળે
લોંઠાતી હોય કે મથી નાખતી હોય, બાળે
ચીરી નખાતી હોય અને (રબરની) ખસ્તિની

* પ્રવ્યતે ઘાતાદિમિઃ પ્રદુર્ધર્માસઠ્ઠિર સન્દૂષ્ય
વૃત્તોત્તતો યઃ શોથઃ સ પ્રન્યિઃ, પ્રન્ય સન્દર્ભે—સ્વર્વાતુ-
મ્ય इन् (અગા. ૪-૧૧૮)—ખૂબ બગડેલા વાયુ
વગેરે માંસ તથા લોહીને બગાડી ગોળ અને જીઓ
સોળાને ઉત્પન્ન કરે છે, તે અંધિ—રસોળી નામનો
રોગ કહેવાય છે.

જેમ બાળે વિસ્તાર પામતી હોય એવી જલ્પાય
છે; તથા ઠાળી અને ઠેકમળ હોય અને ભેદાય
ત્યારે આશુ સ્વાભાવિક રુધિર સ્ત્રવે છે. ૧૨

ટીકા—આપમ્યતે=આકૃષ્ય સીર્ષ ક્રિયત इव, વૃદ્ધપતિ=
આશ્રય ઇનિતીવ, પ્રબ્રહ્મયતે=સ્પર્શતીવ, મિચતે=વિદાર્યત
इव, આતતઃ=વિસ્તારિત इव, મૃદુઃ=ન દૃઢસ્થતકઠિનઃ,
અલં—હર્ષિરમ્, અચ્છ=પ્રકૃતમ્ સ્વેદિત્વર્થઃ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર છે)

પૈત્તિકમ્પેલક્ષણમાદ—

પિત્તસંબંધી અંધિનું લક્ષણ

દન્દ્વઘાતે ધૂયતિ ચૂયતે ચ, પાપચ્યતે
પ્રજ્વલતીવ ચાપિ। રક્તઃ સપીનોઽવ્યયવાપિ
પિત્તાદ્ગિન્નઃ સ્વેદ્દુષ્ટમતીવ ચાક્ષમ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યયઃ—પિતાત્ દન્દ્વઘાતે ધૂયતિ ચ ચૂયતે, પાર-
ચ્યતે, પ્રજ્વલિત इव, અપિ ચ રક્તઃ અથવા સપીતઃ
અપિ, મિન્નઃ ચ અતીવ દુષ્ટમ્ અલં સવેત ॥

પિત્તથી થતી અંધિ આખા શરીરમાં
અત્યંત બળાતરા કરે, અંદર તાપ કરે, શીંગ-
ઠાથી બાળે ચુસાતી હોય એમ લાગે, ખૂબ પાકે
અને અગ્નિ જેવી બળાળાઓથી યુક્ત જલ્પાય,
રાત્રી અથવા પીળી થાય, ભેદાય ત્યારે કાળાશ
આદિથી યુક્ત મળા સહિત રુધિર સ્ત્રવે છે. ૧૩

ટીકા—દન્દ્વઘાતે=મૂર્ચં દાહં ક્રોતિ સ્પર્શશરીરે,
ધૂયતિ=અન્તસ્તાપ કરોતિ, ચૂયતે=શૂન્નેવ, પાપચ્યતે=
મૂર્ચં પાકં કરોતિ, પ્રજ્વલતીવ=અગ્નિરિવ જ્વાલાયુક્ત इव,
મલતિ પ્રન્યિઃ, અલં=હર્ષિરમ્, અતીવ દુષ્ટ=કૃણતાદિ-
યુક્તં મલ્લયુક્તં ચ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયે છે.)

કૈષ્મિકમ્પેલક્ષણમાદ—

કફસંબંધી અંધિનું લક્ષણ

શીતોઽવિવર્ણોઽસ્પર્શજોઽતિક્ષ્ણઃ, પાપાળ-
વત્સહનનોપપન્નઃ। ચિરાભિવૃદ્ધિશ્ચ કફમક્રોપા-
દ્ગિન્નઃ સ્વેદચ્છુક્રુધ્નં ચ પૂયમ્ ॥ ૧૪ ॥

અન્યયઃ—કફમક્રોપાત્ (જાતઃ પ્રન્યિઃ) શીતઃ
અવિવર્ણઃ અલ્પરક્તઃ અતિક્ષ્ણઃ પાપાળવત્ સહનન—ઉપ-
પન્નઃ ચિર—અભિવૃદ્ધિઃ મિન્નઃ ચ શુદ્ધ—ધનં પૂય સવેત ॥

કફથી થયેલ અંધિ ટાઢી, સ્વાભાવિક
રંગની, થોડી પીઠાવાળી, ઘણી ખરજવાળી,
પથરાની જેઠે ઘાટાઈવાળી, લાંબે કાળે વધે
એવી અને ફાટે ત્યારે ધોળા તથા ઘાટા
પરને સ્ત્રવે છે. ૧૪

ટીકા-અવિવર્ણઃ=પ્રકૃતિવર્ણઃ, પાષાણવત્, સહનનો-
પપત્રઃ=સંહતનાયુકઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

મેદોજગ્રન્થિલક્ષણમાહ-

મેદસંખંધી અંધિયુ લક્ષણ

શરીરવૃદ્ધિશયવૃદ્ધિદાનિઃ, સ્તિમ્બો મહાન્ક-
પ્લુગુનોડરુજઃ । મેદઃકુનો ગચ્છતિ ચાત્ર મિત્રે,
પિપ્પાકસર્પિઃ પ્રતિમે તુ મેદઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્ય-મેદઃ-કૃતઃ (ગ્રન્થિઃ) શરીર-વૃદ્ધિ-સય-
વૃદ્ધિ-દાનિઃ, સ્તિમ્બ, મહાન્, કણ્ઠ-યુતઃ, અરુજઃ
(મયેત્), અત્ર ચ મિત્રે પિપ્પાક-સર્પિઃ-પ્રતિમે મેદઃ
ગચ્છતિ ॥

મેદથી થયેલ અંધિ શરીરના વધારાથી
વધે છે અને ઘટાડાથી ઘટે છે; સ્તિમ્બ, મોટી,
ખરજવાળી, પીડા વગરની અને લેદાચ ત્યારે
ગોળ જેવો કે ધી જેવો મેદ આવે છે. ૧૫

ટીકા-તિત્તસદશં વૃત્તસદશં વા મેદઃ ગચ્છતિ=
કવતીત્વર્ણઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

શિરાજગ્રન્થિલક્ષણમાહ-

શિરાસંખંધી અંધિયુ લક્ષણ

દયાયામજાતૈરયલસ્ય તૈસ્તૈરાક્ષિપ્ય વાયુશ્ચ
શિરાપ્રતાનમ્ । સઙ્કોચ્ય સમ્પીઞ્ય વિશોઘ્ય
ચાપિ, ગ્રન્થિ કરોત્યુપ્રતમાશુ વૃત્તમ્ ॥ ૧૬ ॥

અન્ય-અવચસ્ય ચ તૈઃ તૈઃ વ્યાયામજાતૈઃ
(કુપેત.) વાયુઃ શિરાપ્રતાનમ્ આક્ષિપ્ય સઙ્કોચ્ય
સમ્પીઞ્ય વિશોઘ્ય ચ અપિ આશુ ઉત્તરં વૃત્ત ગ્રન્થિ કરોતિ ॥

માણસ નિર્બળ છતાં બળવાન માણસની
સાથે યુદ્ધ આદિ તે તે પરિશ્રમે કહે, તેથી
કેપેલા વાયુ શિરાઓના સમૂહને ચલાવી,
દબાવી એકઠા કરી, સુકાવીને પણ તરત ઊંચી
તથા ગોળ આકારવાળી અંધિને ઉત્પન્ન કરે
છે. (એ અંધિને શિરાસંખંધી બાધુવી.) ૧૬

ટીકા-તૈસ્તૈ=ચલવદિમહાદિમિઃ, આક્ષિપ્ય=ચાલ-
વિત્વા, સમ્પીઞ્ય=સહતીદૃશ્ય ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

કૃષ્ણસાધ્ય તથા અસાધ્ય અંધિ

ગ્રન્થિઃ શિરાજઃ સ તુ રુચ્છસાધ્યો, મયેયદિ
સ્પાત્ સરુજશ્ચલઃ । અરુક્ સ દવાપ્યચલો
મહાંશ્ચ, મમાન્યિતઞ્ચાપિ વિવર્જનીયઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્ય-શિરાજઃ સઃ તુ ગ્રન્થિઃ યદિ સરુજઃ
ચલઃ ચ સ્પાત્, (તદિ) કૃષ્ણસાધ્યઃ, સઃ એવ (યદિ)
અરુક્ અચલઃ ચ મહાન્ ચ મર્મ-ઉત્પિતઃ અપિ
(સ્પાત્ તદિ) વિવર્જનીયઃ ॥

શિરાસંખંધી તે જ અંધિ પીડાયુક્ત
અને ચલ હોય તો કૃષ્ણસાધ્ય છે; પરંતુ એ
શિરાસંખંધી અંધિ પીડારહિત અચલ, મોટી
કે મર્મસ્થલમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો (તેને
અસાધ્ય ગણી) ત્યજી દેવી-તેની ચિકિત્સા
કરવી નહિ. (ખીજ અંધિઓ પણ ને પીડા
વગરની, અચલ, મોટી કે મર્મસ્થલમાં ઉત્પન્ન
થયેલ હોય તેને પણ અસાધ્ય સમજવી.
હોજ પણ એમ જ કહે છે; પાંચ પ્રકારમાં-
થી ગમે તે પ્રકારની અંધિ ને મર્મસ્થળમાં
થયેલ અને પીડા વગરની હોય તો તેની
ચિકિત્સા કરવી જ નહિ; તેમ જ ગાલ, ગળું,
ઝોડ અને સંધિઓમાં થયેલ અંધિઓની
ચિકિત્સા પણ ઘણી મુશ્કેલ થાય છે.) ૧૭

ટીકા-અરુજસાદિયુક્તા મન્યેડિય ગ્રન્થયોડમાન્યાઃ ।
તથા ચ મોજઃ-‘પશ્ચતાનક્રમો પ્રન્ધીન્ મર્મજાનવર્ણ-
સ્થજેત્ । ક્ષ્પોલગત્તમન્યાસુ દુધિકિત્સ્યા હિ સન્ધિપુ ॥
(આ ટીકાનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

અર્ધુદસ્ય સમ્પ્રાપ્તિર્વર્ક સામાન્યલક્ષણમાહ-

અર્ધુદ (કેન્સર) નું સંપ્રાપ્તિર્વર્ક

સામાન્ય લક્ષણ

ગાત્રપ્રદેશે કચિદેવ શોવાઃ, સંમૂર્ઞિતા માંસ-
મસૂક પ્રદ્ય ૧ । વૃત્ત સ્થિરં મન્દરુજં મહાન્ત-
મનલ્પમૂલં ચિરવૃદ્ધયષાક્મ્ ॥ કુર્વાન્તિ માંસોદ્વ્ય-
મત્યગાઘં, તદ્વંદુરં શાસ્ત્રચિત્રો વદન્તિ ॥ ૧૮ ॥

અન્ય-સમૂર્ઞિતા. શોવાઃ ક્ષતિ એવ ગાત્ર-
પ્રદેશે માંસમ્ અલ્પ પ્રદ્ય વૃત્ત સ્થિરં મન્દરુજ
મહાન્તમ્ અનલ્પમૂલં ચિર-વૃદ્ધિ-અવાવમ્ ઇતિ-અગાધ
માંસ-ઉન્નયં કુર્વાન્તિ, તદ્ શાસ્ત્રચિત્રઃ અનુદ વદન્તિ ॥

કેપેલા દોષો, શરીરના કોઈ પણ પ્રદેશ-
માં માંસ અને રુધિરને દૂધિત કરીને ગોળ
આકારવાળી, સ્થિર, થોડી પીડાવાળી, અંધિના
કરતાં મોટી, બહુ જ ઊંડી પેઠેટી, ભારે
મૂળવાળી, લાંબે કાળે વધનારી અને લાંબા
કાળે પણ નહિ પાકનારી માંસની ઊંચાઈ જે
ઉત્પન્ન કરે છે, એને શાસ્ત્રવેત્તાઓ ‘અર્ધુદ’
કહે છે. (અંધિ પાકે છે અને અર્ધુદ-કેન્સર*

* અર-સીંધે વૃન્દતિ-પ્રાપયતિ માંવાન્નૃપ-સ્વરૂપ

ગાત્રપ્રદેશે સમૂર્ઞિતૈર્દોર્મનાશુક-પ્રદ્યપગાદ યત્,
તદ્-અનુદમ્, ઉચ્ચન્દિર નિશામને, મૂલવિમુજાદિઃ, દુષો-

પાકે નહિ, એટલેા તેમાં તદ્વાપત છે.) ૧૮
 ટીકા-મદાન્ત-પ્રત્યયેષ્વયા । વિરેણ વૃદ્ધિર યસ્ય
 તચિરવૃદ્ધિ, 'અપાક'મિતિ પ્રત્યે. સકાલાદત્ય મેદજ્ઞાનકમ્ ।
 અત્યગાથ-દ્વાતુપવિશ્વમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

નિદાનપૂર્વકાણિ વિશિષ્ટાણિ લક્ષણાન્યાહ-
 અર્ધુદનાં નિદાનપૂર્વક વિશિષ્ટ લક્ષણો
 વાતેન પિત્તેન કફેન ચાપિ, રક્તેન માંસેન
 ચ મેદસા ચ । તજ્ઞાયતે તસ્ય ચ લક્ષણાણિ,
 પ્રત્યેઃ સમાનાણિ સદા ભવન્તિ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથા-તદ્ (અર્ધુદ) વાતેન પિત્તેન અપિ ચ
 કફેન ચ રક્તેન ચ માંસેન ચ મેદસા જાયતે, તસ્ય
 ચ લક્ષણાણિ સદા પ્રત્યેઃ સમાનાણિ ભવન્તિ ॥

એ અર્ધુદ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી,
 રુધિરથી, માંસથી અને મેદથી થાય છે અને
 તેમાં વાયુ, પિત્ત, કફ અને મેદથી થયેલા
 અર્ધુદના લક્ષણો હમેશ અંથિનાં લક્ષણો
 જેવાં હોય છે. ૧૯

ટીકા-પ્રત્યેઃ સમાનાણિ=ગાત્રિક-વૈતિક-સૈધ્મિક-
 મેદોજાનામર્ધુદનાં લક્ષણાણિ તુચાણિ ભવન્તિ ॥
 (આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

રકાર્ધુદનિદાનસમ્પ્રાપ્તિપૂર્વકલક્ષણમાહ-
 રુધિરથી થયેલા અર્ધુદનું નિદાન,
 સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ
 દોવઃ પ્રદુષ્ટો રુધિરં શિરાશ્ચ, સજ્જોગ્ય
 સમ્પીઞ્ચ તતસરપાકમ્ । સાસ્રાગ્રમુવ્રજતિ માંસ-
 પિષ્ઠં, માંસાદ્ધુરં રાત્રુત્રમાત્રુ વૃદ્ધિમ્ ॥ ૨૦ ॥
 સ્વત્પજસ્રં રુધિરં પ્રદુષ્ટમસાધ્યમેતદ્રુધિરા-
 ત્મનં તુ । રક્તક્ષયોપદ્રવ્યવીઢિતત્વાત્, પાણ્ડુ-
 મંથેદર્ધુદવીઢિતસ્તુ ॥ ૨૧ ॥

અન્યથા-પ્રદુષ્ટઃ દોવઃ રુધિર ચ શિરાઃ સજ્જોગ્ય
 દત્તાદિથ, યદ્વા અર્થતિ-મન્છતિ ગાત્રપ્રદેશે કુત્રાપિ યદ્-
 અર્થ ગતો-ઉદયઃ યદ્વા અર્ધુદગમિસદસ્ય હતાન્કાર સ્થિરં
 મહદ્ અનત્પમૂલ ચ યજ્ઞાયતે-તત્કાદદયાદ્ દ્વદમપિ
 અર્ધુદ-શરીરના હરકોઈ પ્રદેશ પર કાપેલા દોષથી
 માંસપ્રમાણો ગંગામાં હોય તેથી શરીરના હરકોઈ
 પ્રદેશ પર માંસની જીવાઈરિયે પોતાને જે તરત દર્શાય
 છે, તેથી અર્ધુદ; અથવા હરકોઈ શરીરપ્રદેશ પર જે
 થાય છે, તેથી અર્ધુદ; અથવા આખુપર્વત જેવું
 જોળ, રિયર, મોઢું અને જોડા મૂળવાળું જે થાય
 છે, એટલે અર્ધુદ-પહોડ જેવું જે થાય છે, તેથી
 અર્ધુદ-કે-સર કે ઝેરી રસોળી નામનો રોગ.

સમ્પીઞ્ચ તતઃ તુ સાસ્રાવ માસ-અર્ધુરઃ આત્મત્મ અ શુ-
 વૃદ્ધિ માંપિષ્ઠમ અપાકમ્ ઉવ્રજતિ, એતદ્ રુધિરાત્મક તુ
 અજસ્રં પ્રદુષ્ટ રુધિરં સ્ત્રગ્નિ, અપાથ્ય (ચ ભવતિ), અર્ધુર-
 વીઢિતઃ ॥ રક્ત-ક્ષય-ઉપદ્રવ-વીઢિતત્વાત્ પાણ્ડુઃ મયેત્તા ॥

હુષ્ટ થયેલું પિત્ત રુધિર તથા શિરાઓને
 સંકેત યમાડી તથા એકઠાં થઈ જાય એ
 રીતે ઘાટાં કરીને સાવવાળા, માંસના અર્ધુ
 રાથી વીઢાયેલા અને તરત વધનારા માંસ
 ના પિંડને જરાક પાકે એ રીતે જોયો કરે
 છે અને તેમાંથી હુષ્ટ રુધિર નિરંતર સ્ત્રગ્નિ
 કરે છે; એ રુધિરથી થયેલું અર્ધુદ અસાધ્ય
 છે; આ અર્ધુદથી પીડાયેલો માણસ સુશ્રુત-
 માં કહેલા રુધિરના ક્ષયના ઉપદ્રવોથી પીડાઈ
 ને પાંડુ-ફીકા રંગનો થઈ જાય છે. ૨૦, ૨૧

ટીકા-દોષોડન=પિત્તમ્, રુધિરં શિરાશ્ચ સજ્જોગ્ય
 સમ્પીઞ્ચ=સંહતીકૃત્ય, માસવ્રજોઃ સર્વધર્મુદેષુ દુષ્યન્તમ્ ।
 રક્તજે શુ વિશેષતો રક્તદુષ્ટિ, એવં માસાર્ધુદે માસદુષ્ટિ-
 ચોદ્યત્વા । તતો માંસપિષ્ઠમ્ ઉવ્રજતિ=ઉવ્રજત કરાંતિ ।
 અપાકમ્=ઈપત્યાકં યથા સ્વાદેવમિતિ ક્રિયાવિશેષમ્ ।
 ઈપત્યાકલકદેશપાકેન, રક્તક્ષયોપદ્રવાઃ સુશ્રુતોક્તાસ્તેઃ
 વીઢિતત્વાત્ । અર્ધુદવીઢિતઃ=રકાર્ધુદવીઢિતઃ ॥ સધળા
 પ્રકારના અર્ધુદોમા માંસ તથા રુધિર દૂષિત થાય છે
 અને રુધિરથી થયેલા અર્ધુદમાં તે વિશેષે કરી
 રુધિર દૂષિત થાય છે તથા માંસથી થયેલા અર્ધુદમાં
 વિશેષે કરી માંસ દૂષિત થાય છે, એમ સમજવું.

માંસાર્ધુદસ્ય સમ્પ્રાપ્તિમાહ-
 માંસથી થયેલા અર્ધુદની સંપ્રાપ્તિ
 મુષ્ટિપ્રહારાદિમિરદિતેડકે, માંસં પ્રદુષ્ટં પ્રકુ-
 રોતિ શોયમ્ । અવેદનં સ્તિગ્ધમતન્યવર્ણ, મપા-
 કમરમોપમમપ્રચાલ્યમ્ ॥ ૨૨ ॥

અન્યથા-મુષ્ટિ-પ્રહાર-આદિમિઃ અર્દિતે અજ્ઞે પ્રદુષ્ટ
 માંસમ્ અવેદનં સ્તિગ્ધમ્ અનન્યવર્ણમ્ અપાકમ્ અંતમ-
 ઉપમમ્ અપ્રચાલ્યં શોય પ્રકરોતિ ॥

મૂડીના પ્રહાર વગેરેથી અંગ પીડિત થતાં
 વાયુથી હુષ્ટ થયેલું માંસ વેદના વગરનેા
 અથવા થોડી વેદનાવાળો, સ્તિગ્ધ, અસિન્ન
 વર્ણવાળો, નહિ પાકનારો અથવા જરાક
 પાકનારો, પથરા જેવો અને અલાયમાન ન
 કરી શકાય એવો સોજો ઉત્પત્ત કરે છે. ૨૨
 ટીકા-માંસં પ્રદુષ્ટં=વાતેન, અવેદનં=વેદનારહિતમોપ-

દેદન વા, અપાક=વાકરહિનમીપત્વાકં વા ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

માંવાવુદસ નિદાનમાહ-

માંસથી થયેલા અર્ધુદનું નિદાન

પ્રદુરમાંસસ્ય નરસ્ય ગાઢમેતદ્ભવેન્માંસ-
પરાયણસ્ય ॥ ૨૩ ॥

અન્વય:-માંસપરાયણસ્ય પ્રદુરમાંસસ્ય એતદ્ ગાઢ
મવેત્ ॥

માંસ ખાવાના અવધાસવાળા જે માણસ-
નું માંસ દુષ્ટ થયું હોય તે માણસને આ
(માંસજન્ય) અર્ધુદ કઠણ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૩
ટીકા-માંસાદાનાશયસેન યઃ પ્રદુરમાંસસ્ય, એતદ્-
વતીત્યર્થઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અસાધ્ય માંસાર્ધુદમાહ-

અસાધ્ય માંસાર્ધુદ

માંસાર્ધુદં ત્વેનદ્સાધ્યમાહુઃ સાધ્યેષ્વપીમાનિ
વિવર્જયેચ ॥ સમપ્રભૂતં મર્મસુ યચ જાતં સ્તોતઃસુ
વા યતુ ભવેદ્સાધ્યમ્ ॥ ૨૪ ॥

અન્વય:-એતદ્ માંસાર્ધુદં (વૈદ્યાઃ) અસાધ્યમ્ આહુઃ,
સાધ્યેષુ અપિ યત્ સમપ્રભૂતં મર્મસુ વા સ્તોતઃસુ ચ જાતં
યત્ તુ અવાલ્ય મવેત્, હમાનિ ચ વિવર્જયેત્ ॥

માંસથી થયેલા અર્ધુદને વૈદ્યો અસાધ્ય
કહે છે; વાયુ વગેરેથી થયેલાં અર્ધુદોમાં
જે સાધ્ય છે તે પણ જો સાવવાળું, મર્મ-
સ્થલમાં કે સ્તોતમાં થયેલું અથવા અલાય-
માન ન કરી શકાય એવું હોય તો તે ત્યજી
દેવું-તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. ૨૪

ટીકા-સાધ્યેષ્વપિ=વાતજાદિષ્વપિ, હમાનિ=વશ્યમા-
નાનિ સમપ્રભૂતાનિ, વિવર્જયેચ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અરમણાધ્યમાહ-

બીજું પણ અસાધ્ય અર્ધ્યર્ધુદ

યજ્ઞાપતેઽપ્યર્થલુ પૂર્વજાતે, ક્ષેપં તદધ્યર્ધુ-
વમર્વુદક્ષેઃ ॥ યદ્દન્દ્રજાતં યુગપત્ કમાદ્યા, દ્વિર્ધુદં
તચ મવેદ્સાધ્યમ્ ॥ ૨૫ ॥

અન્વય:-પૂર્વ-જાતે યદ્ અન્યદ્ જાણેતે, તદ્
અર્ધુદક્ષેઃ અધ્યર્ધુદ જ્ઞેયમ્, યદ્ યુગપત્ વા કમાત્
દ્દન્દ્રજાતં, તત્ ચ દ્વિર્ધુદમ્ અપાધ્યં મવેત્ ॥

પ્રથમ થયેલા અર્ધુદ ઉપર જે બીજું
અર્ધુદ થાય તેને અર્ધુદ બાણનારાઓએ
'અધ્યર્ધુદ' નામે બાણવું. આ અધ્યર્ધુદ

એકી વખતે અથવા અનુક્રમે જો જો દોષથી
થયેલ હોય તો અસાધ્ય છે. ૨૫

અર્ધુદનાં પાકામાવે હેતુમાહ-

અર્ધુદ પાકે નહિ, તેવું દારણ

ન પાકમાયાન્તિ કસાધિકન્વાન્ મેદોવહુ-
ત્વાચ વિશેષતસ્તુ ॥ દોષસ્થિત્વાદ્વયતાચ તેપાં,
સર્વોર્ધુદાન્યેવ નિર્સર્ગતસ્તુ ॥ ૨૬ ॥

અન્વય:-સર્વઅર્ધુદાનિ એવ નિર્સર્ગતઃ તુ તેપાં કફ-
અધિકૃત્વાત્ ચ મેદોવહુત્વાત્ વિશેષતઃ છુ દોષ-સ્થિત્વાત્
પ્રયનાત્ ચ પાકં ન આયાન્તિ ॥

સઘળા પ્રકારનાં અર્ધુદો કફ તથા મેદની
અધિકતાવાળાં અને વિશેષે કરી દોષોની
સ્થિતિવાળાં તથા ગાંઠરૂપે હોય છે, તેથી
પાકતાં નથી. ૨૬

ટીકા-પ્રયનાત્=પ્રચ્છિલ્પરનાત્ ॥ નતુ અરચ્યાં કફ-
મેદસોરધિક્યેઽપિ પાકો દદ્યતે, તથા અન કય ન
પાકઃ? इत्याह-નિર્સર્ગતઃ=સ્વભાવાત્ ॥ અર્ધો શંકા
થાય છે કે અપચીમાં પણ કફ તથા મેદ અધિક હોય
છે, છતાં તે અપચી તો પાકતી નેવામાં આવે છે,
તેજ પ્રમાણે અર્ધુદ કેમ ન પાકે? આનું સમાધાન
આ છેઃ અર્ધુદનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે
ખિલકુલ પાકે જ નહિ, અને કદાચ પાકે તો થોડું
જ પાકે છે.

ગલગંડની ચિકિત્સા : પ્રલેપ

સર્પપાક્ શિમ્બ્રીજાતિ શળવીજાતસીયવાન્ ॥
સૂલકસ્ય ચ વીજાતિ તત્ક્રમાસ્તેન પેપયેત્ ॥ ૨૭ ॥
ગલગણ્ડો ગણ્ડમાલા ગ્રન્થયથૈન દારુણાઃ ॥

પ્રલેપાદેવ નદ્યન્તિ ચિલ્પં યાન્તિ સમ્પરમ્ ॥ ૨૮ ॥
રક્ષોમ્તૈલયુક્તેન જલકુમ્ભીકમ્પમ્મના ॥

લેપતં ગલગણ્ડસ્ય ચિરોત્પસ્યાપિ શસ્યતે ॥ ૨૯ ॥

અન્વય:-સર્પપાક્ શિમ્બ્રીજાતિ શળવીજ-અતસી-
યવાન્ ચ સૂલકસ્ય વીજાતિ અસ્તેન તત્ક્રમે પેપયેત્,
(તસ્ય) પ્રલેપાત્ એવ ગણગણ્ડઃ ગણ્ડમાલા ચ દારુણાઃ
ગ્રન્થયઃ સત્તરં નદ્યન્તિ, વિચયં યાન્તિ ॥ જનકુમ્ભીક-
મસ્મના રક્ષોમ્તૈલયુક્તેન લેપં ચિરોત્પસ્ય અપિ ગલગણ્ડસ્ય
શસ્યતે ॥

સરસવ, સરગવાનાં બીજ, શલુનાં બીજ,
અળસી, જવ અને મૂળાનાં બીજને ખાટી
તક-છાશથી પાટી તેનો બડો લેપ કરવાથી
જ ગલગંડ, ગંડમાલા અને દારુણ અંધિઓ
તરત નાશ પામે છે અને ગળી નાય છે.

શેવાળની ભરમ સરસિયા તેલમાં કાલવી
ચોપડવી, એ લાંબા કાળના ગલગંડ માટે
પણ ઉત્તમ ગણાય છે. ૨૭-૨૯

ટીકા-રશોપ્ર-તર્પવઃ ॥

ગલગંડનાશક પીણું

શ્વેતાપરાજિતામૂલં પ્રાતઃ પિપ્પા પિવેન્નરઃ ।
સર્પિયા નિયતાદારો ગલગણ્ડપ્રશાન્તયે ॥ ૩૦ ॥
વિક્કાલાશુફલે પક્કે સત્તાહમુપિતં જલમ્ ।

સઘઃ સ્પાદ્મલગણ્ડધ્વં પાનાત્પથપાત્રસેવિનામ્ ॥૩૧॥
અન્વયઃ-ગલગણ્ડપ્રશાન્તયે નરઃ શ્વેત-સારાજિતા-
મૂલ પિપ્પા પ્રાતઃ સર્પિયા પિવેન્, નિયતાદારઃ (ચ મયેત્) ॥
પક્કે તિક્ક-અગ્રાશુફલે સત્તાહમ્ ઉપિત જલં પાનાત્
પથ્ય-અગ્રસેવિનાં સઘઃ ગલગણ્ડધ્વં સ્યાન્ ॥

ગલગંડની શાંતિ માટે માણસે, ધોળી
ગરળી(ધોળા ફૂંપા)નાં મૂળ વાટી માતઃ-
કાળમાં ધીની સાથે પીવાં, અને પથ્ય આહાર-
વિહારનું સેવન કરવું. કડવી તુળડીના પાકા
ફળમાં સાત દિવસ સુધી ભરી રાખેલું પાણી
પીવાથી પથ્ય આહારનું સેવન કરનારને
ગલગંડ તરત મટી જાય છે. ૩૦,૩૧

અમૃતાદિ તૈલ

તૈલં વિવેદ્યાઽમૃતર્ષદ્વિનિમ્બ હિંસાઽમયા-
શુક્લપિપ્પલીમિઃ । સિદ્ધં ઘલાભ્યાં સહ દેવ-
દાહના, દિતાય નિત્યં ગલગણ્ડરોગી ॥ ૩૨ ॥

અન્વયઃ-ગલગણ્ડરોગી અમૃત-વૃદ્ધિ-નિમ્બ હિંસા-
અમયા-શુક્લ-પિપ્પલીમિઃ ઘલાભ્યાં દેવદાહના સહ સિદ્ધં
તૈલં વા નિત્યં દિતાય પિવેન્ ॥

ગલગંડના રોગીએ ગળો, લીંબડો,
કંટાળો, હરડે, વેલિયો પીપળો, પીપર, બે
જાતની ખપાટ અને દેવદારના કલ્કથી પકાવેલું
તેલ નિત્ય પોતાના હિત માટે પીવું. ૩૨

ટીકા-શુક્લકોઽન્ન-તૃણિઃ । ટક્કં ચ નિષ્પન્દો ધન્વ-
ન્તરિણઃ-’તૃણતૃણીન્મીતથ નન્દિદૃશ્ય શુક્લઃ’ इति ॥
-ઘલાભ્યાં=ઘલાઽતિવ્યાખ્યામ્ । મૂળમાં શુક્લ શબ્દ
છે, તેનો અર્થ ‘વેલિયો પીપળો’ કરેલો છે; તેનું
કારણ આ છે કે ધન્વન્તરિએ નિષ્ક્રિયમાં તૃણ, તૃણી,
અપીત, નન્દિદૃશ્ય અને શુક્લ એટલા વેલિયાપીપળાનાં
નામે કહ્યાં છે. આ તૈલ ‘અમૃતાદિતૈલ’ એ
નામે ઝાળખાય છે.

ગલગંડની જ વધુ ચિકિત્સા (ચાલુ)

યયમુદ્રપટોનાદિકદુઃક્રમ્ભાગ્રમોજનમ્ ।
યમને રક્તમોશં ચ ગલગણ્ડે પ્રયોજયેત્ ॥ ૩૩ ॥
દાપયેત્પ્રચ્છનાન્યથ ગણ્ડમોપાલિકોદ્ભવઃ ।

પ્રલેપસ્ત્રાન્તુમૂનોઽયં યદુથા યદુભિર્જનઃ ॥ ૩૪ ॥
અન્વયઃ-ગલગણ્ડે યય-મુદ્ર-પટોલ-આદિ કદુ-
સ્થ-અગ્રમોજનં યમનં ચ રક્તમોશં પ્રયોજયેત્ । અગ્ર
પ્રચ્છનાનિ દારયેત્, ગણ્ડમોપાલિકા-ઉદ્ભવઃ અયં પ્રલેપઃ
તુ યદુમિઃ જનૈઃ યદુથા યદુમૂતઃ ॥

ગલગંડ થયો હોય તો જવ, મગ,
કડવાં પરવળ વગેરે ખાવાં, તીખા તથા
રૂક્ષ પદાર્થો જમવા, યમન કરવું અને લોહી
કઠાવવું. ગલગંડની ઉપર શસ્ત્રથી ટેચા
મારવા, અને તે ઉપર ગંડગોપાલિકા નામના
પ્રીડાનો (જે પ્રીડો આંખાની વાડીમાં સહજ
મળી આવે છે, તેનો) લેપ કરવો; આ
પ્રલેપ ઘણા લોકોએ ઘણી વાર અનુભવેલો છે.

ટીકા-પ્રચ્છનાનિ=’પ્રચ્છના’ इति लोके । गण्डमो-
पालिका=’गण्डगुहारी’ति च प्रसिद्धा । आग्नवाटिकायां
मुलमः पीटविशेषो भवति ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

શેવાળના કારને પ્રયોગ

લવણં જલકુમ્ભ્યાસ્તુ કળાચૂર્ણેન સંયુતમ્ ।
પ્રમાતે નિત્યમશ્રોયાદ્મલગણ્ડપ્રશાન્તયે ॥ ૩૫ ॥
અન્વયઃ-ગલગણ્ડપ્રશાન્તયે જલકુમ્ભ્યાઃ તુ લવણં
કળાચૂર્ણેન સંયુતં પ્રમાતે નિત્યમ્ અશ્રોયાત્ ॥

ગલગંડ મટાડવા શેવાળની ભરમ પીપર-
ના ચૂર્ણ સાથે નિત્ય સવારમાં ખાવી. ૩૫
ગંડમાલાની ચિકિત્સા

કાઝનારત્વચઃ કાથઃ શુષ્કીચૂર્ણેન સંયુતઃ ।
માલિકાલઃ સરુપીતઃ કાથો ઘઠનમૂલજઃ ॥૩૬॥
ગણ્ડમાલાં હરત્યાશુ ચિરકાલાનુવર્ધિનીમ્ ।
પલમર્ધપલં વાપિ પિપ્પાં તણ્ડુલચારિણા । કાઝ-
નારત્વચં પીત્વા ગણ્ડમાલાં દ્યપોહતિ ॥ ૩૭ ॥

અન્વયઃ-કાઝનારત્વચઃ કાથઃ શુષ્કીચૂર્ણેન સંયુતઃ
વઠનમૂલજઃ કાથઃ માલિક-આદયઃ સદૃશ પીતઃ
(વેત્) ચિરકાલ-અનુવર્ધિની ગણ્ડમાલામ્ આશુ
હતિ । અપિ વા પલમ્ અર્ધપલં તણ્ડુલ-ચારિણા પિપ્પાં
કાઝનારત્વચ પીત્વા ગણ્ડમાલાં ન્યવોહતિ ॥

કાંચનારની છાલનો કપાથ સૂંકના ચૂર્ણ
સાથે પીધો હોય તો ગંડમાલાનો નાશ કરે
છે; અથવા વાયવરણનાં મૂળિયાંનો કપાથ

મધ નાખી એક જ વાર પીધો હોય તો પલ્લુ લાંબા કાળની ગંડમાલાને તરત મટાડે છે; અથવા ચાર તોલા કે એ તોલા કાંચનારની છાલને ચોખાના ધોણુમાં વાટી પિવાય તો તે પલ્લુ ગંડમાલાને મટાડે છે. ૩૬, ૩૭

કાંચનાર-ગુગુલુ

કાચનારસ્ય મૂહીયાત્ત્વં પદ્મપલોન્મિતામ્ ।
નાગરસ્ય કળાયાશ્ચ મરિચસ્ય પલ્લે પલમ્ ॥ ૩૮ ॥
પથ્થાવિમીનધાત્રીણાં પલમર્થે પૃથક્પૃથક્ ।
વરુણસ્વાક્ષમેકં ચ પત્રકૈભાત્ત્વં પુનઃ ॥ ૩૯ ॥
ટઢ્ઢં ટઢ્ઢં સમાદાય સર્વાણ્યેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ।
પાવન્ચૂર્ણમિદં સર્વં તાગ્રાનેનાત્ર ગુગુલુઃ ॥ ૪૦ ॥
સંકુલ્પ સર્વમેકત્ર વિષ્ણં કૃત્વા વિચારયેત્ ।
ગુટિકાઃ શાણિકાઃ કૃત્વા પ્રમાતે મધ્યેષ્વરઃ ॥ ૪૧ ॥
ગલગણ્ડં જયત્યુપ્રમપચીમશુદ્ધાનિ ચ ।
પ્રચીન ઘનાનિ ગુલ્માશ્ચ કુપ્તાનિ ચ મગન્દરમ્ ॥ ૪૨ ॥
પ્રદેશ્ચાનુપાનાથે કાથો મુળિટિકામવઃ ।
કાથઃ લવિરસારસ્ય કાથઃ કોળ્ણોઽમયામવઃ ॥ ૪૩ ॥

અન્વયઃ-પદ્મ પલ-ઉન્મિતા કાચનારસ્ય સર્વં પૂહી-
યાત્, નાગરસ્ય કળાયા. ચ મરિચસ્ય પલ પલ, પથ્થા-
વિમીત-ધાત્રીણાં પૃથક્ પૃથક્ અર્થપલ, વરુણસ્ય ચ
એકમ્ અક્ષ, પત્રક-એલા-સ્વચ પુનઃ ટઢ્ઢ ટઢ્ઢ સમાદાય
સર્વાણિ એકત્ર ચૂર્ણયેત્, યાત્ત્વં હવ ચૂર્ણ તાગ્રાન્ એવ
અત્ર ગુગુલુઃ (લેપ્ય.), સર્વમ્ એકત્ર સંકુલ્ય વિષ્ણં
કૃત્વા વિચારયેત્, શાણિકાઃ ગુટિકાઃ કૃત્વા પ્રમાતે નરઃ
મધ્યેષ્વર, (તતઃ) ઉપ્ર મગગણ્ડમ્ અપચીં ચ અશુદ્ધાનિ
પ્ર-ચીન ઘનાનિ ચ ગુલ્માન્ કુપ્તાનિ ચ મગન્દર જયતિ,
અનુગાનાર્થં ચ મુળિટિકામવઃ કાથ, લવિરસારસ્ય (વા)
કાથઃ, અમયા મવઃ (વા) કાથઃ કોળ્ણઃ પ્રદેયઃ ॥

વીસ તોલા કાંચનારની છાલ, ચાર ચાર
તોલા સૂંઠ, પીપર તથા મરી, એક તોલો
વાયવરજાં, ચોવીશ ચોવીશ ચણેડીભાર તમાલ-
પત્ર, એલચી અને તજ લઈ તેનું એકડું
ચૂર્ણ કરવું. પછી તે સઘળા ચૂર્ણ જેટલા જ
વજનને તેમાં ગૂગળ લેગળી સારી રીતે ફૂટીને
તેના એકઠો ગોળો કરી રાખી મૂકવો (એ
'કાંચનાર-ગુગુલુ' તૈયાર થાય છે). આ
ગૂગળમાંથી ચોવીશ ચોવીશ ચણેડીભારની
ગોળી કરી પ્રાતઃકાલમાં જે માણસ ખાય,
તેના મહા ઉચ ગલગંડ, અપચી, અખુદ,

અંધિ, મલ્હ, ગોળો, કોઠ કે ભગંદર મટી
જાય છે. આ ગોળી ઉપર અનુપાન માટે
ગોરખચુંક્રીનો અથવા ખેરસારનો હરડે નાખેલો
કવાથ જરા ઊનો આપવો. ૩૮-૪૩

ચક્રમર્દ-કુંવાડિયાનું તૈલ

ચક્રમર્દકમૂલસ્ય પલકલ્કે વિપાચયેત્ ।
કેશરાગરસે તૈલં કટુકં મૃદુનાઽમિના ॥ ૪૪ ॥
પાદાંશિકં વિનિઃક્ષિપ્ય સિન્દૂરમવ્રતારયેત્ ।
પત્તલેનં નિહન્યાશુ ગણ્ડમાલાં સુદારણામ્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વયઃ-ચક્રમર્દકમૂલસ્ય પલકલ્કે કેશરાગ-રસે
કટુક તૈલં મૃદુના અમિના વિપાચયેત્. (પક્વે તત્ર)
પાદ-અંશિક સિન્દૂર વિનિઃક્ષિપ્ય અવતારયેત્, પત્તલ
તૈલં સુદારણાં ગણ્ડમાલામ્ આશુ નિહન્તિ ॥

ચાર તોલા કુંવાડિયાનાં મૂળિયાનો કદક
નાખી ભાગશના રસમાં સરસિયુ તેલ ધીમા
અગ્નિથી પકાવવું અને તે પાકી રહે ત્યારે
ચોથા ભાગનો સિંદૂર તેમાં નાખી ઉતારી
લેવું; (એ 'ચક્રમર્દ-તૈલ' તૈયાર થાય છે.)
આ તૈલનું માત્રિથ કરવાથી મહાહારણુ ગંડ-
માલાનો પલ્લુ તે નાશ કરે છે. ૪૪, ૪૫

ટીકા-કેશરાગઃ-મૂલ્લરાજ. ।

શુભ કે ચણેડીનું તૈલ

ગુજામૂળફલેસ્તૈલં વિપક્કં દ્વિગુણામ્ભસા ।
હરેદમ્બજ્જનસ્યામ્યાં ગણ્ડમાલાં સુદારણામ્ ॥ ૪૬ ॥

અન્વયઃ-ગુજામૂળફલેઃ દ્વિગુણ-અમ્ભસા વિપક્ક
તૈલમ્ અમ્બજ્જનસ્યામ્યાં સુદારણાં ગણ્ડમાલાં હરેદ ॥

ચણેડીનાં મૂળિયાં તથા ફળોનો કદક
નાખી ગમણા પાણીથી તેલ પકાવવું; (એ
'શુભતૈલ' તૈયાર થાય છે.) આ તૈલ માત્રિથ
અને નરચથી મહાહારણુ ગંડમાલાને પલ્લુ
મટાડે છે. ૪૬

અપચીની ચિકિત્સાઃ ચંદનાદિ-તૈલ

ચન્દનં સામગ્ર્ય લાક્ષા વચા કટુકરોહિણી ।
પત્તલેનં શૂનં પીત્ત્વા સમૂગમપર્વો હરેત્ ॥ ૪૭ ॥

અન્વયઃ-ચન્દન સામગ્ર્ય લાક્ષા વચા કટુકરોહિણી,
પત્તલ તૈલ શૂન પીત્ત્વા સમૂગમ અર્ગર્વો હરેત્ ॥

રતાંજલિ, હરડે, લાખ, વજ અને કડુના
કવાથમાં પકાવેલું 'ચંદનાદિ-તૈલ' પીવાથી
મૂળ સહિત અપચીને મટાડે છે. ૪૭

સૂંઠ, મરી, પીપર આદિનું તૈલ
ઘ્યોવં મિઠકું મધુકું સેન્ધવં દેવદારુ ચ ।
તૈલમેમિઃ શૂનં નસ્યાત્સુકચ્છામપર્ચો હરેત્ ॥૪૮॥
અન્યઃ-ઑષ વિઘ્ન મધુક સેન્ધવ ચ દેવદારુ,
અમિઃ ષ્ઠ તૈલં નસ્યાત્ સુકચ્છામ્ અપર્ચો હરેત્ ॥

સૂંઠ, મરી, પીપર, વાવડિંગ, જેઠીમધ,
સૈંધવ અને દેવદારના ક્વાથમાં પકાવેલું
'ઑષાદિ-તૈલ' નસ્ય લેવાથી હાલેષુ અથ
બીને પણ મટાડે છે. ૪૮

અંધિ અને અણુદની ચિકિત્સા
સ્વર્જિકામૂલકક્ષારઃ શ્લઘ્નચૂર્ણસમન્વિતઃ ।
પ્રતેન વિહિતો લેગો હન્તિ પ્રન્થિ નયાડ્વંદમ્ ॥૪૯॥
પ્રન્થિર્ન યો નશ્યતિ મેપજેન, નિષ્કાસ્ય તં
શ્લઘ્નચિકિત્સકેન । જાત્યાદિપક્વેન પૃતેન વૈથો,
પ્રણેન ચાન્યેન ચ સચ્ચિકિત્સેત્ ॥૫૦॥
પ્રન્થિમુદ્વન્ય તપ્રાપિ વ્રણોક્તં કમમાચરેત્ ।
શિરાપ્રન્થિ મિહ્યાન્યે શેવે શ્લઘ્ન પ્રયુજ્યતે ॥૫૧॥

અન્યથર્થુદાનાં ન યતો વિશેષઃ, પ્રદેશદેન્વા-
કૃતિદોષદ્યૈઃ । અતઃચિકિત્સેન્નિગમ્યુદાનિ, વિધા-
નવિદ્ પ્રન્થિચિકિત્સકેન ॥૫૨॥

હરિદ્રાલોપપત્રાઘ્નગૃહધૂમમનઃશિલાઃ ।
મધુમગાઢો લેપોડ્યં મેદોડ્વંદરઃ પરઃ ॥૫૩॥
મૂલકસ્ય કૃતઃ ક્ષારો હરિદ્રાયાસ્તથૈવ ચ ।
શ્લઘ્નચૂર્ણેન સંયુક્તો લેપઃ લિક્ષોડ્વંદપાઢઃ ॥૫૪॥
ઘટદુષ્કુપ્રોમકલિતં ઘઙ્ગં વટસ્ય પત્રેણ ।
અધ્યસ્થિસતરાશ્ચાન્ મહદ્વ્યુગશાન્તિમર્ચુર્દગ્લહેત્ ।
શિપ્રમરુકપોર્ચોઙ્ગ રક્ષોઘ્નં સુરસા યયમ્ ।
તકેગોઽશ્વરિપોઃ+વિપ્રસા લિમ્પેદ્વંદશાન્તયે ॥૫૬॥

અન્યથઃ-સ્વર્જિકામૂલકક્ષારઃ શ્લઘ્નચૂર્ણસમન્વિતઃ,
પ્રતેન વિહિતઃ લેગઃ પ્રન્થિ તથા અર્બુદ હન્તિ । યઃ પ્રન્થિઃ
મેપજેન ન નશ્યતિ, ત શ્લઘ્ન-ચિકિત્સકેન નિષ્કાસ્ય
વૈથઃ જાત્યાદિપક્વેન પૃતેન ચ અન્યેન પ્રણેન સચિ-
કિત્સેત્ । પ્રન્થિમ્ ઉદ્વન્ય તપ્ર અપિ વ્રણ-ઉક્તં
કમમ્ આચરેત્, અન્યે (કથયન્તિ યત્) શિત-
પ્રન્થિ વિદાય શેવે શ્લઘ્ન પ્રયુજ્યતે । યતઃ પ્રન્થિ-અર્બુદાનાં
પ્રદેશ-હેતુ-આદિ-દોષદ્યૈઃ વિશેષઃ ન, અતઃ વિધા-
નવિદ્ શિપ્રમ્ અર્બુદાનિ પ્રન્થિચિકિત્સકેન ચિકિત્સેત્ ।
હરિદ્રાલોપપત્રાઘ્નગૃહધૂમમનઃશિલાઃ, મધુમગાઢઃ અર્ચ-
લેપઃ પરઃ અર્બુદરઃ । મૂલકસ્ય તથા ચ હરિદ્રાયાઃ

+ શ્વરિપુ-અશ્વરિપુ' इति पाठमादय 'अश्वरिपु=
-करवीर', इति व्याख्यायते ।

एव कृतः क्षारः श्लघ्नचूर्णेन संयुक्तः लेपः अर्बुद-अपहा
सिद्धः । घटदुषकुप्रोमकलिं वटस्य पत्रेण घट्टन अथे-
स्थि महद् अपि अर्बुदं सप्तगत्रात् उपशान्तिं गन्ते ।
शिपुमूलकयोः बीजं रक्षोघ्नं सुरसायाम् अश्वरिपोः
तक्रेण शिप्रा अर्बुदशान्तये लिम्पेत् ॥

સાજીખાર, મૂળાની ભસ્મ અને શંખના
ચૂર્ણને વાટી તેનો લેપ કયો હોય તો તે
અંધિ તથા અણુદને મટાડે છે. જે અંધિ
ઔષધથી ન મટે તેને શસ્ત્રવેદના હાથે શસ્ત્રથી
કપાવી વેઢે, બાત્યાદિ-ધૂનથી તથા બીજાં પણ
પણમાં ઉપયોગી ઔષધોથી તેની બરાબર
ચિકિત્સા કરવી. ઝાંઠ કઢાવી નાખ્યા પછી તેના
ઉપર ત્રણમાં કહેલી ચિકિત્સા કરવી; બીજા
આચારો કહે છે કે કેવળ શિરાસંબંધી અંધિ
વિના બાકી સધળી અંધિઓ પર શસ્ત્રને ઉપ-
યોગ કરવો. અંધિ અને અણુદના પ્રદેશોમાં,
નિહાનેમાં, આકાશમાં, દોષોમાં કે દ્રવ્યોમાં
કયો ફેરફાર નથી, માટે ચિકિત્સા બાજુના
વેઢે અણુદની ઉપર પણ અંધિઓની જ
ચિકિત્સા કરવી. હળદર, લોધર, પતંગ, ઘરના
ધુમાડાની ધૂંસ અને મનશીલને મધમાં
કાલવી તેનો કરેલો લેપ મેહસંબંધી અણુદને
અવશ્ય મટાડે છે. મૂળાની ભસ્મ, હળદરની
ભસ્મ અને શંખનું ચૂર્ણ વાટી તેનો કરેલો
લેપ પણ અણુદ મટાડનાર તરીકે સાબિત
થયેલ છે. વડનું ક્ષીર, કઠ અને સાંભર-
લુણનો અણુદની ઉપર લેપ કરી તેની ઉપર
વડનું પાંદડું બાંધી રાખ્યું હોય તો હાડ-
કાંની ઉપર થયેલ મોટું અણુદ પણ સાત
દિવસની અંદર શાંત થઈ જાય છે. સરગ-
વાનાં બીજ, મૂળાનાં બીજ, સરસવ, તુલસી
અને ઇંદ્રજવને લોંસની છાશમાં વાટી અણુ-
દને શાંત કરવા તેનો લેપ કરવો. ૪૯-૫૬

टीका-रक्षोघ्नं=वर्षयम्, सुरसा=तुलसी, यवं=इन्द्र-
जवम्, अश्वरिपु=महिषी ॥ (आनो अर्थ ઉપર છે.)

अधंग, अङ्गमाणा, अपशी, अंशि तथा

अणुदનો अधिकार समाप्त

અથ શ્લોકપદાધિકારઃ ।

૪૫ : શ્લોકપદનો અધિકાર+

શ્લોકપદસ્ય વિપ્રકૃતં કારણમાહ-

શ્લોકપદત્વં દૂરતું નિદાન

પુરાણોદ્કમૂયિષ્ઠાઃ સર્વતુષુ ચ શીતલાઃ ।

યે દેશાસ્ત્રેષુ જાયન્તે શ્લોકપદાનિ વિશેષતઃ ॥૧॥

અન્યથા-યે દેશાઃ પુરાણ-ઉદક-મૂયિષ્ઠાઃ ચ સર્વ-
જનપુ શીતલાઃ, તેષુ વિશેષતઃ શ્લોકપદાનિ જાયન્તે ॥

જે દેશમાં જૂનું પાણી ઘણું રહેતું હોય
અને જે દેશો સઘળી જનપુમાં શીતલ
હોય, તે દેશોમાં વધારે પ્રમાણમાં શ્લોકપદો
થાય છે. ૧

દીક્ષા-વિશેષતઃ इति वचनेनान्यत्रापि श्लोकपदं भव
तीति बोध्यते ॥ 'વધારે પ્રમાણમાં' એમ કહ્યું, તે
ઉપરથી સમજાય છે કે ખીજ દેશોમાં પણ શ્લોકપદ
થાય છે ખરા, પણ એના પ્રમાણમાં થાય છે.

તત્ર શ્લોકપદસ્ય સામાન્યલક્ષણમાહ-

શ્લોકપદત્વં સામાન્ય લક્ષણ

યઃ સજ્યતો વદ્ભક્ષજનો મૃશાન્તિઃ, શોયો
નૃણાં પાદગતઃ ક્રમેણ । તચ્છલીપદં સ્યાન્કર-
કર્ણનેત્ર-શિશ્નોષ્ઠનાસાસ્વપિ કેવિદાહુઃ ॥૨॥

અન્યથા-નૃણાં વદ્ભક્ષજઃ સજ્વર' મૃશ-આન્તિઃ યઃ
શોયઃ ક્રમેણ પાદગતઃ (મરતિ), તત્ શ્લોકપદ સ્યાત્,
કેચિત્ આહુઃ-કર-કર્ણ-નેત્ર-શિશ્ન-ઓષ્ઠનાસાસુ અર્પિ
(તત્ સ્યાત્) ॥

માણસને સાથળોના મૂળમાં થયેલો,
જવરવાળો અને અત્યંત પીડાવાળો જે સોજો
અનુક્રમે પગમાં પહોંચેલો હોય, તે સોજો
'શ્લોકપદ' કહેવાય છે; કેટલાક આચાર્યો કહે

+ ધ્રીયુક્તં-વૃદ્ધિમત્ પદમસ્મિન્ પાદગતશોયયુક્ત-
ત્વાત્-તત્ શ્લોકપદ, યદ્વા શિલાવત્ પદમસ્મિન્ શોયયુક્ત-
લાદેવેતિ-શ્લોકપદમ્-ઉમયયામિ પૃષ્ઠોદરાદિત્વં કલ્પયેતે-
જેમાં માણસોના પગ ઉપર સોજો પહોંચી જવાથી
પગ ખૂબ વધી ગયેલો અથવા શિલા જેવો બને
થઈ જાય છે, એ રોગ 'શ્લોકપદ' કહેવાય છે; આ
રોગમાં પણ પૂર્વેકત અર્ચુદ જેવી જિઆર્થ તથા
કકનો સંબંધ વધારે હોય છે, તેથી એ અર્ચુદની
સમાનતા કે સાધર્મ્યવાળા આ શ્લોકપદનો અધિકાર
તેના પછી લાગેલો જ શરૂ કરેલ છે. આ શ્લોકપદને
જુઓરાતીમાં 'હાથીપણ' કહે છે.

છે કે હાથ, કાન, નેત્ર, લિંગ, હોઠ અને
નાકમાં પણ શ્લોકપદ થાય છે. ૨

દીક્ષા-તત્ત્વિવિમ્-ચાતિકં, પેતિકં હૈમિકં, ચેતિ ॥
એ શ્લોકપદ વાયુસંબંધી, પિત્તસંબંધી અને કફ-
સંબંધી, એમ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે.

તત્ર તેવાં ક્રમેણ લક્ષણાન્યાહ-

ત્રણે પ્રકારનાં શ્લોકપદનાં અનુક્રમે લક્ષણો
વાતજં કૃષ્ણરુક્ષં હિ સ્ફુટિતં તીવ્રવેદનમ્ ।

અનિમિત્તરુજં ચાસ્ય યદુશો જ્વર એવ ચ ॥૩॥

પિત્તજં પિત્તસદ્ગ્રાસં દ્રાહજ્વરયુતં મૃગમ્ ।

શ્લેષ્મિકં તુ ભવેત્ ક્ષિપ્તં તથા+વાણ્ડુત્તરવેદનમ્ ॥૪॥

ત્રોણ્યપ્યેનાનિ જાનીયાત્ શ્લોકપદાનિ કફો-
ચ્છ્રયાત્ । ગુરુત્વં ચ મહત્ત્વં ચ યસ્માન્નાસ્તિ
વિના કફાત્ ॥૫॥

અન્યથા-ચાત્જં (શ્લોકપદ) કૃષ્ણરુક્ષં હિ સ્ફુટિતં
તીવ્રવેદનમ્ અનિમિત્તરુજં ચ (ભવેત્), અસ્ય ચ
મહુશઃ જ્વરઃ એવ (લક્ષણમ્) ॥ પિત્તમ્ગ્રાસં મૃગં દ્રાહ-
જ્વરયુતં (સ્યાત્) ॥ શ્લેષ્મિકં તુ ક્ષિપ્તં તથા વાણ્ડુ
અલ્પવેદનં ભવેત્, એતાનિ ત્રીણિ અપિ શ્લોકપદાનિ કફ-
અન્નુભવાત્ જાનીયાત્, યસ્માત્ કફાત્ વિના ચ ગુરુત્વં
ચ મહત્ત્વં ચ ન અસ્તિ ॥

વાયુસંબંધી શ્લોકપદ કાળું, રુક્ષ, ફોટેલું
અને તીવ્ર વેદનાવાળું હોઈને તેમાં અકસ્માત
પીડા થાય છે તથા ઘણી વાર જ્વર આવે છે.
પિત્તસંબંધી શ્લોકપદ પિત્ત જેવું પીળું અને
અત્યંત દાહ તથા જ્વરથી યુક્ત હોય છે.
કફસંબંધી શ્લોકપદ સ્નિગ્ધ, પાંડુ અને થોડી
વેદનાવાળું હોય છે. એ ત્રણે શ્લોકપદો કફની
અધિકતાથી થાય છે; કેમ કે કફ વિના
ભારેપણું અને મોટાપણું હોતું નથી. ૩-૫

અસાધ્યમાહ-

અસાધ્ય શ્લોકપદ

વત્સીકમિવ સજ્ઞાતં કણ્ટકૈરપચીયતે ।

અન્દાત્મકં મહત્તત્તુ વર્જનીયં વિશેષતઃ ॥૬॥

યચ્છૈલ્લંપિકાહારવિહારજાતેર, જાતે તથા
મૂરિકપ્પસ્ય પુનઃ । સાસ્ત્રાવમન્યુગ્રતસર્વલિદ્ધં,
સફળદુકં ચાપિ વિવર્જનીયમ્ ॥૭॥

અન્યથા-(યત્ શ્લોકપદ) વરનોકમ્ इव सज्ज्ञात,
कण्टकैः उपचीयते, महत्, अन्द-आत्मक (भवेत्),

+ 'વાણ્ડુ ગુહ સ્વિરં' इति कवित् पाठः ॥

તત્ તુ વિશેષતઃ વર્જનીયમ્ ॥ યત્ શ્લેષિક-આહાર-
વિહારજાતૈઃ જાતં, તથા ભૂરિ કફસ્ય પુનઃ (જાતં),
સાધાવમ્ ગતિ-ઉચ્ચત-સર્વલિંગં ચ સકળ્ડુકમ્ અપિ
વિવર્જનીયમ્ ॥

જે શ્લીપદ રાફડા જેવું થયું હોય,
ઘણા કાંટાવાળું અને મોટું હોય અને જેને
થયાને વર્ષ થઈ ગયું હોય તે શ્લીપદ અવસ્થા
ત્યજવા જેવું છે-તેની ચિકિત્સા કરવી જ
નહિ. જે શ્લીપદ કફકારી આહારવિહારથી
થયું હોય, ઘણા કફવાળા માણસને થયું
હોય; આવાવાળું, અત્યંત ઊંચાઈવાળું, ત્રણે
દોષોનાં ચિહ્નવાળું અને ચળવાળું હોય,
તે ત્યજવું જોઈએ-તેની પણ ચિકિત્સા
કરવી નહિ. ૬, ૭

શ્લીપદની ચિકિત્સા

લઘ્વતાલેપનસ્વેદરેચનૈ રક્તમોક્ષ-
પ્રાયઃ શ્લેષમહરૈરુષ્ણૈઃ શ્લીપદ સમુપાચરેત્ ॥૮॥
સિદ્ધાર્થશોભાજનદેવદાહ વિશ્વોપધેમ્મૂચ્યુતઃ
પ્રલિપ્તેત્ ॥ પુનઃપ્રાનાગરસર્વપાણાં, કલ્પકેન ધા
કાજ્જિકમિશ્રિતેન ॥ ૯ ॥

અન્વયઃ-લઘ્વ-આલેપન-સ્વેદરેચનૈ, રક્તમોક્ષ-
પ્રાયઃ શ્લેષમહરૈઃ રુષ્ણૈઃ (રુષ્ણૈઃ) શ્લીપદ
સમુપાચરેત્ ॥ સિદ્ધાર્થ-શોભાજન-દેવદાહ-વિશ્વોપધે-
મૂચ્યુતઃ (શ્લીપદ) પ્રલિપ્તેત્, ધા પુનઃપ્રાના-નાગર-
સર્વપાણાં કલ્પકેન કાજ્જિકમિશ્રિતેન (શ્લીપદ પ્રલિપ્તેત્) ॥

લંઘન, લેપન, સ્વેદન, વિરેચન, લોહી
ઠંડાવવું અને ઘણું કરી કફ મટાડનારા
ઉષ્ણ ઉપચારોથી શ્લીપદના ઉપચાર કરવા.
સરસવ, સરગવો, દેવદાર અને સૂંઠને ગોમૂત્ર
માં વાટી શ્લીપદની ઉપર લેપ કરવો; (તેથી
શ્લીપદ મટી જાય છે.) અથવા સાટોડી,
સૂંઠ અને સરસવનો કલ્ક કરી તેમાં કાંજી
નાખીને લેપ કરવો (તેથી પણ શ્લીપદ મટી
જાય છે). ૮, ૯

લીલા-શ્લીપદમિતિ શેષઃ ॥

ચતુર્રણ્ડનિર્ગુણીવર્ષામૃશિગ્રસર્વપૈઃ ॥

પ્રલેપઃ શ્લીપદં હન્તિ ચિરોત્યમપિ દારુણમ્ ॥૧૦॥
અસાધ્યમપિ યાતપરત શ્લીપદં ચિરકાલજમ્ ॥
મલેન સદ્દેવાયાસ્તાલમિથ્રેણ લેપનાત્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વયઃ-ચતુર્રણ્ડ-નિર્ગુણી-વર્ષામૃ-શિપ્ર-સર્વપૈઃ
પ્રલેપઃ ચિરોત્યં દારુણમ્ અપિ શ્લીપદં હન્તિ ॥ સદ્દેવાયાઃ
મલેન તાત્પર્યેણ લેપનાત્ ચિરકાલજમ્ અસાધ્યમ્ અપિ
શ્લીપદમ્ અસ્તં યાતિ ॥

ધંત્રોર, એરંડો, નગોડ, સાટોડી, સરગવો
અને સરસવનો કલ્ક લેપ, ઘણા કાળથી
ઉત્પન્ન થયેલા દારુણ શ્લીપદનો પણ નાશ
કરે છે. ખપાટ અથવા સેદરડીના મૂળને
તાડના ફળના રસમાં વાટી લેપ કર્યો હોય,
તો તેથી લાંબા કાળથી થયેલું અસાધ્ય
શ્લીપદ પણ મટી જાય છે. ૧૦, ૧૧

લીલા-તાલસ્ય કનરણો પ્રાયઃ ॥

સત્તામ્યલપગ્નાનાં કલ્પકં તત્તેન વારિણા ॥
સંછુદં લવણોપેતં સેવિતં શ્લીપદં હરેત્ ॥૧૨॥
શાલોટકવલ્કલમ્વાયં ગોમૂત્રેણ યુતં પિવેત્ ॥
શ્લીપદાનાં વિનાશાય મેદોદોષનિવૃત્તયે ॥૧૩॥
રજનીં ગુહસંયુક્તાં ગોમૂત્રેણ પિવેદ્ધરઃ ॥
વર્ષામૃત્રિકલાચૂર્ણં પિપ્પલ્યા સહ યોજિતમ્ ॥
સક્ષોદ્ શ્લીપદે લિઘ્યાત્ ચિરોત્યં શ્લીપદં જયેત્ ॥
ગન્ધર્વતૈલસિદ્ધાં, હરીતકીં ગોમ્મુનાપિદેશિત્યમ્ ॥
શ્લીપદવન્ધનમુક્તો, ભવન્વસો સત્તાત્રેણ ॥ ૧૫ ॥

અન્વયઃ-સત્તામ્યલપગ્નાનાં કલ્પક લવણ-ઉપેતં
તત્તેન વારિણા સંછુદં સેવિતં શ્લીપદં હરેત્ ॥ શ્લીપદનાં
વિનાશાય મેદોદોષનિવૃત્તયે નરઃ શાલોટ-વલ્કલ-કાર્પે
ગોમૂત્રેણ યુત પિવેત્ ॥ (શ્લીપદ) નરઃ ગુહસંયુક્તાં
રજનીં ગોમૂત્રેણ પિવેત્ ॥ વર્ષામૃ-ત્રિકલાચૂર્ણં પિપ્પલ્યા
સહ યોજિતં સક્ષોદ શ્લીપદે લિઘ્યાત્, (તત્) ચિરોત્યં
શ્લીપદં જયેત્ ॥ ગન્ધર્વતૈલસિદ્ધાં હરીતકીં ગો-મ્મુના
નિત્ય પિવેત્, અથો સત્તાત્રેણ શ્લીપદવન્ધનમુક્તઃ ભવતિ ॥

નાગરવેલનાં સાત પાનનો કલ્ક સેંધવ-
યુક્ત ગરમ પાણી સાથે મેળવી સેવ્યો હોય તો
તે શ્લીપદ મટાડે છે. શ્લીપદના વિનાશ માટે
અને મેદનો દોષ દૂર કરવા સાગની છાલનો
ઠવાથ ગોમૂત્ર સાથે પીવો. શ્લીપદના રોગીએ
હળદર અને ગોળ મિશ્ર કરી ગોમૂત્ર સાથે
પીવાં જોઈએ. સાટોડી, હરડે, ખંડેડાં,
આમળાં અને પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી
શ્લીપદ રોગમાં ચાટવું; તેથી લાંબા કાળનું
શ્લીપદ પણ મટાડી શકાય છે. એરંડિયા
તેલમાં હરડેને પકાવી નિત્ય ગોમૂત્રની સાથે

જે પીએ, તે માણસ સાત દિવસમાં શ્વીપદના અધનથી છુટી બાધ છે. ૧૨-૧૫

ટીકા-ગન્ધર્વતૈલમ્=અણ્ડતૈલ, ગોમ્બુ=ગોમૂત્રમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

શ્વીપદનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ વિદ્રધ્યધિકારઃ ।

૪૬ : વિદ્રધિનો અધિકાર*

તત્ર વિદ્રધેઃ સમપ્રાપ્તિર્વુક્તં સામાન્યં લક્ષણમાહ-
વિદ્રધિનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વકં સામાન્ય લક્ષણ

ત્વવ્રતકર્તાસમેદાસિ પ્રદૂષ્યાસ્થિસમાધિતાઃ ।
દોષાઃ શોથં જ્ઞાનેર્ધરં જનયન્ન્યુચ્છિન્ના મૃશમ્ ॥૧
મહામૂલં રજાવન્તમલ્લં વાપ્યથવાયતમ્ ।

સ વિદ્રધિરિતિ જ્ઞાતો વિદ્રેયઃ પદ્વિષયસઃ ॥૨॥

અન્યઃ-અસ્થિસમાધિતાઃ મૃશમ્ ઉચ્છિન્નાઃ દોષાઃ
જ્ઞાનિઃ ત્વગ્-રક્ત-માંસ-મેદાસિ પ્રદૂષ્ય અમ્પ્ય અથવા
આયત્તં મહામૂલં રજાવન્તં ધોરં શોથં જનયન્તિ, સઃ,
વિદ્રધિઃ इति જ્ઞાતઃ, સઃ ચ પદ્વિષયઃ વિદ્રેયઃ ॥

અસ્થિમાં રહેલા અને અત્યંત વધી
ગયેલા દોષો ધીરે ધીરે ત્વચા, રુધિર, માંસ
તથા મેદને દૂષિત કરી નાના અથવા લાંબા,
મોટા મૂળવાળા અને વેદનાવાળા કાયંકર

* વેદન-વિદ્રમ્-‘વહુલમન્યગ્રાપિ સંજ્ઞાહન્દતોઃ’-
(હળા. ૨-૨૪) इति રક્ત, યદ્વા વિશ્રતિ-વિશેષઃ કુઠો
ગચ્છત-શ કુતસાર્યા ગતો-‘આતશોપશર્ગ’-इति કઃ-વિદ્ર-
કુપિત્તં છિદ્ર, તદ્ વિદ્રં ધીયતે અસ્યાં હુવાન્-‘વનમ્પ-
ધિકરણે વ’-इति કિઃ, યદ્વા-વિદ્રસ્ય છિદ્રસ્ય-વાનમ્
અસ્યામ્-‘ઇક્ કૃષ્યાદિભ્યઃ’-વિદ્રધિઃ-છિદ્રયુક્તો મહામુકઃ
શોથો દોષદૂષિતત્વગ્-રક્ત-માંસમેદોઝાતઃ, ચરકે તુ ‘સ વૈ
ક્ષીપ્રવિદ્રાદિત્વાદ્ વિદ્રવીત્યમીયતે’ (સૂ. ૦ અ. ૦૭).
इत्येवं વિદાદપ્રકર્યાદ્ વિદ્રવિવંસા શાપિતા-જેમાં
ખરાબ છિદ્ર થાય છે, એવો ઊંડો-છેક હાડકાંના
આગ્રયવાળો દોષો દૂષિત થયેલ ત્વચા, લોહી,
માંસ તથા મેદથી થયેલો જે સોજો, તે વિદ્રધિ નામે
રોગ કહેવાય છે. ચરકમાં તે એમ જણાવ્યું છે કે
અતિશય દાહ થતો હોવાથી એ સોજાનું નામ
વિદ્રધિ રખાયું છે. આ વિદ્રધિ પણ એક જાતના
સોજાપે જ થતો હોવાથી ઉપરના સોજાપે રોગ
સાથે તેને સંકળાયેલો ગણી આ વિદ્રધિનો અધ-
કાર થર કરાયો છે.

સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે; એ સોજો ‘વિદ્રધિ’
કહેવાય છે અને તેને છ પ્રકારનો બાધવે. ૧, ૨

ટીકા-‘અસ્થિસમાધિતા દોષા’ इति વક્ત્રમાન-
શોયાદિદ્રેયેર્મેદાર્થમ્ । યતો વ્રણશંઘે દોષાગામસ્થિસમા-
ધયનિયમો નાસ્તિ । ધોરં=દારુણમ્, આયત્તં=વીર્યમ્ ॥
આ અધિકાર પછી માણસ અધી સોજો કહેવાશે,
તેનાથી આ વિદ્રધિ નામના સોજાને છોડા દેખા-
ડવા અધી ‘અસ્થિમાં રહેલા દોષો’ એમ કહ્યું છે.
માણસ અધી સોજામાં દોષોને અસ્થિમાં જ રહેવાનો
ખાસ નિયમ હોતો નથી.

વિદ્રધેઃ પદ્વિષયસં વિદ્રુગોતિ-

વિદ્રધિના છ પ્રકાર કે છની સંખ્યા

પૃથક્ દોષેઃ સમસ્તૈષ્ઠ ક્ષતેનાપ્યસૃજા તથા ।

પર્ણાં તેપાં તુલ્યમેવ લક્ષણં સમ્પ્રચક્ષતે ॥ ૩ ॥

અન્યઃ-પૃથક્ દોષેઃ, ચ સમસ્તૈઃ (દોષેઃ), ક્ષતેન,
તથા અસૃજા અપિ, પર્ણાં તેપાં લક્ષણં તુલ્યમ્ एव સમ્પ્રચક્ષતે ॥

અલગ અલગ-વાયુસંબંધી, પિત્ત-
સંબંધી તથા કફસંબંધી; સમસ્ત ત્રણે દોષો-
સંબંધી, ક્ષતસંબંધી અને રુધિરસંબંધી,
એમ છ પ્રકારના તે સઘળા વિદ્રધિઓનું
સામાન્ય લક્ષણ સરખું જ કહે છે. ૩

વિદ્રધિનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ।

તત્ર વાતિકવિદ્રધેઃ લક્ષણમાહ-

વાયુસંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ

કૃષ્ણોડ્ઘ્ણો વા વિરમા મૃશમત્પર્યવેદનઃ ।

ચિરોત્થાનપ્રપાકઃ ચ વિદ્રધિર્વાતસમ્ભવઃ ॥ ૪ ॥

અન્યઃ-વાતસમ્ભવઃ વિદ્રધિઃ કૃષ્ણઃ વા અઘ્ણઃ
મૃશં વિપમઃ અત્યર્થવેદનઃ ચ ચિર-ઉત્થાનપ્રપાકઃ
(ભવતિ) ॥

વાયુથી થતો વિદ્રધિ કાળો અથવા રાતો
હોય, ક્ષણમાં નાનો અને ક્ષણમાં મોટો થઈ
બાધ, અત્યંત વેદનાવાળો હોય અને જેનું
ઊંચે આવવું વિલંબથી થાય, એવો હોય છે.
(આ વિદ્રધિને સ્થાવર પણ પાતળો હોય છે.)

ટીકા-વિપમો અતમ્-ક્ષણમલ્લઃ ક્ષણં મહાન્,
ચિરોત્થાનપ્રપાકઃ=ચિરાદ્વિલમ્બાદુત્થાનપ્રપાકો यस્ય ઇ. ॥
(આનો અર્થ ઉપર છે.)

પૈત્તિકવિદ્રધેઃ લક્ષણમાહ-

પિત્તસંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ

પક્વોદુમ્બરસદ્ગ્રાસઃ શ્યાવો વા જ્વરદાહવાન્ ।

ચિરોત્થાનપ્રપાકઃ ચ વિદ્રધિઃ પિત્તસમ્ભવઃ ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ-પિત્તસમ્ભવઃ વિદ્રધિઃ પક્-ઉદુ-બર-સદનાશઃ
વા ડ્યાવ જ્વર-દાહવાન્ ચ ક્ષિપ્ર-ઉત્થાનઃ પ્રપાકઃ (ભવતિ) ॥

પિત્તથી થતો વિદ્રધિ પાકેલા ઊંખરના
ફળ જેવો અથવા કાળાશવાળો હોય, જ્વર
થી તથા બળતરાથી યુક્ત હોય અને જેનું
ઊંચે આવવું તથા પાકવું તરત થાય, એવો
હોય છે (આ વિદ્રધિનો સ્વાવ પીળો હોય છે.)

ત્વેન્નિવિદ્રધેલક્ષણમહ-

કંકસંખંધી વિદ્રધિતું લક્ષણ

શારવસદશઃ પાણ્ડુ ક્ષીતઃ ક્ષિપ્રોઽપ્યવેદનઃ ।
ચિરોત્થાનપ્રપાકથ વિદ્રધિઃ કફસમ્ભવઃ ॥ ૬ ॥
તન્નુપીનસિતાશ્વપામાસ્ત્રાવાઃ ક્રમશઃ મતાઃ ॥ ૬ ॥

અન્વય-કફસમ્ભવઃ વિદ્રધિઃ શારવસદશઃ પાણ્ડુઃ
ક્ષીતઃ ક્ષિપ્રઃ અપ્યવેદનઃ ચિર-ઉત્થાન-પ્રપાકઃ (ચ
મવતિ), એવાં આશ્વાઃ ક્રમશઃ તન્નુ-પીન-સિતાઃ મતાઃ ॥

કંકથી થતો વિદ્રધિ કોડિયા જેવો, ફીકા
રંગનો, શીતળ, ક્ષિપ્ર, થોડી વેદનાવાળો,
અને જેનું ઊંચે આવવું તથા પાકવું વિલંબ
થી થાય એવો હોય છે; આ ત્રણે વિદ્રધિના
સ્વાવ અતુકે મે પાતળા, પીળા તથા ધોળા
હોય છે. ૬

સાન્નિપાતિકવિદ્રધેર્લક્ષણમાહ-

ત્રણે દોષસંખંધી વિદ્રધિતું લક્ષણ

નાનાવર્ણરજાસ્ત્રાવો ઘાટાલો વિપમો મહાન્ ।
વિપમં પચ્યતે ઘાપિ વિદ્રધિઃ સાન્નિપાતિકઃ ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ-સાન્નિપાતિકઃ વિદ્રધિઃ નાનાવર્ણરજા-
સ્ત્રાવઃ ઘાટાલઃ વિપમઃ મહાન્ અપિ વા વિપમં પચ્યતે ॥

ત્રણે દોષના સન્નિપાતથી થતો વિદ્રધિ
કાળા, રાતા તથા ફીકા રંગનો, સોયા ભોંકર્યા
જેવી પીડા, બળતરા અને અળ આદિ
અનેક પ્રકારની પીડાવાળો; પાતળા, પીળા
તથા ધોળા સ્વાવવાળો; અત્યંત ઊંચી અછી-
વાળો, નીચો કે ઊંચો મોટો હોય અને
એનું પાકવું લાંબે કાળે, થોડે કાળે, ઊંડું,
છીછરું, ઊંચું તથા નીચું એમ અનિયમિત
હોય છે. ૭

ટીકા-નાના=અનેકવિધાઃ, વર્ણાઃ=કૃષ્ણ-રક્ત-પાણ્ડુ-
સ્વાઃ, રજા=તોદ-દ-વજ્રદાદિસ્વા, સ્ત્રાવાઃ=તન્નુપીત-
વિતાઃ, યસ્ય સઃ, ઘાટાલઃ=ઘાટા=કોટિઃ, સાડસ્વાસ્તીતિ
પાટાલઃ; અતુદિત્તામ્ શ્વર્યઃ, વિપમ=નિમ્નોન્નનઃ,

વિપમ પચ્યતે ઘાપિ=ચિરાચિરગમ્યીરોતાનોર્વાન્-ર્વમેદેન
વિપમ યથા સ્વાત્તથા પચ્યતે ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અભિપાતકસ્ય વિદ્રધેઃ સમ્પ્રાપ્તિર્નૂર્કં લક્ષણમાહ-

અભિપાત કે ક્ષાતથી થતો વિદ્રધિતું

સંપ્રાપ્તિર્નૂર્કં લક્ષણ

તૈસ્તૈર્માચૈરમિહતે ક્ષતે વાડપથ્યકારિણામ્ ।
ક્ષતોપ્મા વાયુવિસૃતઃ સરકં પિત્તમીરયેત્ ॥ ૮ ॥
જ્વરસ્તૃગા ચ દાહશ્ચ જાયતે તસ્ય દેહિનઃ ।
આગન્તુવિદ્રધિઃપિત્તવિદ્રધિલક્ષણઃ ॥ ૯ ॥

અન્વય-તૈઃ તૈઃ માચૈઃ અમિહત વા ક્ષતે અગ્ન્ય-
કારિણાં વાયુ-વિસૃતઃ ક્ષત-ક્રૂપ્મા સરકં પિત્તમ્ હૃદયેત્,
તસ્ય ચ દેહિનઃ જ્વરઃ તૃગા ચ દાહઃ જાયતે, એપઃ હિ
આગન્તુ-વિદ્રધિઃ પિત્તવિદ્રધિલક્ષણઃ (ભવતિ) ॥

લાકડાં, ટેકા કે પથરા વગેરેથી પ્રહાર
થાય કે જેથી લોહી નીકળે એવો જખમ
થયા છતાં જે માણસ અપથ્ય કરે, તેના
અંગમાં પ્રહારથી અથવા જખમને લીધે
લોહી એણું થવાથી કેપેલા વાયુએ ફેલા-
વેલ એ પ્રહારની કે જખમની ગરમી રુધિર
અને પિત્તને પ્રક્રુપિત કરે છે, જેથી તે માણસ-
ને તાવ, તરશ અને બળતરા થાય છે. આ
જ આગન્તુવિદ્રધિ પિત્તસંખંધી વિદ્રધિના
લક્ષણ જેવાં જ લક્ષણવાળો હોય છે. ૮, ૯

ટીકા-તૈસ્તૈર્માચૈઃ=કાષ્ઠલોષ્ણપાણાદિભિઃ, અમિહતે=
યથા રક્ષારો અવિધ્યતિ તથા ક્ષતે ક્ષતે, ક્ષતોપ્મા ।
અત્ર 'ક્ષત'શબ્દેન હતમાત્ર ઉચ્યતે । તેનામિહતક્ષયો-
રમયોરપ્યુપ્મા વાયુના વિસૃતઃ । અમિહતે=અભિપાતાત્,
ક્ષતે, રક્ષયાત્ કુપિતેન વાયુના પ્રસૃતઃ હૃદયેત્=કોપયેત્ ॥

રક્તવિદ્રધેર્લક્ષણમહ-

રુધિરસંખંધી વિદ્રધિતું લક્ષણ

કૃષ્ણસ્ફોટાવૃતઃ શ્યાવસ્તીવ્રદાહરજાજ્વરઃ ।
પિત્તવિદ્રધિલક્ષણસ્તુ રક્તવિદ્રધિરુચ્યતે ॥ ૧૦ ॥

અન્વય-કૃષ્ણ-સ્ફોટ-આવૃત શ્યાવઃ તીવ્ર-દાહ-
રજાજ્વરઃ પિત્તવિદ્રધિલક્ષણઃ તુ રક્તવિદ્રધિઃ ઉચ્યતે ॥

જે વિદ્રધિ કાળા ફેાલાઓથી વીંટાયેલો,
કાળાશવાળો, અતિશય દાહવાળો, બહુ જ
પીડાવાળો, ઘણા તાવવાળો અને બીજાં પણ
પિત્તસંખંધી વિદ્રધિનાં સઘળાં લક્ષણવાળો
હોય, તે વિદ્રધિ રુધિરસંખંધી વિદ્રધિ
કહેવાય છે. ૧૦

અધિષ્ઠાનવિશેષેણ લિઙ્ગવિશેષં વોષયિતુમાશ્યન્તરાન્
વિદ્રધીનાહ-

સ્થાનના ફેરફાર ઉપરથી ચિદ્રનો ફેરફાર
જણાવવા અંદરના વિદ્રધિઓનું કથન
આશ્યન્તરાનતસ્તુર્ધ્વં વિદ્રધીન્ પરિચક્ષતે ।
ગુર્વસાત્મ્યવિક્ષદ્ધાન્નગુપ્તક્રાકામ્લભોજનૈઃ ॥૧૧॥
અતિવ્યવાયધ્યાયામવેગાઘાતવિદાહિભિઃ ।
પૃથક્ સમ્ભૂય વા દોષાઃ કુપિતા ગુલ્મરૂપિણમ્ ॥૧૨॥
ઘર્મીકાગ્નસામુત્ત્રજમ્ગતઃ કુર્ચન્નિ વિદ્રધિમ્ ।
ગુદે ઘસ્તિમુલે તાઘ્યાં કુક્ષોં વદ્ધક્ષણયોસ્નથા ॥૧૩॥
કક્ષયોઃ ક્ષોદ્ધિ યદ્વતિ હૃદિ વા ક્ષોન્નિ ચાવ્યથ ।
પર્વાં લિઙ્ગાનિ જાનીયાદ્ધાઘ્નવિદ્રધિલક્ષણૈઃ ॥૧૪॥

અન્યઃ-અતઃ કુર્ચં તુ આશ્યન્તાન્ વિદ્રધીન્
પરિચક્ષતે, ગુર્-અવાસ્ત્ય-વિદ્ર-અન્-શુદ્ધ-શાક અન્ન-
ભોજનૈઃ, અતિવ્યવાય-વ્યાયામ-વેગ-આઘાત-વિદાહિભિઃ
પૃથક્ વા સમ્ભૂય કુપિતાઃ દોષાઃ ગુદે ઘસ્તિમુલે તાઘ્યાં
કુક્ષોં તથા વદ્ધક્ષણયોઃ કક્ષયોઃ પ્તીહિ યદ્વતિ વા હૃદિ
અથ ચ ક્ષોન્નિ વર્મીકવત્ સમુત્ત્રજં ગુલ્મરૂપિણમ્ અન્તર્
વિદ્રધિં કુર્ચન્તિ, પર્વાં લિઙ્ગાનિ ઘાઘ્ન વિદ્રધિલક્ષણૈઃ
જાનીયાત્ ॥

એમ બહારના વિદ્રધિઓ કહીને હવે
અંદરના વિદ્રધિઓ કહે છે : ભારે ખોરાક,
માફક નહિ એવા ખોરાક અને પરસ્પર વિરુદ્ધ
પદાર્થો ખાવાથી, સુકાયેલાં શાક અને ખાટા
પદાર્થો ખાવાથી, અત્યંત મૈથુન અને ઘણી
કસરત કરવાથી, મૂત્ર આદિના વેગે રોકવાથી,
અત્યંત ઉષ્ણ પદાર્થો અને બળતરા ઉત્પન્ન
કરનારા પદાર્થો સેવવા-વગેરે બુદ્ધાં બુદ્ધાં
અથવા સામટાં કારણોથી કાંચેલા દોષો
શુદ્ધામાં, મૂત્રાશયના મોઢામાં, નાભિમાં, પેટમાં,
સાથળના સાંધામાં, બગલમાં, બરલમાં, જમણા
પડખાની ગાંઠમાં કે યકૃતમાં, હૃદયમાં અથવા
તરસ લાગવાનાં સ્થાન-કડોમમાં રાફડા જેવા
ચારેબાજુ ઊંચા અને ગોળા જેવા રૂપવાળા
વિદ્રધિને ઉત્પન્ન કરે છે. આ વિદ્રધિઓનાં
ચિહ્નો બહારના વિદ્રધિનાં લક્ષણો ઉપરથી
સમજી લેવાં. ૧૧-૧૪

ટીકા-સમ્મૂય વા=મિલિત્વા વા, સમુત્ત્રજ=સમન્વા-
દુત્તમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

સ્થાનવિશેષેણ વિદ્રધે રૂપવિશેષમાહ-

અમુક સ્થાન ઉપરથી વિદ્રધિનાં
અમુક ચિહ્નોમાં તફાવત

ગુદે વાતનિરોધસ્તુ વસ્તો કુચ્છાલ્પમૂત્રતા ।
નાઘ્યાં હિક્કાજ્વમ્ભે ચ કુક્ષોં માસતકોપનમ્ ॥૧૫॥
કટિપ્રપ્ત્રગ્રહસ્તીવો વદ્ધક્ષણોયે તુ વિદ્રધો ।
કક્ષયોઃ પાર્શ્વસંકુચ્ચ સ્ત્રીહિન્યુચ્છવાસાવરોધનમ્ ।
સર્વાંજ્વમ્ગ્રહસ્તીવો હૃદિ કાસઃ જાયતે ।
શ્વાસો યદ્વતિ હિક્કા ચ ક્ષોન્નિ પેપીયતે પયઃ ॥૧૬॥
અન્યઃ-ગુદે વાતનિરોધઃ વસ્તો તુ કુચ્છ-અલ્પ-
મૂત્રતા, નાઘ્યાં હિક્કાજ્વમ્ભે, કુક્ષોં ચ માસતકોપનં,
વદ્ધક્ષણ-ઉચ્ચે તુ વિદ્રધો તીવ્રઃ કટિ-પ્રપ્ત્ર-ગ્રહઃ કક્ષયોઃ
પાર્શ્વમ્લોચઃ, પ્તીહિ ઉચ્છવાસ-અવરોધનં, હૃદિ સર્વ-મ્લ-
પ્રગ્રહઃ ચ કાસઃ જાયતે, વદ્વતિ શ્વાસઃ ચ હિક્કા,
ક્ષોન્નિ પયઃ પેપીયતે ॥

શુદ્ધામાં વિદ્રધિ થયો હોય તો અધો-
વાયુ-અપાન રોકાઈ જાય, મૂત્રાશયના મોઢામાં
વિદ્રધિ થયો હોય તો માંડ માંડ થોડું થોડું
મૂત્ર ઊતરે, નાભિમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો
હેડકી તથા બગાસાં આવ્યા કરે, પેટમાં
વિદ્રધિ થયો હોય તો વાયુનો પ્રકોપ થાય,
સાથળના મૂળમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો તીવ્ર
રીતે ઠેડ તથા પીઠ અકાઈ જાય, બગલમાં
વિદ્રધિ થયો હોય તો પડખાને સંકોચ
થાય, બરલમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો શ્વાસ
રોકાઈ જાય, હૃદયમાં વિદ્રધિ થયો હોય
તો તીવ્ર રીતે સ્વળાં અંગે અકાઈ જાય
અને ઉધરસ થાય, જમણા પડખાની ગાંઠ-
કડોળમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો શ્વાસ તથા
હેડકી થાય અને તરસ લાગવાના સ્થાન-
કડોમમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો બહુ જ
ખાણી પીધા કરે છે. ૧૫-૧૭

વિદ્રધેઃ સાવમાર્ગમાદ-

વિદ્રધિના સાવના માર્ગો
નામેરુપરિજાઃ પન્સવા યાન્ત્યૂર્ધ્વમિતરે ત્વઘઃ ॥૧૮॥
અન્યઃ-નામેઃ ઉપરિજાઃ પક્ષાઃ કર્ચ યાન્તિ,
ફરે તુ ઘઃ ॥

નાભિથી ઉપરના ભાગો-બગલ વગેરેમાં
થયેલા અંદરના વિદ્રધિ પાકે ત્યારે તેનો
સાવ મોઢામાંથી થાય; અને નાભિથી નીચેના

શાગો-મૂત્રાશય વગેરેમાં થયેલા અંદરના વિદ્રધિ પાકે ત્યારે તેનો સાવ શુદ્ધાંથી યાય છે. ૧૮

ટીકા-ઉપરિજાઃ=ક્ષણાદિજાતાઃ, યાતિ=જન્મિત, કર્ચ-મુલાન્, હરે=વસ્ત્રાદિજાઃ, અયઃ-ગુદાત્, નામિ-જસ્તુ-ઉમાઘ્યાં માર્ગાઘ્યામ્ । તથા ચ હારીતઃ-“કર્ચ પ્રમિત્રેષુ મુલાનરાણાં, પ્રવર્તેત્કુચ્ચહિનો દિ પૂયઃ । અયઃ પ્રમિત્રેષુ તુ વાયુમાર્ગદ્ દ્વાઘ્યાં પ્રવૃત્તિસ્તિહ નામિજેષુ ।” હિતિ । નાલિમાં થયેલો અંદરનો વિદ્રધિ પાકે ત્યારે તેનો સાવ તો મોડું તથા શુદ્ધ એ બનેમાંથી યાય છે; ‘હારીતસંહિતા માં એમ જ કહ્યું છે કે, ‘નાલિની હિરેત્થયેલ અંદરનો-વિદ્રધિ ફૂટે છે, ત્યારે માણસના મોઢામાંથી લોહી સહિત પરુ સ્વે છે અને નાલિની નીચે થયેલ અંદરનો વિદ્રધિ ફૂટે છે ત્યારે માણસની શુદ્ધામાંથી લોહી સહિત પરુ નીકળે છે; પણ નાલિમાં થયેલ અંદરનો વિદ્રધિ ફૂટે ત્યારે તો મોડું અને શુદ્ધ બનેમાંથી લોહી સહિત પરુ નીકળે છે.’

વિદ્રધે. સાધ્યસ્વાદિકમાદ-

સાધ્ય અને અસાધ્ય વિદ્રધિ

અયઃ ક્ષતેષુ જીવેતુ ક્ષતેષુર્ધ્વે ન જીવતિ ।

હ્રામિયસ્તિવજેષુ તેષુ મિત્રેષુ યાજ્ઞતઃ ।

જીવેત્કદાચિત્ પુરુષો નૈતરેષુ કદાચન ॥ ૧૨ ॥

અન્યઃ-અયઃ ક્ષતેષુ તુ (જનઃ) જીવેત, કર્ચ ક્ષતેષુ = જીવતિ । હ્રામિયસ્તિવજેષુ તેષુ યાજ્ઞતઃ મિત્રેષુ પુરુષઃ કદાચિત્ જીવેત, હરેષુ કદાચન ॥

નીચે શુદ્ધામાંથી વિદ્રધિ સવતા હોય તો માણસ જીવે; પણ જોયે મોઢામાંથી એ સવતા હોય તો માણસ જીવતો નથી. હૃદય, નાલિ અને મૂત્રાશય સિવાયનાં બીજાં સ્થાનકોમાં થયેલા તે વિદ્રધિ એ બહાર ફૂટે તો માણસ ઠહાચ જીવે છે; પણ હૃદય, નાલિ અને મૂત્રાશયમાં થયેલ વિદ્રધિ એ બહાર ફૂટે તો માણસ ઠહી જીવતો નથી. (કેમ કે હૃદય વગેરે સ્થાનો મર્મસ્થળ છે.) ૧૯

ટીકા-હ્રામિયસ્તિવજેષુ-ઝેદ્કોમાદિજાતેષુ, તથા મિત્રેષુ ન જીવેદ, હારીતીનાં મર્મસ્થાત્ । અત એવ મોજઃ-અસાધ્યો મર્મશો જ્ઞેયઃ પક્ષોડાકચ વિદ્રધિઃ । સન્નિપાતોત્થિતોડ્યેવં પક્ષ એવ દિ ચસ્તિજઃ ॥ ત્વગ્ગો નામેરપોઞ્ચ સાધ્યો યથ સમીપજઃ । આમકૈવ પક્ષ સાધ્યો નોપરિ નામિતઃ । આમ્નાં વદ્નિસ્વન્દં છદિ-દિકાપ્વાન્વિતમ્ । રજાશ્વાસમાયુકં વિદ્રધિનાંશયેશ્રમા ॥

આ જ કારણે ભોળે કહ્યું છે કે, ‘મર્મસ્થળમાં થયેલ વિદ્રધિ પાકેલો કે કાચો હોય તોપણ તેને અસાધ્ય જ સમજવો; વધુ દોષોથી થયેલા વિદ્રધિ પણ અસાધ્ય છે; મૂત્રાશયમાં થયેલ વિદ્રધિ પાકેલો હોય તો જ અસાધ્ય છે. જે વિદ્રધિ ત્વચામાં, નાલિની નીચે કે નાલિના સમીપમાં થયો હોય તે સાધ્ય છે. નાલિની ઉપર થયેલો વિદ્રધિ પાકેલો કે કાચો હોય તોપણ અસાધ્ય જ છે. વિદ્રધિ-વાળા જે માણસને આક્રોશ, અશક્તપણું, ભિન્ન, હેઠી, તરસ, વેદના તથા શ્વાસ થયાં હોય તો તે માણસને એ વિદ્રધિ મારી જ નાખે છે.

શાસ્ત્રવિદ્રધીનાં સાધ્યસાધ્યત્વાદ-

બહારના વિદ્રધિ સાધ્ય અને અસાધ્ય

સાધ્ય વિદ્રધયઃ પક્ષ, વિવર્જ્યઃ સન્નિપાતિકા । આમપક્ષવિદ્રધયં તેવાં જ્ઞેયં ચ શોચયત્ ॥ ૨૦ ॥ અન્યઃ-અય વિદ્રધયઃ સાધ્યાઃ, સન્નિપાતિકઃ વિવર્જ્યઃ, તેવાં ચ આમપક્ષવિદ્રધયત્ શોચયત્ તેયમ્ ॥

બહારના પાંચ વિદ્રધિ-વાયુસંબંધી, પિત્ત-સંબંધી, કફસંબંધી, ક્ષતસંબંધી અને રુધિર-સંબંધી એ સાધ્ય છે, પણ સન્નિપાતિક-ત્રણે દોષથી થયેલો વિદ્રધિ અસાધ્ય છે. વિદ્રધિનું કાચાપણું, પાકાપણું તથા પાકવા લાગેલાપણું મધ્યસંબંધી સોજના જેવું સમજવું. (મધ્ય-સંબંધી સોજના કાચાપણાનાં, પાકાપણાનાં તથા પાકવા લાગેલાપણાનાં લક્ષણો, આ પછીના (મધ્યસંબંધી સોજના) અધિકારમાં ઠહેવાશે) ટીકા-શોચયત્=ચક્ષમાજગ્રણયત્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

વિદ્રધિની ચિકિત્સા-૨૩.

જલોક્ષ્માપાતનં શસ્તં સર્વસ્ત્રેય વિદ્રધી । રેકો મૃદુલઙ્ગનં ચ સ્વેદઃ પિત્તોત્તરં વિના ॥ ૨૧ ॥ અપકે વિદ્રધી યુજ્યાદ ઘ્રણશોચવદૌપચમ્ । વાતઘ્રમુત્કલ્પેસ્તુ વસર્તલઘ્નનામિત્ ॥ ૨૨ ॥ સુલોખીયદલેલેપઃ પ્રયોજ્યો વાતવિદ્રધી ॥ યવગોધુમમુદ્રેષ પિષ્ટેરાજ્યેન લેપયેત્ । વિલીયતે ક્ષણેનૈવ હાવિપકસ્તુ વિદ્રધિઃ ॥ ૨૩ ॥ પૈત્તિકં વિદ્રધિ વૈચઃ પ્રદિહ્યાત્ સર્પિપા યુતેઃ ॥ પયસ્યોશીતમધુકચન્દનેદુઘપેપિતેઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્યઃ-સર્વસ્ત્રિમ્ એવ વિદ્રધી જલોક્ષ્માપાતનં મૃદુ રેકઃ, ભૂધનં ચ શસ્તં, પિત્તોત્તરં વિના સ્વેદઃ (શાસ્ત્રઃ), અપકે વિદ્રધી ઘ્રણશોચવત્, ઔષધ યુજ્યાત્ । વાતવિદ્રધી વાતઘ્ર-મુત્-કલ્પેઃ વસા-તૈલ-ઘૃત-અન્વિતઃ

સુસ-ઉર્ણૈઃ વદૈઃ લેપઃ પ્રયોજ્ય । ઇવ-નોધૂમ-
મુદગૈઃ આજ્યેન પિષ્ટેઃ લેપયેત્, (તતઃ) અવિપક્વઃ
વિદ્રધિઃ તુ ક્ષણેન ઇવ વિલીયતે । વૈવઃ પૈત્તિકં વિદ્રધિં
પયસ્યા-ઉશીર-મધુક-ચન્દનૈઃ ડુગ્ધપેષિતૈઃ સર્પિષા
યુતૈઃ પ્રદિહ્યાત ॥ ૨૧-૨૨-૨૩ ॥

સઘળા પ્રકારના વિદ્રધિ ઉપર જળો, મૂકવી,
કેમળ વિરચન આપવું અને લંધન કરાવવું
એ ઉત્તમ છે. પિત્તની અધિકતાવાળા વિદ્રધિ
વિના બીજા વિદ્રધિ ઉપર સ્વેદન કરવું એ
પણ હિતકર છે. જે વિદ્રધિ પાકેલ ન હોય
તેની ઉપર મધુસંબંધી સોભતું ઔષધ (જે
આ પછીના અધિકારમાં કહેવાશે તે) યોજવું.
વાયુના વિદ્રધિ પર શતા એરંડાનાં મૂળિયાંનો
કદક કરી તેમાં ચરખી, તેલ તથા ઘી મિશ્ર
કરી જરા ગરમ કરી તેનો જાડો લેપ કરવો.
જવ, ઘઉં અને મગ ધીમાં વાટી લેપ કરવો,
તેથી કાચો વિદ્રધિ ક્ષણવારમાં ગળી જાય છે.
વૈદ્ય પિત્તના વિદ્રધિ પર ક્ષીરકાકોલી, વાળો,
જેઠીમધ અને રતાંજલિને દૂધમાં વાટી તેમાં
ઘી નાખી જાડો લેપ કરવો. ૨૧-૨૪

ટીકા-પયસ્યા-અનેકાર્યત્વાદય ક્ષીરકાકોલી, ગુણ-
વિન્યાતસ્યા જાતમે અમ્બગન્ધા પ્રાપ્ત્યા ॥ મૂળમાં
'પયસ્યા' શબ્દ છે તેના અર્થો અનેક છે, પણ
તેમાંથી અહીં ક્ષીરકાકોલી અર્થ કયો છે; તેનું કારણ
આ છે કે ક્ષીરકાકોલીમાં ગુણ અધિક છે; જો ક્ષીર-
કાકોલી ન મળે તો તેને જાડે આસથ લેવી

પિત્ત, કંક, રક્ત, આગાંતુ તથા કોઠાના
વિદ્રધિની વિશેષ ચિકિત્સા

પશ્ચવલ્કલકલ્કેન ઘૃતમિથ્રેણ લેપયેત્ ।
પિવેદ્યા ત્રિફલાકાર્યત્રિવૃત્કલ્કાઽક્ષસંયુતમ્ ॥૨૫॥
દૃષ્ટિકા સિરુના લોહકિટ્તં ગોશરૂતા સહ ।
મૂરૈઃ સુહોળૈલ્લેપેન સ્વેદયેચ્છલેપવિદ્રધિમ્ ॥૨૬॥
દશમૂર્તીકપાયેણ સંજેહેન રસેન વા ।
શોથવ્રણં વા કોળેન સશલં પરિપેચયેત્ ॥ ૨૭ ॥
પિત્તવિદ્રધિવત્ સર્વાઃ ક્રિયા નિરવશેષતઃ ।
૧વદ્રઘો કુશલઃ કુર્યાદ્રકાગન્તુનિમિત્તકે ॥ ૨૮ ॥
રક્તચન્દનમજ્જિષ્ઠાનિશામધુઙ્ગૌરિકૈઃ ।
ક્ષીરેણ વિદ્રઘો લેપો રકાગન્તુનિમિત્તકે ॥૨૯॥
ચીના હેતે દ્રૂતં પ્રન્તિ વિદ્રધિ કોષ્ઠસમ્પન્નમ્ ।
કૃષ્ણાઽજાજી વિશાલા ચ ધામાર્ગવફલં તથા ॥૩૦

અન્વય-પદ્ય-વલ્કલ-કલ્કેન ઘૃતમિથ્રેણ લેપયેત્, વા
ત્રિફલાકાર્ય ત્રિવૃત્-કલ્ક-અક્ષસંયુત પિવેત્ । દૃષ્ટિકા
સિરુના લોહ-કિટ્ત ગો-શરૂતા મૂરૈઃ સહ સુસ-ઉર્ણૈઃ
લેપેન ચ્છલ-વિદ્રધિ સ્વેદયેત્ ॥ દશમૂર્તી-કપાયેણ વા
સંજેહેન રસેન કોળેન શોથવ્રણ સશલ પરિપેચયેત્ ।
રક્-આગન્તુ-નિમિત્તકે વિદ્રઘો કુશલ-પિત્ત-વિદ્રધિવત્
સર્વાઃ ક્રિયા. નિરવશેષત કુર્યાત્ ॥ રક્-આગન્તુ-
નિમિત્તકે વિદ્રઘો રક્તચન્દન-મજ્જિષ્ઠા-નિશા-મધુક-
ગૌરિકૈઃ ક્ષીરેણ લેપ- (કર્તવ્ય) કૃષ્ણા અજાજી ચ
વિશાલા તથા ધામાર્ગવફલમ્, એતે પીતાઃ હિ દ્રુત કોષ્ઠ-
સમ્પન્ન વિદ્રધિ પ્રન્તિ ॥

પચવલ્કલનો કદક ઘીથી મિશ્રિત કરીને
લેપ કરવો. (તેથી પિત્તસંબંધી-વિદ્રધિ મટી
જાય છે.) અથવા કંકડે, ખડેડાં અને આમળાં-
નો કપાથ એક તોલો નસોતરના કદક સાથે
પીવો. (તેથી પણ પિત્તસંબંધી વિદ્રધિ મટી
જાય છે.) ધંટલું ચૂર્ણ, રેતી, લોહાલું કીટું
અને ગાયના છાણને ગાયના મૂત્રમાં વાટી
જરા ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો; એ સ્વેદન-
થી કંકસંબંધી વિદ્રધિ ઉપર શેક કરવો.
દશમૂર્તીના કપાથથી અથવા દશમૂર્તીના સ્વ-
રસમાં ઘી નાખી જરા ગરમ કરી તેથી શલ
સહિત મધુસંબંધી સોભ પર સિંચન કરવું.
લોહીસંબંધી વિદ્રધિ અથવા અભિષાત કે
જખમથી થયેલ વિદ્રધિ ઉપર કુશલ વૈદ્ય
બંધી ક્રિયા સંપૂર્ણ કરવી; અથવા પિત્તસંબંધી,
રંધિરસંબંધી કે ક્ષતસંબંધી વિદ્રધિ ઉપર
રતાંજલિ, મલક હળદર, જેઠીમધ તથા મોના-
ગેરુને દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. કાળી-
ભરી, ધરૂવરણાં અને કઠવી ધિમોડીના દૂળને
વાટી તે પીધા હોય તો તરત જ કોઠામાં
થયેલ વિદ્રધિને મટાડે છે. ૨૫-૩૦

ટીકા-ધામાર્ગવફલં=કોસાતરીફલમ્ ॥
અતર્વિદ્રધિની આસ ચિકિત્સા
પ્રોતપર્ષામુનો મૂલં મૂલં વા વરુણમ્ ચ ।
જલેન કથિતં પીનમન્તવિદ્રધિદ્વયમ્ ॥ ૩૧ ॥
ગાયત્રીત્રિફલાનિમ્બચક્રામધુકં સમમ્ ।
ત્રિનૃપટોલમૂલાભ્યાં ચત્તારોઽશાઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥
મસુરાન્નિસ્તુપાન્ દણદેય કાયો વ્રણાન્ જયેત્ ।
ગુલ્મવિદ્રધિચીરપદાદમોહજ્વરપદઃ ॥૩૩॥

સ્પ્રમૂર્છાન્નદિદ્દરોગપિત્તાસ્કુકુષ્ઠકામલાઃ ।
શિશુમૂલં જલે ઘૌતે પિષ્ટં વલ્લેણ ગાલયેત્ ।
તદ્રસ મધુના પીત્વા હન્યન્તર્વિદ્રધિ નરઃ ॥૩૪॥
શોભાન્નકનિર્યુદ્ધો દિશ્વગુચ્ચવસંયુતઃ ।
હન્યન્તર્વિદ્રધિ શીઘ્રે પ્રાતઃ પ્રાતર્વિશેષતઃ ॥૩૫॥

અન્ય-અન્તરવર્ષામુલઃ મૂલં વા વરુણસ્ય ચ મૂલં
કલેન કથિત પીત પરમ અન્તર્વિદ્રધિ-હૃત્ (મરતિ) ।
ગાયત્રી-ત્રિપલા-નિમ્બ-કટુકા-મધુક સમ, ચત્વાર.
અંશાઃ દૃઢકૃ પૃથક્ ત્રિટુ-પટોલ-મૂલાભ્યામ્ (આદાય)
નિસ્તુપાન્ મર્યાન્ દયાત્, એવઃ કાપઃ મ્વાન્ તુહ-
મૂર્છા-હર્દિ-દ્દરોગ-પિત્તાસ્કુ-કુષ્ઠ-કામલાઃ જયેત્
(તથા) ગુન્મ-વિદ્રધિ-સૌતપ-દાહ-મોહ-જ્વર-અપઃ ॥
શિશુમૂલં જલે ઘૌતે પિષ્ટં વલ્લેણ ગાલયેત્, તદ્રસં મધુના
પીત્વા નર. અન્તર્વિદ્રધિ હનિત । શોભાન્નક-નિર્યુદ્ધ
દિશ્વગુચ્ચવસંયુત. પ્રાતઃ પ્રાતર્ (નિવેશિતઃ) શીઘ્ર
વિશેષતઃ અન્તર્વિદ્રધિ હનિત ॥

ધોળી સાટોડીનાં મૂળ અથવા વાયવરણા
નાં મૂળનો પાણીમાં ક્વાથ કરી પીધો હોય
તો તે અંદરના વિદ્રધિને અવશ્ય મટાડે છે.
ખેર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, લીંબડો, કહુ
અને જેઠીમધ સમભાગે લેવાં; ચાર ચાર
ભાગ અલગ અલગ નસોતરનાં મૂળ અને
કંઠવા પરવળનાં મૂળ લેવાં. પછી એ સઘળા
પદાર્થો તથા ફાતરાં વગરની મસૂરની ફાળ
પાણીમાં નાખી ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ પ્રજ્ઞ,
તુષા, મૂછા, બિલ્લી, છાતીનાં દરદ, રક્તપિત્ત,
કોઠ, કમળો, ગોળો, વિદ્રધિ, રતવા, દાહ, મોહ
તથા જ્વર એટલા રોગો મટાડે છે. સરગવા
નાં મૂળને પાણીથી ધોઈ, પાણીમાં વાટી,
વસ્ત્રથી ગાળીને તેનો રસ મધની સાથે પીને
માણસ અંદરનો વિદ્રધિ મટાડી શકે છે.
સરગવાનો ક્વાથ શેકેલી હિંગ તથા સંધવ
સાથે હ મેશ ખાસ સવારે પીવાથી તો તરત
અંદરના વિદ્રધિને મટાડે છે. ૩૧-૩૫
વિદ્રધિનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ વ્રણશોથાધિકારઃ ।

૪૭ : પ્રણુસંખંધી સોળ અને

દાંડેલાનો અધિકાર+

તત્ર વ્રણશોથસ્ય સદ્વિચારવિવરણપૂર્વક સામાન્ય
રુપમાહ-

પ્રણુના સોળનું છની સંખ્યાપૂર્વક
સામાન્ય લક્ષણ

પૃથક્ સમસ્તરોપોત્થા રક્તજાગન્તુજો તથા ।
વ્રણશોયાઃ પટેતે સ્યુઃ સંયુકાઃ શોયલક્ષણે ॥૧॥

અન્ય-પૃથક્-સમસ્ત-રોપ-ઉત્થાઃ તથા રક્તજ-
આગન્તુજો-એતે વર્ગ શોયાઃ શોયલક્ષણે સંયુકાઃ સ્યુઃ ॥

વાયુસંખંધી, પિત્તસંખંધી, કફસંખંધી,
તથા દોષસંખંધી, રુધિરસંખંધી અને આગ-
તુજ પ્રકાર વગેરેથી થયેલ એમ છ પ્રકારે
થતા મણના સોળ પૂર્વે કહેલાં સોળનાં
લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે. ૧

ટીકા-શોયલક્ષણે-પૂર્વોક્તે ॥

વ્રણશોથસ્ય વિશિષ્ટ રુપમાહ-

પ્રણુના સોળનું વિશિષ્ટ રૂપ

વિપમં પચ્યતે વાતાત્ પિત્તોત્પન્નાચિરં ચિરમ્ ।
કફજઃ પિત્તવચ્છોયો રક્તાગન્તુસમુદ્ભવૌ ॥૨॥

અન્ય-વાતાત્ વિપમં પચ્યતે, પિત્ત-ઉત્પન્નઃ ચ
અચિરં પચ્યતે, કફજઃ ચિરં પચ્યતે, રક્ત-આગન્તુ-
સમુદ્ભવૌ શોયો પિત્તવત્ ॥

વાયુસંખંધી મણનો સોળે વિષમ રીતે
પાકે છે, પિત્તસંખંધી મણનો સોળે તરત
પાકે છે, કફસંખંધી મણનો સોળે લાંબે

+ વ્રણતિ-શબ્દ ક્રોતિ, વ્રણ શબ્દ-અન્તર્માવિત-
વ્યર્ષાત્ અન્, યદ્વા વ્રણયતિ-ગાત્રવિચૂર્ણયતિ વેદનયોતિ
વ્રણઃ, વ્રણ ગાત્રવિચૂર્ણને-ચુર્યાદન્તાત્ અન્, યદ્વા વ્રણ-
યતિ-વિદ્ધયતિ ગાત્ર સર્વકાલમિતિ વ્રણ, વ્રણવચ્ચની
શોયઃ વ્રણશોયઃ-જે શબ્દ કરાવે એટલે વેદનાથી
માણસને ત્રાહિ પોકરાવે અથવા વેદનાને લીધે
શરીરની બહારે ભૂકા કાઢી નાખે અથવા શરીરના
કોઈ પણ ભાગને કાપથી નિશાનીવાળું કરી દે છે,
તે પ્રજ્ઞ, ધાવ કે જખમ વગેરે એનાથી થતા જે
સોળે-તે પ્રજ્ઞશોય કહેવાય છે; ઉપરના વિદ્રધિની
તથા આ પ્રજ્ઞશોયની ચિકિત્સા લગભગ સરખી જ
હોય છે, તેથી એ વિદ્રધિની પછી આ પ્રજ્ઞશોયનો
અધિકાર થઈ કરવામાં આવ્યો છે

ઠાળે પાકે છે અને રુધિરસંબંધી મણનો સોબ તથા આગંતુજ મણનો સોબ પણ પિત્ત-સંબંધી મણની પેઠે તરત પાકે છે. ૨

અવકલ્પ વ્રણશોયસ્ય લક્ષણમાહ-

નહિ પાકેલા મણના સોબનું લક્ષણ મન્દોષ્મનાડ્યશોયત્વં કાઠિન્યં ત્વક્સવર્ણતા । મન્દવેદનતા ચાડપિ શોયસ્યામસ્ય લક્ષણમ્ ॥૩॥
અન્યથા:-મન્દ-ઉષ્મતા અલ્પશોયત્વં કાઠિન્યં ત્વક્સવર્ણતા અપિ ચ મન્દવેદનતા, આમસ્ય શોયસ્ય લક્ષણમ (હેયમ્) ॥

ધીમી-ઓછી ઊનાથ, થોડો સોબ, કઠણ પણું, આમડીના જેવો જ સોબનો વર્ણ અને ઓછી વેદના, એટલાં નહિ પાકેલા સોબનાં લક્ષણો બતાવ્યાં ૩

તસ્ય પચ્ચમાનસ્ય લક્ષણમાહ-

પાકવા લાગેલા મણના સોબનાં લક્ષણ દશને દહનેનૈવ ક્ષારેણ પ્રપચ્યતે । વિપીલિકાગણેન દશ્યતે છિયતે તથા ॥૪॥ મિચતે ચૈવ શલ્લેજ વળ્લેનૈવ ચ તાઢ્યતે । પીઢ્યતે પાણિનેવાન્તઃ સ્વીમિરિવ તુચતે ॥૫॥ સોપચોપી વિવર્ણઃ સ્પાદશ્ચુલ્લેષાવપીઢ્યતે । માસને શયને સ્થાને શાન્તિ વૃષિકવિચ્ચવત્ ॥૬॥ ન ગચ્છેદાતતઃ શીથો ભવેદાઘ્માતયસ્તિવત્ । જ્વરસ્તુષ્ણાડ્યચ્ચિચ્ચૈતપચ્ચમાનસ્ય લક્ષણમ્ ॥૭॥
અન્યથા:-(ચ.) શોયઃ દહનેન દશ્યતે ઇવ, ક્ષારેણ પ્રપચ્યતે ઇવ, વિપીલિકાગણેન દશ્યતે ઇવ, તથા શલ્લેજ છિયતે ચ મિચતે ઇવ, વળ્લેન ચ તાઢ્યતે ઇવ, પાણિના પીઢ્યતે ઇવ, સ્વીમિઃ અન્તઃ તુચતે ઇવ, અજુલ્યા અવ-પીઢ્યતે ઇવ, સોપ-ચોપી વિવર્ણઃ સ્પાદ, આઘ્માન-સ્તિવત્ આતતઃ ભવેત્, વૃષિકવિચ્ચવત્ આસને શયને સ્થાને શાન્તિ ન ગચ્છેત્, જ્વરઃ ટુષ્ણા ચ અઠ્ઠિચિઃ (સ્પાદ), એતત્ પચ્ચમાનસ્ય લક્ષણમ્ ॥

જે સોબે અગ્નિથી બાણે બળતો હોય, ક્ષારથી બાણે રંધાતો હોય, ક્રીડીઓના સમૂહ થી બાણે કરડાતો હોય, શસ્ત્રથી બાણે છેદાતો તથા ચિરાતો હોય, ધોડાથી બાણે પ્રહાર કરાતો હોય, હાથથી બાણે દબાવાતો હોય, સોપાથી બાણે અંદર ભેંકાતો હોય અને આંગળીથી બાણે બીંસાતો હોય એવી પીડા રે, બળતરાથી વ્યાસ હોય, અગ્નિની પાસે હેલો પદાર્થ જેમ તપ્યા કરે તેમ તપ્યા

કરતો હોય, આમડીના વર્ણથી બીબ વર્ણ-વાળો થયો હોય, કૂલેલા મૂત્રાશયની જેમ અથવા કૂલેલા આમડાના દડાની જેવા ત્વચા-ના સંકેતથી રહિત હોય, વીંછી કરડેલાની જેમ બેસતાં, સૂતાં કે બેસતાં શાંતિ જ ન થાય; અને જ્વર, તરશ તથા અરુચિથી યુક્ત હોય, એ પાકવા લાગેલા સોબનું લક્ષણ સમજવું. ૪-૭

સીકા-છિયતે=દ્વિધા ક્રિયત ઇવ, મિચતે=વિદાર્યત ઇવ, ક્ષયઃ=દાહ, ચોપઃ=પાર્શ્વસ્થાન્નિવ સન્તાપઃ, તામ્યાં યુક્તઃ, આતતઃ=ત્વક્સદ્ધોચરહિતઃ, વસ્તિઃ=મૂત્રાશય-વર્મપુટો વા ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.) ૮

પક્વસ્ય વ્રણશોયસ્ય લક્ષણમાહ-

પાકી ગયેલા મણના સોબનું લક્ષણ વેદનોપશમઃ શીથો લોહિતોડ્યપો ન ચોવ્રતઃ । પ્રાદુર્માથો વલીનાં ચ તોદઃ કળ્લમ્હમ્હમ્હુઃ ॥૮॥ ઉપદ્રવાણાં પ્રશમો નિસ્રતા સ્ફુટનં ત્વચામ્ । વસ્તાવિ ગમ્મુસચ્ચારઃ સ્પાન્લોયેડ્યગુલિપીઢિતે ॥૯॥ પૂયશ્ચ પીઢ્યેદેકમન્તમન્તે ચ પીઢિતે । યુમુક્તા વ્રણશોયસ્ય ભવેત્ પક્વસ્ય લક્ષણમ્ ॥૧૦॥
અન્યથા:-વેદના-ઉપશમઃ, શીથઃ લોહિતઃ અલ્પઃ, ન ચ ઉવ્રતઃ, વલીનાં ચ પ્રાદુર્માથઃ, તોદઃ, સુદુર્મુક્તઃ કળ્લઃ, ઉપદ્રવાણાં પ્રશમઃ, નિસ્રતા, ત્વચાં સ્ફુટન, અજુલિ-પીઢિતે વસ્તો અમ્યુનચારઃ ઇવ, શીથે ચ અજુલિપીઢિતે અન્તે ચ પીઢિત પૂયઃ એન્મ્ અન્તં પીઢ્યેત્, યુમુક્તા, એતત્ પક્વસ્ય વ્રણશોયસ્ય લક્ષણ ભવેત્ ॥

બળતરા આદિ હુઃખેની શાંતિ થાય,

સોબે થોડી સ્તાશવાળો થાય, પાકવા લાગેલા સોબના કરતાં વધારે જિંચાઈવાળો ન રહે, કરચલીઓ પ્રકટ થાય, સોપા ભોંકાયા જેવું લાગે, વારંવાર ખરજ આવ્યાં કરે, જ્વર આદિ ઉપદ્રવો શાંત થઈ જાય, આંગળીથી દબાવી બેતાં અથવા બાતે નમેલી થાય, આમડી કાંઈક ફાટી હોય, આંગળીથી દબાવેલ આમડાની મશકમ પાણીનો સંચાર એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જેમ થાય, તેમ સોબને આંગળીથી દબાવતાં કે છેડાના ભાગમાં દબાવતાં અંદરનું પર એક છેડેથી બીજા છેડે જતું જણાય તથા બૂખ લાગે, એ પાકી ગયેલા મણના સોબનું લક્ષણ બતાવ્યું. ૮-૧૦

દીકા-વેદનોપશમઃ=રાદાદિદુઃસોપશમઃ, અલ્પો
લોહિત દ્રવ્યવ્યયઃ । ન ચોક્ત-પચ્યમાનાપેક્ષયા । ઉપ
શ્વાનાં-જ્વરાદીનામ્, નિગ્રતા=સ્વરૂપનોડ્ઘુલિપીડનાદ્વા
અગ્નતત્ત્વમ્, સ્ફુટનમ્=કિચિદ્વિદારણમ્ । યસ્તાવિવેત્યાદિ-
શોષેડ્ઘુલિપીડિતે સતિ । અઘ્નુલિપીડિતાદેવાદન્યસ્મિન્
દેશે અમ્યુત્સારઃ, યસ્તો=ચર્મપુટકે । એમ્ અન્તે=એક
દેશે પીડિતે, એકમન્તમપરમન્તપૂર્વ પીડયતિ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

એકદોષારણ્યેઽપિ શોષે પાકકાલે સર્વદોષમમ્યન્ધમાહ-
એક દોષથી થયેલા સોળે પણ પાકતી
વખતે સઘળા દોષોથી પાકે

ઋતેડનિલાદ્રુમ ચિન્તા ન પિત્તં પાકઃ કર્ક
શ્ચારેવિના ન પૂયઃ । તસ્માદ્ધિ સર્વે પરિપાકકાલે
વચાન્ત શોષાસ્ત્રિભિરેવ દોષૈઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા-અનિલાત્ વિના ક્ક ન, પિત્ત વિના પાકઃ
ન, કર્ક વિના ન પૂયઃ અપિ ન, તસ્માત્ સર્વે શોષાઃ
પરિપાકકાલે ત્રિભિઃ એવ દોષૈઃ વચન્તિ ॥

વાયુ વગર પીકા હોતી નથી, પિત્ત
વગર પાક હોતો નથી અને ક્ક વગર પર
પણ થતું નથી; માટે સઘળા સોળ પાકવાના
સમયે ત્રણે દોષોથી જ પાકે છે. ૧૧

દીકા-વચન્તિ=પાક પ્રાપ્તુવન્તિ, 'એવ' શબ્દોડ્ઘા-
પ્યર્થઃ । જ યયાનામનેકાર્થત્વાત્ ॥ અહીં મૂળ શ્લોકમાં
'એવ' શબ્દ મૂક્યો છે, તે 'અપિ' શબ્દનો અર્થ
જાણવો છે; કારણ અન્યથોના અર્થ અનેક થાય છે
પાકે મતાન્તરમાહ-

સોળે પાકવા સંબંધી બીજે મત
કાલાન્તરેણામ્યુદિતં તુ પિત્તં, કૃત્યા વશે
વાતક્રૂપી પ્રસજ્ય । વચન્યતઃ શોણિતમેવ પાકો,
મતઃ પરેવા વિદુષાં દ્વિતીયઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથા-કાલાન્તરેણ અમ્યુદિતં તુ પિત્ત વાતક્રૂપી
પ્રસજ્ય વશે કૃત્યા, અતઃ શોણિત વચન્તિ, એવ દ્વિતીય
પાકઃ પરેવા વિદુષા મત ॥

'અમુક સમય જતાં ઉદય પામેલું પિત્ત
વાયુને અને ક્કને બળાત્કારે ઓછાં કરી
તે પછી લોહીને પકાવે છે.' આ બીજા
પ્રકારનો પાક બીજા કેટલાક વિદ્વાનોએ
માન્યો છે ૧૨

દીકા-વશે કૃત્યા=હીનીકૃત્ય, શોણિત કર્મ, પૂર્વજ
વક્તા પૂરોડન શોણિતાત્ પૂય ઇતિ મેદઃ ॥ પહેલા
મતમાં ક્કથી પર થાય છે એમ માનેલું છે. આ

શ્લોકમાં જણાવેલ બીજા મતમાં લોહીથી પર થાય
છે, એમ માનેલું છે, એટલો તકાવત છે.

ગમ્ભીરપાકે શોષે પાકક્રતાર્ધમથ લક્ષ્યાન્તરમાહ
સુધુતઃ-

ઉંડા પાકવાળા સોળમાં પાક સમજાવવા
મુશ્કેલ છે બીજું લક્ષણ

કફજેપુ ચ શોષેપુ ગમ્ભીરં પાકમેત્યમ્ ॥
પક્લિજ્ઞં તતઃ સ્પર્ષં યતઃ સ્પાચ્છોષદીતતા ॥

ત્વક્રુસાવર્ણ્યં રજઃડરૂપત્વં ઘનસ્પર્શત્વમગ્નવત્ ॥ ૧૩ ॥
અન્યથા-કફજેપુ ચ શોષેપુ ગમ્ભીરમ્ અથક્
પાકમ્ એતિ, તતઃ પચ્ચલિજ્ઞ સ્પટ સ્યાત્, યતઃ શોષ-
દીનતા, ત્વક્રુસાવર્ણ્ય, રજઃ અલ્પત્વમ્, અગ્નવત્ ઘન-
સ્પર્શત્વમ્ ('અગ્નવત્') ॥

ક્કથી થયેલા સોળમાં ઉંડું લોહી પાકે
છે, એ કારણે પાકી ગયાની પરીક્ષા સ્પટ જ
થાય છે કે (જે સમયે મોળે પાકવા લાગે
તે સમયે સ્તાશ તથા બળતરાની પીકા
વગેરે થયા પછી સોળે પાકી ગયાની સ્થિતિમાં
આવી બાથ ત્યારે એ) સોળમાં શીતલપણું
થાય, સોળનો રંગ ચામડીના જેવો થઈ
બાથ, વેદના ઓછી થઈ બાથ અને સ્પર્શ કરતાં
પથરાની પેઠે પીકારહિતપણું થાય છે. ૧૩

દીકા-કફજેપુ ચ શોષેપુ ગમ્ભીરમમ્ પાકમેતિ ।
તતઃ કવ પાકજ્ઞાનમિત્યાહ-તતઃ તતઃ કારણાત્ પક્લિજ્ઞ
સ્પટમ્ । યતઃ પચ્યમાનાવસ્થાન્તર્ગતરાગદાહઅથાગ્નનન્તર
શોષશીતતાદયો ભવન્તિ । ઘનસ્પર્શત્વ=સ્પર્શેડ્ઘ્યત્વમ્ ॥

અનિર્હૂતસ્ય પૂયસ્ય દોષમાહ-

સોળમાંથી પર ન કઢાય તો વધુ ખરાબી કરે
કર્ક સમાસાય યથૈવ ચદ્વિવોતિરિતઃ સન્ધ-
હતિ પ્રસજ્ય । તથૈવ પૂયો હાવિનિઃસૂતસ્તુ માંસં
શિરાઃ સ્નાયુમપીહ જાદેત્ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથા-યથા વાન-ઈરિતઃ વહિઃ કર્ક સમાસાય
પ્રસજ્ય સન્ધહતિ એવ, તથા એવ અવિનિસૂતઃ પૂયઃ માંસ
શિરાઃ સ્નાયુમ્ અપિ હહ જાદેત્ હિ ॥

એમ વાયુએ પ્રેરેલો અગ્નિ ધામના
ગંજને પ્રાપ્ત થઈ બળાત્કારે તેને બાળી જ
નાખે છે, તેમ બહાર નહીં નીકળેલું પર
માંસ, શિરા અને સ્નાયુઓને પણ અવશ્ય
ખાઈ બાથ છે. ૧૪

દીકા-વક્ષન્તુણવનમ્ ॥

શોથસ્યામયકલક્ષણજ્ઞાતાજ્ઞાને મિપજાં મુળદોષાનાદ-
સોળે કાચો કે પાકેલો હોવાનાં લક્ષણો
બાણે તે જ વૈધ; ન બાણે તે વૈધ નહિ
આમં વિદહામાનં ચ સમ્યક્પક્કં તુ યો મિષ્ઠક ।
જાનીયાત્ સ મહેદ્વૈદ્યઃ; શોપાસ્તસ્કરવૃત્તયઃ ॥૧૫॥
અન્વયઃ-યઃ મિષ્ઠક આમં વિદહમાનં ચ સમ્યક્
પર્વં તુ જાનીયાત્ સઃ વૈદ્યઃ મહેત્, શોપાઃ તસ્કર-
વૃત્તયઃ ॥

જે વૈધ સોળને કાચો, પાકવા લાગેલો
અને પાકી ગયેલો સમજી શકે, તે જ ખરો
વૈધ કહેવાય છે; ખાકીના વૈદ્યોને તો ચોરના
જેવી વૃત્તિવાળા સમજવા. ૧૫

ટીકા-ત્રિદશમાન=વિવચ્યમાનમ્, તસ્કરવૃત્તયઃ-
તેવાં તસ્કરાણામિવ દ્વ્યલભમાત્રપ્રયોજન મવતિ, ન તુ
ધર્મયજ્ઞોમૈત્રીભામઃ ॥ કેમ કે તેમને ચોર લોકોની પેઠે
કેવળ ધન મેળવવાનું જ પ્રયોજન હોય છે, પણ
ધર્મ, યજ્ઞ કે મૈત્રી મેળવવાનું પ્રયોજન હોતું નથી.

આ વૈદ્યો આંડાલ જેવા !

યદ્વિહનત્યામમજ્ઞાતાદાદ્ય પક્કસુપેક્ષતે ।
શ્વપચાધિવ વિજ્ઞેયો તાવનિશ્ચિયકારિણો ॥ ૧૬ ॥
અન્વયઃ-ય અજ્ઞાતાત્ આમં હિનતિ, યઃ ચ
પક્કમ્ ઉપેક્ષતે, તો શ્વપચો દ્વ વિજ્ઞેયો, (યતઃ)
અનિશ્ચિયકારિણો ॥

જે વૈધ અજ્ઞાનથી કાચા સોળને કાપે
છે અને જે પાકી ગયેલા સોળને કાપવા
વગેરે ચિકિત્સા ક્યાં વગર ખેદરકારી કરે છે,
એ બંનેને આંડાલ જેવા જ સમજવા; કેમ કે
તે બંને સમજ્યા વગરની ક્રિયા કરે છે. ૧૬

પ્રણુના સોળની ચિકિત્સા

આદ્યો શોથહરો લેપસ્તતસ્તુ પરિપેચનમ્ ।
વિશ્લાપનમસુહ્રોક્ષસ્તતઃ સ્યાદુપનાહનમ્ ॥૧૭॥
પાચનં મેદનં પથાત્ પીઢનં શોષનં તથા ।
રોપણં વર્ણકરણં વ્રણસ્યૈતે ક્રમાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૮॥

અન્વય-આદ્યો શોથહરઃ લેપઃ, તતઃ તુ પરિપેચનં,
વિશ્લાપનમ્, અસુહ્રોક્ષ, તતઃ ઉપનાહનં સ્યાત્,
પથાત્ પાવન મેદન પીઢન તથા શોષન રોપણં વર્ણ
કરણમ્, એતે વ્રણસ્ય ક્રમાઃ સ્મૃતાઃ ।

પ્રથમ સોળે ઉતારનાર લેપ લગાડવો;
પછી સોળની ઉપર કપાથ વગેરેથી સિંચન
કરવું; પછી સોળે થોળીને કરમાવી નાખવો
અને પછી સોળમાંથી લોહી કાઢવું; તે
પછી સોળની ઉપર થોડાં થોડાં બિનાં ઔષધો

લૂગડામાં બાધી' બાફ દેવી; તે પછી સોળ
પકાવવા માટે ઉપચારો કરીને પકાવવો અને
તે પછી સોળે શસ્ત્ર કે ઔષધોથી લેદ
નાખવો; તે પછી સોળને દબાવી પર કાઢવ
તેના ઉપર ઔષધોના બાડા લેવો કરવા અને
તે પછી સોળને કપાથ વગેરેથી સાફ કરવો
તે પછી તેમાં રૂઝ આવે એમ કરવું અને
તે પછી તે સ્થળે શરીરના જેવો વણ
ખનાવવો. એ રીતે પ્રણુની ઉપર અગિયા
પ્રકારની ચિકિત્સા કહી છે. ૧૭, ૧૮

ટીકા-અન્ન ક્રમાઃ=ચિકિત્સાઃ, મુખ્યતઃ વ્રણસ્ય પટિ
રુપક્રમા લિપ્તિનાઃ સન્નિત, તે ઘર્વેન્ન વિસ્તરમયા
લિપ્તિતાઃ ॥ બે કે સુશ્રુતમાં પ્રણુની ઉપર સા.
પ્રકારની ચિકિત્સાઓ કહી છે, પરંતુ તે સધળ
ચિકિત્સાઓ અહીં મંથ ધણું જ વધી બન્ય એ
ભયથી લખેલ નથી.

ત્રણો શોથહર લેપમાહ-

સોળે ઉતારનાર લેપો

યથા પ્રજ્વલિતે વેદમન્યમ્મસા પરિપેચનમ્ ।
શિષ્રં પ્રશમયત્યગ્નિમેવમાલેપનં રુઝઃ ॥ ૧૯ ॥
વીજપૂરજટાહિંસાદેવદાકમહોપધમ્ ।
રાક્ષાગ્નિમન્યો લેપોડ્યં વાતશોથવિનાશનઃ ॥ ૨૦ ॥
દૂર્વા ચ નલમૂલં ચ પદ્મકાષ્ઠં ચ કેશરમ્ ।
ઉદીરં ચાલકં વસં લેપોડ્યં પિત્તશોથહા ॥ ૨૧ ॥
ન્યગ્રોષોદુશ્વરાશ્વત્યપ્લસ્ટવેતસયત્કલૈઃ ।
સસર્પિષ્કઃ પ્રદેહઃ સ્પાચ્છોદ્યે પિત્તસમુદ્ય ॥ ૨૨ ॥
આગન્તુજે રક્તજે ચ લેપ ઇવોડમિપૂજિતઃ ।
અજગન્ધાડજગ્દ્દહી ચ મજ્જિષ્ઠા સરલસ્તથા ॥
એકૈવિકાડઅગન્ધા ચ લેપોડ્યં શ્લેષ્મશોથહા ॥ ૨૩ ॥

અન્વયઃ-યથા પ્રજ્વલિતે વેદમનિ અમ્મસા પરિપે-
ચન સિષ્રમ્ અગ્નિ પ્રશમયતિ, એવમ્ આલેપન રુઝઃ
(પ્રશમયતિ) ॥ વીજપૂ-જટા-હિંસા-દેવદાઢ-મહોપધં,
રાક્ષા-અગ્નિમન્યો, અર્થે લેપઃ વાતશોથ-વિનાશનઃ (મવતિ) ॥
દૂર્વા, ચ નલમૂલં ચ પદ્મકાષ્ઠ, ચ કેશરમ્ ઉદીર
વાલક પદ્મમ્, અથ લેપઃ પિત્તશોથહા (મવેત્) ॥
પિત્તસમુદ્યમેવ શોથે ન્યગ્રોષ-ઉદુશ્વરા-અશ્વત્ય-પ્લસ્ટ-
વેતસયત્કલૈઃ સર્પિષ્કઃ પ્રદેહઃ સ્પાત્ ॥ આગન્તુજે
ચ રુઝઃ એવઃ લેપઃ અમિપૂજિતઃ ॥ અજગન્ધા અજગ્દ્દહી
ચ મજ્જિષ્ઠા તથા સરલઃ એકૈવિકા ચ અશ્વગન્ધા, અથ
લેપઃ શ્લેષ્મશોથહા (મવેત્) ॥

જેમ સળગેલા ઘર ઉપર પાણીથી કરેલું

સિંચન અગ્નિને તરત શાંત કરે છે, તેમ (સોજા પર) લેપન પીડાને તરત શાંત કરે છે. બિઝોરા તું મૂળ, જટામાસી, દેવદાર, સૂંઠ, રાસ્ના અને અરણીને વાટી તેનો કરેલો લેપ વાયુ-સંબંધી સોજા મટાડે છે. ધ્રો, બજોનાં મૂળ, પદ્મકાષ્ઠ, કેસર, વાળો, પીળો વાળો અને કમળનો કરેલો લેપ પિત્તસંબંધી સોજા મટાડે છે. પિત્તથી થતા સોજા પર વડ, ઉંખરો, પીપળો, પીપર અને નેતરની છાલોને વાટી ઘીથી મિશ્ર કરી લેપ કરવો. આગંતુજ અને રુધિરસંબંધી સોજા ઉપર પથ્થુ આ જ લેપ હિતકારી થાય છે. જંગલી તુલસી, મેંઢા શીંગી, મજુક, દેવદાર, કાળું નસોતર અને આસોદનો લેપ કફસંબંધી સોજા મટાડે છે.

ટીકા-અજગ્રહી=મેઢાશિઘ્રી, એકેપિકા=દ્યામપનિલ-રનિશોયઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

કંદના સોજા પર લેપ અને રાતે લેપનો નિષેધ વગેરે

કૃષ્ણા પુરાણપિણ્યાકં શિશુસ્વક્ સિકતા શિયા । મૂત્રપિષ્ઠઃ સુલોખ્ણોઽયં પ્રલેપઃ શ્લેષ્મ-શોયહા ॥ ૨૪ ॥

ન રાત્રી લેપનં દયાદત્તં ચ પતિતં તથા ।

ન ચ પર્યુષિતં શુષ્યમાણં તન્નિવ ધારયેત્ ॥ ૨૫ ॥

અન્વયઃ-કૃષ્ણા પુરાણપિણ્યાક શિશુસ્વક્ સિકતા શિવા-મૂત્રપિષ્ઠઃ સુલ-ઉષ્ણઃ અય પ્રલેપઃ શ્લેષ્મશોયહા (મવેત્) । રાત્રી લેપનં ન દયાત્, દત્ત તથા ચ પતિતં ન ધારયેત્, પર્યુષિતં ચ શુષ્યમાણ તદ્ ન એવ ધારયેત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

પીપર, જૂનો ખોળ, સરગવાની છાલ, રેતી અને હરડેને ગોમૂતમાં વાટી જરા ગરમ કરી એનો કરેલો લેપ કફસંબંધી સોજા મટાડે છે. રાતે લેપ કરવો નહિ, જેનો એક વાર લેપ કર્યો હોય તેને લઈ બીજા વાર લેપ કરવો નહિ, લેપ કરતાં લેપનો જે ભાગ અંગ ઉપરથી તરત પડી જાય તેનો પાછો લેપ કરવો નહિ, લેપ કરવાનાં ઔષ્ધોનો જે કદક રાતવાખી રહ્યો હોય તેનો લેપ કરવો નહિ અને લેપ સુકાઈ જવા માટે ત્યારે તેને શરીર ઉપર રાખવો નહિ. ૨૪, ૨૫ ટીકા-દત્તમેગ પુર્ન દયાત્ । પતિત=દીપમાનં

સયોઽજ્ઞાલતિત, પર્યુષિતમ્=લેપનદ્રવ્ય કલ્કીકૃત યત્ પર્યુષિતમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

રાતે લેપ ન કરવાનું કારણ-છતાં અપવાદ તમસા પિહિતોઽપ્યુષ્મા રોમરૂપમુલોન્નિયતઃ ।

વિના લેપેન નિર્ણાતિ રાત્રી નાલેપયેદતઃ ॥ ૨૬ ॥

રાત્રાવપિ પ્રલેપસ્તુ વિચાતવ્યો વિચક્ષણેઃ ।

અપાકિશોયે ગમ્મીરે રક્ષપિત્તસમુદ્ભવે ॥ ૨૭ ॥

અન્વયઃ-તમસા પિહિતઃ અતિ-ઉષ્મા રોમરૂપ-મુલ-ઉત્થિયઃ (સન્) લેપેન વિના નિર્ણાતિ, અત રાત્રી ન આલેયેત્ । (તથાવિ) અપાકિશોયે ગમ્મીરે રક્ષપિત્તસમુદ્ભવે વિચક્ષણેઃ રાત્રી અપિ પ્રલેપઃ તુ વિચાતવ્ય ॥

અંધારાથી ઢંકાયેલી બારે ગરમી રૂંવાડાં નાં છિદ્રોના મોઢામાંથી જાયે આવીને હેમ-વિનાઝ-બહાર નીકળી જાય છે; (પથ્થુ લેપ કર્યો હોય તો જલદી બહાર નીકળી શકતી નથી;) માટે રાતે લેપ કરવો નહિ; છતાં ન પાકે એવો સોજા, જડો સોજા અને રુધિર કે પિત્તથી થયેલા સોજા ઉપર ખુદી માન વૈધોએ રાતે પથ્થુ લેપ કરવો. ૨૬, ૨૭ શોયે પરિવેચનમાહ-

સોજા ઉપર કયાથ વગેરેનાં સિંચન યથામુખિઃ સિચ્યમાનઃ શાન્તિમપ્રાપ્તિં ગચ્છતિ । દોષાગ્નિરેવં સહસા પરિવેકેણ શામ્યતિ ॥ ૨૮ ॥ વાતગ્રોષધનિષ્કાયસ્તૈભ્રમાંસરસૈર્વૃતઃ ।

ઉષ્ણૈઃ સંસેચયેચ્છોયં વાતિકં કાઙ્ગિકેન ચ ॥ ૨૯ ॥

પિત્તરક્તપ્રિષ્ઠાતોયં શોથં સિઙ્ગેન્ સુશીતલૈઃ ।

ક્ષીરાજ્યમધુલ્લખ્ણેશ્ચુરસે. પિત્તહરૈઃ શૃતૈઃ ॥ ૩૦ ॥

કફગ્રોષધનિષ્કાયૈઃ શીતૈસ્તુ પરિવેચયેત્ ।

તૈલશારામ્બુમૂત્રેષ્ચ શોથં શ્લેષ્મસમુદ્ભવમ્ ॥ ૩૧ ॥

અન્વયઃ-અમુખિઃ સિચ્યમાનઃ અગ્નિ યથા શાન્તિ

હિ ગચ્છતિ, એવં પરિવેકેણ દોષ-અગ્નિ સહસા શામ્યતિ ।

(તદ્ યથા) વાતગ્ર-ઓષધનિષ્કાયૈઃ તૈલૈઃ માસરસૈ

ઉષ્ણૈઃ શૃતૈઃ ચ કાઙ્ગિકેન વાતિકં શોથ સંસેચયેત્ ॥

પિત્ત-રક્ત-અમિષાત-ઉત્પન્ન શોથ સુશીતલૈઃ ક્ષીર-આજ્ય-

મધુ-લ્લખ્ણ-શ્ચુર-સૈ. પિત્તહરૈઃ શૃતૈઃ સિધેત્ । શ્લેષ્મ-

સમુદ્ભવ શોથ તુ શીતૈઃ. કફગ્ર-ઓષધનિષ્કાયૈઃ ચ

તૈલ-શાર-અમ્બુ-મૂત્રૈઃ પરિવેચયેત્ ॥

જળથી સિંચાતો અગ્નિ જેમ તરત શાંત

થાય છે, તેમ કયાથ આદિ વડે સિંચન

કરવાથી દોષરૂપી અગ્નિ તરત શાંત થાય છે;

જેમ કે, વાયુને હાલનારાં ઔષધોના ક્વાથો, તૈલો, માંસના રસા, ગરમ ઘી અને કાંજીથી વાયુસંબંધી સોજા ઉપર સિંચન કરવું. પિત્ત, રક્ત કે ક્ષતથી થયેલ સોજા ઉપર ખૂબ શીતળ ઔષધોના રસ, દૂધ, ઘી, મધ, ખાંડ, શેરડીનો રસ અને પિત્તહર ક્વાથોથી સિંચન કરવું; કફસંબંધી સોજા ઉપર તેા કફનાશક ઔષધોના શીતળ ક્વાથ, તૈલ, સાર, જળ અને મૂત્રથી સિંચન કરવું. ૨૮-૩૧

शोधस्य विम्व्हापनमाह—

સોજને ચોળી ફરમાવી નાખવો.

जातस्य कठिनस्यास्य कार्ये विम्लापनं शनैः ॥

अन्वयः—जातस्य कठिनस्य अस्य शनैः विम्लापनं
कार्यम् ॥

ઉત્પન્ન થયેલ કઠણ સોજાને (ચોળી) ધીરે ધીરે કરમાવી નાખવો.

टीका=अस्य शोधस्य ॥

शोधविम्लापनस्य विधिमाह सुधृतः—

સોજો કરમાવવાની રીત

अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु घेणुनाह्वा शनैः शनैः ।

विमर्दयेद्ब्रह्मण्डं तलेनाद्गुष्ठकेन वा ॥ ३२ ॥

अन्वयः-भिषक् (शायम्) शनैः शनैः अभ्यज्य
स्वेदयित्वा तु वैष्णवाभ्या तलेन वा अग्न्यष्टकेन मन्दं
विमर्दयेत् ॥

(આ રીતિ વિષે સુશ્રુત કહે છે:) વેધે
સોળ ઉપર ધીરે ધીરે માલિશ કરી બાફ દઈ
વાંસની નળી અથવા હાથનાં તળિયાંથી અથવા
અંગૂઠાથી ધીરે ધીરે ચોળવે. ૩૨

टीका—वेणुनाड्या=वंशनलिक्या, स्वेदयित्वा=उष्ण-
स्वेदं कृत्वा ॥ (आने। अर्थ ७५२ छ.)

रक्तमोक्षणमाह—

સોજમાંથી લોહી કાઢવું

वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च ।

अचिरोत्पतिते शोथे शोणितस्त्रावणं चरेत् ॥३३॥

अन्वयः—अचिर—उत्पत्तिं शोथे वेदना—उपशमार्थाय
तथा च पाकशमाय शोणितस्त्रावणं भवेत् ॥

તરતના ઉત્પન્ન થયેલા સોજામાં થતી
વેદના શાંત કરવા અને તેને નહિ પાકવા દેવા
માટે તે સોજામાંથી લોહી કઢાવવું જોઈએ. ૩૩

टीका-चरेत्=कुर्यात् ॥

લોહી કાઢવાની રીત

एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ।

रक्तं हि घेदनामूलं तच्चेन्नास्ति न चास्ति रुक् ।

विषाणैश्च विशेषेण जल्लोकाभिः पदैरपि ॥ ३४ ॥

अन्वयः—एकतः तु सर्वाः क्रियाः, एकतः रक्त-
मोक्षणं (तुल्यम्), रक्तं हि वेदनामूलं, ॥८॥ चेत् न
अस्ति, रक्तं न अस्ति । विशेषेण विषाणैः च जलो-
कामिः (वा) पदैः अपि (शोणितस्रावणं चरेत्) ॥

એક બાબુ બીજી બધી ક્રિયાઓ અને
એક બાબુ લોહી ઠઠાવવું, તે સરખું જ છે—

ઘોટલે સઘળી ક્રિયાઓ મળી જે કામ કરે છે, તે સઘળું કામ લોહી કાઢવાથી પણ થાય છે; કેમ કે વેદના થવાનું મૂળ લોહી જ છે, પણ જો લોહી જ ન હોય તો વેદના થાય જ નહિ; માટે વિશેષે કરી શિંગડાંથી, જળો મૂકવાથી અને છરકા દઈને પણ લોહી કઢાવવું. ૩૪

टीका-शोणितस्त्रावणं-चरेदित्यनेनान्वयः ॥

સોજા ઉપર ગરમ ઔષધો ખાંધીત
ખાંડ આપવો

रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।

शोथानां स्वेदनं कार्यं ये चाप्येवंविधा यणाः ॥३५॥

अन्वयः—हजावतां दाहणानां तथा च कठिनानां
शोथानां, ये च एवंविधाः एव व्रणाः (क्षेपाश्च)
अपि श्येदनं कार्यम् ॥

(આ સ્વેદન-બાફૂ પૂર્વે ખંડના ૬૪૫ મા
પાનમાં 'ઉપનાહ-સ્વેદ' નામના મથાળા
નીચે કહવાયો છે; તે ત્યાં જોવો.) જે
સામાન્ય સોજા બહુ જ વેદનાવાળા, ઉઝ,
અને સખત હોય, તેઓની ઉપર બાફૂ દેવો;
અને એવા પ્રકારના જે પ્રયુક્ત અંધી સોજા
હોય તેઓને પણ બાફૂ દેવો. ૩૫

टीका-शोचानां-सामान्यानाम् । व्रणाः=व्रणशोभाः,
तेषामपि स्वेदनं कार्यम् । अत्रोपनाहः स्वेदः, तस्य
विधिर्भेषजसाधनप्रकरणे कथित एवास्ति ॥ (आनो
अर्थ उपर छे.)

અમુક સોજા પર ઉપનાદ-સ્વેદ

शोययोरुपनाहं च दद्यादामविदग्धयोः ।

प्रशाम्यत्यविदग्धस्तु विदग्धः पक्वतां व्रजेत् ॥३६॥

अन्वयः—आमविदग्धयोः क्षोभयोः च उपनाहं

દયાત, અવિદગ્ધ. ■ પ્રશામ્યતિ, વિદગ્ધ: પક્તા વ્રજેત્ ॥

જે સોભે કાચો હોય અથવા પાકવા માંડ્યો હોય તેની ઉપર ઉપનાહ-સ્વેદ કરવો; તેથી એ સોભે ભે કાચો હોય તો મટી ભય છે અને પાકવા માંડ્યો હોય તો તરત પાકી ભય છે. ૩૬

ટીકા-આમવિદગ્ધો=અપક્વપાકોન્મુલો ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

વાયુના સોભ પર ખાસ

શોભાજનાદિ-સ્વેદ

[દશમૂલી થતા રાક્તા વાગ્નિગન્ધા પ્રસારિણી । મૂલં વાતરિપોઃ સિન્ધુર્વારિપૂર્ણં ઘટે ક્ષિપેત્ ॥

અન્વય-દશમૂલી થતા રાક્તા વાગ્નિગન્ધા પ્રસારિણી વાતરિપોઃ મૂલં સિન્ધુઃ (પ્રતાપિ) વારિપૂર્ણં ઘટે ક્ષિપેત્ ॥

દશમૂળ, ખપાટ, રાસ્ના, અશ્વઘંધા, પ્રસારિણી, એરંડાના મૂળ અને સંધવ એટલા દ્રવ્યોને પાણીથી ભરેલા ઘડામાં નાખવા. (આનો બાક દેવાથી વાયુનો સોભે મટે છે.)]

શોમાજ્ઞનઃ કળાં ચાપિ સૈન્ધવં વિશ્વમેપજમ્ । શળકાર્પાસયોર્ધીજમતસી ચ ફુલથિકા ॥૩૭॥

તિલા યવાઃ સિદ્ધાર્થઃ કુટેરો મૂલકં મિત્તિઃ । યથાપ્રાપ્તેત્મીમિસ્તુ દ્રઘંરસ્તેન સંયુતઃ ॥ ૩૮ ॥

ફલ્કીકૃતેઃ સુલોષ્ણેશ્ચ સ્વેદયેદ્વિધિવચ્છનૈઃ ।

અનેન પ્રશમં યાતિ વાતશોયો ન સંશયઃ ॥૩૯॥

અન્વયઃ-શોમાજ્ઞનઃ કળા અપિ ચ સૈન્ધવં વિશ્વ-મેપજં શળકાર્પાસયોઃ ધીરમ્ અતસી ચ ફુલથિકા તિલાઃ યવાઃ ચ સિદ્ધાર્થઃ કુટેરઃ મૂલકં મિત્તિઃ, અમીમિઃ યથાપ્રાપ્તિઃ દ્રવ્યે. અસ્તેન સંયુતેઃ ફલ્કીકૃતેઃ ચ સુલોષ્ણેઃ શનૈઃ વિધિવત્ સ્વેદયેત્, અનેન વાતશોયઃ પ્રશમ યાતિ, ન સંશયઃ ॥

સરગવો, પીપર, સૈન્ધવ, સૂંઠ, શણનાં બીજ, કપાસિયા, અળસી, કળથી, તલ, જવ, સરસવ, કાળી તુળસી, મૂળા અને મુવા આમાંથી જેટલાં મળી શકે તેટલાંને ખાટા રસમાં વાટી કલ્ક કરી જરા જરા ગરમ કરી લૂગડામાં બાંધીને ધીમે ધીમે મોભ ઉપર વિધિપૂર્વક બાક દેવો; તેથી વાયુનો સોભે શાંત થઈ ભય છે તેમાં સંશય નથી. ૩૭-૩૯

ટીકા-કુટેર=ફળવર્ધી ।

પુનર્નવાદિ-લેપ

પુનર્નવા દાઢ શુક્રી શિમ્નુઃ સિદ્ધાર્થ યવ ચ ।

અમ્લપિપ્પ-સુલોષ્ણોઽયં પ્રલેપઃ સર્વશોયહા ॥૪૦॥

અન્વયઃ-પુનર્નવા દાઢ શુક્રી શિમ્નુઃ ચ સિદ્ધાર્થઃ યવ, અમ્લપિપ્પઃ સુલોષ્ણઃ અયં પ્રલેપઃ સર્વશોયહા (ભવતિ) ॥

સાટોડી, દેવદાર, સૂંઠ, સરગવો અને સરસવ આટલાંને ખાટા રસમાં વાટી તેનો સહેવાય તેવો ઊનો લેપ કરવો; તે પછી સર્વ ભતના સોભ મટાડે છે. (આ લેપ 'પુનર્નવાદિ' એ નામથી ઓળખાય છે.)

શોયપાચનમાહ-

સોભે પકવવાની રીત

ન પ્રશામ્યતિ યઃ શોયઃ પ્રલેપાદિવિધાનતઃ । દ્રવ્યાણિ પાચનીયાનિ દઘાન્તત્રોપનાહનૈ ॥૪૧॥

અન્વયઃ-યઃ શોયઃ પ્રલેપ-આદિ વિધાનતઃ ન પ્રશામ્યતિ, તત્ર ઉપનાહને પાચનીયાનિ દ્રવ્યાણિ દઘાત્ ॥

જે સોભે પ્રલેપ આદિ કરવાથી શાંત ન થાય, તેના ઉપર બાક માટે પાચક પદાર્થો બાધવા. ૪૧

અન શોયપાચનદ્રવ્યાણ્યાહ-

સોભે પકાવનારાં દ્રવ્યો

શળમૂલકશિમ્નુનાં ફલાનિ તિલસર્વપાઃ ।

અતસી સક્કવઃ ફિષ્વમુણ્ણદ્રવ્યં ચ પાચનમ્ ॥૪૨॥

અન્વયઃ-શળમૂલકશિમ્નુનાં ફલાનિ તિલસર્વપાઃ અતસી સક્કવઃ ફિષ્વં ચ લ્ષણ દ્રવ્યમ્ પાચનમ્ (ભવતિ) ॥

શણનાં ફળ, મૂળાનાં બીજ, સરગવાનાં ફળ, તલ, સરસવ, અળસી, સાથવો, મહિશ-ત્રું બીજ (કદડો-કીડું) અને (જવ-શઉં) આદિ ધાન્યના પ્રકારો તથા) બીજ સઘળા ઉષ્ણ પદાર્થો (સોભને) પકાવી નાખે છે. ૪૨

ટીકા-શળફલારીનામતસ્વન્તાના સક્કવઃ કર્તવ્યઃ । ફિષ્વ=ચુરાસીજમ્ । યવગોધૂમધાન્યાદિપ્રકારઃ, અન્યકોષ્ઠં દ્રવ્ય વ્રણસ્ય પાચનં ભવતિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

શોયમેદનમાહ-

સોભને શસ્ત્ર કે ઔપધોથી ભેદી-

ફેડી નાખવા વિષે

અન્તપૂર્યેપ્તવક્ત્રેષુ તથા ચોત્સદ્ધવસ્ત્રયપિ ।

ગતિમન્સુ ચ રોગેષુ મેદનં સમપ્રયુજ્યતે ॥૪૩॥

અન્વયઃ-અન્તપૂર્યેષુ અવક્ત્રેષુ તથા ચ ઉત્સદ્ધવત્સુ ચ ગતિમત્સુ રોગેષુ મેદનં સમપ્રયુજ્યતે ॥

જે સોળે અંદર પરવાળો હોય, વાંકો ન હોય અને કોતરવાળો હોય તેનું તથા નાડીવળોનું શસ્ત્ર કે ઔષધથી લેદન કરવું યોગ્ય છે. ૪૩

ટીકા-ઉત્તરજ્ઞવાસુ=કોટરવસુ । ગતિમત્સુ=નાડીવળેપુ, મેદનમ્ । શસ્ત્રમૌપધ કર્મ ચ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

તત્ર શસ્ત્રસાધ્ય મેદનમાહ-

શસ્ત્રસાધ્ય લેદન

રોગે વ્યધનસાધ્યે તુ યથાદેશં પ્રમાણતઃ ।

શસ્ત્રં નિવાય દોષાંસ્તુ દ્વાયયેત્ કથિતં યથા ॥૪૪॥

અન્વયઃ-રોગે વ્યધનસાધ્યે તુ યથાદેશં પ્રમાણતઃ શસ્ત્ર નિવાય યથા કથિતં (સુશ્રુતાદિપુ તથા) દોષાનુ તુ દ્વાયયેત્ ॥

જે રોગ શસ્ત્ર વડે વીંધવાથી જ મટે એવો હોય તેને યોગ્ય સ્થળમાં પ્રમાણસર શસ્ત્ર ઘાંચી-વીંધી નાખીને (સુશ્રુત આદિ ગ્રંથોમાં કહ્યા પ્રમાણે) દોષોને સવાવી કાઢવા.

કવિત્ શસ્ત્રનિઃક્ષેપાવવાદમાહ-

શસ્ત્રપ્રયોગનો અમુક અપવાદ

વાલવૃદ્ધાસહક્ષીભીરુણાં યોપિતામપિ ।

વ્રણેપુ મર્મજાતેપુ મેદનં દ્રવ્યલેપનમ્ ॥૪૫॥

અન્વયઃ-વાલ-વૃદ્ધ-અસહ-ક્ષીણ-મીઠ્ઠાં યોપિતામ્ અપિ મર્મજાતેપુ વ્રણેપુ દ્રવ્યલેપનં મેદન (કાર્યમ્) ॥

ખાળક, વૃદ્ધ, શસ્ત્ર સહન ન કરી શકે એવાં માણસો, ક્ષીણ થયેલાં માણસો, બીકણ તથા સ્ત્રીઓને, મર્મસ્થળોમાં પ્રણો થયા હોય તો તે પ્રણો પર ઔષધોના લેપનરૂપ લેદન-ક્રિયા કરવી. ૪૫

તત્ર મેદનદ્રવ્યાણ્યાહ-

લેદનદ્રવ્યો

ચિરવિલ્લોડગ્રિકો દન્તી ચિત્રકો હ્યમારકઃ ।

કપોતકાકાગુપ્ત્રાણાં મલલેપેન મેદનમ્ ॥૪૬॥

અન્વયઃ-ચિરવિલ્લઃ અગ્રિકઃ દન્તી ચિત્રકઃ હ્યમારકઃ કપોત-કાક-ગુપ્ત્રાણાં મલલેપેન મેદનં (કાર્યમ્) ॥

કરંજ, રાતો ચિત્રક, નેપાળો, ચિત્રક, કથૂર, હોલાની ચરક, કોગડાની અને ગીધની ચરકનું લેપન કરવાથી પણ લેદાર્થ નાથ છે.

દારણમાહ- ૧૨૨૯

પણને ચીરી નાખનાર દ્રવ્યો

ક્ષારદ્રવ્યં તથા ક્ષારો દારણઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૪૭॥

અન્વયઃ-ક્ષારદ્રવ્યં તથા ક્ષારઃ દારણઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ અધેડા વગેરે ક્ષારવાળા પદાર્થો અને સાણખાર તથા જવખાર આદિ ક્ષારોના લેપ વ્રણને ચીરી નાખનાર કહ્યા છે. ૪૭

ટીકા-ક્ષારદ્રવ્યમ્=અમામાર્ગદિ, ક્ષારઃ=સ્વર્જિકા-યવક્ષારાદિઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.) સોળને ફાડી નાખે તેવો હાથીદાંતનો પ્રલેપ હસ્તિદન્તો જલે પિષ્ટો બિન્દુમાત્રપ્રલેપિતઃ । અન્યથંકઠિને શોયે કથિતો મેદનઃ પરઃ ॥૪૮॥

અન્વયઃ-હસ્તિદન્તઃ જલે પિષ્ટઃ ક્ષત્યર્થંકઠિને શોયે બિન્દુમાત્રપ્રલેપિતઃ પરઃ મેદનઃ કથિતઃ ॥

હાથીદાંતને પાણીમાં ઘૂટી તેનો અત્યંત કઠણ સોળ ઉપર પણ એક બિંદુ જેટલો જ લેપ કર્યો હોય તો તે અવશ્ય સોળને ફાડી નાખે છે. ૪૮

શોવપીઢનમાહ-

સોળને દખાવી પર કાઢવા તેના ઉપર ઔષધોના ભડા લેપો

દ્રવ્યાણાં પિચ્છિલાનાં તુ ત્વચ્મૂલાનિ પ્રપીઢનમ્ ।

યવગોધૂમમાપાણાં ચૂર્ણાંતિ ચ સમાસતઃ ॥૪૯॥

શુષ્યમાણમુપેક્ષેત પ્રલેપે પીઢનમ્પ્રતિ ।

ન ચાપિ મુલ્કમાલિમ્પેત્તથા દોષઃ પ્રસિચ્યતે ॥૫૦॥

અન્વયઃ-પિચ્છિલાનાં તુ દ્રવ્યાણાં ત્વચ્મૂલાનિ પ્રપીઢનં, ચ યવ-ગોધૂમ-માપાણાં ચૂર્ણાંતિ સમાસતઃ (પ્રપીઢન પ્રોકમ્) । પીઢન પ્રતિ શુષ્યમાણં પ્રલેપમ્ ઉપેક્ષેત, અપિ ચ મુલ્કં ન આલિમ્પેત, તથા દોષઃ પ્રસિચ્યતે ॥

ચીકણી ઔષધિનાં છાલ તથા મૂળિયાં વાટી ચોપડ્યાં હોય તો તેથી સોળે દખાય છે; તેમ જ જવ, ઘઉં અને અડદના હોટ- (ની હોપરીઓ કે પોટીસો) ખાંધવાથી પણ સોળે દખાય છે. સોળને દખાવવા જે લેપ કર્યો હોય તે સુકાર્થ જતો હોય છતાં તેની દરકાર કરવી નહિ, પણ વ્રણ ઉપર તેને રહેવા જ દેવો; વળી સોળના મોઢા ઉપર લેપ કરવો નહિ; એ રીતે કરવાથી સોળમાંથી દોષ સ્તવી નાથ છે.

ટીકા-પીઢનમ્પ્રતિ=પીઢનદ્રવ્યલેપં પ્રતિ, પીઢનદ્રવ્ય-લેપં શુષ્યન્તમપિ, ધાત્યોદિત્યર્થઃ, તથા વ્રગસ્ય મુલ્કલેપં વિના પ્રલ્લવતિ । (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

વ્રણશોધનમાહ-

સોજાને કવાથ વગેરેથી સાફ કરવા

વ્રણસ્ય તુ વિનુદ્રસ્ય કાથઃ શુદ્ધિરુત્ પરઃ ।

પટોલનિમ્બપત્રોત્થઃ સર્વત્રેવ પ્રયુજ્યતે ॥૫૧॥

વાતિકે દશમૂલાનાં ક્ષીરિણાં પૈત્તિકે વ્રણે ।

આરવધાદેઃ કફજે કપાયઃ શોધને હિતઃ ॥૫૨॥

અશ્વત્થોદુમ્બરપ્લવટચેતસજં શૂનમ્ ।

વ્રણશોથોપદંશાનાં નાશનં શાલનાત્સ્મૃતમ્ ॥૫૩॥

તિલસૈન્ધવપૃષ્ઠાદ્દનિમ્બપત્રનિશાયુગ્મઃ ।

ત્રિવૃદ્ધતયુતૈઃ પિષ્ઠૈઃ પ્રલેપો વ્રણશોધનઃ ॥૫૪॥

પર્કં વા સારિવામૂલં સર્વવ્રણવિશોધનમ્ ॥૫૫॥

નિમ્બપત્ર તિલાઃ દન્તીત્રિવૃદ્ધસૈન્ધવમાશિકમ્ ।

દુષ્ટવ્રણપ્રશમનો લેપઃ શોધનકેશરી ॥૫૬॥

અન્વયઃ-વિનુદ્રસ્ય તુ વ્રણસ્ય પટોલ-નિમ્બ-પત્ર-

ઉત્થઃ કવાથઃ પરઃ શુદ્ધિરુત્ (સન્) સર્વત્ર એવ પ્રયુ-

જ્યતે । વાતિકે વ્રણે દશમૂલાનાં, પૈત્તિકે ક્ષીરિણાં, કફજે

આરવધ-આદેઃ કપાયઃ શોધને હિત । અશ્વત્થ-ઉદુ-

મ્બર-પ્લવટ-ચેતસજં શૂન વ્રણ-શોથ-ઉપદંશાનાં

શાલનાત્ (તેવા) નાશનં સ્મૃતમ્ । તિલ-સૈન્ધવ-પૃષ્ઠ-

માદ્દ-નિમ્બપત્ર-નિશાયુગ્મઃ પિષ્ઠૈઃ ત્રિવૃદ્ધ-પૃતયુતૈઃ પ્રલેપઃ

વ્રણશોધનઃ, એક વા સારિવામૂલ સર્વ-વ્રણવિશોધનમ્ ।

નિમ્બપત્ર તિલાઃ, દન્તી-ત્રિવૃદ્ધ-સૈન્ધવ-માશિકમ્-

(એવાં) લેપઃ શોધનકેશરી (સન્) દુષ્ટવ્રણપ્રશમનઃ

(મવતિ) ॥

પર નીકળી જઈ શુદ્ધ થયેલા મણુને

પરવળ તથા લીંબડાનાં પાંદડાનો-કવાથ કરી

તેનાથી ધોવો. તે મણુને ખૂબ સાફ કરનાર

છે. એ કવાથ સઘળા મણુો પર વપરાય છે.

વાયુસંબંધી મણુને દશમૂળીના કવાથથી,

પિત્તસંબંધી મણુને વડ વગેરે ક્ષીરી-(દ્રધ

વાળાં) વૃક્ષોના કવાથથી અને કફસંબંધી

મણુને આરવધાદિ ગણ (ગરમાળા વગેરેનાં)

કવાથથી ધોવો, એ તેને સાફ કરવામાં

હિતકારી છે. પીપળો, જાંબરો, પીપર, વડ

અને નેતરનો કવાથ મણુસંબંધી સોબ અને

ચાંદીને ધોવાથી તેઓનો નાશ કરનાર કહેલ

છે. તિલ, સૈન્ધવ, જેઠીમધ. લીંબડાનાં પાંદડાં,

હળદર, દારુહળદર અને નસોતરને વાટી ઘીથી

મિશ્ર કરી પ્રલેપ કરવો, એ મણુને સાફ કરે

છે; અથવા એકલાં ઉપલસરીનાં મૂળનો લેપ

સઘળા મણુોને સાફ કરનાર છે. લીંબડાનાં

પાંદડાં, તલ, નેપાળો. નસોતર, સૈન્ધવ અને

મધનો લેપ સાફ કરવામાં ઉત્તમ હોઈ દુષ્ટ

મણુોને શાંત કરનાર થાય છે. ૫૧-૫૬

લેપાગ્નિમ્બદલઃ કલ્કો વ્રણશોધનરોપણઃ ।

મક્ષણાચ્છર્દિમન્દાગ્નિપિત્તપ્લેષ્મફનીન્ હરેત્ ॥૫૭॥

વ્રણાન્વિશોધયેદ્વર્ષા સૂક્ષ્માન્ હિ સન્ધિમર્મજાન્ ।

અમયાત્રિવૃતાદન્તીલાઢ્ઢીમધુસૈન્ધવૈઃ ॥૫૮॥

નિમ્બપત્રપૃત્તશોદ્રાર્વાર્વામધુકસયુતૈઃ ।

વર્તિસ્તિલાનાં કલ્કો વા શોધયેદ્રોપયેદ્ વ્રણમ્ ॥૫૯॥

અન્વયઃ-નિમ્બદલઃ કલ્કઃ લેપાત્ વ્રણશોધન,

મક્ષણાત્ છર્દિ-મન્દાગ્નિ-પિત્ત-પ્લેષ્મ-ફનીન્ હરેત,

વર્ષા હિ સૂક્ષ્માન્ સન્ધિમર્મજાન્ વ્રણાન્ વિશોધયેત ।

અમયા-ત્રિવૃતા-દન્તી-લાઢ્ઢી-મધુ-સૈન્ધવૈઃ, નિમ્બપત્ર-

પૃત્ત-શોદ્ર-ાર્વાર્વા-મધુકસયુતૈઃ વર્તિઃ, વા તિલાનાં કલ્ક

વ્રણ શોધયેત (વ) રોપયેત ॥

લીંબડાનાં પાંદડાનો કલ્ક લેપ કરવાથી

મણુને સાફ કરે છે તથા રૂઝવે છે અને ખાવાથી

ઊલટી, અગ્નિનુ મંદપણું, પિત્ત, કફ તથા

કૃમિ મટાડે છે. લીંબડાનાં પાંદડાંના કલ્કની

વાટ કરી મણુના મોઢામાં ખોસી રાખવાથી

સાંધામાં તથા અર્મશ્થળોમાં થયેલા ઝીણા

મણુોને પણ સાફ કરી નાખે છે. હરડે, નસો-

તર, નેપાળો, કલગારી, બમણું મધ, સૈન્ધવ,

લીંબડાનાં પાંદડાં, ઘી, દારુહળદર અને જેઠી

મધની વાટ અથવા તલનો કલ્ક પણ મણુને

સાફ કરે છે અને રૂઝવે છે. ૫૭-૫૯

વ્રણરોપણમાહ-

મણુને રૂઝવનાર કલ્કો

અપેતપૂતિમાંસાનાં માંસસ્થાનામરોહતામ્ ।

કલ્કસ્તુ રોપણો દેયસ્તિલજો મધુસંયુતઃ ॥૬૦॥

અશ્વગન્ધા રુદ્ધા લોઘં કટ્ફલં મધુયષ્ટિકા ।

સમક્ષા ઘાતકીપુર્ણં પરમં વ્રણરોપણમ્ ॥૬૧॥

અન્વયઃ-મામસ્થાનામ્ અપેતપૂતિમાંસાનાં અરોહતાં

(વ્રણાનાં) તિલજઃ કલ્કઃ મધુમયુતઃ રોપણઃ દેયઃ ॥

અશ્વગન્ધા રુદ્ધા લોઘં કટ્ફલ મધુયષ્ટિકા સમક્ષા

ઘાતકીપુર્ણ પરમં વ્રણરોપણમ્ ॥

જે મણુો માંસના જથ્થામાં થયેલા હોવાને

લીધે તેમાંથી સડેલું માંસ નીકળી ગયા છતાં

રજાતા ન હોય તેની ઉપર તલનો કલ્ક મધથી

મિશ્ર કરી લગાડવો. આસંધ, ઠડું, લોધિર,

કાયફળ, જેઠીમધ, મજાહ અને ધાવણીનાં ફૂલોના કલ્ક લગાડવાથી પ્રણને તે સારી રીતે રૂંઝવે છે. ૬૦, ૬૧

ટીકા-રૂઝા=રોહિણી ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

પ્રણને રૂંઝનાર લેપો

મધુચુકા સુરા પુંસાં સર્વવ્રજવિરાપણી ॥ ૬૨ ॥

સુપવીપત્રધત્તુરબલામોટાકુઠેરકાઃ ।

પૃથગેતૈઃ પ્રલેપસ્તુ નમ્મીરવ્રજરોપણઃ ॥ ૬૩ ॥

કકુમોદુમ્પરાશ્વન્યજમ્બૂકફલલોઘ્રજઃ ।

ત્વકચૂર્ણેધૂલિતાઃ શિપ્ર સંરોહન્તિ વ્રજા ધ્રુવમ્ ॥

પ્રિયદ્રુગુદાતકીપુષ્પં યદીમધુજત્તુનિ ચ ।

સૂક્ષ્મચૂર્ણીકૃતાનિ સ્યુ રોપણામ્યવધૂલનાત્ ॥ ૬૫ ॥

યવચૂર્ણ સમયુક્તં સતૈલં સહ સર્પિયા ।

દયાદાલેપનં કોણં દાહશૂલોપશાન્તયે ॥ ૬૬ ॥

કરજ્જારિપ્રિનિર્ગુન્ડીલેપો હન્યાદ્ વ્રજકમીન્ ।

લઙ્ગુનસ્યાયવા લેપો હિરુગુનિમ્બકૃતોઽયવા ॥ ૬૭ ॥

અન્વય-મધુચુકા સુરા પુણા સર્વવ્રજવિરોપણી,

સુપવીપત્ર-ધત્તુર-બલામોટા-કુઠેરકાઃ-એતૈઃ તુ પૃથક્ પ્રલેપઃ

નમ્મીરવ્રજરોપણઃ (મવતિ) ॥ કકુમ-ઉદુમ્પર-અધત્વ-

અમ્બ-કફલ-લોઘ્રજઃ ત્વકચૂર્ણેઃ ધૂલિતાઃ વ્રજા

ધ્રુવ શિપ્ર સરોહન્તિ ॥ પ્રિયદ્રુ-વાતકીપુષ્પ ચ યદી-

મધુ-જત્તુનિ સૂક્ષ્મ-ચૂર્ણીકૃતાનિ અવધૂલનાત્ રોપણાનિ

સ્યુ ॥ દાહ-શૂલ-ઉપશાન્તયે યવચૂર્ણ સમયુક્ત સતૈલ

સર્પિયા સહ કોણમ્ આલેપન દયાત્ ॥ કરજ્જ-અરિષ્ટ-

નિર્ગુન્ડીલેપઃ, અયવા લઙ્ગુનસ્ય લેપ, અયવા હિરુ-

નિમ્બકૃતઃ (લેપઃ) વ્રજકમીન્ હન્યાત્ ॥

મધ સહિત મદિરાનો લેપ માણસોના સર્વ

પ્રકારના મણો રૂંઝવે છે. ઝીણી એલચીનાં

પાંદડાનો અથવા ધતૂરાનો કે બલામોટાનો

(આ અપ્રસિદ્ધ છે) અથવા કાળી તુલસીનો

અલગ અલગ લેપ બિડા પ્રણને પણ રૂંઝવે

છે. આસોંદરો, ઉબરો, પીપળો, બાંબુ, કાય

ફળ અને લોધરની છાલોનાં ચૂર્ણો, મણોની

ઉપર ભક્ષરાવ્યા હોય તો પ્રણ અરેખર તરત

રોઝાઈ બાય છે. ઘઉંલા, ધાવડીનાં ફૂલ, જેઠી

મધ અને લાખતું બારીક ચૂર્ણ પ્રણની ઉપર

ભક્ષરાવવાથી પ્રણને રૂંઝવે છે. પ્રણનો દાહ

તથા શુળની શાંતિ માટે જવ અને જેઠીમધના

ચૂર્ણને તેલ તથા ઘીથી મિશ્ર કરી તેનો

સહેવાય તેવો લેપ કરવો. કરજ, લીંબડો

અને નવોડનો લેપ અથવા લસણનો લેપ કે લીંબડાનો તથા હિંગનો લેપ પ્રણના કૃમિઓનો નાશ કરે છે. ૬૨-૬૭

ટીકા-સુપવીપત્રમ્=આરેલાપત્રમ્, બલામોટા= (અપ્રસિદ્ધ) અસ્માત્ તદેવ નામ પુસ્તકપત્રમ્; કુઠેરકા= કૃષ્ણતર્વરી, અરિષ્ટ=નિમ્બઃ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ધૂપન તથા ઉકાળો

નિમ્બપત્રવચાહિરુગુસર્પિલવળસર્પપૈઃ ।

ધૂપનં સ્યાદવગે રુક્ષકૃમિકણ્ઠક્રુજાપદમ્ ॥ ૬૮ ॥

યે હેરુપાકબ્રુતિગન્ધવન્તો, વ્રજાશ્ચિરોચ્યાઃ સન-

તાશ્ચ શોયાઃ । પ્રયાન્તિ તે ગુગ્ગુલુમિશ્રિતેન, પીતેન

શાન્તિ ત્રિફલાશૃતેન ॥ ૬૯ ॥

પટોલનિમ્બાસનસારધાત્રી-પથ્યાઽક્ષનિર્યુહ-

મહર્મુલેપુ । વિવેચનં ગુગ્ગુલુના વિસર્પવિસ્ફો-

ટ્વુપવ્રગશાન્તિમિચ્છન્ ॥ ૭૦ ॥

અન્વયઃ-નિમ્બ-પત્ર-વચા-હિરુ-સર્પિલ વ્રજ-સર્પપૈઃ

ધૂપન વ્રજે રુક્ષ-કૃમિ-કણ્ઠક્રુજા-અપદં સ્યાત્ । યે વ્રજાઃ

હેરુ-પાક-બ્રુતિ ગન્ધવન્તઃ, ચિર-ઉચ્યાઃ ચ સતતાઃ

(યે) શોયાઃ, યે ગુગ્ગુલુમિશ્રિતેન ત્રિફલાશૃતેન પીતેન

શાન્તિ પ્રયાન્તિ ॥ વિસર્પ-વિસ્ફોટ-દુષ્ટ-વ્રજશાન્તિમ્

િચ્છન્ (જનઃ) પટોલ-નિમ્બ-અસન-સાર-ધાત્રી-પથ્યા-

અક્ષ-નિર્યુહ ગુગ્ગુલુના યુત મહર્મુલેપુ વિવેત્ ॥

લીંબડાના પાંદડાં, વજ, હિંગ, ઘી, સેંધવ

અને સરસવળી ધુમાડી આપવી, તે પ્રણની

રૂક્ષતા, ક્રીડા, ચળ તથા પીડા મટાડનાર છે.

જે મણો પાક્યા હોય, સ્વરતા હોય, ગંધાતા

હોય તથા જે સોભા લાખા દાખાથી થયેલા

અને હમેશના હોય તે પણ ગુગળથી મિશ્ર

કરેલ ત્રિફલા (=હરડે, બહેડા અને આમળાં)

નો ઉકાળો પીવાથી મટી બાય છે. રતવા,

વિસ્ફોટક તથા દુષ્ટ મણોની શાંતિ ઇચ્છતા

માણસે કડવા ખરવળ અથવા કડવી ઘિસોડી,

લીંબડાની અંતરછાલ, બીબલાનો સાર,

આમળા, હરડે અને બહેડાનો ડવાથ ગૂગળ

નાખી નિત્ય પ્રાતઃકાલમા પીવે. ૬૮-૭૦

પ્રણ મટયા પછી તે રચડનો શરીરના

જેવો રંગ બનાવનાર લેપ

મનઃશિલા સમજિષ્ઠા સલાક્ષા રજનીદ્રવ્યમ્ ।

પ્રલેપઃ સવૃતક્ષોદ્રસ્જઃ સાવર્ણ્યકૃત્ સ્મૃતઃ । ૭૧ ॥

અન્વય-મન શિલા સમજિષ્ઠા સલાક્ષા રજનીદ્રવ્યમ્

(પર્વા) સવૃતક્ષોદ્રઃ પ્રલેપઃ ત્વજઃ સાવર્ણ્યકૃત્ સ્મૃતઃ ॥

મનશીલ, મજાક, લાખ, હળદર અને દારુહળદરના ચૂર્ણને મધ તથા ધીથી મિશ્ર કરી તેનો લેપ કરવો. તે ઘણા સ્થળની ચામડીના રંગ શરીરની ચામડીના જેવો કરે છે. ૭૧

પ્રણવાળાનો ખોરાક

જીર્ણશાલ્યોદનં ક્ષિગ્ધમલ્પમુષ્ણં દ્રવાન્તરમ્ ।
મુજ્જાનો જાદ્વલૈર્માસઃ ક્ષીર્ણં વ્રગમપોહતિ ॥ ૭૨ ॥
તળવુલીયકજીવન્તીવાસ્તૂકસુનિપળ્લવકૈઃ ।

ઘાતમૂલકઘાતાકુપટોલૈઃ કારવેલ્લકૈઃ ॥ ૭૩ ॥
સદાહિમૈઃ સામલકૈર્વૃત્તમૃદૈઃ સસૈન્ધવૈઃ ।

અન્યૈરેવંગુણૈર્વાપિ મુદ્ગાદીનાં રસેન વા ॥ ૭૪ ॥

અન્યયઃ-જાહલૈઃ માસૈઃ, તળવુલીયક-જીવન્તી-
વાસ્તૂક-સુનિપળ્લવકૈઃ, ઘાતમૂલકઘાતાકુપટોલૈઃ, કાર
વેલ્લકૈઃ સદાહિમૈઃ સામલકૈઃ વૃત્ત-મૃદૈઃ સસૈન્ધવૈઃ, અપિ
વા एवं ગુણૈઃ અન્યૈઃ, વા મુદ્ગાદીનાં રસેન અલ્પમ્
અર્ણ ક્ષિગ્ધં દ્રવાન્તર-જીર્ણશાલિ-ઓદનં મુજ્જાન (જનઃ)
ક્ષીર્ણં વ્રગમ્ અપોહતિ ॥

જાંગલદેશનાં પશુનાં માંસના રસો, તાંદ
લો, મીઠી ખરખોડી, બથવો, સુનિ:પણ્ણક,
નાના મૂળા, રીંગણાં, ખરવળ, કારેલાં, કાડમ
તથા આમળાને ધીમાં શેકી એકબ નાખી
તેની સાથે અથવા એવા જ ગુણવાળા બીજા
પદાર્થોની સાથે કે મગ વગેરેના રસની સાથે
જરા ઊનો, સિંધ અને પાતળો જૂના રાતા
ચોખાનો ભાત ખાનારો માણસ તરત ઘણું
મટાડી શકે છે. ૭૨-૭૪

ટીકા-અમિઃ સહ જીર્ણશાલ્યોદને મુજ્જાનઃ ક્ષીર્ણં
વ્રગમપોહતિ इत्यन्ययः ॥

પ્રણવાળાએ ત્યજવાના પદાર્થો
અમ્લં દધિ ચ શાકં ચ માંસમાનૂપમૌત્ત્વકમ્ ।
ક્ષીરં ગુરુણિ ચાગ્નિનિ વ્રણે ચ પરિવર્જયેત્ ॥ ૭૫ ॥
અન્યયઃ-અમ્લં દધિ ચ શાકં, માનૂપમ્ (ચ)
ઓદક માસ ક્ષીરં ચ ગુરુણિ અગ્નિનિ ચ વ્રણે પરિવર્જયેત્ ॥

ખાટું દહીં, ખાટાં શાક, જલપાય-કરં
દેશનાં અથવા જળચર પ્રાણીનાં માંસો, દૂધ અને
ખોરે ખોરાક પ્રણવાળાએ ત્યજવા ભોધ્યો. ૭૫
પ્રણવાળાએ પરિશ્રમ વગેરે પણ ત્યજવા
વ્રણે અથવા રાયાસાત્ સ ચ રાગશ્ચ જાગરાત્ ।
તો ચ રક્ત ચ દિવાસ્વાપાત્ ચ મૃત્યુશ્ચ મૈથુનાત્ ૭૬

અન્યયઃ-વ્રણે આયાપાત્ અથશ્ચ, જાગરાત્ ષઃ ચ
રાગઃ, દિવાસ્વાપાત્ તો ચ રક્તં ચ, મૈથુનાત્ તે ચ મૃત્યુઃ ॥

પ્રણુ યથા છતાં પરિશ્રમ કરવાથી સોજો
ચડે છે, ઉભાગરો કરવાથી સોજો ચડે છે તથા
રતાશ પણ થાય છે, દિવસે સૂવાથી તો સોજો,
રતાશ તથા પીડા એ વધે થાય છે અને
મૈથુન કરવાથી સોજો, રતાશ, પીડા તથા ચોથું
મૃત્યુ પણ થાય છે. ૭૬

આગતુજ પ્રણુની ચિકિત્સા

કુદ્ધે સઘોવ્રણે કુર્વાયૈર્ધ્વં ચાઘશ્ચ શોધનમ્ ।
ક્રિયા શીતા પ્રયોક્ત્યા રક્તપિત્તોષ્મનાશિની ॥ ૭૭ ॥
લઘ્નં ચ લલં જ્ઞાત્વા ભોજનં ચાક્ષ્મોક્ષણમ્ ।
વૃષ્ટે વિદલિતે ચૈવ સુતરામિયતે વિધિઃ ॥ ૭૮ ॥
છિન્ને મિષ્ટે તથા વિદ્ધે ક્ષતે વાડહગતિઃ સ્વેત્ ।
રક્તક્ષયાત્તત્ર રજઃ કરોતિ પવનો મૃશમ્ ॥ ૭૯ ॥
સ્નેહપાનં પરીપેકં લેપં તત્રોપનાહનમ્ ।
કુર્વન્તિ સ્નેહયન્તિ ચ રજાગ્નં ચૌપદં પૃથક્ ॥ ૮૦ ॥
સદ્ગાદિછિન્નગાત્રસ્ય તત્કાલે પૂરિતો વ્રણઃ ।
ગાદ્ધક્રમીમૂલરસૈઃ સઘઃ સ્વાદ્ગતવેદનઃ ॥ ૮૧ ॥
કપાયા મધુરાઃ શીતાઃ ક્રિયાઃ સર્વાઃ પ્રયોજયેત્ ।
સઘોવ્રણાનાં સપ્તાહાત્પશ્ચાત્પૂર્વોક્તમાચરેત્ ॥ ૮૨ ॥
આમાશયસ્યે રુધિરે ચિદધ્યાત્મનં નરઃ ।
તસ્મિન્ પન્નયાશયસ્યે તુ પ્રકુર્વાન વિરેચનમ્ ॥ ૮૩ ॥
ક્રાત્યો વંશત્વોરણશ્વદંપ્રાડરમમિદા કૃતઃ ।
દિહ્ગુસૈન્ધવસંયુક્તૈઃ કોષ્ઠસ્યં જ્ઞાવયેદ્ધૃક્ ॥ ૮૪ ॥
યવકોલકુલત્પાનાં નિઃસ્રેદ્ધેન રસેન ચ ।
મુક્તીતાલે યવાગૃં વા પિચેઃસિન્ધવસંયુતામ્ ॥ ૮૫ ॥

અન્યયઃ-સઘો વ્રણે કુદ્ધે કર્ધ્વં ચ અઘઃ શોધનં
કુર્વાત્, રક્ત-પિત્ત-ઉષ્મ-નાશિની શીતા ક્રિયા પ્રયોક્ત્યા,
લલં ચ જ્ઞાત્વા લઘ્નં ભોજનં ચ અક્ષમોક્ષણં
(કારયેત્), વૃષ્ટે ચ વિદલિતે એ સુતરાં વિધિઃ इष्यते,
છિન્ને મિષ્ટે તથા વિદ્ધે વા ક્ષતે અહગતિઃ સ્વેત્, તત્ર
રક્તક્ષયાત્ પવનઃ મૃશ રજઃ કરોતિ, તત્ર સ્નેહપાનં
પરીપેક લેપમ્ ઉપનાહનં સ્નેહયન્તિ ચ રજાગ્નં ચ
ચૌપદં પૃથક્ કુર્વન્તિ । સદ્ગાદિ-છિન્નગાત્રસ્ય તત્કાલે
ગાદ્ધક્રમીમૂલરસૈઃ પૂરિતઃ વ્રણઃ સઘઃ સ્વાદ્ગતવેદનઃ સ્વાત્,
સઘોવ્રણાનાં સપ્તાહાત્ મધુરાઃ કપાયાઃ (ચ) સર્વાઃ
શીતાઃ ક્રિયાઃ પ્રયોજયેત્, પથાત્ પૂર્વોક્તમ્ આચરેત્ ।
આમાશયસ્યે રુધિરે નરઃ વયનં વિદધ્યાત્, તસ્મિન્
પન્નયાશયસ્યે તુ વિરેચન પ્રકુર્વાત્ । વંશ-ત્વગ-અરણ્ય-
વ-દંશ-અરમિદા કૃતઃ વવાઃ દિહ્ગુ-સિન્ધવ-સંયુક્તઃ

(વીતઃ સન્) કોટ્ટસ્યમ્ અમ્હુ જ્ઞાવેત્ । (આગત્તુ-
વ્રણી) યવકોલકુલત્યાનાં નિઃસ્નેહેન રસેન ચ અન્નં
મુક્તીત, વા સૈન્ધવસયુતાં યવાગૂ ખિવેત્ ॥

આગંતુજ પ્રજ્ઞ કૌપ્યો હોય તો વમન
તથા વિરેચનથી શરીરને સાફ કરવું અને
રુધિર તથા પિત્તની ગરમીનો નાશ કરનારી
શીતળ ક્રિયા કરવી. ખાજ વગેરે ભેઈને
લેધન પણ કરાવવું, યોગ્ય લોખનો આપવાં
અને યોગ્ય લાગે તો લોહી પણ કઢાવવું.
આગંતુજ પ્રજ્ઞ ઘસાય કે ફાટી બાથ તોપણ
યોગ્યતા ભેઈને ઉપર કહેલા વિધિ અવશ્ય
કરવા. અંગ છેદાઈ જતાં, લેદાઈ જતાં,
વીધાઈ જતાં કે ઘવાઈ જતાં લોહી ઝરવા
લાગે છે અને એ રીતે લોહી ઓછું થવાથી
વાયુ અત્યંત પીડા ઉત્પન્ન કરે છે; એમ
અને ત્યારે સ્નેહપાન, સિંચન, લેપ, ઉપનાહ
સ્વેદ, સ્નેહની પિચકારી અને વેદના મટાઠ-
નારાં ઔષધો પણ કરવાં. તરવાર વગેરેથી
અંગ જખમી થાય તો તે પ્રજ્ઞને ગંગેટીનાં
મૂળિયાંના રસથી પૂરવું, જેથી તે પ્રજ્ઞની
વેદના જતી રહે છે. આગંતુજ પ્રજ્ઞ ઉપર
સાત દિવસ સુધી તો સઘળી તૂરી, મધુર તથા
શીતળ ક્રિયાઓ કરવી; પણ પછી આઠમા
દિવસથી માંડી બીજા પ્રજ્ઞ માટે પ્રથમ
જે ક્રિયાઓ કહેવાઈ છે તે કરવી. આમા
શયમાં રુધિર રહ્યું હોય તો વમન કરવું
અને પક્વાશયમાં રહ્યું હોય તો વિરેચન
આપવું. વાંસની છાલ, એરંડો, ગોખરુ
અને પાષાણલેદને કવાથ હિંગ તથા સૈન્ધવ
નાખી પિંચાય તો કોઠામાં રહેલું લોહી સતી
બાય છે. આગંતુજ પ્રજ્ઞવાળાએ જવ, મીઠાં
મોટાં ઘોર અને કળથીમા સ્નેહ વગરના
રસની સાથે અન્ન જમવું અથવા સૈન્ધવ
નાખેલી યવાગૂ પીવી. ૭૭-૮૫

વીકા-નાગ્નેહની=નાગચઝા, 'ગુસ્સકરી'તિ લોકે ।

ભત્યાદિ-ધૂત

જાતીનિમ્બપટોલપત્રકટુકાદાર્વીનિશાસારિવા,
મઙ્ગિષ્ઠાડમયસિન્ધુતુલ્યમધુકૈર્નકાહ્વિજૈઃ સમૈઃ ।
સર્પિઃ સિદ્ધમ્લેન સૂક્ષ્મવદના મર્માધિતાઃ સ્નાવિણો,

ગમ્મીરાઃ સહજો વ્રણાઃ સગતિકાઃ શુદ્ધયન્તિ
રોહન્તિ ચ ॥ ૮૬ ॥

વૃક્ષૈઘોપદેશેન પારમ્પર્યોપદેશતઃ ।

જાતીધૃતે તુ સંસિદ્ધે ક્ષેત્ર્ય સિન્ધ્યકં બુધેઃ ॥ ૮૭ ॥

અન્વયઃ-જાતી-નિમ્બ-પટોલ-પત્ર-કટુકા-દાર્વી-

નિશા-પારિવા-મઙ્ગિષ્ઠા-અમય-સિન્ધ-તુલ્ય-મધુકૈઃ નકાહ્-
વીજૈઃ સમૈઃ સિદ્ધ સર્પિઃ । (જાત્યાદિષ્ટતમુચ્યેતે), કતેન
સૂક્ષ્મ-વદનાઃ મર્મ-આધિતાઃ સ્નાવિણઃ ગમ્મીરાઃ સહજઃ
સગતિકાઃ વ્રણાઃ શુદ્ધયન્તિ ચ રોહન્તિ । ઋદ્ધ-વૈદ્ય-
ઉપદેશેન પારમ્પર્ય-ઉપદેશતઃ જાતીધૃતે તુ સંસિદ્ધે બુધેઃ
સિન્ધ્યકં ક્ષેત્ર્યમ્ ॥

અમેલીના પાંદડાં, લીમડાનાં પાંદડાં, પર
વળનાં તથા કઠવી ઘિસોડીના પાંદડાં, કડુ, દારુ
હળદર, હળદર, ઉપલસરી, મજ્જા, કાળો વાળો,
મીઠુ, મોરચુ, જેડીમધ અને કરંજનાં બીજ
સમલાગે લઈ તેના કદકથી પકવેલુ ઘી 'ભત્યાદિ-
ધૂત' કહેવાય છે. આ ઘી લગાડવાથી ઝીણું
ખુખવાળા, મમોમાં રહેલા, સાવવાળા, ઊંડા,
વેદનાવાળા અને અંગોમાં ગતિ કરતા પ્રજ્ઞો
સાફ થઈ રેઝાઈ બાય છે. ઉપરતું ભત્યાદિ
ધૂત પકવવાનાં ઓસડિયાંમાં મીઠુને પ્રથમથી
જ ઘીમાં નાખવા કહ્યું છે, પણ વૃદ્ધ (અનુભવી)
વૈદ્યના ઉપદેશ પ્રમાણે તથા પરંપરાથી ચાલુ
ઉપદેશ અનુસાર ભત્યાદિ ધૂત પાકી રહ્યા પછી
જ તેમાં મીઠુ નાખવું ભેઈએ ૮૬, ૮૭

ભત્યાદિ-તૈલ

જાતીનિમ્બપટોલાનાં નક્તમાલસ્ય પલ્લવાઃ ।
સિન્ધ્યકં મધુકં કુષ્ઠં દ્વે નિશે કટુરોહિણી ॥ ૮૮ ॥
મઙ્ગિષ્ઠા પદ્મક પથ્યા લોઘ્રત્વફનીલમુપ્પલમ્ ।
સારિવા તુલ્યકં ચાપિ નક્તમાલફલં તથા ॥ ૮૯ ॥
પ્તાનિ સમભાગાનિ કલ્પીકૃત્ય પ્રયત્નતઃ ।
તિલતૈલં પચેત્ સમ્યગ્ગૈઃ પાકવિચક્ષણઃ ॥ ૯૦ ॥
વિપવ્રણે સમુત્પન્ને સ્ફોટકે કક્ષરોગિણિ ।
દ્વઙ્ગીસર્પરોમેષુ કીટદષ્ટેષુ સર્વથા ॥ ૯૧ ॥
સયઃ શાસ્ત્રપ્રહારેણ દગ્ધવિદ્ધેષુ ચૈવ હિ ।
નલ્પદન્તક્ષતે વેદે દુષ્ટમાંસાપકર્ષણે ॥ ૯૨ ॥
મ્રક્ષણેન હિતં તૈલમિદં શોષનરોપણમ્ ।
તૈલં જાત્યાદિનાઙ્ગતત્ પ્રસિદ્ધં મિપગાદતમ્ ॥ ૯૩ ॥

અન્વયઃ-જાતી-નિમ્બ-પટોલાના નક્તમાલસ્ય પલ્લવાઃ,

સિન્ધ્યક મધુક કુષ્ઠ દ્વે નિશે કટુરોહિણી મઙ્ગિષ્ઠા પદ્મક
પથ્યા લોઘ્ર-ત્વક નીલમ્ ઉત્પલ સારિવા તુલ્યકમ્ અપિ

ચ નન્દમાલફલ, તથા દાનિ સમમાગાનિ પ્રયત્નતઃ
ક્લ્લીકૃત્ય પાકવિચક્ષણ, વૈધ. સમ્યક્ તિલતૈલ
પચેત્ । વિવશ્વમે સમુત્પન્ને સ્ફોટકે કક્ષરોગિણિ દદુ-
ર્લભર્પરોગેષુ સર્વથા કીટદરેષુ, સઘઃ શલ્પ્રહારે ચ
દગ્ધવિદ્વેષુ એવ દિ, નક્ષ-દન્ત-સ્તે દેહે દુષ્ટ-માંસ-
અપકર્ષણે દ્વ તૈલ મ્લેષણેન દિત, શોધન-રોષણ (મવતિ),
એતત્ તૈલ જાત્યાદિ નામ્ના પ્રસિદ્ધ મિષ્ક-આદત્મ ॥

અમેલીના પાદડા, લીખડાના પાદડા, કડવા
પરવળનાં કે કડવી ધિસોડીનાં પાંદડા, કરંજના
પાંદડાં, મીષ્ક, જેઠીમધ, કઠં, હળદર, દારુ
હળદર, કડું, મજ્જી, પકાકાષ્ઠ, હરડે, નીલ
કમળ, લોધરની છાલ, ઉપલસરી, મોરચ્યુ
અને કરંજનાં ફળ સમભાગે લઈ કલક કરી
તે કલકથી પાક કરવામાં કુશળ વેધે તલના
તેલને પ્રયત્નપૂર્વક સારી રીતે પકાવવું, એટલે
'જાત્યાદિ તૈલ' તૈયાર થાય છે. વિષસંબંધી
મ્લેષ. વિરેકાટક, બગલના રોગ, દાદર, રતવા,
હરકોઈ કીડાના કરડ. તરતના શલ્પ્રહારથી
થયેલો જખમ, દાઝી ગયેલ અને નખ
કે કાંતનો ધા અને શરીરમાં બગડેલું માંસ
કાઢવું હોય ત્યારે આ તૈલ લગાડવાથી હિત
થાય છે. વેધોએ આદરપૂર્વક સ્વીકારેલું આ
તૈલ પ્રસિદ્ધ છે અને મ્લેષોને સાફ કરનાર
તથા સારી રીતે રજાવનાર પણ છે. તેથી
જાત્યાદિ નામે પ્રસિદ્ધ આ તૈલને વેધોએ
સ્વીકાર્યું છે. ૮૮-૯૩

વિપરીતમહ્નૈલ

ચિત્રકરસોનરામઠશરપુહ્લાજ્જલીકસિન્દૂરઃ ।
સવિર્પત્તથા સકુપ્તૈઃ કટુતૈલં સાધુ સમ્પન્નમ્ ॥૧૪
વિપરીતમહ્નસંજ્ઞં તૈલં દુષ્ક્રમ્ણં તથા નાદીમ્ ।
યદુમેપજૈરસાધ્યામપ્યમોક્ષ નિસ્તુદતિ ॥૧૫
અન્વયઃ-ચિત્રક-રસોન-રામઠ-શરપુહ્લા-જ્જલીક-
સિન્દૂરઃ સવિર્પૈઃ તથા સકુપ્તૈઃ સાધુ સપક્વં કટુતૈલ
વિપરીતમહ્નસંજ્ઞં તૈલં (કચ્છતે, તથા) દુષ્ક્રમ્ણં તથા
યદુમેપજૈઃ અસાધ્યાં ચ નાદીમ્ અપ્યમોક્તુઃ (અર્થ)
નિસ્તુદતિ ॥

ચિત્રક, લસણ, હિંગ, શરપુંખો, કલગારી,
સિંદૂર, વછનાગ અને કઠના કલકથી સારી
રીતે પકાવેલું સરસિયું તૈલ 'વિપરીતમહ્ન'*

કહેવાય છે. આ તૈલ લગાડવાથી દુષ્ટમ્લેષ
અને ધણું ઔષધોથી પણ ન મટે એવો
અસાધ્ય નાડીમ્લેષ પણ મટી જાય છે. માણસ
હાલે અપચ્ચ જમે છતાં આ તૈલ દુષ્ટમ્લેષ કે
નાડીમ્લેષ (હરનીંગર)ને અવશ્ય મટાડે છે.

અમૃતાદિગુગુલુ

અમૃતાપટોલમૂલત્રિફલાત્રિકટુકમિષ્ણાનામ્ ।
સમમાગાનાં ચૂર્ણ, સર્વસમો ગુગુલોર્ભાગઃ ॥૧૬॥
પ્રતિવાસરમેકૈર્કાગુટિકાં લ્વાદેદિહાપિ પરિ-
માણામ્ । જેતું ઘળવાતાસુગુલ્મોદરશોયવાત-
રોગાંશ્ચ ॥૧૭॥

અન્વય.-અમૃતા-પટોલમૂલ, -ત્રિફલા-ત્રિકટુ-
કમિષ્ણા સમમાગાના ચૂર્ણ, સર્વસમ ગુગુલોઃ ભાગઃ
(પ્રાણઃ, તર્લર્ મિશ્રીકૃત્ય ગુટિકા કૃત્વા) ઘળ-વાત-
અસુક્-ગુલ્મ-ઉદર-શોષ-વાતરોગાન્ ચ જેતુ દ્વ અપિ
પરિમાણામ્ એક-એક-ગુટિકા પ્રતિવાસર લ્વાદેત્ ॥

ગળો, કડવા પરવળનાં અથવા કડવી
ધિસોડીનાં મૂળ, હરડે, બહેડા, આમળાં,
સૂંકે, મરી, પીપર અને વાવડિંગ સમભાગે
લઈ ચૂર્ણ કરી, એ ચૂર્ણના બેટલા જ વજનના
ગૂળમાં તે બધું મિશ્ર કરી તેની યોગ્ય
વજનવાળી ગોળીઓ કરવી. પછી મ્લેષ, વાત-
રકત, શુદ્ધ, ઉદરરોગ, સોજા અને વાયુ-
સંબંધી રોગો મટાડવા આ 'અમૃતાદિ
ગુગુલુ' નામની ગોળીઓમાંથી માપસર એક
એક ગોળી હમેશા ખાવી. ૯૬, ૯૭

અગ્નિદગ્ધસ્ય ચિકિત્સા-

અગ્નિથી બળેલાની ચિકિત્સા

પ્લુપ્ત્યામિપ્રુ તપનં, કાર્યમુષ્ણં તથોપધમ્ ।
સમ્યક્સ્વિષ્ણ શરીરે તુ સ્વિષ્ણં મવતિ શોણિતમ્ ૧૮
પ્રકૃત્યા સલિલં શીતં, સ્કન્દયત્યતિ શોણિતમ્ ।
તસ્માત્ સુલ્લયતિ શ્ણ્યં ન તુ શીત કરાચન ॥૧૯॥

પવાચન્, મહાનાં વિપરીતં સવિષ્ણં કાદિમિ સાધિતત્વાત્,
રાજદન્તાદિ.-વછનાગ સહિત ચિત્રક આદિ દાહક
પદાર્થોથી પકાવેલું હોવાથી બળવાન મહ વજરે
લોકો માટે જે વિપરીત ગણાય છે, તે તેલ વિપરીત
મધ તૈલ કહેવાય છે.

+ અમૃતા આદિઃ ચસ્મિન્ સ વાતો ગુગુલ -
અમૃતાદિ-ગુગુલ.-જેમાં ગળે પહેલી છે, એવો
ગૂળ-અમૃતાદિગુગુલુ કહેવાય છે

શીતામુખાં ચ દુર્દગ્ધે ક્રિયા કુર્યાત્ તતઃ પુનઃ ।
 ઘૃતલેપપ્રદેહાંસ્તુ, શીતાનેવાસ્ય કારયેત્ ॥૧૦૧॥
 સમ્યગ્દયે તુભા-શ્રીતી-પ્લક્ષ-ચન્દન-ગૈરિકઃ ।
 સામૃતૈઃ સર્વિપાયુક્તૈરાલેપં કારયેદ્ મિષક્ ॥
 મામ્યાનુપોદકમૈસિઃ, વિદ્યેરેતં પ્રલેપયેત્ ॥ ૧૦૨ ॥
 અતિદગ્ધે વિશીર્ગાનિ, માંસાન્યુદ્ધૃત્ય શીતલામ્ ।
 ક્રિયા કુર્યાત્ તતઃ પશ્ચાન્નિલિતપ્તુલકણ્ડતેઃ ॥૧૦૩॥
 તિન્દુન્વાઘ કપાયેર્વા, ધૃનમિથ્રેઃ પ્રલેપયેત્ ।
 સર્વેપામગ્નિદગ્ધતામેતદ્ રોપણમુત્તમમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

અન્યયઃ-અગ્નિયુ પ્લક્ષસ્ય તપન તથા ડળમ્ ઔપથ
 કાર્યમ્, શરીરે સમ્યક્ સ્વિને તુ શોણિત સ્વિચ મવતિ ।
 શીતં સઙ્ગિલ પ્રદેહ્યા શોણિતમ્ અતિ સ્કન્દયતિ, તસ્માત્
 ડળ હિ સુચયતિ શીત તુ કદાચન ન (સુચયતિ),
 દુર્દગ્ધે ચ શીતામ્ ડળાં ક્રિયા કુર્યાત્, તતઃ પુનઃ અસ્ય
 શીતાન્તુ એવ ઘૃત-લેપ-પ્રદેહાન્ તુ કુર્યાત્, મિષક્
 સમ્યગ્ દાયે તુભા-શ્રીતી-પ્લક્ષ-ચન્દન-ગૈરિકઃ સામૃતૈઃ
 સર્વિપા યુક્તઃ આલેપ કારયેત્, એન મામ્ય-આનુ-ઉપોદકૈઃ
 માંસૈઃ વિદ્યેઃ પ્રલેપયેત્ । અતિદગ્ધે વિશીર્ગાનિ માંસાનિ
 ઉદ્ધૃત્ય શીતલા ક્રિયા કુર્યાત્, તતઃ પશ્ચાત્ નિલિ-
 તપ્તુલ-કણ્ડતેઃ દ્વા તિન્દુન્વાઘ કપાયેઃ ચ ધૃનમિથ્રેઃ
 પ્રલેપયેત્ । સર્વેપામ્ અગ્નિદગ્ધાનામ્ એતદ્ ઉત્તમ રોપણ
 (મવેત્) ॥

(સ્વાભાવિક રંગ બદલાઈને દાઢ થાય
 પણ ફેણા ન બેઠે તેલું દાઝેલું ‘પ્લક્ષ’ કહેવાય
 છે,) અગ્નિમાં એવા દાઝેલાને ‘અગ્નિ’ શેક
 તથા ગરમ હવાએ કરવી; એમ આખા શરીરને
 સ્વેદન થાય તો લોહી પણ સ્વેદ પામે છે; પરંતુ
 જળ તો સ્વભાવથી શીતળ હોવાથી તે લોહીને
 શોષીને કારી દે છે; માટે દાઝેલાને ગરમ ઉપચારો
 મુખ કરે છે, પણ શીતળ તો કહી મુખ કરતા જ
 નથી. (તીન ફેણા બીડી જે ‘આષ્ણુ, વેદના, બળ
 તરા, રતાશ, પાક અને સળાકા નીકળે તથા
 તે લાંબે કાળે મટે એવા દાઝેલાને ‘દુર્દગ્ધ’
 કહે છે;) એ દુર્દગ્ધ ઉપર શીતળ તથા ગરમ
 બંને ઉપાયો કરી શકાય છે; છતાં તેના ઉપર
 ઘી વગેરે લેપ તથા સિંચન તો શીતળ જ
 કરવાં. (દાઢનું મૂળ બીડું ગયું ન હોય, પાકા
 તાડફળ એવો રંગ હોય, દાઢમાં બિંચો કે
 નીચો વગેરે દોષો ન હોય અને આમડીમાં
 દાઢનાં ચિહ્નો હોય તો તેને ‘સમ્યગ્દગ્ધ’
 કહે છે,) વૈધે એ સમ્યગ્દગ્ધ ઉપર વંશલેપન,

પીપર, રતાંબલી, સોનાગેરુ અને ગળોને
 વાટી ઘી સાથે મેળવી તેનો લેપ કરવો તથા
 ઘોડા વગેરે આમ્ય-પશુઓનાં માંસો, કાચબા
 વગેરે જલચરનાં માંસો અને સૂવર વગેરે
 જલપ્રાય દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસોને વાટીને
 લેપ કરવા. (માંસ લટકી ગયું હોય, ગાન
 નીંખાઈ ગયેલ હોય; શિરા, રનાયુ તથા
 સાધાઓમાં અને હાડકાંઓમાં તૂટાટ થઈને
 જવર, દાઢ, તરસ અને મૂંઝાં વગેરે ઉપદ્રવો
 હોય, તો તે ‘અતિદગ્ધ’ કહેવાય છે;) એ
 અતિદગ્ધ ઉપર લટકેલા માંસને કાઢી નાખીને
 શીતળ ઉપચારો કરવા અને પછી રાત્રી
 ચોખ્ખાનો લોટ તેના ઉપર લાલરાવલો અથવા
 ટીંબરવાની છાલના ઉકાળાને (કે ચુકુંને) ધીથી
 મિશ્ર કરી તેનો લેપ કરવો. અગ્નિથી દાઝેલા
 હરેકને આ ઔષધ ઉત્તમ રૂઝ લાવનાર થાય છે.
 દીકા-સ્કન્દયતિ-શોણયતિ ।

દાઢયા ઉપર સિક્કકાદિષ્ટત
 સિક્કકાકર્દમજીરકમધુપથ્યાસર્જમિશ્રિતં લેપાત્
 ગચ્ચં ઘૃતમપહરતિ વિપાકજનિતં ઘ્ર્ણં સઘઃ ॥
 અન્યયઃ-સિક્કકા-કર્દમ-જીરક-મધુ-પથ્યા-સર્જ-
 મિશ્રિતં ગચ્ચ ઘૃત લેપાત્ વિપાકજનિત ઘ્ર્ણ સઘઃ
 અપહરતિ ॥

મીણુ, કાદવ, શુરુ, મધ, હરડે અને
 પીપરથી મિશ્ર કરેલું ગાયત્રી ધી (લગાડવાથી).
 દાઢયાથી થયેલ ગણુને તરત મટાડે છે. ૧૦૫
 પટોલાદિ તૈલ

સિંચ કપાયકલ્પાર્થો પટોલ્યાઃ કદુતૈલકમ્ ।
 વગ્ધવળગ્જાઘ્વાવદાહવિસ્ફોટનાશનમ્ ॥ ૧૦૬ ॥
 અન્યયઃ-પટોલ્યાઃ કપાય-કલ્પાર્થો સિદ્ધ કદુ-
 તૈલક દગ્ધ-વ્રગ-ઘ્વા-સાવ-દાહ-વિસ્ફોટનાશનમ્
 (મસ્તિ) ॥

કડવી ઘિસોડીના કપાય અને કદકથી
 પકાવેલું સરસિયુ તેલ દાઝેલાનાં ગણુ, વેદના,
 સાવ, બળતરા અને ફેણા મટાડે છે. ૧૦૬
 મણસંખ્યાથી ગાંઠયુ લક્ષણુ અને તેની
 ચિકિત્સા

વાતાસ્રમણં શુદ્ધં સ્વશોયં પ્રયિતં ઘ્ર્ણમ્ ।
 કુર્યાત્ સદાહં કચ્ચગ્જાઘ્વાઘ્ર્ણમ્નિસ્તુ સસ્મૃતઃ ॥

કમ્પિલ્લકં વિદજ્ઞાનિ ત્વચં દાર્ણ્યાસ્તયૈવ ચ ।
પિપ્પ્વા તૈલં પચેત્તત્તુ વ્રણગ્રન્થિહરં પરમ્ ॥૧૦૮॥
અન્વયઃ-પાતાઇ વ્રણમ્ અમૃત દુરં સર્ણયં પ્રથિત
સદાહં કણ્ઠ-આઢય કુચાત, સઃ તુ વ્રણગ્રન્થિઃ સ્મૃતઃ ।
કમ્પિલ્લક વિદજ્ઞાનિ તથા એવ ચ દાર્ણ્યાઃ ત્વચ પિપ્પ્વા
તૈલં પચેત, તત્તુ પરં વ્રણ-ગ્રન્થિહરં (મવતિ) ॥

વાયુ તથા રુધિર બને મળી જે મણને
આવ વગરનું, હુદ્ધ સોભવાળું, ગંઠાયેલ
બળતરાવાળું અને ખરજવાળું કરી નાખે
એ મણુ 'મણુઅંથિ' કહેવાય છે. કપિલો,
વાવડિંગ અને દારુહળદરની છાતને વાટી કઢક
કરી પકાવેલું તેલ મણુઅંથિને બરાબર મટાડે
છે. ૧૦૭, ૧૦૮

મણુના સોભ તથા દારુહળો અધિકાર સમાપ્ત

અથ મનાધિકારઃ ।

૪૮ : ભક્ત (હાડકું ભાંગ્યા) નો
અધિકાર*

ભક્તના બે લેદ પૈકી બીજાના છ લેદ
મગ્ન સમાસાદ્ દ્વિવિધં હુતાશ ! કાળે વ
સન્ધાવપિ તત્ર સન્ધ્યો । ઉત્પિપ્લવિશ્લિપ્તવિવર્તિ-
તાનિ તિર્યગતં ક્ષિતમધક્ષ મમ્ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ-હે હુતાશ ! સમાસાત મમ દ્વિવિધ, કાળે
અવિ વ સન્ધ્યો, તત્ર સન્ધ્યો મમ્ ઉત્પિપ્લ-વિશ્લિપ્ત-
વિવર્તિતાનિ, તિર્યગત ક્ષિત વ અધઃ (ઇતિ વદ-
પ્રકારકમ્) ॥

(ચરકમાં પુનર્વસ્તુ મુનિ પોતાના શિષ્ય
અગ્નિવેશને સંબોધે છેઃ) 'હે અગ્નિવેશ !
તું ક્યાં ભક્ત બે પ્રકારનું છેઃ એક કાંડભક્ત
અને બીજું સંધિભક્ત. (સાંધાના હાડકાના
એક ભાગમાં જે ભક્ત થયું હોય તે 'કાંડ
ભક્ત' અને જે હાડકાના સાંધામાં જે ભક્ત
થયું હોય તે 'સંધિભક્ત' કહેવાય છે. સંધિ-
ભક્તની બાબતમાં ચોડકું જ કહેવાનું છે.

* મગ્નવેત રમ મગ્ન વા મમ, મગ્નો આપદને-
દયત્માદ માવે ક્ષ. મમત્વ અધિકારઃ-હાડકાનું ભાગવું
તે ભક્ત, તેનો અધિકાર ભક્ત્યાધિકાર આ ભક્ત પણ
આગંતુજ સોભથી યુક્ત હોય છે, તેથી પૂર્વેકત
મણુસોધના અધિકાર સાથે સંકળાયેલ આ ભક્તનો
અધિકાર શરૂ કરવામાં આવે છે.

માટે પ્રથમ સંધિભક્તનું વિવેચન કરાય છેઃ)
ઉત્પિપ્લ, વિશ્લિપ્લ, વિવર્તિત, તિર્યંગત, ક્ષિપ્ત
અને અધોગત, એમ સંધિભક્ત છ પ્રકારનું છે.

ટીકા-અત્ર માવેર્જે ક પ્રત્યયઃ, તેન મગ્ન=મગ્નઃ,
ત્તુ ચાત્ર કિન્ચેપોડમિત્રેતઃ, તેન મમમાત્રાસ્થિકિન્ચેપ-
લક્ષણમ્ । સમાસાન=મગ્નેસાત, હુતાશ=હે અગ્નિવેશ !
યતથ્વરકે અગ્નિવેશસ્ય હુતાશોતિ નામાન્તરમુક્તમ્; કાળે=
સન્ધિપર્યન્તે એક કાળે, અગ્નિસન્ધ્યો=દૂયોરત્ત્વોઃ સન્ધ્યાને,
તત્ર=સન્ધ્યો । ઉત્પિપ્લવિવર્તિતઃ પટ્ટપ્રકાશં મગ્નં મવતિ ।
સ્વસ્વવક્ષ્યત્વેન સમિધમપ્રસ્થારો વિવરણમ્ । ઉત્પિપ્લવાદિ ।
અધઃ=અધોમમમ્ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપરના ભાષા-
તરમાં લેવાયો છે)

સન્ધિમમત્વ સામાન્યલિપ્તમાહ-

સંધિભક્તનું સામાન્ય ચિહ્ન
પ્રસારણાકુચનવર્તનોપ્રા, રક્ત સ્પર્શવિદેપન-
મેતદુક્તમ્ । સામાન્યતઃ સન્ધિગતસ્ય લિપ્તમ્ ॥

અન્વયઃ-પ્રસારણ-આકુચન-વર્તન-ઉપા રક્ત, સર્ણ-
વિદેપનમ્, એતત્ સન્ધિગતસ્ય સામાન્યતઃ, લિપ્તમ્ ઉક્તમ્ ।

પસારવામાં, સંકેતવામાં તથા ફેરવવામાં
ઉપ પીડા થાય અને સ્પર્શના ઉપર દ્રેષ જ
થાય, એ સંધિભક્તનું સામાન્ય ચિહ્ન કહ્યું છે.
સંધિભક્તના છ લેદ પૈકી ઉત્પિપ્લ તથા
વિશ્લિપ્લનાં વિશેષ ચિહ્ન

ઉત્પિપ્લસન્ધ્યઃ શ્વયયુઃ સમન્તાત્, વિશેષતો રાત્રિ-
મવા રજા વ, વિશ્લિપ્લકે તો વ રજા વ નિત્યમ્ ॥૨

અન્વય-ઉત્પિપ્લસન્ધ્યઃ સમન્તાત્ શ્વયયુઃ, રાત્રિમવા
વ રજા વિશેષત, વિશ્લિપ્લકે વ તો વ નિત્યં
રજા (મયેત્) ॥

જે માધાને બે હાડકાંએએ ખૂબ પીચી
કે દાબી દીધો હોય, તેને ચોપાસ બંને
ભાગમાં સોળે થાય છે અને રાતે વધારે
વેદના થાય, એ ઉત્પિપ્લનું ચિહ્ન સમજાઈ.
વિશ્લિપ્લમાં બંને ભાગમાં સોળે હોય અને
નિરંતર અધિક વેદના રહે છે. (એકંદર
ઉત્પિપ્લમાં રાતે અધિક વેદના રહે છે અને
વિશ્લિપ્લમાં કાચમ અધિક વેદના રહે છે,
એટલો એ બંનેમાં તફાવત છે, વિશ્લિપ્લ એટલે
સાંધાનું હાડકું એકમેકથી જુદું પડ્યું હોયતે.)

ટીકા-ઉત્પિપ્લસ્ય લિપ્તમાહ-ઉત્પિપ્લસન્ધ્યઃ-ઉત્પિપ્લ=
દ્વામ્યામરિકાઓ વિગઃ સધિર્થસ્ય તસ્ય સમન્તાત્ ઉભય-
માગયોઃ ઝોયો મવતિ । વિશ્લિપ્તમાહ-વિશ્લિપ્લેત્યાદિ,

તો=ઉભયતઃ શોધો, રાત્રિરજા ચ નિત્યમ્ । વદા રજાઃ-
પિકા ભવતીતિ ઉત્પિષ્ટમેદઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)
વિવર્તિતિર્યગ્ગતક્ષિપ્તમોગતાન્યાહ-

વિવર્તિત, તિર્યગ્ગત, ક્ષિપ્ત તથા
અધોગતનાં લક્ષણો

વિવર્તિતે પાર્શ્વરજસ્ય તીવ્રા, સ્તિર્યગ્ગતે
તીવ્રરજો ભવન્તિ । ક્ષિતેડતિશૂનં વિપમં રજસ્ય,
ક્ષિતે ત્વચોઽવિવદઠસ્ય સન્ધેઃ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ-વિવર્તિતે ચ તીવ્રા પાર્શ્વરજઃ, તિર્યગ્ગતે
તીવ્રરજઃ ભવન્તિ, ક્ષિતે વિપમમ્ અતિછૂટ ક્ષિતે ચ
રજઃ, અથઃ ॥ ૩ ॥ રજ્ઞ ચ સન્ધેઃ વિપટઃ (ભવેત્) ॥

વિવર્તિત સંધિભક્તમાં સાંધો બુદ્ધો નહિ
પડતાં સાંધાનાં બંને હાડકાં ફરી બન્ય-મર-
ડાઈ બન્ય; તેથી તે બંને હાડકાંમાં તીવ્ર
વેદના થાય (એ વિવર્તિતનું ચિહ્ન સમજવું).
તિર્યગ્ગત સંધિભક્તમાં સાંધાનાં બે હાડકાં-
માંથી એક હાડકું, સાંધાનું સ્થાન છોડી
આડું થઈ બન્ય; તેથી તીવ્ર વેદના થાય.
(એ તિર્યગ્ગતનું ચિહ્ન સમજવું.) ક્ષિપ્ત-
સંધિભક્તમાં સાંધાનાં બે હાડકાંમાંથી એક
હાડકું, બીજા હાડકાની ઉપર ચડી બન્ય, તેથી
હાડકાંમાં વિષમ રીતનું-એટલે કોઈ વેળા
વધારે કે કોઈ વેળા ઓછું શુભ થાય તથા
વેદના થાય. (એ ક્ષિપ્તક્ષિપ્તનું ચિહ્ન
સમજવું.) અધઃક્ષિપ્ત સંધિભક્તમાં સાંધાનાં બે
હાડકાંમાંથી એક હાડકું બીજા હાડકાથી નીચે
ઊતરી બન્ય, તેથી વેદના થાય તથા સાંધો
બુદ્ધો પડે (એ અધોગતનું ચિહ્ન સમજવું). ૩

ટીકા-વિવર્તિત=વળાવમુકે અસ્થિરૂપે પરિવર્તિતે,
પાર્શ્વરજઃ=સન્ધિસ્થિતાસ્થિચ્છન્દ્યપાર્શ્વો રજઃ, તિર્ય-
ગ્ગતે=એકસ્મિન્નસ્થિ સન્ધિસ્થાનં ત્યક્ત્વા તિર્યગ્ગતે । ક્ષિતે=
સન્ધ્યુદ્ગમ્યોરેકસ્મિન્નસ્થિ પરસ્પાદસ્થનુપરિગતે અસ્થ્યો-
ડતિશૂનમ્ । તત્ર વિપમં=કદાચિદધિકં કદાચિન્ન્યૂનમ્ ।
અથઃ ક્ષિતે સન્ધિગતે=એકસ્મિન્નસ્થિ અવોગ્મે, રજ્ઞ સન્ધિ-
વિપટનં ચ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

કાળદમમમાહ-

મમં તુ કાળદે વહુધા પ્રયાતિ, વિશેષતો નામ-
મિરેવ તુલ્યમ્ ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ-કાળદે મમં તુ વહુધા પ્રયાતિ, વિશેષતઃ
નામમિઃ તુલ્યમ્ एव (જેવમ્) ॥

ભા. ૮૨

કાંડભક્ત ઘણા પ્રકારનું હોય છે (છતાં
તે બાર પ્રકારનું જ લગભગ છે) અને વિશેષે
ફરી તેને કકડંટક આદિ પોતાનાં નામે જેવા
જ (અર્થયુક્ત) લક્ષણોવાળું બજવું. ૪

ટીકા-મમં કાળદે=કાળદેવિષયે, વહુધા=વહુમિઃ
પ્રકારઃ, પ્રયાતિ । અથ વહુવિષયત્વમ્=દ્વાદશવિષયત્વં
બોદ્યમ્ । વહુવિષયસ્ય કાળદમમસ્ય પૃથગ્લક્ષણ નોકમ્,
ક્ષિન્તુ નામમિરેવ તુલ્યમ્ । કર્કટકાદિનામાતુલ્યમેવ
લક્ષણં બોદ્યમ્ ॥

તાન પ્રકારાનાહ-

કાંડભક્તના બાર પ્રકારો

કાળદે ત્વતઃ કર્કટકાશ્વકર્ણો, વિચૂર્ણિતં
પિચ્છિતમસ્ય સ્થિતિમ્ । કાળદેપુ મમં ક્ષતિપાતિતં
ચ મજ્જાપ્રતં વિસ્ફુટિતં ચ વક્ત્રમ્ ॥ ૫ ॥

છિન્નં દિધા દ્વાદશાઘાપિ કાળદે સામાન્ય-
મમે કિલ તસ્ય લિહ્નમ્ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ-અતઃ કાળદે તુ કર્કટક-અશ્વકર્ણો, વિચૂ-
ર્ણિત પિચ્છિતં સ્થિતિમ્ અસ્થિ, ચ ક્ષતિપાતિતં મજ્જાપત્તં
વિસ્ફુટિતં ચ વક્ત્રમ્ કાળદેપુ મમં દિ, છિન્નં દિધા, (અલ્પ-
ચ્છિન્ન વહુચ્છિન્નં ચેતિ) દ્વાદશઘા અપિ કાળદે સામાન્યં,
તસ્ય કિલ જિહ્નમ્ અમે (વક્ષ્યતે) ॥

કકડંટક,^૧ અશ્વકર્ણ,^૨ વિચૂર્ણિત,^૩ પિચ્છિત,^૪
અક્ષિત,^૫ કાંડભક્ત,^૬ ક્ષતિપાતિત,^૭ મજ્જા-
પત્ત,^૮ વિસ્ફુટિત,^૯ વક્ત્ર,^{૧૦} અલ્પચ્છિન્ન,^{૧૧} અને
બહુચ્છિન્ન,^{૧૨} એ નામે કાંડભક્ત બાર પ્રકારનું
છે. બારે પ્રકારનાં કાંડભક્તનું જે સામાન્ય
ચિહ્ન છે, તે આગળ હવે પછી કહેવાશે. ૫, ૬

૧. કર્કટઃ ક્ષ્વ કાયતિ મધ્યે પ્રોત્તત્ત્વત્ પાર્શ્વયો-
ધાવનત્ત્વત્-અન્યપ્રાપિ દયત-ઈતિ ઢઃ-જે હાડકાની
ભાગ છૂટા પડી વચ્ચે જાયો તથા બે બાજુ નમેલો
હોવાથી કરચલા જેવો બન્યાય, તે 'કકડંટક' નામે
કાંડભક્ત કહેવાય છે.

૨. અશ્વકર્ણ કર્ણે ચ વિપુલાદિવર્તિર્નિર્માદ-ધોડાના
કાનની પેઠે મોટું હાડકું અંદરના ભાગમાં બહાર
નીકળેલું બન્યાય, તે 'અશ્વકર્ણ' નામે કાંડભક્ત
કહેવાય છે.

૩. વિશેષેણ ચૂર્ણરૂપં સજ્જાતં વિચૂર્ણિતં-નારકાદિવા-
દિત્ત્વં-જે હાડકું ભાંગીને ભૂંડા થઈ ગયું હોય તે
'વિચૂર્ણિત' કાંડભક્ત કહેવાય છે.

૪. પિચ્છિતસ્મેતિ પિચ્છિતમ્, પિચ્છે-ચોરાદિકાત્
કર્મણિ કા-જે હાડકું છેદાઈને પિચ્છાઈ ગયું હોય,

તે 'પિચ્ચિત' નામે કાંડભ્રમ કહેવાય છે.

૫. રાજસ્વં સજ્જાતમિતિ તારકાદિતારકાદિત્વ-ને ખરલ જેવા ખાડાએ થઈ છૂટું પડી ગયું હોય-એટલે હાડકાંનો અમુક ભાગ ભુદો અંદર છૂટે પડી જાય અને તે સ્થળે ખરલ જેવા ખાડો પડી જાય, તે 'અક્ષિત' નામે કાંડભ્રમ કહેવાય છે.

૬. કાષ્ઠેષુ મગ્ર કાષ્ઠમગ્ર-સવથા ત્રુટિન શ્રયમ્ભૂતે સ્વચિ ન્વિતમ્-હાડકાંની નળીમાંથી સંપૂર્ણ તૂટી પડ્યું હોય અને અલગ થઈ જઈ ચામડીમાં ને રહ્યું હોય, તે ખાસ 'કાંડભ્રમ' કહેવાય છે.

૭. અતિશયન-અર્થેણ દિશ્વા પાસ્વતમેતિ ક્ષતિ પાતિત-અન્તાત્ કર્મણ કઃ-ને હાડકું પૂરેપૂરું છેદાઈ પડ્યું હોય, તે અતિપાતિત-કાંડભ્રમ કહેવાય છે.

૮. મજ્ઞાં ગત મજ્ઞાગતમ્-ને ભાંગેલો હાડકાનો ભાગ એ હાડકાની અંદર પેસી જઈ છેક અંદરની ચરખીમાં પહોંચી ગયો હોય, તે 'મજ્ઞાગત' કાંડભ્રમ કહેવાય છે.

૯. વિસ્ફુટ્યત-સ્તોક વિદ્યદિતે સ્મેતિ વિસ્ફુટ્યતમ્-ને હાડકું થોડું જ ચિરાઈને ફાટી ગયું હોય, તે 'વિસ્ફુટ્યત' નામે કાંડભ્રમ કહેવાય છે.

૧૦. વચતિ-કુટિલં ગચ્છતિ વક-“સ્ફાયિતશ્ચિ”- (ઉળા. ૨-૧૩) ફાટી રહ્યું-ને હાડકું પોતાનું સ્થાન છોડી વાંકું થઈ ગયું હોય તે 'વક' નામે કાંડભ્રમ કહેવાય છે.

૧૧. ભલ્લં ચ તત્ છિન્ન-વિદીર્ણ સંલગ્નમિતિ-અલ્પ-ચિન્નમ્-ને હાડકું ખરાખર ચિરાઈને વળગી રહ્યું હોય, તે 'અલ્પચિન્ન' કાંડભ્રમ કહેવાય છે.

૧૨. યદુ ચ તત્ છિન્ન વિદીર્ણ દ્વિધાભૂત-દ્વુચ્છિન્નમ્-ને હાડકું ખરાખર ચિરાઈ જઈ બે ભાગમાં થઈ ગયું હોય, તે 'બદ્ધચિન્ન' નામે કાંડભ્રમ કહેવાય છે.

દીકા-અતઃ મધ્યમમાન-તરં કાષ્ઠે કાષ્ઠમગ્રમ્, તદાઢ-ફર્કટકઃ=અધિવિભાજ્યપૂર્વકો મયે પ્રોથતઃ પાર્થ-યોરદગતઃ=ફર્કટકનુ-યસ્પત્વાત્ ફર્કટકઃ, અથર્વનઃ=અથર્વનવદ્વિગુણિતનિર્માદઅર્થઃ, વિચૂળિતમ્=ચૂળિત-મણિ, તથ શન્દસ્પર્શોયો યોદ્યમ્ । વિષ્ટિતમ્=નિય-નિત્તરં શુદ્ધોપમ, રાષ્ટિત=વિષ્ટિતમણિનિયત્, કાષ્ઠેષુ મગ્રમ્-યથા ફર્કટકાદિ સર્વમેવ કાષ્ઠમગ્રમ્, તથાવિ ક્ય કાષ્ઠમગ્રમ્ના વિશ્લઃ, અગ્ર મગ્ર=મગ્રભૂતિતે તેન સર્વેષામ્ પુટિતમ્=પુટનમ્ભૂત ત્વિન સ્વિતંચત્ત્વાન્ક-મ્ ॥ અતિશયન-અર્થેણ દિશ્વા પાતિતમણિ । મજ્ઞાગતમ્=અતિશયન-અર્થેણ પ્રવિશ્ય મજ્ઞાન ગતઃ । વિસ્ફુટિ-તમ્=સ્ફુટિતમ્ । વચ-સ્થાન ત્યકતા કુન્જીમ્ભૂતમ્ ।

છિન્ન દ્વિધા=એક વિદીર્ણ સંલગ્નમ્, અપરં વિદીર્ણ દ્વિધા-ભૂતં; દ્વાદશથા ચ કાષ્ઠે ફર્કટકાદિકાષ્ઠે કાષ્ઠે ચ મગ્ર દ્વાદશથેત્યન્વયઃ । તથોક્તમેવ ॥ હાડકાંનો ભાગ છૂટે પડી વચમાં જાયો અને પડખામાં નમેલો થઈ જઈ ફર્કટક (કરચલા)ના જેવા આકારનો થાય એ 'ફર્કટક' કહેવાય છે. વોડાના કાનની પેઠે મોઢું અસ્થિ બહાર નીકળે, એ 'અધ-કર્ણ' કહેવાય છે. હાડકું ભૂકા થઈ ગયું હોય, ને થોડું ઉપરથી અને સ્પર્શ ઉપરથી જણાય, તે 'અચ્છિત' કહેવાય છે હાડકાના અવયવો પરસ્પરને વળગી રહ્યા હોય છતાં ઘણું સોજવાણું હોઈ અને પિચાઈ ગયું હોય, તે 'પિચ્ચિત' કહેવાય છે. હાડકાનો ભાગ ભુદો પડી અંદર હાડકાંની બહાર નીકળી ગયો હોય, એ 'અક્ષિત' કહેવાય છે. હાડકું બધી રીતે તૂટી ભુડું પડીને ચામડીમાં વળગી રહેલું હોય, તે ખાસ 'કાંડભ્રમ' કહેવાય છે. જોકે ફર્કટક આદિ સધળા ભેદો કાંડભ્રમ જ કહેવાય છે, છતાં તેમાંના આ ભેદને 'કાંડભ્રમ' એ નામ ખાસ આપવામાં આવ્યું છે. હાડકું પૂરેપૂરું છેદાઈ પડ્યું હોય તે 'આતપાતિત' કહેવાય છે. હાડકાનો ભાગ હાડ-કામાં પેસી મજ્ઞામાં પહોંચી ગયો હોય, એ 'મજ્ઞાગત' કહેવાય છે. હાડકું થોડું ફાટી ગયું હોય તે 'વિસ્ફુટિત' કહેવાય છે. હાડકું પોતાનું ઠેકાણું છોડી કુબડું થઈ ગયું હોય, તે 'વક' કહેવાય છે. હાડકું સારી પેઠે ફાટીને ચોટી રહ્યું હોય, તે 'અલ્પ-ચિન્ન' કહેવાય છે. હાડકું સારી પેઠે ફાટી ભુદા ભુદા બે ભાગવાણું થઈ ગયું હોય તે 'બદ્ધચિન્ન' કહેવાય છે.

ફર્કટકાદિકાષ્ઠમગ્રત્ય લક્ષણમાહ-

ફર્કટક આદિ કાંડભ્રમણું સામાન્ય લક્ષણ સ્મૃતાહ્વતા શોષરજાડતિવૃદ્ધિસ્તથા વ્યથાવૃદ્ધિરતીવ નિત્યમ્ । સમ્પીડ્યમાને ભવતીહ શબ્દઃ, સ્પર્શસહ સ્પન્દનતોદશૂળાઃ ॥ સર્વાસ્વ-વસ્થાસુ ન શમ્ભલામો, મગ્રસ્ય કાષ્ઠે લલુ ચિદ્દમતત્ ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ-અસ્ત-અગ્રતા, શોષરજા, અતિવૃદ્ધિઃ, તથા નિત્યમ્ અતીવ વ્યથાવૃદ્ધિઃ, શ્વ સમ્પીડ્યમાને સ્પર્શ-અસહ-સ્પન્દન-તોદ-શૂળાઃ, સર્વાસુ અવસ્થાસુ ન શમ્ભલામઃ, એત્ કાષ્ઠે મગ્રસ્ય રાલુ ચિદ્ (લેયમ્) ॥

અંગોમાં ચિધિલપણું, સોભ અને વેદ-નાનો ખૂબ વધારો, બલે થળ નીકળતું હોય એવી પીડાનો નિત્ય-અત્યંત વધારો, એ સ્થળે કબાવતાં અવાજ થાય, સ્પર્શ અમી

ન શકાય, નાડીઓ ફરક્યા કરે, સોયો ભોંકાયો જેવી પીડા અને શૂળ થાય તેમ જ શયન વગેરે સઘળી સ્થિતિમાં સુખ ન થાય એ કાંડભક્ત થયેલાં લક્ષણો બહુવાં. ૭

ટીકા-‘સ્પર્શાસદ્’મિતિ કાઢમમત્ત્ય વિશેષણમ્ । સ્પન્દને=નાદીનાં સ્ફુરણમ્, તોદ=જાગ્રેતેવ ચ વ્યયા, રુના=સામાન્યપીડા, સર્વાસ્વસ્થાસુ=શયનાદિમુ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

કટ્ટાપ્તમાદ-

કટ્ટસાધ્ય ભક્ત

અભગાશિનોડનાત્મવતો જન્નોર્થતાત્મકસ્ય ચ ।
ઉપદ્રવૈર્વાં હુરસ્ય ભક્તે કચ્છેમ્ । સપ્પતિ ॥ ૮ ॥

અન્વય:-અભગાશિનઃ અનાત્મવતઃ ચ વાત-આત્મ-
કસ્ય વા ઉપદ્રવૈઃ હુરસ્ય જન્તોઃ ભક્ત કચ્છેમ્ ભિદયતિ ॥

થોડું ખાનારનું, રોગને મટાડવાની કાળજી નહિ રાખનારનું, વાયુપ્રકૃતિવાળાનું અને તાવ, આક્રેશ, મોહ અને મૂત્રની તથા વિઘ્નની અટકાયત વગેરે ઉપદ્રવોવાળાનું ભક્ત (સંધિ ભક્ત કે કાંડભક્ત) માંડ માંડ મટે છે. ૮

ટીકા-અનાત્મવતઃ=રોગપ્રતીકારે યત્નરહિતસ્ય, વાતા-
રમકસ્ય=નાતપ્રકૃતઃ, ઉપદ્રવૈઃ=જ્વરા-માનમોહમૂત્રપ્રતી-
ષ્ઠાદિભિઃ । (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અસાધ્યમાદ-

અસાધ્ય ભક્ત

મિત્તં કપાલં કટ્ટપાં તુ સન્ધિમુક્તં તથા વ્યુતમ્ ।
જયનં પ્રતિપિપ્તં ચ વર્જયેત્તુ ચિકિત્સકઃ ॥ ૯ ॥

અન્વય:-કપાલ કટ્ટપાં તુ સંધિમુક્તં, તથા વ્યુતં,
જયનં ચ પ્રતિપિપ્તં તુ મિત્તં ચિકિત્સકઃ વર્જયેત્ ॥

ગોઠણનું, ફૂલાનું, ખભાનું, ગાલનું, તાળ-
વાનું, લમણાનું, સાથળોના સાંધાનું કે માથાનું હાડકું ભાંગ્યું હોય, તેમ જ કેડમાં અધોગત નામનું સંધિભક્ત થયું હોય કે પેડુમાં ઉત્પિષ્ટ નામનું સંધિભક્ત થયું હોય અથવા ગોઠણ, કમર, ખભા, ગાલ, તાળનું, લમણાં કે માથાનાં હાડકાં જે ત્યાંનાં બીજાં હાડકાંથી છૂટાં પડી ગયાં હોય તેા વેધે છોડવા જોઈએ-તેની ચિકિત્સા ન કરવી. ૯

ટીકા-કપાલમ્=જાનુનિતમ્ભાગ્યજાળતાલગ્નવદ્વજ્ર-
શિરોડક્ષીણી કપાલાનિ, તથા વ્યુતમ્=અધઃક્ષિપ્તમ્,
પ્રતિપિપ્તમ્=રત્નિષ્ઠમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

પુનરસાધ્યમાદ-

બીજું અસાધ્ય ભક્ત

અસંસ્પિષ્ટકપાલં ચ લલાટે ચૂર્ણિતં ચ યત્ ।

મમં સ્તને ગુદે પૃષ્ઠે શ્લેષ્ઠે મૂર્ધનિ વર્જયેત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય:-અસંસ્પિષ્ટ-કપાલ ચ, લલાટે ચ યત્ ચૂર્ણિતં,
સ્તને ગુદે પૃષ્ઠે શ્લેષ્ઠે મૂર્ધનિ (વ) મમ વર્જયેત્ ॥

વળી ઉપર જણાવેલ ગોઠણ વગેરેનાં જે કપાલાસ્થિ છૂટાં પડી ગયાં હોય તથા લલાટમાં વિચ્છિન્ન નામનું કાંડભક્ત થયું હોય તેમ જ જે સ્તનની વચ્ચે, શુદ્ધા, પીઠ, લમણા કે હાથરેખામાં સંધિભક્ત કે કાંડભક્ત થયું હોય તેાપણ વેધે તે ત્યજી દેવાં-ચિકિત્સા ન કરવી. ૧૦

ટીકા-‘અસંસ્પિષ્ટકપાલ’મિતિ ભગવિશેષણમ્ ।
સ્તને=સ્તનયોગ્વતરે । મૂર્ધનિ=ચૂડાસ્થાને ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અપરસાધ્યમાદ-

વળી બીજું અસાધ્ય ભક્ત

સમ્યક્સંહિતમપ્યસ્ય દુર્ન્યાસાદુપગ્નચનાત્ ।

સંક્ષોભાદ્વાપિ યત્નચ્છેદ્વિક્રિયાં તથા વર્જયેત્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય:-સમ્યક્ સંહિતમ્ અપિ કદ્ અસ્ય દુર્ન્યા-
સાત્ દુષ્ટવચ્ચનાત્ અપિ વા સંક્ષોભાત્ વિક્રિયાં ગચ્છેત્
તત્ ચ વર્જયેત્ ॥

વળી જે હાડકું સારી રીતે સાંધ્યું કે જોડી દીધું હોય છતાં અયોગ્ય રીતે બેસાડવાથી વિકાર પામ્યું હોય અથવા સારી રીતે બેસાડ્યા છતાં અયોગ્ય રીતે ખંધાયાથી વિકાર પામ્યું હોય અથવા સારી રીતે ખંધાયા છતાં કંઈક લાગવા વગેરેથી ખસી જવાને લીધે વિકાર પામ્યું હોય તે પણ ત્યજી દેવું-તેની પણ ચિકિત્સા ન કરવી. ૧૧

ટીકા-સમ્યક્ સંહિતમપિ=સમ્યક્ યોજિતમપિ । અસ્ય-
દુર્ન્યાસાત્=દુઃસ્થાપનાત્, સુન્યસ્તમપિ દુષ્ટવચ્ચનાત્;
સુવદ્મપિ સંક્ષોભાત્=અભિષાતાદિના સચ્ચલનાત્, વિક્રિયાં
ગચ્છેત્=વિકૃતં ભવતિ, તદ્વર્જયેત્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અથાસ્થિવિશેષેણ ભગવિશેષમાદ-

અમુક હાડકાંમાં અમુક પ્રકારનાં ભક્ત થાય તરુણાસ્થીનિ નમ્યન્તે મિદ્યન્તે નલકાનિ તુ ।

કપાલાનિ વિમજ્યન્તે સ્ફુટન્તિ રુચકાનિ ચ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય:-તરુણ-અસ્થીનિ નમ્યન્તે, નલકાનિ તુ

મિદાન્તે, કપાલાનિ વિમગ્નન્તે, રુચકાનિ ચ સ્ફુટન્તિ ॥

તરુણાસ્થિ (નાક, કાન, આંખ તથા શુદાનાં હાડકાં) કૂણાં હોવાને લીધે નમી બન્ય છે-વાંકા થઈ બન્ય છે, માટે તેમાં વક્ર નામનું કાડબમ થાય છે; નલક નામનાં અસ્થિ (નળી જેવાં છિદ્રવાળા હાડકાં) પોતામાં ખીખાં હાડકાં પેસવાથી ચિરાઈ બન્ય છે; કપાલ નામનાં ગોઠણ, નિતંબ, ખણા, તાળવું, ગાલ, લમણા, સાથળના સાંધા અને માથાનાં હાડકાં જુદા પડી બન્ય છે અને રુચક નામનાં હાંતનો હાડકો તૂટી બન્ય છે. ૧૨

ટીકા-તરુણાસ્થીનિ=પ્રાણકર્માક્ષિગુદેષુ કોમલાસ્થીનિ નન્યન્તે=વક્રીભવન્તિ, તેનાં વક્રતાલક્ષણ મમ, નલકાનિ=નાલીવત્, સરન્પ્રાણ્યસ્થિપર્વાણિ, મિદાન્તે=અસ્થ્યન્તરાતુ પ્રવેશાદ્ધિદર્શયન્તે, કપાલાનિ=જાનુનિતમ્બાસગળ્લતાલુકાશ્લવડુક્ષણ-શિરોડસ્થીનિ, વિમગ્નન્તે ॥ સ્ફુટન્તિ=તુટયન્તિ, રુચકા=દન્તાઃ સ્ફુટન્તિ ॥ અસ્થીનિ ચ તરુણનલકકપાલરુચકવલય-મેદાસ્યચવિધાનિ ॥ તત્ર રુચકાનિ વેતિ ચકારાદ્વલયાન્યપિ તુટયન્તીતિ યોદ્ધવ્યમ્ ॥ તરુણ, નલક, કપાલ, રુચક અને વલય, એ નામે પાંચ પ્રકારના હાડકાં છે; તેમાંનાં પહેલા ચાર પ્રકારના હાડકાં વિષે અહીં કહ્યું છે, પાંચમા પ્રકારનાં વલય નામનાં હાડકાં વિષે બે કે કહ્યું નથી, તેપણ મૂળ શ્લોકમાં ચ શબ્દ હોવાથી સમજી લેવું કે 'વલય નામના હાડકાં તૂટે છે.'

વલય નામનાં હાડકાં

પાળ્યોઃ પાર્શ્વયુગે પૃષ્ઠે વક્ષોજઠરપાણુપુ ॥
પાદયોરપિ ચાસ્થીનિ વલયાનિ વમાપિરે ॥૧૩॥
અન્યઃ-પાળ્યોઃ પાર્શ્વયુગે પૃષ્ઠ વક્ષો-જઠર-પાણુપુ અપિ ચ પાદયોઃ અસ્થીનિ વલયાનિ વમાપિરે (વેવા) ॥

બે હાથનાં, બે પડખાનાં, પીઠનાં, પેટનાં, શુદાનાં અને બે પગનાં હાડકાં 'વલય' કહેવાય છે. ૧૩

સમ્રાની ચિકિત્સા

આદૌ મમ્નં વિદિત્વા તુ સેચયેછીતલામ્બુના ॥
પક્ષેનાલેપનં કાર્યં ઘન્યનં ચ કુશાન્વિતમ્ ॥૧૪॥
અવનામિતમુશ્નહોદુશ્રતં ચાવપીઢયેત્ ॥
આક્ષેરતિક્ષિતમયો ગતં ચોપરિ વર્તયેત્ ॥૧૫॥
મધુકોદુમ્બરાશ્વન્યફદમ્નનિચુલત્વચઃ ॥
પંશસર્જર્જુનાનાં ચ કુશાર્યમુપસંહરેત્ ॥૧૬॥
પટસ્થોપરિ વગ્રીયાત્ર ગાદં શિથિલં ન ચ ॥
શ્વતસતદિનાચ્છીતે ધર્મે મુઞ્ચેત્ જ્યહાત્ જ્યહાત્ ॥૧૭॥

સાધારણે તુ પચ્ચાદાત્ મમ્નદોપવશેન વા ॥

આલેપનાર્થે મઙ્ગિષ્ઠામધૂકં ચામ્બુપેપિતમ્ ॥
શતધૌતઘૃતોન્મિશ્રં શાશ્વલિપિષ્ઠ ચ લેપનમ્ ॥૧૮॥

સયોઽભિઘાતજનિતા, આગન્તુશ્વયથયઃ પ્રશામ્યન્તિ ॥
પિષ્ઠકલ્લવળાલેપા, -દમ્લીકાફલ-રસાશ્ચ વા ॥૧૯॥

આમ્નાતરુજટામ્લીકાફલપત્રાણિ શિશ્રુજમ્ ॥
મૂલં પૌનર્નવં વર્ધમાનસ્યાપિ ચ કેતુકાત્ ॥૨૦॥
સર્વં સંશ્રુય તક્ષેણ કાઙ્ગિકેન તથૈવ ચ ॥
પાચયિન્વા ચરેન્નલેપ્તં તેન પીઢા પ્રણયતિ ॥
શોથશ્ચાસ્થિ ચ શીઘ્રેણ સન્ધ્યાનં યાતિ ધૈશ્વમ્ ॥
ન્યગ્રોધાદિકપાયં તુ સુશીતં પરિપેચને ॥

પત્રમૂલીકપાયં સક્ષીરં દુધાસલ્લેદને ॥૨૨॥
સુલોખ્મમચાર્યં વા ચરુતૈલં વિજાનતા ॥
અવિદાહિમિરગ્રૈશ્ચ પિષ્ઠકૈઃ સમુપાચરેત્ ॥૨૩॥
ગ્લાનિહિ નિહતા તસ્ય સન્ધિવિશ્લેપકારિકા ॥
માંસ માંસરસઃ ક્ષીરં સર્પિયુપઃ સતીનજઃ ॥૨૪॥
ગુંદ્યં ચાન્નપાનં ચ લેપં મગ્નાય જાનતા ॥

ગૃષ્ઠીક્ષીરં સસર્પિષ્કં મધુરૌપચસાધિતમ્ ॥૨૫॥
શીતલં લાક્ષ્યા યુક્તં પ્રાતર્મમ્નઃ પિવેન્નરઃ ॥૨૬॥
સવૃત્તેનાસ્યિસંહારં લાક્ષામૌધૂમમર્જુનમ્ ॥
સન્ધિમુકેઽસ્થિસમ્મશે પિવેત્ ક્ષોરેણ વા પુનઃ ॥
રસોનમધુલાક્ષાઽઽજ્યસિતાફલકં સમશ્રતામ્ ॥
હિમ્રમિશ્રચ્યુતાસ્થીનાં સન્ધ્યાનમચિરાદુદ્ધેત્ ॥૨૮॥
ચૂર્ણં પુરેણ સંયોજ્ય ઘૃતેનાર્જુનલાક્ષયોઃ ॥

મમ્નઃ સન્ધ્યાનમાયાતિ લીઢં ક્ષોરચૂતાશિના ॥૨૯॥
મૂલં શાગલવિન્નાયાઃ પીન્વા માંસરસેન તુ ॥
ચૂર્ણકૃત્ય ત્રિસતાહારાસ્યિમમ્નમપોહતિ ॥૩૦॥
આમાચૂર્ણં મધુચુતમસ્થિમમ્નહયહં પિવેત્ ॥
પીને ચાસ્યિ ભવેત્ સમ્યગ્વજ્રસારનિર્મં દૃઢમ્ ॥૩૧॥
અમ્લીકાફલકલ્કેઃ, સૌવીરેસ્તૈલમિધ્રિતૈઃ સ્વેદાત્ ॥
મમ્નામિહતરુજાદિરયયૌપચસાધિતં શ્વયયૌ ॥૩૨॥

અન્યઃ-મમ્ન તુ વિદિત્વા આદૌ શીતલ-અમ્બુના સેચયેત્, પદ્ધતેન આલેપન ચ કુશાન્વિત વન્ધન કાર્યમ્, અવનામિતમ્ ઉશ્નહોત્, ઉશ્નત ચ અવપીઢયેત્, અતિ-ક્ષિપ્તમ્ આજેત્, અપોચત ચ ઉપરિ વર્તયેત્, મધુક-ઉદુમ્બર-અશ્વત્થ-ફદમ્બ-નિચુલત્વચઃ ચ વશ-સર્જ-અર્જુનાના (ત્વચઃ) કુશાર્યમ્ ઉપસંહરેત્, પટસ્થ ઉપરિ ગાદં ન વગ્રીયાત્, ન ચ શિથિલમ્ ॥ ક્ષીતે સપ્તસત્તદિનાત્ ધર્મે જ્યહાત્ જ્યહાત્ સાધારણે તુ પચ્ચાદાત્, વા મમ્નદોપ-વશેન મુષેત્ ॥ મઙ્ગિષ્ઠા ચ મધુકમ્ ઇમ્બુપેપિતં (કૃત્વા) આલેપનાર્થે (પ્રયોજ્ય, યદ્વા) શતધૌત-ઘૃત-ઽન્મિશ્રં

શાલિવિદ્યે લેખ (કાર્યમ્), (અને) અભિષાત-
જનિતાઃ આગન્તુ શ્વયંધવઃ સયઃ પ્રશામ્યન્તિ ॥ પિષ્ટક-
લવણ-આલેપાત્ વા અમ્લીકાફલસામ્યાં (લેપાત્
અભિષાતજ-આગન્તુ-શ્વયંધુ પ્રશામને સ્થાત્), આદ્યાતક-
જટા, અમ્લીકાફલપત્રાણિ, શિમુજં મૂલં, પૌનર્વવ
(મૂલં), વર્ધમાનસ્ય ચ વેચુકાત્ અપિ (મૂલમાદાય)
સર્વં સહધુય તત્કેગ તથા ચ કાશ્ઠિકેન એવ પાચયિત્વા
શ્લેષ્ટ (લેપ) ચરેત્, તેન પીઢા ચ શોથઃ પ્રણશ્યતિ,
અસ્થિ ચ ક્ષીઘ્રેણ વૈ ધ્રુવં સન્ધાને યાતિ ॥ ન્યપ્રોઘાદિ-
કપાયંતુ તુ સુક્ષીત પરિપેચને (પ્રયુક્તીત), સવેદને પદ્મ-
મૂલોકપાયં સક્ષીર દદાત્, વા વિજાનતા મુગ-ડળ્ણ
ચક્તેભમ્ અવચાર્યમ્ ॥ અવિદાહિમિઃ ચ ઝઘ્રેઃ પિષ્ટકેઃ
સમુપાચરેત્ ॥ તસ્ય સન્ધિ-વિલેપકારિકા ગ્લાનિઃ દિ
નિહતા (ભવેત્) ॥ જાનતા અમાય માંસં માંસરસઃ ક્ષીરં
સર્પિઃ સત્તોનજઃ યૂપઃ સવૃદ્ધં ચ અનપાનં દેયમ્ ॥
મમઃ મરઃ મૃતિક્ષીરં સર્વવિષ્કં મધુરઓપઘ-સાધિતં
પીતલં લાક્ષ્યા યુક્ત પ્રાતઃ પિબેત્ ॥ સન્ધિમુક્ત અસ્થિ-
સન્ધમે અસ્થિસહારં લાક્ષા-ગોધૂમમ્ અર્જુન સવૃદ્ધેન વા
ક્ષીરેણ પુનઃ પિબેત્ ॥ રતોન-મધુ-લાક્ષા-આગ્ર્ય-સિતા-
ફલ્કં સમપ્રતો હિન્ન-મિધ-પ્યુત-અશ્વીનાં સન્ધાનમ્
અચિરાદ્ ભવેત્ ॥ અર્જુનલાક્ષયોઃ પૂર્ણ પુરેણ પૃતન
સંયોગ્ય લીઢં ક્ષીર-પૃત-આશિના મમઃ સન્ધાનમ્ આચાર્તિ ॥
શુગલવિદ્યાવાઃ મૂકં તુ પૂર્ણાદિત્ય માંસરસેન પીત્વા
ત્રિસપ્તાહાત્ અસ્થિમત્રમ્ અપોદેતિ ॥ અસ્થિમમઃ જામા-
પૂર્ણ મધુપુનં જ્યઠં પિબેત્, પીતે ચ અસ્થિ વજ્રસારનિમં
સમ્યગ્ દદ્ધ ભવેત્ ॥ અથવા મમ-અમિહત-દમ્ના-ઘ્રેઃ
અમ્લીકાફલસામ્યાં સોઘ્રેઃ તૈલમિશ્રિતઃ ઓપઘ-સાધિત
-શ્વયંધુ સ્વેદાત્ (પીઢા શામ્યતિ) ॥

ભાગ થયેલું જીવ્યાથ કે તરત શીતળજળથી
તેના ઉપર સિંચન કરવું, કાદવથી લેપન
કરવું અને પાટો બાંધી તેના ઉપર પાટીઓ
બાંધી દેવી. હાડકું ને નુસી ગયું હોય તો બિંચું
કરવું, બિંચું થઈ ગયું હોય તો દળાવીને બેસા-
ડવું, હરખસી ગયું હોય તો સમીપમાં લાવવું
અને નીચે ગયું હોય તો ઉપર ચડાવવું. મહુડો,
ઉંખરો, પીપળો, કદંબ, નેતર, વાંસ, રાળનું
ગાડ અને આસોંદરાની છાલો લાવી તેની પાટા
ઉપર વીંટવાની પાટીઓ બનાવી બાંધવી.
પાટાની ઉપર પાટીઓ વડે જે બંધ બાંધવો,
તે ખૂબ સખત કે ખૂબ લીલો પણ બાંધવો
નહિ. શીતકાળમાં સાત સાત દિવસે, ઉષ્ણ-

કાળમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે અને સાધારણ
કાળમાં પાંચ પાંચ દિવસે પાટો છોડવો અથવા
જે ભાગ થયું હોય તેના દોષને અનુસરી પાટો
છોડવાના દિવસો નક્કી કરવા. મજીક અને
મહુડાને પાણીમાં વાટી તેનો ભાગનો ઉપર
લેપ કરવો, રાતા ચોખાનો દોઢ કરી તેમાં
સો વાર ધોયેલું ઘી મિશ્ર કરીને તેનો પણ લેપ
કરવો; તેથી કંઈ વાગવાથી થયેલા આગંતુક
સોળ તરત શાંત થાય છે. પીસેલા મીઠાને
લેપ કરવાથી કે આંખલીના ફળ તથા રસનો
લેપ લગાડવાથી પણ કંઈ વાગ્યાથી થયેલા
આગંતુ સોળ ઊતરી જાય છે. જંગલી આંખાનાં
મૂળ, આંખલીનાં ફળ, આંખલીનાં પાંદડાં,
સરગવાનાં મૂળ, સાટોડીનાં મૂળ, માનકંઠ
અને સોપારીનાં મૂળ-એ સઘળાંને ખૂબ છૂટી
છાશ અને કાંજીમાં પકાવી ઉત્તમ લેપ કરવો
તેથી પીડા તથા સોળે મટી જાય છે અને
હાડકું પણ અવશ્ય તરત સંધાઈ જાય છે.
ન્યગ્રાધ(વડ) આદિ ગ્રણ્થોને ક્વાથ કરી
તેને સારી પેઠે ઠંડો પાડી તેનાથી ભાગ ઉપર
સિંચન કરવું. ભાગમાં પીડા થતી હોય તો
પંચમૂળીનો ક્વાથ કરી તેમાં દૂધ નાખી
તેથી સિંચન કરવું અથવા ચકતૈલ નામનું
તેલ સહેવાય તેવું ગરમ કરી ભાગનો ઉપર
રેડવું. જે અન્નો બળતરા કરનારાં નથી, તેની
લગલી (પોટીસ) પણ ભાગનો ઉપર બાંધવી;
જેથી ભાગના દરદીને સાંધા જુદા પડવાથી
થયેલી ગ્લાનિ અવશ્ય મટે છે. સમજી વૈદે
માંસ, માંસનો રસો, દૂધ, વટાણાનું ચોસા-
મણ અને ઘાતુઓને પુષ્ટિ આપે એવાં અન્ન-
પાનો (તેને) આપવાં. સંધિભાગ કે કાંડભાગના
માણસે પહેલવેતરી ગાયના દૂધમાં ઘી મિશ્ર
કરી જીવનીયગ્રણ્થનાં ઔષધોથી તેને પકવીને
ટાકું કર્યો પછી તેમાં લાખનો રસ નાખી તે
સવારમાં પીવું. સાંધાથી છૂટી જઈને હાડકું
લાંચું હોય તો હાડસાંકળ, લાખ, ઘઉં અને
આસોંદરાને વાટી ઘી અથવા દૂધથી મિશ્રિત
કરીને એ પણ પીવું. લસણ, મધ, લાખ,

ધી અને સાઠરનો કલ્ક જેઓ ખાય, તેઓનાં છેઢાઈ ગયેલાં, લેઢાઈ ગયેલાં તથા ખગી ગયેલાં હાડકાં તરત સંધાઈ જાય છે. આસોંદરો અને લાખનું ચૂર્ણ ધી તથા ગૂગળથી મિશ્ર કરી ચાટ્યું હોય અને તેના પર જે માણસ દૂધ તથા ધી ખાય, તેનું ભાંગી ગયેલું હાડકું તરત સંધાઈ જાય છે. ગંધી સમેરવાંનાં મૂળિયાંનું ચૂર્ણ કરી માંસના રસાની સાથે પીવાય તો એકવીસ દિવસમાં અસ્થિ ભંગ મટી જાય છે. હાડકું ભાંગેલા માણસે ભાવળનું ચૂર્ણ મધમાં મિશ્ર કરી ત્રણ દિવસ સુધી પીવું. તેથી હાડકું વજ્ર જેવું મજબૂત થઈ જાય છે. આંખલીના ફળનો કલ્ક, સોવીર અને તેલ મિશ્ર કરી ગરમ કરીને તેથી સ્વેદન કરવાથી ભગ્ન તથા અભિઘાતની પીડા મટી જાય છે. ૧૪-૩૨

આભા-ગુગુલુ*

આમાફલત્રિકાપોષેઃ સર્વેરતૈઃ સમાંશિકૈઃ ।

તુલ્યગુગુલુના યોગ્ય મગ્નસન્ધિપ્રસાધનમ્ ॥૩૩॥

અન્વયઃ-આમા-ફલ-ત્રિકા-ઓષેઃ સર્વેઃ એતેઃ સમ-અશિકૈઃ તુલ્ય-ગુગુલુના મગ્ન-સન્ધિ-પ્રસાધન યોગ્યમ્ ॥

આવળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, સૂક, મરી અને પીપર-એ સઘળાને સમભાગે લઈ તે સર્વના જેટલા વજનના ગૂગળમાં તે મેળવી, ભાંગેલું સાંધનાર તે ઔષધને ભાંગ્યા પર ઉપયોગ કરવો. ૩૩

લાક્ષાધ-ગુગુલુ+

લાક્ષાસ્ત્રિસંઘટ્કુમ્ભોડશ્વગન્ધા, ચૂર્ણીકૃતા નાગલ્લા પુરુષા । સમ્પન્નમુક્ત સ્થિરુજં નિહન્યા-વદ્ધાનિ કુર્યાત્ કુલિશોપમાનિ ॥ ૩૪ ॥

અન્વય-લાક્ષા-મસ્થિમદ્ધત્-વકુમઃ, અશ્વગન્ધા ચૂર્ણીકૃતા નાગલ્લા વ પુરુઃ સમ્પન્ન-મુક્ત-અસ્થિરુજં નિહન્યાત્, અન્નાનિ (વ) કુલિશ-ઉપમાનિ કુર્યાત્ ॥

લાખ, હાડસાંઠળ, આસુંદરો, આસંધ

* આમાપ્રધાનઃ ગુગુલુ-જેમાં આવળની ઓલ સુખ્ય હોય છે, એવો ગૂગળ આભાગુગુલુ કહેવાય છે.

+ લાક્ષા આથા યરિમ્ન, સ નાસો ગુગુલુઃ-જેમાં લાખ પહેલી હોય છે, એવો ગૂગળ લાક્ષાધ-ગુગુલુ કહેવાય છે.

અને ભગ્નદાણાનું ચૂર્ણ ગૂગળની સાથે મિશ્ર કરી ઉપયોગમાં લીધું હોય તો તે ભાંગી ગયેલાં તથા છૂટાં થઈ ગયેલાં હાડકાંની પીડા મટાડે છે; અને અંગો વજ્ર જેવાં મજબૂત કરે છે. ૩૪

ગંધ તૈલ

રાત્રો રાત્રો નિલાન્ કુળાન્ વાસવેદસ્થિરે જલે ।
દિવા દિવા શોપયિત્વા ગગાં ક્ષીરેણ ભાવયેત્ ૩૫ ॥

તૃતીયં સતપાત્રં તુ ભાવયેન્મધુકામ્બુના ।
તતઃ ક્ષીરં પુનઃ પીતાન્ શુષ્કાન્ સૂક્ષ્માન્ વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૩૬ ॥

કાકોલ્યાદિ શ્વદંત્રાઘાં મજ્જિણાં સારિયાં તથા ।
કુષ્ઠ સર્જરસં માંસીં સુરદાહ સચન્દનમ્ ॥ ૩૭ ॥

શતપુષ્પાં ચ સચ્ચૂર્ણ્ય નિલચૂર્ણેન યોજયેત્ ।

પીઢનાથેં તુ કર્તવ્યં સર્વગન્ધૈ શૃતં પયઃ ॥૩૮॥

ચતુર્ગુણેન પયસા તત્તૈલં પાચયેત્પુનઃ ।

યટીમંશુમતીં પત્રં જીવકં તગરં તથા ॥ ૩૯ ॥

રોઘં પ્રપોણ્ડરીકં ચ તથા કાલાનુસારિવામ્ ।

શૈલેયકં ક્ષીરશુક્રામનન્તાં સમધૂલિકામ્ ॥ ૪૦ ॥

પિપ્પ્લા શુદ્ધાટકં ચૈવ પ્રાગુક્તાર્યોપધાનિ ચ ।

પમિસ્તદ્વિપચૈતૈલં શાલ્લચિન્મુદુનાઽમિના ॥૪૧॥

તત્તૈલં સદા પથ્યં મદ્રાનાં સર્ધકર્મસુ ।

આક્ષેપકે પશ્તવાતે તાલુશોષે તથાઽદિતે ॥૪૨॥

મધ્યાસ્તમે શિરોરોગે કર્ણશૂલે શિરોમ્રદે ।

શાધિયેં તિમિરે ચૈવ યૈ ચ ક્ષીપુ ક્ષયં ગતાઃ ॥૪૩॥

પથ્યં પાને તથાઽપ્યક્લે નસ્યે બસ્તિપુ મોજને ।

પ્રોગાસ્કન્ધોરસાં વૃદ્ધિરેતેતૈર્ પ્રજાયતે ॥ ૪૪ ॥

મુલ્ખ ચ પસપ્રતિમં સુસુગન્ધિસમીરણમ્ ।

રાજાર્દ્રમેતત્કર્તવ્યં રાત્રામેવ ચિકિત્સકૈઃ ॥

તિલચૂર્ણસમં તત્ર મિલિતં ચૂર્ણમિપ્યતે ॥ ૪૫ ॥

અન્વય.-રાત્રો રાત્રો કુળાન્ તિગાન્ અસ્થિરે જલે

વાસયેત્, દિવા દિવા શોપયિત્વા ગગા ક્ષીરેણ ભાવયેત્,

તૃતીયં સપાત્રં તુ મધુકા-અમ્બુના ભાવયેત્, તતઃ પુનઃ

ક્ષીરં પીતાન્ શુષ્કાન્ સૂક્ષ્માન્ વિચૂર્ણયેત્, (તતઃ)

કાકોલ્યાદિ શ્વદંત્રાઘા મજ્જિણાં સારિયાં તથા કુષ્ઠ સર્જરસં

માંસીં સુરદાહ સચન્દન શતપુષ્પાં ચ સચ્ચૂર્ણ્ય નિલચૂર્ણેન

યોજયેત્, પીઢનાથેં તુ સર્વગન્ધૈઃ શૃતં પયઃ કર્તવ્યં

તત્ તૈલ પુનઃ ચતુર્ગુણેન પયસા પાચયેત્, (તતઃ)

યટીમંશુમતીં પત્રં જીવકં તગરં તથા રોઘં પ્રપોણ્ડરીકં

તથા ચ કાલાનુસારિવા શૈલેયક ક્ષીરશુક્રામ અનન્તાં

સમધૂલિકા ચ શુદ્ધાટક ચ પ્રાક્ ઉપાનિ એવ ઔષ-

ધાનિ મિશ્રવા, એમઃ તત્ તૈલ શાલ્લચિન્મુદુના અમિના

વિપવેત્ । एतत् तैलं भग्नानां सर्वकर्मषु पश्य, (तथा) आक्षेपके पक्षपाते तालुशोषे तथा अर्द्धिते गन्धा-स्तप्ते शिरोरोगे कर्णशूत्रे शिरोग्रहे बाधिये च तिमिरे एव, ये च क्षीयु क्षय गताः (तेषां) गाने तथा अग्ने नस्ये वस्त्रिपु भोजने पथ्यम्, एतेन ग्रीवा-स्कन्ध-उरसां वृद्धिः एव प्रजायते । मुस्तं च पक्षप्रतिमं सुसुगन्धि-समीरण (प्रजायते), एतत् राजाहम् (इति हेतोः) विकि-त्पकैः राज्ञाम् एव कर्तव्यम् । तत्र मिलितं चूर्णं तिल-चूर्णसमम् इष्यते ॥

સાત દિવસ સુધી નિત્ય રાતે કાળા તલને વહેતા પાણીમાં ભીંજવી રાખી દિવસે સુકાવવા; પછી સાત દિવસ સુધી નિત્ય ગાયના દૂધની ભાવના આપવી; પછી સાત દિવસ સુધી જેઠીમધના રસની ભાવના આપવી; પછી તે તલને પાછા દૂધમાં ભીંજવી સૂકાવી-ને વેધે તેવું ચૂર્ણ કરવું. તે પછી કાકોલી આદિ ગણ, જેઠીમધ, મજીઠ, ઉપલસરી, કઠં, રાજ, જટામાંસી, દેવદાર, સુખડ અને સુવાતું તલના ચૂર્ણ જેટલા વજને ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણને તલના ચૂર્ણ સાથે મેળવી દેવું. પછી એ તલના ચૂર્ણને પિલાવવા માટે સઘળા સુગંધી પદાર્થો નાખી ઉકાળેલું દૂધ તૈયાર કરવું. એ દૂધમાં તે ચૂર્ણ મેળવી પિલાવીને તેલ કઠાવવું. પછી ફરી (સઘળા સુગંધી પદાર્થોથી દૂધને પકાવી) તેવા યોગણા દૂધથી ફરી તે તેલને પકાવવું. પછી એલચી, સમેરવો, તમાલપત્ર, છવક, તગર, લોધર, પદ્મકાષ, પીણું ચંદન, ઘોળો, કાંટાઅશેજિયો, ઘોળી ધ્રો, ગરબી, શિંગોડાં અને કાકોલી આદિ ઔષધો વાટી તેના કલકથી, શાસ્ત્રવેત્તા વેધે એ તેલને ફેમળ અગ્નિ વડે ફરી પકાવવું, એટલે તે ‘ગંધતૈલ’ તૈયાર થાય છે; એ ગંધ-તૈલ, ભક્તની ઉપર સઘળી ક્રિયાઓમાં પથ્ય છે; તેમ જ આક્ષેપક, પક્ષાઘાત, તાલુશોષ, અર્દિત, ગરબનું અલાર્ધ જવું, માથાના રોગ, કાનનાં રૂળ, શિરોશ્રઘ, ખંદેરાપણું, તિમિર અને

+ ગન્ધપદાર્થયુક્તપથ્યઃ પક્કં તૈલમ્-સુગંધી પદાર્થો નાખી ઉકાળેલા ચારગણા દૂધમાં પકાવેલું તેલ, ગંધતૈલ કહેવાય છે.

અત્યંત મેથુન કરવાથી થયેલા ક્ષયરોગની ઉપર પણ એ તેલ પીવું, અને તે ઉપરાંત માલિશ, નસ્ય, પિચકારી અને ભોજનમાં પણ તે પથ્ય છે; વળી એ તેલથી કાક, કાંધ તથા છાતી અવશ્ય પુષ્ટ થાય છે અને મોઢું અત્યંત સુગંધી શ્વાસવાળું તથા કમળ જેવું થાય છે. આ તેલ રાજાને જ યોગ્ય છે, માટે વેધોએ રાજાઓ માટે જ તે કરવું. આ તેલમાં ઓસડિયાનું ચૂર્ણ જે મેળવાય છે, તે તલના ચૂર્ણ જેટલું જ હોવું જોઈએ. ૩૫-૪૫

ઉંમર પ્રમાણે ભક્તનું સાધ્યપણું

તથા સંધાનું

પૂર્વે વ્યસિ જાતં હિ મગ્નં સુકરમાદિશેત્ ।
અત્પદોપસ્ય જન્તોઃ કાલે ચ શિશિરાત્મકે ॥૪૬
પ્રથમે વ્યસિ ત્વેનં માસાત્ સન્ધિઃ સ્થિરો ભવેત્ ।
મધ્યમે દ્વિગુણાત્ કાલાદન્તિમે ત્રિગુણાત્ ॥૪૭
અન્વયઃ-પૂર્વે વ્યસિ જાતં મગ્નં સુકરં હિ આદિશેત્, અત્પદોપસ્ય ચ જન્તોઃ, શિશિરાત્મકે ચ કાલે (જાતં મગ્નમ્ અપિ સુકરમ્), એવ પ્રથમે વ્યસિ માસાત્, મધ્યમે દ્વિગુણાત્ કાલાત્, તથા અન્તિમે ત્રિગુણાત્ (કાલાત્) સન્ધિઃ સ્થિરઃ ભવેત્ ॥

પહેલી ઉંમરમાં થયેલું ભક્ત અવશ્ય સાધ્ય જ સમજવું; તેમ જ અદપદોપવાળા માણસને થયેલું ભક્ત અને શિયાળામાં થયેલું ભક્ત પણ સાધ્ય બાબતું. એ જ રીતે પહેલી ઉંમરમાં ત્રુટેલો સાંધો એક મહિને, મધ્ય ઉંમરમાં ત્રુટેલો સાંધો એ મહિને અને ઘડ-પણમાં ત્રુટેલો સાંધો ત્રણ મહિને (સંધાર્ધને) સ્થિર થાય છે. ૪૬, ૪૭

ભક્તની કાળજીપૂર્વક સંભાળ

રાખવી ખૂબ જરૂરી

नैति पाकं यथा भग्नं तथा यत्नेन रक्षयेत् ।
पक्वं हि स्यात् शिराल्नायु तद्धि कृच्छ्रेण सिध्यति ॥
અન્વયઃ-મગ્નં યથા પાકં ન ઇતિ તથા યત્નેન રક્ષ-
યેત્, (યતઃ) તદ્ હિ પક્કં (ચેત્ તર્હિ) શિરા-
સ્નાયુ હિ સ્યાત્, કૃચ્છ્રેણ (ચ) સિદ્ધયતિ ॥

ભક્ત જે રીતે પાકે નહિ, તે રીતે કાળજીથી તેની સંભાળ રાખવી; કેમ કે તે જો પાકી બાથ, તો શિરાઓ તથા સ્નાયુઓને ખરાબ કરે છે અને કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે. ૪૮

આવશ્યક વધુ સૂચન

પતનાદભિગ્રાતાદ્વા શૂનમજ્જં યદક્ષતમ્ ।
શીતાન્ સેમાન્ પ્રદેહાશ્ચ મિપક્ તસ્યાવચારયેત્ ૨૯
સવ્રણસ્ય તુ ભગ્નસ્ય વ્રણં સર્પિર્મધૂત્તરૈઃ ।
પ્રતિસાર્ય કપાયૈશ્ચ શેષં ભગ્નવદાચરેત્ ૥
વાતઘ્યાધિવિનિર્દિશાન્ સ્નેહાન્ સ્તત્રાપિ યોજયેત્ ૥૫૦

અન્વય - પતનાદ વા અભિગ્રાતાદ્ યદ્ અજ્ઞ શૂનમ્
અક્ષત (ચેત્ તર્હિ) મિપક્ તસ્ય શીતાન્ સેમાન્ ચ
પ્રદેહાન્ અવચારયેત્, સવ્રણસ્ય તુ ભગ્નસ્ય વ્રણ સર્પિર્-
મધુ-ઉત્તરૈ કપાયૈ ચ પ્રતિસાર્ય શેષ ભગ્નવત્ આચરેત્,
તત્ર વાતઘ્યાધિવિનિર્દિશાન્ સ્નેહાન્ અપિ યોજયેત્ ॥

પડવાથી કે કંઈ વાગવાથી જે અંગ
ખાલી સૂજી જાય, પણ જો મધુ વગરનું હોય
તો વેઢે તેના ઉપર શીતલ મિચ્છે. અને
જાડા શીતલ લેપો કરાવવા; પરંતુ જે ભગ્ન
મધુવાળું હોય તે મધુ ઉપર ધી તથા મધથી
મિશ્રિત કરેલા કરાથો રેડી, થોઈ નાખ્યા
પછી ખાડીની ક્રિયા ભગ્નના જેવી જ કરવી;
વળી એના ઉપર વાયુ સંગ ધી રોગોના પ્રકરણ
માં કહેલા સ્નેહોની પણ યોજના કરવી. ૪૬, ૫૦

અથ મપ્રાગ્વ્યમાદ-

ભગ્નવાળાએ પાળવાની પરેજી
લવણ કટુકષારમણ્ડમાયાસમૃથતમ્ ।
ઘ્યાયામં ચ ન સેતેત મગ્નો રુક્ષાન્નમેવ ચ ॥૫૧॥
અન્વય - મગ્નઃ લવણ કટુકષારમ્, અમ્લમ્
આયાસનૈશુન ચ ઘ્યાયામ ચ રુક્ષ-અન ॥ એવ સેવેત ॥
જેને સંધિભગ્ન કે કાંડભગ્ન થયુ હોય
તેણે લૂણ, વીખા, ખારા તથા ખાટા પદાર્થો,
પરિશ્રમ, મૈથુન, કસરત અને રૂક્ષ અન્નો ન
સેવવા જોઈએ. ૫૧

અથ મપ્રારોગ્યલક્ષણમાદ-

ખરાખર સંધાયેલા ભગ્નનું લક્ષણ
મગ્નસન્ધિમતાવિદ્મહીનાક્કમનુલ્પ્યણમ્ ।
સુલ્લવેષાપ્રચારં ચ સમ્યક્ સંહિતમાદિશેત્ ॥૫૨॥
અન્વય - મગ્નસન્ધિમ્ અનાવિદ્મ્ અહીન-અજ્ઞમ્ અનુ-
લ્પ્યણ ચ સુલ્લવેષાપ્રચાર સમ્યક્ સંહિતમ્ આદિશેત્ ॥
ભાગેલો સાધો લાખો-ટૂંકો કરતા જરા
પણ હુખાવો ન થાય, કેઈ અવયવમા એછાશ
કે ખોટ ન રહે, સોજો જરા પણ ન રહે
અને ઊડતું-મેસતું તથા હરતું-ફરતું સુખેથી
થઈ શકે, ત્યારે એ ભગ્ન ખરાખર સંધાયુ
છે એમ સમજવું. ૫૨

ભગ્નનો અધિકાર સમાપ્ત

મધ્યમખંડમાં ત્રીજો ભાગ સમાપ્ત

શ્રીભાવમિશ્રવિરચિત

ભાવ પ્રકાશ

શુદ્ધ સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર

ભાવપ્રકાશ-મધ્યમखण्ड

ચોથો ભાગ

અથ નાડીવ્રણાધિકાર : ।

૪૯ : નાડીવ્રણુ+ (ભરનીંગળ) નો
અધિકાર

તત્ત્વ નાડીવ્રણસ્ય સમ્પ્રાપ્તિપૂર્વિકા નિઠકિમાહ-
સંપ્રાપ્તિપૂર્વક નાડીવ્રણુની
નિરુક્તિ કે વ્યાખ્યા

યઃ શોયમામમિતિ પક્વમુપેક્ષતેડ્ગો, યો વા
વ્રણં પ્રચુરપૂયમસાધુવૃત્તઃ । અભ્યન્તરં પ્રવિશતિ
પ્રવિદાર્ય તસ્ય, સ્થાનાનિ પૂર્વવિહિતાનિ તતઃ
સ પૂયઃ ॥ ૧ ॥ તસ્માતિમાત્રગમનાદતિરિપ્યતે તુ,
નાડીય યદ્વહતિ તેન મતા ચ નાડી ॥ ૨ ॥

અન્વય-અસાધુવૃત્ત. ય' અતઃ' શોયં વા વ્રણ
પક્વ પ્રચુરપૂય (સન્તમયિ) આમમ્' એતિ ઉપેક્ષતે, તસ્ય
સઃ પૂયઃ, તતઃ પૂર્વવિહિતાનિ સ્થાનાનિ પ્રવિદાર્ય
અભ્યન્તરં પ્રવિશતિ, તસ્ય અતિમાત્રગમનાદ ગતિઃ
દિપ્યતે, (અય વ્રણઃ) નાડી ઇય યદ્ વહતિ, તેન વા
નાડી મતા ॥

અહિતકારી આહાર-વિહાર કરતો જે

+ નાડી ઇવ-અન્તઃસુપિરલતાદિનાડીવત્-વ્રણાલીવ
યદ્ વહતિ પૂયમિતિ નાડી, નાડીસ્થો વ્રણ. શોયો વા-નાડી-
વ્રણઃ-વેલા-વાસ વગેરેની અંદર પોલી જે નળી
અથવા પરનાળ તે નાડી કહેવાય છે, જે સોળે કે,
પ્રણુ એ નાડી જેવો બની કાયમ પરને વહા કરે છે, તે
સોળે નાડીવ્રણુ કે ભરનીંગળ કહેવાય છે જે માણસને
ભગ્ન થયું હોય અને તે પ્રણુયુક્ત હોવા છતાં તેના
તરફ બેદરકારી કરવામા આવે, તો એ જ ભગ્નનું
સ્વરૂપ નાડીવ્રણુરૂપે થાય છે, તેથી ઉપરના ભગ્ન
સાથે સંકળાયેલો આ નાડીવ્રણુનો અધિકાર તેના
પછી લાગેલો જ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે

અસાની માણસ, (પોતાને થયેલો) સોળે કે-
પ્રણુ પાકી ગયેલો તથા ઘણા પરવાળો થયા
છતાં 'આ તો હજી કાચો છે' એમ માની
તેની ઉપેક્ષા કરે છે, એટલે કે તેનું મોઢું
કરાવે નહિ અથવા શોધન પદાર્થોથી સાફ
ન કરાવે, તો તે માણસના એ સોળનું કે
પ્રણુ પર, ત્યારપછી પ્રથમ કહેલાં સ્થાનો-
સુશુત્તમાં કહેલાં-ત્વચ્ચા, માંસ, શિરા, રનાયુ,
સાધા, અસ્થિ, કોઠો તથા મમંસ્થળોને છિદ્ર-
વાળાં કરી તેની અંદર પેસી જાય છે; તેની
અંદર ઘણા દૂર સુધી પ્રવેશ થવાને લીધે તે
પર સર્વકાળ સ્થિત કરે છે; (એ નાડીવ્રણુની
સંપ્રાપ્તિ કહી; હવે તેની નિરુક્તિ કે વ્યાખ્યા
કહેવાય છે :) એ પ્રણુ વાંસ વગેરેની પોલી
નળીની પેઠે પરને વહા કરે છે, એ કારણે
'નાડીવ્રણુ' (ભરનીંગળ) કહેવાય છે. ૧, ૨

ટીકા-ઉપેક્ષત-તસ્ય શોયસ્ય મુલ ન કારયતિ, યે
વા 'અયમામ' એતિ મત્વા પક્વ વ્રણં યોપેક્ષતે=શોધ-
નેર્ન શોધયતિ । 'પ્રચુરપૂય'મિતિ શોયસ્ય વ્રણસ્યાપિ
વિશેષણમ્ । અસાધુવૃત્તઃ=અહિતાહારવિહાર, ય' =પૂયઃ,
તત્ત્વ=તત્ત્વમન્તામ્, તસ્ય પૂર્વવિહિતાનિ સ્થાનાનિ=પુષ્પતો-
ષ્કાનિ તદ્વાતશિરાસ્ત્રાયુસન્ધ્યસ્થિવકોષ્ઠમર્માણિ, પ્રવિદાર્ય=
સચ્ચિદ્રાણિ કૃત્વા, અભ્યન્તરં પ્રવિશતિ । તસ્ય=પૂયસ્ય,
અતિમાત્રગમનાત્=અભ્યન્તરં દૂરપ્રવેશાત્, ગતિરિપ્યતે=
સ્વેદા છાત દિપ્યતે । એતિ સમ્પ્રાપ્તિઃ ॥ યદ્ નિઠકિઃ-
અય વ્રણો નાડીવત્=મરુગ્નનાડીનાડીવ, યદ્વેતોવહતિ, તેન
નાડી મતા ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર ભાષાંતરમાં
સમાયો છે.)

અથાસ્ય સદૃશ્યામાહ-

નાડીમણ્ણુની પાંચની સંખ્યા

દોષૈસ્ત્રિમિર્ભવતિ સા પૃથગેકશઃ, સંમૂ-
ચ્છિતૈરાપ ચ શત્રુનિમિત્તતોડન્યા ॥ ૩ ॥

અન્યથા-સા (નાડી) પૃથક્ એકશઃ, ચ સમૂચ્છિતૈઃ
ત્રિમિઃ દોષૈઃ, અન્યા ચ શત્રુનિમિત્તતઃ અપિ ભવતિ ॥

એ નાડીમણ્ણુ અત્રમ એકએક દોષ-વાયુથી
પિત્તથી તથા કફથી; અને મિશ્ર થયેલા ત્રણે
દોષથી તેમ જ બીજું શલ્યના કારણે પણ થાય
છે. (એમ તેના પાંચ પ્રકાર થાય છે.) ૩

તત્ર વાતજમાહ-

વાયુથી તથા નાડીમણ્ણુ લક્ષણ

તત્રાનિલાત્પરસ્પૃશ્મમુશ્ચી સશૂલા, કેનાનુ-
વિસ્ત્રમધિકં ભવતિ ક્ષપાસુ ॥ ૪ ॥

અન્યથા-તત્ર અનિલાત્ પૃષ્ઠ-સ્પૃશ્મ મુશ્ચી-સશૂળ
(સતી) ક્ષપાસુ કેન-અનુવિદ્યમ્ અધિક ભવતિ ॥

તેમાં જે નાડીમણ્ણુ વાયુથી થાય છે તે
કઠણ, ઝીણા મોઢાવાળું તથા શૂળવાળું હોય
અને તેમાંથી રાતે ક્ષીણના સંબંધવાળો આવ
વધારે થાય છે. ૪

અથ પિત્તજમાહ-

પિત્તથી તથા નાડીમણ્ણુ લક્ષણ

પિત્તાનુ તદ્ગ્જ્વરકરી પરિદાહયુક્તા, પીતં
જ્વત્યધિકમુષ્ણમહઃસુ ચાપિ ॥ ૫ ॥

અન્યથા-પિત્તાત્ મુ (જાતા નાડી) તદ્ગ્-જ્વર
કરી પરિદાહયુક્તા ચ (સતી) અહ મુ પીતમ્ ઉષ્ણમ્
અપિ અધિક ભવતિ ॥

પિત્તથી થયેલ નાડીમણ્ણુ તો તરશ તથા
તાવ લાવનાર અને બળતરાથી યુક્ત હોઈ
તેમાંથી દિવસે પીળો તથા બિનો આવ અધિક
થાય છે. ૫

અથ કફજમાહ-

કફથી તથા નાડીમણ્ણુ લક્ષણ

જેવા ક્ષ્માદ્વહુવના સિરપિચ્છિલાસા, સ્તભ્યા
સકળ્ડુકરજા રજનીપ્રવૃદ્ધા ॥ ૬ ॥

અન્યથા-(યા તુ નાડી) નહુવના સિત-પિચ્છિત
ગત્તા સ્તભ્યા સકળ્ડુકરજા રજનીપ્રવૃદ્ધા મયેત, સા
ક્ષપાત્ (જાતા) જેવા ॥

જે નાડીમણ્ણુ બહુ ઘાટા, ધોળા તથા
ઝીકણા સાવવાળું, અમ્લક, ઘણી ખરજીયુક્ત

વેદનાવાળું અને રાતે ખૂબ વધી જતું હોય,
તે નાડીમણ્ણુને કફથી થયેલ જાણવું. ૬

ટીકા-સિતપિચ્છિલાસા અમ્લક તત્વોપરુક્ષણ, પૃથા-
દિય બોદ્યઃ। સકળ્ડુકરજા=કઠ્ઠપ્રધાનવેદનાયુક્તા ॥
(આ ટીકાનો અર્થ વિષર ભાષાતરમાં સમાવ્યો છે)

અથ ત્રિદોષજમાહ-

ત્રણે દોષથી તથા નાડીમણ્ણુ લક્ષણ

દાહજ્વરશ્વસનમૂર્છનવસ્ત્રશોષા, યસ્યાં મન-
ન્યમિહિતાનિ ચ લક્ષણાનિ। તામાદિશોત્રવત-
પિત્તકફમક્રોપાદ્, ધોરામસુલ્લયકરીમિવ કાલ-
રાત્રિમ્ ॥ ૭ ॥

અન્યથા-યસ્યાં દાહ-જ્વર-શ્વસન-મૂર્છન-વસ્ત્ર-
શોષા. ચ અમિહિતાનિ લક્ષણાનિ ભવન્તિ, તાં પવન-
પિત્તકફમક્રોપાત્ (જાતા) કાલરાત્રિમ્ इव ધોરામ્
અસુલ્લયકરીમ્ આદિશેત્ ॥

જેમાં બળતરા, તાવ, શ્વાસ, મૂર્છા તથા
મોઢાનો શોષ હોય, તેમ જ કહેલાં બીજાં
પણ સઘળાં લક્ષણો હોય, તે નાડીમણ્ણુને વાયુ,
પિત્ત તથા કફ-એ ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી
થયેલ તથા કાલરાત્રિ સમાન લાયકર હોઈ
પ્રાણનો નાશ કરનાર જાણવું. ૭

ટીકા-કાલરાત્રિ=ચમરાત્રિમિવ ॥

અથ શલ્યનિમિત્તજમાહ-

શલ્યના કારણે તથા નાડીમણ્ણુ લક્ષણ

નરં કથંચિદ્ગુમાત્રમુદીરિતેષુ, સ્થાનેષુ શ-
લ્યમચિરેણ ગતિં કરોતિ। સા કેનિલં મથિત-
મુષ્ણમસુગ્ધિમિશ્રં, સ્થાવં કરોતિ સહસા સઘજં
ચ નિત્યમ્ ॥ ૮ ॥

અન્યથા-ઉદીરિતેષુ સ્થાનેષુ કથંચિત્ નશ્તમ્ અણુ-
માત્ર શલ્યમ્ અચિરેણ ગતિં કરોતિ, સા સઘજા કેનિલં
મથિતમ્ ઉષ્ણમ્ અસુગ્ધિમિશ્રં નિત્ય ચ સઘજં સ્થાવ
કરોતિ ॥

(નહિ કહેવાયું જે શલ્ય) ત્વચા, માંસ,
શિરા, સ્નાયુ, સાંધા, અસ્થિ, કોઠો તથા
મર્મસ્થળરૂપ સ્થાનેમાં કોઈ રીતે શુભ થઈ
જઈને દેખાય નહિ એવું ઘણું જ ખારીક તે
શલ્ય થોડા જ કાળમાં બિંડી ગતિ કરે છે, જેથી
તરત જ ઘાટી છાશ જેવો, બિનો તથા લોહીથી
યુક્ત આવ અને કાયમી પીડા કરે છે.
(જે શલ્યસંબંધી નાડીમણ્ણુ કહેવાય છે;

અને તેનો સ્વાવ અંગે લાંબા-ટૂંકાં કરવાં વગેરેના સમયે શલ્યના આલવા-ખસવાથી થાય છે.) ૮

ટીકા-ઊરી તિલેપુ સ્થાનેયુ=ત્વચ્ચાંતાદિયુ, કયથિ-મટ=મદદમાન, શલ્યમ્ । ફિ વિશિષ્ટમ્ ? અણમાત્રમ્, મત એવાદરમાનમ્ । મતિમ્, અચિરેણ=સીધું છાવં, ફરોતિ । યા=શલ્યનિમિત્તા નાહી, મથિત=મથિતમિવ, છાવં ફરોતિ । છાવથ પ્રસાપાકુચનાદો શલ્યસચલનેન ભવતિ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર ભાષાન્તરમાં સ્થાપ્યો છે.)

અયાસાચ્યં કટવાચ્યં વાહ-

અસાધ્ય તથા કટસાધ્ય નાડીમણ નાહી ત્રિદોષપ્રમથા ન સિદ્ધપેદન્યાશ્વત્સઃ જલુ યજ્ઞસાધ્યાઃ ॥ ૯ ॥

અન્વય:-ત્રિદોષપ્રમથા નાહી ન સિદ્ધયેત્, અન્યાઃ વત્સઃ જલુ યજ્ઞસાધ્યાઃ (ભવન્તિ) ॥

ત્રણે દોષોથી થયેલ નાડીમણ અસાધ્ય છે અને ખીજ ચાર પ્રકારના નાડીમણો ખરેખર કટસાધ્ય છે. ૯

વાયુના નાડીમણની ચિકિત્સા

તન્નાનિલોચ્યામુપનાશ્ય પૂર્વમશેવતઃ પૂય-ગતિં વિદાર્ય । કલેરપામાર્ગમૈવઃ સુપિપ્તૈઃ, સસૈન્ધૈઃ સમ્પરિપૂર્વં વચ્ચેત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય:-તન્ન ભતિલ-ઉચ્ચાં પૂર્વમ્ ઉપનાશ્ય પૂય-ગતિમ્ અશેવતઃ વિદાર્ય અપામાર્ગમૈવઃ કલેઃ સુપિપ્તૈઃ સસૈન્ધૈઃ સમ્પરિપૂર્વં વચ્ચેત્ ॥

તેમાં વાયુથી થયેલ નાડીમણને પ્રથમ ઔષધોથી યુક્ત પાટો બાંધી, તે પછી શસ્ત્ર વડે પછની ગતિવાળો ભાગ સંપૂર્ણ રીતે ચીરી નાખીને તે મધ્યમાં સંધવ સહિત સારી પેઠે વાટેલાં અઘેડાનાં કૂળોડું ચૂર્ણ ભરી દઈ પાટો બાંધવો. ૧૦

પ્રક્ષાલને વાપિ સદા વ્રગસ્ય, યોજ્યં મહ-પત્ જલુ પચ્ચમૂલમ્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય:-અપિ વા વ્રગસ્ય સદા પ્રક્ષાલને ચત્ મહત્ પચ્ચમૂલં (તત્) જલુ યોજ્યમ્ ॥

વળી એ મધુને હંમેશાં ખરાબર ધોવા માટે જૃહત્ પંચમૂળના કવાથનો ઉપયોગ કરવો.

હિંસાધતેલ

હિંસાં હરિદ્રાં કટુકાં વર્વાં ચ, ગોજિદ્ધિકાં

÷ 'તિલેરપામાર્ગફલેઃ' इति पाठः ।

વાપિ સચ્ચિલ્યમૂલામ્, સંહત્ય તૈલં ત્રિપચેદ્ વ્રગસ્ય, સંગોઘન પૂર્ણરોપણં ચ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય:-હિંસાં હરિદ્રાં કટુકાં વર્વાં ચ ગોજિદ્ધિકાં વાપિ સચ્ચિલ્યમૂલાં સંહત્ય વ્રગસ્ય સંગોઘનં ચ પૂર્ણરોપણં તૈલં ત્રિપચેત્ ॥

કંટાળો, હળદર, કડુ, વજ, ગળજીલી અને ખીલીનાં મૂળ લાવી તેનો કદક કરીને તે કદકથી મધુને સાદુ કરનાર તથા મધુને રૂઝવનાર તેલ પકાવવું. (આ તેલ 'હિંસ ધ-તૈલ' નામે જોળખાય છે અને વાયુસંબંધી નાડીમણ ઉપર બહુ ઉપયોગી છે.) ૧૨

પિત્તાના નાડીમણની ચિકિત્સા

પિત્તાત્મિકાં પ્રાગુપનાશ્ય ધીમાનુત્કારિકા-મિઃ સપયોવૃતામિઃ । નિપાત્ય શાસ્ત્રં તિલના-મદન્તી મક્ષિપ્તકલ્કૈઃ પારપૂરયેત્ ॥ પ્રક્ષાલને વાપિ હરિદ્રાસોમ-નિન્ધાઃ પ્રયોજ્યાઃ કુશલેન નિત્યમ્ ॥ ૧૩, ૧૪ ॥

અન્વય:-ધીમાન્ (વચઃ) પિત્તાત્મિકાં (નાડીં) પ્રાક્ સપયોવૃતામિઃ ઉત્કારિકામિઃ ઉપનાશ્ય શાસ્ત્રં નિપાત્ય ચ તિલ-નાગમદન્તી-મક્ષિપ્તકલ્કૈઃ પરિપૂરયેત્, અપિ ચ કુશલેન પ્રક્ષાલને હરિદ્રા-સોમ-નિન્ધાઃ નિત્યં પ્રયોજ્યાઃ ॥

બુદ્ધિમાન વેલે પિત્તસંબંધી નાડીમણને પ્રથમ દૂધ અને ઘી સહિત ઘઉંની લૂગદીઓ (પોટીસો) બાંધી, તે પછી શસ્ત્રથી કાઢી નાખીને તેમાં તેલ, નેપાળો તથા મજીકનો કદક ભરી દેવો; તેમ જ એ મધુને ધોવા માટે હળદર, રતાજલી અને લીંબડાના કવાથનો હમેશા ઉપયોગ કરવો. ૧૩, ૧૪

શ્યામાભૂત

શ્યામાત્રિમણ્ડીત્રિફળાસુસિદ્ધં, હરિદ્રવા તિલ્લકવૃક્ષકેળ । પૂતં સદુગ્ધં વ્રગતર્પણેન, દન્યા-દ્વતિ કોષ્ઠગતાપિ યા સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય:-શ્યામા-ત્રિમણ્ડીત્રિફળા-સુસિદ્ધં હરિદ્રવા તિલ્લકવૃક્ષકેળ (વાપિ સુસિદ્ધ) પૂત સદુગ્ધ વ્રગ તર્પણેન યા કોષ્ઠગતા અપિ સ્યાત્, (તામ્ અપિ) ગતિં દન્યાત્ ॥

કાણું નસોતર, ધોણું નસોતર, હરડે,

+ હિંસા આથા ચેપુ તામિ હિંસાપાનિ, હિંસાધેઃ પક્ તૈલં હિંસાશતેલમ્-કંટાળો વગેરે ઓસડિયાંથી પકવેલું તેલ હિંસાધતેલ કહેવાય છે.

ખહેડાં, આમળાં, હળદર અને હોધરના કલકથી સારી રીતે પકાવેલા ધીમાં દૂધ નાખી તે ઘીથી પિત્તસંખંધી નાડીમણીને તૃપ્ત કરવાથી તે મણીનો સાવ મટી જાય છે; એમ કોઠામાં રહેલા પિત્તસંખંધી નાડીમણીનો સાવ પણ ને મટી જાય, તો બીજા સ્થલના પિત્તસંખંધી નાડી-મણીનો સાવ મટે, એમાં શું કહેવું ? (આ ધી 'શ્યામાધૃત' નામે ઓળખાય છે.) ૧૫
કંડના નાડીમણીની ચિકિત્સા

નાડી કફોત્વામુપનાશ પૂર્વે કુલત્પચિકિત્સા-થેકસક્તચિત્તૈઃ । મૃદુકૃતામેયગતિ વિદિત્વા, નિપાતયેદ્યદ્વપ્રમેયકારિ ॥ ૧૬ ॥

વચાદ્ વ્રણે નિમ્બતિલામ્નિદન્તી સુરાપૂજાઃ સૈન્ધવસંપ્રયુક્તાઃ । પ્રશાલને चापि करञ्जनिम्य-जात्यर्कपीलुस्वरसाः प्रयोज्याः ॥ ૧૭ ॥

અન્યઃ-કફોત્વા નાડી પૂર્વે કુલત્પ-સિદ્ધાર્થક-સન્નુ-ચિત્તૈઃ ઉપનાય મૃદુકૃતામ્ અયગતિ વિદિત્વા અણેય-કારિ શસ્ત્રે નિપાતયેત્, (તતઃ) વ્રણે નિમ્બ-તિલ-અમ્નિ-દન્તી-સુરાપૂજાઃ સૈન્ધવસંપ્રયુક્તાઃ દવાત્, અપિ ચ પ્રશાલને કરંજ-નિમ્બ-જાતી-અર્ક-પીલુ સ્વરસાઃ પ્રયોજ્યાઃ ॥

કંડસંખંધી નાડીમણી ઉપર પ્રથમ કળથી, સરસવ, સાથવો તથા બીલાંનો ગભાંથી યુક્ત પાટા ખાંધી કૂણાશ કરી પરોની મતિ શોધી-જાણી લીધા પછી તે સંપૂર્ણ રીતે કપાઈ જાય, એ રીતે તેના ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવી. તે પછી એ મણી ઉપર લીંબડો, તલ, ચિત્રક, નેપાળો તથા કૃતકડીનું ચૂર્ણ સૈન્ધવ સાથે તેમાં ભરી દેવું. વળી એ મણીને હમેશ ધોવા માટે કરંજ, લીંબડો, ચમેલી, આકડો અને પીલુના સ્વરસોનો ઉપયોગ કરવો. ૧૬, ૧૭

સ્વર્જિકાઘતૈલ

સ્વર્જિકાસિન્ધુદન્ત્યમ્નિયૂયિકાજલનીલિકા ।
खरमञ्जरिवीजेषु तैलं गोमूत्रसाधितम् ॥ ૧૮ ॥
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणापहम् ॥ ૧૯ ॥

અન્યઃ-સ્વર્જિકા-મિન્ધુ-દન્તી-અમ્નિ-યૂયિકા-જલ-નીલિકા-ખરમજ્જરિ-વીજેષુ ગોમૂત્ર-સાધિતં તૈલં દુષ્ટ-વ્રણ-પ્રશમનં કફ-નાડીવ્રણ-અપહમ્ (ભવતિ) ॥

× શ્યામાદિમિઃ સુસિદ્ધ ષ્ટ્ટ શ્યામાષ્ટતમ્-કાળુ નસોતર વગેરે ઓસડિયાંથી સારી રીતે પકાવેલું ધી શ્યામાષ્ટત કહેવાય છે.

સાજીખાર, સૈન્ધવ, નેપાળો, ચિત્રક, બૂઈ, શેવાળ અને અઘેડાનાં બીજના કલકોથી ગોમૂત્રમાં પકાવેલું તૈલ ('સ્વર્જિકાઘતૈલ' કહેવાય છે, તે) હૃદ મણી તથા કંડસંખંધી નાડીમણીને મટાડે છે. ૧૮, ૧૯

સૈન્ધવાઘ તૈલ

सैन्धवार्कमरिचज्वलनार्यमार्कवेण रजनी-द्वयसिद्धम् । तैलमेतदचिरेण निहन्याद्, दूर-गामपि कफानिलनाहीम् ॥ ૨૦ ॥

અન્યઃ-સૈન્ધવ-અર્ક-મરિચ-જ્વલનાર્યૈઃ, માર્કવૈણ રજની-દ્વયસિદ્ધમ્ પૃથક્ તૈલ દૂરગામ્ અપિ કફ-અનિલ-નાહીમ્ અચિરેણ નિહન્યાત્ ॥

સૈન્ધવ, આકડો, મરી, ચિત્રક, ભાંગરો, હળદર અને દારૂણહરના કલકથી પકાવેલું તૈલ (સૈન્ધવાઘ તૈલ' કહેવાય છે; એ તૈલથી તૃપ્ત કરેલ) બહુ દૂર સુધી પહોંચેલ એવા પણ કંડસંખંધી તથા વાયુસંખંધી નાડીમણીનો તરત નાશ કરે છે. ૨૦

શલ્યધી થતા નાડીમણીની ચિકિત્સા

નાડી તુ શલ્યપ્રમર્શાં ચિદાર્ય, નિષ્કાસ્ય શલ્યં પ્રવિશોષ્ય માર્ગમ્ । વન્ધેદ્ વ્રણં ક્ષોદ્રધૃત-પ્રગાદૈર્નિમ્બૈસ્તિલૈરોપનમસ્ય કુર્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

અન્યઃ-શલ્યપ્રમર્શાં તુ નાડી વિદાર્ય, શલ્યં નિષ્કાસ્ય માર્ગે પ્રવિશોષ્ય વ્રણં ક્ષોદ્રધૃતપ્રગાદૈઃ નિમ્બૈઃ તિલૈઃ વન્ધેત્, અસ્ય રોપન કુર્યાત્ ॥

શલ્યધી થયેલ નાડીમણીને તો શસ્ત્ર વડે ચીરી શલ્યને કાઢી નાખી, માર્ગને સાફ કરી, તે મણી ઉપર મધ અને ધીમાં વાટેલાં લીંબડાનાં પાંદડાંના અને તલના કલકોનો લેપ કરી પાટો ખાંધી દેવો; તે મણીને રૂઝવે છે. ૨૧

કુંભીકાઘતૈલ

कुम्भीकखजूरकपिथयित्ववनस्पतीनां च शलाह्वर्गा । कृत्वा कपायं विपचेत्तु तैलमा-चाप्य मुस्तं सरलं प्रियङ्गुम् ॥ ૨૨ ॥

* સ્વર્જિકા ગાદા ચેવો તાનિ, તૈઃ પર્વતં તૈલમ્-જેમાં સાજીખાર મુખ્ય હોય છે, એવાં ઓસડિયાંથી પકાવેલું તૈલ, સ્વર્જિકાઘતૈલ કહેવાય છે.

× સૈન્ધવમ્ આર્ચ ચેવો તાનિ, તૈઃ પર્વતં તૈલમ્-જેમાં સિંધાવૃષ્ટ મુખ્ય હોય છે, એવાં ઓસડિયાંથી પકાવેલું તૈલ, સૈન્ધવાઘતૈલ કહેવાય છે.

સાગન્ધિકં મોચરસાહિપુષ્પલોધ્રાણિ દત્વા
-ચલુ ધાતર્કી ચ । एतेन शल्यप्रमवा हि नाडी,
-रोहेद् वणो वा सुखमाशु चैव ॥ २૩ ॥

અન્વય:-કુમ્ભીચ-રોહર-કપિત્થ-ચિન્ત-વનસ્પતીનાં
ચ શલાહુવગે કપાય જણા (તેજ) મુક્ત સરલો પ્રિયકુ
સોગન્ધિક મોચરસ-મહિપુષ્પ-લોધ્રાણિ આરાપ્ય ધાતર્કી
ચ દત્વા તેહં વિપચેત્, एतेन तु शल्यप्रमवा नाडी हि
રોહેત્, वणः वा आशु एव च सुख (રોહેત્) ॥

નેપાળો, ખજૂર, કોઠ, બીલી અને વડનાં
ઠાયાં ફોળોને કવાય કરી તેમાં ચોથ, ઘઉં લા,
દેવદાર, શેહિષ નામનું ખડ, મેચરસ, નાગ-
કેસર, લોધર અને ધાવડીનું ચૂર્ણ નાખી
તેલ પકાવવું; આ ('કુંભીકાથ' નામના)
તેલથી (૫૬ કરેલ) શલ્યસખધી નાડીવ્રણ
અને બીજા પ્રકારના વ્રણો પણ તરત રૂઝાઈ
જાય છે. ૨૨, ૨૩

जलजतनी पाटश्च चिकित्सा

સ્નુહાકર્કુરુધદાર્વીણાં વર્તિ કૃત્વા પ્રપૂરયેત્ ।
एष सर्वशरीररुग्णा नाडीं हन्यात्प्रयोगराट् ॥ २४ ॥
આરગ્વધનિશાકાલાચૂર્ણાગ્ન્યસોદ્રવ્યુત્તા ।
સૂત્રવર્તિવ્રણે યોગ્યા શોધનીગતિનાશની ॥ ૨૫ ॥
વર્તોક્તં માક્ષિકસંપ્રયુક્તં, નાડીપ્રમુક્તં લવણો-
ત્તમં વા । दुष्टग्रणे यद्विहितं तु तैलं, तत्सर्व-
मानं गतिमाशु हन्ति ॥ २६ ॥

જાત્યર્કસંપાકકરજ્જદન્તી સિન્ધૂચસૌવર્ચલ-
યાવશૃકૈઃ । वर्तिः कृता हन्यचिरेण नाडीं,
-स्नुक्षीरपिष्टा तु सचित्रकेण ॥ २७ ॥

વિમીતકાન્નાસ્થિવટપ્રવાલહરેણુકાશ્વહિનિ-
બીજમિત્રા । *वाराहकन्दश्च तथा प्रवेद्यो नाडीषु
તૈલેન ચ મિશ્રયિત્વા ॥ ૨૮ ॥

મેપરોમમપીનુમ્બ્યા કટુતૈલં વિપાચિતમ્ ।
નાડીવ્રણં ચિરોદ્ભૂતં જયેન્ તૂલસહ્જમાત્ ॥ २९ ॥

અન્વય:-સ્નુહી-અર્કદુષ્પ-દાર્વીણાં વર્તિ કૃત્વા પ્રપૂરયેત્,
एषः प्रयोगराट् सर्वशरीररुग्णा नाडीं प्रपूरयेत् । आरग्वध-
-निशा-कालाचूर्णं भाज्य-सौदस्युता सूत्रवर्तिः व्रणे योग्या,
(સા ચ) શોધની ગતિનાશની (અસ્તિ) ॥ લવણોત્તમં
વા માક્ષિકસંપ્રયુક્તં વર્તોક્તં નાડીપ્રમુકમ્, यत् तु

+ કુમ્ભીક આદ્યો યેષાં તામિ, तैः पक्व तैलं
કુમ્ભીકાથતૈલમ્-નેપાળો વજેરે ઓસડિયાંથી પકવેલું
તેલ, કુંભીકાથતૈલ કહેવાય છે.

x 'वाराहविट्सुखमसी' इति पाठः ।

તૈલં દુષ્ટગ્રણે વિહિતં તત્ સેવ્યમાન (સત્) આશુ ગતિં હન્તિ ।

જાતી-અર્ક-સંપાક-કરજ્જ-દન્તી-સિન્ધૂચ-સૌવર્ચલ-
યાવશૃકૈઃ કૃતા વર્તિઃ સચિત્રકેણ સ્નુક્ષીરપિષ્ટા તુ વર્તિઃ
અચિરેણ નાડીં હન્તિ । विमीतक-आप्रास्थि-वटप्रवाल-
हरेणुका-श्वहिनिजीमित्रा तथा च वाराहीकन्द-
तैलेन च मिश्रयित्वा नाडीषु ग्रहेय. ॥ मेपरोममपी-नुम्ब्या
વિપાચિત કટુતૈલ તૂલસહ્જમાત્ તુ ચિર-ઉદ્ભૂત નાડી-
વ્રણ જયેત્ ॥

ચોરનુ છીર, આઠડાનુ છીર અને દારુ-
હળદરથી ખરડેલી વાટ કરી નાડીવ્રણમાં દાખલ
કરવી. આ ઉત્તમ પ્રયોગ સઘળા શરીરના
નાડીવ્રણોને નાશ કરે છે. ગરમાળો, હળદર
અને નસોતરનું ચૂર્ણ ધીમાં તથા મધમાં
દાલવી તેનાથી ખરડેલી સૂતરની વાટ વ્રણમાં
દાખલ કરી હોય, તો તે વ્રણને સાફ કરે છે
અને પરની ગતિને પણ નાશ કરે છે અથવા
સંધવને મધમાં મિશ્ર કરી તેથી ખરડેલી
સૂતરની વાટ નાડીવ્રણને નાશ કરનાર કહેલ
છે; તેમ જ જે તેલ હુષ્ટ વ્રણ ઉપર કહેવાયું
છે, તે સેવાયું હોય તો પણ પરની ગતિને
તરત જ નાશ કરે છે. ચમેલી, આઠડો, ગર-
માળો, કરંજ, નેપાળો, સંધવ, સંથળ,
જવખાર અને ચિત્રકને ચોરના છીરમાં વાટી
તેની કરેલી વાટ તરત જ નાડીવ્રણને નાશ
કરે છે. ખડેડાં, આંખાની ગોટલી, વડનાં
ફૂંપળિયાં, હરેણુકા નામનો સુગંધી પદાર્થ,
સરસડિયાનાં બીજ અને વારાહીકંદને તેલમાં
વાટી કદક કરીને નાડીવ્રણની ઉપર તે લગાડેલા
(તેથી પણ નાડીવ્રણ તરત મટી જાય છે).
ગાડરનાં રૂંવાડાંની ભસ્મ અને કડવી તુંબીથી
પકવેલ સરસિયા તેલથી ખરડેલી વાટ ખોસવા-
થી પણ લાંબા કાળના નાડીવ્રણને મટાડે છે.

कथूरानुं तैल

કર્કૂરકસ્ય સ્વરસે કટુતૈલં વિપાચયેત્ ।

સિન્દૂરકલ્પિતં નાડીદુષ્ટવ્રણવિસર્પનત્ ॥ ૩૦ ॥

કર્કૂરકરસે તૈલં પુરસિન્દૂરકલ્પિતમ્ ।

પામાં દુષ્ટવ્રણં નાડીં હન્યાત્સર્વવ્રણાન્તકૃત્ ॥ ૩૧ ॥

અન્વય:-કર્કૂરકસ્ય સ્વરસે સિન્દૂરકલ્પિત કટુતૈલં
વિપાચયેત્, (સત્) નાડીદુષ્ટવ્રણ-વિસર્પનત્ (અસ્તિ),
કર્કૂરકસે પુરસિન્દૂરકલ્પિત તૈલ પામાં દુષ્ટવ્રણં

નાહી દેવાત, સર્વગ્રણાન્તરૂત ॥

કચૂરાના સ્વરસમાં સિંદૂરનો કલક નાખી સરસિયુ તેલ પકાવવું. એ રેડવાથી નાડીમણ, હુદમણ અને રતવા મટી બાધ છે. કચૂરાના સ્વરસમાં ગૂગળનો તથા સિંદૂરનો કલક નાખી પકાવેલું સરસિયુ તેલ રેડયું હોય તો તે ખસ, હુદમણ, નાડીમણ તથા બીજાં પણ સધળા પ્રકારના ઘણોનો નાશ કરે છે. ૩૦, ૩૧

ભિલામાં વગેરેનું તેલ

મહાત્મકાર્મકર્મચિત્તેરણોત્તમેન, સિદ્ધં વિદ્-
જ્ઞરજનીદ્યવચિત્રકૈઃ । સ્વાન્માર્કવસ્ય ચ રસેન
નિહન્તિ તૈલં, નાહી કફાનિલકુનામપર્ચો
ઘ્ણાંશ્ચ ॥ ૩૨ ॥

અન્વય:-મહાત્મક-કર્મકર્મચિત્તે: છવન-ઉત્તમેન ચ વિદ્જ્ઞરજનીદ્યવચિત્રકૈઃ ચ માર્કવસ્ય રસેન સિદ્ધં તૈલ સ્યાત, (તથા) કફ-અનિવૃક્તો નાદીમ અપર્ચો ચ ઘ્ણાન્ નિહન્તિ ॥

ભિલાતું, આકડો, મરી, સૈંધવ, વાવડિંગ, હળદર, હારેહળદર અને ચિત્રકના કલકથી તથા ભાંગરાના રસથી પકાવેલું તેલ ('ભદ્રાતકાદ્ય તૈલ' કહેવાય છે; આ) લગાડવાથી કફનું તથા વાયુનું નાડીમણ, અપચી અને ઘણોને મટાડે છે. ૩૨

સાણખાર વગેરેનું તેલ

સ્વર્જિકા સૈન્ધવં દન્તી નીલીમૂલં ફલં તથા ।
મૂત્રે ચતુર્ગુણે સિદ્ધં તૈલં નાહીઘ્ણાપહમ્ ॥ ૩૩ ॥

અન્વય:-સ્વર્જિકા સૈન્ધવ દન્તી નીલીમૂલ તથા ફલં ચતુર્ગુણે મૂત્રે સિદ્ધં તૈલ નાદીઘ્ણ-અપહમ્ (મવતિ) ॥

સાણખાર, સૈંધવ, નેપાળો, ગળીનાં મૂળ અને ગળીના ફળનો કલક નાખી ચોગણા ગોમૂત્રમાં પકાવેલું ('સ્વર્જિકાદ્ય' નામનું) તેલ નાડીમણને મટાડે છે. ૩૩

મણની ચિકિત્સા પણ નાડીમણમાં કરાય સર્વો ઘ્ણાક્રમઃ કાર્યઃ શોધનારોપણાદિકઃ ॥ ૩૪ ॥

અન્વય:-શોધન-આરોપણ-આદિકઃ સર્વઃ ઘ્ણાક્રમ. (નાદીઘ્ણેડપિ) કાર્યઃ ॥

સાફ કરવાની તથા રુઝાવવા વગેરેની જે ચિકિત્સા મણના પ્રકરણમાં કહી છે, તે સધળી નાડીમણ ઉપર પણ કરવી. ૩૪

સમાંગ ગુગુલુ

ગુગુલુત્રિફલાધ્યોષઃ સમાંશીરાજ્યયોજિતૈઃ ।
અક્ષપ્રમાણાં ગુટિકાં શ્વાદેકામનન્દિતઃ ॥ ૩૫ ॥
નાહીદુષ્ટઘ્ણં શૂલમુદાવર્ત મગન્દરમ્ ।

ગુલ્મં ચ ગુદજાનુદ્યુત્પિરાટ્ટ પન્નગાનિવ ॥ ૩૬ ॥
અન્વય:-ગુગુલુ-ત્રિફલા-ધ્યોષૈઃ સમાંશીઃ આજ્ય-યોજિતૈઃ અક્ષપ્રમાણાં ગુટિકામ્ એકામ્ અતન્દિતઃ શ્વાદૈવ, (સા) પક્ષિરાટ્ટ પન્નગાન્ इव નાહીદુષ્ટઘ્ણં શૂલમ્ ઉદાવર્ત મગન્દર ગુલ્મં ચ ગુદજાનુ દ્યુત્પિરાટ્ટ ॥

ગૂગળ, હરડે, બહેડા, આમળા, સૂઠ, મરી અને પીપરને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ઘીમાં મિશ્ર કરી તેની એક એક તોલાની ગોળી કરી હમેશાં કાળજી રાખી ખાવી. એ ગોળી જેમ ગરુડ સર્પોનો નાશ કરે છે, તેમ નાડી-મણ, હુદમણ, શૂળ, ઉદાવર્ત, ભગદર, શુલ્મ અને સધળા પ્રકારના અરશોનો નાશ કરે છે.

'વા હિમ્વણીયે વિહિતાસ્તુ ઘર્ત્યસ્નાઃ સર્વ-
નાહીપુ મિપન્થિદ્ધ્યાત્' ॥ ૩૭ ॥

અન્વય:-હિમ્વણીયે વાઃ ઘર્ત્યઃ સ્તુ વિહિતાઃ, શ્વાઃ મિપન્ સર્વનાદીપુ વિદધ્યાત્ ॥

અરકના દિવલ્લીય પ્રકરણમાં જે વાટરૂપી ચિકિત્સાઓ કહી છે, તે વેધે સધળા નાડીમણ ઉપર પણ કરવી. ૩૭

નાડીમણની ચિકિત્સામાં વિશેષ ભલામણ કુશદુર્લભમીરૂપાં નાહીં મર્માશ્રિતામપિ ।
ક્ષારસ્ત્રેણ તાં હિન્વાન્ શલ્કેન કદાચન ॥ ૩૮ ॥
એવમ્પ્યા ગતિમન્વિષ્ય ક્ષારસ્ત્રાનુસારિણીમ્ ।
સ્વીં નિદ્ધયાદ્ય ગત્યન્તે પ્રોત્થામ્યાશુ વિનિર્હરેત્ ॥
સ્ત્રસ્પાન્તે સમાનીય ગાઢં યઘ્નતમાચરેત્ ।
તતઃ ક્ષારબલં ધીક્ષ્ય સૂત્રમન્યત્રવેશયેત્ ॥ ૩૯ ॥
ક્ષારાકં મતિમાન્ વૈષો યાવન્ન ચિન્થયેતે ગતિઃ ।
મગન્દરેષ્વેવ ગિંધ. કાર્પાં વૈષેન જ્ઞાનતા ॥ ૪૦ ॥
અર્ધુદાદિપુ ચોત્તિમ્પ્ય મૂલે સ્વં નિધાપયેત્ ।
સ્ત્રીમિપંચવચ્ચામિરાચિતં વા સમન્તતઃ ।
મૂલે સ્ત્રેણ વધ્રોયાચિન્ત્રે ચોપચરેદ્ ઘ્ણમ્ ॥ ૪૧ ॥

અન્વય:-કુશ-દુર્લભ-મીરૂપાં નાહીં મર્મ-આશ્રિતામ્ અપિ ક્ષારસ્ત્રેણ હિન્વાન્, શલ્કેન કદાચન ન એવમ્પ્યા ગતિમ્ અન્વિષ્ય ક્ષારસ્ત્ર-અનુસારિણીં સ્વીં નિદ્ધયાત્,

× સમ ગ્રહાનિ યસ્ય ॥ ચાતી ગુગુલુ-જેમ ગૂગળ સાથે સાત એકસડિયાં મગે છે, તે સમાંગ-ગુગુલુ કહેવાય છે.

ગત્યન્તે પ્રોત્તમ્ય આશુ વિનિર્દેશત્ । સૂત્રસ્ય અન્તે સમા-
નીય ગાઢં વન્ધનમ્ આચરેન્, તતઃ મતિમાન્ વૈયઃ
ક્ષારણ વીર્ય ક્ષારાક્ષમ્ અન્ન્ય સૂત્રં પ્રવેશયેત્, ચાત્
મતિઃ ન છિદ્રેતે । જ્ઞાનતા વૈલેન દ્યુઃ ત્રિવિઃ મગન્દરેયુ
કાર્યઃ, અર્બુદાદિષુ ચ ઉક્લિષ્ય મૂલે સૂત્રં નિષામયેન્,
વા યવવક્રાભિઃ સૂત્રીભિઃ વ્રણં સમન્તતઃ આચિતં
(હત્વા) મૂલે સૂત્રેણ વળીયાત્, છિદ્રે ચ ઉપચરેત્ ॥

કૃશ, દુબળા તથા બીકણને થયેલ નાડી
મધુ તથા મમ્સ્થિતમાં થયેલ નાડીમધુ ક્ષારમાં
ભીંજવેલા દોરાથી કાપી નાખવો, પછી શસ્ત્રથી
કઠી ન કાપવો. શોધી કાઢવાના એપછી નામના
સાધનથી પરની ગતિને શોધી કાઢીને તેમાં
ક્ષારથી ભીંજવેલા દોરાવાળી સોય નાખવી.
ગતિના છેડામાં એ સોયને ઊંચી કરી તરત
બહાર કાઢી લેવી. દોરાનો છેડો પકડીને
તેથી નાડીમધુ મજબૂત રીતે બાંધવોઃ પછી
ધુક્ષિમાન વૈદ્ય ક્ષારના બળ ઉપર ધ્યાન આપી
ક્ષારથી ભીંજવેલો બીજો દોરો મધુમાં નાખવો,
જે જેથી ઉપરના ભાગમાં રજાઈને પરની
ગતિ બાંધ ન પડે. સમજી વૈદ્ય ભગંદરોમાં
પછી આ જ ક્રિયા કરવી. રસોળી વગેરે રોગોનાં
વિષયમાં તે રોગો ઊંચા કરી તેના મૂળમાં
ક્ષારથી ભીંજવેલો દોરો બાંધવો અથવા
જવના જેવા મોઢાવાળી સોયથી મધુને ચારે
બાજુ કોથી નાખી તેના મૂળમાં દોરો બાંધવો
અને મધુ છેદાઈ ગયા પછી તેના બીજા
ઉપચારો કરવા. ૩૮-૪૨

નાડીમધુનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ મગન્દરાધિકારઃ ।

૫૦ : ભગંદરનો અધિકાર

અથ મગન્દરસ્ય પૂર્વસ્વમદિતં સ્વરૂપમાદ-

: ભગંદરતુ' પૂર્વરૂપ, સ્વરૂપ અને પાંચની
સંખ્યા

કદીકપાલનિસ્તોદદાહકણ્ડરુજાદયઃ ।

મયન્તિ પૂર્વરૂપાણિ મવિદ્યન્તિ મગન્દરે ॥ ૧ ॥

ગુદસ્ય હઠાકુમુલે ક્ષેત્રે પાશ્વેતઃ પિટ્થકાનિરુત્ ।
મિત્રા મગન્દરો હેયઃ સ ચ પશ્ચવિધો મયેત્ ॥૨॥

અન્વય - મવિદ્યન્તિ મગન્દરે કદી - કપાલ - નિસ્તોદ -
દાહ - કણ્ડ - રુજા - આદયઃ પૂર્વરૂપાણિ મવન્તિ । ગુદસ્ય

પાથે દુપકુલે ક્ષેત્રે આતિશ્ચ મિત્રા પિટ્થા મગન્દરા-
હેયઃ, સઃ ચ પશ્ચવિધઃ મયેત્ ॥

ભગંદર થવાનું હોય ત્યારે કેડનાં ઠપાલ
નામનાં અસ્થિમાં ભોંકાયા જેવી પીકા બળતરા,
ખરજ તથા વ્યથા આદિ પૂર્વરૂપો થાય છે;
ગુદાની બાજુમાં એ આંગળ જેટલા પ્રદેશમાં
પીકા કરનારી અને કાટેલી ફોફી થાય છે,
એ 'ભગંદર' રોગ બાજવો અને તે વાયુથી
પિત્તથી, કફથી, ત્રણે દોષથી અને શલ્યથી
યુક્તો હોઈ પાંચ પ્રકારનો હોય છે. ૧-૨

ટીકા-આતિશ્ચ=પીકાહત, પશ્ચવિધ=ચાર-
પૈત્તિક-સ્ત્રૈષ્ઠિક-સાન્નિપાતિક-શ્લેષ્મજનક-૥ (અર્થ
ઉપર છે.)

અથ મગન્દરશબ્દસ્ય નિહક્તિમાહ મોક્ષ:-

+ 'ભગંદર' શબ્દનો અર્થ

મગં પરિ સમન્તાથ ગુદં વર્તિત તથંય ચ ।

મગવહારયોદયસાત્તસ્માદેય મગન્દરઃ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ-મગં પરિ-સમન્તાત્ ચ ગુદં તથા ચ
વર્તિત્ એવ મગવત્ વામાત્ દારયેત્, તસ્માત્ દ્યુઃ મગ-
ન્દરઃ (કથ્યેતે) ॥

'ગુદા અને મગ્રાશયની ચોપામના પ્રદે-

* આ ભગંદર રોગ એક જાતનું નાડીમધુ કે
ભરની ગળ જ છે અને નાડીમધુની જેટલી-પાંચની
સંખ્યા છે, તેટલી જ આ ભગંદરની સંખ્યા પછી
છે, તેથી એ નાડીમધુની સમાનતા ધરાવતા આ
ભગંદરનો અધિકાર એ નાડીમધુના અધિકાર પછી
લાગતો જ શરૂ કરાયો છે.

+ મગન્તિ-સ્વેન્ત અને પુરુષા મૈથુનક્રીડામિતિ
મગઃ-પુરુષવિહમ્, તથા મગયતે સ્વેન્ત મૈથુનક્રીડાર્થે
પુરુષૈસ્તત્ ક્રીડિશ્વમિ મગં-ચોનિઃ, હમયપ્રાપિ મગ
સેવાયામ્-'સુતો ય ચ'-'હિતિ ચિરાત્ મગેઃ કાવિ યઃ,
કુલ્લં ચ, દ્યુઃચમત્ દ્યુરોચિ મુન્ત્રીચિદ્ધોમ્દેશનમ્ તતઃ
મગં પરિ ગુદં ચ વર્તિત્ ચાપિ દારયતિ મગવત્ ચાનિવત્
હિતિ મગન્દરઃ-'મગે ચ દારેઃ' હિતિ કાર્શ્વકોક્ષ-
વાસ્તિજેન રાત્ર પ્રત્યયઃ, શિસ્વાષ મુમ્-જ્ઞેનાથી પુરુષો
મૈથુનસુખ મેવ છે, તે પુરુષસિંગ 'ભગ' કહેવાય છે;
તેમ જ જ્ઞેને પુરુષો મૈથુન માટે સેવે છે, એ સ્નાનું
ચિદ્ધન-યોનિ પછી 'ભગ' કહેવાય છે, તેની બાજુ
પુરુષચિદ્ધન-શ્વપત્ની નીચે તથા સ્નાની યોનિની
નીચે ગુદા પાસે તથા મગ્રાશય પાસે જે થાય અને
તે ગુદાને તથા મગ્રાશયને યોનિ જેવાં જે ગળ
નાથે છે, તે રોગ 'ભગંદર' કહેવાય છે.

શને (ભગ)યોનિની પેઠે જે ક્ષી નાખે છે, એ કારણે એ રોગ 'ભગદર' કહેવાય છે' ૩
 દીકા-મજન્તિ અનેતિ મગ = મેહનમ્, મજન્ત્ય
 સ્મિન્ન इति मग=यानि, अत्र मग शब्देन द्वयमपि
 कथ्यत मगवत्=योनित्त ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

અથ વાતિક શતપોનકસન મગન્દ્રમાહ-
 વાયુસબધી શતપોનક નામના ભગદરનું
 લક્ષણ

કપાયરુક્ષરતિકોપિતોડનિલરતપાનવેશેપિડકા
 કરોતિ યામ્ । ઉપેક્ષણાપાકમુપૈતિ દારુણા
 રજા ચ મિત્રાડરુકેનગ્રાહની ॥ તન્નામમો
 મૂત્રપુરીવરેતસા મ્નેરનેકે શતપોનક વદેત્ ૪॥

અન્ય-કપાયરુક્ષ અતિકોપિત ક્ષુ અનિર
 અપાનવેશે યો પિડકા કરોતિ, (સા) ઉપેક્ષણા પાકમ્
 ઉપૈતિ, દારુણા ચ રજા (કરોતિ) મિત્રા (સતી ચ)
 અરુણ-ફેનવાહિની (મવતિ) તન્ (જાતે ચ) અનેકે
 મ્ને મૂત્ર-પુરીવ-રેતસામ્ આમમ (મવતિ, અનેકે
 મ્ને એવ તા) શતપોનક વદેત્ ॥

તુરા તથા રૂક્ષ પદાર્થોથી અત્યંત ડોપેલા
 વાયુ, શુદ્ધાના પ્રદેશમાં જે ફેણી ઉત્પન્ન કરે
 છે, એ ફેણીની જ બેદરકારી કરવામાં આવે
 તો તે પાકે છે અને દારુણ પીડા કરે છે,
 પછી તે ચીરાઈને રાતા ફીણ વહે છે અને
 તેમાં થયેલા અનેક ઋણોમાંથી મૂત્ર, વિષા
 તથા વીર્ય આવે છે, એમ ઝીણા મોઢાવાળા
 અનેક ઋણો થવાથી તેનો દેખાવ ચાળણી
 જેવો થાય છે, માટે તે 'શતપોનક' કહેવાય
 છે (સંસ્કૃત ભાષામાં 'શતપોનક' ચાળણીનું
 નામ છે.) ૪

દીકા-મ્નેરનેકે સૂક્ષ્મસુરે શતપોનક શતપોનક =
 ચાલની, તતુલ્યમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

અથ વૈતિકમુદ્રીવસજ્ઞમાહ-
 પિત્તસબધી ઉદ્ગ્રીવ નામના ભગદરનું
 લક્ષણ

પ્રકોપૈત્તિ પિત્તમતિપ્રકોપિત, કરોતિ રક્તા

* શતાનિ પોનકાનિ-સૂક્ષ્મચ્છિદાણિ ચસ્મિન્ન સ શત
 પોનક, તત્સાદૃશ્યાદ્ વાતમગ-દરોડપુપન્નારાત્ શતપોનક
 -જેમાં ઝીણા સે કડો છિદો હોય છે, તેથી શત
 પોનક એટલે ચાળણી, અને તેના જેવો વાયુનો
 ભગદરોગ પણ શતપોનક કહેવાય છે

પિડકા ગુદે ગતામ્ । તદાશુપાકાડહિમપૂતિ
 વાહિર્નો, મગન્દર ચોદ્રશિરોધર વદેત્ ॥ ૫ ॥

અન્ય-પન્નાપૈત્તિ અતિપ્રકોપિત પિત્ત ગુદે ગતો
 રક્તા પિડકા (વદ) કરોતિ, તદા (સા) આશુ-
 પાકા (મવતિ, તા) અહિમપૂતિવાહિનીમ્ ઉદ્ર,
 શિરોધર મગ દર વદેત્ ॥

પિત્તને કોપાવનારા પદાર્થોથી અત્યંત
 ડોપેલું પિત્ત, શુદ્ધાની બાળુના પ્રદેશમાં ન્યારે
 રાતી ફેણી ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે એ ફેણી
 તરત પાકે છે અને પાકીને ગરમ હુર્ગધી
 પડેને વહે છે આવી ફેણી 'ઉદ્ગ્રીવ'
 ભગદર' કહેવાય છે (આ ફેણીનું ગળુ
 ઊંટની ડોક જેવું વાકું હોય છે, તેથી તે
 ફેણીને 'ઉદ્ગ્રીવ' નામ અપાયું છે) ૫

દીકા-આશુપાકા=સીમ્નપાકામ્, અહિમપૂતિવાહિની-
 ઉગ્નદુર્ગન્ધવાહિની ચ, તદા મગન્દરમુદ્રશિરોધર વદેત્ ॥
 ઉદ્ગ્રીવસજ્ઞા ચ પિડકાયા ચલેન વક્ત્રયોદ્રીવાડ્ડાસ્ત્વેન ॥
 (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે)

અથ શ્લેષ્મિક પરિભાવિસજ્ઞમાહ-
 કંદુસબધી પરિભાવી નામના
 ભગદરનું લક્ષણ

કળ્દૂયનો ઘનસ્નાવી કઠિનો મન્દવૈદન ।
 શ્વેતાવભાસ કફજ પરિભાવી મગન્દર ॥ ૬ ॥

અન્ય-કળ્દૂયન ઘનસ્નાવી કઠિન મન્દવૈદન
 શ્વેત-અવભાસ કફજ મગન્દર પરિભાવી (કથ્યતે) ॥

જે ભગદરોગ ફેણીરૂપ સ્થિતિમાં
 ખરજવાળો, ઘાટા સાવવાળો, કંઠણ, મદ
 વેદનાવાળો, ધોળા રંગનો અને નિરતર
 સ્વભાવ જ કરતો હોય તે ભગદર કંદુથી થયેલ
 હોઈ 'પરિભાવી' નામે કહેવાય છે ૬

દીકા-કઠિન-પિડકાવસ્થાયામ્, પરિભાવી=નિર
 ત્તરભાવશીલ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)

× ઉદ્ગ્રીવ ગ્રીવે ગ્રોવા-તત્સદૃશાકૃતિર્યસ્યેતિ-
 ઉદ્ગ્રીવ-જેના માર્ગની આકૃતિ ઊંટની ડોક જેવી
 હોય છે, એની રોહી જેમાં થાય છે, તે પિત્તસબધી
 ભગદર ઉદ્ગ્રીવ નામે કહેવાય છે

* પરિત શ્વતીત્વેવશીલ -જેનો સ્વભાવ ચોપાસ
 થી સંખ્યા કરવાનો જ હોય તે પરિભાવી કહેવાતો
 કંદુરુભ ભગદર રોગ કહેવાય છે

સામિપાતિક શમ્બૂકાર્ત્વસન્નમાદ-
ત્રણે દોષસંબંધી શંખૂકાવર્ત નામના
ભગંદરનું લક્ષણ
ચતુર્વર્ણરજાસાવા પિંડકા ગોસ્તનોપમા ।
શમ્બૂકાર્ત્વગતિકઃ શમ્બૂકાર્ત્વકો મતઃ ॥ ૭ ॥
અન્યયઃ-ચતુર્વર્ણરજા-આઘાવા ગોસ્તન-અપમા શમ્બૂક
-આવર્તગતિકઃ શમ્બૂક-આવર્તકઃ મતઃ ॥
અનેક પ્રકારના રંગવાળી, ઘણી જ
વેદનાવાળી, ચોપાસથી ઘણા જ સ્ત્રાવવાળી,
ગાયના આંચળ જેવી ફેણી થાય અને જેના
સ્ત્રાવનો ભાગ શંખૂકાના આવર્ત જેવો હોય
એવા ભગંદરને ત્રણે દોષથી થયેલું બાણપું.
(શંખૂકાનું નામ 'શંખૂક' છે; તેના આવર્ત
જેવા સ્ત્રાવભાગવાળા આ 'શંખૂકાવર્ત' જ
ભગંદર કહેવાય છે) ॥

ટીકા-ચતુર્વર્ણરજાસાવા='ચતુ' શબ્દો વર્ણાદિઃ
પ્રત્યેક સમ્યચ્ચત । ગતિઃ=જાવમાર્ગઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)
શલ્યજનુન્માર્ગિસન્નમાદ-
શલ્યસંબંધી ઉન્માર્ગી નામના
ભગંદરનું લક્ષણ
ક્ષતાગતિઃ પાયુગતા વિવર્જતે હ્રુપેક્ષનાત્યુઃ
ક્રમયો વિદાર્ય તે । પ્રકુર્વતે માર્ગમનેકથા
મુલ્લેર્મ્યસ્તન્માર્ગિભગન્દરં ધવેત્ ॥ ૮ ॥

અન્યયઃ-ક્ષતા પાયુગતા ગતિઃ વિવર્જતે, ઉપેક્ષ-
નાત્ હિ ક્રમયઃ સ્યુઃ તે વિદાર્ય અનેકથા મુલ્લેઃ
માર્ગ પ્રકુર્વતે, તમ્ ઉન્માર્ગિ-ભગન્દરં ધવેત્ ॥

કાઠા વગેરેથી, નખથી કે ખંજવાળવા
વગેરેથી અભિઘાત થતાં ગુદાની બાણુમાં ફેણી
થઈને એ વધે છે. તેની બેદરકારી કરવાથી
તેમાં કીડાઓ પડે છે; તે કીડાઓ તેને
ચીરી નાખી તેમાં અનેક ઝુખવાળા ત્રણે
કરી ભાગ કરે છે (જેમાંથી સ્ત્રાવ થાય
છે). આ ભગંદર ઉન્માર્ગી કહેવાય છે.

+ શમ્બૂકસ્ય-શબ્દસ્ય આવર્ત इव कायति-इति-
શમ્બૂકાર્ત્વકઃ કે શબ્દે 'અન્યેધ્વપિ દૃશ્યત' इति ડઃ-
જેના સ્ત્રાવનો ભાગ શંખૂકાના આવર્ત જેવો હોય, તે
ત્રિદોષવૈભવ ભગંદર શંખૂકાવર્ત નામે કહેવાય છે.

× ઉદગતઃ માર્ગઃ ક્રમિજ્ઞતવ્રણસ્પર્શિત્યમૂતઃ
પુરીપાદિર્નિર્મકારી ચ ચરિમ્ન ષ ઉન્માર્ગી-જેમાં
કીડાઓએ કરેલા ત્રણેથી આડા માર્ગો થયેલા
હોય એ માર્ગો વિષા આદિ વધારા કરે છે, તે
શલ્યસંબંધી ભગંદર ઉન્માર્ગી કહેવાય છે.

(ત્રણેથી થયેલા આડા માર્ગોમાંથી વિષા
વગેરે પણ નીકળે છે, તેથી આ ભગંદર
'ઉન્માર્ગી' કહેવાય છે.) ૮

ટીકા-ક્ષતાત્=કષ્ટકાલિના તરોન કષ્ટ્યનાલિના
વાડમિષાતાત્, ગતિઃ=સાધઃ, ઉન્માર્ગિભગન્દરમ્-ઉત્તર
તિર્થદ્વક્તમાર્ગઃ પુરીપાદિર્નિર્મકારીન્માર્ગિસંજ્ઞા । (આનો
અર્થ ઉપર છે.)

કષ્ટસાધ્યમસાધ્ય ચાદ-

કષ્ટસાધ્ય તથા અસાધ્ય ભગંદર

ધોરાઃ સાધયિતું દુઃખાઃ સર્વે એવ મગન્દરાઃ ।
તેવ્યસાપ્યચિદોપોત્યઃ ક્ષતજશ્ચ વિશેષતઃ ॥ ૯ ॥
વાતમૂત્રપુરીપાણિ શુક્રં ચ ક્રમયસ્તથા ।

મગન્દરાત્ સ્વવન્તસ્તુ નાશયન્તિ તમાતુરમ્ ॥ ૧૦ ॥

અન્યયઃ-સર્વે એવ મગન્દરાઃ ધોરાઃ સાધયિતુ દુઃખાઃ
(મવન્તિ), તેષુ ત્રિદોષ-ઉત્પત્તિઃ ચ ક્ષતજઃ વિશેષતઃ
અસાધ્યઃ (અસ્તિ), મગન્દરાત્ વાતમૂત્રપુરીપાણિ શુક્ર
તથા ચ ક્રમયઃ સ્વવન્તઃ તુ તમ્ આતુર નાશયન્તિ ॥

પ્રધાય ભગંદરદોષ ભયંકર અને કષ્ટ-
સાધ્ય છે; એમાં ત્રણે દોષસંબંધી અને
શલ્યસંબંધી ભગંદર તો વિશેષે કરી અસાધ્ય
છે. જે ભગંદરમાંથી વાયુ, મૂત્ર, વિષા, વીર્ય
અને કૃમિ સ્રવતા હોય તે તો એના રોગી
બાણુસને નાશ જ કરે છે. ૯, ૧૦

મગન્દરચિકિત્સા-

ભગંદરની ચિકિત્સા

અયાસ્ય પિંડકામેવ તથા યત્નાદુપાચરેત્ ।
શુદ્ધયશ્ચસ્રુતિસેકાર્પૈર્થા પાકે ન ગચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥
વટપત્રેષ્કાગુણીસગુદ્ગચ્છીપુનર્નવાઃ ।

સુપિષ્ટઃ પિંડકાવસ્થે લેપઃ શસ્ત્રો મગન્દરે ॥ ૧૨ ॥

પિંડકાનામપકાનામપતર્પણપૂર્વકમ્ ।

કર્મ કુર્યદ્ધિરેકાન્તં મિથ્રાનાં વક્ષ્યતે ક્રિયા ॥ ૧૩ ॥

પપ્પણીપાટનશ્ચારવદ્દિદાહાદિકં ક્રમમ્ ।

વિધાય વ્રણવત્કાર્યં યથાદોષં યથાક્રમમ્ ॥ ૧૪ ॥

પયઃપિષ્તિલારિષ્ઠમધુકૈશ્વ સુશીતલેઃ ।

મગન્દરે પ્રશસ્તોડયં સરક્તે વેદનાવતિ ॥ ૧૫ ॥

સુમના વટપત્રાણિ મુદ્ગચી વિશ્વમેષજમ્ ।

સસન્ધવસ્તકાપિષ્ઠો લેપો હન્તિ મગન્દરમ્ ॥ ૧૬ ॥

ત્રિવૃત્તિલા નાગદન્તી મહિષ્ઠા સહ સર્પિપા ।

ઉત્સાદનં ભવેદનસેન્ધવક્ષોદ્રસંયુતમ્ ॥ ૧૭ ॥

હરિદામ્બુપ્તો મૂત્વા કપાયં ત્રિકલં પિવેત્ ।
મહિપાક્ષવિદ્ધાનાં મગન્દરવિનાશનમ્ ॥ ૧૮ ॥

શમ્યૂકમાંસં ભુજીત પ્રકારિયંજ્ઞનાદિમિઃ ।
અજીર્ણવર્જો માસેન મુચ્યતે તુ મગન્દરાત્ ॥ ૧૯ ॥
ન્યગ્રોધાદિર્ગળો યસ્તુ હિતઃ શોધનરોપણઃ ।
તેલં ઘૃતં વા તત્પક્વં મગન્દરવિનાશનમ્ ॥ ૨૦ ॥
તિલા જ્યોતિષ્મતી કુષ્ટં લાઙ્ગલી ગિરિકર્ણિકા ।
શતાઢ્યાત્રિવૃતાદન્યઃ શોધનાશ્ચ મગન્દરે ॥ ૨૧ ॥

તિલામયાલોધમરિષ્ટપત્રં નિશે વલા લોધમ-
ગારધૂમમ્ । મગન્દરે ચાપ્યુપદંશયોશ્ચ દુષ્ટવળે
રોપણશોધનાય ॥ ૨૨ ॥

સ્નુહાકંદુઘડાર્વાર્ધિર્ભવતિ કૃત્વા વિચક્ષણઃ ।
મગન્દરગતિઃ જ્ઞાયા પૂર્યેતાં પ્રયજ્ઞતઃ ॥ ૨૩ ॥
પથા સર્વશરીરસ્થાં નાઢીં હન્યાન્ન સંશયઃ ।
ત્રિફલાસસંયુક્તં વિઢાલાસ્થિપ્રલેપનમ્ ॥ ૨૪ ॥
મગન્દરં નિહન્યાશુ દુષ્ટવળહરં પરમ્ ।
ત્રિવૃત્તજોગતીદન્તીકલ્પો નાઢીઘ્નનાપહઃ ॥ ૨૫ ॥
જ્યોતિષ્મતી લાઙ્ગલકી ર્યામા દન્તીં ત્રિવૃત્તિલાઃ ।
કુષ્ટ શતાઢ્યા ગોલોમી તિલ્વકો ગિરિકર્ણિકા ॥
કાતીસકાશ્ચનક્ષીર્યો વર્ગઃ શોધન ઇપ્યતે ॥ ૨૬ ॥

મધુતૈલયુતા વિઢફ્ફસારત્રિફલામાગધિકા-
કળાશ્ચ લીઢાઃ । કૃમિકુષ્ટમગન્દરપ્રમેહક્ષય-
નાઢીઘ્નરોપણા ભવન્તિ ॥ ૨૭ ॥

અન્યઃ-અથ અસ્ય પિઢકામ્ એવ શુદ્ધિ-અસ્ફુતિ-
સેક-આદૈઃ તથા યત્નાત્ ઉપાચરેત યથા પાક ન
ગચ્છતિ । મગન્દરે પિઢકાવાથે વટપત્ર-ફળકા-શુષ્કી-
સમુદ્ધૃતી-મુનર્તવા-સુવિટઃ લેપઃ શસ્ત્રઃ । અપઢાનાં વિઢ-
કાનામ્ અવતર્પણપૂર્વકં દિરેક-અન્ત વર્મ કુર્વાત્,
મિદ્ધાનાં ક્રિયા વશ્યતે । એપળી-પાટન-શ્વાર-વહિરાહ-
આદિક ક્રમ વિધાય યથાદોષ યથાક્રમ ઘ્ર્ણવત્ કાર્યમ્ ॥
સાર્કે વેદનાવતિ મગન્દરે તિલ-અમિષ્ટ-મધુકૈઃ પથઃ-
વિદ્ધેઃ ચ સુશીતૈઃ જ્ય (લેપઃ) યશ્વતઃ । સુપનાઃ
વટપત્રાણિ ગુઢ્ઢવી વિશ્વમેયજમ્-(એવા) તલપિષ્ટઃ
સતૈન્વથઃ લેપઃ મગન્દરં હન્તિ । ત્રિવૃત્ત તિલાઃ નાગ-
દન્તી મહિષ્ટા, એતન્ સર્પિષા સહ મેન્ધવ-શ્વૌદ-સંયુતમ્
સત્સાદન મયેન્ ॥ જાદિર-અમ્બુતઃ મૂલા મગન્દર-
વિનાશને ત્રિફલ મહિષાશ્વિઢકાનાં વપાય પિવેન્ ।
બ્જજનાદિમિઃ પ્રકારઃ શમ્યૂકમાંસં ભુજીત, અજીર્ણવર્જો
તુ માસેન મગન્દરાત્ મુચ્યતે, ન્યગ્રોધ-આદિઃ ગળઃ યઃ
તુ શોધનરોપણઃ હિતઃ (ભવતિ), તત્પક્વ તૈલ વા
પત્ર મગન્દરવિનાશન (ભવેત્) । તિલાઃ જ્યોતિષ્મતી
કુષ્ટ લાઙ્ગલી ગિરિકર્ણિકા શતાઢ્યા-ત્રિવૃતા-દન્યઃ ચ
મગન્દરે શોધનાઃ (સ્વઃ) । તિલ-અમયા-લોધમ્ અરિષ્ટ-
નિશે વલા લોધમ્ અગારધૂમં મગન્દરે ચ ઉપદશયોઃ

દુષ્ટવળે ચ અપિ રોપણશોધનાય (યોજ્યમ્) । વિચક્ષણઃ
(વૈદ્ય) સ્નુહી-અર્કદુઘ-દાર્વીમિઃ વાત હૃત્વા મગન્દર-
ગતિઃ જ્ઞાત્વા તો પ્રયજ્ઞતઃ પૂર્યેત । એવા સર્વશરીરસ્થાં
નાઢીં (ખાપિ) હન્યાત્ ન સંશયઃ । ત્રિફલા-સ-
સંયુક્તં વિઢાલ-અસ્થિ-પ્રલેપન મગન્દરમ્ આશુ નિહન્તિ,
પરં દુષ્ટવળહર (ભવતિ) ॥ ત્રિવૃત્ત-તેજોવતી-દન્તી-
વલ્કઃ નાઢીઘ્ન-અપહઃ (અસ્તિ) । જ્યોતિષ્મતી લાઙ્-
લકી ર્યામા દન્તી ત્રિવૃત્ત તિલાઃ કુષ્ટ શતાઢ્યા ગોલોમી
તિલ્વકો ગિરિકર્ણિકા કાસીસ-કાશનક્ષીર્યો વર્ગઃ શોધન,
ઇપ્યતે । વિઢફ્ફસાર-ત્રિફલા-માગધિકા-કળાઃ ચ મધુતૈલ-
યુતાઃ લીઢાઃ (લેપ) કૃમિ-કુષ્ટ-મગન્દર-પ્રમેહ-
ક્ષય-નાઢીઘ્ન-રોપણાઃ ભવન્તિ ॥

ભગંદરની ફેાહી થાય કે તરત જ શોધન,
લોહી સવાવણું અને સિંચન ઇત્યાદિ કરીને
એવા થતથી તેના ઉપચારો કરવા નેઈએ
કે જેથી તે ફેાહી પાકે નહિ. ભગંદર ફેાહી-
રૂપ હોય ત્યાં સુધી તેના ઉપર વડનાં પાંદડાં,
ઈંટ, સૂંઠ, ગળો અને સાટોડીને સારી
રીતે વાટી તેના લેપ કરવો એ ઉત્તમ છે.
ભગંદરની ફેાહીએ પાકી ન હોય ત્યાં સુધી
સંધનથી માંડી વિરેચન સુધીની ક્રિયાઓ
કરવી. ફેાહી ફૂટ્યા પછી જે જે ક્રિયા કરવી
નેઈએ, તે તે હવે કહેવાશે. એપણી નામના
શસ્ત્રથી ફાડવાની, શ્વાર મૂકવાની તથા ડાંલ
(ડામ) દેવા વગેરે ક્રિયા કરીને પછી દોષ તથા
ક્રમને અનુસરી ત્રણના જેવી ક્રિયાઓ કરવી.
લોહીવાળા અને વેદનાવાળા ભગંદર ઉપર
તલ, લીંબડાનાં પાંદડાં અને નેહીમધને દ્વધમાં
વાટી અત્યંત શીતલ એવો તેનો લેપ કરવો
એ ઉત્તમ છે. ચમેલીનાં તથા વડનાં પાંદડાં,
ગળો, સૂંઠ અને સંધવને તક-છાશમાં વાટી
ભગંદરની ઉપર લેપ કરવો તે ભગંદરનો
નાશ કરે છે. નસોતર, તલ, નેપાળો, મજી
અને સંધવને વાટી ઘી, સંધવ તથા મધમાં
ઠાલવી ભગંદર ઉપર એળવાની ક્રિયા કરવી
(તેથી ભગંદર મટી જાય છે). તરસ મટા-
ડવા ખેરસારનું પાણી પીવા તત્પર નહી ભગં-
દરનો નાશ કરનાર હરડે, ખહેડાં, આમળાં,
લેંસાગૂંચ અને વાવડાંને ક્વાથ નિત્ય

પીવો. શાક તથા ભોજન વગેરેના પ્રકારમાં ગોઠવી શંખલાંના છવડાંનું માંસ ખાવું અને અછૂર્ણન થવા દેવું. એમ એક મહિનો કરવાથી માણસ ભગંદરના રોગથી છુટી જાય છે. ન્યૂત્રોધ (૧૬) આદિ ઔષધોના સમુદાય કે ગણ, મણુને સાફ કરી રૂઝવનાર હોઈ હિતકારી છે. તેના કઢકથી પકાવેલું તેલ અથવા ઘી ભગંદરનો નાશ કરે છે. તલ, માલકાંકણી, કઠ, કલગારી, ગરણી, સુવા, નસોતર અને નેપાળોનો કપાથ ભગંદરને સાફ કરનાર છે. તલ, હરડે, ખમણો લોધર, લીંબ કાનાં પાંદડાં, હળદર, દારુહળદર, બળદાણા, અને ઘરના ધુમાડાની ધૂંસ ભગંદર, ચાંદી, તથા દુધ મણુને સાફ કરવા તથા રૂઝવવા ઉપયોગમાં લેવાં. બુદ્ધિમાન વૈદ્યે ભગંદરના સ્થાવનો માર્ગે શોધી કાઢી ચોરતું છીર, આકડાનું છીર અને દારુહળદરની વાટ કરી તે વાટથી સ્થાવનો માર્ગે પ્રયત્નપૂર્વક પૂરી દેવો. આ પ્રયોગ સઘળા શરીરમાં રહેલા નાડીમણુને પણ મટાડે છે તેમાં અંશય નથી. હરડે, બહેડાં તથા આમળાંના રસમાં ખિલાડાનાં હાડકાં વાટી તેનો લેપ કરવો, તે ભગંદર અને દુધ મણુનો પણ તરત નાશ કરે છે. નસોતર, તેજબલ અને નેપાળોનો કઢક પણ ભગંદર તથા નાડીમણુનો નાશ કરે છે. માલકાંકણી, કલગારી, નસોતર, નેપાળો, ધોણું નસોતર, તલ, કઠ, સુવા અને વજ આ ઔષધિઓનો વર્ગ ભગંદર વગેરેને સાફ કરનાર મનાય છે. વાવડિંગનો ગર્લ, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને બે ભાગ પીપરનું ચૂર્ણ, મધ તથા તેલમાં કાલવી ચાટવામાં આવે તો તેથી કૃમિ, ઠાંઠ, પ્રમેહ તથા ક્ષય મટી જાય છે અને ભગંદર તથા નાડીમણુને તે રૂઝવે છે. ૧૧-૨૭

વિશ્વદન તૈલ

ચિત્રકાકૌં ત્રિતૃપાઠે મલયુહ્યમારકૌં ।
સુષાં ઘવાં લાક્ષ્મીકૌં હરિતાલં સુવર્ચિકામ્ ॥૨૮॥
ચ્યોતિષ્મતીં ચ સંહૃત્ય તૈલં ધીમાન્ વિપાચયેત્ ।

પત્તિષ્વન્દનં નામ તૈલં દધાન્નગન્દરે ।
શોષનં રોપણં ચૈવ સર્વર્ણકરણં તથા ॥ ૨૯ ॥

અન્યઃ-ચિત્રક-અકૌં ત્રિતૃ-પાઠે મલયુ-હ્ય-મારકૌં સુષાં ઘવાં લાક્ષ્મીકૌં હરિતાલં સુવર્ચિકાં ચ ચ્યોતિષ્મતીં સંહૃત્ય ધીમાન્ તૈલ વિપાચયેત્, एतद् વિष्वन्दनं નામ તૈલ શોષન રોપણ તથા ચ સર્વર્ણ-કરણં (સત્) મગન્દરે દવાત ॥

ચિત્રક, આકડો, નસોતર, કાળીપાટ, કાળો ઉંબરો, ધોળી કથોર, થોર, વજ, કલ-ગારી, હરતાલ, સાણખાર અને માલકાંકણી લાવી તેઓના કઢકથી બુદ્ધિમાન વૈદ્યે તેલ પકાવવું; એ ‘વિશ્વદન’ નામનું તેલ સાફ કરનાર, રૂઝવનાર તથા શરીરનો જેવો રંગ હોય તેવો રંગ કરનાર છે, માટે તેનો ભગં-દરમાં ઉપયોગ કરવો. ૨૮, ૨૯

નિશાઘ તૈલ-

નિશાર્કક્ષીરસિન્ધુત્યપુરાશ્વહરવત્સકૈઃ ।

સિન્ધુમખ્યજ્જનં તૈલં મગન્દરહરં પરમ્ ॥ ૩૦ ॥

અન્યઃ-નિશા-અર્ક્ક્ષીર-સિન્ધુ-ત્ય-પુર-અશ્વહર-વત્સકૈઃ સિદ્ધં તૈલમ્ અખ્યજન પર મગન્દરહરમ્ ॥

હળદર, આકડાનું છીર, સૈંધવ, ગુગળ, કથોર અને ઇંદ્રજવના કઢકથી પકાવેલું તેલ માલિસ કયું હોય, તો તે ભગંદરને સારી રીતે મટાડે છે. ૩૦

કરવીરાદિ તૈલ+

કરવીરનિશાદન્તીલાક્ષ્મીલવણાગ્નિમિઃ ।

માતુલુક્કયત્સાદૈઃ પવેસૈલં મગન્દરે ॥ ૩૧ ॥

અન્યઃ-કરવીર-નિશા-દન્તી-લાક્ષ્મી-લવણ-

* વિશેષેણ સ્વન્દયતિ-પ્રસાયતિ શોષયતિ રોપ-યતિ સર્વર્ણતાં ચ કરોતિ इति વિષ્વન્દનમ્, स्वन्द प्रक्षणे-विपूर्वकान्त्युद्, तन्नामक च तत् तैलम्-એ તેલ ભગંદરને સ્થાવની સાફ કરી તથા રૂઝવી તે ભાગને શરીર જેવા જ રંગવાળો કરે છે, તેથી એ વિષ્વન્દન-તૈલ કહેવાય છે.

÷ નિશા આદિ ચેષુ તાનિ, તૈઃ પત્તવં તૈલ નિશાઘ તૈલમ્-જેમાં હળદર પહેલી દોષ છે, એવાં ઔષધોના કઢકથી પકાવેલું તેલ નિશાઘનેલ કહેવાય છે.

+ કરવીરઃ આદ્ય. એમાં તાનિ કરવીરાદિનિ, તૈઃ પત્તવ તૈલ-જેમાં કથોર મુખ્ય દોષ છે, એવાં ઔષ-ધોથી પકાવેલું તેલ કરવીરાદિતૈલ કહેવાય છે.

અગ્નિમિઃ માતુલજ્ઞક-વચ્ચાહ્વેઃ મગન્દરે તૈલં પવેત્ ॥
 ક્ષૌર, હુળદર, નેપાળો, કલગારી, સૈંધવ,
 ચિત્રક, બિઝોર અને ઇંદ્રજવના કલકથી ભગંદર
 મટાડવા તેવ પકાવવું. ૩૧

નવકાર્પિકગુચુલુ*

ત્રિકલાપુરકુળાનાં ત્રિપદ્મકાશયોજિતા ।
 ગુટિકા શોયગુલ્માશોભનગન્દરવતાં હિતા ॥ ૩૨ ॥
 અન્વયઃ-ત્રિકલા-પુર-કુળાનાં ત્રિ-પદ્મ-એક-અશ-
 યોજિતા ગુટિકા શોય-ગુલ્મ-અશોભનગન્દરવતાં હિતા
 (મવતિ) ॥

ત્રણ તોલા ત્રિકુળા (હરડે, બહેડાં અને
 આમળાં), પાંચ તોલા ગૂગળ અને એક તોલા
 પીપરથી બનાવેલી ગોળી (ખાધી હોય તો)
 સોળ, ગોળો અરશ અને ભગંદરના રોગી-
 ઓને હિતકારી થાય છે. ૩૨

‘શતપોનક’ ભગંદર પર શસ્ત્રક્રિયા
 તથા ડામ દેવાની રીત
 નાહ્યન્તરે ઘ્ર્ણાન્ કુર્યાદ્વિપક્તુ શતપોનકે ।
 તતસ્તૈષ્વચ્ચરુદ્ધેષુ રોપા નાહીરુપાચરેત્ ॥ ૩૩ ॥
 દવાઈ તત્ર ચહુચ્છિદ્રે મિપજા તુ વિજાનતા ।
 અર્ધલાઙ્ગલકચ્છેદઃ કાર્યો લાઙ્ગલકોઽપિ વા ॥ ૩૪ ॥
 સર્વતોમદ્રકો વાપિ કાર્યો ગોતીર્યકોઽપિ વા ।
 દ્વાભ્યાં સમાભ્યાં પાદર્વાભ્યાં છેદો લાઙ્ગલકો મતઃ ॥
 દુસ્ચમેકતરં યન્તુ સોઽર્ધલાઙ્ગલકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૫ ॥
 સેવનીં વર્જયિત્વા તુ ચતુર્થાં દારિતે ગુદે ।
 સર્વતોમદ્રકં છેદમાહુરહેદવિદો જનાઃ ॥ ૩૬ ॥
 પાદર્વાદ્રાગતશસ્ત્રેણ ચ્છેદો ગોતીર્યકો મતઃ ।
 સર્વાનાસ્વાવમાર્ગાસ્તુ દહેદૈઘલ્પ્તયાઽગ્નિના ॥ ૩૮ ॥

અન્વયઃ-મિપક્તુ શતપોનકે તુ નાહ્યન્તરે ઘ્ર્ણાન્
 કુર્યાન્, તતઃ તેષુ અવચ્છેદુ રોપાઃ નાહીઃ ઉપાચરેત્ ।
 ચહુચ્છિદ્રે તત્ર વ્યાપો તુ વિજાનતા મિપજા અર્ધલાઙ્ગલ-
 કચ્છેદઃ અપિ વા લાઙ્ગલકઃ કાર્યઃ । અપિ વા સર્વતો-
 મદ્રકઃ અપિ વા ગોતીર્યકઃ (છેદઃ) કાર્યઃ દ્વાભ્યાં પાદર્વાભ્યાં
 સમાભ્યાં છેદઃ લાઙ્ગલકઃ મતઃ, યત્ તુ એકતરં હસ્તં સઃ અર્ધ-
 લાઙ્ગલકઃ સ્મૃતઃ । સેવનીં તુ વર્જયિત્વા ગુદે ચતુર્થાં વિદારિતે

* નવ કાર્યાઃ પરિમાણમ્ અર્યેતિ નવકાર્પિકઃ-

‘તદસ્ય પરિમાણમ્’ इति प्राग्वतीयन्, स चाष्टौ
 गुण्डलः-त्रिकुणा त्रय तौला, गूगण पांच तौला અને
 એક તોલા પીપર, એમ બધાં મળી જેમાં નવ
 તોલાનું માપ થાય છે, એવા ગૂગળ નવકાર્પિક
 ૫૩ કહેવાય છે.

સર્વતોમદ્રં છેદ છેદવિદઃ જનાઃ આહુઃ । પાર્શ્વત્ આપત-
 શસ્ત્રેણ છેદઃ ગોતીર્યકઃ મતઃ । વૈદ્યઃ તથા સર્વાન્
 આસ્વાવમાર્ગાન્ તુ અગ્નિના દહેત્ ॥

વૈદ્યે શતપોનક ભગંદરમાં તેની નળીને
 અંદર (શસ્ત્રથી) ઘસી કરવા અને એ ઘસી
 રુઝાઈ બચ ત્યારે બીજી નળીઓના ઉપચાર
 કરવા. ઘસી છિદ્રોવાળા એ શતપોનકમાં વિદ્વાન
 વૈદ્યે અર્ધલાંગલક, લાંગલક, સર્વતોભદ્રક અથવા
 ગોતીર્યક નામનો છેદ કરવો. જે છેદનાં બન્ને
 પડખાં સરખાં રખાય તે છેદ ‘લાંગલક’ કહેવાય
 છે. જે છેદમાં એક પડખું ટૂંકું રખાય તે
 છેદ ‘અર્ધલાંગલક’ કહેવાય છે. સીવણી છાડીને
 ચુદામાં ચાર પ્રકારે છેદ કરાય, તે છેદ
 ‘સર્વતોભદ્રક’ કહેવાય છે. પડખેથી શસ્ત્ર નાખી
 છેદ કરાય તે છેદ ‘ગોતીર્યક’ કહેવાય છે. વૈદ્યે
 એ પ્રમાણે છેદ કરી શતપોનકના સઘળા
 આવના આગેને અગ્નિથી ડામવા જોઈએ.

‘ઉષ્ણીવ’ ભગંદર પર શસ્ત્રક્રિયા તથા ડામ
 મયોપ્દ્રમીવમેપિણ્યા છિત્વા ક્ષારં નિપાતયેત્ ।
 પૂતિમાંસદ્યપોહાર્યમગ્નિરત્ન તુ પૂજિતઃ ॥ ૩૯ ॥

અન્વયઃ-અય ઉષ્ણીવમ્ એપિણ્યા છિત્વા ક્ષારં
 નિપાતયેત્, પૂતિમાંસદ્યપોહાર્યમ્ અત્ તુ અગ્નિઃ પૂજિતઃ ॥

ઉષ્ણીવ નામના ભગંદરને (પરુની ગતિ
 શેધી કાઢી) શસ્ત્રથી કાપી તેના પર ક્ષાર
 મૂકવો; તેમ જ સડેલું હુગંધી માંસ કાઢી
 નાખવા અગ્નિથી ડામ આપવો, એ પદ્ય
 ઉત્તમ છે. ૩૯

‘પરિસ્તાવી’ ભગંદર પર શસ્ત્રક્રિયા તથા ડામ
 ઉચ્છ્વાસાવમાર્ગે તુ પરિસ્તાવિણિ ધુક્ષિમાન્ ।
 ક્ષારેણ વા ક્ષાવગતિં દહેદ્વતવહેન વા ॥ ૪૦ ॥

અન્વયઃ-ધુક્ષિમાન્ (વૈદ્યઃ) પરિસ્તાવિણિ તુ આસ્વા-
 વમાર્ગમ્, ઉચ્છ્વાસ ક્ષારેણ વા હુતવહેન વા ક્ષાવગતિં દહેત્ ॥

ધુક્ષિમાન્ વૈદ્યે, પરિસ્તાવી ભગંદરમાં
 પરિસ્તાવનો માર્ગ કાપીને ક્ષાર અથવા અગ્નિથી
 સાવની ગતિ ડામી દેવી જોઈએ. ૪૦

‘શંખકાપત’ ભગંદર પર શસ્ત્રક્રિયા તથા ડામ
 ગતિમનિવ્ય શસ્ત્રેણ છિન્વાત્ લર્જૂરપત્રકમ્ ॥
 ચન્દ્રાર્ધં ચન્દ્રચક્રં ચ સ્વીમુલમવાસ્મુલમ્ ।

છિત્વાઽગ્નિના દહેત્ સમ્યગેવ ક્ષારેણ વા પુનઃ ॥ ૪૧ ॥

અન્વયઃ-(શમ્ભુકાવર્તેઽપિ) ગતિમ્ મનિવ્ય શસ્ત્રેણ
 સર્જૂરપત્રક ચન્દ્રાર્ધં ચન્દ્રચક્રં સ્વીમુલમ્ ચ અવાસ્મુલમ્

છિન્નાત, એવં છિન્ના અમિત્રા વા ક્ષારેણ પુનઃ સમ્યન્ દહેત ॥
 'શબ્દકાવર્ત' ભગંદરમાં પણ ક્ષાવનો માર્ગ
 શોધી ઠાઠી શસ્ત્રથી ખર્જૂરપત્રક, ચંદ્રાર્ધ,
 ચંદ્રચક્ર, સૂચીમુખ કે અવાહુમુખ નામનો
 છેદ કરવો; એમ છેદ કર્યા પછી અગ્નિ
 અથવા ક્ષારથી સારી રીતે ઘાહ કરવો. (ખર્જૂર-
 પત્રક આદિ છેદાનાં લક્ષણો સુશ્રુતમાં જોવાં.)
 શસ્ત્રક્રિયાની વેદના પર ઉપાય

एषां तु शस्त्रपतनाद्धेदना यत्र जायते ।
 तत्राणुतैलेनोष्णेन परिरिक्तः प्रशस्यते ॥ ४२ ॥

અન્વય:-એવાં તુ શસ્ત્રપતનાદ્દેદના યત્ર જાયતે,
 તત્રાણુતૈલેન પરિરેક્ટઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૪૨ ॥

એ ભગંદરની શસ્ત્રક્રિયા કરવાથી જ્યાં
 વેદના થાય ત્યાં ઊના અણુતૈલથી સિંચન
 કરવું, એ ઉત્તમ છે. ૪૨

આગંતુ શલ્યજ્વ ભગંદર પર શસ્ત્રક્રિયા
 તથા ડામ

आगन्तुजे भिषगाडौ शस्त्रेणोक्तस्य यज्ञतः ।
 जम्बोष्ठेनाग्निवर्णेन ततया वा शलाकया ॥
 दहेद्यथोक्तं मतिमान् तं घणं सुखमाहितः ॥ ४३ ॥
 અન્વય:-આગન્તુજે મતિમાન્ ભિષક્ યજ્ઞતઃ નાઢૌ
 શસ્ત્રે ઉક્તસ્ય અગ્નિવર્ણેન જમ્બોઢેન વા તતયા શલા-
 કયા સુખમાહિતઃ (જન) યથોક્તં તં ઘણં દહેત ॥

આગંતુ કે શલ્યસંબંધી ભગંદરમાં પણ
 બુદ્ધિમાંન વૈદે કાળજીથી તેની નળીને શસ્ત્રથી
 કાપી નાખી, તપાવવાથી અગ્નિ જેવા રંગના
 થયેલ જંબોઢ નામના પથરાથી અથવા
 તપાવેલી સળીથી શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે તે
 પ્રજ્ઞા ઉપર ડામ દેવો. ૪૩

અથ ઘ્રિતોડપચ્યાન્વાહ-

ભગંદર રુઝાયા પછી એક વર્ષ સુધી
 પાળવાની પરેલ
 વ્યાયામં મૈથુનં યુક્તં પૃથ્વ્યાનં ગુરુણિ ચ ।
 સંવત્સરં પરિહરેદુપરુદ્ધઘ્નો નરઃ ॥ ૪૪ ॥

અન્વય:-ઉપરુદ્ધઘ્નો નરઃ સંવત્સરં વ્યાયામં મૈથુનં
 યુક્તં પૃથ્વ્યાનં ચ ગુરુણિ પરિહરેત ॥

જેનું ભગંદર પ્રજ્ઞા રુઝાઈ ગયું હોય
 એવા માણસે પણ એક વર્ષ સુધી કસરત,
 મૈથુન, યુદ્ધ, ઘોડા વગેરે વાહન પર સવારી
 તથા ભારે ખોરાક ત્યજવા ભેઈએ. ૪૪
 ભગંદરનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ ઉપદેશાધિકારઃ ।

૫૧ : ઉપદેશ કે ચાંદીનો અધિકાર*

ઉપદેશકું દૂરકું નિદાન તથા
 પાંચની સંખ્યા

હસ્તામિષાતાત્રલ્લદન્તઘાતાદ્યધવાનાદ્રત્યુપ-
 સેવનાદ્વા । યોનિપ્રદોષાચ્ચ ભવન્તિ શિષ્ને, પચ્ચો-
 પદંશા વિવિધાપચારઃ ॥ ૧ ॥

અન્વય:-હસ્ત-અમિષાતાત, નપદન્તઘાતાત્ અધા-
 વનાત, રતિ-ઉપસેવનાત્ વા યોનિપ્રદોષાત્ ચ વિવિધ-
 અપચારઃ શિષ્ને વષ ઉપદંશાઃ ભવન્તિ ॥

હાથ વાગી જવાથી, નખ કે દાંત વાગવાથી,
 મૈથુન કર્યા પછી (અવયવ) નહિ ધોવાથી,
 (પશુ આદિનો સંગ કરવાથી,) રોગથી કે
 કેશ વગેરેથી યુક્ત દુષ્ટયોનિવાળી સ્ત્રીનો સંગ
 કરવાથી અને એવા પ્રકારની બીજી પણ બહોલી
 અવાથી લિંગ પર (વાયુસંબંધી, પિત્તસંબંધી,
 કફસંબંધી, ત્રણે દોષસંબંધી અને રુધિર-
 સંબંધી એમ) પાંચ પ્રકારના ઉપદંશો થાય છે.

ટીકા-હસ્તામિષાતાત્=હસ્તેન મૈથુનાત્, નપદન્ત-
 ઘાતાત્=નલ્લદન્તઘાતસ્યાનરવેનાયુક્તેડપિ મેદને નપદન્ત-
 ઘાતો વલ્લવદનુરાગોદયાત્, ઉર્કં ચ કામશાલે-શાલસ્ય
 વિપવસ્તાવત્ યાવન્મન્દસ્થો નરઃ । રતિચક્રે પ્રવૃત્તે તુ
 ન શાલં નાપિ ચ ક્રમઃ ॥ ૧ ॥ ૬૩ ॥ ૬૪ ॥
 વા મેદને નલ્લદન્તઘાતઃ, ઉત્કલાદૌ ક્ષિપો મુપયોનયો
 ભવન્તિ, તામિર્વા મેદને દન્તઘાતઃ, યોનિપ્રદોષાત્=
 દીર્ઘકર્કશ્ચયોનિભયોગ્યાત્, યોનિચિદ્રસ્ય અતિસ્ત્ભવાત્
 વા, વાતાદિક્રુતાત્ વા, યોનિનિવેષણાત્; વિવિધાપચારઃ=

* ઉપદંશત્ મેદનમગ્ન હસ્તામિષાતાદિવિપ્રકૃશનિદાન-
 ન્યવિવિધસ્કોટૈરિતિ ઉપદંશઃ । ઉપર્વકાદ્ વંશ દશન
 ક્વત્સ્માદ્ આધારે ઘન-હસ્તમૈથુન આદિ દૂરનાં
 નિદાનોથી થતી દૈર્ઘ્યચોથી જે રોગમાં યુક્તયુગ્લિંગ
 ચાંદાંચાંદાંવાળું ચર્મ અથવા બેદરકારી રખાય તો
 આખરે ખુણાઈ જાય-ખરી-પણ-પડે, એ કારણે
 આ રોગ 'ઉપદંશ' નામે કહેવાય છે. આ ઉપદંશ રોગ
 એ લગભગ ઝેરી દંશ કે કરડ જેવો દોષ ને કમશઃ
 આખા શરીરમાં ફેલાઈ બધું લગભગ સર્વ રોગાનું
 કારણ બને છે, તેથી વિધુ ભયંકર છે. આ રોગ
 ભગંદરના સ્થાનથી નજીકના બે લિંગપ્રતી સ્થાન પર
 થાય છે, એ કારણે તે ભગંદરના અધિકાર પછી
 આ ઉપદંશનો અધિકાર શરૂ કરાયો છે.

વિષયમાં લાગેલો જે મૂઠ પુરુષ આ ઉપદેશ કે આંદોના રાગ ઉત્પન્ન થતાં જ તેની ચિકિત્સા કરતો નથી, તે એટલા લાંબા કાળે સોજા, કીડા, બળતરા અને પાકી જવાથી લિંગ ખરી પડતાં મરી જાય છે. ૬

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ—

ઉપદેશની ચિકિત્સા

ઉપદેશો સાધ્યેષુ ક્ષિયસ્વિગ્નસ્ય દેહિનઃ ।
મેદૂમધ્યે શિરાં વિધ્યેત પાતયેદ્વા જલૌકસઃ ॥ ૭ ॥
હરેતુમ્પયતઃપિ દોયાનત્યર્થમૂર્છિજ્ઞાન ॥
સયો નિહૃતદોષસ્ય રુકુશોઘાવુપશામ્યતઃ ॥ ૮ ॥
યદિ વા દુર્બલો જન્તુર્ન વા પ્રાપ્તવિરેચનઃ ।
નિરુદ્ધેજ હરેત તસ્ય દોયાનત્યર્થમૂર્છિજ્ઞાન ॥ ૯ ॥
પાકો રક્ત્યઃ પ્રયત્નેન શિશ્નક્ષયકરો હિ સઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્યઃ—ઉપદેશો સાધ્યેષુ ક્ષિયસ્વિગ્નસ્ય દેહિનઃ
મેદૂમધ્યે (વૈદ્યઃ) શિરાં વિધ્યેત વા જલૌકસઃ પાત-
યેત ॥ અર્થર્થ મૂર્છિજ્ઞાન દોયાન વા ઉમયતઃ અપિ
હરેત, (યતઃ) સયઃ નિહૃતદોષસ્ય (પુત્રઃ) રુકુ-
શોઘો ઉપશામ્યતઃ ॥ યદિ વા જન્તુઃ દુર્બલઃ વા ન
પ્રાપ્તવિરેચનઃ (સ્યાત), તસ્ય અર્થર્થમૂર્છિજ્ઞાન દોયાન
નિરુદ્ધેજ હરેત ॥ (ઉપદેશ) પ્રયત્નેન પાકઃ રક્ત્યઃ, ઇઃ
હિ શિશ્નક્ષયકરઃ (ભવતિ) ॥

ઉપદેશ જે સાધ્ય હોય તે માણસને
સ્નેહન તથા સ્વેદનયુક્ત કરી તેના લિંગના
મધ્યમાં શિરા (ઝીણી નસ) વીંધવી અથવા
ઉપદેશ ઉપર જળો મૂકવી. ઉપદેશના રાગી
માણસને વમન તથા વિરેચન આપી તેના
વધી ગયેલા દોષો દૂર કરવા; કેમ કે દોષોને
તરત અત્યંત દૂર કર્યા હોય તે સોજો શાંત
થઈ જાય છે. ઉપદેશવાળો પુરુષ નબળો હોય
અથવા વિરેચન લીધા વિનાતો હોય તે તેના
અત્યંત બાપેલા દોષોને નિરૂદ્ધ નામની પિચ-
કારી આપીને દૂર કરવા. બળતા પ્રયત્નો કરીને
પણ ઉપદેશને પાકવા દેવો નહિ; કેમ કે તે જે
પાકી જાય તે લિંગને નાશ કરે છે. ૭-૧૦
વાયુના તથા પિત્તના ઉપદેશની ચિકિત્સા
પ્રપોન્ડરીકપટ્ટાદ્યસરલામુઠદાકમિઃ ।
સરાક્ષાકુટ્ટપૃથ્વીકૈર્વાતિકૈ લેપસેવને ॥ ૧૧ ॥
નિચૂલેરણ્ઢવીજાનિ યવગોધૂમસકવઃ ।
પૈત્તૈષ વાતજે ક્ષિયેઃ મુલોળૈઃ સંપ્રલેપયેત ॥ ૧૨ ॥

ગૈરિકાજ્ઞનમજિષ્ઠામધુકોશીરપદ્મકઃ ।

સચન્દનોત્પલૈઃ ક્ષિયેઃ પૈત્તૈકં સંપ્રલેપયેત ॥ ૧૩ ॥

અન્યઃ—વાતિકે પ્રપોન્ડરીક—ચટ્ટાદ્ય—સારા—મુઠ—
દાકમિઃ સરાક્ષા—કુટ્ટ—પૃથ્વીકૈઃ લેપસેવને (કુર્વાત) ॥
કિંચ—નિચૂલ—પૃથ્વીજાનિ, યવ—ગોધૂમ—સકવઃ પૈત્તૈઃ
વ ક્ષિયેઃ મુલોળૈઃ વાતજે સંપ્રલેપયેત ॥ ગૈરિક-
અજ્ઞન—મજિષ્ઠા—મધુક—કોશીર—પદ્મકૈઃ સચન્દન—ઉત્પલૈઃ
ક્ષિયેઃ પૈત્તૈકં સંપ્રલેપયેત ॥

વાયુસંબંધી ઉપદેશ હોય તે પ્રપોન્ડરીક,
જેઠીમધ, તેલિયો દેવદાર, અશુરુ, દારુહળદર,
સરના, કઠ અને એલથીના કલકનો લેપ કરવો
અને એના જ રસથી સિંચન કરવું. વળી લોખંડો,
એરંડાનાં પીજ, જવ તથા ઘઉંને સાંધવો
વાટી ધીથી સિંગ્ધ કરી જરા ગરમ કરીને
વાયુસંબંધી ઉપદેશ પર લેપ કરવો. ગેરુ,
રસવતી, મણક, જેઠીમધ, મુગાંધીવાળો,
સૂર્યવિકાસી કમળ, ચંદન તથા ચંદ્રવિકાસી
કમળના કલકથી સિંગ્ધ કરીને પિત્તના ઉપદેશ
પર લેપ કરવો. ૧૧-૧૩

પિત્તના ઉપદેશની ચિકિત્સા

પદ્મોત્પલમૃગાલૈષ્ઠ સસર્જર્જુનવેતસૈઃ ।
સ્પિયક્ષિયેઃ સમયુકૈઃ પૈત્તિકં સમ્પ્રલેપયેત ॥
સેવયેચ પૂતક્ષીરશર્કારેશુમધૂરકૈઃ ।
અથવાપિ મુશીતેન કયાયેણ વટાદિના ॥ ૧૪ ॥
અન્યઃ—પદ્મ—ઉત્પલ—મૃગાલૈઃ વ સસર્જ—ર્જુન-
વેતસૈઃ સ્પિયક્ષિયેઃ સમયુકૈઃ પૈત્તિકં સમ્પ્રલેપયેત,
પૂત—ક્ષીર—શર્કારા—મધુ—મધુ—ઉરકૈઃ વ સેવયેત અથવા
વટાદિના કયાયેણ મુશીતેન અપિ (સેવયેત) ॥

સૂર્યવિકાસી કમળ, ચંદ્રવિકાસી કમળ,
કમળનાં મૃગાલ કે બિયાં, રાગના આદની છાલ,
નેતર અને જેઠીમધના કલકને ધીથી સિંગ્ધ કરી
પિત્તના ઉપદેશ પર લેપ કરવો અથવા ઘી,
દૂધ, સાકર, ચેરડી, મધ અને પાણીથી સિંચન
કરવું; અથવા ન્યયોધ આદિ ગણનો કનાથ
કરી તેને સારી રીતે કડો કરી તેથી સિંચન
કરવું; એથી પિત્તસંબંધી ઉપદેશ મટી જાય
છે. ૧૪

કંડુના ઉપદેશની ચિકિત્સા

શાલાજકર્ણાશ્વર્ણવન્વાત્યગ્નિઃ કફોત્તિયનમ્ ।
મુરપિષ્ઠામિદ્ગ્ણામિઃ સતેલામિઃ પ્રલેપયેત ॥ ૧૫ ॥

અન્વય:-શાલ-અજકર્ણ-અશ્વકર્ણ-વના-રગમિ:
સુરાપિશમિ: ઉષ્ણામિ: સૈત્તલામિ: કફ-ઉત્તિત પ્રતેપયેત્ ॥

સાલિયાની છાલ, અજકર્ણ નામના
ખીજ ભતના સાલિયાની છાલ, નાના રાજના
વૃક્ષની છાલ અને વજની છાલને મહિરામાં
વાટી ગરમ કરી તેલ નાખીને કફના ઉપદંશ-
પર લેપ કરવો. (તેથી કફસંખંધી ઉપદંશ
મટી જાય છે.) ૧૫

દીકા-અજકર્ણ:=શાલમેદઃ, અશ્વકર્ણ:=ગજહૃદઃ ॥

કફના ઉપદંશ પર સિંચન
આર્યઘાદિકાચેત પરિપેરુ ચ દાપયેત્ ॥૧૬॥
અન્વય:-આર્યઘ-આદિકાચેત ચ પરિપેરુ દાપયેત્ ॥

આર્યઘ (ગરમાળો) આદિ ગણુનો
ઠવાથ કરી તેથી સિંચન કરવું. (એટલે કફ
સંખંધી ઉપદંશ મટી જાય છે.) ૧૬

પિત્ત તથા રુધિરના ઉપદંશની ચિકિત્સા
નિમ્બાર્જુનાશ્વત્યરુદ્મશાલજમ્બુવટોદુમ્બર-
વેતસૈશ્વ । પ્રક્ષાલનાલેપકૃતાનિ કુર્યાચૂર્ણ
સપિસ્તાભમયોપદંશે ॥ ૧૭ ॥

અન્વય:-નિમ્બ-અર્જુન-અશ્વત્ય-રુદ્મ-શાલ-જમ્બુ-
વટ-ઉદુમ્બરવેતસૈ. પ્રક્ષાલન-આલેપકૃતાનિ ચ ચૂર્ણ
સપિત્ત-અભ્રમય ઉપદંશે કુર્યાત્ ॥

લીંબડો, આસોદરો, પીપળો, કદંબ,
સાલિયો, જાંબુ, વડ, ઉંબરો અને નેતરની
છાલોના ઠવાથથી ઘ્રાવામાં આવે અને એના
કદકથી લેપન કરવામાં આવે કે ચૂર્ણ ભ્રમશ-
વવામાં આવે તો પિત્તસંખંધી ઉપદંશ તથા
રુધિરસંખંધી ઉપદંશ મટી જાય છે. ૧૭

હરકેઈ ઉપદંશની ચિકિત્સા

ત્વચો દાહહરિદ્રાયાઃ શક્તનામી રસાક્ષનમ્ ।
લાક્ષાગોમયનિર્વાસસ્તૈલ ક્ષોદ્રં ઘૃતં પયઃ ॥૧૮॥
પમિસ્તુ પિષ્ટેન્તુલ્યાંશિરુપદંશે પ્રલેપયેત્ ।

અન્વય:-દાહ-હરિદ્રાયાઃ ત્વચઃ શક્તનામિ: રસાક્ષનં
લાક્ષા-ગોમય-નિર્વાસઃ તેલ ક્ષોદ્ર ઘૃતં પયઃ-અભિ: તુ પિષ્ટે:
તુલ્ય-અંશે: ઉપદંશે પ્રલેપયેત્, તેન ચ વ્રણાઃ શામ્યન્તિ,
ચ શ્વયુઃ ચ દાહઃ (અપિ શામ્યન્તિ) એવ ॥

દારુહળદરની છાલ, શંખની નાલિ,
રસવંતી, લાખ, ગાયનું છાણ, શુંદર, તેલ, ઘી
અને દૂધ સમશામે લઈ સાથે વાટીને ઉપ-

દંશની ઉપર લેપ કરવો; તેથી ધારાં, જખમ,
મેલો અને બળતરા પણ શાત થાય છે. ૧૮, ૧૯-
ત્રિદોષનો તથા રુધિરનો ઉપદંશ અશાધ્ય
છે; છતાં ચિકિત્સા કરાય

ઉપદંશદ્વયે રોપે પ્રત્યાવ્યાયાચરેત્ ક્રિયામ્ ।
યતેયામેવ યા યોગ્યા વીક્ષ્ય રોપશ્ચટ્ટાશ્ચટ્ ॥૨૦॥

અન્વય:-રોપે ઉપદંશદ્વયે પ્રત્યાવ્યાયા (રોગિનોડ-
તીવ આપ્રદે) રોપ-વચ-અવચ વીક્ષ્ય યા યત્યાં યોગ્યા
(મગ્ન, તૈ) ક્રિયામ્ એવ આચરેત્ ॥

હેલા બે-ત્રણ દોષસંખંધી કે રુધિરસંખંધી
ઉપદંશ અશાધ્ય હોવાને લીધે પ્રથમ તેની
ચિકિત્સા કરવાની ના યાડીને રોગીનો નો
ઘણો જ આશ્રદ્ધ હોય તો દોષોના બલાબલને
ભેદને એ દોષને યોગ્ય નો ચિકિત્સા હોય
તે ચિકિત્સા જ કરવી. ૨૦

શશ્વક્રિયા તથા ખીજ પ્રલેપે વગેરે
શાસ્ત્રેણોદ્ધૃતયેત્ કાપિ પાકમાગતમાશુ વ ।
તમપોષ્ય તિલૈઃ સર્પિઃક્ષોદ્રયુક્તઃ પ્રલેપયેત્ ॥૨૧॥
વટપ્રતોહાર્જુનજમ્બુપર્યા, લોખં હરિદ્રા ચ
હિતાઃ પ્રલેપે । તથોપદંશેપરરોહનાય, ચૂર્ણ ચ
કાર્યં વિમલાક્ષનેન ॥ ૨૨ ॥

ત્રિકલાયાઃ કપાચેન મૃદ્ધરાજરસેન વા ।
વ્રણપ્રક્ષાલનં કાર્યમુપદંશપ્રશાન્તયે ॥ ૨૩ ॥
જયાજપાડ્ધમારકશમ્પાકાતાં દલૈઃ ક્રમાત્ ।
ઠતં પ્રક્ષાલનં કાર્યં મેઢૂપાકે પ્રયોજયેત્ ॥ ૨૪ ॥

શમ્પાકનિમ્બત્રિકલાકિરાસકાર્યં વિષેઢ્વા
પરિદાસનાભ્યામ્ । સગુણુલં વા ત્રિકલાયુતં
વા, સર્વોપદંશાપહરઃ પ્રયોગઃ ॥ ૨૫ ॥

નીલોપલાનિ કુમુદં પદ્મસાગન્ધિકાનિ ચ ।
ઉપદંશેષુ ચૂર્ણાનિ પ્રદેરોડયં પ્રશસ્યતે ॥ ૨૬ ॥
વન્ધૂકદલચૂર્ણન દાહિમચવ્રજોડયવા ।

ગુણ્ડને વૃષ્ણે શસ્ત્રં લેપઃ પૂગફલેન વા ॥ ૨૭ ॥
સોરાષ્ટ્રી ગૈરિકં તુત્યં પુષ્પકાસીસલ્લેન્ધવમ્ ।
લોખં રસાક્ષનં ચાપિ હરિતાલં મનઃશિલા ॥૨૮॥

હરેણુકલેડપિ તથા સમં સંહન્ય ચૂર્ણયેત્ ।
તચ્ચૂર્ણં ક્ષોદ્રસંયુક્તમુપદંશેષુ પૂજિતમ્ ॥ ૨૯ ॥
પુટદમ્બં ઠતં મસ્મ હરિતાલં મનઃશિલા ।

ઉપદંશવિસર્પીણામેતદાનિકરં પરમ્ ॥ ૩૦ ॥
દહેત્ કટાદે ત્રિકલાં તાં મર્વી મધુસેન્ધવમ્ ।
ઉપદંશે પ્રલેપોડયં સયો રોપયતિ વ્રણમ્ ॥૩૧॥

તિરીટાજનવજ્રાક્ષકોવિદારેભવેશરે ।
 લેપનં પુરુષવ્યાધીં જલપિષ્ટેઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૩૨ ॥
 રસાજ્ઞનં શિરીષેણ પથ્યયા વા સમન્વિતમ્ ।
 સક્ષોદ્રં લેપનં યોજ્યં સર્વાદ્ગગદાપદમ્ ॥ ૩૩ ॥
 માર્ગોસમ્ભવશિચ્છરિજમૂલં મદ્રધિયંસુ-
 સમ્પિષ્ઠમ્ । મનઃશિલા વૈ મધુના, શમયત્યુપદ-
 શમચિરેણ ॥ ૩૪ ॥
 શતયોતં પ્રયત્નેન લિહોત્યમવચૂર્ણયેત્ ।
 રોગં કાસીસચૂર્ણેન પુરુષઃ સુલમાપ્નુયાત્ ॥ ૩૫ ॥
 કર્ચીરસ્ય મૂલેન પરિપિષ્ઠેન ચારિણા ।
 મસાધ્યાપિ વ્રજત્યસ્તં લિહોત્યા રુદ્રપ્રલેપનાત્ ॥
 અન્વયઃ-પાઠમ્ આગત ક્વ અપિ આજુ વૈ શક્ષેણ
 ડહ્લેચયેત્, તમ્ અપોષ્ય સર્વિઃક્ષોદયતે. તિલે' પ્રલેપયેત્ ।
 ઉપદશેષુ અવરોહેનાર્થં વટપ્રરોદ-અર્જુન-નમ્બુપથ્યાઃ
 લોમ્ર ચ હરિદા પ્રલેપે હિતાઃ, તથા વિમલઅજ્ઞેન
 ચ ચૂર્ણં કાર્યમ્ ॥ ઉપદશ પ્રશાન્તયે ત્રિફલાયાઃ
 કયાયેણ વા મુક્તારાજસેન વ્રણપ્રકાલન કાર્યમ્ ।
 મેટપાકે જવા-જપા-અશ્વત્થ-અર્ક-શમ્પાકાના દલૈઃ
 ક્રમાત્ કૃત કાચ પ્રકાલનં પ્રયોજયેત્ ॥ વા' શમ્પાક-
 નિમ્બ-ત્રિફલા-કિરાતુ-કાથ ચદિર-અસનાશો વિવેત્,
 સગુગુલુ ત્રિફલાયુત (વિવેત્, અય) પ્રયોગઃ સર્વ-
 ઉપદશ્વરઃ (અસ્તિ) ॥ ઉપદશેષુ નીલ-ઉત્પલાનિ ક્રુમદ
 ચ પત્રસૌગન્ધિકાનિ ચૂર્ણાનિ, અય પ્રદેહઃ પ્રશસ્યતે ॥
 મન્થુક દલચૂર્ણં અથવા દાહિમ-સ્વર્ગ-રજઃ વ્રણે
 ગુણનં શસ્ત્ર, વા વ્રણમ્લેન લેપઃ (શસ્ત્રઃ) ॥ અપિ ચ
 સૌરાષ્ટ્રી ગૈરિક તુલ્ય પુષ્પકાસીમ-સૈન્ધવ લોમ્રં હરિતાલ
 મનઃશિલા તથા હરેણુકા-પટે સુ સમ સદાય ચૂર્ણયેત્,
 તત્ ચૂર્ણં ક્ષોદ્રસયુક્તમ્ ઉપદશેષુ પૂજિતમ્ ॥ પુટદગ્ધ
 હરિતાલ મનઃશિલામસ્મકૃતમ્ એતદ્ ઉપદશવિસર્ગાણાં
 મરં હાનિકરમ્ ॥ ત્રિફલાં કઠાહે દહેત્, તાં મર્મી મધુ-
 સૈન્ધવમ્-અય ઉપદશે પ્રલેપઃ મણ સઘઃ રોપયતિ ॥
 પુરુષવ્યાધી તિરીટ-અજ્ઞન-વજ્ર-અક્ષ-કોવિદાર-ઇમ-
 કેશરેઃ જલપિષ્ટે લેપન પ્રશસ્યતે ॥ રસાજ્ઞન ચિરીષેણ વા
 પથ્યાયા સમન્વિત સક્ષોદ્રં સર્વ-અદ્રગ-પદ-અપદ્ય યોજ્યમ્ ।
 માર્ગોસમ્ભવ-શિચ્છરિજમૂલં મદ્રધિયં સુતમ્પિષ્ઠ, વા મધુના
 (સમ્પિષ્ઠા) મન શિલા અચિરેણ ઉપદશે શમયતિ ॥
 લિહોત્ય રોગ પ્રયત્નેન શતયોતં (કૃત્વા) કાસીસચૂર્ણેન
 શવચૂર્ણયેત્, પુરુષઃ સુલમ્ આપ્નુયાત્ ॥ વારિણ
 પરિપિષ્ઠેન કર્ચીરસ્ય મૂલેન પ્રલેપનાત્ અપાપ્યા અપિ
 લિહોત્યા રુદ્ર અસ્તં પ્રજાતિ ॥

પાકી ગયેલ ઉપદેશને કયાંય પણ તરત
 જ શરૂથી ખોતરી કાઢવું અને એ રીતે

તેને કાઢી નાખ્યા પછી ઘી અને મધથી
 વારેલા તેલનો લેપ કરવો. ઉપદેશમાં રૂઝ
 લાવવા ફૂણી વડવાઈ, આસોદરાની છાલ,
 બાંધુની છાલ, હરંદે, લોધર અને હળદરનો
 પ્રલેપ કરવો હિતકારી છે અને રસવંતીનું
 ચૂર્ણ પણ લક્ષણવર્ણુ. ઉપદેશને શાંત કરવા
 હરંદે, બહેડાં તથા આમળાના ક્વાથથી
 અથવા ભાંગરાના રસથી ઘારા-જખમ ધોવાં.
 લિંગના પાક-ઉપદેશમાં અરણીનાં પાંદડાં,
 બાસુદનાં પાંદડાં, કજૂરનાં પાંદડાં, આકડાનાં
 પાંદડાં અને ગરમાળાનાં પાંદડાંના ક્વાથોથી.
 અનુક્રમે ધોવાનો પ્રયોગ કરવો. ગરમાળો,
 લીંબડો, હરંદે, બહેડા, આમળાં અને કશિયા-
 તાનો ક્વાથ કરી તેમાં ખેરસાર તથા બીજા
 નો સાર નાખીને અથવા ગૂગળ નાખીને કે
 હરંદે, બહેડાં તથા આમળાંનું ચૂર્ણ નાખી
 તે પીવો; આ પ્રયોગ સઘળા પ્રકારના ઉપ-
 દેશોને મટાડે છે. ઉપદેશમાં નીલકમળ, રાત્રિ-
 વિકાસી કમળ, ચેત કમળ અને લાલ કમળ-
 નાં ચૂર્ણ કરી તે વાટીને જાડો લેપ કરવો
 તે ઉત્તમ ગણાય છે. બપોરિયાનાં પાંદડાંનું
 ચૂર્ણ અથવા દાહિમની છાલનું ચૂર્ણ વૃષભની
 ઉપર સારી રીતે દાખવું; અથવા સોપારીના
 કદકોનો લેપ કરવો, તે પણ વખણાય છે.
 કટકડી, સોનાગેર, મોરચુ, હીરાકસી,
 સૈન્ધવ, લોધર, રસવંતી, હરતાલ, મનશીલ,
 હરેણુકા નામનો સુગંધી પદાર્થ અને એલથી
 સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં કાઢવાને
 તેનો લેપ કરવો, તે ઉપદેશમાં વખણાય છે.
 પુટપાકથી હરતાલ અને મનશીલની ભસ્મ કરી
 તેનો લેપ કરવો, એ ઉપદેશ અને વિચરણને
 સારી રીતે મટાડે છે. હરંદે, બહેડાં તથા
 આમળાને કઠાર્થમાં બાળી તે ભસ્મ, મધ અને
 સૈન્ધવનો ઉપદેશ ઉપર લેપ કરવો; એ મધુને
 તરત રૂઝવે છે. પુરુષના શાગ-ઉપદેશમાં
 લોધર, રસવંતી, તગર, કંચનાર અને નાગ-
 કેસરને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો, તે વખ-
 ણાય છે. રસવંતી અને સરસડિયાની છાલ

અથવા રસવતી અને હરડેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં
કાલવીને લેપ કરવો, તે સઘળા શરીરમાં
વ્યાપેલી ચાંદીનો નાશ કરનાર હોઈ ઉપયોગ
કરવા યોગ્ય છે. ભારંગીનું મૂળ, અથેડાનું
મૂળ અને ચંદનને સારી રીતે વાટી લેપ કરવો,
અથવા મનશીલને મધમાં વાટીને લેપ કરવો,
તે તરત જ ઉપદંશને શાંત કરે છે. લિંગના
રોગ-ચાંદીને પ્રયત્નપૂર્વક સોવાર ધોઈ તેની
ઉપર હીરાકસીનું ચૂર્ણ લભારાવવાથી માલ્લસ
મુખ પામે છે. પાણીમાં વાટીને કથોરનાં મૂળનો
લેપ કરવાથી લિંગનું દરદ (ઉપદંશ-ચાંદી)
અસાધ્ય હોય તોપણ મટી જાય છે. ૨૧-૩૬
પરાદિ ગુગુલુઃ

યરાનિમ્બાર્જુનાશ્વત્થલદિરાસનવાસકૈઃ ।

ચૂર્ણિતૈર્ગુગુલુસમૈવેદ્રકા અશ્વત્થમિતાઃ ॥ ૩૭ ॥

ફલેભ્યા નાશયન્ત્યાનુ સર્વાન્ લિહ્નસમુત્થિયાન્ ।

ઉપદંશાનસુદોપાન્ તથા દુષ્પ્રણાનપિ ॥ ૩૮ ॥

અન્વયઃ-વરા-નિમ્બ-અર્જુન-અશ્વત્થ-લદિર-અસન-
વાસકૈઃ-ચૂર્ણિતૈઃ ગુગુલુસમૈઃ અશ્વત્થમિતાઃ વેદ્રકાઃ
ફલેભ્યાઃ, (તે) લિહ્નસમુત્થિયાન્ સર્વાન્ ઉપદંશાન્
અસુદોપાન્ તથા દુષ્પ્રણાન્ અપિ આનુ નાશયન્તિ ॥

હરડે, બહેડાં, આમળાં, લીંબડો, આમે-
દરો, પીપળો, ખેર, બીબલો અને અરદૂસાનું
ચૂર્ણ તથા તેના જેટલો ગૂગળ મિશ્ર કરી તેની
એક એક તોલાની ગોળી કરવી. આ ગોળી
લિંગમાં ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ પ્રકારની ચાંદી,
લોહીનો ખગાડ અને દુષ્ટ પ્રણોનો પણ તરત
નાશ કરે છે. ૩૭, ૩૮

કરંબધ-ધૃતઃ

ફરજનિમ્બાસનશાલજમ્બૂવટાદિમિઃ કલ્ક-
કપાયસિદ્ધમ્ । સર્વિનિહન્યાદુપદંશદોષં, સદાહ-
પાકદ્યુતિરાગયુક્તમ્ ॥ ૩૯ ॥

અન્વયઃ-ફરજ-નિમ્બ-અસન-શાલ-જમ્બૂ-વટ-
આદિમિઃ કલ્કકપાયસિદ્ધ સર્વિઃ સદાહ-પાક-દ્યુતિ-

-વરા આદિઃ યસ્મિન્, સ ચાસો ગુગુલુ-જેમાં
ત્રિજળા પહેલાં હોય એવાં ઓસડિયાં જેટલો જ
ગૂગળહોય છે, એની ગોળીઓ વરાદિગુગુલુ કહેવાય છે.

x ફરજઃ આયઃ યેષુ તાનિ તૈઃ પન્નં પૃતમ્-જેમાં
કરંજ પહેલો હોય છે, એવાં ઓસડિયાં કવાય
તથા કલ્કથી પકાવેલું ઘી-કરંબધધૃત કહેવાય છે.

રાગયુક્તમ્ ઉપદંશદોષં નિહન્યાત્ ॥

કરંજ, લીંબડો, બીબલો, સાલિયો, બાંબુ
અને વડ આદિ ઔષધગણના કવાધમાં એના
જ કલ્કથી પકાવેલું ઘી ખળતરા, પાક, સાવ
તથા રતાશવાળા ઉપદંશના દોષનો નાશ
કરે છે. ૩૯

ભૂનિંબાધ ધૃત*

ભૂનિમ્બનિમ્બત્રિફલાપટોન્નકરજ્જવાગ્રીલદિ-
રાસનાનામ્ । સતોયક્લૈર્જૃતમાનુ પક્, સર્વો-
પદંશાપહરં પ્રદિષ્ટમ્ ॥ ૪૦ ॥

અન્વયઃ-ભૂનિમ્બ-નિમ્બ ત્રિફલા-પટોન્ન-કરજ્જ-વાગ્રી-
લદિર-અસનાનાં સતોય-ક્લૈઃ પન્નં પૃતમ્ આનુ સર્વ-
ઉપદંશ-અપહરં પ્રદિષ્ટમ્ ॥

કરિયાતું, લીંબડો, હરડે, બહેડાં, આમળાં,
કડવાં પરવળ, કરંજ, આમળી, ખેર અને
બીબલાને પાણીમાં વાટી કલ્ક કરી તે કલ્કથી
પકાવેલું ઘી સઘળા પ્રકારના ઉપદંશોને તરત
મટાડનાર કહેલ છે. ૪૦

કોઠ, નાડીમણ તથા મણમાં કહેલાં
ઘી ઉપદંશમાં વપરાય

ધૃતાનિ યાનિ વશ્યામિ કુષ્ટે નાહીમ્ને મ્ને ।
ઉપદંશે પ્રયોજ્યાનિ સેકામ્બજ્જનમોજનૈઃ ॥ ૪૧ ॥

અન્વયઃ-કુષ્ટે નાહીમ્ને મ્ને યાનિ ધૃતાનિ વશ્યામિ
(તાનિ) સેક-અમ્બજ્જન-મોજનૈઃ ઉપદંશે પ્રયોજ્યાનિ ॥

કોઠ, નાડીમણ તથા મણ ઉપર જે જે
ઘી કહેવાયા છે તે, તેનું સિંચન, માલિશ
તથા ભોજન કરવાથી ઉપદંશમાં પણ પ્રયોગ
કરી શકાય છે. ૪૧

અગારધૂમાધ તૈલ+

અગારધૂમો રજની સુરાકિટં ચ તૈલ્લિમિઃ ।
યયોત્તરેઃ પત્વેતૈલં કળદ્રુશીયરુજાપહમ્ ॥
શોષનં રોષણં ચૈવ ઉપદંશહરં પરમ્ ॥ ૪૨ ॥

* મૂનિમ્બઃ આયઃ યેષુ તાનિ, તૈઃ પન્નં પૃતમ્-
જેમાં કરિયાતું પહેલું હોય એવાં ઓસડિયાંના કલ્ક-
થી પકાવેલું ઘી ભૂનિંબાધધૃત કહેવાય છે.

+ અગારસ્ય ધૂમઃ આયઃ યેષુ તાનિ તૈઃ પન્નં
તૈલમ્-જેમાં એક લાગ ધરના ધુમાડાની ધૂસ
પહેલી હોય, બે લાગ ઉગદર અને ત્રણ લાગ
મહિરાનુ કીટું હોય-તેઓથી પકાવેલું તૈલ, અગાર-
માઘતૈલધૂ કહેવાય છે.

અન્વય:-અગારધૂમ: રજની સુરાકિટ, તૈ: ત્રિમિ: ચ્યોત્તરૈ: તૈલ પચેત્, (તત્) કણ્ઠ-શીય-હઝા-અપદ્ શોધનં રોપણ ચ પત્ત્ ઉપદશદશમ્ પૂર્વ (અસ્તિ) ॥

એક ભાગ ધરના ધુમાડાની ધૂસ, બે ભાગ હળદર અને ત્રણ ભાગ મદિરાનું કીટું-એટલાંથી તેલ પકાવવું. એ ખરજ તથા સોળ ની પીડાને નાશ કરે છે, પ્રયુને સાફ કરે છે અને રૂઝવે છે; તેમ જ ઉપદેશને પણ મટાડે છે.

ગોણ તૈલ*

ગોજીવિહંગ્યપટ્ટીમિ: સર્વગન્ધૈઃ સંયુતમ્ ।
પતત્ સર્વોપદેશેષુ તૈલં રોપણમિષ્યતે ॥ ૪૩ ॥

અન્વય:-ગોજી-વિહંગ-પટ્ટીમિ: ચ સર્વગન્ધૈ: સયુ તત્ પતત્ તૈલં સર્વ-ઉપદેશેષુ રોપણમ્ ઇષ્યતે ॥

ગળાળી, વાવડિંગ, જેઠીમધ અને ચંદન આદિ સધળાં સુગંધી પદાર્થોથી પકાવેલું આ તૈલ, સધળાં પ્રકારના ઉપદેશોને રૂઝવનાર ગણાય છે. ૪૩

જંબૂવાદ તૈલ+

જમ્બૂવેતસપત્રાણિ ધાત્રીપત્રં તથૈવ ચ ।
નકમલસ્ય પત્રાણિ તદ્વત્પત્રોત્પલાનિ ચ ॥ ૪૪ ॥
પલાં ચાતિવિપાડડન્નાસ્થિ મધુકં ચ પ્રિયક્લ્લવઃ ।
લાક્ષા કાલીયકં લોધ્રં ચન્દનં ત્રિવૃતાહવા ॥ ૪૫ ॥
પતાન્યેકીકૃતાન્યેવ ઘસ્ટમૂત્રેણ પેપયેત્ ।
અક્ષમાત્રૈરિદ્મંદ્રૈસ્તૈલપ્રસયં વિપાચયેત્ ।
સર્વવ્રણહરં તૈલમેતત્ સિદ્ધં ન સંશયઃ ।

ઉપદેશદર્ શ્રેષ્ઠં મુનિમિ: પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૪૬ ॥

અન્વય:-જમ્બૂવેતમ-પત્રાણિ તથા ધાત્રીપત્રં ચ નકમલસ્ય પત્રાણિ, તદ્વત્ ચ પત્ર-ઉત્પલાનિ એવ, પલાં ચ અતિવિપા આન્નાસ્થિ ચ મધુક પ્રિયક્લ્લવઃ લાક્ષા કાલીયક લોધ્રં ચન્દન ત્રિવૃત-આહવા, પતાનિ એકી-કૃતાનિ એવ ઘસ્ટમૂત્રેણ પેપયેત્, અક્ષમાત્રૈ: રૂઝૈ: દ્રવ્યૈ: તૈલપ્રસયં વિપાચયેત્, સિદ્ધમ્ એતત્ તૈલ સર્વવ્રણહરં શ્રેષ્ઠમ્ ઉપદશદશ ન સંશયઃ, (કિતિ) મુનિમિ: પરિ-

* ગોજી-પ્રમૃતિપત્રવ તૈલ ગોજીતૈલમ્-ગળાળી આદિ ઓસડિયાં તથા સધળાં સુગંધી દ્રવ્યોથી પકાવેલું તેલ ગોણતૈલ કહેવાય છે.

+ જમ્બૂ ભાવા ચેપાં તાનિ-જમ્બૂવાયાનિ, જમ્બૂવાય: પર્વતં તૈલમ્-જેમાં જંબૂનાં પાંદડાં પહેલાં હોય છે, એવાં ઓસડિયાંથી પકાવેલું તેલ જંબૂવાદતૈલ કહેવાય છે.

કીર્તિતમ્ ॥

જંબુનાં પાંદડાં, નેતરનાં પાંદડાં, આમળી-નાં પાંદડાં, કરંજનાં પાંદડાં, સૂર્યવિકાસી કમળ, ચંદ્રવિકાસી કમળ, એટલી, અતિવિષ, આંખાની ગોટલો, જેઠીમધ, ઘઉંલાં, લાખ, પીણું ચંદન, લોધર, સુખડ અને નસોતર એક એક તોલો લઈ સધળાંને એકઠાં કરી બકરાના મૂત્રમાં વાટી તેના કંદકથી ચોસઠ તોલો તેલ પકાવવું. તૈયાર થયેલું આ શ્રેષ્ઠ તૈલ સધળાં પ્રયોગ તથા ઉપદેશોને મટાડે છે એમાં સંશય નથી, એમ મુનિએ કહ્યું છે. ૪૪-૪૬

કોશાતકી તૈલ

યસ્ય લિઙ્ગસ્ય માંસં તુ શીર્ષતે મુષ્કશેષતઃ ।
તિક્તકોશાતકીલઘ્વાત્રીજનાગરસાચિતમ્ ॥

તૈલં હન્ટ્યવિશેષેણ ઘર્ષણં દુષ્ટમનેકથા ॥ ૪૭ ॥

અન્વય:-તિક્ત-કોશાતકી-લઘ્વાત્રીજ-નાગરસાચિત તૈલ યસ્ય લિઙ્ગસ્ય તુ માંસં મુષ્કશેષતઃ શીર્ષતે, (તસ્ય) મનેકથા હુદ્ધં ઘર્ષણમ્ અવિશેષેણ હ્મિત્ ॥

કડવી ઘિસોડીનાં બીજ, કડવી તુંબડીનાં બીજ અને સૂંઠના કંદકથી પકાવેલું તેલ માણસના લિંગનું સઘળું માંસ ખરી જતાં કેવળ વૃષણ જ બાકી રહ્યા હોય એવા પણ તે ઉપદેશને તથા અનેક પ્રકારે ખરાબ થયેલાં પણ કે ધારાંને પણ એકસરખાં મટાડે છે. ૪૭

અવોપદેશે પથ્યમાહ-

ઉપદેશમાં હિતકારી અત્ર વગેરે

સેવેન્નિત્યં યવાન્નં ચ પાતીર્યં કૌપમેય ચ ।
અર્શોસાંચિત્તદગ્ધાનાં કિયાં ચાત્ર પ્રયોજયેત્ ॥ ૪૮ ॥

અન્વય:-(ઉપદશરોપી) યદ-અત્ર ચ કૌમ્ એવ, ચ પાતીર્ય નિત્ય સેવેત્, અત્ર ચ ચિત્તદગ્ધાનામ્ અર્શોનાં કિયાં પ્રયોજયેત્ ॥

ઉપદેશના રોગીએ જવનો ઓરાઈ અને કુવાના જ પાણીને હુમેથાં ઉપયોગ કરવો અને અરશ તથા દાઝેલાની પણ કિયા કરવી. ૪૮

ઉપદેશ કે ચાંદીનો અધિકાર સમાપ્ત

છે, તેથી તેને 'કુંભીકા' કહેલી છે.) ૮

૪ કુમ્મીકા-કુટક, તસાદર્યાત-તદાકાલુક-
ત્વાથ કુમ્મીકલુપવર્ચતે-નેનો આકાર કાયકળના
નેવો હોય છે, તે કારણે રક્તપિત્તજન્ય જે શૂક્રદાય-
ની ફેણી, તે કુંભીકા કહેવાય છે.

ટીકા-કુમ્મીકા=કુમ્મીકલુત્ત્વત્વાત ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અપાલજીલક્ષણમાહ-

(૫) અલજીનું લક્ષણ

અલજી સ્વાસ્થ્યા યાદક્ પ્રમેહપેડકા તથા ।
સા ચ રક્તસિતા સ્ફોટચિતા ચ ક્રિયાતા બુધઃ ॥ ૧

અન્યથા-અલજી-પ્રમેહપિડકા યાદક્ સ્વાત્ તાદક
(યા) સ્વાત્; તથા ચ સા રક્ત આસતા ચ સ્ફટ
ચિતા બુધઃ કથિતા ॥

અલજી નામની પ્રમેહ સંબંધી ફેણી
જેવી થાય છે તેવી જે થાય; અને એ રતાશ
તથા કાળાશથી યુક્ત હોઈને બીજી ફેણીથી
પણ વ્યાપ્ત થાય છે; એવી વિદ્વાનોએ તેને
કહી છે. (આ ફેણીનું મુખ્ય નિદાન રુધિર
તથા પિત્ત હોય છે.) ૯

૫ અલતિ-વ્યાપ્તા ભવતિ સ્ફોટાન્તરેરિતિ અલા, અલ
મૂળાદૌ-અલ્, ટાપ્, અલા સત્તી યા જાયતે પ્રમેહ-
પિડકા હવેતિ અલજી, જની પ્રાકુર્ભવે 'અન્યત્રાપીતિ'ઃ-
ગૌરાદિવ-જે બીજી ફેણીઓથી વ્યાપ્ત હોઈ પ્રમેહની
અલજી નામની ફેણીના જેવી જ થાય છે, તેથી
રક્તપિત્તજન્ય આ શૂક્રરોગની ફેણી પણ અલજી
કહેવાય છે.

ટીકા-અપારકવિત્તનિમિતા હેવા ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

મૃદિલક્ષણમાહ-

(૬) મૃદિતનું લક્ષણ

મૃદિતં પીઢિતં યત્ સંસ્થં વાતકોપતઃ ॥ ૧૦ ॥
અન્યથા-યદ્ વૃ પીઢિત સંસ્થં (ભવતિ), તત્
વાતકોપતઃ મૃદિતં (કથ્યતે) ॥

શૂક્રદાય ઉત્પન્ન થતાં જે લિંગ પીડાયેલું
તથા સૂએલું થઈ જાય, તે વાયુના કોપથી
થયેલ 'મૃદિત' કહેવાય છે. ૧૦

૬ મૃદતે-શુરતે-પીઢા સ્મ શૂક્રજન્યવાતકોપત્
સરોથ સત્ ઇતિ મૃદિતમ્-મૃદ શોધે-ક્રમણિ કઃ-શકના
દોષને લીધે વાયુના કોપ થવાથી લિંગ એનાના
ધર્મને પીડાય-અસખ્યાય, તે મૃદિત શકરોગ કહેવાય છે
ટીકા-શૂક્રદોષે જાતે પીઢિત યત્પ્રત્યં-વાતકોપ
ભવતિ, તન્નિજ મૃદિતમુચ્યતે ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

સંમૂઢપિઢકાલક્ષણમાહ-

(૭) સંમૂઢપિઢકાનું લક્ષણ

પાણિભ્યાં મૃદાસંપિઢે સંમૂઢપિઢકા ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥
અન્યથા-પાણિભ્યાં મૃદાસંપિઢે (લિન્ને) સંમૂઢ-
પિઢકા ભવેત્ ॥

શૂક્રદાય ઉત્પન્ન થતાં બન્ને હાથથી લિંગ
અત્યંત યોગવાધી જે અતિશય મૂઢ ફેણી
ઉત્પન્ન થાય, તે 'સંમૂઢ-પિઢકા' કહેવાય
છે. (આ ફેણી પણ વાયુના કોપથી થાય
છે.) ૧૧

૭ સમ્યક્ મુણતિ ઇતિ સંમૂઢા-મુઢ વૈચિત્ર્યે-
કર્તરિ કઃ, સંમૂઢા ઘાસો પિઢકા-સંમૂઢપિઢકા-શૂક્રરોગ-
જન્યવાયુકોપાદેવ સમુદ્ભૂતા-શૂક્રદોષને લીધે કોપેલા
વાયુથી ખૂબ યોગ આવતાં લિંગ યોગવાધી અતિ-
શય હોડા ફેલાવવાળી જે ફેણી થાય, તે સંમૂઢ-
પિઢકા કહેવાય છે.

ટીકા-શૂક્રદોષે જાતે પાણિભ્યાં મૃદાસંપિઢે વિચિતે
લિન્ને ॥ અત્રાપિ 'વાતકોપતઃ' ઇર્યનુવર્તતે ॥ (અર્થ
ઉપર છે.)

અષાવમન્યમાહ-

(૮) અવમન્યનું લક્ષણ

દીર્ઘાં યદ્યથ પિઢકા દીર્ઘન્તે મધ્યતસ્તુ યાઃ ।
સોડવમન્યઃ કફાશ્ચગ્ન્યાં વેદનારોમહર્ષકૃત્ ॥ ૧૨ ॥
અન્યથા-દીર્ઘાઃ ચ વદ્યઃ યાઃ તુ પિઢકાઃ મધ્યતઃ
દીર્ઘન્તે, સઃ વેદનારોમહર્ષકૃત્ અવમન્યઃ કફ-અશ્ચ
ગ્ન્યાં (જાયતે) ॥

લાંબા અને ધણા અંકુરોવાળી જે ફેણી
વચમાં ફાટે છે અને વેદનાને લીધે રૂંવાડાં
લાંબાં કરી દે છે, તે 'અવમન્ય' નામની ફેણી
કદ તથા રુધિરના કોપથી થાય છે. ૧૨

૮ અવમન્યતે-દીર્ઘતે ચો મધ્યતઃ, વેદનયા ચ
રોમહર્ષકારી કફાશ્ચગ્ન્યાં અવમન્ય ચો યદુર્ધર્ષકૃતઃ
શૂક્રરોગઃ-મઃ-અવમન્યઃ-મન્ય વિલોઢને-પદ્મ, જે વચ્ચે-
ફાટે અને વેદનાથી રોમાંચ કરી દે, તે કદ તથા
રુધિરના કોપથી થતી લાંબી ધણી ફેણીઓવાળા
જે શૂક્રદોષ તે અવમન્ય કહેવાય છે.

ટીકા-દીર્ઘાઃ=દીર્ઘાંદુરાઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

પુસ્કરિકાલક્ષણમાહ-

(૯) પુસ્કરિકાનું લક્ષણ

પિઢકા પિઢકાદ્યાસા પિત્તશોણિતસમ્મવા ।
પદ્મકર્ણિકાસંસ્થાના હેવા પુસ્કરિકેતિ સા ॥ ૧૩ ॥

અન્ય-પિઢકા-વ્યાપ્તા પદ્યકર્મિકમસ્થાના (યા) પિઢકા પિત્તશોણિતસમવા સા પુષ્કરિકા इति જ્ઞેયા ॥

ખાબુમાં નાની નાની ફોહીથી વ્યાપ્ત અને કમળની ડોડીના જેવા આકારવાળી જે ફોહી થાય છે, તે પિત્ત તથા રુધિરના કેપથી થતી 'પુષ્કરિકા' એ નામે જાણી. ૧૩
૬ પુષ્કરમત્ત પદ્યકર્મિકમ્, તદિવ કાયતિસથાને-
તેતિ કે શબ્દે-અન્યગ્રાપીતિ ઃ-પુષ્કર એટલે કમળની ડોડી જેવા આકારે જે જાણાય, તે પુષ્કરિકા નામની શુક્રદોષજન્ય ફોહી.

ટીકા-પિઢકાવ્યાપ્તા=પાર્શ્વે ક્ષુદ્રપિઢકાવ્યાપ્તા, અતઃ
પદ્યકર્મિકમસ્થાના ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)
સ્પર્શહાનિલક્ષણમાહ-

(૧૦) સ્પર્શહાનિનું લક્ષણ
સ્પર્શહાનિ તુ જનયેચ્છોણિતં શુક્રદૂષિતમ્ ॥૧૪॥
અન્ય-અશુક્રદૂષિત શોણિત શુ સ્પર્શહાનિ જનયેત્ ॥
જે ફોહી સ્પર્શને સહન કરી શકે નહિ એવી થાય છે, તે 'સ્પર્શહાનિ' કહેવાય છે.
(આ ફોહી શુક્રદોષને લીધે કેપેલા રુધિરથી થાય છે.) ૧૪

૧૦ સ્પર્શ: હીયતે-સ્વયયતે અસ્યા શુક્ર-દુષ્ટરુધિર-
જન્ય-પિઢકાયા સ્પર્શ-અસહત્વાદેવેતિ સ્પર્શહાનિ:-
શુક્રદોષથી બગડેલા લોહીથી થતી જે ફોહી સ્પર્શને સહન કરે નહિ-વેદનાયુક્ત હોવાથી જે ફોહીને અશુક્ર પશુ અસહ થાય, તે ફોહી સ્પર્શહાનિ કહેવાય છે.

ટીકા-અતઃ સ્પર્શસહત્વમેવ લક્ષણમ્ ॥
અયોત્તમાલક્ષણમાહ-

(૧૧) ઉત્તમાનું લક્ષણ
મુદ્ગમાવોપમા રક્ત રક્ષિત્તોદ્રવા ચ યા ।
પયોત્તમાણ્યપિઢકા શકાઝીર્ણસમુદ્રવા ॥૧૫॥
અન્ય-યા ચ શુક્રઝીર્ણસમુદ્રવા મુદ્ગ-
માપ-ઉપમા રક્ત રક્ષિત્ત-ઉદ્ભવા, એવા ઉત્તમાણ્ય પિઢકા ॥

જે શુક્રદોષને લીધે થયેલા અશુભથી ઉત્પન્ન થઈને મગ કે અડદના જેવા આકારની અને રાતી થાય છે, તે રુધિર તથા પિત્તથી ઉદ્ભવેલી 'ઉત્તમા' નામની ફોહી કહેવાય છે. ૧૫

૧૧ અતિશયેન ઉદ્ગતા રક્ષિતાભ્યાં રક્ષવર્ણ-
સાં ઉત્તમા, આતિશયિકાર્યાંદં ઉદ્-શબ્દાત્ તમ્, ટાપ્-

જે રુધિર તથા પિત્તથી થઈને અતિશય લાલ રંગની થાય છે, તે ફોહી ઉત્તમા કહેવાય છે.

અથ શતપોનકલક્ષણમાહ-

(૧૨) શતપોનકનું લક્ષણ
લિદ્રેરણમુસૈલિલ્લં ચિત્તં યસ્ય સમન્તતઃ ।
વાતશોણિતજો વ્યાધિર્ચિદ્ધેયઃ શતપોનકઃ ॥૧૬॥
અન્ય-યસ્ય લિદ્રમ્ અણમુસૈ લિદ્રે: સમન્ત-
ચિત્ત (મન્ત, સઃ) શતપોનક. વ્યાધિ. વાતશોણિતજ.
ચિદ્ધેય. ॥

જે માણસનું લિંગ ઝીણું ઝીણું મોઢાં વાળાં છિદ્રોથી ચોપાસ વ્યાપ્ત થઈ જાય, એ શતપોનક (ચાળણી) જેવા દેખાવેના વ્યાધિ 'શતપોનક' કહેવાય છે; અને તે વાયુ તથા રુધિરના કેપથી થાય છે. ૧૬

૧૨ શતાનિ પોનકાનિ-સૂક્ષ્મચ્છિદ્રાણિ યસ્મિન્ ચ
શતપોનકઃ, તત્સાદૃશ્યાદ વ્યાધિરપિ લિદ્રોદ્રવો વાત-
શોણિતજઃ શતપોનક इत्यભિધીયતે-જેમાં સેકડે પારીક
છિદ્રો હોય છે, એવી ચાળણી જેવા લિંગ પર થતો
વાતરુધિરજન્ય જે રોગ તે પશુ શતપોનક કહેવાય છે.

ટીકા-શતપોનક=વાતની, તત્સાદૃશ્યાદ શતપોનકઃ ॥

ત્વક્પાકલક્ષણમાહ-

(૧૩) ત્વક્પાકનું લક્ષણ
પિત્તવાતકૃતો જ્વેસ્વસ્વપાકો જ્વરદાહકૃત્ ॥૧૭॥
અન્ય-પિત્તવાતકૃતઃ જ્વરદાહકૃત્ (લિદ્રસ્ય)
સ્વક્ષ્માકઃ જ્ઞેયઃ ॥

પિત્ત અને વાયુએ કરેલો હોઈ જ્વર તથા બળતરાને ઉત્પન્ન કરનારો લિંગની આમડીના જે પાક, તે 'ત્વક્પાક' જાણવો. ૧૭

૧૩ ત્વચઃ પાકો યસ્મિન્ લિદ્રસ્ય પિત્તવાતજન્ય-
સ સ્વક્ષ્માકઃ-જે શુક્રરોગમાં પિત્ત તથા વાયુના કેપથી લિંગની આમડી પાકી જાય છે, તે 'ત્વક્પાક' નામે શુક્રરોગ કહેવાય છે.

અથ શોણિતાર્બુદલક્ષણમાહ-

(૧૪) શોણિતાર્બુદનું લક્ષણ
કૃષ્ણે: સ્ફોટ: સરક્તાભિઃ પિઢકાભિર્નિપીડિતમ્ ।
લિલ્લં વાસ્તુરુજશ્ચોગ્રા જ્ઞેયં તચ્છોણિતાર્બુદમ્ ॥૧૮॥
અન્ય-યત્ (ચત્ર) લિલ્લ કૃષ્ણે: સ્ફોટ સરક્તાભિઃ
પિઢકાભિઃ નિપીડિતં (મવતિ), વાસ્તુરુજઃ ચ ઉગ્રા
(સ્યુ), તત્ શોણિત-અર્બુદ જ્ઞેયમ્ ॥

જેમાં લિંગ કાળા ફોહા અને રતાશ વાળી ફોહીથી ખૂબ ખીડાય છે અને ફોહીના

ઠેકાણામાં તીવ્ર વેદના થાય છે, જો 'શોણિ-
તાર્પુદ' (નામે શુકરાજ) કહેવાય છે. ૧૮

૧૪ શોનિતદુષ્ટિજન્યમ્ અર્થુદમ્ દવ-અગન્ધ-હરિત-
માંસશોયયુક્તાદ્ અર્થુદગિમિદશસમુવ્રત લિપ્તં યસ્મિન્
કૃણ્ણક્ષોઠેઃ સરકપિઙ્કાપીઢિતમુષ્ણકં ચેતિ-શોનિતાર્થ-
દમ-જેમાં દુષ્ટ અથેલા સોડીથી બિંડો માંસનો સોળે
બિંડો આવી આપુ પર્વત નેબુ જે થાય અને કાળા
દેહા તથા રતાશવાળી ફાંસીઓને લીધે સિંગ અત્યંત
પીડાય, તે શોણિતાર્થદ નામે ચક્રોપ કહેવાય છે.

टीका-वास्तुहजः=स्फोटपिटकाधिष्ठानवेदनाः ॥

(આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

अथ मासार्चिदत्तक्षणमाह—

— (૧૫) માંસાબુદિત્ત' લક્ષણ

मांसदुष्टं विजानीयादर्घ्यदं मांससम्भवम् ॥ १२ ॥

अन्वयः-मांसदुष्टं मांसवन्मवम् अर्चुदं विजानीयात्॥

માંસ હુટ થવાને લીધે લિંગ ઉપર
માંસની રસોળી થાય; એ 'માંસાખુંદ'
કહેવાય છે. ૧૯

૧૫ માંસદુષ્કિન્ન્યમ્ અર્બુદમ્, સમુત્પન્નશોથયુક્ત-
ત્વાત્-અર્બુદગિરિતિહ્વાન્-માંસાર્બુદમ્-એ માંસના દોષને
લીધે જોયા સોનાવાણું અર્ધ આણું પર્વતના જેવી
સિંચાઈવાળું થાય, તે માંસાર્બુદ શકદોષ કહેવાય છે.

अथ मासपाकमाह-

(૧૬) માંસપાકતું લક્ષણ

शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ।
विद्यात्तं मांसपाकं तु सर्वदोषकृतं भिषक् ॥ २० ॥

अन्वयः—यस्य मांसानि क्षीयन्ते, सर्वाः च वेदनाः

(स्युः), तं ॥ भिषक् सर्वदोषकृतं मांसपाकं विद्यात् ॥

જેના ત્રિગુણ માંસ ખરી પડે અને સર્વ પ્રધારની (વાયુ, પિત્ત અને કફથી થયેલી) વેદના થાય, તેને વૈદે સર્વ દોષથી થયેલ 'માંસપાક' જાણવો. ૨૦

૧૬ માંપત્ત પાકો યદિમનુ સર્વદોષકૃતઃ સર્માંતપાકઃ-
જેમાં સધળા દોષોના પ્રકાપથી વિગનું માંસ પાકી
ન્યૂ છે, તે માંસપાક નામે ચક્રોષ કહેવાય છે.

टीका-शीर्षं न्वे=गलन्ति, सर्वाश्च वेदनाः=वातपित्त-
कफनाः ॥ (आतो अर्ध उपर छे.)

अथ विद्वधिलक्षणमाह-

(૧૭) વિદ્યધિનું લક્ષણ

विद्वर्धि सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥ २१ ॥

सन्वयः—सन्निपातेन ययोक्तं विद्विषिम् अभिनिर्दिशेत् ।

પ્રગેહની ફાદીમાં ત્રણે દોષસંબધી જે
વિદ્રધિ કહેવાયો છે, તેના જેવાં જ લક્ષણ-
વાળી ફાદી લિંગ પર થાય તેને વેદે ત્રિદોષ-
ના વિદ્રધિ જેવી જ વિદ્રધિ કહેવી. ૨૧

૧૭ પૂર્વોક્તાગ્નિગ્નિષ્ઠ વિદિધિઃ શ્વ-તપ્તાદશ્વાદ
તદુપચરન્, શ્વાચ્યકરુને દેવચાદિત્વાત્ હુવિ વિદિધિઃ—
પ્રથમ કહેલ ત્રિદોષગ્ન્ય વિદિધિ જેવો જ આ શ્વ-
દોષ પણ ત્રિદોષગ્ન્ય હોઈ વિદિધિ કહેવાય છે.

ટીકા-અક્ષવાત્રિપાતિકવિદ્રધિતુલ્યં કથયેત્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

समय तिलकालकलक्षणमाह-

(੧੮) 'ਲਿਖਤਾਲਿਖਤ' ਲਿਖਾਏ

कृष्णानि चित्राण्यथवा शुक्लानि सद्यिषाणि तु ।
 धातुनि पातयन्त्याह मेघं विनाशयेत् ॥ ३३ ॥

अपतन्त पातयन्त्याशु मूढ निरवशयतः ॥ २२ ॥
कालानि भूत्वा मांसानि शीर्षन्ते यस्य देहिनः ।
सन्निपातसमुत्थांश्च तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥ २३ ॥

अन्वयः-यस्य देहितः (लिङ्गस्य) मांभानि कृणानि
विभ्राणि मयदा शुभानि सविभाणि तु (वन्ति लिङ्गात्)
पतन्ति मेढं निरवशेषतः आशु पातयन्ति, फालानि च
भूत्वा क्षीयन्ते, तान् सन्निपातमुपायान् तिलकादिकान्
विधातु ॥

જે માણુચનાં લિંગની માંસ કાળા રંગનાં,

અથવા અનેક પ્રકારના રંગોનું કે ધોળા રંગનાં
 ઘર્ધ, શુક્ર નામના ઝેરી પ્રાણીની લશ્મયો
 થયેલાં હોવાને લીધે ઝેરી પશુ ઘર્ધને લિંગ-
 માંથી મરતું જાય; તેમ જ લિંગને પૂરેપૂરું
 તરત પાકી નાખે અને કાળાં કાળાં ઘર્ધને
 વીંખાતું જાય, એ રોગ ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી
 થતો 'તિલકાલક' નામુલો. (આ રોગમાં
 માંસો કાળા તત્ત્વ જેવાં ઘર્ધ જાય છે, તેથી
 એ 'તિલકાલક' કહેવાય છે.) ૨૨.૨૩

૧૮ કાલાય તે તિલાઃ ક્ષેતિ તિલકાલદ્વાઃ-
 'કઢારાઃ કર્મધારય'ઈતિ પૂર્વનિપાતઃ, ક્ષાર્થે ચ કન્-
 નજ્ઞે કાળા તલ હોય એવા થતા ચક્રદાપો નિલ-
 કાલક દેવોય છે.

टीका-चित्राणि=नामाङ्गानि, मुद्राणि=मुद्राङ्गानि,
 'मयाः क्रोशन्ती' तिवत् । सविपाणि=सविद्याद्याद्यङ्गानु-
 विशेषकृतत्वात् सविपाणि, दीर्घन्त्ये=गङन्ति । दृष्टति-
 नुव्यत्यातिङ्कालाद्याः ॥ (अर्थ उपर समाप्ते छे.)

x 'पादितानि पवन्यानु' इति पाठः ।

अथासाध्यमाह-

અસાધ્ય શુદ્ધોષ

तत्र मासार्धदं यच्च मासपाकश्च यः स्मृतः ।
विद्वद्भिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥

अन्त्य-तत्र च यत् मासात्तद, यः च मासपाकः
च विदधिः स्मृत, ये च तिलकालका स्यु, (ते) न
पिद्वयन्ति ॥

ઉપર કહેલા અઢાર પ્રકારના શૂકદોષોમાં
જે માંસાખુંદ, જે માંસપાક, જે વિદ્રધિ અને
જે તિલકાલક કહ્યા, (એ ચાર) અસાધ્ય
છે. ૨૪

શુક્રદાયની ચિહ્નિસા

शूकदोषेषु सर्वेषु विप्रर्षीं कारयेत् क्रियाम् ।
जलोकाभिर्हरेद्रक्तं रेचनं लघु भोजयेत् ॥ २५ ॥
गुग्गुलुं पापयैद्यापि त्रिफलाकाथसंयुतम् ।
क्षीरेण लेपसेकाश्च शीतेनैव हि कारयेत् ॥ २६ ॥

अन्वयः-सर्वेषु शुद्धदोषेषु विपत्तीं क्रिया कारयेत्,
जलौकामि. रक्त हरेत्, रचन, लघु भोजयेत्, अपि
च त्रिफलाक्षापसयुत गुग्गुलु पाययेत्, क्षीतेन च
एव क्षीरेण हि लेपसेकान् कारयेत् ॥

સઘળા પ્રકારના શુક્રદોષોમાં વૈધે ઝેરનો નાશ કરનારી ક્રિયા કરવી. જળોથી લોહી કાઢવું, વિરચન આપવું, હલકું લોખન કરાવવું, તેમ જ ત્રિકુળા(હરદે, બહેકાં અને આમળાં)ના કવાથની સાથે ગૂગળ પાવો; અને ટાઢા દ્રધનો જ લેપ અને ટાઢા દ્રધથી જ સિંચન કરવું. ૨૫,૨૬

ਦਾਖੀਂ ਤੇਲ

दार्वाक्षुरस्यष्ट्याद्वैगृहधूमनिशायुतैः ।
सम्पक्क तैलमभ्यङ्गान्मेढूरोगं हि नाशयेत् ॥२७॥

अन्वयः-दार्वी-मुरस-यष्टि-आहैः शृङ्गधूम-निशा-
युतैः सम्पक्व तैलम् अभ्यङ्गात् मेढ्ररोग हि नाशयेत् ॥

હારહજાદર, તુલસી, જેડીમધ, ઘરના
ધુમાડાની ધૂંસ અને હજાદરના કંકથી પકા
વેલું તૈલ (હાવી તૈલ) માલિય કરવાથી
લિંગના રોગોનો અવશ્ય નાશ કરે છે. ૨૭

7 टीका-मुस = नुस्सी । इति दावीतिल्म् ॥

રસાંજનલેખ

रसाक्षनं साद्वयमेकमेव, प्रलेपमात्रेण नयेत्प्र-
शान्तिम्। सप्रतिपद्यन्नशोथकण्डूशूलान्वितं

सर्वमनङ्गरोगम् ॥ २८ ॥

अन्वयः—एकं रसाञ्जनम् एव प्रलेपमात्रेण सपूति-
पूय-व्रण-शोथ-कण्डू-शूल-अन्वित सर्वम् अनद्वारोग
साध्य प्रशान्तिं नयेत् ॥

એકલી રસવતી જ કેવળ લેપનથી
દુર્ગાધિ, પરુ, ત્રણ, સોજો, ખરજ અને શુણ
સહિત સર્વ વિંગસાંધી રોગને નામ સાથે
મટાડી દે છે-વિંગરોગનુ નામ પણ દૂર કરે છે.

टीका—‘साहचर्य’ मित्यनङ्गारोगस्य विशेषणम् । अनङ्ग-
रोगस्य नामापि दूरीकरोतीत्यर्थः ॥ (अर्थः उपरं छे)

શુક્રદેવનો અધિકાર સમાપ્ત

अथ कुप्टाधिकारः ।

૫૪ : કોલનો અધિકાર

કોઈનું નિદાન તથા ૧૮ની સંખ્યા

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरुणि च ।
भजतामागतां छर्दि वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥१॥
व्यायाममग्नितापं चाध्यति भुज वा निपेविणाम् ।
शीतोष्णलङ्घनाहारान्कर्म मुस्त्या निपेविणाम् ॥२॥
धर्मश्रमभयार्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ।
अजीर्णाप्यशितानां चापि पञ्चकर्मपचारिणाम् ॥३॥
नवाश्रदधिमस्यादिलवणाम्लनिपेविणाम् ।
भापमूलकपिष्टाक्षतिलक्षीरगुडाशिनान् ॥ ४ ॥
व्यायं चाप्यजीर्णऽग्ने दिवानिद्रां निपेविणाम् ।
विप्रान् गुरुन् धर्यता पापं कर्म च कुर्वताम् ॥५॥
वातादयस्त्रयो दोषास्त्वग्रक्त मांसमम्बु च ।
द्रूपयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसङ्ग्रहः ॥
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्तधेकादशैव च ॥ ६ ॥

अन्वय-विरोधीनि च द्रव-क्षिप्त-गुरुणि सन्न-
पानानि भजताम्, आगतौ छदिं च अन्यान् वेगान्
प्रतिघ्नताम्, अति भुक्त्वा व्यायामं च अभितामम् अपि
निषेविष्णां, कम भुक्त्वा शीत-उष्ण-लङ्घन-आहारान्

+ કુળ્લાતિ નિષ્કૃપતિ ત્વ ચ્ચેતિ કુષ્ટમ્, કુપ નિઃશ્વે-
 'નિકુપિ' (અર્થા. ૨-૨) એતિ વચન, યદ્વા કુલિત
 તિષ્ઠતિ ત્વશ્ચુ દોષજન્યત્વવૈવર્થ્યે કૃત્વા, 'સુપિ સ્થ' એતિ
 ક, 'અગ્ન્યામ્'એતિ પત્તમ્-ને ચામડીને ખોતરી કાઢે,
 ફેલી કાચી નાખે, તે કુષ્ટ, અથવા હાપો દ્વારા
 ચામડીનો રંગ બદલી નાખી ખરાબ દેખાય, એ
 રીતે ચામડી પર જે રહે છે, તે કુષ્ટ-કાંઠ નામનો
 ચામડીનો રોગ આ કાંઠના ભેદ અદાર છે, તેથી
 ઉપરના ચક્રોપના અદાર ભેદોનુ વર્ણન કર્યા પછી
 અદાર કાંઠનો અધિકાર યાદ આવતા તે શરૂ કરે છે.

નિવેશિણાં, ધર્મ-ધર્મ-મયાત્મનાં, દ્રુતં શ્રીતમ્બુ-સેવિ-
નામ્, અઝીર્ણ-અપ્યશિનામ્, અપિ ચ પશ્વર્થ-અવચારિણાં
નવ-અન્ન-રુચિ-મત્સ્ય-આદિ-લગ્ન-અમ્લ-નિવેશિણાં,
માપ-નૂતક-પિટ-અન્ન-તિલ-ક્ષીર-ગુડ-અશ્વિનાં ચ અને
અઝીર્ણે અપિ વ્યવાયં, દિવાનિશં નિવેશિણાં, વિપ્રાન્ ગુસ્ત્ર-
ધર્મયતોં ચ પાપં કર્મં ચ કુર્વતોં વાત-આદયઃ ત્રયઃ દોષાઃ
ત્વક્ રક્તં માંસં ચ અમ્બુ દૂષયન્તિ, સઃ સતતઃ દ્રવ્ય-
ઘટ્ટમ્હઃ કુષ્ઠાનાં (હેતુઃ કથિતઃ) અતઃ સપ્તવા ન પુકા-
દશ એવ કુષ્ઠાનિ કાયન્તે ॥

દૂધ તથા માછલાં વગેરે પરસ્પર વિરુદ્ધ
પદાર્થો ખાનારાઓને, દહીં તથા દૂધ વગેરે
વિરુદ્ધ પીણાં સેવનારાઓને; દ્રવ, સ્નિગ્ધ
તથા ભારે પદાર્થો સેવનારાઓને, આવેલા
ઊલટીના વેગને તથા ખીજા મૂત્ર તથા વિષા
આદિના વેગો રોકનારાઓને, બહુ જમીને
કસરત તથા અગ્નિ કે સૂર્ય વગેરેનો તાપ
સેવનારાઓને, વિધિને છોડી શીત, ઉષ્ણ,
લંઘન તથા આહાર કરનારાઓને; ધામ, શ્રમ
તથા ભયથી પીડિત છતાં તરત (વિસામો
લીધા વગર) સ્નાન કરનારાઓને તથા શીતલ
જળ પીનારાઓને, ખાધેલું પચ્યું ન હોય
છતાં તેની ઉપર ખીજું ભોજન કરનારાઓને,
વમન, વિરેચન, નસ્ય, નિરૂહખસ્તિ તથા અતુ-
વાસનખસ્તિ, એ પાંચ કર્મોમાંનું કોઈ પણ
કર્મ કયાં પછી વર્તવાની રીતમાં ભૂલ
કરનારાઓને, નવાં અણતું સેવન, દહીંનું
સેવન, માછલાં વગેરેનું સેવન, ખારા તથા
ખાટા પદાર્થોનું સેવન, અઠડનું સેવન,
મૂળાનું સેવન, વાટેલાં અજીરું સેવન, તલનું
સેવન અને દૂધ તથા ગોળનું બહુ જ સેવન
કરનારાઓને, વિદગ્ધ આદિ અણજીરું હોય છતાં
મૈથુન સેવનારાઓને, દિવસે નિદ્રા સેવનારા-
ઓને, પ્રાણજીનું તથા શુરુ-વડીલ-પૂર્ણેનું
અપમાન કરનારાઓને અને પાપકર્મ કર-
નારાઓને કોઠ થાય છે. તેઓના વાત, પિત્ત
અને કફ એ ત્રણે દોષો રસ, રુધિર, માંસ
તથા લસીકાને દ્રુષિત કરીને કોઠને ઉત્પન્ન
કરે છે. વાત, પિત્ત, કફ, રસ, રુધિર, માંસ
તથા લસીકા (દૃઢ્યમાંથી વહીને આખા

શરીરને પોષણ આપતું તે નામનું રસરૂપ
જળ), એ સાતના બગાડથી કોઠ ઉત્પન્ન થાય
છે. તેમાં વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો
અને રસ, રુધિર, માંસ તથા લસીકા એ
ચાર દ્રવ્યો કોઠનાં કારણો છે. સધળા પ્રકાર-
ના કોઠોમાં વાયુ આદિ ત્રણે દોષો દુષ્ટ થાય
છે એમ સમજવું. ઉપર કહેલા સાત પદાર્થો-
ના સમુદાયથી સાત પ્રકારના અને અગિયાર
પ્રકારના કોઠ ઉત્પન્ન થાય છે. ('અઠાર'
એમ નહિ કહેતાં સાત અને અગિયાર એમ
જુદી જુદી સંખ્યા કહી, તે ઉપરથી સમજાવ્ય
છે કે સાત મોટા કોઠ છે અને અગિયાર કુદ્ર
કોઠ છે.) ૧-૬

ટીકા-વિરોધીન્યમ્નપાનાનિ=ક્ષીરમત્સ્યાદીનિ; દધિ-
દુગધાદીનિ; વ્યાયામમિત્યાદિ । અતિમુરરા વ્યાયામમ્,
અતિસન્તાપમ્=અતિશયલક્ષણં, સૂર્યાદિસન્તાપં ચ; નિવે-
શિણામિતિ ક્રુદન્તસ્ય યોગે પશ્ચી પ્રાપ્તા, દ્વિતીયા તુ મુનિ-
વચનાદ । એવમેદેવિ 'શ્રીતોળલક્ષ્મનાહારાનિ'યાદિ-
અપિ દ્વિતીયા । કર્મ=વિધિ । પર્મેત્યાદિ, ધર્મર્તત્વે સત્તિ
દ્રુતમવિશ્રમ્ય પાને જ્ઞાને શ્રીતામ્બુસેવિનામ્ । અઝીર્ણાપ્ય-
શિનો=મુકેડઝીર્ણે મુકાનામ્ । પશ્વર્થમાવચારિણાં=પશ્વ-
ર્થકર્મણિ=વમનવિરેચનસ્યનિસ્થાનુવાસનાનિ, તેષુ ક્રુતેષુ અ-
ચારિણામ્; નવાન્ન-રુચિમત્સ્યાવાહારાદિસેવિનામ્ । વ્યારાય-
મિત્યાદિ । અને અઝીર્ણે=વિદગ્ધાદિરુપે સત્તિ, વ્યારાય=
મૈથુનં, નિવેશિણામ્ । 'દિવાનિશં નિવેશિણા'મિતિ મિત્રો
હેતુઃ । ધર્મયતામ્=અભિવચ્ચતામ્ । દોષદૂષવન્નપ્રાર્થમાહ-
વાતાદય દ્રવ્યાદિશબ્દેન ત્રિષ્વપિ પ્રતીતેષુ 'ત્રય' इति
પદં સર્વેષુ કૃષ્ટેષુ ત્રયાણામપિ વાતાદીનાં દુઃસ્વરૂપનાર્થમ્ ।
ત્વક્=રસ, અમ્બુ=લસીકા । અપ સદ્વ્યામા,=અન્નઃ કુષ્ઠા-
નીત્યાદિ । અતઃ=પૂર્વોક્તદોષદૂષ્યસમુદાયાત્ । સપ્તવેદાદશ-
ચેતિ સદ્વ્યામાવિષ્ણેદ્વેષાટેન સપ્તાનાં મહાનુદ્વેગમેતદસ્તાનાં
કુદ્રકુલ્લેર્થં બોધયતિ ॥ આનો બધો અર્થ ભાષાંતરમાં છે.

તત્ર સમમહાકુષ્ઠાન્યાહ-

સાત મોટા કોઠોનાં નામો

પૂર્વે ત્રિકં તથા સિધ્ધ તતઃ કારુણકં તથા ।

પુણ્ડરીકર્ણજિહ્વકે મહાકુષ્ઠાનિ સત્ત ચ ॥ ૭ ॥

અન્યઃ-પૂર્વે ત્રિકં, તથા સિધ્ધ, તતઃ કારુણકં,
તથા પુણ્ડરીક-કર્ણજિહ્વકે ચ મત્ર મહાકુષ્ઠાનિ (જરજન્તે) ॥

કાપાલ,^૧ ઓડુંબર,^૨ મંડલ,^૩ સિધ્ધ,^૪
કાકષ્ણક,^૫ પુંડરીક^૬ અને ઋક્ષિજિહ્વક^૭ એ
સાત મોટા કોઠો કહેવાય છે. ૭

ટીકા-પૂર્વ ત્રિકા=કાપાલોદુમ્બરમંદાકાશ્યમ્ । 'સિધ્ધ'-
શબ્દોડકારાન્તો નપુંમકઃ । નનુ કથ સિધ્ધસ્ય મહા-
કુષ્ટેષુ ગણના ? સુશ્રુતેન હુદકુષ્ટેષુ ઉક્તત્વાત્ । ઉચ્યતે,
'ધાતુરવિષ્ટ સિધ્ધ વુ સ્યાન્મહાકુષ્ટમેવ ચ ।' એવિવિધસ્ય
સિધ્ધસ્ય ચાકેણ મહાકુષ્ટેષુ દર્શિતત્વાત્, એવા મહાકુષ્ટવં
ચ શ્રીમત્સુતોત્તરપાત્વગાદનાત્, ઉત્થગદોષજન્યત્વાત્,
વિક્તિન્નાકાહુત્યાચ ॥ અહીં શંકા થાય છે કે સુશ્રુતે
સિધ્ધને મુદ્ર કોટોમાં ગણેલ છે, છતાં તમે સિધ્ધને
મોટા કોટોમાં કેમ ગણો છો ?

આનું સમાધાન એ છે કે જે સિધ્ધ ધાતુમાં
પેસી જાય તે મહાકુષ્ટ જ ગણાય છે; કેમ કે ચરકે
ધાતુમાં પેટેલા સિધ્ધને મોટા કોટોમાં ગણેલ છે.

આ સાત મોટા કોટો ગણાય છે, તેના કારણે
એ છે કે એ ઉત્તરોત્તર ધાતુમાં તરત પ્રવેશ કરે છે,
ઉત્પાલુ દોષોથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની ચિકિત્સા
પણુ ધણી છે.

ઔષ્ઠકાદય હુદકુષ્ટાન્યાહ-

અગિયાર હુદ કોટોનાં નામો

પ્રકુષ્ઠં સ્મૃત પૂર્વે ગજચર્મ તતઃ સ્મૃતમ્ ।
તતઃશર્મદલં પ્રોક તતઃશ્ચાપિ વિચર્ચિકા ॥ ૮ ॥
વિપાદિકાડમિષા હૈવ પામા કન્ઠસ્તનઃ પરમ્ ।
દ્વૃવિસ્ફોટકિટિમાલસકાનિ ચ વૈષ્ટિતમ્ ॥
હુદકુષ્ટાનિ ચૈનાનિ કથિતાનિ મિપગવૈઃ ॥ ૯ ॥

અન્યઃ-પૂર્વમ્ એકકુષ્ઠં સ્મૃત, તતઃ ગજચર્મ સ્મૃતં
તતઃ ચર્મદલ પ્રોક, તતઃ વિચર્ચિકા અપિ, સા એવ
વિપાદિકા અમિષા, તતઃ પરં પામા, કન્ઠ, દ્વૃ-
વિસ્ફોટ-કિટિમ-અલસકાનિ, ચ વૈષ્ટિતમ્-એતાનિ ચ
મિપગવૈઃ હુદકુષ્ટાનિ કથિતાનિ ॥

એકકુષ્ઠ,^૧ ગજચર્મ,^૨ ચર્મદલ,^૩ વિચ-
ર્ચિકા,^૪....વિપાદિકા, પામા,^૫ કન્ઠ,^૬ દ્વૃ,^૭
વિસ્ફોટ,^૮ કિટિમ,^૯ અલસકા^{૧૦} અને શ્વેતારુ^{૧૧}
એટલાને વેધોએ 'હુદ્ર કુષ્ઠ' કહ્યા છે. (વિચર્ચિકા
નામનો કોઈ એ પગમા થયો હોય તો તે જ
'વિપાદિકા' કહેવાય છે; માટે હુદ્ર કોટોની
સંખ્યા અગિયારની જ રહે છે.) ૮, ૯

ટીકા-નનુ દ્વૃઃ કથ હુદકુષ્ટેષુ ગણિતા ? સુશ્રુતેન
મહાકુષ્ટેષુક્તનાત્ । ઉચ્યત અસિનાવગાદમૂલાદ્વૃઃ સુશ્રુત
મહાકુષ્ટેષુ ઉક્તા, અસિતેરાડનવગાદમૂલાદ્વૃઃ હુદકુષ્ટ
મેવ । એવિપાયા દ્વૃગાશ્વકેણ હુદકુષ્ટેષુ દર્શિતત્વાત્ ॥
અહીં શંકા થાય છે કે સુશ્રુતે દ્વૃને મોટા કોટોમાં
ગણેલ છે; છતાં તમે તેને હુદ્ર કોટોમાં કેમ
ગણો છો ?

આનું સમાધાન એ છે કે કાળી, લીંડાં મૂળવાળી
દ્વૃને સુશ્રુતે મોટા કોટોમાં ગણેલ છે, પણ જે દ્વૃ
કાળી સિવાય બીજી હોય અને લીંડાં મૂળવાળી ન
હોય તે તો મુદ્ર કોટ જ છે. ચરકે પણ એની દ્વૃને
મુદ્ર કોટોમાં ગણેલી છે.

કુષ્ઠાના ત્રિદોષજર્વૈર્નકવેડપિ દોષસ્યોત્પત્તય
સતવાત્સમાહ-

કોઈ ત્રિદોષજન્ય છતાં દોષોની ઉદ્ભવ-
તાને લીધે સાત

કુષ્ઠાનિ સત્ત્વા દોષૈઃ પૃથગ્દ્વૈઃ સમાગતૈઃ ।
સર્વેષુ ચ ત્રિદોષેષુ વ્યપદેશોડધિકસ્તતઃ ॥ ૧૦ ॥
અન્યઃ-સર્વેષુ ચ ત્રિદોષેષુ વ્યપદેશો અધિક.
(સ્યાત્), તતઃ પૃથક્, દ્વૈઃ સમાગતૈઃ દોષૈઃ કુષ્ઠાનિ
સત્ત્વા (કથ્યન્ત) ॥

જોકે ત્રણે દોષોથી થયેલા કોટોનાં જ
કાપાલ બગેરે નામો છે, તોપણ તે નામો
અઢાર હોવાને લીધે તે તે દોષોની ઉદ્ભવતા
ઉપરથી કોટોના સાત પ્રકાર માન્યા છે.
(કોઈ કોઈ વાયુની^૧ ઉદ્ભવતાવાળો, કોઈ
કોઈ પિત્તની^૨ ઉદ્ભવતાવાળો, કોઈ કોઈ
કફની^૩ ઉદ્ભવતાવાળો, કોઈ કોઈ વાયુ તથા
કફની^૪ ઉદ્ભવતાવાળો, કોઈ કોઈ પિત્ત તથા
કફની^૫ ઉદ્ભવતાવાળો, કોઈ કોઈ વાયુ તથા
પિત્તની^૬ ઉદ્ભવતાવાળો અને કોઈ કોઈ ત્રણે
દોષોની^૭ ઉદ્ભવતાવાળો હોય છે.) ૧૦

ટીકા-સર્વેષ્વપિ ત્રિદોષેષુ વ્યપદેશઃ કાપાલવિશ્વા
સ્તેવા ચદધિકત્વં, તત કુષ્ઠાનિ સત્ત્વા । કે દોષૈઃ
કથમતૈઃ ? પૃથગ્દ્વૈઃ, સમાગતૈઃ, સમૈઃ=મિશ્રિતૈરિતિ
ચાવત્ । અસ્યાયમર્થઃ-કિમપિ કુષ્ઠ વાતોત્પન્ન (૧)
કિમપિ પિત્તોત્પન્ન (૨) કિમપિ કફોત્પન્ન (૩) કિમપિ
વાત્કલ્મેષ્વોત્પન્ન (૪) કિમપિ પિત્ત્કલ્મેષ્વોત્પન્ન (૫)
કિમપિ વાતપિત્તોત્પન્ન (૬) કિમપિ ત્રિદોષોત્પન્ન
(૭) इति ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

કુષ્ઠર્વસ્પમાહ-

કોઈનું પૂર્વરૂપ

મતિરુદ્ધઃ શ્વરસ્પર્શઃ સ્વેદસ્વેદત્રિવર્ણતાઃ ।
દાહઃ કન્ઠસ્ત્રવચિ સ્વાપસ્નોદઃ કોટોઘ્નિનિઃ ક્ષમ્ ॥ ૧૧ ॥
યગાનામધિકં શૂલં શીતોત્પત્તિશ્ચિરસ્થિતિઃ ।
રુદાનામતિરુદ્ધત્વં નિમિત્તેડસ્તેડપિ કોપનમ્ ।
રોમદર્શોડ્દુઃ કાળ્યં કુષ્ઠલક્ષણમગ્રજમ્ ॥ ૧૨ ॥
અન્યઃ-મતિ-શ્વરસ્પર્શઃ સ્વેદ-અત્વેર-

વિવર્ણતાઃ દાહઃ કળ્દઃ ત્વચિ સ્વાપઃ તોદઃ કોઠ-ઉન્નતિઃ
ક્રમઃ અધિકં છૂંદં વ્રણાનાં ક્ષીણ-ઉત્પત્તિઃ (વ્રણાનાં)
ચિર-સ્થિતિઃ સ્થાનામ્ શતિ-સ્થલમ્ અત્પે અપિ નિમિત્તે
કોપનં રોમહર્ષઃ અવજઃ કાર્ણ્ય- (સ્ત્યેતદ્) અપ્રજં
કુણ્ડલજ્ઞ (શ્રેયમ્) ॥

અત્યંત કોમળ અને ખરસટ સ્પર્શ, ઘામ
વગેરે કારણો છતાં પરસેવો ન આવે, રંગનું
બહુદાર્ધજનું, બળતરા, અળ, ચામડીના સ્પર્શને
નહિ ભણવાપણું, સોય ભોંકાયા જેવી પીડા,
પ્રામઠાં, બ્લાનિ, ઘણું જ શૂલ, મણોની તરત
ઉત્પત્તિ, મણોનું લાંબા કાળ સુધી રહેવું,
રુઝાર્ધ ગયેલા મણોનું અત્યંત રૂક્ષપણું, અલ્પ
નિમિત્ત હોવા છતાં મણોનો પ્રકોપ, રંગાડાં
ભાંડાં થવાં અને લોહી કાળું થવું, એટલાં
કોઠોનાં પૂર્વરૂપ ભણવાં. ૧૧, ૧૨

ટીકા-અતિશ્લક્ષણઃ=અતિમૃદુઃ, અસ્વેદઃ=અર્માદિપ્ર-
સ્રોડપિ સ્વેદમાદઃ । ત્વચિ સ્વાપઃ=સ્પર્શજ્ઞતા ।
ક્ષીણોત્પત્તિઃ વ્રણાનામ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

કોઠનું લક્ષણ

દૂપવન્તિ સ્થૂળીકૃત્ય નિશ્ચલત્વાદિતસ્તતઃ ।
ત્વચઃ કુર્ચન્તિ વૈવર્ણ્યં દોષાઃ કુષ્ટમુશન્તિ તમ્ ॥૧૩॥
અન્વયઃ-દોષાઃ નિશ્ચલત્વાત્ (ત્વચં) સ્થૂળીકૃત્ય
ઇતસ્તતઃ દૂપવન્તિ, ત્વચઃ વૈવર્ણ્યં (અ) કુર્ચન્તિ, તં
(વૈષાઃ) કુષ્ટમ્ ઉશન્તિ ॥

દોષો, નિશ્ચલ થવાને લીધે ચામડીને
ઢીલી કરી ચારે બાજુથી ખરાબ કરે છે અને
ચામડીનો રંગ બદલી નાખે છે એ 'કોઠ'
કહેવાય છે. ૧૩

યેનોત્તમૈન યત્ કુષ્ટમુશયતે તદાહ-
જે દોષની ઉલ્બલ્હતાથી જે કોઠ ઉત્પન્ન
થાય તે કહે છે :

વાતેન કુષ્ટં કાપાલં પિત્તેનોદુશ્ચરં કપાત્ ।
મણ્ડલાસ્થં વિચર્ચોં ચ શ્લેષ્માસ્થં વાતપિત્તઃ ॥૧૪॥
ચર્મકકુષ્ટફિટ્ઠિમ્સિધ્માલસવિપાદિકાઃ ।
વાતશ્લેષ્મોદ્રવાઃ પિત્તકપાદ્દુશ્ચતારુચી ॥૧૫॥
પુણ્દરીકં સવિસ્ફોટં પામા ચર્મદલં તથા ।
સર્વેરોલ્લવણંદંવિરાદુઃ કાકળકં યુધાઃ ॥૧૬॥

અન્વયઃ-વાતેન કાપાલં કુષ્ટ; પિત્તેન ઓદુશ્ચરં;
કપાત્-મણ્ડલ-આસ્થ્યં ચ વિચર્ચોં; વાત-પિત્તઃ શ્લેષ્-
માસ્થ્યં; વાત-શ્લેષ્મ-ઉદ્રવાઃ ચર્મ-એકકુષ્ટ-ફિટ્ઠિમ્-
સિધ્મ-અલસ-વિપાદિકાઃ; પિત્ત-કપાત્ દદુ-શ્ચતારુચી

પુણ્દરીકં સવિસ્ફોટં પામા તથા ચર્મદલં; સર્વે એવ દોષેઃ
રક્ષણેઃ કાકળકમ્ યુધાઃ આદુઃ ॥

વાયુની ઉલ્બલ્હતાથી કાપાલ કોઠ, પિત્તની
ઉલ્બલ્હતાથી ઓડુંબર, કદ્દથી મંડલ અને
વિચર્ચિકા, વાયુ તથા પિત્તની ઉલ્બલ્હતાથી
અક્ષજિહ્વ, વાયુ તથા કદ્દની ઉલ્બલ્હતાથી ગજ-
ચર્મ, એકકુષ્ટ, ફિટ્ઠિમ, સિધ્મ, અલસક અને
વિપાદિકા કોઠ, પિત્ત તથા કદ્દની ઉલ્બલ્હ-
તાથી દદુ, ચતારુ, ચુંદરીક, વિરોદ્ધ, પામા
તથા ચર્મદલ કોઠ અને ત્રણે દોષોની ઉલ્બલ્હ-
તાથી કાકળક કોઠ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ
વિદ્વાનો કહે છે. ૧૪-૧૬

ટીકા-વિચર્ચોં ચ કપાદિત્યન્વયઃ । પુણ્દરીકં સવિ-
સ્ફોટં પામા ચર્મદલં તથા પિત્તકપાદિત્યન્વયઃ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અથ મહાકુષ્ઠાનાં મધ્યે કાપાલત્વ લક્ષણમાહ-
(૧) કાપાલ નામના મહાકોઠનું લક્ષણ
કુષ્ણારુણકપાલામં યદુક્ષં પરુષ તનુ ।
કાપાલં તોદચ્છુલં તત્ કુષ્ટં વિપમં સ્મૃતમ્ ॥૧૭॥

અન્વયઃ-કુષ્ણ-અરુણ-કપાલ-આમં યત્ સ્પર્શં પરુષં
તનુ તોદચ્છુલં (સ્વાત્), તત્ કાપાલં કુષ્ટં વિપમં
સ્મૃતમ્ ॥

કાંઈક કાળા તથા કાંઈક સારા ફૂટી
ગયેલ માટીના વાસણના ટુકડા કે ઠીકરાં
જેવા રંગનો, રૂક્ષ, ખરસટ સ્પર્શવાળો,
પાતળી ચામડીવાળો અને ઘણી પીડાવાળો
જે હોય તે 'કાપાલ' નામનો કોઠ વિષમ
છે-એટલે તેની ચિકિત્સા લાગુ થવી મુશ્કેલ
અને છે. ૧૭

૧ કપાલાનાં સ્ફુટિતષ્ણાદિમૃત્વાત્રણ્ણાનામ્
ઈદં સ્વરૂપમ્ ઇવ-તતુત્ત્વવર્ણાદિયુક્તં, તત્ કપાલમ્
ઈદમર્થેન્-ફૂટી ગયેલ ઘડો વગેરે માટીનાં વાસણોના
બાણે ટુકડા કે ઠીકરાં હોય તેના જેવા રંગ વગેરે
જેના હોય તે કાપાલ નામનો કોઠ કહેવાય છે.

ટીકા-કિષ્કિત્કુષ્ણાઃ કિષ્કિદશ્ણાઃ યે કપાલાઃ=
સ્ફુટિતમૃત્વાત્રણ્ણાઃ, 'સ્વર્ણ' इति यावत्, તદર્થે,
પરુષ=સાવચર્મ, તનુ=તનુત્વક, કાપાલમ્=કાપાલદંડં,
વિપમં=દુર્ધિકિત્યમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અપોદુશ્ચમાહ-
(૨) ઓડુંબર નામના કોઠનું લક્ષણ
ઉદુમ્પપ્તલાભાસં કુષ્ટમોદુશ્ચરં વદેત્ ।
સદ્દાહરાણકણ્ડમિઃ પરીતં રોમપિશ્વરમ્ ॥૧૮॥

અન્યયઃ-ઉદુમ્બર-ફલ-આભાસં રોમપિચ્છર છુ-
દાહ-રાગ-કળ્હમિઃ પરીતં કુષ્ઠમ્ ઓદુમ્બર વદેત્ ॥

ઉંખરાનાં ફળ જેવા આકાર, રંગ તથા
પિંગળાં રુવાંટાંવાળો અને પીકા, બળતરા, રતાશ
તથા ચળથી વ્યાપ્ત કોઢને 'ઔદુંખર' કહેવો.

૨ ઉદુમ્બરચ્ચેદં ફલમિવ-તતુલ્યાકારવર્ણરોમયુક્-
ત્વાત્-ઓદુમ્બરમ્-દ્દમયેડ્ઞ-ઉંખરાના ફળ જેવા
આકાર, રંગ તથા રંગાડવાળો જે કોઢ, તે 'ઔદું-
ખર' કહેવાય છે.

ટીકા-ઓદુમ્બરફલાકારમ્ ॥

અથ મળ્ડલક્ષણમાહ-

(૩) મંડલ નામના કોઢનું લક્ષણ

શ્વેતરક્તં સ્થિરં સ્થાનં સિન્ધમ્ સ્તંભમળ્ડલમ્ ।
કુષ્ઠમ્ યોગ્યસંલક્ષકં કુષ્ઠં મળ્ડલમુચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

અન્યયઃ-શ્વેત-રક્ત સ્થિરં સ્થાનં સિન્ધમ્ સ્તંભ-
મળ્ડલમ્ અન્યોન્યસંલક્ષકં મળ્ડલં કુષ્ઠ કુષ્ઠમ્ ડચ્યતે ॥

કાંઈક ધોળો તથા કાંઈક રાતો, ચિકિત્સા
વિના મટે નહિ એવો, આર્દ્ર કે લીનાશ-
વાળો અને પરસ્પર મળેલો 'મંડલ' નામનો
કોઢ કષ્ટસાધ્ય કહેવાય છે. ૧૯

૩ મળ્ડયતિ-મૂચયતિ સ્વરૂપં 'શ્વેત-રક્તવર્ણયુક્-
ઉદ્ગત-મળ્ડકારેણ પરસ્પર મિલિતસ્વેન જાતત્વાત્,
મહિ મૂળાયમ્-રૂપાદિત્વાત્' (ઉળા. ૧-૧-૬)
કલ્પ, યદ્વા મળ્ડ-મૂળાં ભાતિ, તા આદાયે-આતોડ-
નુપસંઃ કઃ-જે ધોળા તથા લાલરંગથી યુક્ત છે-યાં
આવેલ ચકરડારૂપે એકબીજા સાથે મળેલાં ઉપમ
અર્થ પોતાનું સ્વરૂપ શોધાવે, તે મંડલ નામનો
કોઢ કહેવાય છે.

ટીકા-શ્વેતરક્તં=કિષ્કિદ્ધેત કિષ્કિદ્ધકમ્, સ્થિરં=
ચિકિત્સા વિના અવિનાશિ, સ્થાનમ્=આર્દ્ર, સિન્ધમ્=
સ્તંભમ્, સ્તંભમળ્ડલમ્=ઉદ્ગતમળ્ડલમ્, કુષ્ઠ=કષ્ટ-
સાધ્યમ્, અન્યોન્યસંલક્ષકં=પરસ્પરમિલિતમ્ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર અનુવાદમાં આપાયો છે.)

અથ સિન્ધમ્લક્ષણમાહ-

(૪) સિન્ધ નામના કોઢનું લક્ષણ

શ્વેતતામ્રં ચ તનુ યદ્ રજો પૃથં વિમુચ્ચતિ ।
પ્રાયેનોરસિ તત્ સિન્ધમ્ મલાબુકુસુમોપમમ્ ॥ ૨૦ ॥

અન્યયઃ-યદ્ શ્વેત-તામ્ર તનુ ચ (સત્) પૃથં રજઃ
વિમુચ્ચતિ તત્ મલાબુ-કુસુમ-ઉપમં પ્રાયેન ડરસિ
(જાતમ્) સિન્ધમ્ (ઉચ્યતે) ॥

જે ધોળાશથી મિશ્ર રાતા રંગનો, પાતળી
આમીવાળો, ઘસવાથી રેતી જેવી ઝીલી કઢી-
ઓને ખરતો અને તુંબીનાં ફૂલ જેવો હોય
તે 'સિન્ધ' નામે કહેવાતો કોઢ ઘણું કરી
છાતી પર થાય છે (અને કોઈ વખતે બીજાં
અંગો પર પણ થાય છે). ૨૦

૪ સિદ્ધયતિ શ્વેત-તામ્રવર્ણમલાબુપુષ્પસદૃશ ચેતિ
સિન્ધમ્-વિષુસરાદ્વૈ-વાહુલકાન્મક્-જે ધોળાશથી યુક્ત
લાલ રંગનો અને તુંબીના ફૂલ જેવો લગભગ
છાતી પર થાય તે કોઢ સિન્ધ-કરોળિયા કહેવાય છે.

ટીકા-શ્વેતતામ્ર=શ્વેતં તામ્રમ્, તનુ=તનુત્વક, પ્રાયે-
નોરસિ-પ્રાયઃ 'શબ્દાદન્યત્રાપિ બોદ્યમ્ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

અથ કાકળવલક્ષણમાહ-

(૫) કાકળુક નામના કોઢનું લક્ષણ

યત્કાકળન્તિકાવર્ણમપાકં તીવ્રવેદનમ્ ।

ત્રિદોષલિપ્તં તત્ કુષ્ઠં કાકળં નૈવ સિધ્યતિ ॥ ૨૧ ॥

અન્યયઃ-યત્ કાકળન્તિકા-વર્ણમ્ અપાકં તીવ્રવેદન
ત્રિદોષલિપ્તં તત્ કાકળ કુષ્ઠ એવ સિધ્યતિ ॥

જે ચણેડી જેવા રંગનો એટલે વચ્ચે
કાળો અને છેડે રાતો હોય અથવા વચ્ચે
રાતો અને છેડે કાળો હોય, સ્વાભાવિક જ
પાકે નહિ અને તીવ્ર વેદનાવાળો હોય, એ
ત્રણે દોષોની ઉદભવતાનાં ચિહ્નોવાળો 'કાક-
ળુક' નામનો કોઢ અસાધ્ય જ હોય છે. ૨૧

૫ કાકળ-ગુણેવ કાયતિ-તત્સદૃશં મધ્યે કૃષ્ણમન્તે
ચ રક્તમયવા મધ્યે રક્તમન્તે ચ કૃષ્ણમિતિ કાકળકમ્-કૈ
શબ્દે અન્યત્રાપિ દૃશ્યતે इति वः-જે કોઢ ચણેડીના જેવો
વચ્ચે કાળો અને છેડે લાલ અથવા વચ્ચે લાલ અને
છેડે કાળો થાય છે, તેથી કાકળુક કહેવાય છે.

ટીકા-કાકળ-કાકળન્તી-ગુણા, ગુણાવર્ણતેન મધ્યે
કૃષ્ણમન્તે રક્તમ્, અથવા મધ્યે રક્તમ્ અન્તે કૃષ્ણમ્ ।
અપાકં સ્વભાવાત્ । ત્રિદોષલિપ્તમ્=સર્વેષાં કુષ્ઠાના ત્રિદોષ-
જ્વેડેષિ, ઉલ્બનદોષત્રલિપ્તમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અથ પુન્ડરીકલક્ષણમાહ-

(૬) પુન્ડરીક નામના કોઢનું લક્ષણ

તચ્છ્વેતં રક્તપર્યન્તં પુન્ડરીકદલોપમમ્ ।

સરામં ચૈવ સોસ્થેષં પુન્ડરીકં કફોલ્બણમ્ ॥ ૨૨ ॥

અન્યયઃ-(યત્) પુન્ડરીક-દલ-ઉપમં શ્વેત રક્ત-
પર્યન્તં સરામં ચ સોસ્થેષમ્ એવ (સત્) કફ-ઉલ્બન
(મવતિ), સત્ પુન્ડરીકં (હૈયમ્) ॥

જે ધોળા કમળની પાંખડી જેવો ધોળો, છેડે રાતો, ઊંચો અને કુદની ઉલ્ભણતાવાળો હોય; તે કોઠ 'પુંડરીક' બધુવો. ૨૨

૬ ચેતકમલદલપાદર્યાત્ પુન્ડરીકમિવ-તત્પત્રોપમ-મિતિ પુન્ડરીકમ્-જે ધોળા કમળની પાંખડી જેવો ધોળો અને છેડે લાલ થાય છે, તેથી પુંડરીક કહેવાતો કહેલ્યાણુ કોઠ છે.

ટીકા-પુન્ડરીકદલોપમ-પુન્ડરીકં=ચેતકમલં, તત્પત્રોપમમ્; સરાગં ચૈવ । અત એવ 'ચેતં રક્તપર્યન્તં-અન્તે રક્તમ્ । સરાગમિતિ-અન્તે લૌહિયાધિક્યશોભનાયમ્ । સોત્તેષમ્=વદ્રતમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અથ શ્લેષજિહ્વકલ્પનામાહ-

(૭) ઋક્ષગિહ્વક નામના કોઠનું લક્ષણુ કર્કશં રક્તપર્યન્તમન્તઃશ્યાવં સવેદનમ્ । યદક્ષજિહ્વાસંસ્થાનમ્ઋક્ષજિહ્વં તદુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

અન્વયઃ-યત્ કર્કશં રક્તપર્યન્તમ્ અન્તઃશ્યાવં સવેદન (સત્) ઋક્ષ-જિહ્વા-સંસ્થાનં (ભવતિ), તત્ ઋક્ષજિહ્વમ્ ઉચ્યતે ॥

જે કરકરો, છેડે રાતો, વચ્ચે ભૂખરો, વેદનાવાળો અને રીંછની જીભના જેવા આકારવાળો હોય, તે કોઠ 'ઋક્ષગિહ્વક' કહેવાય છે.

૭ ઋક્ષસ્ય-મરુક્સ્ય જિહ્વા ઇવ કાયતિ-તત્સ-દશાસંસ્થાનત્વાત્, કૈ શબ્દે-અન્વયેતિ ઇઃ-જેની આકૃતિ રીંછની જીભ જેવી હોય તે કોઠ 'ઋક્ષગિહ્વક' કહેવાય છે.

ટીકા-રક્તપર્યન્તમ્=અન્તે રક્તમ્, અન્તઃશ્યાવં=મધ્યે ધૂસવર્ણમ્, ઋક્ષજિહ્વાસંસ્થાનમ્=ઋક્ષો નન્દુકસ્તિત્વ જિહ્વાકૃતિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપુવાદમાં છે.)

અથ શ્લેષકુણનામધ્યે એકકુષ્ઠ-ગજચર્મણોક્ષણમાહ-

(૮-૯) એકકુષ્ઠ અને ગજચર્મ નામના શુદ્ર કોઠોનું લક્ષણુ

અસ્વેદનં મહાવાસ્તુ યન્મત્સ્યશકલોપમમ્ । તદેવકુષ્ઠં ચર્માર્થ્યં વ્રહ્મલં ગજચર્મવત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્વયઃ-આસ્વેદન મહાવાસ્તુ યત્ મત્સ્યશકલ-ઉપમં (મથેત્), તત્ એકકુષ્ઠ, (યત્) ગજચર્મવત્ વ્રહ્મલં (મથેત્), તત્ ચર્માર્થ્ય (કચ્યતે) ॥

જે પરસેવા વિનાનો, મોટા ઘેરાવાવાળો અને માછલાની ચામડી જેવો-એટલે ચક્ર જેવા આકારવાળો તથા અખરકનાં પતરાં જેવો હોય તે કોઠ 'એકકુષ્ઠ' કહેવાય છે. (આ

કોઠ શુદ્ર કોઠોમાં મુખ્ય હોવાથી એકકુષ્ઠ કહેવાય છે.) જે કોઠ હાથીના ચામડા જેવો બાકો, રૂક્ષ તથા કાળો હોય તે 'ગજચર્મ' કહેવાય છે. ૨૪

૮ એક-શ્લેષકુષ્ઠે પ્રધાનં ચ તત્ કુષ્ઠમ્-એકકુષ્ઠમ્-મત્સ્ય-શકલ-ઉપમમ્-માછલાની ચામડી જેવો ચક્રાકાર તથા અખરકના પતરા જેવો ચક્રચક્રિત કોઠ દરેક શુદ્ર કોઠમાં મુખ્ય ગણાય છે, તેથી એકકુષ્ઠ નામે કહેવાય છે.

૯ ગજસ્ય ચર્મ ઇવ સ્થૂલ રૂક્ષં કૃષ્ણં ચેતિ ગજચર્મ-જેની સ્થૂલતા, રૂક્ષતા તથા કાળાશ હાથીના ચામડા જેવી હોય છે, તે ગજચર્મ કહેવાતો શુદ્ર કોઠ.

ટીકા-મહાવાસ્તુ=મહાસ્થાનમ્, મત્સ્યશકલોપમમ્-અત્ર 'શકલ' શબ્દેન લક્ષણયા સ્વમુચ્યતે । તંન ચક્રાકાર-મત્રકપત્રસદશા ભવતિ । એકકુષ્ઠમિતિ-શ્લેષકુષ્ઠે મુખ્ય-ત્વાત્ । ચર્માર્થ્ય=ગજચર્માર્થ્યમ્, વ્રહ્મલં=સ્થૂલમ્, ગજ-ચર્મવત્-રૂક્ષ કૃષ્ણં ચ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ ચર્મદલમાહ-

(૧૦) ચર્મદલ નામના શુદ્ર કોઠનું લક્ષણુ રક્તં સશૂલં કણ્ઠમ્ સસ્કોટં દલયાત્યપિ । તથાચર્મદલમાલ્યાતં સ્પર્શસ્યાસહનં ચ યત્ ॥ ૨૫ ॥ અન્વયઃ-યત્ રક્તં સશૂલં કણ્ઠમ્ સસ્કોટં (સત્ ચર્મ) દલયતિ અપિ, તત્ સ્પર્શસ્ય ચ અસહન ચર્મ-દલમ્ આલ્યાતમ્ ॥

જે રાતો, શૂળ અને ચળ સહિત તથા ફેાફીવાળો થઈ ચામડીને ફાડી નાખે છે અને સ્પર્શને સહન કરતો નથી તે કોઠ 'ચર્મદલ' કહેવાય છે. ૨૫

૧૦ દલયતિ-વિદારયતીતિ દલમ્, દલ વિદારણે-પચાન્, ચર્મદલં-ચર્મણો દલં સસ્કોટં જાયમાનત્વાત્-જે શુદ્ર કોઠ કોઠા સાથે થતો હોઈ ચામડીને ચીરી નાખે છે, તેથી ચર્મદલ નામે કહેવાય છે.

ટીકા-દલયત્યપિ=વિદારયત્યપિ । ચર્મેતિ કૈયઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ વિચર્ચિકાલ્પનામાહ-

(૧૧) વિચર્ચિકા નામના શુદ્ર કોઠનું લક્ષણુ સકળદૂઃ પિટ્તકા શ્યાયા બદુન્નાયા વિચર્ચિકા ॥ ૨૬ ॥ અન્વયઃ-સકળદૂઃ શ્યાયા બદુન્નાયા વિચર્ચિકા વિચર્ચિકા (કચ્યતે) ॥

ચળ, કાળાશ અને ઘણા આવવાળી જે

શુદ્ધ ફેણી થાય છે, તે 'વિચર્ચિકા' નામનો
કોઢ કહેવાય છે. ૨૬

૧૧ વિષેપતચર્યેતે-અધિ-રૂંચતે અનયા સકળ-શુદ્ધ
પિટ્તકા-સ્વપેન ચર્મણ રૂપીતિ વિચર્ચિકા । ચર્ચ
અધ્યયને-‘રોગાભ્યાયાં શુદ્ધ’-ને ચેગવાળી અને ખૂબ
આવવાળી નાની કોઢીએ આમડીની ઉપર ખૂબ થાય
છે, તે વિચર્ચિકા. શુદ્ધતામાં ખરખરું કહેવાતો શુદ્ધ
કોઢ હાથની આમડીના કાટવોડે ખાય છે.

ટીકા-પિટ્તકા=શુદ્ધપિટ્તકા । નતુ શુદ્ધકૃણાં કથ-
મેકાદશત્વં ? વિષાદિકાયા દ્વાદશત્વસમ્ભવાત્ । ઉચ્યતે-
વિચર્ચિકેવ પાદયોર્ભવતીતિ વિષાદિકા, તેન ન સંખ્યાતિ-
રેકઃ । અન એવાહ મોઝ:-‘દોવાઃ પ્રદૃષ્ય ત્વદ્માંસ,
પાણિપાદસમાધિનાઃ । પિટ્તકાં જનયન્ત્યાણુ, વાહકજ્ઞ-
સમન્વિતામ્ ॥ દાન્યત ત્વક્ શુભા રજ્ઞા પાણ્યોર્ઘ્યા
વિચર્ચિકા । પાદે વિષાદિકા જ્ઞેયા સ્થાનનેદાદ્ વિચ-
ર્ચિકા । શાન્ત્ય-વદાર્યતે । કેચિદ્વિચર્ચિકાતો વિષાદિકાં
નિત્રામાહુઃ ॥ અહીં શંકા થાય છે કે સંખ્યા ગણતાં
‘વિપાદિકા’ નામનો શુદ્ધ કોઢ બારમો થાય છે, છતાં
શુદ્ધ કોઢ અઘરાબજ કેમ ગણ્યો છે ?

આનુ સમાધાન એ છે કે, પગમાં થયેલી વિચ-
ર્ચિકાને ‘વિપાદિકા’ કહેવાય છે, માટે સંખ્યા
વધતી નથી; એ ઉપરથી ભોજ કહે છે કે હાથ
અને પગનો આશ્રય કરતા દોષો, (ત્યાંની) આમડી
તથા માંસને ખૂબ દૂષિત કરી-ગમડી દર્ષને (તે
સ્થળે) બળતરા અને અગ્ની યુક્ત કોઢી ઉત્પન્ન
કરે છે; જેથી રક્ષ થયેલા હાથની આમડી ફાટી
જાય એ વિચર્ચિકા કહેવાય છે અને પગની આમડી
ફાટી જાય એ ‘વિપાદિકા’ કહેવાય છે. આમ
વિચર્ચિકાના અને વિપાદિકાના સ્થાનમાં જ ભેદ
છે, પણ સ્વરૂપમાં ભેદ નથી. કેટલાક આચાર્યોએ તો
વિપાદિકાને વિચર્ચિકાથી જુદી જ કહી છે.

અથ વિષાદિકાલક્ષણમાદ-

વિપાદિકા નામના શુદ્ધ કોઢનું લક્ષણ
વૈપાદિકં પાણિપાદસ્ફુટનં તીવ્રવેદનમ્ ॥ ૨૭ ॥

અન્વયઃ-તીવ્રવેદનં પાણિ-પાદ-સ્ફુટન વૈપાદિકમ્
(ઉચ્યતે) ॥

જેના હીધે તીવ્ર વેદના સહિત હાથ તથા
પગ ફાટે છે, તે ‘વિપાદિકા’ કહેવાય છે. ૨૭

× વિષયતે-ત્રિદાર્યત અનયા પાણિપાદમિતિ વિ-પૂર્વ-
જન્ પદ મતી-ત્વસમાત્ ‘રોગાભ્યાયાં શુદ્ધ’-
જેના હીધે હાથપગ ફાટે છે, તે વિપાદિકા (કે
ખાટી-ગાદિયા) નામનો શુદ્ધ કોઢ છે.

ટીકા-પાણિપાદસ્ફુટન=પાણ્યોઃ પાદયોષ સ્ફુટનં
વિદારણં યેન તત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ પામાજ્ઞગમાદ-

(૧૨) પામા કે ખસ નામના શુદ્ધ
કોઢનું લક્ષણ

સૂક્ષ્મા વાહ્યાઃ સ્નાવવન્ત્યઃ પ્રદાહાઃ ।

પામેત્યુકાઃ પિટ્તકાઃ કળ્દમન્યઃ ॥ ૨૮ ॥

અન્વયઃ-સ્નાવવન્ત્યઃ પ્રદાહાઃ કળ્દમન્યઃ વાહ્યાઃ
સૂક્ષ્માઃ પિટ્તકાઃ ‘પામા’ इति उक्ताः ॥

આવ અને બહુ બળતરાવાળી, અળયુક્ત,
બહારની ઝીણી ઝીણી ફેણીઓ ‘પામા’ કહે-
વાય છે. (આ ફેણીઓ પીડા કરે છે, તેથી
‘પિટ્તકા’ નામે ઓળખાય છે.) ૨૮

૧૨ પાયતિ-શોષયતિ અન્ન-પૈશોષયે ‘મનિન્’
(ઉગ્ગ. ૪-૧૪૫), વદ્યા પાયત લેહોડન્યાઃ-પા રક્ષણે,
યદ્યા પિવતિ લેહ-પ્રદાહજનકત્વાત્, પા પાને-મનિન્-
ને હાહજનક હોવાથી શરીરને સૂકવી નાખે છે અથવા
ઝેપી હોવાથી જેનાથી દેહને ખાસ બચાવવા જરૂરી
હોય છે અથવા શરીરને જે પી જાય-ચૂની લે છે,
તેથી પામા-કહેવાતો શુદ્ધ કોઢ-ખસ નામે શુદ્ધતાની-
માં પ્રસિદ્ધ છે.

ટીકા-પિટ્તકાઃ પીડયન્તીતિ પિટ્તકા इति क्षिપ-
કાં દિતાત્ નિપાત્યંતે ॥ (અર્થ કોઢમાં ઉપર લખ્યો છે.)

અથ કળ્દમન્યગમાદ-

(૧૩) કન્દુ નામના શુદ્ધ કોઢનું લક્ષણ

સૈવ સ્ફોટસ્તીવ્રજાહેરુપેતા, જ્ઞેયા પાણ્યોઃ
કન્દુરૂપા સ્ફિક્તોષ્ઠ ॥ ૨૯ ॥

અન્વયઃ-સા એવ તીવ્ર-જાહેરુઃ સ્ફોટઃ-ઉપેતા પાણ્યોઃ
ચ સ્ફિક્તોઃ ઉગ્રા (જાયમાના) ‘કન્દુઃ’ જ્ઞેયા ॥

તે જ (ખસ) તીવ્ર બળતરાવાળી ફેણી-
ઓથી યુક્ત હોઈને જે હાથ પર તથા ફૂલા-
ઓ પર ઉગ્ર સ્વરૂપે થાય તે ‘કન્દુ’ કહે-
વાય છે. ૨૯

૧૩ કયતિ-હિનસ્તિ પાણિ-સ્ફિક્ત-ત્વચમિતિ કન્દુઃ-
‘કન્દુરૂપ’ (ઉગ્ગ. ૧-૮૪) હતુ-ને બને
હાથ તથા ફૂલાની આમડીના નાશ કરે છે-ખૂબ જ
ગમડી મૂકે છે, તે કન્દુ શુદ્ધ કોઢ કહેવાય છે.

ટીકા-સૈવ=પામા, સ્ફટિ-મદદિઃ, સ્ફિક્તો=ઝેપી ॥
(આનો અર્થ ઉપર નમાયો છે.)

અથ દદ્વલક્ષણમાહ-

✓(૧૪) દ્દૂ (દાદર) નામના શુદ્ધ કોઠનું લક્ષણ

સકળદુ રાગપિઠકં દદ્વર્મળલમુદ્રતમ્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વય:-સકળદુ રાગપિઠકમ્ સદ્ગતં મળ્લલં 'દ્વ:' (કથ્યતે) ॥

ચળવાળું, રાતી ફાલીઓવાળું અને ઉત્પન્ન થતાં જ ઉપસેલું જે મંડળ-અકરડું થાય છે, તે 'દ્દૂ' કહેવાય છે. ૩૦

૧૪ દરિદ્રાતિ-દુર્ગતિ પ્રાપ્યતિ રોગિણસ્ત્વચમિતિ દ્દૂઃ-દરિદ્રા દુર્ગતી-'દરિદ્રાતેયલિપથ' (ઝળા ૦ ૧-૨૦) इति वाध:-જે રોગીની આમડીને બગાડી ખરાબ હાલતની કરી મૂકે છે, તે શુદ્ધ કોઠ દ્દૂ-દાદર કહેવાય છે.

ટીકા-દ્દૂર્મળલરૂપે ગોચરિત, સદ્ગતમ્=સ્વચ્છમ્ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ વિસ્ફોટલક્ષણમાહ-

(૧૫) વિસ્ફોટક નામના શુદ્ધ કોઠનું લક્ષણ

સ્ફોટાઃ શ્વાવાચનામાસા વિસ્ફોટાઃ સ્યુસ્ત-સુત્ત્વચઃ ॥ ૩૧ ॥

અન્વય:-શ્વાવ-અજળ-આમાસાઃ તત્તુ ત્વચઃ સ્ફોટાઃ વિસ્ફોટાઃ સ્યુઃ ॥

કાળાશથી મિશ્ર રતાશવાળા અને પાતળી આમડીવાળા જે ફાલા થાય છે, તે 'વિસ્ફોટક' કહેવાય છે. ૩૧

૧૫ વિશેષતઃ સ્ફુટ્યતે-વિશીર્વતે ત્વક અને સ્ફોટ-રૂપે જાયમાનત્વાત્, સ્ફુટિદ્, વિશરણે-કરણે ધ્વ, સ્વાર્થે કઃ-જે રોગ ફાલાઓરૂપે થતો હોવાથી જેના લીધે આમડી વીખરાઈ જાય-છિન્નલિપ્ત થઈ જાય છે, તેથી એ શુદ્ધ કોઠ વિસ્ફોટક કહેવાય છે.

અથ કિટિમલક્ષણમાહ-

(૧૬) કિટિલ નામના શુદ્ધ કોઠનું લક્ષણ

શ્યામં કિણલરસ્પર્શં પરપંકિટિમં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૨ ॥

અન્વય:-શ્યામ કિણલરસ્પર્શં પરપંકિટિમં સ્મૃતમ્ ॥

કાળી, સૂકાયેલાં ત્રણના સ્થાન જેવી, ખરસટ સ્પર્શવાળી અને રક્ષણવાળી કીટીઓ રૂપે જે થાય છે, તે 'કિટિલ' કહેવાય છે. ૩૨

૧૬ કિટિર્વરહઃ, જ દ્વ માતિ શ્યામલરસ્પૃત્વાત્, મા રીતો-'અન્યત્રાપિ દૃશ્યત' इति कः-જે શુદ્ધ કોઠ રંગે કાળો, ખરસટ તથા રક્ષ થતો હોઈ બૂંડ જેવો

જણાય છે, તે કિટિલ કહેવાય છે.

ટીકા-કિણલરસ્પર્શ-કિણ:-શુષ્કવળત્યાનં, તદ્વત્ કર્કશસ્પર્શમ્, પરપં-સ્પૃશમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અથાલસકલક્ષણમાહ-

(૧૭) અલસક નામના શુદ્ધ કોઠનું લક્ષણ

કળ્દુમદ્ધિઃ સરાગેઞ્ચ ગળ્દેરલસકં ચિતમ્ ॥ ૩૩ ॥

અન્વય-કળ્દુમદ્ધિઃ ચ સરાગેઃ ગળ્દેઃ ચિતમ્ અલસકં (કથ્યતે) ॥

ચળ તથા રતાશવાળી મોટી ફાલીથી જે વ્યાપ્ત હોય તે 'અલસક' કહેવાય છે. ૩૩

૧૭ ન લસતિ-કીટલિ અનેતેતિ અલસકમ્, લસ-લેપનકીટનયોઃ, કરણે જુન્-જેના લીધે માથુસ ગિલ-કુલ જેન ન પામે, તે શુદ્ધ કોઠ અલસક કહેવાય છે.

ટીકા-ગળ્દેઃ=મહાપિઠકામિઃ, ચિતં=વૈષ્ટિતમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

શતારુકુલલક્ષણમાહ-

(૧૮) શતારુપ નામના શુદ્ધ કોઠનું લક્ષણ

રક્તશ્યાવં સદાહાર્તિ શતારુઃ સ્યાદ્ બહુવળમ્ ॥

અન્વય:-રક્તશ્યાવં સદાહ-અર્તિ બહુવળં શતારુઃ સ્યાત્ ॥

રતાશથી મિશ્રિત કાળાશવાળો, બળ-તરાની પીડાવાળો અને ઘણા ત્રણવાળો જે થાય, તે 'શતારુપ' શુદ્ધ કોઠ કહેવાય છે. ૩૪

૧૮ શતાનિ અર્હેપિ યસ્મિન્ તત્-જેમાં સેંકડો ત્રણ થાય છે, તે શુદ્ધ કોઠ શતારુપ કહેવાય છે.

અથ સતપાતુગતાનાં કુદ્રાનાં લક્ષણાનિ ॥

તત્ર રસગતસ્ય કુદ્રસ્ય લક્ષણમાહ-

સાત ધાતુઓમાં ગયેલા કોઠોનાં લક્ષણાઃ

રસમાં ગયેલા કોઠનું લક્ષણ

ત્વક્સ્યે વૈવર્ણ્યમદ્દેપુ કુદ્રે રૌદ્ર્યં ચ જાયતે ॥

ત્વક્સ્વાપો રોમહર્ષસ્ય સ્વેદસ્વાતિમ્વર્તનમ્ ॥ ૩૫ ॥

અન્વય:-ત્વક્સ્યે કુદ્રે અદ્રેપુ વૈવર્ણ્ય, ચ રૌદ્ર્યં, ત્વક્સ્વાપો રોમહર્ષઃ ચ સ્વેદસ્ય અતિમ્વર્તનં જાયતે ॥

રસમાં કોઠ ગયો હોય ત્યારે અંગોનો રંગ ખરાબ તથા રક્ષતા થાય છે, આમડીને સ્પર્શની ખબર પડતી નથી, રુવાંટાં ઊભાં થાય અને પરસેવો બહુ જ આવ્યા કરે છે. (કેટલાક વંદો એમ માને છે કે 'આમડીને સ્પર્શની ખબર નહિ પડવી, રુવાંટાં ઊભાં થવાં અને પરસેવો બહુ જ આવવો, એ રુધિરમાં ગયેલા કોઠોનાં ચિહ્નો છે.') ૩૫

ટીકા-‘ત્વ’શબ્દનાં રસ ડગ્યતે । ધાતુપ્રસ્તા-
વાત્ ત્વજ્જપ્તવાચ । ત્વજ્જપ્તવાચ=સ્પર્શાદિત્વમ્, ‘ત્વજ્જપ્તવાચ’
દ્વ્યાદિક કેવલિકગતસ્ય લિઙ્ગં મન્યન્તે ॥ (આનો
અર્થ ઉપર છે.)

રુધિરગતકુટ્ટરક્ષણમાહ-

રુધિરમાં ગયેલા કોઠાનું લક્ષણ

કણ્ઠવિપ્રયકષ્ણે કુપ્તે શોણિતસમ્ભવે ॥ ૩૬ ॥

અન્ય-શોણિતસમ્ભવે કુપ્તે કણ્ઠઃ ચ વિપ્રયકઃ
એવ સ્થાત્ ॥

રુધિરમાં કોઠ પેઠો હોય ત્યારે ચળ
આવે તથા યજ્ઞ અધિક થાય છે. ૩૬

ટીકા-વિપ્રયક=વિશેષેણ પૂયઃ ॥

માંસગતકુટ્ટરક્ષણમાહ-

માંસમાં ગયેલા કોઠાનું લક્ષણ

વાહુલ્યં વક્ત્રશોષકર્કશ્યં પિટ્તકોદ્રમઃ ।

તોદઃ સ્ફોટઃ સ્થિરત્વં ચ કુપ્તે માંસસમાધિતે ॥ ૩૭ ॥

અન્ય-માંસ સમાધિત કુપ્તે વાહુલ્યં ચ વક્ત્ર-
શોષઃ કર્કશ્ય પિટ્તકા-ઉદ્રમઃ તોદઃ સ્ફોટઃ ચ
સ્થિરત્વં (સ્થાત્) ॥

માંસમાં કોઠ પેઠો હોય ત્યારે કોઠાનું
પુષ્ટપણું, મોઢામાં શોષ અને ખરસટપણું
થાય છે; ફાહીઓ ઊપડે છે; શ્વાય શોંકાયા
એવી પીડા થાય; મોઢા ફાહી થાય અને તે
કોઠ એક ઠેકાણે રિધર રહે છે. ૩૭

ટીકા-વાહુલ્ય=કુપ્તસ્ય પુષ્ટિઃ, પિટ્તકોદ્રમઃ-ધુરવિદ-
કોદ્રમઃ, સ્ફોટઃ=ફૂટવિદકા, સ્થિરત્વમ્=અસંચારિત્વમ્ ॥
(આ ટીકાનો અર્થ ઉપર સમાવ્યો છે.)

મેદોગતકુટ્ટરક્ષણમાહ-

મેદમાં ગયેલા કોઠાનું લક્ષણ

કૌષ્ઠ્યં ગતિક્ષયોઽજ્ઞાનાં સમ્મેદઃ ક્ષતસર્પણમ્ ।
ક્ષતપ્રસારો લિઙ્ગાનિ પૂર્વમુક્તાનિ યાનિ ચ ॥

મેદઃસ્થાનગતે લિઙ્ગં પ્રાગુક્તાનિ તથેવ ચ ॥ ૩૮ ॥

અન્ય-મેદઃસ્થાનગતે ચ કૌષ્ઠ્ય ગતિક્ષયઃ અજ્ઞાનાં
મંમેદઃ ક્ષતસર્પણ ક્ષતપ્રસારઃ ચ લિઙ્ગ (સ્થાત્), તથા ચ
યાનિ ચ પ્રાક્ પૂર્વમ્ ઉક્તાનિ લિઙ્ગાનિ (તાનિ) એવ
(સ્થઃ) ॥

ટીકા-કૌષ્ઠ્ય=હસ્તનાશ; અજ્ઞાનાં સમ્મેદઃ=અજ્ઞમજ્ઞઃ,
ક્ષતસર્પણ=ક્ષતપ્રસારણ, પૂર્વમુક્તાનિ=રક્તમાંસગતલિઙ્ગાનિ ॥
(આ ટીકાનો અર્થ ઉપર લેવાયો છે.)

અપાસ્થિમજ્જગતકુટ્ટરક્ષણમાહ-

હાડકાં તથા મજ્જામાં ગયેલા

કોઠાનું લક્ષણ

નાસામજ્જોઽક્ષિરાગચ ક્ષતેષુ કૃમિસમ્ભવઃ ।

સ્વરોપધાતઃ પીડા ચ ભવેત્ કુપ્તેઽસ્થિમજ્જગે ॥ ૩૯ ॥

અન્ય-અસ્થિમજ્જગે કુપ્તે નાસામજ્જઃ, ચ અક્ષિ-
રાગ, ક્ષતેષુ કૃમિસમ્ભવઃ. સ્વર-ઉપધાતઃ ચ પીડા ભવેત્ ॥

હાડકાં કે મજ્જામાં કોઠ પેઠો હોય
ત્યારે નાક ચિરાઈ જાય અને આંખો લાલ
થાય છે; ક્ષતમાં કીડા ઉત્પન્ન થાય; ઘાંટો
બેસી જાય અને પીડા થાય છે. ૩૯

શુક્રગતકુટ્ટરક્ષણમાહ-

વીર્યમાં ગયેલા કોઠાનું લક્ષણ

દમ્પત્યોઃ કુપ્તવાહુલ્યાદ્ દુષ્ટશોણિતશુક્રયોઃ ।

યદપત્યં તયોર્જાતં જ્યેષ્ઠં તદપિ કુષ્ટિતમ્ ॥ ૪૦ ॥

અન્ય-કુપ્તવાહુલ્યાદ્ દુષ્ટશોણિતશુક્રયોઃ દંપત્યોઃ
તયોઃ યદ્ અત્ય જાત, તદ્ અપિ કુષ્ટિતં જ્યેષ્ઠમ્ ॥

કોઠ વધારે હોવાથી જેનાં રજ તથા
વીર્ય હ્રાપિત થયાં હોય એવાં શ્રીપુત્રોના
સમાગમથી જે સંતાન ઉત્પન્ન થાય, તે સંતાન
પણ કોઠવાળું થાય, એમ સમજવું. ૪૦

ટીકા-નવુ શુદ્ધશોણિતશુક્રયોરેવ દમ્પત્યોર્ગર્ભસમ્ભવઃ,
દુષ્ટશોણિતશુક્રયોઃ કથમપત્યોસત્તિઃ ? વત માહ સુબ્રુવઃ-
‘કામાન્મિયુનસવોગે શુદ્ધશોણિતશુક્રમઃ । ગર્ભઃ સજ્ઞાતં
નાર્યાઃ સ જાતો વાલ ડગ્યતે ॥’ અયાન્યથ, ‘વાલ-
દિદુશ્વેતસોઽત્યોત્પાદનેઽસમર્થા’ इति । उच्यते-गर्भोऽत्र
शुद्धो भोदव्यः । अनुदगर्भो दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति ।
गतकर्णान्यथधिरादीनां सम्भवत् । शोणितम्=मातृदम् ।
कुष्ठितं=दुष्ट सञ्जातमस्येति तत्तत्कामित्वादित्य । ‘शुક-
र्य-वगतं कुप्यमरत्येन व्यग्यते’ इति तात्पर्यम् ॥ अर्था
शंકા થાય છે કે, જેનાં રજ તથા વીર્ય શદ્દ હોય

કહેવાય છે ' વળી ખીજી પણ આ વચન છે કે
' જેનું વીર્ય વાયુ આદિથી કુષ્ટ થયું હોય તેઓ
ગર્ભને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી '

આનું સમાધાન આ છે કે સ્ત્રીનું વચન તથા
ખીજી વચનમાં ગર્ભની જે વાત કહી છે, તે શુદ્ધ
ગર્ભ સમજવો, અશુદ્ધ ગર્ભ નો જેના ગર્ભ તથા
વીર્ય બગડ્યા હોય એવા સ્ત્રી-પુરુષોના પણ થાય
છે, કેમ કે કાન વગરના, આધળા તથા બહેરા
વગેરે ગર્ભોની પણ ઉત્પત્તિ નેવામાં આવે છે,
એટલે અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય આ છે કે ' વીર્ય
તથા રજના રહેલો કોઈ તેના સતાન ઉપરથી
જન્માય છે ')

કુષ્ટુ ઉત્પન્નવાતાદિદોષલિંગમાહ-

કોઈમાં વાયુ વગેરે દોષોની ઉદ્ભવ્યતાનાં ચિહ્નો
સ્વરં રૂપાવાસ્થનં રૂક્ષં વાતકુષ્ટં સ્વેદનમ્ ।

પિત્તાત્પ્રકુપિત દાહરાગસ્નાગ્નિચિત મતમ્ ॥ ૪૧ ॥

કફાત્ ક્લેદિ ઘનં સ્નિગ્ધ સર્ણુદૃશૈત્થગોચરમ્ ।

ત્રિલિંગ દ્વન્દ્વજે કુષ્ટે ત્રિલિંગં સાન્નિપાતિકમ્ ॥ ૪૨ ॥

અન્વય - વાતકુષ્ટ સ્વર રૂપાવ-અરુણ રૂક્ષ સ્વેદન
(ભવેત), પિત્તાત્ પ્રકુપિત દાહ-રાગ-સ્નાવ-અગ્નિચિત
મતમ્ । કફાત્ ક્લેદિ ઘન સ્નિગ્ધ સર્ણુદૃશૈત્થગોચરમ્,
દ્વન્દ્વજ કુષ્ટ ત્રિલિંગ, સાન્નિપાતિક ત્રિલિંગ, (જેયમ્) ॥

વાયુની ઉદ્ભવ્યતાવાળો કોઈ ખરસટ, સ્થામ
અથવા રોતો, રૂક્ષ અને વેદનાવાળો થાય છે.
પિત્તની ઉદ્ભવ્યતાવાળો કોઈ દુર્ગંધી, ઘણી
ભીનાશવાળો અને બળતરા, રતાશ તથા
જ્વારથી સંયુક્ત મનાયો છે કફની ઉદ્ભવ્યતા-
વાળો કોઈ ભીનાશવાળો, પુષ્ટ, સ્નિગ્ધ, ચળ
વાળો, શીતળતાવાળો અને ભારેપણાવાળો
થાય છે. ઉપર કહેલા ચિહ્નોમાંથી જે ભાતનાં
ચિહ્નો દેખાતા હોય તે એ કોહને જે દોષની
ઉદ્ભવ્યતાથી થયેલો બહુવો અને ત્રણે ભાતનાં
ચિહ્નો દેખાતા હોય તે ત્રણે દોષની ઉદ્ભ-
વ્યતાથી થયેલો સમજવો. ૪૧, ૪૨

ટીકા-સ્વર=કર્કશમ્ રૂપાવાસ્થન=રૂપાવ વા અરુણ
વા, પ્રકુપિત=પ્રતિરોધેનહુલમ્ । રૂક્ષ=આદ્રતાયુક્તમ્,
પન=પુષ્ટમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે)

અથ કુષ્ટસા સાધ્યત્વાદિકમાહ-

સાધ્ય, યાધ્ય તથા અસાધ્ય કોઈ

સાધ્ય ત્વગ્રક્રમાંસસ્યં વાતસ્તેષ્માધિકં ચ યત્ ।

મેદોગ દ્વન્દ્વજ યાપ્યં ઘર્જ્યં મજ્જાસ્તિસંશ્રિતમ્ ।
કૃમિકૃદાહમન્દાગ્નિસંયુક્તં યત્ ત્રિદોષજમ્ ॥ ૪૩ ॥

અન્વય - સ્તમ્ભક્રમાંસસ્યં ચ વાત-સ્તેષ્મા-અધિક
ચ યત્ (કુષ્ટ તત્) સાધ્યમ્, મેદોગ દ્વન્દ્વજ યાપ્યમ્,
મજ્જા-અસ્તિ-સંશ્રિત દાહ-મન્દ-અગ્નિ સંયુક્ત યત્ ત્રિદોષ-
જ (ચ) કૃમિકૃત વર્જ્યમ્ ॥

—રસ, રુધિર કે માંસમાં પેટેલો અને વાયુ
તથા કફની ઉદ્ભવ્યતાવાળો કોઈ સાધ્ય છે;
મેદમાં પેટેલો અથવા જે દોષની ઉદ્ભવ્યતા-
વાળો કોઈ યાધ્ય છે; પણ મજ્જા કે હાડકાંમાં
પેટેલો, બળતરાવાળો, મંદ અગ્નિવાળો કે
ત્રણે દોષોની ઉદ્ભવ્યતાથી થયેલો કોઈ અસાધ્ય
છે, તેમ જ કીડાને ઉત્પન્ન કરનારો બહારનો
કોઈ પણ અસાધ્ય છે, તેનો વેધે ત્યાગ કરવો-
ચિકિત્સા ન કરવી. (ઉપર વાયુ તથા કફની
ઉદ્ભવ્યતાવાળો કોઈ સાધ્ય છે, એમ કહ્યું,
તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સિંધ, એકકુષ્ઠ,
ગજચર્મ, વિપાદિકા, કિટિલ તથા અલસક
પણ વાયુ તથા કફની ઉદ્ભવ્યતાવાળા હોવાથી
સાધ્ય છે. મજ્જા કે વીર્યમાં પેટેલો કોઈ
અસાધ્ય છે.) ૪૩

ટીકા-વાતસ્તેષ્માધિક ચ યત્-પ્રતન સિષ્ઠેકુષ્ઠ-
ગતચર્મવિપાદિકાકિટિભાલસકાનિ સાધ્યાનિ । મજ્જાગત
શુક્રગતમયવાધ્યમ્ । કૃમિકૃદ્ વાઘાદિકમપિ વર્જ્યમિત્ય-
ન્વય ॥ (આ ટીકાનો તપ્ ૧ અર્થ ઉપર સમાયો છે.)

અચારિત્માહ-

કોહનું અરિષ્ટ

પ્રમિથ પ્રક્ષુન્નમ્ ચ રક્તનેત્રં હૃતસ્તરમ્ ।

પશ્ચકર્મગુણતીતં કુષ્ટ હૃન્તીહ કુષ્ટિનમ્ ॥ ૪૪ ॥

અન્વય - પ્રમિથ પ્રક્ષુન્ન-અત્ રક્તનેત્ર હૃતસ્તર ચ
પશ્ચકર્મગુણ-અતીતમ્-દ્વદ્ કુષ્ટિન કુષ્ટ હૃન્તિ ॥

કોહનો જે રોગી ફાટી ગયેલાં કે સ્વતા
અંગવાળો, લાલ થયેલાં નેત્રવાળો, જેનો
અવાજ હણાઈ-જેસી ગયો હોય અને જેને
વમન તથા વિરેચન આદિ પંચ ક્રમોના શુભો
હોય પણ ન હોય, આમાંના દોષ પણ
કોહિયાને કોહરોગ મારી નાખે છે ૪૪

ટીકા-પ્રમિથ=વિરીર્ણમ્, હૃતસ્તર=પર્પરસ્તરમ્, પશ્ચ
કર્મગુણતીતમ્=અપ્રજ્ઞાતરમનાદિન્યકર્મગુણમ્ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર નમાયો છે)

કોઠનો જ ભેદ-શિત્ર તથા શિત્રના જ ભેદ-
કિલાસતું અને અરુણતું નિદાન
તથા લક્ષણ

અથ સ્વદુષ્ટિમામ્યાત્ કુષ્ઠમેદસ્વાપાત્રેવ શિત્રમાહ-
જેમા ચામડીનું બગડતું સરખું હોવાથી
કોઠનો જ ભેદ ગણાતો શિત્ર
અહીં જ કહે છે :

કુષ્ઠકલમ્ભવં શિત્રં કિલાસં ચારુણ મહેત્ ।
નિર્દિષ્ટમપરિસ્થાવિ ત્રિધાતુદયસંધયમ્ ॥ ૪૫ ॥

અન્ય-કુષ્ઠ-એકલમ્ભવ શિત્ર કિલાસ ન અરુણ
મહેત્ । નિર્દિષ્ટમ્ અપરિસ્થાવિ (ન) ત્રિધાતુ-ઉદયસ-
સંધય (સ્યાત્) ॥

કોઠના જે નિદાનો છે, તે જ શિત્રના
નિદાનો છે; અને શિત્ર જ રુધિરના આશ્રયથી
'કિલાસ' અને માસના આશ્રયથી 'અરુણ'
કહેવાય છે-એટલે કિલાસ^૪ અને અરુણ^૫
જે શિત્રના જ ભેદ છે કોઠ સાવવાળો
હોય છે અને શિત્ર સાવથી રહિત હોય છે,
શિત્ર વાત, પિત્ત અને કફ જે ત્રણ દોષોમા
થી અલગઅલગ એક એક દોષના પ્રકાપથી
ધાય છે, અને તે લોહી, માસ તથા મેદ-જે
ત્રણ ધાતુમા રહે છે, બધારે કોઠ સામટા
ત્રણ દોષથી ઉત્પન્ન થઈને સર્વ ધાતુઓમા
રહે છે, એટલો કોઠ અને શિત્રમા તફાવત છે
ટીકા-કુષ્ઠકલમ્ભવ=કુષ્ઠેન સહ લમ્ભવો=નિદાન
વસ્ય । અથ શિત્રસ્ય મેદમાહ-કિલાસ વાહન મહેત્=

* સ્વેતે-સ્વેત વર્ણ પ્રાપ્નોતિ इति શિત્રમ્-શિતા
વર્ણ-સ્ફાવિત્તિ (અગા ૨-૧૩) इति રક્-જે
ધોળા રંગ ધારણ કરે છે, તે શિત્ર નામે કોઠનો
જ ભેદ છે

× કિલતિ-શ્વેત્ય પ્રાપ્નોતિ इति કિલમ્, કિલ શ્વેત્ય-
'શ્વેત્ય'તિ ક, તત્ અલ્પતિ-ક્ષિપતિ શ્વેત્યમ્ इति
અસમ્, કિલ ન તત્ અસ ચેતિ કિલાસ રક્તાશ્રયમ્-જે
ધોળા રંગ ધારે છે તથા છેડે પથ્થ છે, તે ધોળાશથી
મિશ્ર રતાશવાળો (ગુલાબી) શિત્રનો જ ભેદ લોહીના
આશ્રયવાળો કોઠ કિલાસ કહેવાય છે

+ અરુણ વર્ણ અસ્તિ અસ્યેતિ અરુણ માસાશ્રયમ્-
અર્ચનાશ્રય-જે શિત્ર, માસનો આશ્રય કરી કંઈક
રતાશપડતો રંગ ધારણ કરે છે, તે શિત્રનો જ ભેદ
માસાશ્રિત કોઠ અરુણ કહેવાય છે

શિત્રમેવ રક્તમાંસાશ્રયારિક્તમાસમરુણ ન મહેતિત્યર્થ ।
નતુ વૃણસ્ય શિત્રસ્ય ન કો મેદ ? इत्यત આહ-
નિર્દિષ્ટમપરિસ્થાવિતિ, શિત્રમપરિસ્થાવિ મવતિ, કુષ્ઠ તુ
ઘાવિ ॥ અથ ન ત્રિધાતુદયસંધયમિતિ, શિત્ર ત્રયો
ધાતવો=વાતપિત્તકફાસ્તથ્ય વૃણમૂત્રમ્બ્ય ઉદ્ભવો વસ્ય
તત્ । અથ ત્રયો ધાતવઃ=રક્તમાંસમેદાસિ સબ્ધોઽધિગ્રાહ
વસ્ય તત્ । કુષ્ઠ તુ સાધિવાતિક, સર્વધાતુગત મવતીતિ
મેદ ॥ (આ ટીકાનો સંપૂર્ણ અર્થ ઉપર સમાધે છે)

દોષમેદેન લક્ષણમેદનાહ-

દોષોના ભેદ ઉપરથી શિત્રના લક્ષણના ભેદો
ઘાતાદ્રૂક્ષારુણ પિત્તાત્ તાત્રં કમલપત્રગત્ ।
સદાહ રોમવિષ્વસિ ક્ષ્ણાદ્ દૂનેન ઘન ગુરુ ॥ ૪૬ ॥
સરુણદૂક કમાદ્રૂક્માસમેદ મુ ચાદિશેત્ ।
વર્ણેત્તેષ્ટગુભયં કષ્ટં તચ્ચાત્તોત્તરમ્ ॥ ૪૭ ॥

અન્ય-વાતાત્ (શિત્ર) રુક્ષ-મદ્ધ, પિત્તાત્
કમલપત્રગત્ તાત્રં સદાહ રોમવિષ્વસિ, ક્ષ્ણાદ્
સ્વેત ઘન ગુરુ સરુણદૂક (શિત્ર) કમાદ્ રક્તમાંસ-
મેદ મુ ન આદિશેત્, (દોષગ મગ્ગ ચેતિ) ઉત્તમ
તત્ (શિત્ર) વર્ણેન રુક્ષ ઘન, તત્ ન ઉત્તરોત્તર
કષ્ટ (સેયમ્) ॥

વાયુથી થયેલ શિત્ર રુક્ષ તથા કાંઈક
રાતું હોય અને તે રુધિરમા રહે છે; પિત્તથી
થયેલ તે શિત્ર કમળના પત્રની પેઠે વચ્ચમા
ધોળું તથા છેડે રાતું, બળતરાવાળું, રૂ વાડાનો
નાશ કરનાર અને તે માસમો રહે છે, કફથી
થયેલ શિત્ર ધોળું, પુષ્ટ, ભારે અળવાળું અને
મેદમા રહે છે આ શિત્ર દોષથી કે ત્રણથી
થઈ બે પ્રકારનું હોય છે, પથ્થ દોષોના ભેદને
અનુસરી તેના વર્ણો તો ઉપર પ્રમાણે જ
હોય છે વાયુસબ્ધી શિત્ર કરતા પિત્તસબ્ધી
શિત્ર વધારે ખરાબ છે અને પિત્તસબ્ધી શિત્ર
કરતા કફસબ્ધી શિત્ર વધારે ખરાબ છે
(સરેક, પથ્થ કહે છે કે 'વાયુથી થયેલું શિત્ર
કાંઈક રાતું હોય અને રુધિરમા રહે છે, પિત્તથી
થયેલું શિત્ર છેડે રાતું હોય અને માસમા
રહે છે, કફથી થયેલું શિત્ર ધોળું હોય
અને મેદમા રહે છે વાયુસબ્ધી શિત્ર
કરતા પિત્તસબ્ધી શિત્ર અને પિત્તસબ્ધી
શિત્ર કરતા કફસબ્ધી શિત્ર વધારે ભારે
છે 'લોખ' પથ્થ કહે છે કે 'દોષથી અને

ત્રણથી થઈને ચિત્ર બે પ્રકારનું હોય છે.' ૪૬, ૪૭

ટીકા-અઠળમ=રૂપલોહિતમ્ । 'કમલપત્રવદિ' - ત્યનેન મધ્યે શ્વનમન્તે લોહિતં બોધવતિ । ઘન=પુટમ્, કસાદક્તમાનમેદઃસુ ચાદિયેત્ । તથા ચ વરકઃ- 'અઠળં રક્તં વાર્તે તામ્ર પિત્તે પલં ગતં । શ્વેતં શ્લેષ્મણિ મેદઃસ્થં શુક્ર તથોત્તરોત્તરમ્' । ઇતિ ॥ અમયં=દ્વિવિધમપિ ચિત્રં વર્ણેન ફેદગેવ । અઠળ તામ્ર શ્વેત ચ દોષમેદાત્ । દ્વિવિધ દોષજં વ્રજજ ન્વ । તથા ચ મોજ- 'ચિત્રં ત્વ દ્વિવિધં વિચાદોવજ વ્રજજ તથા' । ઇતિ ॥ (આટીકાનો સંપૂર્ણ અર્થ ઉપર સમાયો છે.)

ચિત્રં સાધ્યમસાધ્યં ચાહ-

સાધ્ય તથા અસાધ્ય ચિત્ર

અશુક્લરોમાડ્યહલમસ્યુકમયો નવમ્ ।
અનન્નિદગ્ધજં સાધ્યં ચિત્રં વર્જ્યમતોડ્યયયા ॥૪૮
અન્વયઃ-(યત્) ચિત્રમ્ અશુક્લ રોમ અપહલમ્
અસ્યુકમ્ અયો નવમ્ અનન્નિદગ્ધજં (મવેત્, તત્) સાધ્યમ્, અતઃ અન્યથા વર્જ્યમ્ ॥

જે ચિત્ર ધોળાં રૂંવાડાં વગરનું, પાતળું, લોહીવાળું, નવું અને અગ્નિથી દાઝ્યા વિના થયેલું હોય તે સાધ્ય છે; એ સિવાયનું ચિત્ર અસાધ્ય છે. ૪૮

ટીકા-અપહલં=તત્તુ । અન્યથ-વર્ણા બીજી-

ગુણપાણિતલોષ્ટ્રેપુ જાતમપ્યચિરન્તનમ્ ।
વર્જનીયં વિદોષેણ કિલાસં સિદ્ધિમિચ્છતા ॥૪૯॥
અન્વયઃ-ગુણપાણિતલ ઓષ્ટ્રેપુ જાતમ્ અચિરન્તનમ્
અપિ કિલાસ સિદ્ધિમ્ ઇચ્છતા (વેલેન) વિદોષેણ
વર્જનીયમ્ ॥

જે ચિત્ર લિંગ, યોનિ, હાથ-પગનાં તળિયામાં કે હોઠમાં થયેલ હોય તે ચિત્ર નવું હોય તોપણ સિદ્ધિ ઇચ્છતા વેદો વિશેષ કરી તેનો ત્યાગ જ કરવો-તેની ચિકિત્સા જ ન કરવી. ૪૯

ટીકા-ગુર્યં=મેહનં મગં ચ, તલમત્ર=વદતલં, અપ્ય-
ચિરન્તનં=નવમપિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

કુષ્ઠસ્ય સંસર્ગજત્વપ્રસજ્જનાન્યાનપિ સંસર્ગમાનુ રોગનાહ-
કોઠ વગેરે કેટલાક રોગો સંસર્ગથી થતા-એપી છે
પ્રસજ્જાત્રાપ્રસંસ્પર્શાન્નિશ્વાસાસહમોજનાત્ ।
અકશ્યાસનાચાપિ યક્ષ્માત્યાનુલેપનાત્ ॥૫૦॥

કળદુક્રોષપદ્મશાશ્વ મૂનોન્માદમળાન્વરાઃ ।
ઔપસર્ગિકરોગાશ્ચ સક્ક્રામન્તિ નરપ્રધરમ્ ॥૫૧॥

અન્વયઃ-કળ્-કુષ્ઠ-અપદસાઃ ચ મૂત-અન્માદ-મળ-
અન્વરાઃ ચ ઔપસર્ગિકરોગાઃ પ્રસજ્જાત્ માત્રસંસ્પર્શાત્
નિઃશ્વાસાત્ સહમોજનાત્ અકશ્યા-આસનાત્ ચ યક્ષ-
માત્ય-અનુલેપનાત્ અપિ નાત્ નરં સક્ક્રામન્તિ ॥

અળ, કોઠ, ચાંદી, ભૂતકૃત ઉન્માદ, યક્ષ, નવર અને એવા બીજા યક્ષ સંસર્ગી એપી રોગો, તે તે રોગી સાથે મેથુન કરવાથી, તેના અવયવોના ભરાબર સ્પર્શથી, તેના શ્વાસના સંબંધથી, તેની સાથે જમવાથી કે તેની સાથે એક પથારી પર સૂવા-બેસવાથી એક માણસમાંથી બીજા માણસમાં ફાળેલ થાય છે. ૫૦, ૫૧

ટીકા-પ્રસજ્જો=મૈથુનમ્ ।

કોઠના રોગ સાથે મરનાર ફરી કોઠિયો ત્રિયતે યદિ કુષ્ઠેન પુનર્જાતસ્ય તદ્ભવેત્ ।
અતો નિન્દિતરોગોડ્યં કુષ્ઠં કષ્ટં પ્રકીર્તિતમ્ ॥૫૨॥

અન્વયઃ-યદિ (જનઃ) કુષ્ઠેન (સદ્) ત્રિયતે (તર્હિ) તત્ પુનર્જાતસ્ય ભવેત્, અતઃ અયં નિન્દિત-
રોગઃ કુષ્ઠ કષ્ટ પ્રકીર્તિતમ્ ॥

જે માણસ થારીરમાં રહેલા કોઠની સાથે મરે છે, તો પુનર્જન્મમાં યક્ષ તેને કોઠ થાય છે; માટે આ નિંદ્ય કોઠનો રોગ કષ્ટરૂપ કહેવાય છે. (અહીં કહેવાનો અભિપ્રાય આ છે કે 'કોઠવાળાના કોઠની સર્વ પ્રકારે ઘણી જ ફાળેલથી ચિકિત્સા કરવી, યક્ષ બેઠરકારી કરવી નહિ.') ૫૨

ટીકા-પ્રતાવતા કુષ્ઠિનાં કુષ્ઠ સર્વથા પ્રતિકર્ષણીયં,
ન તુ ઉપેક્ષણીયમિત્યુક્તમ્ । (આનો અર્થ ઉપર છે.)
કોઠની સામાન્ય ચિકિત્સા

વાતોત્તરેપુ સર્પિર્વમનં શ્લેષ્મોત્તરેપુ કુષ્ઠેપુ ।
પિત્તોત્તરેપુ લેપઃ, સેકો રક્તસ્ય મોચનં શ્રેષ્ઠમ્ ॥૫૩
અન્વયઃ-વાત-ઉત્તરેપુ કુષ્ઠેપુ સર્પિઃ, શ્લેષ્મ-ઉત્તરેપુ
વમન, પિત્ત-ઉત્તરેપુ લેપઃ સેકઃ રક્તસ્ય મોચનં શ્રેષ્ઠમ્
(અસ્તિ) ॥

વાયુની ઉલ્બલતાવાળા કોઠોમાં ઘીનો ઉપયોગ કરાવવો, કફની ઉલ્બલતાવાળા કોઠોમાં ઊલટી કરાવવી અને પિત્તની ઉલ્બલતાવાળા કોઠોમાં લેપ, સિંચન તથા લોહી કઢાવવું શ્રેષ્ઠ છે. ૫૩

પથ્યાદિલેખ+

પથ્યાકરણસિદ્ધાર્થનિશાવલ્ગુજસૈન્ધવૈ :

વિઙ્ગસહિતૈઃ પિષ્ઠેલ્પો મૂત્રેણ કુષ્ઠત્વ ॥ ૫૪ ॥

અન્વયઃ-પથ્યા કરણ-સિદ્ધાર્થ-નિશા-અવલ્ગુજ સૈન્ધવૈઃ
વિઙ્ગસહિતૈઃ મૂત્રેણ પિષ્ઠે લેપઃ કુષ્ઠત્વ (સ્વાત્) ॥હરડે, કરંજ, સરસવ, હળદર, બાવચી,
સૈંધવ અને વાવડિંગને ઓભૂતમાં વાટી કરેલો
લેપ કોઠને મટાડે છે. ૫૪ટીકા-અવલ્ગુજ= 'વાકુચી' તિ લોકે । इति
પથ્યાદિલેપઃ ॥

સોમરાજ્યુદ્ધર્તન*

સોમરાજીમયં ચૂર્ણં શુદ્ધચેરસમન્વિતમ્ ।

ઉદ્ધર્તનમિદં હૃતિ કુષ્ઠમુગ્રં કૃતાસ્પદમ્ ॥ ૫૫ ॥

અન્વયઃ-સોમરાજીમય ચૂર્ણં શુદ્ધચેરસમન્વિતમ્,
સ્પદમ્ ઉદ્ધર્તનં હૃત-આસ્પદમ્ ઉગ્ર કુષ્ઠ હૃતિ ॥બાવચીનું ચૂર્ણ આડુંની સાથે વાટી શરીર
પર ચોળવું; તે સ્થાન કરી બેઠેલો ઉગ્ર કોઠ
પશુ મટાડે છે. ૫૫

ટીકા-સોમરાજી= 'વાકુચી' તિ લોકે ।

પંચનિબંધાવલેહ*

રસાયનં પ્રઙ્કયામિ દ્રવ્યણા યદુદાહૃતમ્ ।

માર્કણ્ડેયપ્રમૃતિમિર્યપ્રયુક્તં મહર્ષિભિઃ ॥ ૫૬ ॥

પુષ્પકાલે તુ પુષ્પાણિ ફલકાલે ફલાનિ ચ ।

સહગૃહ્ય પિતૃમર્દસ્ય ત્વક્મૂલાનિ દલાનિ ચ ॥ ૫૭ ॥

દિરંશાનિ સમાહૃત્ય ભાગિકાનિ પ્રકલ્પયેત્ ।

ત્રિફલા ત્ર્યૂષણ દ્રાહ્લી શ્વદૃષ્ટાઽરુકરાગ્રયઃ ॥ ૫૮ ॥

વિઙ્ગસારવાદાહીલોહચૂર્ણં સ્મૃતાઃ સમાઃ ।

નિશાદ્રવાવલ્ગુજકં દ્યાધિવાતઃ સશર્કરઃ ॥ ૫૯ ॥

કુષ્ઠમન્દ્રયવાઃ પાઠા ચૂર્ણમેપાં તુ સંયુતમ્ ।

સદિરાસનનિમ્બાનાં ઘનકાયેન ભાવયેત્ ॥ ૬૦ ॥

સત્તથા પશ્ચનિમ્બં તુ માર્કણ્ડસ્ય રસેન ચ ।

ક્ષિગ્ધઃ શુદ્ધતનુર્ધીમાન્ યોજયેત્તત્કૃમે દિને ॥ ૬૧ ॥

+ પથ્યા આદિયેષાં તાનિ, તદ્કૃતો લેપઃ-હરડે
જેમાં પહેલી હોય છે, એવાં આસડિયાંથી કરેલો
લેપ પથ્યાદિલેપ કહેવાય છે.* સોમરાજ્યા ઉદ્ધર્તનમ્-આડું સહિત બાવચીનું
ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું, તે સોમરાજ્યુદ્ધર્તન કહેવાય છે.x પદાવયવનિમ્બકૃતોઽવલેહઃ-પદનિમ્બક-અવ-
લેહઃ-ફળ, ફલ, છાલ, મૂળ અને પાંદડાં, એ પાંચ
અવયવપર લીંબડાથી કરેલું ચાટણુ, પંચ-નિબંધ-
અવલેહ કહેવાય છે.

મધુના તિક્તહવિપા હવિરાસનવારિણા ।

લેહામુષ્ણામ્મસા વાપિ કોલબૃદ્ધયા પલં મવેત્ ।

જીર્ણં તસ્મિન્ સમશ્રીયાત્ ક્ષિગ્ધં લઘુ હિતં ચ યત્ ॥

વિચર્ચિકોદુમ્બરપુષ્કરી રુકાપાલદદ્રૂ કિટિભાલસા-
દિકમ્ ॥ ૬૩ ॥શતારુવિસ્ફોટવિસર્પમાલાઃ, કફપ્રકોપં
ત્રિવિધં કિલાસમ્ । મગન્દરઝીપદવાતરક-
જડાન્ધનાહીવ્રણશીર્ષરોમાન્ ॥ ૬૪ ॥સર્વાન્ પ્રમેહાન્ પ્રદરાન્ સર્વાન્, દંટાવિં
મૂલવિં નિહન્તિ । સ્થૂલોદરઃ સિંહરુશોરઃ
સ્થાત્, સુશ્લિષ્ઠસન્ધિમધુનોપયોગાત્ ॥ ૬૫ ॥સર્વોપયોગાદપિ એ દશન્તિ, સર્પાદયો
યાન્તિ વિનાશમાનુ । જીવેષિરં દ્યાધિજરાવિ-
મુક્તઃ, શોમેશરઽન્દ્રસમાનકાન્તિઃ ॥ ૬૬ ॥અન્વયઃ-દ્રવ્યણા યદ્ ઉદાહૃત માર્કણ્ડેયપ્રમૃતિભિઃ
મહર્ષિભિઃ યત્ પ્રયુક્ત (તત્) રસાયન પ્રવક્ષ્યામિ । પિતુ-
મર્દસ્ય પુષ્પકાલે તુ પુષ્પાણિ ફલકાલે ચ ફલાનિ ત્વક્-
મૂલાનિ ચ દલાનિ દિરંશાનિ સહગૃહ્ય સમાહૃત્ય ભાગિકાનિ
પ્રકલ્પયેત્, (સ્પદ) પદનિમ્બ તુ માર્કણ્ડસ્ય રસેન ચ
સત્તથા ભાવયેત્, (તથા) ત્રિફલા ત્ર્યૂષણ દ્રાહ્લી શ્વદૃષ્ટા
અરુકરા-અગ્રયઃ વિઙ્ગ-સાર-વાદાહી-લોહચૂર્ણ-સ્મૃતાઃ
સમાઃ (તથા) નિશાદ્રવ-અવલ્ગુજક વ્યાધિવાતઃ સશ-
ર્કરઃ કુષ્ઠમ્ મન્દ્રયવાઃ પાઠા, एषा तु (एकभागानां)
સયુતં ચૂર્ણં રાદિર-અગ્ર-નિમ્બાનાં ઘનકાયેન ભાવયેત્ ।
(તતઃ તત્ સર્વમ્ પરીક્લ્પ) ધીમાન્ શુદ્ધતનુઃ ક્ષિગ્ધઃ
કૃમે દિને તદ્ યોજયેત્, મધુના તિક્તહવિપા હવિર-
ાસન-વારિણા અપિ વા ઉષ્ણ-અમ્મસા લેષમ્, કોલ-
બૃદ્ધયા પલં મવેત્, તસ્મિન્ જીર્ણં યત્ ક્ષિગ્ધ લઘુ ચ
હિત (મવેત્, તત્) સમશ્રીયાત્, (અનેન) વિચર્ચિકા-
ઓદુમ્બર-પુષ્કરી-કાપાલ-દદ્રૂ-કિટિભ-અરુક-આદિ, શ-
તાદ-વિસ્ફોટ-વિસર્પ-માલા. કફપ્રકોપ ત્રિવિધ કિનાસં
મગન્દર-ઝીપદ-વાતરક-જડ-અન્ધ-નાહીવ્રણ-શીર્ષરો-
માન્ સર્વાન્ પ્રમેહાન્ સર્વાન્ ચ પ્રદરાન્ દંટાવિં મૂલ-
વિં (જનઃ) નિહન્તિ । (અસ્ય) મધુના ઉપયોગાત્
સ્થૂલ-ઉદરઃ સિંહરુશ-ઉદરઃ સુશ્લિષ્ઠસન્ધિઃ સ્થાત્,
સદા ઉપયોગાત્ સર્પાદયઃ ચેદશન્તિ, તે અપિ આશુ વિનાશ
યાન્તિ । વ્યાધિજરાવિમુક્તઃ નરઃ ચિરજીવેત્, ચન્દ્રસમાન-
કાન્તિઃ શોમેત્ ॥બ્રહ્માએ જે કહેલું છે અને માર્કંડેય આદિ
મોટા મોટા ઋષિઓએ જેનો પ્રયોગ કરેલો
છે, તે રસાયન હું કહું છુંઃ પુષ્પસમયે
લીંબડાનાં પુષ્પોને, ફળસમયે ફળોને તથા છાલ,

મૂળિયાં તથા પાંદડાં એ ભાગે લાવી એકઠાં-
એક ભાગે ચૂર્ણરૂપે કરી લેવાં. લીંબડાના એ
પંચાંગ(=ફળ, ફૂલ, છાલ, મૂળ અને પાંદડાં)-
ના ચૂર્ણને ભાંગરાના સ્વરસની સાત વાર ભાવના
આપવી; તેમ જ હરડે, બહેડાં, આમળાં, સૂંઠ,
મરી, પીપર, બ્રાહ્મી, ગોખર, ભિલામાં,
ચિત્રક, વાવડિંગનો સાર, વારાહીકંદ, લોહાણું
ચૂર્ણ, ગળો, હળદર, દારુહળદર, ખાવચી,
ગરમાળો, સાકર, ઠંઠ, ઇંદ્રયવ અને કાળીપાટ
એક ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને ખેર, બીબડો
અને લીંબડાના ઘાટા કબાથની ભાવના આપવી.
પછી (આ હરડે વગેરેના) ચૂર્ણનો એક ભાગ
અને પેલા લીંબડાના પંચાંગના ચૂર્ણના એ
ભાગ લઈ એકઠા કરી ખુદ્ધિમાન માણસે, વિરે-
ચન આદિથી શરીર શુદ્ધ કરી રેનેહનક્રિયાથી
શિનગ્ધ થઈને સારા દિવસે તેનો ઉપયોગ
કરવો; એટલે કે મધમાં કે પંચતિક્તા નામના
ધીમાં અથવા ખેરના તથા બીબડાના કબાથમાં
અથવા ઊના પાણીમાં કાલવી તે ચાટવું. નિત્ય
અડતાલીશ અડતાલીશ ચણેાડીભાર વધારતા
બઈ ચાર તોલા સુધી આ અવલેહ ચાટવો. એ
અવલેહ પચી ગયા પછી શિનગ્ધ, હલકું અને
હિતકારી અલ્પજમદ્વં આઅવલેહથી વિચરિકા,
ઔદુંબર, પુંઠરીક, કાપાલ, દરૂં, કિટિલ, અલ-
સક આદિ, શતારૂપ, વિરેક્ટાટક, વિસર્પ, ગંઠ
માલા, કફનો પ્રકોપ, ત્રણે પ્રકારનાં ચિત્ર, ભગંદર,
સ્ત્રીપદ, વાતરક્ત, જડપણું, અંધપણું, નાડીમણ,
માથાનાં દરદો, સઘળા પ્રમેહો, સઘળાં પ્રદરો,
હાંઠનું ઝેર તથા મૂળઝેરનો પણ માણસ નાશ કરે
છે. આ અવલેહને મધ સાથે ઉપયોગ કરવાથી
જાડા પેટવાળો માણસ સિંહના જેવા પાતળા
પેટવાળો અને મજબૂત સાંધાવાળો થાય છે. આ
અવલેહને હમેશાં ઉપયોગ કરવાથી સર્પોદિક
જે હરડે તો તેઓ પણ તરત મરી જાય છે.
આ અવલેહના ઉપયોગથી માણસ રોગથી તથા
ઘડપણથી મુક્ત થઈ લાંબો કાળ જીવે છે અને
અંદર જેવી કાતિવાળો થઈ શેલે છે. ૫૬-૬૬
દીકા-અસ્યાવર્મઃ-નિમ્બસ્ય પુષ્પફલત્વક્ષત્રમૂલાનિ

સર્વાણિ સમુદિતાનિ દ્વિગુણાનિ ચૂર્ણિતાનિ મૃત્તરાજસ્વરસેન
સત્તવારૂપ માવયેત । ત્રિફલાદિનિ પાઠાડન્તાનિ સમુદિ-
તાન્યેકમાગાનિ ચૂર્ણિતાનિ સદિરાસનનિમ્બકાયેન માવયેત ।
તતઃ સર્વમેનીશ્રૂત્ય મધ્યાદિનાડવલિગ્નાન્ । ઇતિ પદ્યનિમ્બ-
કાવલેહઃ ॥

સ્વાયંભુવ ગુગુલુ*

શશિલેખાપચ્છપલં, તાવદ્દિરિજસ્ય ગુગુ-
લોસ્તુ દશ । તાવ્યસ્ય પલત્રિતયં, દ્વે લોહલા-
વનીકયોષ્ઠ પલે ॥ ૬૭ ॥

ત્રિફલાકરજ્જપલ્લવ લદિરગુહ્ણીત્રિવૃદ્ધનયઃ ।
મુસ્તાવિઙ્ગરજનીકુટજત્વક્ષનિમ્બર્વાહિશમ્યાકાઃ ॥
પૈતૈ રચિતાં વટિકાં, મધુસંમિધાં મિલેપ્રાતઃ ।
ગોમૂત્રેણ ચ કુષ્ઠં, નુદત્યસુગ્ધાતમચિરેણ ॥ ૬૯ ॥

શ્વિત્રાણિ પાણ્ડુરોગં, વિપમાનુદત્તપ્રમેહ-
ગુલાંશ્ચ । નાશયતિ વલીપલિતં, યોગઃ સ્વાય-
મ્ભુવો નામ્ના ॥ ૭૦ ॥

અન્યઃ-શશિલેખા-પચ્છપલ, મિરિજસ્ય તાવત્,
ગુગુલોઃ દ્વ દશ, તાવ્યસ્ય પલત્રિતયં, લોહ-લાવની-
કયોઃ ચ ત્રિફલા-કરજ-પલ્લવ-સદિર-ગુહ્ણી-ત્રિવૃ-
દન્યઃ, મુસ્તા-વિઙ્ગ-રજની-કુટજ-ત્વક્-નિમ્બ-ર્વાહિ-
શમ્યાકાઃ દ્વે પલે, પૈતૈઃ રચિતાં વટિકાં મધુસંમિધાં પ્રાતઃ
ગોમૂત્રેણ મિલેત્, અયં સ્વાયમ્ભુવઃ નામ્ના યોગઃ કુષ્ઠ ચ
અસુગ્ધાતમ્ અચિરેણ નુદતિ, શ્વિત્રાણિ પાણ્ડુરોગં વિપમાન્
ઝદર-પ્રમેહગુલાન્ ચ વલીપલિત નાશયતિ ॥

વીસ તોલા ખાવચી, વીસ તોલા શિલા-
જિત, ચાળીશ તોલા ગૂમળ, ખાર તોલા સોના-
મખી અને આઠ આઠ તોલા લોહાણું ચૂર્ણ,
ગોરખઅંડી, મોથ, વાવડિંગ, હરડે, બહેડાં,
આમળાં, કરંજનાં પાંદડાં, ખેર, ગળો, નસોતર,
નેપાળો, હળદર, ઇંદ્રયવની છાલ, લીંબડો,
ચિત્રક અને ગરમાળો, એટલાંની બનાવેલો
ગોળીને મધથી મિશ્ર કરી પ્રાતઃકાળમાં ગોમૂત્ર-
ની સાથે ગળી જવી. આ સ્વાયંભુવ નામનો
ગૂગળનો પ્રયોગ કેાઢ અને વાતરક્તને તરત
મટાડે છે; તેમ જ આ 'સ્વાયંભુવ' નામનો
ગૂગળ, વળીઓ, ધોળા વાળ, બધી જાતનાં

* સ્વાયમ્ભુગ-સ્વયં વ્રજ્ઞના પ્રથમ પ્રોકા પ્રાનેન વા
દ્યો ગુગુલુપ્રયોગઃ-સ્વાયમ્ભુવઃ, તેન પ્રોકે દ્યે વાડુ-
ગૂમળના ને પ્રયોગને સૌની પહેલાં ખુદ શ્રદ્ધાએ
કલો છે કે જ્ઞાનના અજથી પ્રથમ ન્નેયો છે, તેથી
આ સ્વાયંભુવગુગુલુપ્રયોગ કહેવાય છે.

ચિત્રે, પાંડુરોગ, પેટના વિષમરોગ, પ્રમેહ તથા ગુદમનો પણ નાશ કરે છે. ૬૭-૭૦

ટીકા-શશિલેષા-સોમરાજી, ગિરિજસ્ય=શિશુજનન, તાપ્તસ્ય=સુવર્ણમાસિકસ્ય, દાવળીઘ=‘મુઘ્ની’ इति लोके । इति स्वायम्भुवो गुग्गुलु ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

એકવિંશતિક ગુગુલુ+

ચિત્રકં ત્રિફલા ધ્યોયમજાજી કારવી વચા ।
સિન્ધવાતિવિપાકુટ્ટં ચયેલા ચ યવાસકમ્ ॥૭૧॥
વિદક્કાન્યજમોદા ચ મુસ્તા ચામરદારુ ચ ।
યાવન્થેતાનિ સર્વાણિ તાવન્માનં તુ ગુગુલોઃ ॥૭૨॥
સઙ્કુટ્થ સર્પિષા સાર્ધં ગુટિકાં કારયેદ્વિપક્ ।
પ્રાતર્ભોજનકાલે ચ લોદેશ્વિપલં યથા ॥૭૩॥
હન્યપ્રાદશ કુષ્ઠાનિ કૃમિદુષ્પ્રણાનિ ચ ।
પ્રહૃણ્યશોવિકારાંશ મુહામયગલપ્રહાન્ ॥૭૪॥
ગૃધ્રમીમય મગ્નં ચ ગુલ્મં ચાપિ નિયચ્છતિ ।
ધ્યાધીન્ કાષ્ઠગનાંશ્વાપિ જયેદ્વિપુરિવાસુરાન્ ૭૫॥

અન્યઃ-ચિત્રકં ત્રિફલા ધ્યોયમ્ મજાજી કારવી વચા સિન્ધવ-અતિવિપા-કુટ્ટં ચન્ય-એલા ચ યવાસકં વિદક્કાનિ અમોદા ચ મુસ્તા ચ અમર-દારુ, એતાનિ સર્વાણિ વાઙ્મિતિ (સ્યુ) તાવન્માનં તુ ગુગુલોઃ સર્પિષા સાર્ધં સઙ્કુટ્થ મિપક્ ગુટિકાં કારયેત્, પ્રાતઃ ભોજન-કાલે ચ યથા અપિપલં (તથા) લોદેત્, (અર્થ ગુગુલુઃ) વિષ્ણુઃ અસુરાન્ દ્વ અઘાદશ કુષ્ઠાનિ, કૃમિ-દુષ્પ્રણાનિ પ્રહૃણી-અશોવિકારાન્ ચ મુગ્ધ-આમય-ગલ-પ્રહાન્, દુષ્પ્રણીમય મગ્નં ચ ગુલ્મમ્ અપિ નિયચ્છતિ, ચ કોઠ-ગાતાન્ ધ્યાધીન્ અપિ જયેત્ ॥

ચિત્રક, હરડે, ખડેહાં આમળાં, સૂંઠ, મરી, પીપર, છરું, કલૌં છ છરું, વજ, સૈંધવ, અતિવિષ, ઠઠ, ચવક, એલચી, જવાસો, વાવડિંગ, ખોડી અજમોદ, મોથ અને દેવ-દાર તથા તે સઘળાંના જેટલા વજનને ગૂગળ લઈ ઘીની સાથે ફૂટી વેઇ તેની ગોળીઓ કરાવવી. આ ગોળી પ્રાતઃકાલે, ભોજનના સમયે અગ્નિના બળને અસુરરી રોગીએ ખાવી. આ ગૂગળ, જેમ વિષ્ણુ અસુરોને હતે છે, તેમ અહારે પ્રકારના કોઠો, કૃમિ

+ એકવિંશતિરોપાનિ-આત્માના સહ અસ્મિન્ સન્તિ, इति एकविंशतिकः-‘एकगोप्राङ्गन् नित्यम्’-इति मत्वर्थीयपट्, ॥ चासौ गुग्गुलु-‘जैमां पौतानी साधे ओषधीस ओसाडियां होय छे, ओषो गूगण-‘એકવિંશતિક-ગુગુલુ કહેવાય છે.

ઓ, ફૂટ નથો, અહણી, અરથના વિકારો, મોઢાનાં ઢરદો, ગલગ્રહ, ગૃધ્રચી, ભગ્ન અને ગુદમને મટાડે છે; તેમ જ કોઠામાં રહેલા વ્યાધિઓને પણ હતે છે. ૭૧-૭૫

કૈશોર ગુગુલુ

વાતરક્તાધિકારોકઃ પુરઃ કૈશોરકામિધઃ ।
કુષ્ઠાનાં વાતરક્તાનાં નાશનં પરમોપધમ્ ॥૭૬॥
અન્યઃ-પુરઃ વાતરક-અધિકાર-રુકઃ કૈશોરક-અમિધઃ (ગુગુલુઃ અપિ) કુષ્ઠાનાં (ચ) વાતરક્તાનાં પરમ-ઓપધમ્ (શક્તિ) ॥

પ્રથમ વાતરક્તના અધિકારમાં ‘કૈશોરક-ગુગુલુ’ નામે જે ગૂગળ કહ્યો છે, તે પણ કોઠ અને વાતરક્તનો નાશ કરનાર ઉત્તમ ઔષધ છે. ૭૬

અમૃતલક્ષ્ણાતકાધવલેહ

મહાતકપ્રસ્થયુગાહિત્ત્વા દ્રોણજલે ક્ષિપેત્ ।
પ્રસ્થદ્વયં ગુદ્વપાશ્ચ ક્ષુણ્ણં તન્નામ્મસિ ક્ષિપેત્ ॥૭૭॥
ચતુર્થાશ્વશેષં તુ કપાયમયનારયેત્ ।
વસ્ત્રપૂતે કપાયે તુ વક્ત્ર્યમાણં વિતિક્ષિપેત્ ॥૭૮॥
શરાવમાત્રકં સર્પિદુંગં સ્પાદાદકં તથા ।
સિતાં પ્રસ્થમિતાં દયાપ્રસ્થાર્થે માઙ્ગિકં ક્ષિપેત્ ॥૭૯॥
સર્વાળ્યેકત્ર માળ્હે તુ પવેન્મદ્ભ્રમિતા શનૈઃ ।
સર્વદ્રવ્યે ધનીભૂતે પાથકાદ્યતારયેત્ ॥૮૦॥
તત્ર ક્ષેવ્યાણિ ચૂર્માનિ ભૂમે વિહ્યવિપામૃતાઃ ।
શાકુચી ચાથ દદ્મન્નઃ પિચુમદૌં દરીતકી ॥૮૧॥
અક્ષો ધાત્રી ચ મંજિષ્ઠા મરિચં તાગરં કળા ।
યવાની સિન્ધવં મુસ્તં ત્યગેલા નાગકેશરમ્ ॥૮૨॥
પર્પટં પત્રકં વાલમુશીરં ચન્દન તથા ।
ગોશુરસ્ય ચ વીજાનિ કર્જૂરો રક્તચન્દનમ્ ॥૮૩॥
પૃથક્ પલાઈમાનાનાં ચૂર્ણમેપામિહ ક્ષિપેત્ ।
પલમ્ ત્રિમિદં પ્રાતઃ સમપ્રીયાજ્જલેન હિ ॥૮૪॥
નાશયેદ્વલેહોડ્યં પર્યાપ્યધ્વાનિ લ્વાદતઃ ।
કુષ્ઠાનિ વાતરક્તાનિ સર્ગોણ્યશસિ સેવિતઃ ॥૮૫॥
ધ્યાયામમાતપં વદ્ધિમલ્લં માંસં દધિ ક્ષિયમ્ ।
તેલાશ્યજ્ઞં તથાધ્વાનં નરો મહ્યાતકી ત્યજેત્ ॥૮૬॥

+ કૈશોરો વાલકસ્તસ્યેદં રૂપં કૈશોરકમ્, इम-
મેડણિ સ્વાધિકઃ કર્, यस्य सतत सेवनात् केशोर-
स्य संपद्यते, स चासौ गुग्गुलुः-‘કૈશોરકગુગુલુઃ-‘જેની
નિત્ય સેવનથી માણસનું રૂપ કૈશોર વધના બાળક
જેવું સુંદર બને છે, તેથી આ ગૂગળ કૈશોરક-
ગુગુલુ કહેવાય છે.

અન્વયઃ-મહાત્મકપ્રસ્થયુગં છિત્વા દ્રોણજલે ક્ષિપેત, તત્ર ચ અમ્મણિ ગુદ્ધ્યાઃ પ્રસ્થદ્વયં ધુળં ક્ષિપેત, ચતુર્થ-અંશ-અવશેષં તુ કપાયમ્ અવતારયેત, વછપ્તે તુ કપાયે વક્ષ્યમાણં વિનિશ્ચિપેત, શરાવમાત્રકં સર્વિઃ તથા આઢકં ડુગ્ધં સ્વાત્, પ્રસ્થાગિતાં સિતાં, પ્રસ્થ-અર્ધં માશિક ક્ષિપેત, તર્વાણિ એકત્ર માળે તુ મૃદુ-અગ્નિના શનૈઃ પચેત, સર્વં દ્રવ્યં ધનીભૂતે પાવકાત્ અવતાર-યેત, અથ ચ તત્ર ક્ષેપ્યાણિ ચૂર્ણાનિ ડ્યુઃ-ચિત્ત-વિષ-અમૃતાઃ શાકુલી વદુઃપ્રઃ વિચુમદઃ હરીતકી અશ્વઃ ધાત્રી ચ મજ્જિશ્ઠા મરિચં નાગરં કળા ચવાની સૈન્ધવં મુસ્તં સ્વક્ષ્ણં લાઘા નાગકેશરં પર્પતં પત્રકં ચાલમ્ ડક્ષીરં ચન્દનં તથા ચ ગોધુમ્સ્ય લીલાનિ કર્કરં રક્ત ચન્દનમ્, એવાં પૃથક્ પલ-અર્ધમાનાનાં ચૂર્ણમ્ દ્વિ ક્ષિપેત, પલમાત્રમ્ દ્વિ પ્રાતઃ જલેન દિ સમશોયાત્ । સેવિતઃ અયમ્ અવલેહઃ પચ્યાનિ લ્હાદતઃ (જનસ્થ) કુણાનિ વાતરકાનિ સર્વાણિ અર્શાસિ નાશયેત । મહાત્મનિ નરઃ વ્યાયામમ્ આતપં વહિમ્ અમ્લમ્ માંસં દધિ ક્ષિયં તૈલ-અમ્લકં તથા કાચ્યાન ત્યજેત ।

એકસો અઠ્યાવીશ તોલા શિલામાનિ ઠાપી એક હજાર ચોવીશ તોલા પાણીમાં નાખવાં. એકસો અઠ્યાવીશ તોલા ગળોને ઢૂટી તે પછુ પાણીમાં નાખવી. પછી તે પાણી-ને ઉકાળતાં ચોથા ભાગનું પાણી ખાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. એ કવાથને વચ્ચથી ગાળીને તેમાં બત્રીસ તોલા ઘી, બસો છપ્પન તોલા દૂધ, ચોસક તોલા સાકર અને બત્રીશ તોલા મધ નાખી એક વાસણમાં ધીમા અગ્નિથી ધીમે ધીમે તેને પાક કરવો. સઘળું પ્રવાહી ધાતું થઈ જાય ત્યારે તેને અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી તેમાં ખીલાં, અતિવિષ, ગળો, ખાવચી, કુંવાડિયો, લીંબડો, હરડે, ખેહકાં, આમળાં, મળકં, મરી, સૂંઠ, પીપર, અજમો, સૈંધવ, મોય, તજ, એલચી, નાગકેસર, અડસલિયો પિત્તપાપડો, તમાલપત્ર, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન, ગોખંરનાં ખીજ, કચ્છરો અને રતાં-જલી, એ દરેક પદાર્થનાં બળે તોલા ચૂર્ણો નાખવાં, એટલે ‘અમૃત-ભક્ષાતકાધવલેહ*’

* મહાત્મકાર્દીનામ્ અવલેહઃ મહાત્મકાધવલેહઃ અમૃતપુત્રકાતો મહાત્મકાધવલેહઃ-અર્થે સહિત શિલામાં વજેરે ઓસડિયાંનું જે ચાટણુ, તે અમૃતભક્ષાતકા-ધવલેહ કહેવાય છે.

તૈયાર થાય છે. આ અવલેહને પ્રાતઃકાલે જળ સાથે ચાર તોલા નિત્ય જે ખાય અને પચ્ય ખોરાક લે તેના કોઠ, વાતરકા અને સઘળા અરશે નાશ પામે છે. શિલામાયુક્ત પદાર્થનું સેવન કરનારા માણસે કસરત, તડકો, અગ્નિ, ખાટા પદાર્થો, માંસ, દહીં, મૈથુન, તેલનું માલિશ અને પગપાળા મુસાફરી તજવાં જોઈ એ. ૭૭-૮૬

મહાભક્ષાતકાધવલેહ

નિમ્બગોવાડકળાઃ કટુવી ત્રાયન્તી ત્રિકલા ઘનમ્ ।
પર્પટાવલગુજાનન્તાયચાલદિરચન્દનમ્ ॥ ૮૭ ॥
પાઠાશુષ્કીશટીમાર્ગીશાસાભૂનિમ્બવત્સકમ્ ।
શ્યામેન્દ્રવાહણીમૂર્વાવિડકેન્દ્રદયવાનલમ્ ॥ ૮૮ ॥
હસ્તિકર્ણામૃતાદ્રેકાપટોરજનીદ્વયમ્ ।
કળારગ્વચસતાદ્વિવૃદ્ધેત્રોચટાકલમ્ ॥ ૮૯ ॥
મજ્જિષ્ઠાલ્હલીરાહ્યાનકમાલપુનર્નવાઃ ।
દન્તીવીજકસાર ચ મૃદ્ધરાજં કુરુષ્ટકમ્ ॥ ૯૦ ॥
અઢોટકં ચ શાખોટં દ્વિપલાંશં પૃથક્ પૃથક્ ।
ગૃહીયાત્તાનિ સર્વાણિ જલદ્રોણે પચેચ્છનૈઃ ॥ ૯૧ ॥
અધ્ધમાંશાવશેષં તુ કપાયમવતારયેત ।
વિધાય વાસસા પૂતં સ્થાપયેન્નાજને રહે ॥ ૯૨ ॥
મહાત્મકસહસ્રાણિ છિત્વા તુ ડ્યવર્ણાડમ્પણિ ।
પચેદ્વાવશેષં તત્કપાયમવતારયેત્ ॥ ૯૩ ॥
તં ચ વલ્લેખ સંશોધ્ય દ્વૌ કપાયો વિનિશ્ચયેત્ ।
ગુહં શતપલં દન્વા લેહવત્તપચેચ્છનૈઃ ॥ ૯૪ ॥
મહાત્મકસહસ્રસ્ય મજ્જાનં તત્ર નિઃક્ષિપેત્ ।
ત્રિકટુ ત્રિકલા મુસ્તં વિડકં ચિત્રકં તપા ॥ ૯૫ ॥
સૈન્ધવં ચન્દનં કુપું દીપ્યકં ચ પલં પૃથક્ ।
સાગન્ધ્યાર્થં ક્ષિપેત્ તથ ચાતુર્જાતે પલં પલમ્ ॥ ૯૬ ॥
મહામહાત્મકો હોય મહાદેવેન ભાષિતઃ ।
પ્રાણિનાં દિતકામેન જયેચ્છીઞ્ પ્રયોજિતઃ ॥ ૯૭ ॥
શ્વિત્રમૌદુચ્ચરં દર્દ્રમૃદ્ધજિહ્વં તુ કાકળમ્ ।
પુણ્ડરીકં સર્ચમર્પ્ય વિસ્ફોટં રક્તમ્પટલમ્ ॥ ૯૮ ॥
કાઢું કાપાલકં કુપું પામાનં ચ વિપાદિતમ્ ।
વાતરકં પડશાંસિ પાણ્ડુરોગવ્રણાન્ રુમીન્ ॥ ૯૯ ॥
રક્તપિત્તમુદાવર્તે ફાસે શ્વાસે ભગન્દરમ્ ।
સદાડમ્પાસેન પલિતમામવાતે સુદુન્નરમ્ ॥ ૧૦૦ ॥
નિર્ગન્ધ્રણસ્તુ કથિતો વિદ્યારાહારમૈથુને ।
કુરુતે પરમાં કાન્તિ પ્રદીતં જટરાનલમ્ ॥ ૧૦૧ ॥
અનુપાનં પ્રયોક્ત્વં હિન્નાતોયં પવોડયવા ।
મોજને તુ સદા ત્યાજ્યમુખ્યમમ્લં વિશેષતઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અન્વયઃ-નિમ્બ-ગોપ-અહ્ણાઃ-વટ્વી-ત્રાયન્તી-ત્રિફલા-
 વનં-પવટ-અવલુગ્ન-અનન્તા-વત્સા-સદિર-ચન્દનં, પાઠા-
 શુષ્કી-શટી-માર્ગી-વાસા-મૂનિમ્બ-વત્સક, રયામા-ઇન્દ્ર-
 વાલ્મી-મૂર્વા-વિઙ્ગ-ઇન્દ્રયવ-અનલમ્, હસ્તિકર્ણ-અમૃતા-
 દ્રેવા-પટોલ-રજનીદ્રવ્ય, કળા-આરમ્બ-સપ્તઘ્ન-ત્રિવૃત્-
 વૈત્ર-ઉચ્ચકાફચમ્ મહિષા-ભાગલી-રાસા-નક્તમાલ-
 પુનર્નવા, દન્તી-શીત્તલાર ચ શૂદ્રારાજ કુરુટક
 અહોટક ચ શારોટં દિ-પલ-અંશ પૃથક્ પૃથક્ યજ્ઞીયાત,
 દાનિ સર્વાણિ જલદોષે શનૈઃ પચેત્, અટમ-અશ-
 અવશેષં તુ કપાયમ્ અવતારયેત્, વાસવા પૂતં વિષાય
 દ્વૈ માત્રને સ્થાપયેત્, મહાતક્ષદ્વયોગિ તુ છિત્વા
 જ્યર્મણ-અમ્ભસિ પચેત્, અષ્ટ-અવશેષ તત્કપાયમ્ અવ-
 તારયેત્, ત ચ વલ્લેખ સશોષ્ય દ્વૈ કપાયૌ વિમિશ્રયેત્,
 શતપલ મુદં દશ્વા તત્ શનૈઃ સેદ્ધવત્ પચેત્, તત્
 મહાતક્ષદ્વયમ્ મજ્જાન નિ.શિપેત્, તથા ત્રિકટુ-
 ત્રિફલા-મુસ્ત વિઙ્ગ ત્રિત્રક સૈન્ધવ ચન્દન કુષ્ઠં ચ
 લીપ્યકં પૃથક્ પલં (શિપવા) તત્ ઘોગન્ધ્યાયૈ ચાતુ-
 ક્ષાત પલ પલ શિપેત્, એવા મહામહાતકઃ પ્રાણિનાં
 હિતકામેન મહાદેવેન હિ આપિતઃ પ્રયોજિતઃ (ચેત્)
 મિત્રમ્ ઔદુમ્બર વદ્રમ્ ક્ષશ્નિઙ્ગ કાકળ પુણ્ડરીકં
 ઇચ્છમાર્ચ્ય, વિસ્ફોટ રક્તમણ્ડલ કણ્ઠ કાપાલક કુષ્ઠ
 શામાન વિપાદિકા વાતરુષં પૃહ્-અર્શાસિ પાણ્ડુરોગ-વ્રણાન્
 કૂનીન્ રક્તપિત્તમ્ ઉદાવર્ત કાશ શ્વાસ ચ મગન્દર
 શીઘ્ર જયેત્, સદા-અન્યાસેન પલિત સુદુસ્તરમ્ આમ-
 વાર્તં (ચાપિ જયેત્,) વિહાર-આહાર-મેયુને તુ નિર્યન્ત્રણઃ
 કથિતઃ, પરમાં કાન્તિં (ચ) જઠરાનલ પ્રવીણ કુરુતે,
 છિન્ના-તોયમ્ અથવા પયઃ અનુપાનં પ્રયોજ્ય, ઓજને
 તુ વિશેષતઃ. ઉષ્ણમ્ અમ્લં સદા સાચ્યમ્ ॥

લીંબડો, ધોળી ઉપલસરી, અતિવિષ,
 ખાવચી, કડુ, ત્રાયમાણ, હરડે, બહેડાં, આમ
 ભાં, મોથ, ખડસલિયો પિત્તપાપડો, રતો
 ધમાસો, વજ, ખેર, સુખડ, કાળીપાટ, સૂંઠ,
 કચૂરો, ભારંગી, ભારંગી ન મળે તો ભોરી-
 મણીનાં મૂળ, અરડૂસો, કરિયાતું, ઇંદ્રયવ,
 ઠાળી ઉપલસરી, ઇંદ્રવરણાં, પીલુડી, વાવ-
 ડિંગ, ઇંદ્રજવની છાલ, ચિત્રક, હસ્તિકંદ,
 ગળો, બકાન, કંડવાં પરવળ, હળદર, દારુ
 હળદર, પીપર, ગરમાળો, સપ્તપર્ણ, નસોતર,
 જલજાંબવો, ધોળી ચણોડીનાં ફળ, મજ્જક,
 ગંજપીપર, રાસા, કરંજ, સાટોડી, નેપાળો,
 ખીખલાનો સાર, ભાંગરો, કાંટાઅશેળિયો,

અંકોલ અને સાગ, એ દરેક પદાર્થને ભુદા
 ભુદા આઠ આઠ તોલા લઈ એક હબર
 ચોવીચ તોલા પાણીમાં ધીમે ધીમે પકાવવા.
 ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથ
 ઉતારી વજ્રથી ગાળીને મજબૂત વાસણમાં
 રાખવો. પછી હબર ભિલામાંને ઠાપી ત્રણ
 હબર બોત્તર તોલા પાણીમાં પકાવી આઠમા
 ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથ
 ઉતારી વજ્રથી ગાળી એ બન્ને ક્વાથ ભેગા કરી
 દેવા. પછી તેમાં ચારસો તોલા ગોળ નાખી
 ધીરે ધીરે ચાટણ જેવું થાય ત્યાંસુધી તે
 પકાવવું; તેમાં એક હબર ભિલામાંના ગર્ભ
 નાખવો અને સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે,
 બહેડાં, આમળાં, મોથ, વાવડિંગ, ચિત્રક,
 સંધવ, સુખડ, કઠ અને અજમો, એ દરેક
 પદાર્થનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું;
 તેમજ સુગંધપણું કરવા તજ, તમાલપત્ર,
 એલચી અને નાગકેસર, એ દરેક પદાર્થ
 નું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું, એટલે
 તે ‘મહાભક્ષાતકાવલેહ’ તૈયાર થાય છે.
 મહાદેવજીએ લોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી
 કહેલા આ અવલેહનો પ્રયોગ કયો હોય તો
 શિત્ર, ઔદુંબર, દાદર, ક્ષશ્નિહવ, કાકણક,
 પુંડરીક, ચમંદલ, ગજચમં, વિરેકાટક, રક્ત-
 મંડલ, ચળ, કપાલક, પામા, વિપાકિકા,
 વાતરક્ત, છ પ્રકારના અરશેા, પાંડુરોગ, નજ,
 કુમિ, રક્તપિત્ત, ઉદાવર્ત, ઉધરસ, શ્વાસ
 અને ભગંદરને તરત મટાડે છે; અને આના
 સેવનનો સદા અભ્યાસ રાખવાથી પળિયાં
 અને મટવો મુશ્કેલ આમવાત પણ તે મટાડે
 છે. આ અવલેહ ખાનારે આહાર, વિહાર
 કે મૈથુનમાં પરેજી રાખવાની જરૂર નથી;
 વળી આ અવલેહ કાંતિને વધારે છે અને
 જઠરાગ્નિને પ્રવીણ કરે છે. આ અવલેહ

+ મહાતકાનિ આણિ યેપુ, તૈઃ કૃતઃ અરવેહઃ
 પૂરુષિષ્ણયા મહાવાલો મહાતકાવલેહઃ-મહામહાતકાવલેહ-
 જેમાં ભિલામાં મુખ્ય હોય છે, એવું પહેલાના કરતાં
 ઘણું વધારે ઓસડિયાંતું જે ચાટણ, તે મહાભક્ષા-
 તકાવલેહ કહેવાય છે.

ખાનારે ગળેાનું પાણી દે દૂધનું અનુપાન કરવું
અને લોબ્ધનમાં ખાસ કરી લેના અને ખાટા
પદાર્થોને હમેશાં ત્યાગ કરવો. ૮૭-૧૦૨

દીકા-ગોપા=‘શ્વેતસારિવા’ इति लोके, अरुण=
अतिविषा, अवल्युजः=सोमराजी (बाकुची), अनन्ता=
दुरालभा, चन्दनं=श्वेतम्, भार्गवा अलामे कण्टकारीमूलं
पृहीयात्, इयामा=कृष्णसारिवा, हस्तिकर्णः=हस्तिकन्दः,
त्रेका=‘बकाइन’ इति लोके समाह्वयतिम्, चैत्र=कृष्णचैत्रं
जलवेतसस, उचटाफलं=वेनगुप्ताफलम्, कुरण्टकः=वीत-
क्षिप्ती, (कटसरिवा) अंकोटक=‘ढेला’ ‘अडोल’ इति लोके,
शाखोट=‘सहोर’ इति लोके. दीप्यकं=यवानी ॥ इति महा-
महातकावलेहः ॥ (आनो अर्थ उपर समाप्तो छे.)

(૧) લઘુમંજિષ્ઠાદિ કપાથ

મંજિષ્ઠા ત્રિફલા તિક્કા વચા દારુનિશા-
ડમયા: । નિમ્બકૈવાં કૃતઃ કાયઃ સર્વકુષ્ઠં વિના-
શયેત્ ॥ ૧૦૩ ॥

વાતરક્તં તથા કણ્ઠં પામાનં રક્તમણ્ડલમ્ ।
દદ્મૂં વિસર્પં વિસ્ફોટં પાનાભ્યાસેન નાશયેત્ ॥ ૧૦૪

અન્યઃ-મંજિષ્ઠા ત્રિફલા તિક્કા વચા દારુનિશા-
આમયાઃ ચ નિમ્બઃ, એવાં કૃતઃ વચાઃ પાન-અભ્યાસેન
સર્વકુષ્ઠં વિનાશયેત્, તથા વાતરક્તં કણ્ઠં પામાનં
રક્તમણ્ડલં દદ્મૂં વિસર્પં વિસ્ફોટં (ચાપિ) નાશયેત્ ॥

મશ્ક, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ઠડું,
વજ, દારુહળદર, ઠઠ અને લીંબડો-એટલાનો
કરેલો કપાથ નિત્ય પીવાથી સર્વ પ્રકારના
કોઠનો નાશ કરે છે; તેમ જ વાતરક્ત, અળ,
ખસ, રક્તમંડલ, દાહર, વિસર્પ અને વિરજાટક-
ને પણ મટાડે છે. ૧૦૩.૧૦૪

૧ મંજિષ્ઠા આદિયેવાં તાનિ, તેવાં મધ્ય-બૃહદપેક્ષયા
લઘુવાસો વચાઃ-આની પૃષ્ઠી નીચે કહેવાતા મધ્ય
અને બૃહત્ના કરતાં જેમાં ઓછાં ઓસડિયાં હોય
છે, તેથી આ ઉકાળો લઘુમંજિષ્ઠાદિ કપાથ કહેવાય છે.

(૨) મધ્યમંજિષ્ઠાદિ-કપાથ

મંજિષ્ઠા ઘાકુચી ચક્રમર્દશ્ચ પિચુમર્દકઃ ।

હરીતકી હરિદ્રા ચ ધાત્રી વાસા શતાવરી ॥ ૧૦૫ ॥

બલા નાગવલા યષ્ઠોમધુકં શુરકોડપિ ચ ।

પટોલસ્ય લતોશીરં ગુહ્ણી રક્તચન્દનમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

મંજિષ્ઠાદિરયં કાયઃ કુષ્ઠાનાં નાશનઃ પરઃ ।

વાતરક્તસ્ય સંહર્તા કણ્ઠમણ્ડલનાશનઃ ॥ ૧૦૭ ॥

અન્યઃ-મંજિષ્ઠા ઘાકુચી ચક્રમર્દઃ ચ પિચુમર્દકઃ
હરીતકી હરિદ્રા ચ ધાત્રી વાસા શતાવરી બલા નાગવજ

યષ્ઠોમધુકં શુરકઃ અપિ ચ પટોલસ્ય લતા ડશીરં ગુહ્ણી
રક્તચન્દનમ્, અયં મંજિષ્ઠાદિઃ વચાઃ કુષ્ઠાનાં પરઃ નાશનઃ,
વાતરક્તસ્ય સંહર્તા કણ્ઠમણ્ડલનાશનઃ (અસ્તિ) ॥

મશ્ક, ખાવચી, કુવાડિયો, લીંબડો,
હરડે, હળદર, આમળાં, અરડૂસો, શતાવરી,
ખપાટ, ગંગેટી, જેડીમધ, ગોખરુ, પરવળનો
વેલો, વાળો, ગળો અને રતાંજલિ-એટલાં-
નો આ કપાથ પીધો હોય તો કોઠ, વાતરક્ત,
અળ અને મંડલનો અત્યંત નાશ કરે છે.

૨ મધ્યધાતો મંજિષ્ઠાદિકપાથઃ-પૂર્વોક્તાપેક્ષયા-જેમાં
પહેલા મંજિષ્ઠાદિકપાથના કરતાં ઓસડિયાં વધારે હોય
અને છેલ્લા કરતાં ઓછાં હોય છે, એ મધ્ય-મંજિ-
ષ્ઠાદિકપાથ કહેવાય છે.

(૩) બૃહ-મંજિષ્ઠાદિ કપાથ

મંજિષ્ઠાકુટજામૃતાધનવચાશુષ્કીહરિદ્રાદ્વયં,
શુદ્ધારિષ્ટપટોલતિક્કકટુકામાર્ગોવિઢક્કામ્લિકામ્ ।

મૂર્શાદાકલિક્કમૃક્કમગધાત્રાયન્તિપાઠાવરી,

ગાયત્રીત્રિફલાકિરાતકમહાનિમ્બાસનારવધાઃ ॥

इयामाऽवल्युजचन्दनं वरुणकं दन्तीकशाखोटकं,

वासापर्वटसारिवाप्रतिविषाऽनन्ताविशाला जलम् ।

मंजिष्ठाप्रथमं कयायमिति यः संसेवते तस्य तु,

त्वग्दोषाःसुचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टवशाः ॥

નાશો ગચ્છતિ વાતરક્તમલિલા નશ્યન્તિ
રક્તમયા, વીસર્પેસ્ત્વચિ શૂન્યતા નયનજા રોગાઃ

પ્રશામ્યન્તિ ચ ॥ ૧૧૦ ॥

અન્યઃ-મંજિષ્ઠા-કુટજ-અમૃતા-ધન-વચા-શુષ્કી-
હરિદ્રાદ્વયં, શુશ-અરિષ્ટ-પટોલ-તિક્ક-કટુકા-માર્ગો-
વિઢક્ક-અમ્લિકામ્, મૂર્શાદાકલિક્ક-મૃક્ક-મગધા ત્રાયન્તિ-
પાઠા-વરી-ગાયત્રી-ત્રિફલા-કિરાતક-મહાનિમ્બ-અહન-
આરવધાઃ, ઇયમા-અવલ્યુજ-ચન્દનં વરુણકં, દન્તીકં,
શાખોટકં, વાસા-પર્વટ-સારિવા-પ્રતિવિષા-અનન્તા-
વિશાલા-જલમ્ इति मंजिष्ठाप्रथमं कयायं यः संसेवते,
तस्य तु सुचिरेण त्वग्नोरोषाः च अष्टादश कुष्ठानि विलयं
यान्ति, वातरक्तं नाशं गच्छति, अम्लिलाः रक्त-आमयाः
नश्यन्ति, वीसर्पः, त्वचि शून्यता, च नयनजाः रोगाः
प्रशाम्यन्ति ॥

મશ્ક, બમણા ઇંદ્રજવ, ગળો, મેથ,
વજ, સૂંઠ, હળદર, દારુહળદર, લોરીંગણી,
લીંબડો, પરવળ, ઠડું, ભારંગી, વાવડિંગ,
જલબાંબો, પીલુડી, દેવદાર, ભાંગરો, પીપર,
નાયભાણુ, કાળીખાટ, શતાવરી, ખેર, હરડે,

ખહેડાં, આમળાં, કશિયાતું, ખકાન, બીબલો, ગરમાળો, ઘઉંલા, ખાવચી, રતાંજલિ, વાય-વરણાં, નેપાળો, સાગ, ખડસલિયો પિત્ત-પાપડો, ઉપલસરી, અતિવિષ, રાતો ધમાસો, ઇંદ્રવરણાં અને વાળો, એટલાંને આ મંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ જે બરાબર સેવે છે, તેના લાંબા કાળના આમડીના દોષો, અઢાર કેઢો, વાતરક્ત, સ્વપ્ના રુધિરસંબંધી રોગો, વિસર્પ, આમડીનું જડપણું અને નેત્રના રોગો મટી જાય છે.

૩ મજિષ્ઠાદીનાં ક્વાથઃ, વૃદ્ધાસો મજિષ્ઠાદિક્વાથઃ—
ઉપર જથ્થાવેલા બે ક્વાથો કરતાં જેમાં ઘણાં જ વધારે ઓસડિયાં હોય છે, તેથી આ ધૃઢ-મંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ કહેવાય છે.

ટીકા—અરિષ્ટઃ=નિમ્બઃ, કલિદ્રઃ=ઇન્દ્રયવઃ, સુદ્રઃ= 'મંગરીયા', વરી=શતાવરી, ગાયત્રી=સુદિરા, અસન=વિજય-ચારઃ, શ્યામા=પ્રિયકુલ, ચન્દનમત્ર રજ પ્રાશમ્, સારિવા =માદુ, અનન્તા=દુરાલભા, વિશાલા=ઇન્દ્રવાલ્મી, જલ= નેત્રવાલા ॥ (આનો અર્થ ભાષાંતરમાં છે.)

(૧) લઘુભરિયાદિ તૈલ

મરિચં ત્રિવૃતા મુસ્તં હરિતાલં મનઃશિલા ।
દેવદાહરિદે દ્વે માંસી કુષ્ઠં સચન્દનમ્ ॥૧૧૧॥
વિશાલા કરવીરં ચ ક્ષીરમર્કસમુદ્રવમ્ ।
ગોમયસ્ય રસં કુર્યાત્ પ્રત્યેકં કર્પસમિતમ્ ॥૧૧૨॥
વિપર્યયાર્ધપલં દેયં તૈલં પ્રસ્થમિતં કટુ ।
પચેદ્વતુર્ગુણે નીરે ગોમૂત્રે દ્વિગુણે તથા ॥૧૧૩॥
મરિચાદ્યમિદં તૈલમભ્યક્તાત્ કુષ્ઠનાશનમ્ ।
પતત્યાભ્યક્તઃશ્ચિત્રં ચિવળં તત્ક્ષણાદ્ભવેત્ ॥૧૧૪॥
તૈલમેનજ્ઞયેત્ કણ્ઠ પામાં સિધ્ધં વિચર્ચિકામ્ ।
પુણ્ડરીકં તથા દદ્રૂં શૂન્યતાં નિત્યસેવિનામ્ ॥૧૧૫॥

અન્યઃ—મરિચ ત્રિવૃતા મુસ્તં હરિતાલ મનઃશિલા
દેવદાહરિદે દ્વે માંસી કુષ્ઠં સચન્દનં કરવીરમ્ અર્ક-
સમુદ્રવં ક્ષીરં ચ ગોમયસ્ય રસં, પ્રત્યેકં કર્પસમિતં
કુર્યાત્, વિપર્યય અર્ધપલં, કટુ તૈલ પ્રસ્થમિતં દેવં,
ચતુર્ગુણે નીરે તથા દ્વિગુણે ગોમૂત્રે પચેત્, इदं મરિચ-
આદ્યં તૈલમ્ અભ્યક્તાત્ કુષ્ઠનાશનમ્, एतस्य અભ્યક્તઃ
શ્ચિત્રં તત્ક્ષણાત્ ચિવળં ભવેત્, एतत् તૈલં, નિત્યસેવિનાં
કણ્ઠ પામાં સિધ્ધં વિચર્ચિકાં પુણ્ડરીકં દદ્રૂં તથા શૂન્યતાં
ભવેત્ ॥

મરી, નસોતર, મોથ, હરતાલ, મનશિલ,
દેવદાર, હળદર, દારુહળદર, જટામાંસી,
સુખડ, ઇંદ્રવારુણી, કણેર, આકડાતું છીર

અને ગાયના છાણનો રસ, એ દરેક એક એક
તોલો, વછનાગ જે તોલો અને સરસિયું તેલ
ચોસઠ તોલો લેવું; તે બધું યોગણા પાણીમાં
તથા બમણા ગોમૂત્રમાં પકાવવું. આ 'લઘુ-
ભરિયાદિતૈલ' માલિસ કરવાથી કાઢનો નાશ
કરે છે; અને આના માલિસથી શિત્રનો રંગ
તરત જ બદલાઈ જાય છે. આ તેલનું નિત્ય
સેવન કરનારાઓની ચળ, ખસ, સિંધ, વિચર્ચિકા, પુંડરીક, દાદર તથા શૂન્યપણું તે
મટાડે છે. ૧૧૧-૧૧૫

૧ મરિચમ્ આદિ યેવાં તાનિ—મરિચારીનિ, મરિ-
ચાદિનિઃ પક્વં તૈલં, મરિચાદિ તૈલં, લઘુ ચ તત્ત્વ મરિ-
ચાદિ તૈલમ્—જેમાં મરી પહેલાં હોય છે, એવાં
ઓસડિયાંથી પકાવેલું નીચેના તેલ કરતાં ઓછાં
ઓસડિયાંવાળું તેલ લઘુભરિયાદિતૈલ કહેવાય છે.

(૨) મહાભરિયાદિ તૈલ

મરિચં ત્રિવૃતા દન્તી ક્ષીરમાર્કં શકુદ્રસઃ ।
દેવદાહરિદે દ્વે માંસી કુષ્ઠં સચન્દનમ્ ॥૧૧૬॥
વિશાલા કરવીરં ચ હરિતાલં મનઃશિલા ।
ચિત્રક લાક્ષ્ણી મુસ્તં વિઢઙ્ગં ચક્રમર્દકઃ ॥૧૧૭॥
શિરીષઃ કુટજો નિમ્બઃ સતપર્ણોઽમૃતા સ્તુહી ।
શ્યામાકો નકમાલશ્ચ સુદિરો ધાકુચી વચા ॥૧૧૮॥
જ્યોતિષ્મતી ચ પલિકા વિપ દ્વિપલિકં મવેત્ ।
આટકં કટુતૈલસ્ય ગોમૂત્રં ચ ચતુર્ગુણમ્ ॥૧૧૯॥
સૃત્પાત્રે લોહપાત્રે ચ શતૈર્મૃદ્ધશિના પચેત્ ।
મરિચાદ્યમિદં તૈલં મહન્મુનિભિરીરિતમ્ ॥૧૨૦॥
ભિપરોતેન તૈલેન પ્રક્ષયેત્કૌષ્ઠિકાન્ જ્વનાન્ ।
પામાવિચર્ચિકાદ્દ્રૂકણ્ઠવિસ્ફોટકાનિ ચ ॥૧૨૧॥
વલયઃ પલિતં છાયા નીલં ધ્યક્ષં તથૈવ ચ ।
અભ્યક્તેન પ્રણશ્યન્તિ સૌકુમાર્યં ચ જ્ઞાયતે ॥૧૨૨॥
પ્રયમે વયસિ છોળાં યાસો નર્યં પ્રદીયતે ।
તાસામપિ જગં પ્રાપ્ય ન સ્યાતાં સ્થલિતો સ્તનો ॥૧૨૩॥
પલીવર્દસ્તુરજ્ઞો વા ગજો વાયુવપીઢિતઃ ।
ત્રિભિરભ્યક્તૈરસ્ય ભવેન્મારુતવિક્રમઃ ॥૧૨૪॥

અન્યઃ—મરિચ ત્રિવૃતા દન્તી આર્ક ક્ષીરં શકુદ્ર-
રસઃ દેવદાહરિદે દ્વે હરિદે માંસી કુષ્ઠં સચન્દન વિશાલા
કરવીરં ચ હરિતાલં મનઃશિલા ચિત્રક લાક્ષ્ણી મુસ્ત વિઢઙ્ગ
ચક્રમર્દકઃ શિરીષઃ કુટજઃ નિમ્બઃ સતપર્ણઃ અમૃતા સ્તુહી
શ્યામાકઃ નકમાલઃ ચ સુદિરઃ ધાકુચી વચા ચ જ્યોતિ-
ષ્મતી પલિકા, વિપં દ્વિપલિકં મવેત્, કટુતૈલચ
આટક ચતુર્ગુણ ગોમૂત્ર જળપાત્રે ચ લોહપાત્રે બને:

મૃદુ અગ્નિ પચેત્, દ્વ મહત્ મરિચ-આથં લૈલ મુનિમિઃ
 ફૈરિત્, મિષ્કુ એતેન કૌષ્ઠિકાન્ વળાન્ ચ પામા-
 વિચનિકા-દદ્-કણ્ઠ-વિસ્ફોટકાનિ પ્રસયેત્, (એતસ્ય)
 અમ્યઝેન વલયઃ પલિતં છાયા નીલં તથા ચ વ્યજ્ઞ પ્રણ-
 દ્યન્તિ એવ, સૌકુમાર્યં ચ જાયતે, યાસાં છીળાં પ્રયમે
 વ્યસિ નસ્યં પ્રદીયતે તાસાં સ્તનો જરો પ્રાપ્ય અપિ
 સ્કન્તિતો ન સ્યાતામ્, મલીવદ્ઃ તુલ્કઃ વા જનઃ વાયુ-
 પ્રપીઢિતઃ (ચેત્) અસ્ય ત્રિમિઃ અમ્યઝ્ઞેનઃ માલ્ત-
 વિક્રમઃ ભવેત્ ॥

મરી, નસોતર, નેપાળો, આકડાનું છીર,
 છાજીનો રસ, કેવદાર, હળદર, ઠાકેહળદર,
 જટામાંસી, ઠઠ, સુખડ, ઇંદ્રવારુણી, કથોર,
 હરતાલ, મલ્લશીલ, ચિત્રક, કલગારી, મોથ,
 વાવડિંગ, કુંવાડિયો, સરસડિયો, ઇંદ્રયવ,
 લોખંડો, સપ્તપર્ણ, ગળો, થોર, સામો, કરંજ,
 ખેર, બાવચી, વજ અને માલકાંકણી ચાર
 ચાર તોલા, વળનાગ આઠ તોલા, સરસિયું
 તેલ બસોહપ્પન તોલા અને ગોમૂત ૧૦૨૪
 તોલા લેવું. આ બધાને લોઢાના કે માટીના
 પાત્રમાં કેમળ અગ્નિથી ધીરે ધીરે પકાવવાં.
 આ 'મહામરિચાધતૈલ'ને મુનિઓએ કહેલું
 છે. વૈષે આ તેલથી કોઠના મણેને તથા ખસ,
 વિચરિંકા, હાદર, ચળ તથા વિસ્ફોટકને
 માલિશ કરવું; આના માલિશથી વળીઓ,
 સફેદ વાળ, છાયા, નીલ તથા વ્યંગરોગ મટી
 જાય છે અને સુકુમારપર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે. જે
 સ્ત્રીઓને પહેલી ઉંમરમાં આ તેલથી નસ્ય
 અપાય, તે સ્ત્રીઓનાં સ્તનો ઘટપર્ણમાં પહોં
 લખડી જતાં નથી; તેમ જ બળદ, ઘોડો કે
 હાથી વાસુથી પીડાયેલ હોય તો તેને આ
 તેલથી ત્રણ વાર માલિશ કરવાથી પવન જેવી
 ગતિવાળા તે થાય છે. ૧૧૧-૧૨૪

૨ મહત્ તમરિચાધતૈલં પૂર્ણક લઘુપેશ્યેતિ-
 મહામરિચાધતૈલમ્-ઉપર કહેલાં નાનાં-ચોખાં ઓસ-
 ડ્યાંવાળાં તેલ કરતાં વધારે ઓસડ્યાંવાળું આ તેલ
 હામરિચાધતૈલ કહેવાય છે.

ટીકા-જ્યોતિષ્મતી-‘માલકાંગુની’તિ નોકે ।
 તાલકેશ્વર રસ
 તાલતાપ્શિલાસુતદઢ્ઢાનાઃ સિન્ધુસંયુતાઃ ।
 અન્યકો દ્વિગુણઃ સૂતાત્ શઙ્ગચૂર્ણં ચ તત્સમમ્ ॥૧૨૫॥

જમ્બીરોદ્ધિનં ઘૃણા ત્રિશદ્શં વિપં સ્થિપેત્ ।
 અસ્ય માપદ્વયં છાદેઃમહિપીઘૃતસંયુતમ્ ॥૧૨૬॥
 મધ્વાન્યૈર્વાકુચીવીજકર્પે લિહ્યાત્ તતઃ પરમ્ ।
 તાલકેશ્વરનામાડયં સર્વકુષ્ઠહરો રસઃ ॥૧૨૭॥

અન્વયઃ-તાલ-તાપ્શ-શિલા-સૂત-દઢ્ઢાનાઃ (સમાઃ)
 સિન્ધુસંયુતાઃ, સૂતાત્ દ્વિગુણઃ ગન્ધકઃ, તત્સમં ચ
 શઙ્ગ-ચૂર્ણં જમ્બીર-અદ્ભિઃ દિનં ઘૃણા (તત્ર) ત્રિશ-
 દ્શં વિપં સ્થિપેત્, અસ્ય માપદ્વય મહિપી-ઘૃતસંયુતં
 છાદેત્, તતઃ પરં મધુ-આન્યૈઃ વાકુચી-વીજ-કર્પે લિહ્યાત્,
 તાલકેશ્વર નામા અયં રસઃ સર્વકુષ્ઠહરઃ (અસ્તિ) ॥

હરતાલ, સોનામખી, મનશિલ, પારો,
 ટંકેણું ખાર અને સંધવ સરખા ભાગે; પારાથી
 બમણો ગંધક અને ગંધક જેટલું શખ્ત્રું
 ચૂર્ણ (મિશ્ર કરી) એક દિવસ સુધી લોખુના
 રસથી તેને ખરલ કરી તેમાં તેના ત્રીસમે
 ભાગ વળનાગ નાખવો; એટલે ‘તાલકેશ્વર
 રસ’ તૈયાર થાય છે. આ રસની બે માસાની
 (બાર અણોહીની) માત્રા લેંસના ધીની
 સાથે ખાધી અને તે પછી મધ તથા ઘી સાથે
 એક તોલો બાવચીનાં બીજ ચાટવાં. આ
 તાલકેશ્વર નામનો રસ સઘળા કોઠને મટાડે
 છે. ૧૨૫-૧૨૭

ગલિતકુષ્ઠારિ રસ
 રસો વલિસ્તામ્રમયઃ પુરોડ્ગ્નિઃ, શિલાજતુ
 સ્યાદ્વિપતિન્દુકઞ્ચ । વરા ચ તુલ્યં ગગનં ચ
 સર્વૈઃ, ફરજીવીજાંશચતુષ્ટયં ॥૧૨૮॥

સંમર્દ્ય સર્વ મધુના ઘૃતેન, ઘૃતસ્ય પાત્રે
 નિહિતં પ્રયજ્ઞાત્ । કર્પે મજેઃપ્રત્યહમસ્ય પથ્યં,
 શાલ્વોદનં કુષ્ઠમધુત્રયં ચ ॥૧૨૯॥

વિશીર્ણકર્ણાદ્ગુલિતાલિકોડપિ, મવેદનેન
 સ્પર્શતુલ્યમૂર્તિઃ । દારાપરિત્યાગ દ્વ પ્રાદ્યો,
 જલોદનં તત્ર નિષદ્ધમૂલે ॥૧૩૦॥

અન્વયઃ-રસઃ શ્લિઃ તામ્રમ્ અયઃ પુરા ઘ્નિઃ
 શિલાજતુ ચ વિપતિન્દુકઃ ચ વરા (સમાઃ) ચ તૈઃ
 તુલ્યં ગગનં ચ ફરજીવીજ-અંશચતુષ્ટયં સર્વં મધુના
 (ચ) ઘૃતેન સંમર્દ્ય, ઘૃતસ્ય પાત્રે પ્રયજ્ઞાત્ નિહિતં
 (કાર્યમ્), અસ્ય કર્પ પ્રત્યહં મજેત્, પથ્યં શાલિ-
 એદનં ચ કુષ્ઠમધુત્રયં (મજેત્) । મનેન વિશીર્ણ-

× તાલ-હરિતાલમ્ હંપર-પ્રધાનં યસ્મિન્ ષ હાલ-
 કેશ્વર, તપામા રસઃ-જેમાં હરતાલ મુખ્ય તરીકે-
 પહેલી હોય છે, એવો રસ તાલકેશ્વરરસ કહેવાય છે.

કર્ત્ત-અદ્વિતિ-નાસિકઃ અપિ સ્મરતુલ્યમૂર્તિઃ મયેત્, इह
दारान्तरियागः प्रदिशः, तत्र नियद्मूले जड-ओदनम्
(एव पथ्यम्) ॥

પારે, ગંધક, મારેલુ ત્રાંબુ, મારેલું લોહું,
મૂળ, ચિત્રક, ચિલાન્જિત, એરકેચલાં, હરડે,
ખરેડાં અને આમળાં સમભાગે લેવાં. અબ્રક
એ બધાંના એટલું અને કરંજનાં બીજોને
પારાથી ચોગણાં લેવાં. એ સઘળાંને એકઠાં
કરી મધ અને ધીથી ખરલ કરી ધીના
વાસણમાં કાળજીથી રાખી મૂકવાં; (એટલે
'ગલિત-કુષારિરસ' તૈયાર થાય છે.) આ
રસ નિત્ય એક તોલો ખાવો અને તેના
ઉપર શતા ચોખાનો ભાત, દૂધ અને મધ
એ ત્રણ પદાર્થોનું પથ્ય કરવું. જેનાં કાન,
આંગળીઓ અને નાક ગલિત થઈ સંખ્યા
કરતાં હોય, તે માણસ પણ આ રસના સેવન
થી કામદેવના જેવા શરીરવાળો થાય છે.
આ રસ ખાનારે મેથુનનો ત્યાગ કરવો. કોઠ
જો દૈ મૂળવાળો થયો હોય તો આ રસ
ઉપર જળ તથા ભાત જ પથ્ય (હિતકારી-
માફક) થાય છે. ૧૨૮-૧૩૦

टीका-ताम्रम्, अय. (मारित), पुर.=गुग्गुलु, अग्निः=
चित्रकम्, विषतिन्दुकः=कुचिला, वरा=त्रिफला, रसादि-
त्रिकलान्तं सर्वं तुल्यम् । गगनम्=अभ्रकम् । करञ्जीज
च घृण्यं चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुठे, बद्धमूले सति
जलोदनमेव पथ्यम् । इति गलितकुष्ठारिरसः ॥

સિંધની ચિકિત્સાઃ કેશરપટક- પ્રલેપ
કુષ્ઠં મૂલકવીજં, પ્રિયદ્ધવઃ સર્પપાસ્તથા રજની ।
પતત્કેશરપટ્ઠં, નિહન્તિ ચિરકાલજં સિંધમ્ ॥૧૩૧

અન્વયઃ-કુષ્ઠ મૂલકવીજ પ્રિયદ્ધવઃ સર્પપાઃ તથા
રજની, एतत् केशरपट्टं चिरकालं सिंघमं निहन्ति ॥

* ગલિત ચ તત્ કુષ્ઠ-ગલિતકુષ્ઠ, ગલિત-કુષ્ઠસ્ય
અરિઃ ગલિત-કુષ્ઠ-અરિઃ, ષ વાસો, તત્તમા વા રસઃ-
ગલિત-કુષ્ઠ-અરિ-રસઃ ખેલો-એટલે ઝરી રહેલા-
સવતા કોઠનો શત્રુ-તેવા કોઠને પણ મટાડનારો
રસ, ગલિતકુષારિરસ કહેવાય છે.

÷ પદ પરિમાણમસ્ય સદ્ધસ્ય પટ્કમ્, 'સદ્ધસ્યાયાઃ
સક્ષા-સદ્ધ' -ઈતિ વન્, કેશરેણ-નાગકેશરેણ પટ્ક-કેશર-
પટ્કમ્-જેમાં નાગકેશર છટું લગવાથી જની સંખ્યાનો
સંધ કે વર્ષ તૈયાર થાય છે, તે કેશરપટ્ક કહેવાય છે.

કઠ, મૂળાનાં બીજ, કાંગ, સરસવ, હળદર
અને નાગકેસર, એ છનો લેપ લાંબા કાળથી
થયેલા સિંધને પણ મટાડે છે. ૧૩૧

મૂળાના બીજનો પ્રલેપ
શિષ્ટરિસેન પિટ્, મૂલકવીજં પ્રલેપતઃ સિંધમ્ ।
ક્ષારેણ ચા કદલ્યા, રજનીમિશ્રેણ નાશયતિ ॥૧૩૨॥
અન્વયઃ-શિષ્ટરિસેન પિટ્ વા રજનીમિશ્રેણ
કદલ્યાઃ ક્ષારેણ (પિટ્) મૂલકવીજ પ્રલેપતઃ સિંધ
નાશયતિ ॥

અઘોડાના રસથી વાટેલ અથવા હળદર-
ચુકા કેળના ક્ષારથી વાટેલ મૂળાના બીજનો
નડો લેપ કરવાથી સિંધકોઠનો તે નાશ
કરે છે. ૧૩૨

હારેહળદર વગેરેના પ્રલેપ
દાર્વીમૂલકવીજાનિ તાલકં સુરદાર ચ ।
તામ્બૂલપત્રં સર્વાણિ કાર્પિકાણિ પૃથક્ પૃથક્ ॥૧૩૩॥
શઠ્ઠર્ચુર્ણં તુ શાળં સ્વાત્ સર્વાણ્યેકત્ર વારિણા ।
પ્રલેપયેત્ પ્રલેપોડયં સિંધનાશન ઉત્તમઃ ॥૧૩૪॥

અન્વયઃ-દાર્વીમૂલકવીજાનિ તાલક સુરદાર ચ
તામ્બૂલપત્ર સર્વાણિ પૃથક્ પૃથક્ કાર્પિકાણિ (સ્તુ),
શઠ્ઠર્ચુર્ણં તુ શાળં સ્વાત્, સર્વાણિ એકત્ર વારિણા
પ્રલેપયેત્, અથ પ્રલેપઃ ઉત્તમ. સિંધનાશનઃ (અરિ) ॥

હારેહળદર, મૂળાનાં બીજ, હરતાલ, દેવ-
હાર અને નાગરવેલનાં પાન, એ દરેક એક
એક તોલો અને શંખનું ચૂર્ણ ચોવીશ
અથોડીભાર લેવું. આ સર્વને એકઠાં કરી
ખાણીથી વાટી તેનો લેપ કરવો; આ પ્રલેપ
ઉત્તમ હોઈ સિંધને નાશ કરનાર છે.

ચર્મકલની ચિકિત્સાઃ આંખાની ગોટલી
તથા સંધવનો લેપ

સલિલેનામ્રપેશી તુ કિચિદ્ સૈન્ધવસંયુતા ।
તામ્રપાત્રે વિનિર્ણુષા લેપાદ્યમદલાપહા ॥૧૩૫॥

અન્વયઃ-આમ્રપેશી તુ સલિલેનામ્રપાત્રે વિનિર્ણુષા
કિચિદ્ સૈન્ધવસંયુતા લેપાત્ ચર્મકલ-અપહા (સ્વાત) ॥

આંખાની ગોટલીને ત્રાંબાના વાસણ ઉપર
ઘસી કાંઈક એંધવ નાખી ચોપડવાથી ચર્મ-
કલનો તે નાશ કરે છે. ૧૩૫

टीका-आम्रपेशी='आमचूर' इति लोके ॥
सुकां आभणानां लेप
सलिलेन तु शुष्काणि घृष्ट्वा घाघ्रीफलानि च ।
लेपनात् सुखमाप्नोति नरस्यर्मदलान्वितः ॥१३६॥

અન્વય:-શુક્લાણિ ચ ધાત્રીફલોનિ સલિલેન તુ
 ઘૃવા રેપનાત્ ચર્મદલ-અન્વિતઃ નરઃ સુષમ્ આપ્નોતિ ॥
 સુકાયેલાં આમળાને પાણીમાં ધસી તેને।
 લેપ લગાડવાથી અર્ધલવાળો। આશુસ સુખ
 પામે છે. ૧૩૬

પામા કે ખસની ચિદિત્સા :

છરકાય તૈલ*

જીરકસ્ય પલં પિપ્પં સિન્દૂરાર્ધપલં તથા ।
 કટુતૈલં પ્વેદાશ્ચાં સર્વપામાહરં પરમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

અન્વય:-પિપ્પં જીરકસ્ય પલં તથા સિન્દૂર-અર્ધપલમ્-
 આન્ધ્યાં કટુતૈલં પ્વેદત્, (તત્) પરં સર્વપામાહરમ્
 (અતિ) ॥

વાટેલું છરું ચાર તોલા અને એ તોલા
 સિન્દૂર-એ બનેથી સરસિયું તેલ પકાવવું; તે
 લગાડવાથી પામાને સારી રીતે મટાડે છે. ૧૩૭

આદિત્યપાક-તૈલ

મક્ષિષ્ઠાત્રિફલોલાક્ષાલાક્ષીરાત્રિગન્ધકૈઃ ।

ચૂર્ણિતૈસ્તેલમાદિત્યપાકં પામાહરં પરમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

અન્વય:-મક્ષિષ્ઠા-ત્રિફળ-લાક્ષા-લાક્ષી-રાત્રિ-
 ગન્ધકૈઃ ચૂર્ણિતૈઃ (પક્વં) આદિત્યપાકં તૈલમ્ પરં
 પામાહરમ્ (અતિ) ॥

મછક, હરડે, ખડેડાં, આમળાં, લાખ,
 કલગારી, હળદર અને ગંધકના ચૂર્ણથી પકા-
 વેલું તૈલ 'આદિત્યપાક' કહેવાય છે અને તે
 પામાને સંપૂર્ણ મટાડે છે. ૧૩૮

સૈંધવાદિ લેપ

સૈન્ધવં ચક્રમર્દશ સર્પપાઃ વિપ્પલો તથા ।

આરનાલેન સંપિષ્ઠાઃ પામાકણ્ઢહરાઃ પરાઃ ॥ ૧૩૯ ॥

અન્વય:-સૈન્ધવં ચક્રમર્દઃ ચ સર્પપાઃ તથા વિપ્પલી,
 આરનાલેન સંપિષ્ઠાઃ પરાઃ પામાકણ્ઢહરાઃ (અતિ) ॥

સૈંધવ, કુંવાડિયો, સરસવ અને પીપરને
 આરનાળથી વાટી લગાડવાથી ખસ તથા ચળને
 તે સારી રીતે મટાડે છે. ૧૩૯

* જીરકમ્ માર્ચં યેષુ તાનિ, તૈઃ પત્ર ચ તૈલ-
 છરું જેમાં પહેલું હોય છે, એવાં ઓસડિયાંથી
 પકાવેલું તેલ છરકાયતેલ કહેવાય છે.

+ માદિત્યેન પ્રોક્તઃ પાકઃ, તથુષ્ણં તૈલમ્-સૂર્યે
 કહેલી પકાવવાની વિધિયુક્ત તેલ આદિત્યપાક-
 તેલ કહેવાય છે.

કચ્છની ચિદિત્સા : અર્ધ-તૈલ :

અર્કપત્રસે પક્વં હરિદ્રાકલ્કસંયુતમ્ ।

નાશયેત્ સાર્પયં તૈલં પામાકચ્છવિચ્ચિકાઃ ॥ ૧૪૦ ॥

અન્વય:-હરિદ્રાકલ્કસંયુત (ફૂલા) અર્કપત્રસે
 પક્વં સાર્પયં તૈલં પામા-કચ્છ-વિચ્ચિકાઃ નાશયેત્ ॥

હળદરનો કલ્ક નાખી આકડાનાં પાંદડાંના
 રસમાં પકાવેલું સરસિયું તેલ પામા, કચ્છ
 અને વિચ્ચિકાનો નાશ કરે છે. ૧૪૦

કચ્છરાક્ષસ તૈલ*

મનઃશિલાડલં કાસીસં ગન્ધાશ્મ સિન્ધુજન્મ ચ ।

સ્વર્ણક્ષીરી શિલામેદી શુષ્ઠી કુષ્ઠં ચ માગધી ॥ ૧૪૧ ॥

લાક્ષલી કરવીરં ચ દદ્રુમ્નઃ કુમિદ્ધાડનલઃ ।

દન્તી નિમ્બદલં લૈમિઃ પૃથ્વકર્પમિતૈર્મિપ્પકુ ॥ ૧૪૨ ॥

કલ્કીકૃત્ય પ્વેદતૈલં કટુ પ્રસ્યદ્યયોન્મિતમ્ ।

અર્કસેહુન્ડકુષ્ઠેન પૃથક્ પલમિતેન ચ ॥ ૧૪૩ ॥

ગોમૂત્રસ્યાદકેનાપિ શર્નન્દ્રઘ્નિના પ્વેદત્ ।

અપ્પક્લેન હરેદેતત્ કચ્છદુઃસાધ્યતામપિ ॥ ૧૪૪ ॥

પામાને ચ તથા કણ્ઢ ત્વગ્ધ્યાધિદિશિરામયાન્ ।

કચ્છરાક્ષસનામર્દં તૈલં હારીતમાપિતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

અન્વય:-મનઃશિલા આલં કાસીસં ગન્ધાશ્મ સિન્ધુ-
 જન્મ ચ સ્વર્ણક્ષીરી શિલામેદી શુષ્ઠી કુષ્ઠં ચ માગધી
 લાક્ષલી કરવીરં ચ દદ્રુમ્નઃ કુમિદ્ધા ઝાલઃ દન્તી ચ
 નિમ્બદલમ્, લૈમિઃ પૃથક્ કર્પમિતૈઃ કલ્કીકૃત્ય પ્રસ્ય-
 દ્ય-ડન્મિતં કટુ તૈલં પ્વેદત્, (તતઃ) પૃથક્ ચ પલ-
 મિતેન અર્કસેહુન્ડકુષ્ઠેન ગોમૂત્રસ્ય સાદકેન અપિ ઘટ્ટ-
 ઘ્નિના શર્નનં પ્વેદત્, એતત્ અપ્પક્લેન કચ્છ દુઃસાધ્યતામ્
 અપિ હરેત્, તથા ચ હારીતમાપિતં કચ્છરાક્ષસનામ
 હવં તૈરં પામાને કણ્ઢ ત્વગ્ધ્યાધિ-હરિ-આમયાન્
 (અપિ હરેત્) ॥

મનશિલ, હરતાલ, હીરાકરી, ગંધક,
 સૈંધવ, દારુડી, પાપાણ્ણેક, સૂંઠ, કક, પીપર,
 કલગારી, કણ્ઢ, કુંવાડિયો, વાવડિંગ, ચિત્રક,
 નેપાળો અને લીંબડાનાં પાંદડાં-એ દરેક એક
 એક તોલા લઈ તેના કલ્કથી એકસો અઠ્યા-
 વીસ તોલા સરસિયું તેલ પકાવવું; પછી
 અલગ ચાર ચાર તોલા આકડાનું ધીર તથા

ઃ અર્કપત્રમપકે તૈન્મ-આકડાના પાનના
 રસમાં પકાવેલું તેલ અર્કતૈલ કહેવાય છે.

* કચ્છરાઃ રાક્ષસ इव नाचरं तैलं, कचछराक्ष-
 स तैलम्-कचछ नामना आदना राक्षसनी पे नार
 करनां तैल, कचछराक्षस तैल कहेवाय छे.

યોરનું છીર અને યસો છપ્પન તોલા ગોમૂત-
થી પણ એ તેલને કોમળ અગ્નિથી ધીમે ધીમે
પકાવવું; આ તેલ માલિશ કરવાથી અસાધ્ય
કન્ધને પણ મટાડે છે. હારીતે કહેલું આ કન્ધ-
રાક્ષસ નામનું તેલ ખસ, ચળ, આમડીના રોગો
અને લોહીનાં દરદોને પણ મટાડે છે. ૧૪૧-૧૪૫

કૃતમાલાદિ કલ્કx

કૃતમાલસ્ય પત્રાણિ નક્તમાલદલાનિ ચ ।
દ્રોણપુષ્પીપલાશાનિ સર્વેષાં રાજિકા નિશા ॥૧૪૬॥
કુટજો મધુકં મુસ્તં નાગરં રક્તચન્દનમ્ ।
ઘાત્રી યવાનિકા દારુ કલ્કઃ ણ્યં પ્રકલ્પિતઃ ॥૧૪૭॥
ઢઢર્તનાદયં કલ્કઃ કટુતૈલસમન્વિતઃ ।
કળ્હં પામાં હરત્યેવ શીતપિત્તાદિકાન્ ગદાન્ ॥૧૪૮॥

અન્વયઃ-કૃતમાલસ્ય પત્રાણિ નક્તમાલદલાનિ ચ
દ્રોણપુષ્પીપલાશાનિ સર્વેષાં રાજિકા નિશા કુટજઃ
મધુકં મુસ્તં નાગરં રક્તચન્દનં ઘાત્રીયવાનિકા દારુ,
ણ્યં કલ્કઃ પ્રકલ્પિતઃ, અયં કલ્કઃ કટુ-તૈલ-સમન્વિતઃ
ઢઢર્તનાત્ કળ્હં પામાં શીત-પિત્ત-આદિકાન્ ગદાન્
હરતિ એવ ॥

ગરમાળાનાં પાંદડાં, કરંજનાં પાંદડાં, કૃષ્ણ-
નાં પાંદડાં, સરસવ, રાઈ, હળદર, ઈંદ્રજવ, જેઠી-
મધ, મેઘ, સૂંઠ, રતાંજલિ, આમળાં, અજમેા,
અને દેવદાર-એટલાંના કલ્ક તૈયાર કરવો.
આ કલ્ક સરસિયા તેલમાં ઠાલવી સારી રીતે
ચોળવાથી ચળ, ખસ અને શીતપિત્ત આદિ
રોગોને અવશ્ય મટાડે છે. ૧૪૬-૧૪૮

હ્રુ (હાદર)ની ચિકિત્સાઃ એ પ્રલેપરૂપે
કુષ્ઠં કૃમિમ્નો વદ્વન્નો નિશાસૈન્ધવસર્વપાઃ ।
મમ્લપિષ્ઠઃ પ્રલેપોઽયં વદ્વંકુષ્ઠનિપૂદનઃ ॥૧૪૯॥
દૂર્વાનિશાસૈન્ધવચક્રમર્દ-કુટેરકાઃ કાઞ્ચિ-
ક્તકવિષ્ઠાઃ । ત્રિભિઃ પ્રલેપૈરપિ બદ્ધમૂલાં, વદ્વં
ચ કુષ્ઠં ચ વિનાશયન્તિ ॥૧૫૦॥

અન્વયઃ-કુષ્ઠં કૃમિમ્નઃ વદ્વન્નઃ નિશા-સૈન્ધવ-સર્વપાઃ,
મમ્લપિષ્ઠઃ અયં પ્રલેપઃ વદ્વંકુષ્ઠનિપૂદનઃ (તથા)
દૂર્વા-નિશા-સૈન્ધવ-ચક્રમર્દ-કુટેરકાઃ કાઞ્ચિ-ક્તક-
વિષ્ઠાઃ ત્રિભિઃ અપિ પ્રલેપૈઃ બદ્ધમૂલાં વદ્વં ચ કુષ્ઠં ચ
વિનાશયન્તિ ॥

x કૃતમાલ માલિશમાં તાજી, તેવો કલ્ક-જેમાં
ગરમાળા પહેલો હોય છે, એવાં ઓસડિયાંનો કરેલો
કલ્ક કૃતમાલાદિકલ્ક કહેવાય છે.

કઠ, વાવડિંગ, કુવાડિયો, હળદર, સૈંધવ
અને સરસવને લીંબુના રસમાં વાટી લગા-
ડેલો એ લેપ હાદરને તથા કાંઠને મટાડે છે.
ધ્રો, હળદર, સૈંધવ, કુવાડિયાનાં બીજ અને
બાવચીને કાંજમાં તથા તક-છાશમાં વાટી
ત્રણ વાર લેપ કરવાથી હઠ મૂળવાળી હાદરનો
તથા કાંઠનો પણ તે નાશ કરે છે. ૧૪૯, ૧૫૦

ટીકા-કુટેરકઃ=‘વાવડી’ इति लोके ॥

સાત દિવસમાં હાદર મટાડતો લેપ
ગળિલકાણ્યં તુળમપિ સિદ્ધાર્થકઞ્ચ સ્ત્રીપત્રમ્ ।
ત્રયમપિ સમભાગં સ્યાદેષાં દિગુણસ્તુ વદ્વમ્ ॥૧૫૧॥
અષ્ટગુણે ગોતકે, તાનિ પ્રકૃતાનિ સન્ધ્યાત્ ।
દિવસત્રિતયાદ્યૈ, સમ્યક્નિષ્પેયેત્તાનિ ॥૧૫૨॥
વન્યોપલેન ઘૃણ્વા ચ, વદ્વંમાલેપ્યેત્તેન ।

સત્તાહાલેપોઽયં, વદ્વંમચિરાદ્વિનાશયતિ ॥૧૫૩॥

અન્વયઃ-ગળિલક-આણ્યં તુળમ્ અપિ ચ સિદ્ધાર્થકઃ
સ્ત્રીપત્રં ત્રયમ્ અપિ સમભાગં સ્યાત્, ણ્યં દિગુણઃ
તુ વદ્વમ્, તાનિ પ્રકૃતાનિ અષ્ટ ગુણે ગોતકે સંદધ્યાત્,
દિવસત્રિતયાત્ ઈત્યે તાનિ સમ્યક્ નિષ્પેયેત્, વન્ય-
-ઉપલેન વદ્વં ઘૃણ્વા તેન ચ આલેપ્યેત્, અયં લેપઃ
સત્તાહાત્ વદ્વં મચિરાત્ વિનાશયતિ ॥

ગાંડલિક નામનું ખડ, સરસવ અને યોરનાં
પાંદડાં સમભાગે તથા એથી બમણો કુવાડિયો,
એ બધાંને ગાયત્રી આઠગણી તક-છાશમાં
આથી મૂકવાં. ત્રણ દિવસ સુધી અથાયા પછી
એને સારી રીતે વાટી અઠાયા છાણથી હાદરને
બચીને તેની ઉપર તેનાથી લેપ કરવો; આ
લેપ સાત દિવસની અંદર હાદરનો તરત નાશ
કરે છે. ૧૫૧-૧૫૩

શિવત્રી ચિકિત્સા

કવાથ, લેપ તથા ચૂર્ણપાન
વિમીતકત્વહતલયૂજાટાનાં, કાથેન પીતે
ગુહસંયુતેન । અવલગુજં વીજમપાકરોતિ, શિવત્રા-
ણિ કૃચ્છાણ્યપિ પુણ્ડરીકમ્ ॥૧૫૪॥

અન્વયઃ-વિમીતક-સ્વક-મલયુ-જાટાનાં કવાયેન
ગુહસંયુતેન પીતમ્ અવલગુજં વીજં કૃચ્છાણિ અપિ શિવત્રાણિ
પુણ્ડરીકમ્ બપાકરોતિ ॥

બહેડાંની છાલ અને કાળા ઉંઘરાનાં
મૂળિયાંના કવાથમાં ગોળ નાખી, તે કવાથની
સાથે બાવચીનાં બીજનો કલ્ક પીધો હોય

તો તે કદસાધ્ય ચિત્ર અને પુંડરીકને પણ મટાડે છે. ૧૫૪

ટીકા-મલયુ=કાકોદુમ્બરિકા, અવલગુજ=સોમરાજી ॥

કુદવમવલગુજવીજં, હરિતાલચતુર્થમાગસ-
મ્મિધ્રમ્ । મનશિલાં તોલકાર્થે, ગુહ્યાફલમગ્નિ-
મૂલં ચ ।

મૂત્રેણ ગર્વાં પિપ્પું, સર્વર્ણતાકારકં શિવ્રે ॥ ૧૫૫ ॥

શ્વેતં કુપ્પં વ્રજત્યસ્તં પક્ષાર્થેનાધિકેન વા ॥

ગિરિકર્પાસ્તુ કૃષ્ણાયા મૂલેન પરિલેપિતમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

અન્વય:-કુદવમ્ અવલગુજવીજં હરિતાલ ચતુર્થ-
માગ સંમિધં, તોલક-અર્થે મન:શિલા ગુહ્યાફલં ચ અગ્નિ-
મૂલં ગર્વાં મૂત્રેણ વિષ્ટં શિવ્રે સર્વર્ણતાકારકમ્, કૃષ્ણાયા:
ગિરિકર્પા: મૂલેન પરિલેપિતં વા શ્વેતં કુપ્પં પક્ષ-અર્થેન
વા અધિકેન અસ્તં વ્રજતિ ॥

સોળ તોલા આવચીનાં ખીજ, ચાર તોલા
હરતાલ, અરધા તોલા મનશિલ, અથોડી અને
ચિત્રકનાં મૂળને ગોમૂત્રમાં વાટી તેના કરેલો
લેપ ચિત્રને મટાડી આમડીને રંગ જે અસલ
હોય તે કરે છે. કાળી ગરણીનાં મૂળયાના
કદકથી ચોપાસ લેપ કરવાથી ધોળો કોઠ આઠ
દિવસે અથવા તેથી કાંઈક વધારે સુદતે મટી
જાય છે. ૧૫૫, ૧૫૬

ટીકા-ગિરિકર્પી=નીલા અપરાજિતા ॥

કાથ: સચાકુચીચૂર્ણં ધાત્રીલદિરસારયો: ।

શક્તેન્દુકુન્દપવલં શિવ્રં સંસેવિતો હરેત્ ॥ ૧૫૭ ॥

મયિતન પિવેશ્ચર્ણં કાકોદુમ્બર્યવલગુજમ્ ।

તૈલાકો ધર્મસંયો સ્વાસ્તકાશી શિવ્રદ્રઘ્નવેત્ ॥ ૧૫૮ ॥

અન્વય:-ધાત્રીલદિરસારયો: ક્વાય: સચાકુચી-
ચૂર્ણ: સંસેવિત: શંભ-ઇન્દુ-કુન્દ-પવલં શિવ્રં હરેત્ ।
કાકોદુમ્બરી-અવલગુજં ચૂર્ણં મયિતેન પિવેત્, તૈલ-અક્ષ:
ધર્મસેવી સ્વાત્, તકાશી શિવ્રદ્રઘ્ન બવેત્ ॥

આમળાં તથા ખેરસારના ક્વાથને
પ્રાવચીનું ચૂર્ણ નાખી નિત્ય સેવ્યો હોય તો તે
શંખ, ચંદ્ર અને મોગરાના જેવા ધોળા કોદને
મટાડે છે. કાળો ઉંખરો તથા પ્રાવચીનું ચૂર્ણ
પાણી વગરના વલોવેલા દહીંની સાથે પીએ,
તેલનું માલિશ કરે, તડકાનું સેવન કરે અને
ચોથા ભાગનાં પાણીવાળી વચ્ચથી ગ્રાળેલી
કાચ પીએ, તો તે ધોળો કોદ મટાડી દે છે.

ટીકા-મયિત=નિર્જલં વિલોલિતં દધિ, તક્=ચતુ-
ર્થાગમયુતં વચ્ચતું દધિ ॥

સોમરાજી ધૂત

ચતુષ્પલં સોમરાજ્યા: લદિરસ્ય પલં તથા ।

પટોલમૂલં ત્રિફલા ત્રાયમાળા દુરાલભા ॥ ૧૫૯ ॥

ક્લાર્ક્ય કટુકં ચાપિ કાર્પિકાન્ સૂક્ષ્મપેષિતાન્ ।

પલદ્વયં કૌશિકસ્ય શુદ્ધસ્યાત્ર પ્રદાપયેત્ ॥ ૧૬૦ ॥

સિદ્ધં સર્પિરિદં શિવ્રં હન્યાદમ્મ હવાનલમ્ ।

અષ્ટદશાનાં કુષ્ઠાનાં પરમં ચૈતદૌષધમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

સોમરાજીધૂત નામ નિર્મિતં બ્રહ્મણા પુરા ।

લોકાનામુપકારાય શિવ્રકુષ્ઠાદિરોગિણામ્ ॥ ૧૬૨ ॥

અન્વય:-સોમરાજ્યા: ચતુષ્પલં, તથા લદિરસ્ય પલં,
પટોલમૂલ ત્રિફલા ત્રાયમાળા દુરાલભા ચ ક્લાર્ક્ય
કટુકમ્ અપિ કાર્પિકાન્ સૂક્ષ્મપેષિતાન્, (હૂત્વા) અત્ર
શુદ્ધસ્ય કૌશિકસ્ય પલદ્વયં પ્રદાતવ્યમ્, (તેવાં કલ્પને)
ઇદં વિદં સર્પિ: અમ્મ: અનલમ્ ઇવ શિવ્રં હન્યાત્,
અ અષ્ટદશાનાં કુષ્ઠાનાં એતત્ પરમપ્ ઔષધં, પુરા બ્રહ્મણા
(ઇદં) સોમરાજી ધૂત નામ શિવ્ર-કુષ્ઠ-આદિ-રોગિણાં
લોકાનામ્ ઉપકારાય નિર્મિતમ્ (અસ્તિ) ॥

સોળ તોલા આવચી, ચાર તોલા ખેર-
સાર, કડવાં પરવળનાં મૂળ, હરડે, બહેડાં,
આમળાં, ત્રાયમાળ, રાતો ધમાસો અને કડુ-
એ દરેક એક એક તોલા લઈ ઝીણાં વાટી
તેમાં આઠ તોલા શુદ્ધ ગૂગળ મિશ્ર કરવો
અને પછી એ કદકથી ઘી પકાવવું (એટલે
'સોમરાજી-ધૂત' તૈયાર છે). આ સિદ્ધ
ઘી, જેમ પાણી-અગ્નિનો નાશ કરે છે, તેમ
શિવ્રનો નાશ કરે છે; તેમ જ અઢારે પ્રકાર-
ના કોદનું આ ઉત્તમ ઔષધ છે. પૂર્વે બ્રહ્માએ
આ 'સોમરાજી ધૂત' નામનું ઘી ચિત્ર તથા
કુષ્ઠ આદિ રોગોવાળા લોકોને ઉપકાર કરવા
બનાવ્યું છે. ૧૫૯-૧૬૨

કોદનો અધિકાર સમાપ્ત

x સોમરાજી-પ્રધાતૌષધ-પદ્યેન ધૂત-પ્રાવચી જેમાં
મુખ્ય હોય છે, એવાં ઔષધોથી પકવેલું ઘી
સોમરાજીધૂત કહેવાય છે.

અથ શીતપિત્તાધિકારા ।

૫૫ : શીતપિત્ત, ઉદર્દ, કોઠ તથા ઉત્કોઠનો અધિકાર

એમ કોઠ આમડીના રોગ છે તથા ત્રિદોષજન્ય છે, તે જ પ્રમાણે આ શીતપિત્ત, ઉદર્દ, કોઠ તથા ઉત્કોઠ પણ આમડીના જ રોગો છે તથા ત્રિદોષજન્ય છે. એમ આ રોગોની તથા કોઠની સમાનતા હોવાથી એ કોઠના અધિકાર પછી આ શીતપિત્તાદિનો અધિકાર શરૂ કરાયો છે; તેમની વ્યાખ્યાઓ તેમનાં જ્યાં લક્ષણો અપાયાં છે, ત્યાં જ ટિપ્પણરૂપે અપાશે, તે ત્યાં જોઈ લેવી.

તત્ર શીતપિત્તાદીનાં વિપ્રકૃષ્ટસન્નિવૃત્તિનિવાનપૂર્વિકાં સમ્પ્રાપ્તિમાહ—

શીતપિત્ત વગેરેનાં ફરનાં તથા પાસેનાં રોગો નિવારનાં અને સંપ્રાપ્તિ

શીતમારુતસમ્પર્કાત્પ્રવૃદ્ધો કફમારુતો ।

પિત્તેન સહ સમ્મૂય બહિરન્તર્વિસર્પતઃ ॥ ૧ ॥

અન્યથા—શીતમારુતસંપર્કાત્ પ્રવૃદ્ધો કફમારુતો પિત્તેન સહ સમ્મૂય (ત્વચઃ) બહિઃ અન્તઃ (અ) વિસર્પતઃ ॥

કંઠા પવનના સંપર્કથી, વૃદ્ધિ પામેલા કફ અને વાયુ (પિત્તને વધારનારાં કારણોથી) દુષ્ટ થયેલા પિત્તની સાથે મળીને, આમડીની બહાર-આમડી ઉપર તથા આમડીની અંદર રુધિર વગેરેમાં પ્રસરી છે; (તેથી શીતપિત્ત વગેરે થાય છે.) ૧

ટીકા—શીતમારુતસમ્પર્કાત્ પિત્તેન સ્વહેતુદુષ્ટેન, સમ્મૂય=સજ્ઞમ્ય, બહિઃ—ત્વચિ, અન્તઃ—રુધિરાદિ, વિસર્પતઃ=પ્રસરતઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

શીતપિત્તાદીનાં પૂર્વરૂપમાહ—

શીતપિત્ત વગેરેનું પૂર્વરૂપ

વિપાસાઽરુચિહૃલાસદેહસાદાઙ્ગારવમ્ ।

રક્તલોચનતા તેર્ગાં પૂર્વરૂપસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

અન્યથા—વિપાસા—અરુચિ—હૃલાસ—દેહસાદ—ઞ્ગ—ગોચર રક્તલોચનતા (ફીણ) તેર્ગાં પૂર્વરૂપસ્ય લક્ષણમ્ (જેમ) ॥

તરસ, અરુચિ, મોળ, શરીરની ઝલાનિ, અંગોમાં ભારેપણું અને નેત્રોની રતાશ—એ શીતપિત્ત* વગેરેનાં પૂર્વરૂપનું લક્ષણ સમજવું.

* શીતેન વાયુના પ્રવૃદ્ધકફમારુતાભ્યાં મિલિત

શીતપિત્તસ્ય લક્ષણમાહ—

શીતપિત્તનું લક્ષણ

વરદીદશસંસ્થાનઃ શોથઃ સજ્ઞાયતે યદિઃ ।

સરુણ્ણતોદયહુલર્શદિજ્વરવિદાહવાન્ ।

વાતાચિક્રત્તમં વિદ્યાચ્છીતપિત્તમિમં મિપક્ ॥ ૩ ॥

અન્યથા—વરદીદશસંસ્થાનઃ સરુણ્ણતોદયહુલઃ ઉદિજ્વરવિદાહવાન્ શોથઃ યદિઃ સજ્ઞાયતે, હમં મિપક્ વાત-અધિકત્તમ શીતપિત્તં વિદ્યાત્ ॥

જમરીના કચડ જેવા આકારનો, અળસાથે સોય લોંઘાથા જેવી ઘણી પીડાવાળો, જિહ્વા અને બળતરાથી યુક્ત જે સોને બહાર આમડી ઉપર થાય છે, તેને વેઢે વાયુની અતિશય અધિકતાવાળું ‘શીતપિત્ત’ બહુવું.

ઉદર્દસ્ય લક્ષણમાહ—

ઉદર્દ—શીળસતુ લક્ષણ

સોત્સજ્ઞૈઃ સરાગૈઃ કણ્ઠમદ્વિજ્ઞ મળ્ડલૈઃ ।

શૈશિરઃ શ્લેષ્મગ્રહુલ ઉર્દ્વં હતિ કીર્તિતઃ ॥ ૪ ॥

અન્યથા—(યઃ) સોત્સજ્ઞૈઃ ચ સરાગૈઃ ચ કણ્ઠમદ્વિઃ મળ્ડલૈઃ શૈશિરઃ ચ શ્લેષ્મગ્રહુલઃ ‘ઉર્દ્વં’ હતિ (ઉપલક્ષિતઃ) કીર્તિતઃ ॥

જે રોગ મધ્યમાં નમેલાં, રતાશ યુક્ત અને અળવાળાં ગોળ ધ્રામકાંવાળો હોઈને શિશિર ઋતુમાં થાય છે અને કફની અધિકતાવાળો હોય છે, તે ‘ઉદર્દ’* કહેવાય છે. ૪

ટીકા—સોત્સજ્ઞૈઃ=મધ્યનિઘ્નઃ, શૈશિરઃ=શિશિર્ભવઃ ॥

કોઠોત્કોઠયોર્લક્ષણમાહ—પિત્ત કોઠ-ઉત્કોઠ-

કોઠ અને ઉત્કોઠનું લક્ષણ

અસમ્યગ્વમનોદીર્ણપિત્તશ્લેષ્માન્નિગ્રહૈઃ ।

મળ્ડલાનિ સકણ્ઠુનિ રાગવન્તિ વદ્યનિ ચ ॥

સાનુબન્ધસ્તુ સ પ્રાક્ષેપ્તકોઠ હતિ કથ્યતે ॥ ૫ ॥

સ્વહેતુદુષ્ટ પિત્ત યસ્મિન્ તત્-શીતપિત્તમ્—શીતળ પવનના સંબંધથી ખૂબ વધી ગયેલા કફ તથા વાયુ, જે રોગમાં પોતાનાં કારણોથી બગડેલા પિત્ત સાથે મળેલા હોય છે, તે રોગ શીતપિત્ત-શીળસ કહેવાય છે.

* ઉર્દ્વ-અતિશયેન અર્દયતિ-દિનસ્તિ પીઠયતિ શિશિરે ત્વચ સોત્સજ્ઞસરાગકણ્ઠમદ્વમળ્ડલોત્પાદનેતિ-ઉર્દ્વઃ । ઉત્પૂર્ણકાત્ અર્દ દિશ્વાયમિતિ ચોરાદિકાદર્-જે રોગ શિશિરઋતુમાં રતાશ અને અળવાળાં ધ્રામકાં ઉપાંત્રી આમડીને ખૂબ પીડિત કરે છે, તે કફની અધિકતાવાળો રોગ ઉદર્દ—શીળસનો ભેદ કહેવાય છે.

અન્વય:-અસમ્યક્-વચન-ઉદીર્ણ-પિત્ત-હેષ-અન-નિગ્રહ: સકળદ્વિ રાગવન્તિ ચ મહુનિ મળ્ડલાનિ (સુ:)
ય: કોઠ: , સાનુવચ્ચ: તુ (ય:) પ્રાજ્ઞ: ઉત્કોઠ: કથ્યતે ॥

વચન બરાબર નહિ થવાને લીધે ઊછળેલાં
પિત્ત, કંઈ તથા અન્ય રોગાવાથી થળ અને
રતાશવાળાં જે ઘણાં ગોળ પ્રામઠાં થાય છે તે
'કોઠ' કહેવાય છે; તેમ જ એ પ્રામઠાં
મટી પીળાં પ્રામઠાં થતાં આવે તે 'ઉત્કોઠ'
કહેવાય છે.

ટીકા-ય: = કોઠ: ॥

શીતપિત્તોર્દકોઠોસ્કોટચિકિત્સા ।

શીતપિત્ત, ઉર્દા, કોઠ અને ઉત્કોઠની
ચિકિત્સા

શીતપિત્તે તુ યમનં પટોલારિષ્ઠ્યાસકૈ: ।
ત્રિફલાપુરકૃષ્ણાભિચિરેકઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૬ ॥
અમ્યક્: કટુતેલેન લેકઞ્છોળેન વારિણા ।
ત્રિફલાં ક્ષોદ્રસંયુક્તાં લાઘેષ નવકાર્પિકમ્ ॥ ૭ ॥
અન્વય:-શીતપિત્તે તુ પટોલ-અરિષ્ઠ્યાસકૈ: વચન,
ત્રિફલા-પુર-કૃષ્ણાભિ: ચ વિરેકઃ, કટુતેલેન અમ્યક્:
ઉળેન ચ વારિણા સેકઃ પ્રશસ્યતે, (કિંચ) લી-
સયુક્તાં ત્રિફલાં ચ નવ-કાર્પિકં લાઘેત્ ॥

શીતપિત્તમાં કંઈવાં પરવળ, લીંબો
અને અરડુસાથી ઊલટી કરવી; અને હરડે,
બહેડાં, આમળાં, ગૂગળ તથા પીપરથી વિરેચન
આપડું, એ ઉત્તમ ગણાય છે; તેમજ સરસિયા
તેલથી માલિશ કરવું, બીના પાણીથી સિંચન
કરવું, મધ સહિત ત્રિકૂળાં (હરડે, બહેડાં અને
આમળાં) ખાવાં અને નવકાર્પિક નામનો ગૂગળ
ખાવો. (તેથી પણ શીતપિત્ત મટી જાય છે.)

નવકાર્પિકો યથા-

નવકાર્પિક ગૂગળ અને બીજા ઉપચારો
ત્રિફલાપુરકૃષ્ણાનાં ત્રિપલ્લેકાંશયોજિતા ।
ગુટિકા શીતપિત્તાશોભગન્દરવતાં હિતા ॥ ૮ ॥
સિતાં ત્રિકટુસંયુક્તાં ગુડમામલકઃ સહ ।
યવાનીં લાઘેયેષાપિ સવ્યોપસારસંયુતામ્ ॥ ૯ ॥

* કુષ્ઠતિ-ઉત્કુષ્ઠતિ ચ પ્રતિહન્તિ-પીઠ્યતિ
ત્વચ સરાગકળ્દમન્મળ્ડલોત્પાદનેતે કોટ ઉત્કોટય, કુટિ
પ્રતિપાતે-અન-જે રતાશ અને મેળવાળાં પ્રામઠાં
ઉપજાવી યામડીને ખૂબ પીડિત કરે છે, તે પિત્ત-
કાર્પિક રોગ કોઠ, અને તે જ કોઠમાં પ્રામઠાં મટી
મટી ફરી થાય તે ઉત્કોઠ કહેવાય છે.

આર્દ્રકસ્ય રસઃ પેયઃ પુરાણગુડસંયુતઃ ।
શીતપિત્તાપહઃ શ્રેષ્ઠો વહ્નિમાન્ધવિનાશનઃ ॥ ૧૦ ॥
સિદ્ધાર્થરજનીકલ્કૈઃ પ્રપુષ્પાદતિલ્લઃ સહ ।
કટુતેલેન સંમિશ્રમેતદુદ્ધર્તનં હિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

સગુંડં દીપ્યકં યસ્તુ લાઘે-પથ્યાન્નમુક્ નરઃ ।
તસ્ય નશ્યતિ સતાહાદુર્દઃ સર્વદેહજઃ ॥ ૧૨ ॥
ઘૂતં પીત્વા મહાતિકં શોણિતં મોક્ષયેત્તયા ।
લિપ્તસ્ત્વિગ્નસ્ય સંયુદ્ધિમાદૌ કોઠે સમાચરેત્ ॥
ઉત્કોઠે ગુદ્વેદસ્ય કુષ્ઠમ્પ્રીંકારયેત્ કિયામ્ ॥ ૧૩ ॥

નિમ્બસ્ય પત્રાણિ સદા ધૃતેન, ધાત્રીવિમિ-
શ્રાણિ નરઃ પ્રયુક્તયાત્ ॥ વિસ્ફોટકળ્દ્રુમિરીત-
પિત્તમુદ્દકોઠો ચ કર્કં ચ હન્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય:-ત્રિફલા-પુર-કૃષ્ણાનાં ત્રિ-પલ્લ-એક-
અશ-યોજિતા ગુટિકા શીતપિત્ત-અર્દ્રાન્-મગન્દરવતાં
હિતા (ભવતિ) ॥ અપિ ચ ત્રિકટુસંયુક્તાં સિતામ્,
આમલકઃ સહ ગુંડે, સવ્યોપસારસંયુક્તાં યવાનીં લાઘેત્,
પુરાણ-ગુડસંયુતઃ આર્દ્રકસ્ય રસઃ પેયઃ, (ય ચ) યેષ્ઠઃ
શીતપિત્ત-અપહઃ વહ્નિમાન્ધવિનાશનઃ (અસ્તિ) ॥
સિદ્ધાર્થ-રજનીકલ્કૈઃ પ્રપુષ્પાદતિલ્લઃ સહ કટુતેલેન
સંમિશ્રમ્ ઉદ્ધર્તનં હિતં (ભવતિ) ॥ યઃ ધૃ નરઃ સગુંડ
દીપ્યકં લાઘેત્, પથ્ય-અન્નમુક્ (ચ ભવેત્), તસ્ય
સર્વદેહજઃ ઉદર્દઃ સતાહાત્ નશ્યતિ ॥ તથા મહાતિકં
ઘૂતં પીત્વા શોણિતં મોક્ષયેત્ ॥ કોઠે આદો સ્તિપ-
સ્ત્વિગ્નસ્ય સંયુદ્ધિ સમાચરેત્, ઉત્કોઠે ગુદ્વેદસ્ય કુષ્ઠમ્પ્રીં
કિયાં કારયેત્ ॥ નરઃ (યદિ) નિમ્બપત્રાણિ ધાત્રી-
વિમિશ્રાણિ ધૃતેન સદા પ્રયુક્તયાત્, (તદિ) વિસ્ફોટ-
કળ્દ્રુમ-શીતપિત્તં ચ ઉદર્દકોઠો ચ કર્કં હન્યાત્ ॥

ત્રણ ભાગ એટલે ત્રણ તોલા ત્રિકૂલા,
(હરડે, બહેડાં અને આમળાં), પાંચ
ભાગ એટલે પાંચ તોલા ગૂગળ અને એક
ભાગ એટલે એક તોલા પીપરથી બનાવેલી
ગોળી શીતપિત્તવાળા, અરશવાળા અને
ભગદરવાળાને હિતકારી થાય છે. (આ ગોળી
'નવકાર્પિકગૂગળ' નામે ઓળખાય છે.)
ત્રિકટુ સુંક, મરી અને પીપરથી યુક્ત સાકર
ખાવી; ગોળ સહિત આમળાં ખાવાં; અને
સૂંક મરી, પીપર તથા જવખાર સહિત
અજમો ખાવો; (તેથી પણ શીતપિત્ત મટી
જાય છે;) આદુના રસમાં બનેલો ગોળ
મિશ્ર કરી પીવો, એ શ્રેષ્ઠ દોષ શીતપિત્ત
અને અગ્નિ મંદપણ મટાડે છે. સરસવ,

હળદર, કુંવાડિયો અને તલનો કઠક કરી તેમાં સરસિયુ તેલ મિશ્ર કરી ચોળવું, એ શીતપિત્ત ઉપર હિતકારી છે. જે માણસ યોગ સહિત અજમે ખાય અને પચ્ય અજ નમે તેનો સંઘળા શરીરમાં થયેલો ઉદ્દ સાત દિવસની અંદર મટી જાય છે. મહા તિક્તક નામનું ઘી પીને હોણી કઠાવવાથી પણ ઉદ્દ મટી જાય છે. કોઠ થયેલ હોય તો પ્રથમ રનેહન તથા સ્વેદન ક્રિયા કરીને પછી વિરેચન વગેરે શોધન કરવું; અને ઉત્કોઠ થયેલ હોય તો વિરેચન વગેરે શોધન કર્યા પછી કોઠની ચિકિત્સા કરવી. માણસ જે હી બહાના પાદકા અને આમળા વાટી ઘીથી મિશ્ર કરી હમેશાં ખાય, તો વિસ્ફોટ, અજ, કૃમિ, શીતપિત્ત, ઉદ્દ, કોઠ અને કફનો તે નાશ કરે છે. ૮-૧૪

આર્દ્રક ખંડ

આર્દ્રકં પ્રસ્થમેકં સ્વાદ્રોષુતં કુઙ્કવદ્વયમ્ ।
ગોદુગ્ધં પ્રસ્થયુગલં તદર્ધે શર્કરા મતા ॥ ૧૫ ॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં મરિચં વિશ્વમેપજમ્ ।
ચિત્રકં ચ વિઢઙ્ગં ચ મુસ્તકં નાગકેશરમ્ ॥ ૧૬ ॥
સ્થગેલાપત્રકર્ચુર પ્રત્યેકં પલમાત્રકમ્ ।
વિધાય પાકં વિધિવત્ જ્વાદેતપલસમ્મિતમ્ ॥ ૧૭ ॥
દ્વમાર્દ્રકલ્પણાસ્ય પ્રાત્ મુક્તં વ્યપોહતિ ।
શીતપિત્તમુદર્દં ચ કોઠમુરકોઠમેવ ચ ॥ ૧૮ ॥
પક્ષ્માણ રક્તપિત્તં ચ કાસં શ્વાસમરોચકમ્ ।
વાતગુલ્મમુદાવર્તં શોથં કળ્હ જ્ઞમીનપિ ॥ ૧૯ ॥
દીપયેદુદરે વર્દિ ઘલં વીર્યં ચ વધયેત્ ।
વપુઃ પુષ્ટં પ્રકુચતે તસ્માત્સેચ્યમિદં સદા ॥ ૨૦ ॥

અન્વય-એક પ્રશ્નમ્ આર્દ્રક કુઙ્કવદ્વય ગોષુત, પ્રસ્થયુગલ ગોદુગ્ધ સ્વાત્, તદર્ધે શર્કરા મતા, પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલ મરિચ વિશ્વમેપજ ચિત્રક ચ વિઢઙ્ગ ચ મુસ્તક નાગકેશર, ત્વક્-લા-પત્ર-કર્ચુર પ્રત્યેક પલ-માત્રક-વિધિવત્ પાક વિધાય પલમાત્રક તત્ જ્વાદેત્ । દ્વમ્ આર્દ્રકલ્પણાસ્ય પ્રાત્ મુક્ત (સત્) શીત-પિત્તમ્ ઉદર્દં ચ કોઠમ્ ઉરકોઠ ચ પક્ષ્માણ રક્તપિત્ત ચ કાસ શ્વાસમ્ અરોચક વાતગુલ્મમ્ ઉદાવર્ત શોથ કળ્હ જ્ઞમીન અપિ વ્યપોહતિ એવ, ઉદરે વર્દિ દીપ યેત્, ઘલ ચ વીર્ય વધયેત્, વપુ પુષ્ટ પ્રકુચતે, તસ્માત્ સદા સેચ્યમ્ ॥

ચોસક તોલા આદુ, બનીશ તોલા

ગાયનું ઘી, ૧૨૮ તોલા ગાયનું દૂધ અને તેનાથી અરધી સાકર લેવી. પીપર, પીપરી મૂળ, મરી, સૂંઠ, ચિત્રક, વાવડિંગ, મોચ, નાગકેસર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને કચૂરો-એ ફરેક ચાર ચાર તોલા લઈ વિધિ પૂર્વક આ પાક બનાવવો (તે 'આર્દ્રકખંડ' કહેવાય છે). આ 'આર્દ્રકખંડ' સવારમાં ચાર તોલા ખાધો હોય, તો તે શીતપિત્ત, ઉદ્દ, કોઠ, ઉરકોઠ, ક્ષયરોગ, રક્તપિત્ત, ઉધરસ, શ્વાસ, અરુચિ, વાતગુલ્મ, ઉદાવર્ત, સોળો, અજ અને કૃમિઓનો અવશ્ય નાશ કરે છે, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, બળ તથા વીર્ય વધારે છે અને શરીરને પુષ્ટ કરે છે, માટે આનું સર્વકાળ સેવન કરવું યોગ્ય છે. ૧૫-૨૦

શીતપિત્ત, ઉદ્દ, કોઠ તથા ઉરકોઠનો

અધિકાર સમાપ્ત

વિસર્પાધિકારઃ ।

૫૬ : વિસર્પ કે રતવાનો અધિકાર*

વત્ર વિસર્પસ્ય વિપ્રકૃષ્ટનિદાન સ્વસ્થ્યં નિહત્કિં વાદ-
વિસર્પવું દુરવું નિદાન, સાતની સંખ્યા
તથા વિસર્પ શખ્દનો અર્થ

લવણામ્લકટુષ્ણાદિસેનાદ્રોષકોપતઃ ।

વિસર્પઃ સતઘા હ્રેય સર્વતઃ પરિસર્પણાસ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ-લવણ-અમ્લ-કટુ-ઉષ્ણ-આદિ-સેનાદ્રોષકોપત (જાત. શોથ.) સર્વતઃ પરિસર્પણાત્ વિસર્પ. સમઘા હ્રેય ॥

+ આદિમ્ એવ આર્દ્રકં, તસ્ય લઘ્વો યસ્મિન્ સ, યદ્વા આર્દ્રકમુખ્ય રણત યસ્મિન્ સ -જેમા આદુના ટુકડા મુખ્ય હોય છે અથવા જેમા આદુ અને તેના નેટલી જ સાકર ન ખાય છે, તે ખીજા ઓસડિયાં તથા ગાયના ઘી-દૂધયુક્ત કરેલો પાક, આર્દ્રકખંડ કહેવાય છે.

* વિશેષતઃ સર્પતિ-સર્વતો વિસર્પતીતિ વિસર્પ-લઙ્-માસ-રધિર-લસીકાગતે કુપિતદોષૈઃ કૃત સર્વજિ-સારી વિસૃત વ્રજત શોફ, વિપૂર્ણકાલ સ્પૃહ ગતાવિત્ત-સ્માદ્-જે ચોપાસ ફેલાય છે, એવા સોળે વિસર્પ કે રતવા નામે કહેવાય છે, આ સોળે ત્વચા, માંસ, રધિર તથા લસીકામાં ગયેલા કુષ્ટ વાત-પિત્ત તથા કફથી ઉત્પન્ન થાય છે, આખા અંગમાં ફેલાય છે

ખારા, ખાટા, તીખા તથા બિના આદિ પદાર્થોના સેવનથી દોષોના કોષ થતાં (ઉત્પન્ન થયેલાં સોભે) ચોખાસ ફેલાતો હોવાથી 'વિસર્પ' કહેવાય છે અને તેને સાત પ્રકારનો બાબવો. (લીલાં શાક અને શિંકાડી વગેરે પદાર્થોથી પણ વિસર્પ થાય છે, એમ ચરકે કહ્યું છે.) ૧

ટીકા-‘આદિ’ શબ્દાન્તરકોષમિતશાકશિખાન્તીપ્રમુલીનાં પ્રહનમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અથ વિસર્પસ્ય સત્તઘાતવ વિરૂપોતિ-

વિસર્પના સાત પ્રકાર

વાતિકઃ પૈત્તિકૈષ્વ કફજઃ સાન્નિપાતિકઃ ।
ચત્વાર एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्तथा ॥ ૨ ॥
આમેયો વાનપિત્તાભ્યાં શન્યપાત્યઃ કફવાતજઃ ।
વસ્તુ કર્દમકો ઘોરઃ સ પિત્તકફસમ્ભવઃ ॥ ૩ ॥

અન્યથા-વાતિકઃ પૈત્તિકઃ કફજઃ ચ સાન્નિપાતિકા-
એતે ચત્વારઃ વીસર્પાઃ, (તથા) દ્વન્દ્વજાસ્તથા એ વક્ષ્યન્તે,
(તત્ર) વાતપિત્તાભ્યામ્ આમેયઃ, કફવાતજઃ શન્ય-
પાત્યઃ ચઃ તુ કર્દમકઃ ઘોરઃ (મવતિ) સઃ પિત્ત-
કફસમ્ભવઃ (હૈયઃ) ॥

વાયુજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય અને સાન્નિપાતિક (ત્રણે દોષસંબંધી), એ ચાર અને બીજા દોષથી ઉત્પન્ન થતા ત્રણ જે વિસર્પ, એમ (સાત વિસર્પ) કહેવે કહેવાશે; (તેમાં છેલ્લા ત્રણ દ્વન્દ્વજ વિસર્પોમાં જે) વાયુ તથા પિત્તથી વિસર્પ થાય છે, તે આગેન્ય નામનો, જે કફ તથા વાયુથી વિસર્પ થાય છે તે ‘શંથિ’ નામનો અને જે ‘કર્દમક’ નામનો ભયાનક વિસર્પ થાય છે, તે પિત્તથી તથા કફથી થાય છે. ૨, ૩

વિષર્વદોષદૂયાણિ સંઘ્રાહ-

વિસર્પમાં દૂષક તથા દૂષ્ય-દૂષિત થનારું રૂપ કંથન

રક્તં લસીકા ત્વદ્દમાંસં દૂષ્યં દોષાશ્ચયો મલાઃ ।
વિસર્પાનાં સમુપત્તો હૈતવઃ સત્તઘાતવઃ ॥ ૪ ॥

અને બિંચો થાય છે. આ વિસર્પ પણ ઉપર કહેલા શીતપિતાદિની પેઠે ચામડીનો પણ રોગ છે, તેથી તેઓની સાથે આની કંઈક અંશે સમાનતા હોવાથી તેઓના અધિકાર પછી આ વિસર્પનો અધિકાર શરૂ કરાયો છે.

અન્યથા-રક્તં લસીકા ત્વક્ માંસં દૂષ્યં, પ્રયઃ મલાઃ દોષાઃ (સુઃ, ક્ષયેવં) સપ્ત ઘાતવઃ વિસર્પાનાં સમુપત્તો હૈતવઃ (મવન્તિ) ॥

લોહી, લસીકા, ચામડી અને માંસ દૂષ્ય એટલે દૂષિત થાય છે અને વાત, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણ મળી, દોષો-એટલે તે લોહી વગેરેને દૂષિત કરનારા હોય છે; આમ વિસર્પની ઉત્પત્તિમાં એ સાત ધાતુઓ કારણ રૂપે હોય છે. ૪

ટીકા-ત્રયો મલાઃ=વાતપિત્તકફાઃ, દોષાઃ=દૂષકા દૈર્ઘ્યઃ । અન્યથા ‘દોષાઃ=મલા’ इत्यत्र पुनरुक्तिदोषो लघिष्यते ॥ (આનો અર્થ ઉપર લેવાયો છે.)

અથ વાતિકસ્ય લક્ષણમાહ-

વાયુસંબંધી વિસર્પતુ લક્ષણ

તત્ર વાતાત્પરીસર્પો વાતજ્વરસમ્બન્ધયઃ ।
શોકસ્ફુરણનિસ્તોદમેદાયામાતિર્હર્ષધાન્ ॥ ૫ ॥
અન્યથા-તત્ર વાતાત્ (જાત) પરીસર્પઃ વાતજ્વર-
સમ્બન્ધયઃ શોક-સ્ફુરણ-નિસ્તોદ-મેદ-આયામ-અતિ-
ર્હર્ષધાન્ (સ્થાત્) ॥

તેમાં વાયુથી થતો વિસર્પ વાયુજન્ય ન્વરના જેવી બથાવાળો એટલે માથું, હૃદય, ગાત્ર તથા ઉદરમાં શૂળ વગેરેથી યુક્ત હોય છે; તેમ જ સોભે, ગાત્રેનું ફરકવું, સોયો લોંકાયા જેવી પીડા, ચિરાયા જેવી પીડા, ખેંચાણ કે આકર્ષણની જેવી વેદના અને રવાંટાં બિલાં થવાં, એટલાથી યુક્ત હોય છે. ૫

ટીકા-પરીસર્પઃ=વિસર્પઃ, વાતજ્વરસમ્બન્ધયઃ=શિતો-
દ્દાત્રોદરશ્ચાદિયુક્તઃ, મેદઃ=વિદારણેનેવ વ્યાપ, આયામઃ=
આકર્ષણેનેવ વ્યાપ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અથ પૈત્તિકવિમર્ષલક્ષણમાહ-

પિત્તસંબંધી વિસર્પતુ લક્ષણ

પિત્તાદ્દ્રુનમતિઃ પિત્તજ્વરલિહ્નોડતિલોહિતઃ ॥ ૬ ॥
અન્યથા-પિત્તાત્ દ્રુતગતિઃ પિત્તજ્વરલિહ્નઃ અતિ-
લોહિતઃ (મવન્તિ) ॥

પિત્તથી થતો વિસર્પ ઝડપથી ફેલાય છે, તે પિત્તજન્ય ન્વરના જેવાં ચિહ્નોવાળો અને અત્યંત રોતો હોય છે. ૬

ટીકા-દ્રુતગતિઃ=શીઘ્રપ્રસરણયીલઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અથ કૌષ્ઠિકવિસર્પલક્ષણમાહ-

કર્દમસંબંધી વિસર્પતુ લક્ષણ

કપાત્કણદ્યુતઃ ક્ષિગ્ધઃ કફજ્વરસમાનચક્ ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ-કફાદ કઠ્ઠ-યુતઃ સ્તિભઃ કફજ્વર-સમાન-
રૂઃ (ભવેત) ॥

કૃત્થી થતો વિસર્પ અળવાળો, સિન્ધ અને
કૃત્ત્ય નવરના જેવી પીડાવાળો હોય છે. છ
અર્થ સાન્નિપાતિકવિસર્પલક્ષણમાહ-

સાન્નિપાતિક વિસર્પશું લક્ષણુ

સન્નિપાતસમુત્પન્ન સર્વરૂપસમન્વિતઃ ॥૮॥

અન્વયઃ-સન્નિપાતસમુત્પન્ન ચ સર્વરૂપસમન્વિતઃ
(સ્વાદ) ॥

સન્નિપાતથી થતો વિસર્પ ઉપર કહેલ
ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નોવાળો હોય છે. ૮

અર્થ વાતપૈતિકવિસર્પલક્ષણમાહ-

વાયુ અને પિત્તથી થતા-કૃત્ત્ય-આગ્રેય
વિસર્પશું લક્ષણુ

વાતપિત્તાક્ષરચ્છર્દિમૂર્છાતીસારતુહ્યમ્ભૈઃ ।
અસ્થિમેદાઽગ્નિસદનતમકારોચકૈયુતઃ ॥૯॥
કરોતિ સર્વમદ્ગ્નં ચ દીપ્તાક્ષારાવકીર્ણવત્ ।
યં યં દેશં વિસર્પેષ્ઠ વિસર્પતિ ભવેત્સ સઃ ॥૧૦॥
શીતાક્ષારાસિતો નીલો રક્તો ઘાડઽપચીયતે ।
અગ્નિદગ્ધ ઇવ સ્ફોટૈઃ શીઘ્રગત્વાદ્યુતં ચ સઃ ॥૧૧॥
મર્માનુસારી વીસર્પઃ સ્થાદ્વાતોઽતિવ્યલસ્તતઃ ।
દ્યયેતાદ્ગ્નં હરેત્સંજાં નિદ્રાં ચ શ્વાસમીર્યેત્ ॥૧૨॥
હિષ્માં ચ સ ગતોઽવસ્થામીદશીં લભતે ન સઃ ।
ક્વચિચ્છર્મારતિમસ્તો ભૂમિશય્યાસનાદિપુ ॥૧૩॥
ચેષ્ટમાનસ્તતઃ ક્ષિપ્રો મનોદેહસમુદ્ગ્રવામ્ ।
દુષ્પ્રયોધોઽન્યુતે નિદ્રાં સોઽગ્નિવીસર્પ ઉચ્યતે ॥૧૪॥

અન્વયઃ-વાત-પિત્તાદ્ઝવર-ચ્છર્દિ-મૂર્છા-અતીસાર-
તુહ્ય-મ્ભૈઃ, અસ્થિમેદ-અગ્નિસદન-તમક-ઓચકૈઃ યુતઃ
(સન્) સર્વે ચ અગ્ન રીત-અક્ષાર-અવકીર્ણવત્ કરોતિ,
સઃ ચ વિસર્પઃ ય યં દેશં વિસર્પતિ સઃ શીત-અક્ષાર-
અસિતઃ નીલઃ વા રક્તઃ । (સન્) અગ્નિદગ્ધઃ ઇવ સ્ફોટૈઃ
આશુ ઉપચીયતે, સઃ ચ વીસર્પઃ શીઘ્રગત્વાદ્યુતં મર્મ-અનુ-
સારી સ્યાત્, તતઃ વાતઃ અતિકલઃ (સન્) અગ્ન વ્યયેત્,
સંજાં ચ નિદ્રાં હરેત્, શ્વાસ ચ હિષ્મામ્ ઈર્યેત્, ઈદશીમ્
ગવસ્થાં ગતઃ સઃ (રોગી) અરતિમસ્તઃ ભૂમિ-શય્યા-
આસનાદિપુ ક્વચિત્ શર્મ ન લભતે, તતઃ ચેષ્ટમાનઃ ક્ષિપ્રઃ
દુષ્પ્રયોધઃ (સન્) મનોદેહસમુદ્ગ્રવાં નિદ્રામ્ અન્યુતે, સઃ
અગ્નિવીસર્પઃ ઉચ્યત ॥

× અગ્રે ડાય-અગ્નિસદન-અગ્ન-હિતિ આગ્રેયઃ-
ઓચકૈઃ-એ વિસર્પ અગ્નિના તથા વાયુના સંબંધવાળો
દોષ, તે કૃત્ત્ય-આગ્રેય કહેવાય છે.

વાયુ અને પિત્તથી થયેલો વિસર્પ તાવ,
ભેદી, મૂછો, પાતળો ઝાડો, તરસ, જમ,
હાડકાં ભાંગતાં હોય એવી સ્થિતિ, જઠરાગ્નિ-
ની મંદતા, અધારાં આવે તથા અરુચિથી યુક્ત
હોય; સઘળું શરીર બાણે સળગેલા અંગારાથી
વ્યાપ્ત હોય એવું તે કરે છે; એ વિસર્પ શરીર-
ના જે જે પ્રદેશમાં ફેલાય તે તે પ્રદેશ નીલ
વર્ણો, રાતા અથવા કઠી ગયેલા અંગારા જેવો
કાળો થઈ બંધ અને બાણે અગ્નિથી બળેલો હોય
તેમ ફેલાયેલી તરત વ્યાપ્ત થાય છે. વળી એ
વિસર્પ શીઘ્ર ગતિવાળો હોય છે, તેથી તરત
જ ઉદર અને હૃદયમાં ગતિ કરે છે, જેથી
વાયુ ઘણો જ બળવાન બની અંગને પીડાવાળું
કરે છે, સંજાનો નાશ કરે છે, નિદ્રાને પ્રેરે છે,
શ્વાસનો વેગ કરે છે અને ઉપરાઉપરી હેડકી
કરે છે. આવી સ્થિતિને પામેલો એ રોગી
માણસ ધેએન થઈ પૃથ્વી, શયન અને
આસન વગેરેમાં ક્યાંય સુખ પામતો નથી,
તરફડ્યા કરે છે, કલેશ પામ્યા કરે છે અને
ઘણો જ બેશાન બની અંતે મરણ પામે છે;
એ અગ્નિવીસર્પ 'આગ્રેય' કહેવાય છે. ૯-૧૪

ટીકા-સ્ફોટૈઃ ઉપચીયત્ત્વે અન્વયઃ । મર્માનુસારી-
અવરહદવાનુસારી, હરેતિત્વં દ્યયન્વયઃ, હિષ્માં-હિકામ્
ઈર્યેત્=અર્પુપરિ પ્રયેરેત્, મનોદેહસમુદ્ગ્રવાં નિદ્રા-મરણ-
રૂપામ્, અન્યુતે=પ્રાપ્નોતિ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

વાત-લેપ્તિક પ્રશ્નિવિસર્પમાહ-

'૨ઃ વાયુ તથા કૃત્ત્ય થતા કૃત્ત્ય
અગ્નિવિસર્પશું લક્ષણુ

કફેન રુદ્ધઃ પવનો મિત્વા તં યદુચા કફમ્ ।
રક્તં ચ વૃદ્ધરક્તસ્યત્વકશિરાશ્ચાયુમાંસગમ્ ॥૧૫॥
દૂપયિત્વા તુ દીર્ઘાણાં વૃત્તસ્થૂલચારામનામ્ ।
ગ્રન્થીનાં કુરુતે માલોં રક્તાનાં તીવ્રરુગ્ગરાન્ ॥૧૬॥
શ્વાસક્રાસાતિસારાંશ્ચ શોષહિકાવમિત્રમ્ભૈઃ ।
મોહચૈવર્ણ્યમૂઝાહમહ્નિસદનૈયુનઃ ।

इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः ॥ १७ ॥

અન્વયઃ-કફેન રુદ્ધઃ પવનઃ તં કફં વદુચા મિત્વા,

+ ગ્રન્થિયુક્તો વિસર્પઃ કફવાતજન્યઃ-જેમાં
ઝાડો થાય છે, તે કૃત્ત્ય તથા વાયુથી થતો કૃત્ત્ય
'અગ્નિવિસર્પ' કહેવાય છે.

વૃદ્ધરક્ત્ય ચ રત્વક-શિરા-સ્નાયુ-માંસગં રક ॥ દુષયિત્વા
વીર્યાનાં વૃત્ત-સ્થૂલ-હર-આત્મનોરકાનાં પ્રચીનાં માર્ગાં
કુસ્તે, તીવ્ર-કર્ક-ગ્વરાન્ શ્વાસ-કાસ-અતિસારાન્ ચ
(કુસ્તે), શોષ-હિઠ્ઠા-વસિ-ગ્રમે. મોહ-વૈવર્ણ્ય-મૂર્છા-
અજ્ઞમજ્ઞ-અમિસદને: યુત: ક્ષિતિ અયં વાત-સ્થેષ્ઠ-
પ્રકોપજ: પ્રચ્ચીવીસર્પ: (કથયતે) ॥

પોતાનાં નિદાનોથી હુદ્ધ થયેલા-કંકુથી
રેકાયેલો અને પોતાનાં નિદાનોથી હુદ્ધ થયેલો
પવન, કંકને ઘણા પ્રકારે છિન્નલિન્ન કર્યા પછી
જેનું રુધિર વૃદ્ધિ પામ્યું હોય તેવા માણસની
ત્વચામાં, શિરામાં, આયુમાં તથા માંસમાં
રહેલા રુધિરને દૂષિત કરીને લાંબા, ગોળ,
બાડા, શતા તથા અરસટ ગાંઠાની પંક્તિને
ઉત્પન્ન કરે છે; તેમ જ તે સાથે તીવ્ર વેદના,
ન્યર, શ્વાસ, ઉધરસ તથા અતીસારને પણ
કરે છે; ઉપરાંત શોષ, હેઠકી, બલટી, બ્રમ,
મોહ, વૃષ્ટિનો ખગાડ, મૂછો, અંગોતું ભાંગવું
અને જઠરાગ્નિનું મંદપણું પણ જેમાં હોય છે,
જેવો આ વાયુ તથા કંકના પ્રકોપથી થયેલો
અધિવિસર્પ કહેવાય છે. ૧૫-૧૭

ટીકા-કફેત-સ્વહેતુદુષ્ટન, પવનોડપિ સ્વહેતુદુષ્ટ: ।
તેનાય વાત-લૈષ્મિક: । તં=કફ, વહુધા મિત્વા રક વા
દુષયિત્વેત્યન્વય: । 'ત્વગાદિગ'મિતિ રક્તસ્ય વિશે
વળ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

પિત્ત-લૈષ્મિક કર્દમાદ્યં વિસર્પનક્ષણમાહ-

૩: પિત્ત તથા કંકથી થતા દ્વન્દ્વજ
'કર્દમક' વિસર્પનું લક્ષણ

કફપિત્તાજ્વર: સ્તમ્ભો નિદ્રાતન્દ્રાશિરોરજા: ।
મજ્જાવસાદવિશ્લેષપ્રલાપારોચક્રમ્રમા: ॥ ૧૮ ॥
મૂર્છામિદ્રાનિર્મોદોડ્ઘ્માં પિપાસેન્દ્રિયગારવમ્ ।
સામોપવેશનં લેપ: સ્રોતસાં ચ વિસર્પતિ ॥ ૧૯ ॥
પ્રાયેણમાશયં ગૃહ્ણેત્કદેશં ન ચાતિરુક્ ।
પિઢકૈરવકીર્ણં ડતિપીતલોહિતપાણ્દુર: ॥ ૨૦ ॥
ક્ષિગ્ધોડસિતો મેચકામો મલિન: શોકવાન્ ગુરુ: ।
ગમ્ભીરપાક: પ્રાજ્યોષ્મા સ્પૃષ્ટ: ક્ષિત્રોડવદીર્યતે ॥ ૨૧ ॥

÷ કર્દમ: દ્વ કાર્યતિ ય: ત્વચિ સ કર્દમક: , યદ્વા
કર્દમત્ય પ્રતિજ્ઞતિ: દ્વ- ' સજ્ઞાયાં ચે'તિ કન્ , તસ્ય ચ દેવ-
પપાદિત્વાચ લુકિ ચ કર્દમ હત્યપિ-જેમાં આમડી
કાદવ જેવી થઈ જાય છે, તે પિત્તકંકન્ય ૬૬૪
વિસર્પ કર્દમક કે કર્દમ કહેવાય છે.

પક્ત્વકશીર્ણમાંસઃ સ્પૃષ્ટસ્નાયુશિરાગળ: ।

શવગન્ધી ચ વીસર્પ: કર્દમાદ્યમુશન્તિ તમ્ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય:-કફપિત્તાત્ જ્વર: સ્તમ્ભ: નિદ્રા-તન્દ્રા-
શિરોરજા:, મજ્જા-અવસાદ-વિશ્લેષ-પ્રલાપ-અરોચક-
મ્રમા:, મૂર્છા, અમિદ્રાનિ: અસ્થના મેદ: પિપાસા
ઇન્દ્રિયગૌરવં સાય-અપવેશનં સ્રોતસાં ચ લેપ:, એકદેશં
ગૃહ્ણન્ પ્રાયેણ આમાશયં વિસર્પતિ, ન ચ અતિરુક્,
પિઢકૈ: અવકીર્ણ: અતિ-પીતલોહિત-પાણ્દુર: ક્ષિગ્ધ:
અસિત: મેચકામ: મલિન: શોકવાન્ ગુરુ: ગમ્ભીર પાક:
પ્રાજ્ય-ડ્ઘ્મા સ્પૃષ્ટ: ક્ષિત્ર: અવદીર્યતે, (ય:) ચ વીસર્પ:
પક્ત્વક શીર્ણમાંસ: સ્પૃષ્ટ-સ્નાયુ-શિરાગળ: ચ શવ-
ગન્ધી (મવેત), ત કર્દમ-આદ્યમ્ મુશન્તિ ॥

પિત્ત તથા કંકથી થતો 'કર્દમક' નામનો
વિસર્પ હોય તો તેમાં ન્યર, સજડપણું,
નિદ્રા, તંદ્રા, માથામાં પીડા, શરીરમાં ગ્ઠાનિ,
વિશ્લેષ, અકવા, અરુચિ, બ્રમ, મૂછો, અગ્નિનું
મંદપણું, હાડકાંનું ભાંગવું, તરસ, ઇન્દ્રિયોનું
ભારેપણું, આકામાં આમનું પકડવું અને સ્રોતોનું
લેપન થાય છે. આ વિસર્પ અમુક એક ભાગ
પકડતો પકડતો ઘણું કરી આમાશયમાં ફેલાય
છે; આગ્રી પીડાવાળો હોતો નથી; અત્યંત
પીળા, શતા તથા પોળા ફેલાયેલા વ્યાસ હોય
છે; સ્નિગ્ધ, કાળો, લૂખા કાળા રંગનો, મેલો,
સોબવાળો, વજનવાળો, ભારે બાડા પાક-
વાળો, ઘણી બિનાશવાળો અને સ્પર્શ કરવાથી
બીનો થઈ ચિરાઈ જાય છે, આમડીને કાદવના
જેવા રંગવાળી કરે છે, માંસને ખેરી નાખે
છે, તેથી જ સ્નાયુ અને શિરાના સમૂહને
સ્પર્શ કરે છે અને સુડાંના જેવી ગંધવાળો
હોય છે; આ વિસર્પને 'કર્દમક' કહે છે. ૧૮-૨૨

ટીકા-ચ વ સર્પતિ એકદેશમિત્યન્વય: , પિઢકૈ:=
પિઢકામિ: , અવકીર્ણ:=વ્યાસ , અસિત =કૃણ, મેચક:=
સ્વકૃણ, પ્રાજ્યોષ્મા=પ્રચુરોષ્મા, સ્પૃષ્ટ: ક્ષિત્ર: અવ-
દીર્યતે=સ્પૃષ્ટ: સન્નાદીંમવતિ, વિદીર્યતે । પક્ત્વક=કર્દમવર્ણ
ત્વ્ક યત્ સ: , શીર્ણમાંસ:=ગલિતમાંસ, અત એવ સ્પૃષ્ટ-
સ્નાયુશિરાગળ: ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

સાનિપાતિક્વિષ્વર્ષલક્ષણમાહ-

સંનિપાતસમુત્યસ્તુ સર્વરૂપસમન્વિત: ॥ ૨૩ ॥

અન્વય:-સનિપાતમુત્ય: તુ સર્વરૂપ-સમન્વિત:
(સ્વાત) ॥

શિંગોડાં, પદ્મકાષ, ગોંદેદો નામનું ખડ, શેવાળ અને કાદવને વાટી ઘીથી મિશ્ર કરી આડું લૂગડું રાખીને તેનો ઠંડો લેપ કરવો.

કફવિસર્પ ઉપર લેપ

ત્રિફલાપદ્મકોશીરસમદ્ધાકરવીરકમ્ ।

નલમૂલમનતા ચ લેપઃ શ્લેષ્મવિસર્પકે ॥ ૩૦ ॥

અન્યઃ-ત્રિફલા-પદ્મક-ડચીર-સમદ્ધા-કરવીરક નલમૂલ ચ મનતા શ્લેષ્મવિસર્પકે લેપઃ ॥

હરડે, બહેડાં, આમળાં, પદ્મકાષ, વાળો, રિસામણી, કથોર, ખરુનાં મૂળ અને રાતા ધમાસાનો લેપ કફસંબંધી વિસર્પ ઉપર કરવો ૩૦

ટીકા-સમદ્ધા=સમાહુઃ ॥ 'સમંગા' એટલે રિસામણી.

શ્લેષ્મ તથા ત્રિદોષજ વિસર્પની ચિકિત્સા

વાતપિત્તપ્રશમનમગ્નિવીસર્પણે હિતમ્ ।

વાતશ્લેષ્મહરં કર્મ ગ્નિવીસર્પણે હિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

પિત્તશ્લેષ્મપ્રશમનં હિતં કર્મસંશ્લેકે ।

ત્રિદોષજે ક્રિયાં કુર્યાદ્ વિસર્પે ત્રિતયાપદ્ધામ્ ॥

અન્યઃ-અગ્નિવીસર્પણે વાતપિત્તપ્રશમનં હિતમ્, ગ્નિવીસર્પણે વાતશ્લેષ્મહરં કર્મ હિતમ્, કર્મસંશ્લેકે પિત્તશ્લેષ્મપ્રશમનં હિતં (સ્વાત્) ત્રિદોષજે વિસર્પે ત્રિતય-અપદ્ધા ક્રિયાં કુર્યાત્ ॥

આગ્રેય નામના વિસર્પમાં વાચુ તથા પિત્તનું શમન કરવું હિતકારી થાય છે. અંધિ નામના વિસર્પમાં વાચુ તથા કફનું શમન કરવું હિતકારી થાય છે. કર્દમક નામના વિસર્પમાં પિત્ત તથા કફનું શમન કરવું હિતકારી થાય છે. સાન્નિપાતિક (ત્રણે દોષ-સંબંધી) વિસર્પમાં ત્રણે દોષને મટાડનારી ક્રિયા કરવી. ૩૧, ૩૨

✓ સર્પ વિસર્પ ઉપર દશાંગ લેપ

શિરીષયદ્રીનતચન્દનૈભામ્સીહરિદ્રાદ્ય-કુષ્ઠવાલૈઃ । લેપો દશાઙ્ગઃ સઘૃતઃ પ્રયોજ્યો વિસર્પ-કુષ્ઠજ્વરશોથહારી ॥ ૩૩ ॥

અન્યઃ-શિરીષ-યદ્રી-નત-ચન્દન-ભામ્-સીહરિદ્રાદ્ય-કુષ્ઠ-વાલૈઃ દશાઙ્ગઃ સઘૃતઃ લેપઃ વિસર્પ-કુષ્ઠ-જ્વર-શોથહારી પ્રયોજ્ય. ॥ ૩૩ ॥

સરસડિયાની છાસ, જેડીમધ, તગર, રતાંજલી, એલચી, જટામાંસી, હળદર,

દારુહળદર, કઠ અને વાળો-એ દસ પદાર્થોને વાટી ઘીથી મિશ્રિત કરી તેનો લેપ કરવો; તે (દશાંગલેપ) વિસર્પ, કોઠ, જ્વર અને સોળને મટાડનાર હોઈ પ્રયોગ કરવા યોગ્ય છે. ૩૩

ટીકા-નત=તગર, ચન્દન=રકં ગ્રામ્ । ફિતિ દશાઙ્ગો લેપઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

સર્પ વિસર્પ ઉપરનાં સિંચન. પ્રલેપ તથા કંવાથ

પરિપેક્ષાઃ પ્રલેપાશ્ચ શસ્યન્તે પશ્ચવલ્કલૈઃ ।

પદ્મકોશીરમયુકૈશ્ચન્દનૈર્વા વિસર્પણે ॥ ૩૪ ॥

મૂનિમ્શવાસાકટુકાપટોલીફલત્રયીચન્દન-તિમ્મસિદ્ધઃ । વિસર્પદાહજ્વરશોથકણ્ઠવિસ્ફોટ-તુળ્ણાવમિહરુવાયઃ ॥ ૩૫ ॥

અન્યઃ-વિસર્પણે પશ્ચવલ્કલૈઃ વા પદ્મક-ડચીર-મયુકૈઃ વા ચન્દનૈઃ પરિપેક્ષાઃ ચ પ્રલેપાઃ શસ્યન્તે ॥ મૂનિમ્શ-વાસા-કટુકા-પટોલી-ફલત્રયી-ચન્દન-તિમ્મ-સિદ્ધઃ કપાયઃ વિસર્પ-દાહ-જ્વર-શોથ-કણ્ઠ-વિસ્ફોટ-તુળ્ણા-વમિહરુ (સ્વાત્) ॥

હરકોઈ વિસર્પ ઉપર પંચવલ્કલોનાં અથવા પદ્મકાષ, વાળો અને જેડીમધનાં કે સુખડનાં સિંચનો અને બાડાં લેપનો કરવાં, તે વખણાય છે. કરિયાતું, અરકુસો, ઠડું, ઠડવાં પરવળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, રતાંજલી અને લોમડાનો કવાથ વિસર્પ, ખળતરા, જ્વર, સોળો, ચળ, વિરકોટ, તરસ અને ઊલટી ને મટાડે છે. ૩૪, ૩૫

કોઠ ઉપરનાં ધી આદિનો વિસર્પ ઉપર પશુ પ્રયોગ કરવો

કુષ્ઠેષુ યાનિ સર્પાપિ વ્રણેષુ વિવિધેષુ ચ ।

વિસર્પે તાનિ યોજ્યાનિ સેકાલેપનમોજનૈઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્યઃ-યાનિ સર્પાપિ કુષ્ઠેષુ ચ વિવિધેષુ વ્રણેષુ (કષિતાનિ), તાનિ સેક-આલેપન-મોજનૈઃ (સહ) વિસર્પે યોજ્યાનિ ॥ ૩૬ ॥

જે જે ધી કોઠ તથા ત્રણ ઉપર કઠાં છે, તેનો સિંચન, લેપન અને લોજનથી વિસર્પોની ઉપર પણ પ્રયોગ કરવો. ૩૬

કરંજ તૈલ

કરજ્જસત્ત્વદલાદ્ગલીન કૃત્તારંદુગધાનલ-મૃદ્ધાતૈઃ । તૈલે નિશામૂત્રવિપૈવિપકં, વિસર્પ-વિસ્ફોટવિચર્ચિકામ્ ॥ ૩૭ ॥

ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી થયેલો વિસર્પ
સર્વ વિસર્પોનાં લક્ષણવાળો હોય છે. ૨૩
ક્ષતથી થતા વિસર્પનું લક્ષણ

વાદાદેતોઃ ક્ષતાત્ ક્રુદ્ધઃ સરકં પિત્તમીરયન્ ।
વિસર્પં માસતઃ કુર્યાત્ કુલત્પસરશોઽનમ્ ॥
સ્ફોટૈઃ શોથન્વરક્રમાદાદાદ્યં રયાવશોળિતમ્ ॥૨૪

અન્યઃ-વાદાદેતોઃ ક્ષતાત્ ક્રુદ્ધ માસત સરક
પિત્તમ્ ફેરયન્ (સન્) કુલત્પસરશોઃ સ્ફોટૈઃ ચિતં
રયાવશોળિત શોથ-જ્વર-ક્રમા-દાદ-આદય વિસર્પ
કુર્યાત્ ॥

(શસ્ત્રના પ્રહાર કે શિકારી પશુના દાંત
કે નખ વાગવા વગેરે) આગંતુક કારણોથી
થયેલા ક્ષતને લીધે કોપેલો વાયુ રુધિર અને
પિત્તને પ્રેરીને કળથી જેવા ફેલાયેલી વ્યાસ,
કાળા રુધિરવાળા અને સોળે, જ્વર, વેદના
તથા અળતરાથી અત્યંત યુક્ત એવા (ક્ષતજ)
વિસર્પને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૪

ટીકા-વાદાદેતો-શસ્ત્રપ્રહારવ્યાલદન્તનસાધાગન્તુદેતોઃ,
રયાવશોળિત-કૃણ્વવર્ણરક્તમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

વિસર્પોવિદ્રવાનાહ-

વિસર્પના ઉપદ્રવો

જ્વરાસિસારી વમયુસ્ત્વક્ષાસંદરણક્રમાઃ ।
અરોચકાગ્રિપાકી ચ વિસર્પાણામુપદ્રવાઃ ॥ ૨૫ ॥
અન્યઃ-જ્વર-અભિગ્રાસી વમયુ સ્વક્ર-માસ-દરણ-
ક્રમાઃ ચ અરોચક-અગ્રિપાકી (ઇતિ) વિસર્પાણામ્
ઉપદ્રવાઃ (સ્યુ) ॥

જ્વર, અતિસાર, ઊલટી, આમડીનું ફાટવું,
માંસનું ફાટવું, ગ્લાનિ, અરુચિ અને અન્નનું
નહિ પચવું, એટલા વિસર્પના ઉપદ્રવો થાય છે.

વિસર્પસ્ય સાચ્યતાદિકમાહ-

સાધ્ય, અસાધ્ય તથા કષ્ટસાધ્ય વિસર્પ
સિદ્ધયન્તિ વાતરુફપિત્તરુના વિસર્પા સર્વા-
ત્મકઃ ક્ષતકૃતઃ ન સિદ્ધિમેતિ । પિત્તાત્મકોઽ-
જ્જનવપુથ મવેદસાધ્યઃ, કૃચ્છ્રાશ્ચ મર્મસુ ભવન્તિ

x આ ક્ષતજ વિસર્પ ને અલગ ગણાય, તે
સાત વિસર્પોની જ સખ્યા જે કહી છે, તે સાથે
વિશેષ આવે, તે દૂર કરવા આ ક્ષતજને પિત્ત-
જન વિસર્પમાં જ ગણી સેવા જોઈએ; આમ
આધવનિદાન-ટીકા મધુકોષ કહે છે, અને તે ઠીક છે.

દિ સર્વં એવ ॥ ૨૬ ॥

અન્યઃ-વાત-રુફ-પિત્ત-કૃતાઃ વિસર્પાઃ સિદ્ધયન્તિ,
સર્વાત્મકઃ ચ ક્ષતકૃતઃ સિદ્ધિ ન એતિ, પિત્તાત્મકઃ ચ
અજ્જનવપુઃ અસાધ્યઃ મવેત્, મર્મસુ ચ સર્વે એવ દિ કૃચ્છ્રા
મવન્તિ ॥

વાયુનો, કફનો તથા પિત્તથી થયેલો
વિસર્પ સાધ્ય છે અને સાત્રિપાતિક વિસર્પ
તથા ક્ષતથી થયેલો વિસર્પ અસાધ્ય છેઃ તેમજ
પિત્તથી થયેલો વિસર્પ ને કાળા રંગનો હોય
તો તે અસાધ્ય છે. સાધ્ય વિસર્પો પણ ને
મૂર્મસ્થળોમાં થયા હોય તો તે મુખ કષ્ટસાધ્ય
થાય છે.

ટીકા-પિત્તાત્મકોઽજ્જનવપુ.-પિત્તજઃ સ ચ કલ્મ-
ર્ષઃ । સર્વ એવ સાચ્યા અપિ ॥ (અર્થ ઉપર છે)
વિસર્પની ચિકિત્સાઃ વાતવિસર્પનાશકસે
વિરેકયમનાલેપસેવનાસવિમોક્ષણઃ ।
ઉપાચરેદયથાદોષં વિસર્પાનવિદાહિભિઃ ॥ ૨૭ ॥
રાક્ષા નીલોત્પલં દારુ ચન્દનં મધુકં યલા ।
ઘૃતક્ષીરયુનો લેપો વાતવીસર્પનાશનઃ ॥ ૨૮ ॥

અન્યઃ-અવિદાહિભિઃ વિરેક વમન-આલેપ-સેવન-
અસ-વિમોક્ષણે યથાદોષ વિસર્પાન્ ઉપાચરેત્ ॥ રાત્ર
નીલ-ઉત્પલ દારુ ચન્દન મધુક યલા-(એવા) ઘૃત-
ક્ષીરયુત લેપઃ વાત-વીસર્પનાશનઃ (મવતિ) ॥

અળતરા ન કરે એવાં વિરેચન, વમન
લેપન, સિંચન અને લોહી કઢાવવાથી દોષ
પ્રમાણે વિસર્પના ઉપચાર કરવા; (તે ઉપચારોમાં
'વિસર્પો કયા દોષથી થયા છે' એ ઉપર
ધ્યાન આપવું;) રાત્રના, નીલ કમળ, દેવદાર
રતાંજલિ, જેડીમથ અને અલદાણા વાટી થી
તથા રૂધધી મિશ્ર કરીને કરેલો લેપ વાયુ
સંગ્રહી વિસર્પને મટાડે છે. ૨૭ ૨૮

ટીકા-ચન્દનમત્ર રક્ત પ્રયોજ્યમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે)

પિત્તવિસર્પ ઉપર લેપ

કરોઽશુઘ્નાટરુપદ્મગુન્દ્રઃ, સંશૌવલૈઃ સોપલ-
કર્દમૈઃ । વૃદ્ધાન્તરૈઃ પિત્તકૃતે વિસર્પે, લેપો
વિધેયઃ સઘૃતેઃ સુશીતઃ ॥ ૨૯ ॥

અન્યઃ-પિત્તકૃત વિસર્પે કરોઽશુઘ્નાટ-રુપદ્મ-
ગુન્દ્રૈઃ સંશૌવલૈઃ સઘૃતલ-કર્દમૈઃ ચ વૃદ્ધ-અન્તરૈઃ સઘૃત-
સુશીતઃ લેપઃ વિધેયઃ ॥ ૨૯ ॥

પિત્તે કરેલા વિસર્પ ઉપર કસેલાં,

શિંગોડાં, પદ્મકાષ્ઠ, ગોંદરો નામનું ખડ, શેવાળ અને કાદવને વાટી ઘીથી મિશ્ર કરી આડું લૂગડું રાખીને તેનો ઠંડો લેપ કરવો.
કદ્ધવિસર્પ ઉપર લેપ

ત્રિફલાપદ્મકોશીરસમજ્જાકર્ણીરક્તમ્ ।

નલમૂલમનતા ચ લેપઃ શ્લેષ્મવિસર્પકે ॥ ૩૦ ॥

અન્યથા-ત્રિફળા-પદ્મક-ઉશીર-સમજ્જા-કર્ણીરક નલમૂલં ચ અનન્તા શ્લેષ્મવિસર્પકે લેપઃ ॥

હરડે, બહેડાં, આમળાં, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, રિસામળી, કથેર, બરુનાં મૂળ અને રાતા ધમાસાનો લેપ કદ્ધસંબંધી વિસર્પ ઉપર કરવો. ૩૦

ટીકા-સમજ્જા-લજ્જાલુઃ ॥ 'સમંગા' એટલે રિસામળી.

દેન્દ્રજ તથા ત્રિહાપજ વિસર્પની ચિકિત્સા વાતપિત્તપ્રશમનમગ્નિવીસર્પે હિતમ્ ।

વાતશ્લેષ્મહરં કર્મ ગ્રન્યિવીસર્પે હિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

પિત્તશ્લેષ્મપ્રશમનં હિતં કર્મસંજ્ઞકે ।

ત્રિદોષજે ક્રિયાં કુર્વાદ્ વિસર્પે ત્રિતપાપહામ્ ॥

અન્યથા-અગ્નિવીસર્પે વાતપિત્તપ્રશમનં હિતમ્, ગ્રન્યિવીસર્પે વાતશ્લેષ્મહરં કર્મ હિતમ્, કર્મસંજ્ઞકે પિત્તશ્લેષ્મપ્રશમનં હિતં (સ્વાત્) ત્રિદોષજે વિસર્પે ત્રિતપ-અપહાં ક્રિયાં કુર્યાત્ ॥

આગ્રેય નામના વિસર્પમાં વાયુ તથા પિત્તનું શમન કરવું હિતકારી થાય છે.

અંધિ નામના વિસર્પમાં વાયુ તથા કદ્ધનું શમન કરવું હિતકારી થાય છે. કદ્ધમક નામના વિસર્પમાં પિત્ત તથા કદ્ધનું શમન કરવું હિતકારી થાય છે. સાન્નિપાતિક (ત્રણે દોષ-સંબંધી) વિસર્પમાં ત્રણે દોષને મટાડનારી ક્રિયા કરવી. ૩૧, ૩૨

✓ સર્વ વિસર્પ ઉપર દશાંગ લેપ

શિરીષયટ્નીનતચન્દનલામ્સીહરિદ્રાદ્વય-કુષ્ઠવાલેઃ । લેપો દશાઙ્ગઃ સવૃતઃ પ્રયોજ્યો વિસર્પ-કુષ્ઠજ્વરશોષહારી ॥ ૩૩ ॥

અન્યથા-શિરીષ-યટ્ની-નત-ચન્દન-લામ્સી-હરિદ્રાદ્વય-કુષ્ઠ-વાલેઃ દશાઙ્ગઃ સવૃતઃ લેપઃ વિસર્પ-કુષ્ઠ-જ્વર-શોષહારી પ્રયોજ્યઃ ॥ ૩૩ ॥

સરસડિયાની છાલ, જેડીમધ, તગર, રતાંજલી, એલચી, બટામાંસી, હળદર,

હારેહળદર, કઠ અને વાળો-એ દસ પદ્ધતીને વાટી ઘીથી મિશ્રિત કરી તેનો લેપ કરવો; તે (દશાંગલેપ) વિસર્પ, કોઠ, જ્વર અને સોજાને મટાડનાર હોઈ પ્રયોગ કરવા યોગ્ય છે. ૩૩

ટીકા-નત=તગરમ્, ચન્દન=રક્તં પ્રાણમ્ । इति दशाङ्गो लेपः ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

સર્વ વિસર્પ ઉપરનાં સિંચન. પ્રલેપ તથા ક્વાથ

પરિપેકાઃ પ્રલેપાશ્ચ શસ્યન્તે પશ્ચવલ્કલૈઃ । પદ્મકોશીરમધુકેઅન્દનૈર્વા વિસર્પે ॥ ૩૪ ॥

મૂનિમ્વવાસાકટુકાપટોલીફલત્રયીચન્દન-તિમ્બસિદ્ધઃ । વિસર્પદાહજ્વરશોષકળ્લુચિસ્ફોટ-તૃષ્ણાવમિહત્કપાયઃ ॥ ૩૫ ॥

અન્યથા-વિસર્પે પશ્ચવલ્કલૈઃ વા પદ્મક-ઉશીર-મધુકૈઃ વા ચન્દનૈઃ પરિપેકાઃ ચ પ્રલેપાઃ શસ્યન્તે ॥ મૂનિમ્વ-વાસા-કટુકા-પટોલી-ફલત્રયી-ચન્દન-તિમ્બ-સિદ્ધઃ કપાયઃ વિસર્પ-દાહ-જ્વર-શોષ-કળ્લુ-ચિસ્ફોટ-તૃષ્ણા-વમિહત્ (સ્વાત્) ॥

હરકોઈ વિસર્પ ઉપર પંચવલ્કલોનાં અથવા પદ્મકાષ્ઠ, વાળો અને જેડીમધનાં કે સુખડનાં સિંચનો અને બાડાં લેપનો કરવાં, તે વખણાય છે. કરિયાતું, અરદૂસો, કડુ, કડવાં પરવળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, રતાંજલી અને લીમડાનો ક્વાથ વિસર્પ, ખળતરા, જ્વર, સોજો, અળ, વિસ્ફોટ, તરસ અને ઊલટી-ને મટાડે છે. ૩૪, ૩૫

કોઠ ઉપરનાં ઘી આદિનો વિસર્પ ઉપર પણ પ્રયોગ કરવો

કુષ્ઠેષુ યાનિ સર્પોપિ વ્રણેષુ વિવિધેષુ ચ । વિસર્પે તાનિ યોજ્યાનિ સેકાલેપનમોજ્ઞનઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્યથા-યાનિ સર્પોપિ કુષ્ઠેષુ ચ વિવિધેષુ વ્રણેષુ (કષિતાનિ), તાનિ સેક-આલેપન-મોજ્ઞનઃ (વદ્) વિસર્પે યોજ્યાનિ ॥ ૩૬ ॥

જે જે ઘી કોઠ તથા વ્રણ ઉપર ઠઠાં છે, તેનો સિંચન, લેપન અને ભોજનથી વિસર્પોની ઉપર પણ પ્રયોગ કરવો. ૩૬

કરંજ તૈલ

ફરજીસતચ્છદલાદ્વલીન જ્ઞાપ્યદુધાનલ-મૃદ્ધપાજેઃ । તલં નિશામૃદ્ધવિષવિપ્લવં, વિસર્પ-વિસ્ફોટવિચ્ચિકામ્ ॥ ૩૭ ॥

ફરજીસતચ્છદલાદ્વલીન જ્ઞાપ્યદુધાનલ-મૃદ્ધપાજેઃ । તલં નિશામૃદ્ધવિષવિપ્લવં, વિસર્પ-વિસ્ફોટવિચ્ચિકામ્ ॥ ૩૭ ॥

ફરજીસતચ્છદલાદ્વલીન જ્ઞાપ્યદુધાનલ-મૃદ્ધપાજેઃ । તલં નિશામૃદ્ધવિષવિપ્લવં, વિસર્પ-વિસ્ફોટવિચ્ચિકામ્ ॥ ૩૭ ॥

ફરજીસતચ્છદલાદ્વલીન જ્ઞાપ્યદુધાનલ-મૃદ્ધપાજેઃ । તલં નિશામૃદ્ધવિષવિપ્લવં, વિસર્પ-વિસ્ફોટવિચ્ચિકામ્ ॥ ૩૭ ॥

ફરજીસતચ્છદલાદ્વલીન જ્ઞાપ્યદુધાનલ-મૃદ્ધપાજેઃ । તલં નિશામૃદ્ધવિષવિપ્લવં, વિસર્પ-વિસ્ફોટવિચ્ચિકામ્ ॥ ૩૭ ॥

ફરજીસતચ્છદલાદ્વલીન જ્ઞાપ્યદુધાનલ-મૃદ્ધપાજેઃ । તલં નિશામૃદ્ધવિષવિપ્લવં, વિસર્પ-વિસ્ફોટવિચ્ચિકામ્ ॥ ૩૭ ॥

ફરજીસતચ્છદલાદ્વલીન જ્ઞાપ્યદુધાનલ-મૃદ્ધપાજેઃ । તલં નિશામૃદ્ધવિષવિપ્લવં, વિસર્પ-વિસ્ફોટવિચ્ચિકામ્ ॥ ૩૭ ॥

ફરજીસતચ્છદલાદ્વલીન જ્ઞાપ્યદુધાનલ-મૃદ્ધપાજેઃ । તલં નિશામૃદ્ધવિષવિપ્લવં, વિસર્પ-વિસ્ફોટવિચ્ચિકામ્ ॥ ૩૭ ॥

ફરજીસતચ્છદલાદ્વલીન જ્ઞાપ્યદુધાનલ-મૃદ્ધપાજેઃ । તલં નિશામૃદ્ધવિષવિપ્લવં, વિસર્પ-વિસ્ફોટવિચ્ચિકામ્ ॥ ૩૭ ॥

ફરજીસતચ્છદલાદ્વલીન જ્ઞાપ્યદુધાનલ-મૃદ્ધપાજેઃ । તલં નિશામૃદ્ધવિષવિપ્લવં, વિસર્પ-વિસ્ફોટવિચ્ચિકામ્ ॥ ૩૭ ॥

ફરજીસતચ્છદલાદ્વલીન જ્ઞાપ્યદુધાનલ-મૃદ્ધપાજેઃ । તલં નિશામૃદ્ધવિષવિપ્લવં, વિસર્પ-વિસ્ફોટવિચ્ચિકામ્ ॥ ૩૭ ॥

અન્વયઃ-કરજા-સમન્વદ-જાદ્વલીક-સુહી-અર્ક-
દુષ-અતલ-મુદ્રારજૈઃ નિશા-મૂત્ર-વિપૈઃ વિપક્તં તૈલં
વિસર્પ-વિસ્ફોટ-વિચર્ચિકામ્ (અસ્તિ) ॥

કરજ, સમપર્ણ, કલગારી, થોરતું તથા
આકાંડાનું છીર, ચિત્રક, લાંગરો, હળદર,
ગોમૂત્ર અને વછનાગથી પકાવેલું તૈલ (માલિશ
કરવાથી) વિસર્પ, વિસ્ફોટ અને વિચર્ચિકાને
મટાડે છે. ૩૭

૧) વિસર્પની વધુ ચિકિત્સા માટે સ્વચ્છ
કુદ્દામયસ્ફોટમસૂરિકોક્તચિકિત્સ્યાપ્યાશુ
હરેદ્વિસર્પાન્ ॥ સર્વાન્વિપક્વાન્પરિશોધ્ય ધીમાન્,
વ્રણક્રમેણોપચરેદયોક્તમ્ ॥ ૩૮ ॥

અન્વયઃ-ધીમાન્ કુદ્દ-આમય-સ્ફોટ-મસૂરિકા-
ઉક્ત-ચિકિત્સ્યા અપિ વિસર્પાન્ આશુ હરેત્, વિપક્વાન્
સર્વાન્ પરિશોધ્ય યથોક્તં વ્રણક્રમેણ ઉપચરેત્ ॥ ૩૮ ॥

ખુદ્ધિમાન વૈદ્યે કોઠ, વિસ્ફોટ અને
મસૂરિકા માટે કહેલી ચિકિત્સા કરીને પણ
વિસર્પોને તરત મટાડવા; તેમ જ પાકેલા
બધા વિસર્પો ઉપર ખરાબર શોધન કર્યા પછી
પ્રથમ કઢ્યા પ્રમાણે મલુની ચિકિત્સાથી
ઉપચાર કરવા. ૩૮

વિસર્પનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ સ્નાયુરોગાધિકાર: ૧

૫૭ : સ્નાયુ કે વાળા નામના

રોગનો અધિકાર

તત્ર જ્વાયુરોગસ્ય સન્નિદાનં લક્ષણમાહ-

વાળાનું નિદાન તથા લક્ષણ

શાલાસુ કુપિતો દોષઃ શોયં કૃત્વા વિસર્પવત્ ॥
મિત્તૈવ તં ક્ષતે તત્ર સોષ્મમાંસં વિશોષ્ય ચ ॥૧॥
કુર્યાત્તન્તુનિમં સૂત્રં તત્પિષ્ઠૈસ્તકસક્તૈઃ ॥

શનૈઃ શનૈઃ ક્ષતાદ્ યાતિ છેદાત્તકોપમાવહેત્ ॥૨॥
તપાતાન્દ્યોયશાન્તિઃ સ્થાત્યુનઃ સ્થાનાન્તરે
ભવેત્ ॥ સ્નાયુરિતિ વિહ્યાતઃ ક્રિયોક્તાડય
વિસર્પવત્ ॥ ૩ ॥

+ સ્થાન્તિ મેદસઃ સ્નેહમ્ આદાય યાઃ શિરાસ્તાઃ
સ્નાયુઃ, તત્-સ્નાયુવદ્દશસ્તન્તુલ્પો યો રોગઃ સ સ્નાયુ-
રોગઃ-શાલાસુ કુપિત-દોષકૃત-શોષઃ-શરીરનાં અંગ
ભાગોને બાંધી રાખનારી અને દોરીઓ જેવી
રોગોને મેદની ચીકણ લઈ તૈયાર થતી શિરાઓ

વાહ્યોર્વદિ પ્રમાદેન ત્રુટ્યતે જહ્યોરપિ ॥

સક્કોચં સજ્જતાં ચાપિ નિહ્નત્રો નૂનં કરોત્યજ્ઞા ॥૪॥

અન્વયઃ-શાલાસુ કુપિતઃ દોષઃ વિસર્પવત્ શોષં
કૃત્વા, તં મિત્ત્વા એવ, તત્ર ચ સોષ્મમાંસં વિશોષ્ય તન્તુ-
નિમં સૂત્રં કુર્યાત્, તત્ તકસક્તૈઃ પિષ્ઠૈઃ શનૈઃશનૈઃ
ક્ષતાદ્ યાતિ, છેદાત્ તત્ કોપમ્ આવહેત્, તત્-પાતાન્
શોયશાન્તિઃ સ્થાત્, પુનઃ સ્થાનાન્તરે (તદ્) ભવેત્,
સઃ 'સ્નાયુ' इति વિહ્યાતઃ, અત્ર વિસર્પવત્ ક્રિયા
ઉક્તા, (અર્થે તન્તુઃ) યદિ પ્રમાદેન બાહ્યોઃ જહ્યોઃ
અપિ ત્રુટ્યતે (તર્હિ) હિત્રઃ અતો નૂનં સક્કોચં ચ
પજ્જતામ્ અપિ કરોતિ ॥

હાથ, પગ વગેરે શાખાઓમાં કોપેલા
દોષ વિસર્પના જેવો સોળો કરી તે સોળને
લેદી, તે ક્ષતમાં બિનાં માંસને સુકાવી નાખીને
તાંતણા જેવા દોરાને ઉત્પત્ત કરે છે, એ
'સ્નાયુરોગ'-વાળો કહેવાય છે. એ વાળો છાશ
માં પાટેલા સાથવાની લોપરીઓ બાધવાથી ધીરે
ધીરે ક્ષતમાંથી બહાર નીકળ્યા કરે છે; પરંતુ
એ જો કપાઈ બાકી થાય તો ભારે સોળો થાય છે
અને સઘળો નીકળી જાય તો સોળો શાંત
થાય છે. આ રોગ એક ઠેકાણે શાંત થાય
તો વળી બીજે ઠેકાણે પણ ઉત્પત્ત થાય છે. આ
રોગની ચિકિત્સા વિસર્પની પેઠે કરવી. જો
એ વાળો ગંદાવતથી બાહુ કે પગની પિંડી-
ઓમાં વૂટી જાય, તો હાથને ટૂંકા અને પગને
લૂલા કરી નાખે છે. ૧-૪

સ્નાયુરોગની ચિકિત્સા :

સ્નેહ સ્વેદ-પ્રલેપાદિર્યે

સ્નેહસ્વેદપ્રલેપાદિ કર્મ કુર્યાધ્યયોચિતમ્ ॥

રામઠં રીતતોયેન પીતં સ્નાયુરોગનુત્ ॥ ૫ ॥

સ્વેદાત્સ્નાયુકમત્યુયં મેકઃ કાલ્પિકસાધિતઃ ॥

તદ્વદ્ ધબ્બલજં વીજ પિષ્ટં હન્તિ પ્રલેપનાત્ ॥૬॥

સ્નાયુ કહેવાય છે. જે રોગ હાથપગ વગેરે શાખા-
ઓમાં કોપેલા દોષથી થયેલ સોળરૂપે થઈ, તેને
તોડી નાખી, તેમાંનાં માંસને સુકવી, સ્નાયુ જેવા
તાંતણા કે દોરારૂપે થાય છે, તે સ્નાયુરોગ કે વાળાનો
રોગ કહેવાય છે. આ રોગમાં ઉપર જણાવેલ
વિસર્પના જેવો સોળો થાય છે અને ચિકિત્સા
પણ વિસર્પને લગતી કરી શકાય છે, તેથી એ
વિસર્પ સાથે સંકળાયેલો આ સ્નાયુરોગનો અધિ-
કાર તેના પછી લખાયો જ શરૂ કરાયો છે.

ગયં સર્વિચ્છદ્ધં પીન્વા નિર્ગુણીસ્વરસં વ્યવહમ્ ।
પિવેન્નાયુકમત્યુગં હન્યવચયં ન સંશયઃ ॥૭॥

મૂલં સુપથ્યા હિમવારિપિટં પાનાદિદં
તન્તુકરોગમુદ્ગમ્ । શાન્તિ નયેત્ સમ્રણમાશુ
પુંસાં, ગન્ધર્વગન્ધેન ઘૃતેન પીત્વા ॥૮॥

અન્વયઃ-(સ્નાયુરોગે)સ્નેહ-સ્વેદ-પ્રલેપ-આદિ યયો-
ચિત્તં કર્મ કુર્યાત્, શીતતોથેન પીત રામઠં સ્નાયુક
રોગનુત્ । કાષ્ટિકસાધિતઃ મેઠઃ સ્વેદાત્ અતિ-ઉગ્ર
સ્નાયુક હન્તિ, સદૃશ્ પિષ્ઠ સ્ત્રૂલજં વીજ પ્રલેપનાત્
(સ્નાયુક હન્તિ) । વ્યવહં ગચ્ચ સર્પિઃ પીત્વા, વ્યવહં નિર્ગુણી-
સ્વરસં પિવેત્, અતિ-ઉગ્ર સ્નાયુકમ્ અવશ્ય હન્તિ, ન
સંશયઃ ॥ સુપથ્યાઃ મૂલ હિમ-વારિ-પિટ (કૃત્વા) इदं
પાનાત્ ઉગ્ર તન્તુકરોગ શાન્તિ નયેત્, (તદેવ ચ)
ગન્ધર્વગન્ધેન ઘૃતેન પીત્વા પુંસાં સમ્રણ (તન્તુકરોગમ્)
આશુ (શાન્તિ નયેત્) ॥

સ્નાયુરોગ ઉપર સ્નેહન, સ્વેદન અને
જાડા લેપ આદિ યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી. ટાઢા
પાણી સાથે હિંગ પિવાય તે તે વાળાનું દરદ
મટાડે છે. દંડકાને કાંજીમાં પકાવી તેનાથી
શેક કરવાથી વાળાનું ઉગ્ર દરદ પણ તે મટાડે
છે. વાળાનાં બિયાં વાટી તેનો લેપ કરવાથી
વાળાનું દરદ તે મટાડે છે. ત્રણ દિવસ સુધી
ગાયત્રી ધી પીને યજ્ઞી ત્રણ દિવસ સુધી
નગોડકનો સ્વરસ પીવે, તે અત્યંત ઉગ્ર
વાળાનું દરદ પણ મટાડે છે. કારેલીનાં
મૂળિયાને ટાઢા પાણીમાં વાટી પીવાથી એ
ઉગ્ર વાળાના રોગને શમાવે છે; અથવા એ જ
વાટેલાં કારેલીનાં મૂળિયાં આસંધથી પકાવેલા
ધીની સાથે પીવાથી માણસોના ત્રણ સહિત તે
ઉગ્ર વાળાના દરદને તરત શાંત કરે છે. ૫-૮

ટીકા-ગન્ધર્વગન્ધેન-ગન્ધર્વગન્ધોડસ્યાસ્તીતિસ ગન્ધ-
ર્વગન્ધઃ=અશ્વગન્ધઃ, તેન ॥ જેની ગંધ ઘોડાના જેવી
હોય છે, તે ગન્ધર્વગન્ધ-આસંધ.

અતિવિષ આદિના ચૂર્ણનું પાન તથા
ખીજા બે લેપ

અતિવિષમુસ્તકમાર્ગીવિશ્વોપઘપિપ્પલીવિમી-
તમ્પઃ । ચૂર્ણમિદં તન્તુમ્, પુંસામુષ્ણેન વારિણા
પીતમ્ ॥૯॥

શિયુમૂલદલૈઃ પિટૈઃ કાષ્ટિકેન સસેન્ધવૈઃ ।
લેપનં સ્નાયુકવ્યાધેઃ શમનં પરમં મતમ્ ॥૧૦॥

અર્હિલામૂલકલ્કેન તોયપિટ્ટેન યત્નતઃ ।

લેપસમ્બન્ધનાત્તન્તુનિઃસરેન્નૈવ સંશયઃ ॥૧૧॥

અન્વયઃ-અતિવિષ-મુસ્તક-માર્ગી-વિશ્વોપઘ-પિપ્પલી-
વિમીતમ્પઃ, इदं ચૂર્ણમ્ ઉષ્ણેન વારિણા પીતં પુંસાં
તન્તુમ્ (સ્યાત્) । શિયુમૂલદલૈઃ સસેન્ધવૈઃ કાષ્ટિકેન
પિટૈઃ લેપનં સ્નાયુકવ્યાધેઃ પરમં શમનં મતમ્ । અર્હિલા-
મૂલકલ્કેન તોયપિટ્ટેન યત્નઃ લેપસમ્બન્ધનાત્ તન્તુઃ
નિઃસરેત્, સંશયઃ ન ઇત્ ॥

અતિવિષ, મોથ, ભારંગી, સૂંઠ, પીપર
અને ખડેડાનું ચૂર્ણ કરી બીના પાણી સાથે
પીધું હોય તે માણસોના વાળાના રોગનો તે
નાશ કરે છે. સરગવાનાં મૂળિયાં અને પાંદડાંને
સેંધવની સાથે કાંજીથી વાટી તેનો લેપ કરવો;
તે વાળાનું દરદ અવશ્ય શમાવે છે. કંટાળાનાં
મૂળિયાને પાણીમાં વાટી તે કઢકને કાંજીથી
લેપ કરવાથી વાળો નીકળી જાય છે, એ
નક્કી છે. ૯-૧૧

સ્નાયુરોગનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ વિસ્ફોટકાધિકારઃ ।

૫૮ : વિસ્ફોટકનો અધિકારઃ

તત્ત્વ વિસ્ફોટકત્વ વિપ્રકૃત્સન્નિવૃત્તિનાદાનપૂર્વિકાં
સમ્પ્રાપ્તિમાહ-

વિસ્ફોટકના દૂરનાં તથા પાસેનાં નિહાને
અને સંપ્રાપ્તિ

કટ્થ્વસ્તીક્ષ્ણોપ્પાવિદાહિરુક્ષક્ષારૈરજીર્ણાપ્પ-
શનાનપૈશ્વ । તથાતુર્દોષેણ વિપર્યયેણ કુપ્પ્યન્તિ
દોષાઃ પવનાદ્યસ્તુ ॥૧॥

ત્વચમાશ્રિત્ય તે રક્તં માંસાસ્યોતિ પ્રવૃથ્ચ
ચ । યોરાન્ કુર્યન્તિ વિસ્ફોટાન્ સર્વાન્
જ્વરપુરઃસરાન્ ॥૨॥

અન્વયઃ-કટુ-અમ્લ-મીઠા-ઉષ્ણ-વિદાદિ-સ્તુ-
દારઃ ચ અઝીર્ણ-અપ્યશન-આતપૈઃ તથા ઋતુદોષેણ

= વિવિધાઃ સ્ફોટા યસ્મિન્ રોગે કુપિત-દોષદ્વિ-
ત્તરકાદિજન્યાસ્ત્વચિ સ વિસ્ફોટકઃ-એ રોગમાં દોષોના
વાયુ આદિ દોષો લોડીને, માંસને તથા ઢાંડકાને
દૂષિત કરી ચામડી ઉપર અનેક જાતના દોષો
ઉત્પન્ન કરે છે, તે રોગ વિસ્ફોટક કહેવાય છે. આ
રોગ પણ ઉપરના સ્નાયુરોગની પેઠે ચામડીનો જ
રોગ છે, તેથી તેના પછી આ રોગનો અધિકાર
અર કરાયો છે.

વિવર્ચયેણ (ચ) પવનાદયઃ ॥ કુપ્યન્તિ । તે ત્વચમ્
આપ્તિય રક્ત માસ-અસ્ત્રોનિ ચ પ્રદૂપ્ય સર્વાન્ જ્વર-
પુર સરાન્ વિસ્ફોટાન્ કુર્વન્તિ ॥

તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, બળતરા
કરનારા, રક્ત તથા ખારા પદાર્થો વધારે ખાવાથી
તેમ જ અજીર્ણ, અપચ્યા ઉપર જમવું,
તડકો, ઋતુઓથી થતાં શીત-ઉષ્ણ વગેરેનો
અતિયોગ અને તે તે ઋતુઓમા કરવાના
આહાર-વિહારોનું વિપરીતપણું, એટલાંથી
કોપેલા વાયુ આદિ દોષો રુધિરને, માંસને તથા
હાડકાંને દ્વિપિત કર્યાં પછી જ્વરને ઉત્પન્ન
કરી આમડી પર સધળા પ્રકારના વિસ્ફોટક-
ફાણાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧, ૨

ટીકા-ઋતુરોપેણ=ઋતુદેવકૃતીતોળારીનામતિયોગેન,
વિવર્ચયેણ=ઋતુવિતાહારાનિહારવેગીત્યેન, ત્વચમાપ્તિય=
ત્વચિ, વિસ્ફોટાન્ કુર્વન્તીત્યર્થઃ । જ્વરપુરસરાન્=જ્વર
પૂર્વાન્ ॥ (આનો પૂર્ણ અર્થ ઉપર અપાયો છે)

૬ ણ્ય તસ્ય સામાન્યરૂપમાહ-

વિસ્ફોટકંતુ સામાન્ય રૂપ

અગ્નિદગ્ધા હ્ય સ્ફોટાઃ સજ્વરા રક્તપિત્તજાઃ ।
ક્ષતિસ્વર્ત્રવા દેહે વિસ્ફોટાઃકિતિ તે સ્મૃતાઃ ॥ ૩ ॥

અન્વય-સજ્વરાઃ રક્તપિત્તજાઃ અગ્નિદગ્ધાઃ હ્ય
સ્ફોટાઃ દેહે ક્ષતિ વા સર્વત્ર (જાયન્તે), તે વિસ્ફોટાઃ
કિતિ સ્મૃતાઃ ॥

જ્વરયુક્ત અને રુધિર તથા પિત્તથી
થયેલા હોઈ બહુ અગ્નિ વડે દાઝવાથી થયા
હોય એવા ફાણા શરીરના અમુક ભાગમાં કે
આખા શરીર પર થાય, તે ‘વિસ્ફોટક’
કહેવાય છે. ૩

ટીકા-રક્તપિત્તજા-એતેન સર્વેષુ વિસ્ફોટકેષુ રક્ત-
પિત્તયોઃ પ્રધાનકારણત્વમ્; યથા શૂદ્રેષુ વાતસ્ય, તથા
વાતાનુગતિરપિ યોદ્ધવ્યા । તથા ચ મોજ-“યદા રક્ત
ચ પિત્ત ચ વાતેનાનુગત ત્વચિ । અગ્નિદગ્ધનિમાન્ સ્ફોટાન્
કુર્વતઃ સર્વદેહગાન્” ઇતિ ॥ જેમ સધળા પ્રકારનાં
શુભોમાં વાયુનું પ્રાધાન્ય હોય છે, તેમ સધળા પ્રકાર-
ના વિસ્ફોટકોમાં લોહી તથા પિત્તનું પ્રાધાન્ય હોય
છે. વિસ્ફોટકોને ઉત્પન્ન કરવામા લોહી તથા પિત્તને
વાયુનો સંબંધ પણ થાય છે, જેમ સમજવું; આ
પ્રમાણે ભોજ કહે છે કે, ‘ન્યારે લોહી તથા પિત્ત
વાયુના સંબંધવાળું થાય છે, ત્યારે શરીરના અમુક-
અથવા કે આખા શરીરની આમડી પર અગ્નિથી

દાઝવા જેવા ફાણાઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

અથ વાતકનકલ્પમાહ-

વાયુસંબંધી વિસ્ફોટકંતુ લક્ષણ
શિરોરુક્ શૂલમૂયિષ્ઠં જ્વરત્વં પર્વમેદનસ
સકુપ્પવર્ણતા ચેતિ વાતવિસ્ફોટલક્ષણમ્ ॥ ૪ ॥

અન્વય-શિરોરુક્ શૂલમૂયિષ્ઠં જ્વર-ત્વં પર્વમેદન
ચ સકુપ્પવર્ણતા ઇતિ વાતવિસ્ફોટલક્ષણ (જ્ઞેયમ્) ॥

માથાનું દુખવું, મોયા ભોકાયા જેવી
ઘણી ખીકા, જ્વર. તરમ, સાધાઓનું ફાટવું
અને કાળો રંગ, એ વાયુસંબંધી વિસ્ફોટકનું
લક્ષણ બાણવું. ૪

ટીકા-શૂલં-તેદસ્વમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે)

અથ પૈત્તિકલક્ષણમાહ-

પિત્તસંબંધી વિસ્ફોટકંતુ લક્ષણ

જ્વરદાહરૂપાપાકસ્યાવતુષ્ણાસમન્વિતમ્ ।

પીત્તલોહિતવર્ણ ચ પિત્તવિસ્ફોટલક્ષણમ્ ॥ ૫ ॥

અન્વય-જ્વર-દાહ-રૂપા-પાક-સ્યાવ-તુષ્ણા-સમન્વિતં
ચ પીત્ત-લોહિત-વર્ણ પિત્તવિસ્ફોટલક્ષણ (જ્ઞેયમ્) ॥

જ્વર, બળતરા, વેદના, પાકવું, આપ,
તરસ અને પીળો તથા શતો રંગ, એ પિત્ત-
સંબંધી વિસ્ફોટકનું લક્ષણ સમજવું. ૫

અથ શ્લેષ્મિકલક્ષણમાહ-

કંદુસંબંધી વિસ્ફોટકંતુ લક્ષણ

છર્દિરોચકજાહવાનિ કળ્મશકાઢિન્યપાણ્ડુતાઃ ।
પસ્મિન્નદ્યુ ચિરાત્ પાકઃ સ વિસ્ફોટઃ
ક્ષાત્મકઃ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ-છર્દિ-રોચક-જાહવાનિ, કળ્મ-કાઢિન્ય-
પાણ્ડુતા, યસ્મિન્ અદ્યુ ચિરાત્ પાકઃ સઃ ક્ષાત્મકઃ
વિસ્ફોટઃ (જ્ઞેયઃ) ॥

જેમાં ઊલટી, અરુચિ, અંગોનું જડપણું,
ચળ, કઠણપણું, ફીકારા, વેદનારહિતપણું અને
લાંબે સમયે પાકવું થાય, એ કંદુસંબંધી
વિસ્ફોટક બાણવો. ૬

ટીકા-જાહ્ય=જઠરત્વમ્જ્ઞાનામ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અથ કળ્મશૈતિકલક્ષણમાહ-

કંદુ તથા પિત્તજન્ય વિસ્ફોટકંતુ લક્ષણ
કળ્મશ્વહો જ્વરછર્દિરેતૈષ્ઠ કળ્મશૈતિકઃ ॥ ૭ ॥

અન્વય-કળ્મશઃ-દાહઃ જ્વરઃ ચ છર્દિઃ, એતઃ (લક્ષણે)
કળ્મશૈતિકઃ (જ્ઞેયઃ) ॥

ચળ, બળતરા, જ્વર અને ઊલટી એ

લક્ષણોથી કંઈ તથા પિત્તને વિસ્ફોટક બાબે.

અથ વાતપિત્તજલક્ષણમાહ-

વાયુ તથા પિત્તજન્ય વિસ્ફોટકનું લક્ષણ
વાતપિત્તકૃતો યસ્તુ તત્ર સ્થાત્તીવ્રવેદના ॥ ૮ ॥

અન્વય:-યઃ ॥ વાતપિત્તકૃતઃ સ્થાત્ તત્ર તીવ્ર-
વેદના (ભવેત્) ॥

પણ જે વિસ્ફોટક વાયુ તથા પિત્તથી
થાય, તેમાં ઘણી જ વેદના થાય છે. ૮

અથ વાતશ્લેષ્મિકલક્ષણમાહ-

વાયુ તથા કંઈજન્ય વિસ્ફોટકનું લક્ષણ
કળ્હસ્તેભિત્યગુરુભિર્જાનીયાત્કફવાતિકમ્ ॥ ૯ ॥

અન્વય:-કળ્હસ્તેભિત્યગુરુભિઃ કફવાતિકં
જાનીયાત્ ॥

અળ, અંગોનું જડપણ અને ભારેપણથી
વાયુ તથા કંઈથી થયેલો વિસ્ફોટક બાબે. ૯

ત્રણે દોષસંબંધી વિસ્ફોટકનું લક્ષણ
મધ્યે નિન્નોન્નતાન્તશ્ચ કઠિનઃ સ્વલ્પપાકવાન્ ॥
દાહરાગત્પામોહચ્છર્દિમૂર્છાઝજાજ્વરાઃ ॥

પ્રભાષો વેપથુસ્તન્દ્રા સોડસાધ્યશ્ચ ત્રિદોષજઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય:-મધ્યે નિન્ન-ઉન્નત-અન્નતઃ ચ કઠિનઃ
સ્વલ્પપાકવાન્ દાહ-રાગ-તૂપા-મોહ-ચ્છર્દિ-મૂર્છા-
ઝજા-જ્વરાઃ પ્રભાષઃ વેપથુઃ ચ તન્દ્રા સઃ ત્રિદોષજઃ
અસાધ્યઃ (જ્વેયઃ) ॥

વચમાં નમેલો, છેડે ઊંચો, કઠણ, થોડા
પાકવાળો, બળતારા, રતાશ, તરસ, મોહ,
ઊલટી, સંપૂર્ણ જ્ઞાનરહિતપણું, વેદના, ભવર,
ખટવાહ, કંપ અને તંદ્રા-ઊંઘ જેવું જેન
જેમાં હોય, તે ત્રણે દોષથી થયેલ અસાધ્ય
વિસ્ફોટક બાબે. ૧૦

ટીકા-મોહઃ=વિપરીત જ્ઞાનમ્, મૂર્છા=સર્વથા જ્ઞાન-
હ્યન્વયા ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

અથ રક્તજલક્ષણમાહ-

રુધિરસંબંધી વિસ્ફોટકનું લક્ષણ
વેદિતઘ્યાશ્ચ રક્તેન પૈત્તિકેન ચ હેતુના ॥
ગુણાફલસમા રક્તા રક્તસ્રાવા વિદાહિનઃ ॥
નતે સિદ્ધિ સમાયાન્તિ સિદ્ધિયોગશ્ચતૈરપિ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય:-પૈત્તિકેન હેતુના ચ રક્તેન ચ (ગુણાઃ
સ્ફોટાઃ) વેદિતઘ્યાઃ, (તે ચ) ગુણાફલસમાઃ રક્તાઃ
રક્તસ્રાવાઃ વિદાહિનઃ (ચુઃ), સિદ્ધિઃ યોગશ્ચતૈઃ અપિ
તે સિદ્ધિ ન સમાયાન્તિ ॥

પિત્તને કોપાવનારાં જે જે કારણો છે,
તે જ કારણોથી કોપેલા લોહીથી પણ (તે
પિત્તના વિસ્ફોટક જેવા જ) ફેલા સમજવા.
તે રુધિરે ઠરેલા ફેલાલાઓ અણોઠી જેવા
રાતા, લોહીના સ્ત્રાવવાળા અને બળતારા
કરનારા થાય છે. આ વિસ્ફોટો સેંકડો સિદ્ધ
ઉપાયોથી પણ મટતા નથી, એટલે અસાધ્ય
હોય છે. ૧૧

ટીકા-પૈત્તિકેન હેતુના=પિત્તસ્ય હેતુના કટ્ટવાદિના,
રક્તપિત્તસ્ય તુલ્યત્વાત્; સિદ્ધિયોગશ્ચતૈરપિ તે સિદ્ધિ ન
સમાયાન્તિ ॥ તીખા વગેરે જે પદાર્થો પિત્તના
પ્રકોપનાં કારણો છે, તેથી જ રુધિરનો પણ પ્રકોપ
થવાનું જે કહ્યું, તેમાં કાગળ આ છે કે રુધિર અને
પિત્ત સમાન છે.

વિસ્ફોટકમેદનાહ-

એમ બાહ્ય વિસ્ફોટકના આઠ ભેદો અને
નવમેા આંતર

પતે ચાણવિધા વાહ્યા આન્તરોડપિ ભવેદયમ્ ॥
તસ્મિન્નત્તર્યથા તીવ્રા જ્વરયુક્તાઽભિજાયતે ॥ ૧૨ ॥
યસ્મિન્ બહિર્ગતે સ્વાસ્થ્યં ન વા તસ્ય બહિર્ગતિઃ ॥
તત્ર વાતિકવિસ્ફોટકિયા કાર્યા વિજાનતા ॥ ૧૩ ॥

અન્વય:-પતે ચ વાહ્યાઃ મટવિધાઃ (ઉક્તાઃ),
આન્તરઃ અપિ અર્થ ભવેત્, તસ્મિન્ તીવ્રા અન્તરઘ્યા
જ્વરયુક્તા અભિજાયતે, યસ્મિન્ બહિર્ગતે સ્વાસ્થ્યં
(સ્વાત્), તસ્ય બહિર્ ગતિઃ ન વા (સ્વાત્), તત્ર
વિજાનતા વાતિકવિસ્ફોટકિયા કાર્યા ॥

એ પ્રકારે બાહ્ય વિસ્ફોટક આઠ પ્રકારના
કલા; એ વિસ્ફોટક જેમ બહાર થાય છે, તેમ
આંતર-અંદર પણ થાય છે; અને તેને નવમેા
ગણવામાં આવે છે. તે અંદરના વિસ્ફોટકમાં
અંદર તીવ્ર વ્યથા થાય છે અને ભવર પણ આવે
છે. એ વિસ્ફોટક જે બહાર નીકળે તો સ્વસ્થતા
થાય છે; પરંતુ વખત પર તે બહાર નીકળે તો
પણ નથી; આવા તે આંતર વિસ્ફોટકમાં
સમગ્ર વેદ વાયુસંબંધી વિસ્ફોટકના જેવી
ચિકિત્સા કરવી. ૧૨, ૧૩

વિસ્ફોટકોપદવાનાહ-

વિસ્ફોટકના ઉપદ્રવે
તુર્યાસમાંસસ્રોયદાહદિકામદજ્વરાઃ ॥
વિસર્પમર્મસંરોધાસ્તેયમુકા ઉપદ્રવાઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય:-તૃટ-શ્વાસ-માંમ-સહક્રોચ-દાહ-હિકા-મદ-
જ્વરા:, વિસર્પ-મર્મ-સંરોધા:-, એતે) તેપામ્ ઉપદ્રવા:
ઉક્તા: ॥

તરસ, શ્વાસ, માંસનો સડો, બળતરા,
હેડટી, મદ, નવર, વિસર્પ અને મર્મોની પીડા,
એટલા વિરેદ્રાટકના ઉપદ્રવો કહ્યા છે. ૧૪
ટીકા-માંસસહક્રોચ:-માંસસ્ય શક્તિતમ્, મર્મ-
સંરોધ:-મર્મવ્યથા ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

તેવા વિસ્ફોટાનામુરદવાળાં લક્ષણાન્તરં કેચિન્
પઠન્તિ-

વિરેદ્રાટકના ઉપદ્રવો વિષ મતભેદ

હિકા શ્વાસોઽકચિસ્તૃણા સાક્ષમર્દા હૃદિ વ્યથા ।
વિસર્પજ્વરહૃલ્લાસા વિસ્ફોટાનામુપદ્રવા: ॥ ૧૫ ॥

અન્વય:-હિકા શ્વાસ: અહચિ: તૃણા સાક્ષમર્દા
નદિ વ્યથા વિસર્પ-જ્વર-હૃલ્લાસા: વિસ્ફોટાનામ્ ઉપદ્રવા:
મવન્તિ) ॥

કેટલાક વેદો વિરેદ્રાટકના ઉપદ્રવો આ
ગણે છે: 'હેડટી, શ્વાસ, અરુચિ, તરસ,
અંગોત્રું ભાંગણું, હૃદયમાં પીડા, વિસર્પ,
નવર અને મોળ આવવી એ વિરેદ્રાટકના
ઉપદ્રવો છે. ૧૫

વિસ્ફોટસ્ય સાધ્યત્વાદિકમાહ-

સાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય વિરેદ્રાટક
અક્રોધોત્થિત: સાધ્ય: કુચ્છસાધ્યો દ્વિદોષજ: ।
ઉર્ધ્વરૂપાન્વિતો ધોરો હાસાધ્યો મૂર્યુપદ્રવ: ॥ ૧૬ ॥

અન્વય:-અક્રોધ-ઉત્થિત: સાધ્ય:, દ્વિદોષજ:
કુચ્છસાધ્ય:, સર્વસ્પ-અન્વિત: મૂર્ય-ઉપદ્રવ: ધોર:
અસાધ્ય: હિ ॥

એક દોષથી થયેલો વિરેદ્રાટક સાધ્ય છે;
બે દોષથી થયેલો વિરેદ્રાટક કષ્ટસાધ્ય છે અને
સહળા દોષોનાં ચિહ્નવાળો અને ધણા ઉપદ્રવ-
વાળો વિરેદ્રાટક અચક્રર હોઈ અસાધ્ય છે. ૧૬

વિસ્ફોટકસ્ય ચિકિત્સા ॥

વિરેદ્રાટકની ચિકિત્સા

વિસ્ફોટે લઘ્વનં કાર્યં વમનં પથ્યમોજનમ્ ।
યથાદોષપલં વીક્ષ્ય યુક્તમુક્તં વિરેચનમ્ ॥ ૧૭ ॥
જીર્ણશાલિયવા મુદ્રા મસૂરાશાઢકી તથા ।
પચાન્યન્નાનિ વિસ્ફોટે હિતાનિ મુનયોઽબ્રુવન્ ॥ ૧૮

દે પચ્ચમૂલ્યો રાક્ષા ચ દાર્મ્યુશીરં દુરાલભા ।
ગુદ્ગ્રી ધાન્યકં મુસ્તમેષાં કાર્યં વિવેચન: ॥
વિસ્ફોટાદ્યાશયયાશુ સમીરણનિમિત્તકાન્ ॥ ૧૯ ॥

દ્રાક્ષાકાદમર્યર્જર્જરપટોલારિષ્ટવાસકૈ: ।
કદ્ધકાલાજડુ:સ્પર્શ: સિતાયુકં તુ પૈત્તિકે ॥ ૨૦ ॥
મૂનિમ્યસવચાવાસાત્રિફલેન્દ્રજવસકૈ: ।

પિતુમર્દપટોલાભ્યાં કફજે મધુયુક્તં શુતમ્ ॥ ૨૧ ॥
કિરતતિલકારિષ્ટપદ્માદ્યામ્બુદયાસકૈ: ।
પટોલપર્પટોશીત્રિફલાકોટજાન્યૈ: ।

કયિતૈર્દ્વાદશાણં તુ સર્વવિસ્ફોટનાશનમ્ ॥ ૨૨ ॥
વિસ્ફોટદ્યાધિનાશાય તળદુલામ્બુપ્રેપિત: ।
વીજે: કુટજવૃક્ષસ્ય લેપ: કાર્યો વિજાનતા ॥ ૨૩ ॥

છિન્નાપટીઠમૂનિમ્યવાસકારપર્પટૈ: ।
સદિરાન્દ્યુતૈ: કાયો હન્તિ વિસ્ફોટકજ્વરમ્ ॥ ૨૪ ॥
ચન્દનં નાગપુષ્પં ચ સારિયા તળદુલીયકમ્ ।

શિરીષવલ્કલં જાતીલેપ: સ્યાદ્દાહનાશન: ॥ ૨૫ ॥
ઉત્પલં ચન્દનં લોધમુશીરં સારિવાદ્યમ્ ।
જલપિષ્ટેન લેપેન સ્ફોટદાહાતિનાશનમ્ ॥ ૨૬ ॥

પુત્રજીવસ્ય મજ્જાનં જલે પિષ્ટ્યા પ્રલેપયેત્ ।
કાલસ્ફોટં ચ વિસ્ફોટં સઘો હન્તિ સઘેદનમ્ ॥ ૨૭ ॥
કક્ષત્રાન્યં ગલત્રાન્યં કર્ણત્રાન્યં ચ નાશયેત્ ।
હન્યાચ સ્ફોટકં તાષ્ટ્રં પુત્રજીવો વિલેપિત: ॥ ૨૮ ॥

અન્વય:-વિસ્ફોટે લઘ્વનં, વમનં કાર્યમ્, યથા-
દોષવચં વીક્ષ્ય વિરેચનં (ચ) પથ્યમોજનં યુક્તમ્
ઉક્તમ્ ॥ જીર્ણ-શાલિ-યવા: મુદ્રા: મસૂરા: તથા ચ
આઢકી, એતાનિ અન્નાનિ વિસ્ફોટે હિતાનિ (હિત) મુનય:
અબ્રુવન્ ॥ દે પચ્ચમૂલ્યો રાક્ષા ચ દાર્મ્યુશીરં દુરાલભા

ગુદ્ગ્રી ધાન્યકં મુસ્તમ્-એષાં કાર્યં નર: વિવેચ, (તર્ક)
સમીરણનિમિત્તકાન્ વિસ્ફોટાન્ આશુ નાશયતિ ॥ પૈત્તિકે
તુ દાક્ષા-કાદમર્યર્જર્જર-પટોલ-અરિષ્ટ-વાસકૈ: કદ્ધકા-

લાજ-દુ:સ્પર્શ: (શૂતં) સિતાયુકં (હિતમ્) ॥ કફજે
મૂનિમ્ય-સવચા-વાસા-ત્રિફલ-ન્દ્રજ-વતસકૈ: પિતુમર્દ-
પટોલાભ્યાં શૂતે મધુયુક્તં (હિતમ્) ॥ કિરતતિલક-અરિષ્ટ-

યટિ-આઢ-અમ્બુદ-વાસકૈ: પટોલ-પર્પટ-ઉશીર-ત્રિફલા-
કોટજ-અન્નિતૈ: કયિતૈ: દ્વાદશાણં તુ સર્વ-વિસ્ફોટ-
નાશનં (મવતિ) ॥ વિજાનતા વિસ્ફોટદ્યાધિનાશાય

તળદુલ-અમ્બુ-પ્રેપિતૈ: કુટજવૃક્ષસ્ય વીજે: લેપ: કાર્ય: ॥
છિન્ના-પટોલ-મૂનિમ્ય-વાસક-અરિષ્ટ-પર્પટૈ: સદિર-
અન્દ્યુતૈ: કાય: વિસ્ફોટકજ્વરં હન્તિ ॥ ચન્દન

નાગપુષ્પં ચ સારિયા તળદુલીયક શિરીષવલ્કલં જાતી-
લેપ: દાહનાશન: સ્યાત્ ॥ ઉત્પલ ચન્દનં લોધમ્
મુશીરં સારિવાદ્યમ્, (એષાં) જલપિષ્ટેન લેપેન સ્ફોટ-

દાહ-અર્તિનાશનં (સ્વાત્) ॥ પુત્રજીવસ્ય મન્નાનં જલે
પિપ્પલા પ્રલેપયેત્, (સ લેખઃ) કાલસ્ફોટં ચ વિસ્ફોટં
સવેદન સયઃ હન્તિ ॥ પુત્રજીવઃ (વિલેપિતઃ) કક્ષમન્થ
મલપ્રમ્થિ કર્મપ્રમ્થિ ચ નાશયેત્, તામ્ર ચ સ્ફોટકં
હન્યાત્ ॥

વિસ્ફોટક ઉપર લંઘન તથા વમન કરવું
અને દોષના બળને અનુસરી વિરેચન લેવું;
તથા હિતકારી ભોજન કરવું ચોખ્ખું કહેલ છે.
જૂતા રાતા ચોખા, જવ, મગ, મસૂર અને
તુવેર, એટલાં અન્નો વિસ્ફોટકવાળાને હિતકારી
છે એમ મુનિઓએ કહ્યું છે. જૃઠ્ઠપંચમૂલ,
લઘુપંચમૂલ, રાસ્ના, દારુડળદર, વાળો,
રાતો ધમાસો, ગળો, ધાણા અને મોથનો
કવાથ માણસ પીએ તો વાતજન્ય વિસ્ફોટકનો
તરત નાશ કરે છે. પિત્તના વિસ્ફોટક પર
દ્રાક્ષ, સીવણ, ખજૂર, પરવળ, લીંબડો,
અરડૂસો, કડું, શાળની ધાણી અને ધમાસાનો
કવાથ સાકર સાથે લેવો હિતકારી છે. (તેથી
પિત્તસંબંધી વિસ્ફોટક મટી જાય છે.) કંકજના
વિસ્ફોટક ઉપર કરિયાતું, વજ, અરડૂસો,
હરડે, બહેડાં, આમળાં, ઇંદ્રજવ, ઘોળા
ઇંદ્રજવ, લીંબડો અને કઠવાં પરવળનો કવાથ
મધ સાથે હિતકારી છે. (તેથી કંકજન્ય
વિસ્ફોટક મટી જાય છે.) કરિયાતું, લીંબડો,
જેઠીમધ, મોથ, અરડૂસો, કઠવાં પરવળ,
ખડસલિયો પિત્તપાપડો, વાળો, હરડે, બહેડાં,
આમળા અને ઇંદ્રજવનો દ્વાદશાંગ કવાથ સર્વ
પ્રકારના વિસ્ફોટકોનો નાશ કરે છે. વિદ્વાન
વેદો વિસ્ફોટક રોગનો નાશ કરવા ચોખાના
ઘોણમાં વાટેલાં ઇંદ્રજવનાં બીજોનો લેપ
કરવો. (તે વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે.) ગળો,
કઠવાં પરવળ, કરિયાતું, અરડૂસો, લીંબડો,
ખડસલિયો પિત્તપાપડો, ખેર અને મોથનો
કવાથ વિસ્ફોટકનો જવર મટાડે છે. રતાંજલી,
નાગકેસર, ઉપલસરી, તાંદળજી, સરસડિયાની
છાલ અને ચમેલીનો લેપ વિસ્ફોટકનો દાહ
મટાડે છે. કમળ, રતાંજલી, લોધર, વાળો
અને એ જાતની ઉપલસરીને પાણીમાં વાટી

તેનો લેપ કરવાથી વિસ્ફોટકની બળતરાની
પીડા નાશ પામે છે. જીવાષોતાનો ગર્ભને
પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવાથી તે કાળા
ફેણા તથા વિસ્ફોટકને અને તેની વેદનાને તરત
મટાડે છે. જીવાષોતાનું લેપન કાખની, ગળાની
અને કાનની ગાંઠ તથા રાતા ફેણોનો નાશ
કરે છે. ૧૭-૨૮

વિસ્ફોટકનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ ફિરંગરોગાધિકારઃ ।

૫૯: ફિરંગરોગનો* અધિકાર

ફિરંગરોગની વ્યાખ્યા

ફિરંગસંજ્ઞકે દેશે વાહુલ્યેનૈવ યદ્વચેત્ ।
તસ્માત્ ફિરંગ્મન્યુક્તો વ્યાધિર્વાયિવિશારદૈઃ ॥૧॥

અન્યથા:-ફિરંગસંજ્ઞકે દેશે વાહુલ્યેન એવ યદ્ મન્વેત્,
તસ્માત્ વ્યાધિવિશારદૈઃ (મન્યમ્) વ્યાધિઃ ' ફિરંગઃ '
इति उक्तः ॥

ફિરંગ નામના દેશમાં જે ઘણો વધારે
થાય છે, તેથી વિદ્વાન વેદોએ આ રોગને
' ફિરંગ ' એ નામે કહ્યો છે. ૧

આ શ્લોકના બીજા અર્થમાં ' વાહુલ્યેનૈવ યદ્
મન્વેત્ '-આ ફિરંગરોગ ફિરંગદેશમાં લગભગ વધારે
થાય છે' એમ કહીને સૂચન કર્યું છે કે, ફિરંગ
દેશ સિવાયના બીજા દેશોમાં પણ આ રોગ ફિરંગ
દેશ કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં, પણ થાય છે તો
ખૂંડો જ; એટલે કે, આ રોગ ફિરંગ દેશથી આવેલો
નવો નથી, પણ અસલી જૂના રોગોની પેઠે જ
અસલ જૂના કાળનો બીજા રોગો જેવો જ સાર્વ-

* ફિ: પાપ ક્રોધો વા, કૌ વાપે ક્રોધે વા રાગઃ
યસ્યેતિ ફિરંગ્સ્તથામા સ્લેષ્ઠદેશઃ, તત્ત ફિરંગ્દેશે વાહુ-
લ્યેન મનો ગન્ધરોગોડપિ અમેદોષચારાદિહ ફિરંગ્
इत्युच्यते-અર્થાનાં લોકો પાપ તથા ક્રોધ કરવામાં વધારે
આસક્ત હોય છે, તે એક સ્લેષ્ઠ દેશ (આજનું
પોર્ટુગલ) ફિરંગ કહેવાય છે. એ ફિરંગ દેશમાં
એકબીજાની ગંધથી વધારે થતો અથવા એ દેશની
સ્ત્રીના પ્રસંગથી બધે વધારે થતો એકત્રેયી-ગંધરોગ;
પણ દેશ અને દેશવાસીના અમેદવ્યવહારથી ફિરંગ
કહેવાય છે. આ ફિરંગરોગ પણ ઉપર કહેલા વિસ્ફો-
ટકની પેઠે ચામડી પર જ થતો રોગ છે, તેથી તેની
અચુક અંશે સમાનતા ગણીને વિસ્ફોટકના અધિ-
કાર પછી આ ફિરંગરોગનો અધિકાર શરૂ કરાયો છે.

—ત્રિક છે; કેવળ આ રોગને નીચે જણાવેલ ત્રીજા શ્લોકમાં આગતુક કહ્યો છે; તે ઉપરથી પણ આ રોગને બીજા આગતુક—બાહ્ય કારણ પ્રકારાદિથી પ્રતા રોગો જેવો જ આગતુક એટલે સંસર્ગ-જન્ય—એવી રોગ તરીકે જ આગતુક સમજવો નોંધવું; પરંતુ ફિરંગ દેશથી આવેલા માની લઈ આગતુક સમજવો ન નોંધવું. આવો એવી—આગતુક રોગ અસલ કાળનો જ છે એમ માનવામાં આ રોગનું ચિકિત્સાપ્રકરણ પણ વધુ પ્રકાશ પાડે છે. ફિરંગરોગની ચિકિત્સા—રસકર્પૂર, અસલી રસશાઝનો પ્રયોગ છે. જેના મૂળ કર્ત્રીએ પણ આ રોગને અસલી માનેલો હોવાથી જ તેની ચિકિત્સા તરીકે રસકર્પૂર કહેલ છે. વળી આ ફિરંગ અધિકારના નવમા શ્લોકમાં ‘—વ્યાધિરાગાધ્યોડ્યમિત્યાહુર્મનયઃ પુત્ર—આ ફિરંગ-રોગ અમુક સ્થિતિના માણસને થયો હોય કે તેના ઉપદ્રવથી તે યુક્ત હોય તો તે અસાધ્ય છે એમ પૂર્વકાળના મુનિઓ કહે છે.’ આ ઉપરથી નક્કી થાય છે, કે પૂર્વકાળના મુનિઓને પોતાના તે કાળમાં આ રોગ જાણીતા હતો જ. વળી આ રોગના અધિકારના આરંભમાં જ આ પહેલા શ્લોકમાં છેલ્લું પદ ‘વ્યાધિવિશારદૈઃ’ મુક્યું છે; તે પણ આ રોગ, રોગ-જ્ઞાનમાં કુશળ અથવા પારંગત વિક્ષાનોને ખૂબ જાણી-તો હોવાનું સૂચવે છે. આ ઉપરથી આ ભ્રમણા જવી જ નોંધવું, કે આ રોગ કેવળ ફિરંગ દેશમાં જ થાય છે કે ફિરંગ દેશમાંથી તે નેવા આવ્યો છે.’ એ ભ્રમ દૂર કરવા જ આ ટિપ્પણ લખવાની જરૂર જણાઈ છે. એકંદરે એ જ ચોક્કસ સમજવાનું કે ‘આ રોગ એટલા પ્રમાણમાં થયું પછે આય છે અને તે અસલી જાતો એક-એવી રોગ છે.’

ફિરંગસ્ય વિપ્રજટનિદાનમાહ—

ફિરંગરોગાત્ દુરતું નિદાન

મન્ધરોગઃ ફિરક્ષોડવં જાયતે દેહિનાં ધ્રુવમ્ ।
ફિરક્ષિણોડ્ગ્ધસંસર્ગાત્ ફિરક્ષિણ્યાઃ પ્રસન્નતઃ ॥૨॥
દયાધિરાગમ્નુજો હોપં દોષાણામત્ર સંક્રમઃ ।
મવેત્તં લક્ષયેત્તેર્વા લક્ષણેમિપજાં વરઃ ॥૩॥

અન્વયઃ—અર્થે ફિરક્ષઃ ધ્રુવં મન્ધરોગઃ (સન્) ફિરક્ષિણઃ મ્ગ્ધસંસર્ગાત્ ફિરક્ષિણ્યાઃ પ્રસન્નતઃ દેહિનાં જાયતે । એવં હિ આગમ્નુજઃ વ્યાધિઃ (અસ્તિ), અત્ર દોષાણાં સદ્ગ્ધઃ મવેત્, તં મિપજાં વરઃ તેષાં લક્ષણેઃ લક્ષયેત્ ॥

આ ફિરંગરોગ ખરેખર અંધથી થનારો—એવી રોગ છે; તે ફિરંગી માણસના અંગના

સંબંધથી કે ફિરંગી સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી લોકોને થાય છે; આ રોગ ખરેખર આગ-તુક છે અને તેમાં હોયોનો સંબંધ પાછળથી થાય છે. ઉત્તમ વૈદે એ દોષના સંબંધને તે તે દોષનાં લક્ષણો ઉપરથી જાણી લેવો. ૨, ૩

ટીકા—‘ફિરક્ષિણ્યાઃ પ્રસન્નતઃ’ इति विशेषार्थम् ॥ ફિરંગી માણસના સંસર્ગથી આ રોગ થાય છે, એ વચનથી ફિરંગી સ્ત્રીનો પ્રસંગ પણ સમજ શકાય છે, છતાં ‘ફિરંગી સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી લોકોને આ રોગ થાય છે’ એમ વધુ અલગ કહેવામાં આ અભિપ્રાય છે કે, લગભગ વધારે પ્રમાણમાં ફિરંગી સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી આ રોગ ખાસ થાય છે એમ વિશેષ જણાવવા માગે છે.

અર્થ ફિરક્ષસ્પમાહ—

ફિરંગરોગના ત્રણ પ્રકાર તથા ૩૫ ફિરક્ષિણિવિષયો હોયો યાદ્ય આમ્યન્તરસ્તથા ।
વહિરન્તર્મવશ્યાપિ તેષાં લિજ્ઞાતિ ચ ધ્રુવે ॥૪॥
તત્ર યાઘઃ ફિરક્ષઃ સ્વાદ્વિસ્ફોટસદ્ગ્ધોડ્યપરુક્ ।
સ્ફુટિતોઘ્નવર્દ્ધયઃ સુલસાધ્યોડપિ સ સ્મૃતઃ ॥૫॥
સન્ધિપ્વામ્યન્તરઃ સ સ્વાદામવાત દ્વ વ્યયામ્ ।
શોથં ચ જનયેદ્ય કષ્ટસાધ્યો ધ્રુવૈઃ સ્મૃતઃ ॥૬॥

અન્વયઃ—ફિરક્ષઃ ત્રિવિધઃ હોયઃ યાઘઃ તથા આમ્યન્તરઃ ચ વહિર—અન્તર—મવઃ અપિ, તેષાં ચ લિજ્ઞાતિ ધ્રુવે । તત્ર યાઘઃ ફિરક્ષઃ વિસ્ફોટમદ્ગ્ધઃ અત્પરુક્ ઘ્નવત્ સ્ફુટિતઃ સઃ વૈદૈઃ સુલસાધ્યઃ અપિ સ્મૃતઃ, આમ્યન્તરઃ સઃ સન્ધિપ્તુ સ્વાદ, આમવાતઃ દ્વ વ્યયાં ચ શોપ જનયેત્, એવઃ ધ્રુવૈઃ કષ્ટસાધ્યઃ સ્મૃતઃ ॥

ફિરંગરોગ ત્રણ પ્રકારનો જાણવો; એક બહારનો, બીજો અંદરનો અને ત્રીજો બહારનો તથા અંદરનો; તેમાં બહારનો ફિરંગરોગ વિસ્ફોટક જેવો તથા થોડી વેદનાવાળો થાય છે અને મણની પેઠે ફાટે છે. એ બહારના ફિરંગરોગને વૈદો સુખસાધ્ય પણ કહે છે. અંદરનો ફિરંગરોગ સાંધામાં થાય છે, આમ-વાતના જેવી પીડા કરે છે અને સોજો ઉત્પન્ન કરે છે. આ અંદરના ફિરંગરોગને વૈદોએ કષ્ટસાધ્ય કહ્યો છે. ૪-૬

અયોપદવાનાહ—

ફિરંગરોગના ઉપદ્રવો કાર્યં વલ્લભ્યો નાસામ્હો વદ્ધેશ્ચ મન્દતા ।
અસ્થિશોષોડસ્થિવક્ત્વં ફિરક્ષોપદ્વવા અમી ॥૭॥

અન્વય:-કાર્ક, કલ્પય, નાયાગ્રજ, વહ્નેઃ મન્દતા, અસ્થિશોષ: ચ અસ્થિવક્ત્રમ્, ઝમો ફિરંગ-ઉપદ્રવ: (રોગ:.) ॥

કૃશપણુ, બળને ક્ષય, નાકનું ઠરડાઈ જવું, અશિનું મંદપણુ, હાડકાંનો શોષ અને હાડકાં વાંકાં થઈ જવાં, એટલા ફિરંગ-રોગના ઉપદ્રવો બાબવા. ૭

ફિરંગસ્ય સાધ્યસાધિકમાદ્ય-

સાધ્ય, કૃશસાધ્ય અને અસાધ્ય ફિરંગરોગ વહિર્ભવો ભવેત્ સાધ્યો નવીનો નિરુપદ્રવ: ।

આખ્યન્તરસ્તુ કપ્તેન સાધ્ય: સ્યાદ્યમમય: ॥૮॥ વહિરન્તર્ભવો જીર્ણ: ક્ષીણસ્પોષદ્વયયુત: ।

ઘ્યાતો ઘ્યાધિરસાધ્યોડ્યમિત્યાહમુનય: પુરા ॥૯॥

અન્વય:-વહિર્ભવ: નવીન. નિરુપદ્રવ: (ફિરંગ:)

સાધ્ય: ભવેત્, આખ્યન્તર: તુ અયમ્ અમય: કપ્તેન સાધ્ય: સ્યાત્, વહિર-અન્તર-ભવ: જીર્ણ: ક્ષીણસ્ય ઉપદ્રવે: યુત: (ચ) ઘ્યાત: અયં વ્યાધિ: અસાધ્ય:-ઈતિ પુરા મુનય: આહુ: ॥

બહાર થયેલો નવો અને ઉપદ્રવ વગરનો ફિરંગરોગ સાધ્ય છે; અંદર થયેલો ફિરંગ-રોગ કૃશસાધ્ય છે અને બહાર તથા અંદર એમ બંને રીતે થયેલો, ક્ષીણ શરીરવાળા માણસને થયેલો ઉપદ્રવયુક્ત અને વ્યાધી ગયેલો આ ફિરંગરોગ અસાધ્ય છે, એમ પૂર્વકાળના સુનિઓ કહે છે. દહ

ફિરંગરોગની ચિકિત્સા:
કર્પૂરસસેવનવિધિ

ફિરંગસંજકં રોગં રસઃ કર્પૂરસંજકઃ ।

અવશ્યં તાશયેદેતદ્વુઃ પૂર્વચિકિત્સકાઃ ॥ ૧૦ ॥

લિપ્યતે રસકર્પૂરપ્રાશને વિધિરુક્તમ્ ।

અનેન વિધિના લાદેન્મુલે શોથં ન વિન્દતિ ॥ ૧૧ ॥

ગોધૂમચૂર્ણ સત્તીય વિદધ્યાત્ સૂક્ષ્મકૃષિકામ્ ।

તન્મધ્યે નિઃશ્પેતસ્ત્વં ચતુર્ગુણમિતં મિષક્ ॥ ૧૨ ॥

તતસ્તુ ગુટિકાં કુર્યાદયથા ન દદ્યતે વહિઃ ।

સૂક્ષ્મચૂર્ણ લવણસ્ય તાં વટીમવધૂલયેત્ ॥ ૧૩ ॥

દન્તસ્પર્શોયથા ન સ્યાત્ તથા તામમ્મસા મિલેત્ ।

તામ્યૂલં મક્ષયેત્પચ્છાન્કાકામ્લલવણાંસ્પજેત્ ॥

ધ્રમમાતપમધ્વાનં વિદોગત્ સ્ત્રીનિવેવણમ્ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય:-કર્પૂરસંજક: રસઃ ફિરંગ-સંજકં રોગમ્

અવશ્ય નાશયેત્, એત્ન પૂર્વચિકિત્સકાઃ ક્ષુઃ, (અય) રસકર્પૂરપ્રાશને ઉત્તમઃ વિધિઃ લિપ્યતે, અનેન વિધિના

તાદેત્, (યેન) મુલે શોથં ન વિન્દતિ । ગોધૂમચૂર્ણ સત્તીય સૂક્ષ્મકૃષિકાં વિદધ્યાત્, તન્મધ્યે મિષક્ ચતુર્ગુણમિતં સ્ત્વં નિઃશ્પેત્, તતઃ તુ ગુટિકાં કુર્યાત્, યથા વહિઃ ન દદ્યતે, તાં વટીં લવણસ્ય સૂક્ષ્મચૂર્ણ અવધૂલયેત્, યથા દન્તસ્પર્શઃ ન સ્યાર, તથા તામ્ અમ્મસા મિલેત્, પચ્છાત્ તામ્યૂલં મક્ષયેત્, શાક-અમ્લ-લવણાન્ સ્પજેત્, ધ્રમમ્ આતપમ્ અધ્વાનં સ્ત્રીનિવેવણં વિશેષાત્ સ્પજેત્ ॥

રસકર્પૂરનું સેવન ફિરંગ નામના રોગને અવશ્ય મટાડે છે એમ પૂર્વકાળના વૈદ્યોએ કહ્યું છે; મારે એ રસકર્પૂર ખાવાનો ઉત્તમ વિધિ અહીં લખવામા આવે છે. આ વિધિથી રસકર્પૂર ખાય તો મોઢામાં સોજો ન થાય. (રસકર્પૂરની બનાવટ તો આ ગ્રંથના પૂર્વ-ખંડમાં પૃષ્ઠ ૬મા પાનમાં કહી છે, તે ત્યાં જોવી.) ઘઉંના હોટને પાણીથી ખાંધી તેની નાની કુતડી કરીને તેમાં વૈદ્યે આર્યથોઠીશ્વાર રસ-કર્પૂર નાખવું અને પછી તેની ગોળી એ રીતે કરવી કે જેથી તે રસકર્પૂર બહાર ન દેખાય. પછી તે ગોળીને લવિંગના ઝીણા ચૂણમાં ખરડીને જે રીતે દાંતને ન અડે, એ રીતે પાણી સાથે ગળી જવી અને તે પછી નાગર-વેલુનું ખાન ખાવું. રસકર્પૂર ખાનાર માણસે શાકો, ખારા તથા ખાટા પદાર્થો, પરિશ્રમ, તડકો, પંથ અને સ્ત્રીસેવન-મૈથુનનો ખાસ ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૦-૧૪

સમશાલિવટી×

પારદપ્રજ્ઞમાનઃ સ્યાત્ લદિરપ્રજ્ઞસંમિતઃ ।

આકારકરમધ્રાપિ શ્રાણપ્રજ્ઞપોન્મિતઃ ॥ ૧૫ ॥

ટક્કવયોન્મિતં ક્ષોદ્રે લલ્લે સર્વે વિનિઃશ્પેત્ ।

સંમર્ચ તસ્ય સર્વસ્ય કુર્યાત્ સતવટીમિષક્ ॥ ૧૬ ॥

સ રોગી મક્ષયેત્પાતરેકકામમ્બુના વટીમ્ ।

વર્જયેદ્મલ્લવર્ણં ફિરંગસ્ય નદ્યતિ ॥ ૧૭ ॥

અન્વય:-પારદઃ ટક્કમાનઃ સ્યાર, લદિરઃ ટક્ક-સંમિતઃ, ચ આકારકરમઃ અપિ ટક્ક-વય-ઉન્મિતઃ

પ્રાગઃ, ટક્ક-વય-ઉન્મિતં ક્ષોદ્રે (ચ પૃષ્ઠિત્વા તત્)

સર્વે લલ્લે વિનિઃશ્પેત્, સંમર્ચ તસ્ય સર્વસ્ય મિષક્ સત

×

સર્વમ્લયથા શાન્તે સા ચાઘો વટી-સમશાલિ-વટી-ને ગોળી સાતની સંખ્યામાં જ તૈયાર કરાય

છે, તે સમશાલિવટી કહેવાય છે.

વદી: કુર્યાત્, સ: રોગી પ્રાત્ ફક્ત વદીમ્ અમ્બુના મક્ષયેત્, અમ્બલવળ વર્જયેત્, તસ્ય ફિરક: નશ્યતિ ॥

ચોવીશ ચલોડીભાર પારદ, ચોવીશ ચલોડીભાર કાથો, અડતાલીશ ચલોડીભાર અક્ષલ-કરો અને બોતેર ચલોડીભાર મધ લઈ એ સર્વને ખરલમાં નાખી ખૂબ માટી વેઢે તેની સાત ગોળીઓ કરવી. ફિરંગને બે રોગી, સવારે આ એક એક ગોળી પાણીથી ખાય અને ખાટા તથા ખારા પદાર્થોનો ત્યાગ કરે, તેનો ફિરંગરોગ મટી જાય છે. ૧૫-૧૭ પારદ, ગંધક તથા ચોખ્ખો ધૂમ પ્રયોગ પારદ: કર્પમાત્ર: સ્યાત્તાવાનેષ્વ હિ ગન્ધક: । તણ્ડુલાશ્ચાક્ષમાત્રા: સ્યુરેપાં કુર્વાત કજ્જલીમ્ ॥૧૮૥ તસ્યા: સત્ત વદી: કુર્યાત્તામિધૂમં પ્રયોજયેત્ । દિનાનિ સત્ત મેન સ્યાત્ ફિરકાતો ન સંશય: ॥૧૯૥

અન્ય:-પારદ: કર્પમાત્ર: સ્યાત્. તાવાન્ એવ હિ ગન્ધક:, તણ્ડુલા: ચ અક્ષમાત્રા: સ્યુ:, એવાં કજ્જલી કુર્વાત, તસ્યા: સત્ત વદી: કુર્યાત્, તામિ: સત્ત દિનાનિ ધૂમં પ્રયોજયેત્, તેન ફિરક-અન્ત: સ્યાત્, મશય: ન ॥

એક તોલો પારદ, તેટલો જ-એક તોલો ગંધક અને એક તોલો ચોખ્ખો, એ ત્રણેની ઠંજલી કરવી અને તેની સાત ગોળી કરવી. એ ગોળીઓથી સાત દિવસ સુધી ધુમાડો પીવો; તેથી ફિરંગરોગનો નાશ થાય છે એ નક્કી છે. ૧૮, ૧૯ સુધી ૧૩૨૧-૧૩૨૨

✓ પારદસ્ત્રેફન-પ્રયોગ

પીતપુષ્પ-શલાપત્ર-સૈષ્ઠકમિતં રસમ્ । હસ્તાભ્યાં મર્દયેન્નાયવાયત્ સ્તનો ન દ્રશ્યતે ॥૨૦૥ તત: સંસ્વેદયેદ્દસ્તાવેધં વાસરસતકમ્ ।

સ્વજેલ્લવળમમ્લં ચ ફિરકસ્તસ્ય નશ્યતિ ॥૨૧૥

અન્ય:-ટકમિતં રસં પીતપુષ્પ-શલા-પત્ર-સૈષ્ઠ: હસ્તાભ્યાં તાવત્ મર્દયેત્, યાવત્ સ્તન: ન દ્રશ્યતે, તત: હસ્તો સંસ્વેદયેત્, એવ વાસરસાતક (કુર્યાત્), લવળં ચ અમ્લં ત્યજેત્, તસ્ય ફિરક: નશ્યતિ ॥

ચોવીશ ચલોડીભાર પારદને પીળાં ફૂલ-વાળી ખપાટનાં પાંદડાંના રસથી બને હાથે ત્યાં સુધી મસળવો કે જ્યાં સુધી પારદ ન દેખાય; પછી બને હાથને અગ્નિનો શેક દેવો; આ રીતે સાત દિવસ સુધી કરવું અને ખારા તથા ખાટા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો; આમ કર-

નારનો ફિરંગરોગ મટે છે. ૨૦, ૨૧

લીંગડાનાં પાન આદિનું ચૂર્ણ ચૂર્ણયેન્નિમ્બપત્રાણિ પથ્યા નિમ્બાષ્ઠમાશિકા । ઘાત્રી ચ તાવતી રાત્રિનિમ્બપોદશમાશિકા ॥૨૨૥ શાળમાનમિદં ચૂર્ણમશ્રીયાદમ્ભસા સહ । ફિરકં નાશયત્યેવ ચાલમાખ્યન્તરં તથા ॥૨૩૥

અન્ય:-નિમ્બપત્રાણિ ચૂર્ણયેત્, નિમ્બ-અષ્ઠ-અશિકા પથ્યા, તાવતી ચ ઘાત્રી, નિમ્બ-પોદશ-માશિકા રાત્રિ:, શાળમાનમ્ ૬૨ ચૂર્ણમ્ અમ્ભસા સહ અશ્રી-યાત્, ચાલ તથા આખ્યન્તર ફિરક નાશયતિ એવ ॥

લીંગડાનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરવું, તેમાં તે ચૂર્ણથી આઠમા ભાગના વજનને હરેલું ચૂર્ણ, તેટલું જ આમળાનું ચૂર્ણ અને મેળખા ભાગના વજનને હળદરનું ચૂર્ણ નાખવું; તેમાંથી હમેશાં ચોવીશ ચલોડીભાર ચૂર્ણ પાણી સાથે ખાવું. આ ચૂર્ણ બહારના કે અંદરના ફિરંગરોગને અવશ્ય મટાડે છે. ૨૨, ૨૩

મધ સહિત ચોપચીની ચૂર્ણ ચોપચીનીમધં ચૂર્ણ શાળમાનં સમાશિકમ્ । ફિરકવ્યાધિનાશાય મક્ષયેલ્લવળં ત્યજેત્ ॥૨૪૥ લવળં યદિ વા ત્યક્તં ન શક્નોતિ યદા જન: । સંન્ધવં સ હિ મુક્તોત મધુરં પરમં હિતમ્ ॥૨૫૥

અન્ય:-ફિરકવ્યાધિ-નાશાય શાળમાન ચોપ-ચીનીમધં ચૂર્ણ સમાશિકં મક્ષયેત્, લવળ ત્યજેત્, યદિ વા જન: લવળ ત્યક્તુ યદા ન શક્નોતિ, સઃ મધુરં પરમ હિતં મૈન્ધવં હિ મુક્તોત ॥

ફિરંગરોગનો નાશ કરવા ચોવીશ ચલોડી-ભાર ચોપચીનીનું ચૂર્ણ મધ સાથે ખાવું અને લૂણનો ત્યાગ કરવો; અથવા જો કોઈ રોગી માણસ લૂણનો ત્યાગ કરવા સમર્થ ન થાય તો તેણે (પાકકાળે) મધુર તથા અત્યંત હિતકારી મૈન્ધવ જ ખાવું. ૨૪, ૨૫

૨૧ દિવસનો પારદ ગંધકાદિ પ્રયોગ પારદ: કર્પમાત્ર: સ્યાત્ તાવન્માત્રં તુ ગન્ધકમ્ । તાવન્માત્રસ્તુ હદિરસ્તેપાં કુર્વાત તુ કજ્જલીમ્ ॥૨૬૥ રજની કેશરં વ્રુક્તી જીરુમ્મં યદાનિકા । ચન્દનદિતર્યં કૃષ્ણા વાંશી માંસી ચ પત્રકમ્ ॥૨૭૥ અર્ધકર્પમિતં સર્વં ચૂર્ણયિત્વા ચ નિઃશ્ણિપેત્ । તત્સર્વં મધુસર્પિભ્યાં દ્વિપલાભ્યાં પૃથક્ પૃથક્ ॥૨૮૥

મર્દ્યેદ્ય તત્ત્વાદેર્ધકર્પમિતં નરઃ ।
વ્રણઃ ફિરક્ષારોગોત્થસ્યસ્તસ્યાવશ્યં વિનશ્યતિ ॥
અન્યોઽપિ ચિરજાતોઽપિ પ્રજ્ઞામ્યતિ મહાવ્રણઃ ।
एतद्भक्षयतः शोषो मुखस्यान्तर्न जायते ।
वर्जयेदत्र लवणमेकविंशतिवासरान् ॥ ૩૦ ॥

અન્યઃ-કર્પમાત્રઃ પારદઃ, તાવન્માત્રં તુ ગન્ધકં,
તાવન્માત્રઃ તુ સ્વદિરઃ સ્યાત્, તેષાં તુ કમ્બઝીં કુર્યાત્,
(તતઃ) રજની કેશર ઘ્રુટઝીં જીરયુગ્મં ચવાનિકા
ચન્દનદ્વિતયં કૃષ્ણા વાંશી માંસી ચ પત્રકં, સર્વમ્
અર્ધકર્પમિતં ચૂર્ણયિત્વા (તત્ર) ચ નિઃશ્લિપેત્,
તત્ સર્વં દ્વિપલાભ્યાં મધુસર્પિર્ભ્યાં પૃથક્ પૃથક્ મર્દ-
યેત્, અથ નરઃ તત્ અર્ધકર્પમિતં યાદેત્, તસ્ય
ફિરક્ષ રોગ-હેતુઃ વ્રણઃ અવશ્યં વિનશ્યતિ, અન્યઃ
અપિ ચિરજાતઃ અપિ મહાવ્રણઃ પ્રજ્ઞામ્યતિ, એતદ્
મધુચયતઃ મુતસ્ય અન્તઃ શોષઃ ન જાયતે, અત્ર એક-
વિંશતિ-વાસરાન્ લવણં વર્જયેત્ ॥

એક તોલો પારદ, એક તોલો ગંધક,
અને એક તોલો કાથો લઈ તેની કનજલી
કરવી. પછી હળદર, નાગકેસર, ઝીણી એલચી,
ઝાડી એલચી, છુરું, શાહછુરું, અજમો,
સુખડ, રતાંજલી, પીપર, વંશદોચન, જટા
માંસી અને તમાલપત્ર એ સર્વાંતું અરધો
તોલો થૂણું તે કનજલીમાં નાખવું. પછી એ
સર્વને આઠ તોલા મધ અને આઠ તોલા
ધીમાં સારી રીતે મસળી તેમાંથી અરધો
તોલો ખાણું. તે ખાનાર માણસનું ફિરંગ-
રોગનું પ્રભુ અવશ્ય મટી જાય છે; તેમ જ
બીજાં પ્રકારનું પણ લોખા કાળથી થયેલ
મોઢું પ્રભુ પણ આથી અવશ્ય મટે છે. આ
ઔષધ ખાનારના મોઢાની અંદર સોજે થતો
નથી. આ ઔષધ સેવાતું હોય ત્યારે એકવીશ
દિવસ સુધી લૂણ ત્યજવું જોઈએ. ૨૧-૩૦

ફિરંગરોગનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ મસૂરિકાધિકારઃ ।

૬૦ : મસૂરિકા+ (ખળિયા કે
માતા) નો અધિકાર

તત્ર મસૂરિકાનાં વિપ્રકૃટમન્નિકૃટનિદાનપૂર્વિકાં

સમ્પ્રાપ્તિમાહ-

મસૂરિકાનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો
અને સંપ્રાપ્તિ

કટુચમ્લલવણહારવિરુદ્ધાધ્યશનાશનૈઃ ।

દુષ્ટનિષ્વાવશાકાથૈઃ પ્રદુષ્ટ-વવન-ઉદકૈઃ ॥ ૧ ॥

કૂરવ્રદેક્ષણાચાપિ દેશે દોષાઃ સમુદ્ધવાઃ ।

જાયન્તે હિ શરીરેઽસ્મિન્ દુષ્ટરક્તેન સજ્જતાઃ ॥

મસૂરિકાતિસંસ્વાનાઃ પિઢકાસ્તા મસૂરિકાઃ ॥ ૨ ॥

અન્યઃ-કટુ-અમ્લ-લવણ-હાર-વિરુદ્ધ-આધ્યશન-

અશનૈઃ દુષ્ટ-નિષ્વાવ-શાકુ-આથૈઃ પ્રદુષ્ટ-વવન-ઉદકૈઃ

ચ દેશે કૂરવ્રદેક્ષણાત્, અપિ સમુદ્ધવાઃ દોષાઃ

અસ્મિન્ શરીરે દુષ્ટ-રક્તેન સજ્જતાઃ હિ જાયન્તે, તાઃ

મસૂર-આકૃતિ-સંસ્વાનાઃ પિઢકાઃ મસૂરિકાઃ (કથ્યન્તે) ॥

વીખા, ખાટા, ખાસ પહોથો તથા જવખાર

વગેરે કારો અને પરપર વિરુદ્ધ પદાર્થો

ખાવાથી, અધિક જમવાથી, વાલ તથા મીઠાં

ખરેટાં વગેરેનાં દુષ્ટ શાકો વગેરે ખાવાથી, ઝેરી

ફૂલ વગેરેના સંસર્ગને લીધે દુષ્ટ થયેલા

પવન તથા જળથી અને દેશ પર રાહુ તથા

શનૈશ્ચર વગેરે કૂર ગ્રહોની દષ્ટિ પડવાથી

પણ દુષ્ટ થયેલા હોયો, આ શરીરમાં દુષ્ટ

થયેલા લોહીની સાથે અવશ્ય મળી જાય છે,

જેથી મસૂરના જેવી આકૃતિવાળી જે ફાહીઓ

ઉત્પન્ન થાય છે, એ 'મસૂરિકા' કહેવાય છે.

ટીકા-હાર=યવક્ષારાદિઃ, વિરુદ્ધાધ્યશનાશનૈઃ=કટુ-વ-

+

મસૂરઃ ફલ, વદા મસૂરઃ ફલ કાયતિ યા વિરુદ્ધા

સા મસૂરિકા, ફલે વન્, અવશ્યકે શબ્દે-અન્યત્રાપિ

દ્રવ્યત' ઈતિ ઢઃ, ટાપ્, અત ફલ્લં ચ-જે ફાલ્લી મસૂર

નામના કોળીની દાળ જેવી થાય છે, તે મસૂરિકા

કહેવાય છે. આ રોગને જ શુન્દરાતીમાં 'ખળિયા

ખાપણ કે માતા' કહે છે. આ મસૂરિકા પણ

ઉપર જણાવેલ વિસ્ફોટકોના જ એક ભેદ છે, તેમ જ

ફિરંગરોગ જેવો જ એક નેપી રોગ છે, તેથી એ

વિસ્ફોટક તથા ફિરંગના અધિકાર પછી તેને

લગતો જ આ મસૂરિકાનો અધિકાર શરૂ કરાયો છે.

મ્લાદિવિદ્વાનાશને; અથ ચ અધ્યજ્ઞાનાશનમ્=અધિક
મશનમધ્યશને, દુશનિષ્પાવશાકાયે=દુશ્ચેનિષ્પાવશાકમ્,
'આય' શ્વદશનમધ્વાલુકાદિ, તૈઃ-પ્રદુષ્ટપવનોદકૈઃ-
સવિપક્કુસમાદિસર્ગાત્ । કુદગ્રહેક્ષણાચાપિ દેશે=દેશે
ક્રપ્રદા રાહુશનેશ્વરાદયસ્તેપામીક્ષણાત્=દૃષ્ટે । યસ્મિન્
દેશે ક્રપ્રદદ્વિષ્ટિત્રાપિ મસૂરિકોત્પત્તિરિત્યર્થઃ । મસૂર
કૃતિસંસ્થાનાઃ=મસૂરસ્ય ચા ગાકૃતિત્તદ્વસ્થાનમા-
કૃતિયાંસા તાઃ ॥ (આનો અર્થ ભાષ્યતરમાં છે.)
અથ મસૂરિકાપૂર્વસ્પમાહ-

મસૂરિકાતું પૂર્વરૂપ

તાસાં પૂર્વે જ્વરઃ કણ્ઠગાત્રમદ્ગોડતિર્ધ્રમઃ ।
ત્વચ્ચ શોથઃ સર્વેવર્ણ્યો નેત્રરાગસ્તયૈવ ચ ॥૩॥
અન્વયઃ-તાસાં પૂર્વે જ્વરઃ કણ્ઠઃ ગાત્રમદ્ગઃ ગતિઃ
ધ્રમઃ ત્વચ્ચ શોથઃ સર્વેવર્ણ્યઃ તથા ચ નેત્ર રાગઃ એવ
(મવતિ) ॥

એ મસૂરિકા થવાની હોય ત્યારે પ્રથમ
તાપ આવે, ચળ ઉત્પન્ન થાય, શરીર ભાંજ્યા
કરે, કોઈ પદાર્થ પર રુચિ ન થાય, બેચેની
થાય, બ્રમ થાય, આમડી પર સોળે થાય,
શરીરનો રંગ ખદલાર્થ બાય અને નેત્રો લાલ
થઈ બાય છે. ૩

અથ વાતજમસૂરિકાલક્ષણમાહ-

વાયુથી થયેલી મસૂરિકાતું લક્ષણ
સ્ફોટાઃ કૃષ્ણારુણા રુક્ષાસ્તીવ્રવેદનયાડન્વિતાઃ ।
કઠિનાશ્ચિરપાકાઃ ભવન્ત્યનિલસમ્પ્રવાઃ ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ-અનિલસમ્પ્રવાઃ (મસૂરિકા)સ્ફોટા કૃષ્ણ-
અરુણાઃ રુક્ષાઃ તીવ્રવેદનયા ઓન્વિતાઃ કઠિનાઃ ચ
ચિરપાકાઃ મવન્તિ ॥

વાયુથી થતી મસૂરિકાના ફેણા કાળા,
લાલ, રૂક્ષ, તીવ્ર વેદનાવાળા, કઠણ અને લાંબે
કાળે પાકે એવા થાય છે. ૪

અથ પિત્તજા માહ-

પિત્તથી થયેલી મસૂરિકાતું લક્ષણ
સન્ધ્યસ્થિપર્વણાં મેદઃ કાસઃ કમ્પોડરતિર્ધ્રમઃ ।
શોષસ્તાલ્વોઘ્રજિહ્વાનાં તૃષ્ણા ચારુચિસંયુતા ॥૫॥
રક્તાઃ પીતાઃ સિતાઃ સ્ફોટાઃ સદાહાસ્તીવ્રવેદનાઃ ।
ભવન્ત્યન્નિરપાકાશ્ચ પિત્તકોપસમુદ્રવાઃ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ-(પિત્તજાઓ) સન્ધિ-અસ્થિ-પર્વણાં મેદઃ
કાસઃ કમ્પઃ મરતિઃ ધ્રમઃ તાલુ-ઓઘ્ર-જિહ્વાનાં શોષઃ
તૃષ્ણા ચ અરુચિસંયુતા (સ્વાદ, તથા) પિત્તકોપ-
સમુદ્રમવાઃ ચ સ્ફોટાઃ રક્તાઃ સિતાઃ સદાદાઃ તીવ્ર-

વેદનાઃ અચિરપાકાઃ (મવન્તિ) ॥

પિત્તના કોપથી થયેલ મસૂરિકામાં
સાંધાતું, હાડકાંતું તથા પવેતું કાટવું થાય,
ઉધરસ અને ઠંપ થાય, કોઈ પદાર્થ પર રુચિ
ન રહે, બ્રમ થાય; તાળવું, હોઠ તથા જીભ
સુકાય; અરુચિની સાથે તરસ વધે છે અને
ફેણીઓ પિત્તના કોપથી થતી રાતી, પીળી,
ધોળી, બગતરાવાળી, તીવ્ર વેદનાયુક્ત તથા
તરત પાકી જનારી થાય છે. ૫, ૬

અથ રક્તજા માહ-

રુધિરથી થયેલી મસૂરિકાતું લક્ષણ
વિઙ્મેદશ્ચાહ્નમર્દશ્ચ દાહસ્તૃષ્ણાડન્વિસ્તથા ।
મુલપાકોડક્ષિપાકશ્ચ જ્વરસ્તીવ્રઃ સુદારુણઃ ॥
રક્તજાસુ મવન્ત્યેતે ચિકારાઃ પિત્તલક્ષણાઃ ॥૭॥
અન્વયઃ-રક્તજાસુ વિઙ્મેદઃ ચ અહ્નમર્દઃ દાહઃ
તૃષ્ણા અરુચિઃ તથા મુલપાકઃ ચ સુદારુણઃ તીવ્ર-
જ્વરઃ એતે પિત્તલક્ષણાઃ ચિકારાઃ મવન્તિ ॥

રુધિરના બગાડથી થયેલ મસૂરિકામાં
બાડા છોતા-પાણી થયા કરે, આંખો ભાંજ્યા
કરે, દાહ થાય, તરસ લાગ્યા કરે, અરુચિ
થાય, મોઢું પાકે, આંખો પાકે અને અતિ-
દારુણ તીવ્ર જ્વર આવે છે. એ સઘળા પિત્તના
પ્રકોપનાં લક્ષણવાળા વિકારો થાય છે. ૭

અથ કફજા માહ-

કફથી થયેલી મસૂરિકાતું લક્ષણ
કફપ્રસેકઃ સ્તૈમિલ્યં શિરોરુઘ્ન ગાત્રગૌરવમ્ ।
હૃદ્લાસઃ સારુચિનિદ્રાતન્દ્રાલસ્યસમન્વિતાઃ ॥૮॥
શ્વેતાઃ સ્નિગ્ધા મૃશં સ્થૂલાઃ કણ્ઠરા મન્દવેદનાઃ ।
મસૂરિકાઃ કફોદ્ભૂનાશ્ચિરપાકાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૯॥
અન્વયઃ-(કફજાઓ) કફપ્રસેકઃ સ્તૈમિલ્ય
શિરોરુઘ્ન ગાત્રગૌરવ હૃદ્લાસઃ સારુચિઃ (તથા ચ)
કફ-ઉદ્ભૂતાઃ મસૂરિકાઃ નિદ્રા-તન્દ્રા-આલસ્ય-સમ-
ન્વિતાઃ શ્વેતાઃ સ્નિગ્ધાઃ મૃશ સ્થૂલાઃ કણ્ઠરાઃ મન્દ-
વેદનાઃ ચિરપાકાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

કફના પ્રકોપથી થયેલ મસૂરિકામાં કફ
અર્થ કરે, લીનાશ થાય, માથાની પીડા
થાય, શરીર ભારે થાય, મોળ આવે અને
અરુચિ થાય; તેમ જ કફની એ મસૂરિકાનાં
ફેણા ભેંધ, ઘેન તથા આળસથી યુક્ત,
ધોળા, સ્નિગ્ધ, અત્યંત બાડા, ચળવાળા,

એાછી વેદનાવાળા, અને લાંબે કાળે પાકે એવા થાય છે. ૮,૯

સાન્નિપાતિકીરાહ—

ત્રણે દોષથી થયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ નીલાશ્વિપિટવિસ્તીર્ણા મધ્યે નિમ્ના મહાદ્વજઃ ।

પૃથિષ્ઠાવશિરાર્પાકાઃ પ્રભૂતાઃ સર્વદોષજાઃ ॥૧૦॥

અન્યથા—સર્વદોષજાઃ (મસૂરિકાઃ) નીલાઃ ત્રિપિટ-વિસ્તીર્ણાઃ મધ્યે નિમ્નાઃ મહાદ્વજ પૃથિષ્ઠાવાઃ શિરાર્પાકાઃ પ્રભૂતાઃ (બળંતિ) ॥

ત્રણે દોષના સંનિપાતથી થયેલ મસૂરિકા નીલી, ચીપટી, વિસ્તારવાળી, મધ્યમાં નમેલી, અત્યંત વેદનાયુક્તા, દુર્ગંધી સાવયુક્ત અને લાંબે કાળે પાકે એવી ફેાદીઓવાળી થાય છે. ૧૦

તાઃ સ્ત્રવણગતાઃ ગ્રાહ-ત્તર રક્ત્યા આહ—

સાત ધાતુઓમાં ગયેલી મસૂરિકાનાં ભુદાં ભુદાં લક્ષણોઃ

રસમાં ગયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ મસૂરિકાસ્ત્વચં પ્રાત્તાસ્તોયસુદુદસન્નિમાઃ ।

સ્વસ્વદોષાઃ પ્રજાયન્તે મિત્રાસ્તોયં જ્વન્તિ ચ ॥૧૧॥

અન્યથા—સ્ત્વચં પ્રાત્તાઃ મસૂરિકાઃ સ્વસ્વદોષાઃ તોય-સુદુદસન્નિમાઃ પ્રજાયન્તે, મિત્રાઃ ચ તોય જ્વન્તિ ॥

રસમાં ગયેલી મસૂરિકા થોડા દોષવાળી, પાણીના પરપોટા જેવી અને તે લેદાયાથી બળને ધ્રુવે છે. ૧૧

ટીકા—ત્વચં પ્રાત્તાઃ—ત્વક્ શબ્દનાત્ રસ ઉચ્ચતે, રસાધ્યવાત ॥ અહીં મૂળમાં ‘ત્વચં પ્રાત્તાઃ’ એમ ને ‘ત્વક્’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે રસને સ્પર્શવે છે; કેમ કે રસનો આશ્રય ત્વચા જ છે.

રક્તમસૂરિકાલક્ષણમાહ—

લોહીમાં ગયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ

રક્તસ્યા લોહિતાકારાઃ શીઘ્રપાકાસ્તનુત્વચઃ ।

સાધ્યા નાત્યર્થદુષ્ટાસ્તુ મિત્રા રક્તં જ્વન્તિ ચ ॥૧૨॥

અન્યથા—રક્તસ્યાઃ (મસૂરિકાઃ) લોહિત-આકારાઃ શીઘ્રપાકાઃ તનુત્વચઃ મિત્રાઃ ચ રક્તં જ્વન્તિ, ન નાત્યર્થદુષ્ટાઃ તુ સાધ્યાઃ (સુઃ) ॥

લોહીમાં રહેલી મસૂરિકા શતા આકારવાળી, તરત પાકનારી તથા પાતળી ચામડીવાળી હોઈને લેદાયાથી રુધિરને ધ્રુવે છે. લોહીમાં રહેલી આ મસૂરિકા ને અત્યંત દુષ્ટ લોહીવાળી ન હોય તો સાધ્ય છે (અને

અત્યંત દુષ્ટ લોહીવાળી હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે).

ટીકા—સાધ્યા રક્તસ્યા જ્વર્થઃ । નાત્યર્થદુષ્ટાસ્તુ=અત્યર્થ દુષ્ટશોભિતાઃ પુનર્ન સાધ્યાઃ, કિન્તુ કષ્ટસાધ્યાઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

માંસસ્યમસૂરિકાલક્ષણમાહ—

માંસમાં રહેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ માંસસ્યાઃ કઠિનાઃ સ્નિગ્ધાશિરપાકા ઘનત્વચઃ ।

ગાત્રશૂલાડનિશંકળદ્રૂમૂર્છાશહત્પાન્વિતાઃ ॥૧૨॥

અન્યથા—માંસસ્યાઃ (મસૂરિકાઃ) કઠિનાઃ સ્નિગ્ધાઃ શિરપાકાઃ ઘનત્વચઃ ગાત્ર-શૂલ-અનિદા-કળદ્રૂ-મૂર્છા-શહ-ત્પા-પાન્વિતાઃ (સુઃ) ॥

માંસમાં રહેલી મસૂરિકા ઠઠણ, સ્નિગ્ધ, લાંબે કાળે પાકે એવી, ઘાટી-ભાડી ચામડીવાળી અને ગાત્રમાં શૂળ, નિરંતર ચળ, મૂર્છા, હાઠ તથા તરસથી યુક્ત હોય છે. ૧૩

મેદસ્યા આહ—

મેદમાં રહેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ મેદોજા મળ્ડલાકારા સુદવઃ કિશ્કિદુન્નતાઃ ।

ધોરજ્વરપરીતાઃ સ્થૂલાઃ સ્નિગ્ધાઃ સવેદનાઃ ॥

સંમોહાડરતિસંતાપાઃ કથિદાશ્યો વિનિસ્તરેત્ ॥૧૪॥

અન્યથા—મેદોજાઃ (મસૂરિકાઃ) મળ્ડલ-આકારાઃ સુદવઃ કિશ્કિત્ ઉન્નતાઃ ધોર-જ્વર-પરીતાઃ સ્થૂલાઃ સ્નિગ્ધાઃ સવેદનાઃ સંમોહ-અરતિ-સંતાપાઃ (સુઃ), આશ્યઃ કથિત્ વિનિસ્તરેત્ ॥

મેદમાં રહેલી મસૂરિકા મંઠલ જેવા આકારવાળી, કોમળ, કાંઈક ઊંચી, ભયંકર જ્વરથી વ્યાપ્ત, ભાડી, સ્નિગ્ધ, વેદનાવાળી અને બેભાનપણું, અણુગમે તથા સંતાપથી યુક્ત હોય છે. આ મસૂરિકામાંથી કોઈક જ છપતો રહે છે. ૧૪

અત્યિમશાગતા આહ—

હાડકાંમાં અને મજ્જામાં ગયેલી

મસૂરિકાનું લક્ષણ

સુદ્રા ગાત્રસમા રુક્ષાશ્વિપિટાઃ કિશ્કિદુન્નતાઃ ।

મજ્જોત્યા મૂશસંમોહા વેદનાડરતિસંયુતાઃ ॥૧૫॥

અમરેણેવ વિદ્વાનિ કુર્ચત્યસ્થીનિ સર્વંતઃ ।

છિન્દન્તિ મર્મધામાનિ પ્રાણાનાશુ હરન્તિ ચ ॥૧૬॥

અન્યથા—મજ્જ-ઉત્યાઃ (અત્યિમશાગ મસૂરિકાઃ) સુદ્રાઃ ગાત્રસમાઃ રુક્ષાઃ શ્વિપિટાઃ કિશ્કિત્ ઉન્નતાઃ મજ્જાસંમોહાઃ વેદના-અરતિસંયુતાઃ, અસ્થીનિ સર્વંતઃ અમરેણ વિદ્વાનિ ઇવ કુર્ચન્તિ, મર્મધામાનિ છિન્દન્તિ,

પ્રાપ્તાન્ ચ આશુ હરન્તિ ॥

હાડકાંમા તથા મજ્જામાં રહેલી મસૂરિકા કુદ્, ખૂબ ઝીણી, શરીર સમાન વર્ણવાળી, રૂક્ષ, ચીપટી તથા કાંઈક ઊંચી હોય છે; તે અત્યંત મોહ, વેદના અને અણુગભાથી યુક્ત હોય છે; તેમ જ હાડકાંને ચારે તરફથી લામરાએ બાંધે વીંધી નાખ્યાં હોય એવાં કરી નાખે છે, મર્મસ્થળોને છેદી નાખે છે અને પ્રાણોને તરત હરી લે છે. ૧૫, ૧૬

ટીકા—ગાત્રસમાન્ગતસુલ્કવર્ણાઃ, ચિપિદાઃ=ચિપિ-ટાકારાઃ । ‘મજ્જા’ પ્રઘ્નેનાસ્ત્રોડપિ પ્રઘ્ણ તરાધારત્વાત્ । અતઃ એવામે ‘અમરેણેવ વિદ્વાનિ કુર્વન્ત્યસ્થીનિ સર્વતઃ’ इति । મર્મપ્રમાનિ=મર્મસ્થાનનિ ॥ (અર્થ ઉપર સમાવ્યો છે.)

શુક્રગતમસૂરિકાલક્ષણમાહ—
વીર્યમાં ગયેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ

પક્ષામાઃ પિઙ્કાઃ જિગ્ધાઃ સ્ફુટ્તનાશ્ચાત્યર્થવેદનાઃ ।
સ્તૈમિત્યારતિસંમોહદાદોમ્માદસમન્વિતાઃ ॥ ૧૭ ॥

શુક્રજાયાં મસૂર્યાં તુ લક્ષણાનિ ભવન્તિ હિ ।
નિર્દિષ્ટં કેવલં ચિદ્ધં જીવન્તં તુ ન દૃશ્યતે ॥ ૧૮ ॥

અન્યઃ—(શુક્રજાયાં મસૂરિકાયાં) પન્ન-શામાઃ
સ્તિષ્ઠાઃ સ્ફુટ્તાઃ ચ અત્યર્થવેદનાઃ સ્તૈમિત્ય-અરતિ-સંમોહ-દાહ-ડમ્માદ-સમન્વિતાઃ પિઙ્કાઃ (સ્વ-), શુક્ર-જાયાં મસૂર્યાં તુ લક્ષણાનિ હિ ભવન્તિ, કેવલ ચિદ્ધ નિર્દિષ્ટ, જીવન તુ ન દૃશ્યતે ॥

વીર્યમાં રહેલી મસૂરિકામા જે પાકે નહિ પણ પાક્યા જેવી જણાય, સ્નિગ્ધ, કોમળ અને બહુ વેદના, રતબધપણું, અણુગભો, મોહ, બળતરા અને ઉન્માદથી યુક્ત ફેણીઓ થાય છે. આ વીર્યની મસૂરિકામાં તો તેના લક્ષણો અવશ્ય થાય છે. એમ કેવળ તેનું ચિહ્ન બતાવેલ છે, પણ (તેની ચિત્રિત્તા કરવી યોગ્ય નથી; કારણ કે એ મસૂરિકા થઈ હોય તો) માણસનું જીવન તો દેખાતું જ નથી. ૧૭, ૧૮

ટીકા—પક્ષામાઃ=પક્ષાકારાઃ, ન તુ પક્ષાઃ, સ્ફુટ્તા=કોમલાઃ, નિર્દિષ્ટં કેવલ ચિદ્ધં, ન ત્વસ્થાધિકિત્સા યુક્તાઃ, યતો જીવન્તં ન દૃશ્યતે ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)
સ્તાપ્યેતા દોષહેતુ વિના ન ભવન્તિ, લોપમન્તરેણ પ્માદિદુષ્ટેસમ્માદિત્યત્ આહ—આ સાતે મસૂરિકાઓ, યેષાં કારણ વિના થતી નથી; કેમ કે દોષ વિના

રસ આદિ સાતે ધાતુઓ બગડવી સંભવે નહિ, આથી કહે છે :

મસૂરિકામાં દોષોની પરીક્ષા
દોષમિદ્રાસ્તુ સતૈતા દ્રષ્ટવ્યા દોષલક્ષણેઃ ॥ ૧૯ ॥
અન્યઃ—એતાઃ સતઃ દ્રષ્ટવ્યાઃ દોષમિદ્રાઃ દ્રષ્ટવ્યાઃ ॥

આ સાતે પ્રકારની (ધાતુગત) મસૂરિકાઓને તે તે દોષોના લક્ષણો ઉપરથી તે તે દોષોના સંબંધવાળી સમજ લેવી. ૧૯

અથ ચર્મજમસૂરિકાલક્ષણમાહ—
આમરીમાં રહેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ
કળ્દરોચાડકચિસ્તમ્મપ્રલાપાડરતિસંયુતાઃ ।

દુશ્ચિકિત્સ્યાઃ સમુદિદ્રાઃ પિઙ્કાક્ષર્મસંશ્રિતાઃ ॥ ૨૦ ॥
અન્યઃ—કળ્દરોચ, અહચિ—સ્તમ્મ-પ્રલાપ-અરતિ-સંયુતા-ચર્મમિદ્રાઃ પિઙ્કાઃ દુશ્ચિકિત્સ્યાઃ સમુદિદ્રા ॥

કંઠનું રોડાણું, અરુચિ, શરીર સજ્જડ થવું, બકવાદ અને અણુગભો જેમાં હોય છે, એવી આમરીમાં રહેલી મસૂરિકાને કષ્ટસાધ્ય કહી છે. ૨૦

રોમાન્તિકમસૂરિકાલક્ષણમાહ—
રૂવાડાં મુઠી પહોંચેલી-રોમાન્તિક મસૂરિકા-
(ઝોળી)નું લક્ષણ

રોમકૂપોન્નતિસમા રાગિણ્યઃ કફપિત્તજાઃ ।
કાસારોચ્છસંયુક્તા રોમાન્ત્યો જ્વરપૂર્વિકાઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્યઃ—જ્વરપૂર્વિકાઃ રોમકૂપ-ઉન્નતિસમા-રાગિણ્યઃ કાસ-અરોચ્છસંયુક્તાઃ રોમાન્ત્યઃ કફ-પિત્ત-જાઃ (જેવાઃ) ॥

જેમાં પ્રથમ જ્વર આવ્યો હોય તથા (રૂવાડાં, ઝીણાં થઈ ગયાં હોય,) રૂવાડાંના ખાડા બરાબર ઊંચી, રતાશ અને ઉષ્ણ-વાળી તથા અરુચિથી યુક્ત મસૂરિકા, રૂવાડાં મુઠી પહોંચેલી તેમ જ કફ અને પિત્તથી થતી (ઝોળી) સમજવી. ૨૧

અથ સાધ્યત્વમાહ—
સાધ્ય મસૂરિકા

ત્વગ્ગતા રક્તગાથૈય પિત્તજાઃ સ્તેષ્મજાસ્તથા ।
સ્તેષ્મપિત્તકૃતાઘૈવ મુલસાધ્યા મસૂરિકાઃ ॥
એતા વિનાપિ ક્રિયયા પ્રશમ્યન્તિ શરીરિણામ્ ॥ ૨૨ ॥

અન્યઃ—ત્વગ્ગતાઃ ચ રક્તગાઃ એવ પિત્તજાઃ સ્તેષ્મજાઃ તથા ચ સ્તેષ્મ-પિત્તકૃતાઃ મસૂરિકાઃ મુલ-

સાધ્યા: એ શરીરિણમ્ એતા ક્રિયા વિના અપિ પ્રજા-
મ્યન્તિ ॥ (અર્થ ભાષાતરમાં છે.)

રસમાં અને લોહીમાં રહેલી, પિત્તથી,
કદથી અને કદ તથા પિત્ત એ બન્નેથી થયેલી
મસૂરિકા સુખેથી સાધ્ય થાય છે; માલુમેની
આ મસૂરિકા ચિદ્રિક્ષા વિના પણ અવશ્ય
શાત થાય છે. ૨૨

ટીકા-સ્વમગતા: = રસમગતા ॥ (અર્થ ભાષાતરમાં છે.)

અથ કષ્ટસાધ્યા: પ્રાહ-

૮૧૦૦૦ કષ્ટસાધ્ય મસૂરિકા

વાતજા વાતપિત્તોત્થા વાતશ્લેષ્મકૃતાશ્ચ યા: ।
કષ્ટસાધ્યતમાસ્તસ્માદ્ યદ્વાદેતા ઉપાચરેત્ ॥૨૩

અન્વય:-વાતજા: વાત-પિત્ત-હવા: યા: ચ વાત-
શ્લેષ્મકૃતા:, (તા: તુ) કષ્ટમાધ્યતમા. (યુ:),
તસ્માત્ એતા: યત્નાત્ ઉપાચરેત્ ॥

વાયુથી, વાયુ તથા પિત્ત એ બન્નેથી
અને જે વાયુ તથા કદ એ બન્નેથી થયેલી હોય
તે મસૂરિકા કષ્ટસાધ્ય છે, માટે તેની ચિકિત્સા
યત્નથી કરવી. ૨૩

અથાસાધ્યા: પ્રાહ-

અસાધ્ય મસૂરિકા

યસાધ્યા: સ્થિપાતોઽથાસ્તાસાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ।
પ્રવાલસદશા: કાશ્વિત્કાશ્વિજ્જમ્બૂકલોપમા: ॥૨૪।
લોહજાલસમા: કાશ્વિદતસીફલસન્નિમા: ।
આસાં યદુવિધા વર્ણા જાયન્તે દોષમેદત: ॥૨૫॥

અન્વય - સ્થિપાત-હવા: અસાધ્યા, તાસાં લક્ષણ
પ્રવશ્યામિ-કાશ્વિત્ પ્રવાલસદશા: કાશ્વિત્ જમ્બૂ-કલ-
ઉપમા, કાશ્વિત્ લોહજાલસમા અગ્નીફલસન્નિમા:
(યુ:), દોષમેદત: આસાં યદુવિધા: વર્ણા: જાયન્તે ॥

ત્રણે દોષોના પ્રકાશથી થયેલી સાનિપાતિક
મસૂરિકા અસાધ્ય છે; તેમના લક્ષણો કહ્યું
છું: તેમાંની કેટલીક પ્રવાણના જેવા વર્ણ
વાળી, કેટલીક જાંબુના જેવા વર્ણવાળી,
કેટલીક લોહાની ગોળીના જેવા વર્ણવાળી
અને કેટલીક અગ્નીસીના ફળના જેવા વર્ણવાળી
હોય છે. બુદ્ધા બુદ્ધા દોષો પ્રમાણે આ ઉપરાત
પણ ઘણા પ્રકારના એના વર્ણો થાય છે. ૨૪, ૨૫

ટીકા-પ્રવાલસદશા રૂપાદિ । આસાં પ્રવાલજમ્બૂ-
કલોદ્યુટિકાઝતસીફલસદશય વર્ણે । અગ્નિફલવર્ણ
પાર્શ્વમાહ-આસાં યદુવિધા વર્ણા इति ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અપરાધાસાધ્યા: પ્રાહ-

આ લક્ષણોવાળી મસૂરિકા પણ અસાધ્ય
કાસો હિકા પ્રમેહશ્ચ જ્વરસ્તીવ્ર: સુદારુણ: ।
પ્રભાપાડરતિમૂર્છાશ્ચ તૃણા દાહોઽતિવૂર્ણતા ॥૨૬।
મુખેત પ્રસ્રવેદ્રકં તથા ઘ્રાણેત ચક્ષુષા ।
કળ્થે હુર્ધ્વરકં કૃન્વા શ્વસિત્યપ્યર્થદારુણમ્ ॥૨૭॥
મસૂરિકાઽગ્નિમૂતસ્ય યસ્યૈતાનિ મિપગર્ભૈ: ।
લક્ષણાનીહ દૃશ્યન્તે ન દેયં તસ્ય મેવજમ્ ॥૨૮॥

અન્વય:-કાસ હિકા ચ પ્રમેહ: તીવ્ર: સુદારુણ:
જ્વર: પ્રભાપ-અરતિ-મૂર્છા: ચ તૃણા દાહ અતિવૂર્ણતા
(યસ્ય સ્થાન), તયા મુખેત ઘ્રાણેત ચક્ષુષા રકં પ્રસ્ર-
વેત્, કળ્થે હુર્ધ્વરક કૃત્વા અર્થ દારુણ ધસિતિ, એતાનિ
લક્ષણાનિ યસ્ય મસૂરિકા-અગ્નિમૂતસ્ય રૂઢ મિપગર્ભૈ:
દૃશ્યન્તે, તસ્ય મેવજ ન વેશ્ય ॥

ઉધરસ, હેડકી, પ્રમેહ, તીવ્ર તથા દારુણ
જ્વર, બકવાદ, બેચેની, મૂર્છા, તરશ, બળતરા,
અત્યંત નિદ્રા, (હુર્ધ્વરકપણ) મોઢામાંથી,
નાકમાંથી તથા નેત્રમાંથી લોહીનો સાવ,
કંઠમાં ઘરઘરાટ અને અત્યંત દારુણ શ્વાસ
એટલાં લક્ષણો જે મસૂરિકાના રોગીના
શરીરમાં ઉત્તમ વંધો દેખે, તેને (અસાધ્ય
રોગી ગણીને) ઔષધ દેવું નહિ. ૨૬-૨૮

ટીકા-'દાહોઽતિવૂર્ણતા' इत्यस्य स्थाने 'दोर्गन्ध्य
पूर्णते' इति च पाठः अतिवूर्णता=अतिनिद्रा ॥ (અર્થ
ભાષાતરમાં છે.)

અથારિષ્ટમાહ-

મસૂરિકાનુ' અરિષ્ટ

મસૂરિકાઽગ્નિમૂતો યો મૃશ ઘ્રાણેત નિ:શ્વસેત્ ।
સ મૃશં ત્યજતિ પ્રાણાન્ તૃણાવાન્વાયુદૂપિત: ॥૨૯॥
અન્વય - મસૂરિકા-અગ્નિમૂત: ય: ઘ્રાણેત મૃશં
નિ:શ્વસેત્, મૃશ તૃણાવાન્, વાયુદૂપિત: (ચ મવેદ)
સ: પ્રાણાન્ ત્યજતિ ॥

મસૂરિકાથી પીડાયેલો જે માણસ નાકથી
બહુ જ શ્વાસ લે, ખૂબ તરસે છે થાય અને વાત-
બાંધેથી યુક્ત થાય તે તરત પ્રાણ ત્યજે છે. ૨૯
ટીકા-વાયુદૂપિત = અપાતનકારિવાતગ્યાધિદૂપિત: ॥
(અર્થો અર્થ ઉપર છે.)

મસૂરિકાહેતુક શોથવિશેષમાહ-

મસૂરિકાથી થતો કષ્ટસાધ્ય કે અસાધ્ય સોજો
મસૂરિકાને શોથ: સ્વાત્ કપૂરે મળિયન્વકે ।
તયાંસફલકે વાપિ લુપ્તિકિત્સ્ય: સુદારુણ: ॥૩૦॥

અન્વયઃ-મસૂરિકા-અન્તે વૃષ્ટે વા મણિવન્ધકે તથા
અસફલકે અપિ સુદારણ-દુષ્કિત્સ્ય શોધ. સ્વાત ॥

મસૂરિકાની અંતે હાથની ઠાણી ઉપર
અથવા કાંડા ઉપર અથવા ખસા ઉપર અતિ
દારણ્ય, કટસાધ્ય કે અસાધ્ય સોજો થાય છે.

ટીકા-દુષ્કિત્સ્યઃ સુદારણ-દુષ્કિત્સ્ય = કટસા
થ્ય । હુ શબ્દોડર નિવેષાર્થસ્તનાસાધ્ય શ્વેકે ॥ (આનો
અર્થ ઉપર સમાવ્યો છે)

સાધ્ય-અસાધ્ય મસૂરિકા

કાશ્ચિદ્વિનાપિ યત્નેન સિધ્યન્ત્યાશુ મસૂરિકાઃ ।

દૃષ્ટાઃ કૃચ્છનરાઃ કાશ્ચિત્ કાશ્ચિત્ સિદ્ધયન્તિ
વા ન વા । કાશ્ચિન્નૈવ તુ સિધ્યન્તિ સાધ્યમાનાઃ
પ્રયત્નતઃ ॥ ૩૧ ॥

અન્વય-કાશ્ચિત્ મસૂરિકા યત્નેન વિના અપિ
આશુ સિદ્ધયન્તિ, કાશ્ચિત્ કૃચ્છનરા દૃષ્ટા, કાશ્ચિત્
સિદ્ધયન્તિ વા ન વા, કાશ્ચિત્ તુ ચત્તન્ત સાધ્યમાનાઃ
(અપિ) ન એવ સિદ્ધયન્તિ ॥

કેટલીક મસૂરિકા ચિકિત્સા વિના પણ
તરત મટી જાય છે, કેટલીક મસૂરિકા અત્યંત
કટસાધ્ય પણ જોવામાં આવે છે, કેટલીક
મસૂરિકા મટે છે અથવા નથી પણ મટતી;
અને કેટલીક મસૂરિકા યત્નપૂર્વક ચિકિત્સાએ
ક્યાં છતાં મટતી જ નથી. ૩૧

મસૂરિકાની સામાન્ય ચિકિત્સા

મસૂરિકાયા કુષ્ઠેષુ લેપનાવિક્રિયા હિતા ।

પિત્તશ્લેષ્મવિસર્પેકા ક્રિયા ચાત્ર પ્રશસ્યતે ॥ ૩૨ ॥

અન્વય-કુષ્ઠેષુ લેપન-આદિ-ક્રિયા મસૂરિકાયાં

× ખરી રીતે આ બનાવાતી ચિકિત્સા ક્યાં
પહેલાં શરૂઆતમાં બાર દિવસનું લધન, એ જ આ
મસૂરિકા કે શીતળાના રોગમાં વધુ અસરકારક
અને સફળ નીવડે છે ત્રયકારે જો કે અહીં
લધનરૂપ ચિકિત્સા દર્શાવી નથી, પણ તે ખાસ
જરૂરી હોવાથી અહીં સમજની જ જોઈએ આ
રોગ વધુ પ્રમાણમાં વસંતઋતુમાં થતો અનુલવાય
છે અને વસંતમાં થતા રોગો કફકોષ જ સૂચ-
વતા હોય છે, તેથી આ રોગ પર કફને જ જોઈએ
કરવા પ્રથમના બાર દિવસ લધન જ હિતકારી
થાય છે, એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે, આમ મસૂ-
રિકામાં લધન જ પ્રથમ હોવું જોઈએ, એમ
માની 'પથ્યાપથ્ય' ગ્રંથના કર્તા વૈદ વિશ્વનાથ,
મસૂરિકાના પથ્ય વિષે લખે છે-પૂર્વે લઙ્ઘન-વાન્તિ

હિતા, પિત્ત-લેપન-વિસર્પ-ક્રિયા અત્ર, પ્રશસ્યતે ॥

કોટાની ઉપર લેપન આદિ જે ચિકિત્સા
કહી છે, તે મસૂરિકાની ઉપર પણ હિતકારી
છે; તેમ જ પિત્ત તથા કફ એ બંનેથી થયેલા
વિસર્પ ઉપર કહેલી ચિકિત્સા પણ મસૂરિકા
ઉપર વખણાય છે ૩૨

મસૂરિકાના આરંભમાં જ હિલમોચીરસ
શ્વેતચન્દનસ્ફાકાટપં હિલમોચીમયં દ્રવમ્ ।
પિવેન્નમસૂરિકારમ્મે નૈવ વા કેવલં રસમ્ ॥ ૩૩ ॥

અન્વય-મસૂરિકા-આરંભે હિલમોચી-મય દ્રવ
શ્વેત-ચન્દન-સ્ફાક-આકચ પિવેન્, વા ન, કેવલમ્ એવ
રસ (પિવેન્) ॥

મસૂરિકાનો આરંભ થતા જ હિલ
મોચિકા નામના શાકનો સ્વરસ ઠાઠી તેમાં
મુખડનો કલક મિશ્ર કરીને પીવો અથવા
એકલો હિલમોચિકાનો અથવા પીવો ૩૩

ટીકા-હિલમોચિકા=શાર્કશિષેષ, 'હુલુરા' રત્નોલેકે ॥
આ હિલમોચિકા શાકને લોકમાં 'હુલુરા' કહે છે
વાતજન્ય મસૂરિકાની ખાસ ચિકિત્સા
દ્વે પશ્ચમ્યુઓ રાક્ષા ચ ધાત્યુશીરં દુરાલભા ।
સામૃતં ધાન્યકં મુસ્ત જયેદ્વાતમસૂરિકામ્ ॥ ૩૪ ॥
મજ્જિષ્ઠાનુવાતુકશીરીયોદુગ્મસ્તવચ ।

વાતજાવા મસૂર્યાં સ્વાત્ પ્રલેપઃ સર્વતો હિતઃ ॥ ૩૫ ॥
ગુહ્મચી મધુકં દ્રાક્ષા મોરટ દાહિમૈઃ સહ ।
પાકકાલે પ્રદાતવ્યં મેપજં ગુહ્મસયુતમ્ ॥

તેન કુપ્યતિ નો વાયુઃ પાકં યાન્તિ મસૂરિકા ॥ ૩૬ ॥

અન્વય-દ્વે પશ્ચમ્યુઓ રાક્ષા ચ ધાત્યુ શીર
દુરાલભા સામૃત ધાન્યક મુસ્ત વાતમસૂરિકાં જયેત,
વાતજાવા મસૂર્યાં મજ્જિષ્ઠ-અનુવાત-લક્ષ-શીરીય-ઉદુ-
મ્સ્તવચઃ પ્રલેપ સર્વત્ર હિતઃ (ભવતિ) ॥ પાકકાલે
ગુહ્મચી મધુક દ્રાક્ષા મોરટ મેપજ દાહિમૈ સહ ગુહ્મયુત
પ્રદાતવ્ય, તેન વાયુ નો કુપ્યતિ, મસૂરિકા પાક યાન્તિ ।

ગૃહ્મત્ પચ્યમૂલ, લઘુપચ્યમૂલ, રાસના,
આમળા, વાળો, રાતો ધમાસો, ગળો, ધાણા,
અને મોથને વાટી પીવાય તો વાયુજન્ય
મસૂરિકાને તે મટાડે છે, તેમજ વાયુની મસૂરિકા
ઉપર મજીઠની છાલ, વડની છાલ, મોટી પીપરની
છાલ, સરસડિયાની છાલ અને જાંબરાની
છાલને વાટી તેનો ચોપાસ લેપ કરવો, એ
રેચન-શિરોવેષ' । અર્થાત્ મસૂરિકામાં લધનને તો
પહેલું જ પથ્ય ગણાવેલ છે.

હિતકારી થાય છે. મસૂરિકાનો પાકવાનો સમય થાય ત્યારે ગળો, જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, શેરડીનાં મૂળ અને દાડિમને વાટી તેમાં ગોળ નાખી પિવડાવવું, તેથી વાયુ પ્રકોપ પામતો નથી અને મસૂરિકા પાકી જાય છે. ૩૪-૩૬

ટીકા-યદુપાત્=ચંદ્ર: ॥ મોરટ=એણું મૂલમ્ ॥ (અર્થ ભાષાંતરમાં છે.)

મસૂરિકામાં લેવાનો ખોરાક મસૂરિકાનું મુઝીત શાલીન્દ્રમસૂરિકાનું ।

રસ મધુરત્રિવાદાત્ સૈન્ધવં ચાલ્પમાત્રકમ્ ॥૩૭॥

અન્ય-મસૂરિકાનું શાલીન્દ્ર મુદ્ગ-મસૂરિકાનું મુઝીત, મધુરં રસમ્ એવં ચ અલ્પમાત્રક સૈન્ધવમ્ અગાત્ ॥

મસૂરિકા થઈ હોય ત્યારે રાતા ચોખા, મગ, મસૂર, મધુર રસ અને ચોડુંક જ સૈન્ધવ ખાવું. ૩૭

પિત્તજન્ય મસૂરિકાની વિશેષ ચિકિત્સા

પટોલમૂલકથિતં મોરટસ્વરસં તથા ॥

આદાવેવ મસૂર્યં તુ પિત્તજાયાં પ્રયોજયેત્ ॥૩૮॥

નિમ્બઃ પર્પટકઃ પાઠા પટોલચન્દનદ્રવ્યમ્ ॥

ઉશીરં કટુકા ધાત્રી તથા વાસા દુરાલભા ।

અર્વાં પાતં શૂતં શીતમુષ્ણમં શર્કરાન્વિતમ્ ॥૩૯॥

મસૂર્યં પિત્તજાયાં તુ પ્રયોક્તવ્યં વિજાનતા ॥

દાહે જ્વરે વિસર્પે ચ વ્રણે પિત્તધિક્તેऽપિ ચ ॥૪૦॥

અન્ય-પિત્તજાયાં મસૂર્યં તુ આદૌ એવં પટોલ-મૂલકથિત તથા મોરટસ્વરસ પ્રયોજયેત્ ॥ પિત્તજાયાં મસૂર્યં તુ વિજાનતા (વૈજ્ઞ) નિમ્બઃ પર્પટકઃ પાઠા પટોલઃ ચન્દનદ્રવ્યમ્ ઉશીરં કટુકા ધાત્રી તથા વાસા દુરાલભા, અર્વાં શૂતમ્ ઉત્તમ વાન શર્કરા-અન્વિતં શીત પ્રયોક્તવ્યમ્ । પિત્ત-અધિકે દાહે જ્વરે વિસર્પે ચ વ્રણે અપિ (હૃત્તાત્) પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

પિત્તથી થયેલી મસૂરિકામાં પ્રથમ જ કડવાં પરવળનાં મૂળિયાંનો ક્વાથ અથવા કડવાં પરવળનો ક્વાથ શેરડીનાં મૂળિયાંના સ્વરસ સાથે પાવો. પિત્તની મસૂરિકામાં વિદાન વેંચે લીંબડા, ખડસલિયો પિત્તપાપટો, કાળી-પાટ, કડવાં પરવળ, મુખડ, રતાંબલી, વાળો, કડુ, આમળાં, અરડૂસો અને રાતા ધમાસાને ઉકાળી એ ઉત્તમ પાન માકર નાખીને શીંગડા

પાવું. (તેથી પિત્તસંબંધી મસૂરિકા મટી જાય છે.) આ પાનનો પિત્તની અધિકતાવાળા દાહ, પિત્તજ્વર, પિત્તવ્રણ અને પિત્તવિસર્પ ઉપર પણ વેંચે ઉપયોગ કરવો. ૩૮-૪૦

ટીકા-‘પટોલમૂલં કથિતં’મિત્યત્ર ‘પટોલં કથિતં ચેવે’તિ વા પાઠઃ ॥

રુધિરજન્ય મસૂરિકાની ચિકિત્સા

મસૂર્યો રક્તજા નાશં યાન્તિ શોણિતમોક્ષણઃ ॥૪૧॥

અન્ય-રક્તજાઃ મસૂર્યઃ શોણિતમોક્ષણઃ નાશં યાન્તિ ॥

લોહીથી થયેલી મસૂરિકા લોહી કઢાવવા-થી નાશ પામે છે. ૪૧

કફજન્ય મસૂરિકાની ખાસ ચિકિત્સા

વાસામુસ્તકમૂનિમ્બત્રિફલેન્દ્રવવાસકમ્ ॥

પટોલારિષ્કં ત્રાપિ ક્વાથયિત્વા સમાશ્લિકમ્ ।

વિવ્રેત્તેન પ્રશામ્યન્તિ મસૂર્યઃ કફસમ્ભવાઃ ॥૪૨॥

અન્ય-વાસા-મુસ્તક-મૂનિમ્બ-ત્રિફલા દ્વન્દ્વ-વવાસકં પટોલ-અરિષ્કં ચ અપિ ક્વાથયિત્વા સમાશ્લિકં વિવ્રેત્, તં કફસમ્ભવાઃ મસૂર્યઃ પ્રશામ્યન્તિ ॥

અરડૂસો, મેથ, કરિયાતું, હરડે, ખડેડાં, આમળાં, ઇંદ્રજવ, જવાસો, કડવાં પરવળ અને લીંબડાનો ક્વાથ કરી મધ નાખી પીવો; તેથી કફસંબંધી મસૂરિકા શાંત થાય છે. ૪૨

ટીકા-દ્વન્દ્વ=દ્વન્દ્વવયઃ ॥

કફની તથા પિત્તની મસૂરિકા પર લેપ

શિરીષોદુન્ધરત્વગ્ભ્યાં લવિરારિષ્ઠજૈર્લૈઃ ।

કપોત્યાસુ મસૂરીપુલેપઃ પિત્તોત્થિતાસુ ચ ॥૪૩॥

અન્ય-શિરીષ-ઉદુમ્બર-લવગ્ભ્યાં લવિર-અરિષ્ઠઃ લૈઃ કપ-ઉત્થાસુ ચ પિત્ત-ઉત્થિતાસુ મસૂરીપુલેપઃ (કાર્યઃ) ॥

સરસડિયાની છાલ, ઉંબરાની છાલ, ખેરનાં પાંદડાં અને લીંબડાનાં પાંદડાંનો કફ તથા પિત્તજન્ય મસૂરિકા ઉપર લેપ કરવો.

સર્વદોષજન્ય મસૂરિકાની ચિકિત્સા

નિમ્બઃ પર્પટકઃ પાઠા પટોલઃ કટુરોહિણી ।

ચન્દને દ્વે ઉશીરં ચ ધાત્રી વાસા દુરાલભા ॥૪૪॥

અર્વાં પાતં શૂતં શીતમુષ્ણમં શર્કરાન્વિતમ્ ॥

મસૂર્યં સર્વદોષજન્યં હન્તિ જ્વરચ્છીલપંસ્યુતામ્ ॥૪૫॥

અન્વય:-નિમ્બઃ પર્વટકઃ પાઠા પટોલઃ કટુરોહિણી
દ્વે ચન્દ્રને ઉચ્ચીરં ચ ધાત્રીવાસા દુરાલભા, એઃ નિમ્બા-
દિકઃ ક્ષાયઃ શર્કરયા અન્વિતઃ પીતઃ (સન્) સર્વજાં
મસૂરીં જ્વરવીસર્પસંયુતાં દન્તિ ॥

લીંબડો, ખડસતિથે પિત્તપાપડો, કાળી-
પાટ, કડવાં પરવળ, કડુ, સુખડ, રતાંબલી,
વાળો, આમળાં, અરડૂસો અને રાતા ધમા-
સાને આ નિંબાદિ ક્ષાય, સાકર નાખી
પિવાય તો સર્વદોષજન્ય મસૂરિકાનો જ્વર
૧૫૫ વિસર્પ સાથે નાશ કરે છે. ૪૪, ૪૫
ઝોડીને પેસી જતી મસૂરિકાની ચિકિત્સા
તિથિતા પ્રવિશેષા ચ તાં પુનર્પાલ્યતો નયેત્ ॥
જાજ્ઞનાસ્ત્વચઃ કાયસ્તાપ્યચૂર્ણાવચૂર્ણિતઃ ॥૪૬॥

અન્વય:-યા ચ (મસૂરિકા) ઉત્પિતા (સર્તી)
વિશેષ, તાં કાયનાસ્ત્વચઃ કાયઃ તાપ્યચૂર્ણ-અવ-
ર્ણિતઃ (સન્) પુનર્ વાગ્યતઃ નયેત્ ॥

મસૂરિકા બહાર નીકળીને પાછી શરીરમાં
પેસી જાય તો કાંચનારની છાલનો ક્ષાય કરી
તેમાં સોનાસુખીનું ચૂર્ણ ભરારાવી તે પીવે,
એટલે મસૂરિકા પાછી બહાર નીકળે છે. ૪૬
દીકા-તાપ્ય=સુવર્ણમાલિકમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

મોઢાના તથા ગળાના પ્રજ્ઞ માટે કોગળા
તથા આંખમાં સિંચન

ગત્રીફલં સમશુકં કથિતં મધુસંયુતમ્ ॥
મુલે કળ્થે ઘ્ર્ણે જાતે ગઢ્ઘપાષ્ઠે પ્રશસ્યતે ॥
વક્ષ્ણોઃ સેકં પ્રશંસન્તિ ગવેષુમધુકામ્બુના ॥૪૭॥

અન્વય:-ધાત્રીફલં સમશુકં કથિતં મધુસંયુતં મુલે
ફળે ઘ્ર્ણે જાતે ગઢ્ઘપાષ્ઠે પ્રશસ્યતે ॥ ગવેષુ-મધુક-અમ્બુના
વક્ષ્ણોઃ સેકં (વેદ્યાઃ) પ્રશંસન્તિ ॥

મોઢામાં કે ગળામાં મધુ થયે હોય તો
આમળાં અને જેડીમધનો ક્ષાય કરી તેમાં
મધ નાખી કોગળા કરવા તે ઉત્તમ છે. એગી
નામનું ધાન્ય અને જેડીમધના પાણીથી
આંખોમાં સિંચન કરવું. એને મસૂરિકાથી
ખરાબ થતી આંખો ઉપર વેલો ઉત્તમ કહે છે.

દીકા-ગવેષુઃ=ગવેષુકા, 'ગવઢ્ઘયા' इति लोके ॥

આંખની મસૂરિકા પર પ્રલેપ
મધુકં ત્રિફલાં મૂર્વા દાર્વોત્વહ્નીલમુત્પલમ્ ॥
ચતીરલોઘ્રમજ્જિષ્ઠાઃ પ્રલેપાશ્ચોતને હિતાઃ ॥૪૮॥

નશ્યન્ત્યનેન દગ્જાતા મસૂરીં ન ભવન્તિ ચ ॥
પ્રલેપં ચશ્ત્રુપોર્દધાદ્દુવારસ્ય વલ્કલૈઃ ॥૪૯॥

અન્વય:-મધુકં ત્રિફલાં મૂર્વા દાર્વોત્વહ્નીલમ્
ઉત્પલં ચતીર-લોઘ્ર-મજ્જિષ્ઠાઃ પ્રલેપ-આશ્ચોતને હિતાઃ ॥
અનેન દગ્જાતાઃ મસૂરીં નશ્યન્તિ, ચ ન ભવન્તિ ॥
દુવારસ્ય વલ્કલૈઃ ચશ્ત્રુપોઃ પ્રલેપં દયાત્ ॥

જેડીમધ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, મેરવેલે
અથવા પીલુડી, દારુહળદરની છાલ, નીલકમળ,
વાળો, લોધર અને મળકનું આંખોની ઉપર
લેપન કરવું અથવા તેના આંખોમાં ટીપાં
નાખવાં, એ હિતકારી છે; તેથી આંખમાં
થયેલી મસૂરિકા નાશ પામે છે અને વળી
થતી પણ નથી. આંખોમાં મસૂરિકાની પીડા-
થતી હોય તો ગૂંદીની છાલને વાટી આંખોની
ઉપર તેનો બડો લેપ કરવો. ૪૮, ૪૯

મસૂરિકાની લીનાશ મૂકવવા માટે
પશ્ચવલ્કલચૂર્ણેન ક્લેદિનીમવધૂલયેત્ ॥
મસ્મના કૌલદિચ્છન્તિ કેચિદ્રોમયરેણુના ॥૫૦॥

અન્વય:-વલ્કલૈર્ના (મસૂરિકા) પશ્ચવલ્કલચૂર્ણેન
અવધૂલયેત્, કેચિત્ મસ્મના, કેચિત્ ગોમયરેણુના
(અવધૂલનમ્) ઇચ્છન્તિ ॥

મસૂરિકામાં ક્લેદ (એટલે લીનાશ) થાય
ત્યારે પશ્ચવલ્કલનું ચૂર્ણ તેના ઉપર ભરારાવવું
અથવા તેના ઉપર રાખ ભરારાવવી; કેટલાક
તેના ઉપર છાણનું ચૂર્ણ ભરારાવવા ઇચ્છે છે.

રોમાન્તિકાની ચિકિત્સા
સુપવીપત્રનિર્વૃહં હરિદ્રાચૂર્ણસંયુતમ્ ॥
રોમાન્તીજ્વરવીસર્પઘ્ણાનાં શાન્તયે પિવેત્ ॥૫૧॥

અન્વય:-રોમાન્તી-જ્વર-વીસર્પ-ઘ્ણાનાં શાન્તયે
સુપવીપત્રનિર્વૃહં હરિદ્રાચૂર્ણ-સંયુતં પિવેત્ ॥

રૂંવાડાં સુધી પહોંચેલી રોમાન્તિકા-
ઓળી, જ્વર, વીસર્પ તથા પ્રણુને શાંત કરવા
કારેલીનાં પાંદડાંનો ક્ષાય કરી તેમાં હળદરનું
ચૂર્ણ નાખી પીવે. ૫૧

મસૂરિકાનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ મસૂરિકામેદશીતલાધિકારઃ ।

૬૧ : શીતલાનો અધિકાર†

શીતલાનાં સ્વરૂપ તથા સાત ભેદ પૈકી બૃહતી

નામે પહેલો ભેદ અને તેની ચિકિત્સા

દેખ્યા શીતલયાઽઽક્રાન્તા મસૂર્યેવ હિ શીતલા ।

જ્વરયેષ્ઠ યથાભૂતાવિષ્ટિતો વિપમજ્વરઃ ॥ ૧ ॥

સા ચ સપ્તવિધા રચાતા તાસાં મેદાન્ પ્રવક્ષમહે ॥૨॥

જ્વરપૂર્વા મૃહસ્ફોટૈઃ શીતલા મૃહતી ભવેત્ ।

સપ્તાહાન્નિઃસરત્યેષ્ઠ સપ્તાહાત્પૂર્ણતાં વ્રજેત્ ॥ ૩ ॥

તતસ્તૃતીયે સપ્તાહે શુષ્યતિ સ્થલતિ સ્વયમ્ ।

તાસાં મધ્યે યદા કાચિત્ પાકં ગત્વા સ્ફુટેત્ સ્પષ્ટેત્ ॥

તત્રાવધૂલનં કુપ્યદ્વિનગોમયમસ્મના ।

નિમ્બસત્પત્રશાસ્ત્રાભિર્મક્ષિકામપસારયેત્ ॥ ૫ ॥

જલં ચ શીતલં દઘાઙ્ગવરેઽપિ ન તુ તત્પચેત્ ।

સ્વાપયેસં સ્થલે પૂતે રમ્યે રહસિ શીતલે ॥ ૬ ॥

નાશુચિઃ સંસ્પૃશેતં તુ ન ચ તસ્યાન્તિકં વ્રજેત્ ।

મહુષો ભિપજો નાત્ર મેપજં યોજયન્તિ હિ ॥

કેચિત્પ્રયોજયન્ત્યેવ મતં તેપામય બુબે ॥ ૭ ॥

યે શીતલેન સલિલેન વિપિથ્ય સમ્યક્, યિમ્બા-

ક્ષવીજસહિતાં રજનીં પિબન્તિ । તેપાં મયન્તિ ન

કદાચિદ્પીઠ દેહે, પીઠાકરા જગતિ શીતલિકા-

વિકારાઃ ॥ ૮ ॥

મોચારસેન સહિતં સિતચન્દનેન, વાસારસેન

મધુકં મધુકેન ચાથ । આદૌ પિયન્તિ સુમના-

સ્વરસેન મિશ્રં, તે નામુવન્તિ મુવિ શીતલિકા-

વિકારાન્ ॥ ૯ ॥

અન્યઃ-શીતલયા દેવ્યા સમાક્રાન્તા મસૂરી એવ

+ શીત-સર્વ શીતલચિકિત્સાવિશેષં કાતિ, યદ્વા

દેહસ્યશીતગુણં લાતિ-આદત્તે સદાહજ્વરયુક્તસ્ફોટાલુ-

ત્સાચેતિ શીતલા, લા આદાને-‘આતોઽનુપસંગે કઃ’ માલોપે

સ્ત્રીવાદ્યાપ, યદ્વા શીતલાદેવ્યા આક્રાન્તા મસૂરી એવ

શીતલા-જે સઘળા પ્રકારની શીતળા ચિકિત્સા કે

ઉપચાર લે છે અથવા શરીર પર દાહયુક્ત ફોલા-

તથા જ્વર ઉપજતી શરીરની શીતળતા લઈ લે છે,

તેથી ‘શીતલા’ નામ ધરાવતો મસૂરિકાનો જ એક

ભેદ શીતળા કહેવાય છે; અથવા જે મસૂરિકા જ

શીતલાદેવીના આક્રમણવાળી થાય, તે મસૂરિકા જ

શીતલા કહેવાય છે. આ પણ મસૂરિકાનો જ એક

ભેદ હોવાથી તેના અધિકાર પછી આ શીતલાનો

અધિકાર આરંભાયો છે.

હિ શીતલા (કાપ્યતે) મૂત-અધિષ્ઠિતઃ ન યથા વિપ-

મજ્વરઃ (તથા) જ્વરયેત્ । સા ચ સપ્તવિધા રચાતા,

તાસાં મેદાન્ પ્રવક્ષમહે, જ્વરપૂર્વા મૃહસ્ફોટૈઃ (ઉપ-

લક્ષિતા) શીતલા મૃહતી મવેત્, સપ્તાહાન્ નિઃસરતિ એવ

સપ્તાહાન્ પૂર્ણતાં વ્રજેત્ । તતઃ તૃતીયે સપ્તાહે સ્વયં શુષ્યતિ

સ્થલતિ । તાસાં મધ્યે કાચિત્ યદા પાકં ગત્વા સ્ફુટેત્,

સ્થલે (ચ), તત્ર વન-ગોમય-મસ્મના અવધૂલનં કુપ્યાત્,

નિમ્બ-સત્પત્ર-શાસ્ત્રાભિઃ મક્ષિકામ્ અપસારયેત્, જ્વરે

ચ અપિ શીતલં જલં દવાત્, ન તુ પચેત્, તં પૂતે રમ્યે

રહસિ શીતલે સ્વાપયેત્, તં તુ અશુચિઃ ન સંસ્પૃશેત્,

તસ્ય ચ અન્તિકં ન વ્રજેત્ । મહુષઃ ભિપજઃ અત્ર

મેપજં ન હિ યોજયન્તિ, કેચિત્ પ્રયોજયન્તિ એવ, તેપાં

મતમ્ અથ બુબે, ચ નિમ્બ-અક્ષ-કીજસહિતાં રજનીં

શીતલેન સલિલેન સમ્યક્ વિપિથ્ય પિબન્તિ, તેપામ્ દેહે

ફળ જગતિ પીઠાકરાઃ અપિ શીતલિકાવિકારાઃ કદા-

ચિત્ ન ભવન્તિ । અથ ચ (યે) આદૌ મોચારસેન

સહિતં સિતચન્દનેન વાસારસેન મધુકેન (ચ સહિતં)

સુમનાસ્વરસેન મિશ્રં મધુકં પિબન્તિ, તે મુવિ શીત-

લિકાવિકારાન્ ન આપ્નુવન્તિ ॥

શીતલા નામની દેવીએ દયાબુ કરેલી

મસૂરિકા જ ‘શીતલા’ કહેવાય છે. ભૂતના

યોગથી થયેલા વિપમજ્વર જેવો એ શીતલા-

માં જ્વર આવે છે. એ શીતલા સાત પ્રકાર-

ની કહેવાય છે, તે લેદો અને કઢીએ છીએ :

પ્રથમ જ્વર આવીને પછી મોટા ફોલા

નીકળ્યા હોય તો તે બૃહતી*-મોટી શીતલા

કહેવાય છે. એ શીતલા પહેલા સાત દિવસે

નીકળે છે, બીજા સાત દિવસે ભરાઈ જાય છે

અને ત્રીજા સાત દિવસે પોતાની મેળે છુટાઈ

જાય છે અને ખરી પડે છે. એમાં ફોઈ

શીતલા પાકીને ફાટે તથા સહે તો તેના ઉપર

અડાયાંની રાજ ભભરાવવી અને સારાં પાંદડાં-

વાળી લીંબડાની ડાળીથી માખીએ ઉડાડવી.

જ્વર હોય તોપણ ટાઢું પાણી જ પાવું પણ

જીવું પાણી ન પાવું. શીતલાવાળા માણસને

* મૃહતે-મૃદતે જ્વરપૂર્વમૃદમ્નિઃ સ્ફોટૈઃ સ્તિ

મૃદ-‘વર્તમાને વૃત્ત-’-(રુણા ૦ ૨-૮૪) સ્તિ સાધુ;

‘અતિથે’તિ રૂપ-જે પ્રથમ તાવ લાગીને પછી

મોટા ફોલાઓ રૂપે વધે છે, તે ‘બૃહતી’ કહેવાતી

પહેલી શીતલા.

પવિત્ર, રમણીય, એકાંત અને શીતલ સ્થાન-
માં રાખવો, તેને કોઈ અપવિત્ર માણસે
અડવું નહિ અને તેની પાસે જવું પણ નહિ.
ઘણા વૈદ્યો શીતલાના રોગમાં ઔષધ આપતા
જ નથી અને કેટલાક તો અવશ્ય આપે છે.
ઔષધ આપતા એ વૈદ્યોના સિદ્ધાંતને અનુસરી
હવે શીતલાની ચિકિત્સા કરું છું. જેઓ
લીંબડાનાં બીજ, ખડેડાંનાં બીજ અને હળ-
દરને ટાઢા પાણીથી વારીને પીએ, તેઓના
શરીરમાં આ જગતમાંના શીતલાના વિકારો
કદી થતા નથી. વળી જે લોકો પ્રથમ પૂર્વ-
રૂપમાં તાવ આવતાં જ કેળના થંભનું જળ
કે સુખડ, અરદૂસો, જેઠીમધ અથવા ચમે-
લીનાં પાંદડાંના રસની સાથે મધ પીએ છે,
તેઓ પૃથ્વી પરના શીતલા સંબંધી વિકારો
પામતા જ નથી. ૧-૯

ટીકા-મોચારસેન=કદલીસ્મમજ્જેન, મધુકેન ચાય=
અથવા મધુના, લાદો પૂર્વરૂપે જ્વરાગમનમાત્રે, સુમના-
સ્વરસેન=જાતીપનસ્વરસેન ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

શીતલામાં શીતલ જ ક્રિયા કરાય
શીતલાસુ ક્રિયા કાર્યા શીતલા રક્ષયા સહ ।
વધ્નીયાન્નિમ્બવત્રાણિ પરિતો મધનાન્તરે ॥ ૧૦ ॥
કદાચિદપિ નો કાર્યમુચ્છિદસ્ય પ્રવેશનમ્ ।
સ્ફોટેષ્વપિ સદાદેષુ રક્ષારેણૂત્કરો હિતઃ ॥
તેન તે શોષમાયાન્તિ પ્રપાકં ન મજન્તિ ચ ॥ ૧૧ ॥

અન્યયઃ-શીતલાસુ શીતલા ક્રિયા રક્ષયા સહ કાર્યા,
મવન-અન્તરે પરિત નિમ્બવત્રાણિ ધનીયાત, ઉચ્છિ-
દસ્ય પ્રવેશન કદાચિત્ અપિ નો કાર્યમ્, સદાદેષુ અપિ
સ્ફોટેષુ રક્ષા-રેણુ-ટકરઃ હિતઃ (ભવતિ), તેન તે
શોષમ્ આયાન્તિ, પ્રપાકં ચ ન મજન્તિ ॥

શીતલાના રોગમાં સઘળી શીતળ ક્રિયા
તથા મંત્રાદિકથી ભૂતાદિને કાઢવારૂપ રક્ષા
પણ કરવી; ઘરની અંદર ચારે બાજુ લીંબડાનાં
પાંદડાં બાંધવાં અને તે ઘરમાં ઉચ્છિદને
પ્રવેશ કદી પણ થવા દેવો નહિ. શીતલાના
ફેણા બળતરાવાળા હોય તોપણ તેમાં સૂકાં
છાણાંની રાખ ભભરાવવી, એ હિતકારી થાય
છે. એ રાખ ભભરાવવાથી ફેણા સુકાઈ બળ
છે અને પાકતા પણ નથી. ૧૦, ૧૧

ટીકા-રક્ષારેણૂત્કરઃ=ચુલ્કગોમયમસમર્પણપ્રક્તેઃ ॥
(આનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

શીતળાનો તાવ મટાડનાર હિમ
ચન્દન વાસકો મુસ્તં ગુદૂચી દ્રાક્ષયા સહ ।
અન્ય-ચન્દન વાસકઃ મુસ્તં ગુદૂચી દ્રાક્ષયા સહ,
અપા શીતકપાયઃ તુ શીતજાજ્વરનાશનઃ (ભવતિ) ॥
રતાંજલી, અરદૂસો, મોથ, ગળો અને
દ્રાક્ષનું શીતકપાય કે હિમ પાવાથી શીતલા-
સંબંધી જ્વરનો નાશ કરે છે. ૧૨

ટીકા-શીતકપાયઃ=હિમઃ ॥

શીતલા પરના દૈવી ઉપચારો
જપહોમોપહારૈશ્વ દાનસ્વસ્ત્યયનાર્ચનૈઃ ।
વિપ્રગોશમ્ભુગોરીણાં પૂજનૈસ્તાં શર્મ નયેત્ ॥ ૧૩ ॥
સ્તોત્રં ચ શીતલાદેવ્યાઃ પઠેત્છીનલિકાડન્તિકે ।
બ્રાહ્મણઃ શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તેન શામ્યન્તિ શીતલાઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્યયઃ-જપ-હોમ-ઉપહારૈઃ દાન-સ્વસ્ત્યય-અર્ચનૈઃ
ચ વિપ્ર-ગો-શમ્ભુ-ગોરીણાં પૂજનૈઃ તા શર્મ નયેત્ ।
શીતલાદેવ્યાઃ ચ સ્તોત્ર શીતલા-અન્તિકે બ્રાહ્મણ-
શ્રદ્ધયા યુક્તઃ પઠેત્, તેન શીતલાઃ શામ્યન્તિ ॥

જપ, હોમ, અભિપ્રદાન, દાન, સ્વસ્તિ-
વાચન તથા પૂજનથી અને બ્રાહ્મણ, ગાય, સદા-
શિવ તથા ગૌરી-જગદંબાનાં અર્ચનથી શીતલા
ને શાંત કરવી; તેમ જ જે માણસને શીતલા
નીકળી હોય તેની પાસે બ્રાહ્મણે શ્રદ્ધા રાખી
નીચે લખેલા શીતલાના સ્તોત્રનો પાઠ કરવો,
તેથી શીતલા શાંત થાય છે. ૧૩, ૧૪

ઋષિ-છંદ-દેવતા-વિનિયોગ સહિત
શીતલાદેવ-સ્તોત્ર

અસ્ય ધીશીતલાસ્તોત્રસ્ય મહાદેવ ઋષિઃ । અરુદ્ધ
છન્દઃ । શીતલા દેવતા । શીતલોપદ્રવશાન્નર્ચ્યઃ ક્રમે
વિનિયોગ ॥ ‘આ શ્રી શીતલાસ્તોત્રના દ્રષ્ટા-ઋષિ
સદાશિવ છે, અનુષ્ટુપ છંદ છે અને શીતલા દેવતા
છે. શીતલાના ઉપદ્રવની શાંતિ માટે હું આ સ્તોત્રનો
પાઠરૂપ જપમાં ઉપયોગ કરું છું.’

સ્કન્દ ઉવાચ-

મગવન્દેવદેવેશ શીતલાયાઃ સ્તવં શુભમ્ ।
વત્સુમર્હેસ્યશોષેણ વિસ્ફોટકમયાપહમ્ ॥ ૧૫ ॥

ઈશ્વર ઉવાચ-

વન્દેઽહં શીતલાં દેવીં રાસમસ્વાં વિગમ્ભરામ્ ।
યામાસાથ નિવર્તેત વિસ્ફોટકમયં મહત્ ॥ ૧૬ ॥

શીતલે શીતલે ચેતિ યો મૃયાદાહપીડિતઃ ।
 વિસ્ફોટકમયં ધોરં ક્ષિપ્રં તસ્ય પ્રણયતિ ॥ ૧૭ ॥
 યસ્વામુદકમધ્યે તુ ધ્યાત્વા સમ્પૂજયેત્તરઃ ।
 વિસ્ફોટકમયં ધોરં કુલે તસ્ય ન જાયતે ॥ ૧૮ ॥
 શીતલે જ્વરદગ્ધસ્ય પૃતિગન્ધગતસ્ય ચ ।
 પ્રણયચક્ષુષઃ પુંસસ્વામાહુર્જીવિતોપધમ્ ॥ ૧૯ ॥
 નમામિ શીતલાં દેવીં રાસમસ્થાં દિગ્મ્બરામ્ ।
 માર્જનીકલશોપેતાં શૂર્પાલિહૃતમસ્તકામ્ ॥ ૨૦ ॥
 શીતલે ! તનુજાન્ રોગાઘ્નાં હરસિ દુસ્તરાન્ ।
 વિસ્ફોટકવિશીર્ણાનાં ત્વમેકાઽમૃતવર્ષિણી ॥ ૨૧ ॥
 ગલગण्डग्रहा रोगा ये चान्ये दाहणा नृणाम् ।
 त्वदनुष्ठानमात्रेण शीतले ! यान्ति ते क्षयम् ॥ ૨૨ ॥
 ન મન્ત્રો નોપધં કિંચિત્પાપરોગસ્ય વિચલે ।
 ત્વમેકા શીતલે ! ધાત્રી નામ્યાં પશ્યામિ દેવતામ્ ॥
 મૃણાલતનુસદશીં નાભિહૃતમધ્યસંસ્થિતામ્ ।
 યસ્વાં સંજિગ્મતયેહેવિ ! તસ્ય મૃત્યુર્ન જાયતે ॥ ૨૩ ॥
 અપ્તકં શીતલાદેવ્યા યઃ પઠેન્માનવઃ સદા ।
 વિસ્ફોટકમયં ધોરં કુલે તસ્ય ન જાયતે ॥ ૨૪ ॥
 ધ્રોતવ્યં પઠિતવ્યં ચ નરેભક્તિસમન્વિતેઃ ।
 ઉપસર્ગવિતાશાય પરં સ્વસ્ત્યયનં મહત્ ॥ ૨૫ ॥
 શીતલાદ્યક્રમેતદ્ધિ ન દેવં યસ્ય કસ્યચિત્ ।
 કિં તુ તસ્મે પ્રદાતવ્યં ભક્તિશ્રદ્ધાન્વિતો હિ યઃ ॥ ૨૬ ॥
 અન્વયઃ-સ્કન્દઃ ઉવાચ-‘હે મગવન્ ! હે દેવ-
 દેવ-દેશ ! વિસ્ફોટક-મય-અપહં શીતલાવાઃ શુભં સ્તવમ્
 અકોપેણ વક્તુમ્ અર્હસિ ॥
 દેશ્વરઃ ઉવાચ-રાસમસ્થાં દિગ્-અમ્બરાં શીતલાં
 દેવીમ્ અહ વન્દે, યામ્ આસાય મહત્ વિસ્ફોટકમયં
 નિવર્તેત । દાહપીડિતઃ યઃ ‘શીતલે ! શીતલે !’ કૃતિ
 ચ મૃયાદા તસ્ય ધોર વિસ્ફોટકમયં ક્ષિપ્રં પ્રણયતિ ।
 યઃ તુ નરઃ સ્વામ્ ઉદકમધ્યે સ્વાત્મા સમ્પૂજયેત તસ્ય
 કુલે ધોર વિસ્ફોટકમય ન જાયતે । હે શીતલે ! જ્વર-
 દગ્ધસ્ય ચ પૃતિગન્ધગતસ્ય પ્રણયચક્ષુષઃ પુંસઃ
 જીવિત-ઓપધં (વિદ્વાંસઃ) ત્વામ્ આહુઃ । રાસમસ્થાં
 દિગ્-અમ્બરાં માર્જની-કલશ-ઉપેતાં શૂર્પા-અલકૃત-
 મસ્તકાં શીતલાં દેવીં નમામિ । હે શીતલે ! નૃણાં
 તનુજાન્ દુસ્તરાન્ રોગાન્ (ત્વં) હરસિ, વિસ્ફોટક-
 વિશીર્ણાનામ્ અમૃતવર્ષિણી ત્વમ્ एका (असि) । હે
 શીતલે ! ગલગण्डग्रहा, ये च अन्ये नृणां दाहणाः
 रोगाः ते त्वद-अनुष्ठानमात्रेण क्षयं यान्ति । पाप-
 रोगस्य किञ्चित् औषधं न, मन्त्रः न, हे शीतले ।
 त्वम् एका धात्री (असि), अस्यां देवतां न पश्यामि,
 हे देवि ! मृणालतनुसदशीं नाभिहृतमध्मसंस्थितां त्वां
 यः सचिन्तयेत्, तस्य मृत्युः न जायते । यः

માનવઃ શીતલા-દેવ્યાઃ અપ્તક સદા પઠેન્, તસ્ય કુલે
 ધોરં વિસ્ફોટકમયં ન જાયતે । ઉપસર્ગવિતાશાય પરં
 મહત્ સ્વસ્તિ-અયનં (શ્દં સ્તોત્ર) નરેઃ ભક્તિસમન્વિતેઃ
 પઠિતવ્યં ચ શ્રોતવ્યં, એતલ્ શીતલા-અપ્તકં યસ્ય કસ્ય-
 ચિત્ ન હિ દેવ્યં, કિંતુ યઃ ભક્તિશ્રદ્ધા-અન્વિતઃ
 (સ્યાત્), તસ્મે હિ પ્રદાતવ્યમ્ ॥

કાર્તિકેય સ્વામીએ સદાશિવને પૂછ્યું :
 હે ભગવન્ ! હે દેવોના દેવ ઈશ્વર ! વિસ્ફો-
 ટકનો ભય મટાડનારું શીતલાનું ઉત્તમ
 સ્તોત્ર સંપૂર્ણ રીતે કહેવા આપ યોગ્ય છે.

સદાશિવ બોલ્યા : ‘ગદ્યકાની ઉપર બેઠેલાં
 નમ્ર શીતલાદેવીને હું પ્રણામ કરું છું; જેને
 શરણે જવાથી વિસ્ફોટકનો મોટો ત્રાસ મટી જાય
 છે. (એ પ્રમાણે પ્રથમ શીતલાનું ધ્યાન કરવું
 અને પછી સ્તુતિ કરવી કે-) બળતરાથી પીડા-
 ચેલા જે માણસ ‘હે શીતલા ! હે શીતલા’
 એમ બોલે છે તેના ભયંકર ક્રોધોનો ભય
 તરત નાશ પામે છે. હે શીતલા ! જે
 માણસ જળમાં તમારું ધ્યાન કરી પૂજન
 કરે, તેના કુલમાં ભયાનક વિસ્ફોટકનો ભય
 ઉત્પન્ન થતો જ નથી. હે શીતલા ! જવરથી
 બળી રહેલ, દુર્ગંધથી યુક્ત અને જેની
 આંખો નાશ પામી હોય એવા માણસના
 જીવનનું ઉત્તમ ઔષધ તમે જ છો, એમ
 વિદ્વાનો કહે છે. ગદ્યકાની ઉપર બેઠેલાં,
 નમ્ર સ્વરૂપવાળાં, રાગોને સાફ કરતી સાવરણી
 તથા કળશ ધારણ કરતાં અને સૂપડાંથી
 સુશોભિત મસ્તકવાળાં શીતલાદેવીને હું નમું
 છું. હે શીતલા ! માણસોના શરીરમાં ઉત્પન્ન
 થયેલા હઃસાધ્ય રાગોને તમે મટાડો છો.
 વિસ્ફોટકોથી વીંજાઈ ગયેલા માણસોની
 ઉપર અમૃતનો વરસાદ કરનારાં તે તમે એક
 જ છો. હે શીતલા ! માણસોનાં શરીરોમાં
 ગડગૂમડ તથા બીજાં પશુ જે જે દારુણ
 રાગો ઉત્પન્ન થાય છે, તે કેવળ તમારું
 ધ્યાન કરવાથી નાશ પામે છે. આ દુષ્ટ
 રાગનું બીજું કાંઈ પણ ઔષધ કે મંત્રાદિ
 નથી. હે શીતલા ! આ રાગોમાંથી બચાવનારાં

તમે એક જ છો; તમારા વિના આ રાજમાંથી
ભયાવનાર થીજે કોઈ પણ હું દેખતો નથી.
હે દેવિ ! કમળના નાળની અંદરના તાંતણા
જેવાં અને નાભિ તથા હૃદયના મધ્યમાં
રહેલાં તમારું જે માણસ હૃદયમાં ચિંતન કરે,
તેનું (શીતલાથી) મરણ થતું નથી. જે
માણસ શીતલાદેવીના આ આઠ શ્લોકોનો
સર્વકાળ પાઠ કરે છે, તેના કુળમાં વિસ્ફોટકોનો
ભયાનક ભય ઉત્પન્ન થતો નથી; શીતલાનો
ઉપદ્રવ નાશ કરવા શીતલાના આ ઉત્તમ
અને મહાકથાણકારી સ્તોત્રનો માણસોએ
ભક્તિયુક્ત થઈ પાઠ કરવો અને સ્તોત્ર-
પાઠનું શ્રવણ પણ કરવું. આ શીતલાદેવ
નામનું સ્તોત્ર ગમે તેવા માણસને ન આપવું,
પણ જે ભક્તિ તથા શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોય તેને
જ આપવું. ૧૫-૨૭

ટીકા-હિત કાશીખંડે શીતલાદેવસ્તોત્ર સંપૂર્ણમ્ ॥

શીતલાનો ખીજે ભેદ 'કોદવા' +

વાતસ્લેષ્મસમુદ્ભૂતા કોદવા કોદવાકૃતિઃ ।
તાં કશ્ચિત્પ્રાહ પક્તે સા તુ પાકં ન ગચ્છતિ ॥૨૮
જલશૂકવદ્ધાનિ સા વિધ્યતિ વિશેષતઃ ।
સપ્તાહાદ્વા દશાહાદ્વા શાન્તિ યાતિ વિનોપધમ્ ॥૨૯
યદિ વા મેષજં દયાત્ સદિરાષ્ટકનિર્મિતમ્ ।
કયાયં હિ તદા દયાત્ કોદવાયાઃ પ્રશાન્તયે ॥૩૦

અન્યથા-વાત-સ્લેષ્મભવા કોદવ-આકૃતિઃ 'કોદવા'
(કચ્ચે), તાં કશ્ચિત્ 'પક્ત' ફિતિ ગ્રાહ, (કિંતુ)
સા તુ પાકં ન ગચ્છતિ, સા જલ-શૂકવદ્ધાનિ વિશેષતઃ
સપ્તાહાનિ વિધ્યતિ, સપ્તાહાદ્વા દશાહાદ્વા વા ઓષધ વિના
શાન્તિ યાતિ, યદિ વા કોદવાયાઃ પ્રશાન્તયે મેષજં
દયાત્ તદા સદિરા-અષ્ટકનિર્મિતં કયાયં હિ દયાત્ ॥

વાયુ તથા કફથી ઉત્પન્ન થતી, કોદરા
જેવા આકારવાળી શીતલા 'કોદવા' કહેવાય
છે. કોઈ (અજાણ) માણસ આ શીતલાને
પાકેલી કહે છે, પણ ખરું જોતાં આ શીતલા

+ કોદવઃ ક્વેતિ કોદવા, ક્વયો કન્, તસ્ય ચ
દેવવ્યાદિવાત્ કુપ્-અણે કોદરા હોય, એવી આકૃતિ-
વાળી જે શીતલા વાયુ તથા કફથી થાય છે, તે
કોદવા કહેવાતી ખીજી શીતલા.

પાકતી જ નથી. આ શીતલા પાણીના 'શક'
નામના કીડાની જેમ વધારે પ્રમાણમાં
અંગેને વીધી નાખે છે અને સાત અથવા
દશ દિવસે ઔષધ વિના જ શાંત થઈ જાય
છે. જો આ કોદવાને શાંત કરવા ઔષધ
આપવું હોય, તો અદિરાષ્ટકથી બનાવેલો
કવાય આપવો. ૨૮-૩૦

ટીકા-કોદવા='કોદવા' ફિતિ લોકે ॥ (અર્થ
ભાષાંતરમાં છે.)

શીતલાનો ત્રીજો ભેદ 'પાણિસહ' +
કૃમ્મણા તૂમ્મજારૂપા સકળ્હઃ સ્પર્શનપ્રિયા ।
નાન્ના પાણિસહા ક્યાતા સપ્તાહાચ્છુપ્યતિ સ્વયમ્ ॥

અન્યથા-કૃમ્મણા તુ કૃમ્મજારૂપા સકળ્હઃ સ્પર્શન-
પ્રિયા 'પાણિસહ' નાન્ના ક્યાતા સપ્તાહાન્ સ્વય ક્ષુપ્યતિ ॥

ગરમીને લીધે રાઈ જેવા આકારવાળી,
ચળવાળી અને જેના ઉપર હાથ વગેરેના
સ્પર્શ ગમે છે, એ શીતલા 'પાણિસહ'
કહેવાય છે, અને તે સાત દિવસે પોતાની
મેળે સુકાઈ જાય છે. ૩૧

ટીકા-કૃમ્મજારૂપા=ચૂમ્મજા રાજિકાકૃતિઃ, 'મ-
મોરી' ફિતિ લોકે વદન્તિ, તદ્વા. પાણિસહા='પાનિ-
સહા' ફિતિ લોકે ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

શીતલાનો ચોથો ભેદ 'સર્પપિકા' +
ચતુર્થી સર્પપાકારા પીતસર્પવર્ણિની ।
નાન્ના સર્પપિકા ક્યેપાડ્યમ્મત્ર વિવર્જયેત્ ॥૩૨

અન્યથા-ચતુર્થી સર્પપ-આકારા પીતસર્પવર્ણિની
'સર્પપિકા' નાન્ના ક્યેપા, અત્ર અન્યત્ર વિવર્જયેત્ ॥

ચોથી શીતલા સરસવ જેવા આકાર-
વાળી અને પીળા સરસવ જેવા વર્ણવાળી
થાય છે, તે 'સર્પપિકા' નામે જાણવી. આ
શીતલામાં માત્રિશ ત્યજવું જોઈએ. ૩૨

÷ સ્ફુટે ફિતિ સહા-વહ મર્વણે-વચાચ્ચ, પાણે.
સ્પર્શસ્ય સહા-સકળ્હરિતિ સ્પર્શપ્રિયા- 'પાણિસહા' -જે
શીતલા ચેળવણી હોવાથી હાથનો સ્પર્શ સહન કરે-
પસંદ કરે, એ 'પાણિસહા' કહેવાતી ત્રીજી શીતલા.

× સર્પપઃ ક્વ આકૃત્યા પીતવર્ણનં ચેતિ સર્પપિકા-
ક્યાયે કન્, તાપ્, અત્ત ક્વં ચ-જે શીતલા પીળા
સરસવ જેવા આકારની તથા પીળા રંગની થાય
છે, તે 'સર્પપિકા' કહેવાતી ચોથી શીતલા.

શીતલાનો પાંચમો ભેદ 'દુઃખકોદ્રવા'*

કિંચિદ્દુષ્પનિમિત્તેન જાયતે રાજિકાકૃતિઃ।

एषा भवति बालानां मुखे नृष्यति च स्वयम्॥૩૩॥

અન્વય:-કિંચિત્ કમ્પનિમિત્તેન રાજિકા-આકૃતિઃ જાયતે, એવા બાલાનાં મુખે ભવતિ, સ્વયં ચ શુષ્યતિ ॥

કાંઈક ગરમીરૂપ કારણથી રાઈ જેવા આકારવાળી જે શીતલા બાળકોના મોઢા ઉપર થાય છે, તે 'દુઃખકોદ્રવા' કહેવાય છે અને એ પોતાની મેળે સુકાઈ જાય છે. ૩૩

टीका-एषा= 'दुःखकोद्रवा' इति लोके ख्याता ॥

શીતલાનો છઠ્ઠો ભેદ 'લોહિતોન્નતમન્ડલા'†

कोष्ठवजायते पट्टी लोहितोन्नतमण्डला।

ज्वरपूर्वा व्यथायुक्ता ज्वरस्तिष्ठेद्दिनत्रयम् ॥ ૩૪ ॥

અન્વય:-જ્વરપૂર્વા પટ્ટી કોઠવત્ 'લોહિતોન્નતમન્ડલા' વ્યથાયુક્તા જાયતે, (તત્ર) દિનત્રયં જ્વરઃ તિષ્ઠત્ ॥

પ્રથમ ભવર આવીને કોઠરોગ-ધ્રામકાં જેવી જે શીતલા રાતા તથા ઊંચાં ચકરડાં-વાળી અને વ્યથાથી યુક્ત થાય છે (તે શીતલા મગધ દેશમાં 'દામ' એ નામે પ્રસિદ્ધ છે), તેના ભવર ત્રણ દિવસ સુધી રહે છે. ૩૪

टीका-एषा मगधदेशे 'दाम' इति प्रसिद्धा ॥

(અર્થ) ભાષાંતરમાં છે.)

સ્ફોટાનાં મેલનાદેવા વહુસ્ફોટાડપિ દ્રવ્યતે ॥૩૫॥

અન્વય:-સ્ફોટાનાં મેલનાત્ એવા વહુસ્ફોટા અપિ દ્રવ્યતે ॥

ફેણાઓના મળવાથી આ શીતલા ઘણા

ફેણાવાળી પણ જેવામાં આવે છે. ૩૫

શીતલાનો સાતમો ભેદ ચર્મજા†

एकस्फोटो च कृष्णा च योद्धव्या चर्मजमिषा ॥૩૬॥

* દુઃખજનકા કોદવઃ ક્વેતિ દુઃખકોદ્રવા-જે બાળકોના મોઢા પર દુઃખ કરનારી થાય છે અને કોદરા જેવી હોય છે, તેથી 'દુઃખકોદ્રવા' કહેવાતી પાંચમી શીતલા.

† લોહિતાનિ ઉન્નતાનિ મન્ડલાનિ યસ્યાં કોઠવત્-જે શીતલા કોઠ નામના રોગની પેઠે રાતાં અને ઊંચાં ચકરડાંવાળી થાય છે, તે 'લોહિતમન્ડલા' કહેવાતી છઠી શીતલા.

+ ચર્મજિ જાતા-ચર્મજા-'ઘસમ્યાં જનેઃ' - કાળા રંગની જે શીતલા ચામડી પર થાય છે, તે 'ચર્મજા' કહેવાતી સાતમી શીતલા.

અન્વય:-એકસ્ફોટો ચ કૃષ્ણા ચર્મજા-અમિષા ચ યોદ્ધવ્યા ॥

એક ફેણામાં જે શીતલા કાળી હોય છે, તે 'ચર્મજા', કહેવાય છે. ૩૬

टीका-चर्मजमिषा= 'चर्मरोगटी' इति लोके ॥

સાતે શીતલાની સામાન્ય ચિકિત્સા

एताः सप्तापि योद्धव्याः शीतलादेव्यधिष्ठिताः। शीतलोचितमाचारमासु सर्वासु वा चरेत् ॥ ૩७ ॥

અન્વય:-એતાઃ સપ્ત અપિ શીતલા-દેવી-અધિષ્ઠિતાઃ યોદ્ધવ્યાઃ, આસુ સર્વાસુ વા શીતલ(લા)ઉચિતમ્ આચારં ચરેત્ ॥

આ સાતે પ્રકારની શીતલાઓ શીતલા-દેવીના આશ્રય કે સંબંધવાળી બહુવી; (એટલે તેમાં કેવળ લંઘનરૂપ જ ચિકિત્સા ખાસ જરૂરી છે;) અથવા આ સર્વ શીતલામાં પહેલી શીતલા પર કહેલી શીતલ ક્રિયાઓ જ કરવી ભેઈએ. ૩૭

टीका-एतासां घाष्पवादिक्माह-

સાંધ્ય, કષ્ટસાંધ્ય અને અસાંધ્ય શીતલાઓ કાશ્ચિદ્વિનાપિ યત્નેન સુષ્કં સિદ્ધયન્તિ શીતલાઃ। દુષ્ટાઃ કષ્ટતરાઃ કાશ્ચિત્ કાશ્ચિત્ સિદ્ધયન્તિ યા ન વા। કાશ્ચિન્નૈવ તુ સિદ્ધયન્તિ યત્નતોડપિ ચિકિત્સિતાઃ

અન્વય:-કાશ્ચિત્ શીતલાઃ યત્નેન વિના અપિ સુષ્કં સિદ્ધયન્તિ, કાશ્ચિત્ કષ્ટતરાઃ દુષ્ટાઃ, કાશ્ચિત્ સિદ્ધયન્તિ વા ન વા, કાશ્ચિત્ તુ યત્નતઃ ચિકિત્સિતાઃ અપિ ન એવ સિદ્ધયન્તિ ॥

કેટલીક શીતલા ચિકિત્સા કર્યા વિના પણ સુખેથી મટી જાય છે, કેટલીક અત્યંત કષ્ટસાંધ્ય દેખાય છે, કેટલીક કઠાય મટે છે કે નથી પણ મટતી; અને કેટલીક શીતલા તો ઘણા ઘણા યત્નોથી ચિકિત્સા કર્યા છતાં પણ મટતી જ નથી. ૩૮

શીતલાનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ શુદ્ધરોગાધિકારઃ ।

૬૨ : ક્ષુદ્ર રોગનો અધિકાર*

તત્ત્વ પલિતસ્ય નિદાનપૂર્વકં લક્ષણમાહ-

(૧) પલિત(વાળ ધોળા થવાના)રોગનું નિદાન તથા લક્ષણ

ક્રોધશોભ્રમક્રુતઃ શરીરોષ્મા શિરોગતઃ ।

પિત્તં ચ કેશાન્ પચતિ પલિતં તેન જાયતે ॥૧॥

અન્વયઃ-ક્રોધ-શોક-ધ્રમક્રુતઃ શરીર-ઉષ્મા (કુ-પિત્તવાયુના) શિરોગતઃ (સન્) પિત્તં ચ (કુપિત શિરોગતં સત્) કેશાન્ પચતિ, તેન પલિત જાયતે ॥

ક્રોધ, શોક તથા પરિશ્રમે કંટકી શરીરની ગરમી (કેપેલા વાયુથી) માથામાં જાય છે અને ત્યાં કેપેલું પિત્ત પણ તેને મળે છે; (પછી એ વાયુ તથા પિત્તે કેપાવેલો કંક પથ્થુ તેમની સાથે મળે છે; એમ મળેલા) તે ત્રણે દોષો માથાના વાળને પકવી (ધોળા કરી) નાખે છે, તેથી એ પલિત (કે પળિયાં) નો રોગ થયે ગણાય છે. ૧

૧. ફલિતિ-નિષ્પત્યતે શૌક્ય કેશાનામસ્મિન્ રોગે દોષત્રયકોપાદિતિ પલિત, ફલનિષ્પત્તૌ-લોટ-પલિતૌ (જ. ૩-૨) इति साधु.-એમાં ત્રણે દોષના

* ક્ષુન્દન્તિ-સમ્પિન્તિ-અપાન્ કુર્વન્તિ હેતુ-લક્ષણ ચિકિત્સિત-અવાન્તર-મેદાદીન્ જ્વરાદિરોગાપેક્ષ્યેનિ ક્ષુદ્રાઃ, ક્ષુધિરુ સમ્પેયગે-‘સ્કાયિ-તદ્ધિ’-(ઉગા-૦-૧૩) इति रक्, ક્ષુદ્રાથ ત રોગઃ-ક્ષુદ્રોગઃ, યદ્વા ક્ષુદ્રત્વમ્-અપ્ત્વમ્મરિતિ એવામન્ય-મહારોગાપેક્ષ્યેનિ ક્ષુદ્રાઃ, અપ્ત્વવાચિક્ષુદ્રશબ્દાદર્શમાણન્, તે ચ તે રોગઃ ક્ષુદ્રોગઃ, યદ્વા ક્ષુદ્રત્વ-તિરસ્કારઃ-મરિતિ એવા-ત્રભ્મીક-અગ્નિ રોહિણી-પ્રમુતિ-રોગણામિતિ ક્ષુદ્રાઃ, તે ચ તે રોગઃ ક્ષુદ્રોગઃ, તેવાધિકાર-એ રોગોનાં નિદાન, લક્ષણ, ચિકિત્સાતથા પેટા બેદો વગેરે, ખીજ-પૂર્વેકતબ્વશાદિ રોગો કરતાં ઓછાં હોય છે, એવા રોગો ક્ષુદ્રરોગો કહેવાય છે; અથવા જે રોગો ખીજ મોટા રોગો કરતાં નાના કે ઓછા ભયકર હોય છે, તે ક્ષુદ્રરોગો, અથવા વ-ખીક-શંકુ તથા અગ્નિરોહિણી વગેરે જે ભયકર રોગો તિરસ્કારને પાત્ર છે, તેવા ક્ષુદ્રરોગોનાં પણ આ અધિકાર, ઉપર જતાવેલા મોટા રોગોના અધિકાર પછી કહેવાનો બાકી રહેલો હોવાથી હવે તેઓનો આ અધિકાર શરૂ કરે છે.

પ્રકોપથી માથાના વાળની ધોળાશ થાય છે, તે પલિત કે પળિયાનો રોગ.

ટીકા-શરીરોષ્મા=દેહાગ્નિ; પિત્તં ચ=બ્રાજકાર્દ્યં, તત્ત્વ શિરોગતં ક્રોધાત્કુપિત પિત્તં પચતિ । શોકેન શ્રમેન ચ કુપિતો વાયુઃ શરીરોષ્માજ્ઞં શિરો ગચ્છતિ । ‘एकः प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपये’दिति वचनाद्वातपित्ताभ्यां श्लेष्मा च कोपितः, स एव केशानां शौक्ल्यं करोति । एवं त्रयोऽपि दोषाः पलितस्य हेतवः । पलित=केरस्य शुक्रता ॥ ક્રોધ, શોક તથા શ્રમથી કેપેલો વાયુ શરીરની ગરમીને માથામાં લઈ જાય છે અને માથામાં રહેતું બાજક નામનું પિત્ત પણ ક્રોધથી કેપે છે; તેમ જ ‘કેપેલો એક દોષ ખીજ દોષોને પણ કેપાવે છે’ એ વચન પ્રમાણે ઉપર કેપેલાં જણાવેલ વાયુ અને પિત્ત કંકને પણ કેપાવે છે, અને એમ કેપેલો કંક વાળને ધોળા કરે છે, આ રીતે ત્રણે દોષો વાળ ધોળા થવામાં નિદાનભૂત થાય છે.

પલિતની ચિકિત્સા : લેપરૂપે

લોહચૂર્ણસ્ય કર્પે તુ દશાર્ધે ચૂતમજ્જતઃ ।

ધાત્રીપલહ્યં પથ્યે દ્વે તથૈકં વિભીનકમ્ ॥ ૨ ॥

પિપ્પલા લોહમયે માળ્ડે સ્થાપયેન્નિશિ વાસયેત્ ।

લેપોડ્યમર્મચિરાન્તિ પલિતં નાત્ર સંશયઃ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ-લોહચૂર્ણસ્ય તુ કર્પે, ચૂતમજ્જતઃ દશાર્ધે, ધાત્રી-પલહ્યં દ્વે પથ્યે તથા એક વિભીનક લોહમયે માળ્ડે પિપ્પલા નિશિ સ્થાપયેત્ વાસયેત્, અય લેપઃ ભવિ-રાત્ પલિત હન્તિ, અત્ર સંશયઃ ન ॥

લોહાનું ચૂર્ણ એક તોલો, આંખાનો ગભાં પાંચ તોલા, આમળાં બે તોલા; હરકે બે તોલા અને બહેડાં એક તોલો વાટી લોહાના વાસણમાં રાતવાસી રાખી મૂકવાં; પછી તેનો કંટકો લેપ તરત જ પલિતનો નાશ કરે છે-કેશ કાળા કરે છે, એમાં સંશય નથી. ૨,૩

ટીકા-દશાર્ધ=પચકર્પાણિ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

સીવણુ આદિતુ' તેલ અને ત્રિફલા

આદિનો લેપ

કારમર્યા મૂલમાત્રો સહચરકુસુમં કેતક-સ્યાપિ મૂલં, લોહં ચૂર્ણં સમૃદ્ધં ત્રિફલપલયુતં તૈલમેઘિઃ પચેદઃ । કૃત્વા લોહસ્ય માળ્ડે ક્ષિતિ-તલનિહિતં સ્થાપયેન્માસમેકં, કેશાઃ કાશપ્રકાશા મપિ મધુપનિષ્ઠા મસ્ય યોગાદ્યન્તિ ॥ ૪ ॥ ત્રિફલા નીલિકાપત્રં મુદ્ગરાજોડ્યસો રજઃ । અવિમૂત્રેણ સમ્પિપ્તં લેપાત્ કૃષ્ણીકરં પરમ્ ॥ ૫ ॥

અન્વય:-આદો કાદમયાઃ મૂલં (તતઃ) સહચર-
કુસુમં, કેતકમ્ય અપિ મૂલં લોહં ચૂર્ણં સમ્યક્ ત્રિફળ-
પલયુતમ્, અમિઃ યઃ તૈલં પચેત્, (સઃ તત્) લોહસ્ય
માષ્ટે કૃત્વા ક્ષિતિતલનિહિતમ્ એક માસ સ્થાપયેત્,
અસ્ય યોગાદ કાશપ્રકાશાઃ અપિ કેશાઃ મધુપનિમાઃ
ભવન્તિ । ત્રિફળા નીલિકાપર્ણે મૃદ્ધરાજઃ અયસઃ રજઃ
અવિમુત્રેણ સંપિષ્ઠ (જૃત્વા) લેપાત્ પર કળ્પીકર ભવતિ ॥

પહેલાં સીવલુનાં મૂળ, પછી કાંટા અથે
ખિયાનાં ફૂલ, કેતકીનાં મૂળિયાં, લોહાનું ચૂર્ણ,
ભાંગરો અને ચાર તોલા ત્રિકુલાનો કદક,
એટલાંથી જે તેલ પકાવે; તેણે જે તેલને લોહાના
વાસણમાં ભરી જમીનમાં દારીને એક મહિના
સુધી રાખી મેલવું. આ તેલ લગાડવાથી
ઘોળા વાળ પશુ ભમરા જેવા કાળા થઈ જાય
છે; તેમ જ હરદે, બહેડાં, આમળાં; ગળીનાં
પાંદડાં, ભાંગરો અને લોહાના ચૂર્ણને ગાડરના
મૂત્રમાં વારી તેનો લેપ કરવાથી ઘોળા વાળ પશુ
અત્યંત કાળા કરે છે. ૪,૫

(૨) ઇંદ્રલુપ્ત-(ઉંદરી)નું નિદાન તથા લક્ષણ
રોમકૂપાનુગં પિત્તં વાતેન સહ મૂર્ચ્છિતમ્ ।
પ્રત્યાવયતિ રોમાણિ તતઃ શ્લેષ્મા સન્નોગિતઃ ॥૬॥
ઋણદ્વિ રોમકૂપાંસ્તુ તતોઽન્યેવામસમ્ભવઃ ।
તદિન્દ્રલુપ્તં જ્વાલિત્વં રુ(જ્યે)હોતિ ચ વિમાવયેત્ ॥

અન્વય:-રોમ-કૂપ-અનુગં પિત્ત વાતુના સહ સમૂ
ર્ચિત (સત્) રોમાણિ પ્રત્યાવયતિ, તતઃ સન્નોગિતઃ
શ્લેષ્મા રોમકૂપાન્ ઋણદ્વિ, તતઃ ॥ અન્યેવામ્ અસમ્ભવઃ
(સ્વાત્), તત્ત્વ ઇન્દ્રલુપ્ત જ્વાલિત્વ રુષા (રુજ્યા) इति
ચ (નામભિઃ) વિમાવયેત્ ॥

રૂંવાડાંના ખાડાને અનુસરતું પિત્ત વાયુની
સાથે મળી કાપીને રૂંવાડાંને ખેરી નાખે છે;
પછી લોહી સાથે મળેલો કદ્ધ રૂંવાડાંના ખાડાને
રાસી દે છે, જેથી બીજાં રૂંવાડાં ઉત્પન્ન થતાં
નથી; આ રોગને ઇંદ્રલુપ્ત, ખાલિત્વ+ અને
રુહા* કે રુજ્યા એ નામે જાણવો. ૬,૭

+ સ્થલન્તિ કેશા અસ્માદ રોગાદિતિ સ્થલતિઃ
સ્થલતેભાવઃ જ્વાલિત્વમ્-સ્થલ સંચલને-જ્વાલકાદ્ અતિઃ
પુષોદરાદિશ્ચ-જે રોગથી વાળ ખરી પડે છે, તે રોગ
ખાલિત્વ કે ટાલનો રોગ કહેવાય છે

+ રોહણ રોપકૂપાનુગ-પિત્તે વાતસ્ય, રુજાવા રોમ્ખા-
મત્યામિતિ રુજા વા રુજ્યા-રુદ્ધ વીજગ્ન્યમ્નિ, રુજો મજ્જે

૨. ઇન્દ્રેણ-પિત્તમિશ્રવાતેન છુપ્યતે સ્મ કેશસમૂહો
યસ્મિન્, યદ્વા ઇન્દ્ર-ઇન્દ્રવર્ણો નીલઃ કેશસમુદાયો છુતો
યસ્મિન્ વોપગ્રયેણ સન્નોગિતેતેતિ-ઇન્દ્રલુપ્તમ્-શરીરમાં
સૌથી બળવાન હોવાને લીધે છે. જેવા વાયુએ
પિત્ત સાથે મળીને જેમા વાળ ઉડાડી દીધા હોય
છે; અથવા છેડ જેવા અળા વાળને જે રોગમાં
લોહી સાથે મળેલા ત્રણ દોષોએ ઉડાડી દીધા હોય
છે, તે રોગ 'ઇંદ્રલુપ્ત' ઉંદરી-કહેવાય છે.

ઇંદ્રલુપ્તની ચિકિત્સા

તિક્તપટોલીપત્રસ્વરસેર્વૃણ્વા શમં યાતિ ।
ચિરકાલજાપિ રુ(જ્યા)હ્યા, નિયતં દિવસ-
ત્રયેણાપિ ॥ ૮ ॥

ગોક્ષુરસ્તિલપુષ્પાણિ તુલ્યે ચ મધુસર્પિણી ।
શિરઃ પ્રલેપિતં તેન કેશૈઃ સમુપચીયતે ॥ ૯ ॥
હસ્તિદન્તમર્વી કૃત્વા છામીદુધં રસાજ્ઞનમ્ ।
લોમાન્યેતેન જાયન્તે લેપાત્ પાણિતલ્લેપિ ॥૧૦॥
યદીન્દીવરમૃદ્ધીકાતૈલાજ્યક્ષીરલેપૈઃ ।

ઇન્દ્રલુપ્તં શમં યાતિ કેશાઃ સ્યુધ ઘના દઢાઃ ॥૧૧॥
જાતીકરણ્ણવરુણકરવીરગ્નિપાચિતમ્ ।

તૈલમભ્યજ્ઞનાદન્યાદિન્દ્રલુપ્તં ન સંશયઃ ॥૧૨॥

અન્વય:-તિક્ત-પટોલી-પત્ર-સ્વરસેઃ શૃણ્વા ચિરકાલ-
જા અપિ રુષા (રુજ્યા), દિવસત્રયેણ અપિ નિયત હામં
યાતિ । ગોક્ષુરઃ તિલપુષ્પાણિ તુલ્યે ચ મધુસર્પિણી,
તેન પ્રલેપિત શિરઃ કેશૈઃ સમુપચીયતે । હસ્તિ-દન્ત-મર્વી
કૃત્વા છામીદુધ રસાજ્ઞનમ્-પતેન લેપાત્ પાણિતલ્લેપુ
અપિ લોમાનિ જાયન્તે । યદી-ન્દીવર-મૃદ્ધીકા-તૈલ
આજ્ય-ક્ષીરલેપૈઃ ઇન્દ્રલુપ્ત શમ યાતિ, કેશાઃ ચ ઘનાઃ
દઢાઃ સ્યુઃ । જાતી-કરણ-વરુણ-કરવીર-ગ્નિ-પાચિત
તૈલમ્ અભ્યજ્ઞનાત્ ઇન્દ્રલુપ્તં હન્યાત્, ન સંશયઃ ॥

કઠવાં પરવળતાં પાંદડાંનો સ્વરસ કાઢી
તેથી ઘસવામાં આવે તો હાંબા કાળથી થયેલું
ઇંદ્રલુપ્ત પશુ ત્રણ દિવસમાં અવશ્ય મટે છે.
ગોખરુ, તલનાં ફૂલ અને સરખા વજને
લીંધા મધને માથા પર લેપ કરવાથી માથું
વાળથી ભરપૂર થાય છે. હાથીના દાંતાની
ભરમ, ગાડરનું દૂધ અને રસવંતીનો લેપ

ત્રેત્યસ્માત્ 'કૃત્યલ્યુટો ક્વલુ'મિતિ માને ક્રિયો, સજ્ઞાવો
વ્યય-જે રોગમાં રુપાટાનાં છિદ્રોમાં રહેલા પિત્તમાં
વાયુ પ્રસરે છે અને રુપાટાં ખેરી નાખે છે, તે
રોગ રુહા કે રુજ્યા કે ટાલ; એમ એક જ જાતી
ત્રણે નામે કહેવાય છે.

કરવાથી હાથના તળામાં પણ રૂંવાડા ઉત્પન્ન થાય છે. જેથીમધ, કાણું કમળ, દ્રાક્ષ, તેલ, ઘી અને દૂધનું લેપન કરવાથી ઇંદ્રલુપ્ત મટી બન્ય છે અને કેશ ઘાટા તથા મજબૂત થાય છે. ચમેલી, કરંજ, વાયવરણાં, કણેર અને ચિત્રકના કદકથી પકાવેલું તેલ માલિશ કરવાથી ઇંદ્રલુપ્ત નાશ પામે છે, એમાં સંશય નથી.

સ્તુહીદુઃખાદિતૈલ+

સ્તુહીપયઃ પયોર્કસ્ય લાઙ્ગલી માર્કવો વિપમ્ ।
અજામૂત્ સગોમૂત્ રક્તિકા સેન્ધ્વારુણી ॥ ૧૩ ॥
તિદ્યાર્થન્સ્તીક્ષ્ણગન્ધા સમ્યગેભિર્વિપાચિતમ્ ।
તૈલં ભવતિનિયમાત્ત્વાલિપ્ત્યાધિનાશનમ્ ॥ ૧૪ ॥

અન્ય-સ્તુહીપયઃ, અર્કસ્ય પય, લાઙ્ગલી માર્કવઃ વિપમ્ અજામૂત સગોમૂત રક્તિકા સ-ઇન્દ્ર-વારુણી તિદ્યાર્થકઃ તીક્ષ્ણગન્ધા, એમિ સમ્યગ્ વિપાચિતં તૈલ નિયમાત્ જ્વાલિત્ય-આધિનાશનમ્ (ભવતિ) ॥

ઘોરનુ તથા આકડાનુ છીર, કલગારી, ભાંગરો, વછનાગ, ખકરીનુ તથા ગાયત્રું મૂત્ર, ચણોડી, ઇંદ્રવરણાં, સરસવ અને ઘોળી વજના કદકથી પકાવેલું તેલ (માલિશ કરવાથી) ટાલિયાપણાનો વ્યાધિ અવશ્ય મટાડે છે.

અય દારુણકસ્ય સનિદાન લક્ષણમાહ-

(૩) દારુણકલું નિદાન તથા લક્ષણ
દારુણા કણ્ડુરા રુક્ષા કેશભૂમિઃ પ્રજાયતે ।
માસ્તપ્લેષ્મકોપેન વિદ્યાદારુણકં તુ તત્ ॥ ૧૫ ॥

અન્ય-માસ્તપ્લેષ્મકોપેન કેશભૂમિઃ દારુણા કણ્ડુરા રુક્ષા પ્રજાયતે, તત્ ॥ દારુણક-વિદ્યાત્ ॥

વાયુ અને કફના પ્રકોપથી વાળની જગ્યા ખરસટ, ચળવાળી અને રૂક્ષ થઈ બન્ય, એ 'દારુણક' બાણુલું. ૧૫

૩. સીર્યતે-કર્કશા કણ્ડુરા રુક્ષા ન ભવતિ કેશ-
ભૂમિર્માસ્તપ્લેષ્મકોપાદ વર્મિસ્તદ્ દારુણ, તતઃ સ્વાયે
ક્ત્વ, દુવિદારણે-“કૃદ્દારિભ્યઽનન્” (ઊળા. ૩-૫૩)
જેમાં વાયુ તથા કફના કોપથી વાળની જગ્યા
ખરસટ, ચળવાળી તથા રૂક્ષ થઈ બન્ય છે, તે રોગ
'દારુણક' કહેવાય છે.

+ સુગ્રા દુગ્ધમ્ આદિ યેષુ તાનિ, તૈઃ પક્વતૈલમ્-
જેમાં ઘોરનુ છીર મુખ્ય કે પહેલું હોય છે, તેવાં
ઓષધિયાંથી પકવેલું તેલ-સ્તુહીદુઃખાદિતૈલ કહેવાય છે.

ટીકા-દારુણા=કર્કશા, દારુણક=લોકે 'સ્ત્રી'
ફિતિ ક્વાતમ્ ॥ આ દારુણકને લોકમાં 'સ્ત્રી' કહે છે.

દારુણકની ચિકિત્સા

કાર્યો દારુણકે મૂર્ધ્નિ પ્રલેપો મધુસંયુતઃ ।
પ્રિયાલવીજમધુકકુટુમાપેઃ સસેન્ધવૈઃ ॥ ૧૬ ॥
મામ્રવીજં તથા પથ્યાદ્યયં સ્યાન્માત્રવા સમ્ ।
દુગ્ધેન પિષ્ટં તલ્લેપો દારુણં હન્તિ દારુણમ્ ।
દુગ્ધેન લાલ્લસં વીજં પ્રલેપાદ્દારુણં હરેત્ ॥ ૧૭ ॥

અન્ય-દારુણકે મૂર્ધ્નિ પ્રિયાલવીજમધુકકુટુમાપેઃ સસેન્ધવૈઃ મધુસંયુતઃ પ્રલેપઃ કાર્યઃ ॥ આમ્રવીજ તથા પથ્યાદ્યયં દુગ્ધેન પિષ્ટ માત્રવા સમ ક્વાત્, તલ્લેપ-
દારુણ દારુણ હન્તિ ॥ લાલ્લસં વીજં દુગ્ધેન પ્રલેપા
દારુણ હરેત્ ॥

દારુણક રોગોમાં આરોગીનાં બીજ, જેઠી-
મધ, કઠં, અડદ અને સૈંધવને વાટી મધમાં
કાલવીને માથા પર બાડો લેપ કરવો; (તેથી
દારુણક મટી બન્ય છે.) આંખાની ગોટલી
અને જે હરડે સમભાગે લઈ દૂધમાં વાટી
તેનો બાડો લેપ કરવો, તે ઉપ દારુણકને પણ
મટાડે છે. ખસખસને દૂધમાં વાટી તેનો
બાડો લેપ કરવો, તે પણ દારુણકને મટાડે છે.

શુન્ભદિ-તૈલ-

ગુજ્જાફલૈઃ કૃતં તૈલં મૃદ્ધરાજરસેન ચ ।
કણ્ડૂદારુણહત્ કુષ્ઠકાપાલવ્યાધિનાશનમ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્ય-ગુજ્જાફલૈઃ ન મૃદ્ધરાજરસેન કૃતં તૈલ
કણ્ડૂદારુણહત્, કુષ્ઠકાપાલવ્યાધિનાશનમ્ (ભવતિ) ॥

ચણોડીનાં ફળોના કદક અને ભાંગરના
રસથી પકાવેલું 'શુન્ભદિ-તૈલ' ચળ, દારુણક,
કોઠ અને માથાના રોગોનો નાશ કરે છે. ૧૮
અરુપિકાલક્ષણમાહ-

(૪) અરૂપિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ
અરૂપિ યદુલ્લસ્રાણિ યદુલ્લેદીનિ મૂર્ધ્નિ ।
કાફાસ્ત્ક્રિમિકોપેન તાનિ વિદ્યાદરૂપિકામ્ ॥ ૧૯ ॥
અન્ય-કાફ-અસ્ત્ક્રિમિકોપેન મૂર્ધ્નિ યદુ-
લ્લસ્રાણિ યદુલ્લેદીનિ અરૂપિ (સુઃ), તાનિ અરૂપિકાં
વિદ્યાત્ ॥

કફ, રુધિર અને કૃમિઓના કોપને લીધે
- ગુજ્જા આદિયેષુ તાનિ ગુજ્જાફીનિ, તૈઃ પક્વતૈલ
ગુજ્જાફિતૈલમ્-જેમાં ચણોડી પહેલી હોય છે, એવાં
ઓષધિયાંથી પકવેલું તેલ શુન્ભદિતૈલ કહેવાય છે.

માથામાં ઘણું મોઢાંવાળું અને ઘણું કહેવાળું
મણે થાય છે, એ ‘અરંપિકા’ કહેવાય છે.

૪. અરંપિ સન્તિ અર્થાં મૂર્ધનિ કફાશ્ચક્રિમિ-
કોષાત્ इति अरंપिका-अरंआशचि गौरादित्वाद् होपि
स्वाधिककनि, टापि, हस्वत्वं प्रयोदरादित्वं, यद्वा अरुपि
करोति मूर्धनि कुपित-कफाश્च-क્રમिभिरिति अरंपिका-
‘अन्यत्रापि इत्यत’ इति करोतेर्ऽ, टाप्, पूर्वपदकर्मणो
विभक्त्यलोपश्च संज्ञात्वात्-એ રોગમાં કફ, લોહી તથા
કૃમિઓના કોષથી માથામાં મણો થાય છે અથવા
કોષેલાં કફ, લોહી તથા કૃમિઓને લીધે માથામાં
ને મણો કરે છે, તે અરંપિકા કહેવાતો શુદ્ધરોગ.

અરંપિકાની ચિકિત્સા

નીલોત્પલસ્ય ફિઝલ્કો ધાત્રીફલસમન્વિતઃ ।
યટ્ટીમધુકયુકચ્ચ લેપાદ્યન્યાદરૂપિકામ્ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથા-નીલ-ઉત્પલસ્ય ફિઝલ્કઃ ધાત્રીફલ-
સમન્વિતઃ ચ યટ્ટીમધુકયુકઃ લેપાત્ અરૂપિકાં હન્યાત્ ॥

નીલકમલના કેસરા, આમળાં અને જેઠી-
મધને વાટી, તેના લેપ કરવાથી અરંપિકાનો
તે નાશ કરે છે. ૨૦

ત્રિફલાધ તૈલ

ત્રિકલાડયોરજોયટ્ટીમાર્કવેત્પલસારિવાઃ ।
સેન્ધવં પકમેતૈસ્તુ તૈલં હન્યાદરૂપિકામ્ ॥ ૨૧ ॥

અન્યથા-ત્રિકલા-અયોરજસ-યટ્ટી-માર્કવ-ઉત્પલ-
સારિવાઃ સેન્ધવમ્-પૈતઃ તુ પકં તૈલમ્ અરૂપિકાં હન્યાત્ ॥

હરડે, ખડેકાં, આમળાં, લોહાડાં ચૂર્ણ,
જેઠીમધ, કમળ, ઉપલસરી અને સેન્ધવના
કલકથી પકાવેલું ‘ત્રિફલાધ-તૈલ’ પણ અરં-
પિકાનો નાશ કરે છે. ૨૧

હરિવેલિકાલક્ષણમાહ-

(૫) હરિવેલિકાલુ નિદાન તથા લક્ષણ
પિઢકામુત્તમાક્ષ્ણ્યાં વૃત્તામુરજાજ્વરામ્ ।

સર્વાત્મિકાં સર્વલિઙ્ગાં જાનીયાદિરિવેલિકામ્ ॥ ૨૨ ॥

અન્યથા-ઉત્તમાક્ષ્ણ્યાં વૃત્તામ્ ઉમરજાજ્વરાં સર્વા-
ત્મિકાં સર્વલિઙ્ગામ્ હરિવેલિકાં જાનીયાત્ ॥

માથામાં થતી ગોળ, ઉચ્ચ વેદના અને
બરવાળી, સંનિષાતજ અને ત્રણે દોષોનાં
ચિહ્નવાળી જે-ફાલી, તેને ‘હરિવેલિકા’
બોલેલી. ૨૨

૫. હરિની વાસો વેલ્લી દ્વ-દ્વર્થે કન, ટપ્,

હસ્તલં ચ-ધર્મ્યાણુ કે મહિરાની કફવાળી બહે વેલ
હોય, તેમ ઉચ્ચ પીકા તથા સંતાપ કરતી માથા ઉપર
થતી એક ફાલી, ‘હરિવેલિકા’ કહેવાય છે.

હરિવેલિકાની ચિકિત્સા

પૈત્તિકસ્ય વિસર્પસ્ય યા ચિકિત્સા પ્રસૂતિતા ।
તયૈવ મિપગેતાં ચ ચિકિત્સેદિરિવેલિકામ્ ॥ ૨૩ ॥

અન્યથા-પૈત્તિકસ્ય વિસર્પસ્ય યા ચિકિત્સા પ્રસૂતિતા,
તયા એવ મિપક્ એતાં ચ હરિવેલિકાં ચિકિત્સેત્ ॥

પિત્તસંબંધી વિસર્પ-રતવાની જે ચિકિ-
ત્સા કહી છે, એ જ ચિકિત્સાથી વેધે હરિ-
વેલિકાને પણ મટાડવી. ૨૩

અથ પત્તિકાલક્ષણમાહ-

(૬) પત્તિકાલુ નિદાન તથા લક્ષણ
કર્ણસ્યામ્યન્તરે જાતાં પિઢકામુરવેદનામ્ ।

સ્થિરાં પત્તિકાં તાં તુ વિદ્યાદ્વાતકફોત્પિતામ્ ॥ ૨૪ ॥

અન્યથા-કર્ણસ્ય અમ્યન્તરે જાતાં વાત-કફ-ઉત્પિતાં
સ્થિરામ્ ઉમરવેદનાં તાં તુ પત્તિકાં વિદ્યાત્ ॥

કાનમાં વાયુ તથા કફના પ્રકોપથી ઊઠેલી,
સ્થિર અને બહુ વેદનાવાળી જે ફાલી થાય છે,
તેને ‘પત્તિકા’ બોલેલી. ૨૪

૬. પત્તિકા પ્રતિક્રિતિઃ દ્વૈતિ પત્તિકા-દ્વર્થે કન,

ટાપ્, અત્ત દ્વલ્લ ચ-બહે કણુસની આકૃતિ હોય
તેની-કણુસ જેવા ઘાટની જે ફાલી કાનમાં થાય
છે, તે એક શુદ્ધરોગ ‘પત્તિકા’ કહેવાય છે.

પત્તિકાની ચિકિત્સા

મિપક્ પત્તિકાં પૂર્વે સ્વેદયેદ્ય લેપયેત્ ।
કલ્કેર્મતઃ શિલાકુટુનિશાતાલકદાહનિઃ ।

પક્વાં વિજ્ઞાય તાં મિત્ત્વા ઘ્રણયત્ સમુપાચરેત્ ॥ ૨૫ ॥

અન્યથા-મિપક્ પત્તિકાં પૂર્વે સ્વેદયેત્, અથ
મનઃશિલા-કુટુ-નિશા-તાલક-દાહનિઃ તાં પક્વાં વિજ્ઞાય
મિત્ત્વા ઘ્રણયત્ સમુપાચરેત્ ॥

વેધે પત્તિકા ઉપર પ્રથમ શેક કરવો
અને તે પછી મનશીલ, કઠ, હળદર, હરતાલ
અને દેવદારના કલકથી લેપ કરવો. તે પાકેલી
બણાય ત્યારે તેને ફાલી તેની ઉપર મણના
જેવી ચિકિત્સા કરવી. ૨૫

પાપાણગર્દમત્સ લક્ષણમાહ-

(૭) પાપાણગર્દલુ નિદાન તથા લક્ષણ
વાતશ્લેષ્મસમુદ્ભૂતઃ શ્વયયુર્હનુસન્નિઘજઃ ।

સ્થિરો મન્દરજઃ ક્ષિપ્રો જ્વેષઃ પાપાણગર્દભઃ ॥ ૨૬ ॥

અન્વયઃ-વાતસ્તેષ્મસમુદ્ભૂતઃ હનુસંધિજઃ સ્થિરઃ
મન્દરજઃ સ્તિગ્ધઃ શ્યયુઃ પાપાણર્ગદર્મઃ જ્ઞેયઃ ॥

વાયુ તથા કફના કોપથી દાદીના
સાંધામાં થતો કઠણ, ઓછી વેદનાવાળો
અને સ્તિગ્ધપણવાળો જે સોનો થાય છે, તે
'પાપાણુગર્દભ' કહેવાય છે. ૨૬

૭. પાપાણ દ્વ કઠિનઃ ગર્દમ દ્વ વાતસ્તેષ્માધિક-
સ્ત્વદશાયન્ધવ યઃ શ્યયુઃ સ પાપાણર્ગદર્મઃ-હૃડપચીના
સાંધામાં થતો જે સોનો પથરા જેવો કઠણ અને
ગધેકા જેવો વાતકફપ્રધાન અને તેના જેવી ગંધ-
વાળો હોય, તે 'પાપાણુગર્દભ'-આધપચોટિયું
કે લાપોટિયું કહેવાય છે.

વીકા-સ્થિર=કઠિનઃ ॥ સ્થિર એટલે કઠણ.
પાપાણુગર્દભની ચિકિત્સા
પાપાણર્ગદર્મ પૂર્વ સ્વેદયેત્ કુશલો મિપક્ ॥
તતઃ પનસિકાપ્રોક્તૈઃ કલ્કૈરુષૈઃ પ્રલેપયેત્ ॥૨૭॥
વાતસ્તેષ્મિકશોથઘ્નૈઃ કલ્કૈરન્યૈષ્ઠ લેપયેત્ ॥
પરિપાકગતં મિત્ત્વા ઘ્ર્ણવત્તુપાચરેત્ ॥૨૮॥
જલૌકોમિહૃતે રક્તે સ શામ્યતિ વિનોપચમ્ ॥
પતત્સ્યલેપુ બહુપુ પ્રેક્ષિતં લિખિતં તતઃ ॥૨૯॥

અન્વયઃ-કુશલઃ મિપક્ પાપાણર્ગદર્મ પૂર્વ સ્વેદ-
યેત્, પનસિકાપ્રોક્તૈઃ ઉષ્ણૈઃ કલ્કૈઃ પ્રલેપયેત્, અન્યેઃ
ચ વાતસ્તેષ્મિકશોથઘ્નૈઃ કલ્કૈઃ લેપયેત્, પરિપાક-
ગત તં મિત્ત્વા ઘ્ર્ણવત્તુપાચરેત્ ॥ જલૌકોમિઃ રક્તે
હૃતે સઃ સૌપધ વિના શામ્યતિ, એતત્ બહુપુ સ્થલેપુ
(મયા) પ્રેક્ષિત, તતઃ લિખિતમ્ ॥

કુશળ વૈદે પાપાણુગર્દભ ઉપર પ્રથમ
શેક કરવો અને તે પછી પનસિકાની ચિકિ-
ત્સામાં કહેલા ઊના કલ્કોથી ભડો લેપ કરવો.
વાયુજન્ય તથા કફજન્ય સોજાને મટાકનારા
ગ્રીભ કલ્કોથી પણ લેપ કરવો. પાપાણુગર્દભ
પાકેલો હોય ત્યારે તેને શસ્ત્ર વડે ચીરી ઘ્ર્ણના
જેવા ઉપચારો કરવા. જળો સુકાવીને લોહી
કઢાવવાથી ઔષધ વિના જ પાપાણુગર્દભ
શાંત થાય છે. આ ઘણાં સ્થળે અમે જોયું
છે અને તે પછી જ આમ લખ્યું છે. ૨૭-૨૯

અથ મુલદૂપિકલક્ષણમાહ-

(૮) મુખદૂપિકા (ખીલ) યં નિદાન
તથા લક્ષણ

ગાત્મલીકણ્ટકપ્રવ્યાઃ કફમારુતરક્તજ્ઞાઃ ॥
નાયન્તે પિઢકા યૂનાં જ્ઞેયાસ્તા મુલદૂપિકાઃ ॥૩૦॥

અન્વયઃ-યૂનાં (મુલેપુ) કફમારુતરક્તજ્ઞાઃ
ગાત્મલીકણ્ટકપ્રવ્યાઃ પિઢકાઃ જાયન્તે, તાઃ મુલ-
દૂપિકાઃ જ્ઞેયાઃ ॥

જીવાન માણસોના મોઢા પર કફ, વાયુ
તથા લોહીથી શીમળાના કાંટાઓ જેવી
ફાદીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, એ 'મુખદૂપિકા'
બોલવી. (સ્વાભાવિક રીતે જીવાનોના મોઢા
ઉપર જ આ ફાદીઓ થાય છે.) ૩૦

૮. દૂષયન્તિ इति दूषिकाः-दूषयतेतिजन्ताण्युलू,
टाप्, इत्वं च, मुगस दूषिकाः-मुगदूषिकाः स्लेष्मवात-
हृषिरप्रकोपजन्वाः पिडकाः-जुपानीमा कफ, वायु तथा
लोहीपिकारथी मोढा पर धर्तते मोढुं भरण करती
इहालीओ के पील, 'मुखदूपिका' कहेवाय छे.

વીકા-પ્રવ્યાઃ=સદશ્વાઃ ॥ એતા યૂનામેવ મુલે ભવન્તિ
સ્વભાવાત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

મુખદૂપિકાની ચિકિત્સા
મહગુલસ્ય ચતુર્થાશો મુલલેપો વિધીયતે ॥
મધ્યમસ્તુ ત્રિમાગઃ સ્યાદુત્તમોઽર્ધાદ્ગુલો ભવેત્ ॥

અન્વયઃ-મહગુલસ્ય ચતુર્થ-અર્ધઃ મુલલેપઃ (કનિઠઃ)
વિધીયતે, ત્રિમાગઃ મધ્યમઃ સ્યાત્, અર્ધ-મહગુલઃ
ઉત્તમઃ ભવેત્ ॥

અંશુલના ચોથા ભાગ જેટલો ભડો
લેપ કરવો એ કનિઠ માત્રા છે; અંશુલના
ત્રીભાગ ભડો જેટલો ભડો લેપ કરવો એ
મધ્યમ માત્રા છે, અને અર્ધા અંશુલ જેટલો
ભડો લેપ કરવો એ ઉત્તમ માત્રા છે. ૩૧

મોઢા પર લેપ રાખવાનો સમય
સ્થિતિકાલોડપિત્તસ્યોક્તો યાવત્કલ્કો ન શુષ્યતિ ॥
શુષ્કસ્તુ ગુણહીનઃ સ્યાત્તથા દૂષયતિ ત્વચમ્ ॥૩૨॥

અન્વયઃ-યાવત્ કલ્કઃ ન શુષ્યતિ (તાવત્) તત્
સ્થિતિકાલઃ અપિ ઉક્કઃ, શુષ્કઃ તુ ગુણહીનઃ સ્યાદ્,
તથા ત્વચં દૂષયતિ ॥

નયાં સુધી કલ્ક સુકાયો ન હોય ત્યાં
સુધી જ મોઢા ઉપર તે લેપ રાખવો કહેલ
છે; કેમ કે સુકાયેલો લેપ શુષ્કરૂઢિત-નકામો
થાય છે અને આમડીને ખરાબ કરે છે. ૩૨

અથ મુલ્લેપાનાહ-

મોઢા પર કરવાના લેપ
લોઘધાન્યવચાલેપસ્તારુણપિઢિકાપહઃ ॥
તદ્દત્તોરોચનાયુકં મરિચં મુલ્લેપિતમ્ ॥ ૩૩ ॥

સિદ્ધાર્થકવચાલોદ્રસંધવૈષ્ણ પ્રલેપનમ્ ।
વમનં ચ નિહન્ત્યાશુ પિઢકાં યૌવનોદ્ધવામ્ ॥૩૪॥
કેવલાઃ પયસા પિપ્પાસ્તીફળાઃ શાત્મલિકકણ્ટકાઃ ।
આલિતં ત્ર્યહમેતેન ભવેત્પન્નોપમં મુલમ્ ॥૩૫॥

અન્વયઃ-લોધ્ર-ધાન્ય-વચા-લેપઃ તાલ્પ્યપિઢિકા-
અપદઃ, તદ્વાદ્યોરોચનાયુકં મરિચં મુલલેપિતં, સિદ્ધા-
ર્થક-વચા-લોધ્ર-સૈન્ધવૈઃ ચ પ્રલેપનં ચ વમનં યૌવન-
ઉત્તમવાં પિઢકામ્ આશુ નિહન્તિ, કેવલાઃ તીક્ષ્ણાઃ
શાત્મલિક-કણ્ટકાઃ, એતેન ત્ર્યહમ્ આલિતં મુલં પન્નો-
પમં ભવેત્ ॥

લોધ્ર, ધાણા અને વજનો લેપ જીવા-
નીના ખીલો મટાડે છે. ગોરોચના સહિત
મરીનો મુખ પર લેપ પણ જીવાનીના ખીલો
મટાડે છે. સરસવ, વજ, લોધ્ર અને સૈન્ધવનો
લેપ જીવાનીના ખીલો મટાડે છે. ભલ્લી પણ
જીવાનીના ખીલો મટાડે છે; તેમ જ એકલા
શીમળાના તીક્ષ્ણ કાંટાને દ્રુધથી વાટી નણી દિવસ
સુધી તેનો લેપ કર્યો હોય તો (ખીલો મટી
જઈ) મોઢું કમળ જેવું થાય છે. ૩૩-૩૫

અથ વ્યજ્ઞસ્ય લક્ષણમાહ-

(૯) વ્યંગતું લક્ષણ

ક્ષોષાયાસપ્રકુપિતો વાયુઃ પિત્તેન સંયુતઃ ।
મુલમાગત્ય સહસ્રા મળ્ડલં પ્રવૃજાયતઃ ।
નીરુજં તનુકં શ્યાવં મુલે વ્યજ્ઞં તમાદિશેત્ ॥૩૬॥

અન્વયઃ-ક્ષોષ-આયાસ-પ્રકુપિતઃ પિત્તેન સંયુતઃ
વાયુઃ સહસ્રા મુલમાગત્ય મુલે નીરુજં તનુકં શ્યાવં
મળ્ડલં પ્રવૃજતિ, અતઃ ત વ્યજ્ઞમ્ આદિશેત્ ॥

ક્રોધ તથા શ્રમથી ખૂબ કેપેલા પિત્ત
સહિત વાયુ, એકદમ મોઢા પર આવી તે
મોઢાની ઉપર વેદના વગરનું, પાતળું અને
કાળી ઝાંખવાળું મંડલ કરે છે, એને 'વ્યંગ' કહેવું. ૩૬

૯. વિગતે સ્વભાવ મુલસ્યમદ્ યસ્મિન્ ક્ષોષા-
યાસપ્રકુપિતવાયુસહિત-પિત્તસમાગમન-વળ્ડલાત્ સ
વ્યજ્ઞઃ-જે રોગમાં ક્રોધ તથા પરિશ્રમથી અત્યંત
કેપેલા વાયુ પિત્તની સાથે મુખ પર એકદમ પહેંચી
જઈ મોઢા પર ધોળાશથી મિત્ર કાળાશવાળું
મંડલ કરે છે, તેથી મોઢાનો મુખ રંગ બદલી કાળી
ઝાંખવાળું તે કરી મૂકે છે, તે કુદરોગ 'વ્યંગ-
દાઝ'ના નામે કહેવાય છે.

ટીકા-વ્યજ્ઞ='ઘાઈ' इति लोके ॥ (અર્થ ઉપર છે.)
અથ નીલિકામાહ-

(૧૦) નીલિકાતું લક્ષણ

કૃષ્ણમેવેગુણં વક્ત્રે ગાત્રે વા નીલિકાં વિદુઃ ॥૩૭॥
અન્વયઃ-વક્ત્રે વા ગાત્રે એવં ગુણં કૃષ્ણ (મળ્ડલં)
નીલિકા વિદુઃ ॥

મોઢા પર કે શરીર ઉપર એવું જ વેદના
વગરનું, પાતળું તથા કાળું મંડલ થાય, એને
વિદાનો 'નીલિકા' કહે છે. ૩૭

૧૦. નીલઃ વર્ણઃ અસ્તિ અથાઃ 'નીલાદોષઘૌ-
શ્રાણિનિ' ચેતિ દ્રીપુ, તતો દ્વાયેઃ કન્નુ હસ્ત-એ જ પ્રમાણે
મોઢા પર કે શરીર પર જે કાળું મંડલ થાય છે,
તે કુદરોગ નીલિકા કહેવાય છે.

ટીકા-એવગુણં=નીરુજં તનુકં મળ્ડલમ્ ॥ (અર્થ
ઉપર છે.)

વ્યજ્ઞ-નીલિકાલક્ષિકા ॥

વ્યંગ તથા નીલિકાની ચિકિત્સા
શિરાવેધૈઃ પ્રલેપૈઃ તથા ડ્યુક્ષ્ણરૂપાચરેત્ ।
વ્યજ્ઞં ચ નીલિકાં વાપિ ન્યજ્ઞં ચ તિલકાલકમ્ ॥
વટાહુકુરા મસૂરાશ્ચ પ્રલેપાદ્યપ્પનાશનમ્ ।
વ્યજ્ઞે મઙ્ગિષ્ઠા લેપઃ પ્રશસ્તો મધુચુક્યા ॥૩૯॥
અથવા લેપનં શસ્ત્રં શશ્વસ્ય હથિરેણ ચ ।
વ્યજ્ઞહૃદ્વક્ષસ્ત્વક સ્વાદજામૂત્રેણ પેપિતા ॥૪૦॥

જાતીફલસ્ય લેપસ્તુ હરેદ્રવ્યજ્ઞં ચ નીલિકામ્ ।
અર્કશીરહરિદ્રાભ્યાં મર્દયિત્વા પ્રલેપનાત્ ॥૪૧॥
મુલકાણ્યે શમં યાતિ ચિરકાલોદ્ધવં ધ્રુવમ્ ।
મસૂરૈઃ શીરસમ્પિપ્પિલિતમાસ્યં પૂતાન્વિતૈઃ ॥૪૨॥
સતરાત્રાદ્રવેસ્તત્યં પુન્ડરીકફલોપમમ્ ।
વટસ્ય પાણ્ડુપશ્રાણિ માલતીરક્તચન્દનમ્ ॥૪૩॥

કુદું કાલીયકં લોધ્રમેભિલેપં પ્રયોજયેત્ ।
યુવાસ્યપિઢિકાતાં તુ વ્યજ્ઞાતાં તુ વિનાશનમ્ ॥
સ્વાદેતેન મુલં વાપિ વર્જિતં નીલિકાદિભિઃ ॥૪૪॥

અન્વયઃ-શિરાવેધૈઃ ચ પ્રલેપૈઃ તથા અન્યઘૈઃ
વ્યજ્ઞં ચ નીલિકાન્ અપિ વા ન્યજ્ઞં ચ તિલકાલકમ્
ઉપાચરેત્ ॥ વટ-અહુરાઃ ચ મસૂરાઃ પ્રલેપાત્ વ્યજ્ઞ-
નાશનમ્ ॥ વ્યજ્ઞે મધુચુક્યા મઙ્ગિષ્ઠા લેપઃ પ્રશસ્તઃ,
અથવા શશ્વસ્ય હથિરેણ ચ લેપનં શસ્ત્રમ્ ॥ અજા-
મૂત્રેણ પેપિતા-વટ-સ્ત્વક વ્યજ્ઞહૃદ્ સ્યાન્ ॥ જાતી-
ફલસ્ય લેપઃ તુ વ્યજ્ઞં ચ નીલિકા હરેદ્, અર્કશીર-
હરિદ્રાભ્યાં પ્રલેપનાત્ ચિરકાલ-ઉદ્ધવં મુલકાર્થ્ય ધ્રુવં
શમ યાતિ ॥ શીરસમ્પિપ્પિલિત-પૂતા-અન્વિતૈઃ મસૂરૈઃ નિતમ્
આસ્યં સતરાત્રાત્ સત્યં પુન્ડરીક-દલ-ઉપમં ભવેત્ ॥

વદસ્ય પાણ્ડુવ્રણિ માલતી-રક્તચન્દન કુષ્ઠ કાલીયક લોપ્તમ્, અમિ ટેપ પ્રયોજયેત્, એતેન યુવ-આસ્યપિલ્લિકાનાં તુ વ્યજ્ઞાના તુ વિનાશન ચ મુખમ્ અપિ નીલિકાદિમિઃ વર્જિત સ્યાત્ ॥ ૧૮૮ ॥

નસ જોલાવવાથી, લેપથી તથા માલિશથી વ્યંજ, નીલિકા, ન્યસ્થ તથા તિલકાલક એટલા રોગોની ચિકિત્સા કરવી. વડના અકુર અને મસૂરનો લેપ કરવાથી વ્યંજનો નાશ થાય છે. વ્યંજ ઉપર મધયુક્ત મજાડ વાટી લેપ કરવો (તેથી વ્યંજ મટી જાય છે); અથવા સસલાના લોહીનું લેપન કરવું, તે પણ વ્યંજ ઉપર વખણાય છે. ઓકરીના મૂત્રથી વાટીને વાયવરણી છાલનો લેપ કરવો તે વ્યંજને મટાડે છે. જાયફળનો લેપ પણ વ્યંજ અને નીલિકાને મટાડે છે. આકડાનું છીર અને હળદરને વાટી તેનો પ્રલેપ કરવાથી લાંબા કાળથી થયેલી મોઢાની કાળાશ અવશ્ય મટે છે. દૂધમાં વાટેલા અને ઘીથી ભિન્ન કરેલા મસૂરનો પ્રલેપ કરવાથી મોઢું સાત દિવસે ખરેખર ઘોળા કમળની પાખડી જેવું સફેદ અને સુવાળું થઈ જાય છે. વડનાં ફીકા પાંદડાં, માલતી, રતાંજલી, કઠ, કાલીયક અને લોધરનો લેપ કરવો, જેથી જીવાનોનાં મોઢાંની ફાઘીઓ-ખીલ તથા વ્યંજનો નાશ થાય છે અને મોઢું પણ કાળાશ વગેરેથી રહિત થાય છે. ૩૮-૪૪

કુંકુમાદ્ય તૈલ

કુદ્ધકુમં ચન્દનં લોધં પત્તજ્ઞં રક્તચન્દનમ્ ।
કાલીયકમુશીરં ચ મજ્જિષ્ઠા મધુચણિકા ॥ ૪૫ ॥
પત્રકં પત્રકં પસં કુષ્ઠં ગોરોચના નિશા ।
લાક્ષા દારુહરિદ્રા ચ ગૈરિકં નાગકેશરમ્ ॥ ૪૬ ॥
પલાશકુસુમં ચાપિ પ્રિયદ્વગુચ્ચ વટાકુરાઃ ।
માલતી ચ મધુચિટ્ટં સર્પપાઃ સુરમિર્વચા ॥ ૪૭ ॥
ચતુર્ગુણપય પિષ્ટૈરૈતૈરશ્મિતૈ પૃથક્ ।
પચેન્મન્દ્રાગ્નિના વેદ્યસ્તૈલં પ્રસ્થદ્વયોન્મિતમ્ ॥ ૪૮ ॥
વદનાભ્યજ્ઞનાદેતદ્વ્યક્તં નીલિકયા સહ ।
તિલક માપકં ન્યસ્થં નાશયેન્મુલદૂપિકામ્ ॥ ૪૯ ॥
પશિનીરુષ્ટકં ચાપિ હરેજતુમણિ તથા ।
વિરખ્યાદ્વદનં પૂર્ણચન્દ્રમણ્ડલસુન્દરમ્ ॥ ૫૦ ॥

અન્વય-કુદ્ધકુમ ચન્દન લોધ પત્તજ્ઞ રક્તચન્દન કાલીયકમ્ ઉશીર ચ મજ્જિષ્ઠા મધુચણિકા પત્રક પત્રક પત્ર કુષ્ઠ ગોરોચના નિશા લાક્ષા દારુહરિદ્રા ચ ગૈરિક નાગકેશર પલાશકુસુમ ચ પ્રિયદ્વઃ અપિ ચ વટ-અકુરા માલતી ચ મધુચિટ્ટં સર્પપાઃ સુરમિ. વચા, એતૈઃ પૃથક્ અશ્મિતૈ. ચતુર્ગુણપિષ્ટૈ વેદ્યઃ પ્રસ્થદ્વય-ઉન્મિત તૈલ મન્દ-અગ્નિના પચેત્, એતદ્ વદન-અભ્યજ્ઞનાદ વ્યક્ત નીલિકયા સહ તિલક માપક ન્યસ્થ મુલદૂપિકા નાશ-યેત્, અપિ ચ પશિનીરુષ્ટક તથા જતુમણિ હરેત્, વદન પૂર્ણચન્દ્રમણ્ડલસુન્દર વિદધ્યાત્ ॥

કેસર, સુખડ, લોધર, પતંગ, રતાંજલી, દારુહળદર, વાળો, મજાડ, જેડીમધ, તમાલ પત્ર, પત્રકાષ્ઠ, કમળ, કઠ, ગોરોચના, હળદર, લાખ, કાલીયક, સોનાજેર, નાગકેસર, કેસડાં, ઘઉંલા, વડના અકુરો, માલતી, મીણ, સરસવ અને નાગરવેલના પાનની જઠ એ દરેક એક એક તોલો લઈ ચોગણા દૂધમાં વાટી વેધે એ કલકથી એકસો અઠ્યાવીશ તોલા તૈલ ધીમા અગ્નિથી પકાવવું. આ 'કુંકુમાદ્ય' નામના તૈલનું મોઢા ઉપર માલિશ કરવાથી વ્યંજ, નીલિકા, તિલ, મશક, ન્યસ્થ, સુખ-દૂષિકા (ખીલ), પશિનીકંટક અને જતુમણિ એટલા રોગોનો તે નાશ કરે છે અને મોઢાને પૂર્ણ ચંદ્રમંડલ જેવું સુંદર કરે છે. ૪૫-૫૦

ટીકા-પત્તજ્ઞ='વક્રમ્' इति लोके, कालीयक=कद-
म्यक, सुरभि-वचा, 'महामरी' इति लोके । इति
कुङ्कुमाद्य तैलम् ॥ (आनो अर्थ ઉપર અપાયો છે.)

અથ વલ્મીકવ્ય લક્ષણમાહ-
(૧૧) વલ્મીક-(રાફડા)નું નિદાન તથા લક્ષણ
ગ્રીવાસકશાકરપાદદેશે, સન્ધી ગલે વા
ત્રિમિરેવ દોષૈઃ । ગ્રન્થિ. સ વલ્મીકવદ્વક્રિયાણા,
જાત ક્રમેણૈવ ગત પ્રવૃદ્ધિમ્ ॥ ૫૧ ॥
મુવૈરેરેકં. સ્મૃતિતોદવદ્વિવિસર્પવત્ સર્પતિ
ચોગતાયૈઃ । વલ્મીકમાર્હમિપજો વિકારં, નિપ્ર-
ત્યનીકં ચિરજં વિશેષાત્ ॥ ૫૨ ॥

અન્વય.-ગ્રીવા-ઘાસ-કક્ષા-કર-પાદદેશે સન્ધી
વા ગલે ત્રિમિ એવ દોષૈ વલ્મીકવત્ જાતઃ સ. ગ્રન્થિ.
અક્રિયાણા પ્રવર્દિ ગતઃ (સન્) ક્રમેણ એવ સ્મૃતિ-તોદવદિ

+ કુદ્ધકુમ્ આદ્ય યેષુ તાનિ કુદ્ધમાદ્યાનિ, કુદ્ધમાદ્યઃ
પક્વ તૈલ, કુદ્ધમાદ્યૈશ્મ-કેસર વગેરે યોગસાધ્યાથી
પકવેલુ તૈલ, કુંકુમાદ્યતૈલ કહેવાય છે.

ચ ઉત્તર-અગ્રે: અનેકૈ: મુતૈ: વિસર્પવત્ સર્પતિ, મિષઙ્ગ: (તં) વિકારં વલ્મીકમ્ આહુઃ, ચિરજં વિશેષાત્ નિષ્પ્રત્યનીકં (ચ આહુઃ) ॥

ગળાનેા કાકડો, ખલા, ખગલ, હાથ કે પગમાં અથવા સાંધા કે ગળામાં રાફડા જેવો, ઘણાં શિખરોવાળો, ઊંચો, ઊંડાં મૂળવાળો, ત્રિદોષજન્ય જે થાંથિ થાય છે તેનો, જેઓ ચોચ ઉપાય ન કરે, તેા જો થાંથિ ખૂબ વધી જઈ અનુક્રમે આપ, સોયા લોંઠાયા જેવી પીડા તથા ઊંચાં અંગ્રોવાળાં અનેક મોઢાંથી વિસર્પની જેમ ફેલાય છે. આ રોગને વૈદ્યો, વલ્મીક (રાફડા) નામે કહે છે અને તે જો લાંબા કાળથી થયો હોય તો ખાસ કરી તેને અસાધ્ય જણાવે છે. ૫૧, ૫૨

૧૧. વલ્મ્-સંવૃણવન્તિ સઘ્નસ્તિ ચ પ્રાણિનોડસ્મિન્ પિપીલિકાદયઃ, હિતિ વલ્મીકઃ, વલ સંવરણે સઘ્નણે ચ-‘અલીકાદયઃ’ (ઉપા. ૪-૨૫) હિતિ સાયુઃ । સ ઇવાનેકમુયઃ પ્રચુરશિપ્સર ઉચ્ચોડવગદમૂલો પ્રન્થિરપિ ત્રિદોષજો વલ્મીક ઇત્યુચ્યતે, ઇવાયં કન્, તસ્ય ચ દેવપયાદિવાસ્તુ-જેમાં કીડી વગેરે પ્રાણીઓ કંઠાર્ધ રહે અને ક્યાં કરે છે, તે ઊધર્ધજોએ કરેલો માટીનો રાફડો વલ્મીક કહેવાય છે; એ વલ્મીક જેવી અનેક શિખરોવાળો, ઊંચો અને ઊંડાં મૂળવાળો ત્રિદોષજન્ય જે ગાંઠ તે પણ ‘વલ્મીક’ અથવા ‘રાફડા’ નામે શુદ્ધરોગ કહેવાય છે.

ટીકા-મીવા=કુકાટિકા, એસ=સ્કન્ધઃ, કક્ષા=વાહુમૂલમ્, ‘વલ્મીકચદિ’ત્યનેન પ્રચુરશિપ્સરલ્લમુચત્વલ્લ-વગદમૂલવં ચ સૂચયતે । નિષ્પ્રત્યનીક=ઉપચારાયોગ્યમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અનુવાદમાં અપાયો છે.)

વલ્મીક (રાફડા)ની ચિકિત્સા
શસ્ત્રેણોત્કૃત્ય વલ્મીકં ક્ષારાગ્નિગ્ન્યાં પ્રસાધયેત્ ।
વિધાનેનાદુદોકેન શોષયિત્વા ચ રોપયેત્ ॥૫૩॥
વલ્મીકં તુ મવેદ્યસ્ય નાતિવૃદ્ધમમર્મજમ્ ।
તત્ર સંશોધતં કૃત્વા શોણિતં મોક્ષયેદ્દિપ્તમ્ ॥૫૪॥
કુલત્થકાનાં મૂલૈશ્ચ ગુદ્વચ્યા લઘ્વેત ચ ।
આરેવતસ્ય મૂલૈશ્ચ દન્તીમૂલૈસ્તથૈવ ચ ॥૫૫॥
શ્મમામૂલૈઃ સપલ્લૈઃ સક્તુમિથ્રૈઃ પ્રલેપયેત્ ।
સુક્તિગ્ધેષ્ચ સુલોળીશ્ચ મિપક્ તમુપનાહયેત્ ॥૫૬॥
પન્થે તત્ર વિજાનીયાદ્રતીઃ સર્વા યથાકમમ્ ।
અભિગ્નાય ગતીશ્લિત્વા પ્રદિહાન્મતિમાન્ મિપક્ ॥

સંશોધ્ય દુષ્ટમાંસાનિ ક્ષારેણ પ્રતિસારયેત્ ।
વ્રણં વિશુદ્ધં વિશ્ણાય રોપયેન્મતિમાન્મિપક્ ॥૫૮॥

અન્વયઃ-શસ્ત્રેણ વલ્મીકમ્ ઉત્કૃત્ય ક્ષાર-અગ્નિગ્ન્યાં પ્રસાધયેત્, અર્થ-ઉક્તેન વિધાનેન ચ શોષયિત્વા રોપયેત્ । યસ્ય તુ વલ્મીકં ન નાતિવૃદ્ધમ્ અમર્મજં મવેત્, તત્ર મિપક્ સંશોધતં કૃત્વા શોણિતં મોક્ષયેત્, (યદ્વા) કુલત્થકાનાં મૂલૈઃ ચ ગુદ્વચ્યા લઘ્વેત ચ આરેવતસ્ય મૂલૈઃ તથા ચ દન્તીમૂલૈઃ સપલ્લૈઃ સક્તુ-મિથ્રૈઃ પ્રલેપયેત્, તં ચ મિપક્ સુક્તિગ્ધૈઃ ચ સુલ-ઉળૈઃ ઉપનાહયેત્ । તત્ર પન્થે યથાકમં સર્વાં ગતીઃ વિજાની-યાત્ । મતિમાન્ મિપક્ ગતીઃ અભિગ્નાયશ્લિત્વા પ્રદિહાત્, દુષ્ટમાનિ સંશોધ્ય ક્ષારેણ પ્રતિસારયેત્, વ્રણં વિશુદ્ધં વિશ્ણાય મતિમાન્ મિપક્ રોપયેત્ ॥

શસ્ત્રથી વલ્મીકને કાપી ક્ષાર તથા અગ્નિ-થી મટાડવું; અર્થ-કની ચિકિત્સામાં કહેલી રીતિ પ્રમાણે સાફ કરી તેને રજાવવું. જે માણસનું વલ્મીક અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યું ન હોય અને મર્મસ્થળમાં થયું ન હોય તો વૈદ્યે શોધન કર્યો પછી તેમાંથી લોહી કઢાવવું (અથવા) કળથીનાં મૂળિયાં, ગળો, સૈંધવ, ગરમાળાનાં મૂળિયાં, નેપાળાનાં મૂળિયાં, નસોતરનાં મૂળિયાં, માંસ અને સાથવો મિશ્ર કરી વલ્મીક ઉપર લેપ કરાવવો અને અત્યંત સ્નિગ્ધ પદાર્થોને જરા જરા ગરમ કરાવી તેનો પાટો બંધાવવો. વલ્મીક પાછી બીજ ત્યારે અનુક્રમે તેના પરની સ્થળી ગતિઓને બાણી લઈ ખુદિમાન વૈદ્યે શસ્ત્ર વડે છેદીને લેપ લગાડવા. ખગડેલાં માંસોને સાફ કર્યા પછી ક્ષાર મૂકીને પ્રતિ-આરણ્ય કરવું. વ્રણને સાફ થઈ ગયેલો બહુવા પછી ખુદિમાન વૈદ્યે તેને રજાવવો. ૫૩-૫૮

મનઃશિલાય તૈલ

મનઃશિલાડડલમદ્દાતસુદૃઢમૈલાડગુરુચન્દને ।
જાતીપલ્લવતકૈશ્ચ નિમ્બતૈલં વિપાચયેત્ ॥
વલ્મીકં નાશયેત્તદ્દિ ઘ્રુચ્છિદ્રં ઘ્રુમ્વણમ્ ॥૫૯॥
અન્વયઃ-મનઃશિલા-આલ-મદ્દાત-નુદ્મ-ફલા-ડગુરુચન્દનેઃ ચ ગાતી-પલ્લવ-તકૈઃ નિમ્બતૈલં વિપાચયેત્, તત્તદિ ઘ્રુચ્છિદ્રં ઘ્રુમ્વણં વત્તનીકં નાશયેત્ ॥

મનથીલ, હસ્તાલ, શિલામાં, ઝીણી એલચી, અશુર, મુખડ, ચમેલીનાં પાંદડાં અને છાશથી લોળકાનું તેલ પકાવવું, એટલે

‘મનઃશિલાધ-તૈલ’* તૈયાર થાય છે. આ તૈલ ઘણું છિદ્રોવાળા તથા ઘણા મલુવાળા વલ્મીકનો નાશ કરે છે. ૫૯.

અસાધ્ય વલ્મીક

પાણિપાદોપરિષ્ણાન્નુ છિદ્રૈર્ઘ્રમિરાશ્રુતમ્ ।

વલ્મીકં યત્ સશોકં સ્યાદ્વર્જ્યં તદ્ધિ વિજાનતા ॥૬૦

અન્યય:-પાણિપાદ-ઉપરિષ્ણાન્નુ યત્ વલ્મીકં ઘ્રમિઃ છિદ્રૈઃ આરતં સશોકં સ્યાત્, તદ્ધિ વિજાનતા વર્જ્યં હિ ॥

હાથ કે પગની ઉપર જે વલ્મીક ઘણું છિદ્રોથી વ્યાપ્ત અને સોજાથી યુક્ત હોય, તેને વેદે ત્યાગ કરવો-તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. ૬૦

અથ કક્ષાગન્ધનાત્રોલ્લક્ષણમાહ-

(૧૨) કક્ષા (ખાંખલાઈ) અને

(૧૩) ગંધનામાનું નિદાન તથા લક્ષણ

યાદુકક્ષાસપાશ્વેષુ કૃણસ્ફોટાં સવેદનામ્ ।

પિત્તપ્રકોપસમ્ભૂતાં કક્ષાં તામિતિ નિર્દિશેત્ ॥૬૧॥

અર્થાં તુ તાદૃશીં દૃષ્ટ્વા પિટ્ઠકાં સ્ફોટસન્નિભામ્ ।

ત્વગ્જાતાં પિત્તકોપેન ગન્ધનામાં પ્રચક્ષતે ॥૬૨॥

અન્યય:-યાદુકક્ષા-અસ-પાશ્વેષુ પિત્તપ્રકોપસમ્ભૂતાં સવેદનાં કૃણસ્ફોટાં તાં ‘કક્ષામ્’ इति નિર્દિશેત્ ।

પિત્તકોપેન ત્વગ્જાતાં તાદૃશીં તુ એકાં સ્ફોટસંનિભાં પિટ્ઠકાં દૃષ્ટ્વા ગન્ધનામાં પ્રચક્ષતે ॥

ખાંડુ, ખગલ, ખલા અને પડખામાં

પિત્તના પ્રકોપથી વેદનાવાળા જે કાળા ફેલા

થાય, તેને ‘કક્ષા’ કહેવી; તેમ જ ઉપર કહેલાં

ખાંડુ આદિ સ્થલોની ત્વચા પર પિત્તના પ્રકો-

પથી કાળી અને વેદનાવાળી જે ફેલા જેવી

એક ફેલી થાય, તેને જોઈને વેદો ‘ગંધનામા’

કહે છે. ૬૧, ૬૨

૧૨. કષ્ટતે-દિવ્યતે યાદુ-કક્ષા-અસ-પાર્શ્વપ્રદેશ:

પિત્તપ્રકોપસમ્ભૂતયા યદેતિ કક્ષા, કપિ સાચામ્-‘વૃત્તવદિ-

હનિકમિકપિમ્યઃ’ (ઝળા. ૩-૬૨) इति સઃ પ્રત્યયઃ,

ટાપ્-પિત્તના પ્રકોપથી થયેલી જે ફેલી જુગ,

ખગલ તથા પડખાના પ્રદેશ ખરાબ કરે છે, તે કુદ-

૭ મનઃશિલા આદિ ચેપાં તાનિ મનઃશિલાવાનિ,

તૈઃ પક્વં તૈલં, મનઃશિલાય તૈલમ્-જેમાં મનશિલ પહેલું

હોય છે, એવાં ઓસડિયાં તથા ખાચથી પક-

વેલું લીખડાનું તેલ, મનઃશિલાતૈલ કહેવાય છે.

૧૩. ‘કક્ષા’-ખાંખલાઈ કહેવાય છે.

૧૩. ગન્ધયતે-અર્દયતિ ઉપર્યુક્તેવેવ શરીરાવયવેષુ ત્વચં, તત્ત્ર પિતાદુદ્ભૂય સ્ફોટતુલ્ય વિટ્કાલપેનેતિ ગન્ધઃ, ગન્ધ અર્દયે-અન્, ગન્ધ इति નામ યસ્યાઃ સા-ઉપર જણાવેલ જુગ સાથેના પ્રદેશોની ચામડી પર એક ફેલા જેવી ફેલીરૂપે ધઈ તે પ્રદેશોને જે પીડે છે, તેથી ગંધનામા કહેવાતો એક કુદરોગ.

ટીકા-તાદૃશીં યાદ્વાદિષુ કૃણાં સવેદનાં ચ ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અથ તયોચિકિત્સામાહ-

કક્ષા અને ગંધનામાની ચિકિત્સા

કક્ષાં ચ ગન્ધમાલાં ચ ચિકિત્સેચ ચિકિત્સકઃ ।

પૈત્તિકસ્ય વિસર્પસ્ય ક્રિયયા પૂર્વમુક્તયા ॥૬૩॥

અન્યય:-ચિકિત્સકઃ પૂર્વમ્ ઉક્તયા પૈત્તિકસ્ય વિસર્પસ્ય ક્રિયયા ચ કક્ષાં ચ ગન્ધમાલાં ચ ચિકિત્સેત્ ॥

વેદે પ્રથમ કહેલ પિત્તસંખંધી વિસર્પની

જ ચિકિત્સાથી કક્ષા અને ગંધ(માલા)નામાની

પણ ચિકિત્સા કરવી. ૬૩

અથામિરોહિણીલક્ષણમાહ-

(૧૪) અમિરોહિણીનું લક્ષણ તથા નિદાન

કક્ષાભાગેષુ વિસ્ફોટા જાયન્તે માંસદારણાઃ ।

અન્તર્દાહજ્વરકરા દીપ્તપાવકસન્નિભાઃ ॥૬૪॥

સત્તાદાદ્વા દશાદાદ્વા પક્ષાદ્વા પ્રગ્નિ માનવમ્ ।

તામગ્નિરોહિણીં વિદ્યાદસાધ્યાં સાન્નિપાતિકીમ્ ॥૬૫॥

અન્યય:-કક્ષાભાગેષુ માંસ-દારણાઃ અન્તર્-દાહ-કરાઃ દીપ્તપાવકસન્નિભાઃ વિસ્ફોટાઃ જાયન્તે, (જા અમિરોહિણી-નામા કુદરોગઃ અનુપકાન્તથેવ.) સત્તા-દાદ્વા વા દશાદાદ્વા વા પક્ષાદ્વા વા માનવં પ્રગ્નિ, તામ્ અમિરોહિણીં સાન્નિપાતિકીમ્ અસાધ્યો વિદ્યાત્ ॥

ખગલના ભાગે પર માંસને ચીરી નાખતા,

દારણુ, અંદર જળતરા કરનારા, જ્વર કરનારા

અને પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેવા જે ફેલા થાય છે,

તે (‘અમિરોહિણી’ નામનો કુદરોગ, તરત

ચિકિત્સા ન કરાય અને વાયુની ઉલ્બલતા-

વાળો હોય તો) સાત દિવસમાં, (પિત્તની

ઉલ્બલતાવાળો હોય તો) દશ દિવસમાં અને

(કફની ઉલ્બલતાવાળો હોય તો) પંદર દિવસ-

માં માણસને મારી નાખે છે. એ અમિરોહિણી

ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી ધઈ હોય તો તેને

અસાધ્ય જાણવી. (પરંતુ આ અગ્નિરોહિણીની જો ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો જ તે અસાધ્ય થાય છે, પણ જો ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો એ સાધ્ય થાય છે; કેમ કે ચરકે પણ અગ્નિરોહિણીની ચિકિત્સા કહેલી છે.) ૭૪, ૭૫

૧૪ અગ્નિઃ ક્વદાદકુદ્ રોદતિ કક્ષમાગેષુ વિસ્ફોટ-
રૂપેણ દૃત્યેવંદીલેતિ-અગ્નિરોહિણી, કહ વીજન્મનિ પ્રાદુ-
ર્ભવે ચ-‘કર્તૃયુગ્માને-’ इति णिनिः, नान्तस्वाच्च होप्-
-ને અગ્નિ સમાન દાહ કરતા ફેફસાંને ખગલના
ભાગોમાં થવાનો સ્વભાવ ધરાવે છે, તે શુદ્ધરોગ
અગ્નિરોહિણી નામે કહેવાય છે.

ટીકા-‘ક્ષમાહા’દિતિ વાતવિત્તકાપેક્ષયા ચોદ્યમ્ ।
ઘ્નર્તાસ્તુપ્રકાન્તાઃ । उपकान्तास्तु साध्या एव । चरकेणा-
-મિરોહિણી ચિકિત્સાયા ઉક્તવાત્ ॥ (આનો અર્થ
સાધાતરમાં અપાયો છે.)

અગ્નિરોહિણીની ચિકિત્સા
પિત્તવીર્યવિચિત્તા સાધયેદગ્નિરોહિણીમ્ ।
રોહિણ્યાં લઘ્વને કુર્યાદ્રક્તમોક્ષણરૂક્ષણમ્ ।
શરીરસ્ય ચ સંશુદ્ધિ તાં તુ વૃદ્ધાં પરિત્યજેત્ ॥૭૬॥
અન્યથઃ-(વેદઃ) પિત્ત-વીર્ય-વિચિત્તા અગ્નિરોહિણી
સાધયેત્, રોહિણ્યાં લઘ્વને રક્તમોક્ષણ-રૂક્ષણે શરીરસ્ય
ચ સંશુદ્ધિ કુર્યાત્, વૃદ્ધાં તુ તાં પરિત્યજેત્ ॥

વૈદે પિત્તસંબંધી વિસર્પની ચિકિત્સાથી
અગ્નિરોહિણીને મટાડવી. અગ્નિરોહિણીમાં
પ્રથમ લંઘન, દોહી કઢાવવું અને વિરેચન
આદિથી શરીરનું સંશોધન પણ કરવું; પરંતુ
જો અગ્નિરોહિણી બહુ જ વધી ગઈ હોય તો
તેનો ત્યાગ જ કરવો-તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

અથ વિદારિકાલક્ષણમાહ-
(૧૫) વિદારિકાતું લક્ષણ તથા નિદાન
વિદારિકાન્દ્યદ્વદ્વાં કક્ષાવલ્લક્ષણસન્નિધુ ।

રક્તાં વિદારિકાં વિદ્યાત્સર્વજાં સર્વલક્ષણામ્ ॥૭૭॥
અન્યથઃ-કક્ષા-વલ્લક્ષણ-સન્નિધુ વિદારિકાન્દ્યદ્વદ્વાં
રક્તાં સર્વજાં સર્વ-લક્ષણાં (પિડકાં) વિદારિકાં વિદ્યાત્ ॥

ખગલ કે સાથળના સાંધામાં વિદારીકંદના
જેવી ખંખાયેલી, રાત્રી, સઘળા દોષોથી ઉત્પન્ન
થયેલી અને સઘળા દોષોનાં ચિહ્નવાળી જે
કોહલી થાય તેને ‘વિદારિકા’ જાણવી. ૭૭

૧૫. વિદારયત કક્ષા-વલ્લક્ષણ-સન્નીય વિદારિ-

કન્દવદ્ ઉદમ્ભવેતિ વિદારિકા-વિપ્લવક-દૃ વિદારણે-
‘પ્લુ’ કર્તરિ-જે ફેફસી ખગલ કે સાથળના સાંધામાં
વિદારીકંદ જેવી ઉત્પન્ન થઈને ત્યાંના ભાગોને
ચીરી નાખે છે, તેથી ‘વિદારિકા’ કહેવાતો તે
નામે એક શુદ્ધરોગ.

ટીકા-અર્થ-‘વિલકા’મિતિ વિશેષ્યપદમધ્યાહરણીયમ્ ॥

વિદારિકાની ચિકિત્સા

વિદારિકાયાં પ્રથમં જલૌકાયોજનં હિતમ્ ।

પાટનં ચ વિપ્લવાયાં તતો વ્રણવિચિઃ સ્મૃતઃ ॥૭૮॥
અન્યથઃ-વિદારિકાયાં પ્રથમ જલૌકા-યોજન હિતમ્
(મવતિ), વિપ્લવાયાં ચ પાટનં (હિતમ્), તતઃ વ્રણ
વિચિઃ સ્મૃતઃ ॥

વિદારિકાની ઉપર પ્રથમ જળો મુકાવવો
એ હિતકારી છે; પણ વિદારિકા જો પાકેલી
હોય તો તેને શસ્ત્ર વડે ચીરવી અને તે પછી
મણુના જેવી તેની ચિકિત્સા કરવાનું કહેલ છે.

અથ ચિપ્પસ્ય લક્ષણમાહ-

(૧૬) ચિપ્પતું નિદાન તથા લક્ષણ
નલ્લમાંસમધિપ્રાય વાતઃ પિત્તં ચ દેહિનામ્ ।
કરોતિ ક્ષયપાકો ચ તં વ્યાધિ ચિપ્પમાદિશેત્ ॥૭૯॥

અન્યથઃ-વાતઃ ચ પિત્તં દેહિનાં નલ્લમાંસમ અધિપ્રાય
ક્ષયપાકો ચ કરોતિ, ત વ્યાધિ ચિપ્પમ્ આદિશેત્ ॥

વાયુ અને પિત્ત માણસના નખના માંસ-
નો આશ્રય કરી નખનો ક્ષય તથા પાક કરે
છે, એ રોગને ‘ચિપ્પરોગ’ કહેવો. ૭૯

૧૬. ચિપ્પયતિ-વીલયતિ વાતથ પિત્તં પ્રાણિનાં
નલ્લમાંસમ આશ્રિત્ય ચક્ષિન્ તત્ ચિપ્પમિતિ, ચિપ્પ મર્દને-
નિવાતનાત્ સાપુ-જે રોગમાં વાયુ અને પિત્ત પ્રાણી-
ઓના નખના માંસનો આશ્રય કરી તેમાં પાક
ઉપજાવી પીડા કરે છે, તે શુદ્ધરોગ ચિપ્પ (શુદ્ધરાત્રી-
માં નેયું પાકવું) કહેવાય છે.

ટીકા-ચિપ્પ=‘વેઝવા’ इति लोके ॥

અથ કુનજસ્ય લક્ષણમાહ-

(૧૭) કુનખતું કે કૃત્તીરતું નિદાન
તથા લક્ષણ

અમિષાતાત્ પ્રદુષો યો નલો રુદ્ધઃ સિતઃ તરઃ ।
મવેત્ તં કુનજં વિદ્યાત્ કુત્તીરં વાડમિષાનતઃ ॥૮૦॥

અન્યથઃ-અમિષાતાત્ પ્રદુષઃ યઃ નલઃ રુદ્ધઃ સિતઃ
તરઃ મવેત્, તં કુનજં વા કુત્તીરમ્ અમિષાતાતઃ વિદ્યાત્ ॥
કંઈ વાગવાથી ખરાબ થયેલો નખ રક્ત,

ધોળો અને ખરસટ થઈ જાય, એ રોગને 'કુનખ' અથવા 'કુલીર' નામે બાણવો. ૮૦

૧૭. કુતિનઃ નયઃ ચરિમ્નઃ અભિષાતાત્-इति कुनखः-नेमां कर्धं वागवाथी नभ भराम थाय छे, ते भुदरेग कुनख कडेवाय छे; अथवा लयन कीः-लीङ्ग भ्लेष्मे-संदादित्वात् क्षिप्, कुत्तिता लीः-भेयनं संगंधा वा कुलीः, तां कुलिय-कुत्तिवं रक्षतादि-संगंध-राति-ददाति अभिषातात् नखे इति कुलीरः-आतोऽनुपसगे कः यद्वा अभिषातात् नयः कुलीर इव म्मः सरः प्रदुष्टः संगथते, इति कुलीरः-इवायं कन्-देव-पपादित्वाय तस्य लोपः-कर्धं वागवाथी नभमां रक्षता आदि भ्राष्टीनो ने संगंध थाय ते भुदरेग कुनख कडेवाय छे; अथवा कर्धं वागवाथी नभ कुलीर-करयला नेवे रक्ष तथा ખરસટ થઈ જાય છે, તેથી આ કુનખ રોગ કુલીર નામે પણ કહેવાય છે.

ટીકા-અભિષાતાત્=નામતઃ ॥

અથ તયોધિકૃતામાહ-

ચિપ્પની ચિકિત્સા

ચિપ્પં હરિતમોક્ષેણ શોષનેનાપ્યુપાચરેત્ ।
ગતોષ્માનમયૈનં તુ સેચયેદુષ્ણવારિણા ॥ ૮૧ ॥
શસ્ત્રેણાપિ યથાધોગમુચ્છિચ્ચ ક્ષાયયેત્તતઃ ।
મળોક્તેન વિધાનેન રોપયેત્તં વિચક્ષણઃ ॥ ૮૨ ॥
સ્વસ્તેન હરિદ્રાવાઃ પાત્રે કુન્ધાયસેઽભયામ્ ।
પૃષ્ઠવા તલ્લેન કલ્લેન લિમ્પેત્ ચિપ્પં પુનઃપુનઃ ॥ ૮૩ ॥
કાદમર્યાઃ સત્તમિઃ પત્રૈઃ કોમલૈઃ પરિવેષિતઃ ।
મણ્ડુલીવેદકઃ પુંસાં ધુમ્માશુ પ્રશામ્યતિ ॥ ૮૪ ॥

અન્વયઃ-હરિતમોક્ષેણ શોષનેન અપિ ચિપ્પં ઉપા-ચરેત્, અથ ગત-ઉષ્માગમ્ એનમ્ ઉષ્માશરિણા તુ સેચ-યેત્ । વિચક્ષણઃ તં શસ્ત્રેણ યથાધોગમ્ ઉચ્છિચ્ચ અપિ ક્ષાયયેત્, તતઃ મળ-ઉક્તેનવિધાનેન રોપયેત્ । આયતે પાત્રે હરિદ્રાવાઃ સ્વસ્તેન અમયા કૃત્વા પૃષ્ઠવા તલ્લેન કલ્લેન ચિપ્પં પુનઃ પુનઃ લિમ્પેત્, કાદમર્યાઃ સત્તમિઃ કોમલૈઃ પત્રૈઃ પરિવેષિતઃ પુંસામ્ મણ્ડુલી-વેદકઃ ધુમ્માશુ પ્રશામ્યતિ ॥

લોહી ઠાવાવાથી અને શોષનથી પણ ચિપ્પરોગની ચિકિત્સા કરવી. એમાંથી ઊનાથ જતી રહે ત્યારે તેના પર ઊના પાણીથી સિંચન કરવું. બુદ્ધિમાન વેદે તેને શસ્ત્રથી ચોચ રીતે ઠાપીને પણ તેમાંથી સાવ કરાવવો અને તે પછી મણુમાં ઢહેલ ચિકિત્સાથી તેને રૂઝવવો. લોહાના વાચણમાં હજારના રસની અંદર

હરડેને પલાળી રાખી તે હરડેને તેજ રસમાં ઘસીને તે ઢહેલથી ચિપ્પની ઉપર વારંવાર લેપ કરવો. સીવણનાં સાત કોમળ પાંદડાંઓથી વીંટી દીધેલો આણુસોનો ચિપ્પરોગ અવશ્ય શાંત થાય છે. ૮૧-૮૪

કુનખ કે કુલીરની ચિકિત્સા
શ્લેષ્મવિદ્રધિરુલ્પેન કુનખં સમુપાચરેત્ ।
નલ્લકોટિપ્રવિષ્ટેન ટક્કુણેન ન શામ્યતિ ॥
કુનલ્લચ્છેત્તદા શૈલઃ સલિલે મૃવતેઽપિ ચ ॥ ૮૫ ॥
અન્વયઃ-શ્લેષ્મ-વિદ્રધિ-રુલ્પેન કુનખં સમુપાચરેત્, નલ-કોટિ-પ્રવિષ્ટેન ટક્કુણેન ચ કુનખઃ ચેત્ ન શામ્યતિ, તદા શૈલઃ અપિ સલિલે મૃવતે ॥

કદ્ધથી થયેલા વિદ્રધિની જે ચિકિત્સા કહી છે, તે જ કુનખ ઉપર પણ કરવી; (તેથી કુનખ મટી જાય છે.) નખની અણીની અંદર ટંકણખાર પેસાડવાથી કુનખ જે શાંત ન થાય તો પર્વત પણ પાણીમાં તરે-અર્થાત્ આ ઉપાયથી કુનખ અવશ્ય મટી જાય છે. ૮૫

પરિવર્તિકાયાઃ સનિદાન લક્ષણમાહ-

(૧૮) પરિવર્તિકાયાઃ નિદાન તથા લક્ષણ
મર્દનાત્ પીડનાદ્વાપિ તથેવાપ્યભિષાતતઃ ।
મેદ્વર્ત્તમ્ યદા વાયુર્મજતે સર્વંતશ્ચરન્ ॥ ૮૬ ॥
તદા વાતોપચુરં તુ તત્ત્વર્મ પરિવર્તતે ।
સયેદનં સદાહં ચ પાકં ચ વ્રજતિ ક્વચિત્ ॥ ૮૭ ॥
મળોષ્પસ્તાત્કોપસ્તુ પ્રત્યિરુપેણ લભ્યતે ।
મારુતાગન્તુસમ્ભૂતાં વિદ્યાતાં પરિવર્તિકામ્ ॥ ૮૮ ॥
સકળદ્વઃ કઠિના ચાપિ સ્વેવ શ્લેષ્મસમન્વિતા ॥ ૮૯ ॥

અન્વયઃ-સર્વનઃ ચરન્ વાયુઃ મર્દનાત્, અપિ વા પીડનાત્, તથા એવ અભિષાતતઃ અપિ યદા મેદ્વર્ત્તમ્ મજતે, તદા વાત-ઉપચુરં તુ તત્ત્વર્મ પરિવર્તતે, મેદન સદાહં ચ (સ્વ) ક્વચિત્ પાકં ચ વ્રજતિ । મળે ષ્પ-સ્તાત્ કોપઃ તુ પ્રત્યિરુપેણ લભ્યતે, મારુત-માન્તુ-સમ્ભૂતાં તો પરિવર્તિકાં વિદ્યાત્ । સા એવ શ્લેષ્મ-સમન્વિતા ષકળદ્વઃ ચ કઠિના અપિ (માતિ) ॥

ચરીરમાં ચોપાસ ફરતો વાયુ ત્યારે ચોળાવાથી, દળાવાથી કે અભિષાતથી વિંઝ-ની આમડીમાં આવે છે, ત્યારે વાયુથી દ્રવિત થયેલી તે આમડી અવળી થઈ જાય છે, વેદના અને બળતરાવાળી થાય છે અને

કાઈક સમયે પાકી પણુ બધ છે. આમ થતાં લિંગના ટોચકાની નીચે તે આમડી ગાંઠ જેવા રૂપે લટકવા લાગે છે. આમવાયુ તથા અભિધાત આદિરૂપ આગાંતુક કારણોથી થતો આ રોગ, 'પરિવર્તિકા' બહુવો. આ જ રોગ કદના પણુ સંબંધવાળો હોય તો તે આમડી ચળવાળી તથા કઠણુ પણુ થાય છે.

૧૮. પરિવર્તિ મેઢચર્મ વાયુપ્રકોપાત અસ્થામિતિ પરિવર્તિકા-પરિપૂર્વાદ્દુષ્ટ વર્તને-જુરુ, ટાપુ, અત ફલ્લં ચ-જેમાં વાયુના પ્રકોપથી લિંગ ઉપરની આમડી અવળી થઈ બધ છે, તે શુદ્ધરોગ પરિવર્તિકા કહેવાય છે.

ટીકા-અર્થમાં વાતનાચામળિ વિત્તાનુપગ્નો બોદ્યો દાહપાકમાવાત્. કોપઃ=ચર્મકોપઃ ॥ આ રોગ વાયુથી થાય છે, છતાં તેમાં બળતરા અને પાકવું થવાને શ્રીધે પિત્તને સંબંધ પણુ સમજવો.

પરિવર્તિકાની ચિકિત્સા

પરિવર્તિ ઘૃતામ્બકાં સુસ્થિન્નામુપનાહયેત્. ત્રિરાત્રં પશ્ચરાત્રં ચ વાતઃ શાલ્વણાદિભિઃ ॥૧૦॥ તતોડમ્યજ્ય શનિષ્ઠમં ચાનયેત્ પીડયેમમિમ્. પ્રવિષ્ટે ચર્મણિ મળોં સ્વેદયેદુપનાહનૈઃ.

દયાદ્વાતદ્વાન્વસ્તીન્નિગ્ધાન્વગ્ધાનિ ભોજયેત્ ॥૧૧॥

અન્યઃ-પરિવર્તિ ઘૃત-અમ્બકાં સુસ્થિન્નાં (કૃતા) ત્રિરાત્રં ચ પશ્ચરાત્રં વાતઃ શાલ્વણ-આદિભિઃ ઉપનાહ-યેત્, તતઃ ચર્મ અમ્યજ્ય શનૈઃ ચાનયેત્, મળિ પીઢ-યેત્, ચર્મણિ મળોં પ્રવિષ્ટે ઉપનાહનૈઃ સ્વેદયેત્, વાત-હરાન્ વસ્તીન્ન દયાત્, નિગ્ધાનિ અગ્નાનિ ભોજયેત્ ॥

પરિવર્તિકાને ધી ચોપડી સારી રીતે શેક દઈ ત્રણ રાત કે પાંચ રાત સુધી વાયુને હણનારા શાલ્વણ આદિ કલકોને પાટો બાંધવો. પછી આમડીને ધી ચોપડી ધીમેથી લાંબી કરવી અને લિંગના માથાને દબાવવું જેથી માયું આમડીમાં પેસી બધ; પછી પાટાઓથી સ્વેદન કરી વાયુને હણનારી પિચકારી આપવી તથા રોગીને સિંગ્ધ અને જમાડવાં. ૯૦, ૯૧

અવાવપાટિકાલક્ષણમાહ-

(૧૯) અવપાટિકાનું નિદાન તથા લક્ષણુ અલ્પીયઃ-સાં યદા હર્ષાદ્વાલ્લચ્છેત્ સ્થિયં નરઃ. હસ્તાભિધાતાદયથા ચર્મણ્યુદ્વર્તિતે ઘલાત્ ॥૧૨॥ મર્દનાત્ પીડનાદ્વાપિ શુક્રવેગાભિધાતતઃ. યસ્યાવપાટયતે ચર્મં તાં વિચાદ્યપાટિકામ્ ॥૧૩॥

વાતેન કર્કશા રુક્ષા સૂક્ષ્મા કૃષ્ણા સ્થાન્વિતા ॥ પિત્તેન પીતા રક્તા વા દાહતૃષ્ણાસમન્વિતા ॥ ગ્લેષ્મણા કઠિના સ્નિગ્ધા કણ્ઠમત્યલ્પવેદના ॥૧૪॥

અન્યઃ-યદા નરઃ હર્ષાત્ અલ્પીયઃ-સાં સ્થિયં ઘલાત્ ગચ્છેત્, અથવા હસ્ત-અભિધાતાત્ ઘલાત્ ચર્મણિ ઉદ્વર્તિતે, અપિ વા મર્દનાત્ પીડનાત્ શુક્ર-વેગ-અભિધાતઃ યસ્ય ચર્મ અવપાટયતે તામ્ અવપાટિકાં વિચાત્. (તા) વાતેન કર્કશા રુક્ષા સૂક્ષ્મા કૃષ્ણા સ્થાન્વિતા, પિત્તેન પીતા રક્તા વા દાહ-તૃષ્ણા-સમન્વિતા, ગ્લેષ્મણા કઠિના સ્નિગ્ધા કણ્ઠમતી અલ્પવેદના (મયેત્) ॥

બ્યારે પુરુષ, અતિકામાતુરપણુને લીધે (નાની ઉંમરની હોવાથી) બહુ જ સાંકડી ચોનિવાળી સી સાથે બહારકારે ગમન કરે અથવા હસ્તમેથુન વગેરેથી કે હાથનો પ્રકાર થતાં ભેરથી લિંગની આમડી અવળી થઈ બધ અથવા ચોળવાથી કે દબાવવાથી અથવા વીંચના વેગને અભિધાત થવાથી જે પુરુષના લિંગની આમડી ફાટી બધ, એ 'અવપાટિકા' બહુવી. આ અવપાટિકા વાયુના સંબંધવાળી હોય તો ખરસટ, રૂક્ષ, સૂક્ષ્મ, કાળી તથા વેદનાવાળી થાય છે; પિત્તના સંબંધવાળી હોય તો પીળી અથવા રાતી અને ઢાહ તથા તરસથી શુક્ર થાય છે; અને જો કદના સંબંધવાળી હોય તો કઠણુ, સિંગ્ધ, ચળવાળી તથા થોડી વેદનાવાળી થાય છે. ૯૨-૯૪

૧૯. અવપાટયતે મેઢચર્મ અસ્થામ્ અત્યલ્પ-ચોનિચ્છિદ્રાન્વિત-સ્રીગમનાદિહૈતોરિતિ-અવપાટિકા-રોગા-દ્યાવાં ભુલુ ઘુલુમ્, તતઢાપુ, અત ફલ્લં ચ-ખૂય જ નાના છિદ્રવાળી ચોનિ ધરાવતી સી સાથે ભેરથી મેથુન કરવું, વગેરે કારણે પુરુષના લિંગની આમડી જે રોગમાં ફાટી બધ, એ શુદ્ધરોગ 'અવ-પાટિકા' કહેવાય છે.

ટીકા-અલ્પીયઃ=અલ્પતરં, સં=ચોનિચ્છિદ્રં યસ્યાઃ તામ્, અવપાટયતે=ચિદીર્યતે ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અવપાટિકાની ચિકિત્સા

સ્નેહસ્વેદૈરિમાં વૈદ્યચિકિત્સેદવપાટિકામ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્યઃ-વૈદ્યઃ દગામ્ અવપાટિકાં સ્નેહ-સ્વેદેઃ ચિકિત્સેત્ ॥

વૈદ્યે આ અવપાટિકાની ચિકિત્સા સ્નેહ તથા સ્વેદનથી કરવી. ૯૫

નિરુદ્ધપ્રકાશસ્ય સનિદાને લક્ષણમાદ-

(૨૦) નિરુદ્ધપ્રકાશતું નિદાન તથા લક્ષણ
વાતોપસ્ટ્રે મેદે તુ ચર્મ સંપ્રયતે મણિમ્ ।
મણિશ્ચર્મોપનદસ્તુ મૂત્રસ્રોતો રુણદિ ચ ॥૧૬॥
નિરુદ્ધપ્રકાશે તસ્મિન્ મન્દધારમવેદનમ્ ।
મૂત્રં પ્રવર્તતે જન્તોર્મેણિવિવ્રિયતે ન ચ ।
નિરુદ્ધપ્રકાશં વિદ્યાત્ સરુજં વાતસમ્ભવમ્ ॥૧૭॥

અન્યથા:-વાત-ઉપસ્ટ્રે મેદે ॥ ચર્મ મણિ સંપ્રયતે,
ચર્મ-ઉપનદઃ મણિઃ તુ મૂત્રસ્રોતઃ ચ રુણદિ, તસ્મિન્
નિરુદ્ધપ્રકાશે જન્તોઃ મૂત્રં મન્દધારમ્ અવેદન પ્રવર્તતે,
મણિઃ ચ ન વિવ્રિયતે, નિરુદ્ધપ્રકાશં વાતસમર્વં સરુજ
વિદ્યાત્ ॥

વાયુના પ્રકોપથી સંખંધ પામેલ લિંગ
પર આમડી ટોચકાંની આડે આવી જાય છે,
અને એ કારણે આમડીથી મદાર્ધ ગયેલું
ટોચકું મૂત્રનાં સ્રોતને રોકે અને ખુલ્લું પછું કરે,
એ રોગ 'નિરુદ્ધપ્રકાશ' કહેવાય છે. આ
રોગમાં મૂત્ર ઓછી ધારવાળું તથા વેદના
વગરનું વહે છે અને લિંગનું ટોચકું ખુલ્લું
થતું નથી. આ વાયુજન્ય અને વેદનાયુક્ત
રોગ 'નિરુદ્ધપ્રકાશ' બાબુવો. ૯૬, ૯૭

૨૦. નિરુદ્ધયતે સ્મેતિ નિરુદ્ધમ્, પ્રકાશયતે इति
પ્રકાશં, નિરુદ્ધ ચ પ્રકાશ ચ મૂત્રસ્રોતો યસ્મિન્ રોગે
ચર્મ-ઉપનદેન મણિનેતિ-નિરુદ્ધપ્રકાશઃ, પ્રકાશસ્થાને
'પ્રકાશ' इति પદમાર્પવાત્-એ રોગમાં વાયુના પ્રકોપ-
થી લિંગને અગ્રભાગ આમડીથી ઠંકાર્ધ જતાં
કોઈ વેળા મૂત્રને ભાગે રોકાય છે અને કોઈ વેળા
ખુલ્લો થાય છે, એ શુદ્રરોગ 'નિરુદ્ધપ્રકાશ'
કહેવાય છે.

ટીકા-'નિરુદ્ધપ્રકાશ' શ્લેષ્ય સ્થાને 'નિરુદ્ધપ્રકાશ'
પદમાર્પવાત્ ॥ નિરુદ્ધપ્રકાશના બદલે નિરુદ્ધપ્રકાશ
પ્રયોગ આર્પ છે.

નિરુદ્ધપ્રકાશની ચિકિત્સા

નિરુદ્ધપ્રકાશે નાહીં લૌહીનુમયતોમુક્તીમ્ ।
દારવીં વા જતુક્તાં ઘૃતાક્તાં સમ્પ્રવેશયેત્ ॥૧૮॥
પરિપિષ્ત્રેદ્રસાં મજ્જાં શિશુમારવપ્રાહ્યોઃ ।
ચક્રતેલે તથા યોજ્યં વાતઘ્નદ્રવ્યસંયુતમ્ ॥૧૯॥
ગ્રહાત્ સ્થૂલતરાં સમ્યક્ નાહીં માર્ગે પ્રવેશયેત્ ।
સ્રોતો વિવર્ધયેદેવં લિંગમન્ત્રં ચ ભોજયેત્ ।
મિત્વા ઘા સેવનીં મુત્ત્વા સઘઃ ક્ષતવદાચરેત્ ॥૨૦॥

અન્યથા:-નિરુદ્ધપ્રકાશે સમયતોમુક્તીં લૌહીં દારવીં
વા જતુક્તાં નાહીં ઘૃતાક્તાં (કૃત્વા) સમ્પ્રવેશયેત્,
શિશુમાર-વપ્રાહ્યોઃ ઘાં મજ્જાં પરિપિષ્તેત્, તથા વાતઘ્ન-
દ્રવ્ય-સંયુતં ચક્રતેલં યોજ્યમ્, ગ્રહાત્ સ્થૂલતરાં નાહીં
માર્ગે સમ્યક્ પ્રવેશયેત્, એ સ્રોતઃ વિવર્ધયેત્, લિંગમ્
ચ અન્તં ભોજયેત્, સેવનીં વા મુત્ત્વા મિત્વા સઘઃ ક્ષતવદ
આચરેત્ ॥

નિરુદ્ધપ્રકાશમાં બન્ને તરફ મોઢાવાળી
હોઢાની, લાકડાની કે લાખની બનાવેલી તુળી-
ને ધીથી ખરડેલી કરી નાખવી. પછી તેના
ઉપર શિશુમાર તથા સૂવરની ચરબીનું તથા
મજ્જાનું અને વાયુને હણનારા પદાર્થોથી
યુક્ત ચુકાના ટેલનું પણ સિંચન કરવું. ત્રણ-
ત્રણ દિવસ વધારે બાહી નળીને ભાગમાં
બરાબર નાખતા જવું અને એ રીતે ભાગને
વધારે જવો. આ ક્રિયા કરીને રોગીને
સ્તિગ્ધ અન્ન જમાડવું અથવા સીવણીને
છોડી શસ્ત્રથી ચીરીને તરત ક્ષતના જેવી
ચિકિત્સા કરવી. (જેથી નિરુદ્ધપ્રકાશ મરી
જાય છે.) ૯૮-૧૦૦

સનિરુદ્ધગુદસ્ય સનિદાને લક્ષણમાદ-

(૨૧) સ'નિરુદ્ધગુદતું નિદાન તથા લક્ષણ
વેગસંધારણાદ્યાયુર્વિહતો ગુદસંધ્રિતઃ ।
નિરુણદિ મહત્સ્રોતઃ સૂક્ષ્મદ્વારં કરોતિ ચ ॥૨૦૧॥
માર્ગસ્ય સૌક્ય્યાત્ કુચ્છેન પુરીયં તસ્ય ગચ્છતિ ।
સંનિરુદ્ધગુદં ધ્યાધિમેતે વિદ્યાત્સુદુસ્તરમ્ ॥૨૦૨॥

અન્યથા:-વેગ-સંધારણાત્ વિહતઃ ગુદસંધ્રિતઃ વાયુઃ
મહત્ સ્રોતઃ નિરુણદિ, સૂક્ષ્મદ્વારં ચ કરોતિ, તસ્ય
માર્ગસ્ય સૌક્ય્યાત્ પુરીયં કુચ્છેન ગચ્છતિ, એ સુદુસ્તર
ધ્યાધિ સંનિરુદ્ધગુદ વિદ્યાત્ ॥

વેગોને રોકવાથી અભિધાત પામેલો
શુદ્ધમાં રહેલો વાયુ શુદ્ધાના દારને રોકે છે
અને નાના દારવાળું કરી નાખે છે; જેથી
માર્ગ સાંકડો થતાં વિદ્યા માંડ માંડ નીકળે
છે; આ મટવો મુશ્કેલ 'સ'નિરુદ્ધગુદ'
નામનો વ્યાધિ બાબુવો. ૧૦૧, ૧૦૨

૨૧. સંનિરુદ્ધગુદં વેગસંધારણેન વિહત-વાયુના યસ્મિન્
સ સંનિરુદ્ધગુદ-વિદ્યાનો વેગ રોકવાથી કોપેલો વાયુ
શુદ્ધાના દારને જેમાં રોકે છે, એ શુદ્રરોગ 'સ'નિ-
રુદ્ધગુદ' કહેવાય છે.

સત્તિરુદ્ધગુદની ચિકિત્સા

સંતિરુદ્ધગુદે તૈલે: સેનો વાતહરેહિત: ।

તથા નિરુદ્ધપ્રકશક્રિયાડપિ કથિતાડયવા ॥ ૧૦૨

અન્વય:-સત્તિરુદ્ધગુદે વાતહરે: તૈલે: સેક: હિત:, અપવા નિરુદ્ધપ્રકશક્રિયા અપિ તથા કથિતા ॥

સત્તિરુદ્ધગુદમાં વાચુનાશક તૈલોથી સ્નિચન કરવું અથવા નિરુદ્ધપ્રકશની ચિકિત્સા પણ હિતકારી કહેલ છે. ૧૦૩

વૃષણકચ્છલક્ષણમાહ-

(૨૨) વૃષણકચ્છલુતું નિદાન તથા લક્ષણ
જ્ઞાનોત્સાદનહીનસ્ય મલો વૃષણસંસ્થિત: ।
પ્રક્લિયતે યદા સ્વેદાત્કણ્ઠં જનયતે તદા ॥ ૧૦૪ ॥
તત: કણ્ઠ્યનાત્ ક્ષિપ્રં સ્ફોટઃ જ્ઞાવશ્ચ જાયતે ।
પ્રાહુર્વૃષણકચ્છં તાં શ્લેષ્મરક્તપ્રકોપજામ્ ॥ ૧૦૫ ॥

અન્વય:-સ્તાન-ઉત્સાદનહીનસ્ય વૃષણ-સંસ્થિત: મલ: યદા સ્વેદાત્ પ્રક્લિયતે, તદા કણ્ઠં જનયતે, તત: કણ્ઠ્યનાત્ ક્ષિપ્ર સ્ફોટઃ ચ જ્ઞાવ: જાયતે, તાં શ્લેષ્મ-રક્ત-પ્રકોપજાં વૃષણકચ્છં પ્રાહુ: ॥

સ્નાન અને શરીરને યોગી સાફ નહિ કરનાર પુરુષના વૃષણોની ઉપર રહેલો મેલ ન્યારે પરસેવાથી પહોં છે, ત્યારે તે ચળ કરે છે; પછી ખંજવાળવાથી તરત ફેાડો અને જ્ઞાવ થાય છે; એ રોગને કદ્ તથા લોહીના પ્રકોપથી થયેલ 'વૃષણકચ્છ' કહે છે. ૧૦૪, ૧૦૫

૨૨. સ્નાનાદિરહિતસ્ય વૃષણે કચ્છ: સ્વેદપ્રક્લિય મજ્જા શ્લેષ્મરક્તપ્રકોપજા ચેતિ વૃષણકચ્છ:-સ્નાન આદિ સ્પર્શ નહિ કરતા માથુસના વૃષણ ઉપરનો મેલ પરસેવાથી પહોંતાં અને કદ્નો પ્રકોપ તથા લોહી-વિકાર થતાં ચળ આવે છે, તે કુદરોગ વૃષણકચ્છ કહેવાય છે.

વીજા-ઉત્સાદન=ઉર્લર્તન; મલ:='મૈલ'ં'ઈતિ લોકે, પ્રક્લિયતે=આશં ભવતિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

વૃષણકચ્છની ચિકિત્સા

સર્જાદ્કુપ્તસૈન્ધવ,-સિતસિદ્ધાર્થે: પ્રકલ્પિતો યોગ: ઉર્લર્તનેન નિપતં, શમયતિ વૃષણસ્ય કણ્ઠિતમ્ ॥ ૧૦૬

મિષગ્ વૃષણકચ્છ તુ ચિકિત્સેત્યામરોગવત્ ।

અહિપૂતનનિર્દિષ્ટક્રિયાડપિ ચ તાં હરેત્ ॥ ૧૦૭ ॥

અન્વય:-સર્જાદ્-કુપ્ત-સૈન્ધવ-સિતસિદ્ધાર્થે: પ્રકલ્પિત: યોગ: ઉર્લર્તનેન નિપતં વૃષણસ્ય કણ્ઠિતમ્ શમયતિ, મિષગ્ વૃષણકચ્છ તુ પામરોગવત્ ચિકિત્સેત્ ચ અહિ-પૂતનનિર્દિષ્ટક્રિયા અપિ તાં હરેત્ ॥

રાજ, કદ્, સૈન્ધવ અને ઘોળા સરસવને મિશ્ર વાટી વૃષણ ઉપર યોગવાધી વૃષણકચ્છને તે અવશ્ય થમાવે છે. વૈધે વૃષણકચ્છની ચિકિત્સા ખસના જેવી કરવી અથવા નીચેના અહિપૂતન-રોગની ચિકિત્સાથી પણ એ વૃષણ-કચ્છ મટાડવી. ૧૦૬, ૧૦૭

અહિપૂતનસ્ય લક્ષણમાહ-

(૨૩) અહિપૂતનતું નિદાન તથા લક્ષણ

શકુન્મૂત્રસમાયુક્તેડધીતેડપાને શિશોર્મવેત્ ।
સ્વિન્નસ્યાજ્ઞાપ્યમાનસ્ય કણ્ઠ રક્તકપોદ્ભવા ॥ ૧૦૮

કણ્ઠ્યનાત્ ક્ષિપ્રં સ્ફોટઃ જ્ઞાવશ્ચ જાયતે ।
પક્તીભૂતં વ્રણેર્ધારિં તં વિદ્યાદહિપૂતનમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

અન્વય:-શકુન્-મૂત્ર-સમાયુક્તે શિશા: અપાને અધોતે, સ્વિન્નસ્ય અજ્ઞાપ્યમાનસ્ય રક્ત-કપ-ઉદ્ભવા કણ્ઠ: (મવતિ), તત: કણ્ઠ્યનાત્ ક્ષિપ્રં સ્ફોટઃ ચ જ્ઞાવ: જાયતે, વ્રણે: પક્તીભૂત ત વોરમ્ અહિપૂતનં વિદ્યા ॥

મૂત્ર તથા વિષાથી યુક્ત થયેલી બાળકની શુદ્ધ બરાબર ઘોવામાં ન આવે અને પરસેવા વધ્યા છતાં બાળકને નવડાવવામાં ન આવે તો લોહી તથા કદ્ના પ્રકોપથી ચળ થાય છે, અને તેના લીધે ખંજવાળવાથી તરત ફેાડો તથા જ્ઞાવ થાય છે; જેમાંથી થયેલાં ત્રણે એકાં ધર્ષ (સર્પ જેવાં) લય કર ધર્ષ પડે છે, એ રોગને 'અહિપૂતન' બોલ્યો. ૧૦૮, ૧૦૯

૨૩. આ-સમન્તાત્ હન્તિ,-હજ્ હિસાગજ્ઞો:-'આહિ ગ્રિહનિમ્બાં ક્લેષ્ઠ'-(ઉગા. ૪-૧૨૮) ઇતીત્ત્વિ, તતથ અહિવદ્ ચોરં, પૂત્યત્ ઇતિ પૂતન-શિશો: કણ્ઠ-જન્ય-સ્ફોટ-જ્ઞાવ-મળ-રોગિન્ય-પ્રેતર્પણમ્-અહિપૂતનમ્-સ્નાનાદિથી સાફ નહિ રાખેલ બાળકને લોહી તથા કદ્ના પ્રકોપથી થતી યોગમાથી ફેાડા, જ્ઞાવ અને ત્રણેએ ફેલાઈને જે સર્પ જેવાં લય કર ધર્ષ પડે છે, તે કુદરોગ 'અહિપૂતન' કહેવાય છે

અહિપૂતનની ચિકિત્સા

તત્ર સંશોષનૈ: પૂર્વે પાત્રીસ્તન્યં વિશોધયેત્ ।
ત્રિફલાહાદિરકાર્યેઘ્ણાનાં ક્ષાલનં હિતમ્ ॥

શકુન્મૂત્રસમાયુક્તેડધીતેડપાને કાર્યોડહિપૂતને ॥ ૧૧૦ ॥

અન્વય:-તત્ર પૂર્વે સંશોષનૈ: પાત્રી-સ્તન્ય વિશોધ-યેત્, ત્રિફલા-હાદિર-કાર્યેઘ્ણાનાં ક્ષાલનં હિતમ્ (મવતિ), અહિપૂતને સંય-સીવીર-યશ્યદ્વૈ: ઉપ: કાર્ય: ॥
તે અહિપૂતન થયેલ હોય તો પ્રથમ

સ શોધનોથી માતાનું દૂધ શુદ્ધ કરવું; પછી હરડે, બહેડા, આમળા તથા કાથાના કવાયથી ત્રણ ધોવા; તેમ જ શ ખનું ચૂર્ણ, સૌવીર તથા બેઠીમધનો લેપ કરવો. ૧૧૦

ગુદપ્રશસ્ય સનિદાન જ્ઞાનમાહ-

(૨૪) ગુદપ્રશ (આમળ)નું લક્ષણ તથા નિદાન

પ્રવાહિકાતિસારાભ્યા નિર્ગચ્છતિ ગુદં ઘટિ. ।
રુક્ષદુર્બલદેહસ્ય ગુદપ્રશંશ સમાદિશેત ॥ ૧૧૧ ॥

અન્ય-રુક્ષદુર્બલદેહસ્ય ગુદ પ્રવાહિકા-અતિ સારાભ્યા ઘટિ નિર્ગચ્છતિ, ॥ ગુદપ્રશમ્ આદિશેત ॥

જેનું શરીર રુક્ષ તથા દુર્બલ હોય તેની ગુદા, બાડાના સમયે બેર કરવાથી અને અતિ સારથી બહાર નીકળે છે, એ રોગને 'ગુદ પ્રશ' કહેવો. ૧૧૧

૨૪ ગુદસ્ય પ્રશ-ઘટિનિર્ગમન રુક્ષ-દુર્બલદેહસ્ય પ્રવાહિકા-અતિસારાભ્યામિતિ ગુદપ્રશ-જે માથુસ શરીરે રુક્ષ તથા દુર્બલ હોય, તે ઝાડે જતી વેળા ખૂબ બેર કરે અને તેવા માથુસને અતિસારનો રોગ થયો હોય તો તેની ગુદા જે બહાર નીકળી પડે, તે મુદ્રરોગ ગુદપ્રશ કહેવાય છે

ગુદપ્રશની ચિકિત્સા

ગુદપ્રશો ગુદં સ્વિષ્ણં સ્નેહેનાકં પ્રવેશયેત ।
પ્રવિષ્ઠં રોષધેયં યજ્ઞાદ ગમ્યસન્નિદ્રવર્મણા ॥ ૧૧૨ ॥

અન્ય-ગુદપ્રશો સ્વિષ્ણ સ્નેહેન અક ગુદ પ્રવેશયત, પ્રવિષ્ઠ (ચ) ગમ્ય-સન્નિદ્ર-વર્મણા યજ્ઞાત રોષધેત ॥

ગુદાને શેક ઘટ ધી કે તેલથી ખરડીને અદર પેસાડી દેવી અને પેસાડ્યા પછી છિદ્રો વાળા ગાયના આમડાથી ચત્તપૂર્વક તેને રોકી દેવી. ૧૧૨

ખાતરી કરેલી સચાટ ચિકિત્સા

પશ્ચિન્યા કોમલં પત્રં ય શ્વાદેલ્લકરાન્વિતમ્ ।
પત્રત્રિચિત્ય નિર્દિષ્ટ ન તસ્ય ગુદનિર્ગમ ॥ ૧૧૩ ॥

મૂપકાળા વસાભિર્વા ગુદપ્રશો પ્રલેપનમ્ ।

સુસ્વિન્નમૂપિકામાસેનાથવા સ્વેદયેદ ગુદમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

વૃક્ષામ્લાનલચાક્ષેરીયિદ્રપાઠાયવાગ્રજમ્ ।

તત્રેણ શીલયેત પાયુપ્રેશાત્તોડિનલદીપનમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

અન્ય-ય પાંચન્યા. કોમલ પત્ર શર્કરા-અન્વિત શ્વાદેત, તસ્ય ગુદનિર્ગમ ન (અવેર), પત્ર ત્રિચિત્ય નિર્દિષ્ટમ્ । મૂપકાળા વસાભિ વા ગુદપ્રશો પ્રલેપન

(કુર્યાત), અથવા સુસ્વિન્નમૂપિકામાસેન ગુદ સ્વેદયેત । પાયુ-પ્રેશ-આર્ત અનલ-શીપન વૃક્ષામ્લા-અનલ-ચાક્ષેરી-વિત્ત-પાઠા-યવાગ્રજ તત્રેણ શીલયેત ॥

જે માથુસ કમળના છોડના કામળ પાદડા સાકરની સાથે ખાય, તેની આમળ નીકળતી બધ પડે છે; અથવા જિંદરની ચરબીથી આમળ ઉપર લેપ કરવો, અથવા બાફેલા જિંદરના માસ વડે ગુદા પર શેક કરવો (તેથી પણ આમળ નીકળતી બધ થાય છે). આમળ નીકળવાથી પીડાતા રોગીએ અગ્નિને પ્રતીક્ષ કરનાર કોકમ, ચિત્રક, ખાટી લૂણી, બીલાનો ગર્ભ અને જવખાર છાશમા વાટી પીવાનો અભ્યાસ રાખવો. ૧૧૩-૧૧૫

મૂપક-તૈલ

મૂપકા દશમૂલાનિ મૂળીયાદુભય સમમ્ ।
તયો કાયેન કલ્કેન પચેત્તૈલં યથોદિતમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

અભ્યક્ષાત્તસ્ય તૈલસ્ય ગુદપ્રશો વિનશ્યતિ ।

વિનશ્યતિ તથાડનેન ગુદશૂલં મગન્દરમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

અન્ય-મૂપકા દશમૂલાનિદુભય સમમ્ (માદાય) તયો કાયેન કલ્કેન યથોદિત તૈલ પચેત, તસ્ય તૈલસ્ય અભ્યક્ષાત્ ગુદપ્રશ વિનશ્યતિ, તથા ઝનેન ગુદશૂલ મગન્દર વિનશ્યતિ ॥

ઉદર અને દશમૂલ (બૃહત્પંચમૂલ અને લઘુપંચમૂલ) એ બંનેને સમભાગે લઈ તેના કનાથ અને કલ્કથી વિધિ પ્રમાણે તૈલ પકાવવું, એ તૈલના માતિશથી ગુદપ્રશ, ગુદશૂલ તથા ભગદર પણ મટી જાય છે. ૧૧૬, ૧૧૭

શૂકરદંતુલક્ષણમાહ-

(૨૫) શૂકરદંતુનું લક્ષણ
સદાહો રક્તપર્વન્તત્વકૃપાકી તીવ્રવેદન ।

કળ્દમાન્ જ્વરકારીચ સસ્યાચ્છૂકરદંતુક ॥ ૧૧૮ ॥

અન્ય-(ય ગુદપ્રશ) સદાહ રક્ત-પર્વન્ત ત્વકૃપાકી તીવ્રવેદન કળ્દમાન્ ચ જ્વરકારી સ્યાત સ શૂકરદંતુક (કથ્યત) ॥

જે ગુદપ્રશ બળતરાવાળો, રાતા છેડા વાળો, પાકેલી આમડીવાળો, તીવ્ર વેદનાવાળો, ચળવાળો અને જ્વર કરનાર હોય તે 'શૂકર દંતુ' કહેવાય છે. ૧૧૮

૨૫ શૂકરસ્ય દશાદ્વ દશકારો યસ્ય સ-શૂકર દંતુ-ઉદ્ગમુદાદિવત્ સમાપ્ત-જેનો આકાર શૂકરી

દાઢ જેવો હોય છે, તેવો શુદ્ધરાગનો જ એક બેદ
મુદ્રરોગ શુદ્ધરૂપ કહેવાય છે.

ટીકા-સાન્નુદગ્રયઃ ॥

શુદ્ધરૂપની ચિકિત્સા

મુદ્રરાજકમૂલસ્ય રજન્યા સહિતસ્ય ચ ।
ચૂર્ણં તુ સહસા લેપાદ્ વારાહદ્વિજનાશનમ્ ॥૧૧૭॥
રાજીવમૂલકલ્પકઃ, પીતો ગદ્યેન સર્પિષા પ્રાતઃ ।
શમયતિ શૂકરવંદ્રં, દ્યૌદમૂતં જ્વરં ધોરમ્ ॥૧૨૦॥
રજની માર્કવં મૂલં પિપ્પ્લે શીતેન વારિણા ।
તલ્લેપાદ્વન્તિ વીસર્પં વારાહદશનાદ્વયમ્ ॥૧૨૧॥

અન્યયઃ-રજન્યા સહિતસ્ય ચ મુદ્રરાજકમૂલસ્ય
ચૂર્ણં તુ લેપાદ્ સહસા વારાહદ્વિજનાશનં (કરોતિ) ॥
પ્રાતઃ રાજીવમૂલકલ્પકઃ ગદ્યેન સર્પિષા પીતઃ (સન્)
શુદ્ધરૂપ (ચ) દ્યૌદમૂતં જ્વરં ધોરં શમયતિ ॥ રજની
(ચ) માર્કવં મૂલં શીતેન વારિણા વિદ્ય તલ્લેપાદ્ વીસર્પં
વારાહદશન-આદ્ય હન્તિ ॥

હજાર સહિત ભાંગરાનાં મૂળિયાંના ચૂર્ણને
લેપ કરવાથી શુદ્ધરૂપને તરત જ તે મટાકે
છે. પ્રાતઃકાળે કમળનાં મૂળને કઢક ગાયના
ધીની સાથે પીધા હોય તો તે શુદ્ધરૂપને
અને તેથી થયેલા ધોર બપરને શાંત કરે છે.
હજાર અને ભાંગરાનાં મૂળને ટાઢા ખાણીમાં
વાટી તેને લેપ કરવાથી વીસર્પ અને શુદ્ધરૂ-
પને તે નાશ કરે છે. ૧૧૬-૧૨૧

અનુશાસનમ્-

(૨૬) અનુશાસનું લક્ષણ

ગમ્મીરામરૂપશોર્યાં ચ સર્વળાં મુપરિસ્થિતામ્ ।
પાદ્મ્યાનુશાયીં તાં તુ વિદ્યાદન્ત. પ્રપાકિનીમ્ ॥૧૨૨॥

અન્યયઃ-અન્તઃપ્રપાકિની ગમ્મીરામ્ અપયોગા
સર્વળાં પાદસ્ય ઉપરિસ્થિતાં તાં તુ અનુશાયીં વિદ્યાત ॥

અંદર પાઠવાળી અને તે જ કારણે અંસીર
થોડા સોજવાળી, પગ જેવા જ પહોંવાળી
જે કોઈ પગની ઉપર થાય, તેને 'અનુ-
શાયી' જાણવી. ૧૨૨

૨૬. અનુપાદસદશવર્ગે જોત પાદસ્યોપરિ યા સા
અનુશાયી, અનુપૂર્વકાલ સ્ત્રીઃ સ્વપ્ને-અન્, ગૌરાદિત્વાચ
હીમ્-જે કોઈ પગના જેવા જ રંગવાળી પગની
ઉપર થાય છે, તે મુદ્રરોગ અનુશાયી કહેવાય છે.

ટીકા-અન્ત 'પ્રિકા'મિતિ વિશેષપદમચ્છાદરૂપી-
અન્. ગમ્મીરા-અન્ત.પાકેન ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અનુશાયીની ચિકિત્સા

દ્વરેદનુશાયીં વૈદ્યઃ ક્રિયયા શ્લેષ્મવિદ્રવેઃ ॥૧૨૩॥

અન્યયઃ-વૈદ્યઃ શ્લેષ્મવિદ્રવેઃ ક્રિયયા અનુશાયીં દ્વરેત ॥

વૈદ્યે કક્ષવિદ્રધિની ચિકિત્સાથી અનુશાયીને
મટાકવી. ૧૨૩

અન્યય લક્ષણમાહ-

(૨૭) અલસતું લક્ષણ

ક્ષિન્નાદ્યુત્પન્તરો પાદો કમ્પદાહસમન્વિતો ।
દુષ્કર્દમસંસ્પર્શાદલસં તં વિમાયયેત્ ॥૧૨૪॥

અન્યયઃ-દુષ્કર્દમસંસ્પર્શા પાદો ક્ષિન્-અકુલિ-
અન્તરો કમ્પદાહસમન્વિતો (સ્વાભાવ) તમ્ અલસં
માયયેત્ ॥

સડેલા કાઢવના સ્પર્શથી બન્ને પગ આંગ-
ળીઓની વચ્ચે કહેદ, અથા અને બાળતાથી
ચુકા થાય, એ રાગને 'અલસ' જાણવો. ૧૨૪

૨૭. ન લસતિ-ન ક્લિપ્યતિ પાદયુગ્મં યસ્મિન્ રોગે
કમ્પદાહક્રિયાદ્યુત્પન્તરમિતિ અલસઃ-અલસ શ્લેષ્મ-
જેમાં બેય પગ ખરાબ કાઢવના સ્પર્શથી મેળ,
કાઢ તથા આંગળીઓની વચ્ચે કહેદવાળા થઈ
જાય તો પગ મડાતા નથી, તે મુદ્રરોગ અલસ
કહેવાય છે.

ટીકા-અલસ='કન્દઈ' इति लोके ॥

અલસની ચિકિત્સા

પાદો સિન્ત્વાડડરનાલેન લેપનં ત્વલસે હિતમ્ ।
પટોલકુનદીતિમ્બરીચનામરિચૈસ્તિલઃ ॥૧૨૫॥
શુદ્ધાસ્વરસસિદ્ધેન કટુતૈલેન લેપયેત્ ।

તતઃ કાસીસકુનદીતિલચૂર્ણવિચૂર્ણયેત્ ॥૧૨૬॥

અન્યયઃ-મારનાલેન પાદો સિન્ત્વા લેપનં તુ અલસે
હિતમ્, પટોલકુનદીતિમ્બરીચનામરિચઃ શુદ્ધાસ્વરસ-
સિદ્ધેન કટુતૈલેન (અલસ) લેપયેત્, તતઃ કાસીસકુનદી-
તિલચૂર્ણઃ વિચૂર્ણયેત્ ॥

મારનાલથી પગ ઉપર સિંચન કરીને
લેપન કરવું એ અલસ ઉપર હિતકારી થાય
છે. કડવાં પરપળ, મનશિલ, લીંબડો, ગોરા-
ચના, મરી, તલ અને લોરીંગળીના સ્વપસથી
પકાવેલા સરસિયા તેલથી અલસ ઉપર લેપ
કરવો અને પછી હીરાકરી, મનશિલ અને
તલતું ચૂર્ણ લસરાવવું. ૧૨૫, ૧૨૬

ટીકા-વિચૂર્ણયેત્=અવધૂલયેત્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

કરંજનાં બીજ આદિના લેપ

કરંજીજં રજની કાસીસં પક્કં મધુ ।

રોચના હરિતાલ ચ લેપોડ્યમલસે હિતઃ ॥૧૨૭॥

અન્યથા-કરંજીજં રજની કાસીસં પક્કં મધુ
રોચના ચ હરિતાલમ્-અય લેપઃ અયસે હિતઃ (સ્યાત્) ॥

કરંજનાં બીજ, હળદર, હીરાકરી, પદ્મ-
કાષ, મધ, ગોરોચના અને હરતાલનો લેપ
અલસ ઉપર હિતકારી થાય છે. ૧૨૭

દારીલક્ષણમાહ-

(૨૮) કારીનું કે વાઢિયાનું લક્ષણ

પરિક્રમણશીલસ્ય વાયુત્વચ્ચક્ષયોઃ ।

પાદયોઃ કુચ્ચે દારીં સઘજાં તલસંશ્રિતામ્ ॥૧૨૮॥

અન્યથા-પરિક્રમણશીલસ્ય (જનસ્ય) અર્થચ-
ક્ષયોઃ પાદયોઃ વાયુઃ તલસંશ્રિતાં સઘજાં દારીં કુચ્ચે ॥

જેને કરવાની બહુ જ ટેવ હોય તે
માણસના અત્યંત રૂક્ષ થઈ ગયેલા બજે પગ-
ના તળામાં વાયુ, વેદનાવાળી ચીરાડ કે ફાટને
ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૨૮

૨૮. કીચે દરળ વા વાયુજન્ય પાદતલયોઃ-દારી,
દુ વિદારણે-વન્, ગોરાદિવાદ કીવ્-વાયુને લીધે પગનાં
બંને તળિયાંમાં ચીરાડ થાય છે, તે છુદ્દરોગ કારી-
વાદિયા કહેવાય છે.

ટીકા-દારી='ધીવાઈ' इति लोके ॥

કારીની ચિકિત્સા

પાદદાર્યા શિરાં પ્રાક્ષો મોચચેત્તલશોધિનીમ્ ।

ક્ષેદસ્વેદોપપન્નો નુ પાદો વા લેપજેનમુદુઃ ।

મધૂન્નિઘ્રવસામજાઘૃતૈઃ ક્ષારવિમિશ્રિતૈઃ ॥૧૨૯॥

અન્યથા-પ્રાક્ષઃ પાદદાર્યાં તલશોધિનીં શિરા મોચ-
ચેત્ ॥ વા ક્ષેદસ્વેદોપપન્નો પાદો મધૂન્નિઘ્રવસા-
મજાઘૃતૈઃ ક્ષારવિમિશ્રિતૈઃ મુદુઃ લેપ્યેત્ ॥

વિદ્વાન વેદે પગની ચીરાડના રોગમાં
પગનાં તળિયાંને સાફ કરવા નસ જોલાળી
લોહી કઠાવવું, અથવા પગનું સ્નેહન તથા
સ્વેદન કર્યા પછી મધ, ચરબી, મળમળ અને
દીને જવખારથી મિશ્ર કરી તેને વારંવાર
લેપ કરવો. ૧૨૯

ટીકા-અન્ન વસા મજા ચ સામાન્યતરહામાદીનાં
વિશેષાનુભિધાનતઃ, ઉક્તં ચ-મદગપાલે-'મેદો મજા વસા
રેવા પ્રામ્યાનુદેકોદ્રવા । સ્નેહોડધ્નઃ ક્ષુચિરેવ સ્યાત્
મજા કથિતો બુધઃ' । વસા=શુદ્ધમાંસમવઃ સ્નેહઃ, ક્ષારઃ

=ચવસારઃ ॥ અહીં ચરબી તથા મળમળ, સામાન્ય
તરીકે બકરાં વગેરે અનવરોની લેવી. મદનપાલે
કહ્યું છે કે 'મેદ, મળમળ તથા ચરબી ગ્રામ્ય પશુ-
ઓની, જલપ્રાય પ્રદેશનાં ગ્રાણીઓની અને જલચર
ગ્રાણીઓની લેવી. હાડકાંની અંદરનો જે ચોખ્ખો
સ્નેહ તેને વિદ્વાનોએ 'મળમળ' કહેલ છે.' શુદ્ધ
માંસનો સ્નેહ તે વસા કહેવાય છે.

સર્જાહસિન્ધૂદ્રવયોશ્ચર્ણ ઘૃતમધુન્નુતમ્ ।

નિર્મથ્ય કટુતેલાકં હિતં પાદપ્રમાર્જનં ॥૧૩૦॥

મધુસિન્ધકૌરિક-ઘૃતગુડમહિપાક્ષશાલ-
નિર્યાસૈઃ । ગૌરિકસહિતેલેપઃ પાદસ્ફુટનાપહઃ
સિદ્ધઃ ॥૧૩૧॥

અન્યથા-સર્જાહવસિન્ધૂદ્રવયોઃ ચૂર્ણ ઘૃતમધુન્નુત
નિર્મથ્ય કટુતેલાકં પાદપ્રમાર્જનં હિતં (સ્યાત્) ॥ મધુ-
સિન્ધકૌરિકઘૃતગુડમહિપાક્ષશાલનિર્યાસૈઃ ગૌરિક-સહિતે
લેપઃ પાદસ્ફુટન-અપહઃ સિદ્ધઃ ॥

રાજ તથા મૈંધવના ચૂર્ણને ધીમાં તથા
મધમાં ખૂબ મથી તેમાં સરસિયુ તેલ નાખી
પગ પર ઘસવું તે પગના ફાટવા પર હિત-
કારી થાય છે; તેમ જ મીણ, શિલાજિત, ઘી,
ગોળ, લેસા ગૂગળ, રાજ અને સોનાગેરને
મિશ્ર કરી લેપ કરવો, તે પગનું ફાટવું મટા-
ડનાર તરીકે સિદ્ધ થયેલ છે. ૧૩૦, ૧૩૧

ટીકા-મધુસિન્ધકર્ણ='મેળ' इति लोके, પ્રથમ
ગૌરિક=શિલાજતુ, દ્વિતીય ગૌરિક='ગૌર' इति लोके,
શાલનિર્યાસઃ=રાહઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

ઉન્મત્ત કે ધંતૂરાનાં બીજનું તેલ

ઉન્મત્તકસ્ય વીજેન માનકક્ષારવારિણા ।

વિપક્કં કટુતેલે નુ હન્યાદારીં ન સંશયઃ ॥૧૩૨॥

અન્યથા-ઉન્મત્તકસ્ય વીજેન માનકક્ષારવારિણા
વિપક્કં કટુતેલે નુ દારીં હન્યાત્, ન સંશયઃ ॥

ધંતૂરાનાં બીજ અને-માનકંદની લસના
જળથી પકાવેલું સરસિયુ તેલ પગની ફાટ
મટાડે છે, એમાં સંશય નથી. ૧૩૨

કદરસ્ય લક્ષણમાહ-

(૨૯) કદર (કપાશિયા)નું લક્ષણ

શર્કરોન્મથિતે પાદે ક્ષતે વા કણ્ટકાદિભિઃ ।

પ્રત્યિઃ કોલવત્કુન્દસ્યો જાયતે કદરસ્તુ સઃ ॥૧૩૩॥

અન્યથા-શર્કરા-ઉન્મથિતે વા કણ્ટક-આદિભિઃ
ક્ષતે પાદે કોલવત્ ઉત્સવઃ (ય.) પ્રત્યિઃ જાયતે, સઃ
કદરઃ (કપ્થતે) ॥

રેતીથી ખૂબ મથિત થયેલા અથવા કાંટા વગેરેથી ઘવાયેલા પગમાં નાના ઓર જેવડી ને ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે, એ 'કદર' કહેવાય છે.

૨૯. કુલિતમ્ ઇયતિ-પ્રાપ્નોતિ કપટકાદિશતેનેતિ કદરઃ, શ્ર મતો-અન્-ને કાંટા વગેરેથી ખરાબ રીતે વીધાયાથી કે ઘવાયાથી મરેલી ચામડીરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તે કપાશિયાનો શુદ્ધરંગ 'કદર' કહેવાય છે.

ટીકા-શર્કરાડગ્ર=વાલુકા, કોલવત=શુદ્ધવદરવત, ઉત્તમઃ=વદ્રતઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

કદરની ચિકિત્સા

દહેત્કદરમુદ્ગત્ય તૈલેન દહનેત વા ॥૧૩૪॥

અન્વયઃ-કદરમ્ ઉદ્ગત્ય તૈલેન વા દહનેત દહેત્ ॥

કદરને શસ્ત્રથી કાઢી નાખી ઊના તેલથી કે અગ્નિથી ખાળી નાખવું. ૧૩૪

તિલકાલકમાહ-

(૩૦) તિલકાલક (તલ) યું લક્ષણ કૃષ્ણાણિ તિલમાત્રાણિ નીરુજાણિ સમાનિ ચ । વાતપિત્તકફોદ્ગેકાસાન્વિઘ્નાસ્તિલકાલકાન્ ॥૧૩૫॥

અન્વયઃ-વાતપિત્તકફોદ્ગેકાસ્તિ કૃષ્ણાણિ તિલ-માત્રાણિ નીરુજાણિ ચ સમાનિ (યાનિ જાયન્તે), સાન્, તિલકાલકાન્ વિઘ્નાન્ ॥

વાયુ, પિત્ત તથા કફના પ્રકોપથી કાળાં, તલ જેવડાં તેમજ પીઠા અને ઊંચાઈ વિનાનાં ને ચાઠાં થાય છે, એ 'તિલકાલક' બહુવા.

૨૦. કાલાથ તે તિલા ઇવ-દોષત્રયોદ્ભૂતાઃ તિલ-કાલાઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્-ત્રયે દોષના પ્રકોપથી કાળા તલ જેવાં ને ચાઠાં થાય છે તે 'તિલકાલક' નામનો શુદ્ધરંગ કહેવાય છે

ટીકા-સમાનિ=અનુવ્રત્તાનિ, અથ 'નિલ' 'ઇતિ લોકે ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

મશકમાહ-

(૩૧) મશક (મસા) યું લક્ષણ મવેદનં સ્થિરં ચૈવ યત્ત ગાત્રે પ્રદશ્યતે । માપવત્ કૃષ્ણમુત્સન્ન મલિનં મશકં દિશેત્ ॥૧૩૬॥

અન્વયઃ-ગાત્રે તુ યત્ માપવત્ કૃષ્ણમ્ ઉત્સન્ન મલિનં સ્થિરમ્ એવ ચ પ્રદશ્યતે (તત્) મશકં દિશેત્ ॥

પરંતુ શરીર પર આડઠ જેવું કાળું, ઊંચું, મેલું, વેદના વગરનું અને સ્થિર ને થાય છે, તે 'મશક' કહેવાય છે. ૧૩૬

૩૧. મશતિ-દૃષ્ટો ભવતિ માપવત કૃષ્ણો ગાત્રે, મશ શબ્દ-અન્, સ્વાર્થિકચ્ચ કન્-શરીર પર આડઠ જેવા કાળા ને દેખાય છે, તે 'મસા કે મશક' કહેવાતો શુદ્ધરંગ.

ટીકા-સ્થિરમ્=અવલમ્, મવેદનં=વેદનાદિતમ્, 'મશક' 'ઇતિ લોકે ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

જતુમણિમાહ-

(૩૨) જતુમણિ (લાખાં) યું લક્ષણ

સમમુત્સન્નમરુજં મળ્ડલં કપરક્તજમ્ ।

સહજં લક્ષ્મ ચૈકેવાં લક્ષ્યો જતુમણિશ્ચ સઃ ॥૧૩૭॥

કૃષ્ણઃ સિન્ધવો જતુમણિશ્ચઃ શ્લેષ્મોત્તરૈસ્ત્રિભિઃ । મરુજં સ્વપરે રક્તં લક્ષ્મેત્યાહુર્મિપગ્ધરાઃ ॥૧૩૮॥

અન્વય-સમમ્ ઉત્સન્નમ્ મરુજં કપરક્તજં મળ્ડ-લમ્, એવેવાં ચ સહજં લક્ષ્મ લક્ષ્યઃ સ ચ જતુમણિઃ (કપ્ચતે), કૃષ્ણઃ સિન્ધવઃ જતુમણિઃ શ્લેષ્મ-ઉત્તરૈઃ ત્રિભિઃ હ્રેયઃ, અપરે તુ મિપગ્ધરાઃ 'મરુજં રક્તં લક્ષ્મ' 'ઇતિ આહુઃ ॥

શરીરના જેવા વર્ણવાળું, કાંઈક ઊંચું અને કઠ્ક તથા લોહીના પ્રકોપવાળું ને મ'ડલ થાય છે, તે અને કેટલાક માણસોને જન્મની સાથે જ એવું ચિહ્ન હોય છે, તે 'જતુમણિ' કહેવાય છે. કેટલાક આચાર્યો જતુમણિને કાળા રંગનું, સિન્ધ તથા કઠ્કની અધિકતાવાળા ત્રણે દોષોથી થયેલ બહુવું, એમ કહે છે; બ્યારે બીજા કેટલાક શ્રેષ્ઠ વેદો પીઠા-વગરના તથા લાલ રંગના એ જતુમણિને 'લક્ષ્મ' એ નામે અલગ બહુાવે છે. ૧૩૭, ૧૩૮

૩૨. જતુવર્ણઃ મણિઃ ઇવ યો જાયતે કપરકપરો-વાત-મળ્ડલત્વ. સહજો ચાલક્ષ્મત્વઃ સ જતુમણિઃ-લાખ જેવા રંગનો ખણે મણિ હોય તેવા મ'ડલરૂપે ને કઠ્ક તથા લોહીના પ્રકોપથી થાય છે, તે શુદ્ધ રંગ 'જતુ-મણિ-લાખાં' નામે કહેવાય છે.

ટીકા-સમ=સમવર્ણમ્, ઉત્સન્ન=કિંચિદુત્તરં સહજ=શરીરેણ સહ જાતમ્, એવિચ યન્મરુજં ચ જતુમણિ-લક્ષ્યઃ, લક્ષ્મ ચૈકેવામિતિ-એવામાવાર્ચાણાં મતે તન્મ-ળ્ડલં લક્ષ્મણં વ, લક્ષ્મ=લગુન' 'ઇતિ લોકે । અપરે પુનર્જતુમણિકમ્પોર્થેદક લક્ષ્યમાહુઃ-કૃષ્ણાદિત્યાદિ । (આ ટીકાનો પૂર્ણ અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

તિલકાલક, મશક તથા જતુમણિની ચિકિત્સા ચર્મનીલં જતુમણિ મશકાંસ્તિલકાલકાન્ । ઉત્કૃત્ય શલ્પેણ દહેત્ દ્વારાગ્રિચામશેષતઃ ॥૧૩૯॥

અન્વય:-ચર્મકીલં જતુમણિ મશાકાન્ તિરકાલકાન્
શરૂણ ઉત્કલ્ય ક્ષાર-અગ્નિમ્યામ્ અશેષતઃ રહેત્ ॥

અર્થઃકીલ, જતુમણિ, મસો અને તલને
શરૂથી કાપવાં અને ક્ષાર તથા અગ્નિથી
સંપૂર્ણ રીતે બાળી નાખવાં. ૧૩૯

ન્યચ્છમાદ-

(૩૩) ન્યચ્છતું લક્ષણ

મળ્ડલં મહદલ્પં વા ઇયાવં વા યદ્ધિ વા સિતમ્ ।
સહજં નીરુજં ગાત્રે ન્યચ્છં તદમિધીયતે ॥ ૧૪૦ ॥

અન્વય:-મહત્ વા અલ્પ ઇયાવં વા સિતં સહજં
નીરુજં ગાત્રે (યત્) મળ્ડલ તત્ ન્યચ્છમ્ અમિધીયતે ॥

મોટું અથવા નાનું, કાળું અથવા ધોળું,
શરીરની સાથે થયેલું અને વેદના વગરનું
જે મંડળ શરીર પર થાય છે, તે 'ન્યચ્છ'
કહેવાય છે. ૧૪૦

૩૩. નિતરામ્ અચ્છ-સ્પષ્ટ ગાત્રે इति न्यचछम्-
શરીર પર જે અતિ સ્પષ્ટ સહજ મંડળ થાય છે,
તે 'ન્યચ્છ' નામે મુદ્રરોગ કહેવાય છે.

ન્યચ્છની ચિકિત્સા

શિરાવેધૈઃ પ્રલેપૈશ્ચ તથાડમ્યઙ્ગૈરુપાચરેત્ ।
ન્યચ્છં લિમ્પેત્પયઃ પિષ્ટૈઃ કલ્કૈઃ ક્ષીરતરુદ્રૈઃ ॥૧૪૧॥
ત્રિભુવનવિજયાપત્રં,મૂલં સ્પવિરસ્ય શિશિપા ચર્મિઃ ।
ઉદ્વર્તનં વિરચિતં, ન્યચ્છઃપદ્માપહં સિદ્ધમ્ ॥૧૪૨॥

અન્વય:-શિરાવેધૈઃ ચ પ્રલેપૈઃ તથા અમ્યઙ્ગૈઃ ન્યચ્છમ્
ઉપાચરેત્, પયઃપિષ્ટૈઃ,ક્ષીરતરુ-ઉદ્ગમ્ભૈઃ કલ્કૈઃ લિમ્પેત્,
ત્રિભુવનવિજયાપત્ર સ્પવિરસ્ય મૂલં ચ શિશિપા, ચર્મિઃ
વિરચિતમ્ ઉદ્વર્તનં ન્યચ્છ-વ્યઙ્ગ-અપહં સિદ્ધમ્ ॥

નસનેા વેધ, પ્રલેપ અને ભાલિશથી તે
ન્યચ્છની ચિકિત્સા કરવી; તેમજ ઙ્ગુદ્ધમાં
વાટેલા છિરવાળાં વૃક્ષોની છાલોના કલ્કોથી
ન્યચ્છ ઉપર લેપ કરવો; અથવા ભાંગનાં પાંદડાં,
વરધારાનાં મૂળિયાં અને શીશમ-એટલાંને
વાટી તેને ચોળી ખરડ કરવો, તે પણ ન્યચ્છ
તથા વ્યંગને અવશ્ય મટાડે છે. ૧૪૧, ૧૪૨

ટીકા-સ્પવિરસ્ય=મુદ્રદારસ્ય ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

પદ્મિનીકણ્ટકમાદ-

(૩૪) પદ્મિનીકંટકતું લક્ષણ

કણ્ટકેરાચિતં વૃત્તં કણ્ડમન્પાણ્ડુ મળ્ડલમ્ ।
પદ્મિનીકણ્ટકપ્રત્યેસ્તદાપ્યં કફવાતજમ્ ॥૧૪૩॥

અન્વય:-કફવાતજં પદ્મિનીકણ્ટકપ્રત્યેઃ કણ્ટકૈઃ
આચિતં કણ્ડમત્ વૃત્તં પાણ્ડુ (યત્) મળ્ડલં (તત્)
તત્-આલ્યં (કથ્યતે) ॥

કંઈ તથા વાયુથી થયેલું, કમળના નાળના
કાંટા જેવા કાંટાથી વ્યાપ્ત, ચળવાળું, ગોળ
અને ધોળું જે મંડળ થાય છે, તે 'પદ્મિની-
કંટક' નામે કહેવાય છે. ૧૪૩

૩૪. પદ્મિન્યાઃ કણ્ટકા ઇવ કણ્ટકાઃ સન્તિ અસ્મિ-
ન્નિતિ પદ્મિનીકણ્ટકમ્-કફવાતાત્, ઉષ્મુચ્ચારિવત્ સમાદઃ-
જેમાં કંઈ તથા વાયુના પ્રકોપથી કમળના છોડના
નાળના કાંટા જેવા કાંટા ખૂબ થાય છે, તે મુદ્ર-
રોગ 'પદ્મિનીકંટક' કહેવાય છે.

ટીકા-આચિત=વ્યાપ્ત, પદ્મિનીકણ્ટકપ્રત્યેઃ=પદ્મિની-
નાલકણ્ટકમદર્શોઃ, તદાલ્ય=પદ્મિનીકણ્ટકનામૈવ (આનો
અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

પદ્મિનીકંટકની ચિકિત્સા

પદ્મિનીકણ્ટકે રોગે છર્ડ્યેન્નિમ્બધારિણા ।
સેતૈવ સિદ્ધં સક્ષોદ્રં સર્પિઃ પાતું પ્રદાપયેત્ ॥
નિમ્બારવચકલ્કૈર્યા મુહુઃકર્ત્વંતં હિતમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

અન્વય:-પદ્મિનીકણ્ટકે રોગે નિમ્બધારિણા છર્ડ્યેત્,
તેન એવ સિદ્ધં સક્ષોદ્રં સર્પિઃ પાતું પ્રદાપયેત્, નિમ્બ-
આરવચ-કલ્કૈઃ વા મુહુઃ ઉદ્વર્તનં હિતમ્ ભવતિ ॥

પદ્મિનીકંટકના રોગમાં લીમડાના પાણીથી
બિલટી કરાવવી અને લીમડાના પાણીથી જ
પકાવેલું ઘી મધ સાથે પીવડાવવું; તેમજ
લીમડાના તથા ગરમાળાના કલ્કોથી વારંવાર
ચોળવું તે પણ હિતકારી થાય છે. ૧૪૪

નિંબાદિ-ધૃત*

ચતુર્ગુણેન નિમ્બેત્યપપ્રકાચેન ગોષૂતમ્ ।
પચેત્તત્સ્તુ નિમ્બસ્ય કૃતમાલસ્ય પત્રજૈઃ ॥૧૪૫॥
કલ્કૈર્ભૂષઃ પચેત્ સિદ્ધં તત્ પિત્તેત્પલસંમિતમ્ ।
પદ્મિનીકણ્ટકાદ્રોગાન્મુક્તો ભવતિ નાન્યથા ॥૧૪૬॥

અન્વય:-ચતુર્ગુણેન નિમ્બ-ઉત્થ-પત્ર-મ્વાચેન ગો-ષૂતં
પચેત્, તતઃ કૃત્ ભૂયઃ નિમ્બસ્ય કૃતમાલસ્ય પત્રજૈઃ
કલ્કૈઃ પચેત્, સિદ્ધં તત્ પલસંમિતં પિબેત્, પદ્મિની-
કણ્ટકાત્ રોગાત્ મુક્તઃ ભવતિ, ન અન્યથા ॥

આર ગણુ લીમડાનાં પાંદડાંના કવાથથી
ગાયનું ઘી પકાવવું; પછી ફરી પણ તે જ

* નિમ્બ આદિર્યસિન્નં તત્, તત્ત્વં તદ્ વૃત્તં નિમ્બા-
દિષ્ટમ્-જેમાં લીમડો મુખ્ય હોય છે, એવાં એક-
ડિયાંથી પકાવેલું ઘી નિંબાદિધૃત કહેવાય છે.

ધીને લીંબડાનાં અને ગરમાળાનાં પાંદડાંના કદકોથી પકાવવું, એટલે 'નિંખાદિ-ઘૂત' તૈયાર થાય છે. એ ધી ચાર તોલા પીવું, જેથી માણસ પશ્ચિનીકંટક રોગથી છૂટે છે, એમાં સંશય નથી. ૧૪૫, ૧૪૬

અજગલિકાલક્ષણમાહ-

(૩૫) અજગલિકાનું લક્ષણ

સ્તિંગ્યા સર્વળા પ્રથિતા મીરુજા મુદ્રસન્નિમા ।
કફવાતોત્પિતા જ્વેષા ઘાલાનામજગલિકા ॥૧૪૭

અન્યય:-ઘાલાનાં મુદ્રસન્નિમા સ્તિંગ્યા સર્વળા પ્રથિતા મીરુજા કફ-વાત-ઉત્પિતા અજગલિકા જ્વેષા ॥

ખાળકોને મગના જેવી, સિંગધ, શરીરના જેવા રંગવાળી, ગૂંથાયેલા જેવી, વેદનારહિત અને કફ તથા વાયુથી ફેફસીઓ થાય છે એ 'અજગલિકા' કહેવાય છે. ૧૪૭

૩૫. અજસ્ય ગણે દ્વ સર્વળ-નીરહ-મુદ્રગદગ-પિટ્તકા પ્રથિતા-કફવાતાવ, દ્વાયે કન્, ટાપ્, અત્ત દ્વાવ-જેમ ખડકાંના ગળે થાય છે, તેમ શરીર જેવા રંગની વેદના વગરની મગ જેવી ફેફસીઓથી ગૂંથાયા જેવા કફવાતગમ્ય જે શુદ્ધરોગ તે અજગલિકા કહેવાય છે.

ટીકા-પ્રથિતા=ગુન્ધિતેષ, મુદ્રસન્નિમા=મુદ્રાકૃતિઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અજગલિકાની ચિકિત્સા

તત્રાજગલિકાં સામાં જલોકોમિરુપાચરેત્ ।
શુક્તિસોપાટિકાક્ષારકલ્કેઆલેપયેમુહુઃ ॥
કઠિનાં ક્ષારયોગેણ દ્રાવયેદજગલિકામ્ ॥ ૧૪૮ ॥

અન્યય:-તત્ર સામામ્ અજગલિકાં જલોકામિઃ ડપા-ચરેદ, શુક્તિસોપાટિકાક્ષારકલ્કેઃ ચ મુહુઃ આલેપયેત્, કઠિનામ્ ક્ષારગલિકાં ક્ષારયોગેણ દ્રાવયેત્ ॥

તેમાં કાચી અજગલિકા પર બળેા મૂકીને તેની ચિકિત્સા કરવી અને છીપની તથા કુટ-કડીની ભસ્મના કદકોથી તેના ઉપર વારંવાર લેપ કરવો; અને જે અજગલિકા કઠણ હોય તેને ક્ષાર મૂકી પિગળાવવી. ૧૪૮

યવપ્રણ્યામાહ-

(૩૬) યવપ્રણ્યાનું લક્ષણ

યવાકારા પ્રકઠિના મથિતા માંસસંઘ્રયા ।
પિટ્તકા શ્લેષ્મવાતામ્બો યવપ્રણ્યેતિ સોચ્યતે ॥૧૪૯

અન્યય:-શ્લેષ્મવાતામ્બો (વા) યવ-આદ્યા

પ્રકઠિના પ્રથિતા માંસસંઘ્રયા (ચ) પિટ્તકા સા યવપ્રણ્યા-
ઈતિ ઇચ્યતે ॥

કફ તથા વાયુથી થતી જે ફેફસી બવ જેવા આકારની વચમાં બડી, છેડામાં પાતળી, ખૂબ કઠણ, ગૂંથાયેલા જેવી અને માંસના આશ્રય-વાળી થાય છે તે 'યવપ્રણ્યા' કહેવાય છે. ૧૪૯

૩૬. યવઃ દ્વ આકૃત્યા પ્રણ્યાયતે-ઈતિ યવપ્રણ્યા-
ર્યા પ્રકયતે-માવે અહ-આકારથી બવના જેવી જે પ્રણ્યાત થયેલ છે, તે શુદ્ધરોગ 'યવપ્રણ્યા' કહેવાય છે.

ટીકા-યવાકારા=મધ્યે સ્થૂળા પ્રાન્તે કૃદ્યા ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અન્ત્રાલજીમાહ-

(૩૭) અન્ત્રાલજીનું લક્ષણ

ઘનામવક્રાં પિટ્તકામુન્નતાં પરિમળ્ડલામ્ ।
અન્ત્રાલજીમલ્પપૂર્ણાં તાં વિચાત્ કફવાતજામ્ ॥૧૫૦

અન્યય:-ઘનામ્ અવકામ્ ડન્નતા પરિમળ્ડલામ્ અલ્પ-
પૂર્ણાં તાં વિટ્કાં કફવાતજામ્ અન્ત્રાલજી વિચાત્ ॥

કઠણ, વાંકાઈ વગરની, ઊંચી, ગોળ, અને થોડા પરવાળી જે ફેફસી થાય છે, તેને કફ તથા વાયુથી થતી 'અન્ત્રાલજી' બહુથી.

૩૭. અન્ત્યતે-અપ્યતે કફવાતામ્યામ્ ઇતિ અન્ત્રા,
જલતિ ઇતિ અલ-પર્યાપ્તા ચ સતી યા જાયતે મા અન્ત્રાલજી-
અતિ વન્ધને- 'સર્વેષામુપ્પન્નઃ પુન્' (ડળા ૦ ૪-૧૬૪),
અલ મૂળપાદો-અન્, જનેર્થ-જે કફ તથા વાયુથી
ખંધાઈને પરિપૂર્ણ અંડગકાર-ગોળ અને ઊંચી થાય
છે, તે ફેફસી અન્ત્રાલજી નામે શુદ્ધરોગ કહેવાય છે.

ટીકા-ઘનાં=કઠિનામ્, પરિમળ્ડલાં=વર્તુળામ્ અલ્પ-
પૂર્ણામ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

યવપ્રણ્યા અને અન્ત્રાલજીની ચિકિત્સા
અન્ત્રાલજીયવપ્રણ્યે પૂર્વે સ્વેદરુપાચરેત્ ।
મનઃશિલાદેવદારકુપ્પલ્કલ્કઃ પ્રલેપયેત્ ॥

પક્વાં ઘ્વણવિઘાનેન યથોક્તેન પ્રસાધયેત્ ॥ ૧૫૧ ॥
અન્યય:-અન્ત્રાલજી-યવપ્રણ્યે પૂર્વે સ્વેદઃ ડપાચરેત્,
મનઃશિલા-દેવદાર-કુપ્પ-લ્કલ્કઃ પ્રલેપયેત્, પક્વાં યથો-
ક્તેન ઘ્વણવિઘાનેન પ્રસાધયેત્ ॥

યવપ્રણ્યા તથા અન્ત્રાલજીની પ્રથમ શેકથી
ચિકિત્સા કરવી અને પછી મનશીલ, દેવદાર
તથા કંઠના કદક લગાડવા; અને તે પાકે ત્યારે
પ્રથમ કહેલ ત્રણના વિધિથી ચિકિત્સા કરવી.

વિજ્ઞતામાહ-

(૩૮) વિવૃતાનુ લક્ષણ

વિવૃતાસ્યાં મહાદાહાં પક્ષોદુશ્વરસન્નિધામ્ ।

વિવૃતામિતિ તાં વિદ્યાત્ પિતૃત્યાં પરિમળલામ્ ॥

અન્વય:-પિત્-ઉત્પાદિત-આસ્થામહાદાહાં પવ-
રુદુશ્વર-સંનિધાં પરિમળલાં તાં વિવૃતામ્ इति વિદ્યાત્ ॥

પિતૃતી થયેલી જે ફેાહી ફાટેલા મોઢા-
વાળી, ભારે ઝળતરાવાળી, પાકેલાં ઉંઝરાનાં
ફળ જેવી ગોળ અને આરે ખાળુ સોબવાળી
થાય છે, તેને 'વિવૃતા' જાણવી. ૧૫૨

૩૮. વિવ્રિયતે-પિતૃજન્યત્વાત્ પરિપચ્યતે વિવ્રત
મુલા ચ ભવતીતિ વિવૃતા-જે ફેાહી પિતૃતી થઈને
ઘરાખર પાકે છે અને ફાટેલા મોઢાવાળી થાય છે,
તેથી એ શુદ્રરોગ 'વિવૃતા' કહેવાય છે.

ટીકા-પરિમળલામ્-પરિત શોધવતીમ્ ॥ આનો
અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અષ્ટેન્દ્રવિદ્યામાહ-

(૩૯) ઇન્દ્રવિદ્યાનુ લક્ષણ

પદ્મકર્ણિકવગ્મયે પિઙ્કાં પિઙ્કાચિતામ્ ।

ઈન્દ્રવિદ્યાં તુ તાં વિદ્યાદ્વાતપિત્તોત્તિયતાં મિપક્ ॥

અન્વય:-મધ્યે પદ્મકર્ણિકવત્ પિઙ્કાચિતાં વાત-
પિત્-ઉત્તિયતાં તાં પિઙ્કાં મિપક્ ઇન્દ્રવિદ્યા વિદ્યાત્ ॥

જે ફેાહી મધ્યમાં કમળકાકડીઓ જેમાં
થાય છે તે ડોહા જેવી અને કેસરા જેવી નાની
નાની ખીણ ફેાહીઓથી વ્યાપ્ત થાય છે, તે
વાયુ તથા પિત્તથી થતી ફેાહીને વેધે 'ઇન્દ્ર-
વિદ્યા' જાણવી. ૧૫૩

૩૯. ઇન્દ્રેણ-સર્વેશ્વરી પ્રધાનેન વાતવિત્તેન વિદ્યા-
મુલ્લિતેતિ-ઈન્દ્રવિદ્યા-જે આખા શરીરમાં યુગ્મ્ય
મણ્ડા વાયુ અને પિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે
શુદ્રરોગ ઇન્દ્રવિદ્યા કહેવાય છે.

ટીકા-પદ્મકર્ણિકવત્-પદ્મફળાધારોપમાં, પિઙ્કાચિતાં=
કિઙ્કાચવદ્વિપિઙ્કાચિતામ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

(૪૦) ગર્હલિકાનુ લક્ષણ

મળ્ડલં વૃત્તમુત્સન્નં સુરકં પિઙ્કાચિતામ્ ।

રજાકર્તી ગર્દભિકાં તાં વિદ્યાદ્વાતપિત્તજામ્ ॥ ૧૫૪ ॥

અન્વય:-વૃત્ત મુરકં પિઙ્કાચિત મળ્ડલ (મવતિ),
તાં વાતવિત્તજાં રજાકર્તી ગર્દભિકાં વિદ્યાત્ ॥

ગોળ, ઊંચું, અત્યંત રાતું અને ફેાહી

ઓથી વ્યાપ્ત જે મંડલ થાય છે, તે વાયુ
તથા પિત્તથી થતી પીડાકારક 'ગર્હલિકા'
જાણવી. ૧૫૪

૪૦. ગર્દમી રૂપ રજાકર્તી તત્સદશગન્ધયુક્તા ચ,
રૂપાયે કનુ, હસ્તય-જે ગ્રંથેડી જેવી પીડા કરતી અથવા
તેના જેવી ગ્રંથવાળી તથા મંડલાકારે થાય છે, તે
શુદ્રરોગ 'ગર્હલિકા' કહેવાય છે

બાલગર્દમમાહ-

(૪૧) બાલગર્હલિકાનુ લક્ષણ

વિસર્પવસર્પતિ યઃ શોથસ્તનુરપાકવાનુ ।

દાહજ્વરકર. પિત્તાત્ સ હ્યેયો જાલગર્દમઃ ॥ ૧૫૫ ॥

અન્વય:-યઃ શોથઃ વિસર્પવત્ સર્પતિ, તનુઃ અપાક-
વાનુ દાહજ્વરકરઃ સઃ પિત્તાત્ જાલગર્દમઃ હ્યેયઃ ॥

જે સોબે વિસર્પની પેઠે ફેાલાવો કરે છે;
પાતળો, થોડા પાકવાળો અને દાહ તથા
જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે, તે પિત્તથી થતો
શુદ્રરોગ 'બાલગર્હલિકા' જાણવો. ૧૫૫

૪૧. જલ્યતે-આછાચતે અહમનેન-જલ અપવાળે-
ચન્-જાલધાતો ગર્દમ રૂપ સર્પણશીલો દાહજ્વરકરેતિ
બાલગર્દમઃ-જે શરીરના અમુક ભાગને ઢાકી દે
છે અને ગ્રંથેડાના જેવી ગ્રંથ ફેાલાવી દાહ તથા
સંતાપ કરે છે, તે પિત્તજન્ય શુદ્રરોગ 'બાલગર્હલિકા'
કહેવાય છે.

ટીકા-અપાકવાનુ-રૂપત્યાકવાનુ, પિત્તજ્વરત્વેન સર્પવા
પાકામાવસ્થાયુક્તવાત્ । અયમ્ 'અત્રિવાત' इति લ્યયતઃ ॥
મૂળમાં 'અપાક' શબ્દ છે, તેનો અર્થ 'થોડા
પાકવાળો' એમ કથો છે. તેનું કારણ આ છે કે
પિત્તજન્ય હોવાને લીધે બિલકુલ પાક વગરનો રહે
તે સંભવતુ નથી.

વિવૃતા, ઇન્દ્રવિદ્યા, ગર્હલિકા તથા
બાલગર્હલિકાનાં ચિહ્નિત્યા

વિવૃતામિન્દ્રવિદ્યાં ચ ગર્દમી જાલગર્દમમ્ ।

પૈત્તિકસ્ય વિસર્પસ્ય ક્રિયયા સાધયેદ્મિપક્ ॥

પાકે તુ રોપયેદાજ્યઃ પર્કમેશુરમેપજૈઃ ॥ ૧૫૬ ॥

અન્વય:-મિપક્ વિવૃતામ્ ઇન્દ્રવિદ્યા ગર્દમી ચ જાલ-
ગર્દમ પૈત્તિકસ્ય વિસર્પસ્ય ક્રિયયા સાધયેત્, પાકે ઇ
મશુરમેપજૈઃ પર્કમૈઃ આજ્યૈઃ રોપયેત્ ॥

વેધે વિવૃતા, ઇન્દ્રવિદ્યા, ગર્હલિકા અને
બાલગર્હલિકાને પૈત્તિક વિસર્પની ચિહ્નિત્યાથી
મટાકવાં; પરંતુ એ રોગો નો પાકે તો જીવ-

નીચગણનાં મધુર ઔષધો વડે પકવેલા ઘીથી તેઓને રૂઝવાં. ૧૫૬

કચ્છપિકામાહ-

(૪૨) કચ્છપિકાનું લક્ષણ

ગ્રન્થયઃ પશ્ચ વા પદ્ વા દારુણાઃ કચ્છપોષ્ણતાઃ ।
કફાનિલામ્બ્યાં પિટ્તકાઃ સા સ્મૃતા કચ્છપો બુધઃ ॥

અન્યઃ-કચ્છપ-ઉષ્ણતાઃ પશ્ચ વા પદ્ વા દારુણાઃ
કફ-અનિલામ્બ્યાં પિટ્તકાઃ સા બુધઃ કચ્છમી સ્મૃતા ॥

કાચબાની પેઠે વચ્ચે જાંચી અને છેડાઓ-
માં નમેલી પાંચ કે છ જે દારુણ ફેલીઓ-
કદ તથા વાયુથી થાય છે, તેઓને વેલોએ
'કચ્છપિકા' કહી છે, ૧૫૭

૪૨. કચ્છપ દ્વ મધ્ય ઉષ્ણતાઃ પ્રાન્તે ચ નતાઃ
કફાનિલામ્બ્યાં પિટ્તકાઃ-કચ્છવિકા-દવાયે કન્, ટાપુ-સ્ત્વ
શ્-જે ફેલી કદ તથા વાયુથી થયેલી અને કાચબા
જેવી વચ્ચે જાંચી અને છેડે નમેલી હોય છે, તે
'કચ્છપિકા' નામે શુદ્ધરોગ કહેવાય છે.

ટીકા-કચ્છપોષ્ણતાઃ=મધ્યે પ્રોષ્ણતાઃ, પ્રાન્તે નતાઃ ॥
(આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

કચ્છપિકાની ચિકિત્સા

કચ્છપો સ્વેદયેત્ પૂર્વે તત્ત્વ એવ પ્રલેપયેત્ ।
કલ્પકીર્ત્તનિશાકુષ્ણસિતાતાલકદારુભિઃ ॥

તાં પક્વાં સાધયેચ્છીઞ્ચં મિષગ્મણચિકિત્સયા ॥૧૫૮

અન્યઃ-મિષક કચ્છપી પૂર્વ સ્વેદયેત્, તત્ત્વ એવ
નિશાકુષ્ણસિતાતાલકદારુભિઃ કલ્પકીર્ત્તનિઃ પ્રલેપયેત્, પક્વાં
તાં સ્ત્રીઞ્ચં ગ્મણચિકિત્સયા સાધયેત્ ॥

વેલે કચ્છપિકા ઉપર પ્રથમ શેક કરવો;
તે પછી તેના ઉપર હળદર, કઠં, સાકર,
હરતાલ તથા દેવદારના કદને હેપ કરવો
અને તે પાકે ત્યારે તરત મધુના જેવી તેની
ચિકિત્સા કરવી. ૧૫૮

શર્કરાશુદ્ધય લક્ષણમાહ-

(૪૩) શર્કરાશુદ્ધનું લક્ષણ

પ્રાપ્ય માંસશિરાસ્નાયુમેદઃ શ્લેષ્મા તથાનિલઃ ।

ગ્રન્થિ કરોત્યસા મિત્રો મધુસર્પિર્વસાનિમમ્ ॥૧૫૯

સ્ત્રવતિ શ્વાવમન્યથે તત્ત્વ વૃદ્ધિ ગતોડનિલઃ ।

માંસં વિશોષ્ય પ્રયિતાં શર્કરાં જનયેત્પુનઃ ॥૧૬૦

દુર્ગન્ધં ક્ષિપ્રમત્યથે નાનાવર્ણે તતઃ શિરાઃ ।

સ્ત્રવન્તિ સહસા રક્તં તે વિદ્યાચ્ચર્કરાશુદ્ધમ્ ॥૧૬૧

અન્યઃ-શ્લેષ્મા તથા અનિલઃ માંસશિરાસ્નાયુ-
મેદઃ પ્રાપ્ય ગ્રન્થિ કરોતિ, અનો મિત્રઃ મધુ-સર્પિર્-

વસા-નિમ્બ સાવં સ્ત્રવતિ । તત્ત્વ વૃદ્ધિ ગતઃ અનિલઃ માંસં
વિશોષ્ય પ્રયિતાં શર્કરાં જનયેત્, તતઃ પુનઃ શિરાઃ
દુર્ગન્ધં ક્ષિપ્રં નાનાવર્ણે રક્તં સહસા અત્યર્થે સ્ત્રવન્તિ,
તં શર્કરાશુદ્ધં વિદ્યાત્ ॥

કદ તથા વાયુ માંસ, શિરા, સ્નાયુ તથા
મેદને પ્રાપ્ત થઈ આંત્ર ઉત્પન્ન કરે છે; એ આંત્ર
ફૂટીને મધ, ઘી કે ચરબી જેવો બહુ ભાવ
કરે છે; એમાં વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ માંસને
મુકાવી જૂથાયેલી જેવી કાંકરીને ઉત્પન્ન કરે
છે, જેથી નાની નસો દુર્ગન્ધિ કહેવાળા અને
અનેક વર્ણવાળા રુધિરને એકદમ ખૂબ ભવે છે;
અને 'શર્કરાશુદ્ધ' (નામનોશુદ્ધરોગ) બાંધેલો.

૪૩. શર્કરાસદૃશશર્કરાન્વિતમ્ અર્બુદ-શર્કરાશુદ્ધમ્-
પથ્થરની કાંકરી કે રેતી જેવી કાંકરીવાળો કે-સરનો
રોગ 'શર્કરાશુદ્ધ' નામે શુદ્ધરોગ કહેવાય છે.

ટીકા-શર્કરા=વાલકાતુલ્યા ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

શર્કરાશુદ્ધની ચિકિત્સા

મેદોડ્યુદવિધાનેન સાધયેચ્ચર્કરાશુદ્ધમ્ ॥૧૬૨

અન્યઃ-મેદસ્-અર્બુદ-વિધાનેન શર્કરાશુદ્ધં સાધયેત્ ॥

મેદસંખધી અર્બુદની ચિકિત્સાથી જ

શર્કરાશુદ્ધને મટાડવું ॥૧૬૨

અથ સર્વેતુકાન્ સલક્ષણાન્ કતિચિદાલસ્યાદિ-
વિકારાનાહ-

કારણ અને લક્ષણ સહિત કેટલાક

આલસ્ય વગેરે ચિકિત્સા

શકસ્ય ચાપ્યનુસાહઃ કર્મેણાલસ્યમુચ્યતે ।
અસ્વાસ્થ્યં ચિન્તયાડન્યથંભરતિઃ કથયતે બુધઃ ॥૧૬૩
અક્ષિપ્યાગ્રે ચ (ત) નિર્ગચ્છેત્રતેકષ્ટીયનેરિતમ્ ।
હૃદયં પીઢ્યતે ચાસ્ય તમુક્તેશં વિનિર્દિશેત્ ॥૧૬૪
વક્ત્રે મધુરતા તન્દ્રા હૃદયોદ્વેગનં ધ્રમઃ ।
ન ચાગ્રે રોચતે યસ્મે ગ્લાનિં તસ્ય વિનિર્દિશેત્ ॥૧૬૫
ગ્લાનિરોજઃશ્વયાદુઃશ્વાદજીર્ણાચ ધ્રમોદ્ભવાત્ ।

ઉદાનકોપદારાહસ્થિતતગ્ચ યદ્ભવેત્ ॥
પવનસ્યોષ્ઠ્યંગમનં તમુદ્ગારં પ્રવક્ષતે ॥૧૬૬ ॥
આટોપો ગુહગુહાશ્ચઃ પ્રોક્તો જટરસમ્ભવઃ ।
તમઃસ્યસ્ત્યેવ યજ્ઞાનં તત્ત્વ તમઃ કથયતે બુધઃ ॥૧૬૭

અન્યઃ-શકસ્ય અપિ કર્મેણ અલુપ્તમાહઃ આલસ્યમ્
અચ્યતે, ચિન્તયા અત્યર્થમ્ અસ્વાસ્થ્યં બુધઃ ભરતિઃ
કથયતે, પ્રસેક-ટીવન-દૈરિયમ્ અમ્બુ ઉત્થિલસ્ય ચ (ન)
નિર્ગચ્છેત્, અસ્ય ચ હૃદયં પીઢ્યતે, તમ્ ઉદ્વેગં વિનિર્દિશેત્,
વક્ત્રે મધુરતા તન્દ્રા હૃદય-ઉદ્વેગનં ધ્રમઃ અગ્રં ચ યસૈ

ન રોચતે, તસ્ય ગ્લાનિ વિનિદિશેત, (સા) ગ્લાનિઃ ઓજઃ-
ક્ષયાત દુઃસ્વાત્ અજીર્ણાત્ ચ શ્રમ-ઉદ્ભવાત્ ઉદાન-
કોપાત્ ચ મવેત્ । આહારસુસ્થિતત્વાત્ ચ પવનસ્ય યદ્
કર્ષ્યગમન મવેત્, તમ્ ઉદ્ગારં પ્રવક્ષ્તે ॥ જઠરસંભવઃ
ગુડગુડાશ્વન્દઃ આટોપઃ પ્રોક્તઃ, તમઃસ્વસ્ય ઇવ યન્ જ્ઞાન
તત્ત્વં વૃષ્ટિઃ તમઃ કપ્યતે ॥

શરીરે સશક્ત હોવા છતાં કામકાજ કર-
વામાં ઉત્સાહ ન થવો એ ‘આલસ્ય’ કહે-
વાય છે. ચિતાથી જે અત્યંત અવસ્થાપણું
તે ‘અરતિ’ કહેવાય છે. મોળ તથા ચૂંકથી
પ્રેશયેલું અન્ન ખાઈ જ મૂંઝવણ કરીને બહાર
નીકળે કે ન નીકળે; અને છાતી દુખ્યા કરે એ
‘ઉત્કલેશ’ કહેવાય છે. મોઢામાં મીઠાશ, તંદ્રા,
છાતીનું સિકાણું, ભ્રમ અને અન્ન ઉપર જેને
રુચિ ન થાય તેને ‘ગ્લાનિ’ થયેલી કહેવી. એ
ગ્લાનિ ઓજના ક્ષયથી, દુઃખથી, અશુભ્ધીથી
તથા શ્રમથી થયેલા ઉદાનવાયુના કોપથી
થાય છે; અને આહાર ઠંડાણે બેસવાથી
પવનની જે ઊર્ધ્વ ગતિ થાય, તે ‘ઉદ્ગાર’
કહેવાય છે. પેટમાં જે ગડગડાટ થાય છે, તે
‘આટોપ’ કહેવાય છે. અંધકારમાં રહેલા
જેવું જે જણાય, તેને પંડિત વૈદો ‘તમસ’
કહે છે. ૧૬૩-૧૬૭

શુદ્ધ રોગનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ શિરોરોગાધિકારઃ ।

૬૩ : શિરોરોગ* (માથાનાં દરદ)નો
અધિકાર

તત્ર શિરોરોગસ્ય નિદાનં સર્વ્યાં વાહ-

શિરોરોગત્ નિદાન તથા ૧૧ની સંખ્યા
શિરોરોગાસ્તુ જાયન્તે વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિભિઃ ।
સન્નિપાતેન રક્તેન ક્ષયેણ કૃમિભિસ્તથા ॥ ૧ ॥

* શ્રીયતે મસ્તુકાદિના વા ણ્ણીયાદિતેતિ શિરઃ-
‘શ્રયતેઃ સ્વાક્ષે શિરઃ કિંચ’ (ઉણા. ૪-૧૧૪) इत्य-
मुन्, શિરસિરોગા-શરૂપ્સાઃ-શિરોરોગાઃ, તેવામ્ અધિ-
કારઃ-શિરોરોગાધિકારઃ-મગ્જ વજેરે તથા પાધરી
વજેરે જેનો આશ્રય કરે છે, તે ‘શિરસ’ અથવા
‘મગ્જ’ કહેવાય છે; એ માથામાં શળરૂપે જે રોગો

સૂર્યાવર્તાનન્તવાતશઙ્કાધર્વાવમેદકાઃ ।

एकादशविघस्यास्य लक्षणानि प्रचक्षते ॥ २ ॥

અન્વયઃ-વાત-પિત્ત-કફઃ ત્રિભિઃ શિરોરોગાઃ તુ
જાયન્તે, તથા સન્નિપાતેન રક્તેન ક્ષયેણ કૃમિભિઃ
સૂર્યાવર્ત-અનન્તવાત-શઙ્ક-અર્ધાવમેદકાઃ (શ્ચયેવમ્)
एकादशविघस्यास्य अस्य लक्षणानि (वैद्याः) प्रचक्षते ॥

વાતજન્ય,^૧ પિત્તજન્ય,^૨ કફજન્ય,^૩
સન્નિપાતજન્ય,^૪ લોહીથી થયેલ,^૫ રક્ત આદિ-
ના ક્ષયથી થયેલ,^૬ કૃમિઓથી થયેલ,^૭ સૂર્યો-
વર્ત,^૮ અનન્તવાત,^૯ શંખક^{૧૦} અને અર્ધાવ-
મેદક^{૧૧} એ રીતે અગિયાર પ્રકારના શિરોરોગ
એટલે માથામાં શલરૂપ દરદ થાય છે; તેનાં
લક્ષણો (વૈદો) નીચે પ્રમાણે કહે છે. ૧, ૨

टीका-शिरोरोगाः=अत्र शिरोरोगजा ह्यस्या ह्य-
भिधीयते वातपित्तकफैस्त्रिभिः । ननु ‘वातपित्तकफै-
रित्युक्तैस्त्रिविधैः, किमर्थं त्रिभिरिति पदम् ? उच्यते-
सर्वेषां शिरोरोगाणां सन्निपातजत्वव्यापनार्थम्, वातपित्त-
कफानां प्रत्येक कारणत्व चोक्तत्वात् । क्षयेण=रसादिसूक्ष्मेण ॥
अर्धो माथानां रोगो એટલે માથામાં શળરૂપે થતી
ખીડા કહેવાય છે. તે વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે
દોષોના પ્રકોપથી થાય છે. અર્ધો શંકા થાય છે કે
ઉપર મૂળ શ્લોકમાં ‘વાતપિત્તકફૈઃ’ એ પદથી ત્રણે
દોષની ત્રણની સંખ્યા સમજાય છે; છતાં ‘ત્રિભિઃ’
એ પદ કેમ મધ્યુ છે ? આતુ સમાધાન આ છે કે
બધાય મસ્તકરોગો, સન્નિપાતજન્ય જ હોય છે;
છતાં વાત, પિત્ત અને કફને પણ તેઓનાં અલગ-
અલગ કારણો જે કહેવાયાં છે, તે બે બે દોષો
ઉપરાંત તેની તેની અધિકતા જણાવવા માટે
કહેલ છે.

વાતિકસ્ય લક્ષણમાહ-

(૧) વાતજન્ય શિરોરોગતુ* લક્ષણ

यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च, भवन्ति तीव्रा
निशि चातिमात्रम् । वन्धोपतापैः प्रशमो भवेच्च,
शिरोऽमितापः स समीरणेन ॥ ३ ॥

અન્વયઃ-યસ્ય ચ અનિમિત્ત તીવ્રાઃ શિરસઃ રુજઃ
भवन्ति, નિશિ ચ અતિમાત્ર (તીવ્રાઃ સ્યુઃ), વન્ધ-
उपतापैः च प्रशमः भवेत्, सः समीरणेन शिरसु-
થાય છે, તે શિરોરોગ કહેવાય છે; મસ્તક એ જ
આંખ, કાન વજેરેનું મુખ્ય આશ્રયસ્થાન છે, તેથી
પ્રથમ મસ્તકના રોગોનો અધિકાર અર્ધો શરૂ
કરાયો છે.

અભિતાપ: (હૈય:) ॥

માથામાં કારણ વગર તીવ્ર વેદના થાય અને રાતે (શીતને લીધે વાયુના અધિક-પણથી) એ વેદના અતિશય ઘણી થાય; તેમ જ માથે બાંધવાથી તથા શેક કરવાથી એ વેદના શાંત થાય, તો એ શિરોરોગ વાયુથી થયેલો બાણવો. ૩

ટીકા-ભવેદિતિ શેષ: , અનિમિત્ત=અતન્ત્રિવિપ્રકૃષ્ટ નિમિત્ત, નિશ્ચિ વાતિમાર્ગ-રાત્રો ક્ષેત્યેન વાયોરાધિક્યાત્, ઉપતાપ:=સ્વેદનં, શિરોઽભિતાપ:=શિર:પીઠા ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

પૈત્તિકમાહ-

(૨) પિત્તજન્ય શિરોરોગતુ' લક્ષણ

યસ્યોષ્ઠમાઙ્ગારચિત્તં યથૈવ, ભવેચ્છિરો વદ્ધતિ
ચાક્ષિનાસમ્ । શીતેન રાત્રો ચ ભવેત્ શમથ,
શિરોઽભિતાપ: સ તુ પિત્તકોપાત્ ॥ ૪ ॥

અન્વય:-યસ્ય શિર: યથા ંગારચિત્તં (તથા)
એવ ઉષ્ણં ભવેત્, અક્ષિનાસ ચ વદ્ધતિ, રાત્રો ચ
શીતેન ચ શમ: ભવેત્, સ: તુ પિત્તકોપાત્ શિરસ્-
અભિતાપ: (હૈય:) ॥

જેનું માથું બાણે અંગારાથી ગ્રાસ થયું હોય તેવું અત્યંત ઊનું થાય, નેત્ર તથા નાક બળ્યા કરે અને રાતે શીતને લીધે એ ઠાંડ શાંત થાય, તો એ તેનો શિરોરોગ પિત્તના પ્રકોપથી થયેલ બાણવો. ૪

ટીકા-વદ્ધતીત્યર્પતવાત્ ॥

અધિકમાહ-

(૩) કફજન્ય શિરોરોગતુ' લક્ષણ

શિરો ભવેદ્ યસ્ય કફોપદિર્ઘ, ગુરુ પ્રતિષ્ઠ-
ધ્વમયો હિમં ચ । શૂનાક્ષિનાસાવદનં ચ યસ્ય,
શિરોઽભિતાપ: સ કફપ્રકોપાત્ ॥ ૫ ॥

અન્વય:-યસ્ય શિર: કફ-ઉપદિર્ઘ ગુરુ પ્રતિષ્ઠધ્વમ
યથો હિમં ચ ભવેત્, યસ્ય ચ શૂન-અક્ષિ-નાસા-વદન
(સ્વાત્), સ: શિરસ્-અભિતાપ: કફપ્રકોપાત્ (હૈય:) ॥

જેનું માથું આંદર કફથી ખરડાયેલું સ્તબ્ધ તથા ઠાંડું થઈ બાંધ અને જેની આંખોનાં પોપચાં, નાક તથા મોઢું સૂએલાં થાય, તો એ તેનો શિરોરોગ કફના પ્રકોપથી થયેલ બાણવો. ૫

ટીકા-કફોપદિર્ઘ=અન્ત:કફલિપ્તં, પ્રતિષ્ઠ્ય તત્ત
શિર: ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

સાન્નિપાતિકમાહ-

(૪) સન્નિપાતજન્ય શિરોરોગતુ' લક્ષણ
શિરોઽભિતાપે ત્રિતયપ્રવૃત્તે, સર્વાણિ લિહ્વાનિ
સમુદ્ભવન્તિ ॥ ૬ ॥

અન્વય:-ત્રિતયપ્રવૃત્તે શિરસ્-અભિતાપે સર્વાણિ
લિહ્વાનિ સમુદ્ભવન્તિ ॥

ત્રણે દોષોથી થયેલ શિરોરોગમાં (ઉપર
કહેલાં) સઘળાં લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે. ૬

રક્તજમાહ-

(૫) લોહીથી થયેલા શિરોરોગતુ' લક્ષણ

રક્તાત્મક: પિત્તસમાનલિહ્વ: , સ્પર્શસહત્વં
શિરસો ભવેચ્ ॥ ૭ ॥

અન્વય:-પિત્તસમાનલિહ્વ: રક્તાત્મક: (સ્વાત્)
શિરસ: ચ સ્પર્શ-અસહત્વં ભવેત્ ॥

લોહીના પ્રકોપવાળો શિરોરોગ પિત્ત-
જન્ય શિરોરોગના જેવાં ચિહ્નોવાળો હોય છે.
તેમાં માથું કોઈનો સ્પર્શ સહન ન કરી શકે
એવું થઈ બાંધ છે. (પિત્તજન્ય શિરોરોગ
કરતાં આમાં આટલો જ તકાવત છે.) ૭

ટીકા-પૈત્તિકાદ્ મેદમાહ-શિરસ: સ્પર્શસહત્વમિતિ ॥
(આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

ક્ષયજમાહ-

(૬) રસ આદિના ક્ષયથી થયેલા

શિરોરોગતુ' લક્ષણ

વસાયલાસક્ષતસમ્ભવાનાં, શિરોગતાનામતિ-
લંક્ષણેણ । ક્ષયપ્રવૃત્ત: શિરસોઽભિતાપ:, કષ્ઠો
મવેદુપ્રસજોઽતિમાત્રમ્ ॥ ૮ ॥

લેસ્વેદનચ્છેદનધૂમનસ્યૈ, -રસુગ્નિમોક્ષેષ્ઠ વિદ્યુ-
દ્વિમેતિ ॥ ૯ ॥

અહ્નં ભ્રમતિ તુચેત શિરોવિધ્રાન્તનેત્રતા ।
મૂર્છાં ગાત્રાવસાદશ્ચ શિરોરોગે ક્ષયાત્મકે ॥ ૧૦ ॥

અન્વય:-શિરોગતાનાં વસાયલાસક્ષતસમ્ભવાનામ્
અતિસશ્ચણેણ ક્ષયપ્રવૃત્ત: શિરસ: અભિતાપ: અતિ-
માત્રમ્ ઉપસજ: કષ્ઠ: ભવેત્, (સ ચ) મંસ્વેદન-
ચ્છેદન-ધૂમ-નસ્યૈ: ચ અણુવિમોક્ષે: વિદ્યુદ્વિમ્ પતિ,
ક્ષયાત્મકે (તત્તિમ્) શિરોરોગે અહ્નં ભ્રમતિ, શિર: તુચેત,
વિધ્રાન્તનેત્રતા મૂર્છાં ચ ગાત્ર-અવસાદ: (સ્વાત્) ॥

માથાનાં રહેલી ચરબી, કફ તથા લોહીનો
બહુ ક્ષય થવાથી થયેલો શિરોરોગ અતિશય
ઉંચ પીડાવાળો હોઈ કષ્ટસાધ્ય છે, એ રોગ
શેક, વમન, ધૂંધ્રપાન, નસ્ય અને તે

કઠાવણું વગેરે ઉપાયોથી વધે છે. ક્ષયથી થયેલા એ શિરોરોગમાં શરીર લભે છે, સોયા લોકાયા જેમ માથું પીડાય છે, આંખો લગ્યા કરે છે, મૂચ્છા અને અંગોમાં ગ્લાનિ થાય છે. ૯, ૧૦

ટીકા-ક્ષતસમ્ભવં=કષિમ્, કષ્ટ=કષ્ટસાધ્યઃ ॥
(આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

કૃમિજમાહ-

(૭) કૃમિજન્ય શિરોરોગાનુ' લક્ષણ

નિસ્તુલ્યતે यस્ય શિરોડંતિમાત્રં, સમ્પ્રદ્ય-
માણં સ્ફુરતીય ચાન્તઃ। પ્રાણાન્ ગચ્છેદ્ધિરં
સપૂર્ણં, શિરોડંભિતાપઃ કૃમિભિઃ સ ઘોરઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્યઃ-યસ્ય શિર' અતિમાત્ર નિસ્તુલ્યતે, સમ્પ્રદ્ય-
માણ વ અન્તઃ સ્ફુરતિ ઇવ, પ્રાણાન્ વ સપૂર્ણ ધિર
ગચ્છેન્, સઃ ઘોરઃ શિરોડંભિતાપઃ કૃમિભિઃ (જાતઃ જ્ઞેય.)

જેનું માથું સોયાથી બાંધે અત્યંત
લોકાયા કરતું હોય, કીડાઓથી ખવાતું હોઈ
બાંધે અંદર ફરકતું હોય એવું જણાય અને
નાકમાંથી પરુ સહિત લોહી તથા કીડાઓ
નીકળે, તો એ લયંકર શિરોરોગ કૃમિથી
થયેલ જણવેા. ૧૧

ટીકા-સમ્પ્રદ્યમાણં, કૃમિભિરિતિ શ્લેષઃ । પ્રાણા-
ન્ ચેતિ ચકારેણ કૃમિર્નિર્ગમોડપિ બોધ્યતે ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

સૂર્યોપવર્તમાહ-

(૮) સૂર્યોપવર્તનુ' લક્ષણ

સૂર્યોદયં યા પ્રતિ મન્દમન્દ, મક્ષિત્રુવૌ રુઠ
સમુપેતિ ગાઢમ્। વિવર્ધતે ચાંશુમતા સદૈવ,
સૂર્યપટ્ટત્તો વિનિવર્તતે ચ ॥ ૧૨ ॥

શીતેન શાન્તિ લભતે કદાચિ, -દુષ્ણેન જન્તુઃ
સુલમાન્નુયાદ્યાઃ। સૂર્યાત્મકં કષ્ટતમં વિકારં,
સૂર્યોપવર્ત તમુદાહરન્તિ ॥ ૧૩ ॥

અન્યઃ-સૂર્યોદય પ્રતિ ચા રુઠ્ મક્ષિત્રુવૌ મન્દ
મન્દ સમુપેતિ, અશુમતા સદૈ યવ વિવર્ધત, સૂર્ય-
મગ્નત્તો ચ વિનિવર્તતે, (તત્ર) જન્તુઃ શીતેન કદાચિત્
શાન્તિ લભતે, દુષ્ણેન વા સુખમ્ આન્નુયાન્, ત સૂર્યા-
ત્મક કષ્ટતમ વિકાર સૂર્યોપવર્તમ્ ઉદાહરન્તિ ॥

સૂર્યોદયથી માંડી જે પીડા આંખો તથા
બ્રમરોમાં ધીમી ધીમી થવા લાગે, જેમ જેમ
આકાશમાં સૂર્ય ઊંચો ચડે તેમ તેમ એ પીડા
અત્યંત વધતી જાય, સૂર્ય પશ્ચિમ ભાગમાં

લટકતો થાય તેમ તેમ એ પીડા શાંત થતી
જાય; એમાં માણસ કોઈક વેળા શીતથી
શાન્તિ પામે અને કોઈક સમયે ઉષ્ણથી પણ
સુખ પામે; એ ત્રિદોષના સંનિપાતથી થતા
અતિકષ્ટસાધ્ય વિકારને (વેદો) 'સૂર્યોપવર્ત'
કહે છે. ૧૨, ૧૩

૮ સૂર્યસ્ય અપવર્તઃ-બ્રમણ વિપ્રકૃષ્ટ કારણમસ્મિન્
રોગે સ સૂર્યોપવર્તઃ-સૂર્યનું બ્રમણ જેમાં ફરતું ફરતું
હોય છે, તે એક શિરોરોગ સૂર્યોપવર્ત કહેવાય છે.

ટીકા-સૂર્યોદય પ્રતિ લક્ષ્યીકૃત્ય, આરમ્ભેતિ યાવત્ ।
સૂર્યસ્વાપટ્ટો=સૂર્યસ્થાધોગતો ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અનન્તરાતમાહ-

(૯) અનન્તરાતનુ' લક્ષણ

દોષાસ્તુ દુષ્ટાલ્પ્ય એવ મન્યાં, સપીડ્ય
ગાઢં સ્વરુજાં સુતીદ્રામ્। કુર્વન્તિ યોડક્ષિ
ઘ્રુવિ શઙ્કદેશે સ્થિતિં કરોત્યાશુ વિશેષતસ્તુ ॥ ૧૪ ॥
ગણ્ડસ્ય પાર્શ્વે તુ કરોતિ કમ્પં, હનુમદ્
લોચનજાન્ વિકારાન્। અનન્તરાતં તમુદાહર-
ન્તિ, દોષત્રયોત્યં શિરસો વિકારમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્યઃ-દુષ્ટાઃ તુ ગ્રયઃ. એવ દોષાઃ મન્યાં ગાઢ
સપીડ્ય સુતીદ્રા સ્વરુજા કુર્વન્તિ, ય. તુ આશુ અક્ષિ
ઘ્રુવિ શઙ્કદેશે સ્થિતિં કરોતિ, ગણ્ડસ્ય પાર્શ્વે તુ વિશેષતઃ
(સ્થિતિં કરોતિ) કમ્પ હનુમદ્ લોચનજાન્ વિકારાન્
કરોતિ, ત દોષત્રય-ઉત્પ શિરસઃ. વિકારમ્ અનન્ત-
રાતમ્ ઉદાહરન્તિ ॥

દુષ્ટ થયેલા ત્રણે દોષો, ગળાની નાડી
મન્યાને અત્યંત પકડી દબાવીને પોતપોતાના
સ્વભાવ પ્રમાણે બેથા, દાહ તથા ભારેપણું
વગેરે અતિતીવ્ર વેદના ઉત્પન્ન કરે ॥ અને
તરત આંખો, બ્રમર તથા લમણાં અને
વિશેષે કરી ગાલના પડખામાં સ્થિતિ કરે
છે; અને એવી સ્થિતિ કયાં પછી કંપ, હનુમદ્
તથા નેત્રરોગને ઉત્પન્ન કરે છે એ
ત્રણે દોષથી થતા શિરોરોગને વેદો 'અનન્ત-
રાત' કહે છે. ૧૪, ૧૫

૯. ન અન્તઃ અનન્તઃ અનન્ત-આરમે વાતક્રમઃ-
અનન્તરાત-એ રોગ ત્રિદોષજન્ય હોવા છતાં આગે
પાણના રોગ જેવો જણાય છે, તેથી એ શિરોરોગ-
અનન્તરાત કહેવાય છે.

ટીકા-એવ 'અનન્ત'ના અર્થઃ, અવ્યયાનામનેકર્થ-

ત્વાત્ । સ્વરૂપોઽસ્વસ્વરૂપો રૂપાં વ્યથાદાહગૌરવાદિરૂપાં,
દોષાઃ કુર્વન્તિ ॥ અયમનન્તે વાતસમઃ અનન્તવાતઃ
અધ્યાદિપુ સ્થિતિં કરોતિ । વિશેષતઃ ગળ્લવાર્થે સ્થિતિં
કરોતિ પીઠાયાઃ સ્થિતિં કૃત્વા કમ્પાર્દભ કરોતિ ॥
(આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

શઙ્ગકમાદ-

(૧૦) શંખકનું લક્ષણ

પિત્તરક્તાનિલા દુષ્ટાઃ શઙ્ગદેશે વિમૂર્ચિતાઃ ।
તીવ્રહ્રદાહરાગં હિ શોયં કુર્વન્તિ દારુણમ્ ॥૧૬॥
સ શિરો વિપવટ્ટેગાત્રિરુદ્ધાશુ ગલં તથા ।
ત્રિરાત્રાજીવિતં હન્તિ શઙ્ગકો નામ નામતઃ ॥૧૭॥
ઞ્યહં જીવતિ મૈવજ્યં પ્રત્યાસ્થાયાસ્ય કારયેત્ ॥૧૮॥
અન્યઃ-દુષ્ટાઃ (સન્તઃ) શરદેશે વિમૂર્ચિતાઃ પિત્ત-
રક્ત-અનિલાઃ તીવ્ર-હ્રુ-દાહ-રાગં દારુણં હિ શોયં
કુર્વન્તિ, સઃ વિપવટ્ત વેગાત્ આશુ શિરઃ તથા ગલં
નિરુદ્ધ ત્રિરાત્રાત્ જીવિતં હન્તિ, નામતઃ શંશકઃ નામ,
(તરોગી) ઞ્યહં જીવતિ, પ્રત્યાસ્થાય અસ્થ મૈવજ્ય
કારયેત્ ॥

દુષ્ટ થઈને લમણાના પ્રદેશમાં વૃદ્ધિ
પામેલ પિત્ત, લોહી અને વાયુ તીવ્ર વ્યથા
બળાતરા અને રતાશથી યુક્ત સોળે ઉત્પન્ન
કરે છે. એ સોળે ઝેરની પેઠે પોતાના
વેગથી તરત માથાને તથા ગળાને રોકી ત્રણ
રાતની અંદર પ્રાણ લઈ લે છે. આવો એ
શિરોરોગ 'શંખક' નામે કહેવાય છે. આ
રોગનો રોગી ત્રણ દિવસ સુધી જ જીવે છે,
માટે એ રોગીને પ્રથમ ના કઠ્ઠા/પછી તેનો
અતિ આચક હોય તો જ તેનું ઔષધ કરવું.

૧૦ શરે પ્રસિતઃ ઘટ્ટઃ શોયઃ, ઘટ્ટા શંશકઃ અતિ
અસ્મિન્ દોષપ્રકોપપ્રદેશ इति શંશકઃ, 'સ્વાન્નૃખઃ
પ્રસિત' इति કન્, ઘટ્ટા અર્શભાવિ સ્વાર્થેકન્-જે રોગ
લમણાના પ્રદેશમાં સોળરૂપે થવા તત્પર થાય છે
અથવા જેમાં દોષોના પ્રકોપનું સ્થાન લમણું હોય
છે, તે એક શિરોરોગ શંખક કહેવાય છે.

ટીકા-પિત્તરક્તાનિલાઃ-અત્ર કફોઽપિ યોજ્યઃ ।
'કૃતાનુતાપઃ કફપિત્તરક્તે'રિતિ સુચુતાત્માત્ । વિમૂ-
ર્ચિતાઃ=પ્રવૃદ્ધાઃ, સઃ=શઙ્ગક, ત્રિરાત્રાત્=ત્રિરાત્રમધ્યે,
માસ્યતિ इति ચાત્ત્ ॥ અહીં મૂળમાં સોળ કરનારા
પિત્ત, લોહી અને વાયુ એ ત્રણ જ કહેલાં છે તો
પણ સુચુતાના વચનમાં કહેને પણ સાથે ગણેલ છે,
તેથી એ ત્રણની સાથે કહેનો પણ સમાવેશ કરવો.

અર્ધાવમેદકમાદ-

(૧૧) અર્ધાવમેદક (આધારીશી)નું
નિદાન તથા લક્ષણ

રુદ્ધાશનાથધ્વજાનાવશ્યપ્રાગ્વાતમૈથુને ।
વેગસન્ધારણાયાસશ્યાયમૈઃ કુપિતોઽનિલઃ ॥૧૯॥
કેવલઃ સકફો વાઽર્ધં મૃદીત્વા શિરસો ઘલી ।
મન્યામ્નશઙ્ગકર્ણાક્ષિલ્લાટાઘેપુ વેદનામ્ ॥૨૦॥
શસ્ત્રાશનિનિર્માં કુર્યાત્તોવાં સોઽર્ધાવમેદકઃ ।
નયનં વાથવા શ્રોત્રમતિવૃદ્ધો વિનાશયેત્ ॥૨૧॥
અન્યઃ-રુદ્ધ-અશન, -અધ્યક્ષન-અવશ્ય-પ્રાગ્વાત-
મૈથુનેઃ, વેગ-સધારણ-આવાસ-વ્યાયામૈઃ કુપિતઃ ઘલી
અનિલઃ કેવલઃ વા સ-કફઃ શિરસઃ અર્ધં મૃદીત્વા
મન્યા-મ્ન-શંજ-કર્ણ-અક્ષિ-લ્લાટ-ઘેપેપુ શસ્ત્ર-અશનિ-
નિર્માં નીત્રા વેદના કુર્યાત્, સઃ અર્ધાવમેદકઃ (કપ્યતે),
અતિવૃદ્ધો વા નયનમ્ અથવા શ્રોત્રં વિનાશયેત્ ॥

રુક્ષ લોઝન, અજીર્ણ ઉપર જમવું, હિમ,
પૂર્વ દિશાનો પવન, વધારે પડતું મૈથુન, મૂત્ર
આદિના વેગે રોકવા, બહુ ચાલવું તથા
ભારે બોલે ઉપાડવો વગેરે શ્રમ કરવાથી અને
મદ્ય-કુસ્તીના પરિશ્રમથી કેપેલો બલવાન વાયુ
પોતે એકલો અથવા કફની સાથે મળી માથાના
અર્ધભાગને પકડીને ગળાની મન્યા નાડી,
જમર, લમણાં, કાત, આંખ અને કપાળના
અર્ધભાગોમાં શસ્ત્રઘાત કે વજ્રપાતના જેવી
તીવ્ર વેદના કરે છે; એ 'અર્ધાવમેદક' કહે
વાય છે. એ રોગ જો ખૂબ વધી જાય તો
આંખ કે કાનનો નાશ કરે છે. ૧૯-૨૧

૧૧. અશ્વિનતિ-વિદારયતિ इति અવમેદકઃ-
મિદિર વિદારણે-બુલ્, મન્યાસીનામ્ અર્ધસ્ય અવમેદકઃ
સકફકુપિતવક્ત્રગન્યઃ શિરોચ્ચાવિઃ-અર્ધાવમેદકઃ-કફ-
યુક્ત વાયુના પ્રકોપથી થઈ ગળાની મન્યા નાડી
વગેરેના અર્ધા ભાગને ચીરી નાખવા જેવી તીવ્ર
વેદના કરતો એક શિરોરોગ-અર્ધાવમેદક-આધારી-
શીશી નામે કહેવાય છે.

ટીકા-અવશ્યઃ=અવશ્યાયઃ, આયાસઃ=અતિચલન-
મારોદ્ધવાદિઃ, વ્યાયામઃ=પ્રયત્નઃ, શસ્ત્રાશનિનિર્મા-
શસ્ત્રઘાતેનેવ=વજ્રપાતેનેવ, વેદનામ્ ॥ (અર્ધ ઉપર છે.)

વાયુના શિરોરોગની ચિકિત્સા
વાતજાતશિરોરોગે સ્નેહસ્વેદં વિધર્પણમ્ ।
પાતાહારોપનાહાંશ્ચ કુર્યાદ્ધાતામયાપહાનમ્ ॥૨૨॥

કુષ્ઠમેરુન્ડમૂલં ચ નાગરં તરુપેપિતમ્ ।
કદુષ્ણ શિરસઃ પીઢાં માલે લેપનતો હરેત્ ॥૨૩॥
રસઃ શ્વાસકુઠારો યસ્તસ્ય નસ્યં વિશેષતઃ ।
શિરઃશૂલં હરત્યેવ વિધેયો નાત્ર સંશયઃ ॥૨૪॥

અન્યથા-વાતજાતશિરોરોગે રુદ્ધસ્વેદ વિધર્ષણ ચ
વાતામય-અપહાન્ પાન-આહાર-ઉપનાહાન્ કુર્યાત્ ।
કુષ્ઠમ્ મેરુન્ડમૂલ ચ નાગરં તરુપેપિત કદુષ્ણ માલે
લેપનતઃ શિરસઃ પીઢા હરેત્, શ્વાસકુઠારઃ યઃ રસઃ તસ્ય
નસ્ય શિરઃશૂલં વિશેષતઃ હરેતિ એવ, અત્ર સંશયઃ ન
વિધેયઃ ॥

વાયુજન્ય શિરોરોગ હોય તો રુદ્ધન
અને સ્વેદન કરવું તથા માથામા તેલ વગેરે
ચોળવાની ક્રિયા કરવી અને વાયુના રોગનો
નાશ કરનારા પાન, આહાર તથા ઔષધો-
યુક્ત પાટાના બંધનો પણ કરવા. કઠ, એર-
ડાનુ મૂળ અને સૂંઠને તક-છાશમા વાટી
જરા ગરમ કરીને કપાળમા લેપ કરવાથી
(વાતજન્ય) શિરોરોગ મટાડે છે. શ્વાસકુઠાર-
રુદ્ધનુ નસ્ય આપ્યું હોય તો માથાનું શૂળ
અવશ્ય મટાડે છે, એમા સંશય કરવો નહિ.
(માટે વાતજન્ય-શિરોરોગ ઉપર એ નસ્ય
અવશ્ય આપવું.) ૨૨-૨૪

વાયુજન્ય શિરોરોગ પર શિરોબસ્તિનો વિધિ
માશિરો દ્યાયતં ચર્મ પોઢશાદ્ગુલમુચ્છ્રુતમ્ ।
તેજાવેષ્ય શિરોઽધસ્તાન્માપકલ્લેન લપયેત્ ॥૨૫॥
નિશ્ચલસ્યોવવિષ્ટસ્ય તેલઃ કોઘૈઃ પ્રપૂરયેત્ ।
ધારયેદા રુજઃ શાન્તેર્યામં યામાર્ધમેવ વા ॥૨૬॥
શિરોવસ્તિહરત્યેવ શિરોરોગ મરુદ્ધવમ્ ।
હનુમન્યાઽક્ષિકર્ણાન્તિમદિતં મૂર્ધકમ્પનમ્ ॥૨૭॥
વિના મોજનમેવેપ શિરોર્યાસ્તઃ પ્રયુજ્યત ।
દિનાનિ પચ્ચ વા સપ્ત રુચિતોઽગ્રે તતાઽપ ચ ॥૨૮॥
તતોઽપનીતસ્નેહસ્તુ મોચયેદ્વસ્તિવન્ધનમ્ ।
શિરોલલાટવદનપ્રાવાંસાદીન્ વિમર્દયેત્ ॥૨૯॥
સુલાળેતામ્મસા ગાર્ગ્ય પ્રક્ષાલ્યાશ્રાન્તં યાદ્યતમ્ ।
આમપ જાઘ્નલં પથ્યં તત્ર શાલ્યાદયોઽપિ ચ ॥૩૦॥
મુદ્ગમાપાન્ કુલત્યાઘ્ર સ્વાદેદા નિશિ કેવલાન્ ।
કટુકોષ્ણાન્ સસપિંકાનુષ્ઠં ક્ષોરે પિવેત્તથા ॥૩૧॥

અન્યથા-આ-શિરઃ ન્યાયન પોઢશ-અજુલ-ઝંચૂતં
ચર્મ (ચાદાય), તેન શિરઃ આવેશ્ય અધસ્તાત્ માપ-
કલ્લેન લેપયેત્ । નિશ્ચલસ્ય ઉપવિષ્ટસ્ય કોઘૈઃ તેલઃ

પ્રપૂરયેત્, આ રુજઃ શાન્તેઃ યામ વા યામાર્ધમ્ એવ
ધારયેત્ ॥ એપઃ શિરોવસ્તિઃ મરુદ્ધમવં શિરોરોગ હનુ-
મન્યા-અક્ષિ-કર્ણ-અંતિમ્ અદિતં મૂર્ધકમ્પન હરતિ । એપઃ
શિરોવસ્તિઃ મોજનં વિના એવ પચ્ચ વા સપ્ત દિનાનિ,
રુચિતઃ તતઃ ચ અગ્રે અપિ પ્રયુજ્યતે । તતઃ તુ અપ-
નીતસ્નેહઃ વસ્તિવન્ધનં મોચયેત્, શિરો-લલાટ-વદન-
પ્રોવા-અસ-આદીન્ વિમર્દયેત્, સુન્ન-ઉષ્ણેન અમ્મસા
ગાર્ગ્ય પ્રક્ષાલ્ય યદ્દ હિત (તદ્) અશ્રાતિ, તત્ર જાઘ્નલમ્
આમિપં પથ્યમ્, અપિ ચ શાલ્યાદયઃ (પથ્યાઃ), નિશિ
મુદ્ગમાપાન્ કેવલાન્ ચ કુલત્યાન્ વા કટુક-ઉષ્ણાન્
સસપિંકાન્ સ્વાદેત્, તથા ઉષ્ણ ક્ષોર પિવેત્ ॥

માથાને પૂરું થાય એવડું લાળુ અને
સોળ આંગળ ઊંચું ચામડું માથાને વીંટી
ચામડાની નીચે અડદના કદકનો લેપ કરવો.
પછી રોગીને નિશ્ચલ બેસાડી લગાર બીનાશ-
વાળું તેલ માથા ઉપર તે ચામડામાં ભરવું.
પછી વેદના શાંત થાય ત્યાં સુધી અથવા
એક પહોર સુધી અથવા ચાર ઘડી સુધી તે
એમનું એમ રાખવું. આ શિરોબસ્તિ વાતજન્ય
શિરોરોગ, હનુઅર્ક, ગળાની મન્યા નાહીવું
ઝલાઈ જવું, આંખની પીડા, કાનની પીડા,
અદિત અને માથાનો કંપ મટાડે છે. આ
શિરોબસ્તિ લોજન કયાં પહેલાં જ રોગીને
અપાય છે. પાંચ કે સાત દિવસ સુધી અને અનુ-
કૂળ લાગે તો તેથી પણ વધારે દિવસો સુધી આ
ક્રિયા કરવી. પછી (વેદના શાંત થાય અથવા) એક
પ્રહર અથવા ચાર ઘડી થઈ જાય ત્યારે તેલને
કાઢી લઈ બસ્તિનું બંધન છોડી નાખવું અને
માથું, કપાળ, મોઢું, ડોક તથા બ્રહ્મા વગેરેને
ચોળવાં. પછી સહેવાય તેવા ગરમ પાણીથી
સ્નાન કરી હિત અન્ન જમવું; તેમાં નાંચડ
પશુઓનાં માંસો અને રાતા ચોખા વગેરે
પણ આ બસ્તિ ઉપર હિતકારી છે. સતે
મગ, અડદ અને કળથી અથવા એકઢી કળથી
ધી તથા તીખા પદાર્થોથી યુક્ત ગરમ ગરમ
ખાવી અને તે ઉપર બીનુ દૂધ પીવું. ૨૫-૩૧

પિત્તજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા
પિત્તાત્મકે શિરોરોગે શીતાનાં ચન્દનામ્મસા ।
કુમુદોત્પલપદ્માનાં સ્પર્શાઃ સેધ્યાઃ મારુતાઃ ॥૩૨॥

સર્પિયઃ શતધૌતસ્ય શિરસા ધારણં હિતમ્ ।
રસઃ શ્વાસકુદારોડપ્તઃ કર્પૂરઃ કુદ્ધકુમં નવમ્ ॥૩૨॥
સિતા છાગ્નીપયઃ સર્વે ચન્દનેનાનુષર્પયેત્ ।
તસ્ય નસ્પંભિપદ્ધાત્ પિત્તજાયાં શિરોરુજિ ॥૩૩॥
કિન્તુ મસ્તકશૂલેષુ સર્વેષ્વેથં હિતં મતમ્ ।
ગુહનાગરફલકસ્ય નસ્યં મસ્તકશૂલનુત્ ॥ ૩૫ ॥

અન્યથા:-પિતાત્મકે શિરોરોગે ચન્દન-અમ્મસા સીતાનાં
કુમુદ-કરણ-વચ્ચાનાં સ્પર્શાઃ ચ માલ્તાઃ સેવ્યાઃ ।
શત-ધૌતસ્ય સર્પિયઃ શિરસા ધારણં હિતમ્, અપ્તઃ
શ્વાસકુદારઃ રસઃ કર્પૂરઃ નવ કુદ્ધકુમં સિતા છાગ્નીપયઃ
સર્વે ચન્દનેન અનુષર્પયેત્, તસ્ય નસ્પંભિપિત્તજાયાં રુજિ ભિપદ્ધા
દધાત્ । સર્વેષુ મસ્તકશૂલેષુ એવં હિતં મતમ્, કિન્તુ
ગુહનાગરફલકસ્ય નસ્યં મસ્તકશૂલનુત્ (અવતિ) ॥

તે શિરોરોગ પિત્તથી થયેલો હોય તો
ચંદનના જળથી શીતળ કરેલાં પોયણાં, લાલ
કમળ તથા ધોળા કમળના સ્પર્શથી તથા શીતળ
પવન પણ સેવવો, સો વાર ધોયેલું ધી
માથા ઉપર ધારણ કરવું હિતકારી છે; એથી
પિત્તજન્યાં શિરોરોગ મટી જાય છે. થોડોક
શ્વાસકુદાર-રસ, કર્પૂર, નરુ કેસર, સાકર અને
ખકરીનું દૂધ-એ સઘળાંને સુખડના જળની
સાથે ધસવાં અને પછી તેનું નસ્ય પિત્તજન્ય
શિરોરોગ ઉપર વેધે આપવું. આ પ્રયોગ
માથાનાં સઘળાં શુભોમાં પણ હિતકારી છે,
તેમ જ ગોળ અને સૂંઠના કલકલું નસ્ય પણ
માથાનું શુભ મટાડે છે. ૩૨-૩૫

રક્ત, કંદ તથા સંનિપાતજન્ય શિરોરોગની
ચિકિત્સા

રક્તજે પિત્તવત્સર્વે મોજનાલેપસેવનમ્ ।
કાર્યં મિપમ્વરેસ્તત્ર વિશેષો રક્તમોક્ષણમ્ ॥૩૬॥
કફજે લઘુનં સ્વેદો રુક્ષોષો પાવકાત્મકૈઃ ।
સન્નિપાતમથે કાર્યા સન્નિપાતહરી ક્રિયા ।
પુરાણસર્પિયઃ પાતં વિશેષેણ દિશન્તિ હિ ॥૩૭॥

અન્યથા:-રક્તજે મિપમ્વરેઃ સર્વે પિત્તવત્ મોજન-
વાલેર-સેવનં કાર્યમ્, તત્ર વિશેષઃ રક્તમોક્ષણમ્ ।
કફજે લઘુનં પાવકાત્મકૈઃ સ્વ-ઉષ્ણેઃ સ્વેદઃ (કાર્યઃ),
સન્નિપાતમથે સન્નિપાતહરી ક્રિયા કાર્યા, પુરાણસર્પિયઃ
પાતં વિશેષેણ હિ દિશન્તિ ॥

તે શિરોરોગ રુધિરથી થયેલો હોય તો
ઉત્તમ વેધોએ પિત્તથી થયેલા શિરોરોગના બેવી

જ સઘળી ભોજન, લેપન અને સિંચનની
ચિકિત્સા કરવી અને વિશેષમાં લોહી કઢાવવાની
ક્રિયા પણ કરવી. તે શિરોરોગ કદ્ધથી થયેલો
હોય તો લંધન કરાવવું તથા અગ્નિતત્ત્વવાળા
રક્ષ અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી સ્વેદન કરવું. સન્નિ-
પાતથી થયેલા શિરોરોગમાં સન્નિપાતને મટાડ-
નારી ચિકિત્સા કરવી અને બૃહ્તું ધી ધાતું એમ
વૈદક આચાર્યો કહે છે. ૩૬, ૩૭

પરિશ્કૃતૈલઃ-

પરણ્ડમૂલં તગરં શતાઢ્ઢા, જીવન્તિકા રાક્ષિ-
કસૈન્ધવં ચ । મૃદ્ધં વિઢઢ્ઢં મધુપષ્ટિકા ચ,
વિશ્વોપઘં કૃષ્ણતિલસ્ય તૈલમ્ ॥ ૩૮ ॥

મજાપયસ્તૈલચિમિશ્રિતં ચ, ચતુર્ગુણે મૃદ્ધ
રસે વિપકમ્ । પઙ્ગવિન્દ્રવો નાસિકયા પ્રદેયાઃ
સ્વાન્નિહન્યુઃ શિરસો વિકારાન્ ॥ ૩૯ ॥

ચ્યુતાંશ્ચ કેશાન્ પલિતાંશ્ચ દન્તા, નિર્વિન્ધ્ય
મૂલાન્ સુરઢીકરોતિ । સુપર્ણગૃધ્રપ્રતિમં ચ ચક્ષુઃ
કુર્વન્તિ શાઢ્ઢોરધિકં ઘલં ચ ॥ ૪૦ ॥

અન્યથા:-પરણ્ડમૂલં તગરં શતાઢ્ઢા જીવન્તિકા રાક્ષિ-
કસૈન્ધવં ચ મૃદ્ધં વિઢઢ્ઢં મધુપષ્ટિકા વિશ્વોપઘં ચ કૃષ્ણ
તિલસ્ય તૈલં, ચ તૈલચિમિશ્રિતમ્ મજાપયઃ ચતુર્ગુ
ચક્ષુરસે વિપકવં (કુચાંત, દાતૈતલસ્ય) પઙ્ગવિન્દ્રવ
નાસિકયા પ્રદેયાઃ, શિરસઃ સર્વાન્ વિકારાન્ નિહન્યુઃ,
ચ્યુતાન્ ચ પલિતાન્ કેશાન્, નિર્વિન્ધ્યમૂલાન્ ચ દન્તાન્
સુરઢીકરોતિ, ચક્ષુઃ ચ સુપર્ણગૃધ્રપ્રતિમં, શાઢ્ઢોઃ ચ
અધિકં ઘલં (તે વિન્દ્રવઃ) કુર્વન્તિ ॥

એરંડાનું મૂળ, તગર, શતાવરી, હરડે
અથવા મીઠી ખરખોડી, રાસના, સિંધવ, ભાંગરો,
વાવડિંજ, બેઠીમધ, સૂંઠ, કાળા તલનું તેલ
અને તેલથી મિશ્ર કરેલા ખકરીના દૂધને
ચોગણ ભાંગરાના રસમાં પકાવવું; (એટલે
'પરિશ્કૃતૈલ' તૈયાર થાય છે.) આ તેલનાં
છ ટીપાં નાકમાં પાડવાં; તે સર્વ શિરોરોગને
મટાડે છે, વાળ ખરી પડ્યા હોય કે પળિયાં
(ધોળા વાળ) થયાં હોય તો ફરી (કાળા)

÷ પઙ્ગવિન્દ્રવો વિન્દ્રવઃ પ્રમાણમસ્ય નસ્યવદાન
इति पङ्गविन्द्रु, तत्र तव तैलम्-बृह्-नस्य आपवाभां
छ टीपां आप होय छ, ते तैल 'पङ्गविन्द्रुतैल'
कहेवाय छे.

ઉગાડે છે, દાંત ઢીલા પડી ગયા હોય તો તેને પાછા ખૂબ મજબૂત કરે છે, નેત્રોને ગરુડના કે ગીધના નેત્ર જેવા પ્રબળ શક્તિવાળાં અને ખરેખરે બાહુને અધિક બળવાન કરે છે. ૩૮-૪૦

રીકા-જીવન્તિકાડન-હરીતકી, શાકવિશેષયઃ । ર્શિ પદ્મિન્દુતૈલમ્ ॥

ક્ષયજન્ય તથા કૃમિજન્ય શિરોરોગ અને સૂર્યાવર્તની ચિકિત્સા

ક્ષયજે ક્ષયનાશાય કર્તવ્યો વૃંહણો વિધિઃ ।
પાને નસ્યે ચ સર્પિઃ સ્વાદ્વાતપ્તૈર્મધુરૈઃ શ્રુતમ્ ॥૪૧॥
કૃમિજે દ્યોવનકાક્ષાશમુવીજૈઃ નાવનમ્ ।
અજામૂનયુતં નસ્યં કર્તવ્યં કૃમિનુત્પરમ્ ॥
સૂર્યાવર્તે વિદ્યાતવ્યં નસ્યકર્માદિ મેષજમ્ ॥૪૨॥

અન્વય-ક્ષયજે ક્ષયનાશાય વૃંહણઃ વિધિઃ કર્તવ્યઃ, વાતપ્તૈઃ મધુરૈઃ શ્રુત સર્પિઃ પાને ચ નસ્યે સ્વાત્, કૃમિજે ચ દ્યોવનકાક્ષાશમુવીજૈઃ નાવનમ્ અજામૂનયુત નસ્ય કર્તવ્ય, (તત્) પર કૃમિનુત્, સૂર્યાવર્તે નસ્યકર્મ-આદિ મેષજ વિદ્યાતવ્યમ્ ॥

ક્ષયથી થયેલા શિરોરોગમાં ક્ષયનો નાશ કરવા માટે બૃંહણપ્રયોગો કરવા અને વાયુને હજીનારા મધુર પદાર્થોથી પકાવેલ ઘીનો પીવા-માં અને નસ્યમાં ઉપયોગ કરવો. કૃમિથી થયેલા શિરોરોગમાં સૂંઠે, મરી, પીપર, કરંજ અને સરગવાનાં બીજને બકરીના મૂત્રમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું, તે કૃમિને અત્યંત નાશ કરે છે. સૂર્યાવર્તમાં પણ નસ્ય વગેરે ઔષધ કરવાં. ૪૧, ૪૨

કુમારી-તૈલ

કુમાર્યાઃ સ્વરસપ્રસ્યે ધતુરસ્ય રસે તથા ।
મૃદ્ધરાજસ્ય ચ રસે પ્રસ્યદ્વયસમાયુતે ॥૪૩॥
ચતુઃ પ્રસ્યમિતે ક્ષીરે તૈલપ્રસ્યં વિપાચયેત્ ।
કલ્કૈર્મધૂકહ્વીરેરમ્બિષ્ઠામદ્રમુસ્તકૈઃ ॥૪૪॥
નલકપૂર્વમૃદ્ધલાઝીવન્તીપદ્મકુષ્ઠકૈઃ ।
માર્કવાસકતાલીસર્જનિર્યાસપત્રકૈઃ ॥૪૫॥
વિડફશતપુષ્પાશ્વગન્ધાગન્ધર્વહસ્તકૈઃ ।
ન્યપ્રોધનાલિકેરામ્યાં કર્પમાર્તૈર્વિપાચિતે ॥૪૬॥
ઉત્તાર્ય વલ્લપૂતં તુ શુમે માળ્ડે સુધૂપિતે ।
ત્રિરાત્રમથ ગુપ્તં ચ ધારયેદ્વિધિર્વિદ્વિપક્ ॥૪૭॥
તતસ્તુ તૈલમભ્યક્તે મૂર્ધ્નિ ક્ષેપે નિયોજયેત્ ।
શમયેદદિતં ગાદમન્યાસ્તમ્માશિરોગદાન્ ॥૪૮॥

તાલુનાસાક્ષિજાતં તુ શોથ મૂર્છોહલીમકમ્ ।
હનુપ્રહગદાર્તિં વા વાધિર્યં કર્ણવેદનામ્ ॥૪૯॥

અન્વય-કુમાર્યાઃ સ્વરસપ્રસ્યે, તથા ધતુરસ્ય રસે, પ્રસ્યદ્વયસમાયુતે ચ મૃદ્ધરાજસ્ય રસે, ચતુઃ પ્રસ્યમિતે (ચ) ક્ષીરે નલ-કર્પૂર-મૃદ્ધ-એલા-ઝીવન્તી-પદ્મકુષ્ઠકૈઃ, માર્ક-વાસક-તાલીસ-ર્જન-નિર્યાસ પત્રકૈઃ, વિડફ-શત-પુષ્પા-અશ્વગન્ધા-ગન્ધર્વહસ્તકૈઃ, ન્યપ્રોધ-નાલિકેરામ્યાં કર્પમાર્તૈઃ વિપાચિતે (તત્) ક્ષીરે તૈલપ્રસ્ય વિપાચયેત્, ઉત્તાર્ય વલ્લપૂતં તુ (તત્) સુધૂપિતે શુમે માળ્ડે (નિઘાય) મિપક્ ત્રિરાત્રમ્ અથ ચ વિધિપૂર્વક ગુપ્ત ધારયેત્ । તત્ તુ (તત્) તૈલમ્) અભ્યક્તે મૂર્ધ્નિ ક્ષેપે નિયોજયેત્, (તેન) અદિત ગાદ-મન્યાસ્તમ્-શિરોગદાન્ તાલુ-નાસા-સાક્ષિ-જાત તુ શોથ મૂર્છા-હલીમક હનુપ્રહ-ગદ-અર્તિ વાધિર્યં વા કર્ણવેદના શમયેત્ ॥

ચોસઠં તોલા કુંવારનો સ્વરસ, ચોસઠં તોલા ધતુરનો રસ, એકસો અઘ્યાવીસ તોલા ભાંગરાનો રસ અને ભાંગરાના રસથી બમણા હ્રદમા જેઠીમધ, વાળો, મજીઠ, બદ-મોથ, નખલો, કપૂર, ભાંગરો, એલચી, હરેડ, પદ્મકાષ્ઠ, કઠ, ધોળો ભાંગરો, અરડૂસો, તાલીસ-પત્ર, રાજ, તમાલપત્ર, વાવડિંગ, સુવા, આસંધ, એરડો, વડ અને નારિયેલનો એક એક તોલો કલક નાખી ચોસઠં તોલા તેલ પકાવવું. એ તેલને વસથી ગાળી લઈ સારી રીતે પૂષ લીધેલા સારા વાસણમાં ભરી વિધિ પૂર્વક ત્રણ રાત સુધી ગુપ્ત-જમીનમાં દાટી મેલવું. આ તેલના માલિશથી અને માથામાં નાખવાથી અદિત, ગજાની મન્યા નાડીનું અત્યંત ગ્રહાઈ જવું, શિરોરોગ, તાળવાનો, નાકનો કે આખનો સોજો, મૂર્છા, હલીમક, હનુપ્રહ, બહેરાશ અને કાનની વેદનાનો તે નાશ કરે છે. ૪૩-૪૮

સૂર્યાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

યોજયેત્ સગુડં સર્પિષ્ટુતપૂર્વાંશ મક્ષયેત્ ।
નાવનં ક્ષીરસર્પિર્મ્યાં પાનં ચ ક્ષીરસર્પિવોઃ ॥૫૦॥
ક્ષીરપિષ્ટૈસ્તિલૈઃ સ્વેદો જીવનીયૈષ શસ્યતે ।
મૃદ્ધરાજરસદ્ધામીક્ષીરતુલ્યોડકંતાપિતઃ ॥
સૂર્યાવર્તે નિદન્યાશુ નસ્યેતેવ પ્રયોગરાટ્ ॥૫૧॥

અન્વય-સગુડ સર્પિર્ યોજયેત્, ઘૃતપૂર્ણ ચ મક્ષ-યેત્, ક્ષીર-સર્પિવોઃ નાવન, ચ ક્ષીર-સર્પિવોઃ પાન,

ક્ષીરપિંઠઃ તિઠિઃ ચ જીવનીયૈઃ સ્વેદઃ શસ્યતે, મૂત્ર-
રાજસઃ છામીક્ષીરતુલ્યઃ અર્જતાપિતઃ નસ્યેન એવ
પ્રયોગરાટ્ આશુ, સૂર્યાવર્તે નિહન્તિ ॥

ગોળ સહિત ધી ખાવું, ધીના માલપૂઠા
ખાવા, દૂધ તથા ઘીનું નસ્ય આપવું, દૂધ
તથા ધી પીવાં અને દૂધમાં વાટેલા તલથી
તથા છવનીયગણનાં ઔષધોથી થેક કરવો,
એ સૂર્યાવર્તમાં ઉત્તમ ગણાય છે. ભાંગરાને
રસ અને બકરીનું દૂધ સમભાગે લઈ મિશ્ર
કરી તડકામાં ઊનાં કરીને તેનું નસ્ય આપવું;
આ ઉત્તમ પ્રયોગ તરત સૂર્યાવર્તનો નાશ
કરે છે. ૫૦,૫૧

અર્ધાવલેદકની ખાસ ચિકિત્સા
અર્ધાવમેદકે પૂર્વે સ્નેહસ્વેદો હિ મેપજમ્ ॥
વિરેકઃ કાયશુદ્ધિચ ધૂપઃ સ્નિગ્ધોષ્ણમોજનમ્ ॥૫૨
વિઙ્ઘાનિ તિલાન્ કૃષ્ણાન્ સમાન્ પિશાન્
વિલેપયેત્ । નસ્યં સાપ્યાચરેત્તસ્માર્ધમેદં
વ્યયોદ્દત્ ॥ ૫૩ ॥

અન્વયઃ-અર્ધાવમેદકે પૂર્વે સ્નેહસ્વેદો વિરેકઃ કાય-
શુદ્ધિઃ ચ ધૂપઃ સ્નિગ્ધ-ઉષ્ણ-મોજન હિ પૂર્વમ્ મેપજમ્ ।
(તતઃ) વિઙ્ઘાન કૃષ્ણાન્ તિલાન્ સમાન્ પિશાન્ વિલેપ-
યેત્, નસ્યં ચ અપિ આચરેત્, તસ્માન્ (જનઃ) અર્ધ-
મેદં વ્યયોદ્દત્ ॥

અર્ધાવલેદક(આધાશીશી)માં પ્રથમ
સ્નેહન, સ્વેદન, વિરેચન તથા બીજા પ્રકારોથી
પછી શરીરનું સંશોધન, ધૂપ અને સ્નિગ્ધ તથા
ઉષ્ણ લોજનરૂપ ઉપચારો કરવા. પછી વાવ-
ડિંગ અને કાળા તલ સમભાગે-લઈ દૂધમાં
વાટી તેનો લેપ કરવો અને તેનું જ નસ્ય
આપવું એથી માણસ અર્ધાવલેદકને મટાડે છે.

સૂર્યાવર્ત અને અર્ધાવલેદક-ખત્રેની
એક ચિકિત્સા
પિત્રેત્ શર્કરં ક્ષીરં નીરં વા નારિકેલજમ્ ।
સુશીતં વાડપિ પાનીયં સર્પિર્વાં નસ્યતસ્તયોઃ ॥૫૪॥

અન્વયઃ-તયોઃ શર્કરં ક્ષીરં, વા નારિકેલજ નીરં
(નસ્યતઃ) પિત્રેત્, અપિ વા સુશીત પાનીયં વા સર્પિઃ
નસ્યત. પિત્રેત્ ॥

સૂર્યાવર્ત તથા આધાશીશીમાં સાકર સહિત
દૂધ કે નારિયેલનું પાણી નાકથી પીવું;
અથવા ટાડું પાણી કે ધી નાકથી પીવું. ૫૪
ટીકા-નસ્યત =નાસિકયા, પિત્રેદિત્યન્વયઃ । તયોઃ=
સૂર્યાવર્તાડર્ધમેદયોઃ ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે)

અનન્તવાતની ખાસ ચિકિત્સા
અનન્તવાતે કર્તવ્યઃ સૂર્યાવર્તહિતો વિધિઃ ।
શિરાવેઘ્ન્ય કર્તવ્યોઽનન્તવાતપ્રશાન્તયે ॥ ૫૫ ॥
આહારશ્ચ પ્રદાતવ્યો વાતપિત્તવિનાશનઃ ।
મધુમસ્તકસંયાવઘૃતપૂપો વિશેષતઃ ॥ ૫૬ ॥
અન્વય-અનન્તવાતે સૂર્યાવર્તહિતઃ વિધિઃ કર્તવ્યઃ,
અનન્તવાતપ્રશાન્તયે ચ શિરાવેઘ્નઃ કર્તવ્યઃ, વાત-પિત્ત-
વિનાશનઃ ચ આહારઃ પ્રદાતવ્યઃ, મધુમસ્તક-સંયાવ-ઘૃત-
પૂપઃ વિશેષતઃ (પ્રદાતવ્યઃ) ॥

અનન્તવાતરોગ ઉપર સૂર્યાવર્તની હિત-
કારી ચિકિત્સા કરવી; તેમ જ અનન્તવાતને
શાંત કરવા માટે નસને વીંધી લોહી કાઢવું
અને વાયુ તથા પિત્તનાશક આહાર આપવો.
ધીથી યુગવતાં તથા મધથી ખરડેલાં ચૂરમાં,
શીશ તથા માલપૂઠા વગેરે ખાસ આપવાં.
ટીકા-સંયાવ=વક્ત્રાન્નવિશેષઃ, 'પેરકિયા' હિતિ લોકે,
સ ચ મધુમસ્તક=મધુનોપલિતઃ, ઘૃતપૂપઃ=પૂષા ॥ (અર્થ
ઉપર અપાયો છે.)

આધાશીશી માટે પંચાદિ-કવાથ
પથ્યાઽશ્વઘાત્રીરજનીગુદ્ધી, ભૂતિમ્વતિસ્મૈઃ
સગુહઃ કપાયઃ । ઋશઙ્ગર્જાક્ષિશિરોઽર્ધશૂલં,
નિહન્તિ નાસાનિહિતઃ ક્ષણેન ॥ ૫૭ ॥

અન્વયઃ-પથ્યા અશ્વ-ઘાત્રી-રજની-ગુદ્ધી-ભૂતિમ્વ-
તિસ્મૈઃ (કૃત) કપાય સગુહઃ નાસાનિહિતઃ ક્ષણેન
ઋ-શ્વ-ગર્જ-અક્ષિ-શિરસ્-અર્ધ-શૂલ નિહન્તિ ॥

હરડે, બહેડા, આમળાં, હળદર, ગળો,
કરિયાતું અને લોખંડાને કવાથ ગોળ નાખી
નસ્યરૂપે અપાયો હોય તો ક્ષણવારમાં ખમર,
લમણાં, કાન, આંખ અને માથાના અર્ધનું
શૂળ મટાડે છે. ૫૭

શંખકની ખાસ ચિકિત્સા
દાર્વી હરિદ્રા મજ્જિષ્ઠા સનિમ્બોશીરપસ્રુમ્ ।
પતત્ત્વલેપનં કુર્યાન્નિહ્નકસ્ય પ્રશાન્તયે ॥ ૫૮ ॥

શીતતોયામિષેકશ્ચ શીતલક્ષીરસેચનમ્ ।

કલ્કૈશ્ચ ક્ષીરવૃક્ષાણાં શઙ્ખકે લેપન હિતમ્ ॥૫૧॥

અન્ય-શશ્વ કસ્યપ્રશાન્તયે દાર્વી દરિદ્રા મહિષ્ટા સનિમ્બ-હ્રીર-પદ્મકમ્, રુક્ત-પ્રલેપન કુર્યાત્, શીત-તોય-અમિષેક, ચ શીતલક્ષીરસેચન, ચ ક્ષીરવૃક્ષાણા કલ્કૈ લેપન શશ્વકે હિતમ્ (ભવતિ) ॥

શ ખક શિરોરોગ મટાડવા હારુહળદર, હળદર, મણક, લીંબડો, વાળો અને પક્કાકાક, એટલાનું લેપન કરવું; તેમ જ ટાઢા પાણીનું સિંચન, ટાઢા દૂધનું સિંચન અને છીરવાળા વડ આદિ વૃક્ષોના કદકોનું લેપન પણ શંખક શિરોરોગમાં હિતકારી થાય છે ૫૮, ૫૯

સર્વ શિરોરોગની અનુભવેલી ચિકિત્સા યદ્રીમધુકમાપ-સ્વાત્તર્કશ તુ વિષ ભવેત્ । તયોક્ષ્ણં સુસ્ફૂમં સ્વાત્તર્ક્યું સર્પવોન્મિતમ્ ॥૬૦॥ નાસિકાભ્યન્તરે ન્યસ્ત સર્વા શીર્ષધયા હરેત્ । દૃષ્ટપ્રયોગો યોગોડયમનુભાવિભિરાદત્ ॥૬૧॥ આદ્રિં યચ્છુક્તિકાચૂર્ણં ચૂર્ણિતં નવસાદરમ્ । ઉભયં યોજિતં તસ્ય ગન્ધાન્ નશ્યતિ શીર્ષકમ્ ॥૬૨॥

અન્ય-યદ્રીમધુકમાપ સ્વાત્, તુર્કશ તુ વિષ ભવેત્, તયો. ચૂર્ણે સુસ્ફૂમ સ્વાત્, સર્પ-ડમિત તત્ ચૂર્ણ નાસિકા-અભ્યન્તરે ન્યસ્ત (સત્) સર્વા શીર્ષ-ધયા હરેત્, દૃષ્ટપ્રયોગ અય યોગ અનુભાવિભિ આદત્ । આદ્રિં યત્ શુક્તિકા ચૂર્ણ નવસાદર ચૂર્ણિતમ્, ઉભય યાજિત (કાર્યમ્) તસ્ય ગન્ધાત્ શીર્ષકમ્ નશ્યતિ ॥

છ અથોઠીભાર જેઠીમધ અને તેના ચોથા ભાગે વછનાગ લઈ તેનું અત્યંત ખારીક ચૂર્ણ કરવું. સરસવ જેટલું એ ચૂર્ણ નાકની અંદર નાખ્યું હોય તે સર્વ પ્રકારની માથાની પીડા તે મટાડે છે. બીનું છીપનું ચૂર્ણ તથા નવ સારતું ચૂર્ણ મિશ્ર કરી તે સૂંઘવાથી માથાની વેદના મટી જાય છે ૬૦-૬૨

શિરોરોગનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ નેત્રરોગાધિકારઃ ।

૬૪ : નેત્ર* (આંખ) ના રોગોનો અધિકાર

નેત્રસ્ય પ્રમાણમાહ-

નેત્રનું માપ

વિદ્યાદ્ દ્વયફુલ્લબાહુરં સ્વાફુલ્લપ્રોઘરસમિતમ્ । દ્વયફુલ્લં સર્વતઃ સાર્ધં ભિપદ્ નયનમણ્ડલમ્ ॥૧॥

અન્ય-ભિપદ્ નયનમણ્ડલ દ્વયફુલ્લબાહુરં સ્વા-અફુલ્લ-ઉદર-સમિત, સર્વતઃ સાર્ધં દ્વયફુલ્લ વિદ્યાત્ ॥

વેદ નેત્રનું મંડલ એ આગળ બહારવાળું અથવા પોતપોતાના અંગૂઠાના પેટ જેટલું બહુ અને ફરતું અઢી આગળ લાખું બહુ. (આગળીઓની બહારમાં ફેરફાર હોય, તેથી ' પોતપોતાના અંગૂઠાના પેટ જેટલું બહુ ' કહેલ છે) ૧

ટીકા-દ્વયફુલ્લબાહુરં-દ્વયફુલ્લપ્રમાણ સ્પૃશ્ય વસ્ય તત્, અફુલ્લીનાં સ્પૃશ્યસ્ય સર્પમ્થાપુનરાહ-સ્વાનુદોદર-સમિત, દ્વયફુલ્લ સર્વતઃ સાર્ધં દૈર્ઘ્યેન ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે)

નેત્રસ્યાજ્ઞાન્માહ-

નેત્રનાં અંગો ૩૫ પાંચ મંડલો

પક્ષમર્મસ્પ્રેતરૂપ્ણદૃષ્ટીનાં મણ્ડલાનિ તુ । અનુપૂર્વં તુ તે મધ્યાશ્વતારોડન્ત્યા વયોત્તરમ્ ॥ ૨ ॥

અન્ય-પક્ષ-મર્મ-સ્પ્રેત-રૂપ્ણ-દૃષ્ટીના મણ્ડલાનિ તુ અનુપૂર્વમ્, તે ત્વ ચત્તાર મધ્યાઃ વયોત્તરમ્ અન્ત્યાઃ (સ્વ.) ॥

પાંચબુના વાળનું, પાંચબુનું, ધોળા ડોળાનું, કાળા ડોળાનું અને કીકીટું એમ નેત્રના અંગ-૩૫ પાંચ મંડલો છે; તેઓને પહેલાં પાંચબુના વાળરૂપ મંડળથી ગણીએ તો બીજાં ચાર મંડલો નેત્રગોલકની વચ્ચે વચ્ચે આવતાં જાય;

× નીચે-પ્રાપ્યતે અનેન સ્વમાત્મનેતિ નેત્રમ્-નીત્ર પ્રાપ્તે-‘દાત્રો’તિ કરમે શૂન્-જવાત્મા જેના વડે ૩૫ ગ્રંથ કરે છે, તે ધ્રિય નેત્ર કહેવાય છે, નેત્રસ્વ-રોગ નેત્રરોગ-એ નેત્રના રોગો-નેત્રરોગ કહેવાય છે માથાને લગતી ઇદિયોમા આ નેત્ર મુખ્ય છે, તેથી ઉપરના શિરોરોગના આધિકાર પછી આ નેત્રરોગનો અધિકાર શરૂ કરાયો છે.

અને છેલ્લાં કીકીના મંડળથી ગણવા માંડીએ
તો ખીખાં ચાર મંડળો નેત્રગોલકની છેડે
છેડે-છેલ્લાં છેલ્લાં આવતાં બાય. ૨

ટીકા-તે=પક્ષ્માદયો દૃષ્યન્તાઃ, અતુર્પૂર્વે=ચ્યાપૂર્વે,
મધ્યાચ્ચારઃ=કૃષ્ણાદયઃ ચયોત્તરમન્ત્યાઃ॥(અર્થ ઉપર છે.)

તત્ર નેત્રમણ્ડલે, અટસતિ(૫૮)વ્યાધયો મવન્તિ,
તંચાદ-

નેત્રના મંડલમાં થતા અઘ્યોતેર રોગો
દ્વાદશ વ્યાધયો દૃષ્ટો તત્રેવાન્યૌ મદાવુમૌ ।
કૃષ્ણમાર્ગે તુ ચત્તારો દશૈકઃ શુક્લમાગજાઃ ॥૩॥
વર્મમ્યંકો વિંશતિશ્ચ પક્ષ્મજૌ દ્વૌ પ્રકીર્તિતૌ ।
નવ સંધિપુ સર્વસ્મિન્નેત્રે સપ્તદશોદિતાઃ ।
પર્યં નેત્રે સમસ્તાઃ સ્વરુપસત્તિરામયાઃ ॥૪॥

અન્યવા-૧૬૦ દ્વાદશ વ્યાધયઃ, તત્ર એવ અન્યો
દ્વૌ મદૌ, કૃષ્ણમાર્ગે તુ ચત્તારઃ, શુક્લમાગજાઃ દશ
એકઃ, વર્મનિ એકઃ ચ વિંશતિ, પક્ષ્મજૌ દ્વૌ પ્રકીર્તિતૌ,
સંધિપુ નવ, સર્વસ્મિન્ નેત્રે સપ્તદશ ઉદિતાઃ, એવં
નેત્રે સમસ્તાઃ આમયાઃ અટસતિઃ સ્વુઃ ॥

કીકીમાં ૧૨ રોગો થાય છે. સુશ્રુતે કહેલા
૭૬ રોગોથી અધિક ખીખા ૨ રોગ ચરકે
ને કહ્યા છે તે પશુ કીકીમાં ૪ થાય છે.
કાળા ડોળામાં ૪ રોગ, ધોળા ડોળામાં
૧૧ રોગ, પાંપણોમાં ૨૧ રોગ, નેત્રનાં
કંવાડાંમાં ૨ રોગ, સાંધાઓમાં ૬ રોગ અને
આખા નેત્રમાં ૧૭ રોગ થાય છે. એમ
નેત્રમાં કુલ ૭૮ રોગો થાય છે. ૩,૪

ટીકા-તત્ર=દૃષ્ટો, અન્યો=વરકોક્તૌ સુશ્રુતોક્ષપટ
સત્તિસંસ્થેમ્યોડધિકૌ ॥ (અર્થ ઉપર અપાથો છે.)

સુશ્રુતોક્ષપટસત્તિ (૫૬) સહ્યામાદ-

સુશ્રુતે કહેલા ૭૬ નેત્રરોગો
ઘાતાદિશ તથા પિત્તાલ્પકાચૈવ ત્રયોદશ ।
રક્તાત્ પોઢશ વિજ્ઞેયાઃ સર્વજાઃ પચ્ચવિંશતિઃ ।
ચાદ્યૌ પુનર્દ્વૌ નયને રોગાઃ પટ્સત્તિઃ સ્મૃતાઃ ॥૫,૬॥
અન્યવા-દશ ઘાતાત્ તથા પિત્તાત્, કફાત્ ચ
ત્રયોદશ એવ, પોઢશ રક્તાત્ વિજ્ઞેયાઃ, સર્વજાઃ પચ-
વિંશતિઃ, ચાદ્યૌ પુનર્ દ્વૌ, (અર્થેવં) નયને પટ્સત્તિઃ
રોગાઃ સ્મૃતાઃ ॥

૧૦ વાયુથી, ૧૦ પિત્તથી, ૧૩ કફથી,
૧૬ લોહીથી, ૨૫ એ સઘળાથી અને નેત્રથી
બહારના ભાગમાં ૨ રોગ થાય છે; એટલે

નેત્રના રોગ કુલ ૭૬ છે. ૫,૬

અથ નેત્રરોગાણાં સામાન્યતો વિપ્રકૃષ્ટ સન્નિકૃષ્ટં ચ
નિદાનમાદ-

નેત્રના રોગોનાં સામાન્ય, દૂરનાં તથા
પાસેનાં નિદાનો

ઉષ્ણામિતસસ્ય જલપ્રવેશા, -દૂરેક્ષણાસ્ત્વપ્રવિપ-
ર્યયાચ । સ્વેદાદ્રજોધૂમનિપેયણાંચ, છદ્દેવિઘાતા-
દ્રમનાતિયોગાત્ ॥ ૭ ॥

શુકારત્તાલમ્બુકુલત્થમાપાદ્, વિષ્મૂઝવાતામ-
મનિગ્રહાચ । પ્રસક્તસંરોદગશોકતાપા, -ચિરોડ-
મિઘાતાદતિશ્રીચયાનાત્ ॥ ૮ ॥

તથા ઋતૂતાં ચ વિપર્યયેણ, ક્લેશામિતા-
પાક્તિમૃતુનાશ્ચ । વાષ્પપ્રઘાત્ સૂક્ષ્મનિરીક્ષણાચ,
નેત્રે વિકારં જનયન્તિ દોષાઃ ॥ ૯ ॥

અન્યવા-ઉષ્ણ-અમિતસસ્ય જલ-પ્રવેશાત્, દૂર-
રેક્ષણાત્, ચ સ્વપ્રવિપર્યયાત્, સ્વેદાત્, ચ રજો-ધૂમ-
નિપેયણાત્, છદ્દેઃ વિઘાતાત્, વમન-અતિયોગાત્, શુષ્ક-
આરનાલ-અમ્બુ-કુલત્થ-માપાત્, વિટ્-મૂઝ-વાત-માગ-
મ-નિગ્રહાત્, ચ પ્રસક્ત-સંરોદન-શોક-તાપાત્, શિસ્-
અમિઘાતાત્, અતિશ્રીગ્રથાનાત્, તથા ચ ઋતૂતાં વિપર્ય-
યેણ વલેશ-અમિઘાતાત્, અતિમૃતુનાત્ ચ વાષ્પ-
પ્રઘાત્ ચ સૂક્ષ્મનિરીક્ષણાત્ દોષાઃ નેત્રે વિકારં જનયન્તિ ॥

તટકા વગેરેથી ખૂબ તપી ગયેલો માણસ
કંડા બળમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે તટકા વગેરેથી
ઉત્પન્ન થયેલી ગરમીની સાથે બહાર આવેલા
નેત્રના તેજને બળથી પરાભવ થાય તેથી,
દૂર રહેલા પદાર્થોને જોવાથી, સમયસર નિદ્રા
નહિ કરવાથી, અગ્નિ વગેરેથી, નેત્ર વડે રજને
કે ધુમાડાને સેવવાથી, ઊત્તરી રાકવાથી,
બહુ જ ઊલટી થવાથી, શુક્રા કે આરનાલરૂપ
ખાટા રસ, કળથી તથા અડદના સેવનથી,
મૂત્ર, વિષા કે શુદ્ધાના વાયુને વેગ રાકવાથી,
એકધારે રહવાથી, શોકથી થયેલા સંતાપથી,
માથામાં પ્રહાર થવાથી, અત્યંત વેગવાળા
વાહન પર બેસીને દોડવાથી, તતુચર્યામાં કહેલા
વિધિનું ઉલ્લંઘન કરી વિપરીત આચરણ કરવાથી,
કામ કે ક્રોધ વગેરેના દુઃખને લીધે થયેલી
પીડાથી, અતિ મૈથુન કરવાથી, આંસુઓના
વેગને રાકવાથી અને સૂક્ષ્મ પદાર્થોને જોવાથી
(કોપેલા) દોષો નેત્રની અંદર રોગ ઉત્પન્ન

૬૩ છે. ૭-૬

ટીકા-ઊષ્ણાભિતસ્ય જગત્પ્રવેશાત્=આત્માદિજનિ-
તોષ્મણા સદૃશિર્ભૂતસ્ય નયનતેજસો જલાવગાદુનેનામિ-
મવાત, દૂરેક્ષણાત્=દૂરસ્થદ્રવ્યદર્શનાત્, સ્વેદાત્=સ્વિચતેડ-
નેનેતિ સ્વેદોડ્યાદિસ્તસ્માત્, નેત્રેણ રજોધૂમનિયેવણાત્ ।
શોકતાપાત્=શોકકનિતાસસ્તાપાત્, શિરોડમિષાતાત્=
શિરમિ પ્રહારાત્, ઋતુનાં વિપર્યયેણ=ઋતુક્રચર્યાવિપરીતા-
ચરણેન, વલેશ્મિભિત્તાપાત્=વિચર્યતેડનેનેતિ વલેશ્મ=કામ-
ક્ષોધાદિદુઃખ, હેનાભિતાપઃ=પીડા તતઃ, વાષ્પપ્રદાત્=
અધુવેગવિઘાતાત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

તેવો મંત્રાપ્રતિમાહ-

નેત્રના રોગોની સંપ્રાપ્તિ

શિરાનુસારિમિદર્પિવિગુણેર્ઋત્વમાશ્રિતઃ ।

જાયન્તે નેત્રભાગેષુ રોગાઃ પરમદારુણાઃ ॥૧૦॥

અન્વયઃ-શિરા-અનુસારિમિઃ દોષૈઃ વિગુણૈઃ ઋત્વમ્
આશ્રિતૈઃ નેત્રભાગેષુ પરમદારુણાઃ રોગાઃ જાયન્તે ॥

શિરાઓમાં રહેલા દોષો બગડીને ઊંચા
ભાગોમાં જવાથી કીકીમાં, કાળા ડોળામાં,
ધોળા ડોળામાં, પાંપણોમાં અને પાંપણોનાં
રૂંવાડાંમાં કારણ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦

ટીકા-નેત્રભાગેષુ=નેત્રસ્ય દૃષ્ટ્યાવવયવેષુ ।

આદૌ દશિરોગાનાહ, તત્ર નેત્રદક્ષિણમાહ-

કીકીના રોગોઃ પ્રથમ દદિષ્ટિ(કીકી)નું લક્ષણ
મસૂરદલમાત્રાં તુ પચ્છભૂતપ્રસાદજામ્ ।

જયોતવિસ્ફુલિન્નામાં સિદ્ધાં તેજોમિરચ્યયૈઃ ॥૧૧॥

આવૃતાં પટલેનાક્ષોર્ધાત્તેન વિવરાકૃતિમ્ ।

શીતસાત્મ્યાં નૃણાં દદિષ્ટિમાહુર્નયનચિન્તકાઃ ॥૧૨॥

અન્વય-નયનચિન્તકાઃ નૃણાં દદિષ્ટિ ॥ મસૂરદલ-
માત્રાં પચ્છ-ભૂત-પ્રસાદજાં જયોત-વિસ્ફુલિન્ન-આમાં
અચ્યયૈઃ તેજોમિઃ સિદ્ધાં વિવર-આકૃતિં શીતસાત્મ્યામ્
અક્ષોઃ બાહ્યેન પટલેન આવૃતામ્ આહુઃ ॥

નેત્રના વિચારક વિદ્વાનો, માણસોની
દૃષ્ટિ એટલે કીકીને નેત્રના કાળા ડોળાના
મંડળની વચ્ચે રહેલી મસૂરની દાળ જેવડી,
સ્વચ્છ પંચભૂતોથી બનેલી, પલકારા આવે
ત્યારે પતંગિયા જેવી લાગતી અને પલકારા
ન આવે ત્યારે પ્રકાશમાનપણાને લીધે અગ્નિના
તણખા જેવી લાગતી, લાંબા કાળ સુધી
રહેનારાં તેજોથી સિદ્ધ થયેલી, છિદ્રવાળી,

જેને સર્વ કાળ શીત માફક હોય છે એવી
અને રસના તથા લોહીના આધારરૂપ બહારનાં
પડળથી વીંટાયેલી કહે છે. ૧૧, ૧૨

ટીકા-મસૂરદલમાત્રાં=નેત્રગતકૃણમણ્ડલમપ્યસ્થમસૂર-
દિવલપ્રમાણાં, પચ્છભૂતપ્રસાદજામ્=પ્રમત્રવચ્છભૂતાભિકામ્,
જયોતવિસ્ફુલિન્નામાં=નિમેષૈઃ કદાચિત્ સયોતભ્યાં સયોત-
વત્, નિમેષામાવે વિયોતમાનદશાદિસ્ફુલિન્નવત્, અચ્યયૈઃ=
ચિરસ્યાયિમિઃ તેજોમિઃ, સિદ્ધાં=સ્વપન્ના, વિવરાદિતિ=
સચ્ચિદ્રામ્, અક્ષોર્ધાત્તેન પટલેન=રસજાવારમૂતેન,
આવૃતામ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

તત્ર ચત્વારિ પટલાનિ ભવન્તિ, તાન્યાહ-
નેત્રનાં ચાર પડળો કે પડો

તેજોજલાશ્રિતં ઘાહ્યં તેષ્વન્યત્પિશિતાશ્રિતમ્ ।

મેદસ્તૃતીયં પટલમાશ્રિતં ત્વચ્ચિદ્રા ચાપરમ્ ।

પચ્છમાંશસમં દૃષ્ટેસ્તેપાં બાહુલ્યમિપ્યતે ॥૧૩॥

અન્વયઃ-તેષુ ચાર્યં પટલ તત્તો-જગ-આશ્રિતમ્,
અન્યત્ પિશિત-આશ્રિતમ્, તૃતીયં મેદઃ આશ્રિતમ્, અપર-
ચ અચ્ચિદ્રા આશ્રિતમ્, તેવાં બાહુલ્ય દૃષ્ટેઃ પચ્છમ-અંશ-
સમપ્ત ઇષ્યતે ॥

(નેત્રમાં ચાર પડળો કે પડો હોય છે;)

તેમાં બહારનું-સહુથી ઉપરનું પહેલું પડળ રુધિર

તથા રસના આશ્રયથી રહેલ છે; બીજું પડળ

માંસના આશ્રયથી, ત્રીજું પડળ મેદના આશ્રય

થી અને ચોથું પડળ હાડકાંના આશ્રયથી

રહેલ છે; એ ચારે પડળોની એકંદર બહાર

પોતપોતાના અંગૂઠાના પેટ જેવા બહાર નેત્રના

પંચમાંશ જેટલી મનાય છે. ૧૩

ટીકા-તત્ર તેજઃ=રક્ત, જલં=રસઃ, તેન સ્વરક્ષાધાર-
મિલ્લર્થઃ । પટલં=સ્વક્, અપરં=ચતુર્થ, દૃષ્ટે=સ્વાનુદ્ધોદર-
સ્થૂલસ્ય નેત્રસ્ય, પચ્છમાંશસમં તવો ચતુર્ણાં પટલાનાં
મિલિતાનાં બાહુલ્યં=સ્થૂલત્વમ્ ઇષ્યતે ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

તત્ર પ્રથમપટલગતસ્ય દોષસ્ય સ્વભાવમાહ-

પહેલા પડળમાં ગયેલા દોષનો સ્વભાવ

પ્રથમે પટલે યસ્ય દોષો દૃષ્ટેર્થ્યવસ્થિતઃ ।

અવ્યકાનિ સ્વરૂપાણિ કદાચિદ્વ્ય પશ્યતિ ॥૧૪॥

અન્વયઃ-યસ્ય દૃષ્ટેઃ પ્રથમે પટલે દોષઃ વ્યવસ્થિતઃ
(સ્વાત્ સઃ) અવ્યકાનિ સ્વરૂપાણિ, અથ કદાચિત્
વ્યકાનિ પશ્યતિ ॥

જે માણસની દૃષ્ટિના પહેલા પડળમાં
દોષ રહેલો હોય તે માણસ રૂપોને અસ્પષ્ટ

દેખે છે અને (દાખ જોઇએ હોય તો) કોઈ વખતે સ્પષ્ટ પણ દેખે છે. ૧૪

ટીકા-પ્રથમે પટલે=પૂર્વાભ્યન્તરે ન તુ શાષ્ટ, 'દષ્ટે-ભ્યન્તરે દોષાઃ પટલે સમધિષ્ટિતાઃ ॥ એકમનુગચન્તે પર્યાયાત્પટલાન્તરમ્' इति विदेहवचनात् । व्यवस्थितः, अन्यक्तानि=इष्टद्रव्यानि ॥ अथ कदाचित्पश्यति, व्यक्ता-न्येवेति शेषः; दोषास्तथा ॥ અહીં જે પહેલું પડળ કહ્યું છે, તે અંદરનું સૌથી પહેલું પડળ સમજવું, પણ બહારનું પહેલું પડળ સમજવું નહિ. વિદેહે પણ 'નેત્રની અંદરનાં પડળમાં રહેલા દોષો અનુક્રમે ઉપર ઉપરના પડળમાં પ્રાપ્ત થાય છે' એમ કહ્યું છે.

દ્વિતીયપટલગતદોષસ્ય સ્વભાવમાદ-

બીજા પડળમાં ગયેલા દોષનો સ્વભાવ દષ્ટિર્મૂળં વિહ્વલતિ દ્વિતીયે પટલે ગતે । મક્ષિકામશકાન્ કૈશાન્ જાલકાનીય પશ્યતિ ॥૧૫॥ મળ્ડલાનિ પતાકાશ્ચ મરીચીન્ કુણ્ડલાનિ ચ । પરિપ્લવાંશ્ચ વિવિધાન્ વર્પમધ્નં તમાસિ ચ ॥૧૬॥ દૂરસ્થાનિ ચ રૂપાણિ મન્યન્તે ચ સમીપતઃ । સમીપસ્થાનિ દૂરે ચ દુરેર્ગોચરવિષ્રમાત્ ॥ પલ્લવાનપિ ચાત્પર્યં સૂચીછિદ્રં ન પશ્યતિ ॥૧૭॥

અન્યઃ-(દોષે) દ્વિતીયે પટલે ગતે દષ્ટિઃ મૂળં વિહ્વલતિ, મક્ષિકા-મશકાન્ કૈશાન્ જાલકાનિ इव पश्यति, मण्डलानि च पताकाः मरीचीन् च कुण्डलानि परिप्लवान् च विविधान् वर्पम् अन्नं च तमासि (असन्त्यपि सन्तीव पश्यति) । दृष्टेः गोचरविष्रमात् समीपस्थानि च दूरे (पश्यति), अन्वर्थं च यत्नवान् अपि सूचीछिद्रं न पश्यति ॥

દોષ જે બીજા પડળમાં (મૂળ આશ્રયે) રહ્યો હોય તો દષ્ટિ, રૂપોનું સારી રીતે અહલ્ય કદી શકતી નથી-એટલે માખી, મચ્છર તથા વાળને કંદોળિયાએ રહેલાં બાળાંએ જેવાં દેખે છે; મંડલ, પતાકા અને કિરણ ન હોય છતાં બાણે એ હોય અને કુંડલની પેઠે કાંઈક પ્રકાશતાં હોય તેવાં દેખે છે; પડછાયા વગેરેના સંચારો જાણે, નીચે તથા આડા રહેલા અનેક પ્રકારના દેખે છે; વરસાદ, વાદળાં તથા અંધકાર ન હોય છતાં બાણે હોય એવાં દેખે છે; રૂપોને બરાબર અહલ્ય નહિ કરવા-રૂપ દષ્ટિનો અમ થવાને લીધે દૂર રહેલાં

રૂપો સમીપમાં તથા સમીપમાં રહેલાં રૂપો દૂર રહેલાં દેખે છે અને અત્યંત યતન કરવા છતાં એ માણસ સોયનું નાકું દેખતો નથી.

ટીકા-વિહ્વલતિ=સ્પ સમ્યક્ કરવા મહીતુ ન શક્નોતિ, વિહ્વલ્ત્વમેવ વિષ્ણોષિ-મક્ષિકાદીન્, જાલકાનીવ=મર્કટાવિતજાગનીવ પશ્યતિ । મળ્ડલાદીનિ અસન્ત્યપિ સન્તીવ પશ્યતિ । કુણ્ડલાનિ=કુણ્ડલાનીવ વિશોતમાનાનિ, કિંચિત્ પશ્યતિ । પરિપ્લવાંશ્ચ વિવિધાન્=પ્રતિગ્ઢ્યાદીનાં સંચારાત્ કલ્પાધસ્તિયમ્તાન્=નાનાવિધાન્ પશ્યતિ, વર્પ=રૂઢિ, અન્ન=મેષ, વર્પાદીનિ અસન્ત્યપિ સન્તીવ પશ્યતિ । ગોચરવિષ્રમાત્=ગોચરોડન્=સ્પ, તન્ન બ્રમઃ=અયયામ્હણ, તસ્માત્ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર સમાવ્યો છે.)

તૃતીયપટલગતદોષસ્વભાવમાદ-

ત્રીજા પડળમાં ગયેલા દોષનો સ્વભાવ કુર્વં પશ્યતિ નાધસ્તાતૃતીયં પટલં ગતે । સુમહાન્ત્યપિ રૂપાણિ છાદિતાનીય ચામ્પરૈઃ ॥૧૮॥ કર્ણનાસાશ્નિરૂપાણિ વિકૃતાનિ ચ પશ્યતિ । યથાદોષં ચ રજ્યેત દષ્ટિર્દોષિ યલીયસિ ॥૧૯॥ અઘસ્યે તુ સમીપસ્યં દૂરસ્યં ચોપરિ સ્થિતે । પાર્શ્વસ્થિતે પુનર્દોષિ પાર્શ્વસ્થાનિ ન પશ્યતિ ॥૨૦॥ સમન્તતઃ સ્થિતે દોષે સહકુલાનીવ પશ્યતિ । દષ્ટિમધ્યસ્થિતે દોષે મહદ્બ્રસ્યં ચ પશ્યતિ ॥૨૧॥ દોષે દષ્ટિસ્થિતે તિર્યગેકં વા મન્યન્તે દ્વિષા । દ્વિષા સ્થિતે ત્રિષા પશ્યેદ્બહુષા ચાતત્વસ્થિતે ॥૨૨॥

અન્યઃ-(દોષે) તૃતીય પટલં ગતે (દષ્ટિઃ) કુર્વં પશ્યતિ, અધસ્તાત્ ન (પશ્યતિ), રૂપાણિ ચ સુમહાન્તિ અપિ અમ્વરૈઃ છાદિતાનિ इव (पश्यति), कर्ण-नासा-अक्षि-रूपाणि च विकृतानि पश्यति । दोषे यलीयसि च दृष्टिः यथादोषं रज्येत, दोषे अग्रस्थे तु समीपस्यं न पश्यति, दोषे च उपरि स्थिते दूरस्य न पश्यति, पुनर् दोषे पार्श्वस्थिते पार्श्वस्थानि न पश्यति, दोषे समन्ततः स्थिते सकुलानि इव पश्यति, दृष्टि-मध्य-स्थिते दोषे महत् च ब्रस्यं पश्यति, दोषे वा तिर्यक्-दृष्टिस्थिते एक द्विषा मन्यन्ते, द्विषा स्थिते (दोषे) त्रिषा पश्येत्, अन्वस्थिते च (दोषे) बहुषा पश्येत् ॥

દોષ ત્રીજા પડળમાં (માંસના આશ્રયે) રહ્યો હોય તો જે જાણે હોય તેને દષ્ટિ દેખે છે, પણ જે નીચે હોય તેને દેખતી નથી-જાણે રહેલાં જે રૂપો દેખાય તે અત્યંત મોટાં હોય તોપણ બાણે વચોથી ઢંકાયાં હોય

એવાં દેખે છે. કાન, નાક તથા નેત્રથી યુક્ત શરીરો બાણે કાન, નાક અને નેત્રોથી રહિત હોય અથવા કાન વગેરેમાં વિકારવાળાં હોય એવાં દેખે છે. દોષ બે બળવાન હોય તો દોષ પ્રમાણે દષ્ટિ રંગાઈ જાય છે. દોષ બે નીચેના ભાગમાં રહ્યો હોય તો સમીપમાં રહેલાંને દષ્ટિ દેખે છે, પણ બે ઊંચેના ભાગમાં દોષ રહ્યો હોય તો દૂર રહેલા પદાર્થોને દેખતી નથી; દોષ બે પડખાના ભાગમાં રહ્યો હોય તો પડખામાં રહેલા પદાર્થોને દષ્ટિ દેખતી નથી; બે ચારે બાજુ દોષ રહેલા હોય તો ઉપર, નીચે તથા પડખામાં રહેલા પદાર્થો જુદા જુદા હોય છતાં તેઓને મિશ્ર એવા દેખે છે; દષ્ટિના મધ્યમાં દોષ બે રહેલ હોય તો મોટા પદાર્થોને નાના દેખે છે; બે દષ્ટિમાં દોષ આડો રહેલ હોય તો એક પદાર્થને બે પદાર્થો જેવો દેખે છે; દષ્ટિના બે ભાગમાં દોષ બે રહેલ હોય તો એક પદાર્થ ત્રણ પદાર્થો જેવો દેખાય છે અને બે અનિયમિત રીતે દોષ રહેલ હોય તો એક પદાર્થને ઘણા પદાર્થો જેવો દેખે છે. ૧૮-૨૨

ટીકા-ઋષ્ય પश्यति-ઋષ્યમપિ ચાદ્ પश्यति તાદગાદ-સુમહાન્તીત્યાદિ । અમ્યૈઃ=વજ્રેઃ, અપઃસ્વે તુ સમીપસ્થ ન પश्यતીત્યન્વયઃ । તથા-ઉપરિ સ્થિતે દોષે દુરસ્થ ન પश्यતિ । સમન્તતઃ=ઉપર્યધઃપાશ્વેષુ, સદુલ્ભાનિ=મિમાન્તિ અપિ સ્વાણિ મિશ્રિતાનીવ પश्यન્તિ । અન્ય-સ્થિતે=અનિયતાવસ્થાને, बहुधा=बहुनि, पश्येत् ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર સમાવ્યો છે.)

ચતુર્થપટલગતદોષસ્વાભાવમાહ-

બહારના ચોથા પડખામાં ગયેલા દોષનો સ્વભાવ તથા તેનાં નામો

તિમિરાલ્યઃ સ યો દોષઃચતુર્થ પટલ ગતઃ ।
રુણદિ સર્વતો દષ્ટિ લિઙ્ગનાશ इति क्वचित् ॥૨૩॥
અસ્મિન્નપિ તમોભૂતે નાતિરુદ્ધે મહાગદે ।
ચન્દ્રાદિત્યો સનક્ષત્રાવન્તરિક્ષે ચ વિદ્યુતઃ ॥૨૪॥
નિર્મલ્લગ્નિ ચ તેજાંસિ બ્રાજિણ્ણનીવ પश्यति ।
સ ઇવ લિઙ્ગનાશસ્તુ નીલિકાકાચસંજિતઃ ॥૨૫॥

અન્વયઃ-યઃ દોષઃ ચતુર્થ પટલ ગતઃ સઃ તિમિરાલ્યઃ સર્વતઃ દષ્ટિ રુણદિ, લિઙ્ગનાશઃ इति क्वचित્

(તન્ત્રાન્તરે કથિતઃ), તમોભૂતે અસ્મિન્ મહાગદે ન અતિરુદ્ધે (જનઃ) અન્તરિક્ષે ચન્દ્ર-આદિત્યો સનક્ષત્રો ચ વિદ્યુતઃ નિર્મલ્લગ્નિ ચ તેજાંસિ બ્રાજિણ્ણનીવ પश्यति, સઃ ઇવ તુ લિઙ્ગનાશઃ નીલિકાકાચસંજિતઃ (ઉચ્યતે)॥

જે દોષ કે રોગ, દષ્ટિના ચોથા પડખામાં (હાડકાંના આશ્રયે) ગયો હોય તે રોગ અંધારાં દેખાડતો હોવાને લીધે 'તિમિર' નામે કહેવાય છે અને ચારે બાજુ દષ્ટિને રોકી દે છે; બીજા અંધમાં આ રોગને 'લિંગનાશ' એ નામે પણ કહ્યો છે. આ મોટો રોગ નવો હોય ત્યારે માણસ આકાશમાં ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર અને વીજળીને દેખે છે; કેમ કે તે ચંદ્રાદિને લીધે આકાશ પ્રકાશમય હોવાથી તેમાં અંધકારનું ભર ચાલતું નથી; અગ્નિ વગેરેનાં નિર્મળ તેજને પણ દેખે છે અને રત્નો તથા સુવર્ણ વગેરે પ્રકાશિત પદાર્થોને પણ દેખે છે; પરંતુ આ રોગ જૂનો થઈ જાય ત્યારે ચંદ્ર વગેરે પણ દેખાતા નથી; આ રોગ 'લિંગનાશ' નામ ઉપરાંત 'નીલિકા' અને 'કાચ' નામે પણ ઓળખાય છે. (આ રોગ લિંગના એટલે કીકીના તેજનો નાશ કરે છે, તેથી 'લિંગનાશ' કહેવાય છે.) ૨૩-૨૫

૧ તિમ્યતિ-આરીંધવતિ અનેન દષ્ટેચતુર્થ પટલમિતિ તિમિરો દોષઃ, તિમ આરીંધાધિ-કિરલ્ ચાહુલકાર, યદા તિમિરં કેવલ-અન્યકારદર્શનમસ્તિ 'અસ્મિન્ રોગે ॥ તિમિરઃ-અર્શઆદિ-જેને લીધે કીકીનું ચોથું મંદ બ્યાપ્ત બને છે, તે દોષ જ કેવળ અંધારાં જ દેખાડે છે, તેથી 'તિમિર' કહેવાય છે; આનું જ બીજું નામ 'લિંગનાશ' આ કારણે છે:-

૨ લિઙ્ગયતે-જાયતે અનેન વસ્તુસ્વરૂપમિતિ લિઙ્ગ-દષ્ટિત્વઃ, લિંગિ ગતો-વસ્તુવ્યંકાનો જ્ઞાનાર્થકલ્પમિ સુપ્ર-ચિદ્ધમ્, તસ્માત્ કરણે ઘન, તસ્ય લિઙ્ગસ્ય નાશઃ અસ્મિન્ રોગે સ લિઙ્ગનાશઃ-જેનાથી ઉરકોઈ વસ્તુનું સ્વરૂપ છવ જાય છે, તે કીકીનું તેજ 'લિંગ' કહેવાય છે; એ લિંગનો એટલે દષ્ટિના તેજનો જેમાં નાશ થાય છે, તે રોગ લિંગનાશ કહેવાય છે; આ રોગનું ત્રીજું નામ 'નીલિકા' પણ છે; કારણ-

૩ નીલઃ વર્ણઃ અસ્તિ અત્યાઃ અર્શઆદિચિ, ટાપિ, સ્વાર્થિકે ચ કે હૃસ્વત્વે જાત ઇત્વં ચેતિ-નીલિકા-

પિત્તથી થયેલા લિંગનાશથી માણસ સૂર્યનું, પતંગિયાનું, ધ્રુવનુપણું અને વીજળીનું રૂપ દેખે; તેમ જ મોરનાં પીંછાં જેવાં વિચિત્ર-રંગભરંગી, નીલાં અને કાળા રૂપો દેખે છે. ૩૦

ટીકા-આદિત્યાદીના ગુણાન્=સ્થાપિ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

સૈધ્ધિકમાહ-

કૃદ્ધન્ય લિંગનાશનું લક્ષણ

ગૌરવામરગૌરોણિ શ્વેતાભ્રપ્રતિમાનિ ચ ।
પશ્યેદ્સૂક્ષ્માણ્યસ્પર્શ દ્યુષ્ણે સ્વેદાભ્રસંપ્લવમ્ ॥૩૧॥
કફેન પશ્યેદ્ગુણાણિ સ્નિગ્ધાણિ ચ સિતાણિ ચ ।
સલિલપ્લાવિનાનીચ જાલજામીચ માનવઃ ॥૩૨॥

અન્યથા-કફેન માનવઃ ગૌર-વામર-ગૌરોણિ શ્વેત-ભ્ર-પ્રતિમાનિ અર્થે ચ અમૂકમાણિ સ્થાપિ પશ્યેત્, દ્યુષ્ણે ચ અભ્રસદ્રવમ્ એવ (પશ્યેત્), ચ સ્નિગ્ધાણિ ચ સિતાણિ સલિલપ્લાવિતાણિ ઇવ જાલકાણિ ઇવ (સ્થાપિ) પશ્યેત્ ॥

કૃદ્ધી થયેલા લિંગનાશથી માણસ ધોળાં આમર જેવાં મફદ અને ધોળાં વાદળાં જેવાં અતિશય મોટાં રૂપો દેખે છે, તેમજ (આકાશમાં) ધોળા વાદળા બિરકુલ ન હોય છતાં બાજુ પુષ્કળ વાદળાં હોય એવું દેખે છે; અને સ્નિગ્ધ, ધોળાં, પાણીથી રૂબેલા જેવાં અને કદાગિયાના બળા જેવા રૂપો બુઝે છે. ૩૧, ૩૨

મન્નિપાતજમાહ-

મન્નિપાતજન્ય લિંગનાશનું લક્ષણ

સન્નિપાતેન ચિત્રાણિ વિપ્લુતાનિ ચ પશ્યતિ ।
મહુષાપિ દ્વિધા વાપિ સર્વાણ્યેવ સમન્તતઃ ॥
હીનાધિકાદ્ધાન્યથાવ જ્યોતીર્લપ્યપિ ચ પશ્યતિ ॥૩૩॥

અન્યથા-સન્નિપાતેન (લિંગનાશો નુ) મન્નિપાતે અપિ સમન્તત વિપ્લુતાનિ, મહુષા અપિ, વા દ્વિધા અપિ ચ ચિત્રાણિ ચ એવ હીન-અધિક-અદ્ધાનિ અથવા જ્યોતીર્લપિ ચ અપિ પશ્યતિ ॥

સન્નિપાતથી લિંગનાશ થાય તો સઘળા રૂપોને ચોપાસ વિપરીત એટલે ઘણા પ્રકારનાં, બે પ્રકારના, અનેક વર્ણવાળાં, અધિક કે ઓછા અંગવાળાં અથવા તેજોમય પણ

દેખે છે. ૩૩

ટીકા-ચિત્રાણિ=નાનાવર્ણાનિ, વિપ્લુતાનિ=વિપરીતાનિ, વૈપરીત્ય વિપ્લોતિ-શુદ્ધે-યાદિ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

૨- રક્તજમાહ-

રક્તજન્ય લિંગનાશનું લક્ષણ

પશ્યેદ્રક્તેન રક્તાનિ તમાંસિ વિવિધાનિ ચ ।
હસ્તિનાન્યથ કૃષ્ણાણિ પીતાન્યપિ ચ માનવઃ ॥૩૪॥
અન્યથા-રક્તેન માનવ તમાંસિ વિવિધાનિ ચ રક્તાનિ હસ્તિનાનિ અથ કૃષ્ણાણિ ચ પીતાનિ અપિ પશ્યેત્ ॥

રક્તજન્ય લિંગનાશ થાય તો માણસ અંધારા દેખે અને ભતભતના રૂપોને શતા, હરિયાળા રંગના, કાળા તથા પીળાં બુઝે છે.

પરિમ્લાયિનમાહ-

પરિમ્લાયી લિંગનાશનું લક્ષણ

રક્તેન મૂર્ચ્છિતં પિત્તં પરિમ્લાયિનમાચરેત્ ।
તેન પીના દિશઃ પશ્યેદ્દુષ્ટાન્તમિવ ભાસ્કરમ્ ॥
વિકીર્યમાણાન્ પતોતૈર્દૃશ્તાંસ્તેજોભિરેવ હિ ॥૩૫॥
અન્યથા-રક્તેન મૂર્ચ્છિત પિત્ત પરિમ્લાયિનમ્ આચરેત્, તેન (માનવ.) દિશઃ પીતાઃ પશ્યેત્, ભાસ્કરમ્ યગન્તમ્ ઇવ (પશ્યેત્), દુષ્ટાન્ પતોતૈઃ (તયા) તેજોમિઃ એવ વિકીર્યમાણાન્ હિ (પશ્યેત્) ॥

લોહીથી મૂર્ચ્છિત કે મિથ્ર થયેલું પિત્ત પરિશ્રાથી* નામને લિંગનાશ ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી (રાગી) સઘળી દિશાઓ પીળી દેખે છે, સૂર્ય બાજુ જિગતો હોય એવો બુઝે છે અને વૃક્ષો બાજુ પતંગિયાથી તથા અગ્નિ વગેરે તેજથી વ્યાપ્ત થતાં હોય એવાં દેખે છે. ૩૫

ટીકા-વિકીર્યમાણાન્=વ્યાપ્તમાણાન્, તેજોમિઃ=અગ્નિદિશિરિવ ॥

અથ વાતાદિબનેત્રવર્ણેન લિપ્તનાશય પદ્ધિતમાદ-
નેનના રંગભેદથી લિંગનાશના ૬ પ્રકાર વાતાદિજનિતૈર્તેત્રવર્ણેરપિ ચ પદ્ધિઃ ।
લિપ્તનાશો નિગદિતો વર્ણો વાતાદિજો યથા ॥૩૬॥

* પરિત મ્લાયતિ પ્રસરીત પીત નીલ્લથ વર્ણ અસ્મિન્ રક્તમિથપિતપ્રકોપાદિતિ પરિમ્લાયી-‘સર્વપાટુ મ્ય ઇન્’ જેમા લોહી સાથે મિથ્ર થઈ ડાપેલા પિત્તને લીધે ચોપાસ પીળા તથા લીલો રંગ બાજુ પ્રસરેલો હોય એવું લાગે, તે ‘પરિશ્રાથી’ નામને લિંગનાશ કહેવાય છે

રાગાડરુષો મારુતજઃ પ્રદિષ્ઠો, મ્લાયી ચ નીલઃ તયૈવ પિત્તાત્ । કફાત્સિતઃ શોણિતજઃ સરક્તઃ, સમસ્તદોષપ્રમવો વિચિત્રઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્યથા:-વાતા-આદિજનિતેઃ ચ નેત્રવર્ણેઃ અપિ લિઘ્નાશઃ ૫૪વિધઃ નિગદિતઃ । વાત-આદિજઃ વર્ણઃ યથા મારુતજઃ રાગઃ અરુણઃ પ્રદિષ્ટઃ, તથા ચ પિત્તાત્ મ્લાયી ચ નીલઃ એવ, કફાત્ સિતઃ, શોણિતજઃ સરક્તઃ, સમસ્તદોષપ્રમવઃ (વર્ણઃ) વિચિત્રઃ (પ્રદિષ્ટઃ) ॥

વાયુ વગેરેએ ઉત્પન્ન કરેલા નેત્રોના વર્ણો ઉપરથી પણ લિંગનાશના ૬ પ્રકાર થાય છે. વાતાદિ દોષથી નેત્રોનો જે વર્ણ થાય છે, તે આ પ્રમાણે છેઃ વાયુથી થયેલ (લિંગનાશમાં) નેત્રોનો વર્ણ રાતો; પિત્તથી (થયેલ પરિસ્થાપી લિંગનાશમાં નેત્રોનો વર્ણ) નીલ; કફથી (થયેલ લિંગનાશમાં નેત્રોનો વર્ણ) ધોળો; દોહીથી (થયેલ લિંગનાશમાં નેત્રોનો વર્ણ) રતાશવાળો અને સન્નિપાતથી (થયેલ લિંગનાશમાં નેત્રોનો વર્ણ) વિચિત્ર થાય છે. ૩૬, ૩૭

અથ વાતાદિના હેતુબદ્ધેન જનિતે નેત્રવિષયે મળ્લગ્નપ- વિશેષમાહ-

વાયુ વગેરેએ ઉત્પન્ન કરેલા લિંગનાશોથી નેત્રોમાં મંડલનાં જુદાં જુદાં ૩૫

અરુણ મળ્લલં શાતાચ્છલં પર્યં તથા । પિત્તતો મળ્લલં ભીલં કાંસ્પામં વા સપીનકમ્ ॥૩૮॥ મ્લેષ્મણા વહલં સિગ્ધં શાહુકુન્દેન્દુપાણ્ડુમ્ । ચલત્પદ્મપાણસ્યઃ શુક્લો વિન્દુરિવામ્મસઃ ॥૩૯॥ મૃદમાને તુ નયને મળ્લલં તદ્વિસર્પતિ । મળ્લલં તુ મયેચ્ચિત્રં લિઘ્નાશો ત્રિદોષજે ॥૪૦॥ પ્રવાલપદ્મપત્રામં મળ્લલં શોણિતાત્મકમ્ । રક્તજં મળ્લલં દૃષ્ટો સ્થૂલકાચારુણપ્રમમ્ ॥૪૧॥ પરિસ્થાપિતિ રોગે સ્યાત્ મ્લાનં નીલમથાપિ વા । દોષક્ષવાત્ સ્વયં તત્ર કદાચિન્ધ્યાતુ દર્શનમ્ ॥૪૨॥

અન્યથા:-વાતાત્ મળ્લલમ્ અરુણ ચ્છલ તથા પર્ય, પિત્તતઃ મળ્લલ નીલ કાંસ્થ-આમં વા સપીતક, મ્લેષ્મણા (મળ્લલં) વહલં સિગ્ધં શાહુ-કુન્દ-ઇન્દુ-પાણ્ડુમ્ (મવતિ), ચલત્પદ્મપાણસ્ય. અમ્મસઃ વિન્દુઃ દ્વ તત્ મળ્લલં તુ નયને મૃદમાને (સતિ) વિસર્પતિ, ત્રિદોષજે લિઘ્નાશો તુ મળ્લલં ચિત્રં મવેત્, શોણિ-

તાત્મકં મળ્લલ પ્રવાલપત્ર-આમં (સ્યાત્), રક્તજ મળ્લલં દૃષ્ટો સ્થૂલ-કાચ-અરુણ-પ્રમમ્ (મવેત્), પરિ-મ્લાયિતિ રોગે (મળ્લલ) મ્લાનમ્ અથવા નીલમ્ અપિ સ્યાત્, તત્ર દોષક્ષવાત્ કદાચિત્ તુ સ્વયં દર્શનં સ્યાત્ ॥

વાયુથી લિંગનાશ થયો હોય તો મંડલ રાતું, અપલ તથા કઠણ થાય; પિત્તથી લિંગનાશ થયો હોય તો મંડલ નીલ, કાંસા જેવું અથવા ધોળાશ તથા પીળાશવાળું થાય; કફથી લિંગનાશ થયો હોય તો મંડલ જડું, સ્નિગ્ધ, શંખ જેવું કે મોઝનાનાં ફૂલ જેવું કે ચંદ્ર જેવું ધોળું થઈને કમળની કપતી પાંખડી ઉપર રહેલા જળના ધોળા ટીપા જેવું થાય; અને આંખને ચોળવા માંડતાં એ મંડલ પ્રસરે છે. ત્રણે દોષોથી લિંગનાશ થયો હોય તો મંડલ વિચિત્ર એટલે વાયુ વગેરેથી થતા સઘળા વર્ણોવાળું થાય; દોહીથી લિંગનાશ થયો હોય તો મંડલ કૃપણિયા, જેવું અને કમળની પાંખડી જેવું થાય; પિત્ત-સાથે મળેલા રુધિરથી લિંગનાશ થયો હોય તો મંડલ જડા તથા રાતા કાચ જેવું જડું તથા રાતું થાય; અને પરિસ્થાપી લિંગનાશ થયો હોય તો મંડલ મ્લાન અથવા નીલ થાય છે; અને કાળાંતરે દોષનો ક્ષય થવાથી કઠાચ પોતાની મેળે તે ચોખ્ખું થઈ જવાથી માણસ દેખતો પણ થઈ જાય છે. ૩૮-૪૨

ટીકા-શ્વેત-પીત વા કયમેતત્ ? વ્યાધિપ્રમાણાત્ વહલ-સ્પૃશ્મ્ । ચિત્ર-વાતાદિવર્ણમ્ । રક્તજ-પિત્તાત્તુભા-મિરક્તજ, સ્થૂલકાચારુણપ્રમ-સ્થૂલકાચસ્યેવારુણા પ્રમા-યસ્ય તત્; એતે સ્થોત્યમરુણત્વ ચ યોષ્યતે । દોષક્ષવા-દિત્યાદિ । તત્ર-પરિસ્થાપિતિ કાલાન્તરેણ દોષક્ષવાત્ કદાચિત્ સ્વયમેવ દર્શનં સ્યાત્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

લિઘ્નાશોડનુકલ્પયાદાદિ ગોત્વાદિદોષલિઘ્નસંપ્રદાયમાહ- દોષાનાં વ્યથા, દાહ તથા ભારેપણ વગેરે ચિહ્નો યથાસ્થં દોષલિઘ્નિ સર્વેષ્વેવ મવન્તિ હિ ॥૪૩॥

અન્યથા:-સર્વેષુ એવ (લિઘ્નાશો) દોષલિઘ્નિ યથાસ્થં હિ મવન્તિ ॥

સઘળા પ્રકારના લિંગનાશોમાં તે તે દોષોનાં પોતપોતાનાં ચિહ્નો પણ અવશ્ય થાય છે. ૪૩

પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિરૂપમાહ-

(૧) પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિનું લક્ષણ

પિત્તેન દુષ્ટેન ગતેન દૃષ્ટિ, પીતા મવેદ્યસ્ય નરસ્ય દૃષ્ટિઃ । પીતાનિ રૂપાણિ ચ તેન પદ્યેત્, સ વૈ નરઃ પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિઃ ॥ ૪૪ ॥

અન્વયઃ-દુષ્ટેન પિત્તેન દૃષ્ટિ ગતેન યસ્ય નરસ્ય દૃષ્ટિઃ પીતા મવેત્, સઃ નરઃ તેન ચ સ્પાણિ પીતાનિ પદ્યેત્, પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિઃ (કથ્યતે) ॥

દુષ્ટ થયેલું પિત્ત દૃષ્ટિનો પહેલા-અને પીળા-પડળમાં પ્રાપ્ત થવાથી જે માણસની દૃષ્ટિ પીળી થયેલી હોય તે માણસ રૂપોને પીળાં દેખે છે; આ રોગવાળો તે માણસ 'પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિ' કહેવાય છે. ૪૪

૧. પિત્તેન વિદગ્ધા-પિત્તવિદગ્ધા દૃષ્ટિર્યસ્ય સઃ, યદ્વા પિત્તેન વિદગ્ધા-પીતા પિત્તવિદગ્ધા ચાસો દૃષ્ટિઃ-પિત્ત-વિદગ્ધદૃષ્ટિઃ-જેની દૃષ્ટિ પિત્ત પ્રાપ્ત થવાથી પીળી થઈને જતી રહી હોય, તે માણસ અથવા પિત્ત પ્રાપ્ત થવાથી પીળી થઈને ગયેલી જે દૃષ્ટિ તે બને 'પિત્ત-વિદગ્ધદૃષ્ટિ' કહેવાય છે.

ટીકા-પિત્તેન ગતેન દૃષ્ટિઃ-દૃષ્ટાવપિ પ્રથમદ્વિતીયપટલ-મળદેનેતિ યોદ્ધવ્યમ્ ॥ તેન-વ્યાધિના ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

તસ્મિન્નૈવ પિત્તે દૃષ્ટો તૃતીયપટલં ગતે વિરોપરૂપમાહ-ઉપરનો જ એક પેટા ભેદઃ

પ્રાપ્તે તૃતીય પટલં તુ દોષે, દિવા ન પદ્યે-ત્રિદિશી વીક્ષતે સઃ । રાત્રી સ શીતાનુગૃહીતદૃષ્ટિઃ, પિત્તારૂપભાવાત્સકલાનિ પદ્યેત્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વયઃ-દોષે તુ તૃતીય પટલં પ્રાપ્ત સઃ દિવા ન પદ્યેત્, ત્રિદિશી વીક્ષતે; (યતઃ) રાત્રી શીત-અનુગૃહીત-દૃષ્ટિઃ સઃ પિત્ત-અરૂપ-ભાવાન્ સકલાનિ પદ્યેત્ ॥

તે જ પિત્ત ત્રીજા પડળમાં પ્રાપ્ત થયું હોય તો એ માણસ દિવસે દેખતો નથી, પણ રાત્રે દેખે છે; કારણ કે રાત્રે શીતના લીધે જેની દૃષ્ટિને રાહત મળી હોય એવો તે માણસ, પિત્તની ઓછાશ થવાથી સઘળા પદાર્થોને દેખે છે. (આ પ્રકાર પણ પિત્ત-વિદગ્ધદૃષ્ટિનો જ પેટાભેદ હોવાથી જુદો ગણાતો નથી.) ૪૫

ટીકા-દોષેડ્ર-પિત્તે ॥ (અર્થ-ઉપર છે.)

શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિરૂપમાહ-

(૨) ક્ષ્વિદગ્ધદૃષ્ટિનું લક્ષણ

તથા નરઃ શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિ, સ્તાન્યેવ શુક્લાનિ હિ મન્યતે તુ ॥ ૪૬ ॥

અન્વયઃ-તથા શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિઃ નરઃ તુ તાનિ એવ હિ શુક્લાનિ મન્યતે ।

દુષ્ટ થયેલો ક્ષ્વ, દૃષ્ટિના પહેલા અને પીળા પડળમાં આવ્યો હોય તો એ માણસ એ જ રૂપોને ધોળાં દેખે છે; આ રોગવાળો 'ક્ષ્વિદગ્ધદૃષ્ટિ' કહેવાય છે. ૪૬

૨ કફેન વિદગ્ધા કફવિદગ્ધા-દૃષ્ટિર્યસ્ય સઃ, યદ્વા કફેન વિદગ્ધા ચાસો દૃષ્ટિઃ-કફવિદગ્ધદૃષ્ટિઃ-જેની દૃષ્ટિ ક્ષ્વ પ્રાપ્ત થવાથી ધોળી થઈને જતી રહી હોય તે માણસ, અથવા ક્ષ્વ પ્રાપ્ત થવાથી ધોળી થઈને જતી રહેલી દૃષ્ટિ-બને 'ક્ષ્વિદગ્ધદૃષ્ટિ' કહેવાય છે.

ટીકા-તત્રાપિ શ્લેષ્મણો દૃષ્ટો પ્રથમદ્વિતીયપટલ-ગત-સ્વૈતલિન્નં યોદ્ધવ્યમ્ ॥ (અર્થ ઉપર સમાયો છે.)

સ એવ શ્લેષ્મા દૃષ્ટો પટલત્રયં ગતો નક્કાન્ધ્ય-કરોતીત્યાહ-એ જ ક્ષ્વ દૃષ્ટિમાં ત્રણ પડળોમાં ગયો હોય તો રાત્રીનો અધાપો કરે છે, એ કહે છે-

ઉપરનો જ પેટાભેદઃઃ ૬૬-રોગ-રાત્રે અધાપો

ત્રિપુ સ્થિતોડ્રવ્યઃ પટલેષુ દોષો, નક્કાન્ધ્ય-માપદયતિ પ્રસહ્ય । દિવા સ સૂર્યાનુગૃહીતદૃષ્ટિઃ, પદ્યેત્ તુ રૂપાણિ ક્ષ્મારૂપમાવાત્ ॥ ૪૭ ॥

અન્વયઃ-ત્રિપુ પટલેષુ સ્થિતઃ ડ્રવ્યઃ દોષઃ પ્રસહ્ય નક્ક-આન્ધ્યમ્ આપદયતિ । (યતઃ) સઃ દિવા સૂર્ય-અનુગૃહીત-દૃષ્ટિઃ ક્ષ્મા-અરૂપ-માવાત્ તુ રૂપાણિ પદ્યેત્ ॥

એ જ ક્ષ્વ દૃષ્ટિનાં ત્રણ પડળોમાં પડેલાં ગયો હોય તો બહાતકારે નક્કાન્ધ્ય (રાત્રે આંધળા-પણું) કરે છે; કારણ કે દિવસે તો જેની દૃષ્ટિને સૂર્યદ્વારા રાહત મળી હોય એવો તે માણસ, ક્ષ્વ ઓછો થવાથી સઘળાં રૂપોને દેખે છે. (રાત્રે આંધળાપણું પણ ક્ષ્વિદગ્ધ-દૃષ્ટિનો જ એક પેટાભેદ હોવાથી જુદું ગણાતું નથી.) ૪૭

ટીકા-દોષોડ્ર-કફઃ, તસ્યોપકાન્તાવાત્, નક્કાન્ધ્યસ્ય શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટાવન્તર્ગતત્વાત્ વ્યગમણના ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

ધૂમદશિનમાહ-

પિ. ૨૦૧૨.

(૩) ધૂમદશીનું લક્ષણ

શોકવ્યવસાયશિરોઽભિતાપે, -અધ્યાહતા
યસ્ય નરસ્ય દષ્ટિઃ । ધૂમાંસ્તુ યઃ પશ્યતિ સર્વ-
ભાવાન્, સ ધૂમદશીંતિ નરઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥૪૮॥

અન્યયઃ-યસ્ય નરસ્ય દષ્ટિઃ શોક-જ્વર-આયાસ-
શિરોઽભિતાપેઃ અધ્યાહતા, યઃ તુ સર્વભાવાન્ ધૂમાન્
પશ્યતિ, સઃ નરઃ 'ધૂમદશીં' હિતિ પ્રદિષ્ટઃ ॥

શેઠ, નવર, પરિશ્રમ અને માથામાં
(તકડા વગેરેના) સંતાપને લીધે જે માણસની
દષ્ટિ હજુાઈ ગઈ હોય અને તેથી જે સઘળા
પદ્ધતોને ધુમાડામય દેખે, તે 'ધૂમદશી' રોગ-
વાયો કહેવાય છે. (આ રોગ પિત્તની દુષ્ટતાથી
થાય છે.) ૪૮

૩. ધૂમ પશ્યતિ શાંકાદિજન્યપિત્તોપહતદષ્ટિ-
જ્યેષ્ઠલીલઃ-‘સુપ્તજાતાવિ’તિ નિમિઃ-શેઠાદિ બાલ
કારણોથી ઉપજત તથા પિત્તે જેની દષ્ટિ હજુી નાખી
હોય, જેથી એ માણસ કેવળ ધુમાડા જ દેખે,
તે રોગી ધૂમદશી કહેવાય છે.

ટીકા-શિરોઽભિતાપઃ=શિરસિ ધર્માશીના સન્તાપઃ,
એતસ્ય પિત્તદોષો યોદ્યયઃ ॥ (અર્થ) ઉપર સમાયો છે.)

હૂસ્વજાત્યમાહ-

પિ. ૨૦૧૨.

(૪) હૂસ્વજાત્યનું લક્ષણ

યો વાસરે પશ્યતિ કષ્ટતોઽથ, રૂપં મહ-
ન્નાપિ નિરીક્ષતેઽસ્વપ્નમ્ । રાત્રીં પુનર્યઃ પ્રકૃતાનિ
પશ્યેત્, સ હૂસ્વજાત્યો મુનિમિઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥૪૯॥

અન્યયઃ-યઃ વાસરે કષ્ટત. પશ્યતિ, અથ વ મહત્
અપિ સ્વ અત્વ નિરીક્ષતે, પુનર્ રાત્રીં પ્રકૃતાનિ પશ્યેત્,
સઃ મુનિમિઃ હૂસ્વજાત્યઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥

જે માણસ દિવસે માડ માડ દેખે તથા
ગોઠાં રૂપ પણ નાનાં દેખે અને રાતે સઘળા
રૂપો જેવાં હોય તેવાં જ દેખે, એ રોગને
મુનિએ 'હૂસ્વજાત્ય' કહે છે. ૪૯

૪. જાયતે દિતિ નાતિ-ઝની પ્રાદુર્ભવિ-‘કિંચકી
વ’-હિતિ કિંચ, ‘જનસને’ત્વાત્મવ’ તિતુરં તિ નેટુ, હૂસ્વા
વાતો જાતિ-પિત્તદોષાત્ મહતોઽપિ સ્વસ્વાત્મીયવન
યત્તિન્ રોગે તસ્ય માનઃ-બ્રાહ્મણાદિત્વાત્ પ્યન્-જે
રોગમા પિત્તના રોપથી દિવસે ધણી મુશ્કેલીએ
દેખાય અને જે વસ્તુ મોટી હોય છતાં તે નાના રૂપે
દેખાય, એ નેત્રરોગ-‘હૂસ્વજાત્ય’ કહેવાય છે.

નકુલાન્યમાહ-

પિ. ૨૦૧૨.

(૫) નકુલાન્યનું લક્ષણ

વિચોતતે યસ્ય નરસ્ય દષ્ટિઃ-દોષામિપક્ષા
નકુલસ્ય યદ્વત્ । ચિત્રાણિ રૂપાણિ દિવા ચ
પશ્યેત્, સ વે વિકારો નકુલાન્યસંહઃ ॥૫૦॥

અન્યયઃ-યસ્ય નરસ્ય દષ્ટિઃ દોષ-અભિપ્રત (સતી)
નકુલસ્ય યદ્વત્ વિચોતતે, દિવા ચ ચિત્રાણિ રૂપાણિ
પશ્યેત્, સ. વિકારઃ વે નકુલાન્યસંહઃ (કથ્યતે) ॥

જે માણસની દષ્ટિ, દોષથી વ્યાપ્ત થવાને
લીધે નોખિયાની દષ્ટિ જેવી પ્રકાશે અને દિવસે
રૂપો વિચિત્ર જુએ, એ રોગ 'નકુલાન્ય' કહેવાય છે. ૫૦

૫. અન્ધસ્ય માવ. આન્યમ્, નકુલસ્યેવ આન્યમ્
દોષામિપક્ષાદે-જેમા નષ્ટિ દોષયુક્ત થવાથી
નોખિયાના જેવો અધાપો થાય છે, તે નેત્રરોગ
'નકુલાન્ય' કહેવાય છે.

ગમ્મીરિકામાહ-

પિ. ૨૦૧૨.

(૬) ગમ્મીરિકાનું લક્ષણ

દષ્ટિવિરૂપા શ્વસનોપસ્ટ્રા, સદકુલયતેઽમ્ય-
ન્તરતઃ પ્રયાતિ । રજાઽગ્રગાઢા ચ તમક્ષિરોગં,
ગમ્મીરિકેતિ પ્રવદન્તિ ધીરાઃ ॥૫૧॥

અન્યયઃ-દષ્ટિઃ વિરૂપા શ્વસન-ઉપસ્ટ્રા (સતી)
સકુલયતે, અમ્યન્તરતઃ પ્રયાતિ, રજાઽગ્રગાઢા ચ (ભવતિ),
તમ્ અક્ષિરોગં ધીરા 'ગમ્મીરિકા' હિતિ પ્રવદન્તિ ॥

દષ્ટિ વિકૃત થાય, વાયુથી હજુાઈ બાય,
સંકુચિત થાય, અંદર બાય અને જોડી
વેદનાથી યુક્ત થાય, એ રોગને (વેદો)
'ગમ્મીરિકા' કહે છે. ૫૧

૬. ગમ્મીરિકાસ્વરૂપમસ્તિ અસ્યા વિકૃતવાતવિકારકૃત
રજાવગાઢત્વાત-સ્વાધિકે ગર્ભાગ્રાધવિ ચ દાપિ અત દુર્લભ-
વાયુના વિકાસે કરેલી ગભીર વેદનાવાળી દષ્ટિ વિકૃત
અને સંકુચિત થઈ જોડી જતી રહે, એ નેત્રરોગ
'ગમ્મીરિકા' કહેવાય છે.

ટીકા-વિરૂપા=વિકૃત, શ્વસનોપસ્ટ્રા=વાતોપહતા,
રજાવગાઢા=ગમ્મીરિકાવેદનાનિવાતા ॥ (અર્થ) ઉપર છે)

બારની સંખ્યાથી અધિક છે રોગો :

તત્ર નિમિત્તજમાહ-

સનિમિત્ત લિંગનાશનું નિદાન તથા લક્ષણ
બાહ્યો પુનર્દર્શિહ સમ્પ્રદિષ્ટો, નિમિત્તતથા-
વ્યનિમિત્તતથા । નિમિત્તતસ્ત્ર શિરોઽભિતાપાન્,
જ્ઞેયસ્વમિત્ત્યન્નિદર્શનૈઃ સઃ ॥૫૨॥

અન્યથા-હા પુનઃ-દ્વો વાણો સપ્રદિયો, નિમિત્તતઃ
ચ અનિમિત્તતઃ અપિ, તત્ર નિમિત્તત શિરોડમિતાપાત
(ભવતિ), સ. તુ અભિવ્યન્દનિર્દર્શનં લેય ॥

સુશ્રુતે દદિના રોગોની બારની જે સંખ્યા
કહી છે, તેથી અધિક સનિમિત્ત લિંગનાશ
અને અનિમિત્ત લિંગનાશ એ બે રોગ પશ્ય
છે. જેરી કૂલના ગંધવાળા પવનના સ્પર્શરૂપ
બાહ્ય નિમિત્તથી માથામાં અભિઘાત થતાં જે
લિંગનાશ થાય તે 'સનિમિત્ત લિંગનાશ' +
કહેવાય છે; અભિધ્વંદનાં ચિહ્નો ઉપરથી આ
રોગને બાણી લેવો. (ગદાધર વેધ કહે છે કે
'રક્તાભિધ્વંદ'નાં ચિહ્નો ઉપરથી આ રોગને
બાણી લેવો' અને કાર્તિક વેધ કહે છે કે
'સઘળા દોષો સંખંધી અભિધ્વંદનાં ચિહ્નો
ઉપરથી આ રોગને બાણી લેવો.') ૫૨

ટીકા-વાણી=સુશ્રુતોક્તદશાસક્યેભ્યોડધિકૌ, શિરોડ
મિતાપાત=શિરોડમિતપ્યતે ચેન, વિપકુસુમગન્ધવદ્વપન-
સ્પર્શન શિરોડમિતાપ તસ્માત્, અભિવ્યન્દનિર્દર્શનં =
'રક્તાભિધ્વંદલિંગે' રિતિ ગદાધરઃ । સત્પાતામિષ્ઠન્દ-
લિંગેરિતિ કાર્તિક ॥ (આનો અર્થ ઉપર સમાધ્યો છે.)

અનિમિત્તજમાહ-

અનિમિત્ત લિંગનાશતુ નિદાન તથા સ્વરૂપ
સુરપિંગગંધર્મમહોરગાણાં, સન્દર્શનેતાપિ ચ
માસ્કરસ્ય । હન્યેત દર્ષિર્મનુજસ્ય યસ્ય, સ
લિંગનાશસ્ત્વનિમિત્તસંજઃ ॥૫૩॥

અન્યથા-સુરપિંગ-ગંધર્વ-મહા-ઊરગાણાં ચ માસ્કરસ્ય
અપિ સદર્શનેન યસ્ય મનુજસ્ય દષ્ટિઃ હન્યેત, સ
લિંગનાશઃ તુ અનિમિત્તસંજઃ (કથ્યતે) ॥

દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, મૌઠા નાગ કે બીજા
પ્રકાશમય પદાર્થોનાં દર્શનથી દષ્ટિ હણાઈ
જાય, એ 'અનિમિત્ત લિંગનાશ' + કહેવાય

+ નિમિત્તેન-વિપકુસુમગન્ધવદ્વાયુસ્પર્શસ્વેગ સહ
વર્તેતે રિતિ સનિમિત્તકઃ, સ વાણો લિંગનાશ.-જેરી કૂલના
વાયુનો સ્પર્શ થવારૂપ કારણને લીધે થયેલ માથાના
તપાસથી આખના તેજનો જેમા નાશ થાય છે,
તે નેત્રરોગ 'સનિમિત્તલિંગનાશ' કહેવાય છે

* ન વિચતે નિમિત્ત વાણમુલભ્યમાન લોક-
પ્રસિદ્ધ યસિન્ સઃ-અનિમિત્ત., સ વાણો લિંગનાશ -
જેમા લોકપ્રસિદ્ધ એવું કોઈ પણ બહારનું કારણ
જણાતું ન હોય છતાં (દેવાદિના દર્શનાદિના કારણે)

છે. (દેવ વગેરે લોકો ઘણું કરી સર્વ લોકોને
પ્રત્યક્ષ થતા નથી, માટે તેઓનાં દર્શનરૂપ
નિમિત્તને નિમિત્ત નહિ ગણીને જ આ લિંગ
નાશને અનિમિત્ત માન્યો છે.) ૫૩

ટીકા-અનુપલભ્યમાનાના મુરારીના નિમિત્તમપિ
અનિમિત્ત મન્યતે ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અનિમિત્તો લિંગનાશસ્ય લક્ષણમાહ-

અનિમિત્ત લિંગનાશતુ લક્ષણ

તત્રાસ્તિ વિસ્પષ્ટમિવાવભાતિ, વૈદૂર્યવર્ણા
વિમલા ચ દષ્ટિઃ । વિદીર્યતે સીદતિ હીયતે વા,
નૃણામમીવાતહતા તુ દષ્ટિઃ ॥૫૪॥

અન્યથા-તત્ર અસ્તિ વિસ્પષ્ટમ્ ઇવ અવભાતિ, દષ્ટિઃ
વૈદૂર્યવર્ણા ચ વિમલા (અવભાતિ, તથાપિ) બનીઘાત-
હતા નૃણાં દષ્ટિઃ તુ વિદીર્યતે, સીદતિ વા હીયતે ॥

એ અનિમિત્તલિંગનાશમાં આંખો બહુ
તેજવાળી હોય એવી જણાય છે અને કીકી
કાળી તથા નિર્મલ ભાસે છે, છતાં ઉપ
ઘાતથી હણાયેલી માણસોની એ કીકી ફાટી
જાય છે, સીદાય છે અથવા ઓછી એટલે
ઓછા તેજવાળી થઈ જાય છે. ૫૪

ટીકા-વિસ્પષ્ટ=જ્યોતિર્વ્યુક્તમ્, વૈદૂર્યવર્ણા=શ્યામા,
વિમલા-નિર્મલા ॥ (અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

કીકીના રોગો સમાસ

અથ કૃષ્ણમણ્ડલજા રોગાઃ ।

કાળા ડાળાના રોગો

તથા નામાનિ સદ્યા ચાહ-

કાળા ડાળાના રોગોનાં નામો તથા
ચારની સંખ્યા

યત્સત્રજં શુક્લમયાદ્રણં ચ, પાકાત્યયઘાત્ય-
જકા તથેય । ચત્ત્વાર ઇતે નયનામયાસ્તુ, કૃષ્ણ-
પ્રદેશે નિયતા ભવન્તિ ॥ ૧ ॥

અન્યથા-યત્ સત્રજં શુક્લમ્, અથ ચ અદ્રણ,
પાકાત્યય. તથા ચ અજકા અપિ ઇતે તુ ચત્ત્વાર નય
નામયાઃ કૃષ્ણપ્રદેશે નિયતાઃ ભવન્તિ ॥

૨૦ સમણશુકલ, અમણશુકલ, પાકાત્યય અને
અજકાબત એ ચાર રોગો નેત્રના કાળા
ડાળામાં જ થાય છે. ૧

થયેલ દષ્ટિના તેજનો નાશ 'અનિમિત્તલિંગનાશ'
કહેવાય છે.

તત્ર સવળશુકલક્ષ્મમાહ- ૨. ૨ સાર્વ. ૧.

(૧) સપ્રણશુકલં લક્ષણ

નિમગ્નરૂપં તુ ભવેદ્દિ કૃણો, સૂચ્યેવ વિદ્મં
પ્રતિભાતિ યદ્દૈ । સ્વાવં સ્વેદુષ્ણમતીવ ચાપિ,
તત્સવળં શુક્રમુદાહરન્તિ ॥ ૨ ॥

અન્વયઃ-યદ્ વે કૃણો હિ નિમગ્નસ્ય ભવેત્,
સૂચ્યા વિદ્મં ઇવ પ્રતિભાતિ, મતીવ ચ ઉષ્ણ સ્વાવમ્
અપિ સ્વેત્, તત્ સવળ શુકલમ્ ઉદાહરન્તિ ।

જે કૂંડું કાળા ડોળામાં જ રૂબેલા રૂપ-
વાળું હોય, જાણે સોયથી વીંધાયુ હોય એવું
લાગે-એટલે ગોળ તથા પીડાવાળું હોય અને
નિરંતર ઊના જળને પણ સ્પર્શ કરે તે
જે સપ્રણશુકલ' કહેવાય છે. ૨

૧. શોકતિ-ગચ્છતિ મનો યત્ર સૂચીવિદ્વદ્ વ્યા-
યુક્તાત્ રૂપિતિ શુક્રમ્-શુક્ર ગતો- 'શુક્રન્દ્ર' -રૂપિતિ નિપા-
વિતઃ ક્ષણેન સહ સવળં, તત્ત્વ તદ્ શુક્ર-સવળશુક્રમ્- જે
કૂંડું સોયથી વીંધાયું જેવું હોઈ પીડા કર્યા કરે,
અને વ્રણથી યુક્ત હોય, તેથી માણસનું મન પણ
સાંનું સાંજ ગયા કરે, તે કાળા ડોળાનું વ્રણવાળું
કૂંડું 'સપ્રણશુકલ' કહેવાય છે.

ટીકા- 'નિમગ્નસ્ય'મિતિ શુક્રવિશેષણમ્ । સૂચ્યેવ
વિદ્મં'મિતિ શુક્રસ્ય વર્તુલત્વ વ્યયાયુક્તત્વં ચ બોધયતિ ।
'સ્વેદિ'યનેતૈવ સ્વાવો બોધિતઃ, 'સ્વાવ'પદાનિરન્તર
સ્વાવ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

તત્સવળ સાધ્યસાધ્યલક્ષણમાહ-

સાધ્ય તથા અસાધ્ય સપ્રણશુકલ

દૃષ્ટેઃ સમીપે ન ભવેત્તુ યદ્, ન ચાવગાદં ન
ચ સંઘવેદ્ યત્ । અવેદનં યત્ર ચ યુગ્મશુક્રં,
તત્સિદ્ધિમાયાતિ કદાચિદેવ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ-યત્ તુ દૃષ્ટેઃ સમીપે ન ભવેત્, અવગાદ
ન, યત્ ચ ન ચ મઘવેત્, યત્ અવેદન, ન ચ
યુગ્મ-શુક્ર, તત્ કદાચિત્ એવં વિદ્મં ગાયાતિ (એત-
દ્વિપરીત ન) ॥

જે સપ્રણશુકલ દષ્ટિની પાસે ન હોય,
જેડું ન હોય એટલે એક ચામડીમાં જ હોય,
સવતું ન હોય, થોડી વેદનાવાળું હોય અને
એક હોય તે કદાચ સાધ્ય થાય છે; (પણ
એથી ઊલટું જે સપ્રણશુકલ ક્રીડીની સમીપ
માં, જેડું, ઘણી વેદનાવાળું, સાવ સહિત
અને જોટાડે હોય, તે કદી પણ સાધ્ય

થતું નથી.) ૩

ટીકા-ન ચાવગાદમ્=એકત્વગતમ્, ન ચ સઘવેત્=
કિંચિદેવ સ્વેત્ ઇત્યર્થઃ, અવેદનમ્=અવેદનમ્, ન ચ
યુગ્મશુક્રમ્=અયુગ્મશુક્ર એકમિત્યર્થઃ, એવં વિદ્મં કદાચિત્
સિધ્યતિ, એતદ્વિપરીતં ન સિધ્યતિ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અચાત્રણશુક્રમાહ-

૨. ૨૧૧૬૬.

(૨) અપ્રણશુકલં લક્ષણ

સ્યન્દાત્મકં કૃણ્ણગતં તુ શુક્રં, શહેન્દુકન્દ-
પ્રતિમાવભાસમ્ । વૈહાયસામ્પ્રતનુપ્રકાશ-, પ્રયા-
વળં સાધ્યતમં વદન્તિ ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ-કૃણ્ણગત સ્યન્દાત્મક તુ શુક્રં શીષ-દન્દુ-
કન્દ-પ્રતિમા-અવભાસ વૈહાયસ-અમ્પ્ર-પ્રતનુ-પ્રકાશમ્
અથ અવળ સાધ્યતમ (વૈયાઃ) વદન્તિ ॥

કાળા ડોળાનું અભિધ્યંદથી થયેલું જે
કૂંડું આકાશમાં રહેલા મેઘની પેઠે સહેજ
પ્રકાશતું હોય અને થાંખ, ચંદ્ર તથા ડોલર-
ના કૂલ જેવું જણાતું હોય તે 'અપ્રણ-
શુકલ' કહેવાય છે. આ કૂંડું અત્યંત સાધ્ય
છે, એમ વેદો કહે છે. (નેત્રના સઘળા રોગો
અભિધ્યંદથી થાય છે, પણ આ કૂંડું તો
અવશ્ય અભિધ્યંદથી જ થાય છે.) ૪

૨. ન વિચરે ક્ષણે યસ્મિન્ તત્, તત્ તદ્ શુક્રમ્-
અવળશુક્રમ્-જેમાં વ્રણ હોતું નથી, એવું કાળા
ડોળાનું સહેજ કૂંડું 'અપ્રણશુકલ' કહેવાય છે.

ટીકા-સ્યન્દાત્મક=અભિધ્યન્દહેતુક, સર્વેપામશિરોગા-
નામભિધ્યન્દહેતુકત્વે, અસ્ય નિયમબોધનાર્થ સ્યન્દાત્મક-
મિતિ । શહેન્દુકન્દ-પ્રતિમાવભાસ=શહેન્દુકન્દસદશમ્,
અવભાસતે; એતેન શુક્રત્વં બોધયતે । વૈહાયસામ્પ્રતનુ-
પ્રકાશમ્=આકાશસ્પર્શમથતનુ યથા સ્પર્શદેવ પ્રકાશતે ચ ॥
(આનો પૂર્ણ અર્થ ઉપર આપાયો છે)

સાધ્યનામસ્યાપ્યસ્યાવસ્થામેદેન કટલાન્વાનામાહ-

અપ્રણશુકલ અત્યંત સાધ્ય છતાં

રિચિતિભેદ કટલાન્વા

ગમ્મીરજાતં વહ્નલં ચ શુક્રં, ચિરોત્થિતં
ચાપિ વદન્તિ રુચ્છમ્ ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ-ગમ્મીરજાત વહ્નલ ચ ચિર-ઉત્થિત ચ
અપિ શુક્ર (વૈયાઃ) રુચ્છ વદન્તિ ॥

જે અપ્રણશુકલ જેડું હોય એટલે ચામડી-
નાં જે કે તત્ પડળોમાં પહોંચ્યું હોય, જાડું
કે લાંબા કાળથી થયું હોય તો તેને પણ

વૈદ્યો કદ્દસાધ્ય કહે છે. ૫

ટીકા-ગમ્મીરજાત=દ્વિત્રિવિગતમ્, બહલ=પુરુષ ॥
(આનો અર્થ ઉપર અપાશે છે)

તસ્યાસાધ્યતો ચાદ-

અસાધ્ય અમણશુકલ

વિચ્છિન્નમધ્યં પિશિતાવૃત્તં ચ, ચલં શિરા-
સ્તમદાદિકૃચ્છા દ્વિત્રિવિગતં લોહિતમન્તતઃ, ચિરો-
ત્થિતં ચાપિ વિવર્જનીયમ્ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ-વિચ્છિન્નમધ્ય ચ પિશિત-આવૃત્તં ચલં
શિરાસ્તમ્ ચ અદદિકૃત્ દ્વિત્રિવિગતં અન્તતઃ ચ લોહિત
ચ ચિર-ઉત્થિત ચ અપિ વિવર્જનીયમ્ ।

જે અમણશુકલ વીધાર્થ ગયેલા માંસને
લીધે નમેલા મધ્યવાણ, માંસથી વીંટાયેલું,
અંચળ, શિરામાં થયેલું, દેખવા નહિ દેતું,
જે પડળોમાં પહોંચેલું, છેડે રાતું અને લાંબા
કાળથી થયેલું હોય તે ત્યજવા યોગ્ય-અસાધ્ય
છે, માટે તેની ચિકિત્સા ન કરવી. (માત્ર જે
પડળોમાં પહોંચેલું કે લાંબા કાળથી થયેલું
હોય તે કદ્દસાધ્ય છે, પણ જે પડળોમાં પહોં-
ચેલું કે લાંબા કાળથી થયેલું છતાં ઉપરનાં
વિશેષણથી યુક્ત હોય તો અસાધ્ય છે.) ૬

ટીકા-વિચ્છિન્નમધ્ય=વિશીર્ણમાંસત્વામિત્રમધ્યમ્, શિ-
રાસ્ત=શિરામાં જાતમ્, અદદિકૃત્=દર્શનામાલકૃત્, દ્વિત્રિ-
વિગત=પટલદ્વયગતમ્, એતદ્વિચ્છિન્નમધ્યત્વાદિત્તિજ્ઞસહિતમ-
સાધ્ય, ન તુ કેવલ ગમ્મીરજાતસ્ય કદ્દસાધ્યત્વાભિધાનાત્ ।
एव चिरोत्थितमपि ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અપરમ્પસાધ્યલક્ષણમાદ-

અમણશુકલતુ ળીળુ' પણ અસાધ્ય લક્ષણ

उष्णाश्रुपातः पिडका च कृष्णे, यस्मिन्मवे-
न्मुद्गनिर्भं च शुक्लम् । तदप्यसार्धं प्रवदन्ति
केचिद्, अन्ये तु तत्तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥ ७ ॥

અન્વયઃ-યસ્મિન્ ઉષ્ણ-અશ્રુ-પાતઃ કૃષ્ણે ચ પિડકા,
શુક્લં ચ મુદ્ગનિર્ભમવેત્, તદ્ અપિ કેચિત્ (વૈદ્યાઃ)
અસાધ્યં પ્રવદન્તિ, અન્યે તુ (કથયન્તિ-) તિત્તિરિ-
પક્ષ-તુલ્ય તદ્ (અસાધ્ય મવેત્) ॥

જે અમણશુકલમાં નેત્રમાંથી ઊંનાં આંસુ
પડતાં હોય, કાળા ડોળામાં ફેલાઈ થઈ હોય
તો એ અમણશુકલને પણ કેટલાક વૈદ્યો
અસાધ્ય કહે છે; વળી ળીળ તો કહે છે કે,

‘નેત્રની પાંપણો તેત્રની પાંખો જેવી થાય
તો તે અમણશુકલ અસાધ્ય થાય છે.’ ૭

ટીકા-મુદ્ગનિર્ભં ચ શુક્લમ્-આકારેણ, તદ્=નેત્રમ્,
તિત્તિરિપક્ષતુલ્યં=તિત્તિરિપક્ષવચ્છદનમ્ ॥ (આનો અર્થ
ઉપર છે.)

અક્ષિપાકાલ્યમાદ-૧, ૨, ૩, ૪

(૩) આક્ષિપાકાલ્યયનું લક્ષણ

શ્વેતઃ સમાક્રામતિ સર્વતો હિ, દોષેણ યસ્યા-
ડસિતમણ્ડલે તુ । તમક્ષિપાકાલ્યયમક્ષિતોષં,
સર્વાન્મકં વર્જયિતવ્યમાહુઃ ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ-યસ્ય અસિતમણ્ડલે તુ દોષેણ સર્વતઃ
શ્વેતઃ હિ સમાક્રામતિ, ત સર્વાન્મકં વર્જયિતવ્યમ્ અક્ષિ-
તોષમ્ (વૈદ્યાઃ) અક્ષિપાકાલ્યયમ્ આહુઃ ॥

જેના કાળા ડોળામાં દોષે કચેલ ધોળાશ
આદે તરફ ફેલાઈ જાય, તે ત્રણે દોષોથી
થયેલ અને ત્યજવા યોગ્ય-ચિકિત્સાને અયોગ્ય
અસાધ્ય નેત્રકોષને વૈદ્યો ‘અક્ષિપાકાલ્યય’
કહે છે. (આ રોગમાં આખરું પાકડું પણ
થાય છે, એ ઉપરથી સુશ્રુતે ‘સોળો, આંસુ,
પાક તથા પીડાથી યુક્ત નેત્રમાં’ એમ
કહ્યું છે.) ૮

૩. અક્ષિપાકઃ અક્ષિપાકઃ, અક્ષિપાકેન કાલ્યયો-
નાશો યસ્મિન્ દષ્ટઃ ॥ રોગઃ-અક્ષિપાકાલ્યયઃ-જે રોગમાં
આંખ પાકવાથી આંખના કાળા ડોળાનો નાશ થઈ
જાય છે, તે નેત્રરોગ ‘અક્ષિપાકાલ્યય’ કહેવાય છે ।

ટીકા-યઃ શ્વેતઃ, દોષેણ કૃત્ત હિતિ શ્લોકઃ । તમ-
અક્ષિતોષમ્, અક્ષિપાકાલ્યયમ્, આહુઃ । અત્ર પાકોડપિ
ત્યાત્, અત એવ મુદ્ગતોષમ્-‘શોકાશ્રુગાર્કિયુતે
ચ નેત્રે’ इति ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાશે છે.)

અજકાજાતમાદ-

૨, ૩, ૪, ૫, ૬

(૪) અજકાજાતનું લક્ષણ

गजापुरीयप्रतिमो रुजावान्, सलोहितो
लोहितपिच्छिन्नः । विग्रहा कृष्णं प्रचयोऽभ्यु-
पैति, तं चाऽजकाजातमिति ध्ययस्येत् ॥ ९ ॥

અન્વયઃ-ગજાપુરીયપ્રતિમઃ રુજાવાન્, સલોહિતો
લોહિત-પિચ્છિન્નઃ-અશ્રુઃ પ્રચયઃ કૃષ્ણં વિગ્રહ અભ્યુપૈતિ,
તં ચ અજકાજાતમ્ इति व्यवस्येत् ॥

બકરીની લીંડી જેવી, પીડાવાળી, કાંઈક
રતાશવાળી અને લાલ તથા ચીકણું આંસુ
વાળી જે (મેદની) ઊંચાઈ આખાય કાળા

ડોળાને પકડીને પ્રાપ્ત થાય, તે 'અજકાન્ત' કહેવાય છે. (આ ઊંચાઈ મેદની થાય છે, એમ સમજવું; કારણ કે વિદેહે એ ઊંચાઈ ની ઉત્પત્તિ ત્રીજા પડખામાં કહેલી છે.) ૯

૪ અજસ્ય વિકારોડવચો વા અજકા-સજ્ઞાયા કન્, ઢાપ, અજકા દત્ત (અજાપુરીપલદશા) જાત આકૃત્યા અજકાજાત:-જે નેત્રરોગ આપ્યાય કાળા ભાગને પકડી લઈ ખરીની લીડી જેવા આકારે ઊંચાઈરૂપે થાય છે, તે 'અજકાન્ત' શુભરાતીમાં 'આંખનો ડહંચો' કહેવાય છે.

ટીકા-યઃ પ્રચયઃ=અપ્ચયઃ, સ ચ મેદસો બોદ્ધવ્યઃ । યત્ એતસ્યોત્પત્તિઃ વિદેહેન તૃતીયપટલે કથિતા । સ્ત્રો-દિતઃ=ઈપલ્લોહિત, વિપ્લવ કૃષ્ણમભ્યુપૈતિ=મહત્વેન સમસ્તં કૃષ્ણભાગં પ્રાહ્યિત્વા આયાતિ, વ્યવસ્થિત=જાનીયાત ॥

કાળા મંડળના રોગો સમાસ

અય નેત્રશુક્લમાગજા રોગાઃ ।

ધોળા ડોળાના રોગો

તેમાં નામાનિ સઘ્યાં વાહ-

ધોળા ડોળાના રોગોનાં નામો તથા ૧ની સંખ્યા

પ્રસ્તારિશુક્લક્ષતજાધિમાંસ, - જ્ઞાત્યર્થસંજ્ઞાઃ સ્વલુ પદ્મ રોગાઃ । સ્વાચ્છુકિકા ચાર્જુનપિષ્કો વ, જાલં શિરાણાં પિંડકાશ્ચ યાઃ સ્યુઃ ॥ ૧ ॥

રોગા વલાસપ્રથિતેન સાધમેકાદશાઽક્ષોઃ સ્વલુ શુક્લમાગે ॥

અન્ય-પ્રસ્તારિ-શુક્લ-ક્ષતજ-અધિમાલ-સ્વાયુ-ર્મ-સંજ્ઞાઃ સ્વલુ પદ્મ રોગાઃ, શુક્લિકા ચ સ્વાત્, અર્જુન-પિષ્કો, શિરાણા વ જાલ, યાઃ વ શિરાણા પિંડકાઃ સ્યુઃ, વલાસપ્રથિતેન સાર્ધમ્ એકાદશ રોગાઃ અક્ષોઃ શુક્લમાગે સ્વલુ (જાયન્ત ॥

પ્રસ્તાર્યર્મ, ^૧ શુક્લાર્મ, ^૨ રક્તાર્મ, ^૩ અધિમાંસાર્મ, ^૪ સ્નાયુર્મ, ^૫ શુક્તિ, ^૬ અબ્જન, ^૭ પિષ્ટક, ^૮ શિરાભાવ, ^૯ શિરાબિડકા, ^{૧૦} અને બદાસપ્રથિત ^{૧૧} એ નામના અગિયાર રોગો આંખના ધોળા ડોળામાં થાય છે. ૧

તેષુ પ્રસ્તાર્યર્મનો લક્ષણમાહ- ૧. ૨. ૧. ૧.

(૧) પ્રસ્તાર્યર્મનું લક્ષણ

પ્રસ્તાર્યર્મ તન્નુ સ્તીર્ણે શ્યાવં રક્તનિર્મે સિતમ્ ॥ ૨ ॥ અન્ય-તન્નુ સ્તીર્ણે શ્યાવ રક્તનિર્મ સિતં પ્રસ્તાર્યર્મ (કથ્યતે) ॥

પાતળું, વિસ્તીર્ણું, કાળાશવાળું કે રાતા જેવું ધોળું ચિહ્ન ધોળા ડોળા ઉપર થાય છે, તે 'પ્રસ્તાર્યર્મ' કહેવાય છે. ૨

૧. ક્ષુદ્ધિ-પ્રાપ્તિ નેત્રયોઃ શુક્લમાગે રોગરૂપે-ગેતિ, અર્મ ઋ યતો-અર્તિસ્તુષુ-દતિ મન્, પ્રકર્ષેન સ્તુનાતિ-આચ્છાદયતિ નેત્રશુક્લમાગમિતિ પ્રસ્તારિ, લાચ્છી-લ્યે ગિનિઃ, પ્રસ્તારિ ચ તત્ અર્મ-પ્રસ્તાર્યર્મ-જે આંખના ધોળા ભાગ પર તેને ઊર્ધ્વ દેતા એક ચિહ્નરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તે 'પ્રસ્તાર્યર્મનું' કહેવાય છે.

ટીકા-તન્નુ=પત્તલ, સ્તીર્ણ=વિસ્તીર્ણ, શ્યાવં-રક્તનિ-મમિત્યન વિકલ્પો બોદ્ધવ્યઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

શુક્લાર્મ-

૧. ૨. ૧. ૧.

(૨) શુક્લાર્મનું લક્ષણ

સુખેતં મૃદુ શુક્લાર્મ શુક્લે તદ્વર્તે ચિરાત્ ॥ ૩ ॥ અન્ય-સુખેત મૃદુ તદ્ શુક્લાર્મ શુક્લે ચિરાત્ વર્તે ।

અત્યંત ધોળું અને દૃષ્ટાશવાળું જે ચિહ્ન ધોળા ડોળા ઉપર થાય છે, તે 'શુક્લાર્મ' (૩૫ વધેલું માંસ) લાંબે કાળે વધે છે. ૩

૨. શુક્લં ચ તદ્ અર્મ-શુક્લાર્મ-ધોળા ડોળા પર થતું જે ધોળું ચિહ્ન, તે 'શુક્લાર્મ' કહેવાય છે. રક્તાર્મ-

૨. ૨. ૧. ૧.

(૩) રક્તાર્મનું લક્ષણ

પદ્માર્મ મૃદુ રક્તાર્મ યન્માંસં વીયતે સિતે ॥ ૪ ॥ અન્ય-પદ્મ-આર્મ મૃદુ યદ્ માંસં સિતે વીયતે (તદ્) રક્તાર્મ (કથ્યતે) ॥

કમળ જેવું રાતું તથા દૃષ્ટું જે માંસ ધોળા ડોળા ઉપર વધે છે, તે 'રક્તાર્મ' કહેવાય છે. ૪

૩. રક્તવર્ણં ચ તદ્ અર્મ-રક્તાર્મ-ધોળા ડોળા પર જે લાલ રંગનું ચિહ્ન થાય છે, તે 'રક્તાર્મ' કહેવાય છે. ટીકા-પદ્માર્મ=રૂર્ણે રક્તમિત્યર્થઃ, વીયતે=અપ-વીયતે ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

અધિમાલાર્મ-

૧. ૨. ૧. ૧.

(૪) અધિમાંસાર્મનું લક્ષણ

પૃથુ મૃદ્વધિમાંસાર્મ વહલં ચ યદ્વનિમ્ ॥ ૫ ॥ અન્ય-પૃથુ મૃદુ વહલં ચ યદ્વનિમ્ (યદ્ ભવતિ સિતમાગે તદ્) અધિમાલાર્મ (કથ્યતે) ॥ ૫. ૧. ૧. ૧. પહોળું, કામળ, બહું અને લીવર-જેવું થોડી કાળાશયુક્ત રતાશવાળું જે માંસ

ધોળા ડોળા ઉપર વધે છે, તે 'અધિમાંસાર્મ' કહેવાય છે. ૫

૪. અધિગત ચ તદ મામગ્યમ્ અર્મ-અધિમાંસાર્મ-ધોળા ડોળા પર માસરૂપે જે ચિહ્ન થાય છે, તે 'અધિમાંસાર્મ' કહેવાય છે.

ટીકા-પ્રયુ=વિસ્તાર્ણ, યદલં=પુશ્ચમ્, ચક્રત્રિસમ્=રૂપત્ કૃણ્ણલોહિતમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

સ્નાય્વમાહ-

• ૨૧૫૫ (૫) સ્નાય્વમ્નુ' લક્ષણ

સ્થિરં પ્રસારિ માંસાદ્યં શુષ્કં સ્નાય્વમ્ પચ્ચમમ્ ॥૬॥

અન્વય:-સ્થિરં પ્રસારિ માંસ-આદય શુષ્ક (યદ્ ભવતિ સિતમણ્ડલે તત્) પચ્ચમ સ્નાય્વમ્ (કપ્યતે) ॥

કઠણ, ફેલાતું, સૂકું અને સાવ વગરતું જે માંસ ધોળા ડોળા ઉપર ઊંચું થાય છે, તે પાંચમું 'સ્નાય્વમ્' કહેવાય છે. ૬

૫. સ્નાયુમદશમ્ અર્મ-માસયુક્તં સ્નાયુ-અર્મ-સ્નાયુના જેવું માસયુક્ત જે ચિહ્ન ધોળા ડોળા પર થાય છે, તે 'સ્નાય્વમ્' કહેવાય છે.

ટીકા-સ્થિર=કઠિનમ્, શુષ્ક=સાવરહિતમ્ (અર્થ ઉપર છે.)

શુક્તિમાહ-

૨૦ ૫૫ (૬) શુક્તિયુ' લક્ષણ

શ્યાવાઃ સ્યુઃ પિશિતનિમાષ્ય વિન્દ્યો યે, શુક્ત્યામાઃ સિતનયને સ શુક્તિસંઘઃ ॥૭॥

અન્વય:-સિ-નયને શ્યાવાઃ પિશિતનિમાઃ શુક્તિ-આમાઃ યે વિન્દ્યઃ (ભવન્તિ) સઃ શુક્તિસંઘઃ (કપ્યતે) ॥

ધોળા ડોળા ઉપર કાળાશવાળાં અને માંસ જેવાં જે ગિંદુઓ છીપ જેવાં થાય છે, તે 'શુક્તિ' નામે કહેવાય છે. ૭

૬. શુક્તિસદશ યત્ વિહ તદ્ ઉપચારાત્ શુક્તિઃ-ધોળા ડોળા પર જે છીપ જેવું ચિહ્ન થાય છે, તેના પર છીપનો આરોપ થતો હોવાથી તે 'શુક્તિ' કહેવાય છે.

ટીકા-શ્યાવા શ્યાદિવર્ણત્રયે વિકલ્પો બોદ્યઃ ॥ અર્જુનમાહ-

(૭) અર્જુનયુ' લક્ષણ

एको यः शशरुधिप्रभस्तु बिन्दुः, शुक्लस्यो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥ ८ ॥

અન્વય:-શશ-રુધિર-પ્રભઃ યઃ એકઃ વિન્દુઃ, શુક્લ-સ્યઃ ભવતિ, તમ્ અર્જુનં વદન્તિ ॥

સસલાના લોહી જેવું જે ગિંદુ ધોળા ડોળા પર થાય છે, તેને 'અર્જુન' કહે છે. ૮

૭. અર્જુનૈ શશરુધિરુશો વર્ણોડનેનેતિ-અર્જુનઃ, અર્જ-અર્જન- 'અર્જણિર્લુહ ચ' (ડળા. ૩-૫૧) દત્યુન-જેનો રંગ મસલાના લોહી જેવો હોય છે, એવું ધોળા ડોળા પર થતું ચિહ્ન 'અર્જુન' કહેવાય છે.

પિટ્તમાહ-

(૮) પિટ્તયુ' લક્ષણ

શ્લેષમારુતકોપેન શુક્લે માંસં સમુન્નતમ્ ॥

પિટ્તવતિપટ્તકં વિદ્ધિ મલાકાદર્શસન્નિભમ્ ॥૯॥

અન્વય:-શુક્લે શ્લેષ્મ-મારુત-કોપેન પિચ્ચત્ સજ્-આક-માદર્શ-સન્નિભ સમુન્નતં માંસ પિટ્તક વિદ્ધિ ॥

ધોળા ડોળા ઉપર કઠું તથા વાયુના પ્રકોપથી લોટ જેવું ધોળું અને મેઘથી ખરડાયેલ આરમ્બી જેવું જે માંસ ઊંચું થાય છે તે 'પિટ્તક' કહેવાય છે. ૯

૮. વિષ્ણુ ઇવેતિ દ્વાર્ષે કન્-લોટ જેવા ધોળા રંગનું જે ચિહ્ન ધોળા ડોળા પર થાય છે તે 'પિટ્તક' કહેવાય છે.

ટીકા-પિચ્ચત્ શ્વેતમ્ ॥ લોટ જેવું ધોળું.

શિરાજાલમાહ- ૨. ૨૧૫૫

(૯) શિરાજાલયુ' લક્ષણ

જાલાભઃ કઠિનશિરોઽરુણઃ શિરાણામ્ ॥

સંતાનો ભવતિ શિરાદિજાલસંઘઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય:-જાલ-આભઃ કઠિન-શિરઃ અરુણઃ શિરાણાં સંતાનઃ શિરાદિજાલવદઃ ભવતિ ॥

બળાં જેવી કઠણ શિરાવાળો અને રાત્રી શિરાઓનો સમૂહ ધોળા ડોળા ઉપર જે થાય છે, તે 'શિરાજાલ' કહેવાય છે. ૧૦

૯. શિરાણા જાલમ્ ઇવેતિ દ્વાર્ષકકનો હ્ય, શ્વ-પ્રમાદિત્વાદ્-શિરાઓનું બાણે બળું હોય, તેવું ધોળા ડોળા પર થતું ચિહ્ન 'શિરાજાલ' કહેવાય છે.

ટીકા-શિરાજાલસઘ ॥

શિરાજપિટ્તકમાહ-

(૧૦) શિરાજપિટ્તકયુ' લક્ષણ

શુક્લસ્યાઃ સિતપિટ્તકાઃ શિરાવૃતા યાસ્, તા વિચાદસિતસમીપજાઃ શિરાજાઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય:-અધિતસમીપજાઃ શિરાવૃતાઃ યાઃ સિત-પિટ્તકા. શુક્લસ્યાઃ (સ્યઃ), તાઃ શિરાજાઃ (કપ્યન્તે) ॥

કાળા ડોળાની સમીપમાં થયેલી અને શિરાઓથી વીંટાયેલી જે ધોળી ફાહીઓ

ધોળા ડોળા ઉપર થાય છે, તે 'શિરાન્-પિડકા' કહેવાય છે. ૧૧

૧૦. શિરાણુ વાતા: પિઢકા:-શિરાજપિઢકા:-
'સપ્તમ્યો વ્રનેઃ' - ધોળા ડોળા પરની શિરાઓ પર
થતી ફેણીઓ 'શિરાન્પિડકા' કહેવાય છે.

વલાસપ્રથિતમાહ- ૬. ૨૧૬૫.

(૧૧) બલાસપ્રથિતયુ' લક્ષણ

કાંસ્યાખોડમુદુરથ ધારિવિન્દુકલ્પો,
ચિન્નેયો નયનસિતે વલાસસંજ્ઞ: ॥૧૨॥

અન્યથા:-કાંસ્ય-આમ: અમુદુ: વારિ-વિન્દુ-કલ્પ:
નયન-સિતે (જાયમાન: વિન્દુ:) વલાસસંજ્ઞ: (કવ્યતે) ॥

કાંસા જેવું ધોળું, કઠણ અને પાણીના
ટીપા જેવું જરાક ઊંચે જે બિંદુ ધોળા
ડોળા ઉપર થાય છે, તે 'બલાસપ્રથિત'
કહેવાય છે. ૧૨

૧૧. વલાસેન પ્રથિત:-વલાસપ્રથિત:-ધોળા ડોળા
પર કંઈથી થયેલ પાણીના ટીપા જેવું બિંદુ 'બલાસ-
પ્રથિત' કહેવાય છે.

ટીકા-કાંસ્યામ:-શ્વેત કથ્યથઃ, અમુદુ:-કઠિનઃ,
વારિવિન્દુકલ્પ:-એતેન મનાક્ ઉન્નતત્વં બોધ્યતે, વલાસ-
સંજ્ઞ:-વલાસપ્રથિતસંજ્ઞઃ, વશ્વિદેકદેશેનાપિ સમુદાયાવગ-
માત્ । યથા મીમ:-મીમસેન હિતિ । અત એવ સુશ્રુતે
નામપ્રમદે વલાસપ્રથિતપદં નિર્દિશ્મ ॥ મૂળા શ્લોકમાં
'બલાસસંજ્ઞ' પદ છે તેનો અર્થ 'બલાસપ્રથિત'
સમજવો; જેમ 'ભીમ' શબ્દથી 'ભીમસેન' સમજાય
છે, તેમ નામના અમુક એક ભાગથી આપું નામ
સમજાય છે. સુશ્રુતમાં નામોના સંપ્રદાની અંદર
'બલાસપ્રથિત' પદ જ કહ્યું છે.

ધોળા ડોળાના રોગો સમાસ

અથ વર્ત્મજારોગા: ।

પાંપણુ કે આંખનાં પોપચાંના રોગો*

તત્રત્યાનાં રોગાણાં નામાનિ સંહ્યાં ચાહ-

પાંપણુના ૨૧ રોગોનાં નામો

સત્સાક્ષિન્યથ કુમ્ભીકા પોયકી વર્ત્મશર્કરા ।

તથાડર્શવર્ત્મ શુષ્કાર્શસ્તયૈવાજ્ઞનરૂપિકા ॥ ૧ ॥

* વર્તેત નેત્રયોર્ગાગ્રપટલસ્પેજેતિ વર્ત્મની, શુ-
વર્તેન- 'મનિન્' (હળા ૦ ૪-૧૨૫), વર્ત્મનોર્જાતા
રોગા વર્ત્મજારોગા:-એથ આંખનાં બહારનાં (પાંપણુ)
ખે પડળ-ઢાંકણરૂપે હોય છે, તે વર્ત્મન (પોપચાં)
કહેવાય છે અને તેમાં થતા રોગો 'વર્ત્મરોગ'
(આંખની ઉપરનાં ખે પોપચાંના રોગ) કહેવાય છે.

બહલં વર્ત્મ યચ્ચાપિ તથાન્યો વર્ત્મવન્ધક: ।

ક્ષિપ્તવર્ત્મ તથા વર્ત્મકર્દમઃ શ્યાવવર્ત્મ ચ ॥૨॥

પ્રક્ષિન્નવર્ત્મ ચાક્ષિન્નવર્ત્મ વાતહતં ચ તત્ ।

વર્ત્મર્ધુદં નિમેષથ શોળિતાર્શસ્તયૈવ ચ ॥ ૩ ॥

લગ્નણો વિસવર્ત્માપિ કુચ્ચનં નામ તત્પરમ્ ।

અર્ધવિશતિરિત્યેતે વિકારા વર્ત્મસંધ્રયા: ॥ ૪ ॥

અન્યથા:-ઉત્તમ્ભિની અથ કુમ્ભીકા પોયકી વર્ત્મ-
શર્કરા તથા અર્ધવર્ત્મ શુષ્કાર્શ: તથા એવ મજ્જન-
રૂપિકા ચ બહલં થત્ વર્ત્મ અપિ, તથા અન્યઃ વર્ત્મ-
વન્ધકઃ ક્ષિપ્તવર્ત્મ તથા વર્ત્મકર્દમઃ ચ શ્યાવવર્ત્મ
પ્રક્ષિન્નવર્ત્મ ચ અક્ષિન્નવર્ત્મ તત્ ચ વાતહતં વર્ત્મ-
ર્ધુદં ચ નિમેષઃ તથા ચ શોળિતાર્શઃ એવ લગ્નઃ વિસ-
વર્ત્મ અપિ, તત્પર કુચ્ચન નામ, હિતિ એતે અર્ધવિશતિ:
વિકારા: વર્ત્મસંધ્રયા: (મવન્તિ) ॥

(નેત્રની પાંપણુ અર્થાત્ પોપચાં ખે હોય
છે તેમાં) ઉત્સર્ગિની,^૧ કુલીકા,^૨ પોયકી,^૩
વર્ત્મશર્કરા,^૪ અર્ધોવર્ત્મ^૫ શુષ્કાર્શ,^૬ અંજ-
નરૂપિકા,^૭ બહુલવર્ત્મ,^૮ વર્ત્મબંધક,^૯ કિલ્લ-
વર્ત્મ,^{૧૦} વર્ત્મકર્દમ,^{૧૧} શ્યાવવર્ત્મ^{૧૨} પ્રક્ષિ-
ન્નવર્ત્મ,^{૧૩} અક્ષિન્નવર્ત્મ,^{૧૪} વાતહતવર્ત્મ,^{૧૫}
વર્ત્મર્ધુદ,^{૧૬} નિમેષ,^{૧૭} શોણિતાર્શ,^{૧૮} લગ-
ણ,^{૧૯} વિસવર્ત્મ^{૨૦} અને કુચ્ચન^{૨૧} એ એક-
વીશ રોગો પાંપણુ (પોપચાં) નો આશ્રય કરી
થાય છે. ૧-૪

ટીકા-તત્ર વર્ત્મની જે, તત આહ-'વર્ત્મની નયન-
ચ્છાદાવિતિ ॥ (અર્ધ ઉપર અનુવાદમાં અપાયો છે.)

તેપૂરત્તપિઢકામાહ-

૬. ૨૧૬૫.

(૧) ઉત્સર્ગિનીયુ' લક્ષણ

અમ્બન્તરમુચ્ચી તાપ્રા વાહ્યતો વર્ત્મસંધ્રયા ।

સોત્સક્ષ્ણોસદ્ગપિઢકા સર્વજા સ્થૂલકણ્ડુરા ॥૫॥

અન્યથા:-અમ્બન્તરમુચ્ચી વાહ્યત: તાપ્રા સોત્સક્ષા
સત્સક્ષપિઢકા સ્થૂલકણ્ડુરા સર્વજા (ઉત્તમ્ભિની કવ્યતે) ॥

(હોહીના ડોપથી) પાંપણુની અંદર
મોહાવાળી, બહાર રાતી, અંદર પરવાળી,
પોતાની અંદર ઘણી ફેણીઓવાળી, બહાર અને
અંદરવાળી જે ફેણી, સંનિપાતથી નીચલી
પાંપણુમાં થાય છે, તે 'ઉત્સર્ગિની' કહેવાય
છે. (આ ફેણી નીચલી પાંપણુમાં થાય છે
એમ સમજવું; કારણ કે 'માણસને નીચલી

પાંપણમાં ઉત્સર્ગિની થાય છે' એમ વિદેહે કહ્યું છે.) ૫

૧. ઉત્પન્ને-કોહે સન્તિ બહુયઃ-પિઢવા અસ્યા', યદ્વા અધરવર્ત્તમ ઉત્સજ્ઞઃ અસ્તિ ઉત્તતિસ્થાનમસ્યા - 'અત્ત ઇનિઠનો' इति इन्, नान्तत्वाच्च डीपू-समन्ततो बहोभिरन्याभिः पिडकामिथिता-उत्सज्ज्ञिनो-अधरवर्तमेजा-नेना भोगे अटले नेनी योपास पीछ धण्णी ફેદ્દી-ઓ હોય છે, એવી ને ફેદ્દી નીચલી પાપણમાં થાય છે, તે ત્રિદોષજન્ય 'ઉત્સર્ગિની' કહેવાય છે.

ટીકા-અન્યન્તરમુક્તી-વર્ત્તનોડમ્યન્તરે મુપ્ત યસ્યા સા, વર્ત્તનો યાગ્રતસ્તામ્રા । સો'સજ્ઞા=અન્ત પૂયા, ઉત્સજ્ઞ-પીઢકા=ઉત્સજ્ઞે કોહે બહુયઃ પીઢકા યસ્યાઃ સા, મ્થૂલા કણ્ડરા જેતિ કર્મધારયઃ । एषा अधरवर्तमेजा बोद्धव्या । 'वर्तमेजोऽधरे जन्तो'रिति विदेहवचनात् ॥

કુમ્મીકામાહ-

(૨) કુંભીકાનુ' લક્ષણુ
વર્ત્તમન્તે પિઢકા ધ્માતા મિથન્તે ચ સ્તવન્તિ ચ ।
કુમ્મીકાવીજસદશાઃ કુમ્મીકાઃ સંનિપાતજાઃ ॥ ૬

અન્યય-વર્ત્ત-અન્ત સનિપાતજા' પિઢકા ધ્માતા, મિથન્તે ચ સ્તવન્તિ કુમ્મીકાવીજસદશા (इति हेतो') કુમ્મીકાઃ (કથ્યન્ત) ॥

પોપચાના છેડે ત્રણે દોપોથી થતી ને ફેદ્દીઓ સોળ વાળી થઈ કૂટે છે અને એવે છે; અને કુંભીકા નામની લતામાં, ખીણે જેવી થાય છે, એ કારણે તે ફેદ્દીઓ 'કુંભીકા' કહેવાય છે. (કુંભીકા નામની લતા કઠોર કે કઠ્થ દેશમાં થાય છે અને તેનાં ફળો દાડિમનાં ફળ જેવાં હોય છે.) ૬

૨. કચ્છદેશેશોદ્રવા કુમ્મીનાત્રો લતા દાડિમફલ-સદશફલા સા ઇવેતિ કુમ્મીશબ્દાત્ત્વાદ્યથે કન્, ટાપુ-નેનાં ફળ દાડિમના ફળ જેવા હોય છે, એવી કચ્છ દેશમાં થતી કુંભી નામની વેલીના ફળ જેવી ને ત્રિદોષજન્ય ફેદ્દી પાપણના છેડે થાય છે, તે કુંભીકા કહેવાય છે.

ટીકા-કુમ્મીકાવીજસદશાઃ-કુમ્મીકાઃ=કઠોરદેશે દાડિમાકારફલા લતા, તદ્વીજતુલ્યા. ॥ (અર્થ ઉપર છે)
પોયકીમાહ- ૩. ૨૧૧૧

(૩) પોથકીનુ' લક્ષણુ

આવિષ્યઃ કણ્ડરા ગુચ્ચે રક્તસર્પસન્નિમા. ।
જ્ઞાવત્યથ પિઢકાઃ પોથક્ય इति कीर्त्तिताઃ ॥ ૭ ॥

અન્યયઃ-આવિષ્ય કણ્ડરાઃ ગુચ્ચે રક્તસર્પસન્નિમા ચ જ્ઞાવત્યઃ પિઢકાઃ પોથક્ય इति कीर्त्तिता. ॥

આવવાળી, ચળવાળી, ભારે, રાતા સર સવ જેવી અને પીડાવાળી ને ફેદ્દીઓ પાંપણમાં થાય છે, તે 'પોથકી' કહેવાય છે. ૭

૩ પોથતિ-પર્યાપ્રોતિ વર્ત્તમ્પ્રદેશ કફજન્યરુ-સર્પપતુલ્યપિઢકાન્યેનેતિ પોથતી-પોથ પર્યાપ્રો- 'યતુન્'-(ઉચ્ચા ૨-૩૨) ગોરાદિઃ-ને કફજન્ય ફેદ્દી રાતા સરસવ જેવી પાપણમાં ધણી થાય છે, તે 'પોથકી' (ખીલ) કહેવાય છે.

વર્ત્તમ્પ્રદેશમાહ- ૧. ૨. ૧૧૧

(૪) વર્ત્તમ્પ્રદેશમાહ- લક્ષણુ
પિઢકામિઃ સુસુદ્ધમામિર્ઘનામિર્ઘમિસંતૃતા ।
પિઢકા યા ચરા સ્થૂલા વર્ત્તમ્પ્રદેશ વર્ત્તમ્પ્રદેશ ॥ ૮ ॥

અન્યય-મુસુક્ષ્મામિઃ ઘનામિ પિઢકામિ અમિ સંતૃતા યા ચરા સ્થૂલા વર્ત્તમ્પ્રદેશ પિઢકા (સા) વર્ત્તમ્પ્રદેશ (કથ્યત) ॥

અત્યંત ઝીણી ઝીણી ઘણી ઘાટી ફેદ્દી-ઓથી ચોપાસ વીંટાયેલી, કઠણ અને નાડી ને ફેદ્દી પાંપણમાં થાય છે, તે 'વર્ત્તમ્પ્રદેશ' કહેવાય છે. ૮

૪ વર્ત્તમ્પ્રદેશમાહ-ઈવેતિ ઇવાર્થે કનિ દેવપદાદિત્વત્તસ્ય લોપ इति-વર્ત્તમ્પ્રદેશ-પાપણમાં બાંધે રેતી ભરાઈ હોય તેવી ખારીક ધણી ફેદ્દીઓવાળી અને ખૂબ ખટકતી ને ફેદ્દી થાય છે, તે 'વર્ત્તમ્પ્રદેશ' કહેવાય છે
અર્થોર્થમાહ- ૧. ૨. ૧૧૧

(૫) અર્થોર્થમાહ- લક્ષણુ
પર્વાવ્યજીવપ્રતિમાઃ પિઢકા મન્દવેદનાઃ ।
શ્લક્ષ્ણાઃ ચરાચ વર્ત્તમ્પ્રદેશાસ્તદર્શોર્વર્ત્તમ્પ્રદેશ કીર્ત્યતે ॥ ૯ ॥

અન્યય-પર્વાવ્યજીવપ્રતિમાઃ મન્દવેદના શ્લક્ષ્ણા ચ ચરા વર્ત્તમ્પ્રદેશાઃ પિઢકાઃ (અવન્તિ), તન્ અર્થોર્થમ્પ્રદેશ કીર્ત્યતે ॥

ઉનાળાની કાકડીનાં બિયાં જેવી, ઓછી વેદનાવાળી, લીસી અને તીક્ષ્ણ અણીવાળી ને ફેદ્દીઓ પોપચાની અંદર ને બહાર પણ થાય છે, તે 'અર્થોર્થમાહ' કહેવાય છે. ૯

૫ અર્થોર્થમાહ વર્ત્તમ્પ્રદેશમાહ-મન્દવેદના પ્રધાનકર્ત્તી-વીજતુલ્યપિઢકાચિત્તમિતિ અર્થોર્થમાહ-પોપચાની બહાર અને અંદર બાંધે અરશ જમ્યા હોય તેવી ઉનાળાની કાકડીના બિયાં જેવી ફેદ્દીઓથી ને રાત્રમાં પોપચા વ્યાપ્ત અને છે, તે પોપચાના રાત્ર 'અર્થોર્થમાહ'

વર્ત્મ કહેવાય છે

ટીકા-અર્થઃ-કર્કરી, સ્ત્રાઃ-તીક્ષ્ણાગ્રાઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે)

ગુપ્તકાર્શ આદ-

(૬) ગુપ્તકાર્શ લક્ષણ

દીર્ઘાકુરુઃ સ્ત્રાઃ સ્તમ્ભો દારુણોઽમ્યન્તરોદ્ભવઃ ।
દ્યાધિરેયોઽમિવિવ્યાતઃ ગુપ્તકાર્શો નામ નામતઃ ॥

અન્વયઃ-અમ્યન્તર-ઉદ્ભવઃ સ્ત્રાઃ સ્તમ્ભઃ દારુણઃ
દીર્ઘાકુરુઃ એવઃ વ્યાધિઃ ગુપ્તકાર્શઃ નામઃ નામતઃ અમિ-
વિવ્યાતઃ ॥

પાંપણના અંદરના ભાગમાં ખરસટ,
અક્કડ અને ફારુણ જે લાંબો અંકુર થાય છે,
તે રોગ 'ગુપ્તકાર્શ' નામે કહેવાય છે. ૧૦

૬. ગુપ્ત વ તદ્ અર્થે દ્વ સંનિપાતજ દીર્ઘાકુરુ-
રૂપ સાધ્યમ્-પાંપણુમા સૂક્ષ્મ અરશ જેવો લાંબો જે
અંકુર થાય છે, તે સંનિપાતજન્ય 'ગુપ્તકાર્શ' સાધ્ય
કહેવાય છે.

અજ્ઞનદૂષિકામાહ-

૨. સો. ૬૫

(૭) અજ્ઞનદૂષિકા લક્ષણ

દાહતોદવતી તામ્રા પિટ્તકા વર્ત્મસંભવા ।

મૃદ્ધો મન્દરુજા સૂક્ષ્મા હ્રેયા સાજ્ઞનદૂષિકા ॥૧૧॥

અન્વયઃ-દાહતોદવતી તામ્રા મૃદ્ધી મન્દરુજા સૂક્ષ્મા
વર્ત્મસંભવા (યા) પિટ્તકા સા અજ્ઞનદૂષિકા હ્રેયા ॥

ઠાઠવાળી, સોથ ભોંકાયા જેવી પીડા
કરતી, રાતી, કેમજ અને ઓછી વેદનાવાળી
જે ઝીણી ફેફસી પાંપણમાં થાય છે, તે
'અજ્ઞનદૂષિકા' કહેવાય છે. ૧૧

૭. સજયંતે इति अज्ञनम्-અજ્ઞનેત્ દૂષ્યતે इति-
અજ્ઞનદૂષિકા-રક્તજા સાધ્યા પિટ્તકા-જેના પર થાડી
વગેરે આજવાધી મટે છે, તે પોપચાના મંડળને
ખરાબ કરતી સોડી બગડવાથી થતી સાધ્ય ફેફસી
'અજ્ઞનદૂષિકા (આજપુ) ' કહેવાય છે.

વહલવર્ત્માહ-

૬. ૨૧. ૧૦

(૮) બહલવર્ત્મ લક્ષણ

વર્ત્મોપચીયતે यस્ય પિટ્તકામિઃ સમન્તતઃ ।

સવર્ણામિઃ સ્થિરામિષ્ઠ વિદ્યાદ વહલવર્ત્મતત્ ॥૧૨॥

અન્વયઃ-યસ્ય વર્ત્મ સવર્ણામિઃ ચ સ્થિરામિઃ પિટ્ત-
કામિઃ સમન્તતઃ ઉપચીયતે, તદ્ વહલવર્ત્મ વિદ્યાત્ ॥

જેની પાંપણ સરખા રંગવાળી અને
કહણ ફેફસીઓથી ચારે બાજુ બહી થઈ
જાય છે તે રોગને 'બહલવર્ત્મ' બોલે. ૧૨

૮. વહલ-સ્થૂલ ચ તદ્ વર્ત્મ સમન્તતઃ પિટ્તકામિ-
રૂપચીયમાનમિતિ વહલવર્ત્મ-ઓપાસ ફેફસીઓથી
વ્યાપ્ત થઈ બહી થયેલી પાંપણો એ 'બહલવર્ત્મ'
કહેવાય છે.

વર્ત્મવન્ધકમાહ-

૬. ૨. ૧૬. ૧૦

(૯) વર્ત્મવન્ધક લક્ષણ

કળદૂરેણાલ્પતોદેન વર્ત્મશોકિન માનવઃ ।

ન સર્મ છાદયેદક્ષિ યત્રાસૌ વર્ત્મવન્ધકઃ ॥૧૩॥

અન્વયઃ-યત્ર કળદૂરેણ અલ્પતોદેન વર્ત્મશોકિન
માનવઃ અક્ષિ સમ ન છાદયેત, અસૌ વર્ત્મવન્ધકઃ
(કચ્ચતે) ॥

જે રોગમાં (પાણીથી ભરપૂર રહેતા)
અળવાળા અને થોડી પીડા કરતા પાંપણના
સોનાથી માણસ આંખોને બરાબર નીચી શકતો
નથી, એ રોગ 'વર્ત્મવન્ધક' કહેવાય છે. ૧૩

૯. વર્ત્મ વપ્રાતિ સંનિપાતજો યઃ શોથઃ સ વર્ત્મનો
વન્ધકઃ વર્ત્મવન્ધકઃ-સંનિપાતજો પોપચા પર થતો
સોનો પોપચાને બાંધી રાખે-એટલે જ થવા ન દે-
મીઁચતાં રોકે, તે સંનિપાતજન્ય 'વર્ત્મવન્ધક'
કહેવાય છે.

વિલટ્વર્ત્માહ-

૨. ૨૧. ૧૨.

(૧૦) વિલટ્વર્ત્મ લક્ષણ

મૃદ્ધલ્પવેદનં તાત્રં યદ્વર્ત્મ સમમેવ ચ ।

અકસ્માદ્ ભવેદ્રક્તં ક્ષિપ્તવર્ત્મેતિ તદ્વિદુઃ ॥૧૪॥

અન્વયઃ-વર્ત્મ યદ્ મૃદ્ધ અલ્પવેદનં સમમ્ એવ
તાત્રં ચ ભવેત્, અકસ્માત્ ચ રક્ત (ભવેત્) તદ્
વિલટ્વર્ત્મ इति વિદુઃ (વૈદ્યાઃ) ॥

પાંપણ જે ફૂણી, થોડી વેદનાવાળી તથા
એકીસાથે બન્ને રાતી રહે અને અકસ્માત
રાતી પછી થઈ જાય એ રોગને વૈદ્યો
'વિલટ્વર્ત્મ' કહે છે. (આ રોગ કદના
સંબંધવાળા લોહીથી થાય છે.) ૧૪

૧૦. ક્ષિપ્તં ચ તદ્ વર્ત્મ અલ્પવેદનયા, કફગુહ-
રક્તકોપાવ-કદના સંબંધવાળા લોહીના પ્રકોપથી
બને પાંપણ એકીસાથે થોડી વેદનાવાળી અને
લાલ રક્ત કરે, તે પાંપણનો રોગ 'વિલટ્વર્ત્મ'
કહેવાય છે.

ટીકા-અતઃ કફગુહરક્તજમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

વર્ત્મકર્દમમાહ-

૬. ૧. ૩૦

(૧૧) વર્ત્મકર્દમ લક્ષણ

ક્ષિપ્તં પુનઃ પિત્તયુતં શોણિતં વિદહેદ્ યદા ।
તદા ક્ષિત્રવત્પાપવ્યુત્પત્તયતે વર્ત્મકર્દમઃ ॥૧૫॥

પાંપણની અંદર રહેલ, ગોળાકાર વગરનો, થોડી વેદનાવાળો, લગાર રાતો અને ચોંટી રહેલી જે કઠણ ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે, એ 'વર્ત્માર્જુદ' કહેવાય છે. ૨૦

૧૯. વર્ત્તનઃ સર્વુદ સંનિપાતાત-ત્રણે દોષના પ્રકાપથી પોપચાંમાં થતું કેન્સર 'વર્ત્માર્જુદ' કહેવાય છે. ટીકા-વિપમ્-અવતુંડં, પ્રતિષ્ઠૂત્-કઠિનમ્, અવેદનમ્-રૂપદેદનમ્, સરક્ત-રૂપદોહિતમ્, અવલમ્બિ-અવલત્તમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

નિમેષમાહ- ૮૧. ૨૦૧૬૨૧

(૧૭) નિમેષપત્તિ લક્ષણ

નિમેષિણીઃ શિરા વાયુઃ પ્રવિષ્ટો વર્ત્તસંધ્રયાઃ । સંચાલયતિ વર્ત્તમાનિ નિમેષઃ સ ન સિધ્ધયતિ ॥૨૧॥

અન્યઃ-વર્ત્તસંધ્રયાઃ નિમેષિણીઃ શિરાઃ પ્રવિષ્ટઃ વાયુઃ વર્ત્તમાનિ (સતત) સંચાલયતિ, સઃ નિમેષઃ ન સિદ્ધયતિ ॥

પાંપણને લગતી નિમેષ-પલકારા કરાવતી શિરાઓમાં પેઢેલો વ્યાનવાયુ પાંપણોની સંચાલનક્રિયા એકધારી ચાલુ રાખે છે, એ રોગ 'નિમેષ' કહેવાય છે અને તે અસાધ્ય છે.

૧૭. કાત્યન્તં નિમેષાઃ સન્તિ અનયોઃ વર્ત્તનોઃ સંધિસંધ્રયાણામ્ શિરાણામ્ પ્રવિષ્ટેન વ્યાનવાયુના કૃતસંચાલનાત-અર્જાશ્ચ-જેમાં બંને પાંપણની સંધિઓમાં રહેલી શિરાઓમાં વ્યાનવાયુ પેસી જઈ પાંપણનું સંચાલન-કાર્ય કરે છે, પાંપણના કેવળ પલકારા થયા જ કરે છે, તે બિલકુલ બંધ જ થતા નથી, તે વાયુન્ય અસાધ્ય પાંપણનો રોગ 'નિમેષ' કહેવાય છે.

શોણિતાર્શ્વ માહ- ૨. ૨૦૧૬૨૧

(૧૮) શોણિતાર્શ્વ લક્ષણ

વર્ત્તમ્સ્યો યો વિવર્ધેત લોહિતો મૃદુરજ્જુરઃ । તદ્વક્ત્રજ્જ્વળશોણિતાર્શ્વશ્ચિદ્ધિર્ન વાઙ્મિ વિવર્ધેત ॥૨૨॥

અન્યઃ-વર્ત્તમ્સ્યઃ યઃ લોહિતઃ મૃદુઃ શુદ્ધઃ વિવર્ધેત, તદ્ વક્ત્રજ્જ્વળશોણિતાર્શ્વઃ શ્ચિદ્ધિર્ન વા વિવર્ધેત અપિ ॥

પાંપણમાં રહેલો લાલ રંગનો જે કોમળ અંકુર વધ્યા કરે, એ લોહીથી થતો 'શોણિતાર્શ્વ' કહેવાય છે, અને તે જેમ કપાય તેમ ઊલટો વધ્યા કરે છે. ૨૨

૧૮. શોણિતજન્યમ્ મર્ચઃ-શોણિતાર્શ્વઃ, વાયુસબદ-ધરિકોપાદ્ધમૂતમાંનોછયસ્પોડ્ધુરોપ્સાધ્યઃ-વાયુથી સંસંધ્ય પામેલા લોહીના પ્રકાપથી પાંપણમાં જતો

આવેલ માંસનો જે અંકુર, તે 'શોણિતાર્શ્વ' કહેવાતો પાંપણનો એક અસાધ્ય રોગ છે.

લગ્નમાહ- ૬. ૨૦૧૬૨૧

(૧૯) લગ્નપત્તિ લક્ષણ

અપાકી કઠિનઃ સ્થૂલો પ્રતિધર્ત્તમ્ભવોઽમ્હજઃ ।

સકળઃ પિચ્છિલઃ કોલપ્રમાણો લગ્નઃ સ્મૃતઃ ॥૨૩॥

અન્યઃ-વર્ત્તમ્ભવ અપાકી કઠિનઃ સ્થૂલઃ મ્હજઃ

સકળઃ પિચ્છિલઃ કોલપ્રમાણ પ્રતિધઃ લગ્નઃ સ્મૃતઃ ॥

કાચો, કઠણ, નાંઠો, થોડી વેદનાવાળો, ચળવાળો, ચીકણો અને ખોર જેવડી જે ગાંઠો પાંપણની ઉપર થાય છે, એ 'લગ્ન' કહેવાય છે. ૨૩

૧૯. લગ્નિ-સજ્જતિ વર્ત્તન ઉપરિશ્વદ્ પ્રતિધઃ કન્ન-જન્યઃ કોલપ્રમાણઃ કૃતિ લગ્નઃ, -લ્લો સજ્જ-નન્ધાદિઃ, જ્વલં ચ નિપાતનાત-પોપચાંની ઉપર કક્ષી થતી ખોર જેવડી જે ગાંઠો તે 'લગ્ન' કહેવાય છે.

વિસર્વમાહ- ૬. ૨૦૧૬૨૧

(૨૦) વિસર્વર્ત્ત લક્ષણ

ત્રયો દોષો બહિઃશોથં કુર્યુદિદ્ધાણિ વર્ત્તનોઃ ।

પ્રસવન્ત્યન્ત્યદકં વિસર્વત્તવિસર્વર્ત્ત તત્ ॥૨૪॥

અન્યઃ-ત્રયઃ દોષાઃ વર્ત્તનોઃ બહિઃ શોથમ્ અન્તઃ દિદ્ધાણિ ચ કુર્યુઃ, (તાનિ ચ) વિસર્વત્ત ઉદકં પ્રસવન્તિ, તત્ વિસર્વર્ત્ત (કવ્યતે) ॥

ત્રણે દોષો પોપચાંની બહાર સોજો અને અંકુર છિદ્રો ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી એ છિદ્રો કમળના બિસની પેઢે જળ સંભાળે કરે છે, એ 'વિસર્વર્ત્ત' કહેવાય છે. ૨૪

૨૦. વિસં-કમલમુખાલં, તદિવં बहुच्छिद्रं वर्तमानं विस्ववर्त्म-त्रिदोषजम्-ત્રણે દોષો પોપચાંની બહાર કમળના મુખ કે મુખાલની પેઢે જેમાં અનેક છિદ્રો કરે છે, એ પોપચાંનો રોગ 'વિસર્વર્ત્ત' કહેવાય છે.

ટીકા-દિદ્ધાણિ-અન્તદિદ્ધાણિ ચ કુર્યુરિત્યન્યઃ । વિસર્વદ્રુદિદ્ધલાત્ ॥ (અર્થ) ઉપર છે.)

કુચનમાહ-

(૨૧) કુચનપત્તિ લક્ષણ

વાતાદ્યા વર્ત્તમ્સંકોચં જનયન્તિ મલા યદા ।

તદા દ્રષ્ટું ન શક્નોતિ કુચનં નામ તદિદ્ધુઃ ॥૨૫॥

અન્યઃ-વાતાદ્યાઃ મલાઃ યદા વર્ત્તમ્સંકોચં જનયન્તિ,

તદા (જનઃ) દ્રષ્ટું ન શક્નોતિ, તત્ કુચનં નામ (વૈદ્યઃ) વિદુઃ ॥

વાયુ આદિ દોષો પોપચાંનો સંકોચ કરે

છે, તેથી માણસ જોઈ શકતો નથી, એ રોગને વેધો 'કુચન' કહે છે. ૨૫

૨૧. કુચન્તિ દોષા અનયોર્-વર્તનોરિતિ કુચનમ્, અધિકરણે સ્પૃદ-જેમાં વાયુ આદિ દોષો જાને પોપચાનો સંક્રાંત્ય કરે છે, જેથી માણસ જોઈ શકે નહિ, તે 'કુચન' નામે પોપચાનો રોગ કહેવાય છે.

પાંપણુ કે પોપચાના રોગો સમાસ

અથ પક્ષ્મરોગાઃ* ।

પાંપણુના વાળના રોગો

તત્રાયયો રોગયોર્નામની આહ-

પાંપણુના વાળના એ રોગોનાં નામ

પક્ષ્મકોપઃ પક્ષ્મશાતો રાગો દ્વૌ પક્ષ્મસંધયૌ ॥૧॥

અન્વયઃ-પક્ષ્મકોપઃ પક્ષ્મશાતઃ દ્વૌ રોગો પક્ષ્મ-મધયો (સ્તઃ) ॥

પક્ષ્મકોપ અને પક્ષ્મશાત એ બે રોગ, પાંપણુના વાળને લગતા થાય છે. ૧

તત્ર પક્ષ્મકોપમાહ-

(૧) પક્ષ્મકોપ(કે પરવાળાં)તુ* લક્ષણ પ્રચ્છલિતાનિ વાતેન પક્ષ્માણ્યસિ વિશન્તિ હિ । ધૃવ્યન્ત્યક્ષિ મુદ્ધુસ્તાનિ સંરમ્ભં જનયન્તિ ચ ॥ ૨ ॥ અસિતે સિતભાગે ચ મૂલકોશાતપતન્નપિ । પક્ષ્મકોપઃ સ વિશ્લેષો વ્યાધિઃ પરમદાહજ્ઞઃ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ-વાતેન પ્રચ્છલિતાનિ પક્ષ્માણિ અક્ષિ હિ વિશન્તિ, તાનિ મુદ્ધુઃ અક્ષિ ધૃવ્યન્તિ, અસિતે ચ સિત-ભાગે સંરમ્ભં ચ જનયન્તિ ॥ મૂલકોશાત પતન્તિ ચ અપિ સઃ પક્ષ્મકોપઃ વ્યાધિઃ પરમ-દાહજ્ઞઃ વિશ્લેષઃ ॥

વાયુથી અભાયમાન થયેલા પાંપણુના વાળો નેત્રમાં પેસી જાય છે અને તેઓ વારંવાર નેત્રોને ઘસ્યા કરે છે, જેથી કાળા અથવા ઘેાળા ડોળામાં સોજો ઉપજાય છે અને મૂળ સ્થાનથી ખરી પછુ પડે છે; એ

* વચ્ચે-પરિણમે નેત્રવર્તમની માત્ર્યાં સ્થાન-રૂપેનેતિ પક્ષ્મ, પક્ષ્મ પરિગ્રહે-કર્મ-કરણાદી મનિન' (ડળા. ૪-૧૪૫)-જેઓ આંખનાં બંને પોપચાને પોતાના ઉત્પત્તિ-સ્થાનરૂપે સ્વીકારે છે, તે પાંપણુના વાળ 'પક્ષ્મન' કહેવાય છે; એ 'પક્ષ્મણોઃ રોગાઃ-પક્ષ્મરોગાઃ-અને પાંપણુના વાળને લગતા રોગો 'પક્ષ્મરોગ' કહેવાય છે.

'પક્ષ્મકોપ' (પરવાળાં) નામના રોગને અતિ દાહજ્ઞ સમજવો. ૨,૩

૧. પક્ષ્મણોઃ (વાતસ્ય) કોપઃ-પક્ષ્મકોપઃ તત્ત્વન્ય-સ્તેવામક્ષિપ્રવેશતદ્ધર્ષણત્રય શોધત્ ત્રિદોષજન્યઃ-બંને પોપચાના વાળના મૂળમાં વાયુનો પ્રકોપ થવાથી તે વાળ આંખમાં વળી જાય અને ત્યાં ઘસારો કરી ડોળામાં સોજો ઉપજાય, તે 'પક્ષ્મકોપ' નામે વાયુના સંબંધવાળો ત્રિદોષજન્ય પાંપણુના વાળનો (પર-વાળાનો) રોગ કહેવાય છે.

દીકા-પક્ષ્માણિ=અક્ષિલોમાનિ, સંરમ્ભે-શોધમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

૧* તન્પ્રાન્તરોક્તં, પક્ષ્મકોપમાહ-

બીજા અંશમાં કહેલું 'પક્ષ્મકોપતુ' લક્ષણ વસ્પક્ષ્મ દેહલીં મુક્ત્વા વર્તમનોડન્તઃ પ્રજાયતે । ઘર્ષેત્ પક્ષ્માડસિતે શ્વેતે પક્ષ્મકોપઃ સ ઉચ્યતે ॥૪॥

અન્વયઃ-યત્ પક્ષ્મ દેહલીં મુક્ત્વા વર્તમનઃ અન્તઃ પ્રજાયતે (તત્) પક્ષ્મ અસિતે શ્વેતે ઘર્ષેત્, સઃ પક્ષ્મ-કોપઃ ઉચ્યતે ॥

પાંપણુના બે વાળ પોતાની ઊગવાની જગ્યા મૂકી પાંપણુની અંદર ઉત્પન્ન થાય અને તે વાળ કાળા તથા ઘેાળા ડોળાને ઘસ્યા કરે એ 'પક્ષ્મકોપ' કહેવાય છે. ૪

પક્ષ્મશાતમાહ-

(૨) પક્ષ્મશાતતુ* લક્ષણ વર્મપક્ષ્માશયમતે પિત્તં લોમાનિ શાતયેત્ । કળ્દ દાહં ચ કુલ્લેતે પક્ષ્મશાતં તમાદિશેત્ ॥૫॥

અન્વયઃ-વર્મેપક્ષ્માશયમતે પિત્તં લોમાનિ શાતયેત્, કળ્દં ચ દાહં કુલ્લેતે, તં પક્ષ્મશાતમ્ આદિશેત્ ॥

પાંપણુ તથા પાંપણુના વાળોના આશય- (મૂળ)માં રહેલું પિત્ત વાળોને ખેરવી પાડે છે અને ચળ તથા ખળતરા ઉત્પન્ન કરે છે એ રોગ 'પક્ષ્મશાત' કહેવાય છે. ૫

૨. પક્ષ્મણો શાતઃ-સ્વત્ત્વં પિત્તાત્-પક્ષ્મશાતઃ-પોપચાં અને તેના વાળના મૂળમાં રહેલા પિત્તને લીધે પાંપણુના વાળ ખરી પડે, એ પાંપણુના વાળનો રોગ 'પક્ષ્મશાત' કહેવાય છે.

દીકા-શાતયેત્=સ્થલયેત્ ॥

પાંપણુના વાળના રોગો સમાસ

અથ સન્ધિજા* રોગા: ।

સાંધાઓના રોગો

તત્ર સન્ધય આદ-

આંખમાં રહેલા છ સાંધાઓ

પદ્મવર્ત્મગત: સન્ધિર્વર્ત્મશુક્લગતોઽપર: ।

શુક્લકૃણાગતઘ્રાન્ય: કૃણદષ્ટિગતોઽપિ ચ ।

મત: કનીનકગત: પદ્મશ્રાપાદ્ધસંશ્રિત: ॥ ૧ ॥

અન્ય: -પદ્મવર્ત્મગત: (પ્રથમ:) સન્ધિ:, અપર: વર્ત્મશુક્લગત:, અન્ય: ચ શુવલકૃણગત:, ચ કૃણદષ્ટિ-ગત: અપિ, કનીનગત:, ચ પદ્મ: અપાદ્ધસંશ્રિત: (દ્વિતીયે વડ્ સંધય: ક્ષેપા:) ॥

(આંખમાં છ સાંધાઓ છે:) પહેલો સાંધો પાંપણોનાં રૂંવાડાંઓનો અને પાંપણોનો છે; બીજો સાંધો પાંપણોનો અને ઘોળા ડોળાનો, ત્રીજો સાંધો ઘોળા ડોળાનો અને કાળા ડોળાનો છે; ચોથો સાંધો કાળા ડોળાનો અને દષ્ટિ- (કીકી)નો છે; પાંચમો સાંધો કીકીનો છે અને છઠ્ઠો સાંધો નેત્રના છેડાનો છે. ૧

તત્રત્યાનાં રોગાનાં નામાનિ સઘ્યાં આદ-

સાંધાઓમાં થતા નવ રોગોનાં નામો

પૂયાલસ: સોપનાહ: ક્ષાવાશ્વત્વાર પ્વ ચ ।

પર્વણિકાલજી જન્તુપ્રતિથિ: સંધો નવામયા: ॥ ૨ ॥

અન્ય: -પૂયાલસ:, સોપનાહ:, સ્વત્વાર: પ્વ ચ ક્ષાવા: પર્વણિકા બલજી જન્તુપ્રતિથિ: (દ્વિતીયે) નવ આમયા: સંધો (સન્ધિ) ॥

પૂયાલસ,^૧ ઉપનાહ,^૨ પિત્તસ્રાવ,^૩ કદ્ધ સ્રાવ,^૪ સન્ધિપાતસ્રાવ,^૫ રક્તસ્રાવ,^૬ પર્વણી,^૭ અલ્પ^૮ અને જન્તુપ્રતિ^૯ એ નામના નવ રોગો સાંધાઓમાં થાય છે. ૨

પૂયાલસલક્ષણમાદ- ૧૮, ૨૧, ૨૨.

(૧) પૂયાલસ(નાસર)યું લક્ષણ

પક્ક: શોથ: સંધિજ: સંઘવેચ: સાન્દ્રં પૂયં પૂતિ પૂયાલસાશ્ચ: ॥ ૩ ॥

અન્ય: -સંધિજ: ય: શોથ: પક્ક: (સન્) પૂતિ

* નેત્રયો: સન્ધિપુ-પદ્મ-વર્ત્મગત-આદિયુ પદ્મ જાતા: (રોગા:) સંધિજા: -'વર્ત્મજ્યોર્જેડ:' -અને નેત્રની પાંપણ-પોપચાં આદિ નેત્રના અવયવોના એકંદર છ સાંધાઓમાં થતા રોગો 'સંધિજ' કહેવાય છે.

સાન્દ્રં પૂયં સંઘવેચ, (સ:) પૂયાલસ-આશ્ચ: (કર્યતે) ॥

(નાકની પાસેના આંખની અંદરના ખૂણાના) સાંધામાં થયેલો જે સોજો, પાકેલો થયા પછી દુર્ગંધી તથા ઘાટું પર વહે છે, તે 'પૂયાલસ' કહેવાય છે. ૩

૧. પૂયેન આ-ઈપત્ લસતિ-શિષ્યતિ, કનીનક ન ચાપિ કીલતિ સ્વાશ્ચર્યદિતં યદિન્ન રોગે સ ત્રિદોષજ: કનીનકસંધિજો રોગ:-પૂયાલસ:, લસ 'લેષણ-કીલન-ચો:-સન્-જે રોગમાં દુર્ગંધી ઘાટું પર ઝરતું હોવાથી આંખની અંદરનો નાક પાસેનો ખૂણો ભગાર થોડે છે, તેમ જ વેદના તથા ખટકા હોવાથી કીકી ભેગેતે રહે છે, તે ત્રણે હોવાથી થતો નાક પાસેનો આંખની અંદરના ખૂણાના સાંધાનો જે રોગ તે 'પૂયાલસ-નાસર' કહેવાય છે.

ટીકા-સન્ધિજ:-કનીનકસંધિજો વાંદવ્ય: । 'પૂયા-લસ વુ તં વિદારસંધો કનીનકે વૃળા'મિતિ વચનાત્ ॥ 'સાંધામાં થયેલો' એટલે નાકની પાસેના આંખના ખૂણાના સાંધામાં થયેલો એમ સમજવું; કારણ કે 'સાણસોની આંખના તે ખૂણાના સાંધામાં પૂયા-લસ નામનો રોગ થાય છે', એમ વિદેહે કહ્યું છે.

ઉપનાહલક્ષણમાદ- ૨૧, ૨૧, ૨૧.

(૨) ઉપનાહયું લક્ષણ

પ્રતિચ્છિન્નલ્પો દષ્ટિસન્ધ્યાવપાકી, કળ્પદ્રાવ્યો નીરજશ્વોપનાહ: ॥ ૪ ॥

અન્ય: -દષ્ટિસન્ધો ॥ અલ્પ:, અપાકી, કળ્પદ્રાવ્ય: ચ નીરજ: પ્રતિચ્છિન્ન: 'ઉપનાહ:' (કર્યતે) ॥

કીકીના સાંધામાં થોડો, થોડા પાકવાળો, ઘણી અળવાળો, કઠણ, રાતો અને ઓછી વેદનાવાળી જે ગાંઠો થાય છે, તે 'ઉપનાહ' કહેવાય છે. (વિદેહે પણ આમ જ કહે છે.)

૨. ઉપનાહ-દટે: સમીપે દષ્ટિસન્ધો યદ્યતે વાત-લેષ્મજો ય: કઠિનો પ્રતિચ્છિન્ન: સ ઉપનાહ:-ળદ્ વન્વને- 'હલ્લે'તિ ધન્-કીકીની પાસે તેના સાંધામાં વાયુ-મિશ્ર કદના પ્રાધાન્યવાળી જે કઠણ ગાંઠ કે ફેાડી બંધાય છે, એટલે સાણદાણા જેની જે થાય છે, તે કીકીના સાંધાનો રોગ-ઉપનાહ-નાસરનો જ ભેદ કહેવાય છે.

ટીકા-નાલ્પ:-મહાન્, અપાકી-ઈપત્કાકી, નીરજ:-ઈપદ્દેદન:, 'અળ કઠિન પ્રતિચ્છિન્ન જનયત્યન્વેદન'મિતિ વિદેહવચનાત્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

છાવાનાં સંપ્રાપ્તિમાહ-

આવોની+ સંપ્રાપ્તિ

ગત્વા સન્ધીનધુમાર્ગેણ દોષાઃ, કુર્યુઃ સ્ત્રાવાં-
લક્ષણં સ્વૈરુપેતાન્ । તં હિ સ્ત્રાવં નેત્રનાદીતિ
ચૈકે, તસ્યા લિહ્નં કીર્તયિષ્યે ચતુર્થા ॥ ૫ ॥

અન્યથા:-દોષાઃ અધુમાર્ગેણ સન્ધીન્ ગત્વા સ્વૈઃ
લક્ષણે: ઉપેતાન્ સ્ત્રાવાન્ કુર્યુઃ, એકે ચ તં હિ સ્ત્રાવ
'નેત્રનાદી' इति (વદન્તિ), તસ્યા: ચતુર્થા લિહ્નં
કીર્તયિષ્યે ॥

દોષો આંશુઓને વહેતી એ ધમનીઓ-
રૂપ માર્ગે નેત્રની અંદરના આદિ સાંધાઓમાં
જઈ પોતપોતાનાં લક્ષણોવાળો આવ ઉત્પન્ન કરે
છે. કેટલાક વિદ્વાનો આ આવને 'નેત્રનાદી'
એવા નામે પણ કહે છે. તેનું ચાર પ્રકારનું
લક્ષણ હવે હું કહું છું. (વાયુસંખ્યાથી આવ તો
થતો જ નથી; કેમ કે કેવળ વાયુથી આવ
થવો સંભવતો જ નથી.) ૫

ટીકા-'સંધીન્' इति बहुवचनेन सर्वे एव सधयो
एवन्ते । एके वदन्तीति शेषः । वातिकस्यासौ न भवति,
केवलं वातेन तदसम्भवात् ॥ (अर्थ) ઉપર છે.)

વૈતિકસાવમાહ- १, २, ३, ४, ५.

(૩) પિત્તજન્ય આવનું લક્ષણ

હારિદ્રામ પીતમુષ્ણં જલં વા, પિત્તસ્રાવઃ
સંસ્થયેત્ સન્ધિમધ્યાત્ ॥ ૬ ॥

અન્યથા:-સન્ધિમધ્યાત્ પિત્તસ્રાવઃ હારિદ્ર-આમ પીતં
વા ઝળં જલં સ્થવેત્ ॥

સંધિમાંથી થતો પિત્તનો આવ રતાશ
તથા પીળાશથી યુક્ત કે કેવળ પીળું તથા
ઊનું જળ સ્થવે છે. ૬

+ સ્ત્રાવ સ્ત્રયતે વેતિ સ્ત્રાવ:-પિત્તાદિદોષજન્યચતુર્થા,
'શ્લેષ્મ' -તતઃ સ્ત્રાવઃ એવં સ્ત્રાવઃ-પ્રજ્ઞાચળ-પિત્ત આદિ
દોષોને લીધે આંખના સાંધાઓમાંથી ચાર પ્રકારનું
પાણી ને ઝરે, તે 'સ્ત્રાવ' કહેવાય છે; આનું જ
પીણું નામ 'નેત્રનાદી' પણ છે, કારણ-નાહ્યતિ
નાહ્યતે વા નાદી-નઠ ઝંચી-અચ કઃ, 'ગૌરાદિક નેત્રયોઃ
નાદીઘંશઃ-સ્ત્રાવ વા પિત્તાદિદોષજન્ય-નેત્રનાદી-પિત્ત
આદિ દોષથી થયેલ નેત્રના સાંધાનું ઝરણું, તે 'નેત્ર-
નાદી' નામરેના જ શેઠ કહેવાય છે.

ટીકા-હારિદ્રામ=પીતરક્તમ્, પરતઃ 'પીત' શબ્દ-
પ્રયોગાન્ । જલં વેતિ-'વા' શબ્દાં 'હારિદ્રામં પીતં
વેત્યત્ર સંસ્થયતે । પિત્તસ્રાવઃ=પિત્તાન્ સ્રાવઃ, एवं
શ્લેષ્મસ્રાવાદયઃ ॥ (અર્થ) ઉપર છે.)

શ્લેષ્મજ્ઞાવમાહ- १, २, ३, ४.

(૪) કફજન્ય આવનું લક્ષણ

સ્થેતં સ્નાન્નં પિષ્ઠિલં યઃ સ્રવેત્, શ્લેષ્મ-
સ્રાવોઽસી વિકારઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥ ૭ ॥

અન્યથા:-યઃ કુ શ્વેન માન્નં પિષ્ઠિલં સ્રવેત્, અસી
'શ્લેષ્મસ્રાવઃ' વિકારઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥

ને ધોળો, ઘાટો તથા ચીકણો આવ
થાય, એ કફજન્ય આવ નામે વિકાર કહ્યો છે. ૭
સન્નિપાતજ્ઞાવમાહ-

(૫) સન્નિપાતજન્ય આવનું લક્ષણ

શોયઃ સન્ધ્યો સંસ્થવેદ્યસ્તુ પક્કઃ, પૂર્વં સ્રાવઃ
સર્વજઃ સંમતઃ સ્યાત્ ॥ ૮ ॥

અન્યથા:-યઃ સઘો કુ શોયઃ પક્કઃ (સન્) પૂર્વં
સંસ્થવેત્ (સઃ) સર્વજઃ સમતઃ ॥

સાંધાની ઉપર થયેલ ને સોને પાકીને પરતો
આવ કરે તેને સન્નિપાતજન્ય આવ માન્યો છે.

શ્વિરજ્ઞાવમાહ- १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १૦.

(૬) રક્તજન્ય આવનું લક્ષણ

રક્તાસ્રાવઃ શોણિતાદ્ યો વિકારો, ગન્ઠે-
દુષ્ણં તત્ર રક્તં પ્રભૂતમ્ ॥ ૯ ॥

અન્યથા:-શોણિતાદ્ યઃ રક્તાસ્રાવઃ વિકારઃ (ભવેત્),
તત્ર પ્રભૂતમ્ ઝળં રક્તં ગન્ઠેત્ ॥

લોહીના પ્રકોપથી ને લોહીના ઝરવારૂપ
વિકાર થાય, તેમાં ઊનું પુષ્કળ લોહી ઝરે છે.

પર્વણ્યજ્ઞામાહ-

(૭-૮) પર્વણી તથા અલણીનું લક્ષણ

તામ્રા તન્વી દાહપાકોપપન્ના, રક્તાગ્નેયા
પર્વણી વૃત્તશોફા । જાતા સંઘો કુળ્ળશુક્લેઽલજી
સ્યાત્, તસ્મિન્નૈવ વ્યાહતા પૂર્વલિહ્નૈઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથા:-વૃણ્યશુક્લે સઘો રક્તાત્ જાતા તામ્રા
તન્વી દાહ-પાક-ઉપપન્ના વૃત્તશોફા પર્વણી હેવા,
તસ્મિન્નૈવ વ્યાહતા અલજી સ્યાત્ ॥

કાળા તથા ધોળા ડોળાના સાંધા પર
લોહીના દોષથી થયેલ રાતી, ઓળી, દાઢ
તથા પાકથી યુક્ત અને ગોળ સોળવાળી

ને ફાહી ઉત્પત્ત યાય તેને પર્વણી બાહુચીઃ
અને તે જ સાંધા પર પ્રથમ પ્રમેહના અધિ-
કારમાં ઇલા પ્રમાણે ચિકિત્સાગી રાતી, ધોળી.
ચીછ ફાહીઓથી વ્યામ અને દારણુ જે
ફાહી યાય તેને 'અવજી' કહેવાય છે. ૧૦

૭-૮. પન્થે-પ્રતિ અન્યા દુષ્ક્રમ્યયોઃ મંથિઃ
રક્તદોષજન્યરોગેન શરેન પાકેન ચાદિ દત્તિ પન્થી-
ર્વ દુષ્કે-ફલો સ્પુદ્, દિશ્વાદુ રોષ્ વ-ને રોગ રશિર-
ના દોષથી કાળા તથા ડોળા ડોળાના સાંધા પર
એન્ને કરી ત્યાં દાઢ તથા પાક પડી કરે છે. તેથી એ
અધિરોગ પર્વણી કહેવાય છે. અવજીની બુ-પતિ
પ્રમેહના અધિકારમાં જે અપાર્થ છે, તેજ અધુચી.

દીકા-ત્રણાન્તીમાદ 'અઝઝી' સ્વાદિ 'ત્યાદિ'। તસ્મિ-
ન્નિવ-દુષ્ક્રમ્યયોરેવ ઉત્પન્નોઃ। મેદાર્થમાહ-પૂર્વવિજ્ઞે-
પ્રમેહાધિકારિનિર્મિતઃ, 'રક્તો વિતા રસોદચિતા દાશ્યા
સ્વલક્ષી મયેવ' દત્તિ જવનેર્યાદિના-દધિના ॥ (અર્થ
ઉપર અપાયો છે.)

જન્તુમન્યિમાહ- ૬. ૨. ૧૧.

(૯) જન્તુમન્યિયું લક્ષણ

જન્તુમન્યિયર્ત્મનઃ પદમગ્જ, ફળં કુર્યુર્જન-
યઃ સન્ધિગાતાઃ। નાનારૂપા વર્મજાગ્રાન્તસન્ધી,
મન્થન્યન્તર્લોચનં દૂષયન્તઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્યઃ-વાર્મનઃ ચ વર્મનઃ સન્ધિગાતાઃ નાના-
રૂપાઃ પાન્તવઃ ફળં કુર્યુઃ, અન્તર લોચનં દૂષયન્તઃ
વર્મ-શુદ્ધ-મન્થ-સન્ધી મન્થન્તિ, (સ) જન્તુમન્યિઃ
(કપ્યતે) ॥

પાંપણાં-પાંપણના કે તેનાં રૂંવાડાંઓના
સાંધામાં થયેલા અનેક રૂંપવાળા ફીકાઓ અથ
કદે અને અંદર નેત્રને બગાડતા બગાડતા
પાંપણના તથા ધોળા ડોળાના છેડે સાંધામાં
બાય એ રોગ 'જન્તુમન્યિ' કહેવાય છે. ૧૧

૯. જન્તુમનો-ફો વા પ્રનિયઃ જન્તુમન્યિઃ, વર્મનઃ
પદમગ્જ સંધિજઃ-પાંપણ અને તેના પાળની સંધિમાં
થતા જન્તુઓથી વ્યામ જે મંથિ, તે 'જન્તુમન્યિ'
નામે સાંધાઓના ગેમ કહેવાય છે.

દીકા-વર્મન પદમગ્જ સન્ધિગાતા ક્ત્યન્વયઃ ॥
(અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

નેત્રના સાંધાઓના રોગો સમાપ્ત

અથ 'સમસ્તનેત્રજા રોગાઃ

આખા નેત્રના રોગો

તેજ નાનાનિ સંધ્યાં ચાદ-

આખા નેત્રમાં થતા સત્તર રોગો

સ્પન્દાધ્યતુકા દદ સંપ્રદિશા, ચત્ત્વાર પદિદ
તથાઽધિમન્યાઃ। પાકઃ સશોયઃ સ ચ શોય-
હીનો, હતાધિમન્યોઽનિલપર્વપથ ॥ ૧ ॥

શુક્રાક્ષિપાકસ્તિદ્ધ કીર્તિતઃ, તથાઽમ્બો-
યાત ઉદ્દિશિતઃ। દાદિસ્તથાઽમ્બાધ્યુષિતા શિરા-
ણા, મુષાતહર્ષો ચ સમસ્તનેત્રે ॥ ૨ ॥

પર્વ સમસ્તનેત્રે સ્વરામયા દદા સત્ત ચ।
તેપામિદ્ પ્રયમ્યક્યે યથાચક્ષ્ણાન્યપિ ॥ ૩ ॥

અન્યઃ-દદ સ્પન્દાઃ ચતુષ્કાઃ સંપ્રદિશાઃ, તથા
એ દદ અધિમન્યાઃ ચત્ત્વારઃ, સશોયઃ પાકઃ, ૧ ચ
શોયહીનો, હતાધિમન્યાઃ, ચ અનિતર્યયઃ શુક્ર-
અક્ષિ-પાકઃ દદ કીર્તિતઃ, તથા વ અમ્બોતોવાતઃ
ઉદ્દિશિતઃ, તથા વ અમ્બ-અધુષિતા દદિ, સમસ્તનેત્રે
શિરાળાં ચ ઉત્પાતહર્ષો, એવં સમસ્તનેત્રે દદા વ સત્ત
આમયાઃ સ્વઃ, તેર્ષાં વૃષ્ક ક્ષણાનિ અપિ દદ વપાવત્
વશ્યે ॥

આ આખાય નેત્રમંડળમાં અભિધ્યંદ
ચાર, અભિધ્યંદ ચાર, સશોયપાક, અશોયપાક,
હતાધિમન્ય, વાતપથન્ય, શુક્રાક્ષિપાક. અન્ય-
તોવાત, અમ્બાધ્યુષિત દદિ, શિરોત્પાત,
શિરાહર્ષ-એમ સત્તર રોગો, આખાય નેત્રમાં
થાય છે. અહીં તેઓનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો
પણ બરાબર હું કહું છું. ૧-૩

અભિધ્યન્દાચત્ત્વાર -

ચાર અભિધ્યંદાનાં નામે

વાતાપિત્તાત્કફાત્ત્રકાદમિપ્યન્દાધ્યતુવિધાઃ।
પ્રાયેણ જાયતે ધોરઃ સર્વનેત્રામયાકરઃ ॥ ૪ ॥

અન્યઃ-(સત્ર) વાતાત્ પિતાત્ કફાત્ ૧૧ાત્
(ફલેવં) ચતુર્વિધઃ અમિપ્યન્દઃ પ્રાયેણ સર્વનેત્રામય-
આકરઃ ધોરઃ જાયતે ॥

તેમાં વાતાભિધ્યંદ, પિતાભિધ્યંદ, કફા-
ભિધ્યંદ અને રક્તાભિધ્યંદ-એમ ચાર

+ સમસ્તે વ તે ત્રે-સમસ્તનેત્રે, સમસ્તનેત્રયોઃ
જાતાઃ સમસ્તનેત્રજાઃ-આખા નેત્રમાં ઉત્પન્ન થતા
રોગો સમસ્તનેત્રજા રોગો કહેવાય છે.

અભિધ્યંદો ઘણું કરી આખા નેત્રમાં રોગ કરનારા લય કર રોગ છે. ૪

વાતાભિધ્યન્દમાહ-

(૧) વાતાભિધ્યંદુનું લક્ષણ

નિસ્તોદનસ્તમ્મનરોમહર્ષ, સંઘર્ષપારુષ્ય-શિરોઽમિતાપાઃ । વિશુષ્કમાવઃ શિશિરાશ્રુતા ચ, વાતાભિપન્ને નયને ભવન્તિ ॥ ૫ ॥

અન્યયઃ-વાત-અભિપન્ને નયને નિસ્તોદનસ્તમ્મન-રોમહર્ષ-સંઘર્ષ-પારુષ્ય-શિશુ-અમિતાપાઃ વિશુષ્ક-માવઃ ચ શિશિર-અશ્રુતા ભવન્તિ ॥

વાયુથી ઉપદ્રવ પામી દુખવા આવેલ નેત્રમાં સોય લોકાયા જેવી પીડા, રતબધપણું, રૂવાડાં ઊભાં થવાં, ચળ, નેત્રોનું રક્ષપણું, માથામાં પીડા, ચીપડાથી રહિતપણું અને ટાંડાં આંસુઓ (એટલાં ચિહ્નો) થાય છે. ૫

૧. અમિતઃ સ્યન્દન-અમિત્ત્રવણ નયનયોઃ અમિધ્યન્દઃ-વાતજન્યઃ અમિધ્યન્દઃ-વાતામિધ્યન્દઃ, સ્યન્દ પ્રલવણે, ઘમ્-વાયુથી દુખવા આવેલી આંખનું અરવું કે દુખાવું, તે વાતાભિધ્યંદ કહેવાય છે.

ટીકા-સંઘર્ષઃ=કરકટિકા, શિરોઽમિતાપઃ=શિરસો વ્યથા, વિશુષ્કમાવઃ=દૂષિકારાહિત્યમ્, વાતાભિપન્ને=વાતેનોપ્સુતે ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

પૈત્તિકામિધ્યન્દમાહ-

(૨) પિત્તાભિધ્યંદુનું લક્ષણ

દાહઃ પ્રપાકઃ શિશિરામિનન્દા, ધૂમાયનં ઘાષ્પસમુદ્રવથ । ડળ્લાશ્રુતા પીતકનેત્રતા ચ, પિત્તાભિપન્ને નયને ભવન્તિ ॥ ૬ ॥

અન્યયઃ-પિત્ત-અભિપન્ને નયને દાહઃ પ્રપાકઃ શિશિર-અમિનન્દા, ધૂમ-અયનં ઘાષ્પ-સમુદ્રવઃ ચ ડળ્લા-અશ્રુતા પીતકનેત્રતા ભવન્તિ ॥

પિત્તથી ઉપદ્રવ પામી અરતા નેત્રમાં બળતરા, પાકવું, શીતળ પદાર્થોની ઇચ્છા, નેત્રમાંથી બહો ધુમાડા નીકળતા હોય એવું જણાવું, આંસુઓ ઉત્પન્ન થયા કરે, તે આંસુઓ અરમ હોય અને નેત્રો પીળાં થઈ જાય. ૬

૨. પિત્તકૃતઃ અમિધ્યન્દઃ-અમિતઃ સ્ત્રવણં નેત્રયોઃ-પિત્તામિધ્યન્દઃ-પિત્તને લીધે થયેલું આંખનું અરવું કે દુખવા આવવું, તે પિત્તાભિધ્યંદ કહેવાય છે.

ટીકા-શિશિરામિનન્દા=શીતલેષ્ટા, ધૂમાયનં=નેત્રા-દ્મોદ્રમ ઇવ, ઘાષ્પસમુદ્રવઃ=અપ્રસ્રાવઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

ક્ષેપિકામિધ્યન્દમાહ-

(૩) ક્ષ્માભિધ્યંદુનું લક્ષણ

ડળ્લામિનન્દા ગુસ્તા ડક્ષિણોયઃ, કણ્ડપદેહા-વતિશીતતા ચ । સ્નાવો મુહુઃ પિચ્છિલ એવાપિ, કક્ષામિપન્ને નયને ભવન્તિ ॥ ૭ ॥

અન્યયઃ-કફ-અમિપન્ને નયને ડળ્લા-અમિનન્દા ગુસ્તા અક્ષિ-શોયઃ કણ્ડ-ઉપદેહો ચ અતિશીતતા ચ મુહુઃ પિચ્છિલઃ એવ સ્નાવઃ ચ (ભવન્તિ) ॥

ક્ષ્માથી ઉપદ્રવ પામી અરતા નેત્રમાં ઊના પદાર્થોની ઇચ્છા, ભારેપણું, આંખોમાં સોએ, ચળ, ચીપડાઓથી ખરડાયેલાપણું, અત્યંત શીતપણું અને વારંવાર ચીકણે સ્નાવ થયા કરે.

૩. કફજન્યઃ અમિધ્યન્દઃ-અમિતઃ પ્રલવણં નેત્રયોઃ-ક્ષ્માને લીધે થતું આંખનું અરવું કે દુખાવું તે ક્ષ્માભિધ્યંદ કહેવાય છે.

ટીકા-ઉપદેહ=દૂષિકયા ભિત્તતા ॥ (અર્થ ભાષાંતરમાં છે.)

રક્તજામિધ્યન્દમાહ-

(૪) રક્તાભિધ્યંદુનું લક્ષણ

તાત્રાશ્રુતા લોહિતનેત્રતા ચ, રાગ્યઃ સમન્તા-વતિલોહિતાશ્ચ । પિત્તસ્ય લિહ્નિતિ ચ યાનિ તાનિ, રક્તામિપન્ને નયને ભવન્તિ ॥ ૮ ॥

અન્યયઃ-રક્ત-અમિપન્ને નયને તાત્ર-અશ્રુતા ચ લોહિતનેત્રતા, સમન્તાત્ ચ અતિલોહિતાઃ રાગ્યઃ યાનિ ચ પિત્તસ્ય લિહ્નિતિ તાનિ (ભવન્તિ) ॥

લોહીથી ઉપદ્રવ પામી અરતા નેત્રમાં આંસુઓની રતાશ, નેત્રમાં રતાશ, નેત્રમાં ચોપાસ અત્યંત રાતી રેખાઓ અને બીજાં પણ પિત્તાભિધ્યંદનાં લક્ષણો થાય છે. ૮

૪. રક્તજન્યઃ અમિધ્યન્દઃ-અમિતઃ પ્રલવણં નેત્રયોઃ-લોહીના પ્રકાપને લીધે થયેલ નેત્રનું અરવું રક્તાભિધ્યંદ કહેવાય છે.

ટીકા-અનુકસંપ્રદાર્થમાહ-પિત્તસ્ય લિહ્નિતિ=પિત્તામિધ્યન્દલિહ્નિતિ ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અધિમન્યાનામિધ્યન્દઃ જરવાહ-

આરે અધિમન્યા અભિધ્યંદથી થાય વૃદ્ધેરૈતૈરમિધ્યન્દૈર્નરાણામક્રિયાવતામ્ । તાવન્તસ્ત્વધિમન્યાઃ સ્યુર્નયને તીવ્રવેદનાઃ ॥ ૯ ॥

અન્યયઃ-અક્રિયાવતાં નરાણાં વૃદ્ધેઃ ઇતૈઃ અમિધ્યન્દેઃ નયને તીવ્રવેદનાઃ તાવન્તાઃ અધિમન્યાઃ સ્યુઃ ॥

જે માણસો અભિધ્યદોની કોઈ ચિકિત્સા કે ઔષધાદિ ઉપચાર ન કરે, તેઓના એ અભિધ્યદો વધી જવાથી આંખોમાં તીવ્ર વેદનાવાળાં વાતાભિધ્યદંબ્ય અધિમંથ, પિત્તાભિધ્યદંબ્ય અધિમંથ, કફાભિધ્યદંબ્ય અધિમંથ અને રક્તાભિધ્યદંબ્ય અધિમંથ એ નામના ચાર અધિમંથો થાય છે. ૯

અધિમંથનાં લક્ષણમાહ-

(૫-૮) અધિમંથનું લક્ષણ

હતાત્ત્વન દ્વાત્પર્યં તથા નિર્મથ્યતેષ્વિ ચ। શિરસોર્ધં તુ તં વિદ્યાદધિમંથં સ્વલક્ષણેઃ ॥૧૦॥

અન્ય:-શિરસઃ ધર્ધં તુ અત્યર્થમૂર્છાટયતે દ્વ તથા ચ નિર્મથ્યતે અપિ, ત તુ સ્વલક્ષણેઃ અધિમંથ વિદ્યાત્ ॥

(અભિધ્યદંથી થયેલ અધિમંથમાં તે અભિધ્યદનાં લક્ષણો હોવા ઉપરાંત) અરધુ માથું જાણે અત્યંત ઉખેડી લેવાતું હોય તથા અત્યંત મથી-વડોળી નખાતું હોય એવી વેદના જેમાં થાય-એટલે માથાનો અર્ધભાગ જાણે અત્યંત ઉખેડી નખાતો હોય તથા અત્યંત મથી નખાતો હોય એવી વેદના થાય-એટલી અભિધ્યદા કરતાં જેમાં વિશેષતા હોય છે, તે રોગને તે તે અભિધ્યદોનાં લક્ષણો ઉપરથી અધિમંથ જાણવો. (આ છુદા પ્રકારની વેદનારૂપ લક્ષણ ચારે અધિમંથોમાં સરખું હોય છે. માથાના અર્ધમાં જે વેદના થાય છે, તે વ્યાધિના પ્રભાવથી થાય છે, એમ સમજવું.) ૧૦

૫-૮. અધિક મૃચ્યતે-વિલોચ્યતે-આત્યર્થ ચ હતા-ટયત દ્વ શિરસોર્ધં રૂપેક્ષિતાભિધ્યન્દકૃત-વ્યાપેરિતિ અધિમંથ:-અધિપૂર્વકાત મન્ય વિલોચને ક્ષયસ્માત્ કર્મણિ ઘન-અભિધ્યદં પર ખેરકારી કરવાથી થયેલ રોગને લીધે અરધું માથું જાણે ખૂબ વડોળાતું કે અત્યંત ઉખાડી કઠાતું હોય એવું લાગે, તે નેત્રરોગ 'અધિમંથ' કહેવાય છે.

ટીકા-સ્વલક્ષણેઃ-યયોક્તવાતાવિકૃતાભિધ્યન્દલક્ષણેઃ, અધિમંથં વિદ્યાત્ । અભિધ્યન્દેમ્યોડધિમંથનાં મેદાર્થ-માહ- 'શિરસોર્ધમુલ્લાચ્યત દ્વ તથા નિર્મથ્યતેષ્વિ ચે'તિ ચતુર્થધિમંથેષુ બોદ્યમ્ । શિરસોર્ધવેદના-વ્યાધિપ્રમા-

વત્ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર સમાયો છે.) ૧૧

ચારે અધિમંથો યથોક્તર લયંકર ...
હન્યાદદૃષ્ટિ શ્લેષ્મિકઃ સમરાગ્રાદ્, યોડધીમન્યો રક્તજઃ પચ્છરાગ્રાત્ । પહરાગ્રાદ્ વાતિકો વૈ નિહન્યા, -ન્મિથ્યાચારાત્પૈત્તિકઃ સઘ એ ॥૧૧॥

અન્ય:-ય. અધીમંથઃ શ્લેષ્મિકઃ (સ્વાત્ સઃ) મિથ્યાચારાત્ સમરાગ્રાદ્ દૃષ્ટિ હન્યાત્, વાતિકઃ વા પચ્છરાગ્રાત્, રક્તજઃ પહરાગ્રાત્, પૈત્તિકઃ (સઘઃ એ) દૃષ્ટિ નિહન્યાત્ ॥

જે અધિમંથ કફાભિધ્યદંથી થયો હોય તે અયોગ્ય ઉપચાર આદિ બૂલ કરવાથી સાત રાતની અંદર દહિનો નાશ કરે છે, વાતાભિધ્યદં થયો હોય તે અયોગ્ય ઉપચાર આદિ બૂલથી છ રાતની અંદર દહિનો નાશ કરે છે, રક્તાભિધ્યદં થયો હોય તે અયોગ્ય ઉપચાર આદિ બૂલથી પાંચ રાતની અંદર દહિનો નાશ કરે છે અને પિત્તાભિધ્યદં થયો હોય તે અયોગ્ય ઉપચાર આદિ બૂલ કરવાથી તરત જ-ત્રણ રાતની અંદર દહિનો નાશ કરે છે. (આમ અયોગ્ય ઉપચાર આદિ બૂલ કરવાથી અધિમંથો દહિનો નાશ કરે છે એમ સમજવું.) ૧૧

ટીકા-સ વાધિમંથો યદાત્મકો યાવતો કાલેન મિથ્યાચારાદ્ દૃષ્ટિ હન્તિ, તમાહ-હન્યાદિતિ । અત્ર 'સઘઃ' શબ્દેન ત્રિરાત્રમુચ્યતે, તન્નાન્તરે ત્રિરાત્રવચનાત્ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર સમાયો છે.)

સશોયં પાકમાહ- ૧૨-૧૩

(૯) સશોય નેત્રપાકનું લક્ષણ
કણૂપવેદાશ્રુયુતઃ પલ્કોદુમ્બરસન્નિમઃ ।

સંરમ્મી પલ્કયતે યસ્તુ નેત્રપાકઃ સશોયકઃ ॥૧૨॥

અન્ય:-યઃ તુ કણૂ-ઉપવેદ-અશ્રુ-યુગઃ પલ્ક-ઉદુમ્બર-સન્નિમઃ સરમ્મી પલ્કયતે, (સઃ) સશોયકઃ નેત્ર-પાકઃ (મૃચ્યતે) ॥

પરંતુ જે નેત્રરોગ આંખમાં અળ, ચીપડા અને આંસુ સાથે થઈ પાકેલાં ઊંભરાનાં ફળ જેવાં રાતાં નેત્રોવાળો થાય તથા સોળવાળો થઈને પાકે છે, તેને 'સશોયપાક' કહે છે.

૯. નેત્રયોઃ પાકઃ-નેત્રપાકઃ, શોયેન સહેતિ સશોયઃ, ય ચાસો નેત્રપાકઃ-સોળ સાથે આંખનું પાકતુ તે સશોય નેત્રપાક નામે નેત્રરોગ કહેવાય છે.
ટીકા-પલ્કોદુમ્બરસન્નિમઃ-લોહિત્વાત્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અશોય પાકમાહ- ૧૦૦, ૨૦૦.

(૧૦) અશોય નેત્રપાકનું લક્ષણ
શોકહીનાનિ લિહ્નિ નેત્રપાકે ત્વશોયજે ॥ ૧૩ ॥
અન્વય:-અશોયજે નેત્રપાકે તુ શોકહીનાનિ
લિહ્નિ (સ્યુ:) ॥

સોબ વિનાના નેત્રપાકમાં સોબ સિવાય
નાં ઉપર કહેલાં ચિહ્નો હોય છે. ૧૩

૧૦. ન વિચિત્ર શોયો યસ્મિન્-અશોય, સ ચાસો
નેત્રપાક:-જેમાં સોબે ન હોય એવું આંખનું પાકનું
અશોયનેત્રપાક નામે નેત્રરોગ કહેવાય છે.

હતાધિમન્થમાહ- ૮૧, ૨૧૧, ૨૧૨.

(૧૧) હતાધિમન્થનું લક્ષણ

ઉપેક્ષણદક્ષિ યદાઽધિમન્થો, વાતાધિકઃ
શોયયતિ પ્રસજ્ય ॥ રજાભિરુપાભિરસાધ્ય યપ,
હતાધિમન્થઃ જલુ નામ રોગઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય:-વાતાધિકઃ અધિમન્થઃ ઉપેક્ષણાત્ યદા
ઉપામિઃ રજામિઃ પ્રસજ્ય અક્ષિ શોયયતિ તદા યપઃ
જલુ અસાધ્યઃ હતાધિમન્થઃ નામ રોગઃ (કથ્યતે) ॥

વાયુની અધિકતાવાળો જે અધિમન્થ
ખેદરકારીથી-એવો ઉપચાર ન થાય તો ઉચ્ચ
વેદનાને લીધે બળાતકારે તેમાંથી વાયુ ખૂબ
વધીને આંખને સૂકવી નાખે છે; એ ખરેખર
અસાધ્ય થયેલ 'હતાધિમન્થ' નામે રોગ
કહેવાય છે. ૧૪

૧૧. હતાધિમન્થઃ-વાતાધિકઃ સન્ ઉપેક્ષા-
વશાત્તીવ્રવેદનામિર્નેત્રશોયકોઽસાધ્યો રોગઃ-હતાધિમન્થ-
જે અધિમન્થ ઉપચારે કરવામાં ખેદરકારી કરવાથી
તીવ્ર વેદના ઉપભવી વાયુની અધિકતાવાળો થઈ
આંખને સૂકવી નાખે છે, તે અસાધ્ય બનેલો અધિ-
મન્થ-હતાધિમન્થ કહેવાય છે.

ટીકા-શોયયતિ=શોયયિત્વા નાશયતિ ॥ અતઃ એવાહ
વિદેહ:-તત્પદ્મમિવ સજીવ્યમ્વસીદતિ લોચનમિતિ ॥
અહીં મૂળમાં 'શોયયતિ' પદ છે, તેનો અર્થ
'આંખને સૂકવીને તેનો નાશ કરે છે' એમ સમજાવો.
આથી જ વિદેહ કહે છે કે, 'આ રોગને લીધે
આંખ સૂકાયેલા કમળની પેઠે સૂકાઈને છેવટે નાશ
પામે છે.

વાતપર્યયમાહ- ૮૧, ૨૦૦.

(૧૨) વાતપર્યયનું લક્ષણ

મારવારં ચ પર્યંતિ મુવૌ નેત્રે ચ મારુતઃ ॥
રજાભિરુપાભિરસાધ્ય યપઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય:-(યસ્મિન્) મારુતઃ મુવૌ ચ નેત્રે ચ
વારવારં પર્યંતિ, વિવિધાઃ તીવ્રાઃ રજાઃ ચ (સ્યુઃ), સઃ
વાતપર્યયઃ જ્ઞેયઃ ॥

જે રોગમાં વાયુ, કોઈ વેળા ભરભરમાં
અને કોઈ વાર નેત્રોમાં વારંવાર ફર્યો કરે અને
અનેક પ્રકારની તીવ્ર વેદના કરે છે, તેને
'વાતપર્યય' (નામે નેત્રરોગ) બાજુવો. ૧૫

૧૨. વાતસ્ય પર્યયોઃ વારવારં ભ્રમણં મુવૌન્નેત્રયોષ્ઠ
યસ્મિન્ ત વાતપર્યયસતીવ્રજમાકારી-જેમાં વાયુ ખરેખર
ભરભરમાં તથા આંખમાં ભર્યા કરે છે, તે તીવ્ર
પીડા કરતો નેત્રરોગ 'વાતપર્યય' કહેવાય છે.

ટીકા-પર્યંતિ=પર્યાયિણ યાતિ, કદાચિદ્ મુવૌ કદા-
ચિન્નેત્રે ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

શુષ્કાક્ષિપાકમાહ- ૮૧, ૨૦૦.

(૧૩) શુષ્કાક્ષિપાકનું લક્ષણ

યત્કૃણિતં દારુણરૂક્ષવર્ત્તમ્, સન્દ્રઘટે ચાધિ-
લદર્શનં યત્ ॥ સુદારુણં યત્પ્રતિબોધને ચ, શુષ્કા-
ક્ષિપાકોપહતં તદક્ષિ ॥ ૧૬ ॥

અન્વય:-યત્ (અક્ષિ) દારુણ-રૂક્ષ-વર્ત્તમ્-કૃણિતં
ચ (સત્) સન્દ્રઘટે, યત્ આવિલદર્શન, યત્ ચ પ્રતિ-
બોધને સુદારુણ (મવેત્), તદ્ અક્ષિ શુષ્ક-અક્ષિપાક-
ઉપહતં (કથ્યતે) ॥

જે આંખની પાંપણે દારુણ-વિકૃત, રૂક્ષ
તથા મીંચાયેલી રહે, બળતરા કરે, ખંધું
મેલું જ દેખે અને જે આંખ ઉઘાડતાં અત્યંત
વિકૃત પદાર્થો દેખે એ આંખ 'શુષ્કાક્ષિપાક'
નામના રોગથી હણાયેલી કે ખરાબ થયેલી
કહેવાય છે. ૧૬

૧૩. અક્ષોઃ પાકઃ અક્ષિપાકઃ શુષ્કઃ અક્ષિપાકો
યસ્મિન્ ઇ-જેમાં આંખનું પાકનું સૂકું હોય છે, તે
'શુષ્કાક્ષિપાક' નામે લેહી સાથે મળેલા વાયુથી થતો
નેત્રરોગ કહેવાય છે. ૧

ટીકા-કૃણિતં=સંકોચિત, મુદ્રિતમિતિ યાવત્ ॥ દારુણ-
રૂક્ષવર્ત્તમ્-દારુણમ્=વિકૃત રૂક્ષ ચ વર્ત્તમ્ યસ્ય તત્ ॥
દ્વમક્ષો વિશેષણમ્ ॥ સન્દ્રઘટે=સદાહં ભવતિ, આવિલ-
દર્શનમ્-આવિલસ્ય=અનચ્છસ્ય દર્શન યેન તત્ ॥ યત્પ્રતિ
બોધને=ઉદ્ગ્રાહ્ય, સુદારુણ=અતિશયેન વિકૃતમ્ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર સમાયો છે.)

અન્યતોવાતમાહ- ૮૧, ૨૦૦.

(૧૪) અન્યતોવાતનું લક્ષણ

યસ્યાવત્કર્ણશિતોહનુસ્યો, મન્યાગતો વાઙ્મ્ય-

નિલોડ્યતો વા । કુર્ષાદુજોડતિ મુવિ લોચને
ચ, તમન્યતોવાતમુદાહરન્તિ ॥૧૭॥

અન્ય-યસ્ય ભવદ્-ર્ષ-શિરસ્-દ્વુસ્થ. ॥
મન્યાગતઃ વા અન્યતઃ (સ્થિતઃ) અપિ અગ્નિલઃ મુવિ
લોચને ચ અતિહનઃ કુર્ષાતિ, તમ્ મન્યતોવાતમ્ ઉદા-
હરન્તિ (વૈદ્યાઃ) ॥

જે માણસનો કાઠડો, કાન, માથું,
હડપથી, ગળાની નાડી કે વાંસા વગેરે ખીભ
સ્થળે રહી કેપેલો વાયુ ભમર અને નેત્રોમાં
ધણી જ વેદના કરે, એ રોગને વૈદો ‘અન્યતો-
વાત’ કહે છે. ૧૭

૧૪. અન્યતઃ વાતો ચસ્મિન્, યન્ અન્યસ્થલે
સ્થિતો વાયુરન્યસ્થલે દનાકરઃ-સઃ-અન્યતોવાતઃ-જે
રોગમાં વાયુ કાંઈ ખીભ સ્થળે રહીતે વેદના કાંઈ
ખીભ જ સ્થળે ઉત્પન્ન કરે છે, તે નેત્રરોગ અન્ય-
તોવાત (ભમર) નામે કહેવાય છે.

ટીકા-અવદ્-‘ઘાટ’ इति मैथिलालिलोकाઃ, અન્યો
વા-પૃથ્થાદિદેશ ચાપતઃ, અન્યતોવાતઃ=અન્યત્ર સ્થિતોડ્યન
રૂજ કરોતિ ઇત્યન્યતોવાતઃ । વિદેહેનાપ્યુક્તમ્-‘મન્યા-
નામન્તરે વાયુસ્થિતઃ પૃથ્થતોડપિ વા । કરોતિ મેદં
નિસ્તોદં કલ્પ વાડ્ધ્વોર્ધ્વસ્તથા । તમાહુરન્ત્રતોવાત રોગં
દિવિવિદો જનાઃ ॥’ इति ॥ એટલે કે અમુક બુદ્ધ
સ્થળે રહેલો વાયુ ખીભ કેકાણે વેદના ઉત્પન્ન કરે
છે, માટે ‘અન્યતોવાત’ કહેવાય છે. પિંદહે પણ
કહ્યું છે કે ગળાની નાડીની વચ્ચે અથવા વાંસામાં-
થી કોઈક વાયુ ભમર, નેત્ર તથા ભમરોમાં ભેદન
તથા સોપા ભોકાયા જેવી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે;
એ રોગને ‘અન્યતોવાત’ કહે છે.

અભ્યાધ્યુપિતમાહ- ૧૫. ૨૧૧૫.

(૧૫) અભ્યાધ્યુપિતનું લક્ષણ
દ્રપાવં લોહિતપર્વન્તં સર્વમક્ષિ પ્રપચ્યતે ।
સદાહશોયં સાસ્રાવમ્મઝાધ્યુપિતમ્મલ્લઃ ॥૧૮॥

અન્ય-અમ્લતઃ સર્વમ્ અક્ષિ ક્યાવ લોહિતપર્વન્ત
સદાહશોય ધાસ્રાવં (સવ) પ્રપચ્યતે, (તવ) અમ્લાધ્યુ-
પિતં (કથ્યતે) ॥

ખાટો રસ ખાવાથી કે સેવ્યાથી (ઉત્પન્ન
થયેલા પિત્તને લીધે) આખી આંખ કાળી,
રાતા છેડાવાળી, બળતરાવાળી, સોજાવાળી
અને સાવવાળી થઈને બૂધ પાડે છે; એ
રોગ ‘અભ્યાધ્યુપિત’ કહેવાય છે. ૧૮

ભા. ૬૧

૧૫. અમ્લેન-અમ્લરસેવનજન્યપિત્તન-અધ્યુપિતમ્
ઉપરિ નિવાસ પ્રાપ્ત્ય પ્રપક્વમ્ અક્ષિ અમ્લાધ્યુપિતમુચ્યતે-
ખાટો રસના સેવનથી ઉત્પન્ન થયેલા પિત્તે, ક્ષિયે
આંખમાં પહોંચી રહેકાણું ક્યું હોય, તેથી આંખનો
જે રોગ થાય, તે અમ્લાધ્યુપિત કહેવાય છે.

ટીકા-અમ્લતઃ=અમ્લભોજનાત્, તથા ચ મુખતઃ-
‘અમ્લેન મુક્તેન’ इत्यादि ॥ (અર્થ) ઉપર છે)

શિરોત્પાતમાહ- ૨. ૨૧૧૫.

(૧૬) શિરોત્પાતનું લક્ષણ

અવેદનાવાડપિ સવેદનાવા, યસ્યાક્ષિરાગ્ન્યો-

હિ ભવન્તિ તામ્રાઃ । મુહુર્વિરજ્યન્તિ ચ યાઃ

સમન્તાત્, ઘ્યાધિઃ શિરોત્પાત इति પ્રદિષ્ટઃ ॥૧૯॥

અન્ય-અક્ષિરાગ્ન્યઃ અવેદનાઃ વા સવેદનાઃ
વા અપિ તામ્રાઃ હિ ભવન્તિ, યાઃ ચ સમન્તાત્ મુહુર્
વિરજ્યન્તિ, (સઃ) શિરોત્પાતઃ इति પ્રદિષ્ટઃ ॥

જેનાં નેત્રની શિરાઓ વેદના વગરની કે
વેદનાવાળી થઈને પણ રાત્રી અને વારંવાર
ચોપાસ વિકૃત રંગવાળી થઈ જાય, તે રોગને
‘શિરોત્પાત’ કહ્યો છે. ૧૬

૧૬. શિરાણાં-નેત્રસ્વાનામ્ ઉત્પાતઃ-તામ્રીભૂય મુહુર્
વિકૃત-વર્ણપ્રાપ્તમ્-શિરોત્પાતઃ-આંખની શિરાઓનું
હિતું એટલે લાલ રંગની થઈ વારંવાર વિકારયુક્ત
રંગ ધારણ કરે, તે નેત્રરોગ ‘શિરોત્પાત’ કહેવાય છે.

ટીકા-અક્ષિરાગ્ન્યઃ=અક્ષિશિરાઃ, વિરજ્યન્તિ વિકૃત-
વર્ણા ભવન્તિ ॥ (અર્થ) ઉપર છે.)

શિરાપ્રહર્ષમાહ- ૨. ૨૧૧૫.

(૧૭) શિરાપ્રહર્ષનું લક્ષણ

મોહાન્નિડરોત્પાત ઉપેક્ષિતસ્તુ, જાયેત રોગઃ

સ શિરાપ્રહર્ષઃ । તામ્રાક્ષિતા સાચયતિ પ્રગાઢં,

તથા ન શન્યનોત્યમિવીક્ષિતું ચ ॥૨૦॥

અન્ય-મોહાત્ ઉપેક્ષિતઃ સઃ શિરોત્પાતઃ રોગઃ જ
શિરાપ્રહર્ષઃ જાયેત, (યતઃ) તામ્ર-અક્ષિતા પ્રગાઢ
સાચયતિ, તથા ચ અમિવીક્ષિતુ ન શક્નોતિ ॥

બૂલથી બેદરકારી કરી હોય તો એ જ
શિરોત્પાત ‘શિરાપ્રહર્ષ’ રોગરૂપે થાય છે,
જેથી આંખો લાલ થાય. ધણે જ સાવ કસાવે
અને તે રોગી આંખોથી બેઈ શકતો નથી. ૨૦

૧૭. શિરાણાં-નેત્રસ્વાના પ્રહર્ષઃ-પ્રગાઢ સાવકરણમ્,
અજ્ઞવર્ણત્વવશોઃ, અમિવીક્ષણા સામર્થ્ય યત્ર સ

શિરાપ્રહર્ષ-એ શિરોત્પાતરોગ ઉપેક્ષા કર્યો હોય તો ખૂબ સાવ કરે, આખને લાલ કરે અને જોવાની શક્તિ પણ લઈ લે, તે નેત્રોગ શિરાપ્રહર્ષ કહેવાય છે.

નેત્રસ્ય સામતાલક્ષણમાહ-

આમયુક્ત નેત્રત્વં લક્ષણ

હરીર્ણવેદન નેત્રં રાગોદ્રેકસમન્વિતમ્ ।

ઘર્ષનિસ્તોદશ્લાઘ્રયુક્તમામાન્વિતં વિદુ ॥ ૨૧ ॥

અન્યથા-નેત્રમ્ હરીર્ણવેદન રાગ-ઉદ્રેક-સમન્વિત ઘર્ષ-નિસ્તોદ-શ્લાઘ્ર-અધુયુક્ત આમ-અન્વિત વિદુ ॥

આખો ઘણી જ વેદનાવાળી, ખૂબ રતાશ વાળી, સોય લોકાયા જેવી પીડા, શૂલ અને આમયુક્ત યુક્ત થાય તેને (વૈદ્યો) આમ યુક્ત જાણે છે. ૨૧

ટીકા-હરીર્ણવેદન=ઉદ્રટવેદનમ્, ઘર્ષ=ચરકટિકા, એતલક્ષણ લક્ષ્ણાદિવિધાનાર્થમજ્ઞનાદિનિવેધાર્થ ચોક્કમ્ । તથા ચ તત્પ્રાન્તરે-‘સ્વેદોદિતાનિ ચત્વાર્ણિલ્હનં ઝોજને રતઃ । સ્વાદુ તિલ્લથ લેપથ થાપ્યસ્વેદનમેવ ચ । એતાનિ નેત્રોગાણા સામાન્યાચરણાનિ હિ । ઝજન સર્વિપ વાન કપાય ગુરુભોજનમ્ । નેત્રોગેષુ સામેષુ જન ચ પરિ-ર્ષજયેત્ ॥’ इति ॥ જ્યા સુધી નેત્ર આમયુક્ત હોય ત્યા સુધી લઘન આદિ કરાવવા તથા અજન આદિ ન કરાવવાં, એમ જણાવવા આ લક્ષણ કહ્યું કે ખીજા પ્રથમા પશુ કહ્યું છે કે, ‘લઘન, ભોજનના ધુર તથા કડવો રસ, લેપ અને ખોજનો શેક એ તેના રોગોને માટે સામાન્ય ઉપચારો છે, પરંતુ જ્યા સુધી નેત્ર આમવાળું હોય ત્યા સુધી અજન, પિતુ પીયુ, કવાથ, ભારે ભોજન અને સ્નાનનો યાગ કરવો.’

નેત્રસ્ય નિરામતાલક્ષણમાહ-

આમરહિત નેત્રત્વં લક્ષણ

મન્દવેદનતાકણ્ઠસંસ્પ્રાધ્યપશાન્તતા ।

સાન્નવર્ણતા ચાક્ષ્ણોનિરામેક્ષણલક્ષણમ્ ॥ ૨૨ ॥

અન્યથા-અર્ણો. મન્દવેદનતા કણ્ઠ-સંસ્પ્રાધ્ય-પશાન્તતા ચ પ્રસન્નવર્ણતા (સ્થિતત્વ) નિરામ-દેક્ષણ-લક્ષણમ્ ॥

ખત્રે આખમાં વેદના ઓછી તેમ જ ઘણ, સોજા કે આસુઓ તદન સાત થાય અને ૨ ગ પ્રસન્ન-રવન્છ થાય, એ નેત્રોના આમ-હિતપણાતું લક્ષણ સમજવું. ૨૨

ટીકા-સંસ્પ્રાધ્ય=શોથઃ ॥

નેત્રોગાણાં ચિકિત્સા-

નેત્રના રોગોની ચિકિત્સા:

પગ, માથું તથા નેત્રોને સીધો સંબંધ અને તેથી જ તેઓની રક્ષા માટેનું સ્થાન

દ્વે પાદમધ્યે પૃથુસન્નિવેશે, શિરોગતે તે વહુષા હિ નેત્રે । તાઃ પ્રોક્ષણોત્સાદનલેપનાદીન્, પાદ-પ્રયુક્તાન્ નયનં નયન્તિ ॥ ૨૩ ॥

મલોપસહૃદ્વટનપીડનાદૈસ્તા દૂપયન્તે નય-નાનિ દુષ્ટાઃ । મજેત્સદા દષ્ટિહિતાનિ તસ્માદ્, ઉપાનદ્-અચ્ચજન ધાવનાનિ ॥ ૨૪ ॥

અન્યથા-પાદમધ્યે દ્વે પૃથુસન્નિવેશે તે શિરોગતે, વહુષા હિ નેત્રે-તાઃ પાદપ્રયુક્તાન્ પ્રોક્ષણ-ઉત્સાદન-લેપન-આદીન્ નયન નયન્તિ । મલ-ઉષ્મ-સહૃદ્વટ-પીડન-આદૈ-દુષ્ટા તા. નયનાનિ દૂપયન્તે, તસ્માદ્ દષ્ટિ-હિતાનિ ઉપાનદ્-અચ્ચજન ધાવનાનિ સદા મજેત્ ॥

પગની વચ્ચે રહેલી બે મોટા કંઠવાળી શિરાઓ આથામા પહોચેલી છે અને ઘણી શિરાઓ નેત્રોમા જ પહોચેલી છે તેથી નેત્રો-મા પહોચેલી એ શિરાઓ પગમાં કરેલાં સિંચન, મર્દન અને લેપનને નેત્રોમા પહો-ચાડે છે. મેલ, ગરમી, સંઘટન કે અથડામણ તથા દબાણ વગેરેથી ખરાબ થયેલી એ શિરાઓ નેત્રોને ખગાડે છે માટે આખને હિતકારી ગણી પગે ભેડા પહેરવા, માલિશ કરવું તથા પગ ધોવાતું હમેશાં કરવું (જેથી નેત્રોનું હિત થાય છે.) ૨૩, ૨૪

ટીકા-પ્રોક્ષણ=તેવન, ઉત્સાદનમ્=ઉદ્ઘાતનમ્, મલ=ધૂત્યાદિ, મલાદિભિ. દુષ્ટાઃ તા=દિશાઃ, નયનાનિ દૂપયન્તિ इत्यन्वयः ॥ (અર્થ ઉપર છે)

નેત્રોગાણાં હિતાહિતપદાર્થાનાહ-

નેત્રરોગમાં હિત-અહિતકારી પદાર્થો

ચક્ષુષ્યાઃ શાલયો મુદ્રા યત્ર માંસં તુ જાહ્નત્મ્ । પક્ષિમાંસ વિશેષેણ ચાત્ત્વં તલ્લુલ્યકમ્ ॥ ૨૫ ॥ પટોલસ્ફોટસ્ફારચેલ્લ, ફલાનિ સર્પિ પરિ-પાચિતાનિ । તથંથ વાતાર્તફલં નવીન, મક્ષ્ણો હિતઃ સ્વાદુરથાપિ તિલ્ક. ॥ ૨૬ ॥

કટચાલગુરત્ ક્ષોળમાપનિપાવદ્નુનમ્ । મદ્યવત્તૂરપિપ્પાકમસ્ય શાક વિરુદ્ધમ્ ॥ વિદાર્દ્દાદિન્યધપાનાનિ ન હિતાન્યાક્ષરોગિણે ॥ ૨૭ ॥

અન્યથા-શાલયઃ મુદ્રા. યત્ર=ચક્ષુષ્યાઃ, જાહ્નત્

વાણીની છસો માત્રા સુધી. રાપણસેકમાં વાણીની ચારસો માત્રા સુધી અને લેખનસેકમાં વાણીની ત્રણસો માત્રા સુધી એ સિંચનક્રિયા કરાય છે. માણસ આખા મીચીને ઉઘાડે તેટલો સમય અથવા આંગળીઓથી એક ચપટી વગાડે તેટલો સમય અથવા એક શુરુ અક્ષર બોલે તેટલો સમય વિદ્વાનોએ વાણીની 'એક માત્રા' કહેલ છે. આ સેક પછી દિવસે જ કરવો ભેઈએ, છતાં મહાદુઃખદાયી રાગ હોય અને જરૂર જણાય તો રાતે પણ કરવો. એરંડાનાં પાંદડાં, એરંડાનાં મૂળિયાં અને એરંડાની છાલના કલ્કની સાથે પકાવેલું બકરીનું દૂધ લગાર ગરમ હોય તે સમયે નેત્ર ઉપર સિંચુ હોય તો તે હિતકારી હોઈ વાતાભિષ્યંદનો નાશ કરે છે. હરડે, બહેંડાં, આમળાં અને અદ્રીણનાં ડોડવાંને કલ્ક કરી તેની પોટલી કરી તેને અદ્રીણના રસથી યુક્ત કરીને નેત્ર ઉપર રાખવી એટલે તરત સર્વ અભિષ્યંદનો નાશ થાય છે. આ પ્રયોગ જગતના ઉપકાર માટે દયાળુ ઋષિઓએ કહ્યો છે. જમ્યા પછી હથેલી ઘસી નેત્ર ઉપર ફેરવવાથી તે પાણી તરત તિમિરોનો નાશ કરે છે-બધી જાતની આંખની આંખ મટાડે છે. કાળા તલ ચોળી રનાન કરવું એ નેત્રને હિતકારી છે અને વાયુની પીડા મટાડે છે; તેમ જ કાયમ આમળાનો કલ્ક ચોળી રનાન કરવું તે પણ દષ્ટિને બળ આપનાર થાય છે. ત્રિકુળાનો ક્વાથ કરી તેથી આંખોને ધોવાથી નેત્રના રોગો મટે છે. ત્રિકુળાના કલ્કનો કવલ કરવાથી મોઢાના રોગો મટે છે અને ત્રિકુળાનો ક્વાથ પીવાથી કમળો મટી જાય છે. ૨૯-૩૮

ટીકા-છોટિકા='ચુટી' इति लोके ॥

આંખમાં ટીપાં પાડવારૂપ
આશ્વોતનક્રિયા

કાયશ્રીરવ્રજોહિન્દૂનાં યત્ન પાતનમ્ ।
દ્વયશ્મુલોન્મીલિતે નેત્રે પ્રોકમાશ્વોતનં હિ તત્ ॥
ચિન્દ્યોડધૌ લેહનેપુ રોપણે દશ ચિન્દવઃ ।
એદને દ્વાદશ પ્રોકાસ્તે શીતે કોણરૂપિણ ॥૪૦॥

उष्णे तु शीतरूपाः स्युः सर्वत्रैव निश्चयः ।
वाते तिकं तथा क्षिगं पित्ते मधुरशीतलम् ॥ ४१ ॥
कफे तीक्ष्णोष्णरूक्ष स्यात् कमादाश्वोतनं हितम् ।
आश्वोतनानां सर्वेषां मात्रा स्याद्वाक्यनोन्मिता ॥ ४२ ॥
ततः परं लोचनाभ्यां मेपजाय त्रयो मताः ।
आश्वोतनं न कर्तव्यं निशयां केनचित् क्वचित् ॥ ४३ ॥

અન્યઃ-દ્વયશ્મુલ-ઉન્મીલિતે નેત્રે કાય-ક્ષીર-રવ-સ્નેહ-ચિન્દૂનાં યત્ન પાતન તત્ હિ આશ્વોતન પ્રોક્તમ્ ॥
લેહનેપુ મઠો ચિન્દવઃ, રોપણે દશ ચિન્દવઃ, સ્નેદને દ્વાદશ પ્રોકા, ॥ શીતે કોણરૂપિણઃ, ઉષ્ણે તુ શીત-રૂપાઃ સ્યુઃ, એપઃ સર્વત્ર એવ નિશ્ચયઃ । વાતે તિકં તથા ક્ષિગ્ધ, પિત્તે મધુરશીતલ, કફે તીક્ષ્ણ-ઉષ્ણ-રૂક્ષમ્ આશ્વોતન કમાત્ હિત સ્યાત્ । સર્વેષામ્ આશ્વોતનાં માત્રા વાક્ય-શત-ઉન્મિતા સ્યાત્, તત્ પર લોચનાભ્યાં મેપજાય ત્રય. (કાલા) મતાઃ । નિશયાં કેનચિત્ ક્વચિત્ આશ્વોતન ન કર્તવ્યમ્ ॥

એ આંગળાં વડે ઉઘાડી રાખેલી રાગીની આંખમાં ક્વાથ, દૂધ કે પ્રવાહી રનેહનાં ટીપાં પાડવા તે 'આશ્વોતન' કહેવાય છે અને તે નેત્રોને હિતકારી છે. મેહને ઉખેડવાની ક્રિયા કરવી હોય તો આઠ ટીપાં, રૂબવાની ક્રિયા કરવી હોય તો દસ ટીપાં અને રનેહન કરવાની ક્રિયા કરવી હોય તો બાર ટીપાં નાખવાં. શીતકાળ હોય તો કાંઈક ગરમ ટીપાં અને ઉષ્ણકાળ હોય તો ટાંડાં ટીપાં નાખવાં એ આશ્વોતનની સઘળી ક્રિયાનો સિદ્ધાંત છે. વાયુનો રોગ હોય તો કડવાં તથા રનેહવાળાં ટીપાં, પિત્તનો રોગ હોય તો મધુર અને શીતલતાવાળાં ટીપાં અને કફનો રોગ હોય તો તીક્ષ્ણ, ગરમ તથા રૂક્ષ ટીપાં અતુલ્યે હિતકારી થાય છે; સઘળાં આશ્વોતનોનાં માત્રા સો શુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય ત્યાં સુધીની સમજવી, તેમ જ બન્ને નેત્રોમાં ઔષધ નાખવાના સમય તો દિવસના જ ત્રણ કાળ માન્યા છે. તે કારણે કોઈ પણ વેલે આખના કોઈ પણ રોગ ઉપર રાતે આંખમાં ટીપાં નાખવાં નહિ.

तद्यथा—

सर्वं अलिष्यं ह उपरनां टीपां
वित्वादिपञ्चमूलेन वृद्धयेरण्डशिग्रमि ।
काय आश्वोतने कोणो वाताभिष्यन्दनाशनः ।
त्रिफलाश्वोतनं नेत्रे सर्वाभिष्यन्दनाशनम् ॥ ४४ ॥

અન્વયઃ-કિલ્વ-આદિ-પદ્યમૂલેન વૃહતી-एण्ड-शिप्रुभिः
वायुः क्षीणः आश्रितले वात-अभिष्यन्दनाशिनः, नेत्रे
त्रिफला-आश्रितन सर्व-अभिष्यन्द-नाशनम् (मवेत्) ॥

ખીલી આદિ પંચમૂળ, લોરી ગણી, એરંડો
અને સરગવાનો ઠવાથ કરી તેનાં (સહેવાય
એવાં) લગાર જિનાં ટીપાં નાંખવાં તે વાતા-
ભિષ્યંદનો નાશ કરે છે; તેમ જ આંખમાં
ત્રિફળાના કવાથનાં ટીપાં નાંખવાં, એ સઘળા
પ્રકારના અભિષ્યંદોનો નાશ કરે છે. ૪૪

પિંડીવિભિ એટલે આંખ પર ઔષધોની
થેપલી મૂકવારૂપ ક્રિયા

वृक्षमेपजकलस्य पिण्डी कवलमात्रया ।
वृक्षएण्डेन संघवा नेत्राभिष्यन्दनाशिनी ॥ ४५ ॥
स्निग्धोष्णा पिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता ।
रूक्षोष्णा श्लेष्मणि प्रोक्ता विधिरक्तो बुधेरयम् ॥ ४६ ॥

અન્વયઃ-ઉક્ત-નેપજ-કલસ્ય કવલમાત્રયા વિષ્ઠી
વૃક્ષएण्डेन (નેત્રે) સમૃદ્ધા (સતી) નેત્રાભિષ્યન્દ-
નાશિની (મવતિ) ॥ વાતે સ્નિગ્ધા ઉષ્ણા પિણ્ડિકા,
પિત્તે સા શીતલા મતા, શ્લેષ્મણિ રૂક્ષા ઉષ્ણા પ્રોક્તા,
અય વિધિઃ બુધેઃ ઉક્તઃ ॥

પિંડી માટે કહેલ ઔષધોનો કદક કરી
તેની ઠોળિયા એવડી થેપલી નેત્ર ઉપર મૂકી
વચના કકડાથી નેત્ર પર તે બાંધી હોય તો
અભિષ્યંદોનો તે નાશ કરે છે. વાયુના રોગ
પર સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ ઔષધોની થેપલી,
પિત્તના રોગ પર શીતલ ઔષધોની અને
કફના રોગ પર રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ ઔષધોની થેપલી
આંખ પર મૂકવા બહુકારોએ કહેલ છે. ૪૫, ૪૬

દાપ પરતે થેપલી માટિનાં ઔષધો
एण्डपत्रमूलत्वहनिमिता वातनाशिनी ।
घात्रीविरचिता पित्ते शिमुपत्ररुता कफे ॥ ४७ ॥
निम्यपत्ररुता पिण्डी पित्तश्लेष्महरी भवेत् ।
शुण्ठीनिम्यदलैः पिण्डी सुक्षोष्णा स्वल्पसैन्धवा ॥ ४८ ॥
घार्या नेत्रेऽनिलकफे शोथकण्डूव्याहरी ।
त्रिफलापिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहा ॥ ४९ ॥

પદ્યા-उक्षामलखाखस, -वल्कलकल्कोऽद्रिफेन-
जलयुक्तः । तेन विरचिता पिण्डी, शमप्रति सक-
लानभिष्यन्दान् ॥ ५० ॥

અન્વયઃ-एण्ड-पत्र-मूल-लग्-निमिता पिण्डी वात-
नाशिनी, पित्ते घात्रीविरचिता पिण्डी, कफे शिमु-

पत्ररुता (पिण्डी) घार्या, निम्यपत्ररुता पिण्डी
पित्त-श्लेष्महरी भवेत् । शुण्ठी-निम्य-दलैः (कृता)
पिण्डी स्वल्पसैन्धवा सुख-उष्णा शोथ-कण्डू-व्या-
हरी (सती) अनिल-कफे नेत्रे घार्या । त्रिफला-पिण्डि-
का नेत्रे वात-पित्त-कफ-अपहा (स्यात्) । पद्या-
अक्ष-आमल-खाखस-वल्कल-कल्कः अद्रिफेन-जल-
युक्तः (कार्यः), तेन विरचिता पिण्डी सकलान् अभि-
ष्यन्दान् शमयति ॥

એરંડાના પાંદડાં, એરંડાનાં મૂળિયાં અને
એરંડાની છાલની બનાવેલી થેપલી વાયુનો
નાશ કરે છે. આમળાંની બનાવેલી થેપલી
પિત્તના રોગ પર અને સરગવાનાં પાંદડાંની
કરેલી થેપલી કફના રોગ પર ધારણ કરવી.
લોગડાનાં પાંદડાંની કરેલી થેપલી (મૂકવાથી)
પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. સૂકં તથા
લીંબડાનાં પાંદડાંને વાટી તેમાં થોડુંક સેંધવ
નાંખી તેની જરા જરા અરમ થેપલી, વાયુ
તથા કફના રોગવાળા નેત્ર પર ધારણ કરવી
જેથી સોજો, ચળ તથા બધાનો તે નાશ
કરે છે. ત્રિફળાની થેપલી નેત્ર ઉપર બાંધી
હોય તો તે વાયુ, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણેથી
થયેલ આંખના રોગનો નાશ કરે છે. હરદે,
બહેડાં, આમળાં અને અફીણનાં ડોડવાંનો
કદક કરી તેમાં અફીણનો રસ નાંખી તેની
કરેલી થેપલી (બાંધવાથી) સઘળા પ્રકારના
અભિષ્યંદો મટાડે છે. ૪૭-૫૦

બિડાલકઃ આંખની બહાર કરવાનો લેપ
विडालको यहिल्लेपो नेत्रे पक्ष्मविराजिते ।
तस्य मात्रा परिद्धेया मुलालेपविधानवत् ॥ ५१ ॥

અન્વયઃ-पक्ष्म-विवर्जिते नेत्रे यहिल्लेपः बिडालकः
(कष्यत), तस्य मात्रा सुख-आलेप-विधानवत् परिद्धेया ॥

પાંપણના વાળોને છોડી નેત્રના બહારના
ભાગે ઉપર લેપ કરવો, એ 'બિડાલક'
કહેવાય છે; તેની માત્રા મોઢા પર કરવાના
લેપ જેટલી બહુવી. ૫૧

मुसालेपो यथा-

મોઢા પર કરવાના લેપની માત્રા

अङ्गुलस्य चतुर्यांशो मुखलेपः कनिष्ठक ।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्धाङ्गुलो भवेत् ॥

સ્થિતિકાલોડપિ તસ્યોક્તો યાવત્ કલ્કો
ન ગુપ્યતિ । શુષ્કસ્તુ ગુણહીનઃ સ્થાસ્તથા દૂષ-
યતિ ત્વચમ્ ॥ ૫૩ ॥

અર્થ-અઙ્ગુલસ્થ ચતુર્થ-અંશ મુક્તલેપ કનિષ્ઠક,
ત્રિમાસ. તુ મધ્યમઃ સ્થાત્, અર્ધ-અઙ્ગુલ. ઉત્તમઃ
મવેત્ । યાવત્ કલ્કઃ ન ગુપ્યતિ (તાવત્) તથ્ય
સ્થિતિકાલઃ અપિ ઉક્તઃ, શુષ્કઃ તુ ગુણહીનઃ સ્થાત્,
તથા ત્વચ દૂષયતિ ॥

મુખ ઉપર કરવાના લેપની માત્રા આ
પ્રમાણે છે: 'આંગળના ચોથા ભાગ જેટલો
બડો લેપનો થર કરવો એ કનિષ્ઠ માત્રા છે,
આંગળના ત્રીજા ભાગ જેટલો બડો લેપનો
થર કરવો એ મધ્યમ માત્રા છે અને અરધા
આંગળ જેટલો બડો લેપનો થર કરવો એ
ઉત્તમ માત્રા છે. બ્યારે મુધી-કલક મુકાય
નહિ ત્યારે મુધી-એ લેપ શુષ્ક વગરનો થાય
છે અને આમલીને પણ ખરાબ કરે છે. ૫૩

સ યથા-

‘સર્વ નેત્રરોગ’પર’ બહાર કરવાના લેપ
યદ્યૈર્ગૈરિકસિન્ધૂવ્યદાર્જીતાર્ક્ચઃ સર્માશકૈઃ ।
જલપિષ્ટૈર્દહિલેપઃ સર્વનેત્રામયાપદઃ ॥ ૫૪ ॥

અર્થ-યદ્યૈ-ગૈરિક-સિન્ધૂ-વ્યદાર્જી-નાર્ચૈઃ સર્મા
શકૈઃ. જલપિષ્ટૈ. દહિલેપ સર્વ-નેત્ર-આમય-અપદઃ ॥

જેઠીમધ, સોનાગેરુ, સેંધવ, ફારુહબદર
અને રસવ તીને સમભાગે લઈ બળખા વાટી
તે કલકનો નેત્રની બહારના ભાગો ઉપર લેપ
કરવો, તે નેત્રના સઘળા રોગોને નાશ
કરે છે. ૫૪

દીપા-તાર્ક્ચ-રસાઙ્ગનમ્ ॥ (અર્ધ ઉપર છે)
રસાઙ્ગનેત વા લેપઃ પથ્યાવિત્ત્વિલરપિ ।
ચ્ચાહારદ્રાવિચ્ચૈર્વા તથા નાગરૌગૈરિકૈઃ ॥ ૫૫ ॥

અર્થ-રસાઙ્ગનેત લેપ, અપિ વા પથ્યા-વિત્ત્વ-
દલૈઃ, વા વ્ચા-દ્વિદ્રા-વિચ્ચૈ તથા નાગર-ગૈરિકૈઃ લેપ.
(સર્વનેત્ર-આમયાપદ મવતિ) ॥

રસવ તીને અથવા હરડેનો કે બીલીનાં
પાંદડા અથવા વજ, હબદર તથા સૂંઠનો
અથવા સૂંઠ અને સોનાગેરુનો લેપ કરવો;
તે પણ નેત્રના સર્વ રોગોને મટાડે છે. ૫૫

નેત્રની તપશ્ચિકિયા

વાતાતપરજોહીને વૈશ્મન્યુસ્તાનશાયિનઃ ।
આધારૌ માપચૂર્ણેન ક્લિન્નન પરિમણ્ડલૌ ॥ ૫૬ ॥
સમૌ દટાવસંધાનો કર્તવ્યો નેત્રકોશયો ।
પૂરયેત્ છૃતમણ્ડેન વિલીનેન સુલોદકઃ ॥ ૫૭ ॥
સર્પિયા શતધોતેન ક્ષીરજેન શૃતેન વા ।
નિમગ્નાન્ધિપક્ષમાણિ યાવન્મુસ્નાવદેવ હિ ॥ ૫૮ ॥
પૂરયેન્મીલિતે નેત્રે તત ઝન્મીરયેચ્છતે ।
ભિષગિરેષ કથિતઃ પુરાણેસ્તપણો વિધિ ॥ ૫૯ ॥
યદ્દક્ષં પરિશુષ્કં ચ નેત્ર કુટિરમાવિઝમ્ ।
શીર્ષપક્ષમશીરોત્પાતકન્ઝોઝ્મીરનસયુતમ્ ॥ ૬૦ ॥
તિમિરાર્જુનશુકાદૈરમિવ્યન્દાધિમન્યકૈઃ ।
શુષ્કાક્ષિપાકશોધાભ્યાં યુતં પદ્મનપર્થયૈઃ ॥ ૬૧ ॥
તથેત્ર તર્પયેત્સમ્યગ નેત્રરોગવિશારદઃ ।
તર્પણ ધારયેત્ત્વરોગે વાચા શતં ઘુષઃ ॥ ૬૨ ॥
સ્વસ્યે કફે સન્ધિરોગે વાચાં પચ્ચશાનિ ચ ।
પિત્તે શાનિ પદ્ કુળ્લરોગે સત્શાનિ હિ ॥ ૬૩ ॥
દષ્ટિરોગે શાનાન્પષ્ટાવધિમન્યે સહસ્રકમ્ ।
સહસ્ર યાતરોગેષુ ધાર્યમેવ હિ તર્પણમ્ ॥ ૬૪ ॥
તતઃપાપાક્ત સ્નેહ સાવચિન્વાડક્ષિ શોધયેત્ ।
સ્વિત્રેન યવપિષ્ઠેન સ્નેહવીર્યેરિતં તતઃ ॥ ૬૫ ॥
યથાસ્વં ધૂમપાનેન કપમસ્ય વિરેચયેત્ ।
एकाहं वा ञ्णह वाऽपि पञ्चाह वाऽपि तर्पयेत् ॥ ६६ ॥
તર્પણે ત્સિલિહ્નિ નેત્રસ્થિતાનિ લક્ષયેત્ ।
સુલસુપ્તાવરોધ યં વૈશાચં દષ્ટિપાટયમ્ ।
નિવૃત્તિર્ધર્ષાધિશાન્તિશ્ચ ક્રિયાલાઘવમેવ ચ ॥ ૬૭ ॥

અર્થ-વાત-આતપ-રજો-દૃનૈ વૈશ્મનિ ઉત્તાન-
શાયિન. (રાગિણઃ) નેત્રકોશયો. ક્લિન્નન માપ-
ચૂર્ણેન પરિમણ્ડલો સમો દટો અપધાનો આધારો કર્તવ્યો,
(તો) ઘુષ-ઉદકે વિલીનેન છૃતમણ્ડેન શત ધોતન
સર્પિયા વા ક્ષીરજેન શૃતન તાવત્ એવ પૂરયેત્ યાવત્
અન્ધિ-પક્ષમાણિ નિમગ્નાનિ સ્યુ । પુરાણ ભિષગિરિ એ
તર્પણ. વિધિ કથિત. યત્ નેત્ર ચ પરિશુષ્કં
કુટિરમ્ આવિલ શીર્ષપક્ષમ-શીરોત્પાત-કન્ઝ-ઝ-ઝન્મીરન
સયુત, તિમિર-અર્જુન-શુક-આદૈઃ અમિવ્યન્દ-અધિમ
ન્યક. શુષ્ક-અક્ષિપાક-શોધાભ્યાં પાનનપર્થયે યુત તત્
નેત્ર નેત્રરોગવિશારદઃ સમ્યક્ પરિતર્પયેત્. ઘુષઃ વર્ત-
રોગે વાચા શત તર્પણ ધારયેત્, સ્વસ્યે કફ સન્ધિરોગે
ચ વાચાં પચ શાનિ, પિત્ત પદ્ શાનિ, કુળ્લરોગે સત
શાનિ, દષ્ટિરોગે અષ્ટો શાનિ, અધિમન્યે સહસ્રક,
વાતરોગેસુ સહસ્ર હિ એવ તર્પણ ધાર્યમ્ । તત. ચ અગ્ર
શ્રત. સ્નેહ સાવચિત્વા સ્વિત્રેન યવપિષ્ઠેન અક્ષિ શોધયેત્,

તતઃ સ્નેહ-વીર્ય-દૈરિતમ્ અસ્ય કફ યથાસ્ત્વં ધૂમ્રગાનેન વિરેચયેત્ ॥ (દત્તેય) દુઘાહં વા, અપિ વા જ્યહમ્, અપિ વા પચાહં તપ્સેત્, તપ્સે નેત્રસ્ય તુમિલિન્નાનિ ઇત્યાનિ લક્ષણેત્, સુદ્ધ-સુમ-અવરોધવં વૈશય દષ્ટિ-વાટ-વમ્ નિરૂતિઃ ચ વ્યાધિશાન્તિઃ ચ ક્રિયાશયવમ્ એવ ॥

પાચુ, તડકો કે રજ ન હોય એવા ઘરમાં ચત્તા સુવડાવેલા રોગીનાં બન્ને નેત્ર ઉપર અડઢના હોટની સરખી, દઢ અને સાંકડાં ચિનાની ફરવી પાળો કરવી. પછી રોગીની આંખો ત્રી-ચારી છાના પાણીથી પિગળાવેલું ઘી અથવા પાણીથી સો વાર ધોયેલું ઘી અથવા દૂધમાંથી સીધું-ખારોખાર દાઢી લીધેલું ઘી એ પાળોમાં ત્યાં સુધી ભરવું, કે જ્યાં સુધી પાંપણોના વાળ ખૂડી જાય. (તે ભરાઈ રહ્યા પછી ધીમેથી રોગીની આંખ ઉઘાડાવવી.) પૂર્વના વૈદ્યોએ તર્પણની એ વિધિ કહેલ છે. જે નેત્ર રક્ષ, સૂપાં, વાંકાં અને મેલાં થઈ ગયાં હોય, પાંપણના વાળ ખરી પડતા હોય, શિરોત્પાત થયો હોય, આંખો માંડમાંડ ઊઘડતી હોય; તિમિર, અભૂંન, ફૂટાં વગેરે અભિ-ભ્યંદ, અધિમંથ, શુષ્કાક્ષિપાક, સોજા કે વાતપર્થથી યુક્ત નેત્ર થયાં હોય તો એમાં નેત્રરોગવિશારદે નેત્રોનું સારી રીતે તર્પણ કરવું. તેણે પાંપણના રોગમાં સો શુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી નેત્ર ઉપર તર્પણને રહેવા દેવું. કહ્યું ના, નેત્રરોગોમાં તથા સાંધાના રોગમાં પાંચસો શુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી તર્પણને રહેવા દેવું. પિત્તના રોગમાં છસો શુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી તર્પણને રહેવા દેવું. કાળા ડોળાના રોગમાં સાતસો શુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી, કીકીના રોગમાં આઠસો શુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી, અધિમંથ-રોગમાં હજાર શુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી અને વાયુસંબંધી રોગમાં પણ હજાર શુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી તર્પણને રહેવા દેવું. તે પછી તર્પણ પૂરું થઈ રહે ત્યારે નેત્રના ખૂણાના માગે ધીને વહેવડાવી નાખી શેકેલા જવના દોઢથી આંખોને સાફ

કરી નાંખવી. અને તે પછી ધીના બેરથી વધેલા રોગીના કફને યથાચોગ્ય ધૂમ્રપાન કરાવી દૂર કરવો. એમ એક દિવસ, પાંચ દિવસ અથવા સાત દિવસ સુધી તર્પણની ક્રિયા કરવી. તર્પણ બરાબર થયું હોય તો નેત્રની તુમિનાં આ ચિહ્નો જાણવાં: નિદ્રા સુખથી આવે, જાગવું પણ સુખથી થાય, નેત્ર સ્વસ્થ થાય, નેત્રની એવાની શક્તિ વધે, સુખ થાય, વ્યાધિની શાંતિ થાય અને ઉઘાડવું-મીંચવું આદિ નેત્રક્રિયા સહેલાઈથી જ થાય. ૫૬-૬૭

રીઠા-ક્રિયાચાર્ય-નેત્રસ્ય ક્રિયાયાં નિમેષોન્મેષાદૌ લઘુતામ્ ॥ (અર્થ ઉપર અપાથો છે.)

અતિતર્પિત અને હીનતર્પિત નેત્રનાં લક્ષણો

ગુર્વાવિલમ્પતિભિન્નમધુકળપદ્મદેહવત્ ॥

ઘર્ષતોદયુનં નેત્રમતિતર્પિતમાદિશેત્ ॥ ૬૮ ॥

આસ્તાવશોકરોગાહ્યમુપદેહસમાકુલમ્ ॥

રુક્ષમન્નાવિ પર્ષ્યં નેત્રં સ્પાદીનતર્પિતમ્ ॥ ૬૯ ॥

અનયોર્નિપયાહુલ્લ્યાત્ પ્રયતેત્ ચિકિત્સિતે ॥

રુક્ષભિગ્ધોરચારાભ્યામનયોઃ સ્પાત્ પ્રતિક્રિયા ॥ ૭૦ ॥

અન્યઃ-ગુરુ-આવિલમ્પ અતિ-ભિન્નમધુ-કળ-પદ્મ-ઉપદેહવત્ ઘર્ષ-તોદ-યુતં નેત્રમ્ અતિતર્પિતમ્ આદિશેત્ ॥ હીનતર્પિતં નેત્રમ્ આસ્તા-વશોક-રોગ-માહપમ્ ઉપદેહ-સમાકુલં રુક્ષમ્ મન્નાવિ પર્ષ્યં સ્પાત્ ॥ અનયોઃ દોષ-માહુલ્યાત્ ચિકિત્સિતે પ્રયતેત્, રુક્ષ-ભિન્નમધુ-ઉપચારાભ્યામ્ અનયોઃ પ્રતિક્રિયા સ્પાત્ ॥

તર્પણનો બે અતિયોગ થાય તો નેત્ર ભારે અને મેલાં થઈ જાય, અત્યંત ચીકાશવાળાં થાય, આંસુ આબ્યા કરે, જળ આવે, ચીપડાં થઈ આવે અને જાણે નેત્ર ઘસાતાં હોય તથા સોયથી લોંકાતાં હોય એવી પીડા થાય છે; તેમ જ નેત્રોનું તર્પણ બે ઓછું થયું હોય તો નેત્રોમાંથી પાણી ઝરે, સોજે થાય, પીડા થાય, ચીપડાં બહુ આવે, રક્ષપણું અને કઠણપણું થાય છે. આમ તર્પણનો અતિયોગ અથવા હીનયોગ થયો હોય તો ઘણા દોષો થાય છે માટે તેની ચિકિત્સા કરવામાં કાળજી રાખવી. બે અતિયોગ થયો હોય તો રક્ષ ઉપચાર કરવા અને હીનયોગ થયો હોય તો સ્નિગ્ધ ઉપચાર

જેના દોષ પાડી ગયા હોય એવા રોગીના નેત્રમાં થોડા અંજન આંજવું; જેનાથી નેત્ર અંજાય તે પદાર્થ ‘અંજન’ કહેવાય છે. ગોળી, રસ અને ચૂર્ણ એમ ત્રણ પ્રકારનાં જ અંજન હોય છે. એ અંજનો સળી કે આંગળીથી આંખમાં અને તેમાં પછી-પછીનું નિર્બળ છે; જેમ કે ગોળીરૂપ અંજનથી રસરૂપ અંજન નિર્બળ છે અને રસરૂપ અંજનથી ચૂર્ણરૂપ અંજન નિર્બળ છે. એ અંજનના એક એક સ્નેહન, શેપણ અને લેખન એ નામના ત્રણ ત્રણ ભેદ છે. તેમાં મધુર રસવાળું અને સ્નેહવાળું જે અંજન હોય તે ‘સ્નેહન’ કહેવાય છે. તૂરા તથા કડવા રસવાળું અને સ્નેહવાળું જે અંજન હોય તે ‘શેપણ’ કહેવાય છે. ક્ષાર, કડવા અને ખાટા રસવાળું જે અંજન હોય તે ‘લેખન’ કહેવાય છે. વેદો તીક્ષ્ણ અંજનમાં વટાણા જેવડી, મધ્યમ એટલે તીક્ષ્ણ પણ ન હોય અને ક્રોમળ પણ ન હોય તો તેની દોઢ વટાણા જેવડી, અને ક્રોમળ હોય તો તેની બે વટાણા જેવડી ગોળી કરવી. આંખમાં કોઈ રસરૂપ અંજન આંજવું હોય તો ત્રણ વાવડિંગ જેટલું આંજવું એ ઉત્તમ છે, બે વાવડિંગ જેટલું આંજવું એ મધ્યમ છે અને એક વાવડિંગ જેટલું આંજવું એ કનિષ્ઠ છે. ચૂર્ણરૂપ અંજન જે સ્નેહન હોય તો તેની ચાર સળીઓ, શેપણ હોય તો તેની ત્રણ સળીઓ અને લેખન હોય તો બે સળીઓ આંખમાં નાખવી. આંખવાની સળી બન્ને બાજુ મોઢાઓમાં અતુકમે પાતળી, લીસી, આઠ આંગળ લાંબી, વટાણા જેવી ગોળ અને પથરાની અથવા ધાતુની હોવી બેઈએ. સ્નેહન અંજન આંજવું હોય તો સોનાની કે રૂપાની તથા લેખન અંજન આંજવું હોય તો ત્રાંખાની, લોઢાની અથવા પથરાની સળી બેઈએ અને શેપણ અંજન આંજવું હોય તો પિદાનોએ ક્રોમળપણને લીધે આંગળીને જ તે આંખવા માટે થોડા કઠી છે. ૭૬-૮૪

ટીકા-તત્ત્વ ત્રિવિધમ્-પૃથગ્મિતિ, વદ્ વટિકારસર્વજ્ઞર્ણ

પ્રપક્વ પ્રત્યેક ત્રિધા-સ્નેહન, શેપણ, લેખનં ચેતિ । અપે કલાયત્વત્ પરિવર્તુલા ॥

અહ્નને કેવલમપિ શલાકાવિશેષમાદ-

રસભાવિત દિષ્ટિપ્રસાદની શળી

ત્રિફલમૃદ્ધશુષ્કીનાં રસૈસ્તદ્વચ્ચ સર્પિષા ।

ગોમૂત્રમધ્વજાક્ષીરૈઃ સિક્તો નાગઃ પ્રતાપિતઃ ॥

તત્ત્વશ્લાકા હરત્યેવ સક્લાન્નેત્રજાનુ ગદાનુ ॥૮૫

અન્યઃ-(શુદ્ધઃ) પ્રતાપિતઃ નાગઃ ત્રિફલા-મૃદ્ધ-શુષ્કીનાં રસૈઃ તદ્વચ્ચ સર્પિષા ચ ગોમૂત્ર-મધુ-બજા-ક્ષીરૈઃ સિક્તઃ (કાર્યઃ), તત્ત્વશ્લાકા સક્લાનુ નેત્રજાનુ ગદાનુ હરતિ એવ ॥

શુદ્ધ સીસાને વારંવાર તપાવી ત્રિકુળાના, ભાંગરાના તથા સૂંઠના રસમાં, ધી, ગોમૂત્ર, મધ અને બકરીના દૂધમાં, નાખી કંડુ પાડવું. પછી એ સીસાની સળી બનાવી કેવળ એકલી જ નેત્રમાં ફેરવી હોય તો નેત્રસંખંધી સધળા રોગોનો તે નાશ કરે છે. (આ સળી ‘દિષ્ટિ-પ્રસાદની’ એ નામે ઓળખાય છે) ૮૫

અંજન આંખવાની રીતિ

કૃષ્ણભાગાદયઃ કુર્યાદ્ યાવન્નયનમજ્જનમ્ ।

હેમન્તેશિશિરેષ્ચાપિ મધ્યાહ્ને અજ્જનમિષ્યતે ॥ ૮૬ ॥

પૂર્વાર્હે વાડપરાહ્ને વા ગ્રીષ્મે શરદિ ચેષ્યતે ।

વર્ષાસ્થનન્ને નાત્યુષ્ણે વસન્તે તુ સર્વેવ હિ ।

પ્રાતઃ સાયં તુ તત્કુર્યાન્ન ચ કુર્યાન્સર્વેવ હિ ॥૮૭॥

અન્યઃ-કૃષ્ણભાગાદ અથઃ યાવન્નયનમ્ અજ્જનં કુર્યાત્, હેમન્તે ચ શિશિરે અપિ મધ્યાહ્ને અજ્જનમ્ ઇષ્યતે, ગ્રીષ્મે ચ શરદિ પૂર્વાર્હે વા અપરાહ્ને ઇષ્યતે, વર્ષાસ્થનન્ને ન અતિ-ઉષ્ણે, વસન્તે તુ સર્વા એવ પ્રાતઃ સાયં તુ તત્ કુર્યાત્ સર્વા એવ હિ ન કુર્યાત્ ॥

કાળા ડોળાની નીચે આંખના છેક છેડા

સુધી અંજન આંખવું, હેમંત અને શિશિર-

ઋતુમાં અપોરના વખતે; ગ્રીષ્મ અને શરદ-

ઋતુમાં સવારે કે સાંજે; વર્ષાઋતુમાં વાઢળાં

અને બહુ ગરમી ન હોય તે સમયે અને વસંત-

ઋતુમાં હરકોઈ વખતે અંજન આંખવું;

અથવા જે અંજન આંખવું હોય તે સવારે

અને સાંજે એમ બે વખત આંખવું; પણ

ગમે ત્યારે આંખવું નહિ. ૮૬, ૮૭

અંજન કોને ન અંજાય ?

શ્રાન્તે પ્રહરિતે પ્રીતે પીતમયે નવજ્વરે ।

બીજીજે વેગધાતે ચ નાજ્ઞનં સંપ્રસાસ્યતે ॥ ૮૮ ॥

અન્વય-ધાન્ત પ્રદિત મીત પીતમયે નવજ્વરે
ઝનીજે ચ વેગવાતે ઝજન ન સપ્રસર્યતે ॥

જે માણસ થાકેલો, બહુ રહેલો, લય પામેલો,
જેણે બહુ દાદ પીધો હોય, જેને નવીન જ્વર
આવ્યો હોય, જે અણર્થવાળો હોય અને જેનો
મળમૂત્રનો વેગ રોકાયો હોય તેને અંજન
આંજવું, એ સારું ગણાતું નથી. ૮૮

રનેહન ગોળી

પથ્યાશ્વચારીમીઠાનિ વરુદ્ધેત્રિગુણાનિ ચ ।
મિદ્યાશ્વના વટીં કુર્યાદ્ઝન દ્વિહરેણુકમ્ ।
નૈત્રસ્યાય હરત્યાશુ વાતરક્તરૂજં તથા ॥ ૮૯ ॥
અન્વય:-પથ્યા-અશ્વ-ધાત્રો-વીજાનિ ચ એક-દ્વિ-
ત્રિગુણાનિ અમ્બુના પિણ્દા દ્વિહરેણુકમ્ ઝજન કુર્યાત્,
(તત્) આશુ નૈત્રસ્યાય યથા વાતરક્તરૂજં હરતિ ॥

હરડે, હરડેથી બમણા બહેડાં અને ત્રણ
ગણાં આમળાને લઈ પાણીથી વાટી તેની ગોળી
કરવી. આ ગોળીમાથી એ પટાણા જેટલું
આંજવું; તેનેત્રનો સાવ અને વાયુ તથા લોહીનું
હરડે મટાડે છે. ૮૯

રૌપણ-ગોળી

રસાઝને હરિદ્રે દ્વે માલતીનિષ્પલ્લવાઃ ।
મોશદ્દસસંયુક્તા ઘટી નક્કાન્ધનાશિની ॥
પત્ત્યાશ્વાઝને માત્રા પ્રોક્તા સાર્ધદરેણુકા ॥ ૯૦ ॥
અન્વય:-રસાઝન દ્વે હરિદ્રે માલતી-નિષ્પ-પલ્લવા,
મો-શદ્દસ-સયુક્તા ઘટી નક્ક-આન્ધ્ય-નાશિની, પત્ત-
ર્યાઃ ઝજને ચ માત્રા સાર્ધ-દરેણુકા પ્રોક્તા ॥

રસવંતી, હળહર, દારેહળહર, માલતીનાં
પાંદડાં અને લોંબડાના પાંદડાને માથના છાણના
રસમા વાટીને તેની ગોળી કરવી તેનું અંજન
શતનો અ ધાપો મટાડે છે અને તેના અંજન
માં દોઢ પટાણાની માત્રા કહી છે. ૯૦

ચંદ્રોદયા નામની લેખન ગોળી

શક્તનામિર્ચિમીનસ્ય મજ્ઞા પથ્યા મન શિલા ।
વિષ્ણ્વો મરિચ કુટ્ટ યથા ચેતિ સર્માશકમ્ ॥ ૯૧ ॥
છાગક્ષીરેણ સંપિથ્ય વટીં કુર્યાદ્ઝરોન્મિતામ્ ।
હરેણુમાત્રાં સંતૃપ્ય ઝલેનાઝનમાચરેત્ ॥ ૯૨ ॥
તિમિર માંસગ્રહિ ચ ક્ષાંચં પટલમ્બુરમ્ ।
રાઝ્યાન્ધ્યં ધારિકં પુષ્પં ઘટી ચંદ્રોદયા જયેત્ ॥ ૯૩ ॥

અન્વય:-શક્તનામઃ ચિમીતસ્ય મજ્ઞા પથ્યા મનઃ-
શિલા વિષ્ણ્વો મરિચ કુટ્ટ ચ યથા-હતિ સમ-અશક
છાગક્ષીરેણ સંપિથ્ય યથ-ઉન્મિતા વટીં કુર્યાત્, હરેણુ-

માત્રા ઝલેન સપૃથ્થ ઝજનમ્ આચરેત્, (ઇય) ચન્દ્રો-
દયા વટી તિમિર માંસગ્રહિ કાચપટલમ્ અર્બુદ રાઝ્યાન્ધ્ય
ચ વાર્ષિક પુષ્પ જયેત્ ॥

ચંખની નાભિ, બહેડાંનો ગર્ભ, હરડે,
મનશીલ, પીપર, મરી, કઠ અને વજ્ર સમ-
ભાગે લઈ બકરીના દૂધમાં વાટી જવ જેવડી
લાખી ગોળી કરવી. આ ગોળી એક પટાણા
જેટલી પાણીથી ઘમીને આંજવી. આ 'ચંદ્રો-
દયા' ગોળી તિમિર, માસની વૃદ્ધિ, કાથ,
પડળ, પાંપણની અંદરની ગાંઠ, રાતે આંધળા-
પણું અને એક વર્ષનું કૂલું મટાડે છે. ૯૧-૯૩
પુષ્પહરી વર્તે. ।

ફૂલાં મટાડનારી વાટ

પલાશપુષ્પસ્વરસૈર્વહુશઃ પરિમાશિતમ્ ।
કરજ્જવીજ તદ્વર્નિર્દય. પુષ્પં વિનાશયેત્ ॥ ૯૪ ॥
અન્વય:-પલાશપુષ્પસ્વરસૈ વહુશઃ પરિમાશિત (વત્)
કરજ્જવીજ, તદ્વર્તિ દષ્ટે. પુષ્પ વિનાશયેત્ ॥

આખરાના ફૂલાના સ્વરસથી જેને ધણીવાર
ભાવનાઓ આપી હોય, એવાં કરંજનાં બિયાં-
થી જે વાટ બનાવી હોય, તે આંજવાથી
આંખના ફૂલાનો નાશ કરે છે. ૯૪

રનેહન-રસક્રિયા

ક્તકસ્ય ફલં વૃષ્ટા મધુના નૈત્રમજ્જયેત્ ।
ફૈયંકર્પૂંસહિતં તત્ત્વ્યાન્નેત્રપ્રસાદનમ્ ॥ ૯૫ ॥
અન્વય:-ક્તકસ્ય ફલ વૃષ્ટા મધુના ફૈયંકર્પૂં-
સહિત (ચ કૃત્વા) નૈત્રમ્ મજ્જયેત્, તત્ત્વ નૈત્રપ્રસાદન
સ્યાત્ ॥

નિર્મળીનું ફળ મધમાં ઘમી તેમાં જશક
લીમસેની બરાસ નાખી આંજવાથી; તે
આખને સ્વચ્છ કરે છે. ૯૫

રૌપણ-રસક્રિયા

રસાઝને સર્જરસો જાતીપુષ્પં મન શિલા ।
સમુદ્રફેન લગ્નં મરિચં મરિચં તથા ॥ ૯૬ ॥
પત્તસમાઝં મધુના પિષ્ટ પ્રક્લિન્નવર્તમ્નિ ।
ઝજનં દ્વેદકણ્ઠદૂર્ણં વક્ષમણં ચ પ્રરોહણમ્ ॥ ૯૭ ॥
હુચ્ચેન કણ્ઠદૂર્ણં ક્ષીરેણ નૈત્રસ્યાયં ચ સંપિપા ।
પુષ્પં તેલેન તિમિર કાઝિકેન નિશાન્ધતામ્ ॥ ૯૮ ॥
પુનર્નવા હરત્યાશુ માસ્કરસ્તિ મરં યથા ।
ધન્યૂલદલનિ ધાપો લેહીમૂનસ્તદ્ઝનાત્ ॥
નૈત્રસ્યાયો વ્રજેચ્છોપં મધુયુક્તાઞ્ચ સંશયઃ ॥ ૯૯ ॥

લેખન-ચૂણ્

દક્ષાણ્ડત્વકુહિલાકાચશઙ્ગચન્દનસૈન્ધવૈઃ ।

ચૂર્ણિતૈરક્ષતં પ્રોક્તં પુષ્પાદીનાં નિરુન્નતનમ્ ॥૧૦૭॥

અન્યઃ-દક્ષ-અણ્ડ-ત્વક્-શિલા-કાચશઙ્ગ-ચન્દન-સૈન્ધવૈઃ ચૂર્ણિતૈઃ અક્ષત-પુષ્પ-આદીનાં નિરુન્નતનં પ્રોક્તમ્ ॥

ફૂંડડાનાં ઈંડાંની છાલ, મનશીલ, ખીડલુ, શંખ, ચંદન અને સૈંધવનું ચૂણું ઠરીને નિત્ય આંજવાથી ફૂલાં વગેરે કષાઈ જાય છે. ૧૦૭ સર્વ નેત્રરોગ પર સામાન્ય આંજનોઃ

મુક્તાદિ-મહાંજન

મુક્તાકર્પુરકાચાગુરુમરિચકળાસૈન્ધવં સૈલ-વાલં, શુષ્કીકઙ્ગોલકાંસ્પયપુરજનિશિલાશઙ્ગ-નાભ્યન્નતુત્પમ્ । દક્ષાણ્ડત્વક્ ચ સાક્ષ ક્ષતજમય શિવા ક્ષીતકં રાજવર્ત, જાતીપુષ્પં તુલસ્યાઃ કુસુમમધિનર્થ ધીજકં સ્યાત્તથૈવ ॥ ૧૦૮ ॥

પૂતીકનિર્મ્યાર્જુનમદ્રમુક્તં, સતામ્રસારં રસ-ગર્મયુક્તમ્ । પ્રાયેકમેષાં લલુ માપકૈકં, પક્ષેન પિષ્તેમધુનાડતિસ્ફુમમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

અન્યઃ-મુક્તા-કર્પૂર-કાચ-અગુરુ-મરિચ-કળા-સૈન્ધવં સૈલવાલ શુષ્કી-કઙ્ગોલ-કાંસ્ય-પ્રપુ-રજનિ-શિલા-શઙ્ગનાભિ-અન્ન-તુત્યં, દક્ષ-અણ્ડ-ત્વક્ ચ સાક્ષ ક્ષતજમ્ અથ શિવા ક્ષીતકં રાજવર્ત જાતીપુષ્પં તુલસ્યાઃ કુસુમ તથા એ અમિત્વ ધીજકં સ્યાત્ ॥ પૂતીક-નિર્મ્ય-અર્જુન-મદ્રમુક્તં સતામ્રસાર રસગર્મયુક્તમ્-એવાં પ્રત્યેકં જલ માષક-એક મધુના યત્નેન અતિમુદ્ધમે મિચ્છેત્ ॥

ભેતી, લીમસેની બરાસ, ખીડલુ, અગરુ, મરી, પીપર, સૈંધવ, ચણકબાબ, સૂંઠ, ઠંઠાલ, (ન મળે તો ચમેલીનાં ફૂલ), મારેલું ઠાંસુ, મારેલું કથીર, હળદર, મનશીલ, શંખની નાભિ, મારેલું અશ્રક, મોરચુ, ફૂંડડાનાં ઈંડાંની છાલ, ખહેડાં, કેસર, હરડે, જેઠી-મધ, રાજવત, ચમેલીનાં ફૂલ, તુલસીની તાંજ માંજર, ધોળા સરગવાનાં બીજ, પૂતી-ઠરંજનું બીજ, લીમડો, આસોંદરો, નાગર મોથ, મારેલું ત્રાંખું, મારેલું લોહું અને રસ વંતી, એ પદાર્થ છ-છ રતીભાર લઈ ઝીણાં વાટી મધની સાથે તેનું આંજન કરવું એટલે તે 'મુક્તાદિ-મહાંજન' તૈયાર થાય છે. ૧૦૮, ૯

ટીકા-લવાલં=લવાલુકાના પ્રસિદ્ધ, કઙ્ગોલમ્=મુગન્ધદ્રવ્ય, 'મુગન્ધકોન્કિલે'તિ પ્રસિદ્ધા, તદ્વામે

જાતીપુષ્પં પ્રાપ્યમ્ । તસ્યાપ્યલામે, -લવઙ્ગ, કાંસ્યં તત્ત્વ મારિતં પ્રાપ્યમ્ । પ્રપુ=રત્ન, તત્ત્વ મારિતં પ્રાપ્યમ્ । શિલા=મનઃશિલા, અન્નમ્=અન્નકં, તત્ત્વ મારિતં પ્રાપ્યમ્ । દક્ષા-ણ્ડત્વક્-દક્ષ-કુકુટ, તસ્યાણ્ડત્વક્, અર્થ=વિમીતક-કત્તમ્, ક્ષતજમન્-કુકુમમ્, શિવા=દરીતકી, ક્ષીતકં=ચટ્ટીમધુ, રાજવર્ત 'રાવટી' इति लोके ॥ પૂતીક= 'પોરકાણ' इति लोके, અન્નનં= 'મુરમા' इति लोके, મદ્રમુક્ત=નાગમુક્તમ્, તામ્રમાર ચ મારિત પ્રાપ્યમ્, રસગર્મ=સાગ્રનમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

મુક્તાદિમહાંજન ફલશ્રુતિ

મયન્તિ રોગા નયનાશ્રિતા યે, નિતાન્તમાશ્રો-પચિતાશ્ચ તેપામ્ । વિધીયતે શાન્તિરવશ્યમેવ, મુક્તાદિનાડનેન મહાંજનેન ॥ ૧૧૦ ॥

અન્યઃ-નયન-આશ્રિતાઃ યે રોગા. મયન્તિ, યે ચ નિતાન્ત-માત્ર-અપચિતાઃ (મયન્તિ), તેપામ્ અનેન મુક્તા આદિના મહાંજનેન અવશ્યમ્ એ શાન્તિઃ વિધીયતે ॥

આંખને લગતા જે રોગો થાય છે અને જે નેત્રરોગો પૂખ્ત બની ગયા હોય, તેઓની આ મુક્તાદિમહાંજનથી અવશ્ય શાંતિ થાય છે.

નયન-રોગાંજન*

કળા સલવળોપણા સહરસાંજના સાંજના, સતિપતિરુપઃ સિતા સિતપુનર્નવાં ચાપિ હિ । રજન્યરુણચન્દનં મધુ ચ તુત્યપથ્યાશિલા, હરિપદ્મલશાયરસ્ફટિકશઙ્ગનાભીન્દવઃ ॥ ૧૧૧ ॥

હમાનિ તુ વિચૂર્ણયેન્નિયિડવાસસા શોધયેદ, તથાડ્યસિ વિમર્દયેન્નમધુ તામ્રલણ્ઢેન તત્ ॥

હવે મુનિભિરિતિ નયનશોળનામાંજનં, કરોતિ તિમિરશ્ચ પટલપુષ્પનાશં થલાત્ ॥ ૧૧૨ ॥

અન્યઃ-કળા સલવળ-ઉપણા સહરસાંજના સાંજના સતિપતિક-વિના સિત-પુનર્નવા અપિ ચ રજની-અરુણ-ચન્દનં મધુ ચ તુત્ય-પથ્યા-શિલાઃ હિ અરિષ્ઠ-લ-શાયર-સ્ફટિક-શઙ્ગ-નાભિ-ઇન્દવઃ-હમાનિ તુ વિચૂર્ણયેદ, નિબિડ-વાસસા શોધયેદ તથા સમધુ તત્ અથ ચિ તામ્રલણ્ઢેન વિમર્દયેદ, મુનિભિઃ ઈરિતમ્ હવે નયનશોળનામ આંજનમ્ તિમિર-શ્ચ પટલ-પુષ્પનાશ વગાત્ કરોતિ ॥

પીપર, સૈંધવ, મરી, રસવંતી, સુરભો, સમુદ્રકેણુ, સાકર, ધોળી સાટોડી, હળદર,

* નયનયોઃ શોળઃ-રક્ત-વર્ણોત્પલ-નંદુર્વર્ણઃ, તત્ર અગ્ન્યે-અન્ન પ્રજાપાદો, સ્પુટ, નયનશોળાંજનમ્-આંખની લાલ કમળ જેવી તાજ રતાશ પર જે આંખ, તે ઓષધ 'નયનશોળાંજન' કહેવાય છે.

રતાંજલી, જેડીમધ, મોરથુથુ, હરડે, મનશીલ, લીંબડાનાં પાંદડાં, લોધર, ફટકડી, શંખની નાભિ અને લીમસેની બરાસ એટલાનું ચૂર્ણ કરવું. તેને બડા લગડાથી આળી લેવું અને પછી તેને મધથી મિશ્ર કરી લોહાના વાસણ ઉપર ત્રાંખાના કટકાથી ખૂબ વાટવું, એ ઝુનિઓએ કહેલું 'નયનશોષાંજન' તાબા તિમિરનો, તાબાં પડાનો અને ફૂલાનો બળથી નાશ કરે છે. ૧૧૧, ૧૧૨

દીકા-સવળ=સૈનવદ, અજ્ઞન=સુરમા, સરિત્વતિ-કફ=મસુદકેન, શિલા=મન.શિલા, શાશર=લોપ્ર, ફકટિક=ફટકરી, હન્ડુ=કર્કર ॥ તિમિરે નૂતનકુસુમે નૂતનપડેલે ન. (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ચંદ્રોદયા-વટી×

હૃતીતકી વચ્ચા કુણં પિપ્પલી મરિચાનિ જા. વિમીતરુપ્ય મજા ચ શક્તનામિર્મન:શિલા ॥૧૧૩ સર્વમેતસ્મં કુત્રા ગદ્યક્ષીરેણ વેપયેત્. નાશયેત્ તિમિર કણ્ઠપટલાન્યથુદાનિ ચ ॥૧૧૪ અપિ ત્રિવાર્ષિકં શુક્લં માસેતૈકેન નાશયેત્. અધિક્તાનિ ચ માંસાનિ રાત્રાવન્ધત્યમેવ ચ ॥૧૧૫॥

અન્વય:-હૃતીતકી વચ્ચા કુણં પિપ્પલી ન મરિચાનિ ન વિમીતરુપ્ય મજા ન શક્તનામિ: મન શિલા-સર્વમ્ એતલ્ સમ કૃત્વા ગદ્યક્ષીરેણ વેપયેત્, (શ્વ ચન્દ્રોદયા વટી) તિમિર કણ્ઠપટલાનિ ન અર્થુદાનિ નાશયેત્, ત્રિવાર્ષિકમ્ અપિ શુદ્ધમ્ એકેન માસેન, અધિક્તાનિ ચ માંસાનિ રાત્રી ચ અન્ધાર નાશયેત્ એવ ॥

હરડે, વજ, ઢક, પીપર, મરી, ખડેડાનો ગજા, શંખની નાભિ અને મનશીલ સમભાગે લઈ ગાયના દૂધમાં ખારીક વાટવાં; તેઓની ગોળી બનાવવી, એટલે 'ચંદ્રોદયા-વટી' તથા ર થાય છે. આ ગોળી ત્રણ વર્ષનું કૂલું, માંસ વૃદ્ધિ અને રતાંધળાપણુ પછી એક મહિનામાં મટાડે છે. ૧૧૩-૧૧૫

દીકા-પુષ્પે તિમિરે ન.

× ચન્દ્રસ્યેવ ઉદયો યસ્યા તિમિરાવીન્ નાશયિતુ મિતિ વન્દ્રોદયા-જેમ ચંદ્રકારનો નાશ કરવા ચંદ્રનો ઉદય થાય છે, તેમ જેનો તિમિર વગેરે નેત્રરોગોનો નાશ કરવા, આયુર્વેદના ઔષધોમા ઉદય થયો છે, તેથી ચંદ્રોદયા નામે પ્રખ્યાત થયેલી ગોળી

ચંદ્રપ્રભા-વર્તિ

રજની નિમ્બપત્રાણિ પિપ્પલી મરિચાનિ ચ । વિહંગ મદ્રમુસ્તે ચ સપ્તમી ત્વમયા સ્મૃતા ॥૧૧૬॥ અજામૂત્રેણ સપિષ્ય છાયાયાં શોપયેદ્વરીમ્ । વારિણા તિમિરં હન્તિ ગોમૂત્રેણ તુ પિષ્ટકમ્ ॥૧૧૭ મધુના પટલં હન્તિ નારીક્ષીરેણ પુષ્પકમ્ । એવા ચન્દ્રપ્રભા વર્તિ: સ્વયં કદ્દેણ નિર્મિતા ॥૧૧૮॥

અન્વય-રજની નિમ્બપત્રાણિ પિપ્પલી મરિચાનિ ચ વિહંગ મદ્રમુસ્ત ચ સપ્તમી ત્વમયા સ્મૃતા (તદેતલ્ સત્તક) અજામૂત્રેણ સપિષ્ય વટી (કૃત્વા) છાયાયાં શોપયેત્, કદ્દેણ સ્વય નિર્મિતા એવા ચન્દ્રપ્રભા વર્તિ: વારિણા તિમિર ગોમૂત્રેણ તુ પિષ્ટક હન્તિ, મધુના પટલ નારીક્ષીરેણ પુષ્પક હન્તિ ॥

હળદર, લીંબડાનાં પાંદડાં, પીપર, મરી, વાવડિંગ, નાગરથોથ અને સાતમી હરડે-ને બકરીના મૂત્રથી વાટી વાટ બનાવીને છાયામાં સુકાવી ગોળી કરવી; એમ રુદ્ર-દેવે થોતે બનાવેલી આ 'ચંદ્રપ્રભા-વર્તિ' ખાણીથી ઘસીને આંજી હોય તો તિમિર રોગને, ગાયના મૂત્રથી ઘસીને આંજવાથી ઘોળા ડોળાના પિષ્ટક રોગને, મધથી ઘસી આંજવાથી પડળને અને સીના ધાવણુથી ઘસીને આંજવાથી ફૂલાને મટાડે છે. ૧૧૬ ૧૧૮ ખાસ રાત્રિનો અંધારો મટાડનાર કણા-પ્રયોગ તથા મરિચ-પ્રયોગ

કળા છાગધક્ષુન્મચ્ચે પક્ત્વા તન્સપેપિતા । અચિરાદ્દન્તિ તક્કાન્થ્યં તદ્વત્સક્ષોદ્રસૂષ્ણમ્ ॥૧૧૯

અન્વય:-છાગ-ચક્ષુન્મચ્ચે પક્ત્વા તદ્-રસ-વેપિતા કળા, તદ્વત્ સક્ષોદ્રમ્ કણમ્ અચિરાદ્ તક્કાન્થ્ય હન્તિ ॥

બકરાના લોધરમાં પીપરને પકાવી તે જ રસમા વાટીને આંજવાથી થોડા કાળમાં રતાં-ધળાપણું મટાડે છે; તેમ જ મરીને મધમાં વાટી આંજવાથી થોડા જ કાળમાં રતાંધળા પણું મટાડે છે. ૧૧૯

+ ચન્દ્રસ્ય પ્રમેય પ્રમા યસ્યા: તિમિરાદિનાશને હિતિ ચન્દ્રપ્રભા-તિમિર આદિ નેત્રરોગોનો નાશ કરવા જેની કાંતિ એટલે સામર્થ્ય, અધકારનો નાશ કરવા ચંદ્રની કાંતિના જેવું છે, તેથી 'ચંદ્રપ્રભા' કહેવાતી ઔષધકૃત એક વાટ.

સર્વ નેત્રરોગો પર મહાત્રિક્લાધ છૂત
ત્રિફલાયા રસં પ્રસ્યે પ્રસ્યં મૃદ્ધરજસ્ય ચ ।
વૃષસ્ય ચ રસં પ્રસ્યં શતાવર્યાય તત્સમમ્ ॥૧૨૦॥
ગુહ્યયા આમલક્યાઃ રસં છાગીપચ્ચનયા ।
પ્રસ્યં પ્રસ્યં સમાહૃત્ય સર્વેરમિર્વૃત પચેત્ ॥૧૨૧॥
ફલકઃ ફળા સિતા દ્રાક્ષા ત્રિફલા નીલમુત્પલમ્ ।
મધુક ક્ષીરકાકોલી મધુપર્ણી નિદિગ્ધિકા ॥૧૨૨॥
તત્ સાધુ સિદ્ધં વિદ્યાય શુભે માળ્દે નિષાપયેત્ ।
ઠાવં પાનમધઃ પાન મધ્યે પાનં ચ શસ્યતે ॥૧૨૩॥
યાવન્તો નેત્રરોગાઃ સ્યુસ્તાન્પાનાદપર્વતિ ।
સુરકે રક્તદુષ્ટ ચ રક્તં વા વિષ્ણુને તથા ॥૧૨૪॥
નક્તાન્ધ્યે તિમિરે ફાલે નીલિકાપટલાધુંદે ।
અમિષ્યન્દે ધિમન્ધ્યે ચ પક્ષમકોપે સુદારણે ॥૧૨૫॥
નેત્રરોગેષુ સર્વેષુ દોષત્રયહૃતેષ્વપિ ।
પરં હિતમિદં પ્રોકં ત્રિફલાધં મહાવૃતમ્ ॥૧૨૬॥

અન્યઃ-પ્રસ્ય ત્રિફલાયાઃ, પ્રસ્ય ચ મૃદ્ધરજસ્ય
ચ વૃષસ્ય રસ, તત્સમં ચ શતાવર્યાઃ રમ, તથા ગુહ્યયાઃ
ચ આમલક્યાઃ રસ છાગીપચઃ (ચ) પ્રસ્યં પ્રસ્યં સમા-
હૃત્ય (તત્ર) ફળા સિતા દ્રાક્ષા ત્રિફલા નીલમુત્પલ
મધુક ક્ષીરકાકોલી મધુપર્ણી નિદિગ્ધિકા- (એવા)
ફલકઃ (ક્ષેપ્યઃ તતઃ) એમ. સર્વેઃ પૂતં પચેત્, તત્
સાધુ સિદ્ધં વિદ્યાય શુભે માળ્દે નિષાપયેત્, (માનસ્ય)
ઠાવં પાનમ્ અથઃ પાન મધ્યે ચ પાન શસ્યતે, (ક્ષેવ્ય)
યાવન્તઃ નેત્રરોગાઃ સ્યુઃ તાન્ અવર્પતિ । હૃદ
ત્રિફલાધં મહાવૃત સુરકે, ચ રક્તદુષ્ટે, વા રક્તે વિષ્ટે
તથા નક્તાન્ધ્યે તિમિરે ફાલે નીલિકા-પટલ-અર્બુદે
અમિષ્યન્દે અધિમન્ધ્યે ચ સુદારણે પક્ષમકોપે દોષ-ત્રય-
ક્રોધેષુ સર્વેષુ નેત્રરોગેષુ અપિ પરં હિત પ્રોકમ્ ॥

ચોસઠં તોલા ત્રિક્લાનાં રસ, ચોસઠં
તોલા ભાંગરાને રસ, ચોસઠં તોલા અરદુમાને
રસ, ચોસઠં તોલા શતાવરીને રસ, ચોસઠં
તોલા ગળોને રસ, ચોસઠં તોલા આમલીને
રસ અને ચોસઠં તોલા બકરીતુલું દૂધ-એ બધાં
એકઠાં કરી તેમાં પીપર, સાકર, દ્રાક્ષ, હરદે,
બહેડાં, આમળાં, નીલકમળ, બમણું જેઠીમધ,
આસંધનાં મૂળ અને હોરીગણીને કલક નાખી
એ બધાંથી ધી પકાવવું. તે સારી રીતે પાકી
રહેલું જણાય ત્યારે ઉતારી લઈ સારા વાસણ-
માં તેને રાખી મૂકવું. જમ્યા પહેલાં,
જમતાં જમતાં વચ્ચે અને જમ્યા પછી આ

ધી પીપું તે ઉત્તમ ગણાય છે; એમ પીવાથી
જેટલા નેત્રરોગ હોય તેઓને આ ધી મટાડે
છે. આ ‘મહાત્રિક્લાધ’ નામનું ધી ભારે
રતાથ, લોહીના દોષ. લોહીના સાવ, રાતને
અંધાપો, તિમિર, કાચ, નીલિકા, પડળ,
અર્બુદ, અભિષ્યંદ. અધિમંથ, મહાદારુણ
પક્ષમકોપ અને ત્રણે દોષોએ કરેલા નેત્રસંધી
સળળા રોગો ઉપર પણ અત્યંત હિતકારી
કહેવાય છે. ૧૨૦-૧૨૬

રીકા-મૃદ્ધરજઃ=મૃદ્ધરાજઃ ॥ ક્ષીરકાકોલ્યા કાકાને-
શ્યગન્ધામૂલં પ્રાપ્તમ્ । મધુપર્ણં અન્ન-યશીમધુ, વશ્ય-
સ્વાત્ ॥ આમા ક્ષીરકાકાલી ન મળે તો આસંધ
લેવી અને મધુપર્ણી એટલે જેઠીમધ સમજવું; કેમ
કે તે નેત્રને હિતકારી છે.

બીજા પ્રકારનું ત્રિક્લાધ છૂત
શનમેકં હરીતક્યા દ્વિગુણં ચ વિમીનકમ્ ।
ચતુર્ગુણં ત્યામલકં વૃષમાર્કચયોઃ સમમ્ ॥૧૨૭॥
ચતુર્ગુણોત્કં દત્ત્વા શનૈર્મૃદ્ધશિના પચેત્ ।
માર્ગં ચતુર્થં સંરક્ષ્ય કાર્યં તમતતારયેત્ ॥૧૨૮॥
શર્કરા મધુકં દ્રાક્ષા મધુપર્ણી નિદિગ્ધિકા ।
કાકોલી ક્ષીરકાકોલી ત્રિફલા નાગકેસરમ્ ॥૧૨૯॥
પિપ્પલી ચન્દનં મુસ્તં ત્રાપમાણા તંયોત્પલમ્ ।
વૃતપ્રસ્યં સમં ક્ષોરં કલકેરેતીઃ શનૈઃ પચેત્ ॥૧૩૦॥
હન્યાત્ સતિમિરં ફાલં નક્તાન્ધ્યં શુક્રમેવ ચ ।
તથા સ્વાથં ચ ફળદું ચ શ્યથું ચ ફળાયતામ્ ॥૧૩૧॥
ફલુપત્ત્વં ચ નેત્રસ્ય ચિન્દ્રમેપલાતિ ચ ।

ચહુનાડત્ર કિમુકેન સર્વાન્નેત્રામયાન્હરેત્ ॥૧૩૨॥
યસ્ય ચોપહતા દષ્ટિઃ સૂર્યાગ્નિભ્યાં પ્રપશ્યતઃ ।
તસ્યૈતદ્વેપજં પ્રોકં મુનિભિઃ પરમં હિતમ્ ॥૧૩૩॥
માર્જિતં દર્પણં યદ્વત્પરાં નિર્મલતાં વ્રજેત્ ।
તદ્વદેતેન પીતેન નેત્રં નિર્મલતામિયાત્ ।
વારિદ્રોણદ્વયં ચાત્ર વૃષમાર્કયોસ્તુલે ॥૧૩૪॥

અન્યઃ-એક શત હરીતક્યાઃ દ્વિગુણ ચ વિમીનકં,
ચતુર્ગુણં તુ આમલકઃ વૃષ-માર્કચયોઃ સમં ચતુર્ગુણ-
ઉત્કં દત્ત્વા શનૈઃ ચુદ-અગ્નિગ પચેત્ । ચતુર્થં માર્ગ

* ત્રિફલા આદ્યા યેષુ તાનિ ત્રિફલાયાનિ, ત્રિફ-
લાયઃ પવન વૃત-ત્રિફલાચતુરમ્, અન્યાપેક્ષયા મહત્ તત્
ત્રિફલાચતુરં-મહાત્રિક્લાચતુરમ્-બીજા ત્રિક્લાધવૃત
કરતાં જેમા વધારે ચોસડિયાં નાખેલ હોય અને જેમાં
ત્રિક્લા પહેલી હોય છે, એવાં ચોસડિયાથી પકાવેલું
ધી ‘મહાત્રિક્લાધવૃત’ કહેવાય છે.

શંક્ય તં કાથમ્ ઘવતારયેત્, (તત્ર) શર્કરા મધુક
શાખા મધુયગી નિદિગ્ધિકા કાકોલી ક્ષીરકાકોલી ત્રિ-
પન્ડા નાગકેવરં વિપ્પલી ચન્દન મુસ્તે શ્રાયમાણા તથા
હત્પન્નમ્-પ્રતઃ વર્ત્તકઃ (સહ) ઘૃતપ્રશ્નં સમ ક્ષીરં શનૈઃ
પચેત્ । (અનત્ સિદ્ધં ઘૃત) સત્તિમિરં કાવં નક્કાન્થ્યં
ચ શુકમ્ એવ તથા ચ છાવં ચ કણ્ઠ ચ શ્વયંથું ચ
મવાયતાં નેત્રસ્ય ચ વલુપરં ચ ચિન્દુ-અર્મ-પલાનિ
દન્ધાત્, અગ્ર યદુના ઉક્તેન કિમ્? સર્ગાન્ નેત્ર-આમ-
યાન્ હરેન્ સૂર્ય-અગ્નિ-ચાં પ્રવરયતઃ ચસ્ય ચ દષ્ટિઃ
ઉપહતા (મયેત્), તસ્ય દ્યુત પામં હિત મેઝ મુનિમિ.
પ્રોક્તમ્ માજિત દર્શન ચત્ર પરી નિર્મલતાં પ્રજેત્,
દ્વત્વ દ્યુતેન પીટેન નેત્ર નિર્મલતામ્ દ્યાત્, અગ્ર ચ
વારિ-દ્રોળ-દ્વય વૃપમાર્કવયોઃ તુલે (પ્રસેવ્ય) ॥

સો તોલા હરડે, બમે તોલા બહેડાં,
ચારસો તોલા આમળાં અને ચારસો તોલા
અરડુસો તથા ચારસો તોલા ભાંગરો લઈ
ચોગણા પાણીમાં નાખી તેનો કોમળ અગ્નિથી
ધીમે ધીમે ક્વાથ કરવો. ચોથા ભાગનું
પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથ ઉતારવો.
પછી તેમાં સાકર, બમણું જેડીમધ, દ્રાક્ષ,
લોરીંગણી, બમણું આસંધનાં મૂળ, હરડે,
બહેડાં, આમળાં, નાગકેસર, પીપર, રતાંજલી,
નાગરમોથ, ત્રાયમાણ અને રક્ત કમળના કલકો
નાખી તે ક્વાથથી ધીમે ધીમે ચોસઠ તોલા
ધી અને ચોસઠ તોલા દૂધ સાથે પકાવવાં.
પાકતાં પાકતાં ડેવળ ધી જ બાકી રહે એટલે
'ત્રિક્ષ્ણાધધૃત' તૈયાર થાય છે. આ ધી નેત્રનાં
તિમિર, કાથ, રાતનો અંધાપો, ફૂલું, સાવ,
ચળ, સોળો, ક્વાથપણું, મેલાપણું, બિંડુ,
અમ્ અને પડળનો નાશ કરે છે. અહીં
વધારે શું કહેવું? આ ધી સઘળા નેત્રરોગોને
મટાડે છે. સૂર્ય કે અગ્નિની સમક્ષ જોતાં
જેની દષ્ટિ હણાઈ-ઝાંખી થઈ હોય તેના
માટે આ ધીરૂપ પરમ હિતકારી ઔષધ
મુનિઓએ કહેલ છે. આ ધી પીવાથી નેત્ર
નિર્મલ થાય છે. આ ધીની બનાવટમાં પાણી
બે દ્રોણ એટલે બેકઅર અડતાલીસ તોલા
અને અરડુસો તથા ભાંગરો બને મળી બે
તુલા-એટલે આઠસો રૂપીઆભાર નાખવાં.

ટીકા-કાકોલીયુગાડામેઘન્યામૂલદ્વિગુણં ગ્રાહ્યમ્ ।
આમાં કકોલી તથા ક્ષીરકકોલી ન મળે તો
આસંધનાં મૂળ બમણાં નાખવાં.

સવ નેત્રરોગ ઉપર વાસકાદિ-ક્વાથ
વાસાવિશ્વાડમૃતાદાર્વારક્તચન્દનચિત્રકૈઃ ।
ભૂનિમ્બનિમ્બકટુકાપટોલત્રિફલામ્બુદૈઃ ॥ ૧૩૫ ॥
નિશાકલિક્ષુકટૈઃ ક્વાથઃ સર્વાશિરોગહા ।
ધૈર્ય પીનસં શ્વાસં કાસં નાશયતિ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૩૬
અન્વયઃ-વાસા-વિશ્વા-અમૃતા-દાર્વા-રક્તં ચન્દન-
ચિત્રકૈઃ, ભૂનિમ્બ-નિમ્બ-કટુકા-પટોલ-ત્રિફલા અમ્બુદૈઃ
નિશા-કલિક્ષુ-કટૈઃ. ક્વાથઃ સર્વ-અશિરોગ-હા (સન્)
ધૈર્ય પીનસં શ્વાસં કાસં નાશયતિ ॥

અરડુસો, સૂઠ, ગળો, દારુહળદર, રતાં
જલી, ચિત્રક, કરિયાતું, લીંબડો, કડુ, કડવાં
પરવળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, મોથ, હળ-
દર, પીપર અને ઇંદ્રજવનો ક્વાથ પીવાથી
નેત્રના સઘળા રોગો, સ્વરભંગ, સળેખમ,
શ્વાસ અને ઉધરસનો તે નાશ કરે છે.

નેત્રના રોગોનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ *કર્ણરોગાધિકારઃ ।†

૬૫ : કાનના રોગોનો અધિકાર

તત્ર કર્ણરોગાના નામાનિ સંઘ્યાં વાહ-

કાનના ૨૮ રોગોનાં નામો

કર્ણશૂલઃ કર્ણનાદો યાદિયં ક્ષેષ્ઠ દય ચ ।

કર્ણસ્ત્રાવઃ કર્ણકણ્ઠઃ કર્ણગૃથસ્તથૈવ ચ ॥ ૧ ॥

+ કીચિતે-ક્ષિપ્યતે-શન્દધારા યમિન્ નિમિત્તપવનૈન્
વીચિતરજ્જ્વાલેન વન્દસ્વમુકુલન્યાયેન વા પરપરયા સમ-
વાશક્ષિતિ કર્ણઃ, કૃ વિશેષે- 'કૃત્તુસિ' (ડળા. ૩-૧૦)
હતિ નઃ, યદ્વા કર્ણયતિ-મિત્રતિ સમવાયેન ધ્રવજન્યં
જ્ઞાનમિતરેન્દ્રિયયજ્ઞાનેમ્યં હતિ કર્ણઃ, કર્ણ મેદને અન્,
તસ્ય કર્ણસ્ય રોગઃ-કર્ણરોગઃ-જેમાં નિમિત્તકારણ-
રૂપ પવન, વીચિતરજ ન્યાયથી કે કદબપુષ્પની
કળીના ન્યાયથી પરંપરાએ શબ્દોની ધારાઓને
સમવાયસબંધથી ફેંકે છે, તે કર્ણ અથવા જે
સમવાયસબંધથી થયેલ સાંભળવારૂપ જ્ઞાનને બીજી
ઇન્દ્રિયોથી થયેલ જ્ઞાનથી ભુલું પાડે છે તે કર્ણ (કાન)
કહેવાય છે; એ કર્ણને લગતા રોગો કર્ણરોગ
કહેવાય છે. આંખ પછી તેની સીધાણમાં બાહુના
કાન તરફ લક્ષ્ય આપી અંધકાર નેત્રરોગના અધિકાર
પછી આ કર્ણરોગનો અધિકાર શરૂ કરે છે.

પ્રતિનાદો જન્તુર્ગુણો વિદ્રધિર્દિવિધસ્તથા ।
 કર્ણવાકઃ પૂતિકર્ણસ્તથેશાશ્ચતુર્વિધઃ ॥ ૨ ॥
 તથાડ્યુંદં સતવિધે શોકઘ્નાપિ ચતુર્વિધઃ ।
 પ્તે કર્ણગતા રોગા અઘાવિંશતિરીરિતાઃ ॥ ૩ ॥

અન્યથા:-કર્ણશૂરઃ કર્ણનાદઃ વાધિર્ચં ચ ક્ષેદઃ એવ,
 કર્ણભાવઃ કર્ણકણ્ઠઃ તથા ચ કર્ણગૂયઃ પ્રતિનાદઃ જન્તુ-
 વર્ણઃ, દ્વિવિધઃ વિદ્રધિઃ, તથા કર્ણવાકઃ પૂતિકર્ણઃ તથા
 એવ અર્શઃ ચતુર્વિધઃ, તથા સપ્તવિધમ્ અર્જુદં ચ ચતુર્વિધઃ
 શોકઃ અપિ પ્તે અઘાવિંશતિઃ કર્ણરોગાઃ રિરિતાઃ ॥

^૧કર્ણશૂલ, ^૨કર્ણનાદ, ^૩બાધિર્ચં, ^૪ક્ષેદઃ,
^૫કર્ણસ્રાવ, ^૬કર્ણકંઠ, ^૭કર્ણગૂય, ^૮પ્રતિનાદ,
^૯કૃમિકર્ણ, ^{૧૦}ક્ષત ક્રે ^{૧૧}અભિઘાતદોષથી
 થયેલો એ પ્રકારનો વિદ્રધિ, ^{૧૨}કર્ણપાક,
^{૧૩}પૂતિકર્ણ, ^{૧૪}આર પ્રકારના સોના, ^{૧૫}આર
 પ્રકારના અરશ અને ^{૧૬}સાત પ્રકારના અર્જુદં,
 એ રીતે ૨૮ કાનના રોગ કહ્યા છે. ૧-૩
 તેણે કર્ણશૂરવ્ય સમપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણમાહ-

(૧) કર્ણશૂલનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ
 સમીરણઃ શ્રોત્રગતોઽન્યથા ચરન્, સમન્તતઃ
 શૂલમતીવ કર્ણયોઃ । કરોતિ દોષેષ્ચ યથાસ્વમા-
 વૃત્તઃ, સ કર્ણશૂલઃ કથિતો દુરાચરઃ ॥ ૪ ॥

અન્યથા:-શ્રોત્રગતઃ સમીરણઃ કર્ણયોઃ સમન્તતઃ
 અન્યથા ચરન્ યથાસ્થે ચ દોષે સમાવૃતઃ શૂલં કરોતિ,
 સઃ દુરાચરઃ કર્ણશૂરઃ કથિતઃ ॥

કાનમાં ચોપાસ અવળી રીતે ફરતા અને
 પોતપોતાનાં નિદાનોથી કોપેલા પિત્ત,
 કફ અને લોહીથી વીંટાયેલો વાયુ, કાનમાં
 તે તે દોષના સંબંધવાળું ભયંકર શૂળ ઉત્પન્ન
 કરે છે એ 'કર્ણશૂલ' કહેવાય છે. આ
 કર્ણશૂલ કૃષ્ણસાંધ્ય છે. (લોહી પશુ વેદના
 આદિને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી દોષો જેવું
 જ છે. માટે તેને પશુ અહીં દોષોમાં જ
 ગણ્યું છે.) ૪

૧. કર્ણયોઃ શૂરં યસ્મિન્ અન્યથા ચરતઃ સમીરણાત
 સ કર્ણશૂરઃ-જેમાં કાનની અંદર અવળા ફરતા
 વાયુને લીધે અત્યંત શૂળ-સજીકા આવે, તે કાનનો
 રોગ 'કર્ણશૂલ' કહેવાય છે.

ટીકા-અન્યથા ચરન્ સમન્તતઃ=પ્રતિભોમં ચરન્,
 દોષૈઃ=પિત્તકફકૈઃ, રક્તસ્યાપિ રુઝાદિકર્તૃત્વેન દોષ-
 સામ્યાત્ દોષત્વમત્ર । યથાસ્વમ્=આત્મીયનિદાનકૃપિતૈઃ, અથ

વા,-' યથાસ્વમિ'તિ શૂરવિશેષણ, દુરાચરઃ=દુરવચારા ॥
 (આનો અર્થ ઉપર અનુવાદમાં આપાયો છે.)

મૂર્છાઉપદ્રવયોગાત્કર્ણશૂરસ્યાસાધ્યતો વાદ-

મૂર્છા આદિ ઉપદ્રવોના યોગથી
 અસાધ્ય કર્ણશૂલ

મૂર્છા દાહો જ્વરઃ કાસઃ શ્વાસોઽથ વમયુસ્તથા ।
 ઉપદ્રવાઃ કર્ણશૂલે ભવન્ત્યેતે મરિષ્યતઃ ॥ ૫ ॥

અન્યથા:-મૂર્છા દાહઃ જ્વરઃ કાસઃ શ્વાસઃ અથ
 વમયુઃ-તથા પ્તે ઉપદ્રવાઃ કર્ણશૂલે મરિષ્યતઃ ભવન્તિ ॥

મૂર્છા, દાહ, જ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ અને
 વમન એ ઉપદ્રવો કર્ણશૂલમાં જે ભરવાનો
 હોય તે માણસને થાય છે-અર્થાત્ આ
 ઉપદ્રવોથી યુક્ત કર્ણશૂલ રોગ અસાધ્ય થઈ
 છવલેલું બને છે. ૫

કર્ણનાદસ્ય લક્ષણમાહ-

(૨) કર્ણનાદનું લક્ષણ

કર્ણસ્ત્રોતઃસ્થિતે વાતે શૂનોતિ વિવિધાન્સ્વનાન્ ।
 મેરીમૃદત્તશહ્વાનાં કર્ણનાદઃ સ હવરતે ॥ ૬ ॥

અન્યથા:-(કુપિતે) વાતે કર્ણસ્ત્રોતઃસ્થિતે (જનઃ)
 મેરિ-મૃદત્ત-શંખાનાં વિવિધાન્ સ્વનાન્ શૂનોતિ, ઇ
 કર્ણનાદઃ ઉચ્યતે ॥

કોપેલો વાયુ કાનની શબ્દવાહિની નાડીમાં
 રહ્યો હોય ત્યારે માણસ ભેરી, મૃદંગ, શંખ
 અને ભ્રમર વગેરેના જેવા વિવિધ પ્રકારના
 શબ્દો સાંભળે છે, એ 'કર્ણનાદ' કહેવાય છે.

૨. કર્ણયોઃ નાદઃ-કુપિતાત્ કર્ણસ્ત્રોતઃસ્થિનાદ વાયોઃ
 વિવિધશબ્દશ્રવણમ્-કોપેલો વાયુ, કાનની શબ્દવાહી
 નાડીઓમાં ભરાય, એટલે બહુબલના અવાજ
 સંભળાય, તે 'કર્ણનાદ' કહેવાય છે

ટીકા-' મેરીમૃદત્તશહ્વાનીના'મિત્યુપલક્ષણમ્ । તેન
 મૃદાદિકૃતસ્વનાનાં મૃદણમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)
 વાધિર્ચમાહ-

(૩) બાધિર્ચનું લક્ષણ

યદા શબ્દવહં વાયુઃ સ્ત્રોત આવૃત્ત્ય તિષ્ઠતિ ।
 શુદ્ધઃ શ્લેષ્માન્નિવતો વાપિ વાધિર્ચં તેન જાયતે ॥ ૭ ॥

અન્યથા:-યદા (કુપિતઃ) શુદ્ધઃ વાયુઃ શ્લેષ્મ-
 અન્નિવતઃ (મવતિ) અપિ વા વાયુઃ શબ્દવહં સ્ત્રોતઃ
 આવૃત્ત્ય તિષ્ઠતિ, તેન વાધિર્ચં જાયતે ॥

શુદ્ધ વાયુ કફથી યુક્ત થાય અથવા
 કોપેલો એકલો જ વાયુ કાનની શબ્દવાહિની

નાડીને વીંટાઈ ને રહે, તેથી જે બહેરાપણું થાય, એ 'બાધિય' નામે કાનનો રોગ કહેવાય છે. ૭

૩. ક્ષ્માતિ કર્ણ, કષ્યતે વા કર્ણાન્યાં શબ્દમ્હનં વાયુક્તશબ્દવહ્નોત્તભાવરણાત્ કષ્ણુષ્ણવાયુના વાપિ યેનેતિ ઘચિરઃ-વન્ધ-વન્ધને- 'દ્વિમિદિ'-(ઉણા. ૧-૫૧)ઈતિ કિરુ, ઘચિરસ્ય ભાવઃ-સાધિયમ્ 'ગુણવચન' ઇતિ જ્યન્-કાનને જે બાંધે એટલે વાયુએ કહેલ શબ્દવાડી નાડીના આવરણથી અથવા કાનનો શુદ્ધ વાયુ કદ-યુક્ત થવાથી કાન વડે શબ્દ સાંભળવો જેનો બંધ થાય, એટલે કાનથી શબ્દ કે અવાજ જેને ન સંભળાય તે બહેરા-બધિર કહેવાય છે અને તે માણસની એ બહેરાશ 'બાધિય' કહેવાય છે.

અસાધ્ય વાધિયમાહ-

અસાધ્ય બહેરાશ

સાધિયં વાલુદ્વહોત્યં ચિરોત્યં ચ વિવર્જયેત્ ॥૮॥
અન્યયઃ-માલ-વૃદ્-હાત્યં ચ ચિર-હત્યં સાધિયં વિવર્જયેત્ ॥

બાળકને, વૃદ્ધને કે લાંબા કાળથી થયેલું બહેરાપણું ત્યજી દેવું-તેને અસાધ્ય ગણી તેની ચિકિત્સા ન કરવી. ૮

કર્ણદ્વેડમાહ-

(૪) કર્ણદ્વેડયુતું લક્ષણ

ચાયુઃ પિત્તાદિમિયુક્તો વેણુષોપસમં સ્વનમ્ ।
કરોતિ કર્ણયોઃ ક્ષ્વેડં કર્ણદ્વેડઃ સ ડચ્યતે ॥૯॥

અન્યયઃ-પિત્ત-આદિભિઃ યુક્તઃ વાયુઃ કર્ણયોઃ વેણુ-ષોપ-સમ સ્વન ક્ષ્વેડ કરોતિ, સઃ કર્ણદ્વેડઃ ડચ્યતે ॥

પિત્ત વગેરેથી યુક્ત થયેલો વાયુ, કાનમાં વાંસના અવાજ જેવો અવાજ ઉત્પન્ન કરે, એ 'કર્ણદ્વેડ' નામે કાનનો રોગ કહેવાય છે.

૪. ક્ષ્વેડયતિ-મોહયતિ વેણુનાદેનેતિ ક્ષ્વેઢઃ-નિશ્ચિન્તા સ્નેહનમોહનયોઃ-અચ્-કર્ણયોઃ ક્ષ્વેઢઃ-પિતાદિયુક્તવાયુક્ત-વેણુષોપવન્નિવનનં કર્ણદ્વેડઃ-પિત્ત આદિથી યુક્ત થયેલો વાયુ, કાનમાં વાંસ અથવા વાંસળી જેવો અવાજ કરે, તે કર્ણદ્વેડ નામે કાનનો રોગ કહેવાય છે.

ટીકા-ક્ષ્વેડશબ્દાર્યં બ્યનકિ-વેણુષોપસમં સ્વનમિતિ ।
યત ઉક્તમ્- 'ક્ષ્વેડન વેણુષોપવત્' ઇતિ । નનુ કર્ણનાદ-કર્ણદ્વેડયોઃ કો મેદઃ ? ડચ્યતે-કર્ણનાદઃ-કેવલેન વાતેન જાયતે, તત્ર નાનાશબ્દાંશ શ્ણોતિ । કર્ણદ્વેડસ્તુ-પિતા-દિયુક્તેન વાતેન જન્યતે, તત્ર નિયમેન વેણુષોપમેવ શ્ણોતીતિ મેદઃ-અહીં શ્વકા થાય છે કે કર્ણનાદમાં

ભા. ૯૨

અને કર્ણદ્વેડમાં શું તફાવત છે ? આનું સમાધાન આ છે કે કર્ણનાદ કેવળ વાયુથી જ થાય છે અને તેમાં ભેરી વગેરેના જેવા અનેક શબ્દો સંભળાય છે અને કર્ણદ્વેડ તો પિત્ત વગેરેથી યુક્ત થયેલા વાયુથી થાય છે અને તેમાં એકલો વાંસના અવાજ જેવો જ અવાજ સંભળાય છે એ તફાવત છે.

કર્ણભ્રાવમાહ-

(૫) કર્ણભ્રાવતું લક્ષણ

શિરોડમિષાતાદય વા નિમજ્જતો, જલે પ્રપા-
કાદયવાપિ વિદ્રઘેઃ । સ્વેદિ પૂયં શ્રવણોડનિ-
લાદિતઃ, સ કર્ણસંભ્રાવ ઇતિ પ્રકીર્તિતઃ ॥૧૦॥
અન્યયઃ-શિરસ્-અમિષાતાદ અથવાજલે નિમજ્જતઃ,
અથવા પ્રપાકાદ વિદ્રઘેઃ અપિ અનિલ-અદિતઃ શ્રવણઃ
પૂય હિ સ્વેત્, સઃ કર્ણસંભ્રાવઃ ઇતિ પ્રકીર્તિતઃ ॥

માથામાં કંઈ વાગવાથી અથવા પાણીમાં ડૂબ્યાં ખાવાથી, પાકવાથી કે વિદ્રધિ રોગ થવાથી વાયુને લીધે પીડાયેલો કાન પરનો અથવા જળનો કે રસનો સ્ત્રાવ કરે, એ 'કર્ણભ્રાવ' કહેવાય છે. ૧૦

૫. કર્ણયોઃ ભ્રાવઃ-પ્રલવણ શિરોડમિષાતાદિકુપિત-
વાયુના પૂવાદીનામિતિ કર્ણભ્રાવઃ-માથામાં કંઈ લાગવું
વગેરે કારણે કાપેલા વાયુને લીધે કાનમાંથી પર,
પાણી કે રસનું અરવું તે 'કર્ણભ્રાવ' નામે કાનનો
રોગ કહેવાય છે.

ટીકા-'પૂયં' ઇત્યુપલક્ષણમ્, જલં રઘ ચ સ્વેત્ ।

'શ્રવણ' શબ્દઃ પુલ્કિતોડપ્યસ્તિ ॥

કર્ણકમ્હમાહ-

(૬) કર્ણકંકુલું લક્ષણ

મારુતઃ કફસંયુક્તઃ કર્ણે કમ્હં કરોતિ હિ ॥૧૧॥

અન્યયઃ-કફમયુક્તઃ મારુતઃ કર્ણે કમ્હં હિ કરોતિ ॥

કફથી યુક્ત થયેલો વાયુ કાનમાં ચળ ઉત્પન્ન કરે, એ 'કર્ણકંકુ' કહેવાય છે. ૧૧

૬. કમ્હપ્યતે-કમ્હયનં વેતિ કમ્હઃ-કમ્હન્ ગાત્ર-
વિષર્પણે-સંપદાદિકમ્ કર્ણયોઃ કમ્હઃ કફસંયુક્તવાયુ-
પ્રકોપજન્યા-કફયુક્ત વાયુના પ્રદોષથી કાનમાં થતો
ચળ 'કર્ણકંકુ' નામે કાનનો રોગ કહેવાય છે.

કર્ણગમ્હમાહ-

(૭) કર્ણગમ્હતું લક્ષણ

પિત્તોષ્ણરોપિતઃ શ્લેષ્મા કુસ્તે કર્ણગમ્હમ્ ॥૧૨॥

અન્યયઃ-પિત્ત-ઉષ્ણ-રોપિતઃ શ્લેષ્મા વર્ણગમ્હકં
કુસ્તે ॥

પિત્તની ગરમીથી સુકાયેલો કંક કાનમા (દુર્ગંધી) મેલ ઉત્પન્ન કરે છે એ 'કર્ણગૂથ' છે. કાનને વિધાયુક્ત હોય એવો કરે છે માટે આ રોગ 'કર્ણગૂથ' કહેવાય છે.

૭ ગૂથ-પુરીપરુષોઃસૂચયતે તદ્ ગૂથમ્ 'તિષ્ઠટ-ગૂથ'-(ઉગ્ગા ૨-૧૨) इति साधु, गूथमिव करोति इति गूथयते, कर्णे गूथयत वितोष्मश्लेष्मकफाद् यस्मात् स कर्णगूयो व्याधि -કાપેયા પિત્તની ગરમીથી સુકાયેલો કાનનો કંક, કાનને જાણે વિધાયુક્ત હોય તેવો મેલવાળો કરે છે, તે 'કર્ણગૂથ' નામે કાનનો રોગ કહેવાય છે.

ટીકા-કર્ણે ગૂથયત યસ્માત્ સ કર્ણગૂયો વ્યાધિ ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે)

પ્રતિનાહમાહ-

(૮) કર્ણપ્રતિનાહનું લક્ષણ

સ કર્ણગૂયો દ્રવતાં યદા ગતો, વિલાયિતો ધ્રાણમુલ્લં પ્રપચતે । તદા સ કર્ણપ્રતિનાહસક્ષિતો, મયેદ્વિનાર શિરસોઽર્ધમેદકૃત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય-સ કર્ણગૂથ યદા વિલાયિત દ્રવતાં ગત (સન્) ધ્રાણમુલ્લ પ્રપચતે, તદા સ કર્ણપ્રતિનાહસક્ષિત વિકાર. શિરસ અર્ધમેદકૃત્ મયેત્ ॥

ઉપર કહેલો જ એ કર્ણગૂથ-કાનનો મેલ જ્યારે પીગળીને પ્રવાહી થઈ નાકમા અને મોઢામા આવે, ત્યારે એ 'કર્ણપ્રતિનાહ' નામે કહેવાતો રોગ-માથાના અર્ધા ભાગને પીડતો અર્ધાવલેદક નામનો શિરોરોગ-આધાશીશીને કરે છે. ૧૩

૮ કર્ણો પ્રતિનયત-કર્ણ-વિલાયિતો ધ્રાણમુલ્લ પ્રપચત સ કર્ણપ્રતિનાહ-પ્રતિ-નહ-પન્-ને કર્ણગૂથ રોગ કાનમા ઓગળી નાકમા તથા મોઢામા પ્રાપ્ત થાય, તે આધાશીશીને ઉત્પન્ન કરતો 'કર્ણપ્રતિનાહ' નામે કાનનો રોગ કહેવાય છે.

ટીકા-ધ્રાણ ચ મુલ્લં પ્રપચત ધ્રાણમુલ્લમ્, एक्त्व द्वन्द्वे, शिरसाऽर्धमेदकृत-અર્ધાવલેદકાલ્યશિરોરોગકૃત ॥ (અર્થ ઉપર છે)

કૃમિકર્ણમાહ-

(૯) કૃમિકર્ણનું લક્ષણ

યદા તુ મૂર્છાન્ત્યથવા તુ જન્તવઃ, સૂજન્યપત્યાન્યથવાપિ મક્ષિકા । તદ્જનનત્વાઙ્ગણે નિરુચ્યતે, મિપગ્મિરાદૈ કૃમિકર્ણકો ગદઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય-યદા તુ જન્તવઃ મૂર્છન્તિ, અથવા તુ

મક્ષિકા અપિ અપત્યાનિ સૂજન્તિ (તદા) શ્રવણે તદ્-અજ્ઞનત્વાત્ આદિ મિપગ્મિઃ કૃમિકર્ણકઃ ગદઃ નિરુચ્યત ॥

જ્યારે પતંગિયા વગેરે છવડા કાનમા બ્યાપ્ત થાય અથવા તેા માખીઓ પશુ કાનમા પોતાના જાન્યા મૂકે, ત્યારે કાનની અંદર ડીડીઓના ચિહ્નો થવાને લીધે પૂર્વ-કાળના વેદો એ રોગને 'કૃમિકર્ણ' કહે છે. ૧૪

૯ કૃમિકર્ણયુક્ત કર્ણ યસ્મિન્ પતંગાદિજન્તૃનાં મૂર્છનાત્ અથવા મક્ષિકાસૃત્ તદપત્યયુક્તવાદિતિ કૃમિકર્ણ. -પતંગિયા વગેરે છવડા કાનમા પ્રસરવાથી અથવા માખીઓએ મૂકેલા ઇડાઓથી યુક્ત થવાને લીધે જે રોગમા કાન કૃમિઓના લક્ષણોથી યુક્ત થાય છે, તેથી એ કાનનો રોગ 'કૃમિકર્ણ' નામે કહેવાય છે.

ટીકા-તદ્જનનત્વાત્=કૃમિલક્ષણત્વાત્ । શ્રવણે કૃમિકર્ણકો ગદો નિરુચ્યત इत्यन्वय ॥ (અર્થ ઉપર છે)

પતંગાદિયુ કર્ણપ્રવિષ્ટેષુ લક્ષણમાહ-

પતંગિયાં વગેરે કાનમાં પેસે ત્યારે થતા ચિહ્નો પતંગાઃ શતપચ્ચ કર્ણશ્લોતઃ પ્રવિશ્ય હિ । અરતિ દ્યાકુલત્વ ચ મૃદાં કુર્વન્તિ વેદનામ્ ॥૧૫॥ કર્ણો નિસ્તુચતે તત્ર તથા ફરફરાયતે ।

કીટે ચલતિ રક્તીયા નિસ્પન્દે મન્દવેદના ॥૧૬॥

અન્વય-પતંગા ચ શતપચ્ચ કર્ણશ્લોત પ્રવિશ્ય હિ અરતિ વ્યાકુલત્વ ચ મૃદાં વેદનાં કુર્વન્તિ, તત્ર કર્ણ નિસ્તુચતે, તથા ફરફરાયતે, કીટે ચલતિ (ઘટિ) તીમા રક્ત નિસ્પન્દે મન્દવેદના (મવતિ) ॥

પતંગિયાં કે કાનખબૂરા વગેરે કાનની શબ્દવાહી નાડીમા પ્રવેશ કરી અણુગુમે, બ્યાકુલપણું અને અત્યંત વેદના ઉત્પન્ન કરે છે, તે વેળા કાન પીડાય છે, ફરફર થયા કરે છે, ડીડા ચાલે ત્યારે તીમ વેદના થાય છે અને સ્થિર રહે ત્યારે વેદના ઓછી થાય છે. ૧૫, ૧૬

ટીકા-નિસ્પન્દ =નિચલ । (અર્થ ઉપર છે)

દ્વિવિધ કર્ણવિદ્રધિમાહ-

(૧૦-૧૧) બન્ને કર્ણવિદ્રધિનાં લક્ષણ

ક્ષતામિઘાતપ્રમવસ્તુ વિદ્રધિર્, મવેત્તથા દોષકૃતોઽપર. પુનઃ । સ રક્તપીતારુણમસ્રમાન્નવેત્, પ્રતોદધૂમાયનદાહચોષવાન્ ॥ ૧૭ ॥

અન્વય-ક્ષત-અમિઘાત-પ્રમવ તુ વિદ્રધિ તથા મવેત્, દોષકૃત પુનઃ અપર (સ્વાત્), સ રક્ત-પીત-અણમ્ અણમ્ આણવેત્, પ્રતોદ-ધૂમાયન-દાહ-ચોષ-વાન્ (મવેત્) ॥

કાનમાં જે વિદ્રધિ ક્ષતથી કે અભિઘાતથી થાય છે તે આગંતુજ એક; અને ખીજો દોષથી પણ જે વિદ્રધિ થાય છે તે કાનમાંથી રાતો, પીજો કે સંધ્યા જેવા રંગનો સાવ કરે છે અને સોય લોક્યા જેવી પીડા, ધુમાડા બહાર કાઢવા જેવું, બળતરા તથા અગ્નિના સમીપે થતા તાપ જેવો-ચોષ કરે છે, એ 'કર્ણવિદ્રધિ' કહેવાય છે. ક્ષતથી કે અભિઘાતથી વિદ્રધિ થયે હોય તોપણ તે આગંતુજ છે, માટે તેને એક ગણ્યો છે; તેથી અહીં એક આગંતુજ અને ખીજો દોષજ એમ બે વિદ્રધિ સમજવા. ૧૭

૧૦-૧૧. આ વિદ્રધિની વ્યુત્પત્તિ પ્રથમ બ્યાં વિદ્રધિ રોગ આપ્યો છે; ત્યાં જોઈ લેવી.

ટીકા-ક્ષતપ્રભવોઽભિઘાતપ્રભવઃ, તયોર્દ્વયોરપ્યાગન્તુ-જ્ઞતાદિકયમ્ । મન-મ્નાભાવમિત્યર્થઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

કર્ણપાકમાદ-

(૧૨) કર્ણપાકં લક્ષણ

કર્ણપાકસ્તુ પિત્તેન કોથવિઠ્ઠેદઋદ્રવેત્ ॥ ૧૮ ॥
અન્યથા-પિત્તેન કર્ણપાકઃ તુ કોથવિઠ્ઠેદઋદ્રવેત્ ॥

પિત્તનો પ્રકોપથી કાનનું પાકવું, તે સહેલા-પણું, દુર્ગંધ તથા જ્યેષ્ઠ્યતાપણું કરે છે. (એ જ કર્ણપાક કહેવાય છે.) ૧૮

૧૨. કર્ણોઃ પાકઃ પિત્તપ્રકોપાત્-કર્ણપાકઃ-પિત્તના પ્રકોપથી કાનનું પાકવું-કાઠી જવું અને લીનાશ રહેવી, તે 'કર્ણપાક' નામે કાનનો રોગ કહેવાય છે.

ટીકા-કોથઃ=પૂતીમાવ, વિઠ્ઠેદ=આર્દ્રતા ॥

પૂતિકર્ણમાદ-

(૧૩) પૂતિકર્ણં લક્ષણ

કર્ણવિદ્રધિપાકેન કર્ણે વા વારિપૂરણાત્ ।
પૂર્વં સ્તવતિ યઃ પૂતિ સ્ત ક્ષેયઃ પૂતિકર્ણકઃ ॥ ૧૯ ॥
અન્યથા-કર્ણવિદ્રધિપાકેન વા કર્ણે વારિપૂરણાત્ યઃ પૂતિ પૂર્વં દ્યતિ, સઃ પૂતિકર્ણકઃ ક્ષેયઃ ॥

કાનનો વિદ્રધિ પાકવાથી અથવા કાનમાં પાણી ભરાવાથી દુર્ગંધયુક્ત પરુ સહે છે, એ 'પૂતિકર્ણ' નાણવે. (આ રોગમાં નિયમ-પૂર્વક દુર્ગંધવાળો જ સાવ થાય છે, એટલે કર્ણસાવથી તક્ષાવત છે.) ૧૯

૧૩. પૂતિ-દુર્ગંધયુક્ત-પૂવઘાતી કર્ણઃ યસ્મિન્,

યદ્વા પૂતિર્મોઘાતો કર્ણઃ પિત્તવિલીનકમપ્રકોપાત્-જે રોગમાં પિત્તના તેજથી ઓગળેલા કર્ણના પ્રકોપથી કાનમાંથી દુર્ગંધી પરુ ઝરે છે, તે દુર્ગંધી સાવવાળો કાનનો રોગ 'પૂતિકર્ણ' કહેવાય છે.

ટીકા-કર્ણસાવાદમેદાર્થમાદ-પૂતીતિ । નિયમેન પૂતિ-ર્થયા સ્યાદેવં સ્તવતિ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

કર્ણગતાનાં શોથાર્વુદાર્શસા લક્ષણન્યાદ-

(૧૪-૨૮) કાનના ૪ સોજ. ૪ અપુઠો અને ૪ અરશનાં લક્ષણો

કર્ણશોથાર્વુદાર્શસિ જાનીયાદુક્તલક્ષણે ॥ ૨૦ ॥
અન્યથા-કર્ણશોથ-ર્વુદ-ર્મશસિ ઉક્ત-લક્ષણેઃ જાનીયાત્ ॥

વાતજ, પિત્તજ, કફજ અને રુધિરજ એ રીતે કાનના ચાર પ્રકારના સોજ થાય છે. તેઓનાં લક્ષણો સોજના અધિકારમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજી લેવાં. તેમ જ, વાતજ, પિત્તજ, કફજ અને રુધિરજ, એમ કાનના અરશ પણ ચાર પ્રકારના થાય છે; તેઓનાં લક્ષણો પણ અરશના અધિકારમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજી લેવાં. (કાનમાં એ ચાર પ્રકારના જ અરશો થાય છે, પણ ખીજા પ્રકારના અરશો થતા નથી એ સ્થાનનો જ પ્રભાવ છે.) વાતજ, પિત્તજ, કફજ, રુધિરજ, માંસજ, મેદજ અને શિરાજ એમ કાનનાં અપુઠો સાત પ્રકારનાં થાય છે. તેઓનાં લક્ષણો પણ અપુઠોના અધિકારમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજી લેવાં. (સુશ્રુતે કહેલા કાનના આ ૨૮ રોગોનાં લક્ષણો અહીં કહ્યાં છે.) ૨૦

ટીકા-કર્ણશોથાથ ચત્વારઃ=વાતપિત્તકફાશ્રત્તાઃ ।
એવમર્શોઽપિ ચતુર્વિધમ્ । અન્યેષાં શોથાનામર્શસાં વાસ-મ્ભવઃ, આધાપ્રભાવાત્ । ઋર્વુદં સત્ત્રિવિધ-વાતપિત્તકફ-રક્તમાસવેદઃ શિરાજમ્ ॥ એતે કર્ણરોગાઃ મરશવિશતિઃ સુધ્ર-તોક્તાઃ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

દ્વાનીં ચરકોક્તે કર્ણરોગચતુર્વિધમ્, વાતપિત્તકફ-સત્રિપાતટ્ટતમાદ-અરશે તો કાનના રોગ ચાર કહ્યા છેઃ વાયુએ કરેલો, પિત્તે કરેલો, કફ કરેલો અને સનિ-પાતે કરેલો, એમ કાનના રોગ ચાર છે.

તત્ર વાતરમાદ-

(૧) વાયુથી થયેલા કાનના રોગનું લક્ષણ
નાદોઽતિશ્ચ કર્ણમલસ્ય શોપઃ, સાવસ્ત-
નુદ્યાશ્રવણં ચ વાતાત્ ॥ ૨૧ ॥

અન્વય:-નાદઃ અતિદુઃ કર્ણમલસ્ય શોષ તતુઃ
પ્રાવઃ ચ શ્રવણ વાતાત્ (જાતે કર્ણરોગે ભવેત્) ॥

કાનમાં નાદ, અતિવેદના, કાનના એલતું
પુકાતું તથા પાતળો સાવ નીકળતો હોય અને
સંભળાતું ન હોય, એ વાયુથી થયેલો કાનનો
રોગ બહુવો. ૨૧

પિત્તજમાહ-

(૨) પિત્તથી થયેલા કાનના રોગનું લક્ષણ
શોયઃ સરોતો દરણ વિદાહઃ, સપૂતિપીત-
ત્રવણં ચ પિત્તાત્ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય:-સરોમઃ શોય. દરણ વિદાહઃ ચ સપૂતિ-
પિત્ત-શ્રવણ પિત્તાત્ (જાતકર્ણરોગે સ્વાત્) ॥

રતાશવાળો સોળે, કાનનું ચિરાપું અને
મળતરા સહિત ડુંગ ધી ખીળો સાવ થાય એ
પિત્તજન્ય કાનનો રોગ બહુવો. ૨૨

કફજમાહ-

(૩) કફથી થયેલા કાનના રોગનું લક્ષણ
વૈથુલ્યકણ્ઠસ્થિરશોયશુક્રઃ, ક્ષિપ્તઃ કૃતિઃ
સ્વરપરજા કફાદ્ ॥ ૨૩ ॥

અન્વય:-વૈથુલ્ય-કણ્ઠ-સ્થિર-શોય-શુક્રઃ ક્ષિપ્તઃ
કૃતિઃ ચ સ્વર-પરજા કફાદ્ (જાતે કર્ણરોગે ભવેત્) ॥

કંઈ વિપરીત સંભળાય, અળ આવે,
સોળે સ્થિર હોય, ધોળો તથા સ્નિગ્ધ સાવ
થાય અને વેદના થોડી હોય એ કફથી થયેલો
કાનનો રોગ બહુવો. ૨૩

ટીકા-વૈથુલ્ય=અન્યથા શ્રવણમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

સન્નિપાતજમાહ-

(૪) સન્નિપાતથી થયેલા કાનના રોગનું લક્ષણ
સર્વાણિ રૂપાણિ ચ સન્નિપાતાત્, સાવઘ
તન્નાધિકદોષવર્ણઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્વય:-સન્નિપાતાત્ ચ સર્વાણિ રૂપાણિ (ભવન્તિ),
તત્ર ચ અધિકદોષવર્ણઃ શ્રાવઃ (સ્વાત્) ॥

સન્નિપાતથી કાનનો રોગ થાય તો ઉપર
કહેલાં દોષોનાં ચિહ્નો થાય અને તેમાં જે
દોષ અધિક હોય તેના વર્ણવાળો સાવ થાય.

અથ કર્ણપાલીરોગાઃ ॥

કાનની પાળના પાંચ રોગો

કર્ણપાલ્યાઃ કર્ણાવયવત્વાત્તદ્વિકારમપ્યગ્રેવાહ, તત્ર
સન્નિદાનં પરિપોટકલક્ષણમાહ-

(૧) પરિપોટકનું નિદાન સહિત લક્ષણ
સાકુમાર્યાચિરોત્સુષ્ટે સહસ્રગતિર્વિધિતે ।

કર્ણે શોયો ભવેત્પાલ્યાં સરુજઃ પરિપોટવાન્ ।

કૃષ્ણારુણનિમઃ સ્તલ્પઃ સ યાતાપરિપોટકઃ ॥ ૧ ॥

અન્વય:-સૌકુમાર્યાત્ વિદુ-ઉત્સુષ્ટે સહસ્રા એવ અતિ-
વધિતે કર્ણે પાલ્યાં સરુજઃ પરિપોટવાન્ કૃષ્ણ-અરુણ-નિમઃ
સ્તલ્પઃ શોયઃ ભવેત્, સઃ યાતાપરિપોટકઃ (જેવ) ॥

અતિ કૌમળપણને લીધે જેમાં લાંબા
કાળ સુધી કાંઈ ઘરેણાં વગેરે ધાતવું છોડી
કંઈ જેનું વધારણું છોડયું હોય તે કાનને
એકાએક ખૂબ વધારવા માડતાં તેની પાળ ઉપર
વેદનાવાળો, જરાક ફાટેલો, કાળાશથી મિશ્ર
રતાશવાળો અને સ્તબ્ધપણવાળો જે સોળે
થાય, તે વાયુથી થયેલો ‘પરિપોટક’ નામનો
રોગ બહુવો. ૧

૧. પરિતઃ પોટઃ-મનાકૃ ત્વચોઽવદરણ યસ્મિન્
શોકે વાતાત્ સપરિપોટકઃ-જે રોગમાં કાનની પાળ પર
હમાર આમડીની ચિરાડવાળો સોળે વાયુથી થાય,
એ સોભરૂપ કાનની પાળનો તે રોગ વાતજન્ય
‘પરિપોટક’ કહેવાય છે.

ટીકા-પરિપોટવાન્=મનાસ્ વિદારણવાન્ ॥ (અર્થ
ઉપર છે.)

ઉત્પાતમાહ-

(૨) ઉત્પાતનું લક્ષણ

ગુર્વાભરણસંયોગાત્ તાઢનાદ ધર્ષણાદપિ ।

શોયઃ પાલ્યાં ભવેત્ ડ્યાવો દાહપાકરુજાન્વિતઃ ।

રક્તો વા રક્તપિત્તાભ્યામુત્પાતઃ સ ગદઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨ ॥

અન્વય:-પાલ્યાં શુક્ર-આભરણ-સંયોગાત્ તાઢનાત્
ધર્ષણાત્ અપિ ડ્યાવઃ વા રક્તઃ દાહ-પાક-રુજા-અન્વિતઃ
શોયઃ ભવેત્, સઃ રક્તપિત્તાભ્યાં (જાત) ઉત્પાતઃ
ગદઃ સ્મૃતઃ ॥

કાનની પાળ ઉપર ભારે ઘરેણું પહેરવાથી
અથવા કંઈ વાગવાથી કે ઘસવાથી કાળાશવાળો
અથવા રતાશવાળો, બળતરાવાળો, પાકવાળો
અને વેદનાવાળો જે સોળે થાય તે લોહી અને

પિત્ત એ બંનેના પ્રક્રાપથી થયેલ 'ઉત્પાત' રોગ કહેવાય છે. ૨

૨. ઉત્પાતને રક્તપિત્તજન્યરોગસ્ય કર્ણપાત્યાં જ ઉત્પાત:-માથે ઘનુ-કાનની પાળ પર વળનદાર દાગીના પહેરવા વગેરે કારણે લોહી તથા પિત્તનો પ્રક્રાપ થવાથી જે સોજે થાય, તે 'ઉત્પાત' નામે કાનની પાળનો રોગ કહેવાય છે.

અનન્યકમાહ-

(૩) ઉન્મથકનુ' લક્ષણ

કર્ણં ઘટાદર્ધયતઃ પાત્યાં વાયુઃ પ્રકુપ્યતિ ।

કર્ણં સંગૃહ્ય કુચ્ચતે શોષં સ્તદ્ધમવેદનમ્ ।

અનન્યકઃ સકળદૂકો વિકારઃ કફવાતજઃ ॥૩॥

અન્યવયઃ-પ્રકાત કર્ણ વર્ધયતઃ પાત્યાં વાયુઃ પ્રકુપ્યતિ, (સ જ) કર્ણં સંગૃહ્ય સ્તદ્ધમ અવેદનં શોષં કુચ્ચતે, (સઃ) સકળદૂકઃ કફવાતજઃ વિકારઃ અનન્યકઃ (કથયતે) ॥

ખતારકારે કાન વધારતા માણસના કાનની પાળ પર વાયુનો પ્રક્રાપ થાય છે અને તે વાયુ, કફને સાથે લઈ સ્તબ્ધપણુવાળો, થોડી વેદનાવાળો અને ચળવાળો સોજે ઉત્પન્ન કરે છે. જે રોગ કફ અને વાયુ એ બંનેના પ્રક્રાપથી થતો હોઈ 'ઉન્મથક' કહેવાય છે.

૩. ઉન્મથક મધનાતિ કર્ણપાત્યાં કુપિતો વાયુઃ સકલઃ શોષમુત્પાદયતે-અનન્યકઃ, મન્ય વિલોઢને ષ્ઠુલ-જે રોગમાં વાયુ ક્રાપીને કફને સાથે લઈ કાનની પાળ પર સોજે કરે છે, તે ઉન્મથક રોગ કહેવાય છે.

ટીકા-અવેદનમ્=ઈવેદનમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

દુઃસ્વર્ધનમાહ-

(૪) દુઃસ્વર્ધનનુ' લક્ષણ

સંવર્ધ્યમાને દુર્વિદે કળ્પદાહસ્તજાન્વિતઃ ।

શોષો ભવતિ પાકઃ ત્રિદોષો દુઃસ્વર્ધનઃ ॥૪॥

અન્યવયઃ-દુર્વિદે (કર્ણ) સંવર્ધ્યમાને કળ્પ-દાહ-રજા-ગન્વિતઃ શોષઃ જ પાકઃ ત્રિદોષઃ દુઃસ્વર્ધનઃ ભવતિ ॥

અચોગ્ય પ્રકારે વીંધાયેલો કાન વધવા માંડતાં ચળ, બળતરા અને વેદનાથી સુકા સોજે તથા પાક પણ થાય, જે ત્રણે દોષથી થતો રોગ 'દુઃસ્વર્ધન' કહેવાય છે. ૪

૪. વર્ધયતીતિ વર્ધનઃ, દુઃસ્વય વર્ધનઃ કળ્પદાહ-ન્યાજાન્વિતઃ કર્ણપાત્યાં-શોષઃ સંનિપાતજઃ-કાનની પાળ પર ત્રણે દોષોના પ્રક્રાપથી થતો ચળ, બળતરા તથા

ખીડાયુક્ત સોજે દુઃસ્વયને વધારે છે, તેથી દુઃસ્વર્ધન કહેવાય છે.

ટીકા-સંવર્ધ્યમાને દુર્વિદે, કર્ણં इति शेषः ॥

પરિલેહિનમાહ-

(૫) પરિલેહીનુ' લક્ષણ

કફાસૂક્ષ્મમયઃ કુદ્ધઃ સર્પપામા વિસારિણઃ ।

કુર્વન્તિ પિટ્તકાઃ પાત્યાં કળ્પદાહસમન્વિતાઃ ॥૫॥

કફાસૂક્ષ્મમિસમ્ભૂતઃ સ વિસર્પન્નિતસ્તતઃ ।

લિશ્યાત્સશકુલી પાત્યાં પરિલેહી ચ સ્મૃતઃ ॥૬॥

અન્યવયઃ-કફ-અસૂ-કમયઃ કુદ્ધઃ પાત્યાં વિસારિણઃ (સ્તતઃ) કળ્પદાહસમન્વિતાઃ સર્પપામાઃ પિટ્તકાઃ કુર્વન્તિ, કફ-અસૂ-કમિ-સંભૂતઃ સઃ સ્તત્તતઃ વિસર્પન્ન સશકુલી પાત્યાં લિશ્યાત્, સઃ જ પરિલેહી સ્મૃતઃ ॥

કફ, લોહી અને કૃમિઓ પ્રક્રાપ પામીને કાનની પાળ પર ફેલાઈને ત્યાં ચળવાળી અને બળતરાવાળી સરસવ જેવી ફેલીઓ ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગ કફ, લોહી તથા કૃમિઓથી ઉત્પન્ન થઈને ચોપાસ ફેલાતો ફેલાતો કાનના છિદ્રને તથા પાળને માંસરહિત કરી નાખે છે; (આ કારણે) તે રોગ 'પરિલેહી' કહેવાય છે. ૫, ૬

૫. પરિતઃ લેહિ સશકુલી પાત્યાં સ્ત્યેવંશીલઃ પિટ્તકામકઃ નિર્મિતકારણસ્વભાવો રોગઃ કફાસૂક્ષ્મિ-જન્યઃ-પરિલેહી, લિહ આસ્તાદને-તાષ્ટીલિકો યિનિઃ-કફ, લોહી તથા કૃમિઓના પ્રક્રાપથી કાનની પાળ ઉપર ફેલાઈને થઈ કાનનાં છિદ્રને તથા પાળને ચોપાસ માંસરહિત કરી નાખવાના સ્વભાવવાળો જે રોગ તે 'પરિલેહી' કહેવાય છે.

ટીકા-સઃ=પિટ્તકામકઃ પરિલેહિનો ગદઃ લિશ્યાત-નિર્મિતીકૃત્વાત ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

કાનના ચાર રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા કર્ણશૂલે કર્ણનાદે વાધિયે શ્વેદ પથ ચ ।
ચતુર્ધર્ષિ ચ રોગેષુ સામાન્યં મેપજં સ્મૃતમ્ ॥૭॥
શૂદ્ધવેરં સહમણુ સેન્ધવં તૈલમેય ચ ।
કદુળ્યં કર્ણયોર્ધાર્પમેતત્સ્યાદ્દેનાપહમ્ ॥૮॥
લઘુનાર્દ્રકશિષ્ણાં વારુણ્યા મૂલકસ્ય જ ।
કદ્વર્યાઃ સ્વરસઃ શ્રેષ્ઠઃ કદુળ્યઃ કર્ણપૂરણે ॥૯॥

અન્યવયઃ-કર્ણશૂલે કર્ણનાદે વાધિયે જ શ્વેદે એવ-ચતુર્ધર્ષિ ચ રોગેષુ સામાન્ય મેપજં સ્મૃતમ્ । શૂદ્ધવેરં સહમણુ સેન્ધવં ચ તૈલમ્ એવ કદુળ્યં કર્ણયોઃ પાચ્યમ્, એતદ્ વેદના-અપહ સ્યાત્ । લઘુન-આર્દ્રક-શિષ્ણો

કૃમિકર્ણથી કર્ણપુષ્ક સુધીની ચિકિત્સા
કૃમિકર્ણવિનાશાય કૃમિર્ણી કારયેત્ ક્રિયામ્ ।
વાર્તાકુધૂમશ્ચ હિતઃ સાર્પપઃ સ્નેહઃ एव हितः ॥ ૨૬ ॥
પૂરણ હરિતાલેન ગવ્યમૂત્રયુતેન ચ ।
ધૂપને કર્ણદોર્ગમ્યે ગુગુલુઃ શ્રેષ્ઠ ડચ્ચતે ॥ ૨૭ ॥
ચિકિત્સાં કર્ણશોથાનાં તથા કર્ણાર્શસામપિ ।
કર્ણશુદ્ધાનાં કુર્વાત શોથાર્શોડ્યુદવદ્વિપક્ ॥ ૨૮ ॥
અન્વયઃ-કૃમિકર્ણવિનાશાય કૃમિર્ણી ક્રિયાં કાર-
યેત્, ચ વાર્તાકુધૂમઃ ચ સાર્પપઃ સ્નેહઃ एव હિતઃ ।
ગવ્યમૂત્રયુતેન હરિતાલેન ચ પૂરણ (હિતમ્) ॥
કર્ણદોર્ગમ્યે ધૂપને ગુગુલુઃ શ્રેષ્ઠ ડચ્ચતે, સિપ્ક
કર્ણશોથાના તથા કર્ણ-અર્શસામ્ અપિ કર્ણ-અર્ચુદાનાં
વિકિત્સા શોથ-અર્શસ્-અર્ચુદવત્ કુર્વાત ॥

કૃમિકર્ણ રોગનો નાશ કરવા કૃમિઓને
હણનારી ક્રિયા કરવી. રીંગણાનો ધુમાડો,
સરસિયુ તેલ અને ગાયના મૂત્રમાં વાટેલી
હરતાલનો રસ પણ કૃમિકર્ણ ઉપર હિતકારી
થાય છે. કાનના ડુંગંધપણા ઉપર ધૂપ આપવા
માટે ગુગળ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. વૈદ્યે કાનના
સોજાની, કાનના અરશોની અને કાનના
અધુદોની ચિકિત્સા તે તે સોજાના, અરશના
તથા અધુદોના અધિકારમાં કદા પ્રમાણે
કરવી. ૨૬-૨૮

કાનની પાળના રોગોની ચિકિત્સા
પાલીસંશોપણે કુર્યાદ્વાતકર્ણરુજઃ ક્રિયાઃ ।
સ્વેદયેદ્યત્તતસ્તાં ચ સ્વિન્નાં સંવર્ધયેત્તિલૈઃ ॥ ૨૯ ॥
અન્વયઃ-પાલીસંશોપણે વાત-કર્ણ-રુજઃ ક્રિયાઃ
કુર્યાત્, તાં ચ યત્નતઃ સ્વેદયેત્, સિન્ના ચ તિલૈઃ
સંવર્ધયેત્ ॥

કાનની પાળ સુકાર્ધ જતી હોય તો
વાયુથી થયેલા કાનના રોગોની જે ચિકિત્સા
કહી છે તે કરવી. એ પાળને કાળજીથી શેક
આપવો અને શેક કર્યા પછી તલનો કલક
લગાવી તેને પ્રયત્નપૂર્વક વધારવી. ૨૯

એરંડખીજના કલકથી દ્વધમાં પકાવેલું તેલ,
(લગાવવાથી) કાનની પાળને સુષોધી વધારે
છે. (આ તેલ 'શતાવરીતેલ' કહેવાય છે.)

ટીકા-પયસ્યા-અન્ન સ્ત્રીકાકાંલી । (અર્થ ઉપર છે.)
કર્ણપોટથી પરિલેહી સુધીના કર્ણપાલીના
રોગોની ચિકિત્સા

જીવનીયસ્ય કલ્કેન તૈલં દુધેન પાચયેત્ ।
ચિકિત્સેત્તેન તૈલેન હતાશ્ચ પરિપોટકમ્ ॥ ૩૧ ॥
શીતલેપેર્જલોકામિશ્વપાતં સમુપાચરેત્ ।
હલિનીસુરસામ્યાં ચ ગોધાકઢ્ઢવસાન્વિતમ્ ॥ ૩૨ ॥
તૈલં ચ પક્કમમ્યજ્ઞાદુન્મન્યં નાશયેદ્ ધ્રુવમ્ ।
દુઃસ્વર્ધનકં સિન્નયા જમ્બવાન્નિલ્વપત્રજૈઃ ॥ ૩૩ ॥
કાર્થસ્તૈલેન સુસ્તિગ્ધં તદ્ગુણેશ્વાવધૂલયેત્ ।
પદુશ્ચો ગોમયેસ્તતઃ સ્વેદિતં પરિલેહિતમ્ ॥
ઘનસારૈઃ સમાલિમ્પેદ્જામૂત્રેણ કલ્કિતૈઃ ॥ ૩૪ ॥

અન્વય.-જીવનીયસ્ય કલ્કેન દુધેન તૈલ પાચયેત્,
તેન તૈલેન હતા-અશ્ચ પરિપોટક વિકિત્સેત્ । શીતલેપે.
જલોક્તામિઃ ઉત્પાત સમુપાચરેત્ । હલિની-સુરસામ્યા ચ
ગોધા-કઢ્ઢ-વસા-અન્વિત ચ પક્કમ તૈલમ્ અમ્યજ્ઞાદ્
ધ્રુવમ્ ડન્મન્ય નાશયેત્ ॥ દુઃસ્વર્ધનકં જમ્બુ-આન્ન-
નિલ્વ-પત્રજૈઃ કાર્થૈઃ સિન્નયા, તૈલેન ચ સુસ્તિગ્ધ તલ-
ગુણેઃ અવધૂલયેત્ ॥ પરિલેહિતં તત્તૈ ગોમયે બહુચ-
સ્વેદિતં (કૃત્વા) અજામૂત્રેણ કલ્કિતૈઃ ઘનસારૈ સમા-
લિમ્પેત્ ॥

(પરિપોટક-થયેલ હોય તો પ્રથમ)
જીવનીય-ગણનો કલક તથા દ્વધ મિશ્ર કરી
તેમાં તેલ પકાવવું; પછી પરિપોટકમાંથી
લોહી કઢાવીને તેના પર એ તેલ લગાવી
તેની ચિકિત્સા કરવી. (ઉત્પાત થયેલ હોય
તો) શીતળ લેપોથી અને જળો સુકાવવાથી
તે ઉત્પાતની ચિકિત્સા કરવી. કલગારીને
કલક, શતાવરીનો કલક, ઘોની ચરખી અને
કંક નામના પક્ષીની ચરખી નાખીને પકાવેલું
તેલ ચોળવાથી ઉન્ન-અનેનો અવશ્ય નાશ કરે
છે. દુઃસ્વર્ધનક થયેલ હોય તો નાખુત,

વાણ્યાઃ મૂલકસ્ય ચ કદલ્યાઃ સ્વરસઃ કદુણઃ કર્ણ-
પૂર્ણે ધ્રેષ્ઠઃ ॥

કર્ણુશૂલ, કર્ણનાદ, બાધિય અને ક્ષવેડ
એ ચારે રોગો ઉપર સામાન્ય-એક સરખું
જ ઔષધ કરવા કહ્યું છેઃ સૂંઠ, મધ અને
સેંધવના કદક સહિત તેલ ઉકાળવું. એ તેલ
ઝહેવાય તેવું લગાર બિનું કાનમાં નાખવું
જેથી તે કાનની વેદના મટાડે છે. લસણ,
આદુ, સરગવો, વાયવરણાં, મૂળા અને કેળ
નો સ્વરસ ઝહેવાય તેવો લગાર ગરમ કાનમાં
નાખવો, એ ઉત્તમ ઉપાય છે. ૭-૯

ટીકા-વાણી=વહનઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

ઉપરના જ ચાર રોગો પર વધુ ઉપાયો
અર્કાદિકુરાનમ્ભપિષ્ઠાન્ સતૈલલવણાન્વિતાન્ ।
સંનિદધ્યાત્સુધાકાષ્ઠે કોરિતે મૂલ્તયાવૃતે ॥૧૦॥
પુટપાકક્રમાત્ સ્વિક્ષ્ણં પીડયેદા રસાગમાત્ ।
સુલોણં તદ્રસં કર્ણે પ્રક્ષિપેચ્છલશાન્તયે ॥૧૧॥
અર્કસ્ય પત્રં પરિણામપીન-માજ્યેન લિપ્તં
શિલિયોગતત્તમ્ । આપીઙ્ય તસ્યામ્બુ સુલોણ-
મેવ, કર્ણે નિપિક્તં હરતે હિ શૂલમ્ ॥૧૨॥
તીવ્રશૂલાતુરે કર્ણે સશન્દે ક્લેદવાહિનિ ।
છાગમૂત્રં પ્રશંસન્તિ કોર્ણં સૈન્ધવસંયુતમ્ ॥૧૩॥
તૈલં શ્વેતાર્કમૂલેન મન્દેડમ્બો વિચિના કૃતમ્ ।
હરેદામ્બુ ત્રિદોષોત્થં કર્ણશૂલં પ્રપૂરણાત્ ॥૧૪॥
હિલ્ગુસૈન્ધવશુષ્કીભિસ્તૈલં સર્પપસમ્ભવમ્ ।
વિપક્તં હરતેડવશ્યં કર્ણશૂલં પ્રપૂરણાત્ ॥૧૫॥
કર્ણશૂલે કર્ણનાદે બાધિયે ક્ષવેડ એવ ચ ।
પૂર્ણં કદુતૈલેન હિતં વાતપ્રમોપધમ્ ॥૧૬॥
શિલ્પરિક્ષારજવારિણિ, તત્કૃતકલ્પેન સાધિતં
તૈલમ્ । અપહરતિ કર્ણનાદં, બાધિયં ચાપિ
પૂરણતઃ ॥૧૭॥

અન્વયઃ-અર્ક-અદકુરાન્ અમ્ભપિષ્ઠાન્ સતૈલ,
લવણ-અન્વિતાન્ કોરિતે મૂલ્તયા આવૃતે સુધાકાષ્ઠે
સનિદધ્યાત્ । પુટપાકક્રમાત્ સ્વિક્ષ્ણમ્ આરણ્યાગમાત્
પીડયેત્, મુલ્ત-ઉર્ણં તદ્રસં કર્ણે શુશાન્તયે પ્રક્ષિપેત્ ।
પરિણામપીતમ્ અર્કસ્ય પત્રમ્ માજ્યેન લિપ્તં શિલિ-
યોગતત્તમ્ આપીઙ્ય સુલ્-ઉર્ણમ્ એવ તસ્ય અમ્બુ
કર્ણે નિપિક્ત (સત્) શૂલ હિ હરેત્ । તીવ્ર-શૂલ-
આતુરે કર્ણે સશન્દે ક્લેદવાહિનિ (વતિ) છાગમૂત્રં
કોર્ણં સૈન્ધવસંયુતં (વૈયાઃ) પ્રશંસન્તિ । શ્વેત-અર્ક-
મૂલેન મન્દે અમ્બો વિચિના કૃતં તૈલં પ્રપૂરણાત્ ત્રિદોષ-

ઉત્થં કર્ણશૂલમ્ આમ્બુ હરેત્, હિલ્ગુસૈન્ધવશુષ્કીભિઃ
વિપક્તં સર્પપસંભવ તૈલં પ્રપૂરણાત્ અવશ્યં કર્ણશૂલં
હરતે । કર્ણશૂલે કર્ણનાદે બાધિયં ચ ક્ષવેડ એવ
કદુતૈલેન પૂર્ણ વાતપ્રમ્ ઔષધં હિતં (ભવતિ),
શિલ્પરિક્ષારજવારિણિ તત્કૃતકલ્પેન સાધિતં તૈલં પૂરણતઃ
કર્ણનાદ ચ બાધિયમ્ અપિ અપહરતિ ॥

આકડાના અંકુરોને ખાટા રસમાં વાટી
તેલ તથા સંધવથી મિશ્ર કરીને પછી વચમાં
કારેલી ચોરની બડી ડાંખળીમાં તેઓને
ભરવા. પછી કપડમટ્ટી કરી પુટપાકની રીતે
તેને પકાવી બ્યાં સુધી રસ નીકળ્યા કરે, ત્યાં
સુધી તે ડાંખળીને નિચોવી લેવી. એ રસ
ઝહેવાય તેવો બિનો કાનમાં શૂળની શાંતિ
માટે નાખવો. પાકવાથી પીળાં થયેલાં આક-
ડાનાં પાંદડાંને ઘી ચોપડી અગ્નિથી તપોવી
તેનો રસ નિચોવી લઈ ઝહેવાય તેવો બિનો
એ રસ કાનમાં નાખ્યો હોય તો તે કાનનું
શૂળ મટાડે છે. તીવ્ર શૂળથી કાન પીડાતો
હોય, તેમાં અવાજ થયા કરતો હોય અને
સાવ નીકળ્યા કરતો હોય તો પ્રકરાના મૂત્ર-
માં સેંધવ નાખી ગરમ કરી જરા જરા બિનું
હોય ત્યારે તે મૂત્ર કાનમાં નાખેવું, તેને
વેધો વખાણે છે. ધોળા આકડાનાં મૂળિયાંના
કદકથી ધીમા અગ્નિમાં વિધિપૂર્વક પકાવેલું
તેલ, કાનમાં નાખવાથી ત્રણે દોષોથી થયેલું
કાનનું શૂળ તરત મટાડે છે. હિંગ, સેંધવ
અને સૂંઠના કદકથી પકાવેલું સરસિયું તેલ,
કાનમાં નાખવાથી અવશ્ય કાનનું શૂળ મટાડે
છે. કર્ણુશૂળ, કર્ણનાદ, બાધિય અને ક્ષવેડ,
એ ચાર રોગોમાં કાનમાં સરસિયું તેલ
નાખવું અને વાતનાશક ઔષધ કરવાં એ
હિતકારી છે. અધેડાની ભરમના પાણીમાં
અધેડાનો કદક નાંખી પકાવેલું તેલ, કાનમાં
નાખવાથી કર્ણનાદ અને બહેરાશને મટાડે છે.

ટીકા-શિલ્પરિ-અપાર્માર્ગઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

ખાસ બહેરાશ ઉપર બિલ્વતૈલ
ગવાં મૂત્રેણ બિલ્વાનિ પિષ્ઠયા તૈલં વિપાચયેત્ ।
સજલં ચ સદુગ્ધં ચ તદ્વાધિયંહરં પરમ્ ॥૧૮॥

અન્વયઃ-બિલ્વાનિ ગવા મૂત્રેણ પિષ્ઠયા સજલં ચ

દુધધં ચ તેલં વિપાચયેત્, તત્પરં ઘર્ષિયદ્દરં (મવેત્) ॥
ખીલીનાં કૃણોને ગાયના મૂત્રમાં વાટી તે
કઢક નાખી પાણીમાં તથા ગાયના દૂધમાં તેલ
પકાવવું; એ 'ખિલ્વતૈલ' અવશ્ય બહેરાથને
મટાડે છે. ૧૮

ટીકા-હીન=ગવ્યમેવ પ્રાણમ્ । (અર્થ ઉપર છે.)
કર્ણશ્ચાપ, પૂતિકર્ણ તથા કૃમિકર્ણની ચિકિત્સા
કર્ણછાવે પૂતિકર્ણે તથેવ કૃમિકર્ણકે ।

સામાન્ય કર્મે કુર્વાત યોગાન્વેશેપિકાનપિ ॥૧૯॥

અન્યઃ-કર્ણછાવે પૂતિકર્ણે તથા એવ કૃમિકર્ણકે
સામાન્ય કર્મે, વૈશેપિકાન્ અપિ યોગાન્ કુર્વાત ॥

કર્ણશ્ચાપ, પૂતિકર્ણ અને કૃમિકર્ણ એ
રોગો ઉપર સામાન્ય અને વિશેષ ક્રિયાઓ
પણ કરવી. (જેમ કે-) ૧૯

સ્વર્જિકાચૂર્ણસંયુક્તં વીજપૂરસં ક્ષિપેત્ ।

કર્ણછાવચ્ચજો દાદાસ્તે નશ્યન્તિ ન સંશયઃ ॥૨૦॥

માત્રજમ્બૂપ્રવાલાનિ મધુકલ્પ ઘટસ્ય ચ ।

પમિસ્તુ સાધિતં તેલં પૂતિકર્ણગદ્ દરેત્ ॥૨૧॥

જાતીપત્રરસૈસ્તેલં વિપક્વં પૂતિકર્ણજિત્ ।

પિપ્પં રસાજ્ઞનં નાર્યાઃ ક્ષીરેણ ક્ષોદ્રસંયુતમ્ ।

પ્રશસ્યતે ચિરોત્યે તત્ સાવકે પૂતિકર્ણકે ॥૨૨॥

અન્યઃ-સ્વર્જિકાચૂર્ણસંયુક્તં વીજપૂરસં (કર્ણ)
ક્ષિપેત્, (તેન) કર્ણછાવચ્ચજઃ દાદાઃ નશ્યન્તિ, ન
સંશયઃ ॥ આત્ર-જમ્બૂ-પ્રવાલાનિ મધુકલ્પ ચ ઘટસ્ય
(પ્રવાલાનિ)-પમિઃ તુ સાધિતં તેલં પૂતિકર્ણગદ્ દરેત્ ।
જાતીપત્રરસઃ વિવક્વં તેલં પૂતિકર્ણજિત્, નાર્યાઃ ક્ષીરેણ
પિપ્પં રસાજ્ઞનં ક્ષોદ્રસંયુતં તત્ ચિરોત્યે પૂતિકર્ણકે સાવકે
પ્રશસ્યતે ॥

સાજીખારના ચૂર્ણથી સંયુક્ત ખિલ્લોરોને
રસ કાનમાં નાખવાથી કાનનો સાવ, પીડા
અને બળતરા મટી જાય છે એ નક્કી છે.
આંખાનાં, બાંધુનાં, મહુડાનાં અને વડનાં
દૂધાં પાંદડાંના કઢકથી પકાવેલું તેલ (કાન-
માં નાખવાથી) પૂતિકર્ણ રોગને મટાડે છે.
ચમેલીનાં પાંદડાંના સ્વરસથી પકાવેલું તેલ
(કાનમાં નાખવાથી) પૂતિકર્ણને મટાડે છે.

x ખિલ્વેતોમૂત્રપિટ્ટેર્જલદુઃખકલ્પં તેલં વિલ્વતૈલમ્-
જામૂત્રથી વાટેલાં ખીલાં નાખી પાણીમાં તથા ગાયના
દૂધમાં પકાવેલું તેલ 'ખિલ્વતૈલ' કહેવાય છે.

આના ધાવણથી વાટેલી રસવાંતીને મધથી
મિશ્ર કરી તે રસ (કાનમાં નાખવો, તે) લાંબા
કાળથી થયેલ કાનના સાવ અને પૂતિકર્ણ
ઉપર વખણાય છે. ૨૦-૨૨

ખાસ પૂતિકર્ણ માટે કુષ્ઠારિતૈલ x
કુષ્ઠહિલ્ગુવચાદારુરાતાદાવિશ્વસૈન્ધવૈઃ ।
પૂતિકર્ણપિત્તં તેલં ઘસ્તમૂત્રેણ સાધિતમ્ ॥૨૩॥

અન્યઃ-કુષ્ઠ-હિલ્ગુ-વચા-દારુ-રાતાદા-વિશ્વ-
સૈન્ધવૈઃ ઘસ્તમૂત્રેણ સાધિતં તેલં પૂતિકર્ણ-અપદમ્
(મવતિ) ॥

કઠ, હિંગ, વજ, દેવદાર, સુવા, સૂંઠ
અને સૈંધવનો કઢક નાખી બકરાના મૂત્રમાં
પકાવેલું તેલ (કાનમાં નાખવાથી) પૂતિ-
કર્ણનો નાશ કરે છે. (આ તેલ 'કુષ્ઠાદિ-
તૈલ' કહેવાય છે.) ૨૩

કર્ણનાડી માટે ખાસ ચિકિત્સા

શમ્બૂકસ્ય તુ માંસેન કટુતૈલં વિપાચયેત્ ।

તસ્ય પૂરણમાત્રેણ કર્ણનાડી પ્રશામ્યતિ ॥૨૪॥

ચૂર્ણેન ગન્ધકશિલારજનીમથેન, મુદ્ગયંશકેન

કટુતૈલપલાયકં તુ । ઘત્તૂરપત્રરસતુલ્યમિદં વિપક્વં,

નાડીં ઝયેચિરમવામપિ કર્ણજાતામ્ ॥૨૫॥

અન્યઃ-શમ્બૂકસ્ય માંસેન તુ કટુતૈલં વિપાચયેત્,
તસ્ય પૂરણમાત્રેણ કર્ણનાડી પ્રશામ્યતિ ॥ ગન્ધક-
શિલા-રજની-મથેન મુદ્ગિ-અંશકેન ચૂર્ણેન ઘત્તૂર-પત્ર-
રસ-તુલ્યં કટુ-તૈલ-પલ-અઠકં તુ વિપક્વં ચિરમવામ્
અપિ નાડીં ઝયેત્ ॥

છીપનાં જીવડાંઓના માંસના કઢકથી યુક્ત
સરસિયું તેલ પકાવવું; એ તેલ કાનમાં માત્ર
નાખતાં જ કર્ણનાડી-કાનનું પહેલું થાંત થઈ
જાય છે. ગંધક, મનશીલ અને હળદરના
આર તોલા ચૂર્ણનો કઢક નાખી બત્રીસ તોલા
ધંતરાનાં પાંદડાંના સ્વરસમાં બત્રીસ તોલા
સરસિયું તેલ પકાવવું. આ તેલ કાનમાં નાખ-
વાથી લાંબા કાળથી થયેલી કર્ણનાડી મટાડે છે.

ટીકા-મુદ્ગિ=ફલમ્ ॥

x કુષ્ઠમ્ આદિ ચેષુ તાનિ કુષ્ઠારીનિ, કુષ્ઠાદિમિ-
ર્ઘસ્તમૂત્રે પક્વં તેલં કુષ્ઠાદિતૈલમ્-કઠ વગેરેના કઢક
નાખી બકરાના મૂત્રમાં પકાવેલું તેલ 'કુષ્ઠાદિતૈલ'
કહેવાય છે.

કૃમિકર્ણધી કર્ણપુદ્ધિ મુધીની ચિકિત્સા
કૃમિકર્ણવિનાશાય કૃમિર્મી કારયેત્ ક્રિયામ્ ।
વાતાકુધૂમઞ્ચ હિતઃ સાર્પપઃ સ્નેહઃ एव च ॥૨૬॥
પૂરણે હરિતાલેન ગવ્યમૂત્રયુતેન ચ ।
ધૂપને કર્ણદોર્ગન્ધ્યે મુગ્ગુલુઃ શ્રેષ્ઠ ડચ્યતે ॥૨૭॥
ચિકિત્સાં કર્ણશોથાનાં તથા કર્ણાર્શસામ્પિ ।
કર્ણશુદ્ધાનાં કુર્વાત શોથાશૌંડ્યુદવદ્વિપક્ ॥૨૮॥

અન્યઃ-કૃમિકર્ણવિનાશાય કૃમિર્મી ક્રિયાં કાર-
યેત્, ચ વાતાકુધૂમઃ ચ સાર્પપઃ સ્નેહઃ एव હિતઃ ।
ગવ્યમૂત્રયુતેન હરિતાલેન ચ પૂરણ (હિતમ્) ॥
કર્ણદોર્ગન્ધ્યે ધૂપને મુગ્ગુલુઃ શ્રેષ્ઠ ડચ્યતે, મિપક્
કર્ણશોથાનાં તથા કર્ણ-અર્શસામ્ અપિ કર્ણ-અર્થુદાનાં
ચિકિત્સા શોથ-અર્શસ-અર્થુદવત્ કુર્વાત ॥

કૃમિકર્ણ રોગનો નાશ કરવા કૃમિઓને
હુણારી ક્રિયા કરવી. રીંગણાંને ધુમાડો,
સરસિયુ તેલ અને ગાયના મૂત્રમાં વાટેલી
હરતાલનો રસ પણ કૃમિકર્ણ ઉપર હિતકારી
થાય છે. કાનના દુર્ગન્ધપણ ઉપર ધૂપ આપવા
માટે ગુગળ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. વૈદ્યે કાનના
સોજાની, કાનના અરશોની અને કાનના
અધુદોની ચિકિત્સા તે તે સોજાના, અરશના
તથા અધુદના અધિકારમાં કદા પ્રમાણે
કરવી. ૨૬-૨૮

કાનની પાળના રોગોની ચિકિત્સા
પાલીસંજોપને કુર્યાન્નાતકર્ણઋજઃ ક્રિયાઃ ।
સ્વેદયેષ્ણતસ્તાં ચ સ્વિશ્નાં સંવર્ધયેત્તિલૈઃ ॥૨૯॥
અન્યઃ-પાલીસંજોપને વાત-કર્ણ-ઋજઃ ક્રિયાઃ
કુર્યાત્, તાં ચ યત્નતઃ સ્વેદયેત્, સ્વિશ્નાં ચ તિલિઃ
સંવર્ધયેત્ ॥

કાનની પાળ સુકાર્ષ જતી હોય તો
વાયુથી થયેલા કાનના રોગની જે ચિકિત્સા
કહી છે તે કરવી. એ પાળને કાળજીથી શેક
આપવો અને શેક કયાં પછી તલનો કદક
લગાવી તેને પ્રયત્નપૂર્વક વધારવી. ૨૯

શતાવરી-તૈલ

શતાવરીવાજિગન્ધાપયસ્યૈરઘડ્વીજકૈઃ ।
તૈલં વિપક્ સશ્વીરં પાલૌં સંવર્ધયેત્ સુલ્લમ્ ॥૩૦॥
અન્યઃ-શતાવરી-વાજિગન્ધા-પયસ્યા-ઘૃત-ઘડ્વીજ-
કૈઃ સશ્વીરં વિપન્નં તૈલં સુત્તં પાલૌં સંવર્ધયેત્ ॥

શતાવરી, આસંધ, ક્ષીરકાકોલી અને

એરંડળીજના કદકથી દૂધમાં પકાવેલું તેલ,
(લગાવવાથી) કાનની પાળને સુએથી વધારે
છે. (આ તેલ 'શતાવરીતૈલ' કહેવાય છે.)

ટીકા-પયસ્યા=અર્ધ ક્ષીરકાકોલી । (અર્થ ઉપર છે.)
કર્ણપોદ્ધી પરિલેહી મુધીના કર્ણપાલીના
રોગની ચિકિત્સા

જીવનીયસ્ય કલ્કેન તૈલં દુગ્ધેન પાચયેત્ ।
ચિકિત્સેત્તેન તૈલેન હતાશ્નં પરિપોટકમ્ ॥૩૧॥
શીતલેપૈર્જલૌકામિરૂપાતં સમુપાચરેત્ ।
હલિનીસુરસામ્યાં ચ ગોધાકઙ્કવસાન્વિતમ્ ॥૩૨॥
તૈલં ચ પક્વમભ્યક્તાદુઃમન્થં નાશયેત્ ધ્રુવમ્ ।
દુઃસ્વર્ધનકં સિન્નત્વા જમ્બાન્નિલ્પવપ્રજૈઃ ॥૩૩॥
કાર્યેસ્તેતેન સુસ્નિગ્ધં તદ્ધૂર્જશ્ચાવધૂલયેત્ ।
વહુશો ગોમયૈસ્તતૈઃ સ્વેદિતં પરિલેહિતમ્ ॥

ઘનસારઃ સમાલિમ્પેદજામૂત્રેણ કલિકૈઃ ॥૩૪॥
અન્યઃ-જીવનીયસ્ય કલ્કેન દુગ્ધેન તૈલ પાચયેત્,
તેન તૈલેન હતા-અન્ન પરિપોટકં ચિકિત્સેત્ । શીતલેપૈઃ
જલૌકામિઃ હતાતં સમુપાચરેત્ । હલિની-સુરસામ્યાં ચ
ગોધા-કઙ્ક-વસા-અન્વિતં ચ પક્વં તૈલમ્ અભ્યક્તાદ
ધ્રુવમ્ ડન્મન્થં નાશયેત્ ॥ દુઃસ્વર્ધનકં જમ્બુ-આન્ન-
નિલ્પ-વપ્રજૈઃ કાર્યૈઃ સિન્નત્વા, તૈલેન ચ સુસ્નિગ્ધં તત્-
ત્વજૈઃ અવધૂલયેત્ ॥ પરિલેહિતં તતૈઃ ગોમયૈઃ વહુશઃ
સ્વેદિતં (કૃત્વા) અજામૂત્રેણ કલિકૈઃ ઘનસારઃ સમા-
લિમ્પેત્ ॥

(પરિપોટક-થયેલ હોય તો પ્રથમ)

જીવનીય-ગણુનો કદક તથા દૂધ મિશ્ર કરી
તેમાં તેલ પકાવવું; પછી પરિપોટકમાંથી
લેાલી કઢાવીને તેના પર એ તેલ લગાવી
તેની ચિકિત્સા કરવી. (ઉત્પાત થયેલ હોય
તો) શીતળ લેપોથી અને જળો સુકાવવાથી
તે ઉત્પાતની ચિકિત્સા કરવી. કલગારીનો
કદક, શતાવરીનો કદક, ઘોની ચરખી અને
કંક નામના પક્ષીની ચરખી નાખીને પકાવેલું
તેલ ચોળવાથી ઉન્મન્થનો અવશ્ય નાશ કરે
છે. દુઃસ્વર્ધનક થયેલ હોય તો નાંખુનાં,
આંખાનાં અને ખીલીનાં પાંદડાંના ક્વાથોથી
તેના ઉપર સિન્ન કરી તૈલથી સારી રીતે
સ્નિગ્ધ કરીને તેના ઉપર નાંખુ વગેરેનાં
પાંદડાંનાં ચૂણો ભસરાવવાં. પરિલેહી
થયેલ હોય તેનાં છાણાંને વારંવાર

શેક ઈને તે પછી બકરીના મૂત્રમાં પાટેલા કપૂરનો તેના પર દેપ લગાડવો. ૩૧-૩૪

નાકના રોગોનો અધિકાર સમગ્ર

અથ નાસારોગાધિકાર* ।

૬૬ : નાકના રોગોનો અધિકાર

તત્ર નાસારોગાનાં નામાનિ સંખ્યાં વાહ-

નાકના ૩૪ રોગોનાં નામો

આદૌ ચ પીનસઃ પ્રોક્તઃ પૂતિનસ્યસ્તતઃ પરમ્ ।
નાસાપાકોઽન્ન ગણિતઃ પૂવશોણિતમેવ ચ ॥૧॥
ક્ષયથુર્મશ્યુર્દશિઃ પ્રતીનાહઃ પરિસ્થવઃ ।

નાસાશોષઃ પ્રતિશ્યાયાઃ પચ્ચ સત્તાર્દુદાનિ ચ ॥૨॥
ચત્વાર્યશાસિ ચત્વારઃ શોધાશ્ચત્વારિ તાનિ ચ ।
રક્તપિત્તાનિ નાસાયાં ચતુર્લિશ્વદ્વાઃ સ્મૃતાઃ ॥૩॥

અન્યથઃ-આદૌ ચ પીનસઃ પ્રોક્તઃ, તતઃ પરં પૂતિ-
નસ્યઃ, અન્ન નાસાપાકઃ ગણિતઃ, ચ પૂવશોણિતમ્
એવ, ક્ષયથુઃ મ્રશ્યુઃ, દીપઃ પ્રતીનાહઃ, પરિસ્થવઃ નાસા-
શોષઃ પચ્ચ પ્રતિશ્યાયાઃ, સમ ચ સત્તાર્દુદાનિ, ચત્વારિ
અર્શાસિ, ચત્વારઃ શોધાઃ, ચત્વારિ ચ તાનિ રક્તપિત્તાનિ,
(ઈત્યેવં) નાસાયાં ચતુર્લિશ્વદ્વાઃ સ્મૃતાઃ ॥

પીનસ, પૂતિનસ્ય, નાસાપાક, પૂવશોણિત,
ક્ષયથુ, મ્રશ્યુ, દીપ, પ્રતીનાહ, પરિસ્થવ,
નાસાશોષ, પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્યાય, સાત
પ્રકારના આર્દુદ, ચાર પ્રકારના અરશ, ચાર
પ્રકારના સોજ અને ચાર પ્રકારનાં રક્તપિત્ત-
એ રીતે નાકના રોગો ૩૪ કહ્યા છે. ૧-૩

૬૭ પીનસત્વ લક્ષણમાહ-

(૧) પીનસત્વં લક્ષણ

માનસ્યતે શુષ્યતિ યસ્ય નાસા, પ્રક્લેદમાયાતિ
તુ ધૂપ્યતે ચ । ન વેત્તિ યો ગન્ધરસાંશ્ચ જન્તુર,
જુષ્ટં ઘ્યવસ્યેત્તમપીનસેન ॥ ૪ ॥

* નાસતે-શબ્દ કરોતિ, યદાં નાસતે-શબ્દઃ કિયતે
અનયેતિ-નાસા, નાસ શબ્દે-અન્, 'પુરોષ' इत्यः, 'હલ-
ધ'તિ ષન્ વા, નાસાયાઃ રોગાઃ, તેષામ્ અધિકારઃ-
જે. (પ્રાણુને) શબ્દ કરે છે અથવા જેના સાધને
પ્રાણી શ્વાસના અવાજ અથવા શબ્દોચ્ચાર કરે છે
તે 'નાસા' કહેવાય છે. તેને લગતા રોગોનો અધિકાર
'નાસારોગાધિકાર' કહેવાય છે. ઇદિયોના રોગોના
અધિકારમાં સંકળાયેલ ગણી ઉપરના કષ્ટરોગના
અધિકાર પછી આ નાસારોગાધિકાર ચાલુ કરે છે.

અન્યથઃ-યસ્ય નાસા આનસ્યતે શુષ્યતિ પ્રવલેદં તુ
આયાતિ, ધૂપ્યતે ચ, યઃ ચ જન્તુઃ ગન્ધરસાન્ ન
વેત્તિ, તમ્ અપીનસેન જુષ્ટં વ્યવસ્યેત્ ॥

શ્વાસથી સુકાઈ ગયેલા કફને લીધે
જેનું નાક બંધાઈ-રૂંધાઈ જાય, રોકાઈ જઈને
લીનું થઈ જાય, ગરમ થઈ તપી જાય તથા
રોકાઈ જવાને લીધે મુગધ કે દુર્ગંધને
પારખી શકે નહિ (તેમ જ નાકના રોગને
ઉત્પન્ન કરનારા દોષને લીધે) જેની જીભ
પશુ ખગડીને મધુર આદિ રસોને બાણી શકે
નહિ એ રોગ 'અપીનસ' કે 'પીનસ' કહેવાય
છે. (વ્યાકરણની રીતિ પ્રમાણે પીનસ અને
અપીનસ-એ એય શબ્દોની સિદ્ધિ થતી
હોવાથી એય શબ્દો એક જ રોગનાં નામ
જણાવે છે.) ૪

૧. પીનં પુષ્ટમપિ જનં સ્યતિ-અન્તયતિ, ઇતિ પીનસઃ,
પોઽન્તકર્મણિ-અતોઽપુવર્સેન કઃ-જે રોગ પુષ્ટ માણસને
પશુ દુષ્ટ બની નાખે છે, તે વાયુ તથા કફથી થતો
એક જાતના સળેખમનો રોગ-પીનસ' કહેવાય છે;
આનું જ ખીલું નામ-અપીનસ' પણ છે, તેની
વ્યાખ્યા-અવબદ્ધાસો પીનસથ-અપીનસઃ-અવાપ્યો-
ક્ષયર્ગયોઃ' इति अवोपसर्गस्याकारलोपा-અભેદો પીન-
સનો જ રોગ 'અપીનસ' એ નામે પણ કહેવાય છે,

દીપ્તા-આનસ્યતે-શ્વાસશોષિતકર્મણિ થયતે, શવઃકથ્યત
इति यावत्, પ્રક્લેદ-આદિતાં, આયાતિ-ગચ્છતીતિ યાવત્,
ધૂપ્યતે-સન્તાપ્યતે, ગન્ધરસાન્-ગન્ધાન્-સુરમીન્ અસુર-
મીંશ્ચ, ન વેત્તિ, નાસાયાં આનસ્યત્વં તત્ર હેતુઃ । તથા
રસાન્-મધુરાદીંશ્ચ, ન વેત્તિ । નાસારોગારમ્ભકદોષેન
રસનાયા અપિ દુષ્ટેઃ । વ્યવસ્યેત્-જાતીયાત્ । 'અપીનસ-
પીનસો' ક્ષાવપિ શબ્દો સ્તઃ, 'અવાપ્યોસ્તંસનદ્વાદિદુ
વે'તિ સૂત્રેણ વિકલ્પેનાકારલોપાત્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અયાનુકસગ્રહાર્થમાહ-

પીનસનાં નહિ કહેલાં ચિહ્નોનો સંગ્રહ
તં જ્ઞાનિલક્ષેષ્મમર્ચં વિકારં, મૂયાત્ પ્રતિ-
શ્યાયસમાનલિહ્નમ્ ॥ ૫ ॥

અન્યથઃ-અનિલ-શ્લેષ્મ-મર્ચં ત વિકારં પ્રતિશ્યાય-
સમાનલિહ્નં મૂયાત્ ॥

વાયુ તથા કફથી ઉત્પન્ન થતા એ પીનસ-
રોગને (વાયુ તથા કફથી ઉત્પન્ન થતા) પ્રતિ-
શ્યાયે રોગનાં જેવા જ ચિહ્નોવાળો કહેવો. ૫

દીકા-તં વિકારં=પીનરં, પ્રતિદયાયસમાનલિજ્ઞ=
-નાતલૈમિકપ્રતિદયાયતુલ્યકલ્પણમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)
પૂતિનસ્યમાદ-

(૨) પૂતિનસ્યતુ' લક્ષણ

દોષૈર્વિદગ્ધૈર્ગલતાલુમૂલે, સંદૂષિતો યસ્ય
-સમીરણસ્તુ । નિરેતિ પૂતિર્મુલનાસિકામ્બ્યાં, તં
પૂતિનસ્યં પ્રવદન્તિ રોગમ્ ॥ ૬ ॥

અન્વય:-ગલતાલુમૂલે વિદગ્ધૈઃ દોષૈઃ સંદૂષિતઃ
પૂતિઃ યસ્ય સમીરણઃ તુ મુલનાસિકામ્બ્યાં નિરેતિ, ત
રોગં (વેષાઃ) પૂતિનસ્યં પ્રવદન્તિ ॥

ગળું તથા તાળવાના મૂળમાં ખગડેલાં
પિત્ત, કફ અને લોહી એ દોષોએ દૂષિત
કરીને દુર્ગંધી કરેલો જેનો પવન, મોઢામાંથી
અને નાકમાંથી (દુર્ગંધી જ) નીકળે છે,
એ રોગને વેધો 'પૂતિનસ્ય' કહે છે. ૬

૨. નાસાયાં ભવઃ વાયુઃ નસ્યઃ, પૂતિઃ-નજતાલુમૂલ-
સ્વદોષૈર્વિદુશો દુર્ગંધમાવં પ્રાપ્તો નસ્યો વાયુર્લેક્ષિન્ રોગે,
સ પૂતિનસ્યો નાસાધ્યાધિપ્રાણકળ્પજ્વરપ્રદઃ-જે રોગમાં
ગળું તથા તાળવાના મૂળમાં ખગડેલા દોષોને લીધે
જે માથાસનો નાકનો વાયુ પણ દૂષિત થઈ દુર્ગંધી
બને છે; અને તે દુર્ગંધી પવન, મોઢું તથા નાક-
માંથી બહાર નીકળ્યા કરે છે; અને જેમાં નાકની
અંદર ચેળ તથા તાવ પણ આવે છે, એ નાકનો
રોગ પૂતિનસ્ય કહેવાય છે.

દીકા-દોષૈઃ=પિત્તકફરૈઃ, અત્ર રક્ત્વાપિ દોષાવં,
દોષસાહચર્યાત્ । વિદગ્ધૈઃ=દુર્ગંધઃ, સંદૂષિતઃ=પૂતિર્ભાવં નીતઃ,
પૂતિનસ્યં-નાસાયાં ભવો નસ્યઃ=વાયુઃ, પૂતિર્નસ્યો યત્ર ॥
પૂતિનસ્યઃ ॥ દોષોના સાથે રહેવાને લીધે અહીં
લોહીને પણ 'દોષ' શબ્દથી કહેલ છે. 'પૂતિ'
એટલે દુર્ગંધવાળો એવો 'નસ્ય' એટલે નાકનો
વાયુ જેમાં દોષ એ અર્થ ઉપરથી આ રોગને
'પૂતિનસ્ય' નામ આપેલું છે.

નાસાપાકમાદ-

(૩) નાસાપાકતુ' લક્ષણ

પ્રાણાધિતં પિત્તમરૂપિ કુર્યાદ્, યસ્મિન્
વિકારે વલયાંશ્ચ પાકઃ । તં નાસિકાપાકમિતિ
વ્યવસ્થેદ્, વિક્લેદકોયાવપિ યત્ર દષ્ટી ॥ ૭ ॥

અન્વય:-યસ્મિન્ (નાસા-)વિકારે પ્રાણ-આધિતં
પિત્તમ્ અરૂપિ કુર્યાદ્, ચ પાકઃ ક્ષત્રાન્ (મવેદ્),
તં નાસિકાપાકમ્ इति વ્યવસ્થેત્, યત્ર વિક્લેદકોયો
રૂપિ દષ્ટી (સ્તઃ) ॥

નાકના જે રોગમાં નાકની અંદર રહેલું
પિત્ત યથોને ઉત્પન્ન કરે અને નાકનું પાકનું
પણ ખૂબ થાય એ રોગને 'નાસાપાક' કહેવો.
જેમાં નાકમાં લીનાશ તથા દુર્ગંધીપણું પણ
દેખાય છે. ૭

૩. નાસાયાઃ પાકો યસ્મિન્ પ્રાણાધિતત્વ વિતાદ્-
इति નાસારાગઃ-નાકમાં ગયેલ પિત્તના લીધે જે રોગમાં
નાકની અંદર પાકનું થાય છે, એ 'નાસાપાક' નામે
નાસિકારોગ કહેવાય છે.

દીકા-વિક્લેદઃ-આર્દ્રતા, કોષઃ=પૂતીમાવઃ ॥ (અર્થ
ઉપર છે.)

પૂરકમાદ-

(૪) પૂયશોષિતતુ' લક્ષણ

દોષૈર્વિદગ્ધૈરયવાપિ જન્તોઃ, લલાટદેશેઽમિ-
હતસ્ય તૈસ્તૈઃ । નાસા ઈવેત્ પૂયમસ્યગિમિશ્રં,
તં પૂયરક્તં પ્રવદન્તિ રોગમ્ ॥ ૮ ॥

અન્વય:-વિદગ્ધૈઃ દોષૈઃ અથવા લલાટદેશે અમિ-
હતસ્ય જન્તોઃ અથવા નાસા તૈઃ તૈઃ (પ્રહારાદિનિદાનૈઃ)
અસ્યગિમિશ્રં પૂયં ઈવેત્, તમ્ અસ્યગિમિશ્રં રોગં
પૂયરક્તં (વેષાઃ) પ્રવદન્તિ ॥

ખગડેલા દોષોને લીધે અથવા લલાટમાં
જખમી થયેલા માથાસનું પશુ નાક, તે તે પ્રકાર
આદિ કારણોથી) લોહીવાળું પરુ સવે છે, એ
રોગને વેધો 'પૂયશોષિત' કહે છે. ૮

૪. પૂયસ્રવણં ક્ષોણિતમિશ્રં યસ્મિન્ નામાયાઃ, સ
દોષઃ-આગન્તુનો નાસાધ્યાધિઃ પૂયક્ષોણિતઃ-જે રોગમાં
દોષોના ખગડાથી કે લલાટમાં કંઈ વાતવાથી
નાકમાંથી લોહીથી મિશ્ર પરુ ઝરે છે, એ દોષજન્ય
કે આગતુજ નાસારોગ 'પૂયશોષિત' કહેવાય છે.

ક્ષયથમાદ-

(૫) દોષજન્ય ક્ષયથુતુ' લક્ષણ

પ્રાણાધિતે મર્મણિ સમ્રદુષ્ટો, યસ્યાન્તિલો
નાસિકયા નિરેતિ । કફાનુયાતો વહુશ્ચાડિત-
શબ્દસ્, તં રોગમાહુઃ ક્ષયથુ ગદહ્નાઃ ॥ ૯ ॥

અન્વય:-યસ્ય પ્રાણ-આધિતે મર્મણિ સમ્રદુષ્ટઃ કફ-
અનુયાતઃ અનિલઃ વહુશઃ ક્ષતિશબ્દઃ (સન્) નાસિકયા
નિરેતિ, તં ગદહ્નાઃ ક્ષયથુ રોગમ્ આહુઃ ॥

જે માથાસના નાકનાં તરુણાસ્થિ કે શુભા-
ટક નામના મર્મસ્થળમાં હુદ થયેલો કફ
સહિત વાયુ, ઘણી છીંકાના શબ્દો કરી

નાકમાંથી બહાર નીકળે, એ રોગને વૈદો (દોષજન્ય) 'ક્ષયથુ' કહે છે. ૯

૫. કૌતિ-શબ્દ કરોતિ-અન્યા-તેનાસિક્કયા વાતુર્ધાના-શ્રિતમર્મપ્રદુષઃ કષ્ઠાતુયાતથ યસ્મિન્ રોગે ॥ દોષજઃ ક્ષયથુઃ-દુષ્ટશબ્દે-દ્વિવતોઽયુચ્-એ રોગમાં શાણુસના નાકમાં રહેલ શ્વેતક નામના મર્મની અંદર કોપેલો વાયુ ક્રક્રુક્રુક થઈ ધણીવાર અવાજ કરતો બહાર આવે છે, તે દોષજન્ય 'ક્ષયથુ' (છીંક) નામનો નાસારોગ કહેવાય છે.

ટીકા-પ્રાણાશ્રિતે મર્મણિ-ચક્ષ્ઠાટકે ॥

દોષજક્ષયથુમભિધાય, માગન્તુજં ક્ષયથુમાહ-

આગંતુજ ક્ષયથુનું લક્ષણ

તીક્ષ્ણોપયોગાદિતિજિગ્રતો વા માવાન કદ્દ-નર્કનિરીક્ષણાદ્વા । સ્ત્રાવિભિર્વા તરુણાસ્થિમર્મ-પ્યુદ્વર્ષિતેઽન્યઃ ક્ષયથુનિરેતિ ॥ ૧૦ ॥

અન્યઃ-તીક્ષ્ણ-ઉપયોગાત્ વા કદ્દન્ માવાન અતિ-જિગ્રતઃ, વા અર્ક-નિરીક્ષણાત્, વા સ્ત્ર-આદિભિઃ તરુણ-અસ્થિ-મર્મણિ ઉદ્વર્ષિતે (સતિ) અન્યઃ (માગન્તુજઃ) ક્ષયથુઃ નિરેતિ ॥

૧૦ વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાથી અથવા તીખા પદાર્થો ખૂબ સૂંધ વાથી અથવા સૂંધની સામે જોવાથી (કદ પીગળી જતાં) અથવા દોરા વગેરે વડે નાકના તરુણાસ્થિ નામના મર્મસ્થલનું ધર્ષણ થવાથી ખીજે આગંતુજ 'ક્ષયથુ' (બહારનાં ઠારણોથી ઉપરાઉપરી છીંકા આવવારૂપ રોગ) પ્રકટ થાય છે. ૧૦

ટીકા-તીક્ષ્ણોપયોગાત્=રાનિકાદિમશ્ણનાત્, અર્ક-નિરીક્ષણાત્=સૂર્યદર્શનાત્, તેન કષ્કવિભયનાત્, તરુણાસ્થિ મર્મણિ=તાસાંવાંશાસ્થિમર્મણિ, તરુણાસ્થિમર્મણિ ચ=ચક્ષ્ઠાટકે, ક્વ-દ્વૈવર્ણ વા, અન્યઃ=માગન્તુજઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અંશયુમાહ-

(૧) અંશયુનું લક્ષણ

પ્રમચ્યતે નાસિકયા તુ યસ્ય, સાન્દ્રો વિદગ્ધો લવણઃ કષ્કસ્તુ । પ્રાક્ સંશ્લિતો મૂર્ધનિ પિત્તવતે, તે ંશયુ ધ્યાધિમુદાહરન્તિ ॥ ૧૧ ॥

અન્યઃ-યસ્ય મૂર્ધનિ પ્રાક્ સંશ્લિતઃ સાન્દ્રઃ લવણઃ તુ કષ્કઃ, (તસ્મિન્) પિત્તતોષે (સતિ) વિદગ્ધઃ સન્ નાસિકયા તુ પ્રમચ્યતે, તે વ્યાધિ (વૈયાઃ) અંશયુમ્ ઉદાહરન્તિ ॥

જેના માથામાં પ્રથમ જ સંશ્લિત થયેલો

ઘાટો અને ખારાશવાળો કદ્, માથું ગરમીથી તપતાં કોપી-ઓગળીને નાકમાંથી નીચે પડવા લાગે, એ રોગને વૈદો 'અંશયુ' કહે છે. ૧૧

૬. અચ્યતિ-અચ્યતતિ યસ્મિન્ મૂર્ધનઃ કષ્કઃ પ્રાક્ સંશ્લિતઃ પિત્તપ્રતાપાત્ વિદગ્ધઃ સન્ इति અંશયુઃ, પ્રંડુ અચ્યતને-માહુકાત્ અચ્યુ-એ રોગમાં પ્રથમ માથામાં જમણેલા કદ્, પિત્તના તાપથી કોપી-ઓગળીને નાક વાટે બહાર પડે તે નાસારોગ 'અંશયુ' કહેવાય છે.

દીપ્તમાહ-

(૭) દીપ્તનું લક્ષણ

પ્રાણે મૃશં દાહસમન્વિતે તુ, વિતિઃસરેદ્મ દ્વેદ વાયુઃ । નાસા પ્રવીતેવ ચ યસ્ય જન્તોરે, વ્યાધિ તુ તે દીપ્તમુદાહરન્તિ ॥ ૧૨ ॥

અન્યઃ-યસ્ય જન્તોઃ પ્રાણે ॥ મૃશં દાહ-સમન્વિતે (સતિ) ॥ દ્વેદ વાયુઃ વિતિઃસરેત્, નાસા ચ પ્રવીતે દ્વે (અવતિ), તે તુ વ્યાધિ (વૈયાઃ) દીપ્તમ્ ઉદાહરન્તિ ॥

જેનું નાક અત્યંત બળતરાથી યુક્ત થાય ત્યારે નાકમાંથી ધુમાડા જેવો પવન નીકળે અને નાક જાણે અગ્નિથી પ્રજ્વલિત થતું હોય તેમ વેદના પાત્રે, એ રોગને વૈદો 'દીપ્ત' કહે છે. ૧૨

૭. દીપ્તો સ્મ પ્રાણમતીવદાદ્યુજં વિરાગ્રકોવાત્, નાસા ચ પ્રવીતેવ યસ્મિન્ સ દીપ્તઃ, અર્શ માચ્યુ-એ રોગમાં પિત્તના પ્રક્રાપથી નાક ખૂબ બળવા લાગે અને જાણે સળગી ઊઠ્યું હોય તેવું વેદનાયુક્ત થાય, તે નાસારોગ 'દીપ્ત' કહેવાય છે.

ટીકા-પ્રવીતેવ=પ્રજ્વલિતેવ ॥

પ્રતીનાહમાહ-

(૮) પ્રતીનાહનું લક્ષણ

ઉચ્ચવાસમાર્ગે તુ કષ્કઃ સવાતો, કન્ધ્યાત્ પ્રતીનાહમુદાહરેત્મ ॥ ૧૩ ॥

અન્યઃ-સવાતઃ ॥ કષ્કઃ ઉચ્ચવાસમાર્ગે કન્ધ્યાત્, તે પ્રતીનાહમ્ ઉદાહરેત્ ॥

વાયુ સહિત કદ્, શ્વાસ લેવાનો માર્ગ રોકી દે એ રોગને 'પ્રતીનાહ' કહેવો. ૧૩

૮. પ્રતિનાહતે-અચ્યતે સવાતકપરોધેનોચ્ચવાસમાર્ગે યસ્મિન્ સ પ્રતીનાહઃ, જાહ બન્ધને-પતિ મહુર્કં ચ સીર્ષઃ-જેમાં વાયુ સહિત કદ્ના રોકાયેલી શ્વાસનો માર્ગ બંધ થઈ અથવા નાસારોગ 'પ્રતીનાહ' કહેવાય છે.

શાવમાહ-

(૯) આપતું લક્ષણ

ધ્રાણાદ્યનઃ પીતસિતસ્તનુર્વા, દોષઃ સ્વેત
શાવમુદાહરેત્તમ્ ॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ-ધ્રાણાદ ઘનઃ પીતસિતઃ વા તનુઃ દોષઃ
સ્વેત, ॥ શાવમ્ ઉદાહરેત્ ॥

નાકમાંથી પીળા અને ધોળા વર્ણવાળો,
ઘાટો અથવા પાતળો (કશ્ચપ) દોષ સ્વે
એ રોગને 'શાવ' કહેવો. ૧૪

૯. સ્વળ શાવઃ ધ્રાણાદ દ્રોષસ્ય, સુ પ્રસવળે-ઘન-
નાકમાંથી કશ્ચપ ઝરતું એ શાવ નામે નાસારોગ
કહેવાય છે.

નાસાશોપમાહ-

(૧૦) નાસાશોપતું લક્ષણ

ધ્રાણાશ્ચિતે શ્લેષ્મણિ મારુતેન, પિત્તેન ગાઢં
પરિશોપિતે ચ । કુચ્છાત્ શ્વસિત્યુષ્મધઃ
જન્તુર, યસ્મિન્ સ નાસાપરિશોપ ઉક્તઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ-ધ્રાણ-આશ્રિતે શ્લેષ્મણિ મારુતેન ચ પિત્તેન
ગાઢ પરિશોપિતે (ઘતિ) જન્તુઃ યસ્મિન્ કુચ્છાત્ કર્ષ
શ્વસિતિ, અથઃ ચ (શ્વસિતિ-કુચ્છાત્), સઃ નાસાપરિ-
શોપઃ ઉક્તઃ ॥

નાકમાં રહેલો કશ્ વાયુથી અને પિત્તથી
અત્યંત ઝુકાર્ધ જતાં પ્રાણી જેમાં માંડ માંડ
હિંઆનીઆ શ્વાસ લઈ શકે એ રોગ 'નાસા
શોપ' કહેવાય છે. ૧૫

૧૦. નાસાયાઃ શ્વેત-વાયુવિતકૃત-કફપરિ-
શોપાદ યસ્મિન્ ॥ ત્રિદોષજો વ્યાધિઃ-નાસાશોપઃ-
જેમાં વાયુ તથા પિત્ત કરેલ કફના શોષણથી નાકનું
ઝુકારું થાય, જેથી શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયામાં મુશ્કેલી
થાય એ ત્રિદોષજન્ય નાસારોગ 'નાસાશોપ' કહેવાય છે.

પ્રતિશ્યાય+ વિષે સામાન્ય નિરૂપણ

અથ પ્રતિશ્યાયમાહ-તથા નિદાનં દ્વિવિધમ્-એક-
સયોજનકં, તત્પલત્વેન ક્રમ નાપેક્ષતે । યત ઉક્તમ્-

+ પ્રતિસળ શ્વાયંતે-ગત્તર્હતિ પ્રઠ્ઠઃ દોષઃ શિરસિ,
દ્યૈહ ગતો-દ્યાદ્વ્યધાન્-ઈતિ જઃ, યદ્વા પ્રતિ-વાત-
અભિમુખં દ્યાયઃ-ગમનં વફાદીર્ગં યત્ત સયોજનકનિદા-
નાત્ ચયાદિકમગનકનિદાનાદ્વા સ પ્રતિશ્યાયઃ-આચારે
ષ્મ, તથા ચ ચરકઃ-પ્રાણમૂલે સ્થિતઃ શ્લેષ્મા રુષિરં
પિત્તમેવ વા, માસ્તાપ્માતશિરસઃ દ્યાયંતે માસ્ત પ્રતિ' ઇતિ-
(ચ. ચિ. અ. ૮)-તરત ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોથી
૧૫૫ આદિના ક્રમે ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોથી વધેલો

'ન કેવલં ચર્યં પ્રાપ્ય દોષાઃ કુપ્યન્તિ દેહિનામ્ । અન્ય-
દાપિ હિ કુપ્યન્તિ હેતુબાહુલ્યતોરણાત્' ॥ હેતુબાહુલ્ય-
તોરણાત્-હેતુનાં બાહુલ્યેન ત્વરાકરણાત્ । અપરં ચ-ચયાદિક-
મેળ જનક, ચયાદિકમોત્પન્નચ દોષો ગરીયાન્ સક્લ-શરીર-
સમાવનયા વદ્મૂલત્વાત્, ચયાદિકમો યયા-નિદાનાત્
સચ્ચયઃ, સચ્ચયાત્ પ્રકોપઃ, પ્રકોપાત્ પ્રસારઃ, પ્રસારાત્
સ્થાનસંશ્રયઃ-તતો વ્યકિઃ, તતો મેદ ઇતિ ॥ પ્રતિશ્યાયનાં
નિદાન જે પ્રકારનાં હોય છે; એક તે તરત ઉત્પન્ન
કરનાર અને બીજું સંચય વગેરેના ક્રમે કરી ઉત્પન્ન
કરનાર. આમાનું પહેલું તરત ઉત્પન્ન કરનાર જે
સઘોજનક નિદાન છે, તેમાં એ સઘોજનક નિદાન જ
પ્રયળ હોવાથી કમની ગરજ રાખતું નથી. કહ્યું છે
કે 'પ્રાણીઓના વાયુ વગેરે દોષો કેવળ સંચય
પામીને જ પ્રકુપિત થાય છે એવું' નથી, પણ ને
દોષોના હેતુઓ એકદમ ઘણા ઘઈ ઉતાવળ કરે
તો તે હેતુઓના જોરને લીધે સમય પ્રાપ્ત થયા
વગર પણ દોષો પ્રકુપિત થાય છે.'

પ્રતિશ્યાયનું બીજું ચયાદિકમકરજનક જે નિદાન
છે, તેમાં સંશ્રય વગેરેના ક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલો દોષ
વધુ ભારે હોય છે; કેમ કે તે આપ્તા શરીરને આશ્રય
કરીને બંધાયેલ મૂળવાળો હોય છે. એ ક્રમ આવે
છે કે નિદાનથી દોષોનો સંચય થાય છે, સંચયથી
પ્રકોપ થાય છે, પ્રકોપથી પ્રસાર-ફેલાવો થાય છે,
પ્રસારથી સ્થાનસંશ્રય (રોગોત્) તે તે કેકાણ્ઁઓમાં
આવવું) થાય છે, સ્થાનસંશ્રયથી વ્યકિત (રોગોનો
ફેલાવ) થાય છે અને તે વ્યકિત થયા પછી તે
રોગોના ભેદ (એટલે જુદા જુદા પ્રકારો) થાય છે.

તત્ત પ્રતિશ્યાયસ્ય સર્વો જનકનિદાનપૂર્વકો સપ્રાપ્તિમાહ-
પ્રતિશ્યાયની સઘોજનક નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ

સંધારણાડજીર્ણરજોડતિમાધ્ય, -ક્રોધનુંવિવ-
શ્યશિરોડમિતતૈઃ । સંજામરાતિસ્વપનામ્બુશીતા-
વશ્યાયકૈર્મૈથુનયાપ્તૈસ્કૈઃ । સંસ્થાનદોષે શિરસિ
પ્રવૃજો, વાયુઃ પ્રતિશ્યાયમુદીરેત્યુ ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ-સંધારણ-અજીર્ણ-રજસુ-અતિ-માધ્ય-ક્રોધ-જન્ય-

દોષ, ક્ષોભે ક્ષોભે માથામાં ગળા કરે, તે 'પ્રતિશ્યાય'
અથવા જે રોગમાં કેકાદિ દોષોનું વાયુ સામે જતું
થયા કરે તે નાસારોગ 'પ્રતિશ્યાય' કહેવાય છે. આ
સંબંધે ચરકે લખે છે-જે માણસનું માથું વાયુથી
ઓપાસ પૂર્ણ થઈ જાય, તે માણસનો કશ્ લોહી
કે પિત્ત પ્રાણુના મૂળમાં રહ્યાં હોય, તે મસ્તકમાં
ભરાયેલા વાયુ તરફ જવા લાગે, એ 'પ્રતિશ્યાય-
(સળખમ)' રોગ કહેવાય છે.

વૈપમ્ય-શિરસ્-અમિતાપૈઃ, સંજાગર-અતિસ્વપન-અમ્બુ-
શીત-અવશ્યાયકૈઃ, મૈથુન-વાષ્પ-સૈકૈઃ શિરસિ સત્ત્યાન-
દોષે (કફે), પ્રવૃદ્ધઃ વાયુઃ તુ પ્રતિશ્યાયમ્ ડરીત્યેત્ ॥

મૂત્રના કે વિષના વેગને રોકવો, અશુભ, નાકમાં રજનો પ્રવેશ, અત્યંત બોલવું, અતિ ક્રોધ, ઋતુચર્યામાં કહેલા નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી વિપરીત આચરણ, ધુમાડા આદિને લીધે માથાનો સંતાપ, ઉભગરો, અતિનિદ્રા, જળનુ અતિસેવન, શીતોપચારોનું અતિસેવન, તુષાર-હિમ કે ઝાકળનું સેવન, મૈથુનનું અતિ સેવન અને ઘણું રોલું-એ દૂરનાં કારણોથી માથામાં એકદમ કઠ્ઠ જમા થતાં ઘૂબ વધેલા વાયુ પ્રતિશ્યાયને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૬

ટીકા-સધારણ=મૂત્રપુરિયવેગધારણમ્, રજ.=રૂલિઃ, તથ નાસાપ્રવિદ્ધ હેતુઃ ઋતુવૈપમ્ય=ઋતુચર્યાવિપરીતાચરણમ્, શિરોમિતાપઃ=શિરસોડમિતાપો યેન ધૂમાદિના ઇઃ । અવશ્યાયઃ=તુષારઃ, વાષ્પસૈકૈઃ=રોદનમ્, સત્ત્યાનદોષે શિરસિ=સહતકફે ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ચયાદિકમજનકનિદાનપૂર્વિકા સપ્રાપ્તિમાહ-

પ્રતિશ્યાયની ત્રયાદિકમજનક નિદાન-
પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ

ચયં ગતા મૂર્ધનિ મારુતાદયઃ, પૃથક્ સમ-
સ્તાશ્ચ તથૈવ શોણિતમ્ । પ્રકુપ્યમાણા વિવિધૈઃ
પ્રક્રોધૈર્, સ્તતઃ પ્રતિશ્યાયકરા ભવન્તિ ॥ ૧૭ ॥

અન્વયઃ-માહત-માદયઃ પૃથક્ ચ સમસ્તાઃ, તથા
એવ શોણિત, મૂર્ધનિ ચય ગતાઃ, પ્રક્રોધૈર્, વિવિધેઃ
પ્રકુપ્યમાણાઃ (સ્તતઃ) તતઃ પ્રતિશ્યાયકરાઃ ભવન્તિ ॥

વાયુ, પિત્ત કે કફ એ બુદ્ધા બુદ્ધા અથવા
એ ત્રણે હોય લેગા કે લોહી, માથામાં સંચય
પામીને જ્યારે પોતપોતાને કોપાવનારાં
નિદાનોથી પ્રકોપ પામે છે, ત્યારે પ્રતિશ્યાયને
કરનારાં થાય છે. ૧૭

તસ્ય પૂર્વસ્પમાહ-

પ્રતિશ્યાયનું પૂર્વરૂપ

ક્ષવપ્રવૃત્તિઃ શિરસોડમિપૂર્ણતા, સ્તમ્ભોડ્ઘ-
મર્દઃ પરિહરોમતા । ઉપદ્રવાશ્ચાપ્યપરે પૃથગ્વિધા,
નૃણાં પ્રતિશ્યાયપુરઃસરાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ-ક્ષવપ્રવૃત્તિઃ શિરસઃ અમિપૂર્ણતા, સ્તમ્ભઃ,
અઘ્નમર્દઃ, પરિહરોમતા ચ અપરે અપિ પૃથગ્વિધાઃ
ઉપદ્રવાઃ નૃણા પ્રતિશ્યાય-પુરઃસરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

છીંકા ઘણી આવે, માથું બહુ ભારથી વ્યાપ્ત થયું હોય એવું થાય, શરીર સજ્જડ થાય તથા ભાંગે, રૂંવાડાં ઊભાં થઈ બાથ અને બીબા પશુ અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો જ્યારે પ્રતિશ્યાય થવાનો હોય ત્યારે પહેલાથી જ થાય છે. (ઉપરાંત નાકમાંથી ધુમાડા નીકળવા જેવું લાગે, તાળવામાં ફાટ થાય, નાક તથા મોઢામાંથી સ્નાવ થાય, ઇત્યાદિ વિદેહે કહેલા બીબા ઉપદ્રવો પશુ અહીં સમજવા.) ૧૮

ટીકા-શિરસોડમિપૂર્ણતા=શિરસો મારેગેવ વ્યાપ્તિ, અપરે પૃથગ્વિધાઃ=પ્રાણધૂમાયનતાલુવિદરણનાસામુચ્ચાવા-
દયો વિવેદોકા બોદન્યાઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અથ વાતિકસ્ય પ્રતિશ્યાયસ્ય લક્ષણમાહ-

(૧૧) વાતજન્ય પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ

આનદ્વાડપિહિતા નાસા તનુદ્વાચપ્રસેકિની ।
ગલતાહ્વોપ્રશોષય નિસ્તોદઃ શાહ્યોસ્તથા ॥ ૧૯ ॥
ક્ષવપ્રવૃત્તિરત્યર્થે વસ્ત્રવૈરસ્યમેવ ચ ।

મવેત્ સ્વરોપઘાતશ્ચ પ્રતિશ્યાયેડનિલામકે ॥ ૨૦ ॥
અન્વયઃ-અનિલ-આત્મકે પ્રતિશ્યાયે નાસા આનદ્વા
અપિહિતા તનુ-દ્વાવ-પ્રસેકિની ગલ-તાલુ-મોઢ-શોષઃ
ચ શાહ્યો નિસ્તોદઃ તથા અત્યર્થે ક્ષવપ્રવૃત્તિઃ ચ
વસ્ત્રવૈરસ્યમ્ એવ ચ સ્વર-ઉપઘાતઃ મવેત્ ॥

વાયુથી થયેલ પ્રતિશ્યાયમાં નાક સજ્જડ થઈ બાથ તેમ જ છવાયેલું કે ઢંકાયેલું પશુ ન રહે, તેથી નાકમાંથી પાતળો સ્નાવ થયા કરે; ગળું, તાળવું તથા હોઠ સુકાયા કરે, બન્ને લમણામાં સોયા ભોંકાતા હોય એવી પીડા થાય, છીંક ઘણી જ આવે, મોઢું બેસ્વાદ અને અને ઘાંટેા બેસી બાથ છે. ૧૯, ૨૦

ટીકા-આનદ્વા સ્તન્ધા, અપિહિતા=ન આરુઢાદિતા,
અત એવ તનુદ્વાવપ્રસેકિની ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અથ પૈત્તિકમાહ-

(૧૨) પિત્તજન્ય પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ

उष्णः सपीतकः स्नावो, घ्राणात् स्रवति
पैत्तिके । कृशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो, भवेत्तृष्णाभि-
पीडितः । नासया तु सधूमान्नि, वमतीव स
मातवः ॥ २१ ॥

અન્વયઃ-પૈત્તિકે પ્રાણાત્ ઉષ્ણઃ સપીતકઃ સ્નાવઃ
સ્રવતિ, ઇઃ માનવઃ કૃશઃ અતિપાણ્ડુઃ સતપ્તઃ તૃષ્ણા-
અભિપીડિતઃ મવેત્, નાસયા તુ સધૂમ-અન્નિ વમતિ ઇવ ॥

પિત્તથી થયેલ પ્રતિશ્યાયમાં નાકમાંથી ઊંડો તથા જરાક પીળો સ્વાય થાય, જેથી તે માણસ શરીરે દુખળો, અત્યંત ક્રીડા રંગનો તથા સંતપ્ત થઈ જાય, તરસથી ખૂબ પીડાય અને નાકમાંથી જાણે ધુમાડાવાળો અગ્નિ નીકળતો હોય એમ તેને જણાય. ૨૧

દીકા-સપીતકઃ=સ્પીતીતકઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

સ્તેષ્મિકમાહ-

(૧૩) કંકજન્ય પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ
પ્રાણાત્ કફકૃતે શ્વેતઃ, કફઃ શીતઃ સ્વેદહુઃ ।
શુક્લાવમાસઃ શૂનાશો, મયેદ્ ગુરુશિરા નરઃ ॥
ગલતાલ્લોષ્ટશિરસાં કણ્ઠભિરતિપીડિતઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્યઃ-કફકૃતે પ્રાણાત્ શ્વેતઃ શીતઃ વહુઃ કફઃ
સ્વેદઃ, નરઃ શુક્લ-અવમાસઃ શૂન-અશઃ ગુરુશિરાઃ
મયેદ્, ગલ-તાલ્લ-ઓષ્ટ-શિરસાં કણ્ઠભિઃ અતિપીડિતઃ
(ચ સ્યાત્) ॥

કંક કહેલા પ્રતિશ્યાયમાં નાકમાંથી ઘોળો, ઠાઠો તથા ઘણો કંક સંખ્યા કરે, જેથી તે માણસ શરીરે ઘોળી ઝાંઘવાળો થઈ જાય, તેની આંખો સૂજી જાય, માથું ભારે થઈ જાય અને ગળામાં, તાળવામાં, હોઠમાં તથા માથામાં ત્રણ આવવાથી તે ઘણો જ પીડાય.

સાન્નિપાતિકમાહ-

(૧૪) સન્નિપાતજન્ય પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ
ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રતિશ્યાયો, યોડકસ્માત્ સન્નિ-
ચર્તેતે । હંપકો વાડ્યપકો વા, સઃ ચ સર્વ-
મવઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્યઃ-યઃ પ્રતિશ્યાયઃ ભૂત્વા ભૂત્વા અક્સ્માત્
સન્નિવર્તેતે, સપકઃ વા અપકઃ વા અપિ (સ્યાત્); સઃ ચ
સર્વમવઃ સ્મૃતઃ ॥

જે પ્રતિશ્યાય ઉત્પન્ન થઈ થઈને અક-
સ્માત્ મટ્યા કરે અને ખરાબર પાકેલો કે નહિ
પાકેલો પણ રહ્યા કરે, તેને ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થયેલો સમજવો. ૨૩

દીકા-અન્ન યદપિ દોષત્રયલ્લિજ્ઞાનિ નોકાનિ તથાપિ
તાનિ જ્ઞેયાનિ, ત્રિદોષજત્વાન્ । ત્રિદોષજત્વાદયમસાધ્યઃ,
અત્ત એવાહ-‘નૃણાં દુયઃ પ્રતિશ્યાયઃ સર્વજથ ન સિધ્યતિ ’ ।
इति ॥ આ લક્ષણમાં ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો જો કે કહ્યાં
નથી, તેપણુ તે ચિહ્નો સમજી લેવાં; કેમ કે તે
ત્રણે દોષથી થયેલ હોય છે અને તેથી જ તે અસાધ્ય

છે; આ કારણે જ કહ્યું છે કે ‘માણસોને દુષ્ટ પ્રતિ-
શ્યાય થયો હોય અને ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થયો
હોય તે અસાધ્ય છે.’

દુષ્ટપ્રતિશ્યાયલક્ષણમાહ-

(૧૫) દુષ્ટ પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ
પ્રક્લિષ્ઠતે મુહુર્નાસા પુનશ્ચ પરિશુષ્યતિ ।
પુનરપનહ્યતે વાપિ પુનર્વિવ્રિયતે તથા ॥ ૨૪ ॥
નિઃશ્વાસો વાપિ દુર્ગન્ધો નરો ગન્ધાન્ન વેત્તિ ચ ।
एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात्कुच्छसाधनम् ॥ ૨૫ ॥
અન્યઃ-નાસા મુહુઃ પ્રક્લિષ્ઠતે ચ પુનઃ પરિશુષ્યતિ,
પુનઃ આનહ્યતે, અવિ વા પુનર્ વિવ્રિયતે, તથા વા
નિઃશ્વાસઃ અપિ દુર્ગન્ધઃ (સ્યાત્), નરઃ ચ ગન્ધાન્ન ન
વેત્તિ, એવ દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય કુચ્છ-સાધનં જાનીયાત્ ॥

નાક પારંપાર ભીનું થઈ જાય, પારંપાર
ખંધાર્ધજાય, પારંપાર ખુલ્લું થઈ જાય, નિશ્વાસ
પણુ દુર્ગંધવાળો નીકળે અને સારાનરસા
ગંધની ખબર જ ન પડે એવાં લક્ષણોવાળો
દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય જાણવો; અને તે પ્રતિશ્યાય
કંકસાધ્ય તથા અસાધ્ય પણ સમજવો. ૨૪, ૨૫

દીકા-આનહ્યતે=વિવ્રિયતા ભવતિ, વિવ્રિયતે=અવિવ્રિયતા
સ્યાત્ । વલેદશોપવિચ્છવાવિરૂપતાનિ નૈકકાલ ભવન્તિ,
किन्तु यदा यदा यद्यद्-दोषाधिक्यं भवति तदा तदा
तत्तद्दોषकृतः ॥ स बोद्धव्यः, इति न विरोधः । कुच्छ-
साधनम्, असाध्यम् ॥ અહીં ‘નાકનું ભીનું થયું’, ‘સુકાનું
અને રોકાર્ધ જવું’ એ એકા વખતે થાય એમ ન
સમજવું, પણ બ્યારે બ્યારે જે જે દોષનું આધિક્ય
થાય, સારે ત્યારે તે તે દોષને અનુસરીને તેમ થાય
છે, એમ સમજવું એટલે વિરોધ રહેતો નથી.

રક્તજમાહ-

(૧૬) રુધિરજન્ય પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ
રક્તજે તુ પ્રતિશ્યાયે રક્તસ્રાવઃ પ્રવર્તેતે ।
પિત્તપ્રતિશ્યાયકૃતેલિહ્નિશ્ચાપિ સમન્વિતઃ ॥ ૨૬ ॥
તામ્રાક્ષશ્ચ મયેજ્જન્તુરોષાતપ્રપીડિતઃ ।
दुर्गन्धोच्छ्वासवक्त्रश्च गन्धानपि न वेत्ति सः ॥ ૨૭ ॥

અન્યઃ-રક્તજે તુ પ્રતિશ્યાયે રક્તસ્રાવઃ પ્રવર્તેતે,
ચ પિત્ત-પ્રતિશ્યાય-કૃતેઃ લિહ્નિઃ અપિ (દઃ) સમન્વિતઃ
મયેત્, સઃ ચ જન્તુઃ તામ્ર-અશઃ ઉરોષાતપ્રપીડિતઃ
ચ દુર્ગન્ધ-ઉચ્છ્વાસવક્ત્રઃ (સન્) ગન્ધાન્ અપિ ન
વેત્તિ ॥

લોહીથી થયેલ પ્રતિશ્યાયમાં લોહીને
સાવ થાય છે; તેમ જ પિત્તથી થયેલા પ્રતિ-

શ્યાયનાં ચિહ્નો પણ સાથે હોય છે; તે માણસ લાલ આંખોવાળો થઈ જાય છે, બાજુ છાતીમાં કંઈ લાગ્યું હોય એવી તેને પીડા થાય છે, તેના મોઢામાંથી દુર્ગંધવાળો શ્વાસ નીકળે છે અને સારી-નરસી ગંધની પણ તેને ખબર પડતી નથી. ૨૬, ૨૭

ટીકા-ઉરોઘાતપ્રવીણિતઃ=ઉરોઘાતેનૈવ પ્રવીણિતઃ ॥
(આ ટીકાનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

ચિકિત્સામન્તરા કાલાન્તરેણ સર્વે પ્રતિશ્યાયા અસાધ્ય ભવન્તીત્યાહ-
ચિકિત્સારહિત સર્વ પ્રતિશ્યાયો કાલાંતરે અસાધ્ય થાય

सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।
दुष्टतां यान्ति कालेन तदाऽसाध्या भवन्ति च ॥ २८ ॥

અનવયઃ-અપ્રતિકારિણ. નરસ્ય સર્વે એવ પ્રતિશ્યાયાઃ કાલેન દુષ્ટતાં યાન્તિ, તદા ચ અસાધ્યાઃ ભવન્તિ ॥

ચિકિત્સાથી રહિત રહેતા માણસના સઘળા પ્રતિશ્યાયો કાળે કરી દુષ્ટપણું પામે છે અને તે વેળા અસાધ્ય થાય છે. ૨૮

પ્રતિશ્યાયેષુ ક્રમયો ભવન્તીત્યાહ-
પ્રતિશ્યાયોમાં કીડાઓ થાય

मूर्च्छन्ति क्रमयश्चात्र श्वेताः स्निग्धास्तथाऽणवः ।
कृमिजो यः शिरोरोगस्तुल्यं तेनात्र लक्षणम् ॥ २९ ॥

અનવયઃ-અગ્ર ચ શ્વેતાઃ સ્નિગ્ધાઃ તથા અણવઃ ક્રમયઃ મૂર્છન્તિ, અગ્ર ચ યઃ કૃમિજઃ શિરોરોગઃ, તેન તુલ્ય લક્ષણં (સ્યાત્) ॥

આ પ્રતિશ્યાયોમાં (કફજન્ય) ઘોળા અને ચીકાશવાળા ઝીણા ઝીણા કીડાઓ થાય છે; એટલે આ પ્રતિશ્યાયોમાં કૃમિજન્ય શિરો-રોગના જેવું લક્ષણ થાય છે. ૨૯

ટીકા-અગ્ર=પ્રથમ પ્રતિશ્યાયેષુ, કફજા એવ ક્રમયો ભવન્તીતિ શ્વેતાઃ સ્નિગ્ધાશ્ચ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

વૃદ્ધાઃ પ્રતિશ્યાયા અપરામપિ વિકારાન્ કુર્વન્તીત્યાહ-
વધેલા પ્રતિશ્યાયો ધીબળ પણ વિકારો કરે યાદિયર્માન્યમદ્રત્વં ઘોરાંશ્ચ નયનામયાન્ ।

શોષાગ્નિમાન્ધકાસાંશ્ચ વૃદ્ધાઃ કુર્વન્તિ પીનસાઃ ॥ ૩૦ ॥

અનવયઃ-વૃદ્ધાઃ પીનસાઃ યાદિયર્મ આન્યમ્ અદ્રત્વં ચ ઘોરાન્ નયન-આમ્રવાન્ ચ શોષ-અગ્નિમાન્ધ-કાસાન્ કુર્વન્તિ ॥

વધી ગયેલા પ્રતિશ્યાયો બહેરાપણું,

આંધળાપણું, ગંધ ગ્રહણ કરવાની અશક્તિ, આંખના ભયંકર રોગો, શોષ, અશિતું મંદપણું અને ઉધરસ ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૦

ટીકા-‘ઘોરાંશ્ચ નયનામયાન્’ इति वचनेऽपि ‘आन्यम्’ द्रव्यं पुनर्विशेषार्थे ॥ अद्रतम्=न जिप्रनीत्य-प्रसृत्य मावोऽद्रतम्-‘આંખના ભયંકર રોગો’ એમ કહેવામાં આંધળાપણુનો જો કે સમાવેશ થાય છે, છતાં આંધળાપણું બુદ્ધિ કલું, તેમાં કારણ આ છે કે પ્રતિશ્યાયથી આંધળાપણું વિશેષ થાય છે, એ ખાસ જણાવવું છે.

चतुर्विधस्तस्यापूरणयाह-
(૧૭-૩૪) નાકના ધીબળ રોગો

મર્દુરં સતઘા શોષાશ્ચત્વારોઽર્શશ્ચતુર્વિધમ્ ।

चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद्विदुः ॥ ३१ ॥

અનવયઃ-ઘ્રાણે ગપિ સતઘા મર્દુરં, ચત્વારઃ શોષાઃ, ચતુર્વિધમ્ અર્શઃ, ચતુર્વિધ તદ્ રક્તપિત્તમ્ ઉક્તમ્ ॥

નાકમાં પણ વાતાયુદ,^૧ પિત્તાયુદ,^૨ કફાયુદ,^૩ સન્નિપાતાયુદ,^૪ રક્તાયુદ,^૫ માંસા-યુદ^૬ અને મેદોાયુદ,^૭ એ ૭ પ્રકારના અયુદ રોગ થાય છે; તેમ જ વાતશોથ^૧ પિત્ત-શોથ,^૨ કફશોથ^૩ અને સન્નિપાતશોથ,^૪ એ રીતે નાકમાં ૪ પ્રકારના સોજા થાય છે; વળી વાતાર્શસ્,^૧ પિત્તાર્શસ્,^૨ કફાર્શસ્^૩ અને સન્નિપાતાર્શસ્^૪ એ રીતે નાકમાં ૪ પ્રકારના અરસ થાય છે; અને વાયુસંબંધી રક્તપિત્ત,^૧ પિત્તસંબંધી રક્તપિત્ત,^૨ કફસંબંધી રક્ત-પિત્ત^૩ અને સન્નિપાતસંબંધી રક્તપિત્ત^૪ એમ નાકમાં ૪ પ્રકારનાં રક્તપિત્ત થાય છે. (એ અયુદોનાં, સોજાનાં, અરસોનાં અને રક્ત-પિત્તનાં લક્ષણો પ્રથમ કહેલા તે તે અધિકાર-માંથી બાહી લેવાં.) ૩૧

ટીકા-અર્ચુદાનિ સત્=વાતપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપાતરક્તમાંષ-મેદોજાનિ. શોષાશ્ચત્વારઃ=વાતપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપાતજાનિ, અર્શોષિ ચત્વારિ=વાતપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપાતજાનિ, રક્તપિત્તાનિ ચત્વારિ=વાતપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપાતજાનિ, એતાનિ વયોક્ત-લિંગાનિ ઘ્રાણેઽપિ મવન્તિ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અથાઽમસ્ય પીનસ્ય લક્ષણમાહ-

કાયા પીનસનું લક્ષણ

શિરોગુરુત્વમર્ચનાંસામ્રાવસ્તનુસ્થરઃ ।

ક્ષામઃ દ્રોવતિ ચામીલ્લમામપીનસલક્ષણમ્ ॥ ૩૨ ॥

અન્વય:-શિરોગુહ્યત્વમ્ અરુચિઃ નાસાણાવઃ તતુ-
સ્વરઃ ક્ષામઃ ચ અમીક્ષ્ય ધ્રીવતિ, (એતત્) મામ-પીનસ-
લક્ષણમ્ (જ્ઞેયમ્) ॥

માથાનું ભારેપણું, અરુચિ, નાકમાંથી
પાતળો સાવ, સ્વર (ઘાટો) ઓછો થાય,
માણસ દૂળળો થાય અને વારંવાર થૂંકવું
પડે, એ કાચા પીનસનું લક્ષણ બાણું. ૩૨
ટીકા-નાસાણાવઃ, તતુસ્વરઃ ક્ષામ ઇત્યન્વય. ॥

અય પક્ષસ્ય પીનસસ્ય લક્ષણમાહ-

પાકા પીનસનું લક્ષણ

આમલિહ્નન્વિતઃ પ્રલેપા ઘનઃ રોપુ નિમજ્જતિ ।
સ્વરવર્ણવિશુદ્ધિષ્ઠ પક્ષપીનસલક્ષણમ્ ॥ ૩૩ ॥

અન્વય:- (પૂર્વમ્) મામ-લિહ્ન-અન્વિતઃ (પશ્ચાત્)
પ્રલેપા ઘન. રોપુ નિમજ્જતિ, ચ સ્વરવર્ણવિશુદ્ધિઃ
(એતત્) પક્ષપીનસલક્ષણમ્ (જ્ઞેયમ્) ॥

(પ્રથમ માથાનું ભારેપણું ઇત્યાદિ) કયા
શનાં ચિત્તોથી યુક્ત હોય પણ પાછળથી એ
કદ ઘાટો થાય અથવા નાકનાં છિદ્રોમાં ચોંટી
રહે, અવાજ સાફ થઈ જાય અને કદનો
રંગ સ્વાભાવિક થઈ જાય (એ) પાકી ગયેલ
પીનસનું લક્ષણ બાણું. ૩૩

ટીકા-આમલિહ્નન્વિતઃ=આમલિહ્નઃ શિરોગુહ્યતાદિ-
મિર્યુક્તઃ, પશ્ચાત્, ઘનઃ=નિબિડઃ, અથવા, રોપુ=નાસા-
રન્નેપુ, નિમજ્જતિ=સપ્તો ભવતિ, વર્ણવિશુદ્ધિઃ=પ્રલેપઃ
પ્રજ્ઞતવર્ણતા ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

નાકના રોગોની ચિકિત્સા

સર્વેપુ સર્વકાલં, પીનસરોગેપુ જાતમાત્રેપુ ।
મરિચં ગુડેન દધ્ના, મુક્તીતનરઃ સુલં લમતે ॥ ૩૪ ॥
કટફલં પોષ્કં શૃંગો ધ્યોષં યાસમ્ કારવી ।
પર્પાં ચૂર્ણં કયાયં વા દયાદાર્દ્રકજં રસેઃ ॥ ૩૫ ॥
પીનસે સ્વરમેદે ચ તમકે ચ હલીમકે ।
સન્નિપાતે કફે કાસે જ્વરે શ્વાસે ચ શસ્યતે ॥ ૩૬ ॥
કલિહ્નહિહ્નગુમરિચલાક્ષાસ્વરસકટ્ફલેઃ ।
કુષ્ઠોગ્રાશિગ્રજન્તુગ્રિરવપીઢઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૩૭ ॥

અન્વય:-સર્વેપુ પીનસરોગેપુ સર્વકાલ જાત-માત્રેપુ
નરઃ ગુડેન દધ્ના મરિચં મુક્તીત, (યેન) સુલં લમતે ।
કટ્ફલ પોષ્ક શૃંગો ધ્યોષ યાસઃ ચ કારવી, -પર્પા
ચૂર્ણ વા કપાયમ્ આર્દ્રકજે. રસૈઃ દયાત્ । (ઇદં-)
પીનસે ચ સ્વરમેદે ચ તમકે હલીમકે સન્નિપાતે કફે
કાસે જ્વરે ચ શ્વાસે શસ્યતે । કલિહ્ન-હિહ્ન-મરિચ-

લાક્ષા-સ્વરસ-કટ્ફલેઃ (તપા) કુષ્ઠ-ઉપા-શિમ્બ-જન્તુ-
ગ્રૈઃ અવપીઢઃ (પીનસાદિપુ) પ્રશસ્યતે ॥

સર્વ પ્રકારના નાકના રોગો, હરકોઈ કાળે
જેવા થાય કે તરત જ માણસે ગોળ અને
દહીંની સાથે મરી ખાવાં, જેથી સુખ થાય
છે. કાયકૂળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, સૂંઠ,
મરી, પીપર, જવાસો અને અજમાનુ ચૂર્ણ
અથવા તેઓનો કવાથ આહુના રસની સાથે
આપવો એ પીનસ, સ્વરરોદ, તમક નામનો
શ્વાસ, હલીમક, સન્નિપાત, કફ, ઉધરસ, જ્વર
અને શ્વાસ, ઓટલા રોગો ઉપર ઉત્તમ
ગણાય છે. ઇદ્રજવ, હિંગ, મરી, લાખનો
સ્વરસ, કાયકૂળ, કંઠ, વજ, સરગવો અને
વાવડિંગનું અવપીઢ-નરય આપવું, એ પણ
પીનસ આદિ રોગો પર શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

ઓપાદિ-વટી

વ્યોપચિત્રક્તાલીસતિન્નિટીકામ્લદેવતસમ્ ।
સચ્ચ્યાજાજિતુર્યાશમેલાત્વપ્રપાદિકમ્ ॥ ૩૮ ॥
વ્યોપાદિકમિદં ચૂર્ણં પુરાણગુહમિશ્રિતમ્ ।
પીનસશ્વાસકાસન્ન સ્વચ્ચિસ્વરકર્ક પરમ્ ॥ ૩૯ ॥

અન્વય:-વ્યોપ-ચિત્રક-તાલીસ-તિન્નિટીક-અમ્લ-
વેતસ સ-વધ્ય-અજાજિ-તુર્ય-અશમ્ પલા-ત્વક-પ્ર-
પાદિકમ્, ઇદં વ્યોપ-આદિક ચૂર્ણ પુરાણ-ગુહ-મિશ્રિતં
પીનસ-શ્વાસ-કાસ-પ્ર પર ક્વચિ-સ્વર-કર્કમ્-(મવતિ) ॥

સૂંઠ, મરી, પીપર, ચિત્રક, તાલીસપત્ર,
આંબલીનાં ફળ, અગ્રવેતસ, ચવક અને જીરું,
ઓટલાં સમભાગે લેવાં અને એલચી, તજ
તથા તમાલપત્ર ચતુર્થાંશ લેવાં; આ સઘળા
પદાર્થોનું વ્યોપાદિ ચૂર્ણ કરી તેને જૂના
ગોળમાં મિશ્ર કરી તેની ગોળી કરી તે ખાવું.
જેથી તે પીનસ, શ્વાસ તથા ઉધરસને મટાડે છે,
રોચિ ઉત્પન્ન કરે છે અને સ્વર સારો કરે છે.
(આ ગોળી ‘વ્યોપાદિવટી’ એ નામથી-
ઓળખાય છે.) ૩૮, ૩૯

x વ્યોપમ્ આદિ ચેવા તાન્નિ વ્યોપાસિન્નિ, લેવાં
વટી-વ્યોપાદિ-વટી-જેમાં સૂંઠ, મરી અને પીપર
યુખ્ય તરીકે પહેલાં હોય છે, એવાં ઔસડિયાંનાં
ચૂર્ણની જૂનો ગોળ મેળની ગોળી કરવી, તે ‘વ્યોપાદિ-
વટી’ કહેવાય છે.

વ્યાધી-તૈલ

વ્યાધીદન્તીવચાશિયુસુરસાઘ્યોપસિન્ધુજૈઃ ।
સિદ્ધં તૈલં નસિ ક્ષિતં પૂતિનાસાગદાપદમ્ ॥૪૦॥

અન્વયઃ-વ્યાધી-દન્તી-વચા-શિયુ-મુરસા-ઘ્યોપ-
સિન્ધુજૈઃ સિદ્ધં તૈલં નસિ ક્ષિત (સત્) પૂતિ-નાસા-ગદ-
અપદમ્ (ભવતિ) ॥

ભેરીંગણી, નેપાળો, જવ, સરગવો,
તુલસી, સૂંઠ, મરી, પીપર અને સૈંધવના
કઢકથી પકાવેલું તૈલ (નસ્યથી) નાકમાં નાખ્યું
હોય તો તે પૂતિનસ્ય રોગને મટાડે છે. (આ
તૈલ ' વ્યાધી-તૈલ ' * કહેવાય છે.) ૪૦

શિયુ-તૈલ

શિમ્સિંહીનિકુમ્માનાં વીજૈઃ સત્વોપસૈન્ધવૈઃ ।
વિલ્વપત્રરસૈઃ સિદ્ધં તૈલં સ્યાત્પૂતિનસ્યતુત્ ॥૪૧॥

અન્વયઃ-શિયુ-સિંહી-નિકુમ્માનાં વીજૈઃ સત્વોપ-
સૈન્ધવૈઃ વિલ્વપત્રરસૈઃ સિદ્ધં તૈલં પૂતિનસ્યતુત્
(ભવતિ) ॥

સરગવાનાં બીજ, ભેરીંગણીનાં બીજ,
નેપાળાનાં બીજ, સૂંઠ, મરી, પીપર અને
સૈંધવના કઢકથી બીલીપત્રના સ્વરસમાં પકા-
વેલું તૈલ (નસ્યરૂપે) આપવાથી પૂતિનસ્યને
મટાડે છે. (આ તૈલ ' શિયુ-તૈલ ' * કહેવાય છે.)

દીકા-નિકુમ્મ-દન્તી, પૂતિનસ્યતુત્-નસ્યાત્ । (અર્થ
ઉપર છે.)

બુદ્ધા બુદ્ધા નાસારોગની બુદ્ધી બુદ્ધી ચિકિત્સાઐ

પૂતગુગુલુમિશ્રસ્ય સિન્ધ્યકસ્ય પ્રયત્નતઃ ।

ધૂમ ક્ષવયુરોગ્મં ધ્રંશયુગ્મં ચ નિર્દિશેત્ ॥૪૨॥

ગુણ્ડીકુટકુળાપિલ્વદ્રાક્ષાક્લ્મ્કપાયવત્ ।

તૈલં પક્ષતપાઝ્યં વા નસ્યાત્ ક્ષવયુનાશનમ્ ॥૪૩॥

નસ્યં હિતં નિમ્બરસાક્ષનાભ્યાં, દીપ્તે શિરઃ-

સ્વેદનમલ્પશસ્તુ । નસ્યે કૃતે ક્ષીરજલાવસેકાચ્,

હંસન્તિ બુઝીત ચ મુદ્ગયૂપૈઃ ॥૪૪॥

નાસાસ્રાવે ઘ્રાણયોર્ધૂર્ણમુક્તં, નાહ્યા દેયં

+ વ્યાધીપ્રવૃત્તિ-ઔષ્ધેઃ સિદ્ધં તૈલં-વ્યાધીતૈલમ્-

જેમાં ભેરીંગણી મુખ્ય તરીકે પહેલી હોય છે,

એવાં ઔષધિયાં નાખી પકાવેલું તૈલ ' વ્યાધીતૈલ '

કહેવાય છે.

* શિયુપ્રવૃત્તિમિઃ પક્ષં તૈલં શિમ્સિંહમ્-સરગવો

વગેરે ઔષધિયાંના કઢકથી અને બીલીપત્રના સ્વરસથી

પકાવેલું તૈલ ' શિયુતૈલ ' કહેવાય છે.

યેડવપીઠાશ્ચ પથ્યાઃ । તીક્ષ્ણાન્ ધૂમાન્ દેવદા-
ર્વૈશ્ચિકાશ્ચાં, માંસં ત્વાજં પથ્યમત્રાદિશન્તિ ॥૪૫॥

પ્રતિશ્યાયેષુ સર્વેષુ ગૃહં વાતવિવર્જિતમ્ ।

વલ્લેખ ગુરુણા તેન શિરસો વેદનં હિતમ્ ॥૪૬॥

વિદહ્નં સૈન્ધવં હિદ્ગુ ગુગુલુઃ સમનઃશિલઃ ।

વૈત્તેર્ણમાઘ્રાતં પ્રતિશ્યાયં વિનાશયેત્ ॥૪૭॥

પૂતતૈલસમાયુક્તં શક્તુધૂમં પિવેન્નરઃ ।

સ ધૂમઃ સ્યાત્પ્રતિશ્યાયકાસહિકાહરઃ પરઃ ॥૪૮॥

પ્રતિશ્યાયે પિવેદ્ધૂમં સર્વગન્ધસમાયુતમ્ ।

ચાતુર્જાતકર્ણં વા ઘ્રેયં વા કૃણ્ણજીરકમ્ ॥૪૯॥

પુટપક્કં જયાપત્રં તૈલસૈન્ધવસંયુતમ્ ।

પ્રતિશ્યાયેષુ સર્વેષુ શીલિતં પરમૌષધમ્ ।

પિપ્પલ્યઃ શિમ્બીજાનિ વિદહ્નમરિચાનિ ચ ।

અવપીઠઃ પ્રશસ્તોડ્યં પ્રતિશ્યાયનિવારણે ॥૫૧॥

શિરસોડ્ય્યજ્ઞૈઃ સ્વેદૈર્નસ્યૈર્મન્દ્રોષ્ણભોજનૈઃ ।

વમનૈર્વૃત્તપાનેશ્ચ તાન્યથાસ્વમુપાચરેત્ ॥૫૨॥

કૃમિઘ્ના યે ક્રમાઃ પ્રોક્તાસ્તાનૈ કૃમિષુ યોજયેત્ ।

નાયનાનિ કૃમિઘ્નાનિ મેપજાનિ ચ બુદ્ધિમાન્ ॥૫૩॥

રક્તપિત્તાનિ શોયાશ્ચ તથાડશાંસ્યર્થુદાનિ ચ ।

નાસિકાયાં સ્યુરેતેપાં સ્વં સ્વં કુર્યાશ્ચિકિત્સિતમ્ ॥

ગૃહધૂમકળાદારુક્ષીરનકાહસૈર્ઘ્નૈઃ ।

સિદ્ધં શિશ્વરિવીજૈશ્ચ તૈલં નાસાર્શસાં હિતમ્ ॥૫૫॥

અન્વયઃ-પૂત-ગુગુલુ-નિધસ્ય સિન્ધ્યકસ્ય પ્રયત્નતઃ

ધૂમ ક્ષવયુરોગ્મં ચ ધ્રંશયુગ્મં વિનિર્દિશેત્ । કુણ્ડી-કુટ-

કળા-વિલ્વ-દ્રાક્ષા-ક્લ્મ્ક-કપાયવત્ પક્ષ તૈલમ્ અથવા

આઝ્ય નસ્યાત્ ક્ષવયુ-નાશનમ્ (ભવતિ) । નિમ્બરસા-

ક્ષનાભ્યા નસ્યમ્, અલ્પશઃ ॥ શિરઃસ્વેદનં ઘીતે હિતં,

નસ્યે કૃતે ક્ષીર-જલ-અવસેકાન્ શંસન્તિ, મુદ્ગયૂપૈઃ ચ

બુઝીત, નાસાસ્રાવે ઉક્તં ચૂર્ણં નાહ્યા ઘ્રાણયોઃ દેય,

યે ચ પથ્યાઃ અવપીઠાઃ (તે દેયાઃ), અન્ દેવદાર-

અશ્વિકાશ્ચ તીક્ષ્ણાન્ ધૂમાન્, આજં માંસં ॥ પથ્યમ્

આદિશન્તિ । મર્વેષુ પ્રતિશ્યાયેષુ વાતવિવર્જિત ગૃહ,

ગુરુણા તેન વલ્લેખ શિરસઃ વેદનં હિત (ભવતિ) ।

વિદહ્નં સૈન્ધવં હિદ્ગુ ગુગુલુઃ સમનઃશિલ-વચા-પત્ત-

ચૂર્ણમ્ આઘ્રાત (સત્) પ્રતિશ્યાય વિનાશયેત્ । પૂત-

તૈલ-સમાયુક્ત શક્તુધૂમ નરઃ પિવેત્, યઃ ધૂમઃ પરઃ

પ્રતિશ્યાય-કાસ-હિકા-હરઃ સ્યાત્ । પ્રતિશ્યાયે સર્વગન્ધ-

સમાયુક્ત ધૂમ પિવેત્, વા ચાતુર્જાતકર્ણ વા કૃણ-

જીરક ઘ્રેયમ્ ॥ સર્વેષુ પ્રતિશ્યાયેષુ જયાપત્ર તૈલ-સૈન્ધવ-

સયુત પુટ-પક્ષં શીલિત (સત્) પરમ ઔષધમ્

(ભવતિ) । પિપ્પલ્યઃ શિમ્બી-વીજાનિ ચ વિદહ્ન-મરિચાનિ

અયમ્ અવપીઠઃ પ્રતિશ્યાય-નિવારણે પ્રશસ્તઃ, સ્વેદ-શિરસઃ

અભ્યજ્ઞનૈઃ નસ્યૈઃ મન્દ-ઉષ્ણ-ભોજનૈઃ વમનૈઃ ચ ઘન-

વાને: તાન્ યયાસ્વમ્ ડપાચેત્ । ક્રમિષુ ચે ક્રમિણાઃ
ક્રમાઃ પ્રોક્તાઃ તાન્ વૈ વુદ્ધિમાન્ યોજયેત્, નાવનાનિ
ચ ક્રમિણાનિ મેયજાનિ યોજયેત્ । નાસિકાયાં રક્ત-
પિત્તાનિ ચ શોયાન્ તથા અર્શોશ્ચ ચ ઝર્લુદાનિ સ્તુઃ,
પ્તેષાં સ્વં સ્વં ચિકિત્સિતં કુર્યાત્ । શ્લેષ્મ-કળા-દાર-
શીર-નકાહ-સૈન્ધવૈઃ ચ ક્ષિત્તરિવૈઃ સિદ્ધં તેલં
નાસા-અર્શોશં હિતમ્ (ભવતિ) ॥

ધીથી તથા ગૂગળથી મિશ્ર કરેલ મીઠુનો
ધુમાડો કાળજીથી પીધો હોય તો તે ક્ષય
તથા પ્રશંથુને મટાડે છે એમ સમજવું.
સૂંઠ, કઠ, પીપર, બીલાં અને દ્રાક્ષના
કલકથી તેમના જ ક્વાથમાં પકાવેલું તેલ
અથવા ધી (નસ્યરૂપે લેવાથી) ક્ષયથુને મટાડે
છે. લીંબડો અને રસવંતીનું નસ્ય અપાય અને
માથામાં થોડોક શેક કરાય તો દીસ નામના
નાકના રોગમાં તે હિતકારી થાય છે; પણ
નસ્ય લીધા પછી દૂધનાં અને જળનાં સિંચનો
કરવાં અને મગના ચૂષ્ણી સાથે લોખંડન કરવું.
નાસાસાવ થયો હોય તો કહેલાં ઔષધોનું
ચૂર્ણ નળીથી નાકમાં આપવું, પથ્ય અવધીડ
(નસ્યે) આપવાં, દેવદારના તથા ચિત્રકના
લીક્ષુ ધુમાડો પિવડાવવા અને જોમાં ખકરાનું
માંસ પણ (ખાવામાં) હિતકારી કહે છે.
સઘળા પ્રકારના પ્રતિશ્યાયોમાં ખવન વગરના
ઘરમાં રહેવું અને માથાને જડા લૂગડાથી
બીંટી રાખવું એ હિતકારી થાય છે. વાવ-
ડિંગ, સૈંધવ, હિંગ, ગૂગળ, મનશિલ અને
વજનું ચૂર્ણ સૂંઘ્યું હોય તો તે પ્રતિશ્યાયનો
નાશ કરે છે. ધીથી અને તેલથી મિશ્ર કરેલા
સાથવાનો ધુમાડો માણસે પીવો; તે ધુમાડો
પ્રતિશ્યાય, ઉધરસ અને હેઠકીને અવશ્ય મટાડે
છે. પ્રતિશ્યાયમાં તજ, એલચી તથા તમાલ-
પત્ર આદિ સઘળા સુગંધી પદાર્થોના ધુમાડો
પીવો; અથવા તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને
નાગકેસરનું ચૂર્ણ સૂંઘવું; અથવા કલૌંજ
જરાનું ચૂર્ણ સૂંઘવું; દરેક પ્રતિશ્યાયમાં ભાંજનાં
પાંદડાંને પુટપાકથી પકાવી તેલ અને સૈંધવ-
ની સાથે ખાવાનો અભ્યાસ રાખ્યો હોય
તો તે ઉત્તમ ઔષધરૂપ થાય છે. પીપર,

સરગવાનાં બીજ, વાવડિંગ અને મરીતું
અવધીડ-નસ્ય આપવું; તે પ્રતિશ્યાયને મટા-
ડવામાં ખૂબ વખણાય છે. સ્વેદનોથી, માથા
પર માલિશ કરવાથી, નસ્યેથી, થોડાં થોડાં
ભીનાં લોખંડોથી, ઊલટી કરાવવાથી અને ધી
પિવડાવવાથી પણ તે પ્રતિશ્યાયના યથા-
ચોગ્ય ઉપચારો કરવા. પ્રતિશ્યાયમાં કીડા
પડ્યા હોય તો કીડાઓ નાશ કરનારા
ઉપાયો ચોખવા તેમજ તેવાં નસ્યોની
તથા કૃમિનાશક ઔષધોની ચોખના કરવી.
નાકમાં રક્તપિત્ત, સોબ, અરશ કે અધુઃ
થયેલ હોય તો તેને માટે તે તે અધિકારમાં
કહેલી ચિકિત્સા કરવી. ઘરના ધુમાડાની ધૂંસ,
પીપર, દેવદાર, દૂધ, કરંજ, સૈંધવ અને
અલેડાનાં બીજથી પકાવેલું તેલ નાકના અરશ
ઉપર હિતકારી થાય છે. ૪૨-૫૫

દીકા-કૃષ્ણજીરકમ્=અગ્ર કલૌંજી, જયા=વિજયા,
મજેતિ યાવત્, ક્ષીલિતં=મુકમ્ ॥

નાકના રોગોનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ મુલરોગાધિકારઃ[†]

૬૭ : મુખ(મોઢા)ના રોગોનો
અધિકાર

તત્ર મુલસ્ય સ્વરૂપમાહ-

મોઢાનું સ્વરૂપ

ઓષ્ઠો વ વન્તમૂલાનિ વન્તાં જિહ્વા ચ તાલુ ચ ।
ગલો મુલાદિ સકલં સ્તાનં મુલમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

+ ચન્વતે સ્મ પ્રજામુજા, યદ્વા ચન્વતે-શવરીયૈ
અનેન પ્રક્ષિતં[†] કિંચિદપીતિ મુલમ્, ચતુ અવદારણે-
‘વિવ્ ચનેમુંદ્ ચોદાત્:’ (હળા. ૫-૨૦) इत्यत्र,
સ ચ વિત્, ધાતોર્મુદાગમઃ । તથા ચ નિહકમ્-પ્રાજ્ઞ
ચનો મુહ્દાત્તચ, તતોઽચ પ્રત્યયો ભવેત્ । પ્રજામુજા
યતઃ સ્તાતં તસ્માદાદુર્મુસં બુધાઃ ‘-તસ્ય મુલસ્ય રોગાઃ,
તેષામ્ અધિકારઃ-પ્રહ્લાએ જેને શરીરના દરેક અવ-
યવોમાં મુખ્ય તરીકે નિર્માણ કર્યું છે, તેથી ‘મુખ’;
અથવા આધેલા કોઈ પણ પદાર્થના જે ચૂરા કરી
ચાવી નાખે છે, તેથી પણ ‘મુખ’ કહેવાય છે. એ
મુખના રોગોનો અધિકાર મુખરોગાધિકાર કહેવાય
છે. આ મુખ પણ નાક, આંખ તથા કાનની પાસે

અન્યય:-ઓઘ્રો ચ દન્તમૂલાનિ દન્તાઃ જિહ્વા ચ તાઙ્ગ ચ ગલઃ મુલાદિ સકલં સપ્તાજ્ઞ મુલમ્ ડચ્યતે ॥
ઉપલો હોઠ, નીચલો હોઠ, દાંતાનાં મૂળ (પેઠાં), દાંત, જીભ, તાજણું અને મળું એ સાતે અંગો મળીને મોઢું કહેવાય છે. ૧

મુલરોગાનાં સત્વ્યામાહ-

મુખ(મોઢા)ના ૬૭ રોગો

સ્યુરણ્ણાઘોષ્યોર્દન્તમૂલે તુ દશ પટ્ તથા ।
દન્તેષ્વઘ્રો ચ જિહ્વાયાં પચ્ચ સ્યુર્નવ તાલુનિ ॥૨॥
કળ્થે ત્વષ્ટાદશ પ્રોક્તાઃસર્વેષુ ચ સ્મૃતાઃ ।
ર્ષ મુલામયાઃ સર્વે સતપર્ષિમતા ધૃષ્ણઃ ॥ ૩ ॥

અન્યય:-ઓઘ્રોઃ અઘ્રે સ્યુઃ, દન્તમૂલે તુ દશ પટ્, તથા દન્તેષુ મઘ્રો, જિહ્વાયાં પચ્ચ, તાલુનિ નવ સ્યુ, કળ્થે ૮ અઘ્રાદશ પ્રોક્તાઃ, સર્વેષુ ચ ત્રયઃ સ્મૃતાઃ, ઈવ ધૃષ્ણેઃ સર્વે મુલ-આમયાઃ સતપર્ષિઃ યતાઃ ॥

એ હોઠમાં આઠ, દાંતાનાં પેઠાંમાં સોળ, દાંતમાં આઠ, જીભમાં પાંચ, તાજણામાં નવ, મળામાં અઠાર અને સઘળા મોઢામાં ત્રણ રોગ કહ્યા છે; એમ વિદ્વાનોએ બધા મળી મુખના રોગ ૬૭ માન્યા છે. ૨,૩

મુલરોગાનાં નિદાનાન્યહ-

મોઢાના રોગોનું નિદાન

માનુપવિશિતક્ષારદધિમાપાદિસેવનાત્ ।
મુલમમ્થે ગદાન્ કુર્યુઃ કુદ્વા દોષાઃ કફોક્તરાઃ ॥૪॥

અન્યય:-આનુપ-વિશિત-ક્ષાર-દધિ-માપ-આદિ-સેવનાત્ મુલમમ્થે કુદ્વાઃ કફ-ઉત્તરાઃ દોષાઃ ગદાન્ કુર્યુઃ ॥

જલપ્રાય દેશનાં પ્રાણીઓનું માંસ, ક્ષાર, દહીં અને અઠક વગેરેના સેવનથી કોપેલા કંદ આદિ દોષો, મોઢામાં રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪

તત્ર ઓઘ્રોગાનાં નિદાનપૂર્વિકાં સંલ્વામાહ-

હોઠના રોગોની નિદાનપૂર્વક ૮ ની સંખ્યા
પૃથક્ દોષૈઃ સમસ્તેષ્વ રક્તજો માંસજસ્તથા ।
મેદોજક્ષામિષાતોત્થ ઇવમ્પ્રોષ્ટજા ગદાઃ ॥૫॥

અન્યય:-પૃથક્ ૮ સમસ્તેઃ દોષૈઃ રક્તજઃ તથા માંસજઃ ચ મેદોજઃ તથા અમિષાત-ઉત્થઃ, ઇવમ્ પ્રોષ્ટજાઃ ગદાઃ અટ (ભવન્તિ) ॥

જ હોવાથી તેઓના અધિકાર પછી આ મુખનો અધિકાર અહીં હવે શરૂ કરે છે.

બુદ્ધા બુદ્ધા દોષોથી તથા સઘળા દોષોથી-
એટલે વાતજન્ય,^૧ પિત્તજન્ય,^૨ કંદજન્ય,^૩ સન્નિપાતજન્ય,^૪ રુધિરજન્ય,^૫ માંસજન્ય,^૬ મેદજન્ય^૭ અને અલિધાતજન્ય^૮ એ રીતે હોઠના રોગ ૮ થાય છે. ૫

તત્ર વાતિકસ્ય લક્ષણમાહ-

(૧) વાતજન્ય હોઠના રોગનું લક્ષણ
કર્કશૌ પરુપૌ સ્તન્ધૌ કૃળ્ણૌ તીવ્રકગન્વિતૌ ।
દાલ્યેતે પરિપાટ્યેતે ઓઘ્રૌ માસતક્રોપતઃ ॥૬॥

અન્યય:-માસતક્રોપતઃ ઓઘ્રૌ કર્કશૌ પરુપૌ સ્તન્ધૌ કૃળ્ણૌ તીવ્ર-ક્ર-અન્વિતૌ (સન્તૌ) દાલ્યેતે પરિપાટ્યેતે ॥

વાયુના કોપથી બન્ને હોઠ ખરસટ, રક્ષ, સ્તબ્ધ, કાળા અને તીવ્ર વેદનાવાળા થઈ ચિરાઈ જાય છે અને કંઈક ફાટેલી આમડી-વાળા થઈ જાય છે. ૬

ટીકા-પરુપૌ=સ્ફો, દાલ્યેતે=વિદાયેતે, પરિપાટ્યેતે=ક્ષિબ્ધિવીર્ણસ્વર્ણ ક્રિયેતે ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

વૈતિકમાહ-

(૨) પિત્તજન્ય હોઠના રોગનું લક્ષણ
જીયેતે પીડકામિસ્તુ સરજામિઃ સમન્તતઃ ।
સદાહપાકપિડકૌ પીતાભાસૌ ચ પિત્તતઃ ॥૭॥

અન્યય:-પિત્તતઃ તુ (ઓઘ્રૌ) સમન્તતઃ સરજામિઃ પિડકામિઃ જીયેતે, સદાહ-પાક-પિડકૌ ચ પીત-આભાસો (ભવતઃ) ॥

પિત્તના પ્રકોપથી બન્ને હોઠ આરે બાબુ પીડા કરતી ફાહીઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે; એ ફાહીઓ પશુ દાહ તથા પાકથી યુક્ત હોય છે, તેમ જ બન્ને હોઠનો રંગ પીળી ઝાંઘવાળો થઈ જાય છે અને એ ફાહીઓ પશુ દાહ કરે છે તથા પાકે છે. એ પિત્તથી થયેલો હોઠનો રોગ બહુવો. ૭

ટીકા-સરજામિઃ=વૈતિકલગ્નિવિતામિઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

ઐષિકમાહ-

(૩) કંદજન્ય હોઠના રોગનું લક્ષણ
સર્વર્ણમિસ્તુ જીયેતે પીડકામિરવેદનો ।
કળ્દમન્તૌ કપાત્ચલ્યેતૌ પિચ્છિલી શીતલૌ ગુરુ ॥

અન્યય:-કપાત્ તુ (ઓઘ્રૌ) સર્વર્ણમિઃ પિડકામિઃ જીયેતે, અવેદનો કળ્દમન્તૌ, શેનો પિચ્છિનો શીતલો ગુરુ (ભવતઃ) ॥

કદના પ્રકોપથી બન્ને હોઠ આમડીના જેવા વણુંવાળી ફેાલીઓથી વ્યાપ્ત, થોડી વેદનાવાળા, ચળવાળા, ધોળા, ચીકણા, શીતળ અને ભારે થઈ બંધ છે. ૮

સન્નિપાતિકમાહ—

(૪) સન્નિપાતજન્ય હોઠના રોગગુ' લક્ષણ સકૃત્ કૃષ્ણોં સકૃત્ પીતોં સકૃચ્ચેતોં તથૈવ ચ । સન્નિપાતેન વિદ્વેયાવનેકપિટકાન્વિતોં ॥૧॥

અન્વયઃ—સન્નિપાતેન (ઓછો) સકૃત્ કૃષ્ણોં સકૃત્ પીતોં સકૃત્ ચેતોં તથા ચ અનેક-પિટકા-અન્વિતોં વિદ્વેયો ॥

ત્રણે દોષના સાથે પ્રકોપથી બન્ને હોઠ કોઈ વખતે કાળા, કોઈ વખતે પીળા, કોઈ વખતે ધોળા અને ઘણી ફેાલીઓવાળા થઈ બંધ છે. ૯

રક્તજમાહ—

(૫) રુધિરજન્ય હોઠના રોગગુ' લક્ષણ સર્જૂરફલવર્ણાભિઃ પિટકાભિર્નિપીડિતોં । રક્તોપસૃષ્ટોં રુધિરં સ્વન્તોં શોણિતપ્રમોં ॥૧૦॥

અન્વયઃ—રક્ત-ઉપસૃષ્ટોં (ઓછો) સર્જૂર-ફલ-વર્ણાભિઃ પિટકાભિઃ નિપીડિતોં રુધિરં સ્વન્તોં શોણિત-પ્રમોં (ભવતઃ) ॥

લોહીના પ્રકોપવાળા બન્ને હોઠ ખભૂરીના ફળ જેવા વણુંવાળી ફેાલીઓથી ખૂબ પીડાયેલા, લોહીના સાવવાળા અને રાતી ઝાંઘવાળા થઈ બંધ છે. ૧૦

માંસજમાહ—

(૬) માંસજન્ય હોઠના રોગગુ' લક્ષણ માંસદુષ્ટોં ગુરુ સ્થૂલોં માંસપિન્ડવદુદ્ગતોં । જન્તવશ્ચાત્ર મૂર્છન્તિ નરસ્યોભયતોં મુલાત્ ॥૧૧॥

અન્વયઃ—નરસ્ય માંસદુષ્ટોં (ઓછો) ગુરુ સ્થૂલોં માંસપિન્ડવત્ ઉદ્ગતોં (ભવતઃ), અત્ર ચ ઉભયતોં-મુલાત્ જન્તવઃ મૂર્છન્તિ ॥

માંસસતું માંસ ખરાબ થવાથી ખગ-હેલા તેના બન્ને હોઠ ભારે, બડા અને માંસના પિંડની ધેઠે ઊંચા થઈ બંધ છે અને તેનાં બન્ને ગંઢો કોઈ કોઈ પ્રસરે છે. ૧૧

ટીકા—જન્તવઃ=દુઃખયઃ, મૂર્છન્તિ=વર્ધન્તે, મુલા-દુઃખયતઃ=સુક્ષિણ્યોઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

મેદોજમાહ—

(૭) મેદોજન્ય હોઠના રોગગુ' લક્ષણ સર્પિર્મંડપ્રતીકાશોં મેદસા કળ્દુરોં મૃદુ । સ્વચ્છસ્ફટિકસંક્રાશમાન્નાર્થં સ્વતોં મુશમ્ ॥૧૨॥

અન્વયઃ—મેદસા (પ્રકુપિતેન ઓછો) સર્પિર્-મંડ-પ્રતીકાશોં કળ્દુરોં મૃદુ (સ્વન્તોં) સ્વચ્છ-સ્ફટિક-સંક્રા-શમ્ આશ્વાવ મુશં સ્વતઃ ॥

મેદના પ્રકોપને લીધે બન્ને હોઠ ધીની ઉપરના સ્વચ્છ ભાગ જેવા, ચળવાળા તથા કોમળ થઈ સ્વચ્છ સ્ફટિકના જેવા સાવ અત્યંત સ્વે છે. ૧૨

અભિષાતજમાહ—

(૮) અભિષાતજન્ય હોઠના રોગગુ' લક્ષણ ક્ષતજામોં વિદીયંતે પીચ્યેતે ચાભિષાતતઃ । મયિતોં ચ સમાધ્યાતાવોષ્ટોં કળ્દુસર્મન્વિતોં ॥૧૩॥

અન્વયઃ—અભિષાતતઃ ઓછો મયિતોં ક્ષતજ-આમોં (સ્વન્તોં) પીચ્યેતે ચ વિદીયંતે કળ્દુ-સર્મન્વિતોં ચ સમાધ્યાતાવો ॥

બન્ને હોઠ ઉપર કોઈ અભિષાત થવાથી—એટલે કંઈ વાગ્યું હોય તો બન્ને હોઠ બધે ચોળાઈ અથા હોય તેમ લોહી જેવા રંગના થઈ પીડાય છે, ચિરાઈ બંધ છે અને ચળથી યુક્ત થાય છે. ૧૩

ટીકા—મયિતોં=મૃદિતાવિવ, અત એવ ક્ષતજામોં=કષિરામોં, इति સજ્જતમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

હોઠના રોગની સામાન્ય ચિકિત્સા અને વાતજન્યની વિશેષ ચિકિત્સા

ગલદન્તમૂલદશન, -ચ્છદેપુ રોગાઃ કફાસ્રભૂયિષ્ઠાઃ તસ્માદેતેષ્વસકૃદ્, રુધિરં વિસ્ત્રાવયેદુષ્ણમ્ ॥૧૪॥

અન્વયઃ—ગલ-દન્તમૂલ-દશનચ્છદેપુ રોગાઃ કફ-અસ્ર-ભૂયિષ્ઠાઃ (ભવન્તિ), તસ્માદ્ એતેષુ અસકૃન્ ઊર્ણ રુધિરં વિસ્ત્રાવયેત્ ॥ વાતજે ચ બુદ્ધિમાન્ (વૈયઃ) મધૂ-ચ્છિદ્યુતેવ ચતુર્વિધેન સ્નેહેન અભ્યજનં ચ નાદીસ્વેદ કુર્યાત્ ॥

ગળામાં, દાંતનાં પેદામાં અને હોઠમાં જે રોગો થાય છે, તેમાં કદનું અને લોહીનું પ્રાધાન્ય હોય છે, માટે એ રોગોમાં વારં-વાર ઊંડું ઊંડું લોહી કઢાવવું. વાયુથી થયેલ

હોડના રોગમાં છુદ્ધિમાન વેદે તેલ, ઘી, ચરની, મન્ન અને મીઠુ-એમ ચાર પ્રકારના રોગદુષ્ટી માલિય કરાવવું અને નાડીસ્વેદ પણ આપવો. ૧૪, ૧૫

દેવા-વનુર્ધિવેન સ્નેહ-તેષુસ્વમાનવાસ્તે ॥
(આનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

પિત્ત, કફ તથા મેદોજન્ય હોડના રોગોની ખાસ ચિકિત્સા

વેદં શિરાણાં ઘનં વિરેકં, તિક્તસ્ય પાનં રસમોજનં ચ । શીતાન્ પ્રવેદાન્ પરિપેચનં ચ, પિત્તોપશ્વેષ્વધરેષુ કુર્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

શિરોવિરેચનં ધૂમઃ સ્વેદઃ કવલ એવ ચ ।

હૃતે રક્તે પ્રયોક્ત્ય ઓષ્ઠકોપે કફાત્મકે ॥ ૧૭ ॥

મેદોજે શોષિતે મિત્રે સ્વેદિતે કવલો હિતઃ ।

પ્રિયક્ષુન્નિકલાલોઘં સક્ષોદ્રં પ્રતિસારણમ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ-પિત્ત-ઉપશ્વેષુ અપરેષુ શિરાણાં વેદ ઘનં વિરેકં તિક્તસ્ય પાન રસમોજન ચ શીતાન્ પ્રવેદાન્ ચ પરિપેચનં કુર્યાત્ ॥ કફ-આત્મકે ઓષ્ઠ-કોપે (પૂર્વ) રક્તે હૃતે શિરો-વિરેચન ધૂમઃ સ્વેદઃ ચ કવલઃ એવ પ્રયોક્ત્યઃ ॥ મેદોજે (પૂર્વ) શોષિતે મિત્રે સ્વેદિતે કવલઃ હિતઃ પ્રિયક્ષુ-ન્નિકલા-લોઘ સક્ષોદ્ર પ્રતિસારણં (કાર્યમ્) ॥

પિત્તથી થયેલા હોડના રોગમાં નસો વી'ધીને લોહી કાઢવું, ઊલટી કરાવવી, વિરેચન આપવું, તિક્તક-ઘૂત પિવડાવવું, માંસનો રસો જમાડવો, શીત લેવો કરવા અને શીતલ સિંચનો કરવા. કફથી થયેલ હોડના રોગમાં લોહી કઢાવ્યા પછી શિરોવિરેચન આપવું, ધુમાડો પાવો, સ્વેદન કરવું અને કવલ આપવો. મેદથી થયેલા હોડના રોગમાં વિરેચન આદિથી શોધન કરવું, શરૂથી લેદન કરવું, શેક કરવો અને કવલ આપવો એ હિત-કારી છે; તેમ જ ઘઉંલાં, હરદે, ખડેહાં, આમળાં તથા લોધરને મધમાં ઢાલવી તેનાથી પ્રતિસારણ કરાવવું. ૧૬-૧૮

પ્રતિસારણસ્ય વિધિમાહ-

પ્રતિસારણ એટલે શું ?

દન્તજિહ્વામુલાની યદ્વર્ણકલ્કાવલેહકૈઃ ।

શનેર્ધર્પણમશ્નુલ્યા તદુક્તં પ્રતિસારણમ્ ॥ ૧૯ ॥

અન્વયઃ-વર્ણ-કલ્ક-અવલેહકૈઃ દન્ત-જિહ્વા-મુલા-નામ અશ્નુલ્યા શનેર્ યદ્ ધર્પણ તત્ પ્રતિસારણમ્ ઉક્તમ્ ॥

વર્ણ. કલ્ક અથવા અવલેહકી હાંત. અશ્ન તથા સુખને ધીમે ધીમે આંગળી વડે ઘસવાં, એ 'પ્રતિસારણ' કહેવાય છે. ૧૯

હોડના રોગ માટે ખાસ સૂચન
ઓષ્ઠરોગેશ્વરેષુ હૃદ્યા રોપમુપાચરેત્ ।

તેષુ યગત્ત્વં યાતેષુ યગત્ત્વં સમુપાચરેત્ ॥ ૨૦ ॥

અન્વયઃ-શ્વેરેષુ ઓષ્ઠરોગેષુ દોષ રૂપા ઉપા-ચરેત્, તેષુ યગત્ત્વં યાતેષુ યગત્ત્વં સમુપાચરેત્ ॥

હોડના સઘળા રોગોમાં દોષનો નિર્ભય કરી તે દોષને મટાડે એવા ઉપચારો કરવા; એ રોગો બે મધુરૂપ થઈ ગયા હોય તો તેની મધુના લેવી જ ચિકિત્સા કરવી. ૨૦

અથ દન્તવેદરોગાઃ ।[†]

દાંતનાં પેઢાંના રોગો

તત્ દન્તવેદરોગાણાં નામાનિ સદ્યશ્ચ પાટ-

દાંતનાં પેઢાંના ૧૬ રોગોનાં નામો

શીતાદો ગદિતઃ પૂર્વે દન્તપુષ્પટસ્તથા ।
દન્તવેદઃ સાપિરક્ષ મહાસૌપિર એવ ચ ॥ ૨૧ ॥
તતઃ પરિદરઃ પ્રોક્તસ્તતસ્તુપકુશઃ સ્મૃતઃ ।
વૈદર્ભચ તતઃ પ્રોક્તઃ લ્હલીવર્ધન એવ ચ ॥ ૨૨ ॥
અધિમાંસકનામા ચ દન્તનાડ્યશ્ચ પક્ષ ચ ।
દન્તવિદ્રધિરપ્યગ્ન દન્તવેદેષુ પોદશ ॥ ૨૩ ॥

અન્વયઃ-પૂર્વે શીતાદઃ ગદિતઃ, તથા દન્ત-પુષ્પટઃ, દન્તવેદઃ, સૌપિરઃ ચ મહાસૌપિરઃ તતઃ ચ પરિદરઃ પ્રોક્તઃ, તતઃ તુ ઉપકુશઃ સ્મૃતઃ, તતઃ ચ વૈદર્ભઃ પ્રોક્તઃ, ચ લ્હલીવર્ધનઃ એવ, ચ અધિમાંસકનામા, ચ પક્ષ દન્તનાડ્યઃ દન્તવિદ્રધિઃ અપિ ગ્ન, (દર્શયં) દન્ત-વેદેષુ પોદશ (રોગા. સુઃ) ॥

પહેલો શીતાદ કહ્યો છે; તેમજ દાંતપુષ્પટ, દાંતવેદ, સૌપિર, મહાસૌપિર અને તે પછી પરિદર કહ્યો છે; પછી ઉપકુશ, વૈદર્ભ, ખાલી-વર્ધન, અધિમાંસક, પાંચ પ્રકારની દાંતનાડીઓ અને દાંતવિદ્રધિ-એ રીતે દાંતનાં પેઢાંમાં ૧૬ રોગો થાય છે. ૨૧-૨૩

+ દન્તાઃ વેદાન્ત ઇમિઃ દ્રવિ દન્તવેદશનિ, નરેષે ધનુ, દન્તવેદગ્રાંતાનીત્યર્થઃ, લેપાં રોગાઃ-એમનાથી દાંત વીંટાય છે, તે દાંતને પકડી રાખતાં દાંતની આલુ-આલુનાં માંસ કે પેઢાં દાંતવેદ કહેવાય છે અને તેઓને લગતા રોગો 'દાંતવેદરોગ' કહેવાય છે.

તત્ર શીતાદસ્ય લક્ષણમાહ—

(૧) શીતાદનું લક્ષણ

શોણિતં દન્તવેદ્યેભ્યો યસ્યા ડકસ્માત્પ્રવર્તતે ।

દુર્ગન્ધીનિ સકૃષ્ણાનિ પક્લેદીનિ મૃદૂનિ ચ ॥૨૪॥

દન્તમાંસાનિ શીર્યન્તે પચન્તિ ચ પરસ્પરમ્ ॥

શીતાદો નામ સ ધ્યાયિઃ કફશોણિતસમ્ભવઃ ॥૨૫॥

અન્વયઃ—યસ્ય દન્તવેદ્યેભ્યઃ અકસ્માત્ શોણિતં

પ્રવર્તતે, દન્તમાંસાનિ ચ દુર્ગન્ધીનિ સકૃષ્ણાનિ પ્રક્લે-

દીનિ મૃદૂનિ (સન્તિ) શીર્યન્તે, પરસ્પરં ચ પચન્તિ, સઃ

કફ-શોણિત-સમ્ભવઃ શીતાદઃ નામ વ્યાધિઃ (કથ્યતે) ॥

જે માણસના દાંતનાં પેઢાંમાંથી (અભિધાત

કે કંઈ લાગ્યા વિના જ) અકસ્માત લોહી નીક-

ળવા લાગે; પેઢાંઓ દુર્ગંધવાળાં, કાળાં,

કથ્થકથ્થતાં તથા કૂણાં થઈ ખરી પડવા લાગે

અને પાકવાની ગરમીથી લોહીને સંધવા લાગે,

એ (ત્યાંના માંસ) કફ તથા લોહીના પ્રકોપ-

થી થતો રોગ ‘શીતાદ’ કહેવાય છે. ૨૪, ૨૫

૧. શીત—કફમ્ આક્રમન્તાત્ દત્તે—ગૃહ્ણતિ નિદાન-

તયા કફઋષિરપ્રકોપસંભૂયમાનત્વાત્, इति શીતાદઃ, શીત-

મા—પૂર્વક—દા ઘાતોઃ ‘આત્મોપચયે’ इति કઃ—જે રોગ

કફ તથા રુધિરના પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં

મુખ્ય તરીકે કફના પ્રકોપને નિદાન તરીકે સ્વીકારે

છે, તેથી શીતાદઃ ખરી રીતે કફ, લોહી તથા

પિત્તના પ્રકોપથી થતો પેઢાંનો (પાયોરિયા) રોગ

‘શીતાદ’ કહેવાય છે.

ટીકા—દન્તવેદ્યેભ્યઃ=દન્તવેદ્યમાસેભ્યઃ, અકસ્માત્=

અભિધાતં વિના, શીર્યન્તે=પચન્તિ, પચન્તિ ચ પરસ્પરં=

પ્રકોષ્ણના માંસાનિ શોણિતં પચન્તિ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

દન્તપુષ્ટકમાહ—

(૨) દન્તપુષ્ટકનું લક્ષણ

દન્તયોક્ષિણુ વાડ્યપ્ત્ર શ્વયથુજયિતે મહાન ।

દન્તપુષ્ટકો નામ સ ધ્યાયિઃ કફરક્તજઃ ॥૨૬॥

અન્વયઃ—દન્તયોઃ ત્રિણ વા અપિ મહાન શ્વયથુઃ અગ્ર

ભાયતે, સઃ કફરક્તજઃ દન્તપુષ્ટકઃ નામ વ્યાધિઃ

(જ્વેયઃ) ॥

જે કે ત્રણ દાંતોમાં મોટો સોજો જે

રોગમાં થાય, એ કફ અને લોહીના પ્રકોપથી

થતો રોગ ‘દંતપુષ્ટક’ નામે કહેવાય છે. ૨૬

૨. દન્તયોર્દન્તેષુ વા ત્રિણ પુષ્ટકઃ—મહાન શ્વયો

યસ્મિન્ કફરક્તજન્યઃ સ દન્તપુષ્ટકઃ—એ કે ત્રણ

થતો મોટો સોજો આવે છે, તે દાંતનાં પેઢાંનો

એક રોગ ‘દંતપુષ્ટક’ કહેવાય છે.

(૩) દંતવેદ્યનું લક્ષણ

સ્રવન્તિ પૂયં રુધિરં ચલા દન્તા ભયન્તિ ચ ।

દન્તવેદ્યઃ સ વિદ્વેયો દુષ્ક્રશોણિતસમ્ભવઃ ॥૨૭॥

અન્વયઃ—(યત્ર દન્તમૂલાનિ) પૂયં રુધિરં સ્રવન્તિ,

દન્તાઃ ચ ચલાઃ મવન્તિ, સઃ દુષ્ક્રશોણિતસંભવઃ દન્ત-

વેદ્યઃ વિદ્વેયઃ ॥

જેમાં પેઢાંઓ લોહી તથા પુરુ સ્રવે,

અને દાંત હલી બધ એવા લોહીના ગમ્ભીર

થતો રોગ ‘દંતવેદ્ય’ બહુવો. ૨૭

૩. દન્તાઃ વેદ્યન્તે અસ્મિન્ પૂયેન શોણિતનામિ

સ દન્તવેદ્યઃ—દુષ્ક્રશોણિતજન્યઃ—જેમાં પુરુ અને લોહીથી

દાંત પીડાય છે, તે દુષ્ક્ર લોહીથી થતો પેઢાંનો રોગ

‘દંતવેદ્ય’ કહેવાય છે.

ટીકા—અગ્ર ‘દન્તમૂલાની’તિ કર્તૃવદમધ્યાદરણીયમ્ ॥

આ ‘શ્લેષકમાં’ દન્તમૂલાનિ ‘એ કર્તાસ્યક ૫૬ અખ્યા-

હારથી લેવાતું છે.

સૌપિરમાહ—

(૪) સૌપિરનું લક્ષણ

શ્વયથુર્દન્તમૂલેષુ રજાવાન્ કફવાતજઃ ।

લાલાસ્રાવી ચ કન્દૂરઃ સ જ્વેયઃ સૌપિરો ગદઃ ॥૨૮॥

અન્વયઃ—દન્તમૂલેષુ રજાવાન્ લાલાસ્રાવી ચ કન્દૂરઃ

શ્વયથુઃ કફવાતજઃ (જાયતે), સઃ સૌપિરઃ ગદઃ જ્વેયઃ ॥

દાંતનાં પેઢાંમાં પીડાવાળો, લાળને ગરતો

અને શ્વળવાળો જે સોજો કફ તથા વાયુના

પ્રકોપથી થાય છે, એ રોગ ‘સૌપિર’ બહુવો.

૪. સુષિરે મઃ કફવાતજન્યઃ કન્દૂરો લાલાસ્રાવી

રજાવાન્ રોગઃ સૌપિરઃ—મવાયેડ્ગ્—દાંતનાં પેઢાંની

અંદર પોલાણમાં કફ તથા વાયુના પ્રકોપથી થતો

શ્વળવાળો, લાળ ગરતો અને પીડા કરતો જે સોજો તે

‘સૌપિર’ નામે પેઢાંનો રોગ કહેવાય છે.

મહાસૌપિરમાહ—

(૫) મહાસૌપિરનું લક્ષણ

દન્તાશ્ચલન્તિ વેદ્યસ્તાલુ ચાપ્યવદીર્યતે ।

દન્તમાંસાનિ પચન્તે મુલં ચ પરિપીડ્યતે ॥

યસ્મિન્ સ સર્વજો ધ્યાયિર્મહાસૌપિરસંજ્ઞકઃ ॥૨૯॥

અન્વયઃ—યસ્મિન્ વેદ્યેભ્યઃ દન્તાઃ ચલન્તિ, તાલુ ચ

અપિ અવદીર્યતે, દન્તમાંસાનિ પચન્તે, ચ મુલં પરિ-

પીડ્યતે, સઃ સર્વજઃ મહાસૌપિરસંજ્ઞકઃ વ્યાધિઃ (જ્વેયઃ) ॥

જે રોગમાં પેઢાંઓમાંથી દાંત હાલવા લાગે, તાળવું (તથા પેઢાંઓ) ફાટે તેમ જ પાછી બધ અને મોઢું અત્યંત પીડાય એ ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી થતો રોગ 'મહાસૌષિર' બધુવે. ૨૯

૫. મહાધાસૌ સૌષિર: મહાસૌષિર:, ત્રિદોષજન્યો વ્યાધિ: સત્તાત્રાત્ પ્રાણહર:-ઉપર જણાવેલ જે સૌષિર રોગ, ત્રણે દોષોથી થઈ બધાં દાંતને પેઢાંમાંથી હથમચાવી કાઢે, બધાં પેઢાંને પકવી નાખે અને સાત દિવસમાં માણસનો પ્રાણ લઈ લે, તે ભયંકર પેઢાંનો રોગ 'મહાસૌષિર' કહેવાય છે.

ટીકા-તાલુ ચાપ્યવરીયતે-ચ'કારાદન્તવેશ્યાપ્ય-વરીયતે, સત્તાત્રાન્મારકથાયમ્ । યત આહ મોન:- 'મહાસૌષિર' इत्येव सतत्तात्राग्निहन्त्यसूनु' इति ॥ આ રોગ સાત રાતમાં મારી નાખે છે; આ કારણે જ મોને કહ્યું છે કે, 'આ મહાસૌષિર' નામનો રોગ સાત રાતમાં મારી નાખે છે.'

પરિદરમાહ-

(૬) પરિદરનું લક્ષણ

દન્તમાંસાનિ શીયન્તે યસ્મિન્ ધ્રીવતિ વાપ્યસૂક્ । પિત્તાસૂક્ષ્મક્રમો ધ્યાધિર્લેપ: પરિદરોહિ સ: ॥૩૦॥
અન્યથા-યસ્મિન્ દન્તામાંસાનિ શીયન્તે, અસૂક્ વાપિ ધ્રીવતિ, સ: પિત્ત-અસૂક્-ક્રમજ: વ્યાધિ: પરિદર: હિ ક્ષેય: ॥

જે રોગમાં દાંતનાં માંસ વીખાઈ બધ અને લોહી પણ થૂંકાય, એ પિત્ત, લોહી અને કફના પ્રકાપથી થતો રોગ 'પરિદર' બધુવે.

૬. પરિતો લીયન્તે દન્તવેશાન્યસ્મિન્, અસૂક્-ધ્રીવન ચ ભવતિ પિત્તાસૂક્ષ્મક્રમોપાત્ સ પરિદર:, ક્વ વિદારણે-ક્ષ્મોરણ્-જે રોગમાં પિત્ત, લોહી તથા કફનો પ્રકાપ થવાથી દાંતનાં પેઢાં ચોપાસ ચિરાઈ બધ અને લોહી થૂંકાયા કરે, એ પિત્ત, લોહી તથા કફના પ્રકાપથી થતો પેઢાંનો રોગ 'પરિદર' કહેવાય છે.

ઉપકુશમાહ-

(૭) ઉપકુશનું લક્ષણ

વેદેષુ દાહ: પાકસ તામ્પાં દન્તાશ્ચલન્તિ ચ । આપદ્વિતા: પ્રજ્વલન્તિ શોણિતં મન્દવેદનમ્ ॥૩૧॥
આમ્માયન્તે શ્વેતે રક્તે મુલં પૂનિ ચ જાયતે । યસ્મિન્નુપકુશ: સ સ્યાત્ પિત્તરક્તસમુદ્ભવ: ॥૩૨॥
અન્યથા-યસ્મિન્ વેદેષુ દાહ: ચ પાક: (ભવેત્), તામ્પાં ચ દન્તા: ચલન્તિ, આપદ્વિતા: (દન્ત:) મન્દ-

વેદન શોણિતં શ્વલન્તિ, રક્તે શ્વેતે (વેદા:) આમ્માયન્તે, મુશ્મ ચ પૂતિ જાયતે, મ: પિત્ત-રક્ત-સમુદ્ભવ: ઉપકુશ: સ્યાત્ ॥

જે રોગમાં પેઢાંઓમાં દાહ તથા પાક થાય અને તેથી દાંત હાલવા લાગે, દાંતને ઘસાય ત્યારે મંદ વેદનાવાળો લોહીનો સાવ થાય અને લોહી આવે ત્યારે પેઢાં સૂજ બધ તથા મોઢું ફગાંધવાળું થઈ બધ એ પિત્તના તથા લોહીના પ્રકાપથી થતો રોગ 'ઉપકુશ' કહેવાય છે.

૭. ઉપકો શ્વેતે-દન્તવેદ્યપ્રવેશે ભવતિ દાહ-પાકરૂપેણ પિત્ત-રક્ત-કોપાત્-इति उपकुश:-श्रीह स्त्रो- 'अन्वेष्टपि दश्यते' इति व:, यद्वा उपकुशयति-दन्तसमीपवेत्रप्रवेशं क्षिप्यति-इति उपकुश:, कुशिर- 'स्त्रો- 'इत्युप- 'ति क:- જે દાંતની પાસે પેઢાંમાં પિત્ત તથા લોહીના પ્રકાપથી દાહ તથા પાકરૂપે થાય છે, તે પેઢાંનો એક રોગ 'ઉપકુશ' કહેવાય છે.

ટીકા-આપદ્વિતા:—પૃથ: ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

વૈદર્ભમાહ-

(૮) વૈદર્ભનું લક્ષણ

કૃષ્ટેષુ દન્તમૂલેષુ સંરમ્ભો જાયતે મહાન્ । ચલન્તિ ચ રદા યસ્મિન્સવૈદર્ભોઽભિષાતજ: ॥૩૩॥
અન્યથા-દન્તમૂલેષુ કૃષ્ટેષુ મહાન્ સંરમ્ભ: જાયતે, યસ્મિન્ ચ રદા: ચલન્તિ, સ: અભિષાતજ: વૈદર્ભ: (કથ્યતે) ॥

પેઢાંઓ ઘસાતાં મોટો સોનો ઉત્પત્ત થાય, દાંત હલી બધ અને વેદના, પાકવું તથા બળતરા પણ થાય, એ અભિષાતજન્મ 'વૈદર્ભ' રોગ કહેવાય છે. (આ રોગ અભિ-ષાતથી એટલે કે કંઈક વાગવાથી થાય છે.) ૩૩

૮. વિશેષતો દૃશ્યતે શોથરૂપેણ અભિષાતાદ દન્ત-મૂલેષુ-इति विदर्भ:, दृशी प्रत्ये-कर्मणि घट्-तत: प्रहाय- -દાંતનાં મૂળમાં ધર્ષણ થતાં કે કંઈ વાગતાં મોટો સોનો રૂપે જે રોગ થાય છે, તે 'વૈદર્ભ' નામે પેઢાંનો રોગ કહેવાય છે.

ટીકા-સંરમ્ભ:—શોથ:, 'ચલન્તિ ચે'તિ ચકારાદ્વે-દનાદાહપાક: ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

સહીવર્ધનમાહ-

(૯) સહીવર્ધનનું લક્ષણ

માસ્તેનાધિકો દન્તો જાયતે તીવ્રવેદન: । સહીવર્ધનસંશોડસોઽસજાતે રક્ પ્રશામ્યતિ ॥૩૪॥
અન્યથા-માસ્તેન તીવ્ર-વેદન: અધિક: દન્ત: જાયતે,

(તસ્મિન્) સંજાતે વક્ પ્રશમ્યતિ, સર્વો સ્ત્રીવર્ધનસંજઃ (રોગઃ કપ્યતે) ॥

વાયુને લીધે તીવ્ર વેદનાવાળો એક દાંત અધિક ઉત્પન્ન થાય અને એ દાંત ઉત્પન્ન થયા પછી વેદના શાંત થાય એ ‘અક્ષીવર્ધન’ રોગ કહેવાય છે. (આ રોગ વાયુના પ્રકોપથી થાય છે.) ૩૪

૯. વર્ધયતીતિ વર્ધનઃ-પ્યન્તાદ વર્ધયતેત્યન્વાદિલ્યુઃ, શલ્ત્યા વર્ધનઃ સ્ત્રીવર્ધનઃ વાયુન્યદન્તાધિવચન-સ્ત્રીવેદનાકારીતિ સ્ત્રીવર્ધનઃ-વાયુના પ્રકોપથી દાંત એક દાંત અધિક થતાં વેદના ધણી જ વધારતો અથવા પેદામાં ધણી જ કળતર કરતો એક પેદાનો રોગ ‘અક્ષીવર્ધન’ કહેવાય છે.

ટીકા-સજ્જાતે-દન્તે ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અધિકમાંસકમાહ-

(૧૦) અધિમાંસકતું લક્ષણ

હાનયે પશ્ચિમે દન્તે મહાશોયો મહારુજઃ ।

લાલાસ્રાવી કફકૃતો વિજ્ઞેયઃ સોડધિમાંસકઃ ॥૩૫

અન્વયઃ-હાનયે પશ્ચિમે દન્તે મહારુજઃ લાલાસ્રાવી કફકૃતઃ (યઃ) મહાશોયઃ સઃ અધિમાંસકઃ વિજ્ઞેયઃ ॥

નીચલી હડપચીની છેલી દાંઠમાં મોટી પીડાવાળો તથા લાળ અરતો ભારે સોજો થાય એ કદના પ્રકોપથી થતો રોગ ‘અધિ-માંસક’ નામુલો. ૩૫

૧૦. અધિક માંસં યસ્મિન્-અધિમાંસકઃ હાનવ્ય-પશ્ચિમદન્તે મહાશોષયો રોગઃ કફપ્રકોપાત્-નીચલી હડપચીની છેલી દાંઠમાં કદના પ્રકોપથી મોટા સોજ-રૂપે થતો પેદાનો એક રોગ ‘અધિમાંસક’ કહેવાય છે.

ટીકા-હાનયે-હનુમવે, પશ્ચિમે દન્તે-અન્યજે ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

પથ દન્તનારીરાહ-

(૧૧-૧૫) પાંચ પ્રકારની દંતનાડીનાં લક્ષણો

દન્તમૂળગતા નાભ્યઃ પચ્ચ જ્ઞેયા યયેરિતાઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્વયઃ-(નારીરો) યથા પથ નાભ્યઃ (ઈરિતાઃ, તથા) દન્તમૂળગતાઃ જ્ઞેયાઃ ॥

નાડીમણમાં જેમ વાયુથી, પિત્તથી, કદથી, સન્નિપાતથી અને શલ્યથી થતી પાંચ નાડીઓ (નળીઓ કે ભરનીંગળ) કહેલ છે, તે જ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારની નાડીઓ દાંતના પેદામાં (દાંઠાડી કે ભરનીંગળરૂપે) થતી નાભી. (એટલે એનાં

લક્ષણો નાડીમણના અધિકારમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજી લેવાં.) ૩૬

૧૧-૧૫. દન્તમૂળગતા નાભ્યઃ વાત-પિત્ત-કફ-સન્નિપાત-શલ્યોદ્ભવાઃ દન્તનાભ્યઃ-વાયુ, પિત્ત, કદ, સન્નિપાત તથા શલ્યના કારણે દાંતના મૂળમાં થતી પાંચ દાંઠાડી કે ભરનીંગળ તે ‘દંતનાડી’ નામે પેદાના પાંચ રોગ કહેવાય છે.

ટીકા-યથા નારીરો વાતપિત્તકફસન્નિપાતશલ્ય-નિમિતાઃ પથ નાભ્યઃ કથિતાસ્થાડનામીલર્થઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

દન્તવિદ્રધિમાહ-

(૧૬) દંતવિદ્રધિતું લક્ષણ

દન્તમાંસમલેઃ સાક્ષીર્યાદ્યતઃ શ્વયયુર્મહાન્ ।

સદાહવક્ સર્વેન્નિઘ્નઃ પૂયાસં દન્તવિદ્રધિઃ ॥૩૭ ॥

અન્વયઃ-સાક્ષિઃ દન્ત-માંસ-મલેઃ વાદ્યતઃ સદાહ-વક્ મહાન્ શ્વયયુઃ મિઘ્નઃ પૂયાસ સર્વેન્, (સઃ) દન્ત-વિદ્રધિઃ (કપ્યતે) ॥

લોહી સાથે પેદાંઓમાં ગયેલા વાત, પિત્ત અને કદ એ (કેપેલા) દોષોને લીધે ખહાર બળતરાવાળો તથા વેદનાવાળો મોટો સોજો ઉત્પન્ન થાય અને તે કૂટે ત્યારે પર તથા લોહીને સર્વે છે, એ રોગ ‘દંતવિદ્રધિ’ કહેવાય છે. ૩૭

૧૬. દન્તેષુ વિદ્રધિઃ-દન્તવેદગતસાક્ષિદોષન્યો બહિઃ મહાશોયઃ પૂયાસ્રાવી સદાહવક્-દન્તવિદ્રધિઃ-દાંતનાં પેદાંઓમાં ગયેલ રુધિરયુક્ત ત્રણે દોષોને લીધે ખહારના ભાગમાં મોટો સોજો ઉત્પન્ન થાય છે, તે દાંતનાં પેદાંઓ વિદ્રધિ કે ગૂમકું ‘દંતવિદ્રધિ’ કહેવાય છે. (આ દંતવિદ્રધિ જ બીજું થઈ ઉપર જણાવેલ દંતનાડી ભરનીંગળરૂપે થાય છે.)

ટીકા-દન્તમાંસમલેઃ-દન્તવેદગતદોષેઃ, સાક્ષિઃ-સર્વેન્નિઘ્નઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

દાંતનાં મૂળ કે પેદાંના રોગોની ચિકિત્સાઃ પ્રથમ શીતાદની ચિકિત્સા

શીતાદે હૃતરકે તુ તોયે નાગરસર્વપાન્ ।

નિઃકાથ્ય ત્રિફલાં ચાપિ કુચાન્નિઘ્નપ્રધારણમ્ ॥૩૮ ॥

કાસીસલોધ્રુષ્ણા, મનઃશિલાસપ્રિયવ્રુગ્નેજોહાઃ ।

અન્વયઃ-શીતાદે હૃતરકે તુ તોયે નાગરસર્વપાન્ ત્રિફલો ચ અપિ નિઃકાથ્ય ગણ્યધારણં કુચાન્, કાસીસ-લોધ્ર-રૂષ્ણા-મનઃશિલા-સપ્રિયવ્રુ-તેજોહાઃ, અપો

ચૂર્ણ મધુચુક્ર શીતાદે પૃતિમાસ-દરમ્ (ભવતિ)

શીતાદ ધથો હોય તો લોહી કઢાવ્યા પછી પાણીમાં સૂકે, સરસવ, હરડે, બહેડાં તથા આમળાને કપાથ કરી તેથી કોગળા ધારણ કરવા; તેમ જ હીરાકસી, લોધર, પીપર, મનશિલ, ઘઉંલાં અને તેજબળતુ ચૂર્ણ મધમાં કાલવી ઉપયોગમાં લીધું હોય તો શીતાદમાં સહેણું માંસ દૂર કરે છે. ૩૮,૩૯

ટીકા-તુજોહા= 'તજવફલ' इति लोके ॥

શીતાદ, દંતપુષ્પુટક તથા દંતવેદની ચિકિત્સા તૈલ ઘૂંતં વા ઘાતપ્રં શીતાદે સંપ્રશસ્યતે ।
દન્તપુષ્પુટકે કાર્યે તરુણે રક્તમોક્ષણમ્ ॥ ૪૦ ॥
સપજ્જલવળક્ષારઃ સક્ષોદ્રઃ પ્રતિસારણમ્ ।
શિરોવિરેકશ્ચ હિતો નસ્યં સ્નિગ્ધં ચ મોજનમ્ ॥ ૪૧ ॥
વિસ્ત્રાવિતે દન્તવેદે વ્રણં તુ પ્રતિસારયેત્ ।
લોધ્રપત્તહ્નમધુકલાક્ષાચૂર્ણમધુષ્ણુતૈ ॥ ૪૨ ॥

અન્વયઃ-શીતાદે વાગ્ન તૈલ વા ઘૂંત સપ્રશસ્યતે, તરુણે દન્તપુષ્પુટકે રક્તમોક્ષણ કાર્યમ્, સ-પજ્જ-લવળ-ક્ષારઃ સક્ષોદ્ર. પ્રતિસારણ, ચ શિરોવિરેક હિતઃ, નસ્ય ચ સ્નિગ્ધ મોજન (હિતમ્) ॥ દન્તવેદે વિસ્ત્રાવિતે વ્રણ તુ લોધ્ર-પત્તહ્ન-મધુક-લાક્ષા-ચૂર્ણઃ મધુષ્ણુતૈઃ પ્રતિસારયેત્ ॥

શીતાદ રોગ ઉપર વાયુનાશક તૈલ કે ધી ખૂબ વખણાય છે. દંતપુષ્પુટ ઉત્પન્ન થાય કે તરત જ તે નવો હોય તે જ વખતે તેમાંથી લોહી કઢાવવું; પંચલવણ સહિત જવખારને મધમાં કાલવી તેથી ઘસવું, માથાને ખાલી કરનારું વિરેચન હિતકારી થાય છે; તેમ જ નસ્ય અને સ્નિગ્ધ લોજન પણ હિતકારી ગણાય છે. દંતવેદ ધથો હોય તો તેમાંથી લોહી કાઢ્યા પછી તેના મધુ ઉપર આંગળી વડે લોધર, પતંગ, જેઠીમધ અને લાખતું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી ઘસવું. ૪૦-૪૨

ટીકા-પ્રતિસારયેત્=મધુગુલ્યા ઘર્ષયેત્, પત્તહ્નઃ= 'નોક' इति लोके ॥ (અર્થ ઉપર છે)

હાલતા દાંત સ્થિર કરે
ગળ્પદ્વે ક્ષીરિણો યોજ્યાઃ સક્ષોદ્રઘૃતશર્કરાઃ ।
ચલદન્તસ્થિરકરં કાર્યં ચકુલચર્વણમ્ ॥ ૪૩ ॥

* આ સ્થળે 'ચલે' પાડ પણ મળે છે. તે અવસ્થાભેદ સૂચવે છે, દાંત હાલવાની સ્થિતિ ક્ષીરી-

અન્વયઃ-ક્ષીરિણઃ સ-ક્ષોદ્રઘૃત-શર્કરાઃ ગળ્પદ્વે યોજ્યાઃ, ચલદન્ત-સ્થિરકર ચકુલચર્વણ કાર્યમ્ ॥

વડ વગેરે પાંચ ક્ષીરીવૃક્ષોનો કપાથ કરી તેમાં મધ, ઘી તથા સાકર નાખી તેના કોગળા કરવા અને ઘોલસરી ચાવવી; તેથી હાલી ગયેલા દાંત પણ સ્થિર થઈ જાય છે. ૪૩

(૧) મુસ્તાદિ-વટિકા

મદ્રમુસ્તાઽમ્રાય્યોપવિઢક્ષારિષ્ઠપલ્લવૈઃ ।
ગોમૂત્રપિષ્ઠૈર્ગુટિકાં છાયાશુષ્કાં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૪૪ ॥
તાં નિધાય મુખે સ્વપ્યાચલદન્તાતુરો નરઃ ।
નાતઃ પરતરં કિંચિચલદન્તસ્ય મેપજમ્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વયઃ-મદ્રમુસ્તા-અમ્રા-વ્યોપ-વિઢક્ષ-અરિષ્ઠ-પલ્લવૈઃ ગોમૂત્રપિષ્ઠૈઃ ગુટિકાં (છાવા) છાયાશુષ્કાં પ્રકલ્પયેત્, તા મુખે નિધાય ચલ-દન્ત-આતુરઃ નરઃ સ્વપ્યાત્, અતઃ પરતરં કિંચિત્ ચલદન્તસ્ય મેપજ ન (અસ્તિ) ॥

ભદ્રમોથ, હરડે, સૂકે, મરી, પીપર, વાવડિંગ અને લીંબડાનાં પાંદડાંને ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળીઓ કરી છાયામાં સુકાવવી. એ ગોળીને મોઢામાં રાખી હાલતા દાંતના રોગી માણસે સૂઈ જવું; આથી બીજું કંઈ પણ હાલતા દાંતનું શ્રેષ્ઠ ઔષધ નથી. ૪૪, ૪૫

૧. મુસ્તા આદિયેં પુ તાનિ મુસ્તાદીનિ, તેવાં વટિકા-મુસ્તાદિવટિકા-જેમા મોથ પહેલી-મુખ તરીકે હોય છે, એવાં આસડિયાની ગોમૂત્રમાં વાટી કરેલી ગોળી 'મુસ્તાદિવટિકા' કહેવાય છે.

(૨) સહચરાધ-તૈલ કે ઘૂંત

તુલાઘૂંતં નીલસહાચરં તુ, દ્રોણામ્મલા સંધ્ર-પયેઘ્યાવત્ । તતઃપ્રતુર્ભાગરસે તુ તૈલં, પચેચ્છ-નૈર્ઘર્ષપલ્પપ્રમાણેઃ ॥ ૪૬ ॥

ફલ્કૈરનન્તાલદિરેરિમેદ્, -જમ્નાસ્રવયદીમધુકો-ત્પલાનામ્ । તત્તૈલમાજ્યં ચ ઘૂંતં મુરોન, સ્થૈર્યં દ્વિજાનાં વિદ્ધાતિ સઘઃ ॥ ૪૭ ॥

અન્વયઃ-તુલાઘૂંત નીલ-સહાચર તુ દ્રોણ-અમ્મલા યયાવત્ સધ્રવયત્, તન. ચતુર્ભાગરસે તુ (અવશિષ્ટે) અનન્તા-સદિર-રિમેદ્-જમ્-આસવયદી-મધુક ઉત્પલા-

વૃક્ષોનો કદક ઘસવાનું કે ચોપાસ ફેરવવાનું સદન કરી શકે તેવી હોય તો એ ક્ષીરીવૃક્ષોના કદકનો કોગળો ધારણ કરવો અને તેની સ્થિતિ ન હોય તો એ ક્ષીરીવૃક્ષોના કપાથના કોગળા કરવા.

ગામ્ અર્ધ-પલ-પ્રમાણેઃ કર્કેઃ તૈલ ચ આજ્ય શનૈઃ
પવેત્, મુલેન ધૃતં તત્ સઘઃ દ્વિજાનાં સ્થૈર્યં વિદધાતિ ॥

આરસો તોલા કાળાં કૂલવાળો કાંટા-
અશેળિયો લઈ તેનો એક હબર ચોવીસ તોલા
પાણીમાં ચેાગ્ય રીતે ઠવાય કરવો. બળતાં
બળતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે
તેમાં ધમાસો, ખેર, દુર્ગંધી ખેર, બાંબુનાં
અને આંખાના પાંદડાં, જેકીમધ અને કમળ
એ ફેરકેનો બે-બે તોલા કલક નાખી તેની
આથે તેલ કે ઘીમાં ધીમે ધીમે પકાવવું.
(આમાં ધમાસો ન મળે તો જવાસો લેવો.)
આ તેલ કે ઘીને ઓઢામાં રાખ્યું હોય તો
તરત જ ઢાંતની સ્થિરતા કરે છે. ૪૬, ૪૭

૨. સહચરઃ ભાષઃ ચેપાં તાનિ સહચરાવાનિ, સહ-
ચરાયૈઃ પક્વ તૈલ સહચરાયૈશ્ચ-જેમા કાળાં કૂલવાળો
કાંટાઅશેળિયો મુખ્ય તરીકે-પહેલો હોય છે, એવાં
એસડિયાથી પકાવેલું તેલ કે ઘી 'સહચરાયૈશ્ચ કે
જ્વત' કહેવાય છે.

ટીકા-નીલસહચરઃ='નીલગુણ્ડકસૈયા', અનન્તા=
કુલમા, તદલામે યવાલો પ્રાણઃ, ફરિમેદઃ=દુર્ગંધલદિરઃ ।
(આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

સૌધિર, પરિહર, ઉપકુશ, વૈદર્ભ તથા
અહીવર્ધનની ચિકિત્સા

સૌધિરે હૃતરક્તે તુ લોધ્રમુસ્તારસાજનૈઃ ।
સક્ષોદ્રૈઃ શસ્પતે લેપો ગણ્ડપે ક્ષીરિણો હિતાઃ ॥૪૮
ક્રિપાં પરિવરે કુર્પાલ્છીતાદૈર્કાં ચિચક્ષણઃ ।
સંશોધ્યોમયતઃ કાર્યં મુલ્લં ચોપકુશો તથા ॥૪૯॥
કાષ્ઠોદુમ્બરિકાપત્રૈર્મર્ણં વિસ્થાવયેદ મિપક્વ ।
ઋવળેઃ ક્ષોદ્રયુક્તેષ્વ સ્વયોવેઃ પ્રતિસારયેત્ ॥ ૫૦ ॥
શાલ્મેળોદ્દૃત્ય વૈદર્ભે દન્તમૂલ્લગ્નિ શોષયેત્ ।
તતઃ ક્ષોરં પ્રયક્ષીત ક્રિયાઃ સર્વાશ્ચ શીતલાઃ ॥૫૧॥

ઉદ્દૃત્યાધિકદન્તં તુ તતોદ્ગમિવચારયેત્ ।

કૃમિદન્તકવચાત્ર વિધિઃ કાર્યો વિજ્ઞાનતા ॥૫૨॥

અન્વયઃ-સૌધિરે હૃતરક્તે ॥ લોધ્ર-મુસ્તા-રસાજનૈઃ
સક્ષોદ્રૈઃ લેપઃ શસ્પતે, ગણ્ડપે ક્ષીરિણઃ હિતાઃ, પરિવરે
વિચક્ષણઃ શીતાદ-ઉક્તાં ક્રિયા કુર્વાન્, તથા ચ ઉપકુશો
સશોધ્ય ઉમયતઃ મુલ્લં કાર્યમ્, (તતઃ) મિપક્વ કાષ્ઠ-ઉદુ-
મ્બરિકા-પત્રૈઃ મર્ણ વિસ્થાવયેત્, ઋવળેઃ ચ સ્વયોવેઃ
ક્ષોદ્રયુક્તેઃ પ્રતિસારયેત્ ॥ વૈદર્ભ શલ્મેળ ઉદ્દૃત્ય દન્ત-
મૂલગ્નિ શોષયેત્, તતઃ ક્ષોરં ચ સર્વા. શીતલાઃ ક્રિયાઃ
પ્રયુક્ષીત, અધિકદન્તં તુ ઉદ્દૃત્ય તતઃ અગ્નિમ્-અવચારયેત્,
અગ્નિ ચ વિજ્ઞાનતા કૃમિદન્તકવચત્ વિધિઃ કાર્યઃ ॥

સૌધિર થયેલ હોય તો તેમાંથી લોહી
કાઢી નાખ્યા પછી લોધર, મોથ તથા રસવંતીનું
ચૂર્ણ મધમાં કાલવી તેનો લેપ કરવો
અને કોગળા માટે વડ આદિ ક્ષીરીવૃક્ષોનો
ઠવાય હિતકારી થાય છે. પરિહર થયેા હોય
તો કુશળ વૈદ્યે શીતાદની જે ચિકિત્સા કહી
છે તે કરવી; તેમ જ ઉપકુશ થયેા હોય તો
(મધુને પ્રથમ) સાફ કરી બજેતરફ તેનાં ચોદાં
કરવાં; પછી વૈદ્યે મધુને કાળા ઉંબરાનાં પાંદડાં-
ઓથી સ્વાવવેા અને પંચલવણ, સૂંઠ, મરી
તથા પીપરના ચૂણને મધમાં કાલવી તેનાથી
પ્રતિસારણ કરવું. વૈદર્ભ થયેા હોય તો તેને
શાશ્વથી કાપી પેદાં સાફ કરવાં. પછી દૂધ
અને સઘળી શીતલ ક્રિયાઓની યોજના કરવી.
અહીવર્ધન થયેલ હોય તો વધારાનો ઢાંત કાઢી
નાખી તેના ઉપર અશ્વિથી ડામ દેવો અને તેમાં
કૃમિદંતના જેવી ચિકિત્સા કરવી. ૪૮-૫૨

અધિભાંસકની ચિકિત્સા
હિત્વાડિમાંસં સક્ષોદ્રૈરેતેર્ધર્ણરૂપાચરેત્ ।
વચાનેજોલ્લીપાપાસ્વજિકાર્યાનશતકનૈઃ ॥ ૫૩ ॥

ઉપયોગ કરવો. એમાં કવલ માટે પીપરના ચૂર્ણને મધમાં કાલવી ઉપયોગ કરવા કહેલ છે; તેમ જ ઘોવામાં કઠવાં પરવળ, લીંબડો, હરડો, બહેડાં તથા આમળાંના કવાથનેા ઉપયોગ કરવો. ૫૩, ૫૪

ટીકા-સેજોવતી=તેજોવત્કલ; સ્વર્ણજીવન્તી ચ ॥

દંતનાડી-ચિકિત્સા

નાડીવ્રણહરં કર્મ દન્તનાડીપુ કારયેત્ ।
યદ્દન્તમધ્યે જાયેત નાડીરન્ત તમુચ્ચરેત્ ॥ ૫૫ ॥
ક્ષિપ્ત્વા માંસાનિ શસ્ત્રેણ યદિ નોપરિજો ભવેત્ ।
વદ્ધૃત્ય ચ દદ્ધેચ્ચાપિ ક્ષારેણ જ્વલનેન વા ॥ ૫૬ ॥
મિતસ્યુપેક્ષિતે દન્તે હનુમસ્થિગતિધ્રુવમ્ ।
સમૂલં દશનં તસ્માદુચ્ચરેદ્દશનમસ્થિ ચ ॥ ૫૭ ॥
વદ્ધૃતે ત્તરે દન્તે શોણિતં પ્રસ્રવેદતિ ।
રક્તાતિયોગાત્પૂર્વોક્તા ધોરા રોગા ભવન્તિ હિ ॥ ૫૮ ॥
કાણઃ સજાયતે જન્તુરર્દિતં તસ્ય જાયતે ।
ચલમન્યુત્તરં દન્તમતો નૈવોચ્ચરેદ્દિપ્પક્ ।
ધાવનં જાતિમદનસ્યાબુકળકલાદિરે ॥ ૫૯ ॥

અન્વય:-દન્તનાડીપુ નાડીવ્રણહરં કર્મ કારયેત્, યદ્દન્તમધ્યે (નાડીવ્રણઃ) જાયેત, (સ:)યદિ ઉપરિજ: ન ભવેત્, (તર્હિ)શસ્ત્રેણ માંસાનિ ક્ષિપ્ત્વા તં નાડીદન્તમ્ ઉદ્ધરેત્, ઉદ્ધૃત્ય ચ ક્ષારેણ વા જ્વલનેન ચ અપિ દદ્ધેત્ । દન્તે ઉપેક્ષિતે અસ્થિગતિ: ધ્રુવં હનુ મિનતિ, તસ્માત્ સમૂલં દશનં મમ્મં ચ અસ્થિ ઉદ્ધરેત્ । ઉત્તરે દન્તે ઉદ્ધૃતે તુ અતિશોણિત પ્રસ્રવેત્, રક્ત-અતિયોગાત્ પૂર્વોક્તા: ધોરા: રોગા: હિ ભવન્તિ, જન્તુ: કાણ: સજાયતે, તસ્ય અર્દિતં જાયતે, અત: મિષકુ ચલમ્ અપિ ઉત્તરં દન્તં ન એવ ઉદ્ધરેત્, જાતિ-મદન-સ્વાદુ-કળક-લાદિરે: (કપાયૈ:) ધાવનં (કાર્યમ્) ॥

ઠોઈ પણ દંતનાડી યર્થ હોય તો નાડી-મધુ રોગની ચિકિત્સા કરવી. જે દાંતની અંદર નાડીમધુ થયેલ હોય તે દાંત જો ઉપરનો ન હોય તો પેઢાંઓને શસ્ત્રથી કાપી તે નાડી-દાંતને કાઢી નાખવો; (પણ ઉપરની પંક્તિના દાંત માટે આ ક્રિયા કરવી નહિ.)-દાંત કાઢી નાખી તે સ્થળે ક્ષાર મૂકવો અથવા અગ્નિથી ત્યાં ડામ દેવો. જો નાડીદાંતને ઉપેક્ષાથી રહેવા દીધો હોય તો જો હાડકાંની ગતિથી અવશ્ય હડપચીને લેદી નાખે છે, માટે તે નાડીદાંતને મૂળ સહિત કાઢી જ નાખવો અને ભાંગેલા હાડકાંને પણ કાઢી નાખવું;

પરંતુ ઉપરની પંક્તિનો દાંત જો કાઢી નાખવામાં આવે તો લોહીનો સ્રાવ ઘણો થાય છે અને જો રીતે લોહીના તે અતિસ્રાવથી પૂર્વે કહેલા લયંકર રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. કાણુ-પણું અને અર્દિત નામનો રોગ પણ થાય છે; માટે ઉપરનો દાંત હાલતો હોય તોપણ વેંઘે તેને કાઢવો નહિ. જ્યાંથી દાંત કાઢ્યો હોય તે ભાગને જોઈ, ધંત્રી, ગોખરુ તથા ખેરના ઉકાળાથી ઘેઈ નાખવો. ૫૫-૫૬

ટીકા-કપાયૈરિતિ શેષ: ॥

બાત્યાદિ-તૈલ

કપાયૈર્જાતિમદનકળકીસ્વાદુકળકૈ: ।
મજ્જિષ્ઠાલોઘ્નહિરણ્યપ્રધાક્ષિપિ યત્ કૃતમ્ ॥
તૈલં યત્ સાધિતં તત્તુ હન્યાદ્દન્તગતં ગતિમ્ ॥ ૬૦ ॥
અન્વય:-જાતિ-મદન-કળકી-સ્વાદુકળકૈ: ચ મજ્જિષ્ઠા-લોઘ્ન-હિર-આદૈ: અપિ યત્ કૃતં તત્તુ સાધિત તૈલં, તત્તુ દન્તગતં ગતિં હન્યાત્ ॥

અમેલીનાં પાંદડાં, ધંત્રીનાં પાંદડાં, ઊભી ભોરી'ગણીનાં મૂળ અને ગોખરુના પંચાંગના કવાથમાં અને ખેર, મચ્છ, લોધર તથા જેઠી મધના કવાથમાં પકાવેલું 'બાત્યાદિતૈલ' દાંત-માં થયેલી ચરુની ગતિનો નાશ કરે છે. ૬૦

ટીકા-જાત્યાદિચતુષ્ટયસ્ય કપાયેણ મજ્જિષ્ઠાદિચતુષ્ટયસ્ય ચ કપાયેણ તૈલમિદ પચેત્ । જાતી='ચમેલી' હિતિ લોકે, તસ્યા: પત્ર ગ્રાશ્યમ્ । મદનો=વત્રાસ્તસ્યાપિ પત્રમન ગ્રાશ્યમ્ । કળકી='વલીકૈટયા', તસ્યા મૂળં ગ્રાશ્યમ્ । સ્વાદુકળકો=ગોખુર:, તસ્ય પદ્માર્થ ગ્રાશ્યમ્ ॥ આ બાત્યાદિ-તૈલ પકાવતી વેળા બાઈનાં તથા ધંત્રીનાં પાંદડાં લેવાં; ભોરી'ગણીનાં મૂળિયાં લેવાં અને ગોખરુનાં પાંચે અંગે લેવાં.

દંતવિદ્રધિમાં શસ્ત્રક્રિયા સિવાય વિદ્રધિની ચિકિત્સા

વિદ્રધ્યુકં વિધિં યુક્તં વિદ્રધ્યાદ્દન્તવિદ્રધી ।
શસ્ત્રકર્મ નરસ્તત્ર કુશલો નૈવ કારયેત્ ॥ ૬૧ ॥
અન્વય:-દન્તવિદ્રધો કુશલ: નર: વિદ્રધિ-ઉપક્રમ-યુક્તં વિધિં વિદ્રધ્યાત્, તત્ર શસ્ત્રકર્મ ન એવ કર્યેત્ ॥

દંતવિદ્રધિ થયેલ હોય તો કુશળ વેંઘે વિદ્રધિરોગમાં કહેલ યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી, પણ જો રોગ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા ન જ કરવી. ૬૧

દાંતના પેઢાંના રોગો સમાપ્ત

૪. દન્તાઃ દુર્પન્તિ હૃથ્યન્તિ યસ્મિન્ વાતપિત્તપ્રકો-
વાત શીતાદિસ્પર્શસદાથ ભવન્તિ-સ દન્તદુર્પઃ-હૃપી ઝલીકે
વા હૃપ તુષ્ટો-ઘન્-ને રોગમાં વાયુ તથા પિત્તના પ્રકોપ-
થી દાંત અર્થાદિ બવાથી શીતળ આદિ સ્પર્શને
સહન કરી ન શકે, તે રોગ 'દંતદુર્પ' કહેવાય છે.

દન્તશર્કરામાહ-

(૫) દંતશર્કરાનું લક્ષણ

મલો દન્તગતો યસ્તુ કફધ્વાનિલશોપિતઃ ।
શર્કરેવ લક્ષણે સા જ્ઞેયા દન્તશર્કરા ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ-દન્તગતઃ યઃ તુ મલઃ અનિલશોપિતઃ
ચ કફઃ લક્ષણે શર્કરા ઇવ (મવેત્), સા દન્ત-
શર્કરા જ્ઞેયા ॥

દાંતમાં રહેલો જે મેલ અને પવને સુકા
યેલો કફ ખરસટ સ્પર્શવાળી રેતીના જેવો
થઈ જાય એ રોગ 'દંતશર્કરા' કહેવાય છે. ૭

૫. દન્તાનાં શર્કરા ઇવ વાયુશુષ્કો દન્તમલઃ કફઃ
ચ લક્ષણે દન્તશર્કરા-વાયુએ સુકવી નાખેલ દાંતનો
મેલ તથા કફ ખરસટ સ્પર્શવાળી જાણે રેતી હોય
તેવા થઈ જાય, એ વાયુ તથા કફથી થતો દાંતનો
રોગ 'દંતશર્કરા' (ખેરી) કહેવાય છે.

ટીકા-શર્કરા=સિકતા ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

કપાલિકામાહ-

(૬) કપાલિકાનું લક્ષણ

કપાલેષ્વિવ દીર્ઘસ્તુ દન્તેષુ સમલેષુ ચ ।
કપાલિકૈતિ વિજ્ઞેયા દન્તચ્છિદ્ધન્તશર્કરા ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ-સમલેષુ ચ દન્તેષુ કપાલેષુ ઇવ દીર્ઘસ્તુ
(ચા) દન્તશર્કરા સા દન્તચ્છિદ્ધ કપાલિકા ઇતિ વિજ્ઞેયા ॥

મેલ સહિત દાંત, માટીનાં ઠીકરાઓની
પેઠે ફાટવા લાગે અને ઉપર કહેલ દંત-
શર્કરા પથ્થુ સાથે હોય તે દાંતનો નાશ
કરનાર રોગ 'કપાલિકા' બાબુવો. ૮

૬. કપાલાનિ-મૃમયઘટાદિલઙ્ઘાનિ ઇવ દીર્ઘન્તઃ
-સમલો દન્તા અર્થા સા કપાલિકા-દ્વાર્થે કન્, ટાપુ,
અત ઇવં ચ-ને રોગમાં માટીના ઘડાનાં ઠીકરાની
પેઠે મેલા દાંત ફાટવા લાગે, તે દંતશર્કરાયુક્ત
-દાંતનો રોગ 'કપાલિકા' કહેવાય છે.

ટીકા-કપાલાનિ=મૃમયઘટાદિલઙ્ઘાનિ, લેખિવ;
-સમલેષુ દન્તેષુ=મલસહિતદન્તાવયવેષુ, દીર્ઘસ્તુ સત્ત્વ, ચા
-દન્તશર્કરા સા કપાલિકૈતિ વિજ્ઞેયા । સા કપાલિકા,
-દન્તચ્છિદ્ધ=દન્તનાશિની ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

શ્યાવદન્તકમાહ-

(૭) શ્યાવદંતકનું લક્ષણ

યોઽસુદ્ધિશ્રેણ વિત્તેન દમ્બો દન્તસ્વશેષતઃ ।
શ્યાવતાં નીલતાં વાપિ ગતઃ સ શ્યાવદન્તકઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્વયઃ-અસુદ્ધિશ્રેણ વિત્તેન દમ્બઃ યઃ દન્તાઃ
તુ અશેષતઃ શ્યાવતાં વા નીલતામ્ અપિ ગતઃ (સ્યાત્),
સઃ શ્યાવદન્તકઃ (કથ્યતે) ॥

લોહી સાથે બળેલા પિત્તથી બળેલા જેવો
થઈ જાયેલો જે દાંત સંપૂર્ણ કાળાશયુક્ત, પીળો
અથવા નીલવર્ણો થઈ જાય, એ રોગ 'શ્યાવ-
દંતક' કહેવાય છે. ૯

૭ શ્યાવઃ-કૃણ્ણપીતનીલવર્ણો વા દન્તો યસ્મિન્
રુધિરમિશ્રપિત્તપ્રકોપદાહાત્ સ શ્યાવદન્તકઃ-ને રોગમાં
દાંત લોહી સાથે મિશ્ર થયેલ પિત્તના પ્રકોપથી બળેલા
જેવા થઈ સંપૂર્ણ કાળાશયી મિશ્ર, પીળા અથવા
નીલવર્ણો થઈ જાય એ રોગ 'શ્યાવદંતક' કહેવાય છે.

ટીકા-દમ્બઃ=દમ્બ ઇવ ॥ (અર્થ ઉપર છે)

કરાલમાહ-

(૮) કરાલનું લક્ષણ

શનૈઃશનૈ પ્રકુરતે યત્ર દન્તાશ્રિતોઽનિલઃ ।
કરાલાન્ વિકટાન્દન્તાન્ સ કરાલો ન સિદ્ધયતિ ॥

અન્વયઃ-યત્ર દન્ત-આશ્રિતઃ અનિલઃ શનૈઃ શનૈઃ
દન્તાન્ કરાલાન્ વિકટાન્ પ્રકુરતે, સઃ કરાલઃ ન
સિદ્ધયતિ ॥

જેમાં દાંતમાં પહોંચેલો વાયુ, ધીમે ધીમે
દાંતને લથાનક અને વિકટ કરી નાખે એ
'કરાલ' નામનો દાંતનો રોગ મટતો નથી
(અસાધ્ય છે). ૧૦

૮. કીર્યતે-વિક્ષિપ્યતે ઇતિ કરઃ કૃ વિક્ષેપે-'ઋદોરપ્'
કરાય-વિક્ષેપાથ અભન્તિ-પર્યાનુવન્તિ દન્તાઃ અસ્મિન્
વાયોઃ સ કરાલઃ-જેમાં વાયુથી આશ્રિત થયેલા દાંત
બહાર ફેંકાવા તત્પર એટલે લથાનક અને વિકટ-
બેડોળ બને છે, એ દાંતનો રોગ 'કરાલ' કહેવાય છે.

ટીકા-કરાલાન્=મયાનકાન્, મયં સુધૃતેનાઃ,
સંગ્રહકારેણ સંગ્રહીતથ ॥ આ કરાલરોગ સુશ્રુતે કહ્યો
છે; તેમ જ સંગ્રહકારે તેનો સંગ્રહ પથ્થુ કર્યો છે.

દાંતના રોગોની ચિકિત્સા :

લાક્ષાઘ-તૈલ

તૈલં લાક્ષારસં શીરં વૃથા પ્રસ્થમિતં પચેત્ ।
દ્રવ્યેઃ પલમિતેરેતઃ કાયૈશ્ચાપિ ચતુર્ગુણેઃ ॥ ૧૧ ॥

છોપ્રકટફલમક્ષિપ્તપક્ષકેશરપક્ષકૈઃ ।
 ચન્દનોત્પલયપ્રગાહનેસ્તત્તેલં વદને ધૃતમ્ ॥ ૧૨ ॥
 દાલનં દન્તચાલં ચ દન્તમોક્ષં કપાલિકામ્ ।
 શીતાદં પૂતિવક્ત્રં ચ વિરુચિં વિરસાસ્યતામ્ ॥ ૧૩ ॥
 હન્યાદાશુ ગદાનેતાન્કુર્યાદ્દન્તાનપિ સ્થિરાન્ ।
 લાક્ષાદિકમિદં તૈલં દન્તરોગેષુ પૂજિતમ્ ॥ ૧૪ ॥
 અન્વયઃ-તૈલં લાક્ષાદિ સ્ત્રીર પ્રયક્ પ્રથમિતં
 છોપ્ર-કટુફલ-મક્ષિપ્ત-પક્ષકેશર-પક્ષકૈઃ ચન્દન-ઉત્પલ-
 પટ્ટિ-આદિઃ ચતુર્ગુણૈઃ એતૈઃ ક્ષાયૈઃ ચ પલમિતૈઃ એતૈઃ
 દ્રવ્યૈઃ અપિ પચેત્, વદને ધૃતં તત્ તૈલં દાલનં દન્તચાલં
 ચ દન્તમોક્ષં કપાલિકાં શીતાદં પૂતિવક્ત્રં ચ વિરુચિં
 વિરસ-આસ્યતામ્, એતાન્ ગદાન્ આશુ હન્યાત્, દન્તાન્
 સ્થિરાન્ અપિ કુર્યાત્, इदं લાક્ષાદિકં તૈલં દન્તરોગેષુ
 પૂજિતમ્ ॥

તેલ, લાખનો રસ અને દૂધ અલગ
 અલગ ચોસઠ ચોસઠ તોલા લેવાં; અને લોધર,
 કાયકળ, મશુક, કમળના કેસરા, પદ્મકાષ્ઠ,
 અંદન, રક્તકમળ તથા જેઠીમધ એ દ્રવ્યોના
 ઓગણી કપાથ કરીને એ જ લોધર વગેરે
 ફરેક પદાર્થનો ચાર ચાર તોલા કદક પથ્થુ
 તેમાં નાખી ઉપર કદ્દા પ્રમાણેનું ચોસઠ તોલા
 તેલ તે બધાંની સાથે પકાવવું; (એટલે
 'લાક્ષાદ-તૈલ' તૈયાર થાય છે.) આ તેલ
 ઓઠામાં રાખ્યું હોય તો દાલન, દાંતાનું
 હલવું, દાંતાનું પડવું, કપાલિકા, શીતાદ,
 પૂતિવક્ત્ર, અરુચિ અને ઓઠાનું વિરસપથ્થુ,
 એ રોગોનો તરત નાશ કરે છે અને દાંતને
 પથ્થુ સ્થિર કરે છે. આ 'લાક્ષાદ-તૈલ'
 દાંતના રોગો ઉપર વખણાય છે. ૧૧-૧૪

કૃમિદન્તકની ખાસ ચિકિત્સા
 અયેદિસાવળૈઃ સ્વિન્નમચલં કૃમિદન્તકમ્ ।
 તથાડવપીડિર્વાતમ્નઃ ક્રોહગણ્ડપધારણૈઃ ॥
 મદ્રદાર્વાદિવર્ષામૂલૈઃ સ્ત્રિગ્ધૈશ્ચ મોજનૈઃ ॥ ૧૫ ॥
 અન્વયઃ-અચલં કૃમિદન્તકં સિન્નં (કૂવા)
 વિદ્ધાવળૈઃ તથા વાતમ્નઃ અવપીડૈઃ સ્નેહગણ્ડપધારણૈઃ

* લાક્ષા આવા થેણુ તામિ લાક્ષાવાનિ, લાક્ષાયઃ
 પક્વં તૈલં લાક્ષાવતૈલમ્-જેમાં લાખનો રસ પહેલો-
 મુખ્ય તરીકે હોય છે, એવું દૂધ તથા ખીખા
 ઓસડિયાંના કપાથ તથા કદક નાખી પકવેલું તેલ
 'લાક્ષાદતૈલ' કહેવાય છે.

મદ્રદાર્-આદિ-વર્ષામૂલૈઃ ચ સિન્નૈઃ મોજનૈઃ નચેત્ ॥
 સ્થિર થયેલા કૃમિદન્તક રોગને સ્વેદન
 આપ્યા પછી લોહી કઢાવવાથી, વાયુને હણ-
 નારાં અવપીડ-નસ્થોથી, સ્નેહના ક્રોગણ
 ધારણ કરવાથી, મદ્રદાર આદિ ગણના તથા
 સાટોડીના લેવોથી અને સિન્નગ્ધ લોખનોથી
 મટાડવો. ૧૫

કૃમિદન્તક પર વિશેષ

કૃમિદન્તાપહં કોણં હિહુગુ દન્તાન્તરે સ્થિતમ્ ।
 શુદ્ધતીમૂતિકદમ્બં, પચ્ચાક્ષુલકણ્ટકારિકાકાયઃ ॥
 ગણ્ડપસ્તૈલયુતઃ, કૃમિદન્તકવેદનાશમનઃ ॥ ૧૬ ॥
 નીલીવાયસજઙ્ઘા, કટુતુમ્બીમૂલમેકૈકમ્ ।

સચ્ચૂર્ણ દશનવિધૃતં, દશનકૃમિનાશનં પ્રાહુઃ ॥
 અન્વયઃ-હિહુ કોણ દન્ત-અન્તરે સ્થિતં કૃમિદન્ત-
 અપહં (મવતિ) । શુદ્ધતી-મૂતિકદમ્બ, પચ્ચાક્ષુલ-કણ્ટ-
 કારિકા-કાયઃ તૈલયુતઃ ગણ્ડપઃ કૃમિદન્તકવેદના-
 શમનઃ ॥ નીલીવાયસજઙ્ઘા-કટુતુમ્બી-મૂલમ્ એકૈકં
 સચ્ચૂર્ણ દશનવિધૃતં (સત્) દશનકૃમિનાશનં પ્રાહુઃ
 (વૈયાઃ) ॥

હિંગને જરા ઊની કરી, દાંતની વચ્ચે
 રાખી હોય તો તે કૃમિદન્તકને મટાડે છે. ઊભી
 લોરીગણીના કપાથને તેલથી મિશ્ર કરી તેનો
 ક્રોગણો ઓઠામાં રાખ્યો હોય તો તે કૃમિ-
 દન્તકની વેદના શમાવે છે. ગળીના મૂળનું અથવા
 રાતી અથેડીના મૂળનું અથવા કકવી લુંબીના
 મૂળનું ચૂર્ણ કરી દાંતમાં રાખ્યું હોય, તો તેને
 વેઠો કૃમિદન્તકનો નાશ કરનાર કહે છે. ૧૬-૧૮

દંતહર્ષની ખાસ ચિકિત્સા

સ્નેહાનાં કવલાઃ કોણાઃ સર્પિપક્ષ્તૃતસ્ય ચ ।
 નિર્યૂહાશ્ચાનિલમ્બાનાં દન્તહર્ષપ્રમર્દનાઃ ॥ ૧૯ ॥

અન્વયઃ-સ્નેહાનાં કવલાઃ, ચ ત્રૈવૃતસ્ય
 સર્પિપઃ (કવલઃ) ચ અનિલમ્બાનાં નિર્યૂહાઃ દન્તહર્ષ-
 પ્રમર્દનાઃ ।

સ્નેહના સહેવાય તેવા ઊના કવલો,
 નસોતરના કદકથી પકાવેલા ધીનો કવલ
 અને વાયુને હણનારા પદાર્થોના કપાથો દંત-
 હર્ષને મટાડે છે. ૧૯

ટીકા-ત્રૈવૃતસ્ય સર્પિપઃ=ત્રિવૃતપક્તસ્ય સર્પિપઃ, કવલ-
 કવલઃ ॥

દંતહર્ષ ઉપર વધુ

સ્નેહિકોઽત્ર હિતો ધૂમો નસ્યં સ્નેહિકમેવ ચ ।
પેયારસયવાગ્વચ્ચ ક્ષીરસન્તાનિકાપ્રુતમ્ ॥

શિરોવસ્તિહિતશ્ચાપિ ક્રમો યશ્ચાનિલાપહઃ ॥૨૦॥

અન્વયઃ—અત્ર સ્નેહિકઃ ધૂમઃ હિતઃ, ચ સ્નેહિકમ્
એવ નસ્યમ્, પેયા-રસ-યવાગ્વચ્ચ ચ ક્ષીરસન્તાનિકા-
પ્રુતમ્, અપિ ચ શિરોવસ્તિઃ ચ અનિલ-અપહઃ યઃ ક્રમઃ
(સઃ) હિતઃ (ભવતિ) ॥

દંતહર્ષ ઉપર સ્નેહિક ધુમાડો, નસ્ય,
પેયાઓ, રસવાળી યવાગુઓ, ફૂધની તર,
ધી, માથાની ખસ્તિ અને વાયુનો નાશ કર-
નારી જે ચિકિત્સા કહી છે, તે પણ હિત-
કારી થાય છે. ૨૦

ટીકા—અત્ર=દન્તહર્ષ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

દંતશર્કશની ચિકિત્સા

મચ્છિન્દન્વન્તમૂલાનિ શર્કતામુચ્ચેરન્નિપક્ ।

લાક્ષાચૂર્ણેમધુયુતૈસ્તતસ્તાં પ્રતિસારયેત્ ॥ ૨૧ ॥

દન્તહર્ષક્રિયાં ચાત્ર કુર્યાન્નિરવશેષતઃ ।

કપાલિકા કુચ્છતમા તત્રાત્મેયા ક્રિયા મતા ॥૨૨॥

અન્વયઃ—મિપક્ દન્તમૂલાનિ અચ્છિન્દન્ શર્કતામ્
રુદ્ધેત્ । તતઃ મધુયુતૈઃ લાક્ષાચૂર્ણેઃ તામ્ અત્ર ચ
પ્રતિસારયેત્ । દન્તહર્ષક્રિયાં નિરવશેષતઃ કુર્યાત્, કપાલિકા
કુચ્છતમા (અસ્તિ), તત્ર અપિ એવા ક્રિયા મતા ।

વૈદે દાંતનાં મૂળ છેદ્યા વિના જ દંતશર્ક-
શને શસ્ત્ર વડે કાઢી નાખવી અને પછી
મધમાં કાલવેલાં લાખનાં ચૂર્ણ તેના પર
ધસવાં. દંતહર્ષની સઘળી ક્રિયા દંતશર્કશની
ઉપર પણ કરવી. કપાલિકા નામનો દંતરોગ
અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે, તેના ઉપર પણ દંત-
હર્ષની ચિકિત્સા માન્ય કરી છે. ૨૧, ૨૨

ટીકા—એવા ક્રિયા=દન્તહર્ષક્રિયા ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

દાંતના રોગીએ ત્યજવા જેવાં

ફલાન્યમ્લાનિ શીતામ્બુ રુક્ષાન્નં દન્તઘાવનમ્ ।
તથાઽતિકઠિનં મશ્યં દન્તરોગી ન મશ્યેત્ ॥૨૩॥

અન્વયઃ—દન્તરોગી અમ્લાનિ ફલાનિ શીત-અમ્બુ
રુક્ષ-અન્નં દન્તઘાવનં તથા અતિકઠિનં મશ્યં ન મશ્યેત્ ॥

દાંતના રોગીએ ખાટાં ફળો ખાવાં
નહિ, ટાઢું પાણી પીવું નહિ, રૂક્ષ અન્ન
જમવું નહિ, દાંતજી કરવું નહિ અને અત્યંત
કઠણ ભક્ષ્ય ખાવું નહિ. ૨૩

દાંતના રોગો સમાપ્ત

અથ જિહ્વારોગઃ ।^૧

જીભના રોગો

તત્ર જિહ્વારોગાનાં નિદાનનામસદ્વ્યા આહ
જીભના પાંચ રોગોનાં નિદાનો તથા નામો
વાતજઃ પિત્તજશ્ચાપિ કફજોઽલાસસંજકઃ ।

ઉપજિહ્વિકા ચ ગદા જિહ્વાયાં પન્ન કીર્તિતાઃ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ—વાતજઃ—પિત્તજઃ કફજઃ અપિ ચ બલાસ-
સંજકઃ ચ ઉપજિહ્વિકા—(ઇતિ) પદ જિહ્વાયાં ગદાઃ
કીર્તિતાઃ ॥

વાયુજન્ય,^૨ પિત્તજન્ય,^૨ કફજન્ય,^૩
અલાસ^૪ અને ઉપજિહ્વિકા,^૫ એ નામે
જીભના પાંચ રોગો કહ્યા છે. ૧

તત્ર વાતજસ્ય લક્ષણમાહ—

(૧) વાયુજન્ય જીભના રોગોનું લક્ષણ
જિહ્વાનિલેન સ્ફુટિતા પ્રસુતા મવેશ શાક-
ચ્છદનપ્રકાશા ॥ ૨ ॥

અન્વયઃ—અનિલેન જિહ્વા સ્ફુટિતા પ્રસુતા ચ શાક-
ચ્છદનપ્રકાશા મવેત્ ॥

વાયુના પ્રકૌપથી જીભજરાક કાટી ગયેલી
અને બાણે ઊંધી ગઈ હોય એવી—એટલે
ખાટા—મીઠા રસોને બાણી ન શકતી અને
નિર્જલ દેશમાં થતા ‘શાક’ નામના ઝાડનાં
પાંદડાંની પેઠે કાંટાઓથી વ્યાપ્ત થયેલી થાય છે.

ટીકા—સ્ફુટિતા=મનાગિવરીળ, પ્રસુતા=રવાનામન-
મિત્રતયા મુત્રેવ, શાકચ્છદનપ્રકાશા, શાકઃ=મલમૂમિજ-
દુમઃ તદ્વાત્ કળ્પકાચિતા । અર્થ લોકે ‘જલી’
ઇતિ ક્વાતઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

પિત્તજમાહ—

(૨) પિત્તજન્ય જીભના રોગોનું લક્ષણ
પિત્તાત્ સદાદૃશ્યવીયસે ચ, દીર્ઘઃ સરક્ત-
રપિ કળ્પકૈઃ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ—પિત્તાત્ ચ (જિહ્વા) સદાદૃઃ રીષેઃ
સરક્તઃ અપિ કળ્પકૈઃ સ્પર્શયતે ॥

પિત્તના પ્રકૌપથી જીભ બળતરાવાળા,

+ હેદિ લિહ્નિત વા અનયા મધુરાદિ-રસાસ્વાદ-
મિતિ જિહ્વા-‘રોગવદ્જિહ્વા’—(ઉપા. ૧-૧૫૪)
ઇતિ સાધુઃ, જિહ્વાયા રોગ-જિહ્વારોગઃ—જેનાથી
માણસ મધુર આદિ રસોનો સ્વાદ અનુભવે છે-
બળે છે, તે વિહ્વાર્થશ્રિય કે જીભના રોગો ‘વિહ્વા-
રોગો’ કહેવાય છે.

લાંબા અને રતાશવાળા કાંટાઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. (એ પિત્તથી થયેલો જીભનો રોગ છે.) ૩

કફગ્રમાદ-

(૩) કંકજન્ય જીભના રોગનું લક્ષણ કફેન ગુર્વી વહુલા ચિત્તા ચ માંસોચ્છૈયઃ શાસ્ત્રલિકઞ્ઠકામૈઃ ॥ ૪ ॥

અન્યથા:-કફેન (જિહ્વા) ગુર્વી વહુલા ચ શાસ્ત્રલિક-ઞ્ઠક-આમૈઃ માંસ-ઉચ્છૈયઃ ચિત્તા (સ્યાત્) ॥

કંકના પ્રકોપથી જીભ ભારે બડી અને શીમળાના કાંટા જેવા માંસથી થયેલા કાંટા-ઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. (એ 'કંકથી થયેલો જીભનો રોગ' છે.) ૪

ટીકા-વહુલા=સ્થૂલા, માંસોચ્છૈયઃ=માંસજઞ્ઠકૈઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અજાસમાદ-

(૪) અલાસનું લક્ષણ

જિહ્વાતલે યઃ શ્વયયુઃ પ્રગાઢઃ, સોડલાસ-સંજઃ કફરક્તમૂર્તિઃ । જિહ્વાં સ તુ સ્તમ્ભયતિ પ્રવૃયો, મૂલે ચ જિહ્વા મૃશમેતિ પાકમ્ ॥ ૫ ॥

અન્યથા:-જિહ્વાતલે કફરક્તમૂર્તિઃ યઃ પ્રગાઢઃ શ્વયયુઃ (જાયતે), સઃ ॥ અજાસસઃ (કથ્યતે), પ્રવૃદ્ધઃ ચ (સન્) જિહ્વા સ્તમ્ભયતિ, (તેન) જિહ્વા ચ મૂલે મૃશ પાકમ્ એતિ ॥

જીભના તળે કંક તથા લોહીના પ્રકોપથી જે અત્યંત દારુણ સોજો થાય છે, તે 'અલાસ' કહેવાય છે. એ સોજો ખૂબ વધી જાય છે. ત્યારે જીભને અટકાવે છે અને તે જીભ થણ મૂળના ભાગમાં અત્યંત પાકે છે. ૫

૪. ન લસતિ-ન ક્રિષ્યતિ જિહ્વા સ્વકીયવ્યાપારે, ન ચ ક્રીઢતિ સ્ત્રઘ્વા મૃશં ચ વકા અનેન કફરક્તમૂર્તિ-ત્રિદોષ-જન્ય-શ્વયયુના સદારણઃ પ્રવૃદ્ધશ્ચ શ્વયયુસ્પો રોગઃ-અજાસઃ-નન્નપૂર્વકાદ્ લસન્તેષ્વળકીડનયોઃ-કલ્પસ્માદ્ કારણે ઘન-જીભના તળે કંક તથા રુધિરના પ્રકોપથી યતા જે સોજને લીધે જીભ પોતાનો વ્યાપાર કરવા સમર્થ થતી નથી અને સ્તબ્ધ થઈ ખૂબ પાકી પણ જાય છે, તે ખૂબ દારુણ અને વધી ગયેલો જીભ તળેનો જે ત્રિદોષજન્ય સોજો તે 'અલાસ' નામે જીભનો રોગ કહેવાય છે.

ટીકા-પ્રગાઢઃ=પ્રકર્ષણ માઠો દારણઃ, કફરક્તમૂર્તિઃ=કફરક્તમાં મૂર્તિવેશ સઃ, કફરક્તજ્ઞ ઇત્યર્થઃ ।

જિહ્વાસ્તમ્ભેન વાયુરપ્યત્ત્વોદ્ભવઃ । મૃશં પાકેન પિત્તં ચ, અત્રિદોષજોડયમ્, અસાધ્યત્વં ચાસ્ય ॥ આ રોગમાં જીભ અને જીભનું મૂળ ઘણું જ પાકવાથી વાયુનો અને પિત્તનો પણ પ્રકોપ હોય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે આ રોગ ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થયેલો હોવાને લીધે અસાધ્ય છે.

ઉપજિહ્વાકામાદ-

(૫) ઉપજિહ્વનિકાનું લક્ષણ

જિહ્વાપ્રરુપઃ શ્વયયુર્હિં જિહ્વામુન્નમ્ય જાતઃ કફરક્તયોનિઃ । પ્રસેરકઞ્ઠપરિદાહયુક્તા, પ્રકથ્ય-તેડસાશુપજિહ્વિકેતિ ॥ ૬ ॥

અન્યથા:-કફરક્તયોનિઃ (યઃ) શ્વયયુઃ હિ જિહ્વામ્ ઉન્નમ્ય જાતઃ જિહ્વા-અપ્રરુપઃ પ્રસેક-કઞ્ઠ-પરિદાહયુક્તઃ (મવતિ), અશૌ ઉપજિહ્વા ઇતિ પ્રકથ્યતે ॥

કંક અને લોહી એ બંનેના પ્રકોપથી જે સોજો જીભને જાથી રાખીને થાય છે, જીભની અણીના જેવી આકૃતિવાળો અને લાળનું ઝરવું, ચળ તથા બળતરાથી યુક્ત હોય છે તે સોજો 'ઉપજિહ્વિકા' કહેવાય છે. ૬

૫. ઉપગતા-જિહ્વામ્ કર્ષીકૃત્ય જાતા જિહ્વા-અપ્ર-આકૃતિઃ શ્વયયુસ્વા કફરક્ત-પ્રકોપાદ્ પ્રસેક-કઞ્ઠ-પરિદાહયુક્તા સા-ઉપજિહ્વિકેતિ પ્રાદિ-સમાસઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્, હ્રસ્વત્વમ્, અત્ત્વ ચ-જીભને જિહ્વા રાખી ઉપરના ભાગ પર જીભના આગલા ભાગ જેવી જ આકૃતિનો સોજો કંક તથા લોહીના પ્રકોપથી થાય છે અને તેમાંથી લાળ ઝરે, ચળ આવે અને બળતરા પણ થાય, તે સોજાનું જીભનો રોગ 'ઉપજિહ્વિકા' કહેવાય છે.

(અહીં) વૈદરાજશ્રી પ્રલાશંકર ગઢડાવાળા, પોતાનો અંગત અભિપ્રાય આપે રમૂ કરે છે કે, આ 'ઉપજિહ્વિકા' રોગ, આગલી મોટી જીભનો ન ગણવે, પણ એ જીભના છેડે ઉપરના ભાગમાં ગળાની શરૂઆતમાં બરાબર વચ્ચે ખીજ જે નાની જીભ છે કે, જેના ઉપયોગથી જ કંઠસ્થાનીય અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય છે અને જેનું નામ 'ઉપ-જિહ્વા' છે, તેનો જ આ ઉપજિહ્વિકા રોગ છે. જેમ ગ્રહણીનો રોગ પણ ગ્રહણી કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે એ નાની જીભનું પોતાનું નામ 'ઉપજિહ્વા' છે અને તેના આ રોગનું નામ પણ 'ઉપજિહ્વિકા' છે.)

ટીકા-જિહ્વાપ્રરુપઃ=જિહ્વાપ્રાકૃતિઃ ॥

જિહ્વારોગાનાં ચિકિત્સા ।

જિહ્વા(જીભ)ના રોગોની ચિકિત્સા
જિહ્વાગતવિકારાણાં શસ્તં શોણિતમોક્ષણમ્ ।
ગુહ્વીપિપ્પલીનિમ્બકવલઃ કટુભિઃ સુખઃ ॥૭॥
ઓષ્ઠપ્રકોપેઽનિલજે યદુક્તં પ્રાક્ ચિકિત્સિતમ્ ।
કણ્ઠકેવનિલોત્થેયુ તત્કાર્યં મિપજા લલુ ॥૮॥
પિત્તજે પરિવૃષ્ટે તુ નિઃસૃતે દુષ્ટશોણિતે ।
પ્રતિસારણગણ્ઢપનસ્યં ચ મધુરં હિતમ્ ॥૯॥
કણ્ઠકેપુ કફોત્થેપુ લિખિતેષ્વસૃજઃ ક્ષયે ।
પિપ્પલ્યાદિર્મધુયુતઃ કાર્યસ્તુ પ્રતિસારણે ॥૧૦॥
અપજિહ્વાં તુ સંલિખ્ય ક્ષારેણ પ્રતિસારયેત્ ।
શિરોવિરેકગણ્ઢપધૂમૈશ્વૈનામુપાચરેત્ ॥૧૧॥
વ્યોપક્ષારામયાદિચૂર્ણમેતત્પ્રવર્ણનમ્ ।
અપજિહ્વાપ્રશાન્ત્યર્થમેમિસ્તીલં ચ પાચયેત્ ॥૧૨॥
અન્યઃ-જિહ્વાગતવિકારાણાં શોણિતમોક્ષણ શસ્તં,
કટુભિઃ (સહ) ગુહ્વી-પિપ્પલી-નિમ્બ-કવલઃ સુખઃ ॥
અનિલજે ઓષ્ઠપ્રકોપે ચત્ ચિકિત્સિત પ્રાક્ ઉક્તં તત્
લલુ અનિલ-ઉત્થેયુ કણ્ઠકેપુ મિપજા કાર્યમ્ ॥ પિત્તજે
પરિવૃષ્ટે તુ દુષ્ટશોણિતે નિઃસૃતે મધુરં ચ પ્રતિસારણ-
ગણ્ઢપ-નસ્યં હિતમ્ (મરતિ) ॥ કફ-ઉત્થેયુ કણ્ઠ-
કેપુ લિખિતેષુ અસૃજઃ ક્ષયે મધુયુતઃ પિપ્પલ્યાદિઃ
તુ પ્રતિસારણે કાર્યઃ ॥ અપજિહ્વાં તુ સંલિખ્ય ક્ષારેણ પ્રતિ-
સારયેત્, શિરોવિરેક-ગણ્ઢપ-ધૂમૈઃ ચ દુપામ્ ઉપાચરેત્ ॥
જિહ્વાપ્રશાન્ત્યર્થમ્ વ્યોપ-ક્ષાર-અમવા-વહ્નિ-ચૂર્ણમ્, એતલ
પ્રવર્ણનં દ્વિભિઃ ચ તૈલ પાચયેત્ ॥

જીભના રોગોમાં લોહી કઢાવવું તે ઉત્તમ
છે; તેમ જ ગળે, લીંબડા તથા પીપરને
તીખા પદાર્થોની સાથે કોગળા ભરી રાખવો એ
સુખકારી થાય છે. વાયુથી થયેલા લોહના
રોગમાં જે ચિકિત્સા પહેલાં કહી છે, તે
વાયુથી થયેલા જીભના કાંટા ઉપર પણ વેઢે
કરવી. પિત્તથી થયેલા જીભના રોગ, ધસીને
ખગડેલું લોહી કાઢવા પછી તેના પર મધુર પ્રતિ-
સારણ, મધુર કોગળા અને મધુર નસ્ય હિતકારી
થાય છે. જે કફથી જીભના કાંટા થયા હોય
તો તેઓને ખોતરી, લોહી કાઢી નાખ્યા પછી
પિપ્પલ્યાદિ ગળ્યાનાં ઔષધોને મધમાં કાલવી
તેનાથી પ્રતિસારણ કરવું. ઉપજિહ્વિકા થયેલ
હોય તો તેને પણ ખોતરી, ક્ષારથી પ્રતિ-
સારણ કરવું અને માથાનાં વિરેચન, કોગળા

તથા ધુમાડાથી પણ તેનાં ઉપચાર કરવા.
ઉપજિહ્વાને મટાડવા સૂંઠ, મરી, પીપર,
જવખાર, હરડે અને ચિત્રકતું ચૂર્ણ ઘસવું
અથવા એ ચૂર્ણના કલકથી તેલ પકાવવું
(અને એ તેલને કોગળા વગેરેમાં ઉપયોગ
કરવો). ૭-૧૨

જીભના રોગો સમાપ્ત

અથ તાલુરોગાઃ ।

તાળવાના રોગો

તત્ર તાલુરોગાનાં નામાનિ સદ્વિદ્યાં ચાહ-

તાળવાના નવ રોગોનાં નામા

ગલગુણ્ઢી તુણિકેર્ગદ્રૂપઃ કચ્છપ એવ ચ ।
તાલ્વશુદ્ધકથિતો માંસસદ્ધાત એવ ચ ॥ ૧ ॥
તાલુપુષ્પુટનામા ચ તાલુશોપસ્તયૈવ ચ ।
તાલુપાકઘ કથિતાસ્તાલુરોગા* અમી નવ ॥ ૨ ॥
અન્યઃ-ગલગુણ્ઢી તુણિકેરી અદ્રૂપઃ ચ કચ્છપઃ
એવ, ચ તાલુ-મર્વુદઃ ચ માંસસદ્ધાતઃ એવ, ચ તાલુ-
પુષ્પુટનામા, ચ તાલુશોપઃ તથા ચ તાલુપાકઃ એવ, અમી
નવ તાલુરોગાઃ કથિતાઃ ॥

ગલશુદ્ધી,^૧ તુણિકેરી,^૨ અભૂષ,^૩ કચ્છપ,^૪
તાલ્વશુદ્ધ,^૫ માંસસદ્ધાત,^૬ તાલુપુષ્પુટ,^૭ તાલુ-
શોપ^૮ અને તાલુપાક,^૯ આ નવ તાળવાનાં
થતા રોગો કહ્યા છે. ૧, ૨

તત્ર ગલગુણ્ઢીલક્ષણસાહ-

(૧) ગલશુદ્ધીનું લક્ષણ

રોગમાસુર્ગ્યા તાલુમૂલાત્ પ્રવૃદ્ધો, દીર્ઘઃ
શોથો ધ્માતવસ્તિપ્રકાશઃ । તૃણાકાશશ્વાસકુક્તં
વદન્તિ, દ્યૌર્ધિ વૈદ્યાઃ કણ્ઠગુણ્ઢીતિ નામ્ના ॥ ૩ ॥

અન્યઃ-રોગમાસુર્ગ્યા તાલુમૂલાત્ પ્રવૃદ્ધઃ; દીર્ઘઃ
ધ્માતવસ્તિપ્રકાશઃ તૃણા કાશશ્વાસકુક્તં શોથઃ (મવેત્),
તં વ્યર્ધિ વૈદ્યાઃ 'કણ્ઠગુણ્ઢી' इति नाम्ना વદન્તિ ॥

કફ અને લોહી એ બંનેના પ્રકોપને

* તરન્તિ વર્ણાં અનેતિ તાલુ, તુ ધ્રુવનતરણયોઃ-
ત્રો રથ લઃ' (ઉળા. ૧-૫) તાલુનઃ રોગાઃ-તાલુરોગાઃ-
જેનાથી અક્ષરો તરે-ખડાર આવે-જે રથને ધ્રુવ-
દીર્ઘ ઈ, ચતુર્ધ, ય તથા શ-એટલા અક્ષરો ખાસ
ઉત્પન્ન થાય છે, તે 'તાલુ-તાળવું;' એ તાળવા-
માં થતા રોગો 'તાલુરોગ' કહેવાય છે.

લીધે તાળવાના મૂળમાંથી વધેલો, લાંબો, વાયુથી ભરેલો આમડાના દડા જેવો અને તરસ, ઉધરસ તથા શ્વાસને ઉત્પન્ન કરનારો જે સોળે થાય છે, તેને વેલો 'ગલશુંડી' એ નામે કહે છે. ૩

૧. ગલે શુષ્કી ઇવ તાલુમૂલાત પ્રવૃદ્ધઃ કફકથિરજન્યઃ દીર્ઘઃ શોથઃ ગલશુષ્કીતિ કથ્યતે-તાળવાના મૂળમાંથી વધેલો જે સોળે ગળાના મૂળમાં હાથીની સૂંઠ જેવો લાંબો જણાય છે અને કફ તથા લોહીના પ્રકોપથી જે થાય છે, તે 'ગલશુંડી' નામે તાળવાનો રોગ કહેવાય છે.

ટીકા-આતવસ્તિપ્રકાશઃ=વાતપ્રતિતર્કમપુટતુલ્યઃ ॥

(આનો અર્થ ઉપર છે.)

તુણિકેરીમાહ-

(૨) તુણિકેરીનું લક્ષણ

શોથઃ સ્થૂલસ્તોદદાહપ્રવાકી, સ્ત્રેષ્માશ્વમ્યો કીર્તિતા તુણિકેરી ॥ ૪ ॥

અન્યઃ-(તાલુનિ) સ્ત્રેષ્મા-અશ્વમ્યો સ્થૂલઃ તોદ-દાહપ્રવાકી શોથઃ તુણિકેરી કીર્તિતા ॥

તાળવામાં કફ અને લોહીના પ્રકોપને લીધે બડો, સોય લોઝા જેવી પીડાવાળો, અજતરાવાળો અને પાકવાળો જે સોળે થાય છે, તે 'તુણિકેરી' કહેવાય છે. ૪

૨. તુણિકાન્-શરીરાણિ ફરયતિ, ફર ગતિપ્રેરણયોઃ-કર્મયજ્ઞ, ફીપ્સ ચેતિ તુણિકેરી-વન્યકાર્પાંશીફલ, તતુ-ત્ય-શોયસ્યો રોગઃ કફકથિરપ્રકોપન્યસ્તોદદાહપ્રવાક-વાન્, ફવાયે કન્, તસ્ય ચ છપ્ દેવપદાદિત્વાત-શરીર પર વચ્ચે ધર્મને જે બય-શરીરને જે પ્રેરણા આપે, તે જગલી કપાસનું ફળ 'તુણિકેરી' કહેવાય છે. એ ફળ જેવો જે સોળે ગળામાં કફ તથા લોહીના પ્રકોપથી થાય છે અને સોય લોઝા જેવી પીડા, દાહ તથા પાકવાળો જે હોય, તે 'તુણિકેરી' નામે કહેવાતો તાળવાનો એક રોગ છે.

અપાત્રપમાહ-

(૩) અભૂપનું લક્ષણ

શોથઃ સ્તન્ધો લોહિતઃ શોણિતોરયો, જ્ઞેયોઽ-ભૂપઃ સજ્વરસ્તીવ્રક્ષ્ચ ॥ ૫ ॥

અન્યઃ-(તાલુનિ) શોણિત-રત્નઃ સ્તન્ધઃ લોહિતઃ સજ્વરઃ તીવ્રશ્ક વ શોથઃ અભૂપઃ જ્ઞેયઃ ॥

તાળવામાં લોહીના કોપને લીધે અશ્ક્રુડ, રતો, ભવરવાળો અને તીવ્ર વેદનાવાળો જે

સોળે થાય, તે 'અભૂપ' કહેવાય છે. ૫

૩. અપ્રતિ-સ્થેય ગચ્છતિ સ્તન્ધઃ સન્, સપતિ-તીવ્ર-ફર્જા ચ કરોતિ શોણિતજન્યત્વાત સજ્વરથ મન્, અપ્ર-ગતો-અન્, રૂપ ફજાયમ્-ફગુપથેતિ કઃ, અપ્રધાસો કપથેતિ અભૂપઃ-શ્કન્ધવાદિઃ-તાળવામાં થતો જે સોળે રિશ્વર અથવા સ્તન્ધ અને સોહીના પ્રકોપથી થતો દોષ દાહયુક્ત હોવાથી તીવ્ર પીડા કરે, તે તાળવાનો એક રોગ 'અભૂપ' કહેવાય છે.

કચ્છપમાહ-

(૪) કચ્છપનું લક્ષણ

કૂર્મોઽસ્રોઽવેદનોઽશીઘ્રજન્મા રોગો જ્ઞેયઃ કચ્છપઃ સ્ત્રેષ્મણઃ સ્પાત્ ॥ ૬ ॥

અન્યઃ-(તાલુનિ) સ્ત્રેષ્મણઃ કૂર્મ-ઉત્સપ્નઃ અવેદનઃ અશીઘ્રજન્મા રોગઃ કચ્છપઃ જ્ઞેયઃ ॥

તાળવામાં કફના પ્રકોપને લીધે કાચબાની પેઠે મધ્યમાં હાથો તથા છેડામાં નીચો અને થોડો વેદનાવાળો જે સોળે તરત નહિ પણ ધીમે ધીમે થાય, તે રોગને 'કચ્છપ' બોલવો. ૬

૪. કચ્છપઃ-કૂર્મ ઇવ મચ્ચે પ્રોષઃ પ્રાન્તે નતઃ. કચ્-જન્યોઽસ્વેદનશિરજસ્તાલુરોગઃ, ફવાયે કન્, તસ્ય ચ છપ્ દેવપદાદિત્વાત-તાળવામાં જે સોળે કફના પ્રકોપથી થાય, કાચબાની જેમ વચ્ચે જાયો અને છેડે નમેલો થાય, વેદના ઓછી કરે અને ખૂબ ધીમે ધીમે થાય, તે તાલુરોગ 'કચ્છપ' કહેવાય છે.

ટીકા-કૂર્મોઽસ્રઃ=મચ્ચે પ્રોષઃ પ્રાન્તે નતઃ । (અર્થ ઉપર છે.)

તાલ્વર્ણુદમાહ-

(૫) તાલ્વર્ણુદનું લક્ષણ

પચાકારં તાલુમધ્યે તુ શોયં, વિઘાદ્રકા-વર્ણુદં પિત્તલિઙ્ગમ્ ॥ ૭ ॥

અન્યઃ-તાલુમધ્યે તુ રક્તાત્ પચાકારં પિત્તલિઙ્ગં, શોયમ્ ગર્ણુદં વિઘાત્ ॥

તાળવાના મધ્યમાં લોહીના પ્રકોપને લીધે કમળના કેસરા જેવા લાંબા માંસના અંકુરોથી પડખાંઓમાં વીંટાયેલો અને પિત્તનાં સઘળાં ચિહ્નવાળો જે સોળે થાય તેને 'તાલ્વર્ણુદ' બોલવો. ૭

૫. તાલુનિ ગર્ણુદં-તાલ્વર્ણુદ-પચાકર્ણિભાવત્ કેસરિવ પાર્શ્વતો વીર્યમાંદુરવેશિત રક્તજં પિત્તલિઙ્ગ ચ શોયસ્યમ્-તાળવાની વચ્ચે કમળની કળી જેવો દોષ બાહ્ય-

પર લાંબા કમળના કેસરા જેવા માંસના અંકુરોથી
નીંટાયેલા રુધિરજન્ય સોજા પિત્તનાં ચિહ્નોથી યુક્ત
થાય તે 'તાલ્વર્ણુ' કહેવાય છે.

ટીકા-પદ્માકાર-પદ્મકર્ણિકાવત્, કેસરિવ પાર્શ્વતો
દીર્ઘમાસાદુરવેશિતમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

માંસસહ્વાતમાહ-

(૬) માંસસંઘાતનું લક્ષણ

દુષ્ટે માંસં શ્લેષ્મણા નીરુજં ચ, તાલ્વન્તઃસ્થં
માંસસહ્વાતમાહુઃ ॥ ૮ ॥

અન્યઃ-શ્લેષ્મણા તાલુ-અન્તઃસ્થ નીરુજ ચ માંસં
દુષ્ટં (મવેત્, તં વૈવાઃ) માંસસહ્વાતમ્ આહુઃ ॥

કફના પ્રકોપને લીધે તાળવામાં પીઠા
વગરનું જે બગડેલું માંસ જમા થયેલું હોય,
તેને વેધો 'માંસસંઘાત' કહે છે. ૮

૬. માંસસ્ય દુરુદય સહ્વાતઃ યસ્મિન્ શ્લેષ્મણા તાલુનિ
અન્તઃસ્થઃ નીરુજં સ માંસસહ્વાતઃ-જે. રોગમાં કફના
પ્રકોપને લીધે તાળવાની અંદર બગડેલા માંસનો
જમાવ થાય, તે 'માંસસંઘાત' નામે તાલુરોગ
કહેવાય છે.

તાલુપુષ્પટમાહ-

(૭) તાલુપુષ્પટનું લક્ષણ

નીરુજ્ સ્થાયી કાલમાત્રઃ કફાત્મા, મેદો-
યુક્તઃ પુષ્પટસ્તાલુવેશે ॥ ૯ ॥

અન્યઃ-તાલુવેશે કફાત્મા નીરુજ્ સ્થાયી મેદોયુક્તઃ
કોલમાત્રઃ (પ્રન્થિ.) પુષ્પટઃ (કથયતે) ॥

તાળવામાં કફના પ્રકોપને લીધે પીઠા
વગરનો, સ્થિર અને મેઢવાળો જે ભોરડીના
ફળ જેવડો ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય, તે 'તાલુ
પુષ્પટ' કહેવાય છે. ૯

૭. તાલુનિ પુષ્પટઃ-પ્રન્થિઃ કફજન્યો નીરુજ્ મેદો-
યુક્તઃ કોલપ્રમાણઃ-તાલુપુષ્પટઃ-તાળવામાં કફથી થતી
પીઠા વગરની મેઢવાળી જે ગાંઠ ભોર જેવડી થાય,
તે 'તાલુપુષ્પટ' નામે તાલુરોગ કહેવાય છે.

તાલુશોપમાહ-

(૮) તાલુશોપનું લક્ષણ

શોપોઽત્યર્થં દીર્યતે વાપિ તાલુ શ્વાસો વાતા-
સાલુશોપોઽપમુક્તઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્યઃ-વાતાત્ અત્યર્થશોપઃ, અપિ વા તાલુ દીર્યતે,
શ્વાસઃ (મવેત્), અય તાલુશોપઃ ઉક્તઃ ॥

તાળવામાં વાયુના પ્રકોપને લીધે બહુ
શોષ પડે, અથવા તાળવું ઘણું જ ફાટ્યા

કરે અને શ્વાસ પણ થાય, એ રોગ 'તાલુ-
શોષ' કહેવાય છે. ૧૦

૮. તાલુનિ શોષઃ વાતાત્-વાયુના લીધે તાળ-
વામાં ખૂબ શોષ પડે, તે વાયુજન્ય 'તાલુશોષ' નામે
તાલુરોગ કહેવાય છે.

તાલુપાકમાહ-

(૯) તાલુપાકનું લક્ષણ

પિત્તં કુર્યાત્પાકમત્યર્થઘોરં તાલુન્યેવં તાલુ-
પાકં વદન્તિ ॥ ૧૧ ॥

અન્યઃ-એવ તાલુનિ પિત્તમ્ અત્યર્થઘોરં પાકં કુર્યાત્,
તં તાલુપાકં વદન્તિ ॥

એ રીતે તાળવામાં ગયેલું પિત્ત (તાળ-
વામાં) અતિશય લયકર પાકવું કરે, તેને
(વેધો) 'તાલુપાક' કહે છે. ૧૧

૯. તાલુનિ પાકઃ પિત્તાત્-પિત્તને લીધે તાળવામાં
જે પાકવું થાય, તે પિત્તજન્ય 'તાલુપાક' નામે
તાલુરોગ કહેવાય છે.

તાલુરોગાના ચિકિત્સા-

તાળવાના રોગોની ચિકિત્સા

કુષ્ઠોપણવચાસિન્ધુકળાપાઠાપ્લવૈઃ સહ ॥

સક્ષોદ્રૈમિપજા કાર્યં ગલગુણ્ડીપ્રઘર્ષણમ્ ॥ ૧૨ ॥

અરુગપ્રાણુલિસન્દશેનાઠુપ્ય ગલગુણ્ડિકામ્ ॥

હેદયેન્મણ્ડલાગ્રેણ જિહ્વોપરિ તુ સંસ્થિતામ્ ॥ ૧૩ ॥

અત્યાદાનાત્ સ્વેદનં તતઃ સ મ્રિયતે નરઃ ॥

હીનચ્છેદાન્નવેચ્છોયો લાલાસાવો ભ્રમસ્તથા ॥ ૧૪ ॥

તસ્માદ્વૈઘઃ પ્રયત્નેન દૃષ્ટકર્મા વિશારદઃ ॥

ગલગુણ્ડી તુ સંછિધ કુર્યાત્પ્રાત્તમિમં કમમ્ ॥ ૧૫ ॥

પિપ્પલ્યતિવિપાકુષ્ઠવચામરિચનાગરૈઃ ॥

ક્ષોદ્રયુક્તઃ સલવણૈસ્તતસ્તાં પ્રતિસારયેત્ ॥ ૧૬ ॥

વચામતિવિપાપાઠારાક્ષાકટુકરોહિણીઃ ॥

નિઃકાઘ્ય પિત્તુમર્દં ચ કવલં તત્ર કારયેત્ ॥ ૧૭ ॥

તુણ્ડિકેર્યંશુપે કૂમં સજ્ઞાતે તાલુપુષ્પટે ॥

અથ અથ વિધિઃ કાર્યો વિશેષઃ શાસ્ત્રકર્મણિ ॥ ૧૮ ॥

તાલુપાકે તુ કર્તવ્યં વિધાનં પિત્તનાશનમ્ ॥

સ્નેહસ્વેદો તાલુશોપે વિધિશ્ચાનિલનાશનઃ ॥ ૧૯ ॥

અન્યઃ-કુષ્ઠ-કળ-વચા-સિન્ધુ-કળા-પાઠા-પ્લવૈઃ

સક્ષોદ્રૈઃસહ મિપજા ગલગુણ્ડીપ્રઘર્ષણ કાર્યમ્, જિહ્વા-ઉપરિ

સંસ્થિતાં તુ ગલગુણ્ડિકામ્ અરુગ-અરુલિ-સન્દશેન ઇઠુપ્ય

મણ્ડલ-અગ્રેણ હેદયેન્. અતિ-આદાનાત્ રક્તં સ્વેદનં,

તતઃ સઃ નરઃ મ્રિયતે, હીનચ્છેદાન્ શોયઃ લાલાસાવઃ

તથા ધ્રમઃ ભવેત્, તસ્માત્ પ્રયત્નેન દશ્વર્મા વિશારદઃ
વૈયઃ ગલગુણી ॥ સંછિય તતઃ પ્રાપ્તમ્ ઇમં કમં કુર્યાત્-
વિપ્લવી-અતિવિપા-કુષ્ઠ-વચા-મરિચ-નાગૈઃ ક્ષોદ્રયુક્તઃ
સલગ્નૈઃ તો પ્રતિષારયેત્ ચ વચામ્ અતિવિપા-પાઠા-
રાત્ના-કટુક-રોહિણીઃ પિચુમર્દ ચ નિઃસ્નાય્ય તત્ર
કવલં કારયેત્ ॥ તુષિકેરી-અન્નપે કૂર્મે સદ્ગુણેતાલપુષ્પે
અપઃ એવ વિધિઃ કાર્યઃ, (કિંતુ) દાઝકર્મણિ વિશેષઃ,
તાલપાકે તુ પિત્તનાશન વિગ્ન કર્તવ્યમ્, તાલુશોષે
સ્નેહસ્વેદો ચ અનિલનાશનઃ વિધિઃ (કાર્યઃ) ॥

કઠં, મરી, વજ્ર, સૈંધવ, પીપર, કાળી
પાટ અને કેવડીમોથના ચૂર્ણને મધમાં કાલવી
વેઢે તે વડે ગલશુડીને ખૂબ ઘસવી. (જેથી
તે મટી જાય છે.) જીભની ઉપર જો ગલ
શુડી રહેલી હોય તો અંગૂઠો અને આંગળી-
રૂપ ચીપિયાથી તેને ખેંચી તરવાર જેવા,
'મંડલાશ્ર' નામના શસ્ત્રથી તેને કાપી નાખવી.
ગલશુડીતું અતિ છેદન કરવાથી લોહીનો
સ્ત્રાવ થાય છે, જેથી માણસ મરી જાય છે;
અને ઓછું છેદન કરવાથી સોજો, લાળનો
સ્ત્રાવ તથા બ્રમ થાય છે, માટે જેણે તેવાં
છેદનોની ઘણી ક્રિયાઓ કાળજીથી જોઈ-કરી
હોય એવા પ્રવીણ વેદો, બહુ સંભાળથી ગલ-
શુડીને કાપવી અને તે પછી તેની આ ચોખ્ખી
ચિકિત્સા કરવી:- પીપર, અતિવિષ, કઠં, મરી,
વજ્ર અને સૂંઠના ચૂર્ણને મધમાં કાલવી
તેમાં સૈંધવ નાખીને તેનાથી પ્રતિસારણ કરા-
વવું તથા વજ્ર, અતિવિષ, કાળીપાટ, રાત્ના,
કટુ અને લોખંડાને ઉકાળી તેનો કવલ પણ
કરાવવો. તુષિકેરી, અબૂષ, કચ્છપ, માંસ-
સંઘાત અને તાલુપુષ્પટની ઉપર પણ એ જ
ચિકિત્સા કરવી; પરંતુ તે ઉપર શસ્ત્રક્રિયા
કરવામાં ફેરફાર કરવો. તાલુપાક ઉપર તો
પિત્તનો નાશ કરનારી જ ચિકિત્સા કરવી. તાલુ-
શોષમાં સ્નેહન તથા સ્વેદન કરવાં અને
વાયુનાશક બીજ ક્રિયા પણ કરવી. ૧૨-૧૯

ટીકા-દ્રવઃ=‘કેવડી મોથા,’ ‘ગુલ્તમી’ इति
લોકે ॥ મણ્ડલામેળ=જાલવિશેષેણ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અર્થ ગલરોગાઃ ।

ગળાના રોગો

તત્ર ગલરોગાનાં નામાનિ સદ્વ્યાં ચાહ-

ગળાના અક્ષર રોગોનાં નામે

રોહિણી પશ્ચિમ પ્રોકા કણ્ઠશાલૂક એવ ચ ।
અધિજિહ્વશ્ચ વલયો વલાસશ્ચૈકત્વન્દકઃ ॥ ૧ ॥
તત્તો વૃન્દઃ શતપ્રી ચ ગિલાયુઃ કણ્ઠવિદ્રધિઃ ।
ગલોઘશ્ચ સ્વરપ્પશ્ચ માંસતાનસ્તથેવ ચ ॥
વિદારી કણ્ઠદેશે તુ રોગા મણ્ડાદશ સ્મૃતાઃ ॥ ૨ ॥

અન્યઃ-પશ્ચિમ પ્રોકા, ચ કણ્ઠશાલૂકઃ
એવ, ચ અધિજિહ્વઃ, વલયઃ વલાસઃ ચ એકત્વન્દકઃ,
તતઃ વૃન્દઃ ચ શતપ્રી ગિલાયુઃ કણ્ઠવિદ્રધિઃ ચ ગલોઘઃ
ચ સ્વરપ્પશ્ચ, તથા માંસતાનઃ ચ વિદારી (इति) મણ્ડાદશ
રોગાઃ ॥ કણ્ઠદેશે સ્મૃતાઃ ॥

પાંચ પ્રકારની રોહિણી,^૧ કંઠશાલૂક,^૨
અધિજિહ્વ,^૩ વલય,^૪ વલાસ,^૫ એકત્વન્દક,^૬
વૃન્દ,^૭ શતપ્રી,^૮ ગિલાયુ,^૯ કંઠવિદ્રધિ,^{૧૦}
ગલોઘ,^{૧૧} સ્વરપ્પ,^{૧૨} માંસતાન^{૧૩} અને
વિદારી^{૧૪} એમ ૧૮ ગળાના રોગ કહ્યા છે. ૧, ૨

તત્ર પશ્ચિમામિ રોહિણીનાં સામાન્ય સમ્પ્રાપ્તિમાદ-

પાંચે રોહિણીઓની* નિદાનપૂર્વક
સામાન્ય સંપ્રાપ્તિ

ગલેડનિલઃ પિત્તકફો ચ મૂર્ચ્છિતો, પ્રવૃણ

+ મિલતિ આહારં પ્રાણસહાયતઃ નુ નિગરણે-અન્ન,
ચદ્વા ગીયંતે આહારોડનેન પ્રાણસહાયદેવ-નુ ‘પુસિ સંત્રાયો
યઃ,’ ચદ્વા મલતિ-અતિ આહારં પ્રાણસહાયદેવેતિ
ગલઃ, ગલ મલતે-અન્ન-જે પ્રાણુવાયુની મદદ લઈને
ખોરાકને ગળી જાય છે અથવા પ્રાણુની સહાયથી
યુક્ત જેના સૌંધને માણસ ખોરાક ગળે છે;
અથવા જે પ્રાણુની મદદ લઈને ખોરાક ખાય છે,
તે શરીરનો એક અવયવ ‘ગલ’-ગળું કહેવાય છે;
આ ગળું મોઢાનો જ એક ભાગ છે, તેથી ઉપરના
મુખરોગો કહ્યા પછી તેના જ એક વિભાગરૂપ
ગળાના રોગો હવે કહે છે.

* રોહિતઃ-રુકઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યા દોષ-દુર્યમાંસ-
કષિર-જન્યાયા માંસાકુરસ્વાયાથેતિ રોહિણી, અર્શમાયત્તિ
‘વર્ણાદનુદાત્તાદ’ इति હોત્રો-દોષોથી કુષ્ઠ થયેલ લોહી
તથા માંસથી ઉત્પન્ન થતા માંસના અંકુરરૂપ જે
રોગોનો રંગ ખાસ કરી રાતો હોય છે, તે ગળાનો
રોગ ‘રોહિણી’ કહેવાય છે.

માંસં ચ તથેવ શોણિતમ્ । ગ્લોપસંરોધકરેસ્ત-
થાહુરૈ, નિહન્યસૂન્ ધ્યાધિર્યં ચ રોહિણી ॥૩

અન્વય:-ગલે (મૂર્છિતઃ) અનિલઃ, મૂર્છિતો ચ
પિત્તકફો તથા ચ શોણિતમ્ એવ માંષ, તથા (રુધિરં
ચ) પ્રદ્યુય ગત-ઉપસરોધક-અહુરૈઃ અસૂન્ નિહન્તિ, અયં
ચ વ્યાધિઃ રોહિણી (કથ્યતે) ॥

ગળામાં વૃદ્ધિ પામેલા અલગ અલગ
વાયુ, પિત્ત તથા કફ અથવા એ ત્રણે દોષો
કે લોહી, માંસને તથા લોહીને દૂષિત કરી
ગળાને ઉપરોધ (રોકવું) કરનારા અંકુરોથી
માણસને મારી નાખે છે, એ રોગ ‘રોહિણી’
કહેવાય છે. ૩

ટીકા-ગલે અનિલ. મૂર્છિતઃ=પ્રગટઃ તથા પિત્ત-
કફો ચ મૂર્છિતો=પિત્તં વા મૂર્છિતં કફો વા મૂર્છિતઃ,
ન તુ ત્રયોડપિ મૂર્છિતાઃ । પૃથક્ પૃથક્ દોષત્રયાઃ અવિ-
વક્ષ્યમાણત્વાત્, માંષ શોણિતં ચ પ્રદ્યુય તથા ગ્લોપસ-
રોધકરેસૂન્ નિહન્તિ । અય વ્યાધિઃ રોહિણીસંજ્ઞો જ્વેયઃ,
સર્વા રોહિણ્યભિદોષજાઃ, ઝકર્પાંતુ વાતાદિવ્યપદેશઃ ॥-
જેકે બધી રોહિણી ત્રિદોષજન્ય હોય છે, તેપણ
વાયુ આદિના આધિક્યથી તે તે દોષજન્ય અલગ
અલગ સમજવી.

તસ્યા વાતજાયા લક્ષણમાહ-

(૧) વાતજન્ય રોહિણીનું લક્ષણ

જિહ્વાસમન્તાદ્ શુશ્વેદનાસ્તુ, માંસાહુરૈઃ
કળ્ઠનિરોધનાઃ સ્યુઃ । સા રોહિણી વાતકૃતા
પ્રદિશ્વા, વાતાત્મકોપદ્રવનાદજુશ્વા ॥ ૪ ॥

અન્વય:-શુશ્વેદનાઃ તુ માંસ-અહુરૈઃ જિહ્વા-
સમન્તાત્ (જાતાઃ સન્તઃ) કળ્ઠનિરોધનાઃ સ્યુઃ,
વાતાત્મક-ઉપદ્રવ-ગાટજુશ્વા સા વાતકૃતા રોહિણી પ્રદિશ્વા ॥

અત્યંત વેદનાવાળા માંસના અંકુરો,
જીભની ચારે બાજુ થઈ ગળાને રોકી દેનારા
થાય છે અને તેની સાથે વાયુસંબંધી સ્તબ્ધ-
પણું વગેરે ઉપદ્રવો પણ અત્યંત થાય છે,
એ વાયુથી થયેલી ‘રોહિણી’ કહેવાય છે. ૪

ટીકા-જિહ્વાસમન્તાત્=જિહ્વાયાઃ સર્વતઃ, વાતાત્મકો-
પદ્રવગાટજુશ્વા=સ્તમ્ભાદિમિતિશયેન યુક્તા ॥

પિત્તજામાહ-

(૨) પિત્તજન્ય રોહિણીનું લક્ષણ

ક્ષિપ્રોદ્ગમા ક્ષિપ્રવિદાહપાકા, તીવ્રજ્વરા પિત્ત-
નિમિત્તજાતા ॥ ૫ ॥

અન્વય:-પિત્તનિમિત્તજાતા (માંસાહુરૂપા રોહિણી)

ક્ષિપ્ર-ઉદ્ગમા ક્ષિપ્રવિદાહપાકા તીવ્રજ્વરા (ચ
ભવતિ) ॥

પિત્તરૂપ નિદાનથી થયેલ માંસના અંકુર-
રૂપ રોહિણી તરત ઉત્પન્ન થાય, તરત દાહ
કરી પાકે અને તીવ્ર જ્વરથી યુક્ત પણ હોય. ૫

સ્લેષ્મજામાહ-

(૩) કફજન્ય રોહિણીનું લક્ષણ
સ્ત્રોતોનિરોધિન્યપિ મન્દપાકા, ગુર્વી સ્થિરા
સા કફસમ્ભવા તુ ॥ ૬ ॥

અન્વય:-કફસમ્ભવા તુ સા (માંસાહુરૂપા રોહિણી)
સ્ત્રોતોનિરોધિની અપિ (સતી) મન્દપાકા ગુર્વી સ્થિરા
(સ્યાત્) ॥

કફરૂપ નિદાનથી થતી એ માંસના અંકુર-
રૂપ રોહિણી ગળાની શિરાઓને પણ રોકી
લે, ધીમે ધીમે પાકે અને ભારે તથા સ્થિર
હોય છે. ૬

ટીકા-સ્ત્રોતઃ=અન્ન કળ્ઠસ્ત્રોતઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)
સન્નિપાતજામાહ-

(૪) સન્નિપાતજન્ય રોહિણીનું લક્ષણ
ગમ્મીરપાકિન્યનિવાર્યવીર્ષા, ત્રિદોષલિહ્વા-
ત્રિપ્રયા ભવેત્ સા ॥ ૭ ॥

અન્વય:-ત્રિમવા સા ત્રિદોષલિહ્વા ગમ્મીર-
પાકિની અનિવાર્યવીર્ષા ભવેત્ ॥

ત્રણે દોષથી થતા માંસના અંકુરરૂપ એ
રોહિણી, ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોના ચિહ્નવાળી,
હોંડા પાકવાળી અને જેનું ભેર રોધ્ય રોકાય
નહિ એવી થાય છે. ૭

રક્તજામાહ-

(૫) રક્તજન્ય રોહિણીનું લક્ષણ
સ્ફોટૈશ્ચિતા પિત્તસમાનલિહ્વા, સાધ્યા પ્રદિશ્વા
ચધિરાત્મિકા તુ ॥ ૮ ॥

અન્વય:-રુધિર-આત્મિકા તુ (રોહિણી) સ્ફોટૈઃ
ચિતા પિત્તસમાનલિહ્વા સાધ્યા પ્રદિશ્વા ॥

લોહીરૂપ અથવા લોહી બગડવાથી થતી
લોહીની રોહિણી, ફોફાઓથી વ્યાપ્ત અને
પિત્તના જેવાં ચિહ્નોવાળી થાય છે. ૮

રોહિણીના મારકત્વાદવધિમાહ-

કર્ષ રોહિણી કેટલા દિવસે મારી નાખે છે ?
સચ્ચિદોષજા હન્તિ ત્ર્યહાત્કપસમુદ્રવા ।
પદ્માહાત્પિત્તસમ્મૂતા સતાહાત્પવનોતિયતા ॥ ૯ ॥

અન્વય:-ત્રિરોપજા સયઃ હન્તિ, ક્ષણમુદમવા
ત્ર્યહાત્, પિત્તસમ્ભૂતા પચ્ચાહાત્, પવન-ઉત્પિત્તા સપ્તાહાત્ ॥
ત્રણે દોપોથી થયેલી રોહિણી તરત જ
મારી નાખે છે, કક્ષી થયેલી રોહિણી ત્રણ
દિવસે, પિત્તથી થયેલી રોહિણી પાંચ દિવસે
અને વાયુથી થયેલી રોહિણી સાત દિવસે
મારી નાખે છે. ૯

કળ્પશાલકમાહ-

(૬) કંકશાલુકું લક્ષણ

કોલાસ્થિમાત્રઃ કફસમ્ભવો યો, ગ્રન્થિગલે
કળ્પશાલકમૂતઃ । જરઃ સ્થિરઃ શાસ્ત્રનિપાતસાધ્ય-
સ્તં કળ્પશાલકમિતિ બ્રુવન્તિ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય:-ગલે યઃ ગ્રન્થિઃ કળ્પશાલકમૂતઃ જરઃ
સ્થિરઃ કોલ-અસ્થિમાત્રઃ શાસ્ત્રનિપાતસાધ્યઃ કફ
સમ્ભવઃ (સ્થાત્), ત કળ્પશાલકમૂ હતિ (વેદાઃ)
બ્રુવન્તિ ॥

ગળામાં જે ગાંઠ ઠાંટાની તથા ધાન્યની
અણીની પેઠે વેદના ઉત્પન્ન કરે; ખરસટ,
સ્થિર, ભારના ઠળિયા જેવડી અને શસ્ત્રક્રિયાથી
જ મટાડી શકાય એવી કક્ષના પ્રકોપથી થાય
છે, તેને વૈદો 'કંકશાલુક' કહે છે. ૧૦

૬. કળ્પે શાલકમૂ હવ-જલ-ઉત્પલ-કન્દમૂ હવ
ગ્રન્થિરુવો યો રોગઃ કોલ-અસ્થિપ્રમાણઃ કફસમ્ભવઃ-
કળ્પશાલકઃ-ગળામાં બહુ પાણીમાં થતું કમળકંદ હોય
તેવી ગાંઠ જે રોગ ભારના ઠળિયા જેવડી કક્ષના
પ્રકોપથી થાય છે, તે 'કંકશાલુક' કહેવાય છે.

ટીકા-કળ્પશાલકમૂતઃ-કળ્પકવત્ શાલકવત્ વૈદના-
જનકઃ ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અધિજિહ્વકમાહ-

(૭) અધિજિહ્વકમું લક્ષણ

જિહ્વાપ્રરૂપઃ શ્વયયુઃ કફાત્, જિહ્વોપરિ-
ષ્ટાદસૃજય મિથાત્ । શ્વેયોઽધિજિહ્વઃ લલુ રોગ
પપ, વિવર્જયેદાગતપાકમેનમ્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય:-જિહ્વા-ઉપરિષ્ટાત્ જિહ્વા-અપ્રલપ્તઃ અસૃજા
મિથાત્ એવ કફાત્ ॥ (યઃ) શ્વયયુઃ (મવેત્), એ:
લલુ અધિજિહ્વઃ રોગઃ જ્વેયઃ, એન આગતપાક વિવર્જયેત્ ॥

જીભની ઉપર અને લોહીથી મિશ્ર થયેલા
કક્ષના પ્રકોપથી થતો જે સોળે જીભની
અણી જેવા આકારવાળો થાય તે 'અધિ-
જિહ્વક' બહુવો. એ સોળે બે પાકે તો
એનો ત્યાગ કરવો-તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

૭. જિહ્વામ્ અધિજિહ્વઃ અધિજિહ્વઃ, અધિજિહ્વ એવ
અધિજિહ્વકઃ-જિહ્વાયા ઉપરિ મૂલસ્ય પ્રાન્તમાને જાતઃ
રકમિશ્ર-કફજ-શ્વયયુરૂપઃ જિહ્વા-અપ્ર-સમાનાકૃતી
રોગઃ-જે રોગ જીભની ઉપર છેક મૂળના છેડે લોહીથી
મિશ્ર કક્ષના પ્રકોપથી સોળરૂપે થાય, જેની આકૃતિ
જીભના ટેરવા જેવી હોય છે, તે ગળાનો રોગ 'અધિ-
જિહ્વક' નામે કહેવાય છે.

ટીકા-અસૃજા મિથાદેવેત્યન્વયઃ ॥

વલયમાહ-

(૮) વલયનું લક્ષણ

વલાસ પવાયતમુન્નતં ચ શોથં કરોત્યન્ન-
ગતિં નિવાર્ય । તં સર્વયૈવાપ્રતિવાર્યમેવ, વિવર્જ-
નીયં વલયં વદન્તિ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય:-વલાસઃ એવ અન્નગતિં નિવાર્ય (ગલે)
આયત ચ ઉન્નત શોથં કરોતિ, સર્વયા ઇપ્રતિવાર્ય
ત (વૈદાઃ) વિવર્જનીયમ્ એવ વલયં વદન્તિ ॥

(કોપેલો) કક્ષ અન્નની ગતિને રોકી
ગળામાં લાંબો તથા જાંબો સોળે ઉત્પન્ન કરે
છે; એ બધી રીતે મટે જ નહિ એવો હોય; એને
વૈદો ત્યજવા યોગ્ય-એટલે કે ચિકિત્સાને
અયોગ્ય 'વલય' કહે છે. (આ રોગ અસાધ્ય
છે, તેથી તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.) ૧૨

૮. વલતે-સૃજોતિ અન્નગતિ કફજન્યો ગલે શોથ
આયતોન્નતઃ સ્વવલયાકૃતિરિતિ વલયઃ, વલ સવરણે-
'વલિ-મલિતનિશ્ચયઃ કયન્'-(જળા. ૪-૧૧)-ગળામાં
કક્ષી ઉત્પન્ન થતો લાંબો જાંબો સોળે ભારાકની
ગતિને અટકાવે છે, તે કડાં જેવી ગળા આકૃતિ-
વાળો ગળાનો રોગ 'વલય' કહેવાય છે.

બલાસમાહ-

(૯) બલાસનું લક્ષણ

ગલે તુ શોથં કુરુતઃ પ્રવૃદ્ધો, શ્લેષ્માતિલો
શ્વાસરુજોપપન્નમ્ । મર્મચ્છિદ્રં દુસ્તરમેનમાહુ-
ર્થલાસસંજ્ઞે મિપજો વિકારમ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય:-પ્રવૃદ્ધો શ્લેષ્મ-અતિલો ગલે તુ શ્વાસ-રુજા-
ઉપપન્ન મર્મચ્છિદ્રં શોથ તુ કુરુત, એન દુસ્તરમ્ વિકાર
મિપજઃ વગસસન્નમ્ આહુઃ ॥

ખૂબ વધેલા કક્ષ તથા વાયુ, ગળામાં
શ્વાસ તથા પીડાથી યુક્ત અને હૃદયનું મર્મ-
સ્થળ બાહ્ય છેદાતું હોય એવી પીડા ઉત્પન્ન
કરતો સોળે ઉત્પન્ન કરે છે; એ મટવા મુશ્કેલ
રોગને વૈદો 'બલાસ' કહે છે. ૧૩

૯. યત્નમ્ અસ્યતિ-ક્ષિપતિ મલે કફવાયુદ્વિજન્યઃ
શોયો હૃદયમર્મચ્છેદકઃ સ્વેતિ વ્યાસઃ, અમુ સ્થેષ્ણે-કર્મણ્યન્-
ગ્નામાં કક્ષુ તથા વાયુ વધવાથી થતો સોજો, હૃદય-
૩૫ મર્મભાગને જાણે કાપી નાખતો હોય એવી
વેદના કરે છે, તેથી બળને હરી લેતો એ સોજો
'ખલાસ' નામે ગળાનો રોગ કહેવાય છે.

ટીકા-મર્મચ્છેદ=હૃદયમર્મણિ, ચ્છેદેનેવ વેદનાજનકમ્ ॥
(આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

અર્થકવૃન્દમાહ-

(૧૦) એકવૃન્દુ' લક્ષણુ

વૃત્તોક્ષતોઽન્તઃ શ્વયયુઃ સદાહઃ, સકળ્દુરો-
ઽપાક્યમ્દુરુશ્ચ ॥ નાન્નૈકવૃન્દઃ પરિકીર્તિતોઽસા
ધ્યાધિર્થલાસક્ષતજપ્રસૂતઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્વયઃ-અન્તઃ ચલાસક્ષતજપ્રસૂતઃ વૃત્ત-અન્તઃ
સદાહઃ સકળ્દુરઃ અપાકી અમૃદુઃ ચ શુભ. શ્વયયુઃ
(અવતિ), અસૌ વ્યાધિઃ એકવૃન્દઃ નાન્ના પરિકીર્તિતઃ ॥

ગળાની અંદર કક્ષુ તથા લોહીના પ્રકોપને
લીધે ગોળ, નમેલો, બળતરાવાળો, ચળવાળો,
જરા પાકતો, જરાક ઠોમળ અને મોટો સોજો
ઉત્પન્ન થાય, એ રોગ 'એકવૃન્દ' નામે
કહેવાય છે. ૧૪

૧૦. વૃણતિ-મક્ષયતિ મલમધ્યપ્રદેશ કફરક્તજન્ય-
શોયરૂપેણોત્પદ્ય, દાહ કળ્દુરીપત્ત પાકં ચાપિ કૃત્વેતિ
વૃન્દઃ વૃણ મક્ષણે-'અન્દાદયશ્ચ' (અળા. ૪-૧૮)
હતિ સાધુઃ, તતઃ એકલાસી વૃન્દઃ-જે રોગ કક્ષુ તથા
લોહીના પ્રકોપથી ગળાની વચ્ચે ગોળ અને નમેલો,
સોજાપે ઉત્પન્ન થઈ બળતરા, ચળ તથા લગાર
પાકવું કરીને તે પ્રદેશને ખાઈ જાય છે, તે ગળાનો
રોગ 'એકવૃન્દ' કહેવાય છે.

ટીકા-અન્તઃ=ગત્રમધ્યે, અપાકી=ઈપ્તપાકી, અમૃદુઃ=
ઈપ્તમૃદુઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

વૃન્દમાહ-

(૧૧) વૃન્દુ' લક્ષણુ

સમુન્નતં વૃત્તમમન્દદાહં, તીવ્રજ્વરં વૃન્દમુદા-
હરન્તિ ॥ તચાપિ પિત્તક્ષતજપ્રકોપાદ્, વિદ્યાત્સ-
તોદં પવનાત્મકં તુ ॥ ૧૫ ॥

અન્વયઃ-પિત્તક્ષતજપ્રકોપાદ્ સમુન્નતં વૃત્તમ્ અમન્દ-
દાહ તીવ્રજ્વરં વૃન્દમ્ ઉદાહરન્તિ, તત્ત્વ ચ અપિ સતોદ
પવનાત્મકં વિદ્યાત્ ॥

પિત્તના અને લોહીના પ્રકોપને લીધે
અત્યંત ઊંચો, ગોળ, અત્યંત દાહવાળો અને
તીવ્ર જ્વરવાળો સોજો ઉત્પન્ન થાય છે. એ

રોગને વૈદો 'વૃન્દ' કહે છે; એમાં જો શૂળ
હોય તો તેને વાયુસંબંધી જાણવો. ૧૫

૧૧. વૃણતિ-મક્ષયતિ ગત્રપ્રદેશં પિત્તરક્તપ્રકોપજન્ય-
શોયરૂપેણોત્પદ્ય તીવ્રદાહયુક્તજ્વરં ચાપિ સમુત્પાદ્યતિ
વૃન્દઃ, પૂર્વવત્ સાધુઃ-જે રોગ પિત્ત તથા લોહીના
પ્રકોપથી ગોળ બિચા સોજાપે ઉત્પન્ન થઈ તીવ્ર દાહ
તથા તાવ ઉપજાવીને તે પ્રદેશને ખાઈ જાય,
તે ગળાનો એક રોગ 'વૃન્દ' કહેવાય છે.

શતમ્લીમાહ-

(૧૨) શતમ્લીનું લક્ષણુ

વર્તિર્ઘના કળ્દનિરોચિની તુ, ચિત્તાઽતિ-
માત્રં વિશિતપ્રરોહઃ ॥ મનેકવપ્રાણહરી ત્રિદોષાન્,
જ્યેષ્ઠા શતમ્લીસદશી શતમ્લી ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ-અનેક-વક્ ધના વિશિતપ્રરોહઃ તુ અતિ-
માત્ર ચિત્તા કળ્દનિરોચિની પ્રાણહરી વર્તિઃ ત્રિદોષાન્
જ્યેષ્ઠા, શતમ્લીસદશી (હતિ) શતમ્લી (કવ્યતે) ॥

વાયુ, પિત્ત તથા કક્ષુથી ઉત્પન્ન થયેલ
પીડા, દાહ તથા ચળ આદિ અનેક રોગવાળી,
કઠણ, માંસના અંકુરોથી અત્યંત વ્યાપ્ત અને
કંઠને રોડી દેનારી પ્રાણહારક જે વાટ ગળામાં
ઉત્પન્ન થાય છે, એ ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી
થતી શતમ્લીની પેઠે પ્રાણ લેનારી હોવાથી
'શતમ્લી' કહેવાય છે. ૧૬

૧૨. શતાનિ હન્તિ જનાનાં સા શતમ્લી-લોહકટક-
ચંછન્ના મહતી શિલા, "અમનુષ્યકર્તૃકે ચેતિ હન્મેટ્ક",
તિત્વાચ દોષુ, શતમ્લીવ યા પ્રાણહર્ત્રી સા શતમ્લી-ત્રિદોષજા
વર્તિઃ-સ્વાર્થે કન્, દેવપયાદિત્વાચ તસ્ય છુડુ-સે'કડો
લોહીના પ્રાણ લેનારી અને લોખંડી કાંટાઓથી
જવાયેલી મોટી એક શિલા કે તોપ 'શતમ્લી'
કહેવાય છે. એ શતમ્લીની જેમ લોહીના પ્રાણ લેતી
ત્રિદોષજન્ય જે વાટ ગળામાં થાય છે, તે પણ
'શતમ્લી' કહેવાય છે.

ટીકા-ધના=કઠિના, અનેકવક્=વાતપિત્તકફજ-
તોદદાહકળ્દવાદિયુક્તા, શતમ્લીસદશી=લોહકટકમંછન્ના,
શતમ્લી મહતી શિલા, તતુલ્યા યતઃ પ્રાણહરી ॥ (આનો
અર્થ ઉપર સંપૂર્ણ અપાયો છે.)

ગિરાયુમાહ-

(૧૩) ગિલાયુનું લક્ષણુ

ગ્રનિયમલે ત્વામલકાસ્તિમાત્રઃ, સ્વિરોઽસ્પ-
ન્દસ્પાત્કફરકમૂર્તિઃ ॥ સંલક્ષ્યતે સકમિપ્રાશિતં
ચ, સ શક્તસાધ્યસ્તુ ગિલાયુસંઘઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્વય:-કફરકમૂર્તિ: આમલક-અસ્ત્રિમાત્ર: સ્થિર: અલ્પરુક્ પ્રતિય: ગલે તુ સત્કમ્ અશિતમ્ ઇવ સલસ્યતે, સ: ચ શાસ્ત્રસાધ્ય: તુ ગિભાયુસઙ્ગ: (કચ્યતે) ॥

કફના અને લોહીના પ્રકોપને લીધે આમળાના ઠંજિયા જેવડો, સ્થિર અને થોડી વેઠનાવાળી જે અંથિ-ગાઠા ગળામાં થઈને બાજુ ખાધેલું ગળામાં અટકી રહ્યું હોય એવી જણાય, તે શસ્ત્રક્રિયાથી મટે એવો 'ગિભાયુ' નામે ગળાનો રોગ કહેવાય છે. ૧૭

૧૩ ગિભમ્ આયાતિ કફરકપ્રકોપાદ આમલકાસ્ત્રિ-માત્ર: સ ગિભાયુઃ, આ પ્રાપ્તે હત્યસ્માત્ મૃગ્યવાદિત્વાત્ ક્રુઃ જે રોગ કફ તથા લોહીના પ્રકોપથી ગળામાં આમળાના ઠંજિયા જેવડી ગાઠરૂપે થાય છે, તે 'ગિભાયુ' નામે ગળાનો રોગ કહેવાય છે.

ગલવિદ્રધિમાહ-

(૧૪) કંઠવિદ્રધિનું લક્ષણ

સર્વે ગલં વ્યાપ્ય સમુત્થિતો યઃ, શોયો રજઃ સન્તિ ચ યત્ર સર્વાઃ । સ સર્વદોષૈર્ગલવિદ્ર-ધિસ્તુ, તસ્યૈવ તુલ્યઃ સ્વલુ સર્વજસ્ય ॥ ૧૮ ॥

અન્વય:-સર્વદોષૈઃ સર્વે ગલં વ્યાપ્ય સમુત્થિતઃ, યત્ર ચ સર્વાઃ રજઃ સન્તિ, યઃ શોયઃ ગલવિદ્રધિઃ તુ તસ્ય સર્વજસ્ય દ્વ તુલ્યઃ સ્વલુ (ભવતિ) ॥

સર્વ દોષોના પ્રકોપને લીધે આશુ ગળું વ્યાપીને ઉત્પન્ન થયેલો અને જેમાં સર્વ પ્રકારની વેઠના થાય છે, તે સોળે 'કંઠવિદ્રધિ' કહેવાય છે; અને તે રોગ પ્રથમ કહેલા ત્રિદોષજન્યવિદ્રધિના જેવો જ હોય છે. ૧૮

૧૪. કળે જાત: વિદ્રધિ: સર્વદોષૈ: સમુત્થિત-શોયરુપ:-કળવિદ્રધિ:- સર્વ દોષોના પ્રકોપથી ગળામાં થયેલો સોળે-'કંઠવિદ્રધિ'-ગળાનુ ગૂમ્ફ કહેવાય છે.

ગલોષમાહ-

(૧૫) ગલોષનું લક્ષણ

શોયો મહાનન્નજલાવરોધી, તીવ્રજ્વરો વાયુ-ગતેર્નિહન્તા । કફેન જાતો રુધિરાન્વિતેન, ગલે ગલોષ: પરિકીર્તિતોઽસૌ ॥ ૧૯ ॥

અન્વય:-કફેન રુધિર-અન્વિતેન ગલે જાત: મહાન્ શોયઃ અન્નજલ-અવરોધી વાયુગતે: નિહન્તા તીવ્ર-જ્વર: (મચેત્), અસૌ ગલોષ: પરિકીર્તિત: ॥

કફ અને લોહીના પ્રકોપને લીધે ગળામાં થયેલો મોટો સોળે અન્નને તથા જળને

રોકનારો, ઉદાનવાયુની ગતિને હથુનારો અને તીવ્ર જ્વરવાળો થાય છે, એ 'ગલોષ' કહેવાય છે. ૧૯

૧૫. ગલે આ-સમન્તાદ્ ડગલે અને રક્તમિશ્રકફ-દોષ: મહાશોયર્કર્તા સવાયુગતિપ્રસ્તીવ્રજ્વરો રોગ:-ગલોષ:- 'હ્યુષે'તિ ધનુ, ન્યદ્મવાદિતાત્ કુત્તમ્-જે રોગ, લોહી સાથે મિશ્ર થયેલ કફરૂપ દોષને ગળામાં યોપાસથી લાવી મૂકે, જેથી ગળામાં મોટો સોળે આવે, વાયુની ગતિ અટકી પડે અને સાથે તીવ્ર તાવ પણ લાવે, એ ગળાનો એક રોગ 'ગલોષ' નામે કહેવાય છે.

સ્વપ્રમાહ-

(૧૬) સ્વરક્ષનું લક્ષણ

યસ્તામ્પમાનઃ શ્વસિતિ પ્રસક્તં, મિશ્રસ્વરઃ શુષ્કવિમુક્તકળઃ । કફોપદુષ્ટેવનિલાયનેષુ, હ્રેયઃ સ રોગઃ શ્વસનાસ્વરમ્નઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્વય -અનિલ-અયનેષુ કફ-ઉપદુષ્ટેષુ (સસુ) શ્વસનાત્ તામ્યમાનઃ શુષ્કવિમુક્તકળઃ પ્રસક્તં શ્વસિતિ, મિશ્રસ્વરઃ (ભવતિ), સ રોગઃ સ્વરમ્નઃ હ્રેયઃ ॥

વાયુના માર્ગો કફથી દુષ્ટ થતા વાયુને પ્રકોપ થવાથી અંધારું દેખતો માણસ વારંવાર હાંફે, તેનું ગળું સુકાઈ બાજુ, અસ્વાધીન અને અન્નાદિકને ગળવા અશક્ત થાય અને સ્વર ખગડી બાજુ, એ રોગ 'સ્વરમ્ન' કહેવાય છે. ૨૦

૧૬. સ્વર હન્તિ શ્વસનાદ્ વાયુવાર્તેષુ કફદુષ્ટેષુ લલુ, સ રોગઃ સ્વરમ્નઃ-'અમનુષ્યકર્તુકે ચે'તિ હન્તેશ્ક-વાયુના માર્ગો કફથી દુષ્ટ થતાં વાયુથી ઉત્પન્ન થતો જે રોગ સ્વરનો નાશ કરે તથા ધોટો ખેંસાડી દે, તે વાયુજન્ય ગળાનો રોગ 'સ્વરમ્ન' કહેવાય છે

ટીકા-તામ્યમાનઃ-ત્તમઃ પશ્યન્, શુષ્કવિમુક્તકળઃ, શુષ્કો નિમુક્તઃ-અસ્વાધીનઃ કળઃ યસ્ય સઃ । અસ્વા-ધીનતા-મક્ષ ગિલિતુમશક્ત્યત્વાત્ ॥ અનિલાયનેષુ-વાયુ વર્ત્યન્, શ્વસનાત્-વાતાત્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

મંસતાનમાહ-

(૧૭) મંસતાનનું લક્ષણ

પ્રતાનવાન્ યઃ શ્વયથુઃ સુકાદ્રો, ગલોપરોધં કુરતે ક્રમેણ । સ માંસતાનઃ કથિતોઽવલમ્બી, પ્રાણપ્રણુત્સર્વકૃતો વિકારઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્વય:-(ગલે) પ્રતાનવાન્ અવલમ્બી સુકટ. ય શ્વયથુ. ક્રમેણ ગલ-ઉપરોધ કુરતે, સઃ સર્વકૃતઃ, પ્રાણ-પ્રણુત્ વિકારઃ મંસતાનઃ કથિતઃ ॥

ગળામાં વિસ્તારવાળો. લટકતો અને મહાકટ દેનારો જે સોજો અનુક્રમે ગળું રોફી દે, તે સર્વ દોષોથી થઈ પ્રાણ દેનારો રોગ 'માંસતાન' નામે કહેલ છે. ૨૧

૧૭. માંવ તનોતિ-વિસ્તારયતિ ગલે શ્વયુસ્પેગો-તય સર્વદોષપ્રકોપાત્, ક્રમેણ ચ ગત્રોપરોધમપિ કરોતિ, સ પ્રાણવાત્કો માંસતાનઃ, તતુ વિસ્તારે-કર્મણ્ય-સર્વ દોષોના પ્રકોપથી ગળામાં જે સોજાય છે તપચ થઈ માંસ રૂપાવે અને ધીમે ધીમે આપું ગળું રોફી દે અને છેવટે પ્રાણસનો છવ લે છે, તે ગળાનો રોગ 'માંસતાન' કહેવાય છે.

દીકા-પ્રતાનવાન=વિસ્તારવાન. સુકટઃ=અતિશયિત કષ્ટ યત્ર સઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

વિદારીમાહ-

(૧૮) વિદારીનું લક્ષણ

સદાહતોદં શ્વયં સુતામ્રમન્તર્ગલે પૂતિ-વિશીર્ણમાંસમ્ । પિત્તેન વિદ્યાદ્વદને વિદારી પાર્થે વિશેપાત્સ તુ ચેન શેતે ॥ ૨૨ ॥

અન્યથા-પિત્તેન અન્તર્ગલે (યઃ રોગઃ) સદાહ-તોદં સુતામ્રં વદને પૂતિવિશીર્ણમાંસ શ્વયં (ફુલ્લે, તી) વિદારી વિદ્યાત્, સઃ તુ ચેન (પાર્થેન) વિશેપાત્ શેતે (તસ્મિન્) પાર્થે (સઃ વિદારી ભવતીત્યર્થઃ) ॥

પિત્તના પ્રકોપને લીધે ગળામાં જે રોગ હાલે તથા તીવ્ર વેદનાથી યુક્ત, અત્યંત રાતો અને મોઢામાં (પણ) હળું થવાળા તથા ફાટતા માંસવાળો મોજો (ગળામાં જ) ઉત્પન્ન કરે એ રોગને 'વિદારી' બોલેલા. પ્રાણસ જે પડખે વધારે સૂએ, તે પડખામાં આ રોગ લગભગ થાય છે. (અહીં 'લગભગ' એમ કહી સૂચવ્યું છે કે કોઈ વેળા આ રોગ જેનાથી વધુ ન સુવાતું હોય એવા બીજા પડખે પણ થાય છે.) ૨૨

૧૮. વિશેપેન દાર્યતે અસ્યાં ગલમાંસ પિત્તજન્ય-સુતામ્રસોયાત્-દુ વિદારણે- 'ક્રદોસ્' -ગૌરાદિશ્-જે રોગ પિત્તના પ્રકોપથી ગળામાં અતિશય લાલ સોજો ઉત્પન્ન કરી ત્યાંનું માંસ પકવી ફાટી નાખે છે, તે ગળાનો એક રોગ 'વિદારી' કહેવાય છે.

દીકા-સઃ=પુણ્યઃ, ચેન=પાર્થેન, વિશેપાત્=માહુત્યેન, શેતે, તસ્મિન્ પાર્થે, સા વિદારી ભવતીત્યર્થઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર સંપૂર્ણ અપાયો છે.)

ગળાના રોગોની ચિકિત્સા

રોહિણીનાં તુ સાધ્યાનાં હિતં શોણિતમોક્ષણમ્ । વમનં ધૂમપાનં ચ ગણ્ઢ્યો નસ્યકર્મ ચ ॥ ૨૩ ॥ વાતજાં તુ હતે રત્કો લવણૈઃ પ્રતિસારયેત્ ।

સુલોળાન્નન્નેહગણ્ઢ્યાન્ધારયેત્યાપ્યમીક્ષણશઃ ॥ ૨૪ ॥ વિશ્વાધ્ય પિત્તસમ્ભૂતાં સિતાક્ષૌદ્રપ્રિયક્ષુભિઃ । ઘર્પયેત્કલો દ્રાક્ષાપરૂપૈઃ કથિતો હિતઃ ॥

આગારધૂમકટુકૈઃ કફજાં પ્રતિસારયેત્ ॥ ૨૫ ॥ શ્વેતાવિઢ્ઢદન્તીપુ તૈલં સિદ્ધં સસૈન્ધવમ્ । નસ્યકર્મણિ દાતવ્યં કવલશ્ચ કપ્તોચ્છ્રયે ॥ ૨૬ ॥

પિત્તક્ષ્ત્રાધયેદૈવો રોહિણીં પિત્તસમ્ભવામ્ । વિશ્વાધ્ય કણ્ઠશાલૂકં સાધયેત્પિન્ડકેરિવત્ ॥ ૨૭ ॥

એકકાલં યવાન્નં ચ મુક્ષીત લિંગધમલ્પશઃ । ઉપજિહ્વકવચાપિ સાધયેદ્ધિજિહ્વકમ્ ॥ ૨૮ ॥

એકત્વન્દં તુ વિશ્વાધ્ય વિધિં શોધનમાચરેત્ । એકત્વન્દમિય પ્રાયો વૃન્દં ચ સમુપાચરેત્ ॥ ૨૯ ॥

ગિલાયુષ્ઘાપિ યો ધ્યાધિસ્તં ચ શલ્હેન સાધયેત્ । અમર્મસ્થં સુસંપક્કં હેદયેદ્ગલવિદ્રધિમ્ ॥ ૩૦ ॥

અન્યથા-સાધ્યાનાં તુ રોહિણીનાં શોણિતમોક્ષણં હિતં, ચ વમનં ધૂમપાનં ગણ્ઢ્યઃ ચ નસ્યકર્મ (હિતં ભવતિ) ॥ વાતજાં તુ રત્કો હતે લવણૈઃ પ્રતિસારયેત્, ચ સુલ-ઉળાન્ સ્નેહગણ્ઢ્યાન્ અપિ અમીક્ષણશઃ ધારયેત્, પિત્તસમ્ભૂતાં વિશ્વાધ્ય સિતાક્ષૌદ્રપ્રિયક્ષુભિઃ ઘર્પયેત્, દ્રાક્ષાપરૂપૈઃ કલઃ હિતઃ કથિતઃ ॥ કફજામ્ આગાર-ધૂમ-કટુકૈઃ પ્રતિસારયેત્, કફ-ઉચ્છ્રયે શ્વેતા-વિઢ્ઢ-દન્તીપુ સિદ્ધં તૈલં સસૈન્ધવં દાતવ્યં, કવલં ચ (દયાત્) ॥

પિત્તસમ્ભવાં રોહિણીં વૈઃ પિત્તવત્ સાધયેત્ ॥ કણ્ઠ-શાલૂક વિશ્વાધ્ય તુન્ડિકેરિવત્ સાધયેત્, એકકાલં ચ લિંગધ યવાન્નમ્ અલ્પશઃ મુક્ષીત । અધિજિહ્વકમ્ અપિ ઉપજિહ્વ-કવત્ સાધયેત્ ॥ એકત્વન્દં તુ વિશ્વાધ્ય શોધન વિધિમ્ આચરેત્ ॥

ત્વન્દં ચ પ્રાયઃ એકત્વન્દમ્ એવ સમુપાચરેત્ ॥ યઃ ચ ગિલાયુઃ વ્યાધિઃ ત ચ અપિ શલ્હેન સાધયેત્ ॥

અમર્મસ્થં સુસંપક્કં ગલવિદ્રધિં હેદયેત્ ॥

જે રોહિણી સાધ્ય હોય તેઓમાંથી લોહી કઢાવવું હિતકારી છે, તેમ જ વમન, ધૂમપાન, કોગળા અને નસ્યક્રિયા પણ હિતકારી થાય છે. વાયુથી થયેલી રોહિણી-માંથી લોહી કઢાવ્યા પછી સૈન્ધવ આદિ લવણોથી તેના પર પ્રતિસારણ કરવું અને સહેવાય તેવા બીજા સ્નેહોના કોગળા પણ

વારંવાર ધારવા. પિત્તથી થયેલી રોહિણીમાંથી

પણ લોહી સવાબ્યા પછી સાકર, મધ તથા ઘઉંલાથી તેના પર પ્રતિસારણ કરવું અને ક્ષણે તથા ક્ષણેસાને કવલ ધરવો. કફથી થયેલી રોહિણી પર ઘરના ધુમાડાની ધૂંસ, સૂંઠ, ભરી અને પીપરના ચૂર્ણથી પ્રતિસારણ કરવું; ધોળી ગરણી, વાવડિંગ અને નેપાળાના કલ્કથી પકાવેલા તેલમાં સેંધવ નાખી તેનું નસ્ય આપવું અને ધોળી ગરણી, વાવડિંગ તથા નેપાળાનો કવલ પણ ધરવો. પિત્તથી થયેલી રોહિણીને વેઢે પિત્તશામક ઉપાયોથી શાંત કરવી. કંઠશાલુને વેઢે તેમાંથી લોહી સવાબ્યા પછી તુંડીકેરીની ચિકિત્સા કરવી અને (આખા દિવસ-રાતમાં) એક જ વખત સ્નિગ્ધ જવરૂપ અન્ન થોડુંક જમવા આપવું. અધિજિહ્વક રોગની પણ ઉપજિહ્વકની પેઠે ચિકિત્સા કરવી. એકવૃન્દની પણ તેમાંથી લોહી સવાબ્યા પછી શોધન ચિકિત્સા કરવી. વૃન્દની પણ લગભગ એકવૃન્દના જેવી જ ચિકિત્સા કરવી; અને જે ગિલાયુ રોગ છે, તેને પણ અશ્વત્થી કાપીને મટાડવો. કંઠવિદ્રધિ-રોગ મર્મમાં થયો હોય અને સારી રીતે પાક્યો હોય તો તેનું છેદન કરવું. ૨૩-૩૦

દીકા-આગારધૂમઃ 'કોલ' હિતિ લોકે, કટુકાનિ= શુષ્કીવિપ્લીમરિચાનિ ॥ ન્દેતા=અપરાજિતા ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

કળરોગાનાં સામાન્યચિકિત્સા ।

ગળાના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા

કળરોગોજ્વલ્લોક્ષ્ણસ્તીર્ણનંસ્યાદિકર્મમિઃ ।
ચિકિત્સકશિકિત્સાં તુ કુશલોઽત્ર સમાચરેત્ ॥૩૧॥
કાર્યં દવાચ દાર્વીત્વહનિષ્પતાર્ક્યકલિજ્જમ્ ।
હરીતકીકપાયો વા હિતો માશ્નિકસંયુતઃ ॥૩૨॥
કટુકાતિવિપાદારુપાટામુલ્તકલિજ્જકાઃ ।
ગોમૂત્રકપિતાઃ પીતાઃ કળરોગવિનાશનાઃ ॥૩૩॥
મૃદ્વીકા કટુકા ધ્યોર્થ દાર્વીત્વક ત્રિફલા ઘનમ્ ।
પાઠા રસાન્નં દૂર્વા તેજોદ્વેતિ સુચૂર્ણતમ્ ॥૩૪॥
ક્ષોદ્રયુક્તં વિઘાતવ્યં ગલરોગે મહોપધમ્ ।
યોગાશ્વેતે ત્રયઃ પ્રોક્તા વાતપિત્તકફાપહાઃ ॥૩૫॥

યવામ્રજં તેજવર્તીં ચ પાઠાં, રસાન્નં દારુ-

નિશાં સઠુષ્ણામ્ । ક્ષોદ્રેણ કુર્યાદ્ ગુટિકાં મુપેન,
તાં ધારયેત્સર્વગલામયેષુ ॥ ૩૬ ॥

અન્વયઃ-કુશલઃ ચિકિત્સકઃ તુ અત્ર કળરોગેષુ અસદ્મોલ્લેઃ તીર્ણેઃ (ચ) નસ્ય-આદિકર્મમિઃ ચિકિત્સાં સમાચરેત્ ॥ દાર્વી-ત્વર્-નિમ્બ-તાર્ક્ય-કલિજ્જં કવાયં દવાત્, વા માશ્નિકસંયુતઃ હરીતકીકપાયઃ હિતઃ (સ્યાત્) ॥ કટુક-અતિવિપા-દારુ-પાટા-મુલ્ત-કલિજ્જકાઃ ગોમૂત્રકપિતાઃ કળરોગવિનાશનાઃ (સ્યુઃ) ॥ મૃદ્વીકા કટુકા ધ્યોર્થ દાર્વીં ત્વર્ ત્રિફલા ઘનં પાઠા રસાન્નં દૂર્વા તેજોદ્વવા, ક્વિતિ સુચૂર્ણિતં ક્ષોદ્રયુક્તં ગલ-રોગે મહોપધં વિઘાતવ્યમ્ ॥ એતે ચ ત્રયઃ યોગાઃ વાત-પિત્ત-કફ-અપહાઃ પ્રોક્તાઃ ॥ યવામ્રજં તેજવર્તીં ચ પાઠાં રસાન્નં દારુનિશાં સઠુષ્ણાં ક્ષોદ્રેણ ગુટિકા કુર્યાત્, તાં સર્વગલ-આમયેષુ મુલેન ધારયેત્ ॥

કુશળ વેદ આ ગળાના રોગોમાં લોહી કાઢવાથી અને તીવ્ર નસ્ય વગેરે આપવાની ચિકિત્સા કરવી. કારુહળદર, તજ, લીંબડો, રસવંતી અને ઇંદ્રજવનો ક્વાથ અથવા મધ સહિત હરડેનો ક્વાથ (વાયુ સંખંધી ગળાના રોગો ઉપર) હિતકારી થાય છે. કટુ, અતિવિષ, દેવદાર, કાળીપાટ, મોથ અને ઇંદ્રજવનો ગોમૂત્રમાં કરેલો ક્વાથ (પિત્તજન્ય) ગળાના રોગોનો નાશ કરે છે. ક્ષાસ, કટુ, સૂંઠ, ભરી, પીપર, કારુહળદર, પાતળી તજ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, મોથ, કાળીપાટ, રસવંતી, શ્રો અને તેજજલ્દું બારીક ચૂર્ણ મધમાં કાલવી લેવાથી (કફ-જન્ય) ગળાના રોગો ઉપર મહાન ઔષધ-રૂપ થાય છે. ઉપયુક્ત એ ત્રણ ઉપાયો, (અનુક્રમે) વાયુના, પિત્તના તથા કફના રોગોનો નાશ કરનાર કહ્યા છે. જવખાર, તેજજલ્દ, કાળીપાટ, રસવંતી, કારુહળદર અને પીપરની મધમાં ગોળી કરી સર્વ પ્રકારના ગળાના રોગોમાં તે ગોળી મોઢામાં રાખ્યા કરવી. (તેથી ગળાના બધા રોગો મટી જાય છે.) ૩૧-૩૬

અથ *સમસ્તમુખરોગાઃ ।

આખા મોઢાના રોગો

તત્ર તેષાં સદ્વ્યાં વાહ-

આખા મોઢાના રોગોનાં નિદાન

તથા ત્રણની સંખ્યા

પૃથગ્દોષૈભ્યો રોગાઃ સમસ્તમુખજ્ઞાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧॥

અન્વયઃ-પૃથક્ દોષેઃ સમસ્તમુખજ્ઞાઃ રોગાઃ ત્રયઃ સ્મૃતાઃ ॥

અલગ અલગ દોષોથી આખા મોઢામાં થતા રોગો ત્રણ કહ્યા છે-એટલે વાયુથી થયેલો, પિત્તથી થયેલો અને કફથી થયેલો, એમ આખા મોઢામાં ત્રણ રોગો થાય છે. ૧

તત્ર વાતિકસ્ય લક્ષણમાહ-

(૧) વાયુથી થયેલાનું લક્ષણ

સ્ફોટૈઃ સતોર્ધૈર્વદનં સમન્તાદ્ યત્રાચિતં સર્વસરઃ સ વાતાત્ ॥ ૨ ॥

અન્વયઃ-યત્ર સતોર્ધૈઃ સ્ફોટૈઃ વદનં સમન્તાદ્ આચિતં (ભવેત્) સઃ વાતાત્ સર્વસરઃ (જ્ઞેયઃ) ॥

જેમાં સોય લોંઘાયા જેવી ખીડાવાળા ફેફસાઓથી મોઢું ચોપાસ વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, એ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો 'સર્વસર' એટલે આખા મોઢાનો રોગ કહેવાય છે. ૨

પૈત્તિકમાહ-

(૨) પિત્તથી થયેલાનું લક્ષણ

રક્તૈઃ સદાહૈસ્તનુભિઃ સપીતૈર્યત્રાચિતં ચાપિ સ પિત્તકોપાત્ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ-યત્ર ચ રક્તૈઃ સદાહૈઃ સ્તનુભિઃ સપીતૈઃ (સ્ફોટૈઃ વદન સમન્તાત્) અપિ આચિતં (સ્વાત્), સઃ પિત્તકોપાત્ (સમસ્તમુખરોગઃ જ્ઞેયઃ) ॥

જેમાં લાલ, બળતરાવાળા, ઝીણા અને ખીળાશવાળા ફેફસાઓથી આખું મોઢું વ્યાપ્ત થઈ જાય, એ 'પિત્તજન્ય સર્વસર' આખા

x સમસ્તં ચ તેદ્ મુખ સમસ્તમુખ, સમસ્તમુખસ્ય રોગાઃ સમસ્તમુખરોગાઃ-આખા મોઢાના રોગો-સમસ્ત મુખરોગ કહેવાય છે.

+ સર્વ મુખ સરિતિ-ગચ્છતિ, इति સર્વસરઃ, 'યૂયં તદમસરર્થિતકૃપ્ણસારમ્' इति વત્. બાહુલકાવ્ સર્વેષઃ-જે આખું મોઢું વ્યાપ્ત કરીને મોઢાનો રોગ થાય છે, તે 'સર્વસર' નામે સમસ્તમુખરોગ કહેવાય છે.

મોઢાનો રોગ બાહુવો. ૩

*લૈભિકમાહ-

(૩) કફથી થયેલાનું લક્ષણ

અવેદનૈઃ કણ્ઠ્યુતૈઃ સર્વર્ણૈર્ યત્રાચિતં ચાપિ સ વૈ કફેન ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ-યત્ર ચ અવેદનૈઃ કણ્ઠ્યુતૈઃ સર્વર્ણૈઃ (સ્ફોટૈઃ વદનં સમન્તાત્) અપિ આચિતં (ભવેત્), સઃ કફેન વૈ (સર્વસરઃ જ્ઞેયઃ) ॥

જેમાં થોડી વેદના, ચળ અને મોઢાની આમડીના જેવા રંગના ફેફસાઓથી આખું મોઢું વ્યાપ્ત થઈ જાય, એ કફથી થયેલો 'સર્વસર' આખા મોઢાનો રોગ બાહુવો. ૪ ટીકા-યત્ ઉક્તં મુદ્રુતેન-અત્પવેદનૈરિતિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપે છે.)

મુખરોગેષ્વસાધ્યાનાહ-

મોઢાના અસાધ્ય ૧૯ રોગો

ઓષ્ઠપ્રકોપે વર્જ્યાસ્તુ માંસરક્તત્રિદોષજાઃ ।
દન્તવેષ્ટેષુ વર્જ્યો તુ ત્રિલિંગગતિસીપિરો ॥ ૫ ॥
દન્તેષુ ચ ન સિધ્ધ્યન્તિ શ્યાવદાલનમજ્જનાઃ ।
જિહ્વારોગેષ્વલાસસ્તુ તાલુજેષ્વર્થુદં તથા ॥ ૬ ॥
સ્વરમ્નો વલયો વૃન્દો વ્લાસશ્ચ વિદારિકા ।
ગલોઘો માંસતાનશ્ચ શ્વત્ત્રી રોહિણી ગલે ॥ ૭ ॥
અસાધ્યાઃ કીર્તિતા હોતે રોગા દશ નવોત્તરાઃ ।
તેષુ ચાપિ કિર્યાં વૈશઃ પ્રત્યાધ્યાય સમાચરેત્ ॥

અન્વયઃ-ઓષ્ઠપ્રકોપે તુ માંસરક્તત્રિદોષજાઃ વર્જ્યા, દન્તવેષ્ટેષુ ॥ ત્રિલિંગગતિ-સીપિરો વર્જ્યો ॥ દન્તેષુ ચ શ્યાવદાલનમજ્જનાઃ ન સિધ્ધ્યન્તિ । જિહ્વારોગેષુ તુ અલાસઃ, તથા તાલુજેષુ અર્બુદ, ગલે ચ સ્વરમ્નો વલયઃ વૃન્દ, ચ વ્લાસઃ વિદારિકા ગલોઘ. માંસતાનઃ શ્વત્ત્રી રોહિણી, એ નવ-ઉત્તરાઃ દશ રોગાઃ હિ અસાધ્યાઃ કીર્તિતાઃ તૃષુ ચ અપિ વૈશઃ પ્રત્યાધ્યાય કિર્યાં સમાચરેત્ ॥

હોઠના રોગોમાં-માંસથી થયેલો, ૧ લોહી-થી થયેલો ૨ અને ત્રણે દોષોથી ૩ થયેલો એ ત્રણ રોગ અસાધ્ય છે. દાંતનાં પેઢાંઓના રોગોમાં-ત્રણે દોષોથી થયેલો નાહી ૪ અને સીપિર ૫ એ બે રોગ અસાધ્ય છે. દાંતના રોગોમાં-શ્યાવદંત ૬ દાલન ૭ અને બંજનક ૮ એ ત્રણ રોગો અસાધ્ય છે. જીભના રોગોમાં-અલાસ ૯ અસાધ્ય છે. તાળવાના રોગોમાં-તાલ્વર્બુદ ૧૦ અસાધ્ય છે. ગળાના

રોગોભાં-સ્વપ્ન,^{૧૧} વસથ,^{૧૨} વૃન્દ,^{૧૩} બલા
સ,^{૧૪} વિદારી,^{૧૫} ગલૌઘ,^{૧૬} માંસતાન,^{૧૭}
શતઘ્ની^{૧૮} અને રોહિણી^{૧૯} (વાયુજન્ય, પિત્ત
જન્ય, ક્ષુદ્રજન્ય અને સંનિષાતજન્ય) એ
૧૯ રોગો અસાધ્ય છે. આ અસાધ્ય રોગો
ઉપર પણ વેદે પ્રથમ ના પાડીને ચિકિત્સા
કરવી. ૫-૮

દીપ્ત-ચિહ્નગતિઃ=ત્રિદોષજ્વા નાહી ॥ (અર્થ
ઉપર છે.)

સમ્પૂર્ણમુતરોગચિકિત્સા-

આખા મોઢાના રોગોની ચિકિત્સા

વાતાસ્ત્વર્ણસર્વ ચૂર્ણલયણેઃ પ્રતિસારયેત્ ।
તૈલ વાતહરેઃ સિદ્ધં હિતં કલ્પનસ્યયોઃ ॥ ૧ ॥
પિત્તાત્મકે સર્વસરે શુદ્ધકાચસ્ય દેહિનઃ ।
સર્થઃ પિત્તહરઃ કાર્યો વિધિમંથુરશીતલઃ ॥ ૧૦ ॥
પ્રતિસારણગણ્ડપધૂમસંશોધનાનિ ચ ।
ક્ષ્માત્મકે સર્વસરે કમં કુર્યાત્ક્ષપાદમ્ ॥ ૧૧ ॥
મુત્રપાકે શિરાવેગઃ શિરસઃચ વિરેચનમ્ ।
મધુમૂત્રઘૃતક્ષીરૈઃ શીતૈશ્ચ કલ્પનગ્રહ ॥ ૧૨ ॥

અન્યઃ-વાતાત્ સર્વસર લવણેઃ ચૂર્ણેઃ પ્રતિસારયેત્,
વાતહરેઃ સિદ્ધ તૈલ કલ્પનસ્યયોઃ હિત (મવતિ) ॥
પિત્તાત્મકે સર્વસરે શુદ્ધકાચસ્ય દેહિનઃ મથુરશીતલ
પિત્તહરઃ સર્વ. વિધિઃ કાર્યઃ ॥ પ્રતિસારણ-ગણ્ડપ-ધૂમ-
સંશોધનાનિ ચ (પિત્તહારાણિ કુર્યાત્) ॥ ક્ષ્માત્મકે
સર્વસરે ક્ષ્મા-અગ્રહ કમ કુર્યાત્, મુત્રપાકે ચ શિરાવેગ,
શિરસઃ વિરેચન શીતૈઃ ચ મધુ-મૂત્ર-ઘૃત-ક્ષીરૈઃ કલ્પ-
નગ્રહઃ (કાર્યઃ) ॥

વાયુથી થયેલા સમસ્ત મુખરોગ પર
ખારા ચૂર્ણથી પ્રતિસારણ કરાવવું અને વાયુને
હરનાર પદાર્થોથી પકાવેલા તૈલથી કવલ તથા
નસ્ય આપવું હિતકારી થાય છે. પિત્તથી
થયેલ સમસ્ત મુખરોગ પર રોગીના શરીરનું
વિરેચન વગેરેથી સંશોધન કર્યા પછી પિત્તને
હરનારા મધુર તથા શીતલ સર્વ ઉપાયો
કરવા; તેમજ પ્રતિસારણ, કોગળા, ધુમા
ડાનાં પાન અને સંશોધનો પણ પિત્તશામક
કરવા. ક્ષુદ્રથી થયેલ સમસ્ત મુખરોગ પર
ક્ષુદ્રને દૂર કરનારી ક્રિયા કરવી અને ક્ષુદ્રને
હરનારાં પ્રતિસારણો વગેરે પણ કરવાં.
મોઢું પાક્ય હોય તો નસ વીધીને લોહી

ઠાઢવું, માથાનું વિરેચન કરવું અને મધ,
મૂત્ર, ઘી, દૂધ તથા શીતલતાપાણા ખીન
પદાર્થોનો પણ કવલ ધારણ કરવો. ૯-૧૨

મુખપાકની ખાસ ચિકિત્સા

જાતીપત્રામૃતાદ્રાક્ષાયાસદાર્વીફલત્રિકૈઃ ।

કાચઃ ક્ષોદ્રયુતઃ શીતો ગણ્ડપો મુત્રપાકનુત્ ॥ ૧૩ ॥

કાર્યં ચ बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम् ।

कृष्णजीरककुष्ठेन्द्रियवचर्वणतत्पहात् ॥ ૧૪ ॥

मुत्रपाकवर्णक्रेददौर्गन्ध्यमुपशाम्यति ।

पटोलनित्यजम्बाम्रमालतीनवपल्लवैઃ ॥ ૧૫ ॥

पञ्चपल्लवजઃ श्रेष्ठઃ कषायो मुखघावने ।

पञ्चवल्कलज कषयिफलसम्भवोऽथवा ॥ ૧૬ ॥

मुखपाके प्रयोक्तव्यઃ सक्षौद्रો मुखघावने ।

स्वरसઃ कथितો दाहार्थं घनीभूतो रसक्रिया ॥

सक्षौद्रો मुखरोगास्तु दोषनाडीप्रणापहा ॥ ૧૭ ॥

સત્ત્વરે શીરપટોલમુસ્તહરીતત્રીતિકકરો-
હિણીભિઃ । યદ્યાદ્દારાજદ્રુમચન્દનેશ્ચ કાચં પિત્ત-
ત્પાકહરં મુત્રસ્ય ॥ ૧૮ ॥

અન્યઃ-જાતીપત્ર-અમૃતા-દ્રાક્ષા-યાસ-દાર્વી-ફલ-
ત્રિકૈઃ કાચ, શીતઃ ક્ષોદ્રયુત, ગણ્ડપઃ મુત્રપાકનુત્
(મવતિ) ॥ નિત્યં बहुधा जातीपत्रस्य चर्वणं च कार्यम् ॥
कृष्णजीरक-कुष्ठ-इन्द्रियव चर्वणतः त्र्यहात् मुत्रपाक-क्रेद-
दौर्गन्ध्यम् उपशाम्यति । पटोल-नित्य-जम्बू-आम्र-
मालती-नवपल्लवैः पञ्चपल्लवजः कषायः मुखघावने श्रेष्ठः ।
मुत्रपाके पञ्चवल्कलजः कषायः अथवा त्रिफलसम्भवः
(कषायः) सक्षौद्रः मुत्रघावने प्रयोक्तव्यः । दाहार्थं
घनीभूतः स्वरसः कथितः, (सा) रसक्रिया सक्षौद्रा
मुखरोग-अमृतादोष-नाडीप्रण-अपहा (मवेत्), मुखस्य
पाकहरं सप्तउद-उशीर-पटोल-मुस्त-हरीतरी-तिका-
रोहिणीभि च यष्टि-आह-नाशद्रुम-चन्दनेः (कृतं) कषाय
पिवेत् ॥

જાવંત્રી, ગળેા, દ્રાક્ષ, ધમાસેા, હરડે,
ખહેડાં અને આમળાંનેા ક્ષાય કરી તેને
ઠંડો પાડી મધ નાખી તેના કોગળા કરવા,
તે મોઢાનેા પાક મટાડે છે. નિત્ય ઘણીવાર
જાવંત્રી ચાખ્યા કરવી. (તેથી મોઢાનેા પાક
મટી જાય છે.) કાળીછરી, કઠ અને ઇંદ્રવજને
ચાવવાથી ત્રણ દિવસની અંદર મોઢાનેા
પાક, ત્રણ, ક્લેદ અને દુર્ગંધપણું શાંત થઈ
જાય છે. કઠવાં પરવળનાં નવાં પાન, લોખ-
ડાનાં નવાં પાન, જાંબુનાં નવાં પાન, આંબાનાં

નવાં પાન અને માલતીનાં નવાં પાન, એ પંચપલ્લવનો ક્વાથ મોઢું ધોવાને માટે બહુજ ઉત્તમ ગણાય છે. મોઢું પાકયું હોય તો પંચવલ્લવનો અથવા હરડે, બહેડાં અને આમળાંનો ક્વાથ મધ નાંખી મોઢું સાફ કરવા ઉપયોગમાં લેવો. દારુકળદરનો ઘાટો કરેલો સ્વરસ રસકિચાડપ કહેલ છે; તેમાં મધ નાખી તેનો ઉપયોગ કરવાથી મોઢાના રોગો, લોહીનો બગાડ અને નાડીમથોને તે મટાડે છે. સપ્તર્ષુ, વાળો, કંઠમાં પરવળ, મોથ, હરડે, કડું, જેઠીમધ, ગરમાળો અને રતાંજલીનો ક્વાથ મોઢાનું પાકવું મટાડે છે માટે તે પીવો. ૧૩-૧૮

ટીકા-રાજનુમ=‘વનવહેરા’ इति लोके ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

મુખપાક આદિની વિવિધ ચિકિત્સા તિલા નીલોત્પલં સર્પિઃ શર્કરા ક્ષીરમેષ ચ । શ્લોદ્રાદ્યો દગ્ધવન્નસ્ય ગણ્ઢુપો મુલપાકનુત્ ॥ આસ્વાદિતા સહૃદ્વિ, મુલગન્ધં સ્ફુલમપનયતિ । સ્વાવીજપૂરફલજા, પવનમપાચ્યં ચ વારયતિ ॥૨૦ હૃદિદા નિમ્બપત્રાણિ મધુકં નીલમુત્પલમ્ । તૈલમેભિર્વિપક્વ્યં મુલપાકહરં પરમ્ ॥૨૧॥ યદ્દીમધુ પલમેકં, ત્રિશદ્વીલોત્પલસ્ય તૈલસ્ય । પ્રસ્યં તદ્વિગુણયયો, વિધિના પર્કં તુ નસ્યેન ॥૨૨ નિશિ વદનસ્ય સ્નાવં, ક્ષપયતિ ગાત્રસ્ય દોષસદ્ઘાતમ્ । કચર્ષત્વમધવ્યયં, કમશોઽખ્યજ્ઞેન જન્તુતામ્ ॥૨૩॥

અન્યથા:-તિલાઃ નીલ-ઉત્પલ સર્પિઃ શર્કરા ચ ક્ષીરમ્ એવ, (એપા) શ્લોદ્ર-આદ્ય-ગણ્ઢુપ. દગ્ધવન્નસ્ય મુલ-પાકનુત્ (મવતિ) ॥ વીજપૂરફલજા ત્વક સહૃદ્વ અપિ આસ્વાદિતા-(સત્વી) સ્ફુલં મુલગન્ધમ્ અપનયતિ, અપાચ્યં ચ પવન વારયતિ, હૃદિદા નિમ્બપત્રાણિ મધુકં નીલમ્ ઉત્પલમ્, એમિઃ તૈલં વિપક્વ્યમ્, પર મુલપાક-હૃમ્ (મવતિ) ॥ એકં પલ યદ્દીમધુઃ ત્રિશત્ નીલ-ઉત્પલસ્ય, પ્રસ્યં તૈલસ્ય, તદ્-વિગુણયયઃ વિધિના પર્વં નસ્યેન તુ (દતં સત્) નિશિ વદનસ્ય સ્નાવ, ગાત્રસ્ય દોષસદ્ઘાતમ્, અખ્યજ્ઞેન જન્તુનાં કમશઃ કચર્ષત્વમ્ અવય ક્ષપયતિ ॥

તલ, નીલકમળ, ઘી, સાકર, દૂધ અને મધના કોગળા હાલવાથી થયેલો મોઢાનો

પાક મટાડે છે. બિજોરાંના ફળની છાલ એક-વાર પણ ખાધી હોય તો મોઢાની સઘળી દુર્ગંધ મટાડે છે અને અપાનવાયુને પણ શાંત કરે છે. હળદર, લીંબડાનાં પાન, જેઠી-મધ અને નીલકમળ, એટલાંથી તેલ પકાવવું. તે (કોગળા વગેરેમાં ઉપયોગ કરવાથી) મોઢાનો પાક અવશ્ય મટાડે છે. ચાર તોલા જેઠીમધ એકસોવીશ તોલા નીલકમળનો કલક અને એકસોઅઠ્યાવીશ તોલા દૂધ, એમાં વિધિપૂર્વક પકવેલા તૈલનું નસ્ય લેવાથી રાતે થતો મોઢાનો સ્નાવ અને શરીરના દોષોનો સમૂહ મટાડે છે; તેમજ આ તૈલનું માલિશ કરવાથી જૂ વગેરે છવડાંઓથી થતું વાળનું ઘર્ષણ પણ અવશ્ય મટાડે છે. ૧૯-૨૨ / મુખ(મોઢા)ના રોગોનો અધિકાર સમાપ્ત અર્થ+ વિપાધિકાર: ।

૬૮ : વિપ(ઝેર)નો અધિકાર તત્ર વિપસ્ય દ્વૈવિધ્યમાહ- ઝેરના બે પ્રકાર સ્થાવરં જઙ્ગમં ચૈવ દ્વિવિધં વિપમુચ્યતે । દશાધિષ્ઠાનમાયં તુ દ્વિતીયં પોઢશાશ્રયમ્ ॥૧॥ અન્યથા:-સ્થાવરં ચ જઙ્ગમં દ્વિવિધમ્ એવ વિપમ્ ઉચ્યતે, આયં તુ દશ-અધિષ્ઠાન, દ્વિતીયં પોઢશ-આશ્રયમ્ ॥ સ્થાવર અને જંગમ એમ બે પ્રકારનું ઝેર કહેવાય છે; તેમાં પહેલા સ્થાવર ઝેરના આશ્રય દસ છે અને બીજા જંગમ ઝેરના આશ્રય સોળ છે. ૧

+ વેવેષિ-વ્યાપ્તોતિ પ્રાણિનાં શરીરમિતિ વિષમ્- વિષ્ણુ વ્યાપ્તો-‘ઇગુપથે’તિ કઃ-પ્રાણીઓના શરીરમાં જે વ્યાપે છે, તે વિષ-ઝેર. યદ્વા વિષ્ણાતિ-વિષ-યુનકિ પ્રાણિનાં પ્રાણાન્, યદ્વા વિશેષતઃ સ્યતિ-અન્ત-યતિ પ્રાણિનાં પ્રાણાન્, યદ્વા વિશેષતઃ સ્યતિ-અન્ત-યતિ પ્રાણિનાં શરીરમિત્યપિ વિષમ્, વિષ વિપ્રયોગે-‘ઇગુપથેતિ કઃ, પોઢસ્તર્કર્મણિ’ આતથ્યોપસર્ગે’ इति कः-પ્રાણીઓના પ્રાણને તેમનાં શરીરથી છૂટા કરે છે અથવા પ્રાણીઓના શરીરનો જે અવસ્થ નાશ કરે છે. તે વિષ (ઝેર) કહેવાય છે તે વિષને લગતો અધિકાર અથવા વિપથી થતા રોગોનો અધિકાર-વિપાધિકાર છે.

સ્થાવરવિપસ્ય દશાશ્રયાનાહ—

સ્થાવર ઝેરનાં દસ સ્થાનો

મૂલં પત્રં ફલં પુષ્પં ત્વક્ ક્ષીરં સારમેવ ચ ।

નિર્યાસો ધાતવઃ કન્દઃ સ્થાવરસ્યાશ્રયા દશ ॥૨॥

અન્યયઃ—મૂલ પત્રં ફલં પુષ્પ ત્વક્ ક્ષીરં ચ સારં નિર્યાસઃ ધાતવઃ કન્દઃ (ઈતિ) સ્થાવરસ્ય દશ આશ્રયાઃ (સન્તિ) ॥

મૂળિયાં, પાન, ફળ, ફૂલ, છાલ, દૂધ, સાર, શુદ્ધર, ધાતુ અને કંદ એ રીતે સ્થાવર ઝેરનાં દસ સ્થાનો છે. ૨

ટીકા—તથા—મૂલવિપ=કરવીરાદિ, પત્રવિપ=વિપ પત્રિકાદિ, ફલવિપ=કર્કાંડકાદિ, પુષ્પવિપ=વૈશ્રાદિ, ત્વક્સારનિર્યાસવિધાનિ=કરમ્ભાવીનિ, ક્ષીરવિપ=સ્તુચાદિ, ધાતુવિપ=હરિતાલાદિ, કન્દવિપ=વત્સનામશકુલાદિ । ક્ષેર વગેરેનાં મૂળિયામાં, કડવી દૂધી વગેરેનાં પાંદડા-ઓમાં, ફૂલવેલ વગેરેનાં ફળોમાં, નેતર વગેરેનાં ફોલોમાં, ધોળા ચણોડી વગેરેનાં છાલ, સાર તથા શુદ્ધરમાં, થોર વગેરેનાં દૂધોમાં અને હરતાલ વગેરે ધાતુઓમાં અને વછનાગ તથા શકતુક વગેરેના કંદોમાં પણ ઝેર છે.

જઠમવિપસ્ય યોદશાશ્રયાનાહ—

જંગમ ઝેરનાં સોળ સ્થાનો

દૃષ્ટિનિઃશ્વાસદંડ્રાશ્ચ નલમૂત્રમલાનિ ચ ।

શુક્રં લાલામુલં સ્પર્શઃ સદંશાશ્વાત્મવદિતમ્ ॥

ગુદાસ્થિપિત્તશૂકાનિ દશ વદ્ જઠ્ઠમાશ્રયાઃ ॥૩॥

અન્યયઃ—દૃષ્ટિ=નિઃશ્વાસ=દંડ્રાઃ, નલમ=મૂત્ર=મલાનિ ચ શુક્ર લાલામુરં, સ્પર્શઃ, સદંશઃ, ચ શ્વાત્મવદિતં ગુર-મસ્થિ=પિત્ત=શૂકાનિ દશ વદ્ જઠ્ઠમ=આશ્રયાઃ ॥

દૃષ્ટિ, નિશ્વાસ, દાહ, નખ, મૂત્ર, વિષા, વીર્ય, લાળ, મોઢું, સ્પર્શ, આંકડો, અધો-વાયુ, શુદ્ધ, અસ્થિ, પિત્ત અને મોઢાની અણી એમ સ્થાવર ઝેરનાં સોળ સ્થાનો છે. ૩

ટીકા—તથા—દૃષ્ટિનિઃશ્વાસવિપાઃ=દિવ્યાઃ સર્પાઃ, દશ-વિપાઃ=ભૌમસર્પાઃ, દશનલવિપાઃ=વ્યાગ્રાદયઃ, મૂત્રપુરીષ-વિપાઃ=ગૃહગોષિકાદયઃ, શુક્રવિપાઃ=મૂષિકાદયઃ, લાલા-વિપાઃ=હતાદયઃ, લાલાસ્પર્શમૂત્રપુરીષશુક્રમુરસંદશાવમ-દિતશુદ્ધપુરીષવિપાઃ=ચિત્રસીર્પાદયઃ, અસ્થિવિપાઃ=સર્પા-દયઃ, પિત્તવિપા=શકુલમત્સ્યાદયઃ, શૂક્રવિપાઃ=અમ-રાદયઃ ॥ દિવ્ય સર્પની દૃષ્ટિ તથા નિશ્વાસમાં, જમીનના સર્પોની દાદમાં, વાઘ વગેરેની દાદમાં તથા નખમાં, રેઢગેરેની વગેરેનાં મૂત્ર અને વિષામાં, ઊંદર વગેરેના

વીર્યમાં, કરોળિયા વગેરેની લાળમાં, ચિત્રસીર્પ વગેરેની લાળ, સ્પર્શ, મૂત્ર, વિષા, વીર્ય, મોઢું, આંકડો. અધોવાયુ તથા શુદ્ધમાં; સર્પ વગેરેના અસ્થિઓમાં, શકુલ નામના માછલાં વગેરેના પિત્તમાં અને શ્રમર વગેરેની મોઢાની અણીમાં ઝેર હોય છે.

સ્થાવરવિપાણાં સામાન્યકાર્યાણાદઃ; તત્ર મૂલવિપસ્ય કાર્યમાહ—

સ્થાવર ઝેરનાં સામાન્ય કાર્યો :

(૧) મૂળિયાંના ઝેરનું કાર્ય

હ્રદેષ્ટનં મૂલવિપૈર્મોહઃ પ્રલપનં તથા ॥૪॥

અન્યયઃ—મૂલવિપૈઃ હ્રદેષ્ટન મોહઃ તથા પ્રલપનમ્ (મવેત) ॥

મૂળિયાંના ઝેરથી ગોટલીઓ ચડે, મોહ (ખેલાનપણું) અને પ્રલાપ (અકવાહ) થાય છે. ૪

પત્રવિપસ્ય કાર્યમાહ—

(૨) પાનના ઝેરનું કાર્ય

જૃમ્ભણં લેપનં શ્વાસો નૃણાં પત્રવિપૈર્મવેત્ ॥૫॥

અન્યયઃ—પત્રવિપૈઃ નૃણાં જૃમ્ભણ લેપન શ્વાસઃ મવેત ॥

પાનના ઝેરથી માણસોને બગાડાં, કંપ અને શ્વાસ થાય છે. ૫

ફલવિપસ્ય કાર્યમાહ—

(૩) ફળના ઝેરનું કાર્ય

મુષ્કશોથઃ ફલવિપૈર્દાહો દ્વેષથ મોજને ॥૬॥

અન્યયઃ—ફલવિપૈઃ મુષ્કશોથઃ દાહઃ મોજને ચ દ્વેષઃ (સ્વાત) ॥

ફળના ઝેરથી વૃષભ પર સોળે, બળતરા અને લોચન ઉપર અરુચિ થાય છે. ૬

પુષ્પવિપસ્ય કાર્યમાહ—

(૪) ફૂલના ઝેરનું કાર્ય

મવેતપુષ્પવિપૈર્દશ્વદિરાધ્માનં મૂર્છનં તથા ॥૭॥

અન્યયઃ—પુષ્પવિપૈઃ હૃદિઃ આધ્માનં તથા મૂર્છનં મવેત ॥

ફૂલના ઝેરથી જિલટી તથા આધ્મા થાય છે અને મૂર્છા પણ આવે છે. ૭

ત્વક્સારનિર્યાસવિપકાર્યાણાદઃ—

(૫-૭) છાલના, સાર (ગર્લ)ના તથા શુદ્ધરના ઝેરનાં કાર્યો

ત્વક્સારનિર્યાસવિરૂપમુકૈર્મવન્તિ હિ ।

આસ્યદૌર્ગન્ધપારુષ્યશિરોરુક્કસંસ્તવાઃ ॥૮॥

અન્વયઃ-સ્વક્ષારનિર્માવિષયેઃ સપમુક્તેઃ આસ્ય-
દોર્ગન્ધ્ય-પાદન્ધ્ય-શિરોરુક્-કફમલ્લવાઃ હિ મવન્તિ ॥
છાલતું, ગર્ભતું કે ચુંદરતું ઝેર ખાવાથી
મોઢામાં દુર્ગન્ધ, શરીરમાં રૂક્ષપણું, માથામાં
વેદના અને કફનો સ્રાવ થાય છે. ૮

ક્ષીરવિષકાર્યમાહ-

(૮) ક્ષીરના ઝેરતું કાર્ય
ફેતાગમઃ ક્ષીરવિષવિઙ્મેદો ગુરુજિહ્વતા ॥૯॥

અન્વયઃ-ક્ષીરવિષેઃ ફેલ-ગ્રાગમઃ વિઙ્મેદઃ ગુરુ-
જિહ્વતા (સ્યાત્) ॥

ક્ષીરના ઝેરથી મોઢામાં શીષુ આવે,
ઝાડા થઈ બંધ અને છુલ ભારે થઈ
બંધ છે. ૯

ધાતુવિષકાર્યમાહ-

(૯) ધાતુના ઝેરતું કાર્ય
હૃત્પીઢનં ધાતુવિષમૂર્છાં દાહશ્ચ તાલુનિ ॥૧૦॥

અન્વયઃ-ધાતુવિષેઃ હૃત્પીઢનં મૂર્છાં ચ તાલુનિ
દાહઃ (મવેત્) ॥

ધાતુના ઝેરથી હૃદયમાં પીડા થાય છે,
મૂર્છા આવે અને તાળવામાં બળતરા થાય છે. ૧૦

ઉપર લખેલાં નવ ઝેરો ક્યારે મારે છે?
પ્રાયેણ કાલઘાતીનિ વિપાળ્યેતાનિ નિર્દિશેત્ ॥૧૧॥

અન્વયઃ-એતાનિ વિપાળિ પ્રાયેણ કાલઘાતીનિ
નિર્દિશેત્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

ઉપર લખેલાં મૂળિયાં વગેરેનાં નવ ઝેરો
ઘણું કરી કાળાંતરે મારનારાં બાણવાં. ૧૧

ટીકા-એતાનિ મૂળવિપાળિ નવ, કાલઘાતીનિ=
કાલાન્તરમારકાળિ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

કન્દવિષસ્ય વિશેષકાર્યમાહ-

કંદના ઝેરતું વિશેષ કાર્ય
કન્દજૈવેપયુસ્તમ્ભશિરોરોગાદયઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૨॥

અન્વયઃ-કન્દજૈઃ વેપયુ-સ્તમ્ભ-શિરોરોગ-આદયઃ
સ્મૃતાઃ ॥

કંદસંબંધી ઝેરથી કંપ, સ્તબ્ધપણું,
માથામાં પીડા, પેટનો વધારો, ઊલટી, હેડકી
અને સોજો વગેરે થાય છે. ૧૨

કંદનાં ઝેર તરત પ્રાણ લે?

કન્દજાન્યુગ્રવીર્યાણિ યાન્યુક્તાનિ ત્રયોદશ ॥૧૩॥

અન્વયઃ-કન્દજાનિ યાનિ ત્રયોદશ ઉક્તાનિ, (તાનિ)
અગ્રવીર્યાણિ (વન્તિ) ॥

કંદથી થતાં તેર પ્રકારનાં ઝેર સુશ્રુત
આદિ ઇંચોમાં જે કહ્યાં છે, તે ઉઘ પરાક્રમી-
એટલે તરત પ્રાણ લે છે. ૧૩

વિષપરીક્ષા-

ઝેરની પરીક્ષા

સ્વાર્ણ્યેતાનિ કુશલૈર્જેયાનિ દશભિર્ગુણેઃ ॥

સ્વાવરં જઙ્ગમં વાપિ કૃત્રિમં વાપિ યદ્વિષમ્ ॥

સઘો નિહન્તિ તત્સર્વં ગુણેષ્ઠ દશભિર્ગુણત્મ્ ॥૧૪॥

અન્વયઃ-કુશલૈઃ એતાનિ સર્વાણિ દશભિઃ ગુણેઃ
જેયાનિ, સ્વાવરં વા જઙ્ગમમ્ અપિ, યત્ ચ કૃત્રિમમ્
અપિ વિષં, તત્ સર્વં ચ દશભિઃ ગુણેઃ ગુણં (સત્)
સઘઃ નિહન્તિ ॥

કુશળ વૈદ્યોએ (ઉપર કહેલાં) આ
સઘળા ઝેરને (નીચે કહેવાતા) દસ ગુણો
ઉપરથી બાણવાં. સ્વાવર-જંગમ કે કૃત્રિમ
હરકેઈ ઝેર બો દશે ગુણોથી સંપૂર્ણ સુક્ત.
હોય, તો તરત મારી નાખે છે. ૧૪

તાન્દશ ગુણાન્માહ-

ઝેરના ૧૦ ગુણો

રૂક્ષમુષ્ણં તથા તીક્ષ્ણં સૂક્ષ્મમાશુ વ્યવાયિ ચ ॥
વિકાશિ વિશદં ચૈવ લઘ્વપાકિ ચ તે દશ ॥૧૫॥

અન્વયઃ-રૂક્ષમ્ ઉષ્ણં તથા તીક્ષ્ણ સૂક્ષ્મમાશુ ચ
વ્યવાયિ વિકાશિ વિશદં ચ લઘુ ચ અપાકિ એક
(ઈત્યેવં) ચ તે દશ (ગુણાઃ જ્ઞેયાઃ) ॥

રૂક્ષ, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ, આશુ-તરત
અસર કરનાર, વ્યવાયી, વિકાશી, વિશદ,
લઘુ અને અપાકી-એ દસ ગુણો ઝેરમાં
રહેલા બાણવા. ૧૫

તૈર્ગુણેર્વિષસ્ય કાર્યમાહ-

તે તે ગુણોને લીધે ઝેરનાં કાર્ય

તદ્રોક્ષ્યાત્કોપયેદ્વાયુમોષ્ણાત્પિત્તં સશોણિતમ્ ॥

તૈક્ષ્ણ્યાન્મતિ મોહયતિ મર્મયન્ધાંશ્ચિન્તિ હિ ॥૧૬॥

શરીરાવ્યવાન સૌક્રમ્યાત્પ્રવિશેદ્ધિકરોતિ ચ ॥

આશુત્વાદાશુ તત્પ્રોકં વ્યવાયાત્પ્રકૃતિ હરેત્ ॥૧૭॥

વિકાશિત્વાત્ ક્ષપયતિ દોષાન્ ધાતૂન્મલાનપિ ॥

અતિરિચ્યતે ચ વૈશાઘાદ્ દુશ્ચિકિત્સ્યં ચ લાઘવાત્ ॥

દુર્નરં ચાવિપાકિત્વાત્ તસ્માત્ ક્લેશયતે ચિરમ્ ॥

અન્વયઃ-તદ્ રોક્ષ્યાદ્ વાયુ કોપયેત્, મોષ્ણ્યાત્
સશોણિતં પિત્તં (કોપયેત્), તૈક્ષ્ણ્યાન્ મતિ મોહયતિ,
મર્મવન્ધાન્ હિ ચિન્તિ, સૌક્રમ્યાત્ શરીરાવ્યવાન્
પ્રવિશેત્ ચ વિકરોતિ, આશુત્વાત્ તદ્ આશુ પ્રોકં,

વ્યવાયાત પ્રકૃતિ હરેત, વિકાશિતાત દોપાન્ ઘાતુન્
મલાન્ અપિ સ્થરયતિ, વૈશઘાત્ ચ અતિરિચ્યતે, જાપનાત્
ચ દુશ્ચિકિત્સ્યમ્, અવિપાકિતાત્ ચ દુર્જરં, તસ્માત્
ચિરં કલેશયતે ॥

એ ઝેર રૂક્ષપણાને લીધે વાયુને તથા
ઉષ્ણપણાને લીધે પિત્તને કોષાવે; તીક્ષ્ણપણા-
ને લીધે પુષ્ટિને મોહયુક્તા કરે તથા મમોના
ખંધોને કાપી નાખે છે. સૂક્ષ્મપણાને લીધે
શરીરના અવયવોમાં પેસી જાય છે, આશુ-
પણાને લીધે શરીરમાં તરત દોડી-પહોંચી
વિકાર કરે છે. વ્યવાયીપણાને લીધે પ્રકૃતિને
ફેરવી નાખે છે, વિકાશીપણાને લીધે દોષ,
ઘાતુ અને મળોનો નાશ કરી નાખે છે,
વિશદપણાને લીધે ભારે ભેર કરે છે, લઘુ-
પણાને લીધે માંડ ચિકિત્સા કરી શકાય છે
અને અપાકીપણાને લીધે ઘણી મુશ્કેલીથી
પથે છે. આવા શુભોને લીધે ઝેર લાંબા
કાળ સુધી દુઃખદાયી થાય છે. ૧૬-૧૮

વિપક્ષિતશબ્દત્સ્ય લક્ષણમાદ-

ઝેરથી ચોપડલ શસ્ત્ર વાખ્યાનું લક્ષણ

સઘાપાકં યાતિ યસ્ય ક્ષતં તત્ ક્ષવેદ્રક્તં
પચ્યતે ચાપ્યમીક્ષણમ્ । કૃષ્ણીમૂતં ક્લિન્નમત્યર્થ-
પૂતિ ક્ષતાન્માસં શીર્યતે યસ્ય વાપિ ॥૨૦॥ તૃણા-
તાપો વાહમૂર્છે ચ યસ્ય, દિર્ઘવિદ્ધં તં મનુષ્યં
દ્યવસ્થેત્ । લિઙ્ગાગ્ન્યાતાગ્ન્યેવ કુર્યાદમિત્રૈર્, દત્તઃ
ક્ષ્વેદો વા ગ્ણે યસ્ય ચાપિ ॥૨૧॥

અન્યઃ-યસ્ય ક્ષતં સઘાઃ પાક યાતિ, તત્ રક્તં
ક્ષવેત્, અમીક્ષણ ચ પચ્યતે અપિ, યસ્ય વા ક્ષતાદ્ અપિ
કૃષ્ણીમૂતં ક્લિન્નમ્ આત્યર્થપૂતિ માસં શીર્યતે, યસ્ય ચ
તૃણાતાપો વાહમૂર્છે (મવતઃ), તં મનુષ્યં દિર્ઘૈઃ
વિદ્ધં વ્યવસ્થેત્ યસ્ય વા અમિત્રૈઃ ગ્ણે ક્ષ્વેદઃ દત્તઃ
(સ) ચ અપિ ઇતાન્નિ એવ લિઙ્ગાન્નિ કુર્યાન્ ॥

જેનો જખમ તરત પાકે, તેમાંથી લોહી
સળ્યા કરે, વારંવાર ખાક્યા કરે; તેમાંથી
કાળું, કઢેદવાળું તથા અત્યંત દુર્ગંધવાળું
માંસ ખર્ચો કરે, તરસ લાગ્યા કરે, ખઠાર
તાપ થાય, અંદર બળતરા થાય અને
મૂઠ્ઠાં પણ આવે; એ માણસને ઝેરથી ખરડા-
યેલા શસ્ત્રથી જખમી થયેલો જાણવો અથવા

જેના શત્રુઓએ મધુમાં ઝેર આપી દીધું
હોય, તે પણ આ (ઉપર કહેલાં) ચિહ્નોને
જ કરે છે. ૨૦, ૨૧

ટીકા-પચ્યતે ચાપ્યમીક્ષણં=પુનઃ પુનઃ પાકમેતિ,
તાપઃ-વહિઃ સ્થિતઃ, વાહઃ-અભ્યન્તરે, 'કુર્યાદિ'-
ત્યજ 'ક્ષત' કર્તવ્ય વાદ્વ્યમ્ ॥

પ્રાયેણ રામાદીનામનાદૌ શત્રવો વિપં દદતિ ।
તેવાં જ્ઞાનાર્થે લક્ષણમાદ-ધણુ કરી રાગ વગેરેના
શત્રુઓ તેમના ખોરાક વગેરેમાં ઝેર આપી દે છે,
માટે તેઓને જાણવા તેમનાં ચિહ્નો કહે છે :

ઝેર ખવડાવનારને ઓળખવાનાં લક્ષણો
દક્ષિતઙ્ગો મનુષ્યાણાં વાકુલેષામુલ્લયૈકૃતૈઃ ।
જાનીવાદિપદાતારમેભિર્લિઙ્ગેષ્વુદ્ધિમાન્ ॥ ૨૨ ॥
ન દવાત્યુત્તરં પુષ્પો ચિચક્રુર્મોહમેતિ ચ ।
અપાર્થં વદુ સંકીર્ણં ભાપતે ચાપિ મૂઢવત્ ॥ ૨૩ ॥
અદ્ગુલીઃ સ્ફોટયેતુર્વૌ વિલિલેત્પ્રહસેદપિ ।
વેપથુષાસ્ય ભવતિ ત્રસ્તસ્ત્રૈકૈકમીક્ષતે ॥ ૨૪ ॥
વિવર્ણવન્નગ્રો ધ્યામશ્ચ નલૈઃ કિઞ્ચિદ્ગિહ્નતિ ચ ।
આલમેતાસકુહીનઃ કરેણ ચ શિરોસ્પ્રહાન્ ॥ ૨૫ ॥
નિર્વિયાસુરપટ્ટારૈવીક્ષતે ચ પુનઃ પુનઃ ।
વર્તતે વિપરીતં ચ વિપદાતા વિચેતનઃ ॥ ૨૬ ॥

અન્યઃ-મનુષ્યાણામ્ દક્ષિતઙ્ગઃ ઉદ્ધિમાન્ વાકુ-
લેષા-મુલ્લ-વૈકૃતૈઃ એભિઃ ચ લિઙ્ગેઃ વિપદાતારં જાની-
યાત્, પુષ્પઃ ઉત્તર ન દવાતિ, વિવક્ષુઃ ચ મોહમ્ ઇતિ,
મૂઢવત્ વદુ અપાર્થં ચ સંકીર્ણમ્ અપિ, ભાપતે, અદ્ગુલીઃ
સ્ફોટયેત્, ઉર્વૌ વિલિલેત્, પ્રહસેત્ અપિ અવ્ય ચ
વેપથુઃ ભવતિ, ત્રસ્તઃ ચ એકેકમ્ દૈક્ષતે, વિવર્ણવન્નગ્રઃ
ચ ધ્યામઃ ચ નલૈઃ કિઞ્ચિત્ ડિપ્રતિ, દીનઃ ચ કરેણ
અસ્પૃશ્ય શિરોસ્પ્રહાન્ આલમેત, અપટ્ટારૈઃ ચ નિર્વિયાદુઃ
પુનઃ પુનઃ વીક્ષતે, વિપરીતં ચ વર્તતે, વિચેતનઃ વિપદાતા
(હૈયઃ) ॥

માણસોની (અભિપ્રાયસૂચક) ચેષ્ટાઓને
જાણતો પુદ્ધિમાન પુરુષ, તેની વાણીની ચેષ્ટા-
ઓના તથા મોહાના વિકારરૂપ નીચે લખેલાં
ચિહ્નો ઉપરથી ઝેર ખવડાવનારાને જાણી લેઃ
જે માણસ પૂછ્યા છતાં પોતાના દુષ્ટકૃત્યથી
થયેલા મોહને લીધે ઉત્તર ન આપે, મોહવા
ઇચ્છે છતાં મૂંઝાઈ જાય, મૂઠની પેઠે ઘણું
વ્યર્થ-અરપદ ખેલે, ભયથી થયેલી સાંધાઓ-
ની પીડા મટાડવા આંગળીઓના ટચાકા
કેડે, જમીન ખોતરે, કારણ વગર પણ હસે,

મૂળ્યા કદે; ખીતો ખીતો એકએક જાણી સામે
ભેયા કદે; એતું મોહું ઝાંખું ઘઈ બય;
ખળેલા જેવા રંગવાળો ઘઈ બય; નખોથી
કાંઈક કાપ્યા કદે; રાંક ઘઈ હાથથી વારંવાર
વાળનો સ્પર્શ કયો કદે; ખૂણેખાંચરેથી નીકળી
જવા ઇન્ધી વારંવાર આમતેમ ભેયા કદે;
વિપરીત રીતે વતે તથા બેલાન ઘઈ બય:
તેને ઝેર દેનારો બાણ્યો. ૨૧-૨૬

ટીકા-દ્વિજિતમ્=અભિપ્રાયસૂચકમાકારમ્, મુખવૈકૃતં=
મુલવૈવર્ણ્યદિ, અભિર્ચિન્નઃ=વક્ષ્યમાણઃ, ન દદાત્યુત્તરં
પૃથઃ=સ્વીચાસત્કર્મજનિતવ્યામોહાત્; સદ્ગુર્ણમ્=અસ્ફુટ,
મયજનિતપર્વવ્યથાડનનોદાયાજ્વલોઃ સ્ફોટયેત્, પ્રહસેદ-
હેતાવિ, ધ્યામઃ=દગ્ધસમાનવર્ણઃ, આલંમેત=સ્પૃશેત્,
વિપરીતં યદા સ્યદેવં વર્તેત ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

જન્મવિવાળાં સામાન્યકાર્યોપ્યાહ-

જંગમ ઝેરનાં સામાન્ય કાર્યો

નિદ્રાં તન્દ્રાં ક્લમં દાહં સમ્પાકં લોમહર્ષણમ્ ।
શોથં ચૈવાતિસારં ચ કુરુતે જન્મં વિપમ્ ॥૨૭॥
અન્વયઃ-જન્મં વિપ નિદ્રાં તન્દ્રાં ક્લમં દાહં સમ્પાકં
લોમહર્ષણં ચ શોથં ચ અતિસારમ્ એવ કુરુતે ॥

જંગમ ઝેર નિદ્રા, તન્દ્રા, ગ્લાનિ, ખળ-
તરા, પાકવું, રૂંવાડાં જિભાં થવાં, સોબ અને
અતિસાર-ઝાડા કદે છે. ૨૭

જન્મેષુ લીક્ષ્ય તત્વાદાદો તદાપ્રયસર્પનાહ-

અત્યંત તીક્ષ્ણ જંગમ ઝેરવાળા સર્પો
વાતપિત્તકફાત્માનો મોગિમણ્ડલિરાજિલાઃ ।
યથાકર્મ સમાપ્યાતા દ્વચન્તરા દ્વન્દ્વરૂપિણઃ ॥૨૮॥
ફળિનો મોગિનો જ્ઞેયાઃ સરૂપ્યાતાસ્તેઽત્ર વિશતિઃ ।
મણ્ડલૈર્વિવિધેષ્વિત્રાઃ પૃથવો મન્દગામિનઃ ॥૨૯॥
પટ્ તે મણ્ડલિનો જ્ઞેયા જ્વલનાકેવિપાઃ સ્મૃતાઃ ।
ક્ષિપ્ત્યા વિવિધવર્ણાભિસ્તિર્થગૃહ્યં ચ રાજિમિઃ ॥
વિચિત્રા હ્યયે માન્તિ રાજિલાસ્તે હિ તેઽપિ પટ્ ॥

અન્વયઃ-મોગિ-મણ્ડલિ-રાજિયાઃ યથાકર્મ વાત-
વિત્-કફ-આત્માનઃ દ્વચન્તરાઃ દ્વન્દ્વરૂપિણઃ સમાપ્યાતાઃ,
(તત્ર) ફળિનઃ મોગિનઃ જ્ઞેયાઃ, તે અત્ર વિશતિઃ
સદ્વ્યાતાઃ, વિવિધેઃ મણ્ડલૈઃ વિત્રાઃ પૃથવઃ તે, મન્દ-
ગામિનઃ મણ્ડલિનઃ ઝલન-ઝર્ક-વિપાઃ સ્મૃતાઃ, તે પટ્
જ્ઞેયાઃ, ક્ષિપ્ત્યાઃ વિવિધવર્ણાભિઃ તિર્થમ્-કર્પં ચ રાજિમિઃ
વિચિત્રાઃ હ્યયે માન્તિ તે હિ રાજિયાઃ, તે અપિ પટ્ ॥
(મુખ્યત્વે કરી) ભોગી, મંડલી અને

રાજિલ એમ ત્રણ ભતના સર્પો છે; તેમાં
અનુક્રમે ભોગી સર્પો વાયુસ્વભાવવાળા,
મંડલી સર્પો પિત્તસ્વભાવવાળા અને રાજિલ
સર્પો કફસ્વભાવવાળા હોય છે. તેઓ એક
ભતના સર્પથી બીજી ભતની સર્પિણીમાં
ઉત્પન્ન થયેલા હોઈ બે સ્વભાવવાળા હોય છે.
(જેમ કે 'ભોગી' સર્પથી 'મંડલિની' સાપ-
ણમાં ઉત્પન્ન થયેલા બે સ્વભાવના હોય છે.)
જે સર્પો ક્ષણવાળા હોય છે, તે 'ભોગી' કહે-
વાય છે અને તેઓના લેહ ૨૦ છે. જે સર્પો
વિવિધ મંડલોથી વિચિત્ર, પહોળા અને મંદ
ગતિવાળા હોય છે, તેઓ 'મંડલી' કહેવાય
છે. એ સર્પો અગ્નિ કે સૂર્ય જેવા (પ્રતાપી)
અતિ ઉશ્ચ ઝેરવાળા હોય છે અને તેઓના
લેહ ૬ છે. જે સર્પો રિનઝ અને રંગભેરંગી
આડી તથા જિભી રેખાઓથી વિચિત્ર જેવા
જાણાય છે, તે જ 'રાજિલ' કહેવાય છે અને
તેઓના લેહ પણ ૬ છે. ૨૮-૩૦

ટીકા-એ યથાકર્મ વાતપિત્તકફાત્માનઃ મોગ્યાઃ,
ચન્તરાઃ-દ્વે અન્તરે-એવો યેવા તે ચન્તરાઃ, યથા
મોગિનો મણ્ડલિન્યાં જાતાં હયાદિ (અર્થ ઉપર છે.)

મોગિપ્રમૃતિહૃતદંશદેશલક્ષણમેદમાહ-

ભોગી ખગેરે સર્પોએ કરેલા દંશનાં
સ્થાનોનો રંગલેહ તથા વિકારભેદ
દંશો મોગિહૃતઃ કૃષ્ણઃ સર્વવાતવિકાર-
પીતો મણ્ડલિનઃ શોયો મૃદુઃ પિત્તવિકારવાન્ ॥૩૧॥
રાજિલોન્યો ભવેદંશઃ સ્થિરશોયશ્ચ પિચ્છિ-
લઃ । પાણ્ડુઃ ક્ષિપ્ત્યોઽતિસાન્દ્રાચ્ચસર્વવ્યેષ્મ-
વિકારવાન્ ॥ ૩૨ ॥

અન્વયઃ-મોગિહૃતઃ દંશઃ કૃષ્ણઃ સર્વવાતવિકાર-
વાન્, મણ્ડલિનઃ (દંશઃ) પીતઃ શોયઃ મૃદુઃ પિત્ત-
વિકારવાન્, રાજિલ-ઉત્થઃ દંશઃ સ્થિરશોયઃ ચ
પિચ્છિલઃ પાણ્ડુઃ ક્ષિપ્ત્યઃ અતિસાન્દ્ર-અચ્છ, સર્વવ્યેષ્મ-
વિકારવાન્ ભવેત્ ॥

ભોગીએ કરેલો દંશ કાળો અને વાયુ-
સંબંધી સંઘળા વિકારોને કરનાર હોય છે.
મંડલીએ કરેલો દંશ પીળો, સોબવાળો,
કેમળ અને પિત્તસંબંધી વિકારોને કરે છે.
રાજિલે કરેલો દંશ સ્થિર, સોબવાળો, ચીકળો,

પાંડુ, રિન્ધ, અત્યંત ઘાટા લોહીવાળો અને કદસંબંધી વિકારવાળો હોય છે. ૩૧,૩૨

દેશવિશેષે કારવિશેષે ચ દણ્યાસાધ્યત્વમાહ-

અસાધ્ય દંશવાળો લોકો

અશ્વત્થદેવાયતનરમશાનવત્સીકસન્ધ્યાસુ ચતુષ્પયેષુ । યામ્યે ચ પિચ્યે પરિવર્જનીયા ઋક્ષે નરા મર્મસુ ચે ચ દણ્યાઃ ॥ ૩૩ ॥

અન્વય:-અશ્વત્થ-દેવાયતન-રમશાન-વત્સીક-સન્ધ્યાસુ ચતુષ્પયેષુ યામ્યે ચ પિચ્યે ઋક્ષે મર્મસુ ચે ચ નરા: દણ્યાઃ (ત) પરિવર્જનીયા: ॥

પીપળો, દેવમંદિર, રમશાન, રાફડો, ચૌટું એ સ્થાનોમાં; સંધ્યાકાળ, ભરણી અને મધ્યાહનમાં તથા મર્મસ્થલમાં જે લોકોને સંપંનો દંશ થયો હોય, તેઓને (અસાધ્ય સમજી) ત્યજી દેવા જોઈએ-તેઓની ચિકિત્સા ન કરવી. ૩૩

ટીકા-યામ્યે=મરણ્યા, પિચ્યે=મણાયામ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

દર્વીકરવિષ, તેમાં ચ લક્ષણમાહ-

દર્વીકર સર્પોતું ઝેર તથા તેઓતું લક્ષણ દર્વીકરાણાં વિપમાશુ હન્તિ મેવાનિલોળે દ્વિગુણીભવન્તિ ॥ ૩૪ ॥

રયાક્ષલાક્ષલચ્છન્નસ્વસ્તિકાઙ્કુશાચારિણઃ ।

જેવા દર્વીકરા: સર્પા: ફણિન: શીઘ્રગામિન: ॥ ૩૫ ॥

અન્વય:-દર્વીકરાણાં વિષમ્ આશુ હન્તિ, મેવા-અનિલ-ઉળે દ્વિગુણી ભવન્તિ । રયાક્ષ-લાક્ષલ-ચ્છન્ન-સ્વસ્તિક-ઘ્કુશ-વારિણ: ફણિન, શીઘ્ર-ગામિન: સર્પા: દર્વીકરા હોવા: ॥

દર્વીકર નામના સર્પોતું ઝેર તરત મારી નાખે છે અને તે સર્પો વરસાદ, પવન અને ગરમીના સંયોગમાં બમણા થાય છે. જે સર્પો ચક્ર, હજી, છત્ર, સાધિયા કે અંકુશનાં ચિહ્નવાળા, કૂણાવાળા અને ઉતાવળી ગતિવાળા હોય તે સર્પોને 'દર્વીકર' બોલવા. ૩૪,૩૫

ટીકા-ઉળે=ઉળસવોગે ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

વાત્રેષુ યેષુ વિપમાશુમારક ભવતિ તાનાહ-

સર્પોતું ઝેર આરણ્યે તરત મારી નાખે અઝીર્ણપિષ્તાતપ્પીઢિતેષુ, વાલેષુ વૃદ્ધેષુ યુમુક્ષિતેષુ । ક્ષીણે ક્ષતે મેહિનિ કુષ્ઠગુણે રુક્ષે ડબલે ગર્ભવતીષુ ચાપિ ॥ ૩૬ ॥

શક્ષક્રતે યસ્ય ન રક્તમસ્તિ, રાઝ્યો લતા-મિશ્ર ન સમ્ભવન્તિ । શીતાભિરન્દ્રિશ્ચ ન રોમહર્ષો વિપામિભૂતં પરિવર્જયેત્તમ્ ॥ ૩૭ ॥

જિહ્વાં મુલં યસ્ય ચ કેશશાતો નાસાવ-સાદશ્ચ સકળમદ્ભઃ । કૃષ્ણશ્ચ રક્તઃ શ્વયયુષ્ઠ દંશે હન્ત્વોઃ સ્થિરત્વં ચ વિવર્જનીયમ્ ॥ ૩૮ ॥

વાન્તિર્ધના યસ્ય નિરેતિ વન્ત્રાદ્, રક્તં ક્ષવે-દૂર્ધમધશ્ચ યસ્ય । દૂર્ણાનિપાતાંશ્ચતુરશ્ચ પશ્યેદ્ યસ્યાપિ વૈદ્યેઃ પરિવર્જનીયઃ ॥ ૩૯ ॥

ઉન્મત્તમત્યર્થમુપદ્રુતં વા, હીનસ્વરં વાપ્યથવા વિવર્ણમ્ । સારિષ્ટમત્યર્થમવેગિનં ચ, જહ્યાઞ્ચરં ત્ત્ર ન કર્મ કુર્યાત્ ॥ ૪૦ ॥

અન્વય:-અઝીર્ણ-પિષ્તા-આતપ્પીઢિતેષુ વાલેષુ વૃદ્ધેષુ યુમુક્ષિતેષુ ક્ષીણે ક્ષતે મેહિનિ કુષ્ઠગુણે રુક્ષે ડબલે ગર્ભવતીષુ ચ શક્ષક્રતે અપિ યસ્ય રક્તં ન અસ્તિ, લતામિ. ચ રાઝ્યઃ ન સમ્ભવન્તિ, શીતામિ: ચ અદ્ભિ: રોમહર્ષઃ ન, ત વિષ-અમિહત પરિવર્જયેત્ । યસ્ય ચ મુલ જિહ્વા, કેશશાતઃ, નાસા-અવસાદ, સકળમદ્ભઃ, દંશે ચ કૃષ્ણઃ ચ રક્તઃ શ્વયયુઃ, હન્ત્વો: ચ સ્થિરત્વ (ત) વિવર્જનીયમ્ (નદેત્) । યસ્ય વન્ત્રાદ્ ધના વાન્તિ: નિરેતિ, યસ્ય કર્ણ્વં ચ બધઃ રક્તં ક્ષવેત્, યસ્ય ચ ચતુર: દૂર્ણાનિપાતાન્ પશ્યેત્ (સ:) અપિ વૈદ્યે: પરિવર્જનીયઃ । ઉન્મત્તમ્ અત્યર્થ વા ઉપદ્રુત વા હીન-સ્વરમ્ અથવા વિવર્ણમ્ અપિ, સારિષ્ટ ચ અત્યર્થમ્ અવે-ગિન નર જહ્યાત્, તત્ર કર્મ ન કુર્યાત્ ॥

અણુધૃતી, પિત્તથી તથા તડકાથી પીડા થેલા માણસો; ખાળકો, વૃદ્ધો, બૂખ્યા, ક્ષીણ થયેલા, ક્ષતવાળા, પ્રમેહવાળા, કોદિયા, રૂક્ષ શરીરવાળા, નિર્બળ અને ગર્ભવાળી સ્ત્રીઓને (સર્પોતું) ઝેર અસાધ્ય થાય છે (જેથી તેઓ તરત મરી જાય છે); સર્પથી દંશાયેલા જે માણસને શસ્ત્રનો જખમ કયાં છતાં લોહી નીકળે નહિ અને જેના પર વેલાઓથી પ્રહાર કયાં છતાં રેખાઓ થાય નહિ; તેમ જ ટાડું પાછી છાંટવા છતાં રૂવાડાં ઊભાં ન થાય, તેવા ઝેરથી પીડાતા માણસોના ત્યાગ કરવો-તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. જેનું મોડું પાંકું થઈ ગયું હોય, જેના વાળ ખેંચવાથી નીકળી પડતા હોય, નાક નમી ગયું હોય, ગળું સ્થિર રાખવાની શક્તિ જેનામાં નહી

ન હોય, દંશ ઉપર કાળો કે રાતો સોજો થયો હોય અને જેનાં બન્ને જડળા સજ્જ થઈ ગયા હોય, જેના મોઢામાંથી ઘાટી ઊઠતી નીકળતી હોય; નાકમાંથી, મોઢામાંથી, લિંગ માંથી તથા શુદ્ધ વગેરેમાં લોહી સવતું હોય અને જેને ચારે દાઢો પડેલી દેખાતી હોય, જે માણુમ ઉન્મત્ત થયો હોય, જ્વર અથવા અતિસાર વગેરેથી અત્યંત પીડિત હોય, ખોલી શકતો ન હોય, કાળા રંગનો થઈ ગયો હોય, નાક નમી જાયું આદિ અરિષ્ટોથી જે સુકત થયો હોય કે ઝેરની લહરીથી રહિત થયો હોય તેનો પણ ત્યાગ કરવો-તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. (કેમ કે એવા માણુસો ઝેરથી તરત મરી જાય છે.) ૩૬-૪૦

ટીકા-કેશશાત-આકર્ષણાત, નાસાવસાદઃ-નાસાયા નતસ્વમ્, કષ્ઠમજ્જ-પ્રોવાધારણાશક્તિઃ, હન્તોઃ સ્થિરત્વ=હનુદ્વયસ્તમ્મઃ । રક્ત સ્વદેર્શ્યમષ્વયસ્ય=યસ્ય ચ નાસા-મુક્ષલિઙ્ગગુદાદિભ્યો રક્ત સ્વેત્ । અત્યર્થમુપદ્રુત વા=અપરાસિસારાદિમિરતિશયેનોપદ્રુત, હીનસ્વર-નવતુમસમ, વિવર્ણ=કુષ્ણવર્ણ, સારિષ્ટ=નાસામજ્જાદિયુક્તમ્, અવેગ્નિ-વેગઃ=વિષવેગઃ, 'લહરી' इति लोके, तद्रहितम् ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

સ્થાવર જઠમ ચ વિષમેવ વીર્ણસ્વાદિમિઃ કારણે-દૂધીવિષસંજ્ઞા લમત તદાદ-ધાવર અને જંગમ ઝેર જ જૂનું થાયુ આદિ કારણોથી 'દૂધીવિષ' નામ ધરાવે છે, તે કહે છે :

દૂધીવિષતું લક્ષણ

જીર્ણ વિષમ્નોપધિદૂપિતં વા, દાવાગ્નિવાતાત-પશોપિતં વા । સ્વમાવતો વા ગુણવિપ્રહીનં, વિષં હિ દૂધીવિષતામુપૈતિ ॥ ૪૧ ॥

અન્યવ-જીર્ણ વા વિષમ્-નોપધિદૂપિત, વા દાવ-અગ્નિ વાત-આતપ-સોપિત વા સ્વમાવતઃ ગુણ-વિપ્રહીન હિ વિષ દૂધીવિષતામ્ ઉપૈતિ ॥

જે (સ્થાવર કે જંગમ) ઝેર અત્યંત જૂનું થઈ ગયું હોય અથવા ઝેર હરનારી ઔષધિએ ઓછી શક્તિવાળું કયું હોય અથવા હાવાગ્નિથી, વાયુથી કે તડકાથી સુકાઈ ગયું હોય અથવા સ્વાસાવિક રીતે જ દંશ ગુણોમાંથી એક, બે કે ત્રણ વગેરે ગુણોથી ઓછું થયું હોય તે 'દૂધીવિષ' કહેવાય છે. ૪૧

ટીકા-જીર્ણમ્=અતિપુરાણ, વિષમ્નોપધિદૂપિત-વિષ-મ્નોમિરોપવીર્ધિર્હીનવીર્યં કૃત, સ્વમાવતો વા ગુણવિપ્ર-હીન=સ્વમાવાદેવ દશના ગુણાના મધ્યે એકદ્વિત્યાદિ-ગુણહીનમ્ ॥ (આનો સંપૂર્ણ અર્થ ઉપર અપાયો છે)

દૂધીવિષસ્ય કાર્યમાહ-

દૂધીવિષતું કાર્ય

વીર્યાત્પમાવાજ નિપાતયેત્ત, કફાન્વિતં વર્ણગણાનુવન્ધિ । તેનાદિતો મિત્રપુરીપવર્ણો, વિગ-ન્ધિવૈરસ્યયુતઃ પિપામી । મૂર્છાં ભ્રમં મદ્મદવા-ન્ધમિ ચ, વિવેષપ્રાનોઽરતિમાત્પુયાદ્વા ॥ ૪૨ ॥

અન્યવઃ-તત્ વીર્ય-અત્પમાવાત્ ન નિપાતયેત્, કફ-અન્વિત વર્ણ-ગણ-અનુવન્ધિ (મવતિ), તેન અદિત મિત્રપુરીપવર્ણઃ વિગન્ધિવૈરસ્યયુતઃ પિપામી મદ્મદવાન્ધિવેષમાનઃ મૂર્છાં ભ્રમ ચ વર્મિ વા અરતિમ્ આત્પુયાત્ ॥

જે દૂધીવિષ ઓછી શક્તિવાળું થયેલ હોવાથી મારી નાખતું નથી, પણ કષ્ટથી તેનું ઉપયુક્ત આદિ ગુણો ઓછા થવાને લીધે અને કષ્ટથી અગ્નિ પણ મંદ થતાં જે ઝેર નહિ પાકવાને લીધે ઘણાં વર્ષો સુધી શરીરમાં જ રહે છે. જે દૂધીવિષથી થતા હાહરના રોગથી પીડાયેલો માણુસ છોતાપણી ઝાટો કરે છે, તેના શરીરનો રંગ બગડી જાય છે, ડુંગ્રધપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું મોઢું રસ વગરનું થઈ જાય છે. તેને તરસ લાગ્યા કરે છે, તેની વાણી ગળગળી થઈ જાય છે, વિરુદ્ધ ચેષ્ટાઓ તે કરે છે, તેને કંઈ ગમતું નથી અને મૂર્છા, ભ્રમ તથા ઊલટી-રૂપ વ્યાધિઓને તે પામે છે. ૪૨

ટીકા-ન નિપાતયેત્=ન મારયેત્, કફાન્વિત=કફેન મન્ધીકૃતોઽધ્યાદિગુણમ્, વર્ણગણાનુવન્ધિ=કફેનાગ્રેમિન્ધ્યા-દિલ્લાદ્યાકાચિરસ્થાયિ, તથા દૂધીવિષમદ્મદુરોપવના મિત્ર-પુરીપવર્ણ=મિત્રપુરીપઃ=ઉદ્ગતમલ, મિત્રવર્ણઃ=વિવર્ણઃ, વિવેષમાન=વિરુદ્ધં વેશં કુર્વન્, મૂર્છાં રીન્=વ્યાધીન્, લમત ॥ (આ ટીકાનો બધો અર્થ ઉપર અપાયો છે)

સ્થાનવિશેષોત્થિતે દૂધીવિષે જિહ્વવિરેષમાહ-

દૂધીવિષનાં વિસિદ્ધ સ્થાનોથી વિસિદ્ધ પરિણામો

આમાશયસ્યે કફત્રાતરોગી, પક્વાશયસ્યે-ડનિલપિત્તરોગી । મવે સનુદ્વસ્તશિરોઽશ્લક્ષ્કો, વિલ્લપક્ષ્મ યથા વિહક્ષ્ઃ ॥ ૪૩ ॥

સ્થિતં રસાદિવ્યથ તદયોક્તાનુ, કરોતિ
ધાતુપ્રભવાન્વિકારાનુ ॥ ૪૪ ॥

અન્વયઃ-આમાશયસ્યે કફવાતરોગી, પક્વાશયસ્યે
અનિલપિતરોગી સમુદ્ભવસ્તશિરોડ્ઘ-હૃદ્કઃ યથા ચ
વિદ્યતપક્ષઃ વિદ્યતઃ (તથા) મયેતુ ॥ અથ રસ-આદિપુ
સ્થિત તદ્ સયોક્તાનુ ધાતુપ્રભવાન્ વિકારાનુ કરોતિ ॥

હૃષીવિષ જો આમાશયમાં રહ્યું હોય તો
માયુસંકટસંબંધી તથા વાયુસંબંધી રોગોથી
યુક્ત થાય છે; પક્વાશયમાં રહ્યું હોય તો
વાયુસંબંધી તથા પિત્તસંબંધી રોગોથી યુક્ત
થાય છે; તેના વાળ તથા રૂંવાડાં જતાં રહે
છે તથા પાંખો કપાઈ ગયેલા પક્ષીના જેવી
તેની સ્થિતિ થાય છે. રસ વગેરેમાં રહેલું હૃષી
વિષ, સુશ્રુત(સૂત્રસ્થાન, અધ્યાય ૨૪)માં કહેલા
ધાતુસંબંધી વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૩, ૪૪

ટીકા-સમુદ્ભવસ્તશિરોડ્ઘહૃદ્કઃ-સમુદ્ભવસ્તાઃ શિરોઠ
ઘાઃ-કેશાઃ, અન્નરૂઢાણિ-લોમાનિ યસ્ય સઃ ॥ એતદપિ
લિખ્ય પક્વાશયસ્યે દૂષીવિષે વોદ્યમ્ ॥ તદ્-દૂષીવિષમ્,
યયોક્તાનુ-સુધૃતે વ્યાધિસમુદેશીયોક્તાનુ ॥

દૂષીવિષસ્ય પ્રકોપસમયમાહ-

દૂષીવિષના પ્રકોપનો સમય

કોપં તુ શીતાનિલદુર્દિનેષુ, યાત્યાશુ પૂર્વે
શુભુ તસ્ય રૂપમ્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વયઃ-શીત-અનિલ-દુર્દિનેષુ તુ આશુ કોપં યાતિ,
તસ્ય પૂર્વે રૂપં શ્યુ ॥

એ દૂષીવિષ ટાઢના સમયમાં, (અતિ)
પવનના સમયમાં અને વાદળાંઓ ઘેરાવાના
સમયમાં તરત પ્રકોપ પામે છે; તેનું પૂર્વરૂપ
તું સાંભળ : ૪૫

કુપિતસ્ય દૂષીવિષસ્ય પૂર્વસ્વમાહ-

કોષેલા દૂષીવિષનું પૂર્વરૂપ

નિદ્રા ગુરુત્વં ચ વિજૃમ્ભણં ચ, વિશ્લેષહર્ષા-
વથ વાડક્કમર્દઃ ॥ ૪૬ ॥

અન્વયઃ-નિદ્રા ચ ગુરુત્વં ચ વિજૃમ્ભણં વિશ્લેષ-
હર્ષો અથવા આદ્યમર્દઃ (મયેતુ) ॥

નિદ્રા, શરીરમાં ભારેપણું, ખાસાં,
અંગોનું ઢીલાપણું, રૂંવાડાં ઊભા થવાં અથવા
અંગોનું ભાંગવું એ પ્રકોપ પામેલા દૂષી-
વિષનું પૂર્વરૂપ છે. ૪૬

ટીકા-વિશ્લેષઃ-ગાત્રદૈર્ઘ્યં, હર્ષઃ-રોમાઘઃ ॥

પ્રકુપિતદૂષીવિષસ્વમાહ-

કોષેલા દૂષીવિષનું રૂપ

તતઃ કરોત્યન્નમદાવિપાકાવરોચકં મળ્હ-
લકોઠજન્મ ॥ માંસક્ષયં પાણિપદે પ્રશોયં, મૂર્છાં
યથા છર્દિમધાતિસારમ્ ॥ દૂષીવિષં શ્વાસતૃપા-
જ્વરાંશ્ચ, કુર્યાત્પ્રવૃદ્ધિં જઠરસ્ય ચાપિ ॥ ૪૭ ॥

અન્વયઃ-તતઃ દૂષીવિષમ્ અન્ન-મદ-અવિપાકો
અરોચકં મળ્હલકોઠજન્મ માંસક્ષયં પાણિપદે
પ્રશોયં મૂર્છાં છર્દિમ્ અથ ચ અતિસારં શ્વાસ-તૃપા-
જ્વરાન્ જઠરસ્ય ચ પ્રવૃદ્ધિમ્ અપિ કુર્યાત્ ॥

દૂષીવિષ કોષે તે પછી અન્ન જમતાં
સોપારી ખાધાના જેવો મીથો ઉત્પન્ન કરે
છે; અન્ન પચતું નથી અને અરુચિ, મંડેલો
તથા ધ્રામકાની ઉત્પત્તિ તથા માંસનો ક્ષય,
હાથ-પગમાં સોબ, મૂર્છાં, ઊલટી, અતિસાર,
શ્વાસ, તરસ અને જ્વર એટલા રોગો કરે
તથા પેટનો પણ ખૂબ વધારો કરે છે. ૪૭

ટીકા-અન્ને મુચ્ચે પૂગફલેનેવ મદઃ ॥ અવિપાકઃ-
અપચય ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

દૂષીવિષમેદન વિકારમેદનાહ-

બુદ્ધાં બુદ્ધાં દૂષીવિષના બુદ્ધા બુદ્ધા વિકારો
ઉન્માદમન્યજનયેષ્થાડ્યન્દુ, માનાહમન્યત્ક-
પયેષ્થ શુક્મ્ ॥ ગાદ્યમન્યજનયેષ્થ કુષ્ઠં, તાંસ્તા-
ન્વિકારાંશ્ચ વહુપ્રકારાનુ ॥ ૪૮ ॥

અન્વયઃ-અન્યત્ ઉન્માદં તથા અન્યત્ માનાહ
જનયેત, અન્યત્ ચ શુક્લં ક્ષપયેત, અન્યત્ ચ ગાદ્યમ્
કુષ્ઠં તાન્તાન્ ચ વહુપ્રકારાન્ વિકારાન્ જનયેત ॥

કોઈક દૂષીવિષ ઉન્માદ અને કોઈક
આનાહ (આદરો) ઉત્પન્ન કરે છે; બીજું
દૂષીવિષ વીર્યનો નાશ કરે અને કોઈક બીજું
વાહ્યનું ગળગળાપણું, કોઠ અને ઘણા પ્રકાર-
ના તે તે વિસર્પ તથા વિસ્ફોટ આદિ વિકારો
ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૮

ટીકા-અન્યત્-દૂષીવિષં, તાંસ્તાન્ વિકારાન્-વિસર્પ-
વિસ્ફોટાદિનુ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

દૂષીવિષશબ્દસ્ય નિરુક્તિમાહ-

‘દૂષીવિષ’ શબ્દનો અર્થ

દુષિતં દેશકાલાત્રદિવાસ્વત્રૈરભીક્ષ્ણશઃ ॥
યસ્માત્ સન્દુપયેદ્યાત્સ્તસ્માદ્ દૂષીવિષં સ્મૃતમ્ ॥

અન્વયઃ-દેશ-કાલ-અન્ન-દિવાસ્ત્રપ્તિઃ અભીક્ષ્ણશઃ

દૂષિત (યદ) યસ્માત ધાતુ સંદૂષયેત, તસ્માદ દૂષીવિપ સ્તુતમ્ ॥

દેશ, કાળ, અન્ન અને દિવસની નિદ્રાથી વારંવાર હૂષિત થઈ ઝેર ધાતુઓને હૂષિત કરે છે, માટે 'દૂષીવિપ' કહેવાય છે. (જલ પ્રાય વગેરે દેશેથી, વાદળાંના ઘેરાવાનો સમય અને કળથી, તલ તથા મસૂર આદિ અન્નો વગેરેથી એ ઝેર હૂષિત થાય છે.)

ટીકા-વેશઃ=આત્મવાદિઃ, કાલઃ=દુર્નિદાદિઃ, અન્ન=કુચ્છયતિલમસૂરાદિ, ધાતુદૂષકત્વાત-દૂષીવિપમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

દૂષીવિપસ્ય સાધ્યાસાધ્યત્વાદિકમાહ-

સાધ્ય, યાપ્ય, અસાધ્ય દૂષીવિપ

સાધ્યમાત્મવતઃ સયો યાવ્યં સંવત્સરોત્થિતમ્ । દૂષીવિપમસાધ્યં સ્પાત્સ્ત્રીણસ્યાહિતસેવિનઃ ॥૪૯॥

અન્વયઃ-આત્મવતઃ દૂષીવિપ સ્વાઃ સાધ્ય, સંવાસર-ઉત્થિત યાવ્ય, ક્ષીણસ્ય અહિતસેવિનઃ અસાધ્ય સ્યાત્ ॥

નિતેન્દ્રિય માણસને દૂષીવિપ તરત સાધ્ય થાય છે, એક વર્ષ પછી યાપ્ય થાય છે અને ક્ષીણ થયેલાંને તથા અપચ્છયનું સેવન કરનારને અસાધ્ય થાય છે. ૪૯

તત્ત્વ દૂષીવિપમભિધાય નર દર્શયિતુમાહ-

કૃત્રિમ વિપ-ગરનું નિરૂપણ

સૌમાગ્યાર્થે સ્ત્રિયઃ સ્વેદં રજો નાનાઙ્ગજાનમ્ભાનુ । શત્રુપ્રયુક્તાંઘ ગરાન્ પ્રયજ્ઞત્ત્યન્નમિશ્રિતાન્ ॥૫૦॥

અન્વયઃ-સ્ત્રિયઃ સૌમાગ્ય અર્થે સ્વેદ રજઃ નાના ંગજાનુ મ્ભાનુ, શત્રુપ્રયુક્તાન્ ચ અન્નમિશ્રિતાન્ ગરાન્ પ્રયજ્ઞન્તિ, (તત્ કૃત્રિમ વિપ નરજ્ઞકમુચ્યતે) ॥

શ્રીઓ, પોતાના સૌભાગ્ય માટે (એટલે પોતાનું સ્વચ્છંદીયણું કરવા અથવા પતિ

+ દૂષ્યત દેશ-કાળ-અન્ન-દિવા-સ્વપ્નઃ મગીક્ષણ, તથા ચ દૂષયતિ શરીરરચ્છા ધાતુનિતિ દૂષી, દૂષયતેર્થ-ન્તાત્ 'અવ ઇઃ' (ઉળા. ૪-૧૩૯), તત્તથ 'ક્રુદિકારાદક્તિનઃ' इति च वा डीप्, દૂષીચ્છણ ચ તદ્ વિપ-દૂષીવિપમ-મન્ત્ર-ઔષધપ્રયોગ-આદિમિઃ-નિર્વીચી-કૃતં વા-દેશ, કાળ, ખોરાક, દિવસની ઊંધ આદિથી વારંવાર દુષ્ઠ થઈ શરીરની ધાતુઓને જે ખરાબ કરે, તે દૂષીરૂપ લક્ષણવાળું ઝેર અથવા મન્ત્ર-ઔષધ આદિના પ્રયોગથી જે ઝેરને તેની રૂળ શક્તિથી રહિત કર્યું હોય, તે "દૂષીવિપ" કહેવાય છે.

ઉપર પોતાનો પ્રભાવ બેસાડવા કે પતિને વશ કરવા) પરસેવો, (માસિક સ્વાવરૂપ) રજ, અનેક ભતના શરીરના મેલ અથવા શત્રુ દ્વારા ચોળેલાં ઝેર ખોરાક સાથે આપી ખવરાવી દે એ ('ગર' નામે) કૃત્રિમ વિપ કહેવાય છે. ૫૦

ટીકા-કૃત્રિમ વિપ દ્વિવિધમ્-એક સવિપ દૂષીવિપ-ચક્ષમ્, અપરમવિપ તદેવ નરસક્તમ્; તથા ચ કાશ્યપ-સંહિતાયામ્-'સયોગર્જં ચ દ્વિવિધ દ્વિતીય વિપમુચ્યતે । દૂષીવિપ તુ સવિપમવિપ નર ઉચ્યતે ।' સયોગર્જ=કૃત્રિમં વિપ, દ્વિતીય=સ્વામાવિષમ્, તથા દ્વિવિધમ્ ॥ દૂષીવિપ અને ગર-એમ કૃત્રિમ વિપ બે પ્રકારનું છે; જેમા ઝેરનો મન્ત્ર ધ હોય તે 'દૂષીવિપ' કહેવાય અને જેમા ઝેરનો સન્ત્ર ધ ન હોય તે 'ગર' કહેવાય છે. આ સન્ત્ર ધ કાશ્યપસંહિતામાં કહ્યું છે કે, 'કૃત્રિમ વિપ સયોગથી થાય છે, તેના દૂષીવિપ અને ગર એવા બે ભેદ કહેવાય છે; ઝેરના સન્ત્ર ધ-વાળું 'દૂષીવિપ' કહેવાય છે અને ઝેરના સન્ત્ર ધ વગરનું છતાં ઝેરનું કામ કરે, તે 'ગર' કહેવાય છે.'

નરકાર્યમાહ-

ગરનું કાર્ય

તૈઃ સ્પારપાણ્દુઃ કુશોડ્ભાગ્નિર્જ્વરઙ્ગાસ્યોપજાયતે । મર્મપ્રધમનાધ્માનં સ્પાત્-ક્ષયઃ શોથસમ્ભવઃ ॥૫૧॥

જઠરં પ્રહ્ણીદોયો વક્ષમગુલ્મક્ષયજ્વરાઃ ।

एवं विधस्य चान्यस्य व्याधेल्लिङ्गानि दर्शयेत् ॥૫૨॥

અન્વયઃ-તૈઃ (જનઃ) પાણ્દુઃ કુશઃ અભ્પાગ્નિઃ ચ જ્વરઃ ઉપજાયતે, (તથા ચ) મર્મ-પ્રધમન-આધ્માનં ક્ષયઃ શોથસમ્ભવઃ સ્યાત્ । (કિં ચ) (અથ ગરઃ) જઠરં પ્રહ્ણીદોયઃ વક્ષમ-ગુલ્મ-ક્ષય-જ્વરા, ચ એવવિધસ્ય અન્યસ્ય વ્યાધેઃ લિંગાનિ દર્શયેત્ ॥

(પરસેવો તથા રજ વગેરે) તે ગદાથી માણસને પાડુપણું, કૃશપણું, અગ્નિની મંદતા, જ્વર, મર્મસ્થલમાં પીડા, આક્રંશ, ધાતુક્ષય અને સોજા ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ પેટનો

x નિતિ પ્રાણાનુ શનૈઃ શનૈઃ શરીરે પાણ્દુલ-હશલ-અમિમાન્ય-જ્વર ક્ષય-શોથાદીનુ સમુત્પાદેતિગર, નુ નિગરણે-અન્-જે શરીરમાં પાંડુરોગ, દુર્બળતા, અગ્નિની મંદતા, તાવ, ક્ષય તથા સોજા વગેરે ઉત્પન્ન કરી ધીમે ધીમે માણસના પ્રાણ લે છે, તે કૃત્રિમ વિપનો એક ભેદ 'ગર' કહેવાય છે.

÷ 'હસ્તયોઃ શોથસમ્ભવઃ' इति पाठः ।

રોગ, શકુણી રોગ, રાજ્યક્ષમ, ગોળો, ક્ષય, તાપ અને એવા પ્રકારના બીજા રોગનાં ચિહ્નો પશુ તે ગર (વિષ) દેખાડે છે. ૫૧, ૫૨

ટીકા-તે = ગૌર, સ્વેદરત્ન. પ્રવૃત્તિભિઃ, જ્વરવાસ્યોપ-
જાયત્વેતિ-અપાકાત્; મર્મપ્રથમત્વે-મર્મવ્યથા, ક્ષયઃ-
ચાતુક્ષયઃ ॥ ક્ષય એટલે ધાતુક્ષય બાબતે.

હતાના જન્તુવિશેષાભાસુત્પત્તિ નિર્ણય સદૃશ્યો ગ્રાહ-
લૂતા (કરોળિયા) નામનાં જીવડાંઓની

ઉત્પત્તિ, વ્યાખ્યા તથા સંખ્યા
યસ્માલ્લૂતં તૂળં પ્રાપ્તા મુનેઃ પ્રસ્વેદવિન્દ્યઃ ।
તેભ્યો જાતાસ્તથા લૂતા इति यथा तास्तु પોઢશ ॥૫૩॥
અન્વયઃ-યસ્માત્ તૂળં છત્ત, મુનેઃ પ્રસ્વેદવિન્દ્યઃ
પ્રાપ્તાઃ, તેભ્યઃ જાતાઃ તુ પોઢશ (જન્તવઃ) હતાઃ इति
ચ્યાતાઃ ॥

વસિષ્ઠ મુનિએ ગાય માટે ઘાસ કાપતાં
તે ઘાસ કાપેલી જગામા તેમનાં જે પરસેવાનાં
ખિંદુ પડ્યાં તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં જીવડાં
'લૂતા' કહેવાયાં. તે સોળ પ્રકારનાં છે. ૫૩

ગ્રાહ સુપ્રતઃ-
આ સંખ્યાએ સુખત પશુ આમ કહે છે
વિશ્વામિત્રો નૃપવરઃ કદાચિદ્વપિ સત્તમમ્ ।
વસિષ્ઠં કોપયામાસ ગત્વાડડભ્રમપદં કિલ ॥૫૪॥
કુપિતસ્ય મુનેસ્તસ્ય લલાટાત્ સ્વેદવિન્દ્યઃ ।
અપતન્દર્શનાદેવ હ્યધસ્તાત્તીવર્વચસઃ ॥૫૫॥
હત્તે તૂળે મેહર્પેસ્તુ ધેન્યર્થે સમ્મૃતેડપિ ચ ।
તતો જાતાસ્તિયમે ધોરા નાનારૂપા મહાવિપાઃ ॥
તાસામગ્રો કષ્ટસાધ્યા ઘર્જ્યાસ્તાવત્ય વય હિ ॥૫૬॥

અન્વયઃ-નૃપવરઃ વિશ્વામિત્રઃ કદાચિત્ આશ્રમપદ
ગત્વા કુપિતતમ વસિષ્ઠં કોપયામાસ કિલ, તસ્ય દર્શનાત્
એવ હિ કુપિતસ્ય તસ્ય તીવર્વચસઃ મુનેઃ લલાટાત્
સ્વેદવિન્દ્યઃ અધસ્તાત્ મહર્પેઃ ધેનુ-અર્થે તૂળે હત્તે
સમૃતે ચ અપિ અપતન્, તતઃ તુ રૂપે ધોરાઃ મહાવિપાઃ
નાનારૂપાઃ જાતાઃ, તાસામ્ ગ્રો કષ્ટસાધ્યાઃ, તાવત્યઃ
એવ હિ વર્જ્યાઃ ॥

મહારાજ વિશ્વામિત્રે કોઈ વેળા વસિષ્ઠના
આશ્રમમાં જઈને મહામુનિ વસિષ્ઠને કોપાવ્યા
હતા; તે વખતે વિશ્વામિત્રને દેખતાં જ તીવ્ર
તેજવાળા મુનિ વસિષ્ઠના લલાટ પરથી પર-
સેવાનાં ટીપાં ત્યાં નીચે ગાય માટે કાપીને
એકઠાં કરી રાખેલ ઘાસ ઉપર પડ્યાં હતાં
અને તેમાંથી ભયંકર, ભારે ઝેરવાળાં તથા

અનેક રૂપવાળાં લૂતા નામનાં જીવડાં ઉત્પન્ન
થયાં હતાં; એમાં 'ત્રિમંડળ' વગેરે ૮ કષ્ટસાધ્યા
છે અને 'સૌવર્ણિક' વગેરે ૮ અસાધ્ય છે.

ટીકા-તત્ર ત્રિમંડળપ્રમુતયોડ્ગો વચ્ચાધ્યાઃ,
સૌવર્ણિકપ્રમુતયોડ્ગાસાધ્યાઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે)

તામાં સામાન્યાનાં દશજનનમાહ-
સર્વ લૂતાદશોતુ સામાન્ય લક્ષણ

તામિર્દષ્ટે દશકોયઃ પ્રવૃત્તિઃ ક્ષતજસ્ય ચ ।
જ્વરો દાહોડિતિ સારથ્ય ગદાઃ સ્યુષ્ઠ ત્રિદોષજાઃ ॥
પિડકા વિવિધાકારા મળ્ડલાનિ મહાન્તિ ચ ।
શોથા મહાન્તો મૃદવો રક્તાઃ શ્યાવાશ્ચલાસ્તથા ।
સામાન્યં સર્વલૂતાનામેતદ્દશસ્ય લક્ષણમ્ ॥૫૮॥
અન્વયઃ-તામિઃ દષ્ટે દશકોયઃ ક્ષતજસ્ય ચ પ્રવૃત્તિઃ
જ્વર, દાહ ચ અતિસારઃ ચ ત્રિદોષજાઃ ગદા સ્યુઃ,
વિવિધ-આકારા પિડકા, મહાન્તિ ચ મળ્ડલાનિ,
મહાન્ત, મૃદવઃ રક્તાઃ શ્યાવાઃ તથા ચલાઃ શોથાઃ,
એતત્ સર્વલૂતાના દશસ્ય સામાન્ય લક્ષણં (જેવમ્) ॥

એ લૂતાઓએ કરડેલ દંશપ્રદેશમાં સડો,
હોડીની પ્રવૃત્તિ, તાપ, બળતરા, ઝાડો, ત્રણે
દોષાસંબંધી રોગો, વિવિધ આકૃતિવાળી
ફાલ્લીઓ, મોટાં મંડો અને મોટા, ઠોમક,
રાતા, ચંચલ તથા કાળાશપડતા સોળ થાય
છે; આ હરકેઈ લૂતાઓના દંશનું સામાન્ય
લક્ષણ બાબતું. ૫૭, ૫૮

ટીકા-દશકોયઃ=દશમધ્યે પૂતીગાવઃ ॥ (અર્થ
ઉપર છે)

ત્રિમંડલા આદિ ૮ કષ્ટસાધ્ય લૂતાદશોતુ
લક્ષણ

દંશમધ્યે તુ યાતુક્ષ્ણં શ્યાવં વા જાલકાવૃત્તમ્ ।
દગ્ધાકૃતિઃ મૂર્શં પાકક્લેદશોયજ્વરાન્યિતમ્ ॥
દૂષીવિપામિલ્લતામિસ્તદ્દૃષ્ટમિતિ નિર્દિશેત્ ॥૫૯॥

* હુન્તિ-હિન્દન્તિ સ્વકીય દશપ્રદેશ મહાન્ત શોય
કોયં ચોત્વાયેતિ હતાઃ, હત્ત હેદને-‘હસિમૃગુ’ (અર્થ
૩-૮૬) इति तन्, સંજ્ઞાપૂર્વકત્વાદ્ ગુણામાદઃ-ટાપ્-
જ્ઞેઓ પોતાના કરડના સ્થાન પર મોટા સોળે તથા
સડો ઉપજાવી તે પ્રદેશને ઊંચાંલિત કરી નાખે છે,
તેથી જીવડાં ‘લૂતા’ (કરોળિયા) નામે પ્રસિદ્ધ થયાં છે,
આયુર્વેદિક નિરુક્તની દૃષ્ટિએ- ‘હત્તે તૂળે પ્રાપ્તા-’
વસિષ્ઠની ગાય માટે કાપી રાખેલ ઘાસ પર વસિષ્ઠના
કોપનાં ટીપાં પડ્યાં, તેમાંથી થયેલ જીવડાં ‘લૂતા’
કહેવાયાં; ‘હત્તે’ પદમાંથી લૂ અને ‘પ્રાપ્તા’ પદમાંથી
છેલ્લો ‘તા’ મળી ‘લૂતા’ બનેલ છે.

અન્યય:-દક્ષમયે તુ યત્ વૃણં દયાવં જાલક-
ગારૂતં દગ્ધ-આકૃતિ મૃશં યાક-વલેદ-શોય-જ્વર-
અન્યતં (મયેત), તદ્ દ્યોવિપામિઃ હતામિઃ દશ્મ
દતિ નિર્દિશેત્ ॥

દંશ ઉપર નો કાળું અથવા કાળી ઝાંઈ
વાળું, નળાંઓવાળું, બળેલાના જેવી આકૃતિ-
વાળું, અત્યંત પાકવાળું અને ક્લેદ, સોને
તથા નવરવાળું ચિહ્ન દેખાય, તો દૂધીવિપા
નામની લૂતાઓનો⁺ તે દંશ છે, એમ કહેવું. ૫૯

સૌવર્ણિકાદ્યોઽશ્વસાધ્યાઃ પ્રાણહાસ્તાસાં દશ-
લક્ષણમાહ-

સૌવર્ણિકાદિ ૮ અસાધ્ય લૂતાઈ^૧શોય^૨ લક્ષણ
શાયઃ શ્વેતાઃ સિતારક્તાઃ પીતા યા વિહકા જ્વરઃ ।
પ્રાણાન્તકાશ્ચ જાયન્તે દાહહિકાશિરોમ્રહાઃ ॥૬૦॥

અન્યય:- (સૌવર્ણિકાદિ દશે) શોયઃ શ્વેતાઃ સિતાઃ
રક્તાઃ પીતાઃ વા વિહકાઃ જ્વરઃ ચ પ્રાણ-મન્તકાઃ
દાહ-હિકા-શિરોમ્રહાઃ જાયન્તે ॥

(અસાધ્ય લૂતાઓ કરડેલી હોય તો)
સોને અને ઘોળી, રાતી તથા ખીળી ફેલીઓ;
તાવ તથા પ્રાણ લઈ લે એવી બળતરા, હેડકી
અને માથાનું પકડાવું થાય છે. ૬૦

આહુવિપલક્ષણમાહ-

ઉંદરના ઝેરનું લક્ષણ
આદંશાચ્છોગિતં પાણ્ડુમણ્ડલાનિ જ્વરોઽરુચિઃ ।
લોમહર્ષશ્ચ દાહશ્ચાપ્યાહુદૂપીવિપાર્જિતે ॥

અન્યય:-આહુદૂપીવિપાર્જિતે આદંશાત્ શોગિતં
પાણ્ડુમણ્ડલાનિ જ્વરઃ અરુચિઃ ચ લોમહર્ષઃ ચ દાહઃ
અપિ (મયેત) ॥

દંશથી માંડીને લોહી ફીકા રંગનું થઈ
નય, પ્રામઠાં થાય, નવર આવે, અરુચિ થાય,
ફંવાડાં ઊભાં થઈ નય અને બળતરા થાય;
એટલાં લક્ષણો ઉંદરનાં દૂધીવિપનાં છે.

+ ભગવાન સુશ્રુતે લૂતાઓ ૧૬ ગણી છે;
તેમાંની ૮ ત્રિમંડલાદિ કષ્ટસાધ્ય છે અને ૮ સૌવ-
ર્ણિકા આદિ અસાધ્ય છે; તેઓનાં સળંગ ૧૬
નામે આ પ્રમાણે છે: ત્રિમંડલા, શ્વેતા, કપિલા,
પીતિકા, લાલાવિપા, મૂત્રવિપા, રક્તા, કઠિના, સાવ-
ર્ણિકા, લાળવર્ણા, અલિની, એણીપદી, કૃષ્ણા,
સ્તિનધમુખી, કાંડા અને માલાતુડી.

પ્રાણદૂપલક્ષણમાહ-

પ્રાણ લેનારા ઉંદરના ઝેરનું કાર્ય

મૂર્છાશ્વેતશોયવૈવર્ણ્ય વલેદશ્વેતશ્ચુતિજ્વરાઃ ।
શિરોગુહ્તવં લાલામૂર્છાદિશ્ચાસાધ્યમૂપકાત્ ॥૬૧॥

અન્યય:-અસાધ્ય-મૂપકાત્ મૂર્છા-અશ્વેત-વૈવર્ણ્ય
વલેદ-શ્વેત-અશ્ચુતિ-જ્વરાઃ શિરોગુહ્તવં લાલા ચ
અમૂર્છાદિઃ (મયેત) ॥

(પ્રાણનાશક) અસાધ્ય ઉંદર કરડવાથી
મૂર્છા, અંગે પર સોને, રંગ બદલાઈ જવો,
ક્લેદ, બહેરાશ, તાવ, માથાનું બારેપણું,
લાળનું ઝરવું અને લોહીની ઊલટી થાય છે.
(ખીળા અંથમાં લખ્યું છે કે આ ઉંદરના
કરડવાથી થયેલો અંગ પરનો સોને તે ઉંદરના
જેવા જ આકારવાળો થાય છે.) ૬૧

ટીકા-અશ્વેતશોયોઽય મૂપકાકારો મોદસ્ય ઇતિ
તન્નાન્તરે ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

કુકલાસદસ્ય લક્ષણમાહ-

કાંડીકા કે કાચડાના દંશનું લક્ષણ
શોયસ્ય કાર્ણ્યમથવા નાનાવર્ણત્વમેવ ચ ।
મોહોઽય વર્વસો મેદો દદસ્ય કુકલાસકૈઃ ॥૬૨॥

અન્યય:-કુકલાસકૈઃ દદસ્ય શોયસ્ય કાર્ણ્યમ્
અથવા નાનાવર્ણત્વમ્ એવ, અથ ચ મોહઃ વર્વસઃ
મેદઃ (મયેત) ॥

જે માણસને કાચડો કરડ્યો હોય તેને
કરડ પર કાળો કે બાતબાતના રંગનો સોને
થાય, મૂમ્છો થાય અને ઝાડા થાય છે. ૬૨

વૃશ્ચિકવિપસ્ય લક્ષણમાહ-

વીંછીના ઝેરનું લક્ષણ
દહત્યગ્નિરિવાદો તુ મિનત્તોયોર્ધ્વમાશુ ચ ।
વૃશ્ચિકસ્ય વિપં યાતિ પશ્ચાદ્દંશેઽવતિષ્ઠતે ॥૬૩॥

અન્યય:-વૃશ્ચિકસ્ય વિપમ્ આદો ॥ અગ્નિઃ હવ
દહતિ, આશુ ચ ઊર્ધ્વ યાતિ, મિનતિ ઇવ, પશ્ચાદ્ દંશે
અવતિષ્ઠતે ॥

વીંછીનું ઝેર પ્રથમ તો અગ્નિ જેવી
બળતરા કરે છે, તરત ઊંચું ચડી નય છે,
બાજે અંગેને ચીરી નાખતું હોય એવી પીડા
કરે છે અને યજ્ઞી અગુક સમય જતાં દંશના
સ્થળે રહે છે. ૬૩

અસાધ્યસ્ય વૃથિકદશસ્ય લક્ષણમાહ-

અસાધ્ય વીંછીના દંશનું લક્ષણ

દ્વયોડસાધ્યેસ્તુ હૃદધાનરસનોપહતો નરઃ ।

માંસેઃ પતદ્વિરત્યયં વેદનાર્તો જહાત્યસૂત્ર ॥ ૬૪ ॥

અન્વયઃ-અસાધ્યઃ (વૃથિકેઃ) દશઃ તુ નરઃ હૃદ-
ધાન-રસના-ઉપહતઃ (સત્) પતદ્ભિઃ માંસેઃ અત્યયં
વેદના-આર્તઃ અસૂત્ર જહાતિ ॥

અસાધ્ય વીંછીથી કરડાયેલા માણસ હૃદય,
નાક તથા છલના કાર્યથી રહિત થઈ ખૂબ
પીડાય છે અને પડતા માંસને લીધે અત્યંત
વેદનાથી દુઃખી થઈ પ્રાણ છોડે છે. ૬૪

ટીકા-અસાધ્યે વૃથિકેસ્તેપામેવાતુવૃત્તેઃ । હૃદાદિપૂપહતઃ=

હૃદાદિકાર્યરહિતો ભવતિ, અત્યયં વેદનાર્તં इत्यન્વયઃ ॥

કળમક્રમિદશસ્ય લક્ષણમાહ-

કણુભ નામના કીડાના દંશનું લક્ષણ

વિસર્પઃ શ્વયથુઃ શૂલં જ્વરશ્છાદિરયાપિ યા ।

લક્ષણં કળમૈદૃષ્ટે દંશશ્ચૈવ વિશીર્યતે ॥ ૬૫ ॥

અન્વયઃ-કળમૈઃ દષ્ટે ચ વિસર્પઃ શ્વયથુઃ શૂલ જ્વરઃ
ભયવા છાદિઃ અપિ ચા દંશઃ વિશીર્યતે એવ ॥

કણુભ* નામનો કીડો કરડ્યો હોય ત્યારે
વિસર્પ*, સોળે, શળ, તાવ અથવા બિટ્ટી થાય
છે અને દંશની જગ્યા અવશ્ય છિન્નભિન્ન થઈ
જાય છે. ૬૫

ટીકા-કળમઃ=કીટવિશેષઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અયોચિટિદશસ્ય લક્ષણમાહ-

કાળાં અને ચોદાં રૂંવાડાંવાળી ધયળના

દંશનું લક્ષણ

કૃષ્ણલોમોચિટિદ્વેન સ્તબ્ધલિપ્તો મૃશાસિમાન્ ।

દષ્ટઃ શીતોદકેનૈવ સિક્તાન્યદ્વાનિ મન્યતે ॥ ૬૬ ॥

અન્વયઃ-કૃષ્ણલોમ-ઉચિટિદ્વેન દષ્ટઃ (જનઃ) સ્તબ્ધ-
લિપ્તઃ મૃશાસિમાન્ (સન્) અન્નાનિ શીત-ઉદકેન
સિક્તાનિ ઇવ મન્યતે ॥

અતિશય કાળી રૂંછાડવાળી ધયળ જેને
કરડી હોય તે માણસ સજ્જડ થઈ જવાનાં
ચિહ્નોથી યુક્ત અથવા તેનું પુરુષચિહ્ન
સજ્જડ થઈ ખૂબ પીડાય છે, અને સઘળાં
અંગો ઉપર જાણે ટાડું પાણી છાંટ્યું હોય

* કળઃ ઇવ માતિ-મા કીર્ત્તૌ-‘આતોડુપસંગે કઃ’-
જે ધાન્યાદિના કણુ જેવો લાસે છે, તે ‘કણુભ’
નામનો એક જાતનો કીડો.

એમ માને છે. ૬૬

ટીકા-કૃષ્ણલોમા=અધિકતરકૃષ્ણરોમા, ઉચિટિદ્વઃ=
‘નીડા’ કીટવિશેષઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

સવિપમળકદશસ્ય લક્ષણમાહ-

ઝેરી દેડકાના દંશનું લક્ષણ

અકદંદ્રાદિતઃ શૂનઃ સરુજઃ પીતકઃ સતૃદ્ ।

સનિદ્રશ્છાદિમાન્દ્વયો મળકૈઃ સવિપૈર્ભવેત્ ॥ ૬૭ ॥

અન્વયઃ-સવિપૈઃ મળકૈઃ દષ્ટઃ (જનઃ) અકદંદ્રા-
અદિતઃ શૂનઃ સરુજઃ પીતકઃ સતૃદ્ સનિદ્રઃ છદિમાન્
ભવેત્ ॥

ઝેરી દેડકાથી કરડાયેલા માણસને દંશમાં
એક દાઢ જ બીડી રહે છે, સોળે આવે છે,
પીડાથી તે યુક્ત થાય છે, લગાર પીળા
રંગવાળો તે થઈ જાય છે, તેને તરસ લાગ્યા
કરે છે, બાંધ આવે છે અને બિટ્ટી થાય છે. ૬૭

ટીકા-અકદંદ્રાદિતઃ=સ્વભાવાદેકયૈવ દૃષ્ટ્યા દષ્ટો
ભવતિ । (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

મત્સ્યવિપસ્ય કાર્યમાહ-

ઝેરી માછલાના દંશનું લક્ષણ

મત્સ્યાસ્તુ સવિપાઃ કુર્યુર્દાદિં શોયં રુજં તથા ॥

અન્વયઃ-સવિપાઃ તુ મત્સ્યાઃ દાદિં શોથ તપા
રુજં કુર્યુઃ ॥

ઝેરી માછલું કરડે છે તો બળતરા, સોળે
અને વેદના કરે છે. ૬૮

જલોકાવિપકાર્યમાહ-

જળોના ઝેરનું કાર્ય

કળદ્ શોથં જ્વરં મૂર્છાં સવિપાસ્તુ જલોકસઃ ॥

અન્વયઃ-સવિપાઃ જલોકસઃ તુ કળદ્ શોથ જ્વર
મૂર્છાં (કુર્યુઃ) ॥

ઝેરી જળો કરડે છે તો થળ, સોળે, જ્વર
અને મૂર્છા કરે છે. ૬૯

ગૃહગોચિકાવિપકાર્યમાહ-

ગરોળીના ઝેરનું કાર્ય

વિદાદ્ શ્વયથું તોદં પ્રસ્વેદં ગૃહગોચિકાઃ ॥ ૭૦ ॥

અન્વયઃ-ગૃહગોચિકાઃ વિદાદ્ શ્વયથું તોદં પ્રસ્વેદં
(કુર્યુઃ) ॥

ગરોળી કરડે છે તો દાઢ, સોળે તથા
સોય લોંકાથા જેવી પીડા અને અંગેમાં
પરસેવો કરે છે. ૭૦

શતપદીવિપકાર્યમાહ-

કાનખજૂરાનાં એરતું કાર્ય

દંશે સ્વેદં રૂઝં દાહં કુર્યાન્નશતપદીવિપમ્ ॥ ૭૧ ॥

અન્વય:-શતપદીવિપ દંશે સ્વેદ રૂઝં દાહં કુર્યાત્ ॥

કાનખજૂરાતું એર દંશમાં પરસેવો, વેદના અને બળતરા કરે છે. ૭૧

ટીકા-શતપદી='ગિજાર્' इति लोके ॥

મશકવિપકાર્યમાહ-

મચ્છરનાં એરતું કાર્ય

कण्डूमान्मशकरीपच्छोयः स्पान्मन्दयेदनः ॥ ૭૨ ॥

અન્વય:-મશકૈઃ કણ્ડુમાન્ મન્દયેદનઃ શોષઃ સ્વાત્ ॥

મચ્છરનાં કરડથી ચળવાળો અને થોડી વેદનાવાળો સોજો થાય છે.

અસાધ્યમશકદશમાહ-

असाध्य मच्छरना दंशतुं लक्षणम्
असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम् ॥ ૭૩ ॥

અન્વય:-અસાધ્ય (પર્વતીય-) મશકક્ષતમ્ અસાધ્યકીટસદૃશ (જ્ઞેયમ્) ॥

અસાધ્ય (પહાડી) મચ્છર કરેલો જખમ, અસાધ્ય કરોળિયા આદિ જંતુઓએ કરેલા જખમના જેવી વેદના કરનાર બાણવો. ૭૩

ટીકા-અસાધ્યકીટસદૃશ-અસાધ્યઃ=કીટૈર્લતાદિમિઃ
જંતૈં યત્ ક્ષત તત્સદૃશવેદનમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

મશિકાદશલક્ષણમાહ-

માખીનાં દંશતું લક્ષણ

सद्यःसंस्त्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।
पिडका मक्षिकादंशे तासां तु स्यगिकाऽसुहृत् ॥ ૭૪ ॥

અન્વય:-મશિકાદંશે સદ્યઃ સંસ્ત્રાવિણી શ્યાવા દાહ-મૂર્ચ્છા-જ્વર-અન્વિતા પિડકા (સ્યાત), તાસાં તુ સ્યગિકા અસુહૃત્ (મવેત્) ॥

માખીનાં કરડ ઉપર તરત સ્વાપથી યુક્ત, કાળાશ, બળતરા, મૂર્ચ્છા અને જ્વર સહિત એવી ફાહી થાય છે. (સુશ્રુતે કહેલી છ પ્રકારની) તે માખીઓમાં 'સ્યગિકા' નામની તરત પ્રાણુ લે છે. ૭૪

ટીકા-તાસામિત્યાદિ,-તાસાં=મુશ્રુતોકાનાં વર્ણનાં મશિકાનાં મધ્યે 'સ્યગિકા' નામની સીંઘ પ્રાણુ હરતીત્યર્થઃ ॥ (અર્થ ઉપર આપાલો છે.)

વ્યાગ્રાદિવિપાણાં કાર્યમાહ-

વાઘ વગેરેનાં એરતું કાર્ય

चतुष्पाद्विद्वિપाद्वિर्वा नखैर्दन्तैश्च यत्કृतम् ।

શૂયતે પચ્યતે તત્તુ સ્વવતિ જ્વરયત્યપિ ॥ ૭૫ ॥

અન્વય:-ચતુષ્પાદ્મિઃ વા દ્વિપાદ્મિઃ નલૈઃ ચ દન્તૈઃ ક્વ (ક્ષતં) જત, તત્તુ શૂયતે, પચ્યતે, સ્વવતિ, જ્વરયતિ અપિ ॥

આર પગવાળાં વાઘ વગેરે પશુઓએ અથવા જે પગવાળાં જંગલી માણસો વગેરેએ નખ કે દાંતથી જે જખમ કર્યો હોય તે સોજવાળો થાય, પાકે, સાવ કરે અને જ્વરને પણ ઉત્પન્ન કરે છે. ૭૫

ટીકા-ચતુષ્પાદ્મિઃ=વ્યાગ્રાદિમિઃ, દ્વિપાદ્મિઃ=વનમનુ-
ધ્યાદિમિઃ, શૂયત=શૂન ભવતિ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

વિવોજ્જિવનસ્ય લક્ષણમાહ-

એરથી રહિત થયેલા માણસનું લક્ષણ

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकामं सम-
मूत्रविट्कम् । प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं, वैद्योऽव-
गच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ ૭૬ ॥

અન્વય:-વૈદ્યઃ પ્રસન્નદોષં પ્રકૃતિસ્થધાતુમ્ અન-
ભિકામં સમમૂત્રવિટ્કં પ્રસન્નવર્ણેન્દ્રિયચિત્તચેષ્ટ મનુષ્યમ્
અવિપમ્ અવગચ્છેત્ ॥

વૈદ્યે જેના વાયુ આદિ દોષો તથા ધાતુઓ પણ મૂળ સ્વભાવમાં રહ્યાં હોય, જેને અન્ન ખાવાની ઇચ્છા થાય, મૂત્ર તથા વિષ્ણુ યોગ્ય સ્થિતિવાળાં થયાં હોય, તેમ જ જેનો રંગ, ઇન્દ્રિયો, ચિત્ત તથા ચેષ્ટા નિર્મલ સ્થિતિવાળાં થયાં હોય, તે માણસને એર વગરનો થયેલો બાણવો. ૭૬

ટીકા-પ્રસન્નદોષ=પ્રકૃતિસ્થદોષ; કોપ મુગમ્ ॥

અથ વિપાણાં ચિકિત્સા ।

વિષેાની ચિકિત્સા :

તત્ર સ્વાત્રવિપવિકિત્સામાહ-

તેમાં સ્થાવર વિપની ચિકિત્સા

સ્થાવરેણ વિષેણાર્તે નરં યત્નેન વામયેત્ ।
યમનેન સમં નાસ્તિ યતસ્તસ્ય ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૭૭ ॥
વિપમત્યર્થમુષ્ણં ચ તીક્ષ્ણં ચ કથિતં યતઃ ।
અતઃ સર્વવિષેપુક્તઃ પરિપેક્તુ શીતલઃ ॥ ૭૮ ॥
ઔષ્ણ્યાત્તીક્ષ્ણ્યાદિશેષેણ વિષં પિત્તં પ્રકોપયેત્ ।
વમિતં લેચયેત્તસ્માચ્છીતલેન જલેન ચ ॥ ૭૯ ॥

પાયયેન્મયુસાપિભ્યાં વિપદ્મં મેપજં દ્રુતમ્ ।
 મોકતુમસ્ત્ રક્ષં દદ્યાદ્વર્ણયેન્મરિચાનિ ચ ॥૮૦॥
 યસ્ય યસ્ય ચ દોષસ્ય પદ્યેલ્લિહ્વાનિ મૂરિશઃ ।
 તસ્ય તસ્યૌપધૈઃ કુર્યાદ્વિપરીતગુણેઃ ક્રિયામ્ ॥૮૧॥
 શાલયઃ પટ્ટિકાઘ્રેય કોરદૂષાઃ પ્રિયઙ્ગવઃ ।
 મોજનાયે વિપાર્તાનામૂર્ધ્વે ચાઘઘ શોઘનમ્ ॥૮૨॥
 મૂલત્વસ્વપ્રપુષ્પાણિ વીજં ચેતિ શિરીષતઃ ।
 ગર્વાં મૂત્રેણ સમ્પિષ્ટં લેપાદ્વિપહરં પરમ્ ॥૮૩॥
 દૂપીવિપાર્સં સુલિગ્ધમૂર્ધ્વે ચાઘઘ શોઘનમ્ ।
 પાયયેદગદં મુવ્યમિદં દૂપીવિપાહરમ્ ॥૮૪॥
 પિપ્પલી ધ્યામકં માંસી લોઘ્રમેલા સુર્વાચ્ચકા ।
 મરિચં વાલકં ચૈલા તથા કનકગૈરિકમ્ ॥
 ક્ષૌદ્રયુક્તઃ કપાવોઽયં દૂપીવિપમપોહતિ ॥૮૫॥

અન્વયઃ-સ્થાપરેણ વિષેણ આર્ત નર યત્નેન વામ-
 ચેત્, યતઃ હમનેન સમ તસ્ય ચિકિત્સિત ન અસ્તિ ।
 યતઃ વિપં અરયયેમ્ ઉષ્ણ ચ તીક્ષ્ણ ચ કથિતમ્, અતઃ
 સર્વવિષેષુ શીતલઃ પરિષેકઃ તુ ઉચ્ચઃ । વિપ વિશેષેણ
 ઔષ્ણ્યાત્ તૈશ્ચ્યાત્ પિત્તં પ્રકોપયેન્, તસ્માત્ વક્તિ
 શીતલેન ચ જલેન સેવચેત્ । વિપદ્મ મેપજ મધુ-
 સપિંભ્યૌ દ્રુતં પાયચેત્, અસ્ત્ રક્ષ મોકતુ દદ્યાત્, મરિ-
 ચાનિ ઘર્ષેત્ । યસ્ય યસ્ય ચ દોષસ્ય લિહ્વાનિ મૂરિશઃ
 પદ્યેત્, તસ્ય તસ્ય વિપરીતગુણેઃ ઔપધૈઃ પ્રતિક્રિયા
 કુર્યાત્ । વિપ-આર્તાનાં મોજન-અર્થે શાલયઃ ચ પટ્ટિકાઃ
 કોરદૂષાઃ પ્રિયઙ્ગવઃ (દેવાઃ,) કર્ણ ચ અઘઃ શોઘન
 (કાર્યમ્) । શિરીષતઃ મૂલ-સ્વક્-પત્ર-પુષ્પાણિ ચ
 વીજમ્ इति ગર્વાં મૂત્રેણ સમ્પિષ્ટ લેપાત્ પરં વિપહરમ્
 (ભવતિ) ॥ દૂપીવિપ-આર્તમ્ કર્ણ ચ અઘઃ સુલિગ્ધ
 શોઘનં પાયચેત્, ઇદમ્ ઔપધ સુલ્ય દૂપીવિપ-અપહં
 (ભવતિ) ॥ વિપ્પલી ધ્યામકં માંસી લોઘ્રમ્ એલા તથા
 કનકગૈરિકમ્, અય કપાવઃ ક્ષૌદ્રયુક્તઃ દૂપીવિપમ્
 અપોહતિ ॥

સ્થાવર વિષથી પીડાયેલા માણસને કાળ
 છથી ઊલટી કરાવની; કેમ કે ઊલટી જેવી
 તેની ખીજ કોઈ ચિકિત્સા નથી. વિષ અત્યંત
 ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે, માટે સઘળાં વિરોધમાં
 શીતળ સિંચન પણ કહેલ છે. વિષ વધારે
 ઉષ્ણપણથી અને તીક્ષ્ણપણથી ખાસ કરી
 પિત્તને કોપાવે છે, માટે વિષના રાગીને
 ઊલટી કરાવ્યા પછી શીતળ જળથી સિંચન
 કરવું; તેમ જ વિષને હથુનારું ઔષધ ધી
 તથા મધની સાથે તરત પાવું. ખાટો રસ

પાવો અને અંગો પર મરીનું ચૂર્ણ ઘસવું. જે
 જે દોષનાં ચિહ્નો વધારે દેખાય, તે તે દોષની,
 તે તે દોષના શુભથી વિપરીત શુભવાળાં
 ઔષધોથી ચિકિત્સા કરવી. એરથી પીડાયેલા
 માણસને જમવામાં રાતા ચોખા, સાઠી
 ચોખા, કાદરા અને કાંગ આપવાં અને ઉપરથી
 તથા નીચેથી ઊલટી અને વિરેચન દ્વારા
 સંશોધન કરવું. સરસડિયાનાં મૂળ, છાલ,
 પાદકાં, ફૂલ અને ખીજ, એ પાચે પદાર્થોને
 ગોમૂતમાં વાટી તેને લેપ કરવાથી તરત
 એરને અત્યંત મટાડે છે. ફળીવિષથી પીડાયેલ
 માણસને ઉપરથી ઊલટી કરાવવી અને નીચેથી
 રેચ માટે ખૂબ જ સિન્ધ શોધન પાવું; કેમ કે
 આ શોધનરૂપ મુખ્ય ઔષધ, ફળીવિષનો નાશ
 કરે છે. પીપર, રાહિસ નામનું સુગંધી ઘાસ-
 રાહિસ ન મળે તો વાળો, જટામાંસી,
 લોધર, એલથી, સાજીખાર, મરી, વાળો, ઝીણી
 એલથી અને સોનાગેરુનો ક્વાથ મધ સહિત
 પીધો હોય તો તે ફળીવિષને મટાડે છે. ૭૭-૮૫

ટીકા-પ્રિયનુ=કજુ ॥ ધ્યામકં=રોહિં, તદ્વાને
 ઉશીર દેયમ્; કનકગૈરિકમ્=અત્યંતમારકું ગૈરિકં,
 'વોનાગે' इति લોકે ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અથ જઘમવિપચિકિત્સા ।

જંગમ વિષની ચિકિત્સા :

મૃત્યુપાશરૂઢિ દ્રુત

અમ્ભયાં રોચનાં કુષ્ટમર્કપત્રં તથોપ્પલમ્ ।
 નલચેતસમૂલાનિ ગરલં સુરસાં તથા ॥૮૬॥
 સકલિહ્વાં સમઙ્ગિષ્ટામનન્તાં ચ શતાવરીમ્ ।
 ગૃક્ષાટકં સમઙ્ગાં ચ પદ્મકેશરમિત્યપિ ॥૮૭॥
 કલ્કીકૃત્ય પચેત્સર્પિઃ પયો દદ્યાચ્ચતુર્ગુણમ્ ।
 સમ્યક્પકોઽવતીર્ણં ચ શીતે તસ્મિન્નિવનિક્ષિપેત્ ॥૮૮॥
 સર્પિસ્તુલ્યં મિષકુ ક્ષૌદ્રં હૃતરક્ષં નિધાપયેત્ ।
 વિપાણિ હન્તિ દુર્ગાણિ ગરદોપકૃતાનિ ચ ॥૮૯॥
 સ્પર્શાદ્દન્તિ વિપં સર્વં ગરૈરુપહતાં ત્વચમ્ ।
 યોગજં તમકં કળદ્દં માંસસાદં વિસંજ્ઞતામ્ ॥૯૦॥
 નાશયત્યજ્ઞનામ્યજ્ઞપાનયસ્તિપુ યોજિતમ્ ।
 સર્પકીટાચ્ચુલ્તાદિવદ્વાનાં વિપહૃત્પરમ્ ॥૯૧॥

અન્વયઃ-અમયા રોચનાં કુષ્ટમ્ અર્કપત્ર તથા
 ઉપલં નલચેતસમૂલાનિ ગરલં સુરસાં તથા સકલિહ્વાં

સમક્ષિણામ્ અનન્તાં ચ શતાવરીં શૂઢાટક ચ સમજ્ઞાં
ચ પદ્મકેશરમ્, ઇતિ અપિ કલ્પકૃત્ય ચતુર્ણાં પયઃ
દયાત્, (તત્ર) સર્પિઃ પચેત્ । સમ્યક્ પચ્યે અપતીર્ણે
ચ શીતે તસ્મિન્ મિપક્ સર્પિસ્તુલ્ય દ્યોદ્રં વિનિક્ષિપેત્,
કૃત્તરક્ષં નિધાપયેત્, (મૃત્યુપાશચ્છેદિ-નામકમિદં ઘૃતં)
વિપાણિ માદોપકૃતાનિ ચ દુર્ગાણિ હન્તિ, મહ્નન-અભ્યક્ત-
-પાન-વસ્તિપુ યોજિતમ્ (હર) સ્પર્શત્ સર્વં વિપ, ગૈરઃ
ઉપહૃતાં સ્વચં, યોગજં તમક કળ્પં માંસલાદં દિસંત્રતાં
હન્તિ, સર્પ-કીટ-આલુ-હ્રતા આદિ-દશાનાં પરં વિપહૃત્ ॥

હરડે, ગોરોચના, કઠ, આકડાનાં પાંદડાં,
કમળ, ખરુનાં મૂળ, નેતરનાં મૂળ, ગરલ
(એટલે વછનાગ અથવા અરીછ), ધોણું
નસોતર, ઇંદ્રજવ, મજીક, રાતો ધમાસો,
શતાવરી, શિંગોડાં, રિસામણી અને કમળના
કેસરોનો કઢક નાખી યોગજા પાણીમાં અથવા
દૂધમાં ઘી પકાવવું. સારી રીતે પાકી રહે
ત્યારે ઉતારી ઠંડું થયા પછી વેધે તેમાં ઘીના
જેટલું જ મધ નાખી તેને સારી રીતે સુર
ક્ષિત કરી રાખી મૂકવું. આ 'મૃત્યુપાશચ્છેદિ-'
નામનું ઘી સઘળાં એરનો તેમ જ ગર નામના
એરના દોષથી થયેલાં સઘળાં દુઃખોનો નાશ
કરે છે. અંજનમાં, માલિશમાં, પીવામાં કે
પિચકારીમાં ઉપયોગમાં લીધેલું આ ઘી પોતાના
સ્પર્શથી સઘળાં એરનો નાશ કરે છે. ગર
નામના એરથી ખરાબ થયેલી ચામડીને સાફ
કરે છે અને કૃત્રિમ વિષ, તમકશ્વાસ. ચળ,
માંસસાહ તથા બેભાનપણું મટાડે છે; તેમ જ
સર્પ, કીડા, ઉંદર અને કદોળિયાએ કરડેલા
ઓના એરને પણ સારી રીતે મટાડે છે. ૮૬-૯૧
હૃતરાં, કદોળિયા અને વીંછીના એરના
ખાસ ઉપાયો

ઘત્તરસ્ય શિષા પેયા ક્ષીરેણ પરિપેપિતા ।
અઙ્કોટવંશજા ચાપિ શ્વવિપમ્ની પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૨ ॥
રજનીયુગ્મપત્તજ્ઞમક્ષિણાનાગકેશરૈઃ ।
રીતામ્બુપિષ્ટૈરાલેપઃ સઘો લૂતાં વિનાશયેત્ ॥ ૧૩ ॥

* મૃત્યોઃ પાશઃ-વિપલ્પઃ તે ઊત્તિ દિત્યેવંશીલં
મૃત્યુપાશચ્છેદિ, તથ તદ્ ઘૃત-મૃત્યુપાશચ્છેદિઘૃતમ્-
મૃત્યુના પાશરૂપ વિપનો નાશ કરનારું ઔષધપકવ
ધી 'મૃત્યુપાશચ્છેદિઘૃત' કહેવાય છે.

જીરકસ્ય કૃતઃ કલ્પકો ઘૃતસૈન્ધવસંયુતઃ ।
સુલોખ્ણો મધુના લેપો વૃશ્ચિકસ્ય વિપં હરેત્ ॥ ૧૪ ॥
ગન્ધમાગ્રાય મૃદિતં સૂર્યાવર્તદલસ્ય તુ ।
વૃશ્ચિકેન નરો વિદ્ધઃ ક્ષણાદ્ભવતિ નિર્વિપઃ ॥ ૧૫ ॥

ગન્ધવઃ-ઘત્તરસ્ય શિષા ક્ષીરેણ પરિપેપિતા પેયા,
અઙ્કોટવંશજા ચ (શિષા) અપિ પ્રયત્નતઃ (પીતા)
શ્વવિપમ્ની (મતા) ॥ રજનીયુગ્મ-પત્તજ્ઞ-મક્ષિણા-
નાગકેશરૈઃ શીત-અમ્બુ-પિષ્ટૈઃ આલેપઃ સઘો લૂતાં વિનાશ-
યેત્ । જીરકસ્ય કલ્પકઃ કૃતઃ ઘૃતસૈન્ધવસંયુતઃ સુર-
ણ્ણઃ મધુના લેપઃ વૃશ્ચિકસ્ય વિપં હરેત્ । સૂર્યાવર્ત-
દલસ્ય તુ મૃદિત ગન્ધમ્ આગ્રાય વૃશ્ચિકેન વિદ્ધઃ નરઃ
ક્ષણાદ્ નિર્વિપઃ ભવતિ ॥

ધત્તરાનાં મૂળિયાં દૂધમાં વાટી પીવાં.
(તે હૃતરાનું એર મટાડે છે.) અંકોટનાં
મૂળિયાં પણ દૂધમાં વાટી ઠાળણથી પીધાં
હોય તો તે પણ હૃતરાનું એર મટાડે છે.
હળહર, કારુહળહર, પતંગ, મજીક અને નાગ-
કેસરને ટાલા પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો,
તે તરત કદોળિયાના એરનો નાશ કરે છે.
જીરાનો કલ્પ કરી તેમાં મધ તથા સૈન્ધવ
નાખી જરા ગરમ કરી મધથી મિશ્ર કરીને
તેનો લેપ કરવો, તે વીંછીનું એર મટાડે છે.
કાળા ભાંગરાનાં પાંદડાં ચોળી તેની ગંધ
સૂંધીને વીંછીના એરથી પીડાયેલો માણસ
ક્ષણભાતમાં એરથી રહિત થાય છે. (ઘોડાવજને
ચાવી મોઢામાં રાખી કાનમાં ફૂંકેા મારવાથી
પણ વીંછીનું એર ઊતરી જાય છે.) ૯૨-૯૫

વિપ(એર)નો અધિકાર સમાપ્ત

સ્ત્રીરોગાધિકારઃ⁺ ॥

૬૯ : સ્ત્રીઓના પ્રદર આદિ

રોગોનો અધિકાર

પ્રદરરોગ*

તત પ્રદરાધિકારમાહ, તત પ્રદરસ્ય વિપ્રકૃષ્ટ
નિદાનમાહ-

પ્રદરનાં દૂરનાં નિદાનો તથા ઈની સંખ્યા

વિરુદ્ધમદ્યાધ્યશનાદ્ગર્ભપ્રપાતાદતિ
મૈથુનાશ્ચ । યાનાધ્વશોકાદતિરુપેનાશ્ચ, મારામિ
ઘાતાશ્ચયનાદિવા ચ । તે શ્લેષ્મપિત્તાનિલસન્નિ-
પાતૈશ્ચતુષ્પ્રકારં પ્રદર વદન્તિ ॥ ૧ ॥

અન્વય-વિરુદ્ધ-મદ્ય-અધ્યશનાદ્ ગર્ભ-
પ્રપાતાદ્ અતિમૈથુનાત્ ચ યાન-અધ્વ-શોકાત્ ચ અતિ-
રુપેનાત્ માર-અમિઘાતાત્ ચ દિવા શયનાત્ શ્લેષ્મ-
પિત્ત-ગનિલ-સનિપાતૈઃ (વેદા) ચતુષ્પ્રકાર પ્રદરં વદન્તિ ॥

વિરુદ્ધ લોખનો કરવાથી, મધ પીવાથી,
અણખંભા જમવાથી, અણખંથી, ગર્ભના
પડવાથી, બહુ મૈથુનથી, વાહન ઉપર બેસી
બહુ જવાથી, પગપાળા ધણી યુસાફરી કર
વાથી, અત્યંત કષ્ટે (ઉપવાસ આદિ)
કરવાથી, બહુ બોલો ઉપાડવાથી, કંઈક લાગ
વાથી અને દિવસે સૂવાથી સ્ત્રીઓને થતા
કફજન્ય, પિત્તજન્ય, વાયુજન્ય અને સન્નિ
પાતજન્ય એમ ચાર પ્રકારના પ્રદરરોગને
વેલો કહે છે. ૧

+ સ્વ્યાયત્ શુક્રરોગિતે ગર્ભશ્ચ અસ્યામિતિ શ્લો,
સ્તૈય શબ્દસંઘાતયો - 'સ્વાયતેઽંદે' (ઉપા. ૪-૧૬૬)
ટિકોપઃ, યલોપઃ, 'ટિક્કે'તિ ટીપ્, સ્ત્રિયા રોગા.,
તેપામધિકાર-જેમા પુરુષનું પીઈ અને પોતાના રજ
એકઠા થાય અને ગર્ભ બંધાય છે, તે સ્ત્રી કહેવાય,
એ સ્ત્રીઓના રોગોનો અધિકાર-સ્ત્રીરોગાધિકાર
પૂર્વેકિત રોગાધિકારોમા સ્ત્રી તથા પુરુષ બન્નેને થતા
રોગો કહ્યા છે, બન્નારે આમા કેવળ સ્ત્રીઓને જ
થતા રોગો કહેવામા આવશે.

* પ્રભૂત દીર્ઘતે-ન્યવતે-અસ્મિન્ રોગે દુષ્ટ રુધિર
યોનિમાર્ગાત્ સ રોગ પ્રદરઃ-પ્રપૂર્વકાદ્ દુ વિદારણે-
'પ્રદોરપ્'-જે રોગમા દોષોથી દુષ્ટ થયેલું લોહી,
સ્ત્રીઓના યોનિમાર્ગમાંથી પુષ્કળ સંખ્યા કરે, એ
રોગ 'પ્રદર' કહેવાય છે

ટીકા-અત્ર વાતપિત્તયોરાદૌ શ્લેષ્મણોડમિધાન
શ્લેષ્મિકેડતિપ્રગતિબોધનાર્થમ્ ॥ અહીં વાતજન્ય તથા
પિત્તજન્ય પ્રદરના પહેલા કફજન્ય પ્રદર કહેલ છે,
તેથી કફજન્ય પ્રદરમા લોહી ધણું જ વધારે સંવે
છે એમ જણાવવા માગે છે.

પ્રદરસ્ય સામાન્યલક્ષણમાહ-

પ્રદરયુ' સામાન્ય લક્ષણ

અસુગદરં મવે સર્વે સાદ્ગમર્દે સવેદનમ્ ॥ ૨ ॥

અન્વય-સર્વમ્ અસુગદરં સાદ્ગમર્દે સવેદન મવેત્ ॥

(યોનિમાર્ગથી દુષ્ટ લોહીને ખૂબ ઝરતા)

દરેક પ્રદરરોગમાં અગો લાંબા કરે અને
સાથે શૂળની વેદના પણ હોય જ છે. ૨

ટીકા-અસુગદર-અઘડીયતે=ચ્યવતેડનેત્યસુગદરમ્,
અપ્રત્યયવાન્તમ્, સવેદન=સઘડમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

શ્લેષ્મિકપ્રદરસ્ય લક્ષણમાહ-

(૧) કફથી થયેલા પ્રદરયુ' લક્ષણ

આમં સપિચ્છાપ્રતિમં સપાણ્ડુ પુલાકતોય-
પ્રતિમં કફાત્તુ ॥ ૩ ॥

અન્વય-કફાત્ તુ આમ સપિચ્છાપ્રતિમ સપાણ્ડુ
પુલાકતોયપ્રતિમ (રુધિર સવેત્ હ્યર્થ.) ॥

કફથી થયેલ પ્રદર કાચા રસવાળું,
શીમળા વગેરેના શુદ્ધર જેવું ચીકણું, જરાક
ફીકાશવાળું અને થેગ વગેરે હલકા ધાન્યના
ધોણુ જેવું લોહી સંવે છે. ૩

ટીકા-આમ=અપક્વસયુક્તમ્, સપિચ્છાપ્રતિમ-સ-
પિચ્છા=શાસ્ત્રલ્યાદિનિર્વાસસ્તતુલ્યમ્, પિચ્છિલમિત્યર્થ ।
સપાણ્ડુ-'સદ' શબ્દોડગ્રેષ્યદયઃ, તેનેપસાણ્ડુ । પુલાક-
તોયપ્રતિમ કફાતુ-પુલાક=તુલ્યધાન્ય, તદ્વાદનતોયતુલ્ય
રુધિર સવેદિત્યર્થ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

પૈત્તિકમાહ-

(૨) પિત્તથી થયેલા પ્રદરયુ' લક્ષણ

સપીતનીલાસિતરક્કમુણ, પિત્તાતિયુક્તં મૃદા-
વેનિ પિત્તાત્ ॥ ૪ ॥

અન્વય-પિત્તાત્ સપીતનીલમસિતરક્કમ્ ઉષ્ણ
ગિપ-આતિયુક્ત મૃદાવેનિ (રુધિર સવેત્) ॥

પિત્તથી થયેલ પ્રદર પીળું, નીલું, કાળું,
રાતા રંગનું, ઊનું અને પિત્તસંબંધી બળતરા
વગેરે વેદનાવાળું લોહી વારંવાર સંખ્યા કરે છે.

ટીકા-સપીતનીલાસિતરક્ક=પીતાદિવર્ણયુક્તમ્, પિત્તા-

તિયુકમ્=દાહાદિયુકમ્, મૃશવેગિ=વારવાર પ્રવૃત્તિયુકમ્ ।
(આનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

વાતજમાહ-

(૩) વાયુથી થયેલા પ્રદરનું લક્ષણ

રુક્ષારુણં ફેનિલમત્પમત્પં વાતાત્સતોદં
પિશિતોદકામમ્ ॥ ૫ ॥

અન્વય:-વાતાત્ રુક્ષ-અરુણ ફેનિલમ્ સતોદ
પિશિત-ઉદર-આમમ્ અત્પમ અત્પં (રુધિર ધ્રુવેત્) ॥

વાયુથી થયેલ પ્રદર રૂક્ષ, રાતું, ફીણવાળું,
સોય ભોંક્યા જેવી પીડાવાળું અને માંસના
ધોણુ જેવું ઢોહી થોડું થોડું સહે છે. ૫

ટીકા-પિશિતોદકામ=માસધાવનતોયામમ્ ॥ (અર્થ
ઉપર છે)

સાન્નિપાતિકમાહ-

(૪) ત્રણે દોષોથી થયેલા પ્રદરનું લક્ષણ

સક્ષોદ્રસર્પિર્હરિતાલવર્ણં, મજ્જપ્રકાશં કુળપં
ત્રિદોષમ્ । તચ્ચાપ્યસાધ્યં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ, ન
તત્ર કુર્વોત મિપક્ ચિકિત્સામ્ ॥ ૬ ॥

અન્વય:-ત્રિદોષ સક્ષોદ્રસર્પિર્હરિતાલવર્ણં મજ્જપ્રકાશ
કુળપ (રુધિર ધ્રુવેત્), તજ્ઞાઃ તત્ત્વં ન અસાધ્યમ્ અપિ
પ્રવદન્તિ, મિપક્ તત્ત્વં ચિકિત્સા ન કુર્વોત ॥

ત્રણે દોષોથી થયેલ પ્રદર મધના, ધીના
તથા હરતાલના જેવા રંગનું, મજ્જા જેવું
અને સુકડાના જેવી ગંધવાળું ઢોહી સહે
છે. એ પ્રદરને એળખતા વેદો તેને અસાધ્ય
પણ કહે છે, માટે વેદે તે પ્રદરમાં ચિકિત્સા
ન કરવી. ૬

ટીકા-સક્ષોદ્રસર્પિઃ=ક્ષોદ્રાદિવર્ણસહિતમ્, કુળપ=
શવગન્ધિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

રક્તસાપથીયુગ્મવાહ-

બહુ રક્તસાપથી થતા ઉપદ્રવો

તસ્યાતિવૃત્તો દૌર્બલ્યં શ્રમો મૂર્છાં મદસ્તૃપા ।
દાહઃ પ્રલાપઃ પાણ્ડુત્વં તન્દ્રા રોગાશ્ચ વાતજાઃ ॥ ૭ ॥

અન્વય:-તસ્ય અતિવૃત્તો દૌર્બલ્ય શ્રમઃ મૂર્છાં મદઃ
તૃપા દાહઃ પ્રલાપઃ પાણ્ડુત્વ તન્દ્રા ચ વાતજા રોગા (સુગ્) ॥

(એ પ્રદરમાં) ઢોહી બહુ જ સહે તો
દુર્બળપણું, શ્રમ, મૂર્છા, મદ, તરસ, બળ
તરા, પ્રલાપ, ફીકાશ, વેન અને વાયુથી થતા
આક્ષેપક આદિ રોગો પણ થાય છે. ૭

ટીકા-વાતજા રોગાઃ=આક્ષેપકાદયઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અસાધ્યો પ્રદરગ્યાધિમતીમાહ-

આ અસાધ્ય પ્રદરવાળી સ્રીની ચિકિત્સા
ન કરવી

ગ્રશ્વત્સ્રવન્તીમાસ્રાવં તૃણાદાહજ્વરાન્વિતામ્ ।
દુર્બલં ક્ષીણરક્તં ચ તામસાધ્યં વિવર્જयेત્ ॥ ૮ ॥

અન્વય:-શ્વત્સ્ર આસ્રાવ ધ્રુવન્તી તૃણા-દાહ-જ્વર-
અન્યતા દુર્બલ ક્ષીણરક્ત ચ તામ્ અસાધ્યો વિવર્જયેત્ ॥

જે સ્રી કાયમ ઢોહીને સહ્યા કરતી હોય;
તરસ, બળતરા તથા જ્વરથી યુક્ત હોય,
નબળી અને ક્ષીણ થયેલા ઢોહીવાળી હોય
તે અસાધ્ય પ્રદરવાળી સ્રીનો વેદે ત્યાગ
કરવો-તેની ચિકિત્સા ન કરવી. ૮

ચિકિત્સાનિવૃત્ત્યર્થે શુદ્ધાત્તલક્ષણમાહ-

પ્રદરરોગરહિત શુદ્ધ રજનું લક્ષણ
માસાન્નિપિચ્છદાહર્તિ પચ્ચરાત્રાનુબન્ધિ ચ ।
નૈવાતિયદુ નાત્યલ્પમાર્ત્તં શુદ્ધમાદિશેત્ ॥ ૯ ॥

અન્વય:-માસાત્ (પ્રવર્તમાન) નિપિચ્છ-દાહ-અતિ
પચરાત્ર-અનુબન્ધિ ન એવ અતિવદુ ન અતિ અલ્પ
આર્ત્તં શુદ્ધમ્ આદિશેત્ ॥

હર મહિને ચાહુ થતું, ચીકણા તાંતણા
વગરનું, બળતરા કે શૂળ વિનાનું-એટલે કે
વિકાર પામેલા કફ, પિત્ત કે વાયુના લક્ષણ-
થી રહિત, પાચ રાત સુધી-એટલે બહુ વધારે
નહિ કે બહુ થોડું પણ નહીં એવું આર્ત્તં વ-
માસિક રજ સહે, તો તેને શુદ્ધ આર્ત્તં વ કહેવું.

ટીકા-નિપિચ્છદાહર્તિ=અવિચ્છિલમદાહમશ્ચાલમ્,
એતેન વિદ્યતવાતાદિલક્ષણરહિતમિત્યર્થઃ । પચ્ચરાત્રાનુબન્ધિ=
પ્રભૂતપ્રવૃત્ત્યા ત્રિરાત્રાનુબન્ધિ, તત્તો મધ્યમપ્રવૃત્ત્યા
પચ્ચરાત્રાનુબન્ધિ, તતઃ પર કસ્યાધિચેત્સવતિ, તદા સ્વલ્પ-
પ્રવૃત્ત્યા પોઘ્ન દિનાનિ ચાવત્તદપિ શુદ્ધમેવ ॥ આ રજ શુદ્ધ
થતું કહેવાય-એટલે પ્રદર મટી ગયું એમ સમજી તેની
ચિકિત્સા બંધ કરવી 'કોઈ સ્રીને રજ જે બહુ જ
સહે તો ત્રણ રાત સુધી ચાલે, મધ્યમ રીતે સહે
તો પાંચ રાત સુધી ચાલે અને તે પછી પણ 'કોઈ
સ્રીને સહે તો સ્વલ્પ સાવને લીધે સોળ દિવસ
સુધી પણ સહે છે, પરંતુ તે પણ ઉપર કહ્યા
પ્રમાણે શુદ્ધ જ હોઈ પ્રદરરોગરહિત જ સમજવું

પ્રદરવિત્સા-

વાયુના પ્રદરની ચિકિત્સા

વધ્રા સૌવર્ચલં જાર્જીં મધુકં નીલમુત્પલમ્ ।
પિવેત્ ક્ષોદ્રયુતં નારી વાતાચ્ચંદ્રશાન્તયે ॥ ૧૦ ॥

અન્યય:-નારી વાત અમુદરશાન્ત્યે સૌવર્ચલં જાગ્રી
મધુક નીલમ્ ઉત્તલં દન્ધા ક્ષોદયુતં વિવેત્ ॥

શ્રીએ વાયુના પ્રદરને મટાડવા સંચળ,
શંખજી, જેઠીમધ અને નીલકમળનાં પુષ્પ
એ હરેક ખાર-ખાર રતીભાર લઈ એકઠા કરી
તેને ચાર તોલા દહીંમાં વાટી તેમાં ૪૮
રતીભાર મધ નાખી પીવાં. ૧૦

ટીકા-ચૌહાર-જીરા-ચટ્ટીમધુ-નીલકમલપુષ્પાણ્યેવા
પ્રત્યેક માપદ્વયમ્, સર્વમેહીકૃત્ય દન્ધા કર્વવતુર્યેન પિષ્ટ્વા
તત્ર માપાદક મધુ ક્ષિપ્ત્વા વિવેત્ (અર્થ ઉપર છે.)

હરકોઈ રાતા પ્રદરના ઉપાય

મધુકં કર્વમેજં તુ કર્વેકાં ચ સિતાં તથા ।
તણ્ડુલૌદકસમ્પિષ્ઠાં લોહિતપ્રદરે પિવેત્ ॥ ૧૧ ॥
થલા કઢ્કતિકાદ્યા વા તસ્યા મૂલં સુચૂર્ણિતમ્ ।
લોહિતપ્રદરે લાલેન્દ્રકરં રામધુસંયુતમ્ ॥ ૧૨ ॥
શુચિસ્થાને ધ્યાગ્રનથ્યા મૂલમુત્તરદિગ્મધમ્ ।
નીતમુત્તરફાલગુન્યાં કઢિમદ્દં હરેદસ્ટ્ક ॥ ૧૩ ॥

અન્યય:-લોહિતપ્રદરે તુ એકં કર્વે મધુકં તથા ચ કર્વે-
એકાં સિતાં તણ્ડુલ-ઉદક-સમ્પિષ્ઠાં વિવેત્, લોહિતપ્રદરે કઢ-
કતિકાદ્યા વા થલા, તસ્યા: મૂલ સુચૂર્ણિત (કૃત્વા) શર્કરા-
મધુસંયુત રાદેત્ ॥ શુચિસ્થાને ઉત્તરદિગ્મધં વ્યાગ્ર-
નથ્યા: મૂલમ્ ઉત્તરફાલગુન્યાં નીત કઢિમદ્દમ્ અસ્ટ્ક હરેત્ ॥

લાલ પ્રદરમાં તો એકએક તોલા જેઠીમધ
અને સાકરને ચોખાના ધોણુમાં વાટી પીવાં
વળી લાલ પ્રદરમાં કાંસરી જેવા આંકાવાળા
ફળવાળી જે અપાટ થાય છે, તેનાં મૂળિયાંનું
ચૂર્ણ સાકર તથા મધમાં કાલવી ખાવું અથવા
પવિત્ર સ્થળે ભીંગેલી વ્યાગ્રનખીનું ઉત્તર દિશા
તરફનું મૂળિયું ઉત્તરાફાલશુની નક્ષત્રમાં લાવી
કેડમાં બાંધ્યું હોય તો તે પ્રદરને મટાડે છે.

ટીકા-ધ્યાગ્રનલીઙ્ગ વાગ્રનલીઙ્ગ' इति लोके ॥

હરકોઈ પ્રદરની ચિકિત્સા

રસાક્ષતં તણ્ડુલકસ્ય મૂલં, ક્ષોદ્રાન્વિતં તણ્ડુલ-
તોયપીતમ્ । અસુદરં સર્વમયં નિહન્તિ, શ્વાસં
ચ માર્ગીં સહ નાગરેણ ॥ ૧૪ ॥

અન્યય:-રસાક્ષત તણ્ડુલકસ્ય મૂલં ક્ષોદ-અન્વિત
તણ્ડુલ-તોય-પીત (સત્) સર્વ-સવમ્ અસુદરં નિહન્તિ,
નાગરેણ સહ માર્ગીં શ્વાસં ચ (નિહન્તિ) ॥

રસવંતી અને તાંદળબનાં મૂળિયાંને વાટી

મધમાં કાલવી ચોખાના ધોણુની સાથે પીધાં
હોય તો સધળા દોષોથી થયેલ પ્રદરનો તે નાશ
કરે છે. સૂઠની સાથે લારંગીને વાટી ચોખાના
ધોણુની સાથે પિવાય તો પ્રદર અને શ્વાસને
તે મટાડે છે. ૧૪

ટીકા-તણ્ડુલકસ્ય=તણ્ડુલીયકસ્ય ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

તીવ્ર પ્રદર મટાડનાર ઉપાય

અશોકવલ્કલકાયમૃતં દુગ્ધં સુશીતલમ્ ।
યથાથલં પિવેત્પ્રાતસ્ત્રિવાસુદરનાશનમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્યય:-અશોક-વલ્કલ-યવાયશૃત સુશીતલં દુગ્ધ
યથાથલ પ્રાતઃ પિવેત્, (તત્) તીવ્ર-અસુદરનાશનમ્
(મવતિ) ॥

ચાર તોલા આસોપાલવની છાલનો આઠ
ગણ પાણીમાં ઉકાળો કરવો; બળતાં બત્રીથ
તોલા ક્વાથ બાકી રહે ત્યારે તેમાં બત્રીથ
તોલા દૂધ નાખી પકાવવું; બળતાં એકહું
દૂધ જ બાકી રહે ત્યારે તે દૂધને બરાબર
ઠંડું પાડી તેમાંથી સોળ તોલા દૂધ જઠરાશિના
બળ પ્રમાણે પ્રાતઃકાલે પીવું. જઠરાશિનું બળ
ઓછું હોય તો ઓછું દૂધ પીવું; એ દૂધ
તીવ્ર પ્રદરનો નાશ કરે છે. ૧૫

ટીકા-અશોકવલ્કલપલં દ્વાત્રિશત્પલમ્મિતેન જલેન
નિઃક્રાપ્ય ક્ષેપં રક્તેલાટક કાયમ્, તેન કાયેન સહ કીરં
પલાટકમિત વિપચેત્, તત્ર દુગ્ધાવશેષઃ કર્ત્વ્યઃ, તન્મયે
પલચતુર્યમિતં દુગ્ધ વહિલાપેક્ષયા પેયમ્ ॥ (આ ટીકાના
આધારે જ ઉપરનો અનુવાદ અપાયો છે.)

પ્રદરનાશક એ પ્રયોગ

કુશમૂલં સમુદૃત્ય પેપયેત્તણ્ડુલામ્બુતા ।
પતત્તપીન્ધ્વા ત્ર્યહં નારી પ્રવરાત્પરિમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥
ક્ષોદ્રયુક્તં ફલરસમોદુમ્બરમયં પિવેત્ ।
અસુદરવિનાશાય સશર્કરપયોઽન્નમુક્ ॥ ૧૭ ॥

અન્યય:-કુશમૂલ સમુદૃત્ય તણ્ડુલ-અમ્બુતા પેપયેત્,
પતત્ ત્ર્યહં પીત્વા નારી પ્રવરાત્ પરિમુચ્યતે ॥ અસુદર-
વિનાશાય ઓદુમ્બરમય ફલં રસં ક્ષોદ્રયુક્તં વિવેત્, ય-
શર્કરપયઃ-અન્નમુક્ ॥

દર્ભનાં મૂળિયાં ઉળાડી લાવી ચોખાના
ધોણુમાં વાટી ત્રણ દિવસ સુધી પીને શ્રી
પ્રદરથી મુક્ત થાય છે. પ્રદરનો નાશ કરવા
ઉંબરાનાં ફળનો રસ મધ નાખી પીવો

અને તેના ઉપર સાકરવાળાં દૂધ-લાત (પથ્ય-
(રૂપે) ખાવાં. ૧૬,૧૭

ટીકા-અન્નમ=ઓદનમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે)

તુંબડીના લાડુ પ્રદર મટાડે

અભાચુકલચૂર્ણસ્ય શર્કરાસહિતસ્ય ચ ।
મધુના મોદકં કૃત્વા સ્વાદેપ્રદરશાન્તયે ॥ ૧૮ ॥

અન્વય:-પ્રદરશાન્તયે અભાચુકલચૂર્ણસ્ય શર્કરા-
સહિતસ્ય ચ મધુના મોદકં કૃત્વા રાદેત્ ॥

પ્રદરરોગ મટાડવા તુંબડીના ફળના
ચૂર્ણમાં સાકર સાથે મધ નાખી તેના લાડુ
વાળી તે ખાવા. ૧૮

દાવીરસાધનકિરાતવૃષાન્દવિલ્વસન્દ્ર-
ચન્દનદિનેશમયપ્રસૂતૈઃ । કાથઃ કૃતો મધુયુતો
વિધિના નિપીતો રક્તં સિતં ચ સરુજં પ્રદરં
નિહન્તિ ॥ ૧૯ ॥

અન્વય:-દાવીરસાધન-કિરાત-વૃષ-અન્દ-વિલ્વ સ-
ન્દ્ર-ચન્દન-દિનેશમયપ્રસૂતૈઃ કૃતઃ ક્વાપઃ મધુયુતઃ
વિધિના નિપીતઃ (સન્) સરુજં રક્તં ચ સિતં પ્રદરં
નિહન્તિ ॥

હાલુડળદર, રસવંતી, કરિયાતું, અરૂંસો,
મોથ, ખીલું, મધ, રતાંબલી અને આકડાનાં
ફૂલનો ક્વાથ મધ નાખી વિધિપૂર્વક પીધો
હોય તો તે વેદનાવાળા શતા તથા ઘોળા પ્રદરને
મટાડે છે. ૧૯

ખંડકૂમાંડકથી પ્રદર મટે

રક્તપિત્તાધિકારોક્તં હિતં કૃષ્માન્દલખન્ડકમ્ ॥૨૦

અન્વય:-રક્તપિત્ત-અધિકાર-ઉક્તં કૃષ્માન્દલખન્ડકમ્
(અતિ પ્રદરે) હિતમ્ (મરતિ) ॥

રક્તપિત્તાના અધિકારમાં કહેલો ખંડ-
કૂમાંડક અવલેહ પણ પ્રદરમાં હિતકારી થાય છે.

પ્રદરનો અધિકાર સમાપ્ત

+ દાવીર આદિયેવાં તાનિ, તેવા કાથઃ-જેમાં દારુ-
હળદર પહેલી-મુખ્ય તરીકે હોય છે, એવાં ઓસ-
ડિયાનાં ઉકાળા ‘દાવીરદિવાથ’ કહેવાય છે.

સોમરોગાધિકારઃ*

૭૦ : સોમરોગનો અધિકાર

તત્ર સોમરોગસ્ય નિદાનપૂર્વિકાં સમ્પ્રાપ્તિમાહ-

‘સોમરોગતુ’ નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ

સ્ત્રીણામતિપ્રસન્નેન શોકાચ્ચાપિ ધ્રુમાદપિ ।

*અતીસારકયોગાદ્યા ગરયોગાસ્તથૈવ ચ ॥ ૧ ॥

આપઃ સર્વશરીરસ્યાઃ ક્ષુબ્ધ્યન્તિ પ્રસ્રવન્તિ ચ ।

તસ્યાસ્તાઃ પ્રચ્યુતાઃ સ્થાનામૂત્રમાર્ગમ્વ્રજન્તિ હિ ।

અન્વય:-અતિપ્રસન્નેન અપિ ચ શોકાત્ ધ્રુમાત્ અપિ

વા અતીસારકયોગાત્ તથા ચ ગરયોગાત્ एवं સ્ત્રીણ

સર્વશરીરસ્યાઃ આપઃ ક્ષુબ્ધ્યન્તિ, ચ પ્રસ્રવન્તિ, (इत्येवं)

સ્થાનાત્ પ્રચ્યુતાઃ તાઃ તસ્યાઃ મૂત્રમાર્ગે હિ વ્રજન્તિ ॥

ઘણું મૈથુન, બહુ શોક, બહુ શ્રમ,

અતીસાર કે એરના યોગથી સ્ત્રીઓના આખા

શરીરમાં રહેલ (‘સોમ’ નામનું) પાણી

ફોલ પામે છે અને ક્ષવે છે; એમ સ્થાનથી

ક્ષવેલું એ પાણી મૂત્રના માર્ગમાં જાય છે,

એટલે તે માર્ગે વહેવા લાગે છે. ૧,૨

તસ્ય લક્ષણમાહ-

સોમરોગતુ લક્ષણ

પ્રસન્નવિમલાઃ સ્ત્રીતા નિર્ગન્ધા નીરુજઃ સિતાઃ ।

સ્વપન્તિ ચાતિમાત્રં તાઃ સા ન શપ્નોતિ દુર્ધલા ॥૩

શેનં ધારયિતું તાસાં ન વિન્દતિ સુલં કચિત્ ।

શિરઃશિથિલતા તસ્યા મુલં તાલુ ચ શુષ્પતિ ॥૪

મૂર્છાં જુમ્બા પ્રલાપશ્ચ ત્વમૃક્ષા ચાતિમાત્રતઃ ।

મર્યેભૌર્જ્યેશ્ચ પેયૈશ્ચ ન ત્વતિ લભતે સદા ॥૫

+ સુવતે-ક્ષુબ્ધ્યન્તિ-પ્રસ્રવન્તિ સ્વસ્થાનસ્યાઃ શરીર-

સન્ધારકા આપઃ સ્ત્રીણામતિપ્રસન્નમાદિનિદાનાત્ અસ્મિન્ મૂત્ર-

માર્ગે ગત્વેતિ સોમઃ-પૂરૂ પ્રસવે, ધાતુતામનેકાર્થેત્વ, તસ્માત્

‘અતિસ્રુસુ’-(ઉળા.૧-૧૩૦) इति मन्, અદ્યા શરીર-

સન્ધારકાવાઃ સોમસંજ્ઞકા ગાપસ્તાસાં ક્ષયરોગઃ-સોમરોગઃ-

શરીરને ટકાવી રાખતું પાણી અતિમૈથુન આદિ કારણો-

થી ક્ષુલિત થઈ પોતાના સ્થાનેથી મૂત્રમાર્ગમાં જઈ

વહેવા લાગે છે, તેથી અથવા આખા શરીરમાં રહેલું

‘સોમ’ નામનું પાણી ખળભળી પોતાના સ્થાનેથી ઝરીને

મૂત્રમાર્ગે જે રોગમાં વહેવા લાગે છે, તે સોમરોગ

‘સોમરોગ’ કહેવાય છે. આ રોગ પણ કંઈક અંશે

પ્રદર જેવો હોવાથી પ્રદરના અધિકાર પછી આ

સોમરોગનો અધિકાર શરૂ કરાયો છે.

* ‘આમિચારિક’ इति पाठः ।

સન્ધારણાચ્છરીસ્ય તા આપઃ સોમસંહિતાઃ ।
તતઃ સોમક્ષયાત્ત્રીણાં સોમરોગ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૬॥

અન્યયઃ-પ્રસન્નવિમલાઃ શીતાઃ નિર્ગન્ધાઃ નીરુજઃ
સંહિતાઃ ચ તાઃ અતિમાત્રં સ્થવન્તિ, દુર્બલા સા તાસાં વેગં
પ્રદાયિતું ન શક્નોતિ, ક્વચિત્ મુશ્ન ન વિન્દતિ, તસ્ય
શિરઃ-શિથિલતા, મુશ્ન ચ તાલુ શુષ્યતિ, મૂર્છા, જૂઝ્મા
ચ પ્રલાપઃ ત્વક્ ચ અતિમાત્રતઃ રુક્ષા (મવતિ), મત્સ્યઃ
ચ ખોજ્યઃ ચ પેયઃ સદા તૃપ્તિ ન લભતે, શરીરસ્ય સન્ધાર-
ણાત્ તાઃ આપઃ સોમસંહિતાઃ (અચ્યન્તે), તતઃ સોમ-
ક્ષયાત્ ત્રીણાં સોમરોગઃ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

(પ્રસન્ન, નિર્મળ, શીતળ, ગંધ વગરનાં,
ધોળાં અને વેદના વગરનાં એ પાણી ખૂબ
સ્રવે છે, ત્યારે તે ડુંખળ થયેલી સ્ત્રી એ
પાણીનો વેગ શકવા સમર્થ થતી નથી અને
ક્યાંય સુખ પામતી નથી; તેનું માથું શિથિલ
થઈ જાય છે, મોઢું તથા તાળવું સુકાય છે,
મૂર્છા તથા ખગાસાં આવે છે બકવાદ થાય
છે, આમડી અત્યંત રૂક્ષ થઈ જાય છે અને
મત્સ્ય, લોભ્ય કે પીવાના પદાર્થોથી પણ તેને
કદી તૃપ્તિ થતી નથી) એ પાણી શરીરને
ખરાખર ટકાવનારું હોવાથી 'સોમ' કહેવાય
છે અને આ રોગ એ સોમના ક્ષયરૂપ હોવાથી
-સોમરોગ 'સોમરોગ' કહેવાય છે, ૩-૬

સોમરોગસ્ય ચિકિત્સા-

સોમરોગની ચિકિત્સા

કદલીનાં ફળં પક્કં ધાત્રીફલરસં મધુ ।
શર્કરાસહિતં લાદેત્સોમધારણમુત્તમમ્ ॥ ૭ ॥
માપચૂર્ણં સમધુનં વિદારીં મધુશર્કરામ્ ।
પયસા પાયયેત્પ્રાતઃ સોમધારણમુત્તમમ્ ॥ ૮ ॥
સ પંચ સરુજઃ સોમઃ સ્વેન્મૂત્રેણ ચેન્મુહુઃ ।
ત્રેત્રેલાપત્રચૂર્ણેન પાયયેત્તરુણીં સુરામ્ ॥ ૯ ॥
જલેનામલકીવીજફલકં સમધુશર્કરમ્ ।
પિવેદિનત્રયેણેવ શ્વેતપ્રદરશાન્તયે ॥ ૧૦ ॥
તક્કોદનાહારરતા સમ્પિવેત્રાગકેશરમ્ ।
અયં તત્કેણ સમ્પિપ્તં શ્વેતપ્રદરશાન્તયે ॥ ૧૧ ॥

અન્યયઃ-કદલીનાં પક્કં ફળં ધાત્રીફલરસં મધુ
શર્કરાસહિતં લાદેત્. ઉત્તમ સોમધારણમ્ (મવતિ) ॥
માપચૂર્ણં સમધુનં વિદારીં મધુશર્કરાં પ્રાતઃ પયસા
પાયયેત્, ઉત્તમં સોમધારણમ્ (મવતિ) । સઃ એ

સોમઃ ચેત્ સરુજઃ મૂત્રેણ (મુહુઃ) સ્વેત્, તત્ર તરુણીં
સુરામ્ એલાપત્રચૂર્ણેન પાયયેત્ । આમલકીવીજ-
ફલકં સમધુ-શર્કરં પિવેત્, દિનત્રયેણ એવ શ્વેત-
પ્રદરનાશનમ્ (મવતિ) । શ્વેતપ્રદરશાન્તયે તત્કેણ
સમ્પિપ્તં નાગકેશર અયં પિવેત્, તત્ક-ઓદન-આહાર-
રતા (સ્વાત્) ॥

પાકેલાં કેળાં, આમળાંનો રસ, મધ
અને સાકર મિશ્ર કરી ખાવાં, એ સોમરોગ-
ને સારી રીતે મટાડે છે. અકદનો લોઠ,
જેડીમધ, વિદારીકંદ, મધ અને સાકરને મિશ્ર
કરી સવારમાં દૂધની સાથે પીવું, એ સોમ-
રોગને સારી રીતે મટાડે છે. એ જ સોમ
ને પીડાવાળો અને મૂત્રની સાથે વારંવાર
સ્રવતો હોય તો તાણ મદિરામાં એલચીનાં
ફેાતરાંનું ચૂર્ણ નાખી તે મદિરા પાવી.
પાણીથી આમળાંના ડંઙિયાંનો કદક કરી તેમાં
મધ તથા સાકર નાખી પીવો, જેથી ત્રણ
જ દિવસમાં એ ધોળું પ્રદર મટી જાય છે.
ધોળું પ્રદર મટાડવા નાગકેશરને ઘાટી છાશ-
માં વાટી ત્રણ દિવસ સુધી પીવું અને તત્ક-
છાશ સાથે લાતનો જ ખોરાક લેવો. ૭-૧૧

અથેવ મૂત્રાતિસારમ્-

સોમરોગમાં જ મૂત્રનો અતિસાર
સોમરોગે ચિરં જાતે યદા મૂત્રમતિસ્રવેત્ ।
મૂત્રાતિસારં તં પ્રાહુર્બલવિધ્વંસનં પરમ્ ॥ ૧૨ ॥
અન્યયઃ-ચિરં જાતે સોમરોગે યદા મૂત્રમ્ અતિ-
સ્રવેત્, તં મૂત્ર-અતિસારં પ્રાહુઃ, પરં બલવિધ્વંસનમ્ ॥
લાંબા કાળથી થયેલા સોમરોગમાં જો મૂત્ર
ખડું જ સ્રવવા લાગે તો એને 'મૂત્રાતિસાર'
કહે છે. એ રોગ બળનો અત્યંત નાશ
કરે છે. ૧૨

સોમરોગનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ *યોનિરોગાધિકાર ।

૭૧ : યોનિરોગનો અધિકાર

તત્ર યોનિરોગાનાં નિદાનાન્યાહ-

યોનિરોગનાં નિદાને ।

મિથ્યાહારવિહારાભ્યાં દુષ્ટદોષૈઃ પ્રદૂષિતાત્ ।

માર્તવાદીજતશ્ચાપિ દૈવાદ્યા સ્યુર્મને ગદાઃ ॥૨॥

અન્યઃ-મિથ્યા-આહાર-વિહારાભ્યાં દુષ્ટઃ દોષૈઃ પ્રદૂષિતાત્ માર્તવાત્ ચ વીજતઃ અપિ વા દૈવાદ્ મને ગદાઃ સ્યુઃ ॥

મિથ્યા આહાર અને વિહારથી ખગડેલા વાયુ આદિ દોષોએ-ખરાબ-કરેલા રજથી, પુરુષના તેવા જ ખરાબ વીર્યથી અથવા દૈવ-યોગે પણ યોનિમાં રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧

યોનિરોગાનાં નામાન્યાહ-

યોનિરોગનાં નામે તથા ૨૦ ની સંખ્યા

ઉદાવર્ત્તા તથા વન્ધ્યા વિપ્લુતા ચ પરિપ્લુતા ।

વાતલા યોનિજો રોગો વાતદોષેણ પશ્ચઘા ॥૨॥

પશ્ચઘા પિત્તદોષેણ તત્રાદો લોહિતક્ષરા ।

પ્રક્ષંસિની વામિની ચ પુત્રમ્ની પિત્તલા તથા ॥૩॥

મત્યાનન્દા કર્ણિની ચ ચરણાનન્દપૂર્વિકા ।

અતિપૂર્વાંઽપિ સા જ્યૌઃ શ્લેષ્મલા ચ કફાદિમાઃ ॥૪॥

પપ્ત્યગિન્દ્રિની ચ વિવૃતા સ્ત્રીવક્ત્રા ત્રિદોષિણી ।

પશ્ચૈતા યોનયઃ પ્રોક્તાઃ સર્વદોષપ્રકોપતઃ ॥૫॥

અન્યઃ-ઉદાવર્ત્તા તથા વન્ધ્યા વિપ્લુતા ચ પરિપ્લુતા વાતલા, વાતદોષેણ પશ્ચઘા યોનિજઃ રોગઃ (ભવતિ) ॥ (ફલેવં) પિત્તદોષેણ પશ્ચઘા, તત્ર આદો લોહિત-ક્ષરા પ્રક્ષંસિની વામિની ચ પુત્રમ્ની તથા પિત્તલા । અતિ-આનન્દા કર્ણિની ચ આનન્દપૂર્વિકા ચરણા, અતિપૂર્વાં અપિ સા, શ્લેષ્મલા ચ જ્યૌઃ, ક્ષમાઃ કફાત્ (સ્યુઃ) । પપ્ત્ય ગિન્દ્રિની ચ વિવૃતા સ્ત્રીવક્ત્રા ત્રિદોષિણી, એતાઃ પચ યોનયઃ સર્વદોષપ્રકોપતઃ પ્રોક્તાઃ ॥

ઉદાવર્ત્તા, વન્ધ્યા, વિપ્લુતા, પરિપ્લુતા

× યોતિ-મિથ્રીભવતિ રજોવીર્યમસ્યાં યોનિઃ, યુ મિથ્યે- 'વહ્નિમ્'-(રૂણા ૦ ૪-૫૧) ઇતિ તિઃ-જેમાં ૨૦ તથા વીર્ય મિથ્ર થાય છે, તે સ્ત્રીચિહ્ન 'યોનિ' કહેવાય છે, એ 'યોનિઃ રોગાઃ-યોનિરોગાઃ' યોનિના રોગો-યોનિરોગ કહેવાય છે; ઉપરના સોમરોગ પણ યોનિમાર્ગે વહે છે, તેથી યોનિના રોગોનું સ્મરણ થતાં ગ્રંથકાર યોનિ-રોગોનો અધિકાર આણું કરે છે.

અને વાતલા યોનિ, એમ વાયુના દોષથી પાંચ પ્રકારના યોનિરોગ થાય છે. લોહિત-ક્ષરા, પ્રક્ષંસિની, વામિની, પુત્રમ્ની અને પિત્તલા યોનિ, એમ પિત્તથી પાંચ પ્રકારના યોનિ-રોગ થાય છે. અત્યાનન્દા, કૃષ્ણી, આનન્દ-ચરણા, અતિચરણા અને શ્લેષ્મલા યોનિ એમ કફના દોષથી પણ પાંચ પ્રકારના યોનિરોગ બાણવા. ધંડી, અંડિની, વિવૃતા, સ્ત્રીવક્ત્રા અને ત્રિદોષિણી એમ ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી પાંચ પ્રકારનો (મળી કુલ ૨૦) યોનિરોગ કદા છે. ૨-૫

તાસાં લક્ષણમાહ-

વાતજન્ય પાંચ યોનિરોગોનાં લક્ષણો

સફેનિલમુદાવર્ત્તા રજઃ કુચ્છેણ મુશ્ચતિ ।

વન્ધ્યા નિરાર્ત્તવા જ્યૌઃ વિપ્લુતા નિત્યવેદના ॥૬॥

પરિપ્લુતાયાં ભવતિ ગ્રામ્યધર્મે રજા મૃશામ્ ।

વાતલા કર્કશા સ્તબ્ધા શૂનિસ્તોદપીડિતા ।

ચત્તસ્રુષ્વપિ ચાઘાસુ ભવન્ન્યનિલવેદનાઃ ॥૭॥

અન્યઃ-કુચ્છેણ સફેનિલં રજઃ મુશ્ચતિ ઉદાવર્ત્તા, નિર્ાર્તવા વન્ધ્યા જ્યૌઃ, નિત્યવેદના વિપ્લુતા (જ્યૌઃ), પરિપ્લુતાયાં ગ્રામ્યધર્મે મૃશં રજા ભવતિ, કર્કશા સ્તબ્ધા શૂનિસ્તોદપીડિતા વાતલા (સ્યાત્), આઘાસુ ચત્ત-સ્રુષુ, અપિ અનિલવેદનાઃ ભવન્તિ, (પશ્ચમ્યાં વાતલાયાં તુ વિશેષાત્) ॥

ઘણા કષ્ટથી શ્રીષ્ટવાળા રજને જે યોનિ મૂકે, તે 'ઉદાવર્ત્તા' બાણવી; જે યોનિ કદી પણ રજસ્વલા થતી જ ન હોય તે 'વન્ધ્યા' બાણવી; જેમાં કાયમ વેદના થયા કરતી હોય તે 'વિપ્લુતા' સમજવી; 'પરિપ્લુતા' યોનિમાં મૈથુન સમયે અત્યંત વેદના થાય છે; જે યોનિ કઠણ, અક્કડ અને શૂળથી તથા સોયા લોંકાયા જેવી વેદનાથી પીડિત હોય તે 'વાતલા' સમજવી; આમાંની પહેલી ચારે યોનિઓમાં પણ વાયુસંગ્રહી વેદનાઓ થાય છે, છતાં પાંચમી 'વાતલા' યોનિમાં તે એ વાયુસંગ્રહી વેદના વધારે થાય છે, એમ સમજવું; કેમ કે તેનું 'વાતલા' એ નામ એ જ કારણે પડ્યું છે. ૬, ૭

ટીકા-અનિલવેદના-તોદાદયઃ, વાતલાયાં ત્વતિ-વાતવેદના બોદ્ય્યા, વાતલેદન્યચોત્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

પિત્તજન્ય પાંચ યોનિરોગનાં લક્ષણો
સદાહં ક્ષરતે રક્તં યસ્યાઃ સા લોહિતક્ષરા ।
પ્રચંસિની ઇંસતે ચ ક્ષોભિતા દુષ્પ્રજાયિની ॥૮॥
સયાદમુદ્ગિરેદ્ધીર્ધ વામિની રજસા યુતમ્ ।
સ્થિતં હિ પાતયેદગર્ભે પુત્રમ્ની રક્તસંઘવાત્ ॥૯॥
અર્થ પિત્તલા યોનિદાહવાકજ્વરાન્વિતા ।
ચતસૃથપિ ચાદાસુ પિત્તલિદ્ધોચ્છૂયો ભવેત્ ॥૧૦॥

અન્યઃ-યસ્યાઃ સદાહ રક્તં ક્ષરતે સા લોહિત-
ક્ષરા, ક્ષોભિતા ચ ક્ષરતે દુષ્પ્રજાયિની પ્રચસિની, સવાત
રજસા યુત વીર્યમ્ ઉદગિરેત્ (સા) વામિની, સ્થિત
ગર્ભે હિ રક્તસંઘવાત્ પાતયેત્ (સા) પુત્રમ્ની, અર્થ
દાહવાકજ્વર-અન્વિતા યોનિઃ પિત્તલા, આદાસુ ચ
ચતસૃથ, અપિ પિત્તલિદ્ધ-ઉચ્છૂય. ભવેત્ (પિત્તલાયાં
પશ્યમ્યો તુ વિશેષાત્) ॥

જે યોનિમાંથી દાહવાળું દોહી ઝરતું
હોય, તે 'લોહિતક્ષરા' બાણવી; મસળેલી
જે યોનિ પાતાના ઠેકાણેથી ખસી જાય અને
ખરાબ સંતાન ઉત્પન્ન કરે, તે 'પ્રચંસિની'
કહેવાય છે; જે યોનિ પવનની સાથે રજ
સહિત વીર્યને બહાર કાઢી નાખે તે 'વામિની'
બાણવી; જે યોનિ રહેલા ગર્ભને દોહીના
સાવને લીધે પાડી નાખતી હોય, તે 'પુત્રમ્ની'
કહેવાય; જે યોનિ ઘણા દાહથી, પાકવાથી
તથા બજરથી અત્યંત યુક્ત હોય, તે 'પિત્તલા'
કહેવાય છે. જોકે પિત્તના દોષવાળી ઉપર
લગેલી ચાદે યોનિઓમાં દાહ તથા પાક
વગેરે પિત્તસંબંધી ચિહ્નો ઘણાં હોય છે, છતાં
આ પાંચમી પિત્તલા યોનિમાં તો એ પિત્ત-
સંબંધી ચિહ્નો ખૂબ જ છે, એમ સમજવું;
કેમ કે એ જ કારણે તેનું 'પિત્તલા' એ નામ
પડેલું છે. ૮-૧૦

ટીકા-ક્ષોભિતા=વિમર્દિતા, ક્ષરતે=સ્વસ્થાનાચ્ચરતે,
દુષ્પ્રજાયિની=દુષ્ટપ્રજનનશીલા । 'પુત્ર' શબ્દોડત્ર-અ-
ત્યોપલક્ષકઃ । (અર્થ ઉપર સમાયો છે.)

કંજન્ય પાંચ યોનિરોગનાં લક્ષણો
અત્યાનન્દા ન સન્તોષં ગ્રામ્યધર્મેણ વિન્દતિ ।
કર્ણિન્યાં કર્ણિકા યોનો શ્લેષ્માસુગ્મ્યાં પ્રજાયતે ॥
મૈથુને ચરણા પૂર્વ પુરુષાદતિરિચ્યતે ।
મદુશાસ્ત્રાતિચરણા તયોર્વીર્યં ન તિષ્ઠતિ ॥૧૨॥
શ્લેષ્મલાપિત્તિલા યોનિઃ ફણ્ડ્યુકાડતિશીતલા ।
ચતસૃથપિ ચાદાસુ શ્લેષ્મલિદ્ધોચ્છૂયો ભવેત્ ॥૧૩॥

અન્યઃ-ગ્રામ્યધર્મેણ સન્તોષ ન વિન્દતિ અત્યા-
નન્દા, કર્ણિન્યાં યોનો શ્લેષ્મ-મદુગ્મ્યાં કર્ણિકા પ્રજાયતે,
મૈથુને પુરુષાત્ પૂર્વમ્ અતિરિચ્યતે (સા આનન્દ-)-
ચરણા, મદુશઃ ચ અતિચરણા, તયોઃ વીર્યં ન તિષ્ઠતિ,
પિત્તિલા ફણ્ડ્યુકા અતિશીતલા યોનિઃ શ્લેષ્મલા, આદાસુ
ચતસૃથ ચ અપિ શ્લેષ્મલિદ્ધ-ઉચ્છૂયઃ ભવેત્ (પશ્યમ્યા
શ્લેષ્મલાયાં તુ વિશેષાત્) ॥

મૈથુનથી જે યોનિ સંતોષ જ ન પામે તે
'અત્યાનન્દા' કહેવાય છે 'કર્ણિની' યોનિમાં-
કંજ તથા દોહીથી ઠોડી જેવા આકારવાળી
માંસની ગાંઠ થાય છે. મૈથુનના સમયે જે
યોનિ, પુરુષનું વીર્ય પડવા પહેલાં જ રજને
મૂકે તે 'આનન્દચરણા' કહેવાય છે. (આ
યોનિમાં વીર્ય રહેતું નથી.) તેમ જ મૈથુનના
સમયે પુરુષનું વીર્ય પડવાની પહેલાં જ જે
યોનિ વારંવાર રજને મૂક્યા કરે તે 'અતિ-
ચરણા' કહેવાય છે. (આ યોનિમાં પણ વીર્ય
રહેતું નથી.) જે યોનિ ચીકાશવાળી, અજ-
વાળી અને અત્યંત શીતળ હોય તે 'શ્લેષ્મ-
લા' કહેવાય છે. જોકે આમાંની કંજન્ય
પહેલી ચાદે યોનિઓમાં ચીકાશ વગેરે કંજનાં
ઘણાં જ ચિહ્નો હોય છે, છતાં આ પાંચમી
શ્લેષ્મલા યોનિમાં એ કંજસંબંધી ચિહ્નો અતિ-
શય વધારે હોય છે, એમ સમજવું; કેમ કે
એ જ કારણે તેનું 'શ્લેષ્મલા' એ નામ સાથે
પડ્યું છે. ૧૧-૧૩

ટીકા-કર્ણિકા=માંસલ્ય કર્ણિકાકારો પ્રત્યઃ । અતિ-
રિચ્યતે=ત્સો મુચતીત્યર્થઃ । મદુશઃ વારંવારમ્ અતિરિચ્યત્,
તયોઃ=ચરણાતિચરણયોઃ । (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

ત્રિદોષજન્ય પાંચ યોનિરોગનાં લક્ષણો
અનાર્તવાડસ્તની પશ્વો ચરસ્પર્શા ચ મૈથુને ।
મહામેદુગ્રહીતાયા વાલાયાસ્ત્વગ્નિની ભવેત્ ॥૧૪॥
વિવૃતાડતિમહાયોનિઃ સૂચીવન્ત્રાડતિસંવૃતા ।
સર્વલિદ્ધસમુત્થાના સર્વદોષપ્રકોપજા ॥
ચતસૃથપિ ચાદાસુ સર્વલિદ્ધનિર્દર્શનમ્ ॥૧૫॥

અન્યઃ-અનાર્તવા મૈથુને ચ ચરસ્પર્શા શસ્ત્રની
પશ્વો, મહામેદુગ્રહીતાયાઃ વાલાયાઃ તુ અગ્નિની ભવેત્,
અતિમહાયોનિઃ વિવૃતા, અતિસૂચીવન્ત્રા, સૂચીવન્ત્રા,
સર્વદોષપ્રકોપજા સર્વલિદ્ધસમુત્થાના (ત્રિદોષિણી),
આદાસુ ચતસૃથ ચ અપિ સર્વલિદ્ધનિર્દર્શન (ભવેત્,

પદમ્બાં હુ વિશેષાત્) ॥

જે યોનિ રજ વગરની રહેતી હોય અને મૈથુનમાં ખરસટ સ્પર્શવાળી હોય તથા જેના સ્તન ખૂબ જ નાના હોય તે (યોનિવાળી) સ્ત્રી ‘વંદીયોનિ’ કહેવાય છે. જેની યોનિનું છિદ્ર સૂક્ષ્મ હોય એવી નાબુક સ્ત્રીને મોટા લિંગવાળા પુરુષે મૈથુન માટે લીધી હોય, ત્યારે તેની યોનિ વૃષણની પેઠે લટકતી થઈ જાય છે, એ (તેની યોનિ) ‘અંદિની’ કહેવાય છે. જે યોનિ અત્યંત મોટા છિદ્રવાળી હોય તે ‘વિવૃતા’ કહેવાય છે. જે યોનિ અત્યંત સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળી હોય તે ‘સૂચીવૃક્ત્રા’ કહેવાય છે. જે યોનિમાં સઘળા દોષોના પ્રકાષને લીધે સઘળા દોષોનાં ચિહ્નો ઉઠેલાં હોય તે ‘ત્રિદોષિણી’ કહેવાય છે. જોકે ત્રણે દોષવાળી ઉપર કહેલી ચારે યોનિઓમાં રજથી રહિતપણું વગેરે ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો હોય છે; છતાં આ પાંચમી યોનિમાં એ ત્રણે દોષસંબંધી ચિહ્નો ધણું જ વધારે હોય છે, એમ સમજવું. (આ જ કારણે આ ત્રિદોષજન્ય પાંચમી યોનિને ‘ત્રિદોષિણી’ કહેલ છે.) ૧૪, ૧૫

ટીકા-અસ્તની-ઈયસ્તનો યસ્યાઃ સા, અન્ન લક્ષ્યા ધન્વી ॥ મહામેઢઃ પુરુષઃ તેન વૃદ્ધીતાયા ચાલાયાઃ સૂક્ષ્મયોનિ-ચ્છિદ્રાયાઃ અગ્નિની-અન્નવૃદ્ધિપ્રમાના યોનિર્ભવતિ ॥ (આ ટીકાનો પૂર્ણ અર્થ ઉપર લેવાયો છે.)

અસાધ્યા યોનિમાહ-

અસાધ્ય યોનિરોગો

પજ્ઞાસાધ્યા ભવન્તીહ યોનયઃ સર્વદોષજાઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ-હહ સર્વદોષજાઃ પદ્મ યોનયઃ અસાધ્યાઃ ભવન્તિ ॥

આ બધા યોનિરોગોમાં ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થતા ‘વંદી’ આદિ પાંચ યોનિરોગો અસાધ્ય છે. ૧૬

ટીકા-પદ્મ ધન્વીપ્રમૃતયઃ । (આનો અર્થ ઉપર છે.) અથ યોનિકન્દસ્ય નિદાનમાહ-

યોનિકંદનું નિદાન

દિવાસ્વપ્નાદતિકોષાદ્યયામાદતિમૈથુનાત્ ।

ક્ષતાચ નલદન્તાદૈર્વાતાયાઃ કુપિતા યથા ॥ ૧૭ ॥

અન્વયઃ-દિવાસ્વપ્નાત્ અતિકોષાત્ વ્યાયામાત્

અતિમૈથુનાત્ નલદન્ત-આદૈઃ ચ ક્ષતાત્ યથા કુપિતાઃ વાતાયાઃ (યોનિકન્દં જનયન્તિ) ॥

દિવસે સૂઈ રહેવાથી, ઘણો ક્રોધ કરવાથી, ઘણો પરિશ્રમ કરવાથી, અત્યંત મૈથુનથી અને નખનો કે દાંત વગેરેનો જખમ થવાથી પોત-પોતાનાં નિદાનોને અનુસરી કોપેલા વાયુ વગેરે દોષો ‘યોનિકંદ’ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

ટીકા-યથાસ્વનિદાનં કુપિતા વાતાયાઃ ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

તસ્ય સ્પમાહ-

યોનિકંદનું લક્ષણ

પૂયશોણિતસંક્રાશં લક્ષ્ણકૃતિસન્નિભમ્ ।

જનયન્તિ યદા યોનો નાન્ના કન્દઃ સ યોનિજઃ ॥ ૧૮

અન્વયઃ-(તે દોષો) પૂયશોણિતસંક્રાશં લક્ષ્ણ-આકૃતિસંનિભં યોનો યદા જનયન્તિ, (તદા) સઃ યોનિજઃ કન્દઃ (ઈતિ) નાન્ના (કથ્યતે) ॥

‘(કોપેલા તે દોષો,) પરુ કે લોહી જેવો અને કૃષ્ણસના જેવા આકારવાળો યોનિમાં જે ગાંઠો ઉત્પન્ન કરે છે એ ‘યોનિકંદ’ કહેવાય છે. ૧૮

ટીકા-લક્ષ્ણકૃતિસંનિભં-લક્ષ્ણચારં, શુદ્ધકમત્ર વિશેષ્યં बोध्यम् ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

વાતજાદિમેદન યોનિકન્દસ્પમાહ-

યોનિકંદનાં રૂપો

રુક્ષં વિવર્ણં સ્ફુટિતં વાતિકં તં વિનિર્દિશેત્ ।

દાહરાગમ્બરયુતં વિદ્યાત્પિત્તાત્મકં તુ તમ્ ॥ ૧૯ ॥

તિલપુષ્પપ્રતીકાશં કણ્ઠમન્તં કફાત્મકમ્ ।

સર્વલિઙ્ગસમાયુક્તં સન્નિપાતાત્મકં વદેત્ ॥ ૨૦ ॥

અન્વયઃ-રુક્ષં વિવર્ણં સ્ફુટિતં તં વાતિકં વિનિર્દિ-શેત્, દાહરાગમ્બરયુતં ॥ પિત્તાત્મક વિદ્યાત્, તિલ-પુષ્પપ્રતીકાશં કણ્ઠમન્ત કફ-આત્મક, સર્વલિઙ્ગ-સમાયુક્તં (તં) સંનિપાત-આત્મકં વદેત્ ॥

જે યોનિકંદ રૂક્ષ, ખરાબ રંગનો અને કાટોલો હોય તેને વાયુપ્રકોપથી થયેલો જાણવો. જે યોનિકંદ બળતરા, રતાશ અને જ્વરથી યુક્ત હોય તેને પિત્તપ્રકોપથી થયેલો જાણવો. જે યોનિકંદ તલના કૂલ જેવો અને ચળવાળો હોય તેને કફપ્રકોપથી થયેલો જાણવો. જે યોનિકંદ ઉપર કહેલ રૂક્ષપણું આદિ સઘળાં ચિહ્નોવાળો હોય, તેને ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થયેલો જાણવો. ૧૯, ૨૦

યોનિરોગાણાં ચિકિત્સા-

યોનિરોગાની ચિકિત્સા :

પ્રથમ નપ્રાત્તિવચિકિત્સા

આર્ત્તવાદર્શને નારી મત્સ્યાન્ સેવેત નિત્યશઃ ।

કાષ્ઠિકં ચ તિલાન્માપાનુદશ્યિચ તથા દધિ ॥ ૨૧ ॥

ફક્વાકુવીજદન્તીચપલાગુહમદનકિન્વયવશકૈઃ ।

સસ્તુક્ષ્મીરૈર્વૈતિયોન્નિગતા કુસુમસંજનની ॥ ૨૨ ॥

અન્યથા-આર્ત્તવ-અદર્શને નારી નિત્યશઃ મત્સ્યાન્ કાષ્ઠિક ચ તિલાન્ માપાન્ ઉદશ્યિત્વ તથા ચ દધિ સેવેત, (કિં ચ) ફક્વાકુવીજ-દન્તી-ચપલા-ગુહ-મદન-કિન્વ-યવશકૈઃ સસ્તુક્ષ્-ક્ષીરૈઃ વર્તિઃ યોનિગતા કુસુમ-સંજનની (ભવતિ) ॥

જેને માસિક આવ (૨૪ અટકાવ) આવતો ન હોય તે સ્ત્રીએ હમેશાં માછલાં, કાંછ, તલ, અડદ, અરધા જળવાળી છાશ તથા દહીં તુલું સેવન કરવું; ઉપરાંત કઠવી તુળડીનાં ઘીજ, નેપાળો, પીપર, ગોળ, મીંઢળ, મહિ-રાની નીચેનો કડદો અને જવખારને ઘોરના ધીરમાં વાટી વાટ બનાવી યોનિમાં રાખી હોય, તે સ્ત્રી રજને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૧, ૨૨

ટીકા-ફક્વાકુઃ=કટુતુમ્બી, ચપલા=પિપ્પલી, મદન:=મદનફલમ્, કિન્વ=સુરામીજમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.) ત્રણ જ દિવસમાં રોગદર્શન કરાવતો ઉપાય પીત્ત જ્યોતિષ્મતીપત્રં સ્વર્જિકોગ્રાસનં ત્ર્યહમ્ । શીતેન પયસા પિષ્ટં કુસુમં જનયેદ્ ધ્રુવમ્ ॥ ૨૩ ॥

અન્યથા-જ્યોતિષ્મતીપત્રં સ્વર્જિકા-ઉગ્ર-અસનં શીતેન પયસા પિષ્ટં ત્ર્યહં પીતં ધ્રુવ કુસુમં જનયેત્ ॥

માલકાંકણીનાં પાંદડાં, સાણખાર, વજ અને ઘીબલારને ટાઢા હ્રદમાં વાટી ત્રણ દિવસ બે પિવાય તે તે સ્ત્રીને અવશ્ય રજ ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૩

ટીકા-જ્યોતિષ્મતી=કટમીટ્કવિશેષઃ, 'કહી' इति લોકે, અથવા 'રમિજિની' 'માલકંઘુની' इति ચ; અસનં='અસને'તિ લોકે, 'વિજયસારઃ' इति ચ; પયસા=દુગ્ધેન ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

વાંઝણીને અવશ્ય સંતાનકારક ઉપાયો

ચલા સિતાહ્યા મધુકં ઘલા ચ શૂક્લં વટોત્યં ગજકેશરં ચ । એતન્મધુક્ષીરધૃતૈર્નિપીતં વન્ધ્યા સુપુત્રં નિયતં પ્રસૂતે ॥ ૨૪ ॥

અશ્વગન્ધાકપાયેણ સિદ્ધં દુગ્ધં ઘૃતાન્વિતમ્ ।

ઋતુસ્નાતાઽહ્નના પ્રાતઃ પીત્વા ગર્ભે દધાતિ હિ ॥ ૨૫ ॥

પુષ્યોદ્યતં લક્ષ્મણાયા મૂલં દુગ્ધેન કન્યયા ।

પિષ્ટં પીત્વા ઋતુસ્નાતા ગર્ભે ધત્તે ન સંશયઃ ॥ ૨૬ ॥

કુરુણ્ટમૂલં ઘાતક્યાઃ કુસુમાનિ વટાઁકુરાઃ ।

નીલોત્પલં પયોયુક્તમેતદ્ગર્ભપ્રદં ધ્રુવમ્ ॥ ૨૭ ॥

અન્યથા-ચલા સિતા-આહ્યા મધુક ઘલા ચ વટ-ઉત્યં ઘૃતં ચ ગજકેશરમ્, એતન્ મધુ-ક્ષીર-ધૃતેઃ નિપીતં (વટ) નિયતં વન્ધ્યા સુપુત્ર પ્રસૂતે ॥ ઋતુ-સ્નાતા ઘૃતના અશ્વગન્ધાકપાયેણ સિદ્ધ ઘૃત-અન્વિતં દુગ્ધં પ્રાતઃ પીત્વા હિ ગર્ભે દધાતિ ॥ ઋતુસ્નાતા પુષ્ય-ઉદ્યતં લક્ષ્મણાયાઃ મૂલ કન્યયા દુગ્ધેન પિષ્ટં પીત્વા ગર્ભે ધત્તે, ન સંશયઃ ॥ કુરુણ્ટમૂલ ઘાતક્યાઃ કુસુ-માનિ વટ-અઙ્કુરાઃ નીલ-ઉત્પલં પયોયુક્તમ્, એતન્ ધ્રુવં ગર્ભપ્રદં (સ્વાત્) ॥

બલહાણા, સાકર, જેડીમધ, ખપાટ, વડ-વાઈના અગ્રના ફૂણા ભાગ અને નાગકેસરને મધ, ફૂધ તથા ઘીમાં વાટી પીધાં હોય તો વાંઝણી સ્ત્રી પશુ અવશ્ય પુત્રને પ્રસવે છે. ઋતુ પછી નાહેલી સ્ત્રી આસંધના ક્વાથથી પકાવેલા ફૂધમાં ઘી નાખી પ્રાતઃકાળમાં પીએ તો તે અવશ્ય ગર્ભ ધારણ કરે છે. તેમ જ ઋતુ પછી નહાયેલી સ્ત્રી પુષ્ય નક્ષત્રમાં કાટેલા ઘોળી ભોરી ગણીના મૂળને કુંવારી કન્યાના હાથે ફૂધમાં વટાવી બે પીએ તો તે અવશ્ય ગર્ભ ધારણ કરે છે. પીળાં ફૂલવાળા કાંટાઅશેળિયાનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફૂલ, વડ વાઈના ફૂણા અગ્રભાગ અને કાળા કમળને ફૂધમાં વાટી બે પિવાય તો અવશ્ય તે ગર્ભ આપે છે. ૨૪-૨૭

ટીકા-કુરુણ્ટમૂલ=‘પીતપુષ્પકટસૈરયા’ ॥

પુત્રપ્રાપ્તિ મારેના અચૂક ઉપાય

યાઽપ્થલા પિવતિ પાર્શ્વપિપ્પલં, જીરકેણ સહિતં હિતાશિની । શ્વેતયા વિશિલપુદ્ગયા યુતં સા સુવં જનયતીહ નાન્યયા ॥ ૨૮ ॥

અન્યથા-યા અવલા જીરકેણ સહિતં શ્વેતયા વિશિલ-પુદ્ગયા યુતં પાર્શ્વપિપ્પલ પિવતિ, હિતાશિની (વ ભવતિ) સા રૂઢ યુતં જનયતિ, ન અન્યયા ॥

જે સ્ત્રી જીર સહિત તથા ઘોળાં ફૂલના શરખંખા સહિત પારસપીપળાના ડોઢવાને વાટી પીએ અને પથ્ય લોખન કરે તે અવશ્ય પુત્રને પ્રસવે છે. ૨૮

ટીકા-પાર્શ્વપિપ્પલેન્ ગજહૃદ 'ઇતિ લોકે, શ્વેતપુષ્પ-
યાન્તરપુલ્કયા સદ્ ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

સગભાં પુત્રને જ જન્મ આપે, તેવો ઉપાય
પત્રમેકં પલાશસ્ય પિષ્ટવા દુગ્ધેન ગમિષી ।
પીત્વા પુત્રં સમાપ્નોતિ વીર્યવન્તે ન સંશયઃ ॥ ૨૯ ॥
શૂકરશિશ્મીમૂલં મધ્યં વા દધિફલસ્ય સપયસ્કમ્ ।
પીત્વાડયો ભવલિહ્ની-વીજં કન્યાં ન સૂતે સ્ત્રી ॥ ૩૦ ॥

અન્વય:-ગમિષી પલાશસ્ય એકં પત્રં દુગ્ધેન પિષ્ટવા
પીત્વા વીર્યવન્તં પુત્ર સમાપ્નોતિ, ન સંશયઃ ॥ શૂકર-
શિશ્મીમૂલં, દધિફલસ્ય વા મધ્યં, યયો ભવલિહ્ની-
વીજં સપયસ્કં પીત્વા સ્ત્રી કન્યાં ન સૂતે ॥

—ગર્ભિણી સ્ત્રી આખરાતું એક પાંદડું
દૂધમાં વાટી પીએ તો તે પરાક્રમી પુત્રને મેળવે
એ નક્કી છે. કૌંચનાં મૂળ અથવા કૌંચનો
ગર્ભ કે શિવલિંગીના બીજને દૂધમાં વાટી
પીએ તો ગર્ભિણી સ્ત્રી કન્યાને ન પ્રસવે,
પણ પુત્રને જ પ્રસવે. ૨૯, ૩૦

ટીકા-શૂકરશિશ્મી='સુભાસેમ' (ઇતિ લોકે), દધિફલ
=કવિત્પા; તસ્ય મત્ત્વા, ભવલિહ્ની='પશુગુલિવા' ॥ (અર્થ
સેવાયો છે.)

સગભાં અવશ્ય પુત્રને જ પ્રસવે, તેવો પ્રયોગ
પુત્રકમજ્જરિમૂલં, વિષ્ણુકાન્તેશલિહ્નીનીસહિતમ્ ।
પત્રદ્વમેષ્ટવિનં, પીત્વા કન્યાં ન સર્વથા સૂતો ॥ ૩૧ ॥

અન્વય:-પુત્રકમજ્જરિમૂલં વિષ્ણુકાન્તા-ફેશલિહ્ની-
સહિતમ્, પત્રદ્વ મેં મઘદિનં પીત્વા સર્વથા કન્યાં ન
સૂતે ॥

ગર્ભિણી સ્ત્રી આઠ દિવસ સુધી બિયા-
ચોતાનાં મૂળ, કાળી ગરબી તથા શિવલિંગી
એટલાંને વાટી ગર્ભ રહ્યો હોય ત્યારે આઠ
દિવસ સુધી પીને અવશ્ય કન્યાને ન પ્રસવે,
પણ પુત્રને જ પ્રસવે છે. ૩૧

ટીકા-પુત્રમજરી=વતઝિયા, તસ્મા મૂલં ફેશલિહ્ની-
'પશુગુલિવા' ઇતિ લોકે ॥

ગર્ભપ્રદમેપજકયનાવસરે ગર્ભાગ્નિક્રમેવજમાહ-
ગર્ભ રોગનારાં ઔષધો

પિપ્પલિચિટ્કટ્કણ્ણસમચૂર્ણં યા પિત્રેત્પયસા ।
ઋતુસમયે ન હિ તસ્યા, ગર્ભઃ સજ્ઞાયતે કાપિ ॥ ૩૨ ॥
મારતાલપરિપેપિતં ત્ર્યદં યા જપાકુસુમમત્તિ
પુષ્પિણી । સત્પુરાણગુડમુષ્ટિસેવિની સન્દધાતિ
ન હિ ગર્ભમજ્જના ॥ ૩૩ ॥

અન્વય:-ઋતુસમયે યા પિપ્પલી-ચિટ્કટ્કણ-
સમચૂર્ણં પયસા પિત્રેત્, તસ્યાઃ કાપિ ગર્ભઃ ન હિ
સજ્ઞાયતે ॥ યા પુષ્પિણી અજ્ઞાત મારતાલપરિપેપિતં
જપાકુસુમં ત્ર્યદમ્ અતિ, સત્-પુરાણ-ગુડ-મુષ્ટિ-સેવિની
(સવતિ સા) ગર્ભ નહિ સદધાતિ ॥

ઋતુના સમયે જે સ્ત્રી પીપર, વાવડિંગ
અને ટંકણખારતું સમભાગે ચૂર્ણ કરી દૂધની
સાથે તે પીએ તે સ્ત્રીને કદી ગર્ભ રહેતો નથી.
જે સ્ત્રી ઋતુના સમયે જાસુદના ફૂલને ચાર-
નાલથી વાટી ત્રણ દિવસ સુધી પીએ અને
ચાર તોલા સારો જૂનો ગોળ સેવે, તે સ્ત્રીને
કદી ગર્ભ રહેતો જ નથી. ૩૨, ૩૩

સાધ્ય યોનિરોગો ઉપર સામાન્ય ચિકિત્સા
તાસુ યોનિપુ સાધ્યાસુ સ્નેહાદિક્રમ इत्यતે ।
અસ્ત્યગ્યક્ષપરીપેક-પ્રલેપ-પિચુ-ધારણમ્ ॥ ૩૪ ॥

અન્વય:-સાધ્યાસુ તાસુ યોનિપુ સ્નેહાદિક્રમઃ इत्यતે,
અસ્તિ-અન્યક્ષ-પરીપેક-પ્રલેપ-પિચુ-ધારણમ્ (इत्यતે) ॥

સાધ્ય તે યોનિરોગો ઉપર સ્નેહન આદિ
ચિકિત્સા કરવી ઇષ્ટ છે, તેમ જ ઉત્તરઅસ્તિ,
માલિશ, સિંચન તથા લેપ કરવા અને
યોગ્ય ઔષધોથી લીંજવેલાં ફળાં પૂમડાં
ધરી રાખવાં. ૩૪

ટીકા-અસ્તિરત્ન=ઉત્તરઅસ્તિ; પિચુ='પાદા' ઇતિ
લોકે ॥ (અર્થ ઉપર સેવાયો છે.)

તેણે ક્રમેણ ચિકિત્સામાહ-
અતુક્રમે યોનિરોગાની ચિકિત્સા

નતવાર્તાકિનીકુષ્ઠસૈન્ધવામરદાદમિઃ ।
તિલતૈલં પચેશરી પિચુમસ્ય વિધારયેત્ ।
વિપ્લુતાયાં સદા યોનો વ્યથા તેન પ્રશામ્યતિ ॥ ૩૫ ॥
અન્વય:-નત-વાર્તાકિની-કુષ્ઠ-સૈન્ધવ-અમરદાદમિઃ
તિલતૈલં પચેત્, નારી અસ્ય પિચુ વિપ્લુતાયાં યોનો
સદા વિધારયેત્, તેન વ્યથા પ્રશામ્યતિ ॥

તગર, ઊલી ભોરી ગણી, કદ, સૈન્ધવ અને
દેવદારના કદકથી તલનું તેલ પકાવવું; તેનું
પૂમડું સ્ત્રીએ વિપ્લુતા યોનિની અંદર રાખવું
તેથી પીડા અત્યંત મટી જાય છે. ૩૫

ટીકા-નત=તગર, વાર્તાકિની=શરદા ॥ (અર્થ
ઉપર છે.)

વાતલાં ફર્કશાં સ્તન્ધામપસ્પર્શાં તથેય ચ ।
કુમ્ભીસ્વેદરૂપચરેદન્તયંમ્મનિ સંવૃતે ।
ધારયેદ્વા પિચું યોનો તિલતૈલસ્ય સા સદા ॥ ૩૬ ॥

અન્વય:-વાતનાં કર્મશાં સ્તન્વાં તથા ચ અપસર્શાં (યોનિં) સંગૃહીતે અન્તર્વેશમિ એવ કુન્મીસ્વદૈ: ઉપચરેત્, વા તિત્તલસ્ય પિત્તું સા સદા ચોનો ધારયેત્ ॥

વાતલા, કઠણ, સ્તબ્ધ કે અરાગ સ્પર્શ-વાળી યોનિને પડકાઓથી ઢાંકેલા ઘરની અંદર વાયુને દૂર કરનારાં દ્રવ્યોને કયાથ માટલામાં ભરી તે માટલાને અધુરું અથવા પોણું ભૂમિમાં દાટી તેમાં ધગધગતા લોહના ટુકડા નાખી તેના બાફ આપવો અથવા તે સ્ત્રીએ હમેશાં તલના તેલનું પૂમડું યોનિમાં ધરી રાખવું. ૩૬

પિત્તલાનાં ચ યોનીનાં સેકામ્યજ્જપિચુક્રિયા: ।
શીતા: પિત્તહરા: કાર્યા: સ્નેહનાથં ઘૃતાનિ ચ ॥૩૭॥
અન્વય:-પિત્તલાનાં ચ યોનીનાં શીતા: પિત્તહરા: સેક-અમ્યજ્જ-પિચુક્રિયા: કાર્યા:, સ્નેહનાથં ચ ઘૃતાનિ (પ્રયોજ્યાનિ) ॥

પિત્તની અધિકતાવાળી યોનિની-એટલે જો પિત્તથી યોનિરોગ થયો હોય તો શીતળ અને પિત્તનાશક સિંચન, માલિશ તથા પૂમડું ધરી રાખવાની ક્રિયા કરવી અને સ્નેહન માટે ઘીનો ઉપયોગ કરવો. ૩૭

પ્રક્ષંસિનો ઘૃતામ્યક્તાં ક્ષીરસ્વિર્વાં પ્રવેશયેત્ ।
પિષાય વેશવારેણ તત્તો યન્થં સમાચરેત્ ॥૩૮॥

અન્વય:-પ્રક્ષંસિનો (યોનિં) ઘૃત-અમ્યક્તાં ક્ષીર-સ્વિન્ના (ફૂત્વા) પ્રવેશયેત્, તત્ત: વેશવારેણ પિષાય યન્થં સમાચરેત્ ॥

પ્રક્ષંસિની યોનિને ધીથી માલિશ કરી દૂધની બાફ આપીને અંદર પેશાડી ફેવી અને પછી નીચે લખેલા વેશવાર(મસાલા)થી તેનું મોડું બંધ કરી પાટો બાંધવો. ૩૮

ઉપર કહેલ 'વેશવાર'નું લક્ષણ શુષ્કીમરિચકૃષ્ણામિર્ચાન્યકાઝાઝિદાઝિમૈ: ।
પિપ્પલીમૂલસંયુક્તવેશવાર: સ્મૃતો ચુર્વે: ॥૩૯॥

અન્વય:-શુષ્કી-મરિચ-વૃષ્ણામિ: ધાન્યક-અઝા-ઝિ-દાઝિમૈ: પિપ્પલીમૂલસંયુક્ત: ચુર્વૈ: વેશવાર: સ્મૃત: ॥

સૂક, મરી, પીપર, ધાણા, જીરું, દોડિમ અને પીપરીમૂળનાં ચુર્ણોને વધો 'વેશવાર' કહે છે. ૩૯

યોનિદાહશામક ઉપાય
ધાત્રીરસં સિતાયુક્તં યોનિદાહે પિષેત્સદા ।
સૂર્યકાન્તામવં મૂલં પિષેદ્વા તણ્ડુલામ્બુના ॥૪૦॥

અન્વય:-યોનિદાહે સિતાયુક્તં ધાત્રીરસં સદા પિષેત્, વા સૂર્યકાન્તામવં મૂલ તણ્ડુલ-અમ્બુના પિષેત્ ॥

યોનિમાં બળતરા થતી હોય તો સાકર સહિત આમળાંનો રસ હમેશાં પીવો અથવા કમલિનીનું મૂળ ચોખાના પોણથી વાટીને પીવું.

પરુ આવતી યોનિની ચિદિત્સા
યોન્યાં તુ પૂયસ્તાવિષ્ણાં શોષનદ્રવ્યનિમિત્તે: ।
સગોમૂત્રૈ: સલવળૈ: પિષ્કૈ: સંપૂરણં હિતમ્ ॥૪૧॥

અન્વય:-પૂયસ્તાવિષ્ણાં તુ યોન્યાં શોષનદ્રવ્ય-નિમિત્તે: સલવળૈ: સગોમૂત્રૈ: પિષ્કૈ: સંપૂરણં હિતમ્ ॥

પરુના આવવાળી યોનિમાં લીમડાનાં પાંદડાં વગેરે શોષન પદાર્થોને સંધવ સહિત ગોમૂત્રમાં વાટી તેની ગોળીઓ યોનિમાં ભરવી. એ હિતકારી થાય છે. ૪૧

ટીકા-શોષનદ્રવ્યાણિ=નિમ્બપત્રાદીનિ ।

દુર્ગંધી કે ચીકણી યોનિની ચિદિત્સા
દુર્ગંધ્યાં પિચ્છિલાં વાપિ ચૂર્ણૈ: પશ્ચકપાયજૈ: ।
પૂરયેદ્વાવયેદ્વાજઘૃક્ષાદિકથિતામ્બુના ॥૪૨॥

અન્વય:-દુર્ગંધ્યાં વા પિચ્છિલામ્ અપિ (યોનિં) પશ્ચકપાયજૈ: ચૂર્ણૈ: પૂરયેત્, રાજટુલ-ભાદ્રિકથિત-અમ્બુના ધાવયેત્ ॥

દુર્ગંધ કે ચીકણવાળી યોનિને વજ, અરૂરો, કડવાં પરવળ, લદ્દેલા અને લીંબડાના ચુર્ણથી ભરવી અને ગરમાળો-આદિ કવાથથી તેની ધોવી. ૪૨

ટીકા-પશ્ચકપાયઃ=વચવાસાપટોલપ્રિયકુનિમ્બા, રાજ-ટુલ્લા=‘વનવહેરા’ इति लोके ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

યોનિના કફરોધન માટે વાટ
વિપ્પલ્યા મરિચૈર્માપૈ: શતાહ્વાકુષ્ઠસૈન્ધવૈ: ।
વતિસ્તુલ્યા પ્રદેશિન્યા યોનો ક્ષેપ્પચિશોધિની ॥૪૩॥

અન્વય:-વિપ્પલ્યા મરિચૈ: માપૈ: શતાહ્વા-કુષ્ઠ-સૈન્ધવૈ: પ્રદેશિન્યા તુલ્યા વતિ: યોનો ક્ષેપ્પચિશોધિની (મવતિ) ॥

પીપર, મરી, અડદ, સુવા, કઠ અને સેંધવને વાટી તજની આગળી જેવી નાડી તથા લાંબી વાટ બનાવી યોનિમાં ખોચી રાખવી, તે કફને સાફ કરે છે. ૪૩

ટીકા-તુલ્યા પ્રદેશિન્યા=દૈવ્યેણ પરિણાહેન ચ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ચોનિરોગનાશક વિવિધ ઉપાયો

કર્ણિન્યાં વર્તયો દેયાઃ શોધનદ્રવ્યનિર્મિતાઃ ।
ગુદ્ધચીત્રિફલાદન્તીકથિતોદકધારયા ॥૪૪॥
યોનિ પ્રક્ષાલયેત્તેન તત્ર કણ્ઠઃ પ્રશામ્યતિ ।
મુદગ્યૂપં સહચરિરં પથ્યાં જાતીફલં તથા ॥૪૫॥
નિર્મ્યાં પૂર્ણં ચ સંચૂર્ણ્ય વસ્ત્રપૂતં ક્ષિપેદ્ગ્રેગે ।
યોનિર્ભવતિ સદ્ગ્રીર્ણાં ન સ્ત્રવેચ જલં તતઃ ॥૪૬॥
કપિકચ્છમ્ભવં મૂલં કાથયેદ્વિધિતા મિપક્ ।
યોનિઃ સદ્ગ્રીર્ણતાં યાતિ કાથેનાનેન ધાવયેત્ ॥૪૭॥
જીરકદ્વિતયં કૃષ્ણા સુપવી સુરભિર્વવા ।
વાસકઃ સૈન્ધવઽપિ યવજ્ઞારો યવાનિકા ॥૪૮॥
અર્પ્યાં ચૂર્ણાં ઘૃતે કિષ્કિદ્મૃદ્ધૃવા લખ્ણેન મોદકમ્ ।
કૃત્વા લાદેયધાવહિ યોનિરોગાદિમુચ્યતે ॥૪૯॥
મૂપકકાથસંસિદ્ધતિલતૈલકૃતઃ પિચુઃ ।
નાશયેદ્યોનિરોગાંસ્તાન્મૃતો યોનો ન સંશયઃ ॥૫૦॥

અન્યથા:-કર્ણિન્યાં શોધનદ્રવ્યનિર્મિતાઃ વર્તયઃ
દેયાઃ, ગુદ્ધચી-ત્રિફલા-દન્તી-કથિત-ઉદકધારયા
યોનિ પ્રક્ષાલયેત્, તેન તત્ર કણ્ઠઃ પ્રશામ્યતિ, પથ્યાં તથા
જાતીફલ નિર્મ્યાં ચ પૂર્ણ સહચરિર સર્ચ્ય મુદગ્યૂપં
વસ્ત્રપૂત મગે ક્ષિપેત્, તતઃ યોનિઃ સદ્ગ્રીર્ણાં ભવતિ, જલ
ચ ન સ્ત્રવેત્ । મિપક્ કપિકચ્છમ્ભવં મૂલં વિધિના કાથ-
યેત્, અનેન કાથેન ધાવયેત્, યોનિઃ સદ્ગ્રીર્ણતાં યાતિ ॥
જીરકદ્વિતયં કૃષ્ણા સુપવી સુરભિઃ વાસકઃ સૈન્ધવઃ અપિ
ચ યવજ્ઞારઃ યવાનિકા, અર્પ્યાં ચૂર્ણાં ઘૃતે કિષ્કિદ્ મૃદ્ધવા
લખ્ણેન મોદકં કૃત્વા ધાવહિ લાદેત્, યોનિરોગાદિ
વિમુચ્યતે । મૂપકકાથસંસિદ્ધતિલતૈલકૃતઃ પિચુઃ યોનો
ઘૃતઃ (સન્) તાન્ યોનિરોગાન્ નાશયેત્, ન સંશયઃ ॥

કૃષ્િની નામના કંકડાંબધી ચોનિરોગમા
શોધન પદાર્થોથી બનાવેલી વાટો ચોનિમાં
ખોસવી. ગળો, હરડે, ખડેડાં, આમળાં અને
નેપાળાના કવાથની જળધારથી ચોનિને ધોવી
તેથી ચોનિમાં થતી અળ શાંત થાય છે.
હરડે, બયડ્ડળ, લોખંડાનાં ખાંદડાં, સોપારી
અને કાયાનુ ચુર્ણ કરી મળના ચૂપમા વાટી
વસ્ત્રથી ગાળી લઈ ચોનિમાં નાખવું, તેથી
ચોનિ સાકડી થાય છે અને તેમાંથી જળનો
સાવ થતો નથી. વેલે કૌચાનાં મૂળિયાંનો
વિધિપૂર્વક કવાથ કરવો અને તે કવાથથી ચોનિ-
ને ધોવી, તેથી ચોનિ સાંકડી થાય છે. છરું,
શાહછરું, પીપર, કલૌંછ છરું, સુગંધી

વજ, અરડુસો, સેંધવ, જવખાર અને અજમા-
નુ ચુર્ણ કરી ધીમાં જરાક શેકી તેમાં ખાંડ
નાખી લાડુ કરી તે લાડુ જઠરાગ્નિના બળ-
પ્રમાણે ખાવો જેથી સ્ત્રી ચોનિના રોગથી
છટી બધ છે. ઉંદરના માંસને કવાથ કરી
તેમાં તલવું તેલ પકાવી તે તેલવું પોતું
ચોનિમાં રાખ્યું હોય તો તે ચોનિસંબંધી
રોગોનો નાશ કરે છે, એ નક્કી છે. ૪૪-૫૦

ચોનિરોગશામક ત્રિફલાઘૃત

ત્રિફલાં દ્વૌ સહચરૌ ગુદ્ધર્થો સપુનર્નવામ્ ।
શુક્રનાસાં હરિદે દ્વે રાસાં મેદાં શતાવરીમ્ ॥૫૧॥
ક્લ્લીકૃત્ય ઘૃતપ્રસ્યં પચેક્ષીરે ચતુર્ગુણે ।
તત્સિદ્ધં પાયયેન્નારીં યોનિરોગપ્રશાન્તયે ॥૫૨॥

અન્યથા:-ત્રિફલાં દ્વૌ સહચરૌ ગુદ્ધર્થો સપુનર્નવાં
શુક્રનાસાં દ્વે હરિદે રાસાં મેદાં શતાવરીં કલ્લીકૃત્ય ઘૃત-
પ્રસ્ય ચતુર્ગુણે ક્ષીરે પચેત્, સિદ્ધં તત્ યોનિરોગપ્રશા-
ન્તયે નારીં પાયયેત્ ॥

હરડે, ખડેડાં, આમળાં, ધોળાં ફૂલવાળો
કાંટાઅશેળિયો, પીળાં ફૂલવાળો કાંટાઅશેળિયો,
ગળો, સાટોડી, સીવણ, હળદર, દારુહળદર,
રાસા અને બમણી શતાવરીનો કદક નાખી
ચોસક તોલા ધી ચોગણા દ્વધમાં પકાવવું;
એ તૈયાર થયેલ ધી ચોનિના રોગો શાંત
કરવા સ્ત્રીને પાવું. ૫૧, ૫૨

સર્વ ચોનિરોગો ઉપર ફલઘૃત

મજિષ્ઠા મધુકં કુષ્ઠં ત્રિફલા શર્કટા વલા ।
મેદે પયસ્યાકાકોલ્યો મૂલં જૈવાશ્વગન્ધગમ્ ॥૫૩॥
અજમોદા હરિદે દ્વે પ્રિયક્કુઃ કનુરોહિણી ।
હત્પલં કુમુદં દ્રાક્ષા કાકોલ્યો સન્ધનદ્રવ્યમ્ ॥૫૪॥
પતેપાં કર્પિર્નર્મગિર્ઘૃતપ્રસ્યં વિપાચયેત્ ।
શતાવરીચ્ચં ક્ષીરં ઘૃતાદ્યં ચતુર્ગુણમ્ ॥૫૫॥
સર્પિરેતન્નરઃ પીત્વા લ્હીપુ નિત્યં વૃષાયતે ।
પુત્રાજનયતે વીર્યમેધાહ્યાન્ પ્રિયદર્શનાન્ ॥૫૬॥
યા જૈવાશ્વિરગર્ભા સ્યાત્પુત્રં વા જનયેન્મૃતમ્ ।
અલ્પાયુષં વા જનયેથા ચ કન્યાં પ્રસૂયતે ॥૫૭॥
યોનિરોગો રજોદોષે પરિશ્વાવે ચ હસ્યતે ।
પ્રજાવર્ધનમાયુષ્યં સર્વપ્રહનિવારણમ્ ॥૫૮॥
નામ્ના ફલઘૃત હોતદ્ધિવિશ્યાં પરિકીર્તિતમ્ ।
અનુકંલક્ષ્મણામૂલં ક્ષિપન્ત્વચ્ચિકિન્સકાઃ ॥૫૯॥
જીવદ્ધત્સૈકર્ણ્યા ઘૃતં તત્ર પ્રયુજ્યતે ।
મારણ્યગોમયેનૈવ વદ્ધિજ્વાલા ચ દીપતે ॥૬૦॥

અન્યઃ-વાતયાં કર્કશાં સ્તન્ધા તથા ચ અપમ્પર્શાં
(યોનિ) સંયુતે અન્તર્વેદમનિ એવ કુમ્ભીસ્વેદ ઉપચરેત્,
વા તિલતૈલસ્ય પિત્તું ષા સદા યોનો ધારયેત્ ॥

પાતલા, કઠણુ, સ્તબ્ધ કે અરાણ સ્પર્શ-
વાળી યોનિને પડદાઓથી ઢાંકેલા ઘરની
અંદર વાયુને દૂર કરનારાં દ્રવ્યોનો કપાથ
માટલામાં ભરી તે માટલાને અધુરું અથવા
પોણું ભૂમિમાં દાટી તેમાં ધગધગતા લોઢાના
ટુકડા નાખી તેનો આક્ર આપવો અથવા
તે સ્ત્રીએ હમેશાં તલના તેલનું પૂમડું
યોનિમાં ધરી રાખવું. ૩૬

પિત્તલાનાં ચ યોનીનાં સ્નેહાયુક્તપિત્તુક્રિયાઃ ।
શીતાઃ પિત્તહરાઃ કાર્યાઃ સ્નેહનાથૈ વૃતાનિ ચ ॥૩૭

અન્યઃ-પિત્તલાનાં ચ યોનીનાં શીતાઃ પિત્તહરાઃ
સેક-અન્યઃ-પિત્તુક્રિયાઃ કાર્યાઃ, સ્નેહનાથૈ ચ વૃતાનિ
(પ્રયોજ્યાનિ) ॥

પિત્તની અધિકતાવાળી યોનિની-એટલે
જો પિત્તથી યોનિરોગ થયો હોય તો શીતળ
અને પિત્તનાશક સિંચન, માલિશ તથા પૂમડું
ધરી રાખવાની ક્રિયા કરવી અને સ્નેહન
માટે ધીનો ઉપયોગ કરવો. ૩૭

પ્રલંચિત્તો વૃતાઅયક્તાં ક્ષીરસ્થિન્નાં પ્રવેશયેત્ ।
પિઘાય વેશવારેણ તતો ઘન્યં સમાચરેત્ ॥૩૮॥

અન્યઃ-પ્રલંચિત્તો (યોનિ) વૃત-અયક્તાં ક્ષીર-
સ્થિન્ના (ફૂલા) પ્રવેશયેત્, તતઃ વેશવારેણ પિઘાય
ઘન્ય સમાચરેત્ ॥

પ્રલંચિત્તો યોનિને ધીથી માલિશ કરી
ફૂળની આક્ર આપીને અંદર પેસાડી દેવી અને
પછી નીચે લખેલા વેશવાર (મસાલા) થી તેનું
મોડું બંધ કરી પાટો બાંધવો. ૩૮

ઉપર કહેલ 'વેશવાર'નું લક્ષણ
શુષ્કીમરિચકૃષ્ણામિર્ચાન્યકાજાજિદાહિમેઃ ।

પિપ્પલીમૂલસંયુક્તવેશવારઃ સ્મૃતો યુષ્ઠેઃ ॥૩૯॥

અન્યઃ-શુષ્કી-મરિચ-કૃષ્ણાભિઃ ધાન્યક-અજા-
જિ-દાહિમેઃ પિપ્પલીમૂલસંયુક્તઃ યુષ્ઠૈ વેશવારઃ સ્મૃતઃ ॥

સૂક, મરી, પીપર, ધાણુ, છારું, દાડિમ
અને પીપરીમૂળનાં ચૂણોને વેધો 'વેશવાર'
કહે છે. ૩૯

યોનિદાહશામક ઉપાય
ધાત્રીસં સિતાયુક્તં યોનિદાહે પિવેન્સદા ।
સૂર્યકાન્તામયં મૂલં પિવેદ્વા તણ્ડુલામ્બુના ॥૪૦॥

અન્યઃ-યોનિદાહે સિતાયુક્તં ધાત્રીસં સદા
પિવેન્, વા સૂર્યકાન્તામયં મૂલ તણ્ડુલ-અમ્બુના પિવેન્ ॥

યોનિમાં બળતરા થતી હોય તો સાકર
સહિત આમળાનો રસ હમેશાં પીવો અથવા
કમલિનીનું મૂળ ચોખાના ધોણુથી વાટીને પીવું.

પરુ સ્ત્રવતી યોનિની ચિકિત્સા
યોન્યાં તુ પૂયસ્ત્રાવિષ્ણ્યાં શોઘનદ્રવ્યનિમિત્તેઃ ।
સમોમૃતૈઃ સલ્લઘ્નૈઃ વિષ્ઠૈઃ સંપૂર્ણં હિતમ્ ॥૪૧॥

અન્યઃ-પૂયસ્ત્રાવિષ્ણ્યાં તુ યોન્યાં શોઘનદ્રવ્ય-
નિમિત્તેઃ સલ્લઘ્નૈઃ સમોમૃતૈઃ વિષ્ઠૈઃ સંપૂર્ણં હિતમ્ ॥

પરુના સાવવાળી યોનિમાં લીમડાનાં
પાંદડાં વગેરે શોધન પદાર્થોને સંધવ સહિત
ગોમૂત્રમાં વાટી તેની યોળીએ યોનિમાં ભરવી.
એ હિતકારી થાય છે. ૪૧

ટીકા-શોઘનદ્રવ્યાણિ=નિમ્મપત્ત્રાધીની ।
દુર્ગંધી કે ચીકણી યોનિની ચિકિત્સા

દુર્ગંધ્યાં પિષ્ઠિછલાં વાપિ ચૂર્ણેઃ પચ્ચકપાયજૈઃ ।
પૂર્યેદ્વાયયેદ્રાજવૃક્ષાદિકથિતામ્બુના ॥૪૨॥

અન્યઃ-દુર્ગંધ્યાં વા પિષ્ઠિછલામ્ અપિ (યોનિ)
પચ્ચકપાયજૈઃ ચૂર્ણેઃ પૂર્યેત્, રાજવૃક્ષ-આદિકથિત-
અમ્બુના ધાવયેત્ ॥

દુર્ગંધ કે ચીકણવાળી યોનિને વજ,
અરડૂસો, કડવાં પરવળ, ઘઉં લા અને લીંબડા-
ના ચૂર્ણથી ભરવી અને ગરમાળો-આદિ
કનાથથી તેની ધોવી. ૪૨

ટીકા-પચ્ચકપાયઃ=વંચવાસાપટોલપ્રિયમુનિમ્બાઃ, રાજ-
વૃક્ષઃ='વનવહેરા' ઈતિ લોકે ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

યોનિના કંકશોધન માટે વાટ
પિપ્પલ્યા મરિચૈર્માપૈઃ શતાહ્વાકુષ્ઠસૈન્ધવૈઃ ।

વતિસ્તુલ્યા પ્રદેશિન્યા યોનોત્ક્રેષ્મવિશોધિની ॥૪૩

અન્યઃ-પિપ્પલ્યા મરિચૈઃ માપૈઃ શતાહ્વા-કુષ્ઠ-
સૈન્ધવૈઃ પ્રદેશિન્યા તુલ્યા વતિઃ યોનોત્ક્રેષ્મવિશોધિની
(મવતિ) ॥

પીપર, મરી, અડદ, સુવા, કઠં અને
સેંધવને વાટી તર્જની આંગળી જેવી જાડી
તથા લાંબી વાટ બનાવી યોનિમાં ખોસી
રાખવી, તે કંકને સાફ કરે છે. ૪૩

ટીકા-તુલ્યા પ્રદેશિન્યા-દૈર્ઘ્યેણ પરિણાહેત ચ ॥
(આનો અર્થ ઉપર છે.)

યોનિરોગનાશક વિવિધ ઉપાયો

કર્ણિન્યાં વર્તયો દેયાઃ શોધનદ્રવ્યનિમિતાઃ ।
 ગુહ્યચીનિકલાદન્તીકથિતોદકધારયા ॥૪૪॥
 યોનિ પ્રક્ષાલયેત્તેન તત્ર કણ્ઠઃ પ્રશામ્યતિ ।
 મુદગયૂપં સત્તદિરં પથ્યાં જાતીફલં તથા ॥૪૫॥
 નિર્મ્યાં પૂર્ણં ચ સંચૂર્ણ્ય વલ્લપૂતં ક્ષિપેદ્ગ્રેગે ।
 યોનિર્ભવતિ સદ્ગ્રીર્ણાં ન ક્ષવેચ જલં તતઃ ॥૪૬॥
 કપિકચ્છ્રમયં મૂલં કાયરેદ્વિધિના મિપક્ ।
 યોનિઃ સદ્ગ્રીર્ણતાં યાતિ કાયેનાનેન ધાવયેત્ ॥૪૭॥
 જીરકદ્વિતયં કૃષ્ણા સુપધી સુરભિર્ચવા ।
 વાસકઃ સેન્ધવશ્ચપિ યવધારો યવાનિકા ॥૪૮॥
 ઇર્ષા ચૂર્ણં ઘૃતે કિષ્કિદ્મૃદ્વા લખ્ણેન મોદકમ્ ।
 કૃત્વા લાદેયથાવદ્ધિ યોનિરોગાદિમુચ્યતે ॥૪૯॥
 મૂપકકાયસંસિદ્ધતિલતૈલકૃતઃ પિત્તુઃ ।
 નાશયેયોનિરોગાંસ્તાન્મુતો યોનો ન સશયઃ ॥૫૦॥
 અન્વયઃ-કર્ણિન્યાં શોધનદ્રવ્યનિમિતાઃ વર્તયઃ
 દેયાઃ, ગુહ્યચી-ત્રિફળા-દન્તી-વદમિત-ઉદકધારયા
 યોનિ પ્રક્ષાલયેત્, તેન તત્ર કણ્ઠઃ પ્રશામ્યતિ, પથ્યાં તથા
 જાતીફલં નિર્મ્યાં ચ પૂર્ણ સત્તદિર સંચૂર્ણ મુદગયૂપં
 વલ્લપૂત મગે ક્ષિપેત્, તતઃ યોનિઃ સદ્ગ્રીર્ણાં ભવતિ, જલ
 ચ ન ક્ષવેત્ । મિપક્ કપિકચ્છ્રમયં મૂલં વિધિના કાય-
 યેત્, અનેન કવાયેન ધાવયેત્, યોનિઃ સદ્ગ્રીર્ણતાં યાતિ ॥
 જીરકદ્વિતયં કૃષ્ણા સુપધી સુરભિઃ વાસકઃ સેન્ધવઃ અપિ
 ચ યવધારઃ યવાનિકા, ઇર્ષા ચૂર્ણ ઘૃતે કિષ્કિદ્ મૃદ્વા
 લખ્ણેન મોદકં કૃત્વા યથાવદ્ધિ લાદેત્, યોનિરોગાદ્
 વિમુચ્યતે । મૂપકકાયપસિદ્ધતિલતૈલકૃતઃ પિત્તુઃ યોનો
 ધૃતઃ (સન્) તાન્ યોનિરોગાન્ નાશયેત્, ન સશયઃ ॥
 કક્ષિની નામના કંકસંબંધી યોનિરોગમા
 શોધન પદાશોથી બનાવેલી વાટો યોનિમાં
 ખેાસવી. ગળો, હરડે, ખડેડાં, આમળાં અને
 નેપાળાના કવાચની બળધારાથી યોનિને ધોવી
 તેથી યોનિમાં થતી અળ શાંત થાય છે.
 હરડે, બયફળ, લોખંડાનાં પાંદડાં, સોપારી
 અને કાયાનુ ચુર્ણ કરી મગના યૂષમા વાટી
 વચ્ચથી ગાળી લઈ યોનિમાં નાખવું, તેથી
 યોનિ સાકડી થાય છે અને તેમાંથી બળનો
 સાવ થતો નથી. વેલે કૌથાનાં મૂળિયાંનો
 વિધિપૂર્વક કવાચ કરવો અને તે કવાચથી યોનિ-
 ને ધોવી, તેથી યોનિ સાકડી થાય છે. શુરં,
 શાહશુરં, પીપર, કઢોંશુ શુરં, સુગંધી

વજ, અરડુંસો, સંધવ, બવખાર અને અજમા-
 નું ચુર્ણ કરી ધીમાં બરાક શેકી તેમાં ખાંડ
 નાખી લાડુ કરી તે લાડુ બકરાશિના બળ-
 પ્રમાણે ખાવો જેથી સ્ત્રી યોનિના રોગથી
 છુટી બચ છે. ઉંદરના માંસનો કવાચ કરી
 તેમાં તલવું તેલ પકાવી તે તેલવું પોતું
 યોનિમાં રાખ્યું હોય તો તે યોનિસંબંધી
 રોગોનો નાશ કરે છે, એ નક્કી છે. ૪૪-૫૦

યોનિરોગશામક ત્રિફલાઘૃત

ત્રિફળાં ક્ષો સહચરો ગુહ્યચી સપુનર્તવામ્ ।
 ગુક્તનાસાં હરિદ્રે દ્વે રાક્ષાં મેદાં શતાવરીમ્ ॥૫૧॥
 કલ્કીકૃત્ય ઘૃતપ્રસ્થં પતેત્ક્ષીરે ચતુર્ગુણે ।
 તસ્મિદ્ધં પાયયેન્નારીં યોનિરોગપ્રશાન્તયે ॥૫૨॥
 અન્વયઃ-ત્રિફળા ક્ષો સહચરો ગુહ્યચી સપુનર્તવાં
 ગુક્તનાસાં દ્વે હરિદ્રે રાક્ષાં મેદાં શતાવરીં કલ્કીકૃત્ય ઘૃત-
 પ્રસ્થ ચતુર્ગુણે ક્ષીરે પતેત્, સિદ્ધં તત્ યોનિરોગપ્રશા-
 ન્તયે નારીં પાયયેત્ ॥

હરડે, ખડેડાં, આમળાં, ધોળાં ફૂલવાળો
 કાંટાઅશેળિયો, પીળાં ફૂલવાળો કાંટાઅશેળિયો,
 ગળો, સાટોડી, સીવણ, હળદર, દારુહળદર,
 રાક્ષા અને બમણી શતાવરીનો કલક નાખી
 ચોસડ તોલા ધી ચોગણુ દ્વધમાં પકાવવું;
 એ તૈયાર થયેલ ધી યોનિના રોગો શાંત
 કરવા સ્ત્રીને પાવું. ૫૧, ૫૨

સર્વ યોનિરોગો ઉપર ફલઘૃત

મહિષ્ઠા મધુકં કુટું ત્રિફળા શર્કરા ઘલા ।
 મેદે પયસ્યાકાકોલ્યો મૂલં ચૈવાશ્વગન્ધજમ્ ॥૫૩॥
 અજમોદા હરિદ્રે દ્વે પ્રિયક્કુઃ કદુરોહિણી ।
 જલ્પલં કુમુદં દ્રાક્ષા કાકોલ્યો ચન્દનદ્વયમ્ ॥૫૪॥
 પતેતાં કપિકેર્માર્ગિઘૃતપ્રસ્થં વિધાચયેત્ ।
 શતાવરીસં ક્ષીરં ઘૃતાદિયં ચતુર્ગુણમ્ ॥૫૫॥
 સર્પિરેતશ્ચરઃ પીત્વા સ્ત્રીપુ નિત્યં વૃણાયતે ।
 પુત્રાજનયતે વીરાન્મેચાઢ્યાન્ પ્રિયદશ્નાન્ ॥૫૬॥
 યા ચૈવાશ્વિરગર્ભાં સ્યાત્પુત્રં વા જનયેન્મૃતમ્ ।
 અત્પાયુષં વા જનયેદ્યા ચ કન્યાં પ્રસૂયતે ॥૫૭॥
 યોનિરોગે રજોદોષે પરિશ્લાવે ચ શસ્યતે ।
 પ્રજાવર્ધનમાયુર્યં સર્વગ્રહનિવારણમ્ ॥૫૮॥
 નાસ્ત્રા ફલઘૃતં હોતદશ્વિભ્યાં પરિકીર્તિતમ્ ।
 અનુકં લક્ષ્મણમૂલં ક્ષિપત્યત્ર ચિકિત્સકાઃ ॥૫૯॥
 જીવદ્વલ્લૈકવર્ણાયા ઘૃતં તત્ર પ્રયુજ્યતે ।
 આરણ્યગોમયેનૈવ વદ્ધિજ્વાલા ચ દીપતે ॥૬૦॥

શબ્દયઃ-મહિષા મધુક કુષ્ટ ત્રિફળા શર્કરા વળા
મેદે પચત્યા-કાકોલ્યૌ બન્ધમન્ધજ ચ મૂલમ્ એવ, અન્ધ-
મોદા દ્વે હરિદ્રે પ્રિયઙ્ગુઃ કટુરોહિણી ઉત્પલ કુમુદં દ્રાક્ષા
કાકોલ્યૌ ચન્દનદ્વયમ્, એતૌ કર્પિકૈઃ માગેઃ પૂતપ્રસ્ય
વિપાચયેત, શતાવરીરસં ક્ષીરં પૂતાત્ ચતુર્ણાં દેયમ્,
એતત્ સર્પિઃ પીત્વા નરઃ છીણ નિત્ય વ્રુપાયેત, વીરાન્
મેધા-આદ્યાન્ પ્રિયર્શનાન્ પુરાન્ જનયેત, યા ચ
અસ્થિરગર્ભાં સ્યાત્, વા મૃતમ્ એવ પુત્રં જનયેત, અલ્પ-
ભાયુષ વા જનયેત, યા ચ કન્યાં પ્રસૂયેત (તથા એતદ્
પૂત પેથ, કિંચ) યોનિરોગે રજોદોષે ચ પરિણામે (દ્વ) શસ્યેત, પ્રજાવર્ધનમ્ આયુષ્ય સર્વપ્રદનિવારણમ્ એતત્
ફલઘૃત હિ અશ્વિન્યા પરિકીર્તિતમ્, અન્ન લક્ષ્મણમૂલમ્
અન્નકમ્ (અપિ) ચિકિત્સકાઃ ક્ષિપન્તિ, તન્ન જીવદ્-
વત્સ-એક-વર્ણાયાઃ પૂત પ્રયુજ્યેત, (પાકે ચ) આરણ્ય-
ગોમયેન એવ ચ વહિષ્ણલા લીયેત ॥

મજ્જક, જેઠીમધ, કઠં, હરડે, બહેડાં,
આમળાં, સાકર, બલદાણા, બમણી શતાવરી,
ચોગણી આસંધ, આસંધના મૂળ, અન્નમેદ, હળદર,
હારહળદર, ઘઉંલા, ઠંડું, કમળ, પોયણાં, દ્રાક્ષ, સુખડ અને રતાંજલી એ
દરેક એક એક તોલા લઈ તેને કદક નાખી
ચોસક તોલા ઘી બમણા શતાવરીના રસમાં
તથા બમણા દૂધમાં પકાવવું એટલે 'ફલ-
ઘૃત' તૈયાર થાય છે. આ ઘી પીને પુરુષ
સ્ત્રીઓ વિષે મૈથુનશક્તિ મેળવે છે અને વીર,
બુદ્ધિમાન તથા પ્રિય દેખાવવાળા પુત્રો ઉત્પન્ન
કરે છે. જે સ્ત્રીના ગર્ભ પડી જતા હોય,
અથવા જેને મૂએલાં છોકરાં કે થોડા આયુષ-
વાળાં છોકરાં આવતાં હોય અથવા જેને
હીકરીઓ જ આવતી હોય, તે સ્ત્રીએ આ ઘી
અવશ્ય પીવું. વળી યોનિના ક્ષાવ ઉપર,
રજના દોષ ઉપર અને બીજા પછી યોનિના
રોગો ઉપર પણ આ ઘી વખણાય છે. સંતતિ
તથા આયુષને વધારનારું અને સર્વ થક-
ભૂતપ્રેતાદિકને દૂર કરનાર આ ફલઘૃત નામનું
ઘી અશ્વિનીકુમારોએ જ કહ્યું છે. આ ઘીના
પાકમાં ઘોળી હોરીંગણીનાં મૂળ નાખવાનાં
કહ્યાં નથી, છતાં વેધો તે નાખે છે. જેને
વાછડો છવતો હોય તથા જે આખા શરીરે
એક જ રંગની હોય એવી ગાયનું ઘી લઈ

તેનું આ ફલઘૃત* બનાવવું અને પકાવવામાં
આડાયાં છાણાંના અશ્વિની જ નવાલા આપવી.
(આ ફલઘૃત કરવાના પાઠ બીજા ગ્રંથોમાં
અનેક છે, પણ તેમાં હિંગ, વજ, તગર,
અને બમણું વિદારીકંદ-એટલાં ઔષધો જ
અધિક છે.) પ૩-૬૦

ટીકા-મેદામહામેદયો રમાવે શતાવરી દ્વિગુણ
દેયા । પચત્યાડન્-ક્ષીરકાકોલી, તદુગ્ધામાવે 'બન્ધ-
ગન્ધા' દ્વિગુણા દેયા । 'પ્રિયઙ્ગુ' સ્થાને કેચિત્ 'હિન્ગુ'
પઠન્તિ । 'પચત્યાકાકોલ્યા' વિત્યુક્ત્વા પુનઃ, 'કાકો-
લ્યૌ' इति કાકોલીક્ષીરકાકોલ્યોર્દ્વિગુણ્યાર્થમ્ । એતસ્ય
ફલઘૃતસ્ય પાઠો નાનાવિધસ્તન્નેષુ, તન્ન હિન્ગુવચાતગર-
જીવકર્ષમકા એવાધિકાઃ । જીવકર્ષમયોરમાવે વિદારી-
કન્દો દ્વિગુણો દેયઃ । આ ફલઘૃતમાં મેદા તથા
મહામેદા ન મળે ત્યા તેઓના બદલે શતાવરી
બેગણી નાખવી; તેમ જ પચત્યા અને ક્ષીરકાકોલી
બંને ન મળે તો બેવડી આસંધ નાખવી, મૂળમાં
'પ્રિયઙ્ગુ'ના સ્થાને કેટલાક 'હિન્ગુ' એવે પાઠ લે
છે. 'પચત્યાકાકોલ્યૌ' એમ કહી ફરી 'કાકોલ્યૌ'
એવું જે દ્વિવચન લખ્યું છે, તે કાકોલી અને ક્ષીર-
કાકોલી બેવડી લેવા જણાવે છે (બાકીની ટીકાને
અર્થ ઉપર ભાષાતરમાં છેલ્લે કૌંસમાં અપાયો છે.)

યોનિકન્દસ્ય ચિકિત્સામાહ-

યોનિકંદની ચિકિત્સા

ગૈરિકાન્નાસ્થિજન્તુમ્નરજન્યજનકટ્ફલાઃ ।
પૂર્યેલોનિમેતેષાં વર્ણૈઃ ક્ષોદ્રસમન્વિતેઃ ॥૬૧॥
ત્રિફળાયાઃ કપાયેણ સક્ષોદ્રેણ ચ સેચયેત્ ।
પ્રમદા યોનિકન્દેન વ્યાધિના પરિમુચ્યેતે ॥૬૨॥

અન્યયઃ-ગૈરિક-આન્ન-અસ્થિ-જન્તુમ્ન-રજની-અજન-
કટ્ફલાઃ, એતૌ વર્ણૈઃ ક્ષોદ્રસમન્વિતેઃ યોનિ પૂર્યેત,
ત્રિફળાયાઃ ચ કપાયેણ સક્ષોદ્રેણ સેચયેત, (તેન)
પ્રમદા યોનિકન્દેન વ્યાધિના પરિમુચ્યેતે ॥

સોનાબેર, આંગાની ગોટલી, વાવડિંગ,
હળદર, રસવંતી અને કાયકળ, એટલાંનાં

* ફલસંપાદક-વન્યાપુત્રપ્રદે, યોનિરોગનિવારણ
સ્વપક્ષદ પુષ્પાળાં ચ છીણ વ્રુપાયિતત્ત્વસ્વપક્ષપ્રાપક
ચ પૂત ફલઘૃતમિત્યન્વયેક્સન્નમિદમ્-વાંઝણી સ્ત્રીને
પુનરૂપ ફળ આપનાર, યોનિરોગ દૂર કરવારૂપ ફળ
આપનાર અને પુરુષોને સ્ત્રીઓ વિષે વાછકરણ ફળ-
પ્રાપ્તિ કરાવનાર આ ઘી ખરેખર સાર્થક નામ
ધરાવતુ હોઈ 'ફલઘૃત' કહેવાય છે

ચૂર્ણને મધમાં મેળવી તે ચૂર્ણથી યોનિને ભરવી અને હરડે, ખડેહાં તથા આમળાંના ક્વાથમાં મધ નાખી તેનાથી યોનિમાં સિંચન કરાવવું, જેથી સ્ત્રી યોનિકંદરોગથી છુટી નાથ છે. ૬૧, ૬૨

ગર્ભિણીરોગવિક્તિસા-

ગર્ભિણીના રોગોની ચિકિત્સા :

અલિત ગર્ભસ્થાપક હીમેરાદિ ક્વાથ

હીમેરાદિતિવિપામુસ્તમોચશકૈઃ શૃતં જલમ્ ।
દદ્યાદર્ભે પ્રચલિતે પ્રદરે કુક્ષિરુજ્યપિ ॥ ૬૩ ॥
અન્યયઃ-(ગર્ભિણ્યાઃ) ગર્ભે પ્રચલિતે, પ્રદરે કુક્ષિ-રુજિ અવિ હીમેર-અતિવિપા-મુસ્ત-મોચ-શકૈઃ શૃતં જલ દદ્યાત્ ॥

સગભો સ્ત્રીનો ગર્ભ પ્રચલિત થયો હોય, પ્રદર થયેલ હોય કે પેટમાં પીડા થતી હોય તો વેધે તે ગર્ભિણીને વાળો, અતિવિષ, મેથ, મેથવસ અને ઇદ્રજવનો ક્વાથ આપવો. (આ ક્વાથ 'હીમેરાદિ-ક્વાથ*' એ નામે ઓળખાય છે.) ૬૩

ટીકા-કુક્ષિરુજ્=ઉદરવ્યથા । (અર્થ ઉપર છે.)

ગર્ભિણીના તાપ માટે ખાસ ઉકાળા

મધુકં ચન્દનોશીરસારિવાપપ્રવ્રજકૈઃ ।
શર્કરામધુસંયુક્તૈઃ કપાયો ગર્ભિણીજ્વરે ॥ ૬૪ ॥
ચન્દનં સારિવાલોઘ્નમ્મૃદ્ધીકાશર્કરાન્વિતમ્ ।
કાર્યં કૃત્વા પ્રદદ્યાથ ગર્ભિણીન્વરજ્ઞાન્તયે ॥
પીતં વિશ્વમજાક્ષીરૈર્નાશયેદ્વિપમજ્જ્વરમ્ ॥ ૬૫ ॥

અન્યયઃ-મધુકં ચન્દન-શીર-સારિવા-પ્રવ્રજકૈઃ શર્કરા-મધુસંયુક્તૈઃ કપાયઃ ગર્ભિણીજ્વરે (ઉપયુજ્યતે) । ચન્દનં સારિવા-લોઘ્ન-મૃદ્ધીકા-શર્કરા-અન્વિત કાર્ય કૃત્વા ગર્ભિણીજ્વરજ્ઞાન્તયે ચ પ્રદદ્યાત્ । અજાક્ષીરૈઃ પીતં વિશ્વં વિપમજ્જ્વરં નાશયેત્ ॥

જેટીમધ, રતાંજલી, વાળો, ઉપલસરી અને કમળપત્રનો ક્વાથ સાકર તથા મધ નાખીને પીવો. તે ગર્ભિણી સ્ત્રીનો બ્વર શાંત કરવા ઉપયોગી થાય છે. રતાંજલી, ઉપલસરી, લોધર, દ્રાક્ષ અને સાકરનો ક્વાથ કરી

* હીમેરમ્ આદિ ચેપાં તાનિ હીમેરાદિનિ, તેપાં કાયઃ-જેમાં મુગધી વાળો મુખ્ય હોય, એવાં ઓસડિયાંનો ઉકાળો હીમેરાદિક્વાથ કહેવાય છે.

ગર્ભિણીનો બ્વર શાંત કરવા તેને પાવો. બકરીના દૂધની સાથે સૂંઠ પીધી હોય તો તે ગર્ભિણીનો વિષમબ્વર મટાડે છે. ૬૪, ૬૫

ટીકા-ગર્ભિણ્યાઃ, ક્ષિતિ શેષઃ ॥

ગર્ભિણીના ગ્રહણીરોગ મટાડનાર ક્વાથ
આમ્રજમ્બૂત્વચઃ કાર્યલંહયેલાજસત્કુકમ્ ।
અનેનાલીદમાત્રેણ ગર્ભિણી પ્રહર્ણી જયેત્ ॥ ૬૬ ॥
અન્યયઃ-આમ્ર-જમ્બૂ-ત્વચઃ કાર્યઃ લાજસત્કુકં લેહ-યેત્, અનેન આલીદમાત્રેણ ગર્ભિણી પ્રહર્ણી જયેત્ ॥

આંખાની તથા નાખૂની છાડના ક્વાથની સાથે ચોખાની ધાણીનો સાથવો ચાટવાથી તરત જ ગર્ભિણી સ્ત્રી ગ્રહણીરોગને મટાડે છે. ૬૬

હરકોઈ સૂતિકારોગ માટે ઉપાય

હીમેરાદિરુક્તચન્દનવલાધાન્યાકવસાદની-
મુસ્તોશીરવવાસપર્પટવિપાકાર્યં પિવેદ્ગર્ભિણી ।
નાનાવ્યાધિરુજાડિતસારગદકે રક્તક્ષુતો ધા જ્વરે,
યોગોઽયં મુનિભિઃ પુરા નિગદિતઃ સૂત્યામયેડ્યુત્તમઃ-

અન્યયઃ-હીમેર-અરહુ-રુક્તચન્દન-મલા-ધાન્યાક વસાદની-મુસ્ત-શીર-વવાસ-પર્પટ-વિપા-કાર્યં ગર્ભિણી પિવેત્, અય યોગઃ પુરા મુનિભિઃ નાના-વ્યાધિ-રુજા-અતિસાર-ગદકે રક્તક્ષુતો વા જ્વરે નિગદિતઃ, સૂતિ-આમયે અપિ ઉત્તમઃ (કવ્યતે) ॥

વાળો, અરહુ, રતાંજલી, બલદાણા, ધાણા, ગળો, મેથ, વાળો, જવાસો, ખડસલિયો ચિતંપાપડો અને અતિવિષને ક્વાથ ગર્ભિણી-એ પીવો. આ પ્રયોગ અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ, પીડા, અતિસાર, ઢોહીનો સાપ અને ગર્ભસ્થાપ ઉપર પછુ પૂર્વકાળના મુનિ-ઓએ કહ્યો છે; તેમ જ હરકોઈ સૂતિકારોગ ઉપર પછુ ઉત્તમ કહેવાય છે. ૬૭

ગર્ભસ્ય દાવપાતયોનિદાનમાહ-

ગર્ભસ્થાવયું તથા ગર્ભપાતયું નિદાન

ગ્રામ્યધર્માધ્વગમનયાનાપાસપ્રપીઢનૈઃ ।
જ્વરોપવાસોત્પતનપ્રહારાઝીર્ણધાવનૈઃ ॥ ૬૮ ॥
વમનાચ્ચ વિરેકાચ્ચ કુન્થનાદર્ભપાતનાત્ ।
તીક્ષ્ણધારોણકતુકતિકરુક્ષાનિવેગનાત્ ॥
વેગાભિઘાતાદ્વિપમાદસનાચ્છયનાદ્ધ્રુવાત્ ॥ ૬૯ ॥

અન્યયઃ-ગ્રામ્યધર્મ-અધ્વગમન-યાન-આપાસ-પ્રપી-ઢનૈઃ, જ્વર-ઉપવાસ-ઉત્પતન-પ્રહાર-ઝીર્ણ-ધાવનૈઃ, વમનાત્ ચ વિરેકાત્ ચ કુન્થનાત્ ગર્ભપાતનાત્ તીક્ષ્ણ-

ક્ષાર-ઉષ્ણ-કટુક-તિક-સ્થાનિવેદનાત્ વેગ-અભિ-
પ્રતાદ વિષમ-આસનાત્ શયનાત્ મયાત્ (ગર્ભસાનો
ગર્ભપાત ચ મયેત્) ॥

મૈથુન, પગપાળા લાળી મુસાફરી, પાહન
પર જવું, પરિશ્રમ, અત્યંત દળાણ, તાવ,
ઉપવાસ, ખૂબ ફૂંદવું કે ઠેકવું, પ્રહાર,
અદુર્ભા, દોડવું, ખૂબ ઊલટી થવી, રેય લેવા,
કહેવા, ગર્ભ પાડનારાં દ્રવ્યોનો ઉપયોગ,
તીક્ષ્ણ ક્ષાર, ઉષ્ણ, તીખા, કડવા તથા રૂક્ષ
પદાર્થોનું સેવન, વેગ રોકવા, વિષમ આસન,
વિષમ શયન અને ભય એ કારણોથી ગર્ભ
સાવ કે ગર્ભપાત થાય છે. ૬૮, ૬૯

ટીકા-ગર્ભપાતમાદુ=ગર્ભપાતનિયમેન ગર્ભપાતનશીલં
દ્રવ્યમ્ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

ગર્ભસ્ય દ્વાવપાતયોઃ પૂર્વસ્પમાહ-
ગર્ભસ્ત્રાવતું તથા ગર્ભપાતતું પૂર્વરૂપ
ગર્ભે પતતિ રક્તસ્ય સ્વશૂનં દર્શનં મયેત્ ॥ ૭૦ ॥
અન્યથા-ગર્ભે પતતિ સ્વશૂનં રક્તસ્ય દર્શનં મયેત્ ॥
ગર્ભસ્ત્રાવ થવાનો હોય કે ગર્ભ પડવાનો
હોય ત્યારે શૂન નીકળવા સાથે લોહી દેખાવા
લાગે. ૭૦

ટીકા-ગર્ભે પતતિ હ્યાદિ. પતતિ=દ્વાવેળ પાતેન
વા પતિષ્યતિ ॥ સ્વાયથી કે પડવાથી ગર્ભ પડવાનો
હોય ત્યારે. એમ અહીં કહેવા માગે છે.

દ્વાવપાતયોરવધિમાહ-
ગર્ભસ્ત્રાવનો તથા ગર્ભપાતનો અવધિ
આચતુર્થાસતો માસાત્પ્રસવેદગર્ભવિદ્રવઃ ।
તતઃ સ્થિરશરીરસ્ય પાતઃ પશ્ચમપ્રયોઃ ॥ ૭૧ ॥
અન્યથા-તતઃ આચતુર્થાત માસાત્ ગર્ભવિદ્રવઃ
પ્રસવેત્, તતઃ સ્થિરશરીરસ્ય પશ્ચમપ્રયોઃ પાતઃ
(સ્યાત્) ॥

(એ પૂર્વરૂપ) પછી ચોથા મહિના સુધી
ગર્ભનું લોહીરૂપે સ્રવણું, એ ‘ગર્ભસ્ત્રાવ’ કહે
વાય છે. (લોભે યથુ કહ્યું છે કે ‘ગર્ભ’ ચોથા
મહિના સુધી લોહીરૂપે સ્રવે છે.) ચોથા મહિ
ના પછી ગર્ભનું શરીર કઠણ થાય છે, એટલે
પાચમા કે છઠ્ઠા મહિનામાં તેનું પડવું ભે
ધાય, તો તે ‘ગર્ભપાત’ કહેવાય છે. ૭૧

ટીકા-આચતુર્થાન્માસાત્=ચતુર્થમાસપર્યન્ત, ગર્ભસ્ય
વિદ્રવઃ=શોણિતસ્વ, ‘ગર્ભઃ સ્વતિ શોણિત’મિતિ

મોજવનાત્ । સ્થિરશરીરસ્ય=કઠિનશરીરસ્ય ॥ (આ
ટીકાનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

ગર્ભપાતસ્ય નિદાન દષ્ટાન્ત ચ દર્શયતિ-
ગર્ભપાતનાં નિદાન તથા દષ્ટાન્ત
ગર્ભોડમિષાતવિપમાસનપીડનાદયઃ પક્કં દ્રુમા
દિવ ફલં પતતિ ક્ષણેન ॥ ૭૨ ॥

અન્યથા-પક્વ ફલ દ્રુમાત્ ઇવ ગર્ભ મિષાત-
વિપમ-આસન-પીડન-આદિ ક્ષણેન પતતિ ॥

એમ ડી રિયામા વળગી રહેલું પાકેલું ફળ
કંઈ વાગવું વગેરે કારણે, સમય થયા વિના
જ (ખરી) પડે છે, તેમ કંઈ વાગવું, વિષમ
આસન અને દળાણ વગેરે કારણે ગર્ભ પથુ
સમય થયા વિના જ પડી જાય છે. ૭૨

ટીકા-યથા વૃન્તપ્ત પક્વફલમિષાતનાકાલે એવ
પતતિ તથા ગર્ભોડમિષાતાદિનાડકાલે પતતિ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

ગમલાવસ્ય ચિકિત્સા-
ગર્ભસ્ત્રાવની ચિકિત્સા
ગુર્વિષ્યા ગર્ભતો રક્તં સ્રવેદવિ મુદુર્મુદુઃ ।
તન્નિરોધાય સા દુગ્ધમુત્પલાદિગુતં પિબેત્ ॥ ૭૩ ॥
અન્યથા-ગુર્વિષ્યાઃ ગર્ભતઃ યદિ મુદુર મુદુઃ રક્ત
સ્રવેત્, તન્નિરોધાય સા ઉત્તલ-આદિ-શ્ચ દુગ્ધ પિબેત્ ॥

ગર્ભિણી સ્ત્રીના ગર્ભમાંથી ભે વારંવાર
લોહી સ્રવે તો તે લોહીને રોકવા તે સ્ત્રીએ નીચે
લખેલા ઉત્પલાદિગણથી ઉકાળેલું દૂધ પીવું.

ઉત્પલાદિગણમાહ-
ઉત્પલાદિગણકવાથ
ઉત્પલં નીલમારકં ફહારં કુમુદં તથા ।
શ્વેતામ્બોજં ચ મધુકમુત્પલાદિરયં ગળ. ॥ ૭૪ ॥
સંશીલિતો હસ્તેવ દાહં તૃણાં હૃદામયમ્ ।
રક્તપિત્ત ચ મૂર્ચ્છાં ચ તથા હર્દિમરોચકમ્ ॥ ૭૫ ॥

અન્યથા-નીલમ્ ઉત્પલમ્ આરક વહાર તથા
કુમુદ ચ શ્વેત-અમ્બોજ મધુકમ્, અયમ્ ઉત્પલાદિ ગળ
સશીલિત (સન્) દાહ તૃણા હૃદ-આમયં રક્તપિત્ત ચ
મૂર્ચ્છા તથા હર્દિ ચ અરોચક હરતિ એવ ॥

નીલકમળ, રાતું કમળ, રાત્રિવિકાસી કુસુમ
નામતું કમળ, ધોળું કમળ અને જેડીમધ,
એ ‘ઉત્પલાદિ-ગણ’ કહેવાય છે. આ ગણના
કવાથનું ગરબર સેવન કયું હોય તો તે દાહ,
વરથ, હૃદયના રોગ, રક્તપિત્ત, મૂર્છા, ઊલટી
તથા અરુચિને અવશ્ય મટાડે છે. ૭૪, ૭૫

ગર્મપાતસ્યોપદવાનાહ-

ગર્ભપાતના ઉપદ્રવો

પ્રસંસમાને ગર્ભે સ્વાહાહ: શલજ્ઞ પાર્શ્વયો: ।
પૃષ્ઠસ્પ્રદરાનાહો મૂત્રસદ્ધય જાયતે ॥ ૭૬ ॥

અન્ય: - ગર્ભે પ્રસંસમાને (સતિ) દાહ: , પાર્શ્વયો: ચ શ્વરં સ્વાત્ , પૃષ્ઠસ્પ્રદર-આનાહો ચ મૂત્રસગ: જાયતે ॥

ગર્ભ પડતો હોય ત્યારે બળતરા, પડખાં-
ઓમાં શુળ, પીઠમાં પીડા, પ્રદર, પેડુંનો
આક્રેશ અને મૂત્રની અટકાયત થાય છે. ૭૬
ટીકા-પ્રસંસમાને=વતતિ ॥

ગર્મસ્ય સ્થાનાન્તરગમને ચોપદવાનાહ-

ગર્ભ ળીળ સ્થાને જતાં થતા ઉપદ્રવો
સ્થાનાત્ સ્થાનાન્તરં તસ્મિન્ પ્રયાત્યપિ ચ
જાયતે । આમપક્વાશયદો તુ ક્ષોભ: પૂર્વેડપ્યુ-
પદ્રવા: ॥ ૭૭ ॥

અન્ય: - તસ્મિન્ સ્થાનાત્ સ્થાનાન્તરં પ્રયાતિ અપિ
આમપક્વાશય-આદો તુ ક્ષોભ: જાયતે પૂર્વે ચ અપિ
અપદ્રવા: (નવન્તિ) ॥

ગર્ભ એક સ્થાનમાંથી ળીળ સ્થાનમાં
જતો હોય ત્યારે પણ આમાશયમાં તથા
પક્વાશય વગેરેમાં ક્ષોભ-બળભળાટ થાય
છે અને ઉપર લખેલા ગર્ભપાતના ઉપદ્રવો
પણ થાય છે. ૭૭

ટીકા-પૂર્વેડપ્યુદ્રવા: = પાર્શ્વશ્વરદય: ॥ ૫૩ ખાઓમાં
શુળ વગેરે ઉપર જણાવેલ ઉપદ્રવો સમજવા.

ગર્મપાતોપદ્રવચિકિત્સા-

ગર્ભપાતની તથા તેના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા
સ્નિગ્ધશીતક્રિયાસ્તેપુ દાહાદિપુ સમાચરેત્ ।
કુશકાશોઽયુક્તાણાં મૂલેર્ગોશ્વરકસ્ય ચ ॥
શૂતં દુગ્ધં સિતાયુક્તં ગર્મિण्या: શૂલહૃત્પરમ્ ॥ ૭૮
શ્વદંટ્રામધુકશુદ્ધાસ્મ્લાનૈ: સિદ્ધં પય: પિવેત્ ।
શર્કરામધુસંયુક્તં ગર્મિણીવેદનાપહમ્ ॥ ૭૯ ॥

અન્ય: - તપુ દાહ-આદિપુ સ્નિગ્ધશીતક્રિયા:
સમાચરેત્ , કુશ-કાશ-અરૂચકાણાં ચ ગોશ્વરકસ્ય મૂલૈ:
શૂત દુગ્ધ સિતાયુક્ત ગર્મિण्या: પરં શૂલહૃત્ । શ્વદંટ્રા-
મધુક-શુદ્ધા-અસ્લાનૈ: સિદ્ધ શર્કરા-મધુ-સંયુક્તં પય:
પિવેત્ , (તદ્) ગર્મિણીવેદના-અપહમ્ ॥

ગર્ભિણીની એ બળતરા વગેરેમાં પેઢે
રિનગ્ધ તથા શીતલ ક્રિયાઓ કરવી. દર્શ,

કાસડો, એરડો અને ગોખરુનાં મૂળના
કદકથી પકવેલું દૂધ સાકર નાખી પીધું હોય
તો તે ગર્ભિણીનું શુળ તદ્દન મટાડે છે.
ગોખરુ, જેડીમધ, લોરીગણી અને અમ્લાન
નામની પુષ્પભતિ (કાળો કે પીળો કાંટા-
અશેળિયો, શરધુંબ વગેરે) ના કદકથી પક
વેલું દૂધ સાકર તથા મધ સાથે પીધું; તે
ગર્ભિણીનો વેદનાનો નાશ કરે છે. ૭૮, ૭૯
ટીકા-અસ્લાન: = પુષ્પભતિ: , અય ' પાળપુષ્પ ' હતિ
ગોવાદો પ્રસિદ્ધ: ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

ગર્ભપાત રોકનાર આટણુ

મૃત્કોષ્ટાગારિકાગેહસમ્મવા નવમલ્લિકા ।
સમજ્ઞા ઘાતકીપુર્ણ ગૈરિકં ચ રસાજ્ઞાનમ્ ॥ ૮૦ ॥
તથા સર્જરસશ્વેતાન્યપાલ્લભં વિચૂર્ણયેત્ ।
તત્ચૂર્ણં મધુના લિહ્યાદ્ગર્મપાતપ્રશાન્તયે ॥ ૮૧ ॥

અન્ય: - કોષ્ટ-અગારિકા ગેહસમ્મવા મૃત્ , નવમલ્લિકા
સમજ્ઞા ઘાતકીપુર્ણ ગૈરિકં ચ રસાજ્ઞાનં તથા ચ સર્જ-
રસ: - એતાનુ યથાભાગં વિચૂર્ણયેત્ , તત્ ચૂર્ણં ગર્મપાત-
પ્રશાન્તયે મધુના લિહ્યાત્ ॥

ભમરીએ બનાવેલા દરની માટી, મોગરો,
રિસામણી, ધાવડીનાં ફૂલ, સોનાગેરુ, રસ-
વાંતી અને રાળ એમાંથી જેટલા મળી આવે
તેટલા પદાર્થોનું બારીક ચૂર્ણ કરવું; તે ચૂર્ણ
ગર્ભપાત રોકવા મધ સાથે આટવું. ૮૦, ૮૧

ટીકા-મૃત્કોષ્ટાગારિકાગેહસમ્મવા=કોષ્ટાગારિકા=
કોષ્ટાગારિકા ' કિરડી ' તન્નિર્મિતપદ્ધત્વા મૃતિકા,
સમજ્ઞા=જઝાલુ: ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર
અપાયો છે.)

ગર્ભિણીના પેડુંનો આક્રેશ મટાડતા ઉપાય
ફસેન્નપલ્લઙ્ગાટકલ્લં વા પપ્પસા પિવેત્ ।
પક્કં વચારસોનાભ્યાં હિશ્વુ સાવર્ચલાન્વિતમ્ ॥
આનાદે તુ પિવેદ્ દુગ્ધં ગુર્વિણી સુચિની મદેત્ ॥ ૮૨

અન્ય: - આનાદે ગુર્વિણી કલેદ-અરલ-શ્વઙ્ગાટ-
કલ્લ પપ્પસા પિવેત્ , વા વચારસોનાભ્યાં પપ્પ વુગ્ધં
હિશ્વુ-સોવર્ચલ-અન્વિત પિવેત્ , સુચિની મદેત્ ॥

પેટ કે પેડું ચડી આવ્યાં હોય તો-
ગર્ભિણીએ કસેલાં, હમળ અને શિંગોડાંનો
કદક કરી દૂધની સાથે પીવે. અથવા વચના
તથા લસણના કદકથી પકવેલું દૂધ શેકેલી
હિંગ તથા સંચળ નાખી પીધું; તેથી તેને

સુખ ધાય છે. ૮૨

દીકા-સૌવર્ચલ-“ ચૌહાર ” ઇતિ લોકે ॥

ગર્ભિણીનું મૂત્ર અટક્યું હોય કે તરસ કે દાહ થયેલ હોય તો ઉપાય

તૂળપંચકમૂલાનાં કત્તેન વિપચેત્પયઃ ।

તત્પયો ગર્ભિણી પીત્વા મૂત્રસહાદ્ધિમુચ્યતે ॥૮૩॥

શાલીકુશકાશૈઃ સ્યાન્નલ્હેરેણ તૂળપંચકમ્ ।

एपां मूलं तृणादाहपित्तासृग्मूत्रसहहृत् ॥ ८४ ॥

અન્યથા-તૂળપંચકમૂલાનાં કત્તેન પયઃ વિપચેત્, તત્ પયઃ પીત્વા ગર્ભિણી મૂત્રસહાદ્ધિમુચ્યતે ॥ શાલી-કુશ-કાશૈઃ શરેણ તૂળપંચક સ્યાત્, એપા મૂલ તૃષા-દાહ-પિત્ત-ગત્તુ-મૂત્રસગહૃત્ (ખવતિ) ॥

ચોખાનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ, દર્શનાં મૂળ, કાસડાનાં મૂળ અને પાનખાજરિયાના મૂળ-એ પાંચ મૂળિયાંના કદકથી પકાવેલું દૂધ પીને ગર્ભિણી મૂત્રની અટકાયતથી છુટે છે; તેમ જ તૃષા, ખળતરા, રક્તાપિત્ત તથા મૂત્રની અટકાયતને પણ એ પાંચ મૂળ મટાડે છે. ૮૩, ૮૪

અતઃ પર ગર્ભિણ્યા માસાનુમાસિક વક્ષ્યામ્-

ગર્ભિણીના દરેક મહિને કરવાના ઉપચારો મધુક શાકવીજં ચ પયસ્યા સુરદાહ ચ ।

અશ્મન્તકસ્તિલાઃ કૃષ્ણાસ્તાન્નવલી શતાવરી ॥૮૫

વૃક્ષાદની પ્રિયદ્વગુલ્મ લતા ચોત્પલસારિવા ।

અનન્તા સારિવા રાક્ષા પદ્મા મધુકમેવ ચ ॥ ૮૬ ॥

વૃહત્યૌ કાશ્મરી ચાપિ ક્ષીરિશુક્લાસ્ત્વનો વૃત્તમ્ ।

વૃક્ષિપર્ણી વચા શિપ્રઃ શ્વદંષ્ટ્રા મધુર્પર્ણિકા ॥ ૮૭ ॥

જૂઝાટકેં વિસં દ્રાક્ષા કસેરં મધુર્કં સિતા ।

યસ્મેતે સત્ત યોગાઃ સ્યુરર્ચસ્ત્રોક્તસમાપનાઃ ॥૮૮॥

યથાસંપર્ક્ય પ્રયોક્તયા ગર્ભસ્થાવે પયોયુતાઃ ।

एवं गर्भो न पतति गर्भशूलं च शाम्यति ॥ ८९ ॥

અન્યથા- (પ્રથમમાસે) મધુક ચ શાકવીજં પયસ્યા

સુરદાહ (પયસા પેયમ્; દ્વિતીયમાસે) અશ્મન્તક,

કૃષ્ણાઃ સિલાઃ, તાન્નવલી (ચ) શતાવરી (પયસા પેયા ;

તૃતીયમાસે) વૃક્ષાદની ચ પ્રિયદ્વઃ ચ લતા ચ ઉત્પલ-

સારિવા (પયસા પેયા; ; ચતુર્થમાસે) અનન્તા સારિવા

રાક્ષા પદ્મા ચ મધુકમ્ એવ (પયસા પેયમ્; પચમમાસે)

વૃહત્યૌ, કાશ્મરી, અપિ ચ ક્ષીરિશુક્લા, ત્વચઃ વૃત્ત (પયસા પેયમ્; પષ્ટમાસે) વૃક્ષિપર્ણી વચા શિપ્રઃ શ્વદંષ્ટ્રા

મધુર્કં સિતા (પયસા પેયા); દ્વે વસ્ત । एते सप्त योगाः ।

अर्धश्लोकसमापनाः यथासंख्यं गर्भस्थवे प्रयोक्तव्याः,

एवं गर्भः न पतति, गर्भशूलं च शाम्यति ॥

કહેલે મહિને જેઠીમધ, સાગ નામના

ઝાડનાં ળીજ, આસંધ અને દેવદાર એમાંથી

જેટલાં મળે તેઓનો એક તોલો કદક (દૂધમાં)

ઘોળી ગર્ભિણીએ પીવે; ળીજે મહિને અશ્મ-

તક (કાંચનાર જેવું ખારાં પાંદડાંવાળું ઝાડ),

કાળા તલ, મળક અને શતાવરી-એમાંથી

જેટલાં મળે તેટલાંનો એક તોલો કદક

દૂધમાં ઘોળી ગર્ભિણીએ પીવે; ળીજે મહિને

ગૂંદી, કાંગ, ધડેલાં અને ઘોળી ઉપલસરી-

એમાંથી જેટલાં મળે તેનો એક તોલો કદક

દૂધમાં ઘોળી ગર્ભિણીએ પીવે; ચોથે મહિને

ઘોળી ઉપલસરી, ઉપલસરી, રાતના, ભારંગી

અને જેઠીમધ-એમાંથી જેટલાં મળે તેઓ-

નો એક તોલો કદક દૂધમાં ઘોળી ગર્ભિણી-

એ પીવે; પાંચમે મહિને ગિલી લોરીંગણી,

ઝેડી લોરીંગણી, સીવણ, વડ આદિ પાંચ

ક્ષીરી-વૃક્ષોનાં નહિ ઘિઘડેલાં ફૂણાં ફૂંપળિયાં,

એ જ વૃક્ષોની છાલો અને ધી-એમાંથી

જેટલાં મળે તેઓનો એક તોલો કદક (દૂધમાં)

ઘોળી ગર્ભિણીએ પીવે; છઠ્ઠે મહિને ગંધી-

સમેરવો, વજ, સરગવો, ગોખરુ અને સીવણ-

એમાંથી જેટલાં મળે તેઓનો એક તોલો

કદક (દૂધમાં) ઘોળી ગર્ભિણીએ પીવે; સાતમે

મહિને શિંગોડાં, કમલનો કંદ, દ્રાક્ષ, કસેલાં,

જેઠીમધ અને સાકર-એમાંથી જેટલાં મળે

તેઓનો એક તોલો કદક (દૂધમાં) ઘોળી

ગર્ભિણીએ પીવે. હે પુત્ર ! આ સાત પ્રયોગો

(ઉપર ૮૫ થી ૮૭) સુધીના શ્લોકોમાં) દરેક

અર્ધા શ્લોકે એક એક જ જુગીવોને જે લખ્યા છે,

તેઓનો અનુક્રમે દર મહિને એકએકને

ગર્ભસ્થાવ કે ગર્ભપાત અટકાવવા દૂધ સાથે

ઉપયોગ કરવો જોઈએ, જેથી ગર્ભસ્થાવ

કે ગર્ભપાત થતો નથી અને ગર્ભસંભધી

શુભ પણ થાત થઈ જાય છે. (ઉપર કહેલાં)

ઔષધોને ટાઢા પાણીમાં વાટી તેઓનો કદક

કરવો અને દૂધમાં ડોઈ ગર્ભિણીએ તે

પી જવાં.) ૮૫-૮૯

ટીકા-શાકત્રીજં-શાકઃ=મહાવૃક્ષઃ કર્કશપત્રસ્તસ્ય
મીઝમ્, પયસ્યાત્ર=ક્ષીરકાકોલી, તદભામેડ્ઞગન્ધા પ્રાશ્ના;
અરસન્તકઃ=કોવિદારસદશોડ્ઞપત્રઃ, 'અમ્લોના' इति
લોકે, તામ્રવદ્ધી=રામકાન્તા, 'મહિષ્ટા' इति લોકે,
પ્રિયદ્રુ=વૃક્ષઃ, અનન્તા=ઉત્પલસારિવા, વચ્ચા=વચ્ચાચારિણી,
'માર્ગી' इति કેચિત્, વૃદ્ધત્યો=સ્થૂલફલા સ્વલ્પફલા ચ,
ક્ષીરિગુપ્તાઃ-ક્ષીરિણાં=વટાદીનાં ગુપ્તાઃ-અવિકસિતાઃપ્રવાલાઃ,
મધુપર્ણિકા=ગમ્ભારી, પયોયુતાઃ પ્રતિમાસં અર્ધશ્લોકોક્ત-
ત્રોપધમિલિતાઃ કર્પમિતા ક્ષીતતોયેન સંપિપ્તાઃ પલમિતેન
દુરધેનાલોહિતાઃ પાતવ્યા इत्यર્થઃ-અર્ધી સાડાત્રય શ્લોકમાં
દરેક અર્ધા શ્લોકની અંદર એક એક પ્રયોગ કહીને
સાત પ્રયોગો કહ્યા છે. તેઓમાંના એકએકનો ઉપ-
યોગ ગર્ભિણીએ પહેલા મહિનેથી માંડી ગર્ભના
સાતમા મહિના સુધી કરવો. એ દરેક પ્રયોગમાં
જે ઓસડિયાં કહ્યાં છે, તે એકંદર અર્ધાં મળી એક
એક તોલો લઈ તેઓને ટાઢા પાણીમાં વાટી કંઈ
કરી ચાર તોલા દૂધમાં ઘોળી પીવાં જોઈએ.
ગર્ભિણીને આઠમા મહિને આપવાનું ઔપધ
કપિત્યવૃદ્ધતીવિલ્વપટોલેશુનિવિગ્ધિકાઃ ।

મૂલાનિ ક્ષીરસિદ્ધાનિ દાપયેદ્ગિપ્પગદમે ॥૧૦॥
અન્યઃ-અટમે (માસિ) મિષક કપિત્ય-વૃદ્ધતી-
વિલ્વ-પટોલ-ઇશુ-નિવિગ્ધિકાઃ (ર્ષા) મૂલાનિ ક્ષીર-
સિદ્ધાનિ (ગર્ભિણ્યે) દાપયેત્ ॥

આઠમા મહિને વૈધે કૌઠ, લીધી
લોરીંગણી, ખીલી, કંઠવાં પરવળ, શેરડી અને
ખેડી લોરીંગણીનાં મૂળિયાં જ્યાં મળી ચાર
તોલા લઈ ટાઢા પાણીમાં વાટી તેનો એ
કલક ૧૨૮ તોલા જળથી મિશ્ર કરેલા આઠ
પલ દૂધમાં ઉકાળી સઘળું પાણી બળી જઈ
કેવળ દૂધ બાકી રહે ત્યારે તે દૂધ ગર્ભિણી-
ને પાવું. ૯૦

ટીકા-કપિત્યાદીનાં મૂલાનિ મિલિતાનિ પલમિતાનિ
પલાટકમિતે ક્ષીરે દ્વાત્રિશ્ચલપલયુક્તે ક્ષાયવિત્વા ક્ષીર-
માત્રમવશિષ્ટ પાતુ દયાદિત્યર્થઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)
ગર્ભિણીએ નવમા મહિને પીવાનું ઔપધ
નવમે મધુકાનન્તાપયસ્યાસારિવાઃ પિવેત્ ॥૧૧॥

અન્યઃ-નવમે (માસિ ગર્ભિણી) મધુક-અનન્તા-
પયસ્યા-સારિવાઃ પિવેત્ ॥

નવમા મહિને ગર્ભિણીએ જેઠીમધ, ઘોળી
ઉપલસેરી, ઉપલસરી, આસંધ અને રાતો
શ્રમાસે, ટાઢા પાણીમાં વાટી તેનો એક તોલો

કલક ચાર તોલા દૂધમાં ઘોળીને પીવો. ૯૧

ટીકા-અત્રાપિ મધુકાદીનિ મિલિત્વા કર્પમિતાનિ ક્ષીત-
તોયેન સંપિપ્તાનિ પલપરિમિતેન દુરધેનાલોહિતાનિ પિવેત્ ॥
દસમા મહિને ગર્ભિણીએ પીવાનું ઔપધ
ક્ષીરં ગુળ્લીપયસ્યામ્યાં સિદ્ધં સ્યાદશમે હિતમ્ ।
સક્ષીરં વા હિતં ગુળ્લી મધુકં સુરદાઠ ચ ॥૧૨॥
અન્યઃ-દશમે ગુળ્લી-પયસ્યામ્યાં સિદ્ધક્ષીર (ગર્ભિણ્યાઃ)
હિતં સ્યાત્, ના ગુળ્લી મધુક ચ સુરદાઠ સક્ષીરં હિત
(મવતિ) ॥

દસમા મહિને સૂંઠ અને આસંધને ટાઢા
પાણીમાં વાટી તેનો એક તોલો કલક ૧૨૮
તોલા પાણીથી મિશ્ર કરેલા ૩૨ તોલા
દૂધમાં ઉકાળી સઘળું પાણી બળી જઈ કેવળ
દૂધ બાકી રહે ત્યારે તે દૂધ ગર્ભિણીને પાવું,
એ હિતકારી છે અથવા સૂંઠ, જેઠીમધ અને
દેવદારને ટાઢા પાણીમાં વાટી તેનો એક તોલો
કલક દૂધમાં ઘોળી પાવો, એ હિતકારી છે. ૯૨

ટીકા-દશમે ગુળ્લીપયસ્યામ્યાં પૂર્વાક્રથિતં પિવેત્,
અથવા ગુળ્લીમધુકસુરદાઠનિ ક્ષીતજલપિપ્તાનિ દુરધેના-
લોહિતાનિ પિવેત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

અગિયારમા મહિને ગર્ભિણીએ
પીવાનું ઔપધ

ક્ષીરિકામુત્પલં દુગ્ધં સમજ્ઞામૂલકં શિવામ્ ।
પિવેદેકાદશે માસિ ગર્ભિણી શૂલજ્ઞાન્તયે ॥૧૩॥

અન્યઃ-एकादशे मासि गर्भिणी शूलज्ञान्तये क्षीर-
काम् उत्पल समज्ञामूलं शिवां दुग्धं पिवेत् ॥

અગિયારમા મહિને ગર્ભિણીએ શૂળને
શાંત કરવા શાહનાં ફળ, કમળ, રિસામણીનાં
મૂળ અને હરડેને ટાઢા પાણીમાં વાટી તેનો
એક તોલો કલક દૂધમાં ઘોળીને પીવો. ૯૩

ટીકા-અત્ર ક્ષીરિકાયાઃ ફલ દયાત્ । સમજ્ઞામૂલકં=

જ્ઞાજ્ઞામૂલમ્ ॥ (અર્થ ઉપર આપાયો છે.)
આરમા મહિને ગર્ભિણીએ પીવાનું ઔપધ
સિતા વિદારી કાકોલી ક્ષીરી ચૈવ મૃણાલિકા ।
ગર્ભિણી દ્વાદશે માસિ પિવેદ્જ્ઞાનમૌપધમ્ ।

પવમાપ્યાયતે ગર્ભસ્ત્રીઃ રક્ત્ત્વોપશામ્યતિ ॥૧૪॥

અન્યઃ-द्वादशे मासि गर्भिणी सिता विदारी काकोली क्षीरी च मृणालिका एव शूद्रम् औपध पिवेत्, एव
गर्भः आश्रयते, तीना च रुक् उपशाम्यति ॥

બારમા મહિને ગર્ભિણીએ સાકર, વિદારી-

કંદ, આસંધનાં મૂળ, પારસપીપળાના ફળ અને કમળના નાળાને વાટી તેનો એક તોલો કદક શુળનો નાશ કરનાર ઔષધરૂપે પીવો; એમ કરવાથી ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે અને તીવ્ર વેદના પશુ શાંત થઈ જાય છે. ૯૪

ટીકા-કાશોત્તમવાવેડઅથવામૂલ ગ્રાહ્યમ્ ॥

વાતશુષ્કત્વ ગર્ભસ્ય ચિકિત્સા-

વાયુથી સુકાઈ ગયેલા ગર્ભની ચિકિત્સા ગર્ભો વાતેન સંયુક્તો નોદરં પૂરેયદિ ।
સા વૃહળીયૈઃ સંસિદ્ધં દુગ્ધં માંસરસં પિવેત્ ॥૧૫॥
શુક્રાર્તવમશાતાઙ્ગં સંયુક્તં માસતાદિતમ્ ।
ત્યક્તં જીવેત તત્સસ્માત્કઠિનં ચાવતિષ્ઠે ॥૧૬॥
શુક્રાર્તવાર્દકો વાયુરુદરાધ્માનકુદ્ધયેત્ ।
ફદાચિચેત્તદધ્માનં સ્વપમેવ પ્રશામ્યતિ ॥૧૭॥
નૈગમેયેન ગર્ભોડયં હૃતો લોકધ્વનિસ્તદા ।
સ ઇવાહપ્રવૃત્તયા ચેહ્યશુભૃત્વાતિષ્ઠતિ ॥૧૮॥
તદા સ ગર્ભો ભવતિ લોકે નાગોદ્રાહ્યયઃ ।
ધાન્યકુટ્ટનમુષ્યા સ્યાચ્ચિકિત્સા ત્મયોરપિ ૧૯॥

અન્યથ-ગર્ભઃ વાતન સંયુક્તઃ (સન્) યદિ ઉદર ન પૂરેત, સા વૃહળીયૈઃ સંસિદ્ધ દુગ્ધ માંસરસ (વા) પિવેત્ । અજાત-અહ્નં-શુક્ર-આર્તવ મહતા અર્દિત સંયુક્ત જીવેત ત્યક્ત (ભવતિ), તત્પ્રમાત્ત ન તત્ કઠિનમ્ અવ તિષ્ઠે, શુક્ર-આર્તવ-અર્દકઃ વાયુઃ ઉદર-આધ્માનકુદ્ધ ભવેત, તત્ આધ્માન ચેત્ ફદાચિત્ સ્વપમેવ એવ પ્રશામ્યતિ, તદા લોકધ્વનિઃ 'અય ગર્ભઃ નૈગમેયેન હૃત' (હતિ), સ. એવ ચેત્ અપ્રવૃત્તયા લઘુઃ મૂર્યા અવ-તિષ્ઠતિ તદા સઃ ગર્ભઃ લોકે 'નાગોદર' -માહ્યય. ભવતિ, ઉમયોઃ અપિ ધાન્યકુટ્ટનમુષ્યા ચિવિત્સા સ્યાત્ ॥

ગર્ભ વાયુથી સુકાઈ જઈને જો ગર્ભિણીનું પેટ મોઢું ન કરે, તો ગર્ભિણીએ જીવનનીય ગણનાં ઔષધોને કદક નાખી પકાવેલુ દુધ અથવા માંસનો રસો પીવો. જેનાં અંગો હૃતપ્રજ થયાં ન હોય એવો વીર્યનો અને રજનો બંધો વાયુથી પીકાઈ સુકાઈ જવાને લીધે પ્રાણ વગરનો જ રહી કંઠણ ને કંઠણ રહ્યા કરે છે; એમ વીર્ય તથા રજને સુકાવનારો એ વાયુ જો કોઈ સમયે પેટને ફુલાવે છે તો તે ફૂલેલુ પેટ પાછું ચોતાની એળે જ શાંત થઈ જાય છે અને તે વખતે લોકો કહે છે કે, 'આ ગર્ભને નૈગમેય નામના ખાલગ્રંથે હરી લીધો,' પરંતુ એ જ ગર્ભ જો થોડીક ગતિવાળો

તથા નાનો થઈને પેટમાં જ રહે, તો તેને લોકો 'નાગોદર' કહે છે. આ જે પ્રકારમાં થી કોઈ પણ પ્રકારની ગર્ભની સ્થિતિ થઈ હોય, તો ગર્ભિણી સ્ત્રીના હાથે ધાન્ય ખંડાં, વર્ષા વગેરે કામ કરાવવારૂપ તેની ચિકિત્સા થઈ શકે છે. ૯૫-૯૯

ટીકા-નૈગમેય =વાલપ્રદ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

પ્રવચસમયાદ-

પ્રસવનો સમય

નવમે દશમે માસિ નારી ગર્ભે પ્રસૂયતે ।

પ્રકાદશે દ્વાદશે વા તતોડ્યવત્ર વિકારતઃ ॥૧૦૦॥

અન્યથઃ-(ગર્ભિણી) નારી નવમે દશમે એકાદશે વા દ્વાદશે માસિ ગર્ભે પ્રસૂયત, વિકારતઃ તતઃ અન્યત્ર (પ્રસૂયતે) ॥

ગર્ભિણી સ્ત્રી નવમે, દશમે, અગિયારમે અથવા બારમે મહિને પ્રસવે છે; છતાં કોઈ વિકારનો યોગ હોય તો એથી ઉપર પણ પ્રસવે છે. ૧૦૦

પ્રસવમાસમતિક્રમ્ય સ્વાયિનિ ગર્ભે વિકિત્સા-

પ્રસવનો સમય વીત્યા છતાં ગર્ભ પેટમાં રહે તો તેની ચિકિત્સા

વાતેન ગર્ભસફોચાત્ પ્રસૂતિસમયેડપિ યા ।

ગર્ભે ન જનયેશરી તસ્યાઃ શુણુ ચિકિત્સિતમ્ ॥૧૧॥

કુટ્ટયેન્મુસલેનેપા કૃત્વા ધાન્યમુલ્લહલે ।

વિપમં ચાસને યાને સેવેત પ્રસવાયિની ॥૧૦૨॥

અન્યથ-યા (ગર્ભિણી) નારી પ્રસૂતિસમયે (ગ્યતીતે) અપિ વાતેન ગર્ભસફોચાત્ ગર્ભ ન જનયેત, તસ્યા. ચિકિત્સિત શ્યુ, એવા પ્રસવ-અર્થિની (સતી) ઉલ્લહલે ધાન્ય કૃત્વા મુસલેન કુટ્ટયેત, વિપમ ન આનન યાન સેવેત ॥

જો ગર્ભિણી સ્ત્રી પ્રસવનો સમય વીત્યા છતાં વાયુથી ગર્ભને સંકેાય થવાને લીધે ગર્ભને પ્રસવે નહિ, તો તેની ચિકિત્સા તમે સાંભળો : એ સ્ત્રીએ પ્રસવની ઈચ્છા રાખી ખાંડચિયામાં ધાન્ય નાખી તેને સાંધેલાથી ખાંડવું અને વિષમ આસનનું તથા વિષમ વાહનનું સેવન કરવું. ૧૦૧, ૧૦૨

અથ કાલે પ્રસવવિલમ્બે ચિકિત્સામાહ-

પ્રસવના સમયે પણ પ્રસવ થતાં ઘણી વાર લાગે તો તેની ચિકિત્સા

પ્રસવસ્ય વિલમ્બે તુ ધૂપયેદમિતો મગમ્ ।

કૃણસર્પસ્ય નિર્મોકિસ્તથા વિળ્હીતકેન વા ॥૧૦૩॥

તન્તુના લાહ્લીમૂલં વપ્રોયાદ્વસ્તપાદયોઃ ।
 સુવર્ચલાં વિશલ્યાં વા ધારયેદાનુ સ્યતે ॥૧૦૪॥
 કરદ્વીભૂતગામૂર્ધા સ્તિકામવનોપરિ ।
 સ્થાપિતસ્તક્ષણાચાર્યાઃ સુલં પ્રસવકારકઃ ॥૧૦૫॥
 પોતક્રીમૂલકલ્કેન તિલતૈલયુતેન ચ ।
 યોનેરઅન્યતરં લિપ્ત્વા સુલં નારી પ્રસૂયતે ॥૧૦૬॥

કૃષ્ણા વચા ચાપિ જલેન પિષ્ઠા, સૈરણ્ડતૈલા
 લલુ નામિલેપાત્ । સુલં પ્રસૂતિ કુલ્તેડ્ઢનાનાં,
 નિપીઢિતાનાં વહુમિઃ પ્રમાદૈઃ ॥૧૦૭॥

માતુલુહસ્ય મૂલં તુ મધુકેન યુતં તથા ।
 ધૃતેન સહિતં પીત્વા સુલં નારી પ્રસૂયતે ॥૧૦૮॥
 રક્ષોઃ ઉત્તરમૂલં નિજતનુમાનેન તન્તુના યદ્વા ।
 કટિવિપયે ગર્ભવતી સુલેન સૂતેડવિલમ્બેન ॥૧૦૯॥
 તાલસ્ય ચોત્તરં મૂલં સ્વપ્રમાણેન તન્તુના ।
 વદ્વા કટ્યાં તુ નિપત્તં સુલં નારી પ્રસૂયતે ॥૧૧૦॥

અન્યઃ-પ્રસવસ્ય વિલમ્બે તુ મગમ્ અમિતઃ કૃષ્ણ-
 સર્પસ્ય નિમોકૈઃ તથા વિષ્ણીતકેન વા ધૂપયેત્ । તન્તુના
 દસ્તપાદયોઃ લાહ્લીમૂલ વપ્રીગાત્, વા સુવર્ચલાં
 વિશલ્યા ધારયેત્, આશુ સ્યતે । કરદ્વીભૂતગામૂર્ધા
 સ્તિકામવન-ઉપરિ સ્થાપિતઃ (ચેત્) તક્ષણાત્ નાર્યાઃ
 સુરં પ્રસવકારકઃ (ભવતિ) । પોતક્રીમૂલકલ્કેન
 ચ તિલતૈલયુતેન યોનેઃ અન્યતર લિપ્ત્વા નારી સુર
 પ્રસૂયતે ॥ અપિ ચ વહુમિઃ પ્રમાદૈઃ નિપીઢિતાનામ્
 મજ્જનાનાં કૃષ્ણા વચા જલેન પિષ્ઠા સ-અરણ્ડતૈલા લલુ
 નામિલેપાત્ સુર પ્રસૂતિ કુલ્તે । તથા માતુલુહસ્ય મૂલં
 મધુકેન યુત ધૃતેન સહિતં પીત્વા નારી સુર પ્રસૂયતે ॥
 રક્ષોઃ ઉત્તરમૂલં નિજતનુમાનેન તન્તુના કટિવિપયે
 વદ્વા ગર્ભવતી અવિલમ્બેન સુલેન સૂતે । તાલસ્ય ચ
 ચત્તર મૂલ સ્વપ્રમાણેન તન્તુના કટ્યા તુ વદ્વા નારી
 નિપત્ત સુરં પ્રસૂયતે ॥

પ્રસવ સમયે પ્રસવમાં વાર લાગે તો
 ચોનિની ચોપાસ ઠાળા સર્પની કાંચળીઓની
 તથા મીંઠળની ધુમાડી દેવી અથવા દોરા વડે
 હાથે તથા પગે કલગારીતું મૂળ બાંધવું
 અથવા સૂરજમુખી કે પાડળ ધારણ કરવાથી
 તરત પ્રસવ થાય છે. જેમાં કેવળ હાડકું જ
 બાકી રહેલ હોય એવું મરી ગયેલી માયતું
 માથું (લાવી) સુવાવડના ઘરેની ઉપર રાખ્યું
 હોય તો તરત જ તે સ્ત્રીને સુખેથી પ્રસવ
 કરાવે છે। પોથીનાં મૂળયાંને કલક કરી તેમાં
 તલતું તેલ મિશ્ર કરી તે કલકને ચોનિની

અંદર લેપ કરવાથી સ્ત્રી સુખેથી પ્રસવે છે.
 વળી પ્રસવના સમયે ઘણા પ્રકારની ગદ્ગદતોથી
 સ્ત્રી બહુ કષ્ટ જ પામતી હોય ત્યારે પીપર અને
 વજને જળમાં વાટી એરંડિયા તેલમાં કાલવી
 તેનો નાભિની ઉપર લેપ કરવાથી સુખેથી પ્રસવ
 કરે છે. બિજોરાતું મૂળ અને જેઠીમધ વાટી
 ધીની સાથે પી જઈ સ્ત્રી સુખેથી પ્રસવ કરે
 છે. શેરડીતું ઉત્તર તરફતું મૂળ લઈ ગભિંદ્રી
 સ્ત્રી, પોતાના શરીર જેવડા લાંબા દોરાથી
 કેડ પર તે બાંધે તો તરત સુખેથી પ્રસવ કરે
 છે. તાડતું ઉત્તર તરફતું મૂળ લઈ ગભિંદ્રી
 સ્ત્રી પોતાના શરીર જેવડા લાંબા દોરાથી
 કેડ પર બાંધે તો અવશ્ય સુખેથી પ્રસવ કરે છે.

ટીકા-નિમોકઃ=સર્પકલ્પકા, વિષ્ણીતકઃ= સ્વપ્ન
 ફલ 'હતિ લોકે । સુવર્ચલાં=સૂર્યકાન્તા, વિશલ્યા=
 પાટલા । કરદ્વીભૂત=અસ્તિમાત્રેણ સ્થિતઃ । પોતક્રી=

'પાંદે'હતિ લોકે ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)
 મૂદગર્મસ્ય નિદાનસમપ્રાપ્તિર્લક્ષણમાહ-
 મૂદ(રેકાચેલી ગતિયુક્ત)× ગભિંદ્રી

નિદાન-સપ્રાપ્તિર્લક્ષણ
 'મૂદઃ કરોતિ પવનઃ લલુ મૂદગર્મ, શૂલં
 ચ યોનિજટરાદિપુ મૂત્રસજ્જમ્ । યુગ્મોડનિલેન
 વિગુણેન તતઃ સ ગર્મઃ, સદ્ધ્યામાતીત્ય વહુધા
 સમુપૈતિ યોનિમ્ ॥૧૧૧॥

અન્યઃ-પવનઃ મૂદઃ લલુ મૂદગર્મ યોનિ-જટર-
 આદિપુ શૂલ ચ મૂત્રવજ્ર કરોતિ, તતઃ સઃ ગર્મઃ
 વિગુણેન અનિલેન યુગ્મઃ (સન્) સદ્ધ્યામા ગતીત્ય
 વહુધા યોનિ સમુપૈતિ ॥

પોતાનાં નિદાનોથી દુષ્ટ થયેલો અને તેથી
 રેકાચેલી ગતિવાળો પવન, ગર્મને પશુ રેકા-
 ચેલી ગતિવાળો કરે છે અને ચોનિમાં તથા
 પેટમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે; તેમ જ મૂત્રનો અટ-

× મુદ્ગતિ-સહેતુદુશ્વવન-પ્રકોપાત્ વૈવિધ્ય પ્રાપ્તિત્,
 રુદ્ગતિય ભવતિ, વિગુણેન ચ વાયુના કુટિઓ ક્રિયતે
 નાપિ યોનો સ મૂદધાસો ગર્મ-મૂદગર્મ-પોતાનાં
 કારણોથી ખરાબ થઈ કાપેલા પવનને લીધે જે ગર્મ
 વ્યવ્યયિત થાય, ચોનિમાર્ગેથી બહાર નીકળવા
 અટકેલી ગતિવાળા થાય અને એ જ દુષ્ટ પવન-
 ને લીધે ચોનિમાં વાકા કરી મુકાય, એવો જે
 ગર્મ તે 'મૂદગર્મ' કહેવાય છે

કાવ કરે છે. પછી ગતિને રોકતા તે પવને વાંકો કરી નાખેલો તે ગર્ભ સંખ્યા ઓળંગી-ને) અનેક પ્રકારે યોનિમાં આવે છે. (અહીં કેટલાક કહે છે કે, 'આર રીતે યોનિમાં આવે છે. અને કેટલાક કહે છે કે આઠ રીતે યોનિમાં આવે છે; પરંતુ સિદ્ધાંત આ છે કે એ સંખ્યાનો કશો નિયમ નહિ રહેતાં ઘણા પ્રકારે યોનિમાં આવે છે, એ અભિપ્રાય દર્શાવે છે.) ૧૧૧

ટીકા-અસ્યાયમયઃ-પવનઃ સ્વહેતુમિદુઃ, સતો મૂઢઃ=વદ્ગતિઃ, મૂઢગર્ભઃ=વદ્ગતિઃ ગર્ભમ્, યોન્યાદિયુ શૂલં મૂત્રસમં ચ કરોતિ; તતઃ તેન=અનિલેન, વિગુણેન=વદ્ગતિના, સ ગર્ભઃ, મુમઃ=કુટિલીકૃતઃ, ચતુર્ભિઃ પ્રકૌર્યાતીત્યેકે; અટમિરપરે । તત્સજ્જ્વાનિરાસાર્યમાહ-સજ્જ્વામ-તીત્ય=તત્કાં સજ્જ્વામતિક્રમ્ય, વહુધા=વહુભિઃ પ્રકૌરઃ યોનિં સમુપૈતિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

તત્ત્વ પ્રથમતત્ત્વતુરઃ પ્રકારાનાહ-

મૂઢગર્ભને યોનિમાં આવવાના આર પ્રકાર સદ્કીલકઃ પ્રતિચુરઃ પરિઘોડ્ય વીજસ્તેપ્-ધર્ધ્યાહુચરણેઃ શિરસા ચ યોનો । સજ્જી ચ યો ભવતિ કીલકવત્ સ કીલો, દર્યૈઃ ચુરેઃ પ્રતિ-ચુરઃ સ હિ કાયસજ્જી ॥ ૧૧૨ ॥

ગચ્છેદ્ મુજદ્વયશિરાઃ સ ચ વીજકાલ્યો । યોનો સ્થિતઃ સ પરિઘઃ પરિઘેન તુલ્યઃ ॥ ૧૧૩ ॥

અન્યથા-મૂઢગર્ભસ્ય સજ્જ યોનો ચત્વારઃ પ્રકારાઃ, યથા-) સદ્કીલકઃ, પ્રતિચુરઃ વીજઃ અથ પરિઘઃ, તેષુ યઃ કર્ધ્યાહુચરણેઃ ચ શિરસા યોનો કીલકવત્ સજ્જી ભવતિ સઃ કીલઃ, દર્યૈઃ ચુરેઃ પ્રતિચુરઃ, સઃ હિ કાય-સજ્જી, (યઃ) ચ મુજદ્વયશિરાઃ ગચ્છેત્ સઃ વીજક-આલ્યઃ, (યઃ) યોનો પરિઘેન તુલ્યઃ સ્થિતઃ સઃ પરિઘઃ (કર્યતે) ॥

મૂઢગર્ભ યોનિમાં આર પ્રકારે આવે છે; તે કીલક, પ્રતિચુર, ખીજ અને પરિઘ નામે કહેવાય છે; તેઓમાં જે જાણ્ય રહેલ હાથ, પગ તથા માથાને લીધે યોનિમાં ખીલાની પેઠે અટકી રહે, તે મૂઢગર્ભ (ખીલા જેવો હોઈ) 'કીલક' કહેવાય છે. જેના બન્ને હાથ અને પગ ખરીની પેઠે યોનિની બહાર નીકળ્યા હોય અને ખાકીનો ભાગ યોનિમાં અટકી રહ્યો હોય, તે મૂઢગર્ભ 'પ્રતિચુર' કહેવાય

છે; કેમ કે તે હાથ-પગ સિવાયના શરીરથી તે અંદર અટકેલો જ હોય છે. જે મૂઢગર્ભ, જે હાથની વચ્ચેમાં માથું રાખી નીકળી રહ્યો હોય અને જેનું ખાકીનું શરીર યોનિમાં અટકી રહ્યું હોય તે મૂઢગર્ભ 'ખીજક' કહેવાય છે. જે મૂઢગર્ભ યોનિમાં ભોગળની પેઠે આડો રહેલો હોય તે 'પરિઘ' કહેવાય છે.

ટીકા-સંકીલકઃ= 'સ' શબ્દોડ્ય છન્દોડ્યુતોષાત્, કપ્રત્યયોડિપિસ્વાર્થ, તેન 'કીલ' इति नाम ॥ तस्य लक्षण-माह-कर्ध्याहचरणैरिति । उचितैर् वाहुचरणशिरोभिः, योनौ यः सज्जी भवति, स कीलः=कीलकाख्यो मूढगर्भः, दर्यैः=पद्विर्गतैः चुरैः चुरसाधर्म्यात् 'चुर' शब्देनात्र हस्तौ पादौ च ग्रथेये ॥ तेन हस्तद्वयपादद्वयैर्विहितैः प्रतियुक्तः, स हि कायसज्जी=इत्यपदेतरकायेव सक्तो भवति । यो गर्भः, मुजद्वयशिराः=मुजद्वयमध्ये शिरो यस्य एतादृक्, गच्छेत्=निःसरेत्, तच्छेषेण शरीरेण सक्तो भवति, स वीजकख्यः । यः परिघवशांनो वा परिघः ॥ (આ ટીકાનો પૂર્ણ અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

અથાષ્ઠો પ્રકારાનાહ-

મૂઢગર્ભના યોનિમાં આવવાના આઠ પ્રકાર દ્વારં નિરૂદ્ધ શિરસા જઠરેણ કશ્ચિત્, કશ્ચિત્ શરીરપરિવર્તિતકુબ્જકાયઃ । એકેન કશ્ચિદ્-પરસ્તુ મુજદ્વયેન, તીર્યગ્ગતો ભવતિ કશ્ચિદ્-વાહ્મુલ્હોડ્યઃ ॥ ૧૧૪ ॥

પાર્શ્વપવૃત્તગતિરેતિ તથૈવ કશ્ચિદિત્યષ્ટવા ભવતિ ગર્ભગતિઃ પ્રસૂનો ॥ ૧૧૫ ॥

અન્યથા- કશ્ચિત્, શિરસા દ્વારં નિરૂદ્ધ (સકઃ ભવતિ), કશ્ચિત્, જઠરેણ (દ્વારં નિરૂદ્ધ સકઃ ભવતિ, કશ્ચિત્ શરીરપરિવર્તિતકુબ્જકાયઃ (દ્વારં નિરૂદ્ધ સકઃ ભવતિ,) કશ્ચિત્ એકેન, અપરઃ છ મુજદ્વયેન, કશ્ચિત્ તીર્યગ્ગતઃ ભવતિ, અન્યઃ અવાહ્મુલઃ (ભવતિ), તથા એવ કશ્ચિત્ પાર્શ્વ-અવૃત્ત-ગતિઃ એતિ, इति प्रसूतो अष्टधा गर्भगतिः भवति ॥

(૧) કોઈ મૂઢગર્ભ માથાથી યોનિના દ્વારને રોકી અટકી રહે છે. (૨) કોઈ મૂઢગર્ભ પેટથી યોનિના દ્વારને રોકી અટકી રહે છે. (૩) કોઈ મૂઢગર્ભ કૂબ્જી વળેલી પીઠથી યોનિના દ્વારને રોકી અટકી રહે છે. (૪) કોઈ મૂઢગર્ભ યોનિમાંથી પેતાનો એક હાથ બહાર નીકળતાં ખાકીના ભાગથી અટકી રહે

છે. (૫) કોઈ મૂઢગલ્ ચોનિમાંથી પોતાના બન્ને હાથ બહાર નીકળતાં ખાકીના ભાગથી અટકી રહે છે. (૬) કોઈ મૂઢગલ્ આડો થઈને અટકી રહે છે. (૭) કોઈ મૂઢગલ્ ડોક ભાંગી જવાને લીધે નીચા થઈ ગયેલા સોઢાથી અટકી રહે છે. (૮) કોઈ મૂઢગલ્ પોતાનું પડખું ફરી જવાને લીધે ગતિ રોકાઈ જતાં અટકી રહે છે; એમ પ્રસવસમયે ગલ્ની ગતિ આઠ પ્રકારે થાય છે. ૧૧૪, ૧૧૫

ટીકા-અયમર્થઃ-કથિચ્છિરા ચોનિદ્વાર નિષ્કય સત્કો ભવતિ, કથિચ્છેરેણ સન્નિષ્કય, કથિચ્છુલ્લજ્જકાયેન સક્લ્લજ્જેન પૃથેન સત્કો ભવતિ, કથિચ્છેકેન મુજેન ચોનિ-નિઃસ્રુતેન સત્કો ભવતિ, કથિચ્છ મુજદ્વયેન કથિચ્છિર્યમ્ મૂત્વા સત્કો ભવતિ, અન્યો પ્રીવામજ્જાદ્ધોમૂતેન મુજેન સત્કો ભવતિ, કથિચ્છિર્યમ્ અપરુતાનિ-નિષ્કયા ગતિર્યસ્ય એવિધઃ ચોનિદ્વાર ઇતિ-ચાતિ ॥ (અર્થ ઉપર આપે છે.)

સુદુત્તરવટ્ટો પ્રકારાન્તરાનાહ-

સુદુત્તે કહેલા ખીબા આઠ પ્રકાર

કથિદ્વાર્યા સવિધ્યાં ચોનિમુલ પ્રતિપયતે ૧, કથિદ્વારમુલે સવિધિરિતરેણ સવધા ૨, કથિદ્વારમુલસવિધ-શરીરઃ સ્ફિન્દેશેન તિર્યગ્ગતઃ ૩, કથિદ્વારપાશ્વેષ્ઠાનામ-ન્યતમેન ચોનિદ્વાર પિધાયાવતિષ્ઠતે ૪, અન્યઃ પાશ્વાપ-ચુત્તશિરાઃ કથિચ્છેકેન માહુતા ૫, કથિદ્વારમુલશિરા માહુ-દ્વયેન ૬, કથિદ્વારમુલમધ્યાં હસ્તપાદશિરોભિઃ ૭, કથિ-ચ્છેકેન સવધા ચોનિદ્વારં પ્રતિપયતે, અપરેણ પ્રાપ્તિમિતિ ૮ ॥

(૧) કોઈ મૂઢગલ્ બન્ને સાથળોથી ચોનિના મુખમાં આવે છે. (૨) કોઈ મૂઢગલ્ એક સાથળ કૂખડો વાળી ખીબા સાથળથી ચોનિના મુખમાં આવે છે. (૩) કોઈ મૂઢગલ્ સાથળોને તથા શરીરને કૂખડાં વાળી કુલાના પ્રદેશથી આડો થઈ ચોનિના મુખમાં આવે છે. (૪) કોઈ મૂઢગલ્ પોતાની છાતી, પડખું અને પીઠના એક અંગથી ચોનિના દ્વારને ઢાંકી ઈઈ અટકી રહે છે. (૫) કોઈ મૂઢગલ્ પોતાનું માથું અંદર પડખામાં વાંકું વળી ગયેલું હોવાથી એક હાથવડે ચોનિના દ્વારને રોકી અટકી રહે છે. (૬) કોઈ મૂઢગલ્ પોતાનું માથું વાંકું વળી જતાં બન્ને હાથથી ચોનિના દ્વારને રોકી અટકી રહે છે. (૭) કોઈ મૂઢગલ્ પોતાની કેડ વાંકી વળી

જતાં હાથ, પગ અને માથાથી ચોનિના દ્વાર-માં આવે છે. (૮) કોઈ મૂઢગલ્ એક સાથળથી ચોનિના દ્વારમાં આવે છે અને ખીબા સાથળથી ગુદામાં આવે છે.

અભાષ્યમૂઢગમિર્મિલકુળમાહ-

અસાધ્ય મૂઢગલ્વાળી મીરુ' લક્ષણ

અપવિદ્ધશિરા યા તુ સીતાક્ષી નિરપવ્રણા ।
નીલોદ્રતસિપ્ત હન્તિ સા ગર્ભે સચ તાં તથા ॥૧૧૬

અન્વયઃ-યા ॥ (ગમિણી) અપવિદ્ધશિરાઃ સીત-અક્ષી નિરપવ્રણા નીલ-ઉદ્રગત-સિપ્ત ન (ભવતિ), સા ગર્ભે હન્તિ, તથા સાઃ તાં (હન્તિ) ॥

જે ગર્ભિણી સી પોતાના માથાને પશ્ચિ-ધરી રાખવા અશક્ત થઈ હોય, જેનાં અંગો ટાઢાં થઈ ગયાં હોય, જે લાજ વગરની થઈ ગઈ હોય અને જેના પેટ પર નીલ રંગવાળી શિરાઓ ઊપડી રહી હોય તે સી, ગર્ભનો નાશ કરે છે અને તે ગલ્, એ સીનો નાશ કરે છે. ૧૧૬

ટીકા-અપવિદ્ધશિરાઃ=અવગતશિરાઃ, કિરોડપિ ઘાત-યિતુમશક્તિ યાવત, નિરપવ્રણા=લજાશય્યા, નીલોદ્રત-શિરા=કુશો નીલા ઉદ્રતા શિરા યસ્યાઃ સા ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

મૃતગર્ભસ્ય ક્ષેણ કર્મણ્યર્થ લક્ષણમાહ-

મરી ગયેલા ગલ્નું લક્ષણ

ગર્ભાસ્પન્દનમાવીતાં પ્રણાશઃ ક્ષયાવપાણ્ડુતા ।
મવેદુચ્છાસપૂતિત્વં શૂલં ચાન્તમૃતે શિશૌ ॥૧૧૭

અન્વયઃ-શિશૌ અન્તર્મૃતે ગર્ભ-અસ્પન્દનમ્, આવીતાં પ્રણાશઃ, ક્ષયાવ-વાણ્ડુતા ઉચ્છાસ-પૂતિત્વં શૂલં મવેદ ॥

ખાળક અંદર મરી ગયું હોય તો ગર્ભ ફરકે નહિ, પ્રસવની વેદનાઓ કે લોલો થતી નથી; અથવા મૂત્રનું આવ્યા કરવું તથા કફનું પડવું વગેરે પ્રસવનાં ચિહ્નો નાશ પામે છે; શરીર કાળાશથી ભિન્ન ક્રીકાશવાળું થઈ જાય છે; શ્વાસ ફુંગાવવાનો થઈ જાય છે અને મરેલું ખાળક સૂજ જવાને લીધે શૂળ નીકળે છે. ૧૧૭

ટીકા-ગર્ભાસ્પન્દન-ગર્ભસ્થાવલ્લભમ્, આવીતાં પ્રણાશ-ઇતિ-પ્રસવવેદનાનામમાવાઃ । અથવા 'શાતી' શ્વન્દને પ્રમ-વલિજ્ઞાનિ=મૂત્રકફપ્રસેકારીનિ કપ્યન્તે, તેવાં નાશઃ, શૂલ=અન્તર્મુનસ્ય મૃતસ્ય શિશોરુ-દ્રવતયા ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

ગર્ભસ્ય મરણે હેતુમાદ-

ગર્ભના મરણનું કારણ

માનસાગ્નુભિર્માતુરુપતાપૈઃ પ્રપીઢિતઃ ।

ગર્ભો ધ્યાપદ્યતે કુક્ષોઽધ્યાધિભિઃ પ્રપીઢિતઃ ॥૧૧૮

અન્વય-માતુઃ માનસ-આગ્નુભિઃ ઉપતાપૈઃ પ્રપી-
ઢિતઃ ચ વ્યાધિભિઃ પ્રપીઢિતઃ ગર્ભઃ કુક્ષો વ્યાપવતે ॥

માતા(ગર્ભિણી)ના માનસિક સંતાપ,
અધુનાશ કે ધનનાશ આદિ કારણોથી અથવા
પ્રહાર વગેરેથી થયેલ આગ્નુતુક વેદનાથી ખૂબ
પીડાયેલો અથવા રોગોથી પીડાયેલો ગર્ભ
પેટમાં જ મરી જાય છે. ૧૧૮

ટીકા-ઉપતાપઃ=દુઃખ, માનસ ઉપતાપઃ=અધુચન-
ક્ષયાદિના, આગ્નુરુપતાપઃ=પ્રહારાદિઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અપરમસાધ્યગર્ભિણીલક્ષણમાદ-

ગર્ભિણીનું બીજું અસાધ્ય લક્ષણ

યોનિસંવરણ સઙ્ગઃ કુક્ષો મઘ્નલ્લ એવ ચ ।

હન્યુઃ સ્ત્રિયં મૂઢગર્ભો યથોક્તાશ્ચાપ્યુપદ્રવાઃ ॥૧૧૯

અન્વયઃ-યોનિસંવરણ, સઙ્ગઃ, કુક્ષો ચ મઘ્નલ્લઃ
એવ મૂઢગર્ભઃ ચ યથોક્તાઃ ઉપદ્રવાઃ અપિ (ગર્ભિણી)
હન્યુઃ ॥

યોનિસંવરણ નામનો રોગ, ગર્ભનું
ચલન નહિ થતાં કૃષ્ણમાં જ લાગી રહેવું,
કૃષ્ણમાં મઘ્નલ્લ-(એટલે લોહી તથા વાયુથી
થતું એક જાતનું) શૂણ તથા ગર્ભનું મૂઢપણ
અને બીજા પણ આક્ષેપક, ઉધરસ તથા શ્વાસ
વગેરે ઉપદ્રવો ગર્ભિણીને મારી નાખે છે. ૧૧૯

ટીકા-યોનિસંવરણ=વ્યાધિવિશેષ, સઙ્ગઃ=કુક્ષો ગર્ભ-
સ્ય લપ્તા, અપ્રગુત્તિરિતિ યાવત્, કુક્ષો મઘ્નલ્લ=રજ-
મારતજઃ જ્વલવિશેષ; યદપિ પ્રસૂતાયા મઙ્ગણગુહ્યમ્,
તથાપિ સુશ્રુતે-‘પ્રજાતાયાથે’તિ ‘ચ’ કારેણાપ્રસૂતાયા
અપિ મઘ્નશ્ચ- ભવતિ इति बोद्धव्यम् । ઉપદ્રવાઃ=આક્ષે-
પકક્રાદ્યાસાદયઃ ॥ તથા ચોક્તં તન્નાન્તરે-જેણે પ્રસવ
કર્તો હોય એવી સ્ત્રીને મઘ્નલ્લ નામનું શૂણ થાય
છે, એમ કહ્યું છે, જતાં સુશ્રુતમાં ‘પ્રજાતાયાથ’ એમ
‘ચકાર’ મૂકેલો હોવાથી સમજવું કે જેને પ્રસવ
ન થયો, હોય એવી સ્ત્રીને પણ એ શૂણ થાય છે.

યોનિસંવરણ રોગનાં નિદાન વગેરે

વાતલાન્યજ્વપાનાનિ પ્રામ્યધર્મે પ્રજાગમ્ ।

અત્યર્થ-સેવમાનાયા ગર્ભિણ્યા યોનિમાર્ગઃ ॥૧૨૦॥

માતરિશ્વા પ્રકુપિતો યોનિદ્વારસ્ય સંગૃતિમ્ ।

કુરતે રુદ્ધમાર્ગત્વાદ્ પુનરન્તર્ગતોઽનિલઃ ॥૧૨૧॥

નિરુણદ્વયાશયદ્વારં પીઢયન્ ગર્ભસંસ્થિતમ્ ।

નિરુદ્ધવદનોચ્છવાસો ગર્ભશ્ચાનુ વિપદ્યતે ॥૧૨૨॥

ઉચ્છવાસઃ કુર્વ્વહૃદયાન્નાશયત્પથ ગર્ભિણીમ્ ।

યોનિસંવરણં નામ વ્યાધિમેનં પ્રવક્ષતે ।

અન્તકપ્રતિમં ધોરં નારમેત ચિકિત્સિતમ્ ॥૧૨૩॥

અન્વયઃ-વાતલાનિ અપાનાનિ પ્રામ્યધર્મે પ્રજાગમ્
અત્યર્થ સેવમાનાયાઃ ગર્ભિણ્યાઃ યોનિમાર્ગઃ માતરિશ્વા
પ્રકુપિતઃ રુદ્ધમાર્ગત્વાદ્ યોનિદ્વારસ્ય સંગૃતિ કુરતે,
પુનર્ અન્તર્ગતઃ અનિલઃ ગર્ભસંસ્થિત પીઢયન્ આશય-
દ્વારં નિરુણદ્ધિ, ગર્ભઃ ચ નિરુદ્ધવદન-ઉચ્છવાસઃ (સન્)-
આનુ વિપદ્યતે, અથ કુર્વ્વહૃદયાન્ ઉચ્છવાસઃ ગર્ભિણી
નાશયતિ ॥ એન અન્તકપ્રતિમ ધોરં યોનિસંવરણં નામ
વ્યાધિ પ્રવક્ષતે (તસ્ય) ચિકિત્સિત ન આરમેત ॥

બીજા અંશમાં પણ કહ્યું છે કે, ‘ગર્ભ-
વાળી જે સ્ત્રી, વાયુને કરનારાં અક્ષ-પાન,
મૈથુન અને ઉભગરાને ખૂબ સેવે તે તેના
યોનિના માર્ગમાં રહેલો વાયુ પ્રકોપ પામીને
જી શકે ચાલતો હોવાથી પોતાનો માર્ગ રોકાઈ
જતાં યોનિના દ્વારને બંધ કરી નાખે છે
અને પછી અંદર રહેલો તે વાયુ ગર્ભમાં
રહેલા બાળકને પીડતો, ગર્ભાશયના દ્વારને
રોકી દે છે, જેથી ગર્ભ પોતાના મોઢાનો
શ્વાસ રોકાઈ જતાં તરત મરી જાય છે અને
હૃદયના જીવા લાગથી ચાલતો શ્વાસ ગર્ભિણી-
ને પણ મારી નાખે છે; એ રોગને કાળ જેવો
ભયંકર ‘યોનિસંવરણ’ નામે કહે છે.
(તેની) ચિકિત્સા વૈધે શરૂ જ ન કરવી.

મૂઢગર્ભચિકિત્સા-

મૂઢગર્ભની ચિકિત્સા

યામિઃ સઙ્કટકાલેઽપિ ચદ્વયો નાર્યઃ પ્રસાધિતા ।

સમ્યગ્લબ્ધં યશસ્તાસ્તુ નાર્યઃ કુર્યુરિમાં ક્રિયામ્ ॥૧૨૪

ગર્ભે જીવતિ મૂઢે તુ ગર્ભે યત્નેન નિર્હરેત્ ।

હસ્તેન સપિપાઽઽક્તન યોનેરન્તર્ગતેન સા ॥૧૨૫॥

અન્વયઃ-યામિઃ સઙ્કટકાલે અપિ યદ્વ્યઃ નાર્યઃ
પ્રસાધિતાઃ સમ્યગ્ યશઃ તુ લબ્ધં, તાઃ નાર્યઃ દિમાં ક્રિયાં
કુર્યુઃ । મૂઢે તુ ગર્ભે જીવતિ (સતિ) સા સપિપા
આક્રેન યોનેઃ અન્તર્ગતેન હસ્તેન યત્નેન ગર્ભ નિર્હરેત્ ॥

જે સુખાણીઓએ સંકટના સમયે પણ
ઘણી ઓળોને પ્રસવ કરાવ્યો હોય અને તે
કાંમમાં સારી રીતે યશ મેળવેલ હોય એવી

સુયાણી સ્ત્રીઓએ (પ્રસવ કરાવતી વેળા) આ ક્રિયા કરવી. મૂઠગર્ભ જીવતો હોય તો સુયાણીએ પોતાના હાથને ઘીથી ખરડી ચોનિની અંદર નાખી ગર્ભને બહાર કાઢી લેવો.

ટીકા-સા=જનયિત્રી ॥

૧૫૧-શસ્ત્રક્રિયા ક્યારે કરાય, ન કરાય ?

મૃતે તુ ગર્ભે ગમિण्या યોનો શસ્ત્રં પ્રવેશયેત્ ।
શસ્ત્રશાસ્ત્રાર્થવિદુર્પી લઘુહસ્તા મયોઽજ્ઞિતા ॥૧૨૬
સચેતનં તુ શલ્લેખ ન કથંચન દારયેત્ ।
સ દીર્યમાણો જનનીમાત્માનં ચાપિ મારયેત્ ॥૧૨૭
નોપેક્ષેત મૃતં ગર્ભં મુહૂર્તમપિ પષ્ટિતઃ ।

તદાશુ જનનોં દન્તિ પ્રમૂતાન્નં યથા પશુમ્ ॥૧૨૮॥

અન્યથા-ગમિण्या: ગર્ભે તુ મૃતે શસ્ત્ર-શાસ્ત્ર-અર્થ-વિદુર્પી લઘુહસ્તા મય-અજ્ઞિતા (જનયિત્રી) યોનો શલ્લ પ્રવેશયેત્ । સચેતન તુ (ગર્ભે) શલ્લેખ કથંચન ન દારયેત્, (યતઃ) દીર્યમાણઃ સઃ જનનોં ચ આત્મા-નમ્ અપિ મારયેત્ ॥ પષ્ટિતઃ મૃત ગર્ભં મુહૂર્તમ્ અપિ ન ઉપેક્ષેત, (યતઃ) તત્ પ્રમૂત-અન્ન યથા પશુ (તથા) આશુ જનનોં દન્તિ ॥

ગર્ભિણીને મૂઠગર્ભ જે મરી ગયો હોય તો શસ્ત્રવિધાની અનુભવી, હલકા હાથવાળી અને ભય વિનાની સુયાણીએ ગર્ભિણીની યોનિમાં શસ્ત્ર નાખવું. જે ગર્ભમાં ચેતના હોય તો તેને કોઈ પણ રીતે શસ્ત્રથી કાપવો નહિ; કેમ કે જીવતો ગર્ભ જે કપાય તો તે માતાને તથા પોતાને પણ મારી નાખે છે. સમજી વેઠે મરેલા ગર્ભની જરા વાર પણ ઉપેક્ષા કરવી નહિ (પરંતુ તેને કાપી જ નાખવો); કેમ કે એ મરેલો ગર્ભ જેમ માપથી વધારે પડેલું અન્ન પશુને મારી નાખે, તેમ તરત માતાને મારી નાખે છે. ૧૨૬-૧૨૮

ટીકા-પ્રમૂતાન્નમ્=અતિમાત્રમન્નમ્ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

ગર્ભચ્છેદનપ્રકારમાહ-

ગર્ભાંતુ ઇદન કરવાનો પ્રકાર

યદ્યદ્દં હિ ગર્ભસ્ય યોનો સત્ત્વં તુ તદ્વિપક્વ ।
સમ્યગ્ચિનિર્દેરચ્છિત્વા રક્ષેન્નારી પ્રયત્નતઃ ॥૧૨૯
અર્થ-ગર્ભસ્ય યોનો સત્ત્વં તુ તદ્વિપક્વ ।
સમ્યગ્ચિનિર્દેરચ્છિત્વા રક્ષેન્નારી પ્રયત્નતઃ ॥૧૨૯
અર્થ-ગર્ભસ્ય યોનો સત્ત્વં તુ તદ્વિપક્વ ।
સમ્યગ્ચિનિર્દેરચ્છિત્વા રક્ષેન્નારી પ્રયત્નતઃ ॥૧૨૯
અર્થ-ગર્ભસ્ય યોનો સત્ત્વં તુ તદ્વિપક્વ ।
સમ્યગ્ચિનિર્દેરચ્છિત્વા રક્ષેન્નારી પ્રયત્નતઃ ॥૧૨૯

અન્યથા-ગર્ભસ્ય યદ્ યદ્ અન્ન યોનો તુ સત્ત્વં તદ્

મિષ્ક સમ્યક્ છિત્વા હિ વિનિર્દેરેત ॥ નારી પ્રયત્નતઃ રક્ષેત્ ॥ અર્થ-ગર્ભસ્ય યોનો સત્ત્વં તુ તદ્વિપક્વ ।
સમ્યગ્ચિનિર્દેરચ્છિત્વા રક્ષેન્નારી પ્રયત્નતઃ ॥૧૨૯
અર્થ-ગર્ભસ્ય યોનો સત્ત્વં તુ તદ્વિપક્વ ।
સમ્યગ્ચિનિર્દેરચ્છિત્વા રક્ષેન્નારી પ્રયત્નતઃ ॥૧૨૯

ગર્ભાંતુ જે જે અંગ ચોનિમાં અટકી રહ્યું હોય તેને વેઠે સારી રીતે કાપી કાળજીથી કાઢી લેવું અને સ્ત્રીનું પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું. ગર્ભ કાઢી લીધા પછી તે સ્ત્રીના શરીર પર જીના પાણીથી સિંચન કરવું અને તે પછી શરીર પર માલિસ કરી ચોનિમાં ધી નાખવું, જેથી ચોનિ કૌભાજી થાય છે અને શૂળ પણ મટે છે. ૧૨૯, ૧૩૦

પ્રસૂતાયા યોનો ક્ષતાદેશિક્રિત્વા-

પ્રસવેલી ચોનિમાં ક્ષત વગેરેની ચિકિત્સા-
તુમ્બીપત્રં તથા લોઘ્રં સમભાગં સુપેપયેત્ ।
તેન લેપો મગે કાર્યઃ શીઘ્રં સ્વાદ્યોતિરક્ષતા ॥૧૩૧
પલાશોદુમ્બરફલં તિલતૈલસમન્વિતમ્ ।
યોનોં વિલિસં મધુના ગાઢીકરણમુત્તમમ્ ॥૧૩૨
પ્રસૂતા વનિતા વૃદ્ધકુક્ષિહાસાય સપિપેત્ ।
પ્રાતર્મયિતંસંમિશ્રાં ત્રિસપ્તાહાત્કળાજડામ્ ॥૧૩૩

અન્યથા-તુમ્બીપત્રં તથા લોઘ્રં સમભાગ સુપેપયેત્, તેન મગે લેપઃ કાર્યઃ, યોનિઃ શીઘ્રમ્ ગક્ષતા સ્યાત્ ॥ પલાશ-ઉદુમ્બર-ફલં તિલતૈલસમન્વિતં યોનો મધુના વિલિસં (સત્) ઉત્તમ ગાઢીકરણમ્ (ભવતિ) ॥ પ્રસૂતા વનિતા વૃદ્ધકુક્ષિ-હાસાય ત્રિસપ્તાહાત્ પ્રાતઃ કળા-જડા મયિતસમિશ્રા સંપિપેત્ ॥

તુંબડીનાં પાકડાં અને લોઘર સમભાગે લઈ સારી રીતે વાટી ચોનિમાં લેપ કરવો, જેથી ચોનિ તરત ક્ષત વગરની થાય છે. ખાખરાનાં ફળ અને ઉબરાનાં ફળને તલના તેલમાં વાટી ચોનિમાં મધ સાથે લેપ કયો હોય, તે ચોનિને ઉત્તમ મજબૂત કરે છે. ૧ પ્રસવેલી સ્ત્રીએ વધેલા પેટને બેસાડી દેવા એકવીસ દિવસ પછી પ્રાતઃકાળે પીપરીમૂળનું ચૂર્ણ દહીંના ઘોળવા સાથે પીવું. ૧૩૧-૧૩૩

પ્રસૂતાયા ઉદરસ્વાપરોપદવાનાહ-

પ્રસવેલીના પેટમાં ઓર રહી જવાથી થતા ઉપદ્રવો

પ્રસૂતાયા ન પતિતા જડપાદપરા યદિ ।
તદા સા કુરુક્તે શૂલમાષ્માન વદ્ધિમન્દતામ્ ॥૧૩૪

અન્યય:-પ્રસૂતાયાઃ જઠરાત્ યદિ અપરા ન પતિતા તદા સા શૂરમ્ આપ્માન વદિમન્દતા કુળે ॥

પ્રસવેલી સ્ત્રીના પેટમાંથી જો એર પડી ન હોય, તો તે (એર) શૂળ, આક્રેશ તથા અગ્નિનું મંદપણું કરે છે. ૧૩૪

ટીકા-અપરા='આમ્વર' इति लोके ॥

તસ્યાચિકિત્સામાહ-

પેટમાં રહી ગયેલી એરની ચિકિત્સા કેશવેદિતયાશ્રુલ્યા તસ્યાઃ કણ્ઠં પ્રથર્પયેત્ । નિર્મોકકટુકાડલાસુલતવન્ધનસર્પૈઃ ।

ચૂર્ણિતૈઃ કટુનૈલાકેર્ધૂપયેદમિતો મગમ્ ॥૧૩૫॥

અન્યય:-કેશવેદિતયા શ્રુલ્યા તસ્યાઃ કણ્ઠં પ્રથર્પયેત્, નિર્મોક-કટુક-અલાસુ-કૃતવન્ધન-સર્પૈઃ ચૂર્ણિતૈઃ કટુતૈલ-આક્રેશઃ અમિતઃ મગ ધૂપયેત્ ॥

(માથાના) વાળથી વીંટેલી આંગળી વડે તેના કંઠને ઘસવો, તેમજ સર્પની કાંચળી, કઠવી તુબડી, કઠવી ઘિસોડી તથા સરસવતું ચૂર્ણ કરી સરસિયા તેલમાં ભીંજવી તેની યોનિની ચોપાસ ધુમાડી આપવી (જેથી એર પડી નાય છે). ૧૩૫

ટીકા-નિર્મોક=તર્પકન્તુક, કૃતવન્ધન=કોશાતક (અર્થ ઉપર છે.)

લાઙ્ગલીમૂલકલ્પેન પાણિપાદતલાનિ હિ ।

પ્રલિમ્પેત્સૂતિકા યોપિદપરાપાતનાય વૈ ॥૧૩૬॥

હસ્તં છિન્નનલં ક્ષિપ્તં સૂતાયોનો શનૈઃ ક્ષિપેત્ ।

અપરાં તેન હસ્તેન જનયિશ્રી વિનિર્હરેત્ ॥૧૩૭॥

एवं निर्हृतशल्यां तां सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ।

ततोऽभ्यक्षरीराया योना स्नेहं निघापयेत् ॥૧૩૮॥

અન્યય:-સૂતિકા યોપિત્-અપરા-પાતનાય લાઙ્ગલી-મૂલકલ્પેન પાણિપાદતલાનિ પ્રલિમ્પેત્ ॥ જનયત્રી સ્નિગ્ધ છિન્નનલ હસ્ત સૂતા-યોનો શનૈઃ ક્ષિપેત્, તેન હસ્તેન અપરા વિનિર્હરેત્ ॥ एवं निर्हृतशल्यां ताम् उष्णेन वारिणा सिञ्चेत्, ततः अभ्यक्षरीरायाः योनों स्नेहं निघापयेत् ॥

સુવાવડી સ્ત્રીએ એર પાડી નાખવા કલ-ગારીનાં મૂળિયાના કદકને લેપ હાથનાં અને યગનાં તળિયાં ઉપર કરવો (તેથી એર પડી નાય છે). કાપી નાખેલ નખવાળા પોતાના હાથને ઘીથી સ્નિગ્ધ કરી સુવાણીએ ધીમે ધીમે સુવાવડીની યોનિમાં નાખવો અને તે

હાથે એર કાઢી લેવી. એમ એર કાઢ્યા પછી સુવાવડીની ઉપર બિના પાણીથી સિંચન કરવું અને પછી શરીરને માલિશ કરી યોનિ-માં ઘી નાખવું. ૧૩૬-૧૩૮

मङ्गलस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह-

મકલ્પસ્ય નિદાન તથા લક્ષણ

વનિતાયાઃ પ્રસૂતાયા વાતો રૂક્ષેણ વર્ધિતઃ ।

તીક્ષ્ણોષ્ણશોષિતં રક્તં રહુવા પ્રાપ્ત્ય કુરોતિ હિ ॥

નાભ્યઘઃપાર્શ્વયોર્યસ્તો વસ્તિમૂર્ધનિ ચાપિ વા ।

તતશ્ચ નાભૌ વસ્તો ચ મવેચ્છૂલં તથોદરે ॥૧૪૦॥

મવેત્પન્થ્યાશયાધ્માનં મૂત્રસદૃશ્ય જાયતે ।

પતદ્વિપગ્મિરુદિતં મકલ્પામયલક્ષણમ્ ॥૧૪૧॥

અન્યય:-રૂક્ષેણ વર્ધિતઃ પ્રસૂતાયાઃ વનિતાયાઃ વાનઃ

તીક્ષ્ણ-ઉષ્ણ-શોષિત રક્તં રહુવા નાભિ-ઘર્ષઃ, પાર્શ્વયોઃ

વસ્તો વા વસ્તિમૂર્ધનિ ચ અપિ પ્રાપ્ત્ય હિ કુરોતિ, તતઃ

ચ નાભૌ ચ વસ્તો તથા ઉદરે શૂલ મવેત્ । પક્વાશય-

આપ્માન મવેત્, ચ મૂત્રસદૃશ્ય જાયતે, મિપગ્મિ- एतद् मङ्गल-आमयलक्षणम् उदितम् ॥

રૂક્ષતાથી વધેલો સુવાવડી સ્ત્રીના વાયુ,

તીક્ષ્ણ ગરમીથી સુકાયેલા લોહીને રાકી

નાભિની નીચે, પડખામાં, મૂત્રાશયમાં અથવા

તેની ઉપરનાં ભાગમાં ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે;

તેથી નાભિ, મૂત્રાશય તથા પેટમાં શૂળ નીકળે,

પકવાશય ફૂલી નાય અને મૂત્રની અટકાયત

થાય છે. વેધોએ આ મકલ્પ નામના રોગનું

લક્ષણ કહેલું છે. ૧૩૯-૧૪૧

मङ्गलचिकित्सा-

મકલ્પચિકિત્સા-

મકલ્પની ચિકિત્સા

સુચૂર્ણિતં યવક્ષારં પિવેત્કોષ્ણેન વારિણા ।

સર્પિયા વા પિવેન્નારી મકલ્પસ્ય નિવૃત્તયે ॥૧૪૨॥

અન્યય -મકલ્પસ્ય નિવૃત્તયે નારી સુચૂર્ણિતં યવક્ષાર કોષ્ણેન વારિણા વા સર્પિયા પિવેત્ ॥

+ मक्कयते इति मक्कम्, मक्क गतो-‘हलधे’ति घञ्, मक्क-गामनम्-आत्यन्तिकगतित्वं मरण लाति-आदत्ते-योजयति, ‘मातोऽनुपसर्गे कः’ दृष्टोदरादिवात् लकारागमे साधुः-अ रोज नाभि, मूत्राशय तथा पेटमां शूल उपजन्वीने तेमज पक्वाशयमां आशरी तथा मूत्रेना अटकाव करीने भाष्यसने छेदी-मरु-नी स्थितिमां पहेंयाउ છે, તેથી એ વાતજન્ય રોગ ‘મકલ્પ’ કહેવાય છે.

મકલ્લશૂળ મટાડવા સુવાવડીએ જવ-
ખારતું ખારીક શૂણું લગાર ગરમ પાણી
સાથે અથવા ધી સાથે પીવું. ૧૪૨

પિપ્પલ્યાદિગણ ક્વાથ

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં મરિચં ગજપિપ્પલી ।
નાગરં ચિત્રકં ચય્યં રેણુકૈલાઽજમોદિકાઃ ॥૧૪૩॥
સર્પપો હિહ્નુ ભાગીં ચ પાટેન્દ્રયવજીરકાઃ ।
મહાનિમ્બઃ મૂર્વાં ચ વિપા તિક્તા વિઙ્ગકમ્ ॥૧૪૪॥
પિપ્પલ્યાદિગણો દ્યોપ કફમાસ્તનાશનઃ ।
કાથમેવાં પિવેદ્યારી લવણેન સમન્વિતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥
ગુલ્મશૂલઞ્જરહરં દીપનં કામપાચનમ્ ।
મકલ્લશૂલગુલ્મમ્ કફાનિલહરં પરમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

અન્વયઃ-પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં મરિચ ગજપિપ્પલી
નાગર ચિત્રક વચ્ચ રેણુકા-આ-અજમોદિકાઃ સર્પપઃ
હિહ્નુ ભાગીં ચ પાટા હન્દ્રયવ-જીરકાઃ મહાનિમ્બઃ ચ
મૂર્વાં ચ વિપા તિક્તા વિઙ્ગકમ્, એવઃ હિ પિપ્પલ્યાદિઃ
ગણઃ કફમાસ્તનાશનઃ (અસ્તિ), નારી ગુલ્મશૂલ-
જ્વરહર દીપનમ્ આમપાચનં મકલ્લશૂલગુલ્મનં
પરમ્ કફ-અનિલહરમ્ એવા ક્વાથ લવણસમન્વિતં
પિવેત્ ॥

પીપર, પીપરીમૂળ, મરી, ગજપીપર,
સૂંઠ, ચિત્રક, વચક, મેંદીનાં ખીજ, એલચી,
અજમોદ, સરસવ, હિંબ, ભારંગી, કાળીયાટ,
ઈદ્રજવ, છરું, ગકાન, પીલુડી, અતિવિષ,
કડું અને વાવડિંગોના આ 'પિપ્પલ્યાદિ ગણ' નામનો ક્વાથ કફ તથા વાયુનો નાશ કર-
નાર છે; માટે (સુવાવડી)નીએ ગોળો, શૂળ તથા જવર મટાડનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર,
આગને પચાવનાર, મકલ્લશૂળનો નાશ કરનાર તથા કફ અને વાયુને અત્યંત દૂર કરનાર એ પિપ્પલ્યાદિ ગણનો ક્વાથ સંધવ સહિત પીવો. ૧૪૩-૧૪૬

ત્રિકટુ આદિથી યુક્ત જૂના ગોળ મકલ્લને મટાડે
ત્રિકટુરુચાતુર્જાતક-કુસ્તુરુચૂર્ણસંયુક્તમ્ ।
લાદેદ્ મુટં પુરાણં નિત્યં મકલ્લદલનાય ॥૧૪૭॥
અન્વયઃ-(કિંચ) ત્રિકટુક-ચાતુર્જાતક-કુસ્તુરુ-
ચૂર્ણસંયુક્ત પુરાણં મુટ મકલ્લદલનાય નિત્ય સાદેત્ ॥
સૂંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર,
એલચી, નાગકેસર અને ધાણાના શૂણું સહિત
જૂનો ગોળ મકલ્લનો નાશ કરવા હમેશ આવે.

પ્રસૂતાયા હિતાહિતાન્યાહ-

સુવાવડીને હિત-અહિતકારી પદાર્થો
પ્રસૂતા યુક્તમાહારવિહારં ચ સમાચરેત્ ।

ધ્યાપામં મૈથુનં ક્રોધં શીતસેવાં ચ વર્જયેત્ ॥૧૪૮॥
મિથ્યાચારાત્સૂતિકાયા યો ધ્યાધિવપજાયતે ।

સ કુલ્લસાધ્યોઽસાધ્યો વા ભવેત્તત્પથ્યમાચરેત્
અન્વય-પ્રસૂતા યુક્તમ્ આહારવિહારં સમાચરેત
ચ વ્યાવામ મૈથુન ક્રોધ ચ શીતસેવા વર્જયેત્ । મિથ્યા
આચારાત્ સૂતિકાયાઃ યઃ ધ્યાધિઃ ઉપજાયતે, યઃ કુલ્લ
સાધ્યઃ વા અસાધ્યઃ ભવેત્, તત્ પથ્યમ્ આચરેત્ ॥

સુવાવડીએ યોગ્ય-હિતકારી આહાર તથા
વિહાર જ કરવો, અને પરિશ્રમ, મૈથુન, ક્રોધ
તથા શીત તથા પદાર્થોના ત્યાગ કરવો. ખોટા
અહિતકર આહારવિહારથી સુવાવડીને ન
વ્યાધિ થાય છે, તે કષ્ટસાધ્ય કે અસાધ્ય થાય
છે, માટે સુવાવડીએ પથ્ય જ સેવવું. ૧૪૮, ૧૪૯
સૂતિકારોગવિદાનમ્ ।

સુવારોગાનું નિદાન

મિથ્યોપચારાત્સંક્રેશાદ્વિપમાર્જીર્ણમોજનાત્ ।
સૂતિકાયાસ્તુ ચે રોગા જાયન્તે દાહણાશ્ચ તે ॥૧૫૦॥

અન્વયઃ-મિથ્યા-ઉપચારાત્ સંક્રેશાદ્ વિપમ-અર્જીર્ણ
મોજનાત્ તુ સૂતિકાયાં ચે રોગાઃ જાયન્તે, તે દાહણ
(મવન્તિ) ॥

(અત્યંત પતનવાળી જગ્યાનું સેવન વગેરે
અયોગ્ય આચરણથી, દોષોને કાપાવે એ
કરવાથી, વિષમ લોભનથી અને અલબુધ
સુવાવડીને જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તે કષ્ટ
સાધ્ય થાય છે. ૧૫૦

ટીકા-મિથ્યોપચારાત્=અવિચિત્તચરણાત્-પ્રવાતાદિ
સેવનાત્, સહસ્ત્રેશાત્=ઉત્ક્રેશયન્તે દોષા જનેને
સંક્રેશાઃ=દોષજનકમાત્ર તત્સમાત્ । દાહણાઃ=જ્વરાધ્યાઃ ।
(અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

સૂતિકારોગનાહ-

સુવારોગાનાં નામો

અહમર્દો જ્વરઃ કાસઃ પિપાસા મુદગાત્રતા ।
શોથઃ શૂલાતિસારો ચ સૂતિકારોગલક્ષણમ્ ॥૧૫૧॥

અન્વયઃ-અહમર્દઃ જ્વરઃ કાસઃ પિપાસા મુદગાત્રત
શોથઃ ચ શૂઝ-અતિમારો (દત્તિ શ્દ) સૂતિકારોગલક્ષણં
(કથ્યતે) ॥

અંગોનું ભાંગવું, તાવ, ઉધરસ, તરસ,
ગાત્રોનું ભારેપણું, સોજો, શૂળ અને અતિ.

સાર, એટલા રોગો ધણું કરી સુવાવડીને થાય છે અને તે 'સૂતિકા રોગ' કહેવાય છે.

દીકા-પ્રતેડક્રમદર્શિયઃ પ્રાયેષ સૂતિકાયા ભવન્તિ, તે ચ સૂતિકારોગત્વેન લક્ષ્યન્તે ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

જ્વરાદીનાં રોગવિશેષાણાં નિદાનવિશેષમાહ-
સુવાવડીના જ્વરાદિ રોગોનું વિશેષ નિદાન
જ્વરાતીસારશોથાશ્ચ શૂલાનાહયલક્ષયાઃ ।

તન્દ્રાડચ્ચિપ્રસેકાદ્યા વાતશ્લેષ્મસમુદ્ભવાઃ ॥૧૫૨
કુચ્છસાધ્યા હિ તે રોગાઃ ક્ષીણમાસપલાઘિતાઃ ।
તે સર્વે સૂતિકાનામ્ના રોગાસ્તે વાપ્યુપદ્રવાઃ ॥૧૫૩

અન્વયઃ-જ્વર-અતીસાર-શોથા ચ શૂર-આનાહ-
લક્ષયાઃ તન્દ્રા-અરુચિ-પ્રસેક-આઘાઃ તે રોગાઃ વાત-
શ્લેષ્મસમુદ્ભવાઃ ક્ષીણમાસપલાઘિતાઃ (સન્તઃ) કુચ્છ-
સાધ્યાઃ હિ, તે સર્વે સૂતિકાનામ્ના રોગાઃ (કપ્યન્તે),
ઉપદ્રવાઃ ચ અપિ (ભવન્તિ) ॥

જ્વર, અતિસાર, સોજો, શૂળ, પેડુનો
આક્રોશ, બળનો ક્ષય, તંદ્રા (ઘેન), અરુચિ
અને મોળ ઇત્યાદિ તે રોગો (સુવાવડીને)
વાયુ તથા કફના પ્રકોપથી અને માસના તથા
બળના ક્ષીણપણાથી થઈને ખરેખર કષ્ટસાધ્ય
થાય છે. એ બધા રોગો સૂતિકાના નામે (મુખ્ય)
સુવારોગો તરીકે કહેવાય છે અને તે રોગો તેના
ઉપદ્રવોરૂપે પણ થાય છે. ૧૫૨, ૧૫૩

દીકા-સૂતિકામરત્વેન સૂતિકાનામ્ના તે રોગાઃ, આપ્ર-
યાશ્રિતયોરમેરોપચારાદ્ । તે વાપ્યુપદ્રવા इति । તે एव-જ્વરા-
દયઃ, ઉક્તાનાં રોગાણામન્યતમ પ્રધાનીત્વોપદ્રવાશ્ચ ॥
અર્થાત્ સૂતિકાને થતા રોગો 'સૂતિકારોગ' તરીકે
પણ કહેવાય; કેમ કે આશ્રય તથા આશ્રિત-એ
ખતેનો એકરૂપે વ્યવહાર થઈ શકે છે; તેમ જ એ
રોગોમાના કોઈ એકને મુખ્ય તરીકે ગણી બાકીના
બીજા રોગો, તે મુખ્ય રોગના ઉપદ્રવરૂપે પણ
કહેવાય છે.

સૂતિકારોગચિકિત્સા-

સુવાવડીના રોગોની ચિકિત્સા

સૂતિકારોગશાન્ત્યર્થે કુર્યાદ્વાતહરીં ક્રિયામ્ ।

દશમૂલકૃતં કાર્યં કોષ્ણં દદ્યાદ્ ઘૃતાન્વિતમ્ ॥૧૫૪
અમૃતાનાગરસહચર-મદ્રોત્કટપન્ચમૂલકં
જલદમ્ । કૃતશીતં મધુયુક્તં, શમયત્પચિરેણ
સૂતિકાડડતદ્ધકમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

અન્વયઃ-સૂતિકારોગશાન્ત્યર્થે વાતહરીંક્રિયાં કુર્યાત્,

દશમૂલકૃત કાર્યં કોષ્ણં ઘૃત-અન્વિત દદ્યાત્ । અમૃતા-
નાગર-સહચર-મદ્ર-ઉત્કટ-પન્ચમૂલકં જલદ-કૃત-શીત-
મધુયુક્તમ્ અચિરેણ સૂતિકા-આતદ્ શમયતિ ॥

સુવાવડીના રોગોની શાંતિ માટે વાયુ-
નાશક ચિકિત્સા કરવી. દશમૂળનો ક્વાથ કરી
તે લગાર બીનો કોય ત્યારે તેમાં ઘી નાખી
આપવો; (અથવા) ગળો, સૂંઠ, કાંટાચરો-
ગિયો, મોથ, તજ, ખૂંટત પન્ચમૂળ અને
સુગંધી વાળો, આટલાંને ઉકાળી શીતળ થયા
પછી તેમાં મધ નાખીને તે આપવું; તે તરત જ
સૂતિકારોગનું શમન કરે છે. ૧૫૪, ૧૫૫

દેવદાર્વાદિ ક્વાથ

દેવદારુ વચા કુષ્ઠં પિપ્પલી વિશ્વમેષજમ્ ।
ભૂનિમ્બઃ કટ્ફલં મુસ્તં તિક્તકા ધાન્યં હરીતકી ॥૧૫૬
ગજકૃણ્ણા સદુસ્પર્શા ગોક્ષુર્ધન્યયાસકઃ ।
વૃહત્યપતિવિપા છિન્ના કર્કટઃ કૃણ્ણજીરકઃ ॥૧૫૭॥
સમભાગાન્વિતૈરૈઃ સિન્ધુરામઠસયુતમ્ ।
કાથમણવશેષં તુ પ્રસૂતાં પાયયેત્ સ્ત્રિયમ્ ॥૧૫૮
શૂલકાસજ્વરશ્વાસમૂર્છાકમ્પશિરોર્ઘાતિભિઃ ॥૧૫૯॥
યુક્તં પ્રલાપત્વૃદ્વાહતન્દ્રાતીસારવાન્તિભિઃ ॥૧૬૦॥
નિહન્તિ સૂતિકારોગં વાતપિત્તકફોદ્ભવમ્ ।
કપાયો દેવદાર્વાદિઃ સૂતાયાઃ પરમોપધમ્ ॥૧૬૦॥

અન્વયઃ-દેવદારુ વચા કુષ્ઠં પિપ્પલી વિશ્વમેષજં
ભૂનિમ્બઃ કટ્ફલ મુસ્ત તિક્તકા ધાન્ય હરીતકી ગજકૃણ્ણા
સદુસ્પર્શા ગોક્ષુરઃ ધન્યયાસકઃ વૃહતી અતિવિપા છિન્ના
કર્કટઃ કૃણ્ણજીરકઃ, एतैઃ સમભાગ-અન્વિતૈઃ ક્વાથમ્
મઠ-અવશેષ તુ સિન્ધુરામઠસયુત પ્રસૂતાં સ્ત્રિય પાયયેત્
(અથ) દેવદાર્વાદિઃ કપાય. શૂર-કાસ-જ્વર-શ્વાસ-
મૂર્છા-કમ્પ-શિરસ્-ઘાતિભિઃ પ્રલાપ-વૃદ્-દાહ-તન્દ્રા-
અતીસાર-વાન્તિભિઃ યુક્ત વાત-પિત્ત-કફ-ઉદ્ભવ સૂતિકા
રોગં નિહન્તિ, સૂતાયાઃ પરમ-ઓપધમ્ (અસ્તિ) ॥

દેવદાર, વજ, કઠ, પીપર, સૂંઠ, કરિયાદું,
કાથફળ, કડું, ધાણા, હરડે, ગજપીપર,
લોરીંગણી, ગોખર, ધમાસો, જાલી લોરી-
ગણી, અતિવિષ, ગળો, કાકડાશીંગી અને
કાળીજીરી સમભાગે લઈ તેનો ક્વાથ કરી
આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં
સેંધવ તથા શેકેલી હિંગ નાખી સુવાવડીને
તે પાવો; આ દેવદાર્વાદિ ક્વાથ* શૂળ, ઉધ-

* દેવદારુ આદિ યેવા તાનિ દેવદાર્વાદીનિ, તેવા

રસ, જવર, શ્વાસ, મૂર્છા, કંપ, માથાની પીડા, બકવાદ, તરસ, દાહ, તંદ્રા (ઘેન), અતિસાર અને ઊલટી સહિત વાયુ તથા ક્ષયી ઉત્પન્ન થયેલો સુવારોગ મટાડે છે, તેથી સુવાવડી માટે મોટા ઔષધરૂપ છે.

૫'ચૅ૭૨૬ પાક

જીરકં સ્થૂલજીરક શતપુષ્પાદ્યં તથા ।
યવાની ચાજમોદા ચ ધાન્યકં મેથિકાપિ ચ ।
શુષ્કી કૃષ્ણા કળામૂલ ચિત્રકં હપુષાડપિ ચ ।
વદરીફલચૂર્ણં ચ કુષ્ઠં કમ્પિલ્લકં તથા ॥ ૧૬૨ ॥
પ્રતાનિ પલમાત્રાણિ ગુડં પલશતં મતમ્ ।
ક્ષીરપ્રસ્થદ્વયં દધાત્સર્પિષઃ કુઙ્કરં તથા ॥ ૧૬૩ ॥
પચ્ચજીરકપાકોડ્યં પ્રસૂતાનાં પ્રશાન્તયે ।
યુજ્યતે સૂતિકારોગે યોનિરોગે જ્વરે ક્ષયે ।
કાસે શ્વાસે પાણ્ડુરોગે કાશ્યે ઘાતામયેષુ ચ ॥ ૧૬૪ ॥

અન્વયઃ-જીરક સ્થૂજીર' ચ શતપુષ્પાદ્ય તથા યવાની ચ અજમોદા ચ ધાન્યક મેથિકા અપિ ચ શુષ્કી કૃષ્ણા કળામૂલ ચિત્રક ચ હપુષા અપિ વદરીફલચૂર્ણં ચ કુષ્ઠ તથા કમ્પિલ્લકમ્-પ્રતાનિ પલમાત્રાણિ, ગુડ પલશત મતમ્, ક્ષીરપ્રસ્થદ્વય તથા સર્પિષ કુઙ્કર દધાત્, શય પચ્ચજીરકપાકઃ પ્રસૂતાના પ્રશાન્તયે સૂતિકારોગે ચોનિરોગે જ્વરે ક્ષયે કાસે શ્વાસે પાણ્ડુરોગે કાશ્યે વાત-આમયેષુ ચ યુજ્યતે ॥

છરું, કલૌંછ છરું, સુવા, વરિયાળી, અજમો, અજમોદ, ધાણુ, મેથી, સૂંઠ, પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, પલાશી, ઝોરતુ' ચૂર્ણ, કઠ અને કંપિલો-એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા લઈ તેઓને ૧૨૮ તોલા દૂધ અને ૧૬ તોલા ઘીમાં પકાવવાં, એટલે ' ૫'ચૅ૭૨૬ પાક ' તૈયાર થાય છે. આ પાક સુવારોગ, ચોનિરોગ, તાવ, ક્ષય, ઉધરસ, શ્વાસ, પાંડુરોગ, દુર્બળપણું અને વાયુસંબંધી રોગો ઉપર અપાય છે. ૧૬૧-૧૬૪

કાય -જેમા દેવદાર મુખ્ય અથવા પહેલુ હોય છે, એવા ઓસડિયાનો ઉકાળો-દેવદારીદિ કવાથ કહેવાય છે.

× પચ્ચ જીરકાણિ મુલ્યાનિ ચેષુ, તેવાં પાક-પચ્ચ જીરકપાક -જેમા પાચ છરા મુખ્ય હોય છે, એવાં ઓસડિયાનો ગોળ, દૂધ તથા ઘીથી કરેલો પાક ' ૫'ચૅ૭૨૬ પાક ' કહેવાય છે

સૌભાગ્યશુદ્ધી-પાક

ભાજ્ય સ્યાત્પલયુગમન પયસઃ પ્રસ્થદ્વયં લખ્ણતઃ, પચ્ચાશ્તપલમત્ર ચૂર્ણિતમયો પ્રક્ષિપ્યતે નાગરમ્ । પ્રસ્થાર્ધે ગુડવદ્ધિપાત્ર્ય વિધિના મુષ્ટિત્રયં ધાન્ય-કાત્, મિથ્યાઃ પચ્ચપલં પલં કુમિરિપોઃ સાજા-જિજીરાદપિ ॥ ૧૬૫ ॥

ઘ્યોપામ્મોદલોરગ્નેન્દ્રસુમનસ્ત્વગ્દ્રાવિઢીનાં પલં, પલં નાગરલખ્ણસંશ્લક્ષ્મિદં તત્સૂતિકારોગહત્ । તુદ્-છર્દિ-જ્વર-દાહ-શોપશમનં સદ્ગાસકાસાપહં, ક્ષીરવ્યાધિવિનાશનં કુમિહર મન્દાગ્નિસન્દીપનમ્ ॥

અન્વય-અગ્ર પલયુગમમ્ ભાજ્ય પ્રસ્થદ્વય પયસઃ, લખ્ણતઃ પચ્ચાશ્ત પલ સ્યાત્, અયો પ્રસ્થાર્ધ ચૂર્ણિત નાગર પ્રક્ષિપ્યત, ગુડવદ્ વિધિના વિપાન્ય મુષ્ટિત્રય ધાન્યકાત્, પચ્ચપલ મિથ્યા, પલ સ-અજાજિ-જીરાત્ કુમિરિપો. અપિ, પલ ઘ્યોષા-અમ્મોદ-દલ-ઊરોન્દ્ર-સુમનસસ્ત્વક્ દ્રાવિઢીનામ્ (તત્ર) પ્રક્ષિપ્યતે, તત્ત્વેદ પલ નાગરલખ્ણસંશ્લક્ષ્મિદં સૂતિકારોગહત્ તુદ્-છર્દિ-જ્વર-દાહ-શોપશમન સઘાસકાસ-અપહ ક્ષીરવ્યાધિવિનાશન કુમિહર મન્દાગ્નિસન્દીપનમ્ (મવતિ) ॥

૮ તોલા ઘી, ૧૨૮ તોલા દૂધ અને ૨૦૦ તોલા ખાંડ એકઠાં કરી તેમાં ૩૨ તોલા સૂંઠનું ચૂર્ણ નાખવું. પછી તેને ગોળની પેઠે વિધિપૂર્વક પકાવી તેમાં ૧૨ તોલા ધાણુ, ૨૦ તોલા વરિયાળી, ૪ તોલા વાવડિંગ, ૪ તોલા ઘોળું છરું, ૪ તોલા સૂંઠ, ૪ તોલા મરી, ૪ તોલા પીપર, ૪ તોલા મોથ, ૪ તોલા તમાલપત્ર, ૪ તોલા નાગકેસર, ૪ તોલા તજ અને ૪ તોલા ઝીણી એલચી નાખવાં. એ પાકે ત્યારે ' નાગરખંડ ' અથવા ' સૌભાગ્યશુદ્ધી ' નામે તૈયાર થાય છે. આ સૌભાગ્યશુદ્ધી પાક સુવાવડીના રોગ, તરસ, ઊલટી, તાવ, બળતરા, શોષ, શ્વાસ સહિતની ઉધરસ, બરલનો રોગ તથા કુમિઓનો નાશ કરે છે અને મંદ થયેલા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. ૧૬૫, ૧૬૬

ટીકા-દલ=પત્રકમ્, ઊરોન્દ્રસુમનઃ=નાગકેશરમ્, દ્રાવિઢી=મૂલ્લેલા ।

પ્રસૂતાયા નિવસમયાવધિમાદ-

સુવાવડી સ્ત્રીએ પરેણ રાખવાનો અમય સર્વતઃ પરિચુદ્ધા સ્વાત્ક્રિગ્ચપથ્યાલ્પભોજના । સ્વેદામ્યજ્જપરા નિત્યં ભવેન્માસમતન્નિદ્રતા ॥ ૧૬૭ ॥

અન્વય.-સર્વતઃ પરિશુદ્ધા માસમ્ અતન્દ્રિતા નિત્ય
ક્ષિપ્ત-પથ્ય-અલ્પમાંજના સ્વેદ-અધ્યક્ષપરા સ્યાત્ ॥

જેનુ સઘણું દુષ્ટ લોહી નીકળી ગયું હોય
એવી-શુદ્ધ થયેલી સુવાવડી સ્ત્રીએ એક મહિના
સુધી ક્ષિપ્ત, પથ્ય તથા અલ્પ ભોજન કરવું;
શેક, માલિશ અને પથ્ય માટે હમેશાં કાળજી
રાખવી. ૧૬૭

ટીકા-સર્વતઃ પરિશુદ્ધા=નિઃસંતાપેપદુષ્ટધિરા, અત-
ન્દ્રિતા=પથ્યદો સાવધાના ॥ (અર્થ ઉપર છે)

ધન્વન્તરેર્મતમ્-

ધન્વન્તરિના અભિપ્રાય

પ્રસૂતા સાર્ધમાસાન્તે દષ્ટે વા પુનરાત્ત્વે ।
સૂતિકાનામહીના સ્વાદિતિ ધન્વન્તરેર્મતમ્ ॥૧૬૮॥
ઉપદ્રવવિશુદ્ધાં ચ વિશાય વરવર્ણિનીમ્ ।

ઋર્ધ્વં ચતુર્થ્યો માસેભ્યઃ પરિહારં વિવર્જયેત્ ॥૧૬૯॥
અન્વય:-પ્રસૂતા સાર્ધ-માસ-અન્તે વા પુનર્ આર્ત્તવે
દષ્ટે સૂતિકાનામહીના સ્યાત્, इति ધન્વન્તરે મતમ્ ॥
વરવર્ણિનીં ચ ઉપદ્રવવિશુદ્ધાં વિશાય ચતુર્થ્ય- માસેભ્યઃ
ઋર્ધ્વં પરિહાર વિવર્જયેત્ ॥

સુવાવડી સ્ત્રી ઠોઢ માસ પછી અથવા
ફરી રજોદર્શન થયા પછી ‘સુવાવડી’ એ
નામથી રહિત થાય છે, એટલું ધન્વન્તરિનું માનવું
છે. સુવાવડીને સર્વ ઉપદ્રવોથી રહિત અને
સુંદર રંગવાળી બાથ પછી ચાર મહિના
પછી સુવાવડીની પદેજી સુકાવવી. ૧૬૮, ૧૬૯
સ્તનરોગસ્ય સમ્પ્રાપ્તિમાહ-

સ્તનરોગની સંપ્રાપ્તિ

સક્ષીતો ઘાડ્યદુગ્ધો વા દોષઃ પ્રાપ્ય સ્તનો સ્ત્રિયાઃ ।
રક્તં માંસં ચ સન્દ્રુષ્ય સ્તનરોગાય કલ્પતે ॥૧૭૦॥

અન્વય:-સક્ષીતો વા અદુગ્ધો અપિ સ્ત્રિયાઃ સ્તનો
દોષઃ પ્રાપ્ય રક્તં ચ માંસં સન્દ્રુષ્ય સ્તનરોગાય કલ્પતે ॥

દૂધવાળા કે દૂધ વગરના પ્રસવેલી કે
ગર્ભિણી સ્ત્રીના સ્તનોને દોષ પ્રાપ્ત થઈ, લોહી
તથા માંસને દૂધિત કરીને સ્તનરોગને ઉત્પન્ન
કરે છે. ૧૭૦

ટીકા-અદુગ્ધાદપિ સ્તનો પ્રસૂતાયા ગર્ભિણ્યાય
યોદ્ધ્યો । અય રોગઃ કન્યાના ન ભવતિ । ચત આદિ
સુશ્રુતઃ-‘ધમન્યઃ સવૃતદ્વારાઃ કન્યાના સ્તનસંપ્રિતાઃ ।
દોષાવિસરણાસ્તાસાં ન ભવન્તિ સ્તનામયાઃ ॥’ દોષા
વિસરણાઃ=સવૃતદ્વારત્વેન દોષાણામવિસરણમ્=અસચારો
યામુ તાઃ ॥ આ સ્તનરોગ કન્યાઓને થતો નથી;

કેમ કે સુશ્રુતે કહ્યું છે કે, ‘કન્યાઓના સ્તનોની
નાડીઓ બંધ દ્વારેવાળી હોવાથી તેમાં દોષોનો
સંચાર થતો નથી, અને તેથી જ કન્યાઓને સ્તનના
રોગો થતા નથી.

પ્રસવેલી સ્ત્રીને ધાવણ આવે તેનું કારણ
તાસામેવ પ્રસૂતાનાં ગર્ભિણીનાં ચ તાઃ પુનઃ ।
સ્વભાવાદેવ વિવૃતા જાયન્તે સંસ્રવન્ત્યતઃ ॥૧૭૧॥

અન્વય:-તાસામ્ એવં ચ ગર્ભિણીના પુનઃ પ્રસૂતાનાં
તા. (ધમન્યઃ) સ્વભાવાદ એવં વિવૃતા જાયન્તે, અતઃ
સંસ્રવન્તિ ॥

પ્રસવ થયો હોય એવી અને ગર્ભવાળી
સ્ત્રીઓની તે ધમનીઓ સ્વાભાવિક રીતે ખુલ્લી
થઈ બાંધ છે, તેથી ધાવણને ઝરે છે. ૧૭૧

સ્તનરોગાનામતિદેહૈન લક્ષણમાહ-

પાંચે સ્તનરોગોનાં લક્ષણો બાહ્ય
વિદ્રધિના જેવાં જ હોય

પચ્છાનામપિ તેષાં તુ હિત્વા શોણિતવિદ્રધિમ્ ।
લક્ષણાનિ સમાનાનિ યાદ્યાવિદ્રધિલક્ષણૈઃ ॥૧૭૨॥

અન્વય.-તેષાં પચ્છાનામ્ અપિ લક્ષણાનિ તુ શોણિત-
વિદ્રધિં હિત્વા યાદ્યાવિદ્રધિલક્ષણૈઃ સમાનાનિ (જ્ઞેવાનિ) ॥

એ પાંચે પ્રકારના સ્તનરોગોનાં લક્ષણો,
લોહીના પ્રકોપથી થયેલા વિદ્રધિ સિવાય બાકી
બહારના વિદ્રધિઓનાં લક્ષણો જેવાં જ બાહ્યવાં.
(આ ઉપરથી સમજાય છે કે વાતજન્ય, પિત્ત-
જન્ય, કફજન્ય, સન્નિપાતજન્ય અને આગંતુજ
-એ રીતે પાંચ પ્રકારના સ્તનરોગ થાય છે.
અભિઘાતથી કે શલ્યથી જે સ્તનરોગ થયો
હોય તે આગંતુજ ‘સ્તનરોગ’ કહેવાય છે.
લોહીના પ્રકોપથી સ્તનરોગ થતો જ નથી,
એવો તેનો સ્વભાવ છે.) ૧૭૨

ટીકા-પચ્છાનાં=વાતપિત્તકફસપ્રિયાતાગન્તુજાનામ્,
આગન્તુજન્તનરોગોડમિષાતેન શલ્યેન ચ યોદ્ધ્યઃ, રક્ત-
જસ્યાસમ્પ્રવાત્સ્વભાવાત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)
સ્તનરોગસ્ય ચિકિત્સા ।

સ્તનરોગની ચિકિત્સા

શોયં સ્તનોત્પિતમવેદ્ય મિપગ્નિદૃષ્ટ્યાદ્,
યદ્વિદ્રધાવમિહિતં બહુધા વિધાનમ્ । આસે
વિદાહિનિ તથૈવ ચ તસ્ય પાકે, યસ્યાઃ સ્તનો
સતતમેવ ચ નિગ્રહાત્તો ॥૧૭૩॥

પિત્તપ્રાપ્તિ તુ શીતાનિ દ્રવ્યાણ્યત્ર પ્રયોજયેત્ ।
જલૈકામિર્હેરેદક્તં ન સ્તનાબુપનાહયેત્ ॥૧૭૪॥

અન્વય:-સ્તન-ઉત્થિત શોથમ્ અવેશ્ય મિષ્કુ યદ્ વિષાનં વિદ્રઘો યદુષા અમિહિતં (તદ્) વિદધ્યાત્ । તથા ચ તસ્ય પાકે ઝામે વિદાહિનિ (સતિ) યસ્યાઃ ચ તૌ સ્તનો સતતમ્ એવ ચ નિપ્રહાત્ । અત્ર હુ પિત્તગ્નાનિ ક્ષીતાનિ દ્રવ્યાણિ પ્રયોજયેત્, ઝ્વોકામિઃ રક્ષં દરેત્, સ્તનો ન ઉપનાદયેત્ ॥

શ્રીના સ્તનો પર સોજો દેખાય. તે વેલે જે ક્રિયા વિદ્રધિમાં અનેક પ્રકારે કહી છે, તે કરવી; વળી જે શ્રીના તે બંને સ્તન કાંથમ ગંઠાયેલા રહેતા હોય, તે ઉપર પિત્તનો નાશ કરનાર શીતળ દ્રવ્યોનો જ પ્રયોગ કરવો અને જળોથી લોહી કાઢવું; પરંતુ સ્તનોને સ્વેદન તો કદી પણ ન કરવું. ૧૭૩, ૧૭૪

ટીકા-ઉપનાદયેત્=સ્વેદયેત્ ॥

સ્તનપીડાનાશક એ પ્રલેપો

લેપો વિશાલામૂલેન હન્તિ પીડાં સ્તનોત્પિતામ્ । નિશાકનકક્લકાભ્યાં લેપઃ પ્રોક્તઃ સ્તનાતિહા ॥૧૭૫

અન્વય:-વિશાલામૂલેન લેપઃ સ્તન-ઉત્થિતાં પીડાં હન્તિ, નિશાકનકક્લકાભ્યાં લેપઃ સ્તન-અતિહા પ્રોક્તઃ ॥

ધંદ્રવારુણીનાં મૂળિયાંનો લેપ સ્તનની પીડા મટાડે છે; હળદર અને ધંતરાનાં પાંદડાંનો લેપ પણ સ્તનની પીડાને મટાડનાર કહ્યો છે. ૧૭૫

ટીકા-વિશાલા=હંદ્રવારુણી, કક્લકત્વ=ઘત્તરત્વ, પત્રં પ્રાગ્મ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

લેપાન્નિહન્તિ મૂલં, ઘન્યાકર્કોટિસંભવં શીગ્રમ્ । નિર્વાપ્ય તસલોહં, સલિલે તદ્વા પિવેત્ત્ર ॥ ૧૭૬ ॥

અન્વય:-ઘન્યાકર્કોટિસંભવં મૂલ લેપાત્ શીગ્ર (સ્તનપીડાં) નિહન્તિ, વા તત્ર તત્કોહ સલિલે નિર્વાપ્ય તત્ પિવેત્ ॥

વાંઝણી કંટોળીનાં મૂળિયાંનો લેપ કરવાથી તરત સ્તનની પીડા તે મટાડે છે; અથવા એ સ્તનપીડામાં તપાવેલા લોહાને પાણીમાં ઠારી તે પાણી પીડું. ૧૭૬

શ્રીરોગોનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ ચાલરોગાધિકારઃ ।

૭૨ : બાળકના રોગોનો અધિકાર

બાલગ્રહોથી બાળકનું રક્ષણ કરવાની લાલામણ

બાલગ્રહા મનાચારાત્પીડયન્તિ શિશું યતઃ । તસ્માત્તદુપસર્ગ્યો રક્ષેદ્વાલં પ્રયત્નતઃ ॥૧॥

અન્વય:-મનાચારાત્ ચાલગ્રહાઃ શિશું યતઃ પીડયન્તિ, તસ્માત્ તદ્-ઉપસર્ગ્યઃ ચાલં પ્રયત્નતઃ રક્ષેત્ ॥

અનાચારને લીધે બાલગ્રહો, બાળકને પીડે છે, માટે એ બાલગ્રહોની પીડાથી બાળકનું કાળજીથી રક્ષણ કરવું જોઈએ. ૧

બાલગ્રહાણાં નામાત્યાહ-

નવ બાલગ્રહોનાં નામો

સ્કન્દગ્રહસ્તુ પ્રથમઃ સ્કન્દાપસ્માર એવ ચ । શકુની રેવતી ચૈવ પૂતના ધાન્ધપૂતના ॥૨॥

પૂતના શીતપૂર્વાં ચ તથૈવ મુલમણ્ડિકા । નવમો નૈગમેયશ્ચ પ્રોક્તઃ ચાલગ્રહા ધમી ॥૩॥

અન્વય:-પ્રથમઃ હુ સ્કન્દગ્રહઃ, ચ સ્કન્દાપસ્મારઃ એવ, શકુની, રેવતી, ચ પૂતના, ચ ધાન્ધપૂતના, શીત-પૂર્વાં ચ પૂતના, તથા ચ મુલમણ્ડિકા એવ, નવમઃ ચ નૈગમેયઃ ધમી ચાલગ્રહાઃ પ્રોક્તાઃ ॥

પહેલો સ્કંદ, પછી સ્કંદાપસ્માર, શકુની, રેવતી, પૂતના, અધપૂતના, શીતપૂતના, મુલ-મંડિકા અને નવમો નૈગમેય, એ બાલગ્રહો કહ્યા છે. ૨, ૩

« ચલતે-સઘલતિ પ્રથમાં શિશુત્વાવસ્થામન્નવાવનિષ્ઠન- »

દશો વા માવિમાનવદશો પ્રતિ યઃ સ ચાલઃ-ચલ સઘલતે- » જ્વલાદિત્વાત્ જઃ, તસ્ય ચાલસ્ય રોગાઃ, તેષામધિકારઃ- » જે પહેલી બાળરૂપ અવસ્થા તરફ જઈ રહેલ હોય અથવા અત્તાનપણુથી યુક્ત પહેલી ઉંમર કે અવસ્થા તરફ જે જાય છે, અથવા ભવિ-ષ્યના મનુષ્યભાવ તરફ જે ગતિ કરે છે, તે બાલ કે બાળક કહેવાય છે; તેના રોગો બાલરોગ કહે-વાય છે; એ બાળકના રોગોનો અધિકાર બાલરોગા-ધિકાર કહેવાય છે; પ્રસવેલી માતાના બગડેલા ધાવણુથી જ બાળકને રોગ થાય છે, તેથી ઉપરના શ્રીરોગ સાથે સંકળાયેલા આ બાલરોગાધિકાર, એ શ્રીરોગના અધિકાર પછી આરંભે છે.

વાલમ્હાનામુલતિમાદ-

બાલઅહોની ઉત્પત્તિ

નવ સ્કન્દાદયઃ પ્રોક્તા બાલાતાં ચે પ્રહા ઋમી ।
ધ્રીમન્તો દિવ્યવપુષો નારીપુરુષવિગ્રહઃ ॥૪॥
પતે સ્કન્દસ્ય રક્ષાર્થે કૃત્તિકોમાઽગ્નિશૂલિભિઃ ।
સૃષ્ટાઃ શરત્વળસ્થસ્ય રક્ષિતસ્ય સ્વતેજસા ॥૫॥
સ્કન્દઃ સૃષ્ટો ભગવના દેવેન ત્રિપુરારિણા ।
વિભતિં જાપરાં સંજ્ઞાં કુમાર ઇતિ સ ગ્રહઃ ॥૬॥
સ્કન્દાપસ્મારસંજ્ઞો યઃ સોઽગ્નિના તત્સમદ્યુતિઃ ।
સ ચ સ્કન્દસલા નામ્ના વિશાખા ઇતિ ચોચ્યતે ॥૭॥
પ્રહાઃ સ્ત્રીવિપ્રહા યે તુ નાનારૂપાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।
ગદ્ગોમાકૃત્તિકાનાં તે માતા રાજસતામસાઃ ॥૮॥
નૈગમેયસ્તુ પાર્વત્યા સૃષ્ટો મેવાનનો ગ્રહઃ ।
કુમારધારી દેવસ્ય ગુહસ્વાત્મસમોઽસ્તિ વૈ ॥૯॥
તતો ભગવતા સ્કન્દે સુરસેનાપતૌ કૃતે ।
ઉપતસ્યુગ્રહા પતે દીપ્તશક્તિધરં ગુહમ્ ॥૧૦॥
ઋતુઃ પ્રાજ્ઞલપશ્વેનં વૃત્તિતોં દીપતામિતિ ।
તેગમર્થે તતઃ સ્કન્દઃ શિર્ષં દેવમચોદયત્ ॥૧૧॥
તતો ગ્રહાંસ્તાનુવાચ ભગવાન્ભગનેગ્રહત્ ।
તૈર્યગ્યોનિ માનુષં ચ દૈવં ચ ત્રિતયં જગત્ ॥૧૨॥
પરસ્પરોપકારેણ વર્તતે ધાર્યતે તથા ।
દેવા નરાન્પ્રીણયન્તિ તૈર્યગ્યોનીસ્તથૈવ ચ ॥૧૩॥
યથાકાલં પ્રવૃત્તૈસ્તુ ડમ્પવર્ષહિમાનિલૈઃ ।
જ્ઞ્યાઽશૂલિનમસ્કારર્જપહોમેત્થૈવ ચ ॥
સમ્યન્પ્રયુક્તૈશ્ચ નરાઃ પ્રીણયન્ત્યપિ દેવતાઃ ॥૧૪॥
ભાગધેયવિભક્તં ચ શેષં કિંચિન્ન વિચિતે ।
તદુપ્માકં શુભા વૃત્તિર્વાલેષ્યેવ ભવિષ્યતિ ॥૧૫॥

અન્યયઃ-સ્કન્દ-આદયઃ યે ઋમી નવ વાગનાં
પ્રહાઃ પ્રોક્તાઃ (તે) ઋમન્તઃ દિવ્યવપુષઃ નારી-
પુરુષવિગ્રહાઃ (સન્તિ), એ તે શરત્વળસ્થસ્ય સ્વતેજસા
રક્ષિતસ્ય સ્કન્દસ્ય રક્ષાર્થે કૃત્તિકા-ઉમા-અગ્નિ-શૂલિભિઃ
સૃષ્ટાઃ । ભગવતા ત્રિપુરારિણા દેવેન સ્કન્દઃ સૃષ્ટઃ, સઃ
ગ્રહઃ કુમારઃ ઇતિ અપરાં ચ સંજ્ઞા વિપ્રતિ ॥ યઃ સ્કન્દા-
પસ્માર-સંજ્ઞઃ (અસ્તિ), સઃ અગ્નિના (સૃષ્ટઃ), તત્સમ-
દ્યુતિઃ; ચ સઃ સ્કન્દસરાઃ ચ વિશાખાઃ ઇતિ ઉચ્યતે, યે
તુ પ્રહાઃ સ્ત્રીવિપ્રહાઃ નાનારૂપાઃ પ્રકીર્તિતાઃ, તે ગદ્ગા-
ઉમા-કૃત્તિકાના મામાઃ (સન્તઃ) રાજસ-તામસાઃ
(સન્તિ) । નૈગમેયઃ તુ પાર્વત્યા સૃષ્ટઃ, મેવ-આનનઃ
ગ્રહઃ, કુમારધારી દેવસ્ય આત્મસમઃ વૈ અસ્તિ ॥
તતઃ ભગવતા સ્કન્દે સુરસેનાપતૌ કૃતે એ પ્રહાઃ દીપ્ત-
શક્તિધરં ગુહમ્ ઉપતસ્યુઃ, પ્રાજ્ઞલયઃ ચ એનમ્ ઋતુઃ-
'નઃ શ્રુતિઃ દીપતામ્' ઇતિ । તતઃ સ્કન્દઃ તેવામ્

અર્થે શિવ દેવમ્ અચોદયત્, તતઃ ભગવાન્ ભગનેગ્રહત્
તાન્ પ્રહાન્ ઉવાચ-તૈર્યગ્યોનિ માનુષ ચ દૈવ ચ ત્રિતયં
જગત્ પરસ્પર-ઉપકારેણ વર્તતે, તથા ધાર્યતે, દેવા નરાન્
તથા ચ તૈર્યગ્યોનીન્ એવ યથાકાલં ॥ પ્રવૃત્તૈઃ ડમ્પ-
વર્ષહિમ-અનિલૈઃ પ્રીણયન્તિ, તથા ચ નરાઃ અપિ
સમ્યક્ પ્રયુક્તૈઃ ચ જ્ઞ્યા-અશૂલિ-નમસ્કારૈઃ ચ જપ-
હોમૈઃ દેવતાઃ પ્રીણયન્તિ, (એવં) ચ ભાગધેય-વિભક્તં
(સત્) કિંચિત્ શેષં ન વિચિતે, તદ્ યુપ્માકં શુભા શ્રુતિઃ
વાલેષુ એવ ભવિષ્યતિ ॥

૨૬૬ વગેરે જે આ નવ બાલઅહો કહ્યા,
તે સંપત્તિવાળા તથા દિવ્ય શરીરવાળા હોઈને
શ્રીરૂપવાળા અને કેટલાક પુરુષરૂપવાળા પણ
છે; એ બાલઅહોને કાસઠાના વનમાં રહેલા
અને સ્વાભાવિક તેજથી જ રક્ષાયેલા કાતિ-
કેયની રક્ષા માટે કૃત્તિકા, પાર્વતી, અગ્નિ
અને સદાશિવે ઉત્પન્ન કર્યા છે. એમાંના
૨૬૬ નામના પહેલા બાલઅહોને ભગવાન
સદાશિવદેવે ઉત્પન્ન કરેલ છે અને તે
થક 'કુમાર' એવું બીજું નામ ધારણ કરે
છે. (૨૬૬ તથા કુમાર એ બે નામે બેકે
કાતિકેય સ્વામીનાં પણ છે, છતાં એ બે
નામવાળો આ બાલઅહો કાતિકેય સ્વામીથી
બુદ્ધો જ છે.) ૨૬૬ાપસ્માર નામનો જે બાલ-
અહો છે, તેને અગ્નિએ ઉત્પન્ન કર્યો છે; તે
અગ્નિ જેવી કાંતિવાળો અને '૨૬૬સખા'
તથા 'વિશાખ' એ નામે પણ કહેવાય છે.
શકુનીથી માંડી મુખમંડિકા મુખીના જે
બાલઅહો સીના શરીરવાળા છે, તેઓ અનેક
રૂપવાળા છે અને ગંગા, પાર્વતી તથા કૃત્તિ-
કાઓના રહેણુથી તથા તમેાણુથી ભાગરૂપ
છે. નૈગમેય નામનો બાલઅહો પાર્વતીએ
ઉત્પન્ન કરેલો છે; તે ઘેટા જેવા મોઢાવાળો
છે અને કાતિકેયની પાસે જ રહેનારો હોઈ
કાતિકેયદેવના જેવો જ છે; કાતિકેય
સ્વામીને જ્યારે દેવતાઓના સેનાપતિ કર્યો,
તે વખતે એ સઘળા બાલઅહો, પ્રદીપ શક્તિ-
શ અને ધરનારા કાતિકેય સ્વામી પાસે હાજર
થયા અને તેઓએ હાથ બેડીને તેમને કહ્યું
કે, 'અમેને આભવિકા આપો.' પછી

કાર્તિકેય સ્વામીએ તેઓની આજીવિકા માટે મહાદેવજીને પ્રેરણા કરી, તેથી ભગવાન સદા-શિવે એ સઘળા બાલગ્રંથોને કહ્યું કે, ‘પશુ-પક્ષી વગેરેની બાતિ, મનુષ્યબાતિ અને દેવબાતિથી યુક્ત આ ત્રણે જગત એકબીબાએ કરેલા ઉપકારથી જીવી રહ્યું છે અને તેથી જ ટકી રહેલું છે. દેવતાઓ તો યોગ્ય સમયે ગરમી, વરસાદ, ટાંઢ અને પવનને ઉત્પન્ન કરી મનુષ્ય તથા પશુપક્ષીઓ વગેરેને તૃપ્ત કરે છે; તેમ જ મનુષ્યો બરાબર કરેલા યજ્ઞો, સ્તુતિ, નમસ્કાર, જપ તથા હોમ ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ કરીને દેવતાઓને તૃપ્ત કરે છે અને માણસો પણ પાલન આદિથી પશુ-પક્ષી વગેરેને તૃપ્ત કરે છે; આમ સઘળું તે તે ભાગોમાં વહેંચાઈ ગયું છે, તેથી કાંઈ પણ બાકી રહ્યું નથી, માટે તમારી યોગ્ય આજીવિકા બાળકોની ઉપર જ ચાલશે.’ ૪-૧૫

ટીકા-અર્થ હિ કાર્તિકેયાદન્યઃ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

બાલગ્રંથાણાં બાલગ્રંથગણનામહ -

બાલગ્રંથો બાળકોને વળગે છે તેમાં કારણ કુલેષુ યેષુ નેજ્યન્તે દેવાઃ પિતર એવ ચ ।
બ્રાહ્મણાઃ સાધવો વાપિ ગુરવોઽભિયયસ્તથા ॥૧૬॥
નિવૃત્તશૌચાચારેષુ તથા કુર્તિતત્ત્વત્તિષ્ણુ ॥
નિવૃત્તિમિક્ષાવલિષુ ભગ્નકાંસ્યોપમોજિષુ ॥ ૧૭ ॥
તેષુ બાલાંશ્ચ તાંસ્તાન્ હિ ગૃહીધ્વમવિશક્ષિતાઃ ।
તન્ન વો વિપુલા શૃત્તિઃ પૂજા સૈવ ભવિષ્યતિ ॥૧૮॥
પર્વ ગ્રહાઃ સમુત્પન્ના બાલાન્ હિંસન્તિ ચાપ્યતઃ ।
ગ્રહોપસૃષ્ટા બાલાઃ સ્યુર્દુશ્ચિકિન્સ્યતમાસ્તતઃ ॥૧૯॥

અન્યઃ-યેષુ કુલેષુ દેવાઃ ચ પિતરઃ બ્રાહ્મણાઃ સાધવઃ અપિ વા ગુરવઃ તથા અભિયયઃ ન એવ ઇજ્યન્તે, નિવૃત્તશૌચ-આચારેષુ તથા કુર્તિતત્ત્વત્તિષ્ણુ નિવૃત્ત-મિક્ષાવલિષુ ભગ્નકાંસ્ય-ઉપમોજિષુ તેષુ ચ તાન્ તાન્ હિ (યૂયમ્) અવિશક્ષિતાઃ છકીધ્વમ્, તન્ન વઃ વિપુલા શૃત્તિઃ ચ પૂજા એવ ભવિષ્યતિ, એવં ગ્રહાઃ સમુત્પન્નાઃ (સન્તિ), એતઃ ચ બાલાન્ હિંસન્તિ અપિ, તતઃ ગ્રહ-ઉપસૃષ્ટાઃ બાલાઃ દુષ્ચિકિન્સ્યતમાઃ સ્યુઃ ॥

(મહાદેવજીએ બાલગ્રંથોને કહ્યું કે)-
‘માટે જે કુળોમાં દેવતા, પિતૃઓ, બ્રાહ્મણ, સાધુજન, ગુરુ અને અતિથિઓનાં પૂજન થતાં ન હોય અને જેઓ બરાબર વૃત્તિવાળાં હોય,

કોઈને શિક્ષા કે બલિદાન આપતાં ન હોય તથા ભાંગી ગયેલાં કાંસાનાં વાસણોમાં જમતાં હોય, તે કુળોમાં જે જે બાળકો હોય, તે તે બાળકોને તમે નિઃશંકપણે વળગજો; એટલે તમારા તે વળગાડમાં તમારી મોટી આજીવિકા ચાલશે અને તમે પૂજા પણ પામશો.’ એમ એ બાલગ્રંથો ઉત્પન્ન થયા છે અને મહાદેવજીના એમ કહેવાથી જ તેઓ બાળકોની હિંસા પણ કરે છે, તેમ જ એ જ કારણે તે બાલગ્રંથોના વળગાડવાળાં બાળકોની ચિકિત્સા કરવી પણ બહુ જ મુશ્કેલ થાય છે. ૧૬-૧૯

સામાન્યગ્રહજુષ્ટાનાં લક્ષણાન્યાહ-

સામાન્ય બાલગ્રંથોના વળગાડનું લક્ષણ ક્ષણાદુદ્વિજતે થાલઃ ક્ષણાન્ત્ર ચ રોદિતિ ।
નલ્લેર્દન્તેર્દારયતિ ધાત્રીમાત્માનમેષ ચ ॥ ૨૦ ॥
કર્ણ્ય નિરીક્ષતે દન્તાન્વાલેક્ષજતિ જૃમ્મતિ ।
શ્રુવૌ ક્ષિપતિ દષ્ટોષ્ટઃ ફેનં વમતિ ચાસક્રુત ॥૨૧॥
ક્ષામોઽતિ નિશિ જાગતિ શૂનાહ્નો મિત્રવિદ્સ્વરઃ ।
મત્સ્યશોણિતગન્ધઃ ન ચાક્ષાતિ યથા પુરા ॥૨૨॥
દુર્બલો મલિનાદ્ગ્ધ નષ્ટસંજોઽપિ જાયતે ।
સામાન્યગ્રહજુષ્ટસ્ય લક્ષણં સમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૩ ॥

અન્યઃ-તન્ન થાલઃ ક્ષણાન્ત્ર ઉદ્વિજતે, ક્ષણાન્ત્ર ચ રોદિતિ, નલ્લેઃ દન્તૈઃ ધાત્રીં ચ આત્માન દારયતિ એવ, કર્ણ્ય નિરીક્ષતે, દન્તાન્ વાલેક્ષ, કૂજતિ, જૃમ્મતિ, શ્રુવૌ ક્ષિપતિ, દષ્ટ ઓષ્ટઃ ચ અસક્રુત ફેનં વમતિ; ક્ષામઃ (સન્) નિશિ અતિ જાગતિ, શૂન-અન્નઃ મિત્રવિદ્-સ્વરઃ ચ મત્સ્યશોણિતગન્ધઃ (સન્) યથા પુરા (તથા) ન ચ અક્ષાતિ, દુર્બલઃ ચ મલિન-ગ્ધઃ નષ્ટ-સન્નઃ અપિ જાયતે, સામાન્યગ્રહજુષ્ટસ્ય (દંદં) લક્ષણં સમુદાહૃતમ્ ॥

તે વળગાડમાં બાળક ક્ષણવારમાં ઉદ્વેગ પામે અને ક્ષણવારમાં શેવા લાગે, નખો તથા દાંતોથી ચોતાને અને માને ફાડી નાખે, ઊંચે જોયા કરે, દાંતની ઠડકડાટી કરે, કબ્જે, બગાસાં ખાય, બ્રમરો ઉછાખ્યા કરે, હોઠ કરડે, વારંવાર ક્રીણવાળું બોલ્યા કરે, દૂળળું યઈ બાથ, રાતે બહુ બગ્યા કરે, શરીરે સોજા થાય, પાતળો બાડો તથા સ્વર નળળો થાય, માછલાંના જેવી ગંધવાળું થાય, આગળની જેમ ખાય નહિ, દુર્બલ

યર્થ જાય, મેલાં અંગવાળું અને મેલાન પણ
યર્થ જાય; એ સામાન્ય બાલઅહોના વળગાડ
નાં લક્ષણો કહ્યાં. ૨૦-૨૩

વિશિષ્ટપ્રહરુદ્રાનાં લક્ષણાન્યાહ-

૨૬-૬૪ નામે બાલઅહોના વળગાડવાળા
બાળકોનાં લક્ષણો

શૂનાક્ષઃક્ષતજસગન્ધિકઃ સ્તનદ્વિટ્, વક્ત્રાસ્યો
હતચલિતૈરુપક્ષમેત્રેઃ । ઉદ્વિગ્નઃ સસલિલચક્ષુ-
રુપરોદી, સ્કન્દાત્તો ભવતિ ચ ગાઢમુષ્ટિર્વાર્ચા ॥

અન્યઃ-સ્કન્દ-આર્તઃ (બાલઃ) શૂન-અક્ષઃ ક્ષતજ-
સગન્ધિકઃ સ્તનદ્વિટ્ વક્ત્રાસ્યઃ હત-ચલિત-એક-
પક્ષમેત્રેઃ ઉદ્વિગ્નઃ, સ-સલિલ-ચક્ષુઃ અપરોદી ચ
ગાઢમુષ્ટિર્વાર્ચાઃ ભવતિ ॥

૨૬-૬ નામના બાલઅહોથી પીડાયેલ બાળક
શૂનરોદી આંખોવાળો, લોહીના જેવી ગંધવાળો,
ધાવવા ઉપર અરુચિવાળો, વાંકા મોઢાવાળો,
જેની આંખ ખરાબ તથા ચાલતી એક
પાંપણવાળી યર્થ હોય એવો, ઉદ્વેગ પામેલો,
પાણીથી ભરેલા નેત્રવાળો, થોડું રોનારો,
મજબૂત મૂઠી વાળી ગયેલો અને કઠણ વિષા-
વાળો થાય છે. ૨૪

૨૬-૬૫૨માર બાલઅહોના વળગાડવાળા
બાળકનાં લક્ષણો

નિઃસંજો ભવતિ પુનર્લભેત સંજ્ઞાં, સંસ્તંબઃ
કરચરણૈશ્ચ નૃત્યતીવ । વિન્મૂત્રે સ્જજતિ ચિરેણ
જૃમ્ભમાણઃ ફેનં ઘા સ્જજતિ ચ તત્સલામિતુષ્ટઃ ॥

અન્યઃ-તત્સલા-અમિતુષ્ટઃ (બાલઃ) નિઃસંજઃ
ભવતિ, પુનઃ સજ્ઞા લભેત, સંસ્તંબઃ ચ કરચરણૈઃ નૃત્યતિ
ઇવ, વિન્મૂત્રે સ્જજતિ, ચિરેણ જૃમ્ભમાણઃ ચ ફેનં ઘા
સ્જજતિ ॥

૨૬-૬૫૨માર* નામનો બાલઅહો જેને

× સ્કન્દતિ-ગચ્છતિ બાલશરીર, શોષયતિ ચાપિ
વિવિધવેદનામુલાયોતિ સ્કન્દઃ, સ્કન્દિદ્ ગતિશોષણયોઃ-
પચાયન્-જે અહો, બાળકના શરીરમાં પ્રવેશે-વળગે
છે અને જાતજાતની વેદના ઉપજાવી બાળકને સૂકવી
નાખે છે, તેથી એ બાલઅહો ‘૨૬-૬’ કહેવાય છે.

* સ્કન્દ ઇવ અપસ્મારયતિ નિઃસજ્ઞતાં પ્રાપયતિ
બાલમિતિ સ્કન્દાપસ્મારઃ-જે બાલઅહો ૨૬-૬ નામના
બાલઅહોની જેમ બાળકને વળગી મેલાન કરે છે,
તેથી ‘૨૬-૬૫૨માર’ નામે તે કહેવાય છે.

વળગ્યો હોય તે બાળક મેલાન યર્થ જાય,
ફરી ભાનમાં આવે, અક્ષક યર્થ જાય, હાથ
તથા પગથી બાજુ નાચતો હોય એવો જણાય,
વિષ્ણુ તથા મૂન કર્યા કરે અને ઘણી વારે
ગયાસું ખાય ને તેના મોઢામાં ફીણ આવે.

ટીકા-તત્સલામિતુષ્ટઃ=સ્કન્દાપસ્મારયુક્તઃ ॥ (અર્થ
ઉપર છે.)

શકુની બાલઅહોના વળગાડવાળા

બાળકનું લક્ષણ

સસ્તાદ્ધો મયચકિતો વિહક્ષગન્ધિઃ, સા-
ન્નાવઘ્રણપરિપીઢિતઃ સમન્તાત્ । સ્ફોટૈશ્ચ પ્રચિ-
તતનુઃ સદાહપાર્કૈર્વિજેયો ભવતિ શિશુઃ ક્ષતઃ
શકુન્યા ॥ ૨૬ ॥

અન્યઃ-શકુન્યા ક્ષતઃ શિશુઃ સસ્ત-અક્ષઃ મય-
ચકિતઃ વિહક્ષગન્ધિઃ સમન્તાત્ સાન્નાવઘ્રણપરિપીઢિતઃ
સ્ફોટૈઃ સદાહપાર્કૈઃ ચ પ્રચિતતનુઃ વિજેયઃ (ભવતિ) ॥

શકુની* જેને વળગેલ હોય તે બાળક
શિથિલ અંગવાળો, લયથી ચકિત, પક્ષીના
જેવી ગંધવાળો, ચારે બાજુ સ્નાવવાળા ત્રણોથી
પીડાયેલો અને બળતરાવાળા પાકેલા ફેણા-
ઓથી વ્યાપ્ત શરીરવાળો જણાય છે. ૨૬

રેવતી* બાલઅહોના વળગાડવાળા

બાળકનું લક્ષણ

રક્તસ્યો હરિતમલોડતિપાણ્ડુદેહઃ, ડ્યાવો
વા જ્વરમુલપાકવેદનાર્તઃ । મૃદ્નાતિ વ્યથિત-
તનુશ્ચ કર્ણનાશ્ચ, રેવત્યા મૃશમભિપીઢિતઃ કુમારઃ ॥

અન્યઃ-રેવત્યા મૃશમ્ અભિપીઢિતઃ કુમારઃ રક્ત-
આસ્યઃ હરિતમલઃ અતિપાણ્ડુદેહઃ ડ્યાવઃ વા જ્વર-
મુલપાકવેદના-આર્તઃ વ્યથિતતનુઃ ચ (સન્) કર્ણ-
નાશ્ચ મૃદ્નાતિ ॥

+ શવનોતિ બાલ વિહક્ષગન્ધિ સાન્નાવઘ્રણપરિપીઢિત ચ
કર્તુમિતિ શકુની, પક્ષિણીસદશાકૃતિર્બાલપ્રહવિશેષઃ,
શક્લ શકો-‘શકેક્લો’ (ઉગ્રા. ૩-૪૯) इति रुनिः
પ્રત્યયઃ ‘કૃદિકારાદ્’ इति च वा ङीप्-ज्जे બાલઅહો
પક્ષિણી જેવી આકૃતિ ધરાવે છે અને બાળકને વળ-
ગીને પક્ષી જેવી ગંધવાળું તથા ઝરતા ફેણાથી વ્યાપ્ત
શરીરવાળું કરે છે, તેથી ‘શકુની’ કહેવાય છે.

* રેવતે-ગચ્છતિ બાલન્ પીઠયિતુમિતિ રેવતી-
રેટુ ગતો-જતન્-બાળકને પીડવા માટે જે જાય છે
અને વળગીને ખૂબ પીડે છે, તે બાલઅહો ‘રેવતી’
નામે કહેવાય છે.

રેવતીએ ખૂબ પીડેલું બાળક લાલ મોઢા-વાળા લીલા રંગની વિષ્ણુ કરતું, અત્યંત ફીકા શરીરવાળું અથવા કાળાશવાળું, બ્લવરથી તથા મોઢું પાકવાની વેદનાથી પીડાયેલું તેમ જ શરીરે પીડાયુક્ત થઈને કાન તથા નાક મસળ્યા કરે છે. ૨૭

પૂતના બાલશ્રદ્ધના વળગાડવાળા બાળકનું લક્ષણ

સસ્તાઙ્ગઃ સ્વપિતિ સુલ્લં દિવા ન રાત્રો વિદ્મિન્નં વિસ્રજતિ કાકતુલ્યગન્ધઃ । હૃદ્યાતો હૃપિતતનૂઃઃ કુમારસ્તૃષ્ણાલુર્ભવતિ ચ પૂતના-ગૃહીતઃ ॥ ૨૮ ॥

અન્વયઃ-પૂતનાગૃહીતઃ કુમારઃ સસ્ત-અઙ્ગઃ સન્ દિવા રાત્રો સુલ્લ ન સ્વપિતિ, વિદ્મિન્નં વિસ્રજતિ, કાકતુલ્યગન્ધઃ (ભવતિ), હૃદ્યાતઃ હૃપિતતનૂઃઃ ચ તૃષ્ણાલુ ભવતિ ॥

પૂતના^x શ્રદ્ધના વળગાડવાળું બાળક લીલાં અંગોવાળું થઈ જાય છે, રાતે કે દિવસે સુષેથી ઊઘતું નથી, પાતળો આડો કરે છે, કાગડા જેવું ગંધાય છે, ઊલટીથી પીડાય છે, તેનાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાય છે અને તેને વારંવાર તારસ લાગ્યા કરે છે. ૨૮

અધપૂતના બાલશ્રદ્ધે પીડેલા બાળકનું લક્ષણ

યો દ્વેષ્ટિ સ્તનમતિસારકાસહિકા, -ચ્છર્દી-મિર્જ્વરસહિતામિર્યમાનઃ । દુર્વર્ણઃ સતતમઘઃ-શ્વાયોડ્છાગન્ધિ, -સ્તં દ્યુર્નનુ મિપજોડન્ધપૂતના-તૈર્મ ॥ ૨૯ ॥

અન્વયઃ-યઃ સ્તનં દ્વેષ્ટિ, જ્વરસહિતામિઃ અતિ સાર-કાસ-હિકા-ચ્છર્દીમિઃ, અર્ચમાનઃ દુર્વર્ણઃ સતતમઘઃ અઘઃશયઃ અછાગન્ધિઃ (ભવતિ), ■ મિપજઃ નનુ અન્ધ-પૂતના-આર્તૈર્મ દ્યુર્ન ॥

જે બાળક ધાવવા ઉપર અરુચિવાળો હોય; તાવ, આડા, ઉધરસ, હેડકી તથા ઊલટીથી ઘણા પીડાતો હોય, ખરાબ વર્ણવાળો થઈ

x પૂતના રાક્ષસી ઇવ યા ચાલવાતિત્તી સા પૂતના, ઇવાર્થકલ્પનો લુપિ ટાપ્-શ્રીકૃષ્ણના જન્મ સમયે ઠેર ઠેર બાળકોનો નાશ કરવા ત્રેયેલી પૂતના રાક્ષસીની પેઢે બાળકોનો જે નાશ કરે છે, તે સ્ત્રીપ એક બાલશ્રદ્ધ 'પૂતના' કહેવાય છે.

ગયો હોય, કાયમ ઊંધો જ સૂતો હોય અને લોહી જેવા ગંધવાળો થયો હોય, તેને વેદોએ અધપૂતનાના^x વળગાડવાળો કહેવો. ૨૮ શીતપૂતનાથી પીડાયેલા બાળકનું લક્ષણ

આકન્દત્યમિચકિતં સુવેપમાનઃ, સંલીનો ભવતિ હ્યધાન્નકૂજયુક્તઃ । વિસ્નાહો મૃશમ-તિસાર્યતે ચ યસ્તં, સમ્મૂયાન્નિપગથ શીતપૂત-નાર્તમ્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વય-યઃ આકન્દતિ, અમિચકિત સુવેપમાનઃ સંલીન વ્યથા-અન્ન-કૂજ-યુક્તઃ ભવતિ, વિસ્નાહો મૃશમ-તિસાર્યતે ચ યસ્તં, ત મિપક્ શીતપૂતના-આર્ત સમ્મૂયાત્ ॥

જે બાળક સીસો પાડ્યા કરે, ભય પામી ધૂળ્યા કરે, તાણવાળો થાય, આંતરડાંમાં અવાજ અને પીડા થાય, ડુર્ગંધી અંગોવાળો થાય અને અત્યંત પાતળો આડો કયો કરે એ બાળકને વેદો શીતપૂતના^x બાલશ્રદ્ધથી પીડાયેલ કહેવો. ૩૦

મુખમંડિકાના વળગાડવાળા બાળકનું લક્ષણ
મ્લાનાઙ્ગઃ સર્વધરપાણિપાદચન્ન્રો, વદ્ધાશી કલુર્પસિરાવુતોદરો યઃ । સ જ્ઞેયઃ શિશુરય વન્ન્રમણ્ડિકાર્તઃ, સોદ્દેગો ભવતિ ચ મૂત્રતુલ્ય-ગન્ધિઃ ॥ ૩૧ ॥

અન્વયઃ-ય શિશુઃ મ્લાન-અઙ્ગઃ સર્વધર-પાણિ-પાદ-વન્ન્રઃ શ્વેત્વાશી કલુર્પસિરાવુત-ઉદરઃ ચ સોદ્દેગઃ મૂત્ર-તુલ્યગન્ધિઃ ભવતિ, યઃ વન્ન્રમણ્ડિકા-આર્તઃ જ્ઞેયઃ ॥

જે બાળકનાં અંગો ખાનિ પામ્યાં હોય; હાથ, પગ તથા મોઢામાંથી લોહી નીકળ્યા કરતું હોય, ઉદેગ પામ્યા કરતું હોય, બહુ ખાધા કરતું હોય, પેટ મેલી નસોથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું હોય અને શરીરમાંથી મૂત્રના જેવી ગંધ નીકળ્યા કરતી હોય, તે બાળકને મુખ-

x અન્ધયતીતિ-અન્યા, અન્યા ચાસો પૂતના ઇવ ચાલનર્દયન્તીતિ અન્ધપૂતના-જે વેદનાથી બાળકને આંધળા જેવું કરી મૂકે, તે પૂતના રાક્ષસી જેવી સ્ત્રી-ભતિ-બાલશ્રદ્ધ 'અધપૂતના' કહેવાય છે.

x શીતયતિ-શીતા, શીતા ચાસો પૂતનેવ ચાલન વેપન્તી-શીતપૂતના-જે બાળકને શીતળ કરી મૂકે અને મુનવી દે છે, તે પૂતના જેવી સ્ત્રીભતિ બાલશ્રદ્ધ 'શીતપૂતના' કહેવાય છે.

અથ વિશિષ્ટપ્રહુતુચાલકચિકિત્સા ॥

અમુક ખાસ બાલગ્રહોના

વળગાડની ચિકિત્સા

તત્ર સ્કન્દગ્રહજુટસ્ય ચિકિત્સામાહ-

સ્કન્દગ્રહના વળગાડની ચિકિત્સા

સ્કન્દગ્રહોપસ્ટુપસ્ય કુમારસ્ય પ્રશાન્તયે ।

ઘાતઘ્નં દ્રુમપત્રાણાં કાયેન પરિપેચનમ્ ॥ ૩૧ ॥

દેવદારકણિ રાક્ષાયાં મધુરેષુ ગણેષુ ચ ।

સિદ્ધં સર્પિશ્ચ સક્ષીરં પાતુમસ્મૈ પ્રદાપયેત્ ॥ ૪૦ ॥

સર્પયાઃ સર્પનિર્મોકો વચા કાકાદની છૂતમ્ ।

ઉપ્પાજાવિગવાં ચાપિ રોમાણ્યુદ્ગ્રપતં ભવેત્ ॥ ૪૧ ॥

અન્વયઃ-સ્કન્દ-ગ્રહ-ઉપસ્ટુપસ્ય કુમારન્ય પ્રશાન્તયે
વાતઘ્ન-દ્રુમ-પત્રાણાં વચાએન પરિપેચનં (કાર્યમ્), (તથા)
દેવદારકણિ રાક્ષાયાં ચ મધુરેષુ ગણેષુ સિદ્ધં ચ સર્પિઃ
અસ્મૈ પાતુ પ્રદાપયેત્ ॥ (કિંચ) સર્પયાઃ સર્પ-નિર્મોકઃ
વચા કાકાદની છૂતમ્ ઉપ્-અજ-અવિ-ગવાં ચ રોમાણિ
અપિ ઉદ્ગ્રપતં ભવેત્ ॥

જેને સ્કન્દને બાળગાડ થયો હોય તે બાળક-
ના શરીર ઉપર શાંતિ માટે એરંડાનાં પાંદડાં-
ના ક્વાથથી સિંચન કરવું; તેમ જ દેવદાર,
પરના તથા છવનીયગણુનાં ઔષધોના કલકથી
પકાવેલું ઘી દૂધની સાથે પાણું અને સરસવ,
મર્ધની કાંચળી, વજ, ઘોળી ચણોડી, ઘી
તથા ઊંટનાં, બકરીનાં અને ગાડરનાં રૂંવા-
ડાંની ધુમાડી આપવી. ૩૯-૪૧

ટીકા-કાકાદની=ભવેતુજ્ઞા ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

બાલગ્રહનિવારક ઔષધયુક્ત દોરે ।

ભાગવદ્દીપ્તિમ્દ્રવ્યં વન્દાર્કં ચિત્ત્વજં શમીમ્ ।

મૃગાદન્યાષ મૂલાનિ પ્રયિતાનિ વિધારયેત્ ॥

અન્વયઃ-સોમવટ્ટીમ્ દન્દરૂક્ષ વન્દાર્ક ચિત્ત્વજ
શમીમ્ મૃગાદન્યાઃ ચ મૂલાનિ (દરરક)પ્રયિતાનિ (બાલ)
વિધારયેત્ ॥

સોમવટ્ટી, ઇંદ્રજવનું આડ, વંદાર્ક-એક
આડ ઉપરનું બીલું આડ, બીલી, બીજડી
ઇંદ્રવારણીનાં મૂળને એક દોરામાં ચૂંથી તે
દોરો બાલકને અંગે ૫૨ પહેરાવવો. ૪૨

ટીકા-સોમવટ્ટી=પ્રોમથતામ્, દન્દરૂક્ષ=કકુમવૃક્ષમ્,
મૃગાદની=દન્દવાદળી ॥ (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

સ્કન્દગ્રહ-શાંતિકર્મ

રક્તાનિ માલ્યાનિ તથા પતાકા, રક્તાઘ
ગન્ધાન્નિવિઘાંશ્ચ મધ્યાન્ ॥ ઘણ્ટાં ચ દેવાય ઘલિ
નિવેશ, સકુન્કુટં સ્કન્દગૃહે હિતાય ॥ ૪૩ ॥

જ્ઞાતં ત્રિરાત્રં નિશિ ચત્વરેષુ, કુર્યાત્પરં
શાલિયવૈનૈવૈસ્તુ । ગાયત્રિપૂતાભિરથાભિરગ્નિ,
પ્રજ્વાલયેદાહુતિમિશ્ર ધીમાન્ ॥ ૪૪ ॥

અન્વયઃ-ધીમાન્ સ્કન્દગૃહે હિતાય રક્તાનિ
માલ્યાનિ, તથા ચ રક્તાઃ પતાકાઃ, વિવિધાન્ ગન્ધાન્,
ચ મધ્યાન્, ઘણ્ટાં દેવાય સકુન્કુટં ઘલિ નિવેશ અથ
નૈઃસુશાલિયૈઃ ગાયત્રિપૂતાભિઃ અગ્નિઃ નિશિ ચત્વરેષુ
ત્રિરાત્રં જ્ઞાત કુર્યાત્, ચ આહુતિમિઃ અગ્નિ પ્રજ્વાલયેત્ ॥

પુષ્ટિમાન માણસે સ્કન્દના મંદિરમાં
બાળકના હિત માટે રાતાં પુષ્પોના અલંકાર
કરવા, રાત્રી પતાકાઓ ધરાવવી, રાતાં અંદોનો
અર્પણ કરવાં, વિવિધ પ્રકારનાં ભક્ત્યો ધરવાં,
ઘંટા આપવી અને ફૂંડાના માંસવાણું બલિ-
દાન આપવું. નવી સાળ તથા નવા જવ
પાણીમાં નાખી તે પાણીને ગાયત્રીમંત્રથી
મંત્રી તે પાણીથી રાતે ચીટામાં પ્રજ્ઞ રાત
સુધી બાળકને સ્નાન કરાવવું અને નવી
સાળ તથા નવા જવની આહુતિઓથી અગ્નિ
પ્રજ્વલિત કરવો-એટલે કે અગ્નિમાં હોમ
કરાવવો. ૪૩, ૪૪

સ્કન્દગ્રહથી બાલરક્ષા અને સ્કન્દપ્રાર્થના
રક્ષામતઃ પ્રવક્ષ્યામિ ચાલાનાં પાપનાશિનીમ્ ।
અહન્યહનિ કર્તવ્યા યા મિપગ્નિમરતન્દ્રિતૈઃ ॥ ૪૫ ॥
તપસાં તેજસાં ચૈવ યજ્ઞસાં યપુષાં તથા ।
નિધાનં યોડ્યયો દેવઃ સ તે સ્કન્દઃ પ્રતીદતુ ॥
ગ્રહસેનાપતિર્દેવો દેવસેનાપતિર્વિભુઃ ।
દેવસેનારિપુહરઃ પાતુ ત્વાં મગવાન્ ગૃહઃ ॥ ૪૬ ॥
દેવદેવસ્ય મહતઃ પાવકસ્ય ચ યઃ સુતઃ ।
ગદ્ધીમારુત્તિકાનાં ચ સ તે શર્મ પ્રચ્છતુ ॥
રક્તમાલ્યામ્બરઘરો રક્તચન્દનભૂષિતઃ ।
રક્તદિવ્યવપુર્દેવઃ પાતુ ત્વાં કૌઞસૂદનઃ ॥ ૪૭ ॥

અન્વયઃ-ઋતઃ શાલાનાં પાપનાશિનીં રક્ષાં પ્રવ-
ક્ષ્યામિ, યા મિપગ્નિઃ અતન્દ્રિતૈઃ (સદ્ગ્નિઃ) અગ્નિ
અગ્નિ કર્તવ્યા, યઃ સ્કન્દઃ દેવઃ તત્સૌ તેજસૌ ચ
યજ્ઞાં તથા યપુષાં નિધાનમ્ એવ, યઃ અચ્ચતુઃ (સ્કન્દઃ)
તે પ્રતીદતુ । ગ્રહસેનાપતિઃ દેવસેનાપતિઃ દેવસેના-રિપુ-
હરઃ વિભુઃ મગવાન્ ગૃહઃ દેવઃ ત્વાં પાતુ । યઃ

ચ મહતઃ દેવદેવસ્ય, પાવકસ્ય, ચ ગદ્ધા-ઉમા-કૃતિ-
કાનાં સુતઃ (અસ્તિ), સઃ તે શર્મ પ્રચન્ધતુ । રક્ત-
માલ્ય-અમ્ભરધરઃ રક્તચન્દનધરઃ, રક્તદિવ્યવપુ કૌઙ-
સૂદનઃ દેવઃ ત્વા પાતુ ॥

હવે બાળકોના પાપોનો નાશ કરનારી
તેમની રક્ષા હું કહું છુંઃ વૈદ્યોએ આળસરહિત
થઈ નિત્ય બાલકોની (પાસે નીચે પ્રમાણે)
રક્ષાનો પાઠ લખાવેાઃ ‘ જે રક્તદેવ-કાર્તિકેય
સ્વામી તપના, તેજના, યશના તથા શરીર-
સામધ્યોના ભંડારરૂપ છે, તે તારા પર પ્રસન્ન
થાઓ; ગ્રહોની તથા દેવોની સેનાના પતિ,
દેવતાઓની સેનાના શત્રુઓનો નાશ કરનાર,
વ્યાપક અને મહાસમર્થ કાર્તિકેય દેવ તારું
રક્ષણ કરેા; જે કાર્તિકેય દેવ મહાદેવ, અગ્નિ,
ગંગા, પાર્વતી અને કૃત્તિકાઓના પુત્ર છે,
તે તારું કલ્યાણ કરેા; રાતા પુષ્પોને તથા
રાતાં વાંદાને ધરનારા, રાતા ચંદનથી શણ-
ગારેલા અને રાતા દિવ્ય શરીરવાળા કાર્તિકેય
દેવ તારું રક્ષણ કરેા. ’ ૪૫-૪૯

સ્કન્દાપસ્મારણુસ્ય ચિકિત્સામાહ-

સ્કંદાપસ્મારના વળગાડની ચિકિત્સા
વિલ્ચ શિરીષો ગોલોમી સુરસાદિશ્ચ યો ગણઃ ।
પરિપેકે પ્રયોક્તવ્યઃ સ્કન્દાપસ્મારશાન્તયે ॥૫૦॥
અન્વયઃ-સ્કન્દ-અપસ્માર-શાન્તયે વિલ્ચઃ શિરીષ.
ગોલોમી ચ સુરસાદિઃ યઃ (ગણઃ સઃ) પરિપેકે
પ્રયોક્તવ્યઃ ॥

સ્કંદાપસ્મારના વળગાડની શાન્તિ માટે
ખીલી, સરસડિયો, ઘોળી ધ્રો અને સુરસાદિ-
ગણના કષાધનો સિંચનમાં ઉપયોગ કરવો.
દીકા-ગોલોમી=સ્વેતદૂર્વા ॥ (અર્થ ઉપર છે.)
સુરસાદિગણો યથા-

સુરસાદિ ગણ

સુરસા શ્વેતસુરસા પાઠા ફણ્ઝી ફળિજ્ઞકઃ ।
સૌગન્ધિકં મૂત્તુળકો રાજિકા શ્વેતચર્વરી ॥૫૧॥
કટ્ફલં લરપુષ્પા ચ કાસમર્દશ્ચ શલ્લકી ।
વિઢ્ઢમય તિર્ગુન્ડી કર્ણિકાર ઉદુમ્બરઃ ॥૫૨॥
લલા ચ કાકમાત્રી ચ તથા ચ વિપમુષ્ટિકા ।
કફક્રમિહરઃ ર્યાતઃ સુરસાદિરયં ગણઃ ॥૫૩॥

અન્વય-સુરસા શ્વેતસુરસા પાઠા ફણ્ઝી ફળિજ્ઞકઃ
સૌગન્ધિક મૂત્તુળકઃ રાજિકા શ્વેતચર્વરી કટ્ફલ લર-

પુષ્પા ચ કાસમર્દઃ ચ શલ્લકી વિઢ્ઢમય અય તિર્ગુન્ડી
કર્ણિકારઃ ઉદુમ્બરઃ લલા ચ કાકમાત્રી તથા ચ વિપ-
મુષ્ટિકા, અય ચ સુરસાદિ ગણઃ કફક્રમિહરઃ ર્યાતઃ ॥

કાળી તુલસી, ઘોળી તુલસી, કાળીપાટ,
ભારંગી, મરવો, કલ્હાર નામનું સુગંધી
કમળ, બૂસ્તુળ નામનું સુગંધી ખડ, રાઈ,
ઘોળી જંગલી તુલસી, કાયકુળ, જંગલી
તુલસી, કાસમર્દ, શલ્લકી, વાવડિંગ, નગોડ,
કલ્હર, ઉંબરો, ખપાટ, રાતી અથેડી અને
બકાન, એ ‘ સુરસાદિ-ગણ ’ કહેવાય છે. આ
ગણ કઈ તથા કૃમિઓને મટાડનાર તરીકે
પ્રખ્યાત છે. (બૂસ્તુળ નામનું સુગંધી ખડ
ગોડ વગેરે દેશોમાં પ્રસિદ્ધ છે.) ૫૧-૫૩

ટીકા-સુરસા=રુષ્ણતુલસી, શ્વેતસુરસા=શ્વેતતુલસી,
ફણ્ઝી=માર્ગી, ફળિજ્ઞક=મદનક, સૌગન્ધિક=લલાર,
મૂત્તુળક=સુગન્ધતુળ, અનેનૈવ નાત્રા ગોઢામો પ્રસિદ્ધઃ;
લરપુષ્પા=ચર્વરી, કાસમર્દ= ‘ લ્હોરી ’, અનેનૈવ નાત્રા
પ્રસિદ્ધઃ, વિપમુષ્ટિ= ‘ લ્હા ’ દિતિ લોકે ॥ (આ ટીકાનો
અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

માલિસ માટેનું તૈલ

અષ્ટમૂત્રવિપક્વં ચ તૈલમભ્યજ્ઞને હિતમ્ ॥૫૪॥
અન્વય-અષ્ટમૂત્રવિપક્વ ચ તૈલમ્ અભ્યજ્ઞને
હિતમ્ (ભવતિ) ॥

નીચે લખેલાં આઠ મૂત્રોથી પકવેલા
તૈલનું બાળકના શરીર ઉપર માલિસ કરવું,
એ પણ સ્કંદાપસ્મારના વળગાડ ઉપર હિત
કારી છે. ૫૪

મૂત્રાષ્ટકમાહ-

મૂત્રાષ્ટક (આઠ મૂત્ર)

ગોડજાવિમહિવાશ્વાનાં લરોષ્ઠકરિણાં તથા ।
મૂત્રાષ્ટકમિતિ ર્યાતં સર્વશાસ્ત્રેષુ સમ્મતમ્ ॥૫૫॥
અન્વય-ગો-અજા-અવિ-મહિય-અથાના તથા
લર-ઉષ્ઠ-કરિણામ્ રિતિ મૂત્રાષ્ટક સર્વ-શાસ્ત્રેષુ સમ્મત
ર્યાતમ્ ॥

ગાયનું, બકરીનું, ગાડરનું, પાડાનું,
ઘોડાનું, ગધેડાનું, જિંટનું અને હાથીનું
મૂત્ર, એ આઠ મૂત્રો સઘળાં શાસ્ત્રોમાં માન્ય
‘ મૂત્રાષ્ટક ’ નામે કહ્યાં છે. ૫૫

કાકોલ્યાદિ ગણ-પકવ તૈલ
શીરવૃક્ષકપાયેણ કાકોલ્યાદિગણેન ચ ।
વિપક્વ્યં તતઃ પશ્ચાદ્ગત્યં પયસા સહ ॥૫૬॥

અન્વય.-ક્ષીરિરૂક્ષકપાયેણ ચ કાકોલ્યાદિગણેન (તૈલ) વિપક્વ્યં, તતઃ પચાત્ પચસા સદ્ (બાલકાય સ્કન્દાપસ્મારશાન્તયે) દાતવ્યમ્ ॥

વડ આદિ ક્ષીરીરૂક્ષોના કવાચથી અને નીચે લખેલા કાકોલ્યાદિ-ગણના કંદકથી તેલ પકાવી આળકને રકંદાપરમારનો વળગાડ મટાડવા દૂધની સાથે પીવા આપવું. ૫૬
ટીકા-કાકોલ્યાદિગણેન કરકીકૃતેન તૈલ પક્વન્યમ્ ॥
કાકોલ્યાદિગણો યથા-

કાકોલ્યાદિગણની આળખ

કાકોલી ક્ષીરકાકોલી જીવકર્મમકો તથા ।
ઋદ્ધિર્વૃદ્ધિસ્તથા મેદા મહામેદા ગુહ્નચિકા ॥૫૭
મુદ્ગપર્ણી માપર્ણી પદ્મકં વંશલોચના ।
શુક્લી પ્રપોન્ઢરીકં ચ જીવન્તી મધુચયિકા ॥૫૮
દ્રાક્ષા ચૈતિ ગળો નાન્ના કાકોલ્યાદિરુદ્ધીરિતઃ ।
સ્તન્યરુદ્ધુદ્ગળો વૃષ્યઃ પિત્તરક્તાનિલાપહઃ ॥૫૯॥

અન્વય:-કાકોલી ક્ષીરકાકોલી જીવક-ઋપમકો તથા ઋદ્ધિઃ વૃદ્ધિઃ તથા મેદા મહામેદા ગુહ્નચિકા મુદ્ગપર્ણી માવ-પર્ણી પદ્મક વંશલોચના શુક્લી પ્રપોન્ઢરીક ચ જીવન્તી મધુચયિકા ચ દ્રાક્ષા इति गणः 'ककौल्यादिः' इति नाम्ना इति, (अयं) स्तन्यरुद्ध वृहणः वृष्यः पित्त-रक्त-अनिल-अपहः (अस्ति) ॥

કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, ઋષભક, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેદા, મહામેદા, ગળો, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, પદ્મક, વંશલોચન, કાકાશિંગી, પુંડરીકવૃક્ષ, ગળો, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ, એ 'કાકોલ્યાદિ-ગણ' નામે હેવાય છે. આ ગણ ધાવણ વધારનાર, માતુ-બોને પુષ્ટ કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને પિત્ત, લોહી તથા વાયુને મટાડનાર છે.

ઉત્સાદન, ઉદ્દૂધપન તથા ઔષધિવારણ
સ્ત્રાવનં વચા હિલ્ગુચુકમન પ્રકીર્તિતમ્ ।
પ્રોલૂકપુરીપાણિ કેશા હસ્તિનલો વૃત્તમ્ ॥૬૦॥
પ્રમમ્સ્ય ચ રોમાણિ યોજ્યાન્યુદ્ધપને સદા ।
મનન્તાં કુન્કુટીં ચિમ્બીં મર્મટીં ચોપિ ધારયેત્ ॥

અન્વય:-અગ્ર વચા-હિલ્ગુ-ચુકમ્ ઉત્સાદન પ્રકીર્તિ-તમ્, પ્રમ-પ્રલૂક-પુરીપાણિ કેશાઃ હસ્તિનલઃ વૃત્તં ચ પ્રમમ્સ્ય રોમાણિ સદા ઉદ્દૂધપને યોજ્યાનિ, અપિ ચ મનન્તાં કુન્કુટીં ચિમ્બીં મર્મટીં ધારયેત્ ॥

આ રકંદાપરમારના વળગાડ ઉપર વજ

અને હિંગના કંદકથી આળકના શરીરને ચોળવાનું કહેલ છે; વળી ગીધની વિષા, ધ્રુવકની વિષા, વાળ, હાથીનો નખ અને બળદનાં રવાડાંની હમેશાં ધુમાડી આપવી. જવાસો, શીમળો, કકવી ટિંડોરી અને કરંજનું ધારણ પણ કરવું (હિતકારી છે). ૬૦, ૬૧

ટીકા-અનન્તા=ચવાસા, કુન્કુટી=શાલ્મલી ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે)

નૈવેદ્ય-પ્રદાન

પક્વાન્યન્નાનિ માંસાનિ પ્રસન્ના રુધિરં પયઃ ।
મુદ્ગોદનો નિવેદ્યઃ સ્કન્દાપસ્મારિણા વટે ॥ ૬૨ ॥

અન્વય:-સ્કન્દાપસ્મારિણા વટે પન્નાનિ શાન્નાનિ માંસાનિ પ્રસન્ના રુધિરં પયઃ ચ મુદ્ગ-ઓદનઃ નિવેદ્યઃ ॥

રકંદાપરમારના વળગાડવાળાએ વડના ઝાડની નીચે પકવાતો, માંસો, મહિરાની આછ, લોહી, દૂધ અને મગલાતતુ નૈવેદ્ય અર્પણ કરવું. ૬૨

ટીકા-વટે=વટતલે, વલિર્નિવેદ્ય इत्यन्वयः ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

ઔષ્ઠામાં સ્નાન અને પ્રાર્થના
ચતુષ્પયે કારયેચ જ્ઞાનં તેન તતઃ પટેત્ ।
સ્કન્દાપસ્મારસંશો યઃ સ્કન્દસ્ય દયિતઃ સપ્તા ।

વિશાલઃ સશિશોરસ્ય શિવાયાસ્તુ શુભાનનઃ ॥૬૩

અન્વય:-તેન ચતુષ્પયે સ્નાન કારયેત્, તતઃ ચ પટેત્-સ્કન્દાપસ્મારમઃ યઃ સ્કન્દસ્ય દયિતઃ સપ્તા (અર્ચિત), સઃ શુભ-આનનઃ વિશાલઃ મસ્ય શિશોઃ શિવાય અસ્તુ ।

રકંદાપરમારના વળગાડવાળા આળકને ઔષ્ઠામાં નવડાવવું અને યદી તેની પામે આ પ્રમાણે મંત્રપાઠ બોલવોઃ 'રકંદાપરમારનામનો કાર્તિકેય સ્વામીનો જે પ્રિય મિત્ર છે, તે સુંદર મોઢાવાળો અને 'વિશાળ' એવા ખીન નામે પ્રખ્યાત બાલશ્રદ્ધ આ આળકનું કલ્યાણ કરનાર થાઓ.' ૬૩

ટીકા-તેન=સ્કન્દાપસ્મારિણા, જ્ઞાન કારયેદિત્યન્વયઃ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

શકુનીપ્રહજુણસ્ય ચિદ્વિદ્યામાદ-

શકુનીના વળગાડની ચિદ્વિદ્યા
શકુનીપ્રહજુણસ્ય કાર્યં વૈદેન જ્ઞાનતા ।
વૈતસાન્નરુપિન્યાનાં કાયેન પરિપેચનમ્ ॥ ૬૪ ॥

દ્વીવેરમધુકોશીરસારિવોત્પલપદ્મકૈઃ ।

લોધપ્રિયદ્વગુમજિપ્રામૈરિકૈઃ પ્રદિદેહ્ચિજીશુમ્ ॥૬૫॥

અન્ય-જ્ઞાતાતા વૈશેન શકુનીપ્રહુલુસ્ય વૈતપ-
આપ્ર-કપિત્યાનાં કવાયેન પરિપેચન કાર્યમ્, દ્વીવેર-
મધુક-ઉશીર-સારિવા-ઉત્પલ-પદ્મકૈઃ. લોધ-પ્રિયદ્વ-
મજિપ્રા-નૈરિકૈઃ શિશુ પ્રદિહેત્ ॥

વિદ્વાન વૈદે શકુનીના વળગાડવાળા બાળક
ઉપર નેતર, આંખો અને કોઠના કવાથથી
સિંચત કરવું અને વાળો, બેઠીમધ, કાળો
વાળો, ઉપલસરી, કમળ, પદ્મકાષ્ઠ, લોધર,
ઘઉંલાં, મજીક અને સોનાગેરનો બાળકને
લેપ કરવો. ૧૪, ૧૫

ટીકા-પ્રદિહેત્=લિપ્તેત્, 'દિષાત્' इति चिद्वे
'दिहेत्' इति रूपतिदिरार्पत्वात् ॥ અહીં મૂળમાં
૧૫ શ્લોકની અંદર 'પ્રદિહેત્' એ પ્રયોગ આર્થ છે;
કારણ કે અરી રીતે 'પ્રદિષાત્' એમ જ સિદ્ધ થાય છે.

ધૂપ, હૂત તથા ઔપધિધારણુ

સ્કન્દપ્રમોક્તા ધૂપાશ્ચ હિતા ગ્રજ મવન્તિ હિ ।
સ્કન્દાપસ્મારશ્મનં વૃતમગ્રાયિ પૂજિતમ્ ॥૬૬॥
શતાવરીમૃગૈર્વાહનાગદન્તીનિદિન્ધિકામ્ ।
લક્ષ્મણા સહદેવીં ચ વૃહતીં ચાપિ ધારયેત્ ॥ ૬૭ ॥

અન્ય-સ્કન્દપ્રમ-ઉપ્કાઃ ધૂપાઃ ગ્રજ ન હિતાઃ
હિ મવન્તિ, સ્કન્દાપસ્મારશ્મન વૃતમ્ ગ્રજ અપિ
પૂજિતમ્. અપિ ન શતાવરી-મૃગૈર્વાહ-નાગદન્તી-નિદિ-
ન્ધિકા લક્ષ્મણા સહદેવીં ચ વૃહતીં ધારયેત્ ॥

જે ધૂપો સ્કંદ નામના બાલપ્રહ માટે કહ્યા
છે, તે અને સ્કંદાપરમારને શાંત કરવા માટે
જે ધી કહ્યું છે, તે (બન્ને) શકુનીને વળગાડ
મટાડવા માટે પણ વખણાય છે. વળી શતા
વરી, મોટી ધંદવારુણી, નાગદમ્બની, ધોળી
ભોરીગણી, અપાટ અને ભોલી ભોરીગણીનું
પણ ધારણુ કરવું. ૬૬, ૬૭

ટીકા-મૃગૈર્વાહ=વૃહતી ઇન્દ્રવાણી, નાગદન્તી=નાગ-
હુલી 'તિ લોકે પ્રસિદ્ધા ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)
નૈવેદ્ય, સ્નાન, પ્રદેહ, અભ્યંગ તથા પૂજા
તિલતળડુલકં માલ્યં હરિતાલ મન.શિલા ।

ચલિરેપાં કરજે તુ નિવેદ્યો નિયતાત્મના ॥ ૬૮ ॥

નિકટે ચ પ્રયોક્ત્ય જ્ઞાનમસ્ય યથાવિધિ ।

શ્વેતાશિરીષગન્ધાષ્ટપયોગુમ્બુલસર્પૈઃ ॥ ૬૯ ॥

ચિદ્ધમગ્નજ્ઞને તૈલ કારયેત્પૂર્વમેવ તુ ।

શકુનીપ્રહશાન્ત્યર્થે પ્રદેહં કારયેદ્વિતમ્ ॥ ૭૦ ॥

કુર્યાંચ વિવિધાં પૂજાં શકુન્યાઃ કુસુમૈઃ શુભૈઃ ।
નિકુમ્ભોક્તેન વિધિના ક્ષાપયેત્તં તતઃ પટેત્ ॥૭૧॥

અન્ય-તિલ-તળડુલક માલ્ય હરિતાલ મન:શિલા-
આપાં તુ ચલિઃ નિયત-આત્મના કરજે નિવેદ્ય, અસ્ય ચ
નિકટે યથાવિધિ સ્નાન પ્રયોક્ત્ય, શ્વેતા-શિરીષ-
ગન્ધાષ્ટ-પયઃ-ગુમ્બુલ-સર્પૈઃ સિદ્ધ તત્ક પૂર્વમ્ એવ
અગ્નિજ્ઞને કારયેત્, શકુનીપ્રહશાન્ત્યર્થે હિત પ્રદેહ કાર-
યેત્, શુભૈઃ કુસુમૈઃ શકુન્યાઃ વિવિધાં ચ પૂજા કુર્યાત્,
નિકુમ્ભ-ઉક્તેન વિધિના ત સ્નાપયેત્, તતઃ પટેત્ ॥

તલ, ચોખા, ફૂલ, હરતાલ અને મન
શીલવું બલિદાન કરેજના ઝાઝની નીચે વૈદે
મન સાવધ રાખીને આપવું અને તે ઝાઝની
પાસે બાળકને વિધિ પ્રમાણે નવડાવવું; પરંતુ
ધોળી ધ્રો, સરસડિયો, અષ્ટગંધ, દૂધ, ગૂગળ
અને સરસવના કદકથી પકાવેલું તેલ માલિસ
માટે પ્રથમ જ તૈયાર કરી રાખવું અને
બાળકને નવરાબ્યા પછી એ તેલથી માલિસ
કરવું; તેમ જ શકુનીની શાંતિ માટે હિતકારી
વિલેપન કરવું અને સુંદર પુષ્પોથી શકુનીની
વિવિધ પ્રકારે પૂજા કરવી. તે પછી નિકુલ
નામના સદાશિવના ગણે કહેલા વિધિ પ્રમાણે
તે બાળકને નવડાવી તેની પાસે નીચે પ્રમાણે
પાઠ કરવો : ૬૮-૭૧

ટીકા-નિકુમ્ભઃ=શિવસ્ય ગણવિશેષ, તેનોક્તેન
વિધિના ॥ (આનો અર્થ મૂળમાં અપાયો છે.)

શકુનીની પ્રાર્થના

અન્તરિક્ષચરા દેવી સર્વાલક્ષ્મ્યભૂષિતા ।

અધોમુખી સૂક્ષ્મતુણ્ડા શકુની તે પ્રસીદતુ ॥૭૨॥

દુર્દશીના મહાકાયા પિદ્માઘ્ની મૈરવસ્વરા ।

લમ્બોદરી શક્કુર્કર્ણી શકુની તે પ્રસીદતુ ॥ ૭૩ ॥

અન્ય-અન્તરિક્ષચરા સર્વ-અલકારભૂષિતા અધો-
મુખી સૂક્ષ્મતુણ્ડા શકુની દેવી તે પ્રસીદતુ ॥ દુર્દશીના
મહાકાયા પિદ્મ-ઘ્ની મૈરવસ્વરા લમ્બ-ઉદરી શક્કુર્કર્ણી
શકુની તે પ્રસીદતુ ॥

અંતરિક્ષમાં ફરનારી, શણગાર ધરતી અને
નીચા તથા સૂક્ષ્મ મોઢાવાળી શકુની દેવી
તારા પર પ્રસન્ન થાઓ. લયંકર દેખાવની,
મોટી કાયાવાળી, પિંગળાં અંગોવાળી, લયંકર
સ્વરવાળી, લાંબા પેટવાળી અને ખીલા જેવા
કાનવાળી શકુની દેવી તારા પર પ્રસન્ન થાઓ.

રેવતીના વળગાડની ચિકિત્સા :

ક્રવાચસિંચન

અશ્વગન્ધાડજગૃહ્ની ચ સારિવાડય પુનર્નવા ।

સહા વિદારી હોતામાં કાચેન પરિપેચનમ્ ॥૭૪॥

અન્વય:-અશ્વગન્ધા અજગૃહ્ની ચ સારિવા અથ પુનર્નવા સહા વિદારી, એવામાં કાચેન હિ પરિપેચન (કુચાતિ) ॥

આસંધ, મેઢાશિંગી, ઉપલસરી, સાટોડી,

સેવંતી કે શુલાબ અને વિદારીકંદના ક્રવાચથી

સિંચન કરવું. ૭૪

ટીકા-અજગૃહ્ની=મેઢાશુદ્ધી, સહા=સેવંતી પુષ્પ-

આતિ: ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

તૈલમાલિશ

તૈલમશ્યજ્જને કાર્યં કુષ્ઠે સર્જરસે તથા ।

પલંકપાયાં નલદે તથા ગૌરકદમ્બકે ॥૭૫॥

અન્વય:-કુષ્ઠે સર્જરસે તથા પલંકપાયાં નલદે તથા

ગૌરકદમ્બકે (પક્વ) તૈલમ્ અશ્યજ્જને કાર્યમ્ ॥

સેવંતી કે કઠ, રાળ, ગૂગળ, વાળા જેવું

પીણું લામજ્જક નામનું ઘાસ અને હળદરિયા

કંદબના કંદથી પકાવેલા તૈલનું માલિશ

કરવું. ૭૫

ટીકા-સર્જરસ: =રાલ, પલંકપા: =ગુમુલ, નલદે=

નામજ્જકમ્-ઉશીરવતીતચ્છવિ, ગૌરકદમ્બક: =હારિદ્રક,

હરદ્રકા કદમ્બ' इति लोके ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

દ્યુતપાન

ધવાશ્વર્ગકર્ણકુમશાલકીતિન્દુકેષુ ચ ।

કાકોલ્યાદૌ ગણે આપિ સિદ્ધં સર્પિઃ પિવેચ્છિશુઃ ॥૭૬॥

અન્વય:-ધવ-અશ્વર્ગ-કુકુમ-શાલકી-તિન્દુકેષુ ચ

કાકોલ્યાદૌ ગણે અપિ સિદ્ધ સર્પિઃ પિવેત ॥

ધાવડો, સાગ, ઇંદ્રજવ, સફેદી, ટીંબરુ

અને કાકોલ્યાદિગણના કંદથી પકાવેલું ઘી

બાળકને પાવું. ૭૬

ટીકા-અશ્વર્ગ: = 'સાક્ષુ' इति लोके प्रविद्धः ॥

વિલેપન તથા ઉદ્દૂષન

કુલત્યં શાઙ્ગવર્ણં ચ પ્રવેદઃ સાશ્વગન્ધિકઃ ।

મૃદ્ધોલુકપુરીપાણિ યવા યવફલો દ્યુતમ્ ॥

સન્ધ્યયોલમ્બયોઃ કાર્યમેતદુદ્દૂષનં શિષ્યોઃ ॥૭૭॥

અન્વય:-કુલત્યં શાઙ્ગવર્ણં ચ સાશ્વગન્ધિકઃ

પ્રવેદઃ, મૃદ્ધ-ઉલુક-પુરીપાણિ યવાઃ યવફલઃ દ્યુતમ્,

एतत् उदधूषनं उभयोः संध्योः शिष्योः कार्यम् ॥

કળથી, શંખનુ ચૂર્ણ તથા આસંધનો લેપ

કરવો; તેમ જ ગીધની તથા દુવડની ચરક,

જવ, પાંસનો અંકુર અને ધીની ધુમાડી બંને

સંધ્યા વખતે બાળકને આપવી. ૭૭

ટીકા-યવફલઃ=વંશાકુર: ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

રેવતી-ખલિદાન

શુક્લાઃ સુમનસો લાજાઃ પયઃ શાલ્યોદનં દધિ ।

ચલિર્નિવેયો ગૌતીયે રેવત્યૈ પ્રયતામના ॥૭૮॥

અન્વય:-પ્રયતામના રેવત્યૈ ગૌતીયે શુક્લાઃ સુમનસઃ

લાજાઃ પયઃ શાલિ-સોદનં દધિ ચલિઃ નિવેયઃ ॥

સાપધાન માથુસે રેવતીને ગાયેના વાઢામાં

ધોળાં ફૂલ, શાળ, દૂધ, ડાંગેરનો ભાત અને

કઢીનું ખલિદાન આપવું. ૭૮

ટીકા-ગૌતીયે=ગોષ્ઠે ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

સંગમરનાન અને રેવતીની પ્રાર્થના

જ્ઞાનં ધાત્રીકુમારામ્યાં સદ્ગમે કારયેદ્વિપક્ ।

નાનાશલ્લધરા દેવી ચિત્રમાલ્યાડનુલેપના ॥૭૯॥

ચલત્કુણ્ડલિની ઇયામા રેવતી તે પ્રસીદતુ ।

ઉપાસતે યો સતતં દેવ્યો વિવિધભૂષણાઃ ॥૮૦॥

લમ્યા કરાલા વિનતા તથેવ ચતુષ્પુત્રિકા ।

રેવતી શુષ્કનાસા ચ તુભ્યં દેવી પ્રસીદતુ ॥૮૧॥

અન્વય:-મિત્ર સમૈ ધાત્રીકુમારામ્યાં જ્ઞાનં

કારયેદ, (સતઃ ચ પ્રાર્થયેત-) નાનાશલ્લધરા ચિત્ર-

માલ્ય-અનુલેપના ચલત્કુણ્ડલિની ઇયામા રેવતી દેવી

તે પ્રસીદતુ, વિવિધભૂષણાઃ દેવ્યઃ યો સતતમ્ ઉપાસતે

(સા) લમ્યા કરાલા વિનતા તથા એ ચતુષ્પુત્રિકા

શુષ્કનાસા રેવતી દેવી તુભ્ય પ્રસીદતુ ॥

અનુદ્રના અને નહીના અથવા બે નહીંઓના

સંગમમાં બાળકને (અને તેની માને)

નવશવર્ગ; પછી પ્રાર્થના કરવી: 'વિવિધ

શસ્ત્રોને ધરનારી, વિચિત્ર પુષ્પવાળી, વિચિત્ર

લેપનવાળી, ચલિત કુંડલવાળી અને શ્યામ-

વર્ણવાળી રેવતી દેવી તારા પર પ્રસન્ન થાઓ.

લાંબી, લયાનક, અતિ નમેલી, ઘણા પુનવાળી,

સુકાચેલાં નાકવાળી અને જેને વિવિધ ભૂષણ-

વાળી ટેવીઓ સર્વદા મેવે છે. એ રેવતી દેવી

તારા પર પ્રસન્ન થાઓ.' ૭૯-૮૧

પૂતનાના વળગાડની ચિકિત્સા :

ક્રવાચસિંચન

કપોતવક્ત્રા ર્યોનાકો વરુણઃ પારિભદ્રકઃ ।

આસ્તોતા ચૈવ યોજ્યાઃ સ્યુર્વાલાતાં પરિવેચને ॥૮૨॥

અન્વય.-કવોતવદ્વાઃ ડ્યોતાકઃ વશઃ પારિમદકઃ
આસ્કોતા ચ વાલ્કાના પરિષેચને યોગ્યાઃ એવ ॥

પ્રાદ્વી, અરલૂ, વાયવરણાં, લીંબડા અને
ગરબીનો ક્વાથ ખાજકના શરીર પર સિંચન
માટે ચોખ્ખો જ નોઈ એ. ૮૨

ટીકા-કવોતવદ્વા=ગ્રાહી, આસ્કોતા=અપરાજિતા ॥
(આનો અર્થ ઉપર છે.)

તૈલભાલિશ

નવા પયસ્યા ગોલોમી હરિતાલં મનઃશિલા ।
કુષ્ઠં સર્જરસૈવં તૈલાયં કલ્ક ઇપ્યતે ॥૮૩॥

અન્વય.-નવા પયસ્યા ગોલોમી હરિતાલં મનઃશિલા
કુષ્ઠ ચ સર્જરસઃ એવ, કલ્કઃ તૈલાયં ઇપ્યતે ॥

તાલો વિદારીકંદ, ધોળી ધ્રો, હરતાલ,
મનશીલ, કઠં અને રાખનો કલક માલિસ
માટે તૈલ પકાવવા ઉપયોગમાં લેવો. ૮૩

ટીકા-નવા પયસ્યા=નૂતના કીરવિદારી, ગોલોમી=
ચેતદૂર્વા ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

ધી અને ધૂપ

હિતં ઘૃતં તુગાક્ષીર્ણં સંતિદ્ધં મધુકેન ચ ।
કુષ્ઠતાલીસલદિરાઃ સ્પન્દનોઽર્જુન એવ ચ ॥૮૪॥
પનસઃ કકુભઃપિ મજ્જાનો વદરસ્ય ચ ।
કુક્કુટાસ્ય ઘૃતં ચાપિ ધૂપનં સહ સર્પૈઃ ॥૮૫॥

અન્વયઃ-તુગાક્ષીર્ણં ચ મધુકેન સંતિદ્ધ ઘૃત હિતમ્
(સવતિ) । કુષ્ઠ-તાલીસ-સદિરાઃ સ્પન્દનઃ ચ અર્જુનઃ
એવ પનસઃ ચ કકુભઃ વદરસ્ય ચ મજ્જાનઃ અપિ, કુક્કુ-
ટાસ્ય ઘૃતમ્ અપે ચ સર્પૈઃ સહ ધૂપન (કાર્યમ્) ॥

વંશલોચન અને ભેટીમધના કલકથી પકા
વેલું ઘી પણ હિતકારી થાય છે. કઠં, તાલીસ-
પત્ર, ખેર, અરલૂ, આસોંદરો, પનસ,
ઇંદ્રજવ, બોરનો અર્ણ, કૂકડાનું હાડકું, ઘી અને
સરસવનો ધૂપ કરવો. ૮૪, ૮૫

ટીકા-સ્પન્દનઃ=‘સ્પન્દન’ इत्येव नाम्ना प्रविद्धः ।
(અર્થ ઉપર છે.)

ઓપધિધારણ

કાકાદર્નો ચિત્રફલો વિચ્છી ગુણો ચ ધારયેત્ ॥૮૬॥

અન્વયઃ-કાકાદર્નો ચિત્રફલો વિચ્છી ચ ગુણો
ધારયેત્ ॥

ધોળી ચણેહી, મોટી ઇંદ્રવારણી, કઠં

ટિંડોરી અને ચણેહીનું અંગ પર ધારણ પણ
કરાવવું. ૮૬

ટીકા-કાકાદર્નો=ચેતગુણ, ચિત્રફલો=વૃહદિન્દ્ર-
વાળી ॥ (અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

અભિદાન, સ્નાન, ધૂપન તથા પ્રાર્થના
મન્સ્યોદનં યલિં દયાત્ કુશારં પલલં તથા ।
શરાવસપુટે કૃત્વા યલિં શૂન્યે ઘૃહે હરેત્ ॥૮૭॥
ઉત્સૃષ્ટાન્નામિપિક્ષસ્ય શિશોઃ સ્તપનમિપ્યતે ।
કુષ્ઠતાલીસલદિરં ચન્દનં સ્પન્દનં તથા ॥૮૮॥

દેવદાહ વચા હિદ્મુ કુષ્ઠં ગિરિકદમ્બકમ્ ।
પલા હરેણવઘાપિ યોગ્યા ઉદ્ધૂપને સદા ॥૮૯॥
મલિનામ્બરસંવીતા મલિના રક્ષમૂર્ધજા ।
શૂન્યાગારાભયા દેવી દારકં પાતુ પૂતના ॥૯૦॥

અન્વયઃ-મત્સ્ય-ગ્રોહન કુશારં તથા પલલં વર્તિ
દયાત્, યલિં શરાવસપુટે કૃત્વા શૂન્યે ઘૃહે હરેત્ ।
ઉત્સૃષ્ટ-અન્ન-અમિપિક્ષસ્ય શિશોઃ સ્તપનમ્ ઇપ્યતે ।
કુષ્ઠ-તાલીસ-સદિરં ચન્દનં તથા સ્પન્દનં દેવદાહ વચા
હિદ્મુ કુષ્ઠ ગિરિકદમ્બકમ્ પલા ચ હરેણવઃ અપિ સદા
ઉદ્ધૂપને યોગ્યાઃ । મલિન-અન્બરસંવીતા મલિના રક્ષ-
મૂર્ધજા શૂન્ય-અગાર-આશ્રયા પૂતના દેવી દારક પાતુ ॥

માછલાં તથા ભાત, તલની ખીચડી
અને માંસનું પૂતનાને અભિદાન હેવું. એ
અભિદાનને કૌઠિયામાં રાખી ઉત્તજક ઘરમાં
પૂતનાને અભિદાન આપવું. બાલકને ઉન્નિષ્ઠ
અતઘી ખરડ્યા પછી નવરાવવું. કઠં, તાલીસ-
પત્ર, ખેર, ચંદન, અરલૂ, દેવદાર, વજ્ર,
હિંગ, કઠં, પહાડી કદંબ, એલચી અને
હરેણુ નામનો સુગંધી પદાર્થ (સુગંધી
મેંદીનાં ખીજ)ની હથેશાં ધુમાડી આપવી
અને પછી પ્રાર્થના કરવી કે, મેલાં વસોથી
વીંટાયેલી, મેલી, રૂક્ષ કેશવાળી અને ઉત્તજક
ઘરમાં રહેનારી પૂતના દેવી બાલકની રક્ષા
કરો. ૮૭-૯૦

અંધપૂતનાના વળગાડની ચિકિત્સાઃ
ક્રવાથસિંચન

તિક્તકદ્મમપત્રાણાં કાથઃ કાથોઽભિષેચને ॥૯૧॥
અન્વયઃ-તિક્તકદ્મમપત્રાણાં ક્રવાથઃ અભિષેચને
કાર્યઃ ॥

તિક્ત વૃક્ષોનાં પાંદડાંનો ક્રવાથ સિંચન
માટે કરવો. ૯૧

તિક્કુમાનાહ-

તિક્ત વૃક્ષો, ધી તથા લેપન

નિમ્બ: પટોલ: કુદ્રા ચ ગુદ્ધચી વાસકસ્તથા ।
વિસર્પકુણ્ડુત્થ્યાતો ગળોડ્યં પચ્ચતિક્તકઃ ॥૧૨॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચિત્રકો મધુકો મધુ ।
શાલિપર્ણી વૃહત્યો ચ વૃતાર્થ ચ સમાહરેત્ ॥૧૩॥
સર્વગન્ધ: પ્રવેદ્ય ગાત્રે ચાક્ષ્ણોચ્ચ શીતલૈ: ॥૧૪॥

અન્વય:-નિમ્બ: પટોલ: કુદ્રા ચ ગુદ્ધચી તથા
વાસક:, અયં પચ્ચતિક્તક: ગળ: વિસર્પકુણ્ડુત્, પિપ્પલી
પિપ્પલીમૂલં ચિત્રક: મધુક: મધુ શાલિપર્ણી ચ વૃહત્યો
વૃતાર્થ ચ સમાહરેત્, ગાત્રે ચ અક્ષ્ણો: શીતલૈ: સર્વ-
ગન્ધૈ: પ્રવેદ્ય: (કાર્ય:) ॥

લોખંડો, પરવળ, ભોરીંગણી, ગળો અને
અરડૂસો એ 'પંચતિક્તક ગણુ' કહેવાય છે
અને તે વિસર્પ તથા કોહને મટાડે છે.
પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, જોડીમધ, મધ,
સમેરવો તથા જીલી ભોરીંગણીના કદકથી
પકાવેલું ધી બાળકને પિવરાવવું; તેમ જ કેસર,
અશુર, કપૂર, કરતૂરી અને ચંદનનું શરીર
પર લેપન કરવું. (કેસર, કરતૂરી અને અશુર
એ ગરમ છે, માટે તેઓનું નેત્રોની ઉપર
લેપન કરવું નહિ.) નેત્રોની ઉપર તો શીતલ
એવા ચંદન તથા કપૂરનું જ લેપન કરવું.

ટીકા-સર્વગન્ધૈ: કુદ્રુમાગુદ્ધચીકસ્તૂરીચન્દનૈ: સહ ।
અક્ષ્ણોલુ શીતલૈ: ચન્દનકર્કશૈ: ન તુ કસ્તૂરીકુદ્રુમા-
ગુહમિ:, તેપામુષ્ણત્વાત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ધૂપ, ઔપધિધારણુ, નૈવેદ્ય, રનાન

તથા પ્રાર્થના

પુરીપં કૌકુટં કેદાશ્ચર્મ સર્પમયં તથા ।
જીર્ણં ચામીક્ષ્ણશો વાસો ધૂપનાયોપકલ્પયેત્ ॥૧૫॥
કુકુટીં મર્કટીં વિચ્છીમનન્તાં ચાપિ ધારયેત્ ।
માંસમામં તથા પક્વં શોણિતં ચ તતુષ્પયે ॥૧૬॥
નિવેદ્યમન્તશ્ચ ગૃહે શિશો: સ્પનનમિષ્યેત્ ।
કરાલા પિત્તલા મુળ્ડા કાપાયામ્બરસંવૃતા ॥
દેવિ ! ચાલમિમં પ્રીતા રક્ષ સ્વમન્થપૂતને ! ॥૧૭॥

અન્વય:-કૌકુટં પુરીપં કેદા: સર્પમયં ચર્મ તથા
ચ જીર્ણં વાસ: અમીક્ષ્ણશ: ધૂપનાય ઉપકલ્પયેત્ ॥
કુકુટીં મર્કટીં સિચ્છીં ચ અનન્તામ્ અપિ ધારયેત્ ॥
આમં તથા પક્વં માંસં ચ શોણિતં ચ તતુષ્પયે નિવેદ્યમ્ ॥
ગૃહે ચ અન્ત: શિશો: સ્પનનમ્ ઇષ્યેત્ (તત: પ્રાર્થયેત્)-

હે અન્થપૂતને દેવિ ! કરાલા પિત્તલા મુળ્ડા કાપાવ-
અમ્બરસંવૃતા ત્વં પ્રીતા (સતી) હમં ચાલં રક્ષ ॥

કૂકડાની ચરક, કેશ, સર્પની કાંચળી
અને જૂના લગડાની વારંવાર ધુમાડી આપવી.
શીમળો, કરંજ, કદલી ટિંડોરી અને જવાસો
પણ ધારણુ કરાવવાં. ચોટામાં કાચુ તથા
પાકું માંસ અને લોહીનું અભિદાન આપવું;
બાળકને અંદરના ઘરમાં નવરાવવો અને
પછી આમ પ્રાર્થના કરવી કે, 'હે અંધપૂતના
દેવિ ! વિકરાળ, પિંગળી, માથે મુંઠનવાળી
અને ભગવાં વચ્ચી વીંટાયેલી તું પ્રસન્ન
થઈ આ બાળકની રક્ષા કરજે.' ૯૫-૯૭
શીતપૂતનાના વળગાડની ચિકિત્સા :

માલિશ માટેનું તેલ

ગોમૂત્રં ચાશ્વમૂત્રં ચ મુસ્તાં ચામરદ્વાક ચ ।
કુષ્ઠં ચ સર્વગન્ધાંશ્ચ તૈલાર્ધમવધારયેત્ ॥૧૮॥

અન્વય:-ગોમૂત્રં ચ અશ્વમૂત્રં ચ મુસ્તાં ચ અમર-
દાક ચ કુષ્ઠં ચ સર્વગન્ધાનુ તૈલાર્ધમ્ અવધારયેત્ ॥

ગોમૂત્ર, ઘોડાનું મૂત્ર, મોથ, દેવદાર,
કઠ, કેસર, અશુર, કરતૂરી, કપૂર અને ચંદન
માલિશ માટેનું તેલ પકાવવા માટે લાવવાં
અને તેથી પકાવેલા તેલનું બાળકના શરીર
પર માલિશ કરવું. ૯૮

ટીકા-સર્વગન્ધાનુ=ચન્દનાદીનુ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

ધૂપપાન, ધૂપન, ઔપધિધારણુ વગેરે
રોહિણીનિમ્બલદિરપલાશકુભાવચ: ।
નિઃકાષ્ઠ્ય તસ્મિન્નિઃકાષ્યે સક્ષીરે વિપચેદ્ ધૃતમ્ ॥
ગૃધ્રોલ્લુકપુરીપાણિ વસ્તગન્ધામહિત્યચમ્ ।
નિમ્બપત્રાણિ ચ તથા ધૂપનાર્થ સમાહરેત્ ॥૧૦૦॥
ધારયેદપિ ગુણાં ચ ચલો કાકાદનોં તથા ।
નયાં મુદ્ગોદનૈશ્ચાપિ તપ્યેચ્છીતપૂતનામ્ ॥ ૧૦૧ ॥
જલાશયાન્તે ચાલસ્ય સ્પનનં ચોપદિશ્યતે ॥૧૦૨॥

અન્વય:-રોહિણી-નિમ્બ-સદિર-પલાશકુભાવચ:
નિઃકાષ્ઠ્ય તસ્મિન્ નિઃકાષ્યે સક્ષીરે ધૃતં વિપચેત્, ગૃધ્ર-
અલ્લુક-પુરીપાણિ વસ્તગન્ધામ્ અદિત્વં તથા ચ
નિમ્બપત્રાણિ ધૂપનાર્થ સમાહરેત્, ગુણાં ચ ચલોં તથા
કાકાદનોં ધારયેત્ અપિ, નયાં ચ મુદ્ગ-ઓદનૈ: પ્રીત-
પૂતનાં તપ્યેત્ અપિ, જલાશય-ગન્તે ચ શાલસ્ય
સ્પનનમ્ ઉપદિશ્યતે ॥

કડું, લોખંડો, ખેર, બાખરો અને ઇંદ્ર-

જવના ઝાડની છાલને કવાથ કરી તે કવાથને દૂધથી મિશ્ર કરીને તેમાં પકાવેલું ઘી બાળક-ને પિવરાવવું. ગીધની ચરક, ઘુવડની ચરક, તલવણી, સર્પની કાંચળી અને લાંબડાનાં પાંદડાંની ધુમાડી આપવી. ચણાડી, ખપાટ અને ઘોળી ચણાડી ધારણ કરાવવાં. નદીમાં મગલાતથી શીતપૂતનાને તૃપ્ત કરવી અને જલાશયના કિનારે બાળકને નવરાવવું.

ટીકા-જલાશયનતે=જલાશયતીરે ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

બલિપ્રદાન તથા પ્રાર્થના

દેવ્ય દેવશ્વોપહારો વાહુની રુધિરં તથા ।
મુદ્રોદનાશિની દેવી સુરાશોણિતપાયિની ॥
જલાશયરતા નિત્યં પાતુ ત્વાં શીતપૂતના ॥૧૦૩॥
અન્યથા-વાહુની તથા રુધિરં ચ દેવ્યે ઉપહારઃ
દેવઃ (તતઃ પ્રાર્થયેત્) મુદ્રગ-મોદન-માશિની સુરા-
શોણિતપાયિની જલાશયરતા દેવી શીતપૂતના ત્વાં
નિત્યં પાતુ ॥

શીતપૂતનાને મદિરા તથા લોહી ચકાવવાં;
તે પછી બાળકની સમક્ષ પ્રાર્થના કરવી કે,
'મગલાતને ખાનારી, મદિરા તથા લોહીને
પીનારી અને જલાશયમાં રહેનારી શીતપૂતના
દેવી સર્વકાળ તારી રક્ષા કરે.' ૧૦૩

સુખમંડલિકાના વળગાડની ચિકિત્સા :
કવાથસિંચન

કપિત્થં વિલ્વતર્કાતીવાસા ગન્ધર્વહસ્તકઃ ।
કુવેરાક્ષી ચ યોગ્યાઃ સ્યુર્વાલાનાં પરિપેચને ॥૧૦૪॥
અન્યથા-કપિત્થં વિલ્વ-તર્કારી-વાસા ગન્ધર્વહસ્તકઃ
ચ કુવેરાક્ષી, શાલાનાં પરિપેચને યોગ્યાઃ દ્યુઃ ॥

કાંક, બીલી, અરણી, અરડૂસો, ઘોળો
એરંડો અને કાંકચના કવાથથી બાળકના
શરીર પર સિંચન માટે યોજના કરવી. ૧૦૪
ટીકા-તર્કારી='ગળિયાર' इति लोके, ગન્ધર્વ-
હસ્તકઃ=વેત ઇરુડઃ, કુવેરાક્ષી='પાલહિ' इति लोके ॥

માલિશનું તેલ

સ્વરસૈર્મૂલ્લવૃક્ષાણાં તથૈવ હયગન્ધયા ।
તૈલં વર્ચાં ચ સંયોજ્ય પચેદમ્યજ્જનં શિશ્નોઃ ॥

અન્યથા-મૂલ્લવૃક્ષાણાં સ્વરસઃ તથા એવ હયગન્ધયા
ચ વર્ચાં સંયોજ્ય શિશ્નોઃ અમ્યજ્જન પચેત્ ॥

ભાંગરાના સ્વરસમાં આસંધના ઠલકની

સાથે વજનાખીને તેલ પકાવી તેનું બાલકના
શરીર પર માલિશ કરવું. ૧૦૫

ટીકા-મૂલ્લવૃક્ષઃ='માંગરો' इति लोके ॥

ઉદ્ધૂપનથી પ્રાર્થનાપર્યંત

વચા મર્જરસઃ કુષ્ઠં સર્પિષ્શોદ્ધૂપને હિતમ્ ।
વર્ણકં ચૂર્ણકં માલ્યમ્બજનં પારદં તથા ॥૧૦૬॥
મનઃશિલાં ચોપહરેદ્રોષ્ટમધ્યે વલિં તતઃ ।
પાયસં સપુરોડાશં તદ્વલ્યર્થમુપાહરેત્ ॥૧૦૭॥
મન્ત્રપૂતામિન્દ્રિષ્ઠ તત્રૈવ જપનં હિતમ્ ।
મલલ્લહતા કામવતી સુમગા કામરૂપિણી ।
ગોષ્ટમધ્યાલયા યા તુ પાતુ ત્વાં મુલ્લમણિકા ॥૧૦૮॥

અન્યથા-વચા મર્જરસઃ કુષ્ઠં ચ સર્પિઃ ઉદ્ધૂપને
હિતમ્, વર્ણકં ચૂર્ણકં માલ્યમ્ બજનં પારદં તથા મનઃ-
શિલાં ચ ઉપાહરેત્, તતઃ ગોષ્ટમધ્યે વલિમ્ (ઉપાહરેત્),
તદ્-વલ્યર્થં સપુરોડાશં પાયમમ્ ઉપાહરેત્, તત્ર
ચ એવ મન્ત્રપૂતામિઃ મદ્ભિઃ સ્વપનં હિતમ્, (તતઃ
પ્રાર્થના યયા-) ચ ॥ મલલ્લહતા કામવતી સુમગા કામ-
રૂપિણી ગોષ્ટમધ્ય-માલયા મુલ્લમણિકા (સા) ત્વાં પાતુ ॥

વજ, રાણ, કક અને ધીની ધુમાડી
આપવી. શુલાલ, હિંગળો, પુષ્પ, આંજણ,
પારો અને મનશીલ ગાયેના વાડામાં સુખ-
મંડિકાને અર્પણ કરવાં; અને પછી દૂધ તથા
પુરોડાશનું બલિદાન આપવું. તે પછી તે જ
સ્થળે મંત્રથી મંતરેલા પાણીથી બાળકને
નવડાવવો, એ હિતકારી છે. આમ પ્રાર્થના
કરવી: 'સુશોભિત શણગારવાળી, કામનાવાળી,
ઉત્તમ ઐશ્વર્યવાળી, થથેટ રૂપોને ધરનારી
અને ગાયેના વાડાની અંદર રહેનારી સુખ-
મંડિકા દેવી તારી રક્ષા કરે.' ૧૦૬-૧૦૮

નૈગમેયપ્રદ્યુષ્ય ચિકિત્સામાહ-

નૈગમેયના વળગાડની ચિકિત્સા :

કવાથસિંચન

વિલ્વાગ્નિમન્યપૂતીકૈઃ કાર્યં સ્યાત્પરિપેચનમ્ ॥૧૦૯॥
અન્યથા-વિલ્વ-અગ્નિમન્યપૂતીકૈઃ પરિપેચનં કાર્ય
સ્યાત્ ॥

બાળકના શરીર પર બીલી, અરણી અને
પૂતિકરજના કવાથથી સિંચન કરવું. ૧૦૯
ટીકા-પૂતીકઃ=પોરાકરજ ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

તૈલ માલિશ

પ્રિયદ્ધુસરલાડનન્તાશતપુષ્પાકુટન્નટૈઃ ।

પચેતૈલં સગોમૃત્તં દધિમસ્ત્વલ્લકાશ્નિકૈઃ ॥૧૧૦॥

અન્વયઃ-પ્રિયદ્ધુ-સરલા-અનન્તા-શતપુષ્પા-કુટન્નટૈઃ
દધિ-મસ્તુ-અલ્લકાશ્નિકૈઃ સગોમૃત્તં તૈલં પચેત ॥

ધઉંલા, દેવદાર, ઉપલસરી, મુવા, લોંચ-
આમલીની છાલ અથવા ચરલ, દહીંનો
મંડ, ખાટી કાંજ અને ગોમૂત્રથી તૈલ પકાવવું
અને તેનું માલિશ કરવું. ૧૧૦

ટીકા-કુટન્નટૈઃ=વિતુવ્રજનાનો ઘૃક્ષવિશેષસ્વ ત્વકં,
'ગુહત્તરી' इति लोके, मुस्ताकृतिः, स्योनाकं वा ॥ (આનો
અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

ઔષધધારણ

यचां वयस्यां जटिलां गोलोमीं चापि धारयेत् ॥१११॥

અન્વયઃ-વચાં વયસ્યાં જટિલાં ચ ગોલોમીં અપિ
ધારયેત ॥

વજ, આમળી અથવા ગળો, જટામાંસી
અને ધોળી વજ ધારણ કરાવવાં. ૧૧૧

ટીકા-વયસ્યા=આમલી ગુહચી વા, જટિલા=
જટામાંસી, 'મિશિશોયા' इति लोके; गोलोमी=वेतवचा ॥
(આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

उत्सादनं, प्रधूपन तथा બલિપ્રદાન
उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् ।
मर्कटोलूकगृध्राणां पुतिपाणि प्रधूपनम् ॥११२॥
ધૂપઃ સુતજને કાર્યો વાલસ્ય હિતમિચ્છતા ।
તિલતણ્ડુલકં માલ્યં મર્ક્યાશ્ચ વિવિધાનપિ ॥
કૌમારમૃત્યે મેપાય ઘૃક્ષમૂલે નિવેદયેત્ ॥૧૧૩॥

અન્વયઃ-અત્ર ચ સ્કન્દ-અપસ્મારનાશનમ્ ઉત્સા-
દનં હિતમ્, મર્કટ-ઉલૂક-ગૃધ્રાણાં પુત્રિપાણિ પ્રધૂપનં
(કાર્યમ્), વાલસ્ય હિતમ્ ઇચ્છતા સુતજને ધૂપઃ કાર્યઃ,
કૌમારમૃત્યે ઘૃક્ષમૂલેતિલતણ્ડુલકં માલ્યં ચ વિવિધાન્
મશ્યાન્ મેપાય નિવેદયેત ॥

સ્કંદાપસ્મારને નસાડવા જે ચોળવા કહ્યું
છે, તે ચોળવું પણ હિતકારી છે; તેમ જ
વાંદરાની વિષા, ઘુવડની ચરક અને ગીધની
ચરકની ધુમાડી આપવી. બાળકનું હિત
ઇચ્છનારાએ એ ધુમાડી બ્યારે સર્વ માણસો
સૂઈ ગયાં હોય તે સમયે આપવી. બાળકના
રક્ષણ માટે પીપરના થડમાં તલ સહિત ચોળા,
ફૂલ અને વિવિધ પ્રકારનાં ભક્ષ્યોનું બલિદાન

नैगमेयने आपवुं. ११२, ११३

ટીકા-કૌમારમૃત્યે=વાલકાશ્રામ, મેપાય=નૈગમેય-
પ્રહાય ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

સ્નાન તથા પ્રાર્થના

अघस्तात् क्षीरवृक्षस्य स्नपनं चोपदिश्यते ।
अजाननक्षलाक्षिभूः कामरूपी महायशः ॥
बालपालयिता देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु ॥११४॥

અન્વયઃ-ક્ષીર-વૃક્ષસ્ય અઘસ્તાત્ સ્વપનં ચ ઉપ-
દિશ્યતે, (પ્રાર્થના ચ-) અજ-અનનઃ વલ-અક્ષિભૂ. કામ-
રૂપી મહાયશઃ બાલપાલયિતા નૈગમેયઃ દેવઃ અભિરક્ષતુ ॥

ક્ષીરવાળા આડની નીચે બાળકને નવ-
રાવવો અને પ્રાર્થના કરવી કે- 'અકરાના
જેવા મોઢાવાળો, જેની આંખો તથા ભમરો
ચલિત થયા કરે છે એવો, ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ
ધરનારો, મોટા યશવાળો અને 'બાળકોનું'
રક્ષણ કરનારો નૈગમેય દેવ રક્ષા કરે.' ૧૧૪

बालरोगाणां निदानानि लक्षणानि चाह-
आलेशेयानां निदाने तथा लक्षणेषु।

घात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा ।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥११५॥
મિથ્યાહારવિહારિણ્યા દુષ્ટા વાતાદયશ્ચયઃ ।
દૂષયન્તિ પયસ્તેન જાયન્તે ધ્યાધયઃ શિશોઃ ॥૧૧૬॥
વાતદુષ્ટં શિશુઃ સ્તન્યં પિબન્વાતગદાતુરઃ ।
ક્ષામસ્વરઃ કુશઃ સ્યાદ્બ્રવિષ્મમ્માસ્ત ॥૧૧૭॥
સ્વિષ્તો મિશ્રમલો વાલઃ કામલાપિત્તરોગવાન્ ।
તૃણાલુહ્ણસર્વાઙ્ગઃ પિત્તદુષ્ટં પયઃ પિબન્ ॥૧૧૮॥
શ્લેષ્મદુષ્ટં પિબન્ક્ષીરં લાલુહ્ણઃ શ્લેષ્મરોગવાન્ ।
નિદ્રાદિતો જડઃ શૂનો વક્ષાક્ષ્ણર્દનઃ શિશુઃ ॥૧૧૯॥
(દ્વન્દ્વજે દ્વન્દ્વજં રૂપં સર્વજે સર્વલક્ષણમ્ ।)
જ્વરાદ્યા ધ્યાધયઃ સર્વે મહતાં ચે પુરેરિતાઃ ।
બાલાનામપિ તે તદ્દ્વોદ્વહ્યા મિયગુત્તમેઃ ॥૧૨૦॥
બાલાનામેવ ચે રોગા ભવન્તિ મહતાં ન ચ ।

तालुकण्टकमुखांस्तानचचारय यन्ततः ॥१२१॥

અન્વયઃ-ગુરુભિઃ વિષમૈઃ તથા દોષલૈઃ મોજ્યૈઃ
ઘાત્ર્યાઃ તુ દેહે દોષાઃ પ્રકુપ્યન્તિ, તતઃ સ્તન્યં પ્રદુ-
ષ્યતિ. મિથ્યા-આહાર-વિહારિણ્યાઃ વાત-આદયઃ ત્રયઃ
(દોષાઃ) દુષ્ટાઃ (સન્તઃ) પયઃ દૂષયન્તિ, તેન શિશોઃ
વ્યાધયઃ જાયન્તે. વાતદુષ્ટં સ્તન્યં પિબન્ શિશુઃ વાત-
ગદ-આતુરઃ (સન્) ક્ષામસ્વરઃ કુશ-ગત્તઃ પદ્વિષ્-
મૂત્રમાસ્તઃ (સ્યાત), પિત્તદુષ્ટં પયઃ પિબન્ વાતઃ સ્વિષ્-
મિશ્રમલઃ કામલાપિત્તરોગવાન્ તૃણાઙ્ગઃ ડખ્ણ-સર્વ-

અન્નઃ (મવેત્) ॥ શ્લેષ્મદુષ્ટં ક્ષીરં પિબન્ શિશુઃ લાલાઘુઃ
 શ્લેષ્મરોગવાન્ નિદ્રા-અર્ધિતઃ જઙ્ઘઃ છૂતઃ વક્ત્ર-ગ્રન્થ-છર્દનઃ
 (સ્વાત્) ॥ દન્દ્વે દન્દ્વજં સ્પં સર્વજે સર્વલક્ષણં (ક્રેયમ્)
 ‘જ્વર-આચાઃ ચે સર્વે મહતાં રોગાઃ પુરા ઈરિતાઃ તે વાલા-
 નામ અપિ મિપગ્-ઉત્તમૈઃ તદ્દદ્ બોદધ્વાઃ, (કિંતુ) ચે
 રોગાઃ વાલાનામ્ એવં ભવન્તિ, મહતા ચ ન, તાન્ તાલ્લ-
 ક્ષણકમુખ્યાન્ ચતતઃ ભવધારય ॥

હારે, વિષમ તથા દોષોને વધારનારાં
 ભોજનોથી માતાના શરીરમાં દોષો ખૂબ કેપે
 છે તેથી ધાવણ ખૂબ બગડે છે. અયોગ્ય આહાર-
 વિહાર કરતી સ્ત્રીના શરીરમાં વાયુ આદિ
 ત્રણે દોષો બગડીને ધાવણને ખરાબ કરે છે
 અને ધાવણ ખરાબ થવાથી બાળકના શરીરમાં
 રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુથી બગડેલું ધાવણ
 ધાવતું બાળક વાયુ સંબંધી રોગોથી
 પીડાયેલ, ડુબાળ સ્વરવાળું, પાતળા અંગો-
 વાળું અને વિદ્યા, મૂત્ર તથા પવનની અટ-
 કાયતવાળું થાય છે. પિત્તથી બગડેલ ધાવણ-
 ને ધાવતું બાળક પરસેવો, પાતળો ઝાડો,
 કમળો, પિત્તસંબંધી રોગ, તરશ અને સઘળાં
 અંગોમાં ગરમીથી યુક્ત થાય છે. કફથી
 બગડેલ ધાવણ ધાવતું બાળક ઘણી લાળવાળું,
 કફસંબંધી રોગવાળું, નિદ્રાથી પીડાયેલ,
 જડ, સોજવાળું, વાંકી આંખોવાળું અને
 ઊલટી કરનાર થાય છે. તાવ વગેરે જે
 સઘળા રોગો મોટાઓને થાય છે, તે બાળકો-
 ને પણ તે જ રીતે થાય છે, એમ સમ-
 જવું. આ પ્રકરણમાં તાલુકંટક આદિ જે
 રોગો બાળકોને જ થાય છે, પણ મોટાઓને
 થતા નથી, તેઓને તું કાળજીપૂર્વક સાંભળ.

તત્રાદૌ તાલુકળ્પકમાહ-

તાલુકંટક (ગળું પડવા)નું લક્ષણ

તાલુમાંસે કફઃ કુલ્લઃ કુલ્લે તાલુકળ્પકમ્ ।
 તેન તાલુપ્રદેશસ્ય નિમ્નતા મૂર્ધ્નિ જાયતે ॥૧૨૨॥
 તાલુપાતાસ્તનદ્વેષઃ કુચ્છાત્પાનં શઙ્કદ્વચ્ચમ્ ।
 તુલ્લશ્ચિરુણ્ડાસ્યવજા ગ્રીવાદુર્ધરતા વમિઃ ॥૧૨૩॥

અન્યઃ-તાલુમાંસે કુલ્લઃ કફઃ તાલુકળ્પક કુલ્લે,
 તેન તાલુપ્રદેશસ્ય મૂર્ધ્નિ નિમ્નતા જાયતે, તાલુપાતાત્
 સ્તનદ્વેષઃ કુચ્છાત્ પાનં શઙ્કદ્વચ્ચમ્ તુલ્લશ્ચિરુણ્ડ-
 આસ્યવજા ગ્રીવાદુર્ધરતા વમિઃ (મવેત્) ॥

તાળવાના માંસમાં કેપેલો કફ તાલુકંટક નામનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી માથામાં
 તાળવાનો પ્રદેશ નમી જાય છે. એમ તાળવું
 પડવાથી (બાળકને) ધાવવા ઉપર અરુચિ
 થાય, માંડ માંડ ધાવે, ઝાડો પાતળો થાય,
 તરશ લાગ્યા કરે, આંખોમાં, ગળામાં તથા
 મોઢામાં પીડા થાય, ડાકને સ્થિર રાખી ન
 શકે અને ઊલટી થાય છે. ૧૨૨, ૧૨૩

ટીકા-વાનં સ્તનસ્ય, શઙ્કદ્વચ્ચ=દ્રવ્યમ્ ॥ (અર્થ
 ઉપર છે.)

મહાપદ્મમાહ-

મહાપદ્મનું લક્ષણ

વીર્યપંસ્તુ શિશોઃ પ્રાણનાશનઃ શીર્ષવસ્તિજઃ ।
 પદ્મવર્ણો મહાપદ્મરોગો દોષત્રયોદ્ભવઃ ॥
 શઙ્કાભ્યાં હૃદયં યાતિ હૃદયાચ્ચ ગુદં વ્રજેત્ ॥૧૨૪॥
 અન્યઃ-શિશોઃ શીર્ષવસ્તિજઃ દોષત્રય-ઉદ્ભવઃ
 પ્રાણનાશનઃ પદ્મવર્ણઃ વીર્યપંસ્તુ ‘મહાપદ્મરોગઃ’
 (કચ્ચતે, સ ચ) શઙ્કાભ્યાં હૃદયં યાતિ, હૃદયાત્ ચ ગુદં
 વ્રજેત્ ॥

બાળકને માથામાં તથા મૂત્રાશયમાં ત્રણે
 દોષોના પ્રકોપથી થતો પ્રાણનો નાશ કરે
 એવો રાતા રંગનો વીર્યપંસ્તુ ‘મહાપદ્મ’
 કહેવાય છે. માથામાં થયેલો એ વીર્યપં-
 સ્તુમાંથી હૃદયમાં જાય અને હૃદયમાંથી
 શુદ્ધામાં જાય છે; તેમ જ મૂત્રાશયમાં થયેલો
 એ વીર્યપં શુદ્ધામાં જાય, શુદ્ધામાંથી હૃદયમાં
 જાય અને હૃદયમાંથી માથામાં જાય છે. ૧૨૪

ટીકા-પદ્મવર્ણઃ=લોહિતવર્ણઃ, તન્ન શીર્ષજો વીર્યપં-
 શઙ્કાભ્યાં હૃદયં યાતિ, હૃદયાત્ ચ ગુદં વ્રજેત્, एवं વસ્તિજો
 ગુદં યાતિ, ગુદતો હૃદયં, હૃદયાચ્છરો યાતિ इति बोद्धव्यम् ॥
 (આ ટીકાનો પૂર્ણ અર્થ ઉપર આપાયો છે.)

+ તાલુનિ કળ્પકઃ ઇવ કુપિતાત્ કફાત્-તાળ-
 વાના માંસમાં કફનો પ્રકોપ થવાથી બાળક કોટા
 હોય એવું થઈ જાય છે. માથાના આગલા ભાગમાં
 ખાડો પડે એ ‘તાલુકંટક’ નામે બાલરોગ કહે-
 વાય છે.

× મહત્ પદ્મમ્ ઇવ લોહિતવર્ણઃ શિશોર્વીર્યપં-
 વસ્તિજઃ ત્રિદોષજઃ-મહાપદ્મઃ-મોટાં કમળ જેવો લાલ
 રંગનો જે વીર્યપં બાળકને માથામાં કે મૂત્રાશયમાં
 ત્રણે દોષના પ્રકોપથી થાય તે ‘મહાપદ્મ’ નામે
 બાલરોગ કહેવાય છે.

કુકૂળકમાહ-

કુકૂળકું લક્ષણ

કુકૂળકં ક્ષીણદોષાચ્છિન્નનમેવ વર્ત્તનિ ।
જાયતે સર્વજં નેત્રં કણ્ઠરં પ્રચ્છેદ્વદ્ધ ॥૧૨૫॥
શિશુઃ કુર્યાદ્લઘાટાશ્ચિન્નનાસાપ્રવર્ણમ્ ।
શક્તો નાર્કપ્રભોં દ્રુપું ન ચાક્યુન્મીલનક્ષમઃ ॥૧૨૬॥
અન્વયઃ-ક્ષીણદોષાત્ શિશુનામ્ એવ વર્ત્તનિ કુકૂ-
ળકં જાયતે, (એત) નેત્ર મહજં કણ્ઠરં (સત્) બહુ
પ્રચ્છેત્, શિશુઃ લઘાટ-અશ્ચિન્ન-નાસાપ્રવર્ણમ્ કુર્યાત્,
અર્કપ્રભોં દ્રુપું ન શક્તઃ, અક્ષિ-અન્મીલનક્ષમઃ ચ ન
(મરતિ) ॥

દોષોની અવ્યવસ્થાને લીધે બાળકોની
પાંપણમાં કુકૂળકરોગ" ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી
નેત્રમાં પીડા, ચળ તથા ઘણો જ સાવ થાય
છે. આ રોગથી બાળક પોતાના લઘાટને,
આંખોના ભાગોને તથા નાકને ઘસ્યા કરે છે,
સૂઈની ઠાંતિને જોઈ શકતું નથી અને
આંખોને ઉઘાડી પણ શકતું નથી. ૧૨૫, ૧૨૬
ટીકા-કુકૂળકં= 'કોયુઆહ' ક્ષતિ લોકે ॥

તુન્દિગુદપાકમાહ-
"તુન્દિ" તથા ગુદપાકું લક્ષણ
વાતેનાઆપિતા નાભિઃ સહજા તુન્દિરુચ્યતે ।
પાલસ્ય ગુદપાકારયો દયાધિઃ પિત્તેન જાયતે ॥૧૨૭॥
અન્વયઃ-વાતેન આપ્માપિતા નાભિઃ સહજા તુન્દિઃ
ઉચ્ચતે, પાલસ્ય ગુદપાક-આદ્યઃ વ્યાધિઃ પિત્તેન જાયતે ॥
વાયુએ કુલાવેલી નાભિ વ્યથાવાળી
થાય એ 'તુન્દિ' કહેવાય છે. પિત્તને
લીધે બાળકની શુદ્ધ પાકે, એ 'ગુદપાક' ॥

* કૃતિસત્ કુવંતે નેત્રવર્ત્તે શિશુનાં ક્ષીણદોષાત્
યત્ર તત્ કુકૂળક, કૂળ સકોચે-વ્યુત્ત શિષ્પિસંજ્ઞયોઃ-
(અળા ૨-૩૩) જે રોગમાં અત્પ દોષને લીધે બાળકો-
ની પાંપણ ખરાબ રીતે સંજ્ઞાય પામે-પીડાય, ચળવાળી
થઈ ખૂબ ઝરે, તે બાળકોનો નેત્રરોગ 'કુકૂળક' કહેવાય છે.
+ તુન્દિયતે-આપ્માપિતે વાયુના સહજા નાભિઃ-તુન્દિ-
તોલ્લે- 'સર્વપાતુમ્ય દત્ત' (અળા. ૪-૧૭) તુન્દિ.,
અત્ એવાહ-વૃદ્ધા નામિસ્તુન્દિઃ, 'મૂર્ધન્વોપધોડયમ્' इति
માધવ' इति સિદ્ધાન્તકૌમુદી વીક્ષિતઃ-વાયુએ કુલાવેલી
અને તેથી જ પીડાવાળી બાળકની નાભિ તુન્દિ
કહેવાય છે.

× ગુદસ્ય પાકઃ પિત્તાદિતિ ગુદપાકઃ-પિત્તને લીધે
બાળકની શુદ્ધ પાક-ગુદપાક કહેવાય છે.

કહેવાય છે. ૧૨૭

અહિપૂતનમાહ-

અહિપૂતનું લક્ષણ

શરૂન્મૂલસમાયુક્તેઽઘોતેઽપાને શિશોર્મવેત્ ।
સ્વિત્તે ચાક્ષ્માપ્યમાનસ્ય કણ્ઠ રક્તકનોદ્ભવા ॥૧૨૮॥
કણ્ઠ્યનાત્તતઃ ક્ષિપ્તં સ્ફોટાઃ સ્વાવશ્ચ જાયતે ।
પૌર્વભૂતં વ્રણં ઘોરં તં વિદ્યાદહિપૂતનમ્ ॥૧૨૯॥
અન્વયઃ-શરૂતમૂલસમાયુક્તે શિશોઃ અપાને
અઘોતે, સ્વિત્તે ચ અક્ષ્માપ્યમાનસ્ય રક્તક-ઉદ્ભવા
કણ્ઠઃ (મરતિ), તતઃ કણ્ઠ્યનાત્ ક્ષિપ્ત સ્ફોટાઃ ચ
પ્રાવઃ જાયતે, એવીભૂત ત ઘોર વ્રણમ્ અહિપૂતનં વિદ્યાત્ ॥
વિદ્યા તથા મૂત્રથી યુક્ત થયેલી બાળકની
શુદ્ધ પોવામાં ન આવે અથવા બાળકને પસીના
વળ્યા છતાં નવરાવવામાં ન આવતો હોય તો
હોહીના તથા કદના પ્રકોપથી ચળ ઉત્પન્ન
થાય છે અને ખંજવાળવાથી તરત ફેાફા
તથા સાવ થાય છે; એ સઘણું એકડું થઈ
જે મોટું પણ થાય, તે 'અહિપૂતન' કહે-
વાય છે. ૧૨૮, ૧૨૯

ટીકા-સ્વિત્તે=સ્વેદિતે ॥ (અર્થ ઉપર છે.)

અજગલિકામાહ-

અજગલિકાનું લક્ષણ

ક્ષિપ્તયા સર્વર્ણા પ્રથિતા નીરજા મુદ્રસન્નિમા ।
કફવાતોત્થિતા જ્યેષ્ઠા ચાલાનામજગલિકા ॥૧૩૦॥
અન્વયઃ-ક્ષિપ્તયા સર્વર્ણા પ્રથિતા નીરજા મુદ્ર-
સન્નિમા કફવાત-ઉત્થિતા ચાલાનામ્ અજગલિકા જ્યેષ્ઠા ॥
સ્તિગ્ધ, શરીરના જેવા રંગની, બાણે
ગૂંથાયેલી હોય એવી, પીડા વગરની અને
મગ જેવા આકારની જે ફેાફાઓ કદ તથા
વાયુના પ્રકોપથી બાળકોના શરીર પર થાય
એ 'અજગલિકા' કહેવાય છે. ૧૩૦

ટીકા-પ્રથિતા=ગુપ્તિતેવ, મુદ્રસન્નિમા=મુદ્રાકૃતિઃ ॥

× આ અહિપૂતન રોગ આ ગ્રંથના મધ્યમ-
ખંડ-ચોથો ભાગ-શુદ્ધરોગના અધિકારમાં ૧૬૩૭
પાનમાં બીજા કોલમમાં ૨૩ મા રોગ તરીકે કહેવાયો
છે; તેની વ્યાખ્યા પણ ત્યાં આપાઈ છે, તે ત્યાં
જુઓ.

* આ રોગ પણ પ્રથમ શુદ્ધરોગના અધિકારમાં
૧૪૦૩ પાનમાં પહેલા કોલમમાં ૩૫ મા રોગ તરીકે
કહેવાયો છે; તેની વ્યાખ્યા પણ ત્યાં આપાઈ છે,
તે ત્યાં જુઓ.

પારિગમિકમાહ-

પારિગમિકનું લક્ષણ

માતુઃ કુમારો ગમિષ્યાઃ સ્તન્યં પ્રાયઃ પિષ્વપિ ।
કાસાગ્નિસાદવમયુનન્દ્રાકાર્યાઽરુચિન્નમઃ ॥૧૩૧॥

યુજ્યતે કોષ્ઠવૃદ્ધ્યા ચ તમાહુઃ પારિગમિકમ્ ।
રોગં પરિભવાપ્યં ચ તત્ર યુજીત દીપનમ્ ॥૧૩૨॥

અન્યઃ-ગમિષ્યાઃ માતુઃ સ્તન્ય પ્રાયઃ પિષ્વ અપિ
કુમારઃ કાસ-અગ્નિસાદ-વમયુ-તન્દ્રા-કાર્યા-અરુચિ-ન્નમઃ.
ચ કોષ્ઠવૃદ્ધ્યા યુજ્યતે, ત રોગ પારિગમિક પરિભવ-
આહ્ય ચ માહુઃ, તત્ર દીપનં યુજીત ॥

ગલિંછી માતાનું ધાવણુ લગભગ ધાવે
કે ન ધાવે તેાપણુ બાળક ઉધરસ, અગ્નિનુ
મંદપણું, ઊલટી, ઘેન, કુંથપણું, અરુચિ,
જ્વર અને ઠોઠાની વૃદ્ધિથી યુક્ત થાય છે;
એ રોગને પારિગમિક અને પરિભવ એ બે
નામે વેધો કહે છે. તેમા અગ્નિને પ્રદીપ કરે
એવાં ઔષધની યોજના કરવી. ૧૩૧-૧૩૨

ટીકા-‘પિનપી’તિ ‘અપિ’ શન્દાત્ અપિષ્વપિ ।
પારિગમિકઃ=‘અહીં’તિ લોકે । પરિભવાહ્ય=પરિભવેતિ
નામાન્તરમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

દન્તોદમેદકાન્ રોગાનાહ-

દન્તોદમેદકઃ (દાંત આપતાં થતાં) રોગો
દન્તોદ્વેદઃ શિશોઃ સર્વરોગાનાં કારણં સ્મૃતમ્ ।
વિશેષાજ્વરવિદ્મેદકાસચ્છર્દિશિરોરુજામ્ ।
અભિષ્યન્દસ્ય પોથન્યા વિસર્પસ્ય ચ જાયતે ॥૧૩૩॥

અન્યઃ-શિશોઃ દન્ત-ઉદમેદ- સર્વરોગાના કારણ
સ્મૃતમ્ । વિશેષાત્ જ્વર-વિદ્-મેદ-કાસ-ચ્છર્દિ-શિરો-
રુજામ્ અભિષ્યન્દસ્ય પોથન્યાઃ ચ વિસર્પસ્ય (કારણ)
જાયતે ॥

બાળકોના દાંત ફૂટવા એને બાળકોના
બધા રોગોનું કારણ કહેતુ છે. એ દાંતનુ ફૂટકું
ખાસ કરીને તાવ, ઝાડા, ઉધરસ, ઊલટી,
માથાની ખીડા, આંખો આવવી, પાંપણોના

+ પરિતઃ ગમો નિમિત્તમ્ અસ્ય રોગસ્યેતિ પારિ-
ગ-મિકઃ-એ રોગનું ખાસ નિદાન ગર્ભજ હોય છે,
એવા બાળરોગ ‘પારિગમિક’ કહેવાય છે.

× દન્તાનામ્ ઉદમેદો યસ્મિન્ કારણ ચ રોગો
દન્તોદમેદકઃ-દાંત આપવા એ જેમાં કારણ હોય
છે, તે રોગ દન્તોદમેદક રોગ કહેવાય છે.

પોથકી નામનો રોગ અને રતવા આટલા
રોગોનું કારણ બને છે. ૧૩૩

ટીકા-પારણમિત્યન્યઃ ॥ પોથન્યાઃ=વર્ત્ત્તરોગ-
વિશેષસ્ય ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર લેવાયો છે.)

બાલરોગોની ચિકિત્સા

મેપજ્યં પૂર્વમુદિષ્ટં મહતાં યજ્ઞવરાદિપુ ।

તદેવ કાર્યં બાલાનાં કિન્તુ દાહાદિકં વિના ॥૧૩૪॥

અન્યઃ-મહતા જ્વર-આદિપુ પૂર્વે યદ્ મેપજ્યમ્
ઉદિષ્ટ તદ્ એવ બાલાના કાર્યમ્, કિન્તુ દાહ-આદિક
વિના ॥

મોટાઓના તાવ વગેરે રોગોમાં જે
ઔષધો પ્રથમ કહેવાઈ ગયા છે, તે જ ઔષધો
બાળકોને માટે પણ કરવા; પરંતુ ડામ, ક્ષારની
ક્રિયા, વમન, વિરેચન કે ફક્ત ઓલાવવી
વગેરે કર્ષ કરવું નહિ; છતાં જો મોટું કદ
ઉત્પત્ત થયુ હોય, વિનાશક હુખ જણાય તો
વમન તથા વિરેચન આદિ પણ આપવું;
કારણ કે સુશ્રુતે કહ્યું છે : ‘મરણ કરે એવું
સંકટ ઉત્પત્ત થયા વિના બાળકોને વિરેચન,
ખસ્તિ અને વમનરૂપ ક્રિયાઓ કરવી નહિ’ ૧૩૪

ટીકા-દાહાદિક વિના=અગ્નિદાહાદિકારવમનવિરેચન-
શિરાવ્યથાદિક વિના । મહાકષ્ટે ચોત્પન્ને વમનવિરેકાદપિ
દયાત । યત આહ સુધુત.-‘વિરેકયસ્તિવમનાન્યુતે
કુર્વાન્ચ નાત્યયાત’ इति अत्ययात=વિનાશકરકટાત્,
ઋતે=વિના ॥ (આ ટીકાનો પૂર્ણ અર્થ ઉપર અપાયો
છે.)

બાળકોને ઔષધમાત્રા ખૂબ ઓછી
તથા દોષા દૂર્યાક્ષ જ્વરાદ્યા દ્યાધયશ્ચ તે ।
અતસ્તદેવ મેપજ્યં માત્રા તત્ર કનીયસી ॥૧૩૫॥

અન્યઃ-(બાલાનામ્ અપિ) તે એવ દોષાઃ, ચ
દૂર્યાઃ ચ તે એવ જ્વર-આશઃ વ્યાધયઃ (મ્વન્તિ),
અત (તેવાં) તદ્ એવ મેપજ્યં, (કિન્તુ) તત્ર માત્રા
કનીયસી (દેવા) ॥

બાળકોને દોષ પણ તે જ હોય, દૂધ
પણ તે જ હોય અને જ્વર આદિ વ્યાધિ
પણ એના એ જ હોય છે, માટે બાળકોને
પણ તે તે રોગ માટે તે તે રોગના અધિ-
કારમાં કહેલાં ઔષધો જ આપવાં, પણ માત્રા
ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં આપવી. ૧૩૫

અસ્ય વાલસ્ય કનીયસી માત્રામાહ વિશ્વામિત્રઃ-
વિશ્વામિત્રપણ બાળકોને ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં
ઔષધ આપવાં આમ કહે છે :

બાળકને ઔષધ દેવાનું માપ
વિદ્વદ્ફલમાત્રં તુ જાતમાગ્રસ્ય મેપજમ્ ।
અનેનૈવ પ્રમાણેન માસિ માસિ પ્રવર્ધયેત્ ॥ ૧૩૬ ॥

અન્યથા-જાતમાત્રસ્ય (વાલસ્ય) ॥ વિદ્વદ્ફલ-
માત્રં મેપજં (દેયમ્), અનેન પ્રમાણેન એવ માસિ માસિ
પ્રવર્ધયેત્ ॥

‘બાળકને જન્મ્યા પછી એક મહિના
સુધીમાં વાવડિંગ જેટલું ઔષધ આપવું અને
પછી મહિને મહિને એ જ પ્રમાણથી વધારતા
જવું.’ (તાત્પર્ય આ છે કે પહેલા મહિના-
માં વાવડિંગ જેટલું ઔષધ લઈ ચૂકું અથવા
કદક અથવા અવલેહન કરી આપવું અને બીજા
મહિનામાં બે વાવડિંગ જેટલા ઔષધોનું તે
પ્રમાણે કરવું; એમ મહિને મહિને વધારવું.)

ટીકા-વિદ્વદ્ફલપરિમિત મેપજ ચૂર્ણીકૃત્ય કિંવા
ક્ત્વીકૃત્યાયવાવલેહનકૃત્ય દશાદિત્યર્થઃ । (આ ટીકાનો
અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

તન્નાન્તરે સ્વન્યાયાસમિહિતમ્ ॥ બીજા અંધમાં
તે ઉપર કહેલા પ્રકારથી ભુદી રીતે આમ કહે છે :

બાળકથી વૃદ્ધપર્યન્ત ઔષધમાત્રા
પ્રથમે માસિ કાલાય દેયા મૈપગ્ચરક્તિકા ।
પ્રવલેહ્યા તુ કર્તવ્યા મધુક્ષીરસિતાપૃતઃ ॥ ૧૩૭
દૈનાં વર્ધયેત્તાવદ્યાવસ્તંવત્સરો ભવેત્ ।
તદૂર્ધ્વ માપવૃદ્ધિઃ સ્યાદ્યાવપોઢશ વત્સરાઃ ॥ ૧૩૮
તતઃ સ્થિરા ભવેત્તાવદ્યાવદ્વર્ષાણિ સપતિઃ ।
તતો વાલકવન્માત્રા હાસનીયા જ્ઞાનઃ જ્ઞાનઃ ॥ ૧૩૯ ॥
ચૂર્ણકલ્કાવલેહનાનિમિત્તં માત્રા પ્રકીર્તિતા ।
તપાસ્ય પુનઃ સૈવ વિજ્ઞાતયા ચતુર્મુળા ॥ ૧૪૦ ॥
ક્ષીરપસ્ય શિશ્નોદૈયમૌષધં ક્ષીરસર્પિયા ।
ગ્રાજ્યાસ્તુ કેવલં દેયં ન ક્ષીરેણાપિ સર્પિયા ॥ ૧૪૧

અન્યથા-પ્રથમે માસિ કાલાય મૈપગ્ચરક્તિકા દેયા,
૧૫-ક્ષીર-સિતા-પૃતઃ અવલેહ્યા તુ કર્તવ્યા । એકના
(રક્તિકા) તાવદ્ વર્ધયેત્, યાવત્ સંવત્સરઃ ભવેત્,
દૂર્ધ્વ માપવૃદ્ધિઃ સ્યાત્, યાવત્ પોઢશ વત્સરાઃ
(સુઃ) ॥ તતઃ તાવત્ સ્થિરા ભવેત્, યાવત્ સપતિઃ
ર્ષાણિ (સુઃ) ॥ તતઃ વાલકવત્ જ્ઞાનઃ જ્ઞાનઃ માત્રા
પ્રાપ્તનીયા । इय मात्रा चूर्ण-फल-अवलेहनां प्रकीर्तिता,

કપાસ્ય પુનઃ સા એ ચતુર્મુળા વિજ્ઞાતયા । ક્ષીરપસ્ય
શિશ્નોઃ ક્ષીરસર્પિયા મૌષધં દેયમ્, ગ્રાજ્યાઃ તુ કેવલં
દેય, ન ક્ષીરેણ, ન સર્પિયા અપિ ॥

‘પહેલા મહિને બાળકને એક રતીભાર
ઔષધ આપવું અને તે મધ, ધાવણ, સાકર તથા
ઘીથી ચાટણ જેવું કરીને આપવું. પછી મહિને
મહિને એક એક રતી વધારતા રહી પહેલું વર્ષ
પૂરું થાય ત્યાં સુધી વધારતા જવી. પહેલું
વર્ષ પૂરું થયા પછી સોળ વર્ષની ઉંમર થતાં
સુધી વર્ષે વર્ષે પાંચ પાંચ થલોડીભાર વધારતા
જવું. સોળમું વર્ષ પૂરું થયા પછી સિતેરમા
વર્ષ સુધી માત્રા દિયર થાય છે-એટલે
એટલો ને એટલો જ ચાલુ રહે છે અને
સિતેરમા વર્ષ પછી બાળકની પેઠે ધીરે ધીરે
માત્રા ઓછી કર્યે જવી. એક રતીભાર વગેરે
જે માત્રા કહી છે તે ચૂકું, કદક અને
અવલેહન સમજવી. કપાસની માત્રા તો એથી
ચોગણી જ આપવી. જે બાળક ધાવણ ધાવીને
જ રહેતું હોય તેને દૂધની સાથે તથા ઘીની
સાથે ઔષધ આપવું. બાળકની માને એકલું
જ ઔષધ આપવું, દૂધ કે ઘીની સાથે નહિ.
(જે બાળક ધાવણ હોય અને અગ્ર પણ ખાતું
હોય તેને પણ દૂધ કે ઘીની સાથે જ
ઔષધ આપવું.) ૧૩૭-૧૪૧

ટીકા-એકના રક્તિકા, તદૂર્ધ્વ-વર્ષોપરિ, માપવૃદ્ધિઃ ।
પ્રતિવર્ષ પચગુણામકસ્ય માપસ્ય વૃદ્ધિર્ભવતિ ॥ ‘ગુણાઃ
પચાચમાપક’ इत्यमरसिंहः ॥ ततः=पौडशवत्सरोपरि ॥
ક્ષીરમાદસ્ય પૂર્વવત્ ક્ષીરસર્પિયા ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

પ્રકારાન્તરેણોપયોગાયમાહ મુદ્ધતઃ-

બાળકોને ઔષધ આપવા વિષે સુચુતે
કહેલ ભુદો જ પ્રકાર
યેપાં ગદાનાં ચે યોગાઃ પ્રવક્ષ્યન્તેઽપદ્ધૃત્તઃ ।
તેપુ તત્કલ્પસંલિપ્તો પાયયેત્ શિશુઃ સ્તનો ॥ ૧૪૨ ॥
અન્યથા-યેપાં ગદાનાં ચે યોગાઃ અપદ્ધૃત્તઃ પ્રવક્ષ્યન્તે,
તેપુ તત્કલ્પસંલિપ્તો સ્તનો તુ શિશુ પાયયેત્ ॥

(સુચુતે તો બાળકને બીજા પ્રકારે ઔષધ
આપવા કહ્યું છે કે) જે રોગો માટેના જે
ઔષધપ્રયોગો રોગરહિત કરનારાં કેદા છે તે
રોગોમાં તે ઔષધના કદક માતાના સ્તનો

પર ચોપડીને બાળકને ધવરાવવું ૧૪૨

અવચનાનો ચાલનામામ્યન્તરવ્યાધિજ્ઞાનોપાયમાહ-
બાલતાં નહિ શીખેલાં બાળકોના અંદરના
રોગ બાળકોના ઉપાય

અહ્યપ્રત્યક્ષવેદો તુ રુઝા યત્રાસ્ય જાયસે ।

મુદુર્મુદુઃ સ્વુરશતિ તં સ્વૃષ્યમાનેન રોદિતિ ॥૧૪૩॥

નિમીલિતાક્ષો મૂર્ચસ્યે રોગે નો ધારયેચ્છિરઃ ।

ચસ્તિસ્યે મૂત્રસહ્યાર્તે ક્ષુધા તૃહપિ ગચ્છતિ ॥૧૪૪॥

વિપ્મૂત્રસહ્યવૈકૃત્યાતૃહ્યાધ્માનાન્નકૂજનૈઃ ।

કોષ્ઠે વ્યાધીન્વિજ્ઞાનીયાત્સર્વસ્થાંચ રોદનૈઃ ॥૧૪૫॥

અન્વયઃ-અસ્ય યત્ર અહ-પ્રત્યક્ષ-વેદો તુ રુઝા જાયસે
ત મુદુર મુદુઃ સ્વુરશતિ, સ્વુરમાનેન રોદિતિ, મૂર્ચસ્યે રોગે
નિમીલિત-અક્ષઃ શિરઃ નો ધારયેત્, ચસ્તિસ્યે (રોગે)
મૂત્રસહ-માર્તઃ ક્ષુધા તૃહ અપિ ગચ્છતિ વિપ્મૂત્ર-
સહ્યવૈકૃત્યાતૃહિ-આધ્માન-અન્ન-કૂજનૈઃ કોષ્ઠે વ્યાધીન્
વિજ્ઞાનીયાત્, રોદનૈઃ ચ સર્વસ્થાન્ (વિજ્ઞાનીયાત્) ॥

બાળકના જે અંગ કે પ્રત્યંગના પ્રદેશમાં
વેદના થતી હોય તે પ્રદેશને એ બાળક
વારંવાર હાથથી અડક્યા કરે છે અને ખીજો
કોઈ માણસ તે પ્રદેશને સ્પર્શ કરે તો તે
બાળક રહે છે. બાળકને માથામાં દરદ હોય
તો તે બાળક આંખો મીંચી રાખે છે અને
પોતાનું માથું સ્થિર ધારણ કરી શકતો નથી.
બાળકને મૂત્રાશયમાં દરદ હોય તો તે બાળક
મૂત્રની અટકાયતથી પીડાય છે અને તેની
ભૂખ તથા તરશ જતી રહે છે. એ બાળકને
ઝાડાની તથા મૂત્રની અટકાયતને લીધે
વિહવળથણું થયું હોય, ઊલટી થતી હોય,
પેટ બડી આવ્યું હોય અને આંતરડાનો
અવાજ થતો હોય તો એ ઉપરથી બાળકના
ઠોડામાં રોગ બાળકો. એ બાળક રોગા કરતું
હોય તો તેના આખા શરીરમાં રોગો રહેલા
બાળકો. ૧૪૩-૧૪૫

તત્રાદૌ વારકસ્ય જ્વરચિકિત્સામાહ-

બાળકના તાવની ચિકિત્સા

સર્વે નિવાર્યંતે વાલે સ્તન્યં નૈવ નિવાર્યંતે ।

માત્રયા લઘ્વેદ્દાત્રીં શિશોરેતદ્દિ લઘ્નમ્ ॥૧૪૬॥

અન્વયઃ-વાલે સર્વે નિવાર્યંતે, સ્તન્ય ન એવ નિવા-
ર્યંતે, ધાર્ત્રી માત્રયા લઘ્વેત્, એતદ્ દિ શિશોઃ લઘ્-
નમ્ ॥

બાળકને બીજું બધું અટકાવી શકા
યણુ ધાવણુ કરી અટકાવી શકાય નહિ. બાળક
ને લંઘન કરાવવું હોય તો તેની માતાનું
હાલકું લોબન કરાવવું; એ જ બાળક
લંઘન છે. ૧૪૬

ટીકા-માત્રયા લઘ્વેત્=લઘુ મોજયેત્ ॥ (અર્થ
ઉપર છે.)

બાળકોના જ્વરો ઉપર ભદ્રમુસ્તાદિ ક્વાથ
મદ્રમુસ્તાડમયાનિષ્પવટોલમધુકૈઃ કૃતઃ ।

કાથઃ કોળ્ળઃ શિશોરેપ નિઃશેષજ્વરનાશનઃ ॥૧૪૭॥

અન્વયઃ-મદ્રમુસ્તા-અમયા-નિમ્બ-વટોલ-મધુકૈઃ
કૃતઃ એવ. કોળ્ળ ક્વાથ. શિશોઃ નિઃશેષજ્વરનાશનઃ
(મવતિ) ॥

ભદ્રમોથ, હરડે, લીમડો, કડવા પરવળ
અને જેડીમધનો કરેલો ક્વાથ જરા ઊનો
હોય (તે સમયે બાળકને પાચો હોય) તો સઘળા
પ્રકારના જ્વરોનો તે નાશ કરે છે. ૧૪૭
જ્વરચુક્ત અતિસાર ઉપર ચાતુર્ભદ્ર અવલેહ
ઘનકૃષ્ણાડહ્નાશ્લક્ષ્મીચૂર્ણ ક્ષોદ્રેણ સંયુતમ્ ।
શિશોર્જ્વરાતિસારાપ્તં કાસં શ્વાસં વર્મિ હરેત્ ॥૧૪૮॥

અન્વયઃ-ઘન-કૃષ્ણા-અહ્ના-શ્લક્ષ્મીચૂર્ણ ક્ષોદ્રેણ સંયુત
(લીઢ સત્) શિશોઃ જ્વર-અતિસારાપ્ત કાસં શ્વાસ
વર્મિ હરેત્ ॥ ૧૪૭-૧૪૮ ॥

મોથ, પીપર, અતિવિષ અને ઠાકડા-
શિંગીલું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચટાકયું હોય
તો તે બાળકનો જ્વરાતીમાર, ઉધરસ, શ્વાસ
તથા ઊલટી પણ મટાડે છે. ૧૪૮

ટીકા-અહ્ના=અતિવિષ ।

અતિસાર ઉપર ખિદવાદિ ક્વાથ તથા
અવલેહ

ચિત્ત્વં ચ પુષ્પાણિ ચ ધાતકીનાં, જલં
સલોઘં ગજપિપ્પલી ચ । કાયાવલેહો મધુના
વિમિથ્રો, વાલેપુ યોઝ્યાવતિસારિતેષુ ॥૧૪૯॥

અન્વયઃ-ચિત્ત્વં ચ ધાતકીના પુષ્પાણિ જલ સલોઘ
ચ ગજપિપ્પલી કાથ-અવલેહો મધુના વિમિથ્રો (હવા)
અતિસારિતેષુ વાલેપુ યોઝ્યો ॥

ખીલુ, ધાવડીનાં ફૂલ, વાળો, લોધર અને
ગજપીપરનો ક્વાથ કે અવલેહ મધમાં મિશ્ર
કરી અતિસારવાળાં બાળકોને (પીવા કે
ચાટવા) આપવો. ૧૪૯

ટીકા-જલં=વાળા । (અર્થ ઉપર છે.)

બાળકોના ભયંકર અતિસાર ઉપર
સમગાદિ-કવાથ

સમજાવાતકીલોઘસારિવામિઃ શૂતં જલમ્ ।
દુર્ધરેડપિ શિશોર્દેયમતીસારે સમાક્ષિકમ્ ॥૧૫૦॥

અન્યયઃ-સમજા-વાતકી-લોઘ-મારિવામિઃ શૂતં જલં
શિશોઃ દુર્ધરે અપિ અતીસારે સમાક્ષિકં દેયમ્ ॥

રિસામણીનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધર
અને ઉપલસરીનો કવાથ બાળકને મટવા
સુરકેલ એવા પથુ અતિસારમાં મધ સાથે
અપાય છે. ૧૫૦

ટીકા-મમજ્ઞા-લજ્ઞાલુપ્લમ્ (અર્થ ઉપર છે.)

આમાતિસાર ઉપર વિડંગાદિ ચૂર્ણ
વિઙ્ઞાન્યજમોદા ચ વિપ્પલીતપ્પુલ્લાનિ ચ ।
પપામાલોઙ્ય ચૂર્ણાનિ સુલ્લત્તેન વારિણા ॥
આમે પ્રવૃત્તેડતીસારે કુમારં પાયયેદ્વિપક્ ॥૧૫૧॥

અન્યયઃ-આમે અતીસારે પ્રવૃત્તે કુમારં વિઙ્ઞાનિ ચ
અજમોદા ચ વિપ્પલીતપ્પુલ્લાનિ, એવાં ચૂર્ણાનિ સુલ્લ-
ત્તેન વારિણા આલોઙ્ય મિપક્ પાયયેત્ ॥

બાળકને ઠાચો અતિસાર થયો હોય તો
વાવડિંગ, અજમોદ અને પીપરના દાણાનું
ચૂર્ણ કરી જરાક ગરમ કરેલા પાણીમાં
ઠાલવી વેઢે પાવું. ૧૫૧

લોહીવાળા અતિસાર ઉપર મોચરસાદિ યવાગૂ
મોચરસઃ સમજ્ઞા ચ ઘાતકી પન્નકેશરમ્ ।
પિષ્ટૈરેતૈર્વાગૂઃ સ્યાદ્રક્તાતીસારનાશિની ॥૧૫૨॥

અન્યયઃ-મોચરસઃ ચ સમજ્ઞા ઘાતકી પન્નકેશરમ્,
એતૈઃ પિષ્ટૈઃ યવાગૂઃ રક્ત-અતીસાર-નાશિની સ્યાત્ ॥

મોચરસ, રિસામણીનાં મૂળ અને કમળના
ફેસરા એ સર્વ મળી એક તોલો, ચોખાની
કણકી સવા તોલો અને પાણી અગિયાર તોલા
લઈ એ સર્વ પદાર્થો એકઠા કરી તેની
યવાગૂ (રાખ) કરી બાળકને આપવી; તે
રક્તાતિસારને મટાડે છે. ૧૫૨

ટીકા-મોચરસઃ, લજ્ઞાલુપ્લમ્, ઘાતકીપુંખં, વમલ-
કેશરમેતેવાં સમુદિતં તોલકૈઃ ૧, તપ્પુલ્લાઃ મપાદતોલકાઃ-
૧૩, જલં તોલા ૧૧, સર્વમેદીકૃત્ય યવાગૂઃ સાધનીયા ।

સઘળા અતિસાર ઉપર નાગરાદિકવાથ
નાગરાડતિવિષામુસ્તયાલકેન્દ્રયૈઃ શૂતમ્ ।
કુમારં પાયયેત્રાતઃ સર્વાતીસારનાશનમ્ ॥૧૫૩॥

અન્યયઃ-નાગર-અતિવિષા-મુસ્ત-વાલક-ઇન્દ્રયૈઃ
શૂતં સર્વ-અતીસારનાશનં કુમારં ત્રાતઃ પાયયેત્ ॥

સૂંઠ, અતિવિષ, મેથ, વાળો અને ઇંદ્ર-
યવનો કવાથ સર્વ અતિસારને મટાડનારો
હોઈ બાળકને સવારમાં પાવો. ૧૫૩

પ્રવાહિકા ઉપર લાઝાદિ ચૂર્ણ
લાજા સયટ્ટીમધુકા શર્કરા ક્ષોદ્રમેવ ચ ।
તપ્પુલોદકયોગેન ક્ષિપ્રં હન્તિ પ્રવાહિકામ્ ॥૧૫૪॥
અન્યયઃ-લાજા સયટ્ટી-મધુકા શર્કરા ચ ક્ષોદ્રમ્
એવ તપ્પુલ્લ-ઉદકયોગેન પ્રવાહિકાં ક્ષિપ્રં હન્તિ ॥

શાળની ધાણી, જેઠીમધ, સાકર અને
મધ એકઠાં કરી ચોખાના ધોણી સાથે
પિવડાવવાથી બાળકોની પ્રવાહિકાને તરત
મટાડે છે. ૧૫૪

અણ્ણી વગેરે ઉપર રજનીચાદિ ચૂર્ણ
રજની સરલો દારુ વૃહતી ગજવિપ્પલી ।
પૃથ્વિર્ણી શતાઘ્ના ચ લીઢં માક્ષિકસર્પિયા ॥૧૫૫॥
દીપનં પ્રઘ્ણીં હન્તિ મારુતાતિં સફામલામ્ ।
જ્વરાતીસારપાણ્ડુષં ચાલાનાં સર્વરોગનુત્ ॥૧૫૬॥

અન્યયઃ-રજની સરલઃ દારુ વૃહતી ગજવિપ્પલી
પૃથ્વિર્ણી ચ શતાઘ્ના (એવાં ચૂર્ણ) માક્ષિકસર્પિયા લીઢ
ચાલાનાં પ્રઘ્ણીં મારુત-આતિ સફામલાં હન્તિ, જ્વર-
અતીસારપાણ્ડુષં સર્વરોગનુત્ દીપનં (ચ મવતિ) ॥

હળદર, દેવદાર, ઢાકુંહળદર, જિભીભેરી-
ગણી, ગજપીપર, ગંધી સમેરવો અને સુવાનું
ચૂર્ણ મધ તથા ઘી સાથે ચટાડ્યું હોય તો
તે બાળકોની અડણી, વાયુની પીડા, કમળો,
જ્વર, અતિસાર તથા પાંડુરોગ આદિ સઘળા
રોગોને મટાડે છે અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરે છે. ૧૫૫, ૧૫૬

ઉધરસ ઉપર મુસ્તકાદિ સ્વરસ
મુસ્તકાતિવિષાવાસાકળામૃદ્ધીરસં લિહેત્ ।
મધુના મુચ્યતે ચાલઃ કાસઃ પન્નમિરત્યિતઃ ॥૧૫૭॥

અન્યયઃ-યાતઃ મુસ્તક-અતિવિષા-વાસા-કળા-મૃદ્ધી-
રસં મધુના લિહેત્, પન્નમિઃ ઉત્પિતઃ કાસઃ મુચ્યતે ॥

બાળકે મેથ, અતિવિષ, અરુદ્રસો, પીપર
અને કાકડાશિંગીનો સ્વરસ મધ સાથે ચાટવો;
એથી તેની પાંચે પ્રકારની ઉધરસો મટી જાય છે.

હૂબળાં બાળક માટેનો પ્રયોગ

યદા તુ દુર્બલો થાલઃ લ્હાદન્નપિ ચ વહ્નિમાન્ ।

વિદારીરુન્દગોધૂમયચર્ણ ઘૃતપ્લુતન્મ ॥

લાદયેત્તદનુ ક્ષીરં શૃતં સમ્પ્રશર્કન્મ ॥૧૬૬॥

અન્યયઃ-યદા ॥ યાત્રઃ રાત્રે અપિ વહ્નિમાન્
ચ (સન્ અપિ) દુર્બલઃ (સ્થાત્ તદા) વિદારીરુન્દ-
ગોધૂમ-યવ-ચર્ણ ઘૃતપ્લુત રાદયેત્, તદનુ સમ્પ્ર-
શર્કરં શૃતં ક્ષીરં (પાયયેત્) ॥

બાળક ખાતું હોય છતાં અને જઠરાગ્નિ
પ્રતીત હોય છતાં ફળગું રહેતું હોય તો
વિદારીકંઠ, ઘઉં અને જવનું ચૂર્ણ ધીમાં
મેળથી ખવડાવવું અને તેની ઉપર મધ તથા
સાકર સહિત કઢેલું રૂધ પાવું. ૧૬૬

બાળકોના સોજા ઉપર

નુસ્તં કૂમાળવૃજીજાનિ મદ્રદાઘ-કલિન્ન-
જાન્ તોયેન વિટ્વા સંલિમ્પેત્ લેપોડ્યં શોયહચ્છિશોઃ ॥

અન્યયઃ-નુસ્તં કૂમાળવૃજીજાનિ મદ્રદાઘ-કલિન્ન-
જાન્ તોયેન વિટ્વા સંલિમ્પેત્, અય લેપઃ કિશોઃ
તેપદ્મ ॥

મેથ, કૈાળાનાં બીજ, તેલિથેા દેવદાર
અને ઇંદ્રજવને પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.
આ લેપ બાળકોનો સોજો મટાડે છે. ૧૬૭

ક્ષત, વિસર્પ, વિરેક્ટેટક તથા જ્યર ઉપર
મટોલત્રિફલારિષ્ટહરિદ્રાન્નચિત્તિ પિવેત્ ।

ક્ષતવીસર્પવિસ્ફોટજ્વરાણાં શાન્તયે શિશુઃ ॥૧૬૮

અન્યયઃ-શિશુઃ ક્ષત-વીસર્પ-વિસ્ફોટ-જ્વરાણાં શાન્તયે
મટોલ-ત્રિફલા-અરિષ્ટ-હરિદ્રા-ન્નચિત્તિ પિવેત્ ॥

બાળકે ક્ષત, વીસર્પ, વિરેક્ટેટક તથા
તાવ મટાડવા, કડવાં પરવળ, હરડે, બહેડાં,
આમળાં, લીંબડો અને હળદરનો કવાથ
પીવો જોઈ એ. ૧૬૮

સિંધમ, પામા તથા વિચરિચિકાનો ઉપાય
ગૃહધૂમનિશાકુપ્તરાજિકેન્દ્રયવૈઃ શિશોઃ ।

લેપસ્તક્રેળ હન્ત્યાશુ સિંધપામાવિચરિચિકામ્ ॥૧૬૯

અન્યયઃ-ગૃહ-ધૂમ, -નિશા-કુપ્ત-રાજિકા-ન્દ્રયવૈઃ
તક્રેળ (શૃતઃ) લેપ. સિંધ-પામા-વિચરિચિકામ્ આશુ હન્તિ ॥

ઘરના ધુમાડાની ધૂંસ, હળદર, કઠં, રાઈ
અને ઇંદ્રજવને છાશમાં વાટી કરેલો લેપ
સિંધમ, પામા (ખસ) તથા વિચરિચિકા
નામના કોઢને તરત મટાડે છે. ૧૬૯

મોઢાના સ્વાવ ઉપર

સારિવાતિલ્લોઘાણાં કપાયો મધુકસ્ય ચ ।

સંસ્ત્રાવિણિ મુલ્હે શસ્તો ધાવનાર્યં શિશોઃ સદા ૧૭૦.

અન્યયઃ-શિશોઃ સંસ્ત્રાવિણિ મુલ્હે ધાવનાર્યં સારિવા-
તિલ-લોઘાણાં ત્ર મધુકસ્ય કપાયઃ સદા શસ્તઃ (ભવતિ) ॥

બાળકનું ઝરતું મોઢું, સાફ કરવા ઉપલ-
સરી, તલ, લોધર અને જોડીમધને કવાથ
હમેશાં વખણાય છે. ૧૭૦

મોઢું પાકે તે ઉપર લેપ
અશ્વત્થ્યન્વદલક્ષોદ્રૈર્મુલપાકે પ્રલેપનમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

અન્યયઃ-અશ્વત્થ-ત્વગ-દલ-ક્ષોદ્રૈઃ પ્રલેપનમ્ મુલપાકે
(હિતમ્) ॥

પીપળાની છાલ અને પીપળાનાં પાંદડાંને
વાટી મધમાં કાલવી તેનો મોઢા પર લેપ કરવો
તે હિતકારી થાય છે. ૧૭૧

બાળક રચ્યા કરે તો ?
પિપ્પલીત્રિફલાચૂર્ણ ઘૃતક્ષોદ્રપરિપ્લુતમ્ ।

થાલો રોદિતિ યસ્તસ્મૈ લીઢં દયાત્સુલાવહમ્ ॥૧૭૨

અન્યયઃ-યઃ થાલઃ રોદિતિ તસ્મૈ પિપ્પલી-ત્રિફલા-
ચૂર્ણ ઘૃત-ક્ષોદ્ર-પરિપ્લુતં લીઢં સુલાવહ દયાત્ ॥

જે બાળક રચ્યા કરતું હોય તેને પીપર,
હરડે, બહેડાં અને આમળાંનું ચૂર્ણ ધી
તથા મધમાં કાલવી ચટાડવું હોય તો તેને
સુખકારક થાય છે, માટે તે તેને આપવું. ૧૭૨

તાલુકંટક રોગ ઉપર
હરીતકીવચાકુપ્તકલ્કં માલ્લિકસંયુતમ્ ।

મૌન્વાકુમારઃ સ્તન્યેન મુચ્યતે તાલુકન્ટકાત્ ૧૭૩

અન્યયઃ-હરીતકી-વચા-કુપ્તકલ્ક માલ્લિકસંયુત
સ્તન્યેન પીરાગ કુમારઃ તાલુકન્ટકાત્ મુચ્યતે ॥

હરડે, વજ અને કઠંનો કલક મધ સાથે
કાલવી ધાવણની સાથે પિવરાવવાથી બાળક
તાલુકંટક રોગમાંથી મુક્ત થાય છે. ૧૭૩

કુકૂળક રોગ ઉપર
ફલત્રિકં લોઘપુતનંવે ચ, સજ્જાદેવં વૃહતી

દ્યયં ચ । આલેપનં શ્લેષ્મહરં સુતોર્ણાં, કુકૂળકે
કાર્યમુદાહરન્તિ ॥ ૧૭૪ ॥

અન્યયઃ-ફલત્રિકં ચ લોઘ-પુતનંવે સજ્જાદેવં ચ
વૃહતીદ્યય સુય-ઝળ્ય શ્લેષ્મહરમ્ આલેપનં કુકૂળકે
કાર્યમ્ (ઇતિ વૈયાઃ) ઉદાહરન્તિ ॥

દૂધળાં બાળક માટેનો પ્રયોગ

યદા તુ દુર્બલો બાલઃ સ્વાદગ્રપિ ચ વહ્નિમાન્ ।
વેદારીકન્દગોધૂમયવચૂર્ણ ઘૃતપ્લુતમ્ ॥
વાદયેતદ્વતુ સ્ફીરં શૂતં સમધુશર્કરમ્ ॥૧૬૬॥
અન્વયઃ-યદા ॥ બાલઃ સ્વાદને અપિ વહ્નિમાન્
ચ (સન્ અપિ) દુર્બલઃ (સ્વાદ તદા) વિદારીકન્દ-
ગોધૂમ-યવ-ચૂર્ણ ઘૃતપ્લુત સ્વાદયેત, તદ્વતુ સમધુ-
શર્કરં શૂતં સ્ફીરં (પાવયેત) ॥

બાળક ખાતું હોય છતાં અને જઠરાગ્નિ
પ્રદીપ્ત હોય છતાં દૂધળું રહેતું હોય તો
વિદારીકંદ, ઘઉં અને જવનું ચૂર્ણ ધીમાં
મેળથી ખવડાવવું અને તેની ઉપર મધ તથા
સાકર સહિત કઢેલું દૂધ પાવું. ૧૬૬

બાળકોના સોજા ઉપર

મુસ્તં કૂષ્માण्डવીજાનિ મદ્દારુકલિજ્જકાન્ ।
પિપ્પલા તોયેન સંલિખેત્ લેપોડયં શોયહૃદ્ચિશોઃ ॥
અન્વયઃ-મુસ્ત કૂષ્માण्डવીજાનિ મદ્દારુ-કલિજ્જ-
કાન્ તોયેન પિપ્પલા સંલિખેત્, અયં લેપઃ શિશોઃ
શોયહૃત્ ॥

મોથ, ફોળાનાં બીજ, તેલિયો દેવદાર
અને ઇંદ્રજવને પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.
આ લેપ બાળકોનો સોજો મટાડે છે. ૧૬૭
ક્ષત, વિસર્પ, વિસ્ફોટક તથા જ્વર ઉપર
પટોલત્રિફલારિષ્ટહરિદ્રાસ્થિતિં પિવેત્ ।
ક્ષતવીસર્પવિસ્ફોટજ્વરાણાં શાન્તયે શિશુઃ ॥૧૬૮

અન્વયઃ-શિશુઃ ક્ષત-વીસર્પ-વિસ્ફોટ-જ્વરાણાં શાન્તયે
પટોલ-ત્રિફલા-અરિષ્ટ-હરિદ્રા-યવથિત પિવેત્ ॥

બાળકે ક્ષત, વીસર્પ, વિસ્ફોટક તથા
તાવ મટાડવા કઠવાં પરવળ, હરડે, બહેડાં,
આમળાં, લીંબડો અને હળદરનો કવાથ
પીવો જોઈ એ. ૧૬૮

સિંધ, પામા તથા વિચરિંકાનો ઉપાય
ગૃહધૂમનિશાકુષ્ઠરાજિકેન્દ્રયવૈઃ શિશોઃ ।
લેપસ્ત્રક્ષેપ હન્યાશુ સિંધપામાવિચરિકામ્ ॥૧૬૯

અન્વયઃ-ગૃહ-ધૂમ-નિશા-કુષ્ઠ-રાજિકા-કેન્દ્રયવૈઃ
ત્રક્ષેપ (જૂત) લેપઃ સિંધ-પામા-વિચરિકામ્ આશુ હન્તિ ॥

ઘરના ધુમાડાની ધૂંસ, હળદર, કઠં, રાઈ
અને ઇંદ્રજવનો છાશમાં વાટી કરેલો લેપ
સિંધ, પામા (ખસ) તથા વિચરિંકા
નામના કોઠને તરત મટાડે છે. ૧૬૯

મોઢાના ચાવ ઉપર

સારિવાતિલ્લોઘાણાં કપાયો મધુકસ્ય ચ ।
સંસારિવિગ્નિ મુલે શસ્તો ધાવનાર્યશિશોઃ સદા ॥૧૭૦

અન્વયઃ-શિશોઃ સંસારિવિગ્નિ મુલે ધાવનાર્ય સારિવા-
તિલ-લોઘાણાં ચ મધુકસ્ય કપાયઃ સદા શસ્તઃ (મવતિ) ॥

બાળકનું અરતું મોઢું સાફ કરવા ઉપલ-
સરી, તલ, લોધર અને જેઠીમધનો કવાથ
હમેશાં વખણાય છે. ૧૭૦

મોઢું પાકે તે ઉપર લેપ

અશ્વત્થત્વમ્બલક્ષોદ્રૈર્મુલપાકે પ્રલેપનમ્ ॥૧૭૧॥

અન્વયઃ-અશ્વત્થ-ત્વમ્-લક્ષોદ્રૈઃ પ્રલેપનમ્ મુલપાકે
(હિતમ્) ॥

પીપળાની છાલ અને પીપળાનાં પાંદડાંને
વાટી મધમાં કાલવી તેનો મોઢા પર લેપ કરવો.
તે હિતકારી થાય છે. ૧૭૧

બાળક રડ્યા કરે તો ?

પિપ્પલીત્રિફલાચૂર્ણ ઘૃતક્ષોદ્રપરિપ્લુતમ્ ।
વાલો રોદિતિ યસ્તસ્મૈ લીઢં દધાત્સુલાવહમ્ ॥૧૭૨

અન્વયઃ-યઃ વાલઃ રોદિતિ તસ્મૈ પિપ્પલી-ત્રિફલા-
ચૂર્ણ ઘૃત-ક્ષોદ્ર-પરિપ્લુતં લીઢં સુપાવહ દધાત્ ॥

જે બાળક રડ્યા કરતું હોય તેને પીપર,
હરડે, બહેડાં અને આમળાંનું ચૂર્ણ ધી
તથા મધમાં કાલવી ચટાડ્યું હોય તો તેને
સુખકારક થાય છે, માટે તેને આપવું. ૧૭૨

તાલુકંટક રોગ ઉપર

હરીતકીવચાકુષ્ઠફલ્લં માક્ષિકસંયુતમ્ ।
પીવાકુમારઃ સ્તન્વેન મુચ્યતે તાલુકુટકાત્ ॥૧૭૩

અન્વયઃ-હરીતકી-વચા-કુષ્ઠફલ્લં માક્ષિકસંયુત
સ્તન્વેન પીવા કુમારઃ તાલુકુટકાત્ મુચ્યતે ॥

હરડે, વજ અને કઠનો કલક મધ સાથે
કાલવી ધાવણની સાથે પિવરાવવાથી બાળક
તાલુકંટક રોગમાંથી મુક્ત થાય છે. ૧૭૩

કુકૂણક રોગ ઉપર

ફલત્રિકં લોઘપુનર્નવે ચ, સઘ્નઘ્નવેરં વૃદ્ધતી
દ્વયં ચ । આલેપનં શ્લેષ્મહરં સુલોઘ્નં, કુકૂણકે
કાર્યમુદાહરન્તિ ॥૧૭૪॥

અન્વયઃ-ફલત્રિકં ચ લોઘ-પુનર્નવે સઘ્નઘ્નવેરં ચ
વૃદ્ધતીદ્વયં સુલ-રૂપ્ણ શ્લેષ્મહરમ્ આલેપનં કુકૂણકે
કાર્યમ્ (ઇતિ વૈદ્યાઃ) ઉદાહરન્તિ ॥

દૂધળાં બાળક મારેનો પ્રયોગ

યદા તુ દુર્વલો બાલઃ સ્વાદશ્ચપિ ચ વહ્નિમાનઃ ।
વિદારીકન્દગોધૂમયવચૂર્ણ ઘૃતપ્લુતમ્ ॥
સ્વાદયેત્તદ્વુ ક્ષીરં શૃતં સમણ્શર્કરમ્ ॥૧૬૬॥
અન્વયઃ-યદા ॥ બાલઃ રાદને અપિ વહ્નિમાન
ચ (સત્ અપિ) દુર્વલઃ (સ્યાત્ તદા) વિદારીકન્દ-
ગોધૂમ-યવ-ચૂર્ણ ઘૃતપ્લુત સ્વાદયેત્, તદ્વુ સમણ-
શર્કરં શૃતં ક્ષીરં (પાષયેત) ॥

બાળક ખાતું હોય છતાં અને જઠરાગ્નિ
પ્રદીપ્ત હોય છતાં દૂધળું રહેતું હોય તો
વિદારીકંદ, ઘઉં અને જવતું ચૂર્ણ ધીમાં
મેળથી અવડાવડું અને તેની ઉપર મધ તથા
સાકર સહિત કઢેલું દૂધ પાવું. ૧૬૬

બાળકોના સોજા ઉપર

મુસ્તં કૃષ્માણ્ડવીજાનિ મદ્દારુકલિન્નકાન્ ॥
પિપ્પલા તોયેન સંલિમ્પેત્ લેપોડયં શોયહૃન્દિશોઃ ॥
અન્વયઃ-મુસ્ત કૃષ્માણ્ડવીજાનિ મદ્દારુ-કલિન્ન-
કાન્ તોયેન પિપ્પલા સંલિમ્પેત્, અય લેપઃ શિશોઃ
શોયહૃત્ ॥

મોથ, કોળાનાં બીજ, તેલિયો દેવદાર
અને ઇંદ્રજવને પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.
આ લેપ બાળકોનો સોજો મટાડે છે. ૧૬૭
ક્ષત, વિસર્પ, વિરેક્રોટક તથા જવર ઉપર
પટોલત્રિફલારિષ્ટહરિદ્રામ્બયિતં પિવેત્ ॥
ક્ષતવીસર્પવિસ્ફોટજ્વરાણાં શાન્તયે શિશુઃ ॥૧૬૮

અન્વયઃ-શિશુ ક્ષત-વીસર્પ-વિસ્ફોટ-જ્વરાણાં શાન્તયે
પટોલ-ત્રિફલા-અરિષ્ટ-હરિદ્રા-અમ્બયિત પિવેત્ ॥

બાળકે ક્ષત, વીસર્પ, વિરેક્રોટક તથા
તાવ મટાડવા કડવાં યરવળ, હરડે, બહેડાં,
આમળાં, લીંબડો અને હળદરનો કવાથ
પીવો ભેઈએ. ૧૬૮

મિધ્મ, પામા તથા વિચરિંકાનો ઉપાય
ગૃહધૂમનિશાકુષ્ઠરાજિકેન્દ્રયૈઃ શિશોઃ ।
લેપસ્ત્રક્રેળ હન્ત્યાશુ સિધ્ધપામાવિવર્ચિકામ્ ॥૧૬૯

અન્વયઃ-ગૃહ-ધૂમ, નિશા-કુષ્ઠ-રાજિકા-કેન્દ્રયૈઃ
ત્રક્રેળ (કૃતઃ) લેપ. મિધ્મ-પામા-વિવર્ચિકામ્ આશુ હન્તિ ॥

ઘરના ધુમાડાની ધૂસ, હળદર, કઠં, રાઈ
અને ઇંદ્રજવને છાશમાં વાટી કરડેલો લેપ
સિધ્ધ, પામા (ખસ) તથા વિચરિંકા
નામના કોહને તરત મટાડે છે. ૧૬૯

મોઢાના શ્વાન ઉપર

સારિવાતિલોઘાણાં કપાયો મધુક્તસ્ય ચ ।
સંસ્રાવિગ્નિ મુલે શસ્તો ધાવનાર્યશિશોઃ સદા ૧૭૦.

અન્વયઃ-શિશોઃ સંસ્રાવિગ્નિ મુલે ધાવનાર્ય મારિવા-
તિલ-લોઘાણાં ચ મધુક્તસ્ય કપાયઃ સદા શસ્તઃ (ભવતિ) ॥

બાળકનું ગરતું મોઢું સાફ કરવા ઉપલ-
સરી, તલ, લોધર અને જેઠીમધનો કવાથ
હમેશાં વખણાય છે. ૧૭૦

મોઢું પાકે તે ઉપર લેપ

અશ્વત્થત્વચ્છલકૌદ્રૈર્મુલપાકે પ્રલેપનમ્ ॥૧૭૧॥

અન્વયઃ-અશ્વત્થ-ત્વચ્છ-લ-કૌદ્રૈઃ પ્રલેપનમ્ મુલપાકે
(હિતમ્) ॥

પીપળાની છાલ અને પીપળાનાં પાંદડાને
વાટી મધમાં કાલવી તેનો મોઢા પર લેપ કરવો.
તે હિતકારી થાય છે. ૧૭૧

બાળક રડ્યા કરે તો ?

પિપ્પલીત્રિફલાચૂર્ણ ઘૃતક્ષોદ્રપરિપ્લુતમ્ ।
ચાલો રોદિતિ યસ્તસ્મે લીઢં દદ્યાત્સુલાવહમ્ ॥૧૭૨

અન્વયઃ-ય. ચાલઃ રોદિતિ તસ્મે પિપ્પલી-ત્રિફલા-
ચૂર્ણ ઘૃત-ક્ષોદ્ર-પરિપ્લુતં લીઢં સુલાવહ દદ્યાત્ ॥

જે બાળક રડ્યા કરતું હોય તેને પીપર,
હરડે, બહેડાં અને આમળાંતું ચૂર્ણ ધી
તથા મધમાં કાલવી ચટાડ્યું હોય તો તેને
સુખકારક થાય છે, માટે તે તેને આપવું. ૧૭૨

તાલુકંટક રોગ ઉપર

હરીતકીચવાકુટુકલ્લં માક્ષિકસંયુતમ્ ।
પીવાકુમારઃ સ્તન્યેન મુચ્યતે તાલુકન્ટકાત્ ૧૭૩

અન્વયઃ-હરીતકી-ચવા-કુટુકલ્લં માક્ષિકમંયુતં
સ્તન્યેન પીવા કુમારઃ તાલુકન્ટકાત્ મુચ્યતે ॥

હરડે, વજ અને કઠેનો કલક મધ સાથે
કાલવી ધાવણની સાથે પિવરાવવાથી બાળક
તાલુકંટક રોગમાંથી મુક્ત થાય છે. ૧૭૩

કુકૂળક રોગ ઉપર

ફલત્રિકં લોઘપુનર્નવે ચ, સઘ્નવેરં વૃદ્ધતી
દ્રવ્યં ચ । આલેપનં શ્લેષ્મહરં સુતોર્ણં, કુકૂળકે
કાર્યમુદાહરન્તિ ॥૧૭૪॥

અન્વયઃ-ફલત્રિકં ચ લોઘ-પુનર્નવે સઘ્નવેરં ચ
વૃદ્ધતી દ્રવ્યં સુત-ઉષ્ણ શ્લેષ્મહારમ્ આલેપનં કુકૂળકે
કાર્યમ્ (ઇતિ વૈદ્યાઃ) ઉદાહરન્તિ ॥

અન્વય:-સુકૃતં સૌર્વણ ચૂર્ણ કુષ્ઠં મધુ ઘૃતં વચા
ત્કાચનં મત્સ્યાક્ષકં શઙ્ખપુષ્પી મધુ સર્પિઃ, ચૂર્ણિતં કન-
ત્મ અર્કપુષ્પી મધુ ઘૃતં વચા, સહેમચૂર્ણં કટર્યં શ્વેતા
દૂર્વા ઘૃતં મધુ, અર્ધશ્લોકસમાપનાઃ ચત્ત્વારઃ યોગાઃ
અમિહિતા., કુમારાણાં વપુર-મેધા-બલ-પુષ્ટિકરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

મારેલા સોનાનું બારીક ચૂર્ણ, કઠં, મધ,
ડી અને વજનું ચૂર્ણ-એ એકઠું કરી ખવરાવવું
તે બાળકના શરીરનું સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ
તથા પુષ્ટિ કરે છે. મારેલા સોનાનું બારીક
ચૂર્ણ, બ્રાહ્મી, શંખાવલી, મધ અને ઘી
મેળવી ખવરાવવું, તે પણ બાળકના શરીરનું
સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ તથા પુષ્ટિ કરે છે.
મારેલા સોનાનું બારીક ચૂર્ણ, સૂરજમુખી, મધ,
ઘી અને વજ મેળવી ખવરાવવું, તે પણ
બાળકના શરીરનું સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ તથા
પુષ્ટિ કરે છે. મારેલા સોનાનું બારીક ચૂર્ણ,
કાયફળ, ઘોળી ધો, ઘી અને મધ મેળવી
ખવરાવવું, તે પણ બાળકના શરીરનું સામર્થ્ય
બુદ્ધિ, બળ તથા પુષ્ટિ કરે છે; એમ
અર્ધાઅર્ધા શ્લોકમાં કહેલા આ ચાર ઉપાયો
એક વર્ષ સુધી કરવા; કેટલાક તો કહે છે
કે બાર વર્ષ સુધી કરવા. ૧૮૩-૧૮૫

ટીકા-સૌર્વણ ચૂર્ણમ્=ચતુર્ધવિ યોગેષુ મારિતસુવર્ણ-
ચૂર્ણમ્ । મત્સ્યાક્ષકં='મ્રાહ્મી' હતિ લોકે । ચક્રમ્ હત્યેકે ।
અર્કપુષ્પી=અર્કસદશપુષ્પી ભક્ત । દૂર્વા=શ્વેતદૂર્વા । કટર્ય=
કટુફલં । સંવત્સરં યાવદેતે યોગાઃ પ્રયોજ્યાઃ । દ્વાદશ-
વર્ષાણીતિ કેચિત્ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

બાળરોગ ઉપર લાક્ષાદિતેલ

લાક્ષારસે સમે તૈલં મસ્તુન્યથ ચતુર્ગુણે ।
રાક્ષાચન્દનકુષ્ઠાઘ્વાજિગન્ધાનિશાયુતૈઃ ॥૧૮૬॥
શતાદ્વાદાઘ્વાજિગન્ધામૂર્વાતિકાદરેણુભિઃ ।
સંસિદ્ધં જ્વરરક્ષોત્રં લલવર્ણકરં શિશોઃ ॥૧૮૭॥

અન્વય:-સમે લાક્ષારસે અથ ચતુર્ગુણે મસ્તુનિ
રાક્ષા-ચન્દન-કુષ્ઠ-આઘ્વા-વાજિગન્ધા-નિશાયુતૈઃ શતા-
દ્વા-દાઘ્વા-યષ્ટિ-આઘ્વા-મૂર્વા-તિકા-દરેણુભિઃ સંસિદ્ધં તૈલં
શિશોઃ જ્વરરક્ષોત્રં લલવર્ણકરમ્ (ભવતિ) ॥

તેલના જેટલા જ લાખના રસમાં અને
ચોગણા દહીંના પાણીમાં રાતના, ચંદન, કઠં,
આસંધ, હળદર, સુવા, દેવદાર, જેઠીમધ,
ચોરવેલ અથવા પીહુડી, કડુ અને હરેણુ
નામના સુગંધી પદાર્થોના કલક નાખી તેમાં
પકાવેલું તૈલ બાળકના જવર તથા ભૂત
આદિના વળગાડને મટાડે છે, બળને આપે
છે અને શરીરને વર્ણ સારો કરે છે. ૧૮૬, ૧૮૭

નાનાં બાળકોને વારંવાર લાગતી

તરસ ઉપર

દ્વોવેરં શર્કરા ક્ષોદ્રં લીઢં તૃષ્ણાહરં પરમ્ ॥૧૮૮॥

અન્વય:-દ્વોવેરં શર્કરા ક્ષોદ્રં લીઢં પરં તૃષ્ણાહરમ્
(મતમ્) ॥

વાળો અને સાકરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં
કાલવી ચટાડ્યું હોય તો બાળકને થતી તરસ-
ની પીડાને તે સારી રીતે મટાડે છે. ૧૮૮

બાલરોગોનો અધિકાર સમાપ્ત

મધ્યમખંડમાં ચોથો ભાગ સમાપ્ત

હરહે, બહેહા આમળાં, લોધર, સાટોડી, સૂંઠે, જીલી લોરીંગણી અને બેડી લોરીંગણીને પાણીમા વાટી જરા ગરમ કરી તેનેા દક્ષનાથક લેપ કુકુળુક ઉપર કરવો, એમ વૈદો કહે છે. ૧૭૪

નાભિના સોજા ઉપર

મુત્પિષ્ઠેનાગ્નિનેત્રે ક્ષીરસિક્તેન સોષ્મણા ।
સ્વેદયેદુત્થિતાં નાભિં શોથસ્તેનોપશામ્યતિ ॥૧૭૫॥
અન્યય-ઉત્થિતાં નાભિમ્ અગ્નિનોત્રે ક્ષીરસિક્તેન સોષ્મણા મુત્પિષ્ઠેન સ્વેદયેત્, તેન શોથ-ઉપશામ્યતિ ॥

(સૂત્રને) જોડેલી નાભિ ઉપર અગ્નિમાં તપાવી દૂધ છાંટેલ તથા બાફ સહિત માટીના પિંડથી નાભિ ઉપર શેક કરવો તેથી નાભિનો સોજો મટી જાય છે. ૧૭૫

નાભિ પાકે તે ઉપર

નાભિપાકે નિશ્ચાલોદ્રપ્રિયદ્વુમધુકૈઃ કૃતમ્ ।
તૈલમખ્યજ્જને શસ્ત્રમેમિષ્ઠાપ્યવધૂલનમ્ ॥૧૭૬॥
દગ્ધેન હાગશકૃતા નાભિપાકેઽવચૂર્ણનમ્ ।
ત્વક્ચૂર્ણેઃ ક્ષીરિણાં ઘાપિ કુર્યાચ્ચન્દનરેણુતા ॥૧૭૭॥

અન્યય-નાભિપાકે નિશ્ચા-ઉદ્ર-પ્રિયદ્વુ-મધુકૈઃ કૃતમ્ તૈલમ્ અખ્યજ્જને શસ્ત્ર ચ એમિઃ અવધૂલનમ્ અપિ (શસ્ત્રમ્) । નાભિપાકે દગ્ધેન હાગશકૃતા, અપિ ષા ક્ષીરિણાં રવ્ચૂર્ણેઃ ચન્દનરેણુતા અવચૂર્ણન કુર્યાત્ ॥

નાભિ પાકી હોય તો હાથર, લોધર, ઘઉંલા અને જેડીમધના કઢકથી યકાવેલા તૈલનું નાભિ ઉપર માલિશ કરવું. નાભિના પાકવા ઉપર બકરીની લીંડીઓ બાળી તેનીં ભસ્મ અથવા વડ આદિ પાંચ વૃક્ષોની છાલનું ચૂર્ણ અથવા ચંદનનું ચૂર્ણ નાભિ ઉપર ભસ-રાવવું. ૧૭૬, ૧૭૭

ટીકા-ઇતિ નાભિપાકે તૈલમવધૂલન ॥

ગુદા પાકે તે ઉપર

ગુદપાકે તુ યાલાનાં પિત્તમ્નીં કારયેત્કિયામ્ ।
રસાજ્ઞનં વિશેષેણ પાનાલેપનયોહિતમ્ ॥
શઙ્ખયદ્યજ્જનેષુર્ણે શિશૂનાં ગુદપાકનુત્ ॥૧૭૮॥

અન્યય-યાલાનાં ગુદપાકે તુ પિત્તમ્નીં કિયો કાર-યેત્, રસાજ્ઞનવિશેષેણ પાના-આલેપનયોઃ હિતમ્ । શઙ્ખ-યદિ-અજ્ઞનૈઃ ચૂર્ણે શિશૂનાં ગુદપાકનુત્ (અસ્તિ) ॥

બાળકોની ગુદા પાકી હોય તો પિત્ત નાશક ચિકિત્સા કરવી, રસવંતી ખાસ પાવી અને તેનો લેપ પણ કરવો એ ગુદપાક ઉપર હિતકારી થાય છે. શંખ, રસવંતી અને જેડી-મધનું ચૂર્ણ પણ બાળકના ગુદપાકને મટાડે છે.

ટીકા-અજ્ઞન-રસાજ્ઞનમ્ । (અર્થ ઉપર છે)

અહિપૂતન રોગ ઉપર

શઙ્ખસૌવીરયદ્યદ્દિલેપો દેવોઽહિપૂતને ॥૧૭૯॥
અન્યયઃ-અહિપૂતને શંખ-સૌવીર-યદિ-આદિઃ લેપઃ દેયઃ ॥

અહિપૂતન રોગ ઉપર શંખ, યોળો સુરમે અને જેડીમધનો લેપ કરવો. ૧૭૯

પારિગર્ભિક (પારુઘલા) ઉપર
પારિગર્ભિકરોગે તુ પૂજ્યતે ઘઙ્ગિદીપનમ્ ॥૧૮૦॥
અન્યય-પારિગર્ભિકરોગે તુ ઘઙ્ગિદીપન પૂજ્યત ॥

બાલકને પારુઘલો લાગ્યો હોય તો જઠ રાગિને પ્રદીપ કરે એવા ઔષધો ઉત્તમ ગણાય છે. ૧૮૦

હાંત આવવાના સમયના રોગો ઉપર
દન્તપાલીં તુ મધુના ચૂર્ણેન પ્રતિસારયેત્ ।
ઘાતકીપુષ્પપિપ્પલ્યોર્ધાત્રીફલરસેન વા ॥૧૮૧॥
દન્તોત્થાનમવા રોગાઃ પીઢયન્તિ ન ચાલક્ષમ્ ।
જાતે દન્તે હિ શામ્યન્તિ યતસ્તદ્દેતુકા ગદાઃ ॥૧૮૨॥
અન્યયઃ-ઘાતકીપુષ્પ-પિપ્પલ્યોઃ ચૂર્ણેન મધુના ષા ધાત્રીફલરસેન મધુના દન્તપાલીં પ્રતિસારયેત્ ॥ દન્તો-ત્થાન-મવાઃ રોગાઃ ચાલક ન પીઢયન્તિ, યતઃ દન્તે જાતે હિ તદ્દેતુકાઃ ગદાઃ શામ્યન્તિ ॥

ધાત્રીફળનાં ફૂલ અને પીપરના ચૂર્ણને મધમાં ઠાલવીને તેની અથવા મધની સાથે આમળાંના રસથી હાંતનાં પેદાં ઘસવાં. હાંત આવવાના સમયના રોગો બાળકને પીડતા નથી; કારણ કે હાંતો આવી રહે ત્યારે એ સઘળા રોગો પોતાની મેળે શાંત થઈ જાય છે.

બાલશક્તિવધક ચાર ઉપાયો

સૌર્વણ સુકૃતં ચૂર્ણં કુદ્ધં મધુ ઘૃતં વચા ।
મત્સ્યાક્ષકં શઙ્ખપુષ્પીં મધુ સર્પિઃ સકાજ્ઞનમ્ ॥૧૮૩॥
અર્કપુષ્પીં મધુ ઘૃતં ચૂર્ણિતં કનકં વચા ।
સદેમચૂર્ણં ફેટર્યં શ્વેના દૂર્યા ઘૃતં મધુ ॥૧૮૪॥
ત્રિવારોઽમિહિતા યોગા અર્ધશ્લોકસમાપનાઃ ।
કુમારાણાં વપુર્મેઘાવલપુષ્કિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૮૫॥

અન્વય:-સુકૃત સૌવર્ણ ચૂર્ણ કૃષ્ટ મધુ ઘૃત વચા
કાચન મત્સ્યાક્ષક શઙ્ખપુષ્પી મધુ સર્પિઃ, ચૂર્ણિત કન-
મ અર્કપુષ્પી મધુ ઘૃત વચા, સહેમચૂર્ણ કટ્યૈ શ્વેતા
ર્વા ઘૃત મધુ, અર્થશ્લોકસમાપના: ચત્ત્વાર: યોગાઃ
મિહિતા., કુમારાણાં વપુર-મેઘા-ઘન-પુષ્ટિકરા: સ્વતાઃ ॥

મારેલા સોનાનું ખારીક ચૂર્ણ, કઠં, મધ, ઘી અને વજન ચૂર્ણ-એ એકઠું કરી ખવરાવવું તે ખાળકોના શરીરનું સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ તથા પુષ્ટિ કરે છે. મારેલા સોનાનું ખારીક ચૂર્ણ, ઘાઘી, શંખાવલી, મધ અને ઘી મેળવી ખવરાવવું, તે પણ ખાળકના શરીરનું સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ તથા પુષ્ટિ કરે છે. મારેલા સોનાનું ખારીક ચૂર્ણ, સૂરજમુખી, મધ, ઘી અને વજન મેળવી ખવરાવવું, તે પણ ખાળકના શરીરનું સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ તથા પુષ્ટિ કરે છે. મારેલા સોનાનું ખારીક ચૂર્ણ, કાચકળ, ઘોળી ઘો, ઘી અને મધ મેળવી ખવરાવવું, તે પણ ખાળકના શરીરનું સામર્થ્ય બુદ્ધિ, બળ તથા પુષ્ટિ કરે છે; એમ અર્ધાઅર્ધા શ્લોકમાં કહેલા આ ચાર ઉપાયો એક વર્ષ સુધી કરવા; કેટલાક તો કહે છે કે બાર વર્ષ સુધી કરવા. ૧૮૩-૧૮૫

ટીકા-સૌવર્ણ ચૂર્ણમ્=ચતુર્વિ યોગેષુ મારિતમુવર્ણ-
ચૂર્ણમ્ । મત્સ્યાક્ષક=‘માઘી’ દતિ લોકે । ચકમ દત્યેકે ।
અર્કપુષ્પી=અર્કમદ્ધપુષ્પી ક્ત્વા । દૂર્વા=ચેતદૂર્વા । કટ્યૈ=
કટ્કાલં । સવત્સરં ધાવદેતે યોગાઃ પ્રયોજ્યાઃ । હ્રાદશ-
વર્ષાણીતિ કેચિત્ ॥ (આ ટીકાનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

ખાળરોગ ઉપર લાક્ષાદિતેલ

લાક્ષારસે સમે તૈલં મસ્તુન્યથ ચતુર્ગુણે ।
રાક્ષાચન્દનકુમ્ભાદ્યાવાજિમન્ધાનિશાયુતૈઃ ॥૧૮૬॥
શતાદ્વાદારુચપ્પ્રાદ્મૂર્વીતિકાહરેણુભિઃ ।
સંસિદ્ધં જ્વરરક્ષોષ્ણં વલવર્ણકરં શિશોઃ ॥૧૮૭॥

અન્વય:-સમે લાક્ષારસે અથ ચતુર્ગુણે મસ્તુચિ
રાક્ષા-ચન્દન-કુમ્ભ-આદ્યા-વાજિમન્ધા-નિશાયુતૈઃ શતા-
દ્વા-દારુ-ચપ્પિ-આદ્ય-મૂર્વા-તિક્તા-હરેણુભિઃ સંસિદ્ધં તેલં
શિશોઃ જ્વરરક્ષોષ્ણં વલવર્ણકરમ્ (ભવતિ) ॥

તેલના જેટલા જ લાખના રસમાં અને ચોગણુ દહીંના પાણીમાં રાસના, ચંદન, કઠં, આસંધ, હળદર, સુવા, દેવદાર, જેઠીમધ, મોરવેલ અથવા પીલુડી, કડુ અને હરેણુ નામના સુગંધી પદાર્થોના કદક નાખી તેમાં પકાવેલું તેલ ખાળકના જવર તથા જૂત આદિના વળગારને મટાડે છે, બળને આપે છે અને શરીરનો વર્ણ સારો કરે છે. ૧૮૬, ૧૮૭

નાનાં ખાળકોને વારંવાર લાગતી

તરસ ઉપર

હોવેરં શર્કરા ક્ષોદ્રં લીઢં તૃણાહરં પરમ્ ॥૧૮૮॥

અન્વય:-હોવેરં શર્કરા ક્ષોદ્રં લીઢં પર તૃણાહરમ્
(મતમ્) ॥

વાળો અને સાકરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી ચટાડ્યું હોય તો ખાળકને થતી તરસ-
ની પીડાને તે સારી રીતે મટાડે છે. ૧૮૮

ખાલરોગોનો અધિકાર સમાપ્ત

મધ્યમખંડમાં ચોથો ભાગ સમાપ્ત

શ્રીભાવમિશ્રવિરચિત

ભાવ પ્રકાશ

શુદ્ધ સરળ શુભરાતી બાષાંતર

ભાવપ્રકાશ-ઉત્તરખંડ

અથ વાજીકરણાધિકાર: ।

૧ : *વાજીકરણુનો અધિકાર

તત્ર વાજીકરણસ્ય લક્ષણમાહ—

વાજીકરણુ દ્રવ્યનુ લક્ષણુ

યદ્દ્રવ્યં પુરુષ કુર્યાદ્વાજિવસુરતક્ષમમ્ ।

તદ્વાજીકરમાપ્યતે મુનિભિમિપજાં વરૈઃ ॥ ૧ ॥

અન્વય.—યદ્ દ્રવ્ય પુરુષ વાજિવત્ સુરતક્ષમ કુર્યાત્, તદ્ મિપજાં વરૈ મુનિભિ. વાજિકરમ્ આહ્યાતમ્ ॥

જે દ્રવ્ય કે પદાર્થ પુરુષને મૈથુનમાં ઘોડાના જેવો બળવાન—સમર્થ કરે, તેને વૈધોમાં શ્રેષ્ઠ મુનિનેાએ ‘વાજીકરણુ’ કહેલ છે. ૧

અત્ર પ્રસન્નાકૃત્યસ્ય લક્ષણં સદ્દશ્યો નિદાનં ચાહ—

*કલૈભ્ય(નપુ'સકપણુ)નાં લક્ષણુ,

સાતની સંખ્યા તથા નિદાન

ક્લીષઃ સ્વાત્સુરતાશક્તદ્વાનઃ ક્લૈવ્યમુચ્યતે ।

તચ્ચ સત્તવિધં પ્રોક્તં નિદાનં તસ્ય કથ્યતે ॥ ૨ ॥

× વાજ—વૈગ, અસ્તિ અત્યેતિ વાજી—અશ્વ, ‘અન ઇતિઠનો’—ઈતિ ઇતિ, ન વાજી—અવાજી, અવાજી વાજીય ક્રિયતે અનેન પુરુષ છોપુ સુરતક્ષમ ઇતિ વાજીકરણમ્, વ્યન્તપૂર્વક—રૂપાતો કારણે લ્યુટ—જે દ્રવ્યથી પુરુષને સ્ત્રીઓમાં મૈથુન કરવા ઘોડા જેવો વેગવાન—મહાસમર્થ કરાય, તે મૈથુનમાં સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરાવનાર દ્રવ્ય—વાજીકરણુ કહેવાય છે.

* ક્લીષતે—અધુરો મવતિ છોપુ સુરતાશક્તવાત—ઈતિ ક્લીષ, ક્લીષ્ઠ અપાર્થ—‘દ્યુપયે’તિ કઃ, તસ્ય માતઃ ક્લૈવ્યમ્—ત્રાઘ્નનાદિત્વાત્ ક્લૈવ્ય—જે પુરુષ સ્ત્રીઓમાં મૈથુન કરવા અસમર્થ હોઈ કાયર બને, તે નપુંસક—કલૈભ્ય કહેવાય છે.

અન્વય—સુરત—અશક્ત ક્લીષ, સ્યાત્, તદ્માતઃ ક્લૈવ્યમ્ ઉચ્યતે, તત્ ચ સત્તવિધ પ્રોક્ત તસ્ય નિદાનં કથ્યત ॥

મૈથુન કરવામાં જે પુરુષ સમર્થ ન હોય તે ‘કલૈભ્ય’ એટલે નપુંસક કહેવાય છે અને તે નપુંસકપણુ ‘કલૈભ્ય’ કહેવાય છે; એ નપુંસકપણુ સાત પ્રકારનું કહેલ છે. એ સાતે પ્રકારોના નિદાન નીચે પ્રમાણે કહેવાય છે. ૨

માનસિક નપુંસકપણુ

તૈસ્તૈર્માવૈરદૃષ્ટુ રિરંસોર્મનસિ ક્ષતે ।

ધ્વજઃ પતત્યધો નૂનાં ક્લૈવ્યં સમુપજાયતે ॥

દ્વૈવ્યસ્ત્રીસમ્પ્રયોગાચ્ચ ક્લૈવ્યં તન્માનસં સ્મૃતમ્ ॥૩॥

અન્વયઃ—રિરસોઃ મનસિ તૈઃ તૈઃ અહૈયૈ, માવૈઃ ક્ષતે (સતિ) નૂના ધ્વજઃ અધઃ પતતિ, (તત્) નૂનાં ક્લૈવ્યં સમુપજાયતે । દ્વૈવ્યસમ્પ્રયોગાત્ ચ (ક્લૈવ્યં સમુપજાયતે) તત્ મનસ કલૈવ્યં સ્મૃતમ્ ॥

મૈથુન કરવાની ઇચ્છા થયા છતાં જે પુરુષનું મન કાય, શોક તથા ક્રોધ વગેરે દુઃખદાયી વિકારોથી અસ્વસ્થ બને અથવા જેના ઉપર અરુચિ થાય એવી સ્ત્રીનેા સમાગમ થતાં વિગમગમી બન્ય—કામવિકારથી રહિત થાય, તે પુરુષનું એ નપુંસકપણુ ‘માનસિક કલૈભ્ય’ કહેવાય છે. ૩

ટીકા—તૈસ્તૈર્માવૈઃ=મયશોકક્રોધાદિભિઃ, અહૈયૈઃ=હરયાદિતૈઃ, દુઃખકરત્વાત્, ક્ષતે=પીડિતે, અસ્વસ્થીકૃતે ઇતિ થાવત્, ‘ધ્વજઃ=શિશ્નઃ, તથા ચ ‘ધ્વજ વિદ્ધે પતાકાયાં મેદને શોષિકેઽપિ ચ’ ઇતિ વિશ્વપ્રકાશઃ, પતતિ=નત્યુપમતિ, સમ્પ્રયોગઃ=મૈથુનમ્ ॥ અહીં ત્રીજા શ્લોકમાં જે ‘ધ્વજઃ’ ૫૬ છે, તેનેા અર્થ ‘શિશ્ન

કે પુરુષચિહ્ન' થાય છે; એમ વિશ્વપ્રકાશ કોશમાં
લેખ છે; ત્યાં 'ધ્વજ'ના અર્થ-ચિહ્ન, પતાકા,
લેંગ તથા દારૂનો વેપારી-એટલા કર્યા છે.

પિત્તજન્ય નપુંસકપણું

તદુકામ્લોષ્ણલવણૈરતિમાત્રોપસેવિતૈઃ ।

પેતાચ્છુકક્ષયો દષ્ટઃ ક્લેબ્યં તસ્માત્પ્રજાયતે ॥ ૪ ॥

અન્યયઃ-કટુક-અમ્લ-ઉષ્ણ-લવણૈઃ અતિમાત્ર-ઉપ-
સેવિતૈઃ પિતાત્ શુક્રક્ષયઃ દષ્ટઃ, તસ્માત્ ક્લેબ્યં પ્રજાયતે ॥

લીખા, ખાટા, ગરમ તથા ખારા પદાર્થો
રક્તુ સેવવાથી વધેલા પિત્તને લીધે વીર્ય
ખળી જતાં જે નપુંસકપણું થાય છે, તે
ખીણું 'પિત્તજ કલેબ્ય' કહેવાય છે. ૪

ટીકા-કટુકાદિનાંડતિમાત્રેણ પ્રવ્રદેન પિત્તેન શુક્રસ્ય
દગ્ધતાત્ ક્લેબ્યં ભવતિ પિત્તજમિતિ દ્વિતીયમ્ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

વીર્યક્ષયજન્ય નપુંસકપણું

અતિશ્વવાયશીલો યો ન ચ વાજિક્રિયારતઃ ।

ધ્વજમજ્જમવાપ્નોતિ સ શુક્રક્ષયહેતુકમ્ ॥ ૫ ॥

અન્યયઃ-યઃ અતિશ્વવાયશીલઃ (સન્ અપિ) વાજિ-
ક્રિયારતઃ ચ ન (ભવેત્), સઃ શુક્રક્ષયહેતુકં ધ્વજ-
મજ્જમ્ અવાપ્નોતિ ॥

જે પુરુષ બહુ મૈથુન કરવાના સ્વભાવવાળો
હોય છતાં વાણકરણના પ્રયોગો સેવવા તત્પર
ન રહે, તે પુરુષ વીર્યના નાશના કારણે થયેલ
લિંગનો ભંગ પામે છે-તેનું લિંગ સ્તબ્ધ
થતું નથી; તે ત્રીણું 'વીર્યક્ષયજન્ય કલેબ્ય'
કહેવાય છે. ૫

ટીકા-શુક્રક્ષયેણ, તૃતીયમ્ ॥

રોગજન્ય નપુંસકપણું

મહતા મેહરોગેણ ચતુર્થી ક્લેબ્યતા ભવેત્ ॥ ૬ ॥

અન્યયઃ-મહતા મેહરોગેણ ચતુર્થી ક્લેબ્યતા ભવેત્ ॥

લિંગમાં મોટો રોગ થવાથી ચોથું
'રોગજન્ય કલેબ્ય' થાય છે. ૬

શિરાચ્છેદજન્ય નપુંસકપણું

વીર્યવાહિશિરાચ્છેદાન્મેહનાનુવ્રતિર્ભવેત્ ॥ ૭ ॥

અન્યયઃ-વીર્યવાહિ-શિરા-ચ્છેદાત્ મેહન-અનુવ્રતિઃ
ભવેત્ ॥

વીર્યવાહક નસ કપાઈ જવાથી તે પાંચમું
'શિરાચ્છેદજન્ય કલેબ્ય' કહેવાય છે; તેથી
લિંગ લીધું જ ન થાય. ૭

વીર્ય રોકવાથી થતું નપુંસકપણું

યલિનઃ ક્ષુબ્ધમનસો નિરોધાત્ મજ્જચર્યતઃ ।

પષ્ટં ક્લેબ્યં સ્મૃતં તત્ શુક્રસ્તમ્ભનિમિત્તકમ્ ॥ ૮ ॥

અન્યયઃ-યલિનઃ ક્ષુબ્ધમનસઃ મજ્જચર્યતઃ નિરોધાત્
પષ્ટં કલેબ્યં સ્મૃતમ્, તત્ શુક્રસ્તમ્ભનિમિત્તકમ્
(ભવતિ) ॥

સરીરે યુદ્ધ હોય છતાં અને મન કામદેવથી
ખ્યાકુણ થયા છતાં બ્રહ્મચર્ય પાળી વીર્યને
રોકવાથી વીર્યનું સ્તબ્ધન થતાં જે કલેબ્ય થાય
છે, તે છઠું 'શુક્રસ્તભન્ય કલેબ્ય' કહેલ છે. ૮

ટીકા-યલિનઃ=યુદ્ધસ્ય, ક્ષુબ્ધમનસઃ=કામાસથલિત-
મનસઃ, મજ્જચર્ય=અમૈથુનં, તસ્માન્નિરોધાન્નુકસ્ય ક્લેબ્યં
ભવતિ ॥ (આનો પૂર્ણ અર્થ ઉપર છે.)

સાતમું સહજ નપુંસકપણું

જન્મપ્રમૃતિ યત્ક્લેબ્યં સહજં તદ્દિ સતમમ્ ॥ ૯ ॥

અન્યયઃ-યત્ કલેબ્યં જન્મપ્રમૃતિ (સ્થાત્) તદ્
દિ સતમં સહજં (હૈયમ્) ॥

જે નપુંસકપણું જન્મથી માંડીને જ હોય,
તે સાતમું 'સહજકલેબ્ય' કહેવાય છે. ૯
અસાધ્ય કલેબ્યમાદ-

અસાધ્ય કલેબ્ય

અસાધ્યં સહજં ક્લેબ્યં મર્મચ્છેદાત્ યદ્ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્યયઃ-(તેષુ સતસુ) યત્ સહજં ચ મર્મચ્છેદાત્
ભવેત્ (તત્) અસાધ્ય (ભવતિ) ॥

જે સાત પ્રકારના નપુંસકપણુમાં જે
'સહજકલેબ્ય' તથા 'શિરાચ્છેદજન્ય કલેબ્ય'
હોય તે અસાધ્ય છે. ૧૦

ટીકા-યન્મર્મચ્છેદાત્=ચીર્યવાહિશિરાચ્છેદાત્ ॥ (આનો
અર્થ ઉપર છે.)

કલેબ્યસ્ય ચિકિત્સા-

કલેબ્યની સામાન્ય ચિકિત્સા

ક્લેબ્યાનામિદ્ સાધ્યાનાં કાર્યં હેતુવિપર્યયઃ ।
મુખ્યં ચિકિત્સિતં યસ્માન્નિદાનપરિવર્જનમ્ ॥ ૧૧ ॥

અન્યયઃ-દ્ધ સાધ્યાનો કલેબ્યાનો હેતુવિપર્યયઃ કાર્યઃ,
યસ્માત્ નિદાનપરિવર્જનં મુખ્યં ચિકિત્સિતમ્ (અસ્તિ) ॥

અહીં જેટલાં કલેબ્યો સાધ્ય છે, તેઓને
મટાકવા તેઓ જેથી થયાં હોય તે નિદાનોનો
જ ત્યાગ કરવો; કેમ કે નિદાનોનો ત્યાગ
કરવો, જે જ તેની મુખ્ય ચિકિત્સા છે. ૧૧

ક્લેબ્યસ્ય ચિકિત્સાયાં વાજીકરણવિધિમાદ-
ક્લેબ્યની ચિકિત્સામાં વાજીકરણ-
વિધિનો કાળ

નરો વાજીકરાન્યોગાન્ સમ્યક્કુદ્ધો નિરામયઃ ।
સતત્યન્તં પ્રકુર્વાત વર્ષાદુર્ધ્વં તુ પોહમાન્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વયઃ-નિરામયઃ નરઃ સમ્યક્ કુદ્ધઃ (સન્)
પોહશાત વર્ષાત ઈર્ધ્વં સમ્પતિ-અન્તં તુ વાજીકરાન્
યોગાન્ પ્રકુર્વાત ॥

રોગથી રહિત પુરુષે, વિરેચન આદિ
ક્રિયાઓથી સારી રીતે શુદ્ધ થઈને સોળમા
વર્ષ પછી અને સિતેરમા વર્ષ સુધી વાજી-
કરણના પ્રયોગો કરવા. ૧૨

શ્રીસંયોગનો પશુ કાળ

ન ચ વૈ પોહશાદર્વાક સતત્યાઃ પરતો ન ચ ।
આયુષ્કામો નરઃ ક્ષીમિઃ સંયોગે કર્તુમર્હતિ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ-આયુષ્કામઃ નરઃ પોહશાત અર્વાક સતત્યાઃ
ચ પરતઃ ક્ષીમિઃ સંયોગે કર્તુ ન ચ વૈ અર્હતિ ॥

લાંબુ આયુષ્ય ઇચ્છતા પુરુષે, સોળમા
વર્ષ પહેલા અને સિતેરમા વર્ષ પછી શ્રીઓ
સાથે સંયોગ કરવો યોગ્ય નથી. ૧૩

અયોગ્ય પ્રકારે શ્રીસેવનથી ટુકસાન
ક્ષયવૃદ્ધિપદ્ધતિ રોગાશ્ચાતીવ દુર્જયાઃ ।
અકાલમરણં ચ સ્થાઙ્ગજતઃ ક્ષિયમન્યથા ॥ ૧૪ ॥

અન્વયઃ-ક્ષિયમ્ અન્યથા મજતઃ ક્ષયવૃદ્ધિ-ઉપદશ-
આદ્યાઃ અતીવ દુર્જયાઃ રોગાઃ ચ અકાલ-મરણં સ્થાત્ ॥

અયોગ્ય પ્રકારે શ્રીનું સેવન કરતા પુરુષ-
ને ક્ષય, વધરાવળ તથા આંદી વગેરે અસાધ્ય
રોગો અને અકાલ મરણ પશુ થાય છે. (શ્રી-
સેવનનો વિસ્તૃત યોગ્ય પ્રકાર પ્રથમખંડ રાત્રિ-
અર્થોના પ્રકરણમાં જોવો.) ૧૪

ટીકા-શ્રીમજનવિધિવિસ્તરતો રાત્રિચર્યામાં લિખિ-
તોડલિ, તત્ર દ્રશ્ય. (આનો અર્થ ઉપર છે.)

વાજીકરણ કયા પુરુષોને હિતકારી છે ?
વિલાસિનામર્થવતાં રૂપયોવનશાલિનામ્ ।

નરાણાં યદુમાર્યાણાં વિધિર્વાજીકરો હિતઃ ॥ ૧૫ ॥

સ્થવિરાણાં રિરેસૂનાં ક્ષીણાં વાલ્મ્યમિચ્છતામ્ ।

યોપિત્તપ્રજ્ઞાત્ક્ષીણાનાં ક્ષીવાનામભ્યપરેતસામ્ ॥ ૧૬ ॥

હિતા વાજીકરા યોગાઃ પ્રીણયન્તિ યલપ્રદાઃ ।

પ્રતેડપિ પુષ્ટદેહાનાં સેવ્યાઃ કાલાચપેક્ષ્યા ॥ ૧૭ ॥

અન્વયઃ-વિલાસિનામ્ અર્થવતાં સ્પયોવનશાલિનાં

યદુમાર્યાણાં નરાણાં વાજીકરઃ પ્રિયિઃ હિતઃ (મવતિ)
સ્થવિરાણાં રિરેસૂનાં ક્ષીણાં વાલ્મ્યમ્ ઇચ્છતાં યોપિત્-
પ્રજ્ઞાત્ ક્ષીણાનામ્ અભ્યપરેતસા (પ્રમા) હિતકરાઃ
યલપ્રદાઃ વાજીકરાઃ યોગાઃ પ્રીણયન્તિ ॥ એતે અપિ
(યોગાઃ) પુષ્ટદેહાનાં કાલાદિ-અપેક્ષ્યા સેવ્યાઃ ॥

વિલાસ, ધન, રૂપ તથા યોવનથી શુદ્ધ
અને ઘણી શ્રીઓવાળા પુરુષોને વાજીકરણ
હિતકારી થાય છે. વૃદ્ધ છતાં કામક્રીડા કરવાની
ઇચ્છા રાખનારાઓને, શ્રીઓના અતિ પ્રેમની
ઇચ્છાવાળા, શ્રીઓના સ લોગથી ક્ષીણ થયેલા,
સાધ્ય કલેબ્યવાળા અને અદ્યપયોગવાળાઓને
હિતકારી અને ખલદાયી વાજીકરણો ખૂબ
સંતુષ્ટ કરે છે. પુષ્ટ શરીરવાળાઓએ પણ
દેશ, કાળ વગેરેને અનુસરી વાજીકરણો સેવવાં
જોઈએ. ૧૫-૧૭

વાજીકરણવસ્તુત્યાદ-

વાજીકરણ વસ્તુઓ

મોજનાનિ વિચિત્રાણિ પાનાનિ વિવિધાનિ ચ ।
વાચઃ શ્વોત્રામિરામાશ્વત્વચઃ સ્પર્શાઃ સુલાસ્તથા ૧૮
યામિની સેન્દુસિલકા કામિની નયયોવના ।
ગીતં શ્વોત્રમનોર્જં ચ તામ્બૂલં મદિરાઃ ક્ષજઃ ॥ ૧૯ ॥
ગન્ધા મનોહા રૂપાણિ ચિત્રાણ્યુપવનાનિ ચ ।
મનસાપ્રતીધાતો વાજીકુર્ચન્તિ માનવમ્ ॥ ૨૦ ॥
માક્ષીરુધાતુમધુપારદલોહચૂર્ણપથ્યાશિલા-
જતુવિઙ્ગુત્તાનિ લિહ્યાત્ । પદ્માગ્રવિશતિદિનાનિ
ગદાર્દિતોડપિ, સાક્ષીતિકોડપિ રમયેત્ પ્રમદાં
યુવેવ ॥ ૨૧ ॥

સસ્થં ગુહ્યં ગગનં સલોધ્રમેલાસિતામા-
ગધિકાસમેતમ્ । પતસમેતં મધુનાડવલીહં રામા-
શતં સેવયતીવ પન્થઃ ॥ ૨૨ ॥

મર્વાં વિરુદ્ધવસ્તુનાં સિદ્ધં પથસિ પાપસમ્ ।

ગોધૂમચૂર્ણં ચ તથા સિતામધુવૃતાન્વિતમ્ ॥

મુખત્વા હૃણ્યતિ જીર્ણોડપિ દશ દારાન્નજત્યપિ ॥ ૨૩ ॥

દશોડર્ષાલકમીપદ્મલમધુરં લખ્ડસ્ય ચન્દ્રદુતેઃ

પ્રસ્થં ક્ષોદ્રપલં પલં ચ હવિષઃ શુન્થ્યાશ્ચ માપાદકમ્

તદ્દન્માપચતુષ્ઠયં મરિચતઃ કર્વે લવણં તથા,

ધૂત્યા શુક્લપટે શનિઃ કરતલેનોન્નામ્ય વિસ્થાવયેત્ ॥

મૃદ્ધાણ્ડે મૃગનાભિચન્દ્રનરસૈઃ સપ્તેશુરુદ્ધપિતે,

કપૂરેણ મુગન્ધિતં તદલિલં સંલોઢ્ય સંસ્થાપયેત્ ।

સ્વસ્થાયે મકરેશ્વરેણ રચિતા હોપા રસાલા સ્વયં,
મોક્તુર્મન્મથદીપની સુલકરી કાન્તેષ્વનિત્યં પ્રિયા ॥

અન્વયઃ-વિચિત્રાણિ મોજનાનિ, ચ વિવિધાનિ
પાનાનિ, ચ શ્રોત્ર-અભિરામાઃ વાચઃ તથા સુચાઃ ત્વચઃ
સ્પર્શાઃ, સેન્દુ-તિલકા યામિની, નવયૌવના કામિની, ધ્રોત્ર-
મનોહ ચ ગીત, તામ્બૂલ, મદિરા, છજઃ, મનોજ્ઞાઃ ગન્ધાઃ,
ચિત્રાણિ મ્યાણિ, ચ ઉપવનાનિ, મનસઃ ચ બ્રહ્મપ્રતીષ્ઠાતઃ
માનવં વાજીકુરંન્તિ । (કિંચ) માક્ષીક-ઘાતુ, -મધુ-પારદ-
લોહ-ચૂર્ણ-પથ્યા-શિલાજતુ-વિઘ્ન-વૃતાનિ એક-અન્ન-
વિશતિ-દિનાનિ લિશ્યાત્, (સઃ) મદ-અદિતઃ અપિ સ-
અશીતિકઃ અપિ યુગા દ્વ પ્રમદાં રમયેત્ । મુદ્ગચ્યાઃ સત્ત્વ
ગગનં સ્તલોત્રમ્ એલા-સિતા-માગધિકાસમેતં મધુના સમે-
તમ્ ધવલોદં (સત્) યજ્ઞઃ રામાવાતં સેવયતિ દ્વ ।
વિરુદ્ધ-વત્સાનાં ગર્વાં પયસિ સિદ્ધં પાયસ તથા ચ સિતા-
મધુ-વૃત-અન્વિતં ગોધૂમચૂર્ણ મુક્તવા જીર્ણઃ અપિ
જ્ઞયતિ, દશ દારાન્ મજ્જતિ અપિ ॥ ૬૫૮ ॥ અમ્લ-લ્લવણં
દધ્નઃ અર્ધ-આદકં, ચન્દ્રવૃત્તેઃ સ્ખલસ્ય પ્રસ્ય, ક્ષોદ્રણં
ચ દ્વિપઃ પલં, ચ હ્રુષ્ઠઘાઃ માપ-અષ્ટક, તદ્વત્ મરિચતઃ
માપચતુષ્ટયં તથા લવણં કર્પ યુક્તપટે ધૃત્વા જાનૈઃ કારતલેન્
ઉન્નામ્ય મૃગનાભિ-ચન્દનરસૈઃ સદ્દે અગુઠ-ઉદ્વપિતે
મુદ્ગમાણ્ડે વિસ્રાવયેત્ । કર્પરેન્ મુગન્ધિત તદ્ અતિલં
સલોહ્ય સંસ્વાપયેત્ । મકરેશ્વરેન્ સ્વયં હિ સ્વસ્ય અર્ધે
રચિતા એવા રચાલા મોક્તુઃ મન્મયદીપની સુસન્મરી
કાન્તા દ્વ તિલ્પે પ્રિયા (અવતિ) ॥

તરેહતરેહનાં લોજનો, વિવિધ પ્રકારના
પીવાના પદાર્થો, કાનને પ્રિય લાગે એવાં
ભાષણો, આમડીને સુખ આપે એવા સ્પર્શો,
અંદ્રની પ્રભાથી શોભી રહેલી રાત્રિ, નવ-
લુવાન સ્ત્રી, મધુર ગાયન, નાગરવેલનાં પાન,
મહિરા, માળા. મનગમતા સુગંધી પદાર્થો;
અદ્ભુત રૂપ, વિચિત્ર બગીચા અને મનને
આધાત ન હોય એવી તેની શાંત સ્થિતિ,
એ પુરુષને (મિથુનમાં) ઘોડા જેવો કરે છે.
સોનાસુખી, મધ, મારેલો પારો, મારેલો
લોહાનું ચૂર્ણ, હરડે, શિલાજિત અને વાવ
ડિંગ ધી મેળવીને એકવીસ દિવસ સુધી
પુરુષે આટવાં; એ પુરુષ રાગથી પીડાયેલો
હોય તથા એંશી વર્ષની ઉંમરનો હોય તો
પણ જીવાનની પેઠે સ્ત્રીને રમાડી શકે છે.
ગળોનું સર્વ, મારેલું અન્નક, મારેલી હર-
તાલ, એલચી, સાદર અને પીપરને મધમાં
કાલરી આટી હોય તો તે આટનારો માણસ

નપુંસક હોય છતાં (પુરુષ બની) સ્ત્રી
સંજોને રમાડે છે. મોટાં વાછરડાંવાળી ગાયો-
ના દૂધમાં તૈયાર કરેલા દૂધપાક તથા ઘઉંનો
રવો, સાકર, મધ તથા ધીને મિશ્રિત કરીને
જે આય તે વૃદ્ધ પુરુષ પણ આનંદમાં આવી
જાય અને દશ સંજોનો સંલોગ કરી શકે
છે. લગાર ખટાશવાળું મીઠું ફહીં એકસો
અઠ્યાવીસ તોલા, શુદ્ધ ખાંડ ચોસઠ તોલા,
મધ ચાર તોલા, ધી ચાર તોલા, સૂક
આળીસ ચણેહીભાર, મરી વીસ ચણેહીભાર
અને લવિંગ એક તોલાભાર લઈ બધાં મિશ્ર
કરી ઘોળાં કપડામાં નાખી ધીરે ધીરે તેમાં
હાથ ફેરવીને તેઓને કસ્તૂરી તથા અંદનના
રસથી સુગંધી કરેલા અને અશુરથી ધૂપ
હીધેલા માટીના વાસણમાં સવાવવાં. પછી તે
સધળાને બીમસેની બરાસથી સુગંધયુક્ત કરી
અંદર સારી રીતે હાથ ફેરવીને રહેવાં દેવાં;
તે આ રસાલા (શ્રીખંડ) તૈયાર થાય છે.
કામદેવે ખાસ પોતાને માટે બનાવેલ આ
શ્રીખંડ, સેવન કરતા પુરુષના કામદેવને
પ્રીત કરનાર, સુખ આપનાર અને સુંદર
સ્ત્રીની પેઠે કાયમ પ્રિય થાય છે. ૧૮-૨૫

રતિવર્ધનમોદક*

ગોશુરેશ્વરીજાતિ વાજિગન્ધા શતાવરી ।
મુસલી વાનરીવીજં યદી નામચલા યલા ॥ ૨૬ ॥
પર્ણાં ચૂર્ણં દુગ્ધમિદમ્ ગદ્યેનાગ્ન્યેન મજ્જિતમ્ ।
સિતયા મોદકં કૃત્વા ભક્ત્યં વાજીકરં પરમ્ ॥ ૨૭ ॥
ચૂર્ણદિણ્ણુણં ધોરં વૃત્તં ચૂર્ણસમં સ્મૃતમ્ ।
સર્વતો ડિગુણં લ્પટં લાદેદસિયલં યથા ॥ ૨૮ ॥
વાજીકરાણિ મૂત્રીણિ સજ્ઞૃહ્ય રચિતો યતઃ ।
તસ્માદ્ વદુપુ યોગોપુ યોગોડ્યં પ્રગ્ને મતઃ ॥ ૨૯ ॥

અન્વયઃ-ગોશુર-કસુર-વીજાતિ વાજિગન્ધા શતા-
વરી-મુસલી વાનરી-વીજ એક નામચલા દશ, પર્ણાં
ચૂર્ણ દુગ્ધમિદમ્ આગ્ન્યેન ગદ્યેન મજ્જિતે સિતયા મોદક
કૃત્વા મદ્ય, પરં વાજીકર (અર્થ) । ચૂર્ણાત્ અગુણ

* વર્ધયતીતિ વર્ધનઃ, સ્ત્રોઃવર્ધનઃ રતિવર્ધનઃ, મોદયતિ-
હર્ષયતિ ચેતઃ ક્વિતિ મોદકઃ, રતિવર્ધનયાદી મોદક-
રતિવર્ધનમોદક-કામપ્રીતિને વધાવનાર અને ચિત્તને
આનંદ પ્રમાણનાર કાષ્ઠ 'રતિવર્ધનમોદક' કહેવાય છે.

પુનઃ પ્રક્ષિપેત્, યથાસત્તદુદાહરામિ બહુલા દૃષ્ટ્વા-
:ડદરાત્ સંહિતાઃ । एला नागवला यला सच-
ला जातीफला लिङ्गजा, जातीपत्रमुपत्रपत्रकयुतं
। च त्वचा संयुतम् ॥ ३४ ॥

વિશ્વાવીરણવારિવારિદવરા ઘાંશી વરી વાનરી,
દ્રાક્ષા સેશુરગોશુરુડાઽથ મહતી લર્જૂરિકા ક્ષી-
રેકા । ધાન્યાર્ક સક્સેલક સમધુર્ક શૂદ્ધાટક
તીરકં, પૃથ્વીકાઽથ યવાનિકા વરટિકા માંસી
મેસી મેયિકા ॥ ૩૫ ॥

કન્દેપત્ર વિદારિકાઽથ મુસલી ગન્ધર્વગન્ધા
થા, કર્કૂરં કરિકેશરં સમરિચં ચારસ્ય યોજં
યમ્ । વીજં શાન્મલિસમ્મયં કરિકણાવીજં ચ
ત્રીવીજં, શ્યેતં ચન્દનમત્ર રક્તમપિ ચ શ્રોસેજ-
પૃષ્ઠે સમમ્ ॥ ૩૬ ॥

સર્વં ચેતિ પૃથક્પૃથક્ પલમિનં સન્નૂર્ણ તત્ર
ક્ષેપેત્, સૂતં વક્ત્રુમુજજ્જલોહગતં સમ્મારિતં
ત્રેવેચ્છયા । કસ્તૂરીઘનસારચૂર્ણમપિ ચ પ્રાપ્તં યયા
ક્ષિપેન્, પશ્ચાદસ્ય તુ મોદકાન્વિરચયેદ્વિલ્વ-
માણાનથ ॥ ૩૭ ॥

તાન્ મુન્ત્વાડતિમુદા યયાડનલયલં મુજીત
શલં રસં, પૂર્વસિદ્ધશિતે ગતે પરિણતિં પ્રાગ્મો-
તનાદ્ ભક્ષયેત્ । નિત્યં લીપતિવલ્લભાર્યકમિમં
મૂગસ્ય પાકં મજેત્, સ સ્પાદ્યોર્વવિવૃસિવૃજ-
મદનો વાજીન શક્તો રતો ॥ ૩૮ ॥

દીપ્તાશિર્ચલવાન્ ઘલોવિરહિતો હૃષ્ટઃ સુપુષ્ટઃ
તવા, વૃદ્ધો યોડપિ યુવેવ સોડપિ રુચિરઃ
રૂપેન્દુવત્ સુન્દરઃ ॥ ૩૯ ॥

અન્વય - દક્ષિણદેશજ પૂર્વ દશપલ-ઉન્માન શ્વા
કર્તયેત્, જલયોગત- સ્વિમ તત્ મૃદુતરં સદુચ્ય કર્ણી-
ક્ષત તન્નૂર્ણ પટશોધિત (દૃષ્ટ્વા) વસુપુષે ગોશુદ-
ગુપ્તે પચેત્, દ્રવ્ય-આજ્ય-અજલિસયુતે અનિ-નિષિદે
(તત્ર) તુલા-અર્થા સિતાં દયાત્, પક્ક તત્ જ્વલનાત્
ક્ષિતિં પ્રતિ નંધેત્, તસ્મિન્ પુનઃ યદ્ યત્ પ્રક્ષિપેત્,
તત્ તદ્ વહુલા સહિતા દૃષ્ટ્વા આદરાત્ ઉદાહરામિ ।
एला नागवला यला सचपला जातीफला लिङ्गजा
जातीपत्र-मुपत्र-पत्रकयुतं च तन् त्वचा संयुतं
विश्वा-वीरण-वारि-वारिद-वराः वांशी वरी वानरी द्राक्षा
सेशुर-गोशुरा, अथ महती लर्जूरिका क्षीरिका धान्यार्क
सक्सेलक समधुर्क शूद्राटक जीरकं पृथ्वीका अथ
यवानिका वरटिका मांसी मिसी मेयिका, अथ अत्र
कन्देपु विदारिका मुसली गन्धर्वगन्धा तथा कर्कूर
करिकेशरं समरिच नवं चारस्य वीजं शान्मलि-

सम्भव वीज करिकणावीज च राशीवज श्वेत चन्दनम्,
अत्र च श्रीसुदपुष्यः सम रक्तम् अपि इति च सर्वं
पृथक् पृथक् पलमिन् सन्नूर्णं तत्र संमारितं वज्र-
मुजङ्ग-लोह-गगनं स्वेच्छया क्षिपेत्, च कस्तूरी-घन-
सारचूर्णम् अपि यथाप्राप्तं प्रक्षिपेत्, पश्चात् अस्य ॥
विल्वप्रमाणान् मोदकान् विरचयेत्, अथ तान् यथा-
अनलयल मुन्तवा अन्त रम न मुज्जीत, पूर्वस्मिन्
अशिते परिणतिं गते भोजनात् प्राक् भक्षयेत्, ली-
रतिवल्गम-आख्यम् इमं पूगस्य पाकं नित्यं मजेत्,
सः वीर्यविवृद्धिद्वयमदनः वाजी इव रतौ शकः
स्यात्, यः वृद्धः अपि (भवेत्) स अपि युवा इव
वीर्य-अग्निः बलवान् बलीविरहितः हृष्टः सदा सुपुष्टः
रुचिरः पूर्ण-इन्दुवत् सुन्दरः (स्यात्) ॥

દક્ષિણ દેશની સોપારી ૪૦ તોલા લઈ
તેનો ખારીક બૂકો કરી પાણીમાં ખાદી અત્યંત
ક્રોમળ થાય ત્યારે ફરી સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને
તે ચૂર્ણ વ્રક્ષથી ચાળી લેવું. પછી એ ચૂર્ણથી
આડગણા ગાયના શુદ્ધ દૂધમાં ૧૬ તોલા
ગાયતું ધી નાખી તેમાં એ ચૂર્ણ પકાવવું
અને અત્યંત ઘાટું થાય ત્યારે તેમાં ૨૦૦
તોલા સાકર નાખવી. સારી રીતે પાકી રહે
ત્યારે તેને ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતારી તેમાં
જે જે વસ્તુ નાખવી જોઈએ, તે તે ઘણા
સંહિતા-અથેા જોઈને આદરથી હું કહું છું.
(જેમ કે) એલચી, ગંજેરી, બલકાણા, પીપર,
બજફળ, લવિંગ, બવંત્રી, તમાલપત્ર, તાલી-
સપત્ર, તજ, સૂંકે, કાળો વાળો, વાળો, મેથ,
હરદે, બહેડાં, આમળાં, વંશલોચન, શતાવરી,
કૌઆનાં બીજ, દ્રાક્ષ, એખરાનાં બીજ,
ગોખરુનાં બીજ, ખજૂર, તખખીર, ધાણા,
કસેલાં, જેઠીમધ, શીંગોડાં, છરું, કલો છ
છરું, અજમેા, કમળકાકડીનો ગર્ભ, જટા
માંસી, વરિયાળી, મેથી, વિદારીકંદ. કાળી
મુસળી, આસંધના મૂળ, કચ્છરો, નાગ-
કેસર, મરી, નવી ચારોળી, શીમળાનાં બીજ,
ગજપીપર, કમળબીજ કે કમળકાકડી, સુખડ,
રતાજલિ અને લવિંગ એ દરેકનું ચાર
ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું. તેમ જ સારી રીતે
મારેલો પારો, સારી રીતે મારેલો કલઈ,

હીરં, ઘૃતં ચૂર્ણસમં સ્વનમ્, સર્વેનઃ દ્વિગુણં રાષ્ઠં, યથા
અમિરજં (તથા) જ્ઞાદેત્ । અયં યોગઃ મૂત્રિણિ વાજી-
કરાણિ સદ્ગુણં યતઃ રચિતઃ તસ્માદ્બહુવુ યોગેષુ પ્રવરઃ મતઃ ॥

ગોખરનાં ખીજ, એખરાનાં ખીજ, જેઠી-
મધ, ગંગેટી અને બળદાણાના ચૂર્ણને આઠ-
ગણા દૂધમાં પકાવી ચૂર્ણના જેટલા જ
વજનના ગાયના ઘીમાં થેડી સર્વથી બમણી
સાકર નાખી તેના લાડુ વાળી ખાવા ભેઈએ;
તે શ્રેષ્ઠ વાણકરણ છે; આમાં ચૂર્ણથી આઠગણું
દૂધ, ચૂર્ણના જેટલું જ ઘી અને એ બધાંથી
બમણી ખાંડ હોય છે; જેવું જઠરાગ્નિનું બળ
તે પ્રમાણે આ ખાડું, આ યોગ ઘણા વાણ-
કરણોનો સંગ્રહ કરી રહ્યો છે, માટે ઘણા
યોગોમાં ઉત્તમ મનાય છે. ૨૬-૨૯

મદનમંજરી પટી.

જ્ઞાવાદો ધ્યોમભાગાસ્તદ્વુ નિગદિતં ભાગ-
યુગ્મં ચ ઘર્જં, ભાગિકં શમ્ભુવીજં ત્રિતયમપિ
ઘૃતં તત્સમા સિદ્ધમૂલી । ચાતુર્જતિં સજ્ઞાતીફલ-
મરિચકળાનાગરં દેવપુષ્પં, જાતીપત્રં ચ ભાગ-
દ્વિતયમપિ પૃથક્ સર્વમેકત્ર ચૂર્ણમ્ ॥ ૩૦ ॥

સર્વદ્રવ્યંશા સિતા સ્યાદ્ ઘૃતમધુસહિતં મોદ્-
કીકૃત્ય ચૈતન્, જ્ઞાદેદામિ સમીક્ષ્ય પ્રસમમભિન-
વાનન્દસંઘર્ષનાય । યોગો વાજીકરાયોડ્યમિહ
નિગદિતો મૈરવાનન્દનામ્ના, નિઃશેપઘ્યાધિહન્તા
દલિતવહુવધૂદામકન્દર્પદર્પઃ ॥ ૩૧ ॥

અન્વયઃ-ચત્વારઃ ધ્યોમભાગાઃ, તદ્વુ ભાગયુગ્મં
વર્જં નિગદિતં, ભાગ-એકં શમ્ભુવીજં, ત્રિતયમ્ અપિ
ઘૃતં, તત્સમા સિદ્ધમૂલી, ચાતુર્જતિં, મ-જ્ઞાતીફલ-મરિચ-
કળા-નાગરં દેવપુષ્પં જાતીપત્રં ચ ભાગદ્વિતયમ્ અપિ
પૃથક્ સર્વમ્ એકત્ર ચૂર્ણમ્, મર્વ-દ્વિ-અશા સિતા સ્યાત્,
ઘૃત-મધુ-સહિતં ચ એતદ્ મોદ્કીકૃત્ય, અમિ સમીક્ષ્ય
પ્રસમમ્ અભિનવ-આનન્દસંઘર્ષનાય જ્ઞાદેત્, મૈરવાનન્દ-
નામ્ના इह નિગદિતઃ વાજીકર-આલ્યઃ અયં યોગઃ
નિઃશેપઘ્યાધિહન્તા, દલિત-વહુવધુ-ઉદામ-કન્દર્પ-દર્પઃ
(મસ્તિ) ॥

ચાર ભાગ મારેલું અબક, બે ભાગ

* મદનસ્ય મજરી इव અમિનવાનન્દોદ્ગેદલ્લેપિ
મદનમજરી-કામદેવની બાણે માંજર હોય તેમ નવીન
કામક્રીડાનો આનંદ પ્રકટ કરાવતી ઝાળી મદન-
મંજરી કહેવાય છે.

મારેલી કલઈ, એક ભાગ મારેલો પારો, એ
ત્રણેના જેટલા વજનની ભાંગ, બબે ભાગ
તજ, તમાલપત્ર, એલથી તથા નાગકેસર,
બબે ભાગ બાયફળ, મરી, પીપર, સૂંઠ,
લવિંગ અને બવંત્રી એ સઘળાનું સૂક્ષ્મ
ચૂર્ણ કરી તેમાં એ સઘળાં ચૂર્ણથી બમણી
સાકર નાખવી. પછી તેમાં મધ તથા ઘી
નાખી લાડુ વાળીને જઠરાગ્નિનું બળ ભેઈને
તત્કાળ નવો જ આનંદ વધારવા તે લાડુ
ખાવા. ભેરવાનંદ નામના યોગીએ કહેલો આ
વાણકરણ યોગ સઘળા બ્યાધિઓનો નાશ
કરે છે અને ઘણી ઘણી સ્ત્રીઓનો પ્રબળ
કામદેવનો ગર્વ તોડી નાખે છે. ૩૦, ૩૧

બસ્તાંડ+ અને કચ્છપાંડ- વાણકરણયોગ
પિપ્પલી લવણોપેતે વસ્તાળ્ડે ઘૃતસાધિતે ।

કચ્છપાળ્ડં ચ વાજાદેત્તત્તુ વાજીકરં મૃશમ્ ॥ ૩૨ ॥

અન્વયઃ-ઘૃતસાધિતે વસ્તાળ્ડે પિપ્પલી-લવણ-
ઉપેતે જ્ઞાદેત્, ચ કચ્છપ-અળ્ડ વા (ઘૃતસાધિતે જ્ઞાદેત્ ।
તત્તુ મૃશ વાજીકરમ્ (મવતિ) ॥

ઘીમાં પકાવેલાં બકરાનાં વૃષણોને પીપર
તથા શ્રેધવના ચૂર્ણ સહિત ખાવાં; અથવા
કાચખાનાં ઈંડાં તે પ્રમાણે ખાવાં; તે પુરુષને
મૈથુન કરવામાં થોડા જેવો અત્યંત બળવાન
કરે છે. ૩૨

ઐરતિવલ્લભપૂગપાક×

પૂર્વ દક્ષિણદેશજં દશપલોન્માનં મૃશં કર્ત-
વેત્, તત્તિલ્લે જલયોગતો મૃદુતરં સહકુટ્ય ચૂર્ણી
કૃતમ્ । તચૂર્ણં પટશોષિતં વસુગુણે મોશુદ્રદુષે
પચેત્, દ્રવ્યાઝ્યાઙ્ગલિસંયુનેડતિનિવિઢે દવાતુ-
લાર્ધાં સિતામ્ ॥ ૩૩ ॥

પર્કં તલ્લવલનાત્ ક્ષિતિં પ્રતિ નયેત્તસ્મિ-

+ વસ્તસ્ય અળ્ડઃ-વૃષણઃ-વસ્તાળ્ડઃ-બકરાનાં વૃષણુ
બસ્તાંડ કહેવાય છે.

÷ કચ્છપસ્ય અળ્ડઃ-પેશીકોપઃ-કાચખાનું ઈંડું
કચ્છપાંડ કહેવાય છે.

× છીનાં રતો વલ્લભઃ પૂગનાં પાકઃ-શ્રીરતિવલ્લભ-
પૂગપાકઃ-સ્ત્રીઓ સાથેની કામક્રીડામાં સ્ત્રીઓનો પ્રેમ
પ્રાપ્ત કરાવનારો તથા સોપારીઓની મુખ્યતાવાળો
ઓસડિયાનો પાક, ઐરતિવલ્લભપૂગપાક કહેવાય છે.

પુનઃ પ્રક્ષિપેત્, યદ્યત્તદુદાહરામિ ઘટલા દટ્વા-
ડડરાત્ સંહિતાઃ । પલા નાગવલા ઘલા સચ-
પલા જાતીફલા લિજ્જા, જાતીપત્રસુપત્રપત્રકયુતં
તચ ત્વચા સંયુતમ્ ॥ ૩૪ ॥

વિશ્વાવીરણવારિવારિદવરાવાંશીવરીવાનરી,
દ્રાક્ષા સેશુરગોશુરાડય મદતી સર્જૂરિકા ક્ષી-
રિકા । ધાન્યાફ સકસેલ્લકં સમધુકં શૃક્લાટકં
જીરકં, પૃથ્વીકાડય યયાનિકા વરટિકા માંસી
મિસી મેથિકા ॥ ૩૫ ॥

કન્દેપત્ર વિદારિકાડય મુસલી ગન્ધર્વગન્ધા
તથા, કર્કરૂં ફરિકેશરં સમરિચં ચારસ્ય યોજં
નયમ્ । વીજં શાન્મલિસમ્મયં ફરિકુળાવીજં ચ
રાજીવજં, પ્રેતં ચન્દનમત્ર રક્તમપિ ચ શ્રોસંજ-
પુષ્પૈઃ સમમ્ ॥ ૩૬ ॥

સર્વં વેતિ પૃથક્પૃથક્ પલમિનં સન્નૃપ્યં તત્ર
ક્ષિપેત્, સૂતં વજ્રમુજજ્જલોદ્દગગનં સમ્મારિતં
સ્વેચ્છયા । કસ્તૂરીઘનસારચૂર્ણમપિ ચ પ્રાસં યયા
પ્રક્ષિપેત્, પથાદસ્ય તુ મોદકાન્વિરચયેદ્વિલ-
ગમાણાનથ ॥ ૩૭ ॥

તાન્ મુન્ત્વાડતિમુદા યથાડનલયલં મુજીત
નાલં રસં, પૂર્વસિન્નશિતે ગતે પરિણતિં પ્રાગ્મો-
ત્તાન્દ મશયેત્ । નિત્યં ક્ષીરતિવલ્લમાપ્યકમિમં
પૂગસ્ય પાકં મજેત્, સ સ્થાદ્ધીર્પવિશ્વસિદ્ધ-
મ્વનો વાજીવ શક્તો રતો ॥ ૩૮ ॥

દીપ્તાશ્રિયલવાન્ ઘલોવિરહિતો દૃષ્ટઃ સુપુષ્ટઃ
સદા, શુદ્ધો યોડપિ યુવેવ સોડપિ રુચિરઃ
પૂર્ણેન્દુવત્ સુન્દરઃ ॥ ૩૯ ॥

અન્વયઃ—દક્ષિણેશજં પૂર્ણં દશપલ—ઉન્માન વૃશં
કલ્પેત્, જલયોગતઃ સ્વિમ તત્ મૃદુરં સદુચ્ચ ચૂર્ણી-
કૃત તન્નૃપ્યં પટશોધિત (દટ્વા) વસુપુર્ણે ગોશુદ-
દુષ્પે પચેત્, દ્રવ્ય—આઝ્ય—અક્લિપ્તયુતે અતિ—નિવિદે
(તત્ર) તુલા—અર્થો સિતાં દયાત્, પક્તં તત્ જ્વલનાત્
ક્ષિતિં પ્રતિ નયેત્, તસ્મિન્ પુનઃ ચ્દં ચત્ પ્રક્ષિપેત્,
તત્ તદ્ વહુલાઃ સંહિતાઃ દટ્વા આદરાત્ ઉદાહરામિ ।
પલા નાગવલા ઘલા સચપલા જાતીફલા ત્રિજ્જા
જાતીપત્ર—સુપત્ર—પત્રકયુતં ચ તત્ ત્વચા સંયુતં
વિશ્વા—વીરણ—વારિ—વારિદ—વરાઃ વાંશી વરી વાનરી દ્રાક્ષા
સેશુર—ગોશુરા, અથ મદતી સર્જૂરિકા ક્ષીરિકા ધાન્યાફ
સકસેલ્લક સમધુકં શૃક્લાટક જીરકં પૃથ્વીકા અથ
યયાનિકા વરટિકા માંસી મિસી મેથિકા, અથ અત્ર
કન્દેષુ વિદારિકા મુસલી ગન્ધર્વગન્ધા તથા કર્કરૂં
ફરિકેશરં સમરિચં નવં ચારસ્ય વીજં શાન્મલિ—

સમ્મત્ર વીજં ફરિકુળાવીજં ચ રાજીવજં શ્વેતં ચન્દનમ્,
અત્ર ચ શ્રીસદપુષ્પૈઃ સમ રક્તમ્ અપિ ઇતિ ચ સર્વ
પૃથક્ પૃથક્ પક્તમિત્ત સન્નૃપ્યં તત્ર સંમારિત વજ્ર-
મુજજ્જ—લોદ—ગગનં સ્વેચ્છયા ક્ષિપેત્, ચ કસ્તૂરી—ઘન-
સારચૂર્ણમ્ અપિ યયાપ્રાસં પ્રક્ષિપેત્, પથાત્ અસ્ય તુ
ક્લિત્તપ્રમાણાન્ મોદકાન્ વિરચયેત્, અથ તાન્ યયા-
અનલયલ મુન્ત્વા અન્લ રસ ન મુજીત, પૂર્વસ્મિન્
અશિતે પરિણતિં ગતે મોજનાત્ પ્રાક્ મશયેત્, ક્ષી-
રતિવલ્લમ—આલ્યમ્ ઇમં પૂગસ્ય પાક નિત્યં મજેત્,
સઃ વીર્યવિશુદ્ધિદ્વિદ્વદનઃ વાજી ઇવ રતો શક્તઃ
સ્વાત્, યઃ વૃદ્ધઃ અપિ (મજેન્) સઃ અપિ યુવા ઇવ
વીર—અગ્નિઃ યલવાન્ વલીવિરહિતઃ દૃષ્ટઃ સદા સુપુષ્ટઃ
રુચિરઃ પૂર્ણ—ઇન્દુવત્ સુન્દરઃ (સ્વાત્) ॥

દક્ષિણ દેશની સોપારી ૪૦ તોલા લઈ
તેનો ખારીક બૂકો કરી પાણીમાં ખાદી અત્યંત
કેમળ થાય ત્યારે ટૂટી સૂકમ ચૂર્ણ કરીને
તે ચૂર્ણ વચ્ચેથી ચાળી લેવું. પછી એ ચૂર્ણથી
આઠગણા ગાયના શુદ્ધ દૂધમાં ૧૬ તોલા
ગાયતું થી નાખી તેમાં એ ચૂર્ણ પકાવવું
અને અત્યંત ઘાટું થાય ત્યારે તેમાં ૨૦૦
તોલા સાકર નાખવી. સારી રીતે પાકી રહે
ત્યારે તેને ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતારી તેમાં
જે જે વસ્તુ નાખવી જોઈએ, તે તે ઘણા
સંહિતા—અથો જોઈને આદરથી હું કહું છું.
(જેમ કે) એલચી, ગંભેટી, ખલહાણા, પીપર,
બીજફળ, લવિંગ, બવંત્રી, તમાલપત્ર, તાલી
સપત્ર, તજ, સૂંઠ, કાળો વાળો, વાળો, મેથ,
હરડે, ખહેડાં, આમળાં, વંશલોચન, શતાવરી,
કૌશાનાં બીજ, દ્રાક્ષ, એખરાનાં બીજ,
ગોખરનાં બીજ, ખજૂર, તખબીર, ધાણા,
કસેલાં, જેઠીમધ, શીજોડાં, છરું, કલોંછ
છરું, અજમો, કમળકાકડીનો ગર્ભ, જટા-
માંસી, વરિયાળી, મેથી, વિહારીકંદ. કાળી
મુસળી, આસંધનાં મૂળ, કચૂરો, નાગ-
કેસર, મરી, નવી ચારોળી, શીમળાનાં બીજ,
ગજપીપર, કમળબીજ કે કમળકાકડી, મુખડે,
સ્તાંજલિ અને લવિંગ એ દરેકનું ચાર
ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું. તેમ જ સારી રીતે
મારેલો પારો, સારી રીતે મારેલી કલઈ,

સારી રીતે મારેલું' સીધું, સારી રીતે મારેલું' લોડું' અને સારી રીતે મારેલા અબ્રકને પણ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નાખવાં અને કસ્તૂરી તથા બીમસેની બરાસનું ચૂર્ણ પણ બે મળી આવે તો નાખવું. પછી એના બીલા જેવડા ચાર ચાર તોલાના લોડું બનાવવા અને તે લોડું અગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવા; પ્રજ્જ ખાટો રસ ન ખાવો. પ્રથમનું ખાધેલું પછી બીજા ત્યારે લોજન કર્યા પહેલાં આ લોડું ખાવા. આ 'રીતિવલ્લભ' નામનો પૂગપાક (સોપારીપાક) નિત્ય સેવવો જોઈએ; આનું સેવન કરનાર પુરુષ વીર્યની વૃદ્ધિ થવાથી કામદેવની વૃદ્ધિપાળે થાય છે અને મૈથુનમાં થોડાના જેવો સામર્થ્યવાન થાય છે; જે માણસ વૃદ્ધ હોય તે પણ (આના સેવનથી) જુવાન જેવો પ્રતીત જઠરાગ્નિથી સુક્ત, બળવાન, શરીરમાં ઠરચલીએ વિનાનો, કાયમ હૃદયુષ્ઠ, આકર્ષક અને પૂનમના ચંદ્ર જેવો સુંદર-આનંદકાયક થાય છે. ૩૩-૩૬

દીકા-વસુગુણે=અશ્વગુણે, અજ્ઞાતિઃ=અર્ધશરાવઃ, કુલાર્ધે=પશ્ચાશ્વલિનિ, ચતઃ--દ્વિપદાશ્વત્પલાનામભિદયતિ કુલો સંહિતાઃ કુશુનાયાઃ'. નાગચક્ર=ગુલકાગરી, કલા=વરિભાર, તસ્યા મૂલમ્; જાતીવત્રકં=જાદવપત્રી, વિશ્વા=શુષ્કી, વીરણમ્=કશીર પ્રાક્, વારિઃ=સુગન્ધવાલા, વારિદઃ=મુસ્તકઃ, વરા=ત્રિકલા, વારી=વશલોચના, વરી=શતાવરી, વારી=કવિકચ્છુઃ, શ્કુરઃ=કોકિલાક્ષઃ, તસ્ય વીરં પ્રાણમ્ । નીકુરસ્ય ચ વીજ । મહતી=મહારાજેરિકા, કીરિકા=કીરી, પૃથ્વીકા=કરોડી, વરદી=વરાટિકા, 'શાલ્ક્રમેવો કન્દઃ સ્વાદીત્રજકોશો વરાટિકા' । માંછી=જટામાસી, મિસિ.=સોંક, ગન્ધર્વગન્ધા=અશ્વગન્ધા, તસ્યા મૂલ । ત્રીસહઃ=લવણ, ધનસારઃ=વર્ષૂર, ક્લિવપ્રમાણાન્=પલપ્રમાણાન્ ॥ (આ ટીકાનો પૂર્ણ અર્થ ઉપર છે.)

કામેશ્વરમોદક×

પતસ્મિન્ રતિવલ્લભે યદિ પુનઃ સમ્યક્

× કામે-કામમોગે-રતિકીડાયામ્ ફેટે-સામર્થ્ય પ્રાપયતિ, સ કામેશ્વરઃ, મોદયતિ નરવેતાપીતિ મોદકઃ, કામેશ્વરનામા મોદકઃ-કામેશ્વરમોદકઃ-જે કામભોગ અથવા મૈથુનક્રીડામાં સામર્થ્ય આપે છે, તેમ જ પુરુષોના ચિત્તને આનંદ પમાડે છે, તે લોડું કામેશ્વર મોદક કહેવાય છે.

સુરાશાણિકા, ધતુરસ્ય ચ વીજમર્કકરમઃ પોયો-ડ્વિધશોપસ્તથા । સન્માજૂફલકં તથા લસકલ-ત્વકાર્પિકાન્ નિઃશિપે, ચ્ચૂર્ણાર્ધા વિજયા તદા સ હિ ભવેત્ કામેશ્વરો મોદકઃ ॥ ૪૦ ॥

અન્વયઃ-પતસ્મિન્ રતિવલ્લભે યદિ પુનઃ સમ્યક્ સુરાશાણિકા, ધતુરસ્ય ચ વીજમ્, અર્કકરમઃ પોયઃ અધ્વિશોપઃ તથા સત્ માજૂફલક તથા લસકલ-ત્વક કાર્પિકાન્ નિઃશિપેત, ચૂર્ણ-અર્ધા વિજયા, તદા સઃ હિ કામેશ્વરઃ મોદકઃ ભવેત્ ॥

ઉપર કહેલા રતિવલ્લભ-પૂગપાકમાં જ ૨૪ ચથોડીભાર મધ, તથા ધતુરાનાં બીજ, અક્ષતકરે, ખાલકક, સમુદ્રરોષ, સારે માથું અને પોચાકોડા, એટલા પદાર્થોનાં ચૂર્ણો એક એક તોલો અને એ સઘળાં ચૂર્ણોના અર્ધ ભાગ જેટલી ભાંગ નાખવી; એટલે તે 'કામેશ્વરમોદક' તૈયાર થાય છે. ૪૦

મહાખંડકૂખમાંડાવલેહ

રક્તપિત્તાધિકારોક્ઃ લખ્વકૂખ્માળકો મહાન્ । રક્તપિત્તાદિરોગગ્નો મહાવાજીકરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪૧ ॥

અન્વયઃ-રક્તપિત્ત-અધિકાર-ઉક્તઃ મહાન્ લખ્વ કૂખ્માળકઃ રક્તપિત્ત-આદિ-રોગગ્નો મહાવાજીકરઃ સ્મૃતઃ ॥

રક્તપિત્તના અધિકારમાં કહેલો 'મહા-ખંડકૂખમાંડ-અવલેહ' રક્તપિત્ત વગેરે રોગોનો નાશ કરનાર અને શ્રેષ્ઠ વાણિક્ય કહેવાય છે.

આમ્રપાક

પક્વાન્નસ્ય રસદ્રોણે સિતામાદકસમ્મિતામ્ । ઘૂર્ત પ્રસ્થમિતં દધાધાગરસ્ય પલાયકમ્ ॥ ૪૨ ॥

મરિચં કુહવોગ્માનં પિપ્પલીં દ્વિપલોન્મિતામ્ । સલિલસ્યાદકં દસ્વા સર્વમેકત્ર કારયેત્ ॥ ૪૩ ॥

વિપસેન્મૂળમયે પાત્રે દાહદર્ધ્ય પ્રચાલયેત્ । ચૂર્ણાન્વેપાં શિપેત્તત્ર ધનીભૂતેડવતારિતે ॥ ૪૪ ॥

ધાન્યાકં જીરકં પથ્યાં ચિત્રકં મુસ્તકત્વચમ્ । બૃહજીરકમપ્યથ ગ્રન્થિકં નાગકેશરમ્ ॥ ૪૫ ॥

પલાવીજં લવણં ચ પૃથગ્જાતૌ પલમ્પલમ્ । સિદ્ધે શીતે પ્રદધાચ્ચ મધુનઃ કુહવદ્વયમ્ ॥ ૪૬ ॥

મશ્કયેદ્વોજનાદર્વાક્ પલમાત્રમિદં નરઃ । અથવા નિયતા નાત્ર માત્રા હાદ્યથાડનલમ્ ॥ ૪૭ ॥

માનવઃ સેવનાદસ્ય વાજીવ સુરતે ભવેત્ । સમર્થો પલવાન્પુષ્પો નિત્યં સ સ્યાન્નિરામયઃ ॥ ૪૮ ॥

હળીં નાશયેદેવ ક્ષયં શ્વાસમરોચકમ્ ।

મ્લપિતં મહાશ્વાસં રક્તપિત્તં ચ પાણ્ડુનામ્ ॥૪૯॥

અન્ય-વચ-આશ્વસ્ય રમદાને પ્રિતામ્ આદક-
મિતા, ઘૃત પ્રથમિત, નાગરસ્થ પત્ર-અશ્વક, મરિચ
ક-અન્માન, વિપ્લી દ્વિપત્ર-અન્માન દશાત, સલિલમ્
પદક દત્વા સર્પમ્ એકન કારયેત્. ધૃમયે પાત્રે
પચેત્, દાઠ-દર્શા પ્રનાલયેત્, ધનીભૂત અવતારિતે
ન ઇર્ષાં ચૂર્ણાતિ ક્ષિપેત્. ધાન્યાક જીરક પથ્યા
રત્રક મુસ્તક રત્રચ બુદ્ધીરકમ્ અપિ અન્ પ્રન્યિક
ગન્દશરમ્ એલાનીજ લગ્ન ચ જાતીં પૃથક્ પલ પલં
ક્ષિપેત્, ક્ષિદ્ધે ચ ક્ષીતે (તત્ર) મધુનઃ કુઙ્ગવદ્વય
શત્, નરઃ મોજનાત્ બાઝકુ ઇદ પત્રમાત્ર મશ્નયેત્,
૧૫૫ અન્ નિયતા માત્રા ન (અસ્તિ), યથા-અનલ
પાદેત્, અશ્વ સેવનાત્ માનવઃ સુરતે વાજી ઇવ સમર્થઃ
જ્ઞાન્ ભવેત્, સ નિત્ય નિરામય. પુરઃ સ્વાત્, એપ-
હળીં ક્ષય શ્વાસમ્ અરોચકમ્ અમ્લપિત મહાશ્વાસ
કપિત્ત ચ પાણ્ડુનાં નાશયેત્ ॥

પાકી કેરીના ૧૦૨૪ તોલા રસમાં ૨૫૬
તોલા સાકર, ૬૪ તોલા ઘી, ૩૨ તોલા
પૂક, ૧૬ તોલા મરી, ૮ તોલા પીપર
અને ૨૫૬ તોલા પાણી નાખી બધું એકઠું
કરી તેના માટીના વાસણમાં અગ્નિથી
૧૬ કરવો અને પકાવતી વેળા લાકડાની
કાંછીથી હલાવવું; ઘાટું થાય ત્યારે નીચે
કેતારી લઈ તેમાં ધાણા, છરું, હરદે, ચિત્રક,
મોથ, તજ, કલૌં છ છરું, પીપરીમૂળ, નાગ-
કેસર, એલચીના ઠાણા, લવિંગ અને બધકૂળ-
એ ફેરકનુ ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા નાખવું;
એ ઠાંડું થઈ ગયા પછી તેના બગીસ તોલા
મધ નાખવું, એટલે 'આશ્વપાક' તૈયાર
થાય છે. માણસે આ આશ્વપાક લોજન
કયા પહેલા ચાર તોલા ખાવો; અથવા
આમાં થોડકાં નાના છે જ નહિ, માટે જઠ
રાગ્નિના બળ પ્રમાણે તે ખાવો. આ પાકના
સેવનથી પુરુષ મધુન કરવામાં થોડા જેવો
સમર્થ તથા બળવાન થાય છે; અને સર્વ
કાળ નીરોગી રહી પુષ્ટ પડે છે. આ પાક
ગ્રહણી, ક્ષય, શ્વાસ, અરોચક, અસ્થિપિત્ત,
મહાશ્વાસ, રક્તપિત્ત અને ગાંડુપણને મટાડે છે.
ટીકા-બુદ્ધીરક-="મર્રીલા" इति लोके ॥

કૃત્રિમ નપુંસકતાનિવારણ-પ્રયોગ

શમયતિ મોક્ષુર્ચૂર્ણ, હાગક્ષીરેણ સાધિતં સમધુ ।
મુક્તં ક્ષપયતિ પાણ્ડવ્યં, યજ્ઞનિતં કુપ્રયોગેણ ॥૫૦॥

અન્ય-હાગક્ષીરેણ સાધિત મોક્ષુર્ચૂર્ણ સમધુ મુક્ત
(સત્) યત્ પાણ્ડવ્ય કુપ્રયોગેણ જનિત, (તદ્)
શમયતિ ક્ષપયતિ (ચાપિ) ॥

બકરીના દૂધમાં પકાવેલ ગોખરનું ચૂર્ણ;
મધ સાથે ખાધું હોય, તો તે (સૃષ્ટિવિરુદ્ધ)
ખરાબ વર્તનથી ઉપજાવેલ કૃત્રિમ નપુંસક-
પણાને શમાવે છે અથવા ફર કરે છે. ૫૦

મહાચન્દનાદિતૈલ

દ્રવ્યાણિ ચન્દનાદેસ્તુ ચન્દનં રક્તચન્દનમ્ ।
પત્રક્લમય કાલીયાડગુરુકૃષ્ણાગુરુણિ ચ ॥૫૧॥

દેવદ્રસરલં પદ્મં પશ્ચકં તુળકેડપિ ચ ।
કર્પૂરો મૃગનાભિશ્ચ લતા કસ્તૂરિકાપિ ચ ॥૫૨॥

સિંહકઃ કુદ્ધકુમં નઘ્યં જાતીફલકમેય ચ ।
જાતીપત્રં લવચ્ચં ચ સૂક્ષ્મલા મહતી ચ સા ॥૫૩॥

કક્ષોલફલકં સ્પૃક્ષા પત્રકં નાગકેશરમ્ ।
બાલકં ચ તયોશીરં માંસી દારુસિતાડપિ વા ॥૫૪॥

કૃતકર્પૂરકશ્ચાપિ શૈલેયં મદ્રમુસ્તકમ્ ।
રેણુકા ચ પ્રિયવગુશ્ચ ધીવાસો ગુગુલુસ્તથા ॥૫૫॥

લાક્ષા નલશ્ચ રાલશ્ચ ઘાતકીકુસુમં તથા ।
પ્રત્યિપર્ણં ચ મહિષ્ઠા તગરં સિન્ધવકમ્ તથા ॥૫૬॥

પતાનિ શાળમાનાનિ વલ્લીકૃત્ય શનૈઃ પચેત્ ।
અનેતાભ્યક્તાગ્રસ્તુ વૃદ્ધોડશીતિસમોડપિ સઃ ॥૫૭॥

યુવા ભવતિ શુક્રાલ્ય. લ્હોળામધ્યન્તવલ્લભઃ ।
વન્ધ્યાડપિ લભતે ગર્ભે વૃદ્ધોડપિ તરુણાયતે ॥૫૮॥

અપુત્રઃ પુત્રપ્રાપ્તિઃ જીવેચ શરદાં શતમ્ ।
ચન્દનાદિ મહાતૈલે રક્તપિત્તં ક્ષયં જ્વરમ્ ॥

દાર્દ્રં પ્રસ્વેદદોર્ગન્ધ્યં કુષ્ઠં કણ્ઠં ચિનાશયેત્ ॥૫૯॥

અન્ય-ચન્દનાદેઃ તુ દ્રવ્યાણિ-ચન્દનં રક્તચન્દનમ્
પત્રક્લમ્ અથ કાલીય-અગુરુ-કૃષ્ણ-અગુરુણિ ચ દેવદુ-
સરલ પદ્મ તુળકે ચ પત્રકમ્ અપિ કર્પૂરઃ મૃગનાભિઃ
ચ લતા ચ કસ્તૂરિકા અપિ મિહ્લત નચ્ચ કુદ્ધકમ્ ચ
જાતીફલકમ્ એવ, જાતીપત્ર લવચ્ચ ચ સૂક્ષ્મલા મહતી ચ
સા, કક્ષોલફલક કસ્તૂકા પત્રક નાગકેશર બાલકં
તથા ચ ઉશીર માંસી દારુસિતા અપિ વા કૃતકર્પૂરકઃ
અર્પિ ચ શૈલેય મદ્રમુસ્તક રેણુકા ચ પ્રિયવગુઃ ચ ધીવાસઃ
ગુગુલુઃ તથા લાક્ષા ચ નરા ચ રાગઃ તથા ઘાતકી-
કુસુમ ચ પ્રત્યિપર્ણ ચ મહિષ્ઠા તગર તથા સિન્ધવકમ્,
પતાનિ શાળમાનાનિ વલ્લીકૃત્ય શનૈઃ પચેત્. અનેતા

અમ્યક્તગાનઃ તુ સઃ વૃદ્ઃ અસીતિમમઃ અપિ યુવા
શુક્રાદયઃ છીણામ્ અત્યન્તવૃત્તમઃ ભવતિ, વન્ધ્યા અપિ
ગર્ભે ભગ્ને, વૃદ્ઃ અપિ ત્વળાયત, અપુત્રઃ પુત્રમ્
આપ્રાપ્તિ, શરદો શત ચ જીવેન્, (૩૨) ચન્દનાદિ-
મહાતૈલે રક્તપિત્ત ક્ષયં જ્વરં દાહ પ્રસેદદોર્ગન્ધ્યં કુષ્ઠ
કર્ણં વિનાશયેત્ ॥

ચંદનાદિતૈલનાં દ્રવ્યો (વસાણાં) આ
પ્રમાણે છેઃ સુખડ, રતાજલિ, પર્ણ, દારુ
હળદર, અગરુ, કૃષ્ણાગુરુ, દેવદાર, સરલ નાભને,
દેવદાર, કમળ, તૃણ પંચક, કપૂર, કસ્તૂરી, બેદમુ
સક, શિલારસ, નવું કેસર, બાયકણ, લવિંગ,
મોટી એલચી, ઝીણી એલચી, અવંત્રી, કંકાલકલ
(તે ન મળે તો નવંત્રી અને તે પણ ન મળે
તો લવિંગ), કપુરી મધુરી, તમાલપત્ર, નાગ
કેસર, કાળો વાળો, સુગંધી વાળો, જટામાંચી,
તજ, વશલોચન, છડીલો, ભદ્રમોચ, સુગંધી
મેંદીનાં બીજ, ઘઉંલા, લોળાન, ચૂગળ, લાખ,
નખલા, મજક, તગર, મીચુ, રાણ, ધાવડીના
ફૂલ અને તગરગઠાડા, એ દરેક એવીશ
એવીશ ચણોડીભાર લઈ કદક કરી તે તે
કદક નાખીને ધીમે ધીમે તૈલ પકાવવું. આ
તૈલતું શરીર પર માલિશ કરવાથી એંશી
વર્ષનો વૃદ્ધ પુરુષ પણ જુવાન, વીર્યવાળો
અને સ્ત્રીઓને અત્યંત વહાલો થાય છે. આ
તૈલતું માલિશ કરવાથી વાંછણી પણ ગર્ભ
મેળવે છે, વૃદ્ધ પણ જુવાન બને છે, પુત્ર
વિનાનો માણસ પુત્ર મેળવે છે અને સો
વર્ષ સુધી જીવે છે. આ 'ચંદનાદિમહાતૈલ'
રક્તપિત્ત, ક્ષય, જ્વર, બળતણ, પરમેવાની
હુગંધ, કોહ અને ચળનો નાશ કરે છે.

ટીકા-પત્રક= 'વત્રમ' इति लोके, कालीयक= 'कर्मवृद्ध' इति लोके, लता=स्तरिका, 'सुखदाना',
कङ्गोलपलस्यालामे जातीपुष्पं ग्रामं। नदलामे त्वङ्गं
प्राप्यम्। दाहसिता=दालचिनी, शैलेय= 'छा', धीवाम=
गुग्गुलुः, ग्रन्थिपर्ण= 'गन्धिवर', असीतिसम=असीति-
वार्तिकः। (आ टीकांनो अर्थ उपर समाव्यो छे.)

મધુપકવહરીતકી

દશમૂલ કળા વધ્ધિઃ કપિત્થં ચ વિમીતકમ્ ।
કર્ણફલં મરિચં વિશ્વમૂલં પિપ્પલિસન્ધવમ્ ॥૬૦॥

રકરોહીતકં દન્તી દ્રાક્ષાઽગ્નિનિશાદ્યમ્ ।
ધાત્રી જન્તુમ્-ગિલરિઘ્નૌદારપુનર્નવાઃ ॥ ૬૧ ॥
ધાન્યાકં દેવકુમુમં રાજવૃક્ષત્રિકષ્ટકમ્ ।
વૃદ્ધદારકુવેતાક્યો મૂલં વીરણિકામયમ્ ॥ ૬૨ ॥
એતેષાં પલયુગમં તુ મેપજાનાં વૃષ્યમૃથ્યન્ ।
આઠકં ત્રાપિ પથ્યાયાન્તોયે પજાઢકે પચેત્ ॥ ૬૩ ॥
સ્વિન્ના પથ્યા મેપજાનાવધાનમથુ વિનિઃસિપેત્ ।
ગુરુપદેશાદિવિવત્ ત્રિવિનં ચ તતઃ પરમ્ ॥ ૬૪ ॥
પુનઃ સિપેન્નજ્ઞાદિન તથા ચ દશવાસરમ્ ।
સંસિન્નાં ત્રામયા પથ્યાદ્ વૃત્તમાળે નિધાપયેત્ ॥ ૬૫ ॥
વિમલે સુદ્ધે ક્ષોદ્રપરિપૂર્ણે પ્રયત્નતઃ ।
પથ્યાનૂર્ગંતકમાળે તુ ત્રિપેદ્ બુદ્ધિપરાયણઃ ॥ ૬૬ ॥
વતાં હરીતકીં ચૈવ ધન્વન્તરિક્ષનાં શુભામ્ ।
મધ્યયંત્રો નરો નિર્વં રોગા નશ્યન્તિ સર્વશઃ ॥ ૬૭ ॥
શ્વાસં કાસં ક્ષયં પાણ્ડુ હિક્કાં છર્દિમદ્બ્રમાન્ ।
મુસરોમં તથા તૃષ્ણામરુચિ વદ્ધિમન્દતામ્ ॥ ૬૮ ॥
યક્ષ્મોદોરં ચૈવ વાતરક્તં સુદારુણમ્ ।
શિરોઽશ્નિર્ણનાં પીઢાં તથા વદ્ધુરોદરમ્ ॥ ૬૯ ॥
ગ્રહણીં દુર્વિકારાં ચ શોષં દોષત્રયોદ્ધવમ્ ।
મધુપકેતિ વિવ્યાતા હન્તિ રોગાનનેકશઃ ॥ ૭૦ ॥

અન્ય-દશમૂલ કળા વહ્ધિઃ કપિત્થ ચ વિમીતકં
કર્ણફલં મરિચં વિશ્વમૂલ પિપ્પલિ-સન્ધવં રકરોહીતકં
દન્તી દ્રાક્ષા-અગ્નિ-નિશાદ્ય ધાત્રી જન્તુમ્-શિલરિ-
શ્દગ્નો-દાર-પુનર્નવાઃ ધાન્યાકં દેવકુમુમ રાજવૃક્ષઃ
ત્રિકષ્ટક વૃદ્ધદાર-કુવેતાક્યો વીરણિકામવ મૂલમ્,
એતેષા મેપજાના વૃષ્ય વૃષ્ય પલયુગમં, પથ્યાયાઃ ચ
આઠકમ્ અપિ પજાટને તોયે પચેત, પથ્યા યાવત
સ્વિન્ના મયેત, પથ્યા બુદ્ધિપરાયણઃ ગુરુ-પદેશાત
વિવિવત મથુ વિનિઃસિપેત, તતઃ ત્રિવિનં, ચ, તતઃ પર
પથ્યદિન તથા ચ પુનઃ દશવાસર સિપેત, સંસિન્ના ચ
અમયા પથ્યાદ વિમલે સુદ્ધે ક્ષોદ્રપરિપૂર્ણે વૃતમાળે
પ્રયત્નતઃ નિધાપયેત, પથ્યા ૩૩ પૂર્વોક્તમાળે સિપેત,
ધન્વન્તરિક્ષતામ્ ૧૧ શુભા ચ હરીતકીં યઃ નરઃ નિર્વં
મધ્યયંત્ર, (તસ્ય) રોગાઃ સર્વશઃ. ૧૧ નશ્યન્તિ ॥ મધુપકો
इति विख्याता (इय हरीतकी) श्वां कामं क्षयं पाण्डु हिक्का
छर्दि-मद-ब्रमान् मुखरोगं तथा तृष्णाम् अरुचि वदि-
मन्दतां यक्ष्मोदो-उदरं च सुदारुणं वातरक्तं शिरस्-
अश्लिर्णनां पीडा तथा वदुदर-उदर-दुर्विकारं च
ग्रहणीं दोषत्रय-उद्धमं शोषम् (क्षयादि) अनेकशः
रोगान् हन्ति ॥

દશમૂલ, પીપર, ચિત્રક, કોહ, બહોડાં,
કાયકળ, મરી, સૂંઠ, પીપરીમૂળ, સંધવ, રગત-

રોહિડો, નેપાળો, દ્રાક્ષ, જીરું, હળદર, દારુ-
હળદર, આમળાં, વાવડિંગ, અલેડો, કાકડા
શીંગી, દેવદાર, સાટોડી, ધાણા, લવિંગ,
ગરમાળો, ગોખરુ, વરધારો, કાંકચિયા અને
કાળા વાળાનાં મૂળ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા
નાખી ૨૫૬ તોલા હરડેને ૧૨૮૦ તોલા
પાણીમાં બદાઈ જતાં સુધી પકાવવી અને
પછી (તે શીતળ થાય ત્યારે) તેમાં ચુરના
ઉપદેશ પ્રમાણે વિધિપૂર્વક મધ નાખવું. આ
પછી આ પાકમાં ફરી ત્રીજા, પાંચમા અને
દશમા દિવસે મધ નાખવું. એમ પ્રયત્નપૂર્વક
સિદ્ધ કરેલી હરડેને સ્વચ્છ અને મજબૂત મધ-
થી ભરેલા ધીના રીંઠા વાસણમાં રાખવી; અને
તે પછી તેમાંથી કાઢીને વૈદ્યે ખીજ યોગ્ય
વાસણમાં નાખવી, એટલે તે ‘મધુપકવ
હરીતકી’* તૈયાર થાય છે. જે માણસ આ
હરીતકી હમેશા ખાય, તેના સઘળા રોગો નાશ
પામે છે. ‘મધુપકવ’ એ પ્રમાણે પ્રખ્યાત
આ હરીતકી શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પાંડુ, હેડકી,
ઊલટી, મદ, બ્રમ, મોઢાનો રોગ, તરશ,
અરુચિ, અશિત્તું મંદપણું, સારણગાંઠ, ખરલનું
દરદ, પેટનો રોગ, મહાભયંકર વાતરક્તા,
માથાનો રોગ, આંખનો રોગ, કાનનો રોગ,
બદ્ધશુદ્ધ-ઉદર, કુટિવિકારવાળી ગ્રહણી અને
ત્રણે દોષોથી થયેલો સોજો, ઇત્યાદિ ઘણા
ઘણા રોગોનો નાશ કરે છે. ૬૦-૭૦

વાનરી વટિકા

ગ્રીજાનિતુ કવિકચ્છવાઃ, કુટ્યં સંસ્વેદયેચ્છનકૈઃ ।
પ્રસ્યે ગોમયદુગ્ધે, તાવચાન્દ્રવૈદ્ ગાદમ્ ॥ ૭૧ ॥
ત્વગ્રહિતાનિ ચ કૃત્વા, સૂક્ષ્મં સમ્પેપયેત્તાનિ ।
પેટિકયા લઘુવટિકાઃ, કૃત્વા ગમ્યે પવેદાજ્યે ॥ ૭૨ ॥
દ્વિગુણિતશર્કરાયા તા, વટિકાઃ સમ્પકયા
લેપ્યાઃ । વટિકા માશ્વિકમધ્યે, મજ્જનયોગ્યે પૃથક્
પૃથક્ સ્થાપ્યાઃ ॥ ૭૩ ॥

× દશમૂલચોપધિમિઃ સદ્ જલે પક્વા ચાસો દરીતકી
ત્વદરીતકી, મધુયુક્તા ચાસો પક્વદરીતકી મધુપક-
દરીતકી-પ્રથમ દશમૂળ વગેરે ઓસડિયાં સાથે
પાણીમાં પકાવીને મધ સાથે મેળવેલી હરડે મધુ-
પકવ-હરીતકી કહેવાય છે.

પચ્ચટ્કમિનાસ્તાસ્તુ પ્રાતઃ સાયં ચ ભક્ષયેત્ ।
અનેન શીઘ્રદ્રાવી યો યથ સ્થાપતિતધ્વજઃ ॥ ૭૪ ॥
સોઽપિ પ્રાપ્નોતિ સુરતે સામર્થ્યમનિ વાજિવૃત્ ।
નાનેન સદૃશં કિચ્છિદ્ર્યં વાજિકરં પરમ્ ॥ ૭૫ ॥

અન્વય.-કવિકચ્છવાઃ ધીજાનિ તુ કુટ્યં પ્રસ્યે ગો
માદુગ્ધે તાવત્ શર્કરં સસ્વેદયેત્, ચાવદ્ ગાદં ભવેત્ ।
ત્વગ્રહિતાનિ કૃત્વા તાનિ સૂક્ષ્મં સમ્પેપયેત્, પેટિકયા
લઘુવટિકાઃ કૃત્વા માજ્યે ગમ્યે પવેત્, તાઃ વટિકાઃ
સંપકયા દ્વિગુણિત-શર્કરાયા લેપ્યાઃ, (પુનઃ તાઃ) વટિકાઃ
મજ્જનયોગ્યે માશ્વિકમધ્યે પૃથક્ પૃથક્ સ્થાપ્યાઃ, પચ-
ટ્કમિતાઃ તાઃ તુ સાયં ચ પ્રાતઃ ભક્ષયેત્, યઃ સુરતે શીઘ્ર-
દ્રાવી, યઃ ચ પતિતધ્વજઃ સ્વાત્, યઃ અપિ અનેન વાજિવૃત્
(સુરતે) અતિ સામર્થ્ય પ્રાપ્નોતિ, અનેન સદૃશં પરં કિચ્છિદ્ર્યં
વાજિકરં દ્રવ્ય ન (અસ્તિ) ॥

૧૬ તોલા કૌચાનાં ખીજોને ૬૪ તોલા
ગાયના દૂધમાં નાખી એ દૂધ ધીંદું થાય ત્યાં સુધી
ધીમે ધીમે પકાવવાં; પછી એ ખીજોને છાલ
વગરનાં કરી ખારીક વાટવાં, કે જેથી મેંદો
થઈ જાય; પછી એ મેંદાની નાની નાની
વડીઓ કરી ગાયના ઘીમાં પકાવીને તેને
સાકરની બમણી ચાસણીમાં ભોળવી; પછી
એ ભોળેલી વડીઓને તેઓ ઢૂળી જાય તેટલા
મધમાં ભુદીભુદી રાખી મૂકવી; એમાંથી ચોવીસ
ચણાહીસાર (એ વડીઓરૂપ) ગોળી સવારે તથા
સાંજે ખાવી. જે માણસનું વીર્ય મૈથુનમાં તરત
સ્ખલિત થઈ જતું હોય તથા જેનું લિંગ નમી
જતું હોય, તે પુરુષ પશુ આના સેવનથી થોડાના
જેવી મૈથુનશક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. આ ‘વાનરી-
વટિકા’ જેનું ખીજું કોઈ વાણકરણ દ્રવ્ય નથી.

÷ વાનરી હવ વિવિધચેટાહેતુવાત્, ક્વાયે
કન્, તસ્ય ચ લોપઃ, વાનરી-કવિકચ્છઃ, તત્પ્રધાના
વટિકા વાનરીવટિકા, ચદ્વા વા-વૈકલ્પિકા નરા વાનરાઃ-
સુરતે શીઘ્રદ્રાવિષઃ પતિતધ્વજાથાપિ, તેપામિયં વાજિવૃત્
સામર્થ્યકારિકા વડી વાનરીવટી, તતઃ સ્વાયે કન્,
ટાપ્ હન્વાત્ ચ-જે વાનરી જેવી વિવિધ ચેટાનું
કારણ-એવી યજ્ઞ કરનારી હોય છે, તે ઔપધિ-કૌચાં
‘વાનરી’ કહેવાય છે; એ કૌચાં જેમાં મુખ્ય તરીકે
હોય છે, તે ગોળી વાનરી વટિકા કહેવાય છે; અથવા
મૈથુનમાં જેઓનું વીર્ય તરત સ્ખલિત થાય છે અને
લિંગ નમી જાય છે, એવા વિકલ્પે નર કહેવાતા-

આકારકરભાદિવટી-

આકારકરભઃ શુષ્ઠી લવઙ્ગ કુદ્કુમ્ભ કળા ।
જાનીફલં જાતિપુષ્પ ચન્દનં કાર્પિકં પૃથક્ ॥ ૭૬ ॥
ચૂર્ણયેદદિફેનં તુ તત્ર દવાત્ પલોન્મિતમ્ ।
સર્વમેકીકૃતં માપમાત્રં ક્ષોદ્રેણ મક્ષયેત્ ॥ ૭૭ ॥
શુક્લસ્તમ્ભકરં પુસામિદમાનન્દકારકમ્ ।
નારીણાં પ્રોતિજનનં સેવેન નિશિ કામુકઃ ॥ ૭૮ ॥

અન્યઃ-આકારકરભ શુષ્ઠી લવઙ્ગ કુદ્કુમ્ભ ત્થા
જાતીકલં જાતિપુષ્પ ચન્દન, પૃથક્ કાર્પિક ચૂર્ણયેત્,
તત્ર પલ-ઉન્મિતમ્ અદિફેનં દવાત્, સર્વમ્ એકી
કૃત માપમાત્ર ક્ષોદ્રેણ નિશિ મક્ષયેત્ । પુસા શુક્લસ્તમ્ભ-
કરમ્ આનન્દકારક નારીણા પ્રોતિજનનમ્ इद કામુક
(નિશિ) સેવેત ॥

અક્ષલકરે, સૂંઠ, લવિંગ, કેસર, પીપર,
ભયફળ, ભવંત્રી અને સુખડ, એ દરેક એક
એક તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં ચાર તોલા
અફીણ મેળવી દેવું; પછી તેની પાંચ પાંચ
ચલોહીભારની ગોળીઓ કરી હમેશાં એક
ગોળી રાતે મધની સાથે ખાવી. આ ગોળી
પુરુષોના વીર્યનું સ્તંભન કરે છે, મૈથુનમાં
ભારે આનંદ પમાડે છે અને સ્ત્રીઓને પ્રીતિ
ઉપજાવે છે; કામી પુરુષે આ ગોળીનું રાતે
મેવન કરવું. ૭૬-૭૮

વાચકરણનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ રસાયનાધિકારઃ ।

૨ : રસાયનનો અધિકાર

તત્ર રસાયનસ્ય લક્ષણમાહ-

રસાયનનું લક્ષણ

યજ્ઞરાવ્યાધિવિધિર્ધસિ ઘયઃસ્તમ્ભકરં તથા ।

ચક્ષુષ્યં વૃદ્ધિર્ણ વૃષ્યં મેયજં તદ્રસાયનમ્ ॥ ૧ ॥

શક્તિહીન પુરુષોને જે ગોળી ઘોડા જેની મૈથુનશક્તિ
ધરાવતા કરે છે, તે ગોળી વાનરી વટિકા કહેવાય છે.

- આકારકરભઃ આય. એવા તાનિ આકારકરમા-
દીનિ, એવા વટી-જેમાં અક્ષલકરે મુખ્ય હોય છે,
એવા એસડિયાની ગોળી આકારકરભાદિવટી
કહેવાય છે

+ આ 'રસાયન' શબ્દની વ્યાખ્યા, આ ગ્રંથના
પૂર્વખંડ-પાન ૧૭૮માં શ્લોક ૨૨૪ ઉપરના ટિપ્પણ
નંબર ૩માં જુઓ.

અન્યઃ-યદ્ જરાવ્યાધિવિધિર્ધસિ ઘયઃસ્તમ્ભકરં તથા
ચક્ષુષ્યં વૃદ્ધિર્ણ વૃષ્યં મેયજં તદ્રસાયન (કથ્યતે) ॥

જે ઘડપણ તથા વ્યાધિઓને મટાડનાર,
જીવાનીને સ્થિર રાખનાર, નેત્રોને હિતકારક,
ધાતુઓને યુષ્ઠિ આપનાર અને મૈથુનશક્તિને
વધારનાર હોય તે 'રસાયન' કહેવાય છે.

રસાયનસ્ય પલમાહ-

રસાયનનું ફળ અને સેવનવિધિ

દીર્ઘમાયુઃ સ્મૃતિ મેધામારોગ્ય તરુણ ઘયઃ ।
દેહેન્દ્રિયયલં કાન્તિ નરો વિન્દેદ્રસાયનાત્ ॥ ૨ ॥
નાવિશુદ્ધશરીરસ્ય યુક્તો રસાયનો વિધિઃ ।
ન ભાતિ વાસસિ મ્લિષ્ટે રક્તયોગ દ્વાર્ષિતઃ ॥ ૩ ॥

અન્યઃ-રસાયનાત્ નર દીર્ઘમ્ માયુઃ સ્મૃતિ મેધામ્
મારોગ્ય તરુણ ઘયઃ દેહ-ઇન્દ્રિય-યલ કાન્તિ વિન્દેત્,
અવિશુદ્ધશરીરસ્ય રસાયનઃ વિધિ ન યુક્તઃ, (સઃ)
મ્લિષ્ટે વાસસિ ઘર્ષિતઃ રક્તયોગ इव ન ભાતિ ॥

રસાયનના મેવનથી માણસ લાંબું આયુષ્,
સ્મરણશક્તિ, તરત સમજવાની શક્તિ,
આરોગ્ય, જીવાની, દેહ તથા ઇન્દ્રિયોનું ખજા
અને સુદર કાતિ મેળવે છે, પરંતુ વિરેચન
આદિથી જેણે શરીરને શુદ્ધ કર્યું ન હોય,
તેણે તે રસાયનનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય જ
નથી; કેમ કે તે રસાયન પ્રયોગ, મેલાં કપડાં
પર ચઢાવેલ રંગની પેઠે ભાસતો નથી-
પોતાની અસર કરી શકતો નથી. ૨, ૩

તદુદાહરણાન્યાહ-

રસાયનનાં ઉદાહરણો

શીતોદકં પયઃ ક્ષોદ્રં વૃત્તમેકૈકશ્ચો દ્વિરાઃ ।

ત્રિશઃ સમસ્તમયવા પ્રાન્તપીતં સ્થાપયેદ્ઘયઃ ॥ ૪ ॥

મળદૂકપર્ણ્યાઃ સ્વરસઃ પ્રયોજ્યઃ ક્ષીરેણ યદ્દી-
મધુકમ્ય ચૂર્ણમ્ । રસો ગુદ્ધવ્યાસ્તુ સમૂલપુષ્પઃ,
કલ્કઃ પ્રયોજ્યઃ લલુ શ્વહપુષ્પાઃ ॥ ૫ ॥

આયુઃપ્રદાન્યામયનાશનાનિ, યલામિવર્ણસ્વર-
વર્ધનાનિ । મેધ્યાનિ ચૈતાનિ રસાયનાનિ મેધ્યા
વિદોષેણ ચ શ્વહપુષ્પાઃ ॥ ૬ ॥

અન્યઃ-શીત-ઉદક પયઃ ક્ષોદ્ર વૃત્તમ્, એકૈકશ્ચઃ
ત્રિશઃ ત્રિશઃ અથવા સમસ્તમ્ પ્રાન્ત પીતં (સત્) ઘયઃ
સ્થાપયેત્ ॥ (પ્રાત.) મળદૂકપર્ણ્યાઃ સ્વરસ પ્રયોજ્યઃ,
ક્ષીરેણ યદ્દીમધુકમ્ય ચૂર્ણ (પ્રયોજ્ય), ગુદ્ધવ્યાઃ રસઃ
તુ (પ્રયોજ્ય.), શ્વહપુષ્પાઃ કલ્કઃ સમૂલકલ્કઃ

સ્વલુ પ્રવોજ્યઃ, एतानि रसायनानि आयुज्जदानि आमय-
नाशनानि षड-अग्नि-वर्णस्वर-वर्धनानि च मेध्यानि
(तन्ति), शङ्खतुप्पी च विशेषेण मेध्या ॥

ટાઢું પાણી, દૂધ, મધ અને ઘી, એ ચાર
પદાર્થોમાના હરકેઈ એક એક, બે બે, ત્રણ
ત્રણ કે સઘળાથે (શરીરની વાત, પિત્ત કે
કફ પ્રકૃતિને માફક આવે, એ રીતે) જમ્યા
પહેલાં-એટલે ઔષધ લેવાના પ્રથમ કાળે
સવારમાં બે પિવાય, તો (તે પદાર્થો) યૌવનને
ટકાવી રાખે છે; તેમ જ સવારમાં બ્રાહ્મી
નો સ્વરસ કે ગળોનો સ્વરસ કે શંખા
વલીનાં મૂળિયાં તથા પાંદડા સાથેનો કલક
અથવા જેડીમધનું ચૂર્ણ દૂધ સાથે પીવું;
આ (ચારે) રસાયનો આયુષને વધારનારાં,
રોગોનો નાશ કરનારાં, બુદ્ધિ આપનારાં અને
બળ, અગ્નિ, વર્ણ તથા સ્વરને વધારનારાં છે;
એમાં પછુ શંખાવળી વિશેષ કરી બુદ્ધિ
આપનારી છે. (બ્રાહ્મી ન મળે તો મળક
લેવી; કેમ કે મળક પછુ રસાયન છે.)

टीका-मण्डकपर्णी=ब्राह्मी, तद्वामे मक्षिष्ठा प्राह्या;
तस्या अपि रसायनत्वात् ॥ (आनो अर्थ ઉપર છે.)
माक्षिकेण तुगाक्षीरी पिप्पल्या लवणेन च ।
त्रिकला सितया वापि युक्ता सिद्ध रसायनम् ॥ ७ ॥
सिन्धूयशर्कराशुण्ठीकणामधुगुहैः कमात् ।
वर्णाद्विष्वमया प्राज्ञया रसायनगुणैपिणा ॥ ८ ॥

પુનર્નવસ્વાર્ધપલં તથસ્ય, પિષ્ટં પિવેદઃ પયસા-
ર્ધમાસમ્ ॥ માસત્રયં તત્ ત્રિગુણં સમં વા,
જીર્ણંડપિ મૂયઃ સ પુનર્નવઃ સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

યે માસમેકં સ્વરસં પિચન્તિ, દિને દિને
મૃદ્ધરજઃસમુત્થમ્ ॥ ક્ષીરશિનસ્તે બલવીર્યયુકાઃ,
સમાઃ શતં જીવનમામુવન્તિ ॥ ૧૦ ॥

શતાવરી મુષ્ટિકા ગુહ્વતી, સહસ્તિકર્ણ
સહતાલમૂલી । एतानि कृत्वा समभागयुक्ता-
न्याज्येन किंवा मधुनाऽवलिह्यात् ॥ ११ ॥

જરાજનામૃત્યુવિયુક્તદેહો, મવેત્રો વીર્યબલા-
દિયુક્તઃ । विभाति देवप्रतिमः स नित्यं, प्रभा-
मयो भूरिविबुद्धशुद्धिः ॥ १२ ॥

પીનાઽશ્વગન્ધા પયસાર્ધમાસં, છૂતેન તૈલેન
સુલામ્બુતા વા । वीर्यस्य पुष्टिं वपुषो विचरेत्,
बालस्य शस्यस्य यथाऽम्वुवृष्टिः ॥ १३ ॥

અન્વયઃ-માક્ષિકેણ પિપ્પલ્યા ચ લવણેન યુક્તા તુગાક્ષીરી,
અપિ વા સિતયા યુક્તા ત્રિકલા પિષ્ટં રસાયનમ્ (અસ્તિ) ॥
રસાયન-ગુણૈપિણા વર્ણાદિપુ કમાત્ સિન્ધૂય-શર્કરા-શુષ્કી-
કળા-મધુ-ગુહૈઃ અમયા પ્રાજ્યા ॥ યઃ અર્ધમાસં માસત્રયં
તત્ ત્રિગુણં વા સમં તથસ્ય પુનર્નવસ્ય અર્ધપલં પિષ્ટં પયસા
પિવેત્, સઃ જીર્ણઃ અપિ મૂયઃ પુનર્નવઃ સ્યાત્ ॥ ૯ ॥ યે એક માસં
દિને દિને મૃદ્ધરજઃ-સમુત્થં સ્વરસં પિચન્તિ, તે ક્ષીર-આશિનઃ
બલ વીર્યયુકાઃ શતં સમાઃ જીવનમ્ આમુવન્તિ ॥
શતાવરી મુષ્ટિકા, ગુહ્વતી સહસ્તિકર્ણા સહતાલમૂલી,
एतानि समभागयुक्तानि कृत्वा आज्येन किंवा मधुना
(यः) अवलिह्यात् सः नरः नरा-रजा-मृत्यु-वियुक्त-
देहः बल-वीर्य-आदियुक्तः भवेत्, देवप्रतिमः, प्रभा-
मयः भूरिविबुद्धशुद्धिः नित्यं विभाति ॥ અર્ધમાસં પયસા
છૂતેન તૈલેન વા સુલા-અમ્બુતા પીતા અશ્વગન્ધા, યથા
અમ્બુવૃષ્ટિઃ બાલસ્ય શસ્યસ્ય, (તથા) વપુષઃ વીર્યસ્ય
પુષ્ટિં વિચરેત્ ॥

મધ, પીપર અને સૈંધવથી યુક્ત કરેલું
વંશલોચન અથવા સાકરથી યુક્ત કરેલ ત્રિકલા-
હરકે, બહેડાં અને આમળાં, એ સિદ્ધ રસાયન
છે. રસાયણનો શુણ્ઘલતા માણસે વધોતુમાં
સૈંધવની સાથે, શરદઋતુમાં સાકરની સાથે,
હેમંતઋતુમાં સૂંઠની સાથે, શિશિરઋતુમાં
પીપરની સાથે, વસંતઋતુમાં મધની સાથે
અને શ્રીષ્ઠઋતુમાં ગોળની સાથે હરકે ખાવી.
જે માણસ એક પખવાડિયા સુધી કે ત્રણ
મહિના સુધી કે નવ મહિના સુધી કે એક
વર્ષ સુધી નવી સાટોડીને વાટી તેને બે
તોલા કલક દૂધની સાથે પીએ, તે માણસ
વૃદ્ધ હોય છતાં ફરી જુવાન થાય છે. જે
માણસ એક મહિના સુધી હરદોળ ભાંગરાને
સ્વરસ પીએ અને દૂધવાળું લોજન કરે, તે બળ
તથા વીર્યથી યુક્ત થાય છે અને સો વર્ષ સુધી
જીવે છે. શતાવરી, ગોરખમુંડી, ગળો, કસેલાં
અને કાળી મૂસળી સમભાગે લઈ એકઠાં કરી
ઘીમાં અથવા મધમાં કાલવીને જે ચાટે, તે
માણસ ઘડપણ, રોગ તથા અકાળ મરણથી
રક્ષિત, વીર્ય તથા બળ વગેરેથી યુક્ત અને
દેવતા જેવો તેજસ્વી તથા ખૂબ વધેલી બુદ્ધિ-

આકારકરભાદિવટીઃ

આકારકરભઃ શુષ્કી લવઙ્ગ કુહૂકમ કળા ।
જાનીફલે જાતિપુષ્પ ચન્દનં કાર્પિકં પૃથક્ ॥૭૬॥
ચૂર્ણયેદહિફેનં તુ તત્ર દયાત્ પલોન્મિતમ્ ।
સર્વમેકીકૃતં માપમાત્રં ક્ષોદ્રેણ મક્ષયેત્ ॥ ૭૭ ॥
શુક્લસ્તમ્ભકરં પુન્નામિદમાનન્દકારકમ્ ।
નારીણાં પ્રીતિજનનં સેવેન નિશિ કામુકઃ ॥ ૭૮ ॥

અન્યઃ:-આકારકરભઃ શુષ્કી લવઙ્ગ કુહૂકમ કળા
જાતીકરં જાતિપુષ્પ ચન્દન, પૃથક્ કાર્પિકં ચૂર્ણયેત્,
તત્ર તુ પલ-ડન્મિતમ્ અહિફેનં દયાત્, સર્વમ્ એકી
કૃતં માપમાત્ર ક્ષોદ્રેણ નિશિ મક્ષયેત્ । પુનાં શુક્લસ્તમ્ભ-
કરમ્ આનન્દકારક નારીણાં પ્રીતિજનનમ્ इदં કામુકઃ
(નિશિ) સેવેત ॥

અક્ષલકરો, સૂંઠ, લવિંગ, કેસર, પીપર,
ભયદ્ધળ, ભવંત્રી અને સુખઠ, એ દરેક એક
એક તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં ચાર તોલા
અદ્રીષ્ટ મેળવી દેવું; પછી તેની પાંચ પાંચ
ચલોડીભારની ગોળીઓ કરી હમેશાં એક
ગોળી રાતે મધની સાથે ખાવી. આ ગોળી
પુરુષોના વીર્યનું સ્તંભન કરે છે, મૈથુનમાં
ભારે આનંદ પમાડે છે અને સ્ત્રીઓને પ્રીતિ
ઉપજાવે છે; કામી પુરુષે આ ગોળીનું રાતે
સેવન કરવું. ૭૬-૭૮

વાલકરણનો અધિકાર સ્વભાસ

અથ રસાયનાધિકારઃ ।

૨ : રસાયનનો અધિકાર

તત્ર રસાયનસ્ય લક્ષણમાહ-

રસાયનનું લક્ષણ

યજ્ઞરાઘ્યાધિવિધિસિ વયઃસ્તમ્ભકરં તથા ।

ચક્ષુષ્યં વૃદ્ધિયં વૃષ્યં મેયજં તદ્રસાયનમ્ ॥ ૧ ॥

શક્તિબીન પુરુષોને જે ગોળી ઘોડા જેવી મૈથુનશક્તિ
ધરાવતા કરે છે, તે ગોળી વાનરી વટિકા કહેવાય છે.

÷ આકારકરભઃ આઃ યેવાં તાનિ આકારકરમા-
ક્ષિનિ, તેવાં વટી-જેમાં અક્ષલકરો મુખ્ય હોય છે,
એવાં ઓસડિયાંની ગોળી આકારકરભાદિવટી
કહેવાય છે.

+ આ 'રસાયન' શબ્દની વ્યાખ્યા, આ ગ્રંથના
પૂર્વખંડ-પાન ૧૭૮માં શ્લોક ૨૨૪ ઉપરના ટિપ્પણ
નંબર ૩માં લુગો.

અન્યઃ:-યદ્ યજ્ઞરાઘ્યાધિવિધિસિ વયઃસ્તમ્ભકરં તથા
ચક્ષુષ્યં વૃદ્ધિયં વૃષ્યં મેયજં તદ્રસાયનં (કપ્યને) ॥

જે ઘડપણ તથા વ્યાધિઓને મટાડનાર,
ભુવાનીને સ્થિર રાખનાર, નેત્રોને હિતકારક,
ધાતુઓને યુદ્ધિ આપનાર અને મૈથુનશક્તિને
વધાવનાર હોય તે 'રસાયન' કહેવાય છે.

રસાયનસ્ય ફલમાહ-

રસાયનનું ફળ અને સેવનવિધિ

દીર્ઘમાયુઃ સ્મૃતિ મેધામાતોર્યં તદ્દર્શનં ધયઃ ।
દેહેન્દ્રિયબલં કાન્તિ નરો વિન્દેદ્રસાયનાત્ ॥૨॥
નાવિશુદ્ધશરીરસ્ય યુક્તો રાસાયનો વિધિઃ ।
ન માતિ વાસસિ સ્મિલે રજ્જયોગ દ્વાર્પિતઃ ॥ ૩ ॥

અન્યઃ:-રસાયનાત્ નરઃ દીર્ઘમ્ માયુઃ સ્મૃતિ મેધામ્
આરોગ્યં તદ્દર્શનં ધયઃ દેહ-ઇન્દ્રિય-બલ કાન્તિ વિન્દેત્,
અવિશુદ્ધશરીરસ્ય રાસાયનઃ વિધિઃ ન યુક્તઃ, (સઃ)
સ્મિલે વાસસિ અર્પિતઃ રજ્જયોગ-ઇવ ન માતિ ॥

રસાયનના સેવનથી માલુસ લાંબુ આયુષ્,
સ્મરણશક્તિ, તરત સમજવાની શક્તિ,
આરોગ્ય, ભુવાની, દેહ તથા ઇન્દ્રિયોનું બળ
અને સુંદર કાંતિ મેળવે છે; પરંતુ વિરેચન
આદિથી જેણે શરીરને શુદ્ધ કર્યું ન હોય,
તેણે તે રસાયનનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય ન
નથી; કેમ કે તે રસાયન પ્રયોગ, મેલાં કપડાં
પર ચઢાવેલ રંગની પેઠે ભાસતો નથી-
પોતાની અસર કરી શકતો નથી. ૨,૩

તદુદાહરણાન્યાહ-

રસાયનનાં ઉદાહરણો

ગીતોદકં પયઃ ક્ષોદ્રં ઘૃતમેકૈકશો દ્વિશઃ ।

ત્રિશઃ સમસ્તમથવા પ્રાન્તપીતં સ્થાપયેદ્વયઃ ॥૪॥

મળ્લકપર્ણ્યાઃ સ્વરસઃ પ્રયોજ્યઃ ક્ષીરેણ યદ્દો-

મયુક્તસ્ય ચૂર્ણમ્ । રસો ગુદ્ધવ્યાસ્તુ સમૂલપુષ્પઃ,

કલ્કઃ પ્રયોજ્યઃ લલુ શઙ્ખપુષ્પાઃ ॥ ૫ ॥

આયુઃપ્રદાન્યામયનાશનાનિ, યલાશિવર્ણસ્વર-
વર્ધનાનિ । મેધ્યાનિ ચૈતાનિ રસાયનાનિ મેધ્યા
વિદોષેણ ચ શઙ્ખપુષ્પી ॥ ૬ ॥

અન્યઃ:-શીત-ઉદક પયઃ ક્ષોદ્રં ઘૃતમ્, એકૈકશઃ
દ્વિશઃ ત્રિશઃ અથવા સમસ્તમ્ પ્રાક્ પીનં (સત્) વયઃ
સ્થાપયેત્ ॥ (પ્રાતઃ) મળ્લકપર્ણ્યાઃ સ્વરસઃ પ્રયોજ્યઃ,
ક્ષીરેણ યદ્દોષમયુક્તસ્ય ચૂર્ણ (પ્રયોજ્ય), ગુદ્ધવ્યાઃ રસઃ
તુ (પ્રયોજ્ય), શઙ્ખપુષ્પાઃ કલ્કઃ સમૂલકલ્કઃ

લલુ પ્રયોજ્યઃ, એતનિ રસાયનાનિ આયુ પ્રદાનિ આમય-
શાનાનિ ષઠ-અમ્નિ-વર્ણદર-વર્ધનાનિ ચ મેધ્યાનિ
(સન્તિ), શદ્સપુષ્પી ચ વિશેષેણ મેધ્યા ॥

ટાકું પાણી, દૂધ, મધ અને ઘી, એ ચાર
પદાર્થોમાના હરકોઈ એક એક, બે બે, ત્રણ
ત્રણ કે સઘળાથે (શરીરની વાત, પિત્ત કે
કફ પ્રકૃતિને માફ આપે, એ રીતે) જમ્યા
પહેલાં-એટલે ઔષધ લેવાના પ્રથમ કાળે
સવારમાં બે પિવાય, તો (તે પદાર્થો) યૌવનને
ટકાવી રાખે છે; તેમ જ સવારમાં બ્રાહ્મી
નો સ્વરસ કે ગળોનો સ્વરસ કે શંખા
વલીના મૂળથી તથા પાંદડા સાથેનો કલક
અથવા જેઠીમધનું ચૂર્ણ દૂધ સાથે પીવું;
આ (ચારે) રસાયનો આયુષને વધારનારાં,
રોગોનો નાશ કરનારાં, બુદ્ધિ આપનારાં અને
બળ, અગ્નિ, વર્ણ તથા સ્વરને વધારનારાં છે;
એમાં પછુ શંખાવળી વિશેષે કરી બુદ્ધિ
આપનારી છે. (બ્રાહ્મી ન મળે તો મશક
લેવી, કેમ કે મશક પછુ રસાયન છે.)

ટીકા-મજ્જકર્ણી=બ્રાહ્મી, તદલામે મજ્જિષ્ઠા પ્રાયા;
તસ્યા અપિ રસાયનત્વાત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે)
માક્ષિકેણ તુગાધીરી વિપ્પલ્યા લવણેન ચ ।
ત્રિકલા સિતયા વાપિ યુક્તા સિદ્ધં રસાયનમ્ ॥૭॥
સિન્ધૂત્વચર્કરાશુષ્કીરુણામધુગુદૈઃ ક્રમાત્ ।
વર્ષાદિગ્નમયા પ્રાદયા રસાયનગુણેપિના ॥૮॥

પુનર્નવસ્યાર્ધપલં નવસ્ય, પિષ્ટ પિચેઽઃ પયસા-
ઽર્ધમાસમ્ ॥ માસત્રયં તત્ ત્રિગુણં સમં વા,
જીર્ણાંપિ ભૂયઃ સ પુનર્નવઃ સ્યાત્ ॥૯॥

યે માસમેકં દરસં પિવન્તિ, દિને દિને
મુદ્ગરજઃસમુન્યમ્ ॥ ક્ષીણશિનસ્તે વલવીર્યયુક્તાઃ,
સમાઃ શતં જીવનમામુવન્તિ ॥૧૦॥

શતાવરી મુષ્ટિકા ગુદ્ધી, સહસ્તિકર્ણા
સહતાલમૂલી । એતનિ રુવા સમભાગયુક્તા,
ન્યાજ્યેન કિંવા મધુનાઽવલિહ્યાત્ ॥૧૧॥

જરારુજામૃત્યુવિયુક્તદેહો, મવેશરો વીર્યવલા-
દિયુક્તઃ । વિભાતિ દેવપ્રતિમઃ સ નિત્યં, પ્રમા-
મયો ભૂરિવિવૃદ્ધબુદ્ધિઃ ॥૧૨॥

પીનાઽશ્વગન્ધા પયસાઽર્ધમાસં, ઘૃતેન તૈલેન
સુશામ્નુના વા । વીર્યસ્ય પુષ્ટિ વપુષો વિચત્તે,
બાલસ્ય શસ્યસ્ય યથાઽમુવૃષ્ટિઃ ॥૧૩॥

અન્વયઃ-માક્ષિકેણ વિપ્પલ્યા ચ લવણેન યુક્તા તુગાધીરી,
અપિ વા સિતયા યુક્તા ત્રિકલા સિદ્ધં રસાયનમ્ (અસ્તિ) ॥
રસાન-ગુણેપિના વર્ષાદિધુ ક્રમાત્ સિન્ધૂત્વ-ચર્કરા શુષ્કી-
રુણા-મધુ-ગુદૈઃ અમયા પ્રાદયા ॥ યઃ અર્ધમાસ માસત્રય
તત્ ત્રિગુણ વા મમ નવસ્ય પુનર્નવમ્ અર્ધપલં પિષ્ટ પયસા
પિવેત્, સઃ જીર્ણઃ અપિ ભૂયઃ પુનર્નવઃ સ્યાત્ ॥ યે એવા માસ
દિને દિને મુદ્ગરજઃ-સમુત્થ સ્વરસ પિવન્તિ, તે ક્ષીર-આશિનઃ
વલ વીર્યયુક્તાઃ શતં સમા જીવનમ્ આમુવન્તિ ॥
શતાવરી મુષ્ટિકા, ગુદ્ધી સહસ્તિકર્ણા મહતાલમૂલી,
એતનિ સમભાગયુક્તાનિ રુલા આજ્યેન કિંવા મધુના
(યઃ) અવલિહ્યાત્ સ. નર જરા-રુજા-મૃત્યુ-વિયુક્ત-
દેહ વલ-વીર્ય-આદિયુક્ત ભવેત્, દેવપ્રતિમઃ, પ્રમા-
મય ભૂરિવિવૃદ્ધબુદ્ધિઃ નિત્ય વિભાતિ ॥ અર્ધમાસ પયસા
ઘૃતેન તૈલેન વા સુશા-અમુના પીતા અશ્વગન્ધા, યથા
અમુવૃષ્ટિઃ બાલસ્ય શસ્યસ્ય, (તથા) વપુષ. વીર્યસ્ય
પુષ્ટિ વિચત્તે ॥

મધ, પીપર અને સેંધવથી યુક્ત કરેલું
વંશલોચન અથવા સાકરથી યુક્ત કરેલ ત્રિકલા-
હરકે, બહેડાં અને આમળાં, એ સિદ્ધ રસાયન
છે. રસાયણનેા શુદ્ધ ઇચ્છતા માણસે વર્ષાઋતુમાં
સેંધવની સાથે, શરદઋતુમાં સાકરની સાથે,
હેમંતઋતુમાં સૂંઠની સાથે, શિશિરઋતુમાં
પીપરની સાથે, વર્ષંતઋતુમાં મધની સાથે
અને શ્રીષ્ઠઋતુમાં ગોળની સાથે હરકે ખાવી.
જે માણસ એક પખવાડિયા સુધી દે ત્રણ
મહિના સુધી કે નવ મહિના સુધી કે એક
વર્ષ સુધી નવી સાટોડીને વાટી તેનેા બે
તોલા કલક દૂધની સાથે પીએ, તે માણસ
વૃદ્ધ હોય છતાં ફરી જુવાન થાય છે. જે
માણસ એક મહિના સુધી દરરોજ બાંગરાનો
સ્વરસ પીએ અને દૂધવાળું લોબન કરે, તે બળ
તથા વીર્યથી યુક્ત થાય છે અને સો વર્ષ સુધી
જીવે છે. શતાવરી, ગોરખમુંડી, ગળો, કસેલાં
અને કાળી મૂસળી મમલાએ લઈ એકઠાં કરી
ઘીમાં અથવા મધમાં કાલવીને જે ચાટે, તે
માણસ ઘઠપણ, રોગ તથા અકાળ મરણથી
રહિત, વીર્ય તથા બળ વગેરેથી યુક્ત અને
દેવતા જેવો તેજસ્વી તથા ખૂબ વધેલી બુદ્ધિ-

વાળો થઈ સર્વ કાળ શોભે છે. એક પળ-
વાડિયા સુધી દૂધ, ઘી, તેલ કે સહેવાય તેવા
છેના પાણીની સાથે જો આસઘ પીધો હોય
તો જેમ જળની વૃદ્ધિ નાના-નવા ધાન્યની પુદ્ધિ
કરે છે, તેમ તે શરીરના વીર્યની પુદ્ધિ કરે છે.

લોહશુગ્મુલુ

અત્ર પલં ગુગુલુરન યોજ્ય., પલત્રય ઘ્યોપ-
પલ્લાનિ પચ્ચ । પલ્લાનિ ચાષ્ઠો ત્રિકલારજચ,
કર્ષ્યં લિહન્ વાલ્યમરન્વમેવ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય.-પલમ્ અયઃ, અત્ર પલત્રય ગુગુલુઃ
યોજ્યઃ, ઘ્યોપપલ્લાનિ પચ, અષ્ટૌ ચ પલ્લાનિ ત્રિકલા-
રજઃ કર્ષ્યં ચ લિહન્ અમરત્વમ્ એવ યાતિ ॥

ચાર તોલા લોહાનું ચૂર્ણ, બાર તોલા
ગૂગળ, વીશ તોલા મૂંઠ, મરી અને પીપર
અને બત્રીશ તોલા ત્રિક્ષ્ણાનું ચૂર્ણ એકઠાં
કરી તેમાંથી નિત્ય એક તોલા જે ચાટે તે
અમરપણું જ પામે છે. ૧૪

રસાયનનું વિશેષ ફળ

ન કેવલં દીર્ઘમિહાયુરશ્રુને, રસાયનં યો
વિધિત્રિપેવતે । ગતિં સ દેવર્ષિનિપેવિતાં શુભાં,
પ્રપચતે બ્રહ્મ તથૈવ ચાક્ષરમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્વયઃ-યઃ વિધિવત્ રસાયન નિપેવતે, સઃ હ
કેવલં દીર્ઘમ્ આયુઃ અશ્રુને इति न, (ક્તિ) દેવર્ષિ-
નિપેવિતાં શુભાં ગતિં તથા ચ અક્ષર વ્રત્ત એવ પ્રપચતે ॥

જે માણસ વિધિ પ્રમાણે રસાયણ સેવે
છે, તે અહીં ફક્ત લાંબું આયુષ પામે છે
એટલું જ નહિ, પણ છેવટે દેવર્ષિઓએ
સેવેલી શુભ ગતિને તેમ જ અવિનાશી બ્રહ્મ-
પદ-મોક્ષને પામે છે. ૧૫

રસાયનનો અધિકાર સમાપ્ત

અથ કર્તાના શુભ આશીર્વાદ

યાવદ્ વ્યોમનિ વિમ્બમમ્પરમગેરિન્દ્રોશ્ચ વિદ્યોતતે ।
યાવત્ સતપયોઘવઃ સગિર્યસ્તિષ્ઠન્તિ પૃષ્ઠે મુખઃ ॥
યાવન્નાવનિમળ્ડલં ફળિપતેરાસે કળામળ્ડલે ।
તાવત્ સદ્ભિપજઃ પઠન્તુ પરિતો ભાવપ્રકાશ શુભમ્ ॥

અન્વય.-અમ્બરમગે. ચ હિન્દોઃ વિમ્બ યાવદ્
વ્યોમનિ વિદ્યોતતે, સત-પયોઘવઃ સગિર્યઃ યાવત્ મુખઃ
પૃષ્ઠે તિષ્ઠન્તિ, અવનિમળ્ડલ ચ ફળિપતઃ કળામળ્ડલે યાવત્
અસ્તે, તાવત્ સદ્ભિપજઃ શુભમ્ (હમ) ભાવપ્રકાશ
પરિત પઠન્તુ ॥

સૂર્યનું તથા ચંદ્રનું મંડળ જ્યાં સુધી
આકાશમાં પ્રકાશ્યા કરે; આત સમુદ્રો અને
પર્વતો જ્યાં સુધી પૃથ્વીની સપાટી પર રહે
અને આ ભૂમંડળ શેષનાગની ક્ષણાઓ પર
જ્યાં સુધી સ્થિર રહે, ત્યાં સુધી ઉત્તમ વૈદ્યો,
આ ઉત્તમ ભાવપ્રકાશનું ચોપાસ પઠન-પાઠન
કર્યા કરે. ૧

ગ્રન્થસ્થાસ્થ્યાધ્યાપકાનાં જનાનાં,
મધ્યે નૂનામાદરં કુર્વતાં ચ ।

શ્રીસોમેશાદિત્યવિપ્રપ્રસાદાદ્,
આયુર્દૈર્ઘ્યં સૌત્યમાસ્તાં સદૈવ ॥ ૨ ॥

અન્વયઃ-અસ્ય ગ્રન્થસ્ય જનાનામ્ અધ્યાપકાનાં ચ
નૂના મધ્યે વાદર કુર્વતાં શ્રીસોમેશ-આદિત્ય-વિપ્ર-પ્રસા-
દાદ્ દીર્ઘમ્ આયુઃ (ચ) સદા એવ સૌલ્યમ્ આસ્તામ્ ॥

જેઓ આ ગ્રંથનું લોકોને અધ્યાપન કરાવે
અને જેઓ લોકોની વચ્ચે આ ગ્રંથનો
આદરસત્કાર કે પ્રચાર કરે, તેઓની ઉપર
શ્રીસોમેશ્વર-શંકરની, સૂર્યનારાયણની તથા
બ્રાહ્મણોની કૃપા થવાથી તેઓનું આયુષ ખૂબ
લાંબું થાઓ અને તેઓને સર્વકાળ સુખ જ
પ્રાપ્ત થાઓ.

ઇતિ શ્રીલટકપુત્ર શ્રીમાન શ્રીભાવમિશ્રચિરચિત્ત
ભાવપ્રકાશમાં ઉત્તરખંડ સમાપ્ત

ભાવપ્રકાશ-ગ્રંથ સમાપ્ત

કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

મહાભારત-ભાષાંતર	૧૪-૦૦	વૈદિક-વિનય	૭-૫૦	સુભાષિતરત્નકાંડાગાર	૧૨-૦૦
શાંતિપર્વ-(મહાભારત		(નણુ ભાગમાં)	૭-૫૦	મનુસ્મૃતિ	૫-૦૦
ભાગ ૬૩)	૧૦-૦૦	પરાપાતરહિત	૫-૦૦	બાલવિલાસ	૧-૫૦
મીઠરિવંશ અથવા		અનુભવપ્રકાશ	૫-૦૦	વાટના દીવડા	૧-૫૦
ઉત્તર મહાભારત	૧૦-૦૦	શ્રુતિપ્રભાકર	૫-૦૦	હિંદુધર્મની બાળપોથી	૦-૬૨
મહાભારતસાર	૪-૦૦	વિચારસાગર (છપાય છે)		ગાંધી-વાણી	૧-૨૫
વિષ્ણુપુરાણ	૫-૦૦	વેદાંતસિદ્ધાંતચુક્રાવલી	૨-૦૦	ધર્મદર્શન	૧-૦૦
ગિવમહાપુરાણ		પંચદશી (મરાઠી પરથી)	૨-૦૦	હિંદુધર્મ	
(બે ભાગમાં)	૧૨-૦૦	શ્રી પંચદશી (વિદ્યારમ્ય)	૫-૦૦	(એક પુસ્તકરૂપે)	૧-૨૫
શ્રીમદ્ ભાગવત		યુક્તિપ્રકાશ	૧-૫૦	હિંદુધર્મ અને સદાચાર	૦-૨૫
(બે ભાગમાં)	૧૨-૫૦	પ્રજ્ઞાસિદ્ધાંતમાવા	૪-૦૦	હિંદુધર્મ	૦-૨૫
શ્રીમદ્ ભાગવતનો		તત્ત્વાનુસંધાન	૪-૦૦	હિંદુધર્મના પાયા	૦-૨૫
દશમ સ્કંધ	૬-૦૦	પંચીકરણ	૨-૦૦	વિદુરનીતિ	૧-૦૦
એકાદશ સ્કંધ (એકનાથી)	૬-૦૦	પાનંજલ ગોચરુત	૧-૫૦	આર્યધર્મનીતિ અને	
એકાદશ સ્કંધ		આભરામાયણ	૧-૫૦	આજીવનનીતિસાર	૦-૭૫
(શ્રીમદ્ ભાગવતનો)	૨-૫૦	શ્રીવેદાંતમાર્ગદર્શિની	૨-૦૦	સુભાષિત નીતિમંજરી	૧-૫૦
શ્રીમદ્ વૃષેયપુરાણ	૬-૫૦	વેદાંતમજ્જકાશ	૦-૫૦	સુભાષિત રત્નમાળા	૦-૬૦
શ્રીમદ્ ભગવતી (દેવી)		હૃદયોગપ્રવીણિકા	૧-૫૦	ચારુચર્યા	૦-૨૫
ભાગવત	૮-૫૦	જ્ઞાનવાણી	૨-૦૦	ચક્ર અને યુધિષ્ઠિર	૦-૬૦
નાદમીક રામાયણ		ત્રિપુરારહસ્ય-જ્ઞાનખંડ	૧-૨૫	નીતિશાતક	૦-૪૦
(બે ભાગમાં)	૧૨-૫૦	યોગાલ્પાસ અને		વૈરાગ્યશાતક	૦-૪૦
દ્વલસી રામાયણ		આસનવિધિ	૦-૬૦	વિજ્ઞાનશાતક	૦-૫૦
(બે ભાગમાં)	૧૨-૫૦	વેદાંત-ચરુચિંદુ	૦-૭૫	નવસંહિતા	૦-૩૭
શ્રીરામચરિતમાનસ	૬-૫૦	સદાચાર	૧-૫૦	વ્યવહારમાળા	૦-૫૦
શ્રીરામચરિતમાનસ (ગુરુકે)	૨-૫૦	સનન્યુનતનો ઉપદેશ અર્થાત્		યોધામાળા	૦-૪૦
ગિરધરજી રામાયણ	૫-૦૦	મૃત્યુનું રહસ્ય	૦-૭૫	સત્સંગમાળા	૦-૪૦
દ્વલસીકૃતરામાયણનો		કપિલ અને દેવહૃતિ	૦-૬૨	સંતોષસુરતક	૦-૩૦
મહાવાલ્યો (છપાશે)		પદપદી (વેદાંતપ્રક્રિયા)	૦-૩૫	સંક્રાવલિ	૦-૪૦
સો ઉપનિષદો	૫-૦૦	વિચારસૂચોદય	૦-૨૫		
ઈરા ને ડેન ઉપનિષદ	૧-૨૫	બળવાન અને	૦-૭૫	શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત	૬-૦૦
કૌપનિષદ	૧-૨૫	ત્રીજી આંખ	૧-૦૦	વિવેકાનંદસાર	૩-૦૦
પ્રજ્ઞાપનિષદ	૧-૦૦	ધ્યાન અને જ્ઞાન	૦-૨૫	અધ્યાત્મ ચાર્તાસાપ	૪-૦૦
મુદંગેપનિષદ	૧-૦૦	જ્ઞાનનાં ઝરણાં	૦-૨૫	હરિવંશ જગત્	૨-૫૦
માધ્વકૃષ્ણ ઉપનિષદ	૩-૦૦	જ્ઞાનલહરી	૦-૫૦	સૂર્યકાન્દ	૨-૦૦
એતરેય ઉપનિષદ	૦-૭૫	વિચારમાળા	૦-૫૦	સંતોની અનુભવવાણી	૨-૦૦
તેતિરીય ઉપનિષદ	૧-૫૦	લઘુયોગસિદ્ધસાર	૦-૫૦	ઉપદેશસારસંમંદ	૧-૫૦
હાદોગ્ય ઉપનિષદ	૫-૦૦	સોદાનો માર્ગ		સંતયુક્તો પરિચય	૨-૦૦
ગૃહદારવચક ઉપનિષદ		(કેવલ નવનીત)	૦-૫૦	સદ્બોધસંવિતા	૧-૫૦
(બે અંશોમાં)	૮-૦૦	દગદગવિવેક	૦-૧૨	સંતની વાતો	૧-૫૦
ધેતાચિતર ઉપનિષદ	૧-૫૦	તત્ત્વચિંતન	૩-૦૦	બોધદાક કથાઓ	૧-૫૦
ઉપનિષદ-નવનીત	૨-૫૦	અંતર-નિરીક્ષણ	૧-૦૦	મહાલક્ષ્મી અને અલ્પક	૦-૩૦
મહાવાક્યરત્નાવલી	૧-૦૦	જ્ઞાન અને કર્મ	૦-૨૫	ગેનાવતી-ગોપીચંદ તથા	
		નારદનાં બ્રહ્મસૂત્રો	૦-૧૬	ભાર્તુહરિ-વિક્રમ	૦-૨૫
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ				નેસલ-તોરલ તથા	
(બે અંશોમાં)	૧૫-૦૦	શાંતિલક્ષ્ય બ્રહ્મસૂત્ર	૦-૩૭	મહાભર-ગોપીચંદ	૦-૨૫

શ્રીરામકૃષ્ણ ઉપદેશ	૦-૪૦
વિવેકાનંદનાં વચનામૃતો	૦-૫૦
સ્વામી રામનીધર્નાં વચનામૃત	૦-૭૫
પરવાળાં	૦-૨૫
ગીતાંજલિ	૦-૪૦
પુરોગામી	૦-૨૫
પ્રભુમય જીવન	૧-૦૦
પ્રવાસી	૦-૩૭
સ્વર્ગનો પ્રકાશ	૨-૦૦
સંસારમાં સ્વર્ગ	૩-૦૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા- શાંકરભાષ્ય	૪-૦૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-નીલકંઠી	૩-૦૦
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા	૧-૦૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (મોટા અક્ષરોમાં)	૧-૨૫
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (ચુટકો ચુ. લિપિ)	૦-૫૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (ચુટકો) (બાલબોધ લિપિ)	૦-૫૦
જ્ઞાનસત્રગીતા	૧-૨૫
પંચરત્નગીતા	૧-૫૦
ગીતામાં જીવનની કળા	૩-૦૦
શ્રી રામગીતા	૧-૭૫
ઉત્તરગીતા	૦-૩૭
ગીતાસાર	૦-૩૦
ગીતાસંકલન	૦-૧૬
અવધૂતગીતા	૧-૨૫
ઉપદેશસાહસી	૪-૦૦
શ્રીહરિભક્તિમૂર્તિસ્તોત્ર	૧-૫૦
વિવેકચુડામણિ	૧-૦૦
મણિરત્નમાળા	૧-૫૦
સૌંદર્યલહરી	૦-૪૦
સ્તોત્રસંગ્રહ	૧-૫૦
મોહસુદૃગર અને બીજાં દશ રત્નો	૧-૦૦
રાતલેખાંશી અને બીજાં ચાર રત્નો	૦-૭૫
આત્મા-અનાત્માવિવેક	૦-૩૫
પ્રબોધસુધાકર અને તત્ત્વબોધ	૦-૫૦

હરિતામકકસ્તોત્ર અને વાક્યસુધા	૦-૧૫
પ્રશ્નોત્તરમાળા ને જીવન્યુક્તિ- આનંદલહરી	૦-૧૬
અણ્ણધ્યાયો રુદ્રી	૧-૫૦
સંધ્યાપૂર્જન	૦-૫૦
શ્રીવિષ્ણુસાહસનામ	૦-૨૫
ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા	૩-૦૦
જપ અને નામસ્મરણ	૧-૨૫
લક્ષ્મસ્તવરાજ	૦-૧૫
હરિપાઠ	૦-૧૫
પ્રાતઃ અને સાંધ્યાકાળની પ્રાર્થનાઓ	૦-૫૦
કંઠાભૂષણમ્	૦-૨૫
મંગલાવાતા	૦-૫૦
હનુમાનચાલીસા	૦-૧૦
શ્રીચંદ્રીપાઠ	૧-૫૦
સત્યનારાયણની કથા	૦-૭૫
પુરુષોત્તમમાસમાહાત્મ્ય	૨-૫૦
નિત્યપાઠ	૧-૦૦
શ્રીશિવમહિમાસ્તોત્ર	૦-૫૦
નારાયણકવચ	૦-૬૦
ધોરશ અંધો	૧-૫૦
ધમ્મપદ-ધર્મનાં પદો	૧-૨૫
સમાધિશતક	૦-૪૦
શિક્ષાપત્રી	૦-૨૫
જપજી	૦-૬૨
ગોરખનાથ	૦-૩૭
શ્રીસુબોધકથાસાગર	૨-૫૦
શ્રી સુબોધરત્નાકર	૧-૫૦
ધર્મકથાઓ	૧-૫૦
સુબોધક કથાવાર્તાઓ	૧-૫૦
દર્શનશતક	૧-૨૫
બોધક વાર્તાઓ (‘બોધકથાઓ’)	૧-૫૦
તુકારામગાથા (ભા. ૨ ભો.)	૩-૦૦
ભાજનસાગર-ભાગ ૧, ૨	૫-૦૦
ભાજનસંગ્રહ	૧-૦૦
તુલસીસતસર્થ	૧-૫૦
મીરાંબાઈનાં ભજનો	૦-૭૫
નરસિંહ મહેતાનાં ભજનો	૦-૭૫

પરિચિત પદસંગ્રહ	૨-૦૦
વજ્રભ ભટ્ટની વાણી	૩-૦૦
પ્રીતમદાસની વાણી	૫-૫૦
નિષ્કલ્પાનંદની વાણી	૦-૩૦
અખાની વાણી	૩-૦૦
અખાના કાવ્યો	૧-૨૫
કબીરનાં આધ્યાત્મિક પદો	૧-૨૫
આપ મુઠી કવિતાનો	
અમર વારસો	૧-૫૦
દલપતરામની કવિતા	૦-૭૫
બનાવિ દયારામનાં ભજનો	૦-૪૦
તુલસીદાસની સાંખ્યો	૦-૨૫
શામળના કાવ્યો	૧-૦૦
ઠાટમની વાણી	૦-૭૫
અન્નરમાળા	૦-૩૭
સાંખ્યસાર અને યોગસાર	૦-૩૭
શ્રીરામનામભજનાવલિ	૦-૪૦
સંત દાદુ	૦-૨૫
કપિરાજના પદો	૦-૬૦
પ્રબોધબાવની	૦-૨૫
કેશવદૂત	૦-૩૦
કવિ દીનદયાળગિરિ	૦-૨૫
કવિ ચગ કહે...	૦-૨૫
બાળ સુરદાસનાં પદો	૦-૪૦
ભોળ ભગતનાં આલખા	૦-૫૦
ધીરા ભગતનાં પદો	૦-૫૦
રવિ, ભાણુ અને મોરાર સોલેખની વાણી	૦-૩૦
સો ભજનો	૦-૩૫
કબીરની સાંખ્યો	૦-૨૫
ગિરધર કવિરાય	૦-૧૬
સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ	૧-૫૦
શિવાજી જીવનકથા	૧-૫૦
દેવો, કાષ્ઠો અને પ્રતાપી પુરુષો	૨-૦૦
મહાન શીખ ગુરુઓ (છપાચ છે)	
સોરઠી સીસંતો	૧-૨૫
સોરઠના સિદ્ધો	૧-૫૦
સોરાષ્ટ્રના સંતો	૧-૫૦
વીર દુર્ગાદાસ	૧-૫૦
બેનલમિન કે કિલન	૧-૨૫
બકર દી. વોશિંગ્ટન	૧-૫૦
મહાત્મા ટોલસ્ટોય	૧-૨૫
જોન ઓફ આર્ક	૦-૭૫

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મંગાવો :

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

બદ્, પો. બો.નં. ૫૦, અમદાવાદ

અને ૧૪૮, ટ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨